16318

హరిః ఓమ్

శ్రీమద్దశోపనిషద్భాష్యమ్.

ఆనన్దగిరీయటీకతోఁజేరిన శంకరభాష్యమును,
రంగరామానుజముని భాష్యమును, జేర్చిన-
ఈశావాస్య, కేన, కఠ, ప్రశ్న, ముండక, మాండూ
క్యోపనిషత్తులును, ఈ మాండూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణ పరంబగు
గౌడపాదీయకారికయు,
తైత్తిరీయక, బృహదారణ్యక, ఛాందోగ్యో
పనిషత్తులునుగల యీగ్రంథము-

శ్రీమదుభయవేదాంతప్రవర్తకులైన
తిరుపతి. గోమఠము.
శ్రీనివాసాచార్యులవారిచేఁ
బరిశోధింపించి-

ఈవేరొప్పు స్త్రీటి.
పెరుమాళ్లు నాయకులవారి పుత్రులగు
స్టాండ్ హౌస్ దుబాసి. మహారాజరాజశ్రీ.
చెంగల్వరాయ నాయకులవారిచే
స్వీయ
వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయం
దచ్చుగూర్పించి-
శ్రీ శాలివాహనశకాబ్దంబులు - ౧౭౯౧ వ శుక్లసంవత్సర నిజవైశాఖశుద్ధంబున
బ్రచురింపం బడియె.

౧౮౬౯ వ సం॥ మే నెల.

Registered Copyright.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

శ్రీమన్నారాయణాయ నమః

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ కూరనారాయణభాష్యేణ చ యుక్తా

ఈశావాస్యోపనిషత్.

అవతారికా.

శం.—— ఈశావాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మస్వవినియుక్తాః - తేషామకర్మశేషస్యాత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశకత్వాత్. యాథాత్మ్యం చాత్మనః శుద్ధత్వాపాపవిద్ధత్వైకత్వనిత్యత్వాశరీరత్వసర్వగతత్వాది వక్ష్యమాణం. తచ్చ కర్మణా విరుధ్యత ఇతి యుక్త ఏవైషాం కర్మస్వవినియోగః. న హ్యేవంలక్షణమాత్మనో యాథాత్మ్యముత్పాద్యం వికార్యమాప్యం సంస్కార్యం వా - కర్తృభోక్తృరూపం వా - యేన కర్మశేషతా స్యాత్. సర్వాసాముపనిషదామాత్మయాథాత్మ్యనిరూపణేనైవోపక్షయాత్, గీతానాం మోక్షధర్మాణాం చైవంపరత్వాత్. తస్మాదాత్మనోఽనేకత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాది చాశుద్ధత్వపాపవిద్ధత్వాది చోపాదాయ లోకబుద్ధిసిద్ధం కర్మాణి విహితాని. యో హి కర్మఫలేనార్థీ దృష్టేన బ్రహ్మవర్చసాదినా, అదృష్టేన స్వర్గాదినా, చ - ద్విజాతిరహం న కాణకుణ్ఠత్వాద్యనధికారప్రయోజకధర్మవానిత్యాత్మానం మన్యతే సోఽధిక్రియతే కర్మస్వితి హ్యధికారవిదో వదన్తి. తస్మాదేతే మన్త్రాః ఆత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశనేనాత్మవిషయం స్వాభావికమజ్ఞానం నివర్తయన్తః శోకమోహాదిసంసారధర్మవిచ్ఛిత్తిసాధనమాత్మైకత్వాది విజ్ఞానముత్పాదయన్తీతి.

ఆ. యేనానన్తేన తేనేదం వ్యాప్తం విశ్వమశేషతః । సోఽహం దేహద్వయాతీతః సాక్షీ వ్యాప్తో దేహతద్గతైః ॥ ౧ ॥

ఈశావాస్యమిత్యాదిమన్త్రాన్ వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారస్తేషాం కర్మశేషత్వశఙ్కాం తావద్వ్యుదస్యతి తథా హి కర్మసమవాయి ... [illegible] ... ఈశావాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మశేషాః మన్త్రత్వాదితి పాఠాత్ - *ఇషే త్వేత్యాదిమన్త్రవత్. అతః ప్రకృతకర్మానుష్ఠానాదన్యథా వ్యాఖ్యానమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈశావాస్యమిత్యాదయ ఇతి) (కర్మస్వవినియుక్తా ఇతి) *ఇషే త్వేతి శాఖాం ఛినత్తీత్యాదివత్ వినియోజకప్రమాణాభావాత్ ... [illegible] ... ప్రకాశనసామర్థ్యాత్ ... [illegible] ... తథా కర్మశేషస్య ప్రకాశనసామర్థ్యానభావాదపి తేషాం వినియోగశఙ్కా నావకాశం లభత ఇత్యాహ (తేషామితి) శుద్ధాదివిశేషణస్యాత్మనోఽకర్మశేషత్వే ప్రమాణాభావాత్. యాథాత్మ్యస్య కర్మవిరుద్ధత్వాత్ తదభిధాయినాం కర్మస్వవినియోగ ఇత్యాహ (యాథాత్మ్యం చేతి) శుద్ధోఽహం స్వభావతః ... [illegible] ... శరీర ... [illegible] ... సర్వస్మిన్ ... [illegible] ... సంస్కార్యో వ్రీహ్యాదిః. తత్ర ... [illegible] ... యాథాత్మ్యస్య కర్మశేషత్వమపి వ్యావర్తయతి - తథా స్వయాథాత్మ్యం కర్తృభోక్తృ ... [illegible] ... సాధనం ... [illegible] ... ప్రయోజకత్వాదిత్యాహ (న హ్యేవమితి) ... [illegible] ... తథా ప్రమాణస్యాదర్శనాత్, ... [illegible] ... యాథాత్మ్యం - తత్రాహ (సర్వాసామితి) ... [illegible] ... సర్వాసాముపనిషదాం ... [illegible] ... ఉపనిషదాం ... [illegible] ... తథా హి - *ఈశావాస్యమిత్యుపక్రమ్య *స పర్యగాచ్ఛుక్రమిత్యుపసంహారాత్, *అనేజదేకం *తదన్తరస్య సర్వస్యేత్యభ్యాసదర్శనాత్, *నైనద్దేవా ఆప్నువన్నిత్యపూర్వతాసఙ్కీర్తనాత్, *కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి ఫలశ్రవణసఙ్కీర్తనాత్, *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీతి ... [illegible] ... కర్మకరణానువాదేన *అసుర్యా నామ ... [illegible] ... *తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతీత్యుపపత్తి ... [illegible] ... తాత్పర్యం దృశ్యతే. ... [illegible] ... ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాభ్యాసాపూర్వతాఫలవత్త్వార్థవాదయుక్తిరూపలిఙ్గానాం ... [illegible] ... ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైరవిరోధః ... [illegible] ... ప్రత్యయసంవాదోపి బలవత్కారణం ప్రసిద్ధం. విద్యతే చోపనిషదర్థగీతాదిసంవాదః - తస్మాదుపనిషత్పదసమన్వయేనావగమ్యమానమాత్మైకత్వం న ప్రమాణాన్తరానుపలబ్ధివిరోధేనాపలపనీయం. యథేన్ద్రియాన్తరేణానవగమ్యమానమపి రూపం చక్షుషాగమ్యమానం నాపహ్నూయతే - తథైకాత్మ్యమపి నాపహ్నవార్హమిత్యాహ (గీతానామితి) *సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరం। వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతీత్యాదిగీతా, ఏక ఏవ హి భూతాత్మా సర్వభూతేష్వవస్థితః। ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదిత్యాది మోక్షశాస్త్రాణాం చైకాత్మ్యపరత్వాదిత్యర్థః. యద్యేతాదృశమాత్మతత్త్వం - తర్హి నిరధికారిత్వాత్కర్మకాణ్డముచ్ఛిద్యేతేత్యపి నాశఙ్కనీయమిత్యా

హ (తస్మాదితి) యథాతీవ్రక్రోధాత్రాన్తస్యాన్తం ప్రత్యేవశ్యేనాదివిధిప్రామాణ్యం - తథామిథ్యాదర్శినం ప్రత్యేవకర్మవిధిప్రామాణ్యమిత్యర్థః. అత్రజైమినిప్రభృతీనాంసమ్మతిమాహ (యోహీత్యాదినా) అర్థిత్వాదియుక్తస్యకర్మణ్యధికారఃషష్ఠే ప్రతిష్ఠాపితః. అర్థిత్వాదితిచమిథ్యాజ్ఞాననిదానం- నహినభోవన్నిష్క్రియస్యస్వతఏవదుఃఖాసంసర్గిణఃపరమానన్దస్వభావస్యసుఖంమేస్యాత్- దుఃఖంమెమాభూదిత్యర్థిత్వం, శరీరేన్ద్రియసమర్థో౽హమిత్యభిమానిత్వం, మిథ్యాజ్ఞానంవినానసమ్భవతీత్యర్థః. యస్మాదాత్మయాథాత్మ్యప్రకాశకామన్త్రాః- నకర్మశేషభూతాః, నచమానాన్తరవిరుద్ధాః,- తస్మాత్ప్రయోజనాదిమత్త్వమపితేషాంసిద్ధమిత్యాహ (తస్మాదేతఇతి)

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

కూ.— విశ్వంవ్యాప్యంధార్యంతేనవిచిత్రాశ్చశక్తయోయస్య। శ్రీరఙ్గేశంతమృషింతనువాక్చిత్తైరుపాస్మహేపురుషమ్॥ ౧

సన్త్యేశానస్సర్వభూతాన్తరాత్మాదోషానర్హస్సర్వవిద్యైకవేద్యః।కర్మారాధ్యస్సాన్యభక్త్యైకలభ్యః శ్రీమాన్వ్యక్తోవాజినాంసంహితాన్తే॥ ౨

యస్యాచార్యైఃకృతంభాష్యంగమ్భీరంవిదుషాంముదే। బాలానామాదాయతద్భావంయథాభాష్యంప్రకాశ్యతే॥ ౩

ఈశావాస్యానువాకో౽యంవాజినాంసంహితాన్తగః। శిష్యాయగురుణాయస్మిన్బ్రహ్మవిద్యోపదిశ్యతే॥ ౪

కర్మణాంసంహితోక్తానాంవినియోగపృథక్త్వతః। విద్యాఙ్గతాస్థితద్వ్యక్త్యైనిబద్ధో౽స్యతపన్తతః॥ ౫

ఈశావాస్యమిదం సర్వమిత్యేషో౽నువాకో౽ష్టావశమన్త్రాత్మకః. ఏతేచమన్త్రాః పురుషసూక్తాదివత్ పరమపురుషతత్స్వరూపతదుపాసనప్రపదనతత్ప్రాప్తిరూపతత్త్వోపాయపురుషార్థానాంసఙ్క్షేపేణసమ్యక్ప్రతిపాదకత్వాత్, ఐన్ద్రశుక్లసూత్రకృతా కాత్యాయనేన వినియుక్తత్వాత్, చ ఉపనిషత్సారభూతాః. భగవద్గీతాదిభిశ్చఏతేషాంమన్త్రాణాముపబృంహణం తత్రతత్రపరస్తాత్ప్రదర్శయిష్యతే. నన్వేవం బ్రహ్మకాణ్డబృహదారణ్యకఏవైషాంపాఠఃస్యాత్- నసంహితాయాం - ప్రయోజనాభావాదితిచేన్న- ఏతేషుసారభూతానాంపఞ్చషణ్మన్త్రాణాంబృహదారణ్యకేపిపాఠదర్శనాత్, * తమేతంవేదానువచనేనబ్రాహ్మణావివిదిషన్తి। యజ్ఞేనదానేనతపసా౽నాశకేన * విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయా౽మృతమశ్నుత ఇతిఅవిద్యాఖ్యస్యకర్మవిశేషస్యబ్రహ్మవిద్యాయాంవినియుక్తత్వేనసంహితాయాముదాహృతంసర్వజాతంవిద్యాయాఅప్యఙ్గమితిదృఢీకరణార్థమేషాం సంహితాన్తపాఠోపపత్తేశ్చ. అతఃకర్మసువినియుక్తత్వాత్, బ్రహ్మోపాసనత్త్వోపాయప్రయోజనప్రతిపాదనపరత్వాచ్చోపనిషదపివైతేమన్త్రాఇతిసిద్ధమ్.

శ్రీ గురుభ్యోనమః.

హరిః ఓం॥ ఈశావాస్యమిదగ్ంసర్వంయత్కిఞ్చజగత్యాంజగత్।
తేనత్యక్తేనభుఞ్జీథామాగృధఃకస్యస్విద్ధనమ్॥ ౧

శం.— ఏవముక్తాభిధేయసమ్బన్ధప్రయోజనాన్మన్త్రాన్ సఙ్క్షేపతోవ్యాఖ్యాస్యామః. ఈశా-ఈష్టే ఇతి ఈట్- తేన ఈశా. ఈశితా పరమేశ్వరఃపరమాత్మాసర్వస్య- సహిసర్వమీష్టే సర్వజన్తూనామాత్మాసన్. తేన స్వేనాత్మనేశావాస్యం-ఆచ్ఛాదనీయం. కిం (ఇదంసర్వం) యత్కిఞ్చ-యత్కిఞ్చిజ్జగత్యాం - పృథివ్యాంజగత్సర్వం. స్వేనాత్మనాఅహమేవేదంసర్వమితిపరమార్థసత్యరూపేణానృతమిదంసర్వంచరాచరమాచ్ఛాదనీయం పరమాత్మనా. యథాచన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసమ్బన్ధజక్లేదాదిజంఔపాధికందౌర్గన్ధ్యంతత్స్వరూపనిఘర్షణేనాచ్ఛాద్యతేస్వేనపారమార్థికేనగన్ధేన- తద్వదేవహిస్వాత్మన్యధ్యస్తంస్వాభావికం కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిలక్షణం జగద్ద్వైతరూపంపృథివ్యాం. జగత్యామిత్యుపలక్షణార్థత్వాత్సర్వమేవ నామరూపకర్మాఖ్యంవికారజాతంపరమార్థసత్యాత్మభావనయాత్యక్తంస్యాత్. ఏవమీశ్వరాత్మభావనయాయుక్తస్యపుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాస ఏవాధికారః- నకర్మసు. తేనత్యక్తేన - త్యాగేనేత్యర్థః. నహిత్యక్తోమృతఃపుత్రోభృత్యోవాఆత్మసమ్బన్ధితయా౽భావాదాత్మానంపాలయతి- అతస్త్యాగేనేత్యయమేవార్థః. భుఞ్జీథాః- పాలయేథాః. ఏవంత్యక్తైషణస్త్వంమాగృధః - గృధిం - ఆకాఙ్క్షాంమాకార్షీర్ధనవిషయాం. కస్యస్విద్ధనం- కస్యచిత్. పరస్యస్వస్యవాధనంమాకాఙ్క్షీరిత్యర్థః. స్విదిత్యనర్థకోనిపాతః. అథవా- మాగృధః. కస్మాత్. కస్యస్విద్ధనమిత్యాక్షేపార్థః. నకస్యచిద్ధనమస్తి- యద్గృధ్యేత. ఆత్మైవేదంసర్వమితీశ్వరభావనయాసర్వంత్యక్తం-అతఆత్మనఏవేదంసర్వం, ఆత్మైవచసర్వం,- అతోమిథ్యావిషయాంగృధింమాకార్షీరిత్యర్థః. ౧

ఆ.— వ్యాఖ్యేయత్వముక్త్వాప్రతిపదంవ్యాచష్టే (ఈశేతి) *ఈశఐశ్వర్యే. అస్మాద్ధాతోఃక్విపిలుప్తైకృదన్తరూపమీట్. తస్యతృతీయైకవచనమీశేతి. నసుకర్తరిక్విబ్విధానాత్, పరమేశ్వరస్యచాక్రియత్వాత్, కథంక్విబన్తశబ్దవాచ్యతేతి- తత్రాహ (ఈశితేతి) మాయోపాధికస్యకర్తృత్వసమ్భవాచ్ఛబ్దవాచ్యతానవిరుధ్యతే-నిరుపాధికస్యచలక్ష్యత్వంభవిష్యతీత్యర్థః. ఈశిత్రీశితవ్యభావేనతర్హిభేదఃప్రాప్తఇత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వజన్తూ

నామితి) యథా ఆదర్శాదిషు ప్రతిబిమ్బానామాత్మా బిమ్బభూతో దేవదత్త ఈశితా భవతి - తథా కల్పనాభేదేనేశితృశితవ్యభావసంభవాన్నవాస్తవభేదానుమానం సమ్భవతీత్యర్థః. *వస ఆచ్ఛాదనే. అస్య రూపం వాస్యం. తత్త్వత ఈశ్వరాత్మకమేవ సర్వం భ్రాన్త్యా యదనీశ్వరరూపేణ గృహీతం- తత్సర్వమీశ్వర ఏవాత్మైవేతి జ్ఞానేనాచ్ఛాదనీయం. సర్వాత్మక ఈశ్వరోఽస్మీతి జ్ఞాతవ్యా శేషతత్త్వోపదేశః - ఛాన్దోగ్యే *తత్త్వమసీతి వదిత్యర్థః. ఉక్తంచ *బ్రహ్మైవ సర్వమాత్మైవ సత్ప్రకాశావిశేషతః। హేయోపాదేయభావోఽయం న సత్స్వప్నవదిష్యతే॥ స బన్ధో స్తి నమోక్షో స్తి న వికల్పో స్తి తత్త్వతః। నిత్యప్రకాశ ఏవాస్తి విశ్వాకారో మహేశ్వర ఇతి. యస్యోపదేశకజ్ఞానమాత్రేణానృతదృష్టిర్న నిరాక్రియతే- తస్య విచారాది ప్రయత్నే సతత్త్వప్రకాశే సత్యనృతదృష్టిస్తిరస్కారిష్యత ఇత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) చన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసమ్బన్ధాదార్ద్రీభావాదినా జాతం యద్దౌర్గన్ధ్యమౌపాధికం మిథ్యాతద్యథా తత్స్వరూపనిఘర్షణాభివ్యక్తేన స్వాభావికేన గన్ధేనాచ్ఛాద్యతే - తద్వద్విచారాదేః స్వరూపసద్భావాన్మిథ్యాబుద్ధేర్బాధకత్వం సమ్భవతీత్యాహ (తద్వదేవహీతి) స్వభావః-అనాదిరవిద్యా. లతాకార్యం స్వాభావికమిత్యాదిబాధ్యత్వే యోగ్యత్వప్రదర్శనార్థవిశేషణం. ఏవం విచారాది ప్రయత్నవతోఽనృతదృష్టిరిత్య సమ్భావనాముక్త్వా యుక్త్యభిజ్ఞస్య సర్వవిదహం చేశ్వర ఏవేతి భావనాయామధికృతస్య, యుక్తికుశలస్య చ విచారేఽధికృతస్య, సర్వకర్మసన్న్యాస ఏవాధికార ఇహమన్త్రే వివక్షితః- తేన త్యక్తేనేత్యత్ర త్యాగపరామర్శాత్, *త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమిత్యన్యత్రాప్యుక్తత్వాత్, త్యాగస్య వృత్తిత్యాగవిక్షేపహేతుత్వేన ప్రసిద్ధత్వాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవమీశ్వరాత్మేతి) చికీర్షితం సన్న్యాసం స్తౌతి (తేన త్యక్తేనేతి) త్యాగేనాత్మా రక్షితః స్యాత్ - నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థానానుకూలత్వాత్త్యాగస్యేత్యర్థః. సన్న్యాసినః శరీరసంధారణోపయుక్తకౌపీనాచ్ఛాదనభిక్షాశనాదివ్యతిరిక్తే పికథంచిత్ప్రవృత్తిగ్రహో రాగశ్చేత్ప్రాప్తః- తన్నిరోధేయత్నః కర్తవ్యః- తస్య ప్రధానవిరోధిత్వాదిత్యభిప్రేత్య నియమవిధిమాహ (ఏవంత్యక్తైషణ ఇతి) స్విదితి నిపాతస్య సామాన్యార్థత్వే పి కస్య స్విదితి చిన్తనార్థత్వమస్య త్ర ప్రసిద్ధం- తదిహ న గృహ్యతే - ఇత్యనర్థకమిత్యుక్తం. వ్యవహారదృష్ట్యా ఆత్మన ఏవేదం సర్వం శేషభూతం- జడస్య చిత్పరతన్త్రత్వాత్. అతః స్వాత్మైవిషయో నాకాఙ్క్షాకర్తవ్యా. పరమార్థతస్త్వాత్మైవ సర్వమిత్యాకాఙ్క్షావిషయ ఏవ నాస్తీత్యర్థః. ౧

హ.—— తత్ర తావదాచార్యః- ప్రథమం రజస్తమః ప్రచురదేహేన్ద్రియాదివిశిష్టత్వాత్ *ఈశ్వరోఽహమహం భోగీత్యాది శ్రీభగవద్గీతోక్తప్రక్రియయా స్వతన్త్రోఽహం దేవతాన్తరపరతన్త్రోఽహమితి చ భ్రామ్యత స్తత్త్వబుభుత్సయాఽఽచార్యముపసన్నస్య శిష్యస్య స్వతన్త్రాత్మభ్రమాదినివృత్త్యర్థం చిదచిదాత్మకస్య కృత్స్నస్య ప్రపఞ్చస్య పరమపురుషాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిత్వముపదిశతి (ఈశావాస్యమితి) ఇదం - అచిన్త్యవివిధవిచిత్రరచనయా బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తతయా ప్రత్యక్షాది ప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. సర్వం - ఈశ్వరవ్యతిరిక్తం భోగ్యభోక్తృరూపం సర్వం. ఈశేతి తృతీయైకవచనాన్తం. సర్వనియన్త్రేత్యర్థః. సఙ్కోచే మానాభావాత్. మహాపురుషేణేతి యావత్. *యోఽసావసౌ పురుష ఇతి అనుపఠిష్యమాణత్వాత్. స ఏవ హి సర్వస్యేష్టే. తథా చ శ్రుత్యన్తరం *పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమితి. తేన వాస్యం- నివాసనీయం. వ్యాప్యమితి భావః. అనన్యాధారత్వాత్పరస్య బ్రహ్మణః. యద్వా- సర్వాధారేఽస్మిన్నేవ స్వేన వసనీయం. సర్వం ప్రతిష్ఠాపనీయమిత్యర్థః. స్మర్యతే హి *సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః। తతస్స వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపఠ్యత ఇతి. జగత్యాం - ఉర్వ్యాం. ఇదం లోకాన్తరాణాముపలక్షణం. జగత్ - అన్యథాత్వం గచ్ఛత్. తత్రాచిదంశస్య భోగ్యత్వాయ స్వరూపవికారరూపమన్యథాత్వం- చిదంశస్య భోక్తృత్వాయ జ్ఞానసఙ్కోచవికాసాది లక్షణస్వభావవికారేణాన్యథాత్వమితి భేదోఽనుసంధేయః. ఈశేనావాస్య స్తం కించిదపి నాస్తీతి దర్శయితుం యత్కిఞ్చేతి జగద్విశేష్యతే. జగత్యాదిషు లోకేషు యత్కిఞ్చ భోక్తృభోగ్యరూపం జగద్వర్తతే- తదిదం సర్వమీశావాసుదేవేన వాస్యం- వ్యాప్యం ధార్యం చేత్యర్థః. *ఇన్ద్రియాణి మనోబుద్ధిస్సత్త్వం తేజోబలం ధృతిః। వాసుదేవాత్మకాన్యాహుః క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞమేవ చేత్యాద్యుపబృంహణసహస్రమిహానుసంధేయం. *పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా *జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ- ఛాన్దసో హ్రస్వః. ఈశానీశావిత్యర్థః. *నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ నిత్యాదిషు ప్రసిద్ధా జీవేశ్వరయోరీశేశితవ్యాదిలక్షణోఽత్యన్తభేదోఽప్యత్ర సిద్ధః. నను రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయాత్ ఈశో రుద్రస్స్యాత్. నైవం- *ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి నాగ్నిర్న సూర్యో న చన్ద్రమాః స ఏకాకీ న రమత ఇత్యాదిషు, *అపహతపాప్మా వా అహమస్మి నామాని మే ధేహీత్యాదిషు, చ భగవత్కార్యత్వేన కర్మవశ్యత్వేన చ సమ్ప్రతిపన్నే రుద్రే సర్వవ్యాపిత్వసర్వాధారత్వాదేరన్వయాసంభవేన విరుద్ధార్థవిషయతయైవేహరూఢేర్భగ్నత్వాత్. ఏవం చ జగత్కారణవాదివాక్యగతాకాశప్రాణాదిశబ్దన్యాయేన *అజస్స ర్వేశ్వరస్సిద్ధ ఇత్యనవచ్ఛిన్నైశ్వర్యతయా ప్రసిద్ధస్సర్వేశ్వరే యౌగికఏవాయమీట్ఛబ్దః ప్రత్యేతవ్య ఇతి సిద్ధమ్. ఏవం ముముక్షోరీశ్వరపారతన్త్ర్యబోధముత్పాద్య వైరాగ్యభూషితాం వృత్తిముపదిశతి (తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథాః) తేన- జగతా. భోగ్యతాభ్రమవిషయేణేతి భావః. త్యక్తేన - అల్పాస్థిరత్వదుఃఖమూలత్వదుఃఖమిశ్రత్వదుఃఖోదర్కత్వదేహాత్మాభిమానమూలత్వస్వాభావికబ్రహ్మానుభవవిరుద్ధత్వరూపా యే విషయదోషాః తద్దోష-తన్నిరూపణపూర్వకం పరిత్యక్తేన ఉపలక్షితస్సన్ భుఞ్జీథాః- భగవదుపాసనోపయుక్తదేహస్య ధారణమాత్రోపయుక్తమన్నపానాదికం యాగదానహోమార్చనాద్యుపయోగిపరిజనపరిచ్ఛదాదికం చ భోగ్యవర్గం భుఞ్జీథా ఇత్యర్థః. యద్వా-దోషసప్తకనిరూపణాత్ త్యక్తేన భోగ్యాభాసేనోపలక్షితస్సన్ భుఞ్జీథాః-సర్వావాసత్వేన ప్రకరణే ప్రాప్తం ప్రకృతముక్తదోషప్రతిభటం నిరతిశయభోగ్యం వస్త్వనుభవేన హాయముఖేన భుఞ్జీథా ఇతి యోజ్యం. అత్ర చ *భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా *ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి *సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీ

శయాశోచతిముహ్యమానః। జుష్టంయదాపశ్యత్యన్యమీశమస్యమహిమానమితివీతశోకః - మహిమానంఇతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఛాన్దసోగుణాభావః. తదేతి ప్రతినిర్దేశోఽధ్యాహార్యః. యదాఽన్యమీశమస్యమహిమానంచపశ్యతి - తదావీతశోకోభవతీత్యన్వయోవా. (మాగృధఃకస్యస్విద్ధనం) కస్య స్విత్ - కస్యాపిబన్ధోరబన్ధోర్వాధనంమాగృధః- మాఽభికాఙ్క్షీః. *గృధూఅభికాఙ్క్షాయామితిధాతుః. ఆహచయమఃకిఙ్కరంప్రతి *పరతిపరధనంనిహ నిజమాన్యదలితథాఽనృతనిష్ఠురాణియశ్చ। నసహతిపరసమ్పదంవినిన్దాంకలుషమతిఃకురుతేసతామసాధుః॥ పరమానుష్ఠాదిపాపక్షేకళత్రేసుతత్రయ [illegible] పితృమాతృభృత్యవర్గే। శఠమతిరుపయాతియోఽర్థతృష్ణాంపురుషపశుర్నసనామమేపభక్తఇతి. భగవద్గీతాసుచ *సకామస్తేవిజయంకృష్ణేత్యాది. ఇద [illegible] బధనాశాప్రహాణంపరమాత్మవ్యతిరిక్తకృత్స్నవిషయవైరాగ్యోపలక్షణం. స్మరన్తిహి *పరమాత్మనియోరక్తోవిరక్తోఽపరమాత్మనీతి. ౧

కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేచ్ఛతగ్ంసమాః। ఏవంత్వయినాన్యథేతోఽస్తినకర్మలిప్యతేనరే॥౨

శం.— ఏవమాత్మవిదఃపుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేనాత్మజ్ఞాననిష్ఠతయాఽఽత్మారక్షితవ్యఇత్యేషవేదార్థః. అథేతరస్యానాత్మజ్ఞతయాత్మగ్రహణాశక్తస్యేదముపదిశతిమన్త్రః- కుర్వన్నేవఇహ- నిర్వర్తయన్నేవకర్మాణి- అగ్నిహోత్రాదీని- జిజీవిషేత్-జీవితుమిచ్ఛేత్. శతం-శ తసఙ్ఖ్యాకాఃసమాః-సంవత్సరాన్. తావద్ధిపురుషస్యపరమాయుర్నిరూపితం. యథా ప్రాప్తానువాదేన-యజ్జిజీవిషేచ్ఛతంవర్షాణి-తత్కుర్వన్నేవకర్మా ణీత్యేతద్విధీయతే. ఏవం- ఏవంప్రకారేత్వయిజిజీవిషతినరే- నరమాత్రాభిమానినిఇతః- ఏతస్మాదగ్నిహోత్రాదీనికర్మాణికుర్వతోవర్తమానాత్ప్ర కారాదన్యథా - ప్రకారాన్తరంనాస్తి. యేనప్రకారేణాశుభంకర్మనలిప్యతే - కర్మణానలిప్యసఇత్యర్థః. అతఃశాస్త్రవిహితానికర్మాణ్యగ్నిహో త్రాదీనికుర్వన్నేవజిజీవిషేత్. కథంపునరిదమవగమ్యతే- పూర్వేణమన్త్రేణసన్న్యాసజ్ఞాననిష్ఠోక్తా - ద్వితీయేనతదశక్తస్యకర్మనిష్ఠేతి. ఉచ్య తే-జ్ఞానకర్మణోర్విరోధంపర్వతవదకమ్ప్యంయథోక్తంనస్మరసికిం. ఇహాప్యుక్తంయోహిజిజీవిషేత్సకర్మకుర్వన్ [illegible] ఈశావాస్య [illegible] మిదంసర్వం తేనత్యక్తేన భుఞ్జీథాఃమాగృధఃకస్యస్విద్ధనమితి,. *నజీవితేమరణేవాగృధింకుర్వీతారణ్యమియాదితితతోనపునరేయాదితిసన్న్యాసశాసనాత్. ఉభయోః [illegible] భేదంచవక్ష్యతి. *ఇమౌద్వావేవపన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌభవతఃక్రియా-పథశ్చైవపురస్తాత్సన్న్యాసశ్చతయోఃసన్న్యాసఏవాతిరేచయతి [illegible] సఏవాత్యరేచయదితితైత్తిరీయకే. *ద్వావిమావథపన్థానౌయత్రవేదాఃప్రతిష్ఠితాః। ప్రవృత్తిలక్షణోధర్మోనివృత్తశ్చవిభావితఇత్యాదిపుత్రాయ [illegible] చార్యనిశ్చితముక్తంవ్యాసేనవేదాచార్యేణభగవతా. విభాగంచానయోర్దర్శయిష్యామః

ఆ.— ఆద్యమన్త్రస్యపూర్వార్ధేనతత్త్వోపదేశఃకృతః- తృతీయపాదేనాపి [illegible] జ్ఞానస్యసన్న్యాసపరికర [illegible] చతుర్థపాదేనసన్న్యాస [illegible] నియమవిధిరుక్తః. ఇతిప్రతిపదంవ్యాఖ్యాయసఙ్క్షేపార్థమనువదత్యుత్తరస్యసమ్బన్ధాభిధిత్సయా (ఏవమాత్మవిదఇత్యాదినా) పూర్వమన్త్రేణజ్ఞానం [illegible] రంయస్య- తస్యైవోత్తరమన్త్రేణకర్మవిహితం- తతఃసముచ్చయానుష్ఠానేతాత్పర్యంమన్త్రద్వయస్యేత్యేకదేశి [illegible] (ఏకపురుష) శుద్ధబ్రహ్మజ్ఞానకర్మణోరేకాధికారేవిరుద్ధత్వాత్. ఋతుగమనత్రిదణ్డిధర్మవదన్యైవదత్రాపిక్రమేణైకస్య [illegible] అభి [illegible] కారత్వాత్. యచ్చోక్తంజ్ఞానకర్మణోర్విహితత్వేనశుద్ధిసామ్యాద్విరోధోఽసిద్ధఇతి-తదసత్-ఋతుగమనత్రిదణ్డి [illegible] ప్రసఙ్గాత్. ఉభయంనైకస్యవిహితమితిచేత్ - తుల్యమేతత్. ప్రతిషేధాత్తత్రనసముచ్చయఇతిచేత్ - ఇహాపి *నకర్మణానప్రజయా *నాన్యఃపన్థా [illegible] ఇత్యాదిప్రతిషేధస్తుల్యః. కేవలకర్మవిషయోనిషేధ ఇతినచవాచ్యం - [illegible] త్వాత్. తస్మాన్నసముచ్చయేతాత్పర్యంమన్త్రద్వయస్యేత్యాహ(జ్ఞానకర్మణోర్విరోధమితి)కర్తృత్వాద్యధ్యాసాక్రియం [illegible] లిసమ్బద్ధగ్రన్థేయథోక్తంసహానవస్థానలక్షణంవిరోధంకింనస్మరసి-యోనైకాధికారస్వంతమోమాంకల్ప్యయనీత్యర్థః. [illegible] ప్రతీయతఇత్యాహ (ఇహాప్యుక్తమితి) జిజీవిషోరాగిణఃకర్మవిహితం- సర్వమీశ్వరమేవజ్ఞానవతస్త్యాగో [illegible] ధనసమ్బన్ధ [illegible] న్యధికారః- ప్రథమమన్త్రాధికారిణశ్చధనాకాఙ్క్షానిషేధేనకర్మానికారనిషేధః ప్రతీయతఇత్యర్థః. జిజీవిషో [illegible] ణ ఇత్యత్రప్రమాణమాహ (నజీవితఇతి) అరణ్యం-స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణమాశ్రమం- ఇయాత్- గచ్ఛేదితివేదశాస్త్రనిష్కర్షః. [illegible] అరణ్య [illegible] త్సన్న్యాసవిధానాదిత్యర్థః. ఇతశ్చనైకఫలకామస్యజ్ఞానకర్మణోరధికారఃప్రతిపత్తవ్యఇత్యాహ (ఉభయోరితి) *కోమోహఃకఃశోక [illegible] తఇతిసనిదానార్థప్రహాణంజ్ఞానఫలంవక్ష్యతి. సంసారమణ్డలాన్తర్గతమేవదేశాన్తరప్రాప్త్యాపన్నంహిరణ్మయేనపాత్రప్రాప్త్యాదిలక్షణం [illegible] *అగ్నేనయసుపథేత్యనేనేత్యర్థః. నారాయణోపనిషద్వాక్యమపిభిన్నాధికారత్వేప్రమాణయతి (ఇమౌద్వావేవేతి) పురస్తాత్ - సృష్టికాలేఽను నిష్క్రాన్తతరౌ- భూతసృష్టిమనుప్రవృత్తౌ- భిన్నాధికారత్వాత్ ద్వౌ. తయోఃసన్న్యాసఏవాతిరిక్తః- శ్రేష్ఠోభవతి- పరమపురుషార్థావ్యవధానాదిత్య ర్థః. వ్యాసవాక్యమపిసంవాదకమాహ (ద్వావిమావితి) ౨

కూ.— ఏవంవిరక్తస్యవిదుషఃఫలసఙ్గకర్తృత్వాదిత్యాగయుక్తాబ్రహ్మవిద్యాఙ్గభూతఃకర్మయోగోయావజ్జీవమనుష్ఠేయఇత్యాహ (కు ర్వన్నేవేతి) శతంసమాః-శతసంవత్సరాన్. ప్రాయికవాదోఽయం. కర్మాణి- నిత్యనైమిత్తికానికుర్వన్నేవఇహ- లోకేజిజీవిషేత్-జీవితుమిచ్ఛేత్. బ్రహ్మవిదాపియావద్విద్యాపూర్తిజీవితుమిచ్ఛాభవతీతిప్రాప్తత్వాచ్ఛతసఙ్ఖ్యాకాన్వత్సరాన్జీవన్నిత్యనూద్యకర్మాణికుర్వీతైవేతివిధీయతే [illegible] మయిత

వ్యః. యావజ్జ్ఞానయోగాధికారం కర్మయోగః కర్తవ్య ఇతి భావః. కర్మయోగో నామ *దైవమేవాపరే యజ్ఞమిత్యాదినా వికల్పవిహితేషు కర్మయోగావాన్తరభేదేష్వేకం యథారుచ్యర్జితయా స్వీకృత్యాన్యాని నిత్యనైమిత్తికాని తదఙ్గతయోపసంహృత్యాసఙ్గకర్మానుష్ఠానవిశేషః. న కదాచిదపి విద్యాఙ్గం కర్మ పరిత్యజేదిత్యేవకారాభిప్రాయః. త్వయి - ఈశ్వరపరతన్త్రాత్మస్వరూపతయా తదాజ్ఞాపరిపాలనరూపకర్మానుష్ఠానే అధికారవత్యుక్తిమతీతి భావః. ఏవం- ఏవమేవానుష్ఠీయమానే ఇత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకేణ స్థిరీకరోతి (నాన్యథేతోఽస్తీతి) ఇతః-అనుష్ఠానాత్ అన్యథా ప్రకారాన్తరం-అననుష్ఠానం నాస్తీత్యర్థః. నను బ్రహ్మవిదోపి కర్మానుష్ఠానావశ్యంభావే బన్ధస్స్యాదిత్యత్రాహ (నకర్మ లిప్యతే నర ఇతి) విద్యావిరుద్ధేషు కర్మఫలేషు న రమత ఇతి నరః. ప్రస్తుత బ్రహ్మవిది నరే విద్యాఙ్గతయా క్రియమాణః కర్మయోగో న లిప్యతే- న స్వర్గాదిహేతుర్భవతి-అపి తు జ్ఞానయోగద్వారా వా సాక్షాద్వా ప్రథమం పరిశుద్ధజీవాత్మవిషయకయోగముత్పాద్య పశ్చాద్భక్తియోగాఙ్గభూతం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారమ్ ఉత్పాదయతీతి భావః.————యత్తు కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీత్యయం విధిః అవిద్వద్విషయ ఏవ- న బ్రహ్మవిద్విషయ ఇతి, తస్య విధినిషేధశాస్త్రావశ్యత్వాభావాత్తస్య బ్రహ్మజ్ఞానాగ్నినా అధికారః ప్రణష్ట ఇతి, శాఙ్కరం వ్యాఖ్యానం- తత్ప్రకరణవిరుద్ధం, *విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహ। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇత్యుపరితనవిధ్యన్తరవిరుద్ధం, చేతి న వేదవిదో బహుమన్యన్తే. ౨

అసుర్యా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽఽవృతాః। తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి యే కే చాత్మహనో జనాః॥ ౩

శం.— అథేదానీమవిద్వన్నిన్దార్థోఽయం మన్త్ర ఆరభ్యతే- అసుర్యాః - పరమాత్మభావమద్వయమపేక్ష్య దేవాదయోప్యసురాః. తేషాం చ స్వభూతాః అసుర్యాః. నామశబ్దోఽనర్థకో నిపాతః. తే లోకాః- కర్మఫలాని లోక్యన్తే- దృశ్యన్తే- భుజ్యన్త ఇతి జన్మాని. అన్ధేన- అదర్శనాత్మకేనాజ్ఞానేన తమసా ఆవృతాః- ఆచ్ఛాదితాః. తాన్ - స్థావరాన్తాన్ ప్రేత్య - త్యక్త్వేమం దేహం - అభిగచ్ఛన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతం. (యే కే చాత్మహనః) ఆత్మానం ఘ్నన్తీతి ఆత్మహనః. కే తే. యేఽవిద్వాంసః. కథం. తే ఆత్మానం నిత్యం హింసన్తి- అవిద్యాదోషేణ విద్యమానస్యాత్మనస్తిరస్కరణాత్. విద్యమానస్యాత్మనో యత్కార్యం ఫలమజరామరత్వాదిసంవేదనాదిలక్షణం - తద్ధతస్యేవ తిరోభూతం భవతీతి ప్రాకృతా అవిద్వాంసో జనా ఆత్మహన ఉచ్యన్తే. తేన హ్యాత్మహననదోషేణ సంసరన్తి తే. ౩

ఆ.— ఆద్యమన్త్రార్థం ప్రపఞ్చయితుం ప్రథమమవిద్వన్నిన్దా క్రియత ఇత్యాహ(అథేతి) (తే లోకా ఇతి) తచ్ఛబ్దో యచ్ఛబ్దార్థః. (యథాశ్రుతమితి) యేన యేన యాదృశం ప్రతిషిద్ధం విహితం వా దేవతావిజ్ఞానమనుష్ఠితం - స తదనురూపామేవ యోనిమాప్నోతీత్యర్థః. ఆత్మహన్తృత్వస్యోదరభేదిని ప్రసిద్ధేః కథమవిద్వాంస ఆత్మహన ఇత్యాహ (కథం త ఇతి) ఉదరభేదినోఽధ్యాత్మాధికారే ప్రసఙ్గాభావాదకుశలత్వాద్ధ్యానేన తిరస్కారేవాత్మహన్తృత్వమిత్యాహ (అవిద్యాదోషేణేతి) యథా కస్యచిచ్ఛన్నస్య మిథ్యాభిశాపో శస్త్రవధ ఉచ్యతే - తద్వదాత్మని పాపిత్వాద్యధ్యాసోపి హింసైవేత్యర్థః. అజరామరత్వాదిలక్షణోఽహమితి సంవేదనమభిధానం చ యత్కార్యం - తదపి హతస్యేవ న దృశ్యత ఇతి హననముపచర్యత ఇత్యాహ (విద్యమానస్యేతి) అస్యాత్మఘాతస్య ప్రాయశ్చిత్తవిధానాదర్శనాత్సంసరణమేవ ఫలమిత్యాహ (తేన హీతి) ౩

కూ. ఏవం మన్త్రద్వయేన తత్త్వత్రయస్వరూపం విద్యాఙ్గకర్మానుష్ఠానస్వరూపం చ యథావదుపదిష్టమ్. ఇదానీం యే కే చ నాసురప్రకృతయో యథోపదేశం తత్త్వత్రయమవిదిత్వాఽన్యథా జానన్తి, కామక్రోధలోభాద్యన్వితాస్సన్తశ్శాస్త్రవిధిముత్సృజ్య యజ్ఞాదికర్మ కుర్వన్తి, నిషిద్ధాని చాచరన్తి, తే సర్వే స్వాత్మఘాతినః. తేషాం నిరయపాతోఽవశ్యమ్భావీత్యుపదిశత్యాచార్యః (అసుర్యా ఇతి) అసురాణాం స్వభూతా అసుర్యాః. అసురస్వభావభూతా వా. ఆసురప్రకృతీనామేవానుభావ్యాః-అన్యేషాం నైవ ప్రకృతీనామనుభవితుమశక్యా ఇత్యర్థః. అతిభీషణా ఇతి యావత్. నామేతి ప్రసిద్ధౌ. అతిభీషణా నరకసహితాస్తే లోకాస్సన్తీతి సర్వశాస్త్రప్రసిద్ధమితి భావః. పునస్తాన్ విశినష్టి (అన్ధేన తమసాఽఽవృతా ఇతి) అన్ధేన - అతిగాఢేన తమసా- అన్ధకారేణావృతాః- వ్యాప్తాః. తాన్- అతిభీషణాన్ ఆలోకప్రసక్తిరహితాంశ్చ లోకానితి భావః. యే కే చ - దేవజాతీయా మనుష్యజాతీయా వా. తత్రాపి బ్రాహ్మణా వా క్షత్రియా వైశ్యా వా. ఆత్మహనః-*అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేదిత్యామ్నాతామసత్కల్పతాం స్వాత్మానం నయన్తః. బ్రహ్మజ్ఞానహీనాః కామ్యకర్మాదినిష్ఠా ఇత్యర్థః. తథా చ బృహదారణ్యకే * అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽఽవృతాః। తాꣳస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్త్యవిద్వాꣳసోఽబుధా జనా ఇతి. దేహపాతముఖేన పాతకవర్గస్య చోపలక్షణమిదం. పాతకినశ్చ. యే జనాః- జనిమన్తః. సంసరన్త ఇత్యర్థః. స్వాత్మఘాతినస్తే సర్వే ప్రేత్య- తదాతనదేహాదుత్క్రమ్య. అభిగచ్ఛన్తి- అభితో గచ్ఛన్తి. సర్వాన్ప్రతిద్వన్ద్వేషు స్వర్గరౌరవాదిసంజ్ఞితానపి నారకలోకాన్నిరన్తరం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. ౩

అనేజదేకం మనసో జవీయో నైనద్దేవా ఆప్నువన్పూర్వమర్షత్।
తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠత్తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతి॥ ౪

శం.— యస్యాత్మనోహననాదవిద్వాంసః సంసరన్తి- తద్విపర్యయేణవిద్వాంసోముచ్యన్తే - తేఽనాత్మహనః. తత్కీదృశమాత్మతత్త్వమితి. ఉచ్యతే- అనేజత్- నఏజత్. *ఏజృకమ్పనే. కమ్పనం- చలనం. స్థిరత్వప్రచ్యుతిః. తద్వర్జితం. సర్వదాప్యేకరూపమిత్యర్థః. తచ్చైకంసర్వభూతేషు. మనసః- సఙ్కల్పాదిలక్షణాత్ జవీయః- జవవత్తరం. కథంవిరుద్ధముచ్యతే- ధ్రువంనిశ్చలమిదంమనసోజవీయఇతిచ. నైషదోషః-నిరుపాధ్యుపాధిమత్త్వోపపత్తేః. తత్రనిరుపాధికేనరూపేణోచ్యతేఅనేజదేకమితి. మనసో౽న్తఃకరణస్యసఙ్కల్పవికల్పలక్షణస్యోపాధేరనువర్తనాత్. ఇహదేహస్థస్యమనసో బ్రహ్మలోకాదిదూరస్థసఙ్కల్పనంక్షణమాత్రాద్భవతీత్యతోమనోజవిష్ఠంలోకేప్రసిద్ధం. తస్మిన్మనసిబ్రహ్మలోకాదీన్ ద్రుతంగచ్ఛతి సతిప్రథమంప్రాప్తఇవాత్మచైతన్యాభాసోగృహ్యతే- అతోమనసోజవీయఇత్యాహ. (నైనద్దేవాః) ద్యోతనాద్దేవాః - చక్షురాదీనీన్ద్రియాణిఏనత్- ప్రకృతమాత్మతత్త్వంనాప్నువన్- నప్రాప్తవన్తః. తేభ్యోమనోజవీయః- మనోవ్యాపారవ్యవహితత్వాత్- ఆభాసమాత్రమప్యాత్మనోనైవదేవానాం విషయీభవతి. యస్మాజ్జవనాన్మనసోపిపూర్వమర్షత్- పూర్వమేవగతం. వ్యోమవద్వ్యాపిత్వాత్. సర్వవ్యాపితదాత్మతత్త్వంసర్వసంసారధర్మవర్జితంస్వేననిరుపాధికేనస్వరూపేణావిక్రియమేవసదుపాధికృతాఃసర్వాః సంసారవిక్రియాః అనుభవతీవావివేకినాంమూఢానామనేకమివచప్రతిదేహం ప్రత్యవభాసతఇత్యేతదాహ-తద్ధావతః- ద్రుతంగచ్ఛతోఽన్యాన్-మనోవాగిన్ద్రియప్రభృతీనాత్మవిలక్షణాన్అత్యేతి- అతీత్యగచ్ఛతీవ. ఇవార్థంస్వయమేవదర్శయతి (తిష్ఠదితి) స్వయమవిక్రియమేవసదిత్యర్థః. తస్మిన్-ఆత్మతత్త్వేసతినిత్యచైతన్యస్వభావే. మాతరిశ్వా-మాతరి - అన్తరిక్షేశ్వయతి- గచ్ఛతీతివాయుః-సర్వప్రాణభృత్ క్రియాత్మకః. యదాశ్రయాణికార్యకరణజాతాని- యస్మిన్నోతాని ప్రోతానిచ - యత్సూత్రసంజ్ఞకంసర్వస్యజగతోవిధారయితృ- సమాతరిశ్వా. అపః- కర్మాణి ప్రాణినాంచేష్టాలక్షణాని, అగ్న్యాదిత్యాదీనాంజ్వలనదహనప్రకాశాభివర్షణాదిలక్షణాని, దధాతి- విభజతీత్యర్థః. ధారయతీతివా. *భీషాస్మాద్వాతఃపవతఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. సర్వాహికార్యకారణాదివిక్రియానిత్యచైతన్యాత్మస్వరూపేసర్వాస్పదభూతేసత్యేవభవన్తీత్యర్థః. ౪

ఆ.— ఉత్తరమన్త్రమవతారయతి (యస్యాత్మనఇత్యాది) అవిక్రియమేవచేదాత్మతత్త్వం- కథంకేచనస్వర్గగామినః - కేచన నరకగామినఇతిసాంసారికవ్యవస్థాస్యాత్. మనఉపాధినిబన్ధనేత్యభిప్రేత్యాహ (మనసఇత్యాదినా) ఉపాధేరనువర్తమానాత్ [illegible] విశేషః. నను మనసోదేహాన్తఃస్థత్వాత్ బహిర్గమనాయోగ్యత్వాత్కథంవేగవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్య) [illegible] త్వాదివత్తర్హిచక్షురాదిగ్రాహ్యత్వంప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నైనద్దేవాఇతి) చక్షురాదిప్రవృత్తేర్మనోవ్యాపారపూర్వకత్వాత్ [illegible] చక్షురాదివిషయత్వమప్యాత్మనోనసమ్భవతీత్యర్థః. మనసోవాకథంనవిషయఆత్మేత్యత్రాహ (యస్మాదితి) [illegible] విషయః- అత్యన్తావ్యవధానాత్. తథాత్మాప్యత్యన్తాప్యవధానాన్మనసోనవిషయస్తద్వ్యాపకత్వాచ్చేత్యర్థః. [illegible] (తస్మిన్నాత్మతత్త్వేసతీతి) శ్రౌతాని కర్మాణిసోమాజ్యపయః ప్రభృతిభిరగ్నిసమ్బన్ధీని [illegible] యాశ్చాఽబ్లిఙ్గమిత్యత్ర ప్రసిద్ధేః కారణవాచకశబ్దఃకార్యేలక్షణయా ప్రయుక్తఇత్యర్థః. [illegible] ఉపపత్త్యాఽధిష్ఠాతాపరమేశ్వరఃసమ్భావ్యతఇత్యుక్తం. ఇదానీంమాపరిశ్వగ్రహణముపలక్షణార్థమాదాయతాత్పర్యమాహ (సర్వాహీ) ౪

కూ.— ఏవంతృతీయేనమన్త్రేణవిద్యాయాంశ్రుత్వాత్రిభిర్వర్గమన్త్రమనన్తరం [illegible] స్యబ్రహ్మణోఽనన్తవిచిత్రశక్తిత్వేనాఘటితఘటనాపటుతయావిరుద్ధధర్మవత్తాం దర్శయతి (అనేజదేకమితి) అనేజత్- *ఏజృకమ్పనే.[illegible] ఏకం- ప్రధానతమం. శాస్త్రవిదుషాంస్వాధీనస్వం. సమానాధికద్వితీయరహితమితివా. *నతత్సమశ్చాభ్యధికశ్చదృశ్యతఇతి శ్రుతేః. [illegible] అపిముక్తాఃబ్రహ్మాధీనాఏవేతిభావః. మనసోజవీయః - వేగవతోమనసోపిజవీయః - వేగవత్తరం. ప్రకృష్టస్వరితప్రాప్తిసాధనం [illegible] స్పృష్ట్వైవనగచ్ఛతిచేత్ - తతఃపూర్వమేవతత్రగచ్ఛతీతిభావః. నిష్కమ్పంవేగవత్తరంచేతివిరోధప్రతీతిః. [illegible] అనేజత్- తదేవమనసోప్యగోచరదేశసర్వత్రైవవృత్తేఃమనసోజవీయఇత్యుపదర్శితఇతి. [illegible] -దేవాః- బ్రహ్మాద్యాః [illegible] వాన్నాప్నువదిత్యర్థః. ఏతత్- ప్రస్తుతంసర్వావాస్యంపరంబ్రహ్మనాప్నువన్-ఏతావన్తంకాలంనలేభిరఇతిభావః. పూర్వమేవ [illegible] నిరోధభానం. విభుతయాప్రాప్తమపికర్మసఙ్కుచితజ్ఞానాస్తేత్రజ్ఞా ఆచార్యోపదేశాద్వినాస్వబుద్ధ్యానాప్నువన్నిత్యభిప్రాయః. [illegible] *తద్యథాహిరణ్యనిధింనిహితమక్షేత్రజ్ఞాఉపర్యుపరిసఞ్చరన్తోనవిన్దేయురేవమేవేమాస్సర్వాఃప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్యేతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్తి అనృతేనహిప్రత్యూఢాఇతి. అపిచ (తద్ధావతోన్యానత్యేతితిష్ఠత్) *యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్ *యఆత్మనితిష్ఠన్ *యస్సర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్నిత్యాది క్రమేణసర్వత్రతిష్ఠదేవతత్- బ్రహ్మధావతోఽన్యాన్ - గరుడాదీనప్యత్యేతి. తిష్ఠతఃపురుషస్యధావదతిక్రమణంనఘటతఇతివిరోధప్రతిభానం. జవినోయావద్యావద్ధావన్తి- తావతస్తావతఃపరస్తాదపివర్తతఇతితాత్పర్యాదవిరోధః. యథోచ్యతే *సర్వాయుతశక్త్యాపిపక్షీరాజనసంపతేత్। నైవాన్తంకారణస్యేయాద్యద్యపిస్యాన్మనోజవఇతి. అన్యదపికిఞ్చిదాశ్చర్యమిత్యాహ (తస్మిన్నపోమాతరిశ్వాదధాతి) తస్మిన్ - వాసుదేవేఅవస్థితో మాతరిశ్వా- అపఇత్యుపలక్షణం. పాథఃపయోధరగ్రహనక్షత్రతారకాదికంబిభర్తీత్యర్థః. ధారణానుగుణకాఠిన్యరహితోపివాయుఃపాథఃప్రభృతి కంబిభర్తీత్యద్భుతం. సర్వాధారభూతేనసర్వేశ్వరేణవిధృతోవాయుఃతచ్ఛక్త్యైవకంబిభర్తీత్యభిప్రాయః. *ఏషసేతుర్విధరణఏషాంలోకానామసం

భేదాయ *ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గిసూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠతః *ద్యౌస్సచన్ద్రార్కనక్షత్రాఖందిశోభూర్మహోదధిః। వాసుదేవస్యవీర్యేణవిధృతానిమహాత్మనఇత్యాదిషుప్రసిద్ధమేతత్. ౪

తదేజతితన్నైజతితద్దూరేతద్వన్తికే। తదన్తరస్యసర్వస్యతదుసర్వస్యాస్యబాహ్యతః॥ ౫

శం.— నమన్త్రాణాంజామితాస్తీతిపూర్వమన్త్రోక్తమపిఅర్థంపునరాహ- తత్- ఆత్మతత్త్వం. యత్ప్రకృతం. ఏజతి- చలతి. తదేవచ నైజతి- స్వతోనైవచలతి. అచలమేవసచ్చలతీవేత్యర్థః. కించ- తద్దూరే- వర్షకోటిశతైరప్యవిదుషామప్రాప్యత్వాద్దూరఇవ. తద్వన్తికే- సమీపే అత్యన్తమేవవిదుషాం. ఆత్మత్వాత్. నకేవలందూరేఅన్తికేచ- తదన్తరే- అభ్యన్తరేఽస్య సర్వస్య. *ఆత్మాసర్వాన్తరఇతిశ్రుతేః. అస్యసర్వస్య-జగతో నామరూపక్రియాత్మకస్య.తదుసర్వస్యాస్యబాహ్యతః-వ్యాపిత్వాత్.ఆకాశవన్నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తః.*ప్రజ్ఞానఘనఏవేతిశాసనాచ్చనిరన్తరం. ౫

ఆ.— జామితా- ఆలస్యం. వ్యాపిత్వాద్బాహ్యతోఽస్తి- నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తశ్చేదస్తి- తర్హినిరన్తరమేకరసంనస్యాత్ - మా నాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజ్ఞానఘనఏవేతి) ౫

కూ.— అథేదానీమాచార్యస్స్వోపదిష్టంవిచిత్రశక్తిత్వమేవాదరార్థంముఖాన్తరేణపునరనుశాస్తి (తదేజతీతి) భూయోభూయః ప్రవచనంశ్రవణంచకర్తవ్యమితిచపునరనుశాసనస్యాభిప్రాయః. తథాచశాస్త్రం *పరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణోనిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతఃకృతేన। తద్విజ్ఞానార్థంసగురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిశ్శ్రోత్రియంబ్రహ్మనిష్ఠం। తస్మైసవిద్వానుపసన్నాయసమ్యక్ప్రశాన్తచిత్తాయశమాన్వితాయ। యేనాక్షరంపురుషంవేదసత్యంప్రోవాచతాంతత్త్వతోబ్రహ్మవిద్యామితి. తత్త్వతః- అజ్ఞానసంశయవిపర్యయనిరాసోయథాభవతి - తథా ప్రోవాచ- ప్రకర్షేణబ్రూయాత్. పునఃపునరుపదిశేదిత్యర్థః. అతఏవ *తద్విద్ధిప్రణిపాతేనపరిప్రశ్నేనసేవయేత్యాదిభగవతోపదిష్టస్యాప్యర్థస్యవైశద్యాయతత్త్వదర్శినకాశాత్ప్రణిపాతాదిపురస్సరంపునఃపునశ్శ్రవణంవిహితం. ఉపదిష్టాచపునరనుగీతేత్యాహురాచార్యాః. (తదేజతి) తత్- సర్వవ్యాప్తంపరంబ్రహ్మఏజతీవ- కమ్పతఇవ. జనీయపవేతియావత్. తదు- తదేవనైజతి- వస్తుతస్తునకమ్పతే. తద్దూరేచతదేవాన్తికేచవర్తతే. ఆసురదైవప్రకృతికపురుషభేదాపేక్షయావిభోరేవదూరాన్తికవర్తిత్వవ్యపదేశః. ఆహచభగవాన్శౌనకః *పరాఙ్ముఖానాంగోవిన్దేవిషయాసక్తచేతసాం। తేషాంతత్పరమంబ్రహ్మదూరాద్దూరతరేస్థితం॥ తన్మయత్వేనగోవిన్దేయేనరాన్యస్తచేతసః। విషయత్యాగినస్తేషాంవిజ్ఞేయంచతదన్తికేఇతి. ఇదమప్యేకం వైచిత్ర్యమిత్యాహ- తత్- సర్వవ్యాప్తంపరంబ్రహ్మఅస్యసర్వస్య- వివిధవిచిత్రరూపతయాప్రమాణప్రసిద్ధస్యసర్వస్యవస్తునోన్తర్భవతి. తదేవపునస్తదానీమేవసర్వస్యబహిరపిభవతీత్యర్థః. అన్యేషాంతుగృహాన్తర్వర్తిపురుషాణాంతదానీమేవనబహిష్ఠత్వంసమ్భవతి - బహిర్వర్తతాంచనాన్తర్వర్తిత్వమితీహవైచిత్ర్యమితిభావః. యద్యప్యణునానాన్తర్వర్తితాసమ్భవతి - తథాప్యప్రతిఘాతాదవిభక్తదేశతయావర్తిత్వమాత్రేణాణుష్వన్తర్వర్తిత్వోక్తిః. ఏవంబహిర్వ్యాప్తిరపిఅవిభుద్రవ్యాపేక్షయైవ- నతువిభుద్రవ్యాపేక్షయాపీతిద్రష్టవ్యం. తదిదంవైచిత్ర్యంతైత్తిరీయకేప్యుక్తం *అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణస్థితఇతి. ౫

యస్తుసర్వాణిభూతానిఆత్మన్యేవానుపశ్యతి। సర్వభూతేషుచాత్మానంతతోనవిజుగుప్సతే॥ ౬

శం.— యస్తు-పరివ్రాట్ముముక్షుఃసర్వాణిభూతాని-అవ్యక్తాదీనిస్థావరాన్తాన్యాత్మన్యేవానుపశ్యతి-ఆత్మవ్యతిరిక్తానినపశ్యతీత్యర్థః. సర్వభూతేషుచ- తేష్వేవచాత్మానం- తేషామపిభూతానాంస్వమాత్మానమాత్మత్వేన. యథాస్యకార్యకారణసంఘాతస్యాత్మాహంసర్వప్రత్యయసాక్షిభూతశ్చేతాకేవలోనిర్గుణోఽనేనైవస్వరూపేణావ్యక్తాదీనాంస్థావరాన్తానామహమేవాత్మేతిసర్వభూతేషుచాత్మానంనిర్విశేషంయస్త్వనుపశ్యతి-సః. తతః- తస్మాదేవదర్శనాన్నవిజుగుప్సతే - జుగుప్సాం - ఘృణాంనకరోతి. ప్రాప్తస్యైవానువాదోఽయం- సర్వాహిఘృణాఆత్మనోఽన్యద్దుష్టంపశ్యతో భవతి- ఆత్మానమేవాత్యన్తవిశుద్ధంనిరన్తరంపశ్యతోనఘృణానిమిత్తమస్తీతిప్రాప్తమేవతతోనవిజుగుప్సతఇతి. ౬

ఆ.— ఉక్తాత్మజ్ఞానస్యఫలంవిధినిషేధాతీతజీవన్ముక్తస్వరూపేణావస్థానమిత్యాహ (యస్త్వితి) ౬

కూ.— ఏవంసర్వస్యబ్రహ్మాత్మకత్వముక్తం. అథసర్వంజగద్బ్రహ్మాత్మకమిత్యనుసన్ధానస్యప్రయోజనమాహ (యస్తుసర్వాణీతి) యః- తత్త్వజ్ఞానీ. అధికారిణోమాహాత్మ్యజ్ఞాపనాయతుశబ్దః. సర్వాణిభూతాని - బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తానిఆత్మన్యేవ - పరమాత్మన్యేవానుపశ్యతి- నిదిధ్యాసతీత్యర్థః. పృథివ్యాదిభిర్ధ్రియమాణమపితన్ముఖేనపరమాత్మన్యేవస్థితమిత్యేవకారాభిప్రాయః. కిఞ్చ- సర్వభూతేషుచాత్మానం- పరమాత్మానంయఃపశ్యతి. ఇదంవ్యాప్తిమాత్రపరం - పరమపురుషస్యాన్యాధారత్వాదితిభావః. యశ్చాప్సుతిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతినిర్దేశోఽప్యేవమిత్యాహురార్యాః. సః-

ఉక్తతత్త్వజ్ఞానీతతః - తేషు. సప్తమ్యర్థేతసిః. బ్రహ్మాత్మకతయాదృష్టేషు సర్వేషుభూతేష్విత్యర్థః. నవిజుగుప్సతే - కుతశ్చిదపినబీభత్సతే. స్వాత్మవిభూతిన్యాయాత్ క్వచిదపినిన్దాంనకరోతీతిభావః. ౬

యస్మిన్సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః। తత్రకోమోహః కశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతః॥ ౭

శం.— ఇమమేవార్థమన్యోఽపిమన్త్రఆహ (యస్మిన్ సర్వాణిభూతానీతి) యస్మిన్ - కాలె. యథోక్తాత్మనివా. తాన్యేవభూతాని సర్వాణిపరమార్థాత్మదర్శనాత్ ఆత్మైవాభూత్ - ఆత్మైవసంవృత్తః. పరమార్థవస్తువిజానతస్తత్ర - తస్మిన్కాలె. తత్రచాత్మనివా. కశ్శోకః, కోమోహః,. శోకశ్చమోహశ్చకామబీజమజ్ఞానతోభవతి - నచాత్మైకత్వంవిశుద్ధంగగనోపమంపశ్యతః. కోమోహఃకశ్శోకఇతిశోకమోహయోరవిద్యాకార్యయోరాక్షేపేణాసంభవప్రదర్శనాత్ సకారణస్యసంసారస్యాత్యన్తమేవోచ్ఛేదః ప్రదర్శితోభవతి. ౭

ఆ,— ఇమమేవార్థమన్యోపిమన్త్రఆహయస్మిన్నితి. నిరతిశయానన్దంస్వతఏవదుఃఖాస్పృష్టమాత్మానమజానతోభవతి - హాహతోహంనష్టో పుత్రోనష్టంక్షేత్రమితి. తతఃపుత్రాదీన్ కామయతే. తదర్థందేవతారాధనాదిచికీర్షతి. నత్వాత్మైకత్వంపశ్యతః. [illegible] స్వయమ్ [illegible] కాభ్యాంశోకాదేరవిద్యాకార్యత్వావధారణాన్మూలావిద్యానివృత్త్యైవశోకాదేరాత్యన్తికనివృత్తిర్విద్యాఫలత్వేనవివక్షితా - [illegible] భావాదిత్యాహ (శోకశ్చమోహశ్చేత్యాదినా) ౭

కూ.— ఏవంవైయధికరణ్యేనోక్తంసర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వంసామానాధికరణ్యేనాపిద్రఢయన్ [illegible] మోహానిపత్తకత్వమాహ (యస్మిన్సర్వాణీతి) యస్మిన్ - ప్రణిధానసమయేవిజానతః - ఈశావాస్యమిత్యారభ్య తతోనవిజుగుప్సత [illegible] దిష్టంస్వతన్త్రపరతన్త్రవస్తుభేదంయథోపదేశంవివిచ్యజానతఇత్యర్థః. నన్వేవమత్యన్తభేదాభ్యుపగమేసర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూ[illegible]సామానాధికరణ్యంభజ్యేతేత్యాశఙ్క్యతన్నిర్వాహాయ యస్యపృథివీశరీరం యస్యాత్మాశరీరమిత్యాదిషుఘటకశ్రుతిసిద్ధంసమ్బన్ధ[illegible]మాహ (ఏకత్వమనుపశ్యతఇతి) ఆకృతివ్యక్త్యోరివగుణగుణినోరివచాత్యన్తభిన్నయోరేవజగద్బ్రహ్మణోరేకత్వం- విభాగానర్హత్వం [illegible] ఇత్యర్థః. రామసుగ్రీవయోరైక్యందేవ్యేవంసమజాయత ఇత్యాదిష్వివ [illegible] ఏవంపశ్యత ఇత్యాహ (సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూదితి) పరమాత్మైవసర్వభూతశరీరకః ప్రతీతోఽభూదిత్యర్థః. తత్ర - తదా [illegible] కోమోహః- స్వతన్త్రాత్మభ్రమాదిలక్షణోమోహోనసమ్భవతి. కశ్శోకః- పరమాత్మవిభూతితయాఽవగతేసర్వస్మిన్ [illegible] రాజ్యహరణాదేరపినకశ్చిచ్ఛోకస్స్యాదిత్యర్థః. యథాహ అనన్తంబతమేవిత్తంయస్యమేనాస్తికిఞ్చన। మిథిలాయాంప్రదీప్తాయాం [illegible] ఇతి.——— అత్రకేచిత్ - సర్వాణిభూతానిఆత్మైవాభూదితిబాధార్థంసామానాధికరణ్యం.తథాచాత్మైవ సర్వాణిభూతాని- [illegible] సన్తీత్యర్థః- యథాచోరఃస్థాణురితి. స్థాణురేవాయంచోరఇతిహితస్యార్థః-ఇతిహాపీత్యాహుః. అన్యేతు - [illegible] మిదంసామానాధికరణ్యం. నరపత్యధీనాస్సర్వేజనాఇతివత్ తన్నిర్వాహః - [illegible] ఇతి తు- ఘటశరావాదయస్సర్వేమృత్పిణ్డఏవేతివత్ జగద్బ్రహ్మణోరేకద్రవ్యత్వం[illegible]సామానాధికరణ్యం[illegible] సిద్ధాన్తస్తుదేవోఽహంమనుష్యోఽహమిత్యాదివచ్ఛరీరాత్మభావసంబన్ధేనైవ జగద్బ్రహ్మసామానాధికరణ్యని[illegible] వైదికైర్బహిష్కార్యాఇతి. ౭

సపర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణమస్నావిరంశుద్ధమపాపవిద్ధమ్।
కవిర్మనీషీపరిభూస్స్వయంభూర్యాథాతథ్యతోఽర్థాన్వ్యదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః॥ ౮

శం.— యోయమతీతైర్మన్త్రైరుక్తఆత్మా- సస్వేనరూపేణకింలక్షణఇత్యాహాయంమన్త్రః (సపర్యగాత్) సః- ఆత్మాపర్యగాత్ - పరి- సమన్తాదగాత్ - గతవాన్. ఆకాశవద్వ్యాపీత్యర్థః. శుక్రం- శుద్ధం. జ్యోతిష్మత్. దీప్తిమానిత్యర్థః. అకాయం - అశరీరః. లిఙ్గశరీరవర్జిత ఇత్యర్థః. అవ్రణం- అక్షతం. అస్నావిరం- స్నావాః- సిరాః యస్మిన్నవిద్యన్త ఇత్యస్నావిరం. అవ్రణమస్నావిరమిత్యాభ్యాం స్థూలశరీరప్రతిషేధః. శుద్ధం- నిర్మలం. అపాపవిద్ధం- ధర్మాధర్మాదిపాపవర్జితమితి. శుక్రమిత్యాదీనివచాంసి పుల్లిఙ్గత్వేనపరిణేయాని- సపర్యగాదిత్యుపక్రమ్య కవిర్మనీషీత్యుత్తరేణ పుల్లిఙ్గత్వేనోపసంహారాత్. కవిః - క్రాన్తదర్శీ. సర్వదృక్. నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేః. మనీషీ - మనస ఈశితా. సర్వజ్ఞ ఈశ్వర ఇత్యర్థః. పరిభూః- సర్వేషాముపర్యుపరిభవతీతిపరిభూః. స్వయంభూః- స్వయంభవతీతి. యేషాముపరిభవతి, యశ్చోపరిభవతి- సస్సర్వః స్వయమేవభవతీతిస్వయంభూః. సనిత్యముక్తఈశ్వరః యాథాతథ్యతః- సర్వజ్ఞత్వాత్. యథాతథాభావోయాథాతథ్యం. యథాభూతకర్మఫలసాధనతోఽర్థాన్ - కర్తవ్యపదార్థాన్ వ్యదధాత్ -విహితవాన్. యథానురూపంవ్యభజదిత్యర్థః. శాశ్వతీభ్యః- నిత్యాభ్యః సమాభ్యః- సంవత్సరాఖ్యేభ్యః ప్రజాపతిభ్య ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— (స్నాయుమితి) *ష్ణు ప్రస్రవణే ధాతుః- స్నావయన్తి శరీరమితి స్నావాః-సిరాః. ౮

రా.— పునరప్యేనమీశితవ్యతత్త్వవేదినం వేదితవ్యేశ్వరస్వరూపశోధనేన చ విశింషన్ ధ్యానయోగాదికమప్యుపదిశతి (సపర్యగాదితి) సః- సర్వభూతాన్తరాత్మభూతబ్రహ్మదర్శీ పర్యగాత్- పర్యగచ్ఛత్. ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః. *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితిన్యాయాత్. యద్వా- స మానిలబ్ధేనానుభవేన ఉపలబ్ధవానితి సిద్ధానువాదః. *అత్ర బ్రహ్మ సముస్నత ఇతివత్. శుక్రం- అవదాతం. స్వప్రకాశరూపమిత్యర్థః. అకాయం- సర్వశరీరకమపి కర్మకృతహేయశరీరరహితమిత్యర్థః. *నతస్య ప్రాకృతామూర్తిర్మాంసమేదోఽస్థిసమ్భవా ఇతి హేయశరీరస్యైవాన్యత్ర ప్రతిషేధదర్శనాత్. నతు దివ్యమఙ్గళవిగ్రహరహితమిత్యర్థః- *యత్తేరూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే *ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ ఇత్యాద్యుపనిషత్ప్రసిద్ధస్య అప్రాకృతదివ్యవిగ్రహస్యహానిషేధాయోగాదితి భావః. అవ్రణం - కర్మాయత్తశరీరాభావాదేవాక్షతం. అస్నావిరం- స్నాయుః- సిరా యస్య స్నాయుస్తస్య తేన తత్ స్నావిరం. స్నావిరం న భవతీత్యస్నావిరం. శుద్ధం-అనాదిప్రవృత్తాజ్ఞానాదిదోషగన్ధం, అశనాయాదిషడూర్మిరహితం, చ. అపాపవిద్ధం- అజ్ఞానాదేః కార్యభూతైః కారణభూతైశ్చ పుణ్యపాపరూపకర్మభిరనాలీఢమిత్యర్థః. *నశోకో న సుకృతం న దుష్కృతమిత్యారభ్య *సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్త ఇతి పాపశబ్దేనోపసంహారదర్శనాత్ స్వర్గాదిహేతుభూతపుణ్యవిశేషస్యాపీహ పాపశబ్దేన గ్రహణమితి భావః. ఏవమశేషహేయప్రత్యనీకం పరమాత్మానం సవిద్యాన్ పర్యగాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవం రూపః పరమాత్మా ప్రాప్యః ప్రాపకశ్చ యస్య - తం బ్రహ్మవిదం విశినష్టి- కవిః - వ్యాసాదివత్పరమపురుషతత్స్వరూపతద్విభూతితత్కల్యాణగుణాదిప్రకాశకప్రబన్ధరూపాణాం నిర్మాతేత్యర్థః. అథవా- కవిః - క్రాన్తదర్శీ. యోగాభ్యాసవిధురమనసా దుర్దర్శపరిశుద్ధజీవాత్మస్వరూపవిలక్షణవిచ్ఛిన్నధారాస్మృతిరూపజ్ఞానయోగనిష్ఠ ఇత్యర్థః. కర్మయోగస్తు *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీతి శ్లోకేన పురస్తాదేవోక్తః. అథజ్ఞానయోగసాధ్యం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారహేతుభూతం జీవాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానమాహ (మనీషీతి) మనసః ఈశిత్రీ బుద్ధిర్మనీషా. తద్వాన్ మనీషీ. సౌన్దర్యసౌశీల్యాదిభగవద్గుణానాం స్మృత్యభ్యాసేన అన్యవిషయవైరాగ్యేణ చ నిగృహీతాన్తఃకరణ ఇత్యర్థః. తథాచ గీయతే *అసంశయం మహాబాహో మనో దుర్నిగ్రహం చలం। అభ్యాసేన తు కౌన్తేయ వైరాగ్యేణ చ గృహ్యత ఇతి. నిరతిశయసుఖరూపస్వాత్మసాక్షాత్కారాయ స్వాత్మనిమనఃప్రణిధానక్రియారూపయోగాభ్యాసపర ఇతి భావః. పరిభూః - కామక్రోధాదీన్ దుర్జయాన్ శత్రూన్ పరిభవతీతి పరిభూః. అనేన విరోధినివృత్తిరూపయోగాఙ్గసేవనముక్తం. యోగాభ్యాసఫలమాహ - స్వయమ్భూః - అన్యనిరపేక్షసత్తాకః. నిత్యనిరతిశయసుఖరూపతయా స్వాత్మదర్శీతి యావత్. (యాథాతథ్యతోఽర్థాన్ వ్యదధాత్) యథావద్వివిచ్య అర్థాన్ - ప్రణవార్థాన్ *తస్య వాచకః ప్రణవ ఇత్యుక్తస్తత్సదర్థభావనమితి సూత్రోక్తాన్ వ్యదధాత్- హృదయే సన్ధృతవానిత్యర్థః. అర్థాన్- మోక్షతదుపాయతద్విరోధిప్రభృతీన్ సర్వాన్ పదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః - యావద్బ్రహ్మప్రాప్తీత్యర్థః. యాథాతథ్యతః - యథావత్ వ్యదధాత్ - వివిచ్య హృదయే సన్ధృతవాన్. సర్వప్రత్యూహశమనార్థమితి భావః. అథవా - శుక్రమిత్యాదిద్వితీయాన్తపదజాతం పరిశుద్ధజీవపరం. తమపి సః- పరమాత్మా పర్యగాత్ - పరితో వ్యాప్య స్థిత ఇతి ప్రథమాన్తపదజాతం పరమాత్మపరం యోజనీయం. తథాహి - కవిః- స్వతస్సర్వదర్శీ. శ్రీపాఞ్చరాత్రాదిప్రణేతా వా. మనీషీ - మనః ప్రభృతీనాం జీవకరణానాం నియన్తా. పరితో భవతీతి పరిభూః - సర్వవ్యాపీ. స్వయమేవ భవతి - ఉద్భవతీతి స్వయమ్భూః. *బహుధా విజాయత ఇత్యాదిప్రసిద్ధావతారశాలీత్యర్థః. అత్ర కవిరిత్యాదినా కల్యాణగుణవిధానాత్, ఛాన్దోగ్యే *ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస ఇతి హేయగుణాన్ ప్రతిషిధ్య *సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి కల్యాణగుణవిధానాచ్చ *నిర్గుణం నిరఞ్జనమిత్యాదిసామాన్యనిషేధస్య హేయగుణనిషేధపరత్వం సుగమం. (యాథాతథ్యత ఇత్యాది) అర్థాన్- కార్యపదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః- యావద్విలయమవస్థాతుం యాథాతథ్యతః- యథావత్ వ్యదధాత్ -విభజ్య సృష్టవాన్. సపునరైన్ద్రజాలికవత్ కేవలం ప్రకాశితవానితి భావః. ౮

అన్ధంతమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే। తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాం రతాః॥ ౯

శం. అత్రాద్యేన మన్త్రేణ సర్వైషణాపరిత్యాగేన జ్ఞాననిష్ఠోక్తా ప్రథమో వేదార్థః *ఈశావాస్యమిదం సర్వం మాగృధః కస్యస్విద్ధనమితి. అజ్ఞానాం జిజీవిషూణాం జ్ఞాననిష్ఠాఽసంభవే *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేదితి కర్మనిష్ఠోక్తా ద్వితీయో వేదార్థః. అనయోశ్చ నిష్ఠయోర్విభాగో మన్త్రప్రదర్శితయోర్బృహదారణ్యకేఽపి ప్రదర్శితః *సోఽకామయత జాయా మే స్యాదిత్యాదినా అజ్ఞస్య కామినః కర్మాణీతి. *మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయేత్యాదివచనాత్ అజ్ఞత్వం కామిత్వం చ నిశ్చితమవగమ్యతే. తథా చ తత్ఫలం సప్తాన్నసర్గస్తేష్వాత్మభావేనాత్మస్వరూపావస్థానం. జాయాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేన చాత్మవిదాం కర్మనిష్ఠాప్రాతికూల్యేనాత్మస్వరూపనిష్ఠైవ దర్శితా *కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇత్యాదినా. యే తు జ్ఞాననిష్ఠాః సన్న్యాసినః - తేభ్యః *అసుర్యా నామ త ఇత్యాదినాఽవిద్వన్నిన్దాద్వారేణాత్మనో యాథాత్మ్యం *సపర్యగాదిత్యేతదన్తైర్మన్త్రైరుపదిష్టం - తే హ్యత్రాధికృతా న కామిన ఇతి. తథా చ శ్వేతాశ్వతరాణాం మన్త్రోపనిషది *అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషిసఙ్ఘజుష్టమిత్యాదివిభజ్యోక్తం. యే తు కర్మనిష్ఠాః కర్మ కుర్వన్త ఏవ జిజీవిషవః- తేభ్య ఇదముచ్యతే (అన్ధం తమ ఇత్యాది) కథం పునరేవమవగమ్యతే - న తు సర్వేషామితి. ఉచ్యతే- అకామినః సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేన *యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః। తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత

ఇతియదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం - తత్ర కేనచిత్కర్మణాజ్ఞానాన్తరేణవానహ్యయమూఢఃసముచ్చిచీషతి. ఇహత్వగ్రస్థేతుసముచ్చిచీషయావిద్వదాదినిన్దా క్రియతే. తత్రచయస్యయేనసముచ్చయఃసమ్భవతిన్యాయతఃశాస్త్రతో వా-తదిహోచ్యతే. తద్దైవంవిత్తం-దేవతాదిజ్ఞానంకర్మసమ్బన్ధిత్వేనోపన్యస్తం-నపరమాత్మజ్ఞానం - *విద్యయాదేవలోకఇతిపృథక్ఫలశ్రవణాత్. తయోర్జ్ఞానకర్మణోరిహైకైకానుష్ఠాననిన్దాసముచ్చిచీషయా - ననిన్దాపరైవైకైకస్య- పృథక్ఫలశ్రవణాత్ *విద్యయాతదారోహన్తి *విద్యయాదేవలోకః *నతత్రదక్షిణాయాన్తి *కర్మణాపితృలోకఇతి. నహిశాస్త్రవిహితంకించిదకర్తవ్యతామియాత్. తత్ర. అన్ధంతమః- అదర్శనాత్మకంతమః ప్రవిశన్తి. కే. యేఅవిద్యాం-విద్యాయాఅన్యాఅవిద్యా- తాం. కర్మేత్యర్థః. కర్మణోవిద్యావిరోధిత్వాత్. తామవిద్యామగ్నిహోత్రాదిలక్షణామేవకేవలాముపాసతే- తత్పరాఃసన్తోఽనుతిష్ఠన్తీత్యభిప్రాయః. తతః- తస్మాదన్ధాత్మకాత్తమసోభూయఇవ- బహుతరమేవతమః ప్రవిశన్తి- కర్మహిత్వాయేఉ- విద్యాయామేవ- దేవతాజ్ఞానేరతాః. ౯

ఆ.— ప్రకరణవిభాగందిదర్శయిషుఃవృత్తమనువదతి (అత్రాద్యేనేతి) యదుక్తంభాష్యకారేణ- సర్వాస్వప్యుపనిషదేకబ్రహ్మవిద్యాప్రకరణం- తతఃప్రకరణభేదకరణమనుచితం. తదసత్ - ప్రాణాద్యుపాసనవిధానస్యాప్యుపనిషత్సుదర్శనాత్. నచతదపిబ్రహ్మజ్ఞానాఙ్గమితివాచ్యం- పృథక్ఫలశ్రవణాత్, స్వేనాపివ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనసముచ్చయవిధానస్యప్రకరణభేదేనైవేష్టత్వాత్, వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనస్యప్రకారాన్తరత్వాత్, తస్మాద్యథాకర్మకాణ్డేఽగ్నిహోత్రాదిప్రకరణంభిన్నమిష్యతే - భిన్నాధికారత్వాత్తత్తత్కర్మణః. తథోపనిషత్స్వపి భిన్నాధికారకర్మవిరోధాద్విరుద్ధవిద్యాప్రకరణభేదోనవిరుధ్యతే. మన్త్రస్థబ్రాహ్మణసమ్మతిందర్శయితుముపక్రమతే (అసమాశ్చేత్యాదినా) తత్రవాకథమజ్ఞత్వమవగమ్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (మనఏవేతి) జాయామేస్యాత్- అథప్రజాయేయ - అథవిత్తంమేస్యాత్ - అథకర్మకుర్వీయేతికామయమానస్యబాహ్యజాయాదిర్యదానసంపద్యతే - తదాఽధ్యాత్మంజాయాదిసమ్పత్తిందర్శయతి - మనఇత్యాదినా. ఏతచ్చాజ్ఞత్వలిఙ్గం- మనఆదిష్వాత్మత్వాద్యభిమానస్యాజ్ఞానకార్యత్వాత్. యథావాబాహ్యకామిన్యలాభేనుస్త్ర్యమనోవిజృమ్భితకామినీముపభుఞ్జానోఽజ్ఞఃప్రసిద్ధః- తద్వదయమపీత్యర్థః. తేషాంచకర్మణాంఫలంసంసారాస్థిరేవేత్యపిదర్శితమిత్యాహ (తథాచేతి) ఏకంసాధారణమన్నం- యదిదమద్యతే. ద్వేదేవానాం- హుతప్రహుతే. దర్శపౌర్ణమాసౌవా. త్రీణ్యాత్మభోగసాధనాని- మనోవాక్ప్రాణలక్షణాని. పశ్వర్థమేకం- పయః. ఇతిసప్తాన్నసర్జనశ్రుత్యా *యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేత్యాదినా. అత్రైకైకోయజమానఏవంవిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠానాత్సర్వస్యసంసారస్యసాధకత్వాత్పరంపర్యాభ్యాంజనకత్వాత్పితోచ్యతే. సృష్టేష్వేతేషుతస్యపితురహమిదమిత్యాత్మత్వాభ్యాసేనమన ఆదిష్వితరేషుచసంస్థానాభ్యాసేనావస్థానంసంసారఃప్రసిద్ధఇత్యర్థః. ఏవంమన్త్రప్రదర్శితేనిస్తాద్వయే బ్రాహ్మణసమ్మతిందర్శయిత్వాప్రకరణవిభాగందర్శయతి (యేతుజ్ఞాననిష్ఠాఇత్యాదినా) (అత్యాశ్రమిభ్యఇతి) ఉత్తమాశ్రమిభ్యఇత్యర్థః. సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేనయదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం *యస్మిన్సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూదిత్యవధారణేనోక్తంపూర్వార్ధేన- ఉత్తరార్ధేనచసంసారనివృత్తిఫలకముక్తం- తన్నకేనచిదమూఢస్సముచ్చిచీషతి. అన్ధంతమఇత్యాదౌతుసముచ్చిచీషయావిద్వదాదినిన్దావృశ్యతే. తతఃకిమిత్యతఆహ (తత్రచయస్యేతి) కస్యతర్హిజ్ఞానస్యకర్మసముచ్చయఃసమ్భవతీత్యతఆహ (తద్దైవంవిత్తమితి) యదుక్తంభాష్యకారేణ- *ఈశావాస్యమితిమన్త్రైర్బ్రహ్మవిద్యాయాఃప్రక్రాన్తత్వాత్తస్యాఏవసముచ్చిచీషయానిన్దోచ్యతఇతి. తదసత్- నహిప్రకృతమిత్యేతావతాసమ్బధ్యతే - కింతుసంబన్ధయోగ్యం. శుద్ధబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాయాస్సర్వభ్యాసోపమర్దకత్వాన్నాస్తికర్మసంబన్ధయోగ్యతా. కించ- యస్మిన్నిష్పన్నేఽపిఫలస్యవ్యవధానంసంభావ్యతే- తస్యైవసహకారిసముచ్చయఇష్యతే- దర్శాదేరివ. ఇహాత్మైకత్వమనుపశ్యతఃకో మోహఃకశ్శోకఇత్యేకత్వదర్శనసమకాలంమోహాదినివృత్త్యభిధానాన్నకాలాన్తరీయఫలం- తతోనసహకారిసముచ్చిచీషా. కించ - అస్యాపవస్త్యేపనిషదః *బ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞేనేత్యాదౌతృతీయాశ్రుత్యాయజ్ఞాదేరిష్యమాణవేదనకరణత్వేనసంబన్ధప్రతీయతే- తత్కార్యందర్శ్యతేనప్రకరణేనసహకారిసమ్బన్ధఃకల్ప్యతే. ప్రధానస్యచవిద్యాయాఃసహకారిసంబన్ధవిధిత్సయానిన్దైత్యయుక్తం. అతఏవ *అగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతిసూత్రవిరోధశ్చ. సమసముచ్చయశ్చపరేణాపినేష్యతే- విరోధేనచపరిహృతః. తస్మాత్కర్మావిరుద్ధదేవతాజ్ఞానస్యైవసముచ్చయోఽభిధీయతే. ననుదేవతాజ్ఞానస్యకర్మఫలాతిరిక్తఫలాభావాత్సముచ్చయోనసమ్భవతీత్యతఆహ (విద్యయేతి) ననుసముచ్చిచీషయానిన్దేతికిమితివ్యాఖ్యాయతే- అధ్యయనవిధేర్గౌదర్యాక్షర్యవసానానుపపత్తేః, దేవలోకాదిప్రాప్తేఃఫలాభాసత్వాత్, తృష్ణాణాగ్నైవనిన్దాకింనేష్యతే- తత్రాహ (తయోర్జ్ఞానకర్మణోరితి) ఫలశబ్దోనమోక్షేరూఢః - మోక్షమనిచ్ఛతామపిసమీహితేఫలవ్యవహారదర్శనాత్. తతోయోదేవలోకాదిముపాదిత్సతే - తస్యతదపిఫలంభవత్యేవేత్యర్థః. ౯

కూ.— ఏవంవిచిత్రశక్తికపరమాత్మవిషయాంకర్మయోగాద్యఙ్గికాంవిద్యాముపదిశ్య అనన్తరంత్రిభిశ్శ్లోకైః కేవలకర్మావలమ్బినః కేవలవిద్యావలమ్బినశ్చపురుషాన్నిన్దన్స్వాశ్రమధర్మానుగృహీతయావిద్యయైవనిశ్శ్రేయసావాప్తిమాహ (అన్ధంతమఃప్రవిశన్తీతి) బృహదారణ్యకేచాయంమన్త్రఃపఠితః. యే- భోగైశ్వర్యప్రసక్తాః. అవిద్యాం- విద్యాన్యాంక్రియాం. కేవలకర్మేత్యర్థః. విద్యావిధురంకర్మేతియావత్. *అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యాతృతీయాశక్తిరిష్యతఇతిస్మృతేః. ఉపాసతే- ఏకాన్తమనసోఽనుతిష్ఠన్తి. తేఅన్ధంతమః - అతిగాఢంతమః. అజ్ఞానమిత్యర్థః. త్రివ

స్తాభిషజ్ఞానాన్న స్తరీయంన్నారకంతమోవా. అధీయతేచాథర్వణికాః*ప్లవాహ్యేతేఅదృఢాయజ్ఞరూపాఅష్టాదశోక్తమవరంయేషుకర్మ। ఏతచ్ఛ్రేయోయేఽభినన్దన్తిమూఢాఃజరామృత్యుంతేపునరేవాపియన్తీతి. (యఉవిద్యాయాంరతాః) ఉకారఉత్తరపదేనాన్వేతవ్యః. యేస్వాధికారోచితకర్మపరిత్యాగేనవిద్యాయామేవరతాః- తేతతః- కర్మమాత్రనిష్ఠప్రాప్యాన్ధతమసఃభూయఇవతమః - అధికమజ్ఞానంవిశన్తి. ఇవశబ్దస్తమసఇయత్తాయాదుర్గ్రహత్వంద్యోతయతి. ౯

అన్యదేవాహుర్విద్యయాఽన్యదేవాహురవిద్యయా। ఇతిశుశ్రుమధీరాణాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥౧౦

శం.— తత్రావాన్తరఫలభేదంవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చయకారణమాహ - అన్యథాఫలవదఫలవతోస్సన్నిహితయోరఙ్గాఙ్గితయాజాపుత్రైవస్యాదిత్యర్థః. అన్యత్- పృథగేవవిద్యయాక్రియతేఫలమిత్యాహుః- వదన్తి. అన్యదాహురవిద్యయా - కర్మణాక్రియతఇతి. తథోక్తం *కర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇతి. ఏవంశుశ్రుమ- శ్రుతవన్తోవయంధీరాణాం-ధీమతాంవచనం. యే-ఆచార్యాఃనః- అస్మభ్యంతత్- కర్మచజ్ఞానంచవ్యాచచక్షిరే- వ్యాఖ్యాతవన్తః. తేషామయమాగమఃపారంపర్యాగతఇత్యర్థః. ౧౦

అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౧౦

కూ.— కింతర్హిమోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) విద్యయేతిపఞ్చమ్యర్థేతృతీయా - యథాశ్రుతత్వేఅన్యశబ్దానన్వయాత్, *అన్యదేవాహుస్సమ్భవాదితివక్ష్యమాణానుసారాచ్చ. తథావిద్యాయాః- కర్మరహితవిద్యాయాఃఅన్యత్ మోక్షసాధనమిత్యాహుః. ఉపనిషదఇతిశేషః. అవిద్యయేతిపూర్వవత్పఞ్చమ్యర్థేతృతీయా. అవిద్యాతః- బ్రహ్మజ్ఞానవిధురకర్మణశ్చాన్యదేవమోక్షసాధనమిత్యాహురుపనిషదఇతిభావః. పూర్వపూర్వసమ్ప్రదాయసిద్ధోఽర్థోయమస్మాకమిత్యాహ (ఇతిశుశ్రుమేతి) యే- పూర్వాచార్యాఃనః - ప్రతిపాతాదిభిస్సమ్యగుపసన్నానామస్మాకంతత్- మోక్షసాధనంవ్యాచచక్షిరే- వివిచ్యోపాదిశన్- తేషాంధీరాణాం- ధీమతాం. పఞ్చమ్యర్థేషష్ఠీ. తేభ్యోధీరేభ్యఇతియోజనీయం. నటస్యశృణోతీతివత్. నటాచ్ఛృణోతీత్యర్థః. ఇతిశుశ్రుమ- ఏవమ్ప్రకారమశ్రౌషం. ననుపరోక్షఏవార్థేలిడ్విధానాత్ శుశ్రుమేతిలిడుత్తమపురుషోనఘటతఇతిచేత్. మైవం- బ్రహ్మవిద్యాయాఃదురవగాహత్వేననిశ్శేషగ్రహణమస్మాభిర్నకృతమిత్యభిప్రాయంకృత్వాలిడుత్తమస్యోపపత్తేరిత్యాహుః. ౧౦

విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతే॥౧౧

శం.— యఃఏవం- విద్యాంచావిద్యాంచ- దేవతాజ్ఞానంకర్మచేత్యర్థః. యస్తదేతదుభయంసహ - ఏకేనపురుషేణానుష్ఠేయంవేద- తస్యైవంసముచ్చయకారిణఏకపురుషార్థసమ్బన్ధఃక్రమేణస్యాదిత్యుచ్యతే- అవిద్యయా-కర్మణాఽగ్నిహోత్రాదినామృత్యుం- స్వాభావికంకర్మజ్ఞానంచమృత్యుశబ్దవాచ్యముభయంతీర్త్వా - అతిక్రమ్యవిద్యయా- దేవతాజ్ఞానేనామృతం - దేవతాత్మభావమశ్నుతే - ప్రాప్నోతి. తద్ధ్యమృతముచ్యతే- యద్దేవతాత్మగమనం. ౧౧

అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౧౧

కూ.— అన్యదితిసామాన్యేనోక్తంమోక్షసాధనంవివృణోతి (విద్యాంచావిద్యాంచేతి) *కుర్వన్నేవేహకర్మాణీతిశ్లోకేకర్మయోగస్యప్రత్యగాత్మదర్శనద్వారాపరభక్త్యుత్పాదకత్వముక్తం - ఇహతూత్పన్నభక్తియోగేనవిదుషాపూర్వోక్తకర్మయోగవేషంపరిత్యజ్యాహరహరనుష్ఠీయమానానాంనిత్యనైమిత్తికకర్మణాంకల్మషనిబర్హణద్వారాభక్తియోగోపచాయకత్వముచ్యతే - సహశబ్దస్వారస్యాత్. అతోనపునరుక్తతా. యః- యథావస్థితవిద్యోపదేశవాన్ విద్యాం- బ్రహ్మోపాసనరూపాంఅవిద్యాం- తదఙ్గభూతకర్మాత్మికాంచఏతదుభయంసహవేద- అఙ్గాఙ్గిభావేనసహానుష్ఠేయంవేదేత్యర్థః. అత్రఅవిద్యాశబ్దఃక్షత్రియవిషయకాబ్రాహ్మణశబ్దవత్ తదన్యవృత్త్యావిద్యాఙ్గకర్మవిషయఇతిభావః. అవిద్యయా-విద్యాఙ్గరూపతయాచోదితేనకర్మణామృత్యుం - విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకభూతంపుణ్యపాపరూపంప్రాక్తనంకర్మతీర్త్వా - నిరవశేషముల్లఙ్ఘ్యవిద్యయా - పరమాత్మోపాసనరూపయాఅమృతమశ్నుతే- మోక్షంప్రాప్నోతీత్యర్థః. తీర్త్వేత్యత్రఉపాయవిరోధితరణముచ్యతే - అమృతమశ్నుతఇతితూపేయప్రాప్తివిరోధిభూతేభ్యస్సర్వపాపేభ్యోమోక్షఇతిభేదః. ఏవంచసతి *ఇయాజసోపిసుబహూన్యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్యపాశ్రయః। బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయతర్తుంమృత్యుమవిద్యయా- జ్ఞానవ్యపాశ్రయః- శాస్త్రశ్రవణజన్యబ్రహ్మజ్ఞానవాన్సః- జనకోపిబ్రహ్మవిద్యాంనిదిధ్యాసనరూపామధిష్ఠాయ-ఫలత్వేనాశ్రిత్యేత్యర్థః. భక్తియోగోత్పత్తింకామయమానఇతియావత్. మృత్యుం - భక్త్యుత్పత్తివిరోధిప్రాచీనంకర్మజాతమవిద్యయా - అనభిసంహితఫలేనవిద్యాఙ్గకర్మణాతర్తుం- వ్యపోహితుంసుబహూన్యజ్ఞాన్- జ్యోతిష్టోమాదీనియాజ- అకరోదిత్యర్థః. పాకంపచతీతివత్. యథా *కషాయపక్తిః కర్మాణిజ్ఞానంతుపరమాగతిః- పరమభగవదారాధనరూపాణీత్యనభిసంహితస్వర్గాదిఫలానికర్మాణికషాయస్య - ఉభయవిధపాపస్యతజ్జన్యరాగద్వేషాదేర్వాపక్తిః- వినాశకారణాని. జ్ఞానంతుపరమాగతిః- పరమగతిసాధనమిత్యర్థః. ఉభయత్రాపికరణేకార్యోపచారః. *కషాయేకర్మభిఃపక్వేతతోజ్ఞా

సంప్రవర్తతే. *తపోవిద్యాచవిప్రస్యనిశ్శ్రేయసకరావుభౌ। తపసాకల్మషంహన్తివిద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇత్యాదిస్మృతిరూపబృంహణశతానిసుసజ్ఞతానిభవేయుః. ౧౧

అన్ధంతమఃప్రవిశన్తియేఽసమ్భూతిముపాసతే।తతోభూయఇవతేతమోయఉసంభూత్యాగ్ంరతాః॥౧౨

శం.— అధునావ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః సముచ్చిచీషయా ప్రత్యేకంనిన్దోచ్యతే-అన్ధంతమః ప్రవిశన్తియేఅసంభూతిం - సమ్భవనం-సమ్భూతిః. సాయస్యకార్యస్య - సాసమ్భూతిః. తస్యాఅన్యాఅసంభూతిః- ప్రకృతిః. కారణమవ్యాకృతాఖ్యం. తామసంభూతిమవ్యాకృతాఖ్యాంప్రకృతింకారణమవిద్యాంకామకర్మబీజభూతామదర్శనాత్మికాముపాసతేయే - తేతదనురూపమేవాన్ధంతమోఽదర్శనాత్మకంప్రవిశన్తి. తతః-తస్మాదపిభూయః-బహుతరంతమఃప్రవిశన్తి- యేసమ్భూత్యాం-కార్యబ్రహ్మణిహిరణ్యగర్భాఖ్యేరతాః. ౧౨

ఆ.— చిత్తన్త్రిమాయాపరమేశ్వరస్యోపాధిః *మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాన్మాయినంతుమహేశ్వరమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధా. సాత్రాసంభూతిశబ్దేనోచ్యతే- నబ్రహ్మ - తస్యనిర్వికారస్యసాక్షాత్ప్రకృతిత్వానుపపత్తేః. భాస్కరాభిమతస్తుపరిణామవాదస్తత్త్వాలోకేనిరస్తఏవాస్మాభిః. సాంసారికదుఃఖానుభవాభావేనచముముక్షువిశిష్టప్రకృతిలయస్యపురుషేణార్థ్యమానతాప్యుపపద్యతే. ఫలంచకార్యోపాసనఇవప్రకృత్యుపాసనేఽపిపరమేశ్వరఏవదాస్యతి. తతోజడత్వాత్ప్రకృతేఃఫలదత్వానుపపత్తేరుపాస్యత్వానుపపత్తిరిత్యపిరుచోద్యమేవ. ౧౨

కూ.— ఏవంసమాధినిష్పత్తేరనభిసన్ధితఫలనిత్యనైమిత్తికకర్మసాధ్యత్వముపదిశ్య అనన్తరంత్రిభిశ్శ్లోకైస్సిద్ధనిష్పన్నరూపసమాధ్యసాధ్యత్వమాహ. తత్రప్రథమంపూర్వవదేకైకమాత్రనిష్ఠాన్నిన్దతి (అన్ధంతమఃప్రవిశన్తీతి) *ఏతమితఃప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మి* బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవానీత్యాదిషుప్రాప్తిరూపాఅనుభూతిఃసమ్భూతిశబ్దేనోక్తా. ఇహతుసమాధిరూపాసాసమ్భూతిశబ్దేనోచ్యతే. అసమ్భూతిశబ్దస్తుసమాధిరూపసమ్భూతిసాధ్యాంసమాధ్యఙ్గభూతాంనిషిద్ధనివృత్తిమాహ- *సమ్భూతించవినాశంచేత్యుత్తరత్రవినాశశబ్దేనాసమ్భూతేరనువాదాత్ తథాచయే - విద్యాదిరాణిఅసమ్భూతిమేవ - మానదమ్భహింసాస్తేయాదీనాంయోగవిరుద్ధానాంనివృత్తిమేవోపాసతే. నివృత్తిమాత్రనిష్ఠాఇత్యర్థః. తేఽన్ధంతమః ప్రవిశన్తీతి పూర్వవదర్థః. యేపునస్సమాధిరూపసమ్భూత్యామేవరతాః- తేతతోభూయఇవ- బహుతరమివతమఃప్రవిశన్తీత్యర్థః. ౧౨

అన్యదేవాహుస్సమ్భవాదన్యదాహురసమ్భవాత్।ఇతిశుశ్రుమధీరాణాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥౧౩

శం.— అధునోభయోరుపాసనయోస్సముచ్చయకారణమవయవఫలభేదమాహ- అన్యదేవ- పృథగేవాహుఃఫలంసమ్భవాత్ - సమ్భూతేః. కార్యబ్రహ్మోపాసనాదణిమాద్యైశ్వర్యలక్షణమాఖ్యాతవన్త ఇత్యర్థః. తథాచాన్యదాహురసమ్భవాత్- అసమ్భూతేః. అవ్యాకృతాత్. అవ్యాకృతోపాసనాద్యదుక్తమన్ధంతమః ప్రవిశన్తీతి- ప్రకృతిలయఇతిచపౌరాణికైరుచ్యతే. ఇతి - ఏవంశుశ్రుమధీరాణాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే- వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనఫలంవ్యాఖ్యాతవన్త ఇత్యర్థః. ౧౩

అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౧౩

కూ.— కింతర్హి మోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) సమ్భవాత్- సమ్భూతేః. అసమ్భవాత్- అసమ్భూతేరిత్యర్థః. కేవలాత్సమ్భవాదసమ్భవాచ్చఅన్యదేవమోక్షసాధనమిత్యుపనిషదఆహుః. ఇతి శుశ్రుమఃపూర్వవత్. స్పష్టమన్యత్. ౧౩

సమ్భూతించవినాశంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ।వినాశేనమృత్యుంతీర్త్వాసమ్భూత్యామృతమశ్నుతే॥౧౪

శం.— యతఏవం - అతస్సముచ్చయస్సంభూత్యసంభూత్యుపాసనయోర్యుక్తఏకపురుషార్థత్వాచ్చేత్యాహ (సంభూతించవినాశంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ) వినాశోధర్మోయస్యకార్యస్య- సతేనధర్మిణాఅభేదేనోచ్యతేవినాశఇతి. తేనతదుపాసనేనానైశ్వర్యమధర్మకామాదిదోషజాతంచమృత్యుంతీర్త్వా. హిరణ్యగర్భోపాసనేనహ్యణిమాదిప్రాప్తిఃఫలం. తేనానైశ్వర్యాదిమృత్యుమతీత్యాసమ్భూత్యా- అవ్యాకృతోపాసనయాఽమృతం- ప్రకృతిలయలక్షణమశ్నుతే. సమ్భూతించవినాశంచేత్యత్రావర్ణలోపేననిర్దేశో ద్రష్టవ్యః. ప్రకృతిలయఫలంశ్రుత్యనురోధాత్. మానుషదైవవిత్తసాధ్యంఫలంశాస్త్రలక్షణంప్రకృతిలయాన్తం. ఏతావతీసంసారగతిః. అతఃపరంపూర్వోక్తం *ఆత్మైవాభూద్విజానతఇతి సర్వాత్మభావఏవసర్వైషణాసన్న్యాసజ్ఞాననిష్ఠాఫలం. ఏవం ద్విప్రకారఃప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణోవేదార్థోత్రప్రకాశితః. తత్రప్రవృత్తిలక్షణస్యవేదార్థస్యవిధిప్రతిషేధలక్షణస్యకృత్స్నస్యప్రకాశనే ప్రవర్గ్యాన్తంబ్రాహ్మణముపయుక్తం - నివృత్తిలక్షణస్యప్రకాశనేఽతఊర్ధ్వంబృహదారణ్యకం. తత్రనిషే

కాదిశ్మశానాన్తంకర్మకుర్వన్ జిజీవిషేదోవిద్యయాసహాపరబ్రహ్మవిషయయా- తదుక్తం *విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ । అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతఇత్యుక్తం. ౧౪

ఆ.— విస్తరేణోక్తమర్థజ్ఞానంసఙ్క్షేప్యోపసంహరతి (మానుషదైవవిత్తసాధ్యమిత్యాదినా) శరీరపాటవంగోభూహిరణ్యాదిసాధనసమ్పత్తిశ్చమానుషంవిత్తం. దైవంవిత్తం- దేవతాజ్ఞానం. ఉత్తరగ్రన్థస్యసమ్బన్ధాభిధిత్సార్థంవిశేషమనువదతి (తత్రనిష్ఠేకాదీతి) (తదుక్తమితి) పూర్వోక్తమన్త్రేణ *విద్యాంచేత్యాదినాహాక్షికామృతత్వంఫలమిత్యుక్తమస్యాఖిలరీతిరోజనా. ౧౪

హా.— అన్యదిత్యుక్తంవివృణోతి (సమ్భూతించేతి) సమ్భూతించ- సమాధిరూపబ్రహ్మపభూతిం, చవినాశంచ - మానసవృత్తిహింసాస్తేయబహిర్ముఖేన్ద్రియవృత్తివిశేషరూపాయోగవిరోధినః- తేషాంవినాశం- వర్జనం, చేత్యేతదుభయంయోవిద్వాన్సఙ్క్షేపభావేనసహావేద - సవిద్వాన్వినాశేన- నిషేధ్యమానేనవిశేషః. విరోధినివృత్తిరూపయోగాఙ్గనేవనేనేత్యర్థః. మృత్యుం-సమాధివిరోధిపాపంతీర్త్వా-అపాకృత్యనిష్పన్నయాసమ్భూత్యాఅమృతమశ్నుతే- ప్రాప్తిరూపాంనసమ్భూతిమేవాశ్నుతఇతిభావః. అయమేవపదభూదివినాశోబృహదారణ్యకే *తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేదితిబాల్యశబ్దేనవిద్యాజ్ఞతయాభిహితః.—— అత్రసమ్భూతివినాశశబ్దాభ్యాంసృష్టిప్రళయవిషయాకార్యహిరణ్యగర్భస్యాఽవ్యాకృతప్రధానస్యచోపాసనంవిధీయతఇతిశాఙ్కరవ్యాఖ్యానమనుపపన్నం- తథాసతిమృత్యుతరణామృతత్వప్రాప్తిరూపఫలవచనానౌచిత్యాదితి. ౧౪

హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం। తత్త్వంపూషన్నపావృణుసత్యధర్మాయదృష్టయే॥ ౧౫

శం.— తత్రకేనమార్గేణామృతత్వమశ్నుతఇతి. ఉచ్యతే- *తద్యత్తత్సత్యమసౌసఆదిత్యోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షిణేక్షిన్పురుషఏతదుభయగ్ంసత్యంబ్రహ్మోపాసీనోయథోక్తకర్మకృచ్చయః - సోఽన్తకాలేప్రాప్తేసత్యాత్మానమాత్మనఃప్రాప్తిద్వారంయాచతే (హిరణ్మయేనపాత్రేణ) హిరణ్మయమివహిరణ్మయం. జ్యోతిర్మయమిత్యేతత్. తేనపాత్రేణేవాపిధానభూతేనసత్యస్య- ఆదిత్యమణ్డలస్థస్యబ్రహ్మణోఽపిహితం- ఛాదితంముఖం- ద్వారం. తత్త్వంహేపూషన్ అపావృణుసత్యధర్మాయ- తవసత్యస్యోపాసనాత్ సత్యంధర్మోయస్యసోఽహం- సత్యధర్మా. తస్మైమహ్యం. అథవా- యథాభూతస్యధర్మస్యానుష్ఠాత్రే. దృష్టయే- తవసత్యాత్మనఉపలబ్ధయే. ౧౫

హా.— ఏవమాచార్యస్సాఙ్గభక్తియోగముపదిశ్యఅథతన్నిష్ఠస్యానుసన్ధేయంమన్త్రద్వయముపదిశతి. తత్రప్రథమేనమన్త్రేణపూషణఃవివక్షితంభగవన్తంప్రతిప్రస్తుతాంసమాధిప్రతిబన్ధకనివృత్తింప్రార్థయతే (హిరణ్మయేనేతి) హేపూషన్- ఆదిత్యాన్తర్యామిన్. *యఆదిత్యేతిష్ఠన్నిత్యారభ్య *యఆదిత్యమన్తరోయమయతీతిశ్రుత్యేక్త, *శాస్త్రదృష్ట్యాతూపదేశోవామదేవవదితిన్యాయాచ్చ. యద్వా - పూషన్- పోషణస్వభావేత్యర్థః. *సాక్షాదప్యవిరోధంజైమినిరితిసూత్రితత్వాత్. సత్యస్య- సత్యశబ్దేనాత్రప్రకృత్యాదివత్ స్వరూపవికారరహితోజీవోఽభిధీయతే- *సత్యంచానృతంచసత్యమభవదిత్యాదిషుజీవేపిసత్యశబ్దప్రయోగాత్. తస్యముఖం-ముఖవత్ అనేకేన్ద్రియానుభవనయోగ్యంపరమాత్మస్వరూపమిత్యర్థః. హిరణ్మయేన - హిరణ్మయవచ్ఛోభనకర్మాధీనభోగ్యవస్తునేతియావత్. పాత్రేణ - పరమాత్మవిషయకవృత్తిప్రతిరోధకేనఅపిహితం- ఛాదితం. హృదినిహితేపరమాత్మవిషయేనిరుద్ధవృత్తికంజాతమిత్యర్థః. తత్ - జీవస్యముఖస్థానీయంమనస్త్వం- హృషీకాణామీశస్త్వమపావృణు- నిరస్తతిరోధానంకుర్విత్యర్థః. కస్మైత్యపేక్షాయామాహ-సత్యధర్మాయ-సత్యస్యజీవస్యధర్మభూతాయదృష్టయే-దృష్టిః-దర్శనం.త్వద్దర్శనాయేతిభావః. ౧౫

పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్యవ్యూహరశ్మీన్సమూహతేజః।
యత్తేరూపంకల్యాణతమంతత్తేపశ్యామియోఽసావసౌపురుషస్సోఽహమస్మి॥ ౧౬

శం.— హేపూషన్- జగతఃపోషణాత్పూషా - రవిః. తథాఏకఏవఋషతి- గచ్ఛతీత్యేకర్షిః. హేఏకర్షే. తథాసర్వస్యసంయమనాద్యమః. హేయమ. తథారశ్మీనాంప్రాణానాంరసానాంస్వీకరణాత్సూర్యః. హేసూర్య. ప్రజాపతేరపత్యంప్రాజాపత్యః. హేప్రాజాపత్య. వ్యూహ- విగమయరశ్మీన్స్వాన్. సమూహ- ఏకీకురు. ఉపసంహర. తేతేజః-తాపకంజ్యోతిః. యత్తే-తవరూపంకల్యాణతమం- అత్యన్తశోభనం- తత్తేతవాత్మనఃప్రసాదాత్పశ్యామి. కించాహంనతుత్వాంభృత్యవద్యాచే. యోఽసావాదిత్యమణ్డలస్థోవ్యాహృత్యవయవఃపురుషః - పురుషాకారత్వాత్. పూర్ణమనేనప్రాణబుద్ధ్యాత్మనాజగత్సమస్తమితిపురుషః. పురిశయనాద్వాపురుషః. సోఽహమస్మి- భవామి. ౧౬

ఆ.— (వ్యాహృత్యవయవఇతి) *తస్యభూరితిశిరోభువఇతిబాహూసువరితిప్రతిష్ఠే. పాదావిత్యర్థః. ౧౬

కూ.— పునరపితయావృష్ట్యా ద్రష్టవ్యంవిశింషన్ దర్శనంతత్సాధనంచాభ్యర్థయతే (పూషన్నితి) పూషన్ - ఆశ్రితపోషక. ఏక ఋష్యసావృషిశ్చఏకర్షిః - అద్వితీయోఽతీన్ద్రియార్థ ద్రష్టా. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి శ్రుతేః. యమ- యమయతిసర్వానితియమః. సర్వాన్తర్యామిన్. *యఃపృథివీమన్తరోయమయతి *యఆత్మానమన్తరోయమయతీత్యాది శ్రుతేః. సూర్య - స్వభక్తబుద్ధీనాంసుష్ఠుప్రేరక. ప్రాజాపత్య- ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః. తస్యసుతాః ప్రాజాపత్యాః. తేషామన్తర్యామిన్. యద్వా- ప్రజాపతిరేవ ప్రాజాపత్యః. వైశ్వానరవదితివత్. విశ్వానరఏవహివైశ్వానరః. తథాచ ప్రజానాంపతిరితివ్యుత్పత్త్యా ప్రజాపతిర్విష్ణుః. *ప్రజాపతిశ్చరతిగర్భేఅన్తరితి శ్రుతేః. వ్యూహరశ్మీన్ - భవదీయ దివ్యరూపదర్శనానుపయుక్తాన్ స్వాగ్రరశ్మీన్ వ్యూహ- వ్యపోహ. నిగమయేత్యర్థః. యత్తు దర్శనౌపయికం ప్రభాత్మకంసౌమ్యంతేజః- తత్సమూహ- సమూహీకురు. తత్కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాఽర్జునాదివత్ద్రష్టుమిచ్ఛామితేరూపమిత్యాహ (యదితి) *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాదిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. తే- *ఆనన్దో బ్రహ్మేతినిరతిశయభోగ్యస్యతవాతికల్యాణతమంసౌన్దర్యాదిగుణాతిశయేన ప్రియతమంసర్వేభ్యఃకల్యాణగుణేభ్యోఽతిశయితం కల్యాణంచ- శుభాశ్రయభూతమిత్యర్థః. తేయద్దివ్యంరూపం- తత్పశ్యామి- పశ్యేయమితిలిఙర్థో గ్రాహ్యః. లకారవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ద్రష్టుమిచ్ఛామీతిభావః. *అకాయమవ్రణం *అశరీరంశరీరేషు *అపాణిపాదోజవనోగ్రహీతేత్యాదిసామాన్యవచనాని *అజాయమానః *అజోపిసన్నవ్యయాత్మా *నచాస్యప్రాకృతామూర్తిరిత్యాదివిశేషవచనసిద్ధహేయశరీర ప్రతిషేధపరాణి. ననుయత్తేరూపంకల్యాణతమం *యఏషోన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషః *ఈశావాస్యమిదగ్ంసర్వం *పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరం *సర్వకర్మాసర్వగన్ధః *స్వాభావికీజ్ఞానబలక్రియాచ *తస్యహవాఏతస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితి *తపోదితినామేత్యాదిభిఃశాస్త్రైర్గుణవిగ్రహాదయో బ్రహ్మణోవిధీయన్తే. *నిర్గుణంనిరఞ్జనం *అవికారాయ *అకాయమవ్రణం *నేహనానాస్తికిఞ్చన *నిష్కలంనిష్క్రియం *అగోత్రమవర్ణం-అగోత్రమితి- అనామకమిత్యర్థః. ఏవమాదిభిశ్శాస్త్రైఃగుణాదయఃప్రతిషిధ్యన్తే. తథాచవిధిప్రతిషేధయోఃవిరోధాదన్యతరబాధోఽవశ్యమ్భావీ. తత్రనిషేధస్యప్రసక్తిపూర్వకతయాపశ్చాత్ప్రవృత్తేఃప్రతిషేధశాస్త్రమపచ్ఛేదాధికరణన్యాయేన ప్రబలం. అతః ప్రతిషేధబలేనగుణాదివిధయఃసర్వేబాధితాః. తతశ్చఅవిద్యాఖ్యదోషపరికల్పితాగుణవిగ్రహాదయోమిథ్యాభూతాఇతి. తదిదమనాదరణీయం - పశుచ్ఛాగనయేనఉత్సర్గాపవాదనయేనచవిధినిషేధయోర్భిన్నవిషయత్వోపపాదనేనవిరోధగన్ధాభావాత్ విధీనాం ప్రతిషేధబాధ్యత్వానుపపత్తేః. తదుక్తంవరదాచార్యైస్తత్త్వసారే *యద్బ్రహ్మణోగుణవికారశరీరభేదకర్మాదిగోచరవిధిప్రతిషేధవాచః। అన్యోన్యభిన్నవిషయాననిరోధగన్ధమర్హన్తితన్నవిధయః ప్రతిషేధబాధ్యాఇతి. అథాన్తర్యామిణమహంగ్రహేణానుసన్ధత్తే (యోసావసౌపురుషస్సోహమస్మీతి) అసావసావితివీప్సాఆదరార్థా. యద్వా- అదశ్శబ్దావిభజ్యయత్తచ్ఛబ్దాభ్యామున్నేతవ్యౌ. కథమితిచేత్. ఇత్థం - యోసౌపురుషః- అహంసోసావస్మీతి. యద్యపిపురుషశబ్దః * ప్రకృతింపురుషంచైవవిద్ధ్యనాదీఉభావపి *యోగోయోగవిదాంనేతా ప్రధానపురుషేశ్వరఇత్యాదిషుజీవవాచితయా ప్రసిద్ధః- తథాపి *తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వం*పూర్వమేవాహమిహాసమితితత్పురుషస్యపురుషత్వం *మహాప్రభుర్వైపురుషస్సత్త్వస్యైషప్రవర్తకఇత్యాది శ్రుత్యాపూర్త్వపూర్వసత్త్వాదిగుణకసర్వవేదపఠితపురుషసూక్తాదిప్రసిద్ధామహాపురుషఏవేహపురుషశబ్దేన వివక్షితః. ననుయోసౌపురుషస్సోసావహమస్మీతికథంసామానాధికరణ్యం - అహంపదార్థస్యజీవాత్మనఃపరమపురుషాద్భిన్నత్వాదితిచేన్న- అహంశబ్దేనాపిఅస్మదర్థాన్తర్యామిణఏవాభిధానేనఅహంసఇతినిర్దేశస్యానుపపన్నత్వాత్. ననుచాహంశబ్దస్యప్రత్యగర్థాన్తర్యామిపరత్వేసోఽసీత్యత్రోత్తమపురుషోనఘటతే- నహియుష్మదన్తర్యామీపరమపురుషోఽస్మీత్యన్వయోయుజ్యతఇతిచేత్. ఉచ్యతే - మదన్తర్యామిత్యాదిశబ్దాన్తరేణోపస్థాపితేప్రత్యగర్థాన్తర్యామిణిఉత్తమపురుషాన్వయాసమ్భవేపిఅహమిత్యస్మచ్ఛబ్దోపస్థాపితేతస్మిన్నుత్తమపురుషాన్వయోయుజ్యతఏవ. తథాహిహాస్యసూత్రం *అస్మద్యుత్తమఇతి. ప్రత్యగర్థబోధకాస్మచ్ఛబ్దోపపదేఉత్తమపురుషోభవతీత్యర్థః. నపునరస్మచ్ఛబ్దస్యప్రత్యగర్థద్వారా పరమాత్మపర్యన్తతాయామపుత్తమనివృత్తిరితి- అధికంతుప్రనిష్ఠంనతుశబ్దానితితిన్యాయాత్. ఏవం *తత్త్వమసీత్యాదిష్వపిఅసీతిమధ్యమపురుషోనిర్వాహ్యః - త్వంపదేనాన్తర్యామ్యుచ్యతే- తనద్వారైవతదన్తర్యామిణోఽభిధానాభ్యుపగమాత్. తత్రాపి *యుష్మద్యుపపదేసమానాధికరణేస్థానిన్యపిమధ్యమఇత్యేతావచేవమిహాపర్యన్తే - నతు యుష్మచ్ఛబ్దస్యస్వాభిముఖచేతనద్వారాతదన్తర్యామిపర్యన్తత్వేమధ్యమనివృత్తిరపి. యేతు *తత్త్వమసి *సోహమస్మీత్యాదివాక్యేషు యుష్మదస్మదర్థపరిత్యాగేననిర్విశేషచిన్మాత్రస్వరూపైక్యమేవవాక్యవేద్యమాహుః- తాన్ప్రతి *తత్త్వమసీత్యాదివాక్యేషువసిష్ఠ *సోహమస్మీతివాక్యస్థాస్మి రపిఖణ్డయతి- శ్రోతవ్యసుసన్నాతరిచయుష్మద్యస్మదిహితైః పరిత్యక్తేనహితేషామసినాకశ్చిత్ప్రతిబోధనీయోస్తి, నచకశ్చిదస్మినాభిధేయఇతి. ననుప్రకృతేయుష్మదస్మదర్థయోరవివక్షాయామపితయోర్వ్యుత్పన్నయుష్మదస్మచ్ఛబ్దోపపదమాశ్రిత్యజీవనైవ ఆస్తత్వేశ్వరోధ్వనిమధ్యమోత్తమపురుషావుపపత్తిరితిచేన్న- తతోఽప్యపరిత్యక్తప్రవృత్తినిమిత్తకస్యఅస్మాకంనిర్వాహస్యైవానుసర్తుముచితత్వాత్. అపరేత్వాహుః *యోసావసౌపురుషస్సోహమస్మీత్యత్రపురుషశబ్దేనపరమపురుషోనవివక్షణీయః- తథాసతిఅస్మీత్యుత్తమస్య, పురుషఇత్యాఖ్యాయా, స్సోహమితిచసామానాధికరణ్యస్య, న్తేశేననిర్వాహ్యత్వాత్. తతోవరమత్రపురుషశబ్దస్యపరిశుద్ధజీవాత్మపరత్వమాశ్రయితుం. ఏవంచసతియఃపురుషోముక్తదశాభావ్యాకారపరిశుద్ధజీవాత్మా- సోహమస్మీత్యన్వయాదుత్తమస్య, పురుషఇత్యాఖ్యాయా, స్సామానాధికరణ్యస్య, చాతిస్వరసోనిర్వాహఇతి. నాయంపక్షస్సాధుః - తథాభవత్వేవమిహనిర్వహణం- తథాపి *తత్త్వమసీత్యత్రతత్పదస్య, *త్వంవాఅహమస్మిభగవోదేవతేఅహంవైత్వమసీత్యాదిషుత్వంపదస్య, చపరదేవతావాచకత్వేనత్వదుక్తనిర్వాహస్యతత్రాభావాదస్మేనాపితత్రాస్మదుక్తనిర్వాహస్యసమాశ్రయణీయత్వమాననీయతయాఽత్రాపితస్యైవానుసర్తుముచితత్వాదితి. స్యాదేతత్- *త్వంవాఅహమస్మిభగవోదేవతేఅహంవైత్వమసీత్యత్రకథంపురుషవ్యవస్థా- త్వమహంపదయోరుభయోరపిశ్రవణాత్.

ఉద్దేశ్యవిషయకమేవయుష్మదాదిపదముపపదత్వేన పాణినిసూత్రాభిమతం- తథాచోద్దేశ్యసమర్పకోపపదవశాదేవాత్ర మధ్యమోత్తమయోర్వ్యవస్థా సిధ్యతీతిచేత్. అస్త్వేవమిహసమాధానం- తథాపి*తత్త్వమసీత్యత్ర పురుషవ్యవస్థానఘటతే-తత్రత్వంపదయోగవత్తత్పదయోగస్యాపిసత్త్వాత్. తథాచాసీతివదస్తీతి ప్రథమపురుషస్యాపి ప్రసజ్గః. నహ్యత్రాపిత్వంపదముద్దేశ్యసమర్పకం - యేనత్వంపదమేవపురుషనిమిత్తం - నతత్పదమపీతివ్యవస్థాస్యాత్. తథాచ *తత్త్వమసినిరూపణావసరేభాష్యం *నాత్రకించిదుద్దిశ్యకిమపివిధీయతఇతి. తస్మాత్ *తత్త్వమసీతివత్ తత్త్వమస్తీతిప్రయోగోపిదుర్నివారఇతి. అత్రోచ్యతే- *తత్త్వమసీత్యత్రాపిత్వంపదార్థఉద్దేశ్యఏవ- తతశ్చోద్దేశ్యవిషయకయుష్మత్పదవశాత్తత్రమధ్యమఏవేతిన ప్రథమపురుషప్రసజ్గః నన్వేవంభాష్యవిరోధఇతిచేన్న- భాష్యస్యవిధేయాంశమాత్రనిషేధపరతయోద్దేశ్యాంశనిషేధకత్వాభావాత్. తథాహిన హ్యేవంభాష్యాభిప్రాయఃనాత్రకించిదుద్దిశ్యతే- నచకించిద్విధీయతఇత్యపి. తర్హ్యేవంభాష్యాభిప్రాయేత్వంపదేనకించిదుద్దిశ్యతఏవ- కింతూద్దిష్టేనకించిద్విధీయతఇతికథమిదమవగమ్యతఇతిచేన్న- ప్రాక్తనస్యోపసంహారకతోపపాదకభాష్యేతైవవిధేయాంశఏవనిషేధ్యతేఇత్యభిప్రాయస్యవ్యక్తత్వాత్. అన్యోప్యాహ- త్వంరాజాసి- అహంరాజాస్మీత్యాదివత్తాదర్థ్యాద్యుపచారవివక్షయా *తత్త్వమసి *సోహమస్మీత్యాదిషుమధ్యమోత్తమపురుషసామానాధికరణ్యానాంసామఞ్జస్యమితి. తదప్యుపేక్షణీయమేవ - లోకవేదయోశ్చేతనపర్యన్తదేవమనుష్యాదివ్యవహారబలేనజాతిగుణశబ్దవన్ముఖ్యవృత్త్యైవసిద్ధసంభవేఉపచారకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యలంవిస్తరేణ. ౧౬

వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తగ్ం శరీరం। ఓంక్రతోస్మరకృతగ్ం స్మరక్రతోస్మరకృతగ్ం స్మర॥౧౭

శం. — అథ- ఇదానీంమమమరిష్యతో వాయుః - ప్రాణోఽధ్యాత్మపరిచ్ఛేదంహిత్వాఅధిదేవతాత్మానం సర్వాత్మకమనిలమమృతంసూత్రాత్మానంప్రతిపద్యతామితివాక్యశేషః. లిఙ్గంచేదంజ్ఞానకర్మసంస్కృతముత్క్రామత్వితిద్రష్టవ్యం. మార్గయాచనసామర్థ్యాత్. అథేదంశరీరమగ్నౌహుతంభస్మాన్తంభూయాత్. ఓమితి - యథోపాసనమోంప్రతీకాత్మకత్వాత్సత్యాత్మకమగ్న్యాఖ్యంబ్రహ్మాభేదేనోచ్యతే. హేక్రతో- సఙ్కల్పాత్మక. స్మర - యన్మమస్మర్తవ్యం- తస్యకాలోయంప్రత్యుపస్థితః- అతఃస్మర- ఏతావన్తంకాలంభావితంకృతమగ్నేస్మర. యన్మయాబాల్యప్రభృత్యనుష్ఠితంకర్మతచ్చస్మర. క్రతోస్మరకృతంస్మరేతిపునర్వచనమాదరార్థం. ౧౭

అత్రాననీయంనాస్తి. ౧౭

మా. — ఏవంపరావరతత్త్వవివేకపరమనిశ్రేయససాధనభూతసాఙ్గభక్తియోగంతన్నిష్ఠస్యానుసంధేయమన్త్రద్వయంచోపదిశ్య ఇదానీంభక్తియోగజ్ఞానశక్త్యాదిశూన్యతయాశరణాగతిమవలమ్బమానానాంతదనుష్ఠానమన్త్రావుపదిశతి. యద్యప్యాగమేఆచార్యైరిహశరణాగతిమన్త్రావితిరహస్యత్వాత్కణ్ఠరవేణనాభిహితౌ- తథాపిప్రాజ్ఞానామర్థసామర్థ్యాద్యథాతత్పరత్వావగమస్స్యాత్ తథాతయోఃశ్లోకయోరర్థవర్ణనంకృతం. అభాషిచేత్థమన్తే *వ్యక్తావ్యక్తైవాజినాంసంహితాన్తైర్వ్యాఖ్యామిత్థంవాజివక్త్రప్రసాదాత్। వైశ్వామిత్రోవిశ్వమిత్రంవ్యతానీత్ విశ్వచ్ఛాత్రప్రీతయేవేఙ్కటేశఇతి. అత్రవిశ్వచ్ఛాత్రప్రీతయేఇత్యనేనస్వప్రబన్ధస్యనిగూఢాభిప్రాయత్వంవ్యఞ్జితం. ఏవమాచార్యాభిప్రాయవిషయత్వాచ్ఛరణాగతిపరతయామన్త్రద్వయంవ్యాఖ్యాస్యతే - తత్రవాయురనిలమితిప్రథమశ్లోకఃపూర్వఖణ్డసమానార్థకః - అగ్నేనయేత్యాదిచాపరశ్లోకఉత్తరఖణ్డసమానార్థకః. తథాచ *ప్రాప్యస్యబ్రహ్మణోరూపంప్రాప్తుశ్చప్రత్యగాత్మనః। ప్రాప్త్యుపాయంఫలంప్రాప్తేస్తథాప్రాప్తివిరోధిచేత్యేవమాద్యాఃపూర్వోత్తరఖణ్డయోర్విశోధితాయేపదార్థాః, యేచవాక్యార్థభేదాః,- తేసర్వేపీహపూర్వోత్తరయోశ్శ్లోకయోరనుసన్ధేయాః. *సర్వోపాయవినిర్ముక్తంక్షేత్రజ్ఞంబ్రహ్మణిన్యసేత్। ఏతత్ జ్ఞానంచయోగశ్చశేషఽన్యోగ్రన్థవిస్తరఇత్యాదిశాస్త్రైః స్రోక్షణాదిభిస్సమిదాదికమివషడ్విధస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేనసంస్కృత్యైవాత్మహవిస్సమర్పణీయమిత్యుక్తత్వాదిహాపిశరీరేన్ద్రియాదిభ్యోవివిక్తంస్వాత్మానంప్రథమంవిశోధ్యబ్రహ్మణిసమర్ప్యస్వాధికారానుగుణమర్థ్యతే (వాయురితి) *భోక్తాభోగ్యంప్రేరితారంచమత్వేత్యాది శ్రుత్యనలరప్రసిద్ధశ్చిదచిదీశ్వరతత్త్వకమఇహాపిద్రష్టవ్యః. వాయుః- విద్యాకర్మానుగుణభగవత్సఙ్కల్పవశేనతత్రతత్రగన్తృత్వాద్వాయుః. అనేనజీవస్యఅణుపరిమాణత్వంపరమాత్మాధీనత్వంచసిధ్యతి. *వాగతిగన్ధనయోరితిధాతుః. నిలయనరహితత్వాత్క్వచిదపివ్యవస్థితత్వాభావాచ్చానిలం. అమృతం - మ్రియమాణేపిదేహేస్వనాశస్యాయమమృతం. స్వరూపతోధర్మతశ్చావినాశీత్యర్థః. *అవినాశీవాఅరేయమాత్మాఅనుచ్ఛిత్తిధర్మా *నవిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే- నవిద్యతేఉచ్ఛిత్తిః-వినాశోయస్య - సఃఅనుచ్ఛిత్తిః. నిత్యఇత్యర్థః. అనుచ్ఛిత్తిర్ధర్మోయస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మేతిపునర్బహువ్రీహిః. నిత్యజ్ఞానవానితిభావః. ఆహుశ్చయామునాచార్యాః *తదేవంచిత్స్వభావస్యపుంసఃస్వాభావికీచితిః। తత్త్వదర్థసంసర్గాత్తత్తద్విత్త్వమశ్నుతఇతి. ఇదమమృతత్వమపహతపాప్మత్వాదీనామప్యుపలక్షణం- పరిశుద్ధజీవవిషయేప్రజాపతివాక్యే *యఆత్మాఽపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పఇతిపాఠాత్. అనిలమమృతమితిపదద్వయమపిపుల్లిఙ్గత్వేనవిపరిణేయం- వాయురితిపుల్లిఙ్గత్వేనోపక్రమాత్. అత *వాయుశ్చాన్తరిక్షంచఏతదమృతమిత్యాదికంపరామృశ్యవాయ్వాదిశబ్దానాంభూతద్వితీయవిషయకత్వంనాశఙ్కనీయం- పూర్వాపరాభ్యామసఙ్గతేః. నాపివిశిష్టవృత్త్యావాయుగతపరమాత్మవిషయత్వమాశఙ్కనీయం-నశ్వరస్యదేహస్యఅనన్తరవచనేనతద్వ్యావృత్తప్రత్యగాత్మపరత్వస్యైవన్యాయ్యత్వాత్. *క్షరంప్రధానమమృతాక్షరంహరః క్షరాత్మానావీశతేదేవఏకః - స్వభోగ్యతయాప్రధానంహరతీతిహరః. జీవఇత్యర్థః. *క్షరంత్వవిద్యాహ్యమృతంతువిద్యావిద్యావిద్యే

ఈశతేయస్యసోస్యఇతిశ్వేతాశ్వతరీయే భోగ్యభోక్తృనియన్తౄణాంవివేచనే అమృతశబ్దేన ప్రత్యగాత్మనోఽభిధానదర్శనాచ్చఅత్రాప్యమృతశబ్దో జీవాత్మపరఇత్యేవయుక్తం. ఏవం ప్రత్యగాత్మస్వరూపస్య *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదిత్యాదిప్రసిద్ధమమృతత్వమభిధాయక్షేత్రస్యశరీరస్య మృతత్వమవశ్యమ్భావీత్యాహ (అథేదంభస్మాన్తంశరీరమితి) ప్రకృతాదర్థాదర్థాన్తరవివక్షయాఽత్రాథశబ్దః. జీవాత్మోత్క్రమణానన్తర్యార్థకో వా. యద్వా- కార్త్స్న్యపరః. స్మర్యతేచ *బ్రహ్మాదిషుప్రలీనేషునష్టేస్థావరజఙ్గమే। ఏకస్తిష్ఠతివిశ్వాత్మాసతునారాయణోఽవ్యయఇతి. భస్మ శబ్దోదాహఖ్యసంస్కారపరః. సఖననాదేరప్యుపలక్షకః. అథవా - కళేబరంవిట్క్రిమిభస్మసంజ్ఞితమిత్యన్యత్రప్రసిద్ధక్రిమ్యన్తత్వాదేరుపలక్షకోభ స్మాన్తశబ్దః. త్యాగేకృతేక్రవ్యాదభక్షితంశరీరంవిట్సంజ్ఞితంభవతి. ఖననేక్రిమిసంజ్ఞితం. దాహేభస్మసంజ్ఞితమితిభావః. ననుకేషుచిచ్ఛరీరేషు ప్రత్యక్షఏవవినాశోదృష్టః - అవినష్టేష్వప్యన్యేషుఅనుమానాద్వినాశిత్వంసునిశ్చితం- అన్యథాశత్రూన్ప్రతిశస్త్రాదికంనప్రయుజ్యేత - స్వయమపి శత్రుప్రయుక్తశస్త్రశరాదికంననివారయేత్. ఏవంసంప్రతిపన్నస్యభస్మాన్తతాదేరిహోపదేశేకింప్రయోజనమితిచేత్. ఉచ్యతే - ఆత్మశరీర యోరమృతత్వమృతత్వరూపవిరుద్ధధర్మప్రదర్శనేనభేదసమర్థనంతావదేకంప్రయోజనం. అపథ్యపరిహారరసాయనసేవాదిభిఃకింనిత్యత్వంసంభావితమిస స్నేహపాకరణంద్వితీయం. స్వదేహేపివైరాగ్యజననంతృతీయం. వినాశహేతౌసత్యవశ్యంనశ్యతీతివత్ - భగవదుపాసనాదిభిరప్యనవినాశిస్యాపిసంభా వనాగ్యోతనంచతుర్థం. శీఘ్రంమోక్షోపాయేప్రవర్తితవ్యమితిత్వరాసంజననంపఞ్చమం. ఏవముక్తాన్యనుక్తానిచప్రయోజనాన్తరాణి ద్వితీయాం ధ్యాయతాత్పర్యచన్ద్రికాయాం ద్రష్టవ్యాని. ఏవం *భోక్తాభోగ్యంప్రేరితారంచమత్వేతి క్రమేణచిదచిద్వివేకముక్త్వాప్రేరితారం,సర్వకృతముపాస్య పురుషంప్రణవేనోపాదత్తే (ఓమితి) యథామనన్త్యాథర్వణాః *యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణోమిత్యనేనైవాక్షరేణపరంపురుషమభిధ్యాయీతే తి. ఉక్తంచయోగానుశాసనే *క్లేశకర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టఃపురుషవిశేషఈశ్వరస్సపూర్వేషామపిగురుఃకాలేనానవచ్ఛేదాత్తస్యవాచకఃప్రణవఇ తి. ఆహచసర్వజ్ఞః *ఓమిత్యేవసదావిప్రాఃపఠధ్వంధ్యాతకేశవమితి. స్వయంచాగాయత *ఓమిత్యేకాక్షరంబ్రహ్మవ్యాహరన్మామనుస్మరన్నితి. ఏవంసర్వత్రద్రష్టవ్యం. అథవా - శరీరమాత్మానంచవివిచ్యవివిక్తమాత్మానమకారవాచ్యేపరమపురుషేసమర్పయతి (ఓమితి) ప్రణవస్యాత్మస మర్పణపరత్వం *ఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీత *ప్రణవోధనుశ్శరోహ్యాత్మాబ్రహ్మతల్లక్ష్యముచ్యతే। అప్రమత్తేనవేద్ధవ్యంశరవత్తన్మయోభవేదిత్యాది షుప్రసిద్ధం. అథక్రతురూపిణంభగవన్తంజ్ఞానయజ్ఞగోచరమభిముఖీకుర్వన్సన్ననుగ్రహంయాచతే (క్రతోస్మర) క్రతో - [illegible] యాత్మక. యథాహ *అహంక్రతురహంయజ్ఞఇతి- యజ్ఞః- పఞ్చమహాయజ్ఞాఇత్యర్థః. అథవాక్రతో- భక్తిస్వరూప. [illegible] కేపురుషోభవతితథేతఃప్రేత్యభవతిసక్రతుంకుర్వీత-ఏవం *క్రతురహమిత్యాదిషుక్రతుశబ్దస్యభక్తియోగేప్రయోగదర్శనాత్. [illegible] గవతితచ్ఛబ్దఉపచారాదిత్యాచార్యాః. రక్షకస్యభక్తియోగస్థానేనివేశనంక్రతోఇతిసమ్బోధనేనవివక్షితమితిభావః. స్మర- స్మానుగ్రహాయ [illegible] మయీకురు. *స్నేహపూర్ణేనమనసాకింనస్మరసికేశవఇతివత్.ఉక్తంచభగవతా *స్థితేమనసిసుస్వస్థేశరీరే *సతస్తం [illegible] థం। అహంస్మరామిమద్భక్తంనయామిపరమాంగతిమితి. అత్రస్మరామి- నయామీతిపదద్వయస్యక్రతోస్మర-అగ్నేనయఇతి [illegible] క్షయోః ప్రతివచనత్వావగమాద్వారవరాహచరమశ్లోకద్వయంవాయురనిలమమృతమిత్యాదిమన్త్రద్వయార్థపరం [illegible] త్కృతంయత్కిఞ్చిదానుకూల్యమనుసన్ధాయకృతజ్ఞస్త్వంమాంరక్షఇతివా-ఏతావదన్తంత్వత్కృతమానుకూల్యంప్రతిసన్ధాయ [illegible] ణంకుర్వితివాభావః. స్మరన్తిహి *జాయమానంహిపురుషమిత్యాది. ఉక్తార్థేత్వరాతిశయాత్క్రతో [illegible]

అగ్నేనయసుపథారాయే అస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్।
యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనోభూయిష్ఠాంతేనమఉక్తింవిధేమ॥౧౮

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి వాజసనేయసంహితోపనిషత్సమాప్తా.

శం.— పునరన్యేనమన్త్రేణమార్గంయాచతే- హేఅగ్నేనయ- గమయ. సుపథా- శోభనేనమార్గేణ. సుపథేతివిశేషణం దక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం. నిర్విణ్ణోఽహందక్షిణేనమార్గేణగతాగతలక్షణేన- అతోయాచేత్వాం- పునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేనశోభనేనపథానయ [illegible] నాయ. కర్మఫలభోగాయేత్యర్థః. అస్మాన్- యథోక్తధర్మఫలవిశిష్టాన్. విశ్వాని - సర్వాణి. హేదేవ. వయునాని- [illegible] ద్వాన్- జానన్. కించ- యుయోధి- వియోజయ. వినాశయ. అస్మత్- అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలంవఞ్చనాత్మకమేనః- పాపం. తతోవయం విశుద్ధాస్సన్తఇష్టంప్రాప్స్యామఇత్యభిప్రాయః. కింతువయమిదానీంతేనశక్నుమఃపరిచర్యాంకర్తుం. భూయిష్ఠాం- బహుతరాంతే - తుభ్యంనమఉక్తిం- నమస్కారవచనంవిధేమ. తవనమస్కారేణపరిచరేమఇత్యర్థః.——— *అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతే *వినాశేనమృత్యుంతీ ర్త్వాసమ్భూత్యామృతమశ్నుతఇతిశ్రుత్వాకేచిత్సంశయంకుర్వన్తి - అతస్తన్నిర్ధారణార్థంసఙ్క్షేపతోవిచారణాంకరిష్యామః - తత్రతావత్కింనిమిత్తః

సంశయ ఇతి. ఉచ్యతే- విద్యాశబ్దేన ముఖ్యా పరమాత్మవిద్యైవ కస్మాన్న గృహ్యతే - అమృతత్వంచ. ననూక్తాయాః పరమాత్మవిద్యాయాః కర్మణశ్చ విరోధాత్సముచ్చయానుపపత్తిః. సత్యం- విరోధస్తు నావగమ్యతే - విరోధావిరోధయోః శాస్త్రప్రమాణకత్వాత్. యథాఽవిద్యానుష్ఠానం విద్యోపాసనంచ శాస్త్రప్రమాణకం - తథా తద్విరోధాఽతద్విరోధావపి. యథాచ *నహింస్యాత్సర్వాభూతానీతి శాస్త్రాదవగతం పునశ్శాస్త్రేణైవ బాధ్యతే- అధ్వరేపి హింసాస్యాదితి - ఏవం విద్యాఽవిద్యయోరపి స్యాత్ విద్యాకర్మణోశ్చ సముచ్చయే. న- *దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యాయాచ విద్యేతి శ్రుతేః. *విద్యాంచావిద్యాంచేతి వచనాదవిరోధ ఇతి చేన్న- హేతుస్వరూపఫలవిరోధాత్. విద్యాఽవిద్యావిరోధాఽవిరోధయోర్వికల్పాసంభవాదవిరోధ ఏవేతి చేన్న- సహసంభవానుపపత్తేః. క్రమేణ స్యాతాం విద్యావిద్యే ఇతి చేన్న- విద్యోత్పత్తౌ తదాశ్రయేఽవిద్యానుపపత్తేః. నహ్యగ్నిరుష్ణః ప్రకాశశ్చేతి విజ్ఞానోత్పత్తౌ యస్మిన్నాశ్రయే తదుత్పన్నం- తస్మిన్నేవాశ్రయే శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వేత్యవిద్యాయా ఉత్పత్తిః. నాపి సంశయోఽజ్ఞానం వా. *యస్మిన్సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్విజానతః। తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి శోకమోహాద్యసమ్భవశ్రుతేః. అవిద్యాఽసంభవాత్తదుపాదానస్య కర్మణోప్యనుపపత్తిమవోచామ. *అమృతమశ్నుత ఇత్యాపేక్షికమమృతం. విద్యాశబ్దేన పరమాత్మవిద్యాగ్రహణే *హిరణ్మయేన ఇత్యాదినా ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నం స్యాత్. తస్మాద్యథా స్మాభిర్వ్యాఖ్యాత ఏవ మన్త్రాణామర్థ ఇత్యుపరమ్యతే. ౧౪

———

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య

శఙ్కరభగవతః కృతౌ వాజసనేయ సంహితోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణమ్

———

ఆ.— మన్త్రాన్పదశో వ్యాఖ్యాయ సఙ్క్షేపతో విచారమారభతే (అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేత్యాదినా) (అమృతత్వంచేతి) అమృతత్వంచ ముఖ్యమేవ కస్మాన్న గృహ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. శాస్త్రీయయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విరోధావిరోధౌ శాస్త్రీయావేవ గ్రాహ్యౌ - నతర్కమాత్రేణేతి పరేణోక్తం. సిద్ధాన్తీ శాస్త్రసిద్ధ ఏవ విరోధ ఇత్యాహ (దూరమేతే ఇతి) విషూచీ- నానాగతీ విద్యావిద్యే దూరం విపరీతే- అతిశయేన విరుద్ధే ఇత్యర్థః. (సహసమ్భవానుపపత్తేరితి) కాఽనుపపత్తిః. క్వచిదవిరోధశ్రవణాత్. తద్గతవిద్యావిద్యయోర్విరోధోఽస్తి - ఇహ త్వవిరోధశ్రవణాత్ అవిరోధో భవిష్యతీతి న వాచ్యం- విరోధావిరోధయోః సిద్ధత్వేన వికల్పాసంభవాత్. ఉదితానుదితహోమయోస్తు పురుషతన్త్రత్వాద్యుక్తో వికల్ప ఇత్యుక్తం. తర్హ్యవిరోధ ఏవాస్తు - సముచ్చయవిధిబలాదితి చేన్న- ముఖ్యబ్రహ్మవిద్యావిద్యయోః శుక్తివిద్యావిద్యయోరివ సహసంభవానుపపత్తేస్సముచ్చయవిధిరసిద్ధః. సిద్ధే సముచ్చయవిధౌ తద్బలాదవిరోధసిద్ధిః- అవిరోధావగమాచ్చ సముచ్చయసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయః స్యాదిత్యర్థః. సహసంభవానుపపత్తావపి క్రమేణైకాశ్రయే విద్యావిద్యే స్యాతామితి చేత్. యది పూర్వమవిద్యా- పశ్చాత్తు విద్యేతి క్రమః- తర్హి ఇష్యత ఏవ. యది పశ్చాత్తర్హ్యసంభవ ఇత్యాహ (నవిద్యోత్పత్తావితి) పూర్వసిద్ధాయా అవిద్యాయాః ప్రధ్వస్తత్వా, దన్యస్యాశ్చోత్పత్తౌ కారణాసమ్భవా, న్మూలాభావేన భ్రమసంశయాగ్రహణానామపి విదుషోఽనుపపత్తిరిత్యర్థః. విద్యోత్పత్తౌ మా భూదవిద్యా- కామం కర్మ తు భవిష్యతి- విదుషోపి వ్యాఖ్యానభోజనాదిదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యాసమ్భవాదితి) చోదనాప్రయుక్తానుష్ఠానం హి కర్మ జ్ఞానేన సహ తవ సముచ్చిచీషితం. బ్రహ్మైకత్వం సాక్షాదనుభవతో న చోదనా సమ్భవతి- కామాభావాత్. కామినో హి సర్వాశ్చోదనాః- *అకామతః క్రియాః కాశ్చిద్దృశ్యన్తే నేహ కస్యచిత్। యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మరణాత్. విద్వత్యపి చేదస్తీతి స్వవిద్యాలేశాశ్రయా. కర్మశేషనిమిత్తం తు విదుషో భిక్షాటనాదిన కర్మ- చోదనాఽభావాత్. కింతు యావత్ప్రాణశరీరసంయోగభావి తదాభాసం. తచ్చ విద్వాన్న స్వగతం మన్యతే- కర్మాధ్యాసోపాదానావిద్యాయా అసమ్భవాత్, నైవ కించిత్కరోమీతి ప్రత్యయాచ్చేతి భావః. యదుక్తమమృతశబ్దేన ముఖ్యమేవామృతత్వం కిం న గృహ్యతే, విద్యాశబ్దేన చ పరమాత్మవిద్యే, తి - తత్రాహ (అమృతమితి) ముఖ్యామృతత్వగ్రహణే హిరణ్మయాదిమన్త్రేణ ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నం స్యాత్ - *నతస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్త్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యాదిశ్రుతేః. తతో ముఖ్యార్థబాధాన్నౌణార్థగ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః. యస్మాదర్థాన్తరం న సఙ్గచ్ఛతే తస్మాదిత్యుపసంహారః.

ఈశాప్రభృతిభాష్యస్య శఙ్కరస్య పరాత్మనః। మన్త్రోపకృతిసిద్ధ్యర్థం ప్రణీతం టిప్పణం స్ఫుటం॥

———

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

———

శం.— పునరప్యగ్నిశబ్దవాచ్యం భగవన్తం ప్రతీష్టప్రాప్తిమనిష్టనివృత్తించ ప్రార్థయతే (అగ్నే నయేతి) బృహదారణ్యకే చ సప్తమాధ్యాయే *యదా వై పురుషోస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమిత్యాదినా అర్చిరాదికం పన్థానముపదిశ్య పశ్చాదధ్యాయావసానే *హిరణ్మయేన పాత్రేణేత్యాద్యాపి తే చత్వారో మన్త్రాః క్రమేణ పఠితాః. అగ్నే - అగ్నిశరీరక. *యస్యాగ్నిః శరీరమిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణం. యద్వా- *సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరితి న్యాయేన అగ్రం నయతీత్యగ్నిః. అగ్రనయనాదిగుణయుక్త. నయ - ప్రవర్తయేత్యర్థః. సుపథా- శోభనేన మార్గేణ. ప్రతిషేధస్య

ర్మరహితేన(యాజనాధ్యాపనాద్యుపాయేనేతియావత్. రాయే- విద్యార్థశరీరసంరక్షణత్వదర్చనానుగుణాయధనాయేత్యర్థః. అథవా - *అతస్కర గ్రాహ్యమిదమరాజకవశంవదం। అదాయాదవిభాగార్హంధనమాదాయసుస్థిరం॥ *అనన్తంబతమేవిత్తమిత్యాదిషూక్తమలౌకికధనమిహవివక్షితం- విద్యాప్రకరణానుగుణ్యాత్. ఏకఏవమన్త్రః ప్రకరణాదిభిఃవిశేషితఃతత్తదనుగుణమర్థంబోధయతీతిసమ్యగ్వ్యాఖ్యాయఏదఇత్యాచార్యాః. యద్వా- అగ్నేనయ- ప్రాపయేత్యర్థః. సుపథా- అర్చిరాదిపథేన. బృహదారణ్యకపాఠేఽర్చిరాదిపథస్యబుద్ధిస్థత్వాత్. *అర్చిరహస్సితపక్షానుదగయనాబ్దమరుదర్కేన్దూన్। అపివైద్యుతవరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాతివాహికానాహు రిత్యభియుక్తసంగృహీతేనమార్గేణేతిభావః. అర్చిరాదిమార్గవివక్షాప్యాచార్యాభిప్రేతైవ- రాయేఇత్యత్ర బ్రహ్మణఃప్రాప్యత్వోపవర్ణనాత్. బ్రహ్మైవహిసుస్థిరమనన్తమలౌకికంచధనం. అతఏవతత్రతత్రైవముచ్యతే *ధనంమదీయంతవపాదపఙ్కజం *త్వంనిత్యమచ్యుతపదామ్బుజయుగ్మరుక్మవ్యామోహతః *పరీశ్వరద్వారబహిర్వితర్దికాదురాసికాయైరచితోయమఞ్జలిః। యదఞ్జనాభంనిరపాయమస్తిమేధనఞ్జయస్యన్దనభూషణంధనం *నమేపిత్రార్జితంద్రవ్యంనమయాకించిదార్జితం। అస్తిమేహస్తిశైలాగ్రేవస్తుపైతామహంధనమితి. అత్రచైవంశాఙ్కరంవ్యాఖ్యానం *సుపథా- శోభనేనమార్గేణ. సుపథేతివిశేషణందక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం. విషణ్ణోహందక్షిణేనమార్గేణగతాగతలక్షణేన. అతోయాచేత్వాంపునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేనశోభనేనపథానయేతి. రాయే - హిరణ్యనిధిసరూపాయపురుషాయ. త్వత్ప్రాప్తయేఇతిభావః. అస్మాన్ - అనన్యప్రయోజనాననన్యగతీంశ్చేత్యర్థః. నకేవలంమాం - అపిత్వనుబన్ధిజనానపీతిబహువచనస్యాభిప్రాయః. దేవ- అన్యదపేక్షితప్రదానానుగుణవిచిత్రజగత్సృష్టిస్థితిసంహారాన్తఃప్రవేశనియమనస్వాశ్రితవిమోచనాదిరూపవిలక్షణక్రీడాయుక్త. *యోబ్రహ్మాణంవిదధాతిపూర్వంయోవైవేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మై। తంహదేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదంముముక్షుర్వైశరణమహంప్రపద్యఇతిమన్త్రేపిదేవశబ్దస్యైవమేవాభిప్రాయః. వయునశబ్దోజ్ఞానవాచీ; *మాయావయునంజ్ఞానమితినైఘణ్టుకోక్తేః. అత్రతుతద్గుణయాజ్ఞాతవ్యోపాయపరః. విశ్వాని వయునాని-సర్వానపితత్తదధికారానుగుణచతుర్విధపురుషార్థోపాయాన్యథావద్విద్వాంస్త్వమువిదస్సోఽస్మాన్నేతుమర్హసీతిభావః. యోవై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతితస్మైఇతిమన్త్రపదానామైక్యేతదేవహృదయం. *ముముక్షుర్వైశరణమహంప్రపద్యఇతిమన్త్రగతముముక్షుపదంనివృణ్వన్నాహ (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనఇతి) *హ్వృకౌటిల్యే. జుహురాణం- కుటిలం. బన్ధనాత్మకమిత్యర్థః. యద్వా - అచిన్త్యప్రకారకౌటిల్యలయాబాధమానమితిభావః. అనేనవిశేషణేనఅతీతప్రక్షోకవేగోద్యోత్యతే. ఏనః అకృత్యకరణకృత్యాకరణాదిరూపంత్వదుపాసనోత్పత్తిప్రతిబన్ధకమిత్యర్థః. త్వత్ప్రాప్తిప్రతిబన్ధకమితివా. ఏనఇత్యేకవచనంజాత్యభిప్రాయకం. వస్తుతస్తుకియదిదంనివర్త్యమేనః- నివర్తకానురూపంహినభవతి. సహిసర్వశక్తేస్తవేచ్ఛమనురూపంలక్ష్యం., నాపినమఉక్తిః - భూయిష్ఠాంతేనమఉక్తింవిధేమ, ఇత్యేకవచనస్యాభిప్రాయః. అస్మత్- అస్మత్తః. యుయోధి-పృథక్కురు. వినాశయేతిభావః. యద్వా- పృథక్కురు. ఏతావదేవయాచేత్వాంజుహురాణమేనోఽస్మత్తఃప్రథమంవియోజయేతి. తత్పశ్చాత్పృథాయునోరధ్యంవినాశయసిచేద్వినాశయ- పురుషార్థకేసఙ్కల్పయసిచేత్సఙ్కల్పయ - నాస్తితత్రాస్మాకంనిర్బన్ధఇతిభావః. భూయిష్ఠాం - అనన్యగతిత్వాదిగుణగరిమ్ణాభూయసీంనమఉక్తిం. తే- అవాప్తసమస్తకామతయానిరుపాధికసర్వస్వామితయాచనమఉక్త్యన్యసిరపేక్షాయతే. విధేమ- విదధ్మహే. ఇదమేవబహుశోమనుశిష్యః. నమఉక్తేరనువృత్తింవానాథంప్రతినాథయతే - *నమఇత్యేవవాదినఃఇతిహియుక్తానామపిలక్షణంమోక్షధర్మే. మానసవాచికయోర్నమసోరభావేపినమశ్శబ్దమాత్రేణత్వంప్రసన్నోభవితుమర్హసీత్యుక్తిశబ్దాభిప్రాయః. హేఅగ్నేదేవవిశ్వానివయునానివిద్వాన్ త్వంజుహురాణమేనోఽస్మత్తోయుయోధి - సుపథాఽస్మాన్రాయేనయ - వయంతేభూయిష్ఠాంనమఉక్తింవిధేమేత్యన్వయః. నిత్యాశ్రితప్రణతాహ్యస్తానమఉక్తింవిధేమేత్యర్థః. నమఇత్యేవవాదినోభవామేతిభావః. ౧౮

కూ.—— ఏవమస్మిన్ననువాకేఆదితోష్టకస్య చేతనాచేతనరూపమపరతత్త్వద్వయం, కర్మయోగజ్ఞానయోగరూపంవ్యవహితోపాయద్వయం, చప్రధానప్రతిపాద్యం. ఉపరితనాష్టకస్యతుపరతత్త్వపరమపురుషవిషయకంభక్తియోగరూపంసాక్షాత్సాధనం. అపకేష్టమన్త్రేష్వయస్యసర్వఫలసాధనంప్రపదనంప్రధానప్రతిపాద్యం. ఏవంచశ్రీభగవద్గీతాధ్యాయేషుప్రథమషట్కంప్రథమాష్టకస్యోపబృంహణం ద్వితీయషట్కంద్వితీయాష్టకస్య. తృతీయషట్కమవశిష్టమన్త్రద్వికస్యోపబృంహణం. తృతీయషట్కంహిప్రథమమధ్యమషట్కవ్యాఖ్యానముక్తత్వోపాయపురుషార్థవిశదీకరణపూర్వకంశరణాగతివిధిప్రధానం. తత్రచరమశ్లోకస్యపూర్వార్థంవాయురనిలమమృతమితిమన్త్రానుష్ఠానవిధాయకం ఉత్తరార్థంతుయుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనఇతి ప్రార్థయమానానాంప్రార్థనాపూరణసఙ్కల్పపూర్వకంశోకప్రతిషేధకమితిచరమశ్లోకస్యమన్త్రద్వికస్యోపబృంహణమేవేతిసిద్ధం. ఏవంపరతత్త్వతద్విభూతియోగతదుపాసనతత్ప్రపదనతత్ఫలవిశేషాః సంగృహ్యసంహితేయంసమాప్తార్థేత.

వేదాన్తగురుపాదాబ్జధ్యాననిర్మలచేతసా। వాజివేదాన్తసారార్థః శ్రీవత్సాఙ్కేనదర్శితః॥

యదిహరహస్యంవివృతంయద్వాన్యూనంవచోఽధికంయచ్చ। కృపయాతదిదంసర్వందేవఃక్షమతేతథామహాన్తోపి॥

ఇతి శ్రీమత్సర్వతన్త్రోభయవేదాన్తాచార్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీవత్సాఙ్కశ్రీమన్నారాయణమునీన్ద్రస్యకృతిషుఈశావాస్యప్రకాశికాసంపూర్ణా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

కేనోపనిషత్.

అవతారికా.

శం.— కేనేషితమిత్యాద్యోపనిషత్పరబ్రహ్మవిషయా వక్తవ్యేతి నవమస్యాధ్యాయస్యారమ్భః. ప్రాగేతస్మాత్కర్మాణ్యశేషతః పరిసమాపితాని, సమస్తకర్మాశ్రయభూతస్య చ ప్రాణస్యోపాసనాన్యుక్తాని, కర్మాఙ్గసామవిషయాణి, చ. అనన్తరం చ గాయత్రసామవిషయదర్శనం వంశాన్తముక్తం కార్యం,. సర్వమేతద్యథోక్తం కర్మ చ జ్ఞానం చ సమ్యగనుష్ఠితం నిష్కామస్య ముముక్షోః సత్త్వశుద్ధ్యర్థం భవతి. సకామస్య తు జ్ఞానరహితస్య కేవలాని శ్రౌతాని స్మార్తాని చ కర్మాణి దక్షిణమార్గప్రతిపత్తయే పునరావృత్తయే చ భవన్తి. స్వాభావిక్యా త్వశాస్త్రీయయా ప్రవృత్త్యా పశ్వాదిస్థావరాన్తా అధోగతిస్స్యాత్- * అథైతయోః పథోర్న కతరేణ చ తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయం స్థానమితి శ్రుతేః, * ప్రజా హ తిస్రోఽత్యాయమీయురితి మన్త్రవర్ణాత్,. విశుద్ధసత్త్వస్య తు నిష్కామస్యైవ బాహ్యాదనిత్యాత్సాధ్యసాధనసంబన్ధాదిహకృతాత్పూర్వకృతాద్వా సంస్కారవిశేషోద్భవాద్విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా జిజ్ఞాసా ప్రవర్తతే. తదేతద్వస్తు ప్రశ్నప్రతివచనలక్షణయా శ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే (కేనేషితమిత్యాద్యయా) కాఠకే చోక్తం * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది, * పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన । తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమిత్యాదిరాథర్వణే, చ. ఏవం హి విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయం విజ్ఞానం శ్రోతుం మన్తుం విజ్ఞాతుం చ సామర్థ్యముపపద్యతే - నాన్యథా. ఏతస్మాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సంసారబీజమజ్ఞానం కామకర్మప్రవృత్తికారణమశేషతో నివర్తతే -. * తత్ర కో మోహః కః శోకః ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి మన్త్రవర్ణాత్, * తరతి శోకమాత్మవిత్ * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః। క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావర ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. కర్మసహితాదపి జ్ఞానాదేతత్సిధ్యతీతి చేన్న- వాజసనేయకే తస్యాన్యకారణత్వవచనాత్. * జాయా మే స్యాదితి ప్రస్తుత్య * పుత్రేణాఽయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇత్యాత్మనోఽన్యస్య లోకత్రయస్య కారణత్వముక్తం వాజసనేయకే. తత్రైవ చ పారివ్రాజ్యవిధానే హేతురుక్తః * కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి. తత్రాయం హేత్వర్థః - ప్రజాకర్మతత్సంయుక్తవిద్యాభిర్మనుష్యపితృదేవలోకత్రయసాధనైరనాత్మలోకప్రతిపత్తికారణైః కిం కరిష్యామః. న చాస్మాకం లోకత్రయమనిత్యం సాధనసాధ్యమిష్టం- యేషామస్మాకం స్వాభావికోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయో న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయాన్ నిత్యశ్చ లోక ఇష్టః. స చ నిత్యత్వాన్నావిద్యానివృత్తివ్యతిరేకేణాన్యసాధననిష్పాద్యః. తస్మాత్ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానపూర్వకః సర్వైషణాసంన్యాస ఏవ కర్తవ్య ఇతి. కర్మసహభావిత్వవిరోధాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య. న హ్యుపాత్తకారకఫలభేదవిజ్ఞానేన కర్మణా ప్రత్యస్తమితసర్వభేదదర్శనస్య ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిషయస్య సహభావిత్వముపపద్యతే - వస్తుప్రాధాన్యే సత్యపురుషతన్త్రత్వాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానస్య. తస్మాద్దృష్టాదృష్టేభ్యో బాహ్యసాధనసాధ్యేభ్యో విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా బ్రహ్మజిజ్ఞాసేయం కేనేషితమిత్యాదిశ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే. శిష్యాచార్యప్రశ్నప్రతివచనరూపేణ కథనం తు సూక్ష్మవస్తువిషయత్వాత్సుఖప్రతిపత్తికారణం భవతి, కేవలతర్కాగమ్యత్వం చ దర్శితం భవతి,.

యచ్ఛ్రోత్రాదేరధిష్ఠానం చక్షుర్వాగాద్యగోచరం । స్వతోఽధ్యక్షం పరం బ్రహ్మ నిత్యముక్తం భజామి తత్ ॥

ఆ.— కేనేషితమిత్యాదితలవకారశాఖోపనిషదం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారోఽహంప్రత్యయగోచరస్యాత్మనః సంసారిత్వాదసంసారిబ్రహ్మభావస్యోపనిషత్ప్రతిపాద్యస్యాసంభవాన్నిర్విషయత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహఙ్కారసాక్షిణోఽసంసారిత్వం ప్రాహ తత్ప్రమాణావిషయత్వాద్బ్రహ్మత్వప్రతిపాదనే విరోధాసంభవాత్సవిషయత్వాద్వ్యాఖ్యేయత్వం ప్రతిజానీతే (కేనేషితమిత్యాద్యేతి) కస్తర్హి నవమస్యాధ్యాయస్యాష్టాధ్యాయ్యా సహ నియతపూర్వోత్తరభావానుపపత్తిలభ్యః సంబన్ధ ఇత్యాశఙ్క్య హేతుహేతుమద్భావలక్షణసంబన్ధం దర్శయితుం వృత్తమనువదతి (ప్రాగేతస్మాదిత్యాదినా) కర్మాఙ్గసామ- పాఙ్క్తభక్తికం సాప్తభక్తికం చ. తద్విషయాణ్యుపాసనాని పృథివ్యాదిదృష్ట్యోక్తాని. ప్రాణదృష్ట్యా గాయత్రసామోపాసనం చ. శిష్యాచార్యసన్తానావిచ్ఛేదో వంశః. తదవసానేన గ్రన్థేన. కార్యరూపమేవ వస్తూక్తం చేత్ - తర్హి ప్రాణాద్య

పాసనసహితస్య కర్మణః సంసారఫలత్వాత్ బ్రహ్మజ్ఞానానుపయోగాత్కథం హేతుహేతుమద్భావః సమ్బన్ధో విధిత్సిత ఇత్యాశఙ్క్య నిత్యకర్మణాం తావజ్జ్ఞానోపయోగిత్వం కథయతి (సర్వమేతదితి) కామ్యానాం ప్రతిషిద్ధానాం చ ఫలం తద్దోషదర్శనేన వైరాగ్యార్థమితి కథయతి (సకామస్యత్వితి) ఏతయోః పథోః- జ్ఞానకర్మణోర్మధ్యే కేనాపి మార్గేణ యే - న ప్రవృత్తాః- తే- ప్రతిషిద్ధానుష్ఠాన ఇత్యర్థః. (జాయస్వ మ్రియస్వేతి) పునః పునర్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యర్థః. తిస్రః ప్రజాః- స్వేదజాణ్డజోద్భిజ్జలక్షణాః. పితృయానదేవయానలక్షణమార్గగమనద్వయమతీత్య కష్టామేవ గతిమాయన్- ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. ఏవం కర్మఫలముక్త్వా తతో విరక్తస్య విశుద్ధసత్త్వస్య బ్రహ్మజ్ఞానేఽధికార ఇతి దర్శయన్ హేతుహేతుమద్భావమాహ (విశుద్ధసత్త్వస్యత్వితి) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాద్విరక్తస్యేతి సమ్బన్ధః. తత్ర నిమిత్తస్యాదృష్టస్యానియతత్వమాహ (ఇహకృతాదితి) కర్మఫలాద్విరక్తస్య బ్రహ్మజిజ్ఞాసా భవతీత్యత్ర సంవాదమాహ (కారకేచేతి) (ఆవృత్తచక్షురితి) సాధ్యసాధనభావాదుపరతకరణగ్రామః. చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్. అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం చాహ (ఏవం హీతి) (నాన్యథేతి) అవిరక్తస్య బహిర్విషయాక్షిప్తచేతస ఆత్మజిజ్ఞాసైవానుపపన్నా. కథం తజ్జ్ఞాతాపి న ఫలావసానా స్యాత్- శూద్రయాగాదివదిత్యర్థః. యద్యప్యేవముపనిషదః కర్మకాణ్డసమ్బన్ధోఽస్తి - తథాప్యుపనిషజ్జన్యజ్ఞానస్య నిష్ప్రయోజనత్వాన్నోపనిషదో వ్యాఖ్యారమ్భః సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్మాచ్చేతి) సముచ్చయవాదినోఽభిప్రాయం శఙ్కతే (కర్మసహితాదితి) ఏకాధ్యయనవిధిపరిగృహీతత్వాత్కర్మజ్ఞానకాణ్డయోరేకం ఫలం వాచ్యం - తతః కర్మసముచ్చితాత్ జ్ఞానాత్సనిదానసంసారనివృత్తిలక్షణం ఫలం సిధ్యతీతి న కర్మసు విరక్తస్యోపనిషదారమ్భ ఇత్యర్థః. అధ్యయనవిధిపరిగ్రహమాత్రేణ కర్మకాణ్డస్య న మోక్షఫలత్వం కల్పయితుం శక్యం - ఫలాన్తరావగమవిరోధాదిత్యాహ (వాజసనేయక ఇతి) కిఞ్చ యది శ్రుతేః కర్మసముచ్చితం జ్ఞానం విధిత్సితం స్యాత్ - తదా పారివ్రాజ్యం నోపదిశ్యేత శ్రుత్యా హేత్వభిధానేన. తతో న సముచ్చయః శ్రుత్యర్థ ఇత్యాహ (తత్రైవ చేతి) ప్రజాశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వమాదాయ హేత్వర్థమాహ (తత్రాయమితి) కిం కరిష్యామః - న కిమపి. ఆత్మకామత్వాదేవేతి శేషః. తత్ఫలం భుక్త్వా క్రమేణ మోక్షసమ్భవాత్కిమితి ప్రజాదిష్వనాదర ఇత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఇష్టోఽప్యయమాత్మలోకః. కర్మణా వినా న లభ్యతే - ఫలత్వాన్మోక్షస్య. అన్యథా స్వభావముక్తత్వే బన్ధమోక్షావస్థయోరవిశేషాపాతాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) కర్మమోక్షే కార్యస్యోత్పాద్యాదేరసమ్భవాత్సమ్యగ్జ్ఞానాదవిద్యానివృత్త్యా ఫలప్రసిద్ధ్యుపపత్తేర్న కర్మకార్యో మోక్ష ఇత్యర్థః. బ్రహ్మజ్ఞానస్యానుభవావసానాసిద్ధౌ పరోక్షనిశ్చయపూర్వకః సన్న్యాసః కర్తవ్యః. సిద్ధే చానుభవావసానే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానే స్వభావప్రాప్తః సన్న్యాస ఇతి ద్రష్టవ్యః. ఇతశ్చ న కర్మబ్రహ్మాత్మతానిశ్చయసముచ్చయః శాస్త్రార్థ ఇత్యాహ (కర్మసహభావిత్వేతి) నను కర్మవద్బ్రహ్మజ్ఞానస్యాపి విధితోఽనుష్ఠేయత్వాద్ద్వయోశ్చ వినియోజ్యాదిభేదాపేక్షిత్వాత్కథం సర్వభేదదర్శనం ప్రత్యస్తముచ్యతే బ్రహ్మజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (వస్తుప్రాధాన్యే సతీతి) విధిజన్యప్రయత్నభావో హి విధివిషయ ఉచ్యతే- జ్ఞానం న తథేతి తద్విధేరసిద్ధిరిత్యర్థః. యస్మాత్ప్రత్యగాత్మనో బ్రహ్మతానిశ్చయస్య పరోక్షస్యాపరోక్షస్య వా కర్మణా సముచ్చయో న ప్రామాణికః- తస్మాదిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనరూపేణ ప్రతిపాదనస్య తాత్పర్యమాహ (శిష్యాచార్యేతి)

హరిః ఓమ్॥ కేనేషితం పతతి ప్రేషితం మనః కేన ప్రాణః ప్రథమః ప్రైతి యుక్తః।
కేనేషితాం వాచమిమాం వదన్తి చక్షుః శ్రోత్రం క ఉ దేవో యునక్తి॥౧

శం.— *నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయేతి శ్రుతేశ్చ *ఆచార్యవాన్పురుషో వేద *ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి *తద్విద్ధి ప్రణిపాతేనేత్యాది శ్రుతిస్మృతినియమాచ్చ కశ్చిద్గురుం బ్రహ్మనిష్ఠం విధివదుపేత్య ప్రత్యగాత్మవిషయాదన్యత్ర శరణమపశ్యన్నభయం నిత్యం శివమచలమిచ్ఛన్ పప్రచ్ఛేతి కల్ప్యతే (కేనేషితమిత్యాది) కేనేషితమితి- కేన- కర్త్రా- ఇషితం- ఇష్టం- అభిప్రేతం సన్మనః పతతి - స్వవిషయం ప్రతి గచ్ఛతీతి సమ్బధ్యతే. ఇషేరాభీక్ష్ణ్యార్థస్య గత్యర్థస్య చేహాసమ్భవాదిచ్ఛార్థస్యైవైతద్రూపమితి గమ్యతే. ఇషితమితీట్ప్రయోగస్తు ఛాన్దసః. తస్యైవ ప్రపూర్వస్య నియోగార్థే ప్రేషితమిత్యేతత్. తత్ర ప్రేషితమిత్యేవోక్తే ప్రేషయితృప్రేషణవిశేషవిషయాకాఙ్క్షా స్యాత్- కేన ప్రేషయితృవిశేషేణ- కీదృశం వా ప్రేషణమితి. ఇషితమితి తు విశేషణే సతి తదుభయం నివర్తతే - కస్యేచ్ఛామాత్రేణ ప్రేషితమిత్యర్థవిశేషనిర్ధారణాత్. యద్యేషోఽర్థోఽభిప్రేతః స్యాత్ - కేనేషితమిత్యేతావతైవ సిద్ధత్వాత్ప్రేషితమితి న వక్తవ్యం. అపి చ- శబ్దాధిక్యాదర్థాధిక్యం యుక్తమితీచ్ఛయా కర్మణా వాచా వా కేన ప్రేషితమిత్యర్థవిశేషోఽవగన్తుం యుక్తః. న- ప్రశ్నసామర్థ్యాత్. దేహాదిసఙ్ఘాతాదనిత్యాత్కర్మకార్యాద్విరక్తోఽతోఽన్యత్కూటస్థం నిత్యం వస్తు బుభుత్సమానః పృచ్ఛతీతి సామర్థ్యాదుపపద్యతే- ఇతరథేచ్ఛావాక్కర్మభిర్దేహాదిసఙ్ఘాతస్య ప్రేరయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి ప్రశ్నోఽనర్థక ఏవ స్యాత్. ఏవమపి ప్రేషితశబ్దస్యార్థో న ప్రదర్శిత ఏవ. న - సంశయవతోఽయం ప్రశ్న ఇతి ప్రేషితశబ్దస్యార్థవిశేష ఉపపద్యతే. కిం యథాప్రసిద్ధమేవ కార్యకారణసఙ్ఘాతస్య ప్రేషయితృత్వం- కిం వా సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్య స్వతన్త్రస్యేచ్ఛామాత్రేణైవ మనఆదిప్రేషయితృత్వమిత్యస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం కేనేషితం పతతి ప్రేషితం మన ఇతి విశేషణద్వయముపపద్యతే. నను స్వతన్త్రం మనః స్వవిషయే స్వయం పతతీతి ప్రసిద్ధం- తత్ర కథం ప్రశ్న ఉపపద్యత ఇతి. ఉచ్యతే- యది స్వతన్త్రం మనః ప్రవృత్తినివృత్తివిషయే స్యాత్ - తర్హి సర్వస్యానిష్టచిన్తనం న స్యాత్. అనర్థం చ జానన్ సఙ్కల్పయతి, అభ్యుగ్రదుఃఖే చ కార్యే వార్యమాణమపి ప్రవర్తత ఏవ మనః,- తస్మాద్యుక్త ఏవ కేనేషితమిత్యాది ప్రశ్నః. కేన ప్రాణో యుక్తః - నియుక్తః. ప్రేరితస్సన్ప్రై

తి- గచ్ఛతిస్వవ్యాపారం ప్రతి. ప్రథమఇతి ప్రాణవిశేషణంస్యాత్ - తత్పూర్వకత్వాత్సర్వేన్ద్రియవృత్తీనాం. కేనేషితాంవాచమిమాం - శబ్దలక్షణాంవదన్తిలౌకికాః. తథాచక్షుశ్శ్రోత్రంచస్వేస్వేవిషయేకఉదేవః- ద్యోతనవాన్నియునక్తి- యుఙ్క్తే. ప్రేరయతి. ౧

ఆ.— ఆపనీయా- ప్రాపణీయా.హన్తవ్యావానభవతీత్యర్థః. సాధిష్ఠం-శోభనతమంఫలం,ప్రాపయతీత్యర్థః. *ఈషఆభీక్ష్ణ్యేగతౌచేతిధాత్వన్తరసమ్భవేకథమిచ్ఛార్థస్యైవవ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈషేరితి) ఆభీక్ష్ణ్యం- పౌనఃపున్యం. తద్విషయతాయాఃగతివిషయతాయావా మనసోఽనభిప్రేతత్వాన్మనఃప్రవర్తకవిశేషస్యైవబుభుత్సితత్వాదిత్యర్థః. ఇట్ప్రయోగేసతిగుణేనభవితవ్యం. తదాఏషితవ్యమితిస్యాత్. తదభావాచ్ఛాన్దసత్వాభిధానం-నతుధాతోరనిట్త్వాత్. అనుబన్ధస్యవికల్పవిధానాదన్వేషితమన్విష్టంచేతివైకల్పికప్రయోగదర్శనాదితి. ఈషితం ప్రేషితమితిపదద్వయస్యార్థపర్త్వమాహ (తత్ర ప్రేషితమిత్యాదినా) (ఇచ్ఛామాత్రేణేతి) ప్రయత్నమన్తరేణసన్నిధిమాత్రేణేతివ్యాఖ్యాతం. నైదంవ్యాఖ్యానమపిశోభతే- అపర్యాయశబ్దభేదస్యార్థభేదావ్యభిచారాదిత్యాహ (అపిచేతి) త్వదుక్తోయమర్థవిశేషోనఘటతే- సఙ్ఘాతస్యైవేచ్ఛాదిభిఃప్రవర్తకత్వసిద్ధేః ప్రశ్నానుపపత్తిప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నప్రశ్నేతి) మనసఃస్వాతన్త్ర్యేస్వవ్యతిరిక్తప్రవర్తకసమ్భావనాఽభావాత్ప్రశ్నోనఘటతఇత్యాశఙ్క్యసమాధత్తే (ననుస్వతన్త్రమిత్యాదినా) (అత్యుగ్రదుఃఖేచేతి) అద్యతనీనమఃఖేమ్యాతాదికార్యే. ౧

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతాం॥

వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। వ్యాఖ్యాంతలవకారోపనిషద్కకరవాణ్యహం॥

రం.— పరమాత్మస్వరూపంప్రశ్నప్రతివచనరూపప్రకారేణప్రకాశయితుంప్రస్తౌతి (కేనేషితంపతతీతి) మనఃకేనవాప్రేషితం- ప్రేరితంసత్స్వవిషయేప్రవర్తతఇతిభావః. ఇషితం - ఇష్టం. మతం. ప్రాణానాంమధ్యేప్రథమఃప్రాణః - ముఖ్యఃప్రాణఃకేనప్రేరితస్సన్ప్రైతి- ప్రకర్షేణసఞ్చరతి. తథాకేనవాప్రేషితామిమాంవాచం- వాగిన్ద్రియమవలమ్బ్యవ్యవహరన్తిలోకాః. తథా - చక్షుశ్శ్రోత్రయోశ్చకఉప్రేరకః. అచేతనానామేషాంచేతనాప్రేరితానాంకార్యకరత్వాసమ్భవాదితిగురుముపేత్యశిష్యఃపప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧

శ్రోత్రస్యశ్రోత్రంమనసోమనోయద్వాచోహవాచంసఉప్రాణస్యప్రాణః।
చక్షుషశ్చక్షురతిముచ్యధీరాఃప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతాభవన్తి॥ ౨

శం.— ఏవంపృష్టవతేయోగ్యాయాహగురుః. శృణుత్వంయత్పృచ్ఛసి -మనఆదికరణజాతస్యకోదేవఃస్వవిషయంప్రతిప్రేరయితా- కథంవాప్రేరయతీతి. (శ్రోత్రస్యశ్రోత్రం) శృణోత్యనేనేతిశ్రోత్రం. శబ్దస్యశ్రవణంప్రతికరణంశబ్దాభివ్యఞ్జకంశ్రోత్రమిన్ద్రియం. తస్యశ్రోత్రంసః- యస్త్వయాపృష్టశ్చక్షుశ్శ్రోత్రంకఉదేవోయునక్తీతి. అసావేవంవిశిష్టః శ్రోత్రాదీనినియుఙ్క్తఇతివక్తవ్యేనన్వేతదనురూపంప్రతివచనంశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమితి. నైషదోషః - తస్యాన్యథావిశేషానవగమాత్. యదిహిశ్రోత్రాదివ్యాపారవ్యతిరిక్తేనస్వవ్యాపారేణవిశిష్టఃశ్రోత్రాదినియోక్తాఽవగమ్యేతదాత్రాదిప్రయోక్తృవత్ - తదిదమననురూపంప్రతివచనంస్యాత్. నత్విహశ్రోత్రాదీనాంప్రయోక్తాస్వవ్యాపారవిశిష్టోలవిత్రాదివదధిగమ్యతే- శ్రోత్రాదీనామేవతుసంహతానాంవ్యాపారేణాలోచనసఙ్కల్పాధ్యవసాయలక్షణేనఫలావసానలిఙ్గేనావగమ్యతే- అస్తిహిశ్రోత్రాదిభిరసంహతః- యత్ప్రయోజనప్రయుక్తఃశ్రోత్రాదికలాపోగృహాదివదితి. సంహతానాంపరార్థత్వాదవగమ్యతేశ్రోత్రాదీనాంప్రయోక్తా- తస్మాదనురూపమేవేదంప్రతివచనంశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాదికం. కఃపునరత్రపదార్థఃశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాదేః-నహ్యత్రశ్రోత్రస్యశ్రోత్రాన్తరేణార్థః- యథాప్రకాశస్యప్రకాశాన్తరేణ. నైషదోషః. అయమత్రపదార్థః- శ్రోత్రంతావత్స్వవిషయవ్యఞ్జనసమర్థందృష్టం. తచ్చస్వవిషయవ్యఞ్జనసామర్థ్యంశ్రోత్రస్యచైతన్యేహ్యాత్మజ్యోతిషినిత్యేఽసంహతేసర్వాన్తరేసతిభవతి- నాసతీతి. అతఃశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాద్యుపపద్యతే. తథాచశ్రుత్యన్తరాణి *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తే *తస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతి *యేనసూర్యస్తపతితేజసేద్ధఇత్యాదీని. *యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం * క్షేత్రంక్షేత్రీతథాకృత్స్నంప్రకాశయతిభారతేత్యాదిగీతాసు. కాఠకేచ * నిత్యోనిత్యానాంచేతనశ్చేతనానామితి. శ్రోత్రాద్యేవసర్వస్యాత్మభూతంచేతనమితిప్రసిద్ధం- తదిహనివర్త్యతే. అస్తికిమపివిద్వద్బుద్ధిగమ్యంసర్వాన్తరతమంకూటస్థమజరమమృతమభయమజంశ్రోత్రాదేరపిశ్రోత్రాది- తత్సామర్థ్యనిమిత్తమితిప్రతివచనం. శబ్దార్థశ్చోపపద్యతఏవ. తథామనసః - అన్తఃకరణస్యమనః. నహ్యన్తఃకరణమన్తరేణచైతన్యజ్యోతిషాదీపితంస్వవిషయసఙ్కల్పాధ్యవసాయాదిసమర్థంస్యాత్ - తస్మాన్మనసోపిమనఇతి. ఇహబుద్ధిమనసీఏకీకృత్యనిర్దేశోమనసఇతి. (యద్వాచోహవాచం) యచ్ఛబ్దోయస్మాదర్థే. శ్రోత్రాదిభిఃసర్వైఃసమ్బధ్యతే- యస్మాచ్ఛ్రోత్రస్యశ్రోత్రం - యస్మాన్మనసోమనఇత్యేవం. వాచోహవాచమితిద్వితీయాప్రథమాత్వేనవిపరిణమ్యతే - ప్రాణస్యప్రాణఇతిదర్శనాత్. వాచోహవాచమిత్యేతదనురోధేనప్రాణస్యప్రాణమితికస్మాద్ద్వితీయైవనక్రియతే. న - బహూనామనురోధస్యయుక్తత్వాత్. వాచమిత్యస్యవాగిత్యేతావద్వక్తవ్యం - సఉప్రాణ

స్య ప్రాణ ఇతి శబ్దద్వయానురోధేన. ఏవం హి బహూనామనురోధో యుక్తః కృతః స్యాత్. పృష్టం చ వస్తు ప్రథమపద్యైవ నిర్దిష్టం యుక్తం. స యస్త్వయా పృష్టః ప్రాణస్య- ప్రాణాఖ్యవృత్తివిశేషస్య ప్రాణః. తత్కృతం హి ప్రాణస్య ప్రాణనసామర్థ్యం. న హ్యాత్మనానధిష్ఠితస్య ప్రాణనముపపద్యతే- *కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్ యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ *ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతీత్యాది శ్రుతిభ్యః. ఇహాపి చ వక్ష్యతే *యేన ప్రాణః ప్రణీయతే తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి. శ్రోత్రాదీన్ద్రియప్రస్తావే ఘ్రాణస్యైవ ప్రాణస్య న తు యుక్తం గ్రహణం. సత్యమేవం - ప్రాణగ్రహణేనైవ తు ఘ్రాణస్య గ్రహణం కృతమేవ మన్యతే శ్రుతిః. సర్వస్యైవ కరణకలాపస్య యదర్థప్రయుక్తా ప్రవృత్తిః-తద్బ్రహ్మేతి ప్రకరణార్థో వివక్షితః. తథా (చక్షుషశ్చక్షుః) రూపప్రకాశకస్య చక్షుషో యద్రూపగ్రహణసామర్థ్యం - తదాత్మచైతన్యాధిష్ఠితస్యైవ- అతశ్చక్షుషశ్చక్షుః. ప్రష్టుః పృష్టస్యార్థస్య జ్ఞాతుమిష్టత్వాత్ శ్రోత్రాదిలక్షణం యథోక్తం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వేత్యధ్యాహ్రియతే- అమృతా భవన్తీతి ఫలశ్రుతేశ్చ. జ్ఞానాద్ధ్యమృతత్వం ప్రాప్యతే- జ్ఞాత్వాఽతిముచ్యేతి సామర్థ్యాత్ శ్రోత్రాదికరణకలాపముజ్ఝిత్వా. శ్రోత్రాదౌ హ్యాత్మభావం కృత్వా తదుపాధిస్సన్ తదాత్మనా జాయతే మ్రియతే సంసరతి- అతః శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాదిలక్షణం బ్రహ్మాత్మేతి విదిత్వాఽతిముచ్య- శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజ్య. యే శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజన్తి- తే ధీరాః- ధీమన్తః. న హి విశిష్టధీమత్త్వమన్తరేణ శ్రోత్రాద్యాత్మభావశ్శక్యః పరిత్యక్తుం. ప్రేత్య- వ్యావృత్య- అస్మాల్లోకాత్- పుత్రమిత్రకలత్రబన్ధుషు మమాహంభావసంవ్యవహారలక్షణాత్. త్యక్తసర్వైషణా భూత్వేత్యర్థః. అమృతాః- అమరణధర్మాణో భవన్తి. *న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః *పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్ *ఆవృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్ *యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. అథవా- అతిముచ్యేత్యనేనైవైషణాత్యాగస్య సిద్ధత్వాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య- అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్య మృత్వేత్యర్థః. ౧

ఆ.— ప్రతివచనస్య ప్రశ్నాననురూపత్వమాశఙ్క్య సమాధత్తే (అసౌ వేవం విశిష్ట ఇత్యాదినా) శ్రోత్రాదయస్స్వావయవేన సంహతత్వాత్- గృహాదివదిత్యనుమానేన శ్రోత్రాదిశేషీ తావదవగమ్యతే. సోఽపి సంహతస్స్యాత్- తర్హి గృహాదివదచేతనస్స్యాత్. తస్య చ నస్యాప్యన్యశ్శేషీ కల్ప్యః- తస్యాప్యన్య ఇత్యనవస్థా ప్రసఙ్గపరిహారాయాసంహతశ్చేతనోఽగమ్యతే. అతస్సర్వసాక్షిణం లక్షయితుం యుక్త ఏవ ప్రతివచనమిత్యర్థః. ఫలావసానం-ఫలనిష్పత్తిర్నాస్తియస్మిన్. అవగత్యా హి కరణస్య వ్యాపారో లిఙ్గ్యతే. నిత్యావగతివ్యఙ్గకత్వాద్వ్యాపారావసానలిఙ్గం వ్యాపార--నేన తన్నైష్ఠిక్యలిత్యర్థః. ప్రతివచనస్య సఙ్క్షేపతస్తాత్పర్యమాహ (శ్రోత్రాద్యేవ సర్వస్యేతి) యస్మాదస్తి శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం-తస్మాచ్ఛ్రోత్రాద్యాత్మ... సంత్యక్తవ్యేతి శేషః. ప్రాణచేష్టా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా - అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్ - రథాదిప్రవృత్తివదిత్యభిప్రేత్యాహ (స యస్త్వయా పృష్ట ఇత్యాదినా) జ్ఞాత్వేతి పదాధ్యాహారే కారణమాహ (ప్రష్టుః పృష్టస్యేతి) (సామర్థ్యాదితి) శ్రోత్రాద్యాత్మభావత్యాగస్య వివేకేనాప్తస్సంభవాత్ జ్ఞానబలాచ్ఛ్రోత్రాద్యాత్మభావం త్యక్త్వాఽమృతా భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఏతత్స్ఫుటయతి (శ్రోత్రాదౌ హీత్యాదినా) సత్యేవ విదేహత్వే నిత్యముక్తా- ప్రారబ్ధభోగక్షయే శరీరాన్తరోత్పాదకకారణాభావాదవశ్యంభావినీ విదుషోఽనిరుపశ్యము క్తిరిత్యర్థః. ౧

రం.— గురుః ప్రతివక్తి (శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమితి) యచ్చక్షురాదీనాం ప్రకాశకం, చక్షురాద్యనధీన ప్రకాశం, ప్రాణాధీనస్థానం, చయత్-సహ- సఏవ. ఇత్యేవమతిముచ్య- జ్ఞాత్వా అస్మాల్లోకాత్ అర్చిరాదినా మార్గేణ గత్వా అమృతా భవన్తీత్యర్థః. ౨

న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి న వాగ్గచ్ఛతి నో మనః। న విద్మో న విజానీమో యథైతదనుశిష్యాత్ ॥ ౩

శం.— యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపి శ్రోత్రాద్యాత్మభూతం బ్రహ్మ- అతో న తత్ర- తస్మిన్ బ్రహ్మణి చక్షుర్గచ్ఛతి - స్వాత్మని గమనాసంభవాత్. తథా న వాగ్గచ్ఛతి- వాచా హి శబ్ద ఉచ్చార్యమాణోఽభిధేయం ప్రకాశయతి యదా - తదాభిధేయం ప్రతి వాగ్గచ్ఛతీత్యుచ్యతే. తస్య చ శబ్దస్య తన్నిర్వర్తకస్య చ కరణస్యాత్మా బ్రహ్మ - అతో న వాగ్గచ్ఛతి. యథాఽగ్నిర్దాహకః ప్రకాశకశ్చాపి సన్న హ్యాత్మానం ప్రకాశయతి దహతి వా - తద్వత్. (నో మనః) మనశ్చాన్యస్య సఙ్కల్పయితృ అధ్యవసాయితృ చ సన్నాత్మానం సఙ్కల్పయత్యధ్యవస్యతి చ - తస్యాపి బ్రహ్మాత్మేతి. ఇన్ద్రియమనోభ్యాం హి వస్తునో విజ్ఞానం- తదగోచరత్వాన్న విద్మ తద్బ్రహ్మేదృశమితి. అతో న విజానీమో యథా- యేన ప్రకారేణైతత్- బ్రహ్మ ఉపదిశేత్ - అనుశిష్యాచ్ఛిష్యాయేత్యభిప్రాయః. యద్ధి కరణగోచరం- తదన్యస్మై ఉపదేష్టుం శక్యం జాతిగుణక్రియావిశేషణైః. న తజ్జాత్యాదివిశేషణవద్బ్రహ్మ - తస్మాద్విషమం శిష్యానుపదేశేన ప్రత్యాయయితుమితి. ఉపదేశే తదర్థగ్రహణే చ యత్నాతిశయకర్తవ్యతాం దర్శయతి న విద్మ ఇత్యాది. ౩

ఆ.— సర్పాద్యధ్యాసాధిష్ఠానరజ్జువచ్ఛ్రోత్రాద్యధ్యాసాధిష్ఠానచైతన్యం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినా లక్షితం - తచ్చ రజ్జ్వాదివదధిష్ఠానత్వాద్విషయత్వప్రసక్తావితి శఙ్కాం నివారయతి (యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపీత్యాదినా) అధ్యస్తస్య హ్యధిష్ఠానమేవ స్వరూపం- అధ్యస్తస్య నస్వాత్మని వ్యభిచారాత్. స్వరూపవిషయతా చ న పదార్థధర్మః - తతో ఽప్రయోజకోయం హేతురిత్యర్థః. అవిషయత్వే తర్హి శాస్త్రాచార్యోపదేశ్యత్వమపి న స్యాదిత్యాశఙ్క్యనాస్త్యేవ వాచ్యమిత్యాహ (ఇన్ద్రియమనోభ్యాం హీతి) బ్రాహ్మణోఽయమిత్యాది జాతిః. కృష్ణోఽయమిత్యాది గుణతః. పాచకోఽయమిత్యాది క్రియాతః. రాజపురుష ఇత్యాది సమ్బన్ధవిశేషత ఉపదిశ్యతే. బ్రహ్మ తు న జాత్యాదిమత్- *కేవలో నిర్గుణశ్చేత్యాది శ్రుతేః. ౩

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నతత్రేతి) తర్హి తత్కథముపదేష్టవ్యమిత్యత్రాహ (నవిద్మోనవిజానీమఇతి) కింతదితిపృష్టఆచార్యః- వాక్తరిన్ద్రియేణ, నబహిరిన్ద్రియేణ, జ్ఞాయంతదిత్యేవతదుపదిశేత్. ౩

అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధి। ఇతిశుశ్రుమపూర్వేషాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥ ౪

శం.— అత్యన్తమేవోపదేశప్రకారప్రత్యాఖ్యానేప్రాప్తేతదపవాదోయముచ్యతే - సత్యమేవం ప్రత్యక్షాదిభిః ప్రమాణైర్నపరః ప్రత్యాయయితుంశక్యః- ఆగమేనతుశక్యతఏవ ప్రత్యాయయితుం. తదుపదేశార్థమాగమమాహ (అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీతి) అన్యదేవ- పృథగేవ. తత్- యత్ప్రకృతంశ్రోత్రాదీనాంశ్రోత్రాదీత్యుక్తమవిషయంచతేషాం - తద్విదితాదన్యదేవహి. విదితంనామయద్విదిక్రియయాఽతిశయేనాప్తం- తద్విదిక్రియాకర్మభూతం. క్వచిత్కించిత్కస్యచిద్విదితంస్యాదితి- తస్మాదితి. సర్వమేవవ్యాకృతంతద్విదితమేవ-తత్తస్మాదన్యదిత్యర్థః. అవిదితమజ్ఞాతంతర్హీతిప్రాప్తేఆహ అథో- అపి. అవిదితాత్ - విదితవిపరీతాదవ్యాకృతాదవిద్యాలక్షణాద్వ్యాకృతబీజాత్. అధీత్యుపర్యర్థే. లక్షణయాఽన్యదిత్యర్థః. యద్ధియస్మాదధి- ఉపరిభవతి- తత్తస్మాదన్యదితిప్రసిద్ధం. యద్విదితం- తదల్పమర్త్యందుఃఖాత్మకంచేతిహేయం. తస్మాద్విదితాదన్యద్బ్రహ్మేత్యుక్తేత్వహేయత్వముక్తంస్యాత్. తథాఽవిదితాదధీత్యుక్తేఽనుపాదేయత్వముక్తంస్యాత్ - కార్యార్థంహికారణమన్యదన్యేనోపాదీయతే. అతశ్చనవేదితురన్యస్మైప్రయోజనాయాన్యదుపాదేయంభవతీత్యేవంవిదితావిదితాభ్యామన్యదితిహేయోపాదేయప్రతిషేధేనస్వాత్మనోఽనన్యత్వాద్బ్రహ్మవిషయాజిజ్ఞాసాశిష్యస్యనిర్వర్తితాస్యాత్. నహ్యన్యస్యస్వాత్మనోవిదితావిదితాభ్యామన్యత్వంవస్తునఃసంభవతీత్యాత్మాబ్రహ్మేత్యేషవాక్యార్థః. *అయమాత్మాబ్రహ్మ *యఆత్మాపహతపాప్మా *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యశ్చేతి. ఏవంసర్వాత్మనఃసర్వవిశేషరహితస్యచిన్మాత్రజ్యోతిషోబ్రహ్మత్వప్రతిపాదకస్యవాక్యస్యాచార్యోపదేశపరమ్పరయాప్రాప్తత్వమాహ (ఇతిశుశ్రుమేత్యాది) బ్రహ్మచైతన్యమాచార్యోపదేశపరంపరయైవాధిగన్తవ్యం - నతర్కతః ప్రవచనమేధాబహుశ్రుతతాయజ్ఞాదిభ్యశ్చేత్యేవంశుశ్రుమః- శ్రుతవన్తోవయం. పూర్వేషాం- ఆచార్యాణాంవచనం. యే- ఆచార్యాఃనః- అస్మభ్యంతత్ - బ్రహ్మవ్యాచచక్షిరే - వ్యాఖ్యాతవన్తః. విస్పష్టంకథితవన్తః. తేషామిత్యర్థః. ౪

ఆ.— అన్వైవానీనాగమస్యభేదేనప్రతిపన్నత్వాత్ తద్దృష్టాచార్యస్యాప్యవిద్యాలేశాద్భేదదృష్ట్యావ్యావహారికఉపదేశఉపపద్యతే-ఆగమతస్తస్యైవాత్మబ్రహ్మరూపేణలక్షయితుంయోగ్యతాతిశయవత్త్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (అత్యన్తమేవేతి) వాక్యస్యపదార్థాన్వ్యాఖ్యాయతాత్పర్యం దర్శయితుముపక్రమతే (యద్విదితంతదల్పమిత్యాదినా) యద్వేదితురన్యత్- తద్విదితమవిదితంచేతిద్వయీగతిః. తతోవిదితత్వావిదితత్వనిషేధేనవేదితుఃస్వరూపంబ్రహ్మేత్యత్రతాత్పర్యమాగమస్యేత్యాహ (నహ్యన్యస్యేతి) ౪

రం.— నసుసర్వాత్మనాతస్యజ్ఞానావిషయత్వేతుచ్ఛత్వంస్యాత్, బ్రహ్మజిజ్ఞాసయాగురూపసదనాదికంచనస్యాదిత్యత్రాహ (అన్యదేవతదితి) యే- అస్మాకంపూర్వేగురవఃబ్రహ్మఉపాదిశన్- తేషాం- సర్వాత్మనావిదితాదపివిలక్షణం, సర్వాత్మనాఅవిదితాదపివిలక్షణం, ఏవంరూపంబ్రహ్మేతిన్యాయంవాచంవయంశ్రుతవన్తఇత్యర్థః. ౪

యద్వాచానభ్యుదితంయేనవాగభ్యుద్యతే। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౫

శం.— అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీత్యనేనవాక్యేనాత్మాబ్రహ్మేతిప్రతిపాదితేశ్రోతురాశఙ్కాజాతా- తత్కథంత్వాత్మాబ్రహ్మ - ఆత్మాహినామాధికృతఃకర్మణ్యుపాసనేచసంసారీకర్మోపాసనంవాసాధనమనుష్ఠాయబ్రహ్మాదిదేవాన్స్వర్గంవాప్రాప్తుమిచ్ఛతి. తత్తస్మాదన్యఉపాస్యోవిష్ణురీశ్వరఇన్ద్రఃప్రాణోవాబ్రహ్మభవితుమర్హతి - నత్వాత్మా- లోకప్రత్యయవిరోధాత్. యథాన్యేతార్కికాఈశ్వరాదన్యఆత్మేత్యాచక్షతే. తథాకర్మిణోఽముంయజాముంయజేత్యన్యాఏవదేవతాఉపాసతే. తస్మాద్యుక్తంయద్విదితముపాస్యంతద్బ్రహ్మభవేత్ - తతోన్యఉపాసకఇతి. తామేతామాశఙ్కాంశిష్యలిఙ్గేనోపలక్ష్యతద్వాక్యాద్వాహ- మైవంశఙ్కిష్ఠాః. యత్ - చైతన్యమాత్రసత్తాకం. వాచా- వాగితిజిహ్వామూలాదిష్వష్టసుస్థానేషువిషక్తమాగ్నేయంవర్ణానామభివ్యఞ్జకంకరణం, వర్ణాశ్చార్థసఙ్కేతపరిచ్ఛిన్నాఏతావన్తఏవంక్రమప్రయుక్తాఇతి, ఏవంతదభివ్యఙ్గ్యశ్శబ్దఃపదం, వాగిత్యుచ్యతే- *అకారోవైసర్వావాక్సైషాస్పర్శాన్తస్థోష్మభిర్వ్యజ్యమానాబహ్వీనానారూపాభవతీతిశ్రుతేః. మితమమితంస్వరఃసత్యానృతేఏషవికారోయస్యాః - తయావాచాపదత్వేనపరిచ్ఛిన్నయాకరణగుణవత్యాఅనభ్యుదితం - అప్రకాశితం. అనభ్యుక్తం. యేన - బ్రహ్మణావివక్షితేఽర్థేసకరణావాగభ్యుద్యతే - చైతన్యజ్యోతిషాప్రకాశ్యతే - ప్రయుజ్యతఇత్యేతత్. *యద్వాచోహవాగిత్యుక్తంతదర్వాక్. *యోవాచమన్తరోయమయతీత్యాదిచ, వాజసనేయకే *యావాక్పురుషేషుసాఘోషేషుప్రతిష్ఠితాకశ్చిత్తాంవేదబ్రాహ్మణఇతి ప్రశ్నముత్పాద్యప్రతివచనముక్తం *సావాగ్యయాస్వప్నేభాష్యతఇతి. సాహివక్తుర్వక్తిర్నిత్యావాక్చైతన్యజ్యోతిస్స్వరూపా- *నహివక్తుర్వక్తేర్విపరిలో

పాదివ్యతఇతి శ్రుతేః. తదేవ- ఆత్మస్వరూపం బ్రహ్మ- నిరతిశయంభూమాఖ్యంబృహత్వాత్ బ్రహ్మేతివిద్ధి- విజానీహిత్వం. యైర్వాగాద్యుపాధిభి-ర్వా చోహవాక్చక్షుషశ్చక్షుః శ్రోత్రస్యశ్రోత్రంమనసోమనఃకర్తాభోక్తావిజ్ఞాతానియన్తాప్రశాసితావిజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యేవమాదయః సంవ్యవహారాఅసంవ్యవహార్యేనిర్విశేషేపరేసామ్యే బ్రహ్మణిప్రవర్తన్తే - తాన్వ్యుదస్యాత్మానమేవనిర్విశేషం బ్రహ్మవిద్ధీత్యేవశబ్దార్థః. నేదం బ్రహ్మ- యదిదమిత్యుపాధిభేదవిశిష్టమనాత్మేశ్వరాద్యుపాసతే- ధ్యాయన్తి. తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధీత్యుక్తేపి. నేదం బ్రహ్మేత్యనాత్మనోఽబ్రహ్మత్వం పునరుచ్యతే- నియమార్థమన్యబ్రహ్మబుద్ధిపరిసఙ్ఖ్యానార్థంవా. ౫

ఆ.— ఉక్తవాక్యార్థేలౌకికతార్కికమీమాంసకప్రతిపత్తివిరోధమాశఙ్క్యపరిహరతిఇదతావదన్యత్ప్రపఞ్చనాయ (అన్నదేవతద్విదితాదిత్యాదినా) (అష్టసుస్థానేష్వితి) *అష్టౌస్థానానివర్ణానాముఃకణ్ఠశ్శిరస్తథా। జిహ్వామూలంచదన్తాశ్చనాసికోష్ఠౌచతాలుచేతి. ఏతేష్వాకాశప్రదేశేష్వాశ్రితమిత్యనేనాకాశోపాదానత్వంసూచితం. (ఆగ్నేయమితి) అగ్నిదేవతాకమిత్యర్థః. నకేవలంకరణం[illegible]- [illegible] ఇత్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తదుక్తం *యావన్తోయాదృశాయేచయదర్థప్రతిపాదకాః। వర్ణాఃప్రజ్ఞాతసామర్థ్యాస్తేతథైవావబోధకాఇతి. [illegible]దంగకారౌకారవిసర్జనీయాఏవం క్రమవిశేషావచ్ఛిన్నాఇతిమీమాంసకాద్యనుసారేణోక్తం. స్ఫోటవాదినోఽనుసారేణాహ (పదభిన్న[illegible]ఇతి) స్ఫుట్యతేవ్యజ్యతేవర్ణైరితిస్ఫోటఃపదాదిబుద్ధిప్రమాణకః- ఏకరూపాహియాబుద్ధిరనేకవర్ణావలమ్బనత్వాసమ్భవాదితిభావః. ఉక్తైవాక్యాన్తశ్రుతిసమ్మతిమాహ (అకారఇతి) అకారఃప్రధానః-అకారోపలక్షితాస్స్ఫోటాఖ్యాచిచ్ఛక్తిఃసర్వావాక్సైషాస్పర్శోష్మభిర్వ్యజ్యమానా-కాదయోమావసానాః స్పర్శాః. యరలవాఅన్తస్థాః. శషసహాఃఉష్మాణః. తైఃక్రమవిశేషావచ్ఛిన్నైర్వ్యజ్యమానా నానారూపావివర్తతే. మితం - ఋగాది. పాదావసాననియతాక్షరత్వాత్. అమితం - యజురాది. అనియతాక్షరపాదావసానత్వాత్. స్వరః - సామ. గీతిప్రాధాన్యాత్. స[illegible]ం - య[illegible]వచనం అనృతం- తద్విపరీతం. కరణం- వాగిన్ద్రియం. గుణః- ఉపసర్జనంయస్యాః- సాకరణగుణవతీ. పురుషేషు- చేతనేషుయా[illegible] - సా[illegible]షు- వర్ణేషుప్రతిష్ఠితా- తద్వ్యఙ్గ్యత్వాదిత్యర్థః. తదేవేత్యేవకారస్యకృత్యమాహ (యైర్వాగాద్యుపాధిభిరితి) (నియమార్థమితి) పక్షే[illegible] హ్మబుద్ధౌప్రాప్తాయామాత్మన్యేవబ్రహ్మేతిబుద్ధింనియచ్ఛతీత్యర్థః. (అన్యబ్రహ్మబుద్ధీతి) అన్యస్మిన్నుపాస్యేయాబ్రహ్మబుద్ధిః - తన్ని[illegible]రబ్రహ్మత్వముచ్యతఇత్యర్థః.

రం.— ఏతదేవప్రపఞ్చయతి (యద్వాచానభ్యుదితమితి) వాగాదిభిర్యదప్రకాశ్యం. స్వయం వాగాదీన్ద్రియ[illegible] యత్- తదేవబ్రహ్మజానీహి. యద్వస్తుఇదమితి- ఇదంకారగోచరతయాహస్తామలకవత్సువిదితతయా ఉపాసతేజనాః - [illegible] ఉత్తరత్రాపి. ౫-౬

యన్మనసానమనుతేయేనాహుర్మనోమతం। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౬

శం.— (యన్మనసానమనుతే) మనఇత్యన్తఃకరణంబుద్ధిమనసోరేకత్వేనగృహ్యతే. [illegible]-సర్వ విషయవ్యాపకత్వాత్. *కామస్సఙ్కల్పోవిచికిత్సాశ్రద్ధాఽశ్రద్ధాధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వంమనఏవేతిశ్రుతేః[illegible] యత్- చైతన్యజ్యోతిర్మనసోఽవభాసకంనమనుతే- నసఙ్కల్పయతినాపినిశ్చినోతి. మనసోఽవభాసకత్వేన[illegible] [illegible]వేతిస్వాత్మనినవర్తతేఽన్తఃకరణం. అన్తస్థేనహిచైతన్యజ్యోతిషావభాసితస్యమనసోమననసామర్థ్యం- తేనసవృ[illegible] కృతం- వ్యాప్తమాహుః- కథయన్తిబ్రహ్మవిదః. తస్మాత్తదేవ- మనసఆత్మానంప్రత్యక్చేతయితారం బ్రహ్మవిద్ధి. [illegible]

ఆ.— అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి.— రఙ్గరామానుజీయంనాస్తి.

యచ్చక్షుషానపశ్యతియేనచక్షూంషిపశ్యతి। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౭

శం.— యచ్చక్షుషానపశ్యతి - నవిషయీకరోతి. అన్తఃకరణవృత్తిసంయుక్తేనయేనచక్షూంషి- అన్తఃకరణవృత్తిభేద[illegible] శ్చక్షుఃపశ్యతిలోకః- చైతన్యాత్మజ్యోతిషావిషయీకరోతి. వ్యాప్నోతి.

ఆ.— అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (యచ్చక్షుషేతి) పశ్యతి- పశ్యన్తీత్యర్థః- పూర్వోక్తరీత్యానుగుణ్యాత్. ౬-౭

యచ్ఛ్రోత్రేణనశృణోతియేనశ్రోత్రమిదంశ్రుతం। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౮

శం.— యచ్ఛ్రోత్రేణనశృణోతి - దిగ్దేవతాధిష్ఠితేనాకాశకార్యేణమనోవృత్తిసంయుక్తేననవిషయీకరోతిలోకః. యేనశ్రోత్రమిదంశ్రుతం- యత్ప్రసిద్ధంచైతన్యాత్మజ్యోతిషావిషయీకృతం. తదేవ- పూర్వవత్. ౮

అత్రఆనన్దీయం రఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

యత్ప్రాణేనప్రాణితియేనప్రాణఃప్రణీయతే। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౯

ఇతిప్రథమఃఖణ్డః.

శం.— యత్ప్రాణేన- ఘ్రాణేనపార్థివేననాసికాపుటాన్తరవస్థితేనాన్తఃకరణప్రాణవృత్తిభ్యాంసహితేనయన్నప్రాణితి-గన్ధవన్నవిషయీకరోతి. యేనచైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యత్వేనస్వవిషయంప్రతిప్రాణఃప్రణీయతే. తదేవేత్యాదిసర్వంసమానం. ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. ౯

ఆ.— సర్వంస్పష్టమితినవ్యాఖ్యాతం.ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. ౬- ౭- ౮- ౯

రం.— (యత్ప్రాణేనేతి) ప్రణీయతే- ప్రణీతమిత్యర్థః. ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. ౯

హరిః ఓం॥ యదిమన్యసేసువేదేతిదభ్రమేవాపినూనంత్వంవేత్థబ్రహ్మణోరూపం।
యదస్యత్వంయదస్యదేవేష్వథనుమీమాంస్యమేవతేమన్యేవిదితమ్॥ ౧

శం.— ఏవంహేయోపాదేయవిపరీతస్త్వమాత్మాబ్రహ్మేతిప్రత్యాయితఃశిష్యోఽహమేవబ్రహ్మేతిసుష్ఠువేదాహమితిమాగృహ్ణీయాదిత్యాశయాఽఽహాచార్యః- శిష్యబుద్ధివిచాలనార్థంయదీత్యాహ. నన్విష్టైవసువేదాహమితినిశ్చితాప్రతిపత్తిః. సత్యమిష్టానిశ్చితాప్రతిపత్తిః- నహిసువేదాహమితి. యద్ధివేద్యంవస్తువిషయీభవతి - తత్సుష్ఠువేదితుంశక్యం- దాహ్యమివదగ్ధుమగ్నేర్దగ్ధుః. నత్వగ్నేఃస్వరూపమేవ. సర్వస్యహివేదితుఃస్వాత్మాబ్రహ్మేతిసర్వవేదాన్తానాంసునిశ్చితోఽర్థః. ఇహచతదేవప్రతిపాదితంప్రశ్నప్రతివచనోక్త్యా *శ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాద్యయా. *యద్వాచానభ్యుదితమితివిశేషతోఽవధారితం. బ్రహ్మవిత్సమ్ప్రదాయనిశ్చయశ్చోక్తః * అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీతి. ఉపన్యస్తముపసంహరిష్యతిచ *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామితి. తస్మాద్యుక్తమేవశిష్యస్యసువేదేతిబుద్ధింనిరాకర్తుం. నహివేదితావేదితుర్వేదితుంశక్యః- అగ్నిర్దగ్ధురివదగ్ధుమగ్నేః. నచాన్యోవేదితాబ్రహ్మణోస్తి- యస్యవేద్యమన్యత్స్యాద్బ్రహ్మ. *నాన్యదతోస్తివిజ్ఞాత్రిత్యన్యోవిజ్ఞాతాప్రతిషిధ్యతే. తస్మాత్సుష్ఠువేదాహంబ్రహ్మేతిప్రతిపత్తిర్మిథ్యైవ. తస్మాద్యుక్తమేవాహాచార్యోయదీత్యాది. యది- కదాచిన్మన్యసేసువేదేతి- సుష్ఠువేదాహంబ్రహ్మేతి. కదాచిద్యథాశ్రుతందుర్విజ్ఞేయమపిక్షీణదోషస్సుమేధాఃకశ్చిత్ప్రతిపద్యతే- కశ్చిన్నేతిసాశఙ్కమాహయదీత్యాది. దృష్టంచ *యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఏషఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుక్తేప్రాజాపత్యఃపణ్డితోప్యసురరాడ్విరోచనఃస్వభావదోషవశాదనుపపద్యమానమపివిపరీతమర్థంశరీరమాత్మేతిప్రతిపన్నః. తథేన్ద్రోదేవరాట్సకృద్ద్విస్త్రిరుక్తంచాప్రతిపద్యమానఃస్వభావదోషక్షయమపేక్ష్యచతుర్థేపర్యాయేప్రథమోక్తమేవబ్రహ్మప్రతిపన్నవాన్. లోకేపిఏకస్మాద్గురోఃశృణ్వతాంకశ్చిద్యథావత్ప్రతిపద్యతే-కశ్చిదయథావత్- కశ్చిద్విపరీతం- కశ్చిన్నప్రతిపద్యతే- కిమువక్తవ్యమతీన్ద్రియమాత్మతత్త్వం. అత్రహివిప్రతిపన్నాఃసదసద్వాదినస్తార్కికాఃసర్వే. తస్మాదవిదితంబ్రహ్మేతిసునిశ్చితోక్తమపివిప్రతిపన్నత్వాద్యదిమన్యసేఇత్యాదిసాశఙ్కంవచనంయుక్తమేవాచార్యస్య. దభ్రం- అల్పమేవాపినూనంత్వంవేత్థ-జానీషేబ్రహ్మణోరూపం. కిమనేకానిబ్రహ్మణోరూపాణిమహాన్త్యర్భకాణిచ- యేనాహదభ్రమేవేత్యాది. బాఢం- అనేకానిహినామరూపోపాధికృతానిబ్రహ్మణోరూపాణి- నస్వతః. స్వతస్తు *అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయంతథారసంనిత్యమగన్ధవచ్చయదితిశబ్దాదిభిఃసహరూపాణిప్రతిషిధ్యన్తే. ననుయేనైవధర్మేణయద్రూప్యతే - తదేవతస్యరూపమితిబ్రహ్మణోపియేనవిశేషణేననిరూపణం - తదేవతస్యరూపంస్యాత్. అతఉచ్యతే - చైతన్యంపృథివ్యాదీనామన్యతమస్యసర్వేషాంవిపరిణతానాంవాధర్మోనభవతి, తథాశ్రోత్రాదీనామన్తఃకరణస్యచధర్మోనభవతీ, తిబ్రహ్మణోరూపమితిబ్రహ్మరూప్యతేచైతన్యేన. తథాచోక్తం *విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ *విజ్ఞానఘనఏవ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిచబ్రహ్మణోరూపంనిర్దిష్టంశ్రుతిషు. సత్యమేవ- తథాపితదన్తఃకరణదేహేన్ద్రియోపాధిద్వారేణైవవిజ్ఞానాదిశబ్దైర్నిర్దిశ్యతే - తదనుకారిత్వాద్దేహాదివృద్ధిసఙ్కోచచ్ఛేదాదిషునాశేషుచ. నస్వతః. స్వతస్తు *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామితిస్థితంభవిష్యతి. యదస్యబ్రహ్మణోరూపమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. నకేవలమధ్యాత్మోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్యబ్రహ్మణోరూపంత్వమల్పంవేత్థ- యదప్యధిదైవతోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్యబ్రహ్మణోరూపందేవేషువేత్థత్వం- తదపినూనందభ్రమేవవేత్థఇతిమన్యేఽహం. యదధ్యాత్మంత

దపిచోపాధిపరిచ్ఛిన్నత్వాద్దహరత్వాన్నవివక్షతే. యత్తువిధ్వస్తసర్వోపాధివిశేషంశాన్తమనన్తమేకమద్వైతంభూమాఖ్యంనిత్యం బ్రహ్మ - నతత్సువేద్య మిత్యభిప్రాయః. యతఏవం-అతను-తస్మాన్మన్యేఽద్యాపిమీమాంస్యం- విచార్యమేవతే- తవ బ్రహ్మ. ఏవమాచార్యోక్తః శిష్య ఏకాన్తఉపవిష్టస్సమాహితస్సన్యథోక్తమాచార్యేణాగమమర్థతోవిచార్యతర్కతశ్చనిర్ధార్యస్వానుభవంకృత్వాచార్యసకాశముపగమ్యోవాచ- మన్యేఽహమథేదానీంవిదితంబ్రహ్మేతి. ౧

ఆ — వేదితుఃస్వరూపత్వే బ్రహ్మణోమహాభూతవిషయత్వం. స్వరూపత్వేమానాభావాత్ అతిరిక్తస్యవిషయత్వేకిమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వస్యహీతి) యదిశబ్దప్రయోగేకింకారణమిత్యతఆహ (కదాచిదితి) అక్షిణిశరీరస్యప్రతిచ్ఛాయాదృశ్యతఇతిప్రసిద్ధమతఏవచ్ఛాయాశరీరమాత్మేతిప్రతిపన్నః- ఛాయాఽవ్యభిచారిత్వంబుద్ధ్వేత్యర్థః. (సకృదితి) ＊యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇత్యేకవారముక్తం. ＊యఏషస్వప్నేమహీయమానశ్చరతీతిద్వితీయోనోక్తం. ＊ తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నఇతి త్రిరుక్తమప్యాత్మానమప్రతిపద్యమాన ఇన్ద్రో బ్రహ్మచర్యాదిదోషక్షయమపేక్ష్యచతుర్థపర్యాయే ＊యఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యేత్యత్రఖ్యాపర్యాయాన్తేనైవబ్రహ్మప్రతిపన్నవానిత్యర్థః (అర్థకామేచేతి)అల్పాని. నన్వతోరూపమస్తిబ్రహ్మణఇత్యుక్తం-తదాక్షిపతి(ననుయేనైవేతి) కేనచిద్విశేషేణ బ్రహ్మణోనిరూపణమిత్యాకాఙ్క్షాయాంచైతన్యరూపేణేత్యాహ (చైతన్యమితి) భూతానాంసమస్తానాంవాదేహాకారపరిణతానాంచైతన్యంధర్మోనభవతిభౌతికరనుపలమ్భాత్, తద్ధర్మత్వేరూపాదివత్సాధకత్వాభావప్రసఙ్గాచ్చ. తథాశ్రోత్రాదీనామపిభౌతికత్వావిశేషాచ్చైతన్యంధర్మోనభవతీతిపారిశేష్యాత్స్వతస్సిద్ధచైతన్యంబ్రహ్మణోరూపం. తత్రశ్రుతిసమ్మతిమాహ (తథాచోక్తమితి) సత్యమేవ- చైతన్యంపారమార్థికంబ్రహ్మరూపంశ్రుతితాత్పర్యవిషయం. తథాపియదుక్తంబ్రహ్మణోరూపంకథంనాస్తీతి-తదుపాధిద్వారేణైవబ్రహ్మణఃశబ్దేననిరూపణంనిర్విశేషనస్వత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (సత్యమితి) అన్తఃకరణాద్యభివ్యక్తిముపలభ్యహియదుపాధ్యభివ్యక్తినిమిత్తంచైతన్యం - తద్వ్యపదేశ్యమిత్యర్థః. ననూపాధినిరుపహితసంబన్ధాభవతి- చైతన్యస్యతత్సఙ్గస్యకథందేహాదిరుపాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (లదనుకారీత్యాదినా) యథాజలేసమ్పర్కానేనవితానప్పలఇవ - [illegible] ధర్మభాగిత్వాత్సవితుర్జలముపాధిరిత్యుచ్యతే- నతుసంబన్ధాత్-మూర్తద్వయోః సంయోగాద్యయోగాత్. తద్వద్దేహాదేర్వృద్ధిసఙ్కోచచ్ఛేదాదిషుచాపాదిషునాశేషుచైతన్యస్యమిథ్యాదేహధర్మభాగిత్వాద్దేహాదేరుపాధిత్వమభిధీయతఇత్యర్థః. ననుస్వతశ్చైతన్యతయానిరూప్యతేబ్రహ్మ- [illegible] భవఇత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతస్త్వితి) అవిషయతస్తైరవిషయమనుపరక్తచిత్స్ఫురణంబ్రహ్మానుభవఇత్యర్థః. (తర్కతశ్చేతి) [illegible] వదనాత్మత్వాదిప్రసఙ్గాదిత్యాదితర్కతఆత్మనోవేద్యంబ్రహ్మనభవత్యేవేతినిర్ధార్య అజ్ఞానసంశయాద్యభావేనస్వానుభవంకృత్వేత్యర్థః ౧

రం.— శిష్యంప్రత్యాహ (యదిమన్యసఇతి) అహంబ్రహ్మస్వరూపంసుష్ఠువేద- ఇతియదిమన్యసే - నతత్సత్యం. [illegible] హలోకేయదపిరూపంత్వంవేత్థ- తన్నూనంఅల్పమేవ- అల్పమేవ. దేవేషుయద్రూపంత్వంవేత్థ - తదపిత్వయాజ్ఞాతంసర్వం బ్రహ్మ[illegible] ల్పమేవ. నసర్వంబ్రహ్మరూపంత్వయాజ్ఞాతం. అతఃపరమేవతేవిచార్యం- నాతఃపూర్వంసమ్యగ్విచారితమిత్యర్థః. ఏతద్వాక్యశ్రవణానన్తరం [illegible] ర్యశిష్యఆహ (మన్యేవిదితమితి) అహంవిదితమేవమన్యే. ౧

నాహంమన్యేసువేదేతినోనవేదేతివేదచ । యోనస్తద్వేదతద్వేదనోనవేదేతివేదచ॥ ౨

శం.— కథమితి. శృణు (నాహంమన్యేసువేదేతి) నైవాహంమన్యేసువేదేతి- జ్ఞానవిషయంబ్రహ్మేతి. నైవతర్హివిదితంత్వయా బ్రహ్మేత్యుక్తఆహ (నోనవేదేతివేదచ) వేదచేతిచశబ్దాన్నవేద్యత్వం. నను విప్రతిషిద్ధంనాహంమన్యేసువేదేతినోనవేదేతివేదచేతి. యదిమన్యసే సువేదేతి-కథంమన్యసేవేదచేతి. అథమన్యసేవేదైవేతి-కథంనమన్యసేసువేదేతి. ఏకంవస్తుయేనజ్ఞాయతే-తేనైవతదేవవస్తునసువిజ్ఞాయతఇతివిప్రతిషిద్ధంసంశయవిపర్యయౌవర్జయిత్వా. నచబ్రహ్మసంశయిత్వేనజ్ఞేయంవిపరీతత్వేనవేతినియన్తుంశక్యం - సంశయవిపర్యయౌహిసర్వత్రానర్థకరత్వేనైవప్రసిద్ధౌ. ఏవమాచార్యేణవిచాల్యమానోపిశిష్యోనవిచచాల, ＊అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీత్యాచార్యోక్తాగమసమ్ప్రదాయ[illegible] పపత్త్యనుభవబలాచ్చజగర్జ, చబ్రహ్మవిద్యాయాందృఢనిశ్చయతాందర్శయన్నాత్మనః. కథమితి. ఉచ్యతే - యః - యఃకశ్చిత్నః - అస్మాకంసబ్రహ్మచారిణాంమధ్యేతత్- మదుక్తంవచనంతత్త్వతోవేద - సతత్- బ్రహ్మవేద. కింపునస్తద్వచనమిత్యతఆహ (నోనవేదేతివేదచేతి) యదేవ ＊అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీత్యుక్తంవస్తు - తదేవఅనుమానానుభవాభ్యాంసంయోజ్యనిశ్చితంవాక్యాన్తరేణనోనవేదేతివేదచేత్యవోచదాచార్యబుద్ధిసంవాదార్థంమన్దబుద్ధిగ్రహణవ్యపోహార్థంచ. తథాచగర్జితముపపన్నంభవతియోనస్తద్వేదేతి. ౨

ఆ.— ఆచార్యవచనాదన్యదేవవచనంశిష్యఉవాచేతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (యదేవాన్యదేవేతి) (తథాచేతి) ఆచార్యబుద్ధిసంవాదేసత్యర్థాన్తరానభిధానేనసతీత్యర్థః. ౨

రం.— కథమిత్యత్రాహ (నాహంమన్యేఇతి) అహంసమ్యగ్వేదేత్యపినమన్యే, నవేదేత్యపిన- అపితువేదైవ,. తతశ్చకార్త్స్న్యేనా జ్ఞాతత్వంచాస్తి- కించిజ్జ్ఞాతత్వమప్యస్తీత్యర్థః. (యోనస్తద్వేదేతి) నః- అస్మాకం బ్రహ్మచారిణాంమధ్యేతత్- నోనవేదేతి, వేదచేతి, నిర్దిష్టంత దర్థతత్త్వంయోవేద- సఃతత్- బ్రహ్మవేదేత్యర్థః. ౨

యస్యామతంతస్యమతంమతంయస్యనవేదసః। అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామ్॥ ౩

శం.— శిష్యాచార్యసంవాదాత్ప్రతినివృత్య స్వేనరూపేణ శ్రుతిఃసమస్తసంవాదనివృత్తమర్థమేవబోధయతి (యస్యామతమిత్యాదినా) యస్య- బ్రహ్మవిదోఽమతం- అవిజ్ఞాతం బ్రహ్మేతిమతం- అభిప్రాయః. నిశ్చయః. తస్యమతం- జ్ఞాతంసమ్యగ్బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. యస్యపున ర్మతం- జ్ఞాతం. విదితంమయా బ్రహ్మేతినిశ్చయః. నవేదైవసః- న బ్రహ్మవిజానాతిసః. విద్వదవిదుషోర్యథోక్తౌపక్షావవధారయతి - అవిజ్ఞాతం- అ మతం. అవిదితమేవ బ్రహ్మవిజానతాం- సమ్యగ్విదితవతామిత్యేతత్. విజ్ఞాతం - విదితం. బ్రహ్మవిజానతాం - అసమ్యగ్దర్శినాం. ఇన్ద్రియమనోబు ద్ధిష్వేవాత్మదర్శినామిత్యర్థః. నత్వత్యన్తమేవావ్యుత్పన్నబుద్ధీనాం - నహితేషాంవిజ్ఞాతమస్మాభిర్బ్రహ్మేతిమతిర్భవతి. అతీన్ద్రియమనోబుద్ధ్యుపాధిష్వాత్మ దర్శినాంతు బ్రహ్మోపాధివివేకానుపలమ్భాత్, బుద్ధ్యాద్యుపాధేశ్చవిజ్ఞాతత్వాద్, విదితం బ్రహ్మేత్యుపపద్యతే భ్రాన్తిరితి. అతోఽసమ్యగ్దర్శనంపూ ర్వపక్షత్వేనోపన్యస్యతేవిజ్ఞాతమవిజానతామితి. అథవా- హేత్వర్థఉత్తరార్ధోఽవిజ్ఞాతమిత్యాదిః. ౩

ఆ.— (అథవాహేత్వర్థఇతి) లోకేశుక్త్యాదితత్త్వంవిజానతాంయతోఽధ్యస్తరూప్యాద్యవిజ్ఞాతంభవతి- అజానతామేవతుఅధ్యస్త విజ్ఞానంభవతీతిప్రసిద్ధం- తథా బ్రహ్మణిజ్ఞేయత్వస్యాధ్యస్తత్వాదేవతత్త్వవిదోనజ్ఞాతం బ్రహ్మపశ్యన్తీత్యర్థః ౩

రం.— (యస్యామతమితి) యఃపరిచ్ఛిన్నత్వేన బ్రహ్మనమనుతే- స బ్రహ్మమనుతే. యస్తుపరిచ్ఛిన్నత్వేన బ్రహ్మమనుతే - సతునజా నాతీత్యర్థః (అవిజ్ఞాతమితి) బ్రహ్మఏతావదితిపరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాం బ్రహ్మఅవిజ్ఞాతంభవతి - పరిచ్ఛిన్నత్వజ్ఞానశూన్యానాం బ్రహ్మవిజ్ఞాతంభవతీత్య ర్థః. ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా *యతోవాచోనివర్తన్తే। అప్రాప్యమనసాసహేతి బ్రహ్మణోఽనన్తస్య అపరిమితగుణస్యవాఙ్మనసయోరేతావ దితిపరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వశ్రవణేన బ్రహ్మైతావదితిపరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాం బ్రహ్మఅవిజ్ఞాతమమతమిత్యుక్తం - అపరిచ్ఛిన్నత్వాద్బ్రహ్మణః. అన్యథాయ స్యామతంతస్యమతంవిజ్ఞాతమవిజానతామితితత్రైవమతత్వవిజ్ఞాతత్వవచనంనిరుధ్యేతేతి. తతశ్చాజ్ఞాతత్వాదివచనంకార్త్స్న్యేనజ్ఞానావిషయత్వపరం- నతుసర్వాత్మనాజ్ఞానాగోచరత్వపరమితిద్రష్టవ్యం - తథాహిసతి *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం *తమేవంవిదిత్వాతిమృత్యుమేతీత్యాదిశాస్త్రాణామసఙ్గ తార్థత్వప్రసఙ్గాత్, వేదాన్తానాంనైరర్థక్యప్రసఙ్గాచ్చ. ౩

ప్రతిబోధవిదితంమతమమృతత్వంహివిన్దతే। ఆత్మనావిన్దతేవీర్యంవిద్యయావిన్దతేఽమృతమ్॥ ౪

శం.— అవిజ్ఞాతంవిజానతామిత్యవధృతం. యది బ్రహ్మాత్యన్తమేవావిజ్ఞాతం- లౌకికానాం బ్రహ్మవిదాంచావిశేషఃప్రాప్తః, అవిజ్ఞా తంవిజానతామితిచపరస్పరవిరుద్ధం,- కథంతుతద్బ్రహ్మసమ్యగ్విదితంభవతీత్యేవమర్థమాహ - ప్రతిబోధవిదితం- బోధంబోధంప్రతివిదితం. బోధశ బ్దేనబౌద్ధాఃప్రత్యయాఉచ్యన్తే. సర్వేప్రత్యయావిషయీభవన్తియస్య - సఆత్మాసర్వబోధాన్ప్రతిబుధ్యతే - సర్వప్రత్యయదర్శీచిచ్ఛక్తిస్వరూప మాత్రః ప్రత్యయైరేవప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయాలక్ష్యతే- నాన్యద్వారాన్తరాత్మనోవిజ్ఞానాయ. అతఃప్రత్యయప్రత్యగాత్మతయావిదితం బ్రహ్మయ దా - తదాతన్మతం - తదాతత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యర్థః. సర్వప్రత్యయదర్శిత్వేచోపజననాపాయవర్జితదృక్స్వరూపతానిత్యత్వం విశుద్ధస్వరూపత్వమాత్మ త్వం నిర్విశేషతైకత్వంచసర్వభూతేషుసిద్ధంభవేత్ - లక్షణభేదాభావాత్ - వ్యోమ్నఇవఘటగిరిగుహాదిషు. విదితావిదితాభ్యామన్యద్బ్రహ్మేత్యా గమవాక్యార్థఏవం పరిశుద్ధఏవోపసంహృతోభవతి. *దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతామతేర్మన్తావిజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతేతిహిశ్రుత్యన్తరం. యదాపునర్బో ధక్రియాకర్తేతిబోధక్రియాలక్షణేన తత్కర్తారంవిజానాతీతిబోధలక్షణేనవిదితం ప్రతిబోధవిదితమితి వ్యాఖ్యాయతే- యథాయోవృక్షశాఖాశ్చాల యతి - సవాయురితి- తద్వత్. తదా బోధక్రియాశక్తిమానాత్మాద్రవ్యం - నబోధస్వరూపమేవ. బోధస్తుజాయతేవినశ్యతిచ. యదా బోధో జాయతే - తదాబోధక్రియయాసవిశేషః. యదాబోధోనశ్యతి - తదా నష్టబోధో ద్రవ్యమాత్రంనిర్విశేషః. తత్రైవంసతివిక్రియాత్మకః సావయవోఽనిత్యోఽశుద్ధఇత్యాదయోదోషానపరిహర్తుంశక్యన్తే. యదపికాణాదానాం - ఆత్మమనఃసంయోగజోబోధఆత్మనిసమవైతి - అత ఆ త్మనిబోద్ధృత్వం. నతువిక్రియాత్మకఆత్మా. ద్రవ్యమాత్రస్తుభవతి - ఘటఇవరాగసమవాయీ. అస్మిన్పక్షేప్యచేతనంద్రవ్యమాత్రం బ్రహ్మే తి *విజ్ఞానమానన్దం *ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యాద్యాఃశ్రుతయోబాధితాఃస్యుః. ఆత్మనోనిరవయవత్వేనప్రదేశాభావాన్నిత్యసంయుక్తత్వాచ్చమ నసఃస్మృత్యుత్పత్తినియమానుపపత్తిరపరిహార్యాస్యాత్. సంసర్గధర్మిత్వంచాత్మనఃశ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధంకల్పితంస్యాత్. *అసఙ్గోనహిసజ్జతే *అసక్తంసర్వభృదితిశ్రుతిస్మృతీచ. న్యాయశ్చ - గుణవద్గుణవతాసంసృజ్యతే- నాతుల్యజాతీయం. అతోనిర్గుణంనిర్విశేషం సర్వవిలక్షణం

కేనచిదప్యతుల్య జాతీయేనసంస్పృశ్యతఇత్యేతన్న్యాయవిరుద్ధంభవేత్. తస్మాన్నిత్యాలుప్తజ్ఞానస్వరూపజ్యోతిరాత్మా బ్రహ్మేత్యయమర్థఃసర్వబోధబోద్ధృత్వేఆత్మనఃసిధ్యతి - నాన్యథా. తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితం మతమితియథావ్యాఖ్యాతఏవార్థోస్మాభిః. యత్పునః స్వసంవేద్యతా ప్రతిబోధవిదితమిత్యస్యవాక్యస్యార్థోవర్ణ్యతే - తత్రభవతిసోపాధికత్వమాత్మనః. బుద్ధ్యుపాధిస్వరూపత్వేనభేదంపరికల్ప్యాత్మానంవేత్తీతిసంవ్యవహారః ॥ ఆత్మనైవాత్మానంపశ్యతి ॥స్వయమేవాత్మనాత్మానంవేత్థత్వంపురుషోత్తమేతి. నతునిరుపాధికస్యాత్మనఏకత్వేస్వసంవేద్యతా వాసమ్భవతి. సంవేదనస్వరూపత్వాత్సంవేదనాన్తరాపేక్షాచనసమ్భవతి - యథాప్రకాశస్యప్రకాశాన్తరాపేక్షాయానసంభవః - తద్వత్. బౌద్ధపక్షేస్వసంవేద్యతాయాంక్షణభఙ్గురత్వంనిరాత్మకత్వంచవిజ్ఞానస్యస్యాత్ - ॥నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాత్ ॥నిత్యంవిభుంసర్వగతం ॥సవాఏషమహానజఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయఇత్యాద్యాఃశ్రుతయోబాధ్యేరన్. యత్పునఃప్రతిబోధశబ్దేన- నిర్నిమిత్తోబోధఃప్రతిబోధః - యథాసుప్తస్యేత్యర్థంపరికల్పయన్తి, - సకృద్విజ్ఞానంప్రతిబోధఇత్యపరే,- నిర్నిమిత్తఃసనిమిత్తఃసకృద్వాఽసకృద్వాప్రతిబోధఏవహిసః. అమృతత్వం అమరణభావం. స్వాత్మన్యవస్థానం. మోక్షం. హి-యస్మాద్విన్దతే-లభతే-యథోక్తాత్ప్రతిబోధాత్ప్రతిబోధవిదితాత్మకాత్-తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితమేవమతమిత్యభిప్రాయః. బోధస్యహిప్రత్యగాత్మాత్మవిషయంమతమమృతత్వేహేతుః-నహ్యాత్మనోఽనాత్మత్వాదాత్మనోఽమృతత్వంనిర్నిమిత్తమేవ. ఏవంమర్త్యత్వమాత్మనః- యదవిద్యయాఽనాత్మప్రతిపత్తిః. కథంపునర్యథోక్తయాఽత్మవిద్యయాఽమృతత్వంవిన్దతఇతి- అతఆహ- ఆత్మనా- స్వేనస్వరూపేణ. విన్దతే- లభతే. వీర్యం- బలం. సామర్థ్యం. ధనసహాయమన్త్రౌషధితపోయోగకృతంవీర్యంమృత్యుంనశక్నోత్యభిభవితుం - అనిత్యవస్తుకృతత్వాత్. ఆత్మవిద్యాకృతంతువీర్యమాత్మనైవవిన్దతే - నాన్యేనేత్యతోఽనన్యసాధనత్వాదాత్మవిద్యావీర్యస్యతదేవవీర్యంమృత్యుంశక్నోత్యభిభవితుం. యతఏవమాత్మవిద్యాకృతంవీర్యమాత్మనైవవిన్దతే-అతోవిద్యయాఆత్మవిషయయావిన్దతేఽమృతం.॥నాయమాత్మాబలహీనేనలభ్యఇత్యాద్యుపర్వణి. అతః సమర్థోహేతుఃఅమృతత్వంవిన్దతఇతి. ౪

ఆ.— జ్ఞాతబ్రహ్మత్వాదర్శనే బ్రహ్మాస్మీతికథంవ్యవహరతీతిచేత్ - కిమనయోష్టకావాహకానాంరత్నపేటకాచర్చయా. జ్ఞాతస్యస్వవ్యవహారాఙ్గత్వంవదతోపివస్తుప్రకాశస్యవ్యవహారాఙ్గత్వస్యేష్టత్వాద్వాస్తవజ్ఞాతతానపేక్షత్వాదిత్యభ్యుత్పన్నవ్యుత్పాదనాయచోద్యముద్భావయతి (ఆవిజ్ఞాతమిత్యాదినా) నీలపీతాద్యాకారాణాంజడానాంయచ్చైతన్యవ్యాప్తత్వేనాజడవదవభాసః-తంసాక్షిణముపలభ్యసోహమాత్మాబ్రహ్మేతియోహవాక్యాదవిషయతయైవమోవేత్తి-సబ్రహ్మవిదుచ్యతే-తేననావిశేషప్రసఙ్గాదిచోద్యావకాశఇత్యాహ(ప్రతిబోధవిదితమితి) ప్రత్యయవిశేషపరిగ్రహేణ తరూపేణేత్యర్థః. యేనచిత్స్వరూపేణాహమత్రసాక్షీ- తస్యసర్వత్రావిశేషాన్నైకస్మిన్నేవదేహేఽహంసాక్షీతిభేదాత్సత్త్వాద్యుపాధీనాంసాక్ష్యగతత్వేనసాక్షిణఏకత్వనిత్యత్వాదికమపిసిధ్యతీత్యాహ (సర్వప్రత్యయదర్శిత్వేచేతి) విదితత్వావిదితత్వయోఃసాక్ష్యగతత్వేన తదన్యత్వమప్యనేనసూచితమిత్యాహ (విదితావిదితాభ్యామన్యదితి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానముద్భావ్యదూషయతి (యదాపునరిత్యాదినా) అగ్నిసంయోగాద్ఘటేలోహిత్యవన్మనస్సంయోగాదసమవాయికారణాదాత్మన్యచేతనేచైతన్యముత్పద్యతఇత్యేతన్నకేవలంశ్రుతివిరుద్ధం- అసమ్భావితంచేత్యాహ (ఆత్మనోనిరవయవత్వేనేతి) ప్రదేశవతాప్రదేశవతోలోకేసంయోగోదృష్టః - ఆత్మనోనిష్ప్రదేశత్వాన్మనసా సంయోగోనభవతీత్యుక్తం. తదయుక్తం - యుగపత్సర్వసంయోగసంయోగిత్వంసర్వగతత్వమాత్మనః- తతోమనస్సంయోగోపీతిచేత్ - తత్రాహ (నిత్యేతి) గ్రహణకాలాదన్యకాలఏవస్మృతీనాంక్రమేణోత్పత్తిరితినియమోవైశేషికస్యనోపపద్యతే- గ్రహణకాలేపిస్మృత్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ సంస్కారవదాత్మమనస్సంయోగస్యావిశేషాదిత్యర్థః. సర్వగతత్వం సర్వావ్యవధానమాత్రం - నతుసంయోగిత్వంకల్పనీయమిత్యాహ (సంసర్గధర్మిత్వంచేతి) న్యాయవిరుద్ధమిత్యుక్తం- తత్స్ఫుటయతి (న్యాయశాస్త్రేతి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానాన్తరమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) యద్వేద్యం - తద్వేదితుర్వేదనాచ్చభిన్నం - యథాఘటాదీతివ్యాప్తివిరోధాత్ స్వసంవేద్యత్వం వాస్తవంనోపపద్యతే- తతో బుద్ధ్యాదావాత్మభావమారోప్యాత్మనాతస్యవేద్యత్వం వాచ్యమితినిరుపాధికస్వరూపస్యసిద్ధిర్నస్యాదిత్యాహ (తత్రభవతిసోపాధికత్వమితి) క్షణాదన్యస్యస్వసంవేద్యత్వానఙ్గీకారబలాత్పరవేద్యత్వం ప్రసజ్యతఇత్యపినవాచ్యమిత్యాహ (సంవేదనస్వరూపత్వాదితి) బౌద్ధేనస్వసంవేద్యసంవిజ్ఞానమిష్టం - తత్ర కింస్యాదిత్యతఆహ (బౌద్ధపక్షఇతి) ప్రత్యక్షస్యసద్గ్రహణావభాసకత్వాత్క్షణాన్తరవిశిష్టే స్వాత్మనిక్షణాన్తరవిశిష్టం తదేవవిజ్ఞానంబ్రహ్మాభివ్యక్తంనసంభవతి- అతఃస్వాత్మని స్వయమేవ విజ్ఞానంప్రత్యక్షంచేత్ - వర్తమానక్షణమాత్రం సత్త్వంస్యాత్. స్వసంవేద్యత్వేన సాక్షిణోఽనఙ్గీకారాన్నిరాత్మత్వంచస్యాదేవ - తచ్చశ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. ప్రతిబోధవాక్యస్యార్థాన్తరంశఙ్క్యతే (యత్పునరితి) బ్రహ్మాహమస్మీతి చిన్తయతో యావచ్చేతోవ్యాపృతిః - తావత్సంప్రజ్ఞాతసమాధిః. నివృత్తచేతోవ్యాపారస్య యఃపరమానన్దసాక్షాత్కారః సౌషుప్తానన్దసాక్షాత్కారవత్ - సోఽసంప్రజ్ఞాతసమాధిః ప్రతిబోధఉచ్యతే. తదుక్తం వార్తికకృతా ॥ అపరాయత్తబోధోహినిదిధ్యాసనముచ్యతఇతి. అథవా- అక్రియబ్రహ్మత్వాత్తస్యానుభవేసతి ప్రమాతృత్వానుపపత్తౌ పునర్జ్ఞానాసంభవాత్సద్యోముక్తికారణంసకృద్విజ్ఞానంప్రతిబోధఉచ్యతే- ॥సకృత్ప్రవృత్త్యామృద్నాతి క్రియాకారకరూపభృత్ । అజ్ఞానమాగమజ్ఞానసాఙ్గత్యంనాస్త్యతోఽనయోరితి. పక్షద్వయేప్యరుచిమాహ (నిర్నిమిత్తఇతి) అయమాశయః - నతావదవిద్యానివర్తకస్యాగన్తుకస్యబోధస్యనిర్నిమిత్తత్వంసంభవతి - కార్యస్యసనిమిత్తత్వవ్యాప్తేః. సౌషుప్తస్యాపిననిర్నిమిత్తత్వం -, అవిద్యాయాఃపూర్వపూర్వనిరోధావస్థాసంస్కారోద్భూతతాదృశవృత్త్యభివ్యక్తచైతన్యస్యతత్రసుఖసాక్షాత్కారత్వోపగమాత్. అతఏవవృత్తివిశిష్టస్యవినాశేస్మరణముపపద్యతే. అత్రాపితత్త్వావృత్తిసంస్కారప్రచయాన్నివృత్తైచిత్త

బ్రహ్మాభివ్యక్తం స్యాదితి చేన్న - తథా సత్య ప్రమాత్వేన వినష్టపుత్రాపరోక్షాదివాఽవిద్యానివృత్తిర్న స్యాత్. శాబ్దజ్ఞానస్య బాధ్యత్వేన పరత్వప్రసక్తేః. శబ్దమూలత్వాత్ప్రమాత్వేన నిర్నిమిత్తతేతి ప్రవృత్తకర్మఫలప్రతిబన్ధాద్వ్యగ్రమాన ప్రమాతృత్వాభాసా నివృత్తైరసత్యత్వే బాధా పీపిసహత్వాయోపినాదరః. సర్వభాసి పరమాత్మా ప్రతిబోధ ఏవ- బోధం బోధం ప్రతి సాక్షితయా భాతీతి. లక్ష్యపదార్థవివేచనపూర్వకం మహావాక్యార్థం పరమాత్మాస్మీతి జ్ఞానమేవ సమ్యగ్జ్ఞానం యస్మాత్ - తత ఏవామృతత్వం లభత ఇత్యాహ (అమృతత్వమితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (బోధస్యేతి) బుద్ధిపరిణామస్య సర్వస్య భాసకం ప్రత్యక్చైతన్యం పరమాత్మా న భవతి - కింతు బ్రహ్మణో ద్వితీయస్సిద్ధః. తత్ప్రాప్తిశ్చ మోక్ష ఇత్యాశఙ్క్యాహ. (నహీతి) అనాత్మప్రాప్తేః కర్మఫలవదనిత్యత్వేనామృతత్వ ప్రసిద్ధిర్న స్యాదిత్యర్థః. యదుక్తం దోషపరిహారాయ ఔపాధికభేదేన భిన్నత్వం బ్రహ్మణః- స్వతస్సా స్వాత్మత్వమేవేతి మన్యసే - తత్రాహ (ఆత్మత్వాదితి) బ్రహ్మణ ఆత్మత్వాదేవాత్మనోఽమృతత్వం స్వభావసిద్ధమ్ - తర్హి విద్యాయా వైయర్థ్యం ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం మర్త్యత్వమితి) అవిద్యయా దేహాద్యాత్మత్వప్రతిపత్తిలక్షణయా - తదాత్మనో మర్త్యత్వం. తన్నివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యర్థః. వీర్యం విద్యాకృతముక్తం ముక్తత్వే దార్ఢ్యం తచ్చ స్వాభావికమేవ ముక్తత్వం వా స్తవం- సర్వశరీరాద్యసంసక్తత్వాన్నభోవన్నిరవయవత్వాదేవ. తతశ్చాస్యముక్తి వాహమిత్యవష్టమ్భో విద్యాకృతం బలమిత్యర్థః. ౪

రం.— (ప్రతిబోధేతి) ప్రతినియతో బోధః ప్రతిబోధః. సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదిరూపాసాధారణధర్మవిశిష్టతయా జ్ఞాతమమృతం- బ్రహ్మస్వరూపం తత్ప్రాప్తిరున్యాయేన స్వోపాసకస్యాపి అమృతత్వం విన్దతే - లభ్యత ఇత్యర్థః. అనర్థాభిధ్యర్థోఽయం దిధాతుః. లభ్యస్య ప్రకారమేవాహ (ఆత్మనా విన్దతే వీర్యమితి) *స నో దేవశ్శుభయా స్మృత్యా సంయునక్త్విత్యుక్తరీత్యా విద్యానుకూల్యం వీర్యం ప్రసన్నేన పరమాత్మనా లభతే. ప్రసన్నపరమాత్మాహితవీర్యార్జితయా విద్యయాఽమృతత్వమశ్నుత ఇత్యర్థః. ౪

ఇహ చేదవేదీదథ సత్యమస్తి న చేదిహావేదీన్మహతీ వినష్టిః।
భూతేషు భూతేషు విచిత్య ధీరాః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి॥ ౫॥ — ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం.— కష్టం ఖలు సురనరతిర్యక్ప్రేతాదిషు సంసారదుఃఖబహులేషు ప్రాణినికాయేషు జన్మజరామరణరోగాదిసంప్రాప్తిరజ్ఞానాత్ - అత ఇహైవ చేన్మనుష్యోఽధికృతః సమర్థస్సన్ యద్యవేదీత్ - ఆత్మానం యథోక్తలక్షణం విదితవాన్ యథోక్తేన ప్రకారేణ- అథ- తదాఽస్తి సత్యం- మనుష్యజన్మన్యస్మిన్నవినాశోఽర్థవత్తా వా సద్భావో వా పరమార్థతా వా సత్యం విద్యతే. (న చేదిహావేదీదితి) న చేదిహ జీవంశ్చేదధికృతోఽవేదీత్ - న విదితవాన్- తదా మహతీ- దీర్ఘానన్తా వినష్టిః - వినాశనం. జన్మజరామరణాదిప్రబన్ధావిచ్ఛేదలక్షణా సంసారగతిః. తస్మాదేవం గుణదోషౌ విజానన్తో బ్రాహ్మణా భూతేషు భూతేషు- సర్వభూతేషు స్థావరేషు చరేషు చైకమాత్మతత్త్వం విచిత్య - విజ్ఞాయ. సాక్షాత్కృత్య. ధీరాః- ధీమన్తః ప్రేత్య - వ్యావృత్య - మమాహంభావలక్షణాదవిద్యారూపాదస్మాల్లోకాదుపరమ్య సర్వాత్మైకత్వభావమద్వైతమాపన్నాస్సన్తోఽమృతా భవన్తీత్యర్థః. *స యో హ వై తత్పరం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి శ్రుతేః. ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః. ౫

ఆ.— ఉత్తరవాక్యస్యాపేక్షితమర్థమాహ (కష్టం ఖల్వితి) లౌకికమపి సత్యం చిరంజీవనధనవత్త్వం. సద్భావః - సాధుభావః [illegible] తదపి సర్వం బ్రహ్మవిదో భవతీతి స్తుత్యర్థముచ్యతే- పరమార్థతో బ్రహ్మరూపస్థితిస్తు ఫలమవశ్యం భవతీత్యర్థః. ఇతి ద్వితీయఖణ్డస్సమాప్తః. ౫

రం.— తాదృశబ్రహ్మజ్ఞానేఽత్వరాముత్పాదయతి (ఇహ చేదవేదీదితి) ఇహైవ జన్మని బ్రహ్మజ్ఞాతవాంశ్చేత్ -అథ- సమనన్తరమేవ అస్తి- సన్నేవ సత్యః. జ్ఞానాభావే ఆత్మన అసత్తా భవతి. *అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ । అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సన్తమేనం తతో విదురితి శ్రుత్యనురోధాదిదం ద్రష్టవ్యం. (భూతేషు భూతేషు విచిత్యేతి) భూతేషు భూతేషు - సర్వభూతస్థం పరమాత్మానం ప్రజ్ఞాశాలినస్స్వేతరసమస్తవిలక్షణత్వేన సిద్ధార్థ్య అస్మాల్లోకాదర్చిరాదిమార్గేణ పరమాత్మానం ప్రాప్యాముక్తా భవన్తీత్యర్థః. ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః ౫

హరిః ఓం॥ బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే తస్య హ బ్రహ్మణో విజయే దేవా అమహీయన్త
త ఐక్షన్తాస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమేతి॥ ౧

శం.— (బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే) *అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామిత్యాదిశ్రవణాత్ - యదస్తి - తద్విజ్ఞాతం ప్రమాణైః. యన్నాస్తి-తదవిజ్ఞాతం శశవిషాణకల్పమత్యన్తమేవాసద్దృష్టం. తథేదం బ్రహ్మాఽవిజ్ఞాతత్వాదసదేవేతి మన్దబుద్ధీనాం వ్యామోహో మా భూదితి తదర్థేయమాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే. తదేవ హి బ్రహ్మ సర్వప్రకారేణ ప్రశాస్తృ దేవానామపి పరో దేవః ఈశ్వరాణామపీశ్వరో దుర్విజ్ఞేయో దేవానాం

జయహేతురసురాణాం పరాజయహేతుః- తత్కథం నాసీత్యేతస్యార్థస్యానుకూలాని యుక్తతరాణీవ చాంసి దృశ్యన్తే. అథవా - బ్రహ్మ [illegible] బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్ [illegible] ప్రథమో దేవానాం శ్రేష్ఠత్వం జగ్ముః- తతోఽప్యతితరామిన్ద్ర ఇతి. అథవా- దుర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మేత్యేతత్ప్రదర్శ్యతే. [illegible] బ్రహ్మవిదితవన్తః - తథేన్ద్రో దేవానామీశ్వరోఽపి సన్నితి. వక్ష్యమాణోపనిషద్విధిపరం వా సర్వం. [illegible] యథా దేవానాం జయాద్యభిమానః తద్వదితి. [illegible] జిత్వా [illegible] [illegible] విజయో దేవానాం- అగ్న్యాదయో హి [illegible] ప్రాణినాం సర్వక్షేత్రగత [illegible] అగ్న్యాదిస్థ [illegible] అస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమా- [illegible] నాన్యత్ప్రత్యగాత్మభూతేశ్వరకృత ఇతి. ౧

ఞ.— [illegible] (బ్రహ్మేత్యాదినా) అస్మిన్ప్రశ్నే తాత్పర్యమాహ (వక్ష్యమాణేతి) [illegible] బ్రహ్మోపాసనం వక్ష్యతే. [illegible] వ్యతిరేక [illegible] స్వస్వవిధిదర్శనాత్. [illegible] తాత్పర్యం. [illegible] వర్ణాశ్రమాదిధర్మాః. [illegible] జగతస్స్థిత్యై - [illegible] ౧

రం.— ఆత్మనా విన్దతే వీర్యమిత్యుక్తార్థా ఆఖ్యాయికామాహ (బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే) [illegible] ప్రాప్త్యై జితవాన్. (తస్య హేతి) బ్రహ్మకర్తృకవిజయే సతి దేవాః పూజితా అభవన్. (తదీక్షన్తేతి) దేవాస్తం [illegible] ఏవ, అదసురాలసామర్థ్యాదికమపి అస్మదీయమేవే, త్యమన్యన్త.

తద్ధైషాం విజజ్ఞౌ తేభ్యో హ ప్రాదుర్బభూవ తన్న వ్యజానన్త కిమిదం యక్షమితి॥ ౨

శం.— ఏవం మిథ్యాభిమానేక్షణవతాం తద్ధ కిలైషాం మిథ్యేక్షణం విజజ్ఞౌ- విజ్ఞాతవద్బ్రహ్మ [illegible] దేవానాం చ మిథ్యాజ్ఞానముపలభ్య [illegible] అసురవన్మిథ్యాభిమానాత్పరాభవేయురితి [illegible] తేభ్యః- దేవేభ్యః. హ- కిలార్థాయ. ప్రాదుర్బభూవ- స్వయోగమాహాత్మ్య [illegible] ప్రాదుర్బభూవ. తత్- ప్రాదుర్భూతం బ్రహ్మ న వ్యజానన్త- నైవ విజ్ఞాతవన్తో దేవాః- కిమిదం యక్షం- [illegible]

ఆ.— [illegible] రజస్తమసాం [illegible] [illegible]

రం.— (తద్ధైషామితి) తాదృశం తేషామభిమానం పరమాత్మా జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తేభ్యో హేతి) తేషాం దేవానాం [illegible] యక్షరూపం ప్రాదుర్భూతం. (తన్నేతి) ఏతద్యక్షస్వరూపం కిమితి తే దేవాస్సమ్యగ్జ్ఞాతవన్తో న జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః.

తేఽగ్నిమబ్రువన్ జాతవేద ఏతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమితి తథేతి॥ ౩
తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీత్యగ్నిర్వా అహమస్మీత్యబ్రవీజ్జాతవేదా వా అహమస్మీతి॥ ౪

శం.— తే - తదజానన్తో దేవాస్సాన్తర్భయాస్తద్విజిజ్ఞాసవోఽగ్నిం- అగ్రగామినం జాతవేదసం సర్వజ్ఞకల్పమబ్రువన్ - [illegible] హే జాతవేదః ఏతత్- అస్మద్గోచరస్థం యక్షం విజానీహి - విశేషతో బుధ్యస్వ త్వం నస్తేజస్వీ [illegible] [illegible] తచ్చ [illegible] తత్సమీపే ఉప్రగల్భత్వాత్తూష్ణీం భూతం తద్యక్షమభ్యద్రవదగ్నిం ప్రత్యభాషత కోఽసీతి. ఏవం బ్రహ్మణా పృష్టః [illegible] అగ్నిర్వై- అగ్నిర్నామాహం ప్రసిద్ధో జాతవేదా ఇతి చ. నామద్వయేన ప్రసిద్ధతయాఽఽత్మానం శ్లాఘయన్నితి. ౩-౪
అత్ర అనన్తగిరీయం నాస్తి.

రం.— (తేఽగ్నిమితి) జాతవేద ఏతద్విజానీహి కిమేతద్యక్షమిత్యుక్తవన్తః. (తథేతి తదభ్యద్రవదితి) తథేతి సంయక్షసమీపం గతః తేన కోఽసీతి పృష్టః అగ్నిర్జాతవేదా ఇతి స్వస్య ప్రసిద్ధం నామద్వయముక్తవానిత్యర్థః. ౩-౪

తస్మింస్త్వయికింవీర్యమిత్యపీదగ్ంసర్వందహేయంయదిదంపృథివ్యామితి॥ ౫
తస్మైతృణంనిదధావేతద్దహేతితముపప్రేయాయసర్వజవేనతన్నశశాకదగ్ధుం
సతతఏవనివవృతేనైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమితి॥ ౬
అథవాయుమబ్రువన్వాయవేతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమితితథేతి॥ ౭
తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీతివాయుర్వాఅహమస్మీత్యబ్రవీన్మాతరిశ్వావాఅహమస్మీతి॥ ౮
తస్మింస్త్వయికింవీర్యమిత్యపీదగ్ంసర్వమాదదీయంయదిదంపృథివ్యామితి॥ ౯
తస్మైతృణంనిదధావేతదాదత్స్వేతితముపప్రేయాయసర్వజవేనతన్నశశాకాదాతుం
సతతఏవనివవృతేనైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమితి॥ ౧౦
అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమితితథేతితదభ్యద్రవత్తస్మాత్తిరోదధే॥ ౧౧
సతస్మిన్నేవాకాశేస్త్రియమాజగామబహుశోభమానాముమాంహైమవతీం
తాగ్ంహోవాచకిమేతద్యక్షమితి॥ ఇతితృతీయఃఖణ్డః. ౧౨

శం.— ఏవముక్తవన్తంబ్రహ్మోవాచ- తస్మిన్- ఏవంప్రసిద్ధగుణనామవతిత్వయికింవీర్యం- సామర్థ్యమితి. సోఽబ్రవీత్-ఇదంజగత్సర్వందహేయం- భస్మీకుర్యాంయదిదంస్థావరాదిపృథివ్యామితి. పృథివ్యామిత్యుపలక్షణార్థం- యతోఽన్తరిక్షస్థమపిదహ్యతఏవాగ్నినా. ౫
అత్ర అనన్తగిరీయంనాస్తి.

రం.— (తస్మింస్త్వయీతి) తవకస్సామర్థ్యమస్తీతియక్షేణపృష్టోఽగ్నిఃపృథివ్యాంస్థితసకలదాహసామర్థ్యమస్తీత్యుక్తవాన్. ౫

శం.— తస్మైఏవమభిమానవతేబ్రహ్మతృణంనిదధౌ- పురోఽగ్నేఃస్థాపితవద్బ్రహ్మ- ఏతత్తృణమాత్రంమమాగ్రతోదహ- నచేదసిదగ్ధుంసమర్థః-ముఞ్చదగ్ధృత్వాభిమానంసర్వత్రేతి. ఇత్యుక్తస్తత్తృణముపప్రేయాయ- తృణసమీపంగత్వాసర్వజవేన-సర్వోత్సాహకృతేనగత్వానశశాకనాశకత్తద్దగ్ధుం. సజాతవేదాస్తృణందగ్ధుమశక్తోవ్రీడితోహతప్రతిజ్ఞస్తతఏవ- యక్షాదేవతూష్ణీందేవాన్ప్రతినివవృతే- నివృత్తః ప్రతిగతవాన్. నైతదశకంవిజ్ఞాతుంవిశేషతోయదేతద్యక్షమితి. అత్రఅనన్తగిరీయంనాస్తి. ౬

రం.— (తస్మాఇతి) తస్మైదంతృణందహేతియక్షేణోక్తస్సర్వజవేనతత్సమీపంగతఃదగ్ధుమసమర్థోనివృత్తఇత్యర్థః. (ఉపప్రేయాయ) సమీపంగతఇత్యర్థః. నైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమిత్యేవందేవాన్ప్రత్యుక్తవానితిశేషః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— (అథవాయుమితి) అథ- అనన్తరంవాయుమబ్రువన్- హేవాయోఏతద్విజానీహిఇత్యాదిసమానార్థంపూర్వేణ. ౭
అత్ర అనన్తగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

శం.— వానాత్- గమనాద్గన్ధనాద్వావాయుః. మాతరి- అన్తరిక్షేశ్వయతీతిమాతరిశ్వా. ౮
అత్ర అనన్తగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

శం.— ఇదంసర్వమప్యాదదీయం- గృహ్ణీయాంయదిదంపృథివ్యామిత్యాదిసమానమేవ. ౯-౧౦
అత్ర అనన్తగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

శం.— (అథేన్ద్రమితి) అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహిఇత్యాదిపూర్వవత్. ఇన్ద్రఃపరమేశ్వరోమఘవాన్బలవత్త్వాత్తథేతితదభ్యద్రవత్. తస్మాదిన్ద్రాదాత్మసమీపగతాత్తద్బ్రహ్మతిరోదధే - తిరోభూతం. ఇన్ద్రస్యాభిమానోఽతితరాంనిరాకర్తవ్యఇత్యతఃసంవాదమాత్రమపినాదాద్బ్రహ్మేన్ద్రాయ. అత్ర అనన్తగిరీయంనాస్తి. ౧౧

రం.— (తస్మాత్తిరోదధే) తస్మాత్- మఘోనస్సన్నిధేః. ఏతస్యగర్వభఙ్గోమాభూదితితిరోహితమభవదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— తద్యక్షంయస్మిన్నాకాశే - ఆకాశప్రదేశేఆత్మానందర్శయిత్వాతిరోభూతం, మిన్ద్రశ్చబ్రహ్మణస్తిరోధానకాలే యస్మిన్నాకాశేఆసీత్, సః- ఇన్ద్రస్తస్మిన్నేవాకాశేతస్థౌ- కింతద్యక్షమితిధ్యాయన్ననివవృతేగ్న్యాదివత్. తస్యేన్ద్రస్యయక్షేభక్తింబుద్ధ్వావిద్యా ఉమారూపిణీప్రాదురభూత్స్త్రీరూపా. సఇన్ద్రస్తాముమాంబహుశోభమానాం - సర్వేషాంహిశోభమానానాంశోభమానతమాంవిద్యాం. తదాబహుశోభమానేతివిశేషణముపపన్నంభవతి. హైమవతీం- హేమకృతాభరణవతీమివబహుశోభమానామిత్యర్థః. అథవా- ఉమైవహిమవతోదుహితాహైమవతీ. నిత్యమేవసర్వజ్ఞేనఈశ్వరేణసావర్తతఇతిజ్ఞాతుంసమర్థేతికృత్వాతాముపజగామ. ఇన్ద్రస్తాంహ- ఉమాంకిలోవాచ- పప్రచ్ఛ- బ్రూహికిమేతద్దర్శయిత్వాతిరోభూతంయక్షమితి. ఇతితృతీయఃఖణ్డః.. ౧౨

హరిః ఓం॥ సా బ్రహ్మేతి హోవాచ బ్రహ్మణో వా ఏతద్విజయే మహీయధ్వమితి
తతో హైవ విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౧
తస్మాద్వా ఏతే దేవా అతితరామివాన్యాన్దేవాన్యదగ్నిర్వాయు
రిన్ద్రస్తే హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పృశుస్తే హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౨
తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరామివాన్యాన్దేవాన్స హ్యేనన్నేదిష్ఠం
పస్పర్శ స హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౩
తస్యైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదా ఇతీన్న్యమీమిషదా ఇత్యధిదైవతమ్॥ ౪

ఆ.— తృతీయఖణ్డభాష్యం స్పష్టం- అతో న వివృతమితి. ఇతి తృతీయః ఖణ్డః. ౧

రం.— (తస్మిన్నేవాకాశ ఇతి) తస్మిన్నేవ ప్రదేశే హిమవత్పుత్రీం బహుభిరాభరణైః శోభమానాం పార్వతీమిన్ద్రో నుగ్రహాయ ప్రాదుర్భూతాం దృష్ట్వా తత్సమీపమాగత్య ఇదం సర్వం జానాతీతి మన్యమానః కిమేతద్యక్షమితి పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ఇతి తృతీయః ఖణ్డః........................ ౧

శం.— సా బ్రహ్మేతి హోవాచ- హ- కిల. బ్రహ్మణః- ఈశ్వరస్యైవ విజయే. ఈశ్వరేణైవ జితా అసురాః- యూయం తత్ర నిమిత్తమాత్రం. తస్యైవ విజయే యూయం- మహీయధ్వం - మహిమానం ప్రాప్నుథ. ఏతదితి క్రియావిశేషణార్థం. మిథ్యాభిమానస్తు యుష్మాకమేవ మహిమేతి. తతః- తస్మాదుమావాక్యాద్ధైవ విదాంచకార బ్రహ్మేతీన్ద్రః. అవధారణాత్తతో హైవేతి న స్వాతన్త్ర్యేణ. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౧

రం.— (సా బ్రహ్మేతి హోవాచేతి) బ్రహ్మైవ యక్షరూపేణ యుష్మన్మోహశమనాయ ప్రాదుర్భూతం- అతో బ్రహ్మసంబన్ధి విజయే [illegible] మిత్యేవ పూజాం ప్రాప్నుత. అస్మాభిరేవ విజయః కృత ఇతి దురభిమానస్త్యక్తవ్య ఇత్యర్థః. (తతో హైవేతి) తదుపదేశాదేవ బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః. ౧

శం.— యస్మాదగ్నివాయ్విన్ద్రా ఏతే దేవా బ్రహ్మణః సంవాదదర్శనాదినా సమీపముపగతాః- తస్మాదైశ్వర్యగుణైరతితరామివ [illegible] దిమహాభాగైః ఇతరాన్దేవానతితరామతిశయేన శేరత ఇవైతే దేవాః. ఇవశబ్దోఽనర్థకోఽవధారణార్థో వా. యదగ్నిర్వాయురిన్ద్రః [illegible] దేతత్- బ్రహ్మ నేదిష్ఠం- అన్తికం. సమీపం. ప్రియతమం. పస్పృశుః- స్పృష్టవన్తో యథోక్తైర్బ్రహ్మణః సంవాదాదిప్రకారైః [illegible] హేతోరేతత్- బ్రహ్మ ప్రథమః- ప్రథమాః ప్రధానాః సన్త ఇత్యేతత్. విదాంచకార- విదాంచక్రురిత్యేతద్బ్రహ్మేతి. [illegible] న్ద్రవాక్యాదేవ విదాంచక్రుః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— (తస్మాద్వా ఇతి) తస్మాదేవ హేతోః- ఏత ఏవాగ్నివాయ్విన్ద్రా ఇతరాన్దేవానతిశేరత ఇవ. [illegible] ర్థః. యస్మాద్ధేతోః నేదిష్ఠం- సమీప ఏవ వర్తమానం తత్- బ్రహ్మ పస్పృశుః- దృష్టవన్తః. యతశ్చ హేతోః ప్రథమో విదాఞ్చకార ప్రథమం విదాఞ్చక్రు రిత్యర్థః.

శం.— తదిన్ద్రేణ హ్యుమావాక్యాత్ప్రథమం శ్రుతం బ్రహ్మేత్యతస్తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరాం - అతిశయేన శేరత ఇవాన్యాన్దేవాన్ స హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ- యస్మాత్స హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేత్యుక్తార్థం వాక్యం. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— అగ్నివాయ్విన్ద్రాణాం మధ్యే యస్మాదిన్ద్రః సన్నిహితం బ్రహ్మ దృష్టవాన్, సర్వేభ్యః పురస్తాత్ పార్వతీముఖాదిదం బ్రహ్మేతి [illegible] వా, న తస్సర్వాతిశాయీత్యర్థః.

శం.— తస్య- ప్రకృతస్య బ్రహ్మణ ఏష ఆదేశః- ఉపమోపదేశః. నిరుపమస్య బ్రహ్మణో యేనోపమానేనోపదేశః సోఽయమాదేశ [illegible] చ్యతే. కిం తత్. యదేతత్- ప్రసిద్ధం లోకే విద్యుతో వ్యద్యుతత్- విద్యోతనం కృతవదిత్యేతదనుపపన్నమితి విద్యుతో [illegible] ర్థః. విద్యుతో విద్యోతనమివేత్యర్థః. యథా సకృద్విద్యుతమితి శ్రుత్యన్తరే చ దర్శనాత్. విద్యుదివ హి సకృదాత్మానం దర్శయిత్వా [illegible] భ్యః. అథవా- విద్యుతస్తేజ ఇత్యధ్యాహార్యం. వ్యద్యుతత్- విద్యోతితవత్. ఆ- ఇవ. విద్యుతస్తేజ ఇవ సకృద్విద్యోతితవదిత్యభిప్రాయః. ఇతిశబ్ద ఆదేశ [illegible] నిర్దేశార్థః ఇత్యయమాదేశ ఇతి. ఇచ్ఛబ్దః సముచ్చయార్థః. అయం చాపరస్తస్యాదేశః. కోఽసౌ. న్యమీమిషత్- యథా చక్షుర్న్యమీమిషత్- [illegible] తవత్. స్వార్థే ణిచ్. ఉపమార్థ ఆకారః. చక్షుషో విషయం ప్రతి ప్రకాశతిరోభావ ఇవ చేత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- దేవతావిషయం బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనం. ౪

ఆ. విద్యుతః ప్రకాశాద్విద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం - బ్రహ్మణః స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్పరాధీనప్రకాశానుపపత్తేః. విద్యుత్సంబన్ధి ద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం - అన్యాశ్రయస్య విద్యోతనస్యాన్యకర్తృకత్వానుపపత్తేః. అతో యథా శ్రుతాసమ్భవాదన్యత్రాధ్యాహర్తవ్యమిత్య

అథాధ్యాత్మంయదేతద్గచ్ఛతీవచమనోనేనచైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణంసఙ్కల్పః॥ ౫
తద్ధతద్వనంనామతద్వనమిత్యుపాసితవ్యంసయఏతదేవంవేదాభిహైనంసర్వాణిభూతానిసంవాఞ్ఛన్తి॥ ౬
ఉపనిషదంభోబ్రూహీత్యుక్తాతఉపనిషద్బ్రాహ్మీంవావతఉపనిషదమబ్రూమేతి॥ ౭

ర్థః (ప్రతినిర్దేశార్థఇతి) పరామర్శార్థః. చక్షుషోనిమేషణం ద్రుతంభవతీతి ప్రసిద్ధం. తద్బ్రహ్మణిపి ప్రకాశిత్వం. సృష్ట్యాదౌ ప్రతిబన్ధాభావేన ద్రుతకారిత్వంధర్మః. అధిదైవతంయద్ధ్యేయం బ్రహ్మరూపం- తద్యథావిద్యుతః ప్రకాశోయుగపద్విశ్వవ్యాపకః- తథానిరతిశయజ్యోతీరూపం ద్రుతంసకలసృష్ట్యాదికారిపరమైశ్వర్యసంపన్నమిత్యుపమానోపదేశేనోక్తం. ౪

రం.— (తస్యైషఆదేశఇతి) తస్య - విజ్ఞాతస్యసద్యస్తిరోభూతస్య బ్రహ్మణః యఏషఆదేశః - వక్ష్యమాణఉపమానోపదేశఇత్యర్థః. (యదేతద్విద్యుతోవ్యద్యుతదాఇతి) యథావిద్యుతోవిద్యోతనంక్షణికం- తద్వదిత్యర్థః.ఆ ఇతిప్రసిద్ధౌ. ఉపమానాన్తరమాహ (ఇన్న్యమీమిషదా ఇతి) అత్రాపిఆఇత్యేతత్పూర్వవత్. ఇచ్ఛబ్దఉపమానాన్తరసముచ్చయార్థః. యథాన్యమీమిషత్ - యథానిమేషప్రకాశతిరోభావఃక్షణేన. ఏవం బ్రహ్మపితిరోభూతమిత్యర్థః. యథావిద్యుత స్తిరోహితాభవన్నిత్యర్థః. న్యమీమిషదితివచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (ఇత్యధిదైవతం) అనాత్మభూతాకాశాదిగతవిద్యుద్విషయం బ్రహ్మణఉపమానదర్శనముక్తమిత్యర్థః. ౪

శం.— అథ - అనన్తరమధ్యాత్మం - ప్రత్యగాత్మవిషయఆదేశఉచ్యతే. యదేతద్గచ్ఛతీవచమనః - ఏతత్ - బ్రహ్మఢౌకతఇవ - విషయీకరోతీవ. యథానేన - మనసాఏతత్ - బ్రహ్మోపస్మరతి - సమీపతఃస్మరతిసాధకోభీక్ష్ణం- భృశం. సఙ్కల్పశ్చమనసా బ్రహ్మవిషయః - మనఉపాధికత్వాద్ధిమనసస్సఙ్కల్పస్మృత్యాదిప్రత్యయైరభివ్యజ్యతే బ్రహ్మ-విషయీక్రియమాణఇవవాతః. సఏష బ్రహ్మణోఽధ్యాత్మమాదేశః. విద్యున్నిమేషణవదధిదైవతం ద్రుతం ప్రకాశనధర్మి, అధ్యాత్మంచమనః ప్రత్యయసమకాలాభివ్యక్తిధర్మి, త్యేషఆదేశః. ఏవమాదిశ్యమానంహి బ్రహ్మమన్దబుద్ధిగమ్యంభవతీతి బ్రహ్మణఆదేశోపదేశః- నహినిరుపాధికమేవ బ్రహ్మమన్దబుద్ధిభిరాకలయితుంశక్యం. ౫

అ.— అధునా ప్రత్యగాత్మతయా బ్రహ్మణోయథాభివ్యక్తిఃస్యాత్- తథోపదిశ్యతఇత్యాహ (అథానన్తరమితి) ఏతత్ప్రకృతజ్యోతీరూపం బ్రహ్మ ప్రతిమదీయంమనోగచ్ఛద్వర్తతఇతిచిన్తయేదిత్యుపదేశః. సఆధ్యాత్మికోఽభీక్ష్ణం-పౌనఃపున్యేనమమమనసస్సఙ్కల్పో బ్రహ్మవిషయఏవేతిధ్యాయతః ప్రత్యగ్భూత బ్రహ్మాభివ్యక్తిఃస్యాదిత్యాహ (మనఉపాధికత్వాద్ధీతి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యాహ (విద్యున్నిమేషణవదితి) ౫-౬

రం.— †(అథాధ్యాత్మమితి) అనన్తరందేహస్థోదృష్టాన్తఉచ్యతఇత్యర్థః. (యదేతదితి) ఏతత్- బ్రహ్మమనోగచ్ఛతీవ. బ్రహ్మవిషయకమనోగమనమివేత్యర్థః. యథామనసా బ్రహ్మవిషయీకరణంనచిరస్థాయి- ఏవమేవయఙ్షస్య బ్రహ్మణః ప్రకాశోపీత్యర్థః. మనసా బ్రహ్మవిషయీకరణంక్షణికమేవ - నచిరానువృత్తమిత్యేతదుపపాదయతి (నచైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణంసఙ్కల్పః) నహిమనోజనితసఙ్కల్పః - ధ్యానవిశేషః అభీక్ష్ణం-చిరంఏతత్- బ్రహ్మోపస్మరతి. నవిషయీకరోతీత్యర్థః. యథా బ్రహ్మణోమనసావిషయీకరణం నచిరానువృత్తం - ఏవంయక్షస్యప్రాదుర్భావోపినచిరానువృత్తః. అత్రదృష్టాన్తోక్తివ్యాజేన బ్రహ్మధ్యానానువృత్తిస్సుశకేతిదర్శితంభవతి. ౫

శం.— కించ- తత్- బ్రహ్మ- హ- కిలతద్వనంనామ. తస్యవనంతద్వనం. తస్య- ప్రాణిజాతస్యప్రత్యగాత్మభూతత్వాద్వననీయం- సంభజనీయం. అతస్తద్వనంనామప్రఖ్యాతం బ్రహ్మ. తద్వనమితియతః- తస్మాత్తద్వనమిత్యనేనైవగుణాభిధానేనోపాసితవ్యం- చిన్తనీయమితి. అనేననామ్నోపాసకస్యఫలమాహ- సయః- కశ్చిదేతత్ - యథోక్తం బ్రహ్మైవం-యథోక్తగుణంవేద- ఉపాస్తే. హ- ఏవముపాసకంసర్వాణిభూతాన్యభిసంవాఞ్ఛన్తి- ప్రార్థయన్తఏవయథా బ్రహ్మ. అత్రఅసఙ్గతిరీయంనాస్తి. ౬

రం.— (తద్ధతద్వనంనామేతి) ఏతావ్యశమహిమవిశిష్టం తత్- బ్రహ్మసర్వైరపిజన్తుభిర్వననీయత్వేన- ప్రార్థనీయత్వేనవననామకంభవతి. తస్మాత్తత్- బ్రహ్మవనమిత్యుపాసితవ్యమిత్యర్థః. వనత్వేనోపాసనస్యఫలమాహ (సయఏతదేవంవేదేతి) సర్వైరపిప్రార్థనీయోభవతీత్యర్థః ౬

శం.— ఏవమనుశిష్టఃశిష్యఃఆచార్యమువాచ- ఉపనిషదం- రహస్యంయచ్చిన్త్యం- భో- భగవన్ బ్రూహీతి. ఏవముక్తవతిశిష్యేఆహ ఆచార్యః- ఉక్తా-అభిహితాతే- తవోపనిషత్. కాపునస్సేత్యాహ- బ్రాహ్మీం- బ్రహ్మణః- పరమాత్మనఇయం-తాం. పరమాత్మవిషయత్వాదతీతవిజ్ఞానస్య. వావ- ఏవ. తేఉపనిషదమబ్రూమేతి. ఉక్తమేవపరమాత్మవిద్యాముపనిషదమబ్రూమేత్యవధారయత్యుత్తరార్థం. పరమాత్మవిషయాముపనిషదం శ్రుతవతఃఉపనిషదంభోబ్రూహీతిపృచ్ఛతఃశిష్యస్యకోఽభిప్రాయః. యదితావచ్ఛ్రుతస్యార్థస్యప్రశ్నఃకృతః-తతఃపిష్టపేషణవత్పునరుక్తోఽనర్థకః ప్రశ్నఃస్యాత్. అథసావశేషోక్తోపనిషత్స్యాత్- తతస్తస్యాఃఫలవచనేనోపసంహారోనయుక్తః *ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతాభవన్తీతి. తస్మాదుక్తోపని

† మనోనచైతదితిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తస్యైతపోదమఃకర్మేతిప్రతిష్ఠావేదాస్సర్వాఙ్గానిసత్యమాయతనం॥ ౮

షచ్ఛేషవిషయోఽపి ప్రశ్నోఽనుపపన్న ఏవ-అనవశేషితత్వాత్. కస్తర్హ్యభిప్రాయః ప్రష్టురితి. ఉచ్యతే- కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారిసాధనాన్తరాపేక్షా- అథనిరపేక్షైవ. సాపేక్షా చేత్- అపేక్షితవిషయాముపనిషదం బ్రూహి. అథనిరపేక్షా చేత్ - అవధారయ పిప్పలాదవన్నాతః పరమస్తీత్యేవమభిప్రాయః. ఏతదుపపన్నమాచార్యస్యావధారణవచనముక్తా త ఉపనిషదితి. నను నావధారణమిదం - యతోఽన్యద్వక్తవ్యమిత్యాహ తస్యై తపోదమ ఇత్యాది. సత్యం - వక్తవ్యముచ్యత ఆచార్యేణ. నతూక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారిసాధనాన్తరాభిప్రాయేణ వా. కింతు బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపాయాభిప్రాయేణ- వేదైస్తదఙ్గైశ్చ సహపాఠేన సమీకరణాత్తపః ప్రభృతీనాం. నహి వేదానాం శిక్షాద్యఙ్గానాం చ సాక్షాద్బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వా. సహపఠితానామపి యథాయోగ్యం విభజ్య వినియోగః స్యాదితి చేత్. యథా సూక్తవాకానుమన్త్రణమన్త్రాణాం యథాదైవతం విభాగః - తథా తపోదమకర్మసత్యాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వేతి కల్ప్యతే. వేదానాం తదఙ్గానాం చార్థప్రకాశకత్వేన కర్మాత్మజ్ఞానోపాయత్వమిత్యేవం న్యాయ్యం విభాగో యుజ్యతే- అర్థసంబన్ధోపపత్తిసామర్థ్యాదితి చేత్. న- అయుక్తేః. నహ్యయం విభాగో ఘటనాం ప్రాఞ్చతి- నహి సర్వక్రియాకారకఫలభేదబుద్ధితిరస్కారిణ్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః శేషాపేక్షా - సహకారిసాధనసంబన్ధో వా యుజ్యతే. సర్వవిషయవ్యావృత్తప్రత్యగాత్మవిషయనిష్ఠత్వాచ్చ బ్రహ్మవిద్యాయాః, తత్ఫలస్య చ నిశ్శ్రేయసస్య. మోక్షమిచ్ఛన్సదా కర్మ త్యజేదేవ ససాధనం। త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదం. తస్మాత్కర్మణాం సహకారిత్వం, కర్మశేషాపేక్షా వా న జ్ఞానస్య, ఉపపద్యతే. తతోఽసదేవ సూక్తవాకానుమన్త్రణవద్యథాయోగం విభాగ ఇతి. తస్మాదవధారణార్థతైవ ప్రశ్నప్రతివచనస్యోపపద్యతే- ఏతావత్యేవేయముపనిషదుక్తాన్యనిరపేక్షాఽమృతత్వాయ. ౭

ఆ.—— సగుణబ్రహ్మోపాసనమైశ్వర్యఫలకముక్తం - తత్ర విరక్త ఉత్తమాధికారీ పరమరహస్యం పృచ్ఛతీత్యాహ (ఏవమనుశిష్ట ఇతి) పరమరహస్యం- శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తమేవ. (ఉత్తరార్థమితి) ఉత్తరగ్రన్థేన విద్యాప్రాప్త్యుపాయవిధానార్థముక్తవిద్యానిరపేక్షైవేత్యవధారయతి. అవధారణార్థం ప్రతివచనస్య చోద్యముఖేన స్ఫుటయతి (పరమాత్మవిషయామిత్యాదినా) కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయాఽన్యదపేక్ష్యతే. శేషశబ్దేన ఫలోపకార్యఙ్గం వివక్షితం. సహకారిశబ్దేనానుపసర్జనమపి సముచ్చయార్థం వివక్షితం. ఏవం శిష్యాభిప్రాయముపవర్ణ్య సమాధానమాహ (ఏతదుపపన్నమితి) వేదవేదాఙ్గైః విద్యాఙ్గత్వహీనైస్సహపాఠాత్తపః ప్రభృతీనాం విద్యాఙ్గత్వం నాస్తీత్యుక్తం. తత్ర యోగ్యతావశేన శేషశేషిభావః-సహపాఠస్త్వకించిత్కర ఇతి శఙ్కతే (సహపఠితానామపీతి) * అగ్నిరిదం హవిరజుషతావీవృధత మహో జ్యాయోఽకృత అగ్నీషోమావిదం హవిరజుషేతామవీవృధేతాం మహో జ్యాయోఽక్రాతామిత్యాదినైవ సూక్తవాకేన సర్వత్యాగసమాప్తౌ దేవతానుమన్త్రణం క్రియతే. తత్ర యద్యప్యస్మిన్సూక్తవాకే బహ్వ్యో దేవతాః పఠ్యన్తే-తథాపి యస్మిన్యాగే యా దేవతా హుతా-తస్యా ఏవ విసర్జనే యోగ్యతావశాదస్య సూక్తవాకస్య యథా వినియోగః-తథా తపః ప్రభృతీనామేవ విద్యాశేషత్వేన వినియోగో భవిష్యతీత్యర్థః. భవేత్సూక్తవాకస్య వినియోగో యోగ్యతాసంభవాత్ -నకర్మణాం విద్యావిరుద్ధత్వేన యోగ్యతా-అయోగ్యత్వాదిత్యాహ (నాయుక్తేరితి) విద్యాయా విషయపర్యాలోచనయా ఫలపర్యాలోచనయా చ నాస్తి తత్త్వతస్సంబన్ధయోగ్యతా-ప్రత్యుత కర్మణామనుపయోగాత్కర్మణాం త్యాగ ఏవ ముముక్షూణాం కర్తవ్య ఇత్యాహ (సర్వవిషయేతి) సర్వేభ్య ఉత్పాద్యాదిభ్యః కర్మగోచరేభ్యో వ్యావృత్తోయః ప్రత్యగాత్మా-స ఏవ బ్రహ్మరూపేణ విద్యాయా వ్యావర్తకః- విషయః. తన్నిష్ఠత్వాద్విద్యాయా, స్తత్ఫలస్య చ కర్మనైరపేక్ష్యాదిత్యర్థః ౭

రం.—— ఏవమాత్మనా విన్దతే వీర్యమిత్యర్థసిద్ధే సతి వీర్యావాప్తిహేతుభూతభగవదనుగ్రహసాధనప్రతిపాదికాం ఉపనిషదం భో బ్రూహీతి శిష్యేణోక్తే ఇతర ఆహ (ఉక్తా త ఇతి) బ్రహ్మప్రతిపాదికాం ప్రధానోపనిషదమవోచామ. అతః ప్రధానోపనిషదుక్తైవ - సాధనప్రతిపాదికాం చోపనిషదం వక్ష్యామి- యది శుశ్రూషస ఇతి భావః. ౭

శం.—— యామిమాం బ్రాహ్మీముపనిషదం తవాగ్రే బ్రూమ ఇతి - తస్యై-ఏతస్యా ఉక్తాయా ఉపనిషదః ప్రాప్త్యుపాయభూతాని తపఆదీని. తపః- కాయేన్ద్రియమనసాం సమాధానం. దమః-ఉపశమః. కర్మ- అగ్నిహోత్రాది. ఏతైర్హి సంస్కృతస్య సత్త్వశుద్ధిద్వారా తత్త్వజ్ఞానోత్పత్తిర్దృష్టా - అమృదితకల్మషస్యోక్తేఽపి బ్రహ్మణ్యప్రతిపత్తిర్విపరీతప్రతిపత్తిశ్చ - యథేన్ద్రవిరోచనప్రభృతీనాం. తస్మాదిహ వా అతీతేషు వా బహుషు జన్మాన్తరేషు తపఆదిభిః కృతసత్త్వశుద్ధేర్జ్ఞానం సముత్పద్యతే. యథా శ్రుతం * యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురౌ । తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మన ఇతి మన్త్రవర్ణాత్, * జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణ ఇతి స్మృతేః,. ఇతిశబ్ద ఉపలక్షణత్వప్రదర్శనార్థః. ఇత్యేవమాద్యన్యదపి జ్ఞానోత్పత్తేరుపకారకం * అమానిత్వమదమ్భిత్వమిత్యాద్యుపదర్శితం భవతి. ప్రతిష్ఠా- పాదౌ. పాదావివాస్యాః- తేషు హి సత్సు ప్రతితిష్ఠతి బ్రహ్మవిద్యా ప్రవర్తతే- పద్భ్యామివ పురుషః. వేదాశ్చత్వారః. సర్వాణి చాఙ్గాని శిక్షాదీని. షట్కర్మజ్ఞానప్రకాశకత్వాద్వేదానాం తద్రక్షణార్థత్వాదఙ్గానాం ప్రతిష్ఠాత్వం. అథవా- ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదరూపకల్పనార్థత్వాద్వేదాస్త్వితరాణి సర్వాఙ్గాని - శిరఆదీని. అస్మిన్పక్షే శిక్షాదీనాం వేదగ్రహణేనైవ గ్రహణం కృతం ప్రత్యేతవ్యం- అఙ్గిని హి గృహీతేఽఙ్గాని గృహీతాన్యేవ భవన్తి-తదాయత్తత్వాదఙ్గానాం. (సత్యమాయతనం) యత్ర తిష్ఠత్యుపనిషత్-తదాయతనం సత్యమితి- అమాయితా. అకౌటిల్యం వాఙ్మనఃకాయానాం. తేషు హ్యాశ్రయతి విద్యా-యే అమాయినః సాధవః. నాసురప్రకృతిషు మాయావిషు-* న యేషు జిహ్మమనృతం న మాయా చేతి శ్రుతేః. తస్మాత్సత్యమాయతనమితి కల్ప్యతే. తపఆదిష్వేవ ప్రతిష్ఠాత్వేన ప్రా

యో వా ఏతామేవం వేదాపహత్య పాప్మానమనన్తే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి॥ ౯

ఇతి చతుర్థః ఖణ్డః.

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి సామవేదీయతలవకారోపనిషత్సమాప్తా.

స్తస్య సత్యస్య పునరాయతనత్వేన గ్రహణం సాధనాతిశయత్వజ్ఞాపనార్థం. * అశ్వమేధసహస్రంచ సత్యంచ తులయా ధృతం। అశ్వమేధసహస్రాద్ధి సత్యమేకం విశిష్యత ఇతి స్మృతేః. ౮

ఆ.— తచ్ఛబ్దాపేక్షితం యచ్ఛబ్దం పూరయతి (యామిమామితి) ప్రాప్తాం సగుణవిషయాం నిర్గుణ బ్రహ్మాత్మవిషయాం చేత్యర్థః. (పాదరూపకల్పనేతి) ప్రసిద్ధపాదసామాన్యస్య కల్పితత్వాదితరై రప్యఙ్గైః కల్పనా రూపైర్భవితవ్యమిత్యర్థః. తస్యై తపో దమః కర్మేతీత్యత్రేతిశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వాత్సత్యమపి సంగృహీతవ్యం- కథం పృథగుచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తప ఆదిష్వేవేతి) ౮

రం.— (తస్యై తపో దమః కర్మేతి ప్రతిష్ఠా) తస్యై- ఉక్తాయై ఉపనిషదే సాధనభూతాని- కాయశోషణలక్షణం తపః, ఇన్ద్రియనిగ్రహరూప ఉపశమః, అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం కర్మ, చ ఉపనిషచ్ఛబ్దితాయా బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రతిష్ఠా - దార్ఢ్యహేతుః. (వేదాస్సర్వాఙ్గాని సత్యమాయతనం) షడఙ్గసహితాశ్చ వేదాస్సత్యవచనంచ బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తికారణమిత్యర్థః. ౮

శం.— యో వై ఏతాం- బ్రహ్మవిద్యాం * కేనేషితమిత్యాదినా యథోక్తామేవం మహాభాగాం * బ్రహ్మహ దేవేభ్య ఇత్యాదిస్తుతాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం వేద *అమృతత్వం హి విన్దత ఇత్యుక్తమపి బ్రహ్మవిద్యాఫలముపసంహరతి-అపహత్య పాప్మానం-అవిద్యాకామకర్మలక్షణం సంసారబీజం విధూయానన్తే- అపర్యన్తే. స్వర్గే లోకే- సుఖాత్మకే బ్రహ్మణీత్యేతత్. అనన్త ఇతి విశేషణాన్న త్రివిష్టపే. అనన్తశబ్ద ఔపచారికోఽపి స్యాదిత్యత ఆహ (జ్యేయ ఇతి) జ్యేయే- జ్యాయసి. సర్వమహత్తరే స్వాత్మని. ముఖ్యమేవ ప్రతితిష్ఠతి న పునస్సంసారమాపద్యత ఇత్యభిప్రాయః. ఇతి చతుర్థః ఖణ్డః.... ౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ తలవకారోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణమ్.

ఆ.— సగుణవిద్యాయాః క్రమముక్త్యర్థత్వాత్ క్రమేణ ప్రాప్యం యత్కైవల్యం నిర్గుణవిద్యాఫలం- తత్పూర్వోక్తమిహోపసంహ్రియత ఇత్యాహ (యో వా ఏతామిత్యాదినా) ఇతి చతుర్థః ఖణ్డః.. ౯

యోఽసౌ సర్వేశ్వరో విష్ణుః సర్వాత్మా సర్వదర్శనః। శుద్ధో బోధామ్బుధిస్సోఽహం త్వోహం నిత్యాత్మకః ప్రభుః॥

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతం శాఙ్కరతలవకారోపనిషద్భాష్య టిప్పణం సమాప్తమ్.

రం.— (యో వా ఏతామేవం వేదేతి) ఏతాం - బ్రహ్మవిద్యాముక్తవిధప్రతిష్ఠాయతనోపేతాం యో వేద స సర్వాణి పాపాని విధూయ కాలపరిచ్ఛేదశూన్యే జ్యేయే- జ్యాయసి- జ్యేష్ఠే- సర్వోత్తరే స్వర్గలోకే - వైకుణ్ఠలోకే ప్రతిష్ఠితో భవతీత్యర్థః. అనన్తజ్యేయపదసమభివ్యాహారాత్స్వర్గలోకశబ్దో భగవల్లోకపరః. ఇతి చతుర్థః ఖణ్డః. ౯

కేనోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీమాయయా కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

కఠోపనిషత్.

ప్రథమవల్లీ.

అవతారికా.

శం. —— ఓం నమో భగవతే వైవస్వతాయ మృత్యవే బ్రహ్మవిద్యాచార్యాయ నచికేతసే చ. అథ కాఠకోపనిషద్వల్లీనాం సుఖార్థప్రబోధనార్థమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే. సదేర్ధాతోర్విశరణగత్యవసాదనార్థస్యోపనిపూర్వస్య క్విప్ప్రత్యయాన్తస్య రూపముపనిషదితి. ఉపనిషచ్ఛబ్దేన చ వ్యాచిఖ్యాసితగ్రన్థప్రతిపాద్యవేద్యవస్తువిషయా విద్యోచ్యతే. కేన పునరర్థయోగేనోపనిషచ్ఛబ్దేన విద్యోచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - యే ముముక్షవో దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణాః సన్త ఉపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యాం వక్ష్యమాణలక్షణాం విద్యాముపసద్యోపగమ్య తన్నిష్ఠతయా నిశ్చయేన శీలయన్తి - తేషామవిద్యాదేః సంసారబీజస్య విశరణాద్ధింసనాద్వినాశనాదిత్యనేనార్థయోగేన విద్యోపనిషదిత్యుచ్యతే. తథా చ వక్ష్యతి *నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత ఇతి. పూర్వోక్తవిశేషణాన్వా ముముక్షూన్వా పరం బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మగమయితృత్వేన యోగాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్. తథా చ వక్ష్యతి *బ్రహ్మప్రాప్తో విరజోఽభూద్విమృత్యురితి. లోకాదిర్బ్రహ్మజజ్ఞో యోఽగ్నిస్తద్విషయాయా విద్యాయా ద్వితీయేన వరేణ ప్రార్థ్యమానాయాః స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిహేతుత్వేన గర్భవాసజన్మజరాద్యుపద్రవబృన్దస్య లోకాన్తరే పౌనఃపున్యేన ప్రవృత్తస్యావసాదయితృత్వేన శైథిల్యాపాదనేన ధాత్వర్థయోగాదగ్నివిద్యాప్యుపనిషదిత్యుచ్యతే. తథా చ వక్ష్యతి *స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఇత్యాది. నను చోపనిషచ్ఛబ్దేనాధ్యేతారో గ్రన్థమప్యభిలపన్తి - ఉపనిషదమధీమహేఽధ్యాపయామ ఇతి చ. ఏవం నైష దోషః - అవిద్యాదిసంసారహేతువిశరణాదేః సదిధాత్వర్థస్య గ్రన్థమాత్రేఽసమ్భవాత్, విద్యాయాం చ సమ్భవాత్. గ్రన్థస్యాపి తాదర్థ్యేన తచ్ఛబ్దత్వోపపత్తేః - *ఆయుర్వై ఘృతమిత్యాదివత్. తస్మాద్విద్యాయాం ముఖ్యయా వృత్త్యోపనిషచ్ఛబ్దో వర్తతే - గ్రన్థే తు భక్త్యేతి. ఏవముపనిషన్నిర్వచనేనైవ విశిష్టోఽధికారీ విద్యాయా ఉక్తః. విషయశ్చ విశిష్ట ఉక్తో విద్యాయాః పరం బ్రహ్మ ప్రత్యగాత్మభూతం. ప్రయోజనం చాస్యా ఉపనిషద ఆత్యన్తికీ సంసారనివృత్తిర్బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణా. సమ్బన్ధశ్చైవంభూతప్రయోజనేనోక్తః. అతో యథోక్తాధికారివిషయప్రయోజనసమ్బన్ధాయా విద్యాయాః కరతలన్యస్తామలకవత్ప్రకాశకత్వేన విశిష్టాధికారివిషయప్రయోజనసమ్బన్ధా ఏతా వల్ల్యో భవన్తీత్యతస్తా యథాప్రతిభానం వ్యాచక్ష్మహే.

ఆ. —— ధర్మాధర్మాద్యసంస్పృష్టం కార్యకారణవర్జితం। కాలాదిభిరవిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ యత్తన్నమామ్యహమ్॥

యస్మాత్తత్త్వం ప్రత్యక్పరమాత్మస్వరూపం యథావదధికారం యామ్యోపదేశేన గమనో ఉక్తత్ర్య బ్రహ్మాత్మతానుభవబలేన భాసయామాస తాని ... దోషైరలిప్తస్వభావ ఆచార్యోఽసి ప్రసాదేన పరబ్రహ్మైక్యవిద్యాముపదిదేశ, యస్మై చోపదిదేశ, తాభ్యాం నమస్కుర్వన్నాచార్యభక్త్యా ప్రారిప్సితం పర్యయతి (నమో భగవత ఇతి వైవస్వతాయేతి) అథశబ్దోఽమఙ్గళార్థః. నచికేతసం ప్రతి జానీహి (కాఠకేతి) నను చోపనిషదో వృత్తిర్వ్యాఖ్యానం ... ప్రాణినాం కామకలుషితచేతసామపి సకృచ్ఛ్రవణాత్పరిశుద్ధత్వాదిశిష్టస్యాతికారణ్యాదుర్నిరూపత్వాత్ ... తస్య చ సత్యస్య ... ఉపనిషన్నిర్వచనేనోపనిషజ్జన్యవిద్యాయా నివృత్తిప్రయోజనత్వాత్, జీవస్య చాసంసారిబ్రహ్మాత్మతాయాః ప్రతిపాదయితుమశక్యత్వేన నిర్విషయత్వాత్, ... అపనిషద్వ్యుత్పాదనేన విద్యాయా విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వప్రదర్శనేన తజ్జనకస్య గ్రన్థస్యాపి విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వేన వ్యాఖ్యేయత్వం దర్శయితుం ప్రథమముపనిషచ్ఛబ్దస్వరూపం నిర్వక్తి తావదాహ (ఉపనిపూర్వస్యేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దస్య *ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ ... (ఉపనిషచ్ఛబ్దేనేతి) క్లిష్టావయవశక్త్యైవ ప్రయోగసంభవే సముదాయశక్తిరుపనిషచ్ఛబ్దస్య న కల్పనీయేత్యాహ (కేన పునరితి) *షద్లృ విశరణగత్యవసాదనేష్వితి ధాతోర్విశరణమర్థమాదాయ యోగవృత్తిమాహ (ఉచ్యత ఇతి) విషయే ముముక్షుత్వాదిరూపదర్శనాద్విరక్తాః కేచన ముముక్షవః ప్రసిద్ధాః - న సర్వ ఇత్యాభిప్రాయేణ కామకా ఏవేతి యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధిద్యోతకేన కథయతి. ఆనుశ్రవికాః - శబ్దప్రతిపన్నాః స్వర్గభోగాదయః. (ఉపసద్యేతి) ఆచార్యోపదేశాల్లబ్ధ్వా యావత్సాక్షాత్కారం శీలయన్తి - సంసార్యసంసారైక్యాసంభావనాదినిరస్యేత్యర్థః. గత్యర్థః పూర్వోక్త ఇతి అగ్నివిద్యాయామవసాదనమాదాయోపనిషచ్ఛబ్దస్య వృత్తిమాహ (లోకాదీతి) భూరాదిలోకానామాదిః ప్రథమజో బ్రహ్మణో జాతో బ్రహ్మజః. సవిజానాతీతి జ్ఞః (గ్రన్థేతు భాక్తేతి) ఉపచారేణోపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇత్యర్థః. ఉపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనే

హరిః ఓం॥ ఉశన్‌హవై వాజశ్రవసః సర్వవేదసందదౌ। తస్యహనచికేతా నామపుత్ర ఆస॥ ౧
తగ్ంహకుమారగ్ంసన్తందక్షిణాసునీయమానాసుశ్రద్ధావివేశసోఽమన్యత॥ ౨
పీతోదకాజగ్ధతృణాదుగ్ధదోహానిరిన్ద్రియాః। అనన్దానామతేలోకాస్తాన్‌సగచ్ఛతితాదదత్॥ 3

ససిద్ధముక్తమాహ (ఏవమిత్యాదినా) (ఆత్యన్తికీతి) నిదానసివృత్త్యానివృత్తిర్వివక్షితా. నిదానంచాన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రన్యాయేభ్యః సంసారస్యాత్మైకత్వానిద్యా. సాచసకర్మణావినివర్తతే. అతోవిద్యాయాః ప్రయోజనేనసాధ్యసాధనభావలక్షణస్సంబన్ధఇత్యర్థః. ....

శం.— తత్రాఖ్యాయికావిద్యాస్తుత్యర్థా- ఉశన్- కామయమానః. హవై ఇతివృత్తార్థస్మరణార్థౌనిపాతౌ. వాజం- అన్నం. తద్దానాదినిమిత్తంశ్రవోయస్య- సవాజశ్రవాః. రూఢితోవా. తస్యాపత్యంవాజశ్రవసః కిలవిశ్వజితాసర్వమేధేనేజేతత్ఫలంకామయమానః. సచైతస్మిన్‌క్రతౌసర్వవేదసం- సర్వస్వంధనంతదౌ- దత్తవాన్. తస్య- యజమానస్యహనచికేతానామపుత్రఃకిలాస- బభూవ. ౧

ఆ.— *వశకాన్త్యావిత్యస్యశతృప్రత్యయరూపముశన్నితి. శ్రవః- కీర్తిః. సర్వమేధేన-సర్వస్వదక్షిణేన. ఈజే-యజనంకృతవానిత్యర్థః. ౧

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥
వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। వ్యాఖ్యాస్యేవిదుషాంప్రీత్యైకఠవల్లీంయథామతి॥

రం.— (ఉశన్హవైవాజశ్రవసఇతి) ఉశన్ - కామయమానః. *వశకాన్తావిత్యస్మాచ్ఛతరి *గ్రహిజ్యేత్యాదినా సంప్రసారణం. హవై ఇతివృత్తార్థస్మరణార్థౌనిపాతౌ. ఫలమితిశేషః. వాజశ్రవసః- వాజేన- అన్నేనదానాదికర్మభూతేనశ్రవః- కీర్తిర్యస్య- సవాజశ్రవాః. తస్యాపత్యంవాజశ్రవసః. రూఢిర్వావాజశ్రవసఇతి. సకిలఋషిర్విశ్వజితాసర్వస్వదక్షిణేనయజమానఃతస్మిన్క్రతౌసర్వవేదసం- సర్వస్వందత్తవానిత్యర్థః. ఉశన్నిత్యనేనకర్మణఃకామ్యత్వాద్దక్షిణాసాద్గుణ్యమావశ్యకమితిసూచ్యతే. ఆస- బభూవ. ఛన్దస్యుభయథేతిలిటస్సార్వధాతుకత్వాత్ *స్వస్తయోతార్క్ష్యమిత్యాదివదసైర్భూభావాభావః. ౧

శం.— తంహ- నచికేతసంకుమారం- ప్రథమవయసంసన్తమప్రాప్తప్రజననశక్తింబాలమేవశ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిఃపితుర్హితకామప్రయుక్తాఆవివేశ- ప్రవిష్టవతీ. కస్మిన్కాలఇత్యాహ - ఋత్విగ్భ్యఃసదస్యేభ్యశ్చదక్షిణాసునీయమానాసు - విభాగేనోపనీయమానాసుదక్షిణార్థాసుగోషు. సఆవిష్టశ్రద్ధోనచికేతాఅమన్యత. ౨

ఆ.— (సదస్యేభ్యశ్చేతి) సదసి- యజ్ఞసభాయాంయేఽన్యేమిలితాఃబ్రాహ్మణాః- తేభ్యశ్చ. ౨

రం.— (తంహకుమారంసన్తమితి) తం - నచికేతసంకుమారంసన్తం- బాలమేవసన్తం ఋత్విగ్భ్యోదక్షిణాసుగోషునీయమానాసుసతీషుశ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిఃపితుర్హితకామప్రయుక్తా ఆవివేశ- ఆవిష్టవతీ. యద్యపియద్దాసతికరంద్రవ్యం- తద్దక్షిణేత్యుచ్యతే. ఏకాచాసౌ ప్రధానతిరోహితరుపాధికోదక్షిణాశబ్దఏకవచనాన్తతామేవలభతే. అతఏవభూనామకైకాహక్రతౌ *తస్యయోనవదక్షిణేత్యత్రకృత్స్నస్యగవాశ్వాదేః ప్రకృతస్యదాక్షిణ్యస్యనివృత్తిరితి *తస్యధేనురితిగవామితిదాశమికాధికరణేస్థితం. తథాపిదక్షిణాశబ్దోఽయంభూతివచనః- సచతర్మ్యాపేడయాపిప్రవర్తతే- అస్మిన్కర్మణీయంభూతిరితి. కర్తురపేక్షయాపిప్రవర్తతే - అస్మిన్కర్మణ్యస్యపురుషస్యేయంభూతిరితి. తతశ్చఋత్విగ్బహుత్వాపేక్షయాదక్షిణాబహుత్వసమ్భవాద్దక్షిణాస్వితిబహువచనముపపద్యతే. అతఏవ *ఋతపేయఔదుమ్బరస్సోమచమసోదక్షిణాసప్రియాయసగోత్రాయ బ్రహ్మణేదేయఇత్యత్రవాక్యతాపక్షేబ్రహ్మభాగమాత్రేపిదక్షిణాశబ్దస్యావయవలక్షణామన్తరేణముఖ్యత్వోపపత్తేస్తన్మాత్రబాధఇత్యుక్తందశమేయదిబ్రహ్మణస్తద్దానంతద్వికారస్స్యాదిత్యధికరణే. తతశ్చక్రత్వపేక్షయాదక్షిణైక్యేపిఋత్విగపేక్షయాదక్షిణాభేదసమ్భవాద్దక్షిణాస్వితిబహువచనస్యనానుపపత్తిరితిద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— కథమితి. ఉచ్యతే (పీతోదకాఇత్యాదినా) దక్షిణార్థాగావోవిశేష్యన్తే- పీతముదకంయాభిస్తాఃపీతోదకాః. జగ్ధం - భక్షితంతృణంయాభిస్తాఃజగ్ధతృణాః. దుగ్ధోదోహః - క్షీరాఖ్యోయాసాంతాఃదుగ్ధదోహాః. నిరిన్ద్రియాః - అప్రజననసమర్థాః. జీర్ణానిష్ఫలాగావఇత్యర్థః. తాః- ఏవంభూతాగాఃఋత్విగ్భ్యోదక్షిణాబుద్ధ్యాదదత్- ప్రయచ్ఛన్. అనన్దాః-అనానన్దాః. అసుఖానామేత్యేతత్. యేతేలోకాః-తాన్‌సయజమానోగచ్ఛతితాదదత్. 3

ఆ.— పీతముదకంప్రాగేవ- నోత్తరకాలంపానశక్తిరప్యస్తీత్యర్థః. 3-౪

రం.— శ్రద్ధాప్రకారమేవదర్శయతి (పీతోదకాఇతి) పీతముదకంయాభిస్తాఃపీతోదకాః. జగ్ధం- భక్షితంతృణంయాభిస్తాఃజగ్ధతృణాః. దుగ్ధోదోహః- క్షీరాఖ్యోయాభిస్తాఃదుగ్ధదోహాః. నిరిన్ద్రియాః- అప్రజననసమర్థాః. జీర్ణానిష్ఫలాఇతియావత్. యాఏవంభూతాగావః-

స హోవాచ పితరం తత కస్మై మాం దాస్యసీతి। ద్వితీయం తృతీయం తꣳ హోవాచ మృత్యవే త్వా దదామీతి॥ ౪
బహూనామేమి ప్రథమో బహూనామేమి మధ్యమః। కిꣳ స్విద్యమస్య కర్తవ్యం యన్మయాఽద్య కరిష్యతి॥ ౫
అనుపశ్య యథా పూర్వే ప్రతిపశ్య తథాపరే। సస్యమివ మర్త్యః పచ్యతే సస్యమివాజాయతే పునః॥ ౬
వైశ్వానరః ప్రవిశత్యతిథిర్బ్రాహ్మణో గృహాన్। తస్యైతాꣳ శాన్తిం కుర్వన్తి హర వైవస్వతోదకమ్॥ ౭

తాః బుద్ధ్వైగో భ్యోదక్షిణాబుద్ధ్యాదదత్- ప్రయచ్ఛన్. అనన్దాః- అసుఖాఃతే - శాస్త్రసిద్ధాలోకాస్సన్తినామ- ఖలు. తాన్ సయజమానోగచ్ఛతి. ఏవమస్యతేత్యర్థః ౩

శం.— తదిదం క్రత్వసమ్పత్తినిమిత్తం పితురనిష్టం ఫలం మయాపుత్రేణ సతా నివారణీయమాత్మప్రదానేనాపి క్రతుసమ్పత్తిం కృత్వేత్యేవం మత్వా పితరముపాగమ్య స హోవాచ పితరం. హే తత-తాత-కస్మై-ఋత్విగ్విశేషాయ దక్షిణార్థం మాం దాస్యసీతి- ప్రయచ్ఛసీత్యేతత్. ఏవముక్తేనాపి పిత్రోపేక్ష్యమాణోఽపి ద్వితీయం తృతీయమప్యువాచ కస్మై మాం దాస్యసి కస్మై మాం దాస్యసీతి. నాయం కుమారస్వభావ ఇతి క్రుద్ధస్సన్ పితా తం హ- పుత్రం కిలోవాచ- మృత్యవే- వైవస్వతాయ త్వాం దదామీతి. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౪

రం.— (స హోవాచ పితరమితి) దీయమానదక్షిణావైగుణ్యం మన్యమానో నచికేతాః స్వాత్మదానేనాపి పితుః క్రతుసాద్గుణ్యమిచ్ఛన్నాస్తికాగ్రేసరః పితరముపగమ్యోవాచ - తత - హే తాత కస్మై ఋత్విజే దక్షిణార్థం మాం దాస్యసీతి. స ఏవముక్తేనాపి పిత్రా ఉపేక్ష్యమాణోఽపి ద్వితీయం తృతీయమపి పర్యాయం కస్మై మాం దాస్యసీత్యువాచ బహుశో నిర్బధ్యమానః పితా కుపితస్సన్ పుత్రం మృత్యవే దదామీత్యుక్తవాన్. ౪

శం.— స ఏవముక్తః పుత్ర ఏకాన్తే పరిదేవయాంచకార. కథమితి. ఉచ్యతే- బహూనాం- శిష్యాణాం పుత్రాణాం వా. ఏమి - గచ్ఛామి. ప్రథమస్సన్- ముఖ్యయా శిష్యాదివృత్త్యేత్యర్థః. మధ్యమానాం చ బహూనాం మధ్యమో మధ్యమయైవ వృత్త్యైమి. నాధమయా కదాచిదపి. తమేవం విశిష్టగుణమపి పుత్రం మాం మృత్యవే దదామీత్యుక్తవాన్ పితా. కింస్విద్యమస్య కర్తవ్యం- ప్రయోజనం. మయా ప్రత్తేన కిం కరిష్యతి- యత్కర్తవ్యమద్య. నూనం ప్రయోజనమనపేక్ష్యైవ క్రోధవశాదుక్తవాన్ పితా - తథాపి తత్పితుర్వచో మృషా మా భూదిత్యేవం మత్వా పరిదేవనాపూర్వకమాహ పితరం శోకావిష్టం కిం మయోక్తమితి. ౫

ఆ.— యథావసరం గురోరిష్టం జ్ఞాత్వా శుశ్రూషణే ప్రవృత్తిరుత్తమా. ఆజ్ఞావశేన మధ్యమా. తదపరిపాలనేనాధమా. మయాఽద్య ప్రత్తేన యత్కర్తవ్యమద్య యమస్య కరిష్యతి- తత్కిం కర్తవ్యమాసీత్. నాసీదేవ- విధానాభావాత్. కథం తర్హ్యుక్తవానిత్యత ఆహ (నూనమితి) ౫-౬

రం.— ఏవముక్తోఽపి పుత్రః విగతసాధ్వసశోకః పితరమువాచ (బహూనామేమీతి) సర్వేషాం మృత్యుసదనగన్తౄణాం పురతః మధ్యే వా గచ్ఛామి- నతు పశ్చాత్. మృత్యుసదనగమనే నసకోఽపి మమ విచార ఇతి భావః. కిం తర్హీత్యత్రాహ (కింస్విద్యమస్యేతి) మృత్యుర్యదద్య మయా కరిష్యతి- తత్తాదృశం యమస్య కర్తవ్యం కిం వా. పూర్ణకామస్య మృత్యోర్మాదృశేన బాలిశేన కిం ప్రయోజనం స్యాత్- యేన బుద్ధ్వైగ్ర్యైవ తస్మై మదర్పణం సఫలం స్యాత్. అత ఏతదేవాసుశోచామీతి భావః. ౫

శం.— అనుపశ్య- ఆలోచయ. నిభాలయానుక్రమేణ. యథా- యేన ప్రకారేణ వృత్తాః పూర్వేఽతిక్రాన్తాః పితృపితామహాదయస్తవ- తాన్ దృష్ట్వా చ తేషాం వృత్తమాస్థాతుమర్హసి. వర్తమానాశ్చాపరే- సాధవో యథా వర్తన్తే- తాంశ్చ ప్రతిపశ్య- ఆలోచయ తథా. న చ తేషు మృషాకరణం వృత్తం వర్తమానం వాస్తి. తద్విపరీతమసతాం చ వృత్తం మృషాకరణం. న చ మృషా కృత్వా కశ్చిదజరామరో భవతి - యతస్సస్యమివ మర్త్యః- మనుష్యః పచ్యతే- జీర్ణో మ్రియతే. మృత్వా చ సస్యమివ ఆజాయతే ఆవిర్భవతి పునః. ఏవమనిత్యే జీవలోకే కిం మృషాకరణేన- పాలయాత్మనః సత్యం- ప్రేషయ మాం యమాయేత్యభిప్రాయః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౬

రం.— సాధ్వసరోషావేశహీనమీదృశపుత్రవాక్యం శ్రుత్వా- క్రోధావేశాన్మయా మృత్యవే త్వాం దదామీత్యుక్తం - నేదృశం పుత్రం మృత్యవే దాతుముత్సహ ఇతి పశ్చాత్తప్తహృదయం పితరమాలోక్యోవాచ (అనుపశ్యేతి) పూర్వే - పితామహాదయో యథా మృషావాదం వినైవ స్థితాః, యథా చాపరే సాధవోఽద్యాపి తిష్ఠన్తి- తాననవేక్ష్య తథా వర్తితవ్యమితి భావః. (సస్యమివేతి) మర్త్యస్సస్యమివాల్పేనాపి కాలేన జీర్యతి. జీర్ణశ్చ మృత్వా సస్యమివ పునరాజాయతే. ఏవమనిత్యే జీవలోకే కిం మృషాకరణేన- పాలయ సత్యం- ప్రేషయ మాం మృత్యవ ఇతి భావః. ౬

శం.— స ఏవముక్తః పితాఽఽత్మనః సత్యతాయై ప్రేషయామాస. స చ యమభవనం గత్వా తిస్రో రాత్రీరువాస యమే ప్రోషితే. ప్రోష్యాగతం యమమమాత్యా భార్యా వా ఊచుః బోధయన్తః- వైశ్వానరః- అగ్నిరేవ సాక్షాత్ ప్రవిశత్యతిథిస్సన్ బ్రాహ్మణో గృహాన్ దహన్నివ. తస్య దాహం శమయన్త ఇవాగ్నేరేతాం పాద్యాసనాదిదానలక్షణాం శాన్తిం కుర్వన్తి సన్తోఽతిథయే. అతో హర- ఆహర హే వైవస్వతోదకం నచికేతసే పాద్యార్థం. ౭

ఆశాప్రతీక్షే సఙ్గతꣳ సూనృతాంచేష్టాపూర్తేపుత్రపశూꣳశ్చసర్వాన్।
ఏతద్వృఙ్క్తేపురుషస్యాల్పమేధసోయస్యానశ్నన్వసతిబ్రాహ్మణోగృహే॥ ౮
తిస్రోరాత్రీర్యదవాత్సీర్గృహేమేఽనశ్నన్బ్రహ్మన్నతిథిర్నమస్యః।
నమస్తేఽస్తుబ్రహ్మన్స్వస్తిమేఽస్తుతస్మాత్ప్రతిత్రీన్వరాన్వృణీష్వ॥ ౯
శాన్తసఙ్కల్పస్సుమనాయథాస్యాద్వీతమన్యుర్గౌతమోమాభిమృత్యో।
త్వత్ప్రసృష్టంమాభివదేత్ ప్రతీతఏతత్త్రయాణాంప్రథమంవరంవృణే॥ ౧౦

ఆ.— శ్రుత్యనుక్తపూర్వభాషాదికమపికథాయామపేక్షితంపూరయతి (సఏవముక్తఃపితేతి) ౭-౮-౯

ఆ.— ఏవముక్త్వాప్రేషితఃప్రేషితస్య మృత్యోర్ద్వారితిస్రోరాత్రీరనశ్నన్నువాస. తతఃప్రోష్యాగతంయమంద్వాఃస్థావృద్ధా ఊచుః (వైశ్వానరఃప్రవిశతీతి) సాక్షాదగ్నిరేవాతిథిర్బ్రాహ్మణస్సన్గృహాన్ప్రవిశతి. తస్యాగ్నేరేతాం- పాద్యాసనదానాదిలక్షణాంశాన్తింకుర్వన్తిసన్తః- ఏవంచారేణదగ్ధావామాభూమేతి. అతఃహేవైవస్వత- నచికేతసేపాద్యార్థముదకంహర- ఆహరేత్యర్థః. ౭

శం.— యతశ్చాకరణేప్రత్యవాయఃశ్రూయతే- ఆశాప్రతీక్షే- నిర్జ్ఞాతానిర్జ్ఞాతప్రాప్తీ. ఇష్టార్థప్రార్థనాఆశా. అనిర్జ్ఞాతప్రాప్తస్యార్థస్యప్రతీక్షణంప్రతీక్షా. తేఆశాప్రతీక్షే. సఙ్గతం-సత్సంయోగజంఫలం. సూనృతాంచ-సూనృతాహిప్రియావాక్. తన్నిమిత్తంచ ఇష్టాపూర్తే-ఇష్టం-యాగజం. పూర్తం-ఆరామాదిక్రియాజంఫలం. పుత్రపశూంశ్చ-పుత్రాంశ్చపశూంశ్చసర్వాన్. ఏతత్సర్వంయథోక్తంవృఙ్క్తే-ఆవర్జయతి వినాశయతీత్యేతత్. పురుషస్యాల్పమేధసః-అల్పప్రజ్ఞస్య. యస్యానశ్నన్ - అభుఞ్జానోబ్రాహ్మణోగృహేవసతి. తస్మాదనుపేక్షణీయఃసర్వావస్థాస్వప్యతిథిరిత్యర్థః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౮

రం.— అకరణేప్రత్యవాయంచదర్శయతిస్మ। (ఆశాప్రతీక్షేఇతి) యస్యాల్పమేధసః- అల్పప్రజ్ఞస్యపురుషస్యగృహేఅనశ్నన్- అభుఞ్జానఃఅతిథిర్వసతి. తస్యాశాప్రతీక్షే- కామసఙ్కల్పౌ. యద్వా- అనుత్పన్నవస్తువిషయేచ్ఛాఆశా. ఉత్పన్నవస్తుప్రాప్తీచ్ఛాప్రతీక్షా. సఙ్గతం- సత్సఙ్గమం. సూనృతాం- సత్యప్రియవాచం. ఇష్టాపూర్తే- ఇష్టం- యాగాది. పూర్తం- ఖాతాది. పుత్రాన్పశూంశ్చ- ఏతత్- అనశనరూపంపాపంవృఙ్క్తే- వర్జయతి. నాశయతీత్యర్థః. ౼వృజివర్జనే రుధాదిత్వాత్శ్నమ్. ✻వృజవర్జనఇత్యస్మాద్ధాతోర్వ్యాసాదిత్వాచ్ఛపోలుక్. ౮

శం.— ఏవముక్తోమృత్యురువాచనచికేతసముపగమ్యపూజాపురస్సరం. కింతదిత్యాహ- తిస్రోరాత్రీర్యత్ - యస్మాదవాత్సీః - ఉషితవానసి. గృహేమే- మమానశ్నన్హేబ్రహ్మన్నతిథిస్సన్నమస్యః- నమస్కారార్హశ్చ. తస్మాన్నమస్తే- తుభ్యమస్తు- భవతు. హేబ్రహ్మన్స్వస్తి-భద్రంమేఅస్తు. తస్మాత్-భవతోఽనశనేనమద్గృహవాసనిమిత్తాద్దోషాత్ ప్రత్యుపశమేన. యద్యపిభవదనుగ్రహేణసర్వంమమస్వస్తిస్యాత్-తథాపిత్వదధికసంప్రసాదనార్థమనశనేనోపోషితామేకైకాంరాత్రింప్రతిత్రీన్వరాన్వృణీష్వ-అభిప్రేతార్థవిశేషాన్ప్రార్థయస్వ. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౯

రం.— ఏవంవృద్ధైరుక్తోమృత్యుర్నచికేతసమువాచ (తిస్రోరాత్రీర్యదవాత్సీరితి) మేగృహేయస్మాద్ధేతోర్హేబ్రహ్మన్నమస్కారార్హోఽతిథిస్త్వంతిస్రోరాత్రీరభుఞ్జానఏవఅవాత్సీరిత్యర్థః. (నమస్తేఇతి) స్పష్టార్థః. (తస్మాదితి) తస్మాద్ధేతోర్మహ్యంస్వస్తియథాస్యాదత్యేవముక్తంత్రీన్వరాన్ప్రతి- ఉద్దిశ్యవృణీష్వ- ప్రార్థయ. తవలిప్సాఽభావేపిమదనుగ్రహార్థమనశనరాత్రిసమసఙ్ఖ్యాకాన్త్రీన్వరాన్వృణీష్వేత్యర్థః. ౯

శం.— అతోనచికేతాస్త్వాహ. యదిదిత్సుర్వరాన్- శాన్తసఙ్కల్పః- ఉపశాన్తఃసఙ్కల్పోయస్యమాంప్రతి- యమంప్రాప్యకింనుకరిష్యతిమమపుత్రఇతి- సశాన్తసఙ్కల్పః. సుమనాః- ప్రసన్నమనాశ్చ. యథాస్యాద్వీతమన్యుః- విగతరోషశ్చగౌతమః- మమపితామాభి - మాంప్రతి హేమృత్యో. కించ- త్వత్ప్రసృష్టం- త్వయావినిర్ముక్తం- ప్రేషితంగృహంప్రతిమామభివదేత్ప్రతీతః- లబ్ధస్మృతిః. సఏవాయంపుత్రోమమాగతఇత్యేవంప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యర్థః. ఏతత్ప్రయోజనంత్రయాణాంవరాణాంప్రథమం- ఆద్యంవరంవృణే- ప్రార్థయేయం- యత్పితుఃపరితోషణం. ౧౧

ఆ.— ప్రేతీభూతోఽభ్యుపగతోనావలోకనీయఇతిమత్వాపితామాంయథానకరోతి- తథాప్రసాదంకుర్విత్యాహ (కించత్వత్ప్రసృష్టమితి) ౧౨

రం.— ఏవంప్రార్థితోనచికేతాస్త్వాహ (శాన్తసఙ్కల్పఇతి) హేమృత్యో - మత్పుత్రోయమంప్రాప్యకింకరిష్యతీతిమద్విషయచిన్తారహితఃప్రసన్నమనాః- మామభి- మాంప్రతిమమపితాగౌతమోవీతరోషశ్చయథాస్యాదిత్యర్థః. కిఞ్చ (త్వత్ప్రసృష్టమితి) త్వయాగృహాయప్రేషితంమామభి- మాంప్రతిప్రతీతః- యథాపూర్వంప్రీతస్సన్వదేత్. యద్వా- అభివదేత్- ఆశిషంప్రయుఞ్జ్యాత్. ✻అభివదతినాభివాదయతఇతిపృథగ్విధానాదభివదనస్యఆశీర్వాదేప్రయోగాత్. (ఏతదితి) స్పష్టోర్థః. ౧౦

యథాపురస్తాద్భవితా ప్రతీతఔద్దాలకిరారుణిర్మత్ప్రసృష్టః।
సుఖꣳరాత్రీఃశయితావీతమన్యుస్త్వాందదృశివాన్మృత్యుముఖాత్ప్రముక్తమ్॥ ౧౧
స్వర్గేలోకేనభయంకించనాస్తినతత్రత్వంనజరయాబిభేతి।
ఉభేతీర్త్వాఅశనాయాపిపాసేశోకాతిగోమోదతేస్వర్గలోకే॥ ౧౨
సత్వమగ్నిꣳస్వర్గ్యమధ్యేషిమృత్యోప్రబ్రూహితꣳశ్రద్దధానాయమహ్యం।
స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఏతద్ద్వితీయేనవృణేవరేణ॥ ౧౩
ప్రతేబ్రవీమితదుమేనిబోధస్వర్గ్యమగ్నిన్నచికేతఃప్రజానన్।
అనన్తలోకాప్తిమథోప్రతిష్ఠాంవిద్ధిత్వమేతన్నిహితంగుహాయాం॥ ౧౪

శం.— మృత్యురువాచ- యథాబుద్ధిస్త్వయి పురస్తాత్- పూర్వమాసీత్స్నేహసమన్వితా పితుస్తవ- భవితా ప్రీతిసమన్వితస్తవ పితా తథైవ. ప్రతీతః- ప్రతీతవాన్సన్. ఔద్దాలకిః- ఉద్దాలక ఏవౌద్దాలకిః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. ద్వ్యాముష్యాయణో వా. మత్ప్రసృష్టః- మయానుజ్ఞాతస్సన్నితరా అపి రాత్రీః సుఖం- ప్రసన్నమనాః శయితా- స్వప్తా వీతమన్యుః- విగతమన్యుశ్చ భవితా- స్యాత్. త్వాం పుత్రం దదృశివాన్- దృష్టవాన్సన్. మృత్యుముఖాత్- మృత్యుగోచరాత్ప్రముక్తం సన్తం. ౧౧

ఆ.— ఔద్దాలకిరితి తద్ధితః స్వార్థే వ్యాఖ్యాతః. అపత్యార్థే వ్యాఖ్యేయ ఇత్యాహ (ద్వ్యాముష్యాయణో వేతి) అముష్య ప్రఖ్యాతస్యాపత్యమాముష్యాయణః. ద్వయోః పిత్రోః- పూర్వభాషాదినా సమ్బన్ధీ చాసావాముష్యాయణశ్చ. న జారజ ఇత్యర్థః. ౧౧

రం.— ఏవముక్తో మృత్యుః ప్రత్యువాచ (యథా పురస్తాదితి) యథా పూర్వం త్వయి హృష్టో భవితా. ఉద్దాలక ఏవౌద్దాలకిః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. ద్వ్యాముష్యాయణో వా. ఉద్దాలకస్యాపత్యం. అరుణస్య గోత్రాపత్యమితి వార్థః. మత్ప్రసృష్టః- మదనుజ్ఞాతః. మదనుగృహీతస్సన్. మదనుగ్రహాదిత్యర్థః. (సుఖమితి) త్వయి గతమన్యుస్సన్ ఉత్తరా అపి రాత్రీస్సుఖం శయితా. లుట్. సుఖనిద్రాం ప్రాప్స్యతీతి యావత్. దదృశివాన్- దృష్టవాన్సన్నిత్యర్థః. క్వసన్తోయం శబ్దః. *దృశేశ్చేతి వక్తవ్యమితి క్వసోరిట్. ఛాన్దసో ద్విర్వచనాభావః. మత్ప్రసృష్టమితి ద్వితీయాన్తపాఠే ప్రేషితం త్వామితి యోజనా. ౧౧

శం.— నచికేతా ఉవాచ- స్వర్గే లోకే రోగాదినిమిత్తం భయం కించిదపి నాస్తి. న చ తత్ర త్వం మృత్యో సహసా ప్రభవసి. అతో జరయా యుక్త ఇహలోకవత్తతో న బిభేతి కుతశ్చిత్తత్ర. కించ- ఉభే అశనాయాపిపాసే తీర్త్వా- అతిక్రమ్య శోకమతీత్య గచ్ఛతీతి శోకాతిగస్సన్- మానసేన దుఃఖేన వర్జితో మోదతే- హృష్యతి స్వర్గలోకే దివ్యే. ౧౨

ఆ.— స్వర్గసాధనమగ్నిజ్ఞానం ప్రష్టుం స్వర్గస్వరూపం తావదాహ (స్వర్గే లోక ఇతి) ౧౨-౧౩

రం.— నచికేతా వరం ద్వితీయం ప్రార్థయతే (స్వర్గే లోక ఇత్యాదినా మన్త్రద్వయేన) అత్ర స్వర్గశబ్దో మోక్షస్థానపరః. యథా చైతత్తథోత్తరత్ర వక్ష్యతే. హే మృత్యో త్వం తత్ర న ప్రభవసి. జరాయుక్తస్సన్న బిభేతి- జరాతో న బిభేతి. తత్ర వర్తమానః పురుష ఇతి శేషః. (ఉభే ఇతి) అశనాయా- బుభుక్షా. అత్రాపి స్వర్గశబ్దో మోక్షస్థానపరః. ౧౨

శం.— ఏవంగుణవిశిష్టస్య స్వర్గలోకస్య ప్రాప్తిసాధనభూతమగ్నిం స్వర్గ్యం స త్వం- మృత్యురధ్యేషి- స్మరసి. జానాసీత్యర్థః. హే మృత్యో తత్ త్వం ప్రబ్రూహి- కథయ శ్రద్దధానాయ- శ్రద్ధావతే- మహ్యం స్వర్గార్థినే. యేనాగ్నినా చితేన స్వర్గలోకాః- స్వర్గో లోకో యేషాం తే స్వర్గలోకాః- యజమానా అమృతత్వం- అమరణతాం- దేవత్వం భజన్తే- ప్రాప్నువన్తి. తదేతదగ్నివిజ్ఞానం ద్వితీయేన వరేణ వృణే. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౩

రం.— (సత్వమితి) పురాణాదిప్రసిద్ధసార్వజ్ఞ్యస్త్వం స్వర్గప్రయోజనమగ్నిం జానాసి. *స్వర్గాదిభ్యో యద్వక్తవ్య ఇతి ప్రయోజనమిత్యర్థే యత్. స్థణ్డిలరూపాగ్నేస్స్వర్గప్రయోజనకత్వం చ ఉపాసనాద్వారేతి ఉత్తరత్ర స్ఫుటం. శ్రద్దధానాయ- మోక్షశ్రద్ధావతే. స్వర్గలోకే న తవ కిం సిధ్యతీత్యత్రాహ (స్వర్గలోకా ఇతి) స్వర్గో లోకో యేషాం తే. పరమపదం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. *పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకత్వాత్ స్వరూపావిర్భావలక్షణమోక్షశబ్దితామృతత్వస్యేతి భావః. (ఏతదితి) స్పష్టం. ౧౩

శం.— మృత్యోః ప్రతిజ్ఞేయం- తే- తుభ్యం ప్రబ్రవీమి యత్త్వయా ప్రార్థితం- తత్. ఉ- మే- మమ వచో నిబోధ- బుధ్యస్వ ఏకాగ్రమనాస్సన్. స్వర్గ్యం- స్వర్గాయ హితం. స్వర్గసాధనమగ్నిం హే నచికేతః ప్రజానన్ విజ్ఞాతవాన్సన్ అహమిత్యర్థః. ప్రబ్రవీమి తన్నిబోధేతి చ శిష్యబుద్ధిసమాధానార్థం వచనం. అధునాగ్నిం స్తౌతి- అనన్తలోకాప్తిం స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యేతత్. అథో- అపి ప్రతిష్ఠాం- ఆశ్రయం జగతో విరాడ్రూపేణ- తమేతమగ్నిం మయోచ్యమానం విద్ధి- జానీహి త్వం నిహితం- స్థితం గుహాయాం. విదుషాం బుద్ధౌ నివిష్టమిత్యర్థః. ౧౪

లోకాదిమగ్నింతమువాచతస్మైయాఇష్టకాయావతీర్వాయథావా।
సచాపితత్ప్రత్యవదద్యథోక్తమథాస్యమృత్యుఃపునరేవాహతుష్టః॥ ౧౫
తమబ్రవీత్ప్రీయమాణోమహాత్మావరంతవేహాద్యదదామిభూయః।
తవైవనామ్నాభవితాయమగ్నిఃసృఙ్కాంచేమామనేకరూపాంగృహాణ॥ ౧౬
త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూ।
బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యంవిదిత్వానిచాయ్యేమాగ్ంశాన్తిమత్యన్తమేతి॥ ౧౭

ఆ.— ఇయంచవక్ష్యమాణామృత్యోఃప్రతిజ్ఞావగన్తవ్యా. * సత్రేధాఆత్మానంవ్యాకురుతేతిశ్రుతేరగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణసమష్టిరూపోవిరాడేవవ్యవస్థితఇతి. తేనవిరాడ్రూపేణాగ్నిర్గతః ప్రతిష్ఠేత్యుచ్యతే. ౧౪

రం.— ఏవముక్తోమృత్యురాహ (ప్రతేబ్రవీమీతి) ప్రార్థితవతేతుభ్యంప్రబ్రవీమి. *వ్యవహితాశ్చేతివ్యవహితప్రయోగః. మమ ఉపదేశాజ్జానీహీత్యర్థః. జ్ఞానస్యఫలందర్శయతి (స్వర్గ్యమగ్నిమితి) అనన్తస్య- విష్ణోర్లోకస్తత్ప్రాప్తిం. *తద్విష్ణోఃపరమంపదమిత్యుత్తరత్రవక్ష్యమాణత్వాత్. అథో - తత్ప్రాప్త్యనన్తరం ప్రతిష్ఠాం- అపునరావృత్తించ. లభతఇతిశేషః. తద్జ్ఞానస్యేదృశసామర్థ్యంకథంసమ్భవతీతిమన్యమానంప్రత్యాహ (విద్ధీతి) బ్రహ్మోపాసనాఙ్గతయాఏతద్జ్ఞానస్యమోక్షహేతుత్వలక్షణమేతత్స్వరూపంగుహాయాంనిహితమన్యైర్నజానన్తి- త్వంజానీహీతిభావః. యద్వా- జ్ఞానార్థస్యవిదేర్లాభార్థకత్వసమ్భవాత్- అగ్నింప్రజానంస్త్వం. అనన్తలోకాప్తింప్రతిష్ఠాంలభస్వేత్యుక్తేహేతుహేతుమద్భావస్సిద్ధోభవతి. ప్రజానన్- *లక్షణహేత్వోరితిశతృప్రత్యయః. ౧౪

శం.— ఇదంశ్రుతేర్వచనం- లోకాదిం- లోకానామాదిం. ప్రథమశరీరిత్వాత్. అగ్నింతం- ప్రకృతంనచికేతసాప్రార్థితమువాచ- ఉక్తవాన్మృత్యుస్తస్మైనచికేతసే. కించ- యాఇష్టకాశ్చేతవ్యాఃస్వరూపేణ. యావతీర్వాసఙ్ఖ్యయా. యథా- చీయతేఽగ్నిర్యేనప్రకారేణ. సర్వమేతదుక్తవానిత్యర్థః. సచాపి- నచికేతాస్తత్ప్రత్యవదద్యథోక్తమథాస్య- తన్మృత్యునోక్తంయథావత్ప్రత్యయేనావదత్- ప్రత్యుచ్చారితవాన్. తస్యప్రత్యుచ్చారణేనతుష్టస్సన్మృత్యుఃపునరేవాహవరత్రయవ్యతిరేకేణాన్యంవరందిత్సుః. ౧౫

ఆ.— సప్రపఞ్చమగ్నిజ్ఞానంచయనప్రకరణాద్ద్రష్టవ్యమితిశ్రుతిరస్మాన్బోధయతీత్యాహ (ఇదంశ్రుతేర్వచనమితి) ౧౫-౧౬

రం.— అనన్తరంశ్రుతివాక్యం (లోకాదిమగ్నిమితి) లోకస్యాదిం- హేతుం. స్వర్గ్యమితియావత్. తమగ్నిమువాచ. యచ్ఛబ్దేష్టకాఇష్టకాశ్చేతవ్యాః- యత్సఙ్ఖ్యాకాః - యేనప్రకారేణచేతవ్యాః - తత్సర్వముక్తవానిత్యర్థః. యావతీరితి - పూర్వసవర్ణశ్ఛాన్దసః. (సచాపీతి) సచ - నచికేతాఃతత్ - శ్రుతంసర్వంతథైవానూదితవానిత్యర్థః. (అథాస్యేతి) శిష్యస్యగ్రహణసామర్థ్యదర్శనేనసంతుష్టస్సన్మృత్యుఃపునరప్యుక్తవాన్. ౧౫

శం.— కథం. తం- నచికేతసమబ్రవీత్ప్రీయమాణః- శిష్యయోగ్యతాంపశ్యన్ప్రియమాణః- ప్రీతిమనుభవన్మహాత్మా - అక్షుద్రబుద్ధిః. వరంతవచతుర్థమిహప్రీతినిమిత్తంఅద్యేదానీందదామిభూయః- ప్రయచ్ఛామి. తవైవ- నచికేతసోనామ్నా- అభిధానేనప్రసిద్ధోభవితామయోచ్యమానోఽయమగ్నిః. సృఙ్కాం-శబ్దవతీం. రత్నమయీంమాలామిమామనేకరూపాం-విచిత్రాంగృహాణ- స్వీకురు. యద్వా- సృఙ్కాం- అకుత్సితాంగతింకర్మమయీంగృహాణ. అన్యదపికర్మవిజ్ఞానమనేకఫలహేతుత్వాత్స్వీకుర్విత్యర్థః. అత్రఅనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౬

రం.— (తమబ్రవీదితి) సంతుష్యమహామనామృత్యుఃనచికేతసమబ్రవీత్-పునశ్చతుర్థంవరందదాని ・ ప్రయచ్ఛానీతి. కింతత్- తత్రాహ (తవైవేతి) మయోచ్యమానోఽగ్నిస్తవైవనామ్నానాచికేతఇతిప్రసిద్ధోభవితా. విచిత్రాంసృఙ్కాం- శబ్దవతీంరత్నమాలాంస్వీకుర్విత్యర్థః. ౧౬

శం.— పునరపికర్మస్తుతిమేవాహ - త్రిణాచికేతః - త్రిఃకృత్వోనాచికేతోఽగ్నిశ్చితోయేనసత్రిణాచికేతస్తద్విజ్ఞానస్తదనుష్ఠానవాన్వా. త్రిభిః- మాతృపిత్రాచార్యైరేత్య- ప్రాప్యసన్ధిం- సన్ధానం- సమ్బన్ధం.మాత్రాద్యనుశాసనంయథావత్ప్రాప్యేత్యేతత్. తద్ధిప్రామాణ్యకారణంశ్రుత్యన్తరాదవగమ్యతే- యథా *మాతృదేవఇత్యాదిః. వేదస్మృతిశిష్టైర్వా. ప్రత్యక్షానుమానాగమైర్వా. తేభ్యోహివిశుద్ధిఃప్రత్యక్షాత్. త్రికర్మకృత్- ఇజ్యాధ్యయనదానానాంకర్తాతరతి- అతిక్రామతిజన్మమృత్యూ. కించ- బ్రహ్మజజ్ఞం- బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాజ్జాతోబ్రహ్మజః. బ్రహ్మజశ్చాసౌజ్ఞశ్చేతిబ్రహ్మజజ్ఞః. సర్వజ్ఞోహ్యసౌ. తందేవం- ద్యోతనాజ్జ్ఞానాదిగుణవన్తమీడ్యం- స్తుత్యంవిదిత్వాశాస్త్రతో, నిచాయ్య- దృష్ట్వాచాత్మభావేనే, మాం- స్వబుద్ధిప్రత్యక్షాంశాన్తిం - ఉపరతిమత్యన్తమేతి - అతిశయేనైతి. వైరాజంపదంజ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠానేనప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౭

త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వా య ఏవం విద్వాꣳశ్చినుతే నాచికేతమ్।
స మృత్యుపాశాన్పురతః ప్రణోద్య శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే॥ ౧౭
యో వాప్యేతాం బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాం చితిం విదిత్వా చినుతే నాచికేతమ్।
స ఏవ భూత్వా బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతః కరోతి తద్యేన పునర్న జాయతే॥ ౧౭
ఏష తేఽగ్నిర్నచికేతస్స్వర్గ్యో యమవృణీథా ద్వితీయేన వరేణ।
ఏతమగ్నిం తవైవ ప్రవక్ష్యన్తి జనాసస్తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వ॥ ౧౮

ఆ.— (విశుద్ధిరితి) ధర్మాద్యవగతిః. (దృష్ట్వా చాత్మభావేనేతి) వింశత్యధికాని సప్తశతాని ఇష్టకానాం సఙ్ఖ్యా. సంవత్సరస్యాహోరాత్రాణి యావన్తి తావత్సఙ్ఖ్యాకాన్యేవ. సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్తైరిష్టకాస్థానీయైర్యుక్తోఽగ్నిరహమిత్యాత్మభావేన ధ్యాత్వేతి. ౧౬-౧౭-౧౮

రం.— పునరపి కర్మ ప్రస్తౌతి (త్రిణాచికేత ఇతి) త్రిణాచికేతః - * అయం వావ యః పవత ఇత్యాద్యనువాకత్రయాధ్యాయీ. త్రికర్మకృత్ - యజనాధ్యయనదానకృత్. పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞసోమయజ్ఞకృద్వా. త్రిభిః - త్రిరనుష్ఠితైరగ్నిభిః. సన్ధిం - పరమాత్మోపాసనేన సమ్బన్ధం. ఏత్య - ప్రాప్య జన్మమృత్యూ తరతీత్యర్థః. * కరోతి తద్యేన పునర్న జాయత ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్. ఏవమేవ హ్యయం మన్త్రః * త్రయాణామేవ చైవమితి సూత్రే వ్యాసార్యైర్వివృతః. త్రిభిరేత్య సన్ధిమితి నిర్దిష్టమగ్నిభూతం పరమాత్మోపాసనమాహ (బ్రహ్మజజ్ఞమితి) అయం మన్త్రః * విశేషాచ్చేతి సూత్రభాష్యే * బ్రహ్మజజ్ఞః - జీవః. బ్రహ్మణో జాతత్వాత్ జ్ఞత్వాచ్చ. తం దేవమీడ్యం విదిత్వా - జీవాత్మానముపాసకం బ్రహ్మాత్మకత్వేనావగమ్యేత్యర్థః. ఇతి వివృతం. దేవశబ్దస్య పరమాత్మవాచితయా, జీవపరత్వాయోగాచ్చ్యాసమ్భవా, దత్రత్యదేవశబ్దస్య పరమాత్మాత్మకత్వపర్యన్తోర్థ ఇతి భాష్యాభిప్రాయః. నిచాయ్య - బ్రహ్మాత్మకం స్వాత్మానం సాక్షాత్కృత్య. ఇమాం - * త్రికర్మకృత్తరతీతి పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టాం సంసారరూపానర్థశాన్తిమేతీత్యర్థః. ౧౬

శం.— ఇదానీమగ్నివిజ్ఞానచయనఫలముపసంహరతి ప్రకరణం చ. త్రిణాచికేతః - త్రయం - యథోక్తం * యా ఇష్టకా యావతీర్వా యథా వేత్యేతద్విదిత్వా - అవగమ్య యశ్చైవమాత్మరూపేణాగ్నిం విద్వాంశ్చినుతే - నిర్వర్తయతి నాచికేతమగ్నిం - క్రతుం. స మృత్యుపాశాన్ - అధర్మాజ్ఞానరాగద్వేషాదిలక్షణాన్పురతః - అగ్రతః - పూర్వమేవ శరీరపాతాదిత్యర్థః. ప్రణోద్య - అపహాయ శోకాతిగః - మానసైర్దుఃఖైర్వర్జిత ఇత్యేతత్. మోదతే స్వర్గలోకే వైరాజే విరాడాత్మస్వరూపప్రతిపత్త్యా. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౭

రం.— (త్రిణాచికేత ఇతి) త్రిణాచికేతః - ఉక్తార్థః. త్రయమేతద్విదిత్వా - * బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యమితి మన్త్రనిర్దిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం, తదాత్మకస్వాత్మస్వరూపం, * త్రిభిరేత్య సన్ధిమితి నిర్దిష్టాగ్నిస్వరూపం, చ విదిత్వా - గురూపదేశేన శాస్త్రతో వా జ్ఞాత్వా. య ఏవం విద్వాన్ - ఏతాదృశార్థత్రయానుసన్ధానపూర్వకం నాచికేతమగ్నిం యశ్చినుతే - స మృత్యుపాశాన్ - రాగద్వేషాదిలక్షణాన్ పురతః - శరీరపాతాత్పూర్వమేవ ప్రణోద్య - తిరస్కృత్య. జీవద్దశాయామేవ రాగాదిరహితస్సన్నిత్యర్థః. (శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోక ఇతి) పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతం. ౧౭

రం.— (యో వాప్యేతామితి) యః ఏతాం చితిం బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాం విదిత్వా - బ్రహ్మాత్మకస్వస్వరూపతయాఽనుసన్ధాయ నాచికేతమగ్నిం చినుతే - స ఏవ బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మానుసన్ధానశాలీసన్ అపునర్భవహేతుభూతం యద్భగవదుపాసనం - తదనుతిష్ఠతి. తతశ్చాగ్నౌ భగవదాత్మకస్వాత్మానుసన్ధానపూర్వకమేవ చయనం - * త్రిభిరేత్య సన్ధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ ఇతి పూర్వమన్త్రే భగవదుపాసనద్వారా మోక్షసాధనతయా నిర్దిష్టత్వాత్.. నాన్యదితి భావః. అయం చ మన్త్రః కేషుచిత్కోశేషు న దృష్టః - కైశ్చిదవ్యాకృతశ్చ. అథాపి ప్రత్యయితవ్యతమైర్వ్యాసార్యాదిభిరేవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్న ప్రక్షేపశఙ్కా కార్యా. ౧౭

శం.— ఏష తే - తుభ్యమగ్నిర్వరో హే నచికేతః స్వర్గ్యః - స్వర్గసాధనః. యం - అగ్నిం వరమవృణీథాః - ప్రార్థితవానసి ద్వితీయేన వరేణ - సోఽగ్నిర్వరో దత్త ఇత్యుక్తోపసంహారః. కిం చ - ఏతమగ్నిం తవైవ నామ్నా ప్రవక్ష్యన్తి జనాసః - జనా ఇత్యేతదేష వరో దత్తో మయా చతుర్థస్తుష్టేన. తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వ. తస్మిన్హ్యదత్తే ఋణవానహమిత్యభిప్రాయః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౮

రం.— (ఏష తేఽగ్నిర్నచికేతః స్వర్గ్యః) ఉపదిష్ట ఇతి శేషః. (యమవృణీథా ద్వితీయేన వరేణ) స్పష్టోర్థః. కిఞ్చ (ఏతమగ్నిమితి) జనాస్తవైవ నామ్నా ఏతమగ్నిం ప్రవక్ష్యన్తీత్యర్థః. (తృతీయమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. నన్వేతత్ప్రకరణగతానాం స్వర్గశబ్దానాం మోక్షపరత్వే కిం ప్రమాణమితి చేత్. ఉచ్యతే - భగవతైవ భాష్యకృతా * స్వర్గ్యమగ్నిమితి మన్త్రం ప్రస్తుత్య * స్వర్గశబ్దేనాత్ర పరమపురుషార్థలక్షణో మోక్షోఽభిధీయతే - * స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఇతి తత్రస్థస్య జననమరణాభావశ్రవణాత్, * త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సన్ధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ ఇతి ప్రతివచనాత్, తృతీయవరప్రశ్నే నచికేతసా మోక్షఫలానాం నిర్దిష్యమాణతయా మోక్షఫలవిముఖేన నచికేతసా మోక్షస్య స్వర్గఫలసాధనస్య ప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తేశ్చ. స్వర్గశబ్దస్య ప్రకృష్టసుఖవచనతయా నిరవధికానన్దరూపమోక్షస్య స్వర్గశబ్దవాచ్యత్వసమ్భవాదతికణతస్తాత్పర్యతశ్చ ప్రతిపాదిత

త్వాన్నశఙ్కావకాశః. నను *స్వర్గేలోకేనభయంకించనాస్తినతత్రత్వంజరయాబిభేతి। ఉభేతీర్త్వాఅశనాయాపిపాసేశోకాతిగోమోదతేస్వర్గలోకే। సత్వమగ్నింస్వర్గ్యమధ్యేషిమృత్యోప్రబ్రూహితంశ్రద్దధానాయమహ్యం। స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఏతద్ద్వితీయేనవృణేవరేణేతిద్వితీయవరప్రశ్నమన్త్రద్వయేచతురభ్యస్తస్యస్వర్గశబ్దస్యమోక్షపరత్వంకింముఖ్యయావృత్త్యా- ఉతఅముఖ్యయా. నాద్యః - *స్వర్గాపవర్గమార్గాభ్యాం *స్వర్గాపవర్గయోరేకం *నస్వర్గంనాపునర్భవం *సస్వర్గస్స్యాత్సర్వాన్ప్రత్యవిశిష్టత్వాదిత్యాదిప్రయోగేష్వపవర్గప్రతిద్వన్ద్వివాచితయాలోకవేదప్రసిద్ధస్యస్వర్గశబ్దస్యమోక్షవాచిత్వాభావాత్, *ధ్రువసూర్యాన్తరంయత్తునియతానిచతుర్దశ - స్వర్గలోకస్సకథితోలోకసంస్థానచిన్తకైరితిపురాణవచనానుసారేణసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకవిశేషస్యైవస్వర్గశబ్దవాచ్యతయాతత్రైవలౌకికవైదికవ్యవహారదర్శనేనమోక్షస్థానస్యఅతథాత్వాత్. నాప్యముఖ్యయేతిద్వితీయఃపక్షః- ముఖ్యార్థేబాధకాభావాత్. కిమత్రప్రశ్నవాక్యగతంజరామరణరాహిత్యామృతత్వభాక్త్వాదికంబాధకం-ఉతప్రతివచనగతజరామృత్యుతరణాది- ఉతక్షయిష్ణుస్వర్గస్యసర్వకామః ముఖ్యనచికేతఃప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిర్వా. నాద్యః-స్వర్గలోకవాసినాంజరామరణక్షుత్పిపాసాశోకాదిరాహిత్యస్య, అమృతపానాదమృతత్వప్రాప్తే, శ్చ పురాణేషుస్వర్గస్వరూపకథనప్రకరణేషుదర్శనాత్, *ఆభూతసంప్లవంస్థానమమృతత్వంహిభాష్యతఇతిస్మరణాత్, తత్రైవ * అజీర్యతామమృతానాముపేత్యేతిమృత్యావప్యమృతశబ్దప్రయోగదర్శనాచ్చ- స్వర్గలోకవాసినామేవబ్రహ్మోపాసనద్వారా *తేబ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలఇతిశ్రుత్యుక్తరీత్యాఅమృతత్వప్రాప్తేస్సమ్భవేనస్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఇత్యస్యోపపత్తే, శ్చ ఆపేక్షికామృతత్వపరతయాలోకవేదనిరూఢోపసంహారికామృతశబ్దానుసారేణ ప్రక్రమస్థానస్యథాసిద్ధవిశేష్యవాచి స్వర్గశబ్దస్యాన్యథానయనాసమ్భవాత్. నహిదేవదత్తోఽభిరూపఇత్యుక్తేఅభిరూపపదస్వారస్యానుసారేణదేవదత్తపదస్యఅత్యన్తాభిరూపయజ్ఞదత్తపరత్వమాశ్రీయతే. న ద్వితీయః- *త్రిణాచికేతస్త్రిభిరితిమన్త్రస్యస్వర్గసాధనస్యైవాగ్నేస్త్రిరభ్యాసేజన్మమృత్యుతరణహేతుభూతబ్రహ్మవిద్యాహేతుత్వమస్తీత్యేతదర్థకతయాస్వర్గశబ్దస్యముఖ్యార్థపరత్వాబాధకత్వాత్. అతఏవతత్తుల్యార్థస్య *కరోతితద్యేనపునర్నజాయతఇత్యస్యాపినస్వర్గశబ్దముఖ్యార్థబాధకత్వం. నాపిక్షయిష్ణోఃస్వర్గస్యఫలాన్తరవిముఖనచికేతఃప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిరితితృతీయఃపక్షః- స్వర్గసాధనాగ్నిప్రశ్నంప్రతిబ్రువతాహితైషిణామృత్యునాఅపృష్టేపిమోక్షస్వరూపే *అనన్తలోకాప్తిమథోప్రతిష్ఠాం *త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూఇత్యాదినాఉపక్షిప్తైఉత్పన్నా ముముక్షా * అన్యంవరంనచికేతోవృణీష్వేతిప్రతిషేధేసత్యపిదృఢీకృతా. తస్యాంచదశాయాంక్రియమాణాక్షయిష్ణుఫలనిన్దాప్రాచీనస్వర్గప్రార్థనాయాఃకథంబాధికాస్యాత్. కించ - *శ్వోభావామర్త్యస్యేత్యాదౌమర్త్యభోగనిన్దాయాఏవదర్శనేనస్వర్గనిన్దాయాఅదర్శనాత్, స్వర్గశబ్దస్యమోక్షపరత్వేతస్యజ్ఞానైకసాధ్యతయాతత్ప్రయోజనకత్వస్యఅగ్నావభావాత్, ఉపక్రమోపసంహారముఖ్యాభ్యాంస్వర్గశబ్దపీడాప్రసక్తాత్, సన్తువాప్రతివచనేబాధకాని- అథాప్యుపక్రమాధికరణన్యాయేన ప్రథమస్థప్రశ్నవాక్యస్థస్వర్గశబ్దస్యైవప్రాబల్యాత్. నచ *భూయసాంస్యాత్సధర్మత్వమితిన్యాయాద్భూయోనుగ్రహార్థంఅల్పస్యోపక్రమస్యబాధ్యత్వమస్త్వితివాచ్యం - *ముఖ్యంవేతిసూత్రేఔపసంహారికబహ్వాపేక్షయాఽపిముఖ్యస్యైవప్రాబల్యోక్తేః. తస్మాత్స్వర్గశబ్దస్యముఖ్యార్థపరిత్యాగేనకించిత్కారణమితి. అత్రోచ్యతే - స్వర్గశబ్దస్యముఖ్యయైవవృత్త్యామోక్షవాచిత్వం- స్వర్గకామాధికరణే- నాగృహీతవిశేషణన్యాయేనస్వర్గశబ్దస్యప్రీతివచనత్వమేవనప్రీతివిశిష్టద్రవ్యవాచితేత్యుక్త్వా - ననుస్వర్గశబ్దస్యనాగృహీతవిశేషణన్యాయేనప్రీతివచనత్వే సిద్ధేఽపిదేహాన్తరదేశాన్తరభోగ్యప్రీతివాచితానసిధ్యేత్ - నచ *యస్మిన్నోష్ణమిత్యాదివాక్యశేషాద్విధ్యుద్దేశస్థస్వర్గశబ్దస్యప్రీతివిశేషవాచితానిశ్చయఇతివాచ్యం - ప్రీతిమాత్రవాచిత్వేననిర్ణీతశక్తికతయాసన్దేహాభావేన * సన్దిగ్ధేతువాక్యశేషాదితిన్యాయస్యానవతారాదితిపరిచోద్య- యద్యపిలోకఏవస్వర్గశబ్దస్యనిర్ణీతార్థతా - తథాపిలోకావగతసాతిశయసుఖవాచిత్వేతత్సాధనత్వంజ్యోతిష్టోమాదీనాంస్యాత్. తథాచాల్పధననరాయాససాధ్యేలౌకికేతదుపాయాన్తరేసమ్భవతినబహుధననరాయాససాధ్యేబహ్వన్తరాయేజ్యోతిష్టోమాదౌప్రేక్షావాన్ప్రవర్తతఇతిప్రవర్తకత్వంజ్యోతిష్టోమాదివిధేర్నస్యాత్. అతోవాక్యశేషావగతేనిరతిశయప్రీతివిశేషేస్వర్గశబ్దస్యశక్తౌనిశ్చితాయాంవాక్యశేషాభావస్థలేపియవవరాహాదిష్వివసఏవార్థః. లౌకికేసాతిశయప్రీతిభూతేగుణయోగాదేవప్రవృత్తేరుపపత్తేర్నశక్త్యన్తరకల్పనా. నచప్రీతిమాత్రవచనస్యైవస్వర్గశబ్దస్యవేదేనిరతిశయప్రీతివాచిత్వమస్త్వితివాచ్యం- నిరతిశయత్వాంశస్యఅన్యతోనవగతత్వేనతత్రాపిశక్త్యవశ్యంభావేనస్వర్గశబ్దస్యలోకవేదయోరనేకార్థతాస్యాత్. యదాతువైదికప్రయోగావగతనిరతిశయప్రీతివాచితా - తదాసాతిశయేలౌకికేప్రీతిత్వసామాన్యయోగాద్గౌణీవృత్తిరితిమీమాంసకైర్నిరతిశయసుఖవాచిత్వస్యైవసమర్థితతయామోక్షస్యస్వర్గశబ్దవాచ్యత్వేవివాదాయోగాత్, పార్థశబ్దస్యార్జునేప్రచురతదితరపృథాపుత్రేషుప్రచురప్రయోగాభావేపిపార్థశబ్దముఖ్యార్థత్వానపాయవత్స్వర్గశబ్దస్యసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకగతసుఖవిశేషఏవ అన్యత్రప్రచురప్రయోగాభావేపివాచ్యత్వానపాయాత్, బర్హిరాజ్యాదిశబ్దానామసంస్కృతతృణఘృతాదిష్వార్యైఃప్రయుజ్యమానానామపిఅసంస్కృతవాచిత్వం- కేషాంచిత్ప్రయోగమాత్రస్యశక్త్యభావాసాధకత్వాత్. అతస్తృణత్వాదిజాతివచనాఏవబర్హిరాదిశబ్దాఇతిబర్హిరాజ్యాధికరణేస్థితత్వాత్, తదుక్తంవార్త్తికే *ఏకదేశేపియోదృష్టశ్శబ్దోజాతినిబన్ధనః। తదత్యాగాన్నతస్యాస్తినిమిత్తాన్తరగామితేతి. తతశ్చస్వర్గశబ్దోమోక్షసాధారణఏవ. ననుబర్హిరాజ్యాదిశబ్దేష్వసంస్కృతతృణఘృతాదావార్యప్రయోగాభావేపిఅనార్యప్రయోగసత్త్వాదసంస్కృతవాచితాఽస్తునామ - స్వర్గశబ్దస్యసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకసుఖవిశేషాతిరిక్తస్థలేనియమేనాప్రయోగాత్తద్వ్యావృత్తైవశక్తిరభ్యుపగన్తవ్యా. అతఏవప్రోద్గాత్రధికరణేఉద్గాతృశబ్దస్యఋత్విగ్విశేషేఇతరవ్యావృత్తప్రయోగవిశేషేణరూఢత్వాత్తస్యచోద్గాతురేకత్వేన *ప్రైతుహోతుశ్చమసఃప్రోద్గాతౄణామితిబహువచనార్థబహుత్వాసమ్భవాత్తదస్వాయార్థంరూఢిపూర్వకలక్షణయాఅపసుబ్రహ్మణ్యానామేకస్తోత్రసమ్బన్ధినాంత్రయాణాంవా - ససుబ్రహ్మణ్యానాంచతుర్ణాంవాఉద్గాత్రాదీ

నాం ఛన్దోగానాం గ్రహణమిత్యేతద్విరుధ్యేత. తథాహి- అహీనాధికరణే *త్రిరాత్రప్రభృతయస్సన్త్రిణ* ఇత్యధికృత్య *ఏవసాహ్న స్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్యేత్యత్ర అహీనశబ్దస్య *అహ్నః ఖః క్రతౌ ఇతి వ్యాకరణస్మృత్యా ఖప్రత్యయాన్తతయా అహర్గణసామాన్యవాచితయావ్యుత్పాదితస్యాప్యహీనశబ్దస్య సయమేనసత్రే అప్రయోగాదహర్గణవిశేషరూఢిమఙ్గీకృత్య- జ్యోతిష్టోమస్యాహర్గణవిశేషత్వాభావాదహీన ఇతి యోగస్య రూఢిపరాహతత్వేన యోగేన జ్యోతిష్టోమే వృత్త్యసమ్భవాత్ జ్యోతిష్టోమప్రకరణాధీతాయా అపి ద్వాదశాహీనస్యేతి ద్వాదశోపసత్తాయా అహర్గణవిశేషోత్కర్ష ఇత్యుక్తం. తథా *పాయ్యసాన్నాయ్యనికాయ్యధాయ్యామానహవిర్నివాససామిధేనీష్వితి వ్యాకరణస్మృత్యా సామిధేనీమాత్రవాచితయావ్యుత్పాదితస్యాపి ధాయ్యాశబ్దస్య న సామిధేనీమాత్రవచనత్వం, నాపి ధీయమానత్వరూపయోగాద్గర్భశేన ధీయమానమాత్రవచనత్వం,- స్తుతిశస్త్రార్థతయా ధీయమానాను బుభుక్షుసామిధేనీమాత్రే చ ధాయ్యాశబ్దప్రయోగాత్. అపితు *పృథుపాజవత్యౌ ధాయ్యే భవత ఇత్యాదివైదికప్రయోగవిషయేషు పృథుపాజవత్యాదిష్వేవ ధాయ్యాశబ్దస్య శక్తిరితి *సమిధమానవతీం సమిద్ధవతీం చాన్తరా తద్ధాయ్యాస్స్యురితి పాఞ్చమికాధికరణే స్థితం. ఏవమాదికం సర్వం విరుధ్యేత - స్వర్గశబ్దస్త్వదుక్తరీత్యా ప్రయోగాభావేపి శక్తిసమ్భవే ఉద్గాత్రాదిశబ్దానామప్యృత్విగ్విశేషాదిషు రూఢేరకల్పనీయత్వాదితి చేత్. సత్యం - యదిసర్వాత్మనా తదతిరిక్తే స్వర్గశబ్దప్రయోగో న స్యాత్- తదా తద్వ్యావృత్తా రూఢిరభ్యుపగన్తవ్యా స్యాత్. అస్తి హి తత్రాపి ప్రయోగః- *తస్యాం హిరణ్మయః కోశః స్వర్గో లోకో జ్యోతిషావృతః యో వై తాం బ్రహ్మణో వేద *తేన ధీరా అపియన్తి బ్రహ్మవిదః స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తాః * అపహత్య పాప్మానమనన్తే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతీతి తైత్తిరీయకబృహదారణ్యకతలవకారాదిష్వధ్యాత్మశాస్త్రేషు ప్రయోగదర్శనాత్. పౌరాణికపరికల్పితస్వర్గశబ్దరూఢేస్సాక్ష్యపరికల్పితావ్యక్తశబ్దరూఢివదనాదరణీయత్వాత్,. అస్మిన్నేవ ప్రకరణే *త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వా య ఏవం విద్వాంశ్చినుతే నాచికేతం| స మృత్యుపాశాన్పురతః ప్రణోద్య శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే ఇతి మన్త్రే కర్మజ్ఞానసముచ్చయసాధ్యవాచకతయా శ్రూయమాణస్య స్వర్గలోకశబ్దస్య సూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకవ్యతిరిక్తవైరాజపదవాచకతయా పరైరపి వ్యాఖ్యాతత్వా, చ్చ. నను సూర్యలోకోర్ధ్వవర్తిలోకత్వస్యైవ ప్రవృత్తినిమిత్తతయా తస్య చ వైరాజపదే పిసత్త్వాన్నాముఖ్యార్థత్వమితి చేత్- తర్హి భగవల్లోకేపి ఊర్ధ్వవర్తిత్వావిశేషేణ ముఖ్యార్థత్వానపాయాత్, *స్వర్గాపవర్గమార్గాభ్యామిత్యాదివ్యవహారస్య బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేనోపపత్తే, శ్చ. అస్తు వా అముఖ్యార్థత్వం- ముఖ్యార్థే బాధకసత్త్వాత్. కిమత్ర బాధకమితి చేత్. శ్రూయతామవధానేన-*స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తీతి ప్రథమే ప్రశ్నమన్త్రే న భయం కించనాస్తీత్యపహతపాప్మత్వం ప్రతిపాద్యతే- *స్వర్గేపిపాతభీతస్యేత్యుక్తరీత్యా కేనపాపేన కదా పతిష్యామీతి భీత్యభావః ప్రతిపాద్యతే. స హ్యపహతపాప్మన ఏవ సమ్భవతి. *న తత్ర త్వం న జరయా బిభేతీత్యనేన విజరత్వవిమృత్యుత్వే ప్రతిపాద్యేతే. *ఉభే తీర్త్వా అశనాయాపిపాసే ఇత్యనేన విజిఘత్సత్వాపిపాసత్వే ప్రతిపాద్యేతే. *శోకాతిగ ఇతి విశోకత్వం. * మోదతే స్వర్గలోక ఇత్యనేన * స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన పితృలోకేన సంపన్నో మహీయత ఇతి శ్రుతిసన్దర్భప్రతిపాద్యే సత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వే ప్రతిపాద్యేతే. తతశ్చాధ్యాత్మశాస్త్రసిద్ధస్యాపహతపాప్మత్వాది బ్రహ్మగుణాష్టకావిర్భావస్యేహ ప్రతీయమానతయా తస్యైవేహ గ్రహణసమ్భవే పౌరాణికస్య స్వర్గలోకగతాపేక్షికజరామరణాద్యభావస్వీకారస్యానుచితత్వాత్. అత ఏవ సప్తమే విధ్యన్తాధికరణే అనుపదిష్టేతికర్తవ్యతాకానుసార్యాదివికృతిభావనాసు ఇతికర్తవ్యతాకాఙ్క్షాయాం వైతానికకర్మాధికారప్రవృత్తత్రయీవిహితత్వసామాన్యాద్వైదిక్యేవ దర్శపూర్ణమాసికీతికర్తవ్యతా ఉపతిష్ఠతే ఇత్యుక్తం. ఉక్తం చ శాస్త్రదీపికాయాం *వైదికీ వైదికత్వేన సామాన్యేనోపతిష్ఠతే| లౌకికీ త్వసమానత్వాన్నోపస్థాస్యత్యపేక్షితేతి. న చ *యద్యేకం యూపముపస్పృశేదేష తే వాయావితి బ్రూయాదితి విహితస్య *ఏష తే వాయావితి వచనస్య వైదికత్వసామాన్యేన విహితవైదికయూపస్పర్శనిమిత్తకత్వమేవ స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః - *లౌకికే దోషసంయోగాదితి నావమాధికరణవిరోధప్రసఙ్గాదితి వాచ్యం - *యూపో వై యజ్ఞస్య దురిష్టమాముఞ్చతే తస్మాద్యూపో నోపస్పృశ్య ఇతి ప్రతిషిద్ధ * యద్యేకం యూపముపస్పృశేదేష తే వాయావితి బ్రూయాదితి అనన్తరమేవ విహితస్య ప్రతిషిద్ధప్రాయశ్చిత్తసాకాఙ్క్షలౌకికస్పర్శవిషయత్వావశ్యమ్భావేన వైదికవిషయత్వాసమ్భవే ప్యసతి బాధకే వైదికవిషయత్వస్య యుక్తత్వాత్. అత ఏవ *యావతోశ్వాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్తావతో వారుణాన్ చతుష్కపాలాన్నిర్వపేదితి విహితేష్టిర్వైదిక ఏవ అశ్వదానే - నతు * న కేసరిణో దదాతీతి నిషిద్ధప్రాయశ్చిత్తసాపేక్షే సుహృదాదిభ్యః స్నేహాదినా క్రియమాణ ఇతి నిర్ణీతం తన్త్రే తురీయే. తథా *యోగినః ప్రతిస్మర్యేతే స్మార్తే చైతే ఇతి సూత్రే స్మార్తస్య వేదాన్తేన ప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యుక్తం పరైః. తతశ్చ *స్వర్గే లోక ఇతి మన్త్రే అధ్యాత్మశాస్త్రసిద్ధస్యాపహతపాప్మత్వాది బ్రహ్మగుణాష్టకస్యైవ గ్రహణముచితం. *స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఇతి ద్వితీయప్రశ్నమన్త్రే అమృతత్వభాక్త్వశ్రవణాదమృతత్వశబ్దస్యాధ్యాత్మశాస్త్రే మోక్ష ఏవ ప్రయోగాత్, *అజీర్యతామమృతానామిత్యత్ర అమృతశబ్దస్యాపి ముక్తపరత్వేనాపేక్షికామృతత్వపరత్వాభావాత్,. ఉత్తరత్ర *తతో మయా నాచికేతశ్చితోగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్తవానస్మి నిత్యం *అభయం తితీర్షతాం పారం నాచికేతం శకేమహీతి పరస్యైవ బ్రహ్మణో నాచికేతాగ్నిప్రాప్యత్వకథనేన స్వర్గశబ్దస్య ప్రసిద్ధస్వర్గపరత్వాసమ్భవాత్, *నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే ఇతి బ్రహ్మేతరవిముఖతయా ప్రతిపాదితస్య నచికేతసః క్షయిష్ణుస్వర్గప్రార్థనానుపపత్తే,శ్చ. *ముఖ్యం వా పూర్వచోదనాల్లోకవదితి తన్త్రసమసఙ్ఖ్యాకయోః పరస్పరవిరోధ ఏవ ముఖ్యస్య ప్రాబల్యం- నహ్యల్పవైగుణ్యే సమ్భవతి బహువైగుణ్యం ప్రయోగవచనం క్షమతే- అతో యత్ర జఘన్యానాం భూయస్త్వం- తత్ర *భూయసాం స్యాత్స్వధర్మత్వమితి న్యాయ ఏవ ప్రవర్తత ఇత్యేవమీమాంసకైః స్థిరీకృత్య సిద్ధాన్తితత్వాత్, ప్రతర్దనవిద్యాయాం *ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి * ఏష లోకాధిపతిరేష లోకపాలః *ఆనన్దో ఽజరో ఽమృత ఇత్యుపసంహారికపరమాత్మధర్మబాహుళ్యేన ప్రకృతశ్రుతజీవలిఙ్గబాధస్య *ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యత్ర ప్రతిపాదితత్వా, దిత్యలమతిచర్చయా. ౧౯

యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైకే।
ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్త్వయాహం వరాణామేష వరస్తృతీయః॥ ౨౦

శం.— ఏతావద్ధ్యతిక్రాన్తవిధిప్రతిషేధార్థగోచరమన్త్రబ్రాహ్మణేనావగన్తవ్యం - యద్వరద్వయసూచితం వస్తు. నాత్మతత్త్వవిషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం. అతో విధిప్రతిషేధార్థవిషయస్యాత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణస్య స్వాభావికస్య అజ్ఞానస్య సంసారబీజస్య నివృత్త్యర్థం తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానం క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణలక్షణశూన్యమాత్యన్తికనిశ్శ్రేయసప్రయోజనం వక్తవ్యమిత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. తమేతమర్థం ద్వితీయవరప్రాప్త్యాప్యకృతార్థత్వం తృతీయవరగోచరమాత్మజ్ఞానమన్తరేణేత్యాఖ్యాయికయా ప్రపఞ్చయతి. యతః పూర్వస్మాత్కర్మగోచరాత్సాధ్యసాధనలక్షణాదనిత్యాద్విరక్తస్యాత్మజ్ఞానేఽధికార ఇతి తన్నిన్దార్థం పుత్రాద్యుపన్యాసేన ప్రలోభనం క్రియతే. నచికేతా ఉవాచ తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వేత్యుక్తస్సన్. యేయం విచికిత్సా - సంశయః. ప్రేతే- మృతే మనుష్యే. అస్తీత్యేకే- అస్తి శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధివ్యతిరిక్తో దేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మా ఇత్యేకే. నాయమస్తీతి చైకే- నాయమేవంవిధోఽస్తీతి చైకే. అతశ్చాస్మాకం న ప్రత్యక్షేణ నాప్యనుమానేన నిర్ణయవిజ్ఞానం ఏతద్విజ్ఞానాధీనో హి పరః పురుషార్థ ఇత్యత ఏతద్విద్యాం- విజానీయామహమనుశిష్టః- జ్ఞాపితస్త్వయా. వరాణామేష వరస్తృతీయోఽవశిష్టః. ౨౦

ఆ.— పితాపుత్రస్నేహాదిస్వర్గలోకావసానం యద్వరద్వయసూచితం సంసారరూపం- తదేవ కర్మకాణ్డప్రతిపాద్యమాత్మన్యారోపితం. తన్నివర్తకం చాత్మజ్ఞానమిత్యధ్యారోపాపవాదభావేన పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధమాహ (ఏతావద్ధీతి) ప్రథమవల్లీసమాప్తిపర్యన్తాఖ్యాయికాయా అవాన్తరసమ్బన్ధమాహ (తమేతమర్థమితి) దేహవ్యతిరిక్తాస్తిత్వే వాదివిప్రతిపత్తేః సంశయశ్చేత్ - తర్హి ప్రత్యక్షాదినా స్వస్యైవ నిర్ణయజ్ఞానసమ్భవాత్తన్నిర్ణయస్య నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చ న తదర్థః ప్రశ్నః కర్తవ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అతశ్చాస్మాకమితి) ప్రత్యక్షేణ స్థాణౌ నిర్ణీతే పురుషో న వేతి సన్దేహదర్శనాత్, దేహవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే చ సన్దేహదర్శనాత్, న ప్రత్యక్షేణ నిర్ణయః. పరలోకసమ్బద్ధాత్మనా చ కస్యచిల్లిఙ్గస్యావినాభావాదర్శనాన్నానుమానేనాపి నిర్ణయ ఇత్యర్థః. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩

రం.— ప్రకృతముపసరామః. నచికేతా ఆహ (యేయం ప్రేత ఇతి) * అత్తా చరాచరగ్రహణాదిత్యధికరణే ఇమం మన్త్రం ప్రస్తుత్యేత్థం హి భగవతా భాష్యకృతా * అత్ర పరమపురుషార్థరూపబ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణమోక్షయాథాత్మ్యవిజ్ఞానాయ తదుపాయభూతపరమాత్మోపాసనపరావరాత్మతత్త్వజిజ్ఞాసయా చాయం ప్రశ్నః క్రియతే. ఏవం చ యేయం ప్రేత ఇతి న శరీరవియోగమాత్రాభిప్రాయం - అపి తు సర్వబన్ధవినిర్మోక్షాభిప్రాయం- యథా * న ప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తీతి. అయమర్థః - మోక్షాధికృతే మనుష్యే ప్రేతే- సర్వబన్ధవినిర్ముక్తే తత్స్వరూపవిషయా వాదివిప్రతిపత్తినిమిత్తా అస్తి నాస్తీత్యేకా యేయం విచికిత్సా- తదపనోదనాయ తత్స్వరూపయాథాత్మ్యం త్వయాఽనుశిష్టోఽహం విద్యాం - జానీయామితి. తథా హి బహుధా విప్రతిపద్యన్తే- కేచిద్విత్తిమాత్రస్యాత్మనః స్వరూపోచ్ఛిత్తిలక్షణం మోక్షమాచక్షతే. అన్యే తు విత్తిమాత్రస్యైవ సతోఽవిద్యాస్తమయం. పరే పాషాణకల్పస్యాత్మనో జ్ఞానాద్యశేషవైశేషికగుణోచ్ఛేదలక్షణం కైవల్యరూపం. అపరే అపహతపాప్మానం పరమాత్మానమభ్యుపగచ్ఛన్తస్తస్యైవోపాధిసంసర్గనిమిత్తజీవభావస్యోపాధ్యపగమేన తద్భావలక్షణం మోక్షమాతిష్ఠన్తే. త్రయ్యన్తనిష్ణాతాస్తు నిఖిలజగదేకకారణస్యాశేషహేయప్రత్యనీకానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపస్య స్వాభావికానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరస్య సకలేతరవిలక్షణస్య సర్వాత్మభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణశ్శరీరతయా ప్రకారభూతస్యానుకూలాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్వరూపస్య పరమాత్మానుభవైకరసస్య జీవస్యానాదికర్మరూపావిద్యోచ్ఛేదపూర్వకస్వాభావికపరమాత్మానుభవమేవ మోక్షమాచక్షతే. తత్ర మోక్షస్వరూపం తత్సాధనం చ త్వత్ప్రసాదాద్విద్యామితి నచికేతసా పృష్టో మృత్యురితి భాషితం. తథా * త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతి సూత్రే * తృతీయేన వరేణ మోక్షస్వరూపప్రశ్నద్వారేణోపేయస్వరూపముపేతృస్వరూపముపాయభూతకర్మానుగృహీతోపాసనస్వరూపం చ పృష్టమితి చ భాషితం. శ్రుతప్రకాశికాయాం చ * యేయమిత్యాదిప్రశ్నవాక్యే మోక్షస్వరూపప్రశ్నః కణ్ఠోక్తః - ప్రతివచనప్రకారేణోపాసనాదిప్రశ్నస్యార్థసిద్ధిః. నిర్విశేషపరత్వోక్తిశ్చేత్ - వాక్యార్థజ్ఞానస్యోపాయతా స్యాత్. ఉభయలిఙ్గకం ప్రాప్యం చేత్- తథాత్వేనోపాసనముపాయస్స్యాత్. అతో మోక్షస్వరూపజ్ఞానం తదనుబన్ధిజ్ఞానాపేక్షమితి వర్ణితం. అతో యేయం ప్రేత ఇత్యస్య ముక్తస్వరూపప్రశ్నపరత్వమేవ - న దేహాతిరిక్తపారలౌకికకర్మానుష్ఠానోపయోగికర్తృభోక్త్రాత్మకజీవస్వరూపమాత్రపరత్వం. అన్యథా తస్యార్థస్య దురధిగమత్వప్రదర్శనవివిధభోగవితరణప్రలోభనపరీక్షాయా అసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. నచికేతసోఽప్యయమభిప్రాయః- హితైషివచనాదాత్మా పరిత్యక్తచరమదేహ ఆవిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకో భవతీత్యుపశ్రుత్య * స్వర్గే లోకే న భయం కిఞ్చనాస్తీత్యాదినా మన్త్రద్వయేన మోక్షసాధనభూతాగ్నిం పృష్టం - అధునా తు వాదివిప్రతిపత్త్యా తద్విషయే సన్దేహో జాయతే- అయం * స్వర్గే లోకే న భయం కిఞ్చనాస్తీత్యాదినా మయోపన్యస్తాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టరూప ఆత్మా అస్తీత్యేకే- నాయమస్తీత్యపరే- త్వయోపదిష్ట ఏతజ్జానీయామితి. అత ఏవ ప్రతివచనే * ఏతచ్ఛ్రుత్వా సమ్పరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య స మోదతే మోదనీయం హి లబ్ధ్వేతి ఏతత్ప్రశ్నానుగుణ్యమేవ దృశ్యతే. అతో యథోక్త ఏవార్థః. కేచిత్తు * పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయావితి సూత్రే తిరోహితమితి నిష్ఠాన్తపదే ఉపసర్జనతయా నిర్దిష్టస్య తిరోధానస్య * దేహయోగాద్వా సోఽపీతి తదుత్తరసూత్రే సోఽపి- తిరోధానభావోఽపీతి పుల్లిఙ్గసచ్ఛబ్దేన పరామర్శదర్శనాత్, * సర్వనామ్నాఽనుసన్ధిర్వృత్తిచ్ఛన్నస్యేతి వామనసూత్రే కృత్తద్ధితాదివృత్తిచ్ఛన్నస్యాపి సర్వనామ్నా పరామర్శస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, యేయం ప్రేత ఇతి నిష్ఠాన్తప్రేతశబ్దే ఉపసర్జనతయా నిర్దిష్టస్యాపి ప్రాయణశబ్దితమోక్షస్య * దేహయోగాద్వా

దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం పురా న హి సువిజ్ఞేయమణురేష ధర్మః।
అన్యం వరం నచికేతో వృణీష్వ మా మోపరోత్సీరతి మా సృజైనమ్॥ ౨౧

దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిల త్వం చ మృత్యో యన్న సువిజ్ఞేయమాత్థ।
వక్తా చాస్య త్వాదృగన్యో న లభ్యో నాన్యో వరస్తుల్య ఏతస్య కశ్చిత్॥ ౨౨

శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వ బహూన్ పశూన్ హస్తిహిరణ్యమశ్వాన్।
భూమేర్మహదాయతనం వృణీష్వ స్వయం చ జీవ శరదో యావదిచ్ఛసి॥ ౨౩

సోఽపీతివత్ నాయమస్తీతి చైకే ఇత్యత్ర అయమితి పదేన పరామర్శోఽస్తు. న చైవం భుక్తవత్యస్మిన్ భోజనమస్తి వా - న వేతి వాక్యవత్ ముక్తేఽస్మిన్ మోక్షోఽస్తి న వేతి సందేహకథనం వ్యాహతార్థమితి వాచ్యం - మోక్షసామాన్యమభ్యుపేత్య మోక్షవిశేషసందేహస్యోపపాదయితుం శక్యత్వాత్, అయమిత్యనేన విశేషపరామర్శసంభవాత్,. నను న ప్రాయణశబ్దస్య మోక్షవాచిత్వం క్వచిద్దృష్టం - శరీరవియోగమాత్రవాచిత్వాత్, శ్రుతప్రకాశికాయాం శరీరవియోగవాచిత్వమభ్యుపేత్యైవ చరమశరీరవియోగపరతయా వ్యాఖ్యాతత్వాదితి చేత్. అస్త్వేవం - తథాప్యయమిత్యనేన చరమశరీరవియోగపరామర్శసమ్భవాత్తద్విషయిణ్యేవ విచికిత్సాఽస్తు. నను తస్య నిశ్చితత్వాత్తద్విషయిణీ విచికిత్సా నోపపద్యత ఇతి చేత్. సత్యం - అయం చరమశరీరవియోగో బ్రహ్మరూపావిర్భావపూర్వభావిత్వేన రూపేణాస్తి - న వేతి విచికిత్సాయా ఉపపాదకత్వాదితి వదన్తి. ౨౦

శం.— కిమయమేకాన్తతో నిశ్శ్రేయససాధనాత్మజ్ఞానార్హో న వేత్యేతత్పరీక్షార్థమాహ - దేవైరప్యత్ర - ఏతస్మిన్ వస్తుని విచికిత్సితం - సంశయితం పురా - పూర్వం. న హి సువిజ్ఞేయం - సుష్ఠు జ్ఞేయం శ్రుతమపి ప్రాకృతైర్జనైః. యతోఽణుః - సూక్ష్మ ఏష ఆత్మాఖ్యో ధర్మః. అతోఽన్యం - అసందిగ్ధఫలం వరం నచికేతో వృణీష్వ. మా - మాం మోపరోత్సీః - ఉపరోధం మా కార్షీరధమర్ణమివోత్తమర్ణః. అతిసృజ - విముఞ్చైనం వరం మాం ప్రతి. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౨౧

రం.— ఏవముక్తస్వరూపం పృష్టో మృత్యురుపదిశ్యమానార్థస్య అతిగహనతయా పారం ప్రాప్తుం ప్రభవతే మధ్యే పతతయా శివేనోపదేష్టవ్యమితి మత్వాహ (దేవైరత్రాపీతి) బహుదర్శిభిరపి దేవైరస్మిన్ముక్తాత్మస్వరూపే విచికిత్సితం - సంశయితం. (న హీతి) ఆత్మతత్త్వం న సుజ్ఞానమితి సూక్ష్మో ధర్మః. సామాన్యతో ధర్మ ఏవ దుర్జ్ఞానః - తత్రాప్యయం దుర్జ్ఞాన ఇతి భావః. (అన్యం వరమితి) స్పష్టోఽర్థః. (మా మోపరోత్సీరితి) మా - మా - ఇతి నిషేధవీప్సాయాం ద్విర్వచనం. ఉపరోధం మా కార్షీః. ఏనం - మామతిసృజ - ముఞ్చ. ౨౧

శం.— ఏవముక్తో నచికేతా ఆహ - దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిలేతి - భవత ఏవ మయా శ్రుతం. త్వం చ మృత్యో యత్ - యస్మాన్న సువిజ్ఞేయమాత్మతత్త్వమాత్థ - కథయసి. అతః పణ్డితైరప్యవేదనీయత్వాద్వక్తా చాస్య ధర్మస్య త్వాదృక్ - త్వత్తుల్యోఽన్యః పణ్డితశ్చ న లభ్యోఽన్విష్యమాణోఽపి. అయం తు వరో నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుః - అతో నాన్యో వరస్తుల్యః - సదృశోఽస్త్యేతస్య కశ్చిదపి - అనిత్యఫలత్వాదన్యస్య సర్వస్యైవేత్యభిప్రాయః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౨౨

రం.— ఏవముక్తో నచికేతా ఆహ (దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిలేతి) స్పష్టోఽర్థః. (త్వం చేతి) త్వం చ మృత్యో న సుజ్ఞేయమితి యదాత్మస్వరూపముక్తవాన్. (వక్తేతి) త్వాదృక్ - త్వాదృశ ఇత్యర్థః. అన్యత్ స్పష్టం. ౨౨

శం.— ఏవముక్తోఽపి పునః ప్రలోభయన్నువాచ మృత్యుః - శతాయుషః - శతం వర్షాణ్యాయూంషి యేషాం తాన్ శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వ. కిం చ - గవాదిలక్షణాన్ బహూన్ పశూన్. హస్తిహిరణ్యం - హస్తీ చ హిరణ్యం చ హస్తిహిరణ్యం. అశ్వాంశ్చ. కిం చ - భూమేః - పృథివ్యాః మహత్ - విస్తీర్ణం ఆయతనం - ఆశ్రయం. మణ్డలం. సామ్రాజ్యం రాజ్యం వృణీష్వ. కిం చ - సర్వమప్యేతదనర్థకం - స్వయం చేదల్పాయురిత్యత ఆహ - స్వయం చ జీవ - త్వం జీవన్ ధారయ శరీరం సమగ్రేన్ద్రియకలాపం శరదః - వర్షాణి యావదిచ్ఛసి జీవితుమిత్యర్థః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౨౩

రం.— ఏవం నచికేతసోక్తో మృత్యుర్విషయస్య దురధిగమతయా మధ్యే నత్యక్ష్యతీతి నిశ్చిత్య - సత్యపి గ్రహణసామర్థ్యే విషయాన్తరాసక్తచేతసే నైతాదృశం ముక్తాత్మతత్త్వం నోపదేశార్హమితి మత్వా ముముక్షోస్థైర్యానువృత్త్యర్థం ప్రలోభయన్నువాచ (శతాయుష ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (భూమేరితి) పృథివ్యాః విస్తీర్ణమాయతనం - మణ్డలం - రాజ్యం వృణీష్వ. అథవా - భూమేస్సంబన్ధి మహదాయతనం - విచిత్రశాలాప్రాసాదాదియుక్తం గృహం వృణీష్వ. (స్వయం చేతి) యావద్వర్షాణి జీవితుమిచ్ఛసి తావజ్జీవేత్యర్థః. ౨౩

ఏతత్తుల్యంయదిమన్యసేవరంవృణీష్వవిత్తంచిరజీవికాంచ।
మహాభూమౌనచికేతస్త్వమేధికామానాంత్వాకామభాజంకరోమి॥ ౨౪
యేయేకామాదుర్లభామర్త్యలోకేసర్వాన్కామాగ్‌శ్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వ।
ఇమారామాస్సరథాస్సతూర్యానహీదృశాలమ్భనీయామనుష్యైః।
ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిఃపరిచారయస్వనచికేతోమరణంమానుప్రాక్షీః॥ ౨౫
శ్వోభావామర్త్యస్యయదన్తకైతత్ సర్వేన్ద్రియాణాంజరయన్తితేజః।
అపిసర్వంజీవితమల్పమేవతవైవవాహాస్తవనృత్యగీతే॥ ౨౬
నవిత్తేనతర్పణీయోమనుష్యోలప్స్యామహేవిత్తమద్రాక్ష్మచేత్త్వా।
జీవిష్యామోయావదీశిష్యసిత్వంవరస్తుమేవరణీయస్సఏవ॥ ౨౭

శం.— ఏతత్తుల్యం- ఏతేనయథోపదిష్టేనసదృశమన్యమపియదిమన్యసేవరం- తమపివృణీష్వ. కించ- విత్తం- ప్రభూతంహిరణ్యరత్నాది. చిరజీవికాంచసహవిత్తేనవృణీష్వేత్యేతత్. కింబహునా- మహాభూమౌ- మహత్యాంభూమౌరాజానచికేతస్త్వమేధి- భవ. కించాన్యత్ - కామానాం- దివ్యానాంమనుష్యాణాంచత్వా- త్వాంకామభాజం- కామభాగినం- కామార్హంకరోమి. సత్యసఙ్కల్పోహ్యహందేవఇతిభావః. ౨౪

ఆ.— విత్తైకంపుత్రధనాదీనాంవరత్వేనోపన్యస్యసముచ్చితమిదానీముపన్యస్యతి (కించవిత్తంప్రభూతమితి) *అసభువీతిధాతోర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనాన్తస్యనిపాతఃఏధీతి. తతోభవేతివ్యాఖ్యాతం. ౨౪-౨౫-౨౬-౨౭

రం.— (ఏతత్తుల్యమితి) ఉక్తేనవరేణసదృశమన్యమపివరంమన్యసేచేత్ - తదపివృణీష్వ. ప్రభూతంహిరణ్యరత్నాదికంచిరంజీవనంచేత్యర్థః. ఏధి- భవ. రాజేతిశేషః. అస్తేర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం. కామానాం- కామ్యమానానామప్సరఃప్రభృతివిషయాణాం. కామభాజం- కామః- కామనా. తాంవిషయతయాభజతీతికామభాక్తం. కామ్యమానాప్సరఃప్రభృతీనామపికామనావిషయంకరోమీత్యర్థః. ౨౪

శం.— యేయేకామాః- ప్రార్థనీయాదుర్లభాశ్చమర్త్యలోకే- సర్వాంస్తాన్కామాన్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వ. కించ- ఇమాః- దివ్యాఅప్సరసః- రమయన్తిపురుషానితిరామాః- సహరథైర్వర్తన్తఇతిసరథాః- సతూర్యాః- సవాదిత్రాః. తాశ్చనహిలమ్భనీయాః- ప్రాపణీయాః. ఈదృశాః- ఏవంవిధాః. మనుష్యైః- మర్త్యైః. అస్మదాదిప్రసాదమన్తరేణ. ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిః- మయాదత్తాభిఃపరిచారిణీభిః పరిచారయస్వాత్మానం- పాదప్రక్షాళనాదిశుశ్రూషాంకారయాత్మనఇత్యర్థః. నచికేతఃమరణం- మరణసంబద్ధంప్రశ్నంప్రేత్యాస్తినాస్తీతికాకదన్తపరీక్షారూపంమానుప్రాక్షీః- మైవంప్రష్టుమర్హసి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౫

రం.— (యేయేకామాఇతి) ఛన్దతః - యథేష్టమిత్యర్థః. (ఇమారామాఇతి) రథవాదిత్రసహితాఃమయాదీయమానాఃస్త్రియోమనుష్యాణాందుర్లభాఇత్యర్థః. (ఆభిరితి) ఆభిఃమయాదత్తాభిఃపరిచారికాభిఃపాదసంవాహనాదిశుశ్రూషాంకారయేత్యర్థః. మరణమను - మరణాత్ - ముక్తేఃపశ్చాత్. ముక్తాత్మస్వరూపమితియావత్. మరణశబ్దస్యదేహవియోగసామాన్యవాచినోపిప్రకరణవశేన విశేషవాచిత్వంనదోషాయేతిద్రష్టవ్యం. ౨౫

శం.— ఏవంప్రలోభ్యమానోపినచికేతాఃమహాహ్రదవదక్షోభ్యఆహ- శ్వోభవిష్యన్తి-నభవిష్యన్తివేతిసందిహ్యమానఏవయేషాంభావః- భవనంత్వయోపన్యస్తానాంభోగానాం- తేశ్వోభావాః. కించ- మర్త్యస్య- మనుష్యస్య- అన్తక- హేమృత్యోయదేతత్సర్వేన్ద్రియాణాంతేజః - తజ్జరయన్తి- అపక్షయన్తి. అప్సరఃప్రభృతయోభోగాఅనర్థాయైవైతే- ధర్మవీర్యప్రజ్ఞాతేజోయశఃప్రభృతీనాంక్షపయితృత్వాత్. యాంచాపిదీర్ఘాంజీవికాంత్వందిత్ససి- తత్రాపిశృణు. సర్వం- యద్బ్రహ్మణోపిజీవితం- ఆయురల్పమేవ- కిముతాస్మదాదిదీర్ఘజీవికా. అతస్తవైవతిష్ఠన్తువాహాః - రథాదయః. తథాతవనృత్యగీతేచ. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౬

రం.— ఏవంప్రలోభ్యమానోపినచికేతాఅక్షుభితహృదయఆహ (శ్వోఽభావాఇతి) హేఅన్తక - త్వదుపన్యస్తాయేమర్త్యస్యకామాః- తేశ్వోభావాః- శ్వఃఅభావోయేషాంతేతథోక్తాః. దినద్వయస్థాయినోనభవన్తీత్యర్థః. సర్వేన్ద్రియాణాంయదేతత్తేజః - తత్ క్షపయన్తి. అప్సరఃప్రభృతిభోగాహిసర్వేన్ద్రియదౌర్బల్యావహాఇతిభావః. (అపిసర్వమితి) బ్రహ్మణోపిజీవితంస్వల్పం- కిముతాస్మదాదిజీవితం. అతశ్చిరజీవికాపినవరణార్హేతిభావః. వాహాః- రథాదయః. తిష్ఠన్త్వితిశేషః. ౨౬

శం.— కించ- నప్రభూతేనవిత్తేనతర్పణీయోమనుష్యః. నహిలోకేవిత్తలాభఃకస్యచిత్తృప్తికరోదృష్టః. యదినామాస్మాకం విత్తతృష్ణాస్యాత్- లప్స్యామహే- ప్రాప్స్యామహే ఏతద్విత్తం. అద్రాక్ష్మ - దృష్టవన్తోవయంచేత్త్వా- త్వాం. జీవితమపితథైవజీవిష్యామః- యావద్యా

అజీర్యతామమృతానాముపేత్యజీర్యన్మర్త్యః క్వధఃస్థః ప్రజానన్।
అభిధ్యాయన్వర్ణరతిప్రమోదానతిదీర్ఘే జీవితే కో రమేత॥ ౨౮

యస్మిన్నిదం విచికిత్సన్తి మృత్యో యత్సాంపరాయే మహతి బ్రూహి నస్తత్।
యోఽయం వరో గూఢమనుప్రవిష్టో నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే॥ ౨౯

ఇతి ప్రథమావల్లీ.

మ్యాపదేత్వమీశిష్యసి- త్వమీశిష్యసే. ప్రభుఃస్యాః. కథంహిమర్త్యః త్వత్సకాశమేత్యాల్పధనాయుర్భవేత్. వరస్తుమేవరణీయఃసఏవ - యదాత్మవిజ్ఞానం. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౭

రం.— (నవిత్తేనేతి) నహివిత్తేనలబ్ధేనకస్యచిత్తృప్తిఃదృష్టచరీ. *నజాతుకామఃకామానాముపభోగేనశామ్యతీతిన్యాయాదితిభావః. కించ (లప్స్యామహేవిత్తమితి) త్వాంవయందృష్టవన్తశ్చేత్- విత్తంప్రాప్స్యామహే. త్వద్దర్శనమస్తిచేత్- విత్తలాభేకోభారఇతిభావః. తర్హిచిరజీవికాప్రార్థనీయేత్యత్రాహ (జీవిష్యామోయావదితి) యావత్కాలంయామ్యేపదేత్వమీశ్వరతయావర్తసే. వ్యత్యయేనపరస్మైపదం. తావత్సర్వస్తమస్మాకమపిజీవనంసిద్ధమేవ. నహిత్వదాజ్ఞాతిలఙ్ఘనేనఅస్మజ్జీవితానకరఃకశ్చిదస్తి. వరలాభాలాభయోరపితావదేవజీవనమితిభావః. అతః *రేయంప్రేతఇతిప్రాక్ప్రస్తుతోవరఏవవరణీయఇత్యర్థః. ౨౭

శం.— యతశ్చఅజీర్యతాం- వయోహానిమప్రాప్నువతామమర్త్యానాంసకాశముపేత్య-ఉపగమ్యాత్మనఉత్కృష్టంప్రయోజనాన్తరంప్రాప్తవ్యంతేభ్యఃప్రజానన్- ఉపలభమానఃస్వయంతుజీర్యన్మర్త్యః - జరామరణవాన్క్వధఃస్థః- కుః- పృథివీ, అధశ్చాన్తరిక్షాదిలోకాపేక్షయా. తస్యాంతిష్ఠతీతిక్వధఃస్థఃసన్కథమేవమవివేకిభిఃప్రార్థనీయంపుత్రవిత్తహిరణ్యాద్యస్థిరంవృణీతే. క్వతదాస్థ ఇతివాపాఠాన్తరం. అస్మిన్పక్షేఽక్షరయోజనా- తేషు- పుత్రాదిష్వాస్థా- ఆస్థితిః. తాత్పర్యేణవర్తనంయస్య - సతదాస్థః. తతోఽధికతరంపురుషార్థందుష్ప్రాపమపిప్రాపయితుఃకృవతదాస్థోభవేత్. నకశ్చిత్తదసారజ్ఞస్తదర్థీస్యాదిత్యర్థః. సర్వోహ్యుపర్యుపర్యేవబుభూషతిలోకః- తస్మాన్నపుత్రవిత్తాదిలాభైఃప్రలోభ్యోఽహం. కించ- అప్సరఃప్రముఖాన్వర్ణరతిప్రమోదాననవస్థితరూపతయాఽభిధ్యాయన్- నిరూపయన్యథావదనతిదీర్ఘేజీవితేకోవివేకీరమేత. ౨౮

ఆ.— కించోత్కృష్టపురుషార్థలాభేసంభవత్యధమంకామయమానోమూర్ఖఏవాహంస్యాం- తతోపిమమనఏవవరఇత్యాహ (యతశ్చాజీర్యతామిత్యాదినా)........................ ౨౮-౨౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీభాష్యవ్యాఖ్యా.

రం.— (అజీర్యతామితి) జరామరణశూన్యానాంముక్తానాంస్వరూపంజ్ఞాత్వాప్రజానన్- వివేకీజరామరణోపప్లుతోఽయంజనః- తదాస్థః- జరామరణాద్యుపప్లుతాప్సరఃప్రభృతివిషయవిషయకాస్థావాన్క్వ- కథంభవేదిత్యర్థః. (అభిధ్యాయన్నితి) వర్ణాః - ఆదిత్యవర్ణత్వాదిరూపవిశేషాః. రతిప్రమోదాః- బ్రహ్మభోగాదిజనితానన్దవిశేషాః. తాన్సర్వానభిధ్యాయన్- నిపుణతయానిరూపయన్-అత్యల్పేఐహికజీవితేకఃప్రీతిమాన్స్యాదిత్యర్థః. ౨౮

శం.— అతోవిహాయానిత్యైఃకామైఃప్రలోభనం- యన్మయాప్రార్థితంయస్మిన్ప్రేతఇదం- విచికిత్సనంవిచికిత్సన్తిఅస్తినాస్తీత్యేవంప్రకారం. హేమృత్యోసాంపరాయే- పరలోకవిషయేమహతి- మహత్ప్రయోజననిమిత్తేఆత్మనోనిర్ణయవిజ్ఞానంయత్- తద్బ్రూహి - కథయనః- అస్మభ్యం. కింబహునా-యోఽయంప్రకృతాత్మవిషయోవరోగూఢం- గహనం. దుర్వివేచనంప్రాప్తః- అనుప్రవిష్టః. తస్మాద్వరాదన్యమవివేకిభిఃప్రార్థనీయమనిత్యవిషయంవరంనచికేతానవృణీతేమనసాపీతిశ్రుతేర్వచనమితి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీ భాష్యమ్.

రం.— (యస్మిన్నితి) మహతిపారలౌకికేయస్మిన్ముక్తాత్మస్వరూపేసంశేరతే- తదేవమేబ్రూహి. (యోఽయమితి) గూఢం - ఆత్మతత్త్వమనుప్రవిష్టఃయోఽయంవరః- తస్మాదన్యన్నచికేతానవృణీతేస్మ - ఇతిశ్రుతేర్వచనం........................ ౨౯

ఇతిప్రథమవల్లీవ్యాఖ్యా.

కఠోపనిషత్.

ద్వితీయవల్లీ.

—*—

హరిః ఓం॥ అన్యచ్ఛ్రేయోఽన్యదుతైవప్రేయస్తేఉభేనానార్థేపురుషగ్ం సినీతః।
తయోః శ్రేయఆదదానస్యసాధుభవతిహీయతేఽర్థాద్యఉప్రేయోవృణీతే॥ ౧

శ్రేయశ్చప్రేయశ్చమనుష్యమేతస్తౌసంపరీత్యవివినక్తిధీరః।
శ్రేయోహిధీరోఽభిప్రేయసోవృణీతేప్రేయోమన్దోయోగక్షేమాద్వృణీతే॥ ౨

సత్వంప్రియాన్ప్రియరూపాగ్ంశ్చకామానభిధ్యాయన్నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః।
నైతాగ్ం సృఙ్కాంవిత్తమయీమవాప్తోయస్యాంమజ్జన్తిబహవోమనుష్యాః॥ 3

శం.— పరీక్ష్యశిష్యంవిద్యాయోగ్యతాంచావగమ్యాహ-అన్యత్-పృథగేవశ్రేయః- నిఃశ్రేయసం. తథా-అన్యదుతైవ-అపిచప్రేయః- ప్రియతరమపి. తే- ప్రేయశ్శ్రేయసీఉభేనానార్థే- భిన్నప్రయోజనేసతీ పురుషమధికృతంవర్ణాశ్రమాదివిశిష్టంసినీతః - బధ్నీతః. తాభ్యాంవిద్యావిద్యాభ్యామాత్మకర్తవ్యతయాప్రయుజ్యతేసర్వఃపురుషః. శ్రేయఃప్రేయసోర్హ్యభ్యుదయామృతత్వార్థీపురుషఃప్రవర్తతే - అతః శ్రేయఃప్రేయః ప్రయోజనకర్తవ్యతయాతాభ్యాంబద్ధఇత్యుచ్యతేసర్వఃపురుషః. తేయద్యప్యేకైకపురుషార్థసమ్బన్ధినీవిద్యావిద్యారూపత్వాద్విరుద్ధే ఇత్యన్యతరాపరిత్యాగేనైకేనపురుషేణసహానుష్ఠాతుమశక్యత్వాత్తయోర్హిత్వాఽవిద్యారూపంప్రేయః- శ్రేయఏవకేవలమాదదానస్య - ఉపాదానంకుర్వతఃసాధు- శోభనం. శివంభవతి. యస్త్వదూరదర్శీవిమూఢోహీయతే- వియుజ్యతే. అర్థాత్-పురుషార్థాత్. పారమార్థికాత్ప్రయోజనాన్నిత్యాత్ప్రచ్యవత ఇత్యర్థః. కోఽసౌ. యఉప్రేయోవృణీతే- ఉపాదత్తఇత్యేతత్. ౧

ఆ.— అభ్యుదయనిశ్శ్రేయసవిభాగప్రదర్శనేనవిద్యావిద్యాప్రదర్శనేనచ కేవలవిద్యార్థితయాశిష్యం ప్రథమంస్తౌతీత్యాహ (పరీక్ష్యేతి) శ్రేయఃప్రేయసోరన్యతరపరిత్యాగేనైవాన్యతరోపాదానేహేతుమాహ (తేయద్యపీతి) తేయద్యప్యేకైకపురుషార్థసంబన్ధినీ- తథాపివిరుద్ధే. ౧-౨-౩-౪-౫

రం.— ఏవంశిష్యంపరీక్ష్యతస్యముముక్షుత్వస్థైర్యంనిశ్చిత్యతస్యోపదేశయోగ్యతాంమన్వానఃముముక్షుంస్తౌతి (అన్యచ్ఛ్రేయఇతి) అతిప్రశస్తంమోక్షవర్త్మాప్యన్యత్- ప్రియత్వాస్పదంభోగవర్త్మాప్యన్యత్. తేశ్రేయఃప్రేయసీపరస్పరవిలక్షణప్రయోజనేసతీ- పురుషంసినీతః- బధ్నీతః. పురుషంస్వవశతామాపాదయతఇత్యర్థః. (తయోరితి) తయోర్మధ్యేశ్రేయఆదదానస్య - మోక్షాయప్రయతమానస్యసాధు - భద్రంభవతి. యస్తుప్రేయోవృణీతే- సపురుషార్థాత్భ్రష్టోభవతి. ఉఇత్యవధారణే. ౧

శం.— యద్యుభే అపికర్తుంస్వాయత్తేపురుషేణ - కిమర్థంప్రేయఏవాదత్తేబాహుల్యేనలోకఇతి. ఉచ్యతే- సత్యంస్వాయత్తే. తథాపిసాధనతఃఫలతశ్చమన్దబుద్ధీనాందుర్వివేకరూపేసతీవ్యామిశ్రీభూతేఇవమనుష్యమేతః- పురుషంఆఇతః ప్రాప్నుతఃశ్రేయశ్చప్రేయశ్చ. అతోహంసఇవామ్భసఃపయస్తౌ- శ్రేయఃప్రేయఃపదార్థౌసంపరీత్య- సమ్యక్పరిగమ్య. సమ్యగాలోచ్యగురులాఘవంవివినక్తి- పృథక్కరోతి ధీరః- ధీమాన్. వివిచ్యశ్రేయోహి- శ్రేయఏవాభివృణీతే- శ్రేయసోఽభ్యర్హితత్వాత్. కోఽసౌ. ధీరః. యస్తుమన్దః- అల్పబుద్ధిః- సఃవివేకాసామర్థ్యాద్యోగక్షేమాత్ - యోగక్షేమనిమిత్తం. శరీరాద్యుపచయరక్షణనిమిత్తమిత్యేతత్. ప్రేయః- పశుపుత్రాదిలక్షణంవృణీతే. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨

రం.— (శ్రేయశ్చప్రేయశ్చేతి) శ్రేయశ్చప్రేయశ్చమనుష్యమేతః- మనుష్యంప్రాప్నుతః. తౌ- శ్రేయఃప్రేయఃపదార్థౌ సమ్యగాలోచ్యనీరక్షీరేహంసఇవపృథక్కరోతి. ధియారమతఇతిధీరః- ప్రజ్ఞాశాలీప్రేయోఽపేక్షయా-అభి-అభ్యర్హితంశ్రేయఏవవృణీతే. మన్దమతిః- యోగక్షేమార్థతఃప్రేయోవృణీతే. శరీరస్యోపచయోయోగః. క్షేమఃపరిపాలనం. ౨

శం.— సత్వంపునఃపునర్మయాప్రలోభ్యమానోఽపిప్రియాన్- పుత్రాదీన్ప్రియరూపాంశ్చ- అప్సరఃప్రభృతిలక్షణాన్కామానభిధ్యాయన్- చిన్తయన్తేషామనిత్యత్వాసారత్వాదిదోషాన్హేనచికేతోఽత్యస్రాక్షీః - అతిసృష్టవాన్. పరిత్యక్తవానసి. అహోబుద్ధిమత్తాతవ. నైతామవాప్తవానసి. సృఙ్కాం- సృతింకుత్సితాంమూఢజనప్రవృత్తాం. విత్తమయీం- ధనప్రాయాం. యస్యాంసృతౌమజ్జన్తి - సీదన్తి. బహవః- నైకేమూఢామనుష్యాః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. 3

రం.— (సత్వంప్రియానితి) తాదృశస్త్వంస్వతోరూపతశ్చప్రియాన్- కామ్యమానాన్స్త్ర్యాదీనిత్యర్థః. దుఃఖోదర్కత్వాద్దుఃఖమి

దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యేతి జ్ఞాతా।
విద్యాభీప్సినం నచికేతసం మన్యే న త్వా కామా బహవోఽలోలుపన్త॥ ౪
అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానాః స్వయం ధీరాః పణ్డితంమన్యమానాః।
దన్ద్రమ్యమాణాః పరియన్తి మూఢా అన్ధేనైవ నీయమానా యథాన్ధాః॥ ౫
న సాంపరాయః ప్రతిభాతి బాలం ప్రమాద్యన్తం విత్తమోహేన మూఢం।
అయం లోకో నాస్తి పర ఇతి మానీ పునః పునర్వశమాపద్యతే మే॥ ౬

శ్రోత్రాదిదోషయుక్తతయా నిరూపయన్ త్యక్తవానసీత్యర్థః. (నైతాం సృఙ్కామితి) విత్తమయీం- ధనప్రాయాం సృఙ్కాం - కుత్సితగతిం మూఢజనసేవితాం నావాప్తవానసి (యస్యామితి) స్పష్టార్థః. ౩

శం.— *తయోః శ్రేయ ఆదదానస్య సాధు భవతి హీయతేఽర్థాద్య ఉ ప్రేయో వృణీత ఇత్యుక్తం- తత్కస్మాత్. యతో దూరం- దూరేణ. మహతాన్తరేణైతే విపరీతే- అన్యోన్యవ్యావృత్తరూపే. వివేకావివేకాత్మకత్వాత్తమఃప్రకాశావివ. విషూచీ- విషూచ్యౌ. నానాగతీ. భిన్నఫలే సంసారమోక్షహేతుత్వేనేత్యేతత్. కే తే ఇతి. ఉచ్యతే - యా చావిద్యా ప్రేయోవిషయా, విద్యేతి చ శ్రేయోవిషయా, జ్ఞాతా - నిర్జ్ఞాతా. అవగతా పణ్డితైః. తత్ర విద్యాభీప్సినం - విద్యార్థినం నచికేతసం త్వామహం మన్యే. కస్మాత్. యస్మాద్బుద్ధిప్రలోభినః కామాః - అప్సరఃప్రభృతయో బహవోఽపి త్వా - త్వాం నాలోలుపన్త - న విచ్ఛేదం కృతవన్తః శ్రేయోమార్గాదాత్మోపభోగాభివాఞ్ఛాసంపాదనేన. అతో విద్యార్థినం శ్రేయోఽర్థినం మన్య ఇత్యభిప్రాయః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౪

రం.— (దూరమేతే ఇతి) యా అవిద్యేతి జ్ఞాతా కామకర్మాత్మికా, యా చ విద్యేతి జ్ఞాతా వైరాగ్యతత్త్వజ్ఞానమయీ, ఏతే దూరం- అత్యన్తం విషూచీ- విషూచ్యౌ. భిన్నగతీ. పరస్పరవిరుద్ధే చ. విద్యాభీప్సినం- విద్యార్థినం. విద్యాభీప్సితమితి పాఠే ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాన్తస్య పరనిపాతః. ఛాన్దసత్వాద్వా. (న త్వా కామా ఇతి) కామాః బహవోఽపి త్వాం నాలోలుపన్త - శ్రేయోమార్గాద్విచ్ఛేదం న కృతవన్తః. విషయవశగో న భవసీత్యర్థః. *లుప సదేతియజన్తాల్లఙ్. ఛాన్దసో యలోపః. యఙ్లుగన్తాద్వా ఛాన్దసమాత్మనేపదం. అడభావశ్చ. ౪

శం.— యే తు సంసారభాజో జనాః అవిద్యాయామన్తరే- మధ్యే ఘనీభూత ఇవ తమసి వర్తమానాః- వేష్ట్యమానాః పుత్రపశ్వాదితృష్ణాపాశశతైః. స్వయం ధీరాః - ప్రజ్ఞావన్తః పణ్డితాః- శాస్త్రకుశలాశ్చేతి మన్యమానాస్తే దన్ద్రమ్యమాణాః - అత్యర్థం కుటిలామనేకరూపాం గతిం గచ్ఛన్తో జరామరణరోగాదిదుఃఖైః పరియన్తి - పరిగచ్ఛన్తి. మూఢాః- అవివేకినః. అన్ధేనైవ- దృష్టివిహీనేనైవ నీయమానా విషమే పథి యథా బహవోఽన్ధా మహాన్తమనర్థమృచ్ఛన్తి- తద్వత్. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

రం.— *అవిద్యాయా చ విద్యేతి జ్ఞాతేత్యుపాత్తమార్గద్వయే అవిద్యామార్గం నిన్దతి (అవిద్యాయామితి) కామకర్మాదిలక్షణాయామవిద్యాయాం మధ్యే ఘనీభూత ఇవ తమసి వర్తమానాః స్వయమేవ ప్రజ్ఞాశాలినః శాస్త్రకుశలాశ్చేతి మన్యమానాః. దన్ద్రమ్యమాణాః - జరారోగాదిదుఃఖపీడితా అవివేకినః పరిభ్రమన్తి. అన్యత్ స్పష్టార్థం. కేచిత్తు దన్ద్రమ్యమాణా ఇతి పాఠమాశ్రిత్య విషయకామాగ్నినా ద్రుతచిత్తా ఇత్యర్థం వర్ణయన్తి. ౫

శం.— అత ఏవ మూఢత్వాత్ న సాంపరాయః ప్రతిభాతి- సంపరేయత ఇతి సంపరాయః - పరలోకః. తత్ప్రాప్తిప్రయోజనః సాధనవిశేషః శాస్త్రీయః సాంపరాయః. స చ బాలం- అవివేకినం ప్రతి న భాతి- న ప్రకాశతే. నోపతిష్ఠత ఇత్యేతత్. ప్రమాద్యన్తం - ప్రమాదం కుర్వన్తం. పుత్రపశ్వాదిప్రయోజనేష్వాసక్తమనస్తయా విత్తమోహేన- విత్తనిమిత్తేనావివేకేన మూఢం - తమసాచ్ఛన్నం సన్తం. అయమేవ లోకః - యోఽయం దృశ్యమానః స్త్ర్యన్నపానాదివిశిష్టః. నాస్తి పరః- అదృష్టో లోక ఇత్యేవం మననశీలో మానీ పునః పునర్జనిత్వా వశం- అధీనతామాపద్యతే మే- మృత్యోర్మమ. జన్మమరణాదిలక్షణదుఃఖప్రబన్ధారూఢ ఏవ భవతీత్యర్థః. ౬

ఆ.— సంపరేయతే- దేహపాతాదూర్ధ్వమేవ ఈయతే- గమ్యత ఇతి సాంపరాయః. ౬- ౭

రం.— (న సాంపరాయ ఇతి) పరలోకసాధనవ్యాపారః అవివేకినం ప్రతి న ప్రకాశతే. ప్రమాద్యన్తం- అనవహితమనస్కం. విత్తమోహేన మూఢం- విషయాశావశీకృతమనోరథం. (అయం లోకో నాస్తీతి) అయమేవ లోకోఽస్తి- పరలోకో నాస్తీతి మన్యమానః మత్క్రియమాణయాతనావిషయో భవతీత్యర్థః. వ్యాసార్యైః *సంయమనే త్వనుభూయేతి సూత్రే- అయం లోకో నాస్తి పర ఇతి మానీతి పాఠానుసారేణ అయం చ లోకః పరశ్చ లోకో నాస్తీత్యర్థో వర్ణితః. తత్ర పక్షే తస్యేతి శేషః పూరణీయః. చ శబ్దశ్చాధ్యాహార్యః. మానీత్యస్య దుర్మానీత్యర్థః. శిష్టపరిగ్రహాభావాద అయం లోకో నాస్తీత్యస్యోపపత్తిర్ద్రష్టవ్యా. దుర్మానీ పునః పునర్వశమాపద్యత ఇతి ఉత్తరత్ర సంబధ్యతే. ౬

శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యఃశృణ్వన్తోపిబహవోయంనవిద్యుః।
ఆశ్చర్యోవక్తాకుశలోస్యలబ్ధాఆశ్చర్యోజ్ఞాతాకుశలానుశిష్టః॥ ౭
ననరేణావరేణప్రోక్తఏషసువిజ్ఞేయోబహుధాచిన్త్యమానః।
అనన్యప్రోక్తేగతిరత్రనాస్తిఅణీయాన్హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్॥ ౮
నైషాతర్కేణమతిరాపనేయాప్రోక్తాన్యేనైవసుజ్ఞానాయప్రేష్ఠ।
యాంత్వమాపఃసత్యధృతిర్బతాసిత్వాదృఙ్నోభూయాన్నచికేతఃప్రష్టా॥ ౯

శం.— ప్రాయేణహ్యేవంవిధఏవలోకః. యస్తుశ్రేయోర్థీసహస్రేషుకశ్చిదేవాత్మవిద్భవతిత్వద్విధః. యస్మాచ్ఛ్రవణాయాపి - శ్రవణార్థం. శ్రోతుమపియోనలభ్యఆత్మాబహుభిః - అనేకైః. శృణ్వన్తోపిబహవః - అనేకేఽన్యే-యం- ఆత్మానంనవిద్యుః- నవిన్దన్తి. అభాగినోఽసంస్కృతాత్మానోనవిజానీయుః. కించ- అస్యవక్తాప్యాశ్చర్యః-అద్భుతవదేవానేకేషుకశ్చిదేవభవతి. తథాశ్రుత్వాప్యస్యాత్మనఃకుశలః-నిపుణఏవానేకేషులబ్ధాకశ్చిదేవభవతి. యస్మాదాశ్చర్యోజ్ఞాతాకశ్చిదేవ. కుశలానుశిష్టః- కుశలేన- నిపుణేనాచార్యేణానుశిష్టస్సన్. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౭

రం.— (శ్రవణాయాపీతి) యః- ప్రసిద్ధఃపరమాత్మా- సఃఅనేకైఃపురుషైఃశ్రోతుమపినలభ్యఇత్యర్థః. శ్రవణలాభోపి మహాసుకృతఫలమితిభావః. (శృణ్వన్తోపీతి) నహిశ్రోతౄణాంసర్వేషాంపరమాత్మప్రతిపత్తిస్సులభేతిభావః. (ఆశ్చర్యోస్యేతి) అస్యకుశలో వక్తా, కుశలఃప్రాప్తా, చదుర్లభఇత్యర్థః. (ఆశ్చర్యోజ్ఞాతేతి) కుశలేనాచార్యేణానుశిష్టోజ్ఞాతాప్యాశ్చర్యః. *మనుష్యాణాంసహస్రేషుకశ్చిద్యతతిసిద్ధయే. యతతామపిసిద్ధానాంకశ్చిన్మాంవేత్తితత్త్వతఇత్యుక్తేరితిభావః. ౭

శం.— కస్మాత్. నహినరేణ- మనుష్యేణావరేణప్రోక్తః అవరేణ- హీనేనేత్యేతత్. ఉక్తఏషఆత్మా. యంత్వంమాంపృచ్ఛసి. నహిసుష్ఠు- సమ్యగ్విజ్ఞేయః- విజ్ఞాతుంశక్యః. యస్మాద్బహుధా- అస్తినాస్తి- కర్తాఽకర్తా- శుద్ధోఽశుద్ధఇత్యాద్యనేకధాచిన్త్యమానోవాదిభిః. కథంపునస్సువిజ్ఞేయఇతి. ఉచ్యతే- అనన్యప్రోక్తే- అనన్యేన- అపృథగ్దర్శినాఆచార్యేణప్రతిపాద్యబ్రహ్మాత్మభూతేనప్రోక్తే - ఉక్తేఆత్మనిగతిః - అనేకధాఅస్తినాస్తీత్యాదిలక్షణాచిన్తాగతిరస్మిన్నాత్మనినాస్తి- నవిద్యతే- సర్వవికల్పగతిప్రత్యస్తమితత్వాదాత్మనః. అథవా - స్వాత్మభూతేఽనన్యస్మిన్నాత్మనిప్రోక్తేఅత్రగతిః - అన్యస్యావగతిర్నాస్తి - జ్ఞేయస్యాన్యస్యాభావాత్. జ్ఞానస్యహ్యేషానిష్ఠా- యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం. అతోఽవగన్తవ్యాభావాద్గతిర్వాత్రనాస్తి- అనన్యఆత్మనిప్రోక్తేనాన్తరీయకత్వాత్తద్విజ్ఞానఫలస్యమోక్షస్య. అథవా - ప్రోచ్యమానబ్రహ్మాత్మభూతేనాచార్యేణప్రోక్తేఆత్మన్యగతిః- అనవబోధః. అపరిజ్ఞానమత్రనాస్తి. భవత్యేవావగతిస్తద్విషయాశ్రోతుస్తదనన్యోహమిత్యాచార్యస్యేత్యర్థః. ఏవంసువిజ్ఞేయఆగమవతాచార్యేణానన్యతయాప్రోక్తఇత్యర్థః. అణీయాననుప్రమాణాదపిసమ్పద్యతేఆత్మా. అతర్క్యం- అణుప్రమాణోనతర్క్యః- స్వబుద్ధ్యభ్యూహేనకేవలేనతర్క్యమాణేఅణుపరిమాణేకేనచిత్స్థాపితేఆత్మని - తతోఽణుతరమన్యోభ్యూహతి. తతోప్యన్యోఽణుతమమితినహితర్కస్యనిష్ఠాక్వచిద్విద్యతే. ౮

ఆ.— అణుత్వం- పరోక్షత్వం. ౮-౯

రం.— (ననరేణావరేణేతి) అవరేణ- అశ్రేష్ఠేన. ప్రాకృతేన. పాణ్డిత్యమాత్రప్రయోజనవేదాన్తశ్రవణేననరేణ-దేహాత్మాభిమానినాఏషఆత్మాసువిజ్ఞేయోనభవతి. కుతోహేతోః (బహుధాచిన్త్యమానః) వాదిభిరితిశేషః. (అనన్యప్రోక్తేగతిరత్రనాస్తి) అనన్యేన-ఉచ్యమానాత్మనోఽనన్యేన- తదేకాన్తినా- బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారిణాప్రోక్తేఆత్మనియాదృశీఅవగతిః-సాఆత్మావగతిరవరేణప్రోక్తేనాస్తీత్యర్థః. యద్వా-అత్ర-సంసారేగతిః-చఙ్క్రమణంనాస్తీత్యర్థః. యద్వా-అనన్యప్రోక్తే- స్వయమవగతేగతిః - ఆత్మావగతిర్నాస్తీత్యర్థః. అన్యప్రోక్తఇతిపాఠేఅపరనరప్రోక్తేసత్యాత్మావగతిర్నాస్తీత్యర్థః. నసుయేనకేనచిదుపదిష్టేప్యూహాపోహశాలినస్స్యాదేవేత్యతఆహ (అణీయాన్హ్యప్రతర్క్యమణుప్రమాణాత్) యతోఽణోరప్యణీయానాత్మా- అతస్తత్స్వరూపంతర్కాగోచరం. ౮

శం. అతోఽనన్యప్రోక్తేఆత్మన్యుత్పన్నాయేయమాగమప్రతిపాద్యాత్మమతిః-నైషాతర్కేణ- స్వబుద్ధ్యభ్యూహమాత్రేణాపనేయా- నప్రాపణీయేత్యర్థః. నాపనేతవ్యావా. నహన్తవ్యా. తార్కికోహ్యనాగమజ్ఞఃస్వబుద్ధిపరికల్పితంయత్కించిదేవకథయతి - అతఏవచయేయమాగమప్రసూతామతిరన్యేనైవాగమాభిజ్ఞేనాచార్యేణైవతార్కికాత్ప్రోక్తాసతీసుజ్ఞానాయభవతి. హేప్రేష్ఠ - ప్రియతమ. కాపునస్సాతర్కాగమ్యామతిరితి. ఉచ్యతే- యాంత్వంమతింమద్వరప్రదానేనప్రాప్తవానసి. సత్యా- అవితథవిషయాధృతిర్యస్యతవ - సత్వంసత్యధృతిర్బతాసీత్యనుకమ్పయన్నాహమృత్యుర్నచికేతసంవక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్తుతయే. త్వాదృక్ - త్వత్తుల్యః. నః- అస్మభ్యం. భూయాత్ - భవతాత్. భవత్వన్యఃపుత్రశ్శిష్యోవాప్రష్టా. కీదృక్. యాదృక్త్వంహేనచికేతఃప్రష్టా. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౯

జానామ్యహగ్ం శేవధిరిత్యనిత్యం నహ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే హి ధ్రువం తత్ ।
తతో మయా నాచికేతశ్చితోఽగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్తవానస్మి నిత్యమ్॥ ౧౦
కామస్యాప్తిం జగతః ప్రతిష్ఠాం క్రతోరానన్త్యమభయస్య పారం।
† స్తోమమహదురుగాయం ప్రతిష్ఠాం దృష్ట్వా ధృత్యా ధీరో నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః॥ ౧౧
తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణం।
అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతి॥ ౧౨

రం.— తదేవాహ (నైషా తర్కేణ మతిరితి) ఏషా - ఆత్మవిషయిణీ మతి స్తర్కేణ ప్రాపణీయా నేత్యర్థః. అత స్తర్కకుశలేనాపి స్వయం జ్ఞాతుం న శక్యేత్యర్థః. (ప్రోక్తాన్యేనైతి) హే ప్రేష్ఠ- ప్రియతమ- స్వస్మాదన్యేనైవ గురుణా ఉపదిష్టైవ మతిర్మోక్షసాధనజ్ఞానాయ భవతి. కా పునస్సా మతిరిత్యత్రాహ (యాం త్వమాప ఇతి) యాం- మతిం త్వమాపః- ప్రాప్తవానసి - నిపాధయిషితతయా నిశ్చితవానిత్యర్థః. సత్యధృతిరసి- సత్యా- అప్రకమ్ప్యా ధృతిర్యస్య- స తథోక్తః. బతేత్యనుకమ్పాయాం. (త్వాదృగితి) త్వాదృశశ్శిష్యోఽస్మాకం భూయాదిత్యర్థః. ౯

శం.— పునరపి తుష్ట ఆహ- (జానామ్యహం) శేవధిః - నిధిః కర్మఫలలక్షణః. నిధిరివ ప్రార్థ్యత ఇతి. అసావనిత్యమితి జానామి. న హి యస్మాదనిత్యైరధ్రువైర్నిత్యం ధ్రువం తత్ప్రాప్యతే పరమాత్మాఖ్యం. శేవధిర్యస్త్వనిత్యః సుఖాత్మకశ్శేవధిః - స ఏవానిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్యతే హి యతః- తస్మాన్మయా జానతాపి నిత్యమనిత్యసాధనైర్న ప్రాప్యత ఇతి - నాచికేతశ్చితోఽగ్నిః. అనిత్యైర్ద్రవ్యైః - పశ్వాదిభిః స్వర్గసుఖసాధనభూతోఽగ్నిర్నిర్వర్తిత ఇత్యర్థః. తేనాహమధికారాపన్నో నిత్యం- యామ్యం స్థానం స్వర్గాఖ్యం నిత్యమాపేక్షికం ప్రాప్తవానస్మి. ౧౦

ఆ.— మయా జానతాపి బహ్వాయాసం కర్మ కృతం. త్వం దీయమానమపి తత్ఫలం న గృహ్ణాసి- మత్తోఽధిక ప్రజ్ఞోఽసీతి సన్తోషాత్ స్తౌతీత్యాహ (పునరపి తుష్ట ఆహేతి) ౧౦-౧౧

రం.— పునరపి తుష్ట ఆహ (జానామ్యహమితి) శేవధిః- నిధిః. కుబేరాద్యైశ్వర్యమేవం జాతీయకం కర్మఫలలక్షణ మనిత్యమితి జానామి. (న హ్యధ్రువైరితి) ధ్రువం తత్- ఆత్మతత్త్వం అధ్రువైః - అనిత్యఫలసాధనభూతైరనిత్యద్రవ్యసాధ్యైర్వా కర్మభిరిత్యర్థః. (తతో మయేతి) ఏవం జ్ఞాతవతా మయా బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానోద్దేశేన అనిత్యైరిష్టకాదిద్రవ్యైర్నాచికేతోఽగ్నిశ్చితః. తస్మాద్ధేతోర్నిత్యఫలసాధనం జ్ఞానం ప్రాప్తవానస్మీత్యర్థః. అతో బ్రహ్మప్రాప్తేర్జ్ఞానైకసాధ్యత్వస్య న విరోధః. ౧౦

శం.— త్వం తు కామస్యాప్తిం- సమాప్తిం. అత్ర హి సర్వే కామాః పరిసమాప్తాః. జగతః- అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదేః ప్రతిష్ఠాం- ఆశ్రయం. సర్వాత్మత్వాత్. క్రతోః ఫలం హైరణ్యగర్భం పదం ఆనన్త్యం అభయస్య చ పారం- పరాం నిష్ఠాం. స్తోమం- స్తుత్యం. మహత్ -అణిమాద్యైశ్వర్యాద్యనేకగుణసహితం. స్తోమం చ తన్మహచ్చ నిరతిశయత్వాత్ స్తోమమహత్. ఉరుగాయం- విస్తీర్ణాం గతిం. ప్రతిష్ఠాం- స్థితిమాత్మన ఉత్తమామపి దృష్ట్వా ధృత్యా- ధైర్యేణ ధీరః- నచికేతో ధీమాన్సన్నత్యస్రాక్షీః- పరమేవాకాఙ్క్షన్నతిసృష్టవానసి సర్వమేతత్సంసారభోగజాతం అహో బతానుత్తమగుణోఽసి అత్రాతానన్దీయం నాస్తి. ౧౧

రం.— *త్వాదృఙ్నో భూయాన్నచికేతః ప్రష్టేతి పూర్వమన్త్రోక్తం నచికేతసః శ్రవణాధికారం వివృణోతి (కామస్యాప్తిమితి) క్రతోః- కర్మణః ప్రతిష్ఠాం- ఫలభూతాం జగతః కామస్యాప్తిం- చతుర్ముఖస్థానపర్యన్తసర్వలోకసంబన్ధిస్త్ర్యాదివిషయాత్మక కామప్రాప్తిం చ దృష్ట్వా. మోక్షస్వరూపమాహ (ఆనన్త్యమభయస్య పారమిత్యాదినా) అవినాశిత్వ, మత్యన్తనిర్భయత్వ, మపహతపాప్మత్వసత్యసంకల్పత్వాదిమహాగుణగణరూప స్తోమం, ఉరుకీర్తిం, చ స్థైర్యం, చ మోక్షగతం దృష్ట్వా- లౌకికాన్కామాన్ ప్రజ్ఞాశాలిత్వాత్త్యక్తవానసీత్యర్థః. యద్వా- మోక్షరూపపరమాత్మస్వరూప ఏవ సర్వకామావాప్తిం, తత్రైవ సకలజగదాధారత్వం, క్రతోరనన్తఫలరూపతాం, చేత్యేవం సర్వం పరమాత్మవిషయతయా యోజనీయం. ౧౧

శం.— యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛస్యాత్మానం- తం దుర్దర్శం- దుఃఖేన దర్శనమస్యేతి దుర్దర్శం. అతిసూక్ష్మత్వాత్. గూఢం- గహనం. అనుప్రవిష్టం- ప్రాకృతవిషయవికారవిజ్ఞానైః ప్రచ్ఛన్నమిత్యేతత్. గుహాహితం- గుహాయాం- బుద్ధౌ స్థితం. తత్రోపలభ్యత్వాత్. గహ్వరే- విషమే అనేకానర్థసంకటే తిష్ఠతీతి గహ్వరేష్ఠం. యత ఏవం గూఢమనుప్రవిష్టో గుహాహితశ్చ- అతో గహ్వరేష్ఠః. అతో దుర్దర్శః. తం పురాణం- పురాతనం. అధ్యాత్మయోగాధిగమేన- విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమాధానమధ్యాత్మయోగః. తస్యాధిగమః. తేన మత్వా దేవమాత్మానం ధీరో హర్షశోకావాత్మన ఉత్కర్షాపకర్షయోరభావాజ్జహాతి. ౧౨

ఆ.— యశ్చ త్వయా దేహవ్యతిరిక్త ఆత్మా పృష్టః - తస్యైవ పరమార్థస్వరూపజ్ఞానం సనిదానబన్ధనివర్తకం పరమానన్దప్రాప్తిసాధనం ధర్మ్యం చ. నాతః పరం శ్రేయస్సాధనమస్తీతి పృష్టస్య వస్తునః ప్రశంసయా చ ప్రష్టారం ప్రశంసతి (యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యాదినా) ౧౨-౧౩

---

† స్తోమమహదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య।
స మోదతే మోదనీయꣳ హి లబ్ధ్వా వివృతꣳ సద్మ నచికేతసం మన్యే॥ ౧౩

అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్।
అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద॥ ౧౪

రం.— తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతివక్తి (తం దుర్దర్శమిత్యాదినా మన్త్రద్వయేన) దుర్దర్శం - *శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇత్యుక్తరీత్యా ద్రష్టుమశక్యం. గూఢం-తిరోధాయకకర్మరూపావిద్యాతిరోహితం. సర్వభూతానుప్రవిష్టం. గుహాహితం-హృదయగుహావస్థితం. గహ్వరేష్ఠం-అన్తర్యామిణం. పురాణం- అనాదిం. అధ్యాత్మయోగాధిగమేన-విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమవధానమధ్యాత్మయోగః-*యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞః *యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహేత్యాదినా వక్ష్యమాణః-తేన యోగమధిగమ్య-జీవాత్మజ్ఞానం. తేన హేతునా దేవం- పరమాత్మానం మత్వేత్యర్థః. జీవాత్మజ్ఞానస్య పరమాత్మజ్ఞానహేతుత్వాదితి భావః. హర్షశోకౌ- విషయలాభాలాభప్రసక్తహర్షశోకౌ జహాతీత్యర్థః. ౧౨

శం.— కించ-ఏతదాత్మతత్త్వం- యదహం వక్ష్యామి తచ్ఛ్రుత్వా ఆచార్యసకాశాత్సమ్యగాత్మభావేన పరిగృహ్య- ఉపాదాయ మర్త్యః- మరణధర్మా-ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యం ప్రవృహ్య-ఉద్యమ్య. పృథక్కృత్య శరీరాదేః అణుం-సూక్ష్మం ఏతం-ఆత్మానమాప్య- ప్రాప్య సః-మర్త్యో విద్వాన్మోదతే మోదనీయం హి-హర్షణీయమాత్మానం లబ్ధ్వా. తదేతదేవంవిధం బ్రహ్మసద్మ-భవనం నచికేతసం త్వాం ప్రత్యపావృతద్వారం వివృతం- అభిముఖీభూతం మన్యే. మోక్షార్హం త్వాం మన్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౩

రం.— (ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్యేతి) ఏతత్-ఆత్మతత్త్వం శ్రుత్వా-సంపరిగృహ్య-మననాదికం కృత్వేత్యర్థః. ధర్మ్యం- కర్మసాధ్యం శరీరాది ప్రవృహ్య- పృథక్కృత్య. పరిత్యజ్యేత్యర్థః. ఏతం-స్వాత్మభూతం అణుం-సూక్ష్మతయా చక్షురాద్యగోచరం *అణీయాన్హ్యతర్క్యమితి నిర్దిష్టం పరమాత్మానం దేశవిశేషే ప్రాప్య సః- విద్వాన్ మోదనీయం - ప్రీతివిషయమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టం స్వస్వరూపం లబ్ధ్వా మోదతే- ఆనన్దీ భవతీత్యర్థః. *ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్రమమాణ ఇతి శ్రుత్యర్థోఽత్రానుసంధేయః. ఏవం ప్రశ్నోత్తరముక్త్వా నచికేతసం మోక్షార్హత్వేన స్తౌతి (వివృతం సద్మేతి) నచికేతసం ప్రతి బ్రహ్మరూపం ధామ- వివృతద్వారం ప్రవేశార్హం మన్య ఇత్యర్థః. *తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మధామేతి శ్రుతేః. నను *బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేతి శ్రుత్యైకార్థ్యాయ అధ్యాత్మయోగాధిగమేన మత్వేత్యత్రాపి పరమాత్మాత్మకజీవః ప్రతిపాద్యతాం. తతశ్చ తం దుర్దర్శమితి పూర్వఖణ్డోఽపి జీవపర ఏవాస్తు. తతశ్చ *శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇతి పూర్వసన్దర్భోఽపి పరిశుద్ధజీవస్వరూపపర ఏవాస్తు. తతశ్చ *ఆశ్చర్యవత్పశ్యతి కశ్చిదేనమాశ్చర్యవద్వదతి తథైవ చాన్యః। ఆశ్చర్యవచ్చైనమన్యః శృణోతి శ్రుత్వాప్యేనం వేద న చైవ కశ్చిదితి పరిశుద్ధాత్మవిషయగీతావచనైకార్థ్యమప్యుపపద్యత ఇతి చేన్న- *బ్రహ్మజజ్ఞమితి మన్త్రే బ్రహ్మజత్వరూపప్రక్రమశ్రుతజీవలిఙ్గబలేన చరమశ్రుతదేవశబ్దస్య దేవాత్మకత్వరూపార్థాశ్రయణేఽపి తం దుర్దర్శమితి మన్త్రే తాదృశజీవలిఙ్గాభావేన దేవమిత్యస్య దేవాత్మకమిత్యర్థాశ్రయణాయోగాత్. ఏతదేవాభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా *గుహాం ప్రవిష్టావితి సూత్రే పరమాత్మనస్తావత్తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టమితి గుహాప్రవేశో దృశ్యత ఇత్యుక్తం. తథైవాయం మన్త్రః పరమాత్మపరతయా వ్యాసార్యైరపి వివృతః. గహ్వరేష్ఠమితి పదేన తు పరమాత్మనః గహ్వరశబ్దితదుర్విజ్ఞేయ పరిశుద్ధాత్మస్వరూపశరీరకత్వమప్యుక్తం. ఇయాంస్తు విశేషః - *బ్రహ్మజజ్ఞమితి మన్త్రే పరమాత్మాత్మకపరిశుద్ధజీవస్వరూపం ప్రతిపాద్యతే- తం దుర్దర్శమితి మన్త్రే తు జీవశరీరకపరమాత్మస్వరూపం ప్రతిపాద్యత ఇతి న తయోరైకార్థ్యహానిః. ౧౩

శం.— ఏతచ్ఛ్రుత్వా నచికేతాః పునరాహ- యద్యహం యోగ్యః, ప్రసన్నశ్చాసి భగవన్మాం ప్రతి,- అన్యత్ర ధర్మాత్ - శాస్త్రీయాద్ధర్మానుష్ఠానాత్తత్ఫలాత్తత్కారకేభ్యశ్చ పృథగ్భూతమిత్యర్థః. తథా-అన్యత్రాధర్మాత్. తథా-అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్-కృతం-కార్యం. అకృతం-కారణం. అస్మాదన్యత్ర. కించ-అన్యత్ర భూతాచ్చ- అతిక్రాన్తాత్కాలాత్. భవ్యాచ్చ యత్తద్భవిష్యతశ్చ. తథా వర్తమానాత్. కాలత్రయేణ యన్న పరిచ్ఛిద్యత ఇత్యర్థః. యదీదృశం వస్తు సర్వవ్యవహారగోచరాతీతం పశ్యసి- జానాసి. తద్వద మహ్యం. ౧౪

ఆ.— యది దేహవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః ప్రథమం పృష్టస్య పరమార్థస్వరూపజ్ఞానమేవ శ్రేయస్సాధనం- తర్హి తదేవ బ్రూహీత్యాహ (యద్యహం యోగ్య ఇత్యాదినా) అత ఏవ వరదానవ్యతిరేకేణ అపూర్వోఽయం ప్రశ్న ఇతి నాశఙ్కనీయం- పూర్వపృష్టస్యైవ యాథాత్మ్యప్రశ్నః పృష్టస్య వస్తునో విశేషణాన్తరం జ్ఞానసాధనం వస్తుమిత్యర్థః. ౧౪

రం.— *నహ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే హి ధ్రువం తత్ *ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య స మోదతే మోదనీయం హి లబ్ధ్వా *అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి ప్రదేశేషు ధర్మఫలవిలక్షణతయా జ్ఞానసాధ్యతయా ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్యస్య స్వరూపం, చోక్తప్రదేశేష్వేవ ధర్మవిలక్షణతయా మత్వేతి ప్రతిపన్నస్యోపాయస్య స్వరూపం, చ *ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీత్యత్ర ధీర ఇతి ప్రతిపన్నస్య ప్రాప్తుశ్చ స్వరూపం, చ శోధయితుం పృచ్ఛతి (అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా) నను భాష్యే *దేవం మత్వేత్యుపాస్యతయా నిర్దిష్ట

స్యప్రాప్యభూతస్యదేవస్యా, ధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతివేదితవ్యతయానిర్దిష్టస్య ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మన, శ్చమత్వాధీరోహర్షశోకౌజహాతీతి నిర్దిష్టస్య
బ్రహ్మోపాసనస్య, చస్వరూపశోధనాయపునఃప్రచ్ఛ అన్యత్ర ధర్మాదితీత్యుక్తైఃకథంతద్విరుద్ధతయాధీర ఇతి నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తురిత్యుచ్యతఇతిచేత్.
నైవంవోచః- *అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతివేదితవ్యతయానిర్దిష్టమాత్మశబ్దవాచ్యం ప్రజాపతివిద్యాప్రతిపన్నముపాస్యం ప్రాప్యభూతం పరిశుద్ధస్వ
స్వరూపమేవ. అత స్తస్యాపిప్రాప్యనిర్దేశకత్వమేవ. వస్తుగత్యాతస్యప్రాప్తురభిన్నత్వాత్ ప్రాప్తుఃప్రత్యగాత్మనశ్చేతిభాష్యంనవిరోత్స్యతే. అతః
*ప్రథమంతావత్ ప్రాప్తుఃప్రత్యగాత్మనఃస్వరూపమాహనజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదితీత్యుత్తరభాష్యమపినవిరోత్స్యతే. నహి * నజాయతేమ్రి
యతేవావిపశ్చిదితిమన్త్రప్రతిపాద్యస్యవిపశ్చిచ్ఛబ్దితపరిశుద్ధస్వరూపస్య ప్రాప్యరూపతోపపత్తిః-*ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తంభోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః
*విజ్ఞానసారథిర్యస్తుమనఃప్రగ్రహవాన్నరః।సోధ్వనఃపారమాప్నోతితద్విష్ణోఃపరమంపదమితిమన్త్రప్రతిపాద్యస్యైవప్రాప్యరూపత్వాత్,తథైవ *వి
శేషణాచ్చేతిసూత్రభాష్యేప్రతిపాదితత్వాత్,. అతఏవప్రాప్యప్రాప్త్రైకాధికరణ్య నిర్దేశపరెగుహామన్త్రే ఛాయాతపావిత్యత్ర అజ్ఞత్వవాచినా
ఛాయాశబ్దేననిర్దేశోదృష్టః- నతువిపశ్చిచ్ఛబ్దేన. అతోయథోక్తఏవార్థః. అయంమన్త్రోవ్యాసార్యైఃత్రయాణామితిసూత్రేవివృతః *ధర్మః- ఉపా
యః. ధర్మాదన్యత్ర-ప్రసిద్ధోపాయవిలక్షణఇత్యర్థః. అధర్మః-ధర్మేతరఉపేయః. అధర్మాదన్యత్ర- ప్రసిద్ధసాధ్యవిలక్షణంఫలమిత్యర్థః. అస్మాదితి
బుద్ధిస్థస్తత్సాధకోవివక్షితః. సఏవోపేతా. సహిప్రసిద్ధోపేతృవిలక్షణః-సాధకావస్థాయామితరఫలవిరక్తత్వాత్, ఫలదశాయామావిర్భూతగుణాష్టకవిశి
ష్టస్వరూపత్వా, చ్చ. కృతాకృతాదితిధర్మాదీనాంవిశేషణం. కృతాకృతాద్ధర్మాదేర్విలక్షణం, భూతాచ్చభవ్యాచ్చధర్మాదేర్విలక్షణం, యదిత్యర్థః.
ఇత్యేకాంవ్యాఖ్యాంకృత్వా-తస్మిన్పక్షేతుకృతాకృతాత్ భూతాద్భవ్యాచ్చధర్మాదన్యత్ర- తాదృశాదధర్మాదన్యత్ర-తాదృశాదస్మాచ్చాన్యత్ర- ఇత్య
న్యత్రశబ్దత్రయేణైవోపపత్తౌఅన్యత్రభూతాద్భవ్యాచ్చేత్యన్యత్రశబ్దవైయర్థ్యం,ఉపాయస్యకాలత్రయపరిచ్ఛిన్నతయాతత్ర కాలత్రయపరిచ్ఛిన్న
వైలక్షణ్యాసన్వయం, చపర్యాలోచ్య-యద్వేత్యాదినాఅపరావ్యాఖ్యాకృతా. తదుచ్యతే-*యద్వా-ధర్మాదధర్మాచ్చాన్యత్రేత్యుపాసనప్రశ్నః. పుణ్య
పాపరూపసాధనవిలక్షణత్వాదుపాసనస్య. కృతాకృతాత్ భూతాత్ భవ్యాచ్చ అన్యత్ర యదితి కాలానవచ్ఛిన్నముపేయంపృష్టం. ఉపేతురపిచేతనస్యని
త్యత్వాత్ ప్రాప్యాన్తర్భావాచ్చతతఏవతస్యాపితన్త్రేణ ప్రశ్నః. తదన్తర్గతంచ ప్రాప్తుఃస్వరూపమితివక్ష్యతే. తత్రయత్తచ్ఛబ్దౌ త్రితయపరావితిభావ
ఇతి. నన్వస్మిన్నపిపక్షే ప్రష్టవ్యద్వయపరత్వాశ్రయణమప్రిక్లిష్టమేవ-అన్యత్రధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితి ప్రక్రమస్థాన్యత్రశబ్దద్వయసామానాధికర
ణ్యవత్ అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాదన్యత్రభూతాదిత్యుపరితనాన్యత్రశబ్దద్వయస్యాపిసామానాధికరణ్యస్యైవ ప్రతీతేః. యదితత్ర ధర్మాధర్మవి
లక్షణంయచ్చ- కాలత్రయవిలక్షణంయచ్చేతిచశబ్దద్వయమశ్రోష్యత-తదాఽన్యత్రశబ్దయుగద్వయస్యస్వరసతఃప్రతీతంసామానాధికరణ్యంపర్య
త్యక్ష్యత. అతఃప్రక్రమరీత్యనుసారి ప్రతీతసామానాధికరణ్యభఙ్గేకారణాభావాదన్యత్రధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యయమప్యంశఃప్రాప్యబ్రహ్మపరఏ
వాస్తు. నచ *నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యోనమేధయేత్యుపాయవిశేషప్రతివచనదర్శనేనఉపాయవిశేషప్రశ్నస్యాప్యత్రైవాన్తర్భావ్యతయా- చ
శబ్దాభావేప్యన్యత్రశబ్దయుగద్వయస్యసామానాధికరణ్యంభఙ్గనీయమితిచేన్న- ప్రతివచనేపి *నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యఇతిప్రీతిరూపాపన్న
జ్ఞానైకలభ్యత్వలక్షణ ప్రాప్యధర్మవిశేషోపదేశస్యైవదర్శనేన ఉపాయప్రధానప్రతివచనాదర్శనాత్.* నాశాన్తమానసోవాపిప్రజ్ఞానేనైనమాప్ను
యాత్ *యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాశుచిః। నసతత్పదమాప్నోతీతి ప్రతివచనదర్శనాదన్యత్రధర్మాదన్యత్రేతి ప్రసిద్ధోపాయవిరోధిప్ర
శ్నఇత్యపికింనస్యాత్. ప్రాప్యస్యప్రీతిరూపాపన్నజ్ఞానైకోపాయత్వకథనేనఉపాయేప్రీతిరూపాపన్నత్వరూపవిశేషఃఫలిష్యతీతిచేత్. ఫలతునామ - నై
తావతోపాయస్యప్రశ్నప్రతివచనప్రధానవిషయత్వంవక్తవ్యమిత్యస్తి. కిందేవదత్తభవనమితిప్రశ్నస్యవాబహుచమ్పకాలఙ్కృత నిష్కుటంద్వా
రోపాన్తలిఖితశఙ్ఖచక్రపద్మకందేవదత్తభవనమితితత్ప్రశ్నప్రతివచనస్యవానిష్కుటద్వారోపాన్తప్రధానకత్వంకశ్చిదభ్యుపైతి. అతోఽన్యత్రధ
ర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యపిఅన్యత్రశబ్దచతుష్టయసామానాధికరణ్యలిప్సయాధర్మాధర్మసాధ్యవిలక్షణబ్రహ్మవిషయఏవాయమితిచేత్. అత్రోచ్య
తే- అసౌదేవదత్తాదన్యోనభవతి- అపితుయజ్ఞదత్తాదితివాక్యంశ్రుత్వాదేవదత్తాదన్యంయంపశ్యసి-తంమెబ్రూహీతిప్రవృత్తస్యప్రతివచనస్యదే
వదత్తాన్యయజ్ఞదత్తపరత్వవత్ లక్షణయాదేవదత్తపుత్రాన్యప్రశ్నపరత్వస్యాప్రతీతేః - తద్వత్ కర్మసాధ్యంన- అపితుజ్ఞానసాధ్యమిత్యుపదేశానన్త
రప్రవృత్తస్యధర్మాదన్యత్రేతిప్రశ్నస్యధర్మవిలక్షణజ్ఞానరూపోపాయపరత్వమేవయుక్తం- నతుధర్మశబ్దలక్షణయాధర్మసాధ్యవిలక్షణ బ్రహ్మపర
త్వం. తథాఅధర్మాదన్యత్రేత్యత్రాపిసామానాధికరణ్యేనోపాయపరత్వమేవనిశ్చితం. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవిలక్షణవాచకేఉపరితనాన్యత్రశబ్దద్వయే
కాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నోపాయపరామర్శాసంభవాత్ సామానాధికరణ్యభఙ్గేనప్రాప్యపరత్వమేవయుక్తం. నీలాదీర్ఘారక్తాహ్రస్వాఃకఇత్యుక్తేనీలదీర్ఘ
పదయోరవిరోధాత్ సామానాధికరణ్యంసిధ్యతి - రక్తహ్రస్వయోశ్చపరస్పరావిరోధాత్ సామానాధికరణ్యంసిధ్యతి. నతుచతుర్ణాంచశబ్దాభావేపిసా
మానాధికరణ్యందృష్టం - అపితుపురుషద్వయప్రశ్నపరత్వమేవ. ఏవమిహాపి యచ్చబ్దాన్వితచశబ్దద్వయాభావేపిసామానాధికరణ్య మవగాహ్యతే.
అస్తువాభవదుక్తరీత్యాసామానాధికరణ్యం- అథాపిప్రశ్నప్రతివచనయోర్ద్వితీయవ్యాఖ్యాయాముపేయప్రశ్నే ఉపేత్రన్తర్భావవదుపాయస్యాప్య
న్తర్భూతత్వాత్ *త్రయాణామేవచైవముపన్యాసఃప్రశ్నశ్చేతిసూత్రనిర్దిష్టోపాయోపేతృప్రశ్నప్రతివచనస్యానుఘటితతయాఽతిరేకభావాత్,* త
త్త్వైపదంసంగ్రహేణబ్రవీమీతిపదశబ్దితప్రాప్యస్యైవప్రతివచనప్రతిపాద్యత్వస్యస్పష్టం ప్రతీతే, రిత్యలంప్రసక్తానుప్రసక్త్యా. ప్రకృతమనుస
రామః. ౧౪

సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి।
యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి తత్తే పదం సఙ్గ్రహేణ బ్రవీమ్యోమిత్యేతత్ ॥ ౧౫
ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మ ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరం। ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా యో యదిచ్ఛతి తస్య తత్ ॥ ౧౬

శం.— ఇత్యేవం పృష్టవతే మృత్యురువాచ పృష్టం వస్తు విశేషణాన్తరం చ వివక్షన్. సర్వే వేదాః యత్పదం-పదనీయమవిభాగేన ఆమనన్తి. తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి- యత్ప్రాప్త్యర్థానీత్యర్థః. యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం-గురుకులవాసలక్షణమన్యద్వా బ్రహ్మప్రాప్త్యర్థం చరన్తి. తత్తే- తుభ్యం పదం- యద్జ్ఞాతుమిచ్ఛసి- సఙ్గ్రహేణ-సంక్షేపతో బ్రవీమి. ఓమిత్యేతత్ - తదేతత్పదం యద్బుభుత్సితం త్వయా- యదేతదోమిత్యోంశబ్దవాచ్యమోంశబ్దప్రతీకం చ. ౧౫

ఆ.— (సర్వే వేదా ఇతి) వేదైకదేశా ఉపనిషదః. తేనోపనిషదో జ్ఞానసాధనత్వేన సాక్షాద్వినియుక్తాః. తపాంసి- తేషాం కర్మాదిశుద్ధిద్వారేణావగతిసాధనాని. మన్దాధికారిణోఽవిచారాసమర్థస్య క్రమేణావగతిసాధనం సంక్షిప్యాహ (సఙ్గ్రహేణేతి) ౧౫

రం.— ఏవం పృష్టో మృత్యుః *న జాయతే మ్రియత ఇత్యాదినా విస్తరేణ ప్రతిపిపాదయిషుస్తావత్ శ్రోతురాదరాతిశయసిద్ధ్యర్థం ప్రాప్యవైభవం ప్రకాశయన్ సఙ్గ్రహేణ తావత్ప్రతిజానీతే (సర్వే వేదా ఇతి) పద్యతే గమ్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పదశబ్దః ప్రాప్యస్వరూపవాచీ. యత్స్వరూపం సర్వే వేదాః సాక్షాత్పరమ్పరయా వా ప్రతిపాదయన్తీత్యర్థః. అనేనాస్యా ఉపనిషదః ప్రజాపతివిద్యావత్ పరిశుద్ధాత్మస్వరూపవిషయత్వే వాస్తు- *న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ *హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుమితి మన్త్రద్వయస్య పరిశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్యాసంప్రతిపన్నత్వాత్, *అణోరణీయానితి మన్త్రద్వయస్యాపి *అవినాశి తు తద్విద్ధి యేన సర్వమిదం తతం *నిర్వ్యాపారమనాఖ్యేయం వ్యాప్తిమాత్రమనూపమమితి స్మృతివచనాభ్యాం సర్వాన్తః ప్రవేశయోగ్యాతిసూక్ష్మతయా వ్యాపకతయా చ ప్రతిపాదితే ప్రత్యగాత్మన్యుపపన్నత్వాత్, *సూక్ష్మత్వాత్తదవిజ్ఞేయం దూరస్థం చాన్తికే చ తదితి గీతానుసారేణ *ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వత ఇతి వచనస్యాపి తత్రైవ యుక్తత్వాత్, *గ్రసిష్ణు ప్రభవిష్ణు చేత్యుపబృంహణానుసారాత్ *యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చేతి మన్త్రస్యాపి తత్ప్రసఙ్గతార్థత్వాత్, *ద్వితీయం విష్ణుసంజ్ఞస్య యోగిధ్యేయం పరం పదం *ప్రసూతినాశస్థితిహేతురీశ్వరస్స ఏవ నాన్యత్పరమం చ యత్పదమితి స్మృత్యనుసారేణ *సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి మన్త్రస్యాపి శుద్ధాత్మస్వరూపే సఙ్గతార్థత్వాత్, *అవ్యక్తోఽక్షర ఇత్యుక్తస్తమాహుః పరమాం గతిమితి స్మృత్యనుసారేణ *సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి మన్త్రస్యాపి పరిశుద్ధాత్మవిషయత్వసంభవాత్, *సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమితి స్మృత్యనుసారేణ *ఏష సర్వేషు భూతేష్వితి మన్త్రస్యాపి శుద్ధస్వరూపపరత్వోపపత్తేః, *పరాఞ్చి ఖానీతి మన్త్రస్య పరాగర్థనిష్ఠాద్వారేణ ప్రత్యగర్థస్యైవ ప్రకరణప్రతిపాద్యత్వావిష్కరణాత్, *తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమితి గీతానుసారేణ *ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి మన్త్రస్యాపి శుద్ధాత్మస్వరూపే సఙ్గతార్థత్వాత్, భేదప్రసక్తిమతి ప్రత్యగాత్మస్వరూప ఏవ *నేహ నానాస్తీతి నిషేధస్యాపి సఙ్గతార్థత్వాత్, *అభేదవ్యాపినో వాయోస్తథాసౌ పరమాత్మన ఇతి స్మృతిప్రత్యభిజ్ఞాపకస్య *వాయుర్యథైకో భువనం ప్రవిష్ట ఇతి మన్త్రస్యాపి శుద్ధస్వరూపపరత్వసంభవాత్, *సర్వతః పాణిపాదమితి గీతాభాష్యే బ్రహ్మణః పరమసామ్యరూపస్య శుద్ధాత్మస్వరూపే సర్వతః పాణిపాదాదికార్యకర్తృత్వం సంభవతీత్యుపపాదితత్వాత్ *ఏకం బీజం బహుధా యః కరోతీతి మన్త్రస్యాపి పరిశుద్ధపరత్వేఽనుపపత్త్యభావాత్, *న తత్ర సూర్యో భాతీతి మన్త్రస్యాపి *న తద్భాసయతే సూర్యః *జ్యోతిషామపి తజ్జ్యోతిస్తమసః పరముచ్యత ఇతి గీతావచనేన పరిశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్య యుక్తత్వాత్, *తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేదిత్యుపసంహారమన్త్రస్య శుద్ధాత్మపరత్వ ఏవ స్వారస్యాత్, కృత్స్నాయా అప్యుపనిషదః ప్రజాపతివాక్యవత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాత్రపరత్వోపపత్తౌ ప్రత్యగాత్మపరమాత్మస్వరూపోభయపరత్వక్లేశాశ్రయణం వృథేతి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా. సర్వవేదప్రతిపాద్యస్యైవ తత్తే పదం సఙ్గ్రహేణ బ్రవీమీతి వక్తవ్యత్వేన ప్రతిజ్ఞానాత్, పరమాత్మస్వరూపప్రతిపాదకవేదభాగప్రతిపాద్యత్వస్య శుద్ధస్వరూపే అసంభవాత్, శుద్ధస్వరూపస్యాన్తర్యామిణః పరమాత్మస్వరూపస్య స్వస్వరూపప్రతిపాదకభాగేనాపి ప్రతిపాద్యత్వసంభవాదితి ద్రష్టవ్యం. (తపాంసి సర్వాణి చేతి) తపాంసి- తపఃప్రధానా ఉపాసనభాగా ఇతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. (యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి) బ్రహ్మచర్యం గురుకులవాసస్త్రీసఙ్గరాహిత్యాదిలక్షణం యదిచ్ఛన్తోఽనుతిష్ఠన్తి. (తత్తే పదమితి) సఙ్గృహ్యతేఽనేనేతి సఙ్గ్రహః-శబ్దః. ప్రాప్యవక్తవ్యత్వప్రతిజ్ఞాపరేఽస్మిన్మన్త్రే ప్రత్యగాత్మప్రాప్తి ఇవ ప్రశంసాయా లాభాత్ *ప్రణవం ప్రశస్యేతి భాష్యస్య చ *సర్వే వేదా ఇత్యాదిపాదత్రయోక్తబ్రహ్మప్రతిపాదకతయా ప్రశస్యేత్యర్థ ఇతి శ్రుతప్రకాశికావచనస్య చ నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. సఙ్క్షేపేణ తత్ప్రతిపాదకం కిమిత్యత ఆహ (ఓమిత్యేతదితి) *ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధః స్మృత ఇతి ప్రణవస్య బ్రహ్మవాచకత్వాత్. ప్రణవావయవయోరకారమకారయోః పరజీవవాచితయా ఉపాయోపేత్రోరప్యుపదిష్టత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. ౧౫

శం.— అతః ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మ పరం. ఏతద్ధ్యేవాక్షరం చ పరం. తయోర్హి ప్రతీకమేతదక్షరం. ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా- ఉపాస్య బ్రహ్మేతి- యో యదిచ్ఛతి- పరమపరం వా- తస్య తద్భవతి. పరం చేద్జ్ఞాతవ్యం- అపరం చేత్ప్రాప్తవ్యం. ౧౬

ఆ.— యస్య శబ్దస్యోచ్చారణే యత్స్ఫురతి- తత్తస్య వాచ్యం ప్రసిద్ధం. సమాహితచిత్తస్యోంకారోచ్చారణే యద్విషయానుపరక్తం సంవేదనం స్ఫురతి- తదోంకారమవలమ్బ్య తద్వాచ్యం బ్రహ్మాస్మీతి ధ్యాయేత్. తత్రాప్యసమర్థః ఓంశబ్దే ఏవ బ్రహ్మదృష్టిం కుర్యాదిత్యర్థః. ౧౬-౧౭

ఏతదాలమ్బనగ్ శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరం। ఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకేమహీయతే॥ ౧౭
నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిన్నాయంకుతశ్చిన్నబభూవకశ్చిత్।
అజోనిత్యశ్శాశ్వతోయంపురాణోనహన్యతేహన్యమానేశరీరే॥ ౧౮
హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుగ్ హతశ్చేన్మన్యతేహతం। ఉభౌతౌనవిజానీతోనాయగ్ హన్తినహన్యతే॥ ౧౯

రం.— ఏవంవాచకం ప్రణవంద్వాభ్యాంమన్త్రాభ్యాంస్తౌతి (ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మేతి) ఓమిత్యనేనైవాక్షరేణపరమపురుషమభిధ్యాయీతేతి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనధ్యానాలమ్బనత్వాదిదమేవాక్షరం బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వాద్బ్రహ్మ. (ఏతద్ధ్యేవాక్షరంపరం) జప్యేషుధ్యేయేషుచ శ్రేష్ఠమిత్యర్థః. (ఏతద్ధ్యేవాక్షరమితి) ఏతదక్షరముపాసమానోఽనేనోపాసనేనఇదంఫలంమేభూయాదితియదిచ్ఛతి తదస్య తద్భవతీత్యర్థః. ౧౬

శం.— యతఏవం-అతఏవైతదాలమ్బనం బ్రహ్మప్రాప్త్యాలమ్బనానాం శ్రేష్ఠం- ప్రశస్యతమం. ఏతదాలమ్బనంపరమపరంచ. పరాపరబ్రహ్మవిషయత్వాత్. అతఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకేమహీయతే- పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్య, పరస్మింశ్చ బ్రహ్మభూతే, బ్రహ్మవదుపాస్యోభవతీత్యర్థః. ౧౭
అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠం) ఏతదోఙ్కారరూపమాలమ్బనం శ్రేష్ఠం. ధ్యానాదేరితిశేషః. అతఏవ (ఏతదాలమ్బనంపరం) ఏతదాలమ్బనకంధ్యానాదిసర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః. ఉత్తరార్ధస్యస్పష్టోర్థః. ౧౭

శం.— అన్యత్రధర్మాదిత్యాదినాపృష్టస్యాత్మనోఽశేషవిశేషరహితస్యాలమ్బనత్వేనప్రతీకత్వేన,చఓంకారోనిర్దిష్టః-అపరస్యచ బ్రహ్మణోమన్దమధ్యమప్రతిపత్తౄన్ ప్రతి,. అథేదానీంతస్యఓంకారాలమ్బనస్యాత్మనఃసాక్షాత్స్వరూపనిర్దిధారయిషయేదముచ్యతే-నజాయతే-నోత్పద్యతే మ్రియతేవా-నమ్రియతేచ. ఉత్పత్తిమతోవస్తునోఽనిత్యస్యానేకవిక్రియాః. తాసామాద్యన్తేజన్మవినాశలక్షణేవిక్రియేఇహాత్మనిప్రతిషిధ్యేతే ప్రథమంసర్వవిక్రియాప్రతిషేధార్థంనజాయతేమ్రియతేవేతి. విపశ్చిత్- మేధావీ. సర్వజ్ఞః. అపరిలుప్తచైతన్యస్వభావాత్. కించ- నాయమాత్మాకుతశ్చిత్-కారణాన్తరాద్బభూవ. అస్మాచ్చాత్మనోనబభూవకశ్చిదర్థాన్తరభూతః. అతోఽయమాత్మాఅజోనిత్యశ్శాశ్వతః-అపక్షయవివర్జితః. యోహ్యశాశ్వతః-సోఽపక్షీయతే. అయంతుశాశ్వతః. అతఏవపురాణః- పురాపినవఏవేతి. యోహ్యవయవోపచయద్వారేణాభినిర్వర్త్యతే-సఇదానీంనవః- యథాకుమ్భాదిః. తద్విపరీతస్త్వాత్మా పురాణః. వృద్ధివివర్జితఇత్యర్థః. యతఏవం-అతోనహన్యతే-నహింస్యతేహన్యమానేశస్త్రాదిభిఃశరీరే. తత్స్థోప్యాకాశవదేవభవతీత్యర్థః. ౧౮

ఆ.— సాధనహీనానామోపదేశోఽనర్థకఇతిమత్వోచ్చావచమవగతిసాధనముక్త్వావక్తవ్యస్వరూపంయత్పృష్టం - తదభిధానాయోపక్రమతఇత్యాహ (అన్యత్రధర్మాదిత్యాదినేతి) యద్యాత్మనోఽన్యద్బ్రహ్మస్యాత్-తత్రజన్మాదిప్రాప్త్యభావాదప్రాప్తనిషేధస్స్యాత్. అతోజన్మాదిప్రతిషేధేనబ్రహ్మోపదిశన్నాత్మస్వరూపమేవోపదిశతీతిగమ్యతే. మరణనిమిత్తాఽస్తిత్వాశఙ్కాఆత్మనః. మరణాభావేఽస్తిత్వవిషయప్రశ్నస్యాప్యేతదేవప్రతివచనంభవతీతిద్రష్టవ్యం. ౧౮

రం.— ప్రథమంతావత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాహ (నజాయతేమ్రియతేవేత్యాదినామన్త్రద్వయేన) ఇదంచప్రస్తుత్యవ్యాసార్యైర్విస్పష్టంహ్యుక్తం *ఇదంమన్త్రద్వయంతావదేకవిషయం- నహన్యతేహన్యమానే శరీరెఇత్యేతద్వివరణరూపత్వాత్ ద్వితీయమన్త్రస్య.హన్తాచేదితిమన్త్రశ్చజీవవిషయఏవ-లోకస్యపరమాత్మనిహన్తృహన్తవ్యభావప్రతిపత్త్యభావాత్. పరమాత్మాహిప్రత్యక్షగోచరః-కథంతస్మిన్వధ్యత్వాదిప్రతిపత్తిః. అహమేనంహన్మి - అయంమాంహన్తుమాగచ్ఛతీతివధ్యఘాతుకభావాభిమానోహిదేహినాంజీవవిషయఏవ. నను *నాస్యజరయైతజ్జీర్యతీతివత్ పరమాత్మనోపిహననప్రతిషేధఉపపద్యతే. సత్యం - దహరాకాశస్యదేహాన్తస్థిత్యాశఙ్కితవికారనిషేధఉపపద్యతే-ఇహతులోకసిద్ధాభ్రాన్తిరనూద్యనిరస్యతే. నహిపరమాత్మనివధ్యఘాతుకభావభ్రాన్తికస్యాప్యస్తి. అతోఽనువాదనిషేధావనుపపన్నౌ. నజాయతఇతిమన్త్రశ్చతేనైకార్థః - అతోమన్త్రద్వయమపిజీవవిషయకమేవేతి. అక్షరార్థస్తు (నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిత్) విపశ్చిత్త్వార్హోయమిదానీమపిజననమరణశూన్యఇత్యర్థః. (నాయంకుతశ్చిత్) ఉత్పాదకశూన్యః. (నబభూవకశ్చిత్) పూర్వమపిమనుష్యాదిరూపేణజననశూన్యః. నజాయతఇత్యత్రహేతుమాహ (అజఇతి) నమ్రియతఇత్యత్రహేతుమాహ (నిత్యఇతి) నకుతశ్చిదిత్యత్రహేతుమాహ (శాశ్వతఇతి) పూర్వంనబభూవేత్యత్రహేతుమాహ (పురాణఇతి) ననుకథమస్యనిత్యత్వం-శరీరాన్తర్వర్తినశ్శరీరవినాశానువినాశిత్వావశ్యంభావాదిత్యతఆహ (నహన్యతఇతి) స్పష్టోర్థః. ౧౮

శం.— ఏవంభూతమప్యాత్మానంశరీరమాత్రాత్మదృష్టిర్హన్తాచేత్- యదిమన్యతే- చిన్తయతిహన్తుం- హనిష్యామ్యేనమితి,- యోప్యన్యోహతః- సోపిచేన్మన్యతేహతమాత్మానంహతోహమితి,- ఉభావపితౌనవిజానీతఃస్వమాత్మానం. యతోనాయంహన్తి- అవిక్రియత్వాదాత్మనః. తథానహన్యతే-ఆకాశవదేవావిక్రియత్వాదేవ. అతోఽనాత్మజ్ఞవిషయఏవధర్మాధర్మాదిలక్షణస్సంసారః-నబ్రహ్మజ్ఞస్య - శ్రుతిప్రామాణ్యాన్న్యాయాచ్చధర్మాధర్మాద్యనుపపత్తేః. ౧౯

ఆ.-- యద్యవిక్రియఏవాత్మా-తర్హిధర్మాద్యధికార్యభావాత్తదసిద్ధౌసంసారోపలమ్భఏవనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతోనాత్మజ్ఞవిష
యఏవేతి) * యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిస్స్యాత్తజ్జ్ఞానాత్సానుతోభవేదితిన్యాయాచ్చాత్మజ్ఞస్యధర్మాదినోపపద్యతే - అతఆత్మజ్ఞస్సదాముక్తఏవేత్యా
హ (న్యాయాచ్చేతి) తదుక్తం *వివేకీసర్వదాముక్తఃకుర్వతోనాస్తికర్తృతా।లోకవాదంసమాశ్రిత్య శ్రీకృష్ణజనకోయథేతి. ౧౯

రం.— తదేవోపపాదయతి (హన్తాచేదితి) హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుం- అహమేనంవధిష్యామీతిదేహాత్మదృష్ట్యాయమన్యతేచేదిత్యర్థః. (హ
తశ్చేన్మన్యతేహతం) ఛిన్నదేహావయవఃదేహాత్మదృష్ట్యాఆత్మానంహతోహమితిమన్యతేచేదిత్యర్థః. (ఉభౌతౌనవిజానీతః) ఆత్మస్వరూపమితిశేషః
(నాయంహన్తి) ఆత్మానమితిశేషః. (నహన్యతే) ఆత్మస్వరూపమితిశేషః ననువేదాన్తవేద్యపరిశుద్ధాత్మస్వరూపేకథంహననాదిప్రసక్తితత్ప్రా
ప్త్యకనిషేధావితివాచ్యం - తస్యైవపక్షేత్రిభూతతయాతత్ప్రియకర్తృత్వసంభవాదితిద్రష్టవ్యం ఇహామన్త్రప్రస్తుత్యనియతత్వాదేచిన్తితం- తత్రహి
*వాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృతమితివాయ్వన్తరిక్షయోర్నిత్యత్వశ్రవణేపి*ఆత్మనఆకాశస్సంభూతఃఆకాశాద్వాయురితితయోరుత్పత్తిశ్రవణాత్,ఏ
కవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థంసర్వస్యవస్తునోబ్రహ్మవికారత్వస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాచ్చ,యథోత్పత్తిరఙ్గీక్రియతే-ఏవంజీవానాంనిత్యత్వశ్రవ
ణేపి *తోయేనజీవాన్వ్యససర్జభూమ్యాం * ప్రజాపతిఃప్రజాఅసృజతేతిజీవానామపిసృష్టిశ్రవణాత్ ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థంజీవస్యాపిసృష్టిర
భ్యుపగన్తవ్యేతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే *నాత్మాశ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చతాభ్యఇతిసూత్రేణసిద్ధాన్తితం-ఆత్మానోత్పద్యతే- *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిత్
*జ్ఞాజ్ఞౌద్వావజావీశనీశావిత్యుత్పత్తినిషేధశ్రుతేః, తాభ్యఏవశ్రుతిభ్యోనిత్యత్వావగమాచ్చ. నచోత్పత్తిశ్రుతిసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞావిరోధశ్శఙ్క్యః-స్వరూప
స్యనిత్యత్వేపిజ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణాన్యథాభావరూపావస్థాన్తరాపత్తిసత్త్వేనఉత్పత్తిశ్రుతేస్సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాశ్చోపపత్తేః, రుత్పత్తినిషేధశ్రు
తేశ్చస్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్త్యభావపరతయాఅవిరోధాత్,. ఇయాంస్తువిశేషః-చిదచిదీశ్వరాణాంత్రయాణామపిఅవస్థాన్తరాపత్తిలక్షణో
త్పత్తిరూపోవికారోఽస్త్యేవ- తథాప్యచేతనానాంస్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్తిః. జీవానాంతుసానాస్తి- అపితుజ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణస్వ
భావాన్యథాభావరూపోత్పత్తిః. ఈశ్వరస్యతుతన్నియన్తృత్వాద్యవస్థానత్త్వేపిఉక్తలక్షణోఽనిష్టవికారద్వయాభావాత్ *నిత్యోనిత్యానామితిపరమా
త్మనఇతరవిలక్షణనిత్యత్వోక్తిరితిద్రష్టవ్యం. వర్ణితశ్చసూత్రార్థః. నను *నజాయతేమ్రియతేవాఇతిశ్రుతిప్రతిషిద్ధాజీవోత్పత్తిః *వాసుదేవాత్సం
కర్షణోనామజీవోజాయతఇతిశ్రీపాఞ్చరాత్రేప్రతిపాద్యతే- సాచజీవేనసంభవతి. తథా *సంకర్షణాత్ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞంమనోజాయతఇతికర్తుర్జీ
వాత్కరణస్యమనసఉత్పత్తిఃశ్రూయమాణాపినసంభవతి - కర్తుర్జీవాత్కరణోత్పత్తేః *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిమనసోబ్ర
హ్మోత్పత్తిప్రతిపాదకశ్రుతివిరుద్ధత్వాదితి *ఉత్పత్త్యసంభవాత్ *నచకర్తుఃకరణమితిసూత్రద్వయేనపూర్వపక్షంకృత్వా- *విజ్ఞానాదిభావేవాతద
ప్రతిషేధః *విప్రతిషేధాచ్చేతిసూత్రాభ్యాంసిద్ధాన్తితం- వాశబ్దఃపూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః. విజ్ఞానంచతదాదిచవిజ్ఞానాది. నను *చక్షుర్నోఘురితి
ఆదిశబ్దస్యనిత్యపుల్లిఙ్గత్వాత్కథమేతదితిచేత్. నాయంఘుః-అపితు * అదభక్షణఇత్యస్మాదావశ్యకార్థేణినిప్రత్యయేఆది ఇతిరూపంసిధ్యతి-తేన
చనిఖిలజగత్సంహర్తృత్వముఖేనకారణత్వంప్రతిపాద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. ఆదివిజ్ఞానం - పరమాత్మేత్యర్థః. *సంకర్షణోనామజీవోజాయతఇతిశ్రుతస్య
జీవశబ్దార్థస్యతదభిమానిపరమాత్మభావేసతిశాస్త్రప్రామాణ్యప్రతిషేధస్సిధ్యతి. పరమాత్మనశ్చజననంనామస్వేచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహః. తస్మిన్నేవపా
ఞ్చరాత్రే*సహ్యనాదిరనన్తశ్చేతిజీవోత్పత్తేర్విశేషేణప్రతిషిద్ధతయాతద్విరుద్ధాభిధానాసంభవాత్ *సంకర్షణోనామజీవోజాయతఇత్యనేనజీవాభి
మానిసంకర్షణస్యఇచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహరూపోత్పత్తిఃప్రతిపాద్యతఇతినపఞ్చరాత్రాప్రామాణ్యమితిసూత్రయోరర్థః. ననుసాంఖ్యపాశుపతాద్యధిక
రణవదిదమప్యధికరణంపఞ్చరాత్రప్రామాణ్యప్రతిషేధకంకింనస్యాదితిచేత్. వేదోపబృంహణాయభారతసంహితాంకుర్వతాబాదరాయణేన *ఇదం
శతసహస్రాద్భారతాఖ్యానవిస్తరాత్।ఆమథ్యమతిమన్థానందధ్నోఘృతమివోద్ధృతం।నవనీతంయథాదధ్నోద్విపదాంబ్రాహ్మణోయథా।ఆరణ్యకంచ
వేదేభ్యఓషధీభ్యోయథామృతం।ఇదంమహోపనిషదంచతుర్వేదసమన్వితం।సాంఖ్యయోగకృతాన్తేనపఞ్చరాత్రానుశబ్దితం।ఇదంశ్రేయఇదంబ్రహ్మఇ
దంహితమనుత్తమం।ఋగ్యజుస్సామభిర్జుష్టంఅథర్వాఙ్గిరసైస్తథా। భవిష్యతిప్రమాణంవైఏతదేవానుశాసనం। *బ్రాహ్మణైఃక్షత్రియైర్వైశ్యైశ్శూద్రై
శ్చకృతలక్షణైః।అర్చనీయశ్చసేవ్యశ్చపూజనీయశ్చమాధవః।సాత్వతంవిధిమాస్థాయగీతస్సంకర్షణేనయః*అస్మాత్ప్రవక్ష్యతేధర్మాన్మనుస్స్వాయంభువ
స్తథాఇత్యాదిభిర్వచనైఃబహుషుస్థలేషుపఞ్చరాత్రప్రామాణ్యంప్రతిష్ఠాపితవతాశారీరకశాస్త్రేతత్ప్రామాణ్యంనిరాక్రియతఇత్యస్యాసఙ్గతత్వాత్. స
న్త్వేవం*ఏవంతత్త్వమిదంకృత్స్నంసాఙ్ఖ్యానాంవిదితాత్మనాం।యదుక్తంయతిభిర్ముఖ్యైఃకపిలాదిభిరీశ్వరైః।యస్మిన్నవిభ్రమాఃకేచిద్దృశ్యన్తేమనుజర్ష
భ।గుణాశ్చయస్మిన్బహవోదోషహానిశ్చకేవలా।ఇతికాపిలమతస్యభారతేభ్రమాదిదోషాభావప్రతిపాదనాత్, *సర్వేషుచనృపశ్రేష్ఠజ్ఞానేష్వేతేషుదృ
శ్యతే। యథాగమంయథాన్యాయంనిష్ఠానారాయణఃప్రభురితిసాంఖ్యయోగపాశుపతాదీనామపినారాయణనిష్ఠత్వప్రతిపాదనాత్, *తమేవశాస్త్రక
ర్తారఃప్రవదన్తిమనీషిణఇతితచ్ఛాస్త్రకర్తౄణామపినారాయణప్రతిపాదకత్వస్యప్రతిపాదనాత్, *సాంఖ్యంయోగఃపాఞ్చరాత్రంవేదాఃపాశుపతంత
థా।ఆత్మప్రమాణాన్యేతానినహన్తవ్యానిహేతుభిరితిసర్వేషామప్యాత్మప్రమాణత్వప్రతిపాదనాచ్చ *సర్వేప్రమాణంహితథాయథైతచ్ఛాస్త్రముత్తమ
మితిపాఞ్చరాత్రదృష్టాన్తేనఇతరశాస్త్రాణామపిప్రామాణ్యప్రతిపాదనాచ్చతత్పాదేసాఙ్ఖ్యపాశుపతాద్యాగమానామపిప్రామాణ్యంననిరాక్రియత
ఇతిచేత్. సత్యం - భ్రమవిప్రలిప్సాదిరాహిత్యంశాస్త్రకర్తౄణాం, పరమతాత్పర్యంనారాయణఏవేతి, చసమానం. తథాపిఅబహుశ్రుతతయాత
ద్వక్తౄణాంహృదయమజానన్తఃఆపాతప్రతిపన్నమేవార్థంతాత్త్వికంమన్యమానాయేప్రత్యవతిష్ఠన్తే- తాన్ప్రతిసాంఖ్యాద్యాగమానామాపాతప్రతి
పన్నార్థమాత్రపరత్వమన్వారుహ్యసూత్రకృతాతన్నిరసనంకృతం. పాఞ్చరాత్రశాస్త్రంతుపరతత్త్వహితపురుషార్థానామేవాపాతతోపిప్రతీతేః,

అణోరణీయాన్మహతోమహీయానాత్మాస్యజన్తోర్నిహితోగుహాయాం।
తమక్రతుఃపశ్యతివీతశోకోధాతుఃప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనః॥ ౨౦

వేదవిరుద్ధనిమిత్తోపాదానభేదాద్యప్రతీతే, శ్చకృత్స్నం ప్రమాణమేవేతినైకదేశస్యప్రామాణ్యశఙ్కావకాశఇతిద్రష్టవ్యం. ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— కథంపునరాత్మానంజానాతీతి. ఉచ్యతే- అణోః - సూక్ష్మాదణీయాన్ శ్యామాకాదేరణుతరః మహతః - మహత్పరిమాణాన్మహీయాన్- మహత్తరః పృథివ్యాదేః. అణుమహద్వాయదస్తిలోకేవస్తు-తత్తేనైవాత్మనానిత్యేనాత్మవత్సమ్భవతి- తదాత్మనావినిర్ముక్తమసత్సమ్పద్యతే. తస్మాదసావేవాత్మాఅణోరణీయాన్ మహతోమహీయాన్- సర్వనామరూపవస్తూపాధికత్వాత్. సచాత్మాఅస్యజన్తోః- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్యప్రాణిజాతస్యగుహాయాం- హృదయేనిహితః- ఆత్మభూతస్స్థితఇత్యర్థః. తం- ఆత్మానందర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానలిఙ్గం అక్రతుః - అకామః. అదృష్టబాహ్యవిషయోపరతబుద్ధిరిత్యర్థః. యదాచైవం- తదామనఆదీనికరణానిధాతవః - శరీరస్యధారణాత్ - ప్రసీదన్తీతి. ఏషాంధాతూనాంప్రసాదాదాత్మనోమహిమానంకర్మనిమిత్తవృద్ధిక్షయరహితంపశ్యతివీతశోకః. ధాతుప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనో ఽయమహమస్మీతిసాక్షాద్విజానాతి- తతోవిగతశోకోభవతి. అన్యథాదుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మాకామిభిః ప్రాకృతైఃపురుషైః. ౨౦

ఆ.— అకామత్వాదిసాధనాన్తరవిధానార్థముత్తరవాక్యమవతారయతి (కథంపునరితి) ఏకస్యాణుత్వంమహత్త్వంచవిరుద్ధంకథముపపద్యతఇత్యాశఙ్క్యాణుత్వాద్యధ్యాసాధిష్ఠానత్వాద్వ్యవహారః- నతత్త్వతఇత్యవిరోధమాహ (అణుమహద్వేతి) ౨౦

రం.— ఏవంమన్త్రద్వయేనప్రత్యగాత్మస్వరూపంవిశోధ్యతదాత్మభూతపరమాత్మస్వరూపమాహ (అణోరణీయానిత్యాదినా) అణోః- సర్వాచేతనాపేక్షయాసూక్ష్మాచ్చేతనాదణుతరః. తతోపిసూక్ష్మః. తదన్తఃప్రవేశయోగ్యఇత్యర్థః. మహతః - ఆకాశాదేరపిమహత్తరః. స్వావ్యాప్తవస్తురహితఇత్యర్థః. అస్యజన్తోః- *నజాయతేమ్రియతేవేతిమన్త్రద్వయనిర్దిష్టస్యఆత్మా - అన్తఃప్రవిశ్యనియన్తేత్యర్థః. అతశ్చపూర్వమన్త్రద్వయనిర్దిష్టాత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపాత్ అణోరణీయానితిమన్త్రసందర్భప్రతిపాద్యాన్యఏవేతిసిద్ధం. నచాస్యజన్తోరిత్యస్యహృదయగుహావాచినాసంనిహితసాపేక్షేణగుహాయామిత్యనేనైవాన్వితత్వేననాత్మేత్యనేనాన్వయఇతిశఙ్క్యం- ఆత్మశబ్దాన్వితస్యైవకాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వయేదోషాభావాత్, *మూలతశ్శాఖాంపరివాస్యోపవేషంకరోతీత్యత్రశాఖాంమూలతఃపరివాస్యమూలతఉపవేషంకరోతీతిపరివాసనాన్వితస్యాపిమూలతఇత్యస్యఉపవేషంకరోతీత్యనేనాపిఅన్వయస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, జీవహృదయగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనేపిజీవభేదసిద్ధేశ్చ. నహిజీవస్యైవజీవగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనేప్రయోజనమస్తి. ననుః నజాయతఇత్యుపన్యస్తస్యాత్మనఃజాయమానవాచిజన్తుశబ్దేనపరామర్శస్యానుపపన్నతయాఽస్యజన్తోరిత్యస్యప్రత్యక్షాదిసన్నిధాపితదేహపరతాయాఏవవక్తవ్యత్వేనతద్గుహాహితఆత్మాప్రాగుపన్యస్తోజీవఏవాస్తు.నచకర్తృత్వభోక్తృత్వాదివిశిష్టతయాసదాఅహమితిభాసమానేజీవే *కస్తంమదామదందేవంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతి *కఇత్థావేదయత్రసఇతిఉత్తరసన్దర్భప్రతిపాద్యదుర్విజ్ఞానత్వంకథమన్వేత్వితివాచ్యం- జీవస్యకర్తృత్వాదివిశిష్టతయాసర్వలోకవిదితత్వేపిముక్తప్రాప్యబ్రహ్మస్వరూపవిశిష్టతయాదుర్జ్ఞానత్వసంభవాదితిచేన్న- * ప్రాణీతుచేతనోజన్మీజన్తుజన్యశరీరిణఇతిజన్తుశబ్దస్యచేతనపర్యాయతయాప్రకృతజీవవాచిత్వసంభవాత్, అస్యేతిశబ్దస్యచపూర్వసన్దర్భోపస్థాపితప్రత్యగాత్మవిషయత్వసంభవేప్రత్యక్షాద్యుపస్థాపితదేహవిషయత్వాశ్రయణస్యాయుక్తత్వాత్, అత్యన్తాణుత్వమహత్త్వయోః *ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేఅణీయాన్వ్రీహేర్వాయవాద్వాసర్షపాద్వాశ్యామాకాద్వాశ్యామాకతణ్డులాద్వాఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేజ్యాయాన్పృథివ్యాజ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్దివోజ్యాయానేభ్యోలోకేభ్యఇత్యాదిషుపరమాత్మధర్మతయాఽణోరణీయానితిమన్త్రప్రతిపాద్యస్యజీవత్వశఙ్కాయాఅసంభవాత్,. నను *నేతరోనుపపత్తేరితిసూత్రే*సహబ్రహ్మణావిపశ్చితేతివాక్యశ్రుతవిపశ్చిత్త్వస్యబ్రహ్మసాధారణలిఙ్గత్వస్యభాష్యేప్రతిపాదితత్వాత్ *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదితిమన్త్రస్యాపిపరరీత్యాపరమాత్మపరత్వమేవాస్తు. ఏవంసతి*అన్యత్రధర్మాదితిప్రశ్నస్యప్రాప్యద్వయపరత్వం,ప్రతివచనస్యప్రాప్యద్వయపరత్వ, మాశ్రిత్య *నజాయతఇత్యాదిమన్త్రద్వయస్యప్రాప్యజీవస్వరూపపరత్వం, అణోరణీయానితిసన్దర్భస్యచపరమాత్మపరత్వ, మిత్యాదిపరికల్పనక్లేశోనాశ్రయణీయఇతిచేత్. న - హననాదిప్రతిషేధాద్యనుపపత్త్యావిపశ్చిచ్ఛబ్దేముఖ్యార్థత్యాగస్యావశ్యకత్వేనతన్మన్త్రద్వయస్యాణోరణీయానిత్యాదిమన్త్రసన్దర్భస్యచఏకవిషయత్వాసంభవాత్. శిష్టముత్తరత్రస్పష్టయిష్యతే. (తమక్రతుంపశ్యతీతి) తం-తాదృశంపరమాత్మానమక్రతుః- కామ్యకర్మాదిరహితస్సన్ ధాతోః- ధారకస్యపరమాత్మనఃప్రసాదాదాత్మనోమహిమానం- మహత్త్వసంపాదకం స్వసార్వజ్ఞ్యాదిగుణావిర్భావహేతుభూతం పరమాత్మానంయదాపశ్యతి- తదావీతశోకోభవతీత్యర్థః. ద్యుభ్వాద్యధికరణే*జుష్టంయదాపశ్యత్యన్యమీశమితిమన్త్రఖణ్డంప్రస్తుత్య*అయంయదాస్వస్మాదన్యంసర్వస్యేశంప్రియమాణ, మస్యేశ్వరస్యమహిమానంచనిఖిలజగన్నియమనరూపం, పశ్యతి - తదావీతశోకోభవతీతిభగవతాభాష్యకృతావ్యాఖ్యాతత్వాత్తదనుసారేణాపిపరమాత్మనోనిఖిలజగన్నియమనరూపంమహిమానంచయఃపశ్యతి-సవీతశోకోభవతీత్యర్థః. ధాతుప్రసాదాద్వీతశోకోభవతీత్యన్వయః. *ప్రసీదత్యచ్యుతేతస్మిన్ప్రసన్నేక్లేశసంక్షయఇతిస్మృతేరితిద్రష్టవ్యం. అక్రతుంపశ్యతిధాతుఃప్రసాదాన్మహిమానమీశమితిపాఠే అక్రతుం-కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యమిత్యర్థః. ధాతుః-భగవతః. ౨౦

ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతః।కస్తంమదామదందేవంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతి॥ ౨౧
అశరీరꣳశరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితమ్। మహాన్తంవిభుమాత్మానంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౨౨
నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యోనమేధయానబహునాశ్రుతేన।
యమేవైషవృణుతేతేనలభ్యస్తస్యైషఆత్మావివృణుతేతనూꣳస్వామ్॥ ౨౩

శం.— యస్మాదాసీనః-అవస్థితః. అచలఏవసన్ దూరంవ్రజతి. శయానోయాతిసర్వతః. ఏవమసావాత్మాదేవోమదామదః- సమదోఽమదశ్చ. సహర్షోఽహర్షశ్చ. విరుద్ధధర్మవానతోఽశక్యత్వాద్జ్ఞాతుంకస్తంమదామదందేవం మదన్యోజ్ఞాతుమర్హతి. అస్మదాదేరేవసూక్ష్మబుద్ధేః పణ్డితస్యసువిజ్ఞేయోఽయమాత్మా. స్థితిగతినిత్యానిత్యాదివిరుద్ధానేకధర్మోపాధికత్వాద్విరుద్ధధర్మవత్త్వాద్విశ్వరూపఇవచిన్తామణివదవభాసతఇతిదుర్విజ్ఞేయత్వందర్శయతి (కస్తంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతీతి) కరణానాముపశమఃశయనం. కరణజనితస్యైకదేశవిజ్ఞానస్యోపశమఃశయానస్యభవతి. యదాచైవం- కేవలసామాన్యవిజ్ఞానత్వాత్సర్వతోయాతీవ. యదావిశేషవిజ్ఞానస్థఃస్వేనరూపేణస్థితఏవసన్మనఆదిగతిషుతదుపాధికత్వాద్దూరంవ్రజతీవ. సచేహైవవర్తతే. ౨౧

ఆ.— విరుద్ధానేకధర్మవత్త్వాద్దుర్విజ్ఞేయశ్చేదాత్మా- కథంతర్హిపణ్డితస్యాపిసుజ్ఞేయఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థితిగతీతి) విశ్వరూపో మణిర్యథానానారూపోఽవభాసతేపరంనానావిధోపాధిసన్నిధానాత్- నస్వతోనానారూపః, చిన్తామణౌవాయద్యచ్చిన్త్యతే-తత్తచ్చిన్తాపాధికమేవావభాసతే- నతత్త్వతః,- తథాస్థితిగతినిత్యానిత్యాదయోవిరుద్ధానేకధర్మాయేషాం- తదుపాధివశాదాత్మావిరుద్ధధర్మవానివావభాసతఇతియోజనా. ఇతితస్యసువిజ్ఞేయోభవతి- ఉపాధ్యవివిక్తదర్శినస్తుదుర్విజ్ఞేయఏవేత్యర్థః. స్వతోవిరుద్ధధర్మత్వంనాస్తీత్యేతదేవశ్రుతియోజనయాదర్శయతి (కరణానామిత్యాదినా) (ఏకదేశవిజ్ఞానస్యేతి) మనుష్యోఽహంనీలంపశ్యామీత్యాదిపరిచ్ఛిన్నవిజ్ఞానస్యేత్యర్థః. ౨౧-౨౨

రం.— ధాతుఃప్రసాదలబ్ధభగవదనుగ్రహశూన్యస్యపరమాత్మతత్త్వమత్యన్తాలౌకికత్వాద్దురధిగమమితిదర్శయతి (ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతఇతి) సర్వాత్మకత్వేనఇతరత్రవిరుద్ధతయాప్రతీయమానాఅప్యాసీనత్వదూరగన్తృత్వాదిధర్మాజీవద్వారాతత్రసన్తీతిభావః. (కస్తమితి) హర్షాహర్షవిరుద్ధధర్మమధ్యస్థంతంపరమాత్మప్రసాదానుగృహీతమాదృశజనాదన్యఃకోవాజ్ఞాతేత్యర్థః. ౨౧

శం.— తద్విజ్ఞానాచ్చశోకాత్యయఇత్యపిదర్శయతి- అశరీరం-స్వేనరూపేణాకాశకల్పఆత్మా. తమశరీరం. శరీరేషు- దేవపితృమనుష్యాదిశరీరేష్వనవస్థేషు -అనిత్యేష్వవస్థితిరహితేష్వవస్థితం. నిత్యమవికృతమిత్యేతత్. మహాన్తం- మహత్త్వస్యాపేక్షికత్వశఙ్కాయామాహ-విభుం-వ్యాపినమాత్మానం. ఆత్మగ్రహణంస్వతోఽనన్యత్వప్రదర్శనార్థం. ఆత్మశబ్దఃప్రత్యగాత్మవిషయఏవముఖ్యః. తమీదృశమాత్మానంమత్వా- అయమహమితి- ధీరః - ధీమాన్నశోచతి. నహ్యేవంవిధస్యాత్మవిదఃశోకోపపత్తిః. అత్రాసన్నగిరీయంనాస్తి. ౨౨

రం.— (అశరీరమితి) కర్మకృతశరీరరహితంఅనవస్థేషు- అస్థిరేషునిత్యత్వేనతత్రస్థితంమహాన్తంవిభుం- మహావైభవశాలినంఆత్మానంమత్వాధీరోనశోచతి. ౨౨

శం.— యద్యపిదుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా- తథాప్యుపాయేనసువిజ్ఞేయఏవేత్యాహ - నాయమాత్మాప్రవచనేన అనేకవేదస్వీకరణేనలభ్యః- జ్ఞేయః. నాపిమేధయా- గ్రన్థార్థధారణశక్త్యా. నబహునాశ్రుతేనకేవలేన. కేనతర్హిలభ్యఇతి. ఉచ్యతే- యమేవ- స్వమాత్మానమేషః- సాధకోవృణుతే - ప్రార్థయతే- తేనైవాత్మనావరిత్రాస్వయమాత్మాలభ్యః- జ్ఞాయతఇత్యేతత్. నిష్కామశ్చాత్మానమేవప్రార్థయతే - ఆత్మనైవాత్మాలభ్యతఇత్యర్థః. కథంలభ్యతఇతి. ఉచ్యతే- తస్య- ఆత్మకామస్యైషఃఆత్మావివృణుతే- ప్రకాశయతి. పారమార్థికీంస్వాంతనూం- స్వకీయంయాథాత్మ్యమిత్యర్థః. ౨౩

ఆ.— (నబహునాశ్రుతేనేతి) ఆత్మప్రతిపాదకోపనిషద్విచారాతిరిక్తశాస్త్రశ్రవణేనానలభ్యః. ఉపనిషద్విచారేణాపికేవలేనైతి- నిష్కామోపదేశరహితేననలభ్యతఇత్యర్థః. పరమేశ్వరాచార్యానుగ్రహేణలభ్యతఇత్యాహ (యమేవేతి) ఆత్మానమేవసాధకఃశ్రవణమననాదిభిర్వృణుతే- సంభజతే. శ్రవణాదికాలేపిసోహమిత్యుపాయేనైవానుసంధత్తఇత్యర్థః. తమేవేతిలక్షణయాపరమాత్మానుగ్రహేణైవవరిత్రాఽభేదానుసంధానపతాయథానుసంధానమాత్మతయైవపరమాత్మాలభ్యోభవతీత్యర్థః. వైపరీత్యేనవాయోజనా-ఆత్మాత్వేషప్రకరణోపరమాన్తర్యామిరూపేణవావస్థితోఽయమేవముముక్షుంభజతే- ఉపగృహ్ణాతి. తేనైవపరమేశ్వరానుగృహీతేనాభేదానుసన్ధానవతాలభ్యతఇత్యర్థః. ౨౩

రం.— ఈదృశాత్మప్రాప్త్యుపాయందర్శయతి (నాయమాత్మేతి) అత్రప్రవచనశబ్దేనమననస్యైవగ్రహీతుముచితత్వాత్, అధ్యాపనరూపస్యప్రవచనస్యాహేతుత్వాప్రసక్తేః, శ్రుతశబ్దేనైవశ్రవణస్యవ్యాప్తత్వాచ్చప్రవచనం- మననం. (యమేవైషవృణుతేతేనలభ్యః) ఏషః- పరమాత్మాయం- సాధకంప్రార్థయతే- తేనలభ్యః. ప్రార్థనీయపుంసాలభ్యఇత్యర్థః. తత్ప్రార్థనీయత్వంచతత్ప్రియతమస్యైవపుంసః. తత్ప్రియతమత్వంచతత్ప్రీతిమతఏవ. తతశ్చభగవద్విషయిణీఉపాసకస్యప్రీతిర్భగవతఉపాసకేప్రీతిముత్పాదయతాప్రాప్తిహేతుర్భవతీత్యర్థః. (తస్యైషఆత్మావివృ

నావిరతో దుశ్చరితాన్నాశాన్తో నాసమాహితః।
నాశాన్తమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్॥ ౨౪
యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఉభే భవత ఓదనః।
మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర సః॥ ౨౫

ఇతి ద్వితీయా వల్లీ.

ణుతే తనూం స్వాం) తస్య- ఉపాసకస్యైష ఆత్మా - పరమాత్మా స్వరూపం ప్రకాశయతి- స్వాత్మానం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. వృణుత ఇతి పాఠేపి స ఏవార్థః. ౨౩

శం.— కిం చాన్యత్- దుశ్చరితాత్- ప్రతిషిద్ధాచ్ఛ్రుతిస్మృత్యవిహితాత్పాపకర్మణో నావిరతః-అనుపరతః. నాపీన్ద్రియలౌల్యాదశాన్తః- అనుపరతః. నాప్యసమాహితః- నైకాగ్రమనాః. విక్షిప్తచిత్తః. సమాహితచిత్తోపి సన్ సమాధానఫలార్థిత్వాత్ నాప్యశాన్తమానసః- వ్యాపృతచిత్తో వా ఆత్మానం ప్రాప్నుయాత్. కేన ప్రాప్నుయాదితి. ఉచ్యతే- ప్రజ్ఞానేన-బ్రహ్మవిజ్ఞానేనైనం ప్రకృతమాత్మానమాప్నుయాత్. యస్తు దుశ్చరితాద్విరత ఇన్ద్రియలౌల్యాచ్చ సమాహితచిత్తః సమాధానఫలాదప్యుపశాన్తమానసశ్చాచార్యవాన్ ప్రజ్ఞానేన యథోక్తమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ.— దుశ్చరితం- కాయికం పాపం. ౨౪

రం.— పరమాత్మప్రాప్తిహేతుభూతోపాసనాఙ్గతయా కాంశ్చిద్ధర్మానుపదిశతి (నావిరతో దుశ్చరితాదితి) పరదారపరద్రవ్యాపహారాదనివృత్తః- అనుపశాన్తకామక్రోధవేగః- నానావిధవ్యాపారవిక్షిప్తతయానవహితచిత్తః- అనిగృహీతమనాశ్చ. ఏనం - పరమాత్మానం ప్రజ్ఞానేన నాప్నుయాదిత్యర్థః. పురుషార్థస్యైవానృతవదననిషేధస్య దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే క్రత్వఙ్గతయా *నానృతం వదేదితి నిషేధవత్ పురుషార్థస్యాపి దుశ్చరితవిరత్యాదేరుపాసనాఙ్గతయా విధానముపపద్యతే. తతశ్చ యస్తు పురుషార్థమపి దుశ్చరితనిషేధమతిలఙ్ఘ్య పరమాత్మోపాసనమవిగుణం చికీర్షతి- తస్య దుశ్చరితనిషేధరూపాఙ్గవైగుణ్యాదుపాసనసాద్గుణ్యం న సిధ్యతీత్యర్థః. ౨౪

శం.— యస్త్వనేవంభూతః- యస్య- ఆత్మనః- బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ బ్రహ్మక్షత్రే- సర్వధర్మవిధారకే అపి సర్వత్రాణభూతే ఉభే ఓదనం- అశనం భవతః- స్యాతాం. సర్వహరోపి మృత్యుర్యస్యోపసేచనమివౌదనస్యాశనత్వేప్యపర్యాప్తః- తం ప్రాకృతబుద్ధిర్యథోక్తసాధనరహితః సన్ కః ఇత్థా- ఇత్థం ఏవం. యథోక్తసాధనవానివేత్యర్థః. వేద- విజానాతి యత్ర స ఆత్మేతి. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీభాష్యమ్.

ఆ.— యస్త్వనేవంభూతః-ఉక్తసాధనసమ్పన్నో న భవతి స కథం వేదేతి సంబన్ధః. (అశనత్వేప్యపర్యాప్త ఇతి) అన్నత్వేప్యసమర్థః. శాకస్థానీయ ఇత్యర్థః. యత్ర- స్వే మహిమ్ని సః- విశ్వోపసంహర్తా వర్తతే- తథాభూతం తం కో వేదేతి సంబన్ధః. ౨౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతా కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీభాష్యవ్యాఖ్యా.

రం.— (యస్య బ్రహ్మ చేతి) బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ- బ్రహ్మక్షత్రాఖ్యవర్ణద్వయోపలక్షితకృత్స్నచరాచరాత్మకమిదం జగత్ యస్య ఓదనో భవతి - యస్య వినాశ్యో భవతీత్యర్థః. యస్య మృత్యుః స్వయమద్యమానత్వే సత్యన్యస్యాదనహేతుర్భవతి. సః - నిఖిలచరాచరసంహర్తా పరమాత్మా యత్ర-యస్మిన్ ప్రకారే స్థితః. యత్ప్రకారవిశిష్టః. తం ప్రకారమిత్థమితి కో వేదేత్యర్థః. నను బ్రహ్మక్షత్రపదేన కృత్స్నచరాచరగ్రహణే కిం బీజమితి చేత్. ఉచ్యతే- బ్రహ్మ చ క్షత్రం చౌదన ఇత్యుక్తే బ్రాహ్మణక్షత్రియవర్ణయోః కించిత్ప్రత్యోదనశబ్దముఖ్యార్థత్వాసంభవాదోదనశబ్దేన భోగ్యత్వం వా వినాశ్యత్వం వా లక్షణీయం. న హి బ్రహ్మక్షత్రమాత్రభోక్తా తన్మాత్రసంహర్తా వా కశ్చిజ్జీవో వా పరమాత్మా వాస్తి. నన్వన్తరాదిత్యవిద్యాయాం *యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్ట ఇతి సర్వలోకేశ్వరే పరమాత్మని ఉపాసనార్థం లోకవిశేషేశితృత్వశ్రవణవత్ సర్వసంహర్తర్యపి పరమాత్మని బ్రహ్మక్షత్రసంహరణముపాసనార్థముపదిశ్యతామితి చేన్న - తద్వదస్యోపాసనాప్రకరణత్వాసంభవాత్. అతో బ్రహ్మక్షత్రగ్రహణస్య చరాచరమాత్రోపలక్షణత్వం యుక్తం. ఉక్తం చ సూత్రకృతా *అత్తా చరాచరగ్రహణాదితి. నన్వేవమప్యోదనశబ్దేన కిమితి వినాశ్యత్వం లక్ష్యతే. గౌణత్వమపి శబ్దస్య సాధారణగుణమపహాయ అసాధారణగుణేనైవ నిర్వాహ్యం - న హ్యగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర అగ్నిశబ్దేన పైఙ్గల్యాదేరివ ద్రవ్యత్వాదేరుప

ష్ఠితి ర క్షి. అత ఏవ *సైత్రేతు హోతుశ్చమసః ప్రబ్రహ్మణః ప్రాద్గాతృణాం ప్రయజమానస్యేత్యధ్వర్యు ప్రైషే ఉద్గాతృశబ్దస్య బహువచనానురోధేన బహుషువృత్తావ క్తవ్యాయాం షోడశ ర్త్విక్ సాధారణాకారం విహాయ ఉద్గాతృగణమాత్రలక్షణాపూర్వతన్త్రేవర్ణితా. తద్వదిహాపి బ్రహ్మక్షత్రవాక్యే ప్రతీయతే ఇతిచేత్. ఉచ్యతే- వినాశ్యత్వం సాధారణాకారః- తథాపిమృత్యుర్యస్యోపసేచనమితివాక్యశేషానురోధాత్ సాధారణోపి గౌణ్యావృత్త్యాల క్షయితుముచితః. నను ఉపసేచనశబ్దాపేక్షయా ఓదనశబ్దస్యముఖ్యత్వాత్ ఓదనశబ్దస్వారస్యానురోధేన సాధారణాకారరూప భోగ్యత్వే లక్షితే- జఘన్య ముపసేచనపదమబాధకత్వాభిప్రాయేణకథంచిన్నీయతాం. అతో బ్రహ్మక్షత్రభోక్తాయః - యస్యచమృత్యురబాధకః - సోఽస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపా ద్యః భోక్తృత్వం చ జీవస్యైవేతి సఏవాస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాద్యతామితిచేత్. ఉచ్యతే - ఉపసేచనత్వేన రూపితస్య మృత్యోరోదనత్వరూపితేన బ్రహ్మక్ష త్రశబ్దితేనవధ్యన్నవత్ ప్రతీతసంబన్ధస్య సర్వాత్మనాబాధప్రసఙ్గాత్. నహియస్య బ్రహ్మక్షత్రంచభోగ్యం - యస్యచమృత్యురబాధక ఇత్యుక్తేమృ త్యోః బ్రహ్మక్షత్రస్యచసంబన్ధః ప్రతీయతే. అతఉపసేచనశబ్దస్య ఓదనశబ్దాపేక్షయాజఘన్యత్వేపి అబాధకత్వరూపసాధారణగుణం విహాయ - స్వ యమదృశ్యమానత్వే సతి అన్యాదనహేతుత్వరూపాసాధారణరూపఏవ గ్రాహ్యః. తతశ్చ ఏకవాక్యాన్తర్గతచరమశ్రుతోపసేచనపదానుసారేణ ఓదనశబ్దే నాపి వినాశ్యత్వ మేవలక్షణీయం-స్వబుద్ధ్యుపస్థాపనీయవిశేషాకారరూపగుణగ్రహణాదపి ఏకవాక్యతాపన్నపదాన్తరోపస్థాపితగుణగ్రహణస్యైవబుద్ధి లాఘవేన ఏకవాక్యతాసామర్థ్యానురోధేన చ న్యాయ్యత్వాదిత్యస్యార్థస్య అత్రాధికరణే నిర్ణీతత్వాదిత్యలంపల్లవితేన. ౨౫

ఇతి ద్వితీయ వల్లీ వ్యాఖ్యా.

కఠోపనిషత్.

తృతీయ వల్లీ.

హరిః ఓం॥ ఋతంపిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధ్యే।
ఛాయాతపౌ బ్రహ్మవిదో వదన్తి పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః॥ ౧

శం. — (ఋతంపిబన్తావితి) అస్యావల్ల్యాః సంబన్ధః- విద్యావిద్యే నానావిరుద్ధఫలే ఇత్యుపన్యస్తే - నతు సఫలే తే యథావన్నిర్ణీతే. తన్నిర్ణ యార్థా రథరూపకకల్పనా. తథాచ ప్రతిపత్తిసౌకర్యం. ఏవంచ ప్రాప్తృప్రాప్యగన్తృగన్తవ్యవివేకార్థం రథరూపకద్వారా ద్వావాత్మానావుపన్య స్యేతే (ఋతమితి) ఋతం- సత్యం అవశ్యంభావిత్వాత్కర్మఫలం. పిబన్తౌ-ఏకస్తత్ర కర్మఫలం పిబతి- భుఙ్క్తే. నేతరః. తథాపి పాతృసమ్బన్ధాత్పిబన్తా విత్యుచ్యతే ఛత్రిన్యాయేన. సుకృతస్య- స్వయంకృతస్య కర్మణః. ఋతమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. లోకే- అస్మింఛరీరే. గుహాం- గుహాయాం బుద్ధౌ ప్ర విష్టౌ. పరమే- బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానాపేక్షయా పరమం. పరార్ధ్యే- పరస్యచ బ్రహ్మణోఽర్ధ్యం- స్థానం. పరార్ధ్యం- హార్దాకాశం. తస్మిన్ హి పరం బ్రహ్మోపలభ్యతే. తస్మిన్ పరమే పరార్ధ్యే- హార్దాకాశే ప్రవిష్టావిత్యర్థః. తౌ చ ఛాయాతపావివ విలక్షణౌ సంసారిత్వాసంసారిత్వేన బ్రహ్మవిదో వదన్తి- కథయన్తి. న కేవలమకర్మిణ ఏవ వదన్తి- పఞ్చాగ్నయః- గృహస్థాః. యే చ త్రిణాచికేతాః- త్రిఃకృత్వో నాచికేతోఽగ్నిశ్చితో యైస్తే త్రిణాచికేతాః. ౧

ఆ. — (రథరూపకకల్పనేతి) ప్రసిద్ధరథసాదృశ్యకల్పనేత్యర్థః. ఋతపానకర్తా జీవస్తావదేకశ్చేతనః సిద్ధః. ద్వితీయాన్వేషణాయాం లోకేనక్షత్ర్యశ్రవణే సమానస్వభావే ప్రథమప్రతీతిదర్శనాచ్చేతనతయా సమానస్వభావః పరమాత్మైవ ద్వితీయో ప్రతీయతే. తస్యచోపచారాత్పాతృ త్వమిత్యర్థః. బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానం- దేహాశ్రయ ఆకాశప్రదేశః. (పఞ్చాగ్నయ ఇతి) గార్హపత్యో దక్షిణాగ్నిరాహవనీయః సభ్యావస థ్యౌ చేత్యేతే పఞ్చాగ్నయో యేషాం తే తథోక్తాః. ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్స్వగ్నిదృష్టిం యే కుర్వన్తి - అగ్నిహోత్రాధికారిణస్తే వా పఞ్చాగ్న య ఇత్యర్థః. ౧

రం. — *కఇత్థా వేద యత్ర స ఇత్యస్య దుర్జ్ఞానత్వే అత్ర ఇత్థమాన్త ఇత్యస్యార్థస్య దుర్బోధత్వేన స వయం తదుపాసనే శక్తా ఇతిమన్యమానం ప్రతి ఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహానుప్రవేశేన పరమాత్మనః స్వోపాస్యత్వాద్వయమపి ఉపాసితుం శక్తా ఇతి ద్వాభ్యాం మన్త్రాభ్యాం దర్శయతి (ఋతం పిబన్తావిత్యాదినా) సత్యపదవాచ్యావశ్యమ్భావికర్మఫలమనుభవన్తౌ సుకృతసాధ్యే లోకే - అస్మిన్నేవ లోకే వర్తమానౌ - హృదయకుహరం ప్రవి ష్టౌ- తత్రాపి పరమాకాశే. పరార్ధ్యే - పరార్ధం - సంఖ్యాయా ఉత్తరావధిః. తదర్హతీతి పరార్ధ్యం. ఉత్కృష్ట ఇత్యర్థః. తాదృశే హార్దాకాశే వ ర్తమానౌ. ఛాయాతపశబ్దాభ్యాం జ్ఞాజ్ఞౌ లక్ష్యేతే. అజ్ఞశబ్దేన జీవనిర్దేశస్య చాయమభిప్రాయః- ఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహావర్తిత్వే తయోరేవ ప్రా ప్యప్రాప్తృతయా ప్రాప్యస్య చ తత్ప్రాప్తిసాధనరథత్వేన రూపితే శరీరేఽవస్థానమయుక్తం - నహి రథేన ప్రాప్తవ్యోఽర్థో రథస్థో భవతి ఇతి జ్ఞానకార్యా- ప్రాప్యస్య పరమాత్మనస్తత్రావస్థితత్వేపి జీవస్య *పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితమిత్యుక్తరీత్యా పరమాత్మసంకల్పమూలకర్మరూపా విద్యావేష్టితతయాఽత

యస్సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరమ్। అభయం తితీర్షతాం పారం నాచికేతꣳ శకేమహి॥ ౨

దనుభవలక్షణతత్ప్రాప్త్యైకరభావేన ప్రాప్తృప్రాప్యయోర్జీవపరయోః రథిత్వరూపితశరీరాన్తర్వర్త్యేకగుహావర్తిత్వకథనేనానుపపత్తిరితి. (పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః) పఞ్చాగ్నిషు శ్రూసాపరిశుద్ధాన్తఃకరణాః. త్రిణాచికేతాః- ఉక్తోర్థః. ఏవంభూతా బ్రహ్మవిదో వదన్తీత్యర్థః. కేవలపఞ్చాగ్నిత్రిణాచికేతానామీదృశపరమాత్మప్రతిపాదనాసామర్థ్యాత్. బ్రహ్మవిదామేవపఞ్చాగ్నిత్వత్రిణాచికేతత్వేవిశేషణే. అన్యథా మన్త్రస్యజీవపరమాత్మపరత్వం సూత్రితం *గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానావితి. నను కర్మఫలభోగశూన్యేపరమాత్మని ఋతంపిబన్తావితినిర్దిష్టకర్మభోక్తృత్వస్యాసమ్భవాత్, సుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వ గుహావచ్ఛిన్నత్వయోస్సర్వగతేపరస్మిన్బ్రహ్మణ్యసంభవాత్, ఛాయాతపనిర్దిష్టాప్రకాశత్వప్రకాశత్వయోరపి జీవపరమాత్మపరత్వే ఽసంభవాత్, బుద్ధిజీవపరత్వేతుతస్య సర్వస్యాప్యుపపత్తేః, కర్మఫలభోగకరణేకర్తృత్వోపచారేణ పిబన్తావితినిర్దేశస్యాప్యుపపత్తేః, బుద్ధిజీవపరత్వమేవాస్య మన్త్రస్యయుజ్యతఇతిచేత్. ఏవమేవహి * గుహాం ప్రవిష్టావితిసూత్రే ఆశఙ్క్యసఙ్ఖ్యాశ్రవణే సత్యేకస్మిన్ సంప్రతిపన్నే ద్వితీయాకాఙ్క్షాయాం ప్రతిపన్నజాతిముపజీవ్యవ్యక్తివిశేషపరిగ్రహేబుద్ధిలాఘవా, ద్విజాతీయపరిగ్రహే జాతివ్యక్తిబుద్ధిద్వయాపేక్షయా గౌరవాత్, సంప్రతిపన్నజాతీయపరిగ్రహెబాయుక్తః - లోకేప్యస్యగోర్ద్వితీయో ఽన్వేష్టవ్యఇత్యాద్యౌతథాదర్శనాత్. తథాచ ఋతపానలిఙ్గావగతస్యజీవస్యద్వితీయశ్చేతనత్వేనతత్సజాతీయఃపరమాత్మైవగ్రాహ్యః - పరమాత్మనః ప్రయోజకకర్తృతయాపిబన్తావితినిర్దేశస్యాపిసంభవా, దన్తఃకరణేస్వతన్త్రకర్తృత్వప్రయోజకకర్తృత్వయోరభావేనపిబన్తావితినిర్దేశస్యసర్వథాప్యసంభవా,త్సర్వగతేబ్రహ్మణిసుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వస్యాపిసంభవా, దస్మిన్నేవప్రకరణే * గుహాహితంగహ్వరేష్ఠమితిపరమాత్మనోగుహాప్రవేశశ్రవణేనగుహాప్రవేశస్యాప్యుపపత్తేః, ఛాయాతపశబ్దాభ్యాం కించిజ్జ్ఞసర్వజ్ఞయోః ప్రతిపాదనసంభవాత్, జీవపరమాత్మపరఏవాయం మన్త్రఇతిసమర్థితత్వాత్ నత్వదుక్తశఙ్కావకాశః- *తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్తీత్యనశ్నన్నన్యమితిపైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణానుసారేణ *ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రస్యబుద్ధిజీవపరత్వాత్,*ఇయదామననాదిత్యధికరణేఋతంపిబన్తావితిమన్త్రస్య *ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రైకార్థ్యస్యప్రతిపాదితత్వాత్, అయమపిమన్త్రోబుద్ధిజీవపరఇత్యస్యాశ్శఙ్కాయాః *గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానావితిసూత్రకృతైవనిరాకృతత్వాత్. కించ - జీవేగుహాప్రవేశస్యబుద్ధ్యుపాధికతయాస్వతః ప్రవేశవత్త్వాబుద్ధ్యాసహజీవస్యగుహాంప్రవిష్టావితిగుహాప్రవేశవర్ణనంనసఙ్గచ్ఛతే- ఉపష్టమ్భకాధీనగురుత్వశాలినిసువర్ణేగురుసువర్ణమితివ్యవహారసమ్భవేప్యుపష్టమ్భకసువర్ణేగురుణీఇతివ్యవహారాదర్శనాత్. అతఏవపరపక్షేసూత్రానుసారేణఅస్యమన్త్రస్యజీవపరమాత్మపరతయాకృతంయోజనాన్తరమప్యనుపపన్నం- * అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి శ్రుత్యనుసారేణపరమాత్మనోజీవభావేనానుప్రవేశాభావాత్-జీవపరమాత్మానౌగుహాం ప్రవిష్టావితినిర్దేశానుపపత్తే, ర్జీవభావేన బ్రహ్మణస్సంసారమభిప్రేత్యబ్రహ్మసంసరతీతివ్యవహారసత్త్వేపిజీవ బ్రహ్మణీసంసరతఇతివ్యవహారాసమ్భవాత్, * జీవేశావాభాసేనకరోతిమాయాచావిద్యాచస్వయమేవభవతి * కార్యోపాధిరయంజీవః కారణోపాధిరీశ్వరఃఇతివచనానుసారేణ ప్రతిస్పృహీతేఅవిద్యాయావా అన్తఃకరణస్యవాజీవోపాధిత్వమితిపక్షద్వయేపినావిద్యాన్తఃకరణయోః ప్రతిబిమ్బోపాధిత్వంయుజ్యతే - స్వచ్ఛద్రవ్యప్రతిహతిపరావృత్తనాయనరశ్మిగృహ్యమాణస్యైవప్రతిబిమ్బశబ్దార్థతయాఅచాక్షుషస్యచైతన్యస్యప్రతిబిమ్బత్వాసంభవేనఅవిద్యాప్రతిబిమ్బోన్తఃకరణప్రతిబిమ్బోవాజీవఇత్యాశ్రయణాయోగాత్. అతోఽవిద్యావచ్ఛిన్నోన్తఃకరణావచ్ఛిన్నోవాజీవఇతిపక్షద్వయమేవపరిశిష్యతే. తత్రచహృదయగుహాయామవిద్యాన్తఃకరణాభ్యామవచ్ఛిన్నత్వేనఅనవచ్ఛిన్నపరమాత్మనోగుహాప్రవేశవర్ణనశ్రుతేర్వ్యాన్తర్యామిబ్రాహ్మణస్యవానాఞ్జస్యమిత్యలమతిచర్చయా. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

శం.— యస్సేతుః- సేతురివసేతుః. ఈజానానాం- యజమానానాం. కర్మిణాందుఃఖసంతరణార్థత్వాత్. నాచికేతం- నాచికేతః. అగ్నిః. తంవయంజ్ఞాతుంచేతుంచశకేమహి- శక్నువన్తః. కించ- యచ్చాభయం- భయశూన్యం. సంసారస్యపారంతితీర్షతాం- తర్తుమిచ్ఛతాం బ్రహ్మవిదాంయత్పరం- ఆశ్రయం. అక్షరమాత్మాఖ్యం బ్రహ్మ- తచ్చజ్ఞాతుంశకేమహి. పరావరే బ్రహ్మణీకర్మబ్రహ్మవిదాశ్రయేవేదితవ్యేఇతివాక్యార్థః. ఏతయోరేవహ్యుపన్యాసఃకృతః ఋతంపిబన్తావితి. ౨

ఆ.— ననునసన్తి బ్రహ్మవిదఃపఞ్చాగ్నివిదశ్చ- సామ్ప్రతమనుపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యపూర్వవిద్వదనుభవవిరోధమాహ (యస్సేతురిత్యాదినా) పూర్వేషాంయద్యపిబ్రహ్మవిత్త్వాదిసంభవతి- ప్రభావాతిశయాత్. తథాపి నాధునికానామల్పప్రజ్ఞానాం సంభవతీత్యాశఙ్క్యచేతనత్వాత్స్వాభావికీజ్ఞాతృత్వయోగ్యతాస్తీత్యభిప్రేత్యతాత్పర్యమాహ (పరావరేఇతి) ౨

రం.— (యస్సేతురితి) యఃసేతుః- ఆధారభూతః. కర్మఫలప్రదఇత్యర్థః. ఈజానానామితికానజన్తశ్శబ్దః. (అక్షరం బ్రహ్మ యత్పరం) యన్నిర్వికారంపరం బ్రహ్మ. (అభయంతితీర్షతాంపారం) సంసారసాగరంతితీర్షతాంనిర్భయంద్రఢంతీరం. (నాచికేతంశకేమహి) నాచికేతాగ్నిప్రాప్యముపాసితుంశక్తాస్మఇత్యర్థః. శకేర్వ్యత్యయేనశప్. నాచికేతంశకేమహీత్యస్యమన్త్రఖణ్డస్యతత్త్వైవభాష్యకృతావ్యాఖ్యాతత్వాత్. అతోదురుపాస్యత్వబుద్ధ్యానభేతవ్యమితిభావః. ౨

ఆత్మానగ్ం రథినంవిద్ధిశరీరగ్ం రథమేవతు। బుద్ధింతుసారథింవిద్ధిమనఃప్రగ్రహమేవచ॥ ౩
ఇన్ద్రియాణిహయానాహుర్విషయాగ్ంస్తేషుగోచరాన్।ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తంభోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః॥ ౪
యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యయుక్తేనమనసాసదా।తస్యేన్ద్రియాణ్యవశ్యానిదుష్టాశ్వాఇవసారథేః॥ ౫
యస్తువిజ్ఞానవాన్భవతియుక్తేనమనసాసదా।తస్యేన్ద్రియాణివశ్యానిసదశ్వాఇవసారథేః॥ ౬

శం.— తత్రయఉపాధికృతస్సంసారీవిద్యావిద్యయోరధికృతోమోక్షగమనాయసంసారగమనాయచ- తస్యతదుభయగమనేసాధనోరథఃకల్ప్యతఇత్యాహ- తత్రాత్మానం- ఋతపంసంసారిణంరథినం- రథస్వామినంవిద్ధి- విజానీహి. శరీరంరథమేవతు - రథబద్ధహయస్థానీయైరిన్ద్రియైరాకృష్యమాణత్వాచ్ఛరీరస్య. బుద్ధింతు - అధ్యవసాయలక్షణాంసారథింవిద్ధి - బుద్ధినేతృప్రధానత్వాచ్ఛరీరస్య. సారథినేతృప్రధానఇవరథః. సర్వంహిదేహగతంకార్యంబుద్ధికర్తవ్యమేవప్రాయేణ. మనః- సఙ్కల్పవికల్పాదిలక్షణంప్రగ్రహమేవచ- రశనామేవవిద్ధి. మనసాహిప్రగృహీతాని శ్రోత్రాదీనికరణానిప్రవర్తన్తే- రశనయేవాశ్వాః. ౩

ఆ.— (తత్రేతి) తయోఃప్రథమగ్రన్థోక్తయోరాత్మనోర్మధ్యే. ౩

రం. ఆత్మానంరథినంవిద్ధీత్యాదినా'సోఽధ్వనఃపారమాప్నోతీ'త్యన్తేన సంసారాధ్వపారభూతవైష్ణవపరమపదప్రాప్తౌ ఉపకరణముపదిశన్ ప్రాప్తృస్వరూపముపదిశతి (ఆత్మానంరథినంవిద్ధీతి) శరీరాధిష్ఠాతారంరథినంవిద్ధి. శరీరమేవచరథంవిద్ధీత్యర్థః. బుద్ధిశబ్దితాధ్యవసాయాధీనత్వాద్దేహప్రవృత్తేస్తస్యాస్సారథిత్వమితిభావః. ప్రగ్రహః- రశనా. ౩

శం.— ఇన్ద్రియాణి- చక్షురాదీనిహయానాహుః రథకల్పనాకుశలాః-శరీరరథాకర్షణసామాన్యాత్. తేష్వేవ-ఇన్ద్రియేషుహయత్వేనపరికల్పితేషుగోచరాన్-మార్గాన్రూపాదీన్విషయాన్విద్ధి. ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం-శరీరేన్ద్రియమనోభిస్సహితం-సంయుక్తమాత్మానంభోక్తేతి-సంసారీత్యాహుర్మనీషిణః- వివేకినః. నహికేవలస్యాత్మనోభోక్తృత్వమస్తి-బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవతస్యభోక్తృత్వం. తథాచశ్రుత్యన్తరంకేవలస్యాభోక్తృత్వమేవదర్శయతి *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేత్యాది. ఏవంచవక్ష్యమాణరథకల్పనయావైష్ణవస్యపదస్యాత్మతయాప్రతిపత్తిరుపపద్యతే- నాన్యథా- స్వభావానతిక్రమాత్. ౪

ఆ.— ఆత్మారథస్వామీయఃకల్పితః- తస్యభోక్తృత్వంచనస్వాభావికమిత్యాహ (ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తమితి) ఉపాధికేభోక్తృత్వేఽన్వయవ్యతిరేకౌశాస్త్రంచప్రమాణమిత్యాహ (నహికేవలస్యేతి) వైష్ణవపదప్రాప్తిశ్రుత్యనుపపత్త్యాపినస్వాభావికంభోక్తృత్వంవాచ్యమిత్యాహ (ఏవంచేతి) ౪-౫-౬-౭-౮-౯

రం.— (ఇన్ద్రియాణిహయానాహుః) స్పష్టోర్థః. (విషయాంస్తేషుగోచరాన్) తేషు-ఇన్ద్రియేషుహయత్వేనరూపితేషుగోచరాన్-మార్గాన్శబ్దాదివిషయాన్విద్ధీత్యర్థః. రథసారథిహయప్రగ్రహత్వేనరూపితానాంశరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధీనామభావేరథిత్వేనరూపితస్యఉదాసీనస్యాత్మనఃగమనరూపలౌకికవైదికక్రియాకర్తృత్వమేవనాస్తీత్యేతత్సుప్రసిద్ధత్వేనదర్శయతి (ఆత్మేన్ద్రియేతి) ఆత్మశబ్దోదేహపరః. మనశ్శబ్దస్తత్కార్యబుద్ధేరప్యుపలక్షకః. పూర్వమత్రబుద్ధేరపిసారథిత్వేననిర్దిష్టత్వాత్. భోక్తా- కర్తృత్వభోక్తృత్వవానిత్యర్థః. నహికేవలస్యాత్మనఃకర్తృత్వంభోక్తృత్వంవాస్తీతిభావః. ౪

శం.— తత్రైవంసతియస్తుబుద్ధ్యాఖ్యస్సారథిరవిజ్ఞానవాన్-ననిపుణః. అవివేకీప్రవృత్తౌచనివృత్తౌచభవతి-యథేతరోరథచర్యాయాం. అయుక్తేన- అప్రగృహీతేన. అసమాహితేనమనసాప్రగ్రహస్థానీయేనసదాయుక్తోభవతి. తస్యాకుశలస్యబుద్ధిసారథేరిన్ద్రియాణ్యశ్వస్థానీయాన్యవశ్యాని- అశక్యనివారణాని- దుష్టాశ్వాః- అదాన్తాశ్వాఇవేతరసారథేర్భవన్తి. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౫

రం.— శరీరాదేఃరథత్వాదిరూపణస్యప్రయోజనమాహ (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినామన్త్రద్వయేన) లోకేహ్యసమీచీనసారథిప్రగ్రహవతఃఅశ్వావశీకృతాభవన్తి- ఏవంసారథిప్రగ్రహత్వేనరూపితయోర్విజ్ఞానమనసోస్సామీచీన్యేఅశ్వత్వేనరూపితానిఇన్ద్రియాణివశ్యానిభవన్తి- నాన్యథేత్యర్థః. ౫-౬

శం.— యస్తుపునఃపూర్వోక్తవిపరీతసారథిర్భవతి. విజ్ఞానవాన్-నిపుణః. వివేకవాన్. యుక్తేనమనసా-ప్రగృహీతమనాః. సమాహితచిత్తస్సదా. తస్యాశ్వస్థానీయానీన్ద్రియాణిప్రవర్తయితుంనివర్తయితుంవాశక్యానివశ్యాని- దాన్తాఃసదశ్వాఇవేతరసారథేః. ౬

అత్రానన్దగిరీయం రఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాऽశుచిః । నసతత్పదమాప్నోతిసగ్ంసారంచాధిగచ్ఛతి॥ ౭
యస్తువిజ్ఞానవాన్భవతిసమనస్కస్సదాశుచిః। సతుతత్పదమాప్నోతియస్మాద్భూయోనజాయతే॥ ౮
విజ్ఞానసారథిర్యస్తుమనఃప్రగ్రహవాన్నరః। సోऽధ్వనఃపారమాప్నోతితద్విష్ణోఃపరమంపదం॥ ౯
ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చపరంమనః। మనసశ్చపరాబుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మామహాన్పరః॥ ౧౦

శం.— తత్ర పూర్వోక్తస్యావిజ్ఞానవతో బుద్ధిసారథేరిదంఫలమాహ - యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవతి. అమనస్కః - అప్రగృహీతమనస్కః. సతతమశుచిస్సదైవ. నసరథీతత్ - పూర్వోక్తమక్షరంయత్పరంపదంఆప్నోతి తేనసారథినా నకేవలంతన్నాప్నోతి- సంసారంచ జన్మమరణలక్షణ మధిగచ్ఛతి. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౭

రం.— హయత్వేనరూపితానామిన్ద్రియాణాంవశీకరణతదభావయోః ప్రయోజనంవర్ణయతిమన్త్రద్వయేన (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినా) అమనస్కః- అనిగృహీతమనాః. అతఏవాశుచిః- సర్వదావిపరీతచిన్తాప్రవణత్వాదిత్యర్థః. సకేవలంజిగమిషితప్రాప్త్యభావమాత్రం- ప్రత్యుతగహనంసంసారకాన్తారమేవప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౭ - ౮

శం.— యస్తుద్వితీయోవిజ్ఞానవాన్భవతివిజ్ఞానవత్సారథ్యుపేతోరథీ- విద్వానిత్యేతత్. యుక్తమనాః సమనస్కః- సతతమేవసదాశుచిః. సతుతత్పదమాప్నోతి. యస్మాదాప్తాత్పదాదప్రచ్యుతస్సన్ భూయః- పునర్నజాయతేసంసారే. అత్రానన్దగిరీయం రఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి. ౮

శం.— కింతత్పదమిత్యాహ- విజ్ఞానసారథిర్యః- తపోవివేకబుద్ధిసారథిః. పూర్వోక్తోమనఃప్రగ్రహవాన్ - ప్రగృహీతమనాః. సమాహితచిత్తస్సన్ శుచిర్నరః- విద్వాన్. సోऽధ్వనః- సంసారగతేఃపారం- పరమేవ. అధిగన్తవ్యమిత్యేతత్. ఆప్నోతి-ముచ్యతేసర్వైస్సంసారబన్ధనైః. తద్విష్ణోః - వ్యాపనశీలస్య బ్రహ్మణఃపరమాత్మనోవాసుదేవాఖ్యస్యపరమం - ప్రకృష్టం. పదం- స్థానం. తత్త్వమిత్యేతత్. తత్పదమాప్నోతి విద్వాన్. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౯

రం.— కింతత్పదమిత్యాకాఙ్క్షాయాంతత్పదందర్శయన్నుపసంహరతి (విజ్ఞానసారథిరితి) సమీచీనవిజ్ఞానమనస్కాలీ - సంసారాధ్వపారభూతంపరమాత్మస్వరూపంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౯

శం.— అధునాయత్పదంగన్తవ్యం- తస్యేన్ద్రియాణిస్థూలాన్యారభ్యసూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రత్యగాత్మతయాధిగమః కర్తవ్యఇత్యేవమర్థమిదమారభ్యతే. స్థూలానితావదిన్ద్రియాణి. తానియైరర్థైరాత్మప్రకాశనాయారబ్ధాని- తేభ్యఇన్ద్రియేభ్యఃస్వకార్యేభ్యస్తేపరాహ్యర్థాః - సూక్ష్మామహాన్తశ్చప్రత్యగాత్మభూతాశ్చ. తేభ్యోహ్యర్థేభ్యశ్చపరం - సూక్ష్మతరంమహత్ప్రత్యగాత్మభూతంచమనః. మనశ్శబ్దవాచ్యం మనసఆరమ్భకంభూతసూక్ష్మం - సఙ్కల్పవికల్పాద్యారమ్భకత్వాత్. మనసోపిపరా - సూక్ష్మతరామహత్తరాప్రత్యగాత్మభూతాబుద్ధిః. బుద్ధిశబ్దవాచ్యమధ్యవసాయాద్యారమ్భకంభూతసూక్ష్మం. బుద్ధేరాత్మా- సర్వప్రాణిబుద్ధీనాంప్రత్యగాత్మభూతత్వాదాత్మా. మహాన్ - సర్వమహత్త్వాత్. అవ్యక్తాద్యత్ప్రథమంజాతం హైరణ్యగర్భంతత్త్వంబోధాబోధాత్మకంమహానాత్మాబుద్ధేఃపరఇత్యుచ్యతే. ౧౦

ఆ.— (ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చేతి) ప్రత్యగనపాయిస్వరూపభూతాఇత్యర్థః. నన్వర్థేభ్యోమనసఆరమ్భకంభూతసూక్ష్మంపరం- తస్మాద్బుద్ధ్యారమ్భకంభూతసూక్ష్మం పరమితినయుక్తం- కార్యాపేక్షయాహ్యుపాదానముచితావయవంవ్యాపకమనపాయిస్వరూపంచప్రసిద్ధం- యథాఘటాదేర్మృదాదిః. నచేహభూతసూక్ష్మాణాంపరస్పరకార్యకారణభావోమానమస్తి. సత్యం - తథాపివిషయేన్ద్రియవ్యవహారస్యమనోధీనతాదర్శనాన్మనస్తావద్వ్యాపకంకల్ప్యతే. తచ్చపరమార్థతఏవాత్మభూతమితికేషాంచిన్మతం - తన్నిరాసాయోక్తంమనశ్శబ్దవాచ్యంభూతసూక్ష్మమితి. * అన్నమయంహి సోమ్యమనఇత్యాదిశ్రుతేర్భౌతికత్వావగమాత్, దన్నభావాభావాభ్యాముపచయాపచయదర్శనాత్, భౌతికమేవతత్. తస్యచసఙ్కల్పాదిలక్షణస్యాధ్యవసాయనియమ్యత్వాద్బుద్ధిస్తతఃపరేతి. బుద్ధిస్స్వాత్మేతికేషాంచిదభిమానః - తదపనయనార్థమాహ (బుద్ధిశబ్దవాచ్యమితి) కరణత్వాదిన్ద్రియబుద్ధేర్భౌతికత్వంసిద్ధం. కరణత్వంచస్వబుద్ధ్యాహముపలభ్యఇత్యనుభవాత్సిద్ధం. తతోభూతావయవసంస్థానేష్వేవార్థాదిషూత్తరోత్తరంపరాపరత్వంకల్ప్యతేపరమపురుషార్థదిదృక్షయా-నత్వర్థాదీనాంపరత్వంప్రతిపిపాదయిషితం- ప్రయోజనాభావాద్వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చేతి. సురనరతిర్యగాదిబుద్ధీనాం విధారకత్వాత్సాతత్యగమనాదాత్మోచ్యతే సూత్రసంజ్ఞికంహైరణ్యగర్భతత్త్వమిత్యర్థః. (బోధాబోధాత్మకమితి) జ్ఞానక్రియాశక్త్యాత్మకమిత్యర్థః. అథవా ऽధికారిపురుషాభిప్రాయేణబోధాత్మకత్వం, అవ్యక్తస్యాద్యఃపరిణామఉపాధిరపఞ్చీకృతభూతాత్మకః- తేనరూపేణాబోధాత్మకత్వం, హిరణ్యగర్భస్యేత్యర్థః. ౧౦

రం.— వశీకార్యత్వాయరథాదిరూపితేషుశరీరాదిషుయానియేభ్యోవశీకార్యతాయాంప్రధానాని- తాన్యుచ్యన్తే (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాఇత్యాదిమన్త్రద్వయేన) అస్యమన్త్రద్వయస్యార్థోభగవతాభాష్యకృతాఆనుమానికాధికరణేఽభిహితః. ఇత్థంహితత్రభాష్యం * తేమరథాదిరూపితశరీ

మహతఃపరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషఃపరః। పురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిః॥ ౧౧
ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢోత్మానప్రకాశతే। దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యాసూక్ష్మయాసూక్ష్మదర్శిభిః॥౧౨

రాదిషుయానియేభ్యోవశీకార్యతాయాంప్రధానాని- తాన్యుచ్యన్తేఇన్ద్రియేభ్యఃపరాఇత్యాదినా. తత్రహయత్వేనరూపితేభ్యఇన్ద్రియేభ్యోగోచరత్వేన రూపితావిషయావశీకార్యత్వేపరాః- వశ్యేన్ద్రియస్యాపివిషయసన్నిధావిన్ద్రియాణాందుర్నిగ్రహత్వాత్. తేభ్యోపిపరంప్రగ్రహరూపితంమనః- మనసివిషయప్రవణేవిషయాసన్నిధానస్యాప్యకించిత్కరత్వాత్. తస్మాదపిసారథిత్వరూపితాబుద్ధిఃపరా. తస్యాఅపిరథిత్వేనరూపితఆత్మాకర్తృత్వేన ప్రాధాన్యాత్పరః. సర్వస్యాత్మేచ్ఛాయత్తత్వాత్ ఆత్మైవమహానితివిశేష్యతే. తస్మాదపిరథరూపితంశరీరంపరం - తదాయత్తత్వాజ్జీవస్యసకలపురుషార్థప్రవృత్తీనాం. తస్మాదపిపరస్సర్వాన్తరాత్మభూతోఽన్తర్యామీఅధ్వనఃపారభూతఃపరమపురుషః - యథోక్తస్యాత్మపర్యన్తస్యతత్సంకల్పాయత్తప్రవృత్తిత్వాత్. సఖల్వన్తర్యామితయోపాసనస్యాపినిర్వర్తకః- *పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేరితిహిజీవాత్మనఃకర్తృత్వంపరమపురుషాయత్తమితివక్ష్యతే. వశీకార్యోపాసనస్సర్వప్రవృత్త్యుపాయకాష్ఠాభూతఃపరమప్రాప్యశ్చసఏవ. తదిదముచ్యతేపురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితి. తథాఅన్తర్యామిబ్రాహ్మణే *యఆత్మనితిష్ఠన్నిత్యాదిభిఃసర్వాన్సాక్షిత్కుర్వన్సర్వంనియమయతీత్యుక్త్వా *నాన్యోతోస్తిద్రష్టేతినియన్త్రన్తరంనిషిధ్యతే. భగవద్గీతాసుచ *అధిష్ఠానంతథాకర్తాకరణంచపృథగ్విధం। వివిధాశ్చపృథక్చేష్టాదైవంచైవాత్రపఞ్చమమితి. దైవమత్రపురుషోత్తమఏవ- *సర్వస్యచాహంహృదిసన్నివిష్టోమత్తస్స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనంచేతివచనాత్. తస్యచవశీకరణంతచ్ఛరణాగతిరేవ. యథాహ*ఈశ్వరస్సర్వభూతానాంహృద్దేశేఽర్జునతిష్ఠతి। భ్రామయన్సర్వభూతానియన్త్రారూఢానిమాయయా। తమేవశరణంగచ్ఛేతి. తదేవం *ఆత్మానంరథినంవిద్ధీత్యాదినారథ్యాదిరూపకవిన్యస్తా ఇన్ద్రియాదయఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థా ఇత్యత్రస్వశబ్దైరేవప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే - సరథరూపితంశరీరమితిపరిశేషాత్తదవ్యక్తశబ్దేనోచ్యతే. ఇతిభాషితం. ౧౦-౧౧

శం. మహతోపిపరం- సూక్ష్మతరంప్రత్యగాత్మభూతంసర్వమహత్తరంచావ్యక్తం - సర్వస్యజగతోబీజభూతమవ్యాకృతనామరూపసతత్త్వంసర్వకార్యకారణశక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తమవ్యాకృతాకాశాదినామవాచ్యంపరమాత్మన్యోతప్రోతభావేనసమాశ్రితం - వటకణికాయామివవటవృక్షశక్తిః. తస్మాదవ్యక్తాత్పరః- సూక్ష్మతమఃసర్వకారణకారణత్వాత్ప్రత్యగాత్మత్వాచ్చమహాంశ్చ. అతఏవపురుషః- సర్వపూరణాత్. తతోఽన్యస్యపరస్యప్రసఙ్గంనివారయన్నాహ (పురుషాన్నపరంకించిదితి) యస్మాన్నాస్తిపురుషాచ్చిన్మాత్రఘనాత్పరంకించిదపివస్త్వన్తరం-తస్మాత్సూక్ష్మత్వమహత్త్వప్రత్యగాత్మత్వానాంసాకాష్ఠా- నిష్ఠా. పర్యవసానం. అత్రహిఇన్ద్రియేభ్యఆరభ్యసూక్ష్మత్వాదిపరిసమాప్తిః. అతఏవచగన్తౄణాం సర్వగతిమతాంసంసారిణాంసాపరా- ప్రకృష్టాగతిః. *యద్గత్వానినివర్తన్తఇతిస్మృతేః. ౧౧

ఆ.— ప్రలయేసర్వకార్యకారణశక్తీనామవస్థానమభ్యుపగన్తవ్యం శబ్దార్థసర్వశక్తిలక్షణస్యనిత్యత్వనిర్వాహాయ. తాసాంశక్తీనాం సమాహారోమాయాతత్త్వంభవతి- బ్రహ్మణోఽసఙ్గత్వాదితిశక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తమిత్యర్థః. *తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ *ఏతస్మిన్ఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చ *మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాన్మాయినంతుమహేశ్వరమిత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధశ్చావ్యక్తస్య. తస్యసాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానాద్వైలక్షణ్యమాహ (పరమాత్మనీతి) శక్తిత్వేనాద్వితీయత్వావిరోధిత్వమాహ (వటకణికాయామివేతి) భావివటవృక్షశక్తిమద్వటబీజం స్వశక్త్యానసద్వితీయంకథ్యతే- తద్వద్బ్రహ్మాపినమాయాశక్త్యాసద్వితీయం. సత్త్వాదిరూపేణనిరూప్యమాణేవ్యక్తిరస్యనాస్తీత్యవ్యక్తం- తతోఽవ్యక్తశబ్దాదప్యద్వైతావిరోధిత్వంద్రష్టవ్యం. సర్వస్యప్రపఞ్చస్యకారణమవ్యక్తం- తస్యపరమాత్మపారతన్త్ర్యాత్పరమాత్మనఉపచారేణకారణత్వముచ్యతే- నత్వవ్యక్తవద్వికారితయా- అనాదిత్వాదవ్యక్తస్య. పారతన్త్ర్యంచపృథక్సత్త్వేప్రమాణాభావాదాత్మసత్తయైవసత్తావత్త్వాచ్చేత్యర్థః. ౧౧

శం.— ననుగతిశ్చేత్- ఆగత్యాపిచభవితవ్యం- కథంయస్మాద్భూయోనజాయతఇతి. నైషదోషః - సర్వస్యప్రత్యగాత్మత్వాదవగతిరేవగతిరిత్యుపచర్యతే. ప్రత్యగాత్మత్వంచదర్శితమిన్ద్రియమనోబుద్ధిపరత్వేన. యోహిగన్తా- సోయమప్రత్యగ్రూపంగచ్ఛతిఅనాత్మభూతం - నవిపర్యయేణ. తథాచశ్రుతిః *అనధ్వగాఅధ్వసుపారయిష్ణవఇత్యాద్యాః. తథాచదర్శయతిప్రత్యగాత్మత్వంసర్వస్య- ఏషః- పురుషఃసర్వేషు - బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుభూతేషుగూఢః- సంవృతః. దర్శనశ్రవణాదికర్మావిద్యామాయాచ్ఛన్నఆత్మానప్రకాశతేఆత్మత్వేనకస్యచిదహో. అతిగమ్భీరాదురవగాహ్యావిచిత్రామాయాచేయం- యదయంసర్వోజన్తుఃపరమార్థతఃపరమార్థసతత్త్వోప్యేవంబోధ్యమానోఽహంపరమాత్మేతినగృహ్ణాతి. అనాత్మానందేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతమాత్మనోదృశ్యమానమపిఘటాదివదాత్మత్వేనాహమముష్యపుత్రఇత్యనుచ్యమానోపిగృహ్ణాతి. నూనంపరస్యైవమాయయామోముహ్యమానస్సర్వోలోకోయంబమ్భ్రమీతి. తథాచస్మరతి *నాహంప్రకాశస్సర్వస్యయోగమాయాసమావృతఇత్యాది. నసువిరుద్ధమిదముచ్యతే *మత్వాధీరోనశోచతి*నప్రకాశతఇతిచ-నైతదేవం-అసంస్కృతబుద్ధేరవిజ్ఞేయత్వాన్నప్రకాశతఇత్యుక్తం. దృశ్యతేతుసంస్కృతయాఅగ్ర్యయా-అగ్రమివాగ్ర్య-తయా. ఏకాగ్రతయోపేతయేత్యేతత్. సూక్ష్మయా-సూక్ష్మవస్తునిరూపణపరయా. కైః. సూక్ష్మదర్శిభిః- *ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఇత్యాదిప్రకారేణసూక్ష్మతాపారమ్పర్యదర్శనేనపరంసూక్ష్మంద్రష్టుంశీలంయేషాంతేసూక్ష్మదర్శినః-తైస్సూక్ష్మదర్శిభిఃపణ్డితైరిత్యర్థః. ౧౨

యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞానఆత్మని। జ్ఞానమాత్మనిమహతినియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్తఆత్మని॥ ౧౩
ఉత్తిష్ఠతజాగ్రతప్రాప్యవరాన్నిబోధత। క్షురస్యధారానిశితాదురత్యయాదుర్గంపథస్తత్కవయోవదన్తి॥ ౧౪

ఆ.— (పారయిష్ణవ ఇతి) సంసారపారంగతా ఇత్యర్థః. న ప్రకాశతే చేత్తర్హి నాస్త్యేవేతి న వాచ్యం- లిఙ్గదర్శనాదిత్యాహ (దర్శనశ్రవణాదీతి) దర్శనశ్రవణాదీని కార్యాణ్యస్యేతి తథోక్తః. జీవస్య స్వప్రకాశత్వే బ్రహ్మాత్మత్వే సత్యపి యోఽయం బ్రహ్మస్వరూపానవభాసః- స కేనాపి ప్రతిబన్ధేన కృత ఇతి కల్ప్యతే. తచ్చ ప్రతిబన్ధకం న వస్తుజ్ఞానాత్మకం - శ్రుతేర్బాధప్రసఙ్గాత్. తతోఽవిద్యైవ ప్రతిబన్ధికేత్యాహ (అవిద్యామాయాచ్ఛన్న ఇతి) నిదిధ్యాసనప్రచయే నైకాగ్ర్యయుక్తమన్తఃకరణం యదా సహకారి సమ్పద్యతే- తదా తత్సహకృతాన్మహావాక్యాదహం బ్రహ్మాస్మీతి యా బుద్ధివృత్తిరుత్పద్యతే- తస్యామభివ్యక్తో బ్రహ్మభావ ఇతి స్వతోఽపరోక్షతయా వ్యవహ్రియత ఇతి దృశ్యత్వముపచర్యతే. యో హి యత్ప్రయుక్తవ్యవహారః స తద్దృశ్య ఇతి ప్రసిద్ధం. ౧౨-౧౩

రం.— (ఏష సర్వేషు భూతేష్వితి) సర్వేషు భూతేషు ఆత్మతయా వర్తమానోఽసౌ గుణత్రయమాయాతిరోహితత్వేన అజితబాహ్యాన్తఃకరణానాం సయథావత్ప్రకాశతే. అగ్ర్యయా- ఏకాగ్ర్యయుక్తయా బాహ్యాభ్యన్తరవ్యాపారరహితయా సూక్ష్మార్థవివేచనశక్తయా సూక్ష్మదర్శనశీలైర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౧౨

శం.— ఏతత్ప్రతిపత్త్యుపాయమాహ- యచ్ఛేత్-నియచ్ఛేత్. ఉపసంహరేత్. ప్రాజ్ఞః- వివేకీ. కిం. వాక్-వాచం వాగత్రోపలక్షణార్థా సర్వేన్ద్రియాణాం.క్వ. మనసీ-మనసి. ఛాన్దసం దైర్ఘ్యం. తచ్చ మనో యచ్ఛేజ్జ్ఞానే- ప్రకాశస్వరూపే బుద్ధావాత్మని. బుద్ధిర్హి మనఆదికరణాన్యాప్నోతీత్యాత్మా- తేషాం ప్రత్యగ్జ్ఞానం. బుద్ధిమాత్మని మహతి- ప్రథమజే నియచ్ఛేత్. ప్రథమజవత్స్వచ్ఛస్వభావమాత్మనో విజ్ఞానమాపాదయేదిత్యర్థః తం చ మహాన్తమాత్మానం యచ్ఛేచ్ఛాన్తే సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితరూపేఽవిక్రియే సర్వాన్తరే సర్వబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణి ముఖ్యే ఆత్మని. ౧౩

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— బాహ్యాభ్యన్తరకరణవ్యాపారరాహిత్యప్రకారం, * అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి నిర్దిష్టజీవస్వరూపజ్ఞానప్రకారం చ దర్శయతి (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీత్యాదినా) ఇమం మన్త్రం ప్రస్తుత్యైత్థం హి భాష్యకృతా *హయాదిరూపితానామిన్ద్రియాణాం వశీకరణప్రకారోఽయముచ్యతే (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ) వాచం మనసి నియచ్ఛేత్. వాక్పూర్వకాణి కర్మేన్ద్రియాణి జ్ఞానేన్ద్రియాణి చ మనసి నియచ్ఛేదిత్యర్థః. వాక్పదాద్ద్వితీయాయాః * సుపాం సులుగిత్యాదినా లుక్. మనసీ ఇతి సప్తమ్యాశ్ఛాన్దసో దీర్ఘః. (తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని) తత్ - మనః బుద్ధౌ నియచ్ఛేత్. జ్ఞానశబ్దేనాత్ర పూర్వోక్తా బుద్ధిరభిధీయతే. జ్ఞాన ఆత్మనీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ. ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థః. (జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్) బుద్ధిం కర్తరి మహత్యాత్మని నియచ్ఛేత్. (తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని) తం కర్తారం పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సర్వాన్తర్యామిణి నియచ్ఛేత్. వ్యత్యయేన తదితి నపుంసకలిఙ్గతా. ఏవంభూతేన రథినా వైష్ణవం పదం గన్తవ్యమిత్యర్థ ఇతి భాషితం. వివృతం చ శ్రుతప్రకాశికాయాం *వాచో మనసి నియమనం మనోఽననుగుణప్రవృత్తినైముఖ్యాపాదనం. మనసో బుద్ధౌ నియమనం వ్యవసాయానుగుణప్రవృత్తితాపాదనం. బుద్ధిశ్చార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా. తస్యాః బుద్ధేరాత్మని నియమనం నామ స ఏవోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనం. శాన్తే- స్వతఊర్మిషట్కప్రతిభటే. శాన్త ఆత్మని మహత ఆత్మనో జీవస్య నియమనం నామ తచ్ఛేషతాప్రతిపత్తిరితి. ఆత్మశబ్దస్య పుల్లిఙ్గత్వాత్ - పుల్లిఙ్గతచ్ఛబ్దేన నిర్దేష్టవ్యే ఛాన్దసత్వాల్లిఙ్గవ్యత్యయ ఇతి. నను భాష్యే జ్ఞాన ఆత్మనీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ - ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థ ఇత్యుక్తిరయుక్తా- అవ్యావర్తకత్వాదాత్మని వర్తమాన ఇతి విశేషణస్య. ఆత్మన్యవర్తమానజ్ఞానస్యైవాభావాత్. న చ తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఇత్యేతావత్యుక్తే ఆత్మస్వరూపజ్ఞానభ్రాన్తిస్స్యాత్ - అతో జ్ఞాన ఆత్మనీత్యుక్తమితి వక్తుం శక్యం- తథా సతి తస్యా ఏవ భ్రాన్తేః సామానాధికరణ్యయోజనయా దృఢీకరణప్రసఙ్గాత్. న హ్యత్ర నిత్యసేనాత్మభ్రాన్తిర్వ్యుదస్యతే. న చ ఆత్మని వర్తమాన ఇతి భాష్యస్య ఆత్మని విషయవిషయిభావలక్షణసమ్బన్ధేన వర్తమాన ఇత్యర్థః. ఆత్మవిషయజ్ఞాన ఇతి యావత్. అతో వ్యావర్తకతయా న వైయర్థ్యదోష ఇతి వాచ్యం - తథా సతి జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేదిత్యస్య వైయర్థ్యాపాతాత్. తదర్థస్యానేనైవ సిద్ధేరితి చేత్. ఉచ్యతే- అయమభిప్రాయో భాష్యకారస్య- తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఆత్మనీత్యత్ర ఆత్మనీతి విషయసప్తమీ. తచ్చాత్మవిషయకజ్ఞానం ఆత్మా ఉపాదేయః- తదతిరిక్తా అర్థా హేయా ఇత్యేవంరూపం. తచ్చార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా బుద్ధిరితి శ్రుతప్రకాశికాయాం వ్యక్తం. అస్య చాత్మానాత్మవిషయకా హేయోపాదేయతాధ్యవసాయరూపస్య జ్ఞానస్య మహత్యాత్మని నియమనం నామ స ఏవోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనమితి తత్రైవ శ్రుతప్రకాశికాయాముక్తత్వాత్ వాక్యద్వయస్యాపి సప్రయోజనతయా త్వదుక్తవైయర్థ్యశఙ్కానవకాశ ఇతి. ౧౩

శం.— ఏవం పురుషే ఆత్మని సర్వం ప్రవిలాప్య నామరూపకర్మత్రయం యన్మిథ్యాజ్ఞానవిజృమ్భితం క్రియాకారకఫలలక్షణం స్వాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేన- మరీచ్యుదకరజ్జుసర్పగగనమలానీవ మరీచిరజ్జుగగనస్వరూపదర్శనేనైవ- స్వస్థః ప్రశాన్తః కృతకృత్యో భవతి యతః - అతస్తద్దర్శనార్థమనాద్యవిద్యాప్రసుప్తా ఉత్తిష్ఠత హే జన్తవః- ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత. జాగ్రత- అజ్ఞాననిద్రాయాః ఘోరరూపాయాః సర్వానర్థబీజభూతా

అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయంతథారసంనిత్యమగన్ధవచ్చయత్।
అనాద్యనన్తంమహతఃపరంధ్రువంనిచాయ్యతంమృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే॥ ౧౫
నాచికేతముపాఖ్యానంమృత్యుప్రోక్తగ్ంసనాతనం।
ఉక్త్వాశ్రుత్వాచమేధావీబ్రహ్మలోకేమహీయతే॥ ౧౬

యాఃక్షయంకురుత. కథం. ప్రాప్య- ఉపగమ్యవరాన్- ప్రకృష్టానాచార్యాంస్తద్విదస్తదుపదిష్టంసర్వాన్తరమాత్మానమహమస్మీతినిబోధత - అవగచ్ఛత. నహ్యుపేక్షితవ్యమితిశ్రుతిరనుకమ్పయాహమాతృవదతిసూక్ష్మబుద్ధివిషయత్వాద్విజ్ఞేయస్య. కిమివసూక్ష్మబుద్ధిరితి. ఉచ్యతే- క్షురస్యధారా- అగ్రంనిశితా- తీక్ష్ణీకృతాదురత్యయా- దుఃఖేనాత్యయోయస్యాస్సాదురత్యయా. యథాసాపద్భ్యాందుర్గమనీయా-తథాదుర్గం-దుస్సంపాద్యమిత్యేతత్. పథః- పన్థానం. తత్త్వజ్ఞానలక్షణంమార్గంకవయః- మేధావినోవదన్తి. జ్ఞేయస్యాతిసూక్ష్మత్వాత్తద్విషయస్యజ్ఞానమార్గస్యదుస్సంపాద్యత్వంవదన్తీత్యభిప్రాయః. ౧౪

ఆ — క్రమేణైవంవిషయదోషదర్శనేనాభ్యాసేనచబాహ్యకరణాన్తఃకరణవ్యాపారప్రవిలాపనేసతిప్రవిలాపనకర్తుఃపురుషార్థసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంపురుషఇత్యాదినా) ౧౪

రం. — ఏవంవశీకరణప్రకారముపదిశ్యఅధికారిపురుషానభిముఖీకరోతి (ఉత్తిష్ఠతజాగ్రతేతి) ఆత్మజ్ఞానాభిముఖాభవత. అజ్ఞాననిద్రాయాఃక్షయంకురుత. వరాన్ - శ్రేష్ఠాన్ ఆచార్యాన్ ఉపసద్యప్రాప్యాత్మతత్త్వంనిబోధత. యద్వా - ఉపాసితాత్ భగవతోవాబ్రహ్మవిదోవా ఽదేవతాపారమార్థ్యంచయథావత్ వేత్స్యతేభవానిత్యేవంరూపాన్ వరాన్ ప్రాప్యజ్ఞేయమాత్మతత్త్వంనిబోధత. నోచానిష్పన్నమిత్యభిప్రాయః. (క్షురస్యేతి) జ్ఞానినఃతత్- ఆత్మతత్త్వందుర్గమపన్థానంవదన్తి. తత్రహేతుమాహ. యతఆత్మతత్త్వంక్షురస్య- ఆయుధవిశేషస్యధారా- అగ్రం నిశితా - తీక్ష్ణా. దురత్యయా - అనతిక్రమణీయా. తీక్ష్ణక్షురాగ్రేసంచరతఃపుంసోయథాకించిత్ప్రమాదేపాదచ్ఛేదనేఆత్మనాశోభవతి - ఏవమాత్మస్వరూపావగతివశాయామప్యల్పేప్యనవధానాపరాధేఆత్మనాశోభవతీతిభావః. ౧౪

శం. — తత్కథమతిసూక్ష్మత్వంజ్ఞేయస్యేతి. ఉచ్యతే- స్థూలాతావదియంమేదినీశబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోపచితాసర్వేన్ద్రియవిషయభూతా- తథాశరీరం. తత్రైకైకగుణాపకర్షేణగన్ధాదీనాంసూక్ష్మత్వమహత్త్వవిశుద్ధత్వనిత్యత్వాదితారతమ్యందృష్టమబాదిషుయావదాకాశమితి- తేగన్ధాదయఃసర్వఏవస్థూలత్వాద్వికారాఃశబ్దాన్తాయత్ర నసన్తి-కిముతస్యసూక్ష్మత్వాదినిరతిశయత్వంవక్తవ్యమిత్యేతద్దర్శయతిశ్రుతిః (అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయంతథారసంనిత్యమగన్ధవచ్చయత్) ఏతద్వ్యాఖ్యాతంబ్రహ్మ ఽవ్యయం- యద్ధిశబ్దాదిమత్ -తద్వ్యేతి-ఇదంత్వశబ్దాదిమత్త్వాదవ్యయం. నవ్యేతి- నక్షీయతే. అతఏవచనిత్యం-యద్ధివ్యేతి- తదనిత్యం-ఇదంతున. ఇతశ్చనిత్యం- అనాది- అవిద్యమానఆదిఃకారణమస్య- తదిదమనాది. యచ్చాదిమత్- తత్కార్యత్వాదనిత్యంకారణేప్రలీయతే- యథాపృథివ్యాది ఇదంతుసర్వకారణత్వాదకార్యం అకార్యత్వాన్నిత్యం. నతస్యకారణమస్తి- యస్మిన్లీయేత. తథాఅనన్తం- అవిద్యమానోఽన్తోయస్యతదనన్తం. యథాకదల్యాదేఃఫలాదికార్యోత్పాదనేనాప్యనిత్యత్వందృష్టం-నచతథాప్యన్తవత్త్వంబ్రహ్మణః.అతోపినిత్యం. మహతః- మహత్తత్త్వాద్బుద్ధ్యాఖ్యాత్పరం- విలక్షణం. నిత్యవిజ్ఞప్తిస్వరూపత్వాత్. సర్వసాక్షిహిసర్వభూతాత్మత్వాద్బ్రహ్మ. ఉక్తంహి ఏషసర్వేషుభూతేష్విత్యాది. ధ్రువంచ - కూటస్థంనిత్యం. నపృథివ్యాదివదాపేక్షికంనిత్యత్వం. తదేవంభూతంబ్రహ్మాత్మానంనిచాయ్య- అవగమ్యతం- ఆత్మానంమృత్యుముఖాత్- మృత్యుగోచరాదవిద్యాకామకర్మలక్షణాత్ప్రముచ్యతే - వియుజ్యతే.................౧౫

ఆ. — యావద్యావద్గుణాపచయః- తావత్తావత్తారతమ్యేనసౌక్ష్మ్యందృష్టంపృథివ్యాదిషు. పరమాత్మనితుగుణానామస్పర్శాత్తస్యనిరతిశయసౌక్ష్మ్యంసిద్ధ్యతీత్యాహ (స్థూలాతావదిత్యాదినా) ఇతిప్రతీకంపదస్యభాష్యటీకా. ౧౫-౧౬-౧౭

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాకఠవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం. — ఉపసంహరతి (అశబ్దమస్పర్శమితి) అత్రనిత్యమిత్యేతత్ అశబ్దమిత్యాదౌప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే. అశబ్దత్వాదివశాదేవకా... ...యం- అవయవాపచయశూన్యమిత్యర్థః. మహతఇత్యనేన ఽఆత్మనిమహతినియచ్ఛేదితిపూర్వమన్త్రనిర్దిష్టోజీవోగృహ్యతే. ధ్రువం- స్థిరం. నిచాయ్య- దృష్ట్వా. దర్శనసమానాకారోపాసనేనవిషయీకృత్యేత్యర్థః. మృత్యుముఖాదితి- భీషణాత్సంసారాదిత్యర్థః. ౧౫

శం. — ప్రస్తుతవిజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ శ్రుతిః- నాచికేతం- నచికేతసాప్రాప్తంనాచికేతం. మృత్యునాప్రోక్తంమృత్యుప్రోక్తమిదమాఖ్యానంవల్లీత్రయలక్షణంసనాతనం- చిరన్తనం. వైదికత్వాత్. ఉక్త్వా బ్రాహ్మణేభ్యః - శ్రుత్వాఆచార్యేభ్యఃమేధావీ- బ్రహ్మైవలోకోబ్రహ్మలోకః- తస్మిన్ బ్రహ్మలోకేమహీయతే- ఆత్మభూతఉపాస్యోభవతీత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి: ౧౬

యఇమంపరమంగుహ్యంశ్రావయేద్బ్రహ్మసంసది।
ప్రయతశ్శ్రాద్ధకాలేవాతదానన్త్యాయకల్పతేతదానన్త్యాయకల్పతఇతి॥ ఇతితృతీయావల్లీ. ౧౭

ఇతిప్రథమోఽధ్యాయస్సమాప్తః

రం.— ఉపసంహరతి (నాచికేతమితి) నచికేతసాప్రాప్తంనాచికేతం. మృత్యుప్రోక్తం- మృత్యోః ప్రవక్తృత్వమేవనస్వతన్త్రవక్తృత్వం. అతస్సనాతనం- అపౌరుషేయత్వాత్ ప్రవాహరూపేణనిత్యమిత్యర్థః. ౧౬

శం.— యఃకశ్చిదిమంగ్రన్థంపరమం- ప్రకృష్టంగుహ్యం- గోప్యంశ్రావయేద్గ్రన్థతోఽర్థతశ్చ. బ్రాహ్మణానాంసంసది బ్రహ్మసంసది. ప్రయతః- శుచిర్భూత్వాశ్రాద్ధకాలేవాశ్రావయేద్భుఞ్జానం- తచ్ఛ్రాద్ధమస్యానన్త్యాయ- అనన్తఫలాయకల్పతే-సమర్థతే. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. ఇతితృతీయవల్లీభాష్యమ్. ౧౭

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌకఠవల్ల్యాంప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్.

రం.— (యఇమమితి) బ్రహ్మసంసది- బ్రాహ్మణసమాజే. తృతీయవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్. ౧౭

ఇతికఠోపనిషదిప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

కఠోపనిషత్.

ద్వితీయాధ్యాయే— చతుర్థవల్లీ.

---*---

హరిః ఓమ్॥ పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్ పశ్యతి నాన్తరాత్మన్।
కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్॥ ౧
పరాచః కామాననుయన్తి బాలాస్తే మృత్యోర్యన్తి వితతస్య పాశమ్।
అథ ధీరా అమృతత్వం విదిత్వా ధ్రువమధ్రువేష్విహ న ప్రార్థయన్తే॥ ౨

శం.— * ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే। దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా ఇత్యుక్తమ్. కః పునః ప్రతిబన్ధోఽగ్ర్యాయా బుద్ధేః - యేన తదభావాదాత్మా న దృశ్యత ఇతి తదదర్శనకారణప్రదర్శనార్థా వల్లీ ఆరభ్యతే - విజ్ఞాతే హి శ్రేయఃప్రతిబన్ధకారణే తదపనయనాయ యత్న ఆరబ్ధుం శక్యతే - నాన్యథేతి. పరాఞ్చి - పరాగఞ్చన్తి - గచ్ఛన్తీతి. తాని ఖాని శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి ఖానీత్యుచ్యన్తే. తాని పరాఞ్చ్యేవ - శబ్దాదివిషయప్రకాశనాయ ప్రవర్తన్తే. యస్మాదేవంస్వాభావికాని తాని వ్యతృణత్ - హింసితవాన్. హననం కృతవానిత్యర్థః. కోఽసౌ. స్వయమ్భూః - యః పరమేశ్వరః స్వయమేవ స్వతన్త్రో భవతి సర్వదా - న పరతన్త్ర ఇతి. తస్మాత్పరాఙ్ - ప్రత్యగ్రూపాననాత్మభూతాన్ శబ్దాదీన్ పశ్యతి - ఉపలభత ఉపలబ్ధా నాన్తరాత్మన్ - నాన్తరాత్మానమిత్యర్థః. ఏవంస్వభావేఽపి సతి లోకస్య కశ్చిత్ - నద్యాః ప్రతిస్రోతఃప్రవర్తనమివ - ధీరః - ధీమాన్. వివేకీ ప్రత్యగాత్మానం - ప్రత్యక్చాసావాత్మా చేతి ప్రత్యగాత్మా. ప్రతీచ్యేవాత్మశబ్దో రూఢో లోకే - నాన్యస్మిన్. వ్యుత్పత్తిపక్షేఽపి తత్రైవాత్మశబ్దో వర్తతే - *యచ్చాప్నోతి యదాదత్తే యచ్చాత్తి విషయానిహ। యచ్చాస్య సన్తతో భావస్తస్మాదాత్మేతి కీర్త్యత ఇత్యాత్మశబ్దవ్యుత్పత్తిస్మరణాత్. తం ప్రత్యగాత్మానం స్వస్వభావమైక్షత్ - అపశ్యత్. పశ్యతీత్యర్థః. ఛన్దసి కాలానియమాత్. కథం పశ్యతీతి. ఉచ్యతే - ఆవృత్తచక్షుః - ఆవృత్తం - వ్యావృత్తం చక్షుః శ్రోత్రాదికమిన్ద్రియజాతమశేషవిషయాద్యస్య స ఆవృత్తచక్షుః. స ఏవం సంస్కృతః ప్రత్యగాత్మానం పశ్యతి. న హి బాహ్యవిషయాలోచనపరత్వం ప్రత్యగాత్మేక్షణం చైకస్య సమ్భవతి. కిమిచ్ఛన్ పునరిత్థం మహతా ప్రయాసేన స్వభావప్రవృత్తినిరోధం కృత్వా ధీరః ప్రత్యగాత్మానం పశ్యతీతి. ఉచ్యతే - అమృతత్వమ్ - అమరణధర్మత్వమ్. నిత్యస్వభావతామిచ్ఛన్నాత్మన ఇత్యర్థః. ౧

ఆ.— అనాదిరవిద్యాప్రతిబన్ధః ప్రాగుక్తః - అధునా ఆగన్తుకప్రతిబన్ధప్రదర్శనాయోత్తరవల్ల్యారమ్భ ఇతి సమ్బన్ధమాహ (ఏష సర్వేష్విత్యాదినా) (హననం కృతవానితి) యదా ఇన్ద్రియాణ్యన్తర్ముఖాని స్యుః - తదా తాన్యాత్మనిష్ఠతయాఽమృతత్వహేతవః. అత ఇన్ద్రియాణీహ బహిర్ముఖాని సృష్టానీతి యత్ - తత్తేషాం హననమేవ కృతమిత్యర్థః. ఆప్ల్ వ్యాప్తావితి ధాత్వర్థానుసారేణ వ్యాపక ఆత్మశబ్దార్థః. యత్ - యస్మాదాదత్తే - సంహరతి స్వాత్మన్యేవ సర్వమితి జగదుపాదానత్వం లభ్యతే. విషయానత్తీత్యాత్మేతి వ్యుత్పత్త్యా స్వచైతన్యాభాసేనోపలబ్ధృత్వమాత్మశబ్దార్థః. యేన కారణేనాస్య ఆత్మనః సన్తతః - నిరన్తరో భావః. కల్పితస్యాధిష్ఠానసత్తానుసారేణ సత్తాఽభావాద్వ్యభిచారజ్జ్వాద్యధ్యస్తస్య రజ్జ్వా సాతత్యం - తథా కల్పితం సర్వం యేన స్వరూపవత్ - స ఆత్మేత్యర్థః. ౧-౨

రం.— *ఉత్తిష్ఠత జాగ్రతేతి ప్రోత్సాహనేఽపి ఆత్మస్వరూపవిముఖాన్ పశ్యన్ శోచతి (పరాఞ్చీతి) ఖాని - ఇన్ద్రియాణి. పరాఞ్చి - పరానఞ్చన్తీతి పరాఞ్చి. పరప్రకాశకాని - న త్వాత్మప్రకాశకాని. తత్ర హేతుం వదన్ శోచతి (వ్యతృణత్స్వయమ్భూః) స్వతన్త్ర ఈశ్వర ఇమాని ఖాని హింసితవాన్. *తృహ హింసాయామితి ధాతుః. యద్వా - ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ పరాక్ప్రకాశకానీన్ద్రియాణి సృష్టవానిత్యర్థః. (తస్మాత్పరాఙ్ పశ్యతి నాన్తరాత్మన్) పరాఙ్ - పరాచ ఇతి యావత్. పరాగ్రూపాననాత్మభూతాన్ పశ్యన్తి - ఉపలభన్తే. అన్తరాత్మానం నేత్యర్థః. యద్వా - పరాఙ్ముఖాని భూత్వా విషయానేవ పశ్యన్తీత్యర్థః. పరాఙ్ పశ్యతీతి పాఠే లోకాభిప్రాయమేకవచనమ్. ఈదృశేఽపి లోకస్వభావే నద్యాః ప్రతిస్రోతః ప్రవృత్త ఇవ కశ్చిత్ పురుషధౌరేయః ప్రత్యగాత్మప్రవణోఽప్యస్తీత్యాహ (కశ్చిద్ధీర ఇతి) ప్రత్యఞ్చమాత్మానం పశ్యతీత్యర్థః. ఛాన్దసం పరస్మైపదమ్. అత ఏవ వర్తమానార్థతోపపత్తిశ్చ. చక్షుశ్శబ్ద ఇన్ద్రియమాత్రపరః. స్వస్వవిషయవ్యావృత్తేన్ద్రియో ముముక్షురిత్యర్థః. ౧

శం.— యత్తావత్స్వాభావికం పరాగేవానాత్మదర్శనం - తదాత్మదర్శనస్య ప్రతిబన్ధకారణమవిద్యా - తత్ప్రతికూలత్వాత్, యా చ పరాగేవాఽవిద్యోపప్రదర్శితేషు దృష్టాదృష్టేషు భోగేషు తృష్ణా,- తాభ్యామవిద్యాతృష్ణాభ్యాం ప్రతిబద్ధాత్మదర్శనాః పరాచః - బహిర్గతానేవ కామాన్ - కామ్యాన్ విషయాననుయన్తి - అనుగచ్ఛన్తి బాలాః - అల్పప్రజ్ఞాః. తే తేన కారణేన మృత్యోః - అవిద్యాకామకర్మసముదాయస్య. యన్తి - గచ్ఛ

యేన రూపం రసం గన్ధం శబ్దాన్ స్పర్శాంశ్చ మైథునాన్।
ఏతేనైవ విజానాతి కిమత్ర పరిశిష్యతే॥ ఏతద్వై తత్॥ ౩
స్వప్నాన్తం జాగరితాన్తం చోభౌ యేనానుపశ్యతి। మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి॥ ౪
య ఇమం మధ్వదం వేద ఆత్మానం జీవమన్తికాత్। ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే॥ ఏతద్వై తత్॥ ౫

న్తి. వితతస్య- విస్తీర్ణస్య. సర్వతో వ్యాప్తస్య. పాశం- పాశ్యతే బధ్యతే యేన తం పాశం- దేహేన్ద్రియాదిసంయోగవియోగలక్షణం. అనవరతం జన్మమరణజరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. యత ఏవం- అథ- తస్మాద్ధీరాః- వివేకినః ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమమృతత్వం. దేవాద్యమృతత్వం హ్యధ్రువం- ఇదం తు ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణం ధ్రువం- "న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్" ఇతి శ్రుతేః. తదేవంభూతం కూటస్థమవిచాల్యమమృతత్వం విదిత్వా అధ్రువేషు- సర్వపదార్థేష్వనిత్యేషు బ్రాహ్మణా ఇహ - సంసారేఽనర్థప్రాయే న ప్రార్థయన్తే కించిదపి. ప్రత్యగాత్మదర్శనప్రతికూలత్వాత్ పుత్రవిత్తలోకైషణాభ్యో వ్యుత్తిష్ఠన్త్యేవేత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం.— (పరాచ ఇతి) బాలాః- అల్పప్రజ్ఞాః బాహ్యాన్ కామ్యమానాన్ విషయానేవానుగచ్ఛన్తి. తే విస్తీర్ణస్య సంసారస్య బన్ధనం యన్తీత్యర్థః. యద్వా- వితతస్య- సర్వత్ర అప్రతిహతాజ్ఞస్య మృత్యోర్యమస్య పాశం యాన్తీత్యర్థః. (అథ ధీరా ఇతి) అథశబ్దః ప్రకృతవిషయార్థాన్తరపరిగ్రహే. ధీమన్తః ప్రత్యగాత్మన్యేవ ధ్రువమమృతత్వం విదిత్వా ఇహ- సంసారమణ్డలే అధ్రువేషు పదార్థేషు కమపి న ప్రార్థయన్తే. ప్రత్యక్తత్త్వజ్ఞస్య సర్వం జిహాసితవ్యమితి భావః. పరమాత్మనస్సర్వజీవగతాహన్తాస్పదత్వేన ముఖ్యాహమర్థత్వాత్ ప్రత్యక్త్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— యద్విజ్ఞానాన్న కించిదన్యత్ ప్రార్థయన్తే బ్రాహ్మణాః- కథం తదధిగమ ఇతి. ఉచ్యతే- విజ్ఞానస్వభావేనాత్మనా యేన రూపం రసం గన్ధం స్పర్శాన్ శబ్దాంశ్చ మైథునాన్- మైథుననిమిత్తాన్ సుఖప్రత్యయాన్ విజానాతి- విస్పష్టం జానాతి సర్వో లోకః. నను నైవం ప్రసిద్ధిర్లోకస్య- ఆత్మనా దేహాదివిలక్షణేనాహం విజానామీతి. దేహాదిసఙ్ఘాతోఽహం విజానామీతి తు సర్వో లోకోఽవగచ్ఛతి. నన్వేవం దేహాదిసఙ్ఘాతస్యాపి శబ్దాదిస్వరూపత్వావిశేషాద్విజ్ఞేయత్వావిశేషాచ్చ న యుక్తం విజ్ఞాతృత్వం. యది దేహాదిసఙ్ఘాతో రూపాద్యాత్మకస్సన్ రూపాదీన్ విజానీయాత్- తదా బాహ్యా అపి రూపాదయోఽన్యోన్యం స్వం స్వం రూపం చ విజానీయుః. న చైతదస్తి. తస్మాద్దేహాదిలక్షణాంశ్చ రూపాదీనేతేనైవ - దేహాదివ్యతిరిక్తేనైవ విజ్ఞానస్వభావేనాత్మనా విజానాతి లోకః. యథా యేన లోహో దహతి- దహతీత్యోఽగ్నిరితి- తద్వత్. ఆత్మనోఽవిజ్ఞేయం కిమత్ర- అస్మిల్లోకే పరిశిష్యతే - న కించిత్పరిశిష్యతే- సర్వమేవ త్వాత్మనా విజ్ఞేయం. యస్యాత్మనోఽవిజ్ఞేయం న కించిత్పరిశిష్యతే - స ఆత్మా సర్వజ్ఞః. (ఏతద్వై తత్) కిం తత్. యత్ నచికేతసా పృష్టం దేవాదిభిరపి విచికిత్సితం ధర్మాదిభ్యోఽన్యద్విష్ణోః పరమం పదం- యస్మాత్పరం నాస్తి- తదేతదధిగతమిత్యర్థః. ౩

ఆ.— (కథం తదధిగమ ఇతి) కిం వైదికత్వాద్ధర్మవత్పరోక్షత్వేన - కిం వా ఘటాదివత్ప్రసిద్ధత్వాదపరోక్షత్వేనాపీత్యాకాఙ్క్షాయామాత్మత్వాద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వేనైవావగమః సమ్యగవగమ ఇత్యుచ్యతే (యేనేత్యాదినా) మూఢానాం వ్యతిరిక్తేనాత్మనా దేహాదేర్వేద్యత్వం యద్యప్యప్రసిద్ధం- తథాపి విచారకాణాం వ్యతిరిక్తేనైవ వేద్యత్వం ప్రసిద్ధం. తతో యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధవత్పరామర్శో న విరుధ్యత ఇతి పరిహరతి (నన్వేవం దేహాదీత్యాదినా) దైహికాశ్శబ్దాదయో న స్వాత్మానమన్యం చ విజానీయుః- శబ్దాదిత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ- బాహ్యవత్. విపక్షే బాధకమాహ (యదీతి) ౩-౪-౫

రం.— (యేనేతి) మైథునాన్- మిథుననిమిత్తకసుఖవిశేషానిత్యర్థః. నిశ్శేషం యేనైతేనైవ సాధనేన జానాతీత్యర్థః. "తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతి"రితి రూపాదిప్రకాశకానామిన్ద్రియాణాం తదనుగృహీతానామేవ కార్యారమ్భకత్వాదితి భావః. (కిమత్ర పరిశిష్యతే) కిం తదప్రకాశ్యమితి భావః. (ఏతద్వై తత్) పూర్వం ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టం తత్పరమం పదం ఏతద్వై- ఏతదేవ. ఏతన్మన్త్రప్రతిపాద్యాత్మస్వరూపమేవేత్యర్థః. ౩

శం.— అతస్సూక్ష్మత్వాద్దుర్విజ్ఞేయమితి మత్వైతమేవార్థం పునః పునరాహ- స్వప్నాన్తం- స్వప్నమధ్యం. స్వప్నవిజ్ఞేయమిత్యర్థః. తథా జాగరితాన్తం- జాగరితమధ్యం. జాగరితవిజ్ఞేయం, చ. ఉభౌ- స్వప్నజాగరితాన్తౌ యేన ఆత్మనానుపశ్యతి లోక ఇతి సర్వం పూర్వవత్. తం మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా- అవగమ్యాత్మభావేన సాక్షాదహమస్మి పరమాత్మేతి. ధీరో న శోచతి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౪

రం.— (స్వప్నాన్తమితి) సకలం స్వాప్నప్రపఞ్చం జాగ్రత్ప్రపఞ్చం చ మనఆదీన్ద్రియభావమాపన్నేన యేన - పరమాత్మనా లోకః పశ్యతీత్యర్థః. మహాన్తమిత్యత్ర తమితి శేషః. ఉక్తోఽర్థః. ౪

శం.— కించ- యః కశ్చిదిమం మధ్వదం- కర్మఫలభుజం జీవం ప్రాణాదికలాపస్య ధారయితారమాత్మానం అన్తికాత్- అన్తికే. సమీపే. ఈశానం- ఈశితారం వేద- విజానాతి భూతభవ్యస్య- కాలత్రయస్య. తతః- తద్విజ్ఞానాదూర్ధ్వమాత్మానం న విజుగుప్సతే- న గోపాయితుమిచ్ఛతి. అభయప్రాప్తత్వాత్. యావద్ధి భయమధ్యస్థోఽనిత్యమాత్మానం మన్యతే - తావద్గోపాయితుమిచ్ఛత్యాత్మానం. యదా తు నిత్యమద్వైతమాత్మానం విజానాతి- తదా కిం కః కుతో వా గోపాయితుమిచ్ఛేత్. (ఏతద్వై తదితి) పూర్వవత్. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

యః పూర్వం తపసో జాతమద్భ్యః పూర్వమజాయత।
గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తం యో భూతేభిర్వ్యపశ్యత॥ ఏతద్వై తత్॥ ౬

యా ప్రాణేన సంభవత్యదితిర్దేవతామయీ।
గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీం యా భూతేభిర్వ్యజాయత॥ ఏతద్వై తత్॥ ౭

అరణ్యోర్నిహితో జాతవేదా గర్భ ఇవ సుభృతో గర్భిణీభిః।
దివే దివ ఈడ్యో జాగృవద్భిర్హవిష్మద్భిర్మనుష్యేభిరగ్నిః॥ ఏతద్వై తత్॥ ౮

రం.— (య ఇదం మధ్వదమితి) ఇదమితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఇమం మధ్వదం- *ఋతం పిబన్తావితి నిర్దిష్టం కర్మఫలభోక్తారం జీవాత్మానం, *గుహాం ప్రవిష్టావిత్యుక్తరీత్యా తస్యాన్తికే కాలత్రయవర్తిచిదచిదీశ్వరం, చ యో వేద- తం దుష్కృతకారిణమపి న నిన్దేదిత్యర్థః. *గుప్ రక్షణే ఇత్యస్మాత్ జుగుప్సాశబ్దో నిన్దార్థక ఉక్తః. *జుగుప్సా నిరామప్రమాదార్థానామితి పఞ్చమీ (ఏతద్వై తదితి) పూర్వవత్. ౫

శం.— యః ప్రత్యగాత్మేశ్వరభావేన నిర్దిష్టః - స సర్వాత్మేత్యేతద్దర్శయతి- యః- కశ్చిన్ముముక్షుః. పూర్వం- ప్రథమం తపసః- జ్ఞానాదిలక్షణాద్బ్రహ్మణ ఇత్యేతత్. జాతం- ఉత్పన్నం హిరణ్యగర్భం. కిమపేక్ష్య పూర్వమిత్యాహ- అద్భ్యః పూర్వం- అప్సహితేభ్యః పఞ్చభూతేభ్యః. న కేవలాభ్యోఽద్భ్య ఇత్యభిప్రాయః. అజాయత- ఉత్పన్నో యః - తం ప్రథమజం దేవాదిశరీరాణ్యుత్పాద్య సర్వప్రాణిగుహాం- హృదయాకాశం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తం శబ్దాదీనుపలభమానం భూతేభిః- భూతైః కార్యకారణలక్షణైస్సహ తిష్ఠన్తం యో వ్యపశ్యత- యః పశ్యతీత్యర్థః. య ఏవం పశ్యతి- స ఏతదేవ పశ్యతి- యత్తత్ప్రకృతం బ్రహ్మ. ౬

ఆ.— యః కశ్చిత్పూర్వం తపసో జాతం పశ్యతి- స ప్రకృతం బ్రహ్మైవ పశ్యతీతి సంబన్ధః. అద్భ్యః పూర్వమిత్యాదినా హిరణ్యగర్భస్య విశేషణం. అన్తఃకరణాంశేన జీవావచ్ఛేదకత్వాజ్జీవతాదాత్మ్యవివక్షయా విశేషణం (శబ్దాదీనుపలభమానమితి) (యదితి) యస్మాల్లోకే సువర్ణాజ్జాతం కుణ్డలం సువర్ణమేవ భవతి- తద్బ్రహ్మణో జాతో హిరణ్యగర్భోఽపి బ్రహ్మాత్మక ఏవేత్యర్థః. ౬

రం.— (యః పూర్వం తపసో జాతమితి) *అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజత్। తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభం। తస్మిన్ జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మా సర్వలోకపితామహ ఇతి స్మృత్యుక్తరీత్యా అద్భ్యః- అపాదానేభ్యః వ్యష్టిసృష్టేః పూర్వం యః అజాయత- తం తపసః- సంకల్పమాత్రాదేవ పూర్వం జాతం- *యో దేవానాం ప్రథమం పురస్తాద్విశ్వాధికో రుద్రో మహర్షిః। హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానమితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ప్రథమం జాతం- గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తం- హృదయగుహాం ప్రవిశ్య వర్తమానం భూతేభిః- భూతైః- దేహేన్ద్రియాన్తఃకరణాదిభిరుపేతం చతుర్ముఖం- అయం సకలజగత్స్రష్టా స్యాదితి కటాక్షైర్ద్రష్టేత్యర్థః (ఏతద్వై తత్) ఉక్తోఽర్థః. ౬

శం.— కించ- యా సర్వదేవతామయీ- సర్వదేవాత్మికా ప్రాణేన- హిరణ్యగర్భరూపేణ పరస్మాద్బ్రహ్మణః సంభవతి. శబ్దాదీనామదనాదదితిః. తాం పూర్వవద్గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీమదితిం. తామేవ విశినష్టి- యా భూతేభిః- భూతైస్సమన్వితా వ్యజాయత- ఉత్పన్నేత్యేతత్. ౭

ఆ.— హిరణ్యగర్భస్యైవ విశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) ౭-౮-౯

రం.— (యా ప్రాణేనేతి) అయం చ మన్త్రః *గుహాం ప్రవిష్టావితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః. ఇత్థం హి భాష్యకృతా *కర్మఫలాన్యత్తీత్యదితిః- జీవ ఉచ్యతే. ప్రాణేన సంభవతి- ప్రాణేన సహ వర్తతే. దేవతామయీ - ఇన్ద్రియాధీనభోగా. గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీ- హృదయపుణ్డరీకకుహరవర్తినీ. భూతేభిర్వ్యజాయత- పృథివ్యాదిభిర్భూతైః సహితా దేవాదిరూపేణ వివిధా జాయత ఇతి భాషితం. (ఏతద్వై తత్) తత్- తదాత్మకమిత్యర్థః. అత్రైవ ప్రకరణే *బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేత్యత్ర దేవమిత్యస్య పరమాత్మాత్మకమితి వ్యాఖ్యాతత్వాత్, *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీతి ఏతదుపబృంహణగీతావచనే పి మాం- మదాత్మకమితి భాష్యకృతైవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్, అపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిశబ్దస్య విశేష్య ఇవాపృథక్సిద్ధవిశేష్యవాచిశబ్దస్యాపి విశేషణే నిరూఢత్వాత్, తత్- తదాత్మకమిత్యర్థో యుక్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— కించ- యోఽధియజ్ఞముత్తరాధరారణ్యోర్నిహితః- స్థితో జాతవేదాః- అగ్నిః పునః సర్వహవిషాం భోక్తా, ఆధ్యాత్మం చ యోగిభిర్గర్భ ఇవ గర్భిణీభిః- అన్తర్వత్నీభిరగర్హితాన్నభోజనాదినాఽయం,. యథా గర్భస్సుభృతః- సుష్ఠు - సమ్యగ్భృతో లోకే- ఇత్థమేవ ఋత్విగ్భిర్యోగిభిశ్చ సుభృత ఇత్యేతత్. కించ- దివే దివే- అహన్యహని ఈడ్యః- స్తుత్యో వన్ద్యశ్చ కర్మిభిర్యోగిభిశ్చాధ్వరే హృదయే చ. జాగృవద్భిః- జాగరణశీలైః. అప్రమత్తైరిత్యేతత్. హవిష్మద్భిః- ఆజ్యాదిమద్భిర్ధ్యానభావనావద్భిశ్చ మనుష్యేభిః- మనుష్యైరగ్నిః. ఏతద్వై తత్- తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మ. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౮

రం.— (అరణ్యోర్నిహితో జాతవేదా ఇతి) అరణ్యోః- అధరోత్తరారణ్యోః స్థితోఽగ్నిః గర్భిణీభిః పానభోజనాదినా సుభృతో గర్భ ఇవ నిహిత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ఉదిత్యవధారణే. దివే దివే - అహన్యహని జాగృవద్భిః- జాగరణశీలైః- అప్రమత్తైః హవిష్మద్భిః - ఆజ్యాదిహవిః ప్రదా

యతశ్చోదేతి సూర్యోఽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతి।
తం దేవాస్సర్వే అర్పితాస్తదు నాత్యేతి కశ్చన॥ ఏతద్వై తత్॥ ౯
యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ। మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౦
మనసైవేదమాప్తవ్యం నేహ నానాస్తి కించన। మృత్యోస్స మృత్యుం గచ్ఛతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౧

సప్రవృత్తైః ఋత్విగ్భిః సుశ్యుః అగ్నిః - అగ్రనేతా అరణిభ్యాం నిహిత ఇతి రామానుజనా. (ఏతద్వై తత్) ఏతత్ - అగ్నిస్వరూపం తత్ - పూర్వోక్త బ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః. ౯

శం.— కించ- యతశ్చ- యస్మాత్ప్రాణాదుదేతి- ఉత్తిష్ఠతి సూర్యః. అస్తం- నిమ్లోచనం చ యత్ర- యస్మిన్నేవ చ ప్రాణేఽహన్యహని గచ్ఛతి. తం ప్రాణమాత్మానం దేవాస్సర్వే- అగ్న్యాదయోఽధిదైవతం వాగాదయశ్చాధ్యాత్మం సర్వే- విశ్వే అర్పితాః- సంప్రవేశితాః స్థితికాలే సోఽపి బ్రహ్మైవ. తత్సర్వాత్మకం బ్రహ్మ-ఉ-నాత్యేతి- నాతీత్య తదాత్మకతాం తదన్యత్వం గచ్ఛతి కశ్చన-కశ్చిదపి. ఏతద్వై తత్. అత్రాసన్ధ్యేయం నాస్తి. ౯

ర.— (యతశ్చోదేతీతి) యస్మాద్బ్రహ్మణస్సకాశాత్సూర్య ఉదేతి. యత్ర చలయమేతి. (తం దేవాస్సర్వే అర్పితాః) దేవాస్సర్వే తస్మిన్నాత్మని ప్రతిష్ఠితా ఇత్యర్థః. (తదు నాత్యేతి కశ్చన) తత్- సర్వాత్మకం బ్రహ్మ కోఽపి నాతిక్రమతే. భూమరూపవన్నర్వ్యోమ్నోఽదృగ్ధత్వాదితి భావః. (ఏతద్వై తత్) ఉక్తోర్థః. ౯

శం.— యద్బ్రహ్మాదిషు స్థావరాన్తేషు వర్తమానం తత్తదుపాధిత్వాదబ్రహ్మవదవభాసమానం సంసారి- అన్యః పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఇతి మా భూత్కస్యచిదాశఙ్కేతీదమాహ-యదేవేహ కార్యకారణోపాధిసమన్వితం సంసారధర్మవదవభాసమానమవివేకినాం- తదేవ స్వాత్మస్థమముత్ర నిత్యవిజ్ఞానఘనస్వభావం సర్వసంసారధర్మవర్జితం బ్రహ్మ. యచ్చాముత్ర-అస్మిన్నాత్మని స్థితం- తదన్విహ - తదేవేహ నామరూపకార్యకారణోపాధిమనుభావ్యమానం. నాన్యత్. తత్రైవం సత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణయాఽవిద్యయా మోహితో యస్సన్నిహ- బ్రహ్మణ్యనానాభూతే- పరస్మాదన్యోఽహం- మత్తోఽన్యత్పరం బ్రహ్మేతి నానేవ- భిన్నమివ పశ్యతి- ఉపలభతే సః మృత్యోః- మరణాన్మృత్యుం- మరణం. పునః పునర్జన్మమరణభావమాప్నోతి- ప్రతిపద్యతే. తస్మాత్తథా న పశ్యేత్- విజ్ఞానైకరసం నైరన్తర్యేణాకాశవత్పరిపూర్ణం బ్రహ్మైవాహమస్మీతి పశ్యేదితి వాక్యార్థః. ౧౦

ఆ.— సర్వాత్మకం బ్రహ్మేత్యుక్తం- తదసత్- ఉపాధ్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య జీవస్య సంసారిత్వాత్, బ్రహ్మణశ్చాసంసారిత్వాత్, విరుద్ధధర్మాక్రాన్తయోరైక్యాయోగాదిత్యాశఙ్క్య విరుద్ధధర్మత్వస్యోపాధినిబన్ధనత్వాత్స్వభావైక్యేన కించిదనుపపన్నమిత్యాహ (యద్బ్రహ్మాదీత్యాదినా) అముత్ర- జగత్కారణత్వోపాధౌ. ఉపాధిస్వభావశ్చ భేదదృష్టిశ్చ తాభ్యాం కారణతయా లక్ష్యత ఇత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణా. సహ్యన్తఃకరణాద్యుపాధేర్భేదదృష్టేశ్చానిర్వాచ్యాన్యవిద్యామన్తరేణ సమ్భవః - కార్యకారణభావస్య సంవిత్సంబన్ధస్య చ మర్నిరూపత్వాత్. (నానేవేతి) ఉపమార్థ ఇవశబ్దః. యథా స్వప్నే నానాత్వాభావేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన వ్యవహరతి- తథా జాగరితేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన యో వ్యవహరతి- తస్య నిన్దితత్వాదేకరసం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః. ౧౦

ర.— నను పరమాత్మనస్సర్వాత్మత్వం న సంభవతి- అహమిత్యహన్తాశ్రయత్వేనానుసంధీయమానో హ్యాత్మా - స చాహమిహైవాస్మీతి దేశాన్తరవ్యావృత్తతయాఽనుసంధీయతే. తస్య సర్వదేశకాలవర్తిసర్వపదార్థాత్మభూతత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ) యదేవ- పరమాత్మతత్త్వమిహ- అత్ర లోకే అహమిత్యనుసంధీయమానతయా ఆత్మభూతం - తదేవ లోకాన్తరస్థానామప్యాత్మభూతమిత్యర్థః. తతశ్చాత్మభేదో నాస్తీత్యర్థః. అయమభిప్రాయః - కిం పరమాత్మతత్త్వవిదామహమిహైవేతి ప్రతీతిస్సర్వదేశకాలవర్తిపదార్థాత్మకత్వబాధకతయోపన్యస్యతే- ఉత తద్రహితానాం. నాద్యః- తేషామహమిహైవేత్యాది ప్రతీతేరేవాభావాత్, ప్రత్యుత *అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి సర్వవస్తువర్తితయైవానుభవాత్,. న ద్వితీయః - అతత్త్వవిదామహం ప్రతీతేర్జీవమాత్రవిషయత్వేన తత్ర దేశాన్తరవ్యావృత్తత్వప్రతీతేస్తదానీమప్రతీతపరమాత్మని సర్వదేశవర్తిపదార్థాత్మత్వవిరోధిత్వాభావాదితి. (మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి) ఇహ - పరమాత్మని భేదమివ యః పశ్యతి- స తు సంసారాత్ సంసారం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౦

శం.— ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదాచార్యాగమసంస్కృతేన మనసైవేదం- బ్రహ్మైకరసమాప్తవ్యమాత్మైవ నాఽన్యదస్తీతి. ఆప్తే చ నానాత్వప్రత్యుపస్థాపికాయా అవిద్యాయాః నివృత్తత్వాదిహ- బ్రహ్మణి నానాస్తి కించన-అణుమాత్రమపి. యస్తు పునరవిద్యాతిమిరదృష్టిం న ముంచతి-ఇహ-బ్రహ్మణి నానేవ పశ్యతి- స మృత్యోర్మృత్యుం గచ్ఛత్యేవ స్వల్పమపి భేదమధ్యారోపయన్నిత్యర్థః. ౧౧

ఆ.— ఏకరసం చేద్బ్రహ్మ- కథం జ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగ ఇత్యాశఙ్క్యాజ్ఞం ప్రతికల్పితభేదేనేత్యాహ (ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదితి) ౧౧

ర.— నన్వస్మాకం సర్వాత్మభూతం పరమాత్మతత్త్వం కుతో లభ్యత ఇత్యత్రాహ (మనసైవేదమాప్తవ్యమితి) ఇదం - ఆత్మస్వరూపం విశుద్ధమనోగ్రాహ్యమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృఢీకరణాయాభ్యస్యతి (నేహ నానాస్తీత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧౧

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి। ఈశానో భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే॥ ఏతద్వై తత్ ॥ ౧౨
అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః। ఈశానో భూతభవ్యస్య స ఏవాద్య స ఉ శ్వః॥ ఏతద్వై తత్ ॥ ౧౩
యథోదకం దుర్గే వృష్టం పర్వతేషు విధావతి। ఏవం ధర్మాన్ పృథక్ పశ్యంస్తానేవానువిధావతి॥ ౧౪

శం.— పునరపి తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మాహ- అఙ్గుష్ఠమాత్రః-అఙ్గుష్ఠపరిమాణం హృదయపుణ్డరీకం, తచ్ఛిద్రవర్త్యన్తఃకరణోపాధిరఙ్గుష్ఠమాత్రః, అఙ్గుష్ఠమాత్రవంశపర్వమధ్యవర్త్యమ్బరవత్పురుషః - పూర్ణమనేన సర్వమితి మధ్యే ఆత్మని - శరీరే తిష్ఠతి యః- తమాత్మానమీశానం భూతభవ్యస్య విదిత్వా న తతో విజుగుప్సతే. ఏతద్వైతత్ - పూర్వవత్. ౧౨

ఆ.— అఙ్గుష్ఠపరిమాణం జీవమనూద్య బ్రహ్మత్వవిధానాద్విధిత్సితానుపరోధాదఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్యానివర్తితత్వాత్పునఃపరమేవ వా క్యమాహ (పునరపీతి) ౧౨-౧౩-౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కాఠకవల్ల్యాం చతుర్థవల్లీభాష్యటీకా.

రం.— (అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి) ఈశానో భూతభవ్యస్య - కాలత్రయవర్తినశ్చేతనాచేతనస్యేశ్వరః పురుషః మధ్య ఆత్మని - మధ్యే శరీర మధ్యే అఙ్గుష్ఠపరిమాణస్సన్నాస్తే. (న తతో విజుగుప్సతే) తతః - భూతభవ్యేశ్వరత్వాదేవ వాత్సల్యాతిశయాత్ స్వాశ్రితాన్ విజుగుప్సతే న త్యజతీత్యర్థః. నను ప్రాణాధిపస్సంచరతి స్వకర్మభిరఙ్గుష్ఠమాత్రో రవితుల్యరూపః * అఙ్గుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్ష యమో బలాదిత్యాది స్మృతిష్వపి అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వేన ప్రతిపాదితస్య జీవస్యైవాస్మిన్ మన్త్రే ప్రతిపాదనం కిం న స్యాత్. నచ జీవస్య భూతభవ్యేశానత్వానుపపత్తిః- ... ప్రత్యభిజ్ఞా విరోధేన పరత్ర భూతభవ్యేశానత్వస్య అనేకాన్తికత్వమభ్యుపగన్తవ్యత్వాదితి చేన్న - శబ్దాదేవ ప్రమితః ... హృదయపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్- హృది అవస్థానేన అఙ్గుష్ఠపరిమాణస్య పరమాత్మన్యపి సంభవాత్, * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽఙ్గుష్ఠం చ సమాశ్రితః ... అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో ... శ్వేతాశ్వతరే చాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్య పరమాత్మన్యపి శ్రవణాత్, అసఙ్కుచితభూతభవ్యేశితృత్వస్య అనన్యథాసిద్ధ ... లిఙ్గత్వాదయం మన్త్రః పరమాత్మపర ఏవేతి సిద్ధాన్తితత్వాత్. యత్తు తత్ర ... అఙ్గుష్ఠమాత్రస్యాపి జీవస్య ... అథాపి అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి ఈశానో భూతభవ్యస్యేత్యత్ర ... ఉపాసనాఙ్గ ... సంభావనా ప్రదర్శనస్య హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాదితి సూత్రస్యాప్రస్తుతత్వాత్. నను ... జీవానువాదేన ... విధీయతే - ఆరాగ్రమాత్ర ... జీవస్య అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వే ... జీవస్యాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వం ... తథా ... నను * ఈశ్వరశ్శర్వ ఈశాన ఇత్యభిధానేన ఈశాన శబ్దస్య దేవతా విశేషే రూఢత్వాత్, శబ్దాదేవ ప్రమిత ఇతి సూత్రే ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి శబ్దాదేవ ... భూతభవ్యస్య సర్వస్యేశితృత్వం ... జీవస్యోపపద్యత ఇతి ... * ఈశాన శబ్దస్య ... కిం త్వీశ్వర ... ఈశాన శబ్దస్య ... జీవస్య ... ఇతి చేన్న - ... * పఙ్కజ ... సరోరుహాది ప్రయోగ ... అత్ర ... పఙ్కజాది ... దర్శనాత్. ఇతరథా పద్మాదిపదానుపాదానాపత్తేః. అత ఈశాన శబ్దస్య న ... ఏతదస్వరసాదేవ ... ప్రకృతమనుసరామః. (ఏతద్వైతత్) ఉక్తార్థః. ౧౨

శం.— కించ- అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః-అధూమకమితి యుక్తం జ్యోతిః-పరత్వాత్. యస్త్వేవం లక్షితో యోగిభిర్హృదయే స ఈశానో భూతభవ్యస్య- స ఏవ నిత్యః కూటస్థోఽద్య-ఇదానీం ప్రాణిషు వర్తమానః. స ఉ- శ్వోఽపి వర్తిష్యతే. నాన్యస్తత్సమః-అన్యశ్చ జనిష్యత ఇత్యర్థః. అనేనాయమ్ నాస్తీత్యేకే ఇత్యయం పక్షో న్యాయతః ప్రాప్తోఽపి స్వవచనేన శ్రుత్యా ప్రత్యుక్తః. తథా క్షణభఙ్గవాదశ్చ. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౩

రం.— (అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమక ఇతి) శుష్కేన్ధనానలవత్ ప్రకాశమాన ఇత్యర్థః. (స ఏవాద్య స ఉ శ్వః) అద్యతన పదార్థజాతం శ్వస్తన పదార్థజాతం కాలత్రయవర్తి పదార్థజాతమపి తదాత్మకమిత్యర్థః. (ఏతద్వైతత్) పూర్వవత్. ౧౩

శం.— పునరపి భేదదర్శనాపవాదం బ్రహ్మణ ఆహ- యథోదకం దుర్గే- దుర్గమే దేశే ఉచ్ఛ్రితే వృష్టం- సిక్తం పర్వతేషు- పర్వతవత్సు నిమ్న ప్రదేశేషు విధావతి- విశీర్ణం సద్వినశ్యతి. ఏవం ధర్మానాత్మనోఽభిన్నాన్ పృథక్ పశ్యన్-పృథగేవ ప్రతిశరీరం పశ్యంస్తానేవ- శరీరభేదానువర్తినోఽను విధావతి. శరీరభేదమేవ పునఃపునః ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౪

యథోదకంశుద్ధేశుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవభవతి। ఏవంమునేర్విజానతఆత్మాభవతిగౌతమ॥ ౧౫

ఇతిచతుర్థవల్లీసమాప్తా.

ద్వితీయాధ్యాయే— పఞ్చమీ వల్లీ.

---*---

హరిః ఓమ్॥ పురమేకాదశద్వారమజస్యావక్రచేతసః।అనుష్ఠాయనశోచతివిముక్తశ్చవిముచ్యతే॥ఏతద్వైతత్ ॥౧

రం.— (యథోదకమితి) పర్వతమూర్ధ్నివృష్టం ప్రత్యేకం పర్వతేషు నానాభూతతయా ధావతీత్యాదావభిధావతి - ఏవంపరమాత్మనోదే హాన్తర్యామిత్వమనుపాస్యానన్తర్యామిత్వాదిధర్మాన్ పృథక్కరణదోషాద్ పశ్యన్ పర్వతశిఖరపాతమనుసృత్యసంసారమహార్ణవపతతీత్యర్థః. ౧౪

శం.— యస్యపునర్విద్యావతోవిధ్వస్తోపాధికృతభేదదర్శనస్యవిశుద్ధవిజ్ఞానఘనైకరసమద్వయమాత్మానంపశ్యతః - విజానతోమునే:-మననశీలస్యాత్మస్వరూపంకథంసంభవతీతి. ఉచ్యతే-యథోదకంశుద్ధే-ప్రసన్నేశుద్ధం-ప్రసన్నమాసిక్తం-ప్రక్షిప్తమేకరసమేవ-నాన్యథా. తాదృగేవభవత్యాత్మాపి. ఏవమేవాత్మాభవత్యేకత్వంవిజానతోమునే:- మననశీలస్యహేగౌతమ. తస్మాత్కుతార్కికభేదదృష్టింనాస్తికకుదృష్టించోజ్ఝిత్వా మాతృపితృసహస్రేభ్యోపిహితైషిణావేదేనోపదిష్టమాత్మైకత్వదర్శనంశాన్తదర్పైరాదరణీయమిత్యర్థః. అత్రాపినవ్యే.........౧౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌకాఠకవల్ల్యాంచతుర్థవల్లీభాష్యమ్.

రం.— సర్వత్రైకాత్మ్యజ్ఞానస్యఫలమాహ (యథోదకమితి) యథాశుద్ధజలేశుద్ధజలంగొరోజితంతత్స్వసదృశమేవభవతి- నకేథంచిదపిరసదృశం- ఏవం- ఇత్థంవిజానతః- మననశీలస్యఆత్మాపిపరమాత్మజ్ఞానేనవిశుద్ధస్యవిశుద్ధేనపరమాత్మనాసమానోభవతీత్యర్థః. గౌతమేతిప్రాప్యవైభవంసూచయన్నహర్షంసంబోధయతి. ౧౫

——

ఇతికఠోపనిషదిచతుర్థవల్లీభాష్యమ్.

శం.— పునరపిప్రకారాన్తరేణబ్రహ్మతత్త్వనిర్ధారణార్థోఽయమారమ్భోదుర్విజ్ఞేయత్వాద్బ్రహ్మణః. పురం- పురమివపురం- ద్వారద్వారపాలాధిష్ఠాత్రాద్యనేకపురోపకరణసంపత్తిదర్శనాచ్ఛరీరం. పురంచసోపకరణంస్వాత్మనాసంహతంస్వవ్యతిరిక్తస్వామ్యర్థందృష్టం-తథేదంపురసామాన్యాదనేకోపకరణంసంహతంశరీరంస్వాత్మనాఽసంహతరాజస్థానీయస్వామ్యర్థంభవితుమర్హతి. తచ్చేదంశరీరాఖ్యంపురమేకాదశద్వారం-ఏకాదశద్వారాణ్యస్య- సప్తశీర్షణ్యాని- నాభ్యాసహార్వాఞ్చి త్రీణి- శిరస్యేకం- తైరేకాదశద్వారం. పురంకస్య. అజస్య- జన్మాదివిక్రియారహితస్యాత్మనోరాజస్థానీయస్యపురధర్మవిలక్షణస్యావక్రచేతసః- అవక్రం- అకుటిలమాదిత్యప్రకాశవన్నిత్యమేవావస్థితమేకరూపంచేతః - విజ్ఞానమస్యేత్యవక్రచేతాః. తస్యావక్రచేతసోరాజస్థానీయస్యబ్రహ్మణః. యస్యేదంపురం- తంపరమేశ్వరంపురస్వామినమనుష్ఠాయ - ధ్యాత్వా. ధ్యానంహితస్యానుష్ఠానం. సమ్యగ్విజ్ఞానపూర్వకంతంసర్వైషణావినిర్ముక్తస్సన్సమంసర్వభూతస్థంధ్యాత్వానశోచతి - తద్విజ్ఞానాదభయప్రాప్తేఃశోకావసరాభావాత్. కుతః. ఇహైవావిద్యాకృతకామకర్మబన్ధనైర్విముక్తోభవతి. విముక్తశ్చసన్విముచ్యతే- పునశ్శరీరంనగృహ్ణాతీత్యర్థః. ౧

ఆ.— పౌనరుక్త్యపరిహారార్థంసంబన్ధమాహ (పునరపీతి) *భూయోఽపివక్తవ్యమితిన్యాయేనోపాయాన్తరేణ బ్రహ్మజ్ఞాప్యతే. తత్రోపాయాపేక్షితమాహ- నోపేయస్యభేదోఽస్తీతి. పురేణాసంహతత్వంస్వామినః- పురోపచయాపచయాభ్యాముపచయాపచయరాహిత్యం. తత్సత్తాప్రతీతిమన్తరేణసత్తాప్రతీతిమత్త్వంస్వాతన్త్ర్యం. ౧

రం. (పురమితి) జననాదివిక్రియారహితస్యఋజుబుద్ధేర్వివేకినఆత్మనఏకాదశేన్ద్రియలక్షణబహిశ్ఛిద్రద్వారోపేతంశరీరాఖ్యంపురంభవతి. పురస్వామినోయథాపురంవివిక్తంభవతి- తథాశరీరమపిస్వాత్మనోవివిచ్యజ్ఞాతంభవతి. అవివేకినస్తుదేహఆత్మైవభవతీతిభావః. (అనుష్ఠాయనశోచతి) వివిచ్యజానన్దేహానుబన్ధిభిర్దుఃఖైఃకామాదిభిశ్చవిముక్తోభవతీత్యర్థః. (విముక్తశ్చవిముచ్యతే) జీవద్దశాయామాధ్యాత్మికాదిదుఃఖరాగద్వేషాదివిముక్తఏవసన్ *భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాథసంపద్యతఇతిన్యాయేనప్రారబ్ధకర్మావసానేఅర్చిరాదినావిరజాంప్రాప్యప్రకృతిసంబన్ధాద్విముక్తోభవతీత్యర్థః. (ఏతద్వైతత్) ఏతన్మన్త్రప్రతిపాద్యముక్తస్వరూపమపిపరమాత్మాత్మకమేవేత్యర్థః. ౧

హꣳసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్ ।
నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతంబృహత్ ॥ ౨
ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతి । మధ్యే వామనమాసీనం విశ్వే దేవా ఉపాసతే ॥ ౩
అస్య విస్రంసమానస్య శరీరస్థస్య దేహినః । దేహాద్విముచ్యమానస్య కిమత్ర పరిశిష్యతే ॥ ఏతద్వై తత్ ॥ ౪

శం.— సతు నైకశరీరపురవర్త్యేవాత్మా. కింతర్హి. సర్వపురవర్తీ. కథం. హంసః- హన్తి- గచ్ఛతీతి. శుచిషత్ - శుచౌ-దివి ఆదిత్యాత్మనా సీదతీతి. వసుః-వాసయతి సర్వానితి వాయ్వాత్మనా అన్తరిక్షే సీదతీత్యన్తరిక్షసత్. హోతా-*అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః. వేద్యాం-పృథివ్యాం సీదతీతి వేదిషత్. *ఇయం వేదిః పరో అన్తః పృథివ్యా ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. అతిథిః- సోమస్సన్ దురోణే-కలశే సీదతీతి దురోణసత్. బ్రాహ్మణోఽతిథిరూపేణ వా దురోణేషు- గృహేషు సీదతీతి. నృషత్- నృషు - మనుష్యేషు సీదతీతి నృషత్. వరేషు-దేవేషు సీదతీతి వరసత్. ఋతసత్- ఋతం- సత్యం. యజ్ఞో వా. తస్మిన్ సీదతీతి. వ్యోమసత్- వ్యోమ్ని- ఆకాశే సీదతీతి వ్యోమసత్. అబ్జాః- అప్సు శఙ్ఖశుక్తిమకరాదిరూపేణ జాయత ఇతి గోజాః- గవి- పృథివ్యాం వ్రీహియవాదిరూపేణ జాయత ఇతి. ఋతజాః- యజ్ఞాఙ్గరూపేణ జాయత ఇతి. అద్రిజాః- పర్వతేభ్యో నద్యాదిరూపేణ జాయత ఇతి. సర్వాత్మాపి సన్ ఋతం- అవితథస్వభావ ఏవ. బృహత్- మహాన్. సర్వకారణత్వాత్. యదాప్యాదిత్య ఏవ మన్త్రేణోచ్యతే- తదాప్యాత్మస్వరూపత్వమాదిత్యస్యాఙ్గీకృతమితి బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానేఽప్యవిరోధః సర్వథాప్యేక ఏవాత్మా జగతః-నాత్మభేద ఇతి మన్త్రార్థః. ౨

ఆ.— యాయజ్ఞే ప్రసిద్ధా వేదిః- పృథివ్యాః పరోన్తః-పరస్వభావ ఇతి వేద్యాః పృథివీస్వభావత్వసంకీర్తనాత్పృథివీ వేదిశబ్దవాచ్యా భవతీత్యర్థః. *అసౌ వా ఆదిత్యో హꣳసశ్శుచిషదితి బ్రాహ్మణేనాదిత్యో మన్త్రార్థతయా వ్యాఖ్యాతః- కథం తద్విరుద్ధమిదం వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాప్యాదిత్య ఏవేతి) *సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి మన్త్రాన్తరేణాలోచ్యమానే తస్యచిద్ధాతోరవ్యత ఏవ సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ౨

రం.— పునరప్యస్య సర్వాత్మతామేవ ప్రథయతి (హంసశ్శుచిషదితి) హంసః - సూర్యః. శుచౌ - గ్రీష్మర్తౌ సీదతి - వర్తత ఇతి శుచిషత్ తేజస్వీతి యావత్. వాసయతీతి వసుః- వాయుః. అన్తరిక్షసత్- అన్తరిక్షగతో వాయుః. హోతా వేదిషత్- వేద్యన్తర్వర్తమాన ఋత్విగ్వా ఆహవనీయాగ్నిర్వా. అతిథిర్దురోణసత్- దురోణం- గృహం. గృహంగతోఽతిథిః. నృషత్- నృష్వాత్మతయా వర్తమానం. వరసత్- వరేషు - దేవేషు తథా వర్తమానం. ఋతేన సత్యలోకే సీదతీతి ఋతసత్. వ్యోమసత్- వ్యోమ్ని- పరమపదే వర్తమానం, చ ప్రత్యేకత్వం. అబ్జాః- జలజాః. గోజాః-భూజాః. ఋతజాః- యజ్ఞోత్పన్నాః. కర్మఫలభూతాశ్చ స్వర్గాదయ ఇతి యావత్. యద్వా- చిరకాలస్థాయి తయా ఋతశబ్దితా నాకజా ఇత్యర్థః. అద్రిజాః- పర్వతజాః. ఏతత్సర్వం- బృహత్ ఋతం-అపరిచ్ఛిన్న సత్యరూప బ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః. ౨

శం.— ఆత్మనః స్వరూపాధిగమే లిఙ్గముచ్యతే-ఊర్ధ్వం హృదయాత్ప్రాణం- ప్రాణవృత్తిం. వాయుమున్నయతి- ఊర్ధ్వం గమయతి. తథాఽపానం ప్రత్యక్- అధోఽస్యతి- క్షిపతి. య ఇతి వాక్యశేషః తం మధ్యే- హృదయపుణ్డరీకాకాశే ఆసీనం - బుద్ధావభివ్యక్తవిజ్ఞానప్రకాశనం వామనం- సంభజనీయం విశ్వే- సర్వే దేవాః- చక్షురాదయః ప్రాణాః రూపాదివిజ్ఞానం బలిముపాహరన్తో విశ ఇవ రాజానముపాసతే - తాదర్థ్యేనానుపరతవ్యాపారా భవన్తీత్యర్థః. యదర్థా యత్ప్రయుక్తాశ్చ సర్వే వాయుకరణవ్యాపారాః- సోఽన్యస్సిద్ధ ఇతి వాక్యార్థః ౩

ఆ.— యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్య ఇతి యా పూర్వం విచికిత్సా ప్రశ్నభూతత్వేనోపన్యస్తా-సాపి నిర్ణ్యాతేత్యేతదర్థమయుపుం దేహాద్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం సాధయతి (ఆత్మనస్స్వరూపాధిగమ ఇత్యాదినా) సర్వే ప్రాణకరణవ్యాపారాశ్చేతనార్థాస్తత్ప్రయుక్తాశ్చ భవితుమర్హన్తి- అచేతనచేష్టాత్వాత్- రథచేష్టావదిత్యర్థః. ౩

రం.— (ఊర్ధ్వం ప్రాణమితి) సర్వేషాం హృదయగతః పరమాత్మా ప్రాణవాయుమూర్ధ్వముఖమున్నయతి. అపానవాయుమధోముఖం క్షిపతి. మధ్యే- హృదయపుణ్డరీకమధ్యే ఆసీనం వామనం- వననీయం. భజనీయం. అథవా - హృదయపుణ్డరీకపరిమితతయా హ్రస్వపరిమాణమిత్యర్థః. తం విశ్వే దేవాః- సత్త్వప్రకృతయః సర్వేప్యుపాసత ఇత్యర్థః. ౩

శం.— కించ- అస్య శరీరస్థస్యాత్మనో విస్రంసమానస్య- అవస్రంసమానస్య భ్రంశ్యమానస్య దేహినః- దేహవతః. విస్రంసనశబ్దార్థమాహ (దేహాద్విముచ్యమానస్యేతి) కిమత్ర పరిశిష్యతే- ప్రాణాదికలాపే న కించన పరిశిష్యతే. అత్ర- దేహే. పురస్వామిని విద్రవమాణ ఇవ పురవాసినః యస్యాత్మనోఽపగమే క్షణమాత్రాత్ కార్యకారణకలాపం సర్వమిదం హతబలం విధ్వస్తం భవతి- నష్టం భవతి. సోఽన్యస్సిద్ధః. ౪

ఆ.— శరీరం చేతనశేషం- తద్విగమే భోగానర్హత్వాద్రాజపురవదిత్యాహ (కించాస్యేతి) ౪

రం.— ఏవం పరమాత్మానముపాసీనస్య *తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా శరీరపాత ఏవాన్తరాయః-నకించిత్ కర్తవ్యం పరిశిష్యత ఇత్యాహ (అస్య విస్రంసమానస్యేతి) అస్య-ఉపాసకస్య దేహినః శరీరస్థస్య- శరీరప్రతిష్ఠితస్య. దృఢశరీరస్యేతి యావత్. ఏవంభూతస్యవా- విస్రంసమానస్య- శిథిలీభవద్గాత్రస్యవా - దేహాద్విముచ్యమానస్య మ్రియమాణస్యవా - కిమత్ర పరిశిష్యతే - కృతకృత్యత్వాత్ కర్తవ్యం కిమపి నావశిష్యత ఇతి భావః. (ఏతద్వైతత్) పూర్వవత్. ౪

న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన। ఇతరేణ తు జీవన్తి యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ॥ ౫
హన్త త ఇదం ప్రవక్ష్యామి గుహ్యం బ్రహ్మ సనాతనం। యథా చ మరణం ప్రాప్య ఆత్మా భవతి గౌతమ॥ ౬
యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః। స్థాణుమన్యేఽనుసంయన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతం॥ ౭
య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణః। తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే। తస్మిఁల్లోకాః శ్రితాః సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చన॥ ఏతద్వై తత్॥ ౮

శం.— స్యాన్మతం- ప్రాణాపానాద్యపగమాదేవేదం విధ్వస్తం భవతి - నతు వ్యతిరిక్తాత్మాపగమాత్. ప్రాణాదిభిరేవేహ మర్త్యో జీవతీతి- తన్న- అత్రాహ- న ప్రాణేన నాపానేన చక్షురాదినా వా మర్త్యః- మనుష్యో దేహవాన్ కశ్చన జీవతి- నకోఽపి జీవతి. నహ్యేషాం పరార్థానాం సంహత్యకారిత్వాజ్జీవనహేతుత్వముపపద్యతే- స్వార్థేనాసంహతేన పరేణ కేనచిదప్రయుక్తం సంహతానామవస్థానం నదృష్టం. యథా గృహాదీనాం లోకే- తథా ప్రాణాదీనామపి సంహతత్వాద్భవితుమర్హతి. అత ఇతరేణైవ సంహతప్రాణాదివిలక్షణేన తు సర్వే సంహతాస్సన్తో జీవన్తి- ప్రాణాన్ ధారయన్తి. యస్మిన్- సంహతవిలక్షణే ఆత్మని సతి పరస్మిన్నేతౌ- ప్రాణాపానౌ చక్షురాదిభిః సంహతావుపాశ్రితౌ. యస్యాసంహతస్యార్థే ప్రాణాపానాదిస్సర్వం వ్యాపారం కుర్వన్ వర్తతే సంహతస్సన్- సతతోఽన్యస్సిద్ధ ఇత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— అన్యథాసిద్ధిం శఙ్కతే (స్యాన్మతమితి) నను *జీవ ప్రాణధారణ ఇతి ధాతుస్మరణాచ్ఛరీరస్య జీవనం నామ ప్రాణధారణం. ప్రాణసంయోగశ్చ ప్రాణధారణం- కుణ్డదధిధారణవత్. తత్ర చ ప్రాణస్యైవ హేతుత్వం - సంయోగాశ్రయత్వాత్. కథముచ్యతే జీవనహేతుత్వం ప్రాణాదీనాం న సంభవతీతి- తత్రాహ (స్వార్థేనాసంహతేనేతి) కాదాచిత్కస్య ప్రాణశరీరసంయోగస్య స్వభావతోఽనుపపత్తేః, సజ్ఞాతస్య చ లోకే పరప్రయుక్తస్యైవ దర్శనాత్, భవితవ్యమన్యేన సజ్ఞాతప్రయోజకేనేత్యర్థః. ౫

రం.— తస్య సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వరూపం మహిమానమాహ (న ప్రాణేనేతి) కేనేతరేణ జీవన్తీత్యత్రాహ (యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ) యదధీనం ప్రాణాపానయోరపి జీవనం- తదధీనమేవ సర్వేషాం జీవనమితి భావః. స్పష్టమన్యత్. ౫

శం.— హన్తేదానీం పునరపి తే- తుభ్యమిదం గుహ్యం- గోప్యం బ్రహ్మ సనాతనం- చిరన్తనం ప్రవక్ష్యామి. యద్విజ్ఞానాత్సర్వసంసారోపరమో భవతి- అవిజ్ఞానాచ్చ యస్య మరణం ప్రాప్య యథా చాత్మా భవతి- యథా సంసరతి. తథా శృణు హే గౌతమ. ౬

ఆ.— *యేయం ప్రేత ఇతి ప్రశ్నః పరలోకాస్తిత్వేఽపి సందేహ ఆసీత్ -విశేషతస్తన్నివృత్త్యర్థముచ్యత ఇత్యాహ (ఇదానీమితి) ౬-౭-౮

రం.— (హన్త త ఇదమితి) గుహ్యం- అతిరహస్యం సనాతనం బ్రహ్మ తే పునరపి ప్రవక్ష్యామి. హన్తేతి స్వాగతం. ఆశ్చర్యే. హే గౌతమ- ఆత్మా మరణం- మోక్షం ప్రాప్య యథా- యత్ప్రకారవిశిష్టో భవతి- తథా పునరపి ముముక్షువైరాగ్యాద్యనుపహతాయ ఉపదేశయోగ్యాయ తుభ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః. ౬

శం.— యోనిం- యోనిద్వారం శుక్రబీజసమన్వితాస్సన్తోఽన్యే - కేచిదవిద్యావన్తో మూఢాః ప్రపద్యన్తే- ప్రవిశన్తి శరీరత్వాయ- శరీరగ్రహణార్థం. దేహినః- దేహవన్తః. స్థాణుం- స్థావరభావమన్యే- అత్యన్తాధమాః మరణం ప్రాప్యానుసంయన్తి- అనుగచ్ఛన్తి. యథాకర్మ- యద్యస్య కర్మ- తద్యథాకర్మ. యైర్యాదృశం కర్మేహ జన్మని కృతం- తద్వశేనైత్యేతత్. తథా యథాశ్రుతం- యాదృశం చ విజ్ఞానముపార్జితం- తదనురూపమేవ శరీరం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. *యథాప్రజ్ఞం హి సంభవా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౭

రం.— అధికారివిశేషనిర్దేశపరేణ *హన్త త ఇత్యనేన సూచితమర్థం వివృణోతి (యోనిమితి) అన్యే పరమాత్మతత్త్వశ్రవణవిముఖాః త్వద్విసదృశాః శరీరపరిగ్రహాయ బ్రాహ్మణాదియోనిం ప్రపద్యన్తే. అన్యే స్థావరభావమనుగచ్ఛన్తి స్వానుష్ఠితయజ్ఞాదికర్మోపాసనానతిక్రమణేన. *రమణీయచరణాః *తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే ఇత్యాది శ్రుత్యనురోధాదితి భావః. ౭

శం.— యత్ప్రతిజ్ఞాతం గుహ్యం బ్రహ్మ తత్ప్రవక్ష్యామీతి- తదాహ- య ఏష సుప్తేషు ప్రాణాదిషు జాగర్తి- న స్వపితి. కథం. కామం కామం- తం తమభిప్రేతం స్త్ర్యాద్యర్థమవిద్యయా నిర్మిమాణః- నిష్పాదయన్ జాగర్తి పురుషః. తదేవ శుక్రం- శుభ్రం. శుద్ధం. తద్బ్రహ్మ- నాన్యద్గుహ్యం బ్రహ్మాస్తి. తదేవామృతం- అవినాశ్యుచ్యతే సర్వశాస్త్రేషు. కించ- పృథివ్యాదయో లోకాస్తస్మిన్నేవ సర్వే బ్రహ్మణ్యాశ్రితాః- సర్వలోకకారణత్వాత్తస్య. (తదు నాత్యేతి కశ్చనేత్యాది) పూర్వవదేవ. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౮

రం.— ఏవం శిష్యం ప్రరోచనయాఽభిముఖీకృత్య ప్రకృతమనుసరతి- (య ఏష సుప్తేషు జాగర్తీతి) సర్వేషు సుప్తేషు జీవేషు కామం కామం- ఇమములన్తమిదం. సంకల్ప్యసంకల్ప్యేత్యర్థః. న తు *సర్వాన్ కామాంశ్ఛన్దతః ప్రార్థయస్వేతి ప్రకృతాః పుత్రాదయః కామశబ్దేన నిర్దిశ్యన్తే. అయం చార్థః సన్ధ్యధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టః. సంకల్ప్యసంకల్ప్య స్వచ్ఛన్దానురోధేన నిర్మిమాణః పురుషో యోఽస్తి - తదేవ శుక్రం- ప్రకాశకం. తదేవానన్యాధీనమమృతముచ్యత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. నిత్యముక్తానామమృతత్వసత్త్వేఽపి నిరుపాధికామృతత్వాభావాత్ తదేవామృతమి

అగ్నిర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ।
ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥ ౯
వాయుర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ।
ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥ ౧౦
సూర్యో యథా సర్వలోకస్య చక్షుర్న లిప్యతే చాక్షుషైర్బాహ్యదోషైః।
ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః॥ ౧౧

స్వభావతస్సన్నాపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఏతేనామృతాన్తరాత్మనో జీవాత్ పరమాత్మనో భేదః ప్రత్యాఖ్యాతః ప్రత్యుక్తా - అత్ర త్వామృతశబ్దస్య నిరుపాధికామృతవాచిత్వాత్. ౮

శం.— అనేకతార్కికబుద్ధిచాలితాన్తఃకరణానాం ప్రమాణోపపన్నమప్యాత్మైకత్వవిజ్ఞానమసకృదుచ్యమానమప్యనృజుబుద్ధీనాం బ్రాహ్మణానాం చేతసి నాధీయత ఇతి తత్ప్రతిపాదనే ఆదరవతీ శ్రుతిః పునః పునరాహ - అగ్నిర్యథైక ఏవ ప్రకాశాత్మా సన్ భువనం - భవన్త్యస్మిన్ భూతానీతి భువనం. అయం లోకః. తమిమం ప్రవిష్టః- అనుప్రవిష్టః. రూపం రూపం ప్రతి- దార్వాదిదాహ్యభేదం ప్రతీత్యర్థః. ప్రతిరూపః- తత్ర తత్ర ప్రతిరూపవాన్ దాహ్యభేదేన బహువిధో బభూవ. ఏక ఏవ తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం- సర్వేషాం భూతానామభ్యన్తర ఆత్మా అతిసూక్ష్మత్వాద్దార్వాదిష్వివ సర్వదేహం ప్రతి ప్రవిష్టత్వాత్ప్రతిరూపో బభూవ. బహిశ్చ స్వేనావికృతేన రూపేణాకాశవత్ ౯

ఆ.— జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ పురుషబహుత్వం సిద్ధం- త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చేతి నానాత్మానో వ్యవస్థాతః ఇత్యనేకతార్కికబుద్ధివిరోధాత్ సర్వపురవర్త్యేక ఏవాత్మేత్యత్ర న చిత్తస్థైర్యం సంభవతీత్యాశఙ్క్యౌపాధికభేదసాధనే సిద్ధసాధనం- స్వాభావికభేదసాధనే చానైకాన్తికత్వం దర్శయితుం ప్రక్రమత ఇత్యాహ (అనేకతార్కికేత్యాదినా) ప్రతిరూపం- ఉపాధిసాదృశ్యం. చతుష్కోణత్వాదిధర్మకేణ దారుణా తద్రూపో వహ్నిరపి లక్ష్యత ఇత్యర్థః. ౯-౧౦

ర.— ఏక ఏవాత్మా సర్వోపాదానమ్ ... ఇత్యర్థస్యాతిదుర్బోధత్వాత్ తత్స్ఫుటీకరణాయ పునరప్యుపదిశతి (అగ్నిర్యథైక ఇతి) యథా ఏక ఏవ తేజోధాతుః త్రివృత్కరణకృతవ్యాప్త్యా అణ్డాన్తర్వర్తిలోకే ప్రవిష్టస్సన్ రూపం రూపం- రూపే రూపే. భౌతికవ్యక్తిషు. వీప్సాయాం ద్విర్వచనం. ప్రతిరూపః- ప్రత్యుప్తం రూపం యస్య స తథోక్తః. సర్వాసు భౌతికవ్యక్తిషు తేజోధాతోస్స్థితత్వేన ప్రతిసంక్రాన్తరూపత్వాత్ప్రతిరూపత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. తథా ఏక ఏవ సర్వభూతాత్మా ప్రతివస్తు ప్రతిసంక్రాన్తస్సన్ వ్యాప్య స్థితః బహిశ్చ వ్యాప్నోతీత్యర్థః. ౯

శం.— తథాన్యో దృష్టాన్తః (వాయుర్యథైక ఇత్యాది) ప్రాణాత్మనా దేహేష్వనుప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవేతి సమానం. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౦

ర.— ఉదాహరణాన్తరమాహ (వాయుర్యథేతి) పూర్వవత్ ౧౦

శం.— ఏకస్య సర్వాత్మకత్వే సంసారదుఃఖిత్వం పరస్యైవ స్యాదితి ప్రాప్తం- అత ఇదముచ్యతే- సూర్యో యథా చక్షుష ఆలోకేనోపకారం కుర్వన్ మూత్రపురీషాద్యశుచిప్రకాశనేన, తద్దర్శినః సర్వలోకస్య చక్షురపి సన్, న లిప్యతే చాక్షుషైరశుచ్యాదిదర్శననిమిత్తైరాధ్యాత్మికైః పాపదోషైః, బాహ్యైశ్చాశుచ్యాదిసంసర్గదోషైః, ఏకో హ్యేవ తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన. లోకో హ్యవిద్యయా స్వాత్మన్యధ్యస్తయా కామకర్మోద్భవం దుఃఖమనుభవతి- న తు సా పరమార్థతః స్వాత్మని. యథా రజ్జుశుక్తికోషరగగనేషు సర్పరజతోదకమలాని న రజ్జ్వాదీనాం స్వతో రూపాణి- సంసర్గిణి విపరీతబుద్ధ్యాసననిమిత్తత్వాత్తద్దోషవద్విభావ్యన్తే. న తద్దోషైస్తేషాం లేపః- విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యా హి తే. తథా ఆత్మని సర్వో లోకః క్రియాకారకఫలాత్మకం విజ్ఞానం సర్పాదిస్థానీయం విపరీతమధ్యస్య తన్నిమిత్తం జన్మజరామరణాదిదుఃఖమనుభవతి- న త్వాత్మా. సర్వలోకాత్మాపి సన్విపరీతాధ్యారోపనిమిత్తైర్న లిప్యతే. లోకదుఃఖేన బాహ్యః- బహిష్కృతో బాహ్యః. రజ్జ్వాదివదేవ విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యో హి సః. ౧౧

ఆ.— పరమాత్మా దుఃఖీ స్యాత్ - దుఃఖ్యభిన్నత్వాత్ - లోకవదిత్యాహ (ఏకస్య సర్వాత్మకత్వ ఇతి) అవిద్యాయాః ప్రతిబిమ్బలక్ష్చిద్ధాతురజ్ఞో భ్రాన్తో భవతి. భ్రాన్తశ్చ కామాదిదోషప్రయుక్తః కర్మ కురుతే. తన్నిమిత్తం చ దుఃఖం స్వాత్మన్యధ్యస్యతి. పరమాత్మా తు నిరవద్యత్వాద్దుఃఖసాధనశూన్యత్వాన్న దుఃఖీ. తతో న ప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (లోకో హ్యవిద్యయేతి) స్వరూపేణ భ్రమవిషయత్వం విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యత్వం రజ్జ్వాదీనాం. తథా చైతన్యస్యోపాధిస్థరూపేణాధ్యాసాశ్రయత్వేపి నిరుపాధికబిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపేణాధ్యాసానాశ్రయత్వాన్న తద్దుఃఖిత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః. ౧౧

ర.— ఆత్మత్వావిశేషేపి జీవాత్మవత్ దోషాః పరమాత్మని న భవన్తీత్యేతత్సదృష్టాన్తమాహ (సూర్యో యథేతి) *రశ్మిభిరేషోస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః *ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుత్యనుసారేణ యథా సూర్యశ్చక్షురధిష్ఠాతృతయా తదన్తర్గతోపి బహిర్నిర్గతైశ్చక్షుర్మలాదిభిర్న

ఏకోవశీసర్వభూతాన్తరాత్మాఏకంబీజంబహుధాయఃకరోతి।
తమాత్మస్థంయేనుపశ్యన్తిధీరాస్తేషాంసుఖంశాశ్వతంనేతరేషామ్॥ ౧౨
నిత్యోనిత్యానాంచేతనశ్చేతనానామేకోబహూనాంయోవిదధాతికామాన్।
తమాత్మస్థంయేనుపశ్యన్తిధీరాస్తేషాంశాన్తిశ్శాశ్వతీనేతరేషామ్॥ ౧౩
తదేతదితిమన్యన్తేనిర్దేశ్యంపరమంసుఖం। కథన్నుతద్విజానీయాంకిముభాతివిభాతివా॥ ౧౪

స్పృశ్యతే- తథాపరమాత్మాసర్వభూతేష్వాత్మతయావర్తమానోఽపిదుఃఖైర్నస్పృశ్యతే- తస్యస్వాభావికాపహతపాప్మత్వాదిగుణయుక్తతయా స్వేతరసమస్తబాహ్యత్వాత్-విలక్షణత్వాదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— కించ- సహిపరమేశ్వరస్సర్వగతస్స్వతన్త్ర ఏకః- నతస్మాత్సమోఽభ్యధికోవాఽన్యోఽస్తి. వశీ- సర్వంహ్యస్యజగద్వశేవర్తతే. కుతః. సర్వభూతాన్తరాత్మా. యతఏకమేవసన్తైకరసమాత్మానంవిశుద్ధవిజ్ఞానరూపంనామరూపాద్యశుద్ధోపాధిభేదవశేనబహుధా- బహుప్రకారేణయఃకరోతిస్వాత్మసత్తామాత్రేణాచిన్త్యశక్తిత్వాత్. తమాత్మస్థం- స్వశరీరహృదయాకాశేబుద్ధౌచైతన్యాకారేణాభివ్యక్తమిత్యేతత్. నహిశరీరస్యాధారత్వమాత్మనః- ఆకాశవదమూర్తత్వాత్. ఆదర్శస్థంముఖమితియద్వత్. తమేతమీశ్వరమాత్మానంయే- నివృత్తబాహ్యవృత్తయోఽనుపశ్యన్తి- ఆచార్యాగమోపదేశమనుసాక్షాదనుభవన్తిధీరాః- వివేకినః. తేషాంపరమేశ్వరభూతానాంశాశ్వతం- నిత్యంసుఖమాత్మానన్దలక్షణంభవతి- నేతరేషాంబాహ్యాసక్తబుద్ధీనామవివేకినాంస్వాత్మభూతమపి- అవిద్యావ్యవధానాత్. ౧౨

ఆ.— పరోత్కర్షదర్శనంహారతన్త్ర్యంచస్వస్యహీనత్వదుఃఖకారణంప్రసిద్ధం. తదభావాన్నపరమాత్మాదుఃఖీ. తత్తత్ప్రాప్తిఃపరః పురుషార్థోభవిష్యతీత్యాహ (కించసహీత్యాదినా) ౧౨

రం.— (ఏకోవశీతి) ఏకః- సమాభ్యధికరహితః. వశః-ఇచ్ఛా. సోఽస్యాస్తీతివశీ. ※జగద్వశేవర్తతఇత్యుక్తరీత్యావశవర్తిప్రపఞ్చకఇతివార్థః. ※ఇమాన్స్మమునిశార్దూలకిఙ్కరాన్సముపస్థితౌ ఇత్యుక్తరీత్యాభక్తవశ్యఇతివార్థః. ఏకంబీజం- ※తమఃపరేదేవఏకీభవతీతిశ్రుత్యుక్తరీత్యా స్వేనఏకీభూతావిభాగావస్థంతమోలక్షణం బీజంమహదాదిబహువిధప్రపఞ్చరూపేణయఃకరోతి - తం ※యఆత్మనితిష్ఠన్నిత్యుక్తరీత్యాస్వాన్తర్యామిణంయేపశ్యన్తి- తేషామేవముక్తిరిత్యర్థః. ౧౨

శం.— కించ- నిత్యః- అవినాశీ. అనిత్యానాం- వినాశినాం. చేతనశ్చేతనానాం-చేతయితౄణాంబ్రహ్మాదీనాంప్రాణినాం. అగ్నినిమిత్తమివదాహకత్వమనగ్నీనాముదకాదీనామాత్మచైతన్యనిమిత్తమేవచేతయితృత్వమన్యేషాం. కించ - సనర్వేశ్వరఃసర్వజ్ఞఃకామినాంసంసారిణాంకర్మానురూపంకామాన్- కర్మఫలానిస్వానుగ్రహనిమిత్తాంశ్చకామాన్ యఏకోబహూనాం-అనేకేషామనాయాసేనవిదధాతి-దదాతి. ప్రయచ్ఛతీత్యేతత్. తమాత్మస్థంయేఽనుపశ్యన్తిధీరాః- తేషాంశాన్తిః- ఉపరతిఃశాశ్వతీ- నిత్యాస్వాత్మభూతైవస్యాత్- నేతరేషాం- అనేవంవిధానాం. ౧౩

ఆ. ఇదానీంపరమాత్మన్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థమాహ (కించనిత్యఇతి) ※సూర్యాచన్ద్రమసౌధాతాయథాపూర్వమకల్పయదిత్యాదిశ్రుతేరకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గపరిహారాచ్చకల్పాన్తరీయభావానాంప్రలీనానాంకల్పాన్తరేసజాతీయరూపేణోత్పాదఃప్రతీయతే. సతదాస్యాత్- యదివినాశినాంభావానాంశక్తిశేషోలయస్స్యాత్. ప్రళయేవినశ్యత్సర్వంయత్రశక్తిశేషంవిలీయతే సోఽభ్యుపగన్తవ్యఇత్యర్థః. బుద్ధిమతామపిబ్రహ్మాదీనాంపరమానన్దాభిముఖ్యంహిత్వాయాబహిర్ముఖాచేతనోపలభ్యతే- సాపినియన్తారంగమయతీత్యాహ (చేతనశ్చేతనానామితి) బ్రహ్మాదిశబ్దవాచ్యానాంస్రష్టౄణాంవాచేతయితృత్వంయచ్చైతన్యనిమిత్తం- సోఽస్తిపరఆత్మేత్యర్థః. విమతంకర్మఫలంతత్స్వరూపాద్యభిజ్ఞేనదీయమానం- వ్యవహితఫలత్వాత్- సేవాఫలవదిత్యాహ (కించసఇతి) ౧౩

రం.— (నిత్యోనిత్యానామితి) నిత్యశ్చేతనఏకఏవసన్ బహూనాంనిత్యానాం చేతనానామపేక్షితానర్థాన్ అనాయాసేనప్రయచ్ఛతి. శిష్టంస్పష్టం. ౧౩

శం.— యత్తదాత్మవిజ్ఞానంసుఖమనిర్దేశ్యం-నిర్దేష్టుమశక్యంపరమం-ప్రకృష్టంప్రాకృతపురుషవాఙ్మనసయోరగోచరమపిసన్నివృత్తైషణాయే బ్రాహ్మణాః- తేతదేతత్- ప్రత్యక్షమేవేతిమన్యన్తే. కథన్ను- కేనప్రకారేణతత్- సుఖమహంవిజానీయాం- ఇదమిత్యాత్మబుద్ధివిషయమాపాదయేయం- యథానివృత్తైషణాయతయః. కిముతద్భాతి- దీప్యతేప్రకాశాత్మకం - తద్యతోఽస్మద్బుద్ధిగోచరత్వేనవిభాతి- విస్పష్టందృశ్యతే- కింవానేతి. ౧౪.

ఆ.— విద్వదనుభవోఽపిపరమానన్దేప్రమాణమిత్యాహ (యత్తదాత్మవిజ్ఞానమితి) తస్మాదసమ్భావితతయానజిహాసితవ్యంపరమాత్మదర్శనం- కింతుశ్రద్ధాధీనతయావిచారయితవ్యమేవేత్యాహ (కథన్వితి) ౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాకఠవల్ల్యాంపఞ్చమవల్లీభాష్యటీకా.

నతత్రసూర్యోభాతినచన్ద్రతారకం నేమావిద్యుతోభాన్తికుతోఽయమగ్నిః।
తమేవభాన్తమనుభాతిసర్వంతస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతి॥ ౧౫

ఇతి పఞ్చమీ వల్లీ సమాప్తా.

రం.— ఏవముక్తశ్శిష్య ఆహ (తదేతదితి) తత్- అలౌకికంపరమాత్మానన్దరూపం బ్రహ్మైతదితి- కరతలామలకవత్ అపరోక్షంభవాదృశాఃనిష్పన్నయోగాఃపశ్యన్తి - భవాదృశాస్సాక్షాత్కర్తుంశక్నువన్తీత్యర్థః. *కథంరూపాదిహీనం బ్రహ్మ గ్రహణాసమర్థమానసోఽహంవిజానీయాం తత్ కిందీప్తిమత్తయాభాసతే. తత్రాపివిస్పష్టంప్రకాశతే- ఉతతేజోన్తరసంవలనాన్నవిస్పష్టంప్రకాశతఇతిప్రశ్నః. ౧౫

శం.— తత్రోత్తరమిదంభాతిచవిభాతిచేతి. కథం. నతత్ర - తస్మిన్ స్వాత్మభూతే బ్రహ్మణిసర్వావభాసకోఽపిసూర్యోభాతి- తద్బ్రహ్మనప్రకాశయతీత్యర్థః. తథానచన్ద్రతారకం నేమావిద్యుతోభాన్తి. కుతోఽయం- అస్మద్దృష్టిగోచరోఽగ్నిః. కింబహునా- యదిదమాదిత్యాదికంసర్వంభాతి- తత్తమేవ- పరమేశ్వరంభాన్తం- దీప్యమానమనుభాతి- అనుదీప్యతే. యథా జ్వాలోల్ముకాద్యగ్నిసంయోగాదగ్నిందహన్తమనుదహతి- నస్వతః- తద్వత్. తస్యైవభాసా- దీప్త్యాసర్వమిదం- సూర్యాదివిభాతి. యతఏవంతదేవ బ్రహ్మభాతిచవిభాతిచ కార్యగతేనవివిధేనభాసా- అతస్తస్యబ్రహ్మణోభారూపత్వంస్వతోఽవగమ్యతే. నహిస్వతోఽవిద్యమానంభాసనమన్యస్యకర్తుంశక్యం - ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనా, ద్భారూపాణామాదిత్యాదీనాంతద్దర్శనాత్.. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి... ౧౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌకఠవల్ల్యాంపఞ్చమవల్లీభాష్యమ్.

రం.— పరమాత్మనోయోగయుగాలమ్బనాయ *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాత్* సనైకరూపరూపాయేతిప్రమాణప్రతిపన్నశుభాశ్రయదివ్యమఙ్గళవిగ్రహోఽస్తి- తద్విశిష్టఃపరమాత్మావిభాతిసర్వాతిశాయిదీప్తిమానిత్యాహ (నతత్రసూర్యోభాతీతి) అయంచమన్త్రః *జ్యోతిర్దర్శనాదితిసూత్రే *సర్వతేజసాంఛాదకంసర్వతేజసాంకారణభూతమనుగ్రాహకంచఅఙ్గుష్ఠప్రమితస్యజ్యోతిర్దృశ్యతఇతిభాష్యేణవివృతః. ఇదంచభాష్యం *నతత్రసూర్యఇత్యాదిమన్త్రపూర్వార్ధస్యార్థమాహసర్వతేజసాంఛాదకమితి. ఉత్తరార్ధస్యపూర్వపాదార్థమాహసర్వతేజసాంకారణభూతమితి. అనుభానం- పశ్చాద్భానం. తేనకార్యకారణభావస్సిద్ధః పౌర్వాపర్యనియమోహికార్యకారణభావఇతిభావః. చతుర్థపాదార్థమాహఅనుగ్రాహకమితి. *యస్యాదిత్యోభాముపయుజ్యభాతీత్యాదిశ్రుతిభ్యానుగ్రాహకత్వేప్రమాణమితివ్యాసార్యైర్వివృతం. *తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవేతేజోన్తరాణామభిభూతత్వంప్రథమార్ధార్థః. తేజోన్తరోత్పత్తౌతదుపాదానత్వస్యానుగ్రాహకత్వరూపంనిమిత్తత్వంతృతీయపాదార్థః. చాక్షుషరశ్మ్యనుగ్రాహకచన్ద్రాలోకాదేరివఉత్పన్నస్యాపితేజసఃస్వసంబన్ధేనస్వకార్యకరణసామర్థ్యాధాయకత్వలక్షణానుగ్రాహకత్వంచతుర్థపాదార్థఇత్యప్యర్థస్తత్రైవద్రష్టవ్యః. అధిష్ఠానబ్రహ్మరూపభానవ్యతిరిక్తభానశూన్యత్వముభ్యస్తప్రపఞ్చస్యతృతీయపాదార్థఇతియత్పరైరుచ్యతే- తదయుక్తం - తథాహిసతిభాస్తమితికర్తృకర్మశతృప్రత్యయస్య *శిష్యజ్ఞానంప్రకాశతఇ[illegible]నేపికథంచిత్సంభవేపిఅనుభాతీత్యస్యస్వరసస్యాయోగాత్. ననుదేవదత్తేగచ్ఛన్తిక్రియాశూన్యేతిష్ఠతి, యజ్ఞదత్తేగచ్ఛతి, దేవదత్తంయజ్ఞదత్తోఽనుగచ్ఛతీతిప్రయోగోదృష్టచరః. ననువహ్నిమేవదహన్తమయోఽనుదహతీతిప్రయోగోదృష్టచరఇతిచేత్. న- అయసఃపృథగ్దగ్ధృత్వాభావంనిశ్చితవతస్తత్రతిపాదయిషయాతాదృశప్రయోగస్యసంప్రతిపన్నత్వాభావాత్. ననుతదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవేతేజోన్తరాణామభిభూతత్వమితిభవదభిమతార్థోపినయుజ్యతే-తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారవతాముపిముక్తానాంతేజోన్తరసాక్షాత్కారదర్శనేనసజాతీయసంవలనాధీనాగ్రహణలక్షణాభిభవస్యాభావాదితిచేత్. ఉచ్యతే- బద్ధవిషయమేవైతత్. బద్ధానాంతత్సాక్షాత్కారాప్రసక్తేరిదంకథమితిచేన్న- బద్ధానామేవార్జునాదీనాంతత్సాక్షాత్కారదర్శనాత్. యద్వా - కాళిదాసకవౌపరిగణ్యమానేఇతరఃకుకవిరకవిరివబ్రహ్మణిపరిగణ్యమానేసూర్యాదితేజోన్తరంనభాతి- అతస్తదేవబ్రహ్మఅతిభాస్వరరూపశాలీతిపూర్వార్ధార్థః. *తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవేతేజోన్తరాణామభిభూతత్వమితివ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. ఇమమేవార్థమితరతేజసాంస్వరూపోత్పత్తౌఫలజననేచపరమాత్మసగ్రహసాపేక్షత్వప్రదర్శకేనతమేవభాన్తమిత్యుత్తరార్ధేన దృఢయతీతినదోషఇత్యవగన్తవ్యం. పూర్వార్ధస్యయథాశ్రుతఏవార్థః. నస్వతిభాస్వరరూపవతిసూర్యాదౌప్రత్యక్షేణానుభూయమానే-నభాతీతిప్రత్యక్షవిరుద్ధంకథమభిధీయతఇత్యత్రాహ (తమేవభాన్తమనుభాతీతి) ఇదంచపరిదృశ్యమానం భాస్వరరూపంనస్వాభావికం- అపితుపరమాత్మదత్తంతదీయమేవతేజః. గీతంచభగవతా *యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసియచ్చాగ్నౌతత్తేజోవిద్ధిమామకమితి. వివృతంచైతద్భగవతాభాష్యకృతా *అఖిలస్యజగతోభాసకమేతేషామాదిత్యాదీనాంయత్తేజః - తన్మదీయంతేజః.తైస్తైరారాధితేనమయాతేభ్యోదత్తమితివిద్ధీతి. అతోఽన్ధకారేఖద్యోతతుల్యానామేతేషాంభాస్వరరూపశాలినాంసభాతీతివ్యపదేశోయుజ్యతఇతిభావః.........౧౫

ఇతిపఞ్చమవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్.

ద్వితీయాధ్యాయే — షష్ఠీ వల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః। తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ
తదేవామృతముచ్యతే। తస్మిఁల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చన॥ ఏతద్వై తత్॥ ౧
యదిదం కిఞ్చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమ్। మహద్భయం వజ్రముద్యతం య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి॥ ౨

శం.— తూలావధారణేనైవ మూలావధారణం వృక్షస్య క్రియతే లోకే యథా - ఏవం సంసారకార్యవృక్షావధారణేన తన్మూలస్య బ్రహ్మణః స్వరూపావధారయిషయేయం షష్ఠీ వల్ల్యారభ్యతే. ఊర్ధ్వమూలః - ఊర్ధ్వం మూలం - యత్తద్విష్ణోః పరమం పదమస్యేతి సోఽయమవ్యక్తాదిస్థావరాన్తః సంసారవృక్ష ఊర్ధ్వమూలః - వృక్షశ్చ వ్రశ్చనాత్. జన్మజరామరణశోకాద్యనేకానర్థాత్మకః ప్రతిక్షణమన్యథాస్వభావః - మాయా - మరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదివద్దృష్టనష్టస్వరూపత్వాత్. అవసానే చ వృక్షవదభావాత్మకః కదలీస్తమ్భవన్నిస్సారోఽనేకశతపాషణ్డబుద్ధివికల్పాస్పదః తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరనిర్ధారితేదన్తత్త్వో వేదాన్తనిర్ధారితపరబ్రహ్మమూలసారోఽవిద్యాకామకర్మావ్యక్తబీజప్రభవః అపరబ్రహ్మవిజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకహిరణ్యగర్భాఙ్కురః సర్వప్రాణిలిఙ్గభేదస్కన్ధః తత్తత్తృష్ణాజలాశయసేకోద్భూతదర్పో బుద్ధీన్ద్రియవిషయప్రవాలాఙ్కురః శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిద్యోపదేశపలాశః యజ్ఞదానతప ఆద్యనేకక్రియాసుపుష్పః సుఖదుఃఖవేదనానేకరసః ప్రాణ్యుపజీవ్యానన్తఫలః తత్తృష్ణాసలిలావసేకప్రరూఢజటిలీకృతదృఢబద్ధమూలః సత్యనామాదిసప్తలోకబ్రహ్మాదిభూతపక్షికృతనీడః ప్రాణిసుఖదుఃఖోద్భూతహర్షశోకజాతనృత్యగీతవాదిత్రక్ష్వేలితాస్ఫోటితహసితాకృష్టరుదితహాహాముఞ్చముఞ్చేత్యాద్యనేకశబ్దకృతతుములీభూతమహారవో వేదాన్తవిహితబ్రహ్మాత్మదర్శనాఽసఙ్గశస్త్రకృతోచ్ఛేద ఏష సంసారవృక్షోఽశ్వత్థః - అశ్వత్థవత్కామకర్మవాతేరితనిత్యప్రచలితస్వభావః స్వర్గనరకతిర్యక్ప్రేతాదిభిశ్శాఖాభిరవాక్శాఖః - అవాఞ్చశ్శాఖా యస్య సః. సనాతనః - అనాదిత్వాచ్చిరప్రవృత్తః. యదస్య సంసారవృక్షస్య మూలం - తదేవ శుక్రం - శుభ్రం. శుద్ధం. జ్యోతిష్మత్. చైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వభావం. తదేవ బ్రహ్మ - సర్వమహత్త్వాత్. తదేవామృతం - అవినాశిస్వభావముచ్యతే - కథ్యతే. సత్యత్వాత్. వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతమన్యత్ - అతో మర్త్యం. తస్మిన్ పరమార్థసత్యే బ్రహ్మణి లోకా గన్ధర్వనగరమరీచ్యుదకమాయాసమాః పరమార్థదర్శనాభావాఽవగమ్యమానాః శ్రితాః - ఆశ్రితాస్సర్వే - సమస్తాః. ఉత్పత్తిస్థితిలయేషు తదు - తద్బ్రహ్మ నాత్యేతి - నాతివర్తతే మృదాదికమివ ఘటాదికార్యం కశ్చన - కశ్చిదపి వికారః. ఏతద్వై తత్ - యద్విజ్ఞానాదమృతా భవన్తీత్యుచ్యతే. జగతో మూలం తదేవ నాస్తి బ్రహ్మ - అసదేవేదం నిస్సృతమితి. ౧

ఆ — శాల్మల్యాదిరూపదర్శనేనాదృష్టమపి వృక్షమూలం యథా క్షిత్యవధార్యతే - తద్వదదృష్టస్యాపి బ్రహ్మణోఽవధారణాయ ప్రవృత్తేయమిత్యాహ (మూలావధారణేనేతి) వృక్షశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమాహ (వ్రశ్చనాదితి) ఓవ్రశ్చూ ఛేదనే. అస్య ధాతోః స ప్రత్యయాన్తస్య రూపం వృక్ష ఇతి. ఛేద్యత్వే యుక్తిమాహ (జన్మజరేత్యాదినా) ప్రసిద్ధవృక్షసామ్యాద్వా వృక్షశబ్దప్రయోగ ఇత్యభిప్రేత్యాహ (అవసానే చేత్యాదినా) ప్రసిద్ధో వృక్షస్స్థాణుర్వా పురుషో వేతి వికల్పాస్పదో దృష్టః - తథాయమపి సజ్జాతో వా పరిణామో వాఽఽరబ్ధో వా సద్వాఽసద్వేత్యాదీనామనేకేషాం శతసఙ్ఖ్యాకపాషణ్డబుద్ధివికల్పానాం విషయ ఇత్యర్థః. కింసంజ్ఞికోఽయం వృక్ష ఇత్యనధ్యవసాయగోచరః కశ్చిద్వృక్షో దృష్టః - తథాయమపీతి సామ్యాన్తరమాహ (తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరితి) పరస్య బ్రహ్మణో విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకో హిరణ్యగర్భః ప్రథమోఽవస్థాభేదోఽఙ్కురోఽస్యేతి తథోక్తః. బుద్ధీన్ద్రియాణాం విషయాః - శబ్దాదయః ప్రవాలాఙ్కురాః - కిసలయాన్యస్యేతి తథోక్తః. శ్రుత్యాదీని పలాశాని - పత్రాణ్యస్యేతి. సుఖదుఃఖప్రాణివేదనా ఏవానేకో రసోఽస్యేతి. ఫలతృష్ణైవ సలిలావసేకః - తేన ప్రరూఢాః కర్మవాసనాదీని సాత్త్వికాదిభావేన మిశ్రీకృతాని దృఢబద్ధాని అవాన్తరమూలాన్యస్య వటవృక్షస్యేవ - తథోక్తః. సత్యనామాదిషు సప్తలోకేషు బ్రహ్మాదిభూతాన్యేవ పక్షిణః - తైః కృతం నీడం యస్మిన్. ప్రాణినాం సుఖదుఃఖాభ్యాముద్భూతౌ హర్షశోకౌ - తాభ్యాం జాతాని నృత్యాదీని రుదితాదిశబ్దాశ్చ - తైః కృతస్తుములీభూతో మహారవో యస్మిన్నితి విగ్రహః. కార్యస్య శూన్యతాపర్యవసానం నష్టస్యాఽసత్త్వపూర్వకోపజన్మ - తతో నాస్తి మూలమితి శఙ్క్యతే (యద్విజ్ఞానాదితి) తత్ర శశవిషాణాదేరసతః సముత్పత్త్యదర్శనాత్ప్రత్యుత్పత్తికస్య ప్రసిద్ధేశ్చాస్తి సద్రూపం వస్తు జగతో మూలం. తచ్చ ప్రాణపదలక్ష్యం - ప్రాణప్రవృత్తేరపి హేతుత్వాదిత్యర్థః. ౧-౨-౩

రం.— (ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః) అయం చ మన్త్రః ఖణ్డశః "ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమ్" ఇతి గీతావ్యాఖ్యానావసరే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః. ఇత్థం హి తత్ర భాష్యం "అయం సంసారాఖ్యమశ్వత్థమూర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమవ్యయమశ్వత్థం ప్రాహుః శ్రుతయః "ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః" "ఊర్ధ్వమూలమవాక్శాఖం వృక్షం యో వేద సమ్ప్రతి" ఇత్యాద్యాః. సప్తలోకోపరినివిష్టచతుర్ముఖస్యాదిత్వేన తస్యోర్ధ్వమూలత్వం. పృథివీనివాసిసకలనరపశుమృగకృమికీటపతఙ్గస్థావరాన్తతయాఽధశ్శాఖత్వమితి. తద్విలక్షణమేవ బ్రహ్మేతి దర్శయతి (తదేవ శుక్రమితి) పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతోఽయం మన్త్రః. ౧

శం.— తత్ర యదిదం కిఞ్చ - యత్కిఞ్చేదం జగత్సర్వం ప్రాణే - పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సత్యేజతి - కమ్పతే. తత ఏవ నిస్సృతం - నిర్గతం సత్ప్రచలతి - నియమేన చేష్టతే. యదేవం జగదుత్పత్త్యాదికారణం బ్రహ్మ - తన్మహద్భయం. మహచ్చ తద్భయం చ. బిభేత్యస్మాదితి మహద్భయం. వజ్రముద్యత

భయాదస్యాగ్నిస్తపతి భయాత్తపతి సూర్యః। భయాదిన్ద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః॥ ౩
ఇహ చేదశకద్బోద్ధుం ప్రాక్ఛరీరస్య విస్రసః। తతస్సర్గేషు లోకేషు శరీరత్వాయ కల్పతే॥ ౪
యథాదర్శే తథాత్మని యథా స్వప్నే తథా పితృలోకే।
యథాప్సు పరీవ దదృశే తథా గన్ధర్వలోకే ఛాయాతపయోరివ బ్రహ్మలోకే॥ ౫

ఆ.- ఉద్యతమివ వజ్రం. యథా వజ్రోద్యతకరం స్వామినమభిముఖీభూతం దృష్ట్వా భృత్యా నియమేన తచ్ఛాసనే ప్రవర్తన్తే- తథేదం చన్ద్రాదిత్యగ్రహనక్షత్రతారకాదిలక్షణం జగత్ సేశ్వరం నియమేన క్షణమప్యవిశ్రాన్తం వర్తత ఇత్యుక్తం భవతి. య ఏతద్విదుః - స్వాత్మప్రవృత్తిసాక్షిభూతమేకం బ్రహ్మ- అమృతాః- అమరణధర్మాణస్తే భవన్తి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం.— (యదిదం కిఞ్చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతం । మహద్భయం వజ్రముద్యతం) ఆయం చ పద్యత్రిఖణ్డః కమ్పనాదితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః. తత్రాయమంశస్త్రప్రస్తుతస్య కృత్స్నస్య జగతః అస్మిన్నఙ్గుష్ఠమాత్రే పురుషే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టే స్థితానాం సత్వేషాం తతో నిస్సృతానాం తస్మాత్సంజాతమహాభయనిమిత్తమేజనం - కమ్పనం శ్రూయతే. తచ్ఛాసనాతివృత్తౌ కిం భవిష్యతీతి మహతో భయాదుద్యతవజ్రాదివోద్యతాత్ కృత్స్నం జగత్కమ్పత ఇత్యర్థః. భయాదస్యాగ్నిస్తపతీత్యనేనైకార్థ్యాత్. మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి పఞ్చమ్యర్థే ప్రథమైతి భాషితం. వివృతం చైతత్ శ్రుతప్రకాశికాయాం ప్రాణ ఇతి నపుంసకపదసామర్థ్యాద్భీతానామిత్యధ్యాహారః. కుతో నిస్సృతానామిత్యపేక్షాయాం ప్రకృతత్వాదపాదానత్వమాహ తత ఇతి. ఏజనం కమ్పనమితి ఏజృ కమ్పన ఇతి హి ధాతుః. ప్రత్యవాయభయాత్ స్వస్వకార్యప్రవృత్తిః కమ్పనం. ఉద్యతవజ్రాదివ పరమపురుషాత్సంజాతేన భయేన కృత్స్నం జగత్కమ్పత ఇత్యర్థ ఇతి. అత్ర మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి చత్వారి పదాని పఞ్చమ్యర్థే ప్రథమాన్తాని. అన్త్యం పఞ్చమ్యర్థే ప్రథమాన్తపదద్వయం భయవాచి. ఉత్తరం తు పదద్వయం తద్ధేతుభూత ప్రాణశబ్దితపరబ్రహ్మపరమితి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు- బిభేత్యస్మాదితి భయం. భయానకమిత్యర్థః. మహాభయానకోద్యతవజ్రవత్ స్వస్మాన్నిస్సృతం ప్రాణశబ్దిత పరమాత్మా కమ్పయతి- ఏజతీత్యస్యాన్తర్భావితణ్యర్థత్వమిత్యపి ముమర్థం వర్ణయన్తి. (య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి) స్పష్టార్థః. అత ఏవ ప్రాణ ఇత్యధికరణన్యాయాత్ ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వేన వివాద ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— కథం తద్భయాజ్జగద్వర్తత ఇత్యాహ- భయాత్ - భీత్యా పరమేశ్వరస్యాగ్నిస్తపతి. భయాత్తపతి సూర్యః. భయాదిన్ద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః. న హీశ్వరాణాం లోకపాలానాం సమర్థానాం సతాం నియన్తా చేద్వజ్రోద్యతకరవన్న స్యాత్ - స్వామిభయభీతానామివ భృత్యానాం నియతా ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౩

రం.— (భయాదస్యాగ్నిరితి) ధావతి శబ్ద ఇన్ద్రాదీనాం స్వస్వవ్యాపారప్రవృత్తిపరః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— తచ్చేహ జీవన్నేవ చేత్ - యద్యశకత్ - శక్నోతి. శక్తస్సన్ జానాతి ఏతద్భయకారణం బ్రహ్మ బోద్ధుం- అవగన్తుం. ప్రాక్- పూర్వం. శరీరస్య విస్రసః- అవస్రంసనాత్. పతనాత్. సంసారబన్ధనాద్విముచ్యతే. న చేదశకద్బోద్ధుం- తతోఽనవబోధాత్సర్గేషు- సృజ్యన్తే యేషు స్రష్టవ్యాః ప్రాణిన ఇతి సర్గాః- పృథివ్యాదయో లోకాః- తేషు సర్గేషు- లోకేషు. శరీరత్వాయ- శరీరభావాయ కల్పతే- సమర్థో భవతి. శరీరం గృహ్ణాతీత్యర్థః. ౪

ఆ.— సూర్యాదీనాం నియతప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా నియామకత్వేన సంభావితం యత్పారమేశ్వరం రూపం- తదపి గమ్యమానం యేన యత్నేన కర్తవ్య ఇత్యాహ (తచ్చేతి) ఇహైవ చేద్బోద్ధుం శక్తస్సన్నిహైవ చేజ్జానాతి తదా ముచ్యత ఇతి సంబన్ధః. ౪-౫-౬

రం.— (ఇహ చేదితి) శరీరస్య విస్రసః- విస్రంసనాత్. పతనాత్ప్రాగిహ- లోకే బ్రహ్మ బోద్ధుమశకచ్చేత్ - అశక్నువాంశ్చేత్. వికరణవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తతః - తస్మాత్ జ్ఞానాభావాద్ధేతోః సృజ్యమానసర్వలోకేషు జన్మజరామరణాదిమత్త్వలక్షణశరీరమాణత్వాయ భవతీత్యర్థః. తస్మాత్ శరీరపాతాత్ప్రాగేవ ఆత్మజ్ఞానాయ యతేతేతి భావః. ౪

శం.— తస్మాచ్ఛరీరవిస్రంసనాత్ప్రాగాత్మబోధాయ యత్న ఆస్థేయః - యస్మాదిహైవాత్మనో దర్శనమాదర్శస్థస్యేవ ముఖస్య స్పష్టముపపద్యతే- న లోకాన్తరేషు బ్రహ్మలోకాదన్యత్ర. న చ దుష్ప్రాప్యః. కథమితి. ఉచ్యతే - యథా ఆదర్శే ప్రతిబిమ్బభూతమాత్మానం పశ్యతి లోకోఽత్యన్తవివిక్తం- తథేహాత్మని - స్వబుద్ధావాదర్శవన్నిర్మలీభూతాయాం వివిక్తమాత్మనో దర్శనం భవతీత్యర్థః. యథా స్వప్నేఽవివిక్తం జాగ్రద్వాసనోద్భూతం- తథా పితృలోకేఽవివిక్తమేవాత్మనో దర్శనం- కర్మఫలోపభోగాసక్తత్వాత్. యథా చాప్స్వవివిక్తావయవమాత్మరూపం పరీవ దదృశే- పరిదృశ్యత ఇవ - తథా గన్ధర్వలోకేఽవివిక్తమేవ దర్శనమాత్మనః. ఏవం చ లోకాన్తరేష్వితి శాస్త్రప్రామాణ్యాదవగమ్యతే. ఛాయాతపయోరివాత్యన్తవివిక్తం బ్రహ్మలోక ఏవైకస్మిన్. స చ దుష్ప్రాపః- అత్యన్తవిశిష్టకర్మజ్ఞానసాధ్యత్వాత్. తస్మాదాత్మదర్శనాయేహైవ యత్నః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౫

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

ఇన్ద్రియాణాంపృథగ్భావముదయాస్తమయౌచయత్ । పృథగుత్పద్యమానానాంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౬
ఇన్ద్రియేభ్యఃపరంమనోమనసస్సత్త్వముత్తమం। సత్త్వాదధిమహానాత్మామహతోఽవ్యక్తముత్తమమ్॥ ౭
అవ్యక్తాత్తుపరఃపురుషోవ్యాపకోఽలిఙ్గఏవచ।యజ్జ్ఞాత్వాముచ్యతేజన్తురమృతత్వంచగచ్ఛతి॥ ౮

రం.— ఆత్మనోదుర్బోధత్వమేవాహ (యథేతి) యథాదర్శేచన్ద్రికాయాఅభావాత్ నస్పష్టఃప్రతిభాసః - తథాఇహలోకే - ఆత్మనీత్యర్థః. యద్వా- యథాఆదర్శే- దర్పణే ప్రతీయమానంవస్తు - సాక్షాద్దృష్టవస్తువత్ ప్రత్యఙ్ముఖత్వాదికల్పితాకారానవరుద్ధతయానోపలభ్యతే- తథేహాత్మవిషయిణీ ప్రతీతిరిత్యర్థః. లోకాన్తరేపితథేత్యాహ (యథాస్వప్నేతథాపితృలోకే) యథాస్వప్నదర్శనస్యజాగ్రద్దర్శనవత్ సమ్యక్త్వాయాసంశయాదివిరోధితయాపునరనుసంధానయోగ్యత్వాభావః - తథాపితృలోకఇత్యర్థః. (యథాప్సుపరీవదదృశేతథాగన్ధర్వలోకే) యథాజలాన్తరస్థవస్తునోనేతరవత్ స్పష్టప్రకాశః - తద్వత్ పరిదదృశఇవ - నవస్తుతఃపరితోదృశ్యతఇత్యర్థః. గన్ధర్వలోకేప్యాపాతతఃప్రతీతిమాత్రమిత్యర్థః. (ఛాయాతపయోరివబ్రహ్మలోకే) యథాఛాయాతపయోర్మిశ్రణేశుద్ధాతపవత్తపదార్థవన్నోపలబ్ధిః - ఏవంబ్రహ్మలోకేపిసమ్యగుపలబ్ధిః. అతోదురధిగమమాత్మతత్త్వమితిభావః. యద్వా- బ్రహ్మలోకేయద్యపిఛాయాతపయోర్వివిచ్యోపలబ్ధివదాత్మానాత్మస్వరూపయోర్వివిచ్యోపలబ్ధిస్సంభవతి- తథాపినాత్రత్యానామాత్మతత్త్వంసులభమితిభావః. ౫

శం.— కథమసౌబోద్ధవ్యః- కింవాతదవబోధేప్రయోజనమితి. ఉచ్యతే- ఇన్ద్రియాణాం- శ్రోత్రాదీనాంస్వస్వవిషయగ్రహణప్రయోజనేనస్వకారణేభ్యఃఆకాశాదిభ్యఃపృథగుత్పద్యమానానామత్యన్తవిశుద్ధాత్ కేవలాచ్చిన్మాత్రాత్మస్వరూపాత్ పృథగ్భావం- స్వభావవిలక్షణాత్మకతాం, తథాతేషామేవేన్ద్రియాణాముదయాస్తమయౌచయత్- పృథగుత్పద్యమానానాముత్పత్తిప్రలయౌ, జాగ్రత్స్వప్నావస్థాపేక్షయా - నాత్మనఇతిమత్వా - జ్ఞాత్వావివేకతోధీరః - ధీమాన్నశోచతి. ఆత్మనోనిత్యైకత్వస్వభావత్వాదవ్యభిచారాచ్ఛోకాదికారణత్వానుపపత్తేః. తథాచశ్రుత్యన్తరం తరతిశోకమాత్మవిదితి. ౬

అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (ఇన్ద్రియాణామితి) పృథగ్భూతానాముత్పద్యమానానామిన్ద్రియాణాం. ఇన్ద్రియాణామిత్యేతద్దేహాదీనామప్యుపలక్షణం. (ఉదయాస్తమయౌచయత్) యదిత్యవ్యయం. యావిత్యర్థః. యౌఉత్పాదవినాశౌ, యశ్చపరస్పరవైలక్షణ్యలక్షణపృథగ్భావ, శ్చ- తాన్సర్వాన్నిన్ద్రియాదిగతాన్మత్వాధీరోనశోచతీత్యర్థః. పరస్పరవైలక్షణ్యోత్పాదవినాశాఃజ్ఞానైకాకారేఆత్మనినసన్తీతిజ్ఞాత్వానశోచతీత్యర్థః. ౬

శం.— యస్మాదాత్మనఇన్ద్రియాణాంపృథగ్భావఉక్తః-నాసౌబహిరధిగన్తవ్యః- యస్మాత్ప్రత్యగాత్మాసర్వస్య. తత్కథమితి. ఉచ్యతే (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరంమనఇత్యాది) అర్థానామిహేన్ద్రియసమానజాతీయత్వాదిన్ద్రియగ్రహణేనైవగ్రహణం. పూర్వవదన్యత్ సత్త్వశబ్దాద్బుద్ధిరిహోచ్యతే. ౭

ఆ.— *ఇన్ద్రియేభ్యః పరాహ్యర్థా ఇతిపూర్వముక్తం - ఇహత్వర్థానామగ్రహణాత్సర్వప్రత్యగాత్మత్వంనసంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థానామిహేతి) ౭

రం.— దేహావివిక్తప్రత్యగాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేపిభగవచ్ఛరణాగతిరేవోపాయఇతిపూర్వోక్తంశరణవరణమేవప్రతిపాదయతి (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరమిత్యాదినామన్త్రద్వయేన) ఇన్ద్రియేభ్యఇత్యేతదర్థానామప్యుపలక్షణం. *ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఅర్థేభ్యశ్చపరంమన ఇత్యనేనసాకాఙ్క్షత్వాత్. సత్త్వశబ్దోబుద్ధిపరః. *మనసస్తుపరాబుద్ధిరితిపూర్వోక్తేః. అలిఙ్గః-లిఙ్గాగమ్యః. పరత్వంచవశీకార్యతాయాంవివక్షితం. పరస్యచవశీకరణంశరణాగతిరేవ. శిష్టంస్పష్టం. ౭-౮

శం.— అవ్యక్తాత్తుపరఃపురుషోవ్యాపకః- వ్యాపకస్యాప్యాకాశాదేఃసర్వస్యకారణత్వాత్. అలిఙ్గః- లిఙ్గ్యతే- గమ్యతేయేన- తల్లిఙ్గం- బుద్ధ్యాది. తదవిద్యమానమస్యేతిసోయమలిఙ్గఏవచ. సర్వసంసారధర్మవర్జితఇతి. ఏతద్యంజ్ఞాత్వాచార్యతశ్శాస్త్రతశ్చ - ముచ్యతేజన్తురవిద్యాదిహృదయగ్రన్థిభిర్జీవన్నేవ. పతితేపిశరీరేఽమృతత్వంచగచ్ఛతి. సోఽలిఙ్గఃపరోఽవ్యక్తాత్పురుషఇతిపూర్వేణసంబన్ధః. ౮

ఆ.— బుద్ధిసుఖదుఃఖాదిస్సాశ్రయః- గుణత్వాత్-రూపవదితివైశేషికైరనుమీయతే. తదసత్- సాశ్రయత్వమాత్రసాధనేసిద్ధసాధనత్వా, న్మనసఏవకామాదిగుణవత్త్వశ్రవణా, దాత్మాశ్రయత్వకల్పనేచనిర్గుణత్వశాస్త్రవిరుద్ధత్వా, దాత్మనాసహబుద్ధ్యాదేరవినాభావాగ్రహణా, చ్చబుద్ధ్యాదినాత్మలిఙ్గమిత్యాహ (లిఙ్గ్యతేగమ్యతేయేనేతి) ౮

అత్ర రఙ్గరామానుజీయంనాస్తి.

న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమ్।
హృదా మనీషా మనసాభిక్లృప్తో య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి॥ ౯
యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ। బుద్ధిశ్చ న విచేష్టతే తామాహుః పరమాం గతిమ్॥ ౧౦
తాం యోగమితి మన్యన్తే స్థిరామిన్ద్రియధారణామ్। అప్రమత్తస్తదా భవతి యోగో హి ప్రభవాప్యయౌ॥ ౧౧

శం.— కథం తర్హి తస్య లిఙ్గస్య దర్శనముపపద్యత ఇతి. ఉచ్యతే- న సందృశే - దర్శనవిషయే న తిష్ఠతి ప్రత్యగాత్మనోఽస్య రూపం. అతో న చక్షుషా- సర్వేన్ద్రియేణ. చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్. పశ్యతి- నోపలభతే కశ్చన - కశ్చిదప్యేనం- ప్రకృతమాత్మానం. కథం తర్హి తం పశ్యేదితి. ఉచ్యతే- హృదా- హృత్స్థయా బుద్ధ్యా. మనీషా- మనసః సఙ్కల్పాదిరూపస్యేష్టే నియన్తృత్వేనేతి మనీట్. తయా మనీషా- అవికల్పయిత్ర్యా. మనసా - మననరూపేణ సమ్యగ్దర్శనేన. అభిక్లృప్తః - అభిసమర్థితః. అభిప్రకాశిత ఇత్యేతత్. ఆత్మా జ్ఞాతుం శక్య ఇతి వాక్యశేషః. తమాత్మానం బ్రహ్మ య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి. ౯

ఆ.— కిం దర్శనముపపన్నమితి ప్రశ్నపూర్వకం శ్రుతిర్యోజ్యా కిం విషయత్వేనాస్య దర్శనం వక్తవ్యం - ఉతావిషయత్వేనైవ దర్శనోపాయోఽస్య. ప్రథమం ప్రత్యాహ (న సందృశ ఇతి) రూపాదిమత్త్వవిశేషణం దర్శనవిషయయోగ్యం భవతి- తదభావాదిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కథం తర్హీతి) బాహ్యకరణగ్రామోపరమే హి యదా మనో విషయాన్ సఙ్కల్పతే- తదా మనుమూర్ధ్ని వృత్తిస్థస్య నియన్తృత్వే భవతి- హేతుత్వేనైవ సద్వస్తుత్వం ప్రతిభాతి. నతావన్నవప్రయోజనార్థం- తస్య జడత్వాత్ప్రయోజనసత్త్వస్థానుపపత్తేః, స్వవిషయాణాం చ ప్రయోజనత్వాదిపురుషార్థానాం సంబన్ధేన ప్రయోజనానుపపత్తేః, నాపి చేతనార్థం- తస్యాసఙ్గత్వాత్పరమానన్దస్వభావత్వాచ్చేతి నియన్తృత్వేన బుద్ధిర్మనీడుచ్యత ఇత్యాహ (మనస ఇతి) (అవికల్పయిత్ర్యేతి) విషయకల్పనాశూన్యయా బ్రహ్మన్యేవ విషయతయైవ బ్రహ్మాభావవ్యఞ్జికయా మహావాక్యోత్థయా బుద్ధ్యా ప్రత్యగాత్మా జ్ఞాతుం శక్య ఇత్యర్థః. కథంభూత ఆత్మేత్యత ఆహ (మననేతి) యద్యన్యయా దృశ్యతే బాహ్యం ఘటాది - తత్తదహం యథా న భవామి- తథా సాక్షిస్వరూపోఽహం దృశ్యతే- తదహం న భవామి- కిం తు యోఽత్ర జ్ఞాతా- సాక్షీ సర్వశరీరేష్వేకలక్షణలక్షితత్వాదేకః ఏవ మననేన ప్రథమం సంభావిత ఇత్యర్థః. ౯

ర.— (న సందృశే తిష్ఠతీతి) అస్య రూపం - స్వరూపం విగ్రహో వా వ్యాపకత్వాద్దేవ సందర్శనవిషయే న తిష్ఠతి. అథవా దృశ్యం నీరూపాదికం నాస్తీత్యర్థః. అత ఏవ (న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమితి) స్పష్టోఽర్థః. (హృదా మనీషేత్యాది) అయమంశః పూర్వత్ర ప్రసిద్ధ్యర్థకరణత్వాత్ సాక్షాత్ హృదేతి భక్తిరిత్యుచ్యతే. న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమితి పూర్వార్ధం ప్రకృతరూపం ప్రతిపాద్య భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య ఇత్యాద్యుక్తార్థకం. అభిక్లృప్తః- గ్రాహ్యః. యత్ర భక్త్యా పురుషః పరం పశ్యతి - సాక్షాత్కరోతి - స్పష్టోఽర్థః. భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య ఇత్యస్యైవ కార్యం ప్రతిపాదితం (య ఏతద్విదురితి) స్పష్టోఽర్థః. ౯

శం.— సా హృత్ కథం ప్రాప్యత ఇతి తదర్థో యోగ ఉచ్యతే- యదా - యస్మిన్కాలే స్వవిషయేభ్యో నివర్తితాన్యాత్మన్యేవ పఞ్చ జ్ఞానాని జ్ఞానార్థత్వాత్ శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి జ్ఞానాన్యుచ్యన్తే. అవతిష్ఠన్తే సహ మనసా- యదనుగతాని తేన సఙ్కల్పాదివ్యావృత్తేనాన్తఃకరణేన. బుద్ధిశ్చాధ్యవసాయలక్షణా న విచేష్టతే- స్వవ్యాపారేషు న విచేష్టతే. న వ్యాప్రియతే. తామాహుః పరమాం గతిం. ౧౦

ఆ.— శ్రుతపదానాం నామపి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం బుద్ధిస్థత్వాద్దర్శనం ప్రతి కించిత్ సాధనం కార్యాన్తరం - తథాపి యోగాభ్యాసో నిర్విశేష స్వరూపప్రత్యాహ (సా హృదితి) శ్రవణమననాభ్యాం ప్రమాణప్రమేయసంభావనానిరాసేఽపి ధ్యానాభ్యాసాభావే ప్రత్యక్షసాక్షాత్కారో న భవతి- తదర్థం యోగోఽనుష్ఠాతవ్య ఇత్యుపదిశ్యత ఇత్యర్థః (యదనుగతానీతి) యేన మనసాఽనుగతాని- తేన సహ పఞ్చేన్ద్రియాణి స్థిరాణి భవన్తీత్యర్థః ౧౦

ర.— (యదా పఞ్చేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా జ్ఞానాని - ఇన్ద్రియాణీత్యర్థః. సహకారిత్వేన కరణస్యాన్తఃకరణస్య సహభావవ్యాప్యత్వాత్. అధ్యవసాయోపేతం మన ఏవ బుద్ధిశబ్దేనోచ్యతే. అత ఏవ తద్భాష్యం అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మన ఏవ బుద్ధ్యహంకారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇతి. శరీరాన్తస్సంచరణం విహాయ మోక్షార్థగమనం పరమా గతిరితి తైత్తిరీయస్పష్టం. ౧౦

శం.— తాం- ఈదృశీం తదవస్థాం యోగమితి మన్యన్తే వియోగమేవ సన్తం. సర్వానర్థసంయోగవియోగలక్షణా హీయమవస్థా యోగినః- ఏతస్యాం హ్యవస్థాయామవిద్యాధ్యారోపణవర్జితస్వరూపప్రతిష్ఠ ఆత్మా. (స్థిరామిన్ద్రియధారణాం) స్థిరాం- అచలామిన్ద్రియధారణాం- బాహ్యాన్తఃకరణానాం ధారణమిత్యర్థః. అప్రమత్తః- ప్రమాదవర్జితః. సమాధానం ప్రతి నిత్యం ప్రయత్నవాంస్తదా- తస్మిన్కాలే. యదైవ ప్రవృత్తయోగో భవతీతి సామర్థ్యాదవగమ్యతే. న హి బుద్ధ్యాదిచేష్టాఽభావే ప్రమాదసంభవోఽస్తి - తస్మాత్ప్రాగేవ బుద్ధ్యాదిచేష్టోపరమాదప్రమాదో విధీయతే. అథవా- యదైవేన్ద్రియాణాం స్థిరా ధారణా- తదానీమేవ నిరఙ్కుశమప్రమత్తత్వమిత్యతోఽభిధీయతేఽప్రమత్తస్తదా భవతీతి. కుతః. యోగో హి- యస్మాత్ ప్రభవాప్యయా - జననాపాయధర్మక ఇత్యర్థః. అతోఽపాయపరిహారాయాప్రమాదః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

నైవ వాచా న మనసా ప్రాప్తుం శక్యో న చక్షుషా। అస్తీతి బ్రువతోఽన్యత్ర కథం తదుపలభ్యతే॥ ౧౨
అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యస్తత్త్వభావేన చోభయోః। అస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య తత్త్వభావః ప్రసీదతి॥ ౧౩

ఆ.— వియోగమేవ సన్తం యోగమిత్యవిరుద్ధలక్షణం యోగస్య లక్షణముక్తం - తత్ స్ఫుటయతి (సర్వానర్థేతి) ఉపసంహృతం మనో యది సుషుప్తింగచ్ఛేత్ - తదా సానర్థబీజావస్థా భవతి. తద్వ్యావృత్త్యర్థం ప్రయత్నస్యాపేక్షితత్వాత్ప్రత్యాహారయేత్. అప్రమత్తో నియమతః ప్రయత్నవిశిష్టం చేత్స్యాత్. ప్రత్యాహారవర్జనేన తతో వ్యావృత్తమపి తత్ప్రతిష్ఠం చేత్స్యాత్, తస్యాపి యోగస్య ఏకాగ్రతాయాం తతోఽపి ద్వంద్వమనోయదానజాగ్రత్. సస్వభిత్, సచాస్తమితా వస్థం భవతి, పూర్వం బ్రహ్మైవ భాసకత్వేనైవ క్షీణం భవతి,- తదా సర్వానర్థనివృత్తిలక్షణా నిరవస్థా భవతీత్యర్థః. యోగారమ్భకాలే ప్రమాదవర్జనం విధేయతయా వ్యాఖ్యాయాపాదపరతయా వ్యాచష్టే. (అథవేతి) విషయేష్వేతిదుష్పృచ్ఛతి (కుతశ్చిత్) ౧౧

రం.— (తాం యోగమితి) తాం- పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టాం వాహ్యాభ్యన్తరకరణధారణాం పరమాం యోగమితి మన్యన్తే. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః «పరమో గతిర్యోగ ఇత్యర్థ» ఇతి (అప్రమత్తస్తదా భవతి) ఇన్ద్రియాణాం నిర్వ్యాపారత్వేప్యవధానరహితచిత్తతా భవతి. చిత్తావధానం విధత్త ఇత్యత్రాహ (యోగో హి ప్రభవాప్యయావితి) యోగస్య ప్రతిక్షణాపాయశాలితయా అవధానమపేక్షితమితి భావః. యద్వా- ఇష్టప్రభవానిష్టాప్యయహేతుత్వేన సర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్యోగస్య తత్ర ప్రమత్తతయా భవితవ్యమితి భావః ౧౧

శం.— బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేద్బ్రహ్మ - ఇదం తదితి విశేషతో గృహ్యేత. బుద్ధ్యాద్యుపరమే చ గ్రహణకారణాభావాదనుపలభ్యమానం నాస్త్యేవ బ్రహ్మ. యద్ధి కరణగోచరం తదస్తీతి ప్రసిద్ధం లోకే - విపరీతం చాసదితి. అతశ్చానర్థకో యోగః - అనుపలభ్యమానత్వాద్వా నాస్తీత్యుపలబ్ధవ్యం బ్రహ్మేత్యేవం ప్రాప్త ఇదముచ్యతే - సత్యం - నైవ వాచా న మనసా న చక్షుషా నాన్యైరపీన్ద్రియైః ప్రాప్తుం శక్యత ఇత్యర్థః. తథాపి సర్వవిశేషరహితోఽపి జగతో మూలమిత్యవగతత్వాదస్త్యేవ- కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాత్. తథాహి- ఇదం కార్యం సౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుగమ్యమానం సద్బుద్ధినిష్ఠామేవావగమయతి- యదాపి విషయప్రవిలాపనేన ప్రవిలాప్యమానా బుద్ధిః- తదాపి సా సత్ప్రత్యయగర్భైవ విలీయతే బుద్ధిర్హి నః ప్రమాణం సదసతోర్యాథాత్మ్యావగమే. మూలం చేజ్జగతో న స్యాత్- అసదన్వితమేవేదం కార్యమసదిత్యేవం గృహ్యేత- న త్వేతదస్తి - సత్సదిత్యేవ తు గృహ్యతే- యథా మృదాదికార్యం ఘటాది మృదన్వితం. తస్మాజ్జగతో మూలమాత్మాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యం. కస్మాత్. అస్తీతి బ్రువతః- అస్తిత్వవాదిన ఆగమార్థానుసారిణః శ్రద్దధానాదన్యత్ర- నాస్తికవాదిని నాస్తి జగతో మూలమాత్మా - నిరన్వయమేవేదం కార్యమభావాన్తం ప్రవిలీయత ఇతి మన్యమానే విపరీతదర్శిని కథం తద్బ్రహ్మ తత్త్వత ఉపలభ్యతే- న కథంచనోపలభ్యత ఇత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— ఉత్తరమన్త్రమవతారయితుం శఙ్కాముద్భావయతి (బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేదితి) ఘటోఽస్తీతి ప్రతిపన్నస్య ఘటస్యాకస్మాద్రాశీభూతాన్విలాపనే ఘటాకారఏవ విలీయతే - నాఽస్తిత్వాంశః - తస్య కపాలాద్యవస్థాస్వప్యనువృత్తిదర్శనాత్. అతః కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాన్న శూన్యతాపర్యవసాయిత్వమిత్యుక్తమేతత్ స్ఫుటయతి (తథాహీతి) స్థూలస్య కార్యస్య విలయే సూక్ష్మం తత్కారణమవశిష్యతే- తస్యాపి విలయే తతః సూక్ష్మమిత్యేవం యావద్దర్శనం వ్యాప్తిముపలభ్య- యత్ర న దృశ్యతే- తత్రాపి మూర్తవిలయస్యావశ్యంభావిత్వాత్సన్మాత్రమేవ మూర్తమవతిష్ఠత ఇతి కార్యమేవ సౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుగమ్యమానం సద్బుద్ధినిష్ఠాం పురుషస్య గమయతీత్యర్థః. నను యదదృశ్యం తదసత్ - యథా స్వప్నదృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాపీతి) బుద్ధిరపి నాస్తీత్యేవం భూతప్రతీత్యాఽవశ్యమస్తీత్యభ్యుపగన్తవ్యం- అన్యథా నిషేధవ్యవహారాయోగాత్ అతోఽన్తతో గత్వా సద్బుద్ధిః స్వీకృతా స్యాదిత్యర్థః. తత్కిమిత్యత ఆహ (బుద్ధిర్హీతి) వ్యభిచారిష్వపి విషయేషు సన్మాత్రబుద్ధేరవ్యభిచారదర్శనాద్బుద్ధేశ్చ సదసతోః ప్రమాణత్వాత్ సన్మాత్రం వస్త్వభ్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః. ఇదంచ సదేవ మూలం జగతో వాచ్యమిత్యాహ (మూలం చేదితి) నాస్తి జగతో మూలం బ్రహ్మేత్యనగమేఽపి ప్రతిబన్ధితయా బ్రహ్మజ్ఞానసమ్భవాత్ కిమితి ముముక్షుణా బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రతియోగితయాజ్ఞానస్య నిషేధ్యత్వాదాత్మతయాజ్ఞానం న స్యాత్ - అతో బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తి జగన్మూలమిత్యవగన్తవ్యమేవేత్యాహ (అస్తీతి బ్రువత ఇత్యాదినా) ౧౨

రం.— (నైవవాచేతి) స్పష్టోఽర్థః. ప్రాణపాదే «సప్తగతేర్విశేషితత్వాచ్చేతి- ఇన్ద్రియాణి నవైవ- «సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాస్సప్త సప్త» ఇతి సప్తానామేవ పరలోకగతిశ్రవణాత్, «యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ। బుద్ధిశ్చ న విచేష్టేత» ఇతి యోగదశాయామిన్ద్రియాణాం పరిగణితత్వాచ్చ సప్తైవ ప్రాప్తే - ఉచ్యతే- «హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవం - శరీరస్థితే ఆదానాదిలక్షణకార్యోపయోగిత్వాద్ధస్తాదయోఽపి ఇన్ద్రియాణ్యేవ. అతో నైవం-«దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః - ఆత్మశబ్దేన మనోఽభిధీయతే. «ఇన్ద్రియాణి దశైకం చ «ఏకాదశం మనశ్చాత్ర ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. న్యూనసఙ్ఖ్యావాదా ఉపకారవిశేషాభిప్రాయాః. అధికసఙ్ఖ్యావాదాశ్చ మనోవృత్తిభేదాదితి స్థితం॥ అముమేవార్థముపపాదయతి (అస్తీతీతి) అస్తీతి బ్రువతః- శబ్దాదన్యత్రేత్యర్థః. తస్యోపనిషదేకగమ్యత్వాదితి భావః. ౧౨

శం.— తస్మాదపోహ్యాసద్వాదిపక్షమాసురమస్తీత్యేవాత్మోపలబ్ధవ్యః సత్కార్యబుద్ధ్యాద్యుపాధిః. యదా తు తద్రహితోఽవిక్రియ ఆత్మా, కార్యం చ కారణవ్యతిరేకేణ నాస్తి- «వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతేః, - తదా తస్య నిరుపాధికస్యాలిఙ్గస్య

యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః।
అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే॥ ౧౪
యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే హృదయస్యేహ గ్రన్థయః।
అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యేతావదనుశాసనమ్॥ ౧౫

…సదాది ప్రత్యయవిషయత్వవర్జితస్యాత్మనః సత్త్వభావో భవతి. తేనచరూపేణాత్మోపలభ్యత ఇత్యనువర్తతే. తత్రాప్యుభయోః- సోపాధికనిరుపాధి… …ర స్తిత్వతద్భావయోః నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ. పూర్వమస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య-ఆత్మనః సత్కార్యోపాధికృతాస్తిత్వప్రత్యయేనోపలబ్ధస్యేత్యర్థః. పశ్చాత్ప్రత్య… …సర్వోపాధిరూపరహితశ్చ సత్త్వభావో విదితావిదితాభ్యామన్యోఽద్వయస్వభావః *నేతి నేతి *అస్థూలమనణ్వహ్రస్వం *అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽని… …యన ఇత్యాదిశ్రుతినిర్దిష్టః ప్రసీదతి- అభిముఖీభవతి. ఆత్మనః ప్రకాశనాయ పూర్వమస్తీత్యుపలబ్ధవత ఇత్యేతత్. ౧౩

ఆ.— సోపాధికస్యాత్మనో జ్ఞానానన్తర్యసంభవాన్నిరుపాధికజ్ఞానాయాపి ప్రయతితవ్యమిత్యాహ (యదాత్విత్యాది) సోపాధికే ప్రత్య… …స్తీతి భూతస్య తత్త్వ తేన స్వపదార్థావగమే సతి క్రమేణ వాక్యార్థావగతిస్స్యాద్ వ్యవ్యత ఇత్యాహ (తత్రాప్యుభయోరిత్యాదినా) సత్ - ఉపలభ్య… …కార్యముపాధిస్తస్య కారణత్వస్య- తిత్వ… …తో యోఽస్తిత్వప్రత్యయః కారణత్వాచ్చ స్తిపరమాత్మని- తేనోపలబ్ధస్యేతి యోజనా. ౧౩

రం.— (అస్తీత్యేవేతి) తస్య… …తత్త్వభావః- అన్తఃకరణం. తేన చ పరమాత్మా అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః. వేదాన్తవాక్యైర… …పలబ్ధస్య మనసాప్యస్తీత్యేవం మననాది ధ్యాస నైకర్తవ్య ఇత్యర్థః. ఉభయోరాపి తత్త్వో…-ఉభాభ్యాం శబ్దమనోరూపాభ్యాం అస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య - జ్ఞాత… …భూతా బ్రాహ్మణా ఇతివదయం నిర్దేశః. తత్త్వభావః ప్రసీదతి-మనః ప్రసన్నం భవతి. నిర్దుష్టం భవతీత్యర్థః. ౧౩

శం.— ఏవం పరమార్థదర్శినః యదా- యస్మిన్కాలే సర్వే కామాః కామయితవ్యస్యాన్యస్యాభావాత్ప్రముచ్యన్తే - విశీర్యన్తే. యేఽస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్విదుషో హృది- బుద్ధౌ శ్రితాః- ఆశ్రితాః. బుద్ధిర్హి కామానామాశ్రయః- నాత్మా- *కామస్సఙ్కల్ప ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాచ్చ. అథ- తదా మర్త్యః ప్రాక్ప్రబోధాదాసీత్- సః ప్రబోధోత్తరకాలమవిద్యాకామకర్మలక్షణస్య మృత్యోర్వినాశాదమృతో భవతి. గమనప్రయోజక… …స్యామృతత్వే విశాశద్గమనానుపపత్తేః అత్ర - ఇహైవ ప్రదీపనిర్వాణవత్సర్వబన్ధనోపశమాద్బ్రహ్మ సమశ్నుతే- బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః. ౧౪

ఆ.— (సర్వే కామా ఇతి) ప్రవృత్తఫలకర్మోపస్థాపితశరీరస్థితినిమిత్తాన్నపానాదౌ ప్రవృత్తికరణేచ్ఛావ్యతిరిక్తాః సర్వే కామాః - … …జ్యోతిష్టోమాదినా స్వర్గం ప్రాప్స్యామి- త్రైపుర్యారాధనేన జనం వశీకరిష్యామీత్యేవమాదయః- స్వర్గాదిదేహోపఙ్ఘహమేవలిప్సామి - తద్భోగా… …ప్రాప్తావివ- ప్రాప్తవిషయశ్చకామో వ్యర్థః - మిథ్యావా సాపితి విచారేణ విశీర్యన్త ఇత్యర్థః. కామాశ్రయ ఆత్మేతి వైశేషికమతం శ్రుతివిరోధాత్త్వ… …నాదరణీయమేవేత్యాహ (బుద్ధిర్హీతి) ౧౪

రం.— (యదా సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇతి) కామాః- దుర్విషయవిషయకమనోరథాః హృచ్ఛ్రితాః యదా శాన్తా భవన్తి- తదా అనన్తరసా… …యకుపాసక అమృతో భవతి- విశ్లిష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరదురితభరో భవతీత్యర్థః. (అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే) అత్రైవోపాసనవేళాయాం బ్రహ్మానుభ… …వత్యర్థః *సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్యేత్యత్ర భాష్యం *అనుపోష్య- శరీరేన్ద్రియాదిసంబన్ధమదగ్ధ్వైవ యదమృతత్వం ఉత్ర… …నవాభ్యాఘమోరశ్లేషవినాశరూపం ప్రాప్యతే- తదుచ్యతే యదా సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇత్యాదికయా శ్రుత్యేత్యర్థః. అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి వచుపాస… …వేళాయామయం బ్రహ్మానుభవః- తద్విషయమిత్యభిప్రాయ ఇతి. ౧౪

శం.— కదా పునః కామానాం మూలతో వినాశ ఇతి. ఉచ్యతే- యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే-భేదముపయాన్తి. వినశ్యన్తి. హృదయస్య-బుద్ధే… …ఇహ- జీవత ఏవ గ్రన్థయః - గ్రన్థివద్దృఢబన్ధనరూపా అవిద్యాప్రత్యయా ఇత్యర్థః అహమిదం శరీరం- మమేదం ధనం- సుఖీ దుఃఖీ చాహమిత్యేవమాదిల… …క్షణాః-తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మప్రత్యయోపజననాద్బ్రహ్మైవాహమస్మ్యసంసారీతి. వినష్టేష్వవిద్యాగ్రన్థిషు తన్నిమిత్తాః కామాః మూలతో వినశ్యన్తి. అథ మర్త్యోఽమృతో భవతి. ఏతావత్- ఏతావదేవ. ఏతావన్మాత్రం- నాధికమస్తీత్యాశఙ్కా కర్తవ్యా. అనుశాసనం- అనుశిష్టిః. ఉపదేశః. సర్వవేదాన్తానామితి వాక్యశేషః. ౧౫

ఆ.— కామప్రవిలయస్యానుమూలత్వైపిభావాదమృతత్వవిహ్నం తన్న భవతీతిమత్వాహ (కదా పునరితి) ౧౫

రం.— ఉక్తమేవార్థమాదరేణాభ్యస్య ఉపదేష్టవ్యాంశ ఏతావానేవేత్యుపసంహరతి (యదా సర్వే ప్రభిద్యన్త ఇతి) గ్రన్థయః - గ్రన్థివద్దుర్మోచా రాగద్వేషాదయో యదైవ ప్రముచ్యన్త ఇత్యర్థః. (ఏతావదనుశాసనం) అనుశాసనీయం- ఉపాసకస్య కర్తవ్యత్వేన ఉపదేష్టవ్యమేతావదేవ. పశ్చాత్తు మూర్ధన్యనాడీనిష్క్రమణార్చిరాదిగమనాదికం న సాధకస్య కృత్యం- కిం తూపాసనప్రీతభగవత్కృత్యమితి భావః. ౧౫

శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా।
తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి॥ ౧౬
అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః।
తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకాం ధైర్యేణ।
తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి॥ ౧౭

శం.— నిరస్తాశేషవిశేషవ్యాపి బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్త్యా ప్రభిన్నసమస్తావిద్యాదిగ్రన్థేర్జీవత ఏవ బ్రహ్మభూతస్య విదుషో న గతిర్విద్యతే *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యుక్తత్వాత్, *న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతీతి శ్రుత్యన్తరాచ్చ. యే పునర్మన్దబ్రహ్మవిదో విద్యాన్తరశీలినశ్చ బ్రహ్మలోకభాజో, యే తద్విపరీతాః సంసారభాజః, తేషామేష గతివిశేష ఉచ్యతే ప్రకృతోత్కృష్టబ్రహ్మవిద్యాఫలస్తుతయే. కిం చాన్యత్ - అగ్నివిద్యా పృష్టా ప్రత్యుక్తా చ. తస్యాశ్చ ఫలప్రాప్తిప్రకారో వక్తవ్య ఇతి మన్త్రారమ్భః. తత్ర శతం చ - శతసఙ్ఖ్యాకా ఏకా చ - సుషుమ్నా నామ పురుషస్య హృదయాద్వినిస్సృతా నాడ్యః - సిరాః. తాసాం మధ్యే మూర్ధానం భిత్త్వా అభినిస్సృతా - నిర్గతా ఏకా - సుషుమ్నా నామ. తయాన్తకాలే హృదయే ఆత్మానం వశీకృత్య యోజయేత్. తయా నాడ్యా ఊర్ధ్వం - ఉపరి ఆయన్ - గచ్ఛన్ ఆదిత్యద్వారేణామృతత్వం - అమరణధర్మత్వమాపేక్షికం. *ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత ఇతి స్మృతేః. బ్రహ్మణా వా సహ కాలాన్తరేణ ముఖ్యమమృతత్వమేతి భుక్త్వా భోగాననుపమాన్ బ్రహ్మలోకగతాన్. విష్వఙ్ - నానావిధగతయోఽన్యా నాడ్య ఉత్క్రమణే - నిమిత్తం భవన్తి - సంసారప్రతిపత్త్యర్థా ఏవ భవన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఆ.— ప్రకరణవిచ్ఛేదేనోక్తస్య సమ్బన్ధం దర్శయతి (నిరస్తాశేషేత్యాదినా) యదర్థాభిధానప్రకారేణ - ప్రకరణాద్బ్రహ్మవిద్విషయత్వే సంగతిరితి. తదసత్ - గతిశ్రవణేన లిఙ్గేన పరిచ్ఛిన్నే చామానయోగ్యేఽస్యాగతేస్సంబన్ధస్యాగమే సుదుర్లభేన ప్రకరణేన ప్రకృతబ్రహ్మవిత్సంబన్ధానుపపత్తేః, నాడ్యన్తరాణామపి తత్సమ్బన్ధప్రసఙ్గాత్, శ్రుతివిరుద్ధప్రసఙ్గాచ్చ. విస్తరశ్చ ప్రకటార్థే ద్రష్టవ్యః. ౧౬-౧౭

రం.— విముక్తశ్చ విముచ్యత ఇతి పూర్వముక్తాం ద్వితీయాం పరముక్తిమాహ (శతం చైకా చేతి) హృదయస్య ప్రధాననాడ్యశ్చ శతమేకా చ సన్తి. తాసాం మధ్యే ఏకా సుషుమ్నాఖ్యా బ్రహ్మనాడీ మూర్ధానమభినిస్సృతా. తయా- నాడ్యా ఊర్ధ్వం - బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వక స్వస్వరూపావిర్భావలక్షణాం ముక్తిం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అన్యాస్తు నాడ్యః విష్వఙ్ ఉత్క్రమణే - నానావిధసంసారహేతూత్క్రమణాయోపయుజ్యన్తే. *విష్వఙ్ - వితతాః నాడ్యః అన్యోత్క్రమణ ఉపయుజ్యన్త ఇతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. ఇదం చ వాక్యం భగవద్బాదరాయణేన ఉత్క్రాన్తిపాదే చిన్తితం. తథాహి- మూర్ధన్యయా శతాధికయా నాడ్యా విదుషో గమనం - అన్యాభిరవిదుష ఇతి నియమో నోపపద్యతే- నాడీనాం భూయస్త్వాత్ అతిసూక్ష్మత్వాచ్చ దుర్వివేచతయా పురుషేణోపాదాతుమశక్యత్వాత్. తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి యాదృచ్ఛికీముత్క్రాన్తిమనువదతీతి యుక్తమిత్యేవం ప్రాప్తే పూర్వపక్షే *తదోకోఽగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశితద్వారో విద్యాసామర్థ్యాత్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హార్దానుగృహీతశ్శతాధికయేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. తస్య చాయమర్థః- తదోకః - తస్య - జీవస్య స్థానం హృదయం అగ్రజ్వలనం- అగ్రజ్వలనం- ప్రకాశనం యస్య తదిదమగ్రజ్వలనం. తేన - అగ్రజ్వలనేన ప్రకాశితద్వారో భవతి- *తస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వా అన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్య ఇతి శ్రుతేః. ఏతావద్విద్వదవిదుషోస్సాధారణం. విద్వాంస్తు శతాధికయా మూర్ధన్యయైవ నాడ్యోత్క్రామతి. న చాస్యా నాడ్యా విదుషా దుర్వివేచత్వం- విద్యా హి పరమపురుషారాధనభూతాత్యర్థప్రియవిద్యాసామర్థ్యాత్, విద్యాశేషభూతతయాత్మనోఽత్యర్థప్రియగత్యనుస్మరణయోగాచ్చ ప్రసన్నేన హార్దేన పరమపురుషేణానుగృహీతో భవతి- అతస్తాం నాడీం విజానాతీతి తయా విదుషో గతిరుపపద్యత ఇతి. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౬

శం.— ఇదానీం సర్వవల్ల్యర్థోపసంహారార్థమాహ - అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోన్తరాత్మా సదా జనానాం సంబన్ధిని హృదయే సన్నివిష్టో యథావ్యాఖ్యాతః. తం స్వాత్ - ఆత్మీయాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేత్ - ఉద్యచ్ఛేత్. నిష్కర్షేత్ పృథక్కుర్యాదిత్యర్థః. కిమివేతి. ఉచ్యతే - ముఞ్జాదివేషీకాం- అన్తస్స్థాం. ధైర్యేణ- అప్రమాదేన. తం శరీరాన్నిష్కృష్టం చిన్మాత్రం విద్యాత్ - విజానీయాత్. శుక్రం- శుద్ధం. అమృతం- యథోక్తం బ్రహ్మేతి. తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి ద్విర్వచనముపనిషత్సమాప్త్యర్థమితి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౭

రం.— (అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి) స్పష్టోర్థః (తం స్వాచ్ఛరీరాదితి) యథా దేవదత్తః స్వాచ్ఛరీరాద్విలక్షణ ఇత్యుక్తే స్వశబ్దసమభివ్యాహృతదేవదత్తసంబన్ధిపరామర్శః- ఏవం పూర్వనిర్దిష్టాన్తరాత్మసంబన్ధిపరామర్శీ స్వశబ్దః. తతశ్చాయమర్థః- తం జనానామన్తరాత్మానం తచ్ఛరీరభూతాజ్జనశబ్దితాచ్చేతనాత్ ప్రవృహేత్ - వివిచ్య జానీయాత్. *జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ధారకత్వనియన్తృత్వశేషిత్వాదినా విలక్షణం జానీయాదిత్యర్థః. ముఞ్జాత్ - తృణవిశేషాదిషీకాం- తన్మధ్యవర్తిస్థూలతృణవిశేషమివ. ధైర్యేణ- జ్ఞానకౌశలేనేతి పూర్వేణాన్వయః. (తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి) ఉక్తోర్థః. ద్విర్వచనముపదేశసమాప్త్యర్థం. ౧౭

మృత్యుప్రోక్తాంనచికేతోఽథలబ్ధ్వావిద్యామేతాంయోగవిధించకృత్స్నం।
బ్రహ్మప్రాప్తోవిరజోఽభూద్విమృత్యురన్యోఽప్యేవంయోవిదధ్యాత్మమేవ॥ ౧౮

సహనావవతు। సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై।
తేజస్వినావధీతమస్తు। మావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥ ౧౯

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి కఠోపనిషదిషష్ఠవల్లీ ద్వితీయోఽధ్యాయస్సమాప్తః.

కఠవల్లీ సమాప్తా.

శం.— విద్యాస్తుత్యర్థోఽయమాఖ్యాయికార్థోపసంహారోఽధునోచ్యతే- మృత్యుప్రోక్తాం- యమోక్తామేతాంవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాంయోగవిధించకృత్స్నం - సమస్తంసోపకరణంసఫలమిత్యేతత్. నచికేతాఅథవరప్రదానాన్మృత్యోర్లబ్ధ్వా - ప్రాప్యేత్యర్థః. కింతి- బ్రహ్మప్రాప్తోఽభూత్- ముక్తోఽభవదిత్యర్థః. కథం. విద్యాప్రాప్త్యావిరజః - విగతధర్మాధర్మోవిమృత్యుః - విగతకామావిద్యశ్చసన్పూర్వమిత్యర్థః సకేవలంనచికేతాఏవ- అన్యోఽపియఏవం- నచికేతోవదధ్యాత్మమేవనిరుపచరితంప్రత్యక్స్వరూపంప్రాప్యతత్త్వమేవేత్యభిప్రాయః నాన్యద్రూపమప్రత్యగ్రూపం. తదేవమధ్యాత్మమేవం- ఉక్తప్రకారేణయోవేద- విజానాతి. ఏవంవిత్సోఽపివిరజస్సన్బ్రహ్మప్రాప్యవిమృత్యుర్భవతీతివాక్యశేషః. ౧౮

ఆ.— ఆత్మానం- దేహమధికృత్యవర్తతఇత్యధ్యాత్మం- ప్రత్యక్స్వరూపమేవబ్రహ్మప్రాప్యవిమృత్యుర్భవతి- నాన్యద్రూపమప్రత్యగ్రూపంప్రాప్య- సంసారస్యనివృత్తావసానత్వాదిత్యర్థః. ఏవంశబ్దస్యనిష్ప్రయోజనసహసంబన్ధః (ఏవంవిదితి) ఇతిషష్ఠవల్లీభాష్యటీకా. ... ౧౮-౧౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌకఠవల్లీభాష్యటీకాయాంద్వితీయాధ్యాయభాష్యటీకా
కఠవల్లీభాష్యటీకాసమాప్తా.

రం.— ఆఖ్యాయికార్థముపసంహరతి (మృత్యుప్రోక్తామితి) నచికేతామృత్యుప్రోక్తామేతాంవిద్యాం, యోగవిధించకృత్స్నంచ లబ్ధ్వా- ప్రాప్య "పరంజ్యోతిరుపసంపద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే"ఇతిశ్రుత్యుక్తరీత్యాబ్రహ్మప్రాప్యఅవిర్భూతగుణాష్టకోఽభూదిత్యర్థః. (అన్యోఽప్యేవంయోవిదధ్యాత్మమేవ) అధ్యాత్మవిద్యాంయోఽన్యోఽపివేత్తి- సోఽప్యేవమేవ- నచికేతాఇవభవతీత్యర్థః. ౧౮

శం.— అథశిష్యాచార్యయోః ప్రమాదకృతాన్యాయేనవిద్యాగ్రహణప్రతిపాదననిమిత్తదోషప్రశమనార్థేయంశాన్తిరుచ్యతే సహనా- ఆవామవతు- పాలయతువిద్యాస్వరూపప్రకాశనేన. కః. సఏవపరమేశ్వరఉపనిషత్ప్రకాశితః. కించ. సహనౌభునక్తు- తత్ఫలప్రకాశనేననౌపాలయతు సహైవావాంవిద్యాకృతంవీర్యం- సామర్థ్యంకరవావహై- నిష్పాదయావహై. కించ- తేజస్వినౌ- తేజస్వినోరావయోర్యదధీతం- తత్స్వధీతమస్తు. అథవా- తేజస్వి- నౌ- ఆవాభ్యాంయదధీతం- తదతీవతేజస్వి- వీర్యవదస్త్విత్యర్థః మావిద్విషావహై- శిష్యాచార్యావన్యోన్యంప్రమాదకృతాధ్యయనాధ్యాపనదోషనిమిత్తంద్వేషంమాకరవావహైఇత్యర్థః. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితిత్రిర్వచనంసర్వదోషోపశమనార్థం. ఇత్యుపనిషన్సమాప్తః. ఇతిషష్ఠవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్ ౧౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌకఠవల్ల్యాంద్వితీయాధ్యాయభాష్యమ్.
ఇతికఠవల్లీభాష్యమ్.

రం.— శిష్యాచార్యయోశ్శాస్త్రీయనియమాతిలఙ్ఘనకృతదోషప్రశమనార్థాశాన్తిరుచ్యతే (సహనావవతు) సః- విద్యాప్రకాశితః పరమాత్మా. హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. నౌ- శిష్యాచార్యౌ. అవతు- స్వస్వరూపప్రకాశనేనరక్షతు. (సహనౌభునక్తు) విద్యాప్రచయద్వారాఆవాంస

హైవపరిపాలయతు. యద్వా- విశ్లేషమన్తరేణఆవాంసహితావేవయథాస్యావ-తథాపరిపాలయత్విత్యర్థః. (సహవీర్యంకరవావహై) సనియమకవిద్యాప్రదానేనవిద్యాయాఃస్సామర్థ్యంనిష్పాదయావహై. నియమాభావేవిద్యానిర్వీర్యాభవతీతిభావః. (తేజస్వినావధీతమస్తు) నౌ-ఆవయోఃయదధీతం- తత్తేజస్విఅస్తు- వీర్యవత్తరంభవత్విత్యర్థః. (మావిద్విషావహై) *యశ్చాధర్మేణవిబ్రూతేయశ్చాధర్మేణపృచ్ఛతి।తయోరన్యతరఃప్రైతివిద్వేషంవాధిగచ్ఛతీతిస్మృత్యుక్తరీత్యా అధర్మాధ్యయనాధ్యాపననిమిత్తోద్వేష ఆవయోర్మాభూదిత్యర్థః. (శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః) త్రిర్వచనంసర్వదోషశాన్త్యర్థం. ౧౯

౨౦.— ఇయంచోపనిషద్భగవత్సూత్రైరేవేతి భగవతాబాదరాయణేన సమన్వయాధ్యాయే త్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతా. తత్ర *యస్యబ్రహ్మచక్షత్రంచోభేభవతఓదనః। మృత్యుర్యస్యోపసేచనంకఇత్థావేదయత్రసఇతివాక్యేబ్రహ్మక్షత్రయోరోదనత్వనిరూపణేన భోజ్యత్వస్యవాభోగ్యత్వస్యవాప్రతీతేఃతత్ప్రతిసంబన్ధియస్యేతి షష్ఠ్యన్తయచ్ఛబ్దనిర్దిష్టోభోక్తాజీవఏవస్యాత్ - పరమాత్మనోభోక్తృత్వాసంభవాదితి పూర్వపక్షంకృత్వా *అత్తాచరాచరగ్రహణాత్ *ప్రకరణాచ్చ *గుహాంప్రవిష్టావాత్మానౌహితద్దర్శనాత్ *విశేషణాచ్చేతిచతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. తేషాంచాయమర్థః - *ఉభేభవత ఓదనఇతి ఓదన ప్రతిసంబన్ధితయా ప్రతీయమానః అత్తా పరమాత్మైవ - బ్రహ్మక్షత్రశబ్దగృహీత నిఖిలచరాచరసంహర్తృత్వస్యాత్రమన్త్రేప్రతిపాదనాత్. అత్రబ్రహ్మక్షత్రశబ్దయోః నిఖిలచరాచరలక్షకత్వప్రకారః, ఒదనశబ్దస్యవినాశ్యత్వ లక్షకత్వప్రకారశ్చ ఏతన్మన్త్రవ్యాఖ్యానావసరే దర్శిత స్తత్రైవానుసంధేయః. *మహాన్తంవిభుమాత్మానమితిప్రస్తుతత్వేనతస్య బ్రహ్మప్రకరణమధ్యగతత్వాచ్చ. నను *ఋతం పిబన్తావిత్యుత్తరమన్త్రే కర్మఫలభోగాన్వయినోరేవ ప్రతిపాదనాత్, పరమాత్మనశ్చజీవవత్ కర్తృత్వేనవా అన్తఃకరణవత్ కరణత్వేనవా ఽన్వయాసంభవాత్, పరమాత్మప్రకరణ మధ్యగతత్వం నాస్తీత్యాశఙ్క్యోక్తం *గుహాంప్రవిష్టావాత్మానౌ హితద్దర్శనాదితి. గుహాంప్రవిష్టౌజీవ పరమాత్మానావేవ - తయోరేవాస్మిన్ ప్రకరణే గుహాప్రవేశదర్శనాత్. *తందుర్దర్శంగూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితమితిపరమాత్మనోగుహాప్రవేశఃశ్రూయతే - *యాప్రాణేనసంభవత్యదితిర్దేవతామయీ। గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తీతి జీవస్యాపిగుహాప్రవేశోదృశ్యతే. అతః ద్వయోరపి గుహాప్రవేశదర్శనాత్, తయోరేవపిబతోశ్ఛత్రిన్యాయేన *ఋతంపిబన్తావితి నిర్దేశస్యసంభవాత్, *ఋతంపిబన్తావితి మన్త్రేణనపరమాత్మప్రకరణవిచ్ఛేదశ్శక్యశఙ్కః. *విశేషణాచ్చ- అస్మిన్ ప్రకరణే *బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యంవిదిత్వేతిజీవపరయోరుపాస్యత్వోపాసకత్వాదినా విశేషితత్వాత్తయోరేవోపాసనసౌకర్యాయఏకాధికరణస్థత్వప్రతిపాదనార్థత్వాత్ *ఋతంపిబన్తావితిమన్త్రస్యజీవపరప్రతిపాదకత్వమేవ. అతః *యస్యబ్రహ్మచక్షత్రంచేతిమన్త్రఃపరమాత్మపరఏవేతినిర్ణీతం.——— తథా *అఙ్గుష్ఠమాత్రఃపురుషోమధ్యఆత్మనితిష్ఠతి। ఈశానోభూతభవ్యస్యనతతోవిజుగుప్సతఇతిమన్త్రేఅఙ్గుష్ఠమాత్రతయానిర్దిశ్యమానోజీవఏవ-అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్యజీవధర్మత్వాత్ యథా*ప్రాణాధిపస్సంచరతిస్వకర్మభిరఙ్గుష్ఠమాత్రోరవితుల్యరూపః *అఙ్గుష్ఠమాత్రంపురుషంనిశ్చకర్షయమోబలాదితిశ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధత్వాదితిపూర్వపక్షంకృత్వా *శబ్దాదేవప్రమితః *హృద్యపేక్షయాతుమనుష్యాధికారత్వాత్ *కమ్పనాత్ *జ్యోతిర్దర్శనాదితిచతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. తేషాంచాయమర్థః-అఙ్గుష్ఠప్రమితఃపరమాత్మా -శబ్దాదేవ- *ఈశానోభూతభవ్యస్యేతిఈశ్వరత్వవాచకేశానశబ్దాదేవ. ననుకథంతర్హిపరమాత్మనోఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమిత్యత్రాహ *హృద్యపేక్షయాతుమనుష్యాధికారత్వాత్- హృది- హృదయేపరమాత్మనోవర్తమానత్వాత్తదపేక్షయాఅఙ్గుష్ఠమాత్రత్వముపపద్యతే. నచఖరతురగాదీనామఙ్గుష్ఠశూన్యానాంహృదయస్యాఙ్గుష్ఠప్రమితత్వాభావాత్తదన్తర్వర్తినఃపరమాత్మనఃకథమఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమితివాచ్యం - ఉపాసనావిధాయిశాస్త్రస్య మనుష్యాధికారికత్వా, త్తేషాంచాఙ్గుష్ఠసంభవా, త్తద్ధృదయవర్తినఃఅఙ్గుష్ఠసమపరిమాణహృదయావచ్ఛేదనిబన్ధనాఙ్గుష్ఠప్రమితత్వేనానుపపత్తిః. *కమ్పనాత్-*యదిదంకించజగత్సర్వంప్రాణఏజతినిస్సృతం । మహద్భయంవజ్రముద్యతమితిసమస్తప్రాణికమ్పనహేతుభయహేతుత్వస్యాస్మిన్నఙ్గుష్ఠప్రమితే ఆమ్నానా, త్తస్యచపరమాత్మధర్మత్వస్య *భీషాస్మాద్వాతఃపవతఇత్యాదిశ్రుతిప్రతిపన్నత్వా, దఙ్గుష్ఠప్రమితఃపరమాత్మా. *జ్యోతిర్దర్శనాత్- *నతత్రసూర్యోభాతినచన్ద్రతారకమితిఅఙ్గుష్ఠప్రమితేసకలతేజశ్ఛాదకజ్యోతిస్సంబన్ధప్రతిపాదనాత్తాదృశజ్యోతిస్సంబన్ధస్యఅథర్వణే బ్రహ్మసంబన్ధితయాప్రతిపాదితత్వాచ్చఅఙ్గుష్ఠప్రమితఃపరమాత్మేత్యర్థః.——— తథా *ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఅర్థేభ్యశ్చపరంమనః। మనసస్తుపరాబుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మామహాన్పరః। మహతఃపరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషఃపరః। పురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితివాక్యేసాఙ్ఖ్యప్రక్రియాప్రత్యభిజ్ఞానా, త్పఞ్చవింశాతిరిక్తపురుషనిషేధా, చ్ఛసాఙ్ఖ్యాభిమతమబ్రహ్మాత్మకంప్రధానమేవ అవ్యక్తశబ్దేనాభిధీయతఇతి *ఆనుమానికమప్యేకేషామితిచేదితిసూత్రభాగేనపూర్వపక్షంకృత్వా *శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతిచ *సూక్ష్మంతుతదర్హత్వాత్ *తదధీనత్వాదర్థవత్ *జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ *వదతీతిచేన్నప్రాజ్ఞోహిప్రకరణాత్ *త్రయాణామేవచైవముపన్యాసఃప్రశ్నశ్చ *మహద్వచ్చేతిసప్తభిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. తేషాంచాయమర్థః- ఆనుమానికంనావ్యక్తశబ్దాభిలప్యం- ఉపాసనోపయోగివశీకరణాయ *ఆత్మానంరథినంవిద్ధిశరీరంరథమేవచేతివాక్యేరథిరథాదిభావేనరూపితేషు ఆత్మశరీరబుద్ధిమనఇన్ద్రియవిషయేషురథరూపకాత్మనా *శరీరంరథమేవచేతివిన్యస్తస్యశరీరస్యైవావ్యక్తశబ్దేన గ్రహణసంభవాత్, అస్మింశ్చప్రకరణేఇన్ద్రియాదివశీకరణప్రకారస్యైవ *యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీప్రాజ్ఞఇత్యాదిదర్శనాత్, తదనుసారేణావ్యక్తశబ్దేనశరీరమేవగృహ్యతే. ననుకథమవ్యక్తశబ్దేనవ్యక్తస్యశరీరస్యాభిధానం- తత్రాహ *సూక్ష్మంతుతదర్హత్వాత్ - భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతంహ్యవస్థావిశేషమాపన్నంశరీరంభవతి. తతశ్చకారణవాచినాఅవ్యక్తశబ్దేన స్థూలంశరీరమేవోపచారాదుచ్యతఇత్యర్థః. ననూక్తశబ్దస్యముఖ్యఏవార్థోస్తు - కుతః స్థూలశరీరేలక్షణా ఽభ్యుపగన్తవ్యేత్యత్రాహ

॥ తదర్హత్వాదితి- స్థూలశరీరస్యైవ కార్యార్హత్వాత్, తస్యైవ వశీకార్యత్వాయ ప్రతిపాదనస్యాపేక్షితత్వా, దవ్యక్తశబ్దేన కారణవాచినా స్థూలశరీరలక్షణాదుచితేతి భావః. నను యది భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమభ్యుపగమ్యతే- కాపిలతన్త్రసిద్ధోపాదానే కః ప్రద్వేష ఇత్యత్రాహ *తదధీనత్వాదర్థవత్-అస్మన్మతే అవ్యక్తస్య పరమాత్మాధీనతయా తదధిష్ఠితత్వేన ప్రయోజనవత్త్వమస్తి- సాఙ్ఖ్యమతే తదనభ్యుపగమాత్తస్య నిష్ప్రయోజనత్వమితి భావః. *జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ - యది తన్త్రసిద్ధమేవ అవివక్షిష్యత్ - తదాస్య జ్ఞేయత్వమవివక్షిష్యత్ - వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాన్మోక్షం వదద్భిస్తాన్త్రికైస్తేషాం సర్వేషాం జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. న చాస్య జ్ఞేయత్వముచ్యతే - అతో న తన్త్రసిద్ధస్యేహ గ్రహణం. *వదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్ - *అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్ । అనాద్యనన్తం మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే ఇత్యుక్తస్య జ్ఞేయత్వమనన్తరమేవ శ్రుతిర్వదతీతి చేన్న- *సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి ప్రాజ్ఞస్య పరమాత్మనః ప్రకరణాత్ స ఏవ *అశబ్దమస్పర్శమితి పద్యే జ్ఞేయత్వేన నిర్దిశ్యతే- న తన్త్రసిద్ధమవ్యక్తం. *త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ- అస్మిన్ ప్రకరణే హ్యుపాయోపేయోపేతౄణాం త్రయాణామేవ జ్ఞేయత్వోపన్యాసః, *అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితి ప్రశ్నశ్చ దృశ్యతే- నావ్యక్తాదేః. *మహద్వచ్చ- యథా *బుద్ధేరాత్మా మహాన్ పర ఇత్యత్రాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాన్న తన్త్రసిద్ధం మహత్తత్త్వం గృహ్యతే- ఏవమవ్యక్తమప్యాత్మనః పరత్వేనాభిధానాన్న కాపిలతన్త్రసిద్ధం గృహ్యత ఇతి స్థితం.—— అత ఇయముపనిషత్ సర్వాపి పరమాత్మపరేతి త్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతం. ౨౮

ఇతి షష్ఠవల్లీభాష్యం కఠోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజః స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

ప్రశ్నోపనిషత్.

ప్రథమః ప్రశ్నః.

అవతారికా.

శం.— మన్త్రోక్తస్యార్థస్య విస్తరానువాదీదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే. ఋషిప్రశ్నప్రతివచనాఖ్యాయికా తు విద్యాస్తుతయే. ఏవం సంవత్సరబ్రహ్మచర్యసంవాసాదియుక్తైస్తపోయుక్తైర్గ్రాహ్యా, పిప్పలాదాదివత్సర్వజ్ఞకల్పైరాచార్యైర్వక్తవ్యా, చ- న సా యేన కేనచిదితి విద్యాం స్తౌతి. బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసూచనాచ్చ తత్కర్తవ్యతా స్యాత్. ....

ఆ.— అథర్వణే* బ్రహ్మ దేవానామిత్యాదిమన్త్రైరేవాత్మతత్త్వస్య నిర్ణీతత్వాత్తైరేవ బ్రాహ్మణేన తదభిధానం పునరుక్తమిత్యాశఙ్క్య తస్యైవేహ విస్తరేణ ప్రాణోపాసనాదిసాధనసాహిత్యేనాభిధానాన్న పౌనరుక్త్యమితి వదన్ బ్రాహ్మణమవతారయతి (మన్త్రోక్తేతి) (విస్తరేతి) మన్త్రైర్హి *ద్వే విద్యే వేదితవ్యే పరా చైవాపరా చేతి ఉక్త్వా తత్రాపరా ఋగ్వేదాద్యభిధేయేత్యుక్తం. సా చావిద్యా- కర్మరూపోపాసనారూపా చ. తత్ర ద్వితీయా ద్వితీయతృతీయప్రశ్నాభ్యాం వివ్రియతే. ఆద్యా కర్మకాణ్డే వివృతేతి నేహ వివ్రియతే. ఉభయోః ఫలం తు తతో వైరాగ్యార్థం ప్రథమప్రశ్నే స్పష్టీక్రియతే. పరవిద్యా చ *అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యుపక్రమ్య కృత్స్నేన ముణ్డకేన ప్రతిపాదితా. తత్రాపి *యథా సుదీప్తాదిత్యాదిమన్త్రద్వయోక్తార్థస్య విస్తరార్థం చతుర్థః ప్రశ్నః. *ప్రణవో ధనురిత్యత్రోక్తస్యార్థస్య స్పష్టీకరణార్థః షష్ఠః ప్రశ్న ఇతీదం బ్రాహ్మణం తద్విస్తరానువాదీత్యర్థః. అత ఏవ విషయప్రయోజనాదికం తత్రైవోక్తమితి నేహ పునరుచ్యత ఇతి బోధ్యం. ఆఖ్యాయికాయాః బ్రహ్మచర్యతప ఆదిసాధనవిధానం పురాకల్పస్వరూపేణ ప్రయోజనాన్తరం చాస్తీత్యాహ (బ్రహ్మచర్యాదిసాధనేతి) ....

హరిః ఓమ్॥

సుకేశా చ భారద్వాజః శైబ్యశ్చ సత్యకామః సౌర్యాయణీ చ గార్గ్యః కౌశల్యశ్చాశ్వలా
యనో భార్గవో వైదర్భిః కబన్ధీ కాత్యాయనస్తే హైతే బ్రహ్మపరాః బ్రహ్మనిష్ఠాః పరం బ్రహ్మాన్వేష
మాణా ఏష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీతి తే హ సమిత్పాణయో భగవన్తం పిప్పలాదముపసన్నాః॥ ౧

శం.— సుకేశా చ నామతః. భరద్వాజస్యాపత్యం భారద్వాజః. శైబ్యశ్చ- శిబేరపత్యం శైబ్యః. సత్యకామో నామతః. సౌర్యాయణీ- సూర్యస్యాపత్యం సౌర్యః. తస్యాపత్యం సౌర్యాయణిః. ఛాన్దసః సౌర్యాయణీతి. గార్గ్యః- గర్గగోత్రోత్పన్నః. కౌశల్యశ్చ నామతః. అశ్వలస్యాపత్యమాశ్వలాయనః. భార్గవః- భృగోర్గోత్రాపత్యం భార్గవః. వైదర్భిః- విదర్భేః ప్రభవః. కబన్ధీ నామతః. కత్యస్యాపత్యం కాత్యాయనః. విద్యమానప్రపితామహో యస్య సః. యువార్థప్రత్యయః. తే హైతే బ్రహ్మపరాః - అపరం బ్రహ్మ పరత్వేన గతాః. తదనుష్ఠాననిష్ఠాశ్చ బ్రహ్మనిష్ఠాః. పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణాః- కిం తత్. యన్నిత్యం విజ్ఞేయమితి. తత్ప్రాప్త్యర్థం యథాకామం యతిష్యామ ఇత్యేవం తదన్వేషణం కుర్వన్తః తదధిగమాయ ఏష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీత్యాచార్యముపజగ్ముః. కథం. తే హ సమిత్పాణయః- సమిద్భారగృహీతహస్తాః సన్తో భగవన్తం- పూజావన్తం పిప్పలాదమాచార్యముపసన్నాః- ఉపజగ్ముః. ౧

ఆ.— (సౌర్యాయణీతి) సౌర్యాయణిరితి వక్తవ్యే దైర్ఘ్యం ఛాన్దసమిత్యర్థః. (యువార్థప్రత్యయ ఇతి) కత్యస్య యువాపత్యే వివక్షితే ఫక్ప్రత్యయే తస్య అయనాదేశే చ కాత్యాయన ఇతి సిద్ధ్యతీత్యర్థః. బ్రహ్మపరాణాం పునర్బ్రహ్మాన్వేషణమయుక్తమిత్యత ఆహ (అపరం బ్రహ్మేతి) నన్వపరబ్రహ్మాన్వేషణేనైవ పురుషార్థసిద్ధేః కిం పరబ్రహ్మాన్వేషణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (కిం తదితి) తస్య కోఽతిశయ ఇత్యర్థః. తస్యానిత్యత్వేన తత్ప్రాప్తేరప్యనిత్యహేతుత్వేనాపురుషార్థత్వాత్, పరస్యైవ నిత్యత్వాత్తత్ప్రాప్తేస్తజ్జ్ఞానమాత్రసాధ్యత్వేనాపి నిత్యత్వాచ్చ తస్యైవాన్వేషణీయత్వమితి పరస్వరూప

తాన్ హ స ఋషిరువాచ భూయ ఏవ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా సంవత్సరం సంవ
త్స్యథ యథాకామం ప్రశ్నాన్ పృచ్ఛథ యది విజ్ఞాస్యామః సర్వం హ వో వక్ష్యామ ఇతి॥ ౨
అథ కబన్ధీ కాత్యాయన ఉపేత్య పప్రచ్ఛ భగవన్ కుతో హ వా ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి॥ ౩

కిన్నామాయామాహ (యదితి) పరబ్రహ్మాన్వేషమాణానాంకౌతిశయ ఇత్యత ఆహ (తత్ప్రాప్త్యర్థమితి) తత్ప్రాప్త్యర్థం తదధిగమాయ తదన్వేషణం కు ర్వన్తో యథాకామం యతిష్యామ ఇత్యేవమభిప్రాయేణేత్యన్వయః. (సమిదితి) సమిద్గ్రహణం యథాయోగ్యం దన్తకాష్ఠాద్యుపహారోపలక్షణార్థం ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్॥
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। క్రమాత్ప్రశ్నోపనిషదం వ్యాకరిష్యే యథామతి॥

రం — (సుకేశా చ భారద్వాజ ఇతి) భరద్వాజస్యాపత్యం పుమాన్ భారద్వాజః. నామతస్సుకేశా. శిబేరపత్యం శైబ్యః. నామతస్స త్యకామః. సూర్యాయణస్యాపత్యం సౌర్యాయణీ. ఈకారశ్ఛాన్దసః. గోత్రతో గార్గ్యః. కౌసల్యో నామతః. అశ్వలాయనస్యాపత్యమాశ్వలా యనః. భార్గవో గోత్రతః. విదర్భస్యాపత్యం వైదర్భిః. కబన్ధీ నామతః. కాత్యాయనో గోత్రతః. (తే హైతే బ్రహ్మపరా ఇతి) తే హ- ప్రసిద్ధాః ఏతే- ఉక్తాః సుకేశసత్యకామసౌర్యాయణికౌసల్యభార్గవకబన్ధినః షడృషయో బ్రహ్మపరాః - వేదపరాః. వేదైకశరణా ఇత్యర్థః. బ్రహ్మనిష్ఠాః- వేదార్థ తాత్పర్యవన్తః. యద్వా- బ్రహ్మపరాః- బ్రహ్మజ్ఞానతత్పరాః. బ్రహ్మనిష్ఠాః- తపోనిష్ఠాః. * వేదస్తత్త్వం తపో బ్రహ్మేత్యుక్తేః. పరం బ్రహ్మ- పరం- ఉత్కృష్టం. నిరుపచితం. బ్రహ్మ- స్వరూపతో గుణతశ్చ బృహద్భూతం అన్వేషమాణాః- జిజ్ఞాసమానా ఇత్యర్థః. హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. వై శ బ్దోఽవధారణే. ఏషః- అస్మద్బుద్ధౌ విపరివర్తమానః పరబ్రహ్మవిత్త్వేన ప్రసిద్ధః పిప్పలాద ఏవ అస్మాకం జిజ్ఞాసితానర్థాన్వక్తుం ప్రభవతీతి పర్యాలో చ్య సమిద్భారాద్యుపాయనపాణయశ్శాస్త్రదృష్టేన విధినా పూజ్యం పిప్పలాదముపగతా ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తానేవముపగతాన్ హ- స కిల ఋషిరువాచ. భూయః- పునరేవ. యద్యపి పూర్వం తపస్విన ఏవ -తపసా- ఇన్ద్రియసంయమేన త థాపి విశేషతో బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చ- ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా ఆదరవన్తః సంవత్సరం కాలం సంవత్స్యథ- సమ్యక్- గురుశుశ్రూషాపరాస్సన్తో వత్స్యథ. తతో యథాకామం- యో యస్య కామస్తమనతిక్రమ్య - యద్విషయే యస్య జిజ్ఞాసా- తద్విషయాన్ ప్రశ్నాన్పృచ్ఛథ. యది తద్యుష్మత్పృష్టం వి జ్ఞాస్యామః. అనుద్ధతత్వప్రదర్శనార్థో యదిశబ్దః- నాజ్ఞానసంశయార్థః ప్రశ్ననిర్ణయాదవసీయతే. సర్వం హ వః- వః పృష్టం వక్ష్యామ ఇతి. ౨

ఆ.— తథాపీత్యస్య తపసేత్యతః పూర్వమన్వయః. విశేషత ఇత్యస్య పూర్వత్రాన్వయః. నిష్కృష్టమర్థమాహ (యద్విషయ ఇతి) అ జ్ఞానాద్యర్థత్వాభావే హేతుమాహ (ప్రశ్నేతి) అత్ర ఇతి శబ్దోఽధ్యాహార్యః. సర్వప్రశ్నానాం నిర్ణయాదజ్ఞానాద్యసంభవాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (తాన్హ స ఋషిరువాచేతి) స్పష్టోఽర్థః. (భూయ ఏవేతి) యద్యపి పూర్వమేవ భవన్తస్తపోబ్రహ్మచర్యాదిసమ్పన్నాః - తథా పి బ్రహ్మవిద్యాగ్రహణార్థం పునరపి శరీరశోషణాదిలక్షణతపసా, యోషిత్స్మరణకీర్తనకేలిప్రేక్షణగుహ్యభాషణసంకల్పాధ్యవసాయక్రియానిర్వృ త్తిలక్షణాష్టవిధమైథునవర్జనరూపబ్రహ్మచర్యేణ, ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయా శ్రద్ధయా, యుక్తాస్సంవత్సరమాత్రం వా సంకరిష్యథ - వా సంపర్వన్నిర్వతి యావత్. తతః స్వేచ్ఛానురోధేన ప్రష్టవ్యానర్థాన్పృచ్ఛత. యది తానర్థాన్వయం జ్ఞాస్యామః- తదా వశ్చానామన్తరేణ సర్వం వక్ష్యామః. యద్యస్మా సు జ్ఞాతృత్వస్య నిశ్చయాభావేన సంవత్సరబ్రహ్మచర్యతపఆదౌ బహుక్లేశసాధ్యే ప్రవృత్తిర్నయుక్తేత్యాశంక్యోదితే- తదానుష్ఠేనస్వస్యాభిభావః. ఏత స్య గురోః జ్ఞాతృత్వపరీక్షామన్తరేణైవ శుశ్రూషాకార్యేత్యయమర్థశ్శిక్షితో భవతి. తథా గురోరపి శిష్యస్నేహేనాతిబాదరకర్తవ్య ఇత్యర్థస్సూచితః ౨

శం.— అథ- సంవత్సరాదూర్ధ్వం కబన్ధీ కాత్యాయన ఉపేత్య- ఆగత్య పప్రచ్ఛ- పృష్టవాన్- హే భగవన్ కుతః - కస్మాద్ధ వై ఇమాః బ్రాహ్మణాద్యాః ప్రజాః ప్రజాయన్తే- ఉత్పద్యన్తే. అపరవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చితాసముచ్చితయోర్యత్కార్యం- యా గతిః - తద్వక్తవ్యమితి తదర్థో యం ప్రశ్నః. ౩

ఆ.— పరబ్రహ్మాన్వేషమాణా ఇత్యుపక్రాన్తేఽస్మిన్ బ్రహ్మప్రకరణే ప్రజాపతికర్తృకప్రజాసృష్టివిషయప్రశ్నప్రత్యుక్తేరసఙ్గతి మాశఙ్క్య ప్రశ్నప్రత్యుక్తిరూపాయాః శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (అపరవిద్యేతి) * తేషామసౌ విరజో బ్రహ్మలోక ఇతి సముచ్చితకార్యస్య బ్రహ్మలో కస్య * అథోత్తరేణేతి తద్గతేర్దేవయానమార్గస్య చ వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం కేవలకర్మణాం చేత్యపి ద్రష్టవ్యం కేవలకర్మకార్యస్యాపి చ న్ద్రలోకస్య తద్గతేః పితృయాణస్య చ- * తేషామేవైష బ్రహ్మలోకః * ప్రజాకామా దక్షిణం ప్రతిపద్యన్త ఇతి వక్ష్యమాణత్వాదితి. యద్యపీదమపి పర బ్రహ్మజిజ్ఞాసావసరేఽసఙ్గతమేవ- తథాపి కేవలకర్మకార్యస్య సముచ్చితకర్మకార్యాచ్చ విరక్తస్యైవ తత్రాధికార ఇతి తత్సౌకర్యార్థమిదముచ్యతే. యద్యపి ముఖతః సృష్టిః ప్రతీయతే- తథాపి తదుక్తౌ ప్రయోజనాభావాత్పరోక్షోక్త్యా దేవానాం పరవిద్యాఫలమేవాత్రోచ్యత ఇతి భావః. (ప్రశ్న ఇతి) ప్రతివచనం చేత్యపి ద్రష్టవ్యం- తాభ్యామేవ తదుక్తేరితి. ౩

తస్మై స హోవాచ ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిః స తపోఽతప్యత స తపస్తప్త్వా స మిథునముత్పాదయతే।
రయించ ప్రాణంచేత్యేతౌ మే బహుధా ప్రజాః కరిష్యత ఇతి॥ ౪
ఆదిత్యో హ వై ప్రాణో రయిరేవ చన్ద్రమా రయిర్వా ఏతత్సర్వం యన్మూర్తంచామూర్తంచ తస్మాన్మూర్తిరేవ రయిః॥ ౫

రం.— (అథ కబన్ధీతి) సంవత్సరవాసానన్తరమన్తేవాస్యైరనుజ్ఞాతః కబన్ధీ పిప్పలాదస్య సమీపం యథావిధ్యుపగమ్య పప్రచ్ఛ. కిమితి. (భగవన్ కుతో హ వా ఇతి) స్పష్టోర్థః. ౩

శం.— తస్మా ఏవం పృష్టవతే స హోవాచ- తదపాకరణాయాహ. ప్రజాకామః- ప్రజా ఆత్మనస్సిసృక్షుర్వై ప్రజాపతిః సర్వాత్మా సన్ జగత్ స్రక్ష్యామీత్యేవం విజ్ఞానవాన్ యథోక్తకారీ తద్భావభావితః కల్పాదౌ నిర్వృత్తో హిరణ్యగర్భః సృజ్యమానానాం ప్రజానాం స్థావరజఙ్గమానాం పతిస్సన్ జన్మాన్తరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయం- తపః అన్వాలోచయత్ - అతప్యత. అథ తు స ఏవం తపస్తప్త్వా- శ్రౌతం జ్ఞానమన్వాలోచ్య సృష్టిసాధనభూతం మిథునముత్పాదయతే- మిథునం- ద్వన్ద్వముత్పాదితవాన్. రయించ - సోమమన్నం. ప్రాణంచ - అగ్నిమత్తారం. ఏతావగ్నీషోమావన్నాత్తృభూతౌ మే - మమ బహుధా - అనేకధా ప్రజాః కరిష్యత ఇత్యేవం సఞ్చిన్త్యాణ్డోత్పత్తిక్రమేణ సూర్యాచన్ద్రమసావకల్పయత్. ౪

ఆ.— తస్మై స హోవాచేతి ప్రతిజ్ఞాతం విశేషతో దర్శయతి (తదపాకరణాయేతి) ఆత్మనస్సిసృక్షుత్వస్య ప్రజాకామస్సన్నిత్యన్వయః. (యథోక్తకారీతి) జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీత్యర్థః. (తద్భావభావిత ఇతి) ప్రజాపతిరహం సర్వాత్మేత్యుపాసనకాలీనప్రజాపతిభావనాయుక్త ఇత్యర్థః. పూర్వకల్పీయతద్భావభావిత ఏతత్కల్పాదౌ హిరణ్యగర్భాత్మనా నిర్వృత్తః ప్రజాపతిస్సన్ పశ్చాత్ప్రజాకామస్సన్ తపః- జన్మాన్తరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయమతప్యత- అన్వాలోచయత్ - చిన్తాదినా తత్సంస్కారముద్బోధ్య జ్ఞానముత్పాదితవానిత్యన్వయః. తత్ర ప్రథమమాదిత్యచన్ద్రోత్పాదనేన తద్భావమాపద్య పశ్చాచ్చన్ద్రాదిత్యసాధ్యసంవత్సరభావమాపద్య ఏవమేవ తదవయవాయనద్వయమాసపక్షాహోరాత్రభావమాపద్య తతస్తత్సాధ్యవ్రీహ్యాద్యన్నభావం రేతోభావంచాపద్యతే న రేతసా ప్రజాస్సృజేయమిత్యేవం నిశ్చిత్య ప్రథమం రయిప్రాణశబ్దితసూర్యచన్ద్రద్వన్ద్వముత్పాదితవానిత్యాహ (స ఏవమితి) రయిశబ్దేన ధనవాచినా భోజ్యజాతం లక్షయిత్వా భోజ్యస్య సోమకిరణామృతయుక్తత్వాత్తద్ద్వారా సోమో లక్ష్యత ఇత్యాహ (రయించేతి) ఏవం ప్రాణశబ్దేనాపి *అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమితి స్మృతేః అగ్నేః ప్రాణసంబన్ధాదగ్నిర్భోక్తా లక్ష్యత ఇత్యాహ (ప్రాణంచేతి) అగ్నీషోమయోరణ్డాన్తర్గతత్వేనాణ్డోత్పత్త్యనన్తరముత్పత్తిరిత్యాశయేనాహ (అణ్డోత్పత్తీతి) *ఉద్యన్తం వావాదిత్యమగ్నిరనుసమారోహతీతి శ్రుతేః సూర్యాగ్న్యోరేకత్వమభిప్రేత్యాగ్నిం సూర్యపదేనాహ (సూర్యాచన్ద్రమసావితి) ౪

రం.— (తస్మై స హోవాచేతి) ఏవం పృష్టవతే కబన్ధినే పిప్పలాద ఉవాచ. (ప్రజాకామో హ వై ఇతి) అత్ర ప్రజాపతిశబ్దః బ్రహ్మపరః- అస్య కారణవాక్యత్వాత్, వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే అత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వస్య సమర్థితత్వాత్,. సః- ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిః పరమాత్మా ప్రజాసృష్టికామనయా స్రష్టవ్యాలోచనరూపం తపః అతప్యత - కృతవాన్. (స తపస్తప్త్వేతి) ఏవం స్రష్టవ్యం పర్యాలోచ్య రయిప్రాణశబ్దితప్రకృతిపురుషాఖ్యం మిథునముత్పాదితవానిత్యర్థః. కేనాభిప్రాయేణేత్యత ఆహ (ఏతౌ మే ఇతి) ప్రజాకామస్య మమ ఏతౌ రయిప్రాణౌ అనేకప్రకారాన్ ప్రాణిన ఉత్పాదయిష్యత ఇత్యభిప్రాయేణేత్యర్థః. ౪

శం.— తత్రాదిత్యో హ వై ప్రాణః- అత్తా అగ్నిః. రయిరేవ చన్ద్రమాః- రయిరేవాన్నం సోమ ఏవ. తదేతదేకమత్తా చాన్నంచ ప్రజాపతిః. ఏకం తు మిథునం- గుణప్రధానకృతో భేదః కథం. రయిర్వై- అన్నం వై ఏతత్సర్వం. కిం తత్. యన్మూర్తంచ - స్థూలంచ అమూర్తంచ- సూక్ష్మంచ. మూర్తామూర్తే అత్రన్నరూపే రయిరేవ. తస్మాత్- ప్రవిభక్తాదమూర్తాద్యదన్యన్మూర్తరూపం- మూర్తిః- సైవ రయిః - అమూర్తేనాత్ర్యమానత్వాత్. ౫

ఆ.— రయిప్రాణౌ శ్రుతిః స్వయమేవ వ్యాచష్ట ఇత్యాహ (తత్రాదిత్య ఇతి) ప్రజాపతేరేవ సంవత్సరాదిప్రజాపర్యన్తం స్రష్టృత్వం వక్తుం రయిప్రాణయోః సంవత్సరస్రష్ట్రోః ప్రజాపత్యుపాదానత్వాత్ ప్రజాపత్యాత్మత్వమాహ (తదేతదేకమితి) కథమేకస్యాత్తాన్నంచేతి భేద ఇత్యాశఙ్క్య తస్యైవ గుణభావవివక్షయాన్నత్వం, ప్రాధాన్యవివక్షయా చాత్తృత్వమితి భేద ఇత్యాహ (గుణేతి) రయిప్రాణయోః కథం ప్రజాపత్యాత్మత్వమితి శఙ్క్యతే (కథమితి) తత్ర రయేః సర్వాత్మకత్వాత్ప్రజాపతిత్వమిత్యాహ (రయిరితి) అమూర్తస్యాపి వాయ్వాదేః కేనచిదద్యమానత్వాద్రయిత్వమిత్యర్థః. నను మూర్తామూర్తయోరత్రన్నయోరుభయోరపి రయిత్వేఽన్నమేవ రయిరితి కథముక్తమిత్యాశఙ్క్య మూర్తామూర్తత్వేన విభాగమకృత్వా సర్వస్య గుణభావమాత్రవివక్షయా సర్వం రయిరిత్యుచ్యతే - యదా తు భేదవిభజ్య గుణప్రధానభావేన వివక్ష్యతే - తదాఽమూర్తేన ప్రాణేన మూర్తస్యాద్యమానత్వాన్మూర్తస్యైవ రయిత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) ౫

అథాదిత్యః ఉదయన్యత్ప్రాచీందిశం ప్రవిశతి తేన ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషు సన్నిధత్తే । యద్దక్షిణాంయత్ప్రతీచీంయదుదీచీంయదధోయదూర్ధ్వం యదన్తరాదిశో యత్సర్వం ప్రకాశయతి తేనసర్వాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషుసన్నిధత్తే॥ ౬

సఏషవైశ్వానరోవిశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయతే తదేతదృచాభ్యుక్తమ్॥ ౭

రం.— రయిప్రాణశబ్దార్థమాహ (ఆదిత్యోహవై ఇతి) అత్తఇత్యాదిత్యః- భోక్తా. సఏవ ప్రాణఇత్యర్థః. తస్య ప్రాణశబ్దితత్వే హేతుస్సమనన్తరమేవవక్ష్యతే. రయిరేవచన్ద్రమాఇత్యస్యాభిప్రేతమర్థమాహ (రయిర్వా ఇతి) మూర్తశబ్దేనపృథివ్యప్తేజాంసిఉచ్యన్తే. అమూర్తశబ్దేనవాయ్వన్తరిక్షేఉచ్యేతే. సర్వమపిభూతజాతంరయిః- అన్నం. భోగ్యమిత్యర్థః. తస్మాన్మూర్తశబ్దితంపాఞ్చభౌతికంశరీరంసర్వంభోగ్యమేవేత్యర్థః. ౫

శం.— తథాఽమూర్తోపి ప్రాణోఽత్తాసర్వమేవయచ్చాద్యం. కథం. అథఆదిత్యఉదయన్- ఉద్గచ్ఛన్ యత్ప్రాచీందిశం ప్రవిశతి- తత్ప్రాచీందిశంస్వప్రకాశేన ప్రవిశతి - వ్యాప్నోతి. తేన- స్వాత్మవ్యాప్త్యాసర్వాన్తస్థాన్ ప్రాణాన్ ప్రాచ్యానన్తర్భూతాన్ రశ్మిషు - స్వాత్మావభాసరూపేషువ్యాప్తిమత్సువ్యాప్తత్వాత్ప్రాణినః సన్నిధత్తే- సన్నివేశయతి. ఆత్మభూతాన్ కరోతీత్యర్థః. తథైవయత్ప్రవిశతిదక్షిణాం- యత్ప్రతీచీంయదుదీచీమధఊర్ధ్వంయత్ప్రవిశతి- యచ్చాన్తరాదిశః - కోణదిశోఽవాన్తరదిశః. యచ్చాన్యత్సర్వం ప్రకాశయతి. తేన- స్వప్రకాశవ్యాప్త్యాసర్వాన్-సర్వదిక్స్థాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషుసన్నిధత్తే. ౬

ఆ.— రయిశబ్దితస్యాన్నస్య ప్రజాపతిత్వార్థంసర్వాత్మత్వముక్త్వా ప్రాణస్యాపితదర్థమేవసర్వాత్మత్వముచ్యతే అథాదిత్యఇతివాక్యేనేత్యాహ(తథేత్యాదినా)యచ్చాద్యం-తదపి ప్రాణోఽత్తా. ప్రాణోఽపిసర్వమేవేతి-సర్వాత్మక ఇత్యర్థః.(స్వప్రకాశేనేతి)స్వకీయప్రకాశేన. స్వప్రభయేత్యర్థః. (అన్తర్భూతానితి) యద్యపి ప్రాణస్యాత్తృత్వముక్తం-తథాపి రయిర్వాఏతత్సర్వమిత్యత్రామూర్తస్య ప్రాణస్యాపిగుణభావవివక్షయా- అన్నత్వముక్తమితితథోక్తం. (స్వాత్మావభాసరూపేష్వితి) స్వాన్యప్రభారూపేషురశ్మిష్విత్యర్థః. (వ్యాప్తత్వాదితి) సమ్బద్ధత్వాదిత్యర్థః. ౬

రం.— (అథాదిత్యః) రయినిరూపణానన్తరంఆదిత్యఃవక్ష్యతఇతిశేషః. ఆదిత్యశబ్దితస్యభోక్తుః ప్రాణశబ్దితత్వే హేతురుచ్యతఇతియావత్. (ఉదయన్యత్ప్రాచీందిశం ప్రవిశతీతి) అయంజీవః సుషుప్తిస్థానాత్ ప్రబుధ్యమానఏవసన్ ప్రాచీందక్షిణాం ప్రతీచీముదీచీమధఊర్ధ్వం అన్తరాదిశోయత్సర్వం ప్రకాశయన్ తత్తద్దిక్స్థితేన్ద్రియాణిధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరశ్మిద్వారాబిభర్తి-తస్మాత్సఏవ ప్రాణశబ్దితేన్ద్రియనిర్వాహకత్వాత్ప్రాణఇత్యర్థః. ప్రాచీందిశం ప్రవిశతి- ప్రకాశయతి. ప్రాచ్యాన్ పదార్థానుపలభతఇతియావత్. తేన - తస్మాద్ధేతోః ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషుసన్నిధత్తే- పూర్వదిక్స్థితపదార్థప్రకాశకాన్ చక్షురాదీన్ ప్రాణాన్ ధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరశ్మిముఖేనాధితిష్ఠతి- ప్రేరయతి. ధర్మభూతజ్ఞానేనతదధిష్ఠాతృత్వలక్షణసన్నిధానాభావేచక్షురాదినాకరణేనరూపాద్యుపలమ్భోనస్యాత్- చేతనానధిష్ఠితస్యకరణస్యకార్యాసమర్థత్వాదితిభావః. యద్దక్షిణాంయత్ప్రతీచీంయదుదీచీమిత్యాదౌ- యద్దక్షిణాంప్రవిశతి - తేనదాక్షిణాత్యాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషుసన్నిధత్తే. యత్ ప్రతీచీం ప్రవిశతి-తేన ప్రతీచ్యాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషుసన్నిధత్తే. ఇత్యాదిశేషఃపూరణీయః. లాఘవార్థం ప్రతిపర్యాయంతదనుక్తిః. అత్ర ప్రజాసిసృక్షుఃపరమాత్మా ప్రకృతింపురుషంచసస్సర్జేతివక్తవ్యేపరోక్షరూపేణరయిప్రాణశబ్దాభ్యాంతదభిలాపః, రయిప్రాణయోశ్చన్ద్రాదిత్యశబ్దాభ్యామభిలాప, శ్చ పరోక్షప్రియాఇవహిదేవాఇతిరీత్యాఅస్యార్థస్యస్ఫుటతరోపదేశానర్హత్వసూచనార్థః. ౬

శం.— సఏషః- అత్తాప్రాణోవైశ్వానరః- సర్వాత్మావిశ్వరూపః. విశ్వాత్మత్వాచ్చప్రాణోఽగ్నిశ్చసఏవాత్తోదయతే - ఉద్గచ్ఛతిప్రత్యహంసర్వాదిశఆత్మసాత్కుర్వన్. తదేతత్ - ఉక్తంవస్తుఋచా- మన్త్రేణాప్యభ్యుక్తం. ౭

ఆ.— తస్యప్రత్యక్షత్వమాహ (సఏషఇతి) (వైశ్వానరఇతి) నరాః- జీవాః. విశ్వేచతేనరాశ్చవిశ్వానరాః. సఏవవైశ్వానరః. సర్వజీవాత్మకఇత్యర్థః. విశ్వరూపః- సర్వప్రపఞ్చాత్మకఇతిభేదః. (ఉక్తంవస్త్వితి) ఆదిత్యస్యోక్తంమాహాత్మ్యమిత్యర్థః. ౭

రం.— ఆదిత్యోహవైప్రాణఇతి ప్రాణాదిత్యశబ్దనిర్దిష్టస్యభోక్తృవర్గస్యోదయమానస్యపరమాత్మాత్మకతామాహ (సఏషవైశ్వానరోవిశ్వరూపఇతి) యఃప్రాక్ ప్రస్తుతఃప్రజాపతిశబ్దితః- విశ్వేషాంనరాణాంనేతృత్వేనవైశ్వానరశబ్దవాచ్యః- సర్వశరీరతయావిశ్వరూపశబ్దితః-అగ్రనేతృత్వాదిగుణయోగేనఅగ్నిశబ్దితః - సఏషప్రాక్ ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టఃపరమాత్మా ఆదిత్యోహవైప్రాణఇతిప్రాణశబ్దితభోక్తృరూపస్సన్ ఉదయతఇత్యర్థః. అయంచమన్త్రోవైశ్వానరాధికరణేపరమాత్మపరతయానిర్దిష్టవత్సూత్రకృద్భగవతాభాష్యకృతావ్యవహృతః. అతఏవంవ్యాఖ్యాతమితిద్రష్టవ్యం. (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్- బ్రహ్మఅభిముఖీకృత్యఋఙ్మన్త్రేణాభ్యుక్తం. ౭

విశ్వరూపంహరిణంజాతవేదసంపరాయణంజ్యోతిరేకంతపన్తం।
సహస్రరశ్మిశ్శతధావర్తమానఃప్రాణః ప్రజానాముదయత్యేషసూర్యః॥ ౮
సంవత్సరోవైప్రజాపతి స్తస్యాయనేదక్షిణంచోత్తరంచ తద్యేహవైతదిష్టాపూ
ర్తేకృత మిత్యుపాసతేతేచాన్ద్రమసమేవ లోకమభిజయన్తేత ఏవపునరావర్తన్తేతస్మా
దేతేఋషయఃప్రజాకామాదక్షిణంప్రతిపద్యన్తే। ఏషహవైరయిర్యఃపితృయాణః॥ ౯

శం.— విశ్వరూపం- సర్వరూపం. హరిణం-రశ్మిమన్తం. జాతవేదసం- జాతప్రజ్ఞానం. పరాయణం- సర్వప్రాణాశ్రయం. జ్యోతిరేకం - సర్వప్రాణినాంచక్షుర్భూతమద్వితీయం. తపన్తం- తాపక్రియాంకుర్వాణంస్వాత్మానంసూర్యంసూరమోవిజ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మవిదః.కోసా- యంవిజ్ఞాతవన్తః. సహస్రరశ్మిః- అనేకరశ్మిః. శతధా- అనేకధా. ప్రాణిభేదేనవర్తమానః. ప్రజానాముదయత్యేషసూర్యః. యశ్చాసౌచన్ద్రమాఃమూర్తిరన్నం, మమూర్తిశ్చప్రాణోత్తాదిత్య, స్తదేతదేకమేతన్మిథునంసర్వం. ౮

ఆ — విశ్వరూపమిత్యాదిద్వితీయాన్తానాంసహస్రరశ్మిరిత్యాదిప్రథమాన్తానాం సామానాధికరణ్యేనాన్వయాయోగా దధ్యాహారంకృత్వావాక్యభేదేనవ్యాచష్టే (స్వాత్మానమిత్యాదినా) *సమిథునముత్పాదయతఇత్యుపక్రాన్తంమిథునముపసంహరతి (యశ్చాసావితి) యశ్చాసౌచన్ద్రమాః, యశ్చామూర్తఃప్రాణ, స్తదేకంమిథునంసర్వం- సర్వాత్మకమిత్యన్వయః. ౮

రం.— (విశ్వరూపంహరిణమితి) విశ్వరూపం- సర్వశరీరం. జాతానివేదాంసి-వేదాఃయస్మాత్సజాతవేదాః *ప్రజ్ఞాచతస్మాత్ప్రసృతాపురాణీతిసర్వజ్ఞానోత్పాదకం. పరాయణం- పరమప్రాప్యం. జ్యోతిః-సర్వప్రకాశకదీప్తిమన్తం. ఏకం- అద్వితీయం. తపన్తం- జాఠరాదిత్యాదిరూపేణతపన్తం. *సన్తాపయతిస్వందేహమాపాదతలమస్తకం *అహంవైశ్వానరోభూత్వాప్రాణినాందేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తఃపచామ్యన్నంచతుర్విధమితిశ్రుతిస్మృతిభ్యాం. హరిణం- హరిమిత్యర్థః. హరిశబ్దస్యనాన్తత్వంఛాన్దసం. వర్తమానః - అనువర్తమానః. తద్విధేయతయాతచ్ఛరీరభూతఇతియావత్. సహస్రరశ్మిః- నానావిధవిషయవిషయకజ్ఞానవాన్. ప్రజానాం - స్థావరజఙ్గమాత్మకానాంప్రాణః- ధారకః. సూర్యః - సూర్యవత్ప్రకాశః. ఏషః - జీవఃశతధా - దేవమనుష్యాదినానావిధదేహాత్మాభిమానశాలితయాసుషుప్తిస్థానాదుదయతి. సర్గకాలే ఉదయతఇతివార్థః. ౮

శం.— కథంప్రజాఃకరిష్యతఇతి. ఉచ్యతే- తదేవకాలస్సంవత్సరోవైప్రజాపతిః- తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యతిథ్యహోరాత్రసముదాయోహిసంవత్సరః తదనన్యత్వాద్రయిప్రాణైతన్మిథునాత్మకఏవేత్యుచ్యతే. తత్కథం. తస్య - సంవత్సరస్యప్రజాపతేరయనే- మార్గౌద్వౌ- దక్షిణంచోత్తరంచ. ద్వౌప్రసిద్ధేహ్యయనేషణ్మాసలక్షణే - యాభ్యాందక్షిణేనోత్తరేణచయాతిసవితాకేవలకర్మిణాంజ్ఞానసంయుక్తకర్మవతాంచ లోకాన్విదధత్. కథం. తత్రచబ్రాహ్మణాదిషు యేవైతదుపాసతఇతిక్రియావిశేషణోద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః. ఇష్టంచపూర్తంచఇష్టాపూర్తే- ఇత్యాదికృతమేవోపాసతే- నాకృతంనిత్యం. తేచాన్ద్రమసం - చన్ద్రమసిభవంప్రజాపతేర్మిథునాత్మకస్యాంశంరయిమన్నభూతం లోకమభిజయన్తే - కృతరూపత్వాచ్చాన్ద్రమసస్యతఏవచకృతక్షయాత్పునరావర్తన్తే- *ఇమంలోకంహీనతరంవావిశన్తీతిహ్యుక్తం. యస్మాదేవంప్రజాపతిమన్నాత్మకంఫలత్వేనాభినిర్వర్తయన్తిచన్ద్రమిష్టాపూర్తకర్మణాఋషయః- స్వర్గద్రష్టారఃప్రజాకామాః- ప్రజార్థినోగృహస్థాః-తస్మాత్స్వకృతమేవదక్షిణం- దక్షిణాయనోపలక్షితంచన్ద్రంప్రతిపద్యన్తే. ఏషహవైరయిః- అన్నం. యఃపితృయాణః-పితృయాణోపలక్షితశ్చన్ద్రః. ౯

ఆ.— *ఏతౌమేబహుధాప్రజాఃకరిష్యతఇత్యుక్తమ్- తత్కేనప్రకారేణేతిపృచ్ఛతి (కథమితి) రయిప్రాణయోఃసంవత్సరాదిద్వారాప్రజాస్రష్టృత్వమిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) తదేవ- మిథునమేవసంవత్సరఃకాలః- సచప్రజాపతిః- ప్రజాపత్యాత్మకమిథుననిర్వర్త్యత్వాదినేత్యాహ (తన్నిర్వర్త్యత్వాదితి) తదుపపాదయతి (చన్ద్రేతి) చన్ద్రనిర్వర్త్యాస్తిథయః.ఆదిత్యనిర్వర్త్యాస్త్వహోరాత్రాణీతివిభాగః. తన్నిర్వర్త్యత్వేపికాలస్యకథంతదాత్మతేత్యాశఙ్క్యకార్యకారణయోరభేదాదిత్యాహ (తదనన్యత్వాదితి) నకేవలంతిథ్యాదిద్వారాచన్ద్రాదినిర్వర్త్యత్వంసంవత్సరస్య- కింత్వయనద్వారాపీతివక్తుంతస్యాయనేఇత్యాదివాక్యం. తత్ప్రశ్నపూర్వకంవ్యాచష్టే (తత్కథమితి) చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యత్వంకుతోఽపేక్ష్యన్తరాదిత్యర్థః. కేవలకర్మిణాంలోకాన్విదధద్దక్షిణేనయాతి. జ్ఞానయుక్తకర్మవతాంలోకాన్విదధదుత్తరేణయాతీత్యన్వయః. సవితేత్యుపలక్షణంచన్ద్రస్యాపి- జ్యేష్ఠాదిదక్షిణాయనం- మార్గశీర్షాద్యుత్తరాయణమితిశ్రుతిషుప్రసిద్ధిః. తతశ్చకర్మిణాంలోకావిధాతుంతయోర్దక్షిణోత్తరాభ్యాంయామ్యోత్తరలోకాభ్యాంగమనా, త్తన్నిమిత్తత్వాచ్చఅయనద్వయప్రసిద్ధి, స్తన్నిర్వర్త్యత్వంతయోరయనయోరితితద్ద్వారాసంవత్సరస్యాపితన్నిర్వర్త్యత్వమిత్యర్థః. చన్ద్రాదిత్యయోఃకథంలోకవిధాయకత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యదక్షిణోత్తరాయణద్వారాలోకప్రాప్తేః, ప్రాప్యస్యలోకస్యాపిచన్ద్రాదిత్యాత్మకత్వా, చ్చతయోస్తద్విధాయకత్వమితితద్యేహవాఇత్యాదివాక్యేనపరిహరతి (తత్రేతి) (ఇష్టంచేతి) *అగ్నిహోత్రంతపస్సత్యంవేదానాముపలమ్భనం।ఆతిథ్యంవైశ్వదేవంచఇష్టమిత్యభిధీయతే॥వాపీకూపతటాకాదిదేవతాయతనానిచ।అన్నప్రదానమారామఃపూర్తమిత్యభిధీయతఇత్యుభయోర్భేదః. కృతమిత్యుపాసతఇతికృతశబ్దోపరితనమితిశబ్దమిష్టాపూర్తేఇతిపూర్తశబ్దోపర్యాకృష్యాధిశబ్దపర్యాయతయావ్యాచ

అథోత్తరేణతపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయావిద్యయాఽత్మానమన్విష్యాదిత్యమభి
జయన్తేఏతద్వై ప్రాణానామాయతనమే తదమృతమభయమే తత్పరాయణమేతస్మా
న్నపునరావర్తన్తఇత్యేషనిరోధః॥ తదేషశ్లోకః॥ ౧౦

ష్టే (ఇత్యాదీతి) దత్తమాదిశబ్దార్థః. కృతమేవోపాసతే- కార్యమేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఇదంచవిశేషణంపునరావృత్తౌహేతుతయోక్తం. కృతరూపేష్ట్యాదిజన్యత్వాచ్చన్ద్రస్యాపికృతత్వేనానిత్యత్వాత్పునరావృత్తిరిత్యాహ (కృతరూపత్వాదితి) పునరావృత్తౌమన్త్రవాక్యం ప్రమాణయతి (ఇమంలోకమితి) ౯

రం.— ఏవంసూక్ష్మప్రకృతిజీవశరీరకస్య ప్రజాపతేఃరయిప్రాణశబ్దిత ప్రకృతిపురుషరూపభోగ్యభోక్తృత్వనావిభాగముపవర్ణ్య- తస్యైవ పరమాత్మనఅఖణ్డకాలరూపేణస్థితస్యఖణ్డకాలరూపేణవిభాగంవర్ణయిష్యన్ - చిత్తావతరణాయవాఉపాసనార్థంవా సంవత్సరాఖ్యప్రజాపతేర్దక్షిణోత్తరాయణాత్మకంరయిప్రాణరూపంవిభాగం, తథామాసాఖ్యప్రజాపతేఃరయిప్రాణశబ్దితంకృష్ణశుక్లపక్షాత్మకంవిభాగం, అహోరాత్రాత్మక కాలరూపప్రజాపతేఃరయిప్రాణాత్మకంరాత్ర్యహరాత్మకంవిభాగం, తత్ప్రసఙ్గేనరయిశబ్దార్థదక్షిణాయనకృష్ణపక్షరాత్ర్యపేక్షయాప్రాణశబ్దార్థభూతోత్తరాయణశుక్లపక్షదివసానాముత్కర్షం చవక్తుమారభతే (సంవత్సరోవైఇతి) తస్యసంవత్సరాఖ్యకాలరూపస్యప్రజాపతేర్దక్షిణోత్తరశబ్దితేద్వేఅయనే- సూర్యగత్యాధారభూతేద్వేరూపేస్తః. (తద్యేహవైఇతి) హవైఇతిప్రసిద్ధౌ. స్మరణేవా. అయమర్థః- తత్- తత్రయే- పురుషాః ఇష్టాపూర్తేవర్తన్తేఇతిశేషః- కర్మోపాసతఇత్యర్థః. యఇమేగ్రామఇష్టాపూర్తేదత్తమిత్యుపాసతఇతిశ్రుత్యన్తరైకార్థ్యాత్ కృతశబ్దోదత్తపరః. ఇష్టం- యాగాదిశ్రౌతం. పూర్తం - ఖాతాది. ఇతిశబ్దఃప్రకారవచనః. యాగదానవాపీకూపాదికంకర్మయేఽనుతిష్ఠన్తి - తేచన్ద్రమస్సంబన్ధినంలోకమభిజయన్తే- అభిజయన్తి. ప్రాప్నువన్తి. తఏవపునరావర్తన్తే. సత్వాత్మోపాసకాఃఉత్తరమార్గేణగతాఇత్యర్థః. (తస్మాదేతఇతి) తస్మాదేతేఋషయః- కర్మతాఃప్రజాస్స్వర్గాదిలక్షణఫలకామాఃఋషయః - ఋద్రఫలద్రష్టారఃదక్షిణంపన్థానంపితృయాణశబ్దితంప్రతిపద్యన్తే. ఏషపితృయాణః రయిః- అన్నప్రధానః. వైషయికభోగాత్మకఇతియావత్. యద్యపి "ధూమోరాత్రిస్తథాకృష్ణ" ఇత్యాదిప్రమాణప్రతిపన్నేషుపురాణేషుదక్షిణమార్గనిర్దిష్టధూమాదిశబ్దాస్తుఃపితృయాణోపన్యస్తాః- సంవత్సరావయవభూతషణ్మాసాత్మాదక్షిణాయననిర్దిష్టోఽప్యస్యాః - తథాపిదక్షిణాయనశబ్దేనసర్వమార్గోపివ్యవహ్రియమాణత్వాత్ కాలమార్గయోరేకీకృత్యవ్యవహారఉపపద్యతఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— అథోత్తరేణాయనేనప్రాజాపత్యంప్రాణమత్తారమాదిత్యమభిజయన్తే. కేన. తపసా- ఇన్ద్రియజయేనవిశేషతోబ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయావిద్యయాచప్రజాపత్యాత్మవిషయయాఆత్మానం- ప్రాణంసూర్యంజగతస్తస్థుషశ్చాన్విష్య - అహమస్మీతివిదిత్వాఆదిత్యమభిజయన్తి - అభిప్రాప్నువన్తి. ఏతద్వైఆయతనంసర్వప్రాణానాంసామాన్యం. ఆయతనం- ఆశ్రయః. ఏతదమృతం- అవినాశి. అభయం- అతఏవభయవర్జితం. నచన్ద్రవత్క్షయవృద్ధిభయవత్. ఏతత్పరాయణం- పరాగతిర్విద్యావతాంకర్మిణాంచజ్ఞానవతాం. ఏతస్మాన్నపునరావర్తన్తే - యథేతరేకేవలకర్మిణః. ఇతి- యస్మాదేషోఽవిదుషాంనిరోధః- ఆదిత్యాద్ధినిరుద్ధాఅవిద్వాంసోనైతేసంవత్సరమాదిత్యమాత్మానంప్రాణమభిప్రాప్నువన్తి- సహిసంవత్సరఃకాలాత్మాఽవిదుషాంనిరోధః. తత్- తత్రాస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః- మన్త్రః. ౧౦

ఆ.— (అథేతి) మార్గాన్తరారమ్భార్థోథశబ్దః. (ప్రజాపత్యాత్మవిషయయేతి) తత్తాదాత్మ్యవిషయయేత్యర్థః (ఆదిత్యమభిజయన్తఇతి) పూర్వమన్వయార్థముక్తం - ఇదానీంవ్యాఖ్యానార్థమితి ద్రష్టవ్యం. (సామాన్యమితి) సమష్టిరూపమిత్యర్థః. (విద్యావతామితి) కర్మానధికారిణాంఅతఏవకేవలోపాసనవతామిత్యర్థః. (కర్మిణాంచజ్ఞానవతామితి) సముచ్చయవతామిత్యర్థః నను కేవలకర్మిణామప్యాదిత్యప్రాప్తావపునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య - తేషామాదిత్యప్రాప్తిరేవనాస్తీతివక్తుమిత్యేషఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (ఇతియస్మాదితి) తస్మాత్తేషామాదిత్యప్రాప్తిరనాశఙ్క్యేతిశేషః. ౧౦

ఆ.— యద్వా- తస్యాయనేఇత్యారభ్యఇత్యేషఇత్యన్తశ్రుతివాక్యమనయోఃరయిప్రాణరూపత్వప్రతిపాదనపరతయావ్యాఖ్యేయం. తథాహి- సంవత్సరస్యరయిప్రాణమిథుననిర్వర్త్యత్వేరయిప్రాణరూపత్వంచవక్తవ్యం- తత్కథమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తదవయవభూతాయనయోస్తద్రూపత్వంవక్తుంతయోఃప్రథమంప్రసిద్ధిమాహ (తస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవాహ (యాభ్యామితి) ఏవమపికథంతయోస్తదాత్మకత్వమిత్యాహ (కథమితి) దక్షిణాయనస్యరయిత్వంవక్తుంకర్మిణాంరయిరూపచన్ద్రనిర్వర్తకత్వమాహ (తత్రేతి) (లోకమితి) సోమరూపంశరీరమిత్యర్థః. తస్యకర్మకృతత్వంపునరావృత్త్యాసాధయతి (కృతరూపత్వాదితి) రయిరూపచన్ద్రస్యదక్షిణాయనద్వారాప్రాప్యత్వాత్తస్యాయనస్యతదన్తర్భావఇతివక్తుంతస్యకర్మిభిఃప్రాప్యత్వమాహ (యస్మాదితి) ఏవంచేత్తస్యరయిత్వంసిద్ధమిత్యాహ (ఏషఇతి) (పితృయాణోపలక్షితఇతి) తత్ప్రాప్యఇత్యర్థః. తతశ్చతద్విశేషణస్యాయనస్యాపిరయిత్వమిత్యర్థః. ౯

ఆ.— ఇదానీముత్తరాయణస్యప్రాణత్వమాహ (అథేతి) ప్రాణరూపాదిత్యప్రాపకత్వాదుత్తరాయణస్య- తస్యాపిప్రాణత్వమితిసంవత్సరస్యరయిప్రాణమిథునాత్మకత్వమితితాత్పర్యత్వంయుక్తమితిభావః. అస్యకర్మసాధ్యచన్ద్రవైలక్షణ్యమాహ (ఏతద్వాఇతి) ఇతరత్సర్వం సమానం. అస్మిన్నర్థే- ఇతి- సంవత్సరస్వరూపఇత్యర్థః. ౧౦

పఞ్చపాదం పితరం ద్వాదశాకృతిం దివ ఆహుః పరే అర్ధే పురీషిణం।
అథేమే అన్య ఉ పరే విచక్షణం సప్తచక్రే షడర ఆహురర్పితమితి॥ ౧౧
మాసో వై ప్రజాపతిస్తస్య కృష్ణపక్ష ఏవ రయిః శుక్లః ప్రాణస్తస్మాదేత
ఋషయశ్శుక్ల ఇష్టిం కుర్వన్తీతర ఇతరస్మిన్॥ ౧౨

రం.— (అథోత్తరేణేతి) అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. యే తావత్ *కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇతి విరక్తా ఋషయః కాయక్లేశాదిలక్షణేన తపసా, స్త్రీసఙ్గరాహిత్యలక్షణేన బ్రహ్మచర్యేణ, ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయా శ్రద్ధయా, ప్రత్యగాత్మవిద్యయా, పరమాత్మానముపాస్యార్చిరాద్యుత్తరాయణేన *ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీత్యుక్తప్రకారేణ బ్రహ్మప్రాప్తిద్వారభూతమాదిత్యమభిజయన్తే- ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. అన్వేష్టవ్యతయా నిర్దిష్టమాత్మానం స్తువన్ తేషామపునరావృత్తిం దర్శయతి. (ఏతద్వై ప్రాణానామితి) ఆయతనశబ్దాపేక్షయా ఏతదితి నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః. ప్రాణానాం- ప్రాణభృతామాయతనం- ఆధారభూతం. *తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితాః ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితా ఇతి పరమాత్మనస్సకలచేతనాధారత్వోక్తేః. ఏతత్పరాయణం- పరమప్రాప్యమిత్యర్థః. ఏతస్మాన్న పునరావర్తన్తే- ఉపాసకా ఇతి శేషః. ఉత్తరేణ మార్గేణ గతాః *మామ్ ఉపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యత ఇత్యుక్తరీత్యా పరమాత్మానం ప్రాప్య న నివర్తన్త ఇత్యర్థః. (ఏష నిరోధః) ఏషః- *ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిరితి ప్రాక్ ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా స్వం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తినిరోధకారీ. అతస్తం పరమాత్మానం ప్రజాపతిశబ్దితం ప్రాప్తస్య తదుపాసకస్య అపునరావృత్తిరుపపద్యత ఇతి భావః. అత్ర ఏష ఇత్యేతచ్ఛబ్దేన ప్రజాపతిపరామర్శాత్ ఆత్మానమన్విష్యేత్యాత్మశబ్దోఽపి ప్రజాపతిపర ఏవ. అత ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాసార్యైః- *తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తే - ఏతస్మాన్న పునరావర్తన్త ఇతి అర్చిరాదిగత్యా అపునరావృత్తిప్రతిపాదనాత్ *ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిరితి ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టః పరం బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితమితి ద్రష్టవ్యం. (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్ సంవత్సరాత్మని ప్రజాపతౌ వక్ష్యమాణశ్లోక ఇత్యర్థః. ౧౦

శం.— పఞ్చపాదం - పఞ్చర్తవః పాదా ఇవాస్య సంవత్సరాత్మన ఆదిత్యస్య. తైరసౌ పాదైరివర్తుభిరావర్తతే. హేమన్తశిశిరావేకీకృత్యేయం కల్పనా. పితరం- సర్వస్య జనయితృత్వాత్ పితృత్వం తస్య. ద్వాదశమాసా ఆకృతయః- అవయవాః. ఆకరణం వా- అవయవీకరణమస్య ద్వాదశమాసైః. తం ద్వాదశాకృతిం. దివః- ద్యులోకాత్పరే- ఊర్ధ్వే అర్ధే- స్థానే. తృతీయస్యాం దివీత్యర్థః. పురీషిణం - పురీషవన్తం. ఉదకవన్తమాహుః కాలవిదః. విచక్షణం- నిపుణం. సర్వజ్ఞం సప్తచక్రే - సప్తహయరూపే చక్రే సతతగతి కాలాత్మని షడరే - షడృతుమతి ఆహుః- సర్వమిదం జగత్కథయన్త్యర్పితం - అరా ఇవ రథనాభౌ నివిష్టమితి. యది పఞ్చపాదో ద్వాదశాకృతిః - యది సప్తచక్రః షడరః- సర్వథాపి సంవత్సరః కాలాత్మా ప్రజాపతిశ్చన్ద్రాదిత్యలక్షణో హి జగతః కారణం. ౧౧

ఆ.— (ఇయం కల్పనేతి) పఞ్చధా కల్పనేత్యర్థః. (జనయితృత్వాదితి) సంవత్సరాత్మకకాలస్య సర్వజనకత్వాదిత్యర్థః. సమానాధికరణబహువ్రీహితయా వ్యాఖ్యాయ వ్యధికరణబహువ్రీహిర్వేత్యాహ (ఆకరణం వేతి) (అవయవీకరణమితి) అవయవిత్వేన కరణమిత్యర్థః. పక్షద్వయేఽప్యేక ఏవార్థః. (ద్యులోకాదితి) ఆకాశరూపాదన్తరిక్షలోకాదిత్యర్థః. అన్యథా స్వర్లోకాత్పరస్య చతుర్థత్వేన తృతీయస్యామిత్యనన్వయాపత్తేః. (ఉదకవన్తమితి) *ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిరితి స్మృతేరిత్యర్థః. అన్యే ఇత్యస్య పూర్వార్ధగతేనాహురిత్యనేన సమ్బన్ధః. ఉ ఇతి తు శబ్దసమానార్థనిపాతః. పరే తు తమేవ విచక్షణమాహురిత్యన్వయః. కిమాహురిత్యత ఆహ (సప్తచక్ర ఇతి) తస్మిన్ విచక్షణే సప్తచక్రాద్యాత్మకే సర్వమిదం జగదర్పితమిత్యాహురిత్యర్థః. మతద్వయేఽపి కీదృశోఽర్థభేద ఇత్యత ఆహ (యదీతి) పూర్వమతే ఋతూనాం పాదత్వకల్పనయా మాసానామవయవత్వకల్పనయా ఆదిత్యాత్మనా సంవత్సరః కాల ఏవోక్తః. ద్వితీయే తు హేమన్తశిశిరౌ పృథక్కృత్య షణ్ణామృతూనామరత్వకల్పనయా సంవత్సరస్య పరివర్తనగుణయోగేన చక్రత్వకల్పనయా కాలప్రాధాన్యేన సర్వాశ్రయత్వేన చ స ఏవోక్తః. పక్షద్వయే కేవలగుణభేదేన కల్పనాభేదేన చ భేదః- న ధర్మిభేద ఇత్యర్థః. ౧౧

రం.— (పఞ్చపాదం పితరమితి) వత్సరసంవత్సరపరివత్సరఇడావత్సరానువత్సరరూపాః పఞ్చ పాదా యస్య సః పఞ్చపాదః. అథవా- హేమన్తశిశిరయోరేకీకరణాత్ షడృతవః పఞ్చర్తవః సంపద్యన్తే. తే పాదా యస్య సః. తం. పితరం- సర్వస్య జనకం. ద్వాదశాకృతిం- ద్వాదశమాసాకృతిం. దివః- స్వర్గాత్ పరే- పరస్మిన్నర్ధే- స్థానే పురీషిణం- పురీషశబ్దేన స్వర్గభూమిసన్నిహితం బ్రహ్మాణ్డగోళకావరణముచ్యతే. సోఽస్య స్థానత్వేనాస్తీతి పురీషిణమాహురిత్యన్వయః. అథశబ్దః పక్షాన్తరపరిగ్రహే. ఉశబ్దోఽవధారణే. పరశబ్ద ఉత్కృష్టవచనః. పూర్వోక్తేభ్యః అన్యే ఉత్కృష్టాః ఇమే- కాలతత్త్వవిదః ఆదిత్యాది గ్రహసప్తకలక్షణచక్రయుక్తే ఋతులక్షణారషట్కయుక్తే సంవత్సరాఖ్యే రథే జగత్సర్వం విచక్షణం - కుశలం. నిశ్చలం యథా భవతి తథా అర్పితమిత్యాహుః. ౧౧

శం.— యస్మిన్నిదం శ్రితం విశ్వం- స ఏవ ప్రజాపతిస్సంవత్సరాఖ్యః స్వావయవే మాసే కృత్స్నః పరిసమాప్యతే- మాసో వై ప్రజాపతిః- యథోక్తలక్షణ ఏవ మిథునాత్మకః. తస్య మాసాత్మనః ప్రజాపతేరేకో భాగః కృష్ణపక్ష ఏవ రయిః- అన్నం చన్ద్రమాః. అపరో భాగశ్శుక్లః - శుక్లపక్షః ప్రాణః-

ప్రశ్నోపనిషత్.

ద్వితీయః ప్రశ్నః.

—*—

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం భార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ। భగవన్ కత్యేవ దేవాః
ప్రజాం విధారయన్తే కతర ఏతత్ప్రకాశయన్తే కః పునరేషాం వరిష్ఠ ఇతి॥ ౧
తస్మై స హోవాచాకాశో హ వా ఏష దేవో వాయురగ్నిరాపః పృథివీ వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చ।
తే ప్రకాశ్యాభివదన్తి వయమేతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామః॥ ౨

శం.— ప్రాణోఽత్తా ప్రజాపతిరిత్యుక్తం - తస్య ప్రజాపతిత్వమత్తృత్వం చాస్మిఞ్శరీరేఽవధారయితవ్యమిత్యయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే. అథ- అనన్తరం- హ- ఏనం భార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ హే భగవన్ కత్యేవ దేవాః ప్రజాం- శరీరలక్షణాం విధారయన్తే- విశేషేణ ధారయన్తే. కతరే బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియవిభక్తానామేతత్ప్రకాశనం - స్వమాహాత్మ్యప్రఖ్యాపనం ప్రకాశయన్తే. కోఽసౌ పునరేషాం వరిష్ఠః- ప్రధానః కార్యకారణలక్షణానామితి. ౧

ఆ.— ప్రశ్నాన్తరస్యైతేన ప్రశ్నేన సఙ్గతిమాహ (ప్రాణోఽత్తేతి) (అవధారయితవ్యమితి) *అత్తా విశ్వస్య సత్పతిరిత్యత్తృత్వస్య *ఏషోఽగ్నిస్తపతీత్యారభ్య *అరా ఇవ రథనాభౌ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితం *ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయస ఇత్యాదినా చ ప్రజాపతిత్వస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం- పూర్వం గతిశ్రవణేన విరక్తస్యాపి చిత్తైకాగ్ర్యం వినావక్ష్యమాణాత్మజ్ఞానాసిద్ధేస్తదర్థం, మన్దానాం ఫలవిశేషార్థం, చ ప్రాణోపాసనార్థం ప్రశ్నద్వయారమ్భః. తత్రాపి శ్రేష్ఠత్వాత్తృత్వ ప్రజాపతిత్వాదిగుణనిర్ధారణార్థం ద్వితీయః ప్రశ్నః. తదుత్పత్త్యాదినిర్ధారణపూర్వకం తదుపాసనవిధానార్థం తృతీయః ప్రశ్న ఇత్యపి ద్రష్టవ్యం. ప్రజాశబ్దేన శరీరమేవ గృహ్యతే - న జీవః - తస్య ప్రాణధారకత్వేన తద్ధార్యత్వాభావాదిత్యాహ (శరీరేతి) విభక్తానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. (స్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనమితి) అవకాశదానాదికమాకాశాదీనాం మాహాత్మ్యం. తస్య ఖ్యాపనం- తస్య లోకాన్ప్రతి ప్రకటనం. తత్ప్రకాశయన్తే- కుర్వన్తీత్యర్థః. పాకం పచతీతివత్. అవకాశదానాదికం స్వస్వకార్యం సర్వలోకప్రకటనం యథాతథా కతరే కుర్వన్తీత్యర్థః. ౧

రం.— దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణాదివిలక్షణప్రత్యగాత్మశోధనాయ ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః *ఉత్తరేషు ఖణ్డేషు ప్రత్యగాత్మా విశోధ్యత ఇతి. (అథ హైనమితి) కబన్ధిప్రశ్నానన్తరం పిప్పలాదం భార్గవో వైదర్భిః పృష్టవాన్. కిమితి (భగవన్నితి) హే భగవన్ కియన్తః సఙ్ఖ్యాకా దేవాః స్థావరజఙ్గమాత్మికాం ప్రజాం బిభ్రతి. తేష్వేవ దేవేషు కతరే దేవాః ఏతత్- శరీరం తత్కార్యం ప్రకాశయన్తే. కః పునరేషాం శ్రేష్ఠ ఇతి. ౧

———

శం.— ఏవం పృష్టవతే తస్మై స హోవాచ- ఆకాశో హ వా ఏష దేవో వాయురగ్నిరాపః పృథివీత్యేతాని పఞ్చ మహాభూతాని శరీరారమ్భకాణి. వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రమిత్యాదీని కర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాణి చ శరీరం ధారయన్తే. తన్మధ్యే కర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాణి శరీరే స్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనం ప్రకాశయన్తే. కార్యలక్షణాః కరణలక్షణాశ్చ తే దేవా ఆత్మనో మాహాత్మ్యం ప్రకాశ్యాభివదన్తి స్పర్ధమానాః శ్రేష్ఠతాయై. కథం వదన్తి. వయమేతద్బాణం- శరీరం కార్యకారణసఙ్ఘాతమవష్టభ్య ప్రాసాదమివ స్తమ్భాదయోఽవిశిథిలీకృత్య విధారయామః- విస్పష్టం ధారయామః. మయైవైకేనాయం సఙ్ఘాతో ధ్రియత ఇత్యేకైకస్యాభిప్రాయః. ౨

ఆ.— (ఏష దేవ ఇతి) వక్ష్యమాణాభివదనాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థం చేతనత్వం సంభావయితుం దేవ ఇతి విశేషణం *అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి న్యాయేనాకాశాద్యభిమానిదేవతాగ్రహణార్థం. తచ్చ విశేషణం వాయ్వాదిష్వపి సర్వత్ర సంబధ్యతే. వాగ్గ్రహణం కర్మేన్ద్రియోపలక్షణార్థం. చక్షురాదిగ్రహణం జ్ఞానేన్ద్రియోపలక్షణార్థమితి మత్వాహ (కర్మేన్ద్రియేతి) కార్యలక్షణాః - శరీరాకారేణ పరిణతా ఆకాశాదయః. కరణలక్షణాని- ఇన్ద్రియాణి. (మాహాత్మ్యమితి) ఆకాశాదీనామవకాశదానాదిరూపం శరీరధారణైకదేశాత్మకం ప్రకాశ్యం స్వకార్యం. ప్రకాశ్య- సర్వలోకప్రకటం యథాతథా కృత్వా. అభివదన్తి- అభితః- సర్వతః కృత్స్నం శరీరధారణం ప్రత్యేకం వయమేవ కుర్మ ఇతి వదన్తీత్యర్థః. (బాణమితి) బాతీతి- బవయోరభేదాద్వాతి- కుత్సితం గన్ధం వహతీతి వా- వినాశం గచ్ఛతీతి వా- దేశాద్దేశాన్తరం గచ్ఛతీతి వా - బాణం. బాణమివ బాణం. కార్యకరణసఙ్ఘాతం శరీరమిత్యర్థః. ౨- ౩

రం.— (తస్మై స హోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ముఖ్యప్రాణస్యైవ ధారకత్వ ప్రకాశకత్వ శ్రేష్ఠత్వాని వక్తుమాఖ్యాయికామాహ (ఆకాశో హ వా ఇతి) హ వా ఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశయే. ఏషః- ప్రసిద్ధ ఆకాశః. దీవ్యతి- గచ్ఛతీతి దేవః - గమనశీలః. తాదృశో వాయుశ్చాగ్నిరాపః పృథివీ. వాక్ శబ్దేన కర్మేన్ద్రియాణి సర్వాణ్యుపలక్ష్యన్తే. చక్షుః శ్రోత్రశబ్దేన జ్ఞానేన్ద్రియాణి. (తే ప్రకాశ్యాభివదన్తీతి) ఆకాశాదయస్సర్వే మిలిత్వా పురోవర్తి శరీరం ప్రదర్శ్య అభితః స్థిత్వా వదన్తి స్మ. కిమితి. వయం బాణవత్సంచారశీలమేతత్- పురోవర్తిశరీరమవలమ్బ్య విధారయామః - అవకాశాదివివిధకార్యక్షమతయా ధారయామ ఇత్యర్థః. ౨

తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ। మా మోహమాపద్యథాహమేవైతత్
పఞ్చధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామీతి॥ ౩

తేఽశ్రద్దధానా బభూవుః సోఽభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రామత ఇవ తస్మిన్నుత్క్రామ
త్యథేతరే సర్వ ఏవోత్క్రామన్తే తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే। తద్యథా మ
క్షికా మధుకరరాజానముత్క్రామన్తం సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే
సర్వా ఏవ ప్రాతిష్ఠన్త ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చ తే ప్రీతాః ప్రాణం స్తున్వన్తి॥ ౪

ఏషోఽగ్నిస్తపత్యేష సూర్య ఏష పర్జన్యో మఘవానేష వాయుః।
ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సదసచ్చామృతం చ యత్॥ ౫

శం.— తానేవమభిమానవతో వరిష్ఠః ప్రాణః – ముఖ్య ఉవాచ – ఉక్తవాన్. మా మైవం మోహమాపద్యథ – అవివేకతయాఽభిమానం మా కురుత. యస్మాదహమేవైతద్బాణమవష్టభ్య నిధారయామి పఞ్చధా ఆత్మానం ప్రవిభజ్య – ప్రాణాదివృత్తిభేదం స్వస్య కృత్వా విధారయామీతి. ౩

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— (తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ) ముఖ్యః ప్రాణ ఉవాచేత్యర్థః. కిమితి (మా మోహమాపద్యథేతి) హే ఆకాశాదయః ఈదృశీం విపరీతబుద్ధిం మా గచ్ఛత. అహమేవాత్మానం ప్రాణాపానవ్యానసమానోదానరూపేణ పఞ్చధా విభజ్య ధారయామీతి. ఏవం వదతో ముఖ్యప్రాణస్యాయం భావః – హే ఆకాశాదయః భవన్తః అవకాశాదిప్రాతిస్వికకార్యక్షమాః అహం తు భవతామపి కార్యనిమిత్తత్వాత్ సర్వకార్యక్షమః. మయా ఉత్క్రమ్యమాణే జీవనే తు భవత్సు న కోఽపి క్షమ ఇతి. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవతి చాస్మింస్తే అశ్రద్దధానాః – అప్రత్యయవన్తో బభూవుః కథమేతదేవమితి. స చ ప్రాణస్తేషామశ్రద్దధానతామాలక్ష్యాభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రామత ఇవ – ఉత్క్రామతీవ. ఇదముత్క్రాన్తవానివ సరోషాన్నిరపేక్షః. తస్మిన్నుత్క్రామతి యద్వృత్తం తద్దృష్టాన్తేన ప్రత్యక్షీకరోతి – తస్మిన్నుత్క్రామతి సతి అథ అనన్తరమేవేతరే సర్వ ఏవ ప్రాణాశ్చక్షురాదయ ఉత్క్రామన్తే – ఉత్క్రామన్తి. ఉచ్చక్రముః. తస్మింశ్చ ప్రాణే ప్రతిష్ఠమానే – తూష్ణీం భవతి అనుత్క్రామతి సతి సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే – తూష్ణీం వ్యవస్థితా అభూవన్. తద్యథా లోకే మక్షికాః – మధుకరాః స్వరాజానం – మధుకరరాజానముత్క్రామన్తం ప్రతి సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే – తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వా ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే – ప్రతిష్ఠన్తి. యథాయం దృష్టాన్తః – ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చేత్యాదయః. త ఉత్సృజ్యాశ్రద్దధానతాం – బుద్ధ్వా ప్రాణమాహాత్మ్యం ప్రీతాః ప్రాణం స్తువన్తి. ౪

ఆ.— (కథమేతదేవమితి) ఏతత్తు – అహమేవైతదిత్యాద్యుక్తం. ఏవం – యథాభూతం కథమిత్యర్థః. (ఉత్క్రాన్తవానివేతి) అత్యన్తోత్క్రాన్త్యభావాదివశబ్దః. (నిరపేక్ష ఇతి) స్వయమేవేత్యర్థః. (దృష్టాన్తేనేతి) తద్యథేతి వక్ష్యమాణేనేత్యర్థః. ౪

రం.— (తేఽశ్రద్దధానా ఇతి) తే తద్వాక్యే విశ్వాసం న కృతవన్తః. తతః సః – ప్రాణః ఏషాం గర్వమవలోక్య అహఙ్కారావేశాత్ అష్టోత్తరశతమర్మస్థానానాముపరి స్వసామర్థ్యం ప్రకటయితుం స్వస్థానాత్కించిదుదచలదివ. ఇవశబ్దః అల్పార్థః. సాకల్యేనోత్క్రమణే అప్రతిసమాధేయశ్శరీరవినాశస్స్యాదితి మత్వా ఉత్క్రమణమివ కృతవానితి భావః. తస్మిన్ – ముఖ్యప్రాణే ఉత్క్రామతి – ఇతరే సర్వే ప్రాణా ఉదక్రామన్. తస్మింస్తు ప్రతిష్ఠమానే సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే. ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చ. యథా మధుకరమక్షికాస్తత్ర శ్రేష్ఠాం మక్షికాముత్క్రామతీమనూత్క్రామన్తి – ప్రతిష్ఠితాయాం తస్యాం స్వయం ప్రతిష్ఠితా భవన్తి – ఏవం వాగాద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణానువిధాయినో భవన్తీత్యర్థః. (తే ప్రీతా ఇతి) ముఖ్యప్రాణమాహాత్మ్యదర్శనప్రీతా వాగాద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణం తుష్టువురిత్యర్థః. స్తౌతేర్వ్యత్యయాత్ శ్నుః. ౪

శం.— కథమ్. ఏషః – ప్రాణోఽగ్నిస్సన్ తపతి – జ్వలతి. తథైష సూర్యస్సన్ ప్రకాశతే తథైష పర్జన్యస్సన్ వర్షతి. కిం చ – మఘవాన్ – ఇన్ద్రస్సన్ ప్రజాః పాలయతి – జిఘాంసత్యసురరక్షాంసి. ఏష వాయురావహప్రవహాదిభేదః. కిం చ – ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సర్వస్య జగతః. సత్ – మూర్తం. అసత్ – అమూర్తం చ. అమృతం చ – యద్దేవానాం స్థితికారణం. ౫

ఆ.— (సూర్యస్సన్నితి) తపతీత్యనుషజ్యతే. సన్తాపయతీత్యర్థః. (ఆవహప్రవహాదీతి) ఆవహాదయస్సప్త వాయుగుణాః. తథాభూతస్సన్నేకమార్గజ్యోతిశ్చక్రాదీంశ్చ వహతీతి శేషః. ఏష దేవః పృథివీ సన్ సర్వస్య జగతో ధారయితా. రయిః – చన్ద్రస్సన్ సర్వం పుష్ణాతీత్యర్థః. ౫

రం.— స్తుతిమేవాహ (ఏషోఽగ్నిస్తపతీతి) ఏషః – ముఖ్యప్రాణః అగ్నిరూపేణ తపతి. ఏషః – ప్రాణ ఏవ సూర్యః. సర్వేషాం ప్రాణాయత్తస్థితికత్వాత్ *యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ గణ్యత ఇతి రీతిమనుసృత్య సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః. రయిర్దేవః – అబ్భూతో దేవః. చన్ద్రమా ఇతి యావత్. సదసచ్ఛబ్దౌ వర్తమానావర్తమానపరౌ. ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షపరౌ వా. స్థూలసూక్ష్మపరౌ వా. చేతనాచేతనపరౌ వా. అమృతశబ్దో మోక్షపరః. తస్యాపి తదధీనత్వాదితి భావః. ౫

అరాఇవరథనాభౌ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితం। ఋచో యజూంషి సామాని యజ్ఞః క్షత్రం బ్రహ్మ చ॥ ౬

ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయసే।
తుభ్యం ప్రాణ ప్రజాస్త్విమా బలిం హరన్తి యః ప్రాణైః ప్రతితిష్ఠసి॥ ౭
దేవానామసి వహ్నితమః పితౄణాం ప్రథమా స్వధా। ఋషీణాం చరితం సత్యమథర్వాఙ్గిరసామసి॥ ౮
ఇన్ద్రస్త్వం ప్రాణ తేజసా రుద్రోఽసి పరిరక్షితా। త్వమన్తరిక్షే చరసి సూర్యస్త్వం జ్యోతిషాం పతిః॥ ౯

శం.— కించ బహునా- అరా ఇవ రథనాభౌ శ్రద్ధాదినామాన్తం సర్వం శరీరం స్థితికాలే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం. తథా ఋచో యజూంషి సామానీతి త్రివిధా మన్త్రాః, తత్సాధ్యశ్చ యజ్ఞః, క్షత్రం చ సర్వస్య పాలయితృ, బ్రహ్మ చ యజ్ఞాదికర్మకర్తృత్వేఽధికృతం, ఏతదేవ ప్రాణస్సర్వం. ౬

ఆ.— (శ్రద్ధాదీతి) *ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాప ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణషోడశకలాత్మక ఇత్యర్థః. (బ్రహ్మ చేతి) బ్రాహ్మణజాతిరిత్యర్థః చశబ్దార్థమాహ (యజ్ఞాదీతి) అధికృతం సర్వమేవేత్యన్వయః. ౬

రం.— (అరా ఇవేతి) చక్రస్య నాభినేమ్యోరన్తరాళవర్తీని కాష్ఠాని అరశబ్దేనోచ్యన్తే. చక్రమధ్యప్రదేశో నాభిశబ్దేనోచ్యతే. యథా అరా నాభావర్పితాః- ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. సర్వశబ్దార్థం స్పష్టయతి (ఋచో యజూంషీతి) అత్ర బ్రహ్మక్షత్రశబ్దౌ స్థావరజఙ్గమాత్మకప్రాణిమాత్రోపలక్షకౌ. ౬

శం.— కించ- యః ప్రజాపతిరపి- స త్వమేవ. గర్భే చరసి పితుర్మాతుశ్చ. ప్రతి- ప్రతిరూపస్సన్ ప్రతిజాయసే. ప్రజాపతిత్వాదేవ ప్రాగేవ సిద్ధం తవ మాతృపితృత్వం- సర్వదేహదేహ్యాకృతిచ్ఛన్న ఏకః ప్రాణః సర్వాత్మాసీత్యర్థః. తుభ్యం- త్వదర్థాయ ఇమాః - మనుష్యాద్యాః ప్రజాస్తు హే ప్రాణ చక్షురాదిద్వారైర్బలిం హరన్తి. యస్త్వం ప్రాణైశ్చక్షురాదిభిస్సహ ప్రతితిష్ఠసి సర్వశరీరేషు- అతస్తుభ్యం బలిం హరన్తీతి యుక్తం. భోక్తా హి యతస్త్వం- తవైవాన్యత్సర్వం భోజ్యం. ౭

ఆ.— (కించేతి) యః ప్రజాపతిః- విరాట్- స అపి త్వమేవేత్యన్వయః. పితుర్గర్భే రేతోరూపేణ, మాతుర్గర్భే పుత్రరూపేణ, యశ్చరతి- యశ్చాసమోరేవ ప్రతిరూపస్సన్- సదృశస్సన్ ప్రజాయతే - స త్వమేవ ప్రజాయస ఇత్యన్వయః. ప్రతిశబ్దార్థముక్తః ప్రతిరూపస్సన్నితి. నను ప్రాణస్య పుత్రరూపత్వమేవోక్తం- న తు పితృమాతృరూపత్వం- తత్కుతస్స్యాత్- అత ఆహ (ప్రజాపతిత్వాదేవేతి) తస్య సర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః. నిష్కృష్టార్థమాహ (సర్వదేహేతి) అత్రాపి నిష్కృష్టార్థమాహ (భోక్తా హీతి) అతస్తవైవేత్యతశ్శబ్దాధ్యాహారేణ యోజ్యం. ౭

రం.— ఏవం సోపపత్తికముఖ్యప్రాణనిర్దిశ్య పరస్పరం దర్శయిత్వా శ్రద్ధధానాస్సన్తః ఋషయః పశ్చాత్తమేవ ముఖ్యప్రాణమభిముఖీకృత్య స్తువన్తి (ప్రజాపతిశ్చరసీతి) త్వం ప్రజానాం రక్షకస్సన్ ప్రాణాదివాయురూపేణ గర్భే సంచరసి. తథా గర్భోత్పాదకతయా తత్పోషకతయా చ పితృరూప ఏవ వర్తమానస్త్వమేవోత్పాదకత్వప్రాతిలోమ్యేన పుత్రాదిరూపేణ జాయసే. హే ప్రాణ - స్థావరజఙ్గమాత్మకా ఇమాః ప్రజాస్తుభ్యం - త్వదర్థాః. త్వచ్ఛేషభూతాః. యతో బలిం- అన్నాదికం తే ఉపహరన్తి. యస్త్వం ప్రాణనాదివ్యాపారైస్సర్వత్ర ప్రాణిషు ప్రతిష్ఠితోఽసీత్యర్థః. ౭

శం.— కించ- దేవానాం - ఇన్ద్రాదీనామసి- భవసి త్వం వహ్నితమః - హవిషాం ప్రాపయితృతమః. పితౄణాం నాన్దీముఖే శ్రాద్ధే యా పితృభ్యో దీయతే స్వధాన్నం- సా దేవప్రదానమపేక్ష్య ప్రథమా భవతి. తస్యా అపి పితృభ్యః ప్రాపయితా త్వమేవేత్యర్థః. కించ - ఋషీణాం- చక్షురాదీనాం ప్రాణానాం. అఙ్గిరసాం - అఙ్గిరసభూతానామథర్వణాం- *తేషామేవ ప్రాణో వాథర్వా ఇతి శ్రుతేః. చరితం - చేష్టితం. సత్యం - అవితథం దేహధారణాద్యుపకారలక్షణం త్వమేవాసి. ౮

ఆ.— (హవిషాం ప్రాపయితృతమ ఇతి) వహ్నిశబ్దో వహనాద్వహ్నిరితి యౌగిక ఇత్యర్థః. (ప్రథమా భవతీతి) యజ్ఞాది దేవకర్మణి ప్రథమం నాన్దీముఖశ్రాద్ధస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాత్సా ప్రథమేత్యర్థః. (ఋషీణాం చక్షురాదీనామితి) *ఋషగతావితి ధాతోర్జ్ఞానార్థత్వాదృషిశబ్దస్య జ్ఞానజనకచక్షురాద్యర్థత్వమిత్యర్థః. (అఙ్గిరసభూతానామితి) ప్రాణాభావేఽఙ్గానాం శోషదర్శనాత్తేషామఙ్గిరసత్వమిత్యర్థః. ముఖ్యప్రాణస్యాథర్వత్వం శ్రుత్యభిహితం యద్యపి- తథాపి చక్షురాదీనాముపచితదంశత్వాదథర్వశబ్దార్థత్వమితి భావః. ౮

రం.— (దేవానామసీతి) వహ్నితమః - హవిషాం వాహకతమః. (పితౄణామితి) ముఖ్యః పితృప్రీతిహేతుభూతస్స్వధాపి త్వమేవేత్యర్థః. అథర్వాఙ్గిరసామృషీణాం సత్యం- ఉత్కృష్టం చరితం- నిత్యనైమిత్తికాదిలక్షణం చ త్వమేవేత్యర్థః. ౮

శం.— కించ- ఇన్ద్రః-పరమేశ్వరస్త్వం. హే ప్రాణ తేజసా- వీర్యేణ రుద్రోఽసి సంహరన్ జగత్. స్థితౌ చ పరి- సమన్తాద్రక్షితా - పాలయితా. పరిరక్షితా త్వమేవ జగతస్సౌమ్యేన రూపేణ. త్వమన్తరిక్షేఽజస్రం చరసి ఉదయాస్తమయాభ్యాం- సూర్యస్త్వమేవ చ సర్వేషాం జ్యోతిషాం పతిః. ౯

ఆ.— ఇహేన్ద్రశబ్దేన పరమేశ్వరత్వముచ్యతే. *మఘవా నిత్యే నేన త్విన్ద్ర ఉక్త ఇతి భేదమాహ (ఇన్ద్రః పరమేశ్వర ఇతి) వీర్యేణ- సంహారసామర్థ్యేనేత్యర్థః. (సౌమ్యేనేతి) విష్ణ్వాదిరూపేణేత్యర్థః. ౯-౧౦

యదా త్వమభివర్షస్యథేమాః ప్రాణ తే ప్రజాః। ఆనన్దరూపాస్తిష్ఠన్తి కామాయాన్నం భవిష్యతీతి॥ ౧౦
వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణైకఋషిరత్తా విశ్వస్య సత్పతిః। వయమాద్యస్య దాతారః పితా త్వం మాతరిశ్వనః॥ ౧౧
యా తే తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా యా శ్రోత్రే యా చ చక్షుషి। యా చ మనసి సన్తతా శివాం తాం కురు మోత్క్రమీః॥ ౧౨
ప్రాణస్యేదం వశే సర్వం త్రిదివే యత్ప్రతిష్ఠితం। మాతేవ పుత్రాన్ రక్షస్వ శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ ధేహి న ఇతి॥ ౧౩

ఇతి ద్వితీయ ప్రశ్నః.

రం.— (ఇన్ద్రస్త్వమితి) హే ప్రాణ- త్వమిన్ద్రః- పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. *ఇది పరమైశ్వర్య ఇతి హి ధాతుః. తేజసా - సర్వసంహరణసామర్థ్యలక్షణేన తేజసా త్వం రుద్రః- రోదనహేతుః. స్థితికాలే పరిరక్షకశ్చేత్యర్థః. (త్వమన్తరిక్ష ఇతి) జ్యోతిషాం- ప్రకాశకానాం పతిః- శ్రేష్ఠః సూర్యో భూత్వా అన్తరిక్షే చరసి. ౯

శం.— యదా పర్జన్యో భూత్వాభివర్షసి త్వం- అథ- తదాన్నం ప్రాప్యేమాః ప్రజాః ప్రాణతే- ప్రాణచేష్టాం కుర్వన్తీత్యర్థః. అథవా - ప్రాణ- తే- తవేమాః ప్రజాః స్వాత్మభూతాస్త్వదన్నసంవర్ధితాస్త్వదభివర్షణదర్శనమాత్రేణ చానన్దరూపాః- సుఖం ప్రాప్తా ఇవ సత్యస్తిష్ఠన్తి. కామాయ- ఇచ్ఛాతోఽన్నం భవిష్యతీత్యేవమభిప్రాయః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౦
రం.— (యదా త్వమభివర్షసీతి) హే ప్రాణ - త్వం యదా మేఘరూపీ అభితో వర్షసి - తదా తే - త్వదీయాః ఇమాః ప్రజాః ఆనన్దినో భవన్తి. కస్య హేతోః. కామాయ- అభిలషితార్థాయ పర్యాప్తమన్నం భవిష్యతీతి. *తద్యదా సువృష్టిర్భవతి ఆనన్దినః ప్రాణా భవన్త్యన్నం బహు భవిష్యతీతి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— కించ- ప్రథమజత్వాదన్యస్య సంస్కర్తురభావాదసంస్కృతః- వ్రాత్యస్త్వం. స్వభావత ఏవ శుద్ధ ఇత్యభిప్రాయః. హే ప్రాణ ఏకఋషిస్త్వం- ఆథర్వణానాం ప్రసిద్ధ ఏకర్షి నామాగ్నిః సన్నత్తా సర్వహవిషాం. త్వమేవ విశ్వస్య- సర్వస్య సతః - విద్యమానస్య పతిః- సత్పతిః. సాధుర్వా పతిః సత్పతిః. వయం పునరాద్యస్య- తవాదనీయస్య హవిషో దాతారః. త్వం పితా మాతరిశ్వ- నః- అస్మాకం. అథవా - మాతరిశ్వనః- వాయోస్త్వం. అతశ్చ సర్వస్యైవ జగతః పితృత్వం సిద్ధం. ౧౧
ఆ.— (అసంస్కృత ఇతి) *సంస్కారహీనో వ్రాత్య ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః. అనేన స్వతశ్శుద్ధత్వం వివక్షితమిత్యాహ (స్వభావత ఏవేతి) (మాతరిశ్వేతి) మాతరిశ్వ ఇత్యత్ర నలోపశ్ఛాన్దస ఇత్యర్థః. (వాయోస్త్వమితి) పితేత్యనుషఙ్గః. అస్మిన్వ్యాఖ్యానే వాయుమాత్రపితృత్వాదస్మదాదిసర్వపితృత్వమనుక్తం స్యాదత ఆహ (అతశ్చేతి) అస్మదాదిసర్వజనకత్వాద్వాయోస్తజ్జనకస్యాకాశాత్మనః ప్రాణస్య సర్వజనకత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. ౧౧
రం.— (వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణేతి) హే ప్రాణ- సంస్కారహీనో బ్రాహ్మణోఽపి త్వమేవ. ముఖ్యో మన్త్రద్రష్టా- ఋషిరపి త్వమేవ. విశ్వస్యాత్తా- సంహర్తా చ త్వమేవ. సతాం- సాధూనాం రక్షకోఽపి త్వమేవ. వయం- తే ఆద్యస్య- అదనీయస్య. భోగ్యస్య దాతారః - కరప్రదాః. కిఙ్కరా ఇతి యావత్. హే మాతరిశ్వన్ త్వం నః పితాసి- పోషకోఽసీత్యర్థః. మాతరిశ్వన ఇత్యత్ర నకారద్విత్వాశ్రవణం ఛాన్దసత్వాద్ద్రష్టవ్యం. ౧౧

శం.— కింబహునా - యా- తే- త్వదీయా తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా వక్తృత్వేన వదనచేష్టాం కుర్వతీ, యా శ్రోత్రే, యా చ చక్షుషి, యా మనసి సఙ్కల్పాదివ్యాపారేణ, సన్తతా- సమనుగతా తనూః- తాం శివాం- శాన్తాం కురు. మోత్క్రమీః- ఉత్క్రమణేనాశివాం మా కార్షీరిత్యర్థః. ౧౨
ఆ.— (వాచి ప్రతిష్ఠితేతి) వాచ్యపానరూపా తనూః ప్రతిష్ఠితా. శ్రోత్రే వ్యానరూపా. చక్షుషి ప్రాణరూపా. మనసి సమానరూపా. *స ప్రాణస్తచ్చక్షుః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం సోఽపానస్సా వాక్ స సమానస్తన్మన ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. (ఉత్క్రమణేనేతి) ప్రాణోత్క్రమణే సత్యపానాద్యాత్మికా వాగాదిరూపా తనూః అశివా- కార్యాయోగ్యా స్యాదిత్యర్థః. ౧౨
రం.— (యా తే తనూర్వాచీతి) వాగాదీన్ద్రియేషు తత్తదిన్ద్రియనియమనానుకూలా యా శక్తిః సతతం ప్రతిష్ఠితా- తాం శివాం- శోభనాం కురు- ఉత్క్రమణేనాశివాం మా కురు. ఉత్క్రమణం మా కార్షీరిత్యర్థః. ౧౨

శం.— కింబహునా- అస్మిల్లోకే ప్రాణస్యైవ వశే సర్వమిదం యత్కించిదుపభోగజాతం. త్రిదివే - తృతీయస్యాం దివి చ యత్ప్రతిష్ఠితం దేవాద్యుపభోగలక్షణం- తస్యాపి ప్రాణ ఏవ ఈశితా - రక్షితా. అతో మాతేవ పుత్రానస్మాన్ రక్షస్వ - పాలయస్వ. త్వన్నిమిత్తా హి బ్రాహ్మ్యః క్షాత్ర్యశ్చ శ్రియః- తాస్త్వం శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ త్వత్స్థితినిమిత్తాం విధేహి నః- విధత్స్వేత్యర్థః. ఇత్యేవం సర్వాత్మనా వాగాదిభిః ప్రాణైః స్తుత్యా గమితమహిమా- స ప్రజాపతిరేవేత్యవధృతమ్. ౧౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

తృతీయః ప్రశ్నః.

---*---

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ। భగవన్ కుత ఏష ప్రాణో జాయతే కథమాయాత్యస్మిం-
ఛ్ఛరీరే ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠతే కేనోత్క్రమతే కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమితి॥ ౧
తస్మై స హోవాచాతిప్రశ్నాన్ పృచ్ఛసి బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి తస్మాత్తేఽహం బ్రవీమి॥ ౨
ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయతే। యథైషా పురుషే ఛాయైతస్మిన్నేతదాతతం మనోకృతేనాయాత్యస్మింఛ్ఛరీరే॥ ౩

ఆ.— (బ్రాహ్మ్యఇతి) ఋగాదిమన్త్రరూపా బ్రాహ్మ్యః శ్రియః. "ఋచస్సామానియజూంషి సాహి శ్రీరమృతాసతామితి శ్రుతేః. పౌత్ర్యః- ప్రసిద్ధా ధనాద్యైశ్వర్యరూపాః. అస్మిన్ప్రశ్నే నిర్ధారితం గుణం సఙ్క్షిప్యాహ (ఇత్యేవమితి) ఇదం పరిశిష్టత్వాదేరుపలక్షణం............౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణస్యేదం వశే సర్వమితి) జగదిదం సర్వం ప్రాణస్య వశే వర్తతే. వశః- ఇచ్ఛా. తదధీనమితి యావత్. యచ్చ త్రిదివ-
స్వర్గాదిలోకే ప్రతిష్ఠితం - తదపి ప్రాణాధీనం. తస్మాత్ప్రాణ్మాతేవ అస్మాకం స్వస్వకార్యనిష్పాదనసామర్థ్యలక్షణాః శ్రియః రదనుహాం ప్రజ్ఞాం చ
విధత్స్వ..౧౩

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

శం.— అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ. ప్రాజ్ఞైర్న్యాయం సన్నిర్ధారితత త్త్వగ్పలబ్ధమహిమాపి సంహతత్వాత్ స్యాదస్య కార్యత్వం-
అతః పృచ్ఛామి- భగవన్ కుతః- కస్మాత్కారణాదేషః- యథావధృతః ప్రాణో జాయతే. జాతశ్చ కథం - కేనవృత్తివిశేషేణాయాత్యస్మింఛ్ఛరీరే - కిన్ని-
మిత్తకమస్య శరీరగ్రహణమిత్యర్థః. ప్రవిష్టశ్చ శరీరే ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య- ప్రవిభాగం కృత్వా కథం- కేన ప్రకారేణ ప్రాతిష్ఠతే- ప్రతితిష్ఠతి కే-
న వా వృత్తివిశేషేణాస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రమతే- ఉత్క్రామతి. కథం బాహ్యం- అధిభూతమధిదైవం చాభిధత్తే- ధారయతి. (కథమధ్యాత్మమితి, ధా-
రయతీతి శేషః.
౧

ఆ.— ఏవం ప్రజాపతిత్వాత్తృత్వాదిగుణజాతం నిర్ధార్య ప్రాణస్యోత్పత్త్యాదినిర్ధారయన్ తదుపాసనాం విధాతుం ప్రశ్నాన్తరమవతార-
యతి (అథేతి) వైదర్భిప్రశ్నానన్తరమిత్యర్థః. (ప్రాజ్ఞైరితి) వైరాగ్యాదిసాధనైః ఆకాశాదిభిశ్చ ప్రాణస్య తత్త్వముపలబ్ధం తైరిత్యర్థః. ప్రాణస్యప్రా-
ప్తోక్తమహిమవత్త్వాదేవోత్పత్తిశఙ్కాఽభావాత్కుత ఇతి ప్రశ్నానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (అపిసంహతత్వాదితి) అనేకాత్మకత్వాత్. సావయవ-
త్వాదిత్యర్థః. (శరీరగ్రహణమితి) శరీరప్రవేశ ఇత్యర్థః. (ప్రాతిష్ఠత ఇతి) ఆట్ ప్రశ్నే సాదీర్ఘత్వం.
౧

రం.— (అథ హైనం కౌసల్య ఇతి) ప్రాతిష్ఠతే- ప్రతితిష్ఠతీత్యర్థః. బాహ్యమభిధత్తే- బాహ్యరూపేణ సన్నిధత్త ఇత్యర్థః. బాహ్యమిత్యస్య
సన్నిధానక్రియావిశేషణత్వాత్.
౧

శం.— ఇత్యేవం పృష్టస్తస్మై స హోవాచాచార్యః- ప్రాణ ఏవ తావద్దుర్విజ్ఞేయత్వాద్విషమప్రశ్నార్హః- తస్యాపి జన్మాదిస్త్వం పృచ్ఛసి అ-
తోఽతిప్రశ్నాన్ పృచ్ఛసి. (బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి) అతిశయేన త్వం బ్రహ్మవిత్. అతస్తుష్టోఽహం తస్మాత్తే- తుభ్యం బ్రవీమి- యత్పృష్టం, శృణు. ౨

ఆ.— (విషమేతి) విషమం- దుర్ఘటం యథా ప్రశ్నార్హ ఇత్యర్థః. (అతిప్రశ్నానితి) త్వదన్యేషాం ప్రశ్నానతిక్రాన్తాన్. అన్యదీ-
యప్రశ్నాగోచరాన్. సూక్ష్మప్రశ్నాన్. ప్రష్టవ్యార్థానిత్యర్థః. (అతిశయేనేతి) అన్యాపేక్షయాతిశయితత్వముక్తం. బ్రహ్మవిదితి ప్రోత్సా-
హనార్థం స్తుతిరితి భావః.
౨

రం.— (తస్మై స హోవాచేతి) అతిప్రశ్నాన్- ప్రశ్నమతిక్రమ్య వర్తమానాన్. ప్రశ్నాయోగ్యాన్ రహస్యానర్థాన్ పృచ్ఛసి. తస్మా-
త్త్వం బ్రహ్మిష్ఠోఽసి- ప్రాయేణ బ్రహ్మవిదసి. న ప్రాకృత ఇతి యావత్. అతస్తేఽహం యోగ్యత్వాద్బ్రవీమి.
౨

శం.— ఆత్మనః- పరస్మాత్పురుషాదక్షరాత్సత్యాదేషః- ఉక్తః ప్రాణో జాయతే. కథమితి, అత్ర దృష్టాన్తః- యథా లోకే ఏషా పురు-
షే - శిరఃపాణ్యాదిలక్షణేనిమిత్తే ఛాయా నైమిత్తికీ జాయతే - తద్వదేతస్మిన్- బ్రహ్మణ్యేతత్ - ప్రాణాఖ్యం ఛాయాస్థానీయమనృతరూపం తత్త్వం స

యథా సమ్రాడేవాధికృతాన్వినియుఙ్క్తే । ఏతాన్గ్రామానేతాన్గ్రామా
నధితిష్ఠస్వేత్యేవమేవైష ప్రాణ ఇతరాన్ప్రాణాన్పృథక్పృథగేవ సన్నిధత్తే॥ ౪
పాయూపస్థేఽపానం చక్షుశ్శ్రోత్రే ముఖనాసికాభ్యాం ప్రాణస్స్వయం ప్రా
తిష్ఠతే మధ్యే తు సమానః। ఏష హ్యేతద్ధుతమన్నం సమం నయతి తస్మాదేతాస్సప్తార్చిషో భవన్తి॥ ౫

త్యేవపురుషేఆతతం- సమర్పితమిత్యేతత్- ఛాయేవదేహే. మనోకృతేన- మనస్కృతేన. మనస్సఙ్కల్పేచ్ఛాదినిష్పన్నకర్మనిమిత్తేనేత్యేతత్. వక్ష్యతిహి
* పుణ్యేనపుణ్యమిత్యాది. *తదేవసక్తస్సహకర్మణేతిచశ్రుత్యన్తరాత్. ఆయాతి- ఆగచ్ఛత్యస్మింశ్శరీరే. ౩

ఆ.— *దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషః *అక్షరాత్పరతఃపరః *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతిమన్త్రైరత్ర సంవాదయితుం తద్గతవిశేషణాన్యా
హ (పరస్మాదితి) (అత్ర దృష్టాన్తఇతి) తస్యానృతత్వాద్దృష్టాన్తఉచ్యతఇత్యర్థః. (ఛాయేతి) ప్రతిబిమ్బాదిరూపేత్యర్థః. (ఏతస్మిన్నితి)
ప్రకృతజనకేఆత్మని బ్రహ్మణీత్యర్థః. కథమాయాతీత్యస్యోత్తరమాహ (మనోకృతేనేతి) సన్ధిరార్షః. (తదేవసక్తఇతి) అస్యకర్మిణోమనోయ
స్మిన్ఫలేనిషక్తం- సంసక్తం. ఆసక్తస్సన్తదేవఫలంకర్మణాసహఏతీతి శ్రుతౌచశరీరగ్రహణంకర్మసాధ్యముక్తమిత్యర్థః. ౩

రం.— ప్రథమస్యోత్తరమాహ (ఆత్మనఏషప్రాణఇతి) పరమాత్మనఏవైషప్రాణోజాయతఇత్యర్థః. *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ
ఇతి శ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. *కథమాయాత్యస్మిన్శరీరఇత్యస్యోత్తరమాహ(యథైషాపురుషేఛాయేతి)యథాపురుషేగచ్ఛతిఛాయాపిసహైవగచ్ఛతి-
నహిఛాయాగమనేసామగ్ర్యన్తరమస్తి- ఏవమేతస్మిన్పురుషే- జీవేఏతన్మనఃఆకృతేన- అయత్నేనఆతతం - అవినాభావేనసంశ్రితం. ఏవమేషప్రా
ణోఽప్యకృతేన - అయత్నేనఅస్మిన్శరీరేఆయాతి. మనఃప్రాణయోఃపురుషద్వారాశరీరేప్రవేశఇతియావత్. పురుషావినాభూతత్వాత్పురుషేణస
హైవప్రాణస్యసంబన్ధః- అతఃప్రాణానాంగమనేమనసఇవనపృథక్కారణమపేక్షితమితిభావః. ౩

శం.— యథా - యేనప్రకారేణలోకేరాజాసమ్రాడేవగ్రామాదిష్వధికృతాన్వినియుఙ్క్తే. కథం. ఏతాన్గ్రామానేతాన్
గ్రామానధితిష్ఠస్వేతి. ఏవమేవ- యథాదృష్టాన్తఃఏషముఖ్యఃప్రాణఇతరాన్ప్రాణాన్- చక్షురాదీనాత్మభేదాంశ్చపృథక్పృథగేవ - యథాస్థానంస
న్నిధత్తే- వినియుఙ్క్తే. ౪

ఆ.— *ఆత్మానంవా ప్రవిభజ్యేత్యస్యోత్తరందృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) (ఇతరానితి) ఇతరాన్ - చక్షురాదీన్యథాస్థానం-
అక్ష్యాదిగోళకస్థానేసన్నిధత్తే- సన్నిధాపయతి. ఆత్మభేదాన్- ముఖ్యప్రాణస్యవృత్తిభేదాన్ప్రాణాపానాదీన్. ౪

రం.— * ఆత్మానంవా ప్రవిభజ్యకథం ప్రతితిష్ఠతఇతితృతీయస్యోత్తరమాహ (యథాసమ్రాడేవేతి) యథారాజాకార్యేష్వధికృ
తాన్స్వసేవకాన్- ఇమాన్గ్రామానధితిష్ఠ- ఇమాన్గ్రామానధితిష్ఠేతిపృథక్పృథగ్వినియుజ్య- తన్ముఖేనతేషుగ్రామేషుయథాసన్నిధత్తే - ఏవమేవైష
ముఖ్యఃప్రాణఇతరేషుప్రాణేషుగ్రామస్థానీయేషుస్వాంశభూతాపానవ్యానాదిముఖేనసన్నిధత్తే- అధితిష్ఠతీతియావత్. ౪

శం.— తత్రవిభాగః- పాయూపస్థే- పాయుశ్చఉపస్థశ్చపాయూపస్థం. తస్మిన్. అపానమాత్మభేదంమూత్రపురీషాద్యపనయనంకు
ర్వంస్తిష్ఠతి- సన్నిధత్తే. తథాచక్షుశ్శ్రోత్రే-చక్షుశ్చశ్రోత్రంచచక్షుశ్శ్రోత్రం. తస్మింశ్చక్షుశ్శ్రోత్రే. ముఖనాసికాభ్యాంచ-ముఖంచనాసికాచ
ముఖనాసికే. తాభ్యాంముఖనాసికాభ్యాంచనిర్గచ్ఛన్ప్రాణఃస్వయం - సమ్రాట్స్థానీయఃప్రాతిష్ఠతే - ప్రతితిష్ఠతి. మధ్యేతుప్రాణాపానయోఃస్థానయోః- నాభ్యాం. సమానమశితంపీతంచసమంనయతీతిసమానః. ఏషహియస్మాద్యదేతద్ధుతం - భుక్తంపీతంచాత్మాగ్నౌప్రక్షిప్తమన్నంసమంనయతి-
తస్మాత్ - అశితపీతేన్ధనాదగ్నేరౌదర్యాద్ధృదయదేశాదేతాఃసప్తసఙ్ఖ్యాకాఅర్చిషః - దీప్తయోనిర్గచ్ఛన్త్యోభవన్తిశీర్షణ్యాః. ప్రాణద్వారాదర్శనశ్రవ
ణాదిలక్షణరూపాదివిషయప్రకాశఇత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— పాయ్వాదిషునియుఙ్క్తఇత్యత్రశ్రుత్యానేత్రాదీనాంచక్షురాదిస్థానానాంస్పష్టత్వాత్తానినోక్తానీతి ద్రష్టవ్యం. యఃకుర్వంస్తి
ష్ఠతి- తంసన్నిధత్తే- వినియుఙ్క్తఇత్యర్థః. (మధ్యేత్వితి) ప్రాణాపానయోర్మధ్యేయానాభిః- తస్యాంసమానఃప్రతితిష్ఠతీత్యన్వయః. సమానశబ్దా
ర్థముక్త్వాశ్రుత్యారూఢంకరోతి (ఏషహీతి) (ఆత్మాగ్నావితి) ఆత్మనిశరీరేఽగ్నిః- తస్మిన్నిత్యర్థః. ఏవంహుతపదబలాదన్నస్యహవిష్ట్వం, జాఠరా
గ్నేరాహవనీయత్వం, ప్రక్షేపస్యహోమత్వం, చోక్త్వాశీర్షణ్యసప్తద్వారాన్నిర్గతానాంజ్ఞానానామర్చిష్ట్వంవక్తుంతస్మాదేతాఇతివాక్యంవ్యాచష్టే
(తస్మాదితి) (సప్తేతి) అగ్నేరౌదర్యాద్ధేతోఃప్రాప్తపరిపాకాదన్ననాడీద్వారానాడీస్థానంహృదయంప్రాప్తాదన్నరసాదితిశేషః. దర్శనద్వయం
శ్రవణద్వయంఘ్రాణద్వయంముఖంచైకంరసనాఖ్యమితిసప్తార్చిషః. జాఠరాగ్నిపాకజన్యాన్నరసబలేనదర్శనాదీనాంప్రవృత్తేఃతేషు తదర్చిష్ట్వారోప
ఇత్యర్థః. ౫

రం.— (పాయూపస్థేఽపానమితి) తత్ర- పాయుశ్చోపస్థంచపాయూపస్థం. తస్మిన్నపానం - మూత్రపురీషాపకర్షణంకుర్వన్ప్రతి
తిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠితోభవతి. తదధిష్ఠాతాభవతీత్యర్థః. ముఖనాసికాభ్యాంనిర్గతోవాయుఃప్రాణరూపస్సన్- చక్షుశ్శ్రోత్రే-చక్షుశ్చశ్రోత్రంచ.

హృది హ్యేష ఆత్మా। అత్రైతదేకశతం నాడీనాం తాసాం శతం శతమేకైకస్యాం
ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి భవన్త్యాసు వ్యానశ్చరతి॥ ౬
అథైకయోర్ధ్వ ఉదానః పుణ్యేన పుణ్యం లోకం నయతి పాపేన పాపముభాభ్యామేవ మనుష్యలోకమ్॥ ౭

రశ్మిద్వారా ప్రతితిష్ఠతి- తదధీనస్థితా భవతీత్యర్థః. మధ్యే తు సమానస్సన్ వర్తతే ఏషహి- సమానః హుతం- భుక్తమన్నాదికం సమం నయతి- సప్తధాతుసామ్యం నయతి. విభాగం కరోతీతి యావత్. తస్మాత్- సమానవాయోర్నాభిస్థాజ్జాఠరాగ్నేస్సప్త- *కాళీ కరాళీత్యేవమాద్యా అర్చిషః ప్రాదుర్భవన్తి. ౫

శం.— హృది హ్యేషః- పుణ్డరీకాకారమాంసపిణ్డపరిచ్ఛిన్నే హృదయాకాశే ఏష ఆత్మా- ఆత్మసంయుక్తో లిఙ్గాత్మా, జీవాత్మేత్యర్థః. అత్ర- అస్మిన్ హృదయే ఏతదేకశతం- ఏకోత్తరశతం సఙ్ఖ్యయా ప్రధాననాడీనాం భవతి. తాసాం శతం శతమేకైకస్యాం ప్రధాననాడ్యాం భేదాః. పునరపి ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః- ద్వే ద్వే సహస్రే అధికే సప్తతిశ్చ సహస్రాణి- సహస్రాణాం ద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి ప్రతి ప్రతినాడీశతసఙ్ఖ్యానాం ప్రధాననాడీనాం సహస్రాణి భవన్తి. ఆసు నాడీషు వ్యానో వాయుశ్చరతి వ్యానో వ్యాపనాత్. ఆదిత్యాదివ రశ్మయో హృదయాత్సర్వతో గామినీభిర్నాడీభిః సర్వదేహం సంవ్యాప్య వ్యానో వర్తతే, సన్ధిస్కన్ధమర్మదేశేషు విశేషేణ ప్రాణాపానవృత్త్యోశ్చ మధ్యే ఉద్భూతవృత్తిర్వీర్యవత్కర్మకర్తా భవతి. ౬

ఆ.— వ్యానస్య నాడీరూపం స్థానం దర్శయితుం నాడీనాముత్పత్తిస్థానం వక్తుమాహ (హృదీత్యాదినా) హృదయస్య లిఙ్గాత్మస్థానత్వోక్తేః ప్రయోజనం తు- కేచిద్యోగినో నాభికన్దస్య నాడ్యుత్పత్తిస్థానత్వం వదన్తి- తన్నిరాకరణం. తచ్చైవం- లిఙ్గాత్మనస్సఞ్చరణార్థం నాడ్యః- *నాడీభిః ప్రత్యవసృప్యేత్యాది శ్రుతేః. తతశ్చ లిఙ్గాత్మనో హృదయస్థానత్వే తత్సఞ్చారమార్గభూతనాడీనామపి తదేవోత్పత్తిస్థానం - అన్యథా ప్రదేశాన్తరస్థానస నాడీనాం తన్మార్గత్వాయోగాత్, *ద్వాసప్తతిసహస్రాణి హృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠత ఇతి శ్రుతే, శ్చేతి. లిఙ్గశరీరస్యాత్మత్వమాత్మోపాధిత్వేన తద్యోగాదిత్యాహ (ఆత్మసంయుక్త ఇతి) యస్మాల్లిఙ్గాత్మా హృది వర్తతే - తత్సఞ్చారమార్గభూతనాడీనామపి తదేవ స్థానమిత్యాహ (అత్రేతి) నాడీనాం శరీరవిధారకత్వేన ప్రసిద్ధత్వం వక్తుమేతదితి విశేషణం. తస్య స్పష్టార్థత్వాద్భాష్యేన వ్యాఖ్యానం. ఏకైకస్యాః నాడ్యాః శాఖానాడ్యశ్శతం శతం భవతీత్యాహ (తాసామితి) తతశ్చ శతోత్తరమయుతం శాఖానాడ్య ఇత్యర్థః. శాఖానాడీనాం చ ప్రత్యేకం ద్వ్యధికసప్తతిసహస్రాణి ప్రతిశాఖానాడ్యస్సన్తీత్యాహ (పునరపీతి) సప్తతిరితి పదస్య సఙ్ఖ్యాప్రధానత్వే సహస్రాణీత్యస్య తేన సామానాధికరణ్యాయోగాత్ షష్ఠ్యన్తతయా వ్యాచష్టే (సహస్రాణామితి) (ప్రతిశాఖేతి) శాఖాభ్యో నిర్గతాః ప్రతిశాఖాః ప్రతిశాఖాః ద్వాసప్తతిరిత్యత్ర వీప్సార్థమాహ (ప్రతి ప్రతీతి) ప్రతి ప్రతినాడీశతమిత్యనన్తరమేకైకస్యా ఇత్యనుషఙ్గః. తథాచ ప్రతినాడీశతమేకైకస్యా నాడ్యాః ప్రతిశాఖానాడీనాం ద్వాసప్తతిసహస్రాణి భవన్తీత్యర్థః. తథాచ మూలశాఖాప్రతిశాఖానాడ్యోమిళిత్వా ద్వాసప్తతికోటయో ద్వాసప్తతిలక్షాణి షట్సహస్రం చ శతద్వయమేకాచ భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ఏవం నాడీరుక్త్వా వ్యానస్య తత్స్థానమాహ (ఆస్వితి) సూక్ష్మాసు నాడీషు విద్యమానస్య వ్యానస్య కథం వ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్య నాడీనాం సర్వదేహవ్యాప్తే స్తత్స్థస్యాపి వ్యానస్య తద్ద్వారా వ్యాప్తిరిత్యాహ (ఆదిత్యాదివేతి) యథాదిత్యాద్వినిర్గత్య రశ్మయః సర్వతో గతాః- తథా హృదయాత్సర్వతో గామిన్యో నాడ్యః - తాభిరితి యోజ్యం. సామాన్యేన సర్వశరీరవ్యాప్తావపి విశేషస్థానమాహ (సన్ధీతి) (విశేషేణేతి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోః ప్రాణాపానవృత్త్యోరన్తరాలే వ్యానవృత్తిరుద్భవతీత్యర్థః. (వీర్యవదితి) *అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః స వ్యాన ఇత్యుక్త్వా యాని వీర్యవన్తి కర్మాణి బలవతా పురుషేణ సాధ్యాని ధనురాయమనాదీని- తాన్యప్రాణన్ననపానన్ కరోతీతి శ్రుత్యన్తరోక్తేరిత్యర్థః. ౬

రం.— (హృది హ్యేష ఆత్మేతి) ఏష జీవాత్మా హృది- హృదయే- యత్ర సమానరూపేణ ప్రాణస్తిష్ఠతి- తత్ర స్వయమపి వర్తతే అత్ర- హృదయే నాడీనామేకాధికశతం వర్తతే. తాసాం- నాడీనాం మధ్యే ఏకైకస్యా ద్వాసప్తతి ప్రభేదా భవన్తి. ఏకైకం ద్వాసప్తతి ప్రభేదం ప్రతిశాఖాభూతనాడీసహస్రాణి శతం శతం భవన్తి. తాసు నాడీషు వ్యానరూపశ్చరతీత్యర్థః. ౬

శం.— అథ యా తు తత్రైకశతానాం నాడీనాం మధ్యే ఊర్ధ్వగా సుషుమ్నా నాడీ - తయైకయోర్ధ్వస్సన్నుదానో వాయురాపాదతలమస్తకవృత్తిస్సఞ్చరన్ పుణ్యేన- కర్మణా శాస్త్రవిహితేన పుణ్యం లోకం - దేవాదిస్థానలక్షణం నయతి- ప్రాపయతి. పాపేన - తద్విపరీతేన పాపం - నరకం తిర్యగ్యోన్యాదిలక్షణం. ఉభాభ్యాం- సమప్రధానాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యామేవ మనుష్యలోకం నయతీత్యనువర్తతే. ౭

ఆ.— ఇదానీముదానస్య స్థానం వదన్ * కేనోత్క్రమత ఇత్యస్యోత్తరమాహ (యా త్వితి) (ఉభాభ్యాం సమప్రధానాభ్యామితి) అనేన పుణ్యాధిక్యే దేవలోకం పాపాధిక్యే నరకలోకం నయతీతి పూర్వం వ్యాఖ్యాతం భవతి. ౭

రం.— (అథైకయోర్ధ్వ ఉదాన ఇతి) అథేతి వాక్యోపక్రమే. ఏకయా కయాచిన్నాడ్యోర్ధ్వముఖ ఉదానః పుణ్యేన హేతునా పుణ్యం స్వర్గాదిలోకం, పాపేన హేతునా పాపం నరకాదిలోకం, ఉభాభ్యామేవ మనుష్యలోకం, నయతీత్యర్థః. *ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠత ఇతి ప్రశ్నస్య యథా సమ్రాడిత్యారభ్య ఉభాభ్యామేవ మనుష్యలోకమిత్యేతదన్తం ప్రతివచనం. తన్మధ్యే అథైకయోర్ధ్వ ఉదానః పుణ్యేన పుణ్యం నయతీత్యనేన * కేనోత్క్రమత ఇతి చతుర్థప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతి. ౭

ఆదిత్యోహవైబాహ్యఃప్రాణఉదయత్యేషహ్యేనంచాక్షుషంప్రాణమనుగృహ్ణానః।
పృథివ్యాంయాదేవతాసైషాపురుషస్యాపానమవష్టభ్యాన్తరాయదాకాశస్ససమానోవాయుర్వ్యానః॥౮
తేజోహవైఉదానస్తస్మాదుపశాన్తతేజాః। పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసిసమ్పద్యమానైః॥ ౯

శం.— ఆదిత్యోహవై- ప్రసిద్ధోహ్యధిదైవతంబాహ్యఃప్రాణః. సఏషఉదయతి- ఉద్గచ్ఛతి. ఏషహ్యేనం- ఆధ్యాత్మికం- చక్షుషిభవం చాక్షుషం- ప్రాణం ప్రకాశేనానుగృహ్ణానః- రూపోపలబ్ధౌచక్షుషఆలోకంకుర్వన్నిత్యర్థః. తథాపృథివ్యామభిమానినీయాదేవతాప్రసిద్ధా- సైషాపురుషస్యాపానం- అపానవృత్తిమవష్టభ్య-ఆకృష్య. వశీకృత్యాధఏవాపకర్షణేనానుగ్రహంకుర్వతీవర్తతఇత్యర్థః అన్యథాహిశరీరంగురుత్వాత్పతేత్సాకాశేవోద్గచ్ఛేత్. యదేతదన్తరా-మధ్యేద్యావాపృథివ్యోర్యఆకాశః-తత్స్థోవాయురాకాశఉచ్యతే-మఞ్చస్థవత్. సఃసమానః-సమానమనుగృహ్ణానోవర్తతఇత్యర్థః. సమానస్యాన్తరాఆకాశస్థత్వసామాన్యాత్. సామాన్యేనచయోబాహ్యోవాయుః- సవ్యాప్తిసామాన్యాద్వ్యానః- వ్యానమనుగృహ్ణానోవర్తతఇత్యభిప్రాయః. ౮

ఆ.— *కథంబాహ్యమభిధత్తేకథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్యఇతి) (యాదేవతాప్రసిద్ధేతి) అగ్నేర్దేవతాపృథివ్యేవయస్యాయతనమగ్నిర్లోకఇతిశ్రుతేరగ్నిసమ్బన్ధావగమాదిత్యర్థః. అవష్టభ్యేత్యనన్తరమధ్యాహారేణవాక్యంపూరయతి (అధఏవాపకర్షణేనేతి) వృత్తస్థం సత్పూర్వదేరూర్ధ్వముఖేననిఖాతస్యోపరితోవిద్యమానరజ్జుభిరధఏవాపకర్షణేనపతనాభావవదధఏవాపకర్షణేనశరీరస్యపతనాభావస్సిధ్యతీత్యర్థః. (అనుగ్రహమితి) శరీరధారణలక్షణమిత్యర్థః. (అన్యథేతి) పృథివీదేవతాయావిధారణాకరణేగురుత్వాదపానేనాధఆకర్షణాచ్చసావకాశేభూమ్యాదిపతనప్రతిబన్ధకాభావస్థలేపతేదిత్యర్థః. అన్తరాయదాకాశఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (యదేతదితి) యదితిక్లీబత్వంఛాన్దసమిత్యాహ (యఆకాశఇతి) (మఞ్చస్థవదితి) మఞ్చాఃక్రోశన్తీత్యత్రమఞ్చశబ్దేన మఞ్చస్థాయథాలక్ష్యన్తే - తథాఆకాశశబ్దేనతత్స్థోవాయుర్లక్ష్యతఇత్యర్థః. సమానఇతిసామానాధికరణ్యమనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకయోరభేదోపచారాదిత్యాహ (సమానమనుగృహ్ణానఇతి) ఏవముత్తరత్రాపి. అనుగ్రహహేతుమాహ (సమానస్యేతి) శరీరాన్తరాకాశస్థత్వంసమానస్య- ద్యావాపృథివ్యన్తరాకాశస్థత్వంబాహ్యవాయోరితి అన్తరాకాశస్థత్వంతయోస్తుల్యమిత్యర్థః. వాయుర్వ్యానఇత్యత్రత్వన్తరాకాశస్థత్వవిశేషరహితోవాయుస్సామాన్యేనసముచ్చీయతఇతినపూర్వాభేదఇత్యాహ (సామాన్యేనేతి) ౮

రం.— *కథంబాహ్యమభిధత్తఇత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్యోహవైబాహ్యఇతి) చాక్షుషంప్రాణం- చక్షుర్గోళకవర్తీన్ద్రియమాలోకాఖ్యసహకారిప్రదానేనానుగృహ్ణానోబహిరాదిత్యరూపేణోదేతి. యద్యపిప్రాణస్యాదిత్యాత్మకత్వంనసంభవతి- తయోర్భేదాత్. తథాపిప్రాణకలాయాస్సర్వత్రసత్త్వేనాభేదోపచారాద్వా- ఉపాసనార్థతయావా- బాహ్యానామాదిత్యాదీనాంప్రాణాత్మకతోక్తిరితిద్రష్టవ్యం. పృథివ్యాంప్రాణకలారూపాదేవతాయాసాపురుషస్యాపానవాయ్వధిష్ఠితపాయూపస్థేన్ద్రియేఅనుగృహ్ణానావర్తతఇత్యర్థః. (అన్తరాయదాకాశస్ససమానఇతి) ఆకాశాధిష్ఠాతృప్రాణకలయాఆకాశస్యోపచారికీఅభేదోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ఏవముత్తరత్రాపి. ప్రాణాపానస్థానమధ్యవర్తితయాహిసమానోనిర్దిష్టః- బాహ్యాకాశస్యాపి బాహ్యప్రాణరూపస్యాదిత్యస్యబాహ్యాపానరూపపృథివ్యాశ్చమధ్యవర్తితయాసమానత్వంయుజ్యతఇతిభావః (వాయుర్వ్యానఇతి) బాహ్యోవాయుస్త్వగిన్ద్రియాద్యనుగ్రహతోవ్యానరూపః. ౮

శం.— యద్బాహ్యంహవై - ప్రసిద్ధంసామాన్యంతేజః - తచ్ఛరీరేఉదానంవాయుమనుగృహ్ణాతిస్వేనప్రకాశేనేత్యభిప్రాయః. యస్మాత్తేజఃస్వభావోబాహ్యతేజోనుగృహీతఉత్క్రాన్తికర్తా- తస్మాద్యదాలౌకికఃపురుషఉపశాన్తతేజాభవతి-ఉపశాన్తంస్వాభావికంతేజోయస్యసః. తదాతంక్షీణాయుషంముమూర్షుంవిద్యాత్. సఃపునర్భవం-శరీరాన్తరంప్రతిపద్యతే. కథం. సహేన్ద్రియైర్మనసిసమ్పద్యమానైః- ప్రవిశద్భిర్వాగాదిభిః.౯

ఆ.— తేజోహవాఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (యద్బాహ్యమితి) పూర్వమాదిత్యాత్మకంవిశేషతేజఉక్తం- అత్రతేజస్సామాన్యముచ్యతఇతినపౌనరుక్త్యమిత్యాహ (సామాన్యంతేజఇతి) ఏవమాదిత్యాదినారూపేణముఖ్యప్రాణస్యప్రాణాపానసమానోదానవ్యానానుగ్రాహకతోక్త్యాఅధ్యాత్మంప్రాణాదివృత్త్యనుగ్రాహకత్వముక్తం. ఆదిత్యాగ్న్యాకాశసామాన్యవాయుతేజోరూపేణబాహ్యమధిదైవమాదిత్యాద్యాత్మకంధారయతీత్యుక్తం. తద్రూపేణావస్థానమేవతద్ధారణం. ప్రాణాపానాద్యనుగ్రహేణచక్షురాద్యనుగ్రహోక్తేస్తద్ద్వారాతద్బాహ్యాదిభూతవిధారకత్వముక్తం.*సప్రాణస్తచ్చక్షుఃసోపానస్సావాక్సవ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రంససమానస్తన్మనఃసఉదానస్సవాయురితిశ్రుత్యన్తరేచక్షురాదీనాంప్రాణాద్యాత్మతోక్తేశ్చక్షురాద్యనుగ్రాహకతోక్త్యాచక్షురాదిరూపాధ్యాత్మవిధారకత్వంచోక్తమితి*కథంబాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరముక్తమితిద్రష్టవ్యం. తేజసఉదానవాయ్వనుగ్రాహకత్వంవ్యతిరేకప్రదర్శనేనసాధయతి (యస్మాదితి) యస్మాత్తేజస్స్వభావఉత్క్రాన్తికృదప్యుదానవాయుర్బాహ్యతేజోనుగృహీతస్సన్నేవశరీరేవర్తతే - తస్మాజ్జీవజీవనహేతుకర్మోపరమేబాహ్యతేజోనుగ్రహాభావేనోపశాన్తతేజాముమూర్షుర్భవతీత్యన్వయః. (స్వాభావికమితి) జాఠరాగ్నికృతంహస్తాదినాస్వశరీరస్పర్శేసత్యుష్ణత్వేనోపలభ్యమానంతేజఇత్యర్థః. (శరీరాన్తరమితి) భవతి-ఉత్పద్యతఇతిభవః-శరీరమిత్యర్థః. శరీరాన్తరప్రతిపత్తిరాత్మనోఽక్రియస్యనసమ్భవతీతిశఙ్క్యతే (కథమితి) ఇన్ద్రియోపాధివశాదిత్యాహ (సహేతి) మనసిసమ్పద్యమానైరిన్ద్రియైస్సహశరీరాన్తరంప్రతిపద్యతఇతిపూర్వేణాన్వయః. ౯

యచ్చిత్తస్తేనైష ప్రాణమాయాతి ప్రాణస్తేజసా యుక్తః। సహాత్మనా యథాసంకల్పితం లోకం నయతి॥ ౧౦
య ఏవం విద్వాన్ ప్రాణం వేద। న హాస్య ప్రజా హీయతేఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః॥ ౧౧

రం.— (తేజో హ వా ఉదాన ఇతి) బాహ్యం తేజ ఉన్నయనహేతుత్వాదుదాన ఇత్యర్థః. (తస్మాదితి) యస్మాద్ధేతోస్తైజస ఏవోదానశబ్దితోన్నయనహేతుత్వం- తస్మాదేవోపశాన్తతేజాః- అపగతదేహౌష్ణ్యస్సన్ ఏషః- ముమూర్షుర్జీవః యచ్చిత్తః- యస్మింశ్చిత్తం యస్య స యచ్చిత్తః. యత్కామ ఇతి యావత్. యాదృశమనుష్యదేవాదిజన్మకామో భవతి- తత్కామనావశేన పునర్భవశబ్దితాం పునరుత్పత్తిం ప్రాప్తుం "వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే" ఇత్యత్ర "వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ" ఇతి సూత్రతద్భాష్యోక్తరీత్యా మనసా సంశ్లేషవిశేషమాపన్నైర్వాగాదిభిరిన్ద్రియైస్సహితం ప్రాణం సంముమూర్షుర్జీవ ఆయాతి. యద్యపి "ఇమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి" ఇతి ముఖ్యాముఖ్యప్రాణానాం జీవోపగమ ఏవ శ్రూయతే- న తు జీవస్య ప్రాణోపగమః. సూత్రితం చ "సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః" ఇతి. తదర్థస్తు తదధికరణభాష్యే ఉక్తః. తత్ర హి యథా "వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే" ఇతి వచనానురోధేన మనఃప్రాణయోరేవ వాఙ్మనసయోస్సమ్పత్తిః - తథా "ప్రాణస్తేజసి" ఇతి వచనాత్ తేజస్యేవ ప్రాణస్సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- "సోఽధ్యక్షే" ఇతి. సః- ప్రాణః అధ్యక్షే- కరణాధిపే జీవే సమ్పద్యతే. కుతః. తదుపగమాదిభ్యః- ప్రాణస్య జీవోపగమస్తావచ్ఛ్రూయతే "ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి". తథా జీవేన సహ ప్రాణస్యోత్క్రాన్తిశ్శ్రూయతే "తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి". ప్రతిష్ఠా చ జీవేన సహ శ్రూయతే "కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్ వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామి" ఇతి. ఏవం జీవేన సంయుజ్య తేన సహ తేజస్సమ్పత్తిరిహ "ప్రాణస్తేజసి" ఇత్యుచ్యతే. యథా యమునాయా గఙ్గయా సంయుజ్య సాగరగమనేఽపి యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి వచో న విరుధ్యతే- తద్వదితి భాషితం. తథా చాస్య ప్రాణప్రశంసాపరత్వాజ్జీవస్య ప్రాణోపగమోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (ప్రాణస్తేజసేతి) అనన్తరం "ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్" ఇత్యుక్తరీత్యా తేజసా పరమాత్మనా చ సంయుక్తః ప్రాణస్తత్తజ్జీవాత్మసంకల్పానుసారేణ తం తం లోకం మ్రియమాణం నయతి. తతశ్చ తేజసా సహితస్యైవ ప్రాణస్యోన్నయనహేతుత్వాత్తేజసోఽప్యున్నయనహేతుత్వేనోదానత్వం యుక్తమితి భావః. యద్యపి "ప్రాణస్తేజసి" ఇత్యత్ర తేజశ్శబ్దేన సర్వాణి భూతాన్యుచ్యన్తే - "న తేజోమాత్రమ్" ఇతి "భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః" "నైకస్మిన్ దర్శయతో హి" ఇతి సూత్రభాష్యయోః ప్రతిపాదితం- తథాపి భూతాన్తరసంసృష్టమేవ తేజస్తేజశ్శబ్దేనాభిధీయత ఇతి భాష్యోక్తైస్తైజసః ప్రాధాన్యాత్తదుక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯-౧౦

శం.— మరణకాలే యచ్చిత్తో భవతి- తేనైవ జీవః చిత్తేన- సంకల్పేనేన్ద్రియైస్సహ ప్రాణం- ముఖ్యప్రాణవృత్తిమాయాతి- మరణకాలే క్షీణేన్ద్రియవృత్తిస్సన్ ముఖ్యయా ప్రాణవృత్త్యైవావతిష్ఠత ఇత్యర్థః. తదా హి వదన్తి జ్ఞాతయః- ఉచ్ఛ్వసితి జీవతీతి. స చ ప్రాణస్తేజసా- ఉదానవృత్త్యా యుక్తస్సన్ సహాత్మనా- స్వామినా భోక్త్రా- స ఏవముదానవృత్త్యైవ యుక్తః ప్రాణస్తం భోక్తారం పుణ్యపాపకర్మవశాద్యథాసంకల్పితం- యథాభిప్రేతం లోకం నయతి- ప్రాపయతి. ౧౦

ఆ.— ఉక్తశరీరాన్తరప్రాప్తిమేవోత్క్రాన్తిక్రమప్రదర్శనేన స్పష్టీకర్తుం యచ్చిత్త ఇత్యాదివాక్యం తదపేక్షితాధ్యాహారం కుర్వన్ వ్యాచష్టే (మరణేతి) (యచ్చిత్త ఇతి) యదేవ - తిర్యగాదిశరీరం సమ్యగిచ్ఛతి తదేవ యస్య స యచ్చిత్త ఇత్యర్థః. ప్రాణం ప్రత్యాగమనం లోకవ్యవహారేణ ప్రథయతి (తదేతి) తేజసా - తేజోనుగృహీతయోదానవృత్త్యేత్యర్థః. ఏవంభూతో భోక్తోదానసంయుక్తః ప్రాణః కం నయతీత్యపేక్షాయాం తమేవ భోక్తారం నయతీతి వదన్ వాక్యార్థమాహ (స ఏవమితి) ఏవకారస్య తమేవేత్యన్వయః. (యథాసఙ్కల్పితమితి) కర్మజ్ఞానాదిసాధనానుష్ఠానదశాయాం సఙ్కల్పితం మరణకాలే వాసనారూపేణ పునరభివ్యక్తం లోకం- దేవాదిశరీరమిత్యర్థః. అత్ర రఙ్గరామానుజీయం నాస్తి. ౧౦

శం.— యః కశ్చిదేవం విద్వాన్ యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టముత్పత్త్యాదిభిః ప్రాణం వేద - జానాతి. తస్యేదం ఫలమైహికమాముష్మికం చోచ్యతే- న హాస్య- నైవాస్య విదుషః ప్రజాః- పుత్రపౌత్రాదిలక్షణాః హీయతే- హీయన్తే. ఛిద్యన్తే. పతితే చ శరీరే ప్రాణసాయుజ్యతయా అమృతః- అమరణధర్మా భవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే సఙ్క్షేపాభిధాయక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. ౧౧

ఆ.— ఏవం ప్రాణస్వరూపం నిర్ధార్య తదుపాసనం విధత్తే (యః కశ్చిదితి) ఉత్పత్త్యాదిభిర్యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టం- ఆత్మనః ప్రాణో జాయతే, మనఃకృతాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యాం శరీరం గృహ్ణాతి, ఆత్మానం చ పఞ్చధా విభజ్య పాయూపస్థయోరపానం - స్వస్వరూపం ప్రాణం చక్షుశ్శ్రోత్రయోః- నాభౌ సమానం- నాడీషు వ్యానం - ఉదానం చ సుషుమ్నాయాం స్థాపయతి, ఉదానేనోత్క్రామతి, బాహ్యైః ప్రాణాపానసమానవ్యానోదానానుగ్రాహకైరాదిత్యపృథివీదేవతాకాశవాయుతేజోరూపైరధిదైవమాదిత్యాదికం - ఆదిత్యాదికృతానుగ్రహైరధ్యాత్మం చక్షుర్వాక్శ్రోత్రమనస్త్వక్- చక్షురాదిగ్రాహ్యమధిభూతం చ ధారయతి, స ఏవోదానవృత్త్యా భోక్త్రా చ యుక్తో భోక్తారం లోకాన్తరం నయతి, స ఏవ చ వరిష్ఠః ప్రజాపతిరత్తా రయిః, రిత్యేవం ప్రాణం వేదేత్యర్థః. ఐహికఫలముక్త్వా ఆముష్మికఫలమాహ (పతిత ఇతి) అమృతత్వం నాత్ర ముఖ్యం- కిన్తు ప్రాణసాయుజ్యమేవేత్యాహ (ప్రాణేతి) ఇదం తు కామినః. నిష్కామస్య తు చిత్తైకాగ్ర్యతచ్ఛుద్ధిద్వారా ముఖ్యమేవామృతత్వం భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౧౧

రం.— (య ఏవం విద్వానితి) ఏవం- ఉత్పత్త్యాగమనప్రతిష్ఠాదిప్రకారేణ ప్రాణం య ఉపాస్తే - తస్య పుత్రపౌత్రాదిలక్షణప్రజా

ఉత్పత్తిమాయతింస్థానంవిభుత్వంచైవపఞ్చధా।
అధ్యాత్మంచైవప్రాణస్యవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతేవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతి॥ ౧౨
ఇతి తృతీయః ప్రశ్నః.

ప్రశ్నోపనిషత్.

చతుర్థః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథహైనంసౌర్యాయణీగార్గ్యఃపప్రచ్ఛ।భగవన్నేతస్మిన్పురుషేకానిస్వపన్తికాన్యస్మిన్
జాగ్రతికతరఏషదేవస్స్వప్నాన్పశ్యతికస్యైతత్సుఖంభవతికస్మిన్నుసర్వేసమ్ప్రతిష్ఠితాభవన్తీతి॥ ౧

హానిర్నభవతి. పరిశుద్ధప్రత్యగాత్మస్వరూపప్రతిపత్తిముఖేనబ్రహ్మోపాసనప్రీతిద్వారామోక్షహేతుశ్చభవతీతి ద్రష్టవ్యం. (తదేషశ్లోకఇతి) తత్- ప్రాణవేదనమధికృత్యప్రవృత్తోఽయంశ్లోకఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— ఉత్పత్తింపరమాత్మనఃప్రాణస్య, ఆయతిం- ఆగమనంమనోకృతేన- మనఃకృతేన, అస్మింఛరీరేస్థానం - స్థితిం, చ- పాయూపస్థాదిస్థానేషువిభుత్వంచ- స్వామ్యమేవ. సమ్రాడివప్రాణవృత్తిభేదానాంపఞ్చధాస్థాపనం, బాహ్యమాదిత్యాదిరూపేణాధ్యాత్మంచైవచక్షురాద్యాకారేణావస్థానం, విజ్ఞాయైవంప్రాణమమృతమశ్నుతఇతి. విజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతిద్విర్వచనంప్రశ్నార్థపరిసమాప్త్యర్థం. ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ. (ఆయతిమితి) ఆయాతిమిత్యర్థః. హ్రస్వంఛాన్దసం.. ౧౨

ఇతిశ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాంతృతీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ఉత్పత్తిమాయతిమితి) ఉత్పత్తిం- ప్రాణస్యపరమాత్మనఉత్పత్తిం, మనసాసహాగమనం, అస్మిఞ్ఛరీరేపాయూపస్థాదిస్థానేషు స్థితిం, * యథాసమ్రాడధికృతానిత్యుక్తం స్వామ్యలక్షణంవిభుత్వం, అధ్యాత్మంప్రాణాదిరూపేణపఞ్చధాస్థితిం, చశబ్దసముచ్చితమాదిత్యాదిరూపేణపఞ్చధాబాహ్యమవస్థానంచవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతే- మోక్షంప్రాప్నోతి. విజ్ఞాయామృతమశ్నుతేవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతిద్విర్వచనంప్రతివచనసమాప్తిద్యోతనార్థం. ౧౨

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయ ప్రశ్నభాష్యమ్.

శం.— (అథహైనంసౌర్యాయణీగార్గ్యఃపప్రచ్ఛ) ప్రశ్నత్రయేణాపరవిద్యాగోచరంసర్వంపరిసమాప్యసంసారం వ్యాకృతవిషయంసాధ్యసాధనలక్షణమనిత్యం- అథేదానీమసాధ్యసాధనలక్షణమప్రాణమమనోగోచరమతీన్ద్రియమవిషయంశివంశాన్తమవికృతమక్షరంసత్యంపరవిద్యాగమ్యంపురుషాఖ్యంసబాహ్యాభ్యన్తరమజంవక్తవ్యమిత్యుత్తరంప్రశ్నత్రయమారభ్యతే. తత్ర- సుదీప్తాదివాగ్నేర్యస్మాత్పరాదక్షరాత్సర్వేభావావిస్ఫులిఙ్గాఇవజాయన్తే, తత్రైవాపియన్తి, ఇత్యుక్తంద్వితీయేముణ్డకే - కేతేసర్వేభావాఅక్షరాద్విభజ్యన్తే - కథంవావిభక్తాస్సన్తస్తత్రైవాపియన్తి- కింలక్షణంవాతదక్షరమితిఏతద్వివక్షయాఽధునాప్రశ్నానుద్భావయతి. భగవన్నేతస్మిన్పురుషే- శిరఃపాణ్యాదిమతికానికరణానిస్వపన్తి- స్వాపంకుర్వన్తి. స్వవ్యాపారాదుపరమన్తే. కానిచాస్మిన్జాగ్రతి- జాగరణం- అనిద్రావస్థావ్యాపారంకుర్వన్తి. స్వవ్యాపారాన్కుర్వన్తీత్యర్థః. కతరః కార్యకారణలక్షణానాంయఏషదేవఃస్వప్నాన్పశ్యతి. స్వప్నోనామజాగ్రద్దర్శనాన్నివృత్తస్యజాగ్రద్వదన్తశ్శరీరేయద్దర్శనం. తత్కింకార్యలక్షణేనదేవేననిర్వర్త్యతే- కింవాకారణలక్షణేనకేనచిదిత్యభిప్రాయః. ఉపరతేచజాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారేయత్ప్రసన్నం నిరాయాసలక్షణమనాబాధం సుఖం- కస్యైతద్భవతి. తస్మిన్కాలేజాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారాదుపరతాస్సన్తఃకస్మిన్- ను- సర్వేసమ్యగేకీభూతాఃసంప్రతిష్ఠితాఃమధునిరసవ, త్సముద్రంప్రవిష్టనద్యాదివ, చ్ఛవివేకానర్హాఃప్రతిష్ఠితాభవన్తి-సఙ్గతాఃసమ్ప్రతిష్ఠితాభవన్తీత్యర్థః. ననున్యస్తదాత్రాదికరణవత్స్వవ్యాపారాదుపరతాని

స్వతన్త్రపృథగేవ స్వాత్మస్వరూపస్థితిరిత్యేతద్వ్యక్తం. కుతః ప్రాప్తిః సుషుప్తపురుషాణాం కరణానాం కస్మింశ్చిదేకీభావగమనాశఙ్కా. యూయః ప్రష్టుః. యుక్తైవం త్వాశఙ్కా- యతస్సంహతాని కరణాని స్వామ్యర్థాని పరతన్త్రాణి చ జాగ్రద్విషయే- తస్మాత్స్వాపేఽపి సంహతానాం పారతన్త్ర్యేణైవ కస్మింశ్చిత్సఙ్గతిర్న్యాయ్యేతి. తస్మాదాశఙ్కానురూప ఏవ ప్రశ్నోఽయం- అత్ర తు కార్యకారణసఙ్ఘాతో యస్మింశ్చ ప్రలీనస్సుషుప్తప్రలయకాలయోః- విద్వాన్ సంబభూవ- సకో ను స్యాదితి- కస్మిన్ను సర్వే సమ్ప్రతిష్ఠితా భవన్తి. ౧

ఆ. --- ఏవం పర్యన్తవిద్యాగతిశ్రవణేన విరక్తస్య ప్రాణవిద్యయా చిత్తైకాగ్ర్యతచ్ఛుద్ధిమతో ఽత ఏవ సాధనచతుష్టయవతో ముముక్షోరధికారిణః పరవిద్యోత్కర్షం ప్రశ్నత్రయమారభ్యతే (అథ హైనమితి) పూర్వవిద్యాస్వేవాప్రతికోఽన్యైరుత్తరప్రశ్నైరప్యర్థసిద్ధిరిత్యత ఆహ (ప్రశ్నత్రయేణేతి) (సంసారమితి) అతో ఽనన్తముక్తిర్న సుఖమిత్యర్థః తస్య సంసారత్వే వ్యాకృతత్వం హేతుమాహ (వ్యాకృతవిషయమితి) వ్యాకృతాశ్రయం. శబ్దస్పర్శమిత్యర్థః (సాధ్యసాధనలక్షణమితి) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధేన లక్ష్యతే- అభివ్యజ్యతే- ఉత్పద్యత ఇతి తథా. యద్వా- అపరబ్రహ్మణః ప్రాణస్య సాధ్యసాధనోభయాత్మకత్వాద్వా తథా. తస్మాదనిత్యమిత్యతో ఽసంసారత్వమిత్యర్థః. వక్ష్యమాణాత్మానమత ఏవాహ (అసాధ్యత్వాదినా) (అతీన్ద్రియవిషయమితి) ఇన్ద్రియవిషయత్వమాత్రాన్నిత్యవ్యాకృతం- అకార్యమిత్యర్థః. తత్ర హేతుః (అప్రాణమితి) ప్రాణాగోచరత్వే సతి వాక్యాదీన్ద్రియాగోచరత్వం, మనోఽగోచరత్వేన జ్ఞానేన్ద్రియాగోచరత్వం ముక్తం. ముక్తిరూపతామాహ (శివమితి) నివృత్తానర్థత్వమాహ (శాన్తమితి) తత్ర ఘాతవికారరహితత్వం హేతుమాహ (అవిక్రియమితి) అనేనోత్పత్తిపరిణామవృద్ధ్యపక్షయాః సిద్ధాః. అక్షరమిత్యనేన విశేషానాశాని సిద్ధా. ఉత్పత్తిస్థితిరపి నేతి స్వతన్త్ర స్థిత్వం సిద్ధం. అత్ర సర్వత్ర హేతుః (సత్యమితి) కాలత్రయేఽప్యేకరూపమిత్యర్థః తత్ర ఽఅభయం రాయణాపదమక్షరమధిగమ్యత ఇత్యాదివాక్యం మానమాహ (పరవిద్యాగమ్యమితి) ఽదివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి పఞ్చమప్రశ్నే ఽప్యాహ (పురుషాఖ్యమితి) కథం పురుషశబ్దోదితం పూర్ణత్వం- బాహ్యాభ్యన్తరవస్తుభేదాత్. అత ఆహ (సబాహ్యేతి) స ఏవ బాహ్యాభ్యన్తరాత్మకః- తద్వ్యతిరేకేణ తదుభయం నాస్తీత్యర్థః. (ప్రశ్నత్రయమితి) యద్యపి పఞ్చమః ప్రశ్నో ఽపరవిద్యావిషయ ఏవ- ప్రణవోపాసనవిషయత్వాత్. తథాపి తస్య క్రమముక్తిఫలత్వేన నిర్విశేషాత్మన్యేవ పర్యవసానాత్ పరవిషయత్వమితి భావః. ఏవం సామాన్యేన ప్రశ్నత్రయస్యాపి సమ్బన్ధముక్త్వా చతుర్థప్రశ్నస్య ప్రాతిస్వికసమ్బన్ధమాహ (ఉక్తేతి) యస్మాదిత్యస్య కిం వా తత ఇతరమితి వక్ష్యమాణేనాన్వయః. (ఉక్తమితి) ఽయథా సుదీప్తాత్పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాః సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాః। తథాక్షరాద్వివిధాః సోమ్య భావాః ప్రజాయన్తే తత్ర చైవాపి యన్తీతి మన్త్రే ఇత్యర్థః. (ఏతద్విషయేతి) మన్త్రోక్తార్థవిస్తరానువాదిత్వాదస్య బ్రాహ్మణస్యేతి భావః. అత్రాక్షరస్వరూపస్యైవ వివక్షితత్వాత్తస్య గ్రహణార్థం నాస్వప్నస్థిత్యాదిప్రశ్నా జాగరితాదినా ధర్మివిశేషనిర్ధారణార్థాః- అన్యథా తేషామసఙ్గతత్వశఙ్కాయామన్యోన్యవిరోధశ్వసిద్ధిః. భావానాం స్వరూపవిభాగాదివిషయేతు సత్రాః పునరుపపద్యతే ప్రకరణస్థితిపృష్టా నబౌధ్యసైకీభావః- వలోఽధ్యాయేన నిర్విషయమిత్యుక్తేఽపి ఏకీభూతానాం స్వరూపావ్యాదికార్యకారణానామేకదా ద్వైభాగ్యప్రతిపత్తేః న్యాయేన భాష్యోక్తేర్ద్రష్టవ్యం. తత్రాన్యే స్వపతి ప్రశ్నో నామ చ స్వప్నం ధర్మిప్రశ్నః- స్వప్నే యస్య వ్యాపారోపరమో జాగరితం నాస్తి- సతస్య ధర్మ ఇతి నిశ్చేతుం శక్యత్వాత్. ద్వితీయేనావస్థాత్రయేఽపి శరీరరక్షణం కస్య ధర్మ ఇతి పృష్టం- జాగ్రతో ఽనుపరతవ్యాపారస్య ప్రాణస్య దేహరక్షకత్వోపపత్తేః. తృతీయేన స్వప్నస్య ధర్మీ పృష్టః. చతుర్థేన సుషుప్తిధర్మీ- సుషుప్తావస్వాప్నమితి సుషుప్తిరవస్థా పరామర్శే సుఖస్యానుస్మితస్య స్థాపనగమాత్ పఞ్చమప్రశ్నేనావస్థాత్రయవినిర్ముక్తమవస్థాత్రయపర్యవసానభూమిరూపం తురీయముక్తరం పృష్టమిత్యపి కేచిత్. (కార్యేతి) కార్యం- శరీరం. ప్రాణా వా. కరణాని- మనఆదీని. పదార్థానుక్త్వా వాక్యార్థం పిణ్డీకృత్యాహ (తస్యేతి) తస్యైవం పూర్వోక్తపరమాత్మనః సంస్కృతే. (ప్రసన్నమితి) విషయసంపర్కకాలుష్యరహితం. నిరాలమ్బనేన- విజ్ఞేయాభావమాత్రేణ లక్ష్యతే- అభివ్యజ్యతే. నిర్వాతస్థాపితదీపాలోకవదనాబాధం - వినాశరహితం సత్యమాత్మస్వరూపమిత్యర్థః. (ఏతదితి) సుషుప్తే ప్రకాశమానం సుఖమహం స్వాప్సమితి పరామర్శమూలభూతమిత్యర్థః. (తస్మిన్కాలేఽపి) యదస్య పిపృచ్ఛిషితం ప్రశ్నేన తురీయం పృచ్ఛ్యతే - సను సుషుప్తిః. తథాపి సంసారకారణాయాం సర్వోపాధిరహితతురీయావస్థా ఽభావేఽపి స ఏవ తస్య ప్రపఞ్చనీయతా. అతి స్వప్నమప్యవస్థానేన స్వప్నే ప్రతి రోపాధిరాహిత్యేన తత్రైవ సర్వోపాధీనాం వికరణేన తురీయప్రపఞ్చనస్య సుకరత్వాత్ సుషుప్త్యాం తురీయప్రపఞ్చనాభ్యాం సర్వసంప్రతిష్ఠితత్వోక్తిః. (సమ్యగేకీభూతా ఇతి) తదాత్మభావప్రాప్త్యా విలయం గతా ఇత్యర్థః. (మధుని రసవదితి) యథా నానావృక్షరసా మధుని ఏకీభవన్తి- తద్వదిత్యర్థః. వివేకాభావమాత్రేణ దృష్టాన్తాభిప్రాయః- తత్ర సర్వాత్మనా లయాభావాదిత్యాహ (వివేకానర్హా ఇతి) పూర్వం వివేకానర్హాస్సన్తః పశ్చాత్సమ్ప్రతిష్ఠితా ఇత్యర్థః. న చానేనాపి ప్రశ్నేన ఽవిద్యావాసనాధిగత ఏవ కస్స్వాప్నుత ఏవ పృష్ట ఇతి శఙ్క్యం- ఽ పరేఽక్షర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠన్త ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్, సుషుప్తే చాజ్ఞానే ఏవ సమ్ప్రతిష్ఠానాత్, ఽఏష హి ద్రష్టేత్యాద్యజ్ఞానప్రతిబిమ్బితస్య భోక్తురపి ప్రతిష్ఠాయా అభిధాస్యమానత్వాత్, ఽచ్ఛాయమిత్యజ్ఞానాభాసోక్తేః, శ్చతురీయమేవ పృష్టమితి భావః. నను కార్యకారణవ్యతిరిక్తే సమ్ప్రతిష్ఠానాధికరణే సామాన్యేన కస్మింశ్చిదవగతే కస్మిన్ సమ్ప్రతిష్ఠితా ఇతి విశేషప్రశ్నో ఘటతే- న చ తస్యావగతిరస్తి. న చ సమ్ప్రతిష్ఠానస్య సాధికరణత్వేన సామాన్యేనాధికరణావగతిరస్తీతి వాచ్యం - తత్ర తదుపాదానానాము వా ఽచేతనానాం తదధికరణత్వేన తదతిరిక్తస్య చేతనస్యానిర్ధారితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) ఆత్రం నామ సస్యాదిలవనార్థశస్త్రవిశేషః. (స్వాత్మనీతి) స్వోపాదాన ఇత్యర్థః. (సుషుప్తపురుషాణాం కరణానామితి) సుషుప్తపురుషాణాం యాని కరణాని - తేషామిత్యర్థః. ఽఏష హి ద్రష్టేత్యాదినా పురుషాణామప్యేకీభావస్య వక్ష్యమాణత్వాద్వా పురుషాణామిత్యుక్తం. అస్మిన్పక్షే కరణానాం చేతి చకారో ద్రష్టవ్యః. ప్రష్టుశ్శఙ్కాయాః కుతః ప్రాప్తిరిత్యస్యాయః. సంహతానాం పరార్థత్వవ్యాపృతత్వాత్సంహతత్వేన హేతునా పరస్మింశ్చేతనే సామాన్యేనావగతే ప్రష్టుర్విశేష ప్రశ్నోఽయముక్త ఇత్యాహ

తస్మై స హోవాచ యథా గార్గ్య మరీచయో౽ర్కస్యాస్తం గచ్ఛతః సర్వా ఏతస్మింస్తేజోమణ్డల ఏకీభవన్తి। తాః పునః పునరుదయతః ప్రచరన్త్యేవం హ వై తత్సర్వం పరే దేవే మనస్యేకీభవతి। తేన తర్హ్యేష పురుషో న శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశతే నాభివదతే నాదత్తే నానన్దయతే న విసృజతే నేయాయతే స్వపితీత్యాచక్షతే॥ ౨

ప్రాణాగ్నయ ఏవైతస్మిన్పురే జాగ్రతి। గార్హపత్యో హ వా ఏషో౽పానో వ్యానో౽న్వాహార్యపచనో యద్గార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదాహవనీయః ప్రాణః॥ ౩

. యుక్తైనత్విలి) స్వాప్యార్థాని - సజ్ఞాతానిమాన్యర్థానీత్యర్థః. (అకబ్యాసురూపణంవి) మనసివిద్యమానాశబ్ధానురూపోవాచికః ప్రశ్న ఇత్యర్థః. అత్ర సప్తశిస్థానవిశిష్టఆత్మానపృష్టః- కింతుతదుపలక్షితః కెవలఆత్మాపృష్ట ఇతివాక్యతాత్పర్యమాహ (అత్రత్విలి) భవదీత్యనన్తరంపృష్టమితిశేషః. ౧

రం.— (అథహైనంసౌర్యాయణీతి) పురుషే- సుప్తెసతీతిశేషః. (కాన్యస్మిన్జాగ్రతి) అత్రాపిసుప్తెసతీతిశేషః. ఏష్ఃదర్శనాదిగుణయోగాద్దేవః-జీవః కతరః- కిం పృశస్సన్స్వప్నాన్- రథాదీన్పశ్యతి. కస్యహేతోరేతత్- వైషయికంసుఖమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్మై స హోవాచాచార్యః. శృణు హే గార్గ్య- యత్త్వయాపృష్టం. యథామరీచయః- రశ్మయో౽ర్కస్య- ఆదిత్యస్యాస్తం- అదర్శనంగచ్ఛతః సర్వాః- అశేషత ఏతస్మింస్తేజోమణ్డలే- తేజోరాశిరూప ఏకీభవన్తి- వివేకానర్హత్వం- అవిశేషతాంగచ్ఛన్తి, తాః- మరీచయస్తస్యైవార్కస్యపునః పునరుదయతః- ఉద్గచ్ఛతః ప్రచరన్తి - వికీర్యన్తే. యథాయందృష్టాన్తః- ఏవంహవైతత్సర్వం- విషయేన్ద్రియాదిజాతం పరే- ప్రకృష్టే దేవే- ద్యోతనవతి మనసి. చక్షురాదిదేవానాం పరతన్త్రత్వాత్పరో దేవో మనః. తస్మిన్స్వప్నకాల ఏకీభవతి- మణ్డలే మరీచివదవిశేషతాంగచ్ఛతి, జిజాగరిషోశ్చ రశ్మివన్మణ్డలాన్మనస ఏవ ప్రచరన్తి- స్వవ్యాపారాయ ప్రతిష్ఠన్తే, యస్మాత్స్వప్నకాలే శ్రోత్రాదీని శబ్దాద్యుపలబ్ధికరణాని మనస్యేకీభూతానీవకరణవ్యాపారాదుపరతాని- తేన- తస్మాత్తర్హి- తస్మిన్స్వాపకాలే ఏషః- దేవదత్తాదిలక్షణః పురుషో న శృణోతి- న పశ్యతి- న జిఘ్రతి- న రసయతే- న స్పృశతే- నాభివదతే- నాదత్తే- నానన్దయతే- న విసృజతే- నేయాయతే. స్వపితీత్యాచక్షతే లౌకికాః. ౨

ఆ.— యత్త్వయాపృష్టం- తచ్ఛృణ్విత్యన్వయః. తస్యైవార్కస్య తా మరీచయ ఇత్యర్థః. స్వప్నే౽పి చక్షురాదివ్యాపారోపలబ్ధేరేకీభావో౽సిద్ధ ఇత్యాశఙ్క్యవాసనామయేన్ద్రియవ్యాపారోపలబ్ధావపి బాహ్యశబ్దాదిశ్రవణాదివ్యాపారాభావేన తం సాధయితుం తేనేతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతి (యస్మాదితి) శ్రోత్రాదీనామేకీభావో నామ స్వస్వవ్యాపారం విహాయ మనస్తన్త్రతయావస్థానమాత్రం- న తు ముఖ్య ఏకత్వం- తేషాం మనః ప్రకృతికత్వాభావేన ప్రకృతౌ తదనుపపత్తేరిత్యభిప్రేత్యేవకారః ప్రయుక్తః. (నేయాయత ఇతి) ఇణోగత్యర్థస్యయఙ్. తస్యరూపమేతత్, నగచ్ఛతీత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మై స హోవాచేతి) యథా సాయంకాలే స్తంగచ్ఛతస్సూర్యస్యకిరణానానాదిక్షు ప్రసరణం వినా ఆదిత్యమణ్డల ఏకీభవన్తి, పునశ్చోద్యతస్సూర్యస్యకిరణానానాదిక్షు ప్రసరన్తః ప్రకాశకా భవన్తి,- ఏవమేతత్సర్వం- ఇన్ద్రియజాతం పరే- ఇతరేభ్య ఉత్కృష్టే దేవే- ద్యోతనాదిగుణయుక్తే మనస్యేకీభవతి- స్వస్వవ్యాపారాభిముఖ్యవిరోధిసంశ్లేషవిశేషయుక్తం భవతీత్యర్థః. తేన- శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణాముపరతత్వేనేత్యర్థః. ఆనన్దః- ఉపస్థేన్ద్రియకార్యం. విసర్గః- అపానకార్యం. నేయాయతే- నగచ్ఛతీత్యర్థః. స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యనేన *కానిస్వపన్తీతి ప్రశ్నస్యబాహ్యజ్ఞానేన్ద్రియకర్మేన్ద్రియాదిస్వపతఇత్యుక్తం. సత్యేకమేకత్వాభిప్రాయేణస్వపితీత్యేకవచనం. ౨

శం.— సుప్తవత్సు శ్రోత్రాదిషు కరణేష్వేతస్మిన్పురే - నవద్వారే దేహే ప్రాణాగ్నయః - ప్రాణాదిపఞ్చవాయవో౽గ్నయ ఇవాగ్నయో జాగ్రతి. అగ్నిసామాన్యం హ్యాహ- గార్హపత్యో హ వా ఏషో౽పానః. కథమిత్యాహ - యస్మాద్గార్హపత్యాదగ్నేరగ్నిహోత్రకాలే ఇతరో౽గ్నిరాహవనీయః ప్రణీయతే ప్రణయనాత్. ప్రణీయత అస్మాదితి ప్రణయనః- గార్హపత్యో౽గ్నిః. యథా - తథా సుప్తస్యాపానవృత్తేః ప్రణీయత ఇవ ప్రాణో ముఖనాసికాభ్యాం సంచరత్యాహవనీయస్థానీయః ప్రాణః. వ్యానస్తు హృదయాద్దక్షిణసుషిరద్వారేణ నిర్గమాద్దక్షిణదిక్సమ్బన్ధాదన్వాహార్యపచనః- దక్షిణాగ్నిః. ౩

ఆ.— *కానిస్వపన్తీత్యస్య సవిషయాణి బాహ్యకరణాని స్వపన్తి- ఉపరమన్తే - అతస్తేషామేవ జాగరణధర్మ ఇత్యుత్తరముక్త్వా *కాని జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (సుప్తవత్స్వితి) ప్రాణానామగ్నిత్వం గౌణమిత్యాహ (అగ్నయ ఇవేతి) అపానస్య గార్హపత్యత్వే యద్గార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదితీదం వాక్యం వ్యవహితమపి హేతుత్వేన యోజయతి (యస్మాదితి) ప్రణయనాదితి పదం గార్హపత్యవిశేషణమిత్యాహ (ప్రణయనో గార్హపత్య ఇతి) తత్సాదృశ్యమాహవనీయః ప్రాణ ఇతి వాక్యసాదృశ్యవ్యాఖ్యానపూర్వకం వ్యాచష్టే (తథేతి) గార్హపత్యత్వేనోక్తే౽పానే౽న్తర్గచ్ఛతి సతి బహిర్గచ్ఛన్ ప్రాణ ఆహవనీయ ఇత్యర్థః. పరిత్యక్తం వ్యానో౽న్వాహార్యపచన ఇతి వాక్యమిదానీం వ్యాచష్టే (వ్యానస్త్వితి) ఛాన్దోగ్యే గాయత్రీవిద్యాయాం *తస్య హ వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషయ ఇత్యుపక్రమ్య *అథ యో౽స్య దక్షిణస్సుషిరః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రమిత్యనేన వ్యానస్య దక్షిణసుషిరతో నిర్గమనముక్తమిత్యన్వాహార్యపచనసాదృశ్యం దక్షిణదిక్సమ్బన్ధిత్వం వ్యానస్యేతి వ్యానో౽న్వాహార్యపచన ఇత్యర్థః. ౩

యదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసా వేతావాహుతీ సమం నయతీతి స సమానః। మనో హ వావ
యజమాన ఇష్టఫలమేవోదానః స ఏనం యజమానమహరహర్బ్రహ్మగమయతి॥ ౪

రం.— కాన్యస్మిన్ జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (ప్రాణాగ్నయ ఇతి) ప్రాణాపానాదిరూపా అగ్నయ ఏవైతస్మిన్ పురశబ్దనిర్దిష్టే శరీరే [illegible]త్యర్థః. స్వాపదశాయాం జాగ్రత్సు ప్రాణాదిపఞ్చకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేషూపాసనార్థమగ్నిహోత్రసంపత్తిం దిదర్శయిషు- [illegible] యమాణం పునఏవ యజమానః, అపానో మూలాధారస్థతయా గార్హపత్య, స్తన్నిహితో వ్యానశ్చాన్వాహార్యపచనశబ్దితో దక్షిణాగ్నిః, అపానవాయుమూలకః ప్రాణో గార్హపత్యాత్ప్రణీయమానాహవనీయతుల్యతయా ఆహవనీయః, తదాధారకావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ ద్వే ఆహవనీయే ఇతి నిక్షిప్యమాణే ద్వయం, ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసహేతుభూతస్సమానో వాయుః ఆహుతీ సమం నయతీతి నిర్దేశనోఽగ్న్యధ్వర్యుః, ఉదానవాయుస్తు యజమానస్య లోకాన్తరోన్నయనహేతుత్వాదుదాన, ఇత్యగ్నిహోత్రాహుత్యవయవభూతాన్యజమానాగ్నిత్రయాహుతిద్వయాధ్వర్యుకర్మఫలభూతానష్టావపి పదార్థాన్ప్రాణాదిపఞ్చకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేష్వష్టాసు దర్శయతి (గార్హపత్యో హ వా ఇతి) అత్ర యద్యపి ※ఏవమేవైతాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తీతి బ్రహ్మగమనం జీవస్యైవ శ్రూయతే- న మనసః- తథాపి మనసః పురీతద్గమన శ్రవణాత్ తద్ద్వారా బ్రహ్మ గమయితృత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౩-౪

శం.— అత్ర చ హోతాగ్నిహోత్రస్య. యత్- యస్మాదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ నిత్యం ద్విత్వసామాన్యాదేవ తు. ఏతావాహుతీ సమం- సామ్యేన శరీరస్థితిభావాయ నయతి యో వాయురగ్నిస్థానీయోఽపి హోతా చ- ఆహుత్యోర్నేతృత్వాత్. కోఽసౌ. స సమానః. అతశ్చ విదుషః స్వాపోఽప్యగ్నిహోత్రహవనమేవ. తస్మాద్విద్వాన్నాకర్మీత్యేవం మన్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ※సర్వదా సర్వాణి భూతాని విచిన్వన్త్యపి స్వపత ఇతి హి వాజసనేయకే. అత్ర హి జాగ్రత్సు ప్రాణాగ్నిషూపసంహృత్య బాహ్యకరణాని విషయాంశ్చాగ్నిహోత్రఫలమివ స్వర్గం బ్రహ్మ జిగమిషుర్మనో హ వావ యజమానో జాగర్తి- యజమానవత్కార్యకరణేషు ప్రాధాన్యేన సంవ్యవహారాత్, స్వర్గమివ బ్రహ్మ ప్రతి ప్రస్థితత్వాద్యజమానో మనః కల్ప్యతే. ఇష్టఫలం- యాగఫలమేవోదానో వాయుః. ఉదాననిమిత్తత్వాదిష్టఫలప్రాప్తేః. కథం. సః- ఉదానో మన ఆఖ్యం యజమానం స్వప్నవృత్తిరూపాదపి ప్రచ్యావ్యాహరహస్సుషుప్తికాలే స్వర్గమివ బ్రహ్మాక్షరం గమయతి. అతో యాగఫలస్థానీయ ఉదానః. ౪

ఆ.— (అత్ర చేతి) అగ్నిహోత్రస్య హోతా- హోమస్య కర్తా ఋత్విగుచ్యతే. ఉత్తరవాక్యేనాతిశేషః. అత్రోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోరాహుతిత్వస్యాపూర్వమసిద్ధత్వేన సిద్ధవన్నిర్దేశాయోగాత్, స సమాన ఇతి తచ్ఛబ్దాసన్వయా, చ్చ వాక్యత్రయం కృత్వాన్వయత్రయేణ యోజయతి (యద్యస్మాదితి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావిత్యనన్తరమాహుతీ ఇతి పదం భాష్యే అధ్యాహృత్య ఏతావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ ఆహుతీ- ఆహవనీయాధికరణాగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ ద్విత్వసామ్యాదేవేత్యేకోఽన్వయః. అనన్తరం భాష్యే తుశబ్దశ్చార్థే. శ్రుతిగత ఇతిశబ్దస్తస్మాదిత్యర్థే. యస్మాదేతావాహుతీ, యస్మాచ్చైతౌ సమం నయతి- శరీరస్థితిభావాయ సామ్యేన నయతి- ప్రవర్తయతి యో వాయుః- యథాగ్నిహోత్రే హోమకర్తా ఆహుతిద్వయమాహవనీయం ప్రతి సమం నయతి- ప్రాపయతి- తద్వత్,- తస్మాదాహుత్యోర్నేతృత్వాత్స వాయుర్హోతేతి యచ్ఛబ్దహోతృశబ్దాధ్యాహారేణ ద్వితీయోఽన్వయః. కోఽసౌ వాయురితి తద్విశేషప్రశ్నే స హోతా వాయుః - స సమాన ఇతి తృతీయోఽన్వయ ఇతి విభాగః. నను ప్రాణాగ్నయ ఇత్యత్ర సర్వేషాం ప్రాణానామగ్నిత్వోక్తేస్తత్రైకస్య ఇహ సమానస్య హోతృత్వముచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యోక్తం (అగ్నిస్థానీయోఽపీతి) అగ్నిత్వేనోక్తోఽపీతి భావః. (హోతా చేతి) చకారోఽవధారణే. హోతైవేత్యర్థః. ఆహుతినేతృత్వాద్ధోతృత్వే స్థితేఽగ్నిత్వోక్తిశ్ఛత్రిన్యాయేనాగ్న్యన్తరసముదాయేలాక్షణికీత్యర్థః. అవస్థాత్రయవర్తినాముచ్ఛ్వాసనిశ్వాసప్రాణానాం చాగ్నిహోత్రావయవసమ్పాదనస్య నోపాసనం ప్రయోజనం- నిర్విశేషాత్మప్రకరణత్వాత్తద్విధ్యదర్శనాచ్చ. కిం త్విన్ద్రియాణ్యుపరమన్తే- ప్రాణా జాగ్రతీత్యేవం త్వం పదార్థశోధనరూపస్య జ్ఞానస్య స్తుతిరేవేత్యాహ (అతశ్చేతి) (సర్వదేతి) వాజసనేయకే హి ※వాక్చైతత్ప్రాణశ్చైతచ్చక్షుశ్చైత ఇత్యాదినా సర్వప్రాణవ్యాపారేషు ప్రత్యేకమగ్నిచిత్త్వదృష్టిం విధాయైవందృష్టిమతః సర్వాణి భూతాన్యస్య స్వాపకాలేఽపి చయనం కుర్వన్తీతి సా దృష్టిః స్తుతా- తద్వదిహాపీత్యర్థః. (అత్ర హీతి) అత్ర మనో యజమానః కల్ప్యత ఇతి వ్యవహితాన్వయః. తత్కల్పనాయాం హేతుద్వయమాహ (యజమానవదితి) హేతుద్వయం సాధయతి (జాగ్రత్స్వితి) అత్ర- స్వప్నకాలే విషయాన్ కరణాని చోపసంహృత్య మనో జాగర్తి- ప్రాధాన్యేన స్వవ్యాపారం కుర్వన్వర్తతే. అగ్నిహోత్రఫలం స్వర్గం జిగమిషుర్యజమాన ఇవ సుషుప్తికాలే స్వర్గరూపం బ్రహ్మ జిగమిషు చ మన ఇత్యన్వయః. భాష్యే యజమాన ఇత్యనన్తరమివశబ్దో ద్రష్టవ్యః. హ వావ శబ్దేన తత్ప్రసిద్ధమిత్యుక్తం. (ఇష్టేతి) ఉదాననిమిత్తకమరణానన్తరం యాగాదిఫలప్రాప్తేస్తస్య తన్నిమిత్తత్వాత్కారణే కార్యోపచారాదుదాన ఇష్టఫలత్వేన కల్ప్యత ఇత్యర్థః. న కేవలం మరణద్వారా యాగఫలప్రాపకత్వముదానస్య - కిం తు ※ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుతేః సర్వయాగఫలానామపి బ్రహ్మాంశకత్వాద్బ్రహ్మప్రాపకత్వాదపి అహరహరిష్టఫలప్రాపకత్వముదానస్యేతి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (స్వర్గమివేతి) స్వర్గమేవేత్యర్థః. సర్వయాగఫలాత్మకస్వరూపమేవ బ్రహ్మాక్షరం గమయతీత్యర్థః. యద్యప్యహరహర్బ్రహ్మప్రాప్తిర్న యాగసాధ్యా- యాగరహితానామపి తత్ప్రాప్తేః. తథాపి బ్రహ్మణ ఏవ సర్వయాగఫలత్వేన తత్ప్రాపకస్యోదానస్యేష్టఫలప్రాపకత్వమస్తీతి భావః. న చోదానస్య కథం తత్ప్రాపకత్వమితి శఙ్క్యం - తస్య సుషుమ్నానాడీచారిత్వేన సమస్తనాడీః ప్రవేశ్య యం స్తం పురీతం బ్రహ్మ ప్రాపయతీత్యుపపత్తేః. అత్ర రఙ్గరామానుజీయం నాస్తి. ౪

అత్రైష దేవ స్స్వప్నే మహిమానమనుభవతి । యద్దృష్టం దృష్టమనుపశ్యతి శ్రుతం శ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి దేశదిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునః పునః ప్రత్యనుభవతి దృష్టం చాదృష్టంచ శ్రుతంచాశ్రుతంచానుభూతంచాననుభూతంచ సచ్చాసచ్చ సర్వం పశ్యతి సర్వః పశ్యతి ॥ ౫

శం.— ఏవం విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమకాలాదారభ్య యావత్సుప్తోత్థితో భవతి - తావత్సర్వయాగఫలానుభవో నావిదుషామివానర్థాయేతి విద్వత్తా స్తూయతే. నహి విదుష ఏవ శ్రోత్రాదీని స్వపన్తి- ప్రాణాగ్నయో వా జాగ్రతి- జాగ్రత్స్వప్నయో రన్యస్స్వాతన్త్ర్యమనుభవదహరహస్సుషుప్తం వా ప్రతిపద్యతే- సమానం హి సర్వప్రాణినాం పర్యాయేణ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిగమనం- అతో విద్వత్తాస్తుతిరేవేయముపపద్యతే. యత్పృష్టం కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతీతి తదాహ- అత్ర- ఉపరతేషు శ్రోత్రాదిషు దేహరక్షాయై జాగ్రత్సు ప్రాణాదివాయుషు ప్రాక్సుషుప్తిప్రతిపత్తేరేతస్మిన్నన్తరాళే ఏష దేవోఽర్కరశ్మివత్స్వాత్మని సంహృతశ్రోత్రాదికరణః స్వప్నే మహిమానం - విభూతిం విషయవిషయిలక్షణమనేకాత్మభావగమనమనుభవతి- ప్రతిపద్యతే. నను మహిమానుభవనే కరణం మనోఽనుభవితుః తత్కథం స్వాతన్త్ర్యేణానుభవతీత్యుచ్యతే- స్వతన్త్రో హి క్షేత్రజ్ఞః. నైష దోషః- క్షేత్రజ్ఞస్య స్వాతన్త్ర్యస్య మనఉపాధికృతత్వాత్. నహి క్షేత్రజ్ఞః పరమార్థతః స్వతః స్వపితి జాగర్తి వా- మనఉపాధికృతమేవ తస్య జాగరణం స్వప్నశ్చేత్యుక్తం వాజసనేయకే *సధీః స్వప్నో భూత్వా ధ్యాయతీవే త్యాది. తస్మాన్మనసో విభూత్యనుభవే స్వాతన్త్ర్యవచనం న్యాయ్యమేవ. మనఉపాధిసహితత్వం స్వప్నకాలే క్షేత్రజ్ఞస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధత ఇతి కేచిత్. తన్న- శ్రుత్యర్థాపరిజ్ఞానకృతా భ్రాన్తిరేషాం- యస్మాత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదివ్యవహారో హ్యామోక్షాన్తః సర్వోఽవిద్యావిషయ ఏవ మన ఆద్యుపాధిజనితః *యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేత్ *మాత్రాసంసర్గస్త్వస్య భవతి *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాది శ్రుతిభ్యః. అతో మన్దబ్రహ్మవిదామేవేయమాశఙ్కా- న త్వేకాత్మవిదాం. నన్వేవం సతి *అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిరితి విశేషణమనర్థకం. అత్రోచ్యతే- అల్పమిదముచ్యతే *య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇతి - అన్తర్హృదయపరిచ్ఛేదే సుతరాం స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధ్యేత. సత్యమేవమయం దోషో యద్యపి స్యాత్ - స్వప్నే కేవలతయా స్వయంజ్యోతిష్ట్వేనార్థస్తావదపనీతం భారస్యేతి చేన్న- తత్రాపి పురీతతి నాడీషు శేత ఇతి శ్రుతేః పురీతతినాడీసమ్బన్ధాత్తత్రాపి పురుషస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వేనార్థభారాపనయాభిప్రాయోఽస్త్యేవ. కథం తర్హి *అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిరితి. అన్యశాఖాత్వాదనపేక్షా సా శ్రుతిరితి చేన్న- అర్థైకత్వస్యేష్టత్వాత్. ఏకో హ్యాత్మా సర్వవేదాన్తానామర్థో విజిజ్ఞాపయిషితో బుభుత్సితశ్చ. తస్మాద్యుక్తా స్వప్నే ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వోపపత్తిర్వక్తుం- శ్రుతేర్యథార్థతత్త్వప్రకాశకత్వాత్. ఏవం తర్హి శృణు శ్రుత్యర్థం హిత్వా సర్వమభిమానం. నత్వభిమానేన వర్షశతేనాపి శ్రుత్యర్థో జ్ఞాతుం శక్యతే సర్వైః పణ్డితమన్యైః. యథా హృదయాకాశే పురీతతి నాడీషు చ స్వపతస్తత్సమ్బన్ధాభావాత్ తతో వివిచ్య దర్శయితుం శక్యత ఇతి ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం న బాధ్యతే- ఏవం మనస్యవిద్యాకామకర్మనిమిత్తోద్భూతవాసనావతి కర్మనిమిత్తవాసనాఽవిద్యయాఽన్యవదన్తరమివ పశ్యతః సర్వకార్యకరణేభ్యః ప్రవివిక్తస్య ద్రష్టుర్వాసనాభ్యో దృశ్యరూపాభ్యోఽన్యత్వేన స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సుదక్షితేనాపి తార్కికేణ న వారయితుం శక్యతే. తస్మాత్సాధూక్తం మనసి ప్రలీనేషు కరణేష్వప్రలీనే చ మనసి మనోమయః స్వప్నాన్పశ్యతీతి. కథం మహిమానమనుభవతీతి. ఉచ్యతే- యన్మిత్రం పుత్రాది వా పూర్వం దృష్టం - తద్వాసనావాసితః పుత్రమిత్రాదివాసనాసముద్భూతం పుత్రం మిత్రమివ చావిద్యయా పశ్యతీవ మన్యతే. తథా శ్రుతమర్థం తద్వాసనయాఽనుశృణోతీవ. దేశదిగన్తరైశ్చ- దేశాన్తరైర్దిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునః పునస్తత్ప్రత్యనుభవతీవావిద్యయా. తథాఽదృష్టంచాస్మిఞ్జన్మని. అదృష్టంచ- జన్మాన్తరదృష్టమిత్యర్థః. అత్యన్తాదృష్టే వాసనానుపపత్తేః. ఏవం శ్రుతంచాశ్రుతంచ. అనుభూతంచాస్మిఞ్జన్మని కేవలేన మనసా. అననుభూతం చ-మనసైవ జన్మాన్తరేఽనుభూతమిత్యర్థః. సచ్చ- పరమార్థోదకాది. అసచ్చ- మరీచ్యుదకాది. కిం బహునా- ఉక్తం సర్వం పశ్యతి సర్వః పశ్యతి- సర్వమనోవాసనోపాధిస్సన్ ఏవం సర్వకరణాత్మా మనోదేవః స్వప్నాన్పశ్యతి. ౫

ఆ.— నను గార్హపత్యో వా ఏష ప్రాణ ఇతి శ్రుతిమారభ్య మనో హ వావ యజమాన ఇతి శ్రుత్యన్తేన గ్రన్థేన విద్వత్కర్మిణ భవతీతి స్తూయత ఇత్యుక్తమస్తు- ఏవం తత్రాగ్నిహోత్రాదికర్మప్రతీతేః. ఉదానస్య యాగఫలస్థానీయత్వోక్తేస్తు న తత్ఫలత్వం- తత్ర కర్మాప్రతీతేః. అత ఆహ (ఏవం విదుష ఇతి) (విద్వత్తేతి) శ్రోత్రాదీని స్వప్నే ఉపరమన్తే- ప్రాణా ఏవ జాగ్రతీత్యేవంరూపా స్తుతిర్న్యేత్యర్థః. అస్యాశ్చ విద్యాయాః జాగరణం శ్రోత్రాది బాహ్యేన్ద్రియధర్మః- శరీరరక్షణం ప్రాణధర్మః- నాత్మధర్మ ఇత్యేవంస్వరూపజ్ఞానవివేకరూపత్వాత్ స్తోతవ్యత్వోపపత్తిః. అత ఏవ ప్రాణజాగరణస్యాపి ద్వత్తాధారణత్వాత్కథం విద్వత్తాస్తుతిరిత్యపి శఙ్కా నిరస్తా- తస్యైవంభూతవివేకాభావాదితి. నను విద్యాప్రకరణత్వాదస్య విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమాదికం సర్వం భవతీతి విధీయతాం - కిం స్తుత్యేత్యాశఙ్క్య విద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన స్వయమేవ భవతో న విధేయత్వమిత్యాహ (నహీతి) (విద్వత్తాస్తుతిరేవేతి) శ్రోత్రాదికం పరే దేవే మనస్యేకీభవతి - ప్రాణాగ్నయో జాగ్రతీత్యత్ర పదార్థవివేకరూపం జ్ఞానం వివక్షితం - తజ్జ్ఞానం గార్హపత్యో వా ఏష ప్రాణ ఇత్యాదినా స్తూయత ఇత్యుక్తప్రకారేణేత్యర్థః. తృతీయప్రశ్నోత్తరత్వేన కతర ఏష ఇత్యాది సర్వః పశ్యతీత్యన్తం వ్యాచష్టే (యదితి) అత్రేతి శ్రౌతం పదం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (ఉపరతేష్విత్యాదినా అన్తరాళే ఇత్యన్తేన) (అనేకేతి) విషయివిషయరూపద్వ్యనేకభావగమనమిత్యర్థః. ఇదం చ మహత్త్వవ్యాఖ్యానం. స్వప్నద్రష్టుర్జీవస్య స్వాతన్త్ర్యవక్తవ్యే దేవశబ్దితమనసః స్వపక్తిః- స్వప్నో మనోధర్మః - నాత్మధర్మః- ఆత్మని తు తదారోపమాత్రం ఇతి కస్యేతి శ్రుత్యపనాభ్ఛితి శఙ్కాపరిహారాభ్యామాహ (నన్వితి) (మనఉపాధికృతమితి) బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తం మనఉపాధికృతం జాగరణం- కేవల

మనఉపాధికృతస్స్వప్న ఇత్యర్థః స్వప్నస్య ధీశబ్దవాచ్యమనఃపరిణామత్వాత్ *స్వప్నోభూత్వేతి శ్రుతౌ సామానాధికరణ్యనిర్దేశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. నన్వియం శ్రుతిస్స్వప్నావస్థాయ్యనుభవమేవ న స్వాప్నం స్వప్నం వక్తుం న శక్నోతి- శ్రుత్యన్తరవిరోధాపత్తేః. అతో వ్రదేవశబ్దేన తత్ప్రజ్ఞ ఏవోచ్యతే. తస్యైవ స్వతస్స్వాప్న న స్వమితి శఙ్కతే (మనఇతి) (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధకశ్రుతిరిత్యర్థః. అన్యథా ద్వితీయసత్త్వే కిం దీపాదీనామివ వా న వస్వతస్య బాధాభావాదితి. అత్ర కిం మనసస్సత్త్వే జ్యోతిరన్తరస్య మనసో విద్యమానత్వాదాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనం న శక్యమితి శ్రుతేః కార్యస్య బోధనస్య బాధో౽స్తి ప్రశ్నః- ఉపలబ్ధేర్బోధనరూపకార్యసిద్ధ్యర్థం మనసో౽భావో వివక్షితశ్శ్రుతౌ- తతశ్చ తత్సత్త్వే శ్రుత్యర్థబాధ ఇతి వా. నాద్యః- మనసి సత్యపి ఏవం తస్మిన్ వక్ష్యమాణరీత్యా మనసో దృశ్యత్వేన జ్యోతిష్ట్వాయోగేనాత్మన ఏవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య బోధయితుం శక్యత్వాదిత్యాహ (తస్మిన్నితి) న ద్వితీయః- తదానీం మనసో౽భావస్య శ్రుత్యర్థత్వ ఏవ సభవతీత్యాహ (శ్రుత్యర్థేతి) ఆత్మనో జ్యోతిష్ట్వబోధనాత్మకవ్యవహారస్య ప్రకాశ్యాదిసాపేక్షత్వాత్తస్మిన్ సత్యేవ, తద్బోధసాధనే మనఆదౌ చ సత్యేవ, తద్బోధయితుం శక్యతే- నాన్యథేతి మనసో౽వ్యభావో న శ్రుతౌ వివక్షితః- తథా నతి తద్బోధనాశక్తేరిత్యాహ (యస్మాదితి) అత్ర మానమాహ (యత్ర వే) ద్వితీయాభావే వ్యవహారో నాస్తీత్యత్రాపి మానమాహ (మాత్రేతి) దృశ్యం మాత్రాశబ్దార్థః. అసంసర్గ ఇతిచ్ఛేదః. దృశ్యాసంసర్గే సుషుప్తౌ విశేషవిజ్ఞానాద్యభావాత్ ద్వితీయాభావే వ్యవహారో నాస్తీత్యర్థః. అతో న ద్వితీయకల్పస్సమ్భవతీత్యాహ (అత ఇతి) నను యది స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనార్థం మనసో౽భావో నాపేక్షితః- జాగరితేపి తస్మిన్ తద్బోధనసమ్భవాత్ *అత్రేతి స్వప్నవాచినిశేషణమనర్థకమితి శఙ్కతే (నన్వితి) కిం విశేషణం తాన్యనసో౽భావస్య సాధయితుం- ఉత విశేషణస్యాగతిమాత్రం పృచ్ఛ్యతే. నాద్యః- మనసో౽భావాజ్ఞేయానాభావేప్యనర్థకం ప్రదీపప్రకాశస్య తత్కార్యోపచ్ఛేదస్య చ ప్రసిద్ధత్వేన స్వప్నదేశిత స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనాసమ్భవాత్ విశేషణానర్థక్యం తుల్యమిత్యాహ (అత్రోచ్యత ఇతి) (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) తద్బోధనమిత్యర్థః. యథా శ్రుతేనాన్తరస్య తస్య బాధస్యానాశఙ్క్యత్వాదితి. యద్యపి స్వప్నే న స్య్రోదయాకాశసత్త్వాత్ సమ్యక్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బోధయితుం న శక్యమితి దోషస్తుల్యః- తథాపి స్వప్నే మనసో౽భావేన తద్బోధనప్రతిబన్ధకస్యాభావాదవాన్తరప్రకర్షేణ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం స్వప్నే బోధయితుం శక్యమితి తద్విశేషణమర్థవదితి శఙ్కతే (సత్యమితి) స్యాదిత్యనన్తరం తథాపీతి శేషః. (కేవలయోరితి) మనసో౽భావే నేత్యర్థః. (భారస్యేతి) ప్రతిబన్ధకస్యేత్యర్థః. శేషబోధనం తు సుషుప్తే భవిష్యతీత్యభిప్రాయః. ఏవం తర్హి సుషుప్తే సర్వస్యాప్యభావమాత్రత్వసమ్యగ్బోధనం వివక్షణీయం- న చ తత్సమ్భవతి - తత్రాపి బహుప్రతిబన్ధకస్య విద్యమానత్వాదిత్యాహ (న తత్రాపీతి) సుషుప్తే పీత్యర్థః. (తత్రాపీతి) స్వప్నే పీత్యర్థః. సుషుప్తే చేత్సర్వభారాపనయస్స్యాత్ - తదా స్వప్నే౽ర్ధభారాపనయాభిప్రాయో వర్ణయితుం శక్యతే-న చ తదస్తి. అతో౽త్రేతి విశేషణమనర్థకం. ఏతదర్థకథనావసరే కాణ్వశ్రుతిగతవిశేషణస్యాగతిర్న వక్తవ్యా- ప్రకృతానుపయోగాదితి నిష్ఠానైకదేశీకశ్చిన్మన్యశ్శఙ్కతే (అన్యేతి) సర్వవేదాన్తప్రత్యయన్యాయేన సర్వశ్రుత్యవిరోధే నైకవాక్యతయా శ్రుత్యర్థస్య వర్ణనీయత్వాత్తదవిరోధోపి వక్తవ్య ఇతి పూర్వవాద్యాహ (నాన్తైకత్వస్యేతి) తర్హి కాణ్వశ్రుతిరర్థాభావాత్త్యజ్యతామత ఆహ (శ్రుతేర్యథార్థేతి) *స్వాధ్యాయోధ్యేతవ్య ఇత్యధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలత్వాత్, తుల్యం చ సామ్ప్రదాయికమితి న్యాయాత్, చాక్షురమాత్రస్యాప్యానర్థక్యాయోగాదిత్యర్థః. ఏవమేకదేశిని దూషితే సిద్ధాన్త్యుత్తరమాహ (ఏవం తర్హీతి) తర్హ్యాదావేవ ముఖ్యశ్రుత్యర్థగ్రహ ఉచ్యతాం - కిం పూర్వోక్తరీత్యా సన్తరాశఙ్కాతన్నిరాకరణాభ్యామిత్యాశఙ్క్యాహ ష్టిత్యాభిమానవతో యథావదర్థబోధే౽నధికారాత్ తస్య తదభిమానావతారస్య రాచికీర్షయాపదీయనానాపక్షా నిరాకృతా ఇతి వక్తుం సర్వపక్షిమానం హిత్వేత్యాద్యుక్తం. స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాద్బలాత్స్వప్నే దౌహృదకాకాశాదిసత్త్వేపి తత్స్వప్నప్రతీత్యభావాద్విద్యమానస్యాప్యవిద్యమానతుల్యత్వేనాత్మనః కేవలత్వాత్ప్రకాశదర్శనాచ్చ స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి బోధనీయం మనసో౽భావవాదినాపి. ఏవం మనసి సత్యపి స్వవాసనామయగజతురగాదివిషయతయా పరిణామాద్దృశ్యత్వాచ్చ ద్రష్టుఃతతో భేదే సవివేకతః శ్రుత్యా స్వప్రకాశత్వం బోధ్యత ఇత్యాహ (యథేత్యాదినా) (మనసీతి) సత్యపీతి శేషః. నను మనశ్చేదవిద్యాదినిమిత్తవశాద్గజతురగాదిరూపేణ పరిణమతే వాసనాపత్- తర్హి జాగ్రతీవ తస్యాపి స్వప్నే ప్రతీతిస్స్యాత్- నైవ స్త్రియాంత ఆహ (కర్మనిమిత్తేతి) యథా ప్రతీతం వినా స్వప్నే భోగానిర్దేశస్వప్నభోగప్రదకర్మనిమిత్తవశా, జాగ్రద్గజాదీనామివ నర్ఝానుభవేన తద్వాసనానామపి స్థైర్యానుభవార్హత్వేన తద్వాసనారూపా౽ప్యవిద్యావశా. స్వవాసనాశయస్య మనస ఏవ నష్టైవ స్వనగవత్ప్రతీతిరిత్యర్థః. ఇదం చాపి శేషణం మనసో విషయత్వేనపి యిత్వాసస్స్వాద్విషయిణ ఆత్మన ఏవ స్వప్రకాశరూపత్వమితి వక్తుం. జాగ్రత్యాదిత్యాదికార్యజ్యోతిషాం చ స్వప్నే దీపాదికరణజ్యోతిషాం చ సత్త్వేపి తత్సజ్జీకర్తృత్వేనాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం దుర్బోధం- స్వప్నే తు తదభావాత్సుబోధమితి వక్తుం సర్వకార్యేత్యాది విశేషణం. స్వప్నే ఆదిత్యాదికార్యకరణజ్యోతిషాం ధానపానత్వేపి తేషాం వాసనామాత్రత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ విషయప్రకాశనాసామర్థ్యమితి వక్తుం వాసనాభ్య ఇతి విశేషణం. ఏతైశ్చ విశేషణైః స్వప్న ఏవ ఏవంభూతస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య బోధయితుం శక్యత్వాదస్యత్రా౽సమ్భవాత్ *అత్రాయమితి శ్రుతౌ స్వప్నవిశేషణగ్రహణమర్థవదిత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) సిద్ధమితి శేషః. అతః కాణ్వశ్రుతౌ స్వప్నే మనసో౽భావవిపక్షో౽కారణాభావేన తద్విరోధాభావాచ్చ త్రదేవశబ్దేన *పరేదేవే మనస్యేకీభవతీత్యుక్తం మనస ఏవోచ్యత ఇత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) నన్విన్ద్రియాణాముపరతత్వాద్విషయసమ్బన్ధాభావాత్ కథం మనసో మహిమానుభవ ఇతి శఙ్కతే (కథమితి) పూర్వం జ్ఞాతస్యైవ స్వప్నే జ్ఞానాత్తస్య వాసనామాత్రత్వం-అతో నేన్ద్రియాపేక్షేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) యన్మిత్రం పుత్రం వా పూర్వం దృష్టవాన్-తదేవ దృష్టం పుత్రమిత్రాదివిషయవాసనాసముద్భూతం మిత్రం పుత్రం వా౽విద్యయా పశ్యతీతి - దృష్టవానిత్యాదిపదాధ్యాహారేణ వాక్యం యోజ్యం. అన్యథా పుత్రమితి ద్వితీయాయా యచ్ఛబ్దస్య చాన్వయస్యాసదితి. చక్షురభావే తద్దర్శనాయోగాన్మనస ఇత్యుక్తం. (తథేతి) అత్రాపి యోగ్యశ్రుతిః- తమేవ శ్రుతమర్థమిత్యధ్యాహారేణైవ శ్రుతిర్యోజ్యా. దేశ-

సయదా తేజసాభిభూతో భవతి।అత్రైష దేవస్స్వప్నాన్నపశ్యత్యథతదైతస్మిఞ్ఛరీరఏతత్సుఖంభవతి॥ ౬
సయథాసోమ్యవయాంసివాసోవృక్షంసంప్రతిష్ఠన్తే।ఏవంహవైతత్సర్వంపరఆత్మనిసంప్రతిష్ఠతే॥ ౭

నదీతీరాదిః. దిక్- ప్రాచ్యాదిరితిభేదః. ప్రత్యనుభూతం- ప్రతివారమనుభూతం. పునఃపునః- అనేకదినేష్వనేకస్వప్నేష్వనుభవతీత్యర్థః. జన్మాన్తరదృష్టమితి వ్యాఖ్యానే హేతుమాహ (అత్యన్తేతి) అనుభూతంచేత్యస్య ప్రత్యయస్య ప్రత్యనుభూతమిత్యనేన పునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలేనేతి) పూర్వమిన్ద్రియద్వారకానుభవ ఉక్త ఇత్యసౌన పునరుక్త ఇత్యర్థః. సర్వదర్శనే హేతుమాహ (సర్వ ఇతి) ౫

రం.— *కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతీత్యస్యోత్తరమాహ (అత్రైష దేవ ఇతి) అత్ర-అస్మిన్స్వప్నే ఏష దేవః-జీవః స్వప్నే కరితురగాదిలక్షణం మహిమానమనుభవతి- పశ్యతి. జాగరే ప్రాగ్యద్దృష్టం- తమేవార్థమనుపశ్యతి- అను- పశ్చాత్పశ్యతి- అనుభవతి. దృష్టం దృష్టం- భూయో దృష్టమిత్యర్థః. శ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి. దేశాన్తరేషు ప్రత్యహమనుభూతమర్థం పునఃపునరనుభవతి. దృష్టం శ్రుతమేవానుభవతీత్యయమపి నియమో నాస్తి. కదాచిత్పూర్వాననుభూతమపి శరీరచ్ఛేదనాదికమనుభవతి. విద్యమానం చానుభవతి. అవిద్యమానం చానుభవతి. (సర్వః పశ్యతి) సర్వస్సన్ పశ్యతి. ద్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా గన్తా వక్తా చేత్యాదిసర్వరూపస్సన్ పశ్యతీత్యర్థః. తదానీం జాగరీయబాహ్యజ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణాముపరతవ్యాపారత్వేఽపి స్వాప్నికైరీశ్వరసృష్టైశ్శరీరేన్ద్రియైః ద్రష్టృత్వాదిమాన్ సన్ననుభవతీతి భావః. ౫

శం.— స యదా-మనోరూపో దేవో యస్మిన్ కాలే సౌరేణ చిత్తాఖ్యేన తేజసా నాడ్యాశయే సర్వతోఽభిభూతో భవతి-తిరస్కృతవాసనాద్వారో భవతి. తదా సహ కరణైర్మనసో రశ్మయో హృద్యుపసంహృతా భవన్తి. తదా మనో దారువదగ్నివదవిశేషవిజ్ఞానరూపేణ కృత్స్నం శరీరం వ్యాప్యావతిష్ఠతే- తదా సుషుప్తో భవతి. అత్ర- ఏతస్మిన్ కాలే ఏషః - మనఆఖ్యో దేవః స్వప్నాన్న పశ్యతి - దర్శనద్వారస్య నిరుద్ధత్వాత్తేజసా. అథ తదైతస్మిఞ్ఛరీరే ఏతత్సుఖం భవతి- యద్విజ్ఞానం నిరాబాధమవిశేషేణ శరీరవ్యాపకం ప్రసన్నం భవతీత్యర్థః. ౬

ఆ.— కస్యైతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరం తదపేక్షితం వదన్నాహ (స యదేతి) (చిత్తాఖ్యేనేతి) ఇదముపలక్షణం. చిద్రూపేణ బ్రహ్మణా చేత్యపి ద్రష్టవ్యం- * తన్మనః ప్రాణమేవోపశ్రయత ఇతి శ్రుత్యన్తరేణ ప్రాణశబ్దితే బ్రహ్మణి తస్య లయాభిధానాత్. (తిరస్కృతేతి) వాసనాభివ్యక్తిద్వారం స్వప్నభోగప్రదం కర్మ యత్- తత్తిరస్కృతం తత్రోపరతం భవతి - తేజశ్శబ్దితబ్రహ్మచైతన్యసమ్బన్ధాదితి. (రశ్మయ ఇతి) వాసనేత్యర్థః. (అవిశేషవిజ్ఞానేతి) సామాన్యచైతన్యరూపేణేత్యర్థః. చేతనాశబ్దితసామాన్యవృత్తిరూపేణ వా. అనేన సుషుప్త ఉక్త ఇత్యాహ (తదేతి) నన్వథైతత్సుఖం భవతీత్యయుక్తం - జన్యసుఖస్య తదానీమసమ్భవాత్, స్వరూపసుఖస్య పూర్వమపి సత్త్వేన తదా భవతీత్యనుపపత్తే, రిత్యాశఙ్క్య స్వరూపసుఖమేవ విశేషవిజ్ఞానరూపనిద్రయాభావేన నిర్వాతస్థదీపప్రభావత్సమ్యక్ ప్రకాశతే- తదపేక్షమేవ తద్వచనమిత్యాహ (యద్విజ్ఞానమితి) విజ్ఞానరూపం స్వరూపసుఖమిత్యర్థః. అనేనానన్దమయకోశశబ్దితమనభివ్యక్తమనఆదివాసనావజ్ఞానం సుషుప్తిధర్మిత్యుక్తం. ౬

రం.— ఏతస్మిన్నన్తరే *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *తేజసా హి తదా సమ్పన్నో భవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా పరప్రకాశకతయా తేజశ్శబ్దితేన పరమాత్మనాఽభిభూతో భవతి- సమ్పన్నో భవతి. సమ్పరిష్వక్తో భవతీతి యావత్. తదా స్వాప్నాన్పదార్థాన్న పశ్యతీత్యర్థః. తతశ్చ *కతర ఏష స్వప్నాన్పశ్యతీతి ప్రశ్నస్య బ్రహ్మసమ్పత్తివిరహదశాయాం మనోమాత్రపరిశేషసమయే స్వాప్నాన్పదార్థాన్పశ్యతీత్యుత్తరముక్తం భవతి. *కస్యైతత్సుఖం భవతీత్యస్యోత్తరమాహ (అథ తదైతస్మిన్నితి) యదైతత్సుఖం భవతి- తదైతస్మిఞ్ఛరీరే సత్యేవ భవతీత్యర్థః. శరీరమేవ వైషయికసుఖహేతురితి యుక్తం భవతి- *అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి శ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. ౬

శం.— ఏతస్మిన్కాలేఽవిద్యాకామకర్మనిబన్ధనాని కార్యకరణాని శాన్తాని భవన్తి. తేషు శాన్తేష్వాత్మస్వరూపముపాధిభిరన్యథా విభావ్యమానమద్వయమేకం శివం శాన్తం భవతీత్యేతామేవావస్థాం పృథివ్యాద్యవిద్యాకృతమాత్రానుప్రవేశేన దర్శయితుం దృష్టాన్తమాహ- సః- దృష్టాన్తో యథా- యేన ప్రకారేణ. సోమ్య- ప్రియదర్శన. వయాంసి-పక్షిణో వాసార్థం వృక్షం సమ్ప్రతిష్ఠన్తే- గచ్ఛన్తి. ఏవం- యథా దృష్టాన్తః. హ వా. ఏతత్- వక్ష్యమాణం సర్వం పరే ఆత్మని- అక్షరే సమ్ప్రతిష్ఠతే. ౭

ఆ.— పఞ్చమప్రశ్నస్యోత్తరం తురీయస్వరూపం వివేకసౌకర్యాద్వివిచ్యాత్రైవోచ్యత ఇత్యాహ (ఏతస్మిన్నితి) (అన్యథా విభావ్యమానమితి) పూర్వమన్యథా విభావ్యమానమిత్యర్థః. (మాత్రానుప్రవేశేనేతి) మాత్రాణాం వివేకతోఽక్షరేఽనుప్రవేశేనేత్యర్థః. ౭

రం.— కస్మిన్ సర్వే ప్రతిష్ఠితా భవన్తీత్యస్యోత్తరమాహ (స యథా సోమ్యేతి) వయాంసి - పక్షిణః వాసో వృక్షం - నివాసవృక్షం ప్రతి సంప్రతిష్ఠన్తే. సః- దృష్టాన్తో యథా- ఏవం పరమాత్మని సర్వం ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యర్థః. ౭

పృథివీచపృథివీమాత్రాచాపశ్చాపోమాత్రా చ తేజశ్చ తేజోమాత్రాచ వాయుశ్చ వాయుమాత్రాచాకాశశ్చాకాశమాత్రాచచక్షుశ్చద్రష్టవ్యంచశ్రోత్రంచశ్రోతవ్యంచఘ్రాణంచఘ్రాతవ్యంచ రసశ్చరసయితవ్యంచత్వక్చస్పర్శయితవ్యంచ వాక్చవక్తవ్యంచహస్తౌచాదాతవ్యంచోపస్థశ్చానన్దయితవ్యంచపాయుశ్చవిసర్జయితవ్యంచపాదౌచగన్తవ్యంచమనశ్చమన్తవ్యంచబుద్ధిశ్చబోద్ధవ్యంచాహఙ్కారశ్చాహఙ్కర్తవ్యంచచిత్తంచచేతయితవ్యంచ తేజశ్చవిద్యోతయితవ్యంచ ప్రాణశ్చవిధారయితవ్యంచ॥౮

ఏషహిద్రష్టాస్ప్రష్టాశ్రోతాఘ్రాతారసయితామన్తాబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషః।
సపరేఽక్షరే ఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠతే॥ ౯

సయోహవైతదచ్ఛాయమశరీరమలోహితంశుభ్రమక్షరం వేదయతేయస్తుసోమ్య।
ససర్వజ్ఞస్సర్వోభవతితదేషశ్లోకః॥ ౧౦

శం.— కింతత్సర్వం. పృథివీచపృథివీమాత్రాచఆపశ్చ ఆపోమాత్రాచతేజశ్చతేజోమాత్రాచవాయుశ్చవాయుమాత్రాచఆకాశశ్చాకాశమాత్రాచ-స్థూలానిసూక్ష్మాణిచభూతానీత్యర్థః. తథాచక్షుః-ఇన్ద్రియం. ద్రష్టవ్యంచశ్రోత్రంచశ్రోతవ్యంచఘ్రాణంచఘ్రాతవ్యంచరసశ్చరసయితవ్యంచత్వక్చస్పర్శయితవ్యంచవాక్చవక్తవ్యంచహస్తౌచాదాతవ్యంచఉపస్థశ్చానన్దయితవ్యంచపాయుశ్చ విసర్జయితవ్యంచపాదౌచగన్తవ్యంచ- బుద్ధీన్ద్రియాణికర్మేన్ద్రియాణితదర్థాశ్చోక్తాః. మనశ్చ- పూర్వోక్తం మన్తవ్యంచ- తద్విషయః. బుద్ధిశ్చ- నిశ్చయాత్మికా బోద్ధవ్యంచ- తద్విషయః. అహంకారశ్చ- అభిమానలక్షణమన్తఃకరణం. అహంకర్తవ్యంచ- తద్విషయః. చిత్తంచ- చేతనావదన్తఃకరణం. చేతయితవ్యంచ- తద్విషయః. తేజశ్చ- త్వగిన్ద్రియవ్యతిరేకేణప్రకాశవిశిష్టాయాత్వక్. తయానిర్భాస్యోవిషయోవిద్యోతయితవ్యం. ప్రాణశ్చ- సూత్రంయదాచక్షతే. తేనవిధారయితవ్యం- సంగ్రథనీయం. సర్వంహికార్యకారణజాతంపారార్థ్యేనసంహతంనామరూపాత్మకమేతావదేవ. ౮

ఆ.— ఆపోమాత్రాఇత్యత్రవిభక్తిలోపశ్ఛాన్దసః. (స్థూలానిచేతి) పఞ్చీకృతానిచేత్యర్థః. తతశ్చపఞ్చీకరణమేతచ్ఛ్రుతిసిద్ధమిత్యుక్తం- అన్యథాఆకాశమాత్రయోఃపృథగుక్త్యనుపపత్తేరితి యద్యపిమన్తవ్యాదయోమనఆదిచతుష్టయవిషయాఅపిద్రష్టవ్యాదివిషయాఏవ- నపృథక్. తథాపిమన్తవ్యాదిరూపేణపృథగితిపృథఙ్నిర్దిష్టాఇతిద్రష్టవ్యం. (ప్రకాశవిశిష్టాయాత్వగితి) త్వగాశ్రయంచర్మ. తత్ప్రకాశనిర్భాస్యంచతదేవేత్యర్థః. పృథివీచేత్యాదినావిధారయితవ్యంచేత్యన్తేనాత్మవ్యతిరిక్తంతదుపాధిభూతంసర్వంచోక్తమిత్యాహ (సర్వంహీతి) ౮

రం.— సర్వశబ్దార్థంప్రపఞ్చయతి (పృథివీచేత్యాదినా) అత్రపృథివీమాత్రాశబ్దేనపురాణేషుగన్ధతన్మాత్రశబ్దాభిలప్యాపృథివ్యాః పూర్వావస్థాభిధీయతే. ఏవముత్తరేష్వపిమాత్రాశబ్దేషుద్రష్టవ్యం. ౮

శం.— అతఃపరంయదాత్మరూపంజలసూర్యకాదివద్భోక్తృత్వకర్తృత్వేనేహానుప్రవిష్టంఏషహిద్రష్టాస్ప్రష్టాశ్రోతాఘ్రాతారసయితామన్తాబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషః. విజ్ఞానం- విజ్ఞాయతేఽనేనేతికరణభూతంబుద్ధ్యాది ఇదంతువిజానాతీతివిజ్ఞానం- కర్తృకారకరూపం. తదాత్మా- తత్స్వభావః. విజ్ఞాతృస్వభావఇత్యర్థః. పురుషః- కార్యకారణసఙ్ఘాతోక్తోపాధిపూర్ణత్వాత్పురుషః. సచజలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బస్యసూర్యాదిప్రవేశవజ్జలాద్యాధారశోషే- పరేఽక్షరేఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠతే. ౯

ఆ.— ఏషహిద్రష్టేత్యాదినోపహితస్వరూపముచ్యతఇత్యాహ (అతఃపరమితి) (ద్రష్టేతి) ఉపాసకస్యోపహితప్రత్యగ్రూపత్వాన్నిరుపాధివ్యతిరిక్తే ఽనుపహితే ఆత్మన్యారోపితంస్ఫటికేలౌహిత్యవదకర్తృత్వ్యాపాదివిజ్ఞాత్మనో ద్రష్టేత్యాదినోక్తం. విజ్ఞానాత్మేత్యత్రద్రష్టృత్వాదావిశేషాత్కర్తృవాచకత్వేఽభావాత్ * విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుతఇత్యాదావివబుద్ధేరభిధానేపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానమితి) (కరణభూతమితి) విజ్ఞానమయఇత్యాదావిత్యర్థః. ఏషహీతిహిశబ్దశ్చశబ్దార్థకః- సచసమ్ప్రతిష్ఠతఇతిక్రియానుకర్షణార్థత్వాచ్చద్రష్టురాత్మనః పృథివ్యాదివత్స్వరూపేణాక్షరేలయోనసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యోపాధిలయేఽనుపహితరూపాభావమాత్రమిత్యాహ (సచేతి) ౯

రం.— (ఏషహిద్రష్టేత్యాది) చేతనాచేతనరూపభోక్తృకరణకర్మరూపస్సర్వోఽపిప్రపఞ్చస్సహాశ్రితఇత్యభిధాయ. అత్రబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మేతినిర్దేశాదాత్మనోజ్ఞాతృత్వమేవ-నజ్ఞానరూపత్వమితివదన్తస్తార్కికాః, జ్ఞానత్వమేవ-నజ్ఞాతృత్వమితివదన్తోబౌద్ధాదయశ్చనిరస్తాభవన్తి. ౯

శం.— తదేకత్వవిదఃఫలమాహపరమేవాక్షరంవక్ష్యమాణవిశేషణంప్రతిపద్యతఇతి- ఏతదుచ్యతే- సయోహవైతత్ - సర్వైషణావినిర్ముక్తః. అచ్ఛాయం- తమోవర్జితం. అశరీరం- నామరూపసర్వోపాధిశరీరవర్జితం. అలోహితం- లోహితాదిసర్వగుణవర్జితం. యతఏవం-అతశ్శుభ్రం. సర్వవిశేషణరహితత్వాదక్షరంసత్యంపురుషాఖ్యంఅప్రాణమమనోగోచరంశివంశాన్తంసబాహ్యాభ్యన్తరమజంవేదయతే • విజానాతి. యస్తుసర్వత్యాగీ- సోమ్య- ససర్వజ్ఞః- నతేనావిదితంకిఞ్చిత్సమ్భవతి. పూర్వమవిద్యయాఽసర్వజ్ఞఆసీత్ - పునర్విద్యయాఽవిద్యాపనయేసర్వోభవతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థేఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవత్యుక్తార్థసఙ్గ్రాహకః. ౧౦

విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ సర్వైః ప్రాణా భూతాని సంప్రతిష్ఠన్తి యత్ర।
తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య స సర్వజ్ఞః సర్వమేవావివేశేతి॥ ౧౧
ఇతి చతుర్థః ప్రశ్నః.

ఆ.— ఏవం జాగ్రదాదీనామన్యధర్మతోక్త్యా శోధితతుర్యాత్మానువాదేన తస్యాక్షరైక్యాభిధానపురస్సరం తద్జ్ఞానస్య ఫలముచ్యత ఉత్తరవాక్యేనేత్యాహ (తదేకత్వేతి) వక్ష్యమాణలక్షణమక్షరం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవం రూపం ఫలమాహేత్యన్వయః. ఉత్తరవాక్యమితి శేషః. ఉక్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢమాహ (ఏతదుచ్యత ఇతి) స ఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వేతి) అత్రాధికారిణో దుర్లభత్వం స యో హ వా ఇత్యనేనోక్తం. స యః- కశ్చిదేవాపూర్వవదచ్ఛాయాదివిశేషణమక్షరం వేదయత ఇత్యేకం వాక్యం సమాపనీయం- యస్తు వేదయతే స సర్వజ్ఞ ఇతి వాక్యాన్తరం కార్యం. అన్యథా యచ్ఛబ్దద్వయానన్వయాత్. ఆద్యవాక్యేఽచ్ఛాయాదివిశేషణత్రయేణ కారణసూక్ష్మస్థూలశరీరత్రయనిరాకరణేనావస్థాత్రయరాహిత్యమనూద్యతే. లోహితాదిగుణవర్జితమిత్యనేన తద్గుణకస్థూలశరీరవర్జితమితి ప్రతీతేః. శుభ్రమిత్యనేన తమేవ తురీయమనూద్య తస్యాక్షరసామానాధికరణ్యేనైక్యముక్తమితి వివేకః. అత్రాక్షరమిత్యనేన *అక్షరం పురుషం వేద సత్యం* స బాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్ర ఇతి మన్త్రోక్తాని సర్వాణి విశేషణాన్యాత్మోపలక్షణాన్యత్రోపలక్షణార్థం సంగృహీతానీత్యాహ (సత్యమిత్యాదినా) (యస్తు సర్వత్యాగీతి) అత్రాపి వాక్యే వేదయత ఇత్యస్యానుషఙ్గః. అత్ర సర్వజ్ఞ ఇత్యనేన *కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రతిజ్ఞాతం సర్వవిజ్ఞానముక్తం. సర్వాత్మత్వస్య జ్ఞానజన్యత్వేఽనిత్యత్వం స్యాదత ఆహ (పూర్వమితి) ఏవం చారోపనివృత్తిద్వారాఽభూతతద్భావో వివక్షిత ఇత్యాహ (సర్వో భవతీతి) ౧౦

రం.— (స యో హ వై తదితి) అత్రచ్ఛాయాశబ్దేనజ్ఞానసంకోచకం కర్మోచ్యతే. అచ్ఛాయం- అపాపమిత్యర్థః. అత ఏవాశరీరం. అలోహితం- రూపాదిశూన్యం శుభ్రం- స్వప్రకాశం. అక్షరం- క్షరణశూన్యం. పరమాత్మానం వేదయతే- జానాతి. స హే సోమ్య - ప్రియదర్శన. పరమేవాక్షరం బ్రహ్మ వాసుదేవం ప్రతిపద్య సర్వజ్ఞో భవతి, సర్వో భవతి- సర్వకామయుక్తో భవతి,. (తదేష శ్లోక ఇతి) తత్- బ్రహ్మాభిముఖీకృత్యైష శ్లోక ఇత్యర్థః. ౧౦

శం.— విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ- అగ్న్యాదిభిః ప్రాణాః- చక్షురాదయః. భూతాని - పృథివ్యాదీని. సమ్ప్రతిష్ఠన్తి- ప్రవిశన్తి. యత్ర- యస్మిన్నక్షరే. తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య- ప్రియదర్శన- స సర్వజ్ఞః సర్వమేవావివేశ- ఆవిశతీత్యర్థః. ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ.— (అగ్న్యాదిభిరితి) తతశ్చ *చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చేత్యత్రాపి చక్షురాదిభిర్దేవా అప్యుపలక్షితా ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౧

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (విజ్ఞానాత్మేతి) సర్వైర్దేవైః - వాగాదీన్ద్రియైస్సహ ముఖ్యప్రాణః భూతాని - మహాభూతాని చ జీవాత్మా చ యత్ర ప్రతితిష్ఠన్తి- తాదృశం శుభ్రమక్షరం- నిర్వికారం పరమాత్మానం యో జానాతి- స సర్వజ్ఞః సర్వమపి కార్యజాతం అవివేశ- ఆవిశతి. *సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా కామ్యమాన సర్వలోకసంచారీ భవతీత్యర్థః. ౧౧

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థ ప్రశ్న భాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

పఞ్చమః ప్రశ్నః.

---*---

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం శైబ్యః సత్యకామః పప్రచ్ఛ । స యో హ వై తద్భగవన్మనుష్యేషు ప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత। కతమం వావ స తేన లోకం జయతీతి॥ ౧

తస్మై స హోవాచ। ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి॥ ౨

శం.— (అథ హైనం శైబ్యస్సత్యకామః పప్రచ్ఛ) అథేదానీం పరాపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వేనోఙ్కారస్యోపాసనవిధిత్సయా ప్రశ్న ఆరభ్యతే స యః- కశ్చిత్ హ వై భగవన్మనుష్యేషు- మనుష్యాణాం మధ్యే తత్- అద్భుతమివ ప్రాయణాన్తం - మరణాన్తం. యావజ్జీవమిత్యేతత్. ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత- అభిముఖ్యేన చిన్తయేత్ బాహ్యవిషయేభ్య ఉపసంహృతకరణః సమాహితచిత్తో భక్త్యావేశిత బ్రహ్మభావే ఓఙ్కారే. ఆత్మప్రత్యయసన్తానావిచ్ఛేదోఽభిన్నజాతీయప్రత్యయాన్తరాఖిలీకృతో నిర్వాతస్థదీపశిఖాసమోఽభిధ్యానశబ్దార్థః. సత్యబ్రహ్మచర్యాహింసాఽపరిగ్రహత్యాగసన్న్యాసశౌచసన్తోషామాయావిత్వాద్యనేకయమనియమానుగృహీతః స ఏవం యావజ్జీవవ్రతధారణః కతమం వావ - అనేకే హి జ్ఞానకర్మభిర్జేతవ్యా లోకాస్తిష్ఠన్తి- తేషు తేనోఙ్కారాభిధ్యానేన కతమం స లోకం జయతీతి. ౧

ఆ.— ఏవం చతుర్థప్రశ్నోక్తోత్తమాధికారిణః పదార్థశోధనపూర్వకవాక్యార్థజ్ఞానేనాక్షరప్రాప్తిముక్త్వా అత్రానధికారిణో మన్దవైరాగ్యవతః ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానం ॥ ప్రణవో ధనురిత్యాదిమన్త్రసూచితబ్రహ్మలోకప్రాప్తిద్వారా క్రమేణాక్షరప్రాప్త్యర్థమోఙ్కారోపాసనం వక్తుం పఞ్చమప్రశ్నమవతారయతి (అథ హైనమితి) (ఇదానీమితి) గార్గ్యప్రశ్ననిర్ణయానన్తరమిత్యర్థః. (పరేతి) అపరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిక్రమేణ పరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వేనేత్యర్థః. (తదద్భుతమివేతి) తదితి క్రియావిశేషణం. తాదృశమభిధ్యానమితి. తేన విశేషణేనాద్భుతత్వం- దుష్కరత్వం భాతీత్యర్థః. అభిధ్యానేన తత్పూర్వకాలీనే ప్రత్యాహారధారణే సూచితే ఇత్యాహ (బాహ్యేతి) భక్త్యా- ఆదరేణోపచారేణావేశితః- ఆరోపితో బ్రహ్మభావో యస్మిన్నోఙ్కారే- తస్మిన్ సమాహితచిత్త ఇత్యన్వయః. అనేన ధారణోక్తా. ధ్యానశబ్దార్థమాహ (ఆత్మేతి) (సన్తానావిచ్ఛేద ఇతి) అవిచ్ఛిన్నసన్తాన ఇత్యర్థః. ప్రత్యయాన్తరేణ- విజాతీయప్రత్యయేనాఖిలీకృతః- అనన్తరితః. చిత్తస్యాత్మవిషయస్యైవ సత ఏకదేశవిశేషం వారయతి (నిర్వాతేతి) ధ్యానేనైవ యమాదిసాధనజాతమపి సూచితమిత్యాహ (సత్యేతి) కతమమితి డతమచోర్థం బహుషు నిర్ధారణం దర్శయతి (అనేకే హీతి) ఓఙ్కారాభిధ్యానం దహరాద్యుపాసనవదపరప్రాప్తిసాధనమేవ- ఉత పరప్రాప్తిసాధనమపీతి ప్రష్టురభిప్రాయః. ౧

రం.— (అథ హైనం శైబ్య ఇతి) హ వా ఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశయే. స ఇత్యధికారిసామాన్యపరం. హే భగవన్- పూజార్హ. యః - అధికారీ మనుష్యాణాం మధ్యే మరణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత- స కతమం లోకం తేన- ఓఙ్కారేణ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వావశబ్దోఽవధారణే. ప్రసిద్ధౌ వా. ౧

శం.— ఏవం పృష్టవతే తస్మై స హోవాచ పిప్పలాదః. ఏతద్వై సత్యకామ- ఏతద్బ్రహ్మ వై పరం చాపరం చ. బ్రహ్మ పరం సత్యమక్షరం పురుషాఖ్యం, అపరం చ ప్రాణాఖ్యం ప్రథమజం, యత్- తదోఙ్కార ఏవ- ఓఙ్కారాత్మకం. ఓఙ్కారప్రతీకత్వాత్. పరం హి బ్రహ్మ శబ్దాద్యుపలక్షణానర్హం సర్వధర్మవిశేషవర్జితం- అతో న శక్యమతీన్ద్రియగోచరత్వాత్కేవలేన మనసావగాహితుం. ఓఙ్కారే తు విష్ణ్వాది ప్రతిమాస్థానీయే భక్త్యావేశిత బ్రహ్మభావే ధ్యాయినాం తత్ప్రసీదతీత్యవగమ్యతే- శాస్త్రప్రామాణ్యాత్. తథా అపరం చ బ్రహ్మ. తస్మాత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార ఇత్యుపచర్యతే. తస్మాదేవం విద్వానేతేనైవ- ఆత్మప్రాప్తిసాధనేనైవ ఓఙ్కారాభిధ్యానేనైకతరం- పరమపరం వాన్వేతి- బ్రహ్మానుగచ్ఛతి. నేదిష్ఠం హ్యాలమ్బనమోఙ్కారో బ్రహ్మణః. ౨

ఆ.— తదభిప్రాయజ్ఞః పిప్పలాదోఽపరాలమ్బనతయా ధ్యానం చేదపరప్రాప్తిమాత్రసాధనం - పరాలమ్బనత్వేన చ క్రమేణ పరప్రాప్తిసాధనమిత్యుత్తరమాహ (ఏతద్వా ఇతి) ఏతద్యచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకయోరోఙ్కారవిశేషణత్వాయోగాద్బ్రహ్మవిశేషణత్వమాహ (ఏతద్బ్రహ్మేతి) కిం తద్బ్రహ్మేత్యత ఆహ (పరం చేతి) యదేతత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మాస్తి- తదుభయమోఙ్కార ఇతి వాక్యాన్వయ ఇత్యర్థః. న చైవం బ్రహ్మోద్దేశేనోఙ్కారత్వవిధానే బ్రహ్మణ్యోఙ్కారదృష్టిః ప్రసజ్యేతేతి శఙ్క్యం- * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన * లోకేషు సామోపాసీతేత్యాదావివ నికృష్టే ఓఙ్కార ఏవ బ్రహ్మదృష్టిః సిధ్యతీతి భావః. తయోర్భేదాత్కథమైక్యమిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదితి) అనేన సామానాధికరణ్యేనోఙ్కారస్య ప్రతీకత్వముపదిశ్యత ఇతి భావః. నను కిం ప్రతీకోపదేశేన- సాక్షాదేవ బ్రహ్మాభిధీయతాం - అత ఆహ (పరం హీతి) (శబ్దాదీతి) శబ్దాదిభిస్సాక్షాద్బోధనానర్హమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనానుమానాది గృహ్యతే. ప్రవృత్తినిమిత్తస్య ధర్మస్య లిఙ్గస్య చాభావాదితి తత్ర హేతుమాహ (సర్వేతి) (న శక్యమితి) అవగాహితుమిత్యన్వయః. తర్హీన్ద్రియైర్మనసా వా తద్గ్రహ్యతామిత్యత ఆహ (అతీన్ద్రియేతి) (మనసేతి) ఇన్ద్రియైర్వేత్యపి ద్రష్టవ్యం. తర్హి తథావిధస్యోఙ్కారే ప్యావేశాసమ్భవాత్కించిద్విశేషమారోప్యావేశో వక్తవ్యః. అత ఏవ సూర్యాన్తర్గతత్వం విశేషం వక్ష్యతి. ఓఙ్కారతాదాత్మ్యే చ తత్కథం నిర్విశేషలాభః - అత ఆహ (ఓఙ్కారే త్వితి) (ప్రసీదతీతి) తదుపాసనేన చిత్తస్య నైర్మల్యే సతి నిర్విశేషం స్వయమేవ ప్రకాశత ఇత్యర్థః.

సయద్యేకమాత్ర మభిధ్యాయీత స తేనైవ సంవేదితస్తూర్ణమేవ జగత్యామభి
సమ్పద్యతే తమృచో మనుష్యలోకముపనయన్తే స తత్ర తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా
సమ్పన్నో మహిమానమనుభవతి॥ ౩

అథ యది ద్విమాత్రేణ మనసి సమ్పద్యతే సో౽న్తరిక్షం యజుర్భిరున్నీయతే।
స సోమలోకం స సోమలోకే విభూతిమనుభూయ పునరావర్తతే॥ ౪

తత్ర ప్రమాణమాహ (శాస్త్రేతి) అన్యథా పరబ్రహ్మర్థిన స్తదుక్తిర్వైయర్థ్యాదిత్యర్థః. (తథా౽పరంచేతి) ప్రసీదతీత్యన్వయః. (తస్మాదితి) ప్రతీకత్వాదిత్యర్థః. (తస్మాదేవం విద్వానితి) బ్రహ్మత్వావగ్రహత్వాద్బ్రహ్మత్వావగ్రహమితి విద్వానిత్యర్థః. ఏతేనైవేత్యన న్తరం- ఆయతనేన- ఆలమ్బనేనేతిపదద్వయం ప్రమాదతో గళితమితి ద్రష్టవ్యం. తస్య పదస్య పిణ్డితార్థమాహ (ఓఙ్కారేతి) నత్వేతచ్ఛబ్దార్థకథనమేతదితి ద్రష్టవ్యం- అభిధ్యానస్యాయతనత్వాభావాదితి. ఇతరోపాసనావదస్యాప్యుపాసనత్వాత్పరప్రాపకత్వం న సమ్భవతీత్యత ఆహ (నేదిష్ఠమితి) మన ఆద్యపేక్షయేదం నేదిష్ఠం - సమీపవర్త్యన్తరఙ్గం శ్రేష్ఠమాలమ్బనం- *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. ౨

ర.— (తస్మై స హోవాచేత్యాది) హే సత్యకామ- ఏతదేవ పరంచాపరంచ బ్రహ్మ- ఉభయవాచకమిత్యర్థః. * వాచ్యవాచకభావనిబన్ధనం సామానాధికరణ్యమితీక్షతికర్మాధికరణే వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. కింతదిత్యత్రాహ (యదోఙ్కారఇతి) (తస్మాదితి) తస్మాదుపాసక ఏతేనైవ- ఓఙ్కారరూపేణమార్గేణైకతరం- పరమపరం వా బ్రహ్మ స్వేతి- ఉపాస్త ఇత్యర్థః. ౨

శం.— సయద్యప్యోఙ్కారస్య సకలమాత్రావిభాగజ్ఞో న భవతి- తథాప్యోఙ్కారాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టామేవ గతింగచ్ఛతి. కింతర్హి. యద్యప్యేవమోఙ్కారమేకమాత్రావిభాగజ్ఞ ఏవ కేవలో౽భిధ్యాయీత - ఏకమాత్రం సదాధ్యాయీత. సతేనైవ-ఏకమాత్రావిశిష్టోఙ్కారాభిధ్యానేనైవ సంవేదితః- సంబోధితస్తూర్ణం- క్షిప్రమేవ జగత్యాం - పృథివ్యామభిసమ్పద్యతే. కిం. మనుష్యలోకం - అనేకాని జన్మాని జగత్యాం. తత్ర తం సాధకం జగత్యాం మనుష్యలోకమేవోపనయన్తే- ఉపనిగమయన్తి ఋచః- ఋగ్వేదరూపా హ్యోఙ్కారస్య ప్రథమైకా మాత్రా. తేన తదభిధ్యానేన స మనుష్యజన్మని ద్విజాగ్ర్యస్సన్ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చ సమ్పన్నో మహిమానం-విభూతిమనుభవతి. నవీతశ్రద్ధో యథేష్టచేష్టో భవతి- యోగభ్రష్టః కదాచిదపి న దుర్గతింగచ్ఛతి. ౩

ఆ.— నేదిష్ఠత్వమేవ సంస్తువన్నుత్తరవాక్యేన సాధయతి (సయదీతి) వికలస్యాపిఫలజనకత్వాన్నేదిష్ఠత్వమిత్యర్థః. (సకలేతి) అకారాదిమాత్రాత్రయాత్మక ఓంకారః - స చోపాసితవ్య ఇతి న జానాతి. కిన్త్వకారమాత్రముపాసితవ్యం జానాతీత్యర్థః. తథాప్యేకదేశజ్ఞానవైగుణ్యతయా దుర్గతిం న గచ్ఛతి-కింతర్హి- ఓఙ్కారాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టామేవ గతింగచ్ఛతీత్యన్వయః. తాత్పర్యార్థముక్త్వేదానీమక్షరార్థమాహ (యద్యప్యేవమితి) యదిశబ్దో యద్యపీత్యర్థే వ్యాఖ్యాతః. ఏవంచ స తేనైవేత్యతః ప్రాక్ తథాపీతి పదం ద్రష్టవ్యం. ఏకమాత్రాత్మకమోంకారమిత్యర్థః. ఏకమాత్రావిశిష్టేత్యత్రాపి ఏకమాత్రత్వవిశిష్టేత్యర్థః. (ఓఙ్కారేతి) తదవయవేత్యర్థః. ఏకమాత్రా ప్రధానమప్రధానీభూతమాత్రాద్వయం కృత్స్నమోఙ్కారమితి కేచిద్వ్యాచక్షతే. దీపికాయాం వాచస్పతినా వాకారమాత్రమిత్యేవ వ్యాఖ్యాతం. (సమ్బోధితఇతి) తన్మాత్రాధ్యానేన తన్మాత్రాసాక్షాత్కారవానిత్యర్థః. పృథివ్యాం కిమభిసమ్పద్యత ఇతి కర్మాకాఙ్క్షతే (కిమితి) మనుష్యలోకమితి పదమిహాకృష్యాకాఙ్క్షాం పూరయతి (మనుష్యేతి) మనుష్యశరీరమిత్యర్థః. పృథివ్యాం మనుష్యలోకస్యైవ నియమాత్తదుక్తిర్వైయర్థ్యమత ఆహ (అనేకాని హీతి) పశ్వాదీని హీత్యర్థః. తర్హి తస్య నియమేన కథం మనుష్యత్వప్రాప్తిరత ఆహ (తత్ర తమితి) (ఋగ్వేదరూపా హీతి) * పృథివ్యకారః స ఋగ్వేద ఇతి శ్రుతేరకారస్య తద్రూపత్వమిత్యభిధ్యాతాకారరూపామాత్రా ఋగ్వేదరూపేత్యన్వయః. (తేనేతి) యేన ఋచో మనుష్యలోకముపనయన్త ఇత్యర్థః. (వీతశ్రద్ధఇతి) శ్రద్ధావిరహితస్సన్నిత్యర్థః. (యోగభ్రష్టఇతి) ఏకదేశజ్ఞానవికలఇత్యర్థః. అనేన *నహికల్యాణకృత్కశ్చిదితి గీతావాక్యసంవాదస్సూచితః. ౩

ర.— (సయద్యేకమాత్రమితి) సః- ఉపాసకః యద్యేకమాత్రం- హ్రస్వం ప్రణవమపరబ్రహ్మవాచకమభిధ్యాయీత - అపరబ్రహ్మవాచకేన హ్రస్వేన ప్రణవేన యో౽పరం బ్రహ్మోపాస్తే. సః తేనైవ- ఏకమాత్రోఙ్కారకరణకాపరబ్రహ్మధ్యానేనైవ సంవేదితః- లబ్ధసత్తాకః జగత్యాం- భువి అభి- అభ్యర్హితః శ్రేష్ఠస్సమ్పద్యతే. తమృఙ్మన్త్రాః మనుష్యలోకం ప్రాపయన్తి. సః - మనుష్యలోకం నీతస్తపసా - అనశనాదినా బ్రహ్మచర్యేణ-మైథునవర్జనేన శ్రద్ధయా- ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా యది సమ్పన్నో భవతి-తదా మహిమానం- శ్రేయస్సాధకం బ్రహ్మోపాసనమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. నచైవం హ్రస్వాభావాత్కథమోఙ్కారస్య హ్రస్వత్వమితి శఙ్కనీయం- లోకే హ్రస్వస్యోఙ్కారస్య దర్శనాత్. ౩

శం.— అథ- పునర్యది ద్విమాత్రావిభాగజ్ఞో ద్విమాత్రేణ విశిష్టమోఙ్కారమభిధ్యాయీత- స్వప్నాత్మకే మనసి - మననీయే యజుర్మయే సోమదైవత్యే సమ్పద్యతే-ఏకాగ్రతయాత్మభావం గచ్ఛతి. సః-ఏవం సమ్పన్నో మృతో౽న్తరిక్షం- అన్తరిక్షాధారం ద్వితీయరూపం ద్వితీయమాత్రారూపైరేవ యజుర్భిరున్నీయతే సోమలోకం-సౌమ్యం జన్మ ప్రాపయన్తీతం యజూంషీత్యర్థః. స తత్ర విభూతిమనుభూయ సోమలోకే మనుష్యలోకం ప్రతి పునరావర్తతే. ౪

యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణపరంపురుషమభిధ్యాయీ
తస తేజసిసూర్యేసమ్పన్నః । యథాపాదోదరస్త్వచావినిర్ముచ్యతఏవంహవైసపాప్మ
నావినిర్ముక్తః ససామభిరున్నీయతేబ్రహ్మలోకం సఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరంపురిశ
యంపురుషమీక్షతే తదేతౌశ్లోకౌభవతః॥ ౫

ఆ.— (ద్విమాత్రేణవిశిష్టమితి) ద్వితీయమాత్రాత్వేనవిశిష్టమోఙ్కారం. తద్గతముకారమిత్యర్థః. నతుమాత్రాద్వయం - అకారస్యపూర్వమేవోక్తత్వాత్. అతఏవద్వితీయమాత్రారూపమితివక్ష్యతి. శ్రుతౌతృతీయాద్వితీయార్థే - *ఓఙ్కారమభిధ్యాయీతేత్యుపక్రమాదితిభావః. అత్రమాత్రాభిధ్యానంతాదాత్మ్యాభిమానపర్యంతమితివక్తుంమనసిసమ్పద్యతఇతివాక్యం. తత్రసాధనమనస్సమ్పత్తేస్సాధనత్వేనఫలత్వేనవానస్వయాన్మనశ్శబ్దేనతత్పరిణామస్వప్నాదిలక్షణద్వారాస్వప్నయజురాద్యాత్మకత్వేనశ్రుత్యన్తరేశ్రుతఓఙ్కారఏవలక్ష్యతఇత్యాహ (స్వప్నాత్మకఇతి) ఓఙ్కారసమ్పత్తిపర్యన్తమభిధ్యానంయఃకరోతివాక్యార్థఇత్యర్థః. అత్రకేచిత్సయదీత్యాదిర్యఃపునరిత్యన్తశ్శ్రుతిర్నస్తుతిః- కింతూక్తఫలాకారేవిశ్వాభిన్నవిరాడుపాసనమ్, ముకారేతైజసాభిన్నహిరణ్యగర్భోపాసనం, చవివక్షితమిత్యాహుః. తన్మతేమనశ్శబ్దేనాణ్డపరిణామస్వప్నాభిమానీహిరణ్యగర్భఉచ్యతఇతివక్తుంస్వప్నాత్మకఇత్యాదివిశేషణానీతిబోధ్యం ద్వితీయాంతుమాత్రాద్వయస్యమిళితస్యోపాసనం, మనసిసమ్పత్తిశ్చ-మనసాఏకాగ్రతయాచిన్తన, మితిచవ్యాఖ్యాతం. ౪

రం.— (అథయదిద్విమాత్రేణేతి) ద్విమాత్రేణాపరబ్రహ్మవాచకేనప్రణవేనయస్యమనస్యపరబ్రహ్మధ్యానంసమ్పద్యతే- సఃఅన్తరిక్షాశ్రితం-సోమలోకంద్విమాత్రోపాసకఃపుమాన్యజుర్భిరున్నీయతే. అత్రాన్తరిక్షసోమలోకశబ్దఃఉర్ధ్వమాత్రోపలక్షకఆముష్మికమాత్రపరఇతిక్షితికర్మాధికరణభాష్యేసమర్థితం. అముష్మిన్నైశ్వర్యమనుభూయతత్పుణ్యావసానేపునరావర్తతే. ౪

శం.— యఃపునరేతమోఙ్కారంత్రిమాత్రేణ- త్రిమాత్రావిషయవిజ్ఞానవిశిష్టేనోమిత్యేతేనైవాక్షరేణప్రతీకేనపరం - సూర్యాన్తర్గతంపురుషమభిధ్యాయీత- తేనాభిధ్యానేన. ప్రతీకత్వేనత్వాలమ్బనత్వంప్రకృతమోఙ్కారస్య- పరంచాపరంచబ్రహ్మోతిఅభేదశ్రుతేః. ఓఙ్కారమితిచద్వితీయాఽనేకశఃశ్రుతాబాధ్యేతాన్యథా. యద్యపితృతీయాభిధానత్వేనకరణత్వముపపద్యతే- తథాపిప్రకృతానురోధాత్త్రిమాత్రంపరంపురుషమితిద్వితీయైవపరిణేయా- త్యజేదేకంకులస్యార్థఇతిన్యాయేన. సః- తృతీయమాత్రారూపస్తేజసిసూర్యేసమ్పన్నోభవతిధ్యాయమానః. మృతోపిసూర్యాత్సోమలోకాదివన్నపునరావర్తతే- కిన్తుసూర్యసమ్పన్నమాత్రఏవ- యథాపాదోదరః- సర్పస్త్వచావినిర్ముచ్యతే - జీర్ణత్వగ్వినిర్ముక్తఃసపునర్నవోభవతి. ఏవంహవై - ఏషయథాదృష్టాన్తః. సపాప్మనా - సర్పత్వక్స్థానీయేనాశుద్ధిరూపేణవినిర్ముక్తఃసామభిస్తృతీయమాత్రారూపైరూర్ధ్వమున్నీయతేబ్రహ్మలోకం- హిరణ్యగర్భస్యబ్రహ్మణోలోకంసత్యాఖ్యం. సహిరణ్యగర్భస్సర్వేషాంసంసారిణాంజీవానామాత్మభూతః - సహ్యన్తరాత్మాలిఙ్గరూపేణసర్వభూతానాం- తస్మిన్లిఙ్గాత్మనిసంహతాస్సర్వేజీవాః. తస్మాత్సజీవఘనః. సః- విద్వాంస్త్రిమాత్రోఙ్కారాభిజ్ఞఃఏతస్మాజ్జీవఘనాత్ - హిరణ్యగర్భాత్పరాత్పరంపరమాత్మాఖ్యంపురుషమీక్షతేపురిశయం- సర్వశరీరానుప్రవిష్టఃపశ్యతిధ్యాయమానః. తదేతావస్మిన్యథోక్తార్థప్రకాశకౌమన్త్రౌభవతః. ౫

ఆ.— ఏవమోఙ్కారంస్తుత్వాతదుపాసనంపరబ్రహ్మవిషయంవిధత్తే (యఃపునరితి) (విజ్ఞానవిశిష్టేనేతి) విజ్ఞానవిషయీకృతేనేత్యర్థః. మాత్రాత్రయాత్మకజ్ఞానేనేతియావత్. పూర్వవదత్రాపిత్రిమాత్రేణేత్యత్రతృతీయామాత్రామకారఉచ్యతఇతిభ్రమంవారయితుమోమిత్యేతేనైవాక్షరేణేత్యుక్తం. పూర్వత్రతత్తన్మాత్రాప్రధానఓఙ్కారఏవోచ్యతఇతిమతేఇహైవేదంవిశేషణమనుపపన్నం-పూర్వత్రాప్యోఙ్కారస్యైవోక్తత్వాదితితన్మతమనుపపన్నమివభాతీతి. త్రిమాత్రేణేతితృతీయాశ్రవణాదోఙ్కారోనప్రతీకం- తథాసతివిషయత్వేనకర్మతయాద్వితీయాస్యాత్. కిన్త్వభిధ్యాపకత్వేనకరణత్వమేవతృతీయాబలాదితిభ్రమంవారయతి (ప్రతీకేనేతి) తస్యకర్మత్వేపికారకత్వేనాభిధ్యానక్రియానిర్వర్తకత్వేనహేతుత్వాత్తన్మాత్రవివక్షయాతృతీయోపపద్యతఇత్యర్థః. ఏవంవ్యాఖ్యానేహేతుమాహ (ప్రతీకత్వేనేతి) (అభేదేతి) ప్రతీకత్వేహ్యధిష్ఠానాధ్యస్యమానయోస్తాదాత్మ్యారోపాదభేదశ్రవణముపపద్యతే- కరణత్వేతునతదుపపద్యతఇత్యర్థః. (అనేకశఇతి) *ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత *నయద్యేకమాత్రమభిధ్యాయీతేతిద్వివారశ్రుతేరిత్యర్థః. అన్యథేత్యస్యబాధ్యేతేత్యనేనాన్వయః. *అథయదిద్విమాత్రేణ *యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణేతిచతృతీయాపిద్వివారంశ్రుతా- హేతుత్వాపేక్షయాకరణత్వేనస్వరసాచ - కారకవిభక్తిత్వాత్.. తతస్తస్యాఅపిబాధోనయుక్తఇతిశఙ్కతే (యద్యపీతి) ద్వితీయాద్వయస్యాపికర్మత్వేస్వారస్యాదుపక్రమస్థత్వాచ్చతస్యైవప్రాబల్యమిత్యాహ (తథాపీతి) (ప్రకృతేతి) ప్రక్రమానురోధాదిత్యర్థః. కించ-ద్వితీయాద్వయయుక్తాభేదశ్రుతిః, *ఏతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి *ఆయతనేనైవాన్వేతీత్యాలమ్బనవాచ్యాయతనశ్రుతిద్వయం, చేతిబహుశ్రుత్యనురోధేనతృతీయాద్వయంత్యాజ్యమిత్యాహ (త్యజేదేకమితి) (తృతీయమాత్రారూపఇతి) యద్యపిమాత్రాత్రయధ్యానాన్మాత్రాత్రయరూపత్వమేవతస్య- తథాపితృతీయమాత్రాయావిశేషాసాధారణ్యాత్తత్ప్రాధాన్యేననిర్దేశఇతిబోధ్యం. తృతీయమాత్రారూపఇతిసప్తమ్యన్తపాఠేతత్సూర్యవిశేషణం - మకారస్యాదిత్యాత్మకత్వాదితి. హిరణ్యగర్భస్యజీవఘనత్వమనాగతాపేక్షణన్యాయేనోపపాదయతి (సహిరణ్యగర్భఇతి)

తిస్రో మాత్రా మృత్యుమత్యః ప్రయుక్తా అన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాః।
క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు న కమ్పతే జ్ఞః॥ ౬
ఋగ్భిరేతం యజుర్భిరన్తరిక్షం స సామభిర్యత్తత్కవయో వేదయన్తే।
తమోఙ్కారేణైవాయతనేనాన్వేతి విద్వాన్ యత్తచ్ఛాన్తమజరమమృతమభయం పరం చేతి॥ ౭
ఇతి పఞ్చమః ప్రశ్నః.

లిఙ్గరూపేణేతి- సమష్టిలిఙ్గరూపేణేత్యర్థః. (తస్మిన్నితి) సమష్టిలిఙ్గాత్మని హిరణ్యగర్భే వ్యష్టిలిఙ్గాభిమానినస్సర్వే జీవాః గోష్ఠ్యాం గావ ఇవ సంహతా ఇత్యర్థః. ఇదానీం వాక్యం యోజయతి (స విద్వానితి) స విద్వానిదానీం ధ్యాయమానః పశ్చాద్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తః తత్ర బ్రహ్మలోకే స్థావరజఙ్గమేభ్యః పరాజ్జీవఘనాత్పరం పురుషం పశ్యతి- తతో ముక్తో భవతీత్యన్వయః. ౫

రం.— (యః పునరేతమితి) యస్తు ఏకమాత్రద్విమాత్రత్వదశాయామర్వాచీనఫలసాధనేనైతేనైవాక్షరేణ పరమాత్మానమభిధ్యాయతి- అభిముఖ్యేన ధ్యాయతి. నిరన్తరం ధ్యాయతీత్యర్థః. స ఉపాసకస్తేజోమణ్డలే సూర్యే సమ్పన్నస్సన్. ఉదరమేవ పాదో యస్యాసౌ పాదోదరః - సర్ప ఇతి యావత్. యథా సర్పో జీర్ణత్వచా వినిర్ముక్తో భవతి- ఏవం పాప్మనా వినిర్ముక్తస్సన్ భగవల్లోకం - వైకుణ్ఠం సామభిః - గీతిప్రధానైర్మన్త్రైరున్నీయతే. అత్ర వ్యాసార్యైస్స పాప్మనా వినిర్ముక్త ఇతి తచ్ఛబ్దశ్రవణాత్స సామభిరిత్యైకపద్యమాశ్రిత్య సామగానసహితైరితివా సాన్త్వవచనసహితైః పురుషైరితివా ఉక్త ఇతీక్షతికర్మాధికరణే వ్యాఖ్యాతం. (స ఏతస్మాదితి) కర్మనిమిత్తదేహేన ఏవ జీవఘనశబ్దార్థతయా ఈక్షతికర్మాధికరణభాష్యే వర్ణితత్వాజ్జీవఘనశబ్దేన సంసారమణ్డలముచ్యతే. ✽మూర్తో ఘన ఇతి కాఠిన్యశబ్దితమూర్తో ఘనశబ్దస్య నిపాతితత్వాత్ దేహద్వారత్వాదాత్మని కాఠిన్యస్య ఘనశబ్దో దేహపర ఏవ. తస్మాత్పరః- పరిశుద్ధాత్మా. తస్మాదపి పరభూతం. పురిశయం- ✽పూః ప్రాణినస్సర్వగుహాశయస్యేతి సర్వేషు ప్రాణిష్వన్తరాత్మతయా శయానం. ✽ భగవానితి శబ్దో యంతథా పురుష ఇత్యపి నిరుపాధిచవర్తతే వాసుదేవే సనాతన ఇతి నిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యం భగవన్తం వాసుదేవమీక్షత ఇత్యర్థః. అత ఏవ స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి బ్రహ్మలోకశబ్దస్య సత్యలోకపరత్వశఙ్కా వ్యుదస్తా - తద్గతానాం పరవాసుదేవేక్షణాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. (తదేతావితి) తత్- ఓఙ్కారధ్యానమధికృత్య వక్ష్యమాణశ్లోకౌ ప్రవృత్తావిత్యర్థః. ౫

శం.— తిస్రః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః అకారఉకారమకారాఖ్యాః ఓఙ్కారస్య మాత్రాః- మృత్యుర్యాసాం విద్యతే- తాః మృత్యుమత్యః. మృత్యుగోచరాదనతిక్రాన్తాః. మృత్యుగోచరా ఏవేత్యర్థః. తా ఆత్మనో ధ్యానక్రియాసు ప్రయుక్తాః. కించ- అన్యోన్యసక్తాః- ఇతరేతరసమ్బద్ధాః. అనవిప్రయుక్తాః- విశేషేణైకైకవిషయ ఏవ ప్రయుక్తాః. తథా- నవిప్రయుక్తాః- అవిప్రయుక్తాః. నావిప్రయుక్తాః- అనవిప్రయుక్తాః. కిం తర్హి. విశేషేణైకస్మిన్ధ్యానకాలే తిసృష్వపి క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు- జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానపురుషాభిధ్యానలక్షణాసు యోగక్రియాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు- సమ్యగ్ధ్యానకాలే ప్రయోజితాసు న కమ్పతే- న చలతే జ్ఞః. జ్ఞః - యోగీ యథోక్తవిభాగజ్ఞ ఓఙ్కారస్యేత్యర్థః. న తస్యైవంవిదశ్చలనముపపద్యతే- యస్మాజ్జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తపురుషాః సహ స్థానైర్మాత్రాత్రయరూపేణోఙ్కారాత్మరూపేణ దృష్టాః- స హ్యేవం విద్వాన్ సర్వాత్మభూత ఓఙ్కారమయః కుతో వా చలేత్కస్మిన్వా. ౬

ఆ.— ✽యః పునరేతమిత్యాదినోక్తేఽర్థే ఆద్యం మన్త్రం యోజయతి (తిస్ర ఇతి) (మృత్యుగోచరా ఇతి) ప్రత్యేకం బ్రహ్మదృష్టిం చ వినా తదుపాసకానాం మృత్యుర్న్యానతిక్రమణీయ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మదృష్ట్యాఽసంశ్లిష్టత్వేన చ సంభూయ చ ప్రయుక్తాశ్చేన్నాయం దోష ఇత్యాహ (కిం చేతి) (జాగ్రదితి) జాగ్రత్పురుషో వైశ్వానరాభిన్నో విశ్వః- తత్స్థానం స్థూలం శరీరం జాగరితం చ. స్వప్నపురుషస్తు హిరణ్యగర్భాభిన్నస్తైజసః- తత్స్థానం లిఙ్గశరీరం స్వప్నశ్చ. సుషుప్తాభిమానీశ్వరాత్మా ప్రాజ్ఞః- తత్స్థానమవ్యాకృతం సుషుప్తిశ్చ. తేషామకారాదితాదాత్మ్యేన యదభిధ్యానం- తత్తత్స్వాత్మలక్షణాసు యోగక్రియాసు ప్రయుక్తాస్స్వన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః ప్రయుక్తాశ్చేత్- న కమ్పత ఇత్యన్వయః. అనేన సర్వాత్మకే పరబ్రహ్మణీశ్వరే ఓఙ్కారాభేదేన ధ్యానముక్తం (యథోక్తేతి) తిస్రో మాత్రా ఇతి శ్లోకోక్తవిభాగజ్ఞ ఇత్యర్థః. (కుతో వేతి) చలనం- విక్షేపః. స్వస్య సర్వాత్మత్వేన స్వవ్యతిరిక్తాభావాచ్చలనం న సమ్భవతీతి కుతో హేతోః కస్మిన్వా విషయే చలేదిత్యర్థః. ౬

రం.— (తిస్రో మాత్రా ఇతి) అవిప్రయుక్తా న భవన్తీత్యనవిప్రయుక్తాః. అత్యన్తద్రుతోచ్చారణేన అన్యోన్యసక్తతయా- అతివిప్రకృష్టకాలతయా అత్యన్తవిప్రయుక్తతయా వా ప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః మృత్యుమన్త్యః- మృత్యుప్రదాః. అనర్థావహా ఇతి యావత్. మృత్యుమత్య ఇతి పాఠేఽపి స ఏవార్థః. యజ్ఞాదికా బాహ్యాః క్రియాః. ఆన్తరాః- మానసక్రియాః. మధ్యమాః- వాచికజపరూపాః. ఆసు క్రియాసు తిసృషు మాత్రాసు సమ్యక్- అత్యన్తసంయోగవియోగమన్తరేణ ప్రయుక్తాసు సతీషు జ్ఞః- తస్య యోగాభిజ్ఞః. పుమాన్న కమ్పతే- ఫలాన్న చ్యవత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— సర్వార్థసఙ్గ్రహార్థో ద్వితీయో మన్త్రః- ఋగ్భిరేతం- లోకం మనుష్యోపలక్షితం, యజుర్భిరన్తరిక్షం - సోమాధిష్ఠితం, సామభిర్యత్తద్బ్రహ్మలోకమితి తృతీయం కవయః- మేధావినః. విద్యావన్త ఏవ- నావిద్వాంసో వేదయన్తే- తం, త్రివిధలోకమోఙ్కారేణ సాధనేనాపరబ్రహ్మ

ఙ్కారేణాన్వేతి- అనుగచ్ఛతి విద్వాన్. తేనైవోఙ్కారేణ యత్తత్పరం బ్రహ్మాక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం శాన్తం-విముక్తం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాదివిశేషసర్వప్రపఞ్చవివర్జితం. అతఏవాజరం- జరావర్జితం. అమృతం-మృత్యువర్జితం. ఏవం యస్మాజ్జరాదివిక్రియాదిరహితం-అతోఽభయం. యస్మాదేవాభయం- తస్మాత్పరం- నిరతిశయం. తదప్యోఙ్కారేణాయతనేన- గమనసాధనేనాన్వేతీత్యర్థః. ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః.................... ౭

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ.— అపరబ్రహ్మప్రాప్త్యర్థం యదోఙ్కారః ప్రయుక్తః- తేనైవ- స పృథక్ప్రయుక్తేన- పరమపి బ్రహ్మేతి- బ్రహ్మలోకే ఉత్పన్ననిర్విశేషబ్రహ్మసాక్షాత్కారేణ - ఉక్తస్యోఙ్కారస్య క్రమముక్తిఫలత్వాదిత్యాహ (తేనైవేతి) యేనాపరమన్వేతి - తేనైవ పరమప్యన్వేతీత్యేవకారార్థః. తదప్యోఙ్కారేణేత్యాయతనవిశేషణార్థం పునరోఙ్కారగ్రహణమితి న పునరుక్తిరితి బోధ్యమ్.................... ౭

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ఋగ్భిరేతమితి) స విద్వాన్ ఋగ్భిరేతం లోకం, యజుర్భిరన్తరిక్షం.- సామభిర్యత్తత్కవయో వేదయన్తే-కవయః-క్రాన్తదర్శినః. *తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యన్తి సూరయ ఇత్యుక్తరీత్యా సూరయో యం లోకం పశ్యన్తి- త, మోఙ్కారేణైవ మార్గేణాన్వేతి. గత్వా చ శాన్తం. ఊర్మిషట్కరహితం అజరం-జరామరణశూన్యం అభయం-అపునర్భయం పరం-సర్వకారణత్వేన సర్వోత్కృష్టం బ్రహ్మ చ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౭

రం.— అస్య సన్దర్భస్య పరమాత్మపరత్వం *ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్స ఇతి సూత్రకారైః ప్రత్యపాది. తదర్థస్తు తద్భాష్యే ఇత్థముక్తః-*ఆథర్వణికాః సత్యకామప్రశ్నే౽ధీయతే *యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనాక్షరేణ పరమం పురుషమభిధ్యాయీత స తేజసి సూర్యే సమ్పన్నః యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యత ఏవం హ వై స పాప్మనా వినిర్ముక్తః స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షత ఇతి అత్ర ధ్యాయతీక్షతిశబ్దావేకవిషయౌ- ధ్యానఫలత్వాదీక్షణస్య, *యథా క్రతురస్మిల్లోకే పురుష ఇతి న్యాయేన ధ్యానవిషయస్యైవ ప్రాప్యత్వాత్పరమపురుషమిత్యుభయత్ర కర్మభూతస్యార్థస్య ప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ. తత్ర సంశయ్యతే - కిమిహ పరమపురుషమితి నిర్దిష్టో జీవసమష్టిరూపో౽ణ్డాధిపతిశ్చతుర్ముఖః- ఉత సర్వేశ్వరః పురుషోత్తమ ఇతి. కిం యుక్తం. సమష్టిక్షేత్రజ్ఞ ఇతి. కుతః. *స యో హ వై తద్భగవన్మనుష్యేషు ప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత కతమం వావ స తేన లోకం జయతీతి ప్రక్రమ్యైకమాత్రం ప్రణవముపాసీనస్య మనుష్యలోకప్రాప్తిమభిధాయ ద్విమాత్రముపాసీనస్యాన్తరిక్షలోకప్రాప్తిమభిధాయ త్రిమాత్రముపాసీనస్య ప్రాప్యతయా౽భిధీయమానో బ్రహ్మలోకో౽న్తరిక్షాత్పరో జీవసమష్టిరూపస్య చతుర్ముఖస్య లోక ఇతి విజ్ఞాయతే. తద్గతేన చేక్ష్యమాణః సర్గలోకాధిపశ్చతుర్ముఖ ఏవ. *ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితి చ దేహేన్ద్రియాదిభ్యః పరాద్దేహేన్ద్రియాదిభిన్నసంఘనీభూతాజ్జీవవ్యష్టిపురుషాద్బ్రహ్మలోకవాసినః సమష్టిపురుషస్య చతుర్ముఖస్య పరత్వేనోపపద్యతే. అతో౽త్ర నిర్దిశ్యమానః పరః పురుషః సమష్టిపురుషశ్చతుర్ముఖ ఏవ. ఏవం చతుర్ముఖత్వే నిశ్చితే అజరత్వాదయో యథాకథంచిన్నేయా ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే *ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్స ఇతి. ఈక్షతికర్మ స పరమాత్మా. కుతః. వ్యపదేశాత్. వ్యపదిశ్యతే హీక్షతికర్మ పరమాత్మత్వేన. తథా హీక్షతికర్మవిషయతయోదాహృతే శ్లోకే *తమోఙ్కారేణైవాయతనేనాన్వేతి విద్వాన్యత్తచ్ఛాన్తమజరమభయమమృతం పరం చేతి పరం శాన్తమజరమభయమమృతమితి పరమాత్మన ఏవ తద్రూపం- ఏతదభయమేతదమృతమేతద్బ్రహ్మేత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. *ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితి చ పరమాత్మన ఏవ వ్యపదేశః - న చతుర్ముఖస్య - తస్యాపి జీవఘనశబ్దగృహీతత్వాత్. యస్య హి కర్మనిమిత్తం దేహిత్వం- స జీవఘన ఇత్యుచ్యతే చతుర్ముఖస్యాపి చ శ్రూయతే *యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వమిత్యాదౌ. యత్పునరుక్తమన్తరిక్షలోకస్యోపరి నిర్దిశ్యమానో బ్రహ్మలోకశ్చతుర్ముఖలోక ఇతి ప్రతీయత ఇతి తత్రస్థశ్చతుర్ముఖ ఇతి- తదయుక్తం- యత్తచ్ఛాన్తమజరమభయమిత్యాదినా ఈక్షతికర్మణః పరమాత్మత్వే నిశ్చితే స తత్స్థానతయా నిర్దిష్టో బ్రహ్మలోకో న తు చతుర్ముఖలోకో భవితుమర్హతి. కించ-*యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యత ఏవం హ వై స పాప్మనా వినిర్ముక్తః స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి సర్వపాపవినిర్ముక్తస్య ప్రాప్యతయోచ్యమానో న చతుర్ముఖస్థానం. అత ఏవ చోదాహరణశ్లోకే ఇమమేవ బ్రహ్మలోకమధికృత్య శ్రూయతే *యత్తత్కవయో వేదయన్త ఇతి. కవయః-సూరయః. సూరిభిర్దృశ్యం చ వైష్ణవం పదమేవ- *తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యన్తి సూరయ ఇత్యేవమాదిభ్యః. న చాన్తరిక్షాత్పరశ్చతుర్ముఖలోకః- మధ్యే స్వర్గలోకాదీనాం సద్భావాత్. అతః *ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారస్తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతి ప్రతిపచనే యదపరం కార్యం బ్రహ్మ నిర్దిష్టం- తదైహికాముష్మికత్వేన ద్విధా విభజ్య- ఏకమాత్రం ప్రణవముపాసీనానామైహికం మనుష్యలోకావాప్తిరూపం ఫలమభిధాయ- ద్విమాత్రముపాసీనానామాముష్మికమన్తరిక్షశబ్దోపలక్షితం ఫలం చాభిధాయ - త్రిమాత్రేణ పరబ్రహ్మవాచినా ప్రణవేన పరమపురుషం ధ్యాయతాం పరమేవ బ్రహ్మ ప్రాప్యతయోపదిశతీతి సర్వం సమఞ్జసం. అత ఈక్షతికర్మ పరమాత్మైవేతి. ....

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రశ్నః.

—*—

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ భగవన్ హిరణ్యనాభః కౌసల్యో రాజపుత్రో మాముపేత్యైతం ప్రశ్నమపృచ్ఛత । షోడశకలం భారద్వాజ పురుషం వేత్థ తమహం కుమారమబ్రువం నాహమిమం వేద యద్యహమిమమవేదిషం కథం తే నావక్ష్యమితి సమూలో వా ఏష పరిశుష్యతి యోఽనృతమభివదతి తస్మాన్నార్హామ్యనృతం వక్తుం స తూష్ణీం రథమారుహ్య ప్రవవ్రాజ। తం త్వా పృచ్ఛామి క్వాసౌ పురుష ఇతి॥ ౧

శం.— (అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ) సమస్తం జగత్కార్యకారణలక్షణం సహ విజ్ఞానాత్మనా పరస్మిన్నక్షరే సుషుప్తికాలే సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యుక్తం. సామర్థ్యాత్ప్రళయేఽపి తస్మిన్నేవాక్షరే సంప్రతిష్ఠతే జగత్- తత ఏవోత్పద్యత ఇతి సిద్ధం భవతి. న హ్యకారణే కార్యస్య సంప్రతిష్ఠానముపపద్యతే. ఉక్తం చ *ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయత ఇతి. జగతశ్చ యన్మూలం- తత్పరిజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి సర్వోపనిషదాం నిశ్చితోఽర్థః. అనన్తరం చోక్తం *స సర్వజ్ఞః సర్వో భవతీతి. వక్తవ్యం చ క్వ తర్హి తదక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం విజ్ఞేయమితి- తదర్థోఽయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే. వృత్తాన్వాఖ్యానం చ విజ్ఞానస్య దుర్లభత్వఖ్యాపనేన తల్లబ్ధ్యర్థం ముముక్షూణాం యత్నవిశేషోత్పాదనార్థం. హే భగవన్ హిరణ్యనాభో నామతః - కోసలాయాం భవః కౌసల్యో రాజపుత్రః- జాతితః క్షత్రియో మాముపేత్య- ఉపగమ్య ఏతం- ఉచ్యమానం ప్రశ్నమపృచ్ఛత. షోడశకలం - షోడశసంఖ్యాకాః కలాః - అవయవా ఇవాత్మన్యవిద్యాధ్యారోపితరూపాః యస్మిన్పురుషే - సోఽయం షోడశకలః. తం షోడశకలం హే భారద్వాజ పురుషం వేత్థ. తమహం రాజపుత్రం కుమారం పృష్టవన్తమబ్రువం- ఉక్తవానస్మి. నాహమిమం వేద- యం త్వం పృచ్ఛసీతి. ఏవముక్తవత్యపి మయ్యజ్ఞానమసంభావయన్తం తమజ్ఞానే కారణమవాదిషం- యది కథంచిదహమిమం- త్వయా పృష్టం పురుషమవేదిషం- విదితవానస్మి. కథమత్యన్తశిష్యగుణవతేఽర్థినే తే- తుభ్యం నావక్ష్యం- నోక్తవానస్మి. న బ్రూయామిత్యర్థః. భూయోఽప్యప్రత్యయమివాలక్ష్య ప్రత్యాయయితుమబ్రువం- సమూలః- సహ మూలేన వై ఏషః- అన్యథా సన్తమాత్మానమన్యథా కుర్వన్ననృతం- అయథాభూతార్థమభివదతి యః- స పరిశుష్యతి- శోషముపైతి. ఇహలోకపరలోకాభ్యాం విచ్ఛిద్యతే. వినశ్యతి. యత ఏవం జానే- తస్మాన్నార్హామ్యహమనృతం వక్తుం మూఢవత్. సః- రాజపుత్ర ఏవం ప్రత్యాయితస్తూష్ణీం వ్రీడితో రథమారుహ్య ప్రవవ్రాజ - ప్రగతవాన్ యథాగతమేవ. అతో న్యాయత ఉపసన్నాయ యోగ్యాయ జానతా విద్యా వక్తవ్యైవ. అనృతం చ న వక్తవ్యం సర్వాస్వప్యవస్థాస్వితి ఏతత్సిద్ధం భవతి. తం పురుషం త్వా- త్వాం పృచ్ఛామి మమ హృది విజ్ఞేయత్వేన శల్యమివ మే హృది స్థితం- క్వాసౌ వర్తతే విజ్ఞేయః పురుష ఇతి. ౧

ఆ.— *గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠాః కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి మన్త్రే కర్మభిస్సహ షోడశకలానాం పరస్మిన్ లయముక్త్వా *యథా నద్యః స్యన్దమానా ఇతి మన్త్రేణ దృష్టాన్తోక్తిద్వారా పరప్రాప్తిరుక్తా. తన్మన్త్రయోర్విస్తరాభిధానార్థం షష్ఠం ప్రశ్నమారభతే (అథ హైనమితి) తస్య పూర్వేణ సఙ్గతిముక్తార్థానువాదపూర్వకమాహ (సమస్తమిత్యాదినా) అక్షరస్య కారణత్వసిద్ధ్యర్థం ప్రళయేఽపి తస్మిన్నేవ లయమాహ (సామర్థ్యాదితి) లయాధారత్వేన కారణత్వమాహ (తత ఇతి) తదుక్తేః ప్రయోజనమాహ (జగత ఇతి) యద్యప్యద్వితీయాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిః- న కారణజ్ఞానాత్. తథాపి తస్య కారణత్వే తద్వ్యతిరేకేణ కార్యాభావాత్తదద్వితీయత్వజ్ఞానం సిధ్యతీతి తాదృశాత్మజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవ *స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమమపశ్యత్ * ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ *స ఏతేన ప్రజ్ఞేనాత్మనా అమృతస్సమభవత్ *సదేవైకమేవాద్వితీయమిత్యుపక్రమ్య *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద *అథ సమ్పత్స్యే *తమేవైకం జానథ *అమృతస్యైష సేతుః *అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యాదిషు నిశ్చితమిత్యర్థః. ఇహాపి తాదృగాత్మజ్ఞానాదేవ సర్వాత్మభావః శ్రేయ ఉక్త ఇత్యాహ (అనన్తరమితి) వృత్తమనూద్య వక్ష్యమాణమాహ (వక్తవ్యమితి) (తదర్థోఽయమితి) తస్య శరీరాన్తర్వ్యక్త్యుక్తిద్వారా పరస్య ప్రత్యగాత్మత్వజ్ఞానార్థమిత్యర్థః. (ప్రశ్నమితి) ప్రష్టవ్యమిత్యర్థః. (అజ్ఞానే కారణమితి) అజ్ఞానసమ్భావనాయాం కారణమిత్యర్థః. (అప్రత్యయమితి) అవిశ్వాసమిత్యర్థః. (అన్యథా సన్తమితి) జ్ఞానినం సన్తం. అన్యథా కుర్వన్ - అజ్ఞానినం కుర్వన్. ఆరోపయన్నిత్యర్థః. కథం తే నావక్ష్యమిత్యనేన సూచితమర్థమాహ (అత ఇతి) సమూలో వా ఇత్యనేన సూచితమాహ (అనృతం చేతి) స్వరూపేణ శల్యత్వాభావాదాహ (విజ్ఞేయత్వేనేతి) యావజ్జిజ్ఞాసితం న జ్ఞాయతే- తావత్తద్ధృది శల్యవద్బాధత ఇతి శల్యమివేత్యుక్తం. ౧

రం.— (అథ హైనం సుకేశేత్యాది) హే భగవన్- హిరణ్యనాభనామా కోసలదేశాధిపతి రాజపుత్రో మత్సమీపమాగత్య ఇమం ప్రశ్నం- వక్ష్యమాణం కృతవాన్. హే భారద్వాజేతి మాం సంబోధ్య - ప్రాణాద్యా నామాన్తాః షోడశ కలాః యస్య స షోడశకలః. తం పురుషం జానాసి కిమితీత్యర్థః. తం రాజకుమారమహమేవముక్తవాన్. త్వదుక్తం పురుషమహం న జానామి- యద్యహం జానీయాం- కేన హేతునా తే- రాజకుమారాయ యోగ్యాయ శిష్యాయ న కథయిష్యామీతి. యోఽనృతం బ్రూతే- సః మూలేన సహ సర్వతః శుష్యతి - శ్రేయోహేతుభూతం పుణ్యం సర్వమేవ నశ్యతీత్యర్థః. అతో మదుక్తే త్వయాఽనృతశఙ్కా న కార్యేతి భావః. ప్రవవ్రాజ- ప్రకర్షేణ గతః. అనేన స్వల్పలజ్జా సూచితా. రథేన ప్రవవ్రాజేత్యనేన తస్య ప్రభు

తస్మై స హోవాచ। ఇహైవాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుషో యస్మిన్నేతాః షోడశకలాః ప్రభవన్తీతి॥ ౨
స ఈక్షాంచక్రే। కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి॥ ౩

త్వం సూచితం. తమేవ షోడశకలం పురుషం పృచ్ఛామి త్వాం క్వాసావితి- క్వ ప్రదేశే తిష్ఠతీత్యర్థః. అత్రాధారభూతదేశప్రశ్నద్వారా జీవో వా పరమాత్మా వేతి నిర్ణయార్థోఽయం ప్రశ్న ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తస్మై స హోవాచ- ఇహైవాన్తశ్శరీరే- హృదయపుణ్డరీకాకాశమధ్యే హే సోమ్య స పురుషః- న దేశాన్తరే విజ్ఞేయః. యస్మిన్నేతాః- ఉచ్యమానాః షోడశకలాః- ప్రాణాద్యాః ప్రభవన్తి- ఉత్పద్యన్త ఇతి. షోడశకలాభిరుపాధిరూపాభిః సకల ఇవ నిష్కలః పురుషో లక్ష్యతేఽవిద్యయేతి. ౨

ఆ.— పురుషస్య షోడశకలత్వం న సాక్షాత్సావయవత్వేన - కింతు కలాజనకత్వేన తదుపాధిమత్త్వాదితి వక్తుం యస్మిన్నేతా ఇతి వాక్యమితి తాత్పర్యమాహ (షోడశకలాభిరితి) ౨

రం.— (తస్మై స హేతి) ఇహైవాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుషః యస్మిన్నేతాః షోడశకలాః ప్రభవన్తి - ఇహైవాన్తశ్శరీరే - వర్తత ఇతి శేషః. అనేన శరీరపరిచ్ఛిన్నప్రదేశమాత్రాధారతోక్త్యా జీవ ఇత్యుక్తం భవతి. నను జీవస్యైవ కథం షోడశకలత్వం షోడశకలాధారత్వం తత్ప్రశ్నస్య మోక్షపరమాత్మన్యేవ పుష్కలత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) యస్మిన్ - పురుషే ఏతాః - వక్ష్యమాణాః ప్రాణాద్యా నామాన్తాః షోడశకలాః స్వసంసర్గప్రయుక్తసుఖదుఃఖాదిభోగాఖ్యముపకారం కర్తుం ప్రభవన్తి - సమర్థా భవన్తీత్యర్థః. తతశ్చ షోడశకలాభోక్తృత్వమేవ షోడశకలత్వం. తచ్చ జీవస్యైవేతి భావః. ౨

శం.— తదుపాధికలాధ్యారోపాపనయనేన విద్యయా స పురుషః కేవలో దర్శయితవ్య ఇతి కలానాం తత్ప్రభవత్వముచ్యతే ప్రాణాదీనాం. అత్యన్తనిర్విశేషే హ్యద్వయే శుద్ధతత్త్వే న శక్యోఽధ్యారోపమన్తరేణ ప్రతిపాద్యప్రతిపాదనాదివ్యవహారః కర్తుమితి కలానాం ప్రభవస్థిత్యప్యయా ఆరోప్యన్తే అవిద్యావిషయాః. చైతన్యావ్యతిరేకేణైవ హి కలా జాయమానాస్తిష్ఠన్త్యః ప్రలీయమానాశ్చ సర్వదా లక్ష్యన్తే. అత ఏవ భ్రాన్తాః కేచిదగ్నిసంయోగాద్ఘృతమివ ఘటాద్యాకారేణ చైతన్యమేవ ప్రతిక్షణం జాయతే నశ్యతీతి, తన్నిరోధే శూన్యమివ సర్వమిత్యపరే,. ఘటాదివిషయం చైతన్యం చేతయితుర్నిత్యస్యాత్మనోఽనిత్యం జాయతే వినశ్యతీత్యపరే, చైతన్యం భూతధర్మ ఇతి లోకాయతికాః,. అనపాయోపజనధర్మకచైతన్యమాత్మైవ నామరూపాద్యుపాధిధర్మైః ప్రత్యవభాసతే- «సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ» «ప్రజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ» «విజ్ఞానఘన ఏవ» ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. స్వరూపావ్యభిచారిషు పదార్థేషు చైతన్యస్యావ్యభిచారాత్ యథా యథా యో యః పదార్థో విజ్ఞాయతే- తథా తథా జ్ఞాయమానత్వాదేవ తస్య తస్య చైతన్యస్యావ్యభిచారిత్వం. వస్తు చ భవతి కించిన్న జ్ఞాయత ఇతి, చానుపపన్నం- రూపం చ దృశ్యతే న చాస్తి చక్షురితివత్. వ్యభిచరతి తు జ్ఞానం జ్ఞేయం. న వ్యభిచరతి కదాచిదపి- జ్ఞేయాభావేపి జ్ఞేయాన్తరే భావాజ్జ్ఞానస్య. న హి జ్ఞానేఽసతి జ్ఞేయం నామ భవతి కస్యచిత్. సుషుప్తేఽదర్శనాజ్జ్ఞానస్యాపి సుషుప్తేఽభావాజ్జ్ఞేయవజ్జ్ఞానస్వరూపస్య వ్యభిచార ఇతి చేన్న - జ్ఞేయావభాసకస్య జ్ఞానస్యాలోకవత్ జ్ఞేయాభివ్యఞ్జకత్వాత్ స్వవ్యఙ్గ్యాభావే ఆలోకాభావానుపపత్తివత్ సుషుప్తే విజ్ఞానాభావానుపపత్తేః. న హ్యన్ధకారే చక్షుషా రూపానుపలబ్ధౌ చక్షుషోఽభావః శక్యః కల్పయితుం వైనాశికేన. వైనాశికో జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావం కల్పయత్యేవేతి చేత్. యేన తదభావం కల్పయేత్ - తస్యాభావః కేన కల్ప్యత ఇతి వక్తవ్యం వైనాశికేన. తదభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానాభావే తదనుపపత్తేః. జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరిక్తత్వాజ్జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావ ఇతి చేన్న - అభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. అభావోపి జ్ఞేయోఽభ్యుపగమ్యతే వైనాశికైర్నిత్యశ్చ - తదవ్యతిరిక్తం చేత్ జ్ఞానం నిత్యం కల్పితం స్యాత్. తదభావస్య చ జ్ఞానాత్మకత్వాదభావత్వం వాఙ్మాత్రమేవ - న పరమార్థతోఽభావత్వమనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్య. న చ నిత్యస్య జ్ఞానస్యాభావనామమాత్రాధ్యారోపే కిన్నశ్ఛిన్నం అథాభావో జ్ఞేయోపి సన్ జ్ఞానవ్యతిరిక్త ఇతి చేత్- న తర్హి జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావః. జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరిక్తం- న తు జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరిక్తమితి చేన్న - శబ్దమాత్రత్వాద్విశేషానుపపత్తేః. జ్ఞేయజ్ఞానయోరేకత్వం చేదభ్యుపగమ్యతే - జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరిక్తం న. జ్ఞేయవ్యతిరిక్తం జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరిక్తం నేతి తు శబ్దమాత్రమేవ- తద్వహ్నిరగ్నివ్యతిరిక్తోఽగ్నిర్న వహ్నివ్యతిరిక్త ఇతి యద్వదభ్యుపగమ్యం. జ్ఞేయవ్యతిరేకే తు జ్ఞానస్య- జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావానుపపత్తిస్సిద్ధా. జ్ఞేయాభావేఽదర్శనాదభావో జ్ఞానస్యేతి చేన్న- సుషుప్తే జ్ఞప్త్యస్తిత్వాభ్యుపగమాత్. వైనాశికైరభ్యుపగమ్యతే హి సుషుప్తేపి విజ్ఞానాస్తిత్వం. తత్రాపి జ్ఞేయత్వమభ్యుపగమ్యతే జ్ఞానస్య స్వేనైవేతి చేన్న- భేదస్య సిద్ధత్వాత్. సిద్ధం హ్యభావవిజ్ఞేయవిషయస్య జ్ఞానస్యాభావజ్ఞేయవ్యతిరేకాత్ జ్ఞేయజ్ఞానయోరన్యత్వం. న హి తత్సిద్ధం మృతమివోజ్జీవయితుం పునరన్యథా కర్తుం శక్యతే వైనాశికశతైరపి. జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వమేవేతి తదప్యన్యేన - తదప్యన్యేనేతి త్వత్పక్షేఽతిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న - తద్విభాగోపపత్తేస్సర్వస్య. యదా హి సర్వం జ్ఞేయం కస్యచిత్ - తదా తద్వ్యతిరిక్తం జ్ఞానం జ్ఞానమేవేతి ద్వితీయో విభాగ ఏవాభ్యుపగమ్యతేఽవైనాశికైః - న తృతీయస్తద్విషయ ఇత్యనవస్థానుపపత్తిః. జ్ఞానస్య స్వేనైవావిజ్ఞేయత్వే సర్వజ్ఞత్వహానిరితి చేత్ - సోపి దోషస్తస్యైవాస్తు. కిం తన్నిబర్హణేనాస్మాకం. అనవస్థాదోషశ్చ- జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. అవశ్యం చైవ వైనాశికానాం జ్ఞానం జ్ఞేయం. స్వాత్మనా చావిజ్ఞేయత్వే నానవస్థాఽనివార్యా. సమాన ఏవాయం దోష ఇతి చేన్న - జ్ఞానస్యైకత్వోపపత్తేః. సర్వదేశకాలపురుషాద్యవస్థమేకమేవ జ్ఞానం నామరూపాద్యనేకోపాధిభేదాత్ సవిత్రాదిజలాదిప్రతిబిమ్బవదనేకధావభాసత ఇతి నాసౌ దోషః. తథా చేహ

దముచ్యతే. నను శ్రుతేరిహైవాన్తశ్శరీరే పరిచ్ఛిన్నః కుణ్డబదరవత్పురుష ఇతి. న- ప్రాణాదికలాకారణత్వాత్. నహి శరీరమాత్రపరిచ్ఛిన్నస్య ప్రాణస్య శ్రద్ధాదీనాం కలానాం కారణత్వం ప్రతిపత్తుం శక్నుయాత్. కలాకార్యత్వాచ్చ శరీరస్య. నహి పురుషకార్యాణాం కలానాం కార్యం సచ్ఛరీరం కారణకారణం స్వస్య పురుషం కుణ్డబదరమివాభ్యన్తరం కుర్యాత్. బీజవత్స్యాదితి చేత్. యథా బీజకార్యో వృక్షః- తత్కార్యం చ ఫలం స్వకారణకారణం బీజమభ్యన్తరీకరోత్యామ్రాది- తద్వత్పురుషమభ్యన్తరీకుర్యాచ్ఛరీరం స్వకారణకారణమపీతి చేన్న- అన్యత్వాత్ సావయవత్వాచ్చ. దృష్టాన్తే కారణబీజాద్వృక్షఫలసంవృతాన్యన్యాన్యేవ బీజాని- దార్ష్టాన్తికే తు స్వకారణకారణభూతః స ఏవ పురుషః శరీరేభ్యన్తరీకృతః శ్రూయతే. బీజవృక్షాదీనాం సావయవత్వాచ్చ స్యాదాధారాధేయత్వం- నిరవయవశ్చ పురుషః- సావయవాశ్చ కలాః శరీరం చ. ఏతేనాకాశస్యాపి శరీరాధారత్వమనుపపన్నం - కిముతాకాశకారణస్య పురుషస్య. తస్మాదసమానో దృష్టాన్తః. కిం దృష్టాన్తేన- వచనాత్స్యాదితి చేన్న- వచనస్యాకారకత్వాత్. నహి వచనం వస్తునోన్యథాకరణే వ్యాప్రియతే. కిం తర్హి. యథాభూతార్థావద్యోతనే. తస్మాదన్తశ్శరీర ఇత్యేతద్వచనమణ్డస్యాన్తర్వ్యోమవచ్చ ద్రష్టవ్యం. ఉపలబ్ధినిమిత్తత్వాచ్చ. దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాదిలిఙ్గైరన్తశ్శరీరే పరిచ్ఛిన్న ఇవ హ్యుపలభ్యతే చ- అత ఉచ్యతే *అన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుష ఇతి. న పునరాకాశకారణస్సన్ కుణ్డబదరవచ్ఛరీరపరిచ్ఛిన్న ఇతి మనసాపీచ్ఛతి వక్తుం మూఢోపి- కిముత ప్రమాణభూతా శ్రుతిః. *యస్మిన్నేతాష్షోడశ కలాః ప్రభవన్తీత్యుక్తః పురుషవిశేషణార్థం కలానాం ప్రభవః. న చాన్యోర్థోపి శ్రుతః కేన క్రమేణ స్యాదిత్యత ఇదముచ్యతే, చేతనపూర్వికా చ సృష్టిరిత్యేవమర్థం, చ. పురుషష్షోడశకలః పృష్టో యో భారద్వాజేన స ఈక్షాంచక్రే- ఈక్షణం- దర్శనం చక్రే- కృతవానిత్యర్థః సృష్టిఫలక్రమాదివిషయం. కథమితి. ఉచ్యతే- కస్మిన్కర్తృవిశేషే దేహాదుత్క్రాన్తే ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామ్యహమేవ వా - కస్మిన్వా శరీరే ప్రతిష్ఠితే ఽహం ప్రతిష్ఠాస్యామి - ప్రతిష్ఠితస్స్యామిత్యర్థః. నన్వాత్మా అకర్తా- ప్రధానం కర్తృ. అతః పురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తతే మహదాద్యాకారేణ. తత్రేదమనుపపన్నం పురుషస్య స్వాతన్త్ర్యేణేక్షాపూర్వకం కర్తృత్వవచనం - సత్త్వాదిగుణసామ్యే ప్రధానే ప్రమాణోపపన్నే సృష్టికర్తరి సతి - ఈశ్వరేచ్ఛానువర్తిషు వా పరమాణుషు సత్సు - ఆత్మనోప్యేకత్వేన కర్తృత్వే సాధనాభావాత్, ఆత్మన ఆత్మన్యనర్థకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చ. నహి చేతనావాన్ బుద్ధిపూర్వకారీ ఆత్మనోఽనర్థం కుర్యాత్. తస్మాత్పురుషార్థేన ప్రయోజనేనేక్షాపూర్వకమివ నియతక్రమేణ ప్రవర్తమానేఽచేతనే ప్రధానే చేతనవదుపచారోయం స ఈక్షాంచక్రే ఇత్యాదిః. యథా రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణి భృత్యే రాజేతి- తద్వత్. న- ఆత్మనో భోక్తృత్వవత్కర్తృత్వోపపత్తేః. యథా సాఙ్ఖ్యస్య చిన్మాత్రస్యాపరిణామినోప్యాత్మనో భోక్తృత్వం- తద్వద్వేదవాదినామీక్షాదిపూర్వకం జగత్కర్తృత్వముపపన్నం- శ్రుతిప్రామాణ్యాత్. తత్త్వాన్తరపరిణామాదాత్మనోఽనిత్యత్వాశుద్ధత్వానేకత్వనిమిత్తచిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియాతః పురుషస్యాత్మన్యేవ. భోక్తృత్వే చిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియా న దోషాయ - భవతాం పునర్వేదవాదినాం సృష్టికర్తృత్వే తత్త్వాన్తరపరిణామ ఏవేత్యాత్మనోఽనిత్యత్వాదిసర్వదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న- ఏకస్యాప్యాత్మనోఽవిద్యావిషయనామరూపోపాధ్యనుపాధికృతవిశేషాభ్యుపగమాత్. అవిద్యాకృతనామరూపోపాధికృతో హి విశేషోభ్యుపగమ్యతే. ఆత్మనో బన్ధమోక్షాదిశాస్త్రకృతసంవ్యవహారాయ పరమార్థతోఽనుపాధికృతం చ తత్త్వమేకమేవాద్వితీయముపాదేయం సర్వతార్కికబుద్ధ్యనవగాహ్యమభయం శివమిష్యతే. న తత్ర కర్తృత్వం భోక్తృత్వం వా క్రియాకారకఫలం చ స్యాత్- అద్వైతత్వాత్సర్వభావానాం. సాఙ్ఖ్యాస్త్వవిద్యాధ్యారోపితమేవ పురుషే కర్తృత్వం క్రియాకారకఫలం చేతి కల్పయిత్వా ఆగమబాహ్యత్వాత్పునస్తతస్త్రస్యన్తః పరమార్థత ఏవ భోక్తృత్వం పురుషస్యేచ్ఛన్తి. తత్త్వాన్తరం చ ప్రధానం పురుషాత్ పరమార్థవస్తుభూతమేవ కల్పయన్తోఽన్యతార్కికకృతబుద్ధివిషయాస్సన్తో విహన్యన్తే- తథేతరే తార్కికాస్సాఙ్ఖ్యైరిత్యేవం పరస్పరవిరుద్ధార్థకల్పనాత ఆమిషార్థిన ఇవ ప్రాణినోఽన్యోన్యం విరుధ్యమానార్థదర్శిత్వాత్ పరమార్థతత్త్వాద్దూరమేవాపకృష్యన్తే. అతస్తన్మతమనాదృత్య వేదాన్తార్థతత్త్వమేకత్వదర్శనం ప్రత్యాదరవన్తో ముముక్షవస్స్యురితి తార్కికమతే దోషదర్శనం కించిదుచ్యతేస్మాభిః - న తు తార్కికతాత్పర్యేణ. తథైతదత్రోక్తం *వివదత్స్వేవ నిక్షిప్య విరోధోద్భవకారణం। తైస్సంరక్షితసద్బుద్ధిః సుఖం నిర్వాతి వేదవిత్. కించ- భోక్తృత్వకర్తృత్వయోర్విక్రియయోర్విశేషానుపపత్తిః. - కా నామాసౌ కర్తృత్వాజ్జాత్యన్తరభూతా భోక్తృత్వవిశిష్టా విక్రియా- యతో భోక్తైవ పురుషః కల్ప్యతే- న కర్తా, ప్రధానం తు కర్త్రేవ- న భోక్త్రితి,. నన్యూక్తం పురుషశ్చిన్మాత్ర ఏవ స్వాత్మస్థో విక్రియతే భుఞ్జానః- న తత్త్వాన్తరపరిణామేన. ప్రధానం తు తత్త్వాన్తరపరిణామేన విక్రియతే- అతోఽనేకమశుద్ధమచేతనం చేత్యాదిధర్మవత్. తద్విపరీతః పురుషః. నాసౌ విశేషః - వాఙ్మాత్రత్వాత్. ప్రాగ్భోగోత్పత్తేః కేవలచిన్మాత్రస్య పురుషస్య భోక్తృత్వం నామ విశేషో భోగోత్పత్తికాలే చేజ్జాయతే- నివృత్తే చ భోగే పునస్తద్విశేషాదపేతశ్చిన్మాత్ర ఏవ భవతీతి చేత్- మహదాద్యాకారేణ చ పరిణమ్య ప్రధానం తతోఽపేత్య పునః ప్రధానస్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యస్యాం కల్పనాయాం న కశ్చిద్విశేష ఇతి వాఙ్మాత్రేణ ప్రధానపురుషయోర్విశిష్టవిక్రియా కల్ప్యతే. అథ భోగకాలేపి చిన్మాత్ర ఏవ ప్రాగ్వత్పురుష ఇతి చేత్- న తర్హి పరమార్థతో భోగః పురుషస్య. భోగకాలే చిన్మాత్రస్య విక్రియా పరమార్థైవ- తేన భోగః పురుషస్యేతి చేన్న- ప్రధానస్యాపి భోగకాలే విక్రియావత్త్వాద్భోక్తృత్వప్రసఙ్గః. చిన్మాత్రస్యైవ విక్రియా భోక్తృత్వమితి చేత్- ఔష్ణ్యాద్యసాధారణధర్మవతామగ్న్యాదీనామభోక్తృత్వే హేత్వనుపపత్తిః. ప్రధానపురుషయోర్ద్వయోర్యుగపద్భోక్తృత్వమితి చేన్న - ప్రధానస్య పారార్థ్యానుపపత్తేః. నహి భోక్త్రోర్ద్వయోరితరేతరగుణప్రధానభావ ఉపపద్యతే ప్రకాశయోరివేతరేతరప్రకాశనే. భోగధర్మవతి సత్త్వాఙ్గిని చేతసి పురుషస్య చైతన్యప్రతిబిమ్బోదయాఽవిక్రియస్య పురుషస్య భోక్తృత్వమితి చేన్న- పురుషస్య† కస్యాపనయనార్థం మోక్షసాధనం శాస్త్రం ప్రణీయతే. అవి

† అత్ర గ్రన్థో గళిత ఇవ భాతి.

ద్వ్యాఖ్యారోపితానర్థాపనయనాయశాస్త్రప్రణయనమితిచేత్. పరమార్థతఃపురుషోభోక్తైవ - నకర్తా. ప్రధానంకర్త్రేవ- నభోక్తృ, పరమార్థసద్వస్త్వన్తరంపురుషా, చ్చేతీయంకల్పనాఆగమబాహ్యైర్వ్యర్థానిర్హేతుకాచేతినాదర్తవ్యాముముక్షుభిః. ఏకత్వేపిశాస్త్రప్రణయనాద్యానర్థక్యమితిచేన్న- అభావాత్. సత్సుహిశాస్త్రప్రణేత్రాదిషుతత్ఫలార్థిషుచశాస్త్రస్యప్రణయనమనర్థకంసార్థకంచేతికల్పనాస్యాత్- నహ్యాత్మైకత్వేశాస్త్రప్రణేత్రాదయస్తతోభిన్నాస్సన్తి- తదభావే ఇయంకల్పనైవానుపపన్నా. అభ్యుపగతేఆత్మైకత్వే ప్రమాణార్థశ్చాభ్యుపగతోభవతాయదాత్మైకత్వమభ్యుపగచ్ఛతా. తదభ్యుపగమేచకల్పనానుపపత్తిమాహశాస్త్రం *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేదిత్యాది. శాస్త్రప్రణయనాద్యుపపత్తించాహాన్యత్రపరమార్థవస్తుస్వరూపాదవిద్యావిషయే *యత్రహిద్వైతమివభవతీత్యాదివిస్తరతోవాజసనేయకే. అత్రచవిభక్తేవిద్యావిద్యేపరాపరే ఇత్యాదావేవశాస్త్రస్య. అతోనతార్కికవాదభటప్రవేశోవేదాన్తరాజప్రమాణబాహుగుప్తేఇహాత్మైకత్వవిషయఇతి. ఏతేనావిద్యాకృతనామరూపాద్యుపాధికృతానేకశక్తిసాధనకృతభేదవత్త్వాద్బ్రహ్మణఃసృష్ట్యాదికర్తృత్వేసాధనాద్యభావోదోషఃప్రత్యుక్తోవేదితవ్యః, పరైరుక్తఆత్మానర్థకర్తృత్వాదిదోషశ్చ. యస్తుదృష్టాన్తోరాజ్ఞఃసర్వార్థకారిత్వికర్తృత్వోపచారాద్రాజాకర్తేతి - సోత్రానుపపన్నః- సఈక్షాంచక్రఇతిశ్రుతేర్ముఖ్యార్థబాధనాత్ప్రమాణభూతాయాః. తత్రహిగౌణీకల్పనాశబ్దస్య- యత్రముఖ్యార్థోనసమ్భవతి. ఇహత్వచేతనస్యముక్తబద్ధపురుషవిశేషాపేక్షయాకర్తృకర్మదేశకాలనిమిత్తాపేక్షయాచబన్ధమోక్షాదిఫలార్థానియతాపురుషంప్రతిప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే- యథోక్తసర్వజ్ఞేశ్వరకర్తృత్వపక్షేతూపపన్నా. ౩

ఆ.— ననుకేవలఆత్మాప్రదర్శ్యతాం- కింవస్త్వమాణకలక్షేత్ర్యత్రఆహ (తదుపాధీతి) లక్షైవనప్రదర్శనీయఇత్యత్రహేతుమాహ (అత్యన్తేతి) (అవిద్యావిషయాఇతి) అవిద్యాధీనాఇత్యర్థః. కాంత్రయేతేషాంచైతన్యరూపాధిష్ఠానావ్యతిరేకాద్రజ్జుసర్పవన్మృషాత్వమిత్యవిద్యావిషయత్వంసాధయతి (చైతన్యేతి) చైతన్యావ్యతిరేకేణలక్ష్యమాణత్వంహేతుంవిజ్ఞానవాదిభ్రాన్త్యాదృఢీకరోతి (అసదేవేతి) ఘృతంయథాఅగ్నిసంయోగాద్ద్రవావస్థాంప్రతిపద్యతే - ఏవమహమాకారమాలయవిజ్ఞానమేవవాసనావశాద్విషయాకారేణజాయతఇతివదతాంతేషాంభ్రమోవిషయస్యచైతన్యావ్యతిరేకేప్రత్యయఃగమయతి-అన్యథాతథాభ్రమానుపపత్తేరిత్యర్థః. విషయాణాంచైతన్యావ్యతిరేకేణప్రతీతినియమాదేవవిషయవిజ్ఞానరూపేణచైతన్యాభావేసుషుప్త్యాదౌశూన్యభ్రమోజాగ్రత్కేషాంచిదితితదీయభ్రాన్త్యాపిచైతన్యావ్యతిరిక్తప్రతీతిందృఢీకరోతి (తన్నిరోధఇతి) చైతన్యస్యానిత్యస్యకలారోపాధిష్ఠానత్వంనసమ్భవతి-కలాకార్యత్వాదితినైయాయికపక్షోక్తిర్వ్యాజేనశఙ్కతే (ఘటాదీతి) (భూతధర్మాఇతి) దేహాకారేణసంహతభూతధర్మఇత్యర్థః. చైతన్యస్యారోపాధిష్ఠానత్వసిద్ధ్యర్థంనిత్యత్వమేకత్వంచవక్తుంతన్నిరాకరోతి (అనపాయేతి) (ప్రత్యవభాసతఇతి) నానాత్వేనకార్యత్వేనచేతిశేషః. (సత్యంజ్ఞానమితి) తథాచశ్రుతివిరోధాత్తేపక్షౌహేయావిత్యర్థః. కించజ్ఞానకాలేవిషయాణాంసద్భావనియమాభావాద్విషయకాలేచజ్ఞానస్య సద్భావనియమాత్తయోర్భేదఇతివిజ్ఞానవాదిపక్షంనిరాకుర్వన్నవ్యభిచారాదేవజ్ఞానస్యనిత్యత్వంసాధయన్నైయాయికాదిపక్షమపినిరాకరోతి (స్వరూపేతి) ఘటజ్ఞానకాలేపటాదావసద్భావాద్విషయాణాంజ్ఞానవ్యభిచారిత్వం- జ్ఞానస్యతువిషయకాలేఽవశ్యంభావనియమాదవ్యభిచారిత్వమిత్యర్థః. పటకాలేఘటజ్ఞానమపినాస్తీతిఘటజ్ఞానస్యాపిపటవిషయవ్యభిచారిత్వంతుల్యమిత్యాశఙ్క్యస్వరూపేత్యుక్తం జ్ఞానస్యవిషయవిశిష్టస్వరూపేణవ్యభిచారః-విషయస్యతుస్వరూపేణైవేతివిశేషఇత్యర్థః. జ్ఞానస్యావ్యభిచారిత్వముపపాదయతి (యథాయథేతి) ననూత్పన్నవినష్టాదేర్మారుగుహాన్తర్వర్తినశ్చాజ్ఞాయమానత్వాజ్జ్ఞానస్యాపిజ్ఞేయావ్యభిచారోఽసిద్ధఇత్యాశఙ్క్యపరస్యాజ్ఞానేతత్సద్భావాసిద్ధేస్తథాభూతపదార్థోఽసిద్ధఇత్యాహ (వస్తువేతి) అనుపపత్తిమేవదృష్టాన్తేనస్ఫుటీకరోతి (రూపంచేతి) జ్ఞేయస్యజ్ఞానవ్యభిచారిత్వంజ్ఞానకాలేసత్త్వనియమాభావరూపంస్పష్టమిత్యాహ (వ్యభిచరతీత్యాది) ఘటజ్ఞానకాలేకదాచిత్పటాభావాదిత్యర్థః. పటకాలేఘటజ్ఞానస్యాపి వ్యభిచారస్తుల్యఇత్యాశఙ్క్యవిశిష్టరూపేణవ్యభిచారేపిస్వరూపేణావ్యభిచారంపూర్వమసూచితమాహ (నవ్యభిచరతీతి) జ్ఞానమిత్యన్యేహోప్యనుషఙ్గః. పూర్వవాక్యేద్వితీయాన్తం- ఇహతుప్రథమాన్తమితివిశేషః. (భావాదీతి) స్వరూపేణేత్యర్థః. జ్ఞానస్యస్వరూపేణసత్తామేవజ్ఞేయాన్తరస్యజ్ఞేయత్వాదేవసాధయతి (నహీతి) స్వరూపేణాప్యభావంశఙ్కతే (సుషుప్తఇతి) కింతదానీంజ్ఞేయాభావేనజ్ఞానాభావఃసాధ్యతే- ఉతజ్ఞానస్యాదర్శనాద్వా. ఆద్యేపిజ్ఞేయస్యవ్యఙ్గ్యత్వాత్తదభావాద్వ్యఞ్జకాభావఇతి - ఉతోభయోర్నైక్యాదేకాభావేఇతరాభావఇతి. నాద్యః- వ్యభిచారాదిత్యాహ (నజ్ఞేయేతి) వ్యఙ్గ్యజ్ఞానైకకల్ప్యస్యవ్యఙ్గ్యాభావేఽభావఉచ్యతే - ఆలోకస్యప్రత్యక్షసిద్ధత్వాన్నైవమితి. జ్ఞానానుమేయత్వవాదిసంప్రతిపృష్టాన్తరమాహ (నహీతి) వైనాశికమతేపిజ్ఞానవ్యతిరిక్తాలోకాద్యభావాన్నతత్రవ్యభిచారఇతిశఙ్కతే (వైనాశికఇతి) (కల్పయత్యేవేతి) ఉక్తవ్యభిచారస్థలాభావేనవ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః. ఏవమపిజ్ఞానాభావకల్పకస్యజ్ఞేయాభావస్యజ్ఞానమఙ్గీక్రియతే- నవా. ఆద్యేనజ్ఞానాభావసిద్ధిః- తస్యైవాభావజ్ఞానస్యసత్త్వాదిత్యాహ (యేనేతి) యేన- జ్ఞేయాభావజ్ఞానేన తదభావంకల్పయేత్ - తస్య- జ్ఞానస్యాభావఃకేనకల్ప్యతే- నకేనాపికల్పయితుంశక్యఇత్యర్థః. నద్వితీయఇత్యాహ (తదభావస్యాపీతి) జ్ఞేయాభావస్యాప్యజ్ఞానస్య జ్ఞానాభావకల్పకత్వాసమ్భవాదవశ్యంజ్ఞేయత్వాత్తజ్జ్ఞానాభావేతదనుపపత్తేః- కల్పనానుపపత్తేర్జ్ఞానాఙ్గీకారపక్షోనయుక్త ఇత్యర్థః ఆద్యకోటౌద్వితీయకల్పంశఙ్కతే (జ్ఞేయేతి) వైనాశికమతేప్యభావస్యజ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ *బుద్ధిబోధ్యంత్రయాదన్యత్సంస్కృతంక్షణికంచతదితిప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాకాశరూపత్రయవ్యతిరిక్తస్యైవక్షణికత్వేననిరోధశబ్దితస్యాభావస్యనిత్యత్వాఙ్గీకారేణతదభిన్నస్యజ్ఞానస్యాపిసుషుప్తేసత్త్వంనిత్యత్వంచప్రాప్తమిత్యాహ (నాభావస్యేతి) జ్ఞానస్యాభావాభిన్నత్వేనాభావత్వమేవస్యాత్- నతుభావత్వేనసత్త్వంనిత్యత్వంచస్యాదిత్యాహ (తదభావస్యేతి) (అనిత్యత్వంచజ్ఞానస్యేతి) వాఙ్మాత్రమేవస్యాదిత్యనుషఙ్గఃవాఙ్మాత్రేణాప్యభావస్యాభావత్వేనజ్ఞానానిత్యత్వేనచాస్మత్సిద్ధాన్తసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యనామమాత్రేణతేనవాస్తవనిత్యత్వాదివిరోధాభావాన్నాస్మాకంక్షతిరిత్యాహ (నచేతి) (అభావనామ్నేతి) అనిత్యనామ్నేత్యపిద్రష్టవ్యం.

ఏతద్దోషపరిహారార్థం జ్ఞేయస్యాపి సతోఽభావస్య జ్ఞానాభేదో నాఙ్గీక్రియత ఇతి శఙ్క్యతే (అభేతి) తర్హి జ్ఞేయాభిన్నత్వేన హేతునా సుషుప్తే జ్ఞానాభావో
న సిధ్యతి- ఘటాద్యభావసిద్ధావపి అభావజ్ఞానాభావాసిద్ధేస్తస్యాభిన్నత్వాభావాదిత్యాహ (నతర్హీతి) యద్వా- అభావస్య జ్ఞేయస్య జ్ఞానాద్భేదే భావస్యాపి
తథాత్వం స్యాత్- విశేషహేత్వభావాత్. తథా చ న జ్ఞేయాభావాద్జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యాహ (నతర్హీతి) నను జ్ఞేయస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వమఙ్గీక్రియతే- త
థా చాభావస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వాదభావత్వాదికం సిధ్యతి. జ్ఞానస్య న జ్ఞేయవ్యతిరిక్తత్వం- తథా చ జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావసిద్ధిరితి నిరుద్ధగతికశ్శఙ్క్యతే (జ్ఞే
యమితి) జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరేకే జ్ఞేయస్యాపి తదవ్యతిరేకావశ్యంభావాత్. అన్యథోభయోరత్యన్తభేద ఏవ స్యాత్- భేదాభేదయోర్విరోధాదనుపపత్తే
రితి హృదయం (నశబ్దమాత్రత్వాదితి) ఇదము పలక్షణం- జ్ఞానస్యాభావావ్యతిరేకేణానిత్యత్వాదికం చ స్యాదేవేత్యపి ద్రష్టవ్యం. యద్యేతద్దోషపరిహారా
య తస్యాపి భేద ఏవాఙ్గీక్రియతే- తర్హి న సుషుప్తే జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యుపసంహరతి (జ్ఞేయవ్యతిరేకే త్వితి) సుషుప్తే జ్ఞానస్యాదర్శనాదేవాభావ ఇత్యాద్యేద్వి
తీయం శఙ్క్యతే (జ్ఞేయాభావ ఇతి) ఆలయవిజ్ఞానసన్తతేర్నిత్యత్వాఙ్గీకారేణ త్వయా తదాపి తదభావో వక్తుం న శక్యత ఇత్యాహ (న సుషుప్త ఇతి) (అస్తిత్వ
మితి) తథా చ జ్ఞానస్యాదర్శనమసిద్ధం- సుషుప్తేపి తదఙ్గీకారాదిత్యర్థః. నను జ్ఞేయాభావేన త్వన్నిరూపితస్య జ్ఞానస్యాదర్శనమిత్యుచ్యతే మయా- సుషుప్తే చ
స్వస్యైవ స్వజ్ఞేయత్వాద్జ్ఞానదర్శనమప్యుపపద్యతే అస్మన్మతే. త్వన్మతే తు స్వజ్ఞేయత్వానఙ్గీకారాత్సుషుప్తే చాన్యస్యాభావాన్నిరూపకాభావాన్న జ్ఞానదర్శ
నాస్తిత్వముపపద్యత ఇతి శఙ్క్యతే (తత్రాపీతి) అభావస్థలే జ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదస్య సాధితత్వాత్తద్దృష్టాన్తేన సర్వత్ర జ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదసాధనాన్న స్వ
జ్ఞేయత్వం జ్ఞానస్యేత్యాహ (నభేదస్యేతి) అభావరూపో వి జ్ఞేయః- విషయో యస్య- తస్య జ్ఞానస్యాభావరూపో యో జ్ఞేయః- తద్వ్యతిరేకాదిత్యర్థః. అభావ
స్థలే భేదేపి న సర్వత్రేత్యాశఙ్క్య న్యాయస్య తుల్యత్వాన్న తదన్యథా కర్తుం శక్యమిత్యాహ (నహీతి) జ్ఞానస్య స్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమపక్షేఽనవస్థాం
వైనాశికశ్శఙ్క్యతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞేయస్య స్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమాఙ్గీకారా, దస్మన్మతే చ జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వానఙ్గీకారా, న్న దోష ఇత్యాహ (న
తదితి) సర్వస్య- వస్తుజాతస్య విభాగః- అసఙ్కరః- జ్ఞానం జ్ఞానమేవ- న జ్ఞేయం. జ్ఞేయమపి జ్ఞేయమేవ - న కదాచిదపి జ్ఞానమిత్యేవం రూపః. తస్యోప
పత్తేరిత్యర్థః. అథవా. ద్విభాగోపపత్తేరితి భేదః. జ్ఞానజ్ఞేయరూపభాగద్వయమేవ- రాశిద్వయమేవాఙ్గీక్రియతే - న తృతీయో జ్ఞానవిషయకజ్ఞానరూపో
భావరాశిరఙ్గీక్రియత ఇత్యర్థః. తామేవాహ (యదాహీతి) యస్మిన్పక్షే జ్ఞేయం సర్వం వ్యతిరిక్తస్య కస్యచిద్జ్ఞానస్య జ్ఞేయమిత్యఙ్గీక్రియత ఇతి జ్ఞేయ
పదావృత్త్యా వ్యతిరిక్తస్యేతి పదాధ్యాహారేణ చ యదా హీతి వాక్యం యోజ్యం. అవైనాశికైరితి భేదః. (తద్విషయ ఇతి) జ్ఞానవిషయకజ్ఞానాత్మక ఇత్య
ర్థః తర్హి త్వత్పక్షే జ్ఞానాత్మకస్య బ్రహ్మణః సర్వజ్ఞత్వం న స్యాత్- స్వేన స్వస్యాజ్ఞానాదితి శఙ్క్యతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞాతుం యోగ్యస్య సర్వస్యాజ్ఞానే హి స
ర్వజ్ఞత్వహానిః- అన్యథా శశవిషాణాదేరజ్ఞానాత్సర్వజ్ఞత్వం కస్యాపి మతే న స్యాత్. అతో నాస్మన్మతే తస్య దోషస్య ప్రాప్తిః. కిం తు వైనాశికస్యైవ - తేన
జ్ఞానస్యావశ్యం జ్ఞేయత్వాఙ్గీకారా, త్స్వేన స్వస్య జ్ఞేయత్వస్య సిద్ధం హీతి పూర్వగ్రన్థే దూషితత్వా, దన్యజ్ఞేయత్వస్య చానఙ్గీకారా, త్సర్వజ్ఞత్వాయోగా
దిత్యాహ (సోపీతి) తర్హి తవ మతే కథం సర్వజ్ఞత్వనిర్వాహ ఇత్యాశఙ్క్య స్వమతే తస్యాయుక్తత్వేన తదనిర్వాహేపి న దోష ఇత్యాహ (కిం తదితి)
వస్తుతస్తు సర్వస్య వ్యవహారహేతుజ్ఞానవత్త్వం సర్వజ్ఞత్వం. తచ్చ జ్ఞానస్యాపి స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారహేతుత్వాదస్తి- జ్ఞాతుం యోగ్యసర్వజ్ఞానాద్వా
తదస్తీతి భావః. పూర్వోక్తానవస్థాదోషోపి తస్యైవేత్యాహ (అనవస్థేతి) నను తేన స్వేనైవ జ్ఞేయత్వాఙ్గీకారాన్నానవస్థేత్యత ఆహ (స్వాత్మనా చేతి)
సిద్ధం హీత్యత్ర స్వజ్ఞేయత్వాసమ్భవస్యోక్తత్వాత్ పరిశేషాదన్యజ్ఞేయత్వే తస్య తస్యాప్యేవమిత్యనవస్థాఽనివార్యేత్యర్థః. జ్ఞానస్యాజ్ఞేయత్వే తద్వ్యవహా
రాసిద్ధిః- జ్ఞానాన్తరజ్ఞేయత్వే చానవస్థా తవాపి స్యాదితి శఙ్క్యతే (సమాన ఏవేతి) స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారసిద్ధే, ర్జ్ఞానభేదస్యైవాస్మాభిరనఙ్గీకా
రా, దనవస్థాయాః ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి పరిహరతి (నజ్ఞానస్యేతి) ఏకత్వపక్షే భేదప్రతీతిముపపాదయతి (నామరూపేతి) ఏవం చైతన్యస్యైకత్వే
న నిత్యత్వా, జ్జగద్భిన్నత్వేన తస్య సత్యత్వా, చ్చాధిష్ఠానత్వోపపత్తేః తస్మిన్కలానామధ్యారోప ఆత్మప్రతిపత్త్యర్థమిహోచ్యత ఇత్యాహ (తథా చే
హేతి) చైతన్యస్య నిత్యత్వేనాధిష్ఠానత్వే సతీహ- శ్రుతావిదం- కలానామధ్యారోపణముచ్యత ఇత్యర్థః. నను చైతన్యస్యానిత్యత్వం - పరిచ్ఛేదశ్రుతేః-
పరిచ్ఛిన్నస్య ఘటాదివదనిత్యత్వాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) శరీరాన్తస్థత్వం ప్రత్యక్త్వవివక్షయోచ్యతే- న పరిచ్ఛేదవివక్షయా - తథా సత్యుత్తరవాక్య
విరోధాదిత్యాహ (నేతి) అయోగ్యత్వాదపి సోర్థో న వివక్షిత ఇత్యాహ (కలేతి) స్వోత్పత్తేః పూర్వం స్వస్యాభావాత్తత్కాలీనపురుషం పరిచ్ఛేత్తుం నశ
క్నోతీత్యర్థః. బీజకార్యస్య వృక్షస్య కార్యం ఫలం స్వకారణవృక్షకారణబీజమభ్యన్తరీకరోతీతి దృష్టమితి నాయోగ్యమితి శఙ్క్యతే (బీజవదితి) తద్వివృ
ణోతి (యథేతి) దృష్టాన్తే బీజవ్యక్తిభేదాదవిరోధేపీహ పురుషవ్యక్త్యైక్యాత్కారణాభ్యన్తరీభావయోర్విరోధ ఇత్యాహ (నేతి) నను కారణీభూ
తబీజస్యైవ వృక్షఫలతదన్తర్గతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోః కారణకార్యబీజయోరైక్యమిత్యాశఙ్క్యైవమపి తస్య సావయవత్వాద్వృక్షవత్ఫలాకారే
ణ పరిణతావయవేభ్యోఽభిన్నావయవానామేవ తదన్తర్గతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోర్భేదేనాధారాధేయభావస్స్యాత్- ఇహ తు నిరవయవత్వాన్న త
థాత్వమిత్యాహ (సావయవత్వాచ్చేతి) ఆద్యం హేతుం వివృణోతి (దృష్టాన్త ఇతి) (శ్రూయత ఇతి) యస్మిన్నేతాః షోడశకలా ఇతి యచ్ఛబ్దో
క్తస్యైవ పురుషస్యాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుష ఇతి తచ్ఛబ్దేనాభిధానాదిత్యర్థః. ద్వితీయం హేతుం వివృణోతి (బీజేతి) (నిరవయవశ్చేతి) తథా చై
కదేశేన కలాదిరూపేణ పరిణామ ఏకదేశేన తత్రావస్థానం బీజవన్న సంభవతీత్యర్థః. కించ - కలానాం సావయవత్వేన పరిచ్ఛేదా, త్పురుషస్య తద్విపరీత
త్వా, దపరిచ్ఛిన్నస్య న పరిచ్ఛిన్నాధారకత్వం సంభవతీత్యాహ (సావయవాశ్చేతి) యద్వా- సావయవత్వేన కార్యతయా మృషాత్వాన్నిరవయవత
యా పరమార్థసత్యపురుషాధారత్వం నోపపద్యత ఇత్యాహ (సావయవాశ్చేతి) నన్వాకాశకార్యశరీరే ఆకాశస్యాపరిచ్ఛిన్నస్యాభ్యన్తరీభావో దృ
ష్ట ఇత్యాశఙ్క్య తస్యాపి శరీరాకారేణావస్థానమేవ- ఛిద్రాదివిశిష్టస్యైవ శరీరత్వాత్. న తు తదన్తస్థత్వమిత్యాహ (ఏతేనేతి) యదుక్త్యసహమపివ

వచనప్రామాణ్యాదఙ్గీకార్యమితిశఙ్కతే (కిందృష్టాన్తేనేతి) వచనస్యాపివస్తునోఽన్యథాకరణేసామర్థ్యాభావాద్వస్తుస్వరూపావిరోధేనైవబోధకత్వాదన్యథావిచారనైయర్థ్యా, ద్విరుద్ధార్థోనబాధార్హ ఇత్యాహ (వచనస్యేతి) తర్హ్యన్తశ్శరీరఇతిశ్రుతేఃకథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యపురుషస్యశరీరోపాదానత్వేనతదనుస్యూతస్య తదన్తర్గతత్వప్రతీతేస్తదభిప్రాయేయంశ్రుతిరితిసదృష్టాన్తమాహ (తస్మాదితి) (అణ్డస్యేతి) అణ్డకారణస్యామ్భసోయథాతదనుస్యూతత్వేనతదన్తర్గతత్వప్రతీతిః- తద్వదిత్యర్థః. యద్వా - లోకశ్రమసమ్బద్ధంపరిచ్ఛిన్నత్వమనూద్యతేశ్రుత్యేత్యాహ (ఉపలబ్ధీతి) తత్రాభివ్యక్తేర్వాతదన్తర్గతత్వవ్యపదేశ ఇత్యాహ (ఉపలభ్యతేచేతి) నను «యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాః ప్రభవన్తీత్యనేనాధ్యారోపస్యోక్తత్వాత్ సఈక్షామిత్యాదినాపునస్సృష్టికథనమధికమిత్యతఆహ (యస్మిన్నితి) (అతఇతి) క్రమప్రతిపత్త్యర్థః సఈక్షామిత్యాద్యుచ్యత ఇత్యర్థః. తత్ప్రతిపత్తిశ్చకలోత్పత్తిప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం, *విపర్యయేణతుక్రమోతఉపపద్యతేచే*తిన్యాయేనకార్యస్యస్వకారణక్రమేణాపవాదసౌకర్యార్థం, చేత్యర్థః. ఈక్షణోక్తేః ప్రయోజనమాహ (చేతనేతి) (సృష్టీతి) సృష్టిః- ప్రాణాదేఃసృష్టిః. తస్యాఉత్క్రాన్త్యాదిఫలం. క్రమః- ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాద్యుక్తానన్తర్యం. ఆదిశబ్దేనలోకేషు నామచేత్యాధారాధేయవిశేషోగృహ్యతే. సన్నీక్షణోక్త్యాచేతనపూర్వకత్వసిద్ధిః- న్యాయేనచేతనస్యాకర్తృత్వేనాహేతుత్వేఽచేతనస్యప్రధానాదేస్స్వక్రియావత్త్వేనహేతుత్వేసతిఈక్షణస్యాన్యథానేయత్వాదితిసాఙ్ఖ్యాశ్శఙ్కన్తే (నన్వాత్మేతి) అకర్తేత్యస్యతత్రేదమిత్యనేనాన్వయః. ఆత్మా అకర్తా- తత్ర- తథాసతీదం- కర్తృత్వవచనమనుపపన్నమిత్యర్థః. కించ - తస్యకర్తృత్వాఙ్గీకారేపి కర్తుఃకులాలాదేరివసహకారసాధనాన్తరాభావాదాత్మనోదుఃఖాద్యనర్థహేతుప్రాణాదిసంసారకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చానుపపన్నంస్రష్టృత్వ వచనమిత్యాహ (ఆత్మనోపీతి) కర్తృత్వేపీత్యపిశబ్దాన్వయః. తర్హికింకర్తృ- అతఆహ (ప్రధానమితి) (కర్త్రితి) క్రియాశక్తిమత్. అతఃప్రవర్తతఇత్యన్వయః. ననుప్రధానస్యాచేతనస్యప్రయోజనాపేక్షాభావాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరిత్యతఆహ (పురుషార్థమితి) పురుషస్య- చేతనస్య భోగాపవర్గరూపమర్థం - ప్రయోజనముద్దిశ్యప్రవర్తతే - వత్సవివృద్ధ్యర్థమచేతనస్యధేనుదేహగతక్షీరస్య, సస్యాదివృద్ధ్యర్థమమ్బునశ్చాచేతనస్య, ప్రవృత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. ననుప్రధానస్యాప్యేకత్వేనసహకార్యభావాత్కారణత్వానుపపత్త్యాఽగత్యాచేతనస్యైవకథంచిత్కర్తృత్వంవాచ్యమిత్యతఆహ (సత్త్వాదీతి) సత్త్వాదిగుణత్రయస్యసామ్యావస్థాప్రధానమితిసాఙ్ఖ్యమతం. తత్రసత్త్వాదిగుణైరనేకాత్మకేప్రధానేకారణేసతి పురుషస్యకర్తృత్వవచనసఙ్గతేరభావాదనుపపన్నమిత్యన్వయః. యదిచేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్యప్రవృత్తిర్నదృష్టేతిమన్యసే - తర్హి పరమాణుకారణవాదోస్తు- తత్రేశ్వరస్యాధిష్ఠాతుస్సత్త్వాదిత్యాహ (ఈశ్వరేచ్ఛేతి) అత్రాపిసత్స్వత్యస్యానుపపన్నమితిపూర్వేణాన్వయః. తర్హీక్షణశ్రవణస్యాకాగతిరతఆహ(తస్మాదితి) (పురుషార్థేనేతి) పురుషస్యభోగాపవర్గార్థేనేత్యర్థః.ముఖ్యేక్షితరివిద్యమానేసనియతక్రమేణప్రవర్తమానత్వేనగుణేనయోగాద్వైక్షితేతిగౌణఃప్రయోగః - మాణవకేపైఙ్గల్యగుణయోగేనాగ్నిశబ్దప్రయోగవదిత్యర్థః. నన్వేవమపీక్షితరి ప్రధానేపురుషశబ్దఃకథమతఆహ (యథారాజ్ఞ ఇతి) (తద్వదితి) పురుషస్యభోగాపవర్గకారిణి ప్రధానేపురుషశబ్దఔపచారికఇత్యర్థః. స్వతోఽకర్తురపిఆత్మనోపాధికకర్తృత్వం సంభవతీతిహృదినిధాయప్రథమంపాతఃప్రతిబన్ద్యాపరిహరతి (నేతి) బుద్ధేఃకర్త్ర్యా - భోక్తాపురుషఇతివదన్విసాఙ్ఖ్యైరాత్మనోభోక్తృత్వముక్తమిత్యర్థః. (శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి) శ్రుత్యుక్తజగత్కర్తృత్వమవికారిణోపికథంచిన్నిర్వాహ్యమిత్యర్థః. సాఙ్ఖ్యైఃప్రతిబన్దిపరిహారంశఙ్కతే (తత్రావన్తరేతి) భోగోనామసుఖదుఃఖానుభవః. సచపురుషస్యస్వరూపభూతఇతినతత్త్వాన్తరాపత్తిలక్షణపరిణామఇత్యర్థః. పరిణామోహిపూర్వరూపపరిత్యాగేనరూపాన్తరాపత్తిః-సాచసజాతీయరూపాన్తరాపత్తావపివిజాతీయరూపాన్తరాపత్తౌవాఅనిత్యత్వాదికమావహేదేవేతి. భోజ్యాపివేకౌపాధికంభోక్తృత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- తేనతదాత్మకర్తృత్వేపితుల్యమిత్యభిప్రేత్యముఖ్యపరిహారమాహ (నేతి) ఏకస్య- వస్తునోఽసహాయస్యాకర్తురాప్రకాశస్యాపీత్యర్థః. ఉపాధికృతకర్తృత్వసమ్భవా, దవిద్యారూపసహాయస్యసంభవా, చ్చాభిన్నాస్యాప్యభిన్నజీవానామనాద్యకామానాంసంభవా, త్తత్పురుషార్థార్థస్రష్టృత్వంతథావిధస్యాప్యుపపద్యతఇతినాచేతనస్యచేతనానధిష్ఠితస్యతద్యుక్తమితిభావః. (నామరూపేతి) అనభివ్యక్తనామరూపేత్యర్థః. (బన్ధమోక్షౌదీతి) ఆదిశబ్దేనతత్సాధనముచ్యతే. మోక్షస్యాపిబన్ధప్రతియోగిత్వేనసోపాధికత్వముక్తం. పరమార్థస్యశ్రుత్యేకగమ్యత్వమాహ (సర్వేతి) ఏవంభూతస్యాత్మనోనస్రష్టృత్వమిత్యాహ (నతత్రేతి) (కల్పయిత్వేతి) కల్పయితుంప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. పురుషస్యనిర్విశేషత్వేనతస్మిన్వస్తుతః కర్తృత్వాద్యయోగాత్తదారోపితమేవేతికల్పయితుంప్రవృత్తాఅపిసర్వవిరోధనిరాసకాగమప్రమాణైకశరణత్వాభావా, త్ప్రత్యక్షాదివిరోధాపత్త్యా ఆరోపితత్వాఙ్గీకారా, చ్చతత్రస్వతఃసర్వంపరమార్థతఏవేచ్ఛన్తి. తత్రాప్యచేతనస్యభోక్తృత్వాయోగాత్తన్మాత్రమాత్మనోఙ్గీకుర్వన్తి. కర్తృత్వాదికంతుప్రధానస్యాఙ్గీకుర్వన్తీత్యర్థః. తర్హితస్యకోదోషఇత్యాశఙ్క్యభోక్తృత్వాఙ్గీకారే తథైవతస్యైవకర్తృత్వమపిస్యాదిత్యనైయ్యశిక్షితాస్సన్తః స్వమతాత్ప్రచ్యవన్త ఇత్యాహ (అన్యేతి) కృతాద్యాః- శిక్షితాయాఃబుద్ధేర్విషయాః- అధీనాః. శిక్షితబుద్ధయఇత్యర్థః. తర్హిసాఙ్ఖ్యశిష్యస్యతార్కికస్యమతంగ్రాహ్యమతఆహ (తథేతి) తస్యాపిసాఙ్ఖ్యేనశిక్షితత్వాన్నతదపిగ్రాహ్యమిత్యర్థః. తర్హితస్యతార్కికస్యమతంగ్రాహ్యమిత్యాశఙ్క్యనకస్యాపీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) తర్హిత్వయాతార్కికమతంకిమర్థందూష్యతే - పరస్పరమేవతైర్దూషితత్వా, త్తవతద్వదేవద్వేషాదిమత్త్వప్రసఙ్గా, చ్చేత్యత్రాహ (అతఇతి) (విరోధోద్భవకారణమితి) పారమార్థికతయాభేదదర్శనమిత్యర్థః. (సంరక్షితేతి) భేదదర్శనస్యపరస్పరోక్తదోషగ్రస్తత్వాదద్వైతమేవనిర్దుష్టమితినిశ్చితబుద్ధిస్సన్. నిర్వ్యాతి- సర్వవికల్పేభ్యఉపశాన్తోభవతీత్యర్థః. దోషప్రదర్శనంహికించిత్ప్రియతఇతియదుక్తం - తదేవప్రపఞ్చయన్ కర్తృత్వాదేరారోపితత్వమేవపరేణాపివక్తవ్యమిత్యాహ (కించేత్యాదినా) తత్రాదౌభోక్తృత్వకర్తృత్వయోర్విశేషస్యవక్తుమశక్యత్వాత్తయోరాశ్రయవ్యవస్థానసంభవతీత్యాహ (భోక్తృత్వేతి) ఆశయమవిద్వాన్ శఙ్కావసరోక్తం విశేషంశఙ్కతే

(నన్వితి) (స్వాత్మన్యేవావిక్రియత ఇతి) చిద్రూపేణావిక్రియత ఇత్యర్థః. (తత్త్వాన్తరేతి) అనేకత్వాశుద్ధ్యాదియుక్తస్వవిలక్షణమహదాదిరూపె
ణేత్యర్థః. పురుషస్య చిద్రూపేణైవ పరిణామాన్నరూపాన్తరాపత్తిః అశుద్ధ్యాదికం వా- ప్రధానస్య త్వాకారాన్తరేణ పరిణామాత్పూర్వరూపత్యాగాదశు
ద్ధ్యాదికం స్యాదిత్యర్థః. కిం- చిద్రూపేణ పరిణామ ఆగన్తుకో వా- నవా. ఆద్యే ఆగన్తుకవిశేషవత్త్వేనానిత్యత్వాద్వ్యాపత్త్యా ప్రధానాదవిశేషః. భోగా
నన్తరం పునస్స్వరూపావస్థానాన్నానిత్యత్వాదిదోషశ్చేత్- ప్రధానస్యాపి ప్రలయే తథాత్వాజ్జ్ఞీకారాన్నతయోర్విశేషస్స్యాదితి దూషయతి (నాసా
వితి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (ప్రాగితి) (అస్యాం కల్పనాయామితి) చిద్రూపేణవిక్రియాకల్పనాయామపి విచార్యమాణేఽర్థతో న కశ్చిదపి
విశేషో లభ్యత ఇతి తయోర్విశిష్టవిక్రియేతి వాఙ్మాత్రేణైవ కల్ప్యతే- ఉచ్యత ఇత్యర్థః. ద్వితీయం శఙ్కతే (అథేతి) (చిన్మాత్రవివేతి) న త్వాగన్తు
కరూపాన్తరమిత్యర్థః. తర్హి కర్మజన్యః కాదాచిత్కో భోగో న సిధ్యేదిత్యాహ (నతర్హీతి) ఏతద్దోషపరిహారాయాగన్తుకం పరిణామమఙ్గీకృత్య భోగకాలీన
విక్రియామాత్రం భోగః- సచ పురుషస్యైవ న ప్రధానస్యేతి భోగసదసత్త్వవిశేషమాత్రేణ శఙ్కతే (భోగకాల ఇతి) తత్రాపి కిం భోగకాలీనవిక్రియా
మాత్రం భోగః- ఉత తత్కాలీనచిన్మాత్రగతవిక్రియావత్త్వం భోగ ఇతి వికల్ప్యాద్యే భోగకాలే ప్రధానస్యాపి సుఖాద్యాకారేణ విక్రియావత్త్వాద్భోగ
స్స్యాదిత్యాహ (నేతి) ద్వితీయం శఙ్కతే (చిన్మాత్రస్యైవేతి) చిన్మాత్రస్యైవ విక్రియేత్యేవకారేణ ధర్మ్యన్తరగతవిక్రియానపేక్షా చైతన్యవి
క్రియా భోగ ఇత్యుచ్యతే వా- చైతన్యమాత్రగతా తదసాధారణా విక్రియా భోగ ఇతి వా. నాద్యః - సుఖాదిరూపప్రధానవిక్రియాం వినా భోగాసిద్ధేః
న ద్వితీయః- చైతన్యాసాధారణవిక్రియా భోగ ఇత్యత్ర హేత్వభావాత్స్వాసాధారణవిక్రియా భోగ ఇతి వక్తవ్యం- తథా చాతిప్రసఙ్గః- సర్వస్యాపి స్వా
సాధారణవిక్రియావత్త్వాత్. భోగకాలీనాసాధారణవిక్రియావత్త్వం తు ప్రధానస్యాప్యస్తి- తత్కాలీనసుఖాదివిక్రియావత్త్వాదితి దూషయతి (భో
క్ష్యేతి) ననుభోగకాలీనాసాధారణవిక్రియైవ భోగః- న చాగ్న్యాదేస్తత్కాలేనియమేన విక్రియాస్తి. న చ ప్రధానస్యాపి ప్రసఙ్గః- ఇష్టాపత్తేరితి శఙ్క
తే (ప్రధానేతి) భోక్తా హి శేషీ- భోగ్యశ్శేషః. ఉభయోరపి భోక్తృత్వే శేషశేషిభావో న స్యాదిత్యాహ (నేతి) ననుభోగస్సత్త్వగుణప్రధాన
చేతోరూపేణ పరిణతప్రకృతేరేవ ధర్మః - తస్యాః విక్రియోపపత్తేః. న పురుషస్య - తస్యావిక్రియత్వాత్. న చ తస్య భోగాభావప్రసఙ్గః - తస్య
తథావిధచిత్తప్రతిబిమ్బితత్వమాత్రేణ భోక్తృత్వవ్యపదేశ ఇతి శఙ్కతే (భోగధర్మవతీతి) (సత్త్వాఙ్గినీతి) సత్త్వగుణాఙ్గీ - ప్రధానం యస్య-
తస్మిన్ చేతసీత్యర్థః. తర్హి చిత్తగత భోగేన చైతన్యే విశేషో జాయతే వా- న వేతి వికల్ప్య న ద్వితీయ ఇత్యాహ (నేతి) కిం చాస్మిన్ పక్షే స్వకీయశాస్త్రప్ర
ణయనం చ వ్యర్థం స్యాదిత్యాహ (భోగరూపశ్చేదితి) ఆద్యే సవిశేషస్సత్యో వా - అసత్యో వేతి వికల్ప్య సత్యవిశేషవత్త్వే పురుషస్య వికారిత్వం స్యాదితి
మనసి నిధాయాస్యారోపితవిశేషవత్త్వమస్తీత్యాద్యంశఙ్కతే (అవిద్యేతి) (అనర్థేతి) భోగరూపేత్యర్థః. తర్హి భోక్తృత్వవిశేషవత్కర్తృత్వాదివిశేష
స్య ప్రధానాదేశ్చారోపత్వమఙ్గీకర్తుం యుక్తం- నార్థవైశసం- అస్మదుక్తరీత్యా బన్ధమోక్షవ్యవహారసిద్ధ్యుపపత్తేః తథా కల్పనాయాం ప్రయోజనాభావాత్,
ప్రమాణాభావాత్, ప్రత్యుత సర్వశ్రుతివిరోధాపత్తేశ్చేత్యాహ (పరమార్థత ఇతి) పురుషాద్వస్త్వన్తరం చ ప్రధానమిత్యన్వయః. ఉక్తదోషజాతం సాఙ్ఖ్యస్య
మతం మోక్షకామినా నాదర్తవ్యమితి జ్ఞాపనార్థముక్తం- న తు ద్వేషపక్షపాతాదిత్యాశయేనాహ (ఇతి నాదర్తవ్యమితి) ఆత్మైకత్వపక్షేపి నిరసనీయబన్ధాభా
వాచ్ఛాస్త్రప్రణయనానర్థక్యమితి శఙ్కతే (ఏకత్వేపీతి) కిమాత్మైకత్వనిశ్చయవన్తం ప్రతి తస్యానర్థక్యముచ్యతే- తద్విపరీతం ప్రతి వేతి వికల్ప్యాద్యం
ప్రతి ప్రణయనాభావాదానర్థక్యదోషాభావమాహ (నాభావాదితి) దోషాపాదనాభావాదిత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (సహ్యాత్మైకత్వ ఇతి)
నిశ్చిత ఇతి శేషః. తదభావే - శాస్త్రప్రణేత్రాద్యభావే. ఇయం కల్పనైవ - అర్థవదనర్థకం చేతి కల్పనైవానుపపన్నేత్యర్థః. నైవానుపపన్నేతి పాఠే తు
తదభావ ఇత్యనేనైకత్వనిశ్చయాభావోఽభిధీయతే. తదానీం నిరసనీయబన్ధాదిసత్త్వాదియం కల్పనా - బన్ధనివృత్త్యర్థం శాస్త్రప్రణయనకల్పనా నాను
పపన్నేతి యోజ్యం. కించ- ఆత్మైకత్వనిశ్చయే జాతే తన్నిశ్చయజనకత్వేన శాస్త్రార్థవత్త్వస్య స్వానుభవసిద్ధత్వాత్తేనేయం శఙ్కా కర్తుమపి న శక్యేత్యాహ
(అభ్యుపగత ఇతి) (ప్రమాణార్థ ఇతి) ప్రమాణస్య- శాస్త్రస్య. అర్థః- ప్రయోజనమిత్యర్థః. ఏకత్వనిశ్చయవన్తం ప్రతి శాస్త్రానర్థక్యకల్పనా
భావః శ్రుత్యాప్యుక్త ఇత్యాహ (తదభ్యుపగమే చేతి) అత్రాప్యభ్యుపగమో నిశ్చయః. ఏకత్వనిశ్చయాభావదశాయాన్తు నిరసనీయారోపితబన్ధస
త్త్వాన్నానర్థక్యం. తదపి శ్రుత్యోక్తమిత్యాహ (శాస్త్రప్రణయనేతి) అనేన ద్వితీయకల్పో నిరస్తః. శ్రుతిగతం యత్రపదం వ్యాచష్టే (అన్యత్రే
తి) అథర్వణోపి మన్త్రోపనిషది *ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇత్యుపక్రమ్యాపరవిద్యా ఋగ్వేదాదిరూపా- పరా త్వదృశ్యత్వాదిగుణకప్రత్యస్తమితసర్వద్వై
తవస్తువిషయేత్యుక్త్వా విద్యావిద్యయోర్విషయభేదః శాస్త్రస్యాదావేవ సూచిత ఇత్యాహ (అత్ర చేతి) అద్వైతవాదే సర్వశఙ్కానాం శ్రుతిప్రామా
ణ్యేనైవ నిరాసాత్ తార్కికోత్ప్రేక్షితశఙ్కాశూకస్యాపినాత్ర ప్రవేశ ఇత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) (రాజప్రమాణేతి) ప్రమాణరాజేత్యర్థః. రాజద
న్తాదిత్వాత్పరనిపాతః. వేదాన్తప్రమాణమేవ రాజేవ రాజా. తద్బాహవః- తదుక్తన్యాయాః. తైర్గుప్తః ఆత్మైకత్వమేవ విషయ ఇవ - దేశ ఇవ దేశోరక్ష
ణీయత్వాత్ - సః తార్కికభటైః- యోద్ధైః. న ప్రవేశ ఇత్యన్వయః. పూర్వవాద్యుక్తం దోషం నిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఉపాధికృతాః అనేకాశ్శక్తయ
స్సాధనాని చ- తత్కృతస్య భేదస్య- అనేకత్వస్య సత్త్వాదిత్యర్థః. (ఆత్మేతి) ఆత్మనో యోఽనర్థః- సంసారః- తత్కర్తృత్వమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనాప్తకా
మత్వేన ప్రయోజనాపేక్షోపపత్తిస్సఙ్గృహీతా. కల్పనాయాః స్వవ్యతిరిక్తస్య జీవస్య సత్త్వాత్సంసారో నాత్మనః. తదీయకర్మఫలదానార్థం చాప్తకామ
స్యాపి సృష్ట్యాది ప్రవృత్తిస్సంభవతి. సంవ్యవహారస్యాపి స్వప్నతుల్యత్వాద్వా స్వప్న ఇవ సర్వముపపద్యత ఇతి సూత్రభాష్యాదావేవ పరిహృత ఇత్యర్థః.
సాఙ్ఖ్యేన స్వపక్షే పురుషశబ్దస్యేక్షణస్య చోపపత్తిరుక్తా- తామనూద్య నిరాకరోతి (యస్త్వితి) *యజమానః ప్రస్తర ఇత్యాదావుపచారో దృష్ట ఇ
త్యాశఙ్క్యాహ (తత్ర హి గౌణీతి) ప్రధానపక్షే న కేవలమీక్షణశ్రుత్యనుపపత్తిః- వస్తుతస్తు తస్య స్రష్టృత్వమపి న సంభవతీత్యాహ (ఇహ త్వితి) ము

స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీన్ద్రియం।
మనోఽన్నమన్నాద్వీర్యం తపో మన్త్రాః కర్మ లోకా లోకేషు చ నామ చ॥ ౪

క్తాన్వర్జయిత్వా బద్ధాన్ ప్రత్యేవ ప్రవృత్తిః, కర్తృకర్మాద్యపేక్షయా బన్ధమోక్షాదిశబ్దితభోగాపవర్గార్థా వ్యవస్థితా ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యర్థః. అనేకపురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తత ఇతి యదుక్తం శఙ్కావసరే-తన్నిరస్తం. ఈశ్వరకారణవాదే తు న కోఽపి దోష ఇత్యాహ (యథోక్తేతి) ౩

రం.— నను షోడశకలాసర్గహేతుత్వే జీవపరమాత్మనోరవిశిష్టే తద్భోక్తృత్వం జీవస్యైవ న పరమాత్మన ఇత్యత్ర కిం నియామకమిత్యత్రాహ (స ఈక్షాఞ్చక్ర ఇత్యాది) ఇదం వాక్యం జీవాభిసన్ధిప్రకారప్రదర్శనపరం- *సౌక్ష్యతేస్తదుపగమాదిభ్య ఇతి భాష్యే తథోక్తత్వాత్. మదుత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠః కో వేతి పర్యాలోచితవానిత్యర్థః. తతశ్చ స్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకం జీవస్య ప్రాణాదిస్రష్టృత్వాత్తద్భోక్తృత్వం సమ్భవతి- పరమాత్మనస్తు *న చ మాం తాని కర్మాణి నిబధ్నన్తి ధనఞ్జయ। ఉదాసీనవదాసీనమసక్తం తేషు కర్మసు *న మాం కర్మాణి లిమ్పన్తి న మే కర్మఫలే స్పృహేత్యుక్తరీత్యా స్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకస్రష్టృత్వాభావాన్న తస్య షోడశకలాభోక్తృత్వమితి భావః. ౩

శం.— ఈశ్వరేణైవ సర్వాధికారీ ప్రాణః పురుషేణ సృజ్యతే కథం. సః-పురుష ఉక్తప్రకారేణేక్షిత్వా సర్వప్రాణం హిరణ్యగర్భాఖ్యం సర్వప్రాణికరణాధారమన్తరాత్మానమసృజత- సృష్టవాన్. అతః ప్రాణాత్ శ్రద్ధాం సర్వప్రాణినాం శుభకర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాం. తతః కర్మఫలోపభోగసాధనాధిష్ఠానాని కారణభూతాని మహాభూతాన్యసృజత. ఖం-శబ్దగుణం. వాయుం-స్వేన స్పర్శేన కారణగుణేన చ విశిష్టం ద్విగుణం. తథా జ్యోతిః- స్వేన రూపేణ పూర్వాభ్యాం చ విశిష్టం త్రిగుణం శబ్దస్పర్శాభ్యాం. తథా అపః- రసేన గుణేనాసాధారణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ చతుర్గుణాః. తథా గన్ధగుణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ పఞ్చగుణా పృథివీ. తథా తైరేవ భూతైరారబ్ధమిన్ద్రియం- ద్విప్రకారం బుద్ధ్యర్థం కర్మార్థం చ దశసఙ్ఖ్యం. తస్య చేశ్వరమన్తస్థం సంశయసఙ్కల్పాదిలక్షణం మనః. ఏవం ప్రాణినాం కార్యం కారణం చ సృష్ట్వా తత్స్థిత్యర్థం వ్రీహియవాదిలక్షణమన్నం. తతశ్చాన్నాదద్యమానాద్వీర్యం- సామర్థ్యం. బలం సర్వకర్మప్రవృత్తిసాధనం. తద్వీర్యవతాం చ ప్రాణినాం తపో విశుద్ధిసాధనం సఙ్కీర్యమాణానాం. మన్త్రాః- తపోవిశుద్ధాన్తర్బహిఃకరణేభ్యః కర్మసాధనభూతా ఋగ్యజుస్సామాథర్వాఙ్గిరసః. తతః కర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం. తతో లోకాః - కర్మణాం ఫలం. తేషు చ సృష్టానాం ప్రాణినాం నామ చ- దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాది. ఏవమేతాః కలాః ప్రాణినామవిద్యాదిదోషబీజాపేక్షయా సృష్టాస్తైమిరికదృష్టిసృష్టా ఇవ ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాద్యాః, స్వప్నదృక్స్రష్టా ఇవ చ సర్వపదార్థాః, పునస్తస్మిన్నేవ పురుషే ప్రలీయన్తే హిత్వా నామరూపాదివిభాగం. ౪

ఆ.— ఏవం పరపక్షం నిరాకృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానం కుర్వన్ స ప్రాణమసృజతేత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ఈశ్వరేణైవేతి) రాజ్ఞేవేత్యర్థః. అక్షరార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (హిరణ్యగర్భాఖ్యమితి) హిరణ్యగర్భ ఇత్యాఖ్యా యేనోపాధినాత్మనో భవతి-తం బుద్ధిభిన్నం. సర్వప్రాణం- సమష్టిప్రాణమిత్యర్థః. యద్వా శ్రుతే 'కస్మిన్నహముత్క్రాన్త' ఇత్యాదినాత్మన ఉత్క్రాన్త్యాద్యుపాధిసృష్టేః ప్రస్తుతత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య జీవస్యాతథాత్వాదుపక్రమవిరోధాపత్తేః. హిరణ్యగర్భాఖ్యమిత్యుక్తిస్త్వాత్మనో హిరణ్యగర్భాదిసంసారిభావోఽప్యేతదుపాధిక ఇతి సూచయితుమితి బోధ్యం. తస్య సమష్టిత్వమాహ (సర్వేతి) (అన్తరాత్మానమితి) సర్వస్థూలశరీరాన్తరత్వాదాత్మబుద్ధిగోచరత్వాచ్చాన్తరాత్మా స ఇత్యర్థః. (అత ఇతి) అతస్తస్మాదేయం పఞ్చమీ ఏవముత్తరత్రాపి. న చ భూతకార్యత్వాత్ప్రాణస్య కథం తతః పూర్వకాలీనత్వమితి వాచ్యం. సత్యం - సూక్ష్మభూతసృష్ట్యనన్తరం ప్రాణమసృజతేతి కల్పనీయత్వాత్. న చైతదనన్తరం భూతసృష్ట్యుక్తివిరోధశఙ్కా- తస్యాః పఞ్చీకృతస్థూలభూతవిషయత్వోపపత్తేః. అత ఏవ భోగసాధనాధిష్ఠానానీత్యుక్తం- సూక్ష్మాణాం తథాత్వాయోగాత్. న చైవమపి స్థూలభూతసృష్ట్యనన్తరమిన్ద్రియమనస్సృష్ట్యుక్తివిరోధః - భూతారబ్ధదేహనిష్ఠతానామేవ తేషాం కార్యక్షమత్వేన తేషాం తదనన్తరత్వోక్తిరితి భావః. భోగసాధనాధిష్ఠానత్వం భూతానాం తత్కారణత్వాదిత్యాహ (కారణభూతానీతి) తేషాం భూతానాం లక్షణతయా ఖం శబ్దగుణమిత్యాదినాసాధారణగుణా ఉక్తాః. పూర్వపూర్వగుణానువృత్తిస్తు పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరోపాదానత్వసూచనార్థం స్థౌల్యతారతమ్యసిద్ధ్యర్థం చేతి బోధ్యం. (వాయుమితి) శ్రుతౌ వాయురిత్యాదిప్రథమా ద్వితీయార్థా - ప్రాణమసృజతేతి ద్వితీయయోపక్రమాత్. (తైరేవేతి) అపఞ్చీకృతావస్థాయామిత్యర్థః. (తస్య చేశ్వరమితి) నియామకమిత్యర్థః. (సఙ్కీర్యమాణానామితి) అవిశుద్ధసత్త్వతయా పాపాచరణేన తైః పాపైస్సఙ్కీర్యమాణానాం సఙ్కరపరిహారాయ చిత్తశుద్ధిసాధనం తపోఽసృజతేత్యర్థః. (ఫలమితి) లోక్యతే- భుజ్యత ఇతి లోకః- ఫలమిత్యర్థః. (నామ చేతి) బ్రాహ్మణాదినామ్నోక్తవ్యవహారాసఙ్కరార్థమిత్యర్థః. నన్వీశ్వరస్రష్టృత్వోక్త్యా కలానాం సత్యత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- ఆరోపే శుక్తిరజతాదౌ స్రష్టృత్వవ్యవహారాభావాదిత్యాశఙ్క్యాఙ్గుల్యవష్టమ్భనేత్రమర్దనాదినా ప్రయత్నేన సృష్టస్య ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాదేరారోపత్వదర్శనాత్, *అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథః సృజత ఇతి సృష్టత్వేనోక్తస్వప్నపదార్థస్య చ భ్రమత్వదర్శనాన్నైవమిత్యాహ (ఏవమేతా ఇతి) అవిద్యాకామకర్మాదిదోషరూపం యద్బీజం- తదపేక్షయా- తత్సాధనీకృత్యేత్యర్థః. తైమిరికశబ్దో నేత్రేఽఙ్గుల్యవష్టమ్భాద్యుపలక్షణార్థః. ఏవమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమధ్యారోపముక్త్వా తదపవాదమవతారయతి (పునస్తస్మిన్నేవేతి) ౪

రం.— (స ప్రాణమసృజతేత్యాది) సః- జీవః ఏవం పర్యాలోచ్య ప్రథమతః స్వోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠం ముఖ్య

సయథేమానద్యస్స్యన్దమానాస్సముద్రాయణాస్సముద్రం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి భిద్యేతే తాసాం నామరూపే సముద్ర ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాః షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి భిద్యేతే తాసాం నామరూపే పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే స ఏషోఽకలోఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః॥ ౫

ప్రాణం సృష్టవాన్. తస్మాచ్ఛ్రద్ధాం- ఆస్తిక్యబుద్ధిం, పఞ్చమహాభూతాని, వాగాదీన్ద్రియం, మనో, వ్రీహ్యాదిరూపమన్నం, తదాయత్తం శరీరేన్ద్రియసామర్థ్యం, శరీరశోషణాదిలక్షణం తపః, ఋగ్యజుస్సామాదీన్మన్త్రాన్, జ్యోతిష్టోమాదీని కర్మాణి, కర్మఫలభూతాంస్స్వర్గాదీన్లోకాన్, తేషు లోకేషు స్వర్గాదినామాని, సృష్టవానిత్యర్థః. యద్యపి షోడశకలాస్రష్టృత్వం పరమాత్మన ఏవ- తథాపి తద్ధేతుభూతాదృష్టారమ్భకకర్మకర్తృత్వేనాయం స్రష్టృత్వవాద ఇతి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ స్వభోగోపకారికాః షోడశాపి కలాస్తద్ధేతుభూతాదృష్టారమ్భకకర్మాదికృత్వా సృష్టవాన్ - అతస్తద్భోక్తృతయా షోడశకలత్వం జీవస్యేతి యావత్. ౪

శం.— కథం. సః- దృష్టాన్తః యథా లోకే. ఇమా నద్యః స్యన్దమానాః- స్రవన్త్యః. సముద్రాయణాః- సముద్రః అయనం- గతిః. ఆత్మభావో యాసాం తాః సముద్రాయణాః. సముద్రం ప్రాప్య - ఉపగమ్యాస్తం - నామరూపతిరస్కారం గచ్ఛన్తి. తాసాం చాస్తంగతానాం భిద్యేతే- వినశ్యేతే. నామరూపే - గఙ్గాయమునేత్యాదిలక్షణే. తదభేదే న సముద్ర ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే తద్వస్తూదకలక్షణం. ఏవం- యథాఽయం దృష్టాన్తః. ఉక్తలక్షణస్య ప్రకృతస్య పురుషస్య పరిద్రష్టుః - పరి- సమన్తాద్ద్రష్టుః- దర్శనస్య కర్తుః. స్వరూపభూతస్య. యథాఽర్కః స్వాత్మప్రకాశస్య కర్తా- తద్వత్. ఇమాః షోడశకలాః- ప్రాణాద్యా ఉక్తాః కలాః పురుషాయణాః- నదీనామివ సముద్రః పురుషోఽయనం - ఆత్మభావగమనం యాసాం కలానాం తాః పురుషాయణాః. పురుషం ప్రాప్య- పురుషాత్మభావముపగమ్య తథైవాస్తంగచ్ఛన్తి. భిద్యేతే తాసాం నామరూపే - కలానాం ప్రాణాద్యాఖ్యా రూపం చ. యథాస్వ భేదే చ నామరూపయోర్యదనష్టం తత్త్వం పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే బ్రహ్మవిద్భిః. య ఏవం విద్వాన్ గురుణా ప్రదర్శితకలాప్రళయమార్గః- స ఏష విద్యయా ప్రవిలాపితాస్వవిద్యాకామకర్మజనితాసు ప్రాణాదికలాస్వకలః. అవిద్యాకృతకలానిమిత్తో హి మృత్యుః- తదపగమేఽకలత్వాదేవాఽమృతో భవతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః. ౫

ఆ.— గ్రామాదివద్భేదేన గన్తవ్యభ్రమం వారయతి (ఆత్మభావ ఇతి) అస్తశబ్దేన నాశో నాభిధీయతే - భేదకోపాధినామరూపయోర్నాశేఽపి స్వరూపస్య సముద్రాత్మనా విద్యమానత్వాదిత్యాహ (నామరూపేతి) (తిరస్కారమితి) పూర్వరూపతిరస్కారమిత్యర్థః. (తద్వస్త్వితి) నామరూపనాశానన్తరపరిశిష్టముదకలక్షణం వస్తు సముద్ర ఇత్యేవోచ్యత ఇత్యన్వయః. పురుషస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ. పురుషం స్వాత్మరూపం. (పరిద్రష్టురితి) పరితస్సర్వం స్వరూపేణ పశ్యత ఇత్యర్థః. ద్రష్టురిత్యుక్తే ఆగన్తుకస్య కర్తా ప్రతీయత ఇత్యత ఆహ (దర్శనస్య కర్తుస్స్వరూపభూతస్యేతి) స్వరూపత్వే దర్శనస్య తత్ర కర్తృత్వానుపపత్తేస్తదర్థకర్తరి తృచ్ ప్రత్యయవిరోధ ఇత్యాశఙ్క్యార్కస్సర్వతః స్వప్రకాశక ఇత్యత్ర యథా కర్త్రర్థకస్య ప్రత్యయస్యోపచరితత్వం- తద్వదిహాపీత్యాహ (యథార్క ఇతి) (నదీనామివేతి) ఇవశబ్దస్తథాశబ్దార్థే. యథా నదీనాం సముద్రోఽయనం- తథా పురుషోఽయనమిత్యన్వయః. అస్తగమనస్వరూపమాహ (భిద్యేతే ఇతి) నామరూపభేద ఏవాస్తగమనమిహేత్యర్థః. (యథైవాస్తమితి) యస్యాయత్స్వరూపం ప్రాణాద్యాత్మకం- తదపి భిద్యత ఇత్యన్వయః. పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యత ఇత్యస్యార్థమాహ (స్వభేదే చేతి) (యదనష్టమితి) కలానాం హి రూపమారోప్యాధిష్ఠానోభయాత్మకం సత్యానృతమిథునరూపం- తత్రారోప్యస్య నామరూపాత్మకస్య భేదేఽధిష్ఠానాత్మకరూపపురుషాత్మనోచ్యత ఇత్యర్థః. యథా సముద్రస్వరూపభూతం జలం మేఘై రాకృష్యాభివృష్టం గఙ్గాదినామరూపోపాధినా సముద్రాద్భిన్నమివ వ్యవహ్రియమాణం తదుపాధివిగమే సముద్రస్వరూపమేవ ప్రతిపద్యతే- ఏవమవిద్యాకృతనామరూపోపాధివశాదాత్మనో భిన్నమివ స్థితం సర్వం జగద్విద్యయాఽవిద్యాకృతనామరూపవిగమే బ్రహ్మమాత్రతయావశిష్యత ఇత్యర్థః. ఏవం ప్రాణాదికలోపాధిక ఆత్మన ఉత్క్రమణాదిశబ్దితమరణాదివ్యవహార ఇత్యుక్తేః ప్రయోజనం ప్రాణాదినిమిత్తోత్క్రమణాదిసర్వసంసారధర్మరహితాత్మస్వరూపావస్థానం. రూపం దర్శయితుం స ఏష ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (య ఏవం విద్వానిత్యాదినా) ౫

రం.— అథ పరమాత్మన ఈదృక్త్వాభావాదకలత్వం, తద్ద్వారా ముముక్షువేద్యత్వం, చోపపాదయతి (సయథేమానద్య ఇతి) యథా ప్రస్రవన్త్యో గఙ్గాద్యాః నద్యః సముద్రాయణాః - అయనశబ్దేనాధారత్వముఖేనాత్మత్వముచ్యతే. సముద్రాపృథక్స్థితిప్రతిపత్తియోగ్యాభూతాః సముద్రం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి- అదర్శనం యాన్తి. న తు సముద్రే వృద్ధ్యాదిలక్షణం వికారముత్పాదయితుం ప్రభవన్తి, తాసాం చ గఙ్గాయమునాది నామాని యాని- యాని చ శుక్లకృష్ణాదిరూపాణి ప్రాక్తనాని విభిద్యన్తే- తత్ప్రవేశానన్తరం నామాన్తరం రూపాన్తరం చ భవతీత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (సముద్ర ఇత్యేవోచ్యత ఇతి) తత్ప్రవిష్టం నదీజాతం సర్వం సముద్ర ఇత్యేవ ప్రోచ్యతే- న తు గఙ్గాయమునేతి. సయథా- స దృష్టాన్తో యథేత్యర్థః. ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టుః - అనుభవితుః. భోక్తుర్జీవస్య భోగోపకరణభూతా ఇమాః షోడశాపి కలాః నిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యం వాసుదేవం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి- యథా శిలాతలం ప్రాప్య తుషారధారాః కుణ్ఠీభవన్తి- తథా భోగాధాయకా న భవన్తీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (పురుషాయణా ఇతి) పురుషసఙ్కల్పాధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికా ఇత్యర్థః. ఆసాం - కలానాం జీవవిషయే భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణత్వాదినామరూపభేదవత్పరమాత్మవిషయే భోగస్థాన

స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాంఖం వాయుర్జ్యోతిరాపఃపృథివీన్ద్రియం।
మనోఽన్నమన్నాద్వీర్యంతపోమన్త్రాఃకర్మలోకాలోకేషుచనామచ॥ ౪

క్తాన్వర్జయిత్వాబద్ధాన్ ప్రత్యేవ ప్రవృత్తిః, కర్తృకర్మాద్యపేక్షయాబన్ధమోక్షాదిశబ్దితభోగాపవర్గార్థావ్యవస్థితా ప్రవృత్తి, ర్నోపపద్యతఇత్యర్థః. అనేనపురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్యప్రధానం ప్రవర్తతఇతియదుక్తంశఙ్కావసరే-తన్నిరస్తం. ఈశ్వరకారణవాదేతునకోపిదోషఇత్యాహ (యథోక్తేతి) ౩

రం.— నను షోడశకలాసర్గహేతుత్వేజీవపరమాత్మనోరవిశిష్టేతద్భోక్తృత్వంజీవస్యైవనపరమాత్మనఇత్యత్ర కింనియామకమిత్యత్రాహ (సఈక్షాఞ్చక్ర ఇత్యాది) ఇదంవాక్యంజీవాభిసన్ధిప్రకారప్రదర్శనపరం- *సాధ్యత్వేతదుపగమాదిభ్యఇతిభాష్యేతథోక్తత్వాత్. మదుత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠఃకోవేతిపర్యాలోచితవానిత్యర్థః. తతశ్చస్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకంజీవస్యప్రాణాదిస్రష్టృత్వాత్తద్భోక్తృత్వంసమ్భవతి- పరమాత్మనస్తు*నచమాంతానికర్మాణినిబధ్నన్తిధనఞ్జయ।ఉదాసీనవదాసీనమసక్తంతేషుకర్మసు *నమాంకర్మాణిలిమ్పన్తినమేకర్మఫలేస్పృహేత్యుక్తరీత్యాస్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకస్రష్టృత్వాభావాన్నతస్యషోడశకలాభోక్తృత్వమితిభావః. ౩

శం.— ఈశ్వరేణైవసర్వాధికారీప్రాణఃపురుషేణసృజ్యతే కథం. సః-పురుష ఉక్తప్రకారేణేక్షిత్వాసర్వప్రాణంహిరణ్యగర్భాఖ్యంసర్వప్రాణికరణాధారమన్తరాత్మానమసృజత- సృష్టవాన్. అతఃప్రాణాత్ శ్రద్ధాంసర్వప్రాణినాంశుభకర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాం. తతఃకర్మఫలోపభోగసాధనాధిష్ఠానానికారణభూతానిమహాభూతాన్యసృజత. ఖం-శబ్దగుణం. వాయుం-స్వేనస్పర్శేనకారణగుణేనచవిశిష్టంద్విగుణం, తథాజ్యోతిః-స్వేనరూపేణపూర్వాభ్యాంచవిశిష్టంత్రిగుణంశబ్దస్పర్శాభ్యాం. తథాఅపః- రసేనగుణేనాసాధారణేనపూర్వగుణానుప్రవేశేనచతుర్గుణాః. తథాగన్ధగుణేనపూర్వగుణానుప్రవేశేనపఞ్చగుణాపృథివీ. తథాతైరేవభూతైరారబ్ధమిన్ద్రియం- ద్విప్రకారంబుద్ధ్యర్థంకర్మార్థంచదశసఙ్ఖ్యం. తస్యచేశ్వరమన్తస్థంసంశయసఙ్కల్పాదిలక్షణంమనః. ఏవంప్రాణినాంకార్యంకారణంచసృష్ట్వాతత్స్థిత్యర్థంవ్రీహియవాదిలక్షణమన్నం. తతశ్చాన్నాదద్యమానాద్వీర్యం-సామర్థ్యం. బలంసర్వకర్మప్రవృత్తిసాధనం. తద్వీర్యవతాంచప్రాణినాంతపోవిశుద్ధిసాధనంసఙ్కీర్యమాణానాం. మన్త్రాః-తపోవిశుద్ధాన్తర్బహిఃకరణేభ్యఃకర్మసాధనభూతాఋగ్యజుస్సామాథర్వాఙ్గిరసః. తతఃకర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం. తతోలోకాః - కర్మణాంఫలం. తేషుచసృష్టానాంప్రాణినాంనామచ- దేవదత్తోయజ్ఞదత్తఇత్యాది. ఏవమేతాఃకలాఃప్రాణినామవిద్యాదిదోషబీజాపేక్షయాసృష్టాస్తైమిరికదృష్టిసృష్టాఇవద్విచన్ద్రమశకమక్షికాద్యాః, స్వప్నదృక్సృష్టాఇవచసర్వపదార్థాః, పునస్తస్మిన్నేవపురుషేప్రలీయన్తేహిత్వానామరూపాదివిభాగం. ౪

ఆ.— ఏవంపరపక్షంనిరాకృత్యశ్రుతివ్యాఖ్యాసంకుర్వన్సప్రాణమసృజతేత్యస్యతాత్పర్యార్థమాహ (ఈశ్వరేణైవేతి) రాజ్ఞేవేత్యర్థః. అక్షరార్థంప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (హిరణ్యగర్భాఖ్యమితి) హిరణ్యగర్భఇత్యాఖ్యాయేనోపాధినాఆత్మనోభవతి-తంబుద్ధిభిన్నం. సర్వప్రాణం- సమష్టిప్రాణమిత్యర్థః. యథాశ్రుతే కస్మిన్నహముత్క్రాన్తఇత్యాదినాఆత్మనఉత్క్రాన్త్యాద్యుపాధిస్పృష్టేః ప్రస్తుతత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్యజీవస్యాతథాత్వాదుపక్రమవిరోధాపత్తేః. హిరణ్యగర్భాఖ్యమిత్యుక్తిస్త్వాత్మనోహిరణ్యగర్భాదిసంసారిభావోప్యేతదుపాధికఇతిసూచయితుమితిబోధ్యం. తస్యసమష్టిత్వమాహ (సర్వేతి) (అన్తరాత్మానమితి) సర్వస్థూలశరీరాన్తరత్వాదాత్మబుద్ధిగోచరత్వాచ్చాన్తరాత్మాసఇత్యర్థః. (అతఇతి) అనన్తర్యార్థేయంపఞ్చమీ ఏవముత్తరత్రాపి. నచభూతకార్యత్వాత్ప్రాణస్యకథంతతఃపూర్వకాలీనత్వమితివాచ్యం. సత్యం - సూక్ష్మభూతసృష్ట్యనన్తరంప్రాణమసృజతేతికల్పనీయత్వాత్. నచైతదనన్తరంభూతసృష్ట్యుక్తివిరోధశఙ్కా- తస్యాఃపఞ్చీకృతస్థూలభూతవిషయత్వోపపత్తేః. అతఏవభోగసాధనాధిష్ఠానానీత్యుక్తం- సూక్ష్మాణాంతథాత్వాయోగాత్. నచైవమపిస్థూలభూతసృష్ట్యనన్తరమిన్ద్రియమనస్సృష్ట్యుక్తివిరోధః - భూతారబ్ధదేహేనిష్ఠితానామేవతేషాంకార్యక్షమత్వేనతేషాంతదనన్తరత్వోక్తిరితిభావః. భోగసాధనాధిష్ఠానత్వంభూతానాంతత్కారణత్వాదిత్యాహ (కారణభూతానీతి) తేషాంభూతానాంలక్షణతయాఖంశబ్దగుణమిత్యాదినాఅసాధారణగుణాఉక్తాః. పూర్వపూర్వగుణానువృత్తిస్తుపూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరోపాదానత్వసూచనార్థంస్థౌల్యతారతమ్యసిద్ధ్యర్థంచేతిబోధ్యం. (వాయుమితి) శ్రుతౌవాయురిత్యాదిప్రథమాద్వితీయార్థా - ప్రాణమసృజతేతిద్వితీయయోపక్రమాత్. (తైరేవేతి) అపఞ్చీకృతావస్థాయామిత్యర్థః. (తస్యచేశ్వరమితి) నియామకమిత్యర్థః. (సంకీర్యమాణానామితి) అవిశుద్ధసత్త్వతయాపాపాచరణేనతైఃపాపైస్సంకీర్యమాణానాంసఙ్కరపరిహారాయచిత్తశుద్ధిసాధనంతపోసృజతేత్యర్థః. (ఫలమితి) లోక్యతే- భుజ్యతఇతిలోకః- ఫలమిత్యర్థః. (నామచేతి) బ్రాహ్మణాదినామ్నోక్తవ్యవహారాసంకరార్థమిత్యర్థః. నన్వీశ్వరస్రష్టృత్వోక్త్యాకలానాం సత్యత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- ఆరోపేశుక్తిరజతాదౌస్రష్టృత్వవ్యవహారాభావాదిత్యాశఙ్క్యాఙ్గుల్యవష్టమ్భనేత్రమర్దనాదినాప్రయత్నేనసృష్టస్యద్విచన్ద్రమశకమక్షికాదేరారోపత్వదర్శనాత్, *అథరథాన్రథయోగాన్పథఃసృజతఇతిసృష్టత్వోక్తస్వప్నపదార్థస్యచభ్రమత్వదర్శనాన్నైవమిత్యాహ(ఏవమేతాఇతి) అవిద్యాకామకర్మాదిదోషరూపంయద్బీజం- తదపేక్షయా- తత్సాధనీకృత్యేత్యర్థః. తైమిరికశబ్దోనేత్రాఙ్గుల్యవష్టమ్భాద్యుపలక్షణార్థః. ఏవమాత్మప్రతిభత్త్యర్థమధ్యారోపముక్త్వాతదపవాదమవతారయతి (పునస్తస్మిన్నేవేతి) ౪

రం.— (సప్రాణమసృజతేత్యాది) సః- జీవఃఏవంపర్యాలోచ్యప్రథమతఃస్వోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠంముఖ్య

త్యపేక్షయా యాం స్వశరీరమేవ పరిచారకతయా దానభావేన గురవే దత్తమిత్యాహ (ఇతరస్మాదితి) పితృత్వాదేవ హి పూజ్యతరత్వేన పరిచార్యత్వం స్వామిత్వం కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః. అత ఏవ వాజసనేయకే *యూంచాపి సహ దాస్యాయేత్యుక్తమితి భావః. ౮

ఇతి షష్ఠః ప్రశ్నభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతా ఆథర్వణిక ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

౯౦.— (తే తమర్చయన్త ఇతి) తే- షడపి శిష్యాస్తం- పిప్పలాదం- త్వమస్మాకం సంసారామ్భోధేః పారతీరప్రాపకతయా పితాసి- తస్మాత్త్వత్తో జన్మైవ శ్రేష్ఠం జన్మ - *స హి విద్యాతస్తం జనయతి తచ్ఛ్రేష్ఠం జన్మేతి శ్రవణాదిత్యర్చయన్తః - పూజయన్తో బభూవుః. ఉత్తరశాన్తిస్థానే నమః పరమ ఋషిభ్య ఇతి వాక్యం. అభ్యాస ఉపనిషత్సమాప్త్యర్థః. న చైతావదేవాహం పరం బ్రహ్మ వేద- నాతః పరమస్తీతి షోడశకలజీవాతిరిక్తపరబ్రహ్మనిషేధః కిన్న స్యాదితి వాచ్యం- * అధికం తు భేదనిర్దేశాదిత్యాదిభిర్విరోధప్రసఙ్గాత్. తత్ర హి జీవాభేదాద్బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వే హితాకరణాదిదోషమాశఙ్క్య జీవభేదాత్ దోషాభావస్సిద్ధాన్తితః. తథా హి తదధికరణభాష్యం *జగతో బ్రహ్మానన్యత్వం ప్రతిపాదయద్భిః *తత్త్వమసి *అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదిభిర్జీవస్యాపి బ్రహ్మానన్యత్వం వ్యపదిశ్యత ఇత్యుక్తం. తత్రేదం చోద్యతే- యదీతరస్య- జీవస్య బ్రహ్మభావోఽమీభిర్వాక్యైర్వ్యపదిశ్యతే- తదా బ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పాదియుక్తస్యాత్మనో హితరూపజగదకరణమహితరూపజగత్కారణమిత్యాదయో దోషాః ప్రసజ్యేరన్. ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతికానన్తదుఃఖాకరం చేదం జగత్- న చేదృశే స్వానర్థే స్వాధీనో బుద్ధిమాన్ప్రవర్తతే. జీవాద్బ్రహ్మణో భేదవాదిన్యః శ్రుతయో జగద్బ్రహ్మణోరనన్యత్వం వదతాత్వయైవ పరిత్యక్తాః- భేదే సత్యనన్యత్వాసిద్ధేః. ఔపాధికభేదవిషయాః భేదశ్రుతయః- స్వాభావికాభేదవిషయాశ్చాభేదశ్రుతయ ఇతి చేత్. తత్రేదం వక్తవ్యం- స్వభావతస్స్వస్మాదభిన్నం జీవం కిమనుపహితం జగత్కారణం బ్రహ్మ జానాతి వా- న వా. న జానాతి చేత్సర్వజ్ఞత్వహానిః- జానాతి చేత్స్వస్మాదభిన్నస్య జీవస్య దుఃఖం స్వదుఃఖమేవ జానతో బ్రహ్మణో హితాకరణాహితకరణాదిదోషప్రసక్తిరనివార్యా. జీవబ్రహ్మణోరజ్ఞానకృతో భేదః- తద్విషయా భేదశ్రుతిరితి చేత్. తత్రాపి జీవాజ్ఞానపక్షే పూర్వోక్తో వికల్పస్తత్ఫలం చ పదవదస్థం. బ్రహ్మాజ్ఞానపక్షే స్వప్రకాశస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽజ్ఞానసాక్షిత్వం తత్కృతజగత్సృష్టిశ్చ న సమ్భవతి. అజ్ఞానేన ప్రకాశస్తిరోహితశ్చేత్. తిరోధానస్య ప్రకాశనివృత్తికరత్వేన ప్రకాశస్యైవ స్వరూపత్వాత్స్వరూపనివృత్తిరేవేతి స్వరూపనాశాదిదోషసహస్రం ప్రాగేవోదీరితం. అత ఇదమసఙ్గతం బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వమితి* ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిరితి సూత్రేణ పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య సిద్ధాన్తోఽభిధీయతే *అధికం తు భేదనిర్దేశాదితి. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖయోగార్హాత్ప్రత్యగాత్మనోఽధికమర్థాన్తరభూతం బ్రహ్మ. కుతః. భేదనిర్దేశాత్. ప్రత్యగాత్మనో హి భేదేన నిర్దిశ్యతే పరం బ్రహ్మ *య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః *పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి *స కారణం కరణాధిపాధిపః *తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి *జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢః *అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః *ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః *నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ *యోఽవ్యక్తమన్తరే సఞ్చరన్యస్యావ్యక్తం శరీరం యమవ్యక్తం న వేద యోఽక్షరమన్తరే సఞ్చరన్యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇత్యాదిభిః. * అశ్మాదివచ్చ తదనుపపత్తిరితి. అశ్మకాష్ఠలోష్టతృణాదీనామత్యన్తహేయానాం సతతవికారాస్పదానాం చిద్విశేషాణాం నిరవద్యనిర్వికారనిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానస్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపనానావిధానన్తమహావిభూతిబ్రహ్మస్వరూపైక్యం యథా నోపపద్యతే - తథా చేతనస్యాప్యనన్తదుఃఖాస్పదస్య ఖద్యోతకల్పస్య *అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యావగతసకలహేయప్రత్యనీకానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణాకరబ్రహ్మభావానుపపత్తిః. సామానాధికరణ్యనిర్దేశః *యస్యాత్మా శరీరమిత్యాదిశ్రుతేర్జీవస్య బ్రహ్మశరీరత్వాద్బ్రహ్మణో జీవశరీరతయా తదాత్మత్వేనావస్థితేః జీవప్రకారకబ్రహ్మప్రతిపాదనపరశ్చైతదవిరోధీ - ప్రత్యుతైతస్యార్థస్యోపపాదకశ్చేతి *అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇత్యాదిభిరనన్తరముపపాదితం. అతః సర్వావస్థం బ్రహ్మ చిదచిద్వస్తుశరీరమితి సూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మ కారణం - తదేవ బ్రహ్మ స్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరం జగదాఖ్యం కార్యమితి జగద్బ్రహ్మణోస్సామానాధికరణ్యోపపత్తిః. జగతో బ్రహ్మకార్యత్వం, బ్రహ్మణోఽనన్యత్వ, మచిద్వస్తునో జీవస్య బ్రహ్మణశ్చ పరిణామిత్వదుఃఖిత్వకల్యాణగుణాకరత్వస్వభావాసంకర, స్సర్వశ్రుత్యవిరోధ, శ్చ భవతి. *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవేత్యవిభాగావస్థాయామప్యచిద్యుక్తజీవస్య బ్రహ్మశరీరతయా సూక్ష్మరూపేణావస్థానమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం- *వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్ * న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి సూత్రద్వయోదితత్వాత్తదానీమపి సూక్ష్మరూపేణావస్థానస్య. అవిభాగస్తు నామరూపవిభాగాభావాదుపపద్యతే. అ

తో బ్రహ్మకారణత్వం సమ్భవత్యేవేతి. ఏవం *అధికోపదేశాత్తు బాదరాయణస్యైవం తద్దర్శనాత్ ; భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః ; సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన *ఉభయేఽపి హి భేదేనైనమధీయతే ఇత్యాదిన్యాయాః ప్రకుప్యేయురిత్యలం ప్రపఞ్చేన. ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యేషష్ఠప్రశ్నభాష్యమ్. ౮

ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

ముణ్డకోపనిషత్.

ప్రథమముణ్డకే— ప్రథమః ఖణ్డః.

అవతారికా.

శం.— బ్రహ్మా దేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషత్. అస్యాశ్చ విద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వపారమ్పర్యలక్షణసమ్బన్ధమాదావేవాహ స్వయమేవ స్తుత్యర్థం - ఏవం హి మహద్భిః పరమపురుషార్థసాధనత్వేన గురుణాఽఽయాసేన లబ్ధా విద్యేతి. శ్రోతృబుద్ధిప్రరోచనాయ విద్యాం మహీకరోతి- స్తుత్యా ప్రరోచితాయాం హి విద్యాయాం సాదరాః ప్రవర్తేయురితి. ప్రయోజనేన తు విద్యాయాః సాధనసాధ్యలక్షణసమ్బన్ధముత్తరత్ర వక్ష్యతి *భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాదినా. అత్ర చాపరశబ్దవాచ్యాయా ఋగ్వేదాదిలక్షణాయా విధిప్రతిషేధమాత్రపరాయా విద్యాయాః సంసారకారణావిద్యాదిదోషనివర్తకత్వం నాస్తీతి స్వయమేవోక్త్వా పరాపరేతి విద్యాభేదకరణపూర్వకం * అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానా ఇత్యాదినా - తథా పరప్రాప్తిసాధనం సర్వసాధనసాధ్యవిషయవైరాగ్యపూర్వకం గురుప్రసాదలభ్యాం బ్రహ్మవిద్యామాహ *పరీక్ష్య లోకానిత్యాదినా. ప్రయోజనం చాసకృద్బ్రవీతి * బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీతి *పరామృతాత్పరిముచ్యన్తి సర్వ ఇతి చ. జ్ఞానమాత్రే యద్యపి సర్వాశ్రమిణామధికారః- తథాపి సన్న్యాసనిష్ఠైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనం- న కర్మసహితేతి *భైక్షచర్యాం చరన్తః *సన్న్యాసయోగాదితి చ బ్రువన్ దర్శయతి. విద్యాకర్మవిరోధాచ్చ. న హి బ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శనేన సహ కర్మ స్వప్నేఽపి సమ్పాదయితుం శక్యం. విద్యాయాః కాలవిశేషాభావాదనియతనిమిత్తత్వాత్ కాలసఙ్కోచానుపపత్తిః. యత్తు గృహస్థేషు బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వాదిలిఙ్గం- న తత్స్థితం న్యాయం బాధితుముత్సహతే- న హి విధిశతేనాపి తమఃప్రకాశయోరేకత్ర సద్భావః శక్యతే కర్తుం- కిముత లిఙ్గైః కేవలైరితి. ఏవముక్తసమ్బన్ధప్రయోజనాయా ఉపనిషదోఽల్పగ్రన్థం వివరణమారభ్యతే. య ఇమాం బ్రహ్మవిద్యాముపయన్త్యాత్మభావేన శ్రద్ధాభక్తిపురస్సరాః సన్తః- తేషాం గర్భజన్మజరారోగాద్యనర్థపూగం నిశాతయతి - పరం వా బ్రహ్మ గమయతి-అవిద్యాదిసంసారకారణం చాత్యన్తమవసాదయతి-వినాశయతీత్యుపనిషత్- ఉపనిపూర్వస్య సదేరేవమర్థస్మరణాత్.

యదక్షరం పరం బ్రహ్మవిద్యాగమ్యమితీరితం। యస్మిఞ్జ్ఞాతే భవేజ్జ్ఞాతం సర్వం తత్స్యామసంశయమ్॥

ఆ.— బ్రహ్మోపనిషద్గర్భోపనిషదాద్యా ఆథర్వణవేదస్య బహ్వ్య ఉపనిషదస్సన్తి - తాసాం శారీరకేఽనుపయోగిత్వేనావ్యాచిఖ్యాసితత్వాత్ *అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేరిత్యాద్యధికరణోపయోగితయా ముణ్డకస్య వ్యాచిఖ్యాసితస్య ప్రతీకమాదత్తే (బ్రహ్మా దేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషదితి) వ్యాచిఖ్యాసితేతి శేషః. నన్వియముపనిషన్మన్త్రరూపా- మన్త్రాణాం చ *ఇషే త్వేత్యాదీనాం కర్మసమ్బన్ధేనైవ ప్రయోజనవత్త్వం. ఏతేషాం చ మన్త్రాణాం వినియోజకప్రమాణానుపలమ్భేన తత్సమ్బన్ధాసమ్భవాన్నిష్ప్రయోజనత్వాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వం న సమ్భవతీతి శఙ్కమానస్యోత్తరం- సత్యం - కర్మసమ్బన్ధాభావేఽపి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసామర్థ్యాద్విద్యయా సమ్బన్ధో భవిష్యతీతి. నను విద్యాయాః పురుషకర్తృత్వాత్తత్ప్రకాశకత్వేఽస్యా ఉపనిషదోఽపి పౌరుషేయత్వప్రసఙ్గాత్ పాక్షికపురుషదోషజత్వశఙ్కయాఽప్రామాణ్యాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వం నోపపద్యత ఇత్యత్రాహ (అస్యాశ్చేతి) విద్యాయాః సమ్ప్రదాయప్రవర్తకా ఏవ పురుషాః- న తూత్ప్రేక్షయా నిర్మాతారః. సమ్ప్రదాయకర్తృత్వమపి నాధునాతనం - యేనానాశ్వాసస్స్యాత్. కిన్త్వనాదిపారమ్పర్యాగతం- తతోఽనాదిప్రసిద్ధబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసమర్థోపనిషదః పురుషసమ్బన్ధస్సమ్ప్రదాయకర్తృత్వపారమ్పర్యలక్షణ ఏవ. తమాదావేవాహేత్యర్థః. విద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వమేవ పురుషాణాం-యథా విద్యాయాః పురుషసమ్బన్ధః- తథైవోపనిషదోఽపి. యది పురుషసమ్బన్ధో వివక్షితః పౌరుషేయత్వపరిహారాయ- తర్హి తథాభూతసమ్బన్ధాభిధాయకేనాన్యేన భవితవ్యం - స్వయమేవ స్వసంబన్ధాభిధాయకత్వే ఆత్మాశ్రయప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేవ స్తుత్యర్థమితి) విద్యాస్తుతౌ తాత్పర్యాన్న స్వవృత్తిదోష ఇత్యర్థః. స్తుతిర్వా కిమర్థేత్యత ఆహ (శ్రోతృబుద్ధీతి) ప్రవర్తేరన్నితి పాఠో యుక్తః- వృతధాతోరాత్మనేపదిత్వాత్. విద్యాయా యత్ప్రయోజనం - తదేవాస్యా ఉపనిషదోఽపి ప్రయోజనం భవిష్యతీత్యభిప్రేత్య విద్యాయాః ప్రయోజనసమ్బన్ధమాహ (ప్రయోజనేన త్వితి) సంసారకారణనివృత్తిర్బ్రహ్మవిద్యాఫలం చేత్ - త

న్యాయపరవిద్యయైవతన్నివృత్తేస్సమ్భవాత్తదర్థంన బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకోపనిషద్వ్యాఖ్యాతవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రచేతి) సంసారకారణమవిద్యాదిదోషః- తన్నివర్తకత్వమపరవిద్యాయాః కర్మాత్మికాయాన సమ్భవతి- అవిరోధాత్. నహిశతశోపి ప్రాణాయామంకుర్వతః కుత్రిదర్శనంవినాతమః విద్యానివృత్తిర్దృశ్యతే. తతోఽపరవిద్యాయాస్సంసారకారణావిద్యానివర్తకత్వంనాస్తీతిస్వయమేవోక్త్వా బ్రహ్మవిద్యామాహేతిసమ్బన్ధః. కించ పరమపురుషార్థసాధనత్వేన బ్రహ్మవిద్యాయాః పరవిద్యాత్వం. నికృష్టసంసారఫలత్వేనచకర్మవిద్యాయాఅపరవిద్యాత్వం. తల్లక్షణాఖ్యాబలాదపరవిద్యాయామోక్షసాధనత్వాభావోఽవగమ్యతఇత్యభిప్రేత్యాహ (పరాపరేతి) యచ్చాహుఃకర్మజడాః- కేవలబ్రహ్మవిద్యాయాఃకర్తృసంస్కారద్వారకర్మాఙ్గత్వాత్స్వతన్త్రేణపురుషార్థసాధనత్వంనాస్తీతి- తదనపరత్వేనైవనిరాకృతమిత్యాహ (తథాపరప్రాప్తిసాధనమితి) బ్రహ్మవిద్యాయాఃకర్మాఙ్గత్వేకర్మణోనిష్టానస్యాత్- నఖల్వఙ్గనిధానాయప్రధానంవినిన్ద్యతే. అత్రతుసర్వసాధ్యసాధననిన్దయాతద్విషయవైరాగ్యాభిధానపూర్వకంపరప్రాప్తిసాధనం బ్రహ్మవిద్యామాహేత్యాహ (విషయవైరాగ్యపూర్వకమితి) అతో బ్రహ్మవిద్యాయాఃస్వప్రధానత్వాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదాంనకర్తృస్తావకత్వమిత్యర్థః. యద్యప్యుపనిషదాంస్వతన్త్రబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకత్వంస్యాత్ - తర్హితదధ్యేతౄణాంసర్వేషామేవకిమితిబ్రహ్మవిద్యానస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (గురుప్రసాదలభ్యామితి) గుర్వనుగ్రహాదిసంస్కారాభావాత్సర్వేషాంయద్యపినభవిష్యతి - తథాపివిశిష్టాధికారిణాంభవిష్యతీతిభావః. ననుస్వతన్త్రాచేద్బ్రహ్మవిద్యా - తర్హిప్రయోజనసాధనంనస్యాత్ - సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారయోఃప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యతావగమాత్. తత్రాహ (ప్రయోజనంచేతి) స్మరణమాత్రేణవిస్మృతసువర్ణలాభేసుఖప్రాప్తిప్రసిద్ధేః, రజ్జుతత్త్వజ్ఞానమాత్రాచ్చసర్పజన్యభయకమ్పాదిదుఃఖనివృత్తిప్రసిద్ధే, శ్చనప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యత్వంప్రయోజనస్యైకాన్తికం. అతోవిన స్వప్రయోజనసమ్బన్ధంవిద్యాయాఅసత్కృద్బ్రవీతి. తస్మాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదోవ్యాఖ్యేయత్వంసమ్భవతీత్యర్థః. యచ్చాహురేకదేశినః- స్వాధ్యాయాధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలస్యత్రైవర్ణికాధికారత్వాదధీతోపనిషజ్జన్యేబ్రహ్మజ్ఞానేఽస్త్యేవసర్వేషామధికారః- తతస్సర్వాశ్రమకర్మసముచ్చితైవబ్రహ్మవిద్యామోక్షసాధనమితి- తత్రాహ (జ్ఞానమాత్రఇతి) సర్వస్వత్యాగాత్మకసన్న్యాసనిష్ఠానైవపరబ్రహ్మవిద్యామోక్షసాధనమితివేదోపదర్శయతి- తాదృశసన్న్యాసినాంచకర్మసాధనస్యాభావాన్నకర్మసమ్భవః. ఆశ్రమధర్మోపిశమదమాద్యుపబృంహితవిద్యాసన్నిష్ఠత్వమేవ. తేషాంశౌచాచమనాదిరపిలోకసఙ్గ్రహార్థత్వాత్, జ్ఞానాఖ్యేనైవపావనత్వనివృత్తేః, * నహిజ్ఞానేనసదృశంపవిత్రమిహవిద్యతఇతిస్మరణాత్, త్రిషవణస్నానవిధ్యాదేరజ్ఞసన్న్యాసివిషయత్వాత్,. అతఃకర్మనివృత్త్యైవసాహిత్యంజ్ఞానస్య - నకర్మణేత్యర్థః. ఇతశ్చనకర్మసముచ్చితావిద్యామోక్షసాధనమిత్యాహ (విద్యాకర్మవిరోధాచ్చేతి) అకర్తృబ్రహ్మాస్మి- కరోమిచేతిస్ఫుటోవ్యాఘాతఇత్యర్థః. యదాబ్రహ్మాత్మైకత్వంవిస్మరతి- తదోత్పన్నవిక్షేపికర్మకరిష్యతి. తతస్సముచ్చయస్సమ్భవ్యఇతినవాచ్యమిత్యాహ (విద్యాయాఙ్కేతి) ననుగృహస్థానామశ్వపతిప్రభృతీనాంవిద్యాసమ్ప్రదాయప్రవర్తకత్వదర్శనాద్గృహస్థాశ్రమకర్మభిస్సముచ్చయోలిఙ్గాదవగమ్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) లిఙ్గస్యన్యాయోపబృంహితస్యైవగమకత్వాజ్జనకాదీనాం, తత్సముచ్చయేచన్యాయాభావాత్, ప్రత్యుతవిరోధదర్శనా, న్నలిఙ్గేనసముచ్చయసిద్ధిః. సమ్ప్రదాయప్రవర్తకానాంచగార్హస్థ్యస్యాభాసమాత్రత్వాదసఙ్గానేనమమక్కారాభావాత్, *యస్యమేచాస్తిసర్వత్రయస్యమే నాస్తికించన। మిథిలాయాంప్రదీప్తాయాంనమేకించనదహ్యతఇత్యుద్గారదర్శనా, త్కర్మాభావేనసముచ్చయస్యాత్. తత్రచవిధిర్నదృశ్యతఇతిభావః సాకిసంవ్యాఖ్యేయత్వముపసంహరతి (ఏవమితి) గ్రన్థైకదేశముపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగనిమిత్తమాహ (యఇమామితి) (ఆత్మభావేనేతి) ప్రేమాస్పదమిత్యర్థః. అనర్థపూగం- క్లేశసమూహం. నిశాతయతి- శిథిలీకరోతి. అహమకర్తేతిజ్ఞానాద్ద్వైతైకత్వేనిర్మోక్షసస్సవాదిత్యర్థః. ...

హరిః ఓమ్.

బ్రహ్మాదేవానాం ప్రథమస్సంబభూవ విశ్వస్యకర్తాభువనస్యగోప్తా।
సబ్రహ్మవిద్యాంసర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయజ్యేష్ఠపుత్రాయప్రాహ॥ ౧

శం. — బ్రహ్మా- పరివృఢః. మహాన్ ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైస్సర్వానన్యానతిశేతఇతి. దేవానాం- ద్యోతనవతామిన్ద్రాదీనాంప్రథమః- గుణైః ప్రధానస్సన్. ప్రథమః- అగ్రేవాసంబభూవ- అభివ్యక్తస్సమ్యక్- స్వాతన్త్ర్యేణేత్యభిప్రాయః నతథా - యథాధర్మాధర్మవశాత్ సంసారిణోన్యేజాయన్తే- *యోసావతీన్ద్రియగ్రాహ్యఇత్యాదిస్మృతేః. విశ్వస్య- సర్వస్యజగతఃకర్తా- ఉత్పాదయితా. భువనస్య- ఉత్పన్నస్యగోప్తా- పాలయితేతివిశేషణం బ్రహ్మణోవిద్యాస్తుతయే. సః- ఏవంప్రఖ్యాతమహత్త్వో బ్రహ్మవిద్యాం- బ్రహ్మణః- పరమాత్మనోవిద్యాంబ్రహ్మవిద్యాం. * యేనాక్షరంపురుషంవేదసత్యమితివిశేషణాత్ పరమాత్మవిషయాహిసా. బ్రహ్మణాఽగ్రజేనోక్తేతి బ్రహ్మవిద్యా. తాంసర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం- సర్వవిద్యాభివ్యక్తిహేతుత్వాత్సర్వవిద్యాశ్రయామిత్యర్థః. సర్వవిద్యావేద్యంవావస్త్వనయైవవిజ్ఞాయతఇతి. *యేనాశ్రుతంశ్రుతంభవత్యమతంమతమవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతమితిశ్రుతేః. సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామితిచస్తౌతివిద్యాం. (అథర్వాయజ్యేష్ఠపుత్రాయప్రాహ) జ్యేష్ఠశ్చాసౌపుత్రశ్చ. అనేకేషుబ్రహ్మణస్సృష్టిప్రకారేష్వన్యతమస్యసృష్టిప్రకారస్యప్రముఖేఽథర్వాసృష్టఇతిజ్యేష్ఠః. తస్మైజ్యేష్ఠపుత్రాయప్రాహ. ౧

అథర్వణే యాం ప్రవదేత బ్రహ్మాఽథర్వా తాం పురోవాచాఙ్గిరే బ్రహ్మవిద్యామ్।
స భారద్వాజాయ సత్యవాహాయ ప్రాహ భారద్వాజోఽఙ్గిరసే పరావరామ్॥ ౨
శౌనకో హ వై మహాశాలోఽఙ్గిరసం విధివదుపసన్నః పప్రచ్ఛ।
కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి॥ ౩

ఆ — (పరివృఢ ఇతి) *జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ జగత్పతేః। ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహసిద్ధం చతుష్టయమితి స్మరణాద్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైస్సర్వానన్యానతిక్రమ్యైవ వర్తత ఇతి పరివృఢత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. *యోఽసావతీన్ద్రియగ్రాహ్యః సూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోఽచిన్త్యస్స ఏష స్వయముద్బభౌ. స్వయముద్బభౌ- స్వయముద్భూతః. శుక్రశోణితసంయోగమన్తరేణావిర్భూత ఇతి స్మృతేః స్వాతన్త్ర్యం గమ్యత ఇత్యర్థః. వాక్యార్థబుద్ధివృత్త్యభివ్యక్తం బ్రహ్మైవ బ్రహ్మవిద్యా. తచ్చ బ్రహ్మ సర్వాభివ్యఞ్జకం- అతస్సర్వవిద్యావ్యఞ్జకతయాఽఽశ్రీయత ఇతి సర్వవిద్యాశ్రయా. అథవా - సర్వవిద్యానాం ప్రతిష్ఠా - పరిసమాప్తిర్భవతి యస్యాముత్పన్నాయాం జ్ఞాతవ్యాభావాత్ - సా సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠేత్యాహ (సర్వవిద్యావేద్యం వేతి) ౧-౨

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా।అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్॥
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి। ముణ్డకం విశదం ప్రీత్యై వ్యాకరిష్యే యథామతి॥

రం.— విద్యాప్రరోచనార్థా ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే (బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమస్సంబభూవేతి) చతుర్ముఖ ఇన్ద్రాదీనామగ్రే ఉత్పన్న ఇత్యర్థః. స కీదృశ ఇత్యత్రాహ (విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తేతి) విశ్వస్య భువనస్య- సర్వస్య భువనస్య ఉత్పాదయితా రక్షకశ్చేత్యర్థః. (స బ్రహ్మవిద్యామితి) సః- తాదృశో బ్రహ్మా సర్వవిద్యాశ్రయభూతాం బ్రహ్మవిద్యామథర్వనామ్నే జ్యేష్ఠపుత్రాయోక్తవానిత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయాస్సర్వవిద్యాశ్రయత్వం చ జ్ఞాతేష్వైబ్రహ్మణి కృత్స్నజ్ఞాతవ్యాన్తర్భావేన బ్రహ్మజ్ఞానే కృత్స్నజ్ఞానస్యాన్తర్భూతత్వాదితి వ్యాసార్యైరుపపాదితమ్. ౧

శం.— యామేతామథర్వణే ప్రవదేత- అవదత్ బ్రహ్మవిద్యాం బ్రహ్మా - తామేవ- బ్రహ్మణః ప్రాప్తామథర్వా పురా - పూర్వమువాచ- ఉక్తవానఙ్గిరే- అఙ్గిర్నామ్నే బ్రహ్మవిద్యామ్. స చాఙ్గీర్భారద్వాజాయ- భారద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహాయ- సత్యవాహనామ్నే ప్రాహ - ప్రోక్తవాన్. భారద్వాజోఽఙ్గిరసే - స్వశిష్యాయ పుత్రాయ వా పరావరాం- పరస్మాత్పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా. పరావరసర్వవిద్యావిషయవ్యాప్తేర్వా. తాం పరావరామఙ్గిరసే ప్రాహేత్యనుషఙ్గః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం.— (అథర్వణే యాం ప్రవదేతేతి) అథర్వణే యాం బ్రహ్మా ప్రోవాచ - తాం బ్రహ్మవిద్యామథర్వనామా ఋషిః స్వశిష్యాయాఙ్గిరోనామ ఋషయే ప్రోవాచ. సః- అఙ్గిరో నామా ఋషిః భరద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహనామ్నే ప్రోక్తవాన్. పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా. పరావరసర్వవిద్యాప్రాప్తేర్వా పరావరా. తామఙ్గిరసే ప్రాహేత్యనుషఙ్గః. ౨

శం.— శౌనకః- శునకస్యాపత్యం మహాశాలః - మహాగృహస్థోఽఙ్గిరసం - భారద్వాజశిష్యమాచార్యం విధివత్ - యథాశాస్త్రమిత్యేతత్. ఉపసన్నః- ఉపగతస్సన్ పప్రచ్ఛ. శౌనకాఙ్గిరసయోస్సమ్బన్ధాదర్వాగ్విధివద్విశేషణాదుపసదనవిధేః పూర్వేషామనియమ ఇతి గమ్యతే. మర్యాదాకరణార్థం మధ్యదీపకన్యాయార్థం వా విశేషణం- అస్మదాదిష్వప్యుపసదనవిధేరిష్టత్వాత్. కిమిత్యాహ- కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే - న్వితి వితర్కే. భగవః - హే భగవన్ సర్వం- యదిదం విజ్ఞేయం విజ్ఞాతం - విశేషేణ జ్ఞాతమ్. అవగతం భవతీతి. ఏకస్మిన్ జ్ఞాతే సర్వవిద్భవతీతి శిష్టప్రవాదం శ్రుతవాన్ శౌనకః తద్విశేషం విజ్ఞాతుకామస్సన్ కస్మిన్నితి వితర్కయన్ పప్రచ్ఛ. అథవా- లోకసామాన్యదృష్ట్యా జ్ఞాత్వైవ పప్రచ్ఛ. సన్తి లోకే సువర్ణాదిసకలభేదాః సువర్ణత్వాద్యేకత్వవిజ్ఞానేన విజ్ఞాయమానా లౌకికైః- తథా కిన్న్వస్తి సర్వస్య జగద్భేదస్యైకకారణం - యదేకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి. నన్వవిదితే హి కస్మిన్నితి ప్రశ్నోఽనుపపన్నః- కిమస్తి తదితి తదా ప్రశ్నో యుక్తః- సిద్ధే హ్యస్తిత్వే కస్మిన్నితి స్యాత్ - యథా కస్మిన్నిధేయమితి. న - అక్షరబాహుల్యాదాయాసభీరుత్వాత్ప్రశ్నస్సమ్భవత్యేవ- కిన్న్వస్తి తత్- యస్మిన్నేకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వవిత్స్యాదితి. ౩

ఆ.— ప్రశ్నబీజమాహ (కస్మిన్నితి) ఉపాదానాత్కార్యస్య పృథక్సత్త్వాభావాదుపాదానే జ్ఞాతే తత్కార్యం తతః పృథఙ్నాస్తీతి జ్ఞాతం భవతీతి సామాన్యవ్యాప్తిః- తద్బలాద్వా పప్రచ్ఛేత్యాహ (అథవేతి) ప్రశ్నాక్షరాఞ్జస్యమాక్షిప్య సమాధత్తే (నన్వవిదితే హీత్యాదినా) కిమస్తి తదితి ప్రయోగేఽక్షరబాహుల్యేనాయాసస్స్యాత్ - తద్భీరుతయా కస్మిన్నిత్యక్షరసామఞ్జస్యలాఘవాత్ప్రశ్న ఇత్యర్థః. ౩-౪

రం.— (శౌనకో హ వై మహాశాల ఇతి) మహాశాలః - మహాగృహస్థః శునకసుతః - శౌనకః సమిత్పాణిత్వాదిశాస్త్రీయనియమానతిక్రమేణోపగతస్సన్ పృష్టవాన్. (కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి) హే భగవః- *ఉత్పత్తిం ప్రళయం చైవ భూతానామాగతిం గతిమ్। వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి ఇతి లక్షణలక్షిత. భగవన్నిత్యస్య *విభాషా భవద్భగవదితి నకారస్య రుత్వేన స్వఃపాదీత్యాభావశ్ఛాన్దసః. యథా స్మృతిః

ప్రవిజ్ఞాతేసర్వంవ్యాఖ్యాయంవిజ్ఞాతంభవతి- ఏవంకస్మిన్భగవోవిజ్ఞాతేసర్వంకార్యజాతంవిజ్ఞాతంభవతీతిసామాన్యతోభవాద్వ్యక్తానాంవచనమప్రాప్తం. తాదృగ్వస్తుకిమితి ప్రశ్నార్థః. సర్వనిమిత్తోపాదానభూతంవస్తు కిం- యావత్. ననుసర్వమిదమితిశబ్దేనస్థూలచిదచిచ్ఛరీరవిశిష్టం బ్రహ్మైవోచ్యతే- ఉత విశేషణమాత్రం. నాద్యః- ప్రశ్నదశాయాంశౌనకస్యతదానీం తత్త్వేన బ్రహ్మనిశ్చయబుద్ధిశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావాత్, ఏతేనైదంపూర్వంపు రుషేణసర్వమిత్యుత్తరవాక్యేఽదంసర్వమిత్యస్యవిశేషణమాత్రపర్యవసాయిత్వేన బ్రహ్మపర్యన్తత్వాపర్యవసానేనప్రశ్నవాక్యగతస్యాపిఇదంసర్వమిత్యశ బ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావాత్. నద్వితీయః - విశేషణభూతస్థూలచిదచిత్పదార్థస్య బ్రహ్మణ్యన్యయోర్వస్తుయోర్మాణాత్తద బ్రహ్మోపాదానత్వాభావాది తిచేత్. ఉచ్యతే- ఇదంసర్వమిత్యనేనవిశేషణమేవనిర్దిశ్యతే- నవిశేష్యం. అథాపివిశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదేయత్వమస్తి- సత్యాదేన్ర్నానామేవోపా దానోపాదేయభావస్యనియమః. భాష్యస్థూలావస్థావస్తుపూర్వదావిసూక్ష్మావస్థాయోగిత్వమ్యుపాదానం. అవస్థావత్త్వంచచిదచిదీశ్వరాణాం త్రయాణామ ప్యస్త్యేవ. ఇయాంస్తువిశేషః-అద్వారకావస్థాయోగిత్వమచేతనస్య-జీవస్యతుధర్మభూతజ్ఞానద్వారా, అచేతనశరీరద్వారా, చకర్తృత్వభోక్తృత్వాదికా సాప్యవస్థా ఈశ్వరస్య- పరమాత్మనస్తుచేతనాచేతనద్వారకసువస్థా ఈశ్వరస్య. అతశ్చ మహత్త్వాహఙ్కారత్వాదిలక్షణభావ్యవస్థాయోగిత్వ సమ్మతమేవ. తస్య పర మాత్మనా భావిత్వేనపరమాత్మనఃఏవచేతనాచేతనప్రపఞ్చస్యాపిభావ్యవస్థాశ్రయత్వేనశరీరం ప్రత్యుపాదేయత్వమస్త్యేవ. అతశ్చేదంసర్వమితివిశేష ణమాత్రనిర్దేశేపివిశ్వవిశేష్యభూతమకృతమేవోపాదానంభవత్యేవేతికస్మిన్ను భగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదం విజ్ఞాతంభవతీతివిశేషణమాత్రేణపాదాన ప్రశ్నఉపప ద్యతే. అతఏవమహాసిద్ధాన్తే కృత్స్నస్యజగతోబ్రహ్మకార్యతయాతదనన్యత్వాదిత్యాదిసూత్రార్థే తదాత్మకత్వేనైకత్వాత్ తత్ప్రత్యనీకనానాత్వం ప్రతిషిద్ధమితి భాష్యవ్యాఖ్యానావసరేవ్యాసార్యైర్ద్విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావః - నతువిశేషణీభూతస్యచేతనాచేతన ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదానక త్వం. శరీరాత్మభావస్తు నిష్కృష్టవిశేషణయోరపి నిష్కృష్టవిశేష్యస్యచ - చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మణశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మోపాదానత్వాత్, కేవలస్య ప్రపఞ్చస్య కేవలాన్తర్యామికత్వాత్, దివిపక్షమాశ్రిత్య "సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా"ఇతివాక్యే ఉపాదానో పాదేయభావప్రతిపాదకే సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యత్ర ప్రజాశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వం, సచ్ఛబ్దస్యాపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరత్వం,- స దాయతనాఇతి శరీరాత్మభావప్రతిపాదకాంశేతు ప్రజాశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వం, సచ్ఛబ్దస్యవిశేష్యమాత్రపరత్వం,- బ్రహ్మణో బ్రహ్మాన్త ర్యామికత్వాసంభవాత్, కేవలప్రపఞ్చస్యవిశేష్యమాత్రాన్తర్యామికత్వేపి విశిష్టాన్తర్యామికత్వాభావాత్, ఇత్యుక్త్వా - అస్మిన్వాక్యే సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యుక్త స్యప్రజాశబ్దస్యవైరూప్యం, సచ్ఛబ్దానాంచవైరూప్యం, జగదితిశబ్దాన్తరాధ్యాహారాదిలక్షణాద్యన్వయక్లేశం, ఇత్యాశఙ్క్య - ప్రజాశబ్దస్య వి శేషణమాత్రపరత్వమేవ - సచ్ఛబ్దస్యాపివిశేష్యమాత్రపరత్వమేవ. నచ విశేషణీభూతచిదచిద్వర్గస్యోపాదానకత్వంనాస్తీతివాచ్యం - తస్యాపి భావ్యవస్థావత్త్వేన విశిష్టస్యేవవిశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదానకత్వసంభవాదితిసామానాధికరణ్యం స్వరసమనుసన్ధేయం "యథ్వాతహత్తిరితి సుచిర్ణ్నాక శ్చ"ఇత్యాదినా. "ఆత్మేతిమూపగచ్ఛన్తిత్యాహ" "సర్వస్య చిదచిద్వస్తునశ్శరీరత్వాత్తద్గతత్వాత్తదాత్మత్వాత్తన్నియామ్యత్వాత్తచ్ఛేషత్వాచ్చ సర్వస్యాయమాత్మేతి శరీరాత్మోపాదేయత్వయోస్సామానాధికరణ్యంబహుకృత్వఉపక్షిప్తం. నహ్యేతదస్యాభాసకర్తుం ప్రభవామః. "ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తఇతివాక్యే ప్రాజ్ఞశబ్దితేశివేన్ద్రపరమాత్మనిజీవస్య సుఖదుఃఖరూపలయశ్రవణాచ్చ. నచపరిష్వఙ్గోలయః - కింస్విస్యపీవ సంసర్గవిశేష ఇతివాచ్యం- "స్వాప్యయాదితిసూత్రభాష్యతద్వ్యాఖ్యానగ్రన్థపర్యాలోచనాయాంతయోస్సమానార్థకత్వస్యఉపలభ్యమానత్వాత్. నచజాగ్ర దాద్యవస్థాగతరాగద్వేషాదికాలుష్యయుక్తజీవవిశిష్టస్యపరమాత్మనస్తద్ర హితజీవవిశిష్టపరమాత్మరూపేణావస్థానమేవ "సతాసోమ్య తదాసంపన్నో భవతీతివాక్యస్యార్థోభ్యుపేతః - సఏవ ప్రాజ్ఞేనాత్మనేతివాక్యస్యాప్యర్థోస్త్వితివాచ్యం - తథాసత్యస్యవాక్యస్యజీవపరభేదాబోధకత్వేన "సుషు ప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతిసూత్రాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్. నచభావ్యవస్థావత్సర్వముపాదేయం- పూర్వావస్థావత్సర్వముపాదానం చేత్ -భావిమహత్త్వాహఙ్కా రత్వాద్యవస్థావత్పరమాత్మానం ప్రత్యవ్యక్తత్వలక్షణపూర్వావస్థాశ్రయస్యఅచేతనస్యాప్యుపాదానత్వప్రసఙ్గః - అతోభావ్యవస్థాపత్తిహేతుభూతపూ ర్వావస్థాయోగ్యుపాదానమితివక్తవ్యం- తతశ్చేదంశబ్దవాచ్యస్యవిశేషణస్యన బ్రహ్మోపాదానకత్వమితివాచ్యం-భావ్యవస్థాపత్తిహేతుపూర్వావస్థాయోగి యత్కారణం - తదుపాదానమిత్యుక్తావతిప్రసఙ్గాభావాత్. భావ్యవస్థావద్బ్రహ్మప్రత్యచేతనస్య హేతుత్వగ్రాహకప్రమాణాభావేనఉపాదాన త్వాభావేపి బ్రహ్మణస్సర్వకార్యకర్తృత్వశ్రవణేనభావ్యవస్థావదచేతనాంశం ప్రత్యుపాదానత్వేనానుపపత్తిః. నన్వవ్యక్తత్వమహత్త్వాద్యవస్థాయాః అవ్యక్తమహదాదినిష్ఠత్వేపి బ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేన పూర్వావస్థాయోగిత్వాభావాత్కథముపాదానత్వమితిచేత్. అత్రవ్యాసార్యాః ప్రకృత్యధికరణే బ్రహ్మణశ్చిదచిచ్ఛరీరకతయా ప్రకృతేర్బ్రహ్మణస్స్వరూపాన్తర్గతత్వేన ప్రకృత్యవస్థానాం బ్రహ్మావస్థాత్వాత్. నహివిశేష్యమాత్రంవిశిష్టస్యస్వరూ పం- విశిష్టస్యవస్తునోవిశిష్టమేవహిస్వరూపం. నహిఘటస్యమృణ్మాత్రంస్వరూపం- అపితుఘటత్వవిశిష్టం. ననుయదివిశేషణమపిస్వరూపాన్తర్భూతం- తర్హిదణ్డావయస్సంయోగాదయశ్చస్వరూపంస్యుః. న-యావద్ద్రవ్యభావినామపృథక్సిద్ధవిశేషణానామేవస్వరూపాన్తర్భావాత్. కించ-ఘటాదివస్తున ఉదకాహరణాదితత్తదసాధారణకార్యయోగ్యత్వమేవస్వరూపం- నమృణ్మాత్రం- పిణ్డాదీనామపిఘటస్వరూపత్వప్రసఙ్గాత్. ఘటస్యోదకాహరణం ప్రతియోగ్యతానామఅచ్ఛిద్రఘటత్వమేవ. యస్యవస్తునోయత్కార్యంయదాకారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి - సఆకారస్తస్యవస్తునస్తత్కా ర్యంప్రతియోగ్యతా. యథావహ్నేరుష్ణత్వంస్ఫోటజననే, యథాపరశోస్తైక్ష్ణ్యంభేదనే, యథాచమృదోమృత్త్వంఘటాదిపరిణామేష్వితిభావ శ్చ. ఏవంప్రకృతిపురుషకాలానాంజగద్రూపేణబహుభవనేపరమాత్మనోయోగ్యతాస్థానీయానాంఅయుతసిద్ధప్రకారాః. అతఏవహిత్వచిచ్ఛక్తిశబ్దేనజగద భిధీయతే - కార్యోపయోగ్యపృథక్సిద్ధవిశేషణంహిశక్తిః. సాచయోగ్యతాయోగ్యస్వరూపాన్తర్గతా- అతోమహదాద్యవస్థాశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మస్వరూ

పగతా ఇతి నావస్థాశ్రయత్వాసిద్ధిః. యతో విశిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం. అత ఏవ హి * తద్యథా రథస్య నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణే అర్పితా ఇతి అరనాభిదృష్టాన్త ఉపన్యస్యతే. నహి నాభిమాత్రం రథచక్రం. కింతు నాభిపర నేమి అపి స్వరూపాన్తర్గతే. * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో న్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః। తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకామితి ముఞ్జేషీకాదృష్టాన్తశ్చ శ్రుతః. న హీషీకామాత్రం ముఞ్జః - కింతు బాహ్యదళవిశిష్టేషీకా హి ముఞ్జస్వరూపం. విశేష్యాంశస్య దృష్టాన్త ఇషీకా తథా *యథాహి కదళీనా న్యాస్త్వక్పత్రాన్నాన్యథా జాయతే। ఏవం విశ్వస్య నాన్యస్త్వం త్వం మా యయా ఈశ్వర దృశ్యస ఇతి త్వక్పత్రకదళీదృష్టాన్తశ్చ విచిద్విశిష్టం బ్రహ్మస్వరూపమవగమయతి. న హి బాహ్యత్వక్పత్రేణ వినా కాణ్డమాత్రం కదళీ - అపి తు త్వక్పత్రవిశిష్టకాణ్డస్వరూపా. ఏవం విశ్వవిశిష్టం స్వస్వరూపం. తత్ర విశేష్యభూతస్వాంశే విశేషణాంశవిలక్షణశ్చ దృశ్యస ఇతి వ్యాఖ్యాతః. ఇయాంస్తు భేదః - నహీషీకాకాణ్డానాం, అరనేమినాభికదళీత్వక్పత్రాణాం చాపృథక్సిద్ధతయా మిథో నియన్తృనియామ్యభావాభావాన్న శరీరశరీరిభావః - అత ఏవ నేమ్యాదిశబ్దాశ్చ న విశేష్యవాచకాః. ఇహ తు నియన్తృనియామ్యభావాది నా శరీరాత్మభావసంభవాత్ శరీరవాచిశబ్దా బ్రహ్మపర్యన్తా ఇతి. అత ఏవ మహదాద్యవస్థానాం విశిష్టబ్రహ్మస్వరూపగతత్వాదుపాదానత్వం ముఖ్యం. కించ - మాభూత్ప్రకృతిపురుషయోః స్వరూపాన్తర్భావః - తథాపి ముఖ్యత్వం యుక్తం. న హి శరీరద్వారకం బ్రహ్మణో మహదాద్యుపాదానత్వమముఖ్యం - కారణతానిర్వాహకవ్యవహితత్వాత్ - జ్వాలావ్యవహితస్య కాష్ఠస్య పాకం ప్రతి కారణత్వవత్. నను మృద్వ్యవహితస్యాపి కులాలస్య ఘటం ప్రత్యుపాదానత్వం స్యాదితి చేన్న - స్వనిష్ఠమృత్పిణ్డవ్యవహితత్వాత్. అతః స్వాపృథక్సిద్ధవ్యవధానావుపాదానత్వమవిరుద్ధం. నను తథాపి ఉపాదానస్య కార్యావస్థాశ్రయత్వం వాచ్యం - కథం వ్యవహితమవస్థావిశేషం ప్రత్యాశ్రయత్వం. ఉచ్యతే - కుమ్భోదరసమ్భృతమమ్భః ప్రతిపురుషస్యేవ పరమాత్మనో మహదాద్యవస్థాశ్రయత్వముపపన్నం. న చ పురుషస్యామ్భోధారకకుమ్భధారకత్వమేవ నామ్భోధారకత్వమితి వాచ్యం - తథా సత్యమ్భోధారణజనిత శ్రమో న స్యాత్. కించ - అవ్యవహితాదపి వ్యవహితస్యాశ్రయత్వం ముఖ్యం దృశ్యతే - యథా అన్తరణాంశుకాదపి పర్యఙ్కస్య. యథా వర్షేభ్యో భూతలస్య, వ్యవహితమప్యంశుకం న పురుషస్య ధారకం - అసామర్థ్యాత్. పర్యఙ్కభూతలయోరేవ సామర్థ్యాదాన్తరణదర్భాణాం పురుషసంయోగమాత్ర వ్యవధాయకత్వమేవ. అతః పరమాత్మనస్సర్వావస్థాశ్రయత్వం ముఖ్యమితి జగదుపాదానత్వం ముఖ్యమేవ. నను జగదుపాదానావ్యక్తశరీరకత్వేన జగదుపాదానత్వముచ్యతే చేత్ - వైశేషికాదిపక్షాద్భవత్పక్షస్య కో భేదః. నియామ్యవిశేషో హి శరీరమభిమతం - చిదచితోరీశ్వరప్రేర్యత్వం తన్మతేప్యస్తీతి చేత్. మహాన్తరోయం పర్యనుయోగః. వైశేషికాశ్చేదప్రామాణికమేవ బ్రూయుః - తదుక్తం చేదనాదరణీయమితి నః ప్రతిజ్ఞా. అస్మదుక్తార్థస్య స్వీకృతశ్చేత్ప్రాన్తః సుఖితః. కించ - సామ్యముపేదురుపపాదం - ఆకాశకాలదిగాత్మవర్గస్య ఈశ్వరధార్యత్వాద్యనభ్యుపగమాదిత్యాహుః. తతశ్చ బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వేనానుపపత్తిః. నను తథాపి బ్రహ్మజ్ఞానాచ్ఛరీరభూతప్రపఞ్చజ్ఞానం నోపపద్యతే - తస్య తద్భిన్నత్వాత్. న చ సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టస్వరూపే బ్రహ్మణి జ్ఞాయమానే సర్వస్యాపి తదన్తర్గతత్వాత్ వనే జ్ఞాతే తదన్తర్గతః పనసో జ్ఞాతో భవతీతివత్ ప్రపఞ్చో జ్ఞాతో భవతీతి నిర్దేశ ఉపపద్యతామితి వాచ్యం - *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి లక్షణాశ్రయస్య చేతనాచేతనవర్గస్య తదన్తర్భావే ప్రమాణాభావాత్. న చ విశేష్యాంశస్య లక్షణం *సత్యం జ్ఞానమిత్యాది - విశిష్టస్య జిజ్ఞాస్య బ్రహ్మణస్తు లక్షణం జన్మాద్యేవేతి సూత్రకారాభిప్రాయ ఇతి జన్మాదిసూత్రే వ్యాసార్యైరుక్తమితి వాచ్యం - కారణబోధకవాక్యయోర్భిన్నవిషయకత్వస్య అసఙ్గతత్వాత్, *ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి ఆత్మన ఏవ ఉపాదానత్వాభిధానాచ్చ. అస్తు వా విశిష్టం బ్రహ్మ - తథాపి *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతౌ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య ఉపాదానోపాదేయాభేదేనైవోపపాదితతయా ఇహాపి ఇదం సర్వమితి ఇదన్తాస్పదతయా ప్రతీయమానే విశేషణభూతే జగతి విశిష్టాభేదాసంభవాత్. శరీరగతావస్థాయా శరీరినిష్ఠత్వమితి యదుక్తం - తత్తు సర్వలౌకికతాన్త్రికవిరుద్ధం, *నతు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రభాష్యవిరుద్ధం చ. పూర్వావస్థాశ్రయనియన్తృత్వమేవోపాదానత్వమిత్యస్య చ పరిభాషామాత్రత్వాత్. కించ - ఉత్పాద్యం హి ఉపాదేయం భవతి. ఉత్పాద్యం చ న భవన్మతే ద్రవ్యం - తస్య నిత్యత్వాత్. శబ్దస్పర్శాదిలక్షణా ద్రవ్యరూపావస్థాయా ఏవోత్పత్తిః, తస్యాశ్చ బ్రహ్మణా అభేదగన్ధస్యైవాభావాత్. నను ఘటత్వావస్థైవ ఘటద్రవ్యస్యోత్పత్తిః, మృత్పిణ్డస్య వినాశశ్చ. ద్రవ్యస్యోత్తరోత్తరసంస్థానయోగస్సపూర్వసంస్థానసంస్థితస్య వినాశః - స్వావస్థస్య తూత్పత్తిః. అవస్థాయా ఉత్పత్తిమత్త్వచోదనముత్పత్తేరుత్పత్తిమత్త్వచోదనమివ అయుక్తిర్భవతి. పృథక్ప్రతిపత్తికార్యార్థానామేవ పృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్ష్యతే - పృథక్ప్రతిపత్తికార్యానర్హధర్మాః పృథగుత్పత్తినిరపేక్షాః. అత ఏవ హ్యుత్పత్త్యాదేరుత్పత్త్యాదినైరపేక్ష్యం. తస్మాదపృథక్సిద్ధధర్మాస్తు స్వాయంధర్మిణ ఉత్పత్త్యాద్యవస్థాభూతాః. అతోఽవస్థైవ వస్తున ఉత్పత్తిః - సత్త్వావస్థాయా ఉత్పత్తిర్నాస్తీత్యారమ్భణాధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోరుపపాదితమితి చేన్న - ఘటత్వావస్థాయా ఏవ ఘటోత్పత్తిమృత్పిణ్డవినాశరూపత్వే యదా ఏవ ఘటత్వావస్థానత్వం ఘట ఉత్పద్యతే పిణ్డో నశ్యతీతిధీప్రసఙ్గః - న తు ఘట ఉత్పన్నః మృత్పిణ్డో వినష్ట ఇతి. న చ ఘటత్వావస్థాగతాద్యక్షణసంబన్ధ ఏవ ఘటస్యోత్పత్తిరితి వాచ్యం - యస్య హ్యాగన్తుకత్వమాద్యక్షణసంబన్ధః అభూత్వాభవనం వా - న తస్యోత్పత్తిః - యస్య తు తన్నాస్తి తస్యోత్పత్తిరిత్యస్య పరిభాషామాత్రత్వాత్, ఘటే రూపరసాదిసంయోగే చ జాయమానే ఘటోత్పత్తివ్యవహారాభావాత్. అన్యతరకర్మజ ఉభయకర్మజస్సంయోగ ఇత్యాది ప్రతీతివ్యవహారాదికం సర్వం నిర్మూలం స్యాత్. *ఛన్దాంసి యజ్ఞాః క్రతవో వ్రతాని *ఛన్దాంసి జజ్ఞిరే తస్మాదిత్యాదీనాం వేదోత్పత్తిప్రతిపాదకానామప్రామాణ్యం స్యాత్. శబ్ద ఉత్పన్న ఇతి ప్రతీతివ్యవహారౌ న స్యాతాం - ఆకాశ ఉత్పన్న ఇత్యేవ ప్రతీతివ్యవహారౌ స్యాతాం. అపృథక్సిద్ధధర్మాణాముత్పత్తివినాశాభావే శరీరస్యాత్మాపృథక్సిద్ధత్వాద్వినాశౌ న స్యాతాం - ఆత్మన ఏవ తౌ స్యాతాం. కిం బహునా - ఈశ్వరవ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యుత్పత్త్యాదివినాశౌ న స్యాతాం - ఈశ్వరస్యైవ తౌ స్యాతాం. నను అపృథక్సిద్ధస్య అద్రవ్యస్యోత్పత్తివినాశౌ నాభ్యుపేయేతే - ద్రవ్యస్య తౌ స్త ఏవేతి చేన్న -

వినిగమకాభావాత్ నైవకేత్యస్యాపి సువచత్వాచ్చ. కించ - ప్రకృతిరుపాదానం - వికార ఉపాదేయమితి నిర్వివాదం. *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యత్ర ఘటత్వావస్థాయా ఏవ వికారశబ్దేనాభిహితతయా *యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదితి పూర్వవాక్యేపి వికారార్థమయట్ప్రత్యయేన తస్యా ఏవాభిధాతుముచితతయా తస్యా ఏవోపాదేయత్వం సిద్ధవత్కృత్య విజ్ఞాతత్వాభిధానాత్, భవన్మతే చావస్థాయా జ్ఞాతత్వాసంభవాదనుపపత్తిస్తదవస్థైవ. నచ *సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యత్ర మయట్ప్రత్యయార్థవికారస్త్వవస్థావాన్- *వాచారమ్భణం వికార ఇత్యత్ర అవస్థా వికారశబ్దేనోచ్యతే *మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యభేదప్రతిపాదనాంశే అనుషక్తేన మృణ్మయమితి పదేన పునరవస్థావాన్వికారః పరామృశ్యత ఇతి వాచ్యం - అస్యా ఉక్తేరహృదయంగమత్వాత్. తస్మాత్ *సర్వం మృణ్మయం *వాచారమ్భణం వికారః *మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి స్థలత్రయేప్యైకరూప్యమేవ వక్తవ్యం. తస్మాద్వికారరూపావస్థాయా యద్యస్య తే జ్ఞాతత్వానభ్యుపగమాదేకవిజ్ఞానేన సర్వస్య తదభిన్నస్య వికారస్య జ్ఞానమనుపపన్నమితి చేత్. ఉచ్యతే- ప్రకృతివికృత్యోః కారకవ్యాపారనైయత్యప్రసక్తౌ భేదసత్త్వేపి పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యనర్హత్వేనాపృథక్సత్తా నాస్తీతి సిద్ధం. తతశ్చాభిన్నసత్తాకకారణముపాదానం ప్రకృతిరాత్మేతి పర్యాయః. తత్ర చ నైయాయికాస్తదేవ స్ఫుటతరవివేకప్రకారరహితమయుతసిద్ధం కారణం సమవాయికారణమితి వ్యవహరన్తి. కార్యభిన్నాభిన్నం కారణముపాదానమితి భేదాభేదవాదినః. భిన్నతయాఽభిన్నతయా చానుభూయమానం కారణమితి కేచిత్. భిన్నత్వేనాప్యభిన్నసత్తాకం కారణమిత్యన్యే. అస్మాకమప్యేతదేవ సమ్మతం. ఘటశరావాదిరూపావస్థైవ వికారః- *ఘటశరావాదినానాసంస్థానావస్థారూపవికారాపన్నం నానానామధేయమపి మృత్తికాసంస్థానవిశేషత్వాన్మృద్ద్రవ్యమేవేత్యుపపత్తిమితి వేదార్థసంగ్రహే అవస్థాయా ఏవ వికారత్వకథనాత్. తస్య చ మృదశ్చ దణ్డఘటయోరివ పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యోరభావాత్తదపృథక్సిద్ధత్వేన ఘటాపృథక్సిద్ధకారణత్వరూపస్యోపాదానత్వస్య మృది సత్త్వాత్ మృదో ఘటశరావాదిప్రతి ప్రకృతిత్వమాత్మత్వం చ. తతశ్చ తస్యాం మృది జ్ఞాతాయాం ఘటశరావాదిలక్షణతదవస్థారూపవికృతీనాం పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యనర్హాణాం మృత్సత్తయా సత్తావత్త్వవత్ మృజ్జ్ఞాతతయైవ జ్ఞాతతాశ్రయత్వాత్ సర్వమిదం విజ్ఞాతమితి శక్యతే వక్తుం. ఏవం బ్రహ్మణోపి చేతనాచేతనసమస్తప్రపఞ్చం ప్రత్యపృథక్సిద్ధకారణత్వేన సర్వప్రకృతిత్వేన సర్వాత్మకతయా సర్వస్య తతో భిన్నత్వేన దర్శనాయోగ్యతయా జ్ఞాతత్వం సిద్ధం. నను భాష్యే *కేవలభేదవాదినాం చాత్యన్తభిన్నయోః కేనాపి ప్రకారేణైక్యాసమ్భవాదేవ బ్రహ్మాత్మభావోపదేశా న సంభవన్తీతి సర్వవేదాన్తపరిత్యాగః స్యాదితి కేవలభేదస్య ప్రతిక్షిప్తత్వాత్, *ఏకత్వే సతి నానాత్వం నానాత్వే సతి చైకతా। అచిన్త్యం బ్రహ్మణో రూపం కస్తద్వేదితుమర్హతీతి స్మృతివశాజ్జగద్బ్రహ్మణోః భిన్నాభిన్నత్వమేవ భగవతో భాష్యకారస్యాభిమతం- తతశ్చ కార్యాభిన్నం కారణముపాదానమిత్యేవాస్తు. ఏవం చ సతి సర్వస్యాపి తదభిన్నత్వాత్ సర్వవిజ్ఞానమప్యుపపద్యతే. *హరేర్న కించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి *ఏకస్సమస్తం యదిహాస్తి కించిత్ *తదచ్యుతో నాస్తి పరం తతోన్యత్ *ఏకం సదైకం పరమః పరేశః స వాసుదేవో న యతోన్యదస్తీత్యాదినిషేధాశ్చ కేవలభేదాశ్రయనిషేధకతయోపపద్యన్తే. కేవలభేదపక్షే శరీరభూతస్య జగత ఆత్మభిన్నత్వాద్భిన్ననిషేధో నోపపద్యతే. అతః కార్యాభిన్నం కారణమేవోపాదానమస్త్వితి చేన్న - *భేదాభేదవాదే తు బ్రహ్మణ్యేవోపాధిసంసర్గాత్తత్ప్రయుక్తా జీవగతా దోషా బ్రహ్మణ్యేవ ప్రాదుష్యురితి నిరస్తనిఖిలదోషకల్యాణాత్మకబ్రహ్మాత్మభావోపదేశా హి విరోధాదేవ పరిత్యక్తాస్స్యురితి తత్రైవ భేదాభేదపక్షస్య భాష్యదూషితత్వాత్, *బ్రహ్మాజ్ఞానపక్షాదపి పాపీయానయం భేదాభేదపక్ష ఇతి వేదార్థసంగ్రహే అతినిన్దితత్వాత్, భేదాభేదవాదో న భాష్యకారాభిమతః. కథం తర్హి *కేవలభేదవాదినాం చాత్యన్తభిన్నయోరిత్యాదిభాష్యముపపద్యతాం- శరీరాత్మభావో హ్యత్యన్తభేద ఏవ. ప్రకారప్రకారిభావో హి భేదరూపః - నియమేన ప్రకారప్రకారిభావలక్షణశ్శరీరశరీరిభావో నియమేన భేదరూప ఇతి శరీరాత్మభావే కేవలభేద ఏవ దృఢీకృతో భవతి. అత ఏవ హి *ఉభయోపి హి భేదే నైవ సంబధ్యత ఇతి శరీరాత్మభావ ఏవ భేదత్వేనాన్విత ఇతి చేత్. ఉచ్యతే - అత్యన్తభిన్నయోరిత్యాదిభాష్యస్యాయం భావః- లోకే హ్యైక్యవ్యవహారే స్వరూపైక్యం తన్త్రం - తదభావే దేశాదిలక్షణప్రకారైక్యం - యథా సాయం గోష్ఠే సర్వా గావ ఏకీభవన్తి- రాజాన ఏకీభూతాః- ఏకో వ్రీహిరిత్యాదౌ దేశబుద్ధిజాత్యాద్యభేదతః. ఇహ తు జగద్బ్రహ్మణోః స్వరూపతో భిన్నయోః కేనచిదాకారేణాభేదో వక్తవ్యః- స క ఇతి విచారే అపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వమిత్యేష హి ప్రకృతో వ్యక్తస్తాపృథక్సిద్ధ్యైక్యమేవ తాదృశైక్యప్రయోజకమితి ప్రతీయతే. సిద్ధిర్నామ స్థితిః ప్రతిపత్తిశ్చ- పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యయోగ్య ఇతి భాష్యాదిగ్రన్థేషు బహుశో వ్యవహారదర్శనాత్. స్థితిప్రతిపత్త్యోరైక్యం అవయవావయవిజాతివ్యక్తిగుణగుణిస్థలేషు పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యోరభావాదవసీయతే. నను ఘటో భూతలే వర్తతే- నీలాదిగుణాస్తు ఘటే- తథా గన్ధరసశబ్దానాం ద్రవ్యప్రతిపత్తిమన్తరేణాపి పృథక్ప్రతిపత్తిర్దృష్టా -. అతః కథం స్థితిప్రతిపత్త్యైక్యముపపద్యతాం. నచ *తావేవాయుతసిద్ధౌ విజ్ఞాతవ్యౌ - యయోర్ద్వయోరనశ్యదేకమపరాశ్రితమేవావతిష్ఠత ఇతి తార్కికోక్తమయుతసిద్ధత్వమేవాపృథక్సిద్ధత్వమితి వాచ్యం - తథా హి సతి నియతాశ్రయాశ్రయిభావలక్షణాయుతసిద్ధత్వస్య భేదైకసాధకత్వేన ప్రకారైక్యాసాధకత్వాదితి చేన్న - *పృథక్ప్రతిపత్త్యనర్హా ప్రకారా ఏవాపృథగుపలబ్ధ్యాదికమపేక్షితమిత్యాది శ్రుతప్రకాశికాగ్రన్థపర్యాలోచనాయాం యస్యోత్పత్తివినాశాపక్షయసత్తాదికం యదాశ్రయోత్పత్త్యాదినైవ వ్యవహ్రియతే- తత్తదపృథక్సిద్ధమితి ఫలతి. తతశ్చ యదుత్పత్త్యా ఉత్పద్యత ఇతి వ్యవహ్రియతే- యత్సత్తయా సదితి వ్యవహ్రియతే- న తు సత్తాన్తరమపేక్షతే- తత్తదపృథక్సిద్ధమితి. తతశ్చ వికృతేః ప్రకృతిసత్తాతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వాదభిన్నసత్తాకకారణత్వముపాదానత్వం. తదేవ చాత్మత్వం. ఇదం *తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్తన్నియామ్యత్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ సర్వస్యాయమాత్మేతి వదతో భగవతో భాష్యకారస్యాప్యభిమతం. న హ్యాత్మత్వమన్తః ప్రవిశ్య నియన్తృత్వరూపం- తాదృశాత్మత్వస్యోపాదానత్వాప్రయోజ్యత్వాత్. న హ్యుపాదానత్వం నియన్తృత్వావ్యాప్యం- నిత్యాప్యాత్మత్వం నియన్తృత్వరూపం సంభవతి. అన్యథా కథమాత్మత్వం తూభయోపనిర్వాహ్యం భవతి. కథం. ఉచ్యతే- తజ్జత్వాదినా అచేతనాంశే ఉపాదానత్వలక్షణాత్మత్వం ఫలతి. తన్నియామ్యత్వాదిత్యనేన జీవరూపేణ నియన్తృత్వం వివక్షితమ్.

తస్మై స హోవాచ। ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి పరా చైవాపరా చ॥ ౪

జీవాపృథక్సిద్ధమితియావత్. తతశ్చ చేతనవర్గేఽపి అపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణముపాదానత్వముక్తం భవతి. తతశ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తచేతనాచేతనవర్గం ప్రతి బ్రహ్మణోఽపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణాభిన్నసత్తాకకారణత్వరూపోపాదానత్వప్రకృతిత్వాపరపర్యాయాత్మత్వస్య సత్త్వాదాత్మభూతే తస్మిన్ జ్ఞాతే ఇతరస్య సర్వస్య జ్ఞాతమేవ- ఇతరస్య పృథక్ప్రతిపత్తియోగ్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాభావాత్, తత్సత్తయా సదితివ్యవహారవత్ తజ్జ్ఞాతతయా జ్ఞాతమితివ్యవహర్తుం శక్యత్వాత్. న చ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మసత్తావ్యతిరిక్తసత్తాఽభావే మృషావాదివన్మిథ్యాత్వం స్యాదితి వాచ్యం- యథా గుణగతజాత్యనభ్యుపగన్తృమతే రూపాదౌ సద్బుద్ధేర్ద్రవ్యగతసత్తావిషయత్వేఽపి న రూపాదిమిథ్యాత్వం, యథా వా ద్రవ్యగతగుణాదిషు ద్విత్వైకత్వాదిసంఖ్యాప్రతీతేర్ద్రవ్యగతసంఖ్యానిర్వాహ్యత్వేఽపి రూపాదిగతసంఖ్యాప్రతీతేర్న భ్రాన్తిత్వం, యథా వా సిద్ధాన్తే ఘటత్వాద్యవస్థాయా మృద్ద్రవ్యాపేక్షయా ఉత్పత్తిస్థితిసత్తానాం పార్థక్యాభావేఽపి న తత్ర ఉత్పత్తిస్థితిసత్తాప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వం,- ఏవం ప్రపఞ్చగతసత్తాప్రతీతేర్బ్రహ్మసత్తానిర్వాహ్యత్వేఽపి న తత్సత్త్వప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వం- న వా ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వం. అత ఏవ *నైకస్మిన్నసంభవాదితి సూత్రే *కాలస్య పదార్థవిశేషణతయైవ ప్రతీతేస్తస్య పృథగస్తిత్వనాస్తిత్వాదయో న వక్తవ్యాః- కాలో నాస్తీతివ్యవహారో జాత్యాద్యస్తిత్వవ్యవహారతుల్య ఇతి స్పష్టం భాషితం. అతో బ్రహ్మసత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వేఽపి ప్రపఞ్చస్య న మిథ్యాత్వం. న స్వాపృథక్సిద్ధకారణత్వముపాదానత్వం- తదేవాత్మత్వం చేత్- భగవద్విగ్రహగోపురప్రాకారనిత్యసూరిప్రభృతినిత్యవిభూతిం ప్రత్యాత్మత్వం న స్యాత్- కారణత్వాభావేన ఉపాదానత్వాభావాత్. నను *ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాదితి సూత్రే వియదాదేర్బ్రహ్మణ ఉత్పత్త్యనభ్యుపగమే ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసఙ్గాద్వియదాద్యుత్పత్త్యభ్యుపగమవత్ నిత్యవిభూతేరప్యుపాదేయత్వమభ్యుపగన్తవ్యం- ఇతరథా సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసఙ్గాత్. న చ నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వగ్రాహకప్రమాణానుసారాత్ *యేనాశ్రుతం శ్రుతం* సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీత్యాదావశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరిక్తపరతయా సఙ్కోచః క్రియతామితి వాచ్యం- *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః *వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతం- ఆకాశం నిత్యం- నిరవయవద్రవ్యత్వాదిత్యాది ప్రమాణబలేన అశ్రుతాదిశబ్దానామాకాశవ్యతిరిక్తపరత్వమేవ స్యాదిత్యాకాశప్రతిబన్ద్యా దుర్మోచత్వమేవ స్యాదితి చేన్న- నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వానభ్యుపగమే బహుప్రమాణసంక్షోభప్రసఙ్గాదశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరిక్తపరతయా సఙ్కోచాభ్యుపగమేఽపి వియన్నిత్యత్వప్రతిపాదకప్రమాణస్యాపేక్షికనిత్యత్వపరతయాప్యుపపన్నస్య ప్రతిపిపాదయిషితసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసఙ్కోచకత్వాయోగాత్. నను *రూపం వాత్స్త్రియమన్తఃకరణప్రత్యక్షనిర్దేశాదిభిః యథా జ్ఞానాదయః పరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతా గుణాః - తథా ఇదమపి రూపం శ్రుత్యా స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతమిత్యుక్తత్వాత్, *యదాత్మకో భగవాంస్తదాత్మికా భగవతో వ్యక్తిరితి శ్రుతేర్భగవద్విగ్రహాదికం సర్వం ఆత్మస్వరూపాదవ్యతిరిక్తమిత్యేవాభ్యుపగమ్యతాం - ఏవం చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాపి న క్లేశితా భవతి. న చ వాపీకూపారామాదీనాం కథం బ్రహ్మరూపత్వమితి వాచ్యం - వాపీకూపోద్యానాదిప్రతిపాదకవాక్యానాం తత్క్రీడాజనితసుఖానాం బ్రహ్మసుఖామ్బునిధిలవకణికాయమానత్వమిత్యత్ర తాత్పర్యాత్, *యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా ఇతి వాక్యస్య బ్రహ్మణస్సర్వవిధభోగ్యత్వమస్తీత్యత్ర తాత్పర్యమితి దహరాధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోః స్థితత్వాదితి చేన్న - అర్చిరాదినా మార్గేణ విరజానదీమతిక్రమ్యాగతస్య అప్రాకృతే లోకే *తద్వైరమ్మదీయం సరస్తదశ్వత్థః సోమసవనస్తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణ ఇత్యాదివాక్యప్రతిపన్నానాం సరోఽశ్వత్థాదీనాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వస్య వక్తుమశక్యత్వాత్, *ద్వే రూపే బ్రహ్మణస్తస్య మూర్తం చామూర్తమేవ చ। క్షరాక్షరస్వరూపే తే సర్వభూతేషు చ స్థితే ఇతి అమూర్తశబ్దితముక్తాత్మస్వరూపస్యాపి శరీరవాచినా రూపశబ్దేన నిర్దేశేన ముక్తాత్మస్వరూపస్య బ్రహ్మరూపతాయా వక్తుమశక్యత్వాత్, *సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా *స తత్ర పర్యేతీత్యాది శ్రుతిభిర్ముక్తానాం బ్రహ్మణశ్చ భోక్తృభోగ్యతయా ఆధారాధేయభావేన చ భేదప్రతీత్యా నిత్యసూరీణాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వాసంభవాత్, తాన్ప్రత్యపి చ పరమాత్మన ఆత్మత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్, నిత్యసూర్యాదీనాం చ నిత్యతయా తాన్ప్రత్యుపాదానత్వలక్షణాత్మత్వాసంభవాత్, కథం తస్య సర్వాత్మత్వం సిధ్యేదితి చేత్. యది నిత్యపదార్థాన్ ప్రత్యపి ఆత్మత్వం పరమాత్మనో వక్తవ్యమితి నిర్బన్ధః- తర్హి తాన్ప్రత్యాత్మత్వముపాదానత్వైకదేశభూతమపృథక్సిద్ధాశ్రయత్వమేవ తత్రాత్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమస్తు - ఇతరత్రోపాదానత్వలక్షణాత్మత్వం. ఏతద్రూపం చాత్మత్వం తజ్జత్వాదిభిరుపపాద్యమితి నానుపపత్తిః. తతశ్చోపాదానే జ్ఞాతే తదపృథక్సిద్ధముపాదేయమపి జ్ఞాతం భవతీత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానముపపన్నం భవతి. యద్వా- కో భవానితి సౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంసృష్టాత్మవిషయత్వేఽపి వస్తుగత్యా భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్యైవోచితమితి మత్వా తస్యైవ భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్ ఆదిభరతః *యదా సమస్తభూతేషు పుమానేకో వ్యవస్థితః* యద్యన్యోఽస్తి పరః కోఽపీత్యాది ప్రత్యవోచత్, యథా వా- అథర్వశిరసి రుద్రం ప్రతి దేవైః ప్రయుక్తస్య ప్రశ్నస్య కో భవానితి పురోవర్తిరుద్రమాత్రపరత్వేఽపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వశిక్షణాయ *అహమేకః ప్రథమమాసమితి ప్రతివచనప్రవృత్తిః, - ఏవం సర్వమిదం విజ్ఞాతమితి ప్రశ్నస్య విశేషణమాత్రపరత్వేఽపి విశేష్యపర్యన్తత్వశిక్షణాయ స్థూలచిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మప్రతి సూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్య ప్రతివచనసన్దర్భస్య ప్రవృత్తౌ దోషాభావాదితి. ప్రపఞ్చితం చేదమస్మాభిర్బృహదారణ్యకప్రకాశికాయామిత్యలమతిచర్చయా. 3

శం.---- తస్మై- శౌనకాయాఙ్గిరా ఆహ కిల- ఉవాచ. కిమితి. ఉచ్యతే- ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి- ఏవం హ స్మ- కిల యద్బ్రహ్మవిదః- వేదార్థాభిజ్ఞాః పరమార్థదర్శినో వదన్తి. కే తే ఇత్యాహ- పరా చ- పరమాత్మవిద్యా. అపరా చ - ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలవిషయా. నను కస్మిన్ విదితే సర్వ

తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదో ఽథర్వవేదః శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛన్దో జ్యోతిషమితి అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే॥ ౫

[illegible] - [illegible] కృష్టమాహాజక్షిరాద్యోవిద్యేత్యాది. నైషదోషః - క్రియాపేక్షత్వాత్ప్రతివచనస్య. అపరా హి విద్యా [illegible] - సా నిరాకర్తవ్యా - తద్విషయే హి విదితే న కిఞ్చిత్తత్త్వతో విదితం స్యాదితి. నిరాకృత్య హి పూర్వపక్షం పశ్చాత్సిద్ధాన్తో వక్తవ్యో భవతీతి న్యాయాత్ [illegible] అత్రానన్తరీయం నాస్తి.

ర. --- (అన్యే సమాహారాచేతి) స్పష్టార్థః. (ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి) అత్ర ప్రాప్తుమిత్యధ్యాహారః [illegible] తత్ప్రాప్తిహేతుర్జ్ఞానం చ కర్మ చోక్తం మహామునే । [illegible] శబ్దబ్రహ్మ [illegible] పరం బ్రహ్మ [illegible] యద్వదన్తి - తద్విజ్ఞానేన సర్వం జ్ఞాతం భవతీత్యర్థః. ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య [illegible] ద్వే విద్యే వేదితవ్యే - బ్రహ్మవిషయే పరా [illegible] పరవిద్యాయాః బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయత్వేన అపరవిద్యాయా స్తథాత్వప్రతీతేః [illegible] బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయత్వాభావస్యైవ ప్రతీతేః, బ్రహ్మ [illegible] ప్రతీతేః, ఇతరథాయత్వదనైయర్థ్యాత్, [illegible] - అతో యథోక్తమిత్యర్థః. [illegible] ఇత్యత్రాహ (పరాచైవాపరాచేతి) పరమపరమితి జ్ఞానం ద్వివిధమిత్యర్థః. ౪

శ. --- [illegible] ఉచ్యతే- (ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వవేదఇతి) ఏతే చత్వారో వేదాః. శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛన్దో జ్యోతిషమిత్యఙ్గాని షట్. ఏషాఽపరా విద్యా. అథేదానీం పరా విద్యోచ్యతే- యయా తత్ - వక్ష్యమాణవిశేషణమక్షరమధిగమ్యతే- ప్రాప్యతే అధిపూర్వస్య [illegible] ప్రాప్త్యర్థత్వాత్. న చ పరప్రాప్తేరవగమార్థస్య చ భేదోఽస్తి- అవిద్యాయా అపాయ ఏవ హి పరప్రాప్తిః- నార్థాన్తరం. [illegible] ఋగ్వేదాదిబాహ్యా [illegible] సా కథం పరా విద్యా స్యాన్మోక్షసాధనం చ - [illegible] కుదృష్టిత్వాన్నిష్ఫల [illegible] ఉపనిషదాం చ ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం స్యాత్. ఋగ్వేదాదిత్వే తు పృథక్కరణమనర్థకం అథ పరేతి - న- వేద్యవిషయవిజ్ఞానస్య [illegible] ఉపనిషద్వేద్యాక్షరవిషయం హి విజ్ఞానమిహ పరావిద్యేతి ప్రాధాన్యేన వివక్షితం- నోపనిషచ్ఛబ్దరాశిః. వేదశబ్దేన తు సర్వత్ర శబ్దరాశి [illegible] శబ్దరాశ్యధిగమే [illegible] గురువభిగమనాదిలక్షణం [illegible] అతోఽక్షరాధిగమస్య పృథక్కరణం బ్రహ్మవిద్యాయాః [illegible] పరావిద్యేతి కథనం చేతి. ౫

ర. --- కల్పః - సూత్రగ్రన్థః. ఆమ్నాయక్రమః కల్ప ఇత్యర్థః. అవిద్యాయా అపగమ ఏవ పరప్రాప్తిరుపచర్యతే. అవిద్యాపగమస్య [illegible] ఆత్మజ్ఞానమన్తరేణాభావాత్ [illegible] అధిగమశబ్దోఽత్ర ప్రాప్తివాచ్య ఏవ [illegible] (స [illegible]) సాఙ్గానాం వేదానామపరవిద్యాత్వేనోపన్యాసా [illegible] త్రథక్పృథక్కరణా [illegible] బ్రహ్మవిద్యాయాః పరత్వం [illegible] (స్మృతి) "యా వేదబాహ్యాస్స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః- సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హి తాస్స్మృతాః" ఇతి స్మృతేః [illegible] ఉపనిషదాం [illegible] విద్యాయా వేదబాహ్యత్వే తదర్థానాముపనిషదాం ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః. వేదబాహ్యత్వే [illegible] కింతు వైదిక [illegible] అక్షరాధిగమ [illegible] శబ్దరాశ్యతిరేకాభిప్రాయేణేత్యాహ (నవేద్యవిషయేతి) వైరాగ్యం చేత్యత్ర [illegible] ద్రష్టవ్యః. ౫

రం. --- అత్ర మూలీకటీకాయామేవ పరజ్ఞానస్వరూపమాహ (తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదఇత్యాదినా) పదద్వయోః [illegible] వేదప్రవచనజన్యం [illegible] జ్ఞానమిత్యర్థః అపరవిద్యాముక్త్వా పరవిద్యామాహ (అథపరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే ఇతి) అత్ర [illegible] ఇతిహాసయద్బ్రహ్మవిద ఇతి యచ్ఛబ్దప్రతినిర్దేశకః. యేనజ్ఞానేన ఇతిహాస్మయద్బ్రహ్మవిద ఇతివాక్యే ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టం తదక్షరమధిగమ్యతే- ఆసిక్త్యేన గమ్యతే. అపరోక్షీక్రియత ఇత్యర్థః. వివేకాది సాధనసప్తకజన్యం శ్రవణజన్యపరోక్షజ్ఞానానన్తరభావి దర్శనసమానాకారజ్ఞానం చ [illegible] ఏతేన- అధిగమ్యత ఇత్యస్య జ్ఞాయత ఇతి వా ప్రాప్యత ఇతి వాఽర్థస్య అశ్రయణీయతయా పరవిద్యాయా ఏవ బ్రహ్మవిషయత్వ బ్రహ్మ ప్రాప్తిహేతుత్వ [illegible] అపరవిద్యాయా బ్రహ్మవిషయత్వే తత్ప్రాప్తిహేతుత్వయోరభావేన అపరవిద్యాయా అపి బ్రహ్మవిషయత్వ తత్ప్రాప్తిహేతుత్వప్రతిపాదకభాష్యం సఙ్గచ్ఛతే. కించ - పరవిద్యాయా అపరోక్షజ్ఞానరూపత్వే ప్రమాణానుపలమ్భాదపరోక్షత్వప్రతిపాదకభాష్యస్యాప్య సఙ్గ [illegible] లిరిలి దూషణం పరాస్తం - అధిగమ్యత ఇత్యస్య అపరోక్షీక్రియత ఇత్యర్థకత్వాత్. నన్వేతదుపబృంహణే శ్రీవిష్ణుపురాణే "ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి చాథర్వణీ శ్రుతిః । పరయా త్వక్షరప్రాప్తిః ఋగ్వేదాదిమయాఽపరేతి" అధిగమ్యత ఇత్యస్య ప్రాప్త్యర్థకతయా ఉపబృంహితత్వాత్ [illegible] ఇతి చేత్. యద్యుపబృంహణానుసారేణ ప్రాప్త్యర్థకతయా వ్యాఖ్యాతవ్యమితి నిర్బన్ధః- తర్హి ఇతిహాస్మయద్బ్రహ్మవిదో వదన్తీతి పూర్వవాక్యేవ [illegible]

యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుశ్శ్రోత్రం తదపాణిపాదం।
నిత్యంవిభుంసర్వగతంసుసూక్ష్మంతదవ్యయంయద్భూతయోనింపరిపశ్యన్తిధీరాః॥ ౬

న్యద్యకర్మణాద్వారాదపి బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వస్య కథితత్వేనయయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యస్య అపరవిద్యావ్యావర్తకత్వాభావప్రసఙ్గేన తద్వ్యావర్తకత్వార్థం సాక్షాదితిపదమధ్యాహృత్యయయా సాక్షాదక్షరమధిగమ్యతే- ప్రాప్యతే - సాపరవిద్యేత్యస్తు. అపరోక్షత్వంత్వక్షరస్యాధ్యాహ్రియతే- ప్రత్యక్ష * నిచాయ్యతంమృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే * తస్మిన్దృష్టే పరావరఇత్యాదిశ్రవణాదితి ద్రష్టవ్యం. నను స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేపి ... తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేత్యుపసంహారగత బ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాం - వేదవిద్యామిత్యుపనిషత్సరవర్ణనాభావ్యకృతా ... త్వాత్, ... పరం పురుషంవేదసత్యం ప్రోవాచతాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామితి ద్వితీయఖణ్డగత బ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్యాపి తత్పర త్వౌచిత్యాదుపక్రమే * బ్రహ్మవిద్యాంసర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయజ్యేష్ఠపుత్రాయప్రాహేత్యుక్తకర్మతయా శ్రూయమాణాయా బ్రహ్మ విద్యాయా ఉపనిషన్నిష్ఠాయాస్త్వస్యైవౌచిత్యాత్, * తత్రాపరా ఋగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేద ఇత్యత్ర ఋగ్వేదాదిశబ్దానాం తజ్జన్యజ్ఞానలక్షణా ... యుక్తత్వేనవిద్యాశబ్దస్యైవ ప్రస్తుతపరత్వా ... యణస్యయుక్తత్వాత్, పరవిద్యాశబ్దేనాపి సామర్థ్యబ్రహ్మప్రాపకోపనిషద్భాగవిశేషాభిధానమునిత్ర- ... పరోక్షజ్ఞానపరత్వే - నయుక్తంపశ్యామ ఇతిచేత్. అత్రోచ్యతే- యదిపరవిద్యాశబ్దేనఉపనిషన్నిష్ఠసన్దర్భవిశేషః ప్రతిపాద్యః. ఋగ్వేదాదిశబ్దైనముఖ్యయావృత్త్యా ఋగ్వేదాదయఏవ ప్రతిపాద్యాః,- తస్మిన్బ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషదామృగ్వేదాదిబహిర్భావప్రసఙ్గేన *యా వేదబాహ్యాస్స్మృతయ ఇత్యుక్తరీత్యాఽపసదర్థత్వమేవస్యాత్. ఋగ్వేదాదిశబ్దానాం ముఖ్యార్థమాత్రతత్పరైరపిపరైరుపనిషదాం వేదబాహ్యత్వప్రస ఙ్గాత్ పరవిద్యాశబ్దోజ్ఞానపరతయైవాభివ్యాఖ్యాతం. ఇయాంస్తువిశేషః - పరమతే *ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇత్యత్ర సకృత్ప్రయుక్తవిద్యాశబ్దోఽసత్యపిసా ధారణే ప్రవృత్తినిమిత్తే ఋగ్వేదాది సన్దర్భలక్షణాపరవిద్యాం, బ్రహ్మజ్ఞానలక్షణాంపరవిద్యాం, ఏవ మ్రీతిదోషాస్తి - అస్మన్మతేసనాస్తి. కింప- ... ఋగ్వేదాదిపదస్యవిలక్షణత్వాద్బ్రహ్మణః * వేదైశ్చసర్వైరహమేవవేద్య ఇతిస్మృతిరప్యుపబృంహితా. అతో ఋగ్వేదాదిజన్యజ్ఞానం బ్రహ్మవి షయకమేవేత్యేవయుక్తం. అక్షరపరాపరజ్ఞానశబ్దితాపరోక్షపరోక్షజ్ఞానవిషయత్వం బ్రహ్మణఏవేతిభాష్యకారీయారీతిరేవసాధీయసీ. ౫

శం.— యథావిధివిషయే కర్త్రాద్యనేకకారకోపసంహారద్వారేణ వాక్యార్థజ్ఞానకాలాదన్యత్రానుష్ఠేయోర్థోఽస్తి నైవం తథా త్రాక్షరవిషయే పరవిద్యావిషయే. వాక్యార్థజ్ఞానసమకాలఏవతుపర్యవసితోభవతి- కేవలశబ్దప్రకాశితార్థజ్ఞానమాత్రనిష్ఠావ్యతిరిక్తాభావాత్. తస్మా దిహ పరాంవిద్యాం సవిశేషణేనాక్షరేణవిశినష్టి (యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా) వక్ష్యమాణంబుద్ధౌసంహృత్యసిద్ధవత్పరామృశ్యతే (యత్తదితి) అద్రే శ్యం- అదృశ్యం. సర్వేషాంబుద్ధీన్ద్రియాణామగమ్యమిత్యేతత్. దృశేర్బహిః ప్రవృత్తస్యపఞ్చేన్ద్రియద్వారత్వాత్. అగ్రాహ్యం- కర్మేన్ద్రియావి షయమిత్యేతత్. అగోత్రం- గోత్రం- అన్వయః- మూలమిత్యనర్థాన్తరం. అగోత్రం- అనన్వయమిత్యర్థః. నహితస్యమూలమస్తి- యేనాన్వితంస్యాత్. వర్ణ్యన్తఇతివర్ణాః - ద్రవ్యధర్మాఃస్థూలత్వాదయః. శుక్లత్వాదయోవా అవిద్యమానావర్ణాయస్య - తదవర్ణమక్షరం. అచక్షుశ్శ్రోత్రం - చక్షుశ్చ శ్రోత్రంచ- నామరూపవిషయేకరణేసర్వజన్తూనాం. తేఽవిద్యమానేయస్య- తదచక్షుశ్శ్రోత్రం. *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిచేతనావత్త్వవిశే షణాత్ప్రాప్తంసంసారిణామివచక్షుశ్శ్రోత్రాదిభిఃకరణైరర్థసాధకత్వం- తదిహాచక్షుశ్శ్రోత్రమితివార్యతే * పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిద ర్శనాత్. కించ- తదపాణిపాదం- కర్మేన్ద్రియరహితమిత్యేతత్. యతఏవమగ్రాహ్యమగ్రాహకంచ- అతోనిత్యం- అవినాశి. విభుం- వివిధం- బ్ర హ్మాదిస్థావరాన్తప్రాణిభేదైర్భవతీతివిభుం. సర్వగతం-వ్యాపకమాకాశవత్. సుసూక్ష్మం- శబ్దాదిస్థూలత్వకారణరహితత్వాత్. శబ్దాదయోహ్యాకాశ వాయ్వాదీనాముత్తరోత్తరంస్థూలత్వకారణాని - తదభావాత్సుసూక్ష్మం. కించ - తదవ్యయం - ఉక్తధర్మత్వాదేవనవ్యేతీత్యవ్యయం. నహ్యనఙ్గస్య స్వాఙ్గాపచయలక్షణోవ్యయస్సమ్భవతిశరీరస్యేవ నాపికోశాపచయలక్షణోవ్యయస్సమ్భవతిరాజ్ఞఇవ. నాపిగుణద్వారకోవ్యయస్సమ్భవతి - అగుణ త్వాత్సర్వాత్మకత్వాచ్చ. యదేవంలక్షణంభూతయోనిం- భూతానాం కారణంపృథివీవత్స్థావరజఙ్గమానాం. పరి- సర్వతఆత్మభూతంసర్వస్య. అత్ర రంపశ్యన్తిధీరాః- ధీమన్తః. వివేకినః. ఈదృశమక్షరంయయావిద్యయాఽధిగమ్యతే- సాపరావిద్యేతిసముదాయార్థః. ౬

ఆ.— కర్మజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాభిప్రాయేణచ పృథక్కరణమిత్యాహ (యథావిధివిషయఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధప్రసఙ్గాన్న ప్రధానపరత్వమపిశఙ్కనీయమితిమత్వాహ (యస్సర్వజ్ఞఇతి) (అగుణత్వాదితి) ఉపసర్జనరహితత్వాదిత్యర్థః. (సర్వాత్మకత్వాచ్చేతి) హే యస్యాతిరిక్తస్యాభావాచ్చేత్యర్థః ౬

రం.— (యత్తదద్రేశ్యమితి) అద్రేశ్యం- అదృశ్యం. జ్ఞానేన్ద్రియావిషయం. అగ్రాహ్యం- పాణ్యాదికార్యహానోపాదానాద్య విషయం. అగోత్రం- కులరహితం. అవర్ణం- అపేతబ్రహ్మక్షత్రాదికం. అచక్షుశ్శ్రోత్రం- జ్ఞానేన్ద్రియరహితం. తత్- ప్రసిద్ధం. అపాణిపా దం- కర్మేన్ద్రియరహితం. నిత్యం- కాలాపరిచ్ఛిన్నం. విభుం- దేశాపరిచ్ఛిన్నం. సర్వగతం- సర్వత్రాన్తఃప్రవిశ్యావస్థితం. తత్రహేతుమాహ (సు సూక్ష్మమితి) ఉక్తవిశేషణవిశిష్టంయత్- తదవ్యయం * పరాయయాతదక్షరమిత్యత్ర అక్షరశబ్దనిర్దిష్టమిత్యర్థః. (యద్భూతయోనింపరిపశ్యన్తిధీ రాః) ధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినఃయత్సర్వభూతోపాదానతయాపశ్యన్తీత్యర్థః. *యోనిశబ్దస్యోపాదానవచనత్వం * యథోర్ణనాభిస్సృజతేగృహ్ణతేచే తివాక్యశేషాదవగమ్యత ఇతి ప్రకృత్యధికరణేభాషితం.

యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిద్యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తికశ్చిత్।
వృక్షఇవస్తబ్ధోదివితిష్ఠత్యేకస్తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వమ్॥ ౬
యథోర్ణనాభిఃసృజతేగృహ్ణతేచయథాపృథివ్యామోషధయఃసమ్భవన్తి।
యథాసతఃపురుషాత్కేశలోమానితథాఽక్షరాత్సమ్భవతీహవిశ్వమ్॥ ౭
తపసాచీయతేబ్రహ్మతతోఽన్నమభిజాయతే।అన్నాత్ప్రాణోమనఃసత్యంలోకాఃకర్మసుచామృతమ్॥ ౮

రం.— నను భూతయోనిశబ్దనిర్దిష్టం సర్వోపాదానత్వం బ్రహ్మణో న సంభవతి-ఘటాదిషు మృదాదేరేవోపాదానత్వదర్శనేన బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వాసంభవాదిత్యాశఙ్క్య మృదాదిష్వపి బ్రహ్మణ ఏవాత్మతయాఽవస్థితత్వాన్మృదాదిరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వే నానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిదితి) అత్ర పరశబ్ద ఉత్కృష్టవచనః. అపరశబ్దోఽన్యవచనః. యస్మాదన్యదుత్కృష్టం నాస్తీత్యర్థః. నాత్ర పరాపరయోర్ద్వయోరపినిషేధః- తథాసతి నఞః స్వకృచ్ఛ్రితస్యావృత్తిప్రసఙ్గాత్. (యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తికశ్చిదితి) అణోరణీయాన్మహతో మహీయానితిభావః. *అణీయస్త్వం - సూక్ష్మత్వం, వ్యాపిత్వమితియావత్. జ్యాయస్త్వం- సర్వేశ్వరత్వం. సర్వవ్యాపిత్వాత్సర్వేశ్వరత్వాచ్చ స్వస్యైవ తద్వ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యణీయస్త్వం జ్యాయస్త్వం చ నాస్తీత్యర్థ ఇతి వేదార్థసఙ్గ్రహే వ్యాఖ్యాతం. కశ్చిదితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (వృక్షఇవస్తబ్ధోదివితిష్ఠత్యేకః) నమ్రత్వాభావాద్వృక్షవదప్రణతస్వభావస్సన్ జగత్ప్రధానభూతః పరమపదే ఆస్త ఇత్యర్థః. (తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వం) నియమనార్థమన్తఃప్రవిష్టేన సర్వమిదం వ్యాప్తమిత్యర్థః. అతశ్చ మృదాదిశరీరకస్య బ్రహ్మణః ఘటాదావప్యుపాదానత్వసంభవాద్భూతయోనిత్వం నానుపపన్నమితిభావః. అయం మన్త్రః కేషుచిత్కోశేషు న దృష్టః- కైశ్చిదవ్యాకృతః. తథాపి వ్యాసార్యైః *అక్షరపురుషస్య యస్మాత్పరం నాపరమస్తీతి సమాభ్యధికనిషేధశ్చోపక్రమావగత ఇత్యభిహితత్వాన్న ప్రక్షేపశఙ్కార్హ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౬

— —

శం.— భూతయోన్యక్షరమిత్యుక్తం- తత్కథంభూతయోనిత్వమితి. ఉచ్యతే ప్రసిద్ధదృష్టాన్తైః- యథాలోకే ప్రసిద్ధమూర్ణనాభిః- లూతాకీటః కించిత్కారణాన్తరమనపేక్ష్య స్వయమేవ సృజతే- స్వశరీరావ్యతిరిక్తానేవ తన్తూన్ బహిః ప్రసారయతి, పునస్తానేవ గృహ్ణతే చ - గృహ్ణాతి. స్వాత్మభావమేవాపాదయతి,. యథా చ పృథివ్యామోషధయః- వ్రీహ్యాదిస్థావరాన్తాః స్వాత్మావ్యతిరిక్తా ఏవ ప్రభవన్తి. యథా సతః- విద్యమానాత్. జీవతః పురుషాత్ కేశలోమాని- కేశాశ్చ లోమాని చ సమ్భవన్తి విలక్షణాని. యథైతే దృష్టాన్తాః- తథా విలక్షణం సలక్షణం చ సనిమిత్తాన్తరానపేక్షాద్యథోక్తలక్షణాత్ అక్షరాత్సమ్భవతి- సముత్పద్యతే. ఇహ- సంసారమణ్డలే. విశ్వం- సమస్తం జగత్. అనేకదృష్టాన్తోపాదానం తు సుఖార్థప్రబోధనార్థం. ౭

ఆ.— బ్రహ్మ న కారణం- సహాయశూన్యత్వాత్ - కులాలమాత్రవదిత్యస్యానైకాన్తికత్వముక్తమూర్ణనాభిదృష్టాన్తేన. బ్రహ్మ జగతో నోపాదానం- తదభిన్నత్వాత్స్వరూపస్యేవేత్యనుమానాన్తరస్యానైకాన్తికత్వమాహ (యథాచపృథివ్యామితి) జగన్న బ్రహ్మోపాదానం - తద్విలక్షణత్వాత్- యద్యద్విలక్షణం- తత్తదుపాదానకం నభవతి-యథాఘటో న తన్తూపాదానక ఇత్యస్య వ్యభిచారమాహ (యథాసతఇతి) ఏకస్మిన్నపి దృష్టాన్తేఽనుమానానామనైకాన్తికత్వం యోజయితుం శక్యమితి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ (అనేకదృష్టాన్తేతి) ౭

రం.— నను లోకే ఉపాదానస్య స్వభిన్ననిమిత్తకారణసాపేక్షత్వదర్శనాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమనుపపన్నం. కించ- ఏకస్య బ్రహ్మణః పరస్పరవిలక్షణానన్తప్రపఞ్చోపాదానత్వమపి న సంభవతి. కించ-ఘటాద్యుత్పత్తౌ ఉపాదానభూతమృత్పిణ్డాదిషు పూర్వావస్థాపమర్దో దృశ్యతే, స్రగాకారోపాదానభూతాన్విష్టకానుచతురశ్రత్వాదిలక్షణపూర్వాకారతిరోధానం దృశ్యతే,- అక్షరశబ్దితస్య నిర్వికారస్య బ్రహ్మణః పూర్వాకారోపమర్దతిరోధానయోరసమ్భవేన ఉపాదానత్వం న సంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథోర్ణనాభిస్సృజతేగృహ్ణతేచేతి) *యథోర్ణనాభిస్తన్తుదయుమార్గాంస్తన్తూన్ సృజతి । తయావిహృత్యభూయస్తాన్ గ్రసత్యేవం జనార్దన ఇత్యుక్తరీత్యా యథా లూతాఖ్యకీటవిశేషస్స్వస్మాన్నిస్సృతతన్తునిస్సారణతత్ప్రవేశనయోర్నిరపేక్షకర్తృత్వం, (యథాపృథివ్యామోషధయస్సంభవన్తీతి) యథా ఏకస్యా ఏవ పృథివ్యాః పూర్వావస్థోపమర్దతిరోధానాభావేఽపి విలక్షణానన్తౌషధ్యుపాదానత్వం, (యథాసతఃపురుషాత్కేశలోమానీతి) యథా జీవతః పురుషస్యాచేతనకేశలోమాద్యుపాదానత్వం, (తథాక్షరాత్సమ్భవతీహవిశ్వం) ఏవమేవ నిమిత్తాన్తరనిరపేక్షాత్ ఉపాదేయవిలక్షణాన్నిర్వికారాత్పరమాత్మనః పరస్పరవిలక్షణం చేతనాచేతనాత్మకం నిఖిలం జగత్సమ్భవతీత్యర్థః. ౭

— —

శం.— యద్బ్రహ్మణ ఉత్పద్యమానం విశ్వం - తదనేన క్రమేణోత్పద్యతే - న యుగపద్బదరముష్టిప్రక్షేపవదితి క్రమనియమ వివక్షార్థోఽయం మన్త్ర ఆరభ్యతే - తపసా- జ్ఞానేన, ఉత్పత్తివిధిజ్ఞతయా భూతయోన్యక్షరం బ్రహ్మ చీయతే - ఉపచీయతే. ఉత్పిపాదయిషదిదం జగదఙ్కురమివ బీజముచ్ఛూనతాం గచ్ఛతి - పుత్రమివ పితా హర్షేణ. ఏవం సర్వజ్ఞతయా సృష్టిస్థితిసంహారశక్తివిజ్ఞానవత్తయోపచితాత్తతో బ్రహ్మణోఽన్నం- అద్యతే- భుజ్యత ఇత్యన్నం. అవ్యాకృతం - సాధారణం సంసారిణాం వ్యాచికీర్షితావస్థారూపేణాభిజాయతే - ఉత్పద్యతే. తతశ్చావ్యాకృతాద్వ్యాచికీర్షితావస్థాతోఽన్నాత్ప్రాణః - హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మణో జ్ఞానక్రియాశక్త్యధిష్ఠితజగత్సాధారణోఽవిద్యాకామకర్మభూతసముదాయబీజాఙ్కురో జగదాత్మా అభిజాయత ఇత్యనుషఙ్గః. తస్మాచ్చ ప్రాణాన్మనః- మనఆఖ్యం సఙ్కల్పవికల్పసంశయనిర్ణయాద్యాత్మకమభిజాయతే. త

యస్సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః। తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయతే॥ ... ౯

ఇతి ప్రథమముణ్డకే - ప్రథమః ఖణ్డః.

తోపి సఙ్కల్పాత్మకా న్యసత్యం - సత్యాఖ్యమాకాశాదిభూతపఞ్చకమభిజాయతే. తస్మాత్సత్యాఖ్యాద్భూతపఞ్చకాదణ్డక్రమేణ సప్తలోకా భూరాదయః. తేషు మనుష్యాదిప్రాణివర్ణాశ్రమక్రమేణ కర్మాణి. కర్మసు చ నిమిత్తభూతేష్వమృతం - కర్మజం ఫలం. యావత్కర్మాణి కల్పకోటిశతైరపి న వినశ్యన్తి - తావత్ఫలం న వినశ్యతీత్యమృతం. ౮

ఆ — ఈశ్వరత్వోపాధిభూతం మాయాతత్త్వం మహాభూతాదిరూపేణ సర్వజీవైరుపభోగ్యత ఇతి సాధారణత్వేనైకధా జాయతే - ఆనాదినే త్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాచికీర్షితే) కర్మాపూర్వసమవాయిభూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమిత్యేకే చిత్. తన్న - తస్య ప్రతిజీవం భిన్నత్వాదీశ్వరత్వోపాధిత్వాసమ్భవాత్, సామాన్యరూపేణ సమ్భవేపి పృథివ్యాదిసామాన్యానాం బహుత్వాత్ ప్రకృతావేకత్వశ్రుతివ్యాకోపాహరాత్,. జాన్యమహామాయారూపేణైవ సమ్భవేపి న కర్మాపూర్వసమవాయిత్వం - తస్యాకారకత్వా, ద్రవ్యాదీనామేవ కారకత్వాభిధానాత్, కారకావయవేష్వేవ క్రియాసమవాయాభ్యుపగమాత్,. కిఞ్చ - న కార్యస్య స్వకారణప్రకృతిత్వం దృష్టమితి భూతసూక్ష్మస్య పఞ్చీకృతభూతపఞ్చకప్రకృతిత్వం న స్యాత్ తస్మాన్మహాభూతసర్గాదిసంస్కారాస్పదం గుణత్రయసామ్యం మాయాతత్త్వమవ్యాకృతాదిశబ్దవాచ్యమిహాభ్యుపగన్తవ్యం. పూర్వస్మిన్కల్పే హిరణ్యగర్భత్వప్రాప్తినిమిత్తం ప్రకృష్టం జ్ఞానం కర్మచ యేనానుష్ఠితం - తదనుగ్రాహియమాయోపాధికం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భావస్థాకారేణ వివర్తతే. స చ జీవస్తదవస్థాభిమానీ హిరణ్యగర్భ ఉచ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) జ్ఞానశక్తిభిః క్రియాశక్తిభిశ్చాధిష్ఠితం - విశిష్టం జగద్వ్యష్టిరూపం - తస్య సాధారణః - సమష్టిరూపః. సూత్రసంజ్ఞిక ఇత్యర్థః. సమష్టిరూపం వివక్షితం - వ్యష్టిరూపలోకస్యోత్తరకాలత్వాత్. ౮

రం.— బ్రహ్మణో విశ్వోత్పత్తిప్రకారఉచ్యతే (తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి) తపసా - జ్ఞానేన. * యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. చీయతే - ఉపచీయతే. * బహు స్యామితి సఙ్కల్పరూపేణ జ్ఞానేన బ్రహ్మ సృష్ట్యున్ముఖం భవతీత్యర్థః. (తతోన్నమభిజాయతే) * అద్యతే ఽత్తి చ భూతానీతి భోగ్యభోక్తృరూపచేతనాచేతనసఙ్ఘాతయుక్షణమవ్యాకృతం పరస్మాద్బ్రహ్మణో జాయత ఇత్యర్థః (అన్నాత్ప్రాణో మన ఇత్యాది) తస్మాత్సమష్టిరూపచిదచిత్సఙ్ఘాతాత్మకాదన్నశబ్దితాదవ్యాకృతాన్ముఖ్యః ప్రాణః, అన్తఃకరణం, సత్యశబ్దితాం భోక్తృవర్గః, స్వర్గాదయో లోకాః, కర్మసు అయుతమమృతం, చ - అమృతత్వసాధనం కర్మేతియావత్. అథవా - కర్మస్వితి నిర్ధారణే సప్తమీ. కర్మమధ్యే మోక్షకం కర్మేత్యర్థః. ఏతత్సర్వమభిజాయత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ఏతత్సర్వం భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టం. ౮

౯.— ఉక్తమేవార్థముపజిహీర్షుర్మన్త్రో వక్ష్యమాణార్థమాహ - యః - ఉక్తలక్షణోఽక్షరాఖ్యః సర్వజ్ఞః - సామాన్యేన సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః. విశేషేణ సర్వం వేత్తీతి సర్వవిత్. యస్య జ్ఞానమయం - జ్ఞానవికారమేవ సర్వజ్ఞలక్షణం తపః - నాయాసలక్షణం. తస్మాత్ - యథోక్తాత్సర్వజ్ఞాదేతత్ - ఉక్తం కార్యలక్షణం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యం జాయతే. కించ - నామ - అసౌ దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాదిలక్షణం. రూపం - ఇదం శుక్లం నీలమిత్యాది. అన్నం చ - వ్రీహియవాదిలక్షణం జాయతే. పూర్వమన్త్రోక్తక్రమేణేత్యవిరోధో ద్రష్టవ్యః. ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. (ఉక్తమేవేతి) వక్ష్యమాణస్యావిద్యావివరణప్రకరణస్యారమ్భార్థముక్తపరవిద్యాసూత్రార్థోపసంహార ఇత్యర్థః. (సామాన్యేనేతి) సమష్టిరూపేణ మాయాఖ్యేనోపాధినేత్యర్థః. (విశేషేణేతి) వ్యష్టిరూపేణావిద్యాఖ్యేనోపాధినా న తు జీవభావమాపన్నస్సన్నేవ సర్వసోపాధీం స్తత్సంసృష్టం చ వేత్తీత్యధిదైవమధ్యాత్మం చ తత్త్వాభేద స్సూత్రితః. స్రష్టృత్వం ప్రజాపతీనాం తపసా ప్రసిద్ధం - స్రష్టృత్వే తపోనుష్ఠానం వక్తవ్యం - తతః సంసారిత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్య జ్ఞానమయమితి) సత్త్వప్రధానమాయాజ్ఞానాఖ్యో వికారః - తదుపాధికం జ్ఞానవికారం స్రజ్యమానసర్వపదార్థాభిజ్ఞత్వలక్షణం తపః - న తు క్లేశరూపం ప్రజాపతీనామివేత్యర్థః.. ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— పూర్వమన్త్రోక్తతపశ్శబ్దం వివృణ్వన్ భూతయోనిభూతస్య బ్రహ్మణస్సృష్ట్యుపకరణసార్వజ్ఞ్యం వర్ణయతి (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) సర్వజ్ఞః - సర్వవిషయజ్ఞానవాన్. సర్వవిత్ - తద్వస్తుగతసర్వప్రకారజ్ఞానవాన్. స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ సర్వవిషయజ్ఞానవత్త్వమస్మిన్మన్త్రే విధేయం - అప్రాప్తత్వాత్. యస్య జ్ఞానమయం తప ఇత్యనేనాంశేన పూర్వోక్తతపశ్శబ్దవివరణం. యస్య బ్రహ్మణస్సఙ్కల్పరూపజ్ఞానవ్యతిరేకేణ జగత్సృష్ట్యుపయుక్తం కర్మాన్తరం నాస్తీత్యర్థః. తతోన్నమభిజాయత ఇత్యాదికమనువదతి (తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి) తస్మాత్ - సఙ్కల్పేన సృష్ట్యున్ముఖాద్బ్రహ్మణః * తతోన్నమభిజాయత ఇత్యత్ర అన్నశబ్దనిర్దిష్టమేతదవ్యాకృతాఖ్యం బ్రహ్మ సాక్షాత్, తద్ద్వారా నామ

ప్రథమముణ్డకే— ద్వితీయః ఖణ్డః

హరిః ఓమ్॥ తదేతత్సత్యం। మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యంస్తాని త్రేతాయాం బహుధా సన్తతాని। తాన్యాచరథ నియతం సత్యకామా ఏష వః పన్థాః సుకృతస్య లోకే॥ ౧

రూపవత్ * అద్యతేఽత్తి చ భూతానీత్యన్నశబ్దస్తైష భోగ్యభోక్తృరూపం చ జాయత ఇత్యర్థః. యద్యప్యస్మిన్మన్త్రే సర్వజ్ఞత్వాద్యనువాదేన బ్రహ్మణో జగద్ధేతుత్వం విధీయత ఇతి ప్రతిభాతి - తథాపి తస్య పూర్వమన్త్రప్రాప్తత్వేన విధేయత్వాసమ్భవాదప్రాప్తస్య సర్వజ్ఞత్వస్యైవ విధేయత్వమితి ద్రష్టవ్యం. నను సర్వజ్ఞః సర్వవిచ్ఛబ్దయోరపౌనరుక్త్యాయ సర్వజ్ఞశబ్దస్య రూఢిరభ్యుపగన్తవ్యా- * కృశానురేతాః సర్వజ్ఞ ఇతి నిఘణ్టుపాఠేన సర్వజ్ఞశబ్దస్యాగ్నావపి రూఢత్వాత్. తస్మాత్సర్వవిదో దేవతాన్తరాన్నిమిత్తభూతాత్ * తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టముపాదానం బ్రహ్మాన్యదేవ భవితుమర్హతి - తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇత్యుపాదానభూతాద్బ్రహ్మణో నిమిత్తభూతేశ్వరస్య భేద ఏవ ప్రతీయత ఇతి చేన్న - యః సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తప ఇత్యత్ర తపసా చీయమానతయా పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టస్యాఙ్కురబ్రహ్మణ ఏవ సర్వజ్ఞత్వసర్వవిత్త్వయోః ప్రతీత్యా తయోర్భేదాసమ్భవాత్, నిమిత్తోపాదానభేదపక్షే చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాసమ్భవేన * కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రశ్నప్రతివచనత్వాసమ్భవేన ప్రతిపిపాదయిషితప్రధానార్థవిరోధప్రసఙ్గాత్, తత్ఫలమతిప్రసఙ్గేన. ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సాఙ్గా వేదా అపరా విద్యోక్తా *ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా. *యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా *నామరూపమన్నం చ జాయత ఇత్యన్తేన గ్రన్థేనోక్తలక్షణమక్షరం యయా విద్యయాఽధిగమ్యత ఇతి పరా విద్యా సవిశేషణోక్తా. అతః పరమనయోర్విద్యయోర్విషయౌ వివేక్తవ్యౌ సంసారమోక్షావిత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. తత్రాపరవిద్యావిషయః కర్త్రాదిసాధనక్రియాఫలభేదరూపః సంసారోఽనాదిరనన్తో దుఃఖస్వరూపత్వాద్ధాతవ్యః ప్రత్యేకం శరీరిభిః సామస్త్యేన నదీస్రోతోవదవిచ్ఛేదరూపసమ్బన్ధః. తదుపశమలక్షణో మోక్షః పరవిద్యావిషయోఽనాద్యనన్తోఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయః శుద్ధః ప్రసన్నః స్వాత్మప్రతిష్ఠాలక్షణః పరమానన్దోఽద్వయ ఇతి. పూర్వం తావదపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనార్థమారమ్భః. తద్దర్శనే హి తన్నిర్వేదోపపత్తేః. తథా చ వక్ష్యతి *పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితానిత్యాదినా. న హ్యప్రదర్శితే పరీక్షోపపద్యత ఇతి తత్ప్రదర్శయన్నాహ- తదేతత్సత్యం- అవితథం. కిం తత్. మన్త్రేషు- ఋగ్వేదాద్యాఖ్యేషు కర్మాణి- అగ్నిహోత్రాదీని మన్త్రైరేవ ప్రకాశితాని కవయో- మేధావినో వసిష్ఠాదయో యాన్యపశ్యన్- దృష్టవన్తః యత్తదేతత్సత్యం - ఏకాన్తపురుషార్థసాధనత్వాత్. తాని చ వేదవిహితాని ఋషిదృష్టాని కర్మాణి త్రేతాయాం- త్రయీసంయోగలక్షణాయాం హౌత్రాధ్వర్యవోద్గాత్రప్రకారాయామధికరణభూతాయాం బహుధా- బహుప్రకారం సన్తతాని- ప్రవృత్తాని కర్మిభిః క్రియమాణాని. త్రేతాయాం వా యుగే ప్రాయశః ప్రవృత్తాని. అతో యూయం తాన్యాచరథ- నిర్వర్తయథ. నియతం- నిత్యం. సత్యకామాః- యథాభూతకర్మఫలకామాః సన్తః. ఏష వః- యుష్మాకం పన్థాః- మార్గః సుకృతస్య- స్వయం నిర్వర్తితస్య కర్మణో లోకే- ఫలనిమిత్తే. లోక్యతే- దృశ్యతే, భుజ్యత ఇతి కర్మఫలం లోక ఉచ్యతే తదర్థం- తత్ప్రాప్తయ ఏష మార్గ ఇత్యర్థః. యాన్యేతాన్యగ్నిహోత్రాదీని త్రయ్యాం విహితాని కర్మాణి- తాన్యేష పన్థాః- అవశ్యఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యర్థః. ౧

ఆ.— అనాదిః- ఉపాదానరూపేణ. అనన్తః- బ్రహ్మజ్ఞానాత్ప్రాగన్తాసమ్భవాత్. ప్రత్యేకం శరీరిభిర్హాతవ్యో దుఃఖరూపత్వాదిత్యనేన- యదాహురేకజీవవాదినః- ఏకం చైతన్యమనేకమివావిద్యయా బద్ధం సంసరతి- తదేవ కదాచిన్ముచ్యతే- నాస్మదాదీనాం బన్ధమోక్షౌ స్త ఇతి - తదపాస్తం భవతి- శ్రుతిబహిష్కృతత్వాత్. సుషుప్తేఽపి క్రియాకారకఫలభేదస్య ప్రహాణం భవతి- బుద్ధిపూర్వకప్రహాణస్య తతో విశేషమాహ (సామస్త్యేనేతి) స్వోపాధ్యవిద్యాకార్యస్యావిద్యాప్రహాణేనాత్యన్తికప్రహాణం విద్యాఫలమిత్యర్థః. అమరః- అపక్షయరహితః. అమృతః - నాశరహిత ఇత్యర్థః. అపరవిద్యాయాః పరవిద్యాయాశ్చ విషయప్రదర్శ్య పూర్వమపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనే శ్రుతేరభిప్రాయమాహ (పూర్వం తావదితి) యదిష్టసాధనతయాఽనిష్టసాధనతయా వా వేదేన బోధ్యతే కర్మ - తస్యాఽప్రతిబన్ధసాధనత్వాఽవ్యభిచారః సత్యత్వం - న స్వరూపాబాధ్యత్వం- *ప్లవా హ్యేతే ఇత్యాదినా నిన్దితత్వాత్. స్వరూపబాధ్యత్వేఽపి చార్థక్రియాసామర్థ్యం స్వప్నకామిన్యామివ ఘటత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతత్సత్యమితి) ఋగ్వేదవిహితః పదార్థో హౌత్రం- యజుర్వేదవిహిత ఆధ్వర్యవం - సామవేదవిహిత ఔద్గాత్రం- తద్రూపాయాం త్రేతాయామిత్యర్థః. సత్యకామాః- మోక్షకామా ఇతి న ముముక్షయాభిప్రాయేణ వ్యాఖ్యానమయుక్తం- ఏష వః పన్థాః సుకృతస్య లోక ఇతి స్వర్గఫలసాధనత్వవిషయవాక్యశేషవిరోధాదితి. ౧

రం.— (తదేతత్సత్యమితి) సత్యం - నిత్యం. ఉత్పత్తివినాశాదిషడ్భావవికారశూన్యమిత్యర్థః. (మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యన్నితి) కవయః- అతీన్ద్రియార్థసాక్షాత్కారసమర్థా వేదేషు యాన్యగ్నిహోత్రాదికర్మాణి దృష్టవన్తః - తాని త్రేతాయాం - గార్హపత్యాదిష్వగ్నిషు యావజ్జీవం కర్తవ్యతయాఽధికారిమన్త్రఫలభేదేన- బహుధా విహితాని. సత్యకామాః- స్వతస్సత్యం- పరం బ్రహ్మైవ కామయమానాః. ఫలాభిసన్ధిరహితాః సన్త ఇత్యర్థః. తాని నియతం- బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయా ఆచరథ. సుకృతస్య - స్వనుష్ఠితస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య లోకే- ఫలే మోక్షే సాధ్యే ఏష వః పన్థా ఇత్యర్థః. ౧.

యదా లేలాయతే హ్యర్చిః సమిద్ధే హవ్యవాహనే।
తదాజ్యభాగావన్తరేణాహుతీః ప్రతిపాదయేచ్ఛ్రద్ధయా హుతమ్॥ ౨

యస్యాగ్నిహోత్రమదర్శమపౌర్ణమాసమచాతుర్మాస్యమనాగ్రయణమతిథివర్జితం చ।
అహుతమవైశ్వదేవమవిధినా హుతమాసప్తమాంస్తస్య లోకాన్హినస్తి॥ ౩

కాలీ కరాలీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా।
స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వరుచీ చ దేవీ లేలాయమానా ఇతి సప్త జిహ్వాః॥ ౪

శం.— తత్రాగ్నిహోత్రమేవ తావత్ప్రథమం ప్రదర్శ్యతే. ప్రదర్శనార్థముచ్యతే- సర్వకర్మణాం ప్రాథమ్యాత్. కథం. యదైవేన్ధనైరభ్యాహితైః సమ్యగిద్ధః- సమిద్ధే హవ్యవాహనే లేలాయతే- చలత్యర్చిః- తదా- తస్మిన్కాలే లేలాయమానే చలత్యర్చిష్యాజ్యభాగౌ- ఆజ్యభాగయోరన్తరేణ- మధ్యే ఆవాపస్థానే ఆహుతీః ప్రతిపాదయేత్- ప్రక్షిపేద్దేవతాముద్దిశ్య. అనేకాహః ప్రయోగాపేక్షయా ఆహుతీరితి బహువచనం. ఏష సమ్యగాహుతిప్రక్షేపాదిలక్షణః కర్మమార్గో లోకప్రాప్తయే పన్థాః. శ్రద్ధయా హుతం తస్య చ సమ్యక్కరణం దుష్కరం- విపత్తయస్త్వనేకా భవన్తి. ౨

ఆ.— ఆహవనీయస్య దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోరాజ్యభాగావిజ్యేతే *అగ్నయే స్వాహా సోమాయ స్వాహేతి దర్శపూర్ణమాసే. తయోర్మధ్యేఽన్యే యాగా అనుష్ఠేయాస్తే. తన్మధ్యమావాపస్థానముచ్యతే. అగ్నిహోత్రాహుత్యోర్ద్విత్వం ప్రసిద్ధం *సూర్యాయ స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి ప్రాతః *అగ్నయే స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి సాయం. తత్కథమగ్నిహోత్రప్రక్రమ్యాహుతీరితి బహువచనం- తత్రాహ (అనేకాహ ఇతి) అనేకేష్వహస్సు ప్రయోగాః- అనుష్ఠానాని. తదపేక్షయేత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవం బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయా ఫలాభిసన్ధిరహితకర్మానుష్ఠానం విధాయ- ఫలాభిసన్ధిపూర్వకస్య తు కర్మణః అయథావదనుష్ఠితస్యాసప్రతిపదోక్తఫలజనకత్వం- ప్రత్యుత ప్రత్యవాయజనకత్వమేవ. యథావదనుష్ఠితస్యాపి తస్య సత్యలోకపర్యన్తఫలకత్వమేవేత్యాహ (యదా లేలాయతే హ్యర్చిరిత్యాదినా) యదా సమిద్ధే- ఇన్ధనాదిభిర్దీపితేఽగ్నౌ యస్మిన్కాలే జ్వాలా చలతి- తదా - తస్మిన్కాలే ఆజ్యభాగయోర్మధ్యే ఆహుతీః ప్రతిక్షిపేచ్ఛ్రద్ధయా. తత్సుహుతం భవేదిత్యర్థః. ౨

శం.— కథం. యస్య- అగ్నిహోత్రిణోఽగ్నిహోత్రమదర్శం- దర్శాఖ్యేన కర్మణా వర్జితం. అగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాద్దర్శస్యాగ్నిహోత్రసమ్బన్ధ్యగ్నిహోత్రవిశేషణమివ భవతి - తదక్రియమాణమిత్యేతత్. తథాఽపౌర్ణమాసమిత్యాదిష్వప్యగ్నిహోత్రవిశేషణత్వం ద్రష్టవ్యం. అగ్నిహోత్రాఙ్గత్వస్యావిశిష్టత్వాత్. అపౌర్ణమాసం - పౌర్ణమాసకర్మవర్జితం. అచాతుర్మాస్యం - చాతుర్మాస్యకర్మవర్జితం. అనాగ్రయణం- ఆగ్రయణం - శరదాదికర్తవ్యం. తచ్చ న క్రియతే యస్య. తథాఽతిథివర్జితం చ - అతిథిపూజనం చాహన్యహన్యక్రియమాణం యస్య. స్వయం సమ్యగగ్నిహోత్రకాలేఽహుతం. అదర్శాదివదవైశ్వదేవకర్మవర్జితం. హూయమానమప్యవిధినా హుతం- న యథాహుతమిత్యేతత్. ఏవం దుస్సమ్పాదితమగ్నిహోత్రాద్యుపలక్షితం కర్మ కిం కరోతీతి. ఉచ్యతే- ఆసప్తమాన్- సప్తమసహితాంస్తస్య- కర్తుర్లోకాన్హినస్తీవ- ఆయాసమాత్రఫలత్వాత్. సమ్యక్క్రియమాణేషు హి కర్మసు కర్మపరిణామానురూపేణ భూరాదయస్సత్యాన్తాః సప్త లోకాః ఫలం ప్రాప్యన్తే- తే లోకా ఏవంభూతేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణా అప్రాప్యత్వాద్ధింస్యన్త ఇవ- ఆయాసమాత్రన్త్వవ్యభిచారీత్యతో హినస్తీత్యుచ్యతే. పిణ్డదానాద్యనుగ్రహేణ వా సమ్బధ్యమానాః పితృపితామహప్రపితామహాః పుత్రపౌత్రప్రపౌత్రాః స్వాత్మోపకారాః సప్త లోకా ఉక్తప్రకారేణాగ్నిహోత్రాదినా న భవన్తీతి హింస్యన్త ఇత్యుచ్యతే ౩

ఆ.— దర్శపూర్ణమాసస్యాగ్నిహోత్రాఙ్గత్వే ప్రమాణాభావాత్కథం తదకరణమగ్నిహోత్రస్య విపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ- యావజ్జీవచోదనావశాదగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాత్తదకరణం భవేద్విపత్తిరిత్యభిప్రేత్య విశేషణమివేత్యుక్తం. శరదాదిషు నూతనాన్నేన కర్తవ్యమాగ్రయణం కర్మ. (అదర్శేతి) అవైశ్వదేవమితి విశేషణం వైశ్వదేవస్యాగ్నిహోత్రాఙ్గత్వేఽప్యవశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః. పిణ్డోదకదానేన పిత్రాదీనాం త్రయాణాముపకరోతి యజమానః పుత్రాదీనాం చ త్రయాణాం గ్రాసాదిదానేన. తతో మధ్యవర్తినా యజమానేన సమ్బధ్యమానాః పూర్వే త్రయ ఉత్తరే చ త్రయో గృహ్యన్త ఇత్యాహ (పిణ్డదానాదీతి) ౩-౪-౫

రం.— (యస్యాగ్నిహోత్రమితి) దర్శాఖ్యపూర్ణమాసాఖ్యేష్ట్యననుష్ఠానే, అన్నస్వీకారార్థం శరత్కాలకర్తవ్యాగ్రయణాఖ్యేష్టివిశేషాననుష్ఠానే, అతిథిసత్కారౌపాసనహోమవైశ్వదేవాననుష్ఠానే, శ్రద్ధావైధుర్యే, యథాశాస్త్రమననుష్ఠానే, చానుష్ఠితమప్యగ్నిహోత్రాదికర్మ- తస్యానుకృతఫలం సర్వం సప్తపూరుషపర్యన్తం నాశయతీత్యర్థః. యద్యప్యగ్నిహోత్రస్య న దర్శపూర్ణమాసాదికమఙ్గం- తేషాం పృథక్ఫలత్వాత్. తథాపి నిత్యనైమిత్తికం సకలం కర్మ అనుష్ఠేయమిత్యత్ర తాత్పర్యం. అత ఏవ భగవతా భాష్యకృతా * శ్రుతిస్మృతిచోదితేషు కర్మస్వేకతరకర్మవైధుర్యేఽపీతరేషామనుష్ఠితానామపి నిష్ఫలత్వం, అయథానుష్ఠితస్య అననుష్ఠితసమత్వం చాభిధాయేతి మన్త్రార్థో వివృతః. ౩

శం.— కాలీ కరాలీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా। స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వరుచీ చ దేవీ లేలాయమానా దహనస్య జిహ్వాః- అగ్నేర్హవిరాహుతిగ్రసనార్థా ఏతాస్సప్త జిహ్వాః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౪

ఏతేషు యశ్చరతే భ్రాజమానేషు యథాకాలం చాహుతయో హ్యాదదాయన్।
తం నయన్త్యేతాః సూర్యస్య రశ్మయో యత్ర దేవానాం పతిరేకోఽధివాసః॥ ౫

ఏహ్యేహీతి తమాహుతయః సువర్చసః సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహన్తి।
ప్రియాం వాచమభివదన్త్యోఽర్చయన్త్య ఏష వః పుణ్యః సుకృతో బ్రహ్మలోకః॥ ౬

ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ।
ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తి మూఢా జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యన్తి॥ ౭

అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానాః స్వయం ధీరాః పణ్డితమ్మన్యమానాః।
జఙ్ఘన్యమానాః పరియన్తి మూఢా అన్ధేనైవ నీయమానా యథాన్ధాః॥ ౮

ర. — (కాళీకరాళీచేతి) దేవీత్యేతద్విశ్వరూప్యా విశేషణం. ఇతి లేలాయమానాస్సప్తజిహ్వా ఇత్యన్వయః. ౪

శం. — ఏతేషు- అగ్నిజిహ్వాభేదేషు యః- అగ్నిహోత్రీ చరత్యగ్నిహోత్రాది. భ్రాజమానేషు- దీప్యమానేషు. యథాకాలం చ- యస్య కర్మణో యః కాలః- తత్కాలం యథాకాలం. యజమానమాదదాయన్- ఆదదానా ఆహుతయో యజమానేన నిర్వర్తితాః. తం నయన్తి- ప్రాపయన్త్యేతాః- ఆహుతయః. యా ఇమా అనేన నిర్వర్తితాః. సూర్యస్య రశ్మయో భూత్వా- రశ్మిద్వారైరిత్యర్థః. యత్ర- యస్మిన్ స్వర్గే దేవానాం పతిః- ఇన్ద్రః ఏకః సర్వానుపర్యధివసతీత్యధివాసః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

ర. — (ఏతేషు యశ్చరత ఇతి) ఏతేషు దీప్యమానేషు అగ్నిజిహ్వాభేదేషు విహితకాలానతిలఙ్ఘనేన హోమద్రవ్యం గృహీత్వా యోఽగ్నిహోత్రాదికర్మాచరతి. అధివసతీత్యధివాసః. యస్మిన్ సత్యలోకే దేవానాం పతిరసమానో హిరణ్యగర్భ ఆస్తే- తత్ర తా ఆహుతయస్సూర్యస్య రశ్మిద్వారభూతాస్తం- యజమానం ప్రాపయన్తీత్యర్థః ౫

శం. — కథం సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహన్తీతి ఉచ్యతే- ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః సువర్చసః- దీప్తిమత్యః. కిం చ- ప్రియామిష్టాం వాచం స్తుత్యాదిలక్షణామభివదన్త్యః- ఉచ్చారయన్త్యః పూజయన్త్యశ్చ. ఏష వః- యుష్మాకం పుణ్యస్సుకృతో యథా బ్రహ్మలోకః ఫలరూపః- ఏవం ప్రియాం వాచమభివదన్త్యో వహన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మలోకః- స్వర్గః ప్రకరణాత్ ౬

ఆ. — ఆహుతయో యజమానం వహన్తీతి సమ్బన్ధః. ౬

ర. — (ఏహ్యేహీతి) సూర్యస్య రశ్మిసంపృక్తా అత ఏవ సువర్చస ఆహుతయస్తం యజమానమర్చయన్త్యః- సుకృతసాధ్యః పావన ఏష చతుర్ముఖలోకో భవదీయః- భవత్స్వామిక ఇతి ప్రియాం వాచం వదన్త్యః ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః తం యజమానం బ్రహ్మలోకం ప్రాపయన్తి. ౬

శం. — ఏతచ్చ జ్ఞానరహితం కర్మైతావత్ఫలమవిద్యాకామకర్మకార్యం- అతోఽసారం దుఃఖమూలమితి నిన్ద్యతే- ప్లవాః- వినాశిన ఇత్యర్థః. హి- యస్మాదేతే అదృఢాః- అస్థిరాః. యజ్ఞరూపాః- యజ్ఞస్య రూపాణి యజ్ఞరూపాః. యజ్ఞనిర్వర్తకాః. అష్టాదశ- అష్టాదశసంఖ్యాకాః. షోడశర్త్విజః పత్నీ యజమానశ్చేత్యష్టాదశ. ఏతదాశ్రయతయా ఉక్తం- కథితం శాస్త్రేణ. యేషు- అష్టాదశస్వవరం- కేవలం- జ్ఞానవర్జితం కర్మ. అతస్తేషామవరకర్మాశ్రయాణామష్టాదశానామదృఢతయా ప్లవత్వాత్ప్లవతే సహ ఫలేన తత్సాధ్యం కర్మ. కుణ్డవినాశాదివ క్షీరదధ్యాదీనాం తత్స్థానాం నాశః. యత ఏవం- ఏతత్కర్మ శ్రేయ ఇతి యేఽభినన్దన్తి- అభిహృష్యన్త్యవివేకినో మూఢాః- అతస్తే- జరాం చ మృత్యుం చ జరామృత్యుం- కించిత్కాలం స్వర్గే స్థిత్వా పునరేవాపి యన్తి- భూయోఽపి గచ్ఛన్తి. ౭

ఆ. — రూప్యతే- నిరూప్యతే యదాశ్రయతయా యజ్ఞః తే యజ్ఞరూపాః. ౭

ర. — ఏవం బ్రహ్మలోకపర్యన్తసాధకాన్యపి కర్మాణి తుచ్ఛఫలతయా నిన్ద్యన్తే (ప్లవా హ్యేతే అదృఢా ఇత్యాదినా) షోడశర్త్విక్పత్నీయజమానరూపాష్టాదశకర్త్రాశ్రితత్వేనోక్తం అవరం- ఫలాభిసన్ధిమత్తయా అశ్రేష్ఠం కర్మ యేషు- యజమానేషు వర్తతే- ఏతే యజ్ఞరూపాః - యజ్ఞప్రధానాః పురుషాః జీర్ణనౌకా ఇవ సంసారార్ణవసముత్తరణాసమర్థా ఇత్యర్థః. యద్వా - అష్టాదశస్మృత్యుక్తం స్మార్తం కర్మ యేషు - శ్రౌతకర్మసు తదధికారసంపాదకత్వేన అవరం- అఙ్గభూతం భవతి - తాన్యపి శ్రౌతాని యజ్ఞాత్మకాని కర్మాణి శోకామ్బుధితరణే సాధనాని న భవన్తీత్యర్థః. (ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తీతి) ఏతత్కర్మ శ్రేయస్సాధనం మత్వా యే హృష్యన్తి- తే జరాం మృత్యుం చ భూయో భూయో గచ్ఛన్తి. ౭

శం. — కించ- అవిద్యాయామన్తరే- మధ్యే వర్తమానాః అవివేకప్రాయాః స్వయం- వయమేవ ధీరాః- ధీమన్తః. పణ్డితాః- విదితవేదితవ్యాశ్చేతి మన్యమానాః ఆత్మానం సంభావయన్తః. తే చ జఙ్ఘన్యమానాః- జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైర్హన్యమానాః. భృశం పీడ్యమానాః. పరియన్తి-

అవిద్యాయాంబహుధావర్తమానావయంకృతార్థా ఇత్యభిమన్యన్తిబాలాః।
యత్కర్మిణోనప్రవేదయన్తిరాగాత్తేనాతురాఃక్షీణలోకాశ్చ్యవన్తే॥ ౯
ఇష్టాపూర్తంమన్యమానావరిష్ఠంనాన్యచ్ఛ్రేయోవేదయన్తేప్రమూఢాః।
నాకస్యపృష్ఠేతేసుకృతేఽనుభూత్వేమంలోకంహీనతరంచావిశన్తి॥ ౧౦
తపశ్శ్రద్ధేయేహ్యుపవసన్త్యరణ్యేశాన్తావిద్వాంసోభైక్షచర్యాంచరన్తః।
సూర్యద్వారేణతేవిరజాఃప్రయాన్తియత్రామృతస్సపురుషోహ్యవ్యయాత్మా॥ ౧౧

విభ్రమన్తి. మూఢాః- దర్శనవర్జితత్వాత్. అన్ధేనైవ- అచక్షుష్కేణైవనీయమానాః- ప్రదృశ్యమానమార్గాయథాలోకేఽన్ధాః- అక్షిరహితాః గర్తకణ్టకాదౌపతన్తి- తద్వత్. ౮

ఆ.— (వయమేవేతి) తత్త్వదర్శ్యుపదేశానపేక్షతయాస్వమనోరథేనైవేత్యర్థః. ౮-౯

రం.— (అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఇతి) అవివేకప్రధానాఃస్వయమేవధీమన్తః, ఊహాపోహక్షమధీశాలిన, ఇతిమన్యమానాః జఙ్ఘన్యమానాః- జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైఃభృశంహన్యమానాఃమూఢాఃపరిభ్రమన్తి (అన్ధేనైవనీయమానాయథాన్ధాః) స్పష్టోర్థః. ౮

శం.— కించ- అవిద్యాయాంబహుధా- బహుప్రకారంవర్తమానాః. వయమేవకృతార్థాః - కృతప్రయోజనాఇత్యేవమభిమన్యన్తి- అభిమానంకుర్వన్తిబాలాః - అజ్ఞానినః. యత్ - యస్మాదేవంకర్మిణోనప్రవేదయన్తిరాగాత్- కర్మఫలరాగాభిభవనిమిత్తం. తేనకారణేనాతురాః- దుఃఖార్తాస్సన్తఃక్షీణలోకాః- క్షీణకర్మఫలాఃస్వర్గలోకాచ్చ్యవన్తే. అత్రాపినస్పష్టేయంనాస్తి. ౯

రం.— ఏతదేవవిశదయతి (అవిద్యాయాంబహుధావర్తమానాఇతి) ప్రకృతిమణ్డలేదేవమనుష్యాదిబహువిధాభిమానితయావర్తమానాః బాలాః - అజ్ఞానినఃవయమేవకృతార్థాఇత్యభిమానంకుర్వన్తి. (యత్కర్మిణోనప్రవేదయన్తీతి) రాగాత్ - కర్మఫలస్వర్గాదిరాగాత్ కర్మిణఃతత్త్వంయతోనజానన్తి- తేన- తత్త్వజ్ఞానాభావాదేవహేతోఃక్షీణేపుణ్యేమర్త్యలోకంవిశన్తీత్యర్థః. ౯

శం.— ఇష్టాపూర్తం- ఇష్టం- యాగాదిశ్రౌతంకర్మ. పూర్తం- వాపీకూపతటాకాదిస్మార్తం. మన్యమానాః- ఏతదేవాతిశయేనపురుషార్థసాధనంవరిష్ఠం- ప్రధానమితిచిన్తయన్తః. అన్యత్- ఆత్మజ్ఞానాఖ్యంశ్రేయస్సాధనంనవేదయన్తి- నజానన్తిప్రమూఢాః - పుత్రపశుబన్ధ్వాదిషుప్రమత్తతయామూఢాః. తేచనాకస్య- స్వర్గస్యపృష్ఠే- ఉపరిస్థానేసుకృతే- భోగాయతనేఽనుభూత్వా - అనుభూయకర్మఫలంపునరిమంలోకం- మానుషమస్మాద్ధీనతరంవా- తిర్యఙ్నరకాదిలక్షణంయథాకర్మశేషంవిశన్తి. ౧౦

ఆ.— కం- సుఖంనభవతీత్యకం- దుఃఖం. తన్నవిద్యతేయస్మిన్నసౌనాకః. ౧౦

రం.— (ఇష్టాపూర్తంమన్యమానావరిష్ఠమితి) ఇష్టం-యాగాది. పూర్తం-ఖాతాది. ఏతదేవాఖిలపురుషార్థసాధనంమన్యమానాఃశ్రేయోన్తరంనజానన్తీత్యర్థః. (నాకస్యపృష్ఠేఇతి) తేసుకృతే - సుకృతసాధ్యేస్వర్గలోకామ్యాగ్న్యలోకేకర్మఫలమనుభూయఇమంలోకం - మనుష్యలోకం- తతోహీనతరంవా- నరకాదిలక్షణంవిశన్తి. ౧౦

శం.— యేపునస్తద్విపరీతాజ్ఞానయుక్తావానప్రస్థాస్సన్న్యాసినశ్చతపశ్శ్రద్ధేహి- తపః- స్వాశ్రమవిహితంకర్మ శ్రద్ధా - హిరణ్యగర్భాదివిషయావిద్యా. తేతపశ్శ్రద్ధేఉపవసన్తి- సేవన్తేఽరణ్యేవర్తమానాస్సన్తఃశాన్తాః- ఉపరతకరణగ్రామాఃవిద్వాంసః - గృహస్థాశ్చజ్ఞానప్రధానాఇత్యర్థః. భైక్షచర్యాంచరన్తఃపరిగ్రహాభావాదుపవసన్త్యరణ్యఇతిసమ్బన్ధః. సూర్యద్వారేణ - సూర్యోపలక్షితేనోత్తరాయణేనయథాతేవిరజాః- విరజసః. క్షీణపుణ్యపాపకర్మాణస్సన్తఇత్యర్థః. ప్రకర్షేణయాన్తి. యత్ర- యస్మిన్ సత్యలోకాదావమృతస్సపురుషః - ప్రథమజోహిరణ్యగర్భోహ్యవ్యయాత్మా- అవ్యయస్వభావోయావత్సంసారస్థాయీ. ఏతదన్తాస్తుసంసారగతయోఽపరవిద్యాగమ్యాః. నన్వేతంమోక్షమిచ్ఛన్తికేచిత్. స- * ఇహైవసర్వేప్రవిలీయన్తికామాః * తేసర్వగంసర్వతఃప్రాప్యధీరాఃముక్తాత్మానఃసర్వమేవావిశన్తీతిశ్రుతిభ్యః ప్రకరణాచ్చ. అపరవిద్యాప్రకరణేహిప్రవృత్తే- నహ్యకస్మాన్మోక్షప్రసఙ్గోఽస్తి. విరజస్త్వన్త్వాపేక్షికం. సమస్తమపరవిద్యాకార్యంసాధ్యసాధనలక్షణంక్రియాకారకఫలభేదభిన్నంద్వైతమేతావద్ధిరణ్యగర్భప్రాప్త్యవసానంతథాచస్థావరాద్యాగసంసారగతిమనుక్రామతాం-* బ్రహ్మావిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ। ఉత్తమాంసాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతి. ౧౧

ఆ.— కేవలకర్మిణాంఫలముక్త్వాసగుణబ్రహ్మజ్ఞానసహితాశ్రమకర్మిణాంఫలంసంసారగోచరమేవదర్శయతి (యేపునర్జ్ఞానయుక్తా ఇత్యాదినా) అరణ్యే- స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణదేశే. ముక్తానామిహైవసర్వకామప్రవిలయంసర్వాత్మభావంచదర్శయన్తిశ్రుతయః - బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్తుదేశపరిచ్ఛిన్నఫలం- తతోనమోక్షఇత్యాహ (ఇహైవేతి) బ్రహ్మా- చతుర్ముఖః. విశ్వసృజః- ప్రజాపతయోమరీచిప్రభృతయః. ధర్మః- యమః. మహాన్- సూత్రాత్మా. అవ్యక్తం- త్రిగుణాత్మికాప్రకృతిః. సాత్త్వికీం- సత్త్వపరిణామజ్ఞానసహితకర్మఫలభూతామిత్యర్థః. ౧౧

పరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణోనిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతఃకృతేన।
తద్విజ్ఞానార్థంసగురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిఃశ్రోత్రియంబ్రహ్మనిష్ఠమ్॥ ౧౨

రం.— (తపశ్శ్రద్ధేఇతి) యేసన్న్యాసినఃకృతశ్రవణమననాఃవనేస్థిత్వాఉపరతకరణగ్రామాఃతపశ్శబ్దితంబ్రహ్మచతదాదరాతిశయరూపశ్రద్ధాంచయెసేవన్తే - తేవిధూతపాపాస్సూర్యమణ్డలంభిత్త్వా * సహస్రస్థూణేవిమితెదృఢఉగ్రేయత్రదేవానామధిదేవఆస్తఇతిపర్యఙ్కవిద్యాస్యుక్తోహేయప్రత్యనీకః * సదైకరూపరూపాయేతిప్రమాణప్రతిపన్ననిత్యవిగ్రహాయుక్తఃయత్రాస్తె - తత్రయాన్తీత్యర్థః. * యేచేమేరణ్యేశ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతేఇత్యత్రతపశ్శబ్దేనబ్రహ్మోచ్యతే- బృహదారణ్యకే * శ్రద్ధాంసత్యమిత్యుపాసతఇతితపశ్శబ్దస్థానేసత్యశబ్దప్రయోగాత్, సత్యశబ్దస్యబ్రహ్మపరత్వాత్, టీకాకారైరుక్తత్వాత్తపశ్శ్రద్ధేఇత్యత్రతపశ్శబ్దోబ్రహ్మపరః. ౧౧

శం — అథేదానీమస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్ సర్వస్మాత్సంసారాద్విరక్తస్యవిద్యాయామధికారప్రదర్శనార్థమిదముచ్యతే - పరీక్ష్య- యదేతదృగ్వేదాద్యపరవిద్యావిషయంస్వాభావికావిద్యాకామకర్మదోషవత్పురుషానుష్ఠేయమవిద్యాదిదోషవన్తమేవపురుషంప్రతివిహితత్వాత్, తద్దనుష్ఠానకార్యభూతాశ్చ లోకాయెదక్షిణోత్తరమార్గలక్షణాఃఫలభూతా, యేచవిహితాకరణప్రతిషేధాతిక్రమదోషసాధ్యానరకతిర్యక్ప్రేతలక్షణాః- తానేతాన్ పరీక్ష్య- ప్రత్యక్షానుమానోపమానాగమైఃసర్వతోయాథాత్మ్యేనావధార్య. లోకాన్ - సంసారగతిభూతానవ్యక్తాదిస్థావరాన్తాన్ వ్యాకృతావ్యాకృతలక్షణాన్ బీజాఙ్కురవదితరేతరోత్పత్తినిమిత్తాననేకానర్థశతసహస్రసఙ్కులాన్ కదలీగర్భవదసారాన్మాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాకారస్వప్నజలబుద్బుదఫేనసమాన్ ప్రతిక్షణప్రధ్వంసాన్ పృష్ఠతఃకృత్వాఽవిద్యాకామదోషప్రవర్తితకర్మచితాన్ ధర్మాధర్మనిర్వర్తితానిత్యేతత్. బ్రాహ్మణస్యైవవిశేషతోఽధికారస్సర్వత్యాగేనబ్రహ్మవిద్యాయామితిబ్రాహ్మణగ్రహణం. పరీక్ష్యలోకాన్కింకుర్యాదితి. ఉచ్యతే-నిర్వేదం- నిః పూర్వోవిదిరత్రవైరాగ్యార్థే. వైరాగ్యమాయాత్- కుర్యాదిత్యేతత్. సవైరాగ్యప్రకారఃప్రదర్శ్యతే - ఇహసంసారేనాస్తికశ్చిదప్యకృతఃపదార్థః. సర్వఏవహిలోకాఃకర్మచితాః- కర్మచితత్వాచ్చానిత్యాః. ననిత్యంకించిదస్తీత్యభిప్రాయః. సర్వంతుకర్మానిత్యస్యైవసాధనం- యస్మాచ్చతుర్విధమేవహిసర్వంకర్మకార్యముత్పాద్యమాప్యంసంస్కార్యంవికార్యంవా. నాతఃపరంకర్మణాంవిషయోస్తి. అహంచనిత్యేనామృతేనాభయేనకూటస్థేనాచలేనధ్రువేణార్థీ- నతద్విపరీతేన. అతఃకింకృతేనకర్మణాఆయాసబాహుల్యేనానర్థసాధనేనేత్యేవంనిర్విణ్ణః. అభయంశివమకృతంనిత్యంపదంయత్- తద్విజ్ఞానార్థం-విశేషేణాధిగమార్థంస- నిర్విణ్ణోబ్రాహ్మణోగురుమేవ- ఆచార్యంశమదమదయాదిసమ్పన్నమభిగచ్ఛేత్. శాస్త్రజ్ఞోపిస్వాతన్త్ర్యేణబ్రహ్మజ్ఞానాన్వేషణంనకుర్యాదిత్యేతద్గురుమేవేత్యవధారణఫలం. సమిత్పాణిః - సమిద్భారగృహీతహస్తః. శ్రోత్రియం - అధ్యయనశ్రుతార్థసమ్పన్నం బ్రహ్మనిష్ఠం- హిత్వాసర్వకర్మాణికేవలేఽద్వయేబ్రహ్మణినిష్ఠాయస్య- సోయంబ్రహ్మనిష్ఠః. తపోనిష్ఠఇతియద్వత్. నహికర్మిణోబ్రహ్మనిష్ఠాసమ్భవతి- కర్మాత్మజ్ఞానయోర్విరోధాత్. సతంగురుంవిధివదుపసన్నఃప్రసాద్యపృచ్ఛేదక్షరంపురుషంసత్యం. ౧౨

ఆ.— ఐహికకర్మఫలస్యపుత్రాదేర్నాశవిషయంప్రత్యక్షం. విమతమనిత్యం-కృతకత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానమాముష్మికనాశవిషయం. * తద్యథేహకర్మచితోలోకఃక్షీయతఇత్యాద్యాగమాః. తైరనిత్యత్వేనసర్వాత్మనాఽవధార్యేత్యర్థః. (బ్రాహ్మణస్యైవేతి) * నైతాదృశంబ్రాహ్మణస్యాస్తివిత్తంయథైకతాసమతాసత్యతాచేతిస్మృతేఃబ్రాహ్మణస్యైవాధికారఇత్యర్థః. కూటస్థేన- పరిణామరహితేన. అచలేన- స్పన్దరహితేన. ధ్రువేణ- ప్రయత్నరహితేనాహమర్థీ. సమిత్పాణిరితివినయోపలక్షణం. ౧౨

రం.— నిరక్తస్యపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానేచ్ఛోర్గురూపాసనంవిధీయతే (పరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితానితి) అస్మిన్వాక్యేన్యాయసిద్ధార్థానువాదేనగురూపసత్తిర్విధీయతే. * కర్మచితాన్- కర్మసఞ్చితాన్. కర్మసమ్పాద్యాన్ లోకాన్పరీక్ష్య- మీమాంసాన్యాయైర్నిరూప్యబ్రాహ్మణః- అధీతసాఙ్గసశిరస్కవేదః. యఇత్యధ్యాహార్యం- సఇత్యుత్తరత్రశ్రవణాత్. అకృతః- నిత్యః. అత్రపురుషావిశేష్యః- లిఙ్గవశాత్, దక్షరంపురుషమిత్యనన్తరోక్తేశ్చ. కృతేన- కర్మణానాస్తి-నసిధ్యతి. నలభ్యతఇతీతీతికరణంద్రష్టవ్యం. ఇతియోనిర్వేదమాయాత్ - సఃతద్విజ్ఞానార్థంగురుమేవాభిగచ్ఛేత్. ఏవకారేణనియమవిధిత్వమవగమ్యతే. సమిత్పాణిః-అరిక్తపాణిః. *రిక్తపాణిస్తునోపేయాద్రాజానందైవతంగురుమితిహిస్మర్యతే. శ్రోత్రియం- శ్రుతవేదాన్తం. బ్రహ్మనిష్ఠం- బ్రహ్మసాక్షాత్కారవన్తం. శ్రుతవేదాన్తోపిరుచిభేదాదబ్రహ్మనిష్ఠోనోపగన్తవ్యఇతిభావః. అభిగచ్ఛేదిత్యన్వయః. శమః- బాహ్యేన్ద్రియనియమనరూపః. ప్రశాన్తచిత్తాయేత్యన్తఃకరణనియమనస్యోక్తతయాపారిశేష్యాత్. ఏతేనశ్రవణోపయుక్తమవధానంవివక్షితం- నతూపాసనోపయుక్తాత్యన్తేన్ద్రియజయాదిః. తస్మైసవిద్వాన్ ప్రోవాచేత్యన్వయః. యేనేతినిర్దేశోవిజ్ఞానాభిప్రాయః. తద్విజ్ఞానార్థమితిహిప్రకృతం. సామాన్యతఃకారణాభిప్రాయోవా. లిఙ్గవ్యత్యయోవా. అక్షరం- స్వరూపేణావికారం. సత్యం - గుణతోప్యవికారం. ఆభ్యాసుచిజ్జీవవ్యావృత్తిః. తాంబ్రహ్మవిద్యాంప్రోవాచ- ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఇతివేదాన్తసారేవ్యాఖ్యాతం. ఏతచ్ఛ్రుత్యర్థంహృదినిధాయభగవతాబాదరాయణేనశాస్త్రారమ్భే * అథాతోబ్రహ్మజిజ్ఞాసేతిసూత్రితం. తస్యచాయమర్థః- అథ- షోడశలక్షణకర్మవిచారానన్తరంఅతః- కర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వాధిగమసహితానన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతేర్హేతోః బ్రహ్మజిజ్ఞాసా- బ్రహ్మవిచారఃకర్తవ్యఇతి. కర్మవిచారేసతి * అక్షయ్యంహవైచాతుర్మాస్యయాజినస్సుకృతంభవతీత్యాదిభిరక్షయఫలకత్వేనశ్రుతానామపిచాతుర్మాస్యాదీనాం * ప్రత్యక్షంచాతుర్మాస్యైర్యజేతేత్యాదిభిరావృత్తివిధానాత్,

తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ ప్రశాన్తచిత్తాయ శమాన్వితాయ।
యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యాం॥ ౧౩
ఇతి ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః.
ఇతి ప్రథమముణ్డకమ్.

అతోఽపి గాహువిత్తవ్యయసాధ్యాశ్వమేధవిశ్వజిదాదీనామననుష్ఠానలక్షణాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్చ చాతుర్మాస్యాదీనామక్షయ్యఫలత్వమాపేక్షికమితి నిశ్చిత్య అనన్తస్థిరఫలరూపం బ్రహ్మ చ వేదాన్తవాక్యైరాపాతతోఽవగత్య తన్నిర్ణయాయ బ్రహ్మవిచారే పురుషః ప్రవర్తత ఇతి పర్యవసితోఽర్థః. నను కర్మవిచారే సతి ఆవృత్తివిధానాదిభిః కర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వం ప్రతీయతాం నామ- వేదాన్తవాక్యైరనన్తస్థిరఫలం బ్రహ్మ కథం ప్రతీయతాం- సిద్ధే బ్రహ్మణి వ్యుత్పత్తివిరహాత్. వ్యవహారాధీనత్వాదాద్యవ్యుత్పత్తిగ్రహస్య, వ్యవహారస్య చ కార్యాన్వితఏవ సంభవాత్. తథాహి - గామానయేతి వాక్యశ్రవణానన్తరం గవానయనే ప్రవృత్తం ప్రయోజ్యముపలభ్య బాలో వ్యుత్పిత్సుః- ఇయం గవానయనప్రవృత్తిః గవానయనకార్యతాజ్ఞానసాధ్యా- గవానయనప్రవృత్తిత్వాత్. మదీయగవానయనప్రవృత్తివదితి తదీయకార్యతాజ్ఞానమనుమాయ తస్య చ జ్ఞానస్య శబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయా శబ్దజన్యతాం నిశ్చినోతి - తతశ్చ ప్రాథమికవ్యుత్పత్తిగ్రహే శబ్దస్య కార్యతాజ్ఞానజనకత్వనిశ్చయాత్తదుపజీవిద్వితీయాదివ్యుత్పత్తిగ్రహేఽపి కార్యవిశేషఏవేతి కార్యాన్వితే సిద్ధార్థే వ్యుత్పత్తిగ్రహాసమ్భవాత్, అవ్యుత్పన్నస్య శబ్దస్యార్థప్రత్యాయకత్వాభావాత్, అనన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీత్యసమ్భవాత్ బ్రహ్మవిచారో నారభ్య ఇతి పూర్వః పక్షః. అమ్బాతాతాదిభిశ్చన్ద్రాదీనఙ్గుల్యా నిర్దిశ్య- అయం చన్ద్రః - అయం గౌరిత్యాదిశబ్దైర్బహుశః ప్రయుక్తైస్తథా యస్సహచారదర్శీ బాలశ్శబ్దప్రయోగే తదర్థబుద్ధ్యుత్పత్తిం స్వాత్మనో దృష్ట్వా- తయోః కంచిదౌత్పత్తికం సమ్బన్ధం నిశ్చినోతి. స ఏవ శక్తిరితి గీయతే. తతశ్చ సిద్ధార్థేఽపి వ్యుత్పత్తిగ్రహసమ్భవాత్, తాన్త్రికాన్తరోపదర్శితమార్గైశ్చ సిద్ధార్థే వ్యుత్పత్తిగ్రహసమ్భవాత్, అనన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతిసమ్భవాద్బ్రహ్మవిచార ఆరమ్భణీయ ఇతి తత్ర సిద్ధాన్తః కృతః.. ౧౨- ౧౩

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్
ప్రథమముణ్డకభాష్యం సమాప్తమ్.

శం.— తస్మై స విద్వాన్- గురుర్బ్రహ్మవిదుపసన్నాయ- ఉపగతాయ సమ్యక్- యథాశాస్త్రమిత్యేతత్. ప్రశాన్తచిత్తాయ- ఉపరతదర్పాదిదోషాయ. శమాన్వితాయ- బాహ్యేన్ద్రియోపరమేణ చ యుక్తాయ. సర్వతో విరక్తాయేత్యేతత్. యేన విజ్ఞానేన- యయా విద్యయా చ పరయా అక్షరం - అద్రేశ్యాదివిశేషణం తదేవాక్షరం - పురుషశబ్దవాచ్యం పూర్ణత్వాత్పురిశయనాచ్చ - సత్యం - తదేవ పరమార్థస్వాభావ్యాదక్షరం చాక్షరణాదక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చ- వేద- విజానాతి. తాం బ్రహ్మవిద్యాం తత్త్వతః- యథావత్ ప్రోవాచ- ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఆచార్యస్యాప్యయం నియమో యన్న్యాయప్రాప్తశిష్యనిస్తారణమవిద్యామహోదధేః.. ౧౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకభాష్యం సంపూర్ణమ్.

ఆ.— (అక్షరణాదితి) అవయవాన్యథాభావలక్షణపరిణామశూన్యత్వాత్. (అక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చేతి) అశరీరత్వాద్వికారశూన్యత్వాదిత్యర్థః... ౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి ప్రథమముణ్డకభాష్యటీకా.

ముణ్డకోపనిషత్.

ద్వితీయముణ్డకే— ప్రథమః ఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ తదేతత్సత్యం। యథా సుదీప్తాత్ పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాః సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాః।
తథాఽక్షరాద్వివిధాస్సోమ్య భావాః ప్రజాయన్తే తత్ర చైవాపియన్తి॥ ౧
దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః।
అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతః పరః॥ ౨

శం.— అపరవిద్యాయాస్సర్వం కార్యముక్తం. సచ సంసారో యత్సారో, యస్మాన్మూలాదక్షరాత్సమ్భవతి, యస్మింశ్చ ప్రలీయతే, తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యం—యస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి, తత్పరస్యా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయః సవక్తవ్య ఇత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. యదపరవిద్యావిషయం కర్మఫలలక్షణం సత్యం తదాపేక్షికం - ఇదన్తు పరవిద్యావిషయం పరమార్థసల్లక్షణత్వాత్ తదేతత్సత్యం - యథాభూతం విద్యావిషయం. అవిద్యావిషయత్వాచ్చానృతమితరత్. అత్యన్తపరోక్షత్వాత్ కథం నామ ప్రత్యక్షవదక్షరం ప్రతిపద్యేరన్నితి దృష్టాన్తమాహ - యథా సుదీప్తాత్- సుష్ఠుదీప్తాత్. ఇద్ధాత్. పావకాత్- అగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గాః- అగ్న్యవయవాః సహస్రశః- అనేకశః ప్రభవన్తే- నిర్గచ్ఛన్తి సరూపాః - అగ్నిసలక్షణాః. ఏవం- తథోక్తలక్షణాదక్షరాద్వివిధాః - నానాదేహోపాధిభేదమనువిధీయమానత్వాద్వివిధాః. హేసోమ్య- భావాః - జీవా ఆకాశాదివద్ఘటాదిపరిచ్ఛిన్నాః సుషిరభేదా ఘటాద్యుపాధిప్రభేదమనుభవన్తి- ఏవం నానానామరూపకృతదేహోపాధిప్రభేదమనుప్రజాయన్తే. తత్ర చైవ - తస్మిన్నేవాక్షరేఽపియన్తి- దేహోపాధివిలయమనులీయన్తే- ఘటాదివిలయమన్విన సుషిరభేదాః. యథాకాశస్య సుషిరభేదోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వం ఘటాద్యుపాధికృతమేవ- తద్వదక్షరస్యాపి నామరూపకృతదేహోపాధినిమిత్తమేవ జీవోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వం. ౧

ఆ.— * ద్వేవిద్యే వేదితవ్యే ఇత్యుపన్యస్యాపరవిద్యామాద్యముణ్డకేన ప్రపఞ్చ్య పరవిద్యాం సూత్రితాం ప్రపఞ్చయితుం ద్వితీయముణ్డకారమ్భ ఇత్యాహ (అపరవిద్యాయా ఇత్యాదినా) కర్మణోఽపి ప్రాక్సత్యత్వముక్తం - తద్వదిదం సత్యత్వం నమన్తవ్యమిత్యాహ (యదపరవిద్యావిషయమితి) విధీయతే. విశేష్యతే విద్యానేనేతి వ్యుత్పత్త్యా విషయశబ్దస్య వస్తుపరత్వాన్న పుంసకలిఙ్గత్వం పరమార్థసల్లక్షణత్వాత్- అత్యన్తాబాధ్యత్వాదిత్యర్థః (అత్యన్తపరోక్షత్వాదితి) శాస్త్రైకగమ్యత్వాదపూర్వవద్బ్రహ్మణః ప్రత్యక్షం నసమ్భవతి. నాప్యౌత్తరాధీనంచ కైవల్యం. తత్కథం నామ సత్యమక్షరం ప్రత్యక్షవత్ప్రతిపద్యేరన్ముముక్షవ ఇత్యర్థః ప్రత్యగ్జీవబ్రహ్మణోరేకత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథా సుదీప్తాదితి) ఏకత్వేసతి ప్రత్యగ్రూపస్యాపరోక్షత్వాద్బ్రహ్మణోఽపి ప్రత్యక్షత్వం భవిష్యతి - ఘటైకదేశప్రత్యక్షవదిత్యర్థః. యథా విభక్తదేశావచ్ఛిన్నత్వేన విస్ఫులిఙ్గేష్వవయవత్వాదివ్యవహారః- స్వతః పునరగ్న్యేకత్వమేవ- ఉష్ణప్రకాశత్వావిశేషాత్. తథా చిద్రూపత్వావిశేషాజ్జీవానాం స్వతో బ్రహ్మత్వమేవేత్యర్థః ౧

రం. (తదేతత్సత్యమితి) పూర్వవత్. (యథా సుదీప్తాత్పావకాదితి) అయోగోళకాదిగతాద్దహ్యమానాద్వా- వేశ్మాదిషు సుదీప్తాద్వా పావకాదనేకశస్సరూపా విస్ఫులిఙ్గా యథోత్పద్యన్తే- ఏవమేవ సూక్ష్మచిదచిద్విశరీరాదక్షరాత్ బ్రహ్మణస్సర్వరూపనానావిధస్థూలచిదచిద్రూపాః కార్యవర్గా ఉత్పద్యన్తే- తత్రైవలీయన్తేచ. ౧

శం.— నామరూపబీజభూతాదవ్యాకృతాఖ్యాత్ స్వవికారాపేక్షయా పరాదక్షరాత్పరం యత్ సర్వోపాధిభేదవర్జితమక్షరస్యైవ స్వరూపమాకాశస్యేవ సర్వమూర్తివర్జితం నేతి నేతీత్యాదివిశేషణం వివక్షన్నాహ- దివ్యః- ద్యోతనవాన్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్. దివివా- స్వాత్మని భవః. అలౌకికోవా. హి- యస్మాదమూర్తః- సర్వమూర్తివర్జితః. పురుషః- పూర్ణః. పురిశయోవా. దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషస్స బాహ్యాభ్యన్తరః- సహ బాహ్యాభ్యన్తరేణ వర్తత ఇతి. అజః- నజాయతే కుతశ్చిత్. స్వతోఽజస్య జన్మనిమిత్తస్య చాభావాత్. యథా జలబుద్బుదాదేర్వాయ్వాది, యథా నభస్సుషిరభేదానాం ఘటాది,. సర్వభావవికారాణాం జనిమూలత్వాత్తత్ప్రతిషేధేన సర్వే ప్రతిషిద్ధా భవన్తి. సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః - అతోఽజరోఽమృతోఽక్షరో ధ్రువోఽభయ ఇత్యర్థః. యద్యపి దేహాద్యుపాధిభేదదృష్టీనామవిద్యావశాద్దేహభేదేషు సప్రాణస్సమనాస్సేన్ద్రియస్సవిషయ ఇవ ప్రత్యవభాసతే తలమలాదిమదివాకాశం- తథాపి తు స్వతః పరమార్థదృష్టీనామప్రాణః- విద్యమానః క్రియాశక్తిభేదవాంశ్చలనాత్మకో వాయుర్యస్మిన్నవిద్యతే-అసావప్రాణః. తథా అమనాః- అనేకజ్ఞానశక్తిభేదవత్సఙ్కల్పాద్యాత్మకం మనోఽప్యవిద్యమానం యస్మిన్- సోఽయమమనాః. అప్రాణో హ్యమనాశ్చేతి ప్రాణాదివాయుభేదాః కర్మేన్ద్రియాణి తద్విషయాశ్చ తథా బుద్ధిమనసీ బుద్ధీన్ద్రియాణి తద్విషయాశ్చ ప్రతిషిద్ధా వేదితవ్యాః. యథా శ్రుత్యన్తరే *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. యస్మాచ్చైవం ప్రతిషిద్ధోపాధిద్వయః- తస్మాచ్ఛుభ్రః- శుద్ధః. అతోఽక్షరాత్ -నామరూపబీజోపాధిలక్షితస్వరూపాత్ సర్వకార్యకారణబీజత్వేనోపలక్ష్యమాణత్వాత్పరం తదుపాధిలక్షణమవ్యాకృతాఖ్యమక్షరం సర్వవికారేభ్యః. తస్మాత్పరతోఽక్షరాత్పరో నిరుపాధికః పురుష ఇత్యర్థః. యస్మింస్తదాకాశాఖ్యమక్షరం సంవ్యవహారవిషయమోతం చ ప్రోతం చ- కథం పునరప్రాణాదిమత్త్వం తస్యేతి. ఉచ్యతే - యదిహి ప్రా

ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ। ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ॥ ౩

ణాదయః ప్రాగుత్పత్తేః పురుష ఇవ స్వేనాత్మనా సన్తి- యథాపురుషస్య ప్రాణాదినావిద్యమానేన ప్రాణాదిమత్త్వం భవేత్. నతు తే ప్రాణాదయః ప్రాగుత్పత్తేస్సన్తి- అతోఽప్రాణాదిమాన్ పరః పురుషః- యథాఽనుత్పన్నే పుత్రే అపుత్రో దేవదత్తః. ౨

ఆ.— అక్షరస్యాపి జీవోత్పత్తిప్రళయయోః మిత్తత్వమౌపాధికముక్తమేకత్వసిద్ధ్యర్థం - తత్త్వతస్తు నిమిత్తనైమిత్తికభావోపి నాస్తీత్యాహ (నామరూపబీజభూతాదితి) దేహాపేక్షయాయద్బాహ్యాభ్యన్తరంచ ప్రసిద్ధం- తేన సహైతాదాత్మ్యేన తదధిష్ఠానతయావావర్తత ఇతి సబాహ్యాభ్యన్తరః. అత ఏవ సర్వాత్మత్వాత్తద్వ్యతిరిక్తనిమిత్తాభావాదతోఽజ ఇత్యర్థః. జాయతే అస్తి విపరిణమతే వర్ధతే అపక్షీయతే వినశ్యతీత్యేవమాది భావవికారాణాం నిషేధే తాత్పర్యమజశబ్దస్యాహ (సర్వభావవికారాణామితి) జీవానాం ప్రాణాదిమత్త్వాత్తదాత్మత్వే బ్రహ్మణోపి ప్రాణాదిమత్త్వం ప్రాప్తం- తన్నివర్తయతి (యద్యపీత్యాదినా) (అనేకజ్ఞానశక్తిరితి) స్మృతిసంశయాద్యనేకజ్ఞానేషు శక్తివిశేషోస్యాస్తీతి తథోక్తం. (నామరూపబీజేతి) నామరూపయోర్బీజం- బ్రహ్మ. తస్యోపాధితయాలక్షితం - శుద్ధస్యాకారణత్వానుపపత్త్యాగమితం స్వరూపమస్యేతి తథోక్తం. తస్మాదుపాధిరూపాత్తద్విశిష్టరూపాచ్చ యతోఽక్షరాత్పర ఇతి సమ్బన్ధః. కథం మాయాతత్త్వస్యాక్షరస్య పరత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (సర్వకార్యేతి) కార్యం హ్యపరం ప్రసిద్ధం- తత్కారణత్వేనగమ్యమానత్వాన్మాయాతత్త్వం పరం. యాక్తికబాధాపనిర్వాచ్యత్వేపి స్వరూపోచ్ఛేదాభావాదక్షరం. తదుక్తం గీతాయాం *క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే। ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృత ఇతి. ౨

రం.— (దివ్యోహ్యమూర్తః పురుష ఇతి) * వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివితిష్ఠత్యేక ఇతి ద్యుసమ్బన్ధిత్వేన, * తదపాణిపాదమితిహి * నిత్యం విభుమితి వా అమూర్తత్వేన, * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమితి బాహ్యాభ్యన్తర సర్వవస్త్వాత్మతయా, * అచక్షుశ్శ్రోత్రమితి అనిన్ద్రియత్వేన ప్రాణమనఃశూన్యతయా, * యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమితి వికారరూపదోషశూన్యతయా, చదివ్యాదిశబ్దపర్యన్తశబ్దైతశ్చయః - సః - అవ్యాకృతాత్- అక్షరాద్యఃపరస్సమష్టిరూపపురుషః- తస్మాదపి కారణత్వేన పర ఇత్యర్థః. ప్రధానపురుషయోస్సజ్జన్యత్వాదిలిభావః. అక్షరాత్పరత ఇత్యత్ర ఆక్షరశబ్దః అశ్నుత ఇతి వా నక్షరతీతి వా వ్యుత్పత్త్యా స్వవికారవ్యాపకేనామాన్తరాఖిలాపయోగ్యక్షరణాభావవతి అవ్యాకృతేవర్తతే. నతు భూతయోన్యక్షరే- భూతయోన్యక్షరస్య సబాహ్యాభ్యన్తర ఇత్యత్ర తచ్ఛబ్దనిర్దిష్టస్య తస్మాదేవ పరత్వాసమ్భవాత్. నహి తస్యైవ తతః పరతః పరత్వం సంభవతి- విరోధాత్. న చాక్షరాత్పరత ఇతి పఞ్చమ్యోస్సామానాధికరణ్యమేవాస్తు- తతశ్చ స్వవికారాపేక్షయాపరభూతాదవ్యాకృతాదక్షరాత్పర ఇత్యేవాస్తు. నత్వవ్యాకృతాక్షరాత్పరభూతాత్సమష్టిపురుషాత్పర ఇతీతి వాచ్యం- పరశబ్దస్య ప్రతియోగిసాపేక్షత్వేనాక్షరశబ్దస్య పరత్వావధిసమర్పకత్వస్యైవయుక్తత్వాత్. నహి దేవదత్తాదుత్పన్నాద్భయమిత్యత్ర పఞ్చమ్యోస్సామానాధికరణ్యప్రతీతిరస్తి. అతో యథోక్త ఏవార్థః. ౨

శం.— కథం తే న సన్తి ప్రాణాదయ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదేవ పురుషాన్నామరూపబీజోపాధిలక్షితాజ్జాయతే - ఉత్పద్యతేఽవిద్యావిషయవికారభూతో నామధేయోఽనృతాత్మకః ప్రాణః- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్. న హి తేనావిద్యావిషయేణానృతేన ప్రాణేన సప్రాణత్వం పరస్య స్యాత్- అపుత్రస్య స్వప్నదృష్టేనేవ పుత్రేణ పుత్రిత్వం. ఏవం మనస్సర్వాణి చేన్ద్రియాణి విషయాశ్చైతస్మాదేవ జాయన్తే. తస్మాత్సిద్ధమస్య నిరుపచరితమప్రాణాదిమత్త్వమిత్యర్థః. యథా చ ప్రాగుత్పత్తేః పరమార్థతోఽసన్తః- తథా ప్రలీనాశ్చేతి ద్రష్టవ్యాః. యథా కరణాని మనశ్చేన్ద్రియాణి- తథా శరీరవిషయకారణాని భూతాని- ఖం- ఆకాశం. వాయుః- బాహ్య ఆవహాది భేదః. జ్యోతిః- అగ్నిః. ఆపః- ఉదకం. పృథివీ- ధరిత్రీ. విశ్వస్య- సర్వస్య ధారిణీ. ఏతాని చ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోత్తరోత్తరగుణాని పూర్వపూర్వగుణసహితాన్యేతస్మాదేవ జాయన్తే. ౩

ఆ.— యదేవ చైతన్యం నిరుపాధికం శుద్ధమవికల్పం బ్రహ్మతత్త్వజ్ఞానాజ్జీవానాం కైవల్యం- తదేవ మాయాప్రతిబిమ్బితరూపేణ కారణం భవతీత్యాహ (యస్మాదేవేతి) ప్రాణోత్పత్తేరూర్ధ్వం తర్హి సప్రాణత్వమాత్మనో భవిష్యతీతి శఙ్కానివృత్త్యర్థం శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం ప్రాణస్య విశేషణమాహ (అవిద్యావిషయ ఇతి) (నామధేయ ఇతి) వాఙ్మాత్రః. న వస్తుకృత ఇత్యర్థః. ప్రాణాదీనామయముక్తక్రమోపరక్రమేణ బాధ్యతే- *గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠా ఇతి భూతేషు లయశ్రవణేన ప్రాణానాం భౌతికత్వావగమాద్భూతోత్పత్త్యనన్తరం ప్రాణోత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యేతి. అభిముఖమాగచ్ఛన్ వాయురావహః. పురతో గచ్ఛన్ ప్రవహ ఇత్యాది భేదః. శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః ఉత్తరోత్తరగుణా యేషాం తాని తథోక్తాని. యథా శుక్లతన్త్వవస్థాపన్నాదన్వయికారణాజ్జాయమానః పటః శుక్లగుణో జాయతే- తథాకాశావస్థాపన్నాద్బ్రహ్మణో జాయమానో వాయురాకాశగుణేన శబ్దేనాన్వితో జాయతే. తథైవ వాయుభావాపన్నాద్బ్రహ్మణోఽగ్నిస్తద్గుణేనాన్వితో జాయత ఇతి ద్రష్టవ్యం. నను సూక్ష్మాణి భూతాని ప్రథమముత్పద్యన్తే- అనన్తరం *తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి పఞ్చీకరణోపలక్షణార్థత్రివృత్కరణశ్రుతేః పఞ్చాత్మకత్వమవగమ్యతే. తత ఏకైకస్య భూతస్య గుణవత్త్వం వర్ణితమన్యత్ర. కథమిహ పఞ్చీకరణమనాదృత్య ప్రథమసర్గ ఏవాకాశస్యైకగుణత్వం- వాయోర్ద్విగుణత్వం తేజసస్త్రిగుణత్వమిత్యాద్యుచ్యతే. సత్యం- భూతసర్గతాత్పర్యాభావద్యోతనాయ ప్రక్రియాన్తరం న విరుధ్యతే. న హ్యేతత్ప్రతిబద్ధం కించిత్ఫలం శ్రూయతే. అత ఏవ గుణగుణిభావోపి నవైశేషికపక్షవదిహ వివక్షితః- కిన్తు రాహోశ్శిర ఇతివద్వ్యపదేశమాత్రం. విస్తరేణత్వన్త్యకార్యపర్యన్తం తేన తేనాకారేణ బ్రహ్మైవ వివర్తత ఇతి ప్రపఞ్చ్యతే- తతోఽతిరిక్తస్యాణుమాత్రస్యాసమ్భవాత్తస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రదర్శితమిత్యర్థః. ౩

అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః।
వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మా॥ ౪

రం.— విశ్వసృష్టిమేవ ప్రపఞ్చయతి (ఏతస్మాజ్జాయత ఇతి) ఖం- ఆకాశః. జ్యోతిః- తేజః. విశ్వస్య- కృత్స్నస్య ధారిణీ. ఏతత్ పృథ్వీవిశేషణం. ఇదంహి వాక్యం ప్రాణపాదే నియతత్వాదేవ చిన్తితం. ప్రాణపాదే *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ తదాహుః కింతదాసీదితి ఋషయో వావ తే అగ్రే సదాసీత్ తదాహుః కే తే ఋషయ ఇతి ప్రాణా వా ఋషయ ఇతి జగదుత్పత్తేః ప్రాక్ ప్రాణశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం సద్భావశ్రవణాత్ ప్రాణోత్పత్తివాదిశ్రుతయో జీవోత్పత్తివాదిశ్రుతివదన్యథా నేయా ఇతి * తథా ప్రాణా ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * తథా ప్రాణాః - వియదాదివత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యానీన్ద్రియాణ్యప్యుత్పద్యన్త ఏవ- *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాదిషు ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాత్, *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి ఇన్ద్రియాణామాహతోత్పత్తిశ్రవణాచ్చ ఉత్పద్యన్త ఏవ. నచేన్ద్రియోత్పత్తివాదో జీవోత్పత్తివదన్యథా నేయః - బాధకాభావాత్, * ప్రాణా వావ ఋషయ ఇత్యత్ర ప్రాణశబ్దస్య సార్వజ్ఞ్యవాచి ఋషిశబ్దసమానాధికృతతయా పరమాత్మవాచిత్వేనేన్ద్రియవాచిత్వాభావాత్,. కథం తర్హ్యేకస్మిన్పరమాత్మని * ప్రాణా వావ ఋషయ ఇతి బహువచనోపపత్తిరితి చేత్. తత్రాహ * గౌణ్యసమ్భవాత్తత్ప్రాక్ఛ్రుతేశ్చ - బహువచనశ్రుతిర్గౌణీ - తత్ర బహుత్వాసమ్భవాత్, పరమాత్మన ఏవ సృష్టేః ప్రాగవస్థానశ్రుతేః, తస్యైవ ప్రాణశబ్దేన ప్రతిపాదనీయత్వాత్,. * తత్పూర్వకత్వాద్వాచః- వాగాదీన్ద్రియస్య వాగిన్ద్రియకార్యాఖిలపదకర్మభూతనామవాచ్యవియదాదిసృష్టిపూర్వకత్వాత్, ప్రళయే వాగిన్ద్రియాదికార్యశబ్దాఖిలాపాదిప్రయోజనాభావాన్న ప్రళయే తేషామవస్థానమితి స్థితం.॥ తథా తత్రైవ పాదే * ఆనీదవాతం స్వధయా తదేకమితి మహాప్రళయసమయే ప్రాణకార్యానన శ్రవణాన్ముఖ్యప్రాణోత్పత్తివాదో జీవోత్పత్తివాదవన్నేతవ్య ఇతి శఙ్కాయాం * శ్రేష్ఠశ్చ- శ్రేష్ఠప్రాణోఽపీన్ద్రియవదుత్పద్యతే. * ఆనీదవాతమితి పరబ్రహ్మణః అననం- విద్యమానత్వముచ్యతే- నముఖ్యప్రాణస్య- అవాతమితి వాయుమాత్రసత్తాయాస్తత్రైవ ప్రతిషిద్ధత్వాదితి స్థితం.॥ తథా వియత్పాదే * వాయోరగ్నిః అగ్నేరాపః అద్భ్యః పృథివీత్యాదౌ వాయురూపాద్బ్రహ్మణః అగ్నిసృష్టిః- ఉత కేవలవాయోరేవేతి విశయే * తేజోఽతస్తథా హ్యాహ- అతః- కేవలవాయోరేవ తేజ ఉత్పద్యతే- * వాయోరగ్నిరితి హి శ్రుతిరాహ. *ఆపః- ఆప స్తేజస ఏవోత్పద్యన్తే- * అగ్నేరాప ఇతి హి శ్రుతిరాహ. * పృథివీ- పృథివీ అద్భ్య ఏవోత్పద్యతే- * అద్భ్యః పృథివీ * తా అన్నమసృజన్త ఇతి హి శ్రుతిరాహ. నను కథమన్నశబ్దేన పృథివ్యభిధీయతే - తత్రాహ * అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః- మహాభూతసృష్ట్యధికారాత్పృథివ్యా ఏవాన్నకారణభూతాయా అన్నశబ్దేనోపచారాదుచ్యతే. తథా * యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి కృష్ణరూపస్యాన్నసమ్బన్ధితయా కీర్తనాన్నముఖ్యమన్నమన్నశబ్దేనోచ్యతే - అపితు పృథివ్యేవ. తైత్తిరీయకే * అద్భ్యః పృథివీతి పృథివీ వాచకస్పష్టశబ్దాన్తరశ్రవణాచ్చ అన్నశబ్దేన పృథివ్యేవోచ్యతే. ఇతశ్చ కేవలవాయ్వాదేరేవాగ్న్యాద్యుత్పత్తిః- నతు తచ్ఛరీరకబ్రహ్మణ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * తదభిధ్యానాదేవతు తల్లిఙ్గాత్సః- తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. వాయ్వగ్న్యాదిశబ్దైస్సః - పరమాత్మైవాభిధీయతే- * తత్తేజ ఐక్షత * తా ఆప ఐక్షన్త ఇతి తత్తత్కార్యసృష్టిసఙ్కల్పలక్షణాభిధ్యానరూపాత్పరమాత్మలిఙ్గాత్, అచేతనే తేజఆదావీక్షణాసమ్భవాత్. *విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చ- తుశబ్దోఽవధారణార్థః. *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీత్యేవం సర్వేషాం భూతానాం పరబ్రహ్మణ స్తత్ర్యరూపః * వాయోరగ్నిరగ్నేరాప ఇత్యుక్తక్రమవిపర్యయేణ శ్రూయమాణోఽయం క్రమః - స వాయ్వాదిశరీరకపరమాత్మోపాదానకత్వ ఏవోపపద్యతే - న కేవలవాయ్వాద్యుపాదానకత్వ ఇత్యర్థః. * అన్తరా విజ్ఞానమనసీ క్రమేణ తల్లిఙ్గాదితి చేన్నావిశేషాత్ - జ్ఞానసాధనత్వాదిన్ద్రియాణి విజ్ఞానముచ్యన్తే. నను * ఏతస్మాజ్జాయత ఇతి వాక్యం ప్రాణాదీనాం సర్వేషామవ్యవహితబ్రహ్మోపాదానకత్వం ప్రతిపాదయితుం నప్రవృత్తం- కింతు ప్రాణోత్పత్త్యనన్తరం మనసశ్చ సర్వేన్ద్రియాణాం చోత్పత్తిః- తత ఆకాశాదిభూతానాముత్పత్తిరితీన్ద్రియాణాం మనసశ్చ ప్రాణభూతాన్తరాళసృష్టత్వప్రతిపాదనార్థం ప్రవృత్తం. శ్రుత్యన్తరేపి మహాభూతసృష్టిక్రమ ప్రత్యభిజ్ఞానరూపాల్లిఙ్గాదితి చేన్న- అవిశేషాత్- అవిశేషేణ ప్రాణాదీనాం సర్వేషాం బ్రహ్మనన్తర్యరూపక్రమప్రతీతేః, తత్పరిత్యాగే కారణాభావాత్. నను వాయ్వాదిశరీరకబ్రహ్మణోఽగ్న్యాద్యుత్పత్తౌ వాయ్వాదిశబ్దానాం తచ్ఛరీరకబ్రహ్మణి లక్షణా స్యాత్. తత్రాహ *చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యపదేశోఽభాక్తస్తద్భావభావిత్వాత్- తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః. చరాచరవ్యపాశ్రయో దేవమనుష్యాదివృక్షాదిశబ్దవ్యపదేశోఽభాక్తః- వాచ్యైకదేశే భజ్యత ఇత్యర్థః. భక్త్యా ప్రయుక్తో భాక్తః. భక్తిః- భఙ్గః. విశిష్టవాచిశబ్దః విశేషణమాత్రే భక్త్యా ప్రయుజ్యతే - వాచ్యైకదేశే ప్రయోగాత్ భజ్యత ఇత్యర్థః * వచసాం వాచ్యముత్తమమిత్యాది ప్రమాణానుసారాత్సర్వేషాం చరాచరశబ్దానాం విశిష్టం బ్రహ్మైవార్థః. విశేషణమాత్రప్రయోగస్తు అముఖ్యః. తతశ్చ వాయ్వాదిశబ్దైః బ్రహ్మాభిధానం ముఖ్యమేవ. యద్వా- అభాక్త ఇతిచ్ఛేదః. చరాచరవాచిశబ్దైః బ్రహ్మవ్యపదేశః అభాక్తః- ముఖ్య ఇతి యావత్. శరీరవాచిశబ్దానాం శరీరపర్యన్తత్వాదితి తత్ర స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౩

శం.— సఙ్క్షేపతః పరవిద్యావిషయమక్షరం నిర్విశేషం పురుషం సత్యం *దివ్యో హ్యమూర్త ఇత్యాదినా మన్త్రేణోక్త్వా పునస్తదేవ సవిశేషం విస్తరేణ వక్తవ్యమితి ప్రక్రమతే- సఙ్క్షేపవిస్తరోక్తో హి పదార్థః సుఖాధిగమ్యో భవతి సూత్రభాష్యోక్తివదితి. యోఽపి ప్రథమజాత్ప్రాణాద్ధిరణ్యగర్భాజ్జాయతేఽణ్డస్యాన్తర్విరాట్- స తత్త్వాన్తరితత్వేన లక్ష్యమాణోఽప్యేతస్మాదేవ పురుషాజ్జాయత ఏతన్మయశ్చేత్యేతదర్థమాహ. తం చ విశినష్టి - అగ్నిః - ద్యులో

తస్మాదగ్నిస్సమిధోయస్యసూర్యః సోమాత్పర్జన్యఓషధయః పృథివ్యాం।
పుమాꣳ రేతస్సిఞ్చతియోషితాయాంబహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్సంప్రసూతాః॥ ౫
తస్మాదృచస్సామయజూంషిదీక్షాయజ్ఞాశ్చసర్వేక్రతవోదక్షిణాశ్చ।
సంవత్సరంచయజమానశ్చలోకాః సోమోయత్రపవతేయత్రసూర్యః॥ ౬

తేః. * అసౌవావలోకోగౌతమాగ్నిరితిశ్రుతేః. మూర్ధా- యస్యోత్తమాఙ్గం. శిరః. చక్షుషీచన్ద్రశ్చసూర్యశ్చేతిచన్ద్రసూర్యౌ. యస్యేతిసర్వత్రా సుషఙ్గః కర్తవ్యోస్యేత్యస్యపదస్యవక్ష్యమాణస్యయస్యేతివిపరిణామంకృత్వా. దిశశ్శ్రోత్రేయస్య. వాగ్వివృతాః- ఉద్ఘాటితాః ప్రసిద్ధావేదాయస్య. వాయుః ప్రాణోయస్య. హృదయం- అన్తఃకరణంవిశ్వం- సమస్తంజగదస్య- యస్యేత్యేతత్. సర్వంహ్యన్తఃకరణవికారమేవజగత్ - మనస్యేవసుషుప్తేప్రళయదర్శనాత్, జాగరితేపితతఏవాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్విప్రతిష్ఠానాత్,. యస్యచపద్భ్యాంజాతాపృథివీ. ఏషదేవోవిష్ణురనన్తః ప్రథమశరీరీ త్రైలోక్యదేహోపాధిస్సర్వేషాంభూతానామన్తరాత్మా. సహిసర్వభూతేషుద్రష్టాశ్రోతామన్తావిజ్ఞాతాసర్వకరణాత్మా. ౪

ఆ.— (సర్వేషాంభూతానామితి) పఞ్చమహాభూతానామన్తరాత్మా- స్థూలపఞ్చభూతశరీరోహివిరాడిత్యర్థః. ౪

రం.— (అగ్నిర్మూర్ధాచక్షుషీచన్ద్రసూర్యావితి) అముంమన్త్రంప్రస్తుత్య * స్మర్యమాణమనుమానంస్యాదిత్యత్ర * అగ్నిరిహద్యులోకః- * అసౌవైలోకోగ్నిరితిశ్రుతేః. స్మరన్తిచమునయః * ద్యాంమూర్ధానంయస్యవిప్రావదన్తిఖంవైనాభించన్ద్రసూర్యౌచనేత్రే। దిశశ్శ్రోత్రే విద్ధిపాదౌక్షితించసోచిన్త్యాత్మాసర్వభూతప్రణేతేతిభాషితం. వాగ్వివృతాశ్చవేదాః- వాగిన్ద్రియవ్యాపారాఏవవేదాః. వాయుః ప్రాణః-మహావాయురేవదేహధారకః ప్రాణః. హృదయంవిశ్వమస్య- జగత్సర్వమస్యదేహాన్తర్వర్తిహృదయాఖ్యమాంసవిశేషః. పద్భ్యాంపృథివీ - పాదావేవపృథివీత్యర్థః. * ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానమితితృతీయా. సర్వభూతానాంతచ్ఛరీరత్వాత్సర్వేషామన్తరాత్మేత్యర్థః ౪

———

శం.— పఞ్చాగ్నిద్వారేణచయాస్సంసరన్తిప్రజాః- తాఅపితస్మాదేవపురుషాత్ప్రజాయన్తఇత్యుచ్యతే- తస్మాత్ - పరస్మాత్పురుషాత్ ప్రజావస్థానవిశేషరూపోగ్నిః. సవిశేష్యతే - యస్యసూర్యస్సమిధఇవసమిధః. సూర్యేణహిద్యులోకస్సమిధ్యతే. తతోహిద్యులోకాగ్నినిష్పన్నాత్సోమాత్పర్జన్యోద్వితీయోగ్నిస్సమ్భవతి. తస్మాచ్చపర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యాంభవన్తి. ఓషధిభ్యః పురుషాగ్నౌహుతాభ్యః పుమానగ్నిః రేతస్సిఞ్చతియోషితాయాం - యోషితి. యోషాగ్నౌ. స్త్రియామితి. ఏవంక్రమేణబహ్వీః- బహ్వ్యః ప్రజాః - బ్రాహ్మణాద్యాః పురుషాత్పరస్మాత్సమ్ప్రసూతాః- సముత్పన్నాః. ౫

ఆ.— (పఞ్చాగ్నిద్వారేణేతి) ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సుపఞ్చస్వగ్నిదృష్టేః శ్రుత్యన్తరచోదితత్వాత్తద్ద్వారేణేత్యర్థః. ౫

రం.— (తస్మాదగ్నిస్సమిధోయస్యసూర్యఇతి) తస్మాత్- అక్షరాత్ * అగ్నిర్మూర్ధేత్యత్రఅగ్నిశబ్దనిర్దిష్టోద్యులోకః. యస్యాగ్నేస్సమిధస్సూర్యః- ఇన్ధనాని. * అసౌవావలోకోగ్నిర్గౌతమతస్యాదిత్యఏవసమిదితిపఞ్చాగ్నివిద్యాయాంశ్రవణాత్. (సోమాత్పర్జన్యఓషధయః పృథివ్యాం) అతోహిద్యులోకాగ్నేర్నిష్పన్నాత్సోమాత్పర్జన్యః-ద్వితీయోగ్నిస్సంభవతి. తస్మాత్పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యామగ్నౌసమ్భవన్తి. (పుమాన్రేతస్సిఞ్చతియోషితాయాం) ఓషధీభ్యః పురుషాగ్నౌహుతాభ్యఉపాదానభూతాభ్యః పురుషరూపోగ్నిర్యోషిద్రూపాగ్నౌరేతస్సేకంకరోతి. (బహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్సమ్ప్రసూతాః) ఏవంపఞ్చాగ్నివిద్యోక్తక్రమేణబహ్వ్యః ప్రజాః పరస్మాత్పురుషాత్సమ్ప్రసూతాః. ౫

———

శం.— కించ- కర్మసాధనానిఫలానిచతస్మాదేవేత్యాహ- కథం. తస్మాత్ - పురుషాదృచః - నియతాక్షరపాదావసానాః గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిశిష్టామన్త్రాః. సామ- పాఞ్చభక్తికంసాప్తభక్తికంచస్తోభాదిగీతివిశిష్టం. యజూంషి- అనియతాక్షరపాదావసానానివాక్యరూపాణి. ఏవంత్రివిధామన్త్రాః. దీక్షాః- మౌఞ్జ్యాదిలక్షణకర్తృనియమవిశేషాః. యజ్ఞాశ్చసర్వే- అగ్నిహోత్రాదయః. క్రతవః- సయూపాః. దక్షిణాశ్చ - ఏకగవాద్యపరిమితసర్వస్వాన్తాః. సంవత్సరంచ- కాలః కర్మాఙ్గం. యజమానశ్చ - కర్తా. లోకాః- తస్యకర్మఫలభూతాః. తేవిశేష్యన్తే- సోమోయత్ర- యేషుపవతే- పునాతిలోకాన్. యత్ర- యేషుసూర్యస్తపతి. తేచదక్షిణాయనోత్తరాయణమార్గద్వయగమ్యావిద్వదవిద్వత్కర్తృఫలభూతాః. ౬

ఆ.— (పాఞ్చభక్తికమితి) హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనాఖ్యాః పఞ్చభక్తయః- అవయవాయస్యతథోక్తం. (సాప్తభక్తికమితి) హిఙ్కారప్రస్తావాద్యుద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యాస్సప్తభక్తయోయస్యతథోక్తం. స్తోభః - అర్థశూన్యావర్ణాః. విశ్వజిత్సర్వమేధయోస్సర్వస్వందక్షిణా- అతఏకాంగామారభ్యసర్వస్వాన్తాదక్షిణాభవన్తీత్యర్థః. ౬

రం.— (తస్మాదృచస్సామేతి) తస్మాత్- అక్షరపురుషాత్ ఋగ్యజుస్సామవేదాః, దీక్షాః, అగ్నిహోత్రాద్యాయజ్ఞాః, సోమవికారాః క్రతవ, శ్చదక్షిణా, శ్చసంవత్సరాదయః కాలాః, యజమానః, కర్మఫలభూతాః స్వర్గాద్యాలోకా, శ్చఉత్పన్నాఇత్యర్థః. లోకాన్విశినష్టి (సోమోయత్రపవతేయత్రసూర్యఇతి) యేలోకాశ్చన్ద్రసూర్యకిరణపూతాభవన్తీత్యర్థః. ౬

———

తస్మాచ్చదేవాబహుధాసంప్రసూతాఃసాధ్యామనుష్యాఃపశవోవయాంసి।
ప్రాణాపానౌవ్రీహియవౌతపశ్చశ్రద్ధాసత్యంబ్రహ్మచర్యంవిధిశ్చ॥ ౭
సప్తప్రాణాఃప్రభవన్తితస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్తహోమాః।
సప్తఇమేలోకాయేషుచరన్తిప్రాణాగుహాశయానిహితాస్సప్తసప్త॥ ౮
అతస్సముద్రాగిరయశ్చసర్వేఽస్మాత్స్యన్దన్తేసిన్ధవస్సర్వరూపాః।
అతశ్చసర్వాఓషధయోరసశ్చయేనైషభూతైస్తిష్ఠతేహ్యన్తరాత్మా॥ ౯
పురుషఏవేదంవిశ్వంకర్మతపోబ్రహ్మపరామృతం।
ఏతద్యోవేదనిహితంగుహాయాంసోవిద్యాగ్రన్థింవికిరతీహసోమ్య॥ ౧౦
ఇతిద్వితీయముణ్డకే - ప్రథమఃఖణ్డః.

శం.— తస్మాచ్చపురుషాత్కర్మాఙ్గభూతాదేవాబహుధా- వస్వాదిగణభేదేనసమ్యక్ప్రసూతాః. సాధ్యాః-దేవవిశేషాః. మనుష్యాః- కర్మాధికృతాః. పశవః- గ్రామ్యారణ్యాః. వయాంసి- పక్షిణః. జీవనంచమనుష్యాదీనాంప్రాణాపానౌ. వ్రీహియవౌహవిరర్థౌ. తపశ్చ- కర్మాఙ్గంపురుషసంస్కారలక్షణంస్వతన్త్రంచఫలసాధనం. శ్రద్ధా- యత్పూర్వకస్సర్వపురుషార్థసాధనప్రయోగః- చిత్తప్రసాదః. ఆస్తిక్యబుద్ధిః. సత్యం- అనృతవర్జితంయథాభూతార్థవచనంచాపీడాకరం. బ్రహ్మచర్యం- మైథునాసమాచారః. విధిశ్చ- ఇతికర్తవ్యతా. ౭

ఆ.— (తపశ్చకర్మాఙ్గమితి) * పయోవ్రతంబ్రాహ్మణస్యయవాగూరాజన్యస్యామిక్షావైశ్యస్యేత్యాది శ్రుతివిహితంకృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదీత్యర్థః. ౭

రం.— (తస్మాచ్చదేవాఇతి) బహుధా- కర్మజాజానజాదిభేదాత్ బహుధేత్యర్థః. వయాంసి- పక్షిణః. యవః - దీర్ఘశూకధాన్యవిశేషః. వ్రీహియవశబ్దోధాన్యమాత్రోపలక్షకః. తపః- కృచ్ఛ్రాదిలక్షణం. శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః. సత్యం- సత్యవచనం. బ్రహ్మచర్యం- స్త్రీసఙ్గాదిరాహిత్యం. విధీయతఇతివిధిః- నిత్యనైమిత్తికాదిః. ౭

శం.— కించ- సప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాస్తస్మాదేవపురుషాత్ప్రభవన్తి. తేషాంచసప్తార్చిషః- దీప్తయః. స్వస్వవిషయావద్యోతనాని. తథాసప్తసమిధః - సప్తవిషయాః. విషయైర్హిసమిధ్యన్తేప్రాణాః సప్తహోమాః- తద్విషయవిజ్ఞానాని. * యదస్యవిజ్ఞానంతజ్జుహోతీతిశ్రుత్యన్తరాత్. కించ- సప్తఇమేలోకాః - ఇన్ద్రియస్థానాని. యేషుచరన్తిప్రాణాఇతివిశేషణాత్. ప్రాణానాంవిశేషణమిదంప్రాణాపానాదినివృత్త్యర్థం. గుహాయాం- శరీరేహృదయేవాస్వాపకాలేశేరతఇతిగుహాశయాః. నిహితాః- స్థాపితాధాత్రాసప్తసప్త- ప్రతిప్రాణిభేదంయానిచ. ఆత్మయాజినాంవిదుషాంకర్మాణితత్సాధనానికర్మఫలానిచా, విదుషాంచకర్మాణితత్సాధనానికర్మఫలానిచ, సర్వంచైతత్పరస్మాదేవపురుషాత్సర్వజ్ఞాత్ప్రసూతమితిప్రకరణార్థః. ౮

ఆ.— (ఆత్మయాజినామితి)సకలమిదమహంచపరమాత్మైవేతిభావనాపూర్వకంపరమేశ్వరారాధనబుద్ధ్యాయేయజన్తితేషామిత్యర్థః. ౮-౯

రం.— (సప్తప్రాణాఃప్రభవన్తీతి) తస్మాత్- అక్షరాత్ శీర్షణ్యాశ్చక్షుశ్శ్రోత్రనాసికారన్ధ్రయుగ్మాస్యసఞ్చారిణిసప్తేన్ద్రియాణ్యుత్పద్యన్తే. తథాసప్తార్చిషః-గార్హపత్యాద్యాఅగ్నయః, ఇన్ధనాదీని, కాళీప్రభృతయస్సప్తజిహ్వాశ్చప్రభవన్తీతిపూర్వేణాన్వయః. కించ-ఇమేసప్తాపిలోకాఉత్పన్నాః. యేషు - లోకేషుహృదయగుహానుసుషుప్తివేళాయాంశయానాస్సప్తప్రాణాశ్చక్షురాదిగోళకప్రదేశేషుధాత్రానిహితాస్సన్తశ్చరన్తీత్యర్థః. సప్తసప్తేతివీప్సాపురుషభేదాభిప్రాయా. ౮

శం.— అతః- పురుషాత్సముద్రాః- సర్వేక్షారాద్యాః. గిరయశ్చ - హిమవదాదయోఽస్మాదేవపురుషాత్సర్వే. స్యన్దన్తే- స్రవన్తిగఙ్గాద్యాస్సిన్ధవః- నద్యఃసర్వరూపాః- బహురూపాః. అస్మాదేవపురుషాత్సర్వాఓషధయః- వ్రీహియవాద్యాః. రసశ్చ- మధురాదిష్షడ్విధః. యేన - రసేనభూతైః- పఞ్చభిఃస్థూలైఃపరివేష్టితస్తిష్ఠతే- తిష్ఠతిహ్యన్తరాత్మా-లిఙ్గంసూక్ష్మంశరీరం. తద్ధ్యన్తరాకాశేశరీరస్యాత్మనశ్చాత్మావర్తతఇత్యన్తరాత్మా. ౯

రం.— (అతస్సముద్రాగిరయశ్చసర్వేఇత్యాది) సర్వరూపాః- బహురూపాఃసిన్ధవః- గఙ్గాద్యాస్సరితఇత్యర్థః. ననుపృథివ్యాపిహోషధయోజాయమానాదృశ్యన్తే, ఇత్యాదిభ్యోరసాజాయమానాదృశ్యన్తే,- కథమక్షరాత్సర్వమిదంజాయతఇత్యాశఙ్క్యాహ (యేనైషభూతైస్తిష్ఠతేహ్యన్తరాత్మేతి) యేన- యస్మాత్కారణాదేషః - అక్షరపురుషస్సర్వైర్భూతైఃపరివృతస్సన్తేషామన్తరాత్మతయావర్తతే- తస్మాత్పృథివ్యాదిభ్యోజాయమానాఅపిఅక్షరాద్బ్రహ్మణోజాతాఇతిశక్యతేవక్తుమితిభావః. ౯

శం.— ఏవంపురుషాత్సర్వమిదంసంప్రసూతం- అతోవాచారమ్భణంవికారోనామధేయమనృతం- పురుషఇత్యేవసత్యం. అతఃపురుషఏవేదంసర్వం- నవిశ్వంనామపురుషాదన్యత్కించిదస్తి. అతోయదుక్తం- తదేతదభిహితం *కస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతీతి - ఏ

౮- సప్తజిహ్వాఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

హరిః ఓమ్॥ ఆవిస్సన్నిహితంగుహాచరంనామమహత్పదమత్రైతత్సమర్పితం।
ఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చయదేతజ్జానథసదసద్వరేణ్యంపరంవిజ్ఞానాద్యద్వరిష్ఠంప్రజానాం॥ ౧

తస్మిన్ హిపరస్మిన్నాత్మనిసర్వకారణేపురుషఏవేదంవిశ్వంనాన్యదస్తీతివిజ్ఞాతంభవతీతి. కింపునరిదంవిశ్వమితి. ఉచ్యతే- కర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం. తపః- జ్ఞానం. తత్కృతంఫలమన్యదేవ. తావద్ధీదంసర్వంతచ్చైతద్బ్రహ్మణఃకార్యం. తస్మాద్బ్రహ్మపరమమృతమహమేవేతియోవేదనిహితం- స్థితంగుహాయాం- హృదిసర్వప్రాణినాం - సఏవంవిజ్ఞానాదవిద్యాగ్రన్థిం- గ్రన్థిమివదృఢీభూతామవిద్యావాసనాం. వికిరతి- విక్షిపతి. నాశయతి. ఇహ- జీవన్నేవ. నమృతస్సన్. హేసోమ్య- ప్రియదర్శన.. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యత్పృష్టం *కస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతీతి- తన్నిరూపితం- సర్వంపరమాత్మనోజాయతే - అతస్తావన్మాత్రంసర్వంతస్మిన్విజ్ఞాతేవిజ్ఞాతంభవతీత్యవిద్యాక్షయఫలాభిధానేనోపసంహృతమితి. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాంద్వితీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పురుషఏవేదంవిశ్వమితి) యస్మాదసౌసర్వభూతాన్తరాత్మా- తస్మాత్సర్వమిదంపురుషోపాదానకత్వాత్పురుషఏవ. తస్మాత్తద్విజ్ఞానేసర్వస్యాపివిజ్ఞానముపపద్యతఇతిభావః. (కర్మతపోబ్రహ్మపరామృతమితి) తస్యజగత్సృష్ట్యనుకూలఃకర్మశబ్దితోవ్యాపారస్సృష్టవ్యాలోచనాత్మకఏవ. *ఏకోవ్యాపీసదాశుద్ధోనిర్గుణఃప్రకృతేఃపరఇతిబ్రహ్మశబ్దితప్రకృతిపరభూతముక్తాత్మనామమృతవత్పరమానన్దతయాభోగ్యభూతంబ్రహ్మాప్యక్షరపురుషఏవేత్యర్థః. (ఏతద్యోవేదేతి) హేసోమ్య- సోమార్హ. హృదయగుహావర్తిఏతత్- అక్షరంబ్రహ్మఇహ-లోకేయోవేద- సఃగ్రన్థివద్దుర్మోచామవిద్యాంవికిరతి- నిరస్యతి. *కౄవిక్షేపఇతిధాతుః. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అరూపంసదక్షరంకేనప్రకారేణవిజ్ఞేయమితి. ఉచ్యతే- ఆవిః- ప్రకాశం. సన్నిహితం - వాగాద్యుపాధిభిః. జ్వలతిభ్రాజతీతిశ్రుత్యన్తరాచ్ఛబ్దాదీనుపలభమానవదవభాసతే - దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాద్యుపాధిధర్మైరావిర్భూతంసల్లక్ష్యతేహృదిసర్వప్రాణినాం. యదేతదావిర్భూతంబ్రహ్మసన్నిహితం- సమ్యక్స్థితంహృది- తద్గుహాచరంనామ - గుహాయాంచరతీతి. దర్శనశ్రవణాదిప్రకారైర్గుహాచరమితిప్రఖ్యాతం. మహత్- సర్వమహత్త్వాత్. పదం- పద్యతేసర్వేణేతి. సర్వపదార్థాస్పదత్వాత్. కథంతన్మహత్పదమితి. ఉచ్యతే- యదత్ర - అస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేతత్సర్వంసమర్పితం- ప్రవేశితంరథనాభావివ. ఏజత్- చలత్. పక్ష్యాది. ప్రాణత్- ప్రాణితీతి. ప్రాణాపానాదిమన్మనుష్యపశ్వాది. నిమిషత్ - నిమిషాదిక్రియావత్. యచ్చానిమిషత్ - చశబ్దాత్. సమస్తమేతదత్రైవబ్రహ్మణిసమర్పితం. ఏతద్యదాస్పదంసర్వంజానథ - హేశిష్యాఅవగచ్ఛథతదాత్మభూతంభవతాం. సదసత్స్వరూపం- సదసతోః- మూర్తామూర్తయోస్స్థూలసూక్ష్మయోస్తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్. వరేణ్యం - వరణీయం. తదేవహిసర్వస్యనిత్యత్వాత్ప్రార్థనీయం. పరం- వ్యతిరిక్తం. విజ్ఞానాత్ప్రజానామితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. యల్లౌకికవిజ్ఞానాగోచరమిత్యర్థః. యద్వరిష్ఠం- వరతమం. సర్వపదార్థేషువరేషుతద్ధ్యేకంబ్రహ్మాతిశయేనవరం- సర్వదోషరహితత్వాత్. ౧

ఆ.— అధునాయస్యసకృదుపదేశమాత్రేణాద్వితీయంబ్రహ్మాస్మీతివాక్యార్థజ్ఞానమవగత్యన్తంనభవతి-తస్యోపాయానుష్ఠానేనభవితవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అరూపంసదక్షరమితి) వాక్యార్థస్యైవపునఃపునర్భావనాయుక్త్యనుసన్ధానంచోపాయఇత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) ఆవిశ్శబ్దోనిపాతః ప్రకాశవాచీ. బ్రహ్మవిశోపలబ్ధ్యాత్మనాప్రకాశమానమేవసదేతిభావయేదిత్యర్థః. అన్యైరప్యుక్తం * యదస్తియద్భాతితదాత్మరూపంనాన్యత్తతోభాతినచాన్యదస్తి। స్వభావసంవిత్ప్రతిభాతికేవలంగ్రాహ్యంగ్రహీతేతిమృషైవకల్పనేతి. (సన్నిహితమితి) సర్వప్రాణినాంహృదయేస్థితంవాగాద్యుపాధిభిశ్శబ్దాదీనుపలభమానవద్బ్రహ్మైవజీవభావమాపన్నమవభాసతేయతః - తతోపరోక్షంచేతిసదాస్మరేదిత్యర్థః. సర్వమిదంకార్యంపరిచ్ఛిన్నంచసాస్పదం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ - ఘటాదివత్. తతస్సర్వాస్పదంయత్- తదేవమాయాస్పదమాత్మభూతమితియుక్త్యనుసన్ధానమాహ (మహత్పదమితి) ౧

రం.— (ఆవిస్సన్నిహితంగుహాచరంనామమహత్పదమితి) ఆవిరిత్యవ్యయం. యోగినామపరోక్షంహృదయగుహావర్తితయాసన్నిహితం. నామ- దుర్విజ్ఞేయస్వరూపతయాప్రసిద్ధం. సర్వతోమహత్పదం-ప్రాప్యభూతమిత్యర్థః. (అత్రైతత్సమర్పితమేజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చయత్) ఏజత్- కమ్పమానం. జాగ్రదితియావత్. ప్రాణత్- ప్రాణభృత్. నిమిషత్- సుప్తం. జాగ్రత్సుప్తాదిభేదభిన్నంప్రాణిజాతమత్ర- అక్షరపురుషేఅర్పితమిత్యర్థః. (ఏతజ్జానథేతి) సదసద్వరేణ్యం- స్థూలసూక్ష్మవస్తుభిరాధారత్వేనప్రార్థనీయం. ఆధారభూతమితియావత్. తాదృశమేతత్-

యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణు చ యస్మిఁల్లోకా నిహితా లోకినశ్చ।
తదేతదక్షరం బ్రహ్మ స ప్రాణస్తదు వాఙ్మనః। తదేతత్సత్యం తదమృతం తద్వేద్ధవ్యం సోమ్య విద్ధి॥ ౨
ధనుర్గృహీత్వౌపనిషదం మహాస్త్రం శరం హ్యుపాసానిశితం సన్ధయీత।
ఆయమ్య తద్భావగతేన చేతసా లక్ష్యం తదేవాక్షరం సోమ్య విద్ధి॥ ౩
ప్రణవో ధనుః శరో హ్యాత్మా బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యతే। అప్రమత్తేన వేద్ధవ్యం శరవత్తన్మయో భవేత్॥ ౪

అపరమనారస్థితేత్యర్థః. (పరం విజ్ఞానాద్వరిష్ఠం ప్రజానాం) * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి శ్రుతేర్విజ్ఞానశబ్దో జీవపరః. విజ్ఞానాత్పరం - జీవాదపి శ్రేష్ఠం. ప్రజానాముపాదానోపాదేయత్వేనాభ్యర్హితం. అత్యన్తప్రార్థనీయమిత్యర్థః. ౧

శం.— కిఞ్చ- యదర్చిమత్- దీప్తిమత్. యద్దీప్త్యాఽఽదిత్యాది దీప్యత ఇతి దీప్తిమద్బ్రహ్మ. కిఞ్చ- యదణుభ్యః- శ్యామాకాదిభ్యోఽప్యణు- సూక్ష్మం. చశబ్దాత్స్థూలేభ్యోఽప్యతిశయేన స్థూలం పృథివ్యాదిభ్యః యస్మిఁల్లోకాః- భూరాదయో నిహితాః- స్థితాః. యే చ లోకినః - లోకనివాసినో మనుష్యాదయః చైతన్యాశ్రయా హి సర్వే ప్రసిద్ధాః తదేతత్సర్వాశ్రయమక్షరం బ్రహ్మ. స ప్రాణః. తదు వాఙ్మనః - వాక్చ మనశ్చ సర్వాణి చ కరణాని. తదన్తశ్చైతన్యం చైతన్యాధీనా హి ప్రాణేన్ద్రియాదిసర్వసఙ్ఘాతాః- * ప్రాణస్య ప్రాణమితి శ్రుత్యన్తరాత్. యత్ప్రాణాదీనామన్తశ్చైతన్యమక్షరం - తదేతత్సత్యం- అవితథం. అతోఽమృతం- అవినాశి. తద్వేద్ధవ్యం- మనసా తాడయితవ్యం తస్మిన్మనసః సమాధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః. యస్మాదేవం - హే సోమ్య- విద్ధి- అక్షరే చేతః సమాధత్స్వ. ౨

ఆ.— ఘటాదివదాదిత్యాదేర్జడత్వేఽపి యద్దీప్తిమత్త్వం వైచిత్ర్యం - తదనుపపత్త్యాపి తత్కారణం సమ్భావనీయమిత్యాహ (కిఞ్చ యదర్చిమదితి) అర్చిమత్త్వాదాదిత్యాదివదిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వం ప్రాప్తం నిషేధతి (యదణుభ్య ఇతి) పరమాణుపరిమాణత్వం తర్హి స్యాదితి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (చశబ్దాదితి) స్థూలత్వాత్తర్హి అన్యాధారం స్యాదితి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (యస్మిఁల్లోకా ఇతి) ప్రాణాదిప్రవృత్తిశ్చేతనాధిష్ఠాననిబన్ధనా- జడప్రవృత్తిత్వాత్ - రథాదిప్రవృత్తివత్. చిద్భేదే చ ప్రమాణాభావాదేకం చైతన్యమాత్రమస్తీతి విచారయేదిత్యాహ (తదేతత్సర్వాశ్రయమితి) ప్రాణాద్యధిష్ఠానత్వాత్ప్రాణాదిలక్ష్య ఆత్మా ద్రష్టవ్యః. ౨

రం.— (యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణు చేతి) యదర్చిమత్ - అర్చిశ్శబ్దితదీప్తిమత్త్వం విగ్రహద్వారా ద్రష్టవ్యం. అణుభ్యోఽపి- శ్యామాకాదిభ్యోఽప్యణిష్ఠం- సూక్ష్మతయా సర్వాన్తః ప్రవేశయోగ్యమిత్యర్థః. (యస్మిఁల్లోకా నిహితా లోకినశ్చ) లోకినః - లోకవాసినః. స్పష్టం. (స ప్రాణ స్తదు వాఙ్మన ఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ప్రాణాదికమపి తదాత్మకమిత్యర్థః. (తదేతత్సత్యం తదమృతం తద్వేద్ధవ్యం సోమ్య విద్ధి) తదేతత్- అక్షరం సత్యం- అవినాశి. అమృతం- అసంసారి. భోగ్యమితి వార్థః. తదేవ మనసా వేద్ధవ్యం విద్ధి- సమాహితమనోవిషయం విద్ధి. తత్ర మనస్సమాధానం కార్యమితి యావత్. ౨

శం.— కథం వేద్ధవ్యమితి. ఉచ్యతే- ధనుః- ఇష్వాసనం గృహీత్వా. ఔపనిషదం- ఉపనిషత్సు భవం ప్రసిద్ధం మహాస్త్రం - మహచ్చ తదస్త్రం చ ధనుః. తస్మిన్ శరం. కింవిశిష్టమిత్యాహ - ఉపాసానిశితం - సన్తతాభిధ్యానేన తనూకృతం. సంస్కృతమిత్యేతత్. సన్ధయీత - సన్ధానం కుర్యాత్. సన్ధాయ చాయమ్య- ఆకృష్య. సేన్ద్రియమన్తఃకరణం స్వవిషయాద్వినివర్త్య లక్ష్య ఏవావర్జితం కృత్వేత్యర్థః. న హి హస్తేనేవ ధనుష ఆయమనమిహ సమ్భవతి. తద్భావగతేన- తస్మిన్- బ్రహ్మణ్యక్షరే లక్ష్యే భావనా- భావః. తద్గతేన చేతసా లక్ష్యం తదేవ- యథోక్తలక్షణమక్షరం సోమ్య విద్ధి. ౩

ఆ.— విచారాసమర్థస్య ప్రణవముపలభ్య బ్రహ్మాత్మైకత్వే చిత్తసమాధానం క్రమముక్తిఫలం దర్శయితుముపక్రమతే (కథం వేద్ధవ్యమిత్యాదినా) ౩

రం.— (ధనుర్గృహీత్వేతి) ఔపనిషదం- ఉపనిషత్ప్రసిద్ధం ప్రణవాఖ్యం ధనుర్గృహీత్వా భగవదుపాసనయా స్థూలసూక్ష్మశరీరాద్వివేచితాత్మలక్షణం మహాస్త్రసంయోజితం శరం సన్దధ్యాత్. కింకృత్వేత్యత్రాహ (ఆయమ్యేతి) భాగవతేన- భగవత్ప్రవణేన చేతసా తత్- ధనురాయమ్య. ప్రణవాఖ్యస్య ధనుష ఆయమనం నామ- ప్రత్యక్పరమాత్మనోశ్శేషశేషిభావలక్షణార్థప్రకాశకత్వేనానుసంహితత్వం. తద్భావగతేన చేతసేతి పాఠే తద్భావః- తత్ప్రీతిః. తద్భావగతేన చేతసా- తత్ప్రీతియుక్తేన చేతసా శరమాయమ్యేతి వార్థః. తస్య చాయమనం నామ- సేన్ద్రియాన్తఃకరణస్య తస్య విషయాన్తరవిముఖీకరణపూర్వకమక్షరాఖ్యలక్ష్యాభిముఖతయావస్థాపనం. (లక్ష్యం తదేవాక్షరం సోమ్య విద్ధి) హే సోమ్య - తదేవాక్షరం లక్ష్యం జానీహీత్యర్థః. ౩

శం.— యదుక్తం ధనురాది- తదుచ్యతే- ప్రణవః- ఓఙ్కారో ధనుః. యథేష్వాసనం లక్ష్యే శరస్య ప్రవేశకారణం - తథాత్మశరస్యాక్షరే లక్ష్యే ప్రవేశకారణమోఙ్కారః- ప్రణవేన హ్యభ్యస్యమానేన సంస్క్రియమాణస్తదాలమ్బనోఽప్రతిబన్ధేనాక్షరేఽవతిష్ఠతే- యథా ధనుషాఽస్త ఇషుర్లక్ష్యే- అతః ప్రణవో ధనురివ ధనుః. శరో హ్యాత్మా - ఉపాధిలక్షణః పర ఏవ జలసూర్యకాదివదిహ ప్రవిష్టో దేహే సర్వబౌద్ధప్రత్యయసాక్షితయా-

యస్మిన్ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతం మనస్సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైః।
తమేవైకం జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథామృతస్యైష సేతుః॥ ౫
అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యః స ఏషోఽన్తశ్చరతే బహుధా జాయమానః।
ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానం స్వస్తి వః పారాయ తమసః పరస్తాత్॥ ౬

సకరతేవ. స్వాత్మవిషయోపలబ్ధితృష్ణాప్రమాదవర్జితేన సర్వతో విరక్తేన జితేన్ద్రియేణైకాగ్రచిత్తేన వేద్ధవ్యం బ్రహ్మలక్ష్యం. తతస్తద్వేధనాదూర్ధ్వం శరవత్తన్మయో భవేత్ - యథా శరస్య లక్ష్యైకాత్మత్వం ఫలం భవతి తథా దేహాద్యనాత్మప్రత్యయతిరస్కరణేనాక్షరైకాత్మత్వం ఫలమాపాదయేదిత్యర్థః. ౪

ఆ.— ధనుషా- ఆయుధేన. (లక్ష్యమితి) తల్లక్షణ ఆత్మైకత్వసాక్షాత్కార ఇత్యర్థః. ప్రణవో బ్రహ్మేత్యభిధ్యాయత ఉపసంహృతకరణగ్రామస్య ప్రణవోపరక్తం యచ్చైతన్యప్రతిబిమ్బం స్ఫురతి- స ఆత్మేత్యనుసన్ధానం ప్రణవే శరసన్ధానం. తస్య చిత్ప్రతిబిమ్బసన్తానం త్విషువేగః. ౪

రం.— ఉక్తమర్థం వివృణోతి (ప్రణవో ధనురితి) ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి ఆత్మరూపశరసమర్పణహేతుత్వాత్ప్రణవస్య ధనుస్సాదృశ్య నిరూపణం. అప్రమత్తేన- విషయాన్తరవిముఖేన. ఏకాగ్రచిత్తేన. వేద్ధవ్యం- వేధో హితదేకశేషత్వేన తద్ధ్యానం. (శరవత్తన్మయ ఇతి) యథా లక్ష్యే నిమగ్నస్య శరస్య లక్ష్యే పృథక్తయా భేదకాకారాస్ఫురణం - ఏవం పరమాత్మని ప్రణవేన సమర్పితస్య ప్రత్యగాత్మనస్తత్స్వామ్యేకాన్తిత్వముక్తిమాపన్నస్య జ్ఞానైకాకారస్య దేవమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫూర్తిరేవ తన్మయత్వమితి ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యత్వాత్పునః పునర్వచనం సులక్షణార్థం- యస్మిన్- అక్షరే పురుషే ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షం చోతం - సమర్పితం. మనశ్చ సహ ప్రాణైః- కరణైరన్యైస్సర్వైః. తమేవ- సర్వాశ్రయమేకం- అద్వితీయం జానథ- జానీథ హే శిష్యాః. ఆత్మానం - ప్రత్యక్స్వరూపం యుష్మాకం సర్వప్రాణినాం చ. జ్ఞాత్వా చ అన్యా వాచః- అపరవిద్యారూపాః విముఞ్చథ- విముఞ్చత. తత్ప్రకాశ్యం చ సర్వం కర్మ ససాధనం. యతోఽమృతస్యైష సేతుః- ఏతదాత్మజ్ఞానమమృతస్య- అమృతత్వస్య. మోక్షప్రాప్తయే సేతుః- సంసారమహోదధేరుత్తరణహేతుత్వాత్. తథా చ శ్రుత్యన్తరం *తమేవ విదిత్వాతి మృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయేతి. ౫

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థస్యాపౌనరుక్త్యం పరిహరతి (అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యత్వాదితి) ససాధనం సర్వం కర్మ పరిత్యజ్యాత్మైవ జ్ఞాతవ్య ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అమృతస్యేతి) ౫

రం.— (యస్మిన్ద్యౌః పృథివీత్యాది) యస్మిన్- అక్షరే ద్యుపృథివ్యన్తరిక్షమనఃప్రాణాదికం సమవేతం- తమేకమేవ స్వేతరసమస్తపదార్థసమన్వయిత్వేన వ్యాపకతయా ఆత్మానం జానీత. అనాత్మవిషయా వాచ స్త్యజత. కస్య హేతోః. అమృతస్యైష సేతుః- నద్యాదిషు హి సేతుః కూలస్య ప్రాపకః. సంసారార్ణవపారభూతస్యామృతస్యైష ప్రాపక ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కించ- అరా ఇవ- యథా రథనాభౌ సమర్పితా అరాః- ఏవం సంహతాః - సంప్రవిష్టా యత్ర - యస్మిన్ హృదయే సర్వతో దేహవ్యాపిన్యో నాడ్యః. తస్మిన్ హృదయే బుద్ధిప్రత్యయసాక్షిభూతః స ఏషః- ప్రకృత ఆత్మా తన్మధ్యే చరతే - చరతి. వర్తతే పశ్యన్ శృణ్వన్ మన్వానో విజానన్. బహుధా- అనేకధా క్రోధహర్షాదిప్రత్యయైర్జాయమాన ఇవ జాయమానః- అన్తఃకరణోపాధ్యనువిధాయిత్వాత్. వదన్తి హి లౌకికాః హృష్టో జాతః క్రుద్ధో జాత ఇతి. తమాత్మానమోమిత్యేవమోఙ్కారాలమ్బనాస్సన్తో యథోక్తకల్పనయా ధ్యాయథ- చిన్తయత. ఉక్తం చ వక్తవ్యం శిష్యేభ్య ఆచార్యేణ జానతా. శిష్యాశ్చ బ్రహ్మవిద్యావివిదిషవో నివృత్తకర్మాణో మోక్షపథే ప్రవృత్తాః. తేషాం నిర్విఘ్నతయా బ్రహ్మప్రాప్తిమాశాస్త్యాచార్యః- స్వస్తి- నిర్విఘ్నమస్తు వః- యుష్మాకం పారాయ- పరకూలాయ. కస్య. అవిద్యాతమసః. పరస్తాత్. కస్మాత్. అవిద్యాతమసః. అవిద్యారహితబ్రహ్మాత్మస్వరూపగమనాయేత్యర్థః. ౬

ఆ.— కర్మసఙ్గిజనసఙ్గత్యా కర్మశ్రద్ధా విషయశ్రద్ధా చ వాక్యార్థజ్ఞానస్యావగత్యన్తతాయాః ప్రతిబన్ధకః - విఘ్నః. సమాధ్యాదిత్యాశంసనం- నతు వాక్యార్థావగతౌ నిష్పన్నాయాం ఫలప్రాప్తౌ విఘ్నశఙ్కాస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (పరస్తాదితి) మదుపదేశాదూర్ధ్వమిత్యర్థః. ౬

రం.— (అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్య ఇతి) *సన్తతం సిరాభిస్తు లమ్బత్యాకోశసన్నిభమిత్యుక్తరీత్యా యత్ర - హృదయే రథనాభౌ సమర్పితా అరా ఇవ నాడ్యస్సంహతాః- సంగతాః. తత్ర మధ్యే స ఏషః- ప్రకృత ఆత్మా *అజాయమానో బహుధా విజాయతే। తస్యధీరాః పరిజానన్తి యోనిమితి దేవాదీనాం సమాశ్రయణీయత్వాయ తత్తజ్జాతీయస్వరూపసంస్థానగుణకర్మసమన్వితః స్వీయస్వభావమజహదేవ స్వేచ్ఛయా బహుధా జాయమానస్సన్ చరతే- వర్తత ఇత్యర్థః. తమసః పరస్తాద్వర్తమానాయ వః పారాయ- *పారావారే పరార్వాచీ తీరే ఇతి నైఘణ్టుకాః. ప్రాప్యభూతాయేతి యావత్. తత్ప్రాప్తయే ఓమిత్యేవమాత్మానం ధ్యాయథేత్యన్వయః. ఏవం ధ్యానాయ ప్రవృత్తేభ్యో యుష్మభ్యం స్వస్తి భవతు. ౬

యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్యైషమహిమాభువి। దివ్యేబ్రహ్మపురేహ్యేషవ్యోమన్యాత్మాప్రతిష్ఠితః॥ ౭
మనోమయఃప్రాణశరీరనేతా ప్రతిష్ఠితోఽన్నేహృదయంసన్నిధాయ।
తద్విజ్ఞానేనపరిపశ్యన్తిధీరాఆనన్దరూపమమృతంయద్విభాతి॥ ౮
భిద్యతేహృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తేసర్వసంశయాః। క్షీయన్తేచాస్యకర్మాణితస్మిన్దృష్టేపరావరే॥ ౯

శం.— యోఽసౌతమసఃపరస్తాత్ సంసారమహోదధింతీర్త్వాగన్తవ్యఃపరవిద్యావిషయఇతి- సకస్మిన్వర్తతఇత్యాహ- యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్- వ్యాఖ్యాతః. తంపునర్విశినష్టి - యస్యైషః- ప్రసిద్ధోమహిమా- విభూతిః. కోఽసౌమహిమా. యస్యేమేద్యావాపృథివీశాసనేవిధృతేతిష్ఠతః- సూర్యాచన్ద్రమసౌయస్యశాసనేఅలాతచక్రవదజస్రంభ్రమతః- యస్యశాసనేసరితస్సాగరాశ్చస్వగోచరంనాతిక్రామన్తి- తథాస్థావరంజఙ్గమంచయస్యశాసనేనియతం- తథాచర్తవోఽయనేఅబ్దాశ్చయస్యశాసనంనాతిక్రామన్తి- తథాకర్తారఃకర్మాణిఫలంచయచ్ఛాసనాత్స్వంస్వంకాలంనాతివర్తన్తే- సఏషమహిమాభువి- లోకేయస్య- సఏషసర్వజ్ఞఏవంమహిమా-దివ్యే- ద్యోతనవతి. సర్వబౌద్ధప్రత్యయకృతద్యోతనే,బ్రహ్మపురే - మనసి బ్రహ్మణో హ్యత్రచైతన్యస్వరూపేణనిత్యాభివ్యక్తత్వాద్బ్రహ్మణఃపురంహృదయపుణ్డరీకం. తస్మిన్యద్వ్యోమ- తస్మిన్వ్యోమ్ని- ఆకాశేహృత్పుణ్డరీకమధ్యస్థే ప్రతిష్ఠితఇవోపలభ్యతే. నహ్యాకాశవత్సర్వగతస్యగతిరాగతిః ప్రతిష్ఠావాఽన్యథాసమ్భవతి. ౭

ఆ.— సర్వేశ్వరత్వమనోమయత్వాదిగుణవిశిష్టబ్రహ్మణోహృదయపుణ్డరీకేధ్యానంచక్రమముక్తిఫలంమన్దబ్రహ్మవిదోవిధీయత ఇతిదర్శయితుమాహ (యోఽసౌతమసఃపరస్తాదిత్యాదినా) ౭-౮

రం.— (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) ఉక్తోఽర్థః. (యస్యైషమహిమాభువీతి) భూలోకేసంసారతన్త్రప్రవర్తనరూపఏషమహిమాయదీయ ఇత్యర్థః. (దివ్యేబ్రహ్మపురేహ్యేషవ్యోమన్యాత్మాప్రతిష్ఠితః) * యస్యైషమహిమాభువీతిలీలావిభూత్యన్వయఉక్తః. దివ్యేవ్యోమనీతిత్రిపాద్విభూతిరుక్తేతివ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్ వైకుణ్ఠాఖ్యేబ్రహ్మపురేపరమేవ్యోమ్నిఅయమాత్మాప్రతిష్ఠితఇత్యర్థః. ౭

శం.— సహ్యాత్మాతత్రస్థోమనోవృత్తిభిరేవవిభావ్యతఇతిమనోమయః- మనఉపాధిత్వాత్. ప్రాణశరీరనేతా- ప్రాణశ్చశరీరంచప్రాణశరీరం. తస్యాయంనేతా. స్థూలాచ్ఛరీరాచ్ఛరీరాన్తరంసూక్ష్మంప్రతిప్రతిష్ఠితోఽన్నే- భుజ్యమానాన్నవిపరిణామేప్రతిదినముపచీయమానేఽపచీయమానేచపిణ్డరూపాన్నేహృదయం- బుద్ధింపుణ్డరీకచ్ఛిద్రేసన్నిధాయ- సమవస్థాప్య. హృదయావస్థానమేవహ్యాత్మనఃస్థితిరన్నే. తత్-ఆత్మతత్త్వం విజ్ఞానేన- విశిష్టేన- శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితేనజ్ఞానశమదమధ్యానవైరాగ్యోద్భూతేనపరిపశ్యన్తి- సర్వతఃపూర్ణంపశ్యన్తి. ఉపలభన్తే. ధీరాః - వివేకినః. ఆనన్దరూపం- సర్వానర్థదుఃఖాయాసప్రహీణమమృతంయద్విభాతి- విశేషేణస్వాత్మన్యేవభాతిసర్వదా. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౮

రం.— (మనోమయఃప్రాణశరీరనేతేతి) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః. ప్రాణశరీరనేతా - ప్రాణశ్చశరీరంచప్రాణశరీరం. తస్యనేతా-జీవస్యప్రాణశరీరలమ్భకఇత్యర్థః. యద్వా- *మనోమయఃప్రాణశరీరోభారూపఇతిశ్రుతేఃప్రాణశ్శరీరమస్యప్రాణశరీరః. సచాసౌనేతాచ-ప్రభురిత్యర్థః. * అధిభూర్నాయకోనేతాప్రభురితిహైమఘణ్టుకాః. అన్నే- అన్నపరిణామేశరీరేప్రతిష్ఠితోయః- తస్మిన్చిత్తం- హృదయంసన్నిధాయ- అమృతం- అస్పృష్టసంసారగన్ధంఆనన్దరూపంయద్విభాతి- తత్ - బ్రహ్మ- విజ్ఞానశబ్దితేనదర్శనసమానాకారేణఉపాసనేనప్రజ్ఞాశాలినఃపరిపశ్యన్తి- సాక్షాత్కుర్వన్తీత్యర్థః. ౮

శం.— అస్యపరమాత్మజ్ఞానస్యఫలమిదమభిధీయతే- భిద్యతేహృదయగ్రన్థిః- అవిద్యావాసనామయః. *బుద్ధ్యాశ్రయః కామాః *కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాఇతిశ్రుత్యన్తరాత్ హృదయాశ్రయోఽసౌ- నాత్మాశ్రయః. భిద్యతే- భేదం - వినాశమాయాతిహృదయగ్రన్థిః. ఛిద్యన్తేసర్వేఽజ్ఞానవిషయాస్సంశయాః- లౌకికానామామరణాత్తుగఙ్గాస్రోతోవత్ప్రవృత్తాఃవిచ్ఛేదమాయాన్తి. అస్య- విచ్ఛిన్నసంశయస్యనివృత్తావిద్యస్యయానివిజ్ఞానోత్పత్తేఃప్రాక్తనానిజన్మాన్తరేచాప్రవృత్తఫలానిజ్ఞానోత్పత్తిసహభావీనిచ- క్షీయన్తేకర్మాణి - నత్వేతజ్జన్మారమ్భకాణి - ప్రవృత్తఫలత్వాత్. తస్మిన్- సర్వజ్ఞేఽసంసారిణిదృష్టేపరావరే - పరంచకారణాత్మనా, అవరంచకార్యాత్మనా, తస్మిన్పరావరేసాక్షాదహమస్మీతిదృష్టేసంసారకారణోచ్ఛేదాన్ముచ్యతఇత్యర్థః. ౯

ఆ.— (అస్యపరమాత్మజ్ఞానస్యేతి) జీవన్ముక్తిఫలస్యాద్వైతవాక్యార్థావగమస్యసోపాసనస్యేత్యర్థః. అవిద్యావాసనాప్రచయోభిద్యతఇతికోఽర్థః. కింబుద్ధావిద్యమానాయామవిద్యావిభేదేజ్ఞానఫలం- కింవాతన్నివృత్తౌ. నాద్యః- సత్యుపాదానేకార్యస్యాత్యన్తోచ్ఛేదాసమ్భవాత్. నద్వితీయః- జ్ఞానస్యాజ్ఞానేనైవసాక్షాద్విరోధప్రసిద్ధేః. కించ- బుద్ధిరప్యనాదిః- సాదిర్వా. నాద్యః- * ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిశ్రుతివిరోధాత్. నాన్త్యః - ప్రలయేబ్రహ్మజ్ఞానంవినైవబుద్ధేర్నాశసమ్భవాత్తదానర్థక్యప్రసఙ్గాత్. సాదిత్వేచబుద్ధేరుపాదానం సాక్షాద్బ్రహ్మచేత్- తన్నాశంవినాత్యన్తోచ్ఛేదోనస్యాత్. మాయాచేత్- సాద్రష్టృగతజ్ఞానేననోచ్ఛేదమర్హతి - లౌకికమాయావిగతమాయాయాద్రష్టృగతజ్ఞానేనోచ్ఛేదాదర్శనాత్. కించ- బుద్ధేరుచ్ఛేదోనతస్యాఃఫలం- స్వనాశస్యాఫలత్వాత్. నాత్మనః- తస్యబుద్ధిసఙ్గాభావేనతదుచ్ఛేదస్యాఫలత్వాత్. కించ-

హిరణ్మయే పరే కోశే విరజం బ్రహ్మ నిష్కలం। తచ్ఛుభ్రం జ్యోతిషాం జ్యోతిస్తద్యదాత్మవిదో విదుః॥ ౧౦॥
న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః।
తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి॥ ౧౧

ఆత్మనోఽవిద్యాద్యనాశ్రయత్వాభిధానం శ్రుతివిరుద్ధం- ప్రక్రమే * అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానా ఇతి శ్రవణా, దుపసంహారేచ * అనీశయా శోచతి ముహ్యమాన ఇతి శ్రవణాత్,. బుద్ధిగతమేవాఽవిద్యాద్యాత్మన్యధ్యస్యత ఇతిచేత్. అధ్యస్యత ఇతికోఽర్థః. నిక్షిప్యతే- భ్రాన్త్యాదృశ్యతేవా. నాద్యః- అన్యధర్మస్యాన్యత్ర నిక్షేపాసమ్భవాత్. భ్రాన్త్యాచ కేనదృశ్యతే. నతావదాత్మనా- తస్యావిద్యాశ్రయత్వానఙ్గీకారాత్. నబుద్ధ్యా - బుద్ధేరాత్మవిషయత్వాసమ్భవేన తద్గతదర్శనాసమ్భవాత్, భ్రాన్తేశ్చస్వాశ్రయగతేనతత్త్వానుభవేననివర్త్యత్వప్రసిద్ధేర్బుద్ధేరనుభవాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్,. తస్మాన్నాస్య భాష్యస్య సమ్యగర్థం పశ్యామ ఇతిచేత్. ఉచ్యతే- చిత్తన్త్రినాదిరనిర్వాచ్యాఽవిద్యా చైతన్యమవచ్ఛిద్య స్వావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య బుద్ధ్యాదితాదాత్మ్యరూపేణవివర్తతే - తస్యాశ్చ బ్రహ్మాత్మతాసాక్షాత్కారనివర్త్యరూపాఙ్గీకారాత్తన్నివృత్తౌ తదుత్థం హృదయగ్రన్థిభేదనం శ్రుత్యోచ్యతే. భాష్యకారీయంచ బుద్ధ్యాశ్రయణాభిధానమహఙ్కారవిశేషణత్వేనావిద్యాదేర్వ్యావహారికత్వాభిప్రాయం. ఆత్మానాశ్రయత్వాభిధానంచాత్మనోఽనఙ్గీకారత్వాభిప్రాయం. బాధితానువృత్తిశ్చ ప్రకటార్థే ప్రదర్శితేతి జీవన్ముక్తిర్న విరుధ్యతే. ౯-౧౦

రం.— తస్యఫలమాహ (భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరితి) హృదయస్య - అన్తఃకరణస్య గ్రన్థయః గ్రన్థివద్దుర్మోచా రాగద్వేషాదయః. హృత్స్థానమయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా హృదయశబ్దితో జీవోవా. బ్రహ్మజ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యసిద్ధేస్సర్వవిషయాస్సంశయా నశ్యన్తి. అస్యచ ప్రారబ్ధవ్యతిరిక్తాని పూర్వాణ్యనేకభవార్జితాని కర్మాణిచ నశ్యన్తి. నాశో నామ కర్మణాం ఫలజననశక్తివినాశః. * తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరితి సూత్రే * అఘస్యవినాశకరణముత్పన్నాయాః సచ్ఛక్తేర్వినాశకరణం. శక్తిర్హి పరమపురుషప్రీతిరేవేతిహి భాషితం. ఏతత్సర్వం కదేత్యత్రాహ (తస్మిన్ దృష్టే పరావరే ఇతి) పరేఽవరే యస్మాత్సఃపరావరః. సర్వోత్కృష్టా అపి బ్రహ్మాదయో యస్మాన్నికృష్టా ఇత్యర్థః. అథవా- పరావరే- పరావరశరీరకే. సర్వాత్మభూత ఇత్యర్థః. తాదృశే తస్మిన్ దృష్టే- దర్శనసమానాకారజ్ఞానవిషయీకృతే ఇత్యర్థః. నచ * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి శరీరవియోగకాల ఏవ పుణ్యపాపాఖ్యకర్మవినాశస్య శ్రుతత్వాత్, * సామ్పరాయే తర్తవ్యాభావాదితి సూత్ర తద్భాష్యయోరపి తథైవ ప్రతిపాదనాత్, క్షీయన్తేచాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్ట ఇతి దర్శనసమానాకారజ్ఞానారమ్భసమయ ఏవ శ్రూయమాణః కర్మక్షయః కథముపపద్యతామితి వాచ్యం - అస్మిన్వాక్యే శ్రూయమాణః కర్మక్షయః దర్శనసమానాకారోపాసనారమ్భప్రీతస్య పరమాత్మనస్తత్ప్రాప్త్యుపాసకస్యాఘం క్షమిష్య ఇతి సఙ్కల్పరూపః. దేహవియోగసమయభావికర్మక్షయస్తు క్షన్తమితి సఙ్కల్పరూప ఇతి అవిరోధో ద్రష్టవ్యః. ౯

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్య సఙ్క్షేపాభిధాయకా ఉత్తరే మన్త్రాస్త్రయోఽపి. హిరణ్మయే- జ్యోతిర్మయే. బుద్ధివిజ్ఞానప్రకాశే పరే కోశే - కోశ ఇవాసేః- ఆత్మస్వరూపోపలబ్ధిస్థానత్వాత్. పరం- సర్వాభ్యన్తరత్వాత్. తస్మిన్ విరజం - అవిద్యాద్యశేషదోషరజోమలవర్జితం. బ్రహ్మ - సర్వమహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ. నిష్కలం- నిర్గతాః కలా యస్మాత్తన్నిష్కలం. నిరవయవమిత్యర్థః. యస్మాద్విరజం నిష్కలంచ - అతస్తచ్ఛుభ్రం-శుద్ధం. జ్యోతిషాం- సర్వప్రకాశాత్మనామగ్న్యాదీనామపి తజ్జ్యోతిః- అవభాసకం. అగ్న్యాదీనామపి జ్యోతిష్ట్వమన్తర్గతబ్రహ్మాత్మచైతన్యజ్యోతిర్నిమిత్తమిత్యర్థః. తద్ధి పరంజ్యోతిః- యదన్యానవభాస్యమాత్మజ్యోతిః. తద్యదాత్మవిదః- ఆత్మానం - శబ్దాదివిషయబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణం యే వివేకినో విదుః- విజానన్తి. తే ఆత్మవిదస్తద్విదురాత్మప్రత్యయానుసారిణః. యస్మాత్పరంజ్యోతిః- తస్మాత్త ఏవ తద్విదుః- నేతరే బాహ్యార్థప్రత్యయానుసారిణః. ౧౦

అత్రానన్తరీయం నాస్తి.

రం.— (హిరణ్మయే పరే కోశ ఇతి) * తస్యాం హిరణ్మయః కోశ ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా స్వప్రకాశతయా కమనీయతయా వాఽహిరణ్మయశబ్దాభిలప్యే ఉత్కృష్టపదార్థోపలబ్ధిస్థానతయా కోశతుల్యే పరే- ఉత్కృష్టే పరమపదే. పురన్దలిపాతేపిస్పష్టోర్థః. విరజం- భావసమదన్తత్వం. సత్త్వరజస్తమోతీతం నిష్కలం- నిరవయవం శుభ్రం- అనవద్యం జ్యోతిషాం జ్యోతిః- ప్రకాశకానామపీన్ద్రియాణాం ప్రకాశకం. జ్యోతిశ్శబ్దితదీప్తిరో గోవిగ్రహద్వారకః. (తద్యదాత్మవిదో విదుః) ఆత్మవిదస్తద్విదుః- యదాత్మతత్త్వమితి యావత్. ౧౦

శం.— కథం తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి. ఉచ్యతే- న తత్ర - తస్మిన్ స్వాత్మభూతే బ్రహ్మణి సర్వావభాసకోఽపి సూర్యో భాతి- తద్బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః. సహి తస్యైవ భాసా సర్వమన్యదనాత్మజాతం ప్రకాశయతీత్యర్థః- నతు తస్య స్వతః ప్రకాశనసామర్థ్యం. తథా న చన్ద్రతారకం. నేమా విద్యుతో భాన్తి. కుతోఽయమగ్నిః- అస్మద్గోచరః. కింబహునా- యదిదం జగద్భాతి- తత్తమేవ- పరమేశ్వరం స్వతో భారూపత్వాద్భాన్తం - దీప్యమానమనుభాతి- అనుదీప్యతే. యథా జలోల్ముకాది అగ్నిసంయోగాదగ్నిం దహన్తమనుదహతి- న స్వతః- తద్వత్. తస్యైవ భాసా- దీప్త్యా సర్వమిదం-సూర్యాదిమజ్జగద్విభాతి. యత ఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చ విభాతి చ కార్యగతేన వివిధేన భాసా- అతస్తస్య బ్రహ్మణో భారూపత్వం స్వతోఽవగమ్యతే. నహి స్వతోఽవిద్యమానం భాసనమన్యస్య కర్తుం శక్నోతి- ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనా, ద్భారూపాణాం చాదిత్యాదీనాం తద్దర్శనాత్, ౧౧

బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాద్బ్రహ్మ పశ్చాద్బ్రహ్మ దక్షిణతశ్చోత్తరేణ।
అధశ్చోర్ధ్వం చ ప్రసృతం బ్రహ్మైవేదం విశ్వమిదం వరిష్ఠమ్॥ ౧౨

ఇతి ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః.
ఇతి ద్వితీయముణ్డకమ్.

రా.— (ప్రకాశయతీత్యర్థః) నాతిరోహితార్థా వ్యాఖ్యానేనైవ వ్యాఖ్యాతం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యస్య బ్రహ్మణః స్వాలోకభాసాం ప్రకాశకత్వాదిత్యర్థః (యమేవైష వృణుత ఇత్యారభ్య భాతీత్యన్తమ్) ౧౧

రం.— జ్యోతిషాం జ్యోతిష్ట్వం ప్రపఞ్చయతి (న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిరితి) తస్మిన్ ... సూర్యాదీనాం ... సర్వభాసకత్వాత్ ప్రత్యయేనాభాసమానే, తద్భాసా చ జగతి భాసమానే, సతి ... (తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి) ఇదం జగద్భాసకసూర్యాదీనాం ... తేజః ... భగవతా యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామకమితి ... తస్మాదీయం తేజః ... ఇతి. అతో యథా ... తేజసా ... (తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి) సర్వప్రపఞ్చభాసకస్యాపి సూర్యాదితేజసః ... ప్రష్టవ్యం. ౧౧

శం.— యత్తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిర్బ్రహ్మ తదేవ సత్యం. సర్వం తద్వికారం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమాత్రమనృతమితరదిత్యేతమర్థం విస్తరేణ హేతుతః ప్రతిపాదితం నిగమనస్థానీయేన మన్త్రేణ పునరుపసంహరతి- బ్రహ్మైవ- ఉక్తలక్షణమిదం- యత్పురస్తాత్- అగ్రే- అబ్రహ్మేవావిద్యాదృష్టీనాం ప్రత్యవభాసమానం. తథా పశ్చాద్బ్రహ్మ, తథా దక్షిణతశ్చ, తథోత్తరేణ. తథైవాధస్తాదూర్ధ్వం చ. సర్వతోఽన్యదివ కార్యాకారేణ ప్రసృతం- ప్రగతం నామరూపవదవభాసమానం. కిం బహునా- బ్రహ్మైవేదం విశ్వం- సమస్తమిదం జగద్వరిష్ఠం- వరతమం. అబ్రహ్మప్రత్యయః సర్వోఽవిద్యామాత్రో రజ్జ్వామివ సర్పప్రత్యయః - బ్రహ్మైవైకం పరమార్థసత్యమితి వేదానుశాసనమ్. ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.
ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకభాష్యం సమ్పూర్ణమ్.

ఆ.— ఉపసంహారమన్త్రస్య తాత్పర్యమాహ (యత్తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి) తేన- బ్రహ్మణా వివర్తం క్రియత ఇతి తద్వికారం సర్వం. జగ ... బ్రహ్మైవేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యం- రూప్యం ... పుమానసావితివదన్వయవ్యతిరేకాభావపరిహారేణ తావన్మాత్రత్వం బోధ్యతే ౧౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.
ఇతి ద్వితీయముణ్డకభాష్యటీకా.

రం.— ఉపసంహరతి (బ్రహ్మైవేదమమృతమితి) సర్వాసు దిక్షు యదిదం దృశ్యతే - తత్సర్వం వరిష్ఠం - వరణీయమిదం బ్రహ్మైవేత్య
ర్థః. శిష్టం స్పష్టమ్. ౧౨

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.
ద్వితీయముణ్డకభాష్యం సమాప్తమ్.

ముణ్డకోపనిషత్.

తృతీయముణ్డకే— ప్రథమః ఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే।
తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి॥ ౧
సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః।
జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః॥ ౨

శం.— పరా విద్యోక్తా- యయా తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యమధిగమ్యతే - యదధిగమే హృదయగ్రన్థ్యాదిసంసారకారణస్యాత్యన్తికవినాశస్స్యాత్. దర్శనోపాయశ్చ యోగో ధనురాద్యుపాదానకల్పనయోక్తః. అథేదానీం తత్సహకారీణి సత్యాదిసాధనాని వక్తవ్యానీతి తదర్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. ప్రాధాన్యేన తత్త్వనిర్ధారణంచ ప్రకారాన్తరేణ క్రియతేఽత్యన్తదురవగాహత్వాత్కృతమపి. తత్ర సూత్రభూతో మన్త్రః పరమార్థవస్త్వవధారణార్థముపన్యస్యతే- ద్వా- ద్వౌ. సుపర్ణా- సుపర్ణౌ. శోభనపతనౌ సుపర్ణౌ. పక్షిసామాన్యాద్వా సుపర్ణౌ. సయుజా - సయుజౌ. సహైవ సర్వదా యుక్తౌ. సఖాయా- సఖాయౌ. సమానాఖ్యౌ సమానాభివ్యక్తికారణౌ. ఏవంభూతౌ సన్తౌ సమానం- అవిశేషముపలబ్ధ్యధిష్ఠానతయైకం. వృక్షం- వృక్షమివ. ఉచ్ఛేదనసామాన్యాచ్ఛరీరం వృక్షం. పరిషస్వజాతే - పరిష్వక్తవన్తౌ సుపర్ణావివైకం వృక్షం ఫలోపభోగార్థం. అయం హి వృక్ష ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖోఽశ్వత్థోఽవ్యక్తమూలప్రభవః క్షేత్రసంజ్ఞకస్సర్వప్రాణికర్మఫలాశ్రయః. తం పరిష్వక్తౌ సుపర్ణావివావిద్యాకామకర్మవాసనాశ్రయలిఙ్గోపాధ్యాత్మేశ్వరౌ. తయోః- పరిష్వక్తయోరన్యః- ఏకః క్షేత్రజ్ఞో లిఙ్గోపాధిర్వృక్షమాశ్రితః పిప్పలం-కర్మనిష్పన్నం సుఖదుఃఖలక్షణం ఫలం స్వాదు- అనేకవిచిత్రవేదనాస్వాదరూపం స్వాద్వత్తి- భక్షయతి. ఉపభుఙ్క్తే అవివేకతః. అనశ్నన్నన్యః - ఇతర ఈశ్వరో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్సర్వజ్ఞస్సత్త్వోపాధిరీశ్వరో నాశ్నాతి. ప్రేరయితా హ్యసావుభయోర్భోజ్యభోక్త్రోర్నిత్యసాక్షిత్వసత్తామాత్రేణ. స త్వనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి- పశ్యత్యేవ కేవలం. దర్శనమాత్రం హి తస్య ప్రేరయితృత్వం రాజవత్. ౧

ఆ — (ప్రాధాన్యేనేతి) అపూర్వత్వేన తాత్పర్యవిషయతయేత్యర్థః. ద్వా సుపర్ణేత్యాదావ్ద్వివచనస్యాకారశ్ఛాన్దసః. జీవస్యాజ్ఞత్వేన నియమ్యత్వయోగ్యత్వా, దీశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వేన నియామకత్వశక్తియోగా, చ్ఛోభనపతనం- ఉచితం నియామనియామ్యకభావసమనం యయోస్తౌ శోభనపతనౌ. (పక్షిసామాన్యాద్వేతి) వృక్షాశ్రయణాదిశ్రవణాదిత్యర్థః. ఊర్ధ్వం- ఉత్కృష్టం బ్రహ్మ- మూలం- అధిష్ఠానమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః. అర్వాఞ్చః- ప్రాణాదయశ్శాఖా అస్యేత్యర్వాక్శాఖః. స్వావస్థానం నియన్తుమస్య న శక్యమిత్యశ్వత్థః. అవ్యక్తం- అవ్యాకృతం మూలం- ఉపాదానమస్మాయితస్మాత్ప్రభవతీతి తథోక్తః. యావదజ్ఞానభావీత్యర్థః. అవిద్యాకామకర్మవాసనానామాశ్రయో లిఙ్గముపాధిర్యస్యాత్మనః- స జీవస్తథోక్తః. స చేశ్వరశ్చ తావిత్యర్థః. సత్త్వం- మాయాఖ్యముపాధిరస్యేతి సత్త్వోపాధిః. జ్ఞానాత్మకస్యామలసత్త్వస్య రాశేరితి హ్యుక్తం. ౧

రం.— నన్వేకస్యైవ బ్రహ్మణస్సర్వదేహానుప్రవేశే తస్య సుఖదుఃఖభోక్తృత్వప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వా సుపర్ణా ఇతి) యుజ్యత ఇతి యుక్ స్పృష్టో గుణపర్యాయః సమానగుణకస్సయుగితి వ్యాసార్యైర్వివృతత్వాత్. సయుజౌ-సమానగుణకౌ. అపహతపాప్మత్వాదిగుణైః పరస్పరసమానౌ సఖాయౌ- సహచరౌ ద్వౌ సుపర్ణౌ- ద్వౌ పక్షిసదృశౌ సమానం- ఏకం వృక్షం- వృక్షవచ్ఛేదనార్హం శరీరం సమాశ్రితావిత్యర్థః. (తయోరన్య ఇతి) తయోర్మధ్యే అన్యతరో జీవః. స్వాదు- పరిపక్వం పిప్పలం- కర్మఫలం భుఙ్క్తే. అన్యస్తు పరమాత్మా అభుఞ్జాన ఏవ ప్రకాశతే. అత్ర శరీరతదాశ్రయజీవపరాదివిషయవాచకశబ్దనిగరణేన విషయివాచకవృక్షసుపర్ణాదిశబ్దైర్వృక్షత్వాధ్యవసానం తు రూపకాతిశయోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తత్రైవం సతి సమానే వృక్షే- యథోక్తే శరీరే పురుషః- భోక్తా జీవోఽవిద్యాకామకర్మఫలరాగాదిగురుభారాక్రాన్తోఽలాబురివ సాముద్రే జలే నిమగ్నో నిశ్చయేన దేహాత్మభావమాపన్నోఽయమేవాహమముష్య పుత్రోఽస్య నప్తా కృశః స్థూలో గుణవాన్నిర్గుణః సుఖీ దుఃఖీత్యేవంప్రత్యయో నాస్త్యన్యోఽస్మాదితి జాయతే మ్రియతే, సంయుజ్యతే వియుజ్యతే చ సమ్బన్ధిబాన్ధవైః. అతోఽనీశయా - న కస్యచిత్సమర్థోఽహం పుత్రో మమ వినష్టో మృతా మే భార్యా కిం మే జీవితేనేత్యేవం దీనభావోఽనీశా. తయా శోచతి- సన్తప్యతే. ముహ్యమానః- అనేకైరనర్థప్రకారైరవివేకతయా చిన్తామాపద్యమానః. స ఏవం ప్రేతతిర్యఙ్మనుష్యాదియోనిష్వాజవంజవీభావమాపన్నః కదాచిదనేకజన్మసు శుద్ధధర్మసఞ్చితనిమిత్తేన కేనచిత్పరమకారుణికేన దర్శితయోగమార్గోఽహింసాసత్యబ్రహ్మచర్యసర్వత్యాగశమదమాదిసమ్పన్నస్సమాహితాత్మా సన్ జుష్టం - సేవితమనేకైర్యోగమార్గైః కర్మిభిశ్చ. యదా- యస్మిన్కాలే పశ్యతి ధ్యాయమానోఽన్యం - వృక్షోపాధిలక్షణవిలక్షణమీశం - అసంసారిణమశనాయాపిపాసాశోకమోహజరామృత్య్వతీతమీశం సర్వస్య జగతోఽయమహమస్మ్యాత్మా సర్వస్య సమస్సర్వభూతస్థో నేతరోఽవిద్యాజనితోపాధిపరిచ్ఛిన్నో మాయాత్మేతి, విభూతిం- మహిమానం చ జగద్రూపమస్యైవ మమ పరమేశ్వరస్యేతి. యదైవం ద్రష్టా- తదా వీతశోకో భవతి- సర్వస్మాచ్ఛోకసాగరాద్విప్రముచ్యతే. కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః. ౨

౨ — ఆవరణం విక్షేపశ్చేద్ద్వయమవిద్యాయాః కార్యం. తత్రేశ్వరభావాప్రతిపత్తిరనీశా- ఆవరణం. శోచతీతి విక్షేపః. తదుభయహేతురస్యావ్యపజ్ఞానం మోహః. తేన సంశ్లిష్టః. అనేకైరనర్థప్రకారైః- అహంకరోమీత్యాదిభిః. అవివేకతయా- తాదాత్మ్యాపన్నతయేత్యర్థః. అజస్రం- అనవరతం. జీవభావం- సంసృష్టభావం. లక్షణయా లఘుభావం. కర్మవాయుప్రేరితతయా జీవీభావం- క్షేత్రత్వమాపన్నః. ౨

౧౦. — (సమానేవృక్షే ఇతి) అనీశయా- భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యా ముహ్యమానః- *పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ *దేహయోగాద్వా సోఽపీత్యుక్తన్యాయేన తిరోహితపరమాత్మావిశేషజ్ఞానానన్దలక్షణస్వరూపస్సన్ వృక్షఇవచ్ఛేదనార్హే ఏకస్మిన్ శరీరే జీవః స్థూలోఽహం కృశోఽహమిత్యాదితాదాత్మ్యబుద్ధ్యా పాంసూదకవత్తదేకతామాపన్నస్సన్ తత్సంసర్గకృతాని దుఃఖాన్యనుభవతీత్యర్థః. (జుష్టం యదా పశ్యతీతి) ఇతిశబ్దో బుద్ధిస్థప్రకారవచనః. చశబ్దశ్చాధ్యాహర్తవ్యః. యదాఽసౌ జీవో నిమగ్నాత్స్వస్మాద్ధారకత్వనియన్తృత్వశేషిత్వాదినా విలక్షణం జుష్టం- స్వకర్మభిః ప్రీతం పరమాత్మానం, మఖిలజగదీశత్వలక్షణమస్య మహిమానం, చ యదా పశ్యతి- తదా వీతశోకో భవతీత్యర్థః. కేచిత్తు అనీశయా- అనీశత్వేన, అసమర్థత్వేనేత్యర్థః. లౌకికోఽపి హి పఙ్కాదౌ నిమగ్నః పఙ్కాదిసమ్బన్ధేన ముహ్యమానః స్వయం నిర్గమనాసమర్థత్వేన శోచన్ స్వోద్ధరణసమర్థం స్వయం పఙ్కాదావనిమగ్నం స్వస్మిన్ ప్రీతిమత్త్వేన సుహృద్భూతం తస్యోద్ధరణసామర్థ్యం చ దృష్ట్వా వీతశోకో భవతి- తత్సమాధిరత్రానుసన్ధేయః. న చాస్మిన్ పక్షే *అనీశయా భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యేతి భాష్యవిరోధ ఇతి శఙ్కనీయం - భోగ్యభూతయేత్యస్యానీశయేత్యేతద్వివరణరూపత్వాభావాత్, తస్య సామర్థ్యలబ్ధార్థానువాదరూపత్వాదితి వదన్తి. నను కథం ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం - అన్తఃకరణజీవపరో హ్యయం మన్త్రః- పైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణేఽస్య మన్త్రస్య తథా వ్యాఖ్యాతత్వాత్. తథాహి- *తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి సత్త్వం అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి అనశ్నన్నన్యోఽభిపశ్యతి జ్ఞః ద్వావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞావిత్యత్ర స్వాద్వత్తీత్యేతదన్తస్య వాక్యస్య సత్త్వపరత్వం అనశ్నన్నిత్యాదేః క్షేత్రజ్ఞపరత్వం చ ప్రతీయతే. న చ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దౌ జీవపరమాత్మపరావితి వాచ్యం- తయోశ్శబ్దయోరన్తఃకరణజీవపరతయా ప్రసిద్ధత్వాత్, *తదేతత్సత్త్వం యేన స్వప్నం పశ్యతి అథ యోఽయం శారీర ఉపద్రష్టా స క్షేత్రజ్ఞః తావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞావితి సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దయోరన్తఃకరణజీవశబ్దాభ్యాం పైఙ్గిశ్రుత్యైవ వ్యాఖ్యాతత్వా, చ్చ. యేన పశ్యతీతి కరణత్వప్రతీతేః సత్త్వం హ్యన్తఃకరణం. స్వప్నద్రష్టృత్వాచ్చ క్షేత్రజ్ఞో హి జీవః. అతోఽయం మన్త్రోఽన్తఃకరణజీవపర ఇతి చేన్న - జీవపరమాత్మపరత్వమస్య మన్త్రస్యాపవదితుం హి న శక్యతే - అనేన మన్త్రేణ తుల్యార్థతయా ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్న ఇత్యనన్తరమన్త్రే జీవపరయోః ప్రతిపన్నత్వా, దస్య మన్త్రస్య తదైకార్థ్యా, చ్చ. సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే - సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్న ఇత్యేతయోరైకార్థ్యం హి ప్రతీయతే. సమానే వృక్ష ఇతి మన్త్రే చ పురుషో జీవః- అన్తఃకరణస్య పురుషశబ్దవాచ్యత్వాభావాత్, శోచతి ముహ్యమానః పశ్యతి వీతశోక ఇతి పదానామస్వారస్యప్రసఙ్గా, చ్చ. అన్యశ్చ పరమాత్మా- ఈశశబ్దోక్తత్వాత్, స్వవిషయజ్ఞానేన వీతశోకత్వహేతుత్వా, చ్చ. న కేవలమనన్తరమన్త్రైకార్థ్యాద్ద్వాసుపర్ణేతి మన్త్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం - కింతు స్వవాక్యే స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్య ఇతి భోక్తృత్వాభోక్తృత్వశ్రవణాచ్చ తదవసీయతే. చక్షుశ్శ్రోత్రాదీనాం ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదివదన్తఃకరణస్యాపి కరణత్వాదేవ భోక్తృత్వం హి న సమ్భవతి, జీవస్య చ వృక్షశబ్దోక్తదేహపరిష్వఙ్గదశాయామేవ అనశ్నత్త్వమపి నోపపద్యతే. తర్హి పైఙ్గిశ్రుతేః కోఽర్థః. ఉచ్యతే- సత్త్వం- బద్ధజీవః- *ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జన్తుష్వితి నామానుశాసనాజ్జన్తుపరత్వావగతేః. జన్తుశ్చ చేతనః- *ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ జన్తుర్జన్యశరీరిణ ఇతి నామపాఠాత్, *వన్యాన్వినేష్యన్నివ దుష్టసత్త్వానితి ప్రయోగాత్, *నతదస్తి పృథివ్యాం వా దివి దేవేషు వా పునః। సత్త్వం ప్రకృతిజైర్ముక్తం యదేభిస్స్యాత్త్రిభిర్గుణైరితి దర్శనా, చ్చ. క్షేత్రజ్ఞశబ్దశ్చాత్ర పరమాత్మపరః- అర్థాన్తరపరత్వే ఆకాశప్రాణాదిశబ్దవదర్థానుపపత్త్యా పరమాత్మపరత్వోపపత్తేః *విష్ణోర్నామసహస్రం మే ఇత్యుపక్రమ్య *క్షేత్రజ్ఞోఽక్షర ఏవ చేతి ప్రయోగాత్, క్షేత్రం జానాతీత్యవయవార్థస్య తస్మిన్నేవ పుష్కలత్వా, చ్చ. మోక్షధర్మే *తతస్తైర్గుణైర్హీనా స పరమాత్మా న సజ్జతే। ప్రవిశన్తి ద్విజశ్రేష్ఠ క్షేత్రజ్ఞం నిర్గుణాత్మకమితి *సర్వావాసం వాసుదేవం క్షేత్రజ్ఞం విద్ధి తత్త్వత ఇతి- తత్రైవ *విశ్వమూర్ధా విశ్వభుజో విశ్వపాదాక్షినాసికః ఏకశ్చరతి క్షేత్రేషు స్వైరచారీ యథాసుఖం। క్షేత్రాణి చ శరీరాణి బీజానాని చ శుభాశుభే। తాని వేత్తి స యోగాత్మా తతః క్షేత్రజ్ఞ ఉచ్యత ఇతి ప్రయోగాత్, తత్రైవ కపిలాసురిసంవాదే *జ్ఞాతా నానాఽనుసృష్టో జ్ఞో ద్రష్టా శుచిరు పేక్షకః జ్ఞాత్వా కో బుధ్యమానా ప్రతిబుద్ధయోః పరమవ్యక్తం విదిత్వా నిరవయవమనామయమస్మాద్దుఃఖాద్విముచ్యత ఏవేతి బుధ్యమానాప్రతిబుద్ధశబ్దాభిహితయోశ్చిదచితోః పరస్య క్షేత్రజ్ఞశబ్దేనాభిధానాత్, తత్రైవ *పఞ్చవింశతితత్త్వాని పర్యాయశబ్దేనోక్త్వా *ఏతస్మాద్వ్యాసపవృత్తోఽపవర్గః క్షేత్రజ్ఞశ్చ చిదుపేక్షకో బుధ్యమానాప్రతిబుద్ధయోః పరస్మాదితి- తత్రైవ *అన్యదుదకమన్యత్పుష్కరపర్ణం తథా స్యాత్ క్షేత్రమన్యః పురుషః పఞ్చవింశకః అన్యశ్చాస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞ ఇతి- పునశ్చ తత్రైవ *ఏవమాను రేజస్యద్ద్రవ్యమన్యః పురుషః పఞ్చవింశతితత్త్వమన్యోఽస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞ ఇతి పఞ్చవింశాత్పరస్మిన్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దప్రయోగాత్, సనత్కుమారనారదసంవాదే చ *పశ్యః పశ్యతి పశ్యన్తమపశ్యన్తం చ పశ్యతి। పశ్యన్తం పశ్య పశ్యత్వాత్పశ్యాపశ్యే న పశ్యత ఇతి శ్లోకముక్త్వా *ప్రకృతిం క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞం చాపరః క్షేత్రజ్ఞః షడ్వింశకోఽనుపశ్యతి న తు పఞ్చవింశకః క్షేత్రజ్ఞః ప్రకృతిర్వా పరం క్షేత్రజ్ఞం పశ్యతీతి ప్రయోగా, చ్చ. అత్ర హ్యాత్మశబ్దవత్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దస్య జీవపరసాధారణస్య పఞ్చవింశపరశబ్దవిశేషితస్య జీవపరమాత్మవిషయత్వదర్శనా, చ్చ. *యోఽస్యాత్మనః కారయితా తం క్షేత్రజ్ఞం ప్రచక్షతే। యః కరోతి తు కర్మాణి స భూతాత్మేతి చోచ్యత ఇతి మానవప్రయోగా, చ్చ. *యేన స్వప్నం పశ్యతీత్యత్ర ఇత్థంభావే తృతీయా. యేన విశిష్టః పరమాత్మా స్వప్నం పశ్యతీత్యుచ్యతే. తతశ్చ *కాఠిన్యవాన్యో బిభర్తీతి పృథివీద్వారా కాఠిన్యవత్ స్వప్నద్రష్టృత్వం జీవద్వారా పరమాత్మవిశేషణం భవతీతి న విరోధః. శారీరశబ్దశ్చ *తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేతివత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తచిదచిచ్ఛరీరకే పరమాత్మన్యుపపద్యతే. ఉపద్రష్టేతి నిరుపాధికం ద్రష్టృ

యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిమ్।
తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి॥ ౩
ప్రాణో హ్యేష యస్సర్వభూతైర్విభాతి విజానన్ విద్వాన్ భవతే నాతివాదీ।
ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావానేష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠః॥ ౪

త్వం తస్యైవోపపద్యతే ఏవం శారీరపదస్య స్పష్టే లిఙ్గవ్యాసేన పరస్య క్షేత్రజ్ఞశబ్దవాచ్యత్వముపపాదితం భవతి. అతో ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రో జీవపరమాత్మపరః. కించ- *ఇయదామననాదిత్యధికరణే- ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రోక్తభోక్త్రభోక్త్రోః ప్రతిపాద్యతా- *ఋతంపిబన్తావిత్యత్ర భోక్త్రోరేవ ప్రతిపాద్యతా- పిబన్తావితి శ్రవణాత్. నచ పిబన్తావిత్యేతచ్ఛత్రిన్యాయేన పిబదపిబత్సముదాయలక్షకమితి వాచ్యం- ముఖ్యార్థపరిత్యాగే కారణాభావాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా- *ఋతంపిబన్తా ద్వాసుపర్ణావిత్యత్ర చ ద్విత్వసఙ్ఖ్యాప్రతీతేరైక్యం ప్రతీయతే- తత్ర చ ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రే తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్య ఇతి అశనాయాద్యతీతః పరమాత్మా ప్రతీయతే. అత ఏవ యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణమీశమితి వాక్యశేషే పరమాత్మన ఏవ ప్రతిపాదనం దృశ్యతే *ఋతంపిబన్తావితి మన్త్రే చ * అన్యత్ర ధర్మాదిత్యుపక్రమేణ పరమాత్మనః ప్రకృతత్వాత్, * యస్సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరమితి పరమాత్మవిషయవాక్యశేషాచ్చ పరమాత్మైవ ప్రతిపాద్యః. అతః * ఋతంపిబన్తావిత్యేతచ్ఛత్రిన్యాయేన యోజ్యం. అతో వేద్యాభేదాద్విద్యాఽభేద ఇతి తదీయభాష్య ఏవ ప్రతిపాదితత్వాత్ తయోర్మన్త్రయోర్భిన్నార్థత్వసమర్థనస్య తద్విరుద్ధత్వాత్. తస్మాద్ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రో జీవపరమాత్మపర ఏవ- సత్త్వశబ్దస్య క్షేత్రజ్ఞశబ్దపర్యాయత్వాదిత్యేవ యుక్తం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨

శం.— అన్యోఽపి మన్త్ర ఇమమేవార్థమాహ సవిస్తరం- యదా- యస్మిన్కాలే పశ్యః- పశ్యతీతి. విద్వాన్. సాధక ఇత్యర్థః. పశ్యతే- పశ్యతి పూర్వవత్. రుక్మవర్ణం- స్వయంజ్యోతిస్స్వభావం. రుక్మస్యేవ వా జ్యోతిరస్యావినాశి. కర్తారం సర్వస్య జగత ఈశం పురుషం బ్రహ్మయోనిం - బ్రహ్మ చ తద్యోనిశ్చాసౌ బ్రహ్మయోనిః. తం బ్రహ్మయోనిం. బ్రహ్మణో వా ఽపరస్య యోనిం స యదా చైవం పశ్యతి- తదా స విద్వాన్- పశ్యః పుణ్యపాపే- బన్ధనభూతే కర్మణీ సమూలే విధూయ- నిరస్య. దగ్ధ్వా నిరఞ్జనః- నిర్లేపో విగతక్లేశః పరమం- ప్రకృష్టం. నిరతిశయం సామ్యం- సమతామద్వయలక్షణాం ద్వైతవిషయాణి సామ్యాన్యర్వాఞ్చ్యేవ- అతోఽద్వయలక్షణమేతత్పరమం సామ్యముపైతి- ప్రతిపద్యతే. ౩

ఆ.— (పూర్వవదితి) అభేదే నేత్యర్థః. ౩

రం.— (యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణమితి) పశ్యతీతి పశ్యః. * పాఘ్రాధ్మాధేట్దృశశ్శ ఇతి శ ప్రత్యయః. శిత్త్వాత్పశ్యాదేశః. యస్మిన్కాలే పశ్యః - బ్రహ్మదర్శీ రుక్మవర్ణం - * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఇత్యుక్తరీత్యా దేదీప్యమానదివ్యమఙ్గళవిగ్రహయుక్తం ఈశం- జగదీశితారం తత్కర్తారం బ్రహ్మయోనిం- * తస్మాదేతద్బ్రహ్మేతి నిర్దిష్టావ్యాకృతబ్రహ్మోపాదానభూతం * భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతనే ఇత్యుక్తరీత్యా నిరుపాధికపురుషశబ్దనిర్దిష్టం వాసుదేవం యదా పశ్యతి- తదా పుణ్యపాపే నిరస్య- నిరఞ్జనః- నిరస్తప్రకృతిలేపస్సన్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకలక్షణేన బ్రాహ్మ్యేణ రూపేణ పరమం సామ్యముపైతీత్యర్థః. వ్యాసార్యైర్బ్రహ్మయోనిమిత్యత్ర షష్ఠీతత్పురుషే లక్షణాప్రసఙ్గాత్ బ్రహ్మయోనిశబ్దయోస్సామానాధికరణ్యమిత్యుక్తం- తదతిసున్దరం ౩

శం.— కించ- యోఽయం ప్రాణస్య ప్రాణః పర ఈశ్వరో హ్యేష ప్రకృతః సర్వభూతైః- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తైః. ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా. సర్వభూతస్థస్సర్వాత్మా సన్నిత్యర్థః. విభాతి- వివిధం దీప్యతే. ఏవం సర్వభూతస్థం యస్సాక్షాదాత్మభావేనాయమహమస్మీతి విజానన్విద్వాన్ వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రేణ స భవతే- స భవతీత్యేతత్. కిం. అతివాదీ- అతీత్య సర్వానన్యాన్వదితుం శీలమస్యేత్యతివాదీ. యస్త్వేవం సాక్షాదాత్మానం ప్రాణస్య ప్రాణం విద్వాన్- నాతివాదీ భవతీత్యర్థః. సర్వం యదాత్మైవ- నాన్యదస్తీతి దృష్టం - తదా కిం హ్యసావతీత్య వదేత్. యస్య త్వపరమపరమన్యద్దృష్టమస్తి- స తదతీత్య వదతి- అయం తు విద్వానాత్మనోఽన్యన్న పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి- అతో నాతివదతి. కించ- ఆత్మక్రీడః- ఆత్మన్యేవ క్రీడనం యస్య- నాన్యత్ర పుత్రదారాదిషు- స ఆత్మక్రీడః. తథా ఆత్మరతిః- ఆత్మన్యేవ రతిః- రమణం. ప్రీతిర్యస్య స ఆత్మరతిః. క్రీడా బాహ్యసాధనసాపేక్షా- రతిస్తు సాధననిరపేక్షా బాహ్యవిషయప్రీతిమాత్రమితి విశేషః. తథా క్రియావాన్- జ్ఞానధ్యానవైరాగ్యాదిక్రియా యస్య సోఽయం క్రియావాన్. సమాసపాఠే ఆత్మరతిరేవ క్రియాఽస్య విద్యత ఇతి బహువ్రీహిమతుబర్థయోరన్యతరోఽతిరిచ్యతే. కేచిత్త్వగ్నిహోత్రాదికర్మబ్రహ్మవిద్యయోస్సముచ్చయార్థమిచ్ఛన్తి- తచ్చైష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠ ఇత్యనేన ముఖ్యార్థవచనేన విరుధ్యతే. నహి బాహ్యక్రియావానాత్మక్రీడ ఆత్మరతిశ్చ భవితుం శక్తః. కశ్చిద్బాహ్యక్రియావినివృత్తో హ్యాత్మక్రీడో భవతి- బాహ్యక్రియాత్మక్రీడయోర్విరోధాత్. నహి తమఃప్రకాశయోర్యుగపదేకత్రస్థితిస్సమ్భవతి. తస్మాదసత్ప్రలపితమేతదనేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం. *అన్యా వాచో విముఞ్చథ *సన్న్యాసయోగాదిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. తస్మాదయమేవేహ క్రియావాన్- యో జ్ఞానధ్యానాదిక్రియావానసమ్భిన్నార్యమర్యాదస్సన్న్యాసీ. య ఏవంలక్షణో నాతివాద్యాత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావాన్ బ్రహ్మనిష్ఠః - స బ్రహ్మవిదాం సర్వేషాం వరిష్ఠః- ప్రధానః. ౪

సత్యేనలభ్యస్తపసాహ్యేషఆత్మాసమ్యగ్జ్ఞానేనబ్రహ్మచర్యేణనిత్యం।
అన్తశ్శరీరేజ్యోతిర్మయోహిశుభ్రో యంపశ్యన్తియతయఃక్షీణదోషాః॥ ౫

సత్యమేవజయతేనానృతంసత్యేనపన్థావితతోదేవయానః।
యేనాక్రమన్త్యృషయోహ్యాప్తకామాయత్రతత్సత్యస్యపరమంనిధానం॥ ౬

ఆ.— [illegible] కథము క్తంబహుబ్రీహి [illegible] విశిష్యతే. బాహ్యక్రి [illegible] అనేనచవిశేషణజ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం క్రియాశబ్ద [illegible] ౪

రా.— [illegible] ప్రాణ [illegible] (విజానన్విద్వాన్భవతేనాతివాదీ) భవతిలాఙ్మధ్యమపురుష [illegible] ప్రత్యుపదేశః. అతీత్యసర్వాన్వది [illegible] (ఆత్మక్రీడఇత్యరభ్య) యస్యక్రీడా ఆత్మ [illegible] క్రీడా- [illegible] క్రియా [illegible] బ్రహ్మనిష్ఠానిష్పత్త్యాబ్రహ్మవిదాంవరిష్ఠోభవతి. ౪

శం.— [illegible] సత్యేన - అనృతత్యాగేన. మృషావదన [illegible] తపసాహి - [illegible] పరమంతపఇతిస్మరణాత్. త [illegible] సమ్యగ్జ్ఞానేన-యథా [illegible] బ్రహ్మచర్యేణ- [illegible] నిత్యంతపసా - నిత్యంసమ్యగ్జ్ఞానేనేతిసర్వత్ర [illegible] ఉచ్యతే- అన్తశ్శరీరే - అన్తః- [illegible] యతయః - యతనశీలాస్సన్న్యాసినః క్షీణదోషాః- క్షీణక్రోధాదిచిత్తమలాః. [illegible] సత్యాదిభిర్లభ్యతే. ౫

ఆ.— (సమ్యగ్జ్ఞానసహకారీతి) [illegible] జ్ఞానముచ్యతే- [illegible] నైతావ [illegible] ౫

రా.— (సత్యేనలభ్యఇతి) క్షీణదోషాః- రాగాదిదోషరహితాస్సన్తః [illegible] శుభ్రః - [illegible] సర్వదా- [illegible] అథవా - లభ్యః- ప్రాప్త [illegible] ౫

శం.— సత్యసాధనస్తుత్యర్థోఽయమర్థవాదః-సత్యమేవ-సత్యవానేవజయతే-జయతి. నానృతం- నానృతవాదీత్యర్థః. నహిసత్యానృతయోః కేవలయోఃపురుషానాశ్రితయోర్జయఃపరాజయోవాసమ్భవతి. ప్రసిద్ధంలోకేసత్యవాదినాఽనృతవాద్యభిభూయతే-నవిపర్యయః. అతస్సిద్ధంసత్యస్యబలవత్సాధనత్వం. కించ-శాస్త్రతోఽప్యవగమ్యతేసత్యస్యసాధనాతిశయత్వం. కథం. సత్యేన-యథాభూతవాదవ్యవస్థయా-పన్థాదేవయానాఖ్యోవితతః- విస్తీర్ణః సాతత్యేనప్రవృత్తః. యేన- పథాహ్యాక్రమన్తి- క్రమన్తేఋషయః - దర్శనవన్తఃకుహకమాయాశాఠ్యాహఙ్కారదమ్భానృతవర్జితాహ్యాప్తకామాః- విగతతృష్ణాస్సర్వతః. యత్ర- యస్మిన్ తత్- పరమార్థతత్త్వంసత్యస్య- ఉత్తమసాధనస్యసమ్బన్ధిసాధ్యంపరమం-ప్రకృష్టంనిధానం- పురుషార్థరూపేణనిధీయతేప్రవర్తతే. తత్రచయేనయథాక్రమన్తిసత్యేనవితతఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ౬

ఆ.— కుహకం- పరవఞ్చనమన్తరస్యథాగృహీత్వాబహిరన్యథాప్రకాశనం. మాయాశాఠ్యం- విభవానుసారేణాప్రదానం. అహఙ్కారః- మిథ్యాభిమానః. దమ్భః- ధర్మధ్వజిత్వం. అనృతం- అయథాదృష్టభాషణం. ఏతైర్దోషైర్వర్జితా ఇత్యర్థః. ౬

బృహచ్చ తద్దివ్యమచిన్త్యరూపం సూక్ష్మాచ్చ తత్సూక్ష్మతరం విభాతి।
దూరాత్సుదూరే తదిహాన్తికే చ పశ్యత్స్విహైవ నిహితం గుహాయామ్॥ ౭

నచక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా నాన్యైర్దేవైస్తపసా కర్మణా వా।
జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః॥ ౮

ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యో యస్మిన్ప్రాణః పఞ్చధా సంవివేశ।
ప్రాణైశ్చిత్తం సర్వమోతం ప్రజానాం యస్మిన్విశుద్ధే విభవత్యేష ఆత్మా॥ ౯

రం.— సత్యేనలభ్యఇత్యుక్తం సత్యం స్తౌతి (సత్యమేవజయతీతి) లోకేసత్యమేవజయతి - నానృతం. సత్యవాదినాహ్యనృతవాదీప రాభూయతే. అర్చిరాదిమార్గేణవితతః- విస్తీర్ణః దేవయానాఖ్యః పన్థాః సత్యేనహిభవతి- సత్యవాదినోహిభవతీత్యర్థః. తంమార్గంవిశినష్టి (యేనాక్రమన్తీతి) ఆప్తకామాః- విగతతృష్ణాఋషయః-తత్త్వదర్శినోయేన- మార్గేణ ఆక్రమన్తి. కింతదిత్యత్రాహ (యత్ర తత్సత్యస్యపరమంనిధానం) యత్ర- స్థానేసత్యవచనస్యపరమప్రయోజనభూతముత్తమం స్థానమస్తి- తత్స్థానమిత్యర్థః. ౬

శం.— కింతత్కింధర్మకంచేతి. ఉచ్యతే- బృహచ్చతత్- మహచ్చతత్ప్రకృతం బ్రహ్మ, సత్యాదిసాధనేనసర్వతోవ్యాప్తత్వాత్ దివ్యం- స్వయంప్రభం. అనిన్ద్రియగోచరం. అతఏవనచిన్తయితుంశక్యతేఽస్యరూపమిత్యచిన్త్యరూపం. సూక్ష్మాత్- ఆకాశాదేరపితత్సూక్ష్మతరం. నిరతిశయంహిసౌక్ష్మ్యమస్య- సర్వకారణత్వాత్. విభాతి- వివిధం-ఆదిత్యచన్ద్రాద్యాకారేణభాతి- దీప్యతే కించ- దూరాత్- విప్రకృష్టదేశాత్సుదూరే- విప్రకృష్టతరేదేశేవర్తతేఽవిదుషామత్యన్తాగమ్యత్వాత్తద్బ్రహ్మ. ఇహ- దేహేఽన్తికే-సమీపేచ. విదుషామాత్మత్వాత్ సర్వాన్తరత్వాచ్చ. ఆకాశస్యాప్యన్తరశ్రుతేః. ఇహపశ్యత్సు - చేతనావత్స్విత్యేతత్. నిహితం-స్థితం. దర్శనాదిక్రియావత్త్వేనయోగిభిర్లక్ష్యమాణం. క్వ. గుహాయాం- బుద్ధిలక్షణాయాం. తత్రహినిగూఢంలక్ష్యతేవిద్వద్భిః. తథాప్యవిద్యయాసంవృతంసన్నలక్ష్యతేతత్రస్థమేవావిద్వద్భిః. ౭

ఆ.— సత్యస్యనిధానంయదుక్తం- తత్స్వరూపవిశేషప్రదర్శనార్థం (కింతత్కింధర్మకంచేతి) ౭

రం.— అర్చిరాదిమార్గప్రాప్యంవిశినష్టి (బృహచ్చతద్దివ్యమితి) స్వాభావికానవధికాతిశయబృహత్ దివ్యం- పరమాకాశనిలయం అచిన్త్యరూపం- వాఙ్మనసాగోచరతయానీయరూపవత్ సూక్ష్మాత్ - సర్వాచేతనానన్తప్రవేశనసమర్థాత్ జీవాదపితస్యప్రవేశనసమర్థతయాసూక్ష్మతరందీప్యతే. తత్ దూరాత్సుదూరే- ప్రకృతేః పరస్తాద్వర్తమానేపరమపదే, అన్తికే- అన్తర్యామిత్వేనసన్నిహితేపుణ్యాత్మే, పశ్యత్సు- బ్రహ్మదర్శిషుతన్నిష్ఠేష్వస్మాకం - హృదయాకాశే, చనిహితం-స్థితమిత్యర్థః. ౭

శం.— పునరప్యసాధారణంతదుపలబ్ధిసాధనముచ్యతే- యస్మాన్నచక్షుషాగృహ్యతే కేనచిదపి- అరూపత్వాత్. నాపిగృహ్యతేవాచా- అనభిధేయత్వాత్. నచాన్యైర్దేవైః- ఇన్ద్రియైః. తపసస్సర్వప్రాప్తిసాధనత్వేఽపినతపసాగృహ్యతే. తథావైదికేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణా ప్రసిద్ధమహత్త్వేనాపినగృహ్యతే. కింపునస్తస్యగ్రహణసాధనమిత్యాహ- జ్ఞానప్రసాదేన- ఆత్మావబోధనసమర్థమపిస్వభావేనసర్వప్రాణినాం జ్ఞానంబాహ్యవిషయరాగాదిదోషకలుషితమప్రసన్నమశుద్ధంసన్నావబోధయతినిత్యంసన్నిహితమప్యాత్మతత్త్వం మలావనద్ధమివాదర్శం, విలులితమివ సలిలం,. తద్యదేన్ద్రియవిషయసంసర్గజనితరాగాదిమలకాలుష్యాపనయనాదాదర్శసలిలాదివత్ప్రసాదితంస్వచ్ఛంశాన్తమవతిష్ఠతే- తదాజ్ఞానస్యప్రసాదస్స్యాత్. తేనవిశుద్ధాన్తఃకరణోయోగ్యోబ్రహ్మద్రష్టుంయస్మాత్ -తస్మాత్తమాత్మానంపశ్యతే- పశ్యతి. ఉపలభతే. నిష్కలం- సర్వావయవభేదవర్జితం. ధ్యాయమానః- సత్యాదిసాధనవానుపసంహృతకరణఏకాగ్రేణమనసా ధ్యాయమానః- చిన్తయన్నయమాత్మానమేవపశ్యతీతి. ౮

ఆ.— (జ్ఞానప్రసాదేనేతి) అత్రజ్ఞాయతేఽర్థోఽనేనేతివ్యుత్పత్త్యాబుద్ధిరుచ్యతే. ధ్యాయమానోజ్ఞానప్రసాదంలభతే. జ్ఞానప్రసాదేనాత్మానంపశ్యతీతిక్రమోద్రష్టవ్యః- సంశయాదిమలరహితస్యప్రమాణజ్ఞానస్యైవసాక్షాత్కారహేతుత్వాత్, ధ్యానక్రియాయాఃప్రమితిసాధనత్వాసిద్ధే, రిత్యర్థః. ౮

రం.— (నచక్షుషాగృహ్యతఇతి) దేవాః - ఇన్ద్రియాణి. శిష్టంస్పష్టం. (జ్ఞానప్రసాదేనేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతివ్యుత్పత్త్యా
* ప్రజ్ఞావతస్సాత్త్వికస్యతాపురాణీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యాజ్ఞానప్రసరణహేతుఃపరమాత్మాజ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే. అయమన్వయః - నిష్కలంపరమాత్మానం ధ్యాయన్ పరమాత్మప్రసాదేనవిశుద్ధాన్తఃకరణోభవతి. తదనన్తరంతంపశ్యతి- దర్శనసమానాకారజ్ఞానేనతంవిషయీకరోతీత్యర్థః. ౮

శం.— ఏషోఽణుః- సూక్ష్మశ్చేతసా- విశుద్ధజ్ఞానేనకేవలేనవేదితవ్యః. క్వాసౌ. యస్మిన్- శరీరే ప్రాణః-వాయుఃపఞ్చధా-ప్రాణాపానాదిభేదేనసంవివేశ- సమ్యక్ప్రవిష్టః. తస్మిన్నేవశరీరేహృదయేచేతసా జ్ఞేయఇత్యర్థః. కీదృశేనచేతసావేదితవ్యఇత్యాహ- ప్రాణైః- సహేన్ద్రియైశ్చిత్తం సర్వం-అన్తఃకరణం ప్రజానామోతం-వ్యాప్తంయేనక్షీరమివస్నేహేన, కాష్ఠమివాగ్నినా,. సర్వంహిప్రజానామన్తఃకరణంచేతనావత్ప్రసిద్ధంలోకే. యస్మింశ్చ- చిత్తేక్లేశాదిమలవియుక్తేశుద్ధేవిభవత్యేషః-యఉక్తఆత్మావిశేషేణ- స్వేనాత్మనాభవతి-ఆత్మానంప్రకాశయతీత్యర్థః. ౯

యంయంలోకంమనసాసంవిభాతివిశుద్ధసత్త్వఃకామయతేయాంశ్చకామాన్।
తంతంలోకంజయతేతాంశ్చకామాంస్తస్మాదాత్మజ్ఞంహ్యర్చయేద్భూతికామః॥ ··· ౧౦

ఇతితృతీయముణ్డకే- ప్రథమఃఖణ్డః.

తృతీయ ముణ్డకే— ద్వితీయః ఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ సవేదైతత్పరమంబ్రహ్మధామయత్రవిశ్వంనిహితంభాతిశుభ్రం।
ఉపాసతేపురుషంయేహ్యకామాస్తేశుక్రమేతదతివర్తన్తిధీరాః॥ ౧

ఆ.— బౌద్ధాదేశ్చేత్తావాచేతనత్వభ్రమదర్శనాచ్చిత్తంతస్మిన్నస్వసంసర్గేణచచైతన్యాభివ్యఞ్జకత్వేస్వభావతఏవయోగ్యం- తతశ్చిత్తేపరమాత్మనోఽభివ్యక్తిసమ్భావనాచ్చేతసాజ్ఞేయత్వముచ్యతఇతిసమ్భావనార్థమాహ (ప్రాణైస్సహేన్ద్రియైశ్చిత్తమితి) ఓతం- చైతన్యేన. సర్వస్యతస్మిన్నైకమితిబ్రహ్మస్వతఏవాపరోక్షంనభవతీత్యతఆహ (యస్మింశ్చవిత్తఇతి) ౯

రం.— (ఏషోఽణురితి) యస్మిన్- ఆత్మని ప్రాణాపానాదిపఞ్చరూపేణవిభక్తఃప్రాణఆశ్రితః. ప్రాణైః- ఇన్ద్రియైస్సహప్రజానాంసర్వమపిమనఆశ్రితం. యస్మింశ్చపరమాత్మనివిశుద్ధే- ప్రసన్నేసతిఏషజీవాత్మాఅపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయా-ఆవిర్భవతి. సఏషః అణుః- దుర్విజ్ఞేయఆత్మావిశుద్ధేనమనసాగ్రాహ్యఇత్యర్థః. ౯

శం.— యఏవముక్తలక్షణంసర్వాత్మానమాత్మత్వేనప్రతిపన్నః - తస్యసర్వాత్మత్వాదేవసర్వావాప్తిలక్షణంఫలమాహ - యంయం లోకం - పిత్రాదిలక్షణంమనసాసంవిభాతి - సఙ్కల్పయతిమహ్యమన్యస్మైవాభవేదితి. విశుద్ధసత్త్వః - క్షీణక్లేశఃఆత్మవిన్నిర్మలాన్తఃకరణఃకామయతేయాంశ్చకామాన్- ప్రార్థయతేభోగాన్. తంతంలోకంజయతే- ప్రాప్నోతి, తాంశ్చకామాన్- సఙ్కల్పితాన్భోగాన్. తస్మాత్- విదుషస్సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మజ్ఞం- ఆత్మజ్ఞానేనవిశుద్ధాన్తఃకరణంహ్యర్చయేత్- పూజయేత్పాదప్రక్షాలనశుశ్రూషానమస్కారాదిభిర్భూతికామః - విభూతిమిచ్ఛుః ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — సగుణవిద్యాఫలముక్త్వానిర్గుణవిద్యాస్తుతయే ప్రరోచనార్థముచ్యతే (యంయమితి)........ ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (యంయంలోకమితి) సంవిభాతి- సఙ్కల్పయతీత్యర్థః. కామాన్- స్త్ర్యాదీన్. జయతే - జయతి. వశీకరోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (తస్మాదాత్మజ్ఞంహ్యర్చయేద్భూతికామః) యస్మాదేవమసౌవశీకృతలోకకామస్తస్మాల్లోకాన్కామాంశ్చప్రాప్తుంస్వభక్తాన్ప్రాపయితుంచశక్నోతి- తస్మాదైశ్వర్యకామః- ప్రీతోఽసావాత్మజ్ఞోమహ్యమప్యభిలషితంవరంప్రయచ్ఛత్వితిబుద్ధ్యాపూజయేదిత్యర్థః........ ౧౦

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తతఃపూజార్హఏవాసౌ. యస్మాత్సవేద- జానాత్యసావేతత్- యథోక్తలక్షణంపరమంబ్రహ్మ- ప్రకృష్టంధామ - సర్వకామానామాశ్రయమాస్పదం. యత్ర- యస్మిన్బ్రహ్మణిధామ్నివిశ్వం- సమస్తంజగన్నిహితం- అర్పితం. యచ్చస్వేనజ్యోతిషాభాతిశుభ్రం- శుద్ధం. తమప్యేవమాత్మజ్ఞంపురుషంయేహ్యకామాః- విభూతితృష్ణావర్జితాముముక్షవస్సన్తఉపాసతేపరమివదేవం- తేశుక్రం- నృబీజం. యదేతత్ప్రసిద్ధంశరీరోపాదానకారణం. అతివర్తన్తే - అతిగచ్ఛన్తిధీరాః - బుద్ధిమన్తః. నపునర్యోనింప్రసర్పన్తి - *నపునఃక్వరతింకరోతీతిశ్రుతేః. అతస్తంపూజయేదిత్యభిప్రాయః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౧

రం.— ఆత్మవిత్పూజాయాఃమోక్షఫలకత్వమాహ (సవేదైతదితి) యత్ర- బ్రహ్మణివిశ్వంజీవజాతంనిహితంశుభ్రంనిర్మలంస్వప్రకాశంభాతి - ఏతత్- ఈదృశంసర్వకామాస్పదతయాధామశబ్దితంపరమంబ్రహ్మ-నారాయణంసః - పూర్వప్రకృతఆత్మజ్ఞోవేదేత్యర్థః. అతోయే ధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినఃతాదృశాత్మజ్ఞంపురుషంఅకామాః- ఫలాన్తరకామనారహితాఃముముక్షవస్సన్తఃపరమాత్మానమివోపాసతే- తేఏతచ్ఛుక్రం- భరమధాతుమతిక్రమ్యవర్తన్తే- జన్మశూన్యాభవన్తీత్యర్థః. ౧

కామాన్యః కామయతే మన్యమానః స కామభిర్జాయతే తత్ర తత్ర।
పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్తు ఇహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామాః॥ ౨
నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన।
యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్॥ ౩
నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యో న చ ప్రమాదాత్తపసో వాప్యలిఙ్గాత్।
ఏతైరుపాయైర్యతతే యస్తు విద్వాంస్తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మధామ॥ ౪

శం.— ముముక్షోః కామత్యాగ ఏవ ప్రధానం సాధనమిత్యేతద్దర్శయతి - కామాన్ యో దృష్టాదృష్టేష్టవిషయాన్ కామయతే మన్యమానః- తద్గుణాంశ్చిన్తయానః ప్రార్థయతే, స తైః కామభిః- కామైర్ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతుభిర్విషయేచ్ఛారూపైః సహ జాయతే తత్ర తత్ర - యత్ర యత్ర విషయప్రాప్తినిమిత్తాః కామాః కర్మసు పురుషం నియోజయన్తి- తత్ర తత్ర- తేషు తేషు విషయేషు తైరేవ కామైర్వేష్టితో జాయతే. యస్తు పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాత్ పర్యాప్తకామః- ఆత్మకామత్వేన పరి- సమన్తత ఆప్తాః కామా యస్య, తస్య పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనః - అవిద్యాలక్షణాదపరరూపాదపనీయ స్వేన పరేణ రూపేణ కృత ఆత్మా విద్యయా యస్య, తస్య కృతాత్మనస్త్విహైవ - తిష్ఠత్యేవ శరీరే - సర్వే - ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతవః ప్రవిలీయన్తి- విలయముపయాన్తి. నశ్యన్తీత్యర్థః. కామాస్తజ్జన్మహేతువినాశాన్న జాయన్త ఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— (పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాదితి) విషయేషు యథాస్థితదోషదర్శనాత్ పర్యాప్తకామః- క్షీణరాగో విరక్తలక్షణయా. ఆత్మైవ ఉపాస్యాత్మబుభుత్సయైవ వశీకృతచిత్తస్య విషయేభ్యః కామా నివృత్తా భవన్తీత్యర్థః సామర్థ్యాదవగమ్యతే. స్వహేతునాశాత్పునః కామా న జాయన్త ఇతి - జాతానాం జ్ఞానం వినాపి క్షయసమ్భవాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (కామాన్యః కామయత ఇతి) యస్తు దేవత్వమనుష్యత్వాదీన్ కామాన్ భోగ్యతయా మన్యమానః కామయతే - స తత్ర తత్ర- దేవత్వమనుష్యత్వాదౌ కామభిః- కామైః. తత్తత్కామనావానితి యావత్. దేవమనుష్యాదిరూపేణ జాయతే. పర్యాప్తే - పరిపూర్ణే బ్రహ్మాది కామనావతః కృతాత్మనః- విదితాత్మతత్త్వస్య తు ఇహైవ- అస్మిన్నేవ జన్మని సర్వే కామాః ప్రవిలీయన్తి - సర్వా ఆశా లుప్తాః. అతో న జన్మాన్తర ప్రసక్తిరిత్యర్థః. కృతాత్మన ఇత్యత్ర శబ్దద్వయం కరోతీత్యత్రే వక్ష్యమాణోజ్ఞానమర్థః. ౨

శం.— యద్యేవం సర్వలాభాత్పరమాత్మలాభః - తల్లాభాయ ప్రవచనాదయ ఉపాయా బాహుల్యేన కర్తవ్యా ఇతి ప్రాప్త ఇదముచ్యతే- యోఽయమాత్మా వ్యాఖ్యాతః- యస్య లాభః పరః పురుషార్థః- నాసౌ వేదశాస్త్రాధ్యయనబాహుల్యేన ప్రవచనేన లభ్యః. తథా న మేధయా- గ్రన్థార్థధారణశక్త్యా. న బహునా శ్రుతేన- నాపి భూయసా శ్రవణేనేత్యర్థః. కేన తర్హి లభ్య ఇతి. ఉచ్యతే - యమేవ - పరమాత్మానమేషః - విద్వాన్ వృణుతే- ప్రాప్తుమిచ్ఛతి- తేన- వరణేనైష పరమాత్మా లభ్యః- నాన్యేన సాధనాన్తరేణ - నిత్యలబ్ధస్వభావత్వాత్. కీదృశోఽసౌ విదుష ఆత్మలాభ ఇతి. ఉచ్యతే - తస్యైష ఆత్మా అవిద్యాసంఛన్నాం స్వాం పరాం తనూం స్వాత్మతత్త్వం స్వరూపం వివృణుతే- ప్రకాశయతి. ప్రకాశ ఇవ ఘటాదిర్విద్యాయాం సత్యామావిర్భవతీత్యర్థః. తస్మాదన్యత్యాగేనాత్మలాభప్రార్థనైవాత్మలాభసాధనమిత్యర్థః. ౩

ఆ.— (న బహునా శ్రుతేనేతి) ఉపనిషద్విచారవ్యతిరిక్తేనేత్యర్థః. తేన వరణేనేతి కథం వ్యాఖ్యానం. యత్తదోర్నిత్యసాపేక్షత్వం సాధనవివక్షాయాం ప్రస్తుతిత్వాదిత్యర్థం గ్రాహ్యమ్. పరమాత్మాస్మీత్యభేదానుసన్ధానం వరణం. తేన వరణేనైష ఆత్మా లభ్యో భవతి- బహిర్ముఖేన ముక్తశతశోఽపి శ్రవణాదౌ క్రియమాణే న లభ్యతే. అతః పరమాత్మాస్మీత్యనుసన్ధానం పరమాత్మభజనం పురస్కృత్యైవ శ్రవణాదిసమ్పాదనీయమితి భావః. అథవా- యమేవ పరమాత్మానం వృణుతే- తేన పరమాత్మనా ముముక్షురూపవ్యవస్థితేన వరణేన- అభేదానుసన్ధానలక్షణేన ప్రార్థనేన కృత్వా లభ్యః. పరమాత్మైవ ముముక్షురూపవ్యవస్థిత ఇత్యభేదానుసన్ధానేనైవ లభ్యః- స కర్మణేత్యర్థః. ౩

రం.— (నాయమాత్మా ప్రవచనేనేతి) ప్రవచనశబ్దేన మననం లక్ష్యతే. తత్సాధనత్వాత్. మేధాశబ్దశ్చ నిదిధ్యాసనవాచీ. శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైః కేవలైర్న ప్రాప్య ఇత్యర్థః. పునః కేనేత్యత్రాహ (యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః) ఏషః- పరమాత్మాయం - ఉపాసకం వృణుతే- తేన ప్రాప్యః. వరణీయేన ప్రాప్య ఇతి యావత్. ప్రియతమశ్చ వరణీయో భవతి. ప్రియతమత్వం చ స్వస్మిన్ ప్రీతిమత ఏవ. అతశ్చాయమర్థో లభ్యతే- యస్తు పరమాత్మని నిరతిశయ ప్రీతిమాన్- స పరమాత్మానం ప్రాప్నోతీతి. ప్రీతిరూపాపన్నభగవదుపాసనస్య భగవత్ప్రీతిద్వారా భగవత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యర్థః. (తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వాం) తాదృశస్యోపాసకస్యైష ఆత్మా స్వాత్మానం ప్రకాశయతి. స్వానుభవముత్పాదయతీత్యర్థః. ౩

శం.— ఆత్మప్రార్థనాసహాయభూతాన్యేతాని చ సాధనాని బలాప్రమాదతపాంసి లిఙ్గయుక్తాని - సన్న్యాససహితాని. యస్మాదయమాత్మా బలహీనేన- బలప్రహీణేన, ఆత్మనిష్ఠాజనితవీర్యహీనేన న లభ్యః. నాపి లౌకికపుత్రపశ్వాదివిషయాసఙ్గనిమిత్తప్రమాదాత్. తథా తపసో వాప్యలిఙ్గాత్ - లిఙ్గరహితాత్. తప ఇత్యత్ర జ్ఞానం. లిఙ్గం- సన్న్యాసః. సన్న్యాసరహితాజ్జ్ఞానాన్న లభ్య ఇత్యర్థః. ఏతైరుపాయైః - బలాప్రమాదసన్న్యాసజ్ఞానైర్యతతే- తత్పరస్సన్ ప్రయతతే యస్తు విద్వాన్- వివేకీ ఆత్మవిత్- తస్య- విదుషః ఆత్మా ఏష విశతే- సమ్ప్రవిశతి బ్రహ్మధామ. ౪

సంప్రాప్యైనమృషయోజ్ఞానతృప్తాః కృతాత్మానోవీతరాగాః ప్రశాన్తాః।
తేసర్వగంసర్వతః ప్రాప్యధీరాయుక్తాత్మానస్సర్వమేవావిశన్తి॥ ౫
వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః సన్న్యాసయోగాద్యతయశ్శుద్ధసత్త్వాః।
తేబ్రహ్మలోకేషుపరాన్తకాలేపరామృతాః పరిముచ్యన్తిసర్వే॥ ౬

ఆ.— (వీర్యేతి) మిథ్యాజ్ఞానాసక్తిరాహిత్యేనోత్పన్నోవిశేషోవీర్యం. ఆలిఙ్గాదితికథం- ఇన్ద్రజనకగార్గ్యప్రభృతీనామప్యాత్మలాభశ్రవణాత్. సత్యం- సన్న్యాసోనాస్యసన్న్యస్తత్వాగాత్మకః. తేషామపిస్వత్వాభిమానాభావాదన్తరస్సన్న్యాసః. బాహ్యంతులిఙ్గమవివక్షితం- ॥ సలిఙ్గంధర్మకారణమితిస్మరణాత్. నైష్కర్మ్యసాహిత్యంలమవివక్షితం ౪-౫

రం.— (నాయమాత్మాబలహీనేనేతి) అయమాత్మాబలహీనేన- అవసన్నమనసానలభ్యః. అవసాదోనామదేశకాలవైగుణ్యాదిజన్యం దైన్యం. తథాప్రమాదాత్- అనవహితచిత్తతా. తపసోవాప్యలిఙ్గాత్ ప్రధానసన్న్యాసాశ్రమపరః. లిఙ్గపదమిహద్వితీయఇతివత్. తస్యచ లిఙ్గంశిఖాయజ్ఞోపవీతాదిత్యాదిప్రతిపాదితాన్న్యాసాదిస్మృతేః. తపసఇత్యేతదాశ్రమాన్తరస్యాప్యుపలక్షణం- సర్వాశ్రమాణామపిబ్రహ్మవిద్యాఙ్గకారణత్వాదిత్యర్థః. లిఙ్గహీనైరాశ్రమైర్నప్రాప్యఇత్యర్థః. ఆశ్రమలిఙ్గాన్యప్యపేక్షితానీతియావత్. (ఏతైరుపాయైరితి) ఉక్తైర్బలప్రమాదసలిఙ్గాశ్రమైర్యోవిద్వాన్ బ్రహ్మప్రాప్తుయెయతతే- తస్యైషః- తాదృశోపాయసంస్కృతఆత్మా- స్వరూపంధామ- ప్రాప్యంపరం బ్రహ్మప్రవిశతీత్యర్థః. ౪

శం.— కథంబ్రహ్మవిశతీతి. ఉచ్యతే- సమ్ప్రాప్య- సమవగమ్యైనం- ఆత్మానమృషయః- దర్శనవన్తస్తేనైవజ్ఞానేనతృప్తాః- నబాహ్యేనతృప్తిసాధనేనశరీరోపచయకారణేన. కృతాత్మానః- పరమాత్మస్వరూపేణైవనిష్పన్నాత్మానస్సన్తః వీతరాగాః- విగతరాగాదిదోషాః ప్రశాన్తాః- ఉపరతేన్ద్రియాః. తే- ఏవంభూతాస్సర్వగం- సర్వవ్యాపినమాకాశవత్సర్వతః- సర్వత్రప్రాప్య- నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేనైకదేశేన. కింతర్హి. బ్రహ్మైవాహమస్మీత్యేవప్రతిపద్యధీరాః- అత్యన్తవివేకినోయుక్తాత్మానః- నిత్యసమాహితస్వభావాస్సర్వమేవ- సమస్తంశరీరపాతకాలేప్యావిశన్తి- భిన్నఘటాకాశవదవిద్యాకృతోపాధిపరిచ్ఛేదంజహతి. ఏవంబ్రహ్మవిదోబ్రహ్మధామప్రవిశన్తి. అత్రాసన్తరీయంనాస్తి. ౫

రం.— (సంప్రాప్యైనమితి) ఋషయః- తత్త్వదర్శనశీలాః- ఏనం- పరమాత్మానంసంప్రాప్య- జీవన్తఏవాయామేవానుభూయజ్ఞానేన- తేనానుభవేనసంతుష్టాః కృతాత్మానః- కృతార్థాత్మనస్తాః అపగతవిషయరాగాః- అతఏవ ప్రశాన్తాః- నిగృహీతేన్ద్రియాశ్చయేసన్తి- తేసర్వతః- సర్వదేశావచ్ఛేదేనఅన్తర్యామిత్వాత్సర్వవస్తుగతంపరమాత్మానందేశవిశేషవిశిష్టంప్రాప్యయుక్తాత్మానః- ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపవిశిష్టాత్మానః ధర్మభూతజ్ఞానేనసర్వంవస్తుగత్యా ప్రాప్నువన్తి- సర్వమనుభవన్తీత్యర్థః. ౫

శం.— కించ- వేదాన్తజనితంజ్ఞానంవేదాన్తవిజ్ఞానం. తస్యార్థఃపరమాత్మావిజ్ఞేయః. సోర్థస్సునిశ్చితోయేషాంతేవేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః. తేచసన్న్యాసయోగాత్- సర్వకర్మపరిత్యాగలక్షణయోగాత్- కేవలబ్రహ్మనిష్ఠాస్వరూపాద్యోగాద్యతయః- యతనశీలాశ్శుద్ధసత్త్వాః- శుద్ధంసత్త్వంయేషాంసన్న్యాసయోగాత్- తేశుద్ధసత్త్వాః. తేబ్రహ్మలోకేషు. సంసారిణాంయేమరణకాలాః- తేఽపరాన్తాః. తానపేక్ష్యముముక్షూణాంసంసారావసానేదేహపరిత్యాగకాలఃపరాన్తకాలః. తస్మిన్పరాన్తకాలే. సాధకానాంబహుత్వాత్- బ్రహ్మైవలోకోబ్రహ్మలోకఏకోప్యనేకవద్దృశ్యతేప్రాప్యతేచ- అతోబహువచనంబ్రహ్మలోకేష్వితి. బ్రహ్మణీత్యర్థః. పరామృతాః- పరమమృతం- అమరణధర్మకంబ్రహ్మాత్మభూతంయేషాంతేపరామృతాః- జీవన్తఏవబ్రహ్మభూతాః పరామృతాస్సన్తఃపరిముచ్యన్తి- పరి- సమన్తాత్ప్రదీపనిర్వాణవద్ఘటాకాశవచ్చనివృత్తిముపయన్తి. పరిముచ్యన్తి- పరి- సమన్తాన్ముచ్యన్తేసర్వే- నదేశాన్తరంగన్తవ్యమపేక్షన్తే. ॥ శకునీనామివాకాశేజలేవారిచరస్యచ। పదంయథానదృశ్యేతథాజ్ఞానవతాంగతిః ॥ అనధ్వగాఅధ్వసుపారయిష్ణవఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యాందేశపరిచ్ఛిన్నాహిగతిస్సంసారవిషయైవ- పరిచ్ఛిన్నసాధనసాధ్యత్వాత్. బ్రహ్మతుసమస్తత్వాన్నదేశపరిచ్ఛేదేనగన్తవ్యం. యదిహిదేశపరిచ్ఛిన్నంబ్రహ్మస్యాత్ - మూర్తద్రవ్యవదాద్యన్తవదన్యాశ్రితం సావయవమనిత్యంకృతకంచస్యాత్. నత్వేవంవిధంబ్రహ్మభవితుమర్హతి- అతస్తత్ప్రాప్తిశ్చనైవదేశపరిచ్ఛిన్నాభవితుంయుక్తా. ౬

ఆ.— ప్రదీపస్యవర్తికృతావచ్ఛేదధ్వంసేయథాతేజస్సామాన్యతాపత్తిః- తద్వదిత్యాహ (ప్రదీపనిర్వాణవదితి) పదం- పాదన్యాసః ప్రతిబిమ్బంచ. నదృశ్యేత- అభావాదేవేత్యర్థః. (అధ్వస్వితి) సంసారాధ్వనాంపారయిష్ణవః. పారయితుం- సమాపయితుమిచ్ఛన్తీతి. సమాప్తికామాః అనధ్వగాభవన్తీత్యర్థః. తర్హితత్రాపిమోక్షేవక్తవ్యఇత్యాహ (దేశపరిచ్ఛిన్నాహీత్యాదినా) ౬

రం.— (వేదాన్తవిజ్ఞానేతి) యేయతయఃనిర్జితేన్ద్రియగ్రామాః కామ్యకర్మసన్న్యాసేనశుద్ధసత్త్వాః- పరిశుద్ధాన్తఃకరణాః వేదాన్తశ్రవణజన్యజ్ఞానేనజ్ఞాతపరమార్థతత్త్వాఇత్యర్థః. (తేబ్రహ్మలోకేష్వితి) తే బ్రహ్మైవలోకోబ్రహ్మలోకః. తత్రవర్తమానాః. బ్రహ్మనిష్ఠాః. పరాన్తకాలే- ॥ అన్తకాలేచమామేవస్మరన్ముక్త్వాకలేబరమితి చరమదేహావసానసమయేపరామృతాత్- ప్రసన్నాత్ బ్రహ్మణోహేతోస్సర్వేపరిముచ్యన్తఇత్యర్థఃఇతి విశేషంచదర్శయతీతి

గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠా దేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవతాసు।
కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి॥ ౭
యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రేఽస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ।
తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్॥ ౮

సూత్రే వ్యాసార్యైరయమర్థో విస్తరేణ వివృతః. తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే పరామృతాః పరిముచ్యన్తి సర్వే ఇతి పాఠే - తే చరమశరీరావసానే నైమిషవల్లోకేషు పరం అమృతశబ్దితం బ్రహ్మ ప్రాప్య తేనైవ మోక్షం తే పరామృతాః. బ్రహ్మ ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. స్వరూపతిరోధాయకాద్యవిద్యానాశనం పరిముక్తా భవన్తి - పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. నచ భగవల్లోకస్య ఏకత్వాత్ కథం బహువచనమితి శఙ్క్యం - పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వగతస్య సత్యసఙ్కల్పస్య స్వేచ్ఛాకల్పితాః స్వసాధారణాః అప్రాకృతాః లోకా నానాత్వేనాయనసన్తీతి - శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణాదిభిర్భగవద్భాష్యకృతోక్తత్వాత్. ౬

శం.— అపిచ- అవిద్యాదిసంసారబన్ధాపనయనమేవ మోక్షమిచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః- నతు కార్యభూతం. కించ - మోక్షకాలే యా దేహారమ్భికాః కలాః- ప్రాణాద్యాః- తాః స్వాః ప్రతిష్ఠాః- ప్రతిష్ఠాం గతాః. స్వం స్వం కారణం గతా భవన్తీత్యర్థః. ప్రతిష్ఠా ఇతి ద్వితీయాబహువచనం. పఞ్చదశ- పఞ్చదశసఙ్ఖ్యాకా యా అన్త్యప్రశ్నపరిపఠితాః ప్రసిద్ధాః. దేవాశ్చ- దేహాశ్రయాశ్చక్షురాదికరణస్థాః సర్వే ప్రతిదేవతాసు- ఆదిత్యాదిషు గతా భవన్తీత్యర్థః. యాని చ ముముక్షుణా కృతాని కర్మాణ్యప్రవృత్తఫలాని- ప్రవృత్తఫలానాముపభోగేనైవ క్షీణత్వాత్. విజ్ఞానమయశ్చాత్మా- అవిద్యాకృతబుద్ధ్యాద్యుపాధిమాత్మత్వేన మత్వా జలాదిషు సూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదిహ ప్రవిష్టో దేహభేదేషు. కర్మణాం తత్ఫలార్థత్వాత్సహ తేనైవ విజ్ఞానమయేనాత్మనా- అతో విజ్ఞానమయో విజ్ఞానప్రాయః. త ఏతే కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చాత్మా ఉపాధ్యపనయనే సతి పరేఽవ్యయే- అనన్తేఽక్షయే బ్రహ్మణ్యాకాశకల్పేఽజేఽజరేఽమృతేఽభయేఽపూర్వేఽనపరేఽనన్తరేఽబాహ్యేఽద్వయే శివే శాన్తే సర్వ ఏకీభవన్తి- అవిశేషతాం గచ్ఛన్తి. ఏకత్వమాపద్యన్తే జలాద్యాధారాపనయ ఇవ సూర్యాదిప్రతిబిమ్బాః, సూర్యే ఘటాద్యపనయ ఇవాకాశే ఘటాద్యాకాశాః. ౭

ఆ.— స్వాః ప్రతిష్ఠాః ప్రతిగతా భవన్తీతి భూతాంశానాం భౌతికానాం చ మహాభూతేషు లయోఽభిమతః. (అన్త్యప్రశ్నేతి) బ్రాహ్మణప్రశ్నేషు షష్ఠప్రశ్నే ప్రాణశ్రద్ధాద్యాః యాః కలాః పరిపఠితా ఇత్యర్థః. మాయామయమహాభూతాంశావష్టబ్ధైర్వా అవిద్యామయభూతసూక్ష్మైః ప్రాతిస్వికైరస్పృష్టసహకృతైః ప్రాతిస్వికాః ప్రాణావయవా ఆరభ్యన్తే. తే చ కర్మాక్షిప్తైర్దైవైస్సూర్యాదిభిరధిష్ఠీయన్తే. కర్మణాం భోగేనావసానే తే దేవాస్స్వస్థానం గచ్ఛన్తి. యచ్చ ప్రాతిస్వికం స్వావిద్యాకార్యం - తచ్చ సర్వం బ్రహ్మైవ సమ్పద్యత ఇత్యాహ (యాని చేత్యాదినా) ౭-౮

రం.— (గతాః కలాః పఞ్చదశేతి) ముచ్యమానజీవోపకారిణ్యః * స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాది ప్రశ్నోపనిషదుక్తప్రాణాదినామాన్తషోడశకలామధ్యే కర్మవ్యతిరిక్తాః పఞ్చదశకలాః స్వస్వప్రకృతిషు సంశ్లేషవిశేషయుక్తా భవన్తి. దేవాః- వాగాదీన్ద్రియాణి తదధిష్ఠాత్ర్యగ్న్యాదిత్యాదిదేవతాసు ప్రతిష్ఠాం- సంసర్గవిశేషం గచ్ఛన్తి. నతు లీయన్తే- ఇన్ద్రియాణామాకల్పస్థాయిత్వాత్ * యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదిషు వాగాదీనామగ్న్యాద్యప్యయశ్రవణస్య భాక్తత్వమితి * అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాదితి సూత్రితత్వాత్,. (కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి) యాని చ కర్మాణ్యదత్తఫలాని దర్శనసమానాకారజ్ఞానారమ్భసమయే క్షమిష్య ఇతి సఙ్కల్పవిషయభూతాని- తాని కర్మాణి, విజ్ఞానమయ ఆత్మా, చ * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి సర్వస్మాత్పరభూతే అవ్యయే- అక్షరే ఏకీభవన్తి. పరమాత్మప్రీత్యప్రీతిరూపాణాం కర్మణామన్తర్యామికీభావస్తద్వశ్యభూతజ్ఞానేనలయ ఏవ. జీవస్యైకీభావో నామ - నామరూపాత్మకభేదకాకారప్రహాణం. కర్మణాం నాశాత్ కలానాం ముచ్యమానం ప్రత్యనుపకరణత్వమితి భావః. ౭

శం.— కించ- యథా నద్యః- గఙ్గాద్యాః స్యన్దమానాః- గచ్ఛన్త్యః సముద్రం ప్రాప్యాస్తం - అదర్శనం. అవిశేషాత్మభావం గచ్ఛన్తి- ప్రాప్నువన్తి. నామ చ రూపం చ నామరూపే విహాయ- హిత్వా. తథాఽవిద్యాకృతనామరూపాద్విముక్తస్సన్ పరాత్- అక్షరాత్పూర్వోక్తాత్పరం దివ్యం పురుషం యథోక్తలక్షణముపైతి- ఉపగచ్ఛతి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౮

రం.— తదేవోత్తరమన్త్రేణ విశదయతి (యథా నద్యస్స్యన్దమానా ఇతి) యథా గఙ్గాయమునాసరస్వత్యాదినద్యః స్వోత్పత్తిస్థానేభ్యః ప్రసృత్య గఙ్గాయమునాసరస్వత్యాదీని నామాని, శుక్లకృష్ణలోహితాదీని రూపాణి, చ విహాయ సముద్రే ఏకతామివ భజన్తే- తథా- తద్వదేవ విద్వాన్ భేదకైర్నామరూపాదిభిర్విముక్తస్సన్ * దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి మన్త్రప్రతిపాద్యం పురుషం ప్రాప్నోతి. యథా నదీసముద్రజలయోర్వస్తుతో నైక్యం- అపితు భేదకాకారప్రహాణమాత్రం- ఏవమిహాపి ముక్తస్య పరమాత్మనా పూర్వముక్తాత్మభిరపి నైక్యం- అపితు పరమసామ్యమాత్రం. అత ఏవ కఠవల్ల్యాం * యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతీతి సాదృశ్యమేవోక్తం- నతు స్వాభావ్యం. నన్వవయవాతిరిక్తావయవ్యన్తరాభావవాదినాం పరస్పరసదృశానాం ఘటావయవానాం భిన్నానామేవ సతాం ఏకత్వావస్థాశ్రయత్వవత్, కుణ్డలాదీనాం సమానానిష్ఠానామస్మిన్ తావత్ప్రతానాం వస్తుతో

స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి।
తరతి శోకం తరతి పాప్మానం గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి॥ ౯

తదేతదృచాభ్యుక్తం। క్రియావన్తః శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠాః స్వయం జుహ్వత
ఏకర్షిం శ్రద్ధయన్తః। తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్॥ ౧౦

భిన్నానామప్యేకత్వాదిత్యాశఙ్క్య ... నద్యాదీనాముదాహరణేన ... అనేకత్వావస్థాయామపి తతశ్చ నిర్విశేషబ్రహ్మైకతాపత్తిరేవ పరమముక్తిరుచ్యతే. నిర్గుణవిద్యాశ్రేష్ఠత్వేన పరాభిమతాయామపి ప్రజాపతివిద్యాయామపి * సత్రప్రపద్యే ఇతి ముక్తబ్రహ్మణో రాధారాధేయభావశ్రవణాత్, సర్వకామత్వసర్వసఙ్కల్పత్వాదిరూపధర్మాణాం ముక్తావాదిర్భావస్య నిర్గుణవిద్యాఫలత్వేన * ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూప ఇత్యత్ర ... ఉపపాదితత్వాత్. న చ సత్యకామత్వాదీనాం సత్యసఙ్కల్పత్వం చ జీవస్య స్వరూపమాత్రమితి శక్యతే వక్తుం - కామశబ్దోదితానాం కామానాం విషయాణాం సఙ్కల్పానాం, సఙ్కల్పశబ్దోదితస్య తత్సృష్టిహేతుభూతస్యాపి జీవస్య, తత్స్వరూపబహిర్భావావశ్యమ్భావాత్. తేషాం చ ముక్తావావిర్భావే కథం ... అనావిర్భావే చ ప్రజాపతివిద్యాయాం ... యథాత్మా ... ఇత్యాదినా గుణాష్టకోపదేశవైయర్థ్యం. న హి ప్రజాపతివిద్యాయాం గుణాష్టకోపదేశస్య ఉపాసనార్థత్వం సమ్భవతి- పశ్యన్ ... తత్రోపాసనావిధ్యశ్రవణాత్. నాపి తదవగత్యర్థ ఉపదేశః- ముక్తస్వర్థావగతేః ... బ్రహ్మవిషయత్వాత్. ... ఉపదేశస్య ... బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వాదివచనస్య ... న్యాయేన ... ప్రకారాన్తరేణ ... యోగాత్. నాపి ... గుణకీర్తనస్య నిర్గుణవిద్యా ... త్వాత్. అతో నిర్గుణవిద్యాప్రకరణే ... ఆవిర్భవిష్యత్తయా తద్బోధనార్థతయైవ సాఫల్యం వాచ్యం. అతశ్చ ముక్తౌ నిర్విశేషబ్రహ్మభావాపత్తికథనమసఙ్గతం. ౮

శం.— స యః కశ్చిత్ ... ప్రసిద్ధాః - అనేకైర్విఘ్నైః ... అన్యేన వా ... బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్తో గచ్ఛతి- న బ్రహ్మైవ. న- విద్యయైవ సర్వప్రతిబన్ధస్యాపనీతత్వాత్. అవిద్యాప్రతిబన్ధమాత్రం హి మోక్షః- నాన్యప్రతిబన్ధః- నిత్యత్వాదాత్మభూతత్వాచ్చ. తస్మాత్స యః- కశ్చిద్ధ వై- లోకే తత్పరమం బ్రహ్మ వేద సాక్షాదహమేవాస్మీతి - స నాన్యాం గతిం గచ్ఛతి. దేవైరప్యస్య బ్రహ్మప్రాప్తిం ప్రతి విఘ్నో న శక్యతే కర్తుం- ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి. తస్మాద్బ్రహ్మ విద్వాన్ బ్రహ్మైవ భవతి. కిం చ- నాస్య- విదుషః- అబ్రహ్మవిత్కులే భవతి. కిం చ- తరతి శోకం- అనేకేష్టవైకల్యనిమిత్తం మానసం సన్తాపం జీవన్నేవాతిక్రాన్తో భవతి. తరతి పాప్మానం- ధర్మాధర్మాఖ్యం. గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తస్సన్నమృతో భవతీత్యుక్తమేవ భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాది. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౯

ర.— (స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి) య ఏతత్పరమం బ్రహ్మ వేద- * వేదనం ధ్యానం విశ్రాన్తం ధ్యానం చ స్మృతిః। సా చ దృష్టిప్రమేయోతిదృష్టిర్భక్తిత్వం ... చ్ఛతిత్యుక్తరీత్యా ... దర్శనసమానాకారోపాసనయుక్తో భవతి. సః బ్రహ్మైవ భవతి- ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపో భవతీత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికం ప్రయోజనమాహ (నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి) అస్య కులే అబ్రహ్మవిన్న భవతీత్యర్థః. (తరతి శోకం తరతి పాప్మానమితి) స్పష్టోఽర్థః. (గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి) త్రిగుణాత్మకప్రకృతికారితరాగాదిభ్యో విముక్తస్సన్నావిర్భూతగుణాష్టకో భవతి. ౯

శం.— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానవిధ్యుపదర్శనేనోపసంహారః క్రియతే- తదేతత్- విద్యాసమ్ప్రదానవిధానమృచా- మన్త్రేణాభ్యుక్తం- అభిప్రకాశితం. క్రియావన్తః- యథోక్తకర్మానుష్ఠానయుక్తాః. శ్రోత్రియాః బ్రహ్మనిష్ఠాః- అపరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యభియుక్తాః, పరబ్రహ్మ బుభుత్సవః, స్వయమేకర్షిం- ఏకర్షినామానమగ్నిం జుహ్వతే-జుహ్వతి శ్రద్ధయన్తః- శ్రద్ధధానాస్సన్తో యే. తేషామేవ- సంస్కృతాత్మనాం పాత్రభూతానామేతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత- బ్రూయాత్. శిరోవ్రతం- శిరస్యగ్నిధారణలక్షణం. యథా ఆథర్వణానాం వేదవ్రతం ప్రసిద్ధం. యైస్తు-యైశ్చ తచ్చీర్ణం- విధివత్- యథావిధానం. తేషామేవ చ వదేత. ౧౦

ఆ.— ఏతద్గ్రన్థద్వారక విద్యాప్రదానేఽయం విధిరాథర్వణికానామితి ప్రకృత పరామర్శకాదేతచ్ఛబ్దాదవగమ్యతే - గ్రన్థద్వారేణ విద్యాయాః ప్రకృతత్వసమ్భవాన్న సర్వత్ర బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానమితి భావ ఇత్యాహ (ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి) ౧౦-౧౧

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.
ఇతి తృతీయముణ్డకభాష్యటీకా.

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

తదేతత్సత్యమృషిరఙ్గిరాః పురోవాచ నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే।
నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః. ఇతి తృతీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః. ౧౧

ముణ్డకోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

రం.— (తదేతదృచాభ్యుక్తం) ఏతద్విద్యాసంప్రదానవిధిముఖీకృత్య ఋచా మన్త్రేణోక్తం. (క్రియావన్తః శ్రోత్రియా ఇతి। నిత్యనైమిత్తికక్రియాయుక్తాః అధీతవేదాః బ్రహ్మబుభుత్సవః ఏకఋషిశబ్దితం అగ్నిహోత్రం స్వయమేవ జుహ్వతీత్యర్థః. ఏకఋష్యాఖ్యాగ్నిసాధ్యత్వాదగ్నిహోత్రస్యైకర్షిత్వమిత్యర్థః. యద్వా - ఏకశ్చాసావృషిశ్చ - ముఖ్యర్షిః పరమాత్మా. తథా ప్రాణాఖ్యస్య ‘ఋషిశబ్దస్సర్వజ్ఞే తస్మిన్నేవోపయుజ్యత’ ఇతి భాషితత్వాత్. శ్రద్ధయన్తః - శ్రద్ధాయుక్తా ఇత్యర్థః. (తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి) అత్ర విద్యాశబ్దో గ్రన్థసన్దర్భే వర్తతే. తేషామేవైతాం బ్రహ్మప్రతిపాదికాం వేదరూపాం విద్యాం ప్రబ్రూయాత్ - శిరోవ్రతం శిరస్యఙ్గారపాత్రధారణలక్షణం ఆథర్వణికానాం వేదవ్రతత్వేన ప్రసిద్ధం యథాశాస్త్రమనుష్ఠితమిత్యర్థః. అయం చార్థః ‘స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి’ సూత్రభాష్యే స్పష్టః. ఇత్థం హి తదధికరణం - నానాశాఖాస్వామ్నాతాని వైశ్వానరాక్షరోపాసనాదీని అభ్యాసప్రకరణాన్తరాభ్యాం భిద్యన్తే - ఇతరథా పునశ్శ్రవణలక్షణాభ్యాసస్య ప్రకరణాన్తరస్య చ వైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితి శాఖాన్తరాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేన పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ‘సర్వవేదాన్తప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్’ - సర్వవేదాన్తేషు ప్రతీయమానం వైశ్వానరాద్యుపాసనమేకమేవ - చోదనాద్యవిశేషాత్. చోదనా తావత్ వైశ్వానరముపాసీతేత్యాదికా ఏకరూపైవ. బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగోఽప్యవిశిష్టః. ఉపాస్యస్వరూపమప్యవిశిష్టం. వైశ్వానరవిద్యేతి సమాఖ్యాప్యవిశిష్టా. అతః ఏకం నానాసంయోగరూపచోదనాఖ్యాద్యవిశేషాదితి శాఖాన్తరాధికరణసిద్ధాన్తసూత్రోక్తన్యాయేనోపాసనైక్యమేవ స్వీకృతం ‘భేదాన్నేతి చేదేకస్యామపి’ - శాఖాన్తరే అభ్యాసప్రకరణాన్తరవశేన విద్యాభేదావశ్యమ్భావాన్న విద్యైక్యం - విద్యైక్యే పునశ్శ్రవణవైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితి చేన్న - ఏకస్యామపి విద్యాయామధ్యేతృభేదాత్పునశ్శ్రవణసార్థక్యోపపత్తేః న విద్యాభేదః. నను విద్యైక్యే ముణ్డకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాః శాఖాన్తరోదితాక్షరవిద్యైక్యేన ‘తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్’ ఇత్యాథర్వణికమాత్రానుష్ఠేయశిరోవ్రతాఙ్గకత్వం శాఖాన్తరాధీతాక్షరవిద్యాయా అపి స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః - శిరోవ్రతశూన్యానామనాథర్వణికానామక్షరవిద్యానిష్ఠా న స్యాత్. అత ఆథర్వణికమాత్రానుష్ఠేయశిరోవ్రతాఙ్గకముణ్డకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాః శాఖాన్తరాధీతాక్షరవిద్యాభిన్నత్వమిత్యభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్ - తత్రాహ ‘స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేన హి సమాచారేఽధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః’ - తథాత్వేనేతి ఇత్థమ్భావే తృతీయా. స్వాధ్యాయస్య తథాత్వసిద్ధ్యర్థం - అధ్యయనజన్యసంస్కారతథాత్వసిద్ధ్యర్థం శిరోవ్రతోపదేశః. శిరోవ్రతాఙ్గకాధ్యయనేన ఉపనిషద్రూపస్వాధ్యాయస్య సంస్కారో భవతి - ఉపనిషదధ్యయనాఙ్గం శిరోవ్రతం - న విద్యాఙ్గం - ‘నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీత’ ఇతి శిరోవ్రతస్యాధ్యయనసంయోగావగమాత్. సమాచారాఖ్యే ఆథర్వణికగ్రన్థే ‘ఇదమపి వేదవ్రతేన వ్యాఖ్యాతమ్’ ఇతి శిరోవ్రతే వేదవ్రతశబ్దప్రయోగాచ్చాధ్యయనాఙ్గమేవ శిరోవ్రతం - న విద్యాఙ్గం. సవవచ్చ తన్నియమః - యథా సప్తసూర్యాదయశ్శతౌదనపర్యన్తాస్సవహోమా ఆథర్వణికైకాగ్నిసమ్బన్ధాత్తత్రైవ నియతా భవన్తి - ఏవం శిరోవ్రతమపి ఆథర్వణికాధ్యయనసమ్బన్ధాత్తత్రైవ నియతం భవతి. ‘దర్శయతి చ’ - దర్శయతి చ శ్రుతిరుపాసనస్య సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వం తథా హి - ఛాన్దోగ్యే ‘తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా’ ‘కిం తత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమితి’ ప్రశ్నపూర్వకమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టం పరమాత్మతత్త్వం తస్మిన్నుపాస్యమిత్యుక్తం. తైత్తిరీయకే తు ఛాన్దోగ్యోక్తం ప్రతినిర్దేశముపజీవ్య ‘తత్రాపి దహ్రం గగనం విశోకస్తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమి’తి గుణాష్టకవిశిష్టస్య పరమాత్మన ఉపాసనముచ్యతే. తదేతదుపజీవనం విద్యైక్యం దర్శయతి. ఏవం నిర్ణీతస్య విద్యైక్యస్య ప్రయోజనముచ్యతే ‘ఉపసంహారోఽర్థాభేదాద్విధిశేషవత్సమానే చ’ - ఏవం సర్వవేదాన్తేషు సమానే సత్యుపాసనే వేదాన్తరామ్నాతగుణా వేదాన్తరేఽప్యుపసంహర్తవ్యాః - విధిశేషవదర్థాభేదాత్. యథా ఏకస్మిన్వేదాన్తే శ్రుతో వైశ్వానరపూరాదివిధిశేషగుణస్తద్విద్యాసమ్బన్ధాత్తదుపకారాయానుష్ఠీయతే - తథా వేదాన్తాన్తరోదితోఽపి గుణస్తస్యానివృత్త్యావిశేషాదుపసంహర్తవ్యః. చశబ్దోఽవధారణే. ఏవం గుణోపసంహారపాదాద్యే స్థితం. ౧౦

శం — తదేతత్ - అక్షరం పురుషం సత్యమృషిరఙ్గిరా నామ పురా - పూర్వం శౌనకాయ విధివదుపసన్నాయ పృష్టవతే ఉవాచ. తద్వదన్యోఽపి తథైవ శ్రేయోఽర్థినే ముముక్షవే మోక్షార్థం విధివదుపసన్నాయ బ్రూయాదిత్యర్థః. నైతద్గ్రన్థరూపమచీర్ణవ్రతః. అచరితవ్రతోఽప్యధీతే - న పఠతి. చీర్ణవ్రతస్య హి విద్యా ఫలాయ సంస్కృతా భవతీతి. సమాప్తా బ్రహ్మవిద్యా. సా యేభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యః పారమ్పర్యక్రమేణ సమ్ప్రాప్తా - తేభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః. పరమం - బ్రహ్మ సాక్షాద్దృష్టవన్తో యే బ్రహ్మాదయోఽవగతవన్తశ్చ - తే పరమర్షయః. తేభ్యో భూయోఽపి నమః. ద్విర్వచనమత్యాదరార్థం ముణ్డకసమాప్త్యర్థం చ. ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.
ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకభాష్యం సంపూర్ణమ్.
ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

౧౧.—— (తదేతత్సత్యమృషిరఙ్గిరాః పురోవాచ) ఏతత్సత్యం-అక్షరమఙ్గిరా ఋషిః శౌనకాయ ప్రోవాచ. (నైతదచీర్ణవ్రతోऽధీతే)
[illegible] ర్వ్రతైస్స న్నాధ్యేతవ్యమిత్యర్థః * తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్ *) అచీర్ణశిరోవ్రతాయైతదధ్యాపనం నిషిద్ధం-అస్మిం
న్మన్త్రే అచీర్ణవ్రతస్యాధ్యయనం నిషిధ్యత ఇతి భేదో ద్రష్టవ్యః. ఇదమక్షరమిత్యుత్సర్వాభిధానవత్ప్రతిభగవతా బాదరాయణేన-సమన్వయాధ్యాయె
ద్వితీయపాదే అధికరణాద్యాంసన్ధితం. తథాహి- అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః ఇత్యధికరణే * అద్రేశ్యమగ్రాహ్యమిత్యాదౌ అచేతనధర్మాణాం దృశ్యత్వాదీ
నాం నిషేధాత్ ప్రకృతిస్తవచ్చేతనస్యైవ అవస్థాన్తరాపన్నేయుజ్యతే- న తత్ప్రకృతిః కిన్తు పరమాత్మా. అక్షరాత్పరతః పర ఇత్యాదినిర్దేశాత్ప్రకృతిస్త కిమత్ర
న స్యాత్ తథాపన్నమపి ప్రధానం కేవలం స్యాత్- న తు తత్ప్రకృతిస్సాక్షాత్ ప్రతిపాద్యతే. కించ- అదృశ్యత్వాదివిశిష్టస్యాక్షరస్య పరమపురుషత్వే * అక్షరాత్
పరతః పర ఇతి తతోऽపి పరస్య పురుషస్య శ్రవణం నోపపద్యతే. అతః * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి పురుషగతపరత్వావధిభూతయా అక్షరాదితి నిర్దిష్టస్య భూతయో
నేరక్షరస్య పరమపురుషత్వాసమ్భవాత్, అక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రసిద్ధేః, అదృశ్యత్వాదిగుణకం భూతయోన్యక్షరం ప్రధానమేవ - తత్పరతయా నిర్దిశ్య
మానః పురుషః ప్రత్యగాత్మా-సకలపరపురుషః-పరమపురుషస్యాక్షరపరత్వేన జీవాత్పరత్వేనావ్యవహితపరత్వాభావాత్. న చాక్షరాత్పరత ఇతి
పఞ్చమ్యన్తపదస్య ... అక్షరాదపి పరభూతాజ్జీవాత్పరత్వమేవ పురుషస్య ప్రతిపాద్యత ఇతి వాచ్యం - అక్షరాత్పరత ఇతి పదద్వయస్య కార్య
... తేన నామరూపాభ్యాం పరత్వేనవ్యవస్థాపితస్య ప్రమాణాభావాత్. అతోऽత్ర ప్రకృతిజీవావేవ ప్రతిపాద్యేతే-
న పరమాత్మేతి పూర్వపక్షే- అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః : విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాం చ నేతరౌ : రూపోపన్యాసాచ్చేతి సూత్రైః సిద్ధాన్తః కృతః.
తేషామయమర్థః- అదృశ్యత్వాదిగుణకః పరమాత్మైవ - తద్ధర్మాణాం సర్వజ్ఞత్వాదీనాం * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * ఇతి వాక్యేనాత్ర ప్రకరణే ఉక్తత్వాత్.
ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాదినా నిఖిలచేతనాచేతనాత్మకనిఖిలప్రపఞ్చోపాదానత్వేన భూతయోన్యక్షరస్య విశేషణాత్, అక్షరాత్పరతః పర ఇతి
ప్రకృతిజీవాభ్యాం భేదవ్యపదేశాచ్చ భూతయోన్యక్షరం పరమాత్మైవ. న చాక్షరాత్పరత ఇతి పఞ్చమ్యాస్సామానాధికరణ్యాత్ స్వకార్యపర్యాయవిషయాప
రభూతావస్థాక్షరశబ్దితావ్యాకృతాత్పరత్వేన తద్భేదసిద్ధావపి న జీవభేదస్సిధ్యతీతి వాచ్యం- సామానాధికరణ్యేన తత్పరత్వావధిసమర్పకస్వకార్యపర్యవాచిప
దాన్తరాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్, వైయధికరణ్యపక్షే అధ్యాహారాభావాత్, జీవానామపి అక్షరపదప్రతిపాదకత్వేన సార్థక్యసమ్భవే పరతయాపఞ్చమ్యా సామానాధి
కరణ్యాశ్రయణేన స్వకార్యపర్యవసానవాదస్యానుపపత్తిరితి యోజనస్య ఆశ్రయణానౌచిత్యాత్. న చాక్షరాత్పరస్య పురుషస్య పరమాత్మత్వే భూతయోన్యక్ష
రస్య కథం పరమాత్మత్వం సిధ్యేదితి వాచ్యం - అక్షరాత్పరతః పర ఇతి నిర్దిష్టస్యాక్షరస్య * అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే * యథాక్షరాత్సమ్భవతీహ వి
శ్వం * యథాక్షరాద్వివిధాస్సోమ్య భావాః * ఇత్యనన్తరం పురుషం వేదసత్యమితి వాక్యనిర్దిష్టభూతయోన్యక్షరాద్విషయాద్భిన్నత్వాత్. న చ తత్ర ప్రమా
ణాభావః - * దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషస్స బాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః । అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర ఇతి పూర్వసన్దర్భప్రతిపాదితవిశేషణవిశిష్టం భూతయో
న్యక్షరం స ఇతి నిర్దేశపరామృశ్యత్వేన అస్యాక్షరాత్పరతః పరత్వాభిధానాత్. న హి తస్యైవ పరతః పరత్వం సమ్భవతి. అతః * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి వా
క్యస్థమక్షరపదమవ్యాకృతాభిధాయి- న తు భూతయోన్యక్షరాభిధాయి. * అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ ఇతి భగవత్సృష్టిత్రయాప్రసిద్ధస్వరూప
స్య భూతయోన్యక్షరస్య త్రైలోక్యశరీరతయోపన్యాసాచ్చ * పురుష ఏవేదం సర్వం * దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి భగవదసాధారణపురుషశబ్దాభ్యాసాచ్చ పర
మాత్మైవాత్ర ప్రతిపాద్యత ఇతి నిర్ణీతమ్ ॥ తథా * యస్మిన్ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతం మనస్సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైః ఇతి మనః ప్రాణసమ్బన్ధిత్వప్రతిపాదనాత్,
అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యః స ఏషోऽన్తశ్చరతే బహుధా జాయమాన ఇతి జీవలిఙ్గాచ్చ భూతయోన్యక్షరప్రకరణం ద్యుభ్వాద్యాయతనం జీవపరత్వేనోవా
న్యసన్దర్భస్యాశ్రయణీయమితి పూర్వపక్షే * ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్ * ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ * నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్ప్రాణభృచ్చ
* భేదవ్యపదేశాత్ * ప్రకరణాత్ * స్థిత్యదనాభ్యాం చేతి సూత్రైస్సిద్ధాన్తః కృతః. అయమర్థః- ద్యుభ్వాద్యాయతనం పరమాత్మా- * అమృతస్యైష సే
తురితి అమృతప్రదత్వలక్షణాసాధారణశబ్దశ్రవణాత్, వ్యాపకత్వవాచకస్య ఆత్మశబ్దస్య చ శ్రవణాత్, * నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషము
పైతి దివ్యమితి పరమాత్మాసాధారణముక్తప్రాప్యత్వవ్యపదేశాచ్చ పరమాత్మైవ- నానుమానం - ఆనుమానికం ప్రధానమస్మిన్ప్రకరణే యథా తత్ప్రతి
పాదకశబ్దాభావాన్న ప్రతిపాద్యం- ఏవం ప్రాణభృత్- జీవోऽపి తత్ప్రతిపాదకశబ్దాభావాన్న ప్రతిపాద్యః. * జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి ప్రకరణ
ప్రతిపాద్యస్యేశస్య జీవభేదవ్యపదేశాచ్చ భూతయోనిప్రకరణాచ్చ * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోऽభిచాకశీతీతి జీవస్య కర్మఫలా
దనత్వం - పరమాత్మనస్తు తదన్తరేణ శరీరేऽవస్థానమితి పరమాత్మన ఏవ ప్రకరణతాత్పర్యపర్యవసానభూమితయా ఆవిష్కృతత్వాచ్చ పరమాత్మైవ
ముణ్డకోపనిషత్ప్రతిపాద్య ఇతి సిద్ధాన్తితం. అతశ్చ ముణ్డకోపనిషద్భగవత్పరేతి సిద్ధం. ॥ ఇయం బ్రహ్మవిద్యా యేభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యః పారమ్పర్యేణ ప్రాప్తా-
తాన్నమస్యతి (నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్య ఇతి) ద్విర్వచనమాదరార్థం విద్యాపరిసమాప్త్యర్థం చ.................... ౧౧

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

తృతీయముణ్డకభాష్యం సమాప్తమ్.

ముణ్డకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రేమాయయః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః ।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్ ॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజభాష్యేణ కూరనారాయణభాష్యేణచయుక్తా

మాణ్డూక్యోపనిషత్.

ప్రథమఃఖణ్డః.

మఙ్గళాచరణమ్.

రం.— ప్రజ్ఞానాంశుప్రతానైః స్థిరచరనికరవ్యాపిభిర్వ్యాప్య లోకాన్ భుక్త్వా భోగాన్ స్థవిష్ఠాన్ పునరపి ధిషణోద్భాసితాన్ కామజన్యాన్। పీత్వా సర్వాన్ విశేషాన్ స్వపితి మధురభుఙ్మాయయా భోజయన్నో మాయాసంఖ్యాతురీయం పరమమృతమజం బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మి॥ ౧

ఆ.— పరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరితృప్తిమతే సతే। విష్ణవే జిష్ణవే తస్మై కృష్ణనామభృతే నమః॥ ౧

శుద్ధానన్దపదామ్భోజద్వన్ద్వమద్వన్ద్వతాస్పదమ్। నమస్కుర్వే పరస్యార్థతత్త్వజ్ఞానమహోదయమ్॥ ౨

గౌడపాదీయభాష్యం హి ప్రసన్నమితలక్ష్యతే। తదర్థతోఽతిగమ్భీరం వ్యాకరిష్యే స్వశక్తితః॥ ౩

పూర్వైర్యద్యపి విద్వాంసో వ్యాఖ్యానమిహ చక్రిరే। తథాపి మన్దబుద్ధీనాముపకారాయ యత్యతే॥ ౪

శ్రీగౌడపాదాచార్యస్య నారాయణప్రసాదతః ప్రతిపన్నాన్మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరానపి శ్లోకానాచార్యప్రణీతాన్ వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారశ్చికీర్షితస్య భాష్యస్యావిఘ్నపరిసమాప్త్యాది సిద్ధయే పరదేవతాతత్త్వానుస్మరణపూర్వకం తన్నమస్కారరూపం మఙ్గళాచరణం శిష్టాచారప్రమాణకం ముఖతస్సమాచరన్నర్థాదపేక్షితమభిధేయాద్యనుబన్ధమపి సూచయతి (ప్రజ్ఞానేత్యాదినా) తత్ర విధిముఖేన వస్తుప్రతిపాదనమితి ప్రక్రియాం ప్రదర్శయతి (యత్పరం బ్రహ్మ తన్నతోఽస్మీతి) అస్మదర్థస్య తదైక్యస్మరణరూపం నమనం సూచయతా బ్రహ్మణస్తదర్థస్య ప్రత్యక్త్వం సూచితమితి తత్త్వమర్థయోరైక్యం విషయో ధ్వనితః. యచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకత్వాద్వేదాన్తప్రసిద్ధం యద్బ్రహ్మ తన్నతోఽస్మీతి సమ్బన్ధేన మఙ్గళాచరణమపి శ్రుత్యా క్రియతే బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వాదేవ జననమరణకారణాభావాదమృతమజమిత్యుక్తం. జననమరణప్రబన్ధస్య సంసారత్వాత్తన్నిషేధేన స్వతోఽసంసారిత్వం దర్శయతా సంసారానర్థనివృత్తిరిహ ప్రయోజనమితి ద్యోతితం. యద్యద్వితీయం స్వతోఽసంసారి బ్రహ్మ వేదాన్తప్రమాణకం తర్హి కథమవస్థాత్రయవిశిష్టా జీవా భోక్తారోఽనుభూయన్తే, భోజయితా చేశ్వరశ్శ్రూయతే, భోజ్యం చ విషయజాతం ప్రత్యక్షముపలభ్యతే, తదేతదద్వైతవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మణ్యేవ జీవా జగదీశ్వరశ్చేతి సర్వం కల్పనికం సమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) ప్రకృష్టం జన్మాదివిక్రియావిరహితం కూటస్థం జ్ఞానం జ్ఞప్తిరూపం వస్తు ప్రజ్ఞానం. తచ్చ బ్రహ్మ "ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. తస్యాంశవః రశ్మయః. జీవాశ్చిదాభాసాస్సూర్యప్రతిబిమ్బకల్పా నిరూప్యమాణాః బిమ్బకల్పాద్బ్రహ్మణో భేదేనాసన్తః. తేషాం ప్రతానాః విస్తారాః. తైరపర్యాయమేవాశేషశరీరవ్యాపిభిః. తదేవాహ (స్థిరేతి) స్థిరాః వృక్షాదయః. చరాః మనుష్యాదయః. తేషాం నికరః సమూహః. తం వ్యాప్తుం శీలమేషామితి తథా. తైరభివ్యాప్య. లోకాః లోక్యమానా విషయాః. తాన్ వ్యాప్యేతి విషయసమ్బన్ధోక్తిః. తత్ఫలం కథయతి (భుక్త్వేతి) భోగాః సుఖదుఃఖాదిసాక్షాత్కారాః. తేషాం స్థవిష్ఠత్వం స్థూలతమత్వం. దేవతానుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారా బుద్ధేస్తత్తద్విషయాకారపరిణామజన్యత్వం. తాన్ భుక్త్వా స్వపితీతి సమ్బన్ధః. ఏతేన జాగరితం బ్రహ్మణి కల్పితముక్తం. తత్రైవ స్వప్నకల్పనాం దర్శయతి (పునరపీతి) జాగ్రద్ధేతుధర్మాధర్మక్షయానన్తర్యం పునశ్శబ్దార్థః. స్వప్నహేతుకర్మోద్భవే చ సతీత్యపినోచ్యతే. నచ తత్ర బాహ్యానీన్ద్రియాణి స్థూలా విషయాశ్చ సన్తి కిన్తు ధిషణా బుద్ధిః బుద్ధ్యా మనో వాసనాత్మనో విషయాభాసాస్తే తాననుభూయ స్వపితీత్యర్థః. తేషాం ప్రాపకముపన్యస్యతి (కామజన్యానితి) కామగ్రహణం కర్మావిద్యయోరుపలక్షణార్థం. అవస్థాద్వయకల్పనాం బ్రహ్మణి దర్శయిత్వా తత్రైవ సుషుప్తికల్పనాం దర్శయతి (పీత్వేతి) సర్వే విశేషాః సర్వే విషయాః స్థూలాస్సూక్ష్మాశ్చ జాగరితస్వప్నరూపాః. తాన్ పీత్వా స్వాత్మన్యజ్ఞాతే ప్రవిలాప్య స్వపితి కారణభావేన తిష్ఠతీత్యర్థః. తత్రానన్దప్రాధాన్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (మధురభుగితి) అవస్థాత్రయస్య మాయాకృతస్య మిథ్యాభూతస్య ప్రతిబిమ్బకల్పేష్వస్మాసు సమ్బన్ధితామివాపాద్యాస్మాన్ భోజయద్బ్రహ్మావర్తతే అతో బ్రహ్మణ్యేవావస్థాత్రయం, తద్వన్తో జీవా, మాయావి బ్రహ్మ, చ బ్రహ్మణి పరిశుద్ధే పరికల్పితం సర్వమిత్యాహ (మాయయేతి) తస్యైవ బ్రహ్మణోఽవస్థాత్రయాతీతత్వేన విజ్ఞప్తిమాత్రత్వం దర్శయతి (తురీయమితి) చతుర్ణాం పూరణం తురీయమితి వ్యుత్పత్తేర్బ్రహ్మణస్తురీయత్వేన నిర్దేశాత్ప్రాప్తం సద్వితీయత్వమిత్యాశఙ్క్య కల్పితస్థానత్రయసఙ్ఖ్యాపేక్షయా తురీయత్వం న సద్వితీయత్వేనేత్యాహ (మాయేతి) మాయావిత్వేన నికృష్టత్వమాశఙ్క్యోక్తం (పరమితి) మాయాద్వారా బ్రహ్మణస్తత్సమ్బన్ధేఽపి స్వరూపద్వారా న తత్సమ్బన్ధో నిత్యశుద్ధత్వాదితి కుతో నికృష్టతేత్యర్థః. ౧

శం.— యో విశ్వాత్మా విధిజవిషయాన్ ప్రాశ్య భోగాన్ స్థవిష్ఠాన్ పశ్చాచ్చాన్యాన్ స్వమతివిభవాన్ జ్యోతిషా స్వేన సూక్ష్మాన్।
సర్వానేతాన్ పునరపి శనైః స్వాత్మని స్థాపయిత్వా హిత్వా సర్వాన్ విశేషాన్ విగతగుణగణః పాత్వసౌ నస్తురీయః॥ ౨

ఆ.— విధిముఖేనైవ వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియాముపలభ్య తదర్థినోపక్రమ్యతే స్వస్వరూపస్య ప్రత్యగాత్మమాత్రత్వముక్తం - అభిధేయఫలే త్వాసమ్బన్ధాధికారిణో వసూచితా. సమ్ప్రతి నిషేధద్వారా వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామాశ్రిత్య ద్వితీయశ్లోకేనోపక్రమ్యతే తస్య తదర్థాసంసారిబ్రహ్మమాత్రత్వం ప్రత్యాయయతి (యో విశ్వాత్మేతి) తత్ర త్వమర్థస్య తత్సిద్ధ్యర్థావస్థాత్రయస్యాపరామృశ్యతే. తస్మిన్ జాగరితమారోపితం. తముదాహరతి (విశ్వాత్మేతి) విశ్వం- పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకం స్థూలం జగద్విరాజః శరీరం. తస్మిన్ జాగరితే చాహంమమేత్యభిమానవానిత్యర్థః. విహ్వాన్ సకలే యాముపస్పృశతి (విధిజేతి) విధీయత ఇతి విధిః. ధర్మః. నఞానుబన్ధేన తతో వ్యతిరిక్తో విధిః- అధర్మః. తాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యామవిద్యాకామప్రసూతాభ్యాం విషయాః శబ్దాదయో జాయన్తే. తాన్ భోగయోగ్యత్వేన భోగశబ్దితానాదిత్యాద్యనుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారకబుద్ధిపరిణామగోచరయన్ స్థూలానిమాన్ ప్రాశ్య- సాక్షాదనుభూయ స్థితోఽయం ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. తత్రైవ స్వప్నావస్థామధ్యస్యతి (పశ్చాచ్చేతి) జాగ్రద్ధేతుకర్మక్షయానన్తరం స్వప్నహేతుకర్మోద్భవే సతి- స్థూలేభ్యో విషయేభ్యోఽన్యాన్- అస్మాదేవ హేతోః సూక్ష్మాన్- బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాదవిద్యాకామకర్మభిరాత్మీయమతివిభవాన్ బుద్ధిప్రసాదేన ప్రభూతాన్ స్వకరణాత్మనో వాసనామయాన్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామస్తమితత్వాదాత్మభూతేనైవ జ్యోతిషా విషయాకృతాననుభూయాపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకం సూక్ష్మం ప్రపఞ్చం హైరణ్యగర్భం శరీరం స్వప్నస్థానం చాభిమన్యమానస్తైజసో భవతీత్యర్థః. తత్రైవ సుషుప్తకల్పనాం దర్శయతి (సర్వానితి) స్థూలసూక్ష్మవిభాగేన స్థానద్వయే ప్రవిభక్తాన్ ప్రకృతానేతానశేషానపి విశేషాన్- ఉపాధిద్వయద్వారకస్థానద్వయసంచారప్రయుక్తశ్రమోద్భవానన్తరం- తస్యాపి పునర్జిహాసాయాం శనైః- అనుక్రమేణ క్రమేణ వా. స్వాత్మని- అజ్ఞాతే కారణాత్మని. స్థాపయిత్వా - ఉపసంహృత్యావ్యాకృతప్రధానస్సన్ ప్రాజ్ఞో భవతీత్యర్థః. తస్యైవ ప్రత్యగాత్మనః స్థానత్రయవిశిష్టస్య *నాన్తఃప్రజ్ఞం న బహిఃప్రజ్ఞమిత్యాది ప్రతిషేధశాస్త్రప్రసూతప్రమాణజ్ఞానసమారూఢస్య సర్వానప్యనర్థవిశేషాన్ కార్యకారణరూపాన్ ప్రమాణజ్ఞానప్రభావాదేవ హిత్వా నిరుపాధికపరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరమాత్మస్వరూపేణ పరినిష్పన్నత్వం కథయతి (హిత్వేతి) ప్రథమశ్లోకేన ప్రదర్శితప్రణామస్య ప్రత్యూహప్రశమప్రశమనాత్మకం ప్రయోజనం స్థానత్రయప్రకల్పనాతీతపరవస్తుప్రయుక్తం ప్రార్థయతే ద్వితీయేన (పాత్వితి) సః- అస్మాన్ వ్యాఖ్యాతృత్వేన శ్రోతృత్వేన చ వ్యవస్థితాన్ పురుషార్థపరిపన్థితత్కారణనిరాసపురస్సరం పరమాత్మా పరాకృతాశేషకల్పనో నిత్యవిజ్ఞప్తిస్వభావో మోక్షప్రదానేన తత్సాధనజ్ఞానప్రదానేన చ పాలయతాదిత్యర్థః. కేచిత్తు ప్రకరణచతుష్టయాత్మనో గ్రన్థస్య వేదాన్తైకదేశసమ్బన్ధత్వజ్ఞాపనార్థం నిష్ప్రపఞ్చం తత్త్వం ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ ప్రథమశ్లోకేన సూచితం- ద్వితీయేన మాణ్డూక్యశ్రుతివ్యాఖ్యానరూపేణాద్యప్రకరణేన ప్రణవమాత్రాణామాత్మపాదానాం చైకీకరణేన ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ సూచితమితి మన్యన్తే. న చ ద్వితీయశ్లోకే చతుర్థపాదే వృత్తలక్షణాభావాదసాఙ్గత్యమాశఙ్కనీయం- గాథాలక్షణస్య తత్ర సమ్పాదత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. అన్యే త్వాద్యశ్లోకం మూలశ్లోకాన్తర్భూతమభ్యుపగచ్ఛన్తో ద్వితీయశ్లోకం భాష్యకారప్రణీతమభ్యుపయన్తి. తదసత్- ఉత్తరశ్లోకేష్వివాద్యేఽపి శ్లోకే భాష్యకృతో వ్యాఖ్యానప్రణయనప్రసక్తాత్, ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదిభాష్యనిరోధాచ్చ. అపరే పునరాద్యేన శ్లోకేన శాస్త్రప్రతిపాద్యపరదేవతాతత్త్వానుస్మరణద్వారేణ నమస్క్రియా- ప్రకరణప్రారమ్భోపయోగిత్వేన క్రియతే- పరదేవతాభక్తివత్పరదేవతాభక్తైరపి విద్యాప్రాప్త్యవసరజ్ఞత్వస్య శ్రుత్యా స్త్రీయస్య శిష్యశయోస్సజ్జ్ఞాపనార్థమవస్థాత్రయాతీతాన్నిత్యసిద్ధనిజ్ఞానమహాచార్యాన్ ప్రాపయికజ్ఞానప్రాప్తిః *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యాది శ్రుత్యవష్టమ్భేన ముముక్షూణాం ప్రార్థ్యత ఇతి ద్వితీయశ్లోకేన కల్పయన్తి.................. ౨

మాణ్డూక్యోపనిషదన్తర్గతత్వాభిమత గౌడపాదీయప్రకరణావతారికా.

శం.— (ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం) వేదాన్తార్థసారసఙ్గ్రహభూతమిదం ప్రకరణచతుష్టయమోమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యారభ్యతే. అత ఏవ న పృథక్సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనాని వక్తవ్యాని- యాన్యేవ తు వేదాన్తే సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనాని- తాన్యేవేహ భవితుమర్హన్తి. తథాపి ప్రకరణవ్యాచిఖ్యాసునా సఙ్క్షేపతో వక్తవ్యాని. తత్ర ప్రయోజనవత్సాధనాభివ్యఞ్జకత్వేనాభిధేయసమ్బద్ధం శాస్త్రం- పారమ్పర్యేణ విశిష్టసమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనవద్భవతి. కింపునస్తత్ప్రయోజనమితి. ఉచ్యతే- రోగార్తస్యేవ రోగనివృత్తౌ స్వస్థతా- తథా దుఃఖాత్మకస్యాత్మనో ద్వైతప్రపఞ్చోపశమే స్వస్థతా అద్వైతభావః ప్రయోజనం. ద్వైతప్రపఞ్చస్యావిద్యాకృతత్వాద్విద్యయా తదుపశమస్స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనాయాస్యారమ్భః క్రియతే. *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి *యత్ర వాన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్ *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కం విజానీయాదిత్యాది శ్రుతిభ్యోఽస్యార్థస్య సిద్ధిః. తత్ర తావదోఙ్కారనిర్ణయాయ ప్రథమం ప్రకరణమాగమప్రధానమాత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయభూతం. యస్య ద్వైతప్రపఞ్చస్యోపశమేఽద్వైతప్రతిపత్తిః రజ్జ్వామివ సర్పాదివికల్పోపశమే రజ్జుతత్త్వప్రతిపత్తిః- తస్య ద్వైతస్య హేతుతో వైతథ్యప్రతిపాదనాయ ద్వితీయం ప్రకరణం. తథా అద్వైతస్యాపి వైతథ్యప్రసఙ్గప్రాప్తౌ యుక్తితస్తథాత్వదర్శనాయ ప్రకరణం తృతీయం. అద్వైతస్య తథాత్వప్రతిపత్తిప్రతిపక్షభూతాని యాని వాదాన్తరాణ్యవైదికాని- తేషామన్యోన్యవిరోధిత్వాదతథార్థత్వేన తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణాయ చతుర్థం ప్రకరణం. ....

ఆ.— [illegible] చరణంకృతం-తన్నిర్దేశపూర్వకం వ్యాఖ్యేయస్య ప్రతీకం గృహ్ణాతి (ఓమిత్యేతదితి) ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాది ప్రకరణచతుష్టయం [illegible] వ్యాఖ్యాయతే సాక్షిత్వాద్దైశ్యం ప్రతిజానీతే. కిముపక్రాన్తస్యైవ ప్రకరణత్వేన వ్యాఖ్యాచిఖ్యాసితం. నాద్యః- శాస్త్రలక్షణ [illegible] ప్రయోజనోపనిబద్ధము [illegible] ప్రతిపాదకంహి శాస్త్రం. అతశ్చ నైకదేశస్య ప్రకరణత్వే పినా శేషార్థస్య [illegible] ప్రకరణత్వమాహాద్వితీయత్వాదిత్యాహ (వేదార్థేతి) శాస్త్రంచేతాన్తకత్వాత్. తస్మాన్న - అనధికారినిర్ణయ గుణాపసమర్పణ [illegible] రూపకశాస్త్రం. తత్రసార్థ- జీవపరైక్యం [illegible] సంశయం [illegible] ప్రతిపన్న వ్యాదానేన [illegible] ప్రకరణే- [illegible] యావత్. తథాచ [illegible] ప్రకరణత్వేనవ్యాఖ్యాతుమిష్టం - [illegible] ప్రతిపాదకత్వాత్, తత్ప్రతిపాదకస్యాక్షేపస్యచ కార్యాన్తరత్వాత్, [illegible] ప్రకరణత్వే [illegible] యుక్తమనాఖ్యేయత్వమాశఙ్క్యాహ (అత ఏవేతి) ప్రకరణత్వాదేవ [illegible] సప్తస్థానాదీనామవాచ్యత్వేపి [illegible] యాతాత్పర్యవత్త్వం వక్తవ్యానీత్యాశఙ్క్య శాస్త్రీయసప్తస్థానాదీనాం ఉద్దేశే ప్రకరణే [illegible] తత్ప్రకృతే వక్తవ్యత్వం- అకృత [illegible] త్యాహ (యాస్వేవేతి) శ్రోతారోహి శాస్త్రీయం ప్రకరణం ప్రతిపద్యమానాః శాస్త్రీయాణ్యేవసప్తస్థానాదీనిఅత్రవచనాభావేపిబుధ్యన్తా [illegible] ప్రకుర్వన్తీత్యర్థః తర్హి ప్రకరణకర్తృవదేవతద్వ్యాఖ్యాతృకృతాపి విషయాదీనామత్రావక్తవ్యత్వాద్వ్యాఖ్యాకృతో విషయాద్యుపన్యాసోవృథాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) ప్రకరణకర్త్రావక్తవ్యాన్యపి వ్యాఖ్యాకృతాతానిసఙ్క్షేపతో వక్తవ్యానీతి వ్యాఖ్యాతౄణాంసమ్మతం - వ్యాఖ్యానముక్తిత్వేతేషామాప్యసాక్షాద్వాచకానీత్యర్థః. భాష్యకృతా ప్రయోజనాదీనాం వక్తవ్యత్వే సిద్ధేశాస్త్రే ప్రకరణవిషయోపలక్షణప్రయోజనవత్త్వం ప్రతిజానీతే (తత్రేతి) ప్రయోజనవచ్ఛాస్త్రమితిసమ్బన్ధః. శాస్త్రగ్రహణం ప్రకరణోపలక్షణార్థం. మోక్షలక్షణం ఫలంబ్రహ్మజ్ఞానస్యేష్యతే- నశాస్త్రప్రకరణయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (సాధనేతి) సత్యం - మోక్షస్యసాధనం బ్రహ్మైకత్వజ్ఞానం. తస్యజనకం శాస్త్రాది. తద్వారేజ్ఞానవ్యవధానేన మోక్షఫలవత్త్వమపిశాస్త్రాదిత్యర్థః. తథాపి బ్రహ్మణోవిషయేణసమ్బన్ధో వేదాన్తానామేవేష్యతే-తత్ప్రథమభిధేయసమ్బన్ధంశాస్త్రాదీత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మవిచారపరత్వేనతద్జ్ఞానజనకత్వాద్యోగాత్తద్జ్ఞానజననద్వారావిషయసమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యాహ (అభిధేయేతి) ఉక్తం జ్ఞానవ్యవహిత ప్రయోజనాదిశాస్త్రాదేరుపసంహరతి(పారమ్పర్యేణేతి) తత్రసమ్బన్ధో బ్రహ్మజ్ఞానంశాస్త్రాదినాజన్యమపేక్ష్యయోగ్యవచ్ఛేదాదుక్తః. శాస్త్రాదినైవజన్యమిత్యయోగవ్యవచ్ఛేదాద్విషయోపిదర్శితః. యదుక్తం ప్రయోజనవత్త్వం- తదాక్షిపతి (కింపునరితి) సాధ్యత్వేస్వర్గవదనిత్యత్వం-నిత్యత్వేసాధనానధీనత్వాన్నతావన్మాత్రేణశాస్త్రాది ప్రయోక్తవ్యమిత్యర్థః. మోక్షస్యాత్మస్వరూపత్వాన్నానిత్యత్వం. నాపిసాధనానర్థక్యం- స్వరూపభూతమోక్షప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేనార్థవత్త్వాదిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) యథాదేవదత్తస్యజ్వరాదినారోగేణాభిభూతస్యస్వస్థతా- స్వరూపాదప్రచ్యుతిరూపాస్వరూపభూతైవ ప్రాగపిసతిరోగప్రతిబద్ధాఽసతీవస్థితా - చికిత్సాశాస్త్రీయోపాయప్రయోగవశాత్ప్రతిబన్ధభూతరోగాపగమేసత్యభివ్యజ్యతే. సహిత త్రోపాయస్యైవార్థం- ప్రతిబన్ధప్రధ్వంసార్థత్వాత్. నచానిత్యత్వంస్వస్థతాయాశ్శఙ్క్యతే- తస్యాస్సదసాధ్యత్వాదిత్యుక్తేర్థేదృష్టాన్తమాహ (రోగార్తస్యేవేతి) యథోపదిష్టస్నానాదినారోగాద్దాత్మనస్స్వాస్థ్యముక్తానిఖిలదుఃఖస్యనిరతిశయానన్దైకతానస్యాపిస్వావిద్యాప్రసూతాహఙ్కారాదిద్వైతప్రపఞ్చసమ్బన్ధాదాత్మనిదుఃఖమారోప్యాహందుఃఖీ- సుఖంమయాప్రాప్తవ్యమితి ప్రతిపద్యమానస్యపరమకారుణికాచార్యోపదిష్టవాక్యోత్థాద్వైతవిద్యాతోద్వైతనివృత్తౌ ప్రతిబన్ధప్రధ్వంసేస్వభావభూతాపరమానన్దతాఽనర్థసమస్తానర్థతాచస్వార్థస్యైవాభివ్యక్తాభవతి. సాచస్వస్థతా- పరిపూర్ణవస్తుస్వభావాన్నాతిరిచ్యతే. తదిదంశాస్త్రీయంప్రయోజనం. తస్యచస్వరూపత్వేనాసాధ్యత్వాన్నానిత్యత్వంశఙ్కితవ్యం. నచసాధనవైయర్థ్యం - ప్రదర్శితప్రతిబన్ధనివృత్తిఫలత్వాదితిదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) సహద్వైతస్యాహఙ్కారాద్యాత్మనోవస్తుత్వాద్వస్తునశ్చవిద్యానపోహ్యత్వాత్, నిత్యనైమిత్తికకర్మాయత్తత్వాత్తన్నివృత్తేః, తదవిద్యాత్వేన ప్రకరణారమ్భణమిత్యాహ (ద్వైతేతి) ఆత్మావిద్యాకృతస్యద్వైతస్యాత్మవిద్యయాకారణనివృత్త్యానివృత్తేరాత్మవిద్యావ్యక్తయేశాస్త్రారమ్భోయుజ్యతే. నచద్వైతస్యావిద్యాకృతత్వస్యవిద్యాపనోద్యత్వేప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయినీం శ్రుతిముదాహరతి (యత్రహీతి) ఇవశబ్దాద్వ్యాప్యవిద్యావస్థాయాం ప్రతిభాతద్వైతస్యతత్ప్రతిభానస్యచాబాధసత్వేనావిద్యాకృతత్వముచ్యతే (ఆత్మైవాభూదితి) విద్యావిద్యావస్థాయాంకర్తృకరణాదిసర్వమాత్మమాత్రం- నాతిరిక్తమస్తీత్యుక్త్యావిద్యాద్వారాసర్వస్యద్వైతస్యాత్మమాత్రత్వవచనాద్విద్యానిమిత్తకార్యకారణాత్మకద్వైతనివృత్తిరాత్మైవేత్యభిలప్యతే. తథాచవిద్యాతోద్వైతనివృత్తినిర్దేశాత్తస్యాఽవిద్యాత్వమవగమ్యతే. ఆదిశబ్దాత్ *నేహనానాస్తికిఞ్చనేత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వంద్వైతస్యాభిదధద్వాక్యంవాచారమ్భణవాక్యంచగృహీతం. (అస్యాస్యేతి) ద్వైతగతావిద్యాకృతత్వస్యేత్యర్థః. విషయప్రయోజనాద్యుపన్యాసముఖేన గ్రన్థారమ్భేసిద్ధేసతిఆదౌప్రకరణచతుష్టయస్యప్రత్యేకమసఙ్కీర్ణం ప్రమేయంప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థంసూచయితవ్యమిత్యాహ (తత్రతావదితి) ఓఙ్కారప్రకరణస్యాసంకీర్ణం ప్రమేయంసఙ్గృహ్ణాతి (ఓఙ్కారేతి) తన్నిర్ణయాయప్రకరణమారబ్ధమిత్యయుక్తం - తన్నిర్ణయేప్రమాణాభావాత్, తస్యచానుపయోగిత్వాత్. ఆత్మప్రతిపత్తిపురుషార్థోపయోగినీత్యాశఙ్క్యాగమేత్యాదివిశేషణద్వయం. ఆగమప్రధానం - తదుపదేశప్రధానమాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యానరూపం. తేనతత్రప్రమాణాభావోక్త్యానిర్ణయస్సేత్స్యతి. నచ్వేదంయుక్తిప్రధానం - యుక్తిలేశస్యసతోపిగుణత్వాదప్రధానత్వాత్. నచాయమోఙ్కారనిర్ణయోనోపయుజ్యతే - యదాత్మనస్తత్త్వమనారోపితరూపం - తత్ప్రతిపత్త్యుపాయత్వాత్, తత్ప్రతిపత్తేశ్చముక్తిఫలత్వాత్. అతశ్చాద్యంప్రకరణమోఙ్కారనిర్ణయావాన్తరఫలద్వారేణతత్త్వజ్ఞానేపరమఫలేపర్యవస్యతీత్యుపదేశవశాదధిగన్తవ్యమిత్యర్థః. వైతథ్యప్రకరణస్యావాన్తరవిషయవిశే

హరిః ఓమ్॥

ఓమిత్యేతదక్షరమిదగ్ం సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం భూతం భవద్భవిష్యదితి సర్వమోఙ్కార ఏవ।
యచ్చాన్యత్ త్రికాలాతీతం తదప్యోఙ్కార ఏవ॥ ౧

ఉపసంహరతి (యస్మిన్నితి) ఆరోపితస్య శేషే సత్త్వేనారోపితప్రతిపత్తిస్స్వాత్మాపేక్షేతి తత్ర దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి) హేతూక్తిః - దృశ్యత్వాన్నష్టత్వాదియుక్తివశాదిత్యర్థః. అద్వైతప్రకరణస్యాగ్రవిశేషమువన్యస్యతి (తథాఽద్వైతస్యాపీతి) తస్మాదద్వైతవద్వ్యవస్థాసుపపత్త్యా మిథ్యాత్వప్రసఙ్గశ్శఙ్క్యతే. తస్యాం సత్యాం సాధికదోషావ్యవస్థాయుంస్సునత్వాద్వ్యవహారాద్యుక్తివశాదద్వైతస్య పరమార్థత్వం ప్రతిపాదయితుం తృతీయం ప్రకరణమిత్యర్థః. అలాతశాన్తిప్రకరణస్యార్థవిశేషం కథయతి (అద్వైతస్యేతి) తస్య తథాత్వం - అబాధితత్వేన వస్తుత్వం. తత్ప్రతిపక్షద్వైతవాదినాం దర్శనానామిత్యత్ర హేతురువాహ (అద్వైతాదీనామితి) తేషాం నిరాకార్యత్వే హేతుమాహ (అవస్తుత్వేనేతి) మిథ్యాద్వైతనిష్ఠత్వేనేత్యర్థః. తదుపపత్తినిషేధస్య దాకరణే హేతుమాహ (అన్యోన్యేతి) పరస్పరప్రతిషేధముఖేనాద్వైతమేవ ద్రఢయితుం చ ప్రకరణమిత్యర్థః. ....

శం.— కథం పునరోఙ్కారనిర్ణయ ఆత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి. ఉచ్యతే - *ఓమిత్యేతత్ *ఏతదాలమ్బనం *ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి *ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీత *ఓమితి బ్రహ్మ *ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమిత్యాది శ్రుతిభ్యః. రజ్జ్వాదిరివ సర్పాదివికల్పస్యాస్పదోఽద్వయ ఆత్మా పరమార్థస్సన్ ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదో యథా- తథా సర్వోఽపి వాక్ప్రపఞ్చః ప్రాణాద్యాత్మవికల్పవిషయ ఓఙ్కార ఏవ. స చాత్మస్వరూపమేవ- తదభిధాయకత్వాత్. ఓఙ్కారవికారశబ్దాభిధేయశ్చ సర్వః ప్రాణాదిరాత్మవికల్పోఽభిధానవ్యతిరేకేణ నాస్తి - *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం *తదస్యేదం వాచా తన్త్యా నామభిర్దామభిస్సర్వం సితం సర్వం హీదం నామనీత్యాది శ్రుతిభ్యః. అత ఆహ (ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమితి) యదిదమర్థజాతమభిధేయభూతం - తస్యాభిధానావ్యతిరేకాత్, అభిధానస్య చౌఙ్కారావ్యతిరేకాత్, ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వం. పరం చ బ్రహ్మాభిధానాభిధేయోపాయపూర్వకమేవ గమ్యత ఇత్యోఙ్కార ఏవ. తస్య- ఏతస్య పరాపరబ్రహ్మరూపస్యాక్షరస్యోమిత్యేతస్యోపవ్యాఖ్యానం- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వాద్బ్రహ్మసమీపతయా విస్పష్టం ప్రకథనముపవ్యాఖ్యానం. ప్రస్తుతం వేదితవ్యమితి వాక్యశేషః. (భూతం భవద్భవిష్యదితి) కాలత్రయపరిచ్ఛేద్యం యత్- తదప్యోఙ్కార ఏవోక్తన్యాయతః. యచ్చాన్యత్ త్రికాలాతీతం- కార్యాధిగమ్యం కాలాపరిచ్ఛేద్యమవ్యాకృతాది- తదప్యోఙ్కార ఏవ. ౧

ఆ.— ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాత్మప్రతిపత్త్యుపాయభూతమాద్యం ప్రకరణమిత్యయుక్తం- తన్నిర్ణయస్య తద్ధీహేతుత్వాయోగాత్. న ఖల్వర్థాన్తరజ్ఞానమర్థాన్తరజ్ఞానే వ్యాప్తిమన్తరేణోపయుజ్యతే. న చాత్ర ధూమాగ్న్యోరివ వ్యాప్తిరుపలభ్యతే. న చాత్మకార్యత్వమోఙ్కారస్య యుక్తం- ఆకాశాదేరనిత్యత్వాత్. తస్య చ సర్వాత్మత్వేనాత్మవత్తత్కార్యత్వవ్యాఘాతాదితి మన్వానస్సన్ ప్రథమప్రకరణార్థం ప్రాగుక్తమాక్షిపతి (కథమితి) న వయమనుమానావష్టమ్భేనోఙ్కారనిర్ణయమాత్మప్రతిపత్త్యుపాయమభ్యుపగచ్ఛామః - యేన వ్యాప్త్యభావో దోషమావహేత్. కిన్తు శ్రుతిప్రామాణ్యాత్తన్నిర్ణయస్య తద్ధీహేతురితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర ప్రత్యుత్పన్నాన్ చికేతసం ప్రతి *ఓమిత్యేతదిత్యనేన వాక్యేన బ్రహ్మత్వేనామిత్యేతదుపదిష్టం. సమాహితేనోఙ్కారోచ్చారణే యచ్చైతన్యం స్ఫురతి- తదోఙ్కారసాలమ్బ్యాదేవ శాఖాచన్ద్రన్యాయేనోఙ్కారశబ్దేన లక్ష్యతే- తేన లక్షణయోఙ్కారస్యోఙ్కారో బ్రహ్మధీహేతురితి వివక్షిత్వా శ్రుతిముదాహరతి (ఓమిత్యేతదితి) ప్రతిమాయాం విష్ణుబుద్ధివదోఙ్కారో బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్యమానో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయో భవతీత్యభిప్రేత్య వాక్యాన్తరం పఠతి (ఏతదాలమ్బనమితి) కిం చ- అయమోఙ్కారో యదా పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్యతే- తదా తజ్జ్ఞానోపాయతాముపాగత ఇతి మత్వా పునశ్శ్రుతిం దర్శయతి (ఏతద్వా ఇతి) కిఞ్చ - సమాధినిష్ఠో యదోమిత్యుచ్చార్యాత్మానమనుసన్ధత్తే - తదా స్థూలసూక్ష్మకారణాత్మకే, తం చ కారణేన కార్యే, తమపి కార్యకారణాతీతే ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య తన్నిష్ఠో భవతీత్యనేన ప్రకారేణోఙ్కారస్య తత్ప్రతిపత్త్యుపాయతేతి విధాన్తరేణాహ (ఓమిత్యాత్మానమితి) కిఞ్చ- యోఽయం ప్రాణస్స ఏవ మానితివద్యదేతదోమిత్యుచ్యతే- తద్బ్రహ్మేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యేన సమాహితో బ్రహ్మ బోధ్యతే- తథా చ యుక్తమోఙ్కారస్య బ్రహ్మజ్ఞానే హేతుత్వమిత్యాహ (ఓమితి బ్రహ్మేతి) కిఞ్చ - సర్వాస్పదత్వాదోఙ్కారస్య, బ్రహ్మణశ్చ తథాత్వాత్, ఏకలక్షణత్వాదనన్యత్వాత్ సిద్ధేరోఙ్కారప్రతిపత్తిర్బ్రహ్మప్రతిపత్తిరేవేత్యాహ (ఓఙ్కార ఏవేతి) *ఓమితీదం సర్వమిత్యాది వాక్యాన్తరసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వమోఙ్కారస్య ప్రతిపాదితమితి శేషః. నను స్వానుగతప్రతిభాసే సన్మాత్రే చిదాత్మని ప్రాణాదివికల్పస్య కల్పితత్వాదాత్మనస్సర్వాస్పదత్వం- న పునరోఙ్కారస్య తదస్తి- అననుగమాదితి- తత్రాహ (రజ్జ్వాదిరివేతి) యథా రజ్జుశ్శుక్తిరిత్యాదిరధిష్ఠానవిశేషః సర్పో రజతమిత్యాదివికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగతః- తథాత్మాఽద్వయత్వాన్మిథ్యాత్వే హేత్వభావాత్పరమార్థసత్స్వభావో వస్తుమాణస్సన్ ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగమ్యతే. యథైష దృష్టాన్తః- తథైవ ప్రాణాదిరాత్మవికల్పో యస్య- తద్విషయస్సర్వో వాక్ప్రపఞ్చో యథోక్తోఙ్కారమాత్రాత్మకస్తదాస్పదో గమ్యతే. న చ జగత్యోఙ్కారస్యాననుగమః- *ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్ సన్తృణ్ణేతి శ్రుతేః. అతో యుక్తమోఙ్కారస్య సర్వాస్పదత్వమిత్యర్థః. నన్వర్థజాతస్యాత్మాస్పదత్వాత్, ఓఙ్కారాస్పదత్వాచ్చ వాక్ప్రపఞ్చస్య, ప్రాప్తమాస్పదద్వయమితి. నేత్యాహ (స చేతి) ఆత్మవాచకత్వేఽపి నాస్యోఙ్కారస్యాత్మమాత్రత్వం - తద్వాచకస్య తన్మాత్రత్వమితి వ్యాప్త్యభావాత్, ప్రాణాదేరాత్మవికల్పస్యాభిధాన

వ్యతిరేకదర్శనా, దిత్యాశఙ్క్యాహ (ఓఙ్కారేతి) తస్యవికారస్సర్వోవాగ్విశేషః- *అకారోవైసర్వావాగితి శ్రుతేః, ఓఙ్కారస్యచతత్ప్రధానత్వాత్. తేనప్రాణాదిశబ్దేనవాచ్యః ప్రాణాదిరాత్మవికల్పస్సర్వః స్వాభిధానవ్యతిరేకేణనాస్తి. తచ్చాభిధానం ప్రాణాదిశబ్దవిశేషాత్మకమోఙ్కారవికారభూతమోఙ్కారాతిరేకేణనసమ్భవతీత్యోఙ్కారమాత్రంసర్వమితినిశ్చీయతే - ఆత్మనోపితద్వాచ్యస్యతన్మాత్రత్వాభిధానాదిత్యర్థః. శబ్దాతిరిక్తార్థాధావే శబ్దస్యార్థవాచకత్వానుపపత్తేః, ఏకత్వేవిషయవిషయిత్వాయోగా, న్నిర్వికల్పంసన్మాత్రంవస్తువాచ్యవాచకవిభాగశూన్యంపర్యవస్యతీత్యభిప్రేత్యకార్యస్యవస్తుతోఽసత్త్వేప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) కార్యస్యసర్వస్యైవమిథ్యాత్వేపికథమోఙ్కారసిద్ధయస్య బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) తత్- ఇదంవికారజాతమస్య- బ్రహ్మణస్సమ్బన్ధివాచా- సామాన్యరూపయాతన్త్యా- ప్రసారితరజ్జురూప్యేయంసిలిం- బద్ధం. వ్యాప్తమితిసమ్బన్ధః. శబ్దసామాన్యేనార్థసామాన్యస్యవ్యాప్తావపికథమర్థవిశేషస్యశబ్దవిశేషవ్యాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామభిరితి) నామభిః- శబ్దవిశేషైర్దామభిః- దామస్థానీయైర్విశేషరూపమపీదమర్థజాతంవ్యాప్తంవక్తవ్యం- న్యాయస్యతుల్యత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తమర్థంసమర్థయతే (సర్వంహీతి) ఇదంహిసర్వం- సామాన్యవిశేషాత్మకమర్థజాతంసామాన్యవిశేషరూపేణనామ్నానీయతే-వ్యవహారపథంప్రాప్యతే- తేననామసీత్యుచ్యతే. తదేవంవాగనురక్తబుద్ధిబోధ్యత్వాద్వాఙ్మాత్రంసర్వం. వాగ్జాతంచసర్వమోఙ్కారానువిద్ధత్వాదోఙ్కారమాత్రం. సచోఙ్కారఉపాసనేనాత్మధీహేతుత్వాద్యప్రకరణారమ్భస్సమ్భవతీత్యర్థః. * తద్యథాశఙ్కునేతి శ్రుతిసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. ప్రతిజ్ఞాతప్రథమప్రకరణార్థసిద్ధిరితిశేషః. అర్థముపపాద్యతస్మిన్నర్థే శ్రుతిమవతారయతి (అతఆహేతి) శ్రుతింవ్యాచష్టే (యదిదమితి) తదిదంసర్వమోఙ్కారఏవేతిసమ్బన్ధః. అభిధానస్యాభిధేయతయావ్యవస్థితమర్థజాతమోఙ్కారఏవేత్యత్రహేతుమాహ (తస్యేతి) తథాపిపృథగభిధానభేదస్స్యాస్యతి. నేత్యాహ (అభిధానస్యేతి) వాచ్యంవాచకంచసర్వమోఙ్కారమాత్రమిత్యభ్యుపగమేపిపరంబ్రహ్మపృథగేవస్యాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరంచేతి) యద్యపిపరంకారణంబ్రహ్మ- తచ్చేదవగమ్యతే-తదాకించిదభిధానం- తేనేదమభిధేయమిత్యేవమాత్మకోపాయపూర్వకమేవతదధిగమః. అభిధేయంచస్వాభిధానావ్యతిరిక్తం - తత్పునరోఙ్కారమాత్రమిత్యుక్తత్వాద్వాచ్యంబ్రహ్మపివాచకాభిన్నంతన్మాత్రమేవభవిష్యతి. యత్రతుకార్యకారణాతీతేచిన్మాత్రేవాచ్యవాచకవిభాగోవ్యావర్తతే- తత్రనాస్త్యోఙ్కారమాత్రత్వం- ఓఙ్కారేణలక్షణయాతదవగమాఙ్గీకారాదిత్యర్థః. తస్యేత్యాదిశ్రుతిమవతార్యవ్యాకరోతి (తస్యేతి) భూతమిత్యాదిశ్రుతింగృహీత్వావ్యాచష్టే (కాలేతి) వాచ్యస్యవాచకాభేదాత్తస్యచోఙ్కారమాత్రత్వాదిత్యుక్తోన్యాయః. కాలత్రయాతీతమోఙ్కారాతిరిక్తంజడంవస్తునాస్త్యేవ- ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యాధిగమ్యమితి) అవ్యాకృతం- సాభాసమజ్ఞానమనిర్వాచ్యం. తన్నకాలేనపరిచ్ఛిద్యతే-కాలంప్రత్యపికారణత్వాత్. కార్యస్యకారణాత్పశ్చాద్భావినోనప్రాగ్భావికారణపరిచ్ఛేదకత్వంసఙ్గచ్ఛతే. సూత్రమాదిపదేనగృహ్యతే. తదపినకాలేనపరిచ్ఛేత్తుంశక్యతే- *ససంవత్సరోభవన్నహపురాతతస్సంవత్సరఆసేతిసూత్రాత్కాలోత్పత్తిశ్రుతేః. తదపిసర్వమోఙ్కారమాత్రం-వాచ్యస్యవాచకావ్యతిరేకన్యాయాదిత్యర్థః.

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

———*———

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥

వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। మాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాంకరిష్యేవిదుషాంముదే॥

రం.— (ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వంతస్యోపవ్యాఖ్యానం) అకారఉకారమకారార్ధమాత్రాత్మకపాదచతుష్టయవత్యోఙ్కారేఅనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవాపరపర్యాయవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యపాదచతుష్టయయుక్తబ్రహ్మదృష్టివిధానాయఇదం ప్రకరణమారభ్యతే. ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వం-చేతనాచేతనాత్మకమిదంసర్వంజగదోఙ్కారరూపమేవ. *తద్యథాశఙ్కునాసర్వాణిపర్ణానిసంతృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణసర్వావాక్సంతృణ్ణా *ఓఙ్కారఏవేదంసర్వమితి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్యోపవ్యాఖ్యానం-గుణవిభూత్యుపాసనప్రకారప్రపఞ్చనంక్రియతఇతిశేషః. (భూతంభవద్భవిష్యదితిసర్వమోఙ్కారఏవయచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతంతదప్యోఙ్కారఏవ) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నంకాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నంచ సర్వమోఙ్కారఏవేత్యర్థః. ప్రణవోత్పన్నవ్యాహృతిమూలకవేదసృష్టత్వాత్సర్వస్యజగతఇతిభావః. ౧

కూ.— ముముక్షోరధికారిణోనిఖిలక్లేశనివృత్తిపూర్వకంపరమానన్దావాప్తయేసమస్తవ్యస్తప్రణవప్రతిపాద్యభగవదుపాసనంవక్తుంప్రవృత్తేయంఆదౌసమస్తప్రణవప్రతిపాద్యంతావదాహ (ఓమిత్యేతదితి) ఏతదితిశ్రవణాద్యదిత్యన్వేతి. ఓమితి- ఉక్తమితిశేషః. ఓతంజగదస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాఓమిత్యుక్తంయద్బ్రహ్మ- తదక్షరం- సత్యం. ఇదంశబ్దవాచ్యస్యసర్వస్యచిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్యాత్రౌతత్వాత్ సర్వం. కేనవిమిత్తేనోఙ్కారవాచ్యంబ్రహ్మాక్షరముచ్యతఇత్యతో నక్షరతీత్యక్షరమితివ్యుత్పత్త్యాకాలత్రయేప్యేకప్రకారతయానిత్యత్వేనేతిభావేనప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రవృత్తినిమిత్తమాహ (తస్యేతి) విశిష్యాఖ్యాయతేఽనేనేతివ్యాఖ్యానం - ప్రవృత్తినిమిత్తం. తస్య - ఓమిత్యేతత్ప్రతిపాద్యస్యాక్షరశబ్దార్థత్వేఉపపన్నంవ్యాఖ్యానముచ్యతఇత్యర్థః. తత్కిమిత్యతఆహ (భూతమితి) ఓమిత్యుక్తంబ్రహ్మభూతం- అతీతకాలేపివిద్యమానం. భవత్ - వర్తమానకాలేపిసత్. భవిష్యత్ - ఆగామికాలేపిసత్. శశ్వదేకప్రకారమితియావత్. అతోఽక్షరముచ్యతఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యన్వయః. యదక్షరస్యసర్వత్వముక్తం - తదన్యస్యాప్యస్తికిమిత్యతోనేత్యాహ (సర్వమితి) ఓమిత్యాక్రియతే - ప్రతిపాద్యతఇత్యోఙ్కారః. కృత్. కర్మణిఘఞ్. *ఆచోఞ్ణితీతివృద్ధిః. *ఘఞబన్తాఃపుంసీతిపుల్లిఙ్గతా. ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరమేవసర్వం - నత్వన్యదిత్యర్థః. భూతమిత్యాదినోక్తంశశ్వదేకప్రకారత్వరూపం

సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మాయమాత్మా బ్రహ్మ సోఽయమాత్మా చతుష్పాత్ ॥ ... ఇతి ప్రథమః ఖణ్డః. ౨

కాలత్రయాతీతం యచ్చ ... (యచ్చాన్యదితి) కాలత్రయకృతపరిచ్ఛేదరహితం యదన్యదవ్యక్తాదికం తదపి ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మైవ. న తతోఽన్యత్తాదృశమిత్యర్థః. ౧

శం.— అభిధానాభిధేయయోరేకత్వేఽప్యభిధానప్రాధాన్యేన నిర్దేశః కృతః ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమిత్యాది. అభిధానప్రాధాన్యేన నిర్దిష్టస్య పునరభిధేయప్రాధాన్యేన నిర్దేశోఽభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థః. ఇతరథా హ్యభిధానతన్త్రాఽభిధేయప్రతిపత్తిరిత్యభిధేయస్యాభిధానత్వం గౌణమిత్యాశఙ్కా స్యాత్. ఏకత్వప్రతిపత్తేశ్చ ప్రయోజనమభిధానాభిధేయయోరేకేనైవ ప్రయత్నేన యుగపత్ప్రవిలాపయంస్తద్విలక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపద్యేతేతి. తథా చ వక్ష్యతి "పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదాః" ఇతి. తదాహ (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) సర్వం యదుక్తమోఙ్కారమాత్రమితి. తదేతద్బ్రహ్మ. తచ్చ బ్రహ్మ పరోక్షాభిహితం ప్రత్యక్షతో విశేషేణ నిర్దిశతి (అయమాత్మా బ్రహ్మేతి) అయమితి చతుష్పాత్త్వేన ప్రవిభజ్యమానం ప్రత్యగాత్మతయాఽభినయేన నిర్దిశత్యయమాత్మేతి. సోఽయమాత్మా ఓఙ్కారాభిధేయః పరాపరత్వేన వ్యవస్థితశ్చతుష్పాత్ కార్షాపణవత్ - న గౌరివేతి. త్రయాణాం విశ్వాదీనాం పూర్వపూర్వప్రవిలాపనేన తురీయస్య ప్రతిపత్తిరితి కరణసాధనః పాదశబ్దః. తురీయస్య తు పద్యత ఇతి కర్మసాధనః పాదశబ్దః. ౨

ఆ.— అభిధానాభిధేయయోరేకస్మిన్నేవ సతి కల్పితత్వేన తదేకరూపత్వస్యోక్తత్వాత్ కిమితి పునః సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - తత్ర వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవాక్యస్య సఫలం తాత్పర్యమాహ (అభిధానేత్యాదినా) వాచ్యస్య వాచకత్వోక్త్యైవ తయోరేకత్వసిద్ధేర్వ్యతిహారనిర్దేశో వృథేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరథేతి) వాచ్యేన వాచకస్యైక్యమనుక్త్వా వాచకేనైవ వాచ్యస్యైక్యవచనే సత్యుపాయోపేయప్రయుక్తమేకత్వం న ముఖ్యమైక్యమిత్యాశఙ్క్యేత - తన్నివృత్త్యర్థం వ్యతిహారవచనమర్థవదిత్యర్థః. పరస్పరాభేదోపదేశాదభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తిరస్తు - సాఽపి విఫలా - బ్రహ్మప్రతిపత్త్యనుపయోగిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకత్వేతి) అభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తేశ్చేదం ప్రయోజనం - యదేకేనైవ ప్రయత్నేన ద్వయమపి విలాపయన్నుభయవిలక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపద్యేత నిర్విశేషమితి యోజనా. అభిధానాభిధేయయోర్వ్యతిహారోపదేశే వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి) ఉక్తే వాచకస్య వాచ్యాభిన్నత్వే వాక్యమవతార్య యోజయతి (తదాహేతి) సర్వం - కార్యం కారణం చేత్యర్థః. బ్రహ్మణః ప్రత్యక్త్వం నిర్దిష్టస్య పరోక్షత్వం వ్యావర్తయతి (తచ్చేతి) యచ్చ బ్రహ్మ శ్రుత్యా సర్వాత్మకముక్తం - తదపరోక్షమిత్యభిమతం - కిం వ్యాయమాత్మేతి యోజనా. చతుష్పాత్త్వేన - విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయత్వేనేత్యర్థః. అవినాభావమవిజ్ఞాతార్థప్రతిపత్త్యర్థమసాధారణత్వాన్నిరోధ్యాపారః తేన హి సా గ్రాహ్యా ... యథోక్తమనియతీత్యర్థః. సోఽయమిత్యాదివాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఓఙ్కారేతి) సర్వాధిష్ఠానతయా పరోక్షరూపేణ పరత్వం. ప్రత్యగ్రూపేణ చాపరత్వం. తేన కార్యకారణరూపేణ సర్వాత్మనా వ్యవస్థితస్యాత్మనః ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం చతుష్పాత్త్వం కల్ప్యతే. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (కార్షాపణవదితి) దేశవిశేషే హి కార్షాపణశబ్దః షోడశపణానాం సంజ్ఞా. తత్ర యథా వ్యవహారప్రాచుర్యాయ పాదకల్పనా క్రియతే - తథేహాపీత్యర్థః. యథా గౌశ్చతుష్పాదుచ్యతే - న తథా చతుష్పాదాత్మేతి శక్యతే - నిష్కలశ్రుతివ్యాకోపాదిత్యాహ (న గౌరివేతి) విశ్వాదిషు తుర్యాన్తేషు పాదశబ్దోఽయం కరణవ్యుత్పత్తికః - తదా విశ్వాదివత్తుర్యస్యాపి కరణకోటినివేశే జ్ఞేయాసిద్ధిః. యది తు పాదశబ్దస్సర్వత్ర కర్మవ్యుత్పత్తికః - తదా సాధనాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య విభజ్య పాదశబ్దప్రవృత్తిం ప్రకటయతి (త్రయాణామిత్యాదినా) కరణసాధనః - కరణవ్యుత్పత్తికః. కర్మసాధనః - కర్మవ్యుత్పత్తిక ఇతి యావత్. ౨

రం.— (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నాత్మకం సర్వమపి వస్తు బ్రహ్మైవేత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (అయమాత్మా బ్రహ్మేతి) అయం - ఓఙ్కారస్సర్వాత్మభూతం బ్రహ్మైవ. తతశ్చోఙ్కారేణ సర్వాత్మభూతబ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (సోఽయమాత్మా చతుష్పాదితి) ఓఙ్కారేఽభ్యస్యమానోఽయమాత్మా పాదచతుష్టయయుక్త ఇత్యర్థః. ౨

కూ.— సర్వమోఙ్కార ఏవేత్యత ఓమ్పదవాచ్యస్య బ్రహ్మణః పూర్ణత్వముక్తం - తచ్చ తత ఇత్యాశఙ్క్య ప్రమాణసూచనేన నిరాకృత్యాహ (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) ఏతత్ - ఓఙ్కారపదవాచ్యమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మ - సర్వం - పూర్ణం హి. "పరమం యో మహద్బ్రహ్మ" "తదేతద్బ్రహ్మాపరమనపరం" "పూర్ణమదః పూర్ణమిదమ్" ఇత్యాదిషు ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. నను జీవానామపి క్రియాను ... తత్రాపి కశ్చిద్వ్యక్తిర్నియన్తేత్యత ఆహ (అయమితి) బహుధా ... కర్తృతయా స్థితో హ్యాత్మా అయం బ్రహ్మ. ప్రాగుక్తోమ్పదవాచ్యం బ్రహ్మైవ - న త్వన్యః కశ్చిదిత్యర్థః. ఇతి సమస్తప్రణవప్రతిపాద్యోక్తిః. ఏవం సమస్తప్రణవప్రతిపాద్యముపాసనార్థం నిరూప్యేదానీం తస్యైకదేశైరకారోకారమకారనాదైః ప్రతిపాద్యానాం విశ్వాదిభగవద్రూపాణాముపాసనం "అకారశ్చోకారో మకార" ఇత్యాదినా తృతీయఖణ్డే వక్ష్యంస్తాన్నిరూపయన్నాహ (సోఽయమితి) సోఽయం - సమస్తోమ్పదవాచ్యోఽక్షరనామా బ్రహ్మేతి ముని ... నియామకతయాఽన్తఃస్థిత ఆత్మా చతుష్పాత్ - చత్వారః పాదాః - అంశాః స్వరూపభూతా యస్య స చతుష్పాత్. పాదపదస్య "సఙ్ఖ్యాసుపూర్వస్య" ఇత్యన్త్యలోపః. సర్వజీవనియామకతయా తత్తద్దేహేషు చతూరూపతయా స్థిత ఇత్యర్థః.................. ౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీవత్సాఙ్కమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

హరిః ఓమ్॥

౧॥ జాగరితస్థానో బహిఃప్రజ్ఞస్సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖః స్థూలభుగ్వైశ్వానరః ప్రథమః పాదః॥ 3

శం.— కథం చతుష్పాత్త్వమిత్యాహ-జాగరితం స్థానమస్యేతి జాగరితస్థానః. బహిఃప్రజ్ఞః-స్వాత్మవ్యతిరిక్తే విషయే ప్రజ్ఞా యస్య స బహిఃప్రజ్ఞః. బహిర్విషయేవ ప్రజ్ఞాఽవిద్యాకృతాఽవభాసత ఇత్యర్థః. తథా సప్తాఙ్గాన్యస్య. * తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సందేహో బహులో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదౌ-అగ్నిహోత్రకల్పనాశేషత్వేనాగ్నిర్ముఖత్వేనాహవనీయ ఉక్త ఇత్యేవం సప్తాఙ్గాని యస్య స సప్తాఙ్గః. తథైకోనవింశతిముఖాన్యస్య. బుద్ధీన్ద్రియాణి కర్మేన్ద్రియాణి చ దశ, వాయవశ్చ ప్రాణాదయః పఞ్చ, మనో బుద్ధిరహఙ్కారశ్చిత్తమ్, ఇతి ముఖానీవ ముఖాని- తాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యర్థః. స ఏవంవిశిష్టో వైశ్వానరో యథోక్తైర్ద్వారైః శబ్దాదీన్ స్థూలాన్ విషయాన్ భుఙ్క్త ఇతి స్థూలభుక్. విశ్వేషాం నరాణామనేకధా నయనాద్విశ్వానరః. యద్వా - విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరః. విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః. సర్వపిణ్డాత్మానన్యత్వాత్. స ప్రథమః పాదః. ఏతత్పూర్వకత్వాదుత్తరపాదాధిగమస్య ప్రాథమ్యమస్య. కథం * అయమాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రత్యగాత్మనోఽస్య చతుష్పాత్త్వే ప్రకృతే ద్యులోకాదీనాం మూర్ధాద్యఙ్గత్వమితి. నైష దోషః-సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య సాధిదైవికస్యానేనాత్మనా చతుష్పాత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్. ఏవం చ సతి సర్వప్రపఞ్చోపశమేఽద్వైతసిద్ధిః. సర్వభూతస్థశ్చాత్మైకో దృష్టస్స్యాత్-సర్వభూతాని చాత్మని. * యస్తు సర్వాణి భూతానీత్యాది శ్రుత్యర్థ ఉపసంహృతశ్చైవం స్యాత్. అన్యథా హి స్వదేహపరిచ్ఛిన్న ఏవ ప్రత్యగాత్మా సాంఖ్యాదిభిరివ దృష్టస్స్యాత్. తథా చ సత్యద్వైతమితి శ్రుతికృతో విశేషో న స్యాత్- సాంఖ్యాదిదర్శనేనావిశేషాత్. ఇష్యతే చ సర్వోపనిషదాం సర్వాత్మైక్యప్రతిపాదకత్వం-అతో యుక్తమేవాస్యాధ్యాత్మికస్య పిణ్డాత్మనో ద్యులోకాద్యఙ్గత్వేన విరాడాత్మనా ఆధిదైవికేనైకత్వమభిప్రేత్య సప్తాఙ్గత్వవచనం. * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదిత్యాదిలిఙ్గదర్శనాచ్చ. విరాజైకత్వముపలక్షణార్థం హిరణ్యగర్భావ్యాకృతాత్మనోః. ఉక్తం చైతన్మధుబ్రాహ్మణే * యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాది. సుషుప్తావ్యాకృతయోస్త్వేకత్వం సిద్ధమేవ- నిర్విశేషత్వాత్. ఏవం చ సత్యేతత్సిద్ధం భవిష్యతి- సర్వద్వైతోపశమే చాద్వైతమితి. 3

ఆ.— ఆత్మనో నిరవయవస్య పాదద్వయమపి నోపపద్యతే- పాదచతుష్టయం తు దూరోత్సారితమితి శఙ్కతే (కథమితి) పరమార్థతశ్చతుష్పాత్త్వాభావేఽపి కాల్పనికముపాయోపేయభూతం పాదచతుష్టయమవిరుద్ధమిత్యభిప్రేత్యాద్యం పాదం వ్యుత్పాదయతి (ఆహేత్యాదినా) (స్థానమస్యేతి) అభిమానస్య విషయీభూతమిత్యర్థః. ప్రజ్ఞాయాస్తావదాన్తరత్వప్రసిద్ధేరయుక్తమిదం విశేషణమిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (బహిరితి) చైతన్యలక్షణా ప్రజ్ఞా స్వరూపభూతా న బాహ్యే విషయే ప్రతిభాసతే- తస్యా విషయానపేక్షత్వాత్, బాహ్యస్య చ విషయస్య వస్తుతోఽభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బహిర్విషయేవేతి) న స్వరూపభూతా ప్రజ్ఞా వస్తుతో బాహ్యవిషయేష్యతే. బుద్ధివృత్తిరూపా త్వసావజ్ఞానకల్పితా తద్విషయా భవతి. న చ సాపి వస్తుతస్తద్విషయతామనుభవతి-వస్తుతస్స్వయమభావాద్బాహ్యస్య విషయస్య కాల్పనికత్వాత్. అతస్తద్విషయత్వం ప్రాతిభాసికమిత్యర్థః. పూర్వేణ విశేషణేన విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) సప్తాఙ్గత్వం శ్రుత్యవష్టమ్భేన విశ్వస్య విశదయతి (తస్యేత్యాదినా) ప్రకృతస్య సన్నిహితప్రసిద్ధస్యైవాత్మనస్త్రైలోక్యాత్మకస్య వక్ష్యమాణరీత్యా వైశ్వానరశబ్దితస్య సుతేజస్త్వగుణవిశిష్టో ద్యులోకో మూర్ధైవేతి ద్యులోకస్య శిరస్త్వముపదిశ్యతే. విశ్వరూపః-నానావిధశ్వేతపీతాదిగుణాత్మకః సూర్యశ్చక్షురివేష్యతే. పృథక్-నానావిధం వర్త్మ-సంచరణమాత్మా-స్వభావో యస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా వాయుస్తథోచ్యతే. స చ ప్రాణస్తస్యేతి సమ్బన్ధః. బహులః- విస్తీర్ణగుణవానాకాశః సందేహః- దేహస్య మధ్యమో భాగః. రయిః- అన్నం. తద్ధేతురుదకం వస్తిః-అస్య మూత్రస్థానం. పృథివ్యేవ ప్రతిష్ఠాత్వగుణా వైశ్వానరస్య పాదౌ. * తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయమిత్యగ్నిహోత్రకల్పనా శ్రుతా- తస్యాశ్శేషత్వేనాహవనీయోఽగ్నిరస్య ముఖత్వేనోక్త ఇతి యోజనా. ఉక్తం సప్తాఙ్గత్వముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) బుద్ధ్యర్థానీన్ద్రియాణి శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని. కర్మార్థానీన్ద్రియాణి వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాని. తాన్యేతాని ద్వివిధానీన్ద్రియాణి దశ భవన్తి. ప్రాణాదయ ఇత్యాదిశబ్దేనాపానవ్యానోదానసమానా గృహ్యన్తే. (ఉపలబ్ధిద్వారాణీతి) ఉపలబ్ధిపదం కర్మోపలక్షణార్థం. ద్వారత్వం- కరణత్వం. తత్ర బుద్ధీన్ద్రియాణాం మనసో బుద్ధేశ్చ ప్రసిద్ధముపలబ్ధౌ కరణత్వం. కర్మేన్ద్రియాణాం తు వదనాదౌ కర్మణి కరణత్వం. ప్రాణాదీనాం పునరుభయత్ర పారమ్పర్యేణ కరణత్వం- తేషు సత్స్వేవ జ్ఞానకర్మణోరుత్పత్తేః, అసత్సు చానుత్పత్తేః. మనోబుద్ధ్యోశ్చ సర్వత్ర సాధారణం కరణత్వం. అహఙ్కారస్యాపి ప్రాణాదివదేవ కరణత్వమన్తవ్యం. చిత్తస్యైవ చైతన్యాభాసోదయే కరణత్వముక్తమితి వివేక్తవ్యం. పూర్వోక్తైర్విశేషణైర్విశిష్టస్య వైశ్వానరస్య స్థూలభుగితి విశేషణాన్తరం. తద్విభజతే (స ఏవంవిశిష్ట ఇతి) శబ్దాదివిషయాణాం స్థూలత్వం- దిగాదిదేవతానుగృహీతైః శ్రోత్రాదిభిర్గృహ్యమాణత్వం. ఇదానీం వైశ్వానరశబ్దస్య ప్రకృతవిశ్వవిషయత్వం విశదయతి (విశ్వేషామితి) విశ్వేషామితి కర్మణి షష్ఠీ. విశ్వే చ తే నరాశ్చేతి విశ్వానరాః. నిపాతాత్పూర్వపదస్య దీర్ఘతా. విశ్వాన్నరాన్ భోక్తృత్వేన వ్యవస్థితాన్ ప్రత్యనేకధా ధర్మాధర్మకర్మానుసారేణ సుఖదుఃఖాది ప్రాపణాదయం కర్మఫలదాతా వైశ్వానరశబ్దితో భవతీత్యర్థః. అథవా- విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరః. స ఏవ వైశ్వానరః. స్వార్థేఽణ్. తద్ధితో రాక్షసవాయసవదిత్యాహ (విశ్వేతి) కథం విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విగృహ్యతే- జాగ్రతాం నరాణామనేకత్వాత్తాదాత్మ్యానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సర్వపిణ్డాత్మా - సమష్టిరూపో విరాడుచ్యతే. తేనాత్మనా విశ్వేషామనన్యత్వాద్యథోక్తసమాససిద్ధిరిత్యర్థః. విశ్వస్య తైజసాదుత్పత్తేస్తస్యైవ ప్రాథమ్యం యుక్తం - కార్యస్య తు పశ్చాద్భావిత్వముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) ప్రవిలాపనాపేక్షయా ప్రాథమ్యం - న సృష్ట్యపేక్షయేత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్భేదమాదాయ ప్రాగు

క్తం సప్తాఙ్గత్వమాక్షిపతి (త్రిమితి) బ్రహ్మణిస్సుకృతేతస్య పరోక్షత్వే శక్తితే తస్సారార్థం ॥ బ్రహ్మయమాత్మేతి ప్రత్యగాత్మానం ప్రకృత్య సోఽయ
మాత్మా చతుష్పాదితి చతుష్పాత్త్వే ప్రతిపన్నే తస్యైవ త్రైలోక్యాదీనాం మూర్ధాద్యఙ్గత్వేన సప్తాఙ్గత్వే సిద్ధేఽర్థం యదుక్తం - తదయుక్తం - ప్రక్రమవిరోధాదిత్య
స్తు. అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదాభావాన్న ప్రక్రమవిరోధోఽస్తీతి పరిహారః (నైష దోష ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఆధ్యాత్మికస్యాధిదై
వికేన సమాహితస్య ప్రపఞ్చస్య సర్వస్యైవ స్థూలస్య పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకస్యానేనాత్మనా విరాజా ప్రథమపాదత్వం. తస్యైవ సూక్ష్మస్యా
పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మనో హిరణ్యగర్భాత్మనా ద్వితీయపాదత్వం. తస్యైవ కార్యరూపతాం త్యక్త్వా కారణరూపతామాపన్నస్యావ్యాకృ
తాత్మనా తృతీయపాదత్వం. తస్యైవ కార్యకారణరూపతాం విహాయ సర్వకల్పనాధిష్ఠానతయా స్థితస్య సర్వజ్ఞానాసత్తాసత్తాత్మనా చతుర్థపాదత్వం. త
దేవమధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదమాదాయోక్తేన ప్రకారేణ చతుష్పాత్త్వస్య వక్తుమిష్టత్వాత్ పూర్వపూర్వపాదస్యోత్తరోత్తరపాదాత్మనా ప్రవిలాపనాత్
తురీయస్యైవ పర్యవసానం సిధ్యతీత్యర్థః. యద్యేవం తురీయే పర్యవసానం జ్ఞానాయ ముముక్షోరిష్యతే - తదాత్మజ్ఞానప్రతిబన్ధకస్య ప్రాతిభాసికద్వైత
స్యోపశమః స్యాత్. పూర్వం బ్రహ్మణః సర్వాత్మకత్వం ప్రతిపాదితమిత్యర్థః. తత్ర ఫలితమాహ (ఏవం చేతి) ఉక్తన్యాయేన తత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే
సర్వేషు భూతేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేష్వాత్మైకత్వం ద్వితీయాభావః ప్రసిద్ధః స్యాత్ ॥ ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢ ఇతి శ్రుతేః బ్రహ్మచైతన్యస్యైవ ప్రత్యక్త్వేనావస్థా
నాత్ సర్వభూతాని తాని పరమాత్మని ప్రతిష్ఠితానీతి ద్రష్టవ్యాని. తథా చ పూర్వోక్తమాత్మనో భూతాన్తరాణాం చ తద
న్తరేణ సత్తాస్ఫురణాభావాత్, సిద్ధమితి. తథా చ ॥ సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని ॥ సంపశ్యన్ బ్రహ్మ పరమం యాతి నాన్యేన హేతునేతి
స్మృతిరపి సఙ్గృహీతా భవతీత్యాహ (సర్వభూతస్థఞ్చేతి) న చైవం సమానవచనమనుపపన్నమితి శఙ్కనీయం - యద్వా అంశసమనురణ శ్రుతేశ్చైతదిత్యతః శ్రుతే
రిత్యర్థః ప్రత్యగ్దృష్ట్యా సర్వభూతాన్తర్భూతాం శ్రుతిం సూచయతి (యస్త్వితి) రూపత్రయం ప్రాగుక్తయా ప్రక్రియయా ప్రవిలాప్య తురీయమేవ
నిర్విశేషం ప్రత్యక్త్వేన స్థితం పూర్వప్రతిష్ఠాం ప్రతిపద్యతే - స బ్రహ్మమయస్సన్ ఆత్మానం జానాతి సర్వేషాం భూతానామధిష్ఠానాత్ స్వరూపమనుపల
భమానః ఆత్మన్యేవ ప్రాతీతికాని తాని ప్రత్యేతి, తేషు సర్వేష్వాత్మానం సత్తాస్ఫూర్తిప్రదమవగచ్ఛతి. తతశ్చ న కించిదపి గోపాయితుమిచ్ఛతీతి శ్రుత్యర్థశ్చ య
థోక్తరీత్యా తత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే సత్యస్మిన్ కృతసత్యమిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదాభ్యుపగమద్వారేణ ప్రాగుక్తపరిపాట్యా తత్త్వజ్ఞానాన
భ్యుపగమే దోషమాహ (అన్యథేతి) సాక్ష్యాదిపక్షస్యాపి ప్రామాణికత్వాత్ తథైవ ప్రతిదేహం పరిచ్ఛిన్నస్య ప్రత్యగాత్మనో దర్శనేన ప్రామాణికోర్థోఽభ్యు
పగతో భవతి - వ్యవస్థానుపపత్త్యా చ ప్రతిశరీరమాత్మభేదస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి) సాక్ష్యాదీనాం ద్వైతవిషయం దర్శనమిష్టం - తేన త్వదీయ
దర్శనస్యాద్వైతవిషయస్య నిశేషాభావాదద్వైతం తత్త్వమితి శ్రుతిసిద్ధోఽపి విశేష స్యాత్ స్వీకృతే సతి త్వేతేన సిధ్యేత్ - అతశ్చ శ్రుతివిరోధో భేదవాదే ప్రసజ్యేత. వ్యవస్థా
త్వౌపాధికభేదేనాపి వ్యవస్థాభవిష్యతీత్యర్థః. నను భేదవాదేపినాద్వైతశ్రుతిర్విరుధ్యతే - ధ్యానార్థం ॥ అన్యం బ్రహ్మేతివదద్వైతం తత్త్వమిత్యుప
దేశసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్యతే చేతి) ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదినా సర్వాసాముపనిషదాం సర్వేషు దేహేష్వాత్మైక్యప్రతిపాదనపరత్వమి
ష్టం - అతో న ధ్యానార్థత్వమద్వైతశ్రుతేర్వక్తుం శక్యం - వస్తుపరత్వలిఙ్గవిరోధాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వముపేత్యాద్వైతపర్యవసానేసిద్ధే స
త్యాధ్యాత్మికస్య ప్రత్యగాత్మనో విశ్వస్య త్రైలోక్యాత్మకేనాధిదైవికేన విరాజా సహైకత్వం గృహీత్వా తస్య సప్తాఙ్గత్వముక్తం న విరుద్ధమిత్యుపసంహ
రతి (అత ఇతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరైక్యే హేత్వన్తరమాహ (మూర్ధేతి) ద్యావదిత్యాదికం వైశ్వానరావయవం వైశ్వానరబుద్ధ్యా ధ్యాయతో జిజ్ఞాసయా
పునరక్షిణ్ణ పతతు ఉపగతస్య మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి ॥ అన్ధోఽభవిష్యో యన్మామిత్యాదిశ్రుత్యా సాసనిన్దా సవధ్యాసననిన్దా చ యా దృ
శ్యతే. న వద్యులోకాదికం విపరీతబుద్ధ్యా గృహీతవతః స్వకీయమూర్ధాదిపతనముచితం - యద్యధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం న భవేత్. తస్మాత్ తయోరేక
త్వమత్ర వివక్షితం భవతీత్యర్థః. నను విరాజో విశ్వేనైకత్వమేవ మూలగ్రన్థే దృశ్యతే - తస్యాధ్యవిశేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షిత్వాఽద్వైతప
ర్యవసానం కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్యోచ్యతే - తత్రాహ (విరాజేతి) యస్మాదితో విరాజో విశ్వేనైకత్వం ప్రదర్శితం - తత్తు హిరణ్యగర్భస్య తైజసేనా, న్తర్యామిణశ్చావ్యా
కృతోపహితస్య ప్రాజ్ఞేన, సహైకత్వస్యోపలక్షణార్థం. అతో మూలగ్రన్థస్యావిశేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షితమిత్యద్వైతపర్యవసానసిద్ధిరి
త్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్యదేకత్వమిహోచ్యతే - తన్మధు బ్రాహ్మణేపి దర్శితమిత్యాహ (ఉక్తం చేతి) అధిదైవమధ్యాత్మం చైకరూపం సిద్ధం శఙ్కృత్వా ప్రతి
పర్యాయమయమేవ స ఇత్యభేదవచనాదేకత్వమత్ర వివక్షితమిత్యర్థః. నను విశ్వవిరాజోః స్థూలాభిమానిత్వా, త్తైజసహిరణ్యగర్భయోశ్చ సూక్ష్మాభిమానిత్వా,
దేకత్వం యుక్తం - ప్రాజ్ఞావ్యాకృతయోస్తు కేన సాధర్మ్యేణైకత్వం - తత్రాహ (సుషుప్తేతి) ప్రాజ్ఞో హి సర్వం విశేషముపసంహృత్య నిర్విశేషస్సుషు
ప్తౌ వర్తతే - ప్రళయదశాయామవ్యాకృతం చ నిశ్శేషవిశేషం స్వాత్మన్యుపసంహృత్య నిర్విశేషరూపం తిష్ఠతి - తేనోక్తం సాధర్మ్యం పురోధాయ తయోరై
క్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వే ప్రాగుక్తన్యాయేన ప్రసిద్ధే సత్యుపసంహారప్రక్రియయా సిద్ధమద్వైతమితి ఫలితమాహ (ఏవం చేతి)
తచ్చాద్వైతం ప్రతిబన్ధధ్వంసమాత్రేణ స్ఫురతి - కిం తు వాక్యాదేవాచార్యోపదిష్టాదితి వక్తుం చ శబ్దః. ౩

౮౦.—. తదేవ పాదచతుష్టయం ప్రపఞ్చయతి (జాగరితస్థానో బహిః ప్రజ్ఞ ఇతి) జాగరితం స్థానం యస్య స జాగరితస్థానః. జాగ్రద్ద
శానిర్వాహక ఇత్యర్థః. ॥ జాగరితే బ్రహ్మేతి బ్రహ్మశబ్దితస్యానిరుద్ధస్యైవ జాగ్రద్దశానిర్వాహకత్వాత్. బహిః ప్రజ్ఞః - బహీరూపా హి ప్రజ్ఞా యేన
స బహిః ప్రజ్ఞః. సప్తాఙ్గః - ॥ ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మా సన్దేహో బహుళో వస్తిరేవ రయిః పృథి
వ్యేవ పాదావితి వైశ్వానరవిద్యోక్తరీత్యా ద్యుసూర్యవాయ్వాకాశవారిపృథివీరూపైర్మూర్ధచక్షుః ప్రాణమధ్యకాయమూత్రాశయపాదరూపైః షడ్భిరఙ్గై
ర్జాగ్రతా జీవేన చ సప్తాఙ్గత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏకోనవింశతిముఖః - పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకర్మేన్ద్రియపఞ్చప్రాణాన్తఃకరణచతుష్టయరూపైర్ముఖైరేకోన

౪॥ స్వప్నస్థానోఽన్తః ప్రజ్ఞః సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖః ప్రవివిక్తభుక్తైజసో ద్వితీయః పాదః॥ ౪

వింశతిముఖత్వం. ఏషామధిష్ఠేయత్వం జాగ్రదవస్థజీవద్వారా ద్రష్టవ్యం. స్థూలభుక్ - స్థూలం రూపాదికం భుఙ్క్తే ఇతి స్థూలభుక్. భోజనే ప్రయోజకకర్తృత్వాత్ *యుక్తం ఏతన్నామాధిపరమాత్మని వైశ్వానరశబ్దప్రవృత్తిర్దృష్టత్వాత్ వైశ్వానరః- విశ్వాన్నరాన్నయతీతి వైశ్వానరః. స ఏకః పాదః. ౩

కూ.— కాని తేషాం స్థానాని- కశ్చ వ్యాపారః- కీదృశాస్తాసి ముఖాని- కిం తేషాం భోగ్యం - కాని నామానీత్యం తత్సర్వం క్రమేణాహ (జాగరితేతి) యత్ప్రసిద్ధత్వాజ్జాగర్తి-తచ్చక్షుర్జాగరితం. అధికరణే క్తప్రత్యయః. తదేవ స్థానం యస్య స జాగరితస్థానః. చక్షుస్స్థానత్వసర్వత్వర్థః. బహిః ప్రజ్ఞః - బహిశ్శబ్దాదిబాహ్యార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతి జానాతి చేతి బహిః ప్రజ్ఞః జానాతేర్వ స్త్రీత్వణ్యర్థాత్ ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కప్రత్యయః. ఆతో లోప ఇటి చేత్యాకారలోపః. సప్తాఙ్గః- చత్వారో హస్తౌ, ద్వౌ పాదౌ, గజముఖత్వాచ్ఛ్రజమానవిక, ఇతి సప్తాఙ్గః. ఏకోనవింశతిముఖః- మధ్యముఖం గజముఖాకారం- పార్శ్వద్వయేన తు నవ నవ ముఖాని ప్రముఖముఖాకారాణీతి వివేకః. స్థూలభుక్ - స్థూలాన్ భోగాన్భుఙ్క్తే భోజయతీతి స్థూలభుక్. వైశ్వానరః- విశ్యతే- గమ్యతే సర్వైః జ్ఞాయత ఇతి విశ ఇత్యేకర్మణి వప్రత్యయః. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం విశతేరత్ర పర్యవసితస్సర్జ్ఞానపరః. విశ్వం- సర్వైర్జ్ఞేయం స్థూలం వస్తూచ్యతే. భోక్తృతయా తత్సమ్బన్ధీ వైశ్వః. నరీయతే - నక్షీయత ఇతి నరః. *రిఙ్ క్షయే. డప్రత్యయః. వైశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి *నరే చ సంజ్ఞాయామితి సూత్రేణ- భాష్యోక్తనిరుక్తిరీత్యా దీర్ఘే వైశ్వానరః. ప్రథమః పాదః- ఆత్మన ఇతి విపరిణామేనాత్రోత్తరత్రచానుషఙ్గః. సర్వదేహేష్వాదానకర్తృత్వేన స్థితస్యాత్మనః ప్రథమం రూపమిత్యర్థః ౧

శం.— స్వప్నః స్థానమస్య తైజసస్య స్వప్నస్థానః. జాగ్రత్ప్రజ్ఞాఽనేకసాధనా బహిర్విషయేవావభాసమానా మనసః స్పన్దనమాత్రా సతీ తథాభూతం సంస్కారం మనస్యాధత్తే- తన్మనస్తథా సంస్కృతం చిత్రిత ఇవ పటో బాహ్యసాధనాననపేక్షమవిద్యాకామకర్మభిః ప్రేర్యమాణం జాగ్రద్వదవభాసతే. తథా చోక్తం *అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రాముపాదాయేతి. తథా *పరే దేవే మనస్యేకీభవతీతి ప్రస్తుత్య *అత్రైష దేవః స్వప్నే మహిమానమనుభవతీత్యాథర్వణే. ఇన్ద్రియాపేక్షయాఽన్తస్థత్వాన్మనసస్తద్వాసనారూపా చ స్వప్నే ప్రజ్ఞా యస్యేత్యన్తః ప్రజ్ఞః. విషయశూన్యాయాం ప్రజ్ఞాయాం కేవలప్రకాశస్వరూపాయాం విషయిత్వేన భవతీతి తైజసః. విశ్వస్య సవిషయత్వేన ప్రజ్ఞాయాః స్థూలాయా భోజ్యత్వం - ఇహ పునః కేవలా వాసనామాత్రా ప్రజ్ఞా భోజ్యేతి ప్రవివిక్తోభోగ ఇతి. సమానమన్యత్. ద్వితీయః పాదస్తైజసః. ౪

ఆ.— ద్వితీయపాదమవతార్య వ్యాచష్టే (స్వప్నేత్యాదినా) స్థానం - పూర్వవత్. ద్రష్టుస్స్వాభిమానస్య విషయభూతమితి యావత్. స్వప్నపదార్థం నిరూపయితుం తత్కారణం నిరూపయతి (జాగ్రదిత్యాదినా) తస్యాః స్వప్నాద్వైధర్మ్యార్థం విశేషణమాహ (అనేకేతి) అనేకాని - వివిధాని కరణాని సాధనాని యస్యాస్సా తథేతి యావత్. విషయద్వారకమపి వైషమ్యం దర్శయతి (బహిరితి) బాహ్యస్య శబ్దాదేర్విషయస్యావిద్యావివర్తత్వేన వస్తుతోఽభావాన్న తద్విషయత్వమపి యథోక్తప్రజ్ఞాయా వాస్తవం- కిన్తు ప్రాతీతికమిత్యభిప్రేత్యోక్తమివేతి. న చ యథోక్తా ప్రజ్ఞా ప్రమాణసిద్ధా- తస్యా అనవస్థానాత్. తేన సాక్షివేద్యా సేతి వివక్షిత్వాహ (అవభాసమానేతి) ద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్వస్తుతోఽసత్త్వే హేతుం సూచయతి (మనస్స్పన్దనేతి) యథోక్తా ప్రజ్ఞా స్వానురూపాం వాసనాం స్వసమానాధారాముత్పాదయతీత్యాహ (తథాభూతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితం మనో జాగరితవదవభాసత ఇతి స్వప్నద్రష్టురిత్యేష్టవ్యం- మనస ఏవ వాసనావతః స్వప్నే విషయత్వాదతిరిక్తవిషయాభావాదిత్యాహ (తథా సంస్కృతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితం మనో జాగరితవద్భాతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (చిత్రిత ఇతి) యథా పటశ్చిత్రితశ్చిత్రవద్భాతి- తథా మనో జాగరితసంస్కృతం తద్వద్భాతీతి యుక్తమిత్యర్థః. స్వప్నస్య జాగరితాద్వైధర్మ్యం సూచయతి (బాహ్యేతి) తథోక్తస్య మనసో జాగరితవదనేకధా ప్రతిభానే కారణాన్తరమాహ (అవిద్యేతి) యదుక్తం స్వప్నస్య జాగరితజనితవాసనాజన్యత్వం- తత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) అస్య లోకస్యేతి జాగరితోక్తిః. తస్య విశేషణం సర్వావత ఇతి. సర్వా సాధనసమ్పత్తిరస్మిన్నస్తీతి సర్వవాన్. సర్వవానేవ సర్వావాన్. తస్య మాత్రా- లేశః. వాసనా. తామపాదాయ- అపచ్ఛిద్య. గృహీత్వా స్వపితి- వాసనాప్రధానం స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. యత్తు స్వప్నరూపేణ పరిణతం మనస్సాక్షిణో విషయో భవతీతి- తత్ర శ్రుత్యన్తరం దర్శయతి (తథేతి) పరత్వం మనసస్తదుపాధిత్వాద్వా- అసాధారణకరణత్వాద్వా. దేవత్వం ద్యోతనాత్మకత్వాత్. *తన్మనో జ్యోతిరితి జ్యోతిశ్శబ్దాత్. తస్మిన్నేకీభవతి - స్వప్నే ద్రష్టా తత్ప్రధానో భవతీతి స్వప్నం ప్రకృత్యాత్ర స్వప్నే స్వప్రకాశో ద్రష్టా మహిమానం- మనసా విభూతిం జ్ఞానజ్ఞేయపరిణామిత్వలక్షణాం సాక్షిత్వేన కరోతి. తథా చ మనసో విషయత్వాన్న తన్మాత్రత్వం గ్రాహకత్వశఙ్కేత్యర్థః. నను విశ్వస్య బాహ్యేన్ద్రియజన్యప్రజ్ఞాయా, తైజసస్య మనోజన్యప్రజ్ఞాయాశ్చాన్తస్స్థత్వావిశేషాదన్తః ప్రజ్ఞత్వవిశేషణం న వ్యావర్తకమితి-తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి) ఉపపాదితం తావద్విశ్వస్య బహిః ప్రజ్ఞత్వం. తైజసస్య తు అన్తః ప్రజ్ఞా విజ్ఞాయతే-బాహ్యానీన్ద్రియాణ్యపేక్ష్య మనసోఽన్తస్థత్వాత్, తత్పరిణామత్వాచ్చ స్వప్నప్రజ్ఞాయాః, తద్వానన్తః ప్రజ్ఞో యుజ్యతే. కించ- మనస్స్వభావభూతాయా జాగరితవాసనా - తద్రూపా స్వప్నప్రజ్ఞేతి యుక్తం తైజసస్యాన్తః ప్రజ్ఞత్వమిత్యర్థః. స్వప్నాభిమానిన స్తైజసాదికారత్వాభావాత్కుతస్తైజసత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విషయేతి) స్థూలో విషయో యస్యాం వాసనామయ్యాం ప్రజ్ఞాయాం న జ్ఞాయతే - తస్యాం విషయసంస్పర్శమన్తరేణ ప్రకాశమాత్రతయాస్థితాయామాశ్రయత్వేన భవతీతి స్వప్నద్రష్టా తైజసో వివక్షితః- తేజశ్శబ్దేన యథోక్తవాసనామయ్యాః ప్రజ్ఞాయా నిర్దేశాదిత్యర్థః. నను విశ్వతైజసయోరవిశిష్టం ప్రవివిక్తభుగితి విశే

౫॥ యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి తత్సుషుప్తమ్।
సుషుప్తస్థాన ఏకీభూతః ప్రజ్ఞానఘన ఏవానన్దమయో హ్యానన్దభుక్చేతోముఖః ప్రాజ్ఞస్తృతీయః పాదః॥ ౫

షణం- ప్రజ్ఞాయా భోజ్యత్వస్య తుల్యత్వాత్. మైవం- తస్యా భోజ్యత్వావిశేషేపి తస్యా అవాన్తరభేదాత్. సవిషయత్వాద్విశ్వస్య భోజ్యా ప్రజ్ఞా స్థూలేష్యతే- తైజసస్య ప్రజ్ఞా విషయసంస్పర్శశూన్యా వాసనామాత్రరూపేతి వివిక్తో భోగస్సిద్ధ్యతీత్యాహ (విశ్వస్యేతి) సప్తాఙ్గైకోనవింశతిముఖత్వమిత్యేతదపి ఉభయోః సమానమిత్యుచ్యతే. ౪

రం.— (స్వప్నస్థానో న్తఃప్రజ్ఞ ఇతి) స్వాప్నికవస్తూనాం జాగ్రద్వదితరానుభావ్యత్వం నాస్తీతి తద్వస్తూనామనుభావయితా ప్రద్యుమ్నః అన్తఃప్రజ్ఞ ఉచ్యతే. సప్తాఙ్గత్వైకోనవింశతిముఖత్వే తస్య స్వాప్నికై రీశ్వరసృష్టైః ద్యుసూర్యాదిభిః ప్రాణేన్ద్రియైశ్చ తదానీమప్రలీనేనాన్తఃకరణచతుష్టయేన చ పూర్వవత్ద్రష్టవ్యే. స్వప్నార్థానాం తత్తత్పురుషమాత్రభోగ్యతయా స్వప్నదశాపన్నస్య జీవస్య ప్రవివిక్తభుక్త్వాత్తదధిష్ఠాతుస్తైజసశబ్దితస్య ప్రద్యుమ్నస్యాపి ప్రవివిక్తభుక్త్వోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ఇతరావిదితానామతిసూక్ష్మాణాం స్వాప్నపదార్థానాం తేజోవద్భాసకత్వాత్ప్రద్యుమ్నస్య స్వప్నాధిష్ఠాతుస్తైజసత్వోక్తిః. ౪

కూ.— (స్వప్నేతి) స్వప్నస్థానః - యత్ర స్థిత్వా జీవః స్వప్నపదార్థాన్పశ్యతి- తత్స్వప్నస్థానం. తదేవ స్థానం యస్య సః. కణ్ఠదేశస్థ ఇత్యర్థః. అన్తఃప్రజ్ఞః - అన్తశ్శబ్దోత్ర బాహ్యార్థజ్ఞానజన్యవాసనాప్రయుక్తార్థపరః. తాన్వాసనాజన్యానర్థాన్ జ్ఞాపయతి జానాతి చేత్యన్తఃప్రజ్ఞః. ప్రజ్ఞ ఇతి జానాతేః కః. అత్ర స్వాప్నికపదార్థానాం జాగ్రద్వాసనాజన్యత్వోక్తిః ప్రాయికత్వాభిప్రాయా- *దృష్టం చాదృష్టం చ శ్రుతం చాశ్రుతం చానుభూతం చాననుభూతం చ సర్వం పశ్యతీతి శ్రుతేః. సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖ ఇతి ప్రాగ్వత్. ప్రవివిక్తభుక్- వాసనాజన్యతయా బాహ్యార్థేభ్యో వివిక్తాంస్తాన్స్వప్నార్థాన్స్వకర్మభోజయతి చేతి ప్రవివిక్తభుక్. తేజోమయచిత్తస్థతయా చిత్తసమ్బన్ధిత్వేన తైజసనామా ఆత్మనో ద్వితీయః పాదః - ద్వితీయం రూపమిత్యర్థః. ౪

———

శం.— దర్శనాదర్శనవృత్త్యోః స్వాపస్య తుల్యత్వాత్సుషుప్తిగ్రహణార్థం యత్ర సుప్త ఇత్యాదివిశేషణం. అథవా - త్రిష్వపి స్థానేషు తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణః స్వాపో ఽవిశిష్ట ఇతి పూర్వాభ్యాం సుషుప్తం విభజతే. యత్ర- యస్మిన్ స్థానే. కాలే వా. సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి. న హి సుషుప్తే పూర్వయోరివాన్యథాగ్రహణలక్షణం స్వప్నదర్శనం కామో వా కశ్చన విద్యతే. తదేతత్సుషుప్తం స్థానమస్యేతి సుషుప్తస్థానః. స్థానద్వయప్రవిభక్తం మనస్స్పన్దితం ద్వైతజాతం తథారూపాపరిత్యాగేనావివేకాపన్నం నైశతమోగ్రస్తమివాహః సప్రపఞ్చకమేకీభూతమిత్యుచ్యతే. అత ఏవ స్వప్నజాగ్రన్మనస్స్పన్దనాని ప్రజ్ఞానాని ఘనీభూతానీవ- సేయమవస్థా ఽవివేకరూపత్వాత్ప్రజ్ఞానఘన ఉచ్యతే. యథా రాత్రౌ నైశేన తమసా ఽవిభజ్యమానం సర్వం ఘనమివ- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘన ఏవ. ఏవశబ్దాన్న జాత్యన్తరమజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తీత్యర్థః. మనసో విషయవిషయ్యాకారస్పన్దనాయాసదుఃఖాభావాదానన్దమయః- ఆనన్దప్రాయః. నానన్ద ఏవ- అనాత్యన్తికత్వాత్. యథా లోకే నిరాయాసస్థితః సుఖ్యానన్దభుగుచ్యతే. అత్యన్తానాయాసరూపా హీయం స్థితిరనేనానుభూయత ఇత్యానన్దభుక్. *ఏషో ఽస్య పరమ ఆనన్ద ఇతి శ్రుతేః. స్వప్నాది ప్రతిబోధం చేతః ప్రతి ద్వారీభూతత్వాచ్చేతోముఖః. బోధలక్షణం వా చేతో ద్వారం- ముఖమస్య స్వప్నాద్యాగమనం ప్రతీతి చేతోముఖః. భూతభవిష్యజ్జ్ఞాతృత్వం, సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వం, మస్యైవేతి ప్రాజ్ఞః. సుషుప్తోపి హి భూతపూర్వగత్యా ప్రాజ్ఞ ఉచ్యతే. అథవా- ప్రజ్ఞప్తిమాత్రమస్యైవాసాధారణం రూపమితి ప్రాజ్ఞః. ఇతరయోర్విశిష్టమపి విజ్ఞానమస్తి. సో ఽయం ప్రాజ్ఞస్తృతీయః పాదః. ౫

ఆ.— పాదద్వయమేవం వ్యాఖ్యాయ తృతీయం పాదం వ్యాఖ్యాస్యన్ వ్యాఖ్యేయశ్రుతౌ న కంచనేత్యాదివిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (దర్శనేతి) దర్శనస్య స్థూలవిషయస్య వృత్తిరత్రాస్తీతి జాగరితం దర్శనవృత్తిరిత్యుచ్యతే. స్థూలవిషయదర్శనాదన్యద్దర్శనమదర్శనం వాసనామాత్రం. తస్య వృత్తిరత్రాస్తీత్యదర్శనవృత్తిస్స్వప్నః. తయోస్సుషుప్తవదేవ స్వాపస్య- తత్త్వాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్ యత్ర సుప్త ఇత్యుక్తే తయోరపి ప్రసక్తౌ తద్వ్యవచ్ఛేదేన సుషుప్తస్యైవ గ్రహణార్థం యత్ర సుప్త ఇత్యాదివాక్యే న కంచనేత్యాదివిశేషణం. తద్ధి స్థానద్వయం వ్యవచ్ఛేద్య సుషుప్తమేవ గ్రాహయతీత్యర్థః. న కంచన స్వప్నం పశ్యతీత్యనేనైవ విశేషణేన స్థానద్వయవ్యవచ్ఛేదసమ్భవాద్విశేషణాన్తరమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) తత్త్వాప్రతిబోధః స్వాపః. తస్య స్థానత్రయేపి తుల్యత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నాభ్యాం విభజ్య సుషుప్తం జ్ఞాపయితుం విశేషణమిత్యర్థః. ఏకస్యైవ విశేషణస్య వ్యవచ్ఛేదకత్వసంభవాదలం విశేషణాభ్యామిత్యస్యైకస్య ఆధిరిత్యాశఙ్క్య విశేషణయోర్వైకల్పేన వ్యవచ్ఛేదకత్వాన్నానర్థక్యమితి మత్వాహ (నహీతి) యత్రేత్యస్యాపేక్షితార్థం కథయతి (తదేతదితి) అన్యథాగ్రహణశూన్యత్వం కామసంస్పర్శవిరహితత్వం చ విశేషణాభ్యాం వివక్షితం. కథమస్య సద్వితీయస్యైకీభూతత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థానద్వయేతి) జాగరితం స్వప్నశ్చేతి స్థానద్వయం. తేన ప్రవిభక్తం యద్ద్వైతం- స్థూలం సూక్ష్మం చ. తత్సర్వం మనస్స్పన్దితమాత్రమితి వక్ష్యతే. తచ్చ యథాస్వకీయరూపమాత్మనో విభక్తం - తథైవ తస్యాత్యాగేనావ్యాకృతాఖ్యం కారణమాపన్నం స్వకీయసర్వవిస్తారసహితం కారణాత్మకం భవతి. యథా ఽహర్నైశేన తమసా గ్రస్తం తమస్త్వేనైవ వ్యవహ్రియతే- తథేదమపి కార్యజాతం కారణభావమాపన్నం కారణమిత్యేవ వ్యవహ్రియతే. తస్యాం చావస్థాయాం తదుపాధిరాత్మైకీభూతవిశేషణభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపి కారణోపహితస్య ప్రజ్ఞానఘనవిశేషణమయు

౬॥ ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోన్తర్యామ్యేష యోనిస్సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామ్॥ ౬

క్తం- నిరుపాధికస్యైవ తథావిశేషణసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఏవేతి) సర్వస్య కార్యప్రపఞ్చస్య సమస్తస్య సుషుప్తే కారణాత్మనా స్థితత్వాదేవేత్యర్థః. సుషుప్తావస్థాయాముక్తప్రజ్ఞానానామేకమూర్తిత్వం న వాస్తవం- పునర్యథాపూర్వవిభాగయోగ్యత్వాదితి మత్వోక్తం (ఇవేతి) సుషుప్త్యవస్థాయాః కారణాత్మకత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నప్రజ్ఞానానాం తత్రైకీభావాత్ప్రజ్ఞానఘనశబ్దేనాచ్యతేత్యుక్తమనువదతి (సేయమితి) ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన బుద్ధావావిర్భావయతి (యథేత్యాదినా) ఏవకారస్య నాయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరర్థః- కిన్త్వన్యయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరిత్యాహ (ఏవశబ్దాదితి) ప్రాజ్ఞస్యానన్దవికారత్వాభావే కథమానన్దమయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్య స్వరూపసుఖాభివ్యక్తిప్రతిబన్ధకదుఃఖాభావాత్ప్రాచుర్యార్థత్వం మయటోऽస్య హీత్వా విశేషణోపపత్తిం దర్శయతి (మనస ఇతి) మయటస్స్వరూపార్థత్వాదానన్దమయస్య మానన్దత్వమేవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) న హి సుషుప్తే నిరుపాధికానన్దత్వం ప్రాజ్ఞస్యాభ్యుపగన్తుం శక్యం- తస్యాకారకోశోపహితత్వాత్. అన్యథా ముక్తత్వాత్పునరుత్థానాయోగాత్. తస్మాదానన్దప్రాచుర్యమేవాస్య స్వీకర్తుం యుక్తమిత్యర్థః. ఆనన్దభుగితి విశేషణం సదృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) తథా సుషుప్తోऽపీతి శేషః. దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (అత్యన్తేతి) ఇయం స్థితిరితి సుషుప్తిరుక్తా. అనేనేతి ప్రాజ్ఞోక్తిః సుషుప్తస్య పునస్స్వప్నాద్యవస్థాయాం స్వరూపభూతానతిశయానన్దాభివ్యక్తిరస్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఏషోऽస్యేతి) ప్రాజ్ఞస్యైవ చేతోముఖ ఇతి విశేషణాన్తరం తద్వ్యాచష్టే (స్వప్నాదీతి) స్వప్నో జాగరితం చేతి ప్రతిబోధశబ్దితం చేతః. తత్ప్రతి ద్వారభూతత్వం- ద్వారభావేన స్థితత్వం. న హి స్వప్నస్య జాగరితస్య వా సుషుప్తద్వారమన్తరేణ సమ్భవోऽస్తి- తయోస్తత్కార్యత్వాత్. అతస్సుషుప్తాభిమానీ ప్రాజ్ఞః స్థానద్వయకారణత్వాచ్చేతోముఖవ్యపదేశభాగిత్యర్థః. అథవా- ప్రాజ్ఞస్య సుషుప్తాభిమానినస్స్వప్నం జాగరితం వా ప్రతి క్రమాక్రమాభ్యాం యదాగమనం- తత్ప్రతి చైతన్యమేవ ద్వారం- న హి తద్వ్యతిరేకేణ కాపి చేష్టా సిధ్యతీత్యభిప్రేత్య పక్షాన్తరమాహ (బోధేత్యాదినా) భూతే భవిష్యతి చ విషయే జ్ఞాతృత్వం, తథా సర్వస్మిన్నపి వర్తమానే విషయే జ్ఞాతృత్వం, మస్యైవేతి- ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః. ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః. తదేవ ప్రాజ్ఞపదం వ్యుత్పాదయతి (భూతేతి) సుషుప్తే సమస్తవిశేషవిజ్ఞానోపరమాత్కుతో జ్ఞాతృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తోऽపీతి) యద్యపి సుషుప్తస్తస్యామవస్థాయాం సమస్తవిశేషవిజ్ఞానవిరహితో భవతి- తథాపి భూతా- సిద్ధస్తాయా జాగరితే స్వప్నే చ సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వలక్షణాగతిః- తయా ప్రకర్షేణ సర్వమాసమన్తాజ్జానాతీతి ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యో భవతీత్యర్థః. తర్హి ప్రాజ్ఞశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వం న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) అసాధారణమితి విశేషణద్యోతితమర్థం స్ఫుటయతి (ఇతరయోరితి) ఆధ్యాత్మికస్య తృతీయపాదస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి (సోऽయమితి) ౫

రం.— యత్ర సుప్తో న కఞ్చన కామం కామయతే న కఞ్చన (స్వప్నం పశ్యతి తత్సుషుప్తమితి) యత్ర స్థానే జీవస్సుప్తస్సన్ రాగాదిదోషోపహతః స్వప్నం చ న పశ్యతి- తత్స్థానం సుప్తం. సుప్తమిత్యధికరణే క్తప్రత్యయ ఇతి భావః. (సుషుప్తస్థాన ఏకీభూత ఇతి) సుషుప్తస్థానే ఏకీభూతః- సుషుప్తస్థానే ఏకత్వం ప్రాప్తః. స్వయం సుషుప్తిస్థానతయా స్థిత ఇత్యర్థః. *తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చేత్యధికరణోక్తరీత్యా సుషుప్తస్థానస్స ప్రజ్ఞానఘనః- జ్ఞానస్వరూపః. ఆనన్దమయః- ఆనన్దఘనః. జీవస్య సౌషుప్తికానన్దానుభావకః చేతోముఖః - విశుద్ధచేతోగ్రాహ్యః. జ్ఞానానన్దమయ ఇతి యావత్. ఆనన్దభుక్- యః ప్రాజ్ఞస్స జ్ఞత్వగుణాభిధః తృతీయః పాద ఇత్యర్థః ౫

కూ.— తృతీయపాదస్య స్థానం వక్తుం స్థానస్వరూపం తావదాహ (యత్రేతి) యత్ర- దేశే సుప్తః- అజ్ఞానావృతః. సుఖరూపం భగవన్తం ప్రాప్త ఇతి వా. *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇత్యాదేః. కఞ్చన- కమపి కామం- కామ్యమానమర్థం న కామయతే. న కఞ్చన స్వప్నపదార్థం పశ్యతి. ఉపలక్షణమేతత్. స్వాత్మానన్దం వినా కిమపి న పశ్యతీత్యర్థః. తత్స్థానం సుషుప్తమిత్యుచ్యతే. సుషుప్తమేవ స్థానం యస్య స సుషుప్తస్థానః. హృత్పుణ్డరీకాగ్రస్థ ఇతి యావత్. ఏకీభూతః - వైశ్వానరతైజసాభ్యాం సామాన్యేన జ్ఞానానన్దాదిరూపేణైకీభావం ప్రాప్తః. ప్రజ్ఞానఘనః- * అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యతే। యయా క్షేత్రజ్ఞశక్తిస్సా వేష్టితేత్యుక్తకర్మవేష్టనావృతో జీవో ఘన ఇత్యుచ్యతే. సుషుప్తివేళాయాం ఘనం- తజ్జీవస్వరూపం జానాతి ప్రజ్ఞాపయతి చ జీవస్యేతి ప్రజ్ఞానఘనః. ప్రపూర్వాదన్తర్ణీతణ్యర్థాత్ *జ్ఞా అవబోధన ఇతి ధాతోః *కృత్యల్యుటో బహులమితి బహుళగ్రహణాత్కర్మణి ల్యుట్ అనాదేశే ప్రజ్ఞానః- ప్రజ్ఞాపితః ఘనః- జీవో యేన సః ప్రజ్ఞానఘన ఇతి విగ్రహః. యద్వా - *ఘనప్రజ్ఞ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాదిహాపి ప్రజ్ఞానఘన ఇత్యస్య ఘనప్రజ్ఞాన ఇతి విపరీతసమాసో ధ్యేయః. తథాత్వేऽప్యన్తర్ణీతణ్యర్థాత్కర్మణి ల్యుట్. ఆనన్దమయః - ఆనన్దప్రచురః. "పూర్ణానన్ద ఇతి యావత్. *యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదౌ ప్రసిద్ధమితి హేరర్థః. ఆనన్దభుక్- విషయభోగాన్వినైవానన్దం భుఙ్క్తే భోజయతి చేత్యానన్దభుక్. అత్ర స్థూలభుక్త్వం ప్రవివిక్తభుక్త్వం చ నిత్యపూర్ణానన్దానుభవరూపస్య క్రీడారూపమితి భావః. చేతోముఖః- జ్ఞానరూపముఖః. ముఖ ఇత్యుపలక్షణం. జ్ఞానరూపసర్వావయవ ఇత్యర్థః. ఏతదానన్దమయత్వచేతోముఖత్వరూపవిశేషణద్వయం ప్రాగుక్తరూపద్వయే, * నాన్తఃప్రజ్ఞమితి వక్ష్యమాణచతుర్థరూపే చ ధ్యేయం. ప్రాజ్ఞః- ప్రకర్షేణ జ్ఞాపయతీతి ప్రాజ్ఞః. జీవస్వరూపాతిరిక్తం బాహ్యం స్వాప్నం వా కిమపి న జ్ఞాపయతీతి ప్రాజ్ఞనామక ఇత్యర్థః. ప్రపూర్వాజ్జ్ఞ ఉపపదాదన్తర్ణీతణ్యర్థాజ్జ్ఞాధాతోః * ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కప్రత్యయః. ఆత్మనస్తృతీయః పాదః. తృతీయం రూపం. ౫

శం.— ఏష హి స్వరూపావస్థస్సర్వేశ్వరః- సాధిదైవికస్య భేదజాతస్య సర్వస్యేశితా. నైతస్మాజ్జాత్యన్తరభూతోऽన్యేషామివ- *ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి శ్రుతేః. అయమేవ హి సర్వస్య సర్వభేదావస్థో జ్ఞాతేత్యేష సర్వజ్ఞః. ఏషోऽన్తర్యామీ- అన్తరనుప్రవిశ్య సర్వేషాం భూతానాం నియన్తాప్యేష ఏవ. అత ఏవ యథోక్తం సభేదం జగత్ప్రసూయత ఇత్యేష యోనిస్సర్వస్య. యత ఏవం- ప్రభవశ్చాప్యయశ్చ ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామేష ఏవ. ౬

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి. ౫॥ బహిఃప్రజ్ఞో విభుర్విశ్వో హ్యన్తఃప్రజ్ఞస్తు తైజసః। ఘనప్రజ్ఞస్తథా ప్రాజ్ఞ ఏక ఏవ త్రిధా స్మృతః॥ ౧
౬॥ దక్షిణాక్షిముఖే విశ్వో మనస్యన్తస్తు తైజసః। ఆకాశే చ హృది ప్రాజ్ఞస్త్రిధా దేహే వ్యవస్థితః॥ ౨

ఆ.— ప్రాజ్ఞస్యాధిదైవికేనాన్తర్యామిణా సహాభేదం గృహీత్వా విశేషణాన్తరం దర్శయతి (ఏష ఇతి) స్వరూపావస్థాత్వం- ఉపాధిప్రాధాన్యమనపేక్ష్య చైతన్యప్రాధాన్యం. అన్యథా స్వాతన్త్ర్యానుపపత్తేః. నైయాయికాదయస్తు తాటస్థ్యమీశ్వరస్యాతిష్ఠన్తే- తదయుక్తం - *పత్యుర సామఞ్జస్యాదితి న్యాయవిరోధాదిత్యాహ (నైతస్మాదితి) శ్రుతివిరోధాచ్చేతి తస్య తాటస్థ్యమాస్థేయమిత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రకృతమజ్ఞాతం పరం బ్రహ్మ సదాఖ్యం ప్రాణశబ్దితం. తద్బన్ధనం- బధ్యతే- అస్మిన్ పర్యవస్యతీతి వ్యుత్పత్తేః. న హి జీవస్య పరమాత్మాతిరేకేణ పర్యవసానమస్తి. మనః - తదుపహితం జీవచైతన్యమత్ర. ప్రాణశబ్దస్యాధ్యాత్మికార్థస్య పరస్మిన్ ప్రయోగాన్మనశ్శబ్దితస్య చ జీవస్య తస్మిన్ పర్యవసానాభిధానాద్వస్తుతో భేదో నాస్తీతి ద్యోతయతీత్యర్థః. ప్రాజ్ఞస్యైవ విశేషణాన్తరం సాధయతి (అయమేవేతి) నన్వవధారణం నోపపద్యతే- వ్యాసపరాశరప్రభృతీనామప్యేషామపి సర్వజ్ఞత్వప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్య నిరస్యతి (సర్వేతి) అన్తర్యామిత్వం విశేషణాన్తరం విశదయతి (అన్తరితి) అన్యస్య కస్యచిదన్తరనుప్రవేశేన నియమనే చ సామర్థ్యాభావాదవధారణముక్తం. విశేషణత్రయం హేతుం కృత్వా ప్రకృతస్య ప్రాజ్ఞస్య సర్వజగత్కారణత్వం విశేషణాన్తరమాహ (అత ఏవేతి) యథోక్తం- స్వప్నజాగరితస్థానద్వయప్రవిభక్తమిత్యర్థః. సభేదం-అధ్యాత్మాధిదైవాధిభూతభేదసహితమితి యావత్. నిమిత్తకారణత్వాభ్యుపగమేఽపి ప్రాచీనాని విశేషణాని సర్వాణి స్తీత్యాశఙ్క్య * ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాదితి న్యాయాన్నిమిత్తోపాదానయోర్జగతో నభిన్నత్వమిత్యేవం నియమస్సిద్ధం- అతో విశేషణాన్తరమిత్యాహ (యత ఇతి) ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః. అప్యేత్యస్మిన్నిత్యప్యయః. న హ్యేతౌ భూతానామేకత్రోపాదానాదృతే సంభావితావిత్యర్థః. ౬

రం.— ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోన్తర్యామ్యేష యోనిస్సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి (భూతానామితి) యోనిః- స్థానమిత్యర్థః. *యోని ష్ట ఇన్ద్ర నిషదే అకారీత్యాది. శిష్టం స్పష్టం. యద్యపి విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాం త్రయాణాం భగవద్వ్యూహతయా సర్వేశ్వరత్వాదికముభయవిశిష్టం - అథాపి వ్యవస్థితపూర్వోక్తరూపత్వధర్మవత్తయా త్రయాణామనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి భావః. ౬

కూ.— ఏవం రూపత్రయం నిరూప్య చతుర్థపాదం * నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాదినా నిరూపయిష్యన్ వైశ్వానరాది రూపాణాముక్తస్థానవ్యాపారాద్యర్థమేషు శ్లోకాస్వవస్థమధ్యేవక్ష్యమాణచతుర్థరూపేణ సహ చతుర్ణాం రూపాణాం మహిమానమాహ (ఏష ఇతి) ఏషః- ఉక్తవక్ష్యమాణచతూరూపాత్మా. ఏష ఇత్యస్యావ్యాఖ్యానస్తాత్పర్యార్థః. తేనైవ షాడ్గుణ్యానామావిర్భావకత్వపక్షప్రదానాస్యేతి. సర్వేశ్వరః - జాగ్రదాదిచతుష్టయోపలక్షితసర్వవస్తుశేషీ. సర్వజ్ఞః - సర్వవిదం స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ వేత్తీత్యర్థః. అన్తర్యామీ - అన్తర్నియన్తా. సర్వస్య యోనిః - కారణమిత్యర్థః. అస్య వివరణం (ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామితి) హి- యస్మాత్ప్రభవాప్యయహేతుః- అతస్సర్వస్య యోనిరిత్యర్థః. ౪

శం.— అత్ర- ఏతస్మిన్యథోక్తేఽర్థ ఏతే శ్లోకా భవన్తి. (బహిఃప్రజ్ఞ ఇతి) పర్యాయేణ త్రిస్థానత్వాత్ సోఽహమితి స్మృత్యా ప్రతిసన్ధానాచ్చ స్థానత్రయవ్యతిరిక్తత్వమేకత్వం శుద్ధత్వమసఙ్గత్వం చ సిద్ధమిత్యభిప్రాయః. మహామత్స్యాదిదృష్టాన్తశ్రుతేః. ౧

ఆ.— ఆచార్యైర్మాణ్డూక్యోపనిషదం పఠిత్వా తద్వ్యాఖ్యానశ్లోకావతారణమత్రేత్యాదినా కృతం- తదత్రేత్యనూద్య భాష్యకారో వ్యాకరోతి (ఏతస్మిన్నితి) విశ్వస్య విభుత్వం ప్రాగుక్తాధిదైవికాభేదాదవధేయం. అధ్యాత్మాధిదైవాభేదే పూర్వోదాహృతాం శ్రుతిం సూచయితుం హిశబ్దః. స్థూలసూక్ష్మకారణోపాధిభేదాజ్జీవభేదమాశఙ్క్య స్వరూపైక్యేఽపి స్వతన్త్రోపాధిభేదమన్తరేణ విశేషణమాత్రభేదాదవాన్తరభేదోక్తిరిత్యాహ (ఏక ఏవేతి) పదార్థానాం పూర్వమేవోక్తత్వాత్తాత్పర్యం శ్లోకస్య వక్తవ్యమవశిష్యతే- తదాహ (పర్యాయేణేతి) యద్యాత్మనశ్చైతన్యమివ స్వాభావికం స్థానత్రయం- న తర్హి తద్వదేవ తం వ్యభిచరితుమర్హతి. వ్యభిచరతి చాత్మానం స్థానత్రయం- క్రమాక్రమాభ్యాం తస్య త్రిస్థానత్వాత్. అతస్తద్వ్యతిరిక్తత్వమాత్మనః సిద్ధం. యస్సుప్తస్సోఽహం జాగర్మీత్యనుసన్ధానాదేకత్వం తస్యావగతం. ఏకత్వేన హి స్మృత్యా ఘటాదావేకత్వమిష్యతే. ధర్మాధర్మరాగద్వేషాదిమలస్యావస్థాధర్మత్వాత్తదతిరేకేణ శుద్ధత్వమపి సిధ్యతి. సఙ్గస్యాపి వేద్యత్వేనావస్థాధర్మత్వాజ్జీకారాత్తదతిరేకేణ ద్రష్టురసఙ్గత్వమపి సఙ్గతమేవేత్యర్థః. యథోక్తేఽర్థే శ్రుతిముదాహరతి (మహామత్స్యాదీతి) మహాన్ నాదేయేన స్రోతసాఽప్రకమ్ప్యగతిరతిబలీయాన్ తిమిరుభే కూలే నద్యాస్సఞ్చరన్ క్రమసఞ్చరణాత్తాభ్యామతిరిచ్యతే- న చ తస్య కూలద్వయగతదోషగుణవత్త్వం- న చాసౌ క్వచిదపి సజ్జతే, న చ శ్యేనో వా సుపర్ణో వా నభసి పరిపతన్ క్వచిదపి ప్రతిహన్యతే,- తథైవాయమాత్మా క్రమేణ స్థానత్రయే సఞ్చరన్నుక్తలక్షణో యుక్తోఽఙ్గీకర్తుమిత్యర్థః. ౧

కూ.— ఉపనిషత్ స్వయం ప్రమాణత్వేఽపి స్వోక్తార్థదార్ఢ్యాయ స్వోక్తార్థమన్త్రానుదాహరతి (అత్రేతి) అత్ర- ఉక్తేష్వర్థేషు. సంవాదిన ఇతి శేషః. వైశ్వానరో బహిఃప్రజ్ఞః, తైజసోఽన్తఃప్రజ్ఞః, ప్రాజ్ఞః ప్రజ్ఞానఘన, ఇత్యుక్తేఽర్థమన్త్రమాహ (బహిరితి) విశ్వః- వైశ్వానరః. పదానామర్థః పూర్వత్రైవ ధ్యేయః (ఏక ఏవ త్రిధా స్మృత ఇతి) మన్త్రద్రష్టా బ్రహ్మణా భగవద్రూపాణామేతేషామేకత్వం స్మృతమిత్యర్థః. ౫

శం.— జాగరితావస్థాయామేవ విశ్వాదీనాం త్రయాణామనుభవప్రదర్శనార్థోఽయం శ్లోకః (దక్షిణాక్షీతి) దక్షిణమక్ష్యేవ ముఖం. తస్మిన్ ప్రాధాన్యేన ద్రష్టా స్థూలానాం విశ్వోఽనుభూయతే- *ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి శ్రుతేః. ఇన్ధః- దీప్తిగుణో వైశ్వా

నరఆదిత్యాన్తర్గతో వైరాజఆత్మా చక్షుషి చ ద్రష్టైకః. నన్వన్యో హిరణ్యగర్భః క్షేత్రజ్ఞో వక్షిణేఽక్షిణి-అక్ష్ణ్యన్యో ద్రష్టా చాన్యో దేహస్వామీ. న-స్వతో భేదానభ్యుపగమాత్. *ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢ ఇతి శ్రుతేః. *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత * అవిభక్తం చ భూతేషు విభక్తమివ చ స్థితమితి స్మృతేః,. సర్వేషు కరణేష్వవిశేషేఽపి దక్షిణాక్షిణ్యుపలబ్ధిపాటవదర్శనాత్తత్ర విశేషేణ నిర్దేశో విశ్వస్య. దక్షిణాక్షిగతో రూపం దృష్ట్వా నిమీలితాక్షస్తదేవ స్మరన్ మనస్యన్తః స్వప్న ఇవ తదేవ వాసనారూపాభివ్యక్తం పశ్యతి. యథా తత్ర తథా స్వప్నే. అతో మనస్యన్తస్తు తైజసోఽపి విశ్వ ఏవ. ఆకాశే చ హృది స్మరణాఖ్యవ్యాపారోపరమే ప్రాజ్ఞ ఏకీభూతో ఘనప్రజ్ఞ ఏవ భవతి- మనోవ్యాపారాభావాత్. దర్శనస్మరణే ఏవ హి మనస్స్పన్దితే- తదభావే హృద్యేవావిశేషేణ ప్రాణాత్మనావస్థానం. *ప్రాణో హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇతి శ్రుతేః. తైజసో హిరణ్యగర్భః- మనస్స్థత్వాత్. *లిఙ్గం మనః *మనోమయోఽయం పురుష ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. నను వ్యాకృతః ప్రాణస్సుషుప్తే - తదాత్మకాని కరణాని భవన్తి - కథమవ్యాకృతతా. నైష దోషః- అవ్యాకృతస్య దేశకాలవిశేషాభావాత్. యద్యపి ప్రాణాభిమానే సతి వ్యాకృతతైవ ప్రాణస్య - తథాపి పిణ్డపరిచ్ఛిన్నవిశేషాభిమాననిరోధః ప్రాణే భవతీత్యవ్యాకృత ఏవ ప్రాణస్సుషుప్తే పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం. యథా ప్రాణలయే పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణోఽవ్యాకృతః - తథా ప్రాణాభిమానినోఽప్యవిశేషాపత్తావవ్యాకృతతా సమానా. ప్రసవబీజాత్మకత్వం చ - తదధ్యక్షశ్చైకోఽవ్యాకృతావస్థః. పరిచ్ఛిన్నాభిమానినామధ్యక్షాణాం చ తేనైకత్వమితి పూర్వోక్తం విశేషణమేకీభూతః ప్రజ్ఞానఘన ఇత్యాద్యుపపన్నం. తస్మిన్నేతస్మిన్నుక్తహేతుత్వాచ్చ. కథం ప్రాణశబ్దత్వమవ్యాకృతస్య. *ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి శ్రుతేః. నను తత్ర *సదేవ సోమ్యేతి ప్రకృతం సద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యం. నైష దోషః- బీజాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్సతః. యద్యపి సద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యం తత్ర - తథాపి జీవప్రసవం బీజాత్మకత్వమపరిత్యజ్యైవ ప్రాణశబ్దత్వం సతస్సచ్ఛబ్దవాచ్యతా చ. యది నిర్బీజరూపం వివక్షితం బ్రహ్మాభవిష్యత్- *నేతి నేతి *యతో వాచో నివర్తన్తే *అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదిత్యవక్ష్యత్. *న సత్తన్నాసదుచ్యత ఇతి స్మృతేః. నిర్బీజతయైవ చేత్ - సతి లీనానాం - సమ్పన్నానాం సుషుప్తిప్రలయయోః పునరుత్థానానుపపత్తిస్స్యాత్. ముక్తానాం చ పునరుత్పత్తిప్రసఙ్గః- బీజాభావావిశేషాత్. జ్ఞానదాహ్యబీజాభావే చ జ్ఞానానర్థక్యప్రసఙ్గః. తస్మాత్సబీజత్వాభ్యుపగమేనైవ సతః ప్రాణత్వవ్యపదేశః, సర్వశ్రుతిషు చ కారణత్వవ్యపదేశః,. అతఏవ *అక్షరాత్పరతః పరః *సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః *యతో వాచో నివర్తన్తే *నేతి నేతీత్యాదినా బీజవత్త్వాపనయనేన వ్యపదేశః. తామబీజావస్థాం తస్యైవ ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యస్య తురీయత్వేన దేహాదిసమ్బన్ధరహితాం పారమార్థికీం పృథగ్వక్ష్యతి. బీజావస్థాపి న కించిదవేదిషమిత్యుత్థితస్య ప్రత్యయదర్శనాద్దేహేఽనుభూయత ఏవేతి త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇత్యుచ్యతే. ౨

ఆ — విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాం స్థానత్రయే క్రమేణ సంచరతామాత్మైక్యమేవ వస్తుతో భవతీత్యత్ర హేత్వన్తరం వివక్షన్నాహ (దక్షిణేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం సంగృహ్ణాతి (జాగరితేతి) న చైకస్యామవస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే భిన్నత్వమాత్మనస్తద్వాదిభిరపీష్యతే. జాగరితావస్థాయామితీతు దేహే వ్యవస్థితత్వోక్త్యా విశేషణం. తద్ధి తత్ర వ్యవస్థితత్వం- యదాత్మనస్సర్వగతస్య తదభిమానిత్వం. దేహాభిమానశ్చ జాగరితే పరం సమ్భవతి- తేన తస్యామేవావస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే త్రయాణామనుభవ ఇతి తేషామిథో భేదో నాస్తీతి సిధ్యతీత్యర్థః. ముఖం- ద్వారం. ఉపలబ్ధిస్థానం. శరీరమాత్రే ద్రష్టృత్వమాత్మనః కథమిదముపలబ్ధ్యాపి శేషాయతనముపదిశ్యతే. న- స్థానాన్తరాపేక్షయాస్య ప్రాధాన్యాదిత్యాహ (ప్రాధాన్యేనేతి) అనుభూయతే- ధ్యానినిష్ఠైరితి శేషః. ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇన్ధ ఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుతేరుదాహృతాయాస్తాత్పర్యార్థమాహ (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) వైరాజస్యాత్మనో యథోక్తగుణవత్త్వేఽపి ద్రష్టుశ్చాక్షుషస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (చక్షుషి చేతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వాదాధిదైవికో గుణశ్చాక్షుషేఽప్యధ్యాత్మికే సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమేకత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) హిరణ్యగర్భః- సూక్ష్మప్రపఞ్చాభిమానీ సూర్యమణ్డలాన్తర్గతః సూక్ష్మసమష్టిదేహో లిఙ్గాత్మా చక్షుశ్శ్రోత్రకానుగతేన్ద్రియానుగ్రాహకస్సంసారిణోఽర్థాన్తరం. విరాడాత్మాపి స్థూలప్రపఞ్చాభిమానీ సూర్యమణ్డలాత్మకస్సమష్టిదేహశ్చక్షుశ్శ్రోత్రకద్వయానుగ్రాహకస్తతోఽర్థాన్తరమేవ. క్షేత్రజ్ఞస్తు వ్యష్టిదేహో వక్షిణే చక్షుషి వ్యవస్థితో ద్రష్టా చక్షుషాం కరణానాం నియన్తా కార్యకరణస్వామీ తాభ్యాం సమష్టిదేహాభ్యామన్యోఽభ్యుపగమ్యతే. తదేవం సమష్టివ్యష్టిత్వేన వ్యవస్థితజీవభేదాదుక్తమేకత్వమయుక్తమిత్యర్థః. కాల్పనికో జీవభేదః- వాస్తవో వేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) ఏకో హి పరో దేవః సర్వేషు భూతేషు సమష్టిత్వేన వ్యష్టిత్వేన చ సమావృతస్తిష్ఠతీతి శ్రవణాద్వస్తుతో భేదో నాస్తీత్యుక్తం హేతుం సాధయతి (ఏక ఇతి) సర్వేషు క్షేత్రేషు వ్యవస్థితం క్షేత్రజ్ఞం మాం- ఈశ్వరం విద్ధీతి భగవతో వచనాచ్చ తాత్త్వికభేదాసిద్ధిరిత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞం చేతి) సర్వేషు భూతేషు క్షేత్రజ్ఞశ్చిదాత్మైకః- కథం తర్హి ప్రతిభాతం భేదప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అవిభక్తం చేతి) తత్త్వతోఽవిభాగేఽపి దేహకల్పనయా భేదధీరిత్యర్థః. నను కరణేషు సర్వేషు విశ్వస్యావిశేషాన్న దక్షిణే చక్షుషి విశేషనిర్దేశో యుజ్యతే. యద్యపి కరణాన్తరేభ్యశ్చక్షుషి ప్రాధాన్యముక్తం- తథాపి నార్థో దక్షిణవిశేషణేనేతి. తత్రాహ (సర్వేష్వితి) శ్రుత్యనుభవాభ్యాం నిర్దేశవిశేషసిద్ధిరిత్యర్థః. యద్యపి దేహదేశభేదే విశ్వోఽనుభూయతే- తథాపి కథం జాగరితే తైజసోఽనుభూయత ఇత్యాశఙ్క్య ద్వితీయం పాదం వ్యాచష్టే (దక్షిణేతి) యథా స్వప్నే జాగరితవాసనారూపేణాభివ్యక్తమర్థజాతం ద్రష్టాఽనుభవతి- తథైవ జాగరితే దక్షిణచక్షుషి ద్రష్టృత్వేన వ్యవస్థితః సన్నికృష్టం రూపం దృష్ట్వా పునర్నిమీలితాక్షో దృష్టమేవ రూపం రూపోపలబ్ధిజనితసముద్బుద్ధవాసనాత్మనా మనస్యన్తరభివ్యక్తం స్మరన్ విశ్వస్తైజసో భవతి. తథా చ తయోర్భేదాశఙ్కానావతరతీత్యర్థః. స్వప్నజాగరితయోర్విలక్షణత్వాత్తద్ద్రష్ట్రోర్విశ్వతైజసయోరపి వైలక్షణ్యముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) జాగరితే యథాఽర్థజాతం ద్రష్టా పశ్యతి-తథైవ స్వప్నేఽపి తదుపలమ్భాత్ తతో న తయోర్వైలక్షణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయపాదస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి (అత ఇతి) స్థానద్వయే ద్రష్టుర్భేదాశఙ్కానిరవకాశేతి దర్శయితుమేవకారః. తృతీయం పాదం వ్యాకుర్వన్ జాగ్రత్యేవ సుషుప్తిం దర్శయతి (ఆకాశే చేతి) యో విశ్వస్తైజసత్వముపగతః- స పునః స్మరణా

ఖ్యస్యవ్యాపారస్యావ్యావృత్త్యా హృదయాఽవచ్ఛిన్నాకాశేస్థితస్సన్ ప్రాజ్ఞాభూతత్వాత్తల్లక్షణలక్షితో భవతి-నహితస్యరూపవిషయదర్శనస్మరణే పరిహృత్యవి
శిష్టాకాశనివిష్టస్య ప్రాజ్ఞాదర్శనరత్వం. అతశ్చ సఏకీభూతః-విషయవిషయ్యాకారరహితః. యతో ఘనప్రజ్ఞః-విశేషవిజ్ఞానవిరహిరూపా స్తరరహిత స్థిత
తీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం ప్రపఞ్చయన్ననో వ్యాపారాభావాదితి హేతుముక్త్వా వ్యాచష్టే (దర్శనేత్యాదినా) అవిశేషేణ-అవ్యాకృతరూపేణేత్యర్థః. అవస్థానం-జా
గరితే సుషుప్తమితి శేషః. యదుక్తమవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా హృదయేఽవస్థానమితి తత్ర ప్రమాణమాహ (ప్రాణో హీతి) యోహి ప్రాణోఽధ్యాత్మం ప్రసిద్ధః-
సహ వాగాదీన్ ప్రాణాత్మని సంప్రత్యే- సంహరతీతి ప్రాణస్యాధ్యాత్మం వాగాదిసంహర్తృత్వముక్తం. అధిదైవం చ యో వాయుః సూత్రాత్మా-సాగ్న్యాదీ
నాత్మని సంహరతీత్యగ్న్యాదిసంహర్తృత్వం వాయోరుక్తం. అధ్యాత్మాధిదైవయోరైక్యత్వాత్ ప్రాణస్య వాయోశ్చ వాగాదీనామగ్న్యాదీనాం చ సంహర్తృ
త్వేనావ్యాకృతత్వస్య సంవర్గవిద్యాయాం సూచితత్వాత్ తదవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా సుషుప్తే ప్రాజ్ఞస్యావస్థానమితి యదుక్తం సేవోక్తమిత్యర్థః. పూర్వస్మిన్ విశ్వ
విరాజోరైక్యస్యానన్తరం చ సుషుప్తావ్యాకృతయోరేకత్వస్య దర్శితత్వాత్ తైజసహిరణ్యగర్భయోరసుక్తమభేదం వక్తవ్యమిదానీముపన్యస్యతి (తైజస ఇతి)
తత్ర హేతుమాహ (మనస్స్థత్వాదితి) హిరణ్యగర్భస్య సమష్టిమనోనిష్ఠత్వాత్, తైజసస్య వ్యష్టిమనోగతత్వాత్, తయోశ్చ సమష్టివ్యష్టిమనసోరేకత్వాత్, తద్గ
తయోరపి తైజసహిరణ్యగర్భయోరేకత్వముచితమిత్యర్థః. కించ- హిరణ్యగర్భస్య క్రియాశక్త్యుపాధౌ లిఙ్గాత్మతయా ప్రసిద్ధత్వాత్, తస్య చ సామానాధిక
రణ్యశ్రుత్యా మనసా సహాభేదావగమాత్, మనోనిష్ఠస్య తైజసస్య యుక్తం హిరణ్యగర్భత్వమిత్యాహ (లిఙ్గమితి) కించ - పురుషస్య మనోమయత్వశ్రవ
ణాత్, పురుషవిశేషత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భస్యేతి ప్రాధాన్యాద్యధిగమాత్, తన్నిష్ఠస్తైజసో హిరణ్యగర్భో భవితుమర్హతీత్యాహ (మనోమయ ఇతి) ప్రాణస్య
ప్రాగుక్తమవ్యాకృతత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) సుషుప్తే హి ప్రాణో నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతః - యుక్తః. తద్వ్యాపారస్య పార్శ్వస్థైరపి స్పష్టం దృష్ట
త్వాదిత్యర్థః. కించ-తస్యామవస్థాయాం వాగాదీని కరణాని ప్రాణాత్మకాని భవన్తి * తపేతస్యైవ సర్వే రూపమభవన్నితి శ్రుతేః. అతోఽపి ప్రాణస్యావ్యాకృ
తత్వమయుక్తమిత్యాహ (తదాత్మకానీతి) ఉక్తన్యాయేన ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వాయోగాద్ అవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా సుషుప్తస్యావస్థానమయుక్తమితి ని
గమయతి (కథమితి) ఏకలక్షణత్వాద్ అవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) అవ్యాకృతం హి దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యం-
ప్రాణోఽపి సౌషుప్తద్రష్టృభిః తథా-నహి సౌషుప్తదృష్ట్యా తత్ప్రాలీనస్య ప్రాణస్య దేశాదిపరిచ్ఛేదోఽవగమ్యతే. తథా చ లక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేక
త్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తస్యాయం ప్రాణః-మమాయమితి దేశపరిచ్ఛేదప్రతిభానాదేకలక్షణత్వాభావాన్న ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద
ప్యపీతి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం మధ్యే ప్రత్యేకం మమాయమితి ప్రాణాభిమానేసతి ప్రాణస్య యద్యపి వ్యాకృతత్వం భవతి-తథాపి సుషుప్త్యవస్థాయాం
సిద్ధ నపరిచ్ఛిన్నో యో విశేషః- తద్విషయో యోఽయం మమేత్యభిమానః-తస్య నిరోధస్తస్మిన్ భవతీతి ప్రాణోఽవ్యాకృత ఏవేతి యోజనా. ప్రతిబుద్ధదృష్ట్యావి
శేషాభిమానవిషయత్వేన వ్యాకృతత్వేపి సుషుప్తదృష్ట్యా తదుపసంహారాదవ్యాకృతత్వం ప్రాణస్యావిరుద్ధమితి భావః. విశేషాభిమాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యా
కృతత్వం క్వదృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణలయః-మరణం. తత్రాభిమాననిరోధే ప్రాణో నామరూపాభ్యామవ్యాకృతో య
థేష్యతే-తథైవ ప్రాణాభిమానినో విలయాభిమాననిరోధేనావిశేషాపత్తిస్సుషుప్తిః. తత్రావ్యాకృతతా ప్రాణస్య ప్రాగుక్తదృష్టాన్తేనావిశిష్టా. తతో విశేషాభి
మాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. కించ-యథా ఆధిదైవికమవ్యాకృతం జగత్ప్రసవబీజం- *తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూ
పాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి శ్రుతేః. తథా ప్రాణాఖ్యం సుషుప్తం జాగరితస్వప్నయోః ర్భవతి బీజం. తథా చ కార్యం ప్రతి ప్రసవరూపత్వమవిశిష్టముభయోరి
తి లక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వస్య ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (ప్రసవేతి) సమానమిత్యనుకర్షార్థశ్చకారః. ఉపాధిస్వభావాలోచనయా సుషుప్తావ్యా
కృతయోరభేదమభిధాయోపహితస్వభావాలోచనయాపి తయోరభేదమాహ (తదధ్యక్షశ్చేతి) అవ్యాకృతావస్థస్సుషుప్తావస్థశ్చ యః-తయోరుపహితస్స్వ
భావయోరాధ్యాత్మికాధిదైవికయోరేకోఽధిష్ఠాతా విద్యాతుః. అతోఽపి తయోరేకత్వం సిధ్యతీత్యర్థః. సుషుప్తావ్యాకృతయోరేవమేకత్వం ప్రసాధ్య తస్మిన్న
వ్యాకృతే సుషుప్తే ప్రాగుక్తం విశేషణం యుక్తమిత్యాహ (పరిచ్ఛిన్నేతి) యద్యపి విశేషాభివ్యక్తిర్యత్రైకీభూతత్వాదివిశేషణముపపాదితం-తథా
పి పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాముపాధిప్రధానానాం తత్ర తత్రాధ్యక్షాణాం చోపహితానామవ్యాకృతే నైకత్వం - అతోఽపి ప్రాగుక్తవిశేషణోపపత్తిరిత్యర్థః.
కించ- అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వమితి ప్రాగుక్త హేతుసద్భావాచ్చ యుక్తం సుషుప్తే ప్రాజ్ఞే ప్రాణాత్మన్యవ్యాకృతే యథోక్తం విశేషణమిత్యాహ (ఉక్తే
తి) గ్రన్థగతాదిశబ్దేన సర్వేశ్వరత్వాదివిశేషణం గృహ్యతే. ప్రాణశబ్దస్య పఞ్చవృత్తౌ వాయువికారే రూఢత్వాన్నావ్యాకృతవిషయత్వం- రూఢివిరోధా
దితి శఙ్క్యతే (కథమితి) అన్యత్ర రూఢత్వేపి శ్రౌత ప్రయోగవశాదవ్యాకృతవిషయత్వం ప్రాణశబ్దస్య యుక్తమితి పరిహరతి (ప్రాణబన్ధనమితి) ప్రకర
ణస్య బ్రహ్మవిషయత్వాత్, బ్రహ్మణ్యేవ ప్రకృతే వాక్యే ప్రాణశబ్దస్య ప్రయోగాత్, నావ్యాకృతవిషయత్వం తస్య యుక్తం- ప్రకరణవిరోధాదితి శఙ్క్య
తే (నన్వితి) ప్రకరణస్య బ్రహ్మవిషయత్వేపి బ్రహ్మణస్సల్లక్షణస్య శబలత్వాఙ్గీకారాత్, తస్మిన్నపి వాక్యే తత్రైవ ప్రాణశబ్దప్రయోగాత్, యుక్తం తస్యా
వ్యాకృతవిషయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) సబీజవాక్యం ప్రపఞ్చయతి (యద్యపీతి) తత్రేతి ప్రాణబన్ధనవాక్యం పరామృశ్యతే. జీవ
శబ్దస్సర్వస్యైవ కార్యజాతస్యోపలక్షణం. ప్రకరణవాక్యయోరపి విశుద్ధబ్రహ్మవిషయత్వే కా క్షతిరిత్యాశఙ్క్య విశుద్ధస్య బ్రహ్మణశ్శబ్దప్రవృత్తినిమి
త్తాగోచరత్వాత్ తత్ర శబ్దవాచ్యత్వానుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ (యదిహీతి) న కేవలం నిరుపాధికం నిర్విశేషం బ్రహ్మ వాఙ్మనసయోరగోచరమితి శ్రుతేరేవ
నిర్ధార్యతే- కింతు స్మృతేరపీత్యాహ (నసదితి) కించ- కార్యజాతం ప్రతి బీజభూతాజ్ఞానరహితతయా శుద్ధత్వేనైవాస్మిన్ ప్రకరణే బ్రహ్మ వివక్షితం
చేత్- తర్హి * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి జీవానాం సత్ప్రాప్తిశ్రవణాద్ బ్రహ్మణస్సచ్ఛబ్దితస్య శుద్ధత్వే సుషుప్త్యాదౌ తత్ర లీనానాం- ఏకీభూతా
నాం జీవానాం పునరుత్థానం నోపపద్యతే. దృశ్యతే చ పునరుత్థానం- తేన శబలమేవ బ్రహ్మాత్ర వివక్షితమిత్యాహ (నిర్బీజతయేతి) సుషుప్త్యాదౌ శుద్ధే బ్రహ్మ

౭॥ విశ్వోహిస్థూలభుఙ్నిత్యం తైజసః ప్రవివిక్తభుక్। ఆనన్దభుక్తథా ప్రాజ్ఞస్త్రిధాభోగం నిబోధత॥ ౩
౮॥ స్థూలం తర్పయతే విశ్వం ప్రవివిక్తంతు తైజసం। ఆనన్దశ్చ తథా ప్రాజ్ఞం త్రిధా తృప్తిం నిబోధత॥ ౪
౯॥ త్రిషుధామసు యద్భోజ్యం భోక్తా యశ్చ ప్రకీర్తితః। వేదైతదుభయం యస్తు సభుఞ్జానో నలిప్యతే॥ ౫

ణిసమ్పన్నానామపి పునరుత్థానే మోక్షానుపపత్తిదోషమాహ (ముక్తానాంచేతి) నతేషాం పునరుత్థానం- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్య - సుషుప్తానాం ప్రలీనానాంచ నతత్ర పునరుత్థానం- హేత్వభావస్య తుల్యత్వాదిత్యాహ (బీజాభావేతి) సన్వనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానం సంసారస్య బీజభూతం నాస్త్యేవ- యద్బ్రహ్మణో విశేషణం. అగ్రహణమిథ్యాజ్ఞానతత్సంస్కారాణామజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వాత్. తత్రాహ (జ్ఞానేతి) అజ్ఞోహమిత్యజ్ఞానమపరోక్షం. అగ్రహణస్యచ గ్రహణప్రాగభావస్యనాపరోక్షత్వం- ఇన్ద్రియసన్నికర్షాభావాదనుపలబ్ధిగమ్యత్వాచ్చ. భ్రాన్తిసంస్కారయోశ్చ భావేతరకార్యత్వాదుపాదానాపేక్షణా, దాత్మనశ్చ కేవలస్యాతద్ధేతుత్వా, త్తదుపాదానత్వేనానాద్యజ్ఞానసిద్ధిః. కించ - దేవదత్తప్రమా- తన్నిష్ఠస్వప్రాగభావాతిరిక్తానాదిప్రధ్వంసినీ- ప్రమాత్వాత్- యజ్ఞదత్తప్రమావత్ నచతదభావే సమ్యగ్జ్ఞానార్థవత్త్వం- క్షణికత్వేన భ్రాన్తేః స్వతనివర్త్యత్వా, త్సంస్కారస్యచ సత్యపి సమ్యగ్జ్ఞానే క్వచిదనువృత్తిదర్శనాత్. నచాగ్రహణస్య తన్నివర్త్యత్వం- జ్ఞానస్య తన్నివృత్తిత్వాత్. అతోజ్ఞానదాహ్యం సంసారబీజభూతమనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానం జ్ఞానస్యార్థవత్త్వాయ- స్థేయం- అన్యథాతదానర్థక్యప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. శుద్ధస్య బ్రహ్మణో వాక్యప్రకరణాభ్యాం వివక్షితత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మణః శబలస్యైవ ప్రాకరణికత్వా, ద్వాక్యేపితస్మిన్ప్రాణశబ్దా, ద్యుక్తం ప్రాణశబ్దస్యావ్యాకృతవిషయత్వమితిభావః. యతోఽనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానశబలస్యైవ కారణత్వం బ్రహ్మణో వివక్ష్యతే- అతఏవ కారణత్వనిషేధేనపరః శుద్ధం బ్రహ్మ శ్రుతిషూపదిశ్యతే. తదేతదాహ (అతఏవేతి) అక్షరం-అవ్యాకృతం. తచ్చ కార్యాపేక్షయా పరం. తస్మాత్పరోయం పరమాత్మా- సహికార్యకారణాభ్యామస్పృష్టో వర్తతే. బాహ్యం- కార్యం. అభ్యన్తరం - కారణమితి. తాభ్యాం సహతత్త్వస్యనాధిష్ఠానత్వేన వర్తమానస్సిద్ధాన్తః. తథా చ సచిద్ఘనః ప్రజ్ఞానాదిసమస్తనిక్రియాశూన్యత్వేన కూటస్థః శ్రుతిస్మృత్యోర్వ్యపదిశ్యతే. యతః- బ్రహ్మణస్సకాశాద్వాచస్సర్వాః మనసాసహావకాశమప్రాప్యనివర్తన్తే- తద్బ్రహ్మానన్దరూపం విద్వాన్నబిభేతి. నేతినేతీతివీప్సయాసర్వమారోపితమపాక్రియతే. ఆదిశబ్దేనాస్థూలాదివాక్యం గృహ్యతే. బీజత్వనిరాసేన శుద్ధం బ్రహ్మవ్యపదిశ్యతే చేత్- బీజత్వం శబలస్యైవేతిసిధ్యతీత్యర్థః. ఆచార్యైరనుక్తత్వాన్నకారణాతిరిక్తం శుద్ధం బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్య*నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాది వాక్యశేషాన్నైవమిత్యాహ (తామితి) ఉక్తన్యాయేనవస్తువ్యవస్థాయామవ్యాకృతస్యదేహేఽనుభవాభావా త్త్రిధాదేహే వ్యవస్థితత్వమితికథముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి) ౨

ఆ.— జాగరితస్థానస్స్వప్నస్థాన స్సుషుప్తస్థాన ఇత్యుక్తార్థేమన్త్రమాహ (దక్షిణాక్షీతి) ముఖే - అగ్రభాగే. అన్తరిత్యస్య వివరణం (మనసీతి) ఆకాశేచహృది-హృదయాకాశే హృత్కర్ణికాగ్రస్థానఇత్యర్థః. (త్రిధాదేహేవ్యవస్థితఇతి) సభగవానేకఏవాస్మిన్దేహే త్రిధాస్థితఇత్యర్థః. ౬

శం.— ఉక్తార్థాశ్శ్లోకాః. ౩-౪

ఆ.— విశ్వాదీనాం త్రయాణాం త్రిధాదేహేవ్యవస్థితిం ప్రతిపాద్య తేషామేవ త్రిధాభోగం నిగమయతి (విశ్వోహీతి) ౩

కూ.— స్థూలభుక్ప్రవివిక్తభుగానన్దభుగిత్యుక్తైరేమన్త్రమాహ (విశ్వఇతి) నిబోధతేతిమన్త్రద్రష్టా బ్రహ్మణాస్వోపదేశ్యాన్ప్రత్యుచ్యతే. ఏవం విజానథేత్యపి ధ్యేయం. ౩

ఆ.— భోగప్రయుక్తాం తృప్తిమపి నామ్నా త్రేధా విభజతే (స్థూలమితి) ఉదాహృతశ్లోకయోర్వ్యాఖ్యానాపేక్షాం వారయతి (ఉక్తార్థావితి) ౪

కూ.— ఉక్తమేవార్థమన్యాన్తరేణాహ (స్థూలమితి) స్థూలం- భోగ్యం వస్తుకర్తృ. విశ్వం - కర్మ. ఏవమగ్రేపి. నిత్యతృప్తస్య స్థూలాదినాతృప్తిః క్రీడామాత్రాపేక్షయా. ఆనన్దం- ఆనన్దః. లిఙ్గవ్యత్యయాత్. విజానథ- విజానీథ. వికరణవ్యత్యయాత్. ౪

శం.— త్రిషుధామసు - జాగ్రదాదిషు స్థూలప్రవివిక్తానన్దాఖ్యం భోజ్యమేకం త్రిధాభూతం. యశ్చ విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యో భోక్తైకస్సోహమిత్యేకత్వేన ప్రతిసన్ధానాత్ ద్రష్టృత్వావిశేషాచ్చ ప్రకీర్తితః. యోవేదైతదుభయం-భోజ్యభోక్తృతయాఽనేకధాభిన్నం- సభుఞ్జానో నలిప్యతే-భోజ్యస్య సర్వస్యైకస్య భోక్తుర్భోజ్యత్వాత్. నహియస్య యోవిషయః- సతేనహీయతే వర్ధతే వా. నహ్యగ్నిస్స్వవిషయం దగ్ధ్వా కాష్ఠాది-తద్వత్. ౫

ఆ.— ప్రకృతభోక్తృభోగ్యపదార్థద్వయపరిజ్ఞానస్యావాన్తరఫలమాహ (త్రిష్వితి) పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే (జాగ్రదాదిష్వితి) భోగ్యస్యైకత్వేపిత్రైవిధ్యమవాన్తరభేదాదున్నేయం. భోక్తురేకత్వే హేతుమాహ (సోహమితి) యోహంసుషుప్తః సోహంస్వప్నం ప్రాప్తః- యశ్చస్వప్నమద్రాక్షం సోహమిదానీం జాగర్మీత్యేకత్వం ప్రతిసన్ధీయతే. నచతత్ర బాధకమస్తి- తద్యుక్తం భోక్తురేకత్వమిత్యర్థః. కించ - అజ్ఞానం తత్కార్యంచ ప్రతిప్రాజ్ఞాదిషు ద్రష్టృత్వస్యావిశిష్టత్వాత్, ద్రష్టృభేదేచ ప్రమాణాభావా, ద్యుక్తంతదేకత్వమిత్యాహ (ద్రష్టృత్వేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే

౧౦॥ ప్రభవస్సర్వభావానాంసతామితివినిశ్చయః। సర్వంజనయతిప్రాణశ్చేతోంశూన్పురుషఃపృథక్॥ ౬

(మాహేదేతి) కథమలాపతాభోగప్రయుక్తదోషరాహిత్యం - తత్రాహ (భోజ్యస్యేతి) యద్యపిభోక్తురేకస్యైవసర్వంభోగ్యమిత్యవగతం - తథాపితస్య సర్వభోగానాం భోగప్రయుక్తదోషవాస్నభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహ్యగ్నిరితి) స్వవిషయం కాష్ఠాదిదగ్ధ్వానహీయతేవర్ధతేవాగ్నిరితిసమ్బన్ధః. ౫

కూ — విశ్వాదిరూపత్రయస్వరూపం, తత్స్థానేషుతద్భోజ్యస్వరూపం, తజ్జ్ఞానతత్ఫలమాహ (త్రిష్వితి) త్రిషుధామసు - అక్షిమనోహృదయాకాశరూపేషుయద్భోజ్యం- స్థూలప్రవివిక్తానన్దాత్మకం, యశ్చభోక్తా-విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపాత్మా,-ఏతదుభయం-భోక్తృభోజ్యలక్షణముభయంయస్తు- సోఽహమేవేతి- జానాతి- సజ్ఞానవిషయాన్సర్వాన్-అనుభవన్నపితత్సంబన్ధప్రాప్నోతి- తత్కృతోత్సనీచాదివికారంనప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఏతేనాత్మనోభోక్తృత్వంభోగయితృత్వంస్వస్యేతరస్యచజీవస్యకర్మఫలప్రదస్యేశ్వరస్యేవ - సమాత్రభోగేతరజీవానాంవాస్వావస్థాయామితి తాత్పర్యమిత్యర్థః. ౯

శం.— సతాం- విద్యమానానాంస్వేనావిద్యాకృతనామరూపమాయాస్వరూపేణసర్వభావానాం- విశ్వతైజసప్రాజ్ఞభేదానాం ప్రభవ-ఉత్పత్తిః. వక్ష్యతిచ *వన్ధ్యాపుత్రోనతత్త్వేనమాయయావాపిజాయత ఇతి. యదిహ్యసతామేవజన్మస్యాత్ - బ్రహ్మణోఽవ్యవహార్యస్య గ్రహణద్వారాభావాదసత్త్వప్రసఙ్గః. దృష్టంచరజ్జుసర్పాదీనామవిద్యాకృతమాయాబీజోత్పన్నానాంరజ్జ్వాద్యాత్మనాసత్త్వం నహినిరాస్పదారజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదయఃక్వచిదుపలభ్యన్తేకేనచిత్. యథారజ్జ్వాంప్రాక్సర్పోత్పత్తేః రజ్జ్వాత్మనాసర్పస్సన్నేవాసీత్ - ఏవంసర్వభావానాముత్పత్తేఃప్రాక్ప్రాణబీజాత్మనైవసత్త్వమితి. అతశ్శ్రుతిరపివక్తి* బ్రహ్మైవేదం *ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదితి. సర్వంజనయతిప్రాణః. చేతోంశూన్- అంశవఇవరవేశ్చిదాత్మకస్యపురుషస్యచేతోరూపాజలార్కసమాః ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వభేదేనదేవతిర్యగాదిదేహభేదేషువిభావ్యమానాశ్చేతోంశవాస్తాన్ - తాన్పురుషః పృథక్- విషయభావవిలక్షణానగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్సలక్షణాన్ జలార్కవచ్చజీవలక్షణాం, స్తిరానితరాన్సర్వభావాన్, ప్రాణబీజాత్మాజనయతి- *యథోర్ణనాభిః *యథాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గా ఇత్యాదిశ్రుతేః. ౬

ఆ.— *ఏషయోనిరిత్యత్రప్రాజ్ఞస్యప్రపఞ్చకారణత్వంప్రతిజ్ఞాతం. తత్రసత్కార్యమసత్కార్యంప్రతివాకారణత్వమితిసన్దేహేనిర్ధారయితుమారభతే (ప్రభవఇతి) తత్రావాన్తరభేదమాహ (సర్వమితి) పురుషోహిసర్వమచేతనంజగదుపాధిభూతంతపః ప్రధానంగృహీత్వాజనయతి-అతఏవపురుషే.కారణవాచిప్రాణపదంప్రయుజ్యతే. ఏవంసచచైతన్యప్రధానశ్చేతసః-చైతన్యస్యాంశవదవస్థితాన్ప్రతిబిమ్బకల్పాన్జీవానాభాసభూతానుత్పాదయతి ఏవంచేతనాచేతనాత్మకమశేషంజగదసజ్జీర్ణంసంపాదయతీత్యర్థః. ననుసతాంభావానాంసత్త్వాదేవప్రభవోనసమ్భవతి- అతిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యపూర్వార్ధంవ్యాచష్టే (సతామితి) స్వేన- అధిష్ఠానాత్మనావిద్యమానానామేవావిద్యాకృతంమాయామయమారోపితస్వరూపం- తేనప్రభవః - సంసారీభవతీత్యర్థః. అసజ్జన్మనిరసనమన్తరేణకథంసజ్జన్మనిర్ధారయితుంశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (వక్ష్యతీతి) జన్మనః పూర్వంసర్వస్యసత్త్వేచకారణవ్యాపారసాధ్యత్వాసిద్ధేర్మిథ్యాత్వం. కథంసతామేవప్రభవోభావానామిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) కార్యప్రపఞ్చస్యాసత్త్వేకారణస్యబ్రహ్మణస్స్వరస్యైనవ్యవహార్యత్వాభావా. త్తస్యగ్రహణేద్వారభూతస్యలిఙ్గస్యాభావా, దసత్త్వమేవసిధ్యేత్. కార్యేణహిలిఙ్గేనకారణంబ్రహ్మదృష్టమపిసదిత్యవగమ్యతే- తచ్చేదసద్భవేత్ - నతస్యకారణేనసమ్బన్ధఃకిరిత్యసదేవకారణమపిస్యాదిత్యర్థః. కార్యకారణయోరుభయోరపిభవత్వసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టంచేతి) అవిద్యయాఽనాద్యనిర్వాచ్యయాకృతాశ్చతేమాయాబీజాదుత్పన్నాశ్చ - తేషాం. అవిద్యైవమాయేత్యఙ్గీకారాత్. తేషురజ్జ్వాదౌకల్పితసర్పాదీనామధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదిరూపేణసత్త్వందృష్టమితియోజనా. వివర్తంసదుపాదానం - కల్పితత్వాత్- రజ్జుసర్పవదిత్యర్థః. దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలత్వంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (నహీతి) వివక్షితందృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ప్రాణశబ్దితంబీజం- అజ్ఞాతంబ్రహ్మసల్లక్షణం. తదాత్మనైవేత్యాహ. తదేవమచేతనంసర్వంజగత్ప్రాగుత్పత్తేర్బీజాత్మనాస్థితంప్రాణోబీజాత్మావ్యవహారయోగ్యతయాజనయతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యతఇతి) చతుర్థపాదప్రతీకమాదాయవ్యాకరోతి (చేతోంశూనిత్యాదినా) రవేరంశవోయథాపఠ్యన్తే- తథాపురుషస్యస్వయంచైతన్యాత్మకస్యచేతోరూపాశ్చైతన్యాభాసాశ్చేతోంశవో నిర్దిశ్యన్తే. తాన్పురుషోజనయతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. తేషాంచిదాత్మకాత్పురుషాత్పురుషతత్త్వతోభేదాభావంవివక్షిత్వావిశినష్టి(జలార్కేతి)భేదధీస్తుతేషాముపాధిభేదాదిత్యాహ (ప్రాజ్ఞేతి) పృథగితిసూచితంపురుషస్యజీవసర్జనేహేతుంకథయతి(విషయేతి) యథాగ్నినాసమానరూపావిస్ఫులిఙ్గాజన్యన్తే-తథాచిదాత్మనాసమానస్వభావాజీవాస్తేనోత్పాద్యన్తే. విషయవిలక్షణత్వాత్ నప్రాణేనబీజాత్మనాతేషాముత్పాదనం. నచోత్పాద్యానాంజీవానాముత్పాదకాచ్చిదాత్మనస్తతోభిన్నత్వం - జలపాత్రప్రతిబిమ్బితాదిత్యాదీనాంబిమ్బభూతాత్తతస్తత్త్వతోభేదాభావాత్. తాన్విశ్వాదీన్పురుషశ్చిత్ప్రధానోజనయతీత్యర్థః. విషయభావేనవ్యవస్థితాన్పునర్భావాన్ప్రాణోజనయతీతితృతీయపాదార్థముపసంహరతి (ఇతరానితి) ౬

కూ.— *ఏషయోనిస్సర్వస్యేత్యుక్తార్థమన్త్రిమాహ (ప్రభవఇతి) ప్రభవత్యుత్పద్యతేఽనేనేతిప్రభవః. సర్వభావానాం- సర్వవస్తూనాంయథాయోగముత్పత్తిహేతుః. చతుర్ష్వపిహిత్యతియోజ్యం. ఇతిసతాంవినిశ్చయఇత్యుక్త్వాఅసతామన్యథానిశ్చయఇతిలభ్యతే - తదగ్రవివ

౧౧॥ విభూతిం ప్రసవన్త్వన్యే మన్యన్తే సృష్టిచిన్తకాః। స్వప్నమాయాస్వరూపేతి సృష్టిరన్యైర్వికల్పితా॥ ౭
౧౨॥ ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోస్సృష్టిరితి సృష్టౌ వినిశ్చితాః। కాలాత్ప్రసూతిం భూతానాం మన్యన్తే కాలచిన్తకాః॥ ౮

రిష్యతే. సర్వప్రభవత్వం వ్యనక్తి (సర్వం జనయతి ప్రాణ ఇతి) సర్వస్య ప్రజేతృత్వహేతునా ప్రాణనామాసవివసర్వం జనయతీత్యుక్త్యా సచివ ర్త రూపముపాదానత్వం సర్వప్రభవత్వమిత్యుక్తం భవతి. పురుషః - పూర్ణషడ్గుణత్వాదినా పురుషనామా ప్రాగుక్తనామా చరూరూపాత్మా పురుషః చేతోంశూన్ - జ్ఞానాఖ్యరశ్మయస్తాన్ జీవానితియావత్. పృథక్ - దేవదానవమానవాదిభేదేన జనయతి. ౧౦

శం.— విభూతిః - విస్తార ఈశ్వరస్య సృష్టిరితి సృష్టిచిన్తకా మన్యన్తే - న తు పరమార్థచిన్తకానాం సృష్టావాదర ఇత్యర్థః ॥ ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యాది శ్రుతేః. న హి మాయావినం సూత్రమాకాశే నిక్షిప్య - తేన సాయుధమారుహ్య చక్షుర్గోచరతామతీత్య యుద్ధేన ఖణ్డశశ్ఛిన్నం పతితం పునరుత్థితం చ పశ్యతాం తత్కృతమాయాదితత్త్వచిన్తాయామాదరో భవిష్యతి. తథైవాయం మాయావినస్సూత్రప్రసారణసమస్సుషుప్తస్వప్నాదివికాసః. తదారూఢమాయావీ సపశ్చ తత్స్థః ప్రాజ్ఞతైజసాదిః సూత్రతదారూఢాభ్యామన్యః పరమార్థమాయావీ. స ఏవ భూమిష్ఠో మాయాచ్ఛన్నో ఽదృశ్యమాన ఏవ స్థితో యథా - తథా తురీయాఖ్యం పరమార్థతత్త్వం. అతస్తచ్చిన్తాయామేవాదరో ముముక్షూణామార్యాణాం - న నిష్ప్రయోజనాయాం సృష్టావాదర ఇతి అతః సృష్టిచిన్తకానామేవైతే వికల్పా ఇత్యాహ (స్వప్నమాయాస్వరూపేతి) స్వప్నస్వరూపా మాయాస్వరూపా చేతి. ౭

ఆ.— చేతనాచేతనాత్మకస్య జగతః సర్గే ప్రస్తుతే స్వమతవివేచనార్థం మతాన్తరముపన్యస్యతి (విభూతిం ప్రసవమితి) ఈశ్వరస్య విభూతిః - విస్తారః. స్వకీయైశ్వర్యఖ్యాపనం సృష్టిరితి పక్షే సృష్టేర్వస్తుత్వశఙ్కాయాం పక్షాన్తరమాహ (స్వప్నేతి) కుతస్సృష్టిచిన్తకానామేతన్మతం - తత్త్వవిదామేవ కిం న స్యాత్ - తత్రాహ (నత్వితి) సృష్టేరవస్తుత్వాద్వస్తుచిన్తకానామపి తత్రాదరో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్ర ఇతి) మాయామయీ సృష్టిరాదరవిషయా న భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) (మాయాదీతి) ఆదిశబ్దేన తత్కార్యం గృహ్యతే. దృష్టాన్తనివిష్టమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథైవేతి) తర్హి పరమార్థచిన్తకానాం కుత్రాదర ఇత్యాశఙ్క్య సదృష్టాన్తముత్తరమాహ (సూత్రేత్యాదినా) మాయాచ్ఛన్నత్వమదృశ్యమానత్వే హేతుః. తురీయాఖ్యం - జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తేభ్యో విశ్వతైజసప్రాజ్ఞేభ్యశ్చాతిరిక్తం తదస్పృష్టమితి శేషః. పరమార్థతత్త్వచిన్తా హి సమ్యగ్ధీద్వారా ఫలవతీ - న సృష్టిః. తతః సృష్టావనాదర స్తత్త్వనిష్ఠానామిత్యాహ (నేతి) పరమార్థచిన్తకానాం సృష్టావనాదరాదపరమార్థనిష్ఠానామేవ సృష్టివిశేషచిన్తేత్యుక్తేఽర్థే ద్వితీయార్ధమవతారయతి (ఇత్యత ఇతి) జాగ్రద్దృష్టానామర్థానామేవ స్వప్నే ప్రథనాత్తస్య సత్యత్వం. మాయాయాశ్చ మణ్యాదిలక్షణాయాః సత్యత్వాఙ్గీకారాదనయోర్వికల్పయోస్సిద్ధాన్తాద్వైషమ్యమున్నేయం. ౭

మా — *సతామితి వినిశ్చయ ఇత్యత్ర సతాం వైపరీత్యేన నిశ్చయ ఇత్యర్థాత్ప్రాప్తం. తదుభయం వ్యనక్తి (విభూతిమిత్యాదినా) సృష్టిచిన్తకాః సృష్టివిషయవిచారవన్తః అన్యే - బ్రహ్మస్వరూపపరిణామవాదినోఽసన్తః ప్రసవం - సృష్టిం విభూతిం - జీవజడాత్మనా వివిధతయా భవనం బ్రహ్మణో మన్యన్తే. సృష్టిచిన్తకా ఇత్యనేన యథావద్బ్రహ్మస్వరూపానభిజ్ఞా ఇతి సూచితం. అన్యైః - బ్రహ్మైవ వర్తః ప్రపఞ్చ ఇతివాదిభిః సృష్టిర్వికల్పితా - వివిధతయా కల్పితా. కథం. స్వప్నమాయాస్వరూపేతి - స్వాప్నపదార్థసృష్టిస్స్వాత్మవివర్తో యథా మాయాస్వరూపా - తథా తత్స్వరూపబ్రహ్మవివర్తరూపా జాగ్రత్సృష్టిరపి మాయాస్వరూపా - మాయాపదేన మాయావినిర్మితగన్ధర్వనగరాది గ్రహ్యః. తత్స్వరూపా - తత్తుల్యస్వరూపా. మిథ్యాభూతేత్యేవం వికల్పితేత్యర్థః. ౧౧

శం — ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోస్సత్యసఙ్కల్పత్వాత్సృష్టిః - ఘటాదిః సఙ్కల్పనామాత్రం - న సఙ్కల్పనాతిరిక్తం. కాలాదేవ సృష్టిరితి కేచిత్. ౮

ఆ.— సృష్టిచిన్తకానామేవ సృష్టివిషయే వికల్పాన్తరముత్థాపయతి (ఇచ్ఛామాత్రమితి) జ్యోతిర్విదాం కల్పనాప్రకారమాహ(కాలాదితి) పరమేశ్వరస్యేచ్ఛామాత్రం సృష్టిరిత్యత్ర హేతుమాహ (సత్యేతి) యథా లౌకికులాలాదేః సఙ్కల్పనామాత్రం ఘటాదికార్యసృష్టిరిష్టా - నామరూపాభ్యామన్తరేవ కార్యం సఙ్కల్ప్య బహిస్తన్నిర్మాణాభ్యుపగమాత్. తథా భగవతస్సృష్టిః సఙ్కల్పనామాత్రా - న తదతిరిక్తా కాచిదస్తీతి కేషాంచిదీశ్వరవాదినామిత్యర్థః. ౮

మా.— పరిణామవివర్తయోరథావేకథం హారేర్జగత్సృష్టిరిత్యతస్సతాం వినిశ్చయప్రకారమాహ (ఇచ్ఛేతి) కేవలమిచ్ఛామాత్రం - అనాయాసేనావిలమ్బేన అవికారిత్వేన ప్రభోః - అవన్ధ్యశక్తేః సృష్టిః - ప్రభుకర్తృకా విశ్వవిషయిణీ సృష్టిరితి సృష్టౌవిషయే వినిశ్చితాః - వినిశ్చయవన్తః. ఔపనిషదా ఇత్యర్థః. భగవతస్సత్యసఙ్కల్పత్వాత్ స సర్వశక్తస్స్వసఙ్కల్పమాత్రాదేవ స్వశరీరభూతచేతనాచేతనప్రపఞ్చమగ్రే సూక్ష్మం స్థూలరూపేణ పరిణామ్య స్వయమవికార ఏవ సర్వాత్మకస్సర్వోపాదానం భవతీతి మన్యన్త ఇతి భావః. వినిశ్చితా ఇతి కర్తరి క్తః. పునర్మతాన్తరాణ్యాహ (కాలేతి) కాలచిన్తకాః - కాలమేవేశ్వరం మన్వానాః భూతానాం ప్రసూతిం - ఉత్పత్తిం కాలాన్మన్యన్తే. ఉపలక్షణమేతద్యదృచ్ఛానియతిస్వభావాదీనాం. తేషాం నిరాసః పురుషప్రభుపదాభ్యామేవ జ్ఞేయః. అత ఏవేచ్ఛామాత్రమితి పక్షస్సమర్థ్యేనివేశః. ౧౨

౧౩॥ భోగార్థంసృష్టిరిత్యన్యేక్రీడార్థమితిచాపరే। దేవస్యైషస్వభావోఽయమాప్తకామస్యకాస్పృహా॥ ౯

౧౪॥ నాన్తఃప్రజ్ఞంనబహిఃప్రజ్ఞంనోభయతఃప్రజ్ఞంనప్రజ్ఞానఘనంనప్రజ్ఞంనాప్రజ్ఞమ్। అదృష్టమవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమలక్షణమచిన్త్యమవ్యపదేశ్యమైకాత్మ్యప్రత్యయసారంప్రపఞ్చోపశమంశాన్తంశివమద్వైతంచతుర్థంమన్యన్తేసఆత్మాసవిజ్ఞేయః॥ ౭

శం.— భోగార్థంక్రీడార్థమితిచాన్యేసృష్టింమన్యన్తే. అనయోఃపక్షయోర్దూషణం దేవస్యైవస్వభావోఽయమితిదేవస్య స్వభావపక్షమాశ్రిత్య- సర్వేషాంవాపక్షాణామాప్తకామస్యకాస్పృహేతి. నహిరజ్జ్వాదీనామవిద్యాస్వభావవ్యతిరేకేణసర్పాద్యాభాసత్వేకారణంశక్యంవక్తుమ్. ౯

ఆ.— యథాతథావాఽస్తుసృష్టిః- తస్యాస్తుకింప్రయోజనమిత్యత్రవికల్పద్వయమాహ (భోగార్థమితి) సిద్ధాన్తమాహ (దేవస్యేతి) కస్స్వభావోనామేత్యత్రనైసర్గికోఽపరోక్షోమాయాశబ్దార్థస్తస్యేత్యాహ (అయమితి) పూర్వపక్షాణామపవాదంసూచయతి (అస్యేతి) దేవస్య- పరమేశ్వరస్యస్వభావస్సృష్టిరితిస్వభావపక్షం- నైసర్గికమాయానిర్మితాసృష్టిరితిమతంసిద్ధాన్తత్వేనాశ్రిత్యచతుర్థపాదేనదూషణముచ్యతేపక్షయోరసమాధిరాజ్యం. ఈశ్వరస్యేశ్వరత్వఖ్యాపనంసృష్టిరిత్యేకఃపక్షః. స్వప్నస్వరూపామాయాస్వరూపావాసృష్టిరితిపక్షద్వయం. ఈశ్వరస్యసత్యసఙ్కల్పస్యసృష్టిరితిపక్షాన్తరం. కాలాదేవజగతస్సృష్టిర్నేశ్వరాత్ - ఈశ్వరస్తూదాసీనః. తత్రపక్షాన్తరంభోగార్థంక్రీడార్థంవాసృష్టిరితిఫలితంచవికల్పద్వయం. తేషామితేషాంసర్వేషామేవపక్షాణాందూషణంచతుర్థపాదేనోక్తమితిపక్షాన్తరమాహ (సర్వేషామితి) నోఖల్వాప్తకామస్యపరస్యాత్మనోమాయాంవినావిభూతిఖ్యాపనముపయుజ్యతే. నచస్వప్నమాయాభ్యాంసారూప్యమన్తరేణస్వప్నమాయాసృష్టిర్వక్తుంశక్యతే - అవస్తునోదేవతయోస్తచ్ఛబ్దప్రయోగాత్- నచపరమానన్దస్వభావస్యపరస్యనిర్మాయామిచ్ఛాసజ్జచ్ఛతే- నహితస్యస్వతోఽవిక్రియస్యేచ్ఛాదిభాక్త్వంయుక్తం.నచమాయామన్తరేణభోగక్రీడేతస్యోపపద్యేతే. తతోమాయామయీభగవతస్సృష్టిరిత్యర్థః. యదుక్తం * కాలాత్ప్రసూతిఃభూతానామితి- తత్రాహ (నహీతి) అధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదీనాం స్వభావశబ్దితస్యాజ్ఞానాదేవసర్పాద్యాభాసత్వం - తథాపరస్యస్వమాయాశక్తివశాదాకాశాద్యాభాసత్వం- *ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇతిశ్రుతేః. నతుకాలస్యభూతకారణత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౯

కూ.— తత్రపరిపూర్ణస్యపురుషస్యసృష్టిఃకేషుచిత్పక్షేష్వతోలోకానుగ్రహార్థంస్వభావఇతివక్తుంపక్షాన్తరాణ్యాహ (భోగార్థమితి) కాలేరక్తస్యైవభోగార్థంసృష్టిరిత్యన్యేమన్యన్తే. అపరేతుమహారాజస్యకన్దుకాదివిహారఇవక్రీడారూపప్రయోజనసిద్ధ్యర్థంవిశ్వసృష్టిరీశ్వరస్యేతిమన్యన్తఇత్యర్థః. స్వమతమాహ శ్రుతిః(దేవస్యేతి) దేవస్య- క్రీడాశీలస్యాయం- లీలారూపఃవిష్ణుః- సృష్ట్యాదివిషయః స్వభావఏవ. నాన్యత్ప్రయోజనమితిభావః. *లోకవత్తులీలాకైవల్యమితిసూత్రం కుతః. ఆప్తకామస్యకాస్పృహా- ప్రయోజనస్పృహానకాపీత్యర్థః ఇతిశబ్దోరూపత్రయనిరూపణసమాప్తౌ. ౧౩

శం.— చతుర్థఃపాదఃక్రమప్రాప్తోవక్తవ్యఇత్యాహ (నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాది) సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యత్వాత్తస్యశబ్దానభిధేయత్వమితివిశేషప్రతిషేధేనైవచతురీయంనిర్దిదిక్షతి. శూన్యమేవతర్హితత్.న-మిథ్యావికల్పస్యనిర్నిమిత్తత్వానుపపత్తేః. నహిరజతసర్పపురుషమృగతృష్ణికాదివికల్పాఃశుక్తికారజ్జుస్థాణూషరాదివ్యతిరేకేణావస్త్వాస్పదాఃశక్యాఃకల్పయితుం. ఏవంతర్హిప్రాణాదిసర్వవికల్పాస్పదత్వాత్తురీయస్యశబ్దవాచ్యత్వమితినప్రతిషేధైఃప్రత్యాయ్యత్వముదకాధారాదేరివఘటాదేః. న- ప్రాణాదివికల్పస్యాసత్త్వాచ్ఛుక్తికాదిష్వివరజతాదేః. నహిసదసతోస్సమ్బన్ధశ్శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభాక్- అవస్తుత్వాత్. నాపిప్రమాణాన్తరవిషయత్వంస్వరూపేణగవాదివత్. నాపిక్రియావత్త్వంపాచకాదివత్. నాపిగుణవత్త్వంనీలాదివత్. అతోనాభిధానేనసనిర్దేశమర్హతి. శశవిషాణాదిసమత్వాన్నిరర్థకత్వంతర్హి. న- ఆత్మత్వావగమేతురీయస్యానాత్మతృష్ణావ్యావృత్తిహేతుత్వాత్. శుక్తికావగమఇవరజతతృష్ణాయాః. నహితురీయస్యాత్మత్వావగమేసత్యవిద్యాతృష్ణాదిదోషాణాంసమ్భవోఽస్తి. నచతురీయస్యాత్మత్వావగమేనకారణమస్తి - సర్వోపనిషదాంతాదర్థ్యేనోపక్షయాత్. * తత్త్వమసి * అయమాత్మాబ్రహ్మ * తత్సత్యంసఆత్మా * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ * సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః * ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యాదినా. సోఽయమాత్మాపరమార్థరూపశ్చతుష్పాదిత్యుక్తః. తస్యాపరమార్థరూపమవిద్యాకృతంరజ్జుసర్పాదిసమముక్తంపాదత్రయలక్షణంబీజాఙ్కురస్థానీయం. అథేదానీమబీజాత్మకం పరమార్థస్వరూపంరజ్జుస్థానీయం సర్పాదిస్థానీయోక్తస్థానత్రయనిరాకరణేనాహ (నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాది) నన్వాత్మనశ్చతుష్పాత్త్వంప్రతిజ్ఞాయపాదత్రయకథనేనైవచతుర్థస్యాన్తఃప్రజ్ఞాదిభ్యోఽన్యత్వేసిద్ధేనాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదిప్రతిషేధోఽనర్థకః.న-సర్పాదివికల్పప్రతిషేధేనైవరజ్జుస్వరూపప్రతిపత్తివత్ త్ర్యవస్థస్యైవాత్మనస్తురీయత్వేనప్రతిపిపాదయిషితత్వాత్. *తత్త్వమసీతివత్.యదిహిత్ర్యవస్థాత్మవిలక్షణంతురీయమన్యత్ - తత్ప్రతిపత్తిద్వారాభావాచ్ఛాస్త్రోపదేశానర్థక్యంశూన్యతాపత్తిర్వా.రజ్జురివసర్పాదిభిర్వికల్ప్యమానాస్థానత్రయేఽపిఆత్మైకఏవాన్తఃప్రజ్ఞాదిత్వేనవికల్ప్యతేయదా-తదాన్తఃప్రజ్ఞాదిత్వప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణసమకాలమేవాత్మన్యనర్థప్రపఞ్చనివృత్తిలక్షణఫలంపరిసమాప్తమితితురీయాధిగమేప్రమాణాన్తరం సాధనాన్తరంవానమృగ్యం.రజ్జుసర్పవివేకసమకాలఇవరజ్జ్వాంసర్పనివృత్తిఫలేసతిరజ్జ్వధిగమస్య.యేషాంపునస్తమోపనయవ్యతిరేకేణఘటాధిగమేప్రమాణంవ్యాప్రియతే- తేషాంచ్ఛేద్యావయవసమ్బన్ధవియోగవ్యతిరేకేణాన్యతరావయవేపిభిదిర్వ్యాప్రియతఇత్యుక్తంస్యాత్. యదాపునర్ఘటతమసోర్వివేకకరణేప్రవృత్తంప్రమాణమనుపాదిత్సితతమోనివృత్తిఫలావసానంఛిదిరివచ్ఛేద్యావయవసమ్బన్ధవివేకకరణేప్రవృత్తాతదవయవద్వైధీభావఫలావసానా-తదానాన్తరీయకంఘటవిజ్ఞానం- నతత్ప్రమా

ణఫలం. న చ తద్వదప్యాత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదివివేకకరణే ప్రవృత్తస్య ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణస్యానుపపాదిత్సితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తివ్యతిరేకేణ తురీయే వ్యాపారోపపత్తిః - అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తిసమకాలమేవ ప్రమాతృత్వాదిభేదనివృత్తేః. తథా చ వక్ష్యతి *జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇతి జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తిక్షణవ్యతిరేకేణ క్షణాన్తరానవస్థానాత్. అవస్థానే చానవస్థాప్రసఙ్గాత్ ద్వైతానివృత్తిః. తస్మాత్ ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణవ్యాపారసమకాలమేవాత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాద్యనర్థనివృత్తిరితి సిద్ధం. నాన్తఃప్రజ్ఞమితి తైజసప్రతిషేధః. న బహిఃప్రజ్ఞమితి విశ్వప్రతిషేధః. నోభయతఃప్రజ్ఞమితి జాగ్రత్స్వప్నయోరన్తరాళావస్థాప్రతిషేధః. న ప్రజ్ఞానఘనమితి సుషుప్తావస్థాప్రతిషేధః - బీజభావావివేకరూపత్వాత్. న ప్రజ్ఞమితి యుగపత్సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వప్రతిషేధః. నాప్రజ్ఞమిత్యచైతన్యప్రతిషేధః. కథం పునరన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామాత్మని గమ్యమానానాం రజ్జ్వాదౌ సర్పాదివత్ ప్రతిషేధాదసత్త్వం గమ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- జ్ఞస్వరూపావిశేషేఽపీతరేతరవ్యభిచారాత్. రజ్జ్వాదావివ సర్పధారాదివికల్పితభేదవత్. సర్వత్రావ్యభిచారాజ్జ్ఞస్వరూపస్య సత్యత్వం. సుషుప్తే వ్యభిచరతీతి చేన్న- సుషుప్తస్యానుభూయమానత్వాత్. *న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి శ్రుతేః. అత ఏవాదృష్టం. యస్మాదదృష్టం - తస్మాదవ్యవహార్యం. అగ్రాహ్యం - కర్మేన్ద్రియైః. అలక్షణం - అలిఙ్గమిత్యేతత్. అననుమేయమిత్యర్థః. అత ఏవాచిన్త్యం. అత ఏవావ్యపదేశ్యం శబ్దైః. ఏకాత్మప్రత్యయసారం - జాగ్రదాదిస్థానేష్వేకోఽయమాత్మేత్యవ్యభిచారీ యః ప్రత్యయః - తేనానుసరణీయం. అథవా- ఏక ఆత్మప్రత్యయః సారం- ప్రమాణం యస్య తురీయస్యాధిగమే- తత్తురీయమేకాత్మప్రత్యయసారం. *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి శ్రుతేః. అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదిస్థానిధర్మప్రతిషేధః కృతః. ప్రపఞ్చోపశమమితి జాగ్రదాదిస్థానధర్మాభావ ఉచ్యతే. అత ఏవ శాన్తం - అవిక్రియం. శివం - యతోఽద్వైతం - భేదవికల్పరహితం. చతుర్థం - తురీయం మన్యన్తే - ప్రతీయమానపాదత్రయరూపవైలక్షణ్యాత్. (స ఆత్మా స విజ్ఞేయ ఇతి) ప్రతీయమానసర్పభూచ్ఛిద్రదణ్డాదివ్యతిరిక్తా యథా రజ్జుః- తథా *తత్త్వమసీత్యాదివాక్యార్థః ఆత్మా - ఽదృష్టో ద్రష్టా *న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇత్యాదిభిరుక్తో యః- స విజ్ఞేయ ఇతి భూతపూర్వగత్యా. జ్ఞాతే ద్వైతాభావః. ౬

౭. పాదత్రయే వ్యాఖ్యాతే వ్యాఖ్యేయత్వేన క్రమప్రాప్తం చతుర్థపాదం వ్యాఖ్యాతుముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యాహ (చతుర్థ ఇతి) నను పాదత్రయవద్విధిముఖేనైవ చతుర్థః పాదోఽపి వ్యాఖ్యాయతాం - కిమితి నిషేధముఖేన వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సర్వేతి) సర్వాణి శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాని షష్ఠీగుణాదీని - తైః శూన్యత్వాత్తురీయస్యావాచ్యత్వాద్యోగాన్నిషేధద్వారైవ తస్య నిర్దేశస్సమ్భవతీత్యర్థః. సాక్షాద్వాచ్యత్వాభావం ద్యోతయితుం నిర్దిదిక్షతీత్యుక్తం. యది చతుర్థం విధిముఖేన న నిర్దేష్టుం శక్యం- తర్హి శూన్యమేవ తదాపద్యేత - తన్నిషేధేనైవ నిర్దిశ్యమానత్వాత్. తథా చ తన్నాస్త్యర్థ ఇతి శఙ్కతే (శూన్యమేవేతి) న తురీయస్య శూన్యత్వమనుమాతుం యుక్తం- వికల్పానామధిష్ఠానం - కల్పితత్వాత్. తథా విమతరజతాదివదిత్యనుమానాత్తురీయస్య సత్త్వసిద్ధేరిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) దృష్టాన్తం సాధయతి (న హీతి) రజతాదీనాం సదనువిద్ధబుద్ధిబోధ్యత్వాదవస్త్వాస్పదత్వాయోగాత్ తద్వదేవ ప్రాణాదివికల్పానామపి నావస్త్వాస్పదత్వం సిధ్యతీత్యర్థః. యద్యధిష్ఠానత్వం తురీయస్యేష్టం- తర్హి వాచ్యత్వమధిష్ఠానత్వాద్ఘటాదివదితి ప్రక్రమభఙ్గః స్యాదితి చోదయతి (ఏవం తర్హీతి) కిం ప్రాతిభాసికమధిష్ఠానత్వం హేతూక్రియతే- కిం వా తాత్త్వికం. నాద్యః- తస్య తాత్త్వికవాచ్యత్వాసాధకత్వాత్. అతాత్త్వికే తు వాచ్యత్వే ప్రక్రమో న విరుధ్యేత. న ద్వితీయః - శుక్త్యాదిషు కల్పితరజతాదేరవస్తుత్వవత్ తురీయే కల్పితప్రాణాదేరవస్తుత్వాత్ తత్ప్రతియోగికాధిష్ఠానత్వస్య తాత్త్వికత్వాయోగాదితి దూషయతి (న ప్రాణాదీతి) కించ- వాచ్యత్వే తురీయస్య నిరుచ్యమానే తత్ర శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం వక్తవ్యం. తచ్చ షష్ఠీ వా- రూఢిర్వా- జాతిర్వా- క్రియా వా - గుణో వేతి వికల్ప్య ప్రథమం ప్రత్యాహ (న హీతి) తురీయాతిరిక్తస్యావస్తుత్వాత్తస్య తురీయస్య చ వస్తుభూతసమ్బన్ధాసిద్ధేర్విషయాభావే కుతః షష్ఠీత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (నాపీతి) విశిష్టరూపేణ విషయత్వేఽపి స్వరూపేణ నిరుపాధికాత్మనా తదవిషయత్వాన్నాత్ర గవాదావివ రూఢిరవతరతీత్యర్థః. న తృతీయః- గవాదావివ ద్వితీయే తురీయే సామాన్యవిశేషభావస్యాభిధాతుమయోగ్యత్వాదితి మత్వాహ (గవాదివదితి) న చతుర్థః- పాచకాదావివాక్రియే తురీయే క్రియావత్త్వస్య శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపి క్రియావత్త్వమితి) న పఞ్చమః - ఉత్పలాదౌ నీలాదిశబ్దవన్నిర్గుణే తురీయే గుణవత్త్వస్య శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపీతి) తదేవం తురీయస్య వాచ్యత్వానుమానం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానుపలబ్ధిబాధితమితి ఫలితమాహ (అత ఇతి) యది తురీయస్య నాస్తి విశిష్టజాత్యాదిమత్త్వం- తర్హి నరవిషాణాదిదృష్టేరివ తద్దృష్టేరపి న ఫలవత్త్వం - విశిష్టజాత్యాదిమతో రాజాదేరుపాసనస్య ఫలవత్త్వోపలమ్భాదితి శఙ్కతే (శశవిషాణాదీతి) యథా శుక్తిరియమిత్యవగమే రజతాదివిషయతృష్ణా వ్యావర్త్యతే- తథా తురీయం బ్రహ్మాహమిత్యాత్మత్వేన తురీయస్య సాక్షాత్కారే సత్యనాత్మవిషయా తృష్ణా వ్యవచ్ఛిద్యతే. తదేవ శూన్యత్వేన తురీయావగమస్య సర్వాకాఙ్క్షానివర్తకత్వాదనర్థకత్వాశఙ్కానుపయుక్తేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తురీయస్యాత్మత్వావగమే సతి సర్వానర్థహేతుతృష్ణాదిదోషనివృత్తిలక్షణం ఫలముక్తం విద్వదనుభవేన సాధయతి (న హీతి) నను తురీయమశేషవిశేషశూన్యం నాత్మత్వేనావగన్తుం శక్యతే- తద్ధేత్వభావాదితి. తత్రాహ (న చేతి) సర్వోపనిషదామిత్యుక్తమేవోదాహరణలేశేన దర్శయతి (తత్త్వమసీతి) నిషేధముఖేనైవ తురీయస్య ప్రతిపాదనం - న విధిముఖేనేత్యుపపాద్య వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (సోఽయమిత్యాదినా) బీజాఙ్కురస్థానీయం- మిథో హేతుహేతుమద్భావేన వ్యవస్థితమిత్యర్థః. అబీజాత్మకం - కార్యకారణవినిర్ముక్తమితి యావత్. తత్ర హేతుం సూచయతి (పరమార్థేతి) తస్య విధిముఖేన నిర్దేశానుపపత్తిం ప్రాగుక్తామభిప్రేత్యాహ (సర్వాదీతి) కిముత్తరేణ గ్రన్థేన తురీయం ప్రతిపాద్యతే- కిం వా తస్య స్థానత్రయవైలక్షణ్యం వివక్ష్యతే. ప్రథమే ప్రతిపాదకస్య విధానావ్యతిరేకాదన్యనిషేధానర్థక్యం. ద్వితీయేఽపి తదానర్థక్యమాపద్యేత- అనుక్త్వైవో

౬. ఏకాత్మప్రత్యయసారమితి శాఙ్కరాదిపాఠః.

స్థానత్వవ్యపదేశసిద్ధావిదమున్యాసశఙ్క్యతే (నన్వితి) న తావత్తురీయం విధిముఖేన బోధ్యం- తస్య స్వప్రకాశత్వాత్ తస్మిన్ ప్రకాశాద్యనుదయాత్. తథాపి సమారోపితద్వైతాభావరూపేణ ప్రతిపన్నం తన్నిషేధేన బోధ్యతే- తదనిషేధే తస్య యథావదప్రథనాత్. అతో ననిషేధానర్థక్యమితి పరిహరతి (నసర్వాస) తురీయస్య స్థానత్రయవిలక్షణస్యాన్యాదేవసిద్ధావపి జీవాత్మనః స్థానత్రయవిశిష్టస్య తురీయం బ్రహ్మస్వరూపమితి నోపదేశమన్తరేణ సిద్ధ్యతీతి తురీయస్య స్థానోపన్యాస ఇత్యర్థః. యథా విధిముఖేన ప్రవృత్తేన * తత్త్వమసీతి వాక్యేన స్థానత్రయసాక్షిణ స్త్వం పదలక్ష్యస్య తత్పదలక్ష్యబ్రహ్మతాలక్షణయా బోధ్యతే - తథా నిషేధశాస్త్రేణాపి తాత్పర్యవృత్త్యా జీవస్య తురీయబ్రహ్మత్వం ప్రతిపాదయితుం దృష్టాన్తమాహ (తత్త్వమసీతి) న సుస్థానత్రయవిశిష్టస్యాస్త్వన్నో నైవ తురీయాత్మకత్వం తురీయశబ్దేన ప్రతిపాద్యతే- తురీయస్య విశిష్టాద్వైలక్షణ్యేనాత్యన్తభిన్నత్వాత్. తత్రాహ (యదిహీతి) ప్రతిషేధనిరపేక్షైర్విశేషణైర్విశిష్టతయా తురీయస్య ప్రతిపత్తౌ తురీయస్య విశిష్టావస్థత్వం- అన్యథాత్యన్తభిన్నయోర్మిథస్సంస్పర్శవిరహేణాధ్యాసరూపాణాముపాదానాత్తురీయప్రతిపత్తౌ విశిష్టస్య ద్వారత్వాభావా, దన్యస్య చ తత్ప్రతిపత్తిద్వారస్యాదర్శనా, త్తురీయాప్రతిపత్తిరేవ స్యాదిత్యర్థః (శాస్త్రేతి) శాస్త్రప్రతిపత్తిస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (శాస్త్రేతి) తద్విశిష్టరూపమనూద్య నిషేధకాంశాపోహేన తస్య తురీయత్వముపదిశతి- భేదే చాత్యన్తభేదాసమ్భవాచ్ఛాస్త్ర) ప్రత్యక్షప్రతిపత్తిరిత్యర్థః. మాస్తు తురీయప్రతిపత్తిః యాదృచ్ఛికేవేతి చేత్ తత్రాహ (శూన్యేతి) విశిష్టస్యైవ ప్రతిపత్త్యా తురీయస్యాప్రతిపత్తౌ ప్రతిపన్నస్య విశ్వాదేర్విశేషస్యాపర్యవసానత్వా, దన్యస్య చాప్రతిపన్నత్వా, న్నైరాత్మ్యవ్యర్థిరేవాపద్యేతేత్యర్థః. భేదపక్షశ్చేద్వ్యర్థో క్తదోషవశాన్నసమ్భవతి- శూన్యతాదోషాత్- అభేదపక్షోపి కథం సమ్భవతీతి చేత్. తత్ర కిం షణ్ఠపర్యవసాయి యుజ్యతే- కింవా ప్రమాణాన్తరం- అథవా సాధనాన్తరమితి వికల్పాన్ద్వయం సూచయతి (రజ్జ్వామివేతి) యథా రజ్జురవిష్ఠానభూతా సర్పాభాసాదివిశిష్టా వ్యక్తే- విశిష్టైకవివాత్యా స్థానత్రయేపి యదా స్తఃప్రజ్ఞత్వాదినా వికల్ప్యమానో ఽపహాభాసతే - తదా తదనువాదేనా స్తఃప్రజ్ఞత్వాదిప్రతిషేధజనితం యత్ప్రమాణరూపవిజ్ఞానం- తదుత్పద్యమానకాల ఏవాత్మన్యనర్థనివృత్తిరూపం ఫలం సిద్ధమితి న ఫలపర్యవసానాయోగో ఽవకాశవానిత్యర్థః. శబ్దస్య సంసృష్టపరోక్షజ్ఞానహేతోరసంసృష్టాపరోక్షజ్ఞానహేతుత్వాయోగాత్తురీయజ్ఞానే ప్రమాణాన్తరమేష్టవ్యమితి పక్షం ప్రత్యాహ (తురీయమితి) తస్య హి సాక్షాత్కారే న శబ్దాతిరిక్తప్రమాణమన్వేష్యం - శబ్దస్య విషయానుసారేణ ప్రమాహేతుత్వాత్, విషయస్య తురీయస్యాసంసృష్టాపరోక్షత్వా, దిత్యర్థః. తురీయసాక్షాత్కారే ప్రసఙ్ఖ్యానాఖ్యం సాధనాన్తరమేష్టవ్యమితిపక్షం ప్రతిక్షిపతి (సాధనాన్తరం వేతి) ప్రసఙ్ఖ్యానస్యాప్రమాణత్వాన్న ప్రమారూపం ప్రతిహేతుతేతి భావః. యథా రజ్జురియం సర్పో నేతి వివేకధీసమయ ఏవ సాక్షాత్కారవశాయామేవ రజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలే సిద్ధే రజ్జుసాక్షాత్కారస్య ఫలాన్తరం ప్రమాణాన్తరం సాధనాన్తరం వా నాపేక్ష్యతే- క్లృప్తత్వాత్. తదేవాపీత్యాహ (రజ్జ్వామితి) విషయగతం ప్రాకట్యం ప్రమాణఫలం- నాధ్యస్తనివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యేషామితి) స్వవిషయాజ్ఞానాపనయనాయ ప్రవృత్తా ప్రమాణక్రియా స్వవిషయే భావరూపమతిశయమాధత్తే చేత్ - అపనయార్థక్రియాత్వావిశేషాచ్ఛేదన ఛేద్యస్య సంయోగాపనయనాతిరిక్తమతిశయమాదధ్యాత్- న చ సంయోగవినాశాతిరిక్తే ఛిదాభాగే సమ్ప్రతిపత్తిరస్తి. ప్రాకట్యస్య చ ప్రకాశత్వే జ్ఞానవన్నార్థనిష్ఠత్వం స్యాత్ అప్రకాశత్వే తేనాధ్యస్తనార్థో స్తీతి భావః. అజ్ఞాననివర్తకమేవ ప్రమాణమితి పక్షే విషయస్ఫురణేఽకారణాభావాద్విషయసంవేదనం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) ఘటోపహితమజ్ఞానమావృత్తో ఽవ్యవహారయోగ్యస్తిష్ఠతి- తస్య తమసా నివృత్తౌ వ్యవహారయోగ్యత్వాపాదనే ప్రత్యక్షాది ప్రమాణం ప్రవర్తతే. తచ్చానుపాదిత్సితస్య- అనిష్టస్యాప్రహేయస్య తమసో నివృత్తిలక్షణ ఏవ పర్యవస్యతి - తదా ఘటసంవేదనమార్థికం ప్రమాణఫలం భవతి. యథా ఛిదిక్రియా ద్వైధస్య తరోరవయవయోర్మిథస్సంయోగనిరసనే ప్రవృత్తా సతీ తయోరేవ భేద్యావయవయోర్ద్వైధీభావే ఫలే పర్యవస్యతి - న త్వన్యతరావయవే ఛిదిర్వ్యాప్రియతే- తథేహాపి తమోనివృత్తౌ ప్రమాణం నిర్వ్యాప్రియతే- ఘటస్ఫురణం త్వార్థికం- న చ తస్య స్థాయిత్వం - అభివ్యఞ్జకప్రమాతృవ్యాపారస్యాస్థిరత్వాదిత్యర్థః. కించ - ఘటాదేర్జడస్య సంవిదపేక్షత్వాత్తత్ర సంవిదో మానఫలత్వేపి నాత్మన్యజడే సంవిదేకతానే మనస్యారోపితధర్మనివర్తకత్వమన్తరేణ సంవిజ్జనకత్వవ్యాపారస్సమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) తురీయాత్మని సంవేదనజననవ్యాపారేణ ప్రమాణస్య ప్రకల్ప్యతే- తస్య సంవిదాత్మకత్వాదారోపితనివృత్తివ్యతిరేకేణ మానజన్యఫలసంవిదనపేక్షత్వాదిత్యుక్తం. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీతి) అక్రియాభావేనాశ్రితప్రమాణాభావాదనన్తరక్షణేఽస్య వ్యాపారానుపపత్తిరిత్యత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి) కించ- జ్ఞానాధీనద్వైతనివృత్త్యవచ్ఛిన్నక్షణాతిరేకేణ నక్షణాన్తరే జ్ఞానం స్థాతుం పారయతి - న చాస్థిరం జ్ఞానం వ్యాపారాయ పర్యాప్తం - తథా చ జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తివ్యతిరేకేణ నాత్మని వ్యాపారో స్తీత్యాహ (జ్ఞానస్యేతి) నను జ్ఞానం ద్వైతనివర్తకమపి న స్వాత్మానం నివర్తయతి- నివర్త్యనివర్తకభావస్యైకత్ర విరోధాత్. అతో యమాపన్నివర్తకం స్థాస్యతి- తత్రాహ (అవస్థానే చేతి) నివర్తకస్య జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తేరనన్తరమపి నివర్తకాన్తరమపేక్ష్యావస్థానే చ తస్య తస్య నివర్తకాన్తరసవ్యపేక్షత్వాదాద్యస్యాపి విజ్ఞానస్య నివర్తకత్వాసిద్ధిః. న చ జ్ఞానస్య స్వస్య నివర్తకత్వానుపపత్తిః- స్వపరవిరోధినాం భావానాం బహుళముపలమ్భాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్య జన్మాతిరిక్తవ్యాపారాభావా, త్తజ్జన్మనశ్చ ద్వైతనిషేధే నైవోపక్షయా, త్క్షణాన్తరే విషయస్ఫురణజననాయానవస్థానా, దారోపితాతద్ధర్మనివృత్త్యైవ జ్ఞానం పర్యవస్యతీతి మిథ్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రతిషేధజనితం విజ్ఞానమేవ ప్రమాణం- తస్య వ్యాపారో జన్మైవ- తేన సమానకాల ఏవానర్థనివృత్తిరితి యోజనా. తత్ర హేతుమాహ (బీజభావేతి) సుషుప్తం హి స్వప్నజాగరితే ప్రతి బీజభావః- తస్యాశేషవిశేషవిజ్ఞానాభావరూపత్వాద్విశేషవిజ్ఞానానాం సర్వేషాం ఘనం- ఏకం ప్రాగ్ధారణమవిభక్తం సుషుప్తమితి తత్ప్రతిషేధానేత్యాదినా సమ్భవతీత్యర్థః. యదుక్తం సర్పాదీనాం రజ్జ్వాదౌ భ్రాన్తిప్రతిపన్నానాం ప్రతిషేధాదసత్త్వం- ఆత్మని తు ప్రమాణేనగమ్యమానానామన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనాం న ప్రతిషేధో యుజ్యతే- మానవిరోధాదితి శఙ్క్యతే (కథమితి) ప్రామాణికత్వస్యాసిద్ధత్వాద్యుక్తమన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామసత్యత్వమితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) విమతమసత్యం- వ్యభిచారిత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (జ్ఞస్వరూపేతి) తస్యా విశేషః- అవ్యభిచారః. తత్ర రజ్జ్వాదావివేత్యుదాహరణం. అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామిత

చేతరవ్యభిచారేనిదర్శనం సర్పధారాదిః. నిమతం సత్యం - అవ్యభిచారిత్వాత్- రజ్జ్వాదివదిత్యాహ (సర్వత్రేతి) తస్య చ సత్యత్వే సర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వసిద్ధిరితి భావః. అవ్యభిచారిత్వహేతోరసిద్ధిం శఙ్కతే (సుషుప్తఇతి) నతత్ర చైతన్యస్య వ్యభిచారః-సుషుప్తస్య స్ఫురణవ్యాప్తతయా సాధకస్ఫురణస్యావశ్యకత్వాదిత్యాహ (ననుసుప్తస్యేతి) సుషుప్తే సాధకస్ఫురణస్య సత్త్వే ప్రమాణమాహ (నహీతి) నిషేధశాస్త్రాలోచనయా నిర్విశేషత్వం తురీయస్యోక్తం- తదేవ హేతూకృత్య జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వమాహ (అతఏవేతి) దృష్టస్యైవార్థక్రియాదర్శనాదదృష్టత్వాదర్థక్రియారాహిత్య ఓతివిశేషణాన్తరమాహ (యస్మాదితి) అదృష్టమిత్యనేనాగ్రాహ్యమిత్యస్య పౌనరుక్త్యం పరిహరతి (కర్మేన్ద్రియైరితి) అలక్షణమిత్యయుక్తం- * సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యాదిలక్షణోపలబ్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అలిఙ్గమితి) * కోహ్యేవాన్యాదిత్యాదిలిఙ్గోపన్యాసవిరుద్ధమిదమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనుమేయమితి) ప్రత్యక్షానుమానావిషయత్వప్రయుక్తం విశేషణాన్తరమాహ (అతఏవేతి) మనోవిషయత్వాభావాదేవ శబ్దావిషయత్వం- శబ్దప్రవృత్తేర్మనః ప్రవృత్తిపూర్వకత్వాదిత్యాహ (అతఏవేతి) తర్హి యథోక్తం వస్తు నాస్త్యేవ- ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకాత్మేతి) పరోక్షార్థవిషయతయా విశేషణం వ్యాఖ్యాయాపరోక్షార్థతయా వ్యాకరోతి (అథవేతి) అపరోక్షాత్మప్రత్యయస్యాత్మని ప్రమాణత్వే బృహదారణ్యకశ్రుతిముదాహరతి (ఆత్మేత్యేవేతి) యద్వా ప్యోతీత్యాదినా పూర్వోక్తాద్ విశేషణస్య ప్రయోజనం న్యూనత్వాత్కథితః సహనాజ్ఞానసాక్షిత్వాత్కిం వ్రతిభ్యోఽవగతప్రమాణైకరసం పరమాత్మానం ప్రత్యక్త్వేన గృహీత్వా తస్మిన్ స్థితిస్థలీత్యాత్మనోఽవస్థాత్రయాతీతస్య తురీయస్యాపరోక్షనిత్యదృష్టిత్వం శ్రుతితోఽవష్టమ్భమిత్యర్థః. విశేషణాన్తరస్య పునరుక్తిం పరిహరన్నర్థభేదమాహ (అన్తరితి) స్థానిధర్మస్య స్థానధర్మస్య చ ప్రతిషేధోఽత్ర ప్రపఞ్చోపశమపదాభ్యాం క్రియతే. శాన్తం-రాగద్వేషాదిరహితం. అవిక్రియం- కూటస్థమిత్యర్థః. శివం - పరిశుద్ధం. పరమానన్దబోధరూపమిత్యాదివత్. యస్మాద్ద్వైతాభావోపలక్షితం - తస్మాచ్చతుర్థమిత్యాహ (యతఇతి) అద్వైతమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (భేదేతి) సర్వవిశేషవిషయత్వాభావే కథం చతుర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతీయమానేతి) చతుర్థతురీయయోర్వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయత్వేనాపౌనరుక్త్యం. తస్యోక్తవిశేషణత్వేపి ముక్తిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సఆత్మాసవిజ్ఞేయఇతి) తదేవ వ్యాచష్టే (ప్రతీయమానేతి) * నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాదిత్యాదివాక్యాని ప్రతీకోపాదానేన దర్శయతి (నహి ద్రష్టురితి) ఆత్మస్యవ్యవహార్యేకుతోవిజ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్య భూతపూర్వమవిద్యావస్థాయాం జ్ఞేయత్వాఖ్యావగతిః - తదేదానీమపి విజ్ఞేయత్వమిత్యాహ (భూతేతి) విద్యావస్థాయామేవకమితి జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయవిభాగో న భవతి- తత్రాహ (జ్ఞాతఇతి) జ్ఞానేన తత్కారణస్యాజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదిత్యర్థః. ౭

రం.— చతుర్థం పాదం నిర్దిశతి (నాన్తః ప్రజ్ఞమితి) నాన్తఃప్రజ్ఞం న బహిఃప్రజ్ఞం నోభయతఃప్రజ్ఞమితి బహిఃప్రజ్ఞాన్తఃప్రజ్ఞయోర్విశ్వతైజసయోర్వ్యావృత్తిః. నప్రజ్ఞానఘనం నప్రజ్ఞమితి ప్రజ్ఞానఘనస్య సుషుప్తిస్థానస్య వ్యావృత్తిః. ప్రజ్ఞశబ్దాత్ * ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థేఽణ్. అతః ప్రాజ్ఞశబ్దస్య స్వార్థాణన్తతయా ప్రజ్ఞప్రాజ్ఞయోరేకార్థత్వాత్. నను ప్రజ్ఞభిన్నత్వే అప్రజ్ఞత్వం స్యాత్. ఏవం చాజ్ఞత్వప్రసక్తిరిత్యత్రాహ (నాప్రజ్ఞమితి) ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః. జ్ఞానాదిషడ్గుణమధ్యే జ్ఞానప్రధానత్వేన ప్రజ్ఞశబ్దితాత్ సుషుప్తిస్థానస్థాల్పజ్ఞప్రాజ్ఞాద్భిన్నత్వేపి సర్వజ్ఞతయా అప్రజ్ఞత్వమపి నాస్తీతి భావః. అదృష్టం - బాహ్యేన్ద్రియజ్ఞానాగోచరం. అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యం - వాక్పాణ్యాదికర్మేన్ద్రియాగోచరం. అతఏవ అలక్షణం- లక్ష్యతేఽనేనేతి లక్షణం- అనుమానం. అనుమానాగమ్యమిత్యర్థః. అతఏవాచిన్త్యం అవ్యపదేశ్యం- ఇదమిత్థమితి చిన్తావ్యపదేశానర్హం. ఏకాత్మప్రత్యయసారం - ఏకాత్మప్రత్యయగోచరం. ప్రపఞ్చోపశమం- సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధాదిప్రపఞ్చస్యాప్యుపశమో యస్మిన్ తత్ప్రపఞ్చోపశమం. * ఏతన్నానావతారాణాం నిధానం బీజమవ్యయమితి స్మరణాత్. శాన్తం- ఊర్మిషట్కరహితం. శివం-కదాచిదపి నాశావిర్భావతిరోభావగన్ధరహితతయా శివం - మఙ్గళం. అద్వైతం - సజాతీయద్వితీయరహితం. ఏతాదృశం వాసుదేవం చతుర్థం మన్యన్తే. (సఆత్మా) ఆప్నోతీతి హ్యాత్మా. సర్వదేశకాలసర్వవస్తువ్యాప్తత్వాత్ సఙ్కర్షణాదీనామపి స ఆత్మా. (సవిజ్ఞేయః) * తమేవైకం జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథేతి శ్రుతేః తస్యైవ విజ్ఞేయత్వమితి భావః. ౭

కూ.— చతుర్థపాదమాత్మనఆహ (నాన్తరితి) అన్తః ప్రజ్ఞాపయతీత్యన్తఃప్రజ్ఞః - స్వప్నార్థప్రదర్శకః. స నేత్యర్థః. న బహిఃప్రజ్ఞం- జాగ్రదర్థప్రదర్శకో న భవతి. నోభయతఃప్రజ్ఞం- బాహ్యశబ్దాదికం జానన్ స్వాప్నార్థాంశ్చ యదా పశ్యతి - సాపి కాచిద్దశా ఉభయత ఇత్యనేన గృహ్యతే. ఉభయతః - బాహ్యాభ్యన్తరరూపార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతీతి ఉభయతఃప్రజ్ఞః. స నేతి నోభయతఃప్రజ్ఞం. ఏతద్దశావ్యాపారో విశ్వతైజసాఖ్యేశ్వరరూపద్వయకర్తృకో జ్ఞేయః. సోపి తుర్యే నాస్తీత్యర్థః. నప్రజ్ఞానఘనం- ప్రాగ్వద్విపరీతసమాసః. కర్తవ్యః ఘనప్రజ్ఞానమితి. ఘనం - అజ్ఞానావృతం సుప్తజీవస్వరూపం ప్రజ్ఞాపయతీతి ఘనప్రజ్ఞానం. తన్న భవతీతి నప్రజ్ఞానఘనమిత్యుచ్యతే. నప్రజ్ఞం- ప్రకర్షేణ జ్ఞాపయతి మానసవాసనామయం ధ్యేయమితి ప్రజ్ఞం. తన్నేతి నప్రజ్ఞం. అయమపి స్వాప్నికవ్యాపారతుల్యతయా తైజసాఖ్యభగవద్రూపవ్యాపారో ద్రష్టవ్యః. సోపి తుర్యే నేత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం జాగ్రత్కాలీననిర్విషయకేవలాత్మస్ఫురణరూపజడీభావాఖ్యావస్థానస్యాపి. ఇదమపి సుషుప్తివ్యాపారతుల్యతయా ప్రాజ్ఞాఖ్యభగవద్వ్యాపారో జ్ఞేయః. సోపి తుర్యే నాస్తీతి ధ్యేయం. ఏవం విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యరూపత్రయవ్యాపారాన్ బాహ్యాభ్యన్తరపదార్థస్వరూపజ్ఞాపనసుప్తస్వరూపజ్ఞాపనరూపాన్, కిఞ్చిద్బాహ్యకిఞ్చిత్స్వాప్నోభయరూపవ్యాపారం, సమాధిస్థనిరన్తరజ్ఞానసన్తత్యుత్పాదనరూపవ్యాపారం, జడీభావరూపవ్యాపారం, చాకుర్వదిత్యర్థః. నోభయతఃప్రజ్ఞమిత్యత్ర కింస్వరూపకర్తృకం వ్యాపారద్వయమస్య నేత్యుచ్యతే- తద్విచారణీయం - తర్హి కిం నిర్వ్యాపారమేవ చతుర్థం రూపం. నేత్యాహ (నాప్రజ్ఞమితి) అప్రజ్ఞాపకం నేతి నాప్రజ్ఞం. ప్రజ్ఞాపకమేవ. ముక్తానాం తద్యోగ్యసర్వజ్ఞానప్రదానరూప

అత్రైతేశ్లోకాభవన్తి.

౧౫॥ నివృత్తేస్సర్వదుఃఖానామీశానః ప్రభురవ్యయః। అద్వైతస్సర్వభావానాం దేవస్తుర్యోవిభుస్స్మృతః॥ ౧౦

౧౬॥ కార్యకారణబద్ధౌతావిష్యేతేవిశ్వతైజసౌ। ప్రాజ్ఞఃకారణబద్ధస్తుద్వౌతౌతుర్యేనసిధ్యతః॥ ౧౧

వ్యాపారకత్రిత్యర్థః. అదృష్టం - విశ్వాదిరూపత్రయం బాహ్యాన్తరపదార్థజ్ఞాపనతద్వ్యయరూపకార్యలిఙ్గేనానుమేయం. నతథాచతుర్థంరూపంద్ర ష్టుమిత్యదృష్టమితివా- అముక్తదృష్ట్యగోచరత్వాద్వాఅదృష్టమిత్యర్థః. (అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమితి) ముక్తింవినాతద్రూపవిషయకగ్రహణవ్యవ హారయోఃఅభావాదవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమిత్యుచ్యతే. అలక్షణం - లక్షణం - అనుమాపకం. జాగ్రదాదిప్రవృత్తిరూపానుమాపకరాహిత్యాదలక్ష ణం. అతఏవాచిన్త్యం. అచిన్త్యత్వాదేవావ్యపదేశ్యం- వ్యపదేష్టుమశక్యం. ఐకాత్మ్యప్రత్యయసారం- ఏకః- ప్రధానః. ఆత్మా- పూర్ణః. ఏక శ్చాసావాత్మాచైకాత్మా. ఏకాత్మైవైకాత్మ్యం. స్వార్థేష్యఞ్. ప్రత్యయః- జ్ఞానరూపః. సారః-ఆనన్దరూపఇత్యైకాత్మ్యప్రత్యయసారం. ప్రప ఞ్చోపశమం- ఉపచివిస్తారే. ప్రపఞ్చః- విస్తృతః. వ్యాప్తఇతియావత్. ఉపశబ్దోఽత్రోత్కృష్టవాచీ. శమః- సుఖం. ఉత్కృష్టానన్దరూపం. ప్రపఞ్చశ్చాసావుపశమశ్చప్రపఞ్చోపశమః. తం. ముక్తాత్మనోదేహబన్ధాద్యనిష్టప్రపఞ్చముపశమయతీతిప్రపఞ్చోపశమమితివా. శాన్తం-ఊర్మిష ట్కరహితం. నిర్దుఃఖసుఖరూపత్వాచ్ఛివం అద్వైతం- ద్వితీయావప్రధానం. ద్విత్వేన- వస్తుతత్త్వాపేక్షయాన్యాత్మకత్వరూపద్వితీయప్రకారేణ ఇతం- జ్ఞాతంవస్తుద్వీతం. ఇణ్ గతౌ. ద్వీతస్యేదంద్వైతం - మిథ్యాజ్ఞానం. నవిద్యతేమిథ్యాజ్ఞానంయస్మాత్తదద్వైతం. మిథ్యాజ్ఞానవిరోధివా. అ హంమమతాదిమిథ్యాధ్యవసాయనివర్తకమితియావత్. ఏతాదృశమాత్మానంచతుర్థంపాదంమన్యన్తే - ఔపనిషదాఇత్యర్థః. * సోఽయమాత్మాచతు ష్పాదితిప్రతిజ్ఞాతంవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యరూపచతుష్టయంసపరికరంనిరూప్యరూపత్రయవిషయమన్త్రోసదాహృత్యచతుర్థవిషయో మన్త్రో నుదాహరిష్యన్నిదానీంచతూరూపఆత్మాఅవశ్యంజ్ఞాతవ్యఇతివదన్నుపసంహరతి (సఆత్మేతి) యఇతిశేషః. చతూరూపోయఆత్మా- సవిజ్ఞేయః - వి విధతయా- చతుర్విధతయానిశేషేణచముముక్షుభిర్జ్ఞేయఇత్యర్థః. ౧౪

శం.— అత్రైతేశ్లోకాభవన్తి. ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వలక్షణానాం సర్వదుఃఖానాం నివృత్తేరీశానస్తురీయ ఆత్మా. ఈశాన ఇత్యస్యపదస్య వ్యాఖ్యానం- ప్రభురితి. దుఃఖనివృత్తింప్రతిప్రభుర్భవతీత్యర్థః. తద్విజ్ఞాననిమిత్తత్వాద్దుఃఖనివృత్తేః. అవ్యయః - నవ్యేతి - స్వరూపాన్నవ్యభిచరతీతి యావత్. ఏతత్కుతః. యస్మాదద్వైతః. సర్వభావానాంరజ్జుసర్పవన్మృషాత్వాత్. సఏషదేవః-ద్యోతనాత్. తురీయః-చతుర్థః. విభుః-వ్యాపీస్మృతః. ౧౦

ఆ.— నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదిశ్రుత్యుక్తేఽర్థేతద్వివరణరూపాన్ శ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) వివిధంస్థానత్రయమస్మాద్భవతీతివ్యు త్పత్త్యాతురీయోవిభురుచ్యతే. నహితురీయాతిరేకేణస్థానత్రయమాత్మానంధారయతి. సర్వదుఃఖానాం- ఆధ్యాత్మికాదిభేదభిన్నానాంతద్ధేతూనాం తదాధారాణామితియావత్. ఈశానపదంప్రయుజ్యప్రభుపదంప్రయుఞ్జానస్యపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈశానఇతి) తురీయస్యదుః ఖనివృత్తింప్రతిసామర్థ్యస్యనిత్యత్వాన్నకదాచిదపి దుఃఖంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానేతి) సంస్పృష్టరూపేణ వ్యయోఽస్తీత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (స్వరూపాదితి) తత్రప్రశ్నపూర్వకమద్వితీయత్వంహేతుమాహ (ఏతత్కుతఇతి) అతోద్వితీయస్యవ్యయహేతోరభావాదితిశేషః. విశ్వాదీనాం దృశ్యమానత్వాత్తురీయస్యాద్వితీయత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వభావానామితి) అవస్థాత్రయాతీతస్యతురీయస్యోక్తలక్షణత్వంవిద్వదనుభవసిద్ధ మితిసూచయతి (స్మృతఇతి) ౧౦

హ.— చతూరూపస్యోక్తంమాహాత్మ్యంసంవాదయితుమాహ (అత్రేతి) తురీయస్యోక్తార్థేఏతే-వక్ష్యమాణాశ్లోకాస్సంవాదినోభ వన్తీత్యర్థః. * ప్రపఞ్చోపశమమిత్యాదినోక్తేసర్వానిష్టనివర్తకత్వాదిరూపేఽర్థేశ్లోకానాహ (నివృత్తేరితి) సర్వదుఃఖానాంనివృత్తేః - కారణమితి శేషః. ఈశాన- బ్రహ్మాదీనానితి- ప్రేరయతీతీశానః. ప్రభుః- స్వామీ. అవ్యయః- శశ్వదేకరూపః. అద్వైతః- మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకః. సర్వభా వానాం- భవన్తీతిభావాః. * భూసత్తాయాం. భగవద్ధ్యానేనలబ్ధసత్తాకాఇత్యర్థః. * అస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేదసన్తమేనంతతోవిదురితిశ్రుతేః. సర్వేషాం భావానాం- అధికృతాత్మనాందేవః- ఉపాస్యః. విభుః- సమర్థః. స్మృతః- మన్త్రదృగ్భిరితిశేషః. ౧౫

శం.— విశ్వాదీనాంసామాన్యవిశేషభావో నిరూప్యతేతుర్యయాథాత్మ్యావధారణార్థం-కార్యం-క్రియతఇతి. ఫలభావః. కారణం-కరో తీతి. బీజభావః. తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణాభ్యాంబీజఫలభావాభ్యాంతౌ-యథోక్తౌవిశ్వతైజసౌబద్ధౌ-సంగృహీతావిష్యేతే. ప్రాజ్ఞస్తు బీజభావేనై వబద్ధః. తత్త్వాప్రతిబోధమాత్రమేవహిబీజంప్రాజ్ఞత్వేనిమిత్తం. తతోద్వౌతౌ- బీజఫలభావౌతత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణేతుర్యేనసిధ్యతః-నవిద్యేతే. నసంభవతఇత్యర్థః. ౧౧

ఆ.— విశ్వాదిష్వవాన్తరవిశేషనిరూపణద్వారేణతురీయస్వరూపనిర్ధారయతి (కార్యేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (విశ్వాదీనామితి) విశ్వతైజసయోరుభయబద్ధత్వంసామాన్యం - ప్రాజ్ఞస్యకారణమాత్రబద్ధత్వంవిశేషః. అథేదంనిరూపణంకుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తుర్యేతి) ప్రాజ్ఞస్యకారణమాత్రబద్ధత్వంసాధయతి (తత్త్వాప్రతిబోధేతి) త్రయాణామవాన్తరవిశేషేస్థితేప్రకృతేతురీయేకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తతఇతి) తమోన్తస్మిన్నవిద్యమానత్వంచిదేకతానేతయోర్నిరూపయితుమశక్యత్వాదిత్యాహ (నసంభవతఇతి) ౧౧

౧౨॥ నాత్మానంనాపరాంశ్చైవనసత్యంనాపిచానృతం। ప్రాజ్ఞఃకించనసంవేత్తితుర్యంతత్సర్వదృక్సదా॥ ౧౨

౧౩॥ ద్వైతస్యాగ్రహణంతుల్యముభయోఃప్రాజ్ఞతుర్యయోః। బీజనిద్రాయుతఃప్రాజ్ఞఃసాచతుర్యేనవిద్యతే॥ ౧౩

కూ.— *నాన్తఃప్రజ్ఞంనబహిఃప్రజ్ఞమిత్యాదినాతురీయస్యవిశ్వాదిరూపత్రయవైధర్మ్యముక్తం-తత్రపప్రమాహ (కార్యేతి) అజ్ఞానకార్యభూతోఽహఙ్కారమమతాదిభ్రమః. తద్రూపఃకార్యబన్ధః. తత్కారణాజ్ఞానబన్ధఃకారణబన్ధః. జీవసిద్ధతాదృశజాగ్రత్స్వప్నార్థభ్రమావిద్యారూపకార్యకారణబన్ధస్వామినిశ్వః. తైజసస్త్వవిద్యాకార్యభూతలోకరూపస్వాప్నపదార్థభ్రమేణతత్కారణాజ్ఞానేనచబద్ధజీవసిద్ధతాదృశబన్ధస్వామీత్యర్థః. ప్రాజ్ఞస్తుతత్కారణాజ్ఞానరూపసుషుప్తిబన్ధఃసుషుప్తిబన్ధస్వామీ. తురీయో-చతుర్థరూపేనైవ- కార్యకారణబన్ధనియమవ్యాపారః కారణమాత్రబన్ధనియమనవ్యాపారశ్చద్వావపినసిధ్యతఇత్యర్థః. ౧౬

శం.— కథంపునఃకారణబద్ధత్వంప్రాజ్ఞస్య,తురీయేవాతత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణలక్షణౌబన్ధౌనసిధ్యత, ఇతి. యస్మాదాత్మవిలక్షణమవిద్యాబీజప్రసూతంబాహ్యంద్వైతంప్రాజ్ఞోనకించనసంవేత్తి- యథావిశ్వతైజసౌ. తతశ్చాసౌతత్త్వాగ్రహణేనతమసాఅన్యథాగ్రహణబీజభూతేనబద్ధోభవతి. యస్మాత్తురీయంతత్సర్వదృక్సదా- తురీయాదన్యస్యాభావాత్సర్వదా- సదైవసర్వంచతచ్చైకమితిసర్వదృక్. తస్మాన్నతత్త్వాగ్రహణలక్షణంబీజం. తత్రతత్ప్రసూతస్యాన్యథాగ్రహణస్యాప్యతఏవాభావః. నహిసవితరిసదాప్రకాశాత్మకేతద్విరుద్ధమప్రకాశనమన్యథాప్రకాశనంవాసమ్భవతి. * నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతిశ్రుతేః. అథవా- జాగ్రత్స్వప్నయోః సర్వభూతావస్థఃసర్వవస్తుదృగాభాసస్తురీయఏవేతిసర్వదృక్సదా. * నాన్యదతోఽస్తిద్రష్టృఇత్యాదిశ్రుతేః. ౧౨

ఆ.— ప్రాజ్ఞస్యకారణబద్ధత్వంసాధయతి (నాత్మానమితి) తురీయస్యకార్యకారణాభ్యామసంస్పృష్టత్వంస్పష్టయతి (తుర్యమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (కథమితి) వాశబ్దాత్కథమిత్యస్యానువృత్తిస్సూచ్యతే. ప్రథమచోద్యోత్తరత్వేనపాదత్రయంవ్యాచష్టే (యస్మాదితి) విలక్షణం- అనాత్మానమితియావత్. అనృతమిత్యస్యవ్యాఖ్యానమవిద్యాబీజప్రసూతమితి. ద్వైతం- ద్వితీయమసత్యమిత్యర్థః. వైధర్మ్యోదాహరణం (యథేతి) ప్రాజ్ఞస్యవిభాగవిజ్ఞానాభావేఫలమాహ (తతశ్చేతి) యథోక్తేతమసికార్యలిఙ్గమనుమానంసూచయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయంచోద్యంచతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేనప్రత్యాఖ్యాతి (యస్మాదిత్యాదినా) సదైవతురీయాదన్యస్యాభావాత్తురీయమేవసర్వం, తచ్చసదాదృగ్రూపమితియస్మాత్ - తస్మాదితియోజనా. తత్రేతిపరిపూర్ణంచిదేకతానంతురీయంపరామృశ్యతే. (అతఏవేతి) కారణాభావేకార్యానుపపత్తేరిత్యర్థః. తురీయేతత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణయోరసమ్భవందృష్టాన్తేనసాధయతి (నహీతి) యత్తుతురీయస్యసదాదృగాత్మత్వముక్తం - తత్రప్రమాణమాహ (నహిద్రష్టురితి) చతుర్థపాదంప్రకారాన్తరేణయోజయతి (అథవేతి) తత్రాపిశ్రుతిమనుకూలయతి (నాన్యదితి) ౧౨

కూ.— *నప్రజ్ఞానఘనంనాప్రజ్ఞమిత్యుక్తప్రాజ్ఞవైధర్మ్యమస్త్రియాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మానం సుషుప్తజీవస్వరూపంనసంవేదయేత్- తథానాపరాన్-అన్యాన్జీవాన్. నసత్యంఘటాదికం. నాపిచానృతం-శుక్తిరజతాదికంసంవేదయేదిత్యర్థః. జీవస్వరూపసుఖంవినానాన్యత్కిమపిసంవేదయేదితియావత్. తురీయంతుసదాసర్వదృక్- సర్వందర్శయతీతిసర్వదృక్. ముక్తాత్మతద్యోగ్యంసర్వంసర్వదాప్రదర్శయతీత్యర్థః. ౧౨

శం.— నిమిత్తాన్తరప్రాప్తాశఙ్కానివృత్త్యర్థోఽయంశ్లోకః. కథం. ద్వైతాగ్రహణస్యతుల్యత్వాత్కారణబద్ధత్వంప్రాజ్ఞస్యైవతురీయస్యేతిప్రాప్తాశఙ్కానివర్త్యతే. యస్మాద్బీజనిద్రాయుతః- తత్త్వాప్రతిబోధోనిద్రా. సైవచవిశేషప్రతిబోధప్రసవస్యబీజం. సాబీజనిద్రా. తయా యుతఃప్రాజ్ఞః. సదాదృక్స్వభావత్వాత్తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణానిద్రాతురీయేనవిద్యతే- అతోనకారణబన్ధస్తస్మిన్నిత్యభిప్రాయః. ౧౩

ఆ.— అనుచానప్రయుక్తాంతురీయేపికారణబద్ధత్వాశఙ్కాంపరిహరతి (ద్వైతస్యేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యంగృహ్ణాతి (నిమిత్తాన్తరేతి) వివృతంకారణబద్ధం - ద్వైతాగ్రహణత్వాత్- ప్రాజ్ఞవదిత్యనుమానమేవదర్శయన్నిమిత్తాన్తరమేవస్ఫోరయతి (కథమితి) అనుమానకృతాశఙ్కానివర్తకత్వేనశ్లోకమవతారయతి (ప్రాప్తేతి) ప్రాజ్ఞస్యోత్తరభావిప్రబోధాదికార్యాపేక్షయానియతపూర్వభావిత్వంకారణబద్ధత్వేప్రయోజకం - నచతురీయస్యతదస్తీత్యప్రయోజకోహేతురిత్యాహ (యస్మాదితి) కించ- తురీయస్యవిశుద్ధచిద్ధాతుత్వప్రసాధనప్రమాణబాధాత్కాలాత్యయాపదిష్టోహేతురిత్యాహ (సదేతి) సచపూర్వోక్తోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిః- తురీయస్యోత్తరభావికార్యాపేక్షయానియతప్రాగ్భావిత్వాభావాదితిమత్వాహ (తత్త్వేతి) దోషద్వయవత్త్వేనానుమానస్యాభాసత్వేఫలితమాహ (అతోనేతి) ౧౩

కూ.— *శివమద్వైతమితితురీయస్యయన్మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వముక్తం - తత్ప్రాజ్ఞస్యాపిసమమితివదన్ తతస్తురీయస్యవైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ద్వైతస్యేతి) ద్వైతస్య- గేహదేహాదౌస్వాతన్త్ర్యస్య. అగ్రహణం - గ్రహణాహేతుత్వం. గేహాదౌస్వాతన్త్ర్యభ్రమాజనకత్వంప్రాజ్ఞతురీయయోస్తుల్యం. (బీజేతి) దేహగేహాదౌస్వాతన్త్ర్యబుద్ధిబీజభూతామూలావిద్యాబీజనిద్రా. తయాయుతః - తద్యుక్తత్వప్రదఃప్రాజ్ఞః. (సాచేతి) చస్త్వర్థే. తుర్యేతుసా- బీజనిద్రా- తద్యుతత్వప్రదత్వమితియావత్. నవిద్యతఇత్యర్థః. ౧౪

౧౯॥ స్వప్ననిద్రాయుతావాద్యౌ ప్రాజ్ఞస్త్వస్వప్ననిద్రయా। ననిద్రాం నైవచస్వప్నం తుర్యేపశ్యన్తి నిశ్చితాః॥ ౧౪
౨౦॥ అన్యథాగృహ్ణతః స్వప్నో నిద్రా తత్త్వమజానతః। విపర్యాసే తయోః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే॥ ౧౫
౨౧॥ అనాదిమాయయాసుప్తో యదాజీవః ప్రబుధ్యతే। అజమనిద్రమస్వప్నమద్వైతంబుధ్యతేతదా॥ ౧౬

శం.— స్వప్నః - అన్యథాగ్రహణం. సర్పవద్రజ్జ్వాం నిద్రా - ఉక్తా తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణం తమ ఇతి. తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం యుక్తౌ విశ్వతైజసౌ. అతస్తౌ కార్యకారణబద్ధావిత్యుక్తౌ. ప్రాజ్ఞస్తు స్వప్నవర్జితః కేవలయైవ నిద్రయా యుత ఇతి కారణబద్ధ ఇత్యుక్తం. నోభయం పశ్యన్తి తురీయే నిశ్చితాః - బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః, విరుద్ధత్వాత్సవితరీవ తమః. అతో న కార్యకారణబద్ధ ఇత్యుక్తస్తురీయః. ౧౪

ఆ.— * కార్యకారణబద్ధతావిశ్వాదీనాముక్తా తామనూద్య స్ఫుటయితుమవస్థాభేదేన ప్రపఞ్చయతి (స్వప్నేతి) ననుతైజసస్యైవస్వప్నయుక్తత్వం - స్వప్నే విశ్వస్య స్వప్నబుద్ధ్యభావాత్ ... ప్రబుద్ధస్యాస్వప్నదర్శనాత్. కథమవిశేషేణ విశ్వతైజసౌ స్వప్ననిద్రాయుతావిత్యత్ర స్వప్నశబ్దార్థమాహ (స్వప్న ఇతి) యథా రజ్జ్వాం సర్పో గృహ్యమాణోఽన్యథా గృహ్యతే - తథా ఆత్మని దేహాది గ్రహణమన్యథా గ్రహణం - ఆత్మనో దేహాదివైలక్షణ్యస్య ... త్వాత్. తేన స్వప్నశబ్దేనాన్యథాగ్రహణే సంగృహీతే స్వప్నయుక్తత్వం విశ్వతైజసయోరవిశిష్టమిత్యర్థః. తథా నిద్రాణస్యైవ నిద్రాయుక్తా - నతు ప్రబోధవతో విశ్వస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిద్రేతి) ఉక్తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం విశ్వతైజసయోర్యుక్తత్వం సంగమయతి (తాభ్యామితి) తయోరన్యథాగ్రహణాగ్రహణే సతి ... ప్రాగేవ సూచితమిత్యాహ (అతఇతి) ద్వితీయంపాదం విభజతే (ప్రాజ్ఞస్త్వితి) ద్వితీయార్థం వ్యాచష్టే (నోభయమితి) తురీయే నిద్రాస్వప్నయోరదర్శనే హేతుమాహ (విరుద్ధత్వాదితి) అజ్ఞానతత్కార్యయోర్నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపే తురీయే విరుద్ధత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (సవితరీవేతి) తురీయే వస్తుతో నావిద్యాతత్కార్యయోస్సంబన్ధ ఇతి స్థితే జ్ఞేయత్వం ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ (అతో నేతి) ౧౪

కూ.— ప్రకారాన్తరేణ విశ్వాదేస్స్వాధర్మ్యవైధర్మ్యేఆహ (స్వప్నేతి) స్వప్నేత్యుపలక్షణం జాగరస్యాపి. జాగ్రత్స్వప్నభ్రమాభ్యాం, తద్ధేతునిద్రాశబ్దితావిద్యయా, చయుక్తావాద్యౌ - తదుభయసబ్రహ్మచారియామకౌ విశ్వతైజసౌ. ప్రాజ్ఞస్తుఅస్వప్ననిద్రయా - ద్వివిధభ్రమవినాకృతకేవలావిద్యయా యుక్తః - తన్నామోపాసనాదిసాధ్యార్థః. నిశ్చితాః - సమ్యజ్జ్ఞానిశ్చయవన్తః నకేనిద్రాం - నిద్రాకృతబన్ధస్వామిత్వం, స్వప్నం - ద్వివిధభ్రమబన్ధహేతుత్వం, చతురీయే నపశ్యన్తి - నజానన్తీత్యర్థః. ౧౯

శం.— కదా తురీయే నిశ్చితో భవతి. ఉచ్యతే - స్వప్నజాగరితయోరన్యథా - రజ్జ్వాం సర్పమివగృహ్ణతస్తత్త్వం స్వప్నో భవతి. నిద్రాతత్త్వమజానతస్తిసృష్వవస్థాసుతుల్యా. స్వప్ననిద్రయోస్తుల్యత్వాద్విశ్వతైజసయోరేకరాశిత్వం. అన్యథాగ్రహణప్రాధాన్యాచ్చ గుణభూతా నిద్రేతి తస్మిన్విపర్యాసః స్వప్నః. తృతీయే తుస్థానే తత్త్వాజ్ఞానలక్షణానిద్రైవ కేవలా విపర్యాసః. అతస్తయోః - కార్యకారణస్థానయోరన్యథాగ్రహణాగ్రహణలక్షణవిపర్యాసే కార్యకారణబన్ధరూపే పరమార్థతత్త్వప్రతిబోధతః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే - తదోభయలక్షణంబన్ధరూపం తత్రాపశ్యంస్తురీయే నిశ్చితో భవతీత్యర్థః. ౧౫

ఆ.— కదాతత్త్వస్వప్నో భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అన్యథేతి) నిద్రా తస్మిన్కదేతి సన్దిహానం ప్రత్యాహ (నిద్రేతి) తురీయప్రతిపత్తిసమయం సంగృహ్ణాతే (విపర్యాసఇతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాకాఙ్క్షాం దర్శయతి (కదేతి) కదాస్వప్నదృష్టో భవతి - కదా నిద్రానిష్ఠస్స్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యం. ప్రశ్నత్రయస్యోత్తరం శ్లోకేన దర్శయతి (ఉచ్యతఇతి) తత్రకదాస్వప్నో భవతీతి ప్రశ్నం పరిహరతి (స్వప్నేతి) అవస్థాద్వయే స్వప్నదృష్టిరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రశ్నం సమాధత్తే (నిద్రేతి) విశ్వాదిషు త్రిష్వవస్థాసు తుల్యత్వేన ద్వివచనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్ననిద్రయోరితి) విశ్వతైజసావేకోరాశిః - ప్రాజ్ఞో ద్వితీయః - తథాశ్లోకే ద్వివచనమవిరుద్ధమిత్యర్థః ప్రథమే రాశౌ విపర్యాసస్వరూపం కథయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయే రాశౌ విపర్యాసవిశేషం దర్శయతి (తృతీయేత్వితి) ద్వితీయార్థగతాక్షరాణి వ్యాకరోతి (అతఇతి) ద్విధాపన్నస్యాపన్నత్వాత్, ద్విపర్యాసస్య చ విభాగేన సిద్ధాన్తత్వాత్, దిత్యర్థః తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతివిధత్తే (తదేతి) తత్త్వప్రబోధాద్విపర్యాసక్షయావస్థాయామిత్యర్థః. ౧౫

కూ.— ఏవంవిధతురీయస్యదర్శనప్రాప్తికబాధకమేతామిత్యత్రాహ (అన్యథేతి) అన్యథాగృహ్ణతః - దేహగేహాదౌ భగవదధీనే స్వాధీనతాం జానతః స్వప్నో భవతి. స్వప్నపదేన మిథ్యాజ్ఞానరూపభ్రమపరమ్పరా గృహ్యతే. తత్త్వం - భగవతస్స్వాతన్త్ర్యాదిరూపం తత్త్వమజానతో నిద్రా - మూలావిద్యాబద్ధో భవతి. తయోః - నిద్రాభ్రమయోర్విపర్యాసే - ఆవర్తనే క్షీణే సతి తురీయం పదం - చతుర్థరూపం అశ్నుతే - సాక్షాత్కారద్వారా ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౦

శం.— . యోఽయం సంసారీ జీవః - స ఉభయలక్షణేన - తత్త్వాప్రతిబోధరూపేణ బీజాత్మనా, అన్యథాగ్రహణలక్షణేన చానాదికాలప్రవృత్తమాయాలక్షణేన స్వప్నేన, మమాయం పితా పుత్రోఽయం నప్తా క్షేత్రం పశవోఽహమేషాం స్వామీ సుఖీ దుఃఖీ క్షయితోఽహమనేన వర్ధితశ్చానేనేత్యేవం ప్రకారాన్స్వప్నాన్స్థానద్వయేఽపి పశ్యన్సుప్తో యదా - వేదాన్తార్థతత్త్వాభిజ్ఞేన పరమకారుణికేన గురుణా - నాస్యేవం త్వం హేతుఫలాత్మకః - కింతు తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధ్యమానో యదా - తదైవం ప్రతిబుధ్యతే. కథం. నాస్మిన్బాహ్యమాభ్యన్తరం వా జన్మాదిభావవికారోఽస్తి - అతోఽజం - సబాహ్యాభ్యన్తరస

౨౨॥ ప్రపఞ్చో యది విద్యేత నివర్తేత న సంశయః। మాయామాత్రమిదం ద్వైతమద్వైతం పరమార్థతః॥ ౧౭

ర్వభావవికారవర్జితమిత్యర్థః. యస్మాజ్జన్మాదికారణభూతం నాస్మిన్నవిద్యాపమోహబీజం నిద్రాఖ్యం విద్యత ఇత్యనిద్రం. అనిద్రం హి తత్తురీయం - అత ఏవా స్వప్నం. తన్నిమిత్తత్వాదన్యథాగ్రహణస్య. యస్మాచ్చానిద్రమస్వప్నం- తస్మాదజమద్వైతం తురీయమాత్మానం బుధ్యతే తదా. ౧౬

ఆ.— కదా తత్త్వప్రతిబోధోఽపి వ్యాసక్షయహేతుర్భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అనాదీతి) ప్రతిబుధ్యమానం తత్త్వమేవ విశినష్టి (అజ మితి) జీవశబ్దవాచ్యమర్థం నిర్దిశతి (యోఽయమితి) పరమాత్మైవ జీవభావమాపన్నః సంసరతీత్యర్థః. తస్య కథం జీవభావాపత్తిరిత్యాశఙ్క్య కార్యకారణ బద్ధత్వాదిత్యాహ (స ఇతి) పరమార్థస్వభావబోధలక్షణేన స్వాపేనాన్యథాగ్రహణలక్షణేన స్వాపేన స్వప్నేన చ. స్వాపస్వప్నయోర్భవబోధలక్షణత్వమేవ ప్రకటయతి (తత్త్వేత్యా దినా) మాయాలక్షణేనేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే. సుషుప్తిస్వప్నాసక్తి (మహేత్యాదినా) స్వాపస్వప్నాభ్యాం గ్రహీతస్యైవ ప్రతిబోధనావకాశో భవతీత్యా హ (యదేతి) యదా సుషుప్తః- తదా బుధ్యత ఇతి శేషః ప్రతిబోధకం విశినష్టి (వేదాన్తార్థేతి) కథం ప్రతిబోధనం. తదాహ (నాస్తీతి) అను భూయమానత్వమేవ పరిహ్రియతే. యథోక్తవిశేషణేన గురుణా ప్రతిబుధ్యమానశ్శిష్యః - తదా సోఽపి వేవం - వక్ష్యమాణప్రకారేణ ప్రతిబుద్ధో భవతీత్యు క్తం. తమేవ ప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ద్వితీయార్ధవ్యాఖ్యానేన వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) అస్మిన్నిత్యస్య ప్రత్యగ్బోధాత్మరూపం పరామృశ్యతే. బాహ్యం- కార్యం. ఆన్తరం- కారణం. తదుభయమిహ నాస్తి- తతో జన్మాదేర్భావవికారస్యనాత్రావకాశస్సమ్భవతీత్యర్థః. అవతారితం విశేష ణం సప్రమాణం యోజయతి (సబాహ్యేతి) అజత్వాదేవానిద్రం - కార్యాభావే కారణస్య ప్రమాణాభావేన వక్తుమశక్యత్వాదితి మత్వాహ (య స్మాదితి) అనిద్రత్వం హేతుం కృత్వా విశేషణాన్తరం దర్శయతి (అత ఏవేతి) అగ్రహణాన్యథా గ్రహణసమ్బన్ధవైధుర్యం హేతుం కృత్వా విశేషణ ద్వయమిత్యాహ (యస్మాచ్చేతి) తత్త్వమేవం లక్షణమస్తు- ఆత్మనః కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) తదా- విశిష్టేనాచార్యేణ విశిష్టం శిష్యం ప్రతి ప్రతిబోధనావస్థాయామిత్యర్థః. ౧౬

కూ.— నిద్రాభ్రమమోహాపర్తనక్షయః కేన స్యాత్- యస్య కృపయైవ భగవదపరోక్షధీరిత్యతో భగవత్ప్రసాదేనైవేత్యాహ (అనాదీతి) మాయాశబ్దేన భగవదిచ్ఛా, తదధీనాఽవిద్యా, చ గృహ్యతే. అనాదీతి తన్త్రం. అనాదేర్విష్ణోరనాదిమాయయాకర్మరూపావిద్యయా సుప్తః - స్వాపి తః. సంసారే నివేశితో జీవో యదా అనాదిమాయయా - భగవదిచ్ఛయా. భగవత్ప్రసాదేన ప్రబుధ్యతే - భగవానేవ స్వతన్త్రోఽన్యత్సర్వం తదధీనమి త్యాదితత్త్వజ్ఞానవాన్భవతి. తదా అజం- జననాదిదోషహీనం అనిద్రమస్వప్నం- విశ్వాదిరూపవ్యాపారాప్రవర్తకం అద్వైతం- మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకం. ఇదముపలక్షణం. సర్వానిష్టనివర్తకం భగవన్తం బుధ్యతే- సాక్షాత్కరోతి. ౨౧

శం.— ప్రపఞ్చనివృత్త్యా చేత్ప్రతిబుధ్యతే- అనివృత్తే ప్రపఞ్చే కథమద్వైతమితి. ఉచ్యతే సత్యమేవం స్యాత్ప్రపఞ్చః- యది విద్యేత. రజ్జ్వాం సర్ప ఇవ కల్పితత్వాన్న తు స విద్యతే. విద్యమానశ్చేత్ - నివర్తేత న సంశయః. న హి రజ్జ్వాం భ్రాన్తిబుద్ధ్యా కల్పితస్సర్పో విద్యమానస్సన్ వివేకతో నివృ త్తః, నైవ మాయా మాయావినా ప్రయుక్తా తద్దర్శినాం చక్షుర్బన్ధాపగమే విద్యమానా సతీ నివృత్తా, - తథేదం ప్రపఞ్చాఖ్యం మాయామాత్రం ద్వైతం. ర జ్జువన్మాయావివచ్చాద్వైతం పరమార్థతః. తస్మాన్న కశ్చిత్ప్రపఞ్చః ప్రవృత్తో నివృత్తో వాస్తీత్యభిప్రాయః. ౧౭

ఆ.— తురీయమద్వైతమిత్యుక్తం- తదయుక్తం- ప్రపఞ్చస్య ద్వితీయస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రపఞ్చ ఇతి) ప్రపఞ్చనివృ త్త్యా తురీయప్రతిబోధాత్తదద్వితీయత్వమవిరుద్ధమితి సైద్ధాన్తికీమాశఙ్కాం పూర్వవాద్యనువదతి (ప్రపఞ్చేతి) తన్నివృత్తిపూర్వప్రపఞ్చనివృత్తేరనివృ త్తస్య తస్య సత్త్వాన్నాద్వైతం సేద్ధుమర్హతీతి పూర్వవాద్యేవ బ్రవీతి (అనివృత్త ఇతి) సిద్ధాన్తీ శ్లోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) కిం ప్రపఞ్చస్య వస్తుత్వ ముపేత్యాద్వైతానుపపత్తిరుచ్యతే - కింవాఽవస్తుత్వమితి వికల్ప్యాద్యేఽద్వైతానుపపత్తిమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అద్వైతం తర్హి కథముపపద్యతే త్యాశఙ్క్య ప్రపఞ్చస్యావస్తుత్వపక్షే తదుపపత్తిరిత్యాహ (రజ్జ్వామితి) యథా సర్పో రజ్జ్వాం కల్పితో వస్తుతో నాస్తి- తథా ప్రపఞ్చోఽపి కల్పితత్వా న్న వస్తుతో విద్యతే. తథా చ తాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (విద్యమానశ్చేదితి) యద్యాత్మని కారణాధీ నస్సన్ ప్రపఞ్చో విద్యేత- తదా కృతకస్యానిత్యత్వనియమాత్తన్నివృత్తిరవశ్యం భావినీ. కార్యస్య చ నివృత్తిర్నామ కారణసంసర్గః. తత్ర సవికారణే ప్రపఞ్చ నివృత్తేరనాత్యన్తికత్వాదద్వైతానుపపత్తిరాశఙ్క్యేత- న చ కారణాధీనస్సన్ ప్రపఞ్చోఽస్తి- తస్య కల్పితత్వేనావస్తుత్వాదిత్యర్థః. ప్రపఞ్చస్య మాయయా విద్యమానత్వం- న తు వస్తుత్వమిత్యుదాహరణాభ్యాముపపాదయతి (న హీత్యాదినా) సర్పో హి రజ్జ్వాం భ్రాన్త్యా కల్పితో నాయం సర్పో రజ్జురేవేతి వివేక ధియా నివృత్తో నైవ వస్తుతో విద్యతే- బాధితస్య కాలత్రయేఽపి సత్త్వాభావాత్. మాయా చేన్ద్రజాలశబ్దవాచ్యా మాయావినా ప్రదర్శితా పార్శ్వస్థానాం మా యాదర్శనవతాం చక్షుర్బన్ధస్య యథార్థదర్శనప్రతిబన్ధకస్యాపగమే సతి సముత్పన్నసమ్యగ్దర్శనతో నివృత్తా సతీ నైవ వస్తుతో విద్యమానా భవితుముత్సహ తే. యథేదముదాహరణద్వయం- తథేదం ద్వైతం ప్రపఞ్చాఖ్యం మాయామాత్రం- న పరమార్థతోఽస్తీత్యర్థః. ప్రపఞ్చస్యాసత్త్వే కుతస్తస్య వాదస్సేత్యదిత్యా శఙ్క్యాహ (రజ్జువదితి) ప్రపఞ్చస్య కాలత్రయేఽపి సత్త్వాభావే తాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౧౭

కూ.— నను దేహగేహాదౌ స్వస్వామిసమ్బన్ధాదిరూపబన్ధస్య జీవస్వరూపస్యైవ స్వాభావికత్వేన నివృత్త్యయోగాత్ * విపర్యాసే తదయోః క్షీ ణ ఇత్యుక్తిః కథమిత్యతో నాయం స్వాభావిక ఇత్యాహ (ప్రపఞ్చ ఇతి) దేహగేహాదౌ స్వస్వామిసమ్బన్ధాదిరూపో బన్ధః ప్రపఞ్చః. స చ స్వాభావికస్త్వ

౨౩॥ వికల్పోవినివర్తేతకల్పితోయదికేనచిత్। ఉపదేశాదయంవాదోజ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతే॥ ౧౮

ఇతిద్వితీయఃఖణ్డః.

౧॥ హరిః ఓమ్॥ సోఽయమాత్మాఽధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రంపాదా మాత్రామాత్రాశ్చపాదాఅకారఉకారోమకారఇతి॥ ౮

ణనాన్యేన. యథైవరాధీనోఽపివిద్యతఇత్యఙ్గీక్రియతే- తత్త్వస్యాపిపరమార్థత్వే- పరమస్యాసావద్వయశ్చపరమార్థః. ఉత్తమోఽర్థః. భగవాన్. తస్మాత్పరమార్థతః. పరమేశ్వరప్రసాదాదిపియావత్. నివర్తేత- నివర్తతఏవ. నసంశయః. అనాదితోఽనువృత్తస్యదేహాదౌస్వీయత్వజ్ఞానరూపభ్రమస్యకథంనివృత్తిరిత్యతఆహ (మాయేతి) అద్వైతం- మహద్భిర్యథావత్తయాజ్ఞాతం బ్రహ్మాదివస్తుజాతమద్వైతం- ద్వితీయేనప్రకారేణజ్ఞాతం. తద్ద్వైతమిత్యే నజ్ఞాతం తచ్చమిథ్యాజ్ఞానంతేషాంమాయామాత్రం- భగవదిచ్ఛామాత్రనిర్మితంజాతమిత్యర్థః. తథాచతాదృశమిథ్యాజ్ఞానస్యానాదితోఽనువృత్తస్యాపీశ్వరేచ్ఛయాజాతత్వేనాస్వాభావికత్వాత్తత్ప్రసాదేనతన్నివృత్తిర్యుక్తైవేతిభావః ఉక్తంహి *సంసారబన్ధస్థితిమోక్షహేతుః *దైవీహ్యేషాగుణమయీమమమాయాదురత్యయా। మామేవయేప్రపద్యన్తేమాయామేతాంతరన్తితఇత్యాదికం. ౨౨

శం.—— నను శాస్తాశాస్త్రంశిష్యఇతివికల్పఃకథంనివృత్తఇతి. ఉచ్యతే- వికల్పోవినివర్తేత - యదికేనచిత్కల్పితఃస్యాత్. యథాయం ప్రపఞ్చోమాయారజ్జుసర్పవత్- తథాయంశిష్యాదిభేదవికల్పోఽపిప్రాక్ప్రతిబోధాదేవోపదేశనిమిత్తః. అతఉపదేశాదయంవాదః - శిష్యశ్శాస్తాశాస్త్రమితి. ఉపదేశకార్యేతుజ్ఞానేనిర్వృత్తేజ్ఞాతేపరమార్థతత్త్వేద్వైతంనవిద్యతే. ౧౮

ఆ.—— ప్రకారాన్తరేణాద్వైతానుపపత్తిమాశఙ్క్యపరిహరతి (వికల్పఇతి) యదికేనచిత్- హేతునాతత్త్వజ్ఞానేనకార్యేణశాస్త్రాదివికల్పోహేతుతయావికల్పితః- తథాప్యసౌబాధితోనివర్తేత- నతుతాత్త్వికమద్వైతంవిరోద్ధుమర్హతి. తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాగవస్థాయామేవతత్త్వోపదేశాన్నిమిత్తీయతఃశాస్త్రాదిభేదోఽనూద్యతే - ఉపదేశప్రయుక్తేతుజ్ఞానేనిర్వృత్తేనకించిదపిద్వైతమస్తీత్యద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) తదనివృత్తౌనాద్వైతసిద్ధిః. నచశాస్త్రాదిభేదస్యకల్పితత్వాదవిరోధః- తథాసతిధూమాభాసవత్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. ధూమాభాసస్యాప్యాప్తస్యాతద్ధేతుత్వేఽపికల్పితస్యశాస్త్రాదేస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వం ప్రతిబిమ్బాదివదుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) శిష్యశ్శాస్తాశాస్త్రమిత్యయంవికల్పః - విభాగః. సోఽపి నివృత్తిప్రసఙ్గిత్వాదవస్తుత్వాజ్జ్ఞానబాధ్యత్వాదద్వైతావిరోధీత్యర్థః. శిష్యాదివిభాగస్యకల్పితత్వందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) మాయావినాప్రయుక్తామాయాయథాకల్పితేష్యతే, యథాచసర్పధారాదిర్వికల్పితః,- తథాయంప్రపఞ్చస్సర్వోఽపికల్పితోవస్తునభవతిప్రపఞ్చితం- తథైవప్రపఞ్చైకదేశశ్శిష్యాదిరపిజ్ఞానాత్ప్రాక్కల్పితస్సన్జ్ఞానసకృతోనిమిత్తేత్యర్థః. కిమితిజ్ఞానాత్పూర్వమసౌకల్ప్యతే. తత్రాహ (ఉపదేశేతి) ఉపదేశముద్దిశ్యయథోక్తవిభాగవచనమిత్యుక్తముపసంహరతి (అతఇతి) ఉపదేశాత్ప్రాగివతస్మాదూర్ధ్వమపిభేదోఽనువర్తతామిత్యాశఙ్క్యవిరోధిసద్భావాన్నైవమిత్యాహ (ఉపదేశేతి) ౧౮

కూ.—— ఉక్తమేవసర్వవాక్యార్థంవిశదయన్నుపసంహరతి (వికల్పఇతి) దేహగేహాదౌస్వీయత్వాభిమానాదినాఽఽత్మకబన్ధరూపోవికల్పః ఉక్తరీత్యాఽస్వాభావికోయదికేనచిదజ్ఞానాదినాస్వాభావికత్వేనకల్పితః- తర్హ్యప్యుపదేశాత్- మహతాముపదేశబలాద్వినివర్తేత - వినివర్తతఏవ. ననివర్తేతేతిపాఠేకాకుః. ననివర్తేతకిం- అపితునివర్తేతైవేత్యర్థః. కస్తర్హి వాదః-యఉపదేశాన్నానావిధస్యాత్మనోభేదభ్రమనివృత్తిరిత్యతఆహ (అయమితి) బ్రహ్మణియథావజ్జ్ఞాతేసతిద్వైతం- *శివమద్వైతమిత్యత్రోక్తప్రతిపత్త్యామిథ్యాజ్ఞానంనవిద్యతే - నివర్తతఇత్యయంసతాంవాదఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్యైతచ్ఛ్లోకాభవన్తీత్యనేనాన్వయః.. ౨౩

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పూజ్యపాదకృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయఖణ్డభాష్యం.

శం.—— అభిధేయప్రాధాన్యేనోఙ్కారశ్చతుష్పాదాత్మేతివ్యాఖ్యాతోయః - సోఽయమాత్మాఽధ్యక్షరం - అక్షరమధికృత్య- అభిధానప్రాధాన్యేనవర్ణ్యమానోఽధ్యక్షరం. కింపునస్తదక్షరమిత్యాహ- ఓఙ్కారః. సోఽయమోఙ్కారఃపాదశఃప్రవిభజ్యమానోఽధిమాత్రం- మాత్రామధికృత్యవర్తతఇత్యధిమాత్రం. కథం. ఆత్మనోయేపాదాః- తఓఙ్కారస్యమాత్రాః. కాస్తాః. అకారఉకారోమకారఇతి. ౮

ఆ.—— తత్త్వజ్ఞానసమర్థానాంమధ్యమానాముత్తమానాంచాధికారిణామధ్యారోపాపవాదాభ్యాంపారమార్థికంతత్త్వముపదిష్టం. ఇదానీం తత్త్వగ్రహణాసమర్థానామథమాధికారిణామోఙ్కారధ్యానవిధానాయాగ్రోపదృష్టిమేవావష్టభ్యవ్యాచష్టే (అభిధేయేత్యాదినా) అధ్యక్షరమిత్యేతద్వ్యాకరోతి (అక్షరమితి) అధ్యక్షరమిత్యత్రకింపునస్తదక్షరమితిప్రశ్నపూర్వకంవ్యుత్పాదయతి (కింపునరిత్యాదినా) తస్యవిశేషణా

౨॥ జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా
ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద॥ ౯

న్తరం దర్శయతి (సోఽయమితి) ఆత్మా హి పాదశో విభజ్యతే- మాత్రామధికృత్యప్రణవోఽక్షరోఽధ్యవసీయతే- తత్కథం పాదశో విభజ్యమానస్యాధిమాత్రత్వమితి పృచ్ఛతి (కథమితి) పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వాదేతదవిరుద్ధమిత్యాహ (ఆత్మన ఇతి) ౮

రం.— (సోఽయమాత్మాధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రం) అధ్యక్షరం- అక్షరేష్వధిమాత్రం - మాత్రాస్వనుగతమానోయఓఙ్కారో నాదాత్మకః- స ఏవ అయమాత్మేత్యర్థః. (పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదాః) యతో బ్రహ్మణః పాదభూతాః ఉక్తా అనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవాః మాత్రాః- ప్రణవమాత్రాభూతాకారాదివాచ్యాః- అతోఽన్య ఓఙ్కారస్య యా మాత్రాః-అకారఉకారమకారాత్మికాః- తా ఏవ బ్రహ్మణః పాదభూతా ఇత్యర్థః. సమస్తప్రణవే బ్రహ్మదృష్టిం కృత్వా ప్రణవమాత్రాస్వకారాదిషు చతుర్షు చానిరుద్ధాది చతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (అకార ఉకారో మకార ఇతి) ఇదముపలక్షణం నాదస్యాపి. ౫

కూ.— ఏవం సమస్తోఙ్కారప్రతిపాద్యస్యాత్మనో విశ్వాదిరూపచతుష్టయం నిరూప్య తేషాం రూపాణాం అకారాదిప్రణవాంశప్రతిపాద్యత్వాదిమాహాత్మ్యం వక్తుముక్తమనువదతి (సోఽయమితి) ఓమిత్యాక్రియమాణతయా ఓఙ్కారశబ్దితస్సోఽయం చతురాత్మకత్వేనోక్త ఆత్మా అధ్యక్షరం- అధి- సర్వతోఽధికం చ తదక్షరం- అవినాశి చేత్యధ్యక్షరం. అక్షరశబ్దస్వాభావ్యాన్నపుంసకలిఙ్గతా. కీదృశమక్షరమిత్యాహ (అధిమాత్రమితి) అధి- అధికాః మాత్రాః- అంశా యస్య తదధిమాత్రం. మాత్రాః క ఇత్యత ఆహ (పాదా మాత్రా ఇతి) పశ్యన్త ఇతి పాదాః - విశ్వాదిరూపాణి మాత్రా ఇత్యుక్తా ఇత్యర్థః. పాదాః కీదృశా ఇత్యతోఽకారాదిప్రతిపాద్యా విశ్వాదయ ఇత్యాహ (మాత్రాశ్చ పాదా అకార ఇతి) అక్షత్వాక్రియతే ప్రతిపాద్యత ఇత్యకారః- విశ్వః. ఏవముక్తదిశా ఉకారః- తైజసః. మకారః- ప్రాజ్ఞః. ఉపలక్షణమిదం. నాదబోధ్యస్తురీయోఽపి వాక్యశేషాత్ గ్రాహ్యః. ఏతే విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాః పాదాః మాత్రాశబ్దేన అధిమాత్రమిత్యత్రోక్తా ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తత్ర విశేషనియమః క్రియతే - జాగరితస్థానో వైశ్వానరో యః - స ఓఙ్కారస్యాకారః ప్రథమా మాత్రా. కేన సామాన్యేనేత్యాహ- ఆప్తేః ఆప్తిః-వ్యాప్తిః. అకారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా-*అకారో వై సర్వా వాగితి శ్రుతేః. తథా వైశ్వానరేణ జగత్ -*తస్య హ వై తస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాది శ్రుతేః. అభిధానాభిధేయయోరేకత్వం చావోచామ. ఆదిరస్య విద్యత ఇత్యాదిమత్. యథైవాదిమదకారాఖ్యమక్షరం- తథైవ వైశ్వానరః. తస్మాద్వా సామాన్యాదకారత్వం వైశ్వానరస్య. తదేకత్వవిదః ఫలమాహ- ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామాన్, ఆదిః- ప్రథమశ్చ భవతి మహతాం,- య ఏవం వేద- యథోక్తమేకత్వం వేదేత్యర్థః. ౯

ఆ.— పాదానాం మాత్రాణాం చ మధ్యే విశ్వాఖ్యవిశేషస్యాకారవిశేషత్వం నిగమయతి (తత్రేతి) విశ్వాకారయోరేకత్వం సాదృశ్యే సత్యారోపయితుం శక్యం- అన్యత్ర సత్యేవ తస్మిన్నారోపసందర్శనాత్. తథా చ కిం తదారోపప్రయోజకం సాదృశ్యమితి పృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపరాం శ్రుతిమవతారయతి (ఆహేతి) వ్యాప్తిమేవాకారస్య శ్రుత్యుపన్యాసేన వ్యనక్తి (అకారేణేతి) అధ్యాత్మాధిదైవికయోరేకత్వం పూర్వముక్తమువేత్య విశ్వస్య వైశ్వానరస్య జగద్వ్యాప్తిం శ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తథేతి) కించ - సామాన్యద్వారా వాచ్యవాచకయోరేకత్వే హారోప్యం న భవతి- తయోరేకత్వస్య ప్రాగేవోక్తత్వాదిత్యాహ (అభిధానేతి) సామాన్యాన్తరమాహ (ఆదిరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథైవేతి) ఉకారో మకారశ్చేత్యుభయమపేక్ష్య ప్రథమపాఠాదాదిమత్త్వమకారస్య ద్రష్టవ్యం. విశ్వస్య పునరాదిమత్త్వం తైజసప్రాజ్ఞావపేక్ష్య వ్యవస్థానేవర్తమానత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తస్య సామాన్యాన్తరస్య ఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) కిమర్థమిత్థం సామాన్యద్వారా తయోరేకత్వముచ్యతే. తద్విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (తదేకత్వేతి) సాదృశ్యవికల్పాదేవ ఫలవికల్పః. ౯

రం.— తదేవ వివిచ్య దర్శయతి (జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా) ప్రథమమాత్రా యా మకారే జాగరితస్థానవైశ్వానరశబ్దితానిరుద్ధదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా) ఆప్తిః-వ్యాప్తిః. సకలశబ్దప్రకృతిభూతస్యాకారస్య సర్వశబ్దవ్యాప్తత్వం సర్వజగద్వ్యాప్తస్యానిరుద్ధస్యేవేత్యవగన్తవ్యం. ఆదిమత్త్వాద్వా- సర్వశబ్దాదిభూతాకారశబ్దవాచ్యత్వాద్వా వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వమిత్యర్థః. ఆప్తిమత్త్వాదిమత్త్వజ్ఞానయోః ఫలమాహ (ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద) ఆదిశ్చ భవతి-సర్వప్రధానం భవతీత్యర్థః. ౯

కూ.— తత్రావర్ణప్రతిపాద్యం రూపం స్థానోక్త్యా నిర్దిశతి (జాగరితేతి) అకారః- అక్షత్వా క్రియమాణః. ప్రథమా మాత్రా- ప్రణవప్రతిపాద్యస్యాక్షరస్య ప్రథమాంశ ఇత్యర్థః. అత్ర జాగరితస్థానం ప్రథమమాత్రాం వైశ్వానరముద్దిశ్య అకార ఇత్యవర్ణప్రతిపాద్యత్వం విధీయత ఇత్యపౌనరుక్త్యం. ఏవమగ్రేఽపి. వైశ్వానరస్యావర్ణవాచ్యత్వే నిమిత్తద్వయమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వేతి) తత్తజ్జీవయోగ్యభోగ్యవిషయానాభోగాయాపయతి- ప్రాపయతీతి విశ్వ ఇత్యక్షత్యుచ్యతే విశ్వ ఇత్యర్థః. * ఆప్లృవ్యాప్తావితి ధాతోరన్తర్ణీతణ్యర్థాద్ ప్రత్యయో ణిలోపేచ అణితిరూపసిద్ధిభావః. ప్రాజ్ఞతైజసశ్చాదీ అన్యేత్యాదిమాన్. తస్మాద్వా అ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. సుషుప్తౌ స్వప్నే చ ప్రాజ్ఞతైజసాభ్యామేకీభూతో విశ్వస్సుప్తే రుత్థానే ప్రా

౩॥ స్వప్నస్థానస్తైజస ఉకారో ద్వితీయా మాత్రోత్కర్షాదుభయత్వాద్వా
ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిం సమానశ్చ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౦

౪॥ సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో మకారస్తృతీయా మాత్రా మితేరపీతేర్వా మినోతి హ వా
ఇదꣳ సర్వమపీతిశ్చ భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౧

జా. స్వప్నస్థానే చ తైజసో, ద్వితీయస్సుషుప్తిస్థానమాయాతీతి తదా ... విశ్వస్య ... ఏతస్మిన్ ... క్రమేణావర్తమానస్య ... (ఆప్నోతి హ వా ఇతి) యః- అధికారీ ఏవం- అకారవాచ్యత్వం విశ్వస్య వేద. అస్యేతి శేషః. స వైశ్వానరః ... స్య- వేదితుస్సర్వాన్ కామాన్ - స్వరూపానుసర్వాన్ కామానాప్నోతి- ప్రాప్నోతి. అస్యేతి శేషః ఆదిశ్చ- ఏవం వేదితుః విశ్వః ఆదిశ్చ భవతి - ఆవిర్భావ ... క్రమేణ ... సుషుప్త్యాదిరూపకారణం భవతీత్యర్థః. యద్వా- ఆదిశ్చ ... అస్యేతి శేషః అప్నోతీత్యత్రాపి ... శేషో ద్రష్టవ్యః ౨

శం.— స్వప్నస్థానస్తైజసో యః స ఓంకారస్యోకారో ద్వితీయా మాత్రా. కేన సామాన్యేనేత్యాహ - ఉత్కర్షాత్. అకారాదుత్కృష్ట ఇవ హ్యుకారః తథా తైజసో విశ్వాత్. ఉభయత్వాద్వా- అకారమకారయోర్మధ్యస్థ ఉకారః, తథా విశ్వప్రాజ్ఞయోర్మధ్యే తైజసః. అత ఉభయభాక్త్వసామాన్యాత్. విద్వత్ఫలముచ్యతే - ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిం - విజ్ఞానసన్తతిం వర్ధయతీత్యర్థః. సమానస్తుల్యశ్చ, మిత్రపక్షస్యేవ శత్రుపక్షాణామప్యప్రద్వేష్యో భవతి. అబ్రహ్మవిదస్య కులే న భవతి- య ఏవం వేద. ౧౦

ఆ— ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రయైకత్వం వ్యపదిశతి (స్వప్నేత్యాదినా) యథా ప్రథమపాదస్య ప్రథమమాత్రాయా ఐక్యత్వం సామాన్యం పురస్కృత్యోక్తం- తథా ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రయైకత్వం సత్యేవ సామాన్యే వక్తవ్యం - తదిహ వాచ్యం తదారోప ... గాదితి పృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపూర్వకమేకత్వారోపం సాధయతి (ఆహేతి) అకారస్య సర్వవాగ్వ్యాపకత్వేనోత్కృష్టత్వస్య స్పష్టత్వాత్కథం తస్మాదుకారస్యోత్కర్షో వక్తవ్యః- తత్రాహ (అకారాదితి) అకారస్యోత్కృష్టత్వే సత్యపి పాఠక్రమాదుకారస్యోత్కర్షవత్త్వమౌపచారికం. ఇవకారశ్చాముమర్థముద్యోతయతి. యథా అకారాదుకారోత్కర్షోదృష్టః- తథా విశ్వాత్తైజసస్యోత్కర్షో వక్తవ్యః- సూక్ష్మాభిమానినః స్థూలాభిమానినస్సకాశాదుత్కర్షస్య యుక్తత్వాదిత్యాహ (తథేతి) ఉకారతైజసయోర్ద్వయోః ప్రత్యేకముభయత్వం - ఏకత్వస్యాభయత్వవ్యాఘాతాది త్యాశఙ్క్య వ్యాకరోతి (అకారేతి) మధ్యస్థత్వాదుకారతైజసయోరుభయభాక్త్వం సామాన్యం - తదేకత్వంశక్యమారోపయితుమిత్యాహ (అత ఇతి) యథోక్తైకత్వజ్ఞానఫలవత్త్వాదుపాదేయమితి సూచయతి (విద్వదితి) జ్ఞానసన్తతేరుత్కర్షో నామ ... తస్యాభేదనం. తస్యైష్టత్వాద్ధావేకథం ఫలత్వమిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (విజ్ఞానేతి) పక్షద్వయతుల్యత్వమేవ ప్రకటయతి (అప్రద్వేష్య ఇతి) సాధ్యస్య భేదేన ఫలభేదమావేద్య ద్వివిధసాదృశ్యప్రయుక్తైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (అబ్రహ్మవిదితి) ౧౦

రం.— (స్వప్నస్థాన ఇతి) స్వప్నస్థానస్తైజస ఉకారో ద్వితీయమాత్రా. తైజసస్యోకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వా) విశ్వాపేక్షయా తైజసస్యోత్కృష్టత్వాద్వా- తత్సమానయోః ప్రాజ్ఞతైజసయోర్ద్వితీయత్వాద్వా - ఉకారరూపత్వమిత్యర్థః. అత్ర విశ్వాపేక్షయా తైజసస్యోత్కృష్టత్వం తతో విసూక్ష్మత్వాత్. ప్రాజ్ఞతైజసయోర్విశ్వాపేక్షయా సామ్యం తు గుణపూర్తిసామ్యాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవముకారస్యాప్యకారాదుయస్థానత్వాత్తత ఉత్కృష్టత్వం. ఉకారమకారయోరకారసామ్యం చ వర్ణత్వాదినేతి ధ్యేయం ఉత్కృష్టత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిమితి) శిష్యప్రశిష్యాదిషు జ్ఞానసన్తత్యా ఉత్కృష్టో భవతీత్యర్థః ఏవం విదస్సన్తానే బ్రహ్మవిద్యా ఇతరసన్తానాపేక్షయాతిరిచ్యత ఇతి యావత్. ఉభయత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సమానశ్చ భవతి) ఉత్కృష్టానాం సమానశ్చ భవతీత్యర్థః. (నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి య ఏవం వేద) స్పష్టోఽర్థః. ౧౦

కూ అథ ద్వితీయపాదమాహ (స్వప్నేతి) ద్వితీయా మాత్రా- ఆత్మనో ద్వితీయాంశః తైజస ఉకారః - ఉరిత్యాక్రియమాణత్వాదుకారః ఉకారవాచ్యత్వే నిమిత్తమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వేతి) జాగ్రద్దశాయాం విద్యమానదేహాభిమానాదత్యుజ్జ్వదేహాభిమానం త్యాజయిత్వా స్వప్నమణ్డలే జీవం కర్షతీత్యుత్కర్షణాద్ధేతోర్వా- బాహ్యజ్ఞప్తిరూపనిద్రాం, వాసనామయవిషయానుభవం, చ ప్రయచ్ఛతీత్యుభయహేతుత్వాద్వా- ఉరిత్యుచ్యతే తైజస ఇత్యర్థః. తథా వేదితుః ఫలమాహ (ఉత్కర్షతి హ వా ఇతి) యోఽధికారీ ఏవం నిమిత్తద్వయయుక్తతయోకారవాచ్యం తైజసం వేద- స జ్ఞానీ జ్ఞానసన్తతిం- జ్ఞానధారాం. జ్ఞాననిత్యత్వమితి యావత్. ఆప్నోతీత్యనుషజ్జ్యః. ఉత్కర్షతి- దేహబన్ధాదాత్మానముత్కర్షతి- ఉద్ధరతి. ఉత్కృష్యచ సమానశ్చ- మానమన్తరతిన్యతే ... సహితస్సమానః- సర్వమోక్షిణామన్తరతశ్చ భవతి. దోషాభావాత్ప్రీత్యా చేతి భావః. అస్య - జ్ఞానినః కులే అబ్రహ్మవిన్న భవతి- బ్రహ్మజ్ఞానసన్తతిరేవ భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో యః- స ఓంకారస్య మకారస్తృతీయా మాత్రా. కేన సామాన్యేనేత్యాహ - సామాన్యమిదమత్ర - మితేః- మితిః- మానం. మీయేతే ఇవ హి విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞేన ప్రలయోత్పత్త్యోః ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం- ప్రస్థేనేవ యవాః. తథాఓంకారసమాప్తౌ పునః ప్ర

౫॥ అత్రైతేశ్లోకాభవన్తి॥ విశ్వస్యాత్వవివక్షాయామాదిసామాన్యముత్కటమ్।
మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌస్యాదాప్తిసామాన్యమేవచ॥ ౧౯

మానే చ ప్రవిశ్యనిర్గచ్ఛత ఇవాకారోకారౌ మకారే. అపీతేర్వా- అపీతిః - అప్యయః. ఏకీభావః ఓఙ్కారోచ్చారణే హ్యన్త్యేఽక్షరే ఏకీభూతావివాకారోకారౌ. తథా విశ్వతైజసౌ సుషుప్తికాలే ప్రాజ్ఞే. అతో వా సామాన్యాదేకత్వం ప్రాజ్ఞమకారయోః. విద్వత్ఫలమాహ- మినోతి హ వా ఇదం సర్వం- జగద్యాథాత్మ్యం జానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చ- జగత్కారణాత్మా భవతీత్యర్థః. అత్రాపి అవాన్తరఫలవచనం ప్రధానసాధనస్తుత్యర్థం. ౧౧

అ.— తృతీయపాదస్యతృతీయమాత్రయైక్యంప్రతిత్వేనోపన్యస్యతి (సుషుప్త ఇతి) పూర్వవదేకత్వప్రయోజకమాత్రాపి ప్రశ్నపూర్వకముపవర్ణయతి (కేనేత్యాదినా) మానమేవవివృణోతి (మీయేతే ఇతి) ఓఙ్కారస్యోచ్చారణేసత్యకారోకారౌ ప్రథమంమకారేప్రవిశ్యపునస్తస్మాన్నిర్గచ్ఛన్తావివోపలభ్యేతే - తేనమకారేమానసామాన్యమిత్యర్థః. ఏకీభావమేవస్ఫోరయతి (ఓఙ్కారేతి) మకారవత్ప్రాజ్ఞేపితదస్తిసామాన్యమిత్యాహ (తథేతి) ఉక్తస్యాపిసామాన్యస్యఫలమాహ (అతోవేతి) సామాన్యద్వయద్వారేణప్రాజ్ఞమకారయోరేకత్వజ్ఞానంనావివక్షితం- ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (విద్వదితి) అవిదుషోపిజగద్విషయజ్ఞానమస్తీత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (జగద్యాథాత్మ్యమితి) తద్యాథాత్మ్యంచావ్యాకృతత్వం. ప్రలయభవనమనిష్టత్వాన్నఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (జగదితి) తత్రతత్రైకత్వజ్ఞానేఫలభేదకథనాదుపాసనాభేదమాశఙ్క్య జ్ఞేయఫలభేదశ్రుతేరర్థవాదత్వమపేత్యాహ (అత్రేతి) పాదానాంమాత్రాణాం చ క్రమేణైకత్వవిజ్ఞానేఫలకథనంసర్వేషాంపాదానాంమాత్రాశ్చసర్వాత్మనస్తద్భావప్రధానస్య బ్రహ్మధ్యానస్యసాధనంయదోఙ్కారాఖ్యమక్షరం - తస్యస్తుత్యాముపయుజ్యతే తేనచతదేకమేకముపాసనం- ఇతరస్యతదఙ్గత్వాన్నోపాస్తిభేదకత్వమిత్యర్థః. ౧౧

రం.— (సుషుప్తస్థానఇతి) సుషుప్తస్థానఃప్రాజ్ఞోమకారస్తృతీయామాత్రా. మకారరూపత్వేయుక్తిమాహ (మితేరపీతేర్వా) మినోతిప్రాజ్ఞస్సర్వమాత్మనితాదాత్మ్యేన. మకారోపిస్వాత్మన్యకారోకారౌమినోతి- మకారావధికత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః. అపీతిః - ప్రలయః. ప్రాజ్ఞేజగత్ప్రలీయతే. మకారేహిఅకారోకారౌప్రలీయేతే - మకారావసానత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః. తద్జ్ఞానద్వయస్యఫలంక్రమేణాహ (మినోతిహవాఇదంసర్వమపీతిశ్చభవతీతి) ఇదంసర్వం- జగత్ మినోతి- పరిచ్ఛినత్తి. జానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చభవతి - పరమాత్మనిలయశ్చతస్యభవతి. యఏవంవేదేత్యర్థః. ౧౧

కూ.— తృతీయపాదమాహ (సుషుప్త ఇతి) తృతీయామాత్రా- ఆత్మనస్తృతీయోంశఃమకారః- మఙ్కత్వాత్క్రియమాణః. కుతః. (మితేరపీతేర్వా) స్వాత్మనిజీవమన్తర్గమయతీతిస్వాన్తర్గమనహేతోర్వా- వృత్తిజ్ఞానస్యాపీతేః- అప్యయశబ్దితలయకరణాద్వా - మఙ్కత్వాత్క్రియతఇత్యర్థః. యః- అధికారీఏవం- నిమిత్తద్వయయుక్తత్వేనమకారవాచ్యంప్రాజ్ఞంవేద- సజ్ఞానీఇదంసర్వం- యథాయోగ్యంజగన్మినోతి - స్వాన్తర్గమయతి. జీవానామణుత్వేప్యధికారిణస్సూర్యాదేరివప్రకాశతోవ్యాప్తిరస్తీతిసర్వేషాన్తర్గమయతిముక్తస్సన్నితిభావః. అపీతిశ్చభవతి- అప్యయకృచ్చభవతిదుఃఖాద్యనిష్టస్యేత్యర్థః. ౪

శం.— అత్రైతేశ్లోకాః- మన్త్రాభవన్తి. విశ్వస్యాత్వం - అకారమాత్రత్వంయదావివక్ష్యతే - తదాఆదిత్వసామాన్యముక్తన్యాయేనోత్కటం- ఉద్భూతందృశ్యతఇత్యర్థః. అత్వవివక్షాయామిత్యస్యవ్యాఖ్యానం (మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తావితి) విశ్వస్యాకారమాత్రత్వంయదాసమ్ప్రతిపద్యతఇత్యర్థః. ఆప్తిసామాన్యమేవచ- ఉత్కటమిత్యనువర్తతే- చశబ్దాత్. ౧౯

ఆ.— పాదానాంమాత్రాణాంచయదేకత్వంసనిమిత్తంశ్రుత్యోపన్యస్తం - తత్రశ్రుత్యర్థవివరణరూపాన్ పూర్వవదేవశ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) ప్రథమపాదస్యప్రథమమాత్రయాశ్చాభేదారోపార్థముక్తంసామాన్యద్వయంవిశదయతి (విశ్వస్యేతి) ఉక్తన్యాయేన-ఆదిరస్యేత్యాదావితిశేషః. పునరుక్తిపరిహారద్వారావివక్షితమర్థమాహ (అత్వేతి) అనువృత్తిద్యోతకందర్శయతి (చశబ్దాదితి) ౧౯

కూ.— ఏవంరూపత్రయంప్రణవస్యాకారాదివర్ణత్రయప్రతిపాద్యముక్త్వాచతుర్థంరూపం *అమాత్రశ్చతుర్థ ఇత్యాదినాగ్రే వివక్షుః ప్రాగుక్తరూపత్రయజ్ఞానినోయానిఫలాన్యుక్తాని- తత్ర బ్రహ్మదృష్టశ్లోకాన్ప్రగణయతి (అత్రేతి) అత్ర- రూపత్రయజ్ఞానిఫలవిషయే- వక్ష్యమాణాఃశ్లోకాస్సంవాదినోభవన్తి. క్రమేణతాన్మన్త్రాన్పఠతి (విశ్వస్యేతి) అత్వవివక్షాయామితివివక్షాపదేనోపాసనంగ్రాహ్యం. *ఆదిమత్త్వాద్వేత్యత్రోక్తదిశాఆదిమత్త్వనిమిత్తేనవిశ్వస్యప్రణవైకదేశావర్ణవాచ్యత్వోపాసనాయాంసత్యాముపాసకస్యాదిసామాన్యం- *ఆదిశ్చేత్యత్రోక్తదిశాఆదిమత్త్వసామాన్యం, ఆదిత్వేనవిశ్వసామ్యంభవతి. ఉత్కటం- స్పష్టమేతత్. *యథాయథోపాసతేసతథైవభవతీత్యాదేరితిభావః. మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ- మాత్రా- ఆత్మనోంశోవిశ్వః. ఆప్తినిమిత్తకప్రణవాంశాకారార్థ ఇతివిశ్వరూపాంశధ్యానేధ్యాతురాప్తిసామాన్యమేవస్యాత్- సర్వకామావాప్త్యైవవిశ్వసామ్యమేవభవేదిత్యర్థః. ౫

౬॥ తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానేఉత్కర్షోదృశ్యతేస్ఫుటం। మాత్రాసంప్రతిపత్తౌస్యాదుభయత్వంతథావిధం॥ ౨౦
౭॥ మకారభావేప్రాజ్ఞస్యమానసామాన్యముత్కటం। మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌతులయసామాన్యమేవచ॥ ౨౧
౮॥ త్రిషుధామసుయత్తుల్యంసామాన్యంవేత్తినిశ్చితః। సపూజ్యస్సర్వభూతానాంవన్ద్యశ్చైవమహామునిః॥ ౨౨
౯॥ అకారోనయతేవిశ్వముకారశ్చాపితైజసం। మకారశ్చపునఃప్రాజ్ఞంనామాత్రేవిద్యతేగతిః॥...... ౨౩

ఇతితృతీయఃఖణ్డః.

శం.— తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే - ఉకారత్వవివక్షాయాముత్కర్షోదృశ్యతేస్ఫుటం - స్పష్టఇత్యర్థః. ఉభయత్వంచస్ఫుటమేవేతి పూర్వవత్సర్వం. ౨౦

ఆ.— ద్వితీయపాదస్యద్వితీయమాత్రయాసైకత్వారోపప్రయోజకద్వయం శ్రుత్యుక్తంవ్యనక్తి (తైజసస్యేతి) స్ఫుటమితిక్రియావిశేషణం. తథావిధమిత్యస్యార్థంస్ఫుటమిత్యాహ (స్ఫుటమేవేతి) ఉత్వవిజ్ఞానఇత్యస్యవ్యాఖ్యానంమాత్రాసంప్రతిపత్తావితి. తస్యవ్యాఖ్యానంసర్వమిత్యుచ్యతే. తత్పూర్వవద్ద్రష్టవ్యమిత్యుచ్యతే (పూర్వవదితి) , ౨౦

కూ.— (తైజసస్యేతి) తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే- ప్రాగుక్తరీత్యోత్కర్షనిమిత్తేనప్రణవైకదేశోకారవాచ్యత్వోపాసనాయాంతస్యోపాసకస్య *ఉత్కర్షతీత్యత్రోక్తదిశాస్ఫుటముత్కర్షోదృశ్యతే- ప్రమితఇత్యర్థః. మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ - ప్రాగుక్తదిశోభయహేతుత్వనిమిత్తేనప్రణవాంశోకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశతైజసధ్యానేనతస్యధ్యాతుస్తథావిధం- ప్రాగుక్తంజ్ఞానసన్తతిరూపసర్వజ్ఞత్వం, సమానత్వం, చేత్యుభయవత్త్వం స్యాదిత్యర్థః. ౬

శం.— మకారత్వేప్రాజ్ఞస్యమితిలయావుత్కృష్టేసామాన్యేఇత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— తృతీయపాదస్యతృతీయమాత్రయాసైకత్వధ్యానేసామాన్యద్వయంశ్రుత్యాదర్శితంనిదర్శయతి (మకారేతి) అక్షరార్థస్యపూర్వవదేవసుజ్ఞానత్వాత్తాత్పర్యార్థమాహ (మకారత్వఇతి) ౨౧

కూ.— (మకారేతి) ప్రాజ్ఞస్యమకారభావే- మకారత్వే. ప్రాగుక్తమితిరూపనిమిత్తేనప్రణవైకదేశమకారవాచ్యత్వేవిజ్ఞాతేసతి మానసామాన్యం- సర్వాన్తర్భావరూపప్రాజ్ఞసామ్యముత్కటం- స్ఫుటమిత్యర్థః. మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ- ఐన్ద్రియికవిజ్ఞానలయకర్తృత్వనిమిత్తేనప్రణవాంశమకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశప్రాజ్ఞధ్యానేతుధ్యాతుర్లయసామాన్యం- దుఃఖాదిలయకర్తృత్వేనప్రాజ్ఞసామ్యమేవస్యాదిత్యర్థః. ౭

శం.— యథోక్తస్థానత్రయేతుల్యముక్తంసామాన్యంవేత్తి,ఏవమేవైతదితినిశ్చితో,యః-సపూజ్యోవన్ద్యశ్చబ్రహ్మవిల్లోకేభవతి. ౨౨

ఆ.— విశ్వాదీనామకారాదీనాంచయత్తుల్యంసామాన్యముక్తం- తద్విజ్ఞానంస్తౌతి (త్రిష్వితి) యథోక్తస్థానత్రయం- జాగరితంస్వప్నంసుషుప్తంచేతిత్రితయం. తుల్యం- పాదానాంమాత్రాణాంచేతిశేషః. ఉక్తంసామాన్యం - ఆప్తిరుత్కర్షోమితిరిత్యాదినా. మహామునిరిత్యస్యార్థమాహ (బ్రహ్మవిదితి) ౨౨

కూ.— విశ్వాదిరూపాణాం మత్వోత్వమత్వజ్ఞానినోయదాది సామాన్యాదిఫలముక్తం- తద్ద్రాఢ్యాయ- విశ్వాదేరత్వాదిజ్ఞానినఆప్తిసామాన్యాదికంఫలమితియోజానాతి- తస్యాప్యుక్తిఫలమిత్యాహ (త్రిష్వితి) త్రిషుధామసు- త్రిషురూపేషూక్తవిధయాధ్యాతేషుసత్సు- ధ్యాతుఃయత్తుల్యం- ధ్యేయవిశ్వాదిసాదృశ్యం, సామాన్యం- ఆదిమత్త్వాదిసామ్యం, చభవతీతినిశ్చితః-నిశ్చయవాన్సన్వేత్తి-సః-ఉదితోమహామునిఃసర్వభూతానాంపూజ్యోవన్ద్యశ్చభవతీత్యర్థః. ౮

శం.— యథోక్తైస్సామాన్యైరాత్మపాదానాంమాత్రాభిస్సహైకత్వంకృత్వాయథోక్తోఙ్కారంప్రతిపద్యయోధ్యాయతి - తమకారోనయతేవిశ్వం- ప్రాపయతి. అకారాలమ్బనోఙ్కారంవిద్వాన్వైశ్వానరోభవతీత్యర్థః. తథోకారస్తైజసం. మకారశ్చాపిపునఃప్రాజ్ఞం. చశబ్దాన్నయతఇత్యనువర్తతే. క్షీణేతుమకారేబీజభావక్షయాదమాత్రేఓఙ్కారేగతిర్నవిద్యతేక్వచిదిత్యర్థః. ౨౩

ఆ.— పూర్వోక్తసామాన్యజ్ఞానవతోధ్యాననిష్ఠస్యఫలవిభాగందర్శయతి (అకారఇతి) యత్రతుపాదానాంమాత్రాణాంచవిభాగోనాస్తి-తస్మిన్నోఙ్కారేతురీయాత్మనివ్యవస్థితస్యప్రాప్తృప్రాప్తవ్యప్రాప్తివిభాగోనాస్తీత్యాహ (నామాత్రఇతి) ఓఙ్కారధ్యాయినమకారోవిశ్వంప్రాపయతీత్యుక్తమయుక్తం - విశ్వప్రాప్తేర్ధ్యానమాత్రేణసిద్ధత్వాత్, అకారస్యచాధ్యేయస్యోక్తఫలప్రాపకత్వాయోగా, దిత్యాశఙ్క్యాహ (అకారేతి) తథాలమ్బనం- తత్ప్రధానమితియావత్. అకారప్రధానమోఙ్కారంధ్యాయతోయథావైశ్వానరప్రాప్తిః- తథోకారప్రధానంతమేవధ్యాయతస్తైజసహిరణ్యగర్భప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (తథేతి) యశ్చమకారప్రధానమోఙ్కారంధ్యాయతి - తస్యప్రాజ్ఞావ్యాకృతప్రాప్తిర్యుక్తేత్యాహ (మకారశ్చేతి) క్రియాపదానువృత్తిరుభయత్రవివక్షితా. చతుర్థపాదంవ్యాచష్టే (క్షీణేత్వితి) స్థూలప్రపఞ్చోజాగరితంవిశ్వశ్చేత్యేతత్త్రితయమకార

౧॥ అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైత
ఏవమోఙ్కార ఆత్మైవ సంవిశత్యాత్మనాత్మానం య ఏవం వేద య ఏవం వేద ॥ ౧౨

మాత్రం. సూక్ష్మప్రపఞ్చస్స్వప్నస్తైజసస్తైర్త్రితయముకారమాత్రం. ప్రపఞ్చద్వయకారణం సుషుప్తం ప్రాజ్ఞశ్చేత్యేతత్త్రితయం మకారమాత్రం. తత్రాపిపూర్వం పూర్వముత్తరోత్తరభావమాపద్యతే. తదేవం సర్వమోఙ్కారమాత్రమితిధ్యాత్వాక్షీణస్య యదేతావన్తం కాలమోమితిరూపేణ ప్రతిపన్నం - తత్పరిశుద్ధం బ్రహ్మైవేత్యాచార్యోపదేశసముత్థసమ్యగ్జ్ఞానేన పూర్వోక్తసర్వభాగసమితాజ్ఞానస్య మకారత్వేన గృహీతస్య ప్రణాశే బ్రహ్మైవావశిష్టే సర్వ్యవసితస్య సకలచిద్భవతియ ఉపపద్యతే- ఇచ్ఛేదాభావాదిత్యర్థః. ౬

హ.— విశ్వాదిరూపోపాసనాత్సర్వకామావాప్త్యాదిఫలముక్తం ప్రాక్. ఇదానీం నిర్గుణాదిప్రాప్తిరూపఫలం చాహ (అకారఇతి అకార ఇత్యాది) ఇత్యాక్రియయమాణో విశ్వః స్వాత్మోపాసకం విశ్వం- స్వాత్మానం నయతి - ప్రాపయతి. ఉకారశ్చాపి తైజసమిత్యాదౌ నయత ఇత్యనుకర్షః. ప్రాప్తవ్యాఖ్యా. పునః ప్రాజ్ఞమితి పునశ్శబ్దః ప్రత్యహం సుషుప్తౌ ప్రాప్తిసత్త్వేపి స్థానవిశేషేముక్తౌతత్ప్రాప్తిః ప్రాయేణేతి జ్ఞేయం. తురీయోపాసకస్య కథమిత్యత ఆహ స్యాపితత్ప్రాప్తిరస్తీత్యాహ (నామాత్ర ఇతి) విశ్వతైజసయోః ప్రాజ్ఞేన ప్రతిదినమేకీభావోఽస్తీతి విశ్వాదీనాం మాత్రత్వం. తురీయస్య తన్నేత్యమాత్ర ఇత్యుచ్యతే తురీయః. అమాత్రే-చతుర్థే గతిః తత్ప్రాప్తిస్తద్భావస్తదుపాసకస్య న విద్యతే- విద్యతఏవ గతిరిత్యర్థః. తురీయోఽస్తీతి కస్యేత గతిర్నవిద్యత ఇత్యుక్తిః- విశ్వాదేరివబాహ్యాదివ్యవహారకారణత్వం యథా నాస్తి- తథా గమ్యత్వమపినేతి శఙ్కావారణార్థమితి జ్ఞేయం.................. ౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీనత్సాఙ్కముని కృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయఖణ్డభాష్యం.

శం.— అమాత్రః- మాత్రా యస్య నాస్తి- సోఽమాత్ర ఓఙ్కారశ్చతుర్థః- తురీయ ఆత్మైవ కేవలః అభిధానాభిధేయరూపయోర్వాఙ్మనసయోః క్షీణత్వాదవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైతః. ఏవం - యథోక్తవిజ్ఞానవతా ప్రయుక్త ఓఙ్కారస్త్రిమాత్రస్త్రిపాద ఆత్మైవ. సంవిశత్యాత్మనా- స్వేనైవస్వం పారమార్థికమాత్మానం- య ఏవం వేద. పరమార్థదర్శినాం బ్రహ్మవిదాం తృతీయం బీజభావం దగ్ధ్వా ఆత్మానం ప్రవిష్టా ఇతి న పునర్జాయతే- తురీయస్యాబీజత్వాత్. నహిరజ్జుసర్పయోర్వివేకే రజ్జ్వాం ప్రవిష్టస్సర్పో బుద్ధిసంస్కారాత్పునః పూర్వవత్తద్వివేకినాముత్థాస్యతి. మన్దమధ్యమధియాంతు ప్రతిపన్నసాధకభావానాం సన్మార్గగామినాం సన్న్యాసినాం మాత్రాణాం పాదానాంచ క్లృప్తసామాన్యవిదాం యథావదుపాస్యమాన ఓఙ్కారో బ్రహ్మప్రతిపత్తయ ఆలమ్బనీభవతి తథాచ వక్ష్యతి ॥ ఆశ్రమాస్త్రివిధాహీనాఇత్యాది.................. ౧౨

ఇతిమాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యమ్.

ఆ.--- ప్రత్యక్తైర్త్రితస్య మోఙ్కారసంవేదనం త్రిమాత్రేణౌఙ్కారేణాభ్యసనేన తాదాత్మ్యాదోఙ్కారో నిరుచ్యతే. తస్యపరేణ బ్రహ్మణైక్యమమాత్రాదిశ్రుత్యాభిధీయతే. తామవతార్య వ్యాకరోతి (అమాత్ర ఇత్యాదినా) కేవలత్వం - అద్వితీయత్వం. విశేషణాన్తరముపపాదయతి (అభిధానేతి) అభిధానం - వాక్. అభిధేయం- మనః. చిత్తాలిఙ్గార్థాభావస్యాభిధాస్యమానత్వాత్, తయోర్న్యాలాజ్ఞానక్షయేణ క్షీణత్వాదితిహేత్వర్థః. అవ్యవహార్యశ్చేదాత్మా- నాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యనికారజాతవినాశావధిత్వేనాత్మనో విశేషణాన్తరమిత్యాహ (ప్రపఞ్చేతి) తస్య చ సర్వానర్థాభావోపలక్షితస్య పరమానన్దత్వేన పర్యవసానం సూచయతి (శివఇతి) తస్యైవ సర్వద్వైతకల్పనాధిష్ఠానత్వేనావస్థానమభిప్రేత్యాహ (అద్వైతఇతి) ఓఙ్కారస్తురీయస్సన్నాత్మైవేతి యదుక్తం- తదుపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తవిజ్ఞానం - పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వం. నచపాదా మాత్రాశ్చతురీయాత్మన్యోఙ్కారే సన్తి - పూర్వాపూర్వవిభాగశ్చోత్తరోత్తరాన్తర్భావేన క్రమాదాత్మని పర్యవస్యతీత్యేవం తేన సద్వతా ప్రయుక్తస్సన్నోఙ్కారో మాత్రాః పాదాంశ్చ స్వస్మిన్నన్తర్భావ్యావస్థితస్స్యాత్మనో భేదమసహమానస్త్రిమాత్రోభవతీత్యర్థః. ఉక్తైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సంవిశతీతి) సుషుప్తేబ్రహ్మప్రాప్తస్య పునరుత్థానవత్ముక్తస్యాపి పునర్జన్మస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమార్థేతి) సుషుప్తస్య పునరుత్థానం బీజభూతాజ్ఞానస్య సత్త్వాదుపపద్యతే- ఇహతు బీజభూతమజ్ఞానం తృతీయం సుషుప్తాఖ్యం దగ్ధ్వైవతేషామాత్మానం తురీయం ప్రవిష్టా విద్వాన్ ఇతి నాస్యపునరుత్థానమర్హతి- కారణమన్తరేణ కదయోగాదిత్యర్థః. తురీయమేవపునరుత్థానబీజభూతం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య కార్యకారణవినిర్ముక్తస్య తస్య తదయోగాన్నైవమిత్యాహ (తురీయస్యేతి) ముక్తస్యాపిపూర్వసంస్కారాత్ పునరుత్థానమాశఙ్క్యదృష్టాన్తేన నిరాచష్టే (నహీతి) (పూర్వవదితి) అవివేకావస్థాయామివేత్యర్థః. తద్వివేకినాం- రజ్జుసర్పవివేకవిజ్ఞానవతామితియావత్. బుద్ధిసంస్కారాదిత్యత్ర బుద్ధిశబ్దేన సర్పభ్రాన్తిర్గృహ్యతే. ఉత్తమాధికారిణామోఙ్కారద్వారేణపరిశుద్ధబ్రహ్మైక్యవిదామపునరావృత్తిలక్షణముక్తం ఫలం. ఇదానీం మన్దానాం మధ్యమానాంచ కథం బ్రహ్మప్రతిపత్త్యాఖ్యఫలప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మన్దేతి) తేషామపి క్రమముక్తిరవిరుద్ధేత్యర్థః. తత్రైవవాక్యశేషానుకూల్యం కథయతి (తథాచేతి)........................ ౧౨

ఇతిమాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యటీకాసమాప్తా.

---

౨౪ ఓఙ్కారం పాదశో విద్యాత్ పాదా మాత్రా న సంశయః। ఓఙ్కారం పాదశో జ్ఞాత్వా న కిఞ్చిదపి చిన్తయేత్॥ ౨౪

౨౫ యుఞ్జీత ప్రణవే చేతః ప్రణవో బ్రహ్మ నిర్భయమ్। ప్రణవే నిత్యయుక్తస్య న భయం విద్యతే క్వచిత్॥ ౨౫

రం.— (అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైత ఏవమోఙ్కార ఆత్మైవ) అమాత్రః - పరిచ్ఛేదశూన్యః అవ్యవహార్యత్వాదిపూర్వోక్తలక్షణోపేతశ్చతుర్థః ఆత్మైవ- వ్యూహవాసుదేవ ఏవ ఏవమోఙ్కారః- ఏవంభూత ఓఙ్కారః. ఓఙ్కారైకదేశనాదరూప ఇతియా. వత్. అస్య వ్యూహవాసుదేవస్య పరవాసుదేవేన సమస్తప్రణవరూపేణాతిసన్నికృష్టైక్యసూచనార్థమోఙ్కార ఇతి సమస్తనిర్దేశః. తజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (సంవిశత్యాత్మనాత్మానం య ఏవం వేద) ఏవం అనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవ పరవాసుదేవరూపేణ వ్యస్తసమస్తప్రణవోపాసకః ఆత్మనా- పరమాత్మనాఽనుగృహీతస్సన్ తేనైవోపాయేన క్రమాత్తమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౨

ఇతి మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

—— ❧ ——

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

కూ.— *నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదినోక్తతురీయగుణానువాదపూర్వకం తురీయస్య నాదప్రతిపాద్యత్వమాహ (అమాత్ర ఇతి) అద్వైత ఇత్యేతదన్తమనువాదః. ఓఙ్కార ఇతి ప్రణవైకదేశనాదప్రతిపాద్యత్వం వివక్షితం. అమాత్రాదిపదానాం పూర్వవద్వ్యాఖ్యా. తదనువాదస్తు తురీయే పూర్వస్మిన్ క్రమవ్యవహార్యత్వాదికమ్ ఉపాసకస్యాపి సమం ముక్తావితి ప్రదర్శనాయేతి జ్ఞేయం. యథా విశ్వాదీనామకారాదివాచ్యత్వం - ఏవమోఙ్కారైకదేశనాదవాచ్యత్వం తురీయస్యేత్యర్థః. నాదప్రతిపాద్యత్వేన తురీయోపాసకస్య ఫలమాహ (ఆత్మేతి) యః- అధికారీ ఏవం- అమాత్రత్వావ్యవహార్యత్వాదినా ఓఙ్కారం- ఓఙ్కారైకదేశనాదప్రతిపాద్యం వేద- జానాతి- సః ఆత్మైవ సన్- శుద్ధస్వరూప ఏవ సన్. దేహగేహాదావన్యత్ర మమతాహఙ్కారత్యాగిత్వేనేతి యావత్ ఆత్మనా- పరమాత్మనా. తత్ప్రసాదేనేతి యావత్. ఆత్మానం- నాదబోధ్యం తురీయాత్మానం సంవిశతి- ప్రవిశతి. ప్రవిశ్య తదనన్యభోగ్యో భోగ్యస్య జ్ఞానస్య సుఖమాస్త ఇతి భావః. య ఏవం వేదేతి ద్విరుక్తిరుక్తప్రపఞ్చోపాసనోపదేశావధారణార్థా. ౧

శం.— పూర్వవదత్రైతే శ్లోకా భవన్తి. యథోక్తైస్సామాన్యైః పాదా ఏవ మాత్రాః- మాత్రాశ్చ పాదాః తస్మాదోఙ్కారం పాదశో విద్యాదిత్యర్థః. ఏవమోఙ్కారే జ్ఞాతే దృష్టార్థమదృష్టార్థం వా న కిఞ్చిత్ప్రయోజనం చిన్తయేత్- కృతార్థత్వాదిత్యర్థః. ౨౪

ఆ.— యథా పూర్వమాచార్యేణ శ్రుత్యర్థప్రకాశకాః శ్లోకాః ప్రణీతాః- తథోత్తరేఽపి శ్లోకాః శ్రుత్యుక్తేఽర్థే ఏవం భవన్తీత్యాహ (పూర్వవదితి) ఓఙ్కారస్య పాదశో విద్యా కీదృశీత్యాశఙ్క్యాహ (పాదా ఇతి) పాదానాం మాత్రాణాం చాన్యోన్యమేకత్వం కృత్వా తద్విభాగవిధురమోఙ్కారం బ్రహ్మబుద్ధ్యా ధ్యాయతో భవతి కృతార్థతేతి దర్శయతి (ఓఙ్కారమితి) తస్మాత్- పాదానాం మాత్రాణాం చాన్యోన్యమేకత్వాదిత్యర్థః. తదేకత్వం పురస్కృత్యోఙ్కారముభయవిభాగశూన్యం బ్రహ్మబుద్ధ్యా జానీయాదిత్యాహ (ఓఙ్కారమితి) ఉత్తరార్ధస్య తాత్పర్యమాహ (ఏవమితి) ౨౪

కూ.— ప్రణవావయవాకారాదిప్రతిపాద్యభగవద్రూపజ్ఞానమన్యస్మరణత్యాగేన సమ్పాద్యమిత్యత్ర మన్త్రార్థస్య బ్రహ్మదృష్టాన్తమాహ (అత్రేతి) అత్ర- ఉక్తార్థే. (ఓఙ్కారమితి) ఓఙ్కారం- ఓమిత్యాక్రియమాణం. సమగ్రప్రణవప్రతిపాద్యం పాదశః - పాదైః. పద్యన్తే- ప్రాప్యన్తే స్వోపాసకైరితి పాదైర్విశ్వాద్యంశైః. విశ్వాదిచతూరూపాత్మనా జానీయాత్. పాదాః కింరూపా ఇత్యత ఆహ (పాదా ఇతి) మాత్రాః- ప్రణవాంశభూతాకారాదిప్రతిపాద్యా ఇత్యర్థః. ఓఙ్కారం- ప్రణవవాచ్యం పాదశః- చతూరూపతయా జ్ఞాత్వా కిఞ్చిదపి న చిన్తయేత్. ఇతరచిన్తయా జాయమానఫలస్య, తతోఽధికఫలస్య, చైతజ్జ్ఞానాదేవ సిద్ధేరితి భావః. ౨

శం.— యుఞ్జీత- సమాదధ్యాత్ యథావ్యాఖ్యాతే పరమార్థరూపే ప్రణవే చేతః- మనః. యస్మాత్ప్రణవో బ్రహ్మ నిర్భయం- న హి తత్ర సదా యుక్తస్య భయం విద్యతే క్వచిత్- *విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చనేతి శ్రుతేః. ౨౫

ఆ.— ప్రణవానుసన్ధానకుశలస్య ప్రణవజ్ఞానేనైవ సర్వద్వైతాపవాదకేన కృతార్థతా భవతీత్యుక్తం. ఇదానీం తదనభిజ్ఞస్య పరోపదేశమాత్రశరణస్య ధ్యానకర్తవ్యతాం కథయతి (యుఞ్జీతేతి) నను మనసస్సమాధానం బ్రహ్మణి కర్తవ్యం- కిమితి ప్రణవే తత్కర్తవ్యతోచ్యతే - తత్రాహ (ప్రణవ ఇతి) సమ్ప్రతి ప్రణవే సమాహితచిత్తస్య ఫలం దర్శయతి (ప్రణవే నిత్యేతి) సమాధానవిషయమాహ (యథేతి) తురీయరూపం యథోచ్యతే. తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తదేవ సాధయతి (న హీతి) తత్ర తైత్తిరీయకశ్రుత్యానుకూల్యమాహ (విద్వానితి) ౨౫

కూ.— సంసారభయం తితీర్షుణా ఓఙ్కారో భగవాన్సర్వథా ధ్యేయ ఇత్యత్ర శ్లోకం పఠతి (యుఞ్జీతేతి) ప్రణవే- ప్రణవవాచ్యే హరౌ చేతో యుఞ్జీత- తద్విషయం కార్యం. స కీదృశః ప్రణవ ఇత్యత ఆహ (ప్రణవో బ్రహ్మేతి) గుణైర్బృంహణాత్- పూర్ణత్వాద్బ్రహ్మ. విశ్వాదిరూ

౪॥ ప్రణవోహ్యపరంబ్రహ్మప్రణవశ్చపరఃస్మృతః।అపూర్వోఽనన్తరోఽబాహ్యోఽనపరఃప్రణవోఽవ్యయః॥ ౨౬
౫॥ సర్వస్యప్రణవోహ్యాదిర్మధ్యమన్తస్తథైవచ।ఏవంహి ప్రణవంజ్ఞాత్వావ్యశ్నుతేతదనన్తరమ్॥ ౨౭
౬॥ ప్రణవంహీశ్వరంవిద్యాత్సర్వస్యహృదిసంస్థితం।సర్వవ్యాపినమోఙ్కారంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౨౮

ఏతదుక్తయాత్మకః ప్రణవఃనిర్ణయం- యతో బ్రహ్మ- గుణపూర్ణమితి. విశ్వాదిచతూరూపోహరిర్జాగ్రదాద్యవస్థా ప్రణయనాద్వా ప్రణవఇత్యుచ్యతే. ప్రపూర్వాన్నయతేరచ్ప్రత్యయేథాతోర్నశబ్దాదేశేగుణావాదేశణత్వేషు ప్రణవఇతిసిద్ధిః. ఫలమాహ (ప్రణవఇతి) తస్మిన్ప్రణవే- హరౌ నిత్యయుక్తస్య- నిత్యంతద్ధ్యాయినఇత్యర్థః. క్వచిత్- కేనాపినిమిత్తేనేత్యర్థః. ఫలసామ్యార్థమేవ బ్రహ్మనిర్భయమితినిశేషణోక్తిః. ౩

శం.— పరాపరేబ్రహ్మణీప్రణవః. పరమార్థతఃక్షీణేషుమాత్రాపాదేషుపరఏవాత్మాబ్రహ్మేతి - సపూర్వం - కారణమస్యవిద్యతఇత్యపూర్వః. నాస్యాన్తరం- భిన్నజాతీయంకించిద్విద్యతఇత్యనన్తరః. తథాబాహ్యం- అన్యన్నవిద్యతఇత్యబాహ్యః. అపరం- కార్యమస్యనవిద్యతఇత్యనపరః సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజస్సైన్ధవఘనవదిత్యర్థః. ౨౬

ఆ — కీదృశస్తర్హిప్రణవోమన్దానాంమధ్యమానాంచాధికారిణాంధ్యేయోభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రణవోహీతి) ఉత్తమాధికారిణాంకీదృశస్తర్హిప్రణవఃసమ్యగ్జ్ఞానగోచరోభవతి - తత్రాహ (అపూర్వఇతి) పరాపరబ్రహ్మత్మనాప్రణవోమన్దమధ్యమాధికారిణోర్ధ్యేయతామనుగచ్ఛతీతిపూర్వార్ధంవ్యాచష్టే (పరేతి) ఉత్తమాధికారిణస్తుసర్వవిశేషశూన్యమేకరసంప్రత్యగ్భూతంయద్బ్రహ్మ- తద్రూపేణప్రణవస్సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యోభవతీత్యుత్తరార్ధంవిభజతే (పరమార్థతఇత్యాదినా) ఉక్తేఽర్థేప్రమాణంసూచయతి (సబాహ్యేతి) ౨౬

కూ.— విశ్వాదిరూపాణామన్యోన్యంమూలరూపేణచనగుణతారతమ్యమిత్యాహ (ప్రణవఇతి) అపరం- అపరః పూర్వతనః మూలరూపపూర్వావతారాత్మాప్రణవః- హరిః బ్రహ్మ- పూర్ణః హి- ప్రసిద్ధమేతత్ * సర్వేషుభూతేష్వేతమేవబ్రహ్మేత్యాచక్షతఇత్యాదావితిభావః. పరం- యశ్చాత్మనోవిశ్వాద్యవతారరూపఃప్రణవః- హరిశ్చబ్రహ్మ - పూర్ణఇత్యాకర్షః. స్మృతః - శ్లోకద్రష్టేతియోజ్యం. పూర్వావతారాపవ్యమాపతారేచపూర్ణత్వైవ- నక్వచిన్న్యూనతేతిభావః. ప్రణవోబ్రహ్మేత్యుక్తంపూర్ణత్వంవ్యనక్తి (అపూర్వఇతి) నవిద్యతేపూర్వం- కారణంయస్యసోఽపూర్వఃప్రణవః. నాశాభావాదనన్తరః. అన్తశబ్దపర్యాయోఽత్రాన్తరశబ్దః. సర్వగతత్వాదబాహ్యః. పరాధీనస్థిత్యభావాన్నపరః అవ్యయః- శశ్వదేకప్రకారః. ౪

శం — ఆదిమధ్యాన్తాః- ఉత్పత్తిస్థితిప్రలయాః. సర్వస్యైవమాయాహస్తిరజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాస్వప్నాదివదుత్పద్యమానస్యవియదాదిప్రపఞ్చస్యయథామాయావ్యాదయః-ఏవంహిప్రణవమాత్మానంమాయావ్యాదిస్థానీయంజ్ఞాత్వాతత్క్షణాదేవతదాత్మభావంవ్యశ్నుతఇత్యర్థః. ౨౭

ఆ — యదోఙ్కారస్యప్రత్యగాత్మత్వమాపన్నస్యతురీయస్యాపూర్వత్వమనన్తరత్వమిత్యాదివిశేషణముక్తం-తత్రహేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యథోక్తవిశేషణంప్రణవంప్రత్యఞ్చంప్రతిపద్యకృతకృత్యోభవతీత్యాహ (ఏవంహీతి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (ఆదీతి) సర్వస్యైవోత్పద్యమానస్యోత్పత్తిస్థితిలయాయథోక్తప్రణవాధీనాభవన్తి- అతస్తస్యోక్తంవిశేషణంయుక్తమిత్యర్థః. తత్రపరిణామవాదంవ్యావర్త్యవివర్తవాదంద్యోతయితుముదాహరతి (మాయేతి) అనేకోదాహరణముత్పద్యమానస్యానేకవిధత్వబోధనార్థం. ప్రణవస్యప్రత్యగాత్మత్వప్రాప్తస్యావికృతస్యైవస్వమాయాశక్తివశాజ్జగద్ధేతుత్వమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యథామాయావీస్వగతవికారమన్తరేణమాయాహస్త్యాదేరిన్ద్రజాలస్యస్వమాయావశాదేవహేతుః, యథావారజ్జ్వాదయఃస్వగతవికారవిరహిణఃస్వాజ్ఞానాదేవసర్పాదిహేతవః, - తథాయమాత్మాప్రణవభూతోవ్యవహారదశాయాంస్వావిద్యయాసర్వస్యహేతుర్భవతి. అతోయుక్తంతస్యపరమార్థావస్థాయాంపూర్వోక్తవిశేషణవత్త్వమిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంవిభజతే (ఏవంహీతి) పూర్వోక్తవిశేషణసమ్పన్నమితియావత్. జ్ఞానస్యముక్తిహేతోఃసహాయాన్తరాపేక్షానాస్తీతిసూచయతి (తత్క్షణాదేవేతి) తదాత్మభావమిత్యత్రతచ్ఛబ్దేనాపూర్వాదివిశేషణంపరమార్థవస్తుపరామృశ్యతే. ౨౭

కూ.— (సర్వస్యేతి) ప్రణవః- హరిఃసర్వస్యాదిః- కారణం. మధ్యం-స్థితికర్తా. తథాఅన్తః-నాశకర్తాచసఏవేతినిశ్చయేతజ్జ్ఞానినఃఫలమాహ (ఏవంహీతి) ఏవం- బ్రహ్మత్వాదినాప్రకారేణప్రణవం- హరింజ్ఞాత్వాఅనన్తరం- ప్రారబ్ధభోగానన్తరంతత్- బ్రహ్మవ్యశ్నుతే-విశేషేణప్రాప్నోతి. సదాసత్త్వేపిస్థానాదివిశేషాభిప్రాయేణవీత్యుక్తిః. ౫

శం.— సర్వప్రాణిజాతస్యస్మృతిప్రత్యయాస్పదేహృదయేస్థితమీశ్వరంప్రణవంవిద్యాత్. సర్వవ్యాపినంవ్యోమవదోఙ్కారమాత్మానమసంసారిణంధీరః- బుద్ధిమాన్మత్వానశోచతి- శోకనిమిత్తానుపపత్తేః * తరతిశోకమాత్మవిదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ౨౮

ఆ.— బ్రహ్మబుద్ధ్యాప్రణవమితిధ్యాయతోహృదయాఖ్యందేశముపదిశతి (ప్రణవమితి) పరమార్థదర్శినస్తుదేశాద్యనవచ్ఛిన్నవస్తుదర్శనాదార్థికశోకాభావం * తత్రకోమోహఃకశ్శోక ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమనువదతి (సర్వవ్యాపినమితి) హృదయదేశేప్రణవభూతస్యబ్రహ్మణోధ్యేయత్వేహేతుంసూచయతి (స్మృతిప్రత్యయేతి) బుద్ధిమానితివివేకిత్వముచ్యతే. మత్వేతిసాక్షాత్కారసమ్పత్తిర్వివక్ష్యతే. వివేకద్వారాతత్త్వసా

౭॥ అమాత్రోనన్తమాత్రశ్చద్వైతస్యోపశమశ్శివః। ఓఙ్కారోవిదితోయేనసమునిర్నేతరోజనస్సమునిర్నేతరోజనఇతి॥ ౭౮

మాణ్డూక్యోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

[illegible]రసతిశోకనివృత్తౌ హేతుమాహ (శోకేతి) తస్యహినిమిత్తమాత్మాజ్ఞానం- తస్యాత్మసాక్షాత్కారతోనివృత్తౌ [illegible] [illegible]మాహ (పరశీతి) ఆదిశబ్దేన * భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే. ౨౭

కూ. ఉపాసనేస్థానవిశేషంవిదధత్ప్రణవస్యమాహాత్మ్యమారమాహ (ప్రణవంహీతి) ఈశ్వరం - సర్వ[illegible] [illegible]సర్వస్యహృదిసంస్థితంవిద్యాత్ - ఉపాసీత. ఈశ్వరస్సర్వభూతానాంహృద్దేశేర్జునతిష్ఠతి- తమేవశరణంగచ్ఛేత్యస్మృతేః [illegible] సర్వవ్యాపినం [illegible]ఓఙ్కారం- ఓమిత్యాక్రియమాణంమత్వా-ఉపాస్యధీరః- జ్ఞానీనశోచతిఆనన్దీభావాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకోపమృత్య[illegible] ౨౮

శం.— అమాత్రః- తురీయఓఙ్కారః- మీయతేఽనయేతిమాత్రా- పరిచ్ఛిత్తిః. సాఽనన్తాయస్య - సోఽనన్తమాత్రః [illegible] [illegible]స్వపరిచ్ఛేత్తుంశక్యతఇత్యర్థః. సర్వద్వైతోపశమత్వాదేవశివః ఓఙ్కారోయథావ్యాఖ్యాతోవిదితోయేన - సపరమార్థతత్త్వస్యమననాన్మునిః. [illegible] [illegible]ప్రవిదపీత్యర్థః..

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్యశ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ

మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యే ప్రథమాగమప్రకరణభాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.— ఓఙ్కారంతురీయభావమాపన్నంయఃప్రతిపన్నః - తంస్తౌతి (అమాత్రఇతి) యథోక్తప్రణవప్రతిప[illegible] [illegible]మాత్రభాగీ- సపురుషార్థభాగ్భవతీతివిద్యారహితంనిన్దతి (నేతరఇతి) పాదవిభాగస్యమాత్రావిభాగస్యచాభావాదోఙ్కారస్తురీయస్స్వ[illegible] [illegible] త్యాహ (అమాత్రఇతి) ననుకథమనన్తాపరిచ్ఛిత్తిరోఙ్కారస్యతురీయస్యోచ్యతే- సహితత్రపరిచ్ఛిత్తిరేవాశక్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నైతావ[illegible]) [illegible]స్థాత్మకద్వైతసంస్పర్శాభావాదప్రతిబన్ధేనపరమానన్దత్వంతస్మిన్నావిర్భవిష్యతీత్యాహ (సర్వేతి , యథావ్యాఖ్యాత - [illegible] [illegible]గుణవానిత్యర్థః. ననుయథోక్తప్రణవపరిజ్ఞానరహితస్యాపిశాస్త్రాభిజ్ఞానవత్త్వాన్మనస్వీతిసంసారః [illegible] [illegible]దోపతత్త్వజ్ఞానాభావేముఖ్యపురుషార్థాసిద్ధేరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతరఇతి) ఏవంప్రణవవిద్యా[illegible] [illegible]సమాప్తిః- నేతరేషాంబహిర్ముఖానామితిస్థితమ్ ౨౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాద[illegible] శ్రీ[illegible]

మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికా[illegible] ప్రథమ[illegible]ప్రకరణ[illegible]సమాప్తా

కూ.— ఏవముక్తాంసమస్తస్యప్రణవాభిధేయభగవదుపాసనానుసంపదః [illegible] [illegible]మాత్రః- అంశాః. తద్విహీనఃఅమాత్రః. మూలరూపేణస్థితఇతియావత్. [illegible] [illegible] * ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహఇతిస్మృతేః. ద్వైతస్యోపశమః- స్వోపాసకానాం [illegible] [illegible]ఓమిత్యాక్రియమాణః. ఏవంరూపోయేనవిదితః- జ్ఞాతః- సమునిః నేతర, [illegible] [illegible] సమునిర్నేతరోజనఇతిద్విరుక్తిరుక్తసర్వప్రకారోపాసనా[illegible] ౨౯

--- [illegible]

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునికృతే మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే[illegible]

మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

అత్ర శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునిభిరత్రైతేశ్లోకాభగవచ్ఛ్రుతివాక్యత్వేనవ్యాఖ్యాతాః [illegible] [illegible]ఇత్యన్తావేకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః మాణ్డూక్యోపనిషత్త్వేనవ్యాఖ్యాతాః - రఙ్గరామానుజమునిభిస్తుశఙ్కరభాష్యమనురోధేన గౌడపాదీయాఇతిమత్వానవ్యాఖ్యాతాః. శఙ్కరభాష్యాదిషుతుమాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరేషుచత్వారఃపరిచ్ఛేదాః గౌడపాదీయప్రకరణేష్వేతేశ్లోకాఃఆగమపరిచ్ఛేదఃప్రథమఇతివ్యవహృతాః. అథైతదవశిష్టంపరిచ్ఛేదత్రయంసానన్దగిరిటీకశఙ్కరభాష్యంప్రదర్శ్యతే.

శ్రీగురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యోపేతా

గౌడపాదకారికా వైతథ్యప్రకరణమ్.

వైతథ్యం సర్వభావానాం స్వప్న ఆహుర్మనీషిణః। అన్తఃస్థానాత్తు భావానాం సంవృతత్వేన హేతునా॥ ౧

అదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య గత్వా దేశాన్న పశ్యతి। ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్దేశే న విద్యతే॥ ౨

శం.— జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యుక్తం ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిభ్య ఆగమమాత్రం తత్. తత్రోపపత్త్యాపి ద్వైతస్య వైతథ్యం శక్యతే ఽవధారయితుమితి ద్వితీయం ప్రకరణమారభ్యతే (వైతథ్యమిత్యాదినా) వితథస్య భావో వైతథ్యం-అసత్యత్వమిత్యర్థః. కస్య. సర్వేషాం-బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానాం- పదార్థానాం స్వప్న ఉపలభ్యమానానామాహుః-కథయన్తి మనీషిణః- ప్రమాణకుశలాః. వైతథ్యే హేతుమాహ- అన్తఃస్థానాత్-అన్తః- శరీరస్య మధ్యే స్థానం యేషాం. తత్ర హి భావా ఉపలభ్యన్తే పర్వతహస్త్యాదయః- న బహిశ్శరీరాత్ తస్మాత్తే వితథా భవితుమర్హన్తి. నను అపవరకాద్యన్తరుపలభ్యమానైర్ఘటాదిభిరనైకాన్తికో హేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (సంవృతత్వేన హేతునేతి) అన్తస్సంవృతస్థానాదిత్యర్థః. న హ్యన్తస్సంవృతే దేహాన్తర్నాడీషు పర్వతహస్త్యాదీనాం భావోఽస్తి. న హి దేహే పర్వతోఽస్తి. ౧

ఆ.— ఆగమప్రాధాన్యేనాద్వైతం ప్రతిపాదయతా తత్ప్రతియోగినస్య ద్వైతస్య మిథ్యాత్వమర్థాదుక్తం. ఇదానీం తన్మిథ్యాత్వం యుక్తిప్రాధాన్యేనాపి ప్రతిపత్తుం సుశకమితి వక్తుం ప్రకరణాన్తరమవతారయన్నాదౌ దృష్టాన్తసిద్ధ్యర్థం తస్మిన్వైతథ్యం ప్రతిజానీతే (వైతథ్యమితి) న కేవలమాగమోక్తిబలాదేవ స్వప్నమిథ్యాత్వం- కిన్తు యుక్తితోఽపీత్యాహ (అన్తఃస్థానాదితి) పూర్వోత్తరప్రకరణయోస్సమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థం పూర్వప్రకరణే వృత్తం సఙ్కీర్తయతి (జ్ఞాత ఇతి) ఆదిశబ్దేన *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే. తర్హి ద్వైతమిథ్యాత్వస్య ప్రాగేవ సిద్ధత్వాదుత్తరం ప్రకరణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆగమేతి) యద్ద్వైతమిథ్యాత్వం పూర్వముక్తం-తదాగమమాత్రం-ఆగమప్రాధాన్యేనానుగతం-న యుక్తితస్సిద్ధం. తస్మిన్నాగమతో ఽవగతే యుక్తిప్రాధాన్యేనాపి తన్మిథ్యాత్వమవగన్తవ్యమితి ప్రకరణాన్తరం ప్రారబ్ధమిత్యర్థః. ప్రమాణాసగ్రాహకత్వాత్ సర్వస్యాగ్రాహ్యప్రమాణస్య ప్రాధాన్యాత్, తదధీనవిచారానన్తరం తద్ధీనవిచారస్యావకాశత్వాద్యుక్తం పౌర్వాపర్యం పూర్వోత్తరప్రకరణయోరిత్యుక్తం. సమ్ప్రతి శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (వితథస్యేత్యాదినా) బాహ్యాః- ఘటాదయః. సుఖాదయస్త్వాధ్యాత్మికా భావాః. శరీరాన్తరవస్థానం స్వాప్నానాం భావానామిత్యత్రానుభవం ప్రమాణయతి (తత్ర హీతి) తేషామన్తరుపలభ్యమానత్వేఽపి న వైతథ్యం- వ్యభిచారాదిత్యాశఙ్కామనూద్య పరిహరతి (నన్విత్యాదినా) హేత్వన్తరశఙ్కాం వారయతి (అన్తరితి) యద్యపి దేహాన్తస్సఙ్కుచితే దేశే స్వాప్నా భావా భవన్తి- తథాపి తేషాం వ్యాప్తిమిత్యుపపత్తిమాహ (నహీతి) అన్తరిత్యుక్తం స్ఫుటయతి (సంవృత ఇతి) తమేవ సఙ్కుచితం దేశవిశేషమనూద్య స్ఫోరయతి (దేహాన్తర్నాడీష్వితి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (నహీతి) యదా దేహే పర్వతాదయో న సమ్భవన్తి- తదాతదన్తర్వర్తినీషు నాడీషు సూక్ష్మాసు తేషాం సమ్భావనా నాస్తీతి కైముతికన్యాయః. స్వాప్నా భావాస్సత్యా న భవన్తి- ఉచితదేశశూన్యత్వాత్- రజ్జుభుజఙ్గాదివదితి భావః. ౧

శం.— స్వప్నదృశ్యానాం భావానామన్తస్సంవృతస్థానమిత్యేతదసిద్ధం- యస్మాత్ప్రాచ్యేషు సుప్త ఉదక్షు స్వప్నాన్పశ్యన్నివ దృశ్యతే- ఇత్యేతదాశఙ్క్యాహ- న దేహాద్బహిర్దేశాన్తరం గత్వా స్వప్నాన్పశ్యతి- యస్మాత్సుప్తమాత్ర ఏవ దేహదేశాద్యోజనశతాన్తరితే మాసమాత్రప్రాప్యే దేశే స్వప్నాన్పశ్యన్నివ దృశ్యతే. న చ తద్దేశప్రాప్తేరాగమనస్య చ దీర్ఘః కాలోఽస్తి- అతో ఽదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య న స్వప్నదృగ్దేశాన్తరం గచ్ఛతి. కించ- ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వః స్వప్నదృక్స్వప్నదర్శనదేశే న విద్యతే. యది చ స్వప్నే దేశాన్తరం గచ్ఛేత్-యస్మిన్దేశే స్వప్నాన్పశ్యేత్ - తత్రైవ ప్రతిబుధ్యేత- న చైతదస్తి. రాత్రౌ సుప్తో ఽహనీవ భావాన్పశ్యతి బహుభిస్సఙ్గతో భవతి- యైశ్చ సఙ్గతస్స తైర్గృహ్యేత- న చ గృహ్యతే. గృహీతశ్చేత్ - త్వామద్య తత్రోపలబ్ధవన్తో వయమితి బ్రూయుః- న చైతదస్తి. తస్మాన్న దేశాన్తరం గచ్ఛతి స్వప్నే. ౨

ఆ.— దేహాద్బహిర్దేశాన్తరం గత్వా స్వాప్నానాం భావానాముపలబ్ధేస్తేషాం దేహాన్తస్సంవృతే నాడీప్రదేశే దర్శనమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (అదీర్ఘత్వాచ్చేతి) బహిస్స్వప్నోపలబ్ధిపక్షే దోషాన్తరమాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) వ్యాఖ్యేయామాశఙ్కామనువదతి (స్వప్నేతి) తేషాం దేహాన్తస్సఙ్కుచితే నాడీదేశే స్థితిదర్శనాన్మిథ్యాత్వమిత్యేతదపి న సమ్ప్రతిపన్నమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) (పశ్యన్నివేతి) స్వప్నదృశస్స్వశరీరాపేక్షయా దేశాన్తరాదర్శనమివశబ్దేన ద్యోత్యతే. ఏతచ్ఛబ్దేన చోద్యం పరామృశ్యతే. స్వప్నద్రష్టాగత్వా స్వాప్నాన్నపశ్యతీత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) ఇవశబ్దస్తు పూర్వవత్. తథాపి కథం బహిస్స్వప్నోపలమ్భో న భవతీతి నిర్ధారితమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వప్నస్స తత్త్వో న భవతి - ఉచితకాలవికలత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యభిప్రేత్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇతశ్చ న దేహాద్బహిర్దేశాన్తరే స్వప్నదర్శనమిత్యాహ (కించేతి) సర్వోఽపి స్వప్నద్రష్టా దేశాన్తరే స్వాప్నాన్పశ్యన్స తస్మాదేవ ప్రతిబుధ్యమానస్తత్రాస్తి- కిన్తు శయనదేశే వర్తతే. తథాపి గత్వా స్వప్నదర్శనే కానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య

అభావశ్చరథాదీనాం శ్రూయతేన్యాయపూర్వకం। వైతథ్యం తేనవైప్రాప్తం స్వప్నఆహుః ప్రకాశితం॥ ౩
అన్తఃస్థానాత్తుభేదానాం తస్మాజ్జాగరితేస్మృతం। యథాతత్రతథాస్వప్నే సంవృతత్వేనభిద్యతే॥ ౪
స్వప్నజాగరితేస్థానేహ్యేకమాహుర్మనీషిణః। భేదానాంహిసమత్వేనప్రసిద్ధేనైవహేతునా॥ ౫

హ (యదిచేతి) అన్తరేవస్వప్నదర్శనమితిస్థితేస్వప్నమిథ్యాత్వముచితకాలశూన్యత్వాదిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (రాత్రావితి) యద్యపిరాత్రౌ నిద్రాముపగతః తథాపిధావానహనిసత్స్వన్నివతిష్ఠతి. సుప్తస్సంహృతచక్షురాదికరణోపిపశ్యతి శయానోపిపర్యటనం ప్రతిపద్యతే. యద్యపిసహాయవిహీనస్సుప్తః తథాపిబహుభిస్సహాయైస్స్వప్నానుపలభతే. తస్మాదుచితస్యకాలస్యకరణస్యసహకారిణశ్చాభావేపిస్వప్నదర్శనాత్తస్మిన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. స్వప్నమిథ్యాత్వేహేత్వన్తరమాహ (నైవేతి) సహాద్భిర్గృహ్యమాణస్వంస్వప్నదృష్టురసంప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) పురుషాన్తరసంవాదాదర్శనాత్తద్దేశాన్తరప్రాప్తిద్వారాస్వప్నదర్శనమితివక్తుమశక్యత్వాదన్తరేవస్వప్నదర్శనమిత్యుచితదేశకాలాద్యభావాత్తన్మిథ్యాత్వంసిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨

శం. — ఇతశ్చస్వప్నదృశ్యాభావావితథాః యతోఽభావశ్చైవరథాదీనాంస్వప్నదృశ్యానాం శ్రూయతేన్యాయపూర్వకం యుక్తితః శ్రుతౌ నతత్రరథాఇత్యత్ర. తేన అన్తఃస్థానసంవృతత్వాదిహేతునా ప్రాప్తంవైతథ్యంతదనువాదిన్యాశ్రుత్యాస్వప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వప్రతిపాదనపరయా ప్రకాశితమాహుర్బ్రహ్మవిదః. ౩

ఆ. — స్వప్నదృశ్యానాంభావానాంమిథ్యాత్వేహేత్వన్తరమాహ (అభావశ్చేతి) నతత్రరథానరథయోగానపన్థానోభవన్తీత్యాదిశ్రుత్యాస్వప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనోదర్శయన్త్యాతత్రదృశ్యానాంరథాదీనామభావోయోగ్యదేశాద్యభావాద్యుక్తిన్యాయపురస్సరం శ్రూయతే. అతశ్చనన్యాయేన ప్రాప్తమేవస్వప్నదృశ్యభావానాంమిథ్యాత్వమన్యపరయాశ్రుత్యాప్రకాశితమితిబ్రహ్మవిదోవదన్తి. తథాచస్వప్నభావానాంమిథ్యాత్వం శ్రుతియుక్తిభ్యాంసిద్ధమిత్యర్థః. హేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (యతఇతి) యోగ్యదేశాద్యభావాదర్థాజ్జ్ఞానస్యాపిశ్రుత్యసత్త్వమితివక్తుంచశబ్దః. శ్రూయతే సతత్రేత్యాద్యాయాంశ్రుతావితిసమ్బన్ధః. న్యాయపూర్వకమిత్యాదవ్యాచష్టే. (యుక్తితఇతి) యోగ్యదేశాద్యభావోయుక్తిః. తర్హిన్యాయసిద్ధేఽర్థేమిన్యపరయాశ్రుత్యాక్రియతేతత్రాహ (తేనేతి) అన్తఃశరీరస్థానం నాడీలక్షణం. తత్రాతిసూక్ష్మేసంవృతత్వేన సఙ్కుచితత్వేనావస్థానంసంవృతత్వం తాదీనాముపలభ్యతే తదశక్యమితిదేశాద్యభావాద్యోగ్యతాద్యభావశ్చేత్యాదినాప్రాగుక్తేనహేతునాప్రాప్తంస్వప్నదృశ్యానాంభావానాంవైతథ్యం. తదేవతదనువాదిన్యాశ్రుత్యాపిప్రకాశితమిత్యాహుర్బ్రహ్మవిదః. జాగ్రదవస్థాయామాదిత్యాదిప్రకాశానాంవాగాదిజ్యోతిషాంచవిద్యమానత్వాద్దాసనాదివ్యవహారస్యతన్నిమిత్తత్వసమ్భవాదాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం దుర్నిరూపమితివ్యవహారాన్ననిర్ధారయితుంశక్యతే. స్వప్నేపునస్సూర్యాద్యభావేపివ్యవహారదర్శనాత్తస్యచాత్మనిమిత్తాపేక్షత్వాద్దారునైతస్యస్య తస్మిన్స్వయంజ్యోతిష్ట్వసిద్ధ్యర్థం తత్రాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వంప్రతిపాదయితుంనతత్రేత్యాద్యాశ్రుతిః. తయాతత్పరయాన్యాయసిద్ధంస్వప్నమిథ్యాత్వమనువదన్త్యాప్రతిపాదితమపిప్రకాశితమిత్యుచ్యతే. తథాచశ్రుతియుక్తిభ్యాంప్రతిపన్నంస్వప్నమిథ్యాత్వమితిప్రసిద్ధమిత్యర్థః. ౩

శం.— జాగ్రద్దృశ్యానాంభావానాంవైతథ్యమితిప్రతిజ్ఞా. దృశ్యత్వాదితిహేతుః. స్వప్నదృశ్యభావవదితిదృష్టాన్తః. యథాతత్రస్వప్నే దృశ్యానాంభావానాంవైతథ్యం తథాజాగరితేపిదృశ్యత్వమవిశిష్టమితిహేతూపనయః. తస్మాజ్జాగరితేపివైతథ్యంస్మృతమితినిగమనం. అన్తఃస్థానాత్సంవృతత్వేనస్వప్నదృశ్యానాంభావానాంజాగ్రద్దృశ్యేభ్యోభేదః. దృశ్యత్వమసత్యత్వంచావిశిష్టముభయత్ర. ౪

ఆ.— ఉక్తన్యాయేనదృష్టాన్తసిద్ధిఫలితమనుమానమాహ (అన్తఃస్థానాదితి) భేదానామిత్యాదిపక్షనిర్దేశః (జాగరితఇతి) తృతీయేనపాదేనపక్షధర్మత్వంవ్యాప్తస్యహేతోరుచ్యతే. తద్దర్శయతి (యథేతి) ద్వితీయేనపాదేనప్రతిజ్ఞాప్రయోగాదేశనం. ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనంనిగమనంసూత్రితమిత్యాహ (తస్మాదితి) సర్వద్వైతవైతథ్యవాదినాంజైనపక్షసిద్ధాన్తసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాన్తఃస్థానాత్తుసంవృతత్వేనభిద్యతఇత్యత్రవివక్షితమర్థమాహ (అన్తఃస్థానాదితి) స్వప్నదృశ్యానామన్తఃస్థానసంవృతత్వంచ సతిభాజాగ్రద్దృశ్యానాం. తేనోచితదేశాద్యభావాత్తేషాంతేభ్యోవైషమ్యంస్ఫుటం. సిద్ధంహియోగ్యదేశాద్యభావేనస్వప్నస్యమిథ్యాత్వమితిపక్షత్వం. జాగరితస్యపునరుచితదేశాదిసద్భావాదస్ఫుటంమిథ్యాత్వమితిపక్షత్వమిత్యర్థః. తర్హిసర్వథావైషమ్యాద్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యత్వమితి) ౪

శం.— ప్రసిద్ధేనైవభేదానాంగ్రాహ్యగ్రాహకత్వేనహేతునాసమత్వేనస్వప్నజాగరితస్థానయోరేకత్వమాహుర్వివేకినఇతి పూర్వప్రమాణసిద్ధస్యైవఫలం. ౫

ఆ.— స్వప్నవజ్జాగరితస్యమిథ్యాత్వేస్వప్ననిద్రాయుతావిత్యాదౌజాగరితేస్వప్నశబ్దప్రయోగోయుక్తో భవతీత్యాహ (స్వప్నేతి) ఉభయత్రైకత్వంవిద్వదభిమతమిత్యత్రహేతుమాహ (భేదానామితి) భేదాః భిద్యమానాభావాః. తేషామవస్థాద్వయవర్తినాంగ్రాహ్యత్వంగ్రాహకత్వమవిశిష్టం. తేనదృశ్యత్వేనహేతునాప్రసిద్ధమేవతేషాంమిథ్యాత్వేనసమత్వం. తేనస్థానయోరేకరూపత్వంవివేకినామభిప్రేతమితి. యత్పూర్వమనుమానాఖ్యంప్రమాణంసిద్ధం తస్యైవఫలంసాధనస్థానద్వయావిశేషరూపమనేనశ్లోకేనోక్తమితిశ్లోకయోజనయాదర్శయతి (ప్రసిద్ధేనైవేతి) ౫

ఆదావన్తేచయన్నాస్తివర్తమానేపితత్తథా। వితథైస్సదృశాస్సన్తోఽవితథాఇవలక్షితాః॥ ౬
సప్రయోజనతాతేషాంస్వప్నేవిప్రతిపద్యతే। తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేనమిథ్యైవఖలుతేస్మృతాః॥ ౭
అపూర్వంస్థానిధర్మోహియథాస్వర్గనివాసినాం। తానయంప్రేక్షతేగత్వాయథైవేహసుశిక్షితః॥ ౮

శం — ఇతశ్చవైతథ్యంజాగ్రద్దృశ్యానాంభేదానాం- ఆద్యన్తయోరభావాత్. యదాదావన్తేచనాస్తివస్తుమృగతృష్ణికాది- తన్మధ్యేపినాస్తీతినిశ్చితంలోకే. తథేమేజాగ్రద్దృశ్యాభేదాః. ఆద్యన్తయోరభావాద్వితథైరేవమృగతృష్ణికాదిభిఃసదృశత్వాద్వితథాఏవ- తథాప్యవితథాఇవలక్షితామూఢైరనాత్మవిద్భిః.

ఆ.— జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వమిత్యత్రానుమానాన్తరమాహ (ఆదావితి) యదిజాగ్రద్దృశ్యాభావామిథ్యాత్వేన ప్రసిద్ధస్వప్నాదిభిస్సమత్వాన్మిథ్యా - కథంతర్హితేషాంఘటస్సన్పటస్సన్నిత్యమృషాత్వేనప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వితథైరితి) ప్రకృతేజాగ్రద్దృశ్యమిథ్యాత్వేహేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యోపన్యస్యతి (ఇతశ్చేతి) విమతంమిథ్యా- ఆదిమత్త్వాదన్తవత్త్వాత్,- స్వప్నాదివదిత్యర్థః. ఉక్తానుమానప్రతిజ్ఞాం వ్యాప్తింకథయతి (యదాదావితి) యదాదిమదన్తవచ్చ- తన్మిథ్యా - యథామృగతృష్ణికాదీత్యర్థః. వ్యాప్తిమతస్సాధనస్యపక్షధర్మతోపన్యాసే ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనంనిగమనందర్శయతి (తథేతి) అనుమానస్యఘటాదిషుసత్త్వసాధకప్రత్యక్షవిరోధమాశఙ్క్యసద్ధర్మ్యసంగమిలితత్రస్యాపాతసత్త్వవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ (తథాపీతి) ౬

శం.— స్వప్నదృశ్యవజ్జాగరితదృశ్యానామప్యసత్త్వమితియదుక్తం- తదయుక్తం- యస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యాఅన్నపానవాహనాదయఃక్షుత్పిపాసాదినివృత్తింకుర్వన్తఃగమనాగమనాదికార్యంచసప్రయోజనాదృష్టాః- నతుస్వప్నదృశ్యానాంతదస్తి- తస్మాత్స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రద్దృశ్యానామసత్త్వంమనోరథమాత్రమితి. తన్న. కస్మాత్. యస్మాత్సప్రయోజనతాదృష్టాయాఅన్నపానాదీనాం- సాస్వప్నేవిప్రతిపద్యతే. జాగరితేహిభుక్త్వాపీత్వాచతృప్తోవినివర్తితతృట్సుప్తమాత్రఏవక్షుత్పిపాసాద్యార్తమహోరాత్రోపోషితమభుక్తవన్తమాత్మానంమన్యతే-యథాస్వప్నేభుక్త్వాపీత్వాచతృప్తోత్థితస్తథా. తస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యానాంస్వప్నేవిప్రతిపత్తిర్దృష్టా-అతోమన్యామహేతేషామప్యసత్త్వంస్వప్నదృశ్యవదనాశఙ్కనీయమితి. తస్మాదాద్యన్తవత్త్వముభయత్రసమానమితిమిథ్యైవఖలుతేస్మృతాః. ౭

ఆ.— స్వప్నస్యమిథ్యాత్వమాద్యన్తవత్త్వాన్నభవతి - కిన్తుఫలపర్యన్తత్వాభావాత్. జాగరితస్యఫలపర్యన్తత్వాన్నమిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సప్రయోజనతేతి) ఫలపర్యన్తతారాహిత్యోపాధేఃసాధనవ్యాపకత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) జాగ్రద్దృశ్యాభావాబహూక్త్యాగృహ్యన్తే. శ్లోకస్యవ్యావర్త్యామువాధ్యాశఙ్కాముత్థాపయతి (స్వప్నేతి) జాగ్రద్దృశ్యానామివస్వప్నదృశ్యానామపితుల్యంసప్రయోజనత్వమిత్యుపాధేరసమ్భవిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అనుమానస్యసోపాధికత్వేనాసాధకత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వందూషయతి (తన్నేతి) సాధనవ్యాప్త్యాదిదోషాదృతేనోపాధినిరసనంసూచకమిత్యాహ (కస్మాదితి) ఫలపర్యన్తతావిరహితోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిమాహ(యస్మాదిత్యాదినా) తామేవవిప్రతిపత్తింప్రకటయతి (జాగరితేహీతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) ఉపాధేస్సాధనవ్యాప్తింనిగమయతి (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వాభావేఫలితమాహ (అతఇతి) హేతుద్వయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౭

శం.— స్వప్నజాగ్రద్భేదయోస్సమత్వాజ్జాగ్రద్భేదానామసత్త్వమితియదుక్తం- తదసత్. కస్మాత్. దృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వాత్. కథం. నహిజాగ్రద్దృష్టాఏవైతేభేదాఃస్వప్నేదృశ్యన్తే. కిన్తర్హి. అపూర్వంస్వప్నేపశ్యతి- చతుర్దన్తగజమారూఢమష్టభుజమాత్మానంమన్యతే, అన్యదప్యేవంప్రకారమపూర్వంపశ్యతిస్వప్నే,. తన్నాన్యేనాసతాసమమితిసదేవ. అతోదృష్టాన్తోఽసిద్ధః - తస్మాత్స్వప్నవజ్జాగరితస్యాసత్త్వమిత్యయుక్తం. తన్న- స్వప్నేదృష్టమపూర్వంయన్మన్యసే- నతత్స్వతస్సిద్ధం. కిన్తర్హి. అపూర్వంస్థానిధర్మోహి- స్థానినః- ద్రష్టురేవహిస్వప్నస్థానవతోధర్మః. యథాస్వర్గనివాసినాం-ఇన్ద్రాదీనాంసహస్రాక్షత్వాది-తథాస్వప్నదృశోఽపూర్వోఽయంధర్మః- నస్వతస్సిద్ధోద్రష్టుస్స్వరూపవత్. తాన్ - ఏవంప్రకారానపూర్వాన్ స్వచిత్తవికల్పానయం - స్థానీస్వప్నదృక్ స్వప్నస్థానంగత్వాప్రేక్షతే - యథైవేహలోకేసుశిక్షితదేశాన్తరమార్గస్తేనమార్గేణదేశాన్తరంగత్వాతాన్ పదార్థాన్ పశ్యతి-తద్వత్. తస్మాద్యథాస్థానిధర్మాణాంరజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదీనామసత్త్వం-తథాస్వప్నదృశ్యానామపూర్వాణాంస్థానిధర్మత్వమేవేత్యసత్త్వం.అతోనస్వప్నదృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వం. ౮

ఆ.— దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలత్వంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (అపూర్వమితి) యథాస్వర్గనివసనశీలానామిన్ద్రాదీనాంసహస్రాక్షత్వాదిధర్మః- తథా యదిదమపూర్వస్వప్నదర్శనంమన్యసే- తదపిస్థానినః- స్వప్నస్థానవతోద్రష్టురేవధర్మః- తేనదృష్టత్వాత్తస్యమిథ్యాత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. కథంతేనైవదృష్టత్వంతత్రాహ (తానయమితి) యథైవేహ- వ్యవహారభూమౌసుశిక్షితదేశాన్తరప్రాప్తిమార్గస్తేనమార్గేణదేశాన్తరంగత్వాతత్రత్యాన్ పదార్థాన్వీక్షతే-తథాయంస్వప్నగతాన్ పదార్థాన్ యథోక్తప్రకారాన్ ప్రతిపద్యతే. తతశ్చస్వప్నస్యస్థానిధర్మత్వాద్రజ్జుసర్పాదివన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముపన్యస్యతి (స్వప్నేతి) సమత్వం-ఆద్యన్తవత్త్వాది. అనుమానసిద్ధస్యార్థస్యానుమానదోషాన్తరేణాసత్త్వమయుక్తమితిపృచ్ఛతి (కస్మాదితి) వ్యాప్తిభూమిందూషయన్ వ్యాప్తిభఙ్గందోషమాహ (దృష్టాన్తస్యేతి) అసిద్ధత్వంప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి

స్వప్నవృత్తావపి త్వన్తశ్చేతసా కల్పితం త్వసత్ । బహిశ్చేతోగృహీతం సద్దృష్టం వైతథ్యమేతయోః ౯
జాగ్రద్వృత్తావపి త్వన్తశ్చేతసా కల్పితం త్వసత్ । బహిశ్చేతోగృహీతం సద్యుక్తం వైతథ్యమేతయోః॥ ౧౦
ఉభయోరపి వైతథ్యం భేదానాం స్థానయోర్యది । క ఏతాన్బుధ్యతే భేదాన్కో వై తేషాం వికల్పకః॥ ౧౧
కల్పయత్యాత్మనాత్మానమాత్మా దేవః స్వమాయయా । స ఏవ బుధ్యతే భేదానితి వేదాన్తనిశ్చయః॥ ౧౨

(కథమిత్యాదినా) అపూర్వం దర్శనమేవ వివృణోతి (తమిత్యాదినా) [illegible] దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వే [illegible] నానుపపత్తిరితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాన్తాసిద్ధిం [illegible] ([illegible]) [illegible] (నపదితి) [illegible] (కింతర్హీతి) [illegible] (స్థానేతి) అపూర్వస్వప్నదర్శనస్య [illegible] (యథేత్యాదినా) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] నాం స్థానిధర్మత్వే [illegible] (తస్మాదితి) స్వప్నదృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వా [illegible] (అతో నేతి) అపూర్వ [illegible] స్వప్న [illegible] దృష్టాన్తసాధ్యసంప్రతిపత్తేః [illegible] జాగ్రద్భేదానాం మిథ్యాత్వం [illegible]

శం.— అపూర్వత్వాశఙ్కాం నిరాకృత్య స్వప్నదృష్టాన్తస్య [illegible] స్వప్నవృత్తావపి- స్వప్నస్థానేఽప్యన్తశ్చేతసా- మనోరథసఙ్కల్పితమసత్- [illegible] చక్షురాదిద్వారేణోపలబ్ధం ఘటాదిసత్. ఇత్యేవమసత్యమితి నిశ్చితే పినదసద్విభాగో దృష్టః- ఉభయోరప్యన్తర్బహిశ్చేతః [illegible] ౯
ఆ.— జాగ్రద్భేదానాం మిథ్యాత్వం తేషు సదసద్విభాగప్రతిభానవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య [illegible] (స్వప్నస్థానేతి) [illegible] (అపూర్వత్వేతి) స్వప్నదృష్టాన్తస్యాపూర్వవత్ [illegible] స్వప్నస్థానే సర్వస్య మిథ్యాత్వావిశేషే పీత్యర్థః. ఆన [illegible] [illegible] భావిశేషాదిత్యాహ (ఉభయోరితి)

శం.— ఏవంసదసతోర్వైతథ్యం యుక్తం- [illegible] ౧౦
ఆ.— దార్ష్టాన్తికమాహ (జాగ్రదితి) [illegible] (వ్యాఖ్యాతమితి)

శం.— చోదకశ్చాహ- స్వప్నజాగ్రత్ [illegible] ౧౧
ఆ.— సర్వమిథ్యాత్వే ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహార [illegible] (కో వా ఇతి) వికల్పకో [illegible] (స్వప్నేతి) [illegible] త్వేన త్యాస్యేత్యర్థః. కిం వా మిథ్యాత్వం ప్రమాతా, యద్వా [illegible] (న చేదితి) యది ప్రమాతా [illegible] [illegible] త్యాదిత్యర్థః.

శం.— స్వయం స్వమాయయా స్వమాత్మానమాత్మా దేవ ఆత్మన్యేవ [illegible] స ఏవ చ బుధ్యతే భేదాంస్తద్వదేవ, ఇత్యేవం వేదాన్తనిశ్చయః. [illegible] త్యభిప్రాయః. ౧౨
ఆ.— కర్తృకార్యాది వ్యవస్థానుపపత్తిం పరిహరతి (కల్పయతీతి) కరణాన్తరం వ్యవచ్ఛినత్తి (ఆత్మనేతి) [illegible] (ఆత్మానమితి) కర్త్రన్తరం నివారయతి (ఆత్మేతి) తస్య ద్యోతనాత్మకత్వం ప్రతిక్షిపతి (దేవ ఇతి) [illegible] (స్వమాయయేతి) సర్వస్య మిథ్యాత్వే పి మాయయా వికల్పితభేదానురోధేన కర్తృత్వాదివ్యవహారస్సిధ్యతీతి భావః. ప్రమాతృప్రమాణాది వ్యవహారానుపపత్తిం ప్రత్యాహ (స ఏవేతి) ఏకస్మిన్నేవాద్వితీయే ప్రతీచి వస్తుని కాల్పనికభేదనిబన్ధనాసర్వావ్యవస్థేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఇతి వేదాన్తేతి) య

వికరోత్యపరాన్ భావానన్తశ్చిత్తే వ్యవస్థితాన్। నియతాంశ్చ బహిశ్చిత్త ఏవం కల్పయతే ప్రభుః॥ ౧౩
చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు ద్వయకాలాశ్చ యే బహిః। కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషో నాన్యహేతుకః॥ ౧౪

ఘటస్రష్టా కులాలోఽధిష్ఠాతా మృదోఽన్యో దృష్టః న తథేహాఽన్యోఽధిష్ఠాతాఽస్తీత్యాహ (స్వయమితి) యథా తత్ర మృదాఖ్యముపాదానమధిష్ఠాతురన్యదధిగతం న తథాత్రాన్యదుపాదానమస్తీత్యాహ (స్వమాత్మానమితి) తత్ర చ ఘటం కుర్వతో భూభాగో భవత్యాధారః న తథేహాధారోఽన్యోఽస్తీత్యాహ (ఆత్మన్యేవేతి) పరిణామవాదం వ్యావర్తయితుం వివర్తవాదం ప్రకటయితుం స్వమాయయేత్యుక్తం. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) మాయాద్వారేణ చిదాత్మనో జగన్నిర్మాతృత్వముక్త్వా తస్యైవ బుద్ధిప్రతిబిమ్బితస్య ప్రమాతృత్వమిత్యాహ (స ఏవ చేతి) న చ ప్రమాతృత్వస్య తాత్త్వికత్వం రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిదర్శనవదేవ మిథ్యాత్వనిర్ధారణాదిత్యాహ (తద్వదితి) కర్త్రాదిభేదస్య ప్రమాత్రాదిభేదస్య చ మిథ్యాత్వే * నేహ నానాస్తీత్యాదిశ్రుతిం ప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) స ఏవేత్యేవకారార్థమాహ (నాన్యోఽస్తీతి) యో జగత్స్రష్టా, యశ్చ ప్రమాతా, - తతోఽన్యో జ్ఞానస్య స్మృతేశ్చాశ్రయో నాస్తి - చేతనభేదేనానాభావాత్, అనుభవస్మృత్యోశ్చైకాశ్రయత్వస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్మృత్యోరాశ్రయో విషయో విషయో వా నాస్తీత్యశక్యాఽబాధితప్రసిద్ధివిరోధాన్నైవమిత్యాహ (న చేతి) ౧౨

శం — స కల్పయన్ కేన ప్రకారేణ కల్పయతీతి. ఉచ్యతే- వికరోతి- నానా కరోత్యపరాన్- లౌకికాన్ భావాన్- పదార్థాన్ శబ్దాదీనన్యాంశ్చాన్తశ్చిత్తే వాసనారూపేణ వ్యవస్థితానవ్యాకృతాన్నియతాంశ్చ - పృథివ్యాదీన్ అనియతాంశ్చ కల్పనాకాలాన్ బహిశ్చిత్తస్సన్. తథాన్తశ్చిత్తో మనోరథాదిలక్షణానిత్యేవం కల్పయతి ప్రభుః- ఈశ్వరః. ఆత్మేత్యర్థః. ౧౩

ఆ — ప్రకృతాయాం కల్పనాయాం వివక్షితం క్రమముపన్యస్యతి (వికరోతీతి) నియతాంశ్చేతి చకారాదనియతాంశ్చేతి వివక్ష్యతే ప్రతిపిత్సితక్రమప్రతిపత్త్యర్థం పృచ్ఛతి (స కల్పయన్నితి) శ్లోకాక్షరయోజనయా బుభుత్సితం క్రమం ప్రత్యాయయతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) (అన్యాంశ్చేతి) శాస్త్రీయానితి యావత్. చిత్తమధ్యే వాసనారూపేణ వ్యవస్థితాన్. అభివ్యక్తనామరూపత్వేన వ్యవహారయోగ్యత్వమాహ (అవ్యాకృతానితి) కల్పనాకాలాన్- విద్యుదాదీనస్థిరానిత్యర్థః. బహిశ్చిత్తః- బహిర్ముఖో బాహ్యాన్ వ్యవహారయోగ్యాన్ పదార్థాన్ కల్పయతి- అన్తశ్చిత్తస్తు- తేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిర్మనోరథాదిలక్షణానాత్మవ్యవస్థితాన్ భావాన్ వ్యవహారయోగ్యాన్ కల్పయిత్వా పునర్వ్యవహారయోగ్యతాయై కల్పయతీత్యర్థః. ఏతదుక్తం భవతి - యథా లోకే కులాలో వా తన్తువాయో వా ఘటం పటం వా కార్యం చికీర్షురాదౌ వ్యవహారయోగ్యాం వ్యక్తిం బుద్ధావావిర్భావ్య పశ్చాత్తామేవ బహిర్నామరూపాభ్యాం సమ్పాదయతి- తథైవాయమాదికర్తాపి మాయాలక్షణే స్వచిత్తే నామరూపాభ్యామవ్యక్తరూపేణ స్థితాన్ స్రష్టవ్యపదార్థాన్ ప్రథమం సిసృక్షితాకారేణాన్తర్వ్యాకృత్య పశ్చాద్బహిస్సర్వప్రతిపత్తిసాధారణరూపేణ సమ్పాదయతీతి కల్పనాయాం క్రమాధిగతిరితి. ౧౩

శం.— స్వప్నవచ్చిత్తపరికల్పితం సర్వమిత్యేతదాశఙ్క్యతే- యస్మాచ్చిత్తపరికల్పితైర్మనోరథాదిలక్షణైశ్చిత్తపరిచ్ఛేద్యైర్వైలక్షణ్యం బాహ్యానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వమితి. సా న యుక్తాశఙ్కా- చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు - చిత్తపరిచ్ఛేద్యాః నాన్యశ్చిత్తకాలవ్యతిరేకేణ పరిచ్ఛేదకః కాలో యేషాం తే చిత్తకాలాః. కల్పనాకాల ఏవోపలభ్యన్త ఇత్యర్థః. ద్వయకాలాశ్చ - భేదకాలాః. అన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యాః. యథాఽఽగోదోహనమాస్తే. యావదాస్తే- తావద్గాం దోగ్ధి, యావద్గాం దోగ్ధి- తావదాస్తే, తావానయమేతావాన్ స, ఇతి పరస్పరపరిచ్ఛేదకత్వం బాహ్యానాం భేదానాం. తే ద్వయకాలాః అన్తశ్చిత్తకాలా, బాహ్యాశ్చ ద్వయకాలాః,- కల్పితా ఏవ తే సర్వే. న బాహ్యః కాలద్వయత్వవిశేషః కల్పితత్వవ్యతిరేకేణాన్యహేతుకః అత్రాపి హి స్వప్నదృష్టాన్తో భవత్యేవ. ౧౪

ఆ.— కల్పితానాం కల్పనాకాలాదన్యస్మిన్ కాలే సత్త్వాభావాత్, జాగ్రద్భావానాం చ కల్పనాకాలాత్కాలాన్తరేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞయా సత్త్వావగమాదనుపపన్నం తేషాం మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చిత్తేతి) యే కల్పనాకాలభావినో భావాః మనస్యన్తర్వర్తన్తే, యే చ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వేన పూర్వాపరకాలభావినో బహిరేవ వ్యవహారయోగ్యా దృశ్యన్తే, - తే సర్వే కల్పితాస్సన్తో మిథ్యైవ భవితుమర్హన్తి. ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వలక్షణో విశేషస్తు నాకల్పితత్వప్రయుక్తః- కల్పితేఽపి తద్దర్శనాదిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (స్వప్నవదితి) యథా స్వప్నే దృశ్యమానం సర్వం కల్పితముభాభ్యామిష్యతే- తథా జాగరితేఽపి దృష్టం సర్వం చిత్తస్పన్దితం- తేన కల్పితం మిథ్యైవేత్యేతన్నాద్యాపి నిర్ధారితమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) ఆత్మావిద్యావివర్తేన చిత్తేన తావదన్తర్విస్మితా మనోరథరూపా మనస్యన్తర్వర్తమానా, బహీ రజ్జుసర్పాదయశ్చ - తే చిత్తేనైవ పరిచ్ఛిద్యన్తే - తే హి కల్పనాకాలమాత్రభావినో న ప్రమీయన్తే. తైస్సహ వైలక్షణ్యం మనసా బహిర్జాగ్రద్దృశ్యమానానాం భావానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వం - కాలద్వయావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానగోచరత్వమితి యస్మాదుపలభ్యతే- తస్మాదయుక్తం జాగరితస్య స్వప్నవన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (సా నేతి) యే మనస్యన్తర్మనోరథరూపా భావాః- తే చిత్తకాలా భవన్తీత్యర్థః. చిత్తకాలత్వం విశదయతి (చిత్తేత్యాదినా) వాచ్యార్థముక్త్వా వివక్షితార్థమాహ (కల్పనేతి) ద్వితీయపాదమవతార్య వ్యాకరోతి (ద్వయేతి) యే మనసో బహిరుపలభ్యన్తే - తే భేదకాలాః. కాలస్య భేదో భేదకాలః. స యేషాం తే తథేతి వ్యుత్పత్తేః. తతశ్చాన్యేన పూర్వేణాన్యేన చాపరేణ పరిచ్ఛేద్యాః- భిన్నకాలావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞాయమానా ఇత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వముదాహరణనిష్ఠతయా స్ఫుటయతి (యథేతి) ఆగోదోహనం - గోదోహనపర్యన్తమాస్తే- దేవదత్తస్తిష్ఠతీతి ప్రత్యభిజ్ఞా శేషత్వేనాభిజ్ఞా

అవ్యక్తా ఏవ యేఽన్తస్తు స్ఫుటా ఏవ చ యే బహిః। కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషస్త్విన్ద్రియాన్తరే॥ ౧౫
జీవం కల్పయతే పూర్వం తతో భావాన్పృథగ్విధాన్। బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవ యథావిద్యస్తథాస్మృతిః॥ ౧౬

దాహరణీయా. యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నో వర్తతే తావతా కాలేనావచ్ఛిన్నో గోదోహనం నిర్వర్తయతీత్యనేకకాలావస్థాయిత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞాపిసాయ త్వం తస్య దర్శయతి (యావదితి) యావతా కాలేనాయం ఘటో ద్రష్టుమిన్ద్రియాణి నిర్వర్తయితుం శక్నోతి - తావతా కాలేనావచ్ఛిన్నస్తస్య స్థితిరిత్యుదాహరణాన్తరమాహ (తావానితి) పరోక్షతయాఽస్థితో యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నః స్వకార్యం నిర్వర్తయన్ నిర్వర్తయతి - ఏతావతా కాలేనావచ్ఛిన్నస్య స్థితిరిత్యపరముదాహరణమాహ (ఏతావానితి) ఉక్తేన న్యాయేన పరేణాపరేణ చ కాలేన పరిచ్ఛేద్యత్వం జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాముపలభ్యతే - కాలద్వయస్య చ పరిచ్ఛేదకత్వం - తథా తే సర్వే భావా బహిర్గృహ్యమాణా ద్వయకాలేన - కాలద్వయేన పరిచ్ఛేద్యా భవన్తీత్యర్థః. తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (అన్తరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నేత్యాదినా) బాహ్యాః - జాగ్రద్దృశ్యేషు బాహ్యపదార్థేషు వ్యవస్థితత్వాదుభయత్వేన - కాలద్వయావచ్ఛేదేన కృతః ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వరూపో విశేషోఽన్యహేతుకో న భవతి - కల్పితేఽపి తథావిధవిశేషసమ్భవాదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (అత్రాపీతి) యద్యపి సర్వం జాగ్రద్భేదజాతం కల్పితం - తథాపి తత్ర యథోక్తో విశేషః స్ఫుటః సిధ్యతి స్వప్నే సర్వస్య భేదజాతస్య కల్పితత్వేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాజ్జాగరితేఽపి తదుపపత్తేరిత్యర్థః. ౧౪

శం.— యదప్యన్తరవ్యక్తత్వం భావానాం మనోవాసనామాత్రాభివ్యక్తానాం - స్ఫుటత్వం వా బహిశ్చక్షురాదీన్ద్రియాన్తరే విశేషః - నాసౌ భేదానామస్తిత్వకృతః - స్వప్నేఽపి తథాదర్శనాత్. కిం తర్హి? ఇన్ద్రియాన్తరకృత ఏవ. అతః కల్పితా ఏవ జాగ్రద్భావా అపి స్వప్నభావవదితి సిద్ధం. ౧౫

ఆ.— స్వప్నజాగరితయోరుభయోరపి మిథ్యాత్వే స్ఫుటాస్ఫుటావభాసవిభాగానుపపత్తేర్నావిశేషేణ మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవ్యక్తా ఇతి) యే మనస్యన్తర్భావనారూపత్వాదస్ఫుటాః, యే చ మనసో బహిరుపలభ్యమానాః స్ఫుటా భవన్తి - తే సర్వే మనస్యన్తర్భావత్వేన కల్పితా మిథ్యైవ. అన్తర్బహిరిన్ద్రియభేదనిమిత్తః స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వవిశేషః. న మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా తత్ప్రయుజ్యతే - మిథ్యాభూతేష్వపి తద్దర్శనాదిత్యర్థః. శ్లోకస్యాక్షరాణి వ్యాకరోతి (యదపీత్యాదినా) మనస్యన్తర్మనోరథరూపాణాం భావానామవ్యక్తత్వం - అస్ఫుటత్వం. తత్ర హేతుమాహ (మన ఇతి) చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వేన మనసో బహిర్భావానాం స్ఫుటత్వం దృష్టం - తదేషామమిథ్యాత్వే ప్రమితిరిత్యాశఙ్కాం వారయతి (నాసావితి) సర్వసమ్ప్రతిపన్నమిథ్యాత్వేఽపి స్వప్నే స్ఫుటత్వవిశేషప్రతిభానాన్నాసౌ విశేషో మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా ప్రయోజయితుం ప్రభవతీత్యాహ (స్వప్నేఽపీతి) అయం విశేషస్తర్హి కేన సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదార్థమాహ (కిం తర్హీతి) మనోమాత్రసమ్బన్ధాదన్తర్భావానాం వాసనామాత్రరూపాణామస్ఫుటత్వం - బహిర్భావానాం తు చక్షురాదిబహిరిన్ద్రియసమ్బన్ధాద్యుక్తం స్ఫుటత్వం. తదేవం విశేషో మిథ్యాత్వావిశేషేఽపి సిధ్యతీత్యస్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వప్రతిభాసభేదస్య మిథ్యాత్వేఽపి సమ్భవాత్ప్రాగుక్తమనుమానమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ౧౫

శం.— బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానామితరేతరనిమిత్తనైమిత్తికతయా కల్పనాయాః కిం మూలమితి. ఉచ్యతే- జీవం- హేతుఫలాత్మకం- అహం కరోమి- మమ సుఖదుఃఖే ఇత్యేవంలక్షణమనేవంలక్షణ ఏవ శుద్ధ ఆత్మని రజ్జ్వామివ సర్పం కల్పయతే పూర్వం. తతస్తాదర్థ్యేన క్రియాకారకఫలభేదేన ప్రాణాదీన్నానావిధాన్భావాన్బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవ కల్పయతే. తత్ర కల్పనాయాం కో హేతురితి. ఉచ్యతే- యోఽసౌ స్వయం కల్పితో జీవః సర్వకల్పనాయామధికృతః- స యథావిద్యః- యాదృశీ విద్యా- విజ్ఞానమస్యేతి యథావిద్యః- తథావిధైవ స్మృతిస్తస్యేతి తథాస్మృతిర్భవతి ఇతి. అతో హేతుకల్పనావిజ్ఞానాత్ఫలవిజ్ఞానం- తతో హేతుఫలస్మృతిః- తతస్తద్విజ్ఞానం తదర్థక్రియాకారకతత్ఫలభేదవిజ్ఞానాని- తేభ్యస్తత్స్మృతిః - తత్స్మృతేశ్చ పునస్తద్విజ్ఞానానీత్యేవం బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చేతరేతరనిమిత్తనైమిత్తికభావేనానేకధా కల్పయతే. ౧౬

ఆ.— భవతు సర్వస్య కల్పితత్వం - కా పునస్సర్వకల్పనాకేన ద్వారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (జీవమితి) ఆత్మా హి సర్వం స్వమాయయా కల్పయన్నాదౌ విశిష్టరూపేణ జీవం కల్పయతి. (తత ఇతి) * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః స్వయమేవ జీవభావమాపద్యతే- తద్ద్వారేణ పునర్నానావిధాన్భావాన్నిర్మిమీతే. జ్ఞానస్మృతిసన్తత్యా తత్కల్పితేషు భావేషు సన్తత్యాఽపత్తిరిత్యర్థః. శ్లోకవ్యాఖ్యానం ప్రకృతముపస్థాపయతి (బాహ్యేతి) పదార్థాస్సాధ్యసాధనతయా స్థితా బాహ్యాః- సుఖం దుఃఖం జ్ఞానం రాగశ్చేత్యేవమాదయస్త్వాధ్యాత్మికాః. తేషాం పరస్పరం నిమిత్తనైమిత్తికతా సిద్ధా- బాహ్యన్నిమిత్తీకృత్యాధ్యాత్మికా భవన్తి - తానపి నిమిత్తీకృత్యేతరే జాయన్తే. తదేవమితరేతరనిమిత్తనైమిత్తికతయా చ కల్పనాయాం మూలం వక్తవ్యం- నిర్మూలకల్పనాయా మతిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరయోజనయా పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) హేతుఫలాత్మకమిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (అహమితి) హేతుఫలభావవికలం పరిశుద్ధాత్మరూపం జీవకల్పనాధిష్ఠానం దర్శయతి (అనేవమితి) ఆరోపస్యాధిష్ఠానాపేక్షత్వే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి) ద్వితీయతృతీయపాదౌ విభజతే (తత ఇతి) తాదర్థ్యేన- ప్రథమం కల్పితస్య భోక్తుర్జీవస్య శేషత్వేనేత్యర్థః. యద్యపి జీవస్సర్వకల్పనాయాం మూలభూతో హేతుః- తథాపి తస్య కల్పనావిశేషావిశేషహేతువ్యతిరేకేణ న సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) చతుర్థపాదేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) కల్పితః - విశిష్టరూపేణేతి శేషః. అధికృతః - స్వామిత్వేన సమ్బద్ధేన సమ్బద్ధ ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దః శ్లోకాక్షరపదయోజనాసమాప్త్యర్థః. ప్రకృతకల్పనామేవ ప్రపఞ్చయతి (అత ఇత్యాదినా) సత్యన్నపానాద్యుపయోగే తృప్త్యాది భవతి - అసతి న భవతీత్యన్వయవ్యతిరేకరూపా హేత్వనుమితి భోజనాది

అనిశ్చితాయథారజ్జురన్ధకారేవికల్పితా। సర్పధారాదిభిర్భావైస్తద్వదాత్మావికల్పితః॥ ౧౭
నిశ్చితాయాంయథారజ్జ్వాంవికల్పోవినివర్తతే।రజ్జురేవేతిచాద్వైతంతద్వదాత్మవినిశ్చయః॥ ౧౮

కంహేతురితికల్పనావిజ్ఞానముత్పద్యతే. తతస్తుష్ట్యాదికంఫలమితికల్పనావిజ్ఞానంజాయతే. తతోఽపరేద్యురుక్తయోరుభయోరపిహేతుఫలయోఃస్మృతిరుద్భవతి. తతశ్చఫలసాధనసమానజాతీయేతికర్తవ్యతావిజ్ఞానం. తతశ్చాభిలషితతృప్త్యాదిఫలార్థత్వేనపాకాదిక్రియాతత్కారకతణ్డులాదితత్ఫలాన్ననిష్పత్త్యాదివిశేషవిజ్ఞానాదీనిభవన్తి. తతోహేత్వాదిస్మృతిః. తతస్తదనుష్ఠానం. తతశ్చఫలమిత్యనేనక్రమేణమిథోహేతుహేతుమత్తయాకల్పనాభవతీత్యర్థః. ప్రకృతాంకల్పనాముపసంహరతి (ఏవమితి) ౧౬

శం.— తత్రజీవకల్పనాసర్వకల్పనామూలమిత్యుక్తం- సైవజీవకల్పనాకింనిమిత్తేతి. దృష్టాన్తేనప్రతిపాదయతి - యథాలోకేస్వేనరూపేణానిశ్చితా - అనవధారితైవమేవేతిరజ్జుర్మన్దాన్ధకారేకింసర్ప ఉదకధారాదణ్డఇతివానేకధావికల్పితాభవతిపూర్వంస్వరూపానిశ్చయనిమిత్తం. యదిహిపూర్వమేవరజ్జుస్స్వరూపేణనిశ్చితాస్యాత్ - నసర్పాదివికల్పోఽభవిష్యత్ - స్వహస్తాఙ్గుల్యాదిషు. ఏషదృష్టాన్తః. తద్ధేతుఫలాదిసంసారధర్మానర్థవిలక్షణతయాస్వేనవిశుద్ధవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాద్వయరూపేణానిశ్చితత్వాజ్జీవప్రాణాద్యనన్తభావభేదైరాత్మావికల్పితఇత్యేషసర్వోపనిషదాంసిద్ధాన్తః. ౧౭

ఆ.— ఇదానీంజీవకల్పనానిమిత్తంనిరూపయతి (అనిశ్చితేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యందర్శయితుంవృత్తంకీర్తయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకేఽక్తమిత్యర్థః. జీవకల్పనాయానిత్యత్వాయోగాత్సనిమిత్తత్వస్యవక్తవ్యత్వాత్, తస్యచవస్తుత్వేనివృత్త్యనుపపత్తేః, అవస్తుత్వేచనిమిత్తత్వాసిద్ధే, ర్జీవకల్పనాయాదుర్ఘటత్వాత్తత్కార్యభూతాపికల్పనానావకల్పతఇత్యాశఙ్క్యతే (సైవేతి) ఉత్తరత్వేనశ్లోకాక్షరాణ్యవతార్యవ్యాచష్టే (దృష్టాన్తేనేతి) స్వం- అసాధారణం. రూపం- రజ్జుత్వం. తేనేతియావత్. అనవధారితత్వమేవస్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రజ్జురేవేయమిత్యనేనప్రకారేణేత్యర్థః. సర్పాదికల్పనాయామన్వయవ్యతిరేకసిద్ధముపాదానముపన్యస్యతి (స్వరూపేతి) ఉక్తావధారణరాహిత్యేకారణంసూచయతి (మన్దేతి) పూర్వం- రజ్జుస్వరూపనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః. ఏతదేవవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదిహీతి) దేవదత్తస్యహస్తాద్యవయవేషుతద్రూపేణైవనిశ్చితేషుసర్పాదివికల్పోయథానోపలభ్యతే- తథాపురోవర్తిన్యపిరజ్జుస్స్వరూపేణనిశ్చితేనాసౌయుక్తః. తథాచరజ్జ్వజ్ఞానాదేవభవతీత్యర్థః. ఉపాదితందృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమభిసన్ధానశ్చతుర్థపాదార్థమాహ (ఏషఇతి) హేతుఫలాదీత్యాదిశబ్దేనకర్తృత్వభోక్తృత్వరాగద్వేషాదిగృహ్యతే. విలక్షణత్వమేవస్ఫుటయతి (స్వేనేతి) అనారోపితేనేతియావత్. విజ్ఞప్తేర్విశుద్ధత్వం- జన్మాదిరాహిత్య, మాకారాన్తరశూన్యత్వం, సన్మాత్రత్వం, చేత్యర్థః. సన్మాత్రత్వముపయుక్తం - సామాన్యవిశేషభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్తేతి) నచతత్రాన్యదస్తీత్యుక్తమితిమత్వావిశినష్టి (అద్వయేతి) సచ్చిదానన్దాద్వయాత్మానిద్యావిలసితంద్వైతమిత్యత్రప్రమాణంసూచయతి (ఇత్యేషఇతి) అద్వైతశ్రుతయస్తావత్తత్రోపలభ్యన్తే, *యత్రహిద్వైతమివభవతీత్యాద్యాశ్చద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్మృషాత్వమావేదయన్త్యశ్శ్రుతయశ్శ్రూయన్తే,- తేనాద్వైతంతత్త్వం- ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితమితిప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. ౧౭

శం.— రజ్జురేవేతినిశ్చయేసర్వవికల్పనివృత్తౌరజ్జురేవేతిచాద్వైతంయథా- తథా *నేతినేతీతిసర్వసంసారధర్మశూన్యప్రతిపాదకశాస్త్రజనితవిజ్ఞానసూర్యాలోకకృతాత్మవినిశ్చయ ఆత్మైవేదంసర్వమపూర్వోఽనపరోఽనన్తరోఽబాహ్యస్సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజోఽజరోఽమరోఽభయఏకఏవాద్వయఇతి. ౧౮

ఆ.— అవిద్యాకృతాజీవకల్పనేత్యన్వయముఖేనోక్తం - తదేవేదానీంవ్యతిరేకముఖేనదర్శయతి (నిశ్చితాయామితి) (రజ్జురేవేతి) రజ్జ్వాంనిశ్చితాయాంతదజ్ఞాననివృత్తేస్తదుత్థసర్పాదివికల్పఃసర్వథానివర్తతే- రజ్జుమాత్రంచావశిష్యతే. తద్వదాత్మనిశ్రౌతోనిశ్చయోయదాసమ్పద్యతే - తదాసర్వస్యాత్మావిద్యాకల్పితస్యజీవాదివికల్పస్యవ్యావృత్తైరద్వైతమాత్మతత్త్వంపరిశిష్యతే. తస్మాదాత్మావిద్యావిజృమ్భితాజీవకల్పనేత్యర్థః. దృష్టాన్తభాగంవ్యాచష్టే (రజ్జురితి) తద్వదిత్యాదివ్యాకరోతి (తథేతి) సర్వస్యాపిసంసారాత్మనోధర్మస్యాత్మన్యారోపితస్యాసత్త్వావేదకంయన్నిషేధశాస్త్రం- తేనజనితంవిజ్ఞానమేవసూర్యాలోకః. తత్కృతోయోయమాత్మవినిశ్చయః- సఏవాద్వితీయశ్శిష్యతే- ద్వైతంపునస్సర్వమేవవ్యావృత్తంభవతీత్యర్థః. ఆత్మవినిశ్చయమేవవిశినష్టి (ఆత్మైవేతి) సర్వమిదమాత్మైవేత్యుక్తేఃపూర్ణత్వంతస్యోచ్యతే. పూర్వభావినాకారణేనసంస్పర్శశూన్యోఽపూర్వః. పశ్చాద్భావినాకార్యేణసంబన్ధవిధురోఽనపరః. అన్తరం- ఛిద్రం. తచ్ఛూన్యోఽనన్తరః- చిదేకరసః. తస్యైవప్రత్యక్త్వమబాహ్యత్వం. కార్యకారణాస్పృష్టత్వముభయకల్పనాధిష్ఠానత్వేనతతోఽర్థాన్తరత్వాదిత్యాహ (సబాహ్యేతి) విశేషణత్రయంకౌటస్థ్యవ్యవస్థాపనార్థం. జన్మాదిసమ్బన్ధాభావేకారణమవిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యందర్శయతి (అభయఇతి) నఖల్వవిద్యాతత్రకారణత్వేనసమ్బన్ధమనుభవతి- తస్యపూర్ణత్వేనకారణానపేక్షత్వాదిత్యాహ (ఏకఇతి) ద్వైతాద్వైతవ్యావృత్త్యర్థమవధారణం. నన్వవిద్యాయాఃనిరాశ్రయత్వాపత్తేః, ఆశ్రయాన్తరస్యచాసత్త్వాత్, తత్రైవసాప్రవిశతీతిచేత్. సత్యం- అవిద్వద్దృష్ట్యాతస్యాస్తత్రప్రవేశేపివస్తుదృష్ట్యానాసౌతస్మిన్ప్రవేష్టుంప్రభవతీత్యాహ (అద్వయఇతి) ౧౮

ప్రాణాదిభిరనన్తైశ్చ భావైరేతైర్వికల్పితః। మాయైషా తస్య దేవస్య యయాసమ్మోహితస్స్వయం॥ ౧౯

ప్రాణ ఇతి ప్రాణవిదో భూతానీతి చ తద్విదః। గుణా ఇతి గుణవిదస్తత్త్వానీతి చ తద్విదః॥ ౨౦

పాదా ఇతి పాదవిదో విషయా ఇతి తద్విదః। లోకా ఇతి లోకవిదో దేవా ఇతి చ తద్విదః॥ ౨౧

వేదా ఇతి చ వేదవిదో యజ్ఞా ఇతి చ తద్విదః। భోక్తేతి చ భోక్తృవిదో భోజ్యమితి చ తద్విదః॥ ౨౨

శం.— యద్యాత్మైకవిషయో నిశ్చయః- కథం ప్రాణాదిభిరనన్తైర్భావైరేతైస్సంసారలక్షణైర్వికల్పిత ఇతి ఉచ్యతే శృణు - మాయైషా తస్యాత్మనో దేవస్య. యథా మాయావినా విహితా మాయా గగనమతివిమలం కుసుమితైస్సపలాశైస్తరుభిరాకీర్ణమివ కరోతి - తథేయమపి దేవస్య మాయా. యయాయం స్వయమపి మోహిత ఇవ భవతి. *మమ మాయా దురత్యయేత్యుక్తం. ౧౯

ఆ.— ఆత్మనోఽద్వితీయత్వే కథమనేకైర్భావైస్స వికల్పితస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రతిపత్త్యా ప్రత్యవతిష్ఠతే (ప్రాణాదిభిరితి) సిద్ధాన్తీ స్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (మాయేతి) చోద్యభాగం విభజతే (యదీతి) ఉత్తరార్ధముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇతి) మాయామేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) తామేవ మాయాం కార్యద్వారా స్ఫోరయతి (యయేతి) యథా లౌకికో మోహితః- మోహపరవశో దృశ్యతే- తథాఽయమాత్మా స్వయమేవ మాయావశాత్సన్మోహితో భవతి. అతో మోహద్వారాఽఽత్మన్యేవ మాయాధిగతిరిత్యర్థః. మాయాయా దుర్మోహత్వం భగవతాపి సూచితమిత్యాహ (మమేతి) ౧౯

— — —

శం.— ప్రాణః- ప్రాజ్ఞో బీజాత్మా. తత్కార్యభేదా హీతరే స్థిత్యన్తాః, అన్యే చ సర్వే లౌకికాస్సర్వప్రాణిపరికల్పితా భేదాః, రజ్జ్వామివ సర్పాదయః తస్మాచ్ఛూన్యే ఆత్మన్యాత్మస్వరూపానిశ్చయహేతోరవిద్యయా కల్పితా ఇతి పిణ్డితోఽర్థః. ప్రాణాదిశ్లోకానాం ప్రత్యేకం పదార్థవ్యాఖ్యానే ఫల్గుప్రయోజనత్వాద్యత్నో న కృతః. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-౨౭-౨౮

ఆ.— కే తే ప్రాణాదయోఽనన్తా భావా- యైరాత్మా వికల్ప్యతే ఇత్యపేక్షాయాం ప్రాణాదివికల్పానుదాహరతి (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణః- హిరణ్యగర్భః తటస్థేశ్వరో వా. స జగతో హేతురితి ప్రాణవిదః- హైరణ్యగర్భా వాదినశ్శైవా పాశుపతాశ్చ కల్పయన్తి. తదపి కల్పనామాత్రం- స్వతన్త్రస్య హిరణ్యగర్భస్య సర్వజగద్ధేతుత్వే మానాభావాత్, పౌరుషేయాగమస్యాపౌరుషేయశ్రుతివిరోధే స్వాతన్త్ర్యమానత్వాయోగాత్, తటస్థేశ్వరవాదస్య చ ప్రమాణయుక్తివిహీనస్య ప్రతిపత్తుమశక్యత్వాదిత్యర్థః కల్పనాన్తరం దర్శయతి (భూతానీతి చేతి) పృథివ్యప్తేజోవాయవ ఇత్యేతాని - తాని చత్వారి భూతాని జగత్కారణానీతి లోకాయతికాః. తదపి కల్పనామాత్రం- న హి భూతాని స్వతస్సిద్ధాని- జడత్వవిరోధాత్. నాపి పరతస్సిద్ధాని- స్వగుణస్య చైతన్యస్య స్వగ్రాహకత్వాయోగాత్, ద్రష్టురితోఽన్యస్య వస్త్వవిషయత్వాదర్శనాత్,. అతో భూతాని జగత్కారణానీతి కల్పనైవేత్యర్థః. సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాస్సామ్యేనావస్థితా జగతో మహదాదిలక్షణస్య కారణమితి సాఙ్ఖ్యాః. తదపి కల్పనామాత్రం- సామ్యేన స్థితానాం కారణత్వే ప్రవృత్త్యభావప్రసఙ్గాత్, వైషమ్యభజనస్య చ నిర్హేతుకత్వే సదాతనత్వాపాతాత్, సహేతుకత్వే హేతోర్నిత్యత్వే ప్రాచీనదోషానుషఙ్గాత్, అనిత్యత్వే హేత్వన్తరాపేక్షాయామనవస్థానాదిత్యాహ (గుణా ఇతి) కల్పనాన్తరమాహ (తత్త్వానీతి చేతి) ఆత్మాఽవిద్యా శివ ఇతి సన్తి త్రీణి తత్త్వాని సర్వస్య జగతః ప్రవర్తకానీతి శైవా మన్యన్తే. తదపి కల్పనామాత్రం- ఆత్మనో భిన్నత్వే శివస్య ఘటాదివదనాత్మత్వప్రసఙ్గాత్, అభిన్నత్వే తత్త్వానాం త్రిత్వవ్యాఘాతాదిత్యర్థః. ౨౦

— — —

ఆ.— ఏకస్యాత్మనో విశ్వాదయస్సర్వవ్యవహారహేతవో భవన్తి పాదా ఇత్యపి కల్పనామాత్రం- నిరంశస్యాత్మనస్సాంశభేదానుపపత్తేరిత్యాహ (పాదా ఇతీతి) వాత్స్యాయనప్రభృతీనాం కల్పనాం కథయతి (విషయా ఇతీతి) శబ్దాదయో విషయా భోగ్యభూతా భోజ్యరూపా నాస్తి తత్త్వమితి భ్రమమాత్రం- *విషస్యావిషయాణాం చ దూరమత్యన్తమన్తరం। ఉపభుక్తం విషం హన్తి విషయాస్స్మరణాదపి ఇతి, తేషాం వా రమణీయకత్వాభావానుపపత్తేరిత్యర్థః. భూర్భువస్స్వరితి త్రయో లోకా వస్తుభూతాస్సన్తీతి పౌరాణికాః తదపి కల్పనామాత్రం- స్థానభేదేన భోగ్యభేదానన్త్యస్య దురుత్తరత్వాత్, తాత్త్వికత్వస్య చాసిద్ధత్వాదిత్యాహ (లోకా ఇతీతి) అగ్నీన్ద్రాదయో దేవాస్సత్యాస్సన్తీతి దాతారః - నైశ్వర్యసమర్థా దేవతా కాఙ్క్షిణః. తదపి కల్పనామాత్రం - అస్మదాదిప్రయత్నాపేక్షఫలదాతృత్వే తేషాం భృత్యేభ్యోఽవిశేషభావప్రసక్తాత్, స్వాతన్త్ర్యేఽప్యకారణత్వేలదారాధనవైయర్థ్యాత్, తద్భక్తానామపి ప్రతిపత్తిదర్శనాత్ తత్ప్రసాదస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాదిత్యాహ (దేవా ఇతి చేతి) ౨౧

ఆ.— ఋగ్వేదాదయో వేదాశ్చత్వారస్తత్త్వానీతి పాఠకా వదన్తి. తదపి కల్పనామాత్రం- నహి వేదా లౌకికవర్ణవ్యతిరిక్తాస్సన్తి - క్రమవతామేవ వర్ణానాం వేదశబ్దవాచ్యత్వాఙ్గీకారాత్. క్రమశ్చోచ్చారణోపలబ్ధ్యోరన్యతరగతో వర్ణేష్వారోప్యతే- తథా చ తథావిధక్రమవతాం వర్ణానామారోపితరూపేణ వేదశబ్దవాచ్యత్వాత్కల్పితో వేదానాం పరమార్థతేత్యాహ (వేదా ఇతి) జ్యోతిష్టోమాదయో యజ్ఞా వస్తుభూతా భవన్తీతి బౌధాయనప్రభృతయో యాజ్ఞికా మన్యన్తే. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం-*యజ్ఞం వ్యాఖ్యాస్యామో ద్రవ్యం దేవతా త్యాగ ఇత్యత్ర త్రితయైకస్మిన్యజ్ఞవిజ్ఞానాభావాత్, సముదాయస్య చావస్తుత్వాదిత్యాహ (యజ్ఞా ఇతి చేతి) భోక్తైవాత్మా - న కర్తేతి సాఙ్ఖ్యాః. తత్ర భోగో యది విక్రియా న స్వీక్రియతే- తస్మిన్నేకస్మిన్నానిత్యత్వాది ప్రసక్తిః. స్వభావత్వే సదా స్యాదితి విషయసన్నిధౌ భోక్తృత్వం భ్రాన్తిరేవేత్యాహ (భోక్తేతి చేతి) సూపకారాస్తు భోజ్యం వస్త్వితి ప్రతిజానతే. తదపి న- మధురాదిరసవ్యఞ్జనాదేస్తద్వైవాన్యథాత్వదర్శనాన్నైకరూపత్వమిత్యాహ (భోజ్యమితి చేతి) ౨౨

సూక్ష్మ ఇతి సూక్ష్మవిదః స్థూల ఇతి చ తద్విదః। మూర్త ఇతి మూర్తవిదోఽమూర్త ఇతి చ తద్విదః॥ ౨౩
కాల ఇతి కాలవిదో దిశ ఇతి చ తద్విదః। వాదా ఇతి వాదవిదో భువనానీతి తద్విదః॥ ౨౪
మన ఇతి మనోవిదో బుద్ధిరితి చ తద్విదః। చిత్తమితి చిత్తవిదో ధర్మాధర్మౌ చ తద్విదః॥ ౨౫
పఞ్చవింశక ఇత్యేకే షడ్వింశ ఇతి చాపరే। ఏకత్రింశక ఇత్యాహురనన్త ఇతి చాపరే॥ ౨౬
లోకాఁల్లోకవిదః ప్రాహురాశ్రమా ఇతి తద్విదః। స్త్రీపుంనపుంసకం లైఙ్గాః పరాపరమథాపరే॥ ౨౭

ఆ.— ఆత్మా సూక్ష్మోఽణుపరిమాణస్స్యాదితి కేచిత్. తన్న- యుగపదశేషశరీరవ్యాపివేదనానుపపత్తేరిత్యాహ (సూక్ష్మ ఇతీతి) స్థూలో దేహో ఽహం ప్రత్యయాదాత్మేతి లోకాయతభేదః. తచ్చన - మృతస్యాపి స్థూలశరీరసద్భావాత్ చైతన్యప్రసక్తాత్, ఏకైకస్య చ భూతస్య చైతన్యాదర్శనాత్, తత్సఙ్ఘాతస్య చావస్తుత్వా, దిత్యాహ (స్థూల ఇతి చేతి) మూర్తః - త్రిశూలాదిధారీ మహేశ్వరశ్చక్రాదిధారీ వా పరమార్థో భవతీత్యాగమికాః. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం- అస్మదాదిశరీరవత్తస్యాపి శరీరస్య పాఞ్చభౌతికత్వాత్. లీలావిగ్రహకల్పనం చ విగ్రహాభావే లీలాభావాదయుక్తమిత్యాహ (మూర్త ఇతి) అమూర్తః- సర్వాకారశూన్యో నిస్స్వభావః పరమార్థ ఇతి శూన్యవాదినః. తదపి కల్పనామాత్రం- పరమార్థో నిస్స్వభావశ్చేతి వ్యాహతాదిత్యాహ (అమూర్త ఇతి చేతి) ౨౩

ఆ.— కాలః పరమార్థ ఇతి జ్యోతిర్విదః. తచ్చన - కాలైక్యే ముహూర్తాదివ్యవహారాయోగాత్. తన్నానాత్వేఽపి నస్వాతన్త్ర్యం- అన్యవిషయత్వేన ప్రతీతేః. ఉదయకాల ఇత్యాదినా క్రియాధర్మత్వేన ప్రతీతేస్స్ఫుటత్వాత్. నచాక్రియాధర్మత్వం - కాలే పి తదుత్పత్తిదర్శనా, దన్యథా కాలానవచ్ఛిన్నత్వేన క్రియానిత్యత్వాపాతా, దిత్యాహ (కాల ఇతీతి) స్వరోదయవిదస్తు దిశః పరమార్థా ఇత్యాహుః. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం- తద్విదామపి పరాజయదర్శనాదిత్యాహ (దిశ ఇతి చేతి) ధాతువాదో మన్త్రవాదశ్చేత్యాదయో వాదా వస్తుభూతా భవన్తీతి కేచిత్. తదపి కల్పనామాత్రం- తామ్రాదిస్వభావేస్థితే నష్టే చ కనకాదిస్వభావాసమ్భవాత్, మన్త్రవాదేఽపి కాలదష్టో న జీవతి- అకాలదష్టస్స్వయమేవోత్థాస్యతీత్యభ్యుపగమా,ద్వ్యామోహమాత్రమిత్యాహ (వాదా ఇతీతి) భువనాని చతుర్దశ వస్తూనీతి భువనకోశవిదః. తదపి కల్పనామాత్రం- తేషామదృష్టత్వాత్. నచ తేభ్యస్తద్దర్శనం - తేషాం మిథో విప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ (భువనానీతి) ౨౪

ఆ.— మన ఏవాత్మేతి లోకాయతభేదః. తదపి భ్రాన్తిమాత్రం- తస్య స్వాతన్త్ర్యేక్లేశప్రాప్త్యనుపపత్తేః, అస్వాతన్త్ర్యే చ ఘటవదనాత్మత్వా, త్కరణత్వాచ్చ దీపవదాత్మత్వాయోగా, దిత్యాహ (మన ఇతి) బుద్ధిరేవాత్మేతి బౌద్ధాః. తేషామపి భ్రాన్తిమాత్రమేవ- తత్సుషుప్తివ్యభిచారా, ద్దృశ్యత్వాచ్చ ఘటవదతిరిక్తవేద్యత్వా, దిత్యాహ (బుద్ధిరితి) చిత్తమేవ బాహ్యాకారశూన్యం విజ్ఞానం - తదేవాత్మేత్యపరే. తత్రాపి ప్రాగుక్తన్యాయావిశేషాత్తుల్యం భ్రాన్తిత్వమిత్యాహ (చిత్తమితి) ధర్మాధర్మౌ విధినిషేధచోదనాగమ్యౌ పరమార్థావితి మీమాంసకాః. తదపి కల్పనామాత్రం- దేశకాలాదిషు ధర్మాధర్మయోర్విప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ (ధర్మేతి) ౨౫

ఆ.— ప్రధానం- మూలప్రకృతిః. మహదహఙ్కారతన్మాత్రాణీతి సప్త ప్రకృతివికృతయః పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చకర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చ విషయాః, మనశ్చైక, మితి షోడశ వికారాః. పురుషస్తు దృశిస్వభావ ఇతి పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాకః ప్రపఞ్చో వస్త్వితి సాఙ్ఖ్యాః. తచ్చ కల్పనామాత్రం- పఞ్చవింశతివిశేషణస్యావ్యావర్తకత్వే వైయర్థ్యాత్, వ్యావర్తకత్వే చ వ్యావర్త్యప్రమితిత్వప్రమిత్యోరనుపపత్తే, రిత్యాహ (పఞ్చవింశక ఇతి) పాతఞ్జలాః పునరీశ్వరమధికం పశ్యన్తః షడ్వింశతిపదార్థా ఇతి వికల్పయన్తి. తదయుక్తం- ఈశ్వరస్య పురుషాన్తర్భావాదధికత్వానుపపత్తేః, అనన్తర్భావే చ ఘటవదనీశ్వరత్వప్రసక్తా, దిత్యాహ (షడ్వింశ ఇతి చేతి) పాశుపతాస్తు రాగావిద్యానియతికాలకలామాయాధికాస్త్వేకత్రింశత్పదార్థా ఇతి బ్రువతే. తన్న- నైకత్వేఽపి రాగావిద్యయోరవాన్తరభేదవదన్యదా దేరపి తద్భిన్నత్వేన సఙ్ఖ్యాతిరేకాత్, తస్య రాగోపలక్షితత్వేన తస్యాప్యవిద్యోపలక్షితత్వేన చ శూన్యతాపాతాత్, అవిద్యామాయయోశ్చైకత్వా, దవాన్తరభేదే చ నియతావపి తదుపపత్తేః, సఙ్ఖ్యాతిరేకతాదవస్థ్యం. కాలకలాను పపత్తిస్సిద్ధేత్యాహ (ఏకత్రింశక ఇతి) అనన్తః పదార్థభేదః - న నియతోఽస్తీతి కేచిత్. తదపి న - వాదినాం వివాదదర్శనాత్, వివాదస్య చాజ్ఞానమూలకత్వా, దిత్యాహ (అనన్త ఇతీతి) ౨౬

ఆ.— లోకానురఞ్జనమేవ తత్త్వమితి లౌకికాః. తదపి భ్రమమాత్రం - లోకస్య భిన్నరుచిత్వాత్తదనురఞ్జనస్యేశ్వరేణాపి కర్తుమశక్యత్వాదిత్యాహ (లోకానితి) దక్షప్రభృతయస్త్వాశ్రమాః పరమార్థా ఇతి సమర్థయన్తే. తదసత్ - వేషస్యాశ్రమశబ్దార్థత్వే శూద్రాదేరపి ప్రసఙ్గా, ఞ్జాతేశ్చ దుర్వివేచనత్వాత్తన్మూలస్యాశ్రమస్య దర్శయితుమశక్యత్వా, త్సంస్కారస్య చ దేహాసమవాయిత్వేఽపారలౌకికత్వాయోగా, దసఙ్గే చాత్మని తదసమవాయా, దిత్యాహ (ఆశ్రమా ఇతీతి) వైయాకరణాస్తు స్త్రీపుంనపుంసకం శబ్దజాతం తత్త్వమితి వర్ణయన్తి. తదప్యయుక్తం - స్త్రీత్వాదేశ్శబ్దస్వభావత్వే సర్వాదీనాం త్రిలిఙ్గత్వాయోగా, దేకస్యానేకస్వభావత్వాసమ్భవా, దౌపాధికధర్మత్వే చ తస్యావస్తుత్వప్రసఙ్గా, దిత్యాహ (స్త్రీపుంనపుంసకమితి) ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే పరం చాపరం చేతి కేచిత్. తచ్చ న- పరిచ్ఛేదే క్వచిదపి బ్రహ్మత్వాయోగాత్ వస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్నస్య తద్భావాదిత్యాహ (పరాపరమితి) ౨౭

సృష్టిరితిసృష్టివిదోలయఇతిచతద్విదః। స్థితిరితిస్థితివిదఃసర్వేచేహతుసర్వదా॥ ౨౮
యంభావందర్శయేద్యస్యతంభావంసతుపశ్యతి।తంచావతిసభూత్వాసౌతద్గ్రహఃసముపైతితమ్॥ ౨౯
ఏతైరేషోఽపృథగ్భావైఃపృథగేవేతిలక్షితః। ఏవంయోవేదతత్త్వేనకల్పయేత్సోవిశఙ్కితః॥ ౩౦
స్వప్నమాయేయథాదృష్టేగన్ధర్వనగరంయథా। తథావిశ్వమిదందృష్టంవేదాన్తేషువిచక్షణైః॥ ౩౧

ఆ.— సృష్టిర్వాలయోవాస్థితిర్వాతత్త్వమితిపౌరాణికాః. తదపికల్పనామాత్రం - సతోఽసతశ్చోత్పత్త్యాద్యభావస్యవక్ష్యమాణత్వాదిత్యాహ (సృష్టిరిత్యాదినా) యథోక్తకల్పనాధిష్ఠానంసూచయతి (సర్వేచేతి) ఉదాహృతాఅనుదాహృతాశ్చకల్పనాభేదాయావన్తోవిద్యన్తే- తేసర్వేపిప్రకృతాత్మన్యేవకల్పనావస్థాయాంకల్ప్యన్తే- నాత్మనఃకల్పితత్వం - సర్వస్యకల్పితత్వేనాధిష్ఠానత్వాయోగాదిత్యర్థః. ప్రాణాదిష్వేతేషు ప్రాణశబ్దార్థమాహ (ప్రాణఇతి) తస్యైవబీజాత్మనోవికారవిశేషత్వాత్తేషాంనతతోత్యన్తభిన్నతేత్యాహ (తత్కార్యేతి) ఉక్తమేవార్థం స్ఫుటయతి (అన్యఇతి) కులధర్మోగ్రామధర్మోదేశధర్మశ్చేత్యేతేసర్వశబ్దేనగృహ్యన్తే తేషామాత్మనివిపర్యయజ్ఞానాదేవకల్పితత్వంసదృష్టాన్తం స్పష్టయతి (రజ్జ్వామితి) ఆత్మనోఽధిష్ఠానయోగ్యతార్థంకల్పనాశూన్యత్వమాహ (తచ్ఛూన్యఇతి)కిమితిసముదాయార్థశ్లోకానాముచ్యతే- శ్లోకాన్తరేష్వేవ ప్రత్యేకంపదార్థవ్యాఖ్యానమితికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యేకమితి) ౨౮

శం.— కింబహునా- ప్రాణాదీనామన్యతమముక్తమనుక్తంవాన్యంభావం - పదార్థందర్శయేద్యస్యాచార్యోఽన్యోవాఽఽప్తఇదమేవతత్త్వమితి- సతంభావమాత్మభూతంపశ్యత్యయమహమితివా- మమేతివా. తంచ- ద్రష్టారంసభావోఽవతి- యోదర్శితోభావః- అసౌసభూత్వా రక్షతి. స్వేనాత్మనాసర్వతోనిరుణద్ధి. తస్మిన్గ్రహస్తద్గ్రహః- తస్మిన్నివేశఇదమేవతత్త్వమితి. సతం - గ్రహీతారముపైతి - తస్యాత్మభావంనిగచ్ఛ తీత్యర్థః. ౨౯

ఆ.— లౌకికానాంపరీక్షకాణాంచకల్పనాభేదానుదాహృత్యానన్తత్వాదశేషతస్తేషామిహోదాహర్తుమశక్యత్వంద్యోతయన్నుప మాత్రమాచష్టే (యంభావమితి) పాదత్రయంవిభజతే (కింబహునేత్యాదినా) తమేవభావంవిశినష్టి (యోదర్శితఇతి) సకథంద్రష్టారంరక్ష తీత్యపేక్షాయామాహ (అసావితి) సాధకపురుషతాదాత్మ్యమాపద్యేత్యర్థః. రక్షణప్రకారంప్రకటయతి (స్వేనేతి) స్వాత్మానమేవపరమార్థతయా దర్శయన్నన్యత్రప్రవృత్తిమస్యనివారయతీత్యర్థః. చతుర్థపాదంవ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) ఏతేనాన్యత్రప్రవృత్తిని రోధేహేతురుక్తః. ౨౯

శం.— ఏతైః- ప్రాణాదిభిరాత్మనోఽపృథగ్భూతైరపృథగ్భావైరేషః - ఆత్మారజ్జురివసర్పాదివికల్పనారూపైః పృథగేవేతిలక్షితోఽభిల క్షితోమూఢైరిత్యర్థః. వివేకినాంతురజ్జ్వామివకల్పితాఃసర్పాదయోనసన్తిరజ్జువ్యతిరేకేణప్రాణాదయస్సన్తీతిప్రాయః ✱ ఇదంసర్వంయదయమాత్మే తిశ్రుతేః. ఏవం - ఆత్మవ్యతిరేకేణాసత్త్వంరజ్జుసర్పవదాత్మనికల్పితానాం ప్రాణాదీనామాత్మానంచకేవలంనిర్వికల్పం, యోవేదతత్త్వేనశ్రుతితోయుక్తితశ్చ- సోఽవిశఙ్కితోవేదార్థంవిభాగతఃకల్పయేత్- కల్పయతీత్యర్థః- ఇదమేవంపరంవాక్యం- అదోఽన్యపరమితి. నహ్యనధ్యాత్మవిద్వేదాజ్జ్ఞాతుంశక్నోతి తత్త్వతః- ✱ నహ్యనాత్మవిత్కశ్చిత్క్రియాఫలముపాశ్నుతఇతిహిమానవంవచనం. ౩౦

ఆ.— తర్హిప్రాణాదీనామాత్మత్వంప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యకల్పితానామధిష్ఠానాదృతేనాస్తిత్వాన్నైవమిత్యాహ (ఏతైరితి) ఉక్తజ్ఞాన స్తుత్యర్థమాహ (ఏవమితి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (ఏతైరితి) కల్పితానామధిష్ఠానాద్విభాగేనసత్త్వాస్ఫురణయోరభావాత్తద్వ్యతిరేకాభావేఽపిసర్వస్య అవివేకినామస్తు- తదన్యేషాంకథముపలబ్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వివేకినాంత్వితి) ప్రాణాదీనామాత్మాతిరేకేణాసత్త్వేప్రమాణమాహ (ఇదమితి) ఉత్త రార్ధంయోజయతి (ఏవమితి) తత్త్వేనాత్మవేదనోపాయంసూచయతి (తత్త్వేనేతి) స్వస్యశ్రుత్యర్థజ్ఞానార్థస్యమీమాంసాసాధకోద్యశ్చసాధ్య విహేతురత్రయుక్తిరిత్యుచ్యతే. యథోక్తవిజ్ఞానవాన్వేదకింకరోనభవతి- కింతుసయంవేదార్థంబ్రూతే- సఏవవేదార్థోభవతీత్యర్థః. విభాగతోవేదార్థ వ్యాఖ్యానమభినయతి (ఇదమితి) జ్ఞానకాణ్డంసాక్షాదద్వైతవస్తుపరం- కర్మకాణ్డంతుసాధ్యసాధనసంబన్ధబోధనద్వారాపరమ్పరయాతస్మిన్పర్య వసితం- ✱ సర్వేవేదాయత్పదమామనన్తీతిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మవిదోవేదార్థవిత్త్వముక్తంవ్యనక్తి (నహీతి) తదేవహివేదార్థతత్త్వం - యత్ప్రత్య గాత్మస్వరూపం. అతశ్చాధ్యాత్మవిదేవయాథాత్మ్యేనతత్త్వజ్ఞానేప్రభవతీత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థేస్మృతిముదాహరతి (నహీతి) క్రియాశబ్దేనప్రమా ణముచ్యతే. తత్ఫలంతత్త్వజ్ఞానం. అగ్నిహోత్రాదిక్రియాయాశ్చశుద్ధిద్వారాతస్మిన్పర్యవసానాదిత్యర్థః. ౩౦

శం.— యదేతద్ద్వైతస్యాసత్త్వముక్తంయుక్తితః - తద్వేదాన్తప్రమాణావగతమిత్యాహ- స్వప్నశ్చమాయాచస్వప్నమాయేఅసద్వ స్తునీసతీసద్వస్తునీఇవలక్ష్యేతే అవివేకిభిః, యథాచప్రసారితపణ్యాపణగృహప్రాసాదస్త్రీపుంజనపదవ్యవహారాకీర్ణమివగన్ధర్వనగరందృశ్య మానమేవసదకస్మాదభావతాంగతందృష్టం,-యథాచస్వప్నమాయేదృష్టేఽసద్రూపే-తథావిశ్వమిదం-ద్వైతంసమస్తమసద్దృష్టం. క్వేత్యాహ-వేదా

నని రోధో న చోత్పత్తిర్న బద్ధో న చ సాధకః। న ముముక్షుర్న వై ముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా॥ ౩౨

స్త్రైషు- * నేహ నానాస్తి కించన * ఇన్ద్రో మాయాభిః * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ * బ్రహ్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ * ద్వితీయాద్వై భయం భవతి * న తు తద్ద్వితీయమస్తి *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదిత్యాదిషు. విచక్షణైః- నిపుణతరవస్తుదర్శిభిః పణ్డితైరిత్యర్థః. * తమశ్శ్వభ్రనిభం దృష్టం వర్షబుద్బుదసన్నిభం। నాశప్రాయం సుఖాద్ధీనం నాశోత్తరమభావగమితిహ వ్యాసస్మృతిః. ౩౧

ఆ.— యాభిర్యుక్తిభిరస్మిన్ప్రకరణే ద్వైతస్య మిథ్యాత్వం కథ్యతే- తాసాం ప్రమాణానుగ్రాహకత్వాదనాభాసత్వమవసేయమిత్యాహ (స్వప్నేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (యదేతద్ద్వైతస్యేతి) అసత్త్వే సద్వత్ప్రతిభానం కథమిత్యాశఙ్క్య శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే (స్వప్నశ్చేతి) ప్రసారితాని- తత్ర తత్ర ప్రకటతాం ప్రాపితాని పణ్యాని- క్రయవిక్రయద్రవ్యాణి యేషామాపణేషు- హట్టేషు- తే ప్రసారితపణ్యాపణాః. తైశ్చ గృహైశ్చ ప్రాసాదైశ్చ స్త్రీపుంజనపదైశ్చ. వ్యవహారైరాకీర్ణమితి యోజనా. దృష్టాన్తత్రయమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథా చేతి) గన్ధర్వనగరాకారశ్చాకారార్థః. నేహ నానాస్తి కించనేత్యాది వేదాన్తాః. ద్వైతస్య వస్తుతోఽసత్త్వే స్మృతిమపి దర్శయతి (తమ ఇతి) తమసి- మన్దాన్ధకారే రజ్జ్వామధిష్ఠానే భుజఙ్గభ్రమితి యద్భ్రాన్త్యా భాతి- తన్నిభం- తత్తుల్యం వివేకిభిర్విశ్వం దృష్టం. తచ్చాతీవ చఞ్చలమాలక్షితం. నాశప్రాయం- వర్తమానకాలే పి తద్భోగ్యతాసత్త్వాత్. న చ ద్వైతం కదాచిదపి సుఖకరముపలభ్యతే- దుఃఖాక్రాన్తం తు దృశ్యతే. తచ్చ నాశగ్రస్తం. నాశాదూర్ధ్వమప్యసత్త్వమేవ గచ్ఛతి- న తస్మిన్తస్య పరమార్థత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౩౧

శం.— ప్రకరణార్థోపసంహారార్థోఽయం శ్లోకః- యదా వితథం ద్వైత, మాత్మైవైకః పరమార్థతస్సన్, - తదేదం నిష్పన్నం భవతి - సర్వోఽయం లౌకికో వైదికశ్చ వ్యవహారోఽవిద్యావిషయ ఏవేతి. తదా న నిరోధః- నిరోధనం నిరోధః. ప్రలయః. ఉత్పత్తిః- జననం. బద్ధః- సంసారీ జీవః. సాధకః- సాధనవాన్మోక్షస్య. ముముక్షుః- మోచనార్థీ. ముక్తః - విముక్తబన్ధః. ఉత్పత్తిప్రలయయోరభావాద్బద్ధాదయో న సన్తీత్యేషా పరమార్థతా. కథముత్పత్తిప్రలయయోరభావ ఇతి. ఉచ్యతే- ద్వైతస్యాసత్త్వాత్. * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి * య ఇహ నానేవ పశ్యతి *ఆత్మైవేదం సర్వం * బ్రహ్మైవేదం సర్వం * ఏకమేవాద్వితీయం *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేత్యాదినా శ్రుతిభ్యో ద్వైతస్యాసత్త్వం సిద్ధం. సతో హ్యుత్పత్తిః ప్రలయో వా స్యాత్- నాసతశ్శశవిషాణాదేః. నాప్యద్వైతముత్పద్యతే లీయతే వా. అద్వయం చోత్పత్తిప్రలయవచ్చేతి విప్రతిషిద్ధం. యస్తు పునర్ద్వైతసంవ్యవహారః- స రజ్జుసర్పవదాత్మని ప్రాణాదిలక్షణః కల్పిత ఇత్యుక్తం. న హి మనోవికల్పనాయా రజ్జుసర్పాదిలక్షణాయా రజ్జ్వాం ప్రలయ ఉత్పత్తిర్వా- న చ మనసి రజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిః ప్రలయో వా- న చోభయతో వా. తథా మానసత్వావిశేషాద్ద్వైతస్య. న హి నియతే మనసి సుషుప్తే వా ద్వైతం గృహ్యతే- అతో మనోవికల్పనామాత్రం ద్వైతమితి సిద్ధం. తస్మాత్సూక్తం ద్వైతస్యాసత్త్వాన్నిరోధాద్యభావః పరమార్థతేతి. యద్యేవం ద్వైతాభావే శాస్త్రవ్యాపారః- నాద్వైతే- విరోధాత్. తథా చ సత్యద్వైతస్య వస్తుత్వే ప్రమాణాభావాత్ శూన్యవాదప్రసఙ్గః- ద్వైతస్య చాభావాత్. న- రజ్జుసర్పాదివికల్పనాయా నిరాస్పదత్వానుపపత్తిరితి ప్రత్యుక్తమేతత్ కథముజ్జీవయసీతి. ఆహ-రజ్జురపి సర్పవికల్పస్యాస్పదభూతా కల్పితైవేతి దృష్టాన్తానుపపత్తిః. న- వికల్పనాక్షయేఽవికల్పితస్యావికల్పితత్వాదేవ సత్త్వోపపత్తేః. రజ్జుసర్పవదసత్త్వమితి చేత్. న- ఏకాన్తేనావికల్పితత్వాత్. అవికల్పితరజ్జ్వంశవత్ప్రాక్సర్పాభావవిజ్ఞానాత్. వికల్పయితుశ్చ ప్రాగ్వికల్పనోత్పత్తేః సిద్ధత్వాభ్యుపగమాదేవాసత్త్వానుపపత్తిః. కథం పునస్స్వరూపే వ్యాపారాభావే శాస్త్రస్య ద్వైతవిజ్ఞాననివర్తకత్వం. నైష దోషః- రజ్జ్వాం సర్పాదివదాత్మని ద్వైతస్యావిద్యాధ్యస్తత్వాత్. కథం. సుఖ్యహం దుఃఖీ మూఢో జాతో మృతో జీర్ణో దేహవాన్ పశ్యామి వ్యక్తావ్యక్తః కర్తా ఫలీ సంయుక్తో వియుక్తః క్షీణో వృద్ధోఽహం మమైతే ఇత్యేవమాదయస్సర్వే ఆత్మన్యధ్యారోప్యన్తే. ఆత్మైతేష్వనుగతః- సర్వత్రావ్యభిచారాత్. యథా సర్పధారాదిభేదేషు రజ్జుః. యదా చైవం - విశేష్యస్వరూపప్రత్యయస్య సిద్ధత్వాన్న కర్తవ్యత్వం శాస్త్రేణ. అకృతకర్తృ చ శాస్త్రం కృతానుకారిత్వేఽప్రమాణం. యతోఽవిద్యాధ్యారోపితసుఖిత్వాదివిశేషప్రతిబన్ధాదేవాత్మనః స్వరూపేణానవస్థానం, స్వరూపావస్థానం చ శ్రేయ, ఇతి సుఖిత్వాదినివర్తకం శాస్త్రమాత్మన్యసుఖిత్వాదిప్రత్యయకరణేన * నేతి నేత్యస్థూలాదివాక్యైః. ఆత్మస్వరూపవదసుఖిత్వాద్యపి సుఖిత్వాదిభేదేషు నానువృత్తోఽస్తి ధర్మః. యద్యనువృత్తస్స్యాత్-నాధ్యారోపితసుఖిత్వాదిలక్షణో విశేషః. యథోష్ణత్వగుణవిశేషవత్యగ్నౌ శీతతా. తస్మాన్నిర్విశేష ఏవాత్మని సుఖిత్వాదయో విశేషాః కల్పితాః. యత్త్వసుఖిత్వాదిశాస్త్రం - ఆత్మనస్తత్సుఖిత్వాదివిశేషనివృత్త్యర్థమేవేతి సిద్ధం. * సిద్ధం తు నివర్తకత్వాదిత్యాగమవిదాం సూత్రం. ౩౨

ఆ.— ప్రమాణయుక్తిభ్యాం ద్వైతమిథ్యాత్వప్రసాధనేనాద్వైతమేవ పారమార్థికమితి స్థితే నిర్ధారితమర్థం సంగృహ్ణాతి (నేత్యాదినా) శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ప్రకరణేతి) కోఽసౌ ప్రకరణార్థః- తస్య సఙ్గ్రహే కిం సిధ్యతి- తదాహ (యదేతి) వ్యవహారమాత్రస్యావిద్యావిషయత్వేఽపి కిం స్యాదితి చేత్. తదాహ (తదేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవార్థం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ద్వైతాసత్త్వం శ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (యత్ర హీతి) ద్వైతస్యాసత్త్వే కథముత్పత్తిప్రలయాసత్తా మిత్యాశఙ్క్య కిం ద్వైతస్యోత కింవాఽద్వైతస్యేతి ఆద్యం వికల్పం దూషయతి (సతో హీతి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నాపీతి) వ్యావహారికద్వైతాఙ్గీకారాత్తస్యైవోత్పత్తిప్రలయావిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) విమతస్తత్త్వతో నోత్పత్తిప్రలయవాన్- కల్పితత్వాత్ - రజ్జుసర్పవదిత్యత్ర దృష్టాన్తాసిద్ధిమాశఙ్క్య రజ్జుస

భావైరసద్భిరేవాయమద్వయేనచకల్పితః। భావాఅప్యద్వయేనైవతస్మాదద్వయతాశివా॥ ౩౩

ర్పస్య రజ్జ్వాముత్పత్తిప్రలయౌ - మనసివా- ద్వయోర్వేతివికల్ప్య ప్రథమం ప్రత్యాహ (సహీతి) రజ్జుంపశ్యతాంసర్వేషాముపలబ్ధి ప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ద్వితీయందూషయతి (నచేతి) బహిరుపలబ్ధివిరోధాదిత్యర్థః. తృతీయంనిరస్యతి (నచేతి) ఉభయతః - మనోరజ్జ్వోస్సకాశే - నరజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిప్రలయాయుక్తౌ - ద్వయోరుభయాకారత్వోపలమ్భప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్యమానసత్వాచ్చేత్తమన్తరేణతోజన్మవినాశౌ చిన్త్యయితుంశక్యావితిదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ద్వైతస్య - నకుతశ్చిత్తాత్త్వికౌజన్మవినాశావితిశేషః. మానసత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (సహీతి) అస్య [illegible] ద్వైతంమనోవికల్పనామాత్రమితినిగమయతి (అతఇతి) నచ మనోద్వైతస్య దర్శనమాత్రేణేతి స్థమితియుక్తం - భ్రమస్య [illegible] సత్తాయాంప్రమాణాభావాదిత్యభిప్రేత్యప్రకృతముపసంహరతి (అస్మాదితి) నిరోధాద్యభావస్యపరమార్థత్వేతిత్రివిధాన్వ్యాపారా, [illegible]దవ్యాపారా, దభావబోధనేవ్యాప్తస్యభావబోధనేవ్యాపారవిరోధా, దద్వైతమప్రామాణికం ప్రాప్తమితిశఙ్క్యతే (యద్యేవమితి) అద్వైతస్యాప్రామాణికత్వాభావేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ(తథాచేతి) అద్వైతస్యాప్రామాణికత్వేపికుతశ్శూన్యవాదః-ద్వైతస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వైతస్యేతి) నాప్రామాణికశూన్యవాదోయుక్తః-యథారజ్జ్వామారోపితసర్పాదేరజ్జురధిష్ఠానం-నహినిరధిష్ఠానోభ్రమోఽస్తి. తథాద్వైతవికల్పనాయానిరధిష్ఠానత్వాయోగాత్తదధిష్ఠానత్వేనాద్వైతమాస్థేయమిత్యాశఙ్క్యప్రకరణేపిహ్యేతమేవచోద్యంకథముద్భావయసీత్యసిద్ధాన్తవాద్యాహ (నేత్యాదినా) తత్రశూన్యవాదీస్వమతానుసారేణ దృష్టాన్తాసంప్రతిపత్త్యాచోదయతి (అహేతి) స్వమతసమ్మతస్యైవదృష్టాన్తత్వే నియమాత్, ప్రసిద్ధిమాత్రేణపరప్రతిబోధనసమ్భవాత్, భ్రమబాధేపరిశిష్యమాణస్యావశేషస్యైవతాయారజ్జ్వాదౌదృష్టత్వాత్, ద్వైతభ్రమబాధసాక్షితయాస్ఫురతశ్చైతన్యస్యాకల్పితత్వాదేవసత్త్వా, న్నశూన్యతాప్రసక్తిరిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) అద్వైతమసత్- అప్రామాణికత్వాత్- రజ్జుసర్పవదితి తదకల్పితత్వాసిద్ధింశఙ్క్యతే (రజ్జ్వతి) రజ్జుసర్పస్యాసత్త్వేప్రాన్తివిషయత్వంప్రయోజకం- ఆత్మనస్తుభ్రమసాక్షిత్వా, న్నియమేనభ్రమావిషయత్వా, న్నాసత్త్వమిత్యుత్తరమాహ (నైకాన్తేనేతి) అప్రామాణికత్వహేతోరనైకాన్తికత్వందోషాన్తరమాహ (అవికల్పితేతి) నాయంసర్పోరజ్జురేషేతిసర్పాభావజ్ఞానపూర్వకపురోవర్తిరజ్జుత్వనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయాంప్రామాణికత్వాభావేపిసన్నేవాజ్ఞాతోరజ్జ్వంశోభ్యుపగమ్యతే - తథాసద్వైవప్రామాణికత్వాభావేపిసన్నేవాత్మాభవిష్యతీత్యర్థః. ఆత్మనోఽసత్త్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (వికల్పయితురితి) ఆత్మనోద్వైతభ్రమాధిష్ఠానత్వేనసంభావితత్వా, ద్బాధసాక్షిత్వేనపరిశిష్టత్వా, త్పూర్వంభ్రమోత్పత్తేస్స్వతస్సిద్ధత్వా, చ్చప్రమాణావిషయత్వేపినాస్తిశూన్యతేత్యుక్తం [illegible] ప్రమితేతస్మిన్ప్రతిషేధవర్ణనాదాత్మనోఽప్రమితత్వేతత్రద్వైతాభావప్రమాపకంశాస్త్రమయుక్తమితిశఙ్క్యతే (కథమితి) ప్రసిద్ధస్యైవప్రతిషేధా, త్ప్రమితేప్రతిషేధస్యనిశేషణసైఫల్యాదేవానభ్యుపగమా, దాత్మనశ్చసర్వకల్పనాస్వధిష్ఠానాకారేణస్ఫురణాక్షేపిరణాత్, తస్మిన్ప్రసిద్ధేద్వైతస్యప్రతిషేధస్సంభవతీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) భ్రమావిషయస్యాత్మనోఽభ్రాన్తానుభవతయాస్ఫురణమనుపపన్నమిత్యాశఙ్కతి (కథమితి) స్వప్రకాశత్వేనస్వతోనిర్వికల్పకస్ఫురణేసవికల్పకస్యాపహారేసహారోపితసంస్పర్శాకారేణభ్రమవిషయత్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (సుఖ్యహమిత్యాదినా) ఉక్తన్యాయేనాత్మప్రతీతేస్సిద్ధత్వాత్ప్రతిపన్నేతస్మిన్ద్వైతప్రతిషేధస్యానుకరత్వేఫలితమాహ (యదాచేతి) నకేవలమారోపితవిశేషణద్వైతవిశేష్యస్యాత్మనః స్వరూపస్ఫురణస్యసిద్ధత్వాదేవనశాస్త్రైకగమ్యత్వం - అనుపాదేయత్వేనాప్రామాణ్యప్రసక్తేస్సమ్భవాదిత్యాహ (అప్రతీతేతి) స్ఫురత్యాత్మనిద్వైతనిషేధకత్వేపిశాస్త్రస్యఫలాభావాదప్రామాణ్యంప్రసక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) [illegible] బన్ధేస్వరూపావస్థానంఫలమిత్యర్థః. నిశ్శేషదుఃఖనివృత్తిర్నిరతిశయానన్దావాప్తిశ్చపరంశ్రేయః- నస్వరూపావస్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేతి) ఇదంప్రసిద్ధంమోక్షశాస్త్రేష్వితిశేషః. ద్వైతనివర్తకత్వేశాస్త్రస్యకారకత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఏవేతి) అనుభవిత్వాదేస్స్వాభావికత్వాదాత్మనిస్ఫురత్యస్ఫురణమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యభ్రమవిషయత్వోక్తిపమంశాదేశ్చస్వాభావికోపరతాదిహేతోర్నివృత్తిరిత్యాహ [illegible] తథాపి [illegible]శక్త్యవిద్యాప్రభావాదాత్మనిస్ఫురత్యపిసుఖిత్వాద్యధ్యాసంబోధ్యసుఖిత్వాదిరూపేణాస్ఫురణముపపన్నమిత్యాహ (తస్మాదితి) [illegible] త్తిరిత్యాహ (యదీతి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యనిగమయతి (తస్మాదితి) అసుఖిత్వాదెరకల్పితస్వరూపసిద్ధమాశఙ్క్యనిరస్యతి (యదీతి) [illegible] నాన్తరమిత్యాదివాక్యంశాస్త్రశబ్దేనగృహ్యతే. ఉక్తేఽర్థేద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ ([illegible]) [illegible] ప్రామాణ్యం-అభావబోధనవ్యుత్పన్నశబ్దసంస్పృష్టైస్స్థూలాదిప్రత్యస్తమయైరస్థూలాదిభిర్ద్వైతాభావబోధనేనాధ్యస్తనివర్తకత్వాదితినాత్రాగ్రహః [illegible]

శం. — పూర్వశ్లోకార్థస్య హేతుమాహ- యథారజ్జ్వామసద్భిస్సర్పధారాదిభిరద్వయేనరజ్జుద్రవ్యేణసతాయంసర్పఇయంధారాదండోయమితివారజ్జుద్రవ్యమేవకల్ప్యతే- ఏవంప్రాణాదిభిరనన్తైరసద్భిరేవ- అవిద్యమానైః- పరమార్థతః. నహ్యప్రచలితేమనసికస్యచిద్భావఉపలభ్యతుంశక్యతే కేనచిత్. నచాత్మనఃప్రచలనమస్తి. ప్రచలితస్యైవోపలభ్యమానాభావాఃనపరమార్థతస్సన్తఃకల్పయితుంశక్యాః -అతోఽసద్భిరేవప్రాణాదిభావైరద్వయేనచపరమార్థసతాఆత్మనారజ్జువత్సర్వవికల్పాస్పదభూతేనాయంస్వయమేవాత్మాకల్పితస్సదైకస్వభావోపిసన్. తేచప్రాణాదిభావాః అద్వయేనైవసతాఆత్మనావికల్పితాః- నహినిరాస్పదాకాచిత్కల్పనోపలభ్యతే. అతస్సర్వకల్పనాస్పదత్వాత్స్వేనాత్మనాఽద్వయస్యావ్యభిచారాత్ కల్పనావస్థాయామప్యద్వయతాశివా.కల్పనాఏవత్వశివాః- రజ్జుసర్పాదివత్త్రాసాదికారిణ్యోహితాః.అద్వయతాఅభయా- అతస్సైవశివా. ౩౩

నాత్మభావేన నానేదం న స్వేనాపి కథంచన। న పృథఙ్నాపృథక్కించిదితి తత్త్వవిదో విదుః॥ ౩౪

ఆ — యదుక్తం నిరోధాద్యభావస్య పరమార్థతేతి- తదయుక్తం- సామాన్యవిశేషాత్మకం వస్తు - నారోపితమితి మతే నిరోధాదేః సుసాధ్యత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భావైరితి) భావాః - వ్యావృత్తా విశేషాః. తే చ వ్యభిచారిత్వాదసన్తః. రజ్జుసర్పవదద్వయం - అనువృత్తం సామాన్యం. విశేషాకారైరవస్తుభూతైః సామాన్యాకారేణ చ తాదృశేనాయమవ్యావృత్తానుగతపూర్ణసత్తాచిదేకతానః స్వాత్మైవ మూఢైర్మోహమాహాత్మ్యాత్ కల్ప్యతే- న వస్తుతః సామాన్యవిశేషభావోఽస్తి- పరస్పరాశ్రయత్వాదిత్యర్థః. విశేషాణామసత్త్వే కథం సత్త్వేన వ్యవహారః స్యాదిత్యాశఙ్క్య సత్తాదాత్మ్యేన కల్పితత్వాత్తేషాం సత్త్వేన వ్యవహారోపపత్తిరిత్యాహ (భావా ఇతి) అనుగతసత్తాకారేణ కల్పితాః సత్త్వవ్యవహారాభవన్తీతి శేషః. సామాన్యవిశేషభావస్య కల్పితత్వాదఖణ్డైకరసత్వే వస్తునః సిద్ధే నిరోధాదేః దుస్సాధనత్వముచితమితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శ్లోకతాత్పర్యం దర్శయతి (పూర్వేతి) నిరోధాదిసర్వవిశేషాభావోపలక్షితం వస్తు వస్తుభూతమితి పూర్వశ్లోకార్థః - తస్య సామాన్యవిశేషాత్మకే వస్తుని విశేషేణాశ్రిత్య నిరోధాదేస్సుసాధనత్వాదసత్త్వమాశఙ్క్యతే - తేన తస్య సాధనాపేక్షా స్యాత్తత్ప్రదర్శనపరోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. తత్ర పూర్వార్ధగతాన్యక్షరాణి దృష్టాన్తావష్టమ్భేన వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) సంస్పృష్టరూపేణ కల్పితత్వేఽపి స్వరూపేణానారోపితత్వాద్రజ్జుద్రవ్యస్య వ్యావహారికసత్యత్వమున్నేయం. అవిద్యమానైరయథాత్మా కల్ప్యతే - న పరమార్థతస్తేషాం సత్త్వమితి శేషః. కథం ప్రాణాదీనాం పరమార్థతోఽసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తేషాం మనస్స్పన్దితమాత్రత్వప్రతీతేర్మృషాత్వం స్వప్నవదిత్యాహ (నహీతి) ఆత్మపరిణామత్వాన్మనశ్చలనమన్తరేణాపి ప్రాణాదిభావానాం పరమార్థసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) నహి విభోరాత్మనో నభోవచ్చలనం వాస్తవమవకల్పతే - న చ తద్వదేవ నిరవయవస్య పరిణామసంభావనేత్యర్థః. ప్రాణాదీనామాత్మపరిణామత్వాసంభవే ఫలితమాహ (ప్రచలితస్యేతి) ప్రగతం చలితం యస్య స తథా. కూటస్థస్యైవాత్మనో భాసమానా భావా న పరమార్థతస్సన్తో భవితుముత్సహన్తే- దృశ్యత్వజడత్వాదినా స్వప్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేరిత్యర్థః. ఏవం ప్రాణాదిభావానాం మిథ్యాత్వం ప్రసాధ్య ఫలితం దర్శయన్ పూర్వార్ధాక్షరాణాం వ్యాఖ్యానముపసంహరతి (అత ఇతి) అద్వయస్య పరమార్థత్వాత్ తదాత్మనా కథమాత్మా కల్పితస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వరూపేణాకల్పితస్య సంస్పృష్టరూపేణ కల్పితత్వమిష్టమిత్యాహ (పరమార్థసతేతి) అవిద్యావశాదిష్టా కల్పనా - న స్వభావవశాదిత్యాహ (సదేతి) ప్రాణాదీనామసత్త్వే సత్త్వేన కథం వ్యవహారగోచరత్వమిత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదార్థమాహ (తే చేతి) కల్పితానాం ప్రాణాదిభావానామధిష్ఠానసత్తయా సత్త్వేన సత్తా న కల్ప్యతే- తేషామధిష్ఠానాపేక్షానియమాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సర్వవికల్పనాస్పదా స్థాణ్వైవ దృశ్యతే. న చాసతోఽధిష్ఠానత్వం - ఆరోపితానుపపత్త్యభావాత్. తస్మాదేవార్థాత్సతోఽధిష్ఠానత్వమేష్టవ్యం- తథా చ ప్రాణాదిభావానాం వస్తుతోఽసత్త్వేఽపి సతి కల్పితానాం సత్త్వేన వ్యవహారసిద్ధిరిత్యర్థః. చతుర్థపాదార్థమాహ (అత ఇతి) స్వేనేతి విశేషణం సంస్పృష్టరూపేణ వ్యభిచారాజ్జ్ఞాపకార్థం. కల్పనారాహిత్యదశాయామేవాద్వయతా శివతేత్యాశఙ్క్య కల్పనామాత్రస్యాశివత్వాన్నైవమిత్యాహ (కల్పనేతి) (త్రాసాదీతి) ఆదిశబ్దేన హర్షశోకాదయో గృహ్యన్తే. యదుక్తమద్వయతా శివేతి- తదుపపాదయతి (అద్వయతేతి) ౩౩

శం.— కుతశ్చాద్వయతా శివా. నానాభూతం- పృథక్త్వమన్యస్యాన్యస్మాద్యత్ర దృష్టం - తత్రాశివం భవేత్. నహ్యత్రాద్వయే పరమార్థసత్యాత్మని ప్రాణాదిసంసారజాతమిదం జగదాత్మభావేన పరమార్థస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నానా- వస్త్వన్తరభూతం భవతి- యథా రజ్జుస్వరూపేణ ప్రకాశేన నిరూప్యమాణో న నానాభూతః కల్పితస్సర్పోఽస్తి- తద్వత్ నాపి స్వేన- ప్రాణాద్యాత్మనేదం విద్యతే కదాచిదపి- రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వాదేవ తథా- నాన్యోన్యం ప్రవిభక్తం ప్రాణాదివస్తు- యథాఽశ్వాన్మహిషః పృథగ్విద్యతే-ఏవం. అతోఽసత్త్వాన్నాపృథగ్విద్యతేఽన్యోన్యం పరేణ వా కించిత్. ఇతి- ఏవం పరమార్థతత్త్వమాత్మని విదో బ్రాహ్మణా విదుః. అతోఽశివహేతుత్వాభావాదద్వయతైవ శివేత్యభిప్రాయః. ౩౪

ఆ.— కించ- కిమిదం నానాభూతం ద్వైతమాత్మతాదాత్మ్యేన వా సిధ్యతి-స్వాతన్త్ర్యేణ వేతి వివేక్తవ్యం. నాద్య ఇత్యాహ (నాత్మభావేనేతి) ఇదం హి నానాభూతం ద్వైతం నాత్మతాదాత్మ్యేన సిద్ధ్యతి- జడాజడయోర్విరుద్ధస్వభావయోస్తాదాత్మ్యాయోగాత్, భేదాదిశూన్యాత్మతాదాత్మ్యే దద్వైతస్య నానాత్వాసిద్ధేరిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (న స్వేనేతి) స్వేన - సత్తాప్రతీత్యోరన్యానపేక్షతాలక్షణస్వాతన్త్ర్యేణాపి నేదం ద్వైతం సిద్ధ్యతి- తథా స్వాతన్త్ర్యసత్త్వే బ్రహ్మత్వప్రసక్త్యా, తదాత్మనోఽద్వైతత్వాపాతాదిత్యర్థః. కించ- కిమిదం ద్వైతమన్యోన్యం పృథక్-అపృథగ్వేతి వివేక్తవ్యం. నాద్య ఇత్యాహ (న పృథగితి) నహి కించిదపి ద్వైతం పరస్పరం పృథగేవ సిధ్యతి-పృథక్త్వస్య ధర్మిప్రతియోగిరూపావచ్ఛిన్నత్వేనాన్యోన్యాశ్రయత్వాత్, ధర్మస్వరూపత్వయోర్దుర్వచనత్వాదిత్యర్థః. నాపి కించిదన్యోన్యమపృథక్త్వాత్సిధ్యతి - ఘటపటాదిశబ్దానాం పర్యాయత్వప్రసక్త్యా వ్యవహారలోపాపాతాదిత్యాహ (నాపృథగితి) అతో వాస్తవాకారేణ సర్వథా నిరూపణాసహమేవ ద్వైతమితి ఫలితమాహ (ఇతి తత్త్వేతి) యదుక్తం * అద్వయతా శివేతి- తత్ర హేత్వన్తరోపన్యాసపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (కుతశ్చేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నానాభూతమిత్యాదినా) నానాభూతమిత్యస్య పర్యాయోపాదానం పృథక్త్వమితి. తస్య భయకారణత్వం ప్రకటయతి (అన్యస్యేతి) తత్ర- వ్యాఘ్రచోరాదావితియావత్. తద్భయకారణం భేదదర్శనమద్వయే వస్తుని నాస్తీత్యాహ (నహీతి) అధ్యస్తమధిష్ఠానరూపేణ తత్త్వతో నిరూప్యమాణమసదేవ భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ప్రదీపప్రకాశేనాధిష్ఠానమాత్రతయా సమారోపితస్సర్పో యదా నిరూప్యతే- తదా నాసౌ తద్వ్యతిరేకేణ సిధ్యతి. తథా జగదపీదం త

వీతరాగభయక్రోధైర్మునిభిర్వేదపారగైః। నిర్వికల్పో హ్యయం దృష్టః ప్రపఞ్చోపశమోऽద్వయః ౩౫

తస్మాదేవం విదిత్వైనమద్వైతే యోజయేత్స్మృతిం। అద్వైతం సమనుప్రాప్య జడవల్లోకమాచరేత్ ॥ ౩౬

నిస్తుతిర్నిర్నమస్కారో నిస్స్వధాకార ఏవ చ। చలాచలనికేతశ్చ యతిర్యాదృచ్ఛికో భవేత్ ॥ ౩౭

దాత్మ్యస్వరూపేణనిరూప్యమాణంనాన్యత్వేనసిధ్యేదిత్యర్థః. ఏవం ప్రథమపాదంవ్యాఖ్యాయద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే (నాపీతి) (కదాచిదపీతి) కల్పనావస్థాయాం ప్రాగూర్ధ్వంచేత్యర్థః. నపృథగిత్యస్యార్థమాహ (తథేతి) పృథక్త్వస్యాన్యోన్యాశ్రయత్వేనదుర్వచనత్వాత్. నైయాయికోదాహరణంతు ప్రాతీతికంపృథక్త్వమధికృత్యావిరుద్ధం. నాపృథగిత్యాదివ్యాకరోతి (అతఇతి) ద్వైతస్య ప్రాగుక్తన్యాయేనాసత్త్వాత్తత్తదన్యోన్యంవా- పరేణాత్మనావాసహాపృథగ్భూత్వాసేద్ధుమర్హతి- అతోదుర్నిరూపత్వాన్నకించిద్ద్వైతంనానాస్తీతి బ్రహ్మవిదాంమతమిత్యర్థః. దృష్టంహిద్వైతంభయహేతుః- తదస్పృష్టంపునరద్వైతమభయమేవేత్యుపసంహరతి (అతఇతి) ౩౪

శం.— తదేతత్సమ్యగ్దర్శనంస్తూయతే- విగతరాగభయద్వేషక్రోధాదిసర్వదోషైః సర్వదామునిభిః- మననశీలైర్వివేకిభిర్వేదపారగైః-అవగతవేదార్థతత్త్వైర్జ్ఞానిభిర్నిర్వికల్పః- సర్వవికల్పశూన్యోऽయం- ఆత్మాదృష్టః-ఉపలబ్ధో వేదాన్తార్థతత్పరైః ప్రపఞ్చోపశమః- ప్రపఞ్చః- ద్వైతభేదవిస్తారః తస్యోపశమః- అభావోయస్మిన్ సఆత్మా ప్రపఞ్చోపశమః. అతఏవాద్వయః. విగతదోషైరేవపణ్డితైర్వేదాన్తార్థతత్పరైస్సన్న్యాసిభిః పరమాత్మా ద్రష్టుంశక్యః- నాన్యైః రాగాదికలుషితచేతోభిః స్వపక్షపాతదర్శనైస్తార్కికాదిభిరిత్యభిప్రాయః. ౩౫

ఆ.— కిమితియథోక్తమద్వైతంసర్వేషాంప్రతీతిగోచరత్వమారోహతీత్యాశఙ్క్యాహ (వీతేతి) రాగాదిప్రతిబన్ధవిధురాణామేవ యథోక్తమద్వైతదర్శనం- నసర్వేషామిత్యర్థః. శ్లోకస్యతాత్పర్యార్థమాహ (తదేతదితి) స్తుతిశ్చతదుపాయప్రవృత్త్యుపకరోతీతిశేషః. ఆదిపదేన సమ్యగ్దర్శనప్రతిబన్ధకాస్సర్వేదోషాస్సంగృహ్యన్తే. రాగాదివిమోకోయదాకదాచిదనధికారిణామపిసంభవతి- అతోవిశినష్టి (సర్వదేతి) సదా రాగాదివ్యావృత్తౌవివేకంహేతుంప్రపఞ్చయతి (మునిభిరితి) వివేకేऽపిపదశక్తేర్వాక్యతాత్పర్యస్యచపరిజ్ఞానంకారణమిత్యాహ (వేదేతి) ఏవం సమ్యగ్జ్ఞానాధికారిణంసాధనచతుష్టయసమ్పన్నముక్త్వాతద్విషయంనిరూపయతి (నిర్వికల్పఇతి) అప్రసక్తాశఙ్కాంవారయతి (ఉపలబ్ధ ఇతి) హిశబ్దద్యోత్యమర్థమాహ (వేదాన్తేతి) సర్వవికల్పశూన్యత్వమాత్మనఃస్ఫుటయితుంప్రపఞ్చోపశమవిశేషణం - అప్రసక్తభావత్వంబహువ్రీహిణా ప్రత్యుదస్యతే. హేతుహేతుమద్భావేనపునరుక్తింవిశేషణయోర్వ్యాసేధతి (అతఏవేతి) సమ్యగ్దర్శనాధికారిణోదర్శితానుపసంహరతి (విగతేతి) అనధికారిణోదర్శయన్ వైశేషికవైనాశికాదిశాస్త్రాభిజ్ఞానామపితదప్రాప్తింసూచయతి (నాన్యైరితి) ౩౫

శం.— యస్మాత్సర్వానర్థప్రశమరూపత్వాదద్వయంఅతఏవాభయం- అతఏవంవిదిత్వైనమద్వైతేస్మృతింయోజయేత్- అద్వైతావగమాయైవస్మృతింకుర్యాదిత్యర్థః. తచ్చాద్వైతమవగమ్య- అహమస్మిపరంబ్రహ్మేతివిదిత్వాऽశనాయాద్యతీతంసాక్షాదపరోక్షమజమాత్మానం సర్వలోకవ్యవహారాతీతోజడవల్లోకమాచరేత్- అప్రఖ్యాపయన్నాత్మానమహమేవంవిధఇత్యభిప్రాయః. ౩౬

ఆ.— మిథ్యాజ్ఞానప్రచయసంస్కారాద్వేదాన్తార్థతాత్పర్యవతామపినాద్వైతేప్రత్యయదార్ఢ్యంసిధ్యతీత్యాహ (తస్మాదితి) శాస్త్రాదద్వైతమవగమ్యస్మృతిసన్తతింకుర్వతోలోకానువర్తనేనియమమాహ (అద్వైతమితి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (యస్మాదితి) ఏవమితినిర్వికల్పత్వాదిపరామర్శః. విదిత్వా - శాస్త్రతోऽవగమ్యేత్యర్థః. అద్వైతావగతిదార్ఢ్యాయస్మృతిసన్తతిరన్యవ్యావృత్తానియమ్యేతిసూచయతి (అద్వైతఇతి) అద్వైతమిత్యాద్యుత్తరార్ధంవిభజతే (తచ్చేతి) జడసదృశస్య కథంలోకాచరణం - అబుద్ధిపూర్వకారిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వలోకేతి) లౌకికవ్యవహారాతీతస్యవిదుషోజడవదాచరణంకీదృశమిత్యపేక్షాయాంపదద్వయంసూచితార్థమాహ (అప్రఖ్యాపయన్) ఏవంవిధోऽహమిత్యాత్మానంవిద్యాభిజనాదిభిరప్రఖ్యాపయన్ జడవదేవవిద్వాన్లోకమాచరేదితియోజనా. ౩౬

శం.— కయాచర్యయాలోకమాచరేదిత్యాహ- స్తుతినమస్కారాదిసర్వకర్మవర్జితస్త్యక్తసర్వబాహ్యైషణః ప్రతిపన్నపరమహంసపారివ్రాజ్యఇత్యభిప్రాయః. ‘ఏవంవైతమాత్మానంవిదిత్వే’త్యాదిశ్రుతేః. ‘తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణా’ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ. చలం- శరీరం. ప్రతిక్షణమన్యథాభావాత్. అచలం- ఆత్మతత్త్వం. యదా కదాచిద్భోజనాదివ్యవహారనిమిత్తమాకాశవదచలంస్వరూపమాత్మతత్త్వమాత్మనోనికేతనం - ఆశ్రయమాత్మస్థితింవిస్మృత్యాహమితిమన్యతేయదా- తదాచలోదేహోనికేతోయస్య. సోऽయమేవంచలాచలనికేతోవిద్వాన్ నపునర్బాహ్యవిషయాశ్రయః. సచయాదృచ్ఛికోభవేత్- యదృచ్ఛాప్రాప్తకౌపీనాచ్ఛాదనగ్రాసమాత్రదేహస్థితిరిత్యర్థః. ౩౭

ఆ.— ననుపరాపరదేవతాస్తుతిపూర్వకప్రణామస్యశ్రాద్ధాదిక్రియాయాశ్చకర్తవ్యతయాప్రతిబన్ధాత్కథంవిదుషోజడవదాచరణమితి- తత్రాహ (నిస్తుతిరితి) తథాపి జీవతావశ్యంస్థాతవ్యత్వాదాశ్రయముద్దిశ్యప్రవృత్తేరావశ్యకత్వాత్కుతోజడసాదృశ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలేతి) చలంచాచలంచచలాచలే- తేనికేతః- యస్యాశ్రయః- సతథేతియావత్. తథాపికౌపీనాచ్ఛాదనాశనపానాదిదేహస్థితిప్రయోజకాని

తత్త్వమాధ్యాత్మికం దృష్ట్వా తత్త్వం దృష్ట్వా తు బాహ్యతః। తత్త్వీభూతస్తదారామస్తత్త్వాదప్రచ్యుతో భవేత్ ॥౩౮

ఇతి గౌడపాదీయకారికాయాం ద్వితీయం వైతథ్యప్రకరణమ్.

క్రియాప్రవృత్తిర్ధ్రౌవ్యాన్న విదుషో జడతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (యతిరితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే (కర్మేత్యాదినా) వర్ణాశ్రమాభిమానవత స్తత్తత్కర్మానువర్తమానస్య కథమిదం విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్తేతి) పారమహంస్యపారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుమశక్యం- అప్రామాణికత్వాదితి చేత్. నైవం- శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) ఏదిత్వేత్యాపాతికం వేదనం వ్యుత్థానహేతుత్వేనోచ్యతే. తస్మిన్నేవ-పరస్మిన్ వస్తుని విషయాన్తరేభ్యో వ్యావృత్తా బుద్ధిర్యేషామితి తథా. తదేవ- పరం వస్త్వాత్మా- నిరుపచరితం స్వరూపం యేషాం తే తథోచ్యన్తే. తస్మిన్నేవ-పరస్మిన్నాత్మని నిష్ఠా- నిశ్చయేన స్థితిర్యేషాం తే తథేత్యాహ (తన్నిష్ఠా ఇతి) తదేవ- ఆత్మభూతం పరం వస్తు పరమయనం - పరా గతిర్యేషాం తే తథేత్యాహ (తత్పరాయణా ఇతి) ఆదిశబ్దేన *సర్వకర్మాణి మనసేత్యాదివాక్యం గృహ్యతే. కిం దా పునశ్చలో దేహో విదుషో నికేతో భవతి- తత్రాహ (యదేతి) అవివక్షితే హి కాలవిశేషే వివక్షితం వ్యవహారం నిమిత్తీకృత్యాత్మస్థితిముక్తవిశేషణవతీం విస్మృత్యాహఙ్కార మమకారపరవశో యదా విద్వానవతిష్ఠతే-తదేతి యోజనా. స్వభావస్త్వచలమాత్మస్వరూపమేవాస్య నికేతనం- చలం పునశ్శరీరముపదర్శితవిస్మరణద్వారేణేతి నిగమయతి (సోయమితి) అనిఃషావిశేషార్థం వ్యావర్త్యం కీర్తయతి (న పునరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (సచేతి) ౩౭

శం.— బాహ్యం- పృథివ్యాదితత్త్వమాధ్యాత్మికం చ- దేహాదిలక్షణం రజ్జుసర్పాదివత్ స్వప్నమాయాదివచ్చాసత్- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యాదిశ్రుతేః. ఆత్మా చ సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజోఽపూర్వోఽనపరోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ఆకాశవత్సర్వగతః సూక్ష్మోఽచలో నిర్గుణో నిష్కలో నిష్క్రియః *తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీతి శ్రుతేః. ఇత్యేవం తత్త్వం దృష్ట్వా తత్త్వీభూతస్తదారామః-న బాహ్యరమణః. యథా అతత్త్వదర్శీ కశ్చిచ్చిత్తమాత్మత్వేన ప్రతిపన్నశ్చిత్తచలనమను చలితమాత్మానం మన్యమానస్తత్త్వాచ్చలితం దేహాదిభూతమాత్మానం కదాచిన్మన్యతే ప్రచ్యుతోఽహమాత్మతత్త్వాదిదానీమితి, సమాహితే తు మనసి కదాచిత్తత్త్వభూతం ప్రసన్నమాత్మానం మన్యత ఇదానీమస్మి తత్త్వీభూత ఇతి,- న తథాత్మవిద్భవేత్- ఆత్మన ఏకరూపత్వాత్ స్వరూపప్రచ్యవనాసమ్భవాచ్చ. సదైవ బ్రహ్మాస్మీత్యప్రచ్యుతో భవేత్తత్త్వాత్-సదాఽప్రచ్యుతాత్మదర్శనో భవేదిత్యభిప్రాయః. *శుని చైవ శ్వపాకే చ *సమం సర్వేషు భూతేషు ఇత్యాదిస్మృతేః.…………………… ౩౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యే వైతథ్యాఖ్యం ద్వితీయప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ.— అహమేవ పరం బ్రహ్మ- న మత్తోఽన్యదస్తి కించిదితి స్మృతిసన్తతికరణమపి న కాలవిశేషనియతం- కింతు నైరన్తర్యేణ కర్తవ్యమిత్యాహ (తత్త్వమితి) ఆధ్యాత్మికం- శరీరాదికల్పితం తత్త్వం- అధిష్ఠానమాత్రం దృష్ట్వా, బాహ్యతః- దేహాద్బహిరవస్థితం పృథివ్యాది చ కల్పితత్వేనావస్తుత్వాదధిష్ఠానమేవేత్యనుభూయ, స్వయమపి ద్రష్టా పరమార్థవస్తుస్వభావమాపన్నస్తత్రైవాసక్తచేతాః బాహ్యేభ్యో విషయేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిస్తస్మిన్నేవ తత్త్వే పరమార్థభూతే ప్రతిష్ఠిత స్సద్దర్శననిష్ఠస్స్యాదిత్యర్థః. పృథివ్యాదౌ దేహాదౌ చ ప్రత్యేకం పరమార్థత్వసమ్భవే కథమద్వైతనిష్ఠా సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (బాహ్యమిత్యాదినా) కిం తదుభయోస్తత్త్వం- తదాహ (రజ్జుసర్పాదివదితి) ఉక్తస్య వికారజాతస్యానృతత్వే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) ద్రష్టురాత్మనోపి దృశ్యప్రతియోగిత్వాత్తుల్యం వాచారమ్భణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మా చేతి) భవతు పరస్యాత్మనస్తత్తదాగమవచననిర్దిష్టముక్తలక్షణత్వం- తథాపి ద్రష్టురాత్మనో న యథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్సత్యమితి) విశేషణాని తు ప్రాచీనాని తత్తదాగమోపాత్తాన్యపునరుక్తాని. ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (ఇత్యేవమితి) ఆత్మారామత్వం కథమిత్యాశఙ్క్య బాహ్యవిషయాసక్తిం త్యక్త్వా ప్రత్యగాత్మన్యేవ పరితృప్తత్వాదిత్యాహ (న బాహ్యేతి) తత్త్వాదప్రచ్యుతో భవతీత్యేతత్ వ్యతిరేకముఖేన వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) అతత్త్వదర్శీతిచ్ఛేదః. ఆత్మవిదో నావ్యవస్థితమాత్మదర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి) సతి స్వరూపే స్వరూపాత్ప్రచ్యుతేరప్రసక్తత్వాత్ తత్ప్రతిషేధో యుక్తో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సదేతి) వస్తునస్సదైకరూపత్వే స్మృతిముదాహరతి (శుని చేతి) సమదర్శినః- సదైకరూపవస్తుదర్శిన ఏవ పణ్డితాః- నాన్యే తథేత్యర్థః. స్వరూపాప్రచ్యవనే చ స్మృతిం దర్శయతి (సమమితి) తత్ర హి *వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తమితి స్వరూపాప్రచ్యవనముక్తమ్. …………………… ౩౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం ద్వితీయప్రకరణభాష్యటీకా సమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా— గౌడపాదకారికా

అద్వైతప్రకరణమ్.

ఉపాసనాశ్రితో ధర్మో జాతే బ్రహ్మణి వర్తతే। ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వం తేనాసౌ కృపణః స్మృతః॥ ౧

అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతి సమతాం గతమ్। యథా న జాయతే కించిజ్జాయమానం సమన్తతః॥ ౨

శం.— ఓఙ్కారనిర్ణయ ఉక్తః ప్రపఞ్చోపశమః శివోఽద్వైత ఆత్మేతి ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ, జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇతి, చ తత్ర ద్వైతాభావస్తు వైతథ్యప్రకరణేన స్వప్నమాయాగన్ధర్వనగరాదిదృష్టాన్తైర్దృశ్యత్వాద్యన్తవత్త్వాదిహేతుభిస్తర్కేణ చ ప్రతిపాదితః. అద్వైతం కిమాగమమాత్రేణ ప్రతిపత్తవ్యం, ఆహోస్విత్తర్కేణాపీత్యత ఆహ, శక్యతే తర్కేణాపి జ్ఞాతుం తత్కథమిత్యద్వైతప్రకరణమారభ్యతే. ఉపాస్యోపాసనాదిభేదజాతం సర్వం వితథం, కేవలశ్చాత్మాఽద్వయః పరమార్థ ఇతి స్థితమతీతే ప్రకరణే, యత ఉపాసనాశ్రితః ఉపాసనామాత్మనో మోక్షసాధనత్వేన గత ఉపాసకోఽహం మమోపాస్యం బ్రహ్మ, తదుపాసనం కృత్వా జాతే బ్రహ్మణీదానీం వర్తమానోఽజం బ్రహ్మ శరీరపాతాదూర్ధ్వం ప్రతిపత్స్యే, ప్రాగుత్పత్తేశ్చాజమిదం సర్వమహం చ, యదాత్మకోఽహం ప్రాగుత్పత్తేరిదానీం జాతో జాతే బ్రహ్మణి చ వర్తమానః, ఉపాసనయా పునస్తదేవ ప్రతిపత్స్య ఇత్యేవముపాసనాశ్రితో ధర్మః, సాధకో యేనైవం క్షుద్రబ్రహ్మవిత్, తేనాసౌ కారణేన కృపణో దీనోఽల్పకః స్మృతో నిత్యాజబ్రహ్మదర్శిభిర్మహాత్మభిరిత్యభిప్రాయః. * యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసత ఇత్యాదిశ్రుతేస్తలవకారాణాం. ౧

ఆ.— తర్కావష్టమ్భేన ద్వైతవైతథ్యనిరూపణం పరిసమాప్యాద్వైతం పారమార్థికముపేతర్కేణ స్పష్టయితుం ప్రకరణాన్తరం ప్రస్తౌ ... రుపాస్యోపాసకభేదదృష్టిం తావదపవదతి (ఉపాసనేతి) దేహస్య ధారణాద్ధర్మః జీవః. ... జాతే బ్రహ్మణి ... త్వేన వర్తతే. స ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వమిత్యేవం కాలావచ్ఛిన్నం వస్తు మన్యతే. స పునరుపాసనాం పురుషార్థసాధనత్వేనా... తదేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్స్యే శరీరపాతాదూర్ధ్వమిత్యేవం యతో మిథ్యాజ్ఞానవాసనావష్టబ్ధస్తే తేనాసౌ కృపణః అల్పకో బ్రహ్మవిద్భిః స్మృతః ... ప్రకరణాన్తరమవతారయ... వృత్తమనువదతి (ఓఙ్కారేతి) తస్య హి నిర్ణయే ప్రథమే ప్రకరణే ప్రపఞ్చోపశమః శివోఽద్వైత ఆత్మేతి ... ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాద్వితీయో వ్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః. ద్వితీయప్రకరణార్థం సఙ్క్షిప్యానువదతి (జ్ఞాత ఇతి) తత్రైవాద్యే ప్రకరణే * జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇతి ... ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ ద్వైతాభావ ఉక్తః. స తు ద్వితీయే ప్రకరణే హేతుదృష్టాన్తాత్మకేన తర్కేణ చ ప్రతిపాదితః ... త్వర్థః. తృతీయం ప్రకరణమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (అద్వైతమితి) ... నైవం తర్కేణ ... కిం ... (తత్కథమితి) స్వతన్త్రతర్కాప్రవేశేఽపి శ్రుత్యానుగుణికతర్కస్య సహకారి ... తర్కేణాద్వైతం నసమ్భావయితుం ప్రకరణమారభ్యతే. ... ప్రస్తూయతే. తత్రాహ (ఉపాస్యేతి) ఉక్తవక్ష్యమాణవిరోధిత్వాదుపాసకస్య ... (ప్రాగితి) ప్రాగవస్థాయాం సర్వమిదమహం చ ... జత్వశ్రుతిరిత్యర్థః. కార్యస్థిత్యవస్థాయాం యది బ్రహ్మ ... (యదాత్మక ఇతి) ఇదానీముత్పత్త్యవస్థాయాం జాతో జాతే బ్రహ్మణి స్థిత్యవస్థాయాం వర్తమానోఽహం ... తదేవ పునః ప్రలయావస్థాయాముపాసనయా ప్రతిపత్స్యే. తత్ర శ్రుతిసంవాదమాహ ... తలవకారాణాం ... ఉపాసకానాం ... యుక్తేత్యాహ (యద్వాచేతి) అనభ్యుదితం అనభిప్రకాశితం అభ్యుద్యతే అభిప్రకాశ్యతే. ఉపాసతే ... ఇతి శబ్దేన * యన్మనసా న మనుత ఇత్యాది గృహ్యతే. ౧

శం.— బాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మానం ప్రతిపత్తుమశక్నువన్నవిద్యయా దీనమాత్మానం మన్యమానో జాతోఽహం జాతే బ్రహ్మణి వర్తే తదుపాసనాశ్రితః సన్ బ్రహ్మ ప్రతిపత్స్య ఇత్యేవం ప్రతిపన్నః కృపణో భవతి యస్మాత్, అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమకృపణభావమజం బ్రహ్మ. తద్ధి కార్పణ్యాస్పదం * యత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం * మర్త్యమసత్ * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యాది శ్రుతిభ్యః. తద్విపరీతం సబాహ్యాభ్యన్తరమజమకార్పణ్యం భూమాఖ్యం బ్రహ్మ, యత్ప్రాప్యావిద్యాకృతసర్వకార్పణ్యనివృత్తిః. తదకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః. తదజాతి అవిద్యమానా జాతిర్యస్య. సమతాం గతం. సర్వసామ్యం గతం. కస్మాత్. అవయవవైషమ్యాభావాత్. యద్ధి సావయవం వస్తు తదవయవవైషమ్యాజ్జాయత ఇత్యుచ్యతే. ఇదం తు నిరవయవత్వాత్సమతాం గతమితి న కైశ్చిదవయవైః స్ఫుటతి. అతోఽజాత్యకార్పణ్యం సమన్తతః సమన్తాత్. యథా న జాయతే కించిత్ అల్పమపి న స్ఫుటతి. రజ్జుసర్పవదవిద్యాకృతదృష్ట్యా జాయమానం యేన ప్రకారేణ న జాయతే సర్వతోఽజమేవం బ్రహ్మ భవతి తథా తం ప్రకారం శృణ్విత్యర్థః. ౨

ఆత్మాహ్యాకాశవజ్జీవైర్ఘటాకాశైరివోదితః। ఘటాదివచ్చ సఙ్ఘాతైర్జాతావేతన్నిదర్శనమ్॥ ౩
ఘటాదిషు ప్రలీనేషుఘటాకాశాదయోయథా। ఆకాశేసంప్రలీయన్తేతద్వజ్జీవ ఇహాత్మని॥ ౪
యథైకస్మిన్ఘటాకాశేరజోధూమాదిభిర్యుతే। నసర్వేసంప్రయుజ్యన్తేతద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః॥ ౫

ఆ.— భేదవత్త్వేనఉపాసకమద్వైతవిరోధినంనిరస్యఅద్వైతప్రతిజ్ఞాంకరోతి (అత ఇతి) జాతిః- జన్మ తత్సహితంజాతం తస్యహేతుమాహ (సమతామితి) జన్మరాహిత్యంసాధయతి (యథేతి) అపక్షపాతమాహ (నచాహ్యేతి) ప్రతిజ్ఞాభాగంవిభజతే (అతఇతి) తదేవవ్యతిరేకముఖేనస్ఫారయతి (తద్వేతి) దర్శనాదివిశేషవ్యవహారగోచరీభూతంకార్యజాతంచుచ్ఛిన్నంతాంచోప్పలే - తదేవకిఞ్చన్తాసఙ్గమిత్యర్థః. తచ్చమిథ్యాభూతమిత్యత్రప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) కార్యస్యాకృత్రిమత్వాత్తదభావరూపమనాదిత్వం ప్రకటయతి (తద్వ్యతిర ఇతి) స్పష్టం- జ్ఞాత్వేతియావత్. ద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే (నజాతిత్యాదినా) సర్వాత్మనానామ్యాం- నిర్విశేషస్యకారణస్యప్రాగాయంస్ఫుటస్య తి (కస్మాదితి) నిర్విశేషత్వేహేతుమాహ (అవయవేతి) హేతుమేవప్రకటయన్వ్యతిరేకముఖేనాజత్వం ప్రపఞ్చయతి (యస్త్విత్యాదినా) స సుప్తఇతిపూర్వార్ధస్యసఙ్క్షేపః. ద్వితీయార్ధంవ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) యథారజ్జ్వాంసర్పోభ్రాన్త్యాజాయతే- తథాసర్వం భ్రాన్త్యాజాయతే నసత్త్వేనజాయమానమపియథా- యేనప్రకారేణవస్తుతోనజాయతే- కింతుసర్వత్ర- దేశతః కాలతోవస్తుతశ్చపూర్ణంయాతమసత్యభవతి- తథాతం ప్రకారమితిసమ్బన్ధః. ౨

శం.— అజాతిబ్రహ్మకార్పణ్యంవక్ష్యామీతిప్రతిజ్ఞాతం. తత్సిద్ధ్యర్థంహేతుందృష్టాన్తంచవక్ష్యామీత్యాహ- ఆత్మాపరోహి - యస్మాదాకాశవత్ - సూక్ష్మోనిరవయవస్సర్వగతఆకాశవదుక్తః- జీవైః - క్షేత్రజ్ఞైర్ఘటాకాశైరివఘటాకాశతుల్యైరుదితః - ఉక్తస్సఏవాకాశసమఃపరఆత్మా. అథవా- ఘటాకాశైర్యథోదితః- ఉత్పన్నః- తథాపరోజీవాత్మభిరుత్పన్నః జీవాత్మనాంపరస్మాదాత్మనఉత్పత్తిర్యా శ్రూయతేవేదాన్తేషు- సామహాకాశాద్ఘటాకాశోత్పత్తిసమా- నపరమార్థతఇత్యభిప్రాయః. తస్మాదేవాకాశాద్ఘటాదయస్సఙ్ఘాతాయథోత్పద్యన్తే - ఏవమాకాశస్థానీయాత్పరమాత్మనః పృథివ్యాదిభూతసఙ్ఘాతా ఆధ్యాత్మికాశ్చకార్యకారణలక్షణాఃరజ్జుసర్పవద్వికల్పితాజాయన్తే- అతఉచ్యతేఘటాదివచ్చసఙ్ఘాతైరుదితఇతి. యదా మన్దబుద్ధిప్రతిపిపాదయిషయాశ్రుత్యాత్మనోజాతిరుచ్యతేజీవాదీనాం-తదాజాతావుపగమ్యమానాయామేతన్నిదర్శనం-దృష్టాన్తోయథోదితాకాశాదిత్యాదిః. ౩

ఆ.— ప్రతిజ్ఞావాక్యే బ్రహ్మశబ్దేనపరమాత్మాప్రకృతః- సకిమ్ప్రకృతిమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మాహీతి) జీవభేదప్రతీతిస్తర్హికథమిత్యాశఙ్క్యాహ (జీవైరితి) యథాఆకాశోనిఘటాద్యుపాధిభిర్భేదవానివభవతి- తథాపరమాత్మా- విశేషానామాత్. యథాచమహాకాశోఘటాకాశాకారేణప్రతీయతే - తథాపరమాత్మానానావిధజీవాకారేణప్రతిభాసగోచరోభవతీత్యర్థః. కథంసఙ్ఘాతానాంపరస్మాదుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఘటాదివదితి) యథామహాకాశాద్ఘటాదయోజాయన్తే - తథాపరమాత్మనఃపృథివ్యాదిసఙ్ఘాతాకారేణజాయన్తఇత్యర్థః. యదాశ్రుతౌజీవాదీనాముత్పత్తిర్దిష్టా - తదాతస్యామనుత్పత్తిదృష్టాన్తవచనమిత్యాహ (జాతావితి) శ్లోకస్యశ్రుత్యాసహపూర్వార్ధేనార్థముక్త్వా (తదాదిత్యాదినా) ప్రథమపాదస్యాక్షరార్థమాహ (ఆత్మేత్యాదినా) విమతస్స్వగతభేదశూన్యః- సూక్ష్మత్వాత్, నిరవయవత్వాత్, సర్వగతత్వాత్,- ఆకాశవత్. నవపరమాణ్వాదౌసూక్ష్మత్వాదేర్వ్యభిచారః- తస్యైవాసమ్మతత్వాత్, క్వచిదపితాదృశస్యసామ్ప్రతిపత్తేః, జీవైరిత్యాదిద్వితీయపాదస్య (జీవైరితి) జీవాకారేణపరమాత్మైవోక్తః- క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధీతిస్మృతేరిత్యర్థః. ఉదితశబ్దస్యైవముక్తార్థః- తస్మాత్పరస్యైవాత్మనస్సఙ్ఘాతరూపేణాప్యేవసమ్ప్రచ్ఛన్నత్వంప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) తస్మిన్ పక్షేనాత్మాశ్రుతేరితిన్యాయవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జీవాత్మనామితి) తృతీయపాదంవ్యాచష్టే (తస్మాదేవేతి) ఉక్తదృష్టాన్తమనువర్తయతి (ఆదిత్య) ఆకాశస్యావకాశప్రదానేనఘటాద్యుత్పత్తౌకారణత్వాద్వాకారస్యైవపరమాత్మని ద్రష్టవ్యం జాతావిత్యాదేరర్థమాహ (యదేతి) ౩

శం.— యథాఘటాద్యుత్పత్త్యాఘటాకాశాద్యుత్పత్తిః, యథాచఘటాదిప్రలయేనఘటాకాశాదిప్రలయః, - తద్వద్దేహాదిసఙ్ఘాతోత్పత్త్యాజీవోత్పత్తిః- తత్ప్రలయేచజీవానామిహాత్మనిప్రలయః- నస్వతఇత్యర్థః. ౪

ఆ.— అద్వైతస్యజీవసృష్టిశ్రుతివిరోధంపరిహృత్యతస్యైవజీవప్రలయశ్రుత్యావిరోధమాశఙ్క్యపరిహరతి (ఘటాదిష్వితి) ఔపాధికౌజీవానాముత్పత్తిప్రలయౌ- నస్వాభావికౌ. తథాచోత్పత్తిశ్రుత్యావిరోధాభావవదద్వైతస్యప్రలయశ్రుత్యాపినవిరోధోస్తీతిశ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానేనప్రకటయతి (యథేత్యాదినా) ౪

శం.— సర్వదేహేష్వాత్మైకత్వేఏకస్మిన్ జననమరణసుఖాదిమత్యాత్మనిసర్వాత్మనాంతత్సమ్బన్ధః క్రియాఫలసాఙ్కర్యంచస్యాదితియఆహుర్ద్వైతినః- తాన్ప్రతీదముచ్యతే- యథైకస్మిన్ఘటాకాశేరజోధూమాదిభిర్యుతే - సంయుక్తేనసర్వే- ఘటాకాశాదయస్తద్రజోధూమాదిభిస్సంయుజ్యన్తే- తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః. నన్వేకఏవాత్మా. బాఢం- ననునశ్రుతంత్వయాఆకాశవత్సర్వసఙ్ఘాతేష్వేకఏవాత్మేతి. యద్యేకఏవాత్మా-

ఋక్ష్మిసర్వత్ర సుఖీదుఃఖీచస్యాత్. నచేదంసాఙ్ఖ్యచోద్యంసమ్భవతి - నహిసాఙ్ఖ్యఆత్మనస్సుఖదుఃఖాదిమత్త్వమిచ్ఛతి - బుద్ధిసమవాయాభ్యుపగమాత్సుఖదుఃఖాదీనాం. నచోపలబ్ధిస్వరూపస్యాత్మనో భేదకల్పనాయాంప్రమాణమస్తి. భేదాభావే ప్రధానస్యపారార్థ్యానుపపత్తిరితిచేత్. న- ప్రధానకృతస్యార్థస్యాత్మన్యసమవాయాత్. యదిహి ప్రధానకృతోబన్ధో మోక్షోవార్థఃపురుషేషుభేదేనసమవైతి-తతః ప్రధానస్యపారార్థ్యమాత్మైకత్వేనోపపద్యతఇతియుక్తాపురుషభేదకల్పనా. నచసాఙ్ఖ్యైర్బన్ధో మోక్షోవార్థఃపురుషసమవేతోఽభ్యుపగమ్యతే - నిర్విశేషాశ్చచేతనమాత్రాఆత్మానోఽభ్యుపగమ్యన్తే అతఃపురుషసత్తామాత్రప్రయుక్తమేవప్రధానస్యపారార్థ్యంసిద్ధం- నతుపురుషభేదప్రయుక్తమితి. అతఃపురుషభేదకల్పనాయాంనప్రధానస్యపారార్థ్యంహేతుః. నచాన్యత్పురుషభేదకల్పనాయాంప్రమాణమస్తిసాఙ్ఖ్యానాం. పరసత్తామాత్రమేవచైతన్నిమిత్తీకృత్యస్వయంబధ్యతేముచ్యతేచ ప్రధానం- పరశ్చోపలబ్ధిమాత్రసత్తాస్వరూపేణ ప్రధానప్రవృత్తౌహేతుః - నకేనచిద్విశేషేణేతి కేవలమూఢతయైవపురుషభేదకల్పనావేదార్థపరిత్యాగశ్చ. యేత్వాహుర్వైశేషికాదయ ఇచ్ఛాదయ ఆత్మసమవాయినఇతి- తదప్యసత్- స్మృతిహేతూనాం సంస్కారాణామప్రదేశవత్యాత్మన్యసమవాయాత్. ఆత్మమనస్సంయోగాచ్చస్మృత్యుత్పత్తేఃస్మృతినియమానుపపత్తిః. యుగపద్వాసర్వస్మృత్యుత్పత్తిప్రసఙ్గః నచభిన్నజాతీయానాంస్పర్శాదిహీనానామాత్మనాంమనఆదిభిస్సమ్బన్ధోయుక్తః. నచద్రవ్యాద్రూపాదయోగుణాఃకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయాభిన్నాస్సన్తి. పరేషాంయదిహ్యత్యన్తభిన్నాఏవద్రవ్యాత్స్యుః, ఇచ్ఛాదయశ్చాత్మనః, - తథాసతి ద్రవ్యేణతేషాంసమ్బన్ధానుపపత్తిః. అయుతసిద్ధానాంసమవాయలక్షణస్సమ్బన్ధోనవిరుధ్యతఇతిచేత్. న- ఇచ్ఛాదిభ్యోఽనిత్యేభ్యఆత్మనోనిత్యస్యపూర్వసిద్ధత్వాన్నాయుతసిద్ధత్వోపపత్తిః. ఆత్మనాఽయుతసిద్ధత్వేచేచ్ఛాదీనామాత్మగతమహత్త్వవన్నిత్యత్వప్రసఙ్గః సచానిష్టః - ఆత్మనోఽనిర్మోక్షప్రసక్తాత్. సమవాయస్యచద్రవ్యాదన్యత్వేసతిద్రవ్యేణసమ్బన్ధాన్తరంవాచ్యం- యథాద్రవ్యగుణయోః. సమవాయోనిత్యసమ్బన్ధఏవేతినవాచ్యమితిచేత్. తథాచసమవాయసమ్బన్ధవతాంనిత్యసమ్బన్ధప్రసక్తాత్పృథక్త్వానుపపత్తిః. అత్యన్తపృథక్త్వేచద్రవ్యాదీనాంస్పర్శవదస్పర్శద్రవ్యయోరివషష్ఠ్యర్థానుపపత్తిః. ఇచ్ఛాద్యుపజనాపాయవద్గుణవత్త్వేచాత్మనోఽనిత్యత్వప్రసఙ్గః. దేహఫలాదివత్సావయవత్వంవిక్రియావత్త్వంచదేహాదివదేవేతిదోషావపరిహార్యౌ. యథాత్వాకాశస్యావిద్యాధ్యారోపితరజోధూమమలవత్త్వాదిదోషవత్త్వం- తథాత్మనోఽవిద్యాధ్యారోపితబుద్ధ్యాద్యుపాధికృతసుఖదుఃఖాదిదోషవత్త్వేబన్ధమోక్షాదయోవ్యావహారికానవిరుధ్యన్తే- సర్వవాదిభిరవిద్యాకృతవ్యవహారాభ్యుపగమాత్, పరమార్థాఽనభ్యుపగమాచ్చ. తస్మాదాత్మభేదపరికల్పనావృథైవతార్కికైః క్రియతఇతి. ౫

ఆ.— ఇదానీమద్వైతస్యవ్యవస్థానుపపత్త్యావిరోధమాశఙ్క్యపరిహరతి (యదైకస్మిన్నితి) ఉక్తదృష్టాన్తవశాదేకస్మిఞ్జీవేసుఖాదిసంయుక్తేసత్యపరేజీవాస్తైరేవసుఖాదిభిర్నయుజ్యన్తే - ఔపాధికభేదాదిత్యాహ (తద్వదితి) ఉక్తవ్యవస్థామాశఙ్క్యపర్యయతి (సర్వదేహేష్వితి) ఏకాత్మైకకర్తృత్వేఏకస్మిన్కర్తారస్సర్వే, భోక్తరిచైకస్మిన్భోక్తారస్సర్వే, భవేయురిత్యవ్యవస్థాసరమాహ (క్రియేతి) వ్యవస్థానుపపత్త్యాద్వైతమేష్టవ్యమితివదన్తంప్రత్యుత్తరత్వేనశ్లోకమవతారయతి (తార్కికప్రతీతి) తదిదంకాణాదకాపిలానాంసాఙ్ఖ్యాదీనాం. కిమేకస్మిఞ్జీవేవ్యవస్థితేసుఖాదౌనాజీవాన్తరాణాంతద్వత్త్వంస్యాదిత్యుచ్యతే- కింవాసర్వోపాధిష్వాత్మైక్యాన్మూలస్వరూపేణసర్వసుఖాదిమత్త్వంస్యాదిత్యాహత్యుచ్యతే. తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (తద్వదితి) ఆత్మనస్సర్వత్రైకత్వాత్తస్యస్వరూపేణసర్వసుఖాదిమత్త్వమితిద్వితీయంపక్షంవివక్షన్నాశఙ్క్యతే (నన్వితి) సర్వత్రాత్మైకత్వముక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తదేకత్వానుపపత్తిమూలంకథమఙ్గీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ననునేతి) యదిసర్వత్రైకత్వంనియతమిష్యతే- తర్హితత్రతత్రసుఖిత్వందుఃఖిత్వంచతస్యచైకస్యప్రాప్తమితివ్యవస్థాఽసిద్ధిరితిచోదయతి (యద్యేకమపీతి) ఆత్మస్వరూపస్యసర్వత్రైకత్వేఽపికల్పితభేదాద్వ్యవస్థాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యకిమిదంసాఙ్ఖ్యస్యచోద్యం- కింవావైశేషికాదేరితివికల్ప్యాద్యంప్రత్యాహ (నచేదమితి) కించ-ఐకాత్మ్యపక్షేయథా సాఙ్ఖ్యనతద్భేదోఽభ్యుపగమ్యతే. సచనాభ్యుపగన్తుంశక్యతే-మానాభావాదిత్యాహ (నచేతి) ప్రధానంహికస్యచిద్భోగమపవర్గంచకస్యచిదాదధత్పురుషభేదమిష్యతే- తచ్చపురుషభేదాభావేనోపపద్యతే-తేనార్థాపత్త్యాపురుషభేదసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యతే (భేదేతి) అర్థాపత్తేరనుపయంవదన్పరిహరమాహ (నేత్యాదినా) సఙ్క్షిప్తమేవోక్తంవివృణోతి (యదిహీతి) ప్రధానస్యపారార్థ్యసామర్థ్యాదేవపురుషేకస్మిన్దతిశయోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాపసిద్ధాన్తప్రసఙ్గాన్మైవమిత్యాహ (నిర్విశేషాఇతి) కించ- ప్రధానస్యపారార్థ్యంపరంశేషిణమపేక్షతే- నతస్మిన్భేదమపేక్షతే- అతోఽన్యథాప్యుపపత్తిరిత్యాహ (అతఇతి) జన్మమరణవ్యవస్థానుపపత్త్యాపురుషభేదకల్పనమపిసయుక్తం- వ్యభిచరణాదితిమత్వాహ (నచేతి) నకేవలం ప్రమాణశూన్యాపురుషభేదకల్పనా- కింతుప్రయోజనశూన్యాచేత్యాహ (పరేతి) ననుసపురుషసత్తామాత్రంనిమిత్తీకృత్యప్రధానంప్రవర్తతే-కింత్వీశ్వరాధిష్ఠితమితినేశ్వరాదిమతమాశఙ్క్యతస్యాపిపురుషత్వావిశేషాదుపలబ్ధిమాత్రత్వమభ్యుపేత్యాహ (పరశ్చేతి) వేదార్థః - వేదప్రతిపాద్యమద్వైతం. ద్వితీయముత్థాపయతి (యేత్వితి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మసంస్కారానవవిశేషగుణాః- తేచప్రత్యేకమాత్మసువ్యవస్థయాసమవేతాస్సిక్రియన్తే- తేషాంవ్యవస్థానుపపత్త్యాప్రతిదేహమాత్మభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. కింబుద్ధ్యాదయోరూపాదివద్ధర్మివ్యాపినః- కింవాసంయోగాదివదేకదేశవృత్తయః. నాద్యః- జ్ఞానాదిగుణానామాశ్రయవ్యాపినామాశ్రయసంయుక్తేసర్వస్మిన్నపర్యాయేణజ్ఞాతత్వాదివ్యవహారజనకత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (తదప్యసదితి) ద్వితీయేత్వేకదేశస్సత్యః- అసత్యోవా. ప్రథమేఘటాదివదాత్మనస్సావయవత్వాత్ కార్యత్వాదిప్రసఙ్గః. ద్వితీయేకల్పితైకదేశానామేవజ్ఞానాదిగుణవత్త్వం- ఆత్మనస్తుసతద్వత్త్వంసిధ్యతీత్యాహ (స్మృతీతి) స్మృతిహేతవస్సంస్కారాః- భావనాఖ్యాః. తేషాంగ్రహణమితరేషాముపలక్షణార్థం. తేషామాత్మనిసమవాయాభావాత్పరస్యసిద్ధాన్తాసిద్ధిరితిశేషః. కించ- ఆత్మమనస్సంయోగాదసమవాయికారణాజ్జ్ఞానానాముత్పత్తిరిష్టా- తథాచసతిగ్రహణసమయేస్మృతిర్నసమ్భవత్యేవేతినియమోనోపపద్యతే-గ్రహణకారణసంయోగేనైవస్మృత్యుత్ప

రూపకార్యసమాఖ్యాశ్చభిద్యన్తేతత్రతత్రవై। ఆకాశస్యనభేదోఽస్తితద్వజ్జీవేషునిర్ణయః॥ ౬

త్తిసమ్భవాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) కించ- ఆత్మమనసోస్సంయోగాదేకస్మాదేకస్యాః స్మృతేస్సముత్పత్తిసమయేస్మృత్యన్తరాణ్యపిసముత్పద్యేరన్- అసమవాయికారణస్యతుల్యత్వాత్. నచ సముద్బుద్ధసంస్కారాయౌగపద్యాద్యుగపదనుత్పత్తిః- తేషాంతదుద్బోధస్యచాత్మనిఽప్రతిపన్నత్వేనస్మృతిసామగ్ర్యన్తర్భావాసమ్భవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యుగపద్వేతి) కించ- సమానజాతీయానాంస్పర్శాదిమతాంచపరస్పరంసమ్బన్ధోదృష్టః- యథామల్లానాంమేషాణాంరజ్జుఘటాదీనాంచ. తదుభయాభావాదాత్మనాంమనఆదిభిస్సమ్బన్ధాసిద్ధేర్నోక్తాదసమవాయికారణాద్బుద్ధ్యాదిగుణోత్పత్తిస్సిద్ధ్యతీత్యాహ (నచేతి) గుణాదీనాంసాజాత్యస్యస్పర్శాదిమత్త్వస్యచాభావేపి ద్రవ్యేణసమ్బన్ధవదాత్మనోమనఆదిభిస్సమ్బన్ధస్సిద్ధ్యతీతిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) స్వతన్త్రసన్మాత్రం ద్రవ్యశబ్దేనాత్రవివక్షితం. నతతో భేదేనగుణాదయోవేదాన్తిమతేవిద్యన్తే- శుక్లఃపటఃఖణ్డోగౌరిత్యాదిసామానాధికరణ్యదర్శనాత్, ద్రవ్యమేవతుకల్పనయాతత్తదాకారేణభాతీత్యభ్యుపగమాత్,. అతోదృష్టాన్తాసంప్రతిపత్తిరిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (యదిహీతి) గుణాదయోద్రవ్యాదత్యన్తభిన్నాహిమవద్విన్ధ్యయోరివయదిస్యుః, యదిచాత్మనస్సకాశాదిచ్ఛాదయోఽత్యన్తంభిన్నాభవేయుః,- తదాగుణాదీనాంద్రవ్యేణతద్వదేవసమ్బన్ధానుపపత్తేః, ఇచ్ఛాదీనాంచాత్మనాతద్యోగాత్పారతన్త్ర్యాసిద్ధిరిత్యర్థః. అత్యన్తభిన్నానామపిసమవాయసమ్బన్ధాత్పారతన్త్ర్యోపపత్తిరితిశఙ్కతే (అయుతేతి) కిమిదమయుతసిద్ధత్వమపృథక్కాలత్వం- కింవాఽపృథగ్దేశత్వం- ఉతాపృథక్స్వభావత్వం- ఆహోస్విత్సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వం. నాద్యః- వికల్పాసహత్వాత్. కిమిచ్ఛాద్యపేక్షయాఽఽత్మనోఽపృథక్కాలత్వం- కింవాత్మాపేక్షయేచ్ఛాదీనామితివికల్ప్యద్వయందూషయతి (నేత్యాదినా) యద్యాత్మనాసహాపృథక్కాలత్వమిచ్ఛాదీనాం- తదాఽఽత్మనోఽనాదిత్వాత్తద్గతమహత్త్వవన్నిత్యత్వంతేషామాపతతీత్యాహ (ఆత్మనేతి) ప్రసజ్యస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యనిరాచష్టే (నచేతి) నచాపృథగ్దేశత్వమయుతసిద్ధత్వం- తన్తుపటాదీనాంపృథగ్దేశానామయుతసిద్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్. నచాపృథక్స్వభావత్వమయుతసిద్ధత్వం- భేదపక్షపరిక్షయాత్. నచసంయోగవిభాగాయోగ్యత్వమయుతసిద్ధత్వం-దేవదత్తస్యహస్తాదీనాంచాయుతసిద్ధ్యభావాపాతాదిత్యభిప్రేత్యసమవాయస్యద్రవ్యాదనన్యత్వేతావన్మాత్రత్వేనతత్సమ్బన్ధత్వవ్యాఘాతాత్తతోఽన్యత్వేనసమ్బన్ధాన్తరమస్తి- నవేతివికల్ప్యాద్యేస్యాదనవస్థేతిమత్వాహ (సమవాయస్యేతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (సమవాయఇతి) నవాచ్యం - సమ్బన్ధాన్తరమితిశేషః. సమవాయస్యనిత్యసమ్బన్ధత్వేసమవాయవతాంద్రవ్యగుణాదీనామపితద్వత్త్వాత్ భేదస్యకదాచిదప్యనుపలమ్భాత్ పృథక్త్వప్రథానుపపత్తిరితిదూషయతి (తథాచేతి) సంయోగస్యాపిసమవాయసామ్యంచకారేణసూచ్యతే. సమవాయస్యసమవాయిభిః, గుణాదీనాంచ ద్రవ్యేణ, త్వన్తభేదేహిమవద్విన్ధ్యయోరివసమ్బన్ధానుపపత్తేఃతేషుపరతన్త్రతావ్యవహారాసిద్ధిరిత్యాహ (అత్యన్తేతి) కించ- ఇచ్ఛాదయోనాత్మగుణాః- ఉపజనాపాయవత్త్వాత్- రూపాదివత్. యద్వా- ఆత్మానానిత్యగుణవాన్- నిత్యత్వాత్- వ్యతిరేకేణదేహాదివదిత్యాహ (ఇచ్ఛాదీతి) నకేవలమాత్మనోఽనిత్యగుణత్వేఽనిత్యత్వప్రసక్తిరేవదోషః- కింత్వన్యదపిదోషద్వయందుష్పరిహరమితిబాధకాన్తరమాహ (సావయవత్వమితి) యద్యాత్మనోనేచ్ఛాదిగుణవత్త్వం- తదాతస్యబన్ధాభావాన్మోక్షోనస్యాత్ - అతోబన్ధమోక్షవ్యవస్థోపపత్త్యాప్రతిదేహంసుఖదుఃఖాదివిశిష్టాత్మభేదసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాత్వితి) అవస్తుత్వాదవిద్యయాన్యస్తకృతవ్యవహారాద్యోగాద్వ్యావహారికబన్ధాద్యభ్యుపగమాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వవాదిభిరితి) అవిద్యాకృతమనుష్యత్వాద్యారోపేణలౌకికవైదికవ్యవహారఃసర్వవాదిభిరిష్యతే- తత్కృతాచవ్యవస్థాఽఽస్థీయతే- తస్మాదస్మాకమపి తథైవసర్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. పరమార్థతోమోక్షే కేనాపివాదినావ్యవహారోనాభ్యుపగమ్యతే-తథాచమోక్షేపరేషాంవ్యవహారస్యైవాభావాత్ తన్నిర్వాహకపారమార్థికభేదాభ్యుపగమోవృథేత్యాహ (పరమార్థఇతి) కల్పితభేదవశాదపిపూర్వోక్తసర్వవ్యవస్థాసౌస్థ్యాత్ పారమార్థికాత్మభేదకల్పనాప్రమాణప్రయోజనశూన్యేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౫

శం.— కథంపునరాత్మభేదనిమిత్తవ్యవహారఏకస్మిన్నాత్మన్యవిద్యాకృతఉపపద్యతఇతి. ఉచ్యతే- యథేహాకాశఏకస్మిన్ఘటకరకాపవరకాద్యాకాశానామల్పత్వమహత్త్వాదిరూపాణిభిద్యన్తే, తథాకార్యముదకాహరణధారణశయనాది, సమాఖ్యాశ్చఘటాకాశఃకరకాకాశఇత్యాద్యాస్తత్కృతాశ్చభిన్నాశ్చదృశ్యన్తే,. తత్రతత్రవై- వ్యవహారవిషయఇత్యర్థః. సర్వోఽయమాకాశేరూపాదిభేదకృతోవ్యవహారః- నపరమార్థఏవ.పరమార్థతస్త్వాకాశస్యనభేదోఽస్తి. నచాకాశభేదనిమిత్తోవ్యవహారోఽస్త్యన్తరేణపరోపాధికృతంద్వారం. యథైతత్- తద్వద్దేహోపాధిభేదకృతేషుజీవేషుఘటాకాశస్థానీయేష్వాత్మసునిరూపణాత్కృతోబుద్ధిభిర్నిర్ణయః- నిశ్చయఇత్యర్థః. ౬

ఆ.— అద్వైతస్యశ్రుత్యాదివిరోధాభావేఽప్యనుమానవిరోధమాశఙ్క్యానైకాన్తికత్వేనానుమానందూషయతి (రూపేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (కథమితి) యథాత్మభేదవాదేతద్భేదనిమిత్తోరూపాదివ్యవహారః- తథైకస్మిన్నేవాత్మన్యాత్మైక్యపక్షేరూపాదివ్యవహారోనోపపద్యతే. తథాచవిమతాజీవాస్తత్త్వతోభిద్యన్తే - భిన్ననామకత్వాత్, భిన్నకార్యకరత్వా, ద్భిన్నరూపవత్త్వాత్, - ఘటపటాదివదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతమిత్యర్థః. ఘటాకాశాదిష్వనైకాన్తికత్వంవివక్షిత్వాశ్లోకాక్షరాణివ్యుత్పాదయతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) శయనాదికార్యంసమాఖ్యాశ్చభిద్యన్తఇతిసమ్బన్ధః. తత్కృతాశ్చేత్యత్రతచ్ఛబ్దేనవికల్పితోఘటాకాశభేదోగృహ్యతే. చకారోఽవధారణార్థః. ఘటాకాశాదీనాముక్తహేతుమత్త్వేఽపివిపక్షత్వాభావేకథమనైకాన్తికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోఽయమితి) ఉక్తార్థతృతీయంపాదంవిభజతే (నచేతి) పరోపాధిశబ్దేనఘటకరకాదిరుచ్యతే. దృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికంవ్యాచష్టే (యథైతదిత్యాదినా). ౬

నాకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా। నైవాత్మనస్సదా జీవో వికారావయవౌ తథా॥ ౭
యథా భవతి బాలానాం గగనం మలినం మలైః। తథా భవత్యబుద్ధానామాత్మాపి మలినో మలైః॥ ౮
మరణే సంభవే చైవ గత్యాగమనయోరపి। స్థితౌ సర్వశరీరేషు ఆకాశేనావిలక్షణః॥ ౯
సంఘాతాస్స్వప్నవత్సర్వే ఆత్మమాయావిసర్జితాః। ఆధిక్యే సర్వసామ్యే వా నోపపత్తిర్హి విద్యతే॥ ౧౦

శం.— న తు పరమార్థకృత ఏవ ఘటాకాశాదిభేదవ్యవహారః. యస్మాత్- న ఆకాశస్య ఘటాకాశో వికారః- యథా సువర్ణస్య రుచకాది, యథా వా అపాం ఫేనబుద్బుదహిమాదిః, నాప్యవయవః - యథా వృక్షస్య శాఖాదిః; న తథా ఆకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా- తథా నైవాత్మనః పరస్య పరమార్థసతో మహాకాశస్థానీయస్య ఘటాకాశస్థానీయో జీవః సదా - సర్వదా యథోక్తదృష్టాన్తవన్న వికారో నాప్యవయవః. అత ఆత్మభేదకృతో వ్యవహారో మృషైవేత్యర్థః. ౭

ఆ.— ఘటాకాశాదీనాం నిపతత్వాత్ [illegible] (నాకాశస్యేతి) [illegible] (నైవాత్మన ఇతి) [illegible] (యథా వృక్షస్యేతి) [illegible] (యథేత్యాదినా) [illegible] త్వేనోక్తిలేశమాహ (అత ఇతి). ౭

శం.— యస్మాద్యథా ఘటాకాశాదిభేదబుద్ధినిబన్ధనో రూపకార్యాదిభేదవ్యవహారః - తథా దేహోపాధిజీవభేదకృతో జన్మమరణాదివ్యవహారః- తస్మాత్తత్కృతమేవ క్లేశకర్మఫలమలవత్త్వమాత్మనః- న పరమార్థత ఇత్యస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం దృష్టాన్తమాహ- యథా భవతి [illegible] నాం- అవివేకినాం గగనం- ఆకాశం ఘనరజోధూమాదిమలైర్మలినం- మలవత్, న గగనయాథాత్మ్యవివేకవతాం- తథా భవత్యాత్మా పరోఽపి విజ్ఞాతా ప్రత్యక్ క్లేశకర్మఫలమలైర్మలినోఽబుద్ధానాం- ప్రత్యగాత్మవివేకరహితానాం, నాత్మవివేకవతాం [illegible] తోదకఫేనతరఙ్గాదిమాన్- తథా నాత్మా అబుద్ధారోపితక్లేశాదిమలైర్మలినో భవతీత్యర్థః. ౮

ఆ.— జీవో బ్రహ్మణో నాంశో న వికారః- [illegible] జీవస్య రాగాదిమలవత్త్వాద్, అనేకత్వాద్, దేహత్వాద్యోగాదిత్వాచ్చ [illegible] (యథేతి) [illegible] మాహ (యస్మాదితి) ఘటాకాశో మహాకాశ [illegible] యాం భేదో, నామభేద, శ్చైవ వ్యవహారో నభసి యథోపలభ్యతే - తథా దేహ [illegible] వ్యవహారో, వ్యవస్థితో యస్మాదిష్యతే- తస్మాత్ [illegible] రా ప్రతిపాదయితుం దృష్టాన్తమాహేతి యోజనా. [illegible] (యథేత్యాదినా) [illegible] మాహ (తథేతి) యో హి ప్రత్యగాత్మా విజ్ఞాతా- సోఽప్యబుద్ధానాం మలినో భవతి [illegible] (ప్రత్యగాత్మేతి) అవివేకిభిరధ్యారోపితేఽపి ప్రత్యగాత్మనో మలవత్త్వే [illegible].

శం.— పునరప్యుక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి- ఘటాకాశజన్మనాశగమనాగమనస్థితివత్ [illegible] ణః ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః. ౯

ఆ.— నను జీవో మరణానన్తరం గత్యాగమనాభ్యాం [illegible] భాగత్యయోర్నిర్విశేషేసమ్భవతి- తత్రాహ [illegible] త. తత్రాహ (మరణ ఇతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పునరపీతి) [illegible] నోపమస్య గత్యాదేర్వస్తుతోఽసమ్భవాదవిద్యాకృత ద్వస్మిన్ గత్యాదిరిత్యర్థః. ౯

శం.— ఘటాదిస్థానీయాస్తు దేహాదిసంఘాతాః స్వప్నదృశ్యదేహాదివన్మాయావికృతదేహాదివచ్చ ఆత్మమాయావిసర్జితాః- ఆత్మనో మాయా- అవిద్యా, తయా ప్రత్యుపస్థాపితాః, న పరమార్థతస్సన్తీత్యర్థః. యద్యాధిక్యం-అధికభావ స్తిర్యగ్దేహాద్యపేక్షయా దేవాదికార్యకరణసంఘాతానాం-యది వా సర్వేషాం సమతైవ - నైషాముపపత్తిః సమ్భవః - సద్భావప్రతిపాదకో హేతుర్విద్యతే - నాస్తి. హి - యస్మాత్ - తస్మాదవిద్యాకృతా ఏవ. న పరమార్థతస్సన్తీత్యర్థః. ౧౦

రసాదయో హి యే కోశా వ్యాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకే। తేషామాత్మా పరో జీవః ఖం యథా సంప్రకాశితః॥ ౧౧
ద్వయోర్ద్వయోర్మధుజ్ఞానే పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితం। పృథివ్యాముదరే చైవ యథాకాశః ప్రకాశితః॥ ౧౨
జీవాత్మనోరనన్యత్వమభేదేన ప్రశస్యతే। నానాత్వం నిన్ద్యతే యచ్చ తదేవం హి సమఞ్జసం॥ ౧౩

ఆ.— నను సఙ్ఘాతశబ్దితానాముపాధీనాం సత్యత్వాత్ తత్ప్రయుక్తభేదస్యాపి తథాత్వాత్ దద్వైతానుపపత్తిరవస్థమితిచేత్-తత్రాహ (సఙ్ఘాతా ఇతి) దేవాదిదేహానాం పూజ్యతమత్వేనాధిక్యాభ్యుపగమాన్న సత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య దేహభేదేషు కేషుచిదాధిక్యమూఢదృష్ట్యా కల్పితేఽపి వివేకదృష్ట్యా సర్వదేహానాం పఞ్చభూతాత్మకత్వావిశేషాదశేషసామ్యస్వీకృతేర్నాస్తి సఙ్ఘాతేషు సత్యత్వే కాచిదుపపత్తిరిత్యాహ (ఆధిక్యమితి) పూర్వోక్తదృష్టాన్తోపాదానం (ఘటాదీవ) మణిమన్త్రాదిరూపాం మాయామిన్ద్రజాలప్రయోజకభూతాం వ్యావర్తయతి (అవిద్యేతి) విమతా దేహాః సత్యాః- దేహత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. బ్రహ్మాదిదేహానాముత్కృష్టత్వాన్నావిద్యాకృతత్వమిత్యాశఙ్క్య ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా). ౧౦

శం.— ఉత్పత్త్యాదివర్జితస్యాద్వయస్యాస్యాత్మతత్త్వస్య శ్రుతిప్రమాణకత్వప్రదర్శనార్థం వాక్యాన్యుపన్యస్యన్తే- రసాదయః- అన్నరసమయః ప్రాణమయ ఇత్యేవమాదయః కోశా ఇవ కోశా అసికోశవత్- ఉత్తరోత్తరస్యాపేక్షయా బహిర్భావాత్పూర్వస్య. వ్యాఖ్యాతాః - విస్పష్టమాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకశాఖోపనిషద్వల్ల్యాం- తేషాం కోశానామాత్మా- యేనాత్మనా పఞ్చాపి కోశా ఆత్మవన్తోఽన్తరతమేన- స హి సర్వేషాం జీవననిమిత్తత్వాజ్జీవః. కోఽసావిత్యాహ- పర ఏవాత్మా- యః పూర్వం * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి ప్రకృతః. యస్మాదాత్మనః స్వప్నమాయాదివదాకాశాదిక్రమేణ రసాదయః కోశలక్షణాస్సఙ్ఘాతా ఆత్మమాయావిసర్జితా ఇత్యుక్తం- స ఆత్మాఽస్మాభిర్యథా ఖం- తథేతి సంప్రకాశితః ॥ ఆత్మా హ్యాకాశవదిత్యాదిశ్లోకైః. న తార్కికపరికల్పితాత్మవత్పురుషబుద్ధిప్రమాణగమ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

ఆ.— జీవస్యాద్వితీయబ్రహ్మత్వముపపత్త్యవష్టమ్భేనోపపాదితం- ఇదానీం తత్రైవ తైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (రసాదయో హీతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉత్పత్త్యాదీతి) అక్షరార్థం కథయతి (రసాదయ ఇతి) ఆదిశబ్దేన మనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా గృహ్యన్తే. ఖడ్గాదేర్యథా కోశాస్తదపేక్షయా బహిర్భవన్తి- తద్వదేతే పఞ్చ కోశా వ్యపదిశ్యన్తే. తత్ర హేతుమాహ (ఉత్తరోత్తరస్యేతి) పూర్వపూర్వస్యాన్నమయాదేరుత్తరోత్తరప్రాణమయాద్యపేక్షయా బహిర్భావాత్ బ్రహ్మ సర్వాన్తరం ప్రతిష్ఠాభూతమపేక్ష్యానన్దమయస్యాపి బహిర్భావావిశేషాదవశిష్టం పఞ్చానామపి కోశత్వమిత్యర్థః. అవశిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (వ్యాఖ్యాతా ఇత్యాదినా) తత్ర జీవశబ్దప్రవృత్తిం వ్యుత్పాదయతి (స హీతి) విశిష్టం జీవశబ్దార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా వ్యావర్తయతి (కోఽసావిత్యాదినా) ప్రకరణావిచ్ఛేదనార్థం ప్రకరణమనుసంధత్తే (యస్మాదితి) ప్రకృతస్య పరస్యాత్మనః శ్రౌతత్వే ఫలితమాహ (నేత్యాదినా). ౧౧

శం.— కించ- అధిదైవమధ్యాత్మం చ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః పృథివ్యాద్యన్తర్గతో యో విజ్ఞాతా- పర ఏవాత్మా బ్రహ్మ సర్వమితి ద్వయోర్ద్వయోరాద్వైతక్షయాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితం. క్వేత్యాహ- బ్రహ్మవిద్యాఖ్యం మధు-అమృతం. అమృతత్వం మోదనహేతుత్వాత్. తద్విజ్ఞాయతే యస్మిన్నితి మధుజ్ఞానం - మధుబ్రాహ్మణం. తస్మిన్నిత్యర్థః. కిమివేత్యాహ- పృథివ్యాముదరే చైవ యథైక ఆకాశోఽనుమానేన ప్రకాశితో లోకే- తద్వదిత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— మనుష్యోఽహం ప్రాణ్యహం ప్రమాతాహం కర్తాహం భోక్తాహమితి పఞ్చానాం విశిష్టానాం యదేకం స్వరూపమనుగతం ప్రత్యక్చైతన్యం- తస్య బ్రహ్మత్వే జీవపరయోరైక్యే తైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యముక్త్వా తత్రైవ బృహదారణ్యకశ్రుతేరపి తాత్పర్యమాహ (ద్వయోరితి) మధుబ్రాహ్మణే హి పృథివ్యాదిష్వధిదైవాధ్యాత్మవిభక్తయోః స్థానయోరయమేవ స ఇతి పరం బ్రహ్మ ప్రత్యక్త్వేన ప్రకాశితం - అతోఽస్మిన్ బృహదారణ్యకశ్రుతేరపి బ్రహ్మాత్మైక్యే తాత్పర్యమిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (పృథివ్యామితి) న కేవలమైక్యే తైత్తిరీయశ్రుతేరేవ తాత్పర్యం- కిం తు బృహదారణ్యకశ్రుతేరపీత్యాహ (కించేతి) అధిదైవం- పృథివ్యాదౌ. అధ్యాత్మం చ- శరీరే. తేజోమయః- జ్యోతిర్మయః. చైతన్యప్రభాసః. అమృతమయః- అమరణధర్మా. పురుషః- పూర్ణః. పృథివ్యాదౌ శరీరే చాన్తర్గతో యో విజ్ఞాతా- స పర ఏవాత్మా. తేన స విజ్ఞాతా సర్వం- పూర్ణమపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మైవేతి పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితమితి సమ్బన్ధః. అపవాదావస్థాయామధ్యారోపాసంభవాత్ ద్వయోర్ద్వయోరితి కథముచ్యతే - తత్రాహ (ఆద్వైతక్షయాదితి) ద్వైతక్షయపర్యన్తం బ్రహ్మ ప్రకాశితం- ద్వయోర్ద్వయోరితి వ్యుత్పాదనమాత్రమిత్యర్థః. మధుజ్ఞానే మధ్వేవ ప్రకాశితం - న బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్య మధుజ్ఞానశబ్దార్థం వ్యుత్పాదయతి (క్వేత్యాదినా) శబ్దస్య క్వచిదాశ్రితత్వం రూపవదనుమీయతే- తచ్ఛబ్దాధికరణం సామాన్యతస్సిద్ధం పారిశేష్యాదాకాశమితి సిద్ధమితి తచ్చ కల్పనాలాఘవాదేకమేవేతి గమ్యతే. తథా చ బహిరన్తశ్చైకమేవాకాశమనుమానప్రామాణ్యాదధిగతం - తథాఽధిదైవమధ్యాత్మం చ బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భూతం సిద్ధమిత్యుత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (కిమివేత్యాదినా). ౧౨

శం.— యచ్చ యుక్తితః శ్రుతితశ్చ నిర్ధారితం జీవస్య పరస్య చాత్మనోరనన్యత్వమభేదేన- ప్రశస్యతే- స్తూయతే శాస్త్రేణ వ్యాసాదిభిశ్చ, యచ్చ సర్వప్రాణిసాధారణం స్వాభావికం శాస్త్రబహిష్కృతైః కుతార్కికైర్విరచితం నానాత్వదర్శనం- నిన్ద్యతే *న తు తద్ద్వితీయమస్తి* ద్వితీయాద్వై

జీవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేః ప్రకీర్తితమ్। భవిష్యద్వృత్త్యా గౌణం తన్ముఖ్యత్వం హి న యుజ్యతే॥ ౧౪

భయం భవతి * ఉదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి * ఇదం సర్వం యదయమాత్మా * మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతీత్యాదివాక్యైః, శాస్త్రైశ్చ బ్రహ్మవిద్భిః, యచ్చైతత్ ఏవం హి సామఞ్జస్యం ఋజ్వవబోధం న్యాయ్యమిత్యర్థః. యాస్తు తార్కికపరికల్పితాః కుదృష్టయః తా అనృజ్వ్యో నిరూప్యమాణా న ఘటనాం ప్రాఞ్చన్తీత్యభిప్రాయః. ౧౩

ఆ.— ఇతశ్చైకత్వే శ్రుతీనాం తాత్పర్యమిత్యాహ (జీవాత్మనోరితి) అభేదేన-* బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీత్యాదినా బ్రహ్మభావఫలవాదేనేత్యర్థః. యత్ప్రశస్యతే తద్విధేయమిత్యాదిన్యాయాత్ ఏకత్వదర్శనఫలవాదోపపత్త్యుపలబ్ధేరేకత్వం ప్రశస్తత్వాద్వివక్షితమితి భావః. యచ్చానేకత్వం సర్వప్రాణిసాధారణం తన్నిన్ద్యమానం దృశ్యతే యన్నిన్ద్యతే తన్నిషిధ్యత ఇతి న్యాయాన్నానాత్వం శాస్త్రార్థో న భవతీత్యాహ (నానాత్వమితి) తథా చ యదేకత్వప్రశంసనం నానాత్వనిన్దనం చైకత్వమేవ శాస్త్రీయమిత్యభ్యుపగమే సమఞ్జసమితి ఫలితమాహ (ఏవం హీతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యదితి) అనన్యత్వాభావశఙ్కాం వ్యావర్త్యైకరసత్వం దర్శయతి (అభేదేనేతి) తత్ప్రశస్యతే తాన్ ప్రశంసితత్పదమాదాయ వ్యాఖ్యేయం. శాస్త్రేణ అభేదవేదనఫలవాదేనేత్యర్థః. వ్యాసపరాశరాదిభిశ్చ వేదార్థం న్యాయ్యమేకత్వం స్తూయతే - వాసుదేవస్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభః * అహం హరిస్సర్వమిదం జనార్దనో నాన్యత్తతః కారణకార్యజాతమిత్యాదివాక్యైరిత్యాహ (వ్యాసాదిభిశ్చేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే (యచ్చేతి) తన్నిన్ద్యత ఇతి యచ్ఛబ్దోపక్రమాద్ద్రష్టవ్యం. * అవిద్యామోహితాత్మానః పురుషా భిన్నదర్శినః * కిం తేన న కృతం పాపం చోరేణాత్మాపహారిణేత్యాదివాక్యైర్వ్యాసాదిభిరపి ద్వైతదర్శనం నిన్దితమిత్యాహ (అద్వైతశ్చేతి) విషయభేదేన ప్రశంసననిన్దనే నానాత్వం శాస్త్రీయమిత్యుక్త్వా చతుర్థపాదార్థమాహ (యచ్చైతదితి) విషయభేదేన ప్రశంసనం నిన్దనం చేత్యర్థః. (ఏవం హీతి) ద్వైతస్యాశాస్త్రీయత్వే, మద్వైతస్యైవ తాత్పర్యగమ్యత్వే, మిథ్యా స్వీకారే సతీత్యర్థః. భేదదృష్టిర్నామాన్యాయ్యత్వాన్నిశేషాద్భేదదర్శననిన్దనస్య కుతో న్యాయ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాస్త్వితి) కుదృష్టయః కాశ్చ కుదృష్టయః। సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతా ఇతి మనువచనాదిత్యర్థః. న్యాయవిరోధాదపి భేదవాదానామసామఞ్జస్యమిత్యాహ (నిరూప్యమాణా ఇతి) వైశేషికవైనాశికాదికల్పనాః భేదానుసారిణ్యః, భేదశ్చ పరస్పరాశ్రయతాదిదోషదూషితో న స్థాపయితుం శక్యతే,- తేన భేదవాదానాముత్ప్రేక్షామాత్రత్వాదసామఞ్జస్యమిత్యర్థః. ౧౩

శం.— నను శ్రుత్యాపి జీవపరమాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేః - ఉత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః పూర్వం ప్రకీర్తితం కర్మకాణ్డే అనేకశః కామభేదత ఇదంకామోఽదఃకామ ఇతి, పరశ్చ * స దాధార పృథివీం ద్యాముతేమామిత్యాదిమన్త్రవర్ణైః - తత్ర కథం జ్ఞానకర్మకాణ్డవాక్యవిరోధే జ్ఞానకాణ్డవాక్యార్థస్యైవైకత్వస్య సామఞ్జస్యమవధార్యత ఇతి అత్రోచ్యతే - * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే * యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గాః * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః * తదైక్షత తత్తేజోఽసృజతేత్యాద్యుత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః ప్రాక్ పృథక్త్వం కర్మకాణ్డే ప్రకీర్తితం యత్ - తన్న పరమార్థం. కిం తర్హి. గౌణం మహాకాశఘటాకాశభేదవత్, యథౌదనం పచతి రాధః పచతీతి భవిష్యద్వృత్త్యా- తద్వత్, న హి భేదవాక్యానాం కదాచిదపి ముఖ్యభేదార్థత్వముపపద్యతే- స్వాభావికావిద్యావత్ప్రాణిభేదదృష్ట్యనువాదిత్వాదాత్మభేదవాక్యానాం. ఇహ చోపనిషత్సు ఉత్పత్తిప్రలయాదివాక్యైర్జీవపరమాత్మనోరేకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితం * తత్త్వమసి * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యాదిభిః- అత ఉపనిషత్స్వేకత్వం శ్రుత్యా ప్రతిపిపాదయిషితం భవిష్యతీతి భావినీమిమాం వృత్తిమాశ్రిత్య లోకే భేదదృష్టిరనువాదో గౌణ ఏవేత్యభిప్రాయః. అథవా- * తదైక్షత తత్తేజోఽసృజతేత్యాద్యుత్పత్తేః ప్రాక్ * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేకత్వం ప్రకీర్తితం - తదేవ - తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీత్యేకత్వం భవిష్యతీతి తాం భవిష్యద్వృత్తిమపేక్ష్య యజ్జీవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ర క్వచిద్వాక్యే గమ్యమానం- తద్గౌణం. యథౌదనం పచతీతి- తద్వత్. ౧౪

ఆ.— సభేదవాదానాముత్ప్రేక్షామాత్రమూలత్వం- శ్రుతిమూలత్వాదిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (జీవాత్మనోరితి) ఉత్పత్తేః- పృథక్త్వమితి సమ్బన్ధః. తదర్థోపనిషదః ప్రవృత్త్యపేక్షయా ప్రాక్ప్రథితస్య కాణ్డస్య పరమాత్మనానాత్వం ముక్తం- తదేతన్నానాత్వం భవిష్యద్వృత్త్యా తణ్డులేష్వోదనత్వవత్ గౌణమేవ. న ముఖ్యభేదార్థత్వం శ్రుతేర్యుజ్యతే- భేదస్యాపూర్వత్వే ప్రమాణాన్తరానవభాసాదిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (నన్వితి) న కేవలమస్మాభిరుత్ప్రేక్షితమిదం- కిం తు శ్రుత్యాపీత్యపిశబ్దార్థః. భేదవాక్యాని శ్రుతౌ ప్రభూతానీతి బహుధా సంసూచయతి (అనేకశ ఇతి) కర్మకాణ్డే తత్తత్కామనాభేదేన నియోజ్యభేదనిర్దేశాన్నిరర్థకం జీవపరయోర్భేదస్సిధ్యతి - పరస్య తత్రానుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పర శ్చేతి) * హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్ర ఇతి మన్త్రే ప్రకృతో హిరణ్యగర్భస్సర్వనామ్నా పరామృశ్యతే. స ఇమాం పృథివీం ద్యాముతిమ్యాం చ ధృతవాన్- అన్నస్యాగురుత్వాత్ త్రయీమూర్తావస్థానాదియోగాత్. న చ హిరణ్యగర్భాత్మని క్రమీశ్వరం పరే బుధ్యస్వ. మన్త్రవర్ణైః పరశ్చ ప్రకీర్తిత ఇతి సమ్బన్ధః. కర్మకాణ్డార్థం జ్ఞానకాణ్డేనాపవాద్య జ్ఞానకాణ్డార్థస్యైవైకత్వస్య సామఞ్జస్యమవధార్యతామిత్యాశఙ్క్య బాధ్యబాధకభావనిర్ధారణే కారణాభావాదవధారణాసిద్ధిరేవమిత్యాహ (తత్రేతి) శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) పృథక్త్వస్య గౌణత్వే ప్రాగుక్తమేవ దృష్టాన్తమాహ (మహాకాశేతి) తత్రైవ శ్లోకసూచితముదాహరణమాహ (యథేతి) ముఖ్యత్వం హీత్యాది వ్యాచష్టే (న హీతి) భేదస్యాపూర్వత్వాభావాన్న వాక్యానాం తత్పరత్వం. తత్పరాతత్పరయోశ్చ తత్పరం వాక్యం బలవదితి న్యాయాదఖణ్డవాక్యార్థస్యైవ సామఞ్జస్యమిత్యర్థః. అద్వైతవాక్యానామపి కథమద్వైతే తాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వార్థత్వాదుపపత్తి

మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాద్యైః సృష్టిర్యా చోదితాऽన్యథా। ఉపాయస్సోऽవతారాయ నాస్తి భేదః కథంచన॥ ౧౫

మత్త్వాచ్చేత్యాహ (ఇహచేతి) అద్వైతం తావన్మానాన్తరాగోచరత్వాదపూర్వమేవ. అద్వితీయమితి ప్రాగవస్థాయాం బ్రహ్మాద్వితీయం శ్రుతం-తదేవేదం సృష్ట్వా తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేరనుప్రవిష్టో జీవోऽభిలప్యతే- తేన జీవస్య బ్రహ్మతా సమ్భవతీత్యుపపత్త్యాపి శ్రుతేరద్వైతార్థత్వం గమ్యతే. సృష్ట్యాదిశ్రుతీనామద్వైతే తాత్పర్యం - న సృష్ట్యాదావిత్యనన్తరమేవ వక్ష్యతే. తస్మాదద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యాత్ తదర్థస్యైవ తాత్త్వికతేత్యర్థః. న కేవలముపపత్తేరేవాద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యం- కింతు నవకృత్వోऽభ్యాసాదపీత్యాహ (తత్త్వమితి) భేదదృష్టేరపవాదాచ్చ శ్రుతేరద్వైతే తాత్పర్యం ప్రతిభాతీత్యాహ (అన్యోऽసావితి) ఆదిశబ్దేనాద్వైతవాదీని ద్వైతనిషేధకాని చ వచనాన్తరాణి చ గృహ్యన్తే. ఏకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏకత్వే శ్రుతేస్తాత్పర్యే సిద్ధే తృతీయపాదావష్టమ్భేన ఫలితమాహ (అత ఇతి) శ్లోకస్య సాధ్యాహారం వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథవేత్యాదినా) ౧౪

శం.— నను యద్యవ్యుత్పత్తేః ప్రాగజం సర్వమేకమేవాద్వితీయం-తథా వ్యుత్పత్తేరూర్ధ్వం జాతమిదం సర్వం. జీవాశ్చ భిన్నా ఇతి. మైవం- అన్యార్థత్వాదుత్పత్తిశ్రుతీనాం. పూర్వమపి పరిహృత ఏవాయం దోషః స్వప్నవదాత్మమాయావిసర్జితాస్సఙ్ఘాతాః ఘటాకాశోత్పత్తిభేదాదివజ్జీవానాముత్పత్తిభేదాది, రితి. ఇత ఏవోత్పత్తిభేదాదిశ్రుతిభ్య ఆకృష్యేహ పునరుత్పత్తిశ్రుతీనామైదంపర్యప్రతిపిపాదయిషయోపన్యాసః. మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తోపన్యాసైః, సృష్టిర్యా చోదితా - ప్రకాశితా. అన్యథా, చ. స సర్వస్సృష్టిప్రకారో జీవపరమాత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయోపాయోऽస్మాకం- యథా ప్రాణసంవాదే వాగాద్యాసురపాప్మవేధాద్యాఖ్యాయికా కల్పితా ప్రాణవైశిష్ట్యబోధావతారాయ. తదప్యసిద్ధమితి చేన్న - శాఖాభేదేష్వన్యథా చ ప్రాణాదిసంవాదశ్రవణాత్. యది హి వాదః పరమార్థ ఏవాభూత్- ఏకరూప ఏవ సంవాదః సర్వశాఖాస్వశ్రోష్యత్. విరుద్ధానేకప్రకారేణ నాశ్రోష్యత్. శ్రూయతే తు- తస్మాన్న తాదర్థ్యం సంవాదశ్రుతీనాం. తథోత్పత్తివాక్యాని ప్రత్యేతవ్యాని. కల్పసర్గభేదాత్సంవాదశ్రుతీనాం చ ప్రతిసర్గమన్యథాత్వమితి చేన్న-నిష్ప్రయోజనత్వాద్యథోక్తబుద్ధ్యవతారప్రయోజనవ్యతిరేకేణ. న హ్యన్యప్రయోజనవత్త్వం సంవాదోత్పత్తిశ్రుతీనాం శక్యం కల్పయితుం. తథాత్వప్రతిపత్తయే ధ్యానార్థమితి చేన్న - కలహోత్పత్తిప్రలయానాం ప్రతిపత్తేరనిష్టత్వాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయైవ- నాన్యార్థాః కల్పయితుం యుక్తాః. అతో నాస్త్యుత్పత్త్యాదికృతో భేదః కథంచన. ౧౫

ఆ.— సృష్ట్యాదిశ్రుతిషు శబ్దశక్తివశాదేవ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేరద్వైతానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మృల్లోహేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వముపేత్య వ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తాసాం స్వార్థనిష్ఠత్వాభావాన్నిరవకాశం చోద్యమితి పరిహరతి (మైవమితి) పరిహృతత్వాచ్చ నేదం చోద్యం సావకాశమిత్యాహ (పూర్వమపీతి) యది ప్రకృతోత్పత్త్యాదిశ్రుతిభ్యస్సకాశాదుపక్రమోపసంహారైకరూప్యం తాత్పర్యలిఙ్గమాకృష్యాఙ్ఖ్యపృపా సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థపరత్వం పరిహృతం- తర్హి పునరుపన్యాసో వృథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇత ఏవేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం మిథ్యాసృష్టిపరత్వం పూర్వముక్తం-ఇహ తు తాసాం బ్రహ్మాత్మైక్యతాత్పర్యప్రతిపాదనేచ్ఛయా పునరుపన్యాసస్సిధ్యతీత్యుత్తరమాహ (ఇహ పునరితి) పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (మృదిత్యాదినా) యచ్ఛబ్దశక్త్యా ప్రతీయతే - న స శ్రుత్యర్థో భవతి- కింతు తాత్పర్యగమ్యస్సైవ శ్రుత్యర్థ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) వాగాదీనాం ప్రాణానామహం శ్రేయానితి మిథస్సఙ్ఘర్షస్సంవాదః. తత్ర యా ఆఖ్యాయికా శ్రూయతే- నాసౌ శ్రుత్యర్థో భవతి - వాగాదీనామచేతనత్వాత్. తథా సృష్ట్యాదిశ్రుతిరపి న స్వార్థే తాత్పర్యవతీత్యర్థః. ఉదాహరణాన్తరం సూచయతి (వాగాదీతి) దేవాసురసఙ్గ్రామే దేవాస్తావదసురానభిభవితుముపచక్రమిరే- వాగాదీంశ్చోద్గాతృత్వేన వవ్రిరే- తాంశ్చ వాగాదీన్ కల్యాణాసఙ్గజేన పాప్మనాऽసురా వివిధురిత్యాద్యాఖ్యాయికా చ న యథాశ్రుతార్థా-వాగాదీనాం హాగభావే నోద్గానాసామర్థ్యాత్. కింత్వసురాధర్షితత్వాత్ ప్రాణోత్క్రాన్తౌ దేహపాతప్రసిద్ధేశ్చ ప్రాణశ్శ్రేష్ఠో భవతీతి ప్రాణవైశిష్ట్యనిశ్చయే బుద్ధ్యవతారశేషత్వేన సా కల్పితా- తథైవ ప్రకృతేపి సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థే తాత్పర్యాభావాత్తత్కార్యస్య తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్తదేవాస్తీత్యద్వైతబుద్ధ్యవతారోపాయత్వేన సృష్ట్యాదిప్రక్రియా కల్పితేత్యర్థః. దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చేతనత్వం వాగాదీనామితి ముఖ్యార్థత్వం సంవాదాదిశ్రవణస్య- అతోऽసిద్ధముదాహరణమితి శఙ్కతే (తదపీతి) సంవాదవిసంవాదయోరసతోః శ్రుతేऽర్థే ప్రామాణ్యమర్థవాదానామిత్యఙ్గీకారాదవిరోధాపేక్షమేవార్థవాదప్రామాణ్యం- ఇహ తు పరస్పరవ్యావృత్తిదర్శనాన్న ప్రామాణ్యమితి పరిహరతి (న శాఖాభేదేష్వితి) ప్రాణాదీత్యాదిశబ్దేన ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తా వాగాదయో గృహ్యన్తే. ఉక్తమేవ సమాధానం వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (యది హీతి) క్వచిద్వివదమానానాం ప్రాణానాం స్వయమేవ నిర్ణేతుమశక్తానాం ప్రజాపతిముపగతానాం యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమిదం పాపిష్ఠతరమివ తిష్ఠతి- స వశ్శ్రేష్ఠో భవతీతి తేనోక్తానాం ప్రవాసః శ్రూయతే- క్వచిత్తు స్వాతన్త్ర్యేణ- యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమిదం పతతి-స నశ్శ్రేయానిత్యాలోచ్య ప్రవాసో వ్యపదిశ్యతే- క్వచిత్పునః * వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనాంసీతి ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తాశ్చత్వారః శ్రూయన్తే- క్వచిత్తు వాగాదయోऽపీత్యేవం విరుద్ధానేకప్రకారేణ సంవాదశ్రవణమస్తీత్యాహ (శ్రూయతే త్వితి) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం మిథో విరోధాన్నాస్తి స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తదృష్టాన్తానురోధాదుత్పత్తివాక్యాన్యపి న వివక్షితార్థాని- క్వచిదాకాశాదిక్రమేణ సృష్టిః- క్వచిదగ్న్యాదిక్రమేణ-క్వచిత్ప్రాణాదిక్రమేణ- క్వచిదక్రమేణేత్యేవం పరస్పరపరాహతిదర్శనాదిత్యాహ (తథేతి) ప్రతికల్పం సృష్టిభేదస్యేష్టత్వాదుక్తశ్రుతీనామపి ప్రతిసర్గమన్యథాత్వాదవ్యవస్థయా

ఆశ్రమాస్త్రివిధా హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః। ఉపాసనోపదిష్టేయం తదర్థమనుకమ్పయా॥ ౧౬

స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసు ద్వైతినో నిశ్చితా దృఢమ్। పరస్పరం విరుధ్యన్తే తైరయం న విరుధ్యతే॥ ౧౭

అర్థవత్త్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కల్పేతి) సిద్ధే ప్రమాణైర్వ్యవస్థాపితే - తదేవ నానాత్వం [illegible] (నేత్యాదినా) తాసాం ప్రయోజనవత్త్వం త్వయా కిం స్వీక్రియత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యథోక్తేతి) ప్రయోజనాన్తరాభావం ప్రకటయతి (నహి) ప్రాణాదిభావప్రాప్తయే శ్రుత్యాదీనాం ప్రాణాదిసంకీర్తనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాప్యేతి) ః తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః [illegible] స్యాత్ - [illegible] (నేత్యాదినా) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం [illegible] ఉపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాముత్పత్త్యాదిపరత్వాభావే [illegible] (అజమితి) ౧౫

శం.— యది పరమార్థత ఆత్మా నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావ ఏక ఏవ పరమార్థసన్ ॥ ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాది శ్రుతిభ్యః- అసదన్యత్ - కిమర్థేయముపాసనోపదిష్టా ॥ ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః ॥ య ఆత్మాపహతపాప్మా ॥ స క్రతుం కుర్వీత ॥ ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యాది శ్రుతిభ్యః, కర్మాణి చాగ్నిహోత్రాదీని. శృణు తత్ర కారణం- ఆశ్రమాః - ఆశ్రమిణోఽధికృతాః, వర్ణినశ్చ మార్గగాః. ఆశ్రమశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వాత్. త్రివిధాః. కథం. హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః- హీనా- నికృష్టా. మధ్యమా ఉత్కృష్టా చ దృష్టిః - దర్శనసామర్థ్యం యేషాం తే. మన్దమధ్యమోత్తమబుద్ధిసామర్థ్యోపేతా ఇత్యర్థః. ఉపాసనోపదిష్టేయం తదర్థం - మన్దమధ్యమదృష్ట్యాశ్రమాద్యర్థం, కర్మాణి చ. న చాత్మైక ఏవాద్వితీయ ఇతి నిశ్చితోత్తమదృష్ట్యర్థం. దయాలునా వేదేనానుకమ్పయా సన్మార్గగాః సన్తః కథమిమాముత్తమామేకత్వదృష్టిం ప్రాప్నుయురితి. ॥ యన్మనసా న మనుతే యేనాహుర్మనో మతం। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే ॥ తత్త్వమసి ॥ ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యాది శ్రుతిభ్యః. ౧౬

ఆ.— ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతివిరోధమద్వైతే పరిహృత్యోపాసనవిధ్యనుపపత్తివిరోధం పరిహరతి (ఆశ్రమా ఇతి) [illegible] కార్యబ్రహ్మోపాసకా హీనదృష్టయః- కారణబ్రహ్మోపాసకా మధ్యమదృష్టయః - అద్వితీయ [illegible] ఉత్తమదృష్టయః - ఏవమేతేషు త్రివిధేషు మధ్యే తేషాం- మన్దానాం మధ్యమానాం చ [illegible] ఉత్తమదృష్టిప్రవేశార్థం [illegible] వేదేనోపాసనోపదిష్టా. [illegible] ఏకత్వదృష్టిం క్రమేణ ప్రాప్తా ఉత్తమా అపి ద్వైతం సర్వమిథ్యేత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (యదీ) [illegible] (ఏకమేవేతి) ద్వైతశ్రుతిరేతద్వ్యాఖ్యాద్వైతవిషయత్వేనావిరోధమాహ (అసత్) [illegible] విరోధమాహ (కిమర్థా) ఉపాసనోపదేశమేవ విశదయతి (ఆత్మే) ॥ [illegible] తత్ర [illegible] అద్వైతే [illegible] (కర్మాణీతి) [illegible] తినద్భుతః. అద్వైతాధికారిణోఽధికార్యన్తరం ప్రతి విధిప్రయోగసావకాశత్వం [illegible] (శృణ్వితి) [illegible] ఉపాసనోపదేశే [illegible] తే. తదేవ కారణముపదర్శనాయ ప్రకటయతి (ఆశ్రమా ఇతి) [illegible] (ఆశ్రమేతి) [illegible] ([illegible] త్యాదినా) కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాన్నికృష్టత్వం- మధ్యమత్వం కారణబ్రహ్మవిషయత్వాత్ - ఉత్కృష్టత్వమద్వైతవిషయత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ద్వితీయపాదస్యార్థం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్థం వ్యాకరోతి (ఉపాసనేతి) కర్మోపదేశస్య [illegible] (కర్మాణి చేతి) [illegible] (నచేతి) వేదేనోపాసనాద్యుపదేశే మన్దానాం మధ్యమానాం చ కథమను [illegible] (సన్మార్గగా ఇతి) [illegible] ఉపాసనోపదిష్టా కర్మాణి చేతి పూర్వేణ సంబన్ధః. ఉపాస్యం బ్రహ్మైవ సభవతీతి ప్రతిషేధాత్ [illegible] ఉపాసనస్య ప్రతిషేధమిత్యాహ (యన్మనసేతి) అద్వైతదృష్టీనాం [illegible] ఉపాసనకర్మాపదత్వమిత్యాహ (తత్త్వమసీతి) ౧౬

శం.— శాస్త్రోపపత్తిభ్యామవధారితత్వాదద్వయాత్మదర్శనం సమ్యగ్దర్శనం- తద్బాహ్యత్వాన్మిథ్యాదర్శనమన్యత్. ఇతశ్చ మిథ్యాదర్శనం- ద్వైతినాం రాగద్వేషాదిదోషాస్పదత్వాత్. కథం. స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసు- స్వసిద్ధాన్తరచనానియమేషు కపిలకణాదబుద్ధార్హతాదిదృష్ట్యనుసారిణో ద్వైతినో నిశ్చితాః - ఏవమేవైష పరమార్థో నాన్యథేతి తత్ర తత్రానురక్తాః ప్రతిపక్షం చాత్మనః పశ్యన్తస్తం ద్విషన్త ఇత్యేవం రాగద్వేషోపేతాః స్వసిద్ధాన్తదర్శననిమిత్తమేవ పరస్పరం- అన్యోన్యం విరుధ్యన్తే. తైరన్యోన్యవిరోధిభిరస్మదీయోఽయం వైదికః సర్వానన్యత్వాదాత్మైకత్వదర్శనపక్షో న విరుధ్యతే- యథా స్వహస్తపాదాదిభిః. ఏవం రాగద్వేషానాస్పదత్వాదాత్మైకత్వబుద్ధిరేవ సమ్యగ్దర్శనమిత్యభిప్రాయః. ౧౭

ఆ.— అద్వైతదర్శనస్యోపాసనాదివిధివిరోధాభావేఽపి మతాన్తరైర్విరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్య తేషాం భ్రాన్తత్వాన్నైవమిత్యాహ (స్వసిద్ధాన్తేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (శాస్త్రేతి) తద్బాహ్యత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన శాస్త్రోపపత్తీ గృహ్యేతే. ద్వైతదర్శనస్య మిథ్యాదర్శనత్వే హేత్వన్తరపరత్వమవతారితస్య శ్లోకస్య దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవ దర్శయతి (ద్వైతినామితి) ఆదిశబ్దేన మదమానాదయో గృహీతాః. స్వీయం స్వీయం సిద్ధాన్తం వ్యవస్థాపయితుం తత్త్వజ్ఞానమధికృత్య ప్రవృత్తానాం వాదినాం కుతో దోషాస్పదత్వమిత్యాక్షిపతి (కథమితి) శ్లోకా

అద్వైతం పరమార్థో హి ద్వైతం తద్భేద ఉచ్యతే। తేషాముభయథా ద్వైతం తేనాయం న విరుధ్యతే॥ ౧౮
మాయయా భిద్యతే హ్యేతన్నాన్యథాఽజం కథఞ్చన। తత్త్వతో భిద్యమానే హి మర్త్యతామమృతం వ్రజేత్॥ ౧౯

పరకీయాం శఙ్కాం పరిహరతి (స్వసిద్ధాన్తేత్యాదినా) నిశ్చయమేవ స్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రాగాస్పదత్వేఽపి తేషాం ద్వేషాస్పదత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిపక్షమితి) ఉత్తరార్ధం విభజతే (స్వసిద్ధాన్తేతి) యద్యపి వాదినాం ప్రత్యేకం స్వస్వసిద్ధాన్తైరుపసఙ్గృహీతం దర్శనం - తన్నిర్ధారణార్థమన్యోన్యం వాదినో విరోధమాచరన్తో దృశ్యన్తే. న చ తైరద్వైతదర్శనం నిరుధ్యమానమధ్యవసీయతే. యథా స్వకీయకరచరణాదిభిరాత్మా కదాచిదాచరితేఽపి ద్వేషో న జాయతే - పరబుద్ధ్యభావాత్. తథాఽద్వైతాభిమానిభిరుపద్రవేష్వుద్రేకేఽపి నాద్వైతదర్శినస్తేషు ద్వేషో జాయతే - సర్వాత్మకత్వాత్పరబుద్ధ్యభావాదిత్యర్థః. అద్వైతదర్శనస్య సమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రతిజ్ఞాతం కథం ప్రదర్శితయా ప్రక్రియయా ప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧౭

శం.— కేన హేతునా తైర్న విరుధ్యత ఇతి- ఉచ్యతే- అద్వైతం పరమార్థః హి- యస్మాద్ద్వైతం- నానాత్వమస్యాద్వైతస్య భేదః- తస్య కార్యమిత్యర్థః. "ఏకమేవాద్వితీయం" "తత్తేజోఽసృజత" ఇతి శ్రుతేః, ఉపపత్తేశ్చ- స్వచిత్తస్పన్దనాభావే సమాధౌ మూర్ఛాయాం సుషుప్తౌ చాభావాత్. అతస్తద్భేద ఉచ్యతే ద్వైతం. ద్వైతినాం తు తేషాం పరమార్థతశ్చాపరమార్థతశ్చోభయథాపి ద్వైతమేవ. యది చ తేషాం భ్రాన్తానాం ద్వైతదృష్టిః- అస్మాకమద్వైతదృష్టిరభ్రాన్తానాం- తేనాయం- హేతునాఽస్మత్పక్షో న విరుధ్యతే తైః- "ఇన్ద్రో మాయాభిః" "న తు తద్ద్వితీయమస్తి" ఇతి శ్రుతేః. యథా మత్తగజారూఢ ఉన్మత్తం భూమిష్ఠం ప్రతిగజారూఢోఽహం వాహయ మాం ప్రతీతి బ్రువాణమపి తం ప్రతి న వాహయత్యవిరోధబుద్ధ్యా- తద్వత్. తతః పరమార్థతో బ్రహ్మవిదాత్మైవ ద్వైతినాం- తేనాయం హేతునాఽస్మత్పక్షో న విరుధ్యతే తైః. ౧౮

ఆ.— ద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షస్య విషయద్వారకే విరోధేఽధిగమ్యమానే కథమవిరోధవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్య స్వపక్షపర్యాలోచనయా తావదవిరోధమాహ (అద్వైతమితి) మిథ్యాభూతేన ద్వైతేనాద్వైతస్యావిరోధేఽపి పరమార్థభూతేన తేన విరోధః స్యాదిత్యాశఙ్క్య తథావిధం ద్వైతమేవ నాస్తీత్యాహ (తేషామితి) ద్వైతినాం పరమార్థత్వేనాపరమార్థత్వేన చ ద్వైతమేవ వ్యవహారగోచరీభూతం- తచ్చ సంప్రతిపన్నద్వైతవన్మిథ్యాత్వే సంస్థితే న ద్వైతేనాద్వైతస్య విరోధశ్శక్యశఙ్కో భవతీత్యర్థః. శ్లోకప్రవృత్త్యర్థం ప్రశ్నం కరోతి (కేనేతి) శ్లోకాక్షరాణామర్థమాచక్షాణో హేతుమాహ (ఉచ్యత ఇతి) ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వే ప్రమాణమాహ (ఏకమేవేతి) శ్రుతిప్రామాణ్యాద్ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వావగమే, కార్యస్య చ కారణాద్భేదేన సత్త్వనిషేధాత్, తత్సత్యమిత్యవధారణాత్, నాద్వైతదర్శనం ద్వైతదర్శనేన విరుద్ధమిత్యర్థః. అద్వైతదర్శనం ద్వైతదర్శనైరవిరుద్ధమిత్యత్రైవ యుక్తిమాహ (ఉపపత్తేశ్చేతి) తామేవోపపత్తిం స్పష్టయన్ దర్శయతి (స్వచిత్తేతి) సుషుప్త్యాద్యవస్థాయాం స్వకీయచిత్తస్పన్దనాభావే మిథ్యాజ్ఞానోపరమే సతి ద్వైతదర్శనాభావాదద్వైతం సిద్ధం - తతశ్చ స్వప్నజాగ్రద్భేదానాముత్పత్తిదర్శనాదిత్యుపపత్తేర్ద్వైతమద్వైతకార్యం. న చ కారణం తత్కార్యప్రతిభాసైర్విరుధ్యతే- కార్యస్య వాచారమ్భణమాత్రత్వాత్కారణాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః. తేషామిత్యాదిభాగం విభజతే (ద్వైతినాంత్వితి) పరమార్థద్వైతాంశేనాద్వైతవిరోధమాశఙ్క్య ద్విధా వ్యవహారేఽపి విమతస్య ద్వైతస్యాద్వైతత్వాదేవ సంప్రతిపన్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేర్న తేన విరోధోఽద్వైతస్యేతి మన్వానస్సన్నాహ (యదిచేతి) భ్రాన్తిమూలద్వైతదర్శనైరద్వైతదర్శనం ప్రమాణమూలమవిరుద్ధమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథేత్యాదినా) కార్యకారణభూతయోర్ద్వైతాద్వైతయోరవిరోధే సిద్ధే ఫలితమాహ (తత ఇతి) అద్వైతినాం ద్వైతినాం చ ప్రాతిస్వికపక్షపర్యాలోచనాద్ద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షో విరుద్ధో న భవతీతి ఫలితముపసంహరతి (తేనేతి) ౧౮

శం.— ద్వైతమద్వైతభేద ఇత్యుక్తే ద్వైతమప్యద్వైతవత్పరమార్థసదితి స్యాత్కస్యచిదాశఙ్కేత్యత ఆహ - యత్పరమార్థసదద్వైతం- మాయయా తద్భిద్యతే హ్యేతత్ తైమిరికానేకచన్ద్రవద్రజ్జుస్సర్పాదిధారాదిభిర్భేదైరివ. న పరమార్థతః- నిరవయవత్వాదాత్మనః. సావయవం హ్యవయవాన్యథాత్వేన భిద్యతే- యథా మృద్ఘటాదిభేదైః. తస్మాన్నిరవయవమజం నాన్యథా కథఞ్చన- కేనచిదపి ప్రకారేణ న భిద్యత ఇత్యభిప్రాయః. తత్త్వతో భిద్యమానే హ్యేతస్మిన్నమృతమజమద్వయం స్వభావతస్సన్మర్త్యతాం వ్రజేత్- యథాగ్నిశ్శీతతాం. తచ్చానిష్టం స్వభావవైపరీత్యగమనం - సర్వప్రమాణవిరోధాత్. అజమవ్యయమాత్మతత్త్వం మాయయైవ భిద్యతే- న పరమార్థతః. తస్మాన్న పరమార్థసద్ద్వైతం. ౧౯

ఆ.— అద్వైతమేవ ద్వైతాత్మనా పరిణమతే చేత్- ద్వైతమపి తాత్త్వికం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మాయయేతి) వివర్తవాదానఙ్గీకారే దోషమాహ (తత్త్వత ఇతి) పూర్వార్ధవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాదర్శయతి (ద్వైతమితి) తత్ర పూర్వార్ధాక్షరాణ్యవతార్య వ్యాకరోతి (అత ఆహేతి) విమతో భేదో మిథ్యా- భేదత్వాత్- చన్ద్రాదిభేదవదిత్యర్థః. విమతం తత్త్వతో భేదరహితం- నిరవయవత్వాన్నిత్యత్వాదజత్వాచ్చ - వ్యతిరేకేణ మృదాదివదిత్యాహ (నేత్యాదినా) నిరవయవత్వేఽపి వస్తునస్స్ఫుటనధర్మత్వమాశఙ్క్యాహ (సావయవం హీతి) ఉక్తమనుమానం నిగమయతి (తస్మాదితి) అన్యథా- పరమార్థత్వే నేత్యర్థః. పునర్నఞనుకర్షణమన్వయార్థం. కార్యత్వధర్మత్వాంశత్వాదిరత్ర ప్రకారోఽభిప్రేతః. విపక్షే దోషం వదన్ ద్వితీయార్ధం వివృణోతి (తత్త్వత ఇతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే (తచ్చేతి) వివర్తవాదముపసంహరతి (అజమితి) సిద్ధే వివర్తవాదే ఫలితమాహ (తస్మాదితి)

అజాతస్యైవ భావస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః। అజాతో హ్యమృతో భావో మర్త్యతాం కథమేష్యతి॥ ౨౦
న భవత్యమృతం మర్త్యం న మర్త్యమమృతం తథా। ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి॥ ౨౧
స్వభావేనామృతో యస్య భావో గచ్ఛతి మర్త్యతాం। కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః॥ ౨౨
భూతతోఽభూతతో వాపి సృజ్యమానే సమా శ్రుతిః। నిశ్చితం యుక్తియుక్తం చ యత్తద్భవతి నేతరత్॥ ౨౩

శం.— ఉపనిషద్వ్యాఖ్యాతారో [illegible] తేషాం జాతం [illegible] ౨౦

ఆ.— [illegible]

శం.— [illegible] ౨౧

ఆ.— [illegible] (యస్మాదితి) ఉత్తరార్ధం [illegible] ౨౧

శం.— [illegible] ౨౨

ఆ.— [illegible] (స్వభావేనేతి) [illegible] (కృతకేనేతి) [illegible] ౨౨

శం.— [illegible] మమృతమితి - యుక్తియుక్తం చ - [illegible] ౨౩

ఆ.— [illegible] (భూతతఇతి) [illegible] తేరవిశేషాదద్వైతానురోధిశ్రుతిరియం [illegible] సృష్టిశ్రుతేరద్వైతానుగుణ్యే ప్రమాణం [illegible] మేవాభ్యుపగన్తవ్యమితి ఫలితమాహ (నిశ్చితమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కాముత్థాపయతి (నన్వితి) యద్యాగ్నాయాద్యాభావేన జాయతే - ర్ణ సృష్టిశ్రుతిరన్యథా స్యాదిత్యర్థః. సృష్ట్యనువాదినీ శ్రుతిరస్తీత్యఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తస్యాఽమిథ్యాసృష్ట్యనువాదిత్వే న కథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సాత్వితి) కథమద్వైతపరత్వే సృష్టిశ్రుతేరుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయఇతి) యదిసృష్టిశ్రుతేరద్వైతపరత్వే న తద్విరోధ సమాధీ అథ [illegible] తర్హి పునశ్చోద్యం తత్పరిహారశ్చ నయుక్తౌ- పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) మిథ్యాసృష్టివాదే శ్రుతిపదానామన్యథాభవదిత్యాదీనామసామఞ్జస్యవిరోధాశఙ్కాయాం తావన్మాత్రం పరిహర్తుం పునశ్చోద్యపరిహారావిత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యముక్త్వా పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాకరోతి (భూతత

నేహ నానేతి చామ్నాయాదిన్ద్రో మాయాభిరిత్యపి। అజాయమానో బహుధా మాయయా జాయతే తు సః॥ ౨౪

సమ్భూతేరపవాదాచ్చ సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే। కో న్వేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యతే॥ ౨౫

ఇతి) మాయయా హ్యేషా మయా సృష్టేత్యాదివత్ «తత్తేజోఽసృజత» ఇతి శ్రుతిః. «సచ్చ త్యచ్చాభవత్» ఇతి శ్రుతిస్తు దేవదత్తో వ్యాఘ్రో భవతీతివత్. న చ సత్యత్వం విశేషణమత్రోపలభ్యతే. తేన మాయామయ్యేవ సృష్టిర్వివక్షితా ప్రాయేణ సృష్టిశ్రుతిష్వితి భావః. గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసంప్రత్యయ ఇతి న్యాయమాశ్రిత్య శఙ్కతే (నన్వితి) అగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర మాణవకేఽగ్నిశబ్దప్రయోగేఽస్మిన్నాసనే ఇత్యాదిప్రయోగే ప్రథమం వహ్నౌ ప్రతీతేర్ముఖ్యస్యైవ ప్రథమం ప్రతిభానాన్ముఖ్యే వృత్త్యా ముఖ్యార్థతయా సత్యా సృష్టిరేవ వక్తవ్యేత్యర్థః. ముఖ్యస్య ప్రత్యక్షేణ బాధితత్వాన్న సత్యా సృష్టిర్న సిధ్యతి - అస్మత్పక్షేఽపి సత్యాయాః సృష్టేః సృష్టిశబ్దార్థత్వేనాప్రసిద్ధత్వాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) లౌకికానాం ముఖ్యస్య సృష్టేః సత్యస్య సృష్టేర్వైఫల్యాభావాన్న తత్ర శ్రుతితాత్పర్యమిత్యాహ (నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేతి) అన్యథాన్యస్యైవ ప్రసిద్ధత్వమేవ స్పష్టయతి (అవిద్యేతి) గౌణీ స్వప్నేరథాదిసృష్టిః- ముఖ్యా జాగరేఘటాదిసృష్టిః. సర్వాప్యవిద్యావస్థాయామేవ- తస్యాం సత్యత్వోపలమ్భాత్. న తత్త్వదృష్ట్యా కాపి సృష్టిస్సమ్భవతి. తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్యాన్యస్యోపరతో వా వస్తునోఽన్యథాభావాసమ్భవాత్, ద్వైతవ్యతిరేకేణ వస్తునోఽభావాద్ద్వితీయాభావాచ్చ, వస్తుస్వరూపాలోచనయా వా సర్వాస్సృష్టిర్నిష్టత్వే శ్రుతిమనుకూలయతి (సదేవేత్యాది) సృష్టేరవిద్యమానత్వేఽపి కింపునర్వివక్షితమిత్యాశఙ్క్య శ్రుత్యర్థం దర్శయతి (తస్మాదితి) నిరవయవత్వం విభుత్వమిత్యాది యుక్తిః. తేనాద్వైతమేవ శ్రుతితాత్పర్యగమ్యం- న ద్వైతమితి ఫలితమాహ (తదేవేతి) ౨౩

శం.— కథం శ్రుతినిశ్చయ ఇత్యాహ- యది హి భూతత ఏవ సృష్టిస్స్యాత్ - తతస్సత్యమేవ నానావస్త్వితి తదభావప్రదర్శనార్థమామ్నాయో న స్యాత్. అస్తి చ *నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాద్యామ్నాయో ద్వైతభావప్రతిషేధార్థః- తస్మాదాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థా కల్పితా సృష్టిరభూతా ప్రాణసంవాదవత్. *ఇన్ద్రో మాయాభిరిత్యభూతార్థప్రతిపాదకేన మాయాశబ్దేన వ్యపదేశాత్. నను ప్రజ్ఞావచనో మాయాశబ్దః. సత్యం- ఇన్ద్రియప్రజ్ఞాయా అవిద్యామయత్వేన మాయాత్వాభ్యుపగమాదదోషః. మాయాభిః- ఇన్ద్రియప్రజ్ఞాభిరవిద్యారూపాభిరిత్యర్థః. *అజాయమానో బహుధా విజాయత ఇతి శ్రుతేః. తస్మాన్మాయయైవ జాయతే తు సః. తుశబ్దోఽవధారణార్థో మాయయైవేతి. న హ్యజాయమానత్వం బహుధా జన్మ చైకత్ర సమ్భవతి- అగ్నావివ శైత్యమౌష్ణ్యం చ. ఫలవత్త్వాచ్చాత్మైకత్వదర్శనమేవ శ్రుతినిశ్చితోఽర్థః - *తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్, *మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతీతి నిన్దితత్వాచ్చ సృష్టిభేదదృష్టేః. ౨౪

ఆ.— సృష్టేర్మాయామాత్రత్వస్వీకరణద్వారేణాద్వైతమేవ శ్రుత్యర్థతయా సిద్ధాన్తయితుం శ్రౌతనిశ్చయమేవ వివృణోతి (నేహేతి) ఆకాఙ్క్షాం ప్రదర్శ్య శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా) తత్రాద్యపాదవ్యతిరేకం దర్శయిత్వా పునరన్వయాఖ్యానేన వ్యాచష్టే (యదిహీతి) ద్వైతభావశ్చేచ్ఛ్రుతిషిధ్యతే- కథం తర్హి సృష్టిరుపదిశ్యతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) యథా ప్రాణశ్రైష్ఠ్యప్రతిపత్త్యర్థం ప్రాణసంవాదశ్శ్రుతిషు కల్ప్యతే- తథా సృష్టిరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థత్వేన కల్పితా- న హి సర్వాస్సృష్టేరభూతస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. కల్పితా సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరం దర్శయన్ ద్వితీయం పాదమవతార్య తాత్పర్యమాహ (ఇన్ద్ర ఇతి) మాయాశబ్దేన సృష్టేర్వ్యపదేశాదసౌ కల్పితా యుక్తేతి శేషః. అభిధానగ్రన్థే ప్రజ్ఞానామసు పాఠాన్మాయాశబ్దో మిథ్యార్థో న భవతీతి శఙ్కతే (నన్వితి) మాయాశబ్దస్య ప్రజ్ఞానామసు పాఠమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కథం తర్హి మిథ్యార్థత్వం - తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి) నహి మాయాశబ్దితా ప్రజ్ఞా బ్రహ్మచైతన్యం- *భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిరిత్యాదౌ నివృత్తిశ్రవణాత్. కిన్త్వసావిన్ద్రియజన్యా - తస్యాశ్చావిద్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయావిద్యాత్వేన మిథ్యాత్వాన్మాయాశబ్దస్య మిథ్యార్థత్వేనానుపపత్తిరిత్యర్థః. తాత్పర్యార్థముక్త్వా ఇన్ద్రో మాయాభిరిత్యక్షరానుగుణ్యమాహ (మాయాభిరితి) పురురూప ఈయత ఇతి సమ్బన్ధః. మాయామయీ సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరపరత్వేన తృతీయపాదమవతారయతి (అజాయమాన ఇతి) అజాయమానస్య బహుధా విజాయమానత్వం విరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదముత్థాపయతి (తస్మాదితి) అశ్రుతస్యైవకారస్యాపస్యాన్తరితి శఙ్కామాహ (తుశబ్ద ఇతి) అవధారణరూపమర్థమాహ (మాయయైవేతి) కస్మాదిత్థమవధార్యతే- వాస్తవజన్మని కా వస్తుక్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హ్యజేతి) ఆత్మైకత్వజ్ఞానమేవ సృష్టిశ్రుతితాత్పర్యగమ్యం- సృష్టిస్తు తచ్ఛేషత్వాదవివక్షితేత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (ఫలవత్త్వాచ్చేతి) తస్య ఫలవత్త్వే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ఏకత్వం-ఆచార్యోపదేశమనుపశ్యతః- సాక్షాత్కుర్వతస్తత్ర-ఏకత్వసాక్షాత్కారే సతి శోకమోహోపలక్షితస్సంసారో న భవతీత్యర్థః. న కేవలం విఫలత్వాద్భేదదృష్టిరవివక్షితా- కిన్తు నిన్దితత్వేన నిషిద్ధత్వాదనర్థకరత్వాచ్చేత్యాహ (మృత్యోరితి) ౨౪

శం.— *అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే సమ్భూతిముపాసత ఇతి శ్రుతేస్సమ్భూతేరుపాస్యత్వాపవాదాత్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే- న హి పరమార్థసద్భూతాయాం సమ్భూతావపవాద ఉపపద్యతే. నను వినాశేన సమ్భూతేస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సమ్భూత్యపవాదః- యథా *అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసత ఇతి. సత్యమేవ- దేవతాదర్శనస్య సమ్భూతివిషయస్య వినాశశబ్దవాచ్యస్య కర్మణస్సముచ్చయవిధానార్థస్సమ్భూత్యపవాదః- తథాపి వినాశాఖ్యస్య కర్మణః స్వాభావికాజ్ఞానప్రవృత్తిరూపస్య మృత్యోరతితరణార్థత్వవద్దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య పురుషసంస్కారార్థస్య కర్మఫలరా

సఏష నేతి నేతీతి వ్యాఖ్యాతం నిహ్నుతే యతః। సర్వమగ్రాహ్యభావేన హేతునాజం ప్రకాశతే॥ ౨౬

గప్రవృత్తిరూపస్య సాధ్యసాధనేషణాద్వయలక్షణస్యామృతత్వాద్యరతితరణార్థత్వం. ఏవం హ్యేషణాద్వయలక్షణాదవిద్యావిషయాదమృతత్వాద్యరతితీర్ణస్య విరక్తస్యోప నిషచ్ఛాస్త్రార్థాలోచనపరస్యాఽఽత్మైకత్వవిద్యోత్పత్తిరితి పూర్వభావినీమవిద్యాముపేత్య పశ్చాద్భావినీ బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనా ఏకేనపురుషేణ సమ్బధ్యమానాఽవిద్యయా సముచ్చీయత ఇత్యుచ్యతే. అతోఽన్యార్థత్వాదమృతత్వసాధనం బ్రహ్మవిద్యాముపేత్య నిన్దార్థైవ భవతి సమ్భూత్యపవాదోఽయద్యప్యశుద్ధివియోగహేతుః అతన్నిష్ఠత్వాత్. అత ఏవ సమ్భూతేరపవాదాత్సంభూతేరాపేక్షికమేవ సత్త్వమితి పరమార్థసదాత్మైకత్వముపేత్యామృతాఖ్యస్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే. ఏవం మాయానిర్మితస్యైవ జీవస్యావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితస్యావిద్యానాశే స్వభావరూపత్వాత్పరమార్థతః కోన్వేనం జనయేత్ - నహి రజ్జ్వామవిద్యారోపితం సర్పం పునర్వివేకతో నష్టం జనయేత్కశ్చిత్ - తథా న కశ్చిదేనం జనయేదితి. కోన్విత్యాక్షేపార్థత్వాత్కా రణం ప్రతిషిధ్యతే. అవిద్యోద్భూతస్య నష్టస్య జనయితృ కారణం న కించిదస్తీత్యభిప్రాయః. *నాయం కుతశ్చిన్న బభూవ కశ్చిదితి శ్రుతేః. ౨౫

ఆ.— భేదదృష్టిర్మిథ్యాత్వే హేత్వన్తరమాహ (సమ్భూతేరితి) సమ్భూతిః- ఐశ్వర్యం యస్యాస్సా సమ్భూతిర్హిరణ్యగర్భా ఖ్యా. తస్యాశ్చ కార్యమధ్యే శ్రేష్ఠాయా నిన్దితత్వాత్ ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేన సమ్భవశబ్దితం కార్యం సర్వం నిషిధ్యతే- తథా చ నిషిద్ధం వస్తు మిథ్యేత్యర్థః. కారణప్రతిషేధేన తదవస్తుత్వసిద్ధేశ్చ యథోక్తార్థసిద్ధిరిత్యాహ (కోన్వేనమితి) పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (అన్ధమితి) సమ్భూత్యుపాసనాయాః మన్త్రార్థవాదైర్నిన్దాం విధాయ (తతో భూయ ఇవేత్యాదినా) తత్రాన్యత్ర సమ్భూతేరుక్తాయా దేవతాయా హేయత్వముపపాద్యతే - తతశ్చ ప్రధాన భూతదేవతోపాస్యత్వాపవాదాత్తతోఽర్వాక్తనం సర్వమేవ సమ్భవశబ్దితం కార్యమాత్రం నిషిధ్యతే- తథా చ తదవస్తుత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. సమ్భూతేరపవా దేపి తస్మిన్మిథ్యాత్వనియమాభావాన్న కార్యమాత్రస్య మిథ్యాత్వం శక్యం ప్రతిజ్ఞాతుమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సమ్భూతేర్నిన్దాప్రశంసాపరత్వవ్యాఖ్యాన నార్థాన్న భవతి - కింతు వినాశేన - కర్మణా దేవతోపాసనస్య సముచ్చయవిధానస్య ఫలవత్త్వాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) అపవాదస్య సముచ్చయవిధ్యర్థత్వేప్ర ష్టాన్తమాహ (యథేతి) అత ఖల్వవిద్యాశబ్దితకర్మాపవాదోఽవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సిద్ధః- విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహేతి శ్రవణాదిత్యర్థః. ఉక్తం చోద్యమనూద్య దూషయతి (సత్యమితి) తస్మిన్ సమ్భూత్యపవాదస్తదవస్తుత్వవ్యాఖ్యానకోనభవతీత్యుక్తం సన్తిష్ఠతామపేత్యాశఙ్క్య సము చ్చయస్యావిద్యావస్థాయామవస్థితఫలవత్త్వాప్యవస్తుత్వం సమ్భూత్యాదేర్నిన్దార్థేన సముక్తం- తత్రవపక్షమేవేతి మన్వానస్సన్నాహ (తథాపీతి) యథా స్త్రైణానాం దేశాన్తరీయస్య కర్మణోఽశాస్త్రీయప్రవృత్తిరూపస్య మృత్యుతరణార్థత్వం - తథా సాధనాద్వైతకామానుపపత్త్యా మృత్యుతరణార్థత్వేన సముచ్చయ స్యాపివాచ్యం. తథా చ సమ్భూత్యాదేరవస్తుత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. మృత్యుతరణార్థత్వేన సంస్కారార్థత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) శాస్త్ర చారకానువాదకామభక్షణాదిలక్షణస్వాభావికప్రవృత్తిరూపాశుద్ధివియోగస్సంస్కారో యథా సిద్ధస్త్రైణానాం తథా సిద్ధస్యైవానుష్ఠిత సముచ్చయఫలం కామాఖ్యాశుద్ధివ్యావృత్తిరిత్యర్థః. *అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేతి మన్త్రే మృత్యుతరణహేతురవిద్యేతి వచనాత్, *సంభూత్యాఽమృతమ శ్నుత ఇతి చ సమ్భూతేరమృతత్వఫలాభిధానాత్, కథం సముచ్చయస్యామృతత్వోపరతితరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) యతో న సముచ్చయస్యామృ తత్వం ఘటతే తస్య - * విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ అతస్సముచ్చయఫలమవిద్యా * అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేత్యత్ర ప్రసి శ్యతే- అపేక్షితమృత్యుతరణహేతుత్వసమ్భవాదిత్యర్థః. యద్యవిద్యాశబ్దేన సముచ్చయోఽభిధీయతే - కథం తర్హి * విద్యాం చావిద్యాం చేత్యనేన విద్యా విద్యయోస్సముచ్చయో నిర్దిశ్యతే - నహి దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య బ్రహ్మవిద్యయా సముచ్చయస్సంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నాన్త రీయకత్వం- అవశ్యంభావిత్వం. ప్రతిబన్ధకాభావే కార్యోత్పత్తేర్నైరన్తర్యమిత్యర్థః. ఏవం నాన్తరీయకత్వేపి ప్రత్యక్షేణేత్యాహ (అతఏవ) నాన్తరీయకత్వం - సము చ్చయస్యాశుద్ధిక్షేపహేతుత్వం. తచ్చేదిష్టం- కిమిత్యపవాదః- తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాప్యతన్నిష్ఠత్వాత్ - పరమార్థామృతత్వఫలాభావాత్తదపవాదసిద్ధిరిత్యర్థః. అపవాదఫలం దర్శయన్నాద్యభాగవిభజనముపసంహరతి (అత ఏవేతి) * కోన్వేనం జనయేదిత్యనన్తరభాగస్య ప్రతీకగ్రహణాపేక్షితం వ్యా ఖ్యానం విభజతే (ఏవం మాయేత్యాదినా) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) కోన్వేనమిత్యనేన కారణం ప్రతిషిధ్యత ఇత్యుక్తం ప్రశ్నార్థే కిం శబ్దే దృశ్యమానే కథం కారణప్రతిషేధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కోన్వితి) ఆక్షేపార్థముదాహృత్య తత్ర ఫలితమాహ (అవిద్యేతి) త తశ్చేదుద్భూతో జీవః- కథం తస్య జనయితృ కారణం నేత్యుచ్యతే- వ్యాఘాతాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నష్టస్యేతి) జీవస్య జనయితృ కారణాభావే ప్రమాణమా హ (నాయమితి) తస్యావిద్యామన్తరేణ స్వతో జన్మాభావం సూచయతి (న బభూవేతి) ౨౫

శం.— సర్వవిశేషప్రతిషేధేన * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిపాదితస్యాత్మనో దుర్బోధ్యత్వం మన్యమానా శ్రుతిః పునః పునరుపాయాం తరత్వేన తస్యైవ ప్రతిపిపాదయిషయా యద్యద్వ్యాఖ్యాతం- తత్సర్వం నిహ్నుతే. గ్రాహ్యం- జనిమద్బుద్ధివిషయమపలపత్యర్థాత్ *స ఏష నేతి నే తీత్యాత్మనోఽదృశ్యతాం దర్శయన్తీ శ్రుతిః. ఉపాయస్యోపేయనిష్ఠతామజానత ఉపాయత్వేన వ్యాఖ్యాతస్యోపేయవద్గ్రాహ్యతా మా భూదిత్య గ్రా హ్యభావేన హేతునా- కారణేన నిహ్నుత ఇత్యర్థః. తతశ్చైవముపాయస్యోపేయనిష్ఠతామేవ, జానత ఉపేయస్య చ సదైకరూపత్వమితి, తస్య సబాహ్యాభ్య న్తరమజమాత్మతత్త్వం ప్రకాశతే స్వయమేవ. ౨౬

ఆ.— ఇతోపి ద్వైతం వస్తు న భవతీత్యాహ (స ఏష ఇతి) * ద్వే వావేత్యాదినా వ్యాఖ్యాతం మూర్తామూర్తాది సర్వమేవ త్యాజ్యమగ్రా హ్యం * నేతి నేతీతి వీప్సయా యతో నిషేధతి శ్రుతిః- అతస్స ఏష ఇత్యుపక్రమ్య ప్రతిపాదితస్యాత్మతత్త్వస్య హ్యాటన్థస్యావిషయత్వేన ప్రథమోపపత్తిరి

సతో హి మాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వతః। తత్త్వతో జాయతే యస్య జాతం తస్య హి జాయతే॥ ౨౭

త్యర్థః. నేతి నేతీతి వీప్సాతాత్పర్యమాహ (సర్వేతి) రూపద్వయాపవాదేనానన్తరం తన్నిషేధమన్తరేణ నిర్విశేషవస్తుప్రతిపత్తేరయోగాత్, తత్ప్రతిపత్త్యా చ పురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్భవాత్, నాదేశః - నిర్విశేషాత్మతత్త్వోపదేశస్తావత్ప్రస్తూయతే. ఏవం ప్రస్తుత్య *నేతి నేతీతి వీప్సయా సర్వస్య మూర్తామూర్తాదివిశేషస్యారోపితస్య నిషేధో దర్శితః. తేన చాత్మాజిజ్ఞాసితో విశిష్టో నిర్దిష్ట ఇత్యర్థః. సచైవం మూర్తామూర్తాధికారే ప్రతిపాదితః- తర్హి కిమితి ప్రదేశాన్తరే పునః పునరేవం ప్రతిపాద్యతే- పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్య వ్యాఖ్యాతమిత్యాదివ్యాచష్టే (ప్రతిపాదితస్యేతి) యద్యపి మూర్తామూర్తప్రకరణే ప్రతిపాదితమాత్మతత్త్వం- తథాపి తస్య పరమసూక్ష్మత్వాద్దుర్జ్ఞానత్వం పశ్యన్తీ శ్రుతిః సా పునః పునరుపాయవిశేషసమ్బన్ధేన ప్రాయేణ తస్యైవ పునః పునః ప్రతిపాదనే ప్రవృత్తా యస్య చారోపితం- తత్తదశేషమపోహ్య విశిష్టమాత్మస్వరూపం నివేదయతీత్యర్థః. సర్వమిత్యాదిస్పష్టీకుర్వాణః సనిషేధవిధిం వ్యాచష్టే. (గ్రాహ్యేతి) సర్వవిషయత్వాద్ద్వ్యాప్రవృత్తరిదన్త్వేనాత్మనో విశేషం నిషేధముఖేన ప్రత్యగ్యత్వం కార్యం యస్య సా చాంచగోచరీభూతం- తదశేషమర్థాదపలపతి. సా హి పరమార్థతత్త్వదృశ్యమితి బ్రువాణా దృశ్యస్య వస్తుత్వేనోపపద్యతే- తథా చానుపపత్తేర్దృశ్యవర్గస్యావస్తుత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. ననుకిమితి శ్రుతిర్వ్యాఖ్యాతం విశేషజాతం నిహ్నుతే- పశ్చాత్ప్రత్యక్షసన్న్యాయాపాతాదిత్యాశఙ్క్య గ్రాహ్యాభావే నేత్యాదివ్యాకరోతి (ఉపాయస్యేతి) *ద్వైతాభావేత్యాదినా వ్యాఖ్యాతస్వరూపప్రపఞ్చస్యాద్వితీయబ్రహ్మైకమాత్రపర్యవసాయితామప్రతిపాద్యమానస్య బ్రహ్మానవబోధోపాయత్వేనాభిమతస్యాపి ప్రపఞ్చస్యావస్తుత్వేన గ్రాహ్యత్వాశఙ్కాయాం- సామాన్యాదిత్యశేషవిశేషరహితేనాద్వితీయబ్రహ్మస్వరూపనిర్ధారణార్థమారోపితం ప్రపఞ్చం ప్రతిషేధతి శ్రుతిరిత్యర్థః. ఉపాయస్య కల్పితత్వేనావస్తుత్వాభావాత్, ఉపేయస్య చ సదేకరూపత్వాత్, కథం తథావిధవస్తుప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాజమిత్యాదివ్యాచష్టే (తతశ్చేతి) సమారోపితస్య సర్వస్య నిషేధాదేవ స్వాతన్త్ర్యేణావస్తుత్వాభావనిశ్చయాదారోపితస్యాపేక్షాధిష్ఠానాతిరేకేణాసత్త్వాదుపాయస్య మూర్తాదేరుపేయాద్వితీయబ్రహ్మమాత్రతామేవ ప్రతిపద్యమానస్య, బ్రహ్మణశ్చ సదైకరూపత్వమాత్మస్య తత్త్వదృష్టిస్వభావత్వాదిజానతస్తస్య- ఉత్తమస్యాధికారిణస్స్వయమేవ - అన్యాపేక్షామన్తరేణాత్మతత్త్వమువిశేషణం ప్రకాశీభవతి. కల్పితస్య చోపాయత్వం ప్రతిబిమ్బాదివదవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౨౬

శం — ఏవం హి శ్రుతివాక్యశతైః సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మతత్త్వమద్వయం- న తతోఽన్యదస్తీతి నిశ్చితమేతద్యుక్త్యా చ. అధునైతదేవ పునర్నిర్ధార్యత ఇత్యాహ. తత్రైతత్స్యాత్- సదాఽగ్రాహ్యమేవ చేదసదేవాత్మతత్త్వమితి. తన్న- కార్యగ్రహణాత్. యథాఽసతో మాయావినో మాయయా జన్మ కార్యం- ఏవం జగతో జన్మ కార్యం గృహ్యమాణం మాయావినమివ పరమార్థం సన్తమాత్మానం జగజ్జన్మమాయాస్పదమవగమయతి. యస్మాత్సతో హి- విద్యమానాత్కారణాన్మాయానిర్మితస్య హస్త్యాదికార్యస్యేవ జగజ్జన్మ యుజ్యతే- నాసతః కారణాత్. న తు తత్త్వత ఏవాత్మనో జన్మ యుజ్యతే. అథవా- సతః- విద్యమానస్య వస్తునో రజ్జ్వాదేః సర్పాదివన్మాయయా జన్మ యుజ్యతే- న తు తత్త్వతో యథా- తథాఽగ్రాహ్యస్యాపి సత ఏవాత్మనో రజ్జుసర్పవజ్జగద్రూపేణ మాయయా జన్మ యుజ్యతే- న తు తత్త్వత ఏవాజస్యాత్మనో జన్మ. యస్య పునః పరమార్థసదజమాత్మతత్త్వం జగద్రూపేణ జాయతే వాదినః- న హి తస్యాజం జాయత ఇతి శక్యం వక్తుం- విరోధాత్. తతస్తస్యార్థాజ్జాతం జాయత ఇత్యాపన్నం- తతశ్చానవస్థాపాతాజ్జాయమానత్వం న. తస్మాదజమేకమేవాత్మతత్త్వమితి సిద్ధమ్. ౨౭

ఆ.— ఆత్మతత్త్వమజమద్వితీయం పరమార్థభూతం- ద్వైతం తు మాయాకల్పితమసదితి ప్రతిపాదితం. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సతో హీతి) యదాత్మతత్త్వం సదా సదేకరూపం - తస్య మాయయా జగదాకారేణ జన్మ యుక్తం - మాయాయా దుర్నిరూపార్థసమర్థనపటీయస్త్వాత్. పరమార్థం సన్తమేకరూపమనేకరూపతయా నోత్పాదయితుం పారయతి - విరోధాదిత్యర్థః. విపక్షే దోషమాహ (తత్త్వత ఇతి) యస్య వాదినో మతే బ్రహ్మైవ పరమార్థతో జగదాత్మనా జాయతే - తస్యాజస్య జాయమానత్వప్రతిజ్ఞాయా వ్యాహతత్వాజ్జాతస్యైవ జాయమానత్వే స్యాదనవస్థేత్యర్థః. అద్వైతమేవ యన్నాద్వైతనిషేధకశ్రుత్యాద్యుపజీవకత్వాదియుక్త్యా చ తథావిధయా నిర్ధారితమర్థం శ్లోకాభ్యామర్థకథనార్థమనువదతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవ వస్తుయుక్త్యన్తరేణ పునర్నిర్ధారయితుముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యాహ (అధునేతి) పూర్వార్ధం శఙ్కోత్తరత్వేన వ్యాఖ్యాతుం శఙ్కయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకస్య స్వవ్యాపారాపృశ్యతే. యస్మాదదాదివత్ప్రత్యేతి - తదత్యన్తాసదేవ శశవిషాణాదివద్దేష్టవ్యం - ప్రమాణాభావే ప్రమేయాసిద్ధేరిత్యర్థః. కార్యలిఙ్గకానుమానవశాదాత్మతత్త్వస్య కారణత్వేన సత్త్వనిర్ణయాన్నాసత్త్వశోధ్యమితి దూషయతి (తన్నేతి) సఙ్గృహీతమర్థం దృష్టాన్తేన వివృణోతి (యథేతి) విమతం సదుపాదానం- కార్యత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే పూర్వార్ధాక్షరాణి యోజయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్కారణస్యాసత్త్వమితి నాదమితి శేషః. (నాసత ఇతి) తస్య నిస్స్వభావత్వాత్కారణత్వాయోగాదిత్యర్థః. (న త్వితి) తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్య చ జన్మాయోగాదిత్యర్థః. సత ఇతి పఞ్చమ్యన్తం పదం గృహీత్వా నిమిత్తకారణపరతయా వ్యాఖ్యాతం. సప్రతిపత్త ఇతి షష్ఠ్యన్తం పదముపాదానపరతయా వ్యాఖ్యాంకరోతి (అథవేతి) యథా రజ్జోస్సర్పాద్యాకారేణ మాయాకృతం జన్మ- తథైవాగ్రాహ్యస్యాపి సద్రూపస్యాత్మతత్త్వస్య జగదాత్మనా జన్మ మాయయా ప్రయుక్తం ప్రతిపత్తవ్యం- జన్మరహితస్య వస్తుతో జన్మ వ్యాహతాదిత్యర్థః. ఉత్తరార్ధం విభజతే (యస్యేత్యాదినా) మాయికం జన్మ- సతా న్యాయ్యమితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౨౭

అసతో మాయయా జన్మ తత్త్వతో నైవ యుజ్యతే। వన్ధ్యాపుత్రో న తత్త్వేన మాయయా వాపి జాయతే॥ ౨౮

యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం స్పన్దతే మాయయా మనః। తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం స్పన్దతే మాయయా మనః॥ ౨౯

అద్వయం చ ద్వయాభాసం మనః స్వప్నే న సంశయః। అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః॥ ౩౦

మనోదృశ్యమిదం ద్వైతం యత్కిఞ్చిత్సచరాచరమ్। మనసో హ్యమనీభావే ద్వైతం నైవోపలభ్యతే॥ ౩౧

ఆత్మసత్యానుబోధేన న సఙ్కల్పయతే యదా। అమనస్తాం తదా యాతి గ్రాహ్యాభావే తదగ్రహమ్॥ ౩౨

శం.— అసద్వాదినామసతో భావస్య మాయయా తత్త్వతో వా న కథంచన జన్మ యుజ్యతే - అదృష్టత్వాత్. న హి వన్ధ్యాపుత్రో మాయయా తత్త్వతో వా జాయతే. తస్మాదసద్వాదో దూరత ఏవానుపపన్న ఇత్యర్థః. ౨౮

ఆ.— సద్వాదపూర్వకం కార్యమిత్యసద్వాదీ [illegible] ప్రాహ (అసత ఇతి) తత్త్వతో వా మాయయా వా నాసతస్సద్భావేన జన్మేత్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (వన్ధ్యేతి) [illegible] (అసద్వాదినామితి) [illegible] తత్త్వతో వా కార్యాకారేణ [illegible] (అదృష్టత్వాదితి) [illegible] (న హీతి) [illegible] (తస్మాదితి) [illegible] దూరతః పరాస్యత ఇత్యర్థః. ౨౮

శం.— కథం పునస్సతో మాయయైవ జన్మేతి. ఉచ్యతే- యథా రజ్జ్వాం వికల్పితస్సర్పో రజ్జురూపేణావేక్ష్యమాణస్సన్- ఏవం మనః పరమార్థవిజ్ఞప్త్యాత్మరూపేణావేక్ష్యమాణం సత్- గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ ద్వయాభాసం స్పన్దతే స్వప్నే మాయయా - రజ్జ్వామివ సర్పః. తథా- తద్వదేవ జాగ్రత్- జాగరితే స్పన్దతే మాయయా మనః. స్పన్దత ఇవేత్యర్థః. ౨౯

ఆ.— సత ఏవ మాయయా జన్మేత్యుక్తముపపాదయతి (యథేతి) సత ఏవ మాయయా జన్మేత్యయుక్తం - [illegible] మనస్స్పన్దితత్వస్వీకారాదిత్యాశఙ్క్య [illegible] ఉత్తరమాహ (కథమితి) [illegible] (స్పన్దత ఇతి) [illegible] కథమనేకభాస్పన్దమిత్యాశఙ్క్య [illegible] (గ్రాహ్యేతి) [illegible] (తథేత్యాదినా) [illegible] సంమనస్స్పన్దనమవస్తుభూతమితి ద్యోతయితుమివేత్యుక్తం. ౨౯

శం.— రజ్జురూపేణ సర్ప ఇవ పరమార్థత ఆత్మరూపేణాద్వయం సత్ ద్వయాభాసం మనః స్వప్నే న సంశయః. న హి స్వప్నే హస్త్యాది గ్రాహ్యం గ్రాహకం చ చక్షురాది, ద్వయం విజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తి. జాగ్రదపి తథైవేత్యర్థః, పరమార్థసద్విజ్ఞానమాత్రావిశేషాత్. ౩౦

ఆ.— మనో బ్రహ్మైవేతి కారణాద్వయం [illegible] (అద్వయమితి) [illegible] జతే (రజ్జ్వితి) దృష్టాన్తస్యైవ [illegible] గ్రాహ్యగ్రాహకభేదస్య మనస్స్ఫురితస్య [illegible] (న హీతి) [illegible] రూపేణాద్వయం సన్మనో గ్రాహ్యగ్రాహకద్వైతాకారేణ [illegible] తథా [illegible] మాయాకల్పితం మనస్స్పన్దతే ద్వయాకారమిత్యర్థః [illegible] (జాగ్రదపీతి) ౩౦

శం.— రజ్జుసర్పవద్వికల్పనారూపం ద్వైతరూపేణ మన ఏవేత్యుక్తం- [illegible] అన్వయవ్యతిరేకలక్షణమనుమానం [illegible] తేన హి మనసా వికల్ప్యమానేన దృశ్యం- మనోదృశ్యమిదం ద్వైతం సర్వం మన ఇతి ప్రతిజ్ఞా, తద్భావే భావాత్, తదభావే చాభావాత్. మనసో హ్యమనీభావే- నిరుద్ధే వివేకదర్శనాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం రజ్జ్వామివ సర్పే, లయం గతే వా సుషుప్తే ద్వైతం నైవోపలభ్యత ఇత్యభావాత్సిద్ధం ద్వైతస్యాసత్త్వమిత్యర్థః. ౩౧

ఆ.— మనోమాత్రం ద్వైతమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (మనోదృశ్యమితి) [illegible] (రజ్జ్వితి) యథా రజ్జుః సర్పరూపేణ వికల్ప్యతే - తథా మనో ద్వైతరూపేణ వికల్పనాత్మకం, [illegible] మనస్స్పన్దితమిత్యర్థః. తదేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయన్ ప్రథమార్ధం వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) [illegible] తద్భావే భావాత్- యథా మృద్భావే [illegible] ఘటాదిరిత్యనుమానమాహ (ద్వైతమితి) [illegible] విభజతే (మనసో హీతి) సమాధిస్థావస్థాయాం ద్వైతస్యానుపలమ్భే [illegible] (ఇత్యభావాదితి) ౩౧

శం.— కథం పునరయమమనీభావ ఇతి. ఉచ్యతే- ఆత్మైవ సత్యమాత్మసత్యం. మృత్తికావత్- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతేః. తస్య శాస్త్రాచార్యోపదేశమన్వవబోధ ఆత్మసత్యానుబోధః. తేన సఙ్కల్ప్యాభావాత్ న సఙ్కల్పయతే- దాహ్యాభావ ఇవ జ్వలనమగ్నేః యదా- యస్మిన్కాలే. తదా- తస్మిన్కాలే అమనస్తాం- అమనోభావం యాతి గ్రాహ్యాభావే తత్- మనః అగ్రహం- గ్రహణవికల్పనావర్జితమిత్యర్థః. ౩౨

అకల్పకమజంజ్ఞానంజ్ఞేయాభిన్నంప్రచక్షతే । బ్రహ్మజ్ఞేయమజంనిత్యమజేనాజంవిబుధ్యతే॥ ౩౩
నిగృహీతస్యమనసోనిర్వికల్పస్యధీమతః। ప్రచారస్సతువిజ్ఞేయఃసుషుప్తేఽన్యోనతత్సమః॥ ౩౪

ఆ.— మనసోఽమనస్త్వముక్తముపపాదయతి (ఆత్మేతి) సమాధిస్వాపయోరననుభవేఽపిమనసస్స్వరూపేణనిత్యత్వాన్నామనస్త్వమిత్యాశఙ్కతే (కథమితి) సఙ్కల్ప్యంహిమనసోవ్యాపారికంరూపం- సఙ్కల్పశ్చసఙ్కల్ప్యాపేక్షత్వాత్తదభావేనభవతి. సర్వమాత్మైవేత్యవగమే తుసఙ్కల్ప్యాభావాన్మనసోమనస్త్వంనవర్తతే. తథాపిస్ఫురతిచేత్- ఆత్మైవేతినవివేకిదృష్ట్యామనోనామాస్తీతిశ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) తస్యైవసత్యత్వేదృష్టాన్తమాహ (మృత్తికావదితి) యథాఘటశరావాదిష్వసత్యేషుమృత్తికామాత్రమనుస్యూతంసత్యమిష్యతే-తథైవానాత్మస్వసత్యేష్వాత్మమాత్రంసత్యమేష్టవ్యం- "తత్సత్యమిత్యవధారణా, దేవకారస్యదృష్టాన్తేవిశిష్టస్యదార్ష్టాన్తికేఽనుషఙ్గా, దిత్యర్థః. ఉక్తేదృష్టాన్తేప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) అవశిష్టాన్యక్షరాణివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేనతత్త్వజ్ఞానేనాత్మాతిరిక్తార్థాభావేనిశ్చితేసఙ్కల్పవిషయాభావనిర్ధారణయాసఙ్కల్పాభావేదృష్టాన్తమాహ (దాహ్యేతి) యథాఽగ్నేర్దాహ్యాభావేజ్వలనంనభవతి-తథాసఙ్కల్ప్యాభావేసఙ్కల్పోనిరవకాశస్స్యాదిత్యర్థః. సఙ్కల్ప్యాభావేకింమనసోభవతి- తదాహ (యదేతి) ౩౨

శం.— యద్యసదిదంద్వైతం - కేనసమఞ్జసమాత్మతత్త్వంవిబుధ్యతఇతి. ఉచ్యతే- అకల్పకం- సర్వకల్పనావర్జితం. అతఏవాజంజ్ఞానం- జ్ఞప్తిమాత్రంజ్ఞేయేన- పరమార్థసతాబ్రహ్మణాఽభిన్నంప్రచక్షతే- కథయన్తిబ్రహ్మవిదః - నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽగ్న్యుష్ణవత్. "విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ" "సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. తస్యైవవిశేషణం - బ్రహ్మజ్ఞేయంయస్య - స్వస్థంతదిదంబ్రహ్మజ్ఞేయం. ఔష్ణ్యస్యేవాగ్నివదభిన్నం. తేనాత్మస్వరూపేణాజేనజ్ఞానేనాజంజ్ఞేయమాత్మతత్త్వంస్వయమేవవిబుధ్యతే- అవగచ్ఛతి. నిత్యప్రకాశస్వరూపఇవసవితానిత్యవిజ్ఞానైకరసఘనత్వాన్నజ్ఞానాన్తరమపేక్షతఇత్యర్థః. ౩౩

ఆ.— మనసశ్చేన్మనస్త్వంవ్యావర్తతే-తర్హికథమాత్మనోఽవబోధః - వ్యఞ్జకాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అకల్పకమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాంశఙ్కామాహ (యదీతి) మనోముఖ్యస్యద్వైతస్యాసత్త్వేవ్యఞ్జకాభావాన్నాత్మబోధస్సమ్భవతి- "మనసైవానుద్రష్టవ్యమితిశ్రుతేః, మనసశ్చాసత్త్వాఙ్గీకారా, దిత్యర్థః. స్వరూపభూతేనజ్ఞానేనైవాత్మనోఽవబోధసమ్భవాన్నాతిరిక్తమనస్యపేక్షేత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) జ్ఞేయాభిన్నంజ్ఞానమిత్యత్రశ్రుతీరుదాహరతి (నహీతి) సత్యగ్నౌతదాత్మకమౌష్ణ్యంనవిలుప్యతే- తథేత్యుదాహరతి (అగ్న్యుష్ణవదితి) "ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. జ్ఞేయాభిన్నమిత్యుక్తంస్ఫుటయతి (తస్యైవేతి) ఆత్మనస్స్వయమేవావగతిరూపత్వాన్నార్థాన్తరాపేక్షేత్యేతమర్థందృష్టాన్తేనస్ఫుటయతి (నిత్యేతి) ౩౩

శం.— ఆత్మసత్యానుబోధేనసఙ్కల్పమకుర్వద్బాహ్యవిషయాభావేనిరిన్ధనాగ్నివత్ప్రశాన్తంనిగృహీతంనిరుద్ధంమనోభవతీత్యుక్తం-ఏవంచమనసోహ్యమనీభావేద్వైతాభావశ్చోక్తః. తస్యైవంనిగృహీతస్య- నిరుద్ధస్యమనసోనిర్వికల్పస్య- సర్వకల్పనావర్జితస్యధీమతః-వివేకవతఃప్రచరణం- ప్రచారోయః-సతుప్రచారవిశేషోవిజ్ఞేయోయోగిభిః. ననుసర్వప్రత్యయాభావేయాదృశస్సుషుప్తస్యమనసఃప్రచారః- తాదృశఏవనిరుద్ధస్యాపి- ప్రత్యయాభావావిశేషాత్. కింతత్రవిజ్ఞేయమితి. అత్రోచ్యతే- నైవం- యస్మాత్సుషుప్తేఽన్యఃప్రచారోఽవిద్యామోహతమోగ్రస్తస్యాన్తర్లీనానేకానర్థప్రవృత్తిబీజవాసనావతోమనసః- ఆత్మసత్యానుబోధహుతాశవిప్లుష్టావిద్యాద్యనర్థప్రవృత్తిబీజస్యనిరుద్ధస్యాన్యఏవప్రశాన్తసర్వక్లేశరజసస్స్వతన్త్రఃప్రచారః. అతోనతత్సమః. తస్మాద్యుక్తస్సవిజ్ఞాతుమిత్యభిప్రాయః. ౩౪

ఆ.— మోక్ష్యమాణస్యజ్ఞానఫలంస్వర్గవన్నపరోక్షం-కింతుప్రతిపత్తృప్రత్యక్షం. అతశ్చప్రకృతజ్ఞానఫలస్యమనోనిరోధస్యప్రత్యక్షత్వార్థంప్రసఙ్గంకరోతి (నిగృహీతస్యేతి) నతస్యవిజ్ఞేయత్వం- సుషుప్తేఽప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తఇతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుంవృత్తంకీర్తయతి (ఆత్మేతి) తస్యసత్యస్యప్రాగుక్తేనానుబోధేన- సమ్యగ్జ్ఞానేనబాహ్యస్యవిషయస్యసఙ్కల్ప్యస్యాభావే, నిరాలమ్బనస్యప్రచారాసమ్భవే, మనస్సఙ్కల్పమకుర్వత్ప్రశాన్తంనిరుద్ధంచభవతీత్యన్వయః. నిర్విషయంమనశ్శామ్యతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నిరిన్ధనేతి) నిరుద్ధేమనసిమనస్త్వవ్యావృత్తౌ మనస్స్ఫురితస్యద్వైతస్యాభావముక్తంస్మారయతి (ఏవంచేతి) ఏవంవృత్తమనూద్యపాదత్రయస్యార్థమాహ (తస్యేతి) ఏవం-విషయాభావేనేతియావత్. ఆత్మసత్యానుబోధోవివేకశబ్దార్థః. ప్రత్యగాత్మన్యేవపర్యవసానంప్రచారః. తస్యవిద్వత్ప్రత్యక్షత్వంవివక్షిత్వాయోగిభిరిత్యుక్తం. చతుర్థపాదవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) నిరుద్ధస్యాపిమనసఃప్రచారఇతిసమ్బన్ధః. విశేషప్రత్యయాభావస్యనిరోధేస్వాపేచవిశేషాభావాదితిహేత్వర్థః. తత్ర- ప్రచారేఽప్రసిద్ధేసతీతియావత్. చతుర్థపాదముత్తరత్వేనావతారయతి (అత్రేతి) నిరుద్ధస్యమనసస్సుషుప్తస్యేవప్రచారస్యాసుజ్ఞానత్వాన్నతత్రజ్ఞాతవ్యమస్తీత్యుక్తంప్రత్యాహ (నైవమితి) విద్యాఽభావవ్యావృత్త్యర్థంమోహవిశేషణం. చిత్తభ్రమంవ్యావర్తయితుంతమోవిశేషణం. అన్తర్లీనా- గుప్తాఅనేకానర్థఫలానాంప్రవృత్తీనాంబీజభూతావాసనాయస్మిన్మనసి- తస్యేతిసుషుప్తస్యవిశేషణం. ఆత్మనస్సత్యస్యానుబోధోమోహవ్యాఖ్యాతః- సఏవహుతాశః- అగ్నిః. తేనవిప్లుష్టాన్యవిద్యాదీన్యనేకానర్థపర్యన్తప్రవృత్తీనాంబీజానియస్య-తస్యేతినిరుద్ధస్యవిశేషణం.

లీయతేహిసుషుప్తేతన్నిగృహీతంనలీయతే।తదేవనిర్భయంబ్రహ్మజ్ఞానాలోకంసమన్తతః॥ ౩౫
అజమనిద్రమస్వప్నమనామకమరూపకమ్ । సకృద్విభాతంసర్వజ్ఞంనోపచారఃకథంచన॥ ౩౬

ప్రకర్షేణశాన్తంసర్వక్లేశాత్మకంరజోఽయస్యేతితస్యైవవిశేషణాన్తరం. స్వతస్సిద్ధిః- బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాత్మకఇత్యర్థః యథోక్తస్యప్రచారస్య సుషుప్తప్రచారవిసదృశస్యానుజ్ఞానత్వేష్టితేఽలితమాహ (తస్మాదితి) ౩౫

శం.— ప్రచారభేదే హేతుమాహ- లీయతేహి - యస్మాత్సర్వాభిరవిద్యాదిప్రత్యయబీజవాసనాభిస్సహ తమోరూపమవిశేషరూపం బీజభావమాపద్యతే- తద్వివేకవిజ్ఞానపూర్వకంనిరుద్ధం- నిగృహీతంసత్ నలీయతే- తమోబీజభావంనాపద్యతే. తస్మాద్యుక్తః ప్రచారభేదస్సుషుప్తస్య సమాహితస్యచమనసః. యదా గ్రాహ్యగ్రాహకావిద్యాకృతమలద్వయవర్జితం - తదాపరమద్వయం బ్రహ్మైవతత్సంవృత్తమిత్యతస్తదేవనిర్భయం- ద్వైతగ్రహణస్యభయనిమిత్తస్యాభావాత్. శాన్తమభయం బ్రహ్మ- యద్విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చన. తదేవవిశేష్యతే- జ్ఞప్తిః- జ్ఞానం - ఆత్మస్వభావ చైతన్యం. తదేవజ్ఞానమాలోకః- ప్రకాశోయస్య- తద్బ్రహ్మజ్ఞానాలోకం. విజ్ఞానైకరసఘనమిత్యర్థః. సమన్తతః- సమన్తాత్. సర్వతోవ్యోమవ న్నైరన్తర్యేణవ్యాపకమిత్యర్థః. ౩౫

ఆ.— మనసస్సుషుప్తస్యసమాహితస్యచప్రచారభేదోనాస్తీత్యుక్తం-తత్రహేతుమాహ (లీయతేహీతి) [illegible] తస్యస్వరూపంకథయతి (తదేవేతి) పూర్వార్ధస్యతాత్పర్యమాహ (ప్రచారేతి) [illegible] తస్మాదిత్యుత్తరేణసమ్బన్ధః. అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మితా [illegible] ([illegible]) [illegible] పమితి) ఆపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. జాడ్యంరూపమస్యాస్తీతి [illegible] ([illegible]) [illegible] దంవ్యాచష్టే (తదితి) పూర్వభాగవిభజనేనకలితమాహ (తస్మాదితి) తదేవనిర్భయం [illegible] ([illegible]) [illegible] గ్రాహ్యంగ్రాహకమిత్యవిద్యాకృతంయన్మలద్వయం - తేన [illegible] బ్రహ్మ [illegible] ([illegible]) తత్రహేతుమతశ్శబ్దేనసూచితమాహ (ద్వైతేతి) [illegible] తస్యాభయత్వే ప్రమాణంసూచయతి ([illegible]) ననుయథోక్తం బ్రహ్మ ప్రకాశతే- నహాప్రకాశతే. ప్రకాశతేఽపి [illegible] నిర్ధిరితి. తత్రాహ (తదేవేతి) తస్య బ్రహ్మత్వసిద్ధయే [illegible] (సమన్తతఇతి) ౩౫

శం.— జన్మనిమిత్తాభావాత్సబాహ్యాభ్యన్తరమజం- అవిద్యానిమిత్తంహిజన్మ రజ్జుసర్పవదిత్యవోచామ. సాచావిద్యా ఆత్మసత్యానుబోధేన నిరుద్ధా. యతోఽజం - అతఏవానిద్రం. అవిద్యాలక్షణానాదిమాయానిద్రాస్వాపః. తస్మాత్ప్రబుద్ధమద్వయస్వరూపేణాత్మనా - అతోఽస్వప్నం. అప్రబోధకృతేహ్యస్యనామరూపే - ప్రబోధాచ్చతేరజ్జుసర్పవద్వినష్టే. ననామ్నాభిధీయతే [illegible] రూప్యతే [illegible] ఇత్యనామకమ రూపకంచతత్. * యతోవాచోనివర్తన్తఇత్యాదిశ్రుతేః. కించ- సకృద్విభాతం- సదైవవిభాతం. సదాభారూపం- అగ్రహణాన్యథాగ్రహణావిర్భావ తిరోభావవర్జితత్వాత్. గ్రహణాగ్రహణేహిరాత్ర్యహనీ. [illegible] చ్ఛయుక్తంసకృద్విభాతమితి. అతఏవసర్వంచతద్జ్ఞస్వరూపంచేతిసర్వజ్ఞం. నేహ బ్రహ్మస్వరూపవిద [illegible] ఉపచారః [illegible] మాత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ సమాధానాద్యుపచారః. నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావత్వాద్బ్రహ్మణః కథంచన - [illegible] అవిద్యానాశే ఇత్యర్థః. ౩౬

ఆ.— ప్రకృతమేవప్రకారాన్తరేణ నిరూపయతి (అజమిత్యాదినా) [illegible] హ (నేతి) అజత్వముపపాదయతి (జన్మేతి) కింతజ్జన్మనిమిత్తం- [illegible] - తదాహ ([illegible]) [illegible] అజత్వసిద్ధిః- తత్రాహ (సాచేతి) నిమిత్తనివృత్త్యాఽజత్వసిద్ధస్య [illegible] - [illegible] ([illegible]) [illegible] న్తరంసాధయతి (అవిద్యాలక్షణేతి) ఉత్తరవిశేషణస్యాయంవిషయ [illegible] (అప్రబోధేతి) [illegible] (యత ఇతి) విశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) సదాభారూపత్వే హేతుమాహ (అగ్రహణేతి) [illegible] కర్తాహమిత్యన్యథాగ్రహణోపయేచావిర్భావ, భవతి- [illegible] బ్రహ్మస్వరూపం [illegible] గ్రహణం- తదుపదేశానూర్ధ్వంతద్గ్రహణమితి ప్రసిద్ధే బ్రహ్మణ్యపి గ్రహణాగ్రహణేస్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రహణేతి) యథాసవితృ [illegible] రాత్ర్యహనీనస్తః- కింతూపయన్తమయకల్పనయాకల్ప్యేతే- తథా బ్రహ్మస్వభావాలోచనయా గ్రహణాగ్రహణేనవిద్యేతే- [illegible] ల్ప్యేతే - తేన బ్రహ్మణస్సదాభారూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇతశ్చనిరుపాధికం బ్రహ్మసదావిభాతమేష్టవ్యమిత్యాహ (తమశ్చేతి) [illegible] ఇతిచ్ఛేదః. తదభావః- బ్రహ్మదృష్ట్యాతమస్సమ్బన్ధాభావః. ఉక్తమేవహేతూకృత్యవిశేషణాన్తరంవిశదయతి (అతఏవేతి) విదుషానిరుద్ధమనసో బ్రహ్మస్వరూపావస్థానముక్తం. తేనతువిదుషాపిసమాధ్యాదికర్తవ్యమాపద్యతే- శఙ్కాంప్రత్యాహ (నేహేతి) ఏవంవిధత్వం-నిరుపాధికత్వం. ఉపచారః-

సర్వాభిలాపవిగతస్సర్వచిన్తాసముత్థితః। సుప్రశాన్తస్సకృజ్జ్యోతిస్సమాధిరచలోఽభయః॥ ౩౭
గ్రహో న తత్ర నోత్సర్గశ్చిన్తా యత్ర న విద్యతే। ఆత్మసంస్థం తదా జ్ఞానమజాతి సమతాం గతం॥ ౩౮
అస్పర్శయోగో వై నామ దుర్దర్శస్సర్వయోగిభిః। యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాదభయే భయదర్శినః॥ ౩౯

సమాధ్యాదిః. నిరుపాధికే బ్రహ్మణి విదుషో న కర్తవ్యశేషోఽస్తీత్యేతమర్థం వైధర్మ్యోదాహరణేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) అన్యేషాం - అనాత్మవిదామితియావత్. అవిద్యాదశాయామేవ సర్వో వ్యవహారః - విద్యాదశాయాం చావిద్యాయా అసత్త్వాన్న కోఽపి వ్యవహారః - బాధితానువృత్త్యా తు వ్యవహారాభాససిద్ధిరిత్యర్థః. ౩౬

శం.— అనామకత్వాద్యుక్తార్థసిద్ధయే హేతుమాహ- అభిలప్యతేఽనేనేత్యభిలాపః- వాక్కరణం సర్వప్రకారస్యాభిధానస్య తస్మాద్విగతః. వాగత్రోపలక్షణార్థా. సర్వబాహ్యకరణవర్జిత ఇత్యేతత్. తథా సర్వచిన్తాసముత్థితః- చిన్త్యతేఽనయేతి చిన్తా-బుద్ధిః. తస్యాస్సముత్థితః. అన్తఃకరణవివర్జిత ఇత్యర్థః. *అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర ఇతి శ్రుతేః. *అక్షరాత్పరతః పరః. యస్మాత్సర్వవిషయవర్జితః-అతస్సుప్రశాన్తః. సకృజ్జ్యోతిః-సదైవ జ్యోతిరాత్మచైతన్యస్వరూపేణ. సమాధిః- సమాధినిమిత్తప్రజ్ఞావగమ్యత్వాత్. సమాధీయతేఽస్మిన్నితి వా సమాధిః. అచలః-అవిక్రియః. అత ఏవాభయః-విక్రియాఽభావాత్. ౩౭

ఆ.— విద్వానేవ బ్రహ్మేత్యఙ్గీకృత్య ప్రకృతం బ్రహ్మ పుంలిఙ్గత్వేన నిర్దిశతి (సర్వేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అనామేతి) అత్రేతి ప్రకృతపదోపాదానే. తర్హి సర్వకరణవర్జితత్వస్యాత్రైవ సిద్ధత్వాదుత్తరవిశేషణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వబాహ్యేతి) బాహ్యకరణసమ్బన్ధరాహిత్యవదన్తఃకరణసమ్బన్ధరాహిత్యం దర్శయతి (తథేతి) ఉభయవిధకరణసమ్బన్ధవైధుర్యేణాత్మనశ్శుద్ధత్వే ప్రమాణమాహ (అప్రాణ ఇతి) కారణసమ్బన్ధరాహిత్యమాహ (అక్షరాదితి) తస్య పరత్వం కార్యాపేక్షయా ద్రష్టవ్యం. ఉక్తం హేతూకృత్య విశేషణాన్తరం విశదయతి (యస్మాదితి) అస్మిన్- పరస్మిన్నాత్మని సమాధీయతే - నిక్షిప్యతే జీవస్తదుపాధిశ్చేతి సమాధిః పరమాత్మా. సమాధినిమిత్తయా ప్రజ్ఞయాఽస్యావగమ్యత్వాద్వా సమాధిత్వమవగన్తవ్యం. అత ఏవేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (విక్రియేతి) ౩౭

శం.— యస్మాద్బ్రహ్మైవ సమాధిరచలోఽభయ ఇత్యుక్తం- అతో న తత్ర-తస్మిన్ బ్రహ్మణి గ్రహః-గ్రహణం. ఉపాదానం. నోత్సర్గః-ఉత్సర్జనం. హానం వా విద్యతే యత్ర హి విక్రియా- తద్విషయత్వం వా- తత్ర హానోపాదానే స్యాతాం- న తద్ద్వయమిహ బ్రహ్మణి సమ్భవతి- వికారహేతోరన్యస్యాభావాన్నిరవయవత్వాచ్చ. అతో న తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. చిన్తా యత్ర న విద్యతే - సర్వప్రకారైవ చిన్తా న సమ్భవతి యత్రామనస్త్వం- కుతస్తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. యదైవాత్మసత్యానుబోధో జాతః-తదైవాత్మసంస్థం-విషయాభావాదగ్నిరివోష్ణ్యమాత్మన్యేవ స్థితం జ్ఞానం అజాతి-జాతివర్జితం. సమతాం గతం- పరం సామ్యమాపన్నం భవతి. యదాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం *అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతి సమతాం గతమితి - ఇదం తదుపపత్తితశ్శాస్త్రతశ్చోక్తముపసంహ్రియతే అజాతి సమతాం గతమితి. ఏతస్మాదాత్మసత్యానుబోధాత్ కార్పణ్యవిషయమన్యత్- *యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణ ఇతి శ్రుతేః. ప్రాప్యైతత్సర్వః కృతకృత్యో బ్రాహ్మణో భవతీత్యభిప్రాయః. ౩౮

ఆ.— ప్రకృతే బ్రహ్మణ్యవిక్రియే విధినిషేధాధీనయోర్వైదికయోర్వా లౌకికయోర్వా హానోపాదానయోరనవకాశత్వమిత్యాహ (గ్రహో నేతి) మనోవిషయత్వాభావాచ్చ బ్రహ్మణి తయోరనవకాశోఽస్తీత్యాహ (చిన్తేతి) యథోక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే ఫలితమాహ (ఆత్మేతి) ప్రకరణాదౌ ప్రతిజ్ఞాతముపసంహరతి (అజాతీతి) కిమితి లౌకికౌ వైదికౌ వా గ్రహోత్సర్గౌ బ్రహ్మణి న భవతః- తత్రాహ (యస్మాదితి) ఉక్తమేవార్థముపపాదయతి (యత్ర హీతి) బ్రహ్మణి విక్రియాఽభావే హేతుమాహ (వికారేతి) తస్య విక్రియావిషయత్వాభావే హేతుం కథయతి (నిరవయవత్వాచ్చేతి) విక్రియాయాస్తద్విషయత్వస్య చాభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ద్వితీయం పాదమవతార్య వ్యాచష్టే (చిన్తేత్యాదినా) తృతీయం పాదం విభజతే (యదైవేతి) చతుర్థపాదం వ్యాకరోతి (అజాతీతి) నన్విదం ప్రకరణాదావుక్తం కిమర్థం పునరిహోచ్యతే - తత్రాహ (యదాదావితి) నను గ్రహో న తత్రేత్యాదౌ పూర్వత్ర తత్త్వజ్ఞానముక్తం - న త్వకార్పణ్యం. తత్కథమకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యుపక్రాన్తస్యోపసంహారస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య తత్త్వజ్ఞానస్యైవాకార్పణ్యరూపత్వాదుక్తోపసంహారసిద్ధిరిత్యాహ (ఏతస్మాదితి) తత్త్వజ్ఞానాతిరిక్తం జ్ఞానం కార్పణ్యవిషయమిత్యత్ర లిఙ్గం దర్శయతి (యో వా ఇతి) తత్త్వజ్ఞానరాహిత్యే కృపణత్వముక్త్వా తద్వత్త్వే ఫలితమాహ (ప్రాప్యేతి) ౩౮

శం.— యద్యపీదమిత్థం పరమార్థతత్త్వం. అస్పర్శయోగో నామాయం- సర్వసమ్బన్ధాఖ్యస్పర్శవర్జితత్వాదస్పర్శయోగో నామ - వై స్మర్యతే ప్రసిద్ధ ఉపనిషత్సు. దుఃఖేన దృశ్యత ఇతి దుర్దర్శః. సర్వైర్యోగిభిః-వేదాన్తవిజ్ఞానరహితైః. సర్వయోగిభిరాత్మసత్యానుబోధాయాసలభ్య ఏవేత్యర్థః. యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాత్సర్వమలవర్జితాదపి- ఆత్మనాశరూపమిమం యోగం మన్యమానా భయం కుర్వన్తి. అభయేఽస్మిన్ భయదర్శినః- భయనిమిత్తాత్మనాశదర్శనశీలాః. అవివేకిన ఇత్యర్థః. ౩౯

మనసోనిగ్రహాయత్తమభయంసర్వయోగినాం। దుఃఖక్షయఃప్రబోధశ్చాప్యక్షయాశాన్తిరేవచ॥ ౪౦
ఉత్సేకఉదధేర్యద్వత్కుశాగ్రేణైకబిన్దునా। మనసోనిగ్రహస్తద్వద్భవేదపరిఖేదతః॥ ౪౧
ఉపాయేననిగృహ్ణీయాద్విక్షిప్తంకామభోగయోః। సుప్రసన్నంలయేచైవయథాకామోలయస్తథా॥ ౪౨

ఆ.— పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపావస్థానఫలకంచేదద్వైతదర్శనం- కిమితితన్నిష్ఠైరేవనాద్రియతే- తత్రాహ (అస్పర్శేతి) పరమార్థతత్త్వంకర్మనిష్ఠానాంబహిర్ముఖానాందుర్దర్శనమిత్యత్రహేతుమాహ (యోగినఇతి) యథోక్తంతత్త్వజ్ఞానంస్వరూపావస్థానఫలకమిత్యఙ్గీకరోతి (యద్యపీతి) పరమార్థతత్త్వంబ్రహ్మేదంప్రత్యగ్భూతమిష్టం- ప్రాగుక్తపరిపాట్యాతథాపిసచ్చిదానన్దాత్మకంయదద్వయంతత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాప్యతే. తథాపిమూఢానుష్ఠాతౄన్ప్రతిస్థానభవస్తీతిశేషః. యస్యతత్త్వానుభవస్వరూపావస్థానంఫలముక్తం-తస్యయోగినాంవిశేషస్తి (అస్పర్శేతి) తత్రపదార్థానాదిభక్త్యైణపాపాదిమలేనచస్పర్శోనభవతీస్యాదిత్యద్వైతానుభవోఽస్పర్శః సఏవయోగః- జీవస్యబ్రహ్మభావేనయోజనాదిత్యాహ (సర్వేతి) నామేతినిపాతస్యపర్యాయంగృహీత్వావివక్షితమర్థమాహ (నామేత్యాదినా) ఉపనిషత్సు- *నకర్మణాలిప్యతేపాపకేనేత్యాద్యాసు. దుర్దర్శం- శ్రవణమననాదివిక్షణం. యోగిశబ్దస్యజ్ఞానివిషయత్వంవ్యావర్తయతి (వేదాన్తేతి) క్లేశనిర్మోకస్యానుభవస్యలభ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి)తత్రదార్థంవిభజతే (యోగినఇతి) కస్మిన్నోహిశ్రోత్రియాబ్రాహ్మణాద్యస్యాత్మకంసత్యత్వతోఽపగత్వాత్తత్త్వజ్ఞానాద్బిభ్యతీత్యర్థః. అభయమపితత్త్వమేవతత్త్వజ్ఞానమిథ్యాజ్ఞానవతామ్భయనిమిత్తంపశ్యన్తీత్యాహ (సర్వేతి) భయమస్మిత్వంవిశదయతి (అభయమితి) ౩౯

శ౦.— యేషాంపునర్బ్రహ్మస్వరూపవ్యతిరేకేణరజ్జుసర్పవత్కల్పితమేవమన. ఇన్ద్రియాదిచనపరమార్థతోవిద్యతే,- తేషాంబ్రహ్మస్వరూపాణామభయంమోక్షాఖ్యాచాక్షయాశాన్తిఃస్వభావతఏవసిద్ధా. నాన్యాయత్తా. *నోపచారఃకథంచనేత్యవోచామ. యేత్వతోఽన్యేయోగినోమార్గగాహీనమధ్యమదృష్టయోమనోఽన్యదాత్మవ్యతిరిక్తమాత్మసంబన్ధిపశ్యన్తి - తేషామాత్మసత్యానుబోధరహితానాం మనసోనిగ్రహాయత్తమభయంసర్వేషాంయోగినాం. కించ-దుఃఖక్షయోఽపి. నహ్యాత్మసమ్బన్ధినిమనసిప్రచలితేదుఃఖక్షయోఽస్త్యవివేకినాం. కించ-ఆత్మప్రబోధోఽపిమనోనిగ్రహాయత్తఏవ. తథాఽక్షయాపిమోక్షాఖ్యాశాన్తిస్తేషాంమనోనిగ్రహాయత్తైవ. ౪౦

ఆ.— ఉత్తమదృష్టీనామద్వైతదర్శనమద్వైతప్రాప్తిఫలంచ మనోనిరోధం, మన్దమధ్యమదృష్టీనాం మనోనిరోధాధీనమాత్మదర్శన ము పన్యస్యతి (మనసఇతి) అభయమిత్యాదిభయనివృత్తిసాధనాత్మదర్శనముచ్యతే. సర్వయోగినాం- సర్వేషాం యోగినాం సాధనసమ్పన్నానాం బుద్ధిశుద్ధిమతామిత్యర్థః. మనోనిరోధాధీనం ప్రాగుక్తముమూర్పువ్యతిరేకేణసత్యత్వంకథయతి (యేషామితి) స్వభావతఏవసిద్ధేత్యర్థః. ఉక్తమేవాస్తి- నిరోధయోగాన్నాస్త్యన్యా. స్వభావతః- విద్యాస్వరూపసామర్థ్యాదిత్యర్థః. ముముక్షూణాంజీవన్ముక్తానాంముక్తిస్సిద్ధత్వాన్నసాధనాపేక్షేత్యాహ (నాన్యాయత్తేతి) తన్నిత్యోపలబ్ధిరూపమయ్యాపాదయతి (నేత్యాదినా) ఉక్తప్రయోజనజ్ఞానవద్భ్యోఽధికారిభ్యస్సకలంక్త్వానధికారిణోఽవతారయతి (యేత్వితి) యోగినః- సుష్ఠుమార్గానుష్ఠాయినః. తత్రమధ్యమానామేవసన్మార్గగామినః. తేషామపితత్త్వజ్ఞానంకథంచిదుపజాతంచేత్- అలంమనోనిగ్రహేణేత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) అభయం- తదేవతత్త్వజ్ఞానం. దుఃఖక్షయస్తర్హిమనోనిగ్రహమపేక్ష్యభవతీత్యాహ (కించేతి) తదేవవ్యతిరేకముఖేనస్ఫోరయతి (నహీతి) జ్ఞానస్యమనోనిగ్రహాపేక్షిత్యాహ (కించేతి) అభయమిత్యత్రసూచితంస్పష్టంవివృణోతి (ఆత్మేతి) ఇతశ్చమనోనిగ్రహోఽర్థవానిత్యాహ (తథేతి) తేషాం-సాధకానాం. మనుముక్షూణామితియావత్. ౪౦

శ౦.— మనోనిగ్రహోఽపితేషాం ఉదధేఃకుశాగ్రేణైకబిన్దునోత్సేచనేనశోషణవ్యవసాయవత్ వ్యవసాయవతామనవసన్నాన్తఃకరణానామనిర్వేదాదపరిఖేదతోభవతీత్యర్థః. ౪౧

ఆ.— కథంముముక్షూణాంజిజ్ఞాసూనాంమనోనిగ్రహస్సిద్ధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్సేకఇతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభాగత్శ్లోకనిర్దిష్టమక్షరాణివ్యాచష్టే (మనోనిగ్రహోఽపీతి) తేషాంవ్యవసాయవతాం-ఉదధేఃకుశాగ్రేణైకబిన్దునోత్సేచనేనశోషణవ్యవసాయవత్. సముద్రశోషణవిషయేనిర్వేదోదృశ్యతే-తస్యచోత్సేకలేశమాత్రేణాపలభ్యతే-సకదాచిదపిబ్రహ్మైకత్వయోగమవలమ్బమానానాంమనోనిగ్రహస్సమ్భవతి- తదాహ (అనవసన్నేతి) ౪౧

శ౦.— కిమపరిఖిన్నవ్యవసాయమాత్రమేవమనోనిగ్రహఉపాయః. నేత్యుచ్యతే - అపరిఖిన్నవ్యవసాయవాన్సన్వక్ష్యమాణేనోపాయేనకామభోగవిషయేషువిక్షిప్తంమనోనిగృహ్ణీయాత్- నిరున్ధ్యాదాత్మన్యేవేత్యర్థః. కించ-లీయతేఽస్మిన్నితిసుషుప్తోలయః. తస్మింల్లయేచసుప్రసన్నం- ఆయాసవర్జితమపీత్యేతత్, నిగృహ్ణీయాదిత్యనువర్తతే. సుప్రసన్నంచేత్- కస్మాన్నిగృహ్యతఇతి. ఉచ్యతే - యస్మాద్యథాకామోఽనర్థహేతుః-తథాలయోఽపి- అతఃకామవిషయస్యమనసోనిగ్రహవల్లయాదపినిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః. ౪౨

ఆ.— సమాధింకుర్వతస్తత్త్వసాక్షాత్కారప్రతిబన్ధకాః లయవిక్షేపసుఖరాగాః - తేభ్యోమనసోవక్ష్యమాణోపాయేననిగ్రహం కుర్యాత్ - అన్యథాసమాధిసాఫల్యానుపపత్తేరిత్యాహ (ఉపాయేనేతి) ప్రాగుక్తాదుపాయాదేవమనోనిగ్రహపరిగ్రహేశ్రవణాదివిధ్యానర్థక్యమితిమ

దుఃఖంసర్వమనుస్మృత్యకామభోగాన్నివర్తయేత్। అజంసర్వమనుస్మృత్యజాతంనైవతుపశ్యతి॥ ౪౩
లయేసంబోధయేచ్చిత్తంవిక్షిప్తంశమయేత్పునః। సకషాయంవిజానీయాత్సమప్రాప్తంనచాలయేత్॥ ౪౪
నాస్వాదయేత్సుఖంతత్రనిస్సఙ్గఃప్రజ్ఞయాభవేత్। నిశ్చలంనిశ్చరచ్చిత్తమేకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః॥ ౪౫

స్యాదనశ్శఙ్క్యతే (కిమితి) పూర్వోక్తోపాయవతః శ్రవణాద్యనుష్ఠితో మనోనిగ్రహద్వారా తత్త్వజ్ఞానసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నేత్యుచ్యత ఇతి) తృతీయపాదంవ్యాచష్టే (కించేతి) లీయతే- స్థానద్వయమితి శేషః. చతుర్థపాదమాకాఙ్క్షాద్వారావివృణోతి (సుప్రసన్నమిత్యాదినా) ౪౨

శం.— కస్సఉపాయఇతి. ఉచ్యతే- సర్వం- ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితందుఃఖమేవేత్యనుస్మృత్యకామభోగాన్- కామనిమిత్తోభోగః- ఇచ్ఛావిషయః. తస్మాద్విప్రసృతంమనోనివర్తయేత్- వైరాగ్యభావనయేత్యర్థః. అజం- బ్రహ్మసర్వమిత్యేతచ్ఛాస్త్రాచార్యోపదేశతో ఽనుస్మృత్యతద్విపరీతంద్వైతజాతంనైవతుపశ్యతి- అభావాత్. ౪౩

ఆ.— ఉపాయేననిగృహ్ణీయాదిత్యుక్తం- తమేవోపాయంవైరాగ్యరూపముపదిశతి (దుఃఖమితి) జ్ఞానాభ్యాసాఖ్యముపాయాన్తరముపన్యస్యతి (అజమితి) అక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాంనిక్షిపతి (కస్సఇతి) తత్రపూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) వైరాగ్యభావనా- తత్రతత్రద్వైతవిషయేదోషానుసన్ధానేనవైతృష్ణ్యభావనా. తయాకామభోగాన్మనోనిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంజ్ఞానాభ్యాసవిషయంవ్యాకరోతి (అజమిత్యాదినా) ౪౩

శం:— ఏవమనేనజ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యద్వయోపాయేనలయే- సుషుప్తేలీనంసమ్బోధయేన్మనః- ఆత్మవివేకదర్శనేనయోజయేత్. చిత్తంమనఇత్యనర్థాన్తరం. విక్షిప్తంచకామభోగేషుశమయేత్పునః. ఏవంపునఃపునరభ్యస్యతోలయాత్సంబోధితంవిషయేభ్యశ్చవ్యావర్తితంనాపిసామ్యాపన్నమన్తరాళావస్థంసకషాయం- సరాగం. బీజసంయుక్తంమనఇతివిజానీయాత్. తతోపియత్నతస్సామ్యమాపాదయేత్. యదాతుసమప్రాప్తంభవతి- సమప్రాప్త్యభిముఖీభవతీత్యర్థః. తతస్తన్నవిచాలయేత్- విషయాభిముఖంనకుర్యాదిత్యర్థః. ౪౪

ఆ.— జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాంలయాద్విక్షేపాచ్చవ్యావర్తితంమనోరాగప్రతిబద్ధంశ్రవణమననిదిధ్యాసనాభ్యాసప్రసూతసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తేనతతోపిప్రతిబన్ధాద్వ్యావర్తనీయమిత్యాహ (లయఇతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) జ్ఞానాభ్యాసః- శ్రవణాద్యావృత్తిః. విషయేషుక్షుత్పిపాసాదిదోషదర్శనేనవైతృష్ణ్యంవైరాగ్యం. లయః- నిద్రా. సంప్రబోధనమేవాభినయతి (ఆత్మేతి) మనసిప్రకృతేకిమితిచిత్తముచ్యతే- తత్రాహ (చిత్తమితి) విక్షిప్తం - విప్రసృతం. శమయేత్ - వ్యావర్తయేదితియావత్. పునరిత్యత్రవివక్షితమర్థమాహ (ఏవమితి) ఉభయతోవ్యావర్తితంమనస్తర్హినిర్విశేషబ్రహ్మరూపతాంగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అన్తరాళావస్థమనసఃస్వరూపంతృతీయపాదావష్టమ్భేనస్పష్టయతి (సకషాయమితి) రాగస్యబీజత్వంపరాచీనవిషయప్రవృత్తిం ప్రతిప్రతిపత్తవ్యం. యథోక్తంమనోజ్ఞాత్వాకింకర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తతోపీతి) అన్తరాళావస్థాపన్నాద్వ్యుపరామ్యతే. లయావస్థాదిదృష్టాన్తయితుమపిశబ్దః. యత్నతః- సంప్రజ్ఞాతసమాధేరితియావత్. సామ్యం- అసంప్రజ్ఞాతసమాధిమిత్యర్థః. చతుర్థపాదస్యార్థమాహ (యదాత్వితి) సమాధిద్వయద్వారేణసమంనిర్విశేషంపరిపూర్ణంబ్రహ్మరూపంప్రాప్యమనస్తన్మాత్రతయాసమాస్తంచేత్- అప్రాప్తప్రతిషేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమప్రాప్తీతి) తతః- నిర్విశేషవస్తుప్రాప్త్యభిముఖ్యాదనన్తరమిత్యర్థః. కింతన్మనసశ్చాలనం- యత్ప్రతిషిధ్యతే- తత్రాహ (విషయేతి) ౪౪

శం.— సమాధిస్థస్యయోగినోయత్సుఖంజాయతే- తన్నాస్వాదయేత్- తత్రనరజ్యేతేత్యర్థః. కథంతర్హి- నిస్సఙ్గః- నిస్స్పృహః. ప్రజ్ఞయా- వివేకబుద్ధ్యా. యదుపలభ్యతేసుఖం- తదవిద్యాపరికల్పితంమృషైవేతివిభావయేత్. తతోపిసుఖరాగాన్నిగృహ్ణీయాదిత్యర్థః. యదాపునఃసుఖరాగాన్నివృత్తంనిశ్చలస్వభావంసన్నిశ్చరత్- బహిర్నిర్గచ్ఛద్భవతిచిత్తం- తతస్తతోనియమ్యోక్తోపాయేనఆత్మన్యేవైకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః - చిత్స్వరూపసత్తామాత్రమేవాపాదయేదిత్యర్థః. ౪౫

ఆ.— సమాధిస్థాయామపియత్సుఖముత్పద్యతేతద్విషయాభిలాషాదపిమనోనిరోద్ధవ్యమిత్యాహ (నాస్వాదయేదితి) తత్రేతిసమాధ్యవస్థోచ్యతే. కింతుతస్యామవస్థాయాంసుఖంయదుపలభ్యతే - తదజ్ఞానవిజృమ్భితంమిథ్యైవేతిప్రజ్ఞయా- వివేకవిజ్ఞానేననిస్స్పృహస్సన్భావయేదిత్యాహ (నిస్సఙ్గఇతి) కించ-యచ్చిత్తంప్రాచీనవైరాగ్యాద్యుపాయేననిశ్చలంప్రత్యగాత్మప్రవణంప్రసాధితం- తద్యదిస్వభావానుసారేణబహిర్నిస్సర్తుమిచ్ఛేత్- తదాసంప్రజ్ఞాతసమాధేరసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తాత్ప్రయత్నాత్తదాత్మన్యేవైకీకృత్య- తన్మాత్రతామాపాద్యపరిశుద్ధపరిపూర్ణబ్రహ్మాత్మకస్స్వయంతిష్ఠేదిత్యాహ (నిశ్చలమితి) ప్రథమపాదాక్షరాణియోజయతి (సమాధిస్థఇతి) తస్యసమాధ్యవస్థాయామితిశేషః. ద్వితీయపాదమాకాఙ్క్షాద్వారావివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నిస్స్పృహః- యథోక్తేసుఖేఅనురాగరహితస్సన్నిత్యర్థః. వివేకరూపాబుద్ధిః- ఆగన్తుకస్యరజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వమిత్యేవమాత్మికా. తయాభావయేదితిసమ్బన్ధః. భావనాప్రకారమభినయతి (యదిత్యాదినా) ప్రథమార్ధస్యాక్షరార్థముక్త్వా

యదానలీయతేచిత్తంనచవిక్షిప్యతేపునః। అనిఙ్గనమనాభాసంనిష్పన్నంబ్రహ్మతత్తదా॥ ౪౬
స్వస్థంశాన్తంసనిర్వాణమకథ్యంసుఖముత్తమం। అజమజేనజ్ఞేయేనసర్వజ్ఞంపరిచక్షతే॥ ౪౭
నకశ్చిజ్జాయతేజీవస్సంభవోఽస్యనవిద్యతే। ఏతత్తదుత్తమంసత్యంయత్రకించిన్నజాయతే॥ ౪౮

ఇతిగౌడపాదీయకారికాయాంతృతీయమద్వైతప్రకరణమ్.

తాత్పర్యార్థంసంగమయతి (తథాపీతి) ఉత్తరార్ధంవిభజతే (యదేత్యాదినా) పూర్వోక్తసమాధ్యనురోధాదాత్మన్యేవనిశ్చలస్వభావంసచ్చిత్తంయథోక్తసుఖరాగనిమిత్తంతదుపాయరాగనిమిత్తంవానిశ్చరద్భవతీతిసమ్బన్ధః. తచ్చచిత్తంబాహ్యవిషయాభిముఖ్యాదుక్తోపాయేన - జ్ఞానాభ్యాసాదినావ్యావర్త్యాత్మన్యేవ- పరస్మిన్బ్రహ్మణిప్రయత్నతః- సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధివశాదేకీకుర్యాత్- అసంప్రజ్ఞాతసమాధియోగ్యంపరిపూర్ణంబ్రహ్మైవాపాదయేదిత్యర్థః. తదేవస్పష్టయతి (చిత్స్వరూపేతి) ౪౫

శం.— యథోక్తేనోపాయేననిగృహీతంచిత్తంయదాసుషుప్తేనలీయతే, నచపునర్విషయేషువిక్షిప్యతే,. అనిఙ్గనం- అచలంనివాతప్రదీపకల్పం. అనాభాసం- నకేనచిత్కల్పితేనవిషయభావేనావభాసతేఇతి యదైవంలక్షణంచిత్తం - తదానిష్పన్నంబ్రహ్మ. - బ్రహ్మస్వరూపేణనిష్పన్నంచిత్తంభవతీత్యర్థః. ౪౬

ఆ.— కదాపునరిదంచిత్తంబ్రహ్మమాత్రమాపద్యతే - తత్రాహ (యదేతి) త్రివిధప్రతిబన్ధవిధురంవిషయాకారరహితంయదాచిత్తమవతిష్ఠతే- తదాబ్రహ్మసమ్పన్నంభవతీత్యర్థః. అక్షరాణివ్యాచష్టే (యథోక్తేనేత్యాదినా) ఉపాయః- జ్ఞానాభ్యాసాదిః నిగృహీతం - విషయేభ్యోవిముఖీకృతం. నలీయతే- ననిద్రాపారవశ్యేనకారణాత్మతాంగతమిత్యర్థః. అచలం- రాగాదివాసనాశూన్యమిత్యర్థః. అనాభాసమిత్యస్యార్థంనాతేతి. కల్పితేనవిషయభావేననావభాసతే- కింతుబ్రహ్మాకారేణేతి. ఏవంలక్షణంచిత్తంయదాసమ్పద్యతే - తదేతియోజనా. నిష్పన్నంబ్రహ్మేత్యుక్తమేవస్ఫుటయతి (బ్రహ్మస్వరూపేణేతి) ౪౬

శం.— యథోక్తంపరమార్థసుఖమాత్మసత్యానుబోధలక్షణంస్వస్థం - స్వాత్మనిస్థితం. శాన్తం- సర్వానర్థోపశమరూపం. సనిర్వాణం- నిర్వృతిః- నిర్వాణం. కైవల్యం. సహనిర్వాణేనవర్తతే. తచ్చాకథ్యం- నశక్యతేకథయితుం. అత్యన్తాసాధారణవిషయత్వాత్. సుఖముత్తమం-నిరతిశయంహితద్యోగిప్రత్యక్షమేవ. నజాతమిత్యజం. యథావిషయం. అజేన-అనుత్పన్నేనజ్ఞేయేనాఽవ్యతిరిక్తంసత్స్వేనసర్వజ్ఞరూపేణసర్వజ్ఞంబ్రహ్మైవసుఖంపరిచక్షతే- కథయన్తిబ్రహ్మవిదః ౪౭

ఆ.— అసంప్రజ్ఞాతసమాధ్యవస్థాయాంయేనరూపేణచిత్తమవతిష్ఠతే-తత్ప్రతిష్ఠాస్వరూపంవిశినష్టి (స్వస్థమితి) జ్ఞేయేన- అవ్యతిరిక్తమితిశేషః. తత్రవిదుషాంసమ్మతిముదాహరతి (సర్వజ్ఞమితి) (యథోక్తమితి) అసంప్రజ్ఞాతసమాధిలక్షణంబ్రహ్మేత్యర్థః. తస్యపరమపురుషార్థరూపతామాహ (సుఖమితి) వైషయికసుఖంవ్యవచ్ఛేత్తుంపరమార్థేతివిశేషణం. కింతద్విజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్యసత్యస్యస్వానుభవాచార్యానురోధినాబోధేనలభ్యతే- ప్రాప్యతేబ్రహ్మేతిలక్షణోచ్యతే. తస్యస్వమహిమప్రతిష్ఠత్వమాహ (స్వాత్మనీతి) సర్వస్య- త్రివిధస్యానర్థస్యోపశమేనోపలక్షితత్వాదపిపురుషార్థత్వసిద్ధిరిత్యాహ (సర్వేతి) నిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిర్నిరవశేషానర్థనివృత్తిశ్చేత్యేవంలక్షణంమోక్షమాపద్యతే - తత్కథమిదంబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (సనిర్వాణమితి) తస్యక్షీరగుడాదిమాధుర్యభేదస్యేవస్వానుభవమాత్రనిగమ్యత్వాదవాచ్యత్వమాహ (తచ్చేతి) యదుక్తంపరమార్థసుఖమితి- తదిదానీముపపాదయతి (సుఖమితి) తస్మిన్సర్వేషామేవప్రత్యయాభావాత్కిమిత్యాశఙ్క్యాహ (యోగీతి) జ్ఞానస్యాజాతత్వేవైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ౪౭

శం.— సర్వోఽప్యయంమనోనిగ్రహాది, మృల్లోహాదివత్సృష్టి, రుపాసనా, చోక్తాపరమార్థస్వరూపప్రతిపత్త్యుపాయత్వేన-నపరమార్థసత్యేతి. పరమార్థసత్యంతు- నకశ్చిజ్జాయతేజీవః- కర్తాభోక్తాచనోత్పద్యతేకేనచిదపిప్రకారేణ. అతఃస్వభావతోఽజస్యాస్యైకస్యాత్మనస్సంభవః- కారణంనవిద్యతే - నాస్తి. యస్మాన్నవిద్యతేఽస్యకారణం - తస్మాన్నకశ్చిజ్జాయతేజీవఇత్యేతత్. పూర్వేషూపాయత్వేనోక్తానాంసత్యానామేతదుత్తమంసత్యం- యస్మిన్సత్యస్వరూపేబ్రహ్మణ్యణుమాత్రమపికించిన్నజాయతఇతి.................................. ౪౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్యశ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యేఅద్వైతాఖ్యతృతీయప్రకరణభాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.— ఉక్తానాముపాయానాంపరమార్థసత్యత్వేసత్యద్వైతహానిః - అన్యథాతదప్రమితిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నకశ్చిదితి) తత్రహేతుమాహ (సంభవోస్యేతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుంభూమికాంకరోతి (సర్వోపీతి) వ్యావహారికసత్యత్వమేవోపాయానాం- నపరమార్థసత్యత్వమిత్యఙ్గీకృత్యపారమార్థికసత్యస్యప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనైవోక్తేత్యాహ (ప్విదితి) యదుక్తంమనోనిగ్రహాదీనాంపరమార్థత్వేఽద్వైతహానిరితి-తత్రాహ (నైత్యాదినా) తేషామపరమార్థత్వేకథమద్వైతప్రతిపత్తిరిత్యపిన- వ్యావహారికసత్యానామపితత్ప్రమితిహేతుత్వస్యప్రతిబిమ్బవదుపపత్తేరితిభావః. ఉపాయానాంవ్యావహారికసత్యత్వేపారమార్థికంసత్యంకింస్యాదితి- తత్రాహ (పరమార్థతి) తదేవస్పష్టయతి (కర్త్రేతి) స్వభావతోఽజత్వంహేతూకర్తవ్యం. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అతఇతి) హేత్వన్తరమేవస్పష్టయతి (యస్మాదితి) ఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (పూర్వేష్వితి) పూర్వేషు- గ్రన్థేష్వితిశేషః. ఇతిశబ్దోఽద్వైతప్రకరణపరిసమాప్తింద్యోతయతి.. ౪౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాంతృతీయప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా— గౌడపాదకారికా

అలాతశాన్తిప్రకరణమ్.

జ్ఞానేనాకాశకల్పేనధర్మాన్యోగగనోపమాన్। జ్ఞేయాభిన్నేనసంబుద్ధస్తంవన్దేద్విపదాంవరమ్॥ ౧

అస్పర్శయోగోవైనామసర్వసత్త్వసుఖోహితః। అవివాదోఽవిరుద్ధశ్చదేశితస్తంనమామ్యహమ్॥ ౨

శం.— ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాగమతః ప్రతిజ్ఞాతస్యాద్వైతస్యబాహ్యవిషయభేదవైతథ్యాచ్చ ప్రసిద్ధస్య పునరద్వైతే శాస్త్రయుక్తిభ్యాం సాక్షాన్నిర్ధారితస్యైతదుత్తమం సత్యమిత్యుపసంహారః కృతోఽన్తే. తస్యైతస్యాగమార్థస్యాద్వైతదర్శనస్య ప్రతిపక్షభూతా ద్వైతినో వైనాశికాశ్చ. తేషాంచాన్యోన్యవిరోధాద్రాగద్వేషాదిక్లేశాస్పదం దర్శనమితి మిథ్యాదర్శనత్వం సూచితం- క్లేశానాస్పదత్వాత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యద్వైతదర్శనం స్తూయతే. తదిహ విస్తరేణాన్యోన్యవిరుద్ధతయాఽసమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రదర్శ్య తత్ప్రతిషేధేనాద్వైతదర్శనసిద్ధిరుపసంహర్తవ్యాఽవీతన్యాయేనేత్యలాతశాన్తిరారభ్యతే. తత్రాద్వైతదర్శనసమ్ప్రదాయకర్తురద్వైతస్వరూపేణైవ నమస్కారార్థోఽయమాద్యశ్లోకః. ఆచార్యపూజాహ్యభిప్రేతార్థసిద్ధ్యర్థేష్యతే శాస్త్రారమ్భే. ఆకాశేనేషదసమాప్తమాకాశకల్పం. ఆకాశతుల్యమిత్యేతత్. తేనాకాశకల్పేనజ్ఞానేనకిం. ధర్మాన్ - ఆత్మనః. కింవిశిష్టాన్. గగనోపమాన్- గగనముపమాయేషాంతేగగనోపమాః. తానాత్మనోధర్మాన్. జ్ఞానస్యైవపునర్విశేషణం- జ్ఞేయైః- ధర్మైరాత్మభిరభిన్నమగ్న్యుష్ణవత్సవితృప్రకాశవచ్చజ్ఞానం. తేనజ్ఞేయాభిన్నేనజ్ఞానేనాకాశకల్పేనజ్ఞేయాత్మస్వరూపావ్యతిరిక్తేనగగనోపమాన్ ధర్మాన్యస్సంబుద్ధః - సంబుద్ధవానిత్యయమేవేశ్వరోయోనారాయణాఖ్యః- తంవన్దే- అభివాదయే. ద్విపదాంవరం- ద్విపదోపలక్షితానాంపురుషాణాంవరం - ప్రధానం. పురుషోత్తమమిత్యభిప్రాయః. ఉపదేష్టృనమస్కారముఖేనజ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితంపరమార్థతత్త్వదర్శనమిహప్రకరణేప్రతిపిపాదయిషితంప్రతిపక్షప్రతిషేధద్వారేణ ప్రతిజ్ఞాతంభవతి. ౧

ఆ.— ఆద్యన్తమధ్యమఙ్గలాగ్రన్థాః ప్రచారిణోభవన్తీత్యభిప్రేత్యాదావోఙ్కారోచ్చారణవదన్తేఽపి పరదేవతాప్రణామవదుపదేష్టారంపరదేవతారూపముపదేష్టారం ప్రణమతి (జ్ఞానేనేతి) పూర్వోత్తరప్రకరణసఙ్గతిసిద్ధ్యర్థంపూర్వప్రకరణత్రయస్యవృత్తమర్థంక్రమాదనువదతి(ఓఙ్కారేతి) అద్వైతఇత్యద్వైతోపలక్షితంతృతీయంప్రకరణముచ్యతే. చతుర్థంప్రకరణమవతారయితుముపయుక్తమర్థాన్తరమనువదతి (తస్యేతి) ద్వైతినః- భేదవాదినోవైనాశికవ్యతిరిక్తాగృహ్యన్తే. వైనాశికా-నైరాత్మ్యవాదినః. రాగద్వేషేత్యాదిశబ్దేనావిద్యాస్మితాభినివేశోపాదానం. తయోరితరేషాం మిథ్యాదర్శనత్వసూచనంకుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ (క్లేశేతి) ప్రతిపక్షనిరాకరణానన్తరప్రకరణప్రవృత్తింప్రతిజానీతే(తదిహేతి) తదసమ్యగ్దర్శనత్వమితిసమ్బన్ధః. అవీతన్యాయః- వ్యతిరేకన్యాయః యథా- యత్కృతకంతదనిత్యమిత్యన్వయాదనిత్యత్వేఽవగతేఽపియదనిత్యం నతత్కృతకమితివ్యతిరేకోఽవ్యభిచారశఙ్కానిరాసిత్వేనాస్తిత్వేనచయథోచ్యతే- తథాఽద్వైతస్యాన్వయేనావగతస్యాపిప్రతిపక్షభూతవాదాన్తరాపాకరణప్రపఞ్చమన్తరేణపాక్షికీసమ్యక్త్వశఙ్కాస్యాదద్వైతదర్శనస్యేతితత్ప్రతిషేధేనతత్సిద్ధిరుపసంహర్తవ్యేత్యలాతశాన్తిస్తన్నోపలక్షితమారభ్యతేప్రకరణమిత్యర్థః. విశేషేణ-స్పష్టమితోవీతః. నసభవతీత్యవీతః. అవీతఏవావీతః. తేనన్యాయేన-వ్యతిరేకేణేతియావత్. ప్రకరణస్య తాత్పర్యమేవందర్శయిత్వాప్రథమశ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) తత్ర- చతుర్థప్రకరణంసప్తమ్యర్థఉపాదీయతే. కిమిత్యద్వైతరూపేణాచార్యోనమస్క్రియతే- తత్రాహ (ఆచార్యేతి) అభిప్రేతార్థః-శాస్త్రస్యావిఘ్నపరిసమాప్తిః, తదర్థేతిప్రతిపత్త్యాదివ్యాఖ్యానంద్రష్టవ్యం. ఆకాశస్యజడత్వాధిక్యాత్ జ్ఞానంస్వప్రకాశమాకాశేనేషదసమాప్తంవక్తవ్యం.విభుత్వాదాకాశతుల్యమిత్యుక్తం. ధర్మాణామాకాశతుల్యత్వేఽపిభేదాభిప్రాయం. తేషామపిచిన్మాత్రత్వంవివక్షితోపాత్తం (జ్ఞానస్యైవేతి) తేనేత్యాదిపునరనువాదేనాన్వయమనువదతి. ఆచార్యోహిపురాబదరికాశ్రమేనరనారాయణాధిష్ఠితేనారాయణంభగవన్తమభిప్రేత్యతపోమహదతప్యత- తతోభగవానతిప్రసన్నస్తస్మైవిద్యాంప్రాదాదితిప్రసిద్ధంపరమగురుత్వంపరమేశ్వరేఽభిధానం. నను ప్రకరణేప్రారభ్యమాణేప్రతిపాద్యప్రమేయవస్తుప్రత్యేకమిత్యుపదేష్టానమస్క్రియతే- తత్రాహ (ఉపదేష్టేతి) ౧

శం.— అధునాఽద్వైతదర్శనయోగస్యనమస్కారస్తత్స్తుతయే. స్పర్శనంస్పర్శః - సమ్బన్ధోనవిద్యతేయస్యయోగస్యకేనచిత్కదాచిదపి- సోఽస్పర్శయోగోబ్రహ్మస్వభావఏవ. (వైనామేతి) బ్రహ్మవిదామస్పర్శయోగఇత్యేవంప్రసిద్ధఇత్యర్థః. సచసర్వసత్త్వసుఖః- భవతికశ్చిదత్యన్తసుఖసాధనవిశిష్టోఽపిదుఃఖరూపః- యథాతపః. అయంతునతథా. కింతర్హి. సర్వసత్త్వానాంసుఖః. తథేహభవతికశ్చిద్విషయోపభోగస్సుఖోనహితః- అయంతుసుఖోహితశ్చ- నిత్యమప్రచలితస్వభావత్వాత్. కించ-అవివాదః- విరుద్ధవదనం-వివాదఃపక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహేణయస్మిన్నవిద్యతే- సోఽవివాదః. కస్మాత్. యతోఽవిరుద్ధశ్చ. యఈదృశోయోగోదేశితః- ఉపదిష్టశ్శాస్త్రేణ- తంనమామ్యహం- ప్రణమామీత్యర్థః. ౨

ఆ.— ఇదానీమద్వైతదర్శనయోగస్తుతయేతన్నమస్కారంప్రస్తౌతి (అస్పర్శేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తస్యచస్తుతిస్తత్సాధనేషుప్రవృత్తావుపయుజ్యతే. సంప్రత్యక్షరాణివ్యాకుర్వన్నస్పర్శయోగశబ్దంవ్యాకరోతి (స్పర్శనమితి) యోగస్యాస్యసంబన్ధప్రసఙ్గా

భూతస్యజాతిమిచ్ఛన్తివాదినః కేచిదేవహి।అభూతస్యాపరేధీరావివదన్తఃపరస్పరమ్॥ ౩
భూతంనజాయతేకించిదభూతంనైవజాయతే। వివదన్తోఽద్వయాహ్యేవమజాతింఖ్యాపయన్తితే॥ ౪
ఖ్యాప్యమానామజాతింతైరనుమోదామహేవయం । వివదామోనతైస్సార్ధమవివాదంనిబోధత॥ ౫
అజాతస్యైవధర్మస్యజాతిమిచ్ఛన్తివాదినః। అజాతోహ్యమృతోధర్మోమర్త్యతాంకథమేష్యతి॥ ౬
నభవత్యమృతంమర్త్యంనమర్త్యమమృతంతథా। ప్రకృతేరన్యథాభావోనకథంచిద్భవిష్యతి॥ ౭

భావాత్ కథమస్పర్శత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిపాతయోరర్థంకథయతి (వైనామేతి) సర్వేషాంసత్త్వానాం- దేహభృతాంసుఖయతీ త్యుత్పత్త్యాసుఖహేతుత్వం బ్రహ్మస్వభావస్యసుఖవిశేషణేనదర్శయతి (నచేతి) సుఖహేతావపి బ్రహ్మస్వభావేవివక్షితంవిశేషందర్శయతి (భవ తీతి) హితవిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (తథేహభవతీత్యాదినా) తస్యహితత్వే హేతుమాహ (నిత్యమితి) తస్యైవవిశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) తత్ర హేతుంప్రశ్నపూర్వకమాహ (కస్మాదితి) ఆత్మప్రకాశత్వాత్ బ్రహ్మస్వభావస్యావిరుద్ధత్వం. నహికస్యచిదాత్మప్రకాశోవిరుద్ధోభవతీత్యర్థః. యథోక్తయోగజ్ఞానమార్గస్యసంప్రదాయాగతత్వమాహ (యఈదృశఇతి) తన్నమస్కారవ్యాజేనతస్యస్తుతిస్తదుపాయేషుశ్రోతృప్రవృత్త్యర్థస్తుత్ర వివక్షితేత్యాహ (తన్నమామీతి) ౨

—

శం.— కథంద్వైతినఃపరస్పరంవిరుధ్యన్తఇతి. ఉచ్యతే- భూతస్య - విద్యమానస్యవస్తునోజాతిం - ఉత్పత్తిమిచ్ఛన్తివాదినఃకేచిదేవహి- సాఙ్ఖ్యాః. నసర్వఏవద్వైతినః. యస్మాదభూతస్య- అవిద్యమానస్యాపరే- వైశేషికానైయాయికాశ్చధీరాః - ధీమన్తః. ప్రాజ్ఞాభిమానినఇత్యర్థః. వివదన్తోఽన్యోన్యమిచ్ఛన్తిజేతుమిత్యభిప్రాయః. ౩

ఆ.— అద్వైతదర్శనస్యావిరుద్ధత్వేనావివాదత్వంవిశదీకర్తుంద్వైతినాంవివాదంతావదుదాహరతి (భూతస్యేతి) ఏవంవిరుద్ధంవదన్తో మిథోజేతుమిచ్ఛన్తీత్యాహ (వివదన్తఇతి) ప్రశ్నపూర్వకంశ్లోకాక్షరాణియోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఏవకారార్థేహేతుమాహ(యస్మాదితి) ప్రాజ్ఞాభిమానినోజాతిమిచ్ఛన్తీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. చతుర్థపాదంసాధ్యాహారంవ్యాకరోతి (వివదన్తఇతి) ౩

—

శం.— తైరేవంవిరుద్ధవదనేనాన్యోన్యపక్షప్రతిషేధంకుర్వద్భిఃకింఖ్యాపితంభవతీతి. ఉచ్యతే - భూతం- విద్యమానంవస్తునజాయతేకించిత్ - విద్యమానత్వాదేవ - ఆత్మవదిత్యేవంవదన్నసద్వాదీసాఙ్ఖ్యపక్షంప్రతిషేధతిసజ్జన్మ. తథాఽభూతం - అవిద్యమానమవిద్యమానత్వాన్నైవజాయతే- శశవిషాణవదిత్యేవంవదన్సాఙ్ఖ్యోప్యసద్వాదిపక్షమసజ్జన్మప్రతిషేధతి. వివదన్తః-విరుద్ధంవదన్తోఽద్వయాః-అద్వైతినోహ్యేతేఽన్యోన్యస్య పక్షౌసదసతోర్జన్మనీప్రతిషేధన్తోఽజాతిం- అనుత్పత్తిమర్థాత్ ఖ్యాపయన్తి- ప్రకాశయన్తితే. ౪

ఆ.— పక్షద్వయనిషేధముఖేనసిద్ధమర్థంకథయతి (భూతమిత్యాదినా) శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాన్నిక్షిపతి (తైరితి) తత్రాద్యంపాదమవతార్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇతి) ద్వితీయపాదంవిభజతే (తథేతి) ద్వితీయార్థంవిభజతే (వివదన్తఇత్యాదినా) సదసదతిరిక్తవస్త్వభావాద్వస్తుతఉత్పత్తేరనుపపత్తిరిత్యాహ (అర్థాదితి) ౪

—

శం.— తైరేవంఖ్యాప్యమానామజాతిమేవమస్త్విత్యనుమోదామహేకేవలం- నతైస్సార్ధంవివదామఃపక్షప్రతిపక్షగ్రహణేన- యథాతేఽన్యోన్యమిత్యభిప్రాయః. అతస్తమవివాదం- వివాదరహితంపరమార్థదర్శనమనుజ్ఞాతమస్మాభిర్నిబోధతహేశిష్యాః. ౫

ఆ.— తర్హిప్రతివాదిభిరుక్తత్వాదజాతిరపిభవతాప్రత్యాఖ్యేయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఖ్యాప్యమానామితి) ప్రతివాదిభిస్సహవివాదాభావేఫలితమాహ (అవివాదమితి) అక్షరాణివ్యాచష్టే (తైరిత్యాదినా) అద్వైతవాదినోద్వైతవాదిభిర్వివాదాభావేదైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథాతఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అతఇతి) ౫

—

శం.— సదసద్వాదినస్సర్వే. అయంతు. పురస్తాత్కృతభాష్యశ్శ్లోకః. ౬

ఆ.— జాతస్యైవజన్మనాఽనర్థక్యాదనవస్థానాచ్చాజాతస్యైవపదార్థస్యజన్మసద్వాదినోఽసద్వాదినశ్చసర్వేఽపిస్వీకుర్వన్తీతిపరపక్షమనువదతి (అజాతస్యేతి) తత్రశిష్టాభీష్టదోషంప్రదర్శయత్యనుజానాతి (అజాతోహీతి) కేతేవాదినః-యేభిరేవమిష్యతే-తత్రాహ (సదసదితి) అపశిష్టానిశ్లోకాక్షరాణివ్యాఖ్యాతత్వాన్నపునర్వ్యాఖ్యానసాపేక్షాణీత్యాహ (పురస్తాదితి) ౬

—

శం.— ఉక్తార్థానాంశ్లోకానామిహోపన్యాసఃపరవాదిపక్షాణామన్యోన్యవిరోధఖ్యాపితానుమోదనప్రదర్శనార్థః. ౭-౮

ఆ.— పరిణామిబ్రహ్మవాదేయదబ్రహ్మవాదిభిర్దూషణముచ్యతే- తదప్యనుజ్ఞాతమేవేతిమత్వాహ (నభవతీతి) అమృతంహి- బ్రహ్మనతద్రూపేస్థితేమర్త్యంభవితుమర్హతి- స్థితరూపవిరోధాత్. నచమర్త్యం- కార్యంస్వరూపేస్థితేప్రలయావస్థాయామమృతం- బ్రహ్మసంపద్యతే-నష్టేపిస్వరూపేతస్యైవాభావాన్నాన్యథాత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రకృతేరితి) ౭

స్వభావేనామృతోయస్యధర్మోగచ్ఛతిమర్త్యతాం। కృతకేనామృతస్తస్యకథంస్థాస్యతినిశ్చలః॥ ౮
సాంసిద్ధికీస్వాభావికీసహజాఅకృతాచయా। ప్రకృతిస్సేతివిజ్ఞేయాస్వభావంనజహాతియా॥ ౯
జరామరణనిర్ముక్తాఃసర్వేధర్మాస్స్వభావతః। జరామరణమిచ్ఛన్తశ్చ్యవన్తేతన్మనీషయా॥ ౧౦
కారణంయస్యవైకార్యంకారణంతస్యజాయతే। జాయమానంకథమజంభిన్నంనిత్యంకథంచతత్॥ ౧౧

ఆ.— కించ- యస్య- పరిణామవాదినస్స్వభావేనామృతస్సన్పరమాత్మాఖ్యోధర్మశబ్దితోభావోమర్త్యతాంకార్యభావాపత్త్యాగచ్ఛతి- తస్యకృతకేన- సముచ్చయానుష్ఠానేనామృతోజాతోముక్తోవక్తవ్యః. సచకథంనిశ్చలఃస్థాతుంపారయతి- యత్కృతకం- తదనిత్యమితిన్యాయవిరోధాదిత్యాహ (స్వభావేనేతి) పునరుక్తిమాశఙ్క్యప్రత్యాదిశతి (ఉక్తార్థానామితి) ౮

శం.— యస్మాల్లౌకిక్యపిప్రకృతిర్నవిపర్యేతి. కాసావితి. ఆహ-సమ్యక్సిద్ధిస్సంసిద్ధిః. తత్రభవాసాంసిద్ధికీ. యథాయోగినాంసిద్ధానాంసిద్ధానామణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తిఃప్రకృతిః-సాభూతభవిష్యత్కాలయోరపియోగినాంనవిపర్యేతితథైవసా. తథాస్వాభావికీ- ద్రవ్యస్వభావతఏవసిద్ధా. యథాగ్న్యాదీనాముష్ణప్రకాశాదిలక్షణా. సాపినకాలాన్తరేవ్యభిచరతిదేశాన్తరేచ. తథాసహజా - ఆత్మనాసహైవజాతా. యథాపక్ష్యాదీనామాకాశగమనాదిలక్షణా. అన్యాపియాకాచిదకృతా- కేనచిన్నకృతా. యథాఽపాంనిమ్నదేశగమనాదిలక్షణా. అన్యాపియాకాచిత్స్వభావంనజహాతి - సాసర్వాప్రకృతిరితివిజ్ఞేయాలోకే. మిథ్యాకల్పితేషులౌకికేష్వపివస్తుషుప్రకృతిర్నాన్యథాభవతి - కిముతాజస్వభావేషుపరమార్థవస్తుష్వమృతత్వలక్షణాప్రకృతిర్నాన్యథాభవతీత్యభిప్రాయః. ౯

ఆ.— * ప్రకృతేరన్యథాభావోనకథంచిదిత్యుక్తం - తత్రప్రకృతిశబ్దార్థంకథయతి (సాంసిద్ధికీతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకుర్వన్ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావేహేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాదజామృతస్వభావాప్రకృతిర్నవిపర్యేతీతికిమువక్తవ్యమితియోజనా. కైముతికన్యాయద్యోతనార్థోఽపిశబ్దః. వివక్షితుంహేతుంస్ఫుటయితుంప్రశ్నపూర్వకంవిభజతే (కాసావిత్యాదినా) సాఙ్గయోగమనుష్ఠాయపరిసమాపనంసంసిద్ధిః. సిద్ధానాం- అణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తాసామగ్రీసంపన్నానాం. యాకాచిత్స్వభావంనజహాతి - ఘటస్యఘటత్వం, పటస్యపటత్వం, ఇత్యాదిలక్షణా. ప్రాసఙ్గికంప్రకృతిశబ్దార్థముక్త్వాప్రకృతేరన్యథాత్వాభావేప్రాగుక్తేసిద్ధాన్తేయత్ఫలితందిదానీంకింపునర్న్యాయేనకథయతి (మిథ్యేతి) ౯

శం.— కింవిషయాపునస్సాప్రకృతిః- యస్యాఅన్యథాభావోనాస్తీత్యుచ్యతే - కల్పనాయాంవాకోదోషఇతి. ఆహ - జరామరణనిర్ముక్తాః- జరామరణాదిసర్వవిక్రియావర్జితాఇత్యర్థః. కే. సర్వేధర్మాః- సర్వఆత్మానఇత్యేతత్. స్వభావతః - ప్రకృతితః. ఏవంస్వభావాస్సన్తోధర్మాఃజరామరణమిచ్ఛన్తఇవేచ్ఛన్తః- రజ్జ్వామివసర్పమాత్మనికల్పయన్తశ్చ్యవన్తే- స్వభావతశ్చలన్తీత్యర్థః. తన్మనీషయా-తన్మరణచిన్తయా. తద్భావభావితత్వదోషేణేత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— ప్రాసఙ్గికీమేవజీవానాంప్రకృతిందర్శయితుంప్రక్రమతే (జరేతి) ఆత్మానోహిసర్వేనిర్వికారాస్స్వభావతోభవన్తీత్యర్థః. తేషాముక్తప్రకృతేరన్యథాత్వేకాక్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జరామరణమితి) సర్వవిక్రియాశూన్యేస్వాత్మనివిక్రియాకల్పనాయాంతద్వాసనయాస్వభావహానిస్స్యాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుమాకాఙ్క్షాందర్శయతి (కింవిషయేతి) అక్రియనిషయోహివిషయశ్శ్రుతః. అస్యస్థానంప్రకృతేరాశ్రయనిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యాఇతి) ప్రశ్నాన్తరంప్రకరోతి (కల్పనాయామితి) తత్రపూర్వార్థముత్తరత్వేనవ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) ఉత్తరార్ధంవిభజతే (ఏవంస్వభావాఇతి) ౧౦

శం.— కథంసజ్జాతివాదిభిస్సాఙ్ఖ్యైరనుపపన్నముచ్యతఇతి. ఆహవైశేషికః- కారణం- మృద్వదుపాదానలక్షణంయస్య- వాదినోవైకార్యం. కారణమేవకార్యాకారేణపరిణమతేయస్యవాదినఇత్యర్థః. తస్యాజమేవసత్ప్రధానాదికారణంమహదాదికార్యరూపేణజాయతఇత్యర్థః. మహదాద్యాకారేణచేజ్జాయమానంప్రధానం- కథమజముచ్యతేతైః-విప్రతిషిద్ధంచేదంజాయతేఽజంచేతి. నిత్యంచతైరుచ్యతే- ప్రధానంభిన్నం- విదీర్ణం. స్ఫుటితమేకదేశేనసత్కథంనిత్యంభవేదిత్యర్థః. నహిసావయవంఘటాదిఏకదేశస్ఫుటనధర్మినిత్యందృష్టంలోకఇత్యర్థః. విదీర్ణంచస్యాదేకదేశేనాజంనిత్యంచేత్యేతద్విప్రతిషిద్ధంతైరభిధీయతఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

ఆ. ప్రాసఙ్గికంపరిత్యజ్యసాఙ్ఖ్యపక్షేవైశేషికాదిభిరుచ్యమానందూషణమభ్యనుజ్ఞాతమనుభాషతే (కారణమితి) కారణస్యజాయమానత్వేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయమానమితి) సావయవత్వాచ్చప్రధానస్యనిత్యత్వానుపపత్తిరిత్యాహ (భిన్నమితి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (కథమితి) తత్రప్రథమపాదాక్షరాణియోజయతి (కారణమిత్యాదినా) తదేవస్పష్టయతి (కారణమేవేతి) ద్వితీయపాదంవిభజతే (తస్యేతి) ప్రధానాదీత్యాదిశబ్దేనతదవయవానసత్త్వాదయోగృహ్యన్తే. మహదాదీత్యాదిశబ్దేనాహఙ్కారాదిగ్రహణం. తృతీయపాదంవ్యాకరోతి (మహదాదీతి) విప్రతిషేధంకథయతి (జాయతఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నిత్యంచేతి) విమతమనిత్యం- సావయవత్వాత్ - ఘటాదివదిత్యభిప్రేత్యదృష్టాన్తంసాధయతి (నహీతి) సాఙ్ఖ్యస్మృతివిరుద్ధమనుమానమిత్యాశఙ్క్యాహ (విదీర్ణంచేతి) ౧౧

కారణాద్యద్యనన్యత్వమతః కార్యమజంయది। జాయమానాద్ధివై కార్యాత్ కారణంతేకథంధ్రువం॥ ౧౨
అజాద్వైజాయతేయస్యదృష్టాన్తస్తస్యనాస్తివై। జాతాచ్చజాయమానస్యనవ్యవస్థా ప్రసజ్యతే॥ ౧౩
హేతోరాదిఃఫలంయేషామాదిర్హేతుఃఫలస్యచ। హేతోఃఫలస్యచానాదిఃకథంతైరుపవర్ణ్యతే॥ ౧౪
హేతోరాదిఃఫలంయేషామాదిర్హేతుఃఫలస్యచ। తథాజన్మభవేత్తేషాంపుత్రాజ్జన్మపితుర్యథా॥ ౧౫

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్యస్పష్టీకరణార్థమాహ- కారణాదజాత్కార్యస్యయద్యనన్యత్వమిష్టంత్వయా- తతఃకార్యమజమితిప్రాప్తం-ఇదంచాన్యద్విప్రతిషిద్ధంకార్యమజంచేతితవ. కించాన్యత్- కార్యకారణయోరనన్యత్వేజాయమానాద్ధివైకార్యాత్కారణమనన్యన్నిత్యంధ్రువంచతేకథంభవేత్. నహికుక్కుట్యాఏకదేశఃపచ్యతే- ఏకదేశఃప్రసవాయకల్ప్యతే. ౧౨

ఆ.— కించ- కార్యకారణయోరభేదేకింకారణాభిన్నంకార్యం- కింవాకార్యాభిన్నంకారణమితివికల్ప్యాద్యమనువదతి (కారణాదితి) అతోఽస్మిన్పక్షేకార్యమజంస్యాత్- తథావిధకారణాభిన్నత్వాదితిదూషయతి (అతఇతి) ద్వితీయమనుద్రవతి (యదీతి) జాయమానాత్కార్యాత్కారణమభిన్నంయదీతియోజనా. నతర్హికారణంధ్రువంభవితుమర్హతి- కార్యాభిన్నత్వాత్, తస్యచాధ్రువత్వాత్, దితిదూషయతి (కారణమితి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యేతి) కార్యకారణయోరభేదవాదేవిప్రతిషేధోదర్శితః- తస్యైవస్పష్టీకరణార్థమయంశ్లోకఇత్యర్థః. పూర్వార్ధాక్షరార్థమాహ (కారణాదితి) ప్రాప్తంతైరనిష్టపర్యవసాయిత్వమాహ (ఇదంచేతి) ప్రధానస్యాజత్వంజాయమానత్వంచవిప్రతిషిద్ధమిత్యుక్తం. అస్యేదిత్యుక్తమేవవ్యనక్తి (కార్యమితి) అభేదేపిమాయావాదేనైషదోషః - కారణస్యకార్యాదనన్యత్వానభ్యుపగమాత్, కార్యస్యైవకారణమాత్రత్వాఙ్గీకారాత్, దితిమత్వాహ (తవేతి) ద్వితీయార్ధంవిభజతే (కించాన్యదితి) అభేదవాదేపికార్యస్యానిత్యత్వం - కారణస్యనిత్యత్వమిత్యవస్థాకేనిమిత్తనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ౧౨

శం.— కించాన్యత్- అజాత్- అనుత్పన్నాద్వస్తునోజాయతేయస్య - వాదినఃకార్యం- దృష్టాన్తస్తస్యనాస్తివై. దృష్టాన్తాభావేఽర్థాదజాన్నకించిజ్జాయతఇతిసిద్ధంభవతీత్యర్థః. యదాపునర్జాతాజ్జాయమానస్యవస్తునోఽభ్యుపగమః- తదప్యన్యస్మాజ్జాతాత్-తదప్యన్యస్మాదితినవ్యవస్థా ప్రసజ్యతే- అనవస్థానంస్యాదిత్యర్థః. ౧౩

ఆ.— కించ- యస్య-ప్రధానవాదినోమతేప్రధానాదజాదభిన్నంకార్యంజాయతేమహదాదీత్యభ్యుపగమ్యతే-తస్యపక్షేతస్మిన్నర్థేదృష్టాన్తోనక్తవ్యః- తదవక్తవ్యేనైవతేనార్థవ్యవస్థాపనాత్. నచాత్రోభయసంప్రతిపన్నోదృష్టాన్తోఽస్తీత్యాహ (అజాదితి) యస్యజాన్నిత్యాద్వస్తునోజాయమానమభ్యుపగన్తుంనశక్యతే- తస్యజాతాదేవజాయమానమభ్యుపగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (జాతాచ్చేతి) సాఙ్ఖ్యసమయేదోషాన్తరప్రదర్శనపరత్వంశ్లోకస్యప్రతిజానీతే (కించాన్యదితి) తత్రపూర్వార్ధాక్షరాణియోజయతి (అజాదితి) దృష్టాన్తాభావేపిప్రమాణాన్తరాదర్థప్రతిపత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేతి) పరస్యఖల్వనుమానాధీనమర్థపరిజ్ఞానం - నచదృష్టాన్తాభావేఽనుమానముపకల్ప్యతే - తస్మాన్నసాఙ్ఖ్యసమయస్సమ్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంవ్యాచష్టే (యదాపునరిత్యాదినా) ౧౩

శం.— యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూదితిపరమార్థతోద్వైతాభావఃశ్రుత్యోక్తః- తమాశ్రిత్యాహ- హేతోః- ధర్మాదేరాదిః- కారణందేహాదిసఙ్ఘాతఃఫలంయేషాంవాదినాం- తథాఆదిః- కారణం. హేతుర్ధర్మాదిఃఫలస్యచ.- దేహాదిసఙ్ఘాతస్య. ఏవంహేతుఫలయోరితరేతరకార్యకారణత్వేనాదిమత్త్వంబ్రువద్భిరేవహేతోఃఫలస్యచానాదిత్వంకథంతైరుపవర్ణ్యతే- విప్రతిషిద్ధమిత్యర్థః. నహినిత్యస్యకూటస్థస్యాత్మనోహేతుఫలాత్మకతాసమ్భవతి. ౧౪

ఆ.— ద్వైతవాదిభిరన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేనఖ్యాపితంవస్తునోఽజన్యత్వమద్వైతవాదినాభ్యనుజ్ఞాతం-ఇదానీంద్వైతనిరసనముపక్రాన్తంవిద్వదనుభవానుసారిణ్యాతేనాభ్యనుజ్ఞాతమేవేత్యాహ (హేతోరితి) హేతుఫలాత్మకస్సంసారోఽనాదిరితివదద్భిస్తస్యానాదిత్వంస్వభావోనైవవక్తుంశక్యతే- హేతుఫలయోరాదిమత్త్వస్యకణ్ఠోక్తత్వాత్. అతోహేతుఫలాత్మకంద్వైతమసదూపితరూపమవస్తుభూతమిత్యర్థః. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (యత్రత్వితి) తమాశ్రిత్యకార్యకారణాత్మకస్యద్వైతస్యదుర్నిరూపత్వమాహేతియోజనా. హేతుఫలయోరాత్మపరిణామత్వాదాదిమత్త్వమంగీకారం- ప్రవాహరూపేణచానాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యాత్మనోనిరంశస్యకూటస్థస్యనిత్యస్యపరిణామానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (నహీతి) ౧౪

శం.— కథంతైర్విరుద్ధమభ్యుపగమ్యతఇతి. ఉచ్యతే- హేతుజన్యాదేవఫలాద్ధేతోర్జన్మాభ్యుపగచ్ఛతాంతేషామీదృశోవిరోధఉక్తోభవతి- యథాపుత్రాజ్జన్మపితుః. ౧౫

ఆ.— హేతుఫలయోరన్యోన్యమాదిత్వంబ్రువతాతదాత్మకస్యసంసారస్యానాదిత్వంవిప్రతిషిద్ధమిత్యుపపాదితం. సమ్ప్రతికార్యకారణభావోపితయోర్నసంభవతీత్యాహ (హేతోరిత్యాదినా) హేతుఫలయోరన్యోన్యంకారణత్వమభ్యుపగచ్ఛద్భిరభ్యుపగమ్యతేవిరుద్ధమిత్యేతత్ప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ఈదృశత్వమేవవిశదయతి (యథేతి) ౧౫

సంభవే హేతుఫలయోరేషితవ్యః క్రమస్త్వయా। యుగపత్సమ్భవే యస్మాదసమ్బన్ధో విషాణవత్॥ ౧౬

ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్న తే హేతుః ప్రసిధ్యతి। అప్రసిద్ధః కథం హేతుః ఫలముత్పాదయిష్యతి॥ ౧౭

యది హేతోః ఫలాత్సిద్ధిః ఫలసిద్ధిశ్చ హేతుతః। కతరత్పూర్వనిష్పన్నం యస్య సిద్ధిరపేక్షయా॥ ౧౮

అశక్తిరపరిజ్ఞానం క్రమకోపోఽథవా పునః। ఏవం హి సర్వథా బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితా॥ ౧౯

శం.— యథోక్తాపరాధో న యుక్తోఽభ్యుపగన్తుమితి చేన్ [illegible] హేతుఫలయో [illegible] క్రమ [illegible] హేతుః పూర్వం పశ్చాత్ఫలం చేతి. ఇతశ్చ- యుగపత్సమ్భవే యస్మాద్ధేతుఫలయోః కార్యకారణత్వేనాసమ్బన్ధః [illegible] విషాణవత్ [illegible]. ౧౬

ఆ.— ప్రతీతితో హేతుఫలయోరుత్పత్తౌ [illegible] (సమ్భవ ఇతి) [illegible] నియతపూర్వక ఏవ హేతుః [illegible] (యుగపదితి) [illegible] హేతుఫల [illegible] ప్రతిబిమ్బ [illegible] (యస్మాదితి) [illegible] (అసమ్బన్ధ ఇతి) [illegible] కారణ [illegible] (విషాణవదితి) [illegible] యథా [illegible] సవ్యేతరవిషాణయోః [illegible] ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౧౬

శం.— కథమసమ్బన్ధ ఇతి. ఆహ- జన్యాత్స్వతోఽలబ్ధాత్మకాత్ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్ [illegible] అలబ్ధాత్మకోఽప్రసిద్ధః శశవిషాణాదికల్పస్సన్ కథం ఫలముత్పాదయిష్యతి [illegible] ప్రాయః. ౧౭

ఆ.— ఉక్తవ్యాప్తేరప్రసిద్ధి [illegible] (ఫలాదితి) హేతుఫలయోః [illegible] అలబ్ధాత్మకాత్ఫలాదుత్పద్యమానో హేతురలబ్ధాత్మకో [illegible] హేతుఫలయోః క్రమవత్తోర్న కార్యకారణభావేన [illegible] లబ్ధాత్మకం [illegible] హేతుశ్చేదప్రసిద్ధోఽలబ్ధాత్మకః [illegible] తథా చ [illegible] శశవిషాణాదివదుత్పాదకత్వం [illegible] ఫలాదిత్యర్థః. ౧౭

శం.— అథ సమ్బన్ధాభావో [illegible] కార్యకారణ [illegible] కతరత్పూర్వనిష్పన్నం హేతుఫలయోః- యస్య పశ్చాద్భావినః సిద్ధిః పూర్వసిద్ధ్యపేక్షయా [illegible]. ౧౮

ఆ.— హేతుఫలయోరన్యోన్యాపేక్షయా [illegible] సిద్ధ్యతే- శశవిషాణవదసత్త్వప్రసఙ్గాదిత్యుక్తం. ఇదానీం [illegible] (యదీతి) [illegible] లక్షణ [illegible] ౧౮

శం.— అథైతన్న శక్యతే వక్తుమితి మన్యసే- [illegible] క్రమః- హేతోః ఫలస్య సిద్ధిః, ఫలాచ్చ హేతోస్సిద్ధిః, [illegible] ఏవం హేతుఫలయోః కార్యకారణభావానుపపత్తేరజాతిః - సర్వస్యానుత్పత్తిః [illegible] బుద్ధైరిత్యర్థః. ౧౯

ఆ.— హేతుఫలయోరిదం పూర్వమిదం పశ్చాదితి జ్ఞాయతే- పరస్పరాపేక్ష [illegible] అశక్త్యా [illegible] (అశక్తిరితి) ఉత్తరావసరే చేదుత్తరాపరిజ్ఞానం- తస్మిన్ కథాయామశక్తిసూచకం తస్మిన్ [illegible] ఇతి- యది క్రమస్య నియతపూర్వాపరభావస్య నోఽపరిజ్ఞానం- తదా పూర్వం కారణముత్తరం కార్యమితి ప్రతిజ్ఞాహానిః- తథా చ ప్రతిజ్ఞాహానిర్నిగ్రహస్థానమాపద్యేతేత్యాహ (క్రమేతి) అన్యోన్యాపేక్షప్రతిక్షేపకుక్షేరసతోఽసతశ్చ జన్మని ప్రత్యాఖ్యాతే- క్రమాక్రమాభ్యాముత్పత్తేరనుపపత్తేర జాతిరేవాన్యదపి ప్రతివాదిభిరాదర్శితా భవతీత్యుపసంహరతి (ఏవం హీతి) తత్రాద్యం పాదం వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) క్రమపదే పూర్వనిష్పన్నమేతచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. ద్వితీయపాదం యోజయతి (అథవేత్యాదినా) ద్వితీయార్ధం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ౧౯

బీజాఙ్కురాఖ్యో దృష్టాన్తః సదా సాధ్యసమో హి సః। నహి సాధ్యసమో హేతుః సిద్ధౌ సాధ్యస్య యుజ్యతే॥ ౨౦
పూర్వాపరాపరిజ్ఞానమజాతేః పరిదీపకం। జాయమానాద్ధి వై ధర్మాత్కథం పూర్వం న గృహ్యతే॥ ౨౧
స్వతో వా పరతో వాపి న కించిద్వస్తు జాయతే। సదసత్సదసద్వాపి న కించిద్వస్తు జాయతే॥ ౨౨

శం.— నను హేతుఫలయోః కార్యకారణభావ ఇత్యస్మాభిరుక్తం శబ్దమాత్రమాశ్రిత్య ఛలమిదం త్వయోక్తం - "పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథా. విషాణవచ్చాసమ్బన్ధ" ఇత్యాది. నహ్యస్మాభిరసిద్ధాద్ధేతోః ఫలసిద్ధిః, అసిద్ధాద్వా ఫలాద్ధేతుసిద్ధిరభ్యుపగతా. కింతర్హి. బీజాఙ్కురవత్కార్యకారణభావోఽభ్యుపగమ్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- బీజాఙ్కురాఖ్యో దృష్టాన్తః- స సాధ్యేన తుల్యో మమేత్యభిప్రాయః. నను ప్రత్యక్షః కార్యకారణభావో బీజాఙ్కురయోరనాదిః, న- పూర్వస్య పూర్వస్యాపరవదాదిమత్త్వాభ్యుపగమాత్. యథేదానీముత్పన్నోఽపరోఽఙ్కురో బీజాదాదిమాన్ - బీజం చాపరమన్యస్మాదఙ్కురాదితి క్రమేణోత్పన్నత్వాదాదిమత్. ఏవం పూర్వః పూర్వోఽఙ్కురో, బీజం చ పూర్వం పూర్వమాదిమదేవేతి ప్రత్యేకం సర్వస్య బీజాఙ్కురజాతస్యాదిమత్త్వాత్కస్యచిదప్యనాదిత్వానుపపత్తిః. ఏవం హేతుఫలానాం. అథ బీజాఙ్కురసన్తతేరనాదిమత్త్వమితి చేన్న- ఏకత్వానుపపత్తేః, నహి బీజాఙ్కురవ్యతిరేకేణ బీజాఙ్కురసన్తతిర్నామైకాఽభ్యుపగమ్యతే హేతుఫలసన్తతిర్వా తదనాదిత్వవాదిభిః. తస్మాత్సూక్తం- హేతోః ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపవర్ణ్యత ఇతి. తథా చాన్యదప్యనుపపత్తేర్న ఛలమిత్యభిప్రాయః. న చ లోకే సాధ్యసమో హేతుస్సాధ్యసిద్ధౌ- సిద్ధినిమిత్తం ప్రయుజ్యతే ప్రమాణకుశలైరిత్యర్థః. హేతురితి దృష్టాన్తోఽత్రాభిప్రేతః- గమకత్వాత్. ప్రకృతో హి దృష్టాన్తో న హేతురితి. ౨౦

ఆ.— బీజాఙ్కురయోరివ హేతుఫలయోరన్యోన్యం కార్యకారణభావాభ్యుపగమాన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి) దృష్టాన్తస్య సాధ్యసమత్వేఽపి సాధకత్వమస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) శ్లోకాపోహ్యం చోద్యముద్భావయతి (నన్వితి) శబ్దమాత్రం - వివక్షితార్థశూన్యం. శబ్దమాశ్రిత్య ఛలప్రయోగమేవోదాహరతి (పుత్రాదితి) ఆదిశబ్దేన "ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్న తే హేతుః ప్రసిధ్యతీ"త్యాది గృహ్యతే. కార్యకారణభావో హేతుఫలయోరిత్యత్రానభిప్రేతమర్థం కథయతి (నహీతి) తత్రైవ ప్రశ్నపూర్వకమభిప్రేతమర్థముదాహరతి (కింతర్హీతి) దృష్టాన్తాసమ్ప్రతిపత్త్యా పరిహరతి (అత్రేతి) మాయావాదిమతే కస్యచిదపి కార్యకారణభావస్య వస్తుభూతస్యాసమ్ప్రతిపన్నత్వాదసిద్ధత్వమిత్యుక్తం. ప్రత్యక్షత్వాత్తస్య దృష్టాన్తం సాధయన్నాశఙ్కతే (నన్వితి) కిం బీజాఙ్కురవ్యక్త్యోరిదం కార్యకారణత్వమిష్యతే- కిం వా బీజాఙ్కురసన్తానయోరితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న పూర్వస్యేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) బీజవ్యక్తేరఙ్కురవ్యక్తేశ్చోక్తప్రకారేణానాదిత్వస్యాన్యోన్యకారణత్వస్య చానుపపత్తిరిత్యర్థః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) బీజసన్తతేరఙ్కురసన్తతేశ్చానాదిత్వమన్యోన్యకారణత్వం చావిరుద్ధం సిధ్యతి- బీజజాతీయాదఙ్కురజాతీయమఙ్కురజాతీయాద్బీజజాతీయముత్పద్యమానముపలభ్యతే- తథైవ హేతుజాతీయాత్ఫలజాతీయం, ఫలజాతీయాచ్చ హేతుజాతీయమవిరుద్ధమిత్యర్థః. దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికేషు సన్తతేరేకస్యా వ్యక్తేర్వ్యతిరేకేణాసమ్భవాన్మైవమితి దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తదనాదిత్వవాదిభిః- తాసు- వ్యక్తిషు మిథో హేతుత్వమనాదిత్వం - తద్వదనశీలైరితి యావత్. అన్యోన్యాశ్రయత్వాదనవస్థానాద్వా హేతుఫలయోర్మిథో హేతుఫలభావస్య వక్తుమశక్యత్వాత్ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరనుపపత్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) దృష్టాన్తస్యాసమ్ప్రతిపన్నత్వేఽపి తార్కికైః కార్యకారణత్వస్య కస్యచిదపి సమ్ప్రతిపత్త్యభావాత్ "పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథే"త్యాది న ఛలప్రయుక్తమితి ఫలితమాహ (తథా చేతి) ఏవం శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (న చేతి) కిమితి హేతుశబ్దస్య ముఖ్యమర్థం త్యక్త్వా గౌణోఽర్థో గృహ్యతే. ప్రకరణసామర్థ్యాదిత్యాహ (ప్రకృతో హీతి) హేతుఫలయోరనాదిత్వానుపపత్తిముపపాదితాముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ౨౦

శం.— కథం బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితేతి. ఆహ- యదేతద్ధేతుఫలయోః పూర్వాపరాపరిజ్ఞానం- తదేతదజాతేః పరిదీపకం- అవబోధకమిత్యర్థః. జాయమానో హి చేద్ధర్మో గృహ్యతే- కథం తస్మాత్పూర్వం కారణం న గృహ్యతే అవశ్యం హి జాయమానస్య గ్రహీత్రా తజ్జనకం గ్రహీతవ్యం - జన్యజనకయోస్సమ్బన్ధస్యానపేతత్వాత్. తస్మాదజాతిపరిదీపకం తదిత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— యత్పునరన్యోన్యపక్షం ప్రతిక్షిపద్భిరజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితా పరీక్షకైరిత్యుపక్షిప్తం- తత్ర కథమజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వాపరేతి) కార్యస్య గృహ్యమాణత్వాదజాతిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్య కారణస్యాపి తర్హి గ్రాహ్యత్వాదితరేతరాశ్రయాదజాతిరవిద్యాస్థానీయేత్యాహ (జాయమానాదితి) తత్ర పూర్వార్ధం ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నియతే పౌర్వాపర్యే నిర్ధారితే జాతిస్సిధ్యతి - తదభావే తదసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం విభజతే (జాయమానో హీతి) కార్యగ్రహణే కారణం గృహీతవ్యమితి కుతో నియమ్యతే - తత్రాహ (అవశ్యం హీతి) కార్యకారణయోర్నియతసమ్బన్ధవతోరితరేతరాశ్రయాద్దుర్గ్రహత్వాదజాతిరేవ వస్తుతో జ్ఞాపితేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కార్యకారణయోః పౌర్వాపర్యాజ్ఞానత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. ౨౧

శం.— ఇతశ్చ న జాయతే కించిత్- యజ్జాయమానం వస్తు స్వతః- పరతః- ఉభయతో వా- సత్- అసత్- సదసద్వా- జాయతే - న తస్య కేనచిదపి ప్రకారేణ జన్మ సమ్భవతి. న తావత్స్వయమేవ- అపరినిష్పన్నాత్స్వరూపాత్స్వయమేవ జాయతే- యథా ఘటస్తస్మాదేవ ఘటాత్. నా

హేతుర్నజాయతేఽనాదేః ఫలంచాపిస్వభావతః। ఆదిర్నవిద్యతేయస్యతస్యహ్యాదిర్నవిద్యతే॥ ౨౩

ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమన్యథాద్వయనాశతః। సంక్లేశస్యోపలబ్ధేశ్చపరతన్త్రాస్తితామతా॥ ౨౪

విపరతః- అన్యస్మాదన్యః. యథాఘటాత్పటః, పటాత్పటాన్తరం,. తథానోభయతః- విరోధాత్. యథాఘటపటాభ్యాంఘటః పటోవాజాయతే. ననుమృదోఘటోజాయతే, పితుశ్చపుత్రః,. సత్యం-అస్తిజాయతఇతి ప్రత్యయశ్శబ్దశ్చమూఢానాం. తావేవశబ్దప్రత్యయౌ నిపుణైః [illegible] కింసత్య మేవతౌ- ఉతమృషేతి. యావతాపరీక్ష్యమాణేశబ్దప్రత్యయవిషయంవస్తుఘటపుత్రాదిలక్షణంశబ్దమాత్రమేవతత్- వాచారమ్భణమితిశ్రుతేః. స చ్చేన్నజాయతే - సత్త్వాత్- మృత్పిణ్డాదివత్. యద్యసత్ - తథాపినజాయతే-నవిద్యతే అసత్త్వాదేవ- శశవిషాణవత్. అథసదసత్-తథాపినజా యతే- విరుద్ధస్యైకస్యాసమ్భవాత్. అతోనకించిద్వస్తుజాయతఇతిసిద్ధం. యేషాంపునర్జాతిరేవజాయతఇతి క్రియాకారకఫలైకత్వం, అభ్యుపగమ్యతే క్షణికత్వంచవస్తునః,- తేదూరతఏవన్యాయాపేతాః- ఇదమిత్థమిత్యవధారణక్షణాన్తరానవస్థానాత్, అననుభూతస్యస్మృత్యనుపపత్తేః, [illegible] ౨౨

ఆ.— వస్తునోవస్తుతోజన్మనాస్తీతివికల్పపూర్వకంసాధయతి (స్వతోవేత్యాదినా) [illegible] తరపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫోరయితుంజాయమానవస్తు [illegible] కల్పయతి ([illegible]) [illegible] పక్షేషుదోషసమ్భావనాంసూచయతి (సత్యమితి) [illegible] స్వయమేవజాయమాన [illegible] తావజ్జాయతే - స్వయమేవస్వాపేక్షయా [illegible] కారణాధీన [illegible] సహఘట [illegible] దేవఘటోజాయమానోదృష్టోస్తీత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (నాపీతి) [illegible] చోత్పాదకత్వయోగ్యత్వవిశేషితమన్యత్వంతథేతివాచ్యం - ఉత్ప [illegible] తృతీయంనిరస్యతి (తథేతి) [illegible] థమేవదృష్టాన్తద్వారాస్పష్టయతి (యథేతి) నహిఘటపటాభ్యాంఘటః పటోవాజాయమానోదృశ్యతే- తథాజాయమానం [illegible] త్యనుపపన్నమిత్యర్థః. అన్యత్వేసత్యపిజన్యజనకభావస్య ప్రత్యక్షత్వాన్నాసౌశక్యతేప్రతిషేద్ధుమితిశఙ్కతే (నన్వితి) కిం [illegible] త్యయావివేకినామిష్యతే - కింవావివేకినామితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (తావేవేతి) [illegible] తీతిసమ్బన్ధః. తచ్చజన్మశబ్దధీవిషయంవస్తుశబ్దమాత్రమేవ- వాచారమ్భణ [illegible] ప్రత్యయమోచేష్టవ్యమితియోజనా. చతుర్థంశిక్షయతి (సచ్చేదితి) [illegible] క్షాంవికల్పానాంనిరాసేఫలితంనిగమయతి (అతోనేతి) క్రియాకారక [illegible] యతి (యేషాంపునరితి) [illegible] స్తుపరామృష్టం. ఇత్థమితిధర్మిత్వంనివక్షితం. [illegible] త్యర్థః. నచతస్మిన్ననుభూతేస్మృతిరుత్పద్యతే- [illegible] ౨౨

శం.— కించ- హేతుఫలయోరనాదిత్వ [illegible] రహితాత్ఫలాద్ధేతుర్నజాయతే- నహ్యనుత్పన్నాదనాదేః [illegible] మిత్తంజాయతఇతినాభ్యుపగమ్యతే. తస్మాదనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతా [illegible] యస్యలోకే- తస్యఆదిః- పూర్వోక్తాజాతిర్నవిద్యతే కారణవతఏవహ్యాదిరభ్యుపగమ్యతే- [illegible] ౨౩

ఆ.— వస్తునోవస్తుతోజన్మరాహిత్యేహేత్వన్తరమాహ (హేతురితి) [illegible] జన్మయుక్తం- సదాతజ్జన్మప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. [illegible] ణఫలంహేతుర్వాజాయతే. తత్రహేతుమాహ (ఆదిరితి) [illegible] కస్యసూచయతి (కించేతి) హేత్వన్తరమేవదర్శయితుంప్రథమంప్రతిజ్ఞాంకరోతి (హేత్వితి) [illegible] కథమజన్మాభ్యుపగతమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రాద్యపాదాక్షరయోజనయాపరిహరతి (అనాదేరితి) [illegible] ర్యాకారణసఙ్ఘాతః. హేతుః - ధర్మాదిః. ఫలంచాపీతిభాగంవిభజతే (ఫలంచేతి) [illegible] యోజయతి (స్వభావతఏవేతి) ఫలితంనిగమయతి (తస్మాదితి) నహేతుఫలయోః [illegible] రాకస్మికంస్యాదిత్యర్థః. స్వభావవాదనిరాకరణంప్రతిజ్ఞాతముత్తరార్ధావష్టమ్భేనప్రతిపాదయతి (యస్మాదితి) ౨౩

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్యదృఢీకరణచికీర్షయాపునరాక్షిపతి - ప్రజ్ఞానం- ప్రజ్ఞప్తిః. శబ్దాదిప్రతీతిః. తస్యాస్సనిమిత్తత్వం - నిమి త్తం- కరణం. విషయఇత్యేతత్. సనిమిత్తత్వం- సవిషయత్వం. స్వాత్మవ్యతిరిక్తవిషయతేత్యేతత్ప్రతిజానీమహే. నహినిర్విషయా ప్రజ్ఞప్తిః- శబ్దా దిప్రతీతిస్స్యాత్- తస్యాస్సనిమిత్తత్వాత్. అన్యథా- నిర్విషయత్వేశబ్దస్పర్శనీలపీతలోహితాదిప్రత్యయవైచిత్ర్యస్యద్వయస్యనాశతః-నాశః- అభా

ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమిష్యతే యుక్తిదర్శనాత్ । నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాత్ ॥ ౨౫

వః ప్రసజ్యేతేత్యర్థః. న చ ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్యాభావోఽస్తి- ప్రత్యక్షత్వాత్. అతః ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్య దర్శనాత్-పరేషాం తన్త్రం పరతన్త్రం పరశాస్త్రం. తస్మాత్పరతన్త్రాశ్రయస్య బాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితాఽస్తితా - అభిప్రేతా. న హి ప్రజ్ఞప్తేః ప్రకాశమాత్రస్వరూపాయా నీలపీతాద్యాకారవైచిత్ర్యం బాహ్యాలమ్బనవైచిత్ర్యమన్తరేణ స్వభావభేదేనైవ వైచిత్ర్యం సమ్భవతి- స్ఫటికస్యేవ నీలాద్యుపాధ్యాశ్రయైర్వినా వైచిత్ర్యం న ఘటత ఇత్యభిప్రాయః. ఇతశ్చ పరతన్త్రాశ్రయస్య బాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితా- సంక్లేశనం- సంక్లేశః. దుఃఖమిత్యర్థః. ఉపలభ్యతే హ్యగ్నిదాహాదినిమిత్తం దుఃఖం. యద్యగ్న్యాదిబాహ్యం దాహాదినిమిత్తం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం న స్యాత్- తతో దాహాదిదుఃఖం నోపలభ్యేత. ఉపలభ్యతే తు- అతస్తేన మన్యామహే అస్తి బాహ్యోఽర్థ ఇతి. న హి విజ్ఞానమాత్రే సంక్లేశో యుక్తః- అన్యత్రాదర్శనాదిత్యభిప్రాయః. ౨౪

ఆ.— వస్తునోఽవస్తుతో జన్మాయోగాదజం విజ్ఞానమాత్రం తత్త్వమిత్యుక్తం. ఇదానీం బాహ్యార్థవాదముత్థాపయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) జ్ఞానస్య నిర్విషయత్వే ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిం ప్రమాణయతి (అన్యథేతి) అగ్నిదాహాదిప్రయుక్తదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తేశ్చాస్తి బాహ్యోఽర్థ ఇత్యాహ (సంక్లేశస్యేతి) పరతన్త్రం - పరకీయం శాస్త్రం. తస్యాస్తితా - తద్విషయస్య బాహ్యార్థస్య విద్యమానతేతి యావత్. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యైవేతి) వస్తునోఽనాస్తి వస్తుతో జన్మేత్యుక్తోఽర్థః. తస్యైవ దృఢీకరణం పూర్వోత్తరపక్షాభ్యాం చికీర్ష్యతే- తత్రాపూర్వరాక్షేపముఖేన బాహ్యార్థవాదినాం ప్రస్థానముత్థాపయతీత్యర్థః. బ్రహ్మస్వరూపభూతాం ప్రజ్ఞప్తిం ప్రతిషేధతి (శబ్దాదీతి) సాకారవాదం వ్యుదస్యతి (స్వాన్యేతి) ప్రజ్ఞప్తేర్విషయనిరపేక్షత్వాన్న స్వాతిరిక్తవిషయతేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సనిమిత్తత్వం - సవిషయత్వేన స్ఫురణం. తమేవ హేతుం ద్వితీయపాదగతా జనయా విశదయతి (అన్యథేతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వం ప్రత్యాచష్టే (నచేతి) ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిప్రయుక్తం ఫలం చతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేన కథయతి (అత ఇతి) నను ప్రజ్ఞప్తేః స్వభావభేదేనైవ బాహ్యాలమ్బనవైచిత్ర్యమన్తరేణ స్వగతం వైచిత్ర్యం ఘటిష్యతే- తత్రాహ (నహీతి) ఔపాధికం తర్హి ప్రత్యయవైచిత్ర్యమిత్యాశఙ్క్య బాహ్యార్థాతిరిక్తోపాధ్యనధిగమాన్మైవమిత్యాహ (స్ఫటికస్యేతి) తృతీయపాదం హేత్వన్తరపరత్వేనావతారయతి (ఇతశ్చేతి) తస్యోపలబ్ధిముపపాదయతి (ఉపలభ్యతే హీతి) తదుపలబ్ధ్యాపి కుతో బాహ్యార్థసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉపలబ్ధిరేవ తర్హి దుఃఖస్య మాభూదితి చేన్న - స్వానుభవవిరోధాదిత్యాహ (ఉపలభ్యతే త్వితి) విశిష్టదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తిసిద్ధం ఫలమాహ (అత ఇతి) విజ్ఞానాతిరిక్తబాహ్యార్థాభావేఽపి క్లేశోపలబ్ధిరవిరుద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అన్యత్ర- దాహచ్ఛేదాదివ్యతిరిక్తే చన్దనపఙ్కలేపాదావితి యావత్. ౨౪

శం.— అత్రోచ్యతే- బాఢం- ఏవం ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వం ద్వయసంక్లేశోపలబ్ధియుక్తిదర్శనాదిష్యతే త్వయా - స్థిరీభవ తావత్త్వం యుక్తిదర్శనం వస్తునస్తథాత్వాభ్యుపగమే కారణమిత్యత్ర. బ్రూహి కింతత ఇతి. ఉచ్యతే- నిమిత్తస్య - ప్రజ్ఞప్త్యాలమ్బనాభిమతస్య ఘటాదేరనిమిత్తత్వం- అనాలమ్బనత్వం. వైచిత్ర్యాహేతుత్వమిష్యతేఽస్మాభిః. కథం. భూతదర్శనాత్ - పరమార్థదర్శనాదిత్యేతత్. న హి ఘటో యథాభూతమృద్రూపదర్శనే సతి తద్వ్యతిరేకేణాస్తి,- యథాశ్వాన్మహిషః. పటో వా తన్తువ్యతిరేకేణ, తన్తవశ్చాంశువ్యతిరేకేణేత్యేవముత్తరోత్తరభూతదర్శనే ఆశబ్దప్రత్యయనిరోధాన్నైవ నిమిత్తముపలభామహ ఇత్యర్థః. అథవా- అభూతదర్శనాద్బాహ్యార్థస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే-రజ్జ్వాదావివ సర్పాదేరిత్యర్థః. భ్రాన్తిదర్శనవిషయత్వాచ్చ నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వం భవేత్ - తదభావేఽభావాత్. న హి సుషుప్తసమాహితముక్తానాం భ్రాన్తిదర్శనాభావే ఆత్మవ్యతిరిక్తో బాహ్యోఽర్థ ఉపలభ్యతే. న హ్యున్మత్తావగతం వస్తు అనున్మత్తైరపి తథాభూతం గమ్యతే. ఏతేన ద్వయదర్శనం సంక్లేశోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా. ౨౫

ఆ.— ద్వాభ్యామర్థాపత్తిభ్యాం బాహ్యార్థవాదే ప్రాప్తే విజ్ఞానవాదముద్భావయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) అస్తు కా నామ వస్తుక్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నిమిత్తస్యేతి) మతాన్తరే ప్రాప్తే తన్నిరాకరణముచ్యతే విజ్ఞానవాదినేతి శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అత్రేతి) తత్ర పూర్వార్ధం విభజతే (బాఢమిత్యాదినా) స్థైర్వాతిన స్వతర్కప్రధానత్వాన్న ప్రతీతిమాత్రశరణతా యుక్తేతి మత్వాహ (స్థిరీభవేతి) వస్తునః- బాహ్యస్యార్థస్య తథాత్వం - ప్రజ్ఞప్తివిషయత్వం. తస్యాభ్యుపగమే కారణం ప్రాగుక్తయుక్తిదర్శనమిత్యేతస్మిన్నర్థే త్వం స్థిరీభవేతి యోజనా. విచారదృష్టిమేవావష్టభ్యాహం వక్ష్యే- కిం తతో దూషణం బ్రూహీతి పృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) తత్రోత్తరార్ధం సిద్ధాన్తీ వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) ఘటాదేర్వైచిత్ర్యాహేతుత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కథమిత్యాదినా) పరమార్థదర్శనం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తత్రైవ దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటే దృష్టం న్యాయం పటేఽపి దర్శయతి (పటో వేతి) తన్తుష్వపి న్యాయసామ్యముదాహరతి (తన్తవ ఇతి) పరమార్థదర్శనఫలముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ఘటాదీనాం స్వకారణవ్యతిరేకేణాసతాం న ప్రత్యయవైచిత్ర్యహేతుత్వం- అతో ఘటాదిప్రత్యయవత్ప్రత్యయాన్తరాణ్యపి ప్రత్యయత్వావిశేషాద్వాస్తవాలమ్బనవర్జితాని మన్తవ్యానీత్యర్థః. భూతదర్శనం- యౌక్తికం తత్త్వదర్శనం. తతో నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమితి వ్యాఖ్యాతం. ఇదానీమభూతదర్శనాదితి పదచ్ఛేదేన వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అథవేతి) యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానే సర్పాదేరారోపితస్య దర్శనాన్న తస్య వస్తుతో దర్శనం ప్రత్యాలమ్బనత్వమిష్టం - తథైవాధిష్ఠానజ్ఞానాపేక్షయాఽపరమార్థతో దర్శనాద్బాహ్యస్యార్థస్య జ్ఞానం ప్రత్యాలమ్బనత్వం వాస్తవమభ్యుపగన్తుమశక్యమిత్యర్థః. కించ- విమతో బాహ్యోఽర్థో న తత్త్వతో జ్ఞానం ప్రత్యాలమ్బనం - భ్రాన్తివిషయత్వాత్- రజ్జ్వాం సర్పాదివదిత్యాహ (భ్రాన్తీతి) హేతుం సాధయతి (తదభావ ఇతి) భ్రాన్త్యభావే బాహ్యార్థో న భాతీత్యుక్తం హేతుం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) దేహాభిమానవతో బాహ్యార్థప్రతిభానాద్భ్రాన్త్యవస్థైవ తద్దర్శి

చిత్తం న సంస్పృశత్యర్థం నార్థాభాసం తథైవ చ। అభూతో హి యతశ్చార్థో నార్థాభాసస్తతః పృథక్॥ ౨౬

నిమిత్తం న సదా చిత్తం సంస్పృశత్యధ్వసు త్రిషు। అనిమిత్తో విపర్యాసః కథం తస్య భవిష్యతి॥ ౨౭

తస్మాన్న జాయతే చిత్తం చిత్తదృశ్యం న జాయతే। తస్య పశ్యన్తి యే జాతిం ఖే వై పశ్యన్తి తే పదం॥ ౨౮

నోపితత్ప్రతిభాసమప్రత్యాఖ్యాతుం ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వన్యత్రేతి) బాహ్యార్థస్యాన్యత్రాదృష్టస్య కథమర్థాభాసత్వం కథం నిరసనీయమిత్యత్రాహ (ఏతేనేతి) తత్త్వదర్శనాం సంస్ఫురణాతిరిక్తస్య స్వప్నపలస్య ప్రదర్శనేనైవ చిత్రదర్శనం క్రమోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా. తేనానుపపద్యమానార్థాభాసత్వేద్వయస్యాప్యనుత్థానం - వ్యవహారదృష్ట్యా తు పూర్వభ్రమసంస్కారోత్థితస్వప్నవదేవ సంవేదనేనైవ చిత్రం - దుఃఖం వ్యవహారాజ్జమిత్యస్య భావ్యప్రపఞ్చతైరిత్యర్థః. ౨౫

శం.— యస్మాన్నాస్తి బాహ్యం నిమిత్తం - అతశ్చిత్తం న స్పృశత్యర్థం - బాహ్యాలమ్బనవిషయం. నాప్యర్థాభాసం - చిత్తత్వాత్ - స్వప్నచిత్తవత్. అభూతో హి జాగరితేఽపి స్వప్నార్థవదేవ బాహ్యః శబ్దాద్యర్థో యతః. ఉక్తహేతుత్వాచ్చ నాప్యర్థాభాసశ్చిత్తాత్పృథక్ - చిత్తమేవ హి ఘటాద్యర్థవదవభాసతే - యథా స్వప్నే. ౨౬

ఆ.— జ్ఞానస్య సాలమ్బనత్వప్రసిద్ధేః కథం తస్య స్వగ్రాహ్యాభావే జ్ఞానత్వమపి న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చిత్తమితి) న హి స్ఫురణం సకర్మకం - తస్య సకర్మకత్వప్రసిద్ధ్యభావాత్. జానాతేస్తు సకర్మకత్వం క్రియాఫలత్వేఽర్థస్య యోగ్యత్వాద్భవతి. చిత్తస్యార్థస్పర్శిత్వాభావేఽపి తదాభాసస్పర్శిత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నార్థేతి) తత్ర హేతుమాహ (అభూత ఇతి) ప్రతిజ్ఞాద్వయం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) విషయం చిత్తమర్థాభాసమపి న స్పృశతి - చిత్తత్వాత్ - స్వప్నచిత్తవదితి ద్వితీయం పాదం విభజతే (నాపీతి) న హి స్వప్నే స్వాప్నార్థాభాసస్పర్శిత్వం - చైతన్యవత్ - తదాభాసానాభాసానాదిత్యర్థః. తృతీయపాదం వ్యాకరోతి (అభూతో హీతి) విషయో హ్యసన్నేవ భవతి - అదృష్టత్వాత్ - స్వప్నార్థవదిత్యనుమానాన్న జ్ఞానస్యాలమ్బనమిత్యర్థః. విషయో హ్యర్థః స్వవిషయజ్ఞానజనకో న భవతి - భ్రాన్తివిషయత్వాత్ - స్వప్నవిషయవదిత్యనుమానాన్తరం సూచయతి (ఉక్తేతి) అర్థస్యాసత్త్వాద్భావే విజ్ఞానస్యార్థాభాసత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదం గృహ్ణాతి (నాపీతి) ౨౬

శం.— నను విపర్యాసస్తర్హ్యసతి ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతా చిత్తస్య - తథా చ సతి అవిపర్యాసః క్వ భవేదితి. అత్రోచ్యతే - నిమిత్తం - విషయమతీతానాగతవర్తమానాధ్వసు త్రిష్వపి సదా చిత్తం న స్పృశేదేవ హి. యది హి క్వచిత్స్పృశేత్ - సోఽవిపర్యాసః పరమార్థ ఇత్యతస్తదపేక్షయా అసతి ఘటే ఘటాభాసతా విపర్యాసః స్యాత్. న తు తదస్తి కదాచిదపి చిత్తస్యార్థసంస్పర్శనం. తస్మాదనిమిత్తో విపర్యాసః కథం తస్య - చిత్తస్య భవిష్యతి. న కథంచిద్విపర్యాసోఽస్తీత్యభిప్రాయః. అయమేవ హి స్వభావశ్చిత్తస్య యదుత అసతి నిమిత్తే ఘటాదౌ తద్వదవభాసనం. ౨౭

ఆ.— జ్ఞానస్యాలమ్బనత్వాభావే స్వలక్షణాన్న ప్రత్యక్షం కిఞ్చిదపి - ప్రామాణ్యాభావే కథం విపర్యయస్వభావత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నిమిత్తమితి) కాలత్రయేఽపి జ్ఞానస్యార్థస్పర్శిత్వాభావే బాధ్యత్వేనాఽసత్త్వాత్, సాలమ్బనత్వాభావే వ్యభిచారాదిత్యర్థః - ప్రాతిభాసికత్వాభావే తద్విపర్యాసో న భవిష్యతీత్యాహ (అనిమిత్త ఇతి) శ్లోకవ్యాఖ్యానసమాప్తౌ సిద్ధాన్తం దర్శయతి (నన్వితి) విషయాభావే విపర్యాసోఽపి న స్యాదిత్యుచ్యతే - తత్రాసత్యేవ తదాభాసత్వాత్ జ్ఞానస్య విపర్యాసః - అసన్నిమిత్తస్య నైవ సత్త్వాత్. విషయాసత్త్వే ... భ్రాన్తత్వాభ్రాన్తత్వవ్యవస్థా స్వభావాఖ్యాతివాదిభిరిష్టత్వాదిత్యర్థః. తత్ర పూర్వార్ధయోజనముపసంహరతి (అత ఇతి) ఉత్తరార్ధయోజనార్థం సాధయతి (యదీతి) అభ్రాన్తరూపాదసంస్పృష్టే భ్రాన్తరసంఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసత్వే జ్ఞానస్య ... (అయమేవేతి) స్వభావకథనేనాపి ద్యోత్యతే న హి భ్రాన్తిరభ్రాన్తిపూర్వికేతి నియమః - స్వప్నాద్యాభాసభ్రాన్తావదర్శనాత్. ౨౭

శం.— ప్రజ్ఞప్తేః సనిమిత్తత్వమిత్యాద్యేతదన్తం విజ్ఞానవాదినో బౌద్ధస్య వచనం బాహ్యార్థవాదిపక్షప్రతిషేధపరమాచార్యేణానుమోదితం - తదేవ హేతుం కృత్వా తత్పక్షప్రతిషేధాయ తదిదముచ్యతే (తస్మాదిత్యాది) యస్మాదసత్యేవ ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతా చిత్తస్య విజ్ఞానవాదినాభ్యుపగతా, తదనుమోదితమస్మాభిరపి భూతవస్తుదర్శనాత్ - తస్మాత్తస్యాపి చిత్తస్య జాయమానావభాసతా అసత ఏవ స్యాదిత్యతో న జాయతే చిత్తం. యథా చిత్తదృశ్యం న జాయతే. అతస్తస్య చిత్తస్య యే జాతిం, పశ్యన్తి విజ్ఞానవాదినః క్షణికత్వదుఃఖిత్వశూన్యత్వానాత్మత్వాది, చ - తేనైవ చిత్తేన చిత్తస్వరూపం ద్రష్టుమశక్యం పశ్యన్తః ఖే వై పశ్యన్తి తే పదం పక్ష్యాదీనాం. అత ఇతరేభ్యోఽపి ద్వైతిభ్యోఽత్యన్తసాహసికా ఇత్యర్థః. యేఽపి శూన్యవాదినః పశ్యన్త ఏవ సర్వశూన్యతాం, స్వదర్శనస్యాపి శూన్యతాం, ప్రతిజానతే - తే తతోఽపి సాహసికతరాః ఖం ముష్టినాపి జిఘృక్షన్తి. ౨౮

ఆ.— బాహ్యార్థవాదిపక్షమేవం విజ్ఞానవాదిముఖేన ప్రతిక్షిప్య విజ్ఞానవాదమిదానీముపపాదయతి (తస్మాదితి) ప్రతిక్షణం విజ్ఞానస్య జన్మ దృశ్యతే విజ్ఞానవాదిభిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) వృత్తసఙ్కీర్తనపూర్వకం శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రజ్ఞప్తేరితి) తచ్చ బాహ్యార్థవాదినో బాహ్యోఽర్థో విజ్ఞానవదస్తీతి పక్షప్రతిషేధముఖేన ప్రవృత్తం - తత్పునరాచార్యేణ భగవతైవమిత్యభ్యనుజ్ఞాతం - బాహ్యార్థవాదదూషణస్యేష్టత్వేనానుమతత్వాదిత్యాహ (బాహ్యార్థేతి) బాహ్యార్థవాదదూషణానుమోదనప్రయోజనమాహ (తదేవేతి) అసత్యేవ ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసత్వం విజ్ఞానస్య యదుక్తం - తదేవ హేతుత్వేనోపాదాయ విజ్ఞానవాదనిషేధార్థం బాహ్యార్థపక్షదూషణమనుమోదితమిత్యర్థః. సమ్ప్రతి విజ్ఞానవాదదూషణమవతారయతి

అజాతంజాయతేయస్మాదజాతిఃప్రకృతిస్తతః। ప్రకృతేరన్యథాభావోనకథంచిద్భవిష్యతి॥ ౨౯
అనాదేరన్తవత్త్వంచసంసారస్యనసేత్స్యతి। అనన్తతాచాదిమతోమోక్షస్యనభవిష్యతి॥ ౩౦
ఆదావన్తేచయన్నాస్తివర్తమానేపితత్తథా। వితథైస్సదృశాస్సన్తోఽవితథాఇవలక్షితాః॥ ౩౧

(తదిదమితి) తస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) భూతదర్శనాత్- ఘటాదేర్మృదాదిమాత్రంభూతం - వస్తుతత్త్వం. తస్యాపివిజ్ఞప్తిమాత్రం తత్త్వం. తస్యశాస్త్రతోదర్శనాదితియావత్ ద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే (యథేతి) విమతంవిజ్ఞానజన్మసతాత్త్వికం- దృశ్యత్వాత్- నీలపీతాదివదిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (అతఇతి) తత్త్వతోవిజ్ఞానస్యజన్మాఙ్గీకారాద్వైతస్యతాత్త్వికంజన్మపశ్యన్తి- తేవఖ్యాదీనాంతేపిపదంపశ్యన్తీత్యన్వయః. అనాత్మత్వాదీత్యాదిశబ్దేనానోన్యస్యకులత్వమప్యన్యోన్యసాదృశ్యంచగృహ్యతే. తత్రహేతుంసూచయతి (తేనైవేతి) స్వవృత్తేరనుపపత్తే, స్తద్వృశ్యతామన్తరేణచప్రస్థర్మదృశ్యత్వాసమ్భవా. దిత్యర్థః. విజ్ఞానవాదేఫలితంవిశేషందర్శయతి (అతఇతి) శూన్యవాదినంప్రతివిశేషంకథయతి (యేపీతి) పశ్యన్తఏవేత్యపిలుప్తదృష్ట్రూపతాద్యోత్యతే. దృగ్బలాదేవసర్వాభావస్సిధ్యతి- దృగభావస్తుకథంసిధ్యేత్. నచతావద్దృగేవతదభావంసాధయేత్- తస్యాఏకకాలత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. కించ- సర్వశూన్యతాంవదన్తశ్శూన్యతాదర్శనస్యస్వాత్మదర్శనస్యచశూన్యతాంవదన్తి - తథాచస్వపక్షాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వదర్శనస్యేతి) (తతోపీతి) విజ్ఞానవాదిభ్యోపీత్యర్థః. ౨౮

శం.— ఉక్తైర్హేతుభిరజమేకంబ్రహ్మేతిసిద్ధం- యత్పునరాదౌప్రతిజ్ఞాతం. తత్ఫలోపసంహారార్థోఽయంశ్లోకః- అజాతంయచ్చిత్తం బ్రహ్మైవజాయతఇతివాదిభిఃపరికల్ప్యతే - తదజాతంజాయతేయస్మాదజాతిఃప్రకృతిస్తస్య. తతః - తస్మాదజాతరూపాయాఃప్రకృతేరన్యథాభావః- జన్మనకథంచిద్భవిష్యతి. ౨౯

ఆ.— యదివిజ్ఞానస్యబాహ్యలమ్బనత్వంక్షణికత్వంశూన్యత్వంచనసమ్భవతి-కింతర్హితత్త్వమేకరూపంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అజాతమితి) తస్యాశ్చప్రకృతేరన్యథాత్వంపురస్తాదేవనిరస్తమిత్యాహ (ప్రకృతేరితి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉక్తైరితి) కూటస్థమద్వితీయంబ్రహ్మేతియత్పూర్వత్రప్రతిజ్ఞాతం- తజ్జన్మనోదుర్నిరూపత్వాదుక్తహేతుభిస్సిద్ధం. తస్యైవసిద్ధస్యార్థస్యఫలముపసంహర్తుమేషశ్లోకఇత్యర్థః. పూర్వార్ధంయోజయతి (అజాతమితి) యదిచిత్తస్ఫురణమజాతమభీష్టం- తర్హితద్బ్రహ్మైవ- తస్యకౌటస్థ్యైకస్వాభావ్యాత్. తత్పునర్వస్తుతోనజాతమేవమాయయాజన్మవదితికల్ప్యతేచేత్-తస్యాజాతిరేవాజాతత్వాత్ప్రకృతిర్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంయోజయతి (అజాతరూపాయాఇతి) తస్యాశ్చేదన్యథాత్వం- స్వరూపహానిరాపతేదిత్యర్థః. ౨౯

శం.— అయంచాపరఆత్మనస్సంసారమోక్షయోఃపరమార్థసద్భావవాదినాందోషఉచ్యతే- అనాదేః- అతీతకోటిరహితస్యసంసారస్యాన్తవత్త్వం- సమాప్తిర్నసేత్స్యతి- యుక్తితస్సిద్ధింనోపయాస్యతి. నహ్యనాదిస్సన్నన్తవాన్కశ్చిత్పదార్థోదృష్టోలోకే. బీజాఙ్కురసమ్బన్ధనైరన్తర్యవిచ్ఛేదోదృష్టఇతిచేన్న- ఏకవస్త్వభావేనాపాదితత్వాత్. తథాఽనన్తతాపివిజ్ఞానప్రాప్తికాలప్రభవస్యమోక్షస్యాదిమతోనభవిష్యతి - ఘటాదిష్వదర్శనాత్. ఘటాదివినాశవదవస్తుత్వాదదోషఇతిచేత్-తథాచమోక్షస్యపరమార్థసద్భావప్రతిజ్ఞాహానిః,అసత్త్వాదేవశశవిషాణస్యేవాదిమత్త్వాభావశ్చ. ౩౦

ఆ.—కూటస్థంతత్త్వంతాత్త్వికమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (అనాదేరితి) విమతస్సంసారోనాన్తవాన్- అనాదిభావత్వాత్ - ఆత్మవదిత్యర్థః. కించ- మోక్షోఽనన్తోన - భావత్వేసత్యాదిమత్త్వాత్- ఘటవదిత్యాహ (అనన్తేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (అయంచేతి) తత్రపూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (అనాదేరితి) అతీతకోటిరహితస్య- పూర్వంనాసీదిత్యవచ్ఛేదవర్జితస్యేత్యర్థః. యోఽనాదిభావః- సోఽన్తవాన్నేతివ్యాప్తిరాత్మనివ్యక్తేత్యాహ (నహీతి) బీజాఙ్కురయోర్నైమిత్తికఫలభావేనసమ్బన్ధః- తస్యనైరన్తర్యంసన్తానః- తస్యానాదిభావత్వేపివిచ్ఛేదస్య- అన్తస్యదృష్టత్వాదనైకాన్తికతేతిశఙ్కతే (బీజేతి) భావత్వవిశేషణాంశస్యతత్రావర్తనాన్నవ్యభిచారశఙ్కేతిదూషయతి (నైకేతి) ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (తథేతి) యత్రాదిమత్త్వం- తత్రానన్తత్వమితివ్యాప్తిభూమిమాహ (ఘటాదిష్వితి) యథాకృతకోపిఘటాదిధ్వంసోనిత్యః- తథాబన్ధధ్వంసోపిభవిష్యతీత్యనైకాన్తికత్వమాశఙ్కతే (ఘటాదీతి) మోక్షస్యాభావత్వేసతిపరమార్థసత్త్వప్రతిజ్ఞాభఙ్గేతిదూషయతి (తథాచేతి) కించ- ప్రాగసతస్సత్తాసమవాయరూపంకార్యత్వం- తదపిమోక్షస్యాసత్త్వేనసిధ్యతీత్యాహ (అసత్త్వాదేవేతి) ౩౦

శం.— వైతథ్యేకృతవ్యాఖ్యానౌశ్లోకావిహసంసారమోక్షాభావప్రసఙ్గేనపఠితౌ. ౩౧-౩౨

ఆ.— అస్తుతర్హిమోక్షస్యాద్యన్తవత్త్వం- తత్రాహ (ఆదావితి) యదితీ్యాదిమరీచ్యుదకాదిగృహ్యతే. తథా- వస్తుతోనాస్త్యేవేతియావత్. వితథైః- తైరేవమరీచ్యుదకాదిభిస్సాదృశ్యం- ఆద్యన్తవత్త్వం. విమతామోక్షాదయోనపరమార్థసన్తోభవితుమర్హన్తి- ఆద్యన్తవత్త్వాత్- మరీచ్యుదకాదివదిత్యర్థః. కథంతర్హిమోక్షాదీనామపితథాత్వప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అవితథాఇతి) లక్షితాః- మూఢైరవిచారకైరితిశేషః. ౩౧

సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే। తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేన మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః॥ ౩౨
సర్వే ధర్మా మృషా స్వప్నే కాయస్యాన్తర్నిదర్శనాత్। సంవృతేఽస్మిన్ప్రదేశే వై భూతానాం దర్శనం కుతః॥ ౩౩
న యుక్తం దర్శనం గత్వా కాలస్యానియమాద్గతౌ। ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్దేశే న విద్యతే॥ ౩౪
మిత్రాద్యైస్సహ సమ్మన్త్ర్య సమ్బుద్ధో న ప్రపద్యతే। గృహీతం చాపి యత్కించిత్ప్రతిబుద్ధో న పశ్యతి॥ ౩౫
స్వప్నే నావస్తుకః కాయః పృథగన్యస్య దర్శనాత్। యథా కాయస్తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకమ్॥ ౩౬
గ్రహణాజ్జాగరితవత్తద్ధేతుః స్వప్న ఇష్యతే। తద్ధేతుత్వాత్తు తస్యైవ సజ్జాగరితమిష్యతే॥ ౩౭

ఆ.— ఊషరోదకాదీనాం స్నానపానాదిప్రయోజనానుపలమ్భాత్, స్వోక్తస్వర్గాదీనాం తు సుఖాదిప్రాప్తిప్రయోజనప్రతిలమ్భాత్, న స్వప్నాదివైతథ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సప్రయోజనతేతి) తేషాం- మోక్షాదీనామితియావత్. ప్రసఙ్గాదాశఙ్కాం వారయతి (నైవేత్యాది) ౩౨

శం.— నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాదిత్యయమర్థః ప్రపఞ్చ్యతే ఏభిః శ్లోకైః. ౩౩

ఆ.— కించ- యేన హేతునా స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమిష్టం- తస్య జాగరితేఽపి తుల్యత్వాజ్జాగ్రదాదిరహితం సంవిన్మాత్రం [illegible] షిత్యాహ (సర్వే ఇతి) యది దేహాన్తర్దర్శనాన్మిథ్యాత్వం స్వప్నస్యేష్టం- తర్హి వైరాజదేహే సర్వస్య జాగరితస్య దర్శనాత్ మిథ్యాత్వం దుర్వారమిత్యర్థః. కించ- యోగ్యదేశవైధుర్యాన్మిథ్యాత్వం స్వప్నస్యాభ్యుపగతమభీష్టం- తస్మిన్సంవృతే ప్రదేశే ప్రత్యక్షాత్మని బ్రహ్మణ్యపి [illegible] భూతానాం [illegible] ర్శనం సకుతోఽపి స్యాత్- బ్రహ్మణోఽనవకాశత్వాదిత్యాహ (సంవృతఇతి) అవతారితశ్లోకసహితానాం ఉత్తరశ్లోకానాం [illegible] క్తనానాం తాత్పర్యమాహ (నిమిత్తస్యేతి) ౩౩

శం.— జాగరితే గత్వాగమనకాలో నియతో- దేశః ప్రమాణతో యః- తస్యానియమాత్- నియమస్యాభావాత్ స్వప్నే న దేశాన్తరగమనమిత్యర్థః. ౩౪

ఆ.— ఉక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (నయుక్తమిత్యాదినా) స్వప్నే దేశాన్తరగతో నియతకాలాభావాత్ [illegible] - తథా మరణాదూర్ధ్వమర్చిరాదిమార్గేణ గత్వా బ్రహ్మదర్శనమయుక్తం- కాలానవచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః. కించ- యద్దేశస్థః స్వప్నం పశ్యతి- ప్రతిబుద్ధస్తస్మిన్దేశే నాస్తీతి మిథ్యాత్వమభీష్టం- తథా యస్మిన్దేశే స్థితస్సంసారమనుభవతి- బ్రహ్మభావం ప్రతిపన్నస్తస్మిన్దేహాదేశే నాస్తి- [illegible] వస్థానాత్. అతో జాగరితస్యాపి మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) శ్లోకస్య రాద్ధాన్త[illegible] (జాగరితఇతి) ౩౪

శం.— మిత్రాద్యైస్సహ సమ్మన్త్ర్య తదేవ మన్త్రణం ప్రతిబుద్ధో న ప్రపద్యతే. గృహీతం చ యత్కించిత్- హిరణ్యాది న ప్రాప్నోతి. అతశ్చ న దేశాన్తరం గచ్ఛతి స్వప్నే. ౩౫

ఆ.— కించ- యథా స్వప్నే విసంవాదాదప్రామాణ్యమిష్టం- తథా జాగరితేఽపి [illegible] సమూలో చ్యావిద్యాని బ్రాన్తః ప్రతిబుద్ధో నైవ తత్రయనాన్యత్వమూలం [illegible] ప్రతిపద్యతే- సర్వస్య [illegible] యుక్తత్. [illegible] శ్రవణాదికర్తవ్యతా చ ప్రాప్తైవేత్యాహ (మిత్రాద్యైరితి) కించ- స్వప్నే [illegible] దేశాదివిద్యాన్తస్యసత్యం- [illegible] (గృహీతం చేతి) అథవా - లోకదృష్ట్యా యత్కించిద్గృహీతం [illegible] - తద్విద్వాన్ [illegible] ప్రతిబుద్ధోఽస్య ప్రత్యయ[illegible] భాన్న స్వసంబన్ధిత్వేనాధిగచ్ఛతి - తేన తదాభాసమప్రమాణమిత్యాహ (మిత్రాద్యైరిత్యాదినా) [illegible] (మిత్రాద్యైరితి) ౩౫

శం.— స్వప్నే చాటన్దృశ్యతే యః కాయః- సోఽవస్తుకః- తతోఽన్యస్య- స్వాపదేశస్థస్య [illegible] దర్శనాత్. యథా స్వప్నదృశ్యః కాయోఽసన్- తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకం జాగరితేఽపి- చిత్తదృశ్యత్వాదిత్యర్థః. స్వప్నసమత్వాదసజ్జాగరితమపి ప్రకరణార్థః. ౩౬

ఆ.— కించ- స్వప్నావస్థాయాం యేన దేహేన సహ్యాద్యుపర్యటతి- స మిథ్యా - పృథగన్యస్య [illegible] దేహస్య దర్శనాత్. తథా జాగరితే యేన పరివ్రాజకాదిశరీరేణ లోకస్య పూజ్యత్వేష్యత్వాది దృశ్యతే- స మిథ్యా కల్ప్యతే- పృథగేవ నాటన్ బ్రహ్మణ్యవస్థితస్యాసఙ్గబోధాదిత్యాహ (స్వప్నే చేతి) కించ- యథా స్వప్నే దేహో మిథ్యా- తథా చిత్తదృశ్యం- జడం సర్వమవస్తుకం- మిథ్యాభూతమేష్టవ్యమిత్యాహ (యథేతి) పూర్వార్ధగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (స్వప్నఇతి) ఉత్తరార్ధగతాని వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరతి (స్వప్నేతి) ౩౬

శం.— ఇతశ్చాసత్త్వం జాగ్రద్వస్తునః- జాగరితవత్- జాగరితస్యేవ గ్రహణాత్ గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ స్వప్నస్య - తత్ - జాగరితం హేతురస్య. స్వప్నస్తద్ధేతుః- జాగరితకార్యమిష్యతే. తద్ధేతుత్వాత్- జాగరితకార్యత్వాత్తస్యైవ- స్వప్నదృశ ఏవ సజ్జాగరితం- న త్వన్యేషాం-య

ఉత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వాదజంసర్వముదాహృతమ్। నచభూతాదభూతస్యసమ్భవోఽస్తికథంచన॥ ౩౮
అసజ్జాగరితేదృష్ట్వాస్వప్నేపశ్యతితన్మయః। అసత్స్వప్నేపిదృష్ట్వాచప్రతిబుద్ధోనపశ్యతి॥ ౩౯
నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్సదసద్ధేతుకంతథా। సచ్చసద్ధేతుకంనాస్తిసద్ధేతుకమసత్కుతః॥ ౪౦

థాస్వప్న ఇత్యభిప్రాయః. యథాస్వప్నస్స్వప్నదృశఏవసన్ సాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసతే- తథాతత్కారణత్వాత్సాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసనం. నతుసాధారణంవిద్యమానవస్తు- స్వప్నవదేవేత్యభిప్రాయః. ౩౭

ఆ — యథాజాగరితం- తథాస్వప్నోగృహ్యతే- తథాస్వప్నస్యజాగరితకార్యత్వాద్వ్యస్స్వప్నద్రష్టాతస్యైవజాగరితంసదితిస్వప్నవత్తన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (గ్రహణాదితి) కించ- జాగరితస్యవిద్యమానత్వమనేకసాధారణత్వంవస్తునోనాస్తి- స్వప్నకారణత్వాత్. కింతుతథాభాసమానత్వమిత్యాహ (తద్ధేతుత్వాదితి) జాగరితస్యవస్తుతోఽసత్త్వేహేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫోరయన్ పూర్వార్థంయోజయతి (జాగరితవదితి) ఉత్తరార్థంయోజయతి (తద్ధేతుత్వాదితి) సతిప్రమాతరిబాధ్యత్వంస్వప్నస్యమిథ్యాత్వం- జాగరితస్యపునస్తదనుపలమ్భాత్ పరమార్థతస్సత్త్వం- కార్యస్యమిథ్యాత్వేకారణస్యాపిమిథ్యాత్వమితిమానాభావాత్. నహిసర్వసాధారణంవిద్యమానంచజాగరితంమిథ్యాభవితుంయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేత్యాదినా) ౩౭

శం.— ననుస్వప్నకారణత్వేజాగరితవస్తునోనస్వప్నవదవస్తుత్వం- అత్యన్తచలోహిస్వప్నః - జాగరితంతుస్థిరంలక్ష్యతే. సత్యమేవావివేకినాంస్యాత్-వివేకినాంతునకస్యచిద్వస్తునఉత్పాదఃప్రసిద్ధః. అతోఽప్రసిద్ధత్వాదుత్పాదస్యాత్మైవసర్వమిత్యజంసర్వముదాహృతంవేదాన్తేషు «సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజ» ఇతి. యదపిమన్యసే- జాగరితాత్సతోఽసంత్స్వప్నోజాయత ఇతి- తదసత్ - నభూతాత్- విద్యమానాదభూతస్య- అసతఃసంభవోఽస్తిలోకే. నహ్యసతశ్శశవిషాణాదేఃసంభవోదృష్టఃకథంచిదపి. ౩౮

ఆ.— కార్యకారణభావేపిస్వప్నజాగరితయోర్మిథ్యాత్వమవిశిష్టం- అత్యన్తవైషమ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాదస్యేతి) యత్తుకార్యకారణత్వంసత్యాసత్యయోరేవస్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం- తద్దురుక్తమిత్యాహ (నచేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) కిమిదంవైలక్షణ్యమవివేకినాంప్రతిభాతి - కింవావివేకినామితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (వివేకినాంత్వితి) ద్వితీయభాగమాకాఙ్క్షాద్వారావిభజతే (యదపీత్యాదినా) సమ్భవోనాసతోఽస్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేనసాధయతి (నహీతి) కథంచిదపి-సతోఽసతోవేత్యర్థః. ౩౮

శం.— ననూక్తంత్వయైవస్వప్నోజాగరితకార్యమితి- తత్కథముత్పాదోఽప్రసిద్ధఇతి. ఉచ్యతేశృణుతత్ర - యథాకార్యకారణభావోఽస్మాభిరభిప్రేతఇతి. అసత్- అవిద్యమానంరజ్జుసర్పవద్వికల్పితంవస్తుజాగరితేదృష్ట్వాతద్భావభావితః - తన్మయస్స్వప్నేజాగరితవద్గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణవికల్పయన్ పశ్యతి. తథాఽసత్స్వప్నేపిదృష్ట్వాచప్రతిబుద్ధోనపశ్యత్యవికల్పయన్. చశబ్దాత్ తథాజాగరితేపిదృష్ట్వాస్వప్నేనపశ్యతికదాచిదిత్యర్థః. తస్మాజ్జాగరితంస్వప్నహేతురుచ్యతే- నతుపరమార్థసదితికృత్వా. ౩౯

ఆ.— యదుక్తముత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వం - తదయుక్తం - స్వప్నజాగరితయోస్త్వయాకార్యకారణత్వాఙ్గీకరణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసదితి) జాగరితేదృష్టస్యస్వప్నేదర్శనాత్ జాగరితస్యస్వప్నంప్రతికారణత్వంచేత్ - తర్హిస్వప్నేదృష్టస్యజాగరితేపిదర్శనాత్తస్యజాగరితంప్రతికారణత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్స్వప్నేపీతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముత్థాపయతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధేచోదితేపరిహారేకథ్యమానేసమనస్సమాధానంప్రార్థయతే (శృణ్వితి) తమేవప్రకారంప్రకటయన్నక్షరాణియోజయతి (అసదితి) తుచ్ఛత్వంవ్యవచ్ఛినత్తి (రజ్జ్వితి) దర్శనస్యాభాసత్వంసూచయతి (వికల్పితమితి) యథాజాగ్రద్దృష్టస్యవిశేషస్యస్వప్నేదర్శనాజ్జాగరితవాసనాధీనస్స్వప్నోజాగరితకార్యత్వేనవ్యవహ్రియతే - తథాస్వప్నేదృష్టస్యజాగరితేపిదర్శనాత్తత్కార్యత్వంజాగరితస్యప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యద్వితీయార్థంవ్యాచష్టే (తథేతి) యత్తుస్వప్నజాగరితయోరుక్తంకార్యకారణత్వం - తదపిననియతమితినిపాతార్థంకథయతి (చశబ్దాదితి) తస్మాత్- ప్రాయశస్స్వప్నస్యజాగ్రద్వాసనాధీనత్వాదితియావత్. జాగరితస్యపరమార్థసత్త్వాత్కార్యస్యస్వప్నస్యాపితాదాత్మ్యతథాత్వంవివక్షిత్వాకార్యకారణత్వప్రథాకథనంసభవతీతివ్యావర్త్యంకథయతి (నత్వితి) ౩౯

శం.— పరమార్థతస్తునకస్యచిత్కేనచిదపిప్రకారేణకార్యకారణభావఉపపద్యతే. కథం. నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్ - శశవిషాణాదిహేతుః-కారణంయస్యాసతఏవ ఖపుష్పాదేః- తదసద్ధేతుకమసన్నవిద్యతే. తథాసదపి- ఘటాదివస్తుఅసద్ధేతుకం- శశవిషాణాదికార్యంనాస్తి. తథాసచ్చ- విద్యమానంఘటాదివస్త్వన్తరకార్యంనాస్తి. సత్కార్యమసత్కుతఏవసమ్భవతి. నచాన్యఃకార్యకారణభావస్సంభవతి- శక్యోవాకల్పయితుం. అతోవివేకినామసిద్ధఏవకార్యకారణభావఃకస్యచిదిత్యభిప్రాయః. ౪౦

ఆ.— వ్యవహారదృష్ట్యాకార్యకారణత్వంస్వప్నజాగరితయోరుక్తం- తత్త్వదృష్ట్యాత్వప్రసిద్ధమేవక్వచిదపికార్యకారణత్వమితివదన్ వస్తునోఽజాతాదవస్థైవనకార్యంభవతీతిమతంవ్యావర్తయతి (నాస్తీతి) శూన్యవాదినస్తుసదేవకార్యంజాయతేశూన్యాదితిమన్యన్తే- తాన్ ప్రత్యాహ

విపర్యాసాద్యథాజాగ్రదచిన్త్యాన్భూతవత్స్పృశేత్। తథాస్వప్నేవిపర్యాసాద్ధర్మాంస్తత్రైవపశ్యతి॥ ౪౧
ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తివస్తుత్వవాదినాం। జాతిస్తుదేశితాబుద్ధైరజాతేస్త్రసతాంసదా॥ ౪౨
అజాతేస్త్రసతాంతేషాముపలమ్భాద్వియన్తియే। జాతిదోషానసేత్స్యన్తిదోషోఽప్యల్పోభవిష్యతి॥ ౪౩
ఉపలమ్భాత్సమాచారాన్మాయాహస్తీయథోచ్యతే। ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తివస్తుతథోచ్యతే॥ ౪౪

(నదిని) తథేత్యనేనాస్తిత్వతదనుకృష్యతే. సాఙ్ఖ్యాదయస్తు కార్యకారణభావం [illegible] (సచ్చేతి) [illegible] కారణంవిజ్ఞాన [illegible] (సద్ధేతుకమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పరమార్థసత్త్వేతి) [illegible] ద్వితీయం [illegible] (విషయేత్యాదినా) తృతీయం [illegible] (అథాపిసచ్చేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అసదితి) [illegible] (సచేతి) ౪౦

శం.— పునరపిజాగ్రత్స్వప్నయోరసతోరపికార్యకారణభావాశఙ్కామపనయన్నాహ- విపర్యాసాత్ - అవివేకతో యథాజాగ్రత్- జాగరితే అచిన్త్యాన్భావాన్- అశక్యచిన్తనీయాన్ రజ్జ్వాదీన్ సర్పాదీన్ భూతవత్పరమార్థవత్స్పృశేత్- స్పృశతీవ కల్పయన్ కశ్చిద్యథా - తథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధస్త్యాదీన్ పశ్యన్నివ వికల్పయతి. తత్రైవ పశ్యతి- న తు జాగరితాదుత్పద్యమానానిత్యర్థః. ౪౧

ఆ.— స్వప్నజాగరితయోరసతోర్నాస్తి కార్యకారణత్వమిత్యత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (విపర్యాసాదితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పునరపి [illegible]) (విపర్యాసాదిత్యాదినా) కశ్చిదిత్యస్య పూర్వేణ క్రియాపదేన సంబన్ధః దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ౪౧

శం.— యాభిర్బుద్ధైః అద్వైతవాదిభిర్జాతిర్దేశితా- ఉపదిష్టా- ఉపలమ్భనముపలమ్భః తస్మాదుపలమ్భాత్, [illegible] సమాచారాత్ - వర్ణా [illegible] ఆశ్రమధర్మసమాచరణాచ్చ- అస్తివస్తుత్వవాదినాం [illegible] తేషాం [illegible] అజాతేస్త్రసతాం [illegible] ఉక్తమ్ ౪౨

ఆ.— [illegible] (ఉపలమ్భాదితి) [illegible] (యాభిరిత్యాదినా) అద్వైతవస్తుభావః - ద్వైతవస్త్వితి శేషః. కార్యకారణభావ [illegible] (తామితి) [illegible] ద్వితీయపాదస్య [illegible] అద్వైతవాదిభిర్జాతిరుపదిష్టా - [illegible] జాతి [illegible] చతుర్థపాదార్థమాహ (తేహీతి) తేషాం [illegible] (ఉపాయం) ౪౨

శం.— యేచైవముపలమ్భాత్సమాచారాచ్చజాతేః- అజాతేర్వస్తునస్త్రసన్తః [illegible] నిరూప్యాస్తి [illegible] తేషామజాతేస్త్రసతాం [illegible] జాతిదోషానసేత్స్యన్తి [illegible] వివేకమార్గప్రవృత్తత్వాత్. యద్యపి కశ్చిద్దోషః స్యాత్- సోఽప్యల్పో భవిష్యతి [illegible] ౪౩

ఆ— * ఉదరమన్తరంకురుతే అథ తస్య భయం భవతీత్యాది శ్రుతిభ్యో బ్రహ్మణి వికారపక్షే భయప్రాప్తిరుక్తా- తథాచ శ్రుతియుక్తి [illegible] అజాతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అజాతేరితి) [illegible] ([illegible]) అన్వయముదర్శయన్పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (యేచేత్యాదినా) చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (యద్యపీతి) కస్మాత్ - నిష్ఠానుపప త్తిసూచిత ఇతియావత్. ౪౩

శం.— నన్నూపలమ్భసమాచారయోః ప్రమాణత్వాదస్త్యేవద్వైతం వస్త్వితి. న- ఉపలమ్భసమాచారయోర్వ్యభిచారాత్. కథం వ్యభిచారఇతి. ఉచ్యతే-ఉపలభ్యతేహిమాయాహస్తీహస్తీవ, హస్తినమివాత్రసమాచరన్తిబన్ధనారోహణాదిహస్తిసమ్బన్ధిభిర్ధర్మైః, హస్తీతిచోచ్యతేఽసన్నపి,

జాత్యాభాసంచలాభాసంవస్త్వాభాసంతథైవచ। అజాచలమవస్తుత్వంవిజ్ఞానంశాన్తమద్వయమ్॥ ౪౫
ఏవంనజాయతేచిత్తమేవంధర్మాఅజాస్స్మృతాః। ఏవమేవవిజానన్తోనపతన్తివిపర్యయే॥ ౪౬
ఋజువక్రాదికాభాసమలాతస్పన్దితంయథా। గ్రహణగ్రాహకాభాసంవిజ్ఞానస్పన్దితంతథా॥ ౪౭
అస్పన్దమానమలాతమనాభాసమజంయథా। అస్పన్దమానంవిజ్ఞానమనాభాసమజంతథా॥ ౪౮

యథా- తథైవోపలమ్భాత్సమాచారాత్ ద్వైతం-భేదరూపమస్తివస్త్విత్యుచ్యతే తస్మాన్నోపలమ్భసమాచారాద్ద్వైతవస్తుసద్భావేఽభూభవతఇత్య భిప్రాయః. ౪౪

ఆ. యస్తుహేతుభ్యాంద్వైతస్యాస్తిత్వముక్తంతద్దూషయతి (ఉపలమ్భాదితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామనూద్యదూషయతి (నన్వి త్యాదినా) వ్యభిచారస్యాసిద్ధిమాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఉపలమ్భసమాచారౌమాయామయేహస్తినివస్తుత్వాభావేఽపిభవతః- తథాద్వై తేఽపినతయోరస్తివస్తుత్వసాధకత్వమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౪౪

శం.— కింపునస్తత్పరమార్థసద్వస్తు- యదాస్పదాజాత్యాద్యసద్బుద్ధయఇతి. ఆహ-అజాతిసజ్జాతివదవభాసతఇతిజాత్యాభాసం. తద్యథా- దేవదత్తోజాయతఇతి. చలాభాసం- చలనమివాభాసతఇతి. యథా- సఏవదేవదత్తోగచ్ఛతీతి. వస్త్వాభాసం- వస్తు- ద్రవ్యం. ధర్మి. తద్వదవభాసత ఇతివస్త్వాభాసం. యథా- సఏవదేవదత్తోగౌరోదీర్ఘఇతి. జాయతేదేవదత్తస్స్పన్దతేదీర్ఘోగౌరఇత్యేవమవభాసతే- పరమార్థతస్త్వజమచలమవస్తుత్వం- అద్రవ్యంచ. కింతదేవంప్రకారం. విజ్ఞానం- విజ్ఞప్తిః. జాత్యాదిరహితత్వాచ్ఛాన్తంఅతఏవాద్వయంచతదిత్యర్థః. ౪౫

ఆ.— భూతదర్శనావష్టమ్భేననిమిత్తస్యానిమిత్తత్వముక్తమేతదన్తశ్లోకైర్విప్రపఞ్చితం- సంప్రతిభూతదర్శనముపసంహరతి (జాత్యాభాసమితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాద్వారావివృణోతి (కింపునరిత్యాదినా) గౌరత్వదీర్ఘత్వోక్త్యాదేవదత్తస్యగుణవత్త్వేనద్రవ్యత్వంస్ఫుటీక్రియతే. పూర్వార్ధార్థానువాదేనాపరార్ధంయోజయతి (జాయతఇత్యాదినా) విశేష్యంప్రశ్నపూర్వకంనిశదయతి (కింతదిత్యాదినా) ౪౫

శం.— ఏవం- యథోక్తేభ్యోహేతుభ్యోనజాయతేచిత్తం. ఏవంధర్మాః- ఆత్మానోఽజాస్స్మృతా బ్రహ్మవిద్భిః. ధర్మాఇతిబహువచనం దేహభేదానువిధాయిత్వాదద్వయస్యైవోపచారతః. ఏవమేవ- యథోక్తంవిజ్ఞానంజాత్యాదిరహితమద్వయమాత్మతత్త్వంవిజానన్తస్త్యక్తబాహ్యైషణాఃపునర్నపతన్త్యవిద్యాధ్వాన్తసాగరే- విపర్యయే. *తత్రకోమోహఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. ౪౬

ఆ.— బ్రహ్మణశ్చిద్రూపస్యాజత్వముపపాదితముపసంహరతి (ఏవంనేతి) చిత్ప్రతిబిమ్బానాంజీవానాంబిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదజత్వమవిశిష్టమిత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తబ్రహ్మైక్యజ్ఞానస్యఫలమాహ (ఏవమితి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) కార్యకారణభావస్యదుర్భణత్వాదమీయథోక్తాహేతవః. చిత్తం- చైతన్యం. బ్రహ్మైతియావత్. (ఏవమితి) ప్రతిబిమ్బానాంబిమ్బమాత్రత్వాజ్జీవానామపిప్రతిబిమ్బకల్పానాంబిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వా, దిత్యర్థః. అద్వయస్యబహువచనభాక్త్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ధర్మాఇతీతి) ఉత్తరార్ధంయోజయతి (ఏవమేవేతి) విజ్ఞానం- విజ్ఞప్తిరూపంబ్రహ్మేత్యర్థః. యథోక్తజ్ఞానేముఖ్యానధికారిణోవ్యపదిశతి (త్యక్తేతి) ఉక్తజ్ఞానవతాంసంసారసన్త్రాసాభావేప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ౪౬

శం.— యథోక్తంపరమార్థదర్శనంప్రపఞ్చయిష్యన్నాహ- యథాహిలోకేఋజువక్రాదిప్రకారాభాసమలాతస్పన్దితం- ఉల్కాచలనం- తథాగ్రహణగ్రాహకాభాసం - విషయవిషయ్యాభాసమిత్యర్థః. కింతత్. విజ్ఞానస్పన్దితం- స్పన్దితమివస్పన్దితమవిద్యయా. నహ్యచలస్యవిజ్ఞానస్య స్పన్దనమస్తి- *అజాచలమితిహ్యుక్తం. ౪౭

ఆ.— విజ్ఞానమజమచలమేవజాత్యాభాసంచేత్యుక్తం- తదిదానీందృష్టాన్తేనప్రపఞ్చయతి (ఋజువక్రాదికేతి) అప్రచ్యుతపూర్వస్వరూపస్యాసత్యనానాకారావభాసోవివర్తః. తదత్రవిజ్ఞానస్యస్పన్దితత్వం. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (యథోక్తమితి) తత్రదృష్టాన్తభాగంవ్యాచష్టే (యథాహీతి) దార్ష్టాన్తికంయోజయతి (తథేతి) కిమిత్యవిద్యామన్తరేణముఖ్యమేవస్పన్దనంవిజ్ఞానస్యనేష్యతే- తత్రాహ (నహీతి) నిరవయవస్యవిభునోవిజ్ఞానస్యవస్తుతశ్చలనవికల్పస్యావిద్యమానత్వమేవాస్పన్దనమిత్యత్రవాక్యోపక్రమానుకూల్యంకథయతి (అజేతి) ౪౭

శం.— అస్పన్దమానం- స్పన్దనవర్జితంతదేవాలాతమృజ్వాద్యాకారేణాజాయమానంఅనాభాసమజంయథా-తథాఽవిద్యయాస్పన్దమానమవిద్యోపరమేఅస్పన్దమానంజాత్యాద్యాకారేణానాభాసమజమచలంభవిష్యతీత్యర్థః. ౪౮

ఆ.— విజ్ఞానంశాన్తమిత్యుక్తందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (అస్పన్దమానమితి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకరోతి (అస్పన్దమానమిత్యాదినా) తథా విద్యయేత్యత్రావిద్యయేతిచ్ఛేదః. ౪౮

అలాతేస్పన్దమానేవై నాభాసాఅన్యతోభువః। నతతోన్యత్రనిస్స్పన్దాన్నాలాతంప్రవిశన్తితే॥ ౪౯
ననిర్గతాఅలాతాత్తేద్రవ్యత్వాభావయోగతః। విజ్ఞానేపితథైవస్యురాభాసస్యావిశేషతః॥ ౫౦
విజ్ఞానేస్పన్దమానేవై నాభాసాఅన్యతోభువః। నతతోఽన్యత్రనిస్స్పన్దాన్నవిజ్ఞానంవిశన్తితే॥ ౫౧
ననిర్గతావిజ్ఞానాత్తేద్రవ్యత్వాభావయోగతః। కార్యకారణతాభావాద్యతోచిన్త్యాస్సదైవతే॥ ౫౨
ద్రవ్యంద్రవ్యస్యహేతుస్స్యాదన్యదన్యస్యచైవహి।ద్రవ్యత్వమన్యభావోవాధర్మాణాంనోపపద్యతే॥ ౫౩

శం.— కించ- తస్మిన్నేవాలాతేస్పన్దమానేఋజువక్రాద్యాభాసాఅలాతాదన్యతఃకుతశ్చిదాగత్యాలాతేనైవభవన్తీతినాన్యతోభువః న [illegible]స్పన్దాదలాతాదన్యత్రనిర్గతాః. నచనిస్స్పన్దమలాతమేవప్రవిశన్తితే. ౪౯

ఆ.— అలాతదృష్టాన్తేకథమృజువక్రాదీనామసత్త్వమిత్యాశఙ్కాయాంనిరూపణాసహత్వాదిత్యాహ (అలాతఇతి) యదాఖల్వలాతం స్పన్దమానమవతిష్ఠతే- తదాతస్మిన్నన్యతః- దేశాన్తరాదాగత్యాభాసాభవన్తీతినశక్యంవక్తుం- ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దేశాన్తరాదాగమనస్యానవగమాత్. యదాతదైవాలాతంనిస్స్పన్దనం- స్పన్దనవర్జితంవర్తతే- తదాతతోఽన్యత్రాభాసాభవన్తీత్యపినయుక్తంవక్తుం- అనుపలమ్భావిశేషాత్. న చాభాసాస్తస్మిన్నేవాలాతేలీయన్తే- తదనుపాదానత్వాత్. యద్యపిస్పన్దననిమిత్తమలాతముపాదానం-తదానినిమిత్తాభావమాత్రేణైనిమిత్తికాభావాదర్శనాదృజువక్రాద్యాకారాఃస్పన్దనాభావేప్యలాతేభవేయురిత్యర్థః. ఇతశ్చదృష్టాన్తేదృష్టానామాభాసానాంమిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) హేత్వన్తరమేవస్పష్టయన్పూర్వార్ధాక్షరాణివ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) ఆభాసానాందేశాన్తరాదాగమనస్యానుపలమ్భాద్ధేతుఃకల్పః. అనుపలబ్ధిమేవహేతూకృత్యతృతీయపాదార్థమాహ (నచేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నచనిస్స్పన్దమితి) ౪౯

శం.— కించ- ననిర్గతాఅలాతాత్తేఆభాసాగ్రృహాదివ - ద్రవ్యత్వాభావయోగతః- ద్రవ్యస్యభావోద్రవ్యత్వం. తదభావోద్రవ్యత్వాభావః. ద్రవ్యత్వాభావయోగతః- ద్రవ్యత్వాభావయుక్తేః వస్తుత్వాభావాదిత్యర్థః. వస్తునోహిప్రవేశాదిసమ్భవతి - నావస్తునః. విజ్ఞానేపిజాత్యాద్యాభాసాస్తథైవస్యుః- ఆభాసస్యావిశేషతః- తుల్యత్వాత్. ౫౦

ఆ.— ఋజువక్రాద్యాభాసానాందృష్టాన్తేనిర్గమనప్రవేశయోరసమ్భవంసాధయతి (నేత్యాదినా) [illegible] కేపిజన్మాద్యాభాసామిథ్యైవభవేయురిత్యాహ (విజ్ఞానేపీతి) ఋజువక్రాద్యాకారేషుజన్మాద్యాకారేషుచాభాసత్వస్య తుల్యత్వాదితిహేతుమాహ (ఆభాసస్యేతి) ఇతశ్చదృష్టాన్తేమిథ్యాత్వమాభాసానామేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) తదేవపూర్వార్ధయోజనయావిశదయతి (నేతి) ఋజువక్రాద్యాభాసానాంవస్తుతోఽభావేపికిమితిప్రవేశాద్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వస్తునోహీతి) ద్వితీయార్ధందార్ష్టాన్తికమాదత్తే (విజ్ఞానేపీతి) ౫౦

శం.— కథంతుల్యత్వమితి. ఆహ- అలాతేనసమానంసర్వంవిజ్ఞానస్య. సదాఽచలత్వంతువిజ్ఞానస్యవిశేషః జాత్యాద్యాభాసావిజ్ఞానేఽచలేకింకృతాఇత్యాహ- కార్యకారణతాభావాత్- జన్యజనకత్వానుపపత్తేరభావరూపత్వాదచిన్త్యాస్తేయతస్సదైవ. యథాఽసత్సుఋజ్వాద్యాభాసేషుఋజ్వాదిబుద్ధిర్దృష్టాఽలాతమాత్రే- తథాఽసత్స్వేవజాత్యాదిషువిజ్ఞానమాత్రేజాత్యాదిబుద్ధిర్మృషైవేతిసముదాయార్థః. ౫౧-౫౨

ఆ.— తుల్యత్వంసాధ్యేనోత్తరశ్లోకేనసాధయతి (కథమిత్యాదినా) [illegible]విజ్ఞానేయథాకథంచిచ్చలనవతితతోఽన్యస్మాత్[illegible]స్మాచ్చిదాగత్యజన్మాద్యాభాసాస్తత్రభవితుమర్హన్తి- తథాప్రథాఽభావాత్. నచతస్మాద్విజ్ఞానాదచలత[illegible]త్రాభాసాభవితుమర్హన్తి- ప్రతీత్యభావస్యతుల్యత్వాత్. నాపితదైవవిజ్ఞానంప్రవిశన్తి- [illegible]తదుపాదానత్వానుపగమాత్ [illegible]విజ్ఞానేప్రవేష్టుంసమర్థా[illegible]తోసర్గన్తుంవాపారయన్తి- తేషామవస్తుత్వాదిత్యర్థః [illegible]విజ్ఞానేప్రథాతేషామిత్యాశఙ్క్య[illegible]వత్యాహ (కార్యేతి) ఆభాసానాంవిజ్ఞానస్యచకార్యకారణతాయామనుపపద్యమానత్వాదాభాసాస్సర్వదైవనిరూపయితుమశక్యత్వాన్మా[illegible]మిథ్యైవభవన్తీత్యర్థః. సార్ధశ్లోకతాత్పర్యమాహ (అలాతేనేతి) తర్హిసక్రియత్వమపివిజ్ఞానస్యప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (సదేతి) యద్విజ్ఞానమచలమభీష్టం- [illegible]జాత్యాద్యాభాసాహేత్వభావాన్నస్యురిత్యాశఙ్క్యాన్తిమార్ధేనపరిహరతి (జాత్యాద్యాభాసాఇత్యాదినా) యతస్సదైవాచిన్త్యాః - అతోమృషైవేత్యర్థః. సఙ్క్షేపతస్తాత్పర్యమాహ (యథేత్యాదినా) ౫౧-౫౨

శం.— అజమేకమాత్మతత్త్వమితిస్థితం. తత్రయైరపికార్యకారణభావఃకల్ప్యతే- తేషాంద్రవ్యంద్రవ్యస్యాన్యస్యాన్యద్ధేతుః- కారణం స్యాత్-నతుతస్యైవతత్. నాప్యద్రవ్యంకస్యచిత్కారణంస్వతన్త్రందృష్టంలోకే. నచద్రవ్యత్వంధర్మాణాం-ఆత్మనాముపపద్యతే- అన్యత్వంవాకుతశ్చిత్- యేనాన్యకారణత్వంకార్యత్వంవాప్రతిపద్యేత. అతోఽద్రవ్యత్వాదనన్యత్వాచ్చనకస్యచిత్కార్యంకారణంవాత్మేత్యర్థః. ౫౩

ఆ.— యదుక్తంకార్యకారణతాభావాదితి- తదిదానీముపపాదయితుముపక్రమతే (ద్రవ్యమితి) అవయవద్రవ్యమవయవిద్రవ్యస్యోపాదానం, అవయవగుణాశ్చావయవిగుణేషుసమానజాతీయేష్వసమవాయినోదృష్టాః, నచైవమాత్మనోద్రవ్యత్వం- యేనసమవాయిత్వం. నచ

ఏవంనచిత్తజాధర్మాశ్చిత్తంవాపినధర్మజం। ఏవంహేతుఫలాజాతింప్రవిశన్తిమనీషిణః॥ ౫౪
యావద్ధేతుఫలావేశస్తావద్ధేతుఫలోద్భవః। క్షీణేహేతుఫలావేశేనాస్తిహేతుఫలోద్భవః॥ ౫౫
యావద్ధేతుఫలావేశఃసంసారస్తావదాయతః। క్షీణేహేతుఫలావేశేసంసారంనప్రపద్యతే॥ ౫౬
సంవృత్యాజాయతేసర్వంశాశ్వతంనాస్తితేనవై। సద్భావేనహ్యజంసర్వముచ్ఛేదస్తేననాస్తివై॥ ౫౭

తద్రూపాణాంక్వచిదసమవాయిత్వం- గుణగుణిభావస్యాన్యత్వస్యతస్మిన్దుర్వచనత్వాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణియోజయతి (అజమిత్యాదినా) అవయవావయవివిభాగవిరహిత్వమజత్వం. ఏకత్వంగుణగుణిభావశూన్యత్వం. తత్రైత్యాత్మతత్త్వంపరామృశ్యతే. తత్ర కార్యకారణభావందూషయితుంసామాన్యన్యాయమాహ (తేషామితి) అద్రవ్యస్యాపిరూపాదస్తన్త్వాదిద్వారాపటశౌక్ల్యాదౌకారణత్వందృష్టమిత్యతోవిశినష్టి (స్వతన్త్రమితి) అస్తుతర్హి ద్రవ్యత్వేనాన్యత్వేనచాత్మన్యపికార్యత్వం. నేత్యాహ (నచేతి) నహితత్ర గుణవత్త్వేన ద్రవ్యత్వం- నిర్గుణత్వాత్. నాపిసమవాయిత్వేనతథాత్వం- అన్యోన్యాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్. నచతత్రకుతశ్చిదన్యత్వం- సర్వస్యసన్మాత్రత్వేనైకరూపత్వప్రతిభానాత్. అతోనతత్ర కారణత్వంకార్యత్వం వాప్రతిపత్తుంశక్యమితిఫలితమాహ (అతఇతి) ౫౩

శం.— ఏవం- యథోక్తేభ్యోహేతుభ్యఃఆత్మవిజ్ఞానస్వరూపమేవచిత్తమితినచిత్తజాబాహ్యధర్మాః. నాపిబాహ్యధర్మజంచిత్తం. విజ్ఞానస్వరూపాభాసమాత్రత్వాత్సర్వధర్మాణాం. ఏవంనహేతోఃఫలంజాయతే- నాపిఫలాద్ధేతురితిహేతుఫలయోరజాతిం- హేతుఫలాజాతింప్రవిశన్తి- అధ్యవస్యన్తి. ఆత్మనిహేతుఫలయోరభావమేవప్రతిపద్యన్తేబ్రహ్మవిదఇత్యర్థః. ౫౪

ఆ.— చిక్షిప్తకుమ్భసంవేదనసమనన్తరంకుమ్భస్సమ్భవతి- సమ్భూతశ్చసౌకర్మతయాస్వసంవిదంజనయతీతివ్యవహారోపినోపపద్యతే- కస్యచిదపివిద్వద్దృష్ట్యసరోధేనాసన్నత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యశ్చధర్మాదేశ్చరీరాదేశ్చకార్యకారణభావోవిద్వద్దృష్ట్యాపురస్తాన్నిరస్తః- సోఽస్యన్యత్వాభావేనసిధ్యతీత్యాహ (ఏవంహేత్వితి) తత్రపూర్వార్ధంయోజయతి (ఏవమిత్యాదినా) ఆత్మస్వరూపస్యనిర్వికారత్వమద్రవ్యత్వమనన్యత్వమిత్యాదయోయథోక్తాహేతవః. బాహ్యధర్మాః- ఘటాదయోనాత్మనః. నచధర్మశబ్దితానాంజీవానాంచిత్తశబ్దితాత్పరస్మాదాత్మనోజన్మేతియుక్తం- తేషాంప్రతిబిమ్బకల్పానాంబిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ఉత్తరార్ధంయోజయతి (ఏవంనేతి) ౫౪

శం.— యేపునస్తాతుఫలయోరభినివిష్టాః- తేషాంకింస్యాదితి. ఉచ్యతే- ధర్మాధర్మాఖ్యహేతోరహంకర్తా- మమధర్మాధర్మౌ- తత్ఫలంకాలాన్తరేక్వచిత్ప్రాణినికాయేజాతోభోక్ష్యఇతియావద్ధేతుఫలయోరావేశః- హేతుఫలాగ్రహః. ఆత్మన్యధ్యారోపణం. తచ్చిత్తతేత్యర్థః తావద్ధేతుఫలయోరుద్భవః - ధర్మాధర్మయోస్తత్ఫలస్యచానుచ్ఛేదేనప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యదాపునర్మన్త్రౌషధవీర్యేణేవగ్రహావేశోయథోక్తాద్వైతదర్శనేనావిద్యోద్భూతహేతుఫలావేశోపనీతోభవతి- తదాతస్మిన్క్షీణేనాస్తిహేతుఫలోద్భవః. ౫౫

ఆ.— నఫలాద్ధేతుర్జాయతే- నాపిఫలంహేతోరితితత్త్వదృష్ట్యోపదిష్టం- ఇదానీంముముక్షూణాంతదభినివేశవ్యావృత్త్యర్థంతదభినివేశభావాభావయోస్తదుద్భవానుద్భవావాదర్శయతి (యావదితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాప్రదర్శనపురస్సరంవివృణోతి (యేపునరిత్యాదినా) ౫౫

శం.— యదిహేతుఫలోద్భవః- తదాకోదోషఇతి. ఉచ్యతే- యావత్సమ్యగ్దర్శనేనహేతుఫలావేశోననివర్తతే - అక్షీణః. సంసారస్తావదాయతః- దీర్ఘోభవతీత్యర్థః. క్షీణేపునస్తాతుఫలావేశేసంసారంనప్రపద్యతే- కారణాభావాత్. ౫౬

ఆ.— అభినివేశవశాద్ధేతుఫలోద్భవేకింభవతి- తదాహ (యావదితి) అభినివేశనివృత్త్యాతదనుద్భవేవాకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్షీణ ఇతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంపూర్వార్ధంయోజయతి (యదీతి) ఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (క్షీణేపునరితి) ౫౬

శం.— నన్వజాదాత్మనోఽన్యన్నాస్త్యేవ- తత్కథంహేతుఫలయోస్సంసారస్యచోత్పత్తివినాశావుచ్యేతేత్వయా. శృణు- సంవృత్యా-సంవరణంసంవృతిః- అవిద్యావిషయోలౌకికవ్యవహారః. తయాసంవృత్యాజాయతేసర్వం. తేనావిద్యావిషయేశాశ్వతం - నిత్యంనాస్తివై. అతఉత్పత్తివినాశలక్షణస్సంసారఆయతఇత్యుచ్యతే. పరమార్థసద్భావేనత్వజంసర్వమాత్మైవయస్మాత్ - అతోజాత్యభావాదుచ్ఛేదఃతేననాస్తివైకస్యచిద్ధేతుఫలాదేరిత్యర్థః. ౫౭

ఆ.— కూటస్థమద్వితీయమాత్మతత్త్వమిచ్ఛతాకుతోజన్మనాశౌవ్యవహ్రియేతే- తత్రాహ (సంవృత్యేతి) అవిద్యయాసర్వస్యజాయమానత్వేసత్యవిద్యావిషయేనిత్యంనామనాస్త్యేవేత్యాహ (శాశ్వతమితి) పరమార్థతస్తుసర్వమజంకూటస్థమాస్థీయతే- తేనకల్పనాంవినావినాశోనాస్త్యేవహేతుఫలాదేరిత్యాహ (సద్భావేనేతి) పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) నతావదాత్మనోజన్మవినాశౌ- తస్యకూటస్థత్వాత్. నాపితతోఽన్యస్యతౌయుక్తౌ- తస్యాద్వితీయత్వాత్. తథాచహేత్వాదేర్నష్టస్యజన్మనాశౌనత్వయావక్తవ్యావిత్యర్థః. ఉచ్యమానేసమాధానేమనస్సమాధానమర్థయ

ధర్మా య ఇతి జాయన్తే జాయన్తే తే న తత్త్వతః। జన్మ మాయోపమం తేషాం సా చ మాయా న విద్యతే॥ ౫౮
యథా మాయామయాద్బీజాజ్జాయతే తన్మయోఽఙ్కురః। నాసౌ నిత్యో న చోచ్ఛేదీ తద్వద్ధర్మేషు యోజనా॥ ౫౯
నాజేషు సర్వధర్మేషు శాశ్వతాశాశ్వతాభిధా। యత్ర వర్ణా న వర్తన్తే వివేకస్తత్ర నోచ్యతే॥ ౬౦
యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా। తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా॥ ౬౧
అద్వయం చ ద్వయాభాసం చిత్తం స్వప్నే న సంశయః। అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః॥ ౬౨
స్వప్నదృక్ప్రచరన్స్వప్నే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్। అణ్డజాన్స్వేదజాన్వాపి జీవాన్పశ్యతి యాన్సదా॥ ౬౩

తే (శృణ్వితి) తత్ర పూర్వభాగాక్షరార్థం కథయతి (సంవృత్త్యేత్యాదినా) అవిద్యావిషయే నిత్యస్య వస్తునోఽభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ద్వితీయార్ధాక్షరార్థమాహ (పరమార్థేతి) జాత్యభావః - జన్మాదివిక్రియాఽభావః. తస్యోచ్ఛేదాభావే హేతుం కథయతి (తే నేతి) యథా పురోవర్తిని భుజగాభావమనుభవన్ వివేకీ నాస్తి భుజఙ్గో రజ్జురేషా కథం వృథైవ బిభేషీతి భ్రాన్తమభిధత్తే - భ్రాన్తస్తు స్వకీయాదపరాధాదేవ భుజఙ్గం పరికల్ప్య భీతస్సన్ పలాయతే. న చ తత్ర వివేకినో వచనం మృషాదృష్ట్యా విరుధ్యతే - తథా పరమార్థకూటస్థాత్మదర్శనం వ్యావహారికజన్మాదివచనేనావిరుద్ధమితి భావః. ౫౭

శం.— యేఽప్యాత్మనోఽన్యే చ ధర్మా జాయన్త ఇతి కల్ప్యన్తే - త ఇతి - ఏవంప్రకారా యథోక్తా సంవృతిర్నిర్దిశ్యత ఇతి సంవృత్త్యైవ ధర్మా జాయన్తే. న తే తత్త్వతః - పరమార్థతో జాయన్తే. యత్పునస్తత్సంవృత్యా జన్మ తేషాం - ధర్మాణాం యథోక్తానాం - యథా మాయయా జన్మ - తథా తన్మాయోపమం ప్రత్యేతవ్యం. మాయా నామ వస్తు తర్హి. నైవం - సా చ మాయా న విద్యతే. మాయేత్యవిద్యమానస్యాఖ్యేత్యభిప్రాయః. ౫౮

ఆ.— * సంవృత్యా జాయతే సర్వమిత్యుక్తం - తదిదానీం ప్రపఞ్చయతి (ధర్మా ఇతి) తత్రాద్యం పాదం విభజతే (యేఽపీతి) ప్రసిద్ధార్థద్యోతకత్వమితిశబ్దస్య దర్శయతి (త ఇత్యేవంప్రకారా ఇతి) ఏవంప్రకారత్వమేవ స్ఫోరయతి (యథోక్తేతి) అనన్తరప్రకృతా సంవృతిరితిశబ్దేనోక్తా - తథా చ సంవృత్త్యైవ తే ధర్మా జాయన్తే - న తు తేషాం తత్త్వతో జన్మాస్తీత్యర్థః. న తే తత్త్వత ఇత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (పరమార్థత ఇతి) సంవృత్యాపి జన్మ పారమార్థికమేవేత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదం యోజయతి (యత్పునరితి) ప్రత్యేతవ్యం - జన్మేతి శేషః. చతుర్థపాదార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (మాయేత్యాదినా) ౫౮

శం.— కథం మాయోపమం తేషాం ధర్మాణాం జన్మేతి. ఆహ - యథా మాయామయాన్మాయాకృతాదామ్రాదిబీజాజ్జాయతే తన్మయః - మాయామయోఽఙ్కురః - నాసావఙ్కురో నిత్యః - న చోచ్ఛేదీ - వినాశీ వా. అభూతత్వాదేవ ధర్మేషు జన్మనాశాదియోజనా - యుక్తిః. న తు పరమార్థతో ధర్మాణాం జన్మ నాశో వా యుజ్యత ఇత్యర్థః. ౫౯

ఆ.— * జన్మ మాయోపమం తేషామిత్యుక్తం - తదపి దృష్టాన్తావష్టమ్భేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాం దర్శయన్ యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ౫౯

శం.— పరమార్థతస్త్వాత్మస్వజేషు నిత్యైకరసవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాకేషు శాశ్వతోఽశాశ్వత ఇతి వా నాభిధా - నాభిధానం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. యత్ర - యేషు. వర్ణ్యన్తే యైరర్థాస్తే వర్ణాః - శబ్దాః న ప్రవర్తన్తేఽభిధాతుం. ప్రకాశయితుం న ప్రవర్తన్త ఇత్యర్థః. ఇదమేవమితి వివేకః - వివిక్తతా తత్ర నిత్యోఽనిత్య ఇతి నోచ్యతే. * యతో వాచో నివర్తన్త ఇతి శ్రుతేః. ౬౦

ఆ.— యదుక్తం * సద్భావేన హ్యజం సర్వమితి - తత్ప్రపఞ్చయతి (నాజేష్వితి) ఆత్మని నిత్యానిత్యకథా నావతరతీత్యత్ర హేతుమాహ (యత్రేతి) శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే (పరమార్థతస్త్వితి) ద్వితీయార్ధం వ్యాకరోతి (యత్రేత్యాదినా) (తత్రేతి) ప్రకృతేషు ధర్మేష్వితి యావత్. ఆత్మసు నిత్యానిత్యకథాఽభావేఽశబ్దగోచరత్వం హేతుః. తత్ర ప్రమాణమాహ (యత ఇతి) ౬౦

శం.— యత్పునర్వాగ్గోచరత్వం పరమార్థతోఽద్వయస్య విజ్ఞానమాత్రస్య - తన్మనసస్స్పన్దనమాత్రం న పరమార్థత ఇతి. ఉక్తార్థౌ శ్లోకౌ. ౬౧-౬౨

ఆ.— ఆత్మనశ్శబ్దాగోచరత్వే కథమసౌ వ్యాఖ్యాతృభిశ్శబ్దైరేవ ప్రతిపాద్యతామాచరతీత్యాశఙ్క్య చిత్తస్పన్దనమాత్రమవిచారసున్దరం ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకరూపం ద్వైతమితి సదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) స్వప్నే ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకద్వైతస్య చిత్తస్పన్దితమాత్రత్వేఽపి జాగరితే కథం తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అద్వయం చేతి) పౌనరుక్త్యం శ్లోకయోరాశఙ్క్య శఙ్కాన్తరనిరాసార్థత్వాన్నైవమితి మన్వానస్సన్నాహ (యత్పునరితి) ౬౧-౬౨

శం.— ఇతశ్చ వాగ్గోచరస్యాభావో ద్వైతస్య - స్వప్నాన్ పశ్యతీతి స్వప్నదృక్ ప్రచరన్ - పర్యటన్ స్వప్నే - స్వప్నస్థానే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్ - వర్తమానాన్ జీవాన్ - ప్రాణినోఽణ్డజాన్ స్వేదజాన్ వా యాన్ సదా పశ్యతీతి. ౬౩

స్వప్నదృక్చిత్తదృశ్యాస్తేనవిద్యన్తేతతఃపృథక్। తథాతద్దృశ్యమేవేదంస్వప్నదృక్చిత్తమిష్యతే॥ ౬౪
చరఞ్జాగరితేజాగ్రద్దిక్షువైదశసుస్థితాన్। అణ్డజాన్స్వేదజాన్వాపిజీవాన్పశ్యతియాన్సదా॥ ౬౫
జాగ్రచ్చిత్తేక్షణీయాస్తేనవిద్యన్తేతతఃపృథక్। తథాతద్దృశ్యమేవేదంజాగ్రతశ్చిత్తమిష్యతే॥ ౬౬
ఉభేహ్యన్యోన్యదృశ్యేతేకింతదస్తీతిచోచ్యతే। లక్షణాశూన్యముభయంతన్మతేనైవగృహ్యతే॥ ౬౭

ఆ.— వాచోగోచరీభూతస్యద్వైతస్యాఽసత్త్వేహేత్వన్తరమాచక్షాణోదృష్టాన్తమాచష్టే (స్వప్నదృగితి) యాన్పశ్యతి- తేనవిద్యన్తేపృథగిత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫుటయన్నక్షరాణివ్యాచష్టే (స్వప్నానితి)నతేవిద్యన్తఇతి పూర్వవదన్వయః. ౬౩

శం.— యద్యేవం- తతఃకిం. ఉచ్యతే- స్వప్నదృశ్చిత్తం- స్వప్నదృక్చిత్తం. తేనదృశ్యాస్తే - జీవాఃతతః- తస్మాత్స్వప్నదృక్చిత్తాత్పృథఙ్నవిద్యన్తే - నసన్తీత్యర్థః. చిత్తమేవహిజీవాదిభేదాకారేణవికల్ప్యతే. తథాతదపిస్వప్నదృక్చిత్తమిదంతద్దృశ్యమేవ-తేన - స్వప్నదృశాదృశ్యంతద్దృశ్యం. అతఃస్వప్నదృగ్వ్యతిరేకేణచిత్తంనామనాస్తీత్యర్థః. ౬౪

ఆ.— స్వప్నదృశోవిషయభూతానాంభేదానాంతత్రదృశ్యమానత్వేపిద్వైతభేదమిథ్యాత్వేకిమాయాతమితిపృచ్ఛతి (యదీతి) ఉత్తరశ్లోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) శ్లోకాక్షరాణియోజయన్కర్మధారయంవ్యావర్తయతి (స్వప్నేతి) జీవాదిభేదానాంస్వప్నేదృశ్యమానానాముక్తానాంచిత్తాత్పృథగసత్త్వంసాధయతి (చిత్తమేవేతి) తర్హిద్రష్టాచిత్తంచేతిద్వయంస్వప్నేస్వీకృతం. నేత్యాహ (తథేతి) తచ్ఛబ్దస్యచిత్తవిషయత్వంవ్యావర్తయతి (తేనేతి) స్వప్నావస్థస్యచిత్తస్యస్వప్నదృగ్విషయత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) ౬౪

శం.— జాగ్రతోదృశ్యాజీవాస్తచ్చిత్తావ్యతిరిక్తాః- చిత్తేక్షణీయత్వాత్- స్వప్నదృక్చిత్తేక్షణీయజీవవత్. తచ్చజీవేక్షణాత్మకంచిత్తం ద్రష్టురవ్యతిరిక్తం- ద్రష్టృదృశ్యత్వాత్- స్వప్నచిత్తవత్. ఉక్తార్థమన్యత్. ౬౫-౬౬

ఆ.— దృష్టాన్తనివిష్టమర్థందార్ష్టాన్తికేయోజయతి (చరన్నిత్యాదినా) జాగ్రదవస్థోహిపురుషోయాన్జీవాన్పశ్యతీత్యత్రజీవశబ్దేనకార్యకారణసఙ్ఘాతాగృహ్యన్తే- చేతనానాందృశ్యత్వాభావాదితిద్రష్టవ్యం. శ్లోకద్వయేవివక్షితమనుమానద్వయమారచయతి (జాగ్రతఇతి) అక్షరవ్యాఖ్యానంతుదృష్టాన్తవ్యాఖ్యానేనైవస్పష్టత్వాన్నపృథగపేక్షితమితివివక్షిత్వాహ (ఉక్తార్థమితి) ౬౫- ౬౬

శం.— జీవచిత్తేఉభే- చిత్తచైత్త్యేతేఅన్యోన్యదృశ్యే - ఇతరేతరగమ్యే. జీవాదివిషయాపేక్షంహిచిత్తంనామభవతి- చిత్తాపేక్షంహిజీవాదిదృశ్యం- అతస్తేఽన్యోన్యదృశ్యే- తస్మాన్నకించిదస్తీతిచోచ్యతే. చిత్తంవాచిత్తేక్షణీయంవాకిన్తదస్తీతివివేకినోచ్యతే. నహిస్వప్నేహస్తీహస్తిచిత్తంవావిద్యతే- తథేహాపివివేకినామిత్యభిప్రాయః. కథం. లక్షణాశూన్యం- లక్ష్యతేఽనయేతిలక్షణా- ప్రమాణం. ప్రమాణశూన్యముభయం - చిత్తంచైత్త్యంద్వయంయతః. తన్మతేనైవ- తచ్చిత్తతయైవతద్గృహ్యతే. నహిఘటమతింప్రత్యాఖ్యాయఘటోగృహ్యతే-నాపిఘటంప్రత్యాఖ్యాయఘటమతిః. నహితత్రప్రమాణప్రమేయభేదశ్శక్యతేకల్పయితుమిత్యభిప్రాయః. ౬౭

ఆ.— దృశ్యదర్శనవ్యతిరేకగ్రాహకప్రమాణప్రతిహతంహేతుద్వయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభేహీతి) దృశ్యదర్శనేపరస్పరాపేక్షసిద్ధికే - దృశ్యేసిద్ధేతదవచ్ఛిన్నందర్శనంసిధ్యతి - తస్యచసిద్ధౌతదవచ్ఛిన్నందృశ్యంసిధ్యతీత్యన్యోన్యాశ్రయాన్నదృశ్యందర్శనంవాసిధ్యతీత్యతోవిభాగావగాహిప్రమాణాభావాన్నతద్బాధోహేతుద్వయస్యేత్యర్థః. కించ - సమ్భావనాయాంప్రమాణప్రవృత్తిర్వక్తవ్యా - నదృశ్యదర్శనయోరన్యతరస్యాపినైరపేక్ష్యేణసమ్భావనాభవతి- అన్యోన్యాశ్రయదోషాత్. తథాచపరస్పరపురస్కారేణవిద్యతేయదుభయం - తత్కల్పితమేవస్యాదితిమత్వాహ (కింతదితి) తత్ - దృశ్యందర్శనంవాకిమస్తీతిపృష్టేవివేకినానాస్తీత్యేవోచ్యతే- ప్రాగుక్తదోషాదిత్యర్థః. కించ - ప్రామాణికస్యైవప్రామాణికోభేదస్సమ్భవతి- నచదృశ్యదర్శనయోస్స్వరూపేప్రమాణమస్తీత్యాహ (లక్షణేతి) కథంతర్హిప్రమాణప్రమేయవిభాగోవాదిభిర్గృహ్యతే. తచ్చిత్తతాదోషేణేత్యాహ (తన్మతేనేతి) తత్రప్రథమంపాదంవిభజతే (జీవేతి) తేజీవచిత్తేఇతిసమ్బన్ధః. అన్యోన్యదృశ్యత్వం- ఇతరేతరగ్రాహ్యత్వం. తదేవస్పష్టయతి (జీవాదీతి) ద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (చిత్తంవేతి) కింతదస్తీతిపృష్టేసతినకించిదస్తీత్యుచ్యతేవివేకినేతియోజనా. ఉక్తమేవార్థందృష్టాన్తేనవివృణోతి (నహీతి) ఇహేతిజాగరితోక్తిః. ద్వితీయార్ధవ్యాచిఖ్యాసుతయాపృచ్ఛతి (కథమితి) తదేవావతార్యవ్యాకరోతి (లక్షణేత్యాదినా) యతః - తతోనతద్భేదస్యప్రామాణికత్వమితిశేషః. కథంతర్హిలౌకికానాంపరీక్షకాణాంచప్రమాణప్రమేయవిభాగప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యచతుర్థపాదార్థమాహ (తన్మతేనేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఘటేకింప్రమాణమిత్యుక్తేజ్ఞానమిత్యనుత్తరం- అతిప్రసఙ్గాత్. నాపిఘటజ్ఞానం- అన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గాత్. అతోనఘటతజ్జ్ఞానయోర్మానమేయభావస్సమ్భవతీత్యర్థః. ౬౭

యథాస్వప్నమయోజీవోజాయతేమ్రియతేపిచ। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౬౮
యథామాయామయోజీవోజాయతేమ్రియతేపిచ। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౬౯
యథానిర్మితకోజీవోజాయతేమ్రియతేపివా। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౭౦
నకశ్చిజ్జాయతేజీవఃసమ్భవోస్యనవిద్యతే। ఏతత్తదుత్తమంసత్యంయత్రకించిన్నజాయతే॥ ౭౧
చిత్తస్పన్దితమేవేదంగ్రాహ్యగ్రాహకవద్ద్వయం। చిత్తంనిర్విషయంనిత్యమసఙ్గంతేనకీర్తితమ్। ౭౨
యోస్తికల్పితసంవృత్యాపరమార్థేననాస్త్యసౌ। పరతన్త్రాభిసంవృత్యాస్యాన్నాస్తిపరమార్థతః॥ ౭౩
అజఃకల్పితసంవృత్యాపరమార్థేననాప్యజః। పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యాసంవృత్యాజాయతేతుసః॥ ౭౪

శం.— మాయామయః- మాయావినాయఃకృతః. నిర్మితకః- మన్త్రౌషధ్యాదిభిర్నిష్పాదితః. స్వప్నమాయానిర్మితా అణ్డజాదయోజీవాయథాజాయన్తేమ్రియన్తేచ- తథామనుష్యాదిలక్షణాఅవిద్యమానాఏవచిత్తవికల్పనామాత్రా ఇత్యర్థః. ౬౮-౬౯-౭౦

ఆ.— దృశ్యానామణ్డజాదీనాందర్శనాతిరిక్తానామసత్త్వానుమానస్యభేదగ్రాహకప్రమాణబాధం పరిహృత్యదర్శనాతిరేకేణతేషామసత్త్వేజన్మాదిప్రత్యయబాధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (యథేత్యాదినా) మాయామయస్యనిర్మితకస్యచజీవస్యవిశేషమభిధిత్సమానంప్రత్యాహ (మాయేతి) సంవిదతిరేకేణాణ్డజాదీనాంపరమార్థతస్సత్త్వాభావాన్నామమానస్యనజన్మాదిప్రతిభాసబాధః-సత్త్వాభావేపిస్వప్నాదిషుజన్మాదివికల్పబాహుళ్యోపలమ్భాదితిశ్లోకత్రయస్యతాత్పర్యమాహ (స్వప్నేత్యాదినా) ౬౮-౬౯-౭౦

శం.— వ్యవహారసత్యవిషయజీవానాంజన్మమరణాదిస్స్వప్నాదిజీవవదిత్యుక్తం. ఉత్తమంతుపరమార్థసత్యంనకశ్చిజ్జాయతేజీవఇతి ఉక్తార్థమన్యత్. ౭౧

ఆ.— యస్తుజన్మాదిసత్యమితిమన్యతే - తంప్రతిప్రాగుక్తంస్మారయతి (నకశ్చిదితి) వృత్తానువాదపూర్వకంశ్లోకతాత్పర్యమాహ (వ్యవహారేతి) అక్షరాణినవ్యాఖ్యేయాని- వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (ఉక్తార్థమితి) ౭౧

శం.— సర్వంగ్రాహ్యగ్రాహకవత్చిత్తస్పన్దితమేవద్వయం. చిత్తంపరమార్థతఆత్మైవేతినిర్విషయం. తేన- నిర్విషయత్వేననిత్యమసఙ్గంకీర్తితం. * అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతిశ్రుతేః. సవిషయస్యహివిషయేసఙ్గః- నిర్విషయత్వాచ్చిత్తమసఙ్గమిత్యర్థః. ౭౨

ఆ.— సంవేదనస్యకల్పితదృశ్యోపహితరూపేణదృశ్యత్వాన్నదృష్టవ్యతిరేకేణసత్త్వమితిస్వప్నదృష్టాన్తేనోక్తం - ఇదానీంతత్త్వతస్సంవేదనస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాదాత్మైవసంవేదనమిత్యాహ (చిత్తేతి) అక్షరార్థంకథయతి (సర్వమిత్యాదినా) నిర్విషయత్వేనాసఙ్గత్వేసిద్ధేశ్రుతిమపిసంవాదయతి (అసఙ్గోహీతి) శ్రుతియుక్తిసిద్ధమసఙ్గత్వంసాధయతి (సవిషయస్యేతి) ౭౨

శం.— నసునిర్విషయత్వేనచేదసఙ్గత్వంచిత్తస్య -ననిస్సఙ్గతాభవతి - యస్మాచ్ఛాస్తాశాస్త్రంశిష్యశ్చేత్యేవమాదేర్విషయస్యవిద్యమానత్వాత్. నైషదోషః. కస్మాత్. యఃపదార్థశ్శాస్త్రాదిర్విద్యతే- సకల్పితసంవృత్యా- కల్పితాచయాపరమార్థప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనసంవృతిశ్చసా. తయాఽస్తి. పరమార్థేననాస్త్యసౌ- నవిద్యతే. * జ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతఇత్యుక్తం. యశ్చపరతన్త్రాభిసంవృత్యా - పరశాస్త్రవ్యవహారేణస్యాత్ పదార్థః- సపరమార్థతోనిరూప్యమాణోనాస్త్యేవ. తేనయుక్తముక్తం. *అసఙ్గంతేనకీర్తితమితి. ౭౩

ఆ.— నిర్విషయత్వేనచేచ్చిత్తస్యాసఙ్గత్వం- అసఙ్గతంతదసఙ్గత్వం-శాస్త్రాదేర్విషయస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోస్తీతి) ననుపరమార్థతోవైశేషికాణాంషట్పదార్థాద్రవ్యాదిసమవాయాన్తానాతిష్ఠన్తే- తథాచచిత్తస్యకథమసఙ్గత్వం. తత్రాహ (పరేతి) వైశేషికపారిభాషికవ్యవహారానురోధేనపదార్థోద్రవ్యాదిస్సమవాయాన్తస్స్యాత్ - నసపరమార్థతోస్తి- కింతుసంవృత్యాప్రతిభాతి- తస్మాదవిరుద్ధమసఙ్గత్వమిత్యర్థః. వ్యావర్త్యంచోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తత్రయస్మాదితిసామాన్యేనోక్తంహేతుంవిశేషతోవ్యనక్తి (శాస్త్రేతి) ఆదిశబ్దేనప్రమాతా ప్రమాణంప్రమేయమిత్యాదిగృహ్యతే. అసఙ్గత్వాక్షేపంపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తత్రనిర్విషయత్వహేతుంప్రశ్నపూర్వకంపూర్వార్ధయోజనయాసాధయతి (కస్మాదిత్యాదినా) పరమార్థతోద్వైతస్యాసత్త్వేవాక్యోపక్రమమనుగుణమాదర్శయతి (జ్ఞాతఇతి) ద్వితీయార్ధంయోజయతి (యశ్చేతి)నహిద్రవ్యస్యలక్షణంగుణాదిపఞ్చకస్యచతతోవ్యావర్తకప్రాతిస్వికలక్షణప్రతిపత్తిమన్తరేణప్రకల్ప్యతే-తథాచతల్లక్షణతస్తత్ప్రతిపత్తౌతదితరప్రతిపత్తిః- తత్ప్రతిపత్తౌచతల్లక్షణతస్తద్వ్యావృత్తప్రతిపత్తిరితిపరస్పరాశ్రయాన్నకించిదపివస్తుతస్సిధ్యేదిత్యర్థః. వస్తుతోనిర్విషయత్వస్యైవసిద్ధత్వాదసఙ్గత్వంచిత్తస్యప్రాగుక్తంసఙ్గతమేవేత్యుపసంహరతి (తేనేతి) ౭౩

శం.— ననుశాస్త్రాదీనాంసంవృతిత్వేఅజఇతీయమపికల్పనాసంవృత్తిస్స్యాత్. సత్యం-ఏవంశాస్త్రాదికల్పితసంవృత్త్యైవాజఇత్యుచ్యతే- పరమార్థేననాప్యజః. యస్మాత్పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యా- పరశాస్త్రసిద్ధమపేక్ష్యయోఽజఇత్యుక్తః - ససంవృత్యాజాయతే. అతోఽజఇతీయమపికల్పనాపరమార్థవిషయైవనైవక్రమతఇత్యర్థః. ౭౪

అభూతాభినివేశోఽస్తిద్వయంతత్రనవిద్యతే। ద్వయాభావంసబుద్ధ్వైవనిర్నిమిత్తోనజాయతే॥ ౭౫
యదానలభతేహేతూనుత్తమాధమమధ్యమాన్। తదానజాయతేచిత్తంహేత్వభావేఫలంకుతః॥ ౭౬
అనిమిత్తస్యచిత్తస్యయానుత్పత్తిస్సమాద్వయా। అజాతస్యైవసర్వస్యచిత్తదృశ్యంహితద్యతః॥ ౭౭

ఆ.— శాస్త్రాదిభేదకల్పనాయాఃసంవృతిసిద్ధత్వే-దర్శితేఽపిఆత్మనోఽజత్వకల్పనాపిసంవృతిసిద్ధైవస్యాదిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకరోతి (అజఇతి) కల్పితమాత్మనోఽజత్వమిత్యత్రహేతుమాహ (పరమార్థేతి) పరిణామవాదిప్రసిద్ధజన్మనాఆత్మానైవజాయతే- జన్మనశ్చవిభ్రమత్వేనతన్నిషేధస్యాజత్వస్యాపితథాత్వంయుక్తమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (సన్గతి) శాస్త్రాదిభేదస్యకల్పితత్వేతత్ప్రయుక్తమాత్మనోఽజత్వమపికల్పితంస్యాదిత్యర్థః. కిమజోఽయమాత్మేతివ్యవహారస్యకల్పితత్వం-కింవాతదుపలక్షితస్వరూపస్యేతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అజోఽయమిత్యభిధానస్యసంవృతిప్రయుక్తత్వాత్తద్విషయవ్యవహారస్యకల్పితత్వమిష్టమిత్యర్థః తేనసత్యావష్టమ్భేనాజోఽయమిత్యభిధానాదాపముఖ్యాపేక్షయాన్వర్థ్యంపర్యుయతి(పరమార్థేనేతి) ఆత్మనోఽజత్వవ్యవహారస్యకల్పితత్వేద్వితీయార్థవ్యాఖ్యానేనహేతుమాహ (యస్మాదితి) పరేషాం- పరిణామవాదినాంశాస్త్రేషుయాపరిణామప్రసిద్ధిః- తామపేక్ష్యతన్నిషేధేననోఽజత్వోక్తిః- ససంవృత్యైవయతోజాయతే- అతశ్చప్రతియోగినోజన్మనఃసంవృతిసిద్ధత్వాత్తన్నిషేధరూపమజత్వమపితాదృగేవేత్యర్థః. అజత్వాదివ్యవహారోపలక్షితస్వరూపస్యాకల్పితత్వం - తస్యకల్పనాధిష్ఠానత్వాత్ నచకల్పితస్యశాస్త్రాదేరకల్పితేప్రమితిహేతుత్వం- ప్రతిబిమ్బాదౌబిమ్బాదిప్రమితిహేతుత్వస్యనఃప్రతిపన్నత్వాదితిద్రష్టవ్యం.. ౭౪

శం.— యస్మాదసద్విషయః- తస్మాదసత్యభూతేద్వైతేఽభినివేశోఽస్తికేవలం. అభినివేశః- ఆగ్రహమాత్రం. ద్వయంతత్రనవిద్యతే. మిథ్యాభినివేశమాత్రంచజన్మనఃకారణంయస్మాత్- తస్మాద్ద్వయాభావంబుద్ధ్వానిర్నిమిత్తః- నివృత్తమిథ్యాద్వయాభినివేశోయః-సనజాయతే. ౭౫

ఆ.— నను జ్ఞానస్యకల్పితశాస్త్రాదిజన్యత్వేమిథ్యాత్వాన్నపునరాత్యన్తికఫలసాధనత్వం. తత్రాహ (అభూతేతి) యదిద్వితీయస్సంసారస్సత్యస్స్యాత్- తదాతన్నివృత్త్యర్థేసాధనమపివస్తుభూతమభిధీయతే-మిథ్యాభినివేశమాత్రస్యతుమిథ్యోపాయజన్యేనాపిజ్ఞానేనవస్తునిష్ఠేననివృత్తిస్సిధ్యతీతిశ్లోకార్థంకథయతి (యస్మాదిత్యాదినా) ౭౫

శం.— జాత్యాశ్రమవిహితాఆశీర్వర్జితైరనుష్ఠీయమానాధర్మాఃదేవత్వాదిప్రాప్తిహేతవఉత్తమాఃకేవలాశ్చ. ధర్మాధర్మవ్యామిశ్రామనుష్యత్వాదిప్రాప్త్యర్థామధ్యమాః. తిర్యగాదిప్రాప్తినిమిత్తాఅధర్మలక్షణాఃప్రవృత్తివిశేషాశ్చాధమాః. తానుత్తమమధ్యమాధమానవిద్యాపరికల్పితాన్యదాఏకమేవాద్వితీయమాత్మతత్త్వంసర్వకల్పనావర్జితంజానన్నలభతే- నపశ్యతి. యథాబాలైర్దృశ్యమానంగగనేమలంవివేకీనపశ్యతి-తద్వత్. తదానజాయతే - నోత్పద్యతేచిత్తందేవాద్యాకారైరుత్తమాధమమధ్యమఫలరూపేణ. నహ్యసతిహేతౌఫలముత్పద్యతే-బీజాద్యభావఇవసస్యాదిః. ౭౬

ఆ.— * నిర్నిమిత్తోనజాయతఇత్యుక్తం-తదేతత్ప్రపఞ్చయతి (యదేతి) ఉత్తమాన్హేతూన్విభజతే (జాతీతి) ఆశీర్వర్జితైః- ఫలస్పృహారహితైరధికారిభిరితియావత్. దేవత్వాదీత్యాదిశబ్దేనోత్కృష్టంజన్మగృహ్యతే. కేవలత్వేనధర్మాణాంప్రాధాన్యం. మనుష్యత్వాదీత్యాదిశబ్దేనమధ్యమయోనయోగృహ్యన్తే. తిర్యగాదీత్యాదిశబ్దేనాధమజన్మసఙ్గృహ్యతే. వాక్యీయజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌతన్నివృత్త్యర్థందిశనష్టి (అవిద్యేతి) అవిదుషాంప్రతీయమానాహేతవోవిదుషాంనప్రతిభాన్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేనస్ఫుటయతి (యథేతి) ఉక్తేఽర్థేహేతుత్వేనచతుర్థపాదంవ్యాచష్టే (నహీతి) ౭౬

శం.— హేత్వభావేచిత్తంనోత్పద్యతఇతిహ్యుక్తం-సాపునరనుత్పత్తిశ్చిత్తస్యకీదృశీతి ఉచ్యతే-పరమార్థదర్శనేననిరస్తధర్మాధర్మాఖ్యోత్పత్తినిమిత్తస్య- అనిమిత్తస్యచిత్తస్యేతియామోక్షాఖ్యాఽనుత్పత్తిః-సాసర్వదాసర్వావస్థాసుసమా-నిర్విశేషా. అద్వయాచ. పూర్వమప్యజాతస్యైవ- అనుత్పన్నస్యచిత్తస్యసర్వస్య- అద్వయస్యేత్యర్థః. యస్మాత్ప్రాగపివిజ్ఞానాచ్చిత్తదృశ్యంతత్- ద్వయంజన్మచ - తస్మాదజాతస్యసర్వస్యసర్వదాచిత్తస్యసమాద్వయైవానుత్పత్తిః. నపునఃకదాచిద్భవతి- కదాచిద్వానభవతి. సర్వదైకరూపైవేత్యర్థః. ౭౭

ఆ.— * తదానజాయతేచిత్తమితికాలపరిచ్ఛేదప్రతీతేరాగన్తుకత్వమాశఙ్క్యపరిహరతి (అనిమిత్తస్యేతి) చిత్తస్యహినిమిత్తవర్జితస్య- నిత్యసిద్ధస్యయాసర్వదాఽనుత్పత్తిః- సానిర్విశేషాఽద్వితీయాచేత్యత్రహేతుమాహ (అజాతస్యేతి) సర్వస్యద్వైతస్యచిత్తదృశ్యత్వేనమిథ్యాత్వాన్నిత్యసిద్ధస్యపరిపూర్ణస్యచిత్తాఖ్యస్యస్ఫురణస్యజన్మాద్యయోగాత్తదనుత్పత్తిరుక్తలక్షణాయుక్తేత్యర్థః. ఉక్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకంశ్లోకమవతార్యవ్యాకరోతి (హేత్వభావఇత్యాదినా) యథారూప్యకల్పనాకాలేపిశుక్తేరరూప్యత్వంస్వాభావికం- తథాజన్మకల్పనాకాలేపిసంవిదోనిర్విశేషాద్వితీయబ్రహ్మతాస్వాభావికీ. జన్మభ్రమనివృత్త్యపేక్షయాతుతదానజాయతఇత్యుక్తమిత్యాహ (సర్వదేతి) నకేవలంమోక్షావస్థాయామేవచైతన్యస్యాజత్వం- కిన్తుఘటాద్యుపరక్తస్యాపీత్యభిప్రేత్యాహ (సర్వావస్థాస్వితి) సర్వస్యైవచిత్తప్రతిబిమ్బస్యబిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపత్వాదితిహేతుమభిప్రేత్యాహ (అద్వయాచేతి) తృతీయపాదార్థంకథయతి (పూర్వమపీతి) తత్రహేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్- రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్యజన్మనశ్చదృశ్యత్వాద్వస్తుతోఽసత్త్వాదితియావత్. ౭౭

బుద్ధ్వానిమిత్తతాం సత్యాం హేతుం పృథగనాప్నువన్। వీతశోకం తథా కామమభయం పదమశ్నుతే॥ ౭౮
అభూతాభినివేశాద్ధి సదృశే తత్ప్రవర్తతే। వస్త్వభావం స బుద్ధ్వైవ నిస్సఙ్గం వినివర్తతే॥ ౭౯
నివృత్తస్యాప్రవృత్తస్య నిశ్చలా హి తదా స్థితిః। విషయస్స హి బుద్ధానాం తత్సామ్యమజమద్వయం॥ ౮౦
అజమనిద్రమస్వప్నం ప్రభాతం భవతి స్వయం। సకృద్విభాతో హ్యేవైష ధర్మో ధాతుస్వభావతః॥ ౮౧

శం.— యథోక్తేన న్యాయేన జన్మనిమిత్తద్వయాభావాదనుత్పత్తిం చ సత్యాం - పరమార్థరూపాం బుద్ధ్వా హేతుం - ధర్మాదికారణం దేవాదియోనిప్రాప్తయేఽపృథగనాప్నువన్ - అపశ్యన్ బాహ్యైషణాస్త్యక్త్వా కామశోకాదివర్జితమవిద్యాదిరహితమభయం పదమశ్నుతే- పునర్న జాయత ఇత్యర్థః. ౭౮

ఆ.— * స్వరూపావగతిం సమ్యగ్జ్ఞాననిమిత్తాం ప్రజాయవిపత్త్యుక్తం - ఇదానీం ప్రపఞ్చయతి (బుద్ధ్వేతి) ద్వైతాభావోపలక్షితాం సద్రూపామనాద్యనన్తాం పరమార్థతాం ప్రతిపద్య దేవాదియోనిప్రాప్తౌ ధర్మాదిహేతుం స్వాత్మనోఽన్యత్వేనాపశ్యన్ యదావిద్యాం నావలమ్బతే- తదా సర్వసంసారకారణరహితం పదం బ్రహ్మైవాశోకం పునర్జన్మరహితం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శ్లోకం వ్యాచష్టే (యథోక్తేతి) ద్వయస్యేత్యాదినా- హేతునా ద్వైతస్య రజ్జుసర్పాదివదేవ కల్పితత్వం యథోక్తన్యాయః. తేన చైతన్యస్య జన్మనిమిత్తద్వయాభావాదుత్పత్తిరహితం- తస్యాఽభావపక్షాం-అభావోపలక్షితాం సత్తాం నిమిత్తాభావాదేవానాద్యనన్తాం తస్మాదేవ సత్యాం బుద్ధ్వేతి యోజనా. (పృథగితి) దేవతాదిప్రకృష్టజన్మప్రాప్తయే ధర్మం, మనుష్యత్వప్రాప్తయే ధర్మాధర్మౌ, తిర్యగాద్యధమయోనిప్రాప్తయే చాధర్మం, మనాగప్యనాత్మనోఽనన్తిష్ఠన్నితి యోజనా. ప్రకృతస్యజ్ఞానస్య ఫలోపలబ్ధ్యసక్తానామాగతే హేతుం సూచయతి (త్యక్త్వేతి) కార్యభూతసర్వానర్థరాహిత్యముక్త్వా పునరభయమిత్యస్యార్థమాహ (అవిద్యేతి) ౭౮

శం.— యస్మాదభూతాభినివేశాత్ - అసత్యపి ద్వయే ద్వయాస్తిత్వనిశ్చయోఽభూతాభినివేశః. తస్మాదవిద్యావ్యామోహరూపాద్ధి సదృశే- తదనురూపే వస్తుని- చిత్తం ప్రవర్తతే. తస్య ద్వయస్య వస్తునోఽభావం యదా బుద్ధవాన్- తదా తస్మాన్నిస్సఙ్గం - నిరపేక్షం సద్వినివర్తతేఽభూతాభినివేశవిషయాత్ ౭౯

ఆ.— యథోక్తపదప్రాప్తిస్సదాఽప్రాప్తిత్యాశఙ్క్యాహ (అభూతేతి) వ్యభిచారిత్వాదిహేతుభిరద్వయాత్మదర్శనేన నానాసాధ్యసాధనాత్మనో ద్వైతస్య వస్తునోఽభావం యదా పుమాన్ బుద్ధవాన్- తదా వస్తుస్వభావం స్ఫుటం బుద్ధ్వైవ నిస్సఙ్గం చిత్తం యథా పునర్న ప్రవర్తతే- తథా తన్నివృత్తిమనువృత్త్యా భవతీత్యర్థః. అక్షరాణి యోజయతి (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదభూతాభినివేశాత్తదనురూపే చిత్తం ప్రవర్తతే - తస్మాన్నిస్సఙ్గం నివర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. అభూతాభినివేశమేవ నిర్దిశతి (అసతీతి) అభినివేశస్యావిద్యావ్యామోహరూపత్వమన్వయవ్యతిరేకసిద్ధమితి వస్తుం హేత్యుక్తం, తదనురూపమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనాభినివేశో గృహ్యతే. (తస్యేతి) అభినివేశవిషయస్యేత్యర్థః. ౭౯

శం.— నివృత్తస్య ద్వైతవిషయాత్, ద్వివిషయాన్తరే చాప్రవృత్తస్యాభావదర్శనేన, చిత్తస్య నిశ్చలా- చలనవర్జితా స్వరూపైవ తదా స్థితిః. యైషా బ్రహ్మరూపా స్థితిశ్చిత్తస్యాద్వయవిజ్ఞానైకరసఘనలక్షణా - స హి యస్మాద్విషయః - గోచరః పరమార్థదర్శినాం బుద్ధానాం - తస్మాత్తత్సామ్యం- పరం నిర్విశేషమజమద్వయం చ. ౮౦

ఆ.— * అభయం పదమశ్నుత ఇత్యత్ర హేతుమాహ (నివృత్తస్యేతి) విద్వదనుభవైకగమ్యత్వాదశేషకల్పనాతీతత్వాచ్చ సిద్ధం మోక్షస్యాభయాదిరూపత్వమిత్యాహ (విషయ ఇతి) అక్షరార్థం కథయతి (నివృత్తస్యేత్యాదినా) ౮౦

శం.— పునరపి కీదృశశ్చాసౌ బుద్ధానాం విషయ ఇతి. ఆహ- స్వయమేవ తత్ప్రభాతం భవతి - నాదిత్యాద్యపేక్షం. స్వయంజ్యోతిస్స్వభావమిత్యర్థః. సకృద్విభాతః- సదైవ విభాత ఇత్యేతత్. ఏషః- ఏవం లక్షణ ఆత్మాఖ్యో ధర్మో ధాతుస్స్వభావతః- వస్తుస్వభావత ఇత్యర్థః. ౮౧

ఆ.— యో మోక్షో విదుషాం విషయోఽదర్శితః - తమేవ పునర్విశినష్టి (అజమితి) స్వయం ప్రభాతత్వే హేతుమాహ (సకృదితి) కల్పితస్య సర్వస్య ధారణాద్ధర్మః. నాసౌ కథమపి పరతః ప్రభాతుమర్హతి- అనవస్థానాత్. అతస్స్వయంజ్యోతిరిత్యాహ (ధర్మ ఇతి) కించ- ధీయతే-నిధీయతే. సర్వం నిక్షిప్యతే సుషుప్త్యాదావస్మిన్నితి ధాతురాత్మోచ్యతే. తథా చ సర్వస్యజ్ఞానసాధనస్యోపసంహారేపి సుషుప్తౌ సాక్షితయా ఆత్మనస్సిద్ధేః స్వయంజ్యోతిష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ధాతురితి) కించ- ఆత్మత్వాదేవాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం-అన్యథా ఘటవదనాత్మత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (స్వభావత ఇతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్లోకమవతార్య తదక్షరాణి యోజయతి (పునరపీత్యాదినా) ధాతుస్స్వభావత ఇత్యేకపదం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (వస్త్వితి) వివక్షితార్థస్తు పూర్వస్మాన్నాతిరిచ్యతే. ౮౧

సుఖమావ్రియతేనిత్యందుఃఖంవివ్రియతేసదా। యస్యకస్యచధర్మస్యగ్రహేణభగవానసౌ॥ ౮౨
అస్తినాస్త్యస్తినాస్తీతినాస్తినాస్తీతివాపునః। చలస్థిరోభయాభావైరావృణోత్యేవబాలిశః॥ ౮౩
కోట్యశ్చతస్రఏతాస్తుగ్రహైర్యాసాంసదావృతః। భగవానాభిరస్పృష్టోయేనదృష్టస్ససర్వదృక్॥ ౮౪

శం.— ఏవముచ్యమానమపిపరమార్థతత్త్వంకస్మాల్లౌకికైర్నగృహ్యతఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాత్ యస్యకస్యచిద్ద్వయవస్తునోధర్మస్యగ్రహేణ- గ్రహణావేశేనమిథ్యాభినివేశేనసుఖమావ్రియతే- అనాయాసేనాచ్ఛాద్యతఇత్యర్థః. ద్వయోపలబ్ధినిమిత్తంహితత్రావరణంనయత్నాన్తరమపేక్షతే. దుఃఖఞ్చవివ్రియతే- ప్రకటీక్రియతే. పరమార్థజ్ఞానస్యదుర్లభత్వాత్. భగవానసౌ- ఆత్మాఽద్వయోదేవఇత్యర్థః. అతోవేదాన్తైరాచార్యైశ్చబహుశఉచ్యమానోఽపినైవజ్ఞాతుంశక్యఇత్యర్థః. *ఆశ్చర్యోవక్తాకుశలోఽస్యలబ్ధేతిశ్రుతేః. ౮౨

ఆ.— ఆత్మాచేదుక్తలక్షణోవివక్షితః- తర్హికిమితిశాస్త్రాచార్యోపదిష్టస్సన్నపిసర్వైర్నగృహ్యతే- తత్రాహ (సుఖమితి) మిథ్యాభినివేశాదాత్మతత్త్వస్వరూపంసుఖంసదైవాచ్ఛాద్యతే- తస్మాదేవవస్తుతోఽసదపిదుఃఖంసర్వదాప్రకటీక్రియతే- తేనాసౌభగవాన్-ఆత్మాశ్రుత్యాచార్యోపదిష్టోఽపినవిస్పష్టోభవతీత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యాంశఙ్కాముపన్యస్యతి (ఏవమితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదిప్రాగుపదిష్టప్రకారేణేతియావత్. తత్రశ్లోకమవతార్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) స్వతోగృహ్యమాణేఽపికథమాత్మస్వరూపస్యసుఖరూపస్యానాయాసేనాచ్ఛాద్యమానత్వం- తత్రాహ (ద్వయేతి) ఇతశ్చాత్మతత్త్వంయథావన్నప్రతిభాతీత్యాహ (దుఃఖంచేతి) యథావదాత్మప్రథాభావేహేతుమాహ (పరమార్థేతి) దేవః- యథాభాతత్వేననభాతీతిశేషః. సుఖస్యవిద్యమానస్యఆవరణం, అవిద్యమానస్యదుఃఖస్యవివరణం, ఇతిస్థితేఫలితమాహ (అతఇతి) శ్రుత్యాచార్యోపదేశస్యతాత్పర్యశూన్యత్వంవారయతి (బహుశఇతి) ఆత్మనిప్రవచనస్యపరిజ్ఞానస్యచదుర్లభత్వేప్రమాణమాహ (ఆశ్చర్యఇతి) ౮౨

శం.— అస్తినాస్తీత్యాదిసూక్ష్మవిషయాఅపిపణ్డితానాంగ్రహాఃభగవతఃపరమాత్మనఆవరణాఏవ - కిముతమూఢజనబుద్ధిలక్షణాఇత్యేవమర్థంప్రదర్శయన్నాహ (అస్తీతి) అస్త్యాత్మేతివాదీకశ్చిత్ప్రతిపద్యతే. నాస్తీత్యపరోవైనాశికః. అస్తినాస్తీత్యపరోఽర్ధవైనాశికస్సదసద్వాదీదిగ్వాససః. నాస్తినాస్తీత్యత్యన్తశూన్యవాదీ. తత్రాస్తిభావశ్చలః- ఘటాద్యనిత్యవిలక్షణత్వాత్. నాస్తిభావస్స్థిరః - సదాఽవిశేషత్వాత్. ఉభయంచలస్థిరవిషయత్వాత్ సదసద్భావః. అభావోఽత్యన్తాభావః. ప్రకారచతుష్టయస్యాప్యేతైశ్చలస్థిరోభయాభావైస్సదసదాదివాదీసర్వోఽపిభగవన్తమావృణోత్యేవబాలిశః - అవివేకీ. యద్యపిపణ్డితోబాలిశఏవ- పరమార్థతత్త్వానవబోధాత్. కిముతస్వభావమూఢోజనఇత్యభిప్రాయః. ౮౩

ఆ.— పరీక్షకాభినివేశానామప్యాత్మావరణత్వేసంలౌకికపురుషాభినివేశానాంతదావరణత్వంకిమువక్తవ్యమితిసాధయతి (అస్తీత్యాదినా) శ్లోకతాత్పర్యమాహ (అస్తీతి) ప్రమాతాదేహాదివ్యతిరిక్తోఽస్తీత్యాద్యోవైశేషికాదిపక్షః. దేహాదివ్యతిరిక్తోఽపినాసౌబుద్ధేర్వ్యతిరిచ్యతే- క్షణికస్యవిజ్ఞానస్యైవాత్మత్వాదితిద్వితీయోవిజ్ఞానవాదిపక్షః తృతీయోదిగమ్బరపక్షః. చతుర్థస్తుశూన్యవాదిపక్షః శూన్యస్యాత్యన్తనాస్తికత్వద్యోతనార్థావీప్సా. ద్వితీయార్ధంవిభజతే (తత్రేత్యాదినా) అనిత్యేభ్యోఘటాదిభ్యస్సుఖాద్యాకారపరిణామితయావైలక్షణ్యాదస్తిభావోయోఽయంప్రమాతోక్తః- సచలః - సవిశేషస్సపరిణామీత్యర్థః - దేహాద్వ్యతిరిక్తోఽపిప్రమాతాబుద్ధ్యతిరిక్తోనాస్తీతియోనాస్తిభావః - సస్థిరః - నిర్విశేషత్వాత్తద్భావస్యేత్యాహ (నాస్తిభావఇతి) (ప్రకారచతుష్టయస్య) అస్తిత్వస్యనాస్తిత్వస్యాస్తినాస్తిత్వస్యనాస్తినాస్తిత్వస్యచేతియావత్. బాలిశత్వేసిద్ధేఫలితంన్యాయముపసంహరతి (కిముతేతి) ౮౩

శం.— కీదృక్పునఃపరమార్థతత్త్వం- యదవబోధాదబాలిశఃపణ్డితోభవతీతి. ఆహ - కోట్యః- ప్రావాదుకశాస్త్రనిర్ణయాన్తాఏతాఉక్తాఅస్తినాస్తీత్యాద్యాశ్చతస్రః- యాసాంకోటీనాంగ్రహైః- గ్రహణైః. ఉపలబ్ధినిశ్చయైస్సదా- సర్వదాఆవృతః - ఆచ్ఛాదితస్తేషామేవప్రావాదుకానాంయః- సభగవాన్ఆభిః- అస్తినాస్తీత్యాదికోటిభిశ్చతసృభిరస్పృష్టః- అస్త్యాదివికల్పనావర్జితఇత్యేతత్. యేన- మునినాదృష్టః-జ్ఞాతోవేదాన్తేష్వౌపనిషదఃపురుషః- ససర్వదృక్- సర్వజ్ఞః. పరమార్థపణ్డితఇత్యర్థః. ౮౪

ఆ.— ఆత్మనోయథావరణముక్తంతదుపసంహరతి (కోట్యఇతి) యాసాంకోటీనాంపరీక్షకపరికల్పితనిర్ణయనిరూపణీయానాంగ్రహైః- అభినివేశవిశేషైరాత్మాసదాసమావృతః- తాఃఖల్వేతాశ్చతస్రఃకోట్యస్సన్తి. తథాచాత్మనోనయథావదాత్మప్రథనమిత్యర్థః. యదిసదాఆత్మాసమావృతః - నలబ్ధిస్తస్యజ్ఞానం. జ్ఞానేనావాప్తినైరాకాఙ్క్ష్యం -జ్ఞాతవ్యాన్తరపరిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భగవానితి) ఆత్మాహివస్తుతోఽస్తీత్యాదికల్పనారహితోయేనోపనిషత్ప్రవణేనప్రతిపన్నః- ససర్వజ్ఞోజ్ఞాతవ్యాన్తరమపశ్యన్పరమార్థపణ్డితోనిరాకాఙ్క్షోభవతీత్యర్థః. శ్లోకనిరస్యామాకాఙ్క్షాందర్శయతి (కీదృగితి) కిమితిపరమార్థతత్త్వంజిజ్ఞాస్యతే. తద్జ్ఞానాత్పాణ్డిత్యసిద్ధ్యర్థమిత్యాహ (యదవబోధాదితి) తత్రశ్లోకమవతార్యవ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) తేషామేవప్రావాదుకానాముపలబ్ధినిశ్చయైరితిసమ్బన్ధః. యోభగవానుక్తవిశేషణః- సయేనేతియోజనా. ౮౪

ప్రాప్యసర్వజ్ఞతాంకృత్స్నాం బ్రాహ్మణ్యంపదమద్వయం। అనాపన్నాదిమధ్యాన్తంకిమతఃపరమీహతే॥ ౮౫
విప్రాణాంవినయోహ్యేషశమఃప్రాకృతఉచ్యతే। దమఃప్రకృతిదాన్తత్వాదేవంవిద్వాంఛమంవ్రజేత్॥ ౮౬
సవస్తుసోపలమ్భంచద్వయంలౌకికమిష్యతే। అవస్తుసోపలమ్భంచశుద్ధంలౌకికమిష్యతే॥ ౮౭

శం.— ప్రాప్యైతాంయథోక్తాంకృత్స్నాం- సమస్తాంసర్వజ్ఞతాం బ్రాహ్మణ్యంపదం- * సబ్రాహ్మణః *ఏషనిత్యోమహిమేతిశ్రుతేః. అనాపన్నాదిమధ్యాన్తం- ఆదిమధ్యాన్తాః- ఉత్పత్తిస్థితిలయాఃఅనాపన్నాః- అప్రాప్తాఃయస్యాద్వయపదస్యనవిద్యన్తే - తదనాపన్నాదిమధ్యాన్తంబ్రాహ్మణ్యంపదం. తదేవంప్రాప్య - లబ్ధ్వాకిమతః - పరస్మాదాత్మలాభాదూర్ధ్వమీహతే - చేష్టతేనిష్ప్రయోజనమిత్యర్థః. *నైవతస్యకృతేనార్థ ఇత్యాదిస్మృతేః. ౮౫

ఆ.— జ్ఞానవతోపియావజ్జీవాదిశ్రుతివశాదగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాప్యేతి) యథోక్తాం- చతుష్కోటివినిర్ముక్తామితియావత్. సమస్తత్వం- జ్ఞాతవ్యశేషహీనత్వం. పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపత్వం. తత్ర బ్రాహ్మణ్యపదప్రయోగే ప్రమాణమాహ (సబ్రాహ్మణ ఇతి) సః - విద్వానపరోక్షీకృతబ్రహ్మతత్త్వస్సన్ఫలావస్థాయాముఖ్యోబ్రాహ్మణోభవతీత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదోవిద్యాఫలావస్థస్యైవ స్వభావోమహిమేత్యుక్తోనిర్వికారోవృద్ధిహ్రాసాభావాదేకరూపోభవతీతివాక్యార్థస్యార్థః. తదేవపదంవిశినష్టి (అనాపన్నాదిమధ్యాన్తమితి) తద్వ్యాఖ్యాం కరోతి (ఆదీతి) అన్వయందర్శయన్నవశిష్టంవ్యాచష్టే (తదేవప్రాప్యేతి) జ్ఞానవాన్ఫలావస్థస్సన్కృతకృత్యః- నతస్యకిఞ్చిదస్తికర్తవ్యమిత్యత్ర స్మృతిభగవద్వాక్యంప్రమాణయతి (నైవతస్యేతి) ౮౫

శం.— విప్రాణాం- బ్రాహ్మణానాంవినయః-వినీతత్వంస్వాభావికం. యదేతదాత్మస్వరూపేణావస్థానం-ఏషవినయః. శమోప్యేషఏవప్రాకృతః- స్వాభావికః. అకృతక ఉచ్యతే. దమోప్యేషఏవ- ప్రకృతిదాన్తత్వాత్- స్వభావతఏవచోపశాన్తరూపత్వాద్బ్రహ్మణః. ఏవం-యథోక్తంస్వభావోపశాన్తం బ్రహ్మవిద్వాఞ్ఛమం- ఉపశాన్తింస్వాభావికీం బ్రహ్మస్వరూపాం వ్రజేత్- బ్రహ్మస్వరూపేణావతిష్ఠతఇత్యర్థః. ౮౬

ఆ.— యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్వద్విషయత్వాద్విదుషోనాగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యమిత్యుక్తం. ఇదానీంతస్యాపినియోగతోస్తికర్తవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రాణామితి) బ్రహ్మవిదాంబ్రాహ్మణానామేషవినయఃస్వాభావికః - ననియోగాధీనాంకర్తవ్యతామనుకరోతి. శమోపి స్వాభావికః- ననియోగేనక్రియతే దమోపిస్వభావసిద్ధత్వాన్నియోగముపేక్షతే. ఏవంకూటస్థమాత్మతత్త్వంవిద్వాన్పుమానశేషవిక్రియాశూన్యబ్రహ్మస్వరూపేణతిష్ఠతీత్యర్థః. అక్షరార్థంకథయతి (విప్రాణామిత్యాదినా) తమేవస్వాభావికంవినయంవివృణోతి (యదేతదితి) ఏషఏవేత్యాత్మస్వభావోగృహ్యతే. ౮౬

శం.— ఏవమన్యోన్యవిరుద్ధత్వాత్సంసారకారణానిరాగద్వేషదోషాస్పదానిప్రావాదుకానాందర్శనాని - అతోమిథ్యాదర్శనానితానీతి తద్యుక్తిభిరేవదర్శయిత్వా చతుష్కోటివర్జితత్వాద్రాగాదిదోషానాస్పదంస్వభావశాన్తమద్వైతదర్శనమేవసమ్యగ్దర్శనమిత్యుపసంహృతం. అథేదానీంస్వప్రక్రియాంప్రదర్శనార్థఆరమ్భః సవస్తు- సంవృతేస్సతావస్తునాసహవర్తతఇతిసవస్తు. తథాచోపలబ్ధిః - ఉపలమ్భః. తేనసహవర్తతఇతిసోపలమ్భః. సోపలమ్భంచశాస్త్రాదిసర్వవ్యవహారాస్పదంగ్రాహ్యగ్రాహకలక్షణంద్వయంలౌకికం - లోకాదనపేతంలౌకికం. జాగరితమిత్యేతత్. ఏవంలక్షణంజాగరితమిష్యతేవేదాన్తేషు. అవస్తు- సంవృతేరప్యభావాత్. సోపలమ్భం - వస్తువదుపలమ్భనముపలమ్భోఽసత్యపివస్తుని. తేనసహవర్తతఇతి సోపలమ్భంచ. శుద్ధం-కేవలం. ప్రవిభక్తంజాగరితాత్స్థూలాత్ లౌకికం- సర్వప్రాణిసాధారణత్వాత్. ఇష్యతే-స్వప్నఇత్యర్థః. ౮౭

ఆ.— పరమతనిరాకరణముఖేనాత్మతత్త్వమవధారితం- అథునాస్వప్రక్రియయాఽవస్థాత్రయోపన్యాసముఖేనాపితదవధారయితుమవస్థాద్వయముపన్యస్యతి (సవస్త్వితి) వృత్తానువాదపూర్వకంప్రకరణశేషస్యతాత్పర్యందర్శయతి (ఏవమితి) శిష్యసాధ్యారోపవ్యష్టిమాత్రత్యజాగ్రదాదిపదార్థపరిశుద్ధిపూర్వకోబోధప్రకారఃస్వప్రక్రియా. తయాతస్యైవాత్మతత్త్వస్యప్రదర్శనపరోగ్రన్థశేషఇత్యర్థః. తత్రజాగరితముదాహరతి (సవస్త్వితి) యద్వైప్రాతిభాసికంవ్యావహారికంచస్థూలమర్థజాతమాదిత్యాదిదేవతానుగృహీతైరిన్ద్రియైరుపలభ్యతేతజ్జాగరితమిత్యర్థః. ద్వయమిత్యస్యార్థమాహ (శాస్త్రాదీతి) తత్రశ్లోకేలోకప్రసిద్ధమిత్యేతదుచ్యతేలౌకికమితి. తద్వ్యాచష్టే (లోకాదితి) నకేవలంజాగరితమిదంలోకేప్రసిద్ధం- కిన్తువేదాన్తేష్వపిపరస్పరయాజ్ఞానోపాయత్వేనప్రసిద్ధమిత్యాహ (ఏవంలక్షణమితి) స్వప్నోపన్యాసపరముత్తరార్ధంయోజయతి (అవస్త్వితి) బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తోవ్యవహారస్సంవృతిశబ్దార్థః. సాపిస్థూలార్థవన్నస్వప్నేభవతి. తథాచబాహ్యేషుకరణేషూపసంహృతేషుజాగరితవాసనానుసారేణమనసస్తత్తదర్థాభాసాకారావభాసనంస్వప్నశబ్దితమిత్యర్థః. శుద్ధమిత్యస్యకేవలమితిపర్యాయంగృహీత్వావివక్షితమర్థమాహ (ప్రవిభక్తమితి) తస్యాపిలోకప్రసిద్ధత్వంలౌకికమిత్యనేనోక్తం. తద్వివృణోతి (సర్వప్రాణీతి) ౮౭

అవస్త్వనుపలమ్భం చ లోకోత్తరమితి స్మృతమ్। జ్ఞానం జ్ఞేయం చ విజ్ఞేయం సదా బుద్ధైః ప్రకీర్తితమ్॥ ౮౮
జ్ఞానే చ త్రివిధే జ్ఞేయే క్రమేణ విదితే స్వయమ్। సర్వజ్ఞతా హి సర్వత్ర భవతీహ మహాధియః॥ ౮౯
హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యాని విజ్ఞేయాన్యగ్రయాణతః। తేషామన్యత్ర విజ్ఞేయాదుపలమ్భస్త్రిషు స్మృతః॥ ౯౦

శం.— అవస్త్వనుపలమ్భం చ- గ్రాహ్యగ్రహణవర్జితమిత్యేతత్. లోకోత్తరం - అత ఏవ లోకాతీతం. గ్రాహ్యగ్రహణవిషయో హి లోకః- తదభావాత్. సర్వప్రవృత్తిబీజం సుషుప్తమిత్యేతదేవం స్మృతం. సోపాయం పరమార్థతత్త్వం లౌకికం, శుద్ధం లౌకికం, లోకోత్తరం, క్రమేణ యేన జ్ఞానేన జ్ఞాయతే- తజ్జ్ఞానం. జ్ఞేయం-ఏతాన్యేవ త్రీణి. ఏతద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞేయానుపపత్తేః. సర్వప్రవాదుకకల్పితవస్తునోఽత్రైవాన్తర్భావాత్. విజ్ఞేయం - పరమార్థసత్యం తుర్యాఖ్యమద్వయమజమాత్మతత్త్వమిత్యర్థః. సదా - సర్వదైతల్లౌకికాదివిజ్ఞేయాన్తం బుద్ధైః - పరమార్థదర్శిభిర్బ్రహ్మవిద్భిః ప్రకీర్తితం. ౮౮

ఆ.— సంప్రతి సుషుప్తం దర్శయతి (అవస్త్వితి) స్థూలం సూక్ష్మం చ వస్తు విషయభూతం యత్ర న విద్యతే-తత్తథా. ఇన్ద్రియార్థసంప్రయోగజన్యో వా స్థూలార్థావగాహీ వాసనాత్మకో వా యత్రోపలమ్భో న సంభవతి- తదశేషవిజ్ఞానశూన్యం సుషుప్తమితి విశినష్టి (అనుపలమ్భం చేతి) తదిదం కారణాత్మనా బుద్ధేరవస్థానం. న చ కారణం లోకే ప్రసిద్ధం - కార్యస్యైవావస్థాద్వయాత్మకస్య తథాత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (లోకోత్తరమితి) తస్య సాక్షిప్రసిద్ధత్వం వివక్షిత్వాహ (స్మృతమితి) జ్ఞానజ్ఞేయాత్మకమేవావస్థాత్రయం. తురీయం చ పరమార్థతత్త్వం విద్వదనుభవసమధిగమ్యమిత్యాహ (జ్ఞానమితి) శ్లోకగతం పదద్వయమనూద్య వివక్షితమర్థం కథయతి (అవస్త్వితి) గ్రాహ్యగ్రహణవిభాగవర్జితత్వాదేవ కుతో లోకాతీతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రాహ్యేతి) సుషుప్తం చేదలౌకికం - కథం తదవగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వప్రవృత్తీతి) అవస్థాద్వయబీజం సుషుప్తమిత్యేతత్ప్రసిద్ధం శాస్త్రవిదామిత్యాహ (ఏవమితి) అవస్థాత్రయమేవముక్త్వా జ్ఞానపదార్థం కథయతి (సోపాయమితి) జ్ఞానమత్ర మనోవృత్తిరూపం వివక్షితం. అవస్థాత్రయాతిరిక్తమపి పరీక్షకపరికల్పితం జ్ఞేయం సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సర్వైరేవ ప్రవాదుకైః - శుష్కతర్కజల్పనశీలైః పరికల్పితస్య కార్యకారణాదిరూపవస్తునోఽవస్థాత్రయే నియమేనాన్తర్భావాజ్జ్ఞేయాన్తరం నాస్తీత్యర్థః. జ్ఞేయమేవ విశేషేణ జ్ఞేయం విజ్ఞేయముచ్యతే- తేన తదపి నావస్థాత్రయాతిరిక్తమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞేయమితి) ఉపాదేయభూతే యథోక్తేఽర్థే విదుషామభిమతిమాదర్శయతి (సదేతి) ౮౮

శం.— జ్ఞానే చ- లౌకికాదివిషయే, జ్ఞేయే చ- లౌకికాదౌ త్రివిధే, చ. పూర్వం లౌకికం స్థూలం. తదభావేన పశ్చాచ్ఛుద్ధం లౌకికం. తదభావేన లోకోత్తరమిత్యేవం క్రమేణ స్థానత్రయాభావేన పరమార్థసత్యే తుర్యేఽద్వయేఽజేఽభయే విదితే స్వయమేవ- ఆత్మస్వరూపమేవ. సర్వజ్ఞతా- సర్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చ సర్వజ్ఞః. తద్భావస్సర్వజ్ఞతా ఇహ- అస్మిల్లోకే భవతి. మహాధియః- మహాబుద్ధేః సర్వలోకాతిశయవస్తువిషయబుద్ధిత్వాదేవంవిదస్సర్వత్ర సర్వదా భవతి-సకృద్విదితే స్వరూపే వ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః. న హి పరమార్థవిదో జ్ఞానోద్భవాభిభవౌ స్తః- యథాఽన్యేషాం ప్రవాదుకానాం. ౮౯

ఆ.— * ఆత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి శ్రుత్యా యత్ప్రతిజ్ఞాతం- తదుక్తవస్తుజ్ఞానే ఫలతీతి కథయతి (జ్ఞానే చేతి) జ్ఞానజ్ఞేయవేదనే వివక్షితం క్రమమనుక్రామతి (పూర్వమిత్యాదినా) యత్పునరవస్థాత్రయాతీతం తురీయం - తత్పరిజ్ఞానే వివక్షితం క్రమం దర్శయతి (స్థానేతి) తుర్యే విదితే సతీతి సమ్బన్ధః. తస్య స్థానత్రయాత్మకద్వైతాభావోపలక్షితత్వమాహ (అద్వయ ఇతి) జన్మాదిసర్వవిక్రియారహితత్వేన కౌటస్థ్యం కథయతి (అజ ఇతి) కార్యసమ్బన్ధస్తత్ర నాస్తీతి వక్తుం కారణభూతావిద్యాసంబన్ధాభావమభిదధాతి (అభయ ఇతి) యథోక్తతత్త్వజ్ఞానస్య పరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానం ఫలమాహ (స్వయమేవేతి) జ్ఞానవతో యథోక్తం ఫలమర్చిరాదిమార్గాయత్తమితి శఙ్కాం వారయతి (ఇహేతి) ఉక్తజ్ఞానవతో మహాబుద్ధిత్వే హేతుమాహ (సర్వలోకేతి) జ్ఞానవతో యథోక్తం జ్ఞానం కదాచిత్సదపి కాలాన్తరేఽభిభూతమసత్కల్పం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంవిద ఇతి) శ్రుత్యాచార్యప్రసాదాద్విదితే స్వరూపే స్వరూపస్ఫురణస్య వ్యభిచారాభావాత్పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపతా విదుషో భవతీత్యుక్తం స్ఫుటయతి (న హీతి) ౮౯

శం.— లౌకికాదీనాం క్రమేణ జ్ఞేయత్వేన నిర్దేశాదస్తిత్వాశఙ్కా పరమార్థతో మా భూదిత్యాహ- హేయాని చ- లౌకికాదీని త్రీణి. జాగరితస్వప్నసుషుప్తాన్యాత్మన్యసత్త్వేన రజ్జ్వాం సర్పవద్ధాతవ్యానీత్యర్థః. జ్ఞేయమిహ చతుష్కోటివర్జితం పరమార్థతత్త్వం. ఆప్యాని - ఆప్తవ్యానిత్యక్తబాహ్యైషణాత్రయేణ భిక్షుణా పాణ్డిత్యబాల్యమౌనాఖ్యాని సాధనాని. పాక్యాని - రాగద్వేషమోహాదయో దోషాః కషాయాఖ్యాని పక్తవ్యాని. సర్వాణ్యేతాని హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యాని విజ్ఞేయాని భిక్షుణా ఉపాయత్వేనేత్యర్థః. అగ్రయాణతః- ప్రథమతః. తేషాం-హేయాదీనామన్యత్ర విజ్ఞేయాత్ - పరమార్థసత్యం విజ్ఞేయం బ్రహ్మైకం వర్జయిత్వా ఉపలమ్భనముపలమ్భః- అవిద్యాకల్పనామాత్రం హేయాప్యపాక్యేషు త్రిష్వపి స్మృతో బ్రహ్మవిద్భిః. న పరమార్థసత్యతా త్రయాణామిత్యర్థః. ౯౦

ఆ.— అవస్థాత్రయస్య జ్ఞేయత్వనిర్దేశాత్పరమార్థతోఽస్తిత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (హేయేతి) శఙ్కోత్తరత్వేన శ్లోకమవతార్య హేయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (లౌకికాదీనామితి) తాన్యేవ త్రీణి విభజతే (జాగరితేతి) పాణ్డిత్యం- వేదాన్తతాత్పర్యాభిజ్ఞత్వం. అద్వితీయవస్తువిచార

ప్రకృత్యాకాశవజ్జ్ఞేయాః సర్వే ధర్మా అనాదయః। విద్యతే న హి నానాత్వం తేషాం క్వచన కించన॥ ౯౧
ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ సర్వే ధర్మాః సునిశ్చితాః। యస్యైవం భవతి క్షాన్తిః సోఽమృతత్వాయ కల్పతే॥ ౯౨
ఆదిశాన్తా హ్యనుత్పన్నాః ప్రకృత్యైవ సునిర్వృతాః। సర్వే ధర్మాః సమాభిన్నా అజం సామ్యం విశారదం॥ ౯౩
వైశారద్యం తు వై నాస్తి భేదే విచరతాం సదా। భేదనిమ్నాః పృథగ్వాదాస్తస్మాత్తే కృపణాః స్మృతాః॥ ౯౪

చాతురాశ్రమ్యనిష్పన్నం శ్రవణం పాణ్డిత్యం- దమ్భదర్పాహంకారాదిరాహిత్యం. తస్మిన్ స్థితిః శ్రుతార్థానుసన్ధానకుశలత్వం మౌనం- మునేః కర్మ జ్ఞానాభ్యాసలక్షణం నిదిధ్యాసనశబ్దితం. తాన్యేతాన్యపి యద్యపి జ్ఞేయాన్యపి జ్ఞేయత్వముక్తం- తథాపి కథం హేయాదీనాం జ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయత్వేనేతి) తదేవ ప్రకటయితుం ప్రథమతస్త్ర్యుక్తం. ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (తేషామితి) హేయాదీనాం రజ్జుసర్పవదవిద్యాకల్పితత్వాన్నాస్తి పరమార్థత్వేన జ్ఞేయత్వమిత్యర్థః. ౯౦

శం.— పరమార్థతస్తు ప్రకృత్యా- స్వభావత ఆకాశవత్- ఆకాశతుల్యాః సూక్ష్మనిరఞ్జనసర్వగతత్వైః సర్వే ధర్మాః - ఆత్మానో జ్ఞేయాః ముముక్షుభిరనాదయః - నిత్యాః. బహువచనకృతభేదాశఙ్కాం నిరాకుర్వన్నాహ - క్వచన కించన - కించిత్. అణుమాత్రమపి తేషాం న విద్యతే నానాత్వమితి. ౯౧

ఆ.— యదుక్తం జ్ఞేయం చతుష్కోటివర్జితం పరమార్థతత్త్వమితి- తదిదానీం స్ఫుటయతి (ప్రకృత్యేతి) బహువచనప్రయోగప్రాప్తం దోషమ్ప్రత్యాదిశతి (విద్యత ఇతి) కల్పితభేదనిబన్ధనం బహువచనమిత్యర్థః. క్వచనేతి దేశకాలావస్థాగ్రహణం. అణుమాత్రమపీతి కార్యకారణభావస్యాంశాంశిభావస్య చోపాదానం. ౯౧

శం.— జ్ఞేయతాపి ధర్మాణాం సంవృత్యైవ- న పరమార్థత ఇత్యాహ (ఆదీతి) యస్మాదాదావేబుద్ధా ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ- స్వభావత ఏవ. యథా నిత్యప్రకాశస్వరూపస్సవితా- ఏవం నిత్యబోధస్వరూపా ఇత్యర్థః. సర్వే ధర్మాః- సర్వే ఆత్మానః. న చ తేషాం నిశ్చయః కర్తవ్యః- నిత్యనిశ్చితస్వరూపా ఇత్యర్థః. న సందిహ్యమానస్వరూపా ఏవం నైవం చేతి. యస్య- ముముక్షోరేవం- యథోక్తప్రకారేణ సర్వదా బోధనిశ్చయనిరపేక్షతా ఆత్మార్థం పరార్థం వా. యథా సవితా నిత్యం ప్రకాశాన్తరనిరపేక్షః స్వార్థం పరార్థం చేతి. ఏవం భవతి క్షాన్తిః - బోధకర్తవ్యతానిరపేక్షతా సర్వదా స్వాత్మని- సోఽమృతత్వాయ- అమృతభావాయ కల్పతే. మోక్షాయ సమర్థో భవతీత్యర్థః. ౯౨

ఆ.— జ్ఞేయశబ్దప్రయోగాత్ ముఖ్యమేవ జ్ఞేయత్వం ప్రాప్తం ప్రత్యుదస్యతి (ఆదిబుద్ధా ఇతి) యథోక్తరీత్యా సముత్పన్నస్య జ్ఞానస్య ఫలమాహ (యస్యేతి) ప్రథమపాదస్య తాత్పర్యమాహ (జ్ఞేయతాపీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) పదాన్తరస్యార్థం కథయతి (న చేతి) నిశ్చితస్వరూపత్వమేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) న ఖల్వాత్మా స్వసత్తాయామేవం నైవమితి సందిహ్యమానస్వరూపో భవితుమలం- తస్య స్ఫురణావ్యభిచారాత్, తత్స్వరూపస్య ప్రాగేవ సాధితత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం వ్యాకరోతి (యస్యేత్యాదినా) ఆత్మస్వరూపస్య స్ఫురద్రూపత్వం యథోక్తప్రకారః. బోధాన్తరనిశ్చయో బోధనిశ్చయః. తస్మిన్నిరపేక్షత్వం స్వార్థం పరార్థం వా యస్య భవతి - సోఽమృతత్వాయ కల్పత ఇతి సమ్బన్ధః. తదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) ఇతి శబ్దో యథేత్యేతేన సంబధ్యతే. ౯౨

శం.— తథా నాపి శాన్తికర్తవ్యతా ఆత్మనీత్యాహ- యస్మాదాదిశాన్తాః- నిత్యమేవ శాన్తాః అనుత్పన్నాః - అజాశ్చ ప్రకృత్యైవ సునిర్వృతాః - సునివృత్తస్వభావాః. నిత్యముక్తస్వభావా ఇత్యర్థః. సర్వే ధర్మాః సమాశ్చాభిన్నాశ్చ సమాభిన్నాః అజం సామ్యం విశారదం. విశుద్ధమాత్మతత్త్వం యస్మాత్- తస్మాచ్ఛాన్తిర్మోక్షో వా నాస్తి కర్తవ్య ఇత్యర్థః. న హి నిత్యైకస్వభావస్య కృతం కించిదేవ స్యాత్. ౯౩

ఆ.— *సోఽమృతత్వాయేత్యాదివచనాదాగన్తుకమమృతత్వం ప్రత్యుదస్యతి (ఆదిశాన్తా ఇతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమక్షరార్థం చ నిర్దిశతి (తథా నాపీత్యాదినా) ఉక్తమేవార్థం చతుర్థపాదేన స్పష్టీకృత్య దర్శయతి (అజమితి) శ్లోకార్థముపసంహరతి (విశుద్ధమితి) ఉక్తరూపతాస్వీకారే మోక్షస్యాపురుషార్థతా స్యాదిత్యాహ (న హీతి) సంసారదుఃఖోపశమనం సుఖజన్మ యది క్రియతే - తదా కృతకస్యానిత్యత్వమవశ్యంభావీత్యర్థః. ౯౩

శం.— యే యథోక్తం పరమార్థతత్త్వం ప్రతిపన్నాః- త ఏవాకృపణా లోకే- కృపణాస్త్వన్యే ఇత్యాహ- యస్మాద్భేదనిమ్నాః- భేదానుయాయినః. సంసారానుగా ఇత్యర్థః. కే. పృథగ్వాదాః- పృథక్- నానావస్త్విత్యేవం వదనం యేషాం తే పృథగ్వాదాః. ద్వైతిన ఇత్యర్థః. తస్మాత్తే కృపణాః- క్షుద్రాః స్మృతాః. యస్మాద్వైశారద్యం- విశుద్ధిర్నాస్తి తేషాం భేదే విచరతాం - ద్వైతమార్గేఽవిద్యాకల్పితే సర్వదా వర్తమానానామిత్యర్థః. అతో యుక్తమేవ తేషాం కార్పణ్యమిత్యభిప్రాయః. ౯౪

అజే సామ్యే తు యే కేచిద్భవిష్యన్తి సునిశ్చితాః। తే హి లోకే మహాజ్ఞానాస్తచ్చ లోకో న గాహతే॥ ౯౫
అజేష్వజమసఙ్క్రాన్తం ధర్మేషు జ్ఞానమిష్యతే। యతో న క్రమతే జ్ఞానమసఙ్గం తేన కీర్తితమ్॥ ౯౬
అణుమాత్రేఽపి వైధర్మ్యే జాయమానేఽవిపశ్చితః। అసఙ్గతా సదా నాస్తి కిముతావరణచ్యుతిః॥ ౯౭

ఆ.— ఇదానీం ముముక్షుప్రరోచనార్థమవిద్వన్నిన్దాం దర్శయతి (వైశారద్యం త్వితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యే యథోక్తమితి) ఉత్తరార్ధమవతారయతి (యస్మాదితి) తస్మాదిత్యుత్తరేణాస్య సమ్బన్ధః. ప్రథమార్ధముక్తార్థే హేతుత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) సమనన్తరోక్తస్య యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం పూరయతి (అత ఇతి) ౯౪

శం.— యదిదం పరమార్థతత్త్వం– అమహాత్మభిరపణ్డితైర్వేదాన్తబహిష్కృతైః క్షుద్రైరల్పప్రజ్ఞైరనవగాహ్యమిత్యాహ– అజే సామ్యే– పరమార్థతత్త్వ ఏవమేవేతి యే కేచిత్– స్త్ర్యాదయోఽపి సునిశ్చితా భవిష్యన్తి చేత్– త ఏవ హి లోకే మహాజ్ఞానాః– నిరతిశయతత్త్వవిషయకజ్ఞానా ఇత్యర్థః. తచ్చ– తేషాం వర్త్మ. తేషాం విదితం పరమార్థతత్త్వం సామాన్యబుద్ధిరన్యో లోకో న గాహతే– నావతరతి. న విషయీకరోతీత్యర్థః. *సర్వభూతాత్మభూతస్య సర్వభూతహితస్య చ। దేవా అపి మార్గే ముహ్యన్త్యపదస్య పదైషిణః *శకునీనామివాకాశే గతిర్నైవోపలభ్యత ఇత్యాదిస్మరణాత్. ౯౫

ఆ.— ఏవమవిద్వన్నిన్దాం ప్రదర్శ్య విద్వత్ప్రశంసాం ప్రసారయతి (అజ ఇతి) కూటస్థే వస్తుని నిర్విశేషే యేషామసమ్భావనావిపరీతభావనావిరహి నిర్ధారణరూపం విజ్ఞానం సమ్భావనోపనీతమస్తి– తే హి వ్యవహారభూమావపి– నిరతిశయే తత్త్వే పరిజ్ఞానవత్త్వాన్మహానుభావా భవన్తీత్యర్థః. నను తత్త్వవిషయజ్ఞానస్య సర్వలోకసాధారణత్వాత్తత్త్వజ్ఞానవతాం కిమితి ప్రశంసా ప్రస్తూయతే– తత్రాహ (తచ్చేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యదిదమితి) యదిత్యుపక్రమాత్తదమహాత్మభిరనవగాహ్యమితి యోజనీయం. అమహాత్మత్వం– క్షుద్రహృదయత్వం. తత్ర హేతురపణ్డితైరితి. అపాణ్డిత్యం– వివేకరహితత్వం. తత్ర హేతుర్వేదాన్తేత్యాదినోచ్యతే. తేషాం పౌర్వాపర్యేణ పర్యాలోచనాపరిచయపరాఙ్ముఖైరిత్యర్థః. విచారచాతుర్యాభావాదేవ పదార్థవాక్యార్థవిభాగావగమశూన్యత్వమాహ (అల్పప్రజ్ఞైరితి) తర్హి పారమార్థికే తత్త్వే కేషామేవ మనీషా సమున్మిషేదిత్యాశఙ్క్య యేషాం కేషాంచిదేవ తన్నిష్ఠానామిత్యాహ (యే కేచిదితి) స్త్ర్యాదీనాముపనిషద్ద్వారా జ్ఞానాధికారాభావేఽపి ద్వారాన్తరప్రయుక్తస్తదధికారస్సమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాపీత్యుక్తం. తత్త్వజ్ఞానస్య దుర్లభత్వమభ్యుపేత్య చేదిత్యుక్తం. చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (తచ్చేతి) జ్ఞానవతాం విజ్ఞాతం పరమార్థతత్త్వమన్యేషామనవగాహ్యమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (సర్వభూతేతి) సర్వేషాం భూతానాం– బ్రహ్మాదీనాం స్తమ్బపర్యన్తానామాత్మా– పరం బ్రహ్మ. తద్భూతస్య విదుషస్సర్వాత్మభూతస్య సర్వేషు భూతేషు నిరుపచరితస్వరూపత్వాదేవ పరమహితస్య పరమప్రేమాస్పదత్వాదేవ పరమసుఖాత్మకస్య ప్రాప్యపురుషార్థవిరహిణో మార్గే దేవాః– విద్యావన్తోఽపి పదమన్వేషమాణాః వివిధం మోహముపగచ్ఛన్తీత్యర్థః. మహాత్మనో జ్ఞానవతో గన్తవ్యపదరహితస్య పరిపూర్ణస్య గతిరవగన్తుమశక్యేతి నిదర్శనవశేన విశదయతి (శకునీనామితి) ౯౫

శం.— కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాహ– అజేషు– అనుత్పన్నేష్వచలేషు ధర్మేషు– ఆత్మస్వజమచలం చ జ్ఞానమిష్యతే వివరీవాష్ట్యం ప్రకాశస్య యతః– తస్మాదసఙ్క్రాన్తమర్థాన్తరే జ్ఞానమజమిష్యతే. యస్మాన్న క్రమతేఽర్థాన్తరే జ్ఞానం– తేన కారణేనాసఙ్గం తత్కీర్తితం– ఆకాశకల్పమిత్యుక్తం. ౯౬

ఆ.— అజం సామ్యమిత్యుక్తం ప్రమేయం– తద్విషయనిశ్చయవాంశ్చ ప్రమాతా– ప్రమాణం తథావిధనిశ్చయజ్ఞానమితి వస్తుపరిచ్ఛేదే కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అజేష్వితి) అజా ధర్మాః– చిత్ప్రతిబిమ్బా జీవా వివక్ష్యన్తే. తేష్వజం జ్ఞానం– కూటస్థదృష్టిరూపం బిమ్బకల్పం బ్రహ్మాచలమాత్మభూతమభ్యుపగమ్యతే. తథా చ మానమేయాదిభావస్య కల్పితత్వేఽపి వస్తుతో వస్తుపరిచ్ఛేదాభావాదుపపన్నం తజ్జ్ఞానవతాం మహాజ్ఞానత్వమిత్యర్థః. కించ– అసన్న్యస్తే జ్ఞానస్య యదసఙ్గత్వమఙ్గీకృతం– తదపి విషయాభావాదేవ సిధ్యతి– తతశ్చ *ముక్త్యై నిర్విషయం మన ఇతి యదుచ్యతే– తదప్యవిరుద్ధమిత్యాహ (యతో నేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పూర్వార్ధం యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (యస్మాన్నేతి) నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపస్యాత్మనోఽసఙ్గత్వం ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ (ఆకాశేతి) ౯౬

శం.— ఇతోఽన్యేషాం వాదినామణుమాత్రే– అల్పేఽపి వైధర్మ్యే– వస్తుని బహిరన్తర్వా జాయమానే– ఉత్పద్యమానేఽవిపశ్చితః– అవివేకినోఽసఙ్గతా– అసఙ్గత్వం సదా నాస్తి– కిము వక్తవ్యమావరణచ్యుతిః– బన్ధనాశో నాస్తీతి. ౯౭

ఆ.— కూటస్థం బ్రహ్మైవ తత్త్వమితి స్వమతే జ్ఞానమసఙ్గం సిధ్యతీత్యుక్తం– మతాన్తరే పునః సవిషయత్వాజ్జ్ఞానస్యాసఙ్గత్వమసఙ్గతం ప్రసజ్యేతేత్యాహ (అణుమాత్రేఽపీతి) అవిద్వద్దృష్ట్యా కస్యచిదపి పదార్థస్య జన్మాఙ్గీకారే జ్ఞానస్య తదనుషక్తత్వేనాసఙ్గత్వాయోగే బన్ధధ్వంసలక్షణం ప్రయోజనం దూరాపాస్తం భవతీత్యాహ (కిముతేతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఇతర ఇతి) విద్వానద్వైతవాదీ పక్షద్వయ్యాపరామృశ్యతే. ౯౭

అలబ్ధావరణాస్సర్వేధర్మాఃప్రకృతినిర్మలాః। ఆదౌబుద్ధాస్తథాముక్తాబుధ్యన్తఇతినాయకాః॥ ౯౮
క్రమతేనహిబుద్ధస్యజ్ఞానంధర్మేషుతాపినః। సర్వేధర్మాస్తథాజ్ఞానంనైతద్బుద్ధేనభాషితం॥ ౯౯
దుర్దర్శమతిగమ్భీరమజంసామ్యంవిశారదం। బుద్ధ్వాపదమనానాత్వంనమస్కుర్మోయథాబలమ్॥ ౧౦౦

ఇతిచతుర్థమలాతశాన్తిప్రకరణమ్.

ఇతిగౌడపాదాచార్యకృతామాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణకారికాస్సమాప్తాః.

శం.— తేషామావరణచ్యుతిర్నాస్తీతి బ్రువతాంస్వసిద్ధాన్తేఽభ్యుపగతంతర్హిధర్మాణామావరణం. నేత్యుచ్యతే-అలబ్ధావరణాః-అలబ్ధం-అప్రాప్తమావరణం- అవిద్యాదిబన్ధనంయేషాంతేధర్మాఅలబ్ధావరణాః. బన్ధనరహితాఇత్యర్థః. ప్రకృతినిర్మలాః-స్వభావశుద్ధాః. ఆదౌబుద్ధాస్తథాముక్తాః- యస్మాన్నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావాః. యద్యేవం- కథంతర్హిబుధ్యన్తఇతి. ఉచ్యతే-నాయకాః- స్వామినః. సమర్థాబోద్ధుం, బోధశక్తిమత్స్వభావా ఇత్యర్థః. యథానిత్యప్రకాశస్వరూపోఽపిసవితాప్రకాశతఇత్యుచ్యతే, యథావానిత్యనివృత్తగతయోఽపినిత్యమేవశైలాస్తిష్ఠన్తీత్యుచ్యతే,-తద్వత్. ౯౮

ఆ.— నచేదావరణచ్యుతిరిష్యతే - తర్హిస్వీకృతమావరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అలబ్ధేతి) బోద్ధృత్వంతర్హికథమిత్యాశఙ్క్యబోధశక్తిమత్త్వాదిత్యాహ (బుధ్యన్తఇతి) శఙ్కోత్తరత్వేనశ్లోకమవతారయతి (తేషామిత్యాదినా) అవిద్యాదృష్ట్యైవఅవిద్యావరణంసిధ్యతి - నతత్త్వదృష్ట్యేత్యభిప్రేత్యవ్యాచష్టే (అలబ్ధేతి) ఉక్తేఽర్థేహేతుకథనార్థంవిశేషణత్రయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తస్మాద్బన్ధనరహితాఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఆత్మనోయథోక్తస్వభావత్వేబోధవత్త్వంనసిధ్యతీత్యాక్షిపతి (యద్యేవమితి) పాదాన్తరేణోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ముఖ్యావేవక్రియాకర్తారౌప్రకృతిప్రత్యయాభ్యామభిధేయావిత్యాశఙ్క్యనియమముదాహరణాభ్యాంనిరస్యతి (యథేత్యాదినా) ౯౮

శం.— యస్మాన్నహిక్రమతేబుద్ధస్య - పరమార్థదర్శినోజ్ఞానంవిషయాన్తరేషు ధర్మేషు- ధర్మసంస్థంసవితరివప్రభా. తాపినః - తాపోఽస్యాస్తీతితాపీ. తస్యసన్తాపవతః. నిరన్తరస్యాకాశకల్పస్యేత్యర్థః పూజావతోవా. ప్రజ్ఞావతోవా. సర్వేధర్మాః- ఆత్మానోఽపితథా- జ్ఞానవదేవాకాశకల్పత్వాన్నక్రమన్తేక్వచిదప్యర్థాన్తరఇత్యర్థః. యదాదావుపన్యస్తం *జ్ఞానేనాకాశకల్పేనేత్యాది - తదిదం. ఆకాశకల్పస్యతాపినోబుద్ధస్య తదనన్యత్వాదాకాశకల్పంజ్ఞానంనక్రమతేక్వచిదప్యర్థాన్తరే, తథాధర్మా, ఇతి. ఆకాశమివాచలమవిక్రియంనిరవయవంనిత్యమద్వితీయమసఙ్గమదృశ్యమగ్రాహ్యమశనాయాద్యతీతంబ్రహ్మాత్మతత్త్వం- *నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతిశ్రుతేః. జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితంపరమార్థతత్త్వమద్వయమేతన్నబుద్ధేనభాషితం. యద్యపిబాహ్యార్థనిరాకరణంజ్ఞానమాత్రకల్పనాచాద్వయవస్తుసామీప్యముక్తం- ఇదంతుపరమార్థతత్త్వమద్వైతం వేదాన్తేష్వేవవిజ్ఞేయమిత్యర్థః. ౯౯

ఆ.— కిమితిముఖ్యేబోద్ధృత్వేసమ్భవతితేతదేవనేష్టమిత్యాశఙ్క్యజ్ఞానస్యవిద్వద్దృష్ట్యావిషయసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ (క్రమతఇతి) కించ- జీవానాంబ్రహ్మాత్మనావిభుత్వాదాకాశవత్క్రియాసమవాయాయోగాన్నముఖ్యంబోద్ధృత్వంసిద్ధ్యమలమిత్యాహ (సర్వఇతి) జ్ఞానమాత్రం పారమార్థికం- తత్రైవజ్ఞాతృజ్ఞేయాదికల్పితమితిసౌగతమతమేవభవతాపిసఙ్గృహీతమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానమితి) తత్రపూర్వార్ధాక్షరాణివ్యాకరోతి (యస్మాదితి) యద్ధిపరమార్థదర్శినోజ్ఞానం - తన్నవిషయాన్తరేషుక్రమతే- కింతుసవితరిప్రకాశవదాత్మన్యేవప్రతిష్ఠితంయస్మాదిష్యతే- తస్మాన్నాస్తిముఖ్యత్వంసిద్ధ్యమర్హతీత్యర్థః. పరమార్థదర్శినోవిశేషణంతాపినఇతి. తద్వ్యాచష్టే (తాపోఽస్యేత్యాదినా)ఆత్మనోముఖ్యస్యబోద్ధృత్వాభావేహేత్వన్తరంసర్వేధర్మాస్తథేతి. తద్విభజతే (సర్వఇత్యాదినా) ప్రకరణాదావుక్తమేవకిమర్థంపునరిహోచ్యతే- తత్రాహ (యదాదావితి) తదిదం- ఇహోపసంహృతమితిశేషః. క్రమతేనహీత్యాదేరక్షరార్థముపసంహరతి (ఆకాశకల్పస్యేతి) సర్వేధర్మాస్తథేత్యస్యార్థంనిగమయతి (తథేతి) ధర్మాః- నక్రమన్తేక్వచిదపీతిశేషః. తథాచనాత్మనిముఖ్యంబోద్ధృత్వం- కింత్వౌపచారికమితిప్రకృతముపసంహర్తుమితిశబ్దః. పూర్వార్ధస్యతాత్పర్యమాహ (ఆకాశమితి) జ్ఞానమిత్యాదివ్యాచష్టే (జ్ఞానేతి) సకలభేదవికలంపరిపూర్ణమనాదినిధనంజ్ఞప్తిమాత్రముపనిషదేకసమధిగమ్యం తత్త్వమిహప్రతిపాద్యతే- మతాన్తరేతునైవమితికుతోమతసాఙ్కర్యాశఙ్కావకాశమాసాదయేదిత్యర్థః. ౯౯

శం.— శాస్త్రసమాప్తౌపరమార్థతత్త్వస్తుత్యర్థంనమస్కారఉచ్యతే- దుర్దర్శం- దుఃఖేనదర్శనమస్యేతిదుర్దర్శం. అస్తినాస్తీతిచతుష్కోటివర్జితత్వాత్ దుర్విజ్ఞేయమిత్యర్థః. అతఏవాతిగమ్భీరం - దుష్ప్రవేశంమహార్ణవముద్రవదకృతప్రజ్ఞైః. అజంసామ్యంవిశారదం - ఈదృక్పదమనానాత్వం- నానాత్వవర్జితంబుద్ధ్వా - అవగమ్యతద్భూతాస్సన్తోనమస్కుర్మస్తస్మైపదాయ. అవ్యవహార్యమపివ్యవహారగోచరమాపాద్యయథాబలం - యథాశక్తీత్యర్థః..౧౦౦

ఆ.— ప్రకరణచతుష్టయవిశిష్టస్య శాస్త్రస్యాదావివాన్తేఽపి పరదేవతాతత్త్వమనుస్మరన్ తన్నమస్కారరూపం మఙ్గళాచరణం సమ్పాదయతి (దుర్దర్శమితి) దుర్విజ్ఞేయత్వే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానధిగమ్యత్వం హేతుం వివక్షిత్వా విశినష్టి (అతిగమ్భీరమితి) ప్రత్యక్షాదిభిరనవగాహ్యత్వే కూటస్థత్వం నిర్విశేషత్వం సర్వసమ్బన్ధవిధురత్వం చేతి హేతుత్రయమభిప్రేత్యాహ (అజమిత్యాదినా) విశేషణత్రయం తత్త్వానుశిష్టిపదనవగతం తన్నాస్త్యేవేతి నిశ్చేతుం యుక్తం - ప్రమాణాధీనత్వాత్ప్రమేయసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యోపనిషద్భిరతద్వ్యావృత్త్యా సాక్షాదకరణద్వారేణావగమ్యమానత్వాన్నైవమిత్యాహ (పదమితి) తత్ర తస్మిన్ సకలవిభాగవికలే వస్తుతో నమస్కారక్రియా నాస్తి క్రియాపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అనానాత్వమితి) యద్యపి వస్తుతస్తస్మిన్నానాత్వం నావకల్పతే - తథాపి యథాసామర్థ్యం మాయాబలమవలమ్బ్య కాల్పనికం నానాత్వమనుసృత్య నమస్కారక్రియా ప్రచయాదిప్రయోజనవతీ ప్రామాణికైరభిప్రేతేత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (శాస్త్రేతి) యది పరమార్థతత్త్వం శాస్త్రస్యాదావివాన్తేఽపి నమస్క్రియతే - తదా తస్యాద్వయత్వమధ్యేప్యనుసన్ధేయతయా శ్రుతిస్సిధ్యతి. తేన తదర్థమాదావివావసానేఽపి ప్రవణీభావస్తద్విషయశ్శ్లోకేనోపదిశ్యతే - తథా చ ప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మణో మహామహిమత్వం సమధిగతమిత్యర్థః. దుర్దర్శత్వముక్తం వ్యనక్తి (అస్తీతి) సర్వేషామేవ యథోక్తే పరమార్థతత్త్వే ప్రవేశానుపపత్తిమాశఙ్క్య సమ్ప్రదాయరహితానాం తథాత్వేఽపి తద్వతాం మైవమిత్యాహ (అకృతేతి) కౌటస్థ్యాదిసిద్ధ్యర్థం వ్యాఖ్యాతమేవ పదత్రయమనువదతి (అజమితి) ఉక్తం పదానామైకవాక్యం తత్త్వం ద్వైతాభావోపలక్షితమిత్యాహ (ఈదృగితి) యథోక్తం బ్రహ్మజ్ఞాత్వా జ్ఞానసామర్థ్యాద్బ్రహ్మీభూతశ్చేదాచార్యః - తర్హి కథం తస్మై నమస్కర్తుం ప్రవర్తతే - న హి పరిపూర్ణం వస్తు వస్తుతో వ్యవహారగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవ్యవహార్యేతి) పరమార్థతో వ్యవహారాగోచరత్వేఽపి పరమార్థతత్త్వస్య మాయాశక్తిమనుసృత్య వ్యవహారగోచరతాం పరికల్ప్య నమస్కారక్రియా తస్మిన్ ప్రయోజనవశాదాశ్రితేత్యర్థః............ ౧౦౦

శం.— అజమపి జనియోగం ప్రాపదైశ్వర్యయోగాదగతి చ గతిమత్తాం ప్రాపదేకం హ్యనేకం।
వివిధవిషయధర్మగ్రాహి ముగ్ధేక్షణానాం ప్రణతభయవిహన్తృ బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మి॥ ౧

ఆ.— ఇదానీం భాష్యకారోఽపి భాష్యపరిసమాప్తౌ శాస్త్రప్రతిపాదితం పరదేవతాతత్త్వమనుస్మృత్య తన్నమస్కారరూపం మఙ్గళాచరణమాచరతి (అజమపీతి) యద్బ్రహ్మ - అశేషోపనిషత్ప్రసిద్ధం సర్వథాపరిచ్ఛేదరహితం - తదహం ప్రత్యగ్భూతం నమస్యే - తద్విషయం ప్రవణీభావం కరోమీతి సమ్బన్ధః. ప్రణామప్రయోజనమాహ (ప్రణతేతి) యే హి ప్రణతాః - బ్రహ్మణి ప్రవణీభూతాస్సన్నిష్ఠాస్తిష్ఠన్తి - తేషాం యదవిద్యాతత్కార్యాత్మకం భయం - తదాచార్యోపదేశజనితబుద్ధివృత్తిఫలతామారూఢం బ్రహ్మైవ హన్తి. న ఖలు జడా వృత్తిర్వస్తుసామర్థ్యమన్తరేణాజ్ఞానం సకార్యమపనేతుమలం. బుద్ధిస్థో బోధో బోద్ధా బుద్ధిరుక్తం ఫలమాదధాతీత్యర్థః. తస్యైవ బ్రహ్మణస్సమ్ప్రతి తటస్థలక్షణం వివక్షతి (అజమిత్యాదినా) యద్యపి జన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యం వస్తుతో బ్రహ్మ కూటస్థమాస్థీయతే - తథాపి తదైశ్వర్యేణ - తదీయశక్త్యాత్మకేనానిర్వాచ్యాజ్ఞానవైభవేన యోగాదాకాశాదికార్యాత్మనా జన్మసమ్బన్ధం ప్రాప్య జగతో నిదానమితి వ్యపదేశభాగ్భవతి. తథా చ శ్రుతిసూత్రయోః బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపి చేదం బ్రహ్మ కూటస్థతయా విభుతయా చ గతివర్జితమవతిష్ఠతి - తథాపి యథోక్తాజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ కార్యబ్రహ్మతాం ప్రాప్య గతిమత్తాం - గన్తవ్యతాం బాదర్యధికరణన్యాయేన ప్రతిపద్యతే. తదాహ (అగతి చేతి) యద్యపి చైవం బ్రహ్మ వస్తుతో నిరస్తసమస్తనానాత్వమేకరసమద్వితీయముపనిషద్భిరభ్యుపగమ్యతే - తథాపి జీవో జగదీశ్వరశ్చేత్యేతద్వదనాద్యనిర్వాచ్యావిద్యావశాదనేకమివ ప్రతిభాతీత్యాహ (ఏకమితి) కేషాం దృష్ట్యా పునరనేకత్వం బ్రహ్మణోఽవగమ్యతే - తదాహ (వివిధేతి) వివిధాశ్చ తే విషయధర్మాశ్చ. తద్గ్రాహిణ్యా ముగ్ధం - విపర్యస్తం. వివేకవికలమీక్షణం యేషాం తేషాం దృష్ట్యా బ్రహ్మణోఽనేకత్వధీః - న తు తత్త్వతః. శాస్త్రదృష్ట్యా తు తస్మిన్నేకత్వమేవ ప్రామాణికమిత్యర్థః. ౧

శం— ప్రజ్ఞావైశాఖవేధక్షుభితజలనిధేర్వేదనామ్నోఽన్తరస్థం భూతాన్యాలోక్య మగ్నాన్యవిరతజననగ్రాహఘోరే సముద్రే। కారుణ్యాదుద్దధారామృతమిదమమరైర్దుర్లభం భూతహేతోర్యస్తం పూజ్యాభిపూజ్యం పరమగురుమముం పాదపాతైర్నతోఽస్మి॥ ౨

ఆ.— సమ్ప్రతి గ్రన్థప్రణయనప్రయోజనప్రదర్శనపూర్వకం పరమగురూనాగమశాస్త్రస్య వ్యాఖ్యాతస్య ప్రణేతృత్వేన వ్యవస్థితాన్ ప్రణమతి (ప్రజ్ఞేతి) యో హి కారుణ్యాదిదం జ్ఞానాఖ్యమమృతం భూతహేతోః - తదుపకారార్థముద్దధార - తం పరమగురుం నతోఽస్మీతి సమ్బన్ధః. అముమితి తస్య పురోదేశసన్నిహితత్వేనాపరోక్షత్వం సూచితం. పరమగురుత్వం పూజ్యానామపి గురూణామతిశయేన పూజ్యత్వాదాచార్యస్య సమధిగతమిత్యాహ (పూజ్యేతి) నమస్కారప్రక్రియాం ప్రకటయతి (పాదపాతైరితి) పాదౌ - తదీయౌ పాదౌ. తయోః స్వకీయస్యోత్తమాఙ్గస్య పాతాః - భూయోభూయో నమ్రీభావాః. తైరితి యావత్. ఆచార్యో జ్ఞానాఖ్యమమృతం కథం భూతముద్ధృతవానిత్యపేక్షాయాముక్తం (అన్తరస్థమితి) కస్యాన్తరస్థమితి వివక్షాయామాహ (వేదేతి) కథమిత్యత్రాహ (ప్రజ్ఞేతి) మేధాసహితా ప్రజ్ఞైవ వైశాఖః - మన్థానదణ్డః. తస్య వేధః - వేధనం. ప్రక్షేపణం. తేన క్షుభితః - విలోడితో జలనిధిర్వేదనామా. తస్యాన్తరే - అభ్యన్తరే స్థితమిదమమృతమితి యావత్. ఉక్తస్య జ్ఞానామృతస్య ప్రసిద్ధాదమృతాదపాన్తరవైషమ్యమాదర్శయతి (అమరైరితి) యద్ధి భగవతా నారాయణేన క్షీరసాగరాన్తరావస్థితమమృతం సముద్ధృతం - తదేవ కథంచిదమరా లేభిరే-

ఇదం తు తైరనాయాసలభ్యం న భవతి- జ్ఞానసామగ్రీసంపన్నైరేవ లభ్యత్వాదిత్యర్థః. యది కారుణ్యాదిదమమృతమాచార్యేణ వేదోదధేరుద్ధృతో పకారార్థముద్ధృతం- కథం తస్మిన్ కారుణ్యం తస్య ప్రాదురభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (భూతానీతి) మాయయాం సముద్రవద్దురుత్తారస్సంసారః-తస్మిన్ననిరతం-అనవరతం నక్రఝషవదుపజనకనాసి- విగ్రహభేదగ్రహణాని. తాన్యేవ గ్రహాః- జలచరాః. తైర్ఘోరే- క్రూరే. భయఙ్కరే మగ్నాని - మగ్నకల్పాని. భూతాని భూతాన్యుపలభ్య కారుణ్యమాచార్యస్య ప్రాదురాసీత్ - తతశ్చేదమమృతముద్ధృత్య భూతేభ్యో దత్వా తాని రక్షితవానిత్యర్థః. ౨

మూ— యత్ప్రజ్ఞాలోకభాసా ప్రతిహతిమగమత్స్వాన్తమోహాన్ధకారో మజ్జోన్మజ్జచ్చ ఘోరే హ్యసకృదుపజనోదన్వతి త్రాసనే మే। యత్పాదావాశ్రితానాం శ్రుతిశమవినయప్రాప్తిరగ్ర్యా హ్యమోఘా తత్పాదౌ పావనీయౌ భవభయవినుదౌ సర్వభావైర్నమస్యే॥ 3

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యే అలాతశాన్త్యాఖ్యం చతుర్థప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్.

టీ— అథాధునా స్వగురుభక్త్యా విద్యాప్రాప్త్యాదిస్తరణస్వమజీకృత్య తదీయపాదసరసీరుహయుగళం ప్రణమతి (యత్ప్రజ్ఞేతి) తేషాం- అస్మద్గురూణాం పాదౌ సర్వభావైః- వాఙ్మనోదేహానాం ప్రవణీభావైర్నమస్యే- నమ్రీభవామీతిసమ్బన్ధః. తౌ చ జగతస్సర్వస్యాపి పావనీయౌ- పవిత్రతయా పవిత్రత్వమాపాద్య నిర్వృణాతే. తౌ చ స్వసమ్బన్ధినాం సర్వేషాం భవః- సంసారః. తత్ప్రయుక్తం భయం స్వకారణేన సహాపనుద్య పురుషార్థపరిసమాప్తిం కుర్వన్తౌ. తానేవ గురూన్ విశినష్టి (యత్ప్రజ్ఞేతి) మే- మమ స్వాన్తం- అన్తఃకరణం. తస్మిన్ మోహః-వ్యాకులతాహేతురవివేకః. తస్య కారణం యదనాద్యజ్ఞానం- తత్- యేషాం ప్రజ్ఞైవాలోకః. తస్య భాః- దీప్తిః. తయా ప్రతిహతిం- వినాశమగమత్-గతవత్. తత్పాదావితిసమ్బన్ధః. న కేవలమజ్ఞానమేవాచార్యప్రసాదాదపగచ్ఛత్యుచ్ఛిన్నం భవతి - కిన్తు తత్కార్యమనర్థజాతమపి కారణనివృత్తౌ స్థితిమలభమానమభావీభవతీత్యాహ (మజ్జోన్మజ్జదితి) అసకృత్- అనేకశో దేవతిర్యగాదియోనిషు యోయముపజనః- నానావిధదేహభేదసఙ్గ్రహః. అసావేవోదన్వాన్- ఉదధిః. తస్మిన్నతిత్రాసనే- భయఙ్కరే వ్యాకులే మజ్జచ్చ ఘోరే కృత్స్నమజ్ఞానం కార్యరూపేణ మజ్జత్- అనభివ్యక్తమవతిష్ఠతే - తదేవ చావస్థావిశేషే తద్రూపేణోన్మజ్జత్- అభివ్యక్తమనర్థకరం భవతి. తదేవమతి క్రూరే సంసారసాగరే పతిత ర్వమానమజ్ఞానం సకార్యమాచార్యప్రసాదాదపనీతమాసీదిత్యర్థః. న కేవలమేకస్యమమైవ యథోక్తఫలప్రాప్తిరాచార్యప్రసాదాదావిరభూత్ - కింతు తచ్చరణపరిచర్యాపరాయణానామన్యేషామపి భూయసామిత్యాహ (యత్పాదావితి) యేషాం గురూణాం పాదద్వయమాశ్రితానామన్యేషామపి శిష్యాణాం తదీయశుశ్రూషాప్రణయినాం శ్రుతిః - మననిదిధ్యాసనసహకృతం శ్రవణజ్ఞానం. శమః- శాన్తిః. ఇన్ద్రియోపరతిః. వినయః - అవనతిః. అనౌద్ధత్యం. తేషాం ప్రాప్తిరగ్ర్యా- శ్రేష్ఠా. ప్రతిష్ఠితా సిధ్యతి. యస్మాదమోఘా- సఫలా శ్రవణాదీనాం ప్రాప్తిః- తస్మాదగ్ర్యత్వం తస్యాం సంభావ్యతే. తదేవమాచార్యప్రసాదాదాత్మనోఽన్యేషాం చ బహూనాం పురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్పాదాచార్యపరిచరణం పురుషార్థకామై రాచరణీయమిత్యర్థః.............................. ౩

విష్ణుం కృష్ణం స్వమాయావిరచితవివిధద్వైతవర్గం నిసర్గాదుద్భ్యాతానర్థసార్థం నిరవధిమధురం సచ్చిదేకస్వభావం।
అజ్ఞేయాత్మానమేకం నిధిముఖవిముఖం నేతి నేతీతి గీతం వన్దే వాచాం ధియాం చాపదమపి జగతామాస్పదం కల్పితానామ్॥ ౧
గౌడపాదీయభాష్యస్య వ్యాఖ్యా వ్యాఖ్యాతృసమ్మతా। సమ్మితా నిర్మితా సేయమర్పితా పురుషోత్తమే॥ ౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రకరణభాష్యటీకా సమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమతే నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

శీక్షావల్లీ.

అవతారికా.

శం.— యస్మాజ్జాతం జగత్సర్వం యస్మిన్నేవ విలీయతే। యేనేదం ధార్యతే చైవ తస్మై జ్ఞానాత్మనే నమః॥౧॥

యైరిమే గురుభిః పూర్వం పదవాక్యప్రమాణతః। వ్యాఖ్యాతాః సర్వవేదాన్తాస్తాన్నిత్యం ప్రణతోఽస్మ్యహం॥౨॥

తైత్తిరీయకసారస్య మయాచార్యప్రసాదతః। విస్పష్టార్థరుచీనాం హి వ్యాఖ్యేయం సంప్రణీయతే॥౩॥

నిత్యాన్యధిగతాని కర్మాణి ఉపాత్తదురితక్షయార్థాని, కామ్యాని చ ఫలార్థినాం, పూర్వస్మిన్ గ్రన్థే. ఇదానీం కర్మోపాదానహేతుపరిహారాయ బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తూయతే. కర్మహేతుః కామః స్యాత్ - ప్రవర్తకత్వాత్. ప్రవృత్తిర్హి సతి కామే. ఆప్తకామానాం హి కామాభావే స్వాత్మన్యవస్థానాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిః. ఆత్మకామత్వే చాప్తకామతా. ఆత్మా చ బ్రహ్మ - తద్విదో హి పరప్రాప్తిం వక్ష్యతి.

ఆ.— యత్ప్రకాశసుఖాభిన్నం యన్మన్త్రైః ప్రకాశితమ్। వివృతం బ్రాహ్మణే తత్స్యామదృశ్యం బ్రహ్మనిర్భయమ్॥౧॥

యజుర్వేదశాఖాభేదం తైత్తిరీయకోపనిషదం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారస్తత్ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ జగజ్జన్మాదికారణత్వేన తటస్థలక్షణేన సమస్తమతీన్ప్రతి సామాన్యేనోపలక్షితం సత్యజ్ఞానాదినా చ స్వరూపలక్షణేన విశేషతో వినిశ్చితం నమస్కారచ్ఛలేన సఙ్క్షేపతో దర్శయతి (యస్మాజ్జాతమితి) నిమిత్తోపాదానయోః పఞ్చమ్యాః సాధారణ్యాదుభయవిధమపి హేతుత్వమిహ వివక్షితం. కార్యవిలయస్య ప్రకృతావేవ నియతత్వాత్ విశేషతః ప్రకృతిత్వమాహ (యస్మిన్నితి) కార్యసాధారణత్వస్య నిమిత్తే ధర్మాదావపి ప్రసిద్ధత్వాత్ సాధారణకారణత్వమాహ (యేనేతి) జ్ఞానాత్మన ఇతి స్వరూపలక్షణసూచనం.౧॥ గురుభక్త్యా విద్యాప్రాప్త్యవన్తరఙ్గసాధనత్వం ఖ్యాపయితుం గురూన్ప్రణమతి (యైరితి) పదాని, చ వాక్యాని, చ ప్రమాణం చానుమానాది,- తద్వివేచనేన వ్యాఖ్యాతా ఇతి.౨॥ చికీర్షితం నిర్దిశతి (తైత్తిరీయకేతి) వ్యుత్పన్నస్య పదేభ్య ఏవ పదార్థస్మృతిసంభవాత్, పదస్మారితపదార్థసంసర్గస్యైవ వాక్యార్థత్వాత్, సూత్రకారేణోపనిషత్తాత్పర్యస్య నిరూపితత్వాచ్చ వ్యర్థః పృథగ్వ్యాఖ్యారమ్భ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (విస్పష్టార్థేతి) మన్దమతీనాం స్వత ఏవ నిశ్శేషపదార్థస్మరణాసంభవాదుపనిషద్గతనిశ్శేషపదార్థానాం విశిష్య నిస్సంశయం జ్ఞానం యే రోచయన్తే- తేషాముపకారాయేత్యర్థః. ౩॥.

కర్మవిచారేణైవోపనిషదోఽగతార్థత్వా, దుపనిషత్ప్రయోజనస్య నిశ్శ్రేయసస్య కర్మభ్య ఏవ సంభవాత్, పృథగ్వ్యాఖ్యారమ్భోఽనయుక్త ఇత్యాశఙ్కామపనేతుం కర్మకాణ్డార్థమాహ (నిత్యానీతి) *అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసేతి జైమినినా ధర్మగ్రహణేన సిద్ధవస్తువిచారస్య పర్యుదస్తత్వాన్నోపనిషదోఽగతార్థత్వమిత్యర్థః. తాని చ ధర్మాణి సంచితదురితక్షయార్థాని- *ధర్మేణ పాపమపనుదతీతి శ్రుతేః. నని శ్రేయసార్థాని. న కేవలం జీవతోఽవశ్యకర్తవ్యాని అధిగతాని - ఫలార్థినాం కామ్యాని చ. న తాన్యపి నిశ్శ్రేయసార్థాని - *స్వర్గకామః *పశుకామ ఇత్యాదివత్ మోక్షకామోఽదః కుర్యాదిత్యశ్రవణాత్. అతస్సంసార ఏవ కర్మణాం ఫలమిత్యర్థః. కర్మకాణ్డార్థముక్త్వా తత్రావిచారితముపనిషదర్థమాహ (ఇదానీమితి) కర్మణాముపాదానే- అనుష్ఠానే యో హేతుః- తన్నివృత్త్యర్థం బ్రహ్మవిద్యా అస్మిన్ గ్రన్థే ఆరభ్యతే - అతః సనిదానకర్మోన్మూలనార్థత్వాదుపనిషదః కర్మకాణ్డవిరుద్ధత్వాన్న గతార్థత్వమిత్యర్థః. కర్మానుష్ఠానహేతుర్నియోగః- తస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాన్న విద్యయా విరోధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మహేతురితి) అస్య ఇదం సాధనమిత్యేతావచ్ఛాస్త్రేణ బోధ్యతే. యస్య యత్రాభిలాషః- స తత్ర ప్రవర్తతే కామత ఏవ - అతో న నియోగస్య ప్రవర్తకత్వసంభావనాపీత్యభిప్రాయః. సతి కామే ప్రవృత్తిరిత్యన్వయః. ఉక్తకామాభావే- న ప్రవృత్తిరితి వ్యతిరేకమాహ (ఆప్తేతి) అభిలషితవిషయప్రాప్తిః కామనివృత్తౌ హేతుః- న విద్యా- అతః కథం కర్మహేతుపరిహారాయ విద్యారమ్భ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మకామత్వే చేతి) కామితవిషయప్రాప్త్యా కామస్య తాత్కాలికోపశమమాత్రం న తూచ్ఛేదః- పునర్విషయాకాఙ్క్షాదిదర్శనాత్. ఆప్తకామతాపి నిరఙ్కుశా ఆత్మైవ వస్తు నాన్యత్ తతోఽస్తీత్యేవంరూపా ఆత్మకామత్వే సతి భవతి - కామితేచ్ఛాభావాత్. ఆత్మనో హ్యద్వయానన్దరూపమజానన్నేవ వ్యతిరిక్తం విషయం వశ్యన్ కామయతే - తతః కామస్యాత్మావిద్యామూలత్వాదాత్మవిద్యైవ తన్నివృత్తిహేతురిత్యర్థః. భవత్వాత్మవిద్యా కామవిరోధినీ- కర్మహేతుపరిహారాయ బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తూయత ఇతి కథముక్తం - తత్రాహ (ఆత్మేతి)

౧౦. అతోఽవిద్యానివృత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానం పరప్రాప్తిః- *అథయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే* ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీత్యాదిశ్రుతేః. కామ్యప్రతిషిద్ధయోరనారంభాత్, ఆరబ్ధస్యచ భోగేనక్షయాత్, నిత్యానుష్ఠానేన ప్రత్యవాయాభావాత్, అయత్నత ఏవ స్వాత్మన్యవస్థానం మోక్షః. అథవా - నిరతిశయాయాః ప్రీతేః స్వర్గశబ్దవాచ్యాయాః కర్మహేతుత్వాత్ కర్మభ్య ఏవ మోక్ష ఇతిచేన్న- కర్మానేకత్వాత్. అనేకానిహ్యారబ్ధఫలాన్యనారబ్ధఫలానిచ అనేకజన్మాన్తరకృతాని విరుద్ధఫలాని కర్మాణి సంభవన్తి- అతస్తేష్వనారబ్ధఫలానామేకస్మిన్ జన్మన్యుపభోగేన క్షయాసంభవాత్ శేషకర్మనిమిత్తశరీరారమ్భోపపత్తిః. *కర్మశేషసద్భావసిద్ధిశ్చ *తద్య ఇహ రమణీయచరణాః *తతశ్శేషేణేత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. ఇష్టానిష్టఫలానామనారబ్ధానాం క్షయార్థాని నిత్యానీతిచేన్న- అకరణే ప్రత్యవాయశ్రవణాత్. ప్రత్యవాయశబ్దోహ్యనిష్టవిషయః. నిత్యాకరణనిమిత్తస్య ప్రత్యవాయస్య దుఃఖరూపస్యాగామినః పరిహారార్థాని నిత్యానీత్యభ్యుపగమాత్ నానారబ్ధఫలకర్మక్షయార్థాని. యదినామానారబ్ధకర్మక్షయార్థాని నిత్యాని కర్మాణి- తథాప్యశుద్ధమేవ క్షపయేయుః. న శుద్ధం- విరోధాభావాత్. నహీష్టఫలస్య కర్మణశ్శుద్ధరూపత్వాత్ నిత్యైర్విరోధ ఉపపద్యతే- శుద్ధాశుద్ధయోర్హి విరోధో యుక్తః. నచ కర్మహేతూనాం కామానాం జ్ఞానాభావే నివృత్త్యసంభవాదశేషకర్మక్షయోపపత్తిః. అనాత్మవిదో హి కామాః - అనాత్మఫలవిషయత్వాత్. స్వాత్మని చ కామానుపపత్తిః- నిత్యప్రాప్తత్వాత్. స్వయం చాత్మా పరం బ్రహ్మేత్యుక్తం. నిత్యానాం చాకరణమభావః- తతః ప్రత్యవాయానుత్పత్తిరితి. అతః పూర్వోపచితదురితేభ్యః ప్రాప్యమాణాయాః ప్రత్యవాయక్రియాయాః నిత్యాకరణం లక్షణమితి * అకుర్వన్విహితం కర్మేతి శతుర్నానుపపత్తిః. అన్యథాహ్యభావాద్భావోత్పత్తిరితి సర్వప్రమాణవ్యాకోప ఇతి.

ఆనన్దమయం పరమాత్మానమాదాయ శ్రుతిరుదాహృతా. ఏవం తావత్కర్మకాణ్డేనాఽగతార్థత్వాత్, కర్మభ్యోఽసంభావ్యమాననిశ్రేయసప్రయోజనత్వాచ్చోపనిషదో వ్యాఖ్యారమ్భం సంభావ్య పునరనారమ్భవాదినోఽభిప్రాయముద్భావయతి (కామ్యప్రతిషిద్ధయోరితి) ఆత్యన్తికాగామిశరీరానుత్పాదే స్వరూపావస్థానం నిశ్రేయసం. శరీరానుత్పాదశ్చ హేత్వభావాదేవ నేత్స్యతి- కిం జ్ఞానార్థోపనిషదారమ్భేణేత్యర్థః. మతాన్తరమాహ (అథవేతి) యదేవ స్వర్గసాధనం జ్యోతిష్టోమాది - తదేవ మోక్షసాధనం - నిరతిశయప్రీతేః స్వర్గపదార్థస్య మోక్షాదన్యత్రాసమ్భవా, త్సతి శరీరే క్లేశావశ్యంభావా, దిత్యర్థః. ఏకభవికపక్షమాద్యం మతం ప్రత్యాఖ్యాతి (నేత్యాదినా) యద్యపి వర్తమానే దేహే కామ్యం ప్రతిషిద్ధం చ నారమ్భితం ముముక్షుః- తథాపి సఞ్చితస్యానేకస్య సమ్భవా ద్ధేత్వభావోఽసిద్ధ ఇత్యర్థః. ప్రాయేణానభివ్యక్తాని సర్వాణ్యేవ కర్మాణి సమ్భూయ ఏకం శరీరమారభన్తే- తత్ర సర్వేషాముపభోగేన క్షపితత్వాత్ సఞ్చితం కర్మైవ నాస్తీతి శఙ్కానిరాకరణాయోక్తం విరుద్ధఫలానీతి. స్వర్గనరకఫలానాం జ్యోతిష్టోమబ్రహ్మహత్యాదీనామేకస్మిన్ దేహే భోగేన క్షయాసమ్భవాత్, ప్రాయేణాస్య సర్వాభివ్యఞ్జకత్వే ప్రమాణాభావా, ద్బలవతా ప్రతిబద్ధస్య దుర్బలస్యావస్థానం సమ్భవతీత్యర్థః. సమ్భావనామాత్రమేతత్- నాత్ర ప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మశేషేతి) *ప్రేత్య స్వకర్మానుభూయ తతః శేషేణ జన్మ ప్రతిపద్యత ఇతి స్వర్గాదవరోహతాం కర్మశేషం దర్శయతీత్యర్థః. సఞ్చితకర్మసద్భావమఙ్గీకృత్య దేహాన్తరారమ్భో న భవిష్యతీత్యాహ (ఇష్టేతి) ఏతద్భవతాం సిద్ధాన్తవిరుద్ధమిత్యాహ (నేతి) ముముక్షుణాఽనుష్ఠితస్య నిత్యాదేః సఞ్చితకర్మక్షయార్థత్వాభ్యుపగమేఽపి నాభిమతసిద్ధిరిత్యాహ (యదినామేతి) యచ్చోక్తం ముముక్షుః కామ్యాని వర్జయేదితి- తదప్యసతి వివేకబలే దుర్ఘటం- సతి మూలాజ్ఞానే కామోద్భవస్య దుర్నివారత్వాదిత్యాహ (నచకర్మహేతూనామితి) నను కామో నాజ్ఞానమూలః- ఆత్మవిదామపి కామదర్శనాదిత్యత ఆహ (స్వాత్మని చేతి) సర్వమాత్మేతి పశ్యతాం తత్త్వతో విషయాభావాదేవ కామానుపపత్తిః. రసనాదిప్రవృత్తినిమిత్తం తు కామాభాస ఏవ- వాస్తవాభినివేశాభావాదిత్యర్థః. తేషామర్చిరాదిమార్గేణ బ్రహ్మప్రాప్తేః కామనాఽస్తీతి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (స్వయం చేతి) యచ్చోక్తమకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారార్థాని నిత్యానీతి- తత్రాహ (నిత్యానాం చేతి) ఆగామిదుఃఖం ప్రత్యవాయ ఉచ్యతే. తస్య భావరూపస్య నాభావో నిమిత్తం- *పాపః పాపేనేతి శ్రుతేః నిషిద్ధాచరణనిమిత్తత్వాద్దుఃఖస్యేత్యర్థః. *అకుర్వన్విహితం కర్మ నిన్దితం చ సమాచరన్। ప్రసజ్జంశ్చేన్ద్రియార్థేషు నరః పతనమృచ్ఛతీతి శతృప్రత్యయాదకరణస్యాపి ప్రత్యవాయనిమిత్తత్వమవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతః పూర్వేతి) యది యథావన్నిత్యనైమిత్తికానుష్ఠానమభవిష్యత్- తదాసఞ్చితదురితక్షయోఽభవిష్యత్ - నచాయం విహితమకార్షీదిత్యతః ప్రత్యవాయీ భవిష్యతీతి శిష్టైర్లక్ష్యతే- యథావిచికిత్సన్ శ్రోత్రియ ఇతి. తతః శతృప్రత్యయస్యాన్యథావ్యుత్పన్నత్వాన్న తద్బలాదకరణే హేతుత్వమవగన్తుం శక్యత ఇత్యర్థః. *లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి శతృప్రత్యయస్యోభయత్ర విధానే సతి కిమితి హేతుత్వమేవ న గృహ్యతే తత్రాహ (అన్యథేతి) భావరూపస్య కార్యస్యాభావరూపమేవ కారణమితి ప్రత్యక్షాదిభిరవగతం - శతృప్రత్యయాదభావస్య హేతుత్వాభిధానే సర్వప్రమాణవిరోధః స్యాదిత్యర్థః. నను త్వయాప్యకరణస్య ప్రత్యవాయలక్షణత్వమిష్టం, భాట్టైశ్చానుపలబ్ధ్యస్యాభావప్రమితిహేతుత్వమిష్యతే, తార్కికైశ్చ ప్రతిబన్ధకాభావస్య తత్తత్ప్రాగభావస్య చ తత్తత్కార్యవ్యవస్థాపకత్వమిష్యతే,- తత్కథం భావస్యైవ కారణత్వం. తదుక్తం *భావో యథా తథాఽభావః కారణం కార్యవన్మతమితి. ఉచ్యతే- అస్మాభిస్తావదభావస్య స్వరూపేణ కారణత్వం నేష్టం- కింతు తద్జ్ఞానస్య ప్రత్యవాయగమకత్వమిష్టం. తేనచ రూపేణ న ప్రత్యవాయజనకత్వమిష్యతే - నిత్యాకరణజ్ఞానే ప్రత్యవాయభావాప్రసఙ్గాత్. భాట్టానామపి చ కేషాంచిజ్జ్ఞాతస్య యోగ్యానుపలమ్భస్యాభావప్రమితిహేతుత్వం. సత్తయా తు ప్రమితిహేతుత్వే అభావప్రమాయాః ప్రత్యక్షత్వాపాతః. తార్కికాణామపి ప్రతిబన్ధకాభావస్య కారణత్వే అన్యోన్యాశ్రయత్వప్రసఙ్గాన్న ప్రామాణికత్వం. ప్రాగభావస్యాపి జ్ఞాతరూపేణ జన్యజ్ఞాపకత్వమేవ- యస్మాదిదం ప్రాఙ్నాసీత్ - తస్మాదిదానీం జాతమితి. నతు జనకత్వం ప్రాగభావస్య నియతప్రాగ్భావిత్వేన

శం- అతోఽయత్నతస్స్వాత్మన్యవస్థానమిత్యనుపపన్నం. యచ్చోక్తంనిరతిశయప్రీతేస్స్వర్గశబ్దవాచ్యాయాఃకర్మనిమిత్తత్వాత్కర్మారభ్యఏవ మోక్షఇతి-తన్న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్య. నహినిత్యంకించిదారభ్యతే. లోకేయదారబ్ధం-తదనిత్యమిత్యతోనకర్మారబ్ధోమోక్షః. విద్యాసహితానాంకర్మణాంనిత్యారమ్భసామర్థ్యమితిచేన్న-విరోధాత్. నిత్యంచారభ్యతఇతివిరుద్ధం. యద్వినష్టం-తదేవనోత్పద్యతఇతిప్రధ్వంసాభావవన్నిత్యోఽపిమోక్షఆరభ్యతఏవేతిచేన్న - మోక్షస్యభావరూపత్వాత్. ప్రధ్వంసాభావోఽప్యారభ్యతఇతిఅభావస్యవిశేషాభావాత్ వికల్పమాత్రమేతత్. భావప్రతియోగీహ్యభావః. యథాహ్యభిన్నోఽపిభావోఘటపటాదిభిర్విశేష్యతేభిన్నఇవ - ఘటభావఃపటభావఇతి- ఏవంనిర్విశేషోఽప్యభావఃక్రియాగుణయోగాద్ద్రవ్యాదివద్వికల్ప్యతే. నహ్యభావఉత్పలాదివద్విశేషణసహభావీ. విశేషణవత్త్వేభావఏవ స్యాత్. విద్యాకర్మకర్తృనిత్యత్వాత్ విద్యాకర్మసన్తానజనితస్యమోక్షస్యనిత్యత్వమితిచేత్- గంగాస్రోతోవత్. న- కర్తృత్వస్యదుఃఖరూపత్వాత్, కర్తృత్వోపరమేచమోక్షవిచ్ఛేదాత్. తస్మాదవిద్యాకామకర్మోపాదాన హేతునివృత్తౌస్వాత్మన్యవస్థానంమోక్షఇతి, స్వయంచాత్మాబ్రహ్మ-తద్విజ్ఞానాదవిద్యానివృత్తిరితి, అతోబ్రహ్మవిద్యార్థోపనిషదారభ్యతే. ఉపనిషదితివిద్యోచ్యతే- తత్సేవినాం గర్భజన్మజరానిశాతనాత్. తదవసాదనాద్వా. బ్రహ్మణోవోపనిగమయితృత్వాత్. ఉపనిషణ్ణంవాస్యాంపరంశ్రేయఇతి. తదర్థత్వాద్గ్రన్థోఽప్యుపనిషత్.

కారణత్వం- ప్రాక్కాలస్యస్వవృత్తిత్వాపాతాత్. ప్రాగ్భావిత్వమపిచాన్యథాసిద్ధమిత్యుక్తంతత్త్వాలోకే. యస్మాదకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారార్థంనిత్యంకర్మ- కింతు *కర్మణాపితృలోకః *సర్వఏతేపుణ్యలోకాభవన్తీతిశ్రుతేఃపితృలోకప్రాప్తిఫలం- తస్మాన్నయథోక్తాచరితస్యశరీరానుత్పాదఇత్యాహ (అతోఽయత్నతఇతి) ద్వితీయమతమనూద్యదూషయతి (యచ్చోక్తమిత్యాదినా) విద్యాసహితేనాపికర్మణాఆరభ్యశ్చేన్మోక్షః-తర్హ్యనిత్యఏవ- యత్కృతకంతదనిత్యమితివ్యాప్తిదర్శనాదిత్యుక్తం. తత్రవ్యాప్తిభఙ్గమన్వానఃశఙ్కతే (యద్వినష్టమితి) (భావరూపత్వాదితి) యద్భావరూపంకార్యం-తదనిత్యమితివ్యాప్తే, స్తవచమోక్షస్యనిరతిశయప్రీతేర్భావత్వా, దనిత్యత్వంస్యాదేవేత్యర్థః. ప్రధ్వంసాభావస్యకార్యత్వమభ్యుపగమ్యయత్ప్రధ్వంసాతిరిక్తంకార్యం-తదనిత్యమితివ్యాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా. వస్తుతస్తుప్రధ్వంసస్యకార్యత్వమపినాస్తీత్యాహ (ప్రధ్వంసేతి) జన్యాశ్రయత్వంతావత్ప్రధ్వంసస్యనకార్యత్వం- జన్యేనైరుక్తైభావవికారత్వాభ్యుపగమాత్. నాపిప్రాగసతఃసత్తాసమవాయాదిలక్షణం-తదనభ్యుపగమాత్. నాప్యుత్తరకాలయోగః - కాలేనసమ్బన్ధాభావాత్, అవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకభావస్య సమవాయమూలత్వాత్, సమ్బన్ధాన్తరమూలకత్వాదర్శనాత్,. ఉత్తరకాలస్యప్రధ్వంసావచ్ఛేదకత్వస్వభావశ్చేత్ -అన్యావచ్ఛేదకత్వస్వభావోనస్యాత్. తస్మాదభావస్యనిర్విశేషకత్వాత్ కార్యత్వంకల్పనామాత్రమితిభావః. కించ-అభావస్యాభావవిశేషమాత్రస్వభావత్వాద్భావవిరోధిత్వాచ్చనభావరూపోధర్మఃసమ్భవతీత్యాహ (భావేతి) నన్వభావశ్చతుర్విధః. తత్రానిత్యఃప్రాగభావః- ప్రధ్వంసాదయస్తునిత్యాః. తత్కథంనిర్విశేషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాహీతి) భావప్రత్యయస్యైకాకారత్వాదేకఏవభావోఽవచ్ఛేదకభేదాద్భిన్నఇవప్రకాశతే- తథానిషేధప్రత్యయస్యైకాకారత్వాదేకఏవాభావోఽవచ్ఛేదకభేదభిన్నఇవప్రకాశతే. జాయతేనశ్యతిచేతిక్రియాయోగాత్సఙ్ఖ్యాదిగుణయోగాద్ద్రవ్యవదభావోవికల్ప్యతే - నతుతత్త్వతఃసవిశేషఇత్యర్థః. ఇతశ్చనతత్త్వతఃసవిశేషఇత్యాహ (నహీతి) విశేషణంహివిశేష్యాన్వయిప్రసిద్ధం. ప్రతియోగినాచవిశేషణేననాభావస్యసహభావోఽస్తి-ఘటప్రధ్వంసస్యనిత్యత్వేఘటస్యాపినిత్యత్వప్రసఙ్గాత్, ఘటసహభావిత్వేచతదభావత్వవ్యాఘాతాత్,భావాభావయోఃసహానవస్థానరూపవిరోధాభ్యుపగమాత్,. తతఃప్రతియోగివిశేషాదభావఃసవిశేషఃకార్యత్వాదిధర్మవానితిభ్రమమాత్రమిత్యర్థః. ఏవంప్రధ్వంసదృష్టాన్తేనశఙ్కితంనిత్యత్వంపరిహృత్యప్రకారాన్తరేణాశఙ్క్యనిషేధతి (విద్యాకర్మేత్యాదినా) విద్యాకర్మణోఃకర్తానిత్యఇతిసాధనసాతత్యాత్సాధ్యసాతత్యంనవాచ్యం - కర్తృత్వస్యానుపరమేఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్. ఉపరమేచసాధనసాతత్యాభావాన్మోక్షస్యవిచ్ఛిత్తిఃస్యాదిత్యర్థః. యస్మాన్నిశ్రేయసంబ్రహ్మజ్ఞానంవినాదుష్ప్రాపం- తస్మాదిత్యుపసంహారః. బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దప్రసిద్ధిరపివిద్యాయాఏవనిశ్రేయససాధనత్వేప్రమాణమిత్యాహ (ఉపనిషదితి) నిశాతనాత్- శిథిలీకరణాదిత్యర్థః. అస్యాం - విద్యాయాంనిమిత్తభూతాయాంపరంశ్రేయః- బ్రహ్మజీవస్యోపనిషణ్ణం- స్వాత్మతయోపస్థితంభవతీత్యర్థః.

ఉ.— హరిః ఓమ్॥ శంనోమిత్రశ్శంవరుణః। శంనోభవత్వర్యమా। శంనఇన్ద్రోబృహస్పతిః। శంనోవిష్ణురురుక్రమః। నమోబ్రహ్మణే। నమస్తేవాయో। త్వమేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసి । త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామి। ఋతంవదిష్యామి। సత్యంవదిష్యామి॥౧॥ తన్మామవతు। తద్వక్తారమవతు। అవతుమాం। అవతువక్తారం । ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥ సత్యంవదిష్యామిపఞ్చచ॥ ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

శం.— శం-సుఖం. ప్రాణవృత్తేరహ్నశ్చాభిమానీదేవతాత్మామిత్రో నః-అస్మాకంభవతు. తథైవాపానవృత్తేః రాత్రేశ్చాభిమానీదేవతాత్మా వరుణః. చక్షుష్యాదిత్యేచాభిమాన్యర్యమా. బలేఇన్ద్రః. వాచిబుద్ధౌచబృహస్పతిః. విష్ణురురుక్రమః-విస్తీర్ణక్రమః పాదయోరభిమానీ. ఏవమాద్యాఅధ్యాత్మదేవతాః. శంనోభవన్త్వితిసర్వత్రానుషఙ్గః. తాసుహిసుఖకృత్సువిద్యాశ్రవణధారణోపయోగాఅప్రతిబన్ధేనభవిష్యన్తీతితత్సుఖకర్తృత్వంప్రార్థ్యతేశంనోభవత్వితి. బ్రహ్మవివిదిషుణానమస్కారబ్రహ్మవదనక్రియేవాయువిషయేబ్రహ్మవిద్యోపసర్గనాశార్థంక్రియేతే-సర్వక్రియాఫలానాం తదధీనత్వాత్. బ్రహ్మ- వాయుః. తస్మైబ్రహ్మణేనమః- ప్రహ్వీభావంకరోమీతివాక్యశేషః. నమః తే- తుభ్యం. హేవాయోనమస్కరోమీతిపరోక్షప్రత్యక్షాభ్యాంవాయురేవాభిధీయతే. కించ త్వమేవచక్షురాద్యపేక్ష్యబాహ్యంసన్నికృష్టమవ్యవహితంప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసియస్మాత్-తస్మాత్త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామి. ఋతం- యథాశాస్త్రంయథాకర్తవ్యంబుద్ధౌసుపరినిశ్చితమర్థంత్వదధీనత్వాత్త్వాంవదిష్యామి. సత్యమితి- సఏవవాక్కాయాభ్యాంసంపాద్యమానః. సోఽపిత్వదధీనఏవ సంపాద్యతఇతిత్వామేవసత్యంవదిష్యామి. తత్-సర్వాత్మకంవాయ్వాఖ్యంబ్రహ్మమయైవస్తుతంసత్ విద్యార్థినంమామవతువిద్యాసంయోజనేన. తదేవబ్రహ్మవక్తారమాచార్యంచవక్తృత్వసామర్థ్యసంయోజనేన. అవతుమామవతువక్తారమితిపునర్వచనమాదరార్థం. శాంతిశ్శాంతిశ్శాంతిరితిత్రిర్వచనమాధ్యాత్మికాధిభౌతికాధిదైవికానాంవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గాణాంప్రశమనార్థం. ఇతిప్రథమానువాకః.

ఆ.— ఏవముపనిషదాంవ్యాఖ్యారమ్భంసంభావ్యప్రతిపదవ్యాఖ్యామారభతే(శంసుఖమిత్యాదినా)శంనోభవత్వితి-సుఖకృద్భవన్త్విత్యర్థః. అధ్యాత్మప్రాణకరణాభిమానినీనాందేవతానాంసుఖకృత్త్వంకిమితిప్రార్థ్యతే-తత్రాహ (తాసుహీతి) శ్రవణం-గురుపాదోపసర్పణపూర్వకంవేదాన్తానాంతాత్పర్యావధారణం. ధారణం-శ్రుతస్యావిస్మరణం. ఉపయోగః-శిష్యేభ్యోనివేదనం. అన్యద్బ్రహ్మ-వాయుశ్చాన్యఇతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (పరోక్షేతి) బ్రహ్మణఇతిపరోక్షేణ, *సబ్రహ్మేత్యాచక్షతఇతిశ్రుతేః. వాయుశబ్దేనచప్రత్యక్షతయా, నిర్దేశః-ప్రాణస్యప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. యద్యపిసూత్రాత్మరూపేణవాయుఃపరోక్షః- తథాప్యాధ్యాత్మికప్రాణవాయురూపేణబ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వేఽప్యపరోక్షత్వమిత్యాహ (కించేతి) బాహ్యంచక్షురాది - రూపదర్శనాద్యనుమేయత్వాద్వ్యవహితం - ప్రాణస్త్వవ్యవధానేనసాక్షివేద్యస్సన్నిహితశ్చ భోక్తురితిచక్షురాద్యపేక్షయాప్రత్యక్షఇత్యర్థః. బృంహణాద్బ్రహ్మ. ప్రాణకృతేనశ్వసనాదినాశరీరాదేర్బృంహణంప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యథారాజ్ఞోదౌవారికంకశ్చిద్రాజదిదృక్షురాహ త్వమేవరాజేతి - తథాహార్దస్యబ్రహ్మణోద్వారపాలంహార్దంబ్రహ్మదిదృక్షుర్ముముక్షురాహత్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామీతి. బ్రహ్మవదనక్రియాప్రాణదేవతాస్తుత్యర్థా. స్తుత్యన్తరమాహ(ఋతమిత్యాదినా)— ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

రం.— అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయ మఞ్చితోరస్థలంశ్రియా । అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥౧॥
వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। తైత్తిరీయకవేదాన్తవివృతింకరవాణ్యహమ్॥౨॥

పరవిద్యామారభమాణోవిఘ్నశాన్త్యైదేవతాఃప్రార్థయతే (శంనఇతి) సూర్యో, వరుణో,ఽర్యమాఖ్యాదిత్యవిశేషః, ఇన్ద్రో, బృహస్పతి, ర్మహతావిక్రమాఖ్యపదవిన్యాసవిశేషేణయుక్తోవిష్ణు, శ్చసుఖప్రదాభవన్త్విత్యర్థః. (నమఇతి)నమోబ్రహ్మణే - వేదాయనమఇత్యర్థః. వేదాక్షరాభివ్యఞ్జకవాయుంప్రార్థయతే (నమస్తేఇత్యాదినా) (ప్రత్యక్షంబ్రహ్మేతి) జగజ్జీవనహేతుతయాబృహత్త్వగుణశాలిత్వే వాయుబ్రహ్మణోరవిశిష్టేపివాయోఃప్రత్యక్షత్వంవిశేషఇతిభావః. (ఋతమితి) ఋతత్వం- అపభ్రంశరాహిత్యలక్షణంశబ్దసత్యత్వం. (సత్యమితి) సత్యత్వంచ యథావస్థితార్థకథనరూపమర్థసత్యత్వమితినపౌనరుక్త్యం. (తన్మామవత్వితి) అధీయమానంబ్రహ్మ అధ్యేతారంమామవతు. (తద్వక్తారమితి) అధ్యాపయితారంచవిఘ్నేభ్యోరక్షత్విత్యర్థః. తమేవార్థంభిన్నానుపూర్వీకాభ్యాంతాభ్యామేవపదాభ్యాం ఆదరాతిశయాత్ప్రార్థయతే (అవతుమాంఅవతువక్తారమితి) (శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః) విఘ్నానామస్త్వితిశేషః. ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

ఉ.— శీక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామః। వర్ణస్స్వరః । మాత్రా బలం । సామసంతానః । ఇత్యుక్తశ్శీక్షాధ్యాయః॥ శీక్షాంపఞ్చ॥ ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

శం.— అర్థజ్ఞానప్రధానత్వాదుపనిషదో గ్రంథపాఠేయత్నోపరమోమాభూదితిశీక్షాధ్యాయఆరభ్యతే. శిక్షా- శిక్ష్యతేఽనయేతివర్ణాద్యుచ్చారణలక్షణం. శిక్ష్యన్తఇతివాశిక్షాః- వర్ణాదయః. శిక్షైవశీక్షా. దైర్ఘ్యంఛాందసం. తాంశీక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామః-విస్పష్టమాసమన్తాత్ కథయిష్యామః. చక్షిఙో వ్యాఖ్యాఙాదిష్టస్యవ్యాఙ్పూర్వస్యవక్తవ్యవాక్యకర్మణఏతద్రూపం. తత్ర- వర్ణః- అకారాదిః, స్వరః - ఉదాత్తాదిః. మాత్రాః- హ్రస్వాద్యాః. బ

లం- ప్రయత్నవిశేషః. సామ- వర్ణానాంమధ్యమవృత్త్యోచ్చారణం. సమతా. సన్తానః- సంతతిః. సంహితేత్యర్థః. ఏషోహిశిక్షితవ్యోఽర్థః. శిక్షాయ త్స్మిన్నధ్యాయే-సోఽయంశిక్షాధ్యాయఃఇత్యుక్తః- ఏవముక్తః. ఉదితః. ఉక్తఇత్యుపసంహారఉత్తరార్థః. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

ఆ.—— (యత్నోపరమఇతి) స్వరోష్మవ్యఞ్జనప్రయోగోమాధురాదిత్యర్థః. అస్యాభావేవక్షితార్థసిద్ధిరేవనస్యాత్. తదుక్తం ॥మన్త్రోహీనః స్వరతోవర్ణతోవామిథ్యాప్రయుక్తోనతమర్థమాహ।సవాగ్వజ్రోయజమానంహినస్తి యథేన్ద్రశత్రుఃస్వరతోఽపరాధాదితి. (లక్షణమితి) లక్షణం-శాస్త్రం. ॥ఋటురషాణాంమూర్ధా।ఇచుయశానాంతాల్విత్యాది. వస్యాస్యతైవనిర్ధతాస్వదిహాకర్తవ్యత్వద్యోతనాయశిక్షస్య.గ్రాహ్యా. ॥పశ్యజఃఖ్యాతష్ పా ల్లిటీవిస్తారేణఖ్యాతాదిష్టయస్య-తస్యేదంరూపం-న ఃఖ్యా ప్రకరణసేత్యస్యాస్యోపసర్గస్య- ప్రణోగానఖ్యానాదిత్యర్థః. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

రం.—— (శీక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామఇతి) శీక్షాఖ్యవేదాఙ్గస్య వేహోపకారప్రకారోవక్ష్యత ఇత్యర్థః. శిక్ష్యతేఽధీయతేఽనయేతి. (వర్ణఇతి) వర్ణాస్త్రిషష్టిశ్చతుఃషష్టిర్వామతాఇత్యుక్తరీత్యా అకారాద్యావర్ణాః. స్వరాః- ఉదాత్తాదయః. మాత్రాః- ॥ ఏకమాత్రోభవేద్ధ్రస్వ ఇత్యుక్తప్రహ్రస్వదీర్ఘాదిభేదాః. బలం - అల్పప్రాణత్వమహాప్రాణత్వాదిలక్షణం.సామ-కృష్టప్రయుక్తాదిలక్షణాఃససప్తస్వరాః. సన్తానః-వర్ణపదసంహితాదిః. ఏతేషాంజ్ఞానంశిక్షాఖ్యవేదాఙ్గసాధ్యం. లతశ్చఏతద్జ్ఞానంబ్రహ్మవిద్యోపయోగీత్యర్థః. ఇదముపలక్షణంవేదాఙ్గాన్తరాణామపి. (ఇత్యుక్తశ్శీక్షాధ్యాయఇతి) అధ్యాయః-గ్రన్థవిశేషః. శీక్షాఖ్యగ్రన్థవిశేషస్యఉపయోగోవర్ణితఇత్యర్థః. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

ఉ.—— సహనౌయశః। సహనౌబ్రహ్మవర్చసం। అథాతస్సగ్ంహితాయా ఉపనిషదంవ్యాఖ్యాస్యామః। పఞ్చస్వధికరణేషు। అధిలోకమధిజ్యౌతిషమధివిద్యమధిప్రజమధ్యాత్మం। తామహాసగ్ంహితాఇత్యాచక్షతే। అథాధిలోకం। పృథివీపూర్వరూపం। ద్యౌరుత్తరరూపం। ఆకాశస్సంధిః॥౧॥ వాయుస్సంధానం। ఇత్యధిలోకం। అథాధిజ్యౌతిషం। అగ్నిఃపూర్వరూపం। ఆదిత్యఉత్తరరూపం। ఆపస్సంధిః। వైద్యుతస్సంధానం। ఇత్యధిజ్యౌతిషం। అథాధివిద్యం। ఆచార్యఃపూర్వరూపం॥౨॥ అన్తేవాస్యుత్తరరూపం। విద్యాసంధిః। ప్రవచనగ్ంసంధానం। ఇత్యధివిద్యం। అథాధిప్రజం। మాతాపూర్వరూపం। పితోత్తరరూపం। ప్రజాసంధిః। ప్రజననగ్ంసంధానం। ఇత్యధిప్రజం॥౩॥ అథాధ్యాత్మం। అధరాహనుఃపూర్వరూపం। ఉత్తరాహనురుత్తరరూపం। వాక్సంధిః। జిహ్వాసంధానం। ఇత్యధ్యాత్మం। ఇతీమామహాసగ్ంహితాః। యఏవమేతామహాసగ్ంహితావ్యాఖ్యాతావేద। సంధీయతేప్రజయాపశుభిః। బ్రహ్మవర్చసేనాన్నాద్యేనసువర్గ్యేణలోకేన॥౪॥ సంధిరాచార్యఃపూర్వరూపమిత్యధిప్రజంలోకేన॥ ఇతితృతీయోఽనువాకః.

శం.—— అధునాసంహితోపనిషదుచ్యతే. తత్రసంహితాద్యుపనిషత్పరిజ్ఞాననిమిత్తంయద్యశఃప్రాప్యతే-తన్నౌ-ఆవయోఃశిష్యాచార్యయోస్సహైవాస్తు. తన్నిమిత్తంచయద్బ్రహ్మవర్చసం-తేజః-తచ్చసహైవాస్త్వితిశిష్యవచనమాశీః. శిష్యస్యహ్యకృతార్థత్వాత్ప్రార్థనోపపద్యతే- నాచార్యస్య-కృతార్థత్వాత్. కృతార్థోహ్యాచార్యోనామభవతి. అథ-అనన్తరమధ్యయనలక్షణవిధానస్యపూర్వవృత్తస్య-అతః-యతోఽత్యర్థంగ్రన్థభావితాబుద్ధిర్నశక్యతేసహసాఽర్థజ్ఞానవిషయేఽవతారయితుమిత్యతః-సంహితాయాఉపనిషదం-సంహితావిషయందర్శనమిత్యేతద్గ్రన్థసంనికృష్టామేవవ్యాఖ్యాస్యామః. పఞ్చస్వధికరణేషు- ఆశ్రయేషు. జ్ఞానవిషయేష్విత్యర్థః. కానితానీత్యాహ-అధిలోకం-లోకేష్వధియద్దర్శనం-తదధిలోకం. తథాఅధిజ్యౌతిషమధివిద్యమధిప్రజమధ్యాత్మమితి. తాఏతాఃపఞ్చవిషయాః ఉపనిషదోలోకాదిమహావస్తువిషయత్వాత్సంహితావిషయత్వాచ్చమహత్యశ్చతాస్సంహితాశ్చమహాసంహితాఇత్యాచక్షతే- కథయన్తివేదవిదః. అథతాసాంయథోపన్యస్తానాంమధ్యేఅధిలోకందర్శనముచ్యతే. దర్శనక్రమవివక్షార్థోఽథశబ్దస్సర్వత్ర. (పృథివీపూర్వరూపం) పూర్వవర్ణఃపూర్వరూపం. సంహితాయాఃపూర్వవర్ణేపృథివీదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యుక్తంభవతి. తథాద్యౌరుత్తరరూపం. ఆకాశః- అన్తరిక్షలోకః. సన్ధిః - మధ్యమంపూర్వోత్తరరూపయోః. సన్ధీయేతేఽస్మిన్పూర్వోత్తరరూపేఇతి. (వాయుస్సన్ధానం) సన్ధీయతేఽనేనేతిసన్ధానం. ఇత్యధిలోకందర్శనముక్తం. (అథాధిజ్యౌతిషమిత్యాది) సమానం. ఇతీమామితి- ఉక్తాఉపప్రదర్శ్యన్తే. యఃకశ్చిదేవంఏతామహాసంహితావ్యాఖ్యాతావేద-ఉపాస్తే. వేదేత్యుపాసనంస్యాత్ - విజ్ఞానాధికారాత్, ॥ ఇతి ప్రాచీనయోగ్యోపాస్స్వేతివచనాత్, ఉపాసనంచయథాశాస్త్రంతుల్యప్రత్యయసన్తతిరసజ్కీర్ణాచాన్యప్రత్యయైశ్శాస్త్రోక్తాలమ్బనవిషయాచ. ప్రసిద్ధశ్చోపాసనశబ్దార్థోలోకేగురుముపాస్తేరాజానముపాస్తఇతి. యోహిగుర్వాదీన్సన్తతముపచరతి- సఉపాస్తఇత్యుచ్యతే. సచఫలమాప్నోత్యుపాసనస్య. అతోఽత్రాపియఏవంవేద- సన్ధీయతేప్రజాదిభిస్స్వర్గాన్తైః. ప్రజాదిఫలంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఆ.—— సంహితా- వర్ణానాంసన్నికర్షః.తద్విషయముపాసనంప్రథమంకర్తవ్యమిత్యాహ (అథనేతి) సన్నిధానాచ్చస్వశాఖాసంహితైవ

గ్రాహ్యః శంనోమిత్ర ఇత్యాశీర్వాదః కృతోఽస్యోపనిషచ్ఛేషః-సంహితోపనిషచ్ఛేషమాశీర్వాదానన్తరమాహ(తత్రేతి) వస్తూపాసనసంహితాప్రథపత, శిష్యోపాసనవిధానే హేతురతఃశబ్దేనోక్తఇత్యాహ(యతోఽర్థమితి)పఞ్చస్వితిసప్తమీత్యర్థీయాశ్చైవిపసణేయో. అధికరణశబ్దో విషయపర్యాయః. పఞ్చ సుపదార్థేష్వితి శేషితంజ్ఞానంవక్ష్యమవక్తవ్యం-యథాశాస్త్రదర్శనం ప్రతిమాయామిత్యర్థః.(లోకేష్వధీతి)లోకానధికృత్య-ఉపాదాయధ్యాయత్వమిత్యర్థః. విద్యాశబ్దేనవిద్యాప్రతిబిమ్బఆచార్యాదిర్వివక్షితః. తథైవప్రజాశబ్దేనప్రజాప్రతిబిమ్బఃపిత్రాదిర్వివక్షితః. (అధ్యాత్మమితి) ఆత్మానం- భోక్తారమధి కృత్యయదవర్తతే. జిహ్వాదిర్వివక్షితః. సర్వత్రతదభిమానినీదేవతైవ గ్రాహ్యా-అస్యసోఽపాస్యత్వాసమ్భవాదితి. ఏభిశ్శేషమర్థవాదమాహ (తాఏతా ఇతి) సంహితోపనిషదశ్శక్యవ్యాఖ్యాతత్వప్రతినిధిరుక్తః- కథంకర్తవ్యాఇత్యాకాఙ్క్షాయాంవినియోగవిధిమాహ (అథతాసామిత్యాదినా) కర్తురేకత్వా, దసు స్థానాంబహుత్వా, దవశ్యంభావినిక్రమేవిశేషనియమార్థోఽనకాశః- *హృదయస్యాగ్రేఽవద్యత్యథజిహ్వాయాఅథవక్షసఇతివత్. ఉపప్రద ర్శనే- పరామృశ్యన్తే అధికారివిధిప్రదర్శనాయ. యథావత్సాదయః షట్ యాగాస్సముచ్చితాః ఫలసాధనం- అధికారాంశేనాభేదాత్- తథా పఞ్చోపనిషదఃసముచ్చితాః ప్రజాదిఫలకామస్యానుష్ఠేయాఇత్యాహ (యఏవమిత్యాదినా) ఫలకామినాఽనుష్ఠీయమానంసంహితోపాసనంకామి తఫలాయభవతి- ఫలాన్యసన్ధినాచానుష్ఠీయమానం బ్రహ్మవిద్యాఙ్గంభవతి. మేధాహీనేన బ్రహ్మణోఽవగన్తుమశక్యత్వాన్మేధాకామస్యజపోఽపి బ్రహ్మ విద్యాఙ్గంభవతి- శ్రీవిహీనేనసత్త్వశుద్ధ్యర్థంయాగాద్యనుష్ఠాతుంనశక్యత ఇతి శ్రీకామస్యహోమోఽపిపరమ్పరయా బ్రహ్మవిద్యోపయోగీతిమహత్తా ప్పర్యంవిద్యాస్సాకల్యమాన్నాతానాంసర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

౩౦.— విద్యాఫలంగురుశిష్యోభయగతమస్త్వితిగురుశిష్యౌ ప్రార్థయేతే (సహనావితి) బ్రహ్మవర్చసంయశశ్చావయోస్సహాస్త్విత్యర్థః.(అ థాతఇతి)లోకజ్యోతిర్విద్యాప్రజాశరీరరూపేషుపఞ్చస్వధికరణేషుసంహితాశబ్దితస్య విషయకరహస్యోపదేశాన్వ్యాకరిష్యామఇత్యర్థః. అధిలోకం-అవి భక్త్యర్థేఽవ్యయమితిసప్తమ్యర్థేసమాసః.ఏవముత్తరత్రాపి.అధిజ్యోతిషమధ్యాత్మమిత్యత్రాప్యయీభావే *శరత్ప్రభృతిభ్యఃఅనశ్చేతిసమాసా న్తష్టచ్. లోకాదిషుపఞ్చస్వధికరణేషు అభ్యస్యమానాస్సంహితాఃమహాసంహితాః. మహచ్ఛబ్దఃపూజ్యవచనః. పూజ్యాఇత్యర్థః. అ, ఉ, ఓ. ఇతివర్ణసం హితాయాంపూర్వాపరావర్ణౌ- పూర్వాపరరూపే, శ్లిష్టోచ్చారణలక్షణః * పరస్సంనికర్షస్సంహితేత్యుక్తస్సన్ధిః, తదనుకూలయత్నలక్షణస్సన్ధాన, ఇ తి సంహితాగతానాంచతుర్ణామవయవానాంలోకాదిషుపఞ్చస్వధికరణేషుదృష్టిక్రమంవర్ణయతి (అథాధిలోకమిత్యాదినా) అధిలోకం- ఉచ్యతఇ తిశేషః. అథశబ్దోవాక్యోపక్రమే. (వాయుస్సన్ధానమితి) వాయోఃపూర్వోత్తరలోకసంచారితయాసన్ధానత్వమితిభావః. (ఇత్యధిలోకమితి) ఉక్తమి తిశేషః. ఏవముత్తరత్రాపి. (అగ్నిరిత్యాది) *అగ్నౌప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతఇత్యుక్తరీత్యాఆహుతిసంబన్ధేనాగ్న్యాదిత్యయోఃపూర్వో త్తరత్వం. అభ్రమణసన్ధౌ వృష్ట్యాగ్న్యధీనత్వాత్ విద్యుతస్సన్ధానత్వంద్రష్టవ్యం. (ఆచార్యఇత్యాది) విద్యా- శిష్యగతజ్ఞానం. ప్రవచనం- అధ్యాపనమిత్యర్థః. (మాతేత్యాది) ప్రజననం- గర్భోత్పాదనం. (అధరేత్యాది) కపోలాధఃప్రదేశోఽధరాహనుః. ఊర్ధ్వప్రదేశఉత్తరాహ నుః. వాక్-శబ్దఇత్యర్థః. ఏతజ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (యఏవమితి) సన్ధీయతే- అన్వితోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఉ.— యశ్ఛన్దసామృషభో విశ్వరూపః । ఛన్దోభ్యోఽధ్యమృతాత్సంబభూవ । స మేన్ద్రో మేధయా స్పృణోతు । అమృతస్య దేవధారణో భూయాసం । శరీరం మే విచర్షణం । జిహ్వా మే మధుమత్తమా । కర్ణాభ్యాం భూరి విశ్రువం। బ్రహ్మణః కోశోఽసి మేధయా పిహితః। శ్రుతం మే గోపాయ। ఆవహన్తీ వితన్వానా॥౧॥ కుర్వాణా చీరమాత్మనః। వాసాంసి మమ గావశ్చ। అన్నపానే చ సర్వదా। తతో మే శ్రియమావహ। లోమశాం పశుభిస్సహ స్వాహా। ఆమాయన్తు బ్రహ్మచారిణస్స్వాహా। యశో జనేఽసాని స్వాహా। శ్రేయాన్వస్యసోఽసాని స్వాహా। తం త్వా భగ ప్రవిశాని స్వాహా। స మా భగ ప్రవిశ స్వాహా॥౨॥ తస్మింత్సహస్రశాఖే। నిభగాహం త్వయి మృజే స్వాహా। యథాపః ప్రవతాయన్తి । యథా మాసా అహర్జరం। ఏవం మాం బ్రహ్మచారిణః। ధాతరాయన్తు సర్వతస్స్వాహా। ప్రతివేశోఽసి ప్ర మా¶పాహి ప్ర మా పద్యస్వ॥౩॥ వితన్వానా ప్రవిశ స్వాహా సప్త చ॥ ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

శం.— (యశ్ఛందసామితి)మేధాకామస్య శ్రీకామస్యచజపహోమా ఉచ్యన్తే- *సమేన్ద్రో మేధయాస్పృణోతు *త తో మే శ్రియమావహేతిచలిఙ్గదర్శనాత్. యశ్ఛన్దసాం-వేదానామృషభఇవర్షభః- ప్రాధాన్యాత్. విశ్వరూపః-సర్వరూపః. సర్వవాగ్వ్యాప్తేః. *తద్య థాశఙ్కునాసర్వాణిపర్ణానిసన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణసర్వావాక్సన్తృణ్ణాఓఙ్కారఏవేదంసర్వమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్.అతఏవర్షభత్వమోఙ్కారస్య. ఓఙ్కా రోహ్యత్రోపాస్య ఇత్యృషభాదిశబ్దైఃస్తుతిర్న్యాయ్యైవఓఙ్కారస్య. ఛన్దోభ్యః-వేదేభ్యః. వేదాహ్యమృతం. తస్మాదమృతాదధిసంబభూవ- లోకవేదవ్యా హృతిభ్యస్సారిష్ఠంజిఘృక్షోఃప్రజాపతేస్తపస్యతఓఙ్కారస్సారిష్ఠత్వేనప్రత్యభాదిత్యర్థః. నహినిత్యస్యోఙ్కారస్యాఞ్జసైవోత్పత్తిరవకల్పతే. సః- ఏవంభూ తఓఙ్కారః-ఇన్ద్రస్సర్వకామేశఃపరమేశ్వరోమా-మాంమేధయా-ప్రజ్ఞయాస్పృణోతు- ప్రీణయతు. బలయతువా. ప్రజ్ఞాబలంహిప్రార్థ్యతే. అమృ

¶ భాహిలిపాఠాన్తరం

తస్య-అమృతత్వహేతుభూతస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య. తదధికారాత్. హేదేవ-ధారణః-ధారయితా భూయాసం-భవేయం. కించ-శరీరంమే-మమవిచర్షణం-విచక్షణం-యోగ్యమిత్యేతత్ భూయాదితి ప్రథమపురుషపరిణామః. జిహ్వామే మధుమత్తమా- మధుమతీ. అతిశయేన మధురభాషిణీత్యర్థః. కర్ణాభ్యాం- శ్రోత్రాభ్యాం భూరి-బహువిశ్రువం-వ్యశ్రువం. శ్రోతా భూయాసమిత్యర్థః. ఆత్మజ్ఞానయోగ్యః కార్యకారణసంఘాతోఽస్త్వితివాక్యార్థః. మేధా చ తదర్థమేవ ప్రార్థ్యతే. బ్రహ్మణః-పరమాత్మనః కోశోసి-అసేరివ ఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వాత్. త్వం హి బ్రహ్మణః ప్రతీకం-త్వయి బ్రహ్మోపలభ్యతే. మేధయా-లౌకికప్రజ్ఞయా పిహితః-ఆచ్ఛాదితః. స త్వం సామాన్యప్రజ్ఞైరవిదితతత్త్వ ఇత్యర్థః. శ్రుతం- శ్రవణపూర్వకమాత్మజ్ఞానాదికం విజ్ఞానం మే గోపాయ-రక్ష. తత్ప్రాప్త్యవిస్మరణాదికం కుర్విత్యర్థః. జపార్థా ఏతే మన్త్రా మేధాకామస్య. శ్రీకామస్య హోమార్థాస్త్విదానీముచ్యన్తే మన్త్రాః. ఆవహన్తీ- ఆనయన్తీ. వితన్వానా-విస్తారయన్తీ. తనోతేస్తత్కర్మకత్వాత్. కుర్వాణా-నిర్వర్తయన్తీ అచీరం- అచిరం. క్షిప్రమేవ. ఛాన్దసో దీర్ఘః. చిరం వా కుర్వాణా. ఆత్మనః-మమ. కిమిత్యాహ-వాసాంసి-వస్త్రాణి. మమ గావశ్చ- గాశ్చేతి యావత్. అన్నపానే చ సర్వదా. ఏవమాదీని కుర్వాణా శ్రీర్యా-తాం తతః-మేధానిర్వర్తనాత్పరం ఆవహ-ఆనయ అమేధసో హి శ్రీరనర్థాయైవేతి. కింవిశిష్టాం చ-లోమశాం-అజావ్యాదియుక్తాం. అన్యైశ్చ పశుభిస్సహ- యుక్తాం. ఆవహేతి అధికారాదోఙ్కారవాచినం బధ్యతే. స్వాహాకారో హోమార్థమన్త్రాన్తజ్ఞాపనార్థః. (ఆమాయన్త్వితి) ఆయన్తు మామితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. బ్రహ్మచారిణః. యశః-యశస్వీ. జనే-జనేషు. అసాని-భవాని. శ్రేయాన్-ప్రశస్యతరః. వస్యసః-వసీయసః. వసుతరాద్వా వసుమత్తరాద్వా. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం. తుల్యజాతీయాచ్చ విశేషణం. ధనవజ్జాతీయపురుషాద్విశేషవానహమిత్యర్థః. కించ తం- బ్రహ్మణః కోశభూతం త్వా-త్వాం హే భగ-భగవన్-పూజార్హ- ప్రవిశాని. ప్రవిశ్య చానన్యస్త్వదాత్మైవ భవానీత్యర్థః. సః-త్వమపి మా-మాం భగ-భగవన్ ప్రవిశ. ఆవయోరేకాత్మత్వమేవాస్తు. తస్మిన్-త్వయి సహస్రశాఖే-బహుభేదే హే భగవన్నిమృజే-శోధయామ్యహం పాపకృత్యాం. యథా లోకే ఆపః ప్రవతా-నిమ్నవతా దేశేన-యన్తి-గచ్ఛన్తి. యథా చ మాసాః అహర్జరం- సంవత్సరం. సంవత్సరో అహర్జరః- అహోభిః పరివర్తమానో లోకాన్ జరయతీతి. అహాని వాఽస్మిన్ జీర్యన్తి - అన్తర్భవన్తీత్యహర్జరః. తం చ యథా మాసాః యన్తి - ఏవం మాం బ్రహ్మచారిణః హే ధాతః- సర్వస్య విధాతః మామాయన్తు- ఆగచ్ఛన్తు. సర్వతః - సర్వదిగ్భ్యః. ప్రతివేశః- శ్రమాపనయనస్థానం ఆసన్నం గృహమిత్యర్థః. ఏవం త్వం ప్రతివేశ ఇవ ప్రతివేశః - త్వచ్ఛీలినాం సర్వపాపదుఃఖాపనయనస్థానమసి. అతో మాం ప్రభాహి- ప్రకాశయ ఆత్మానం. ప్రమాపద్యస్వ- ప్రపద్యస్వ చ మాం. శరవిద్ధమివ లోహం త్వన్మయం త్వదాత్మానం కుర్విత్యర్థః. శ్రీకామోఽస్మిన్ విద్యాప్రకరణేఽభిధీయమానో ధనార్థః. ధనం చ కర్మార్థం. కర్మ చోపాత్తదురితక్షయార్థం- తత్క్షయే హి విద్యా ప్రకాశతే. తథా చ స్మృతిః ॥ జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణః। యథాదర్శతలే ప్రఖ్యే పశ్యన్త్యాత్మానమాత్మనీతి. ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

ఆ.—— అవాన్తరతాత్పర్యమభిప్రేత్యాహ (యశ్ఛన్దసామిత్యాదినా) సంబధ్నాతి జన్మవాచకే పదే శ్రూయమాణే కిమితీ ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపదిత్యాదిశ్రుత్యన్తరానుసారేణ ఆత్మజ్ఞానయోగ్యకార్యశ్రేష్ఠత్వేన ప్రతిభానం వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (సహీతి) (పురుషవిపరిణామ ఇతి) భూయాసమిత్యుత్తమపురుషస్య ప్రకృతస్య ప్రథమపురుషత్వేన పరిణామః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. అచేతనం శబ్దం ప్రతి ప్రార్థనా కథం, కథం చేన్ద్రశబ్దేనాభిధాన, మిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మాభేదవివక్షయేత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) బ్రహ్మాభేదేన ప్రార్థితదానే సమర్థశ్చేదోఙ్కారః- కిమితి సర్వైర్నోపాస్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (మేధయేతి) (లౌకికప్రజ్ఞయేతి) సాలగ్రామాదిష్వివ దేవతాబుద్ధ్యేత్యర్థః. నైతేషాం లక్షణయా దృశ్యం - బ్రహ్మణ ఉత్పన్నత్వాత్. వస నివాసే వస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాతుద్వయాదు ప్రత్యయశ్శీలార్థే. వసుః- వసనశీలః. పరాచ్ఛాదనశీలో వా వసుః. అతిశయేన వసుః- వసీయాన్. తస్మాత్- వసీయసః. ఇలోపశ్ఛాన్దసః. వసుమాన్వసుశబ్దేన లక్ష్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (వసుమత్తరాద్వేతి) పూర్వోక్తస్య ప్రయోజనమాహ (కించేతి) యదుక్తం బ్రహ్మచారిణో మామాయన్త్వితి- తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

రం.—— బ్రహ్మవిద్యార్థం ప్రణవం ప్రార్థయతే (యశ్ఛన్దసామితి) ఛన్దసాం-వేదానాం యో ఋషభః- శ్రేష్ఠః. విశ్వరూపః-॥ విశ్వం విష్ణురితి నామసహస్రపాఠాత్. విశ్వం-విష్ణుః. తత్ప్రతీకత్వాత్ తద్ధ్యానసాధనత్వాచ్చ తద్రూపత్వం. సర్వశబ్దప్రకృతిత్వాద్వా సర్వరూపత్వం. ఏవంభూతః ప్రణవః అమృతాత్ - పరమాత్మనః సకాశాత్ ఛన్దోభ్యోఽధికతయా సంబభూవ- ప్రాదుర్భూతః. స ఇన్ద్రః- పరమైశ్వర్యశాలీ ప్రణవః మా- మాం మేధయా- జ్ఞానేన స్పృణోతు- ఉజ్జీవయతు. ॥ స్పృ ప్రీతిరక్షణ ప్రాణనేష్వితి హి ధాతుః. దేవేతి- దీవ్యతః ప్రణవస్య సంబోధనం. అమృతస్య - పరమాత్మనః హృదయే ధారకో భూయాసం - సర్వదా బ్రహ్మజ్ఞానమనువర్తతామిత్యర్థః. మదీయం చ శరీరం విచర్షణం - బలారోగ్యాదినా కాన్తిమద్భవతు. మదీయా చ జిహ్వా సర్వదా బ్రహ్మవదనశీలతయా భోగ్యతమా భవతు. కర్ణాభ్యాం చ భూరి - భూయో బ్రహ్మప్రతిపాదకం శాస్త్రం శృణవాని. విశ్రువమితి ఛాన్దసం రూపం. పరమాత్మనస్త్వం వాచకతయా కోశోసి - నిధానస్థానమసి. మేధాజనకతయా తద్భరిత తయా వా మేధయాచ్ఛాదితోసి. తాదృశస్త్వం శ్రుతార్థో యథా అప్రమృష్టో భవతి- తథా కుర్విత్యర్థః. విద్యోపయికహోమసాధనమన్త్రా ఉచ్యన్తే (ఆవహన్తీత్యాదినా) లక్ష్మీప్రార్థనామన్త్రోఽయం. ఆవహన్తీ- ఉత్పాదయన్తీ, వితన్వానా- వర్ధయన్తీ, యతస్త్వం - తతో మే చీరమితరాణి వాసాంసి గాః అన్నపానే చ సర్వదా కుర్వాణా సతీ ॥ సా హి శ్రీరమృతా సతామితి త్రయీలక్షణాం శ్రియం లోమశాం - బహులాం యజ్ఞాద్యోపయికపశ్వాది ద్రవ్యైస్సహ ఆవహ - ఉత్పాదయ. హోమసాధనత్వాన్మన్త్రస్య స్వాహాన్తత్వం. (ఆమాయన్త్వితి) బ్రహ్మవిద్యాయోగ్యా బ్రహ్మచర్యవ్రతసంపన్నాశ్శిష్యాః మామాగచ్ఛన్తు. ఇత్య

సుఖాలాభస్య ప్రార్థనామన్త్రః. (యశ ఇతి) జనమధ్యే యశస్వీ భవానీత్యర్థః. (శ్రేయానితి) వస్యసః- వసీయసః. వసుమత్తరాణాం మధ్యే శ్రేష్ఠో భూయాసమిత్యర్థః. (తం త్వేతి) హే భగేతి- ఐశ్వర్యాదీనాం సంబోధనం. తం త్వాం ప్రవిశాని - ప్రాప్నవానీత్యర్థః. (స మేతి) హే భగ స త్వం మాం ప్రాప్నుహీత్యర్థః. (తస్మిన్నితి) హే భగ - సహస్రశాఖ- ఐశ్వర్యవీర్యాద్యనన్తగుణనిధానయుక్తే త్వయి ప్రవిష్టో హం నిమృజే- శుద్ధో భవానీత్యర్థః. నిమృజా ఇతి శుద్ధావితి ధాతుః. (యథాప ఇతి) హే ధాతః- పరమాత్మన్ యథా జలాని ప్రవతా- ప్రవణాదిదేశేన యన్తి,- తానాదికాప్యను తేన స్థాయీ మను నానీకలాపః. యథా మాసాః- అహర్జరం- అహోభిర్జరా యస్య స పురుషోఽహర్జరః. యస్య కాలేన జరా భవతి- సవ్యాఖ్యాదినా- సోఽహర్జరః. వృద్ధ ఇతి యావత్. తం యథా మాసాః ప్రాప్నువన్తి, యద్వా- అహోభిర్జరయన్తి లోకానిత్యహర్జరః- సంవత్సరః. సూర్యో వా. ఏవం మాం యోగ్యాః శిష్యాః ఆయాన్త్విత్యర్థః (ప్రతివేశోసీతి) హే ధాతస్త్వం ప్రతివేశః శ్రితప్రతిగ్రహకల్పః. సన్నిహితోసీత్యర్థః. మా- మాం ప్రకర్షేణ పాహి. ప్రపద్యస్వ- అత్యన్తాభిలష్యమాణోయం పదిః. ప్రపన్నం మాం కుర్విత్యర్థః. ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

ఉ.—— భూర్భువస్సువరితి వా ఏతాస్తిస్రో వ్యాహృతయః । తాసాము హ స్మైతాం చతుర్థీం । మాహాచమస్యః ప్రవేదయతే। మహ ఇతి । తద్బ్రహ్మ । స ఆత్మా। అఙ్గాన్యన్యా దేవతాః। భూరితి వా అయం లోకః। భువ ఇత్యన్తరిక్షం। సువరిత్యసౌ లోకః॥౧॥ మహ ఇత్యాదిత్యః। ఆదిత్యేన వావ సర్వే లోకా మహీయన్తే। భూరితి వా అగ్నిః । భువ ఇతి వాయుః। సువరిత్యాదిత్యః । మహ ఇతి చన్ద్రమాః। చన్ద్రమసా వావ సర్వాణి జ్యోతీగ్ంషి మహీయన్తే। భూరితి వా ఋచః। భువ ఇతి సామాని। సువరితి యజూగ్ంషి॥౨॥ మహ ఇతి బ్రహ్మ। బ్రహ్మణా వావ సర్వే వేదా మహీయన్తే । భూరితి వై ప్రాణః । భువ ఇత్యపానః। సువరితి వ్యానః। మహ ఇత్యన్నం। అన్నేన వావ సర్వే ప్రాణా మహీయన్తే । తా వా ఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధా। చతస్రశ్చతస్రో వ్యాహృతయః । తా యో వేద । స వేద బ్రహ్మ । సర్వేఽస్మై దేవా బలిమావహన్తి॥3॥ అసౌ లోకో యజూగ్ంషి వేద ద్వే చ॥ ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

శం.—— సంహితావిషయముపాసనముక్తం- తదను మేధాకామస్య శ్రీకామస్య చానుక్రాన్తా మన్త్రాః. తే చ పారంపర్యేణ విద్యోపయోగార్థా ఏవ. అనన్తరం వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణోఽన్తరుపాసనం స్వారాజ్యఫలం ప్రస్తూయతే (భూర్భువస్సువరితి) ఇతీత్యుక్తోపప్రదర్శనార్థః. ఏతాస్తిస్ర ఇతి ప్రదర్శితానాం పరామర్శార్థః. పరామృష్టాః స్మర్యన్తే ఇత్యనేన. తిస్ర ఏతాః ప్రసిద్ధా వ్యాహృతయః స్మర్యన్త ఇతి యావత్. తాసామియం చతుర్థీ వ్యాహృతిర్మహ ఇతి. తామేతాం చతుర్థీం మహాచమసస్యాపత్యం మాహాచమస్యః ప్రవేదయతే. ఉ-హ-స్మ-ఇత్యేతేషాం వృత్తానుకథనార్థత్వాద్విదితవాన్- దదర్శేత్యర్థః. మాహాచమస్యగ్రహణమార్షానుస్మరణార్థం. ఋష్యనుస్మరణమపి ఉపాసనాఙ్గమితి గమ్యతే- ఇహోపదేశాత్. యోఽయం మాహాచమస్యేన దృష్టా వ్యాహృతిర్మహ ఇతి- తద్బ్రహ్మ. మహద్ధి బ్రహ్మ- మహశ్చ వ్యాహృతిః. కిం పునస్తత్ (స ఆత్మా) ఆప్నోతేర్వ్యాప్తికర్మణ ఆత్మా. ఇతరాశ్చ వ్యాహృతయో లోకా దేవా వేదాః ప్రాణాశ్చ మహ ఇత్యనేన వ్యాహృత్యాత్మనాదిత్యచన్ద్రబ్రహ్మాన్నభూతేన వ్యాప్యన్తే యతః- అతోఽఙ్గాని- అవయవా అన్యా దేవతాః. దేవతాగ్రహణముపలక్షణార్థం లోకాదీనాం. మహ ఇత్యస్య వ్యాహృత్యాత్మనో దేవా లోకాదయశ్చ సర్వేఽవయవభూతా యతః- అత ఆహ- ఆదిత్యాదిభిర్లోకాదయో మహీయన్త ఇతి. ఆత్మనా హ్యఙ్గాని మహీయన్తే. మహనం-వృద్ధిః. ఉపచయః. మహీయన్తే- వర్ధన్త ఇత్యర్థః. అయం లోకః, అగ్నిః, ఋగ్వేదః, ప్రాణ, ఇతి ప్రథమా వ్యాహృతిర్భూరితి. ఏవముత్తరా ఏకైకా చతుర్ధా భవన్తి, (మహ ఇతి బ్రహ్మ) బ్రహ్మేత్యోఙ్కారః- శబ్దాధికారేఽన్యస్యాసమ్భవాత్. ఉక్తార్థమన్యత్. (తా వా ఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధేతి) తా వా ఏతా భూర్భువస్సువర్మహ ఇతి చతస్ర ఏకైకశశ్చతుర్ధా- చతుః ప్రకారాః. ధాశబ్దః ప్రకారవచనః. చతస్రః చతస్రస్సత్యః చతుర్ధా భవన్తీత్యర్థః. తాసాం యథాక్లృప్తానాం పునరుపదేశస్తథైవోపాసననియమార్థః. తాః- యథోక్తవ్యాహృతీర్యో వేద-స వేద-విజానాతి. కిం (బ్రహ్మ) ననుతద్బ్రహ్మ స ఆత్మేతి జ్ఞాతే బ్రహ్మణి న వక్తవ్యమవిజ్ఞాతవత్స వేద బ్రహ్మేతి. న-తద్విశేషవివక్షుత్వాదదోషః. సత్యం- విజ్ఞాతం చతుర్థవ్యాహృత్యాత్మా బ్రహ్మేతి. న తు తద్విశేషో హృదయాన్తరుపలభ్యత్వం మనోమయత్వాదిశ్చ. శాన్తిసమృద్ధమిత్యేవమన్తో విశేషణవిశేష్యరూపో ధర్మపూగో న విజ్ఞాయత ఇతి. తద్వివక్షుర్హి శాస్త్రమవిజ్ఞాతమివ బ్రహ్మ మత్వా స వేద బ్రహ్మేత్యాహ- అతో న దోషః. యో వా వక్ష్యమాణేన ధర్మపూగేన విశిష్టం బ్రహ్మ వేద- స వేద బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. అతో వక్ష్యమాణానువాకేనైకవాక్యతాస్య- ఉభయోర్హ్యనువాకయోరేకముపాసనం. లిఙ్గాచ్చ. *భూరిత్యగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతీత్యాదికం లిఙ్గముపాసనైకత్వే. విధాయకాభావాచ్చ. నహి వేదోపాసీత వేతి విధాయకః కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి. వ్యాహృత్యనువాకే తా యో వేదేతి తు వక్ష్యమాణార్థత్వాన్నోపాసనాభేదకః. వక్ష్యమాణార్థత్వం చ తద్విశేషవివక్షుత్వాదిత్యాదినోక్తం. సర్వే దేవాః- అస్మై - ఏవంవిదుషేఽఙ్గభూతా ఆవహన్తి - ఆనయన్తి బలిం స్వారాజ్యప్రాప్తౌ సత్యామిత్యర్థః ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

ఆ —— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరానువాకస్య సమ్బన్ధమాహ (సంహితావిషయమిత్యాదినా) వ్యాహృతీనాం శ్రద్ధాగృహీతత్వాత్తత్పరిత్యాగేనోపదిశ్యమానం బ్రహ్మ న బుద్ధిమారోహేదితి తతో వ్యాహృతిశరీరం హైరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ హృదయాన్తర్ధ్యేయత్వేనోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. మహ ఇతి

వ్యాహృతావఙ్గి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యా - తత్ర కింసామ్యమిత్యత ఆహ (మహద్ధీతి) యథా దేవదత్తస్య పాదాదీన్యఙ్గాని - మధ్యభాగశ్చాఙ్గీ ఇతరేషామఙ్గానామాత్మా కథ్యతే వ్యాపకత్వాత్ - తథా మహో వ్యాహృతిర్హిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణో మధ్యభాగ ఆత్మేతి కల్ప్యతే - ఇతరాశ్చ వ్యాహృతయః పాదాద్యవయవత్వేన కల్ప్యన్తే. ప్రథమవ్యాహృతిః పాదౌ - ద్వితీయా బాహూ - తృతీయా శిర ఇత్యర్థః. వ్యాహృత్యవయవం బ్రహ్మ ఉపాసీతేత్యుత్పత్తివిధిరుక్తః- ఇదానీమఙ్గవిశేషవిధిః కథ్యతే (భూరితి వా అయం లోక ఇత్యాదినా) తత్రైకైకా వ్యాహృతిశ్చతుర్ధా - చతుఃప్రకారా భవన్తీతి తాత్పర్యమాహ (అయం లోక ఇత్యాదినా) ఏకైకా వ్యాహృతయో యదా చతుఃప్రకారాశ్చిన్త్యన్తే- షోడశకలః పురుష ఉపాసితో భవతీత్యభిప్రేత్య సఙ్క్షేపమాహ (తా వా ఏతా ఇతి) స వేద బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవేదనం ఫలత్వేన న సఙ్కీర్త్యతే అనికారవిధివాక్యే - కింతు వక్ష్యమాణానువాకేనాస్మిన్నేవ బ్రహ్మోపాసనే గుణవిధానం భవిష్యతీతి సూచయితుమిత్యాహ (న తద్విశేషవివక్షుత్వాదిత్యాదినా) యది వ్యాహృత్యవయవ ఏవ బ్రహ్మోత్తరత్రోపాస్యతే - తదైవోపాసకస్య ప్రథమవ్యాహృత్యాత్మకేఽగ్నౌ ప్రతిష్ఠాభిధానం ఘటతే- తస్మాద్వ్యాహృత్యాత్మకదేవతాప్రాప్త్యభిధానముపాసనైకత్వే లిఙ్గమాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) కించ- ఏకత్ర ప్రధానవిద్యావిధిః- అపరత్ర గుణవిధిరిత్యేవమనువాకభేదే చ హేతౌ స్థితే- నాన్యథాసిద్ధం భేదకం ప్రమాణముపలభ్యత ఇత్యాహ (విధాయకాభావాచ్చేతి) (విధాయకాత్మక ఇతి) భిన్నవిద్యాబోధక ఇత్యర్థః. ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

రం.— వక్ష్యమాణపరవిద్యాఙ్గభూతవ్యాహృత్యుపాసనముపదిశ్యతే(భూర్భువరిత్యాదినా)న్త్యైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ (తాసామితి) మహ ఇతి వ్యాహృతిం మాహాచమస్యనామా ఋషిః. తిసృణాం వ్యాహృతీనాం చతుర్థీం వక్తీత్యర్థః. (తద్బ్రహ్మేత్యాది) యన్మహశ్శబ్దితం - తదేవ నిరతిశయమహత్త్వాదాత్మా బ్రహ్మశబ్దితం. ఇతరదేవతాస్తు తదఙ్గభూతాః - తస్యాత్మనశ్శరీరభూతాః. అతో నిరతిశయమహత్త్వాభావాత్ న మహశ్శబ్దవాచ్యత్వమిత్యర్థః. ఏవం మహశ్శబ్దస్య వాస్తవమర్థముపవర్ణ్య భూర్భువస్సువర్మహ ఇతి వ్యాహృతిచతుష్టయే చతుర్విధోపాసనం దర్శయతి (భూరితీత్యాదినా) భూరాదివ్యాహృతిచతుష్టయే భూలోకాన్తరిక్షస్వర్గలోకాదిత్యరూపార్థచతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. మహీయన్తే- పూజాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. మహీయన్తే - పూజ్యన్తేఽనేనేతి మహ ఇతి మహశ్శబ్దవ్యుత్పత్తిరితి భావః. (తా వా ఏతా ఇతి) చతస్రోపి వ్యాహృతయః ఉక్తప్రకారేణ చతుర్విధోపాసనయుక్తా ఇత్యర్థః. (చతస్రశ్చతస్రో వ్యాహృతయ ఇతి) భూరాద్యాశ్చతస్రో వ్యాహృతయోపి ఉక్తప్రకారేణ ప్రత్యేకం చతస్రః- అతః షోడశ వ్యాహృతయస్సంపద్యన్త ఇత్యర్థః. తద్వేదనస్య ఫలమాహ (తా యో వేదేతి) తద్వేదనాద్బ్రహ్మవిద్యా నిష్పద్యతే, సర్వే చ దేవాః పూజాం కుర్వన్తీ, త్యర్థః. ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః

ఉ.— సయ ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః। తస్మిన్నయం పురుషో మనోమయః। అమృతో హిరణ్మయః। అన్తరేణ తాలుకే। య ఏష స్తన ఇవావలమ్బతే। సేన్ద్రయోనిః। యత్రాసౌ కేశాన్తో వివర్తతే। వ్యపోహ్య శీర్షకపాలే। భూరిత్యగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతి। భువ ఇతి వాయౌ॥౧॥ సువరిత్యాదిత్యే। మహ ఇతి బ్రహ్మణి। ఆప్నోతి స్వారాజ్యం। ఆప్నోతి మనసస్పతిం । వాక్పతిశ్చక్షుష్పతిః । శ్రోత్రపతిర్విజ్ఞానపతిః । ఏతత్తతో భవతి। ఆకాశశరీరం బ్రహ్మ । సత్యాత్మ ప్రాణారామం మన ఆనన్దం । శాన్తిసమృద్ధమమృతం॥౨॥ ఇతి ప్రాచీనయోగ్యోపాస్స్వ ॥ వాయావమృతమేకం చ॥ షష్ఠోఽనువాకః.

శం.— భూర్భువస్సువరోరూపాః మహ ఇత్యేతస్య హిరణ్యగర్భస్య వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణోఽఙ్గాన్యన్యా దేవతా ఇత్యుక్తం. యస్యతా అఙ్గభూతాః- తస్యైతస్య బ్రహ్మణస్సాక్షాదుపలబ్ధ్యర్థముపాసనార్థం చ హృదయాకాశస్థానముచ్యతే- సాలగ్రామ ఇవ విష్ణోః. తస్మిన్ హి తద్బ్రహ్మోపాస్యమానం మనోమయత్వాదిధర్మవిశిష్టం సాక్షాదుపలభ్యతే - పాణావివామలకం. మార్గశ్చ సర్వాత్మభావప్రతిపత్తయే వక్తవ్య ఇత్యనువాక ఆరభ్యతే. స ఇతి- వ్యుత్క్రమ్యాయం పురుష ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే. య ఏషోఽన్తర్హృదయే- హృదయస్యాన్తః. హృదయమితి పుణ్డరీకాకారో మాంసఖణ్డః ప్రాణాయతనోఽనేకనాడీసుషిర ఊర్ధ్వనాలోఽధోముఖో విశస్యమానే పశౌ ప్రసిద్ధ ఉపలభ్యతే. తస్యాన్తర్య ఏష ఆకాశః- ప్రసిద్ధ ఏవ కరకాకాశవత్, తస్మిన్ సోఽయం పురుషః- పురిశయనాత్. పూర్ణా వా భూరాదయో లోకా యేనేతి పురుషః. (మనోమయః) మనః- విజ్ఞానం. మనుతేర్జ్ఞానకర్మణః. తన్మయః - తత్ప్రాయః. తదుపలభ్యత్వాత్. మనుతేఽనేనేతి వా మనః - అన్తఃకరణం. తదభిమానీ తన్మయః. తల్లిఙ్గో వా. అమృతః - అమరణధర్మా. హిరణ్మయః- జ్యోతిర్మయః. తస్యైవంలక్షణస్య హృదయాకాశే సాక్షాత్కృతస్య విదుష ఆత్మభూతస్యేన్ద్రరూపస్య ఈదృశస్వరూపస్య ప్రతిపత్తయే మార్గోఽభిధీయతే- హృదయాదూర్ధ్వం ప్రవృత్తా సుషుమ్నా నామ నాడీ యోగశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా. సా చాన్తరేణ తాలుకే- మధ్యే తాలుకయోర్గతా. యశ్చైష తాలుకయోర్మధ్యే స్తన ఇవావలమ్బతే మాంసఖణ్డః- తస్య చాన్తరేణేత్యేతత్. యత్ర చ కేశాన్తః- కేశానామన్తః- మూలం వివర్తతే- విభాగేన వర్తతే. మూర్ధప్రదేశ ఇత్యర్థః. తం దేశం ప్రాప్య తత్ర వినిస్సృతా వ్యపోహ్య- విభజ్య- విదార్య శీర్షకపాలే- శిరఃకపాలే నిర్గతా యా- సేన్ద్రయోనిః- ఇన్ద్రస్య- బ్రహ్మణః యోనిః- మార్గః. స్వరూపప్రతిపత్తిద్వారమిత్యర్థః. తయైవం విద్వాన్ మనోమయాత్మదర్శీ మూర్ధ్నో వినిష్క్రమ్య అస్య లోకస్యాధిష్ఠాతా భూరితి వ్యాహృతిరూపో యోఽగ్నిర్మహతో బ్రహ్మణోఽఙ్గభూతః - తస్మిన్నగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతి- అగ్న్యాత్మనేమం లోకం వ్యాప్నోతీత్యర్థః. తథా భువ ఇతి ద్వితీయవ్యాహృత్యాత్మని వా

3

యా ప్రతితిష్ఠతీత్యనువర్తతే. సువరితి తృతీయవ్యాహృత్యాత్మని ఆదిత్యే ప్రతితిష్ఠతీత్యనువర్తతే. మహ ఇత్యఙ్గిని చతుర్థవ్యాహృత్యాత్మని బ్రహ్మణి ప్రతితిష్ఠతి. తేష్వాత్మభావేన స్థిత్వా ఆప్నోతి బ్రహ్మభూతః స్వారాజ్యం-స్వారాడ్భావం. స్వయమేవ రాజా- అధిపతిర్భవతి. అఙ్గభూతానాం దేవతానాం యథా బ్రహ్మ. దేవాశ్చ సర్వే అస్మై బలిమావహన్త్యఙ్గభూతాః-యథా బ్రహ్మణే (ఆప్నోతి మనసస్పతిం) సర్వేషాం మనసాం పతిః -సర్వాత్మకత్వాద్బ్రహ్మణస్సర్వైర్హి మనోభిస్తన్మనుతే. తదాప్నోత్యేవం విద్వాన్. కించ- వాక్పతిః- సర్వాసాం వాచాం పతిర్భవతి. తథైవ చక్షుష్పతిః- చక్షుషాం పతిః. శ్రోత్రపతిః- శ్రోత్రాణాం చ పతిః. విజ్ఞానపతిః- విజ్ఞానానాం చ పతిః. సర్వాత్మకత్వాత్ సర్వప్రాణినాం కరణైస్తద్వాన్భవతీత్యర్థః. కించ - తతోఽప్యధికతరమేతద్భవతి. కిం తత్. ఉచ్యతే (ఆకాశశరీరం) ఆకాశశ్శరీరమస్య- ఆకాశవద్వా సూక్ష్మం శరీరమస్యేత్యాకాశశరీరం. కిం తత్. ప్రకృతం బ్రహ్మ. (సత్యాత్మ) సత్యం- మూర్తామూర్తం అవితథం స్వరూపం చాత్మా-స్వభావోఽస్య-తదిదం సత్యాత్మ. (ప్రాణారామం) ప్రాణేష్వారమణం- ఆక్రీడా యస్య- తత్ప్రాణారామం. ప్రాణానాం వా ఆరామో యస్మిన్ - తత్ప్రాణారామం. మనఃఆనన్దం - ఆనన్దభూతం. సుఖకృదేవ యస్య మనః - తన్మనఆనన్దం. (శాన్తిసమృద్ధం) శాన్తిః- ఉపశమః. శాన్తిశ్చ తత్సమృద్ధం చ శాన్తిసమృద్ధం. శాన్త్యా వా సమృద్ధవత్తదుపలభ్యత ఇతి శాన్తిసమృద్ధం. అమృతం - అమరణధర్మి. ఏతచ్చాధికరణవిశేషణం తత్రైవ మనోమయ ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యమితి. ఏవం మనోమయత్వాదిధర్మైర్విశిష్టం యథోక్తం బ్రహ్మ హే ప్రాచీనయోగ్య ఉపాస్స్వేత్యాచార్యవచనోక్తిరాదరార్థా ఉక్తస్తూపాసనాశబ్దార్థః. ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

ఆ.— (తదుపలభ్యత్వాదితి) జ్ఞానాకారపరిణామిని మనస్యేవోపలభ్యత్వాద్ధ్యాయిభిరిత్యర్థః. జడస్య మనసః ప్రవృత్తిం దృష్ట్వా తదధిష్ఠాతృతయా హిరణ్యగర్భోఽనుమీయతే- తస్య శాస్త్రైకకరణాధిష్ఠాతృత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదితి తల్లిఙ్గత్వముక్తమిత్యర్థః. స్వారాజ్యం-నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం. జగత్సృష్ట్యాదిలక్షణం న భవతీత్యాహ (అఙ్గభూతానాం దేవానామితి) సావధికమైశ్వర్యమత ఏవాహ (ఆప్నోతీత్యాదినా) ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

రం.— అఙ్గాన్యుపదిశ్య పరవిద్యామాహ (స య ఏష ఇత్యాదినా) హృదయాన్తర్గతాకాశే విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః అమృతః- అసంసారీ కమనీయవిగ్రహో య ఆస్తే- స ఉపాసితవ్య ఇత్యర్థః. ఇదం చ వాక్యం పరమాత్మపరతయా * సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాదిత్యత్ర భాష్యకృతా ఉదాహృతం, తథైవ వ్యాసాచార్యైర్వ్యాఖ్యాతం చ. అతో జీవవిషయత్వశఙ్కా న కార్యా. ఏవం పరవిద్యాముపదిశ్య అర్చిరాదిగతిం దర్శయతి (అన్తరేణేత్యాదినా) తాలుకే- జిహ్వయోః అన్తరేణ- మధ్యే గోస్తన ఇవ యో లమ్బతే- సా ఇన్ద్రస్య - సన్నిహితముక్తైశ్వర్యస్య జీవస్య యోనిః - నిర్గమమార్గః. (యత్రాసావితి) యత్ర- యస్మిన్మార్గే కేశయోః- కః- బ్రహ్మా. ఈశః- రుద్రః. * క ఇతి బ్రహ్మణో నామ ఈశోఽహం సర్వదేహినామితి కేశవశబ్దనిరుక్తౌ తథా వర్ణనాత్. తయోరన్తః- అవధిభూతః. కారణమితి యావత్. సంహర్తా. స్థానభూత ఇతి వా. తాదృశో భగవాన్ యత్ర మూర్ధ్నివిశేషేణ ప్రావృతయా వర్తత ఇత్యర్థః. యద్వా- తాలుకే అన్తరేణ- ఊర్ధ్వాధరతాలుద్వయమధ్యే. తయోః పృథక్స్థాదిత్యర్థః. యః స్తన ఇవ లమ్బతే- * సంతతం సిరాభిస్తు లమ్బత్యాకోశసంనిభమితి శ్రవణాద్ధృదయపుణ్డరీకముచ్యతే. సా ఇన్ద్రస్య - పరమాత్మనో యోనిః - స్థానం. యత్రాసౌ కేశాన్తవత్ సూక్ష్మో జీవో నివిశ్య వర్తతే- * హృది హ్యయమాత్మేతి శ్రుతేః. (వ్యపోహ్యేతి) ప్రయాణకాలే శిరఃకపాలం భిత్త్వా భూరిత్యుపాసితయా వ్యాహృత్యా అగ్నౌ-అగ్నిలోకే ప్రతిష్ఠితో భవతి. భూరితి వ్యాహృతిరగ్నిలోకం ప్రాపయతీత్యర్థః. యద్యపి సర్వస్యార్చిరాదిమార్గగన్తురగ్నిలోకప్రాప్తిరస్తి- తథాపి భూరాదివ్యాహృత్యుపాస్తిమహిమ్నా కంచిత్కాలం తత్ర తిష్ఠతీత్యర్థః. స్వారాజ్యం- అకర్మవశ్యత్వమిత్యర్థః. (ఆప్నోతీత్యాది) స్వసఙ్కల్పనిష్పాద్యసర్వేన్ద్రియ ఇత్యర్థః. కరణనిరపేక్షజ్ఞాన ఇతి వార్థః. (ఏతదితి) తతః-తదనన్తరమేతద్భవతి. కిం తదిత్యత్రాహ (ఆకాశేతి) ఆసమన్తాత్ప్రకాశమానదివ్యవిగ్రహయుక్తం ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపం భవతీత్యర్థః. (సత్యాత్మేతి) సతామేకరూపతయా సత్యానాం-నిత్యముక్తానామాత్మనాం ప్రాణవత్పరమప్రేమాస్పదభూతో యః పరమాత్మా- స ఏవారామః- సర్వవిధభోగ్యభూతో యస్య - తత్తథోక్తం. మనసా- సఙ్కల్పమాత్రేణ సిద్ధః ఆనన్దో యస్య- తన్మనఆనన్దం. *యం కామం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతీతి శ్రుతేః. శాన్త్యా సమృద్ధం- ఆత్యన్తికశాన్తియుక్తం. అమృతం- అసంసారి. ఏతాదృశం బ్రహ్మ భవతీతి పూర్వేణాన్వయః. (ఇతీతి) ఏవం ప్రాచీనయోగ్యనామానం శిష్యమనుశిష్టవానితి శేషః.॥ ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

ఊ.— పృథివ్యన్తరిక్షం ద్యౌర్దిశోఽవాన్తరదిశః। అగ్నిర్వాయురాదిత్యశ్చన్ద్రమా నక్షత్రాణి। ఆప ఓషధయో వనస్పతయ ఆకాశ ఆత్మా। ఇత్యధిభూతం। అథాధ్యాత్మం। ప్రాణో వ్యానోఽపాన ఉదానస్సమానః। చక్షుశ్శ్రోత్రం మనో వాక్త్వక్। చర్మమాగ్ం సగ్ం స్నావాస్థి మజ్జా। ఏతదధివిధాయ ఋషిరవోచత్। పాఙ్క్తం వా ఇదగ్ం సర్వం॥౧॥ పాఙ్క్తేనైవ పాఙ్క్తగ్గ్ స్పృణోతీతి॥ సర్వమేకం చ॥ సప్తమోఽనువాకః.

శం.— యదేతద్వ్యాహృత్యాత్మకం బ్రహ్మోపాస్యముక్తం- తస్యైవేదానీం పృథివ్యాదిపాఙ్క్తస్వరూపేణోపాస్యత్వముచ్యతే. పఞ్చసంఖ్యాయోగాత్పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సంపత్తిః-తతః పాఙ్క్తత్వం సర్వస్య. పాఙ్క్తశ్చ యజ్ఞః. పఞ్చపదా పఙ్క్తిః. పాఙ్క్తో యజ్ఞ ఇతి శ్రుతేః. తేన యత్సర్వం లోకాద్యాత్మకం చ పాఙ్క్తం పరికల్పయతి-యజ్ఞమేవ తత్పరికల్పయతి. తేన యజ్ఞేన పరికల్పితేన పాఙ్క్తాత్మకం ప్రజాపతిమభిసంపద్యతే. తత్కథం పా

ఙ్క్తంవా ఇదగ్ం సర్వమితీత్యత ఆహ - పృథివ్యన్తరిక్షం ద్యౌర్దిశోఽవాన్తరదిశ ఇతి లోకపాఙ్క్తం. అగ్నిర్వాయురాదిత్యశ్చన్ద్రమా నక్షత్రాణీతి దేవతాపాఙ్క్తం. ఆప ఓషధయో వనస్పతయ ఆకాశ ఆత్మేతి భూతపాఙ్క్తం. ఆత్మేతి- విరాట్. భూతాధికారాత్. (ఇత్యధిభూతమితి) అధిలోకాధిదైవతపాఙ్క్తద్వయోపలక్షణార్థం - లోకదేవతాపాఙ్క్తయోర్ద్వయోశ్చాభిహితత్వాత్. అథ - అనన్తరమధ్యాత్మం పాఙ్క్తత్రయముచ్యతే - ప్రాణాదివాయుపాఙ్క్తం. చక్షురాదీన్ద్రియపాఙ్క్తం. చర్మాదిధాతుపాఙ్క్తం. ఏతావదిదం సర్వమధ్యాత్మం బాహ్యం చ పాఙ్క్తమేవేత్యేతదేవమధివిధాయ-పరికల్ప్య- ఋషిః- వేదః. ఏతద్దర్శనసమ్పన్నో వా కశ్చిదృషిః. అవోచత్-ఉక్తవాన్. కిమిత్యాహ- (పాఙ్క్తం వా ఇదం సర్వం) పాఙ్క్తేనైవ- ఆధ్యాత్మికేన- సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్. పాఙ్క్తం-బాహ్యం స్పృణోతి-బలయతి. పూరయతి. ఏకాత్మతయోపలభ్యత ఇతి. ఏతదేవం పాఙ్క్తమిదం సర్వమితి యో వేద- స ప్రజాపత్యాత్మైవ భవతీత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఆ.— ఉత్తరోఽప్యనువాకః ప్రకారాన్తరేణ హిరణ్యగర్భోపాసనవిషయ ఇత్యాహ (యదేతదిత్యాదినా) పృథివ్యాద్యేకైకం పాఙ్క్తత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయాం పఙ్క్త్యాఖ్యస్య ఛన్దసః సమ్పాదనాదిత్యాహ (పఞ్చసఙ్ఖ్యేతి) న కేవలం పఞ్చసఙ్ఖ్యాయోగాత్ పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్పాదనం- యజ్ఞత్వసమ్పాదనమపి కర్తుం శక్యత ఇత్యాహ (పాఙ్క్తశ్చ యజ్ఞ ఇతి) పత్నీయజమానదైవమానుషవిత్తైః పఞ్చభిః సమ్పాద్యత ఇతి యజ్ఞః పాఙ్క్త ఇత్యర్థః. ఉత్కృష్టదృష్టిర్నికృష్టే ఫలవతీతి న్యాయాద్బాహ్యపాఙ్క్తరూపేణాధ్యాత్మికపాఙ్క్తత్రయమవగన్తవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకాత్మతయేతి) ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

రం.— (పృథివ్యన్తరిక్షమిత్యాది) అధిభూతేషు పృథివ్యాదిపఞ్చకమేకం, అగ్న్యాదిపఞ్చకం ద్వితీయం, అబాదిపఞ్చకం తృతీయం,- ఏవం త్రీణ్యధిభూతం పఞ్చకాని. అధ్యాత్మం- ప్రాణాదిపఞ్చకమేకం, చక్షురాదిపఞ్చకం ద్వితీయం, చర్మాదిపఞ్చకం తృతీయం,. ఏవం షట్పఞ్చకాన్యపి పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిరితి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తతయా పాఙ్క్తాని. తతశ్చ పఙ్క్తిచ్ఛన్దోయుక్తతయా ఉపాసితేన పఞ్చకషట్కేన పాఙ్క్తం స్పృణోతి-పఞ్చభూతాదియుక్తతయా పాఙ్క్తం స్పృణోతి- పాలయతి- సామ్రాజ్యం లభత ఇతి పఞ్చకషట్కమధికృత్య కశ్చిదృషిరవోచదిత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః

ఉ.— ఓమితి బ్రహ్మ । ఓమితీదగ్ం సర్వం । ఓమిత్యేతదనుకృతిర్హ స్మ వా అప్యో శ్రావయేత్యాశ్రావయన్తి। ఓమితి సామాని గాయన్తి। ఓగ్ం శోమితి శస్త్రాణి శగ్ంసన్తి । ఓమిత్యధ్వర్యుః ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతి। ఓమితి బ్రహ్మా ప్రసౌతి । ఓమిత్యగ్నిహోత్రమనుజానాతి । ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్నాహ। బ్రహ్మోపాప్నవానీతి। బ్రహ్మైవోపాప్నోతి॥౧॥ ఓం దశ॥ అష్టమోఽనువాకః.

శం— వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణ ఉపాసనముక్తం, అనన్తరం చ పాఙ్క్తస్వరూపేణ. ఇదానీం సర్వోపాసనాఙ్గభూతస్యోఙ్కారస్యోపాసనం విధిత్స్యతే. పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యా హి ఉపాస్యమాన ఓఙ్కారః శబ్దమాత్రోఽపి పరాపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనం భవతి-స హ్యాలమ్బనం బ్రహ్మణః పరస్యాపరస్య చ- ప్రతిమేవ విష్ణోః- *ఏతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతి శ్రుతేః. (ఓమితి) ఇతి శబ్దః స్వరూపపరిచ్ఛేదార్థః. ఓమిత్యేతచ్ఛబ్దరూపం బ్రహ్మేతి మనసా ధారయేత్-ఉపాసీత. యతః (ఓమితీదం సర్వం) శబ్దరూపం హి సర్వమోఙ్కారేణ వ్యాప్తం. తద్యథా శఙ్కునేతి శ్రుత్యన్తరాత్. అభిధానతన్త్రం హ్యభిధేయమిత్యత ఇదం సర్వమోఙ్కార ఇత్యుచ్యతే. ఓఙ్కారస్తుత్యర్థ ఉత్తరో గ్రన్థః- ఉపాస్యత్వాత్తస్య. ఓమిత్యేతదనుకృతిః- అనుకరణం. కరోమి యాస్యామి చేతి కృత్యముక్తమోమిత్యనుకరోత్యన్యః-అత ఓఙ్కారోఽనుకృతిః. హ-స్మ-వై-ఇతి ప్రసిద్ధార్థద్యోతకాః. ప్రసిద్ధం హ్యోఙ్కారస్యానుకృతిత్వం. అపి చ - ఓ శ్రావయేతి ప్రైషపూర్వమాశ్రావయన్తి- ప్రతిశ్రావయన్తి. తథా-ఓమితి సామాని గాయన్తి సామగాః. ఓగ్ం శోమితి శస్త్రాణి శంసన్తి శస్త్రశంసితారోఽపి. తథా-ఓమిత్యధ్వర్యుః ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతి- ప్రతిగృహ్ణాతి. ఓమితి బ్రహ్మా ప్రసౌతి-అనుజానాతి. ఓమిత్యగ్నిహోత్రమనుజానాతి-జుహోమీత్యుక్తే ఓమిత్యేవానుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతి. ఓమిత్యేవ బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్- ప్రవచనం కరిష్యన్ అధ్యేష్యమాణ ఇత్యాహ. ఓమిత్యేవ ప్రతిపద్యతే అధ్యేతుమిత్యర్థః. బ్రహ్మ- వేదం ఉపాప్నవాని- ఉపాప్నుయాం- గ్రహీష్యామీతి- ఉపాప్నోత్యేవ బ్రహ్మ. అథవా- బ్రహ్మ. పరమాత్మా. తముపాప్నవానీత్యాత్మానం ప్రవక్ష్యన్- ప్రాపయిష్యన్ ఓమిత్యేవాహ-స చ తేనోఙ్కారేణ బ్రహ్మ ప్రాప్నోత్యేవ. ఓఙ్కారపూర్వం ప్రవృత్తానాం క్రియాణాం ఫలవత్త్వం యస్మాత్- తస్మాదోఙ్కారం బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి వాక్యార్థః. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరానువాకమవతారయతి (వ్యాహృత్యాత్మన ఇత్యాదినా) వేదవిదాం హి సర్వాః క్రియా ఓఙ్కారముచ్చార్య ప్రవర్తన్తే - తస్య శ్రద్ధాగృహీతత్వాత్తత్పరిహారేణోపదిష్టం బ్రహ్మ న బుద్ధిమారోహేత్ - అతస్తద్ద్వారైవోపాసనం నిర్ధార్యత ఇత్యర్థః. నన్వోఙ్కారస్య శబ్దమాత్రస్యాచేతనత్వాదహమనేనోపాసిత ఇతి జ్ఞానాభావాత్కథం ఫలదాతృత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిమేవేతి) ప్రతిమాద్యర్చన ఇవ సర్వత్ర ఈశ్వర ఏవ ఫలదాతేతి భావః. ఓఙ్కారే బ్రహ్మత్వాధ్యాసే కిం సాదృశ్యమిత్యత ఆహ (ఓమితీదమితి) సర్వాస్పదత్వమోఙ్కారస్య బ్రహ్మ

ణాసాదృశ్యమిత్యర్థః. శస్త్రాణి- గీతిరహితాఋచఉచ్యన్తే. ప్రతిగరమితి- ఓథామోదైవేతిశబ్దం. అధ్వర్యుః ప్రతిగృణాతి-హోతుఃశంసనం ప్రతి ప్రతిశంసనముచ్చారయతీత్యర్థః. ప్రవక్ష్యన్నితి- * వచపరిభాషణఇత్యస్యరూపం ప్రథమవ్యాఖ్యానే. ద్వితీయే *వహప్రాపణఇత్యస్య ద్రష్టవ్యం. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

రం.— ప్రణవం ప్రశంసతి (ఓమితి బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మప్రతీకత్వాత్తద్ధ్యానసాధనత్వాచ్చ ప్రణవో బ్రహ్మైవ. (ఓమితీదగ్ం సర్వమితి) బ్రహ్మాత్మకత్వాదేవసర్వాత్మకత్వంచేత్యర్థః.(ఓమిత్యేతదనుకృతిర్హస్మవా అపీతి) విధినిషేధాత్మకస్యసర్వస్యాపిఓమిత్యేకాకారఏవానుజ్ఞాలక్షణోఽనుకారోపి. హస్మవై ఇతినిపాతత్రయేణ ప్రసిద్ధిర్ద్యోత్యతే. (ఓ శ్రావయేత్యాది) ఓమిత్యుపక్రమ్యఉద్గాతారస్సామానిగాయన్తీత్యర్థః. (ఓగ్ం శోమితి) హోతారోపి ఓమిత్యుపక్రమ్యైవశంసన్తీత్యర్థః. (ఓమిత్యధ్వర్యురితి) హోతరిశంసతిఅధ్వర్యుః ప్రత్యృచంఓమిత్యనుమోదతే. ఓథామోదైవేతి శంసతోహోతుః ప్రోత్సాహనం ప్రతిగరః. పాకంపచతీతివత్ ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతీతినిర్దేశః. ప్రసౌతి- అనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. (ఓమిత్యగ్నిహోత్రమితి) ఓమున్నయేత్యేవంయజమానోఽనుజానాతీత్యర్థః. (ఓమితి బ్రాహ్మణఇతి) వేదం ప్రాప్నవానీత్యనుసన్ధాయాధ్యయనం కరిష్యన్ ఓమిత్యాహ- తథైవ వేదం ప్రాప్నోతీతిదృష్టమేవేత్యర్థః. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఉ.— ఋతంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। సత్యంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ।తపశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। దమశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। శమశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అగ్నయశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అగ్నిహోత్రంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అతిథయశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। మానుషంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ । ప్రజాచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ॥౧॥ ప్రజనశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। ప్రజాతిశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। సత్యమితిసత్యవచారాథీతరః। తపఇతితపోనిత్యఃపౌరుశిష్టిః। స్వాధ్యాయప్రవచనేఏవేతినాకోమౌద్గల్యః। తద్ధితపస్తద్ధితపః॥ ప్రజాచస్వాధ్యాయప్రవచనేచషట్చ॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

శం.— విజ్ఞానాదేవాప్నోతిస్వారాజ్యమిత్యుక్తత్వాత్ శ్రౌతస్మార్తానాంకర్మణాంఆనర్థక్యం ప్రాప్తమిత్యేతన్మాప్రాపదితికర్మణాంపురుషార్థం ప్రతిసాధనత్వ ప్రదర్శనార్థమిహోపన్యాసః. ఋతమితి-వ్యాఖ్యాతం. స్వాధ్యాయః-అధ్యయనం. ప్రవచనం-అధ్యాపనం. బ్రహ్మయజ్ఞోవా. ఏతాన్యృతాదీన్యనుష్ఠేయానీతివాక్యశేషః. సత్యం-సత్యవచనం యథావ్యాఖ్యాతార్థంవా. తపః- కృచ్ఛ్రాది దమః-బాహ్యకరణోపశమః.శమః- అన్తఃకరణోపశమః.అగ్నయశ్చ-ఆధాతవ్యాః. అగ్నిహోత్రం-హోతవ్యం. అతిథయశ్చ-పూజ్యాః. మానుషమితి-లౌకికసంవ్యవహారః. తచ్చయథాప్రాప్తమనుష్ఠేయం. ప్రజాశ్చ- ఉత్పాద్యాః. ప్రజనః- ప్రజననం. ఋతౌభార్యాగమనమిత్యర్థః. ప్రజాతిః - పౌత్రోత్పత్తిః. పుత్రోనివేశయితవ్య ఇత్యేతత్. సర్వైరేతైఃకర్మభిర్యుక్తస్యాపిస్వాధ్యాయ ప్రవచనేయత్నతోఽనుష్ఠేయేఇత్యేవమర్థంసర్వేణసహస్వాధ్యాయ ప్రవచనగ్రహణం, స్వాధ్యాయాధీనంహ్యర్థజ్ఞానం- అర్థజ్ఞానాధీనంచపరం శ్రేయః. ప్రవచనంతదవిస్మరణార్థంధర్మవృద్ధ్యర్థంచ. తతఃస్వాధ్యాయ ప్రవచనయోరాదరః. సత్యమితి-సత్యమేవానుష్ఠేయమితి. సత్యవచాః- సత్యమేవవచోయస్యసోయం. సత్యవచానామవా. రాథీతరః-రథీతరసగోత్రఃరాథీతరఆచార్యోమన్యతే. తపఇతి-తపఏవకర్తవ్యమితి. తపోనిత్యః- తపసినిత్యః. తపఃపరః. తపోనిత్యఇతివానామ. (పౌరుశిష్టిః) పురుశిష్టస్యాపత్యంపౌరుశిష్టిరాచార్యోమన్యతే. స్వాధ్యాయ ప్రవచనేఏవఅనుష్ఠేయేఇతినాకోనామతః- ముద్గలస్యాపత్యంమౌద్గల్యఆచార్యోమన్యతే. తద్ధితపః- యస్మాత్స్వాధ్యాయ ప్రవచనేఏవ తపః- తస్మాత్తేఏవానుష్ఠేయేఇతి. ఉక్తానామపిసత్యతపస్స్వాధ్యాయ ప్రవచనానాంపునర్గ్రహణమాదరార్థం. ఇతినవమోఽనువాకః.

ఆ.— వ్యవహితానువాకేనసమ్బన్ధమాహ (విజ్ఞానాదేవేత్యాదినా) అపరవిద్యాసహకారితయా తత్ఫలస్యైవఫలవత్త్వసిద్ధ్యర్థముత్తరానువాకారమ్భ ఇత్యర్థః. లౌకికస్సంవ్యవహారః-వివాహాదిః. పునఃపునఃస్వాధ్యాయ ప్రవచనగ్రహణస్యతాత్పర్యమాహ (సర్వైరేతైరితి) కిమితి యత్నతోఽనుష్ఠేయే- తత్రాహ (స్వాధ్యాయాధీనమితి) త్రయాణామృషీణాం మతభేదోపన్యాసేనస్వాధ్యాయ ప్రవచనయోరేవాదరంవివృణోతి (సత్యమిత్యాదినా) ఇతినవమోఽనువాకః.

రం.— బ్రహ్మవిద్యాఙ్గమనుష్ఠేయంకర్మాహ (ఋతంచేత్యాదినా) ఋతం- సూనృతావాణీ. స్వాధ్యాయః-వేదాధ్యయనం. ప్రవచనం-అధ్యాపనం. ఋతస్వాధ్యాయ ప్రవచనానినిత్యానుష్ఠేయానీతివాక్యార్థః. సత్యం-సమదర్శనం. *ఋతంచసూనృతావాణీసత్యంతుసమదర్శనమిత్యుక్తేః. తపః- కాయశోషణం. దమః- బాహ్యేన్ద్రియజయః. శమః- అన్తరిన్ద్రియజయః. అగ్నయః- గార్హపత్యాద్యాః. అగ్నిహోత్రమితి - నిత్యకర్మణామగ్నిసాధ్యానాముపలక్షణం. మృతమనుష్యోద్దేశేనఅనుష్ఠీయమానం శ్రాద్ధంమానుషం. *న్యాణామయంపరోధర్మఃసర్వేషాంసముదాహృతః। త్రిం

శ్లక్ష్ణవాక్ సాక్షాత్ సర్వాత్మా యేన తుష్యతీత్యుక్తభగవదారాధనం వా. ప్రజనః- ప్రజననం. ఋతుకాలాభిగమనం. ప్రజాతిః- ప్రకర్షేణ పౌత్రాదిజననం. సత్యం వచో యస్య- సః సత్యవచాః. రథీతరస్యాపత్యం రాథీతరనామా ఋషిః. సత్యమితి నిర్దిష్టం సత్యం వచ ఏవ ప్రధానం- స్వాధ్యాయప్రవచనే న ప్రధానే ఇతి మన్యతే. పౌరుశిష్టిర్నామాతపోనిత్యః- నిరతః ఋషిస్తుతప ఏవ ప్రధానం - స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రయోజనమితి మన్యతే. స్వాధ్యాయప్రవచనే ఏవ ప్రధానం- తదేవ ప్రధమం తప ఇతి నాకో మౌద్గల్యో మన్యత ఇత్యర్థః. ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఉ.— అహం వృక్షస్య రేరివా। కీర్తిః పృష్ఠం గిరేరివ। ఊర్ధ్వపవిత్రో వాజినీవ స్వమృతమస్మి। ద్రవిణగ్ం సువర్చసం। సుమేధా అమృతోక్షితః। ఇతి త్రిశఙ్కోర్వేదానువచనం॥ అహగ్ం షట్॥ ఇతి దశమోఽనువాకః.

శం.— (అహం వృక్షస్య రేరివేతి) స్వాధ్యాయార్థో మన్త్రామ్నాయః. స్వాధ్యాయశ్చ విద్యోత్పత్తయే- ప్రకరణాత్. విద్యార్థం హీదం ప్రకరణం. న చాన్యార్థత్వమవగమ్యతే. స్వాధ్యాయేన చ విశుద్ధసత్త్వస్య విద్యోత్పత్తిరవకల్పతే. అహం వృక్షస్య- ఉచ్ఛేద్యాత్మకస్య సంసారవృక్షస్య రేరివా- ప్రేరయితాఽన్తర్యామ్యాత్మనా. కీర్తిః- ఖ్యాతిః గిరేః పృష్ఠమివ ఉచ్ఛ్రితా మమ. (ఊర్ధ్వపవిత్రః) ఊర్ధ్వం- కారణం. పవిత్రం- పావనం. జ్ఞానప్రకాశ్యం పవిత్రం పరమం చ బ్రహ్మ యస్య సర్వాత్మనో మమ- సోఽహమూర్ధ్వపవిత్రః. వాజినీవ- వాజవతీవ. వాజం - అన్నం. తద్వతి సవితరీవేత్యర్థః. యథా సవితర్యమృతమాత్మతత్త్వం శుద్ధం ప్రసిద్ధం శ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః- ఏవం స్వమృతం- శోభనం- విశుద్ధమాత్మతత్త్వం అస్మి- భవామి. ద్రవిణం- ధనం. సువర్చసం- దీప్తిమత్. తదేవాత్మతత్త్వం అస్మీత్యనువర్తతే. బ్రహ్మజ్ఞానం వా ఆత్మతత్త్వప్రకాశకత్వాత్ సువర్చసం, ద్రవిణమివ ద్రవిణం,- మోక్షసుఖహేతుత్వాత్. అస్మిన్ పక్షే ప్రాప్తం మయేత్యధ్యాహారః కర్తవ్యః. (సుమేధాః) శోభనా మేధా సర్వజ్ఞత్వలక్షణా యస్య మమ- సోఽహం సుమేధాః. సంసారస్థిత్యుత్పత్తిసంహారకౌశలయోగాత్సుమేధస్త్వం. అత ఏవామృతః- అమరణధర్మా. అక్షితః- అక్షీణః. అవ్యయః. ఉక్షితో వా. అమృతేనోక్షితః- సిక్తోఽమృతోక్షితః. అహమిత్యాది బ్రాహ్మణం ఇతి- ఏవం త్రిశఙ్కోః ఋషేః బ్రహ్మభూతస్య బ్రహ్మవిదో వేదానువచనం. వేదః- వేదనం. ఆత్మైకత్వజ్ఞానం. తస్య ప్రాప్తిమను- వచనం వేదానువచనం. ఆత్మనః కృతకృత్యతాప్రఖ్యాపనార్థం వామదేవవత్ త్రిశఙ్కునార్షేణ దర్శనేన దృష్టో మన్త్రామ్నాయః ఆత్మవిద్యాప్రకాశక ఇత్యర్థః. అస్య చ జపో విద్యోత్పత్త్యర్థోఽవగమ్యతే. *ఋతం చేతి ధర్మోపన్యాసాదనన్తరం వేదానువచనపాఠాదేతదవగమ్యతే- ఏవం శ్రౌతస్మార్తేషు నిత్యేషు కర్మసు యుక్తస్య నిష్కామస్య బ్రహ్మ వివిదిషోః ఆర్షాణి దర్శనాని ప్రాదుర్భవన్త్యాత్మాదివిషయాణీతి. ఇతి దశమోఽనువాకః.

ఆ.— (స్వాధ్యాయార్థ ఇతి) జపార్థః. *ఇషేత్వేతి శాఖాం ఛినత్తీతివత్. అన్యత్ర వినియోజకశ్రుత్యాది ప్రమాణమపి నోపలభ్యత ఇత్యాహ (న చాన్యార్థత్వమితి) *అక్షితమసీత్యాదివదుపాసనావిధిశేషత్వం వా వక్తుం న శక్యతే- జ్ఞానక్రియాసాధనవిధేః ప్రక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః. అహం వృక్షస్యేతి మన్త్రస్య ఋషిః త్రిశఙ్కుః- పఙ్క్తిశ్ఛన్దః- పరమాత్మా దేవతా- బ్రహ్మవిద్యార్థజపే వినియోగః. న కేవలమస్య జపో విద్యార్థః- పూర్వోక్తాని కర్మాణ్యపీత్యాహ (ఋతం చేత్యాదినా) ఇతి దశమోఽనువాకః.

రం.— విద్యాఙ్గతయా జప్యమన్త్రమాహ (అహమిత్యాదినా) అహం వృక్షస్య రేరివా- వృక్షవచ్ఛేద్యస్యాహఙ్కారాదేః క్షపయితా. రేరివేతి *రీఙ్ క్షయ ఇత్యస్మాద్యఙ్లుగన్తాత్ *అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇతి క్వనిపి రూపం. నిరస్తదేహాత్మాభిమాన ఇత్యర్థః. కీర్తిః పృష్ఠం గిరేరివ- మేర్వాదిగిరేః పృష్ఠవత్ శ్లాఘ్యగుణశాలితయా కీర్తిమానస్మీత్యర్థః. ఊర్ధ్వపవిత్రో వాజినీవ స్వమృతమస్మి- ఊర్ధ్వపవిత్రః- సర్వోత్తరపవిత్రోఽహం వాజిని- వాజం- అన్నమస్యాస్తీతి వాజీ- భోక్తా. సర్వశేషిణి పరమాత్మని స్వమృతమివాస్మి- అతిశయేన భోగ్యోఽస్మి. తత్ప్రీతివిషయోఽస్మీత్యర్థః. ద్రవిణగ్ం సువర్చసం - తస్యాసమీచీనద్రవిణమస్మి. భోగోపకరణమస్మీత్యర్థః. సుమేధా అమృతోక్షితః- భగవచ్ఛేషత్వజ్ఞానదార్ఢ్యాత్సుమేధాశ్చ. అమృతః- మరణశూన్యః. అసంసారీ. అక్షితః- అక్షయః. షడ్భావవికారశూన్య ఇత్యర్థః. ఇతి త్రిశఙ్కోర్వేదానువచనం- త్రిశఙ్కుదృష్టోఽయం మన్త్ర ఇత్యర్థః. ఇతి దశమోఽనువాకః.

ఉ.— వేదమనూచ్యాచార్యోఽన్తేవాసినమనుశాస్తి। సత్యం వద। ధర్మం చర। స్వాధ్యాయాన్మా ప్రమదః। ఆచార్యాయ ప్రియం ధనమాహృత్య ప్రజాతన్తుం మా వ్యవచ్ఛేత్సీః। సత్యాన్న ప్రమదితవ్యం। ధర్మాన్న ప్రమదితవ్యం। కుశలాన్న ప్రమదితవ్యం। భూత్యై న ప్రమదితవ్యం। స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం॥ ౧॥ దేవపితృకార్యాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం। మాతృదేవో భవ। పితృదేవో భవ। ఆచార్యదేవో భవ। అతిథిదేవో భవ। యాన్యనవద్యాని కర్మాణి। తాని సేవితవ్యాని। నో ఇతరాణి। యాన్యస్మాకగ్ం సుచరితాని। తాని త్వయోపాస్యాని॥ ౨॥ నో ఇతరాణి। యే కే చాస్మచ్ఛ్రేయాగ్ంసో బ్రాహ్మణాః। తేషాం త్వయాఽఽసనేన ప్రశ్వసితవ్యం। శ్రద్ధయా దేయం। అశ్రద్ధయాఽదేయం। శ్రియా దేయం। హ్రియా దేయం। భియా దేయం। సంవిదా దేయం। అథ యది తే కర్మవిచికిత్సా వా వృత్తవిచికిత్సా వా స్యాత్ ॥ ౩॥ యే తత్ర బ్రాహ్మణాస్సమ్మర్శినః। యుక్తా ఆయుక్తాః। అలూక్షా ధర్మకామాస్స్యుః। యథా తే తత్ర వర్తేరన్। తథా తత్ర వర్తేథాః। అథా

భ్యాఖ్యాతేషు। యే తత్ర బ్రాహ్మణాస్సంమర్శినః। యుక్తా ఆయుక్తాః। అలూక్షా ధర్మకామాస్స్యుః। యథా తే తేషు వర్తేరన్ ॥౪॥ తథా తేషు వర్తేథాః। ఏష ఆదేశః। ఏష ఉపదేశః। ఏషా వేదోపనిషత్। ఏతదనుశాసనం। ఏవముపాసితవ్యం। ఏవము చైతదుపాస్యం॥ స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం తానిత్వయోపాస్యాని విచికిత్సా వా స్యాత్తేషు వర్తేరన్ సప్త చ॥ ఇత్యేకాదశోఽనువాకః.

శం.—— (వేదమనూచ్యేతి) ఏవమాదికర్తవ్యతోపదేశారమ్భః ప్రాగ్బ్రహ్మవిజ్ఞానాన్నియమేన కర్తవ్యాని శ్రౌతస్మార్తాని కర్మాణీత్యేవమర్థః. అనుశాసనశ్రుతేః పురుషసంస్కారార్థత్వాత్. సంస్కృతస్య హి విశుద్ధసత్త్వస్యాత్మజ్ఞానమఞ్జసైవోపజాయతే- "తపసా కల్మషం హన్తి విద్యయాఽమృతమశ్నుతే" ఇతి హి స్మృతిః. వక్ష్యతి చ * తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వేతి. అతో విద్యోత్పత్త్యర్థం అనుష్ఠేయాని కర్మాణీతి - అనుశాస్తీత్యనుశాసనశబ్దాత్. అనుశాసనాతిక్రమే హి దోషోత్పత్తిః. ప్రాగుపన్యాసాచ్చ కర్మణాం. కేవలబ్రహ్మవిద్యారమ్భాచ్చ పూర్వం కర్మాణ్యుపన్యస్తాని. ఉదితాయాం చ బ్రహ్మవిద్యాయాం * అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే * న బిభేతి కుతశ్చన * కిమహం సాధు నాకరవమిత్యాదినా కర్మనైష్కిఞ్చన్యం దర్శయిష్యతి- అతోఽవగమ్యతే పూర్వోపచితదురితక్షయద్వారేణ విద్యోత్పత్త్యర్థాని కర్మాణీతి. మన్త్రవర్ణాచ్చ * అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి. ఋతాదీనాం పూర్వత్రోపదేశః ఆనర్థక్యపరిహారార్థః- ఇహ తు జ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వాత్కర్తవ్యతానియమార్థః. వేదమనూచ్య- అధ్యాప్యాచార్యోఽన్తేవాసినం- శిష్యమనుశాస్తి- గ్రన్థగ్రహణాదను- పశ్చాచ్ఛాస్తి- తదర్థం గ్రాహయతీత్యర్థః. అతోఽవగమ్యతే అధీతవేదస్య ధర్మజిజ్ఞాసామకృత్వా గురుకులాన్న సమావర్తితవ్యమితి. "బుద్ధ్వా కర్మాణి చారభేత్" ఇతి స్మృతేశ్చ. కథమనుశాస్తీత్యత ఆహ (సత్యం వద) యథాప్రమాణావగతం వక్తవ్యం వద. తద్వద్ధర్మం చర ధర్మ ఇత్యనుష్ఠేయానాం సామాన్యవచనం. సత్యాదివిశేషనిర్దేశాత్. స్వాధ్యాయాత్- అధ్యయనాన్మా ప్రమదః- ప్రమాదం మా కార్షీః. ఆచార్యాయ- ఆచార్యార్థం ప్రియం- ఇష్టం ధనమాహృత్య- ఆనీయ దత్త్వా విద్యానిష్క్రియార్థం- ఆచార్యేణ చానుజ్ఞాతోఽనురూపాన్దారానాహృత్య ప్రజాతన్తుం- ప్రజాసన్తానం మా వ్యవచ్ఛేత్సీః. ప్రజాసన్తతేర్విచ్ఛిత్తిర్న కర్తవ్యా. అనుత్పద్యమానేఽపి పుత్రే పుత్రకామ్యాదికర్మణా తదుత్పత్తౌ యత్నః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ప్రజాప్రజనప్రజాతిత్రయనిర్దేశసామర్థ్యాత్. అన్యథా ప్రజనశ్చేత్యేతదేకమేవావక్ష్యత్. సత్యాన్న ప్రమదితవ్యం - ప్రమాదో న కర్తవ్యః. సత్యాచ్చ ప్రమదనం- అనృతప్రసఙ్గః. ప్రమాదశబ్దసామర్థ్యాత్. విస్మృత్యాప్యనృతం న కర్తవ్యమిత్యర్థః. అన్యథాఽసత్యవచనప్రతిషేధ ఏవ స్యాత్. (ధర్మాన్న ప్రమదితవ్యం) ధర్మశబ్దస్యానుష్ఠేయవిశేషవిషయత్వాదననుష్ఠానం ప్రమాదః స న కర్తవ్యః- అనుష్ఠాతవ్య ఏవ. కుశలాత్- ఆత్మరక్షార్థాత్కర్మణో న ప్రమదితవ్యం. భూత్యై- విభూత్యై. తస్యై భూత్యై. భూత్యర్థాన్మఙ్గలయుక్తాత్కర్మణః న ప్రమదితవ్యం. (స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం) తే హి నియమేన కర్తవ్యే ఇత్యర్థః. (దేవపితృకార్యాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం) దైవపిత్ర్యే కర్మణీ కర్తవ్యే. మాతృదేవః- మాతా దేవో యస్య సః. త్వం మాతృదేవో భవ- స్యాః. ఏవం పితృదేవో భవ. ఆచార్యదేవో భవ. అతిథిదేవో భవ. దేవతావదుపాస్యా ఏత ఇత్యర్థః. యాన్యపి చాన్యాని అనవద్యాని- అనిన్దితాని శిష్టాచారలక్షణాని కర్మాణి- తాని సేవితవ్యాని త్వయా. నో- కర్తవ్యాని. న కర్తవ్యానీతరాణి సావద్యాని శిష్టకృతాన్యపి. యాన్యస్మాకం- ఆచార్యాణాం సుచరితాని- శోభనచరితాని ఆమ్నాయావిరుద్ధాని- తాన్యేవ త్వయోపాస్యాని. అదృష్టార్థాన్యనుష్ఠేయాని. నియమేన కర్తవ్యానీత్యేతత్. నో ఇతరాణి- విపరీతాన్యాచార్యకృతాన్యపి. యే కే చ విశేషితా ఆచార్యత్వాదిధర్మైరస్మత్- అస్మత్తః శ్రేయాంసః- ప్రశస్తతరాః- తే చ బ్రాహ్మణాః- న క్షత్రియాదయః. తేషామాసనేన - ఆసనదానాదినా త్వయా ప్రశ్వసితవ్యం. ప్రశ్వసనం- ప్రశ్వాసః. శ్రమాపనయః. తేషాం శ్రమస్త్వయాఽపనేతవ్య ఇత్యర్థః. తేషాం వా ఆసనే- గోష్ఠీనిమిత్తే సముదితే తేషు న ప్రశ్వసితవ్యం- ప్రశ్వాసోఽపి న కర్తవ్యః. కేవలం తదుక్తసారగ్రాహిణా భవితవ్యం. కించ- యత్కిఞ్చిద్దేయం- తచ్ఛ్రద్ధయైవ దాతవ్యం. అశ్రద్ధయాఽదేయం- న దాతవ్యం. శ్రియా- విభూత్యా దేయం. హ్రియా- లజ్జయా చ దేయం- దాతవ్యం. భియా- భీత్యా చ దేయం. సంవిదా- మైత్ర్యాదికార్యేణ దేయం. అథైవం వర్తమానస్య యది కదాచిత్తే- తవ శ్రౌతే స్మార్తే వా కర్మణి వృత్తే వా ఆచారలక్షణే విచికిత్సా- సంశయః స్యాత్ - భవేత్. యే తత్ర - తస్మిన్ దేశే కాలే వా బ్రాహ్మణాః తత్ర- కర్మాదౌ యుక్తా ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః కర్తవ్యః. సంమర్శినః- విచారక్షమాః యుక్తాః- అభియుక్తాః. కర్మణి వృత్తే వా ఆయుక్తాః- అపరప్రయుక్తాః. అలూక్షాః- అరూక్షాః. అక్రూరమతయః. ధర్మకామాః - అదృష్టార్థినః. అకామహతా ఇత్యేతత్. తే యథా తత్ర- తస్మిన్ కర్మణి వృత్తే వా వర్తేరన్- తథా త్వమపి వర్తేథాః. అథాభ్యాఖ్యాతేషు- అభ్యుక్తాః- దోషేణ సందిహ్యమానేన సంయోజితాః కేనచిత్. తేషు చ. యథోక్తం సర్వముపనయేద్యత్ర తే త్యాది. ఏష ఆదేశః- విధిః. ఏష ఉపదేశః- పుత్రాదిభ్యః పిత్రాదీనామపి. ఏషా వేదోపనిషత్ - వేదరహస్యం. వేదార్థ ఇత్యేతత్. ఏతదనుశాసనం- ఈశ్వరవచనం. ఆదేశవాక్యస్య విధేరుక్తత్వాత్. సర్వేషాం వా ప్రమాణభూతానామనుశాసనమేతత్. యస్మాదేవం- తస్మాత్ ఏవం - యథోక్తం సర్వముపాసితవ్యం- కర్తవ్యం. (ఏవము చైతదుపాస్యం) ఉపాస్యమేవ చైతత్- నానుపాస్యమిత్యాదరార్థం పునర్వచనం.——— అత్రైతచ్చిన్త్యతే విద్యాకర్మణోర్వివేకార్థం- కింకర్మభ్య ఏవ కేవలేభ్యః పరం శ్రేయః - ఉత విద్యాసవ్యపేక్షేభ్యః - ఆహోస్విద్విద్యాకర్మభ్యాం సంహతాభ్యాం- విద్యయా వా కర్మాపేక్షయా - ఉత కేవలయైవ విద్యయేతి. తత్ర కేవలేభ్యః కర్మభ్య ఏవ స్యాత్- సమస్తవేదార్థజ్ఞానవతః కర్మాధికారాత్. * వేదః కృత్స్నోఽధిగన్తవ్యః సరహస్యో ద్విజన్మనేతి స్మరణాత్. అధిగమశ్చ సహోపనిషదర్థేనాత్మజ్ఞానేన. * విద్వాన్ యజతే * విద్వాన్ యాజయతీతి చ విదుష ఏవ కర్మణ్యధికారః ప్రదర్శ్యతే. * సర్వత్ర జ్ఞాత్వాఽనుష్ఠాననిమిత్తం చ. కృత్స్నశ్చ వేదః కర్మార్థ ఇతి హి మన్యన్తే కేచిత్. కర్మభ్యశ్చేత్పరం శ్రేయో నావాప్యతే- వేదోఽనర్థకస్స్యాత్. న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్య. నిత్యో హి మో

క్ష ఇష్యతే. కర్మకార్యస్య చానిత్యత్వం ప్రసిద్ధం లోకే. కర్మభ్యశ్చేచ్ఛ్రేయోఽనిత్యం స్యాత్-తచ్చానిష్టం. నను కామ్యప్రతిషిద్ధయోరనారమ్భా, దారబ్ధస్య చ కర్మణ ఉపభోగేన క్షయాత్, నిత్యానుష్ఠానాచ్చ ప్రత్యవాయానుత్పత్తే, ర్జ్ఞాననిరపేక్ష ఏవ మోక్ష ఇతి చేత్. తచ్చ న- శేషకర్మసమ్భవాత్తన్నిమిత్తశరీరాన్తరోత్పత్తిః ప్రాప్నోతీతి, ప్రత్యుక్తం - కర్మశేషస్య చ నిత్యానుష్ఠానేనావిరోధాత్ క్షయానుపపత్తి, రితి చ. యదుక్తం సర్వవేదార్థజ్ఞానవతః కర్మాధికారాదిత్యాది - తచ్చ న - శ్రుతజ్ఞానవ్యతిరేకాదుపాసనస్య. శ్రుతజ్ఞానమాత్రేణ హి కర్మణ్యధిక్రియతే - నోపాసనజ్ఞానమపేక్షతే. ఉపాసనం చ శ్రుతజ్ఞానాదర్థాన్తరం విధీయతే మోక్షఫలం. అర్థాన్తరప్రసిద్ధేశ్చ స్యాత్. *శ్రోతవ్య ఇత్యుక్త్వా తద్వ్యతిరేకేణ *మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి యత్నాన్తరవిధానాన్మనననిదిధ్యాసనయోశ్చ ప్రసిద్ధం శ్రవణజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వం. ఏవం తర్హి విద్యాసవ్యపేక్షేభ్యః కర్మభ్యస్స్యాన్మోక్షః విద్యాసహితానాం చ కర్మణాం భవేత్కార్యాన్తరారమ్భసామర్థ్యం. యథా స్వతో మరణజ్వరాదికార్యారమ్భసామర్థ్యానామపి విషదధ్యాదీనాం మన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తానాం కార్యాన్తరారమ్భసామర్థ్యం - ఏవం విద్యాసహితైః కర్మభిర్మోక్ష ఆరభ్యత ఇతి చేన్న - ఆరభ్యస్యానిత్యత్వాదిత్యుక్తదోషః. వచనాదారభ్యోఽపి నిత్య ఏవేతి చేన్న-జ్ఞాపకత్వాద్వచనస్య. వచనం నామ యథాభూతస్యార్థస్య జ్ఞాపకం - నావిద్యమానస్య కర్తృ. న హి వచనశతేనాపి నిత్యమారభ్యతే, ఆరబ్ధం వా అవినాశి భవేత్. ఏతేన విద్యాకర్మణోస్సంహతయోర్మోక్షారమ్భకత్వం ప్రత్యుక్తం. విద్యాకర్మణీ మోక్షప్రతిబన్ధహేతునివర్తకే ఇతి చేన్న - కర్మణః ఫలాన్తరదర్శనాత్. ఉత్పత్తివికారసంస్కారాప్తయో హి ఫలం కర్మణో దృశ్యన్తే. ఉత్పత్త్యాదిఫలవిపరీతశ్చ మోక్షః. గతిశ్రుతేరాప్య ఇతి చేత్.*సూర్యద్వారేణ *తయోర్ధ్వమాయన్నిత్యాదిగతిశ్రుతిభ్యః ప్రాప్యో మోక్ష ఇతి చేత్. న- సర్వగతత్వాత్, గన్తృభ్యశ్చానన్యత్వాత్. ఆకాశాదికారణత్వాచ్చ సర్వగతం బ్రహ్మ. బ్రహ్మావ్యతిరిక్తాశ్చ సర్వే విజ్ఞానాత్మానః. అతో నాప్యో మోక్షః. గన్తురన్యద్భిన్నదేశం భవతి గన్తవ్యం- న హి యేనైవావ్యతిరిక్తం యత్ - తేనైవ గమ్యతే తత్. అనన్యత్వసిద్ధిశ్చ *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేష్విత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. గత్యైశ్వర్యాదిశ్రుతివిరోధ ఇతి చేత్. అథాపి స్యాత్- యద్యప్రాప్యో మోక్షః- గతిశ్రుతీనాం *స ఏకధా *స యది పితృలోకకామః *స్త్రీభిర్వా యానైర్వేత్యాది శ్రుతీనాం చ కోపస్స్యాదితి చేన్న - కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాత్తాసాం. కార్యే హి బ్రహ్మణి స్త్ర్యాదయస్స్యుః - న కారణే. ఏకమేవాద్వితీయం *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి *తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. విరోధాచ్చ విద్యాకర్మణోస్సముచ్చయానుపపత్తిః. ప్రలీనకర్త్రాదికారకవిశేషతత్త్వవిషయా హి విద్యా తద్విపరీతకారకసాధ్యేన కర్మణా విరుధ్యతే - న హ్యేకం వస్తు పరమార్థతః కర్త్రాదివిశేషవత్తచ్ఛూన్యం చేతి ఉభయథా ద్రష్టుం శక్యతే. అవశ్యం హ్యన్యతరన్మిథ్యా స్యాత్. అన్యతరస్య చ మిథ్యాత్వప్రసఙ్గే యుక్తం యత్స్వాభావికాజ్ఞానవిషయస్య ద్వైతస్య మిథ్యాత్వం- *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి *మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి *అథ యత్రాన్యత్పశ్యతి తదల్పం *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి *ఉదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతీత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. సత్యత్వం చైకత్వస్య *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *ఏకమేవాద్వితీయం *బ్రహ్మైవేదం సర్వం *ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. న చ సమ్ప్రదానాదికారకభేదాదర్శనే కర్మోపపద్యతే. అన్యత్వదర్శనాపవాదాశ్చ విద్యావిషయే సహస్రశః శ్రూయన్తే. అతో విరోధో విద్యాకర్మణోః - అతశ్చ సముచ్చయానుపపత్తిః. తత్ర యదుక్తం సంహతాభ్యాం విద్యాకర్మభ్యాం మోక్ష ఇత్యేతదనుపపన్నమితి - తదయుక్తం. విహితత్వాత్కర్మణాం శ్రుతివిరోధ ఇతి చేత్. యద్యుపమృద్య కర్త్రాదికారకవిశేషమాత్మైకత్వవిజ్ఞానం విధీయతే సర్పాదిభ్రాన్తివిజ్ఞానోపమర్దకరజ్జ్వాదివిషయవిజ్ఞానవత్ - ప్రాప్తః కర్మవిధిశ్రుతీనాం నిర్విషయత్వాద్విరోధః. విహితాని చ కర్మాణి. స చ విరోధో న యుక్తః- ప్రమాణత్వాత్ శ్రుతీనామితి చేన్న - పురుషార్థోపదేశపరత్వాచ్ఛ్రుతీనాం. విద్యోపదేశపరా తావచ్ఛ్రుతిః సంసారాత్పురుషో మోక్షయితవ్య ఇతి సంసారహేతోరవిద్యాయాః విద్యయా నివృత్తిః కర్తవ్యేతి విద్యాప్రకాశకత్వేన ప్రవృత్తేతి న విరోధః. ఏవమపి కర్త్రాదికారకసద్భావప్రతిపాదనపరం శాస్త్రం విరుధ్యత ఏవేతి చేత్. న - యథాప్రాప్తమేవ కారకాస్తిత్వముపాదాయ ఉపాత్తదురితక్షయార్థం కర్మాణి విదధచ్ఛాస్త్రం ముముక్షూణాం ఫలార్థినాం చ ఫలసాధనం న కారకాస్తిత్వే వ్యాప్రియతే. ఉపచితదురితప్రతిబన్ధస్య హి విద్యోత్పత్తిర్నావకల్పతే. తత్క్షయే చ విద్యోత్పత్తిస్స్యాత్ - తతశ్చావిద్యానివృత్తిః- తత ఆత్యన్తికస్సంసారోపరమః. అపి చ- అనాత్మదర్శినో హ్యనాత్మవిషయః కామః - కామయమానశ్చ కరోతి కర్మాణి - తతస్తత్ఫలోపభోగాయ శరీరాద్యుపాదానలక్షణస్సంసారః. తద్వ్యతిరేకేణాత్మైకత్వదర్శినో విషయాభావాత్కామానుపపత్తిః - ఆత్మని చానన్యత్వాత్కామానుపపత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానం మోక్ష ఇత్యతోఽపి విద్యాకర్మణోర్విరోధః. విరోధాదేవ చ విద్యా మోక్షం ప్రతి న కర్మాణ్యపేక్షతే. స్వాత్మలాభే తు పూర్వోపచితదురితప్రతిబన్ధాపనయనద్వారేణ విద్యాహేతుత్వం ప్రతిపద్యన్తే కర్మాణి నిత్యానీతి. అత ఏవాస్మిన్ ప్రకరణే ఉపన్యస్తాని కర్మాణీత్యవోచామ. ఏవం చావిరోధః కర్మవిధిశ్రుతీనాం. అతః కేవలాయా ఏవ విద్యాయాః పరం శ్రేయ ఇతి సిద్ధం. ఏవం తర్హ్యాశ్రమాన్తరానుపపత్తిః- కర్మనిమిత్తత్వాద్విద్యోత్పత్తేః. గార్హస్థ్యే చైవ విహితాని కర్మాణీత్యైకాశ్రమ్యమేవ. అతశ్చ యావజ్జీవాదిశ్రుతయోఽనుకూలతరాస్స్యుః. న- కర్మానేకత్వాత్. న హ్యగ్నిహోత్రాదీన్యేవ కర్మాణి. బ్రహ్మచర్యం, తపః, సత్యవచనం, శమో, దమో, ఽహింసే, త్యేవమాదీన్యపి కర్మాణీతరాశ్రమప్రసిద్ధాని విద్యోత్పత్తౌ సాధకతమాన్యసంకీర్ణాని, విద్యన్తే-ధ్యానధారణాదిలక్షణాని, చ. వక్ష్యతి చ *తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వేతి. జన్మాన్తరకృతకర్మభ్యశ్చ ప్రాగపి గార్హస్థ్యాద్విద్యోత్పత్తిసమ్భవాత్, కర్మార్థత్వాచ్చ గార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః, కర్మసాధ్యాయాం చ విద్యాయాం సత్యాం గార్హస్థ్యప్రతిపత్తిరనర్థికైవ. లోకార్థత్వాచ్చ పుత్రాదీనాం. పుత్రాదిసాధ్యేభ్యశ్చాయం లోకః *పితృలోకో దేవలోక ఇత్యేతేభ్యో వ్యావృత్తకామస్య నిత్యసిద్ధాత్మదర్శినః కర్మణి ప్రయోజనమపశ్యతః కథం ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యస్యాపి విద్యోత్పత్తౌ విద్యాపరిపాకాద్విరక్తస్య కర్మసు ప్రయోజనమపశ్యతః కర్మభ్యో నివృత్తిరేవ స్యాత్-*ప్రవ్రజిష్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మీత్యేవమాదిశ్రుతిలిఙ్గదర్శనాత్. కర్మ ప్రతి శ్రుతేర్యత్నాధిక్యదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. అ

స్నిహోత్రాదికర్మప్రతిశ్రుతేరధికో౽యత్నః. మహాంశ్చకర్మణ్యాయాసః- అనేకసాధనసాధ్యత్వాదగ్నిహోత్రాదీనాం. తపోబ్రహ్మచర్యాదీనాంచేతరాశ్రమకర్మణాంగార్హస్థ్యే౽పిసమానత్వా, దల్పసాధనాపేక్షత్వాచ్చేతరేషాం, నయుక్తస్తుల్యవద్వికల్పఆశ్రమిభిస్తస్యేతిచేన్న- జన్మాన్తరకృతానుగ్రహాత్. యదుక్తంకర్మణి శ్రుతేరధికో౽యత్నఇత్యాది- నాసౌదోషః- యతోజన్మాన్తరకృతమపిఅగ్నిహోత్రాదిలక్షణంకర్మబ్రహ్మచర్యాదిలక్షణంచానుగ్రాహకంభవతివిద్యోత్పత్తింప్రతి. యేనజన్మనైవవిరక్తాదృశ్యన్తే కేచిత్, కేచిత్తుకర్మసుప్రవృత్తాఃఅవిరక్తాఃవిద్యావిద్వేషిణః,-తస్మాజ్జన్మాన్తరకృతసంస్కారేభ్యోవిరక్తానామాశ్రమాన్తరప్రతిపత్తిరేవేష్యతే. కర్మఫలబాహుల్యాచ్చ. పుత్రస్వర్గబ్రహ్మవర్చసాదిలక్షణస్యకర్మఫలస్యాసఙ్ఖ్యేయత్వా, త్తత్ప్రతిచపురుషాణాంకామబాహుల్యా, త్తదర్థంశ్రుతేరధికో౽యత్నఃకర్మసూపపద్యతే - ఆశిషాంబాహుల్యదర్శనాదిదంమేస్యాదిదంమేస్యాదితి. ఉపాయత్వాచ్చ. ఉపాయభూతానిహికర్మాణివిద్యాంప్రతీత్యవోచామ. ఉపాయేచాధికో౽యత్నఃకర్తవ్యః - నోపేయే. కర్మనిమిత్తత్వాద్విద్యాయాఃయత్నాన్తరానర్థక్యమితిచేత్. కర్మభ్యఏవపూర్వోపచితదురితప్రతిబన్ధకక్షయాద్విద్యోత్పద్యతేచేత్ - కర్మభ్యఃపృథగుపనిషచ్ఛ్రవణాదియత్నో౽నర్థకఇతిచేత్. న- నియమాభావాత్. నహిప్రతిబన్ధక్షయాదేవవిద్యోత్పద్యతే-నత్వీశ్వరప్రసాదతపోధ్యానాద్యనుష్ఠానాదితినియమో౽స్తి- అహింసాబ్రహ్మచర్యాదీనాంచవిద్యాంప్రత్యుపకారకత్వాత్,- సాక్షాదేవచకారణత్వాచ్ఛ్రవణమనననిదిధ్యాసనాదీనాం,. అతస్సిద్ధాన్యాశ్రమాన్తరాణి. సర్వేషాంచాధికారోవిద్యాయాం, పరంచశ్రేయఃకేవలాయావిద్యాయాఏవే, తిసిద్ధం. ఇత్యేకాదశో౽నువాకః.

ఆ — ఉత్తరానువాకస్యతాత్పర్యమాహ (వేదమనూచ్యేత్యాదినా) విద్యోత్పత్త్యర్థంనిత్యనైమిత్తికాన్యనుష్ఠేయానీత్యేకోనియమ ఉక్తః - ప్రాగేవచానుష్ఠేయానీతి నియమాన్తరమాహ (ప్రాగితి) ప్రాగుపన్యాసాచ్చకర్మణామితి సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (కేవలేత్యాదినా) అవిద్యయా- కర్మణా. మృత్యుంతీర్త్వేతిమన్త్రో౽పివిద్యోత్పత్తేః ప్రాగేవకర్మానుష్ఠానంసూచయతీత్యర్థః. *ఋతంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచేత్యాదినా పూర్వత్రకర్మానుష్ఠానముక్తమేవ - అతఃపునరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋతాదీనామితి) విచారమకృత్వాగురుకులాన్ననివర్తితవ్యం - కింత్వధ్యయనవిధేరర్థావబోధద్వారేణపురుషార్థపర్యవసాయితాసిద్ధ్యర్థమక్షరగ్రహణానన్తరమర్థావబోధే ప్రయతితవ్యమిత్యాహ (గ్రన్థగ్రహణాదన్వితి) *వేదమధీత్యస్నాయాదితి స్మృతిరప్యేతచ్ఛ్రుతినిరుద్ధేత్యాహ (అతో౽వగమ్యతఇతి) (వక్తవ్యమితి) వచనార్హం. పరస్యహితమిత్యర్థః. సర్వమేతత్స్పష్టమితి. ఏవంకర్తవ్యమర్థముపదిశ్యానుష్ఠానకాలేసముత్పన్నసంశయనివృత్త్యర్థంశిష్టాచారఃప్రమాణయితవ్య ఇత్యాహ (అథైవమిత్యాదినా) (అపరప్రయుక్తాఇతి) స్వతన్త్రాఇత్యర్థః. గ్రన్థాదావాద్యవాదేకేవలాయాఃవిద్యాయాఃనిశ్శ్రేయసహేతుత్వముక్తమపిస్ఫుటీకర్తుంకర్మవిధిముపలభ్యప్రసఙ్గాత్పునర్విచారయితుముపక్రమతే (అత్రైతచ్చిన్త్యతఇత్యాదినా) (వివేకార్థమితి) పృథక్ఫలత్వజ్ఞాపనార్థమిత్యర్థః. భూతంభవ్యాయోపదిశ్యతఇతిన్యాయేనజ్ఞానస్యాపికర్మకర్తుఃసంస్కారతయాకర్మవిధిశేషత్వా, చ్ఛ్రుతస్యాపిఫలస్యార్థవాదమాత్రత్వా, త్కర్మభ్యఏవపరో౽ర్థఇతిపూర్వపక్షః. సిద్ధాన్తమాహ (నిత్యత్వాదిత్యాదినా) యద్యప్యధ్యయనవిధిప్రయుక్తఃకృత్స్నవేదార్థఏకేనవిచారితవ్యః- తథాప్యధ్యయనవిధౌప్రతివాక్యాధ్యాపనంప్రతివాక్యార్థవిచారశ్చవ్యాపారభేదాత్తత్ప్రయుక్తాభ్యుదయకామస్య. కర్మోపయోగివాక్యార్థజ్ఞానవత్త్వమాత్రేణకర్మణ్యధికారసమ్భవా, ద్బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్యతత్రానుపయోగిత్వా, న్నసమస్తవేదార్థజ్ఞానవతఃకర్మాధికారేప్రమాణమస్తీత్యాహ (తచ్చనేతి) యద్యపిచాధ్యయనవిధిప్రయుక్తావేదాన్తవిచారో౽పికృతోగురుకులఏవ - తథాపినసమస్తవేదార్థజ్ఞానవతో౽ధికారః- ఉపాసనాసాధ్యస్యబ్రహ్మసాక్షాత్కారస్యపృథగ్భావాదిత్యాహ (శ్రుతజ్ఞానేతి) శ్రుతాత్ - గురుకులేవిచారితాద్వాక్యాదనుష్ఠానోపయోగియద్జ్ఞానం- తావన్మాత్రేణకర్మణ్యధిక్రియతే. నబ్రహ్మసాక్షాత్కారఫలముపాసనమపేక్షతే- వ్యతిరేకాభావాదిత్యర్థః. అధ్యాపనవిధివ్యాపారోపరమే అనుష్ఠేయతయాఅభిమతంబ్రహ్మోపాసనమేవనాస్తి- మానాభావాదితినవక్తవ్యమిత్యాహ (ఉపాసనంచేతి) ఏతచ్చకర్మమీమాంసాన్యాయాఙ్గీకారమాత్రేణోక్తం. వస్తుతశ్శ్రోతవ్యవిధిప్రయుక్తఏవోపనిషద్విచారారమ్భోభిన్నాధికారః. కర్మకాణ్డవిచారో౽ప్యుత్తరవిధిప్రయుక్తఏవేతిప్రకటార్థేప్రతిష్ఠితం. కేవలంకర్మమోక్షసాధనమితిపక్షంనిరస్యవిద్యాసముచ్చితం మోక్షసాధనమితిపక్షాన్తరమాశఙ్క్యనిషేధతి (ఏవంతర్హీత్యాదినా) *నచపునరావర్తతఇతివచనాదార్థో౽పిమోక్షోనిత్యఇతినశక్యంవక్తుం- ప్రసిద్ధపదార్థయోగ్యత్వముపాదాయవచనస్యసంసర్గజ్ఞాపకత్వాత్. నచారబ్ధస్యనిత్యత్వయోగ్యత్వంప్రసిద్ధం - అన్యథావచనస్యకారకత్వప్రసఙ్గాత్, అన్ధోమణిమవిన్దదిత్యాదిష్వపియోగ్యతాకల్పనప్రసఙ్గా, దిత్యాహ (నజ్ఞాపకత్వాదిత్యాదినా) కర్మప్రధానం- విద్యాచోపసర్జనమితిసముచ్చయంనిరస్యసముచ్చయేష్వతిదిశతి (ఏతేనేతి) అనిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గేనేత్యర్థః. (మోక్షేతి) మోక్షస్యప్రతిబన్ధహేతురవిద్యా౽ధర్మాది- తన్నివర్తకేవిద్యాకర్మణీ - నస్వరూపహేత్వాదికే. తతఃస్వరూపావస్థానస్యనిత్యత్వం. ప్రధ్వంసస్యచకృతకస్యాపినిత్యత్వంప్రసిద్ధమిత్యర్థః. *భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతేః కేవలవిద్యాసాధ్యైవావిద్యానివృత్తిః - నతత్రవిద్యాయాఃసహకార్యపేక్షా. కర్మఫలంత్వన్యదేవప్రసిద్ధమిత్యాహ (నకర్మణఇతి) ఉత్పత్తిః - పురోడాశాదేః. సంస్కారః- వ్రీహ్యాదేః. వికారః- సోమస్య. ఆప్తిః - వేదస్య. కర్మఫలంప్రసిద్ధం. ఆత్మస్వరూపస్యతు మోక్షస్యానాదిత్వా, దనాధేయాతిశయత్వా, దవికార్యత్వా, న్నిత్యాప్తత్వా, చ్చకర్మఫలాద్వైపరీత్యమిత్యర్థః. (గతిశ్రుతేరితి) అర్చిరాదిగతిశ్రవణాద్బ్రహ్మణ్డాద్బహిస్థితబ్రహ్మప్రాప్తిర్మోక్షః - తతోనిత్యాప్తత్వమప్రసిద్ధమిత్యర్థః. గత్యాప్రాప్తిఃకింసంయోగలక్షణా- తాదాత్మ్యలక్షణావా. నోభయథాపీత్యాహ (నసర్వగతత్వాదితి) గత్యాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యంశఙ్కాపూర్వకందర్శయతి (గతైశ్వర్యేత్యాదినా) సముచ్చయమభ్యుపగమ్యకర్మకార్యంకించిన్మోక్షేనసమ్భవతీత్యుక్తం. సో౽పినసమ్భవతీత్యాహ (విరోధా

చ్ఛేత్యాదినా) యదికర్త్రాదికారకభేదస్యసత్యత్వాంశమపోహ్య బ్రహ్మజ్ఞానముపదిశ్యతే- తదామిథ్యార్థత్వాత్కర్మవిధీనామప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాహ (విహితత్వాదితి) శఙ్కాంవివృణోతి (యదీత్యాదినా) అధ్యయనవిధిగృహీతానాంశ్రుతీనాంపురుషార్థోపదేశకత్వేన ప్రామాణ్యంవక్తవ్యం- నతుభేదస్యసత్యత్వేన. తతఃప్రసిద్ధిసిద్ధంకారకాదిభేదమర్థక్రియాసమర్థమాదాయప్రవృత్తానాంప్రామాణ్యంనవిరుధ్యతఇత్యాహ (నపురుషార్థేతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (విద్యోపదేశపరాతావదిత్యాదినా) పూర్వంసత్యమిథ్యావిషయత్వేనవిద్యాకర్మణోర్విరోధమాదాయసముచ్చయోనిరస్తః. ఇదానీంకామ్యకామివిషయత్వేనాపివిరోధమాహ (అపిచేత్యాదినా) సమసముచ్చయంనిరస్యగుణప్రధానభావేనాపితంనిరస్యతి (విరోధాదేవచేతి) విద్యాచేత్- కర్మణఃస్వరూపఫలేనాపేక్షతే- విరుద్ధత్వాత్. త్రిదణ్డిధర్మవదృతుగమనం. కథంతర్హివిద్యాసన్నిధానేకర్మణాం పాఠఇత్యతఆహ (స్వాత్మలాభేత్వితి) కర్మణోవిద్యాసాధనత్వం శ్రుత్వాగార్హస్థ్యమేవైకమనుష్ఠేయమితి ప్రత్యవతిష్ఠన్తేకర్మజడాః (ఏవంతర్హీతి) శ్రుతిస్మృతిష్వాశ్రమాన్తరాణామపివిహితత్వావిశేషా, త్తదీయకర్మానుకర్మత్వావిశేషా, చ్చగ్రామ్యధర్మరాగిణామేవైతచ్చోద్యమిత్యాహ (నకర్మానేకత్వాదితి) (అసక్ప్రీర్ణత్వాదితి) హింసాద్యమిశ్రితత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చవిద్యాకర్మణోః సాధనత్వేపినగార్హస్థ్యమావశ్యకమిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి) కామినాంగార్హస్థ్యస్యానుష్ఠేయత్వేపినసర్వైరనుష్ఠేయత్వమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (లోకార్థత్వాచ్చేత్యాదినా) గార్హస్థ్యస్యానావశ్యకత్వేసవైకల్పికమనుష్ఠానముక్తం- తత్రాతుల్యత్వేనవికల్పమాక్షిపతి (కర్మప్రతిశ్రుతేరితి) జన్మాన్తరకృతానుగ్రహాదితిపరిహారభాష్యంవివృణోతి (యదుక్తమిత్యాదినా) కర్మణియత్నాధిక్యస్యాన్యథాసిద్ధత్వాద్వికల్పవిఘాతకత్వంనసమ్భవతీత్యర్థః. ఇదానీంగృహస్థాశ్రమకర్మణాంబహిరఙ్గత్వం, సన్న్యాసాశ్రమకర్మణాంత్వన్తరఙ్గత్వంవిద్యాసాధనత్వఇతివిశేషందర్శయితుంచోద్యముద్భావయతి (కర్మనిమిత్తత్వాదిత్యాదినా) ఇత్యేకాదశో౽నువాకః.

శం.— (వేదమనూచ్యేతి) వేదమధ్యాప్యాచార్యః శిష్యమనుశిష్యాదిత్యర్థః. (స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదఇతి) స్వాధ్యాయాధ్యయనేప్రమాదంమాకార్షీః. తత్రావహితోభవేత్యర్థః. (ఆచార్యాయేతి) గురవేదక్షిణాందత్వాపుత్రసంతత్యవిచ్ఛేదాయభార్యాముద్వహేః. కుశలం - దేవార్చనాదిమఙ్గళాచరణం. *భూత్యైనప్రమదితవ్యం- ఐశ్వర్యార్థంకర్మకురు. ఐశ్వర్యస్యసర్వశ్రేయస్సాధనత్వాదితిభావః. మాతృదేవోభవ- దేవమివమాతరంపూజయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (యాన్యస్మాకమితి) శిష్టాచారేష్వపిశ్రుతిస్మృతివిరోధశూన్యతయాయానిసుచరితాని - తాన్యేవహోమశాకాదీనిగ్రాహ్యాణి- నలోభాదిమూలచరితానీత్యర్థః. (యేకేచేతి) స్వాపేక్షయాశ్రేష్ఠానాంబ్రాహ్మణానాం శయ్యాసనేషుసమానతయానవిశ్రమణీయం. (శ్రియాదేయమితి) శ్రీః -ముఖశోభా. అవిషణ్ణవదనేనదేయమిత్యర్థః. (భియాదేయమితి) సమ్యగకరణేప్రత్యవాయోభవిష్యతీతిభియాదేయమిత్యర్థః. (సంవిదాదేయమితి) సంవిత్ -సఙ్కల్పః. సఙ్కల్పపూర్వకందేయమిత్యర్థః. (అథయదీత్యాది) కర్మ- అగ్నిహోత్రాది. వృత్తం- శిష్టాచారమాత్రప్రమాణకంహోమశాకాది. తత్రయదిసందేహఇత్యర్థః. సంమర్శినః-విచారకుశలాఇత్యర్థః. యుక్తాః- వేదశాస్త్రేష్వభిరతాః. ఆయుక్తాః-అనన్యాధ్యక్షాః. లౌకికేష్వపికుశలాఇత్యర్థః. అలూక్షాః- క్రోధలోభాదిరహితాః. శిష్టంస్పష్టం. (అథేత్యాది) అభ్యాఖ్యాతాః- అభిశస్తాఇత్యర్థః. (ఏషఆదేశఇత్యాది) ఆదేశః- శాసనం. రాజాజ్ఞాతుల్యమితిభావః. ఉపదేశః- పిత్రాదిహితైషివచనం. వేదోపనిషత్ - వేదానాంరహస్యోపదేశః. ఏతదనుశాసనం- శిష్యంప్రత్యాచార్యస్యకర్తవ్యమనుశాసనమేతత్. ఏవముపాసితవ్యం- అనుశాసనప్రకారేణఅనుష్ఠేయమిత్యర్థః. (ఏవముచైతదుపాస్యమితి) ఉశబ్దో౽వధారణే. ఏవమేవఉపాస్యమిత్యర్థః. ఇత్యేకాదశో౽నువాకః.

ఉ.— శంనోమిత్రశ్శంవరుణః। శంనోభవత్వర్యమా। శంనఇన్ద్రోబృహస్పతిః। శంనోవిష్ణురురుక్రమః।
నమోబ్రహ్మణే। నమస్తేవాయో। త్వమేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసి। త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మావాదిషం।
ఋతమవాదిషం। సత్యమవాదిషం॥౧॥ తన్మామావీత్। తద్వక్తారమావీత్। ఆవీన్మాం। ఆవీద్వక్తారం।
ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః। సత్యంవదిష్యామిపఞ్చచ॥ ఇతిద్వాదశో౽నువాకః.

ఇతిశీక్షావల్లీప్రథమాధ్యాయః.

శంనశ్శీక్షాగ్ం సహనౌయశ్ఛన్దసాంభూఃసయఃపృథివ్యోమిత్యృతంచాహంవేదమనూచ్య
శంనోద్వాదశ। శంనోమహఇత్యాదిత్యోనోఇతరాణిత్రయోవిగ్ంశతిః॥ శంనోవక్తారం॥
హరిఃఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.— అతీతవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గశమనార్థశాన్తింపఠతి(శంనోమిత్రఇత్యాది) వ్యాఖ్యాతమేతత్సర్వం. ఇతిద్వాదశో౽నువాకః.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతఃకృతౌతైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యేశీక్షావల్లీనామప్రథమో౽ధ్యాయః.

ఆ.— శాన్తిద్వయస్యాఽపౌనరుక్త్యమాహ (అతీతేతి) తత్- అపరం బ్రహ్మ. మాం- అపరవిద్యార్థినం. ఆవీత్ - ఆరక్షదిత్యర్థః. ఇతిద్వాదశోఽనువాకః

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్య
టీకాయాం ప్రథమోఽధ్యాయః

రం.— అధీతానాముపనిషదాంతిస్త్రైపఠితవ్యాంశాన్తిమాహ (శంనోమిత్ర ఇత్యాది) పూర్వమేవవ్యాకృతమేతత్. లృడాదిస్థానేషు తాదర్థ్యాల్లుఙ్ ప్రయోగ ఇతివిశేషః. ఇతిద్వాదశోఽనువాకః

ఇతి శీక్షావల్ల్యధ్యాయః ప్రథమః.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచ యుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

ఆనన్దవల్లీ.— ద్వితీయాధ్యాయః.

ఉ.— హరిః ఓమ్ ॥ సహనావవతు । సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై। తేజస్వినావధీతమస్తు। మావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః। బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం। తదేషాభ్యుక్తా। సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మ। యో వేదనిహితంగుహాయాంపరమేవ్యోమన్॥౧॥ సోఽశ్నుతేసర్వాన్ కామాన్ సహ। బ్రహ్మణావిపశ్చితేతి । తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సంభూతః । ఆకాశాద్వాయుః । వాయోరగ్నిః । అగ్నేరాపః । అద్భ్యః పృథివీ । పృథివ్యా ఓషధయః। ఓషధీభ్యోన్నం। అన్నాత్పురుషః॥౨॥ సవా ఏషపురుషోన్నరసమయః । తస్యేదమేవశిరః। అయందక్షిణఃపక్షః। అయముత్తరఃపక్షః। అయమాత్మా। ఇదంపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా । తదప్యేషశ్లోకోభవతి॥ ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

శం.— అతీతవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గప్రశమనార్థాశాన్తిఃపఠితా. ఇదానీంతువక్ష్యమాణబ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గోపశమనార్థాశాన్తిః పఠ్యతే (సహనావవత్వితి) సహనావవతు- నౌ - శిష్యాచార్యౌసహైవావతు - రక్షతు. సహనౌభునక్తు - బ్రహ్మభోజయతు. సహవీర్యం- విద్యానిమిత్తంసామర్థ్యంకరవావహై - నిర్వర్తయావహై. తేజస్వి - నౌ - తేజస్వినోరావయోరధీతంస్వధీతమస్తు. అర్థజ్ఞానయోగ్యమస్త్విత్యర్థః (మావిద్విషావహై) విద్యాగ్రహణనిమిత్తం శిష్యస్యాచార్యస్యవా ప్రమాదకృతాదన్యాయాద్విద్వేషః ప్రాప్తః - తచ్ఛమనాయేయమాశీః మావిద్విషావహా ఇతి. నావితరేతరంవిద్వేషంమాఆపద్యావహై. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితి త్రిర్వచనముక్తార్థం. వక్ష్యమాణవిద్యావిఘ్నప్రశమనార్థాచేయంశాన్తిః. అవిఘ్నేనహ్యాత్మవిద్యాప్రాప్తిరాశాస్యతే- తన్మూలంహిపరంశ్రేయఇతి. సంహితాదివిషయాణికర్మభిరవిరుద్ధానిఉపాసనాన్యుక్తాని. అనన్తరంచాన్తస్సోపాధికమాత్మదర్శనముక్తం వ్యాహృతిద్వారేణస్వారాజ్యఫలేనచ. నచతావతాఽశేషతస్సంసారబీజస్యోపమర్దనమస్తి- అతోఽశేషోపద్రవబీజస్యాజ్ఞానస్యనివృత్త్యర్థంవిధూతసర్వోపాధివిశేషాత్మదర్శనార్థమిదమారభ్యతే (బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాది) ప్రయోజనంచాస్యాబ్రహ్మవిద్యాయాఅవిద్యానివృత్తిః- తతశ్చాత్యన్తికస్సంసారాభావః. వక్ష్యతిచ *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చనేతి. సంసారనిమిత్తేచసతి *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతఇత్య, నుపపన్నం-కృతాకృతేపుణ్యపాపేనతపతఇతి,చ. అతోఽవగమ్యతేఅస్మాద్విజ్ఞానాత్సర్వాత్మబ్రహ్మవిషయాదాత్యన్తికస్సంసారాభావ ఇతి. స్వయమేవాహప్రయోజనంబ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదావేవసమ్బన్ధప్రయోజనజ్ఞాపనార్థం. నిర్జ్ఞాతయోర్హిసమ్బన్ధప్రయోజనయోర్విద్యాశ్రవణగ్రహణధారణాభ్యాసార్థంప్రవర్తతే. శ్రవణాదిపూర్వకంహివిద్యాఫలం-*శ్రోతవ్యోమన్తవ్యఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యః. బ్రహ్మవిత్ - బ్రహ్మేతి-వక్ష్యమాణలక్షణం. బృహత్తమత్వాద్బ్రహ్మ. తద్వేత్తి-విజానాతీతిబ్రహ్మవిత్. ఆప్నోతి-ప్రాప్నోతి. పరం-నిరతిశయం. తదేవబ్రహ్మపరం-నహ్యన్యస్యవిజ్ఞానాదన్యప్రాప్తిః.స్పష్టంచశ్రుత్యన్తరంబ్రహ్మప్రాప్తిమేవబ్రహ్మవిదోదర్శయతి*సయోహవైతత్పరంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతీత్యాది. నను సర్వగతంసర్వస్యచాత్మభూతంబ్రహ్మవక్ష్యతి- అతోనాప్యం. అప్తిశ్చాన్యస్యాన్యేన, పరిచ్ఛిన్నస్యచపరిచ్ఛిన్నేన, దృష్టా.అపరిచ్ఛిన్నంసర్వాత్మకంచబ్రహ్మేతిఅతఃపరిచ్ఛిన్నవదనాత్మవచ్చతస్యాప్తిరనుపపన్నా. నాయందోషః. కథం. దర్శనాఽదర్శనాపేక్షత్వాత్ బ్రహ్మణఆప్త్యనాప్త్యోః- పరమార్థతోబ్రహ్మస్వరూపస్యాపిసతోఽస్యజీవస్యభూతమాత్రాకృతబాహ్యపరిచ్ఛిన్నాన్నమయాద్యాత్మదర్శినఃతత్రాసక్తచేతసః. ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్యాత్మనోఽవ్యవహితస్యాపిబాహ్యసఙ్ఖ్యేయవిషయాసక్తచిత్తతయాస్వరూపాభావదర్శనవత్ పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపాభావదర్శనలక్షణయాఅవిద్యయాఅన్నమయాదీన్ బాహ్యాననాత్మనఆత్మత్వేనప్రతిపన్నత్వాత్ అన్నమయాద్యనాత్మభ్యోనాన్యోహమస్మీత్యభిమన్యతే. ఏవమవిద్యయాఆత్మభూతమపిబ్రహ్మానాప్తంస్యాత్. తస్యైవమవిద్యయానాప్తబ్రహ్మస్వరూపస్య- ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్యాత్మనోఽవిద్యయానాప్తస్యసతః కేనచిత్స్మారితస్యపునస్తస్యైవవిద్యయాప్తిర్యథా- తథాశ్రుత్యుపదిష్టస్యసర్వాత్మబ్రహ్మణఆత్మత్వదర్శనేనవిద్యయాతదాప్తిరుపపద్యతఏవ. బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితివా[illegible]భూతంసర్వస్యవల్ల్యర్థస్య. బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యనేనవాక్యేనవేద్యతయాసూత్రితస్యబ్రహ్మణోఽనిర్ధారితస్వరూపవిశేషస్య[illegible]త్తిస్వరూపవిశేషసమర్పణసమర్థస్య లక్షణస్యాభిధానేనస్వరూపనిర్ధారణాయ, అవిశేషేణచ ఉక్తవేదనస్యబ్రహ్మణోవ

క్ష్యమాణలక్షణస్యవిశేషేణప్రత్యగాత్మతయాఽనన్యరూపేణవిజ్ఞేయత్వాయ, బ్రహ్మవిద్యాఫలంచ బ్రహ్మవిదోయత్పరప్రాప్తిలక్షణముక్తం - స
సర్వాత్మభావఃసర్వసంసారధర్మాతీతబ్రహ్మస్వరూపత్వమేవ- నాన్యదిత్యేతత్ప్రదర్శనాయ, చైషాఋగుదాహ్రియతే (తదేషాభ్యుక్తేతి) తత్-
తస్మిన్నేవ బ్రాహ్మణవాక్యోక్తార్థేఏషాఋగభ్యుక్తా - ఆమ్నాతా. (సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణోలక్షణార్థంవాక్యం. సత్యాదీనిహి
త్రీణివిశేషణార్థానిపదానివిశేష్యస్య బ్రహ్మణః. విశేష్యంబ్రహ్మ - వివక్షితత్వాద్వేద్యతయా. వేద్యత్వేనయతో బ్రహ్మప్రాధాన్యేనవివక్షితం-
తస్మాద్విశేష్యంవిజ్ఞేయం. అతోఽస్మాద్విశేషణవిశేష్యత్వాదేవసత్యాదీన్యేకవిభక్త్యన్తానిపదానిసమానాధికరణాని. సత్యాదిభిస్త్రిభిర్విశేషణైర్విశేష్య
మాణం బ్రహ్మవిశేష్యాన్తరేభ్యోనిర్ధార్యతే. ఏవంహితజ్జ్ఞాతంభవతి - యదన్యేభ్యోనిర్ధారితం - యథాలోకేనీలం మహత్సుగన్ధ్యుత్పలమితి- నను వి
శేష్యంవిశేషణాన్తరంవ్యభిచరద్విశేష్యతే - యథానీలంరక్తంచోత్పలమితి. యదాహ్యనేకానిద్రవ్యాణ్యేకజాతీయాన్యనేకవిశేషణయోగీనిచ- త
దావిశేషణస్యార్థవత్త్వం. నహ్యేకస్మిన్నేవవస్తుని - విశేషణాన్తరాయోగాత్. యథాఽసావేకఆదిత్యఇతి. తథైకమేవబ్రహ్మ-నబ్రహ్మాన్తరాణి-
యేభ్యోవిశేష్యేతనీలోత్పలవత్. న - లక్షణార్థత్వాద్విశేషణానాం. నాయందోషః కస్మాత్. లక్షణార్థప్రధానానివిశేషణాని - నవిశేషణప్ర
ధానాన్యేవ. కఃపునర్లక్షణలక్ష్యయోర్విశేషణవిశేష్యయోర్వావిశేషః. ఉచ్యతే-సజాతీయేభ్యఏవనివర్తకానివిశేషణానివిశేష్యస్య. లక్షణంతుసర్వత
ఏవ. యథాఽవకాశప్రదాత్రాకాశమితి. లక్షణార్థంచవాక్యమిత్యవోచామ. సత్యాదిశబ్దాఃనపరస్పరంసమ్బధ్యన్తే - పరార్థత్వాత్. విశేష్యార్థాహి
తే. అతఏవైకైకోవిశేషణశబ్దః పరస్పరంనిరపేక్షో బ్రహ్మశబ్దేనసమ్బధ్యతే - సత్యంబ్రహ్మ, జ్ఞానంబ్రహ్మ, అనన్తంబ్రహ్మేతి. (సత్యమితి) య
ద్రూపేణయన్నిశ్చితం-తద్రూపంనవ్యభిచరతి-తత్సత్యం. యద్రూపేణయన్నిశ్చితం-తద్రూపంవ్యభిచరత్తదనృతమిత్యుచ్యతే.అతోవికారోఽనృతం-*వా
చారమ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యం ఏవంసదేవసత్యమిత్యవధారణాత్. అతస్సత్యంబ్రహ్మేతిబ్రహ్మవికారాన్నివర్తయతి. అతః
కారణత్వంప్రాప్తంబ్రహ్మణః - కారణస్యచకారకత్వం, వస్తుత్వాత్. మృద్వదచిద్రూపతా, చప్రాప్తా- అతఇదముచ్యతే (జ్ఞానంబ్రహ్మేతి)
జ్ఞానం- జ్ఞప్తిః. అవబోధః. భావసాధనోజ్ఞానశబ్దః- నతుజ్ఞానకర్తృ- బ్రహ్మవిశేషణత్వాత్సత్యానన్తాభ్యాంసహ. నహిసత్యతాఅనన్తతాచజ్ఞానక
ర్తృత్వేసత్యుపపద్యేతే - జ్ఞానకర్తృత్వేనహివిక్రియమాణంకథంసత్యంభవేత్ అనన్తంచ. యద్ధినకుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యతే-తదనన్తం. జ్ఞానకర్తృత్వేచ
జ్ఞేయజ్ఞానాభ్యాం ప్రవిభక్తమిత్యనన్తతానస్యాత్. *యత్రనాన్యత్పశ్యతినాన్యద్విజానాతిసభూమాఅథయత్రాన్యద్విజానాతితదల్పమితిశ్రుత్యన్త
రాత్. నాన్యద్విజానాతీతివిశేషప్రతిషేధాత్ ఆత్మానంవిజానాతీతిచేన్న- భూమలక్షణవిధిపరత్వాద్వాక్యస్య. *యత్రనాన్యత్పశ్యతీత్యాదిభూ
మ్నోలక్షణవిధిపరంవాక్యం. యథాప్రసిద్ధమేవాన్యోఽన్యత్పశ్యతీత్యేతదుపాదాయయత్రతన్నాస్తి- సభూమేతిభూమస్వరూపంతత్రజ్ఞాప్యతే. అన్య
గ్రహణస్యప్రాప్తప్రతిషేధార్థత్వాన్నస్వాత్మనిక్రియాస్తిత్వపరంవాక్యం. స్వాత్మనిచభేదాభావాద్విజ్ఞానానుపపత్తిః. ఆత్మనశ్చవిజ్ఞేయత్వే జ్ఞా
త్రభావప్రసఙ్గః- జ్ఞేయత్వేనైవవినియుక్తత్వాత్. ఏకఏవాత్మాజ్ఞేయత్వేనజ్ఞాతృత్వేనచోభయథాభవతీతిచేన్న- యుగపదనంశత్వాత్. నహినిరవ
యవస్యయుగపజ్జ్ఞేయజ్ఞాతృత్వోపపత్తిః ఆత్మనశ్చఘటాదివద్విజ్ఞేయత్వేజ్ఞానోపదేశానర్థక్యం - నహిఘటాదివత్ప్రసిద్ధస్యజ్ఞానోపదేశోఽర్థవాన్.
తస్మాజ్జ్ఞాతృత్వేసత్యానన్త్యానుపపత్తిః. సన్మాత్రత్వంచానుపపన్నం- జ్ఞానకర్తృత్వాదివిశేషవత్త్వేసతిసన్మాత్రత్వంచాసత్యం. *తత్సత్యమితిశ్రు
త్యన్తరాత్. తస్మాత్సత్యానన్తశబ్దాభ్యాంసహవిశేషణత్వేనజ్ఞానశబ్దస్యప్రయోగాద్భావసాధనోజ్ఞానశబ్దః. జ్ఞానంబ్రహ్మేతికర్తృత్వాదికారకత్వనివృ
త్త్యర్థం, మృదాదివదచిద్రూపతానివృత్త్యర్థం, చప్రయుజ్యతే.జ్ఞానంబ్రహ్మేతివచనాత్ ప్రాప్తమన్తవత్త్వం-లౌకికస్యజ్ఞానస్యాన్తవత్త్వదర్శనాత్.
అతస్తన్నివృత్త్యర్థమాహ(అనన్తమితి)సత్యాదీనామనృతాదిధర్మనివృత్తిపరత్వాద్, విశేష్యస్యచబ్రహ్మణఃఉత్పలాదివదప్రసిద్ధత్వాత్, *మృగతృష్ణామ్భ
సిస్నాతఃఖపుష్పకృతశేఖరః। ఏషవన్ధ్యాసుతోయాతిశశశృఙ్గధనుర్ధరఇతివచ్ఛూన్యార్థతైవప్రాప్తాసత్యాదివాక్యస్యేతిచేన్న- లక్షణార్థత్వాత్. విశేషణ
త్వేఽపిసత్యాదీనాంలక్షణార్థప్రాధాన్యమిత్యవోచామ. శూన్యేహిలక్ష్యేఅనర్థకంలక్షణవచనం-అతఃలక్షణార్థత్వాన్మన్యామహేనశూన్యార్థతేతి. విశేషణార్థ
త్వేఽపిచసత్యాదీనాంస్వార్థాపరిత్యాగఏవ. శూన్యార్థత్వేహిసత్యాదిశబ్దానాంవిశేష్యనియన్తృత్వానుపపత్తిః. సత్యాద్యర్థైరర్థవత్త్వేతుతద్విపరీతధర్మవ
ద్భ్యోవిశేష్యేభ్యోబ్రహ్మణోవిశేష్యస్యనియన్తృత్వముపపద్యతే బ్రహ్మశబ్దోఽపిస్వార్థేనార్థవానేవ.తత్రానన్తశబ్దోఽన్తవత్ప్రతిషేధద్వారేణవిశేషణం-
సత్యజ్ఞానశబ్దౌతుస్వార్థసమర్పణేనైవవిశేషణేభవతః. *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఇతి,బ్రహ్మణ్యేవాత్మశబ్దప్రయోగాత్ వేదితురాత్మైవబ్రహ్మ. *ఏతమా
నన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి, చ. ఆత్మతాందర్శయతితత్ప్రవేశాచ్చ. *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితిచతస్యైవజీవరూపేణశరీరప్రవేశంద
ర్శయతి. అతోవేదితుస్స్వరూపంబ్రహ్మ. ఏవంతర్హ్యాత్మత్వాత్జ్ఞానకర్తృత్వం-ఆత్మాజ్ఞాతేతిహిప్రసిద్ధం. *సోఽకామయతేతిచకామినోజ్ఞానకర్తృ
త్వప్రసిద్ధిః అతోజ్ఞానకర్తృత్వాత్జ్ఞప్తిర్బ్రహ్మేత్యయుక్తం. అనిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చ. యదినామజ్ఞప్తిర్జ్ఞానమితిభావరూపతాబ్రహ్మణః- తదాప్యస్యాని
త్యత్వంప్రసజ్యేత. పారతన్త్ర్యంచ- ధాత్వర్థానాంకారకాపేక్షత్వాత్. జ్ఞానంచధాత్వర్థః- అతోఽస్యానిత్యత్వంపరతన్త్రతాచ. న-స్వరూపావ్య
తిరేకేణకార్యత్వోపచారాత్. ఆత్మనస్స్వరూపంజ్ఞప్తిః- నతతోవ్యతిరిచ్యతే. అతోనిత్యైవ. తథాపిబుద్ధేరుపాధిలక్షణాయాఃచక్షురాదిద్వారై
ర్విషయాకారపరిణామిన్యాఃయేశబ్దాద్యాకారావభాసాః- తేఆత్మవిజ్ఞానస్యవిషయభూతాఉత్పద్యమానాఏవాత్మవిజ్ఞానేనవ్యాప్తాఉత్పద్యన్తే - తస్మా
దాత్మవిజ్ఞానావభాసాశ్చతేవిజ్ఞానశబ్దవాచ్యాశ్చధాత్వర్థభూతాఆత్మనఏవధర్మాఃవిక్రియారూపాఇత్యవివేకిభిఃపరికల్ప్యన్తే. యత్తుబ్రహ్మణోవిజ్ఞానం-
తత్సవితృప్రకాశవదగ్న్యుష్ణత్వవచ్చబ్రహ్మస్వరూపావ్యతిరిక్తం స్వరూపమేవతత్. నతత్కారణాన్తరసవ్యపేక్షం - నిత్యస్వరూపత్వాత్. సర్వభావా
నాంచతేనావిభక్తదేశకాలత్వాత్, కాలాకాశాదికారణత్వాత్, నిరతిశయసూక్ష్మత్వాత్, నతస్యాన్యదవిజ్ఞేయంసూక్ష్మంవ్యవహితంవిప్రకృష్టంభూ

తంభవద్భవిష్యద్వా స్తి- తస్మాత్సర్వజ్ఞంతద్బ్రహ్మ. మన్త్రవర్ణాచ్చ. * అపాణిపాదోజవనోగ్రహీతాపశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణః- సవేత్తివేద్యంన చతస్యాస్తివేత్తాతమాహురగ్ర్యంపురుషంమహాన్తమితి, *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాత్ నతుతద్ద్వితీయమస్తీత్యాది, శ్రుతేశ్చ విజ్ఞాతృస్వరూపావ్యతిరేకాత్కరణాదినిమిత్తానపేక్షత్వాచ్చ బ్రహ్మణోజ్ఞానస్వరూపత్వేపినిత్యత్వంప్రసిద్ధం. అతోనధాత్వర్థః- తస్యాక్రియారూపత్వాత్. అతఏవచనజ్ఞానకర్తృ. తస్మాదేవచనజ్ఞానశబ్దవాచ్యమపితద్బ్రహ్మ. తథాపితదాభాసవాచకేనబుద్ధిధర్మవిశేషేణజ్ఞానశబ్దేనతల్లక్ష్యతే- నతూచ్యతే - శబ్దప్రవృత్తిహేతుజాత్యాదిధర్మరహితత్వాత్ తథాసత్యశబ్దేనాపి. సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితస్వరూపత్వాత్ బ్రహ్మణః. బాహ్యసత్తాసామాన్యవిషయేణసత్యశబ్దేనలక్ష్యతేసత్యంబ్రహ్మేతి- నతుసత్యశబ్దవాచ్యమేవబ్రహ్మ. ఏవంసత్యాదిశబ్దాఇతరేతరసన్నిధానాదన్యోన్యనియమ్యనియామకాస్సన్తస్సత్యాదిశబ్దవాచ్యాన్నివర్తకాబ్రహ్మణోలక్షణార్థాశ్చభవన్తీతి. అతస్సిద్ధం *యతోవాచోనివర్తన్తే అప్రాప్యమనసాసహ *అనిరుక్తేఽనిలయనేఇతిచఅవాచ్యత్వం.నీలోత్పలవాక్యవైలక్షణ్యాద్వాక్యార్థత్వం, చ బ్రహ్మణః. తద్యథావ్యాఖ్యాతంబ్రహ్మయోవేద-విజానాతి. నిహితం-స్థితం. (గుహాయాం) గూహతేస్సంవరణార్థస్య - గూఢాఅస్యాంజ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృపదార్థాఇతిగుహా- బుద్ధిః. గూఢావస్యాంభోగాపవర్గౌపురుషార్థావితివా. తస్యాం. పరమే- ప్రకృష్టే. వ్యోమన్-వ్యోమ్ని. ఆకాశేఅవ్యాకృతాఖ్యే. తద్ధిపరమవ్యోమ-*ఏతస్మిన్ఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఇతిఅక్షరసన్నికర్షాత్. గుహాయాంవ్యోమ్నీతివాసామానాధికరణ్యాత్ అవ్యాకృతాకాశమేవగుహా. తత్రాపినిగూఢాస్సర్వేపదార్థాః త్రిషుకాలేషు- కారణత్వాత్సూక్ష్మతరత్వాచ్చ. తస్మిన్నన్తర్నిహితంబ్రహ్మ. హార్దమేవతుపరమవ్యోమేతిన్యాయ్యం- విజ్ఞానాఙ్గత్వేనవ్యోమ్నోవివక్షితత్వాత్. *యోవైసబహిర్ధాపురుషాదాకాశోయోవైసోన్తఃపురుషఆకాశోయోయమన్తర్హృదయఆకాశఇతిశ్రుత్యన్తరాత్ప్రసిద్ధంహార్దస్యవ్యోమ్నఃపరమత్వం. తస్మిన్హార్దేవ్యోమ్నియాబుద్ధిర్గుహా- తస్యాంనిహితంబ్రహ్మ- తద్వృత్త్యావివిక్తతయోపలభ్యతఇతి. నహ్యన్యథావిశిష్టదేశకాలసమ్బన్ధోస్తిబ్రహ్మణః - సర్వగతత్వాన్నిర్విశేషత్వాచ్చ. సః- ఏవంబ్రహ్మవిజానన్. కిమిత్యాహ- అశ్నుతే- భుఙ్క్తేసర్వాన్ - నిరవశిష్టాన్కామాన్- కామ్యభోగానిత్యర్థః. కిమస్మదాదివత్ పుత్రస్వర్గాదీన్పర్యాయేణ- నేత్యాహ - సహ - యుగపత్. ఏకక్షణోపారూఢానేవైకయోపలబ్ధ్యాసవితృప్రకాశవన్నిత్యయాబ్రహ్మస్వరూపావ్యతిరిక్తయా- యామవోచామసత్యంజ్ఞానమితి. ఏతత్తదుచ్యతే (బ్రహ్మణాసహేతి) బ్రహ్మభూతోవిద్వాన్ బ్రహ్మస్వరూపేణైవసర్వాన్కామాన్సహాశ్నుతే. నతథా- యథోపాధికృతేనస్వరూపేణాత్మనాజలసూర్యవత్ప్రతిబిమ్బభూతేనసాంసారికేణధర్మాదినిమిత్తాపేక్షాంశ్చక్షురాదికరణాపేక్షాంశ్చ సర్వాన్కామాన్పర్యాయేణాశ్నుతేలోకః- కథంతర్హి. యథోక్తేనప్రకారేణసర్వజ్ఞేనసర్వగతేనసర్వాత్మనానిత్యబ్రహ్మాత్మస్వరూపేణధర్మాదినిమిత్తానపేక్షాన్చక్షురాదికరణానపేక్షాంశ్చసర్వాన్కామాన్సహాశ్నుతఇత్యర్థః. విపశ్చితా-మేధావినా. సర్వజ్ఞేన. తద్ధివైపశ్చిత్త్యం-యత్సర్వజ్ఞత్వం. తేనసర్వజ్ఞస్వరూపేణబ్రహ్మణాఽశ్నుతే. ఇతిశబ్దోమన్త్రపరిసమాప్త్యర్థః సర్వఏవవల్ల్యర్థః *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితిబ్రాహ్మణవాక్యేనసూత్రితఃసఙ్క్షేపతోమన్త్రేణవ్యాఖ్యాతః. పునస్తస్యైవవిస్తరేణార్థనిర్ణయఃకర్తవ్యఇత్యుత్తరస్తద్వృత్తిస్థానీయోగ్రన్థఆరభ్యతే(తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశఇత్యాదిః) తత్రచ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యుక్తంమన్త్రాదౌ-తత్కథంసత్యమనన్తంచేత్యతఆహ. త్రివిధంహ్యానన్త్యం- దేశతఃకాలతోవస్తుతశ్చేతి. తద్యథాదేశతోఽనన్తఆకాశః-నహిదేశతస్తస్యపరిచ్ఛేదోస్తి. నతుకాలతఆనన్త్యంవస్తుతశ్చాకాశస్య. కస్మాత్. కార్యత్వాత్. నైవంబ్రహ్మణఆకాశవత్కాలతోప్యన్తవత్త్వం- అకార్యత్వాత్. కార్యంహివస్తుకాలేనపరిచ్ఛిద్యతే. అకార్యంచబ్రహ్మ- తస్మాత్కాలతోఽస్యానన్త్యం. తథావస్తుతః. కథంపునర్వస్తుతఆనన్త్యం. సర్వానన్యత్వాత్. భిన్నంహివస్తువస్త్వన్తరస్యాన్తోభవతి-వస్త్వన్తరబుద్ధిర్హిప్రసక్తావస్త్వన్తరాన్నివర్తతే. యతోయస్యబుద్ధేర్నివృత్తిః- సతస్యాన్తః. తద్యథా - గోత్వబుద్ధిరశ్వత్వాన్నివర్తతఇత్యశ్వత్వాన్తంగోత్వమిత్యన్తవదేవభవతి. సచాన్తోభిన్నేషువస్తుషుదృష్టః. నైవంబ్రహ్మణోభేదః - అతోవస్తుతోప్యానన్త్యం. కథంపునస్సర్వానన్యత్వంబ్రహ్మణఇతి. ఉచ్యతే- సర్వవస్తుకారణత్వాత్. సర్వేషాంహివస్తూనాంకాలాకాశాదీనాంకారణంబ్రహ్మ. కార్యాపేక్షయావస్తుతోఽన్తవత్త్వమితిచేన్న- అనృతత్వాత్కార్యస్యవస్తునః. నహికారణవ్యతిరేకేణకార్యంనామవస్తుతోఽస్తి. యతఃకారణబుద్ధిర్నివర్తేత- *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమ్మృత్తికేత్యేవసత్యంఏవంసదేవసత్యమితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాదాకాశాదికారణత్వాద్దేశతస్తావదనన్తంబ్రహ్మ. ఆకాశోహ్యనన్తఇతిప్రసిద్ధందేశతః. తస్యేదంకారణం. తస్మాత్సిద్ధందేశతఆత్మనఆనన్త్యం. నహ్యసర్వగతాత్సర్వగతముత్పద్యమానంకించిల్లోకేదృశ్యతే- అతోనిరతిశయమాత్మనఆనన్త్యందేశతః. తథాఅకార్యత్వాత్కాలతః, తద్భిన్నవస్త్వన్తరాభావాచ్చవస్తుతః. అతఏవనిరతిశయంసత్యత్వం. తస్మాదితిమూలవాక్యసూత్రితంబ్రహ్మపరామృశ్యతే. ఏతస్మాదితిమన్త్రవాక్యేనానన్తరంయథాలక్షితం. యద్బ్రహ్మాదౌబ్రాహ్మణవాక్యేనసూత్రితం, యచ్చ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యనన్తరమేవలక్షితం,- తస్మాదేతస్మాద్బ్రహ్మణఃఆత్మనః- ఆత్మశబ్దవాచ్యాత్. ఆత్మాహితత్సర్వస్య- *తత్సత్యంసఆత్మేతిశ్రుత్యన్తరాత్. అతోబ్రహ్మాత్మా. తస్మాదేతస్మాద్బ్రహ్మణఃఆత్మస్వరూపాదాకాశస్సమ్భూతః- సముత్పన్నః. ఆకాశోనామశబ్దగుణోఽవకాశకరోమూర్తద్రవ్యాణాం. తస్మాదాకాశాత్ స్వేనస్పర్శగుణేన, పూర్వేణచాకాశగుణేనశబ్దేన, ద్విగుణోవాయుః- సంభూతఇత్యనువర్తతే. వాయోశ్చస్వేనరూపగుణేనపూర్వాభ్యాంచత్రిగుణోఽగ్నిస్సంభూతః. అగ్నేశ్చస్వేనరసగుణేన పూర్వైశ్చత్రిభిశ్చతుర్గుణాఆపస్సంభూతాః. అద్భ్యస్స్వేనగన్ధగుణేనపూర్వైశ్చచతుర్భిఃపఞ్చగుణాపృథివీసంభూతా. పృథివ్యాఓషధయః. ఓషధీభ్యోన్నం. అన్నాద్రేతోరూపేణపరిణతాత్పురుషఃశిరఃపాణ్యాద్యాకృతిమాన్. సవాఏషపురుషోఽన్నరసమయః - అన్నరసవికారః. పురుషాకృతిభావితంహిసర్వాఙ్గేభ్యస్తేజస్సంభూతంరేతోబీజం - తస్మాద్యోజాయతే-సోపితథాపురుషాకృతిరేవస్యాత్ - సర్వజాతిషుజాయమానానాంజనకాకృతినియమదర్శనాత్. సర్వేషామప్యన్నరసవికారత్వే బ్రహ్మవంశ్యత్వేచావిశిష్టేకస్మాత్పురుషఏవగృహ్యతే. ప్రాధాన్యాత్. కింపునఃప్రాధాన్యం. క

ర్జ్ఞానాధికారః పురుషఏవహిశక్తత్వాదర్థిత్వాచ్చకర్మజ్ఞానయోరధిక్రియతే- *పురుషత్వేవావిస్తరామాత్మా సహిప్రజ్ఞానేనసంపన్నతమోవిజ్ఞాతం వదతివిజ్ఞాతంపశ్యతివేదశ్వస్తనంవేదలోకాలోకావుమర్త్యేనామృతమీప్సతీత్యేవంసంపన్నోఽథేతరేషాంపశూనామశనాయాపిపాసేఏవాభివిజ్ఞానమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరదర్శనాత్. సహిపురుషఇహవిద్యయాఽఽన్తరతమంబ్రహ్మసఙ్క్రామయితుమిష్టః. తస్యచబాహ్యాకారవిశేషేష్వనాత్మస్వాత్మభావితాబుద్ధిర్వినాఽఽలమ్బనవిశేషంకంచిత్సహసాన్తరతమప్రత్యగాత్మవిషయానిరాలమ్బనాచకర్తుమశక్యేతి దృష్టశరీరాత్మసామాన్యకల్పనయాశాఖాచన్ద్రనిదర్శనవదన్తః ప్రవేశయన్నాహ (తస్యేదమేవశిరః) తస్య - అస్యపురుషస్యాన్నరసమయస్య ఇదమేవశిరః - ప్రసిద్ధం. ప్రాణమయాదిష్వశిరసాంశిరస్త్వదర్శనాదిహాపి తత్ప్రసఙ్గో మాభూదితీదమేవశిరఇత్యుచ్యతే ఏవంపక్షాదిషుయోజనా. అయం - దక్షిణోబాహుః పూర్వాభిముఖస్యదక్షిణఃపక్షః అయం-సవ్యోబాహురుత్తరఃపక్షః. అయం- మధ్యమోదేహభాగఆత్మా- అఙ్గానాం. *మధ్యంహ్యేషామఙ్గానామాత్మేతిశ్రుతేః. ఇదమితి- నాభేరధస్తాద్యదఙ్గం- తత్పుచ్ఛం. ప్రతితిష్ఠత్యనయేతిప్రతిష్ఠా. పుచ్ఛమివపుచ్ఛం- అధోలమ్బనసామాన్యాత్. యథాగోఃపుచ్ఛం. ఏతత్ప్రకృత్యోత్తరేషాం ప్రాణమయాదీనాంరూపకత్వసిద్ధిః- మూషానిషిక్తద్రుతతామ్రప్రతిమావత్. (తదప్యేషశ్లోకోభవతి) తత్ - తస్మిన్నేవార్థేబ్రాహ్మణోక్తేఅన్నమయాత్మప్రకాశకఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి. ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

అ — ఇదానీంపరవిద్యార్థసమభ్యవతు - సాధారణ్యేనమఙ్గళాపూర్వంప్రార్థితత్వాదిత్యర్థః. అసాధారణ్యేనపరవిద్యోపసర్జనా స్త్వర్థమాహ (సహనావవత్విత్) నౌ- ఆవయోఃతెజస్వినోరధీతంతేజస్వ్యస్త్వితి వృత్తానువాదపూర్వకమానన్దవల్ల్యాస్తాత్పర్యమాహ (సంహితాదీత్యాదినా) ననుయథాపూర్వం *ఆప్నోతిస్వారాజ్యమిత్యపరవిద్యాఫలముక్తంసంసారగోచరమేవ-తథాపరవిద్యాఫలమపి *సోఽశ్నుతేసర్వాన్కామానితిసర్వవిషయసాధ్యానన్తాన్ సంసారగోచరానేవదర్శయిష్యతీతికథమాత్యన్తికసంసారాభావఇత్యతఆహ (ప్రయోజనంచాస్యాఇతి) సర్వకామశబ్దేననిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిర్వివక్షితా- సాచస్వభావానన్దాభివ్యక్తిరూపావిద్యానివృత్తిరేవేతినసంసారగోచరఫలమిత్యర్థః. ఆద్యవాక్యస్యావాన్తరతాత్పర్యమాహ (స్వయమేవాహేతి) విద్యయైవకేవలయామోక్షఃసాధయితుంశక్యతే- బ్రహ్మవిదితివిశేషణాత్. సమ్బన్ధజ్ఞానస్యపురుషార్థాకాఙ్క్షావిషయతయాపరప్రాప్తిఃప్రయోజనంవిద్యాయాఇతి. తజ్జ్ఞానస్యవాక్యత్రోపరాఙ్గత్వాశఙ్క్యయజ్ఞాదిపరిత్యాగేన వేదాన్తశ్రవణాదావేవముముక్షుణాప్రవర్తితవ్యమిత్యత్రేత్యాహ (నిర్జ్ఞాతయోర్హీతి) పరశబ్దేనోత్కృష్టముచ్యతే- కథంబ్రహ్మాప్నోతివ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) ఆప్నోతిశబ్దస్యౌపచారికత్వంవిస్మయితుంశఙ్క్యముఖ్యార్థబాధకమాహ (ననుసర్వగతమిత్యాదినా) పరమార్థతో బ్రహ్మస్వరూపస్యాపిసతోజీవస్యావిద్యయాబ్రహ్మనాప్తంస్యాదితిసమ్బన్ధః. భూతమాత్రాభిః- భూతాంశైఃకృతాయేవాక్యాఃపరిచ్ఛిన్నాశ్చాన్నమయాదయః- తదాత్మత్వదర్శినఇత్యవిద్యాయానిషేధకత్వరూపముక్తం. పరమార్థం బ్రహ్మస్వరూపంనాస్తీత్యభావదర్శనం - ఆవరణలక్షణం - లిఙ్గంయస్యాః- సాతథోక్తా. స్వరూపేప్యగ్రహణవిపర్యయాభవతఇత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (ప్రకృతేతి) ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్య - దశమస్య. నవైవవయంవర్తామహఇతివిపర్యయఃస్వరూపాదర్శనంచయథేత్యర్థః. అదర్శననిమిత్తామనాప్తింవివిచ్యదర్శననిమిత్తామాప్తింవివృణోతి (తస్యైవమితి) ఆద్యంబ్రాహ్మణవాక్యంవ్యాఖ్యాయఉత్తరంమన్త్రంసఙ్క్షేపతోర్థకథనేనావతారయతి (బ్రహ్మవిదాప్నోతీత్యాదినా) సర్వతోవ్యావృత్తోయఃస్వరూపవిశేషః- తత్సమర్పణేసమర్థస్యలక్షణస్యాఽభిధానేనస్వరూపనిర్ధారణార్థైషాఋగుదాహ్రియతఇతిసమ్బన్ధః. బృహత్త్వాద్బ్రహ్మేతివ్యుత్పత్తిబలేనాస్తికిమపిమహద్వస్త్విత్యవిశేషేణప్రతీయతే - తతోఽన్యోద్దేశేనలక్షణవిధానమితిప్రసిద్ధిరుపపద్యతే. అవ్యాకృతాది- బ్రహ్మశబ్దవాచ్యతయాసజాతీయం. ఘటాది-విజాతీయం. తస్మాత్సజాతీయవిజాతీయవ్యావర్తకతయాసత్యాదిలక్షణస్యలక్షణత్వప్రసిద్ధిరుపపద్యతే. లక్షణాభిధానద్వారేణస్వరూపవిశేషప్రతిపాదనేతాత్పర్యమితివాక్యస్యవ్యక్తతాదోషఃపరిహృతః. పూర్వత్ర*బ్రహ్మవిదిత్యనేనావిశేషేణోక్తంవేదనంయస్య బ్రహ్మణః-తస్య *యోవేదనిహితంగుహాయామిత్యనేనప్రత్యగాత్మత్వరూపేవేదనంవక్తవ్యమిత్యేవమర్థాఋగుదాహ్రియతఇత్యాహ (అవిశేషేణచేతి) ఆపాతప్రతిపన్నవిశేషణవిశేష్యభావమాదాయపదానివిభజతే (సత్యాదీనిహిత్రీణీతి) (విశేషణార్థానీతి) వ్యావృత్త్యర్థాని. కుతోవిశేషణవిశేష్యభావప్రతీతిరిత్యతఆహ (విశేషణవిశేష్యత్వాదేవేతి) నీలంమహత్సుగన్ధ్యుత్పలమిత్యాదౌసత్యేవవిశేషణవిశేష్యభావేసమానాధికరణతయైకవిభక్త్యన్తానిప్రసిద్ధాని- ఏతాన్యపిచతథాభూతానినానార్థగతవిశేషణవిశేష్యభావనిబన్ధనానీతిగమ్యతఇత్యర్థః. విశేషణవిశేష్యభావస్యఫలమాహ (ఏవంహీతి) విశేషణవిశేష్యభావమాక్షిపతి (నన్వితి) నీలత్వంవ్యభిచరదుత్పలంరక్తమపిసమ్భవతీతినీలంవిశేషణంఘటతే- నతథాసత్యత్వాదికంవ్యభిచరద్బ్రహ్మాన్తరంలోకప్రసిద్ధం-తతఃసజాతీయవ్యవచ్ఛేద్యస్యాభావాత్ విశేషణవిశేష్యభావోఽసఘటతఇత్యర్థః. విశేషణవిశేష్యభావస్యతాత్పర్యేణాప్రతిపాద్యత్వా, దవ్యాకృతాదిశాస్త్రీయ బ్రహ్మపదార్థవ్యవచ్ఛేదేనానిర్వాచ్యవిశేషణవిశేష్యభావసమ్భవా, త్తద్వారేణ బ్రహ్మలక్షణంవివక్షితమిత్యాహ (నేతి) నహ్యత్రహవాక్యంవివృణోతి (నాయందోషఇత్యాదినా) (సర్వతఏవేతి) సజాతీయాద్విజాతీయాచ్చ. యథా మహాభూతత్వేనసదృశాత్ పృథివ్యాదే, ర్ద్రవ్యత్వేనసదృశాచ్చాత్మాదే, రాకాశస్యవ్యావర్తకమవకాశదాతృత్వమిత్యర్థః. ఏతదుక్తంభవతి-అతివ్యాప్త్యాదిరహితోవ్యావర్తకోధర్మోలక్షణం. న్యాయవిశేషమీమాంసకాః-బ్రహ్మపదవ్యుత్పత్తిబలేనపదవిశేషతఃప్రతిపన్నంకించిన్మహదస్తీతితత్సత్యంజ్ఞానమనన్తమనృతజడపరిచ్ఛేదవిరోధిస్వరూపమితివిశేషతఃప్రతిపత్తవ్యమితివిశేషావగతిశేషభూతంలక్షణం-ప్రమితిస్తుప్రమాణాదేవేతి. తార్కికాఃపునర్లక్షణంకేవలవ్యతిరేకానుమానమాచక్షతే-తదాలక్షణాదేవస్వభావవిశేషప్రమితిః- యథాగుణవద్ద్రవ్యమితిలక్షణాత్ గుణాశ్రయత్వయోగ్యస్వభావవిశేషస్యప్రమితిస్సామాన్యప్రతిపన్నస్యద్రవ్యపదాభిధేయస్యభవతి. యద్వా-వ్యవహారసిద్ధిఃఫలం. గుణవద్ద్రవ్యమితివ్యవహారస్త

వ్యం-గుణవత్త్వాత్. నయదేవం-నతదేవం-యథారూపం. తథాసత్యత్వాదిమత్ బ్రహ్మేతివ్యవహర్తవ్యం-సత్యత్వాదిమత్త్వాత్. నయదేవం-నతదేవం-యథాఘటాదయఇతి. ఏతచ్చఖణ్డనయుక్త్యాఽసహమానమపివ్యవహారాఙ్గంభవతీతినాతీవసూక్ష్మశఙ్కాకార్యా. పునర్విశేషణవిశేష్యభావంపక్షద్వయమవలమ్బ్యాహ(సత్యాదిశబ్దా ఇతి)సత్యం బ్రహ్మేత్యుక్తేజాడ్యవ్యావృత్తిఃపరిచ్ఛేదవ్యావృత్తిశ్చయద్యపిలభ్యతే-జడస్యపరిచ్ఛిన్నస్యసర్వస్యానృతత్వాత్. జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తేచానృతపరిచ్ఛేదవ్యావృత్తిర్లభ్యతే-స్వప్రకాశస్యబోధావిషయత్వాత్,పరిచ్ఛేదగ్రాహకప్రమాణావిషయత్వాచ్చ. లక్షణమపిచానేకంనైకల్పికమదృష్టం.తథాపిమన్దమతివ్యుత్పాదనాయసత్యాదిపదార్థవ్యాఖ్యానపూర్వకంప్రత్యేకంవ్యావర్త్యమాహ(సత్యమితియద్రూపేణేత్యాదినా) (భావసాధనఇతి) భావవ్యుత్పత్తికః. క్రియాసామాన్యంయద్యప్యస్యప్రభావఉచ్యతే- తథాప్యత్రనిర్విశేషంచిన్మాత్రంభావవ్యుత్పత్త్యాలక్ష్యతే- సత్యాదిశబ్దసన్నిధానాదితిద్రష్టవ్యం. విశేషనిషేధఃశేషాభ్యనుజ్ఞావిషయఇతిన్యాయేనప్రాసఙ్గికంస్వజ్ఞాతృత్వేతాత్పర్యమాశఙ్క్యనిషేధతి (నాన్యద్విజానాతీత్యాదినా) కర్తృత్వంకర్మత్వంచైకక్రియావచ్ఛిన్నధర్మద్వయంభిన్నాధికరణంప్రసిద్ధం - స్వాత్మనిచభేదాభావాన్నిరుపపత్తికేస్వజ్ఞాతృత్వేతాత్పర్యంకల్పయితుంనశక్యతఇత్యాహ (స్వాత్మనిచేతి) సత్యాదీనివ్యావృత్త్యర్థానీత్యుక్తం - తత్రశఙ్కతే (సత్యాదీనామితి) ప్రమాణాన్తరసిద్ధముత్పలాది- విశేష్యందృష్టం. బ్రహ్మతుప్రమాణాన్తరాసిద్ధం. పదమాత్రస్యాప్రమాణత్వాత్, సత్యాదీనాంచవ్యావృత్త్యర్థత్వే, దసపష్టంవాక్యంస్యాదిత్యర్థః. సిద్ధత్వమాత్రేణవిశేష్యత్వేసమ్భవతిప్రమాణాన్తరవిశేషణమనర్థకం. కేవలవ్యతిరేకాభావా, న్మిథ్యార్థస్యరజ్జుసర్పాదేఃసదధిష్ఠానత్వదర్శనా, త్ప్రపఞ్చస్యాపిదృశ్యత్వాదిహేతుభిర్మిథ్యాత్వేనావగతస్యసదధిష్ఠానత్వంసమ్భావ్యతే. తస్యప్రపఞ్చాధిష్ఠానతయాసమ్భావితస్యస్వరూపవిశేషలక్షణార్థమిదంవాక్యం- తతోనాసదర్థత్వమిత్యాహ (నలక్షణార్థత్వాదితి) విశేషణార్థత్వమభ్యుపగమ్యాహ(విశేషణార్థత్వేపిచేతి) నీలంమహత్సుగన్ధమితివిశేషణపదానిస్వార్థసమర్పణేనతద్విరుద్ధవ్యావర్తకానిప్రసిద్ధాని.తథాసత్యశబ్దోప్యబాధితసత్త్వేవ్యుత్పన్నః. జ్ఞానశబ్దస్స్వప్రకాశేవిషయసంవేదనే.అనన్తోయమాకాశఇత్యాదావనన్తశబ్దోవ్యాపకే. తతఃస్వార్థసమర్పణేనవిరోధివ్యావర్తకత్వాన్నవ్యావృత్తిమాత్రపర్యవసానమిత్యర్థః. కించ-విశేషణస్యవ్యావర్తకత్వంసతివ్యావర్త్యేఘటతే- అతోవిశేషణత్వానుపపత్త్యైవసదర్థత్వంవాచ్యమిత్యాహ (శూన్యార్థత్వేహీతి) యచ్చోక్తంబ్రహ్మశబ్దోఽప్రసిద్ధార్థఇతి (తత్రాహ బ్రహ్మశబ్దోపీతి) ॰ బృహబృహివృద్ధావితిధాతోర్బృంహ్మేతిశబ్దోనిష్పన్నోవృద్ధౌమహత్త్వేచవర్తతే- తచ్చమహత్త్వందేశతఃకాలతోవస్తుతశ్చానవచ్ఛిన్నత్వంసఙ్కోచేమానాన్తరాభావాత్ నిరతిశయమహత్త్వసంపన్నేధర్మిణిపర్యవస్యతి - తతోవన్ధ్యాసుతాదిశబ్దవిలక్షణోబ్రహ్మశబ్దఇత్యర్థః. సత్యాదిషుత్రిషువిశేషణేష్వవాన్తరభేదమాహ (తత్రానన్తేతి) అనన్తమిత్యనేనచాత్మైక్యంబ్రహ్మణఉక్తమభిప్రేత్యైక్యేశాస్త్రతాత్పర్యందర్శయతి (తస్మాద్వాఇత్యాదినా) బ్రహ్మణఆత్మైక్యంచేద్వివక్షితం- తర్హిజ్ఞానశబ్దస్యభావసాధనత్వవ్యాఖ్యాహీయేతేత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) ఇతశ్చభావవ్యుత్పత్తిరసఙ్గతేత్యాహ (అనిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చేతి) వృత్తిమదన్తఃకరణోపహితత్వేనాత్మనోజ్ఞాతృత్వం- నస్వతః కార్యత్వంచజ్ఞానస్యాన్తఃకరణవృత్త్యుపహితత్వేన. తతఆత్మాభిన్నత్వేపిబ్రహ్మణోనజ్ఞానకర్తృత్వంనాపికార్యత్వంప్రసజ్యతఇత్యాహ (నస్వరూపేతి) నిత్యంచేజ్జ్ఞానం- తర్హితత్రబ్రహ్మణఃకర్తృత్వాభావేకథంసర్వజ్ఞత్వమిత్యతఆహ (సర్వభావానాంచేతి) సంవిదవ్యవధానేనైవబహిర్విషయస్యసిద్ధిః- సర్వంచసంవిత్స్వభావేనబ్రహ్మణాఽవ్యవహితమితిసర్వజ్ఞంబ్రహ్మోపచర్యతఇత్యర్థః. నిత్యంజ్ఞానంబ్రహ్మణివిద్యతఇత్యత్రమన్త్రసమ్మతిమాహ (మన్త్రవర్ణాచ్చేతి) బ్రహ్మనిత్యం- జ్ఞానత్వాత్- లౌకికజ్ఞానవదిత్యాదిచోద్యముక్తన్యాయేననిరస్తమిత్యాహ (విజ్ఞాతృస్వరూపేతి) లౌకికజ్ఞానస్యకరణాదిసాపేక్షత్వాదనిత్యత్వం- ఆత్మస్వరూపంతుజ్ఞానంనకరణాదిసాపేక్షం - సకలకరణవ్యాపారోపరమేపిసుషుప్తావభావాత్. అన్యథాసుషుప్తిసిద్ధ్యనుపపత్తేఃపరామర్శాసమ్భవప్రసఙ్గాత్. అతఃశ్రుతితాత్పర్యగమ్యేఽర్థేనసామాన్యతోదృష్టస్యప్రవేశఇతిభావః. ఆత్మస్వరూపభూతంజ్ఞానంకారకసాధ్యంభావార్థత్వాదితిచాసిద్ధమిత్యాహ (అతఇతి) నిత్యాత్మస్వరూపత్వాదేవేత్యర్థః. (అతఏవచేతి) నిత్యత్వాదేవజ్ఞానస్యనతత్కర్తృత్వమపిబ్రహ్మణఆపాదయితుంశక్యతే లౌకికానిత్యజ్ఞానవిలక్షణత్వాదేవజ్ఞానశబ్దవాచ్యమపిబ్రహ్మనభవతీత్యాహ (తస్మాదేవచేతి) కథంతర్హిజ్ఞానంబ్రహ్మేతిప్రయోగః- తత్రాహ (తథాపీతి) శబ్దస్యప్రవృత్తిహేతవోజాత్యాదిధర్మాఃగౌఃశుక్లఇత్యాదౌ. తదభావాత్ శబ్దాన్తరేణాపివాచ్యంనభవతీత్యాహ (తథేతి) తథాసత్యశబ్దేనాపి- నవాచ్యంబ్రహ్మేతిశేషః. ఏతత్స్ఫోరయతి (సర్వవిశేషేతి) సత్తాయస్యాస్తితత్సత్యమితిలోకరూఢిః. సత్తాచానుగతరూపంసామాన్యం - వ్యావృత్తఃసత్తావిశేషః. సచాయమనువృత్తవ్యావృత్తభావేనావస్తు- పరస్పరాపేక్షసిద్ధిత్వాత్. అతోయస్మిన్నవ్యావృత్తానువృత్తభావః-తదవ్యావృత్తాననుగతంబ్రహ్మలక్ష్యతఇత్యర్థః. ఏవమేకైకస్యశబ్దస్యార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ(ఏవంసత్యాదీతి)యద్యపిసత్యాదిశబ్దానాంబ్రహ్మణాముఖ్యోఽన్వయః- తథాప్యారుణ్యైకహాయన్యాదివత్పార్ష్ణికాన్వయేనేతరేతరసన్నిధావన్యోన్యవ్యావృత్తినియామకాభవన్తి.జ్ఞానేనవిశేషణాత్సత్యశబ్దోనజడేకారణేవర్తతే. సత్యేనవిశేషణాత్ జ్ఞానశబ్దోనవిషయసాపేక్షేజ్ఞానేవర్తతే. జ్ఞానేనవిశేషణాన్నానన్తశబ్దోజ్ఞాతృవ్యతిరిక్తేవర్తతే. తతశ్చసత్యాదిశబ్దైనలౌకికంవాచ్యంతద్విలక్షణేనభవితవ్యమితిసమ్భావయన్తః సకలలౌకికాధ్యాసాధిష్ఠానంబ్రహ్మత్వేనలక్షయన్తీత్యర్థః. తతఃకింఫలతీత్యతఆహ (అతఃసిద్ధమితి) వాచకశక్త్యాబోధకత్వానఙ్గీకారాదవాచ్యత్వం, సకలానిష్టవ్యవచ్ఛేదేనైకస్మిన్నేవలక్ష్యత్వాభ్యుపగమాచ్చ గుణగుణ్యాదిసంభేదరూపవాక్యార్థవైలక్షణ్యం, చబ్రహ్మణఃసిద్ధమిత్యర్థః. బుద్ధౌకార్యోయదనుగతంపరమంవ్యోమావ్యాకృతాఖ్యం - తస్మిన్నిహితమితిసప్తమ్యాద్వయంవైయధికరణ్యేనవ్యాఖ్యాతం. వ్యోమశబ్దస్యభూతాకాశేరూఢింపరిత్యజ్యకిమిత్యవ్యాకృతవిషయత్వంవ్యాఖ్యాతం - తత్రాహ (తద్ధీతి) భూతాకాశస్యకార్యత్వేనావరత్వా, దవ్యాకృతాకాశస్యకారణత్వేనపరమత్వవిశేషణసమ్భవా, చ్ఛాఖాన్తరశతపథేచాక్షరేణబ్రహ్మణాసాక్షిణ్యావగమా,దవ్యాకృతంవ్యోమశబ్దేనలక్ష్యతఇత్యర్థః. ఏవంపరాభిప్రాయేణవ్యాఖ్యాయస్వాభిప్రాయంవ్యాచష్టే. (హార్దమేవత్వితి) హృదయావచ్ఛిన్నేభూతాకాశే

యా గుహా- తస్యాం బుద్ధౌ సాక్షితయా నిహితం- అభివ్యక్తం బ్రహ్మేతి వ్యాఖ్యానం యుక్తం - ద్రష్ట్రభేదేన బ్రహ్మణ ఆపరోక్ష్యలాభాత్. అన్యథా సుషుప్తిరూపే అవ్యాకృతే మాయాతత్త్వేఽవస్థితం బ్రహ్మేత్యుక్తే బ్రహ్మణః పారోక్ష్యం ప్రసజ్యేత. పారోక్ష్యేణ చ జ్ఞానం నాపరోక్షసంసారాధ్యాసనివర్తకం. తస్మాదపరోక్షద్రష్టృచైతన్యాభేదేన బ్రహ్మణః స్వహృదయే ప్రత్యక్షతాయా వివక్షితత్వాత్ హృదయాకాశమేవ విజ్ఞానశేషభూతం వివక్షితమిత్యర్థః. యదుక్తం భూతాకాశస్య పరమత్వానుపపత్తిరితి- తత్రాహ (యో వై ఇతి) నను నిహితశబ్దః స్థితిం బ్రూతే- కథం వివిక్తతయా స్ఫుటతయోపలమ్భాభిప్రాయేణ వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (న హీతి) (అన్యథేతి) ఉపలమ్భవ్యతిరేకేణ. అవిద్యావస్థాయాం యే సుఖవిశేషా హిరణ్యగర్భాద్యుపాధిషు భోగ్యత్వేనాభిమతాః- తేషాం సర్వేషాం బ్రహ్మానన్దావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మీభూతో విద్వాన్ సర్వాన్ సేవానన్దానశ్నుత ఇత్యుపచారేణ బహువచనమిత్యర్థః. వృత్తమనువదన్నుత్తరగ్రన్థావతారణాయాహ (సర్వ ఏవేత్యాదినా) ఆకాశాదికారణత్వాభిధానేనానన్త్యప్రపఞ్చః క్రియత ఇతి సమనన్తరగ్రన్థతాత్పర్యం దర్శయితుం పూర్వోక్తేష్వర్థవిశేషమనువదతి (తత్ర చేతి) వస్తుత ఆనన్త్యం వ్యాఖ్యాతుం వస్తుతోఽనన్తత్వం తావదాహ (భిన్నం హీత్యాదినా) విస్తరేణోక్తమానన్త్యం సఙ్క్షిప్యాహ (తస్మాత్సిద్ధమితి) దేశతోఽనవచ్ఛిన్నస్యాకాశస్య కారణత్వాద్వ్యాపకత్వాన్నిరతిశయమాత్మనో దేశత ఆనన్త్యం. అకార్యత్వాచ్చ కాలత ఆనన్త్యం. యద్యతో వ్యావర్తతే- తస్య పృథగసత్త్వాత్కార్యస్యోపాదానాదన్యత్ర సత్త్వాయోగాద్వస్తుతోఽప్యానన్త్యం సిద్ధమిత్యర్థః. (అత ఇతి) నిరతిశయానన్త్యాదేవ సత్యత్వమపి సిద్ధం- అనృతత్వే రజ్జుసర్పాదివదసత్యత్వాదిత్యర్థః. ఏవం సృష్టివాక్యతాత్పర్యముక్త్వా పదాని విభజతే (తస్మాదిత్యాదినా) అనన్యకార్యపర్యన్తం పరమాత్మనః సర్వత్రోపాదానత్వాదాకాశభావాపన్నాత్పరమాత్మన ఏవ వాయుః సమ్భూతః. అత ఏవ తద్గుణస్యోత్తరత్రానువృత్తిః. గుణశబ్దప్రయోగోఽపి భేదకల్పనయా తత్త్వాన్తరత్వాభిప్రాయేణ- న వైశేషికపక్షవత్తత్త్వభేదాభిప్రాయేణ. తత్త్వతోఽభేదే ప్రమాణాభావాదితి ద్రష్టవ్యం. పురుషగ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వేషామపీతి) ప్రాధాన్యాదితి- విధినిషేధవివేకసామర్థ్యోపేతత్వాదిత్యుక్తం- తదైతరేయకశ్రుతిసమ్మతిమాహ (పురుషత్వేవేతి) బ్రాహ్మణ్యాదిజాతిమతి మనుష్యాదిదేహే ఆవిస్తరాం- అతిశయేన ప్రకట ఆత్మా - జ్ఞానాతిశయదర్శనాదిత్యర్థః. మర్త్యేన- జ్ఞానకర్మాదిసాధనేనాక్షయఫలం ప్రాప్తుమిచ్ఛతీత్యర్థః. యేన వివేకజ్ఞానేన పురుషస్య ప్రాధాన్యం వివక్షితం- తత్పశ్వాదీనాం నాస్తీత్యాహ (అథేతరేషామితి) కోశపఞ్చకోపన్యాసస్య తాత్పర్యమాహ (సహీత్యాదినా) పక్షపుచ్ఛశబ్దప్రయోగాత్సుపర్ణాకారక్లృప్తిం దర్శయతి- ఉత్తరత్ర తత్కల్పనయా బాహ్యవిషయాసఙ్గవ్యపోహహేతుబుద్ధేరాత్మని స్థిరీకరణార్థం. ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

———

రం.— (సహ నావవత్విత్యాది) అధీతో మన్త్రః- నౌ - గురుశిష్యౌ సహ రక్షతు. అన్యతరస్యాపి దోషో మా భూదిత్యర్థః. పునరపి తదేవ ప్రార్థయతే (సహ నౌ భునక్త్వితి) భునక్తు - పాలయతు. * భుజపాలనాభ్యవహారయోరితి హి ధాతుః. అవనార్థత్వాత్ * భుజోఽనవన ఇత్యాత్మనేపదాభావః. (సహ వీర్యం కరవావహా ఇతి) అధీతైర్మన్త్రైస్తత్ఫలనిష్పాదనలక్షణం వీర్యం సహ కరవావేత్యర్థః. నౌ- ఆవయోరధీతం తేజస్వ్యస్తు- వీర్యవత్తరమస్తు (మా విద్విషావహా ఇతి) పరస్పరానురక్తౌ స్యావేత్యర్థః. అన్యతరద్వేషే అధీతమన్త్రస్య వీర్యహానిర్భవతీతి భావః. శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః- దోషాన్తరాణామస్త్వితి శేషః.——— పరమతత్త్వహితపురుషార్థప్రతిపాదికా ఆనన్దవల్లీ ప్రస్తూయతే (బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి) నిరతిశయబృహత్త్వాశ్రయవస్తూపాసకస్సర్వేభ్య ఉత్కృష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. * ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాదిత్యధికరణోక్తన్యాయేన వేదనోపాసనాదిశబ్దానామేకార్థత్వాద్బ్రహ్మవిదిత్యత్ర విచ్ఛబ్దోఽప్యుపాసనపరః. తత్క్రతున్యాయేన ప్రాప్యస్యైవోపాస్యత్వాత్ బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్యత్వకథనాత్ తస్యైవోపాస్యత్వమితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర బ్రహ్మ, తద్వేదనం, ప్రాప్తిః, ప్రాప్యం, చేతి చతుష్టయముక్తం. కిం తద్బ్రహ్మ- కీదృశం తద్వేదనం- కీదృశీ ప్రాప్తిః- కీదృశం చ ప్రాప్యమిత్యాకాఙ్క్షాయాం మన్త్రముఖేన వివరీతుం మన్త్రమవతారయతి (తదేషాభ్యుక్తేతి) తత్ - బ్రహ్మాభిముఖీకృత్య ఏషా ఋగధ్యేతృభిరుక్తా. బ్రాహ్మణోక్తస్యార్థస్య వైశద్యమనేన మన్త్రేణ క్రియత ఇత్యర్థః. ఏవమేవ హి మాన్త్రవర్ణికసూత్రే భాషితం (సత్యమితి) అత్ర జన్మాదిసూత్రే *యతో వా ఇమానీత్యాదికారణవాక్యేన ప్రతిపన్నజగజ్జన్మాదికారణస్య బ్రహ్మణః సకలేతరవ్యావృత్తం స్వరూపమభిధీయతే- సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి- తత్ర సత్యపదం నిరుపాధికసత్తాయోగి బ్రహ్మాహ- తేన వికారాస్పదమచేతనం తత్సంసృష్టశ్చేతనశ్చ వ్యావృత్తః- నామాన్తరభజనార్హావస్థాన్తరయోగేన తయోర్నిరుపాధికసత్తాయోగరహితత్వాత్- జ్ఞానపదం నిత్యాసఙ్కుచితజ్ఞానైకాకారమాహ - తేన కదాచిత్సఙ్కుచితజ్ఞానత్వేన ముక్తా వ్యావృత్తాః- అనన్తపదం దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదరహితం స్వరూపమాహ - సగుణత్వాత్ స్వరూపస్య స్వరూపేణ గుణైశ్చ ఆనన్త్యం- తేన పూర్వపదద్వయవ్యావృత్తకోటిద్వయవిలక్షణాః సాతిశయస్వరూపస్వగుణాః నిత్యా వ్యావృత్తాః- విశేషణానాం వ్యావర్తకత్వాదితి భాషితం. నన్వత్ర జ్ఞానపదస్య విషయావగాహిజ్ఞానత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తం చేత్ స్వరూపస్యాతాదృక్త్వాత్ జ్ఞానమిత్యస్య జ్ఞానగుణకత్వమిత్యర్థః పర్యవస్యేత్ - న తు స్వరూపస్య జ్ఞానత్వం. స్వప్రకాశతారూపం జ్ఞానత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తం చేత్ - స్వరూపస్య జ్ఞానత్వమాత్రం సిద్ధ్యేత్ - న తు జ్ఞానగుణకత్వం. న చేష్టాపత్తిః- *తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవదితి సూత్రే *యథా సత్యం జ్ఞానమితి బ్రహ్మణో జ్ఞానగుణసారత్వాత్ జ్ఞానమితి వ్యపదేశ ఇతి భాష్యం విరుధ్యేత ఇతి చేత్. ఉచ్యతే- స్వప్రకాశత్వమేవ హి ప్రవృత్తినిమిత్తం. తత్ర జ్ఞానత్వాశ్రయత్వమసఙ్కోచాత్ స్వరూపతో గుణతశ్చ సిధ్యతి- బ్రహ్మశబ్దాత్ప్రతీయమానం బృహత్త్వం యథా స్వరూపతో గుణతశ్చ సిధ్యతి- తద్వదితి వ్యాసార్యైరుక్తం. వస్తుతస్తు సత్యం జ్ఞానమిత్యస్యాన్తోదాత్తత్వాదర్శ ఆద్యజన్తత్వేన జ్ఞానగుణకత్వమేవార్థః. *ప్రజ్ఞానఘన ఏవానన్దమయః *నిత్యం విజ్ఞానమితి శ్రుత్యన్తరాత్ బ్రహ్మణో జ్ఞానస్వరూపత్వమప్యస్తీతి ద్రష్టవ్యం. ఇహేదం- నాన్యత్రేతి పరిచ్ఛేత్తుమశక్యత్వం దేశాపరిచ్ఛేదః. ఇదమిదానీం- నాన్యదేతి పరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వం కాలాపరిచ్ఛేదః. ఇదమిదన్నేతి పరిచ్ఛేదానర్హత్వలక్షణం సర్వవస్తుసా

మానాధికరణ్యార్థత్వరూపం వస్తుపరిచ్ఛేదః. యద్వా - వస్తుస్వభావతః పరిచ్ఛేదో వస్తుపరిచ్ఛేదః. యథా తుల్యకాలత్వేఽపి తుల్యపరిమాణత్వేఽపి దశవర్ణసువర్ణాపేక్షయా కలధౌతాదేరపకర్షః. తద్రాహిత్యం వస్తుపరిచ్ఛేదః. సమాభ్యధికరాహిత్యనిదానభూతో గుణైర్నిరతిశయప్రకర్షో వస్తుపరిచ్ఛేద ఇత్యుక్తం భవతీతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. *నాన్తం గుణానాం గచ్ఛన్తి తేనానన్తోఽయముచ్యత ఇతి స్మరణాత్ గుణానన్త్యం అనన్తశబ్దార్థః. అత్ర రూఢివశాద్దేవతావిశేషనిర్ణయః. న చానన్తపదస్య నారాయణవాచినః పుల్లిఙ్గత్వం స్యాదితి వాచ్యం - ఇష్టాపత్తేః. తస్య ద్వితీయాన్తత్వేన పుల్లిఙ్గత్వస్య ఇష్టత్వాత్. ద్వితీయాన్తత్వాభావే చ యో వేద నిహితం గుహాయామిత్యత్ర తచ్ఛబ్దాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్, అనధ్యాహారేణోపపత్తావధ్యాహారస్యాఽన్యాయ్యత్వాత్,. యది చానన్తపదయోగికార్థస్య త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యస్య నారాయణాదన్యత్రాప్రసక్త్యా శ్రీపత్యాదిశబ్దేష్వివ న రూఢిః కల్పనీయేత్యుచ్యేత - తదాపి న సా క్షతిః. అత్ర సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యనేన బ్రహ్మశబ్దార్థో వివృతః. హృదయగుహానిహితత్వప్రకారకజ్ఞానప్రతిపాదకేన యో వేద నిహితం గుహాయామిత్యనేన విచ్ఛబ్దార్థ ఉక్తః. పరమే వ్యోమన్ సోఽశ్నుత ఇత్యంశేన ఆప్నోతిశబ్దార్థ ఉక్తః. పరమే వ్యోమన్ - అప్రాకృతాకాశశబ్దితే పరమపద ఇత్యర్థః. సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేత్యనేన ప్రాప్యముక్తం. కామ్యన్త ఇతి కామాః- కల్యాణగుణాః. ముక్తస్య సర్వవిషయవిరక్తస్య తద్వ్యతిరిక్తకామ్యాన్తరాసమ్భవాత్, *అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామానిత్యాదౌ కామశబ్దస్య కల్యాణగుణేష్వేవ ప్రయోగాత్,. వివిధం పశ్యన్తీతి విపశ్చితః. నిరుపాధికానన్యాధీనాసఙ్కుచితసర్వవిషయకజ్ఞానవత్త్వం హి విపశ్చిత్త్వం. అయం చ గుణో నిత్యముక్తాదివ్యావర్తకః. బ్రహ్మాపేక్షయాఽపి తద్గుణానాం ఫలదశాయాం ప్రాధాన్యం ప్రతిపాదయితుం బ్రహ్మణా సహేతి నిర్దేశః- *సహయుక్తేఽప్రధాన ఇతి హి పాణినిస్మృతిః. న చ భోగ్యతాయాం గుణాపేక్షయా బ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యం దోషాయేతి శఙ్క్యం-*శ్రియం త్వత్తో వ్యుచ్చైర్వయమిహ ఫణామశ్శ్రిణుతరామితివత్ పరమాత్మాపేక్షయాఽపి తత్కల్యాణగుణానాం భోగ్యతాతిశయప్రతిపాదనస్య పరమాత్మాతిశయపర్యవసాయిత్వేన తాదృశాప్రాధాన్యస్య గుణత్వేన దోషత్వాభావాత్. అత ఏవ హి పుత్రేణ సహౌదనం భుఙ్క్త ఇతివద్భోక్తృసాహిత్యపరత్వే బ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యప్రసఙ్గాత్ తత్పరిత్యజ్యాపయసా సహౌదనం భుఙ్క్త ఇతివద్భోగ్యసాహిత్యపరత్వమేవ. నాత్ర చ పక్షే బ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యం దోషాయేతి భోగ్యసాహిత్యపక్ష ఏవ భగవతా భాష్యకృతా సమాశ్రితః. నను *తేషామృగ్యత్రార్థవశేన పాదవ్యవస్థితి జైమినినాఽర్థవశాధీనపాదవ్యవస్థావత్త్వస్య ఋగ్లక్షణతయోక్తత్వాత్ సహ ఇత్యస్య పాదాన్తరస్థస్య బ్రహ్మణేతి పాదాన్తరస్థేనాన్వయో న సమ్భవతి. తతశ్చ బ్రహ్మణేతి న సహయోగే తృతీయా- అపి తు ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా. సహేత్యస్య చ యుగపదిత్యర్థః. సర్వాన్ కామాన్ యుగపదనుభవతి- బ్రహ్మణా- బ్రహ్మభూత ఇతి యావత్. అత ఏవ స్మార్తే *సోఽశ్నుతే సకలాన్ కామాన్ అక్రమేణ సురర్షభ! విదితబ్రహ్మరూపేణ జీవన్ముక్తో న సంశయ ఇత్యుపబృంహితమితి చేత్. న-*తేషామృగ్యత్రార్థవశేనేత్యస్యోపలక్షణమాత్రత్వాత్, ఉపలక్షణత్వమభ్యుపగమ్యైవ తద్వ్యాఖ్యాతృభిరపి అర్థవశేన వావృత్తవశేన వా పాదవ్యవస్థితి వ్యాఖ్యాతత్వాత్,. అభియుక్తానాం మన్త్రప్రసిద్ధివిషయత్వమితివత్ అభియుక్తానాం ఋక్పదప్రసిద్ధివిషయత్వమేవ ఋక్త్వం. తతశ్చ పాదాన్తరస్థేనాపి పాదాన్తరస్థపదాన్వయో యుక్తః. బ్రహ్మణేత్యస్య ఇత్థంభూతలక్షణత్వాశ్రయణే బ్రహ్మభూత ఇత్యర్థోఽపి న సంభవతి - శ్వేతచ్ఛత్రేణ రాజేత్యాదావేతథాఽభేదాదర్శనాత్. త్వదుక్తస్మార్తవచనస్య పూర్వైర్వ్యాసం ప్రతిపన్నైరనుదాహృతత్వాచ్చ భాష్యకృదుక్త ఏవార్థః. ఇతి శబ్దో మన్త్రసమాప్తిద్యోతనార్థః. *సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యుక్తం వస్తుపరిచ్ఛేదలక్షణమానన్త్యం సర్వోపాదానత్వసర్వాన్తరత్వముఖేన ప్రపఞ్చ్యతే (తస్మాద్వా ఇత్యాదినా) తస్మాదిత్యనేన *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి వ్యవహితబ్రాహ్మణోక్తం పరామృశ్యతే. ఏతస్మాదితి *సత్యం జ్ఞానమితి అవ్యవహితమన్త్రోక్తం పరామృశ్యతే. తతశ్చ మన్త్రబ్రాహ్మణోక్తాదేతస్మాదాత్మన ఆకాశ ఉత్పన్న ఇత్యర్థః. అత్ర *తత్తేజ ఐక్షత *తా ఆప ఐక్షన్తేతి తేజః ప్రభృతిష్వీక్షణాదిశ్రవణాదాకాశవాయుతేజ ఆదిశబ్దాస్తత్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరా ఇతి *తేజోఽతస్తథాహ్యాహేత్యధికరణే స్థితం. పురుషః-శరీరమిత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. (స వా ఇతి) స వా ఏష పురుషః- అయం దేహః అన్నరసస్య పరిణామః. *అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుః తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసమిత్యాద్యుక్తరీత్యా జాఠరాగ్నిపచ్యమానాన్నరసాంశనిర్వర్త్యమాంసాదిమయత్వాచ్ఛరీరస్యేతి భావః. (తస్యేతి) తస్య- దేహరూపస్య పురుషస్య ఇదం- ప్రత్యక్షతో దృశ్యమానమేవ శిరః. పాణిద్వయం పక్షౌ. అధస్తాత్ గ్రీవాయాః నాభేరూర్ధ్వం పరిదృశ్యమానః అయం- మధ్యమో దేహభాగః- అఙ్గానామాత్మా. *మధ్యం హ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి శ్రుతేః ధారకత్వేన ప్రధానభూత ఇత్యర్థః. ఇదం- నాభేరధస్తాత్ పరిదృశ్యమానం చరణద్వయం పుచ్ఛవదాధారత్వాత్ పుచ్ఛమిత్యర్థః. అత్ర పురుషశబ్దితమనుష్యపాణ్యాదేః పక్షత్వాదిరూపణం ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమితి ద్రష్టవ్యం. (తదపీతి) తత్- తస్మిన్నేవార్థే బ్రాహ్మణోక్తే అయం మన్త్రరూపః శ్లోకో భవతీత్యర్థః. ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

ఉ.— అన్నాద్వై ప్రజాః ప్రజాయన్తే। యాః కాశ్చ పృథివీగ్ శ్రితాః। అథో అన్నేనైవ జీవన్తి। అథై
నదపియన్త్యన్తతః। అన్నగ్ హి భూతానాం జ్యేష్ఠం। తస్మాత్సర్వౌషధముచ్యతే। సర్వం వై తేఽన్నమా
ప్నువన్తి। యేఽన్నం బ్రహ్మోపాసతే। అన్నగ్ హి భూతానాం జ్యేష్ఠం। తస్మాత్సర్వౌషధముచ్యతే॥౧॥అ
న్నాద్భూతాని జాయన్తే। జాతాన్యన్నేన వర్ధన్తే। అద్యతేఽత్తి చ భూతాని। తస్మాదన్నం తదుచ్యత ఇతి। తస్మా
ద్వా ఏతస్మాదన్నరసమయాత్। అన్యోఽన్తర ఆత్మా ప్రాణమయః। తేనైష పూర్ణః। స వా ఏష పురుషవిధ
ఏవ। తస్య పురుషవిధతాం। అన్వయం పురుషవిధః॥౨॥ తస్య ప్రాణ ఏవ శిరః। వ్యానో దక్షిణః పక్షః। అపా
న ఉత్తరః పక్షః। ఆకాశ ఆత్మా। పృథివీ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా। తదప్యేష శ్లోకో భవతి॥ ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః॥

శం.— అన్నాత్ - రసాదిభావపరిణతాత్. వై ఇతిస్మరణార్థః. ప్రజాః - స్థావరజఙ్గమాత్మికాః ప్రజాయన్తే. యాఃకాశ్చ - అవిశిష్టాః పృథివీం శ్రితాః- పృథివీమాశ్రితాః. తాస్సర్వాఅన్నాదేవజాయన్తే. అథో-అపి జాతాఅన్నేనైవజీవన్తి - ప్రాణాన్ధారయన్తి. వర్ధన్తఇత్యర్థః. అథ- అపిఏనత్ - అన్నంఅపియన్తి-అపిగచ్ఛన్తి. అపిశబ్దః ప్రతిశబ్దస్యార్థే. అన్నం ప్రతిలీయన్తఇత్యర్థః. అన్తతః-అన్తే. జీవనలక్షణాయాఃవృత్తేః పరిసమాప్తౌ. కస్మాత్. అన్నంహి- యస్మాద్భూతానాం- ప్రాణినాంజ్యేష్ఠ- శ్రేష్ఠం. ప్రథమజం.అన్నమయాదీనాంహితరేషాం భూతానాంకారణమన్నం - అతోఽన్నప్రభవా అన్నజీవనా అన్నప్రళయాశ్చ సర్వాః ప్రజాః. యస్మాచ్చైవం - తస్మాత్సర్వౌషధం - సర్వప్రాణినాం దేహదాహప్రశమనం అన్నముచ్యతే. అన్నబ్రహ్మవిదఃఫలముచ్యతే (సర్వంవై ఇతి) తేసమస్తమన్నజాతమాప్నువన్తి. కే. యేఽన్నం బ్రహ్మయథోక్తముపాసతే. కథం. అన్నజోఽన్నాత్మాఽన్నప్రళయోఽహం - తస్మాదన్నంబ్రహ్మేతి. కుతః పునస్సర్వాన్నప్రాప్తిఫలమన్నాత్మోపాసనమితి. ఉచ్యతే (అన్నంహిభూతానాంజ్యేష్ఠం) భూతేభ్యః పూర్వంనిష్పన్నత్వాజ్జ్యేష్ఠంహి - యస్మాత్- తస్మాత్సర్వౌషధ ముచ్యతే. తస్మాదుపపన్నా సర్వాన్నాత్మోపాసకస్య సర్వాన్నప్రాప్తిః. (అన్నాద్భూతానిజాయన్తేజాతాన్యన్నేనవర్ధన్తఇతి) ఉపసంహారార్థం పునర్వచనం. ఇదానీమన్నశబ్దనిర్వచనముచ్యతే - అద్యతేచయద్భూతైః, అత్తిచభూతానిస్వయం,- తస్మాదన్నంతదుచ్యతే. ఇతిశబ్దః ప్రథమకోశపరిసమాప్త్యర్థః. అన్నమయాదిభ్య ఆనన్దమయాన్తేభ్యఆత్మభ్యోఽన్తరతమం బ్రహ్మవిద్యయాప్రత్యగాత్మత్వేనదిదర్శయిషు శాస్త్రమవిద్యాకృతపఞ్చకోశాపనయనేనానేకతుషకోద్రవవితుషీకరణేనేవ తణ్డులాన్ప్రస్తౌతి (తస్మాద్వాఏతస్మాదన్నరసమయాదిత్యాది) తస్మాద్వాఏతస్మాత్-యథోక్తాదన్నరసమయాత్ - పిణ్డాత్ అన్యః-వ్యతిరిక్తః అన్తరః-అభ్యన్తరఆత్మా-పిణ్డవదేవ మిథ్యాపరికల్పితఆత్మత్వేన ప్రాణమయః. ప్రాణః- వాయుః. తన్మయః-తత్ప్రాయః. తేన-ప్రాణమయేన ఏషః - అన్నరసమయఆత్మాపూర్ణోవాయునేవదృతిః. సవాఏషః- ప్రాణమయఆత్మాపురుషవిధఏవ - పురుషాకారఏవశిరఃపక్షాదిభిః. కింస్వతఏవ. నేత్యాహ- ప్రసిద్ధంతావదన్నరసమయస్యాత్మనఃపురుషవిధత్వం. తస్యాన్నరసమయస్యపురుషవిధతాం- పురుషాకారతాం అను అయం-ప్రాణమయఃపురుషవిధోమూషానిషిక్తప్రతిమావత్.నస్వతఏవ. ఏవంపూర్వస్యపూర్వస్యపురుషవిధతా-తామనుఉత్తరోత్తరఃపురుషవిధోభవతి.పూర్వఃపూర్వశ్చోత్తరోత్తరేణపూర్ణః.కథంపునఃపురుషవిధతాఽస్యేతి.ఉచ్యతే- తస్య-ప్రాణమయస్య ప్రాణఏవశిరః. ప్రాణమయస్యవాయువికారస్యప్రాణః- ముఖనాసికానిస్సరణోవృత్తివిశేషశ్శిరఇతికల్ప్యతే- వచనాత్. సర్వత్రవచనాదేవపక్షాదికల్పనా. వ్యానః- వ్యానవృత్తిఃదక్షిణఃపక్షః. అపానఉత్తరఃపక్షః. (ఆకాశఆత్మా) యఆకాశస్థోవృత్తివిశేషస్సమానాఖ్యః- సఆత్మేవాత్మా- ప్రాణవృత్త్యధికారాత్. మధ్యస్థత్వాదితరాః- పర్యన్తాఃవృత్తీరపేక్ష్యాత్మా-మధ్యంహ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి ప్రసిద్ధంమధ్యస్థస్యాత్మత్వం. (పృథివీపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా) పృథివీతి-పృథివీదేవతా ఆధ్యాత్మికస్యప్రాణస్యధారయిత్రీ- స్థితిహేతుత్వాత్. *సైషాపురుషస్యాపానమవష్టభ్యేతిహి శ్రుత్యన్తరం. అన్యథోదానవృత్త్యోర్ధ్వగమనంగురుత్వాత్పతనంవాస్యాచ్ఛరీరస్య. తస్మాత్పృథివీదేవతాపుచ్ఛంప్రతిష్ఠాప్రాణమయస్యాత్మనః. తత్- తస్మిన్నేవార్థే. ప్రాణమయాత్మవిషయే ఏష. శ్లోకోభవతి. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

———

ఆ.— నోపాసనవిధానమిహవివక్షితం-ఉపక్రమోపసంహారయోర్బ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనేనైవోపపత్తేః, మధ్యేగ్రన్థస్యోపాసనవిధౌతాత్పర్యేచవాక్యభేదప్రసఙ్గాత్,. అతఏవ*అఙ్గేస్తుతిఃపరార్థత్వాదితిన్యాయేనయథాప్రయాజాదిఫలశ్రవణమర్థవాదః-తథాఽన్నమయాదిప్రతిపత్తేరపిఫలశ్రవణమర్థవాదఏవ-తత్తద్బుద్ధిస్థిరీకారస్యపూర్వపూర్వబుద్ధివిలాపనేనాత్మనః ప్రతిపత్తిశేషత్వాదితిద్రష్టవ్యం. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

———

రం.— (అన్నాద్వాఇతి) పృథివ్యాంవర్తమానాస్సర్వాః ప్రజాఃఅన్నాదేవఉత్పద్యన్తే. ఉత్పన్నాశ్చఅన్నేనైవజీవన్తి. అన్తకాలేతత్రైవలయంయాన్తీత్యర్థః. (అన్నంహీతి) సర్వభూతోపకారకత్వాదన్నమేవజ్యేష్ఠం. అతఏవాశనాయాదివ్యాధినివర్తకత్వాత్తదేవ సర్వౌషధముచ్యతఇత్యర్థః. *ఓషధీభ్యోఽన్నమితి ఓషధిపరిణామత్వంనిమిత్తీకృత్యఅన్నే ప్రయుక్తంఔషధశబ్దంభేషజత్వనిమిత్తకతయాశ్రుతిర్వ్యపదిశతీతి ద్రష్టవ్యం. (సర్వంవాఇతి) అన్నేబ్రహ్మదృష్టింకుర్వన్తఃయావదపేక్షితంఅన్నంప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మదృష్టిహేతుభూతంబ్రహ్మసామ్యమాహ (అన్నంహీతి) బ్రహ్మణోపిసకలరోగనివర్తకతయాసర్వభేషజత్వస్యసత్త్వాదితిభావః. (అన్నాదితి) జననవృద్ధిహేతుత్వంఅన్నబ్రహ్మణోస్సమమిత్యర్థః. అన్నస్యనిర్వచనమాహ (అద్యతేత్తిచేతి) జీవనదశాయాంస్వయమద్యతే. నాశదశాయామలభ్యమానతయావావిపరీతపరిణామహేతుతయావా *అన్నంమృత్యుంతముజీవాతుమాహురితిశ్రుత్యుక్తరీత్యాఅత్తృత్వలక్షణంసంహర్తృత్వంద్రష్టవ్యం. ఏవమాకాశాదేరన్నరసమయస్థూలశరీరపర్యన్తస్యమన్త్రే బ్రహ్మణోదితబ్రహ్మోపాదానకత్వం, ఆత్మనఆకాశఇతిఆత్మశబ్దశ్రవణాత్ తదన్తర్యామికత్వం, చోక్తంభవతి. ఏవమాకాశాదేరన్నమయశబ్దితస్థూలశరీరపర్యన్తస్య బ్రహ్మైవాత్మాఉపాదానంచేత్యుక్త్వా సఆత్మాకఇత్యపేక్షాయాం ఆనన్దమయఏవసఆత్మేతి దర్శయితుం స్థూలారున్ధతీన్యాయేన స్థూలదేహాన్తర్వర్తినంప్రాణమయమాత్మత్వేనదర్శయతి. సూక్ష్మామరున్ధతీందర్శయితుంప్రవృత్తః ప్రథమతఏవ సూక్ష్మాయా అరున్ధత్యాః ప్రదర్శనాసంభవం పర్యాలోచ్యతత్సమీపవర్తినీం స్థూలతారకామియమేవారున్ధతీతిప్రదర్శయతి. తస్యాంస్థూలతారాయాం శ్రోతురరున్ధతీత్వబుద్ధౌ దృఢాయాంతత్సమీపవర్తినీంవస్తుతోఽరున్ధతీం సూక్ష్మామియమేవారున్ధతీతి ప్రదర్శయతి. సోఽయం స్థూలారున్ధతీన్యాయఇత్యర్థః. (తస్మాద్వాఇతి) దేహాన్తర్వర్తీదేహాదన్యఃయః ప్రాణమయః-సఏవ *ఆత్మనఆకాశస్సంభూతఇతి ఆకాశాదిసర్వోపాదానత్వే

సతదన్తర్యామిత్వేనచనిర్దిష్టఆత్మేత్యర్థః. భగవతాభాష్యకృతా *అన్నమయాదితిచేత్స్యాదవధారణాదితిసూత్రే* అన్నమయాదన్తరే ప్రాణమయే ప్రథమంపరమాత్మబుద్ధిరవతీర్ణా - తదనన్తరంచప్రాణమయాదన్తరేమనోమయే - తతోవిజ్ఞానమయే - తతఆనన్దమయఇతిభాషితం. అత్ర పఞ్చవృత్తేఃప్రాణస్య ప్రాణనవృత్తిప్రచురత్వాత్ప్రాణమయత్వం. (తేనేతి) తేన - ప్రాణమయేనాత్మనాఅయమన్నరసమయఆత్మాపూర్ణ ఇత్యర్థః. వ్యాప్తఇతియావత్. సర్వస్యాపిదేహస్యప్రాణవ్యాప్యత్వాదితిభావః. (సవాఇతి) ప్రాణమయోపిపురుషాకృతిరేవేత్యర్థః. హస్తపాదాదిమత్త్వేనపురుషవిధత్వభ్రాన్తింవ్యుదస్యతి (తస్యేతి) తస్య- అన్నమయస్యపురుషవిధత్వమనుకృత్యప్రాణమయోపిపురుషవిధఇత్యర్థః. తతశ్చతద్వదేవశిరఃపక్షపుచ్ఛాదిమత్తయాపఞ్చవిధఇత్యర్థః. (ఆకాశఆత్మేతి) *యథాకాశస్థితోనిత్యం వాయుస్సర్వత్రగోమహాన్ ఇతిస్మృత్యుక్తరీత్యావాయువికారభూతప్రాణాపానాదిధారకత్వాదాకాశస్యాత్మత్వం. (పృథివీతి) పృథివ్యామాకాశస్యప్రతిష్ఠితత్వాత్తస్యాఃపుచ్ఛత్వం. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

మూ.— ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తి। మనుష్యాఃపశవశ్చయే। ప్రాణోహిభూతానామాయుః। తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతే। సర్వమేవతఆయుర్యన్తి। యే ప్రాణంబ్రహ్మోపాసతే। ప్రాణోహిభూతానామాయుః।తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతఇతి। తస్యైషఏవశారీరఆత్మా। యఃపూర్వస్య॥౧॥ తస్మాద్వా ఏతస్మాత్ప్రాణమయాత్। అన్యోన్తరఆత్మామనోమయః। తేనైషపూర్ణః। సవాఏషపురుషవిధఏవ। తస్యపురుషవిధతాం। అన్వయంపురుషవిధః। తస్యయజురేవశిరః। ఋగ్దక్షిణఃపక్షః। సామోత్తరఃపక్షః। ఆదేశఆత్మా॥౨॥ అథర్వాఙ్గిరసఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా। తదప్యేషశ్లోకోభవతి॥ ఇతితృతీయోఽనువాకః.

శం.— (ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తి) అగ్న్యాదయోదేవాః ప్రాణంవాయ్వాత్మానంప్రాణనశక్తిమన్తమను - తదాత్మభూతాస్సన్తఃప్రాణన్తి- ప్రాణనకర్మకుర్వన్తి. ప్రాణనక్రియయాక్రియావన్తోభవన్తి. అధ్యాత్మాధికారాద్దేవాః- ఇన్ద్రియాణి ప్రాణమనుప్రాణన్తి- ముఖ్యప్రాణమనుచేష్టన్తఇతివా. తథా - మనుష్యాఃపశవశ్చయే - తేప్రాణనకర్మణైవచేష్టావన్తోభవన్తి. అతశ్చనాన్నమయేనైవపరిచ్ఛిన్నాత్మనాఆత్మవన్తఃప్రాణినః. కిన్తర్హి. తదన్తర్గతప్రాణమయేనాపిసాధారణేనైవసర్వపిణ్డవ్యాపినాఆత్మవన్తోమనుష్యాదయః. ఏవంమనోమయాదిభిఃపూర్వపూర్వవ్యాపిభిరుత్తరోత్తరైస్సూక్ష్మైరానన్దమయాన్తైరాకాశాదిభూతారబ్ధైరవిద్యాకృతైరాత్మవన్తస్సర్వేప్రాణినః. యథాఅనేకతుషకోద్రవవత్తథాస్వాభావికేనాపిఆకాశాదికారణేననిత్యేనావికృతేనసర్వగతేనసత్యజ్ఞానానన్తలక్షణేనపఞ్చకోశాతిగేనసర్వాత్మనాత్మవన్తః - సహిపరమార్థతఆత్మాసర్వేషామిత్యేతదప్యర్థాదుక్తంభవతి. ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తీత్యాద్యుక్తం- తత్కస్మాదిత్యాహ- ప్రాణోహి- యస్మాద్భూతానాం- ప్రాణినామాయుః-జీవనం. *యావద్ధ్యస్మిఞ్ఛరీరేప్రాణోవసతితావదేవాయురితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సర్వాయుషం-సర్వేషామాయుస్సర్వాయుః. సర్వాయురేవసర్వాయుషమిత్యుచ్యతే. ప్రాణాపగమేమరణప్రసిద్ధేః ప్రసిద్ధంలోకేసర్వాయుష్ట్వంప్రాణస్య- అతోఽస్మాద్బాహ్యాదసాధారణాదన్నమయాదాత్మనోఽపక్రమ్యాన్తస్సాధారణంప్రాణమయమాత్మానంబ్రహ్మోపాసతేయే - అహమస్మిప్రాణస్సర్వభూతానాం ఆత్మాయుర్జీవనహేతుత్వాదితి-తేసర్వమేవాయురస్మిఁల్లోకేయన్తి. నాపమృత్యునామ్రియన్తేప్రాక్ప్రాప్తాదాయుష్యాదిత్యర్థః. శతంవర్షాణీతితుయుక్తం- *సర్వమాయురేతీతిశ్రుతిప్రసిద్ధేః. కిఙ్కారణం (ప్రాణోహిభూతానామాయుఃతస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతఇతి) యోయద్గుణకంబ్రహ్మోపాస్తే- సతద్గుణభాగ్భవతీతి విద్యాఫలప్రాప్తేర్హేత్వర్థంపునర్వచనంప్రాణోహీత్యాది. తస్యపూర్వస్య- అన్నమయస్యైషఏవ - శరీరేఅన్నమయేభవశ్శారీరఆత్మా. కః. యఏషప్రాణమయః. (తస్మాద్వాఏతస్మాదిత్యాది) ఉక్తార్థం. (అన్యోన్తరఆత్మామనోమయః) మనఇతి - సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమన్తఃకరణం. తన్మయోమనోమయః. సోఽయంప్రాణమయస్యాభ్యన్తరఆత్మా. (తస్యయజురేవశిరః) యజురితి - అనియతాక్షరపాదావసానోమన్త్రవిశేషః. తజ్జాతీయవచనోయజుశ్శబ్దః. తస్యశిరస్త్వంప్రాధాన్యాత్. ప్రాధాన్యంచయాగాదౌసన్నిపత్యోపకారకత్వాత్. యజుషాహిహవిర్దీయతేస్వాహాకారాదినా. వాచనికీవాశిరఆదికల్పనా. సర్వత్రమనసోహిస్థానప్రయత్ననాదస్వరవర్ణపదవాక్యవిషయాతత్సఙ్కల్పాత్మికాతద్భావితావృత్తిశ్శ్రోత్రకరణద్వారాయజుస్సఙ్జ్ఞేతేనవిశిష్టాయజురిత్యుచ్యతే. ఏవమృక్. ఏవంసామ. ఏవంచమనోవృత్తిత్వేమన్త్రాణాం-వృత్తిరేవావర్త్యతఇతిమానసోజపఉపపద్యతే. అన్యథాఽవిషయత్వాన్మన్త్రోనావర్తయితుంశక్యః - ఘటాదివదితిమానసోజపోనోపపద్యతే. మన్త్రావృత్తిశ్చోద్యతేబహుశః. కర్మసుఅక్షరవిషయస్మృత్యావృత్త్యామన్త్రావృత్తిస్స్యాదితిచేన్న- ముఖ్యార్థాసమ్భవాత్. *త్రిః ప్రథమామన్వాహ త్రిరుత్తరామితిఋగావృత్తిశ్శ్రూయతే- తత్రర్చోవిషయత్వేతద్విషయస్మృత్యావృత్తౌచక్రియమాణాయాం *త్రిః ప్రథమామన్వాహేతిఋగావృత్తిర్ముఖ్యోర్థశ్చోదితఃపరిత్యక్తస్స్యాత్. తస్మాన్మనోవృత్త్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నంమనోవృత్తినిష్ఠమాత్మచైతన్యమనాదినిధనంయజుశ్శబ్దవాచ్యంఆత్మవిజ్ఞానంమన్త్రాఇతి. ఏవంచనిత్యత్వోపపత్తిర్వేదానాం. అన్యథావిషయత్వేరూపాదివదనిత్యత్వంచస్యాత్. నైతద్యుక్తం. *సర్వేవేదాయత్రైకంభవన్తిసమానసీనఆత్మేతిచశ్రుతిర్నిత్యాత్మనాఏకత్వంబ్రువన్తీఋగాదీనాంనిత్యత్వేసమఞ్జసాస్యాత్. *ఋచోఅక్షరేపరమేవ్యోమన్యస్మిన్దేవాఅధివిశ్వేనిషేదురితిచమన్త్రవర్ణాత్. ఆదేశోఽత్రబ్రాహ్మణం-ఆదేష్టవ్యవిశేషానాదిశతీతి. అథర్వణాఽఙ్గిరసాచదృష్టామన్త్రాః బ్రాహ్మణంచశాన్తికపౌష్టికాదిప్రతిష్ఠాహేతుకర్మప్రధానత్వాత్ అథర్వాఙ్గిరసఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా. (తదప్యేషశ్లోకోభవతి) మనోమయాత్మప్రకాశకః. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఆ. — పూర్వపూర్వకోశస్యోత్తరోత్తరఃకోశఏవాత్మేతివ్యాఖ్యాతమాపాతదర్శనేన. తదసత్-ఆత్మశబ్దస్యాముఖ్యార్థత్వప్రసఙ్గాత్, ప్రకృతపరామర్శకైతదృబ్దకోపాచ్చ. అతఃసర్వకోశాధ్యాసాధిష్ఠానభూతశ్చిదాత్మైవ అత్రాత్మశబ్దేనవివక్షితఇతితాత్పర్యమాహ (తథాస్వాభావికేనేతి) (అర్థాదితి) ఆత్మశబ్దసామర్థ్యాత్, కల్పితస్యాధిష్ఠానత్వానుపపత్తేశ్చేత్యర్థః. (అసాధారణాదితి) వ్యావృత్తస్వరూపాత్. అపక్రమ్య - తత్రాత్మబుద్ధింహిత్వేత్యర్థః. (సాధారణమితి) సర్వేన్ద్రియసాధారణం. ప్రాణకృతేనాశనాదినాసర్వేషాంపుష్ట్యాదిదర్శనాదిత్యర్థః. (సర్వభూతానామాత్మేతి) సూత్రాత్మనాపూర్వస్యయఆత్మాచిద్ధాతుః- ఏషఏవతస్యప్రాణమయస్యాత్మేతియోజనా. యజుశ్శబ్దేనబాహ్యోయజుర్వేదఉచ్యతే-తస్యకథమాన్తరంమనోమయంప్రతిశిరస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసాహీతి) యద్యపియజుశ్శబ్దోబాహ్యేశబ్దరాశౌరూఢః- తథాపిశ్రుతేరనతిశఙ్కనీయత్వాత్తత్సామాన్యాద్విశిష్టమనోవృత్తిర్యజుస్సఙ్కేతవిషయభూతాయజుర్వేదమధీమహే-ఏతత్క్రమకావర్ణాయజుర్వేదతయాఽధ్యేతవ్యాః- ఇత్యేవంసఙ్కల్పరూపాగ్రాహ్యేత్యర్థః. శ్రుత్యనుగ్రాహికాంయుక్తిమప్యాహ (ఏవంచేతి) (అన్యథేతి) శబ్దానాంఘటాదివద్బాహ్యద్రవ్యత్వేమనోవిషయత్వాసమ్భవాన్నమనసోబాహ్యేఽర్థేఽస్వాతన్త్ర్య, న్మనసోజపోనస్యాదిత్యర్థః. ఇతశ్చమనోవృత్తిత్వంమన్త్రాణాంవాచ్యమిత్యాహ (మన్త్రావృత్తిశ్చేతి) శబ్దానాంఘటాదివద్బాహ్యద్రవ్యత్వేమన్త్రాణాంఘటాదివదావృత్తిర్నోపపద్యేత-క్రియైవహ్యావర్త్యేత ఆవృత్తిసిద్ధ్యనుపపత్త్యాక్రియాత్వంవాచ్యమిత్యుక్తం- తత్రాఽన్యథాప్యుపపత్తిమాశఙ్కతే (అక్షరవిషయేతి) మన్త్రేభ్యోఽన్యస్యతేరన్యత్వాదన్యావృత్తిర్గ్రానీప్రసజ్యతే - అతోనాన్యథాప్యుపపత్తిరిత్యుక్తం. ఏతత్స్ఫుటయతి (త్రిః ప్రథమామిత్యాదినా) సామిధేన్యఃసమిధోయదాఅధ్వర్యుణాహూయన్తే- తదా * ప్రహోవాజాఅభిద్యవఇత్యస్త్రాదశర్చంసూక్తంహోతాశంసతి- తాసాంచర్చాంమధ్యే ప్రథమామృచంసూక్తస్యాన్త్యాంచర్చంహోతా త్రిరనుబ్రూయాదిత్యావృత్తిఃశ్రూయతఇత్యర్థః. మన్త్రాణాంమనోవృత్తిత్వముక్త్వామనోవృత్తీనాంసదాచిద్వ్యాప్తత్వేనైవసిద్ధేశ్చిదాత్మతామాహ (తస్మాదితి) మన్త్రాణాంమనోవృత్తిత్వేనఆవృత్తిర్ఘటతే, పరంపరయాచిదాత్మత్వేననిత్యత్వమపిఘటత, ఇత్యాహ (ఏవంచేతి) (అన్యథేతి) స్వప్రకాశచిదాత్మత్వానఙ్గీకారేరూపాదివద్విషయత్వాదనిత్యత్వమపిప్రసజ్యేత. కాళిదాసాదివాక్యానామప్యేతేనన్యాయేననిత్యత్వాపాతాద్యుక్త్యాభాసమేతత్. అస్తువనిత్యమితినవాచ్యమిత్యాహ (నైతద్యుక్తమితి) * వాచావిరూపనిత్యయేతిశ్రుత్యానిత్యత్వస్యావేదితత్వాద్వేదానిత్యత్వంయుక్తంనభవతీత్యర్థః. వేదానాంజడత్వేస్వప్రకాశేనాత్మనాఏకత్వంనసమ్భవతి- జడాజడయోర్విరోధాత్. అతోమనోవృత్తివ్యాపకచిదాత్మత్వంసూచితమిత్యర్థః. సాక్షితయామనసిభవోమానసీనః. అక్షరేపరమేవ్యోమకల్పేబ్రహ్మణిబుధః - విధినిషేధరూపాఃనిషేదుః- తాదాత్మ్యేనవ్యవస్థితాఇతిమన్త్రవర్ణఏకత్వందర్శయతీత్యర్థః. ఆదేష్టవ్యవిశేషాః- కర్తవ్యవిశేషాః. ఇదమేవంకర్తవ్యమిత్యుపదిశతీత్యర్థః. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

రం. — (ప్రాణమితి) దేవమనుష్యపశవఃప్రాణమనుప్రాణన్తి- ప్రాణాధీనజీవనాఇత్యర్థః. (ప్రాణోహీతి) యస్మాత్సర్వేషాంభూతానాం * యావద్ధ్యస్మిఞ్శరీరే ప్రాణోవసతితావదాయురితిప్రాణస్యఉచ్ఛ్వసననిశ్వసనాదిలక్షణసర్వభూతాయుష్ట్వహేతుత్వం-అతఏవప్రాణఏవసర్వేషామాయురిత్యుచ్యతఇత్యర్థః. (సర్వమేవేతి) ఏవంలక్షణేప్రాణేబ్రహ్మబుద్ధింకుర్వన్తఃసర్వమాయుఃప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ఏవం ప్రాణమయేఆకాశాద్యన్నమయాన్తస్యాన్తరాత్మత్వబుద్ధిం అవతార్యతాంబుద్ధింనివర్తయతి (తస్యైషఇతి) పూర్వస్య- అన్నమయస్యయఆత్మా- ఏషఏవతస్య- ప్రాణమయస్యాప్యాత్మేత్యర్థః. శారీరః- శరీరప్రతిసమ్బద్ధ్యాత్మేత్యర్థః. అనేనఆత్మశబ్దస్యస్వరూపార్థత్వభ్రాన్తిర్వ్యుదస్తాభవతి. తతశ్చాన్నమయప్రాణమయావేకాత్మకౌ- నత్వన్నమయస్యప్రాణమయఆత్మేత్యర్థః. తర్హ్యన్నమయప్రాణమయయోఃకఆత్మేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (తస్మాద్వాఇతి) అత్రమనోమయఇత్యత్రప్రాచుర్యార్థేమయట్ - మనోబుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తాఖ్యాన్తఃకరణవృత్తిషుమనోవృత్తేఃప్రచురత్వాత్. (తేనైషఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. (తస్యేతి) తస్య-అన్తఃకరణస్యయజుర్వేదవిషయజ్ఞానజనకమనోవ్యాపారశ్శిరఇత్యర్థః. ముఖ్యార్థస్యయజుర్వేదస్యమనస్సంబన్ధాభావేనమనశ్శిరస్త్వరూపణాసమ్భవాదితిద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. (ఆదేశఆత్మేతి) ఇదంకురు- ఇదంమాకార్షీరితివిధినిషేధరూపంరహస్యానుశాసనంఆదేశఇత్యర్థః. అత్రతజ్జన్యజ్ఞానహేతుభూతాన్తఃకరణవృత్తిరాదేశశబ్దేనఉచ్యతే. (అథర్వేతి) అథర్వాఙ్గిరోభిర్దృష్టామన్త్రాఃప్రతిష్ఠాహేతుభూతంపుచ్ఛమిత్యర్థః. అత్రాప్యథర్వాఙ్గిరశ్శబ్దఃతజ్జన్యజ్ఞానహేతుభూతమనోవ్యాపారపరః. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఉ. — యతోవాచోనివర్తన్తే । అప్రాప్యమనసాసహ । ఆనన్దంబ్రహ్మణోవిద్వాన్ । నబిభేతికదాచనేతి । తస్యైషఏవశారీరఆత్మా । యఃపూర్వస్య । తస్మాద్వాఏతస్మాన్మనోమయాత్ । అన్యోఽన్తరఆత్మావిజ్ఞానమయః । తేనైషపూర్ణః । సవాఏషపురుషవిధఏవ ॥ ౧ ॥ తస్యపురుషవిధతాం । అన్వయంపురుషవిధః । తస్యశ్రద్ధైవశిరః । ఋతందక్షిణఃపక్షః । సత్యముత్తరఃపక్షః । యోగఆత్మా । మహఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా । తదప్యేషశ్లోకోభవతి ॥ ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

శం. — (యతోవాచోనివర్తన్తేఅప్రాప్యమనసాసహేత్యాది) తస్యపూర్వస్య- ప్రాణమయస్యైషఏవాత్మాశారీరః. శరీరేప్రాణమయేభవశ్శారీరః. కః. యఏషమనోమయః. (తస్మాద్వాఏతస్మాదితి) పూర్వవత్. (అన్యోన్తరఆత్మావిజ్ఞానమయః) మనోమయస్యాభ్యన్తరో

విజ్ఞానమయః. మనోమయో వేదాత్మోక్తః. వేదార్థవిషయాబుద్ధిర్నిశ్చయాత్మికా విజ్ఞానం. తచ్చాధ్యవసాయలక్షణమన్తఃకరణస్యధర్మః తన్మయః-నిశ్చయవిజ్ఞానైః ప్రమాణస్వరూపైర్నిర్వర్తిత ఆత్మావిజ్ఞానమయః. ప్రమాణవిజ్ఞానపూర్వకోహియజ్ఞాదిస్తాయతే. యజ్ఞాదిహేతుత్వంచవక్ష్యతిశ్లోకేన. నిశ్చయవిజ్ఞానవతోహికర్తవ్యేష్వర్థేషు పూర్వం శ్రద్ధోపపద్యతే - సావశ్యకర్తవ్యానాం ప్రాథమ్యాచ్ఛిర ఇవశిరః. ఋతసత్యే - యథావ్యాఖ్యాతేఏవ. యోగః- యుక్తిః. సమాధానం. ఆత్మేవాత్మా. ఆత్మవతోహియుక్తస్య సమాధానవతో ఽఙ్గానీవశ్రద్ధాదీని యథార్థప్రతిపత్తిక్షమాణిభవన్తి- తస్మాత్సమాధానంయోగఆత్మావిజ్ఞానమయస్య. (మహఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా) మహ ఇతి- మహత్తత్త్వం. ప్రథమజం- * మహద్యక్షంప్రథమజంవేదేతి శ్రుత్యన్తరాత్. పుచ్ఛంప్రతిష్ఠా- కారణత్వాత్. కారణంహి కార్యాణాంప్రతిష్ఠా-యథావృక్షవీరుధాంపృథివీ. సర్వవిజ్ఞానానాంచమహత్తత్త్వంకారణం- తేనతద్విజ్ఞానమయస్యాత్మనః ప్రతిష్ఠా. (తదప్యేషశ్లోకోభవతి) పూర్వవత్ యథాన్నమయాదీనాం బ్రాహ్మణోక్తానాం ప్రకాశకాశ్శ్లోకాః-ఏవంవిజ్ఞానమయస్యాపి. ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

ఆ.— వాఙ్మనసగోచరత్వంనోపపద్యతే - స్వాత్మనివృత్తినిరోధాత్. అతోవాఙ్మనోవిశిష్టాన్మనోమయాద్వాచోమనసాసహనివర్తన్త ఇత్యర్థః. తస్యచమనోమయస్య బ్రహ్మణఃఉపాసనఫలభూతమాధిదైవికమానన్దంవిద్వాన్నబిభేతిగర్భవాసాదిదుఃఖాదిత్యర్థః. (వేదార్థేతి) తథాధ్యవసాయలక్షణంలౌకికమపిజ్ఞానం గ్రాహ్యమిత్యర్థః. ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

శం.— (యతోవాచఇతి) యస్మాద్బ్రహ్మానన్దాత్ వాఙ్మనసేఇయత్తాలక్షణంపారమప్రాప్యనివర్తన్తే- తాదృశం బ్రహ్మానన్దం *శ్రు త్యతే త్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యా *మనసాతువిశుద్ధేన ఇత్యుక్తరీత్యాశుద్ధేనమనసాజ్ఞాత్వాకదాపినబిభేతీత్యర్థః. అత్ర బ్రహ్మానన్దస్యశుద్ధమనోగోచరత్వప్రతిపాదకత్వాత్ అస్యశ్లోకస్యమనోవిషయత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. (తస్యైషఇతి) ప్రాణమయస్యయఆత్మా - సఏవమనోమయస్యాప్యాత్మేత్యర్థః. ఏవంచాన్నమయప్రాణమయమనోమయానామేకఆత్మేత్యుక్తంభవతి. సక ఇత్యపేక్షాయామాహ (తస్మాద్వాఇతి) అత్రవిజ్ఞానమయోజీవః- నబుద్ధిమాత్రం- మయట్ప్రత్యయేనవ్యతిరేకప్రతీతేః. (తస్యశ్రద్ధైవేత్యాది) అత్రశ్రద్ధాఋతసత్యశబ్దాఃజ్ఞానవిశేషపరాః. *బ్రహ్మణేత్వామహసఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీతేతివిహితజ్ఞానవిశేషోయోగశబ్దేనోచ్యతే. (మహఇతి) యోగవిరోధినిరసనసామర్థ్యలక్షణంమహఃపుచ్ఛమిత్యర్థః. ఏతేషాం శ్రద్ధాదీనాంఆత్మగుణత్వేనప్రసిద్ధత్వాత్తత్తదవచ్ఛిన్నమాత్మస్వరూపంశిరఃపక్షపుచ్ఛాదితయాప్రతిపాద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. అతః * స్వస్మాదనన్యైః ఆత్మావయవైఃశిరఃపక్షపుచ్ఛాదిరూపణపరత్వాత్ ప్రకరణస్యేతిభాష్యస్యనవిరోధః. ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

ఉ.— విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుతే । కర్మాణితనుతేపిచ । విజ్ఞానందేవాస్సర్వే । బ్రహ్మజ్యేష్ఠముపాసతే । విజ్ఞానంబ్రహ్మచేద్వేద । తస్మాచ్చేన్నప్రమాద్యతి । శరీరేపాప్మనోహిత్వా । సర్వాన్కామాన్సమశ్నుతఇతి । తస్యైషఏవశారీరఆత్మా । యఃపూర్వస్య॥౧॥ తస్మాద్వాఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ । అన్యోఽన్తరఆత్మానన్దమయః । తేనైషపూర్ణః । సవాఏషపురుషవిధఏవ । తస్యపురుషవిధతాం । అన్వయంపురుషవిధః । తస్యప్రియమేవశిరః । మోదోదక్షిణఃపక్షః । ప్రమోదఉత్తరఃపక్షః। ఆనన్దఆత్మా॥ ౨॥ బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా । తదప్యేషశ్లోకోభవతి ॥ ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

శం.— (విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుతే) విజ్ఞానవాన్హియజ్ఞంతనోతి శ్రద్ధాపూర్వకం- అతోవిజ్ఞానస్యకర్తృత్వంతనుతఇతి. కర్మాణిచతనుతే. యస్మాద్విజ్ఞానకర్తృకంసర్వం - తస్మాద్యుక్తంవిజ్ఞానమయఆత్మాబ్రహ్మేతి. కించ- విజ్ఞానం బ్రహ్మ సర్వేదేవాః-ఇన్ద్రాదయఃజ్యేష్ఠం-ప్రథమజత్వాత్. సర్వప్రవృత్తీనాంవాతత్పూర్వకత్వాత్ ప్రథమజం. విజ్ఞానంబ్రహ్మోపాసతే- ధ్యాయన్తి. తస్మిన్ విజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యభిమానంకృత్వాఉపాసతఇత్యర్థః. తస్మాత్తేమహతో బ్రహ్మణఉపాసనాత్ జ్ఞానైశ్వర్యవన్తోభవన్తి. తచ్చవిజ్ఞానం బ్రహ్మచేత్ -యదివేద-విజానాతి. నకేవలంవేదైవ- తస్మాత్- బ్రహ్మణశ్చేన్నప్రమాద్యతి.- బాహ్యేష్వనాత్మస్వాత్మభావితః- తస్మాత్ప్రాప్తంవిజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యాత్మభావనాయాః ప్రమదనం. తన్నివృత్త్యర్థముచ్యతే తస్మాచ్చేన్నప్రమాద్యతీతి. అన్నమయాదిష్వాత్మభావంహిత్వాకేవలేవిజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యాత్మత్వంభావయన్నాస్తేచేదిత్యర్థః. అతఃకింస్యాదితి. ఉచ్యతే (శరీరేపాప్మనోహిత్వా) శరీరాభిమాననిమిత్తాహిసర్వేపాప్మానః- తేషాంచవిజ్ఞానమయే బ్రహ్మణ్యాత్మాభిమానాన్నిమిత్తాపాయేహానముపపద్యతే- ఛత్రాపాయఇవఛాయాయాః. తస్మాచ్ఛరీరాభిమాననిమిత్తాన్సర్వాన్పాప్మనః శరీరప్రభవాన్శరీరఏవహిత్వావిజ్ఞానమయబ్రహ్మస్వరూపాపన్నస్తత్స్థాన్ సర్వాన్కామాన్విజ్ఞానమయేనైవాత్మనాసమశ్నుతే - సమ్యగ్భుఙ్క్తేఇత్యర్థః. తస్యపూర్వస్యమనోమయస్యాత్మాఏషఏవశరీరేమనోమయేభవశ్శారీరః. కః. యఏషవిజ్ఞానమయః. (తస్మాద్వాఏతస్మాదితి) ఉక్తార్థః. ఆనన్దమయఇతికార్యాత్మప్రతీతిః- అధికారాన్మయట్ప్రయోగాచ్చ. అన్నాదిమయాహికార్యాత్మానోభౌతికాఇహాధికృతాః- తదధికారపతితశ్చాయమానన్దమయః. మయట్చాత్రవికారార్థేదృష్టః- యథాన్నమయఇత్యత్ర. తస్మాత్కార్యాత్మానన్దమయఃప్రత్యేతవ్యః. సంక్రమణాచ్చ. *ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతివక్ష్యతి. కార్యాత్మనాంచసఙ్క్రమణమనాత్మనాందృష్టం- సఙ్క్రమణకర్మత్వేనచానన్దమయఆత్మాశ్రూయతే-*యథాన్నమయమా

త్మానముపసఙ్క్రామతీతి నచాత్మనఏవాత్మోపసఙ్క్రమణం-అనేకాకారనిరోధాదసమ్భవాచ్చ. నహ్యాత్మనైవాత్మనఉపసఙ్క్రమణంసమ్భవతి-స్వాత్మని భేదాభావాత్. ఆత్మభూతంచ బ్రహ్మసఙ్క్రమితుః. ఇతరథాదికల్పనానుపపత్తేశ్చ. నహియథోక్తలక్షణేఆకాశాదికారణేఽకార్యపతితేఇతరథావ్యవహరణాఫలమనోపపద్యతే. *అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తే *అస్థూలమనణు ఇత్యాదివిశేషాపోహశ్రుతిభ్యశ్చ. మన్త్రోదాహరణానుపపత్తేశ్చ. నహి ప్రియశిరఆద్యన్నమయవిశిష్టే ప్రత్యక్షతోఽనుభూయమానేఆనన్దమయేఆత్మని బ్రహ్మణినాస్తి బ్రహ్మేత్యాశఙ్కాభావాత్ *అసన్నేవస భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేదచేదితిమన్త్రోదాహరణముపపద్యతే. *బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యపిచానుపపన్నంపృథగ్బ్రహ్మణః ప్రతిష్ఠాత్వేన గ్రహణం. తస్మాత్కార్యపతిత ఏవానన్దమయః- నపర ఏవాత్మా. అనన్దఇతియద్విద్యాకర్మణోఃఫలం-తద్వికారఆనన్దమయః. సచవిజ్ఞానమయాదన్తరః-యజ్ఞాదిహేతోర్విజ్ఞానమయాదన్తరత్వశ్రుతేః. జ్ఞానకర్మణోర్హిఫలం భోక్త్రర్థత్వాదన్తరతమంస్యాత్. అన్తరతమశ్చానన్దమయఆత్మా పూర్వేభ్యః. విద్యాకర్మణోః ప్రియాద్యర్థత్వాచ్చ. ప్రియాదిప్రయుక్తేహివిద్యాకర్మణీ. తస్మాత్ప్రియాదీనాంఫలరూపాణామాత్మసన్నికర్షాద్విజ్ఞానమయాదాభ్యన్తరత్వముపపద్యతే. ప్రియాదివాసనానిర్వర్తితోహ్యాత్మానన్దమయోవిజ్ఞానమయాశ్రితస్స్వప్నఉపలభ్యతే. తస్యానన్దమయస్యాత్మనఇష్టపుత్రాదిదర్శనజం ప్రియంశిరఇవశిరః- ప్రాధాన్యాత్. మోదఇతి- ప్రియలాభనిమిత్తోహర్షః. సఏవచప్రకృష్టోహర్షః ప్రమోదః. ఆనన్దఇతి- సుఖసామాన్యమాత్మా- ప్రియాదీనాంసుఖావయవానాంతేష్వనుస్యూతత్వాత్. ఆనన్దఇతిపరంబ్రహ్మ - తద్ధిశుభకర్మణా ప్రత్యుపస్థాప్యమానేపుత్రమిత్రాదివిషయవిశేషోపాధావన్తఃకరణవృత్తివిశేషేతమసా ప్రచ్ఛాద్యమానే ప్రసన్నేఽభివ్యజ్యతే. తద్విషయసుఖమితి ప్రసిద్ధంలోకే. తద్వృత్తివిశేషప్రత్యుపస్థాపకస్యకర్మణోఽనవస్థితత్వాత్సుఖస్యక్షణికత్వం. తద్యదన్తఃకరణంతపసాతమోఘ్నేనవిద్యయా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయాచనిర్మలత్వమాపద్యతే యావత్- తావద్వివిక్తే ప్రసన్నేఽన్తఃకరణేఆనన్దవిశేషఉత్కృష్యతే - విపులీభవతి. వక్ష్యతిచ *రసోవైసః రసంహ్యేవాయంలబ్ధ్వానన్దీభవతి *ఏషహ్యేవానన్దయాతి - ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యానిభూతానిమాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఏవంచకామోపశమోత్కర్షాపేక్షయాశతగుణోత్తరోత్తరోత్కర్షఆనన్దస్యవక్ష్యతే. ఏవంచోత్కృష్యమాణస్యానన్దమయస్యాత్మనఃపరమార్థబ్రహ్మవిజ్ఞానాపేక్షయా బ్రహ్మపరమేవ యత్ప్రకృతం సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణం- యస్యచప్రతిపత్త్యర్థంపఞ్చాన్నమయాదికోశాఉపన్యస్తాః- యచ్చతేభ్యోఽభ్యన్తరం- యేనచతేసర్వఆత్మవన్తః- తద్బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా. తదేవచ సర్వస్యావిద్యాపరికల్పితస్య ద్వైతస్యావసానభూతమద్వైతం బ్రహ్మప్రతిష్ఠా - ఆనన్దమయస్యైకత్వావసానత్వాత్. అస్తితదేకమవిద్యాపరికల్పితస్యద్వైతస్యావసానభూతమద్వైతంబ్రహ్మప్రతిష్ఠాపుచ్ఛం. తదపి-అస్మిన్నర్థేఏషశ్లోకో భవతి. ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

ఆ.--- (ప్రకృతత్వాదితి) హిరణ్యగర్భభేదేనేత్యర్థః. ఆనన్దమయస్యపరమాత్మేతివృత్తికారైరుక్తం- తన్నిషేధేనవ్యాచష్టే (కార్యాత్మప్రతీతేరిత్యాదినా) సఙ్క్రామతీత్యత్రప్రాయేణవ్యాఖ్యాతం. ప్రాప్త్యర్థప్రాయంకస్మాన్నవ్యాఖ్యాయతఇత్యతఆహ (నచాత్మనఏవేతి) అన్నమయాదీనామితి ప్రకృతతయా ప్రకృతత్వా, ఏకస్యకర్తృత్వకర్మత్వాసమ్భవా, చ్చప్రాప్తిఃసఙ్క్రమణంభవతీత్యర్థః. ఆనన్దమయస్యపరమాత్మత్వాసమ్భవేహేత్వన్తరమాహ (ఇతరథేత్యాదినా) ఆనన్దమయస్యపరమాత్మత్వేవిషయోపసంక్రమణే నహితస్యైవాసత్త్వాశఙ్కావక్తవ్యా-తదసమ్భవాచ్చనానన్దమయఃపరమాత్మేతియాప్రతిపత్తవ్యేత్యాహ (మన్త్రోదాహరణానుపపత్తేశ్చేతి) నహిమన్త్రోదాహరణముపపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. విశిష్టస్యవిశేషణకార్యత్వాత్సుఖ్యహమిత్యుపలభ్యమానోభోక్తానన్దమయఇత్యుక్తం. కథంతస్యవిజ్ఞానమయాదన్తరత్వమిత్యతఆహ (సచేతి) కర్త్రపేక్షయాభోక్తృత్వస్యోత్తరభావిత్వం ప్రసిద్ధమేవశ్రుత్యోక్తమిత్యర్థః. ఏతత్స్ఫుటయతి (జ్ఞానకర్మణోర్హీతి) శరీరాదిభ్యఆనన్దసాధనేభ్యఃసకాశాత్స్వార్థేనానన్దవిశిష్టోఽన్తరతమఃప్రసిద్ధ్యతీత్యర్థః. కించ ప్రియంతత్సాధనంచోద్దిశ్యకర్తావిజ్ఞానకర్మణీఅనుతిష్ఠతే- తతఉద్దేశ్యత్వాదస్యాన్తరత్వంసిద్ధమిత్యాహ (విద్యాకర్మణోరితి) ప్రియాదివిశిష్టస్యస్వప్నేసాక్షిణఉపలభ్యత్వాచ్చనముఖ్యాత్మత్వమిత్యాహ (ప్రియాదివాసనేతి) యథోక్తంజ్ఞానకర్మణోఃఫలభూతఆనన్దమయఇతి-తస్యసాధ్యత్వమాపాధికంస్వమతానుసారేణాహ (ఆనన్దఇతిపరమితి) కథంతర్హివిషయసుఖస్యక్షణికత్వంసాతిశయత్వంచ. వ్యఞ్జకవృత్తినిబన్ధనమిత్యాహ (తద్వృత్తివిశేషేతి) బ్రహ్మణఆనన్దస్వభావత్వేఏవకింప్రమాణమిత్యతఆహ (వక్ష్యతిచేతి) అన్తఃకరణవృత్త్యుత్కర్షాదేవఆనన్దస్యసాతిశయత్వమిత్యత్రలిఙ్గమాహ (ఏవంచేతి) యదివిషయవిశేషజన్యత్వేనఆనన్దోత్కర్షః- తదానిష్కామస్యవిషయవిశేషోపభోగాసమ్భవాదానన్దోత్కర్షోనశ్రావ్యేత-ఆత్మస్వభావస్యైవానన్దస్యవ్యఞ్జకాన్తఃకరణశుద్ధ్యుత్కర్షాదిత్యేవంతుసతిఅకామహతత్వేనోత్కర్షఃసంభావ్యతఇత్యర్థః. ఉక్తప్రకారేణవిషయానన్దస్యసాతిశయత్వేసతితద్విశిష్టస్యానన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వంసిద్ధం- సాతిశయత్వేన ప్రతిశరీరంభిన్నత్వాత్. బ్రహ్మతుతదర్థాధిష్ఠానమద్వితీయమిత్యాహ (ఏవంచేతి) (ఏతస్మిన్నర్థఇతి) ఆనన్దమయస్య ప్రతిష్ఠాభూత బ్రహ్మప్రకాశనపరఇత్యర్థః. ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

రం.— (విజ్ఞానమితి) అత్ర విజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టోజీవఃవిజ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే - ఆత్మస్వరూపస్యస్వప్రకాశతయాజ్ఞానైకనిరూపణీయత్వేనచవిజ్ఞానశబ్దేనాభిధానసమ్భవాత్. *కృత్యల్యుటోబహులమితివాజ్ఞానాతీత్యర్థేల్యుడాశ్రీయతే. నన్ద్యాదిత్వంవాశ్రిత్య *నన్దిగ్రహీత్యాదినాకర్తరిల్యురాశ్రీయతే . కేవలవిజ్ఞానమాత్రపరామర్శేయజ్ఞంతనుతే కర్మాణితనుతేపిచేతి ప్రతిపాదిత వైదికలౌకికకర్మకర్తృత్వాసమ్భవాత్.

అన్తర్యామి బ్రాహ్మణే 'ఆత్మని తిష్ఠన్' ఇతి మాధ్యన్దినపాఠగతాత్మశబ్దస్థానే *యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి కాణ్వపాఠే దర్శనాత్ విజ్ఞానశబ్దో జీవాత్మపరః. (విజ్ఞానమితి) సర్వే దేవా విజ్ఞానం - జీవస్వరూపమేవ ప్రధానశబ్దాభిలప్యావచేతనాత్ బ్రహ్మణో జ్యేష్ఠం ప్రజాపతివిశేష్యత్వరీత్యా ఉపాసత ఇత్యర్థః (విజ్ఞానం బ్రహ్మేతి) యస్తు జీవరూపం బ్రహ్మ వేద, తస్మాచ్చ జీవాదనిమప్రత్యయపర్యన్తం న ప్రమాద్యతి, చేత్ - శరీరే పాప్మనో హిత్వా - దేహాదవర్తమానపవివిస్తాన్ శిష్టపూర్వోక్తరాభసర్వాన్ కామాన్ సమశ్నుతే (తస్మాద్వా ఇత్యాది) ఇష్టవస్తుదర్శనజన్యం సుఖం ప్రియం. తల్లాభజన్యం సుఖం మోదః లబ్ధస్యోపయోగజన్యం సుఖం ప్రమోదః సుఖాతిశయ ఆనన్దః. సచ ముఖ్యకాయత్వేన రూపితస్య ఆనన్దస్య పుచ్ఛత్వేన రూపిత బ్రహ్మణశ్చ భేదాభావేన తస్యైవాత్మత్వేన పుచ్ఛత్వేన చ రూపణం కథమితి వాచ్యం- ఏకస్మిన్నపి బ్రహ్మణి బ్రహ్మత్వవిశేషేణ పుచ్ఛత్వం, ఆనన్దత్వవిశేషణాత్మశబ్దితమధ్యకాయత్వం. మిత్యుపపత్తేః నచానన్దరూప బ్రహ్మస్వరూపస్య కథమానన్దప్రచురత్వలక్షణమానన్దమయత్వం - ఆనన్దస్య చానన్దప్రచురత్వాభావాత్ ఇతి వాచ్యం - ఆనన్దస్వరూపస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రియమోదప్రమోదశబ్దవాచ్యనిరుపధితారూపితధర్మఘటితానన్దప్రచురత్వేనానన్దమయత్వస్యోపపత్తేః. అత్ర చ పూర్వేష్వన్నమయాదిష్వపి చతుర్ష్వవయవేష్వనిరూపితస్య బ్రహ్మణోఽవయవత్వస్యాస్మిన్నానన్దమయపర్యాయే నిరూపణం *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యుపక్రాన్తస్య బ్రహ్మోపదేశస్యానన్దమయపర్యాయే సమాపనమితి జ్ఞాపనార్థమితి ద్రష్టవ్యం. అతో త్రానన్దమయపివ ప్రక్రాన్తం బ్రహ్మ. ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః

ఉ.— అసన్నేవ స భవతి । అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ । అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద । సన్తమేనం తతో విదురితి । తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా । యః పూర్వస్య । అథాతోఽనుప్రశ్నాః । ఉతావిద్వానముం లోకం ప్రేత్య । కశ్చన గచ్ఛతి । ఆహో విద్వానముం లోకం ప్రేత్య ॥౧॥ కశ్చిత్సమశ్నుతా3 ఉ । సోఽకామయత । బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి । స తపోఽతప్యత । స తపస్తప్త్వా । ఇదగ్ం సర్వమసృజత । యదిదం కించ । తత్సృష్ట్వా । తదేవానుప్రావిశత్ । తదనుప్రవిశ్య ॥౨॥ సచ్చ త్యచ్చాభవత్ । నిరుక్తంచానిరుక్తంచ । నిలయనంచానిలయనంచ । విజ్ఞానంచావిజ్ఞానంచ । సత్యంచానృతంచ సత్యమభవత్ । యదిదంకించ । తత్సత్యమిత్యాచక్షతే । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

శం.— (అసన్నేవ స భవతి) అసన్నేవ - అసత్సమ ఏవ. యథాఽసన్నపురుషార్థసమ్బన్ధీ - ఏవం స భవత్యపురుషార్థసమ్బన్ధీ. కోఽసౌ. యోఽసత్ - అవిద్యమానం బ్రహ్మేతి వేద - జానాతి చేత్ - యది. తద్విపర్యయేణ యత్సర్వవికల్పాస్పదం సర్వప్రవృత్తిబీజం సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితమప్యస్తి తద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్. కా పునరాశఙ్కా తత్రాస్తిత్వే. వ్యవహారాతీతత్వం బ్రహ్మణ ఇతి బ్రూమః వ్యవహారవిషయే హి వాచారమ్భణమాత్రేఽస్తిత్వభావితాబుద్ధిస్తద్విపరీతే వ్యవహారాతీతే నాస్తిత్వమపి ప్రతిపద్యతే. యథా ఘటాదిర్వ్యవహారవిషయతయోపపన్నః సన్ - తద్విపరీతోఽసన్నితి ప్రసిద్ధం- ఏవం తత్సామాన్యాదిహాపి స్యాత్ బ్రహ్మణో నాస్తిత్వం ప్రత్యాశఙ్కా. తస్మాదుచ్యతే అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేదేతి. కిం పునః స్యాత్తదస్తీతి విజానతః. సన్తం- విద్యమానం బ్రహ్మస్వరూపేణ పరమార్థసదాత్మాపన్నమేనమేవంవిదం విదుర్బ్రహ్మవిదః. తతః - తస్మాదస్తిత్వవేదనాత్ సోఽన్యేషాం బ్రహ్మవద్విజ్ఞేయో భవతీత్యర్థః. అథవా- యో నాస్తి బ్రహ్మేతి మన్యతే- స సర్వస్యైవ సన్మార్గస్య వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాలక్షణస్య నాస్తిత్వం ప్రతిపద్యతే- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యర్థత్వాత్తస్య. అతో నాస్తికః సోఽసన్- అసాధురుచ్యతే లోకే. తద్విపరీతః సన్యోఽస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద - స తద్బ్రహ్మప్రతిపత్తిహేతుం సన్మార్గం వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాలక్షణం శ్రద్దధానతయా యథావత్ప్రతిపద్యతే యస్మాత్ - తతః - తస్మాత్సన్తం - సాధుమార్గస్థమేనం విదుస్సాధవః. తస్మాదస్తీత్యేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యమితి వాక్యార్థః. తస్యపూర్వస్య- విజ్ఞానమయస్యైష ఏవ శరీరే విజ్ఞానమయే భవశ్శారీర ఆత్మా. కః. య ఏష ఆనన్దమయః. తం ప్రతి నాస్త్యాశఙ్కా నాస్తిత్వే. అపోఢసర్వవిశేషత్వాద్బ్రహ్మణో నాస్తిత్వం ప్రత్యాశఙ్కా యుక్తా. సర్వసామ్యాచ్చ బ్రహ్మణః. యస్మాదేవం- అతః-తస్మాదథ- అనన్తరం శ్రోతుశ్శిష్యస్యానుప్రశ్నాః - ఆచార్యోక్తిమనువిత్తే ప్రశ్నాః. సామాన్యం హి బ్రహ్మాకాశాదికారణత్వాద్విదుషోఽవిదుషశ్చ- తస్మాదవిదుషోఽపి బ్రహ్మప్రాప్తిరాశఙ్క్యతే. ఉత- అపి అవిద్వానముం లోకం- పరమాత్మానమితః ప్రేత్య కశ్చన - చనశబ్దోఽప్యర్థే. అవిద్వానపి గచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. కిం వా న గచ్ఛతీతి ద్వితీయోఽపి ప్రశ్నో ద్రష్టవ్యః - అనుప్రశ్నా ఇతి బహువచనాత్. విద్వాంసం ప్రత్యన్యౌ ప్రశ్నౌ. యద్యవిద్వాన్ సామాన్యం కారణమపి బ్రహ్మ న గచ్ఛతి- అతో విదుషోఽపి బ్రహ్మగమనమాశఙ్క్యతే. అతస్తం ప్రతి ప్రశ్నః (ఆహో విద్వానితి) ఉకారం చ అధస్తాదపకృష్య తకారం చ పూర్వస్మాదుతశబ్దాద్వ్యాసజ్య ఆహో ఇత్యేతస్మాత్పూర్వముతశబ్దం సంయోజ్య పృచ్ఛతి (ఉతాహో విద్వానితి) విద్వాన్- బ్రహ్మవిదపి కశ్చిదితః ప్రేత్య అముం లోకం సమశ్నుతే- ప్రాప్నోతి. సమశ్నుతే- ఉ- ఏవం స్థితే అయాదేశే యలోపే చ కృతే అకారస్య ప్లుతిః- సమశ్నుతా3 ఉ ఇతి. విద్వాన్ సమశ్నుతే అముం లోకం- కిం వా యథా అవిద్వాన్-ఏవం విద్వానపి న సమశ్నుత ఇత్యపరః ప్రశ్నః. ద్వావేవ వా త్ర ప్రశ్నౌ విద్వదవిద్వద్విషయౌ. బహువచనం తు సామర్థ్యప్రాప్తప్రశ్నాన్తరాపేక్షయా ఘటతే. *అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేదేతి శ్రవణాదస్తి నాస్తీతి సంశయః. తతోఽర్థప్రాప్తః కిమస్తి-నాస్తీతి ప్రథమోఽనుప్రశ్నః. బ్రహ్మణోఽపక్షపాతిత్వాదవిద్వాన్గచ్ఛతి- న గచ్ఛతీతి ద్వితీయః. బ్రహ్మణస్సమత్వేఽప్యవిదుష ఇవ విదుషోఽప్యగమనమాశఙ్క్యతే. కిం విద్వాన్ సమశ్నుతే - న సమశ్నుత ఇతి తృతీయోఽనుప్రశ్నః. ఏతేషాం ప్రతివచనార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. తత్రాఽస్తిత్వమేవ తావదుచ్యతే. యచ్చోక్తం *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి - తత్ర చ కథం సత్యత్వ

మిత్యేతద్వక్తవ్యమితీదముచ్యతే. సత్త్వోక్త్యైవ సత్యత్వముచ్యతే. ఉక్తంహిసదేవసత్యమితి - తస్మాత్సత్త్వోక్త్యైవసత్యత్వముచ్యతే. కథమేవమర్థతాపపద్యతెఅస్యగ్రన్థస్య. శబ్దానుగమాత్. అనేనైవహ్యర్థేనాన్వితాన్యుత్తరాణివాక్యాని *తత్సత్యమిత్యాచక్షతే *యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదిత్యాదీని. తత్రాఽసదేవబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యతే. కస్మాత్. యదస్తి-తద్విశేషతోగృహ్యతే-యథాఘటాది. యన్నాస్తి-తన్నోపలభ్యతే - యథాశశవిషాణాది. తథానోపలభ్యతెబ్రహ్మ-తస్మాద్విశేషతోఽగ్రహణాన్నాస్తీతి. తన్న-ఆకాశాదికారణత్వాద్బ్రహ్మణః. ననాస్తిబ్రహ్మ- కస్మాత్. ఆకాశాదిహిసర్వంకార్యంబ్రహ్మణోజాతంగృహ్యతే. యస్మాచ్చజాయతెకించిత్- తదస్తీతిదృష్టంలోకే- యథాఘటాఙ్కురాదికారణంమృద్బీజాది. తస్మాదాకాశాదికారణత్వాదస్తిబ్రహ్మ. నచాసతోజాతంకించిద్గృహ్యతేలోకేకార్యం. అసతశ్చేన్నామరూపాదికార్యం- నిరాత్మకత్వాన్నోపలభ్యేత- ఉపలభ్యతెతు. తస్మాదస్తిబ్రహ్మ. అసతశ్చేత్కార్యం- గృహ్యమాణమపిఅసదన్వితమేవస్యాత్. నచైవం- తస్మాదస్తిబ్రహ్మ. * కథమసతస్సజ్జాయేతేతిశ్రుత్యన్తరంఅసతస్సజ్జన్మాసమ్భవమన్వాచష్టేన్యాయతః - తస్మాత్సదేవబ్రహ్మేతియుక్తం. తద్యదిమృద్బీజాదివత్కారణంస్యాత్- అచేతనంతర్హి. న-కామయితృత్వాత్. నహికామయితృఅచేతనమస్తిలోకే. సర్వజ్ఞంహిబ్రహ్మేత్యవోచామ-అతఃకామయితృత్వోపపత్తిః. కామయితృత్వాదస్మదాదివదనాప్తకామమితిచేత్ న- స్వాతన్త్ర్యాత్. యథాన్యాన్పరవశీకృత్యకామాదిదోషాఃప్రవర్తయన్తి- నతథాబ్రహ్మణఃప్రవర్తకాఃకామాః. కథంతర్హి. సత్యజ్ఞానలక్షణాస్స్వాత్మభూతత్వాద్విశుద్ధాః. నతైర్బ్రహ్మప్రవర్త్యతే. తేషాంతుతత్ప్రవర్తకంబ్రహ్మప్రాణికర్మాపేక్షయా. తస్మాత్స్వాతన్త్ర్యంకామేషుబ్రహ్మణః, అతోనానాప్తకామంబ్రహ్మ. సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చ. యథాఽన్యేషామనాత్మభూతాః ధర్మాదినిమిత్తాపేక్షాఃకామాః స్వాత్మవ్యతిరిక్తకార్యకరణసాధనాన్తరాపేక్షాశ్చ - నతథాబ్రహ్మణోనిమిత్తాద్యపేక్షత్వం. కింతర్హి. స్వాత్మనోఽనన్యాః. తదేతదాహ (సోకామయత) సః - ఆత్మా- యస్మాదాకాశస్సంభూతః. అకామయత- కామితవాన్. కథం. బహు - ప్రభూతం స్యాం- భవేయం. కథమేకస్యార్థాన్తరాననుప్రవేశేబహుత్వంస్యాదితి. ఉచ్యతే- ప్రజాయేయ- ఉత్పద్యేయ. నహిపుత్రోత్పత్తిరివార్థాన్తరవిషయంబహుభవనం. కథంతర్హి. ఆత్మస్థానభివ్యక్తనామరూపాభివ్యక్త్యా. యదా ఆత్మస్థెఅనభివ్యక్తెనామరూపేవ్యాక్రియేతె- తదాఆత్మ స్వరూపాపరిత్యాగేనైవబ్రహ్మణఃఅప్రవిభక్తదేశకాలేసర్వావస్థాసువ్యాక్రియేతే. తదాతన్నామరూపవ్యాకరణంబ్రహ్మణోబహుభవనం. నాన్యథానిరవయవస్యబ్రహ్మణోబహుత్వాపత్తిరుపపద్యతెఅల్పత్వంవా- యథాఆకాశస్యాల్పత్వంబహుత్వంచవస్త్వన్తరకృతమేవ. అతస్తద్ద్వారేణైవాత్మాబహుభవతి. నహ్యాత్మనోఽన్యదనాత్మభూతంతత్ప్రవిభక్తదేశకాలంసూక్ష్మంవ్యవహి-తంవిప్రకృష్టంభూతంభవద్భవిష్యద్వావస్తువిద్యతే - అతోనామరూపేసర్వావస్థేబ్రహ్మణైవాత్మవతీ. నబ్రహ్మతదాత్మకం. తేతత్ప్రత్యాఖ్యానే- నస్తఏవేతితదాత్మకేఉచ్యేతే. తాభ్యాంచోపాధిభ్యాంజ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృశబ్దార్థాదిసర్వసంవ్యవహారభాగ్బ్రహ్మ. సః-ఆత్మాఏవంకామస్సన్ తపోఽతప్యత. తపఇతిజ్ఞానముచ్యతే-* యస్యజ్ఞానమయంతపఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. ఆప్తకామత్వాచ్చేతరస్య అసమ్భవఏవతపసః. తపోఽతప్యత - తపః తప్తవాన్. సృజ్యమానజగద్రచనాదివిషయామాలోచనామకరోదాత్మేత్యర్థః. సఏవమాలోచ్యతపస్తప్త్వాప్రాణికర్మాదినిమిత్తానురూపమిదం సర్వంజగద్దేశతఃకాలతోనామ్నారూపేణచయథానుభవంసర్వప్రాణిభిస్సర్వావస్థైరనుభూయమానమసృజత- సృష్టవాన్. (యదిదంకించ) యత్కించేదం అవిశిష్టం. తదిదంజగత్సృష్ట్వాకిమకరోదితి. ఉచ్యతే- తదేవసృష్టం జగదనుప్రావిశత్. తత్రేతచ్చిన్త్యంకథమనుప్రావిశదితి. కింయస్స్రష్టా- సతేనైవాత్మనాఽనుప్రావిశత్ - ఉతాన్యేనేతి. కింతావద్యుక్తం. క్త్వాప్రత్యయశ్రవణాద్యస్స్రష్టా-సఏవానుప్రావిశదితి. నను నయుక్తంమృద్వచ్చేత్కారణంబ్రహ్మ-తదాత్మకత్వాత్కార్యస్య. కారణమేవహికార్యాత్మనాపరిణమతే. అతోఽప్రవిష్టస్యేవకార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వంపృథక్కారణస్యపునఃప్రవేశో ఽనుపపన్నః- నహిఘటపరిణామవ్యతిరేకేణమృదోఘటేప్రవేశోఽస్తి. యథాఘటేచూర్ణాత్మనామృదోఽనుప్రవేశః - ఏవమన్యేనాత్మనానామరూపకార్యేఽనుప్రవేశఆత్మనఇతిచేత్- శ్రుత్యన్తరాచ్చ*అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి. నైవంయుక్తం- ఏకత్వాద్బ్రహ్మణః. మృదాత్మనస్త్వనేకత్వాత్సావయవత్వాచ్చయుక్తోఘటేచూర్ణాత్మనాఽనుప్రవేశః. చూర్ణస్యాప్రవిష్టదేశవత్త్వాచ్చ. నత్వాత్మనఏకత్వేసతినిరవయవత్వాదప్రవిష్టదేశాభావాచ్చప్రవేశఉపపద్యతే. కథంతర్హిప్రవేశస్స్యాత్-ఉక్తశ్చప్రవేశః-శ్రుతత్వాత్తదేవానుప్రావిశదితి. సావయవమేవాస్తుతర్హి-సావయవత్వాన్ముఖేహస్తప్రవేశవన్నామరూపకార్యేజీవాత్మనాఽనుప్రవేశోయుక్తఏవేతిచేన్న- అశూన్యదేశత్వాత్. నహికార్యాత్మనాపరిణతస్యనామరూపకార్యదేశవ్యతిరేకేణాత్మశూన్యఃప్రదేశోస్తి-యంప్రవిశేజ్జీవాత్మనా. కారణమేవచేత్ప్రవిశేత్- జీవాత్మత్వంజహ్యాత్- యథాఘటోమృత్ప్రవేశేఘటత్వంజహాతి. తదేవాఽనుప్రావిశదితిచ-శ్రుతేర్నకారణానుప్రవేశోయుక్తః. కార్యాన్తరమేవస్యాదితిచేత్. తదేవానుప్రావిశదితిజీవాత్మరూపంకార్యంనామరూపపరిణతంకార్యాన్తరమేవాపద్యతఇతిచేన్న-విరోధాత్. నహిఘటోఘటాన్తరమాపద్యతే. వ్యతిరేకశ్రుతివిరోధాచ్చ. జీవస్యనామరూపకార్యవ్యతిరేకానువాదిన్యశ్శ్రుతయోవిరుధ్యేరన్. తదాపత్తౌమోక్షాసమ్భవాచ్చ. నహియతోముచ్యమానస్తదేవాపద్యతె - నహిశృఙ్ఖలాపత్తిర్బద్ధస్యతస్కరాదేః. బాహ్యాన్తరభేదేనపరిణతమితిచేత్. తదేవకారణంబ్రహ్మశరీరాద్యాధారత్వేనతదన్తర్జీవాత్మనాధేయత్వేనచపరిణతమితిచేన్న- బహిష్ఠస్యప్రవేశోపపత్తేః. నహియోయస్యాన్తస్థః - సఏవతత్ప్రవిష్టఇత్యుచ్యతే. బహిష్ఠస్యానుప్రవేశస్స్యాత్-ప్రవేశశబ్దార్థస్యైవందృష్టత్వాత్. యథాగృహంకృత్వాప్రావిశదితి. జలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బవత్ప్రవేశస్స్యాదితిచేన్న- అపరిచ్ఛిన్నత్వాదమూర్తత్వాచ్చ. పరిచ్ఛిన్నస్యమూర్తస్యాన్యస్యాన్యత్రప్రసాదస్వభావకెజలాదౌసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బోదయస్స్యాత్- నత్వాత్మనః- అమూర్తత్వాత్, ఆకాశాదికారణత్వాద్వ్యాపకత్వాత్,. తద్విప్రకృష్టదేశప్రతిబిమ్బాధారవస్త్వన్తరాభావాచ్చప్రతిబిమ్బవత్ప్రవేశోనయుక్తః. ఏవంతర్హినైవాస్తిప్రవేశః- నచగత్యన్తరముపలభామహేతదేవానుప్రావిశదితిచశ్రుతేః. శ్రుతిశ్చనోఽతీన్ద్రియవిషయేవిజ్ఞానో

త్పత్తౌనిమిత్తం. నచాస్మాద్వాక్యాద్యత్నవతామపిజ్ఞానముత్పద్యతే. హన్తతర్హ్యనర్థకత్వాదపోహ్యమేతద్వాక్యంతత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితి. న- అన్యార్థత్వాత్. కిమర్థమస్థానేచర్చా - ప్రకృతోహ్యన్యోవివక్షితోऽస్యవాక్యస్యార్థోऽస్తి - సస్మర్తవ్యః. *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరంసత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ, యోవేదనిహితంగుహాయామితి తద్విజ్ఞానంచవివక్షితం - ప్రకృతంచతత్. బ్రహ్మస్వరూపావగమాయచాకాశాద్యన్నమయాన్తంకార్యం ప్రదర్శితం ... శ్చావగమశ్చారబ్ధః. తత్రాన్నమయాదాత్మనోऽన్యోన్తరఆత్మా ప్రాణమయః- తదన్తర్మనోమయః- విజ్ఞానమయఇతి- విజ్ఞానగుహాయాం ప్రవేశితః. తత్రచానన్దమయోవిశిష్టఆత్మా ప్రదర్శితః. అతఃపరమానన్దమయలిఙ్గాధిగమద్వారేణానన్దవివృద్ధ్యవసానఆత్మా బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠాసర్వవికల్పాస్పదోనిర్వికల్పకోऽస్యామేవగుహాయామధిగన్తవ్యఇతితత్ప్రవేశఃకల్ప్యతే. నహ్యన్యత్రోపలభ్యతేబ్రహ్మ - నిర్విశేషత్వాత్. విశేషసమ్బన్ధోహ్యుపలబ్ధిహేతుర్దృష్టః. యథారాహోశ్చన్ద్రార్కవిశేషసమ్బన్ధః - ఏవమన్తఃకరణగుహాత్మసమ్బన్ధోబ్రహ్మణఉపలబ్ధిహేతుః సన్నికర్షాదవభాసకత్వాచ్చాన్తఃకరణస్య. యథాచాలోకవిశిష్టాఘటాద్యుపలబ్ధిః-ఏవంబుద్ధిప్రత్యయాలోకవిశిష్టాత్మోపలబ్ధిస్స్యాత్. తస్మాదుపలబ్ధిహేతౌగుహాయాంనిహితమితిప్రకృతమేవతద్వృత్తిస్థానీయేత్విహపునస్తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదిత్యుచ్యతే. తదేవేదమాకాశాదికారణంకార్యం సృష్ట్వాతదనుప్రవిష్టమివాన్తర్గుహాయాంబుద్ధౌద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాతృత్యేవంవిశేషవదుపలభ్యతే. సఏవతస్యప్రవేశః- తస్మాదస్తికారణం బ్రహ్మ. అతోऽస్తిత్వాదస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యంతత్. తత్- కార్యమనుప్రవిశ్య. కిం. సచ్చ- మూర్తంత్యచ్చ- అమూర్తంచాభవత్. మూర్తామూర్తేహ్యవ్యాకృతే- నామరూపేఆత్మస్థేఅన్తర్గతేనాత్మనావ్యాక్రియేతే- మూర్తామూర్తశబ్దవాచ్యేతేఆత్మనాత్వప్రవిభక్తదేశకాలేఇతికృత్వాఆత్మాతే అభవదిత్యుచ్యతే. కించ (నిరుక్తంచానిరుక్తంచ) నిరుక్తంనామనిష్కృష్టం. సమానాసమానజాతీయేభ్యోదేశకాలవిశిష్టతయేదన్తదిత్యుక్తం. అనిరుక్తం- తద్విపరీతం. నిరుక్తానిరుక్తేఅపిమూర్తామూర్తయోరేవవిశేషణే. యథాసచ్చత్యచ్చ- ప్రత్యక్షపరోక్షే. తథా (నిలయనంచానిలయనంచ) నిలయనం-నీడం. ఆశ్రయః.మూర్తస్యైవధర్మః. అనిలయనం-తద్విపరీతమమూర్తస్యైవధర్మః. త్యదనిరుక్తానిలయనాన్యమూర్తధర్మత్వేపివ్యాకృతవిషయాణ్యేవ- సర్గోత్తరకాలభావశ్రవణాత్. త్యదితిప్రాణాద్యనిరుక్తం - తదేవానిలయనంచ - అతోవిశేషణాన్యమూర్తస్యవ్యాకృతవిషయాణ్యేవైతాని. విజ్ఞానం- చేతనం. అవిజ్ఞానం- తద్రహితమచేతనంపాషాణాది. సత్యంచ- వ్యవహారవిషయం. అధికారాత్. నపరమార్థసత్యం- ఏకమేవహిపరమార్థసత్యంబ్రహ్మ. ఇహపునర్వ్యవహారవిషయమాపేక్షికంసత్యం-మృగతృష్ణికాద్యనృతాపేక్షయోదకాదిసత్యముచ్యతే. అనృతంచ-తద్విపరీతం. కింపునరేతత్సర్వమభవత్. సత్యం- పరమార్థసత్యం. కింపునస్తత్. బ్రహ్మ-*సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిప్రకృతత్వాత్. యస్మాత్సత్త్యదాదికంమూర్తామూర్తధర్మజాతంయత్కిఞ్చేదంసర్వమవిశిష్టంవికారజాతమేకమేవసచ్ఛబ్దవాచ్యంబ్రహ్మాభవత్ - తద్వ్యతిరేకేణాభావాన్నామరూపవికారస్య- తస్మాత్తద్బ్రహ్మసత్యమిత్యాచక్షతేబ్రహ్మవిదః. అస్తినాస్తీత్యనుప్రశ్నఃప్రకృతః- తస్యప్రతివచనవిషయ ఏతదుక్తం- ఆత్మాఽకామయత బహుస్స్యామితి - సయథాకామంచాకాశాదికార్యంసత్త్యదాదిలక్షణంసృష్ట్వాతదనుప్రవిశ్యపశ్యఞ్శృణ్వన్మన్వానోవిజానన్బహ్వభవత్. తస్మాత్తదేవేదమాకాశాదేఃకారణంకార్యస్యపరమేవ్యోమన్ హృదయగుహాయాంనిహితంతత్ప్రత్యయావభాసవిశేషేణోపలభ్యమానమస్తీత్యేవ విజానీయాదిత్యుక్తంభవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థేబ్రాహ్మణోక్తఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి. యథా పూర్వేష్వన్నమయాద్యాత్మప్రకాశకాఃపఞ్చస్వ పి- ఏవంసర్వాన్తరతమాత్మాస్తిత్వప్రకాశకోపిమన్త్రఃకార్యద్వారేణభవతి. ఇతిషష్ఠోऽనువాకః.

ఆ.— ఆనన్దమయస్యప్రకాశకోऽయంశ్లోకఇతికేచన-తాన్ప్రత్యాహ (తంప్రతీతి) సవిశేషతయాప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. సర్వేషాంసాధారణత్వాచ్చబ్రహ్మణోవ్యవహార్యత్వంసర్వాన్ప్రతిభవేత్-నచదృశ్యతే-తతోపినాస్తిత్వాశఙ్కాజాయతఇత్యర్థః (ఆకాశాదికారణత్వాదితి) భూతవిశిష్టసర్వజీవకారణత్వాదిత్యర్థః. కస్యసామర్థ్యేనప్రాప్తంప్రశ్నాన్తరమిత్యతఆహ (అసద్బ్రహ్మేతి) వేచ్ఛబ్దాత్పాక్షికసత్త్వావగమసామర్థ్యాదిత్యర్థః. సత్త్వంచేదుపపన్నంబ్రహ్మణః-తావతైవసత్యత్వంసిధ్యతి-సతోబాధాసమ్భవాదిత్యర్థః. (ఏవమర్థతేతి) సత్త్వోపపాదనేనసత్యవస్తువిషయతేత్యర్థః. బ్రహ్మణఃసత్త్వసాధనంనామాసత్త్వవ్యావృత్తిరేవేత్యభిప్రేత్యాసత్త్వశఙ్కాముద్భావయతి (తత్రాసదేవేతి) విప్రతిపన్నమాకాశాది- సత్పూర్వం-కార్యత్వాత్ - ఘటవదితిలౌకికవ్యాప్త్యవష్టమ్భేనసత్కారణంతావత్సిద్ధం-తస్యచదేశాదికారణత్వేనదేశాద్యనవచ్ఛిన్నత్వాత్ బ్రహ్మపదవాచ్యత్వంసిద్ధం. తస్యవిశేషతోऽనుపలమ్భేనాసచ్ఛఙ్కాజాయతే - సాకారణత్వేనవ్యావర్త్యతే - సతుకారణత్వాత్సత్త్వంసాధ్యతే - ఆశ్రయాసిద్ధిప్రసఙ్గాదితిభావః. ఇతోపిజగదుపాదానేనాసత్త్వశఙ్కాకార్యేత్యాహ (నచాసతేతి) అసదన్వయాదర్శనాదితియుక్తితఇత్యర్థః. ఏవముసత్త్వాశఙ్కాంనిరస్యాచేతనత్వాశఙ్కాంప్రధానవాదినఃప్రసఙ్గాన్నిరాచష్టే (తద్యదీతి) యద్యపిసార్వజ్ఞ్యమతేచేతనస్యసర్వకారణత్వాత్కామయితృత్వమసిద్ధం - తథాపిలౌకికవ్యాప్తిబలేనకామయితృత్వాదచేతనత్వశఙ్కానివర్త్యతఇత్యాహ (నహీతి) తర్హిలౌకికవ్యాప్తిబలేనైవఆప్తకామత్వమపిప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామయితృత్వాదిత్యాదినా) జీవానామనాప్తానన్దత్వంపరవశత్వాత్ - నతదస్తిబ్రహ్మణఇత్యర్థః. కథంభూతాస్తర్హిబ్రహ్మణఃకామాఇత్యాశఙ్కాయామాహ (సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణాఇతి) సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణంస్వరూపంయేషాంతే-తథోక్తాః. ఏతదుక్తంభవతి-మాయాప్రతిబిమ్బితంబ్రహ్మజగతఃకారణంమాయాపరిణామైరేవకామైఃకామయితృ. తేషాంచపరిణామానామవిద్యాద్యనభిభూతచిద్వ్యాప్తత్వాత్సత్యజ్ఞానాత్మకత్వం- బ్రహ్మణస్తాదాత్మ్యాచ్చధర్మాద్యనన్పృష్టత్వేనశుద్ధత్వం-తతోజీవకామవైలక్షణ్యంసిద్ధమితి. తర్హిబ్రహ్మణఃకామాఃపుణ్యాకామానామప్యనిష్టఫలప్రాప్త్యనుకూలాస్స్యుః- స్వాతన్త్ర్యదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాంత్వితి) కామస్యశరీరాదిసమ్బన్ధజన్యత్వప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణఃశరీరా

దిమత్త్వప్రసఙ్గ ఇతి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చేతి) కామసంస్కారవత్యా మాయయా బ్రహ్మతాదాత్మ్యాత్తత్పరిణామానాం బ్రహ్మతాదాత్మ్యాన్న శరీరనిమిత్తాపేక్షేత్యర్థః. (తద్ద్వారేణైవేతి) నామరూపశక్త్యాత్మకమాయాపరిణామద్వారేణైవ. నామరూపశక్త్యాత్మికా స్వరూపాతిరిక్తా మాయా అఙ్గీకృతా చేత్- తర్హి ప్రధానవత్ పృథక్సతీ స్యాద్ద్వైతహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆత్మాతిరిక్తం కిం స్వతః సిద్ధ్యతి- పరతో వా. నాద్యః- జాడ్యహానేరతిరేకహానేశ్చ. న ద్వితీయః- ప్రమాసంసర్గానిరూపణాత్. న హి భిన్నదేశకాలయోః సంయోగాదిసమ్భవతి- విషయవిషయిభావో వా- నియామకగవేషణాత్. న చ స్వభావ ఏవ సమ్బన్ధః - ద్వయోః స్వభావయోః సమ్బన్ధత్వే నైవాపక్షయోః సమ్బన్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్. న చ స్వాత్మానం ప్రతి స్వస్యైవ సమ్బన్ధిత్వం- ఆత్మాశ్రయాపాతాత్. తథావిధార్థాభావే వ్యవహారమాత్రప్రవర్తకత్వే చ మిథ్యావ్యవహారాపాతాదనిర్వచనీయవాదపర్యవసానమితి భావః. యస్మాదాత్మాతిరిక్తం వస్తు న సమ్భావ్యతే- తస్మాదాత్మతాదాత్మ్యేనైవ నామరూపయోః సిద్ధిరిత్యాహ (అత ఇతి) తర్హి బ్రహ్మణః సప్రపఞ్చతా ప్రసఙ్గ ఇత్యేననాద్యమిత్యాహ (న బ్రహ్మేతి) న బ్రహ్మ తదాత్మకం- అజడత్వాత్తత్పరిహారేణాపి సిద్ధిసమ్భవాదిత్యర్థః. కథం తర్హి బ్రహ్మాత్మకత్వం- తత్రాహ (తేతదితి) స్వప్నే నభోభక్షణవదారోపితస్యానుభవప్రత్యాఖ్యానేన సిద్ధ్యసమ్భవాదనుభావ్యే నామరూపే అనుభవాత్మకబ్రహ్మాత్మకే ఏవేతి- న త్వైకాభిప్రాయమిత్యర్థః. న కేవలం బ్రహ్మణో బహురూపత్వం మాయోపాధికం- సర్వవ్యవహారాస్పదత్వం చేత్యాహ (తాభ్యామితి) ప్రవేశస్యానిర్వాచ్యభావద్యోతనేన జీవస్య బ్రహ్మైకతాయాం ప్రవేశవాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయితుం విచారమారభతే (తత్రేతి తచ్చిన్త్యమిత్యాదినా) విమర్శే సతి క్త్వాశ్రుత్యనురోధాత్ స్రష్టురేవ ప్రవేశ ఇత్యుక్తం సిద్ధాన్తినా. పూర్వవాద్యాహ (నను న యుక్తమితి) సృష్టిప్రవేశక్రియయోః పూర్వాపరకాలీనత్వసమ్భవే సతి కర్త్రైక్యం క్త్వాశ్రుత్యా బోధ్యేత- న తు ప్రవేశస్యోత్తరకాలతా సమ్భవతి- సృష్టిసమయ ఏవోపాదానస్య కార్యాత్మతయా అవస్థితత్వాదిత్యర్థః ఏతదేవ వివృణోతి (కారణమేవ హీతి) అప్రవిష్టస్యైవ భవనాదౌ దేవదత్తస్య ప్రవేశో దృష్టః- తథా కార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వం పృథక్ ప్రవేశో న సమ్భవతీత్యర్థః. సిద్ధాన్త్యేకదేశినాం మతముద్భావ్య పూర్వవాదీ దూషయతి (యథా ఘట ఇత్యాదినా) స్రష్టురన్యస్య వా ప్రవేశో న సమ్భవతీతి చేత్- కథం తర్హి ప్రవేశో వాచ్య ఇతి సిద్ధాన్త్యేకదేశ్యాహ (కథమితి) నాస్త్యేవేతి న వక్తవ్యమిత్యాహ (ఉక్తశ్చేతి) స ఏవాహ గతిం (సావయవ ఏవేతి) పూర్వవాదీ దూషయతి (నాశూన్యదేశత్వాదితి) కార్యాత్మనా పరిణతస్య బ్రహ్మణో నామరూపాత్మకం కార్యమేవ దేశః- తద్వ్యతిరేకేణ నహ్యన్యః ప్రదేశోఽస్తి. యత్కారణమేవ కార్యాకారేణ పరిణతం - తత్ప్రతి కార్యవిశేషో జీవాత్మనా ప్రవేక్ష్యతీతి న శఙ్కనీయమిత్యాహ (కారణమేవ చేదితి) కార్యవిశేషస్య ప్రవేశమఙ్గీకృత్య దూషణముక్తం- న స సమ్భవతి- శ్రుతివిరోధాదిత్యాహ (తదేవేతి) కారణపరామర్శకేన తచ్ఛబ్దేన కార్యముపలక్ష్య కార్యాన్తరస్య తత్ర ప్రవేశో విధీయతే- ప్రాప్తదేశసమ్భవాత్. అతో న శ్రుతివిరోధ ఇతి సిద్ధాన్త్యేకదేశిమతముద్భావ్య దూషయతి (కార్యాన్తరమేవేత్యాదినా) కారణవాచకేన తచ్ఛబ్దేన కార్యలక్షణాయాం అవివక్షితలక్షణా చేత్ప్రసజ్యేత- తర్హి కారణపర ఏవ తచ్ఛబ్దోఽస్త్విత్యాహ అన్యః సిద్ధాన్త్యేకదేశీ (బాహ్యేతి) అస్మిన్పక్షే ప్రవేశశ్రుతేర్ముఖ్యార్థో న లభ్యేతేత్యాహ (న బహిస్థేతి) అన్యస్య వేదాన్తినో మతముద్భావ్య దూషయతి (జల ఇత్యాదినా) ఏవం సిద్ధాన్త్యేకదేశినో నిరస్య పూర్వవాద్యుపసంహరతి (ఏవం తర్హీతి) నైవాస్తి ప్రవేశో బ్రహ్మణః- తతోఽన్యస్యాపి ప్రవేశో న సమ్భవతీత్యుక్తమిత్యాహ (న చేతి) ఇతరస్యాపి ప్రవేశః కల్పయితుం న శక్యత ఇత్యాహ (తదేవానుప్రావిశదితి) సా చ శ్రుతిః స్రష్టుః ప్రవేశమాహ - సా చాస్మాకం మీమాంసకానాం ప్రమాణం- తత్తద్విరోధేనాన్యస్య ప్రవేశకల్పనా న యుక్తేతి భావః. తర్హి శ్రుతిశరణత్వాదేవ బ్రహ్మణ ఏవ ప్రవేశ ఉచ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) తస్మాదథోపశమవిన్దదితివదర్థశూన్యమేవేదం వాక్యమితి నిగమయతి (హన్తేతి) శక్తిగోచరస్యార్థస్యాసమ్భవాదర్థశూన్యత్వం - తాత్పర్యగోచరస్య వా. నాద్యః- ఆకాశాదేరపి ప్రకృష్టదేశేఽపి జలేఽమూర్తస్య ప్రతిబిమ్బభావవదమూర్తస్యాపి బ్రహ్మణోఽనిర్వాచ్యావిద్యాసు ప్రతిబిమ్బిత సృష్ట్యుత్తరకాలమన్తఃకరణాదిషు ప్రతిబిమ్బభావసమ్భవాదిత్యాహ (నేతి) న ద్వితీయ ఇత్యాహ (అన్యార్థత్వాదితి) ఏతత్ స్ఫుటయతి (కిమర్థమిత్యాదినా) (అత్రపరమితి) బుద్ధిగుహాప్రవేశాదనన్తరమానన్దమయ ఏవ విశిష్టోఽర్థో విశేష్యస్య చిద్ధాతోర్లిఙ్గం- విశిష్టస్య విశేష్యావ్యభిచారదర్శనాత్. తదధిగమద్వారేణానన్దవృద్ధ్యవసాన ఆత్మా బ్రహ్మరూపోఽస్యామేవ గుహాయామధిగన్తవ్య ఇత్యభిప్రేత్య జలే సూర్యప్రవేశవదనిర్వాచ్యః ప్రవేశోఽభిధీయత ఇత్యర్థః. బుద్ధిగుహాయామేవ బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిసమ్భవాత్తత్రైవ ప్రవేశోఽభిధిత్సిత ఇత్యాహ (నహీతి) నన్వన్యత్రోపలబ్ధ్యనర్హం బ్రహ్మ బుద్ధావేవ కథముపలభ్యత ఇత్యాశఙ్క్యోపాధేర్యోగ్యతావిశేషసమ్భవాదిత్యాహ (విశేషేతి) (సన్నికర్షాదితి) అన్తఃకరణసంసర్గాదేవ దేహఘటాదిషు చైతన్యాభివ్యక్తిః- న స్వతః. అన్తఃకరణం చావ్యవధానేనైవ చైతన్యాభివ్యఞ్జకం- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామిత్యర్థః. యథా చాస్వచ్ఛస్వభావకే ఘటాదౌ ముఖం న ప్రతిబిమ్బతే- జలాదౌ స్వచ్ఛస్వభావకే ప్రతిబిమ్బతే- తథా సత్త్వప్రధానస్యాన్తఃకరణస్య ప్రసాదస్వాభావ్యాద్ఘటతే తత్ర బ్రహ్మోపలబ్ధిరిత్యాహ (అవభాసాత్మకత్వాచ్చేతి) కించ- యథా జాడ్యసామ్యేఽన్తఃకరణస్యైవ ప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసమర్థ ఆలోకోఽఙ్గీక్రియతే- తథా జాడ్యసామ్యే అన్తఃకరణస్యైవ ప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసామర్థ్యమఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (యథా చేతి) నిలయనం- గృహప్రాసాదాదిమూర్తసన్నివేశవిశేషః. అవయవసంస్థానవిశేషరాహిత్యమనిలయనం. అనిరుక్తత్వాద్యమూర్తధర్మవద్బ్రహ్మణ ఏవ కిం న స్యాదిత్యత ఆహ (త్యదనిరుక్తానిలయనానీతి) తత్సత్యమిత్యాచక్షత ఇత్యస్యోపపత్తిమాహ (యస్మాదితి) పదాని వ్యాఖ్యాయ ప్రకృతానుప్రశ్ననిరాకరణే ప్రకరణస్య తాత్పర్యం *సోఽకామయతేత్యాదేర్దర్శయతి (అస్తి నాస్తీత్యాదినా) తస్యాః- బుద్ధిగుహాయాః ప్రత్యయాః- అహం కర్తా భోక్తేత్యాదయః- త ఏవావభాసవిశేషాః- తైర్వ్యజ్యమానం. విశిష్టధర్మస్య విషయత్వేఽపి స్వరూపస్యావిషయత్వాదిత్యర్థః. ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

రం.— (ఆనన్దేవేతి) పూర్వేషుచతుర్షుపర్యాయేషూదాహృతానాంశ్లోకానాంపుచ్ఛవద్విషయత్వదర్శనాత్ అయమపిశ్లోకఃపుచ్ఛభూతానన్దమయవిషయకఏవ-నతు *బ్రహ్మపుచ్ఛమితినిర్దిష్టతదేకదేశవిషయః. తతశ్చబ్రహ్మశబ్దేనానన్దమయఏవోచ్యతే. ఆనన్దమయసదసత్త్వజ్ఞానాన్మోక్షసంసారౌభవతఇత్యర్థః. ఆనన్దమయరూపస్య బ్రహ్మణఃఆకాశాదివిజ్ఞానమయాన్తపదార్థాన్తర్యామితయానిర్దిష్టస్యాపి ఆత్మాన్తరమస్తికిమితిశఙ్కాంవ్యుదస్యతి(తస్యైషఏవేతి) పూర్వస్య- విజ్ఞానమయాన్తపదార్థస్యఆత్మభూతఏషఆనన్దమయఆత్మాతస్య-ఆనన్దమయస్యాత్మేత్యర్థః. తతశ్చానన్యాత్మత్వముక్తంభవతి. నచపూర్వేషుపర్యాయేషు *తస్యైషఏవశారీరఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మకత్వప్రతిపాదకత్వాదర్శనాదస్మిన్పర్యాయేతదాశ్రయణే అర్థవైరూప్యంస్యాదితిశఙ్క్యం- పూర్వేషుపర్యాయేష్వనుక్తస్య బ్రహ్మవయవత్వస్యఇహానిరూపణాత్, తస్మాద్వాఏతస్మాదానన్దమయాదన్యోన్తరఆత్మేతినిర్దేశాభావాచ్చఏతత్పర్యాయగతస్యతస్యైషఏవశారీరఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మత్వమేవార్థః. ఆనన్దమయబ్రహ్మప్రతిపాదనానన్తరం *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యుపక్రమాభిహితప్రాప్తివిశదీకరణార్థంప్రశ్నానుపక్షిపతి (అథాతఇత్యాదినా) పూర్వప్రతిపాదనస్యబుభుత్సాహేతుత్వమతశ్శబ్దేనోచ్యతే. ఉతాఇతినిపాతస్యఛాన్దసోదీర్ఘః- *అథాసపత్నానితివత్. అవిద్వానితిపదేసన్ధిరార్షః. అమ్ముదాత్తత్వంస్యాత్-*తత్స్వరితేతుల్యార్థఇతిస్మరణాత్. అన్తోదాత్తంచేదంపదం. ఉతా- విద్వానితిభేదః. అవిప్రకృష్టహృదయాదిస్థానస్థంఅనవచ్ఛిన్నంచ బ్రహ్మఉపాసీనోవిద్వాన్కిమితఃప్రేత్యాముంలోకం- *పరమేవ్యోమన్నిత్యుక్తంలోకంగచ్ఛతీత్యేకఃప్రశ్నః. ఉతగత్వనపేక్షంఇహైవ బ్రహ్మప్నోతీత్యర్థసిద్ధఃప్రశ్నః. ఆహోవిద్వాన్సమశ్నుతఇతి- భోక్తృత్వంవివక్షితం. అయమర్థః- కశ్చిదహజ్ఞబ్రహ్మణోపాసీనోఏవిద్వానముంలోకంగత్వాకింసమశ్నుతే - భోగ్యభూతంబ్రహ్మానుభవతీత్యేకఃప్రశ్నః. ఉతబ్రహ్మస్వరూపేణైకీభవతీత్యర్థసిద్ధఃప్రశ్నః. ఏవం శాస్త్రవైవిధ్యమూలాఃగతివిశేషస్వరూపభేదసదసద్భావవిషయాఃప్రశ్నాః బహువచనవివక్షితాః. ఏతత్సర్వంవ్యాసార్యైః *ఉపాసాత్రైవిధ్యాదితిసూత్రేస్పష్టముక్తం. ఏతాన్ప్రశ్నాన్ప్రతివక్తుంజగత్కారణత్వోపయికగుణవిశిష్టస్యైవ బ్రహ్మణఃప్రాప్యత్వాదిజ్ఞాపనాయాహ (సోకామయతేతి) సః-ఆనన్దమయఆత్మాదేవమనుష్యాదిరూపేణబహుస్యాం-తదర్థమాకాశాదిరూపేణప్రజాయేయేతి వ్యష్టిసమష్టిరూపచేతనాచేతనవిషయసఙ్కల్పమకరోదిత్యర్థః సః- పరమాత్మాస్రష్టవ్యాలోచనరూపంతపఃకృతవానిత్యర్థః. *తపఆలోచనఇతిహిధాతుః. (తత్సృష్ట్వేత్యాది) ననుసర్వదాసర్వవ్యాప్తస్యబ్రహ్మణఃకోసౌసృష్టికాలానుప్రవేశఇతిచేత్. ఉచ్యతే-గోజఠరగతవత్సవత్సర్వవ్యాప్తస్యబ్రహ్మణఃప్రత్యేకంసర్వవస్తుషుపుష్కలప్రతీత్యర్హస్థితివిశేషఏవానుప్రవేశః. అనేన * సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మయోవేదనిహితంగుహాయామితిమన్త్రోక్తంఅనన్తస్యబ్రహ్మణఃహృదయగుహానిహితత్వముపపాదితంభవతి.(తదనుప్రవిశ్యసచ్చత్యచ్చాభవత్) సచ్ఛబ్దేననిర్వికారతయాసతతైకరూపశ్చేతనఉచ్యతే- త్యచ్ఛబ్దేనపూర్వావస్థాత్యాగరూపవికారాస్పదమచేతనముచ్యతే. బ్రహ్మైవచేతనాచేతననామరూపభాగ్భవతీత్యర్థః. ననుబ్రహ్మణఏవసర్వోపాదానతయాసర్వభావవికారాస్పదత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిరుక్తంచేత్యాది) జాతిగుణక్రియావత్తయాజాతిగుణాభిధాయిశబ్దవాచ్యమచేతనంనిరుక్తం. జాతిగుణాదిశూన్యంచేతనజాతంఅనిరుక్తం. *ఏతాభూతమాత్రాఃప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాఇత్యుక్తరీత్యాఅచేతనవర్గాధారభూతం చేతనజాతంనిలయనం. ఆశ్రితమచేతనజాతంనిలయనం. (విజ్ఞానంచావిజ్ఞానంచ) అజడస్వరూపంజడస్వరూపంచ. (సత్యంచానృతంచేతి) నిర్వికారతయా-సత్యత్వంచేతనస్య. ఇతరస్యత్వతథాత్వం. తతశ్చనిరుక్తత్వానిరుక్తత్వనిలయనత్వానిలయనత్వవిజ్ఞానత్వావిజ్ఞానత్వయుక్తసత్యానృతశబ్దితచేతనాచేతననామరూపభాక్ భవదపి బ్రహ్మసత్యమేవాభవత్ - అజహన్నిర్వికారత్వలక్షణస్వస్వభావమేవాభవదిత్యర్థః. (యదిదమితి) యస్మాచ్చేతనాచేతనాత్మకవర్గానుప్రవిష్టతయాసత్యశబ్దితస్యబ్రహ్మణఆత్మత్వం-అతఏవసర్వమపిచేతనాచేతనాత్మకంజగత్శాస్త్రదృష్టిమన్తఃపురుషాఃపరాశరాదయః *హరేర్నకించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి *జ్యోతీంషివిష్ణుర్భువనానివిష్ణురిత్యాచక్షతేఇత్యర్థః. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

ఉ.— అసద్వాఇదమగ్రఆసీత్ । తతోవైసదజాయత । తదాత్మానగ్ స్వయమకురుత। తస్మాత్తత్సుకృతముచ్యతఇతి । యద్వైతత్సుకృతం । రసోవైసః । రసగ్ హ్యేవాయంలబ్ధ్వానన్దీభవతి । కోహ్యేవాన్యాత్ కఃప్రాణ్యాత్ । యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాత్। ఏషహ్యేవానన్దయాతి॥ ౧॥ యదాహ్యేవైషఏతస్మిన్నదృశ్యేనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతే । అథసోభయంగతోభవతి । యదాహ్యేవైషఏతస్మిన్నుదరమన్తరంకురుతే । అథతస్యభయంభవతి। తత్త్వేవభయంవిదుషోమన్వానస్య । తదప్యేషశ్లోకోభవతి ॥ ఇతిసప్తమోఽనువాకః.

శం.— (అసద్వాఇదమగ్రఆసీదితి) అసదితి - వ్యాకృతనామరూపవిశేషవిపరీతరూపమవ్యాకృతంబ్రహ్మోచ్యతే - నపునరత్యన్తమేవాసత్. నహ్యసతస్సజ్జన్మాస్తి. ఇదమితి - నామరూపవిశేషవద్వ్యాకృతంజగదగ్రే - పూర్వం-ప్రాగుత్పత్తేః బ్రహ్మైవాసచ్ఛబ్దవాచ్యమాసీత్. తతః- అసతఃవై- సత్- ప్రవిభక్తనామరూపవిశేషమజాయత-ఉత్పన్నం. కింతతఃప్రవిభక్తం పితురివపుత్రః. నేత్యాహ- తత్- అసచ్ఛబ్దవాచ్యంస్వయమేవాత్మానమేవాకురుత- కృతవత్. యస్మాదేవం - తస్మాత్తత్- బ్రహ్మైవసుకృతం-స్వయంకర్తృఉచ్యతే. స్వయంకర్తృబ్రహ్మేతిప్రసిద్ధంలోకే- సర్వకారణత్వాత్. యస్మాద్వాస్వయమేవాకరోత్సర్వంసర్వాత్మనా - తస్మాత్పుణ్యరూపేణాపితదేవబ్రహ్మకారణంసుకృతముచ్యతే. సర్వథాపితుఫలసమ్బన్ధాదికారణంసుకృతశబ్దవాచ్యంప్రసిద్ధంలోకే. యదిపుణ్యం - యదివాన్యత్ - సాప్రసిద్ధిర్నిత్యేచేతనావత్కారణేసత్యుపపద్యతే. తస్మాదస్తితద్బ్రహ్మ- సుకృతప్రసిద్ధేరితి. ఇతశ్చాస్తికుతః. రసత్వాత్. కుతోరసత్వప్రసిద్ధిఃబ్రహ్మణఇత్యతఆహ (యద్వైతత్సుకృతం

రసో వై సః) రసోనామతృప్తిహేతురానన్దకరోమధురామ్లాదిః ప్రసిద్ధో లోకే. రసమేవాయంహిలబ్ధ్వా- ప్రాప్యానన్దీ - సుఖీభవతి. నాసతఆనన్దహేతుత్వందృష్టంలోకే. బాహ్యానన్దసాధనరహితాఅప్యనీహాఃనిరీషణాః బ్రాహ్మణాఃబాహ్యరసలాభాదివసానన్దాదృశ్యన్తేవిద్వాంసః- నూనం బ్రహ్మైవరసస్తేషాం. తస్మాదస్తితత్తేషామానన్దకారణంరసవద్బ్రహ్మ. ఇతశ్చాస్తి. కుతః. ప్రాణనాదిక్రియాదర్శనాత్. అయమపిహి పిణ్డోజీవతఃప్రాణేన ప్రాణితి, అపానేనాపానితి,- ఏవంవాయవీయాఇన్ద్రియకాశ్చచేష్టాస్సంహతైఃకార్యకారణైర్నిర్వర్త్యమానాదృశ్యన్తే. తచ్చైకార్థవృత్తిత్వేనసంహననంనాన్తరేణచేతనంసమ్భవతి - అన్యత్రాదర్శనాత్. తదాహ యత్. యదిఏషఆకాశే - పరమేవ్యోమ్నిగుహాయాంనిహితఆనన్దోన స్యాత్- నభవేత్. కోహ్యేవలోకేఅన్యాత్- అపానచేష్టాంకుర్యాదిత్యర్థః. కఃప్రాణ్యాత్- ప్రాణనంవాకుర్యాత్. తస్మాదస్తితద్బ్రహ్మ- యదర్థాఃకార్యకరణప్రాణనాదిచేష్టాః. తత్కృతఏవచానన్దోలోకస్య. కుతః. ఏషహ్యేవ - పరమాత్మా ఆనన్దయాతి - ఆనన్దయతి. సుఖయతిలోకంధర్మానురూపం.సఏవాత్మానన్దరూపోఽవిద్యయాపరిచ్ఛిన్నోవిభావ్యతే ప్రాణిభిరిత్యర్థః. భయాభయహేతుత్వాచ్చవిద్వదవిదుషోరస్తితద్బ్రహ్మ. సద్వస్త్వాశ్రయణేనహ్యభయంభవతి- నాసద్వస్త్వాశ్రయణేభయనివృత్తిరుపపద్యతే. కథమభయభయహేతుత్వమితి. ఉచ్యతే- యదాహ్యేవయస్మాదేషః- సాధకఃఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి. కింవిశిష్టే. అదృశ్యే- దృశ్యంనామద్రష్టవ్యం- వికారః. దర్శనార్థత్వాద్వికారస్య. నదృశ్యమదృశ్యం. అవికారఇత్యర్థః. ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽవికారేఽవిషయభూతే. అనాత్మ్యే- అశరీరే. యస్మాదదృశ్యం- తస్మాదనాత్మ్యం. యస్మాదనాత్మ్యం - తస్మాదనిరుక్తం. విశేషోహినిరుచ్యతే. విశేషశ్చవికారః. అవికారంతద్బ్రహ్మ- సర్వవికారహేతుత్వాత్. తస్మాదనిరుక్తం. యస్మాదేవం- తస్మాదనిలయనం. నిలయనం- నీడః.ఆశ్రయః. ననిలయనంఅనిలయనం. అనాధారం.తస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనే- సర్వకార్యధర్మవిలక్షణేబ్రహ్మణీతివాక్యార్థః. అభయమితిక్రియావిశేషణం. అభయామితివాలిఙ్గాన్తరంపరిణమ్యతే. ప్రతిష్ఠాం-స్థితిం.ఆత్మభావం.విన్దతే-లభతే అథ- తదాసః తస్మిన్నానాత్వస్యభయహేతోరవిద్యాకృతస్యాదర్శనాదభయంగతోభవతి. స్వరూపప్రతిష్ఠోహ్యసౌతదాభవతి *యత్రనాన్యత్పశ్యతినాన్యచ్ఛృణోతినాన్యద్విజానాతీతి. అన్యస్యహ్యన్యతోభయంభవతి- నాత్మనఏవఆత్మనోభయంయుక్తం. తస్మాదాత్మైవాత్మనోఽభయకారణం. సర్వతోనిర్భయాహిబ్రాహ్మణాదృశ్యన్తేసత్సుభయహేతుషు- తచ్చాయుక్తంఅసతిభయత్రాణేబ్రహ్మణి. తస్మాత్తేషామభయదర్శనాదస్తితదభయకారణం బ్రహ్మేతి. కదాఽసావభయంగతోభవతిసాధకః. యదానాన్యత్పశ్యతి, ఆత్మనిచాన్తరం- భేదంనకురుతే,.తదాఅభయంగతోభవతీత్యభిప్రాయః. యదాపునః-అవిద్యావస్థాయాంహి- యస్మాదేషః-అవిద్యావానవిద్యయాప్రత్యుపస్థాపితంవస్తుతైమిరికద్వితీయచన్ద్రవత్పశ్యతి, ఆత్మనిచైతస్మిన్- బ్రహ్మణి. ఉత్- అపిఅరం-అల్పం. అన్తరం- ఛిద్రం. భేదం అల్పమప్యన్తరం- భేదదర్శనంకురుతే,. భేదదర్శనమేవహిభయకారణం. అల్పమపి భేదంపశ్యతీత్యర్థః. అథ - తస్మాద్భేదదర్శనాద్ధేతోరస్య-భేదదర్శినఆత్మనోభయంభవతి. తస్మాదాత్మైవాత్మనోభయకారణమవిదుషః. తదేతదాహ - తత్ - బ్రహ్మత్వేవభయంభేదదర్శినోఽవిదుషః. ఈశ్వరోఽన్యోమత్తః - అహమన్యఃసంసారీత్యేవంవిదుషఃభేదదృష్టమీశ్వరాఖ్యంతదేవ బ్రహ్మాల్పమప్యన్తరంకుర్వతోభయంభవతి ఏకత్వేనామన్వానస్య. తస్మాద్విద్వానప్యవిద్వానేవసః - యఏవమేకమభిన్నమాత్మతత్త్వంనపశ్యతి. ఉచ్ఛేదహేతుదర్శనాద్ధ్యుచ్ఛేద్యాభిమతస్యభయంభవతి- అనుచ్ఛేద్యోహ్యుచ్ఛేదహేతుః. తస్మిన్నాసత్యుచ్ఛేదహేతావనుచ్ఛేద్యేతద్దర్శనకార్యంభయం యుక్తం. సర్వంచజగద్భయవద్దృశ్యతే- తస్మాజ్జగతోభయదర్శనాద్గమ్యతే- నూనంతదస్తిభయకారణముచ్ఛేదహేతురనుచ్ఛేద్యాత్మకం - యతోజగద్బిభేతీతి. తత్- ఏతస్మిన్నప్యర్థఏషశ్లోకోభవతి. ఇతిసప్తమోఽనువాకః.

ఆ — (సుకృతమితి) కృత్ప్రత్యయః సుష్ఠుక్రియతఇతికర్మాభిధాయకోపేక్షాన్తస్యాప్రక్రియయా సుష్ఠుకరోతీతికర్తరివ్యాఖ్యాతః (ఏకార్థవృత్తిత్వేనేతి) ఏకప్రయోజనసాధనత్వేనపరస్పరాయత్తతేత్యర్థః. (అన్యత్రేతి) గృహప్రాసాదాదిషుస్వతన్త్రంగృహాద్యారభ్యం- స్వామినమన్తరేణసంహననస్యాదర్శనాత్ కార్యకరణసంఘాతేఏవంభూతఃస్వామీశరీరావయవాదిభిరుపచయాదిరహితోఽవగమ్యతే- సచచేతనత్వే సభేదాభావాద్బ్రహ్మైవేతితదస్తిత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. దాసోహంతస్యదేవస్య- మమారాధ్యఃపరమేశ్వరఇతిభేదంవిద్వాన్ కథమజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ(అసావన్యోయమితి)యథాచన్ద్రభేదంపశ్యన్నవిద్వానుచ్యతే-అతత్త్వదర్శిత్వాత్. తథేత్యర్థః. కథం తస్మిన్భయసంభావనేత్యతఆహ (ఉచ్ఛేదేతి) సంహర్తాహిపరమేశ్వరోమాంసంహరిష్యతి- నరకేవానిక్షేప్స్యతీతిపశ్యతోభయంభవతీత్యర్థః. బ్రహ్మణోచ్ఛేదహేతుఃకుతఇత్యతఆహ (అనుచ్ఛేద్యోహీతి) ఉచ్ఛేదహేతోరప్యుచ్ఛేద్యత్వేఽనవస్థాప్రసఙ్గాన్నిత్యత్వంవక్తవ్యం- తచ్చబ్రహ్మణోనాన్యత్సంభావ్యతఇత్యర్థః. ఇతిసప్తమోఽనువాకః.

రం.— (అసద్వాఇత్యాది)ఇదం-స్థూలచేతనాచేతనశరీరకంబ్రహ్మానభివ్యక్తనామరూపంబ్రహ్మసృష్టేఃప్రాగాసీత్. తస్మాదిదంజగదభివ్యక్తనామరూపమభవదిత్యర్థః.నన్వసచ్ఛబ్దితస్యబ్రహ్మణఃఉపాదానత్వేకర్త్రన్తరమపేక్షితం-నిమిత్తోపాదానయోర్భేదావశ్యంభావాత్. ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మానమితి) ఆత్మానమేవోపాదానత్వేనస్వీకృత్యస్వయమేవాకురుత. (తస్మాదితి) యస్మాత్స్వయమేవస్వస్యకార్యం- అతఏవబ్రహ్మసుకృతం- కార్యంయస్య- తత్సుకృతం. కార్యస్యసౌష్ఠవంచానతిక్లేశరూపత్వం. స్వభిన్నస్యకార్యస్యనిర్మాణేహిక్లేశప్రసక్తిః.తతశ్చాక్లిష్టకార్యంబ్రహ్మేతి. *నిశ్వసితమేతన్మహతోభూతస్యేత్యాదిశ్రుతయోవదన్తీత్యర్థః. భవతుతత్సుకృతం - తస్యఉపాస్యత్వప్రాప్యత్వయోఃకిమాయాతమిత్యత్రాహ (యద్వైఇతి) సుకృతమితినిర్దిష్టంబ్రహ్మ - రసః- ఆనన్దః. తల్లాభాదస్యానన్దిత్వం. తతశ్చతస్యానన్దత్వాత్ ప్రాప్యత్వోపాస్యత్వేయుక్తే

ఇతిభావః. తదేవోపపాదయతి (కో హ్యేవాన్యాదితి) యద్యయమపరిచ్ఛిన్నానన్దరసః పరమాత్మా న స్యాత్ - సాంసారికమాపవర్గికం వా సుఖం కః ప్రాప్నుయాత్. అత ఏష ఏవానన్దయతి. అతస్తస్య సర్వవిధానన్దహేతుత్వాత్తస్య ప్రాప్యత్వమస్తీతి భావః. (యదాహ్యేత్యాది) అదృశ్యే - చక్షురాది గ్రహణానర్హే. ఆత్మ్యం - వ్యాప్యం. శరీరమిత్యర్థః. అనాత్మ్యే - అశరీర ఇత్యర్థః. అత ఏవానిరుక్తే - జాతిగుణాదివాచిదేవాదిపదావాచ్యే. అనిలయనే- ఆధారశూన్యే. అభయం- భయాభావాయ. *నావ్యయీభావాదితి చతుర్థ్యా అమ్భావః. *అర్థాభావేయదవ్యయమితి అవ్యయీభావసమాసః. అభయసాధనభూతాం ప్రతిష్ఠాం- నిరన్తరస్మృతిలక్షణాం నిష్ఠాం యో విన్దతే- లభతే- స అభయం ప్రాప్నోతి. అత్ర వ్యాసార్యైః +అదృశ్యఇత్యచిద్వ్యావృత్తిః-అనాత్మ్యఇతిబద్ధవ్యావృత్తిః - సహి పరమాత్మనా వ్యాప్యః - యద్వా - ఆత్మ్యం- వ్యాప్యం. కర్మకృతశరీరం. తద్రహితో ఽనాత్మ్యః. అనిరుక్తఇతి ముక్తవ్యావృత్తిః- సహి బద్ధావస్థాయాం దేవాదిశబ్దైరుక్తః- అనిలయన ఇతి నిత్యముక్తవ్యావృత్తిః - తేషాం హి భగవానాధార ఇత్యుక్తం. ఏవం విహితాయాః ప్రతిష్ఠాయా విచ్ఛేదే అనర్థం దర్శయతి (యదాహీతి) ఏషః- ఉపాసకః ఏతస్మిన్- పరమాత్మని ధ్యానస్య అన్తరం- విచ్ఛేదం అరం- అల్పమపి యః కురుతే - తస్య భయమున్భవతీత్యర్థః. పూర్వవాక్యే ప్రతిష్ఠాశబ్దేన నిరన్తరధ్యానవాచినా ధ్యానగతనైరన్తర్యస్య విహితత్వాదత్రాన్తరశబ్దేనాపి తస్యైవ ధ్యానగతనైరన్తర్యస్య విరోధినో ధ్యానవిచ్ఛేదస్య గ్రహణముచితం. సతు పరోక్తరీత్యా- బ్రహ్మణి అన్తరం - భేదం యః కురుతే- జానాతీత్యర్థ ఉచితఇతి ద్రష్టవ్యం. వస్తుతస్తు బ్రహ్మైక్యవాదినామస్మాకం బ్రహ్మణి నానాత్వనిషేధేన ప్రతికూలః - అస్మాభిర్నానా బ్రహ్మవాదస్యానభ్యుపగమాత్. తథాపి ప్రకరణానుగుణ్యాదుక్త ఏవార్థ ఉచిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. కిం భయం తత్రాహ (తత్త్వేవేతి) విదుషః - బ్రహ్మోపాసననిష్ఠస్య తదతిరిక్తవిషయస్పృహయా నిరన్తరం మననమకుర్వతః తదేవ- అమననం భయం. సహి తదపేక్షయాన్యద్భయమస్తి. ఉక్తం చ మహర్షిభిః- యన్ముహూర్తం క్షణం వాపి వాసుదేవో న చిన్త్యతే। సా హానిస్తన్మహచ్ఛిద్రం సా భ్రాన్తిస్సా చ విక్రియా॥ వరం హుతవహజ్వాలాపఞ్జరాన్తర్వ్యవస్థితిః। న శౌరిచిన్తావిముఖజనసంవాసవైశసమితి. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఉ.— భీషాస్మాద్వాతః పవతే । భీషోదేతి సూర్యః। భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ । మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి । సైషానన్దస్య మీమాꣳసా భవతి । యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయకః। ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠః। తస్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణా స్యాత్ ।స ఏకో మానుష ఆనన్దః।శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య॥౧॥ తే యే శతం మానుషా ఆనన్దాః । స ఏకో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య। తే యే శతం మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దాః । స ఏకో దేవగన్ధర్వాణామానన్దః। శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం దేవగన్ధర్వాణామానన్దాః । స ఏకః పితౄణాం చిరలోకలోకానామానన్దః। శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం పితౄణాం చిరలోకలోకానామానన్దాః॥౨॥ స ఏక ఆజానజానాం దేవానామానన్దః। శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతమాజానజానాం దేవానామానన్దాః। స ఏకః కర్మదేవానాం దేవానామానన్దః । యే కర్మణా దేవానపియన్తి । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య। తే యే శతం కర్మదేవానాం దేవానామానన్దాః । స ఏకో దేవానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం దేవానామానన్దాః॥ 3॥ స ఏక ఇన్ద్రస్యానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతమిన్ద్రస్యానన్దాః । స ఏకో బృహస్పతేరానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం బృహస్పతేరానన్దాః । స ఏకః ప్రజాపతేరానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య। తే యే శతం ప్రజాపతేరానన్దాః । స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః॥౪॥ శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । స యశ్చాయం పురుషే। యశ్చాసావాదిత్యే। స ఏకః । స య ఏవంవిత్ । అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య। ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం ప్రాణమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం మనోమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం విజ్ఞానమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి॥౫॥ ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి। తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

శం.— భీషా- భయేనాస్మాద్వాతః పవతే. భీషోదేతి సూర్యః. భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ. మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి. వాతాదయో హి మహార్హాః స్వయమీశ్వరాస్సన్తః పవనాదికార్యేష్వాయాసబహులేషు నియతాః ప్రవర్తన్తే- తద్యుక్తం ప్రశాస్తరి సతి. యస్మాన్నియమేన తేషాం ప్రవర్తనం- తస్మాదస్తి భయకారణం తేషాం ప్రశాస్తృ బ్రహ్మ. యతస్తే భృత్యా ఇవ రాజ్ఞస్తస్మాద్బ్రహ్మణో భయేన ప్రవర్తన్తే- తచ్చ భయకారణమానన్దం బ్రహ్మ. తస్యాస్య బ్రహ్మణ ఆనన్దస్యైషా మీమాంసా- విచారణా భవతి. కిమానన్దస్య మీమాంస్యమితి. ఉచ్యతే - కిమానన్దో విషయవిషయిసంబన్ధజనితో లౌకికానన్దవత్- ఆహోస్విత్స్వాభావిక ఇత్యేవమేషా ఆనన్దస్య మీమాంసా. తత్ర లౌకిక ఆనన్దో బాహ్యాధ్యాత్మికసాధనసమ్పత్తినిమిత్త ఉత్కృష్టః- స ఏ

షణ్నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మానన్దానుగమార్థం. అనేనహి ప్రసిద్ధేనానన్దేన వ్యావృత్తవిషయబుద్ధిగమ్య ఆనన్దోఽనుగన్తుం శక్యతే. లౌకికోఽప్యానన్దో బ్రహ్మానన్దస్యైవ
మాత్రా. అవిద్యయా తిరస్క్రియమాణే విజ్ఞానే ఉత్కృష్యమాణాయాం చావిద్యాయాం బ్రహ్మాదిభిః కర్మవశాద్యథావిజ్ఞానం విషయాదిసాధనసమ్బ
న్ధవశాచ్చ విభావ్యమానశ్చ లోకేఽనవస్థితో లౌకికస్సమ్పద్యతే. స ఏవావిద్యాకామకర్మాపకర్షేణ మనుష్యగన్ధర్వాద్యుత్తరోత్తరభూమిష్వకామహతవిద్వ
చ్ఛ్రోత్రియప్రత్యక్షో విభావ్యతే శతగుణోత్తరోత్తరోత్కర్షేణ యావద్ధిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణ ఆనన్ద ఇతి. నిరస్తే త్వవిద్యాకృతే విషయవిషయివిభాగే విద్య
యా స్వాభావికః పరిపూర్ణ ఏక ఆనన్దోఽద్వైతో భవతీత్యేతమర్థం విభావయిష్యన్నాహ- యువా-ప్రథమవయాః. (సాధుయువేతి) సాధుశ్చాసౌ యువా
చేతి యూనో విశేషణం. యువాప్యసాధుర్భవతి- సాధురప్యయువా. అతో విశేషణం యువా స్యాత్సాధుయువేతి. ఆధ్యాయకః - అధీతవేదః. ఆశి
ష్ఠః- ఆశుతమః. దృఢిష్ఠః- దృఢతమః. బలిష్ఠః- బలవత్తమః. ఏవమాధ్యాత్మికసాధనసంపన్నః. తస్యేయం పృథివీ- ఉర్వీ సర్వా విత్తస్య- విత్తేనోపభోగ
సాధనేన దృష్టార్థేనాదృష్టార్థేన చ కర్మసాధనేన సంపన్నా- పూర్ణా. రాజా- పృథివీపతిరిత్యర్థః. తస్య య ఆనన్దః- స ఏకో మానుషః - మనుష్యాణాం ప్ర
కృష్ట ఏక ఆనన్దః. మానుషానన్దాచ్ఛతగుణేనోత్కృష్టో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దో భవతి. మనుష్యాస్సన్తః కర్మవిద్యావిశేషాత్ గన్ధర్వత్వం ప్రాప్తాః మను
ష్యగన్ధర్వాః. తే హ్యన్తర్ధానాదిశక్తిసంపన్నాః సూక్ష్మకార్యకరణాః - తస్మాత్ప్రతిఘాతాల్పత్వం, తేషాం ద్వన్ద్వప్రతిఘాతశక్తిః, సాధనసమ్పత్తి
శ్చ. తతోఽప్రతిహన్యమానస్య ప్రతీకారవతో మనుష్యగన్ధర్వస్య స్యాచ్చిత్తప్రసాదః. తత్ప్రసాదవిశేషాత్సుఖవిశేషాభివ్యక్తిః. ఏవం పూర్వస్యాః పూ
ర్వస్యాః భూమేరుత్తరస్యాముత్తరస్యాం భూమౌ ప్రసాదవిశేషతః శతగుణేనానన్దోత్కర్ష ఉపపద్యతే. ప్రథమం త్వకామహతాగ్రహణం మనుష్యవిష
యభోగకామానభిహతస్య శ్రోత్రియస్య మనుష్యానన్దాచ్ఛతగుణేనానన్దోత్కర్షో మనుష్యగన్ధర్వేణ తుల్య ఇతి వక్తవ్య ఇత్యేవమర్థం. సాధుయువాధ్యాయి
క ఇతి - శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే గృహ్యేతే. తే హ్యవిశిష్టే సర్వత్ర. అకామహతత్వం తు విషయోత్కర్షాపకర్షతః సుఖోత్కర్షాపకర్షాయ విశిష్యతే.
అతోఽకామహతగ్రహణం తద్విశేషతః శతగుణసుఖోత్కర్షోపలబ్ధేరకామహతత్వస్య పరమానన్దప్రాప్తిసాధనత్వవిధానార్థం. వ్యాఖ్యాతమన్యత్.
దేవగన్ధర్వాః - జాతిత ఏవ. చిరలోకలోకా ఇతి పితౄణాం విశేషణం. చిరకాలస్థాయీ లోకో యేషాం పితౄణాం- తే చిరలోకలోకాః. ఆజాన ఇతి
దేవలోకః. తస్మిన్నాజానే జాతాః ఆజానజాః దేవాః - స్మార్తకర్మవిశేషతో దేవస్థానేషు జాతాః. కర్మదేవాః - యే వైదికేన కర్మణా అగ్నిహో
త్రాదినా కేవలేన దేవానపియన్తి. దేవా ఇతి త్రయస్త్రింశద్ధవిర్భుజః. ఇన్ద్రః- తేషాం స్వామీ. తస్యాచార్యో బృహస్పతిః. ప్రజాపతిః- విరాట్
త్రైలోక్యశరీరః బ్రహ్మ సమష్టివ్యష్టిరూపః సంసారమణ్డలవ్యాపీ. యత్రైత ఆనన్దభేదాః ఏకతాం గచ్ఛన్తి - ధర్మశ్చ తన్నిమిత్తం జ్ఞానం చ తద్విషయమ
కామహతత్వం చ నిరతిశయం యత్ర- స ఏష హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మా. తస్యైష ఆనన్దః శ్రోత్రియేణావృజినేనాకామహతేన చ సర్వతః ప్రత్యక్షముపలభ్య
తే. తస్మాదేతాని త్రీణి సాధనానీత్యవగమ్యతే. తత్ర శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే నియతే- అకామహతత్వం తూత్కృష్యతే - ఇతి ప్రకృష్టసాధనతాఽ
వగమ్యతే. తస్యాకామహతత్వప్రకర్షతశ్చోపలభ్యమానశ్శ్రోత్రియప్రత్యక్షో బ్రహ్మణ ఆనన్దో యస్య పరమానన్దస్య మాత్రా- ఏకదేశః. *ఏతస్యైవా
నన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. స ఏష ఆనన్దో యస్య మాత్రాస్సముద్రామ్భస ఇవ విప్రుషః ప్రవిభక్తా యత్రైకతాం
గతాః- స ఏష పరమానన్దస్స్వాభావికః. అద్వైతత్వాదానన్దానన్దినోశ్చాఽవిభాగోఽత్ర. తదేతన్మీమాంసాఫలముపసంహ్రియతే (స యశ్చాయం పు
రుష ఇతి) గుహాయాం నిహితః పరమే వ్యోమ్న్యాకాశాదికార్యం సృష్ట్వా అన్నమయాన్తం తదేవాను ప్రవిష్టస్స య ఇతి నిర్దిశ్యతే. కోఽసౌ. అయం పురు
షే. (యశ్చాసావాదిత్యే) యః పరమ ఆనన్దః శ్రోత్రియప్రత్యక్షో నిర్దిష్టః- యస్యైకదేశం బ్రహ్మాదీని భూతాని సుఖార్హాణ్యుపజీవన్తి- స యశ్చాసా
వాదిత్య ఇతి నిర్దిశ్యతే. స ఏకః - భిన్నప్రదేశస్థఘటాకాశాకాశైకత్వవత్. నను తన్నిర్దేశే స యశ్చాయం పురుష ఇతి అవిశేషతోఽధ్యాత్మం న యుక్తో ని
ర్దేశః. యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నితి తు యుక్తః- ప్రసిద్ధత్వాత్. న- పరాధికారాత్. పరో హ్యాత్మాత్రాధికృతః *అదృశ్యేఽనాత్మ్యే *భీషాస్మాద్వా
తః పవతే *సైషానన్దస్య మీమాంసేతి. న హ్యకస్మాదప్రకృతో యుక్తో నిర్దేష్టుం- పరమాత్మవిజ్ఞానం చ వివక్షితం- తస్మాత్పర ఏవ నిర్దిశ్యతే స ఏక ఇతి. నన్వాన
న్దస్య మీమాంసా ప్రక్రాన్తా- తస్యా అపి ఫలం ఉపసంహర్తవ్యం- అభిన్నః స్వాభావిక ఆనన్దః పరమాత్మైవ- న విషయవిషయిసమ్బన్ధజనిత ఇతి. నను తదనురూ
ప ఏవాయం నిర్దేశః స యశ్చాఽయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇతి భిన్నాధికరణస్థవిశేషోపమర్దనేన. నన్వేవమప్యాదిత్యవిశేషగ్రహణమనర్థకం.
నానర్థకం- ఉత్కర్షాపకర్షాపోహార్థత్వాత్. ద్వైతస్య హి మూర్తామూర్తలక్షణస్య పర ఉత్కర్షస్సవితర్యన్తర్గతః- స చేత్పురుషగతవిశేషోపమర్దేన పరమా
నన్దమపేక్ష్య సమో భవతి- న కశ్చిదుత్కర్షోఽపకర్షో వా తాం గతిం గతస్యేతి *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దత ఇత్యుపపన్నం. అస్తి నాస్తీత్యనుప్రశ్నో వ్యాఖ్యాతః-
కార్యరసలాభప్రాణనాభయప్రతిష్ఠాభయదర్శనోపపత్తిభ్యోఽస్త్యేవ తదాకాశాదికారణం బ్రహ్మేతి. అపాకృతోఽనుప్రశ్న ఏకః. ద్వావన్యావ
నుప్రశ్నౌ విద్వదవిదుషోర్బ్రహ్మప్రాప్త్యప్రాప్తివిషయౌ. తత్ర విద్వాన్ సమశ్నుతే- న సమశ్నుత ఇతి అనుప్రశ్నోఽన్త్యః- తదపాకరణాయోచ్యతే.
మధ్యమోఽనుప్రశ్నోఽన్త్యాపాకరణాదేవాపాకృత ఇతి తదపాకరణాయ న యత్యతే. స యః కశ్చిదేవం - యథోక్తం బ్రహ్మోత్సృజ్యోత్కర్షాపకర్ష
మద్వైతం సత్యం జ్ఞానమనన్తమస్మీత్యేవం వేత్తీత్యేవంవిత్. ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శార్థత్వాత్. స కిం. (అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య) దృష్టాదృ
ష్టేష్టవిషయసముదాయో హ్యయం లోకః. తస్మాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య- ప్రత్యావృత్య- నిరపేక్షో భూత్వా ఏతం - యథావ్యాఖ్యాతం అన్నమయమా
త్మానముపసఙ్క్రామతి- విషయజాతమన్నమయాత్పిణ్డాత్మనో వ్యతిరిక్తం న పశ్యతి. సర్వం స్థూలభూతమన్నమయమాత్మానం పశ్యతీత్యర్థః. తతోఽ
భ్యన్తరమేతం ప్రాణమయం సర్వాన్నమయాత్మస్థమవిభక్తం. అథైతం మనోమయం. విజ్ఞానమయం. ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి.
అథాదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే. తత్రైతచ్చిన్త్యం- కోఽయమేవంవిత్ - కథం వా సఙ్క్రామతీతి. కిం పరస్మాదాత్మ

నోఽన్యస్సఙ్క్రమణకర్తా ప్రవిభక్తః- ఉత స ఏవేతి. కిం తతః. యద్యన్యస్స్యాత్- శ్రుతివిరోధః *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీతి. అథ స ఏవానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి-కర్మకర్తృత్వానుపపత్తిః. పరస్యైవ చ సంసారిత్వం పరాభావో వా. యద్యుభయథా ప్రాప్తో దోషో న పరిహర్తుం శక్యత ఇతి - వ్యర్థా చిన్తా. అథాన్యతరస్మిన్పక్షే దోషాప్రాప్తిః - తృతీయే వా అదృష్టే పక్షే - స ఏవ శాస్త్రార్థ ఇతి వ్యర్థైవ చిన్తా. న- తన్నిర్ధారణార్థత్వాత్. సత్యం - ప్రాప్తో దోషో న శక్యః పరిహర్తుం అన్యతరస్మింస్తృతీయే వా పక్షే అదృష్టే అవధృతే వ్యర్థా చిన్తా స్యాత్. న తు సోఽవధృత ఇతి తదవధారణార్థత్వాదర్థవత్యేవైషా చిన్తా. సత్యమర్థవతీ చిన్తా - శాస్త్రార్థావధారణార్థత్వాత్. చిన్తయసి చ త్వం- న తు నిర్ణేష్యసి. కిం న నిర్ణేతవ్యమితి వేదవచనం. న. కథం తర్హి. బహుప్రతిపక్షత్వాత్. ఏకత్వవాదీ త్వం- వేదార్థపరత్వాత్. బహవో హి నానాత్వవాదినో వేదబాహ్యాస్త్వత్ప్రతిపక్షాః- అతో మమాశఙ్కా న నిర్ణేష్యసీతి. ఏతదేవ మే స్వస్త్యయనం- యన్మామేకయోగినమనేకయోగిబహుప్రతిపక్షమాత్థ. అతో జేష్యామి సర్వాన్ ఆరభే చ చిన్తాం. స ఏవ తు స్యాత్- తద్భావస్య వివక్షితత్వాత్. తద్విజ్ఞానేన పరమాత్మభావో హ్యత్ర వివక్షితః *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి. న హ్యన్యస్యాన్యభావాపత్తిరుపపద్యతే. నను తస్యాపి తద్భావాపత్తిరనుపపన్నైవ. న- అవిద్యాకృతతాదాత్మ్యాపోహార్థత్వాత్. యేయం హి బ్రహ్మవిద్యయా స్వాత్మప్రాప్తిరుపదిశ్యతే - సాఽవిద్యాకృతస్యాన్నాదివిశేషాత్మన ఆత్మత్వేనాధ్యారోపితస్యానాత్మనోఽపోహార్థా. కథమేవమర్థతాఽవగమ్యతే. విద్యామాత్రోపదేశాత్. విద్యాయాశ్చ దృష్టం కార్యమవిద్యానివృత్తిః- తచ్చేహ విద్యామాత్రమాత్మప్రాప్తిసాధనముపదిశ్యతే. మార్గవిజ్ఞానోపదేశవదితి చేత్. తదాత్మత్వే విద్యామాత్రసాధనోపదేశోఽహేతుస్స్యాత్. కస్మాత్ దేశాన్తరప్రాప్తౌ మార్గవిజ్ఞానోపదేశదర్శనాత్. న హి గ్రామ ఏవ గన్తా ఇతి చేన్న - వైధర్మ్యాత్. తత్ర హి గ్రామవిషయం విజ్ఞానం నోపదిశ్యతే- తత్ప్రాప్తిమార్గవిషయమేవోపదిశ్యతే విజ్ఞానం. న తథేహ బ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ సాధనాన్తరవిషయం విజ్ఞానముపదిశ్యతే. ఉక్తకర్మాదిసాధనాపేక్షం బ్రహ్మవిజ్ఞానం పరప్రాప్తిసాధనముపదిశ్యత ఇతి చేన్న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్యేత్యాదినా ప్రత్యుక్తత్వాత్. శ్రుతిశ్చ *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి కార్యస్య తదాత్మత్వం దర్శయతి. అభయప్రతిష్ఠోపపత్తేశ్చ యది హి విద్యావాన్ స్వాత్మనోఽన్యన్న పశ్యతి - తతః *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దత ఇతి స్యాత్- భయహేతోః పరస్యాన్యస్యాభావాత్. అన్యస్య చావిద్యాకల్పితత్వే విద్యయా అవస్తుత్వదర్శనోపపత్తిః. తద్ధి ద్వితీయస్య చన్ద్రస్య సత్త్వం- యదతైమిరికేణ చక్షుష్మతా న గృహ్యతే. నైవం న గృహ్యత ఇతి చేన్న- సుషుప్తసమాహితయోరగ్రహణాత్. సుషుప్తేఽగ్రహణమన్యాసక్తవదితి చేన్న- సర్వాగ్రహణాత్. జాగ్రత్స్వప్నయోరన్యస్య గ్రహణాత్సత్త్వమేవేతి చేన్న- అవిద్యాకృతత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నయోః. యదన్యగ్రహణం జాగ్రత్స్వప్నయోః- తదవిద్యాకృతం-అవిద్యాఽభావే అభావాత్. సుషుప్తే అగ్రహణమప్యవిద్యాకృతమితి చేన్న- స్వాభావికత్వాత్. ద్రవ్యస్య హి తత్త్వమవిక్రియా- పరానపేక్షత్వాత్. విక్రియా న తత్త్వం - పరాపేక్షత్వాత్. న హి కారకాపేక్షం వస్తునస్తత్త్వం. సతో విశేషః కారకాపేక్షః- విశేషశ్చ విక్రియా. జాగ్రత్స్వప్నయోశ్చ గ్రహణం విశేషః. యద్ధి యస్యానాన్యాపేక్షం స్వరూపం- తత్తస్య తత్త్వం. యదన్యాపేక్షం- న తత్తత్త్వం- అన్యాభావే అభావాత్. తస్మాత్స్వాభావికత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నవన్న సుషుప్తే విశేషః. యేషాం పునరీశ్వరోఽన్య ఆత్మనః- కార్యం చాన్యత్ - తేషాం భయానివృత్తిః-భయస్యాన్యనిమిత్తత్వాత్. సతోఽన్యస్యాత్మహానానుపపత్తేః. న చాసత ఆత్మలాభః. సాపేక్షస్యాన్యస్య భయహేతుత్వమితి చేన్న- తస్యాపి తుల్యత్వాత్. యదధర్మాద్యనుసహాయీభూతం నిత్యమనిత్యం వా నిమిత్తమపేక్ష్యాన్యద్భయకారణం స్యాత్ - తస్యాపి తథాభూతస్యాత్మహానాభావాద్భయానివృత్తిః. ఆత్మహానే వా సదసతోరితరేతరాపత్తౌ సర్వత్రానాశ్వాస ఏవ. ఏకత్వపక్షే పునస్సనిమిత్తస్య సంసారస్యావిద్యాకల్పితత్వాదదోషః. తైమిరికదృష్టస్య హి ద్వితీయచన్ద్రస్య నాత్మలాభో నాశో వాస్తి. విద్యావిద్యయోస్తద్ధర్మత్వమితి చేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్. వివేకావివేకౌ రూపాదివత్ప్రత్యక్షావుపలభ్యేతే అన్తఃకరణస్థౌ. న హి రూపస్య ప్రత్యక్షస్య సతో ద్రష్టృధర్మత్వం. అవిద్యా చ స్వానుభవేన నిరూప్యతే-మూఢోఽహం- అవివిక్తం మమ విజ్ఞానమితి. తథా విద్యావివేకోఽనుభూయతే. ఉపదిశన్తి చాన్యేభ్య ఆత్మనో విద్యాం బుద్ధ్వా. తథా చాన్యేఽవధారయన్తి. తస్మాన్నామరూపపక్షస్యైవ విద్యావిద్యే. నామరూపే చ నాత్మధర్మౌ- *నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి శ్రుత్యన్తరాత్. తే చ పునర్నామరూపే సవితర్యహోరాత్రే ఇవ కల్పితే- న పరమార్థతో విద్యమానే. అభేదే ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి కర్మకర్తృత్వానుపపత్తిరితి చేన్న- విజ్ఞానమాత్రత్వాత్సఙ్క్రమణస్య. న జలూకాదివత్సఙ్క్రమణమిహోపదిశ్యతే. కిం తర్హి. విజ్ఞానమాత్రం సఙ్క్రమణశ్రుతేరర్థః. నను ముఖ్యమేవ సఙ్క్రమణం శ్రూయతే ఉపసఙ్క్రామతీతి చేన్న- అన్నమయే అదర్శనాత్. న ముఖ్యమేవ సఙ్క్రమణం. న హ్యన్నమయముపసఙ్క్రామతో బాహ్యాదస్మాల్లోకాజ్జలూకావత్సఙ్క్రమణం దృశ్యతే- అన్యథా వా. మనోమయస్య బహిర్నిర్గతస్య విజ్ఞానమయస్య వా పునః ప్రత్యావృత్త్యాత్మసఙ్క్రమణమితి చేన్న- స్వాత్మని క్రియావిరోధాత్. అన్యోఽన్నమయముపసఙ్క్రామతీతి ప్రకృత్య మనోమయో విజ్ఞానమయో వా స్వాత్మానమేవోపసఙ్క్రామతీతి విరోధస్స్యాత్. తథా నానన్దమయస్యాత్మసఙ్క్రమణముపపద్యతే. తస్మాన్న ప్రాప్తిస్సఙ్క్రమణం, నాప్యన్నమయాదీనామన్యతమకర్తృకం,. పారిశేష్యాదన్నమయాద్యానన్దమయాన్తాత్మవ్యతిరిక్తకర్తృకం జ్ఞానమాత్రం చ సఙ్క్రమణముపపద్యతే. జ్ఞానమాత్రత్వే చ ఆనన్దమయాన్తస్స్థస్యైవ సర్వాన్తరస్యాకాశాద్యన్నమయాన్తం కార్యం సృష్ట్వా అనుప్రవిష్టస్య హృదయగుహాభిసంబన్ధాదన్నమయాదిష్వనాత్మస్వాత్మవిభ్రమస్సఙ్క్రమణాత్మకవివేకజ్ఞానోత్పత్త్యా వినశ్యతి. తదేతస్మిన్నవిద్యావిభ్రమనాశే సఙ్క్రమణశబ్ద ఉపచర్యతే. న హ్యన్యథా సర్వగతస్యాత్మనస్సఙ్క్రమణముపపద్యతే. వస్త్వన్తరాభావాచ్చ. న చ స్వాత్మన ఏవ సఙ్క్రమణం. న హి జలూకా స్వాత్మానమేవ సఙ్క్రామతి. తస్మాత్ *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి యథోక్తలక్షణాత్మప్రతిపత్త్యర్థమేవ బహుభవనసర్గప్రవేశరసలాభాభయసఙ్క్రమణాదిపరికల్ప్యతే ఆత్మన్యేవ బ్రహ్మణి సంవ్యవహారవిషయే. న తు పరమార్థతో నిర్వికల్పే బ్రహ్మణి కశ్చిద

వికల్ప ఉపపద్యతే. తమేతం నిర్వికల్పమాత్మానమేవం క్రమేణోపసంక్రమ్య విదిత్వా న బిభేతి కుతశ్చన అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దత ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకో భవతి. సర్వస్యైవాస్య ప్రకరణస్యానన్దవల్ల్యర్థస్య సంక్షేపతః ప్రకాశనాయైష మన్త్రో భవతి. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఆ.— తచ్చాభయకారణం బ్రహ్మానన్దముక్తం *యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదితి. అత్రానన్దశ్చ లోకే జన్యః ప్రసిద్ధః తతో విచారమారభతే (తస్యైషేత్యాదినా) బ్రహ్మానన్దస్య చేయం మీమాంసా ప్రస్తుతా. కిమర్థస్తర్హి సార్వభౌమానన్దాద్యుపన్యాసః. తత్రాహ (తత్ర లౌకిక ఇత్యాదినా) లౌకిక ఆనన్దః క్వచిత్కాష్ఠాం ప్రాప్తః సాతిశయత్వాత్ పరమాణువదితి బ్రహ్మానన్దానుమానార్థో లౌకికోపన్యాస ఇత్యర్థః. విషయేభ్యో వ్యావృత్తాః వ్యావృత్తవిషయాః అవిషయబ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శినః. తద్బుద్ధిగోచరా ఇత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మానన్దానుగమమాహ (లౌకికోఽపీత్యాదినా) మనుష్యగన్ధర్వానన్దస్యోత్కృష్టత్వే నిమిత్తమాహ (తే హ్యనర్థానాదీతి) ప్రథమమకామహతాగ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రథమమితి) యది ప్రథమపర్యాయ ఏవాకామహతోఽగృహ్యేత తదా తస్యైవ సార్వభౌమానన్దేన తుల్య ఆనన్దః స్యాత్. తదా చ వ్యాఘాతో భవేత్ మానుషానన్దనిస్పృహో మానుషానన్దభాగీ చేతి. తతో మనుష్యగన్ధర్వానన్దేన తుల్యమానన్దం తస్య దర్శయితుం ప్రథమపర్యాయే తదగ్రహణమిత్యర్థః. అవృజినత్వం — అపాపత్వం. యథోక్తకారిత్వం, తత్సాధుపదాల్లభ్యత ఇత్యర్థః (దేవాస్త్రయస్త్రింశత్) అష్టౌ వసవః, ఏకాదశ రుద్రాః, ద్వాదశాదిత్యాః, ఇన్ద్రః, ప్రజాపతిశ్చేతి. యదర్థం మీమాంసారబ్ధా తస్య నిరతిశయానన్దస్య సిద్ధౌ వాక్యతాత్పర్యం దర్శయితుమాహ (తస్యాకామహతత్వేతి) తస్య బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్యానన్దస్తదుపాసకప్రత్యక్షో యస్య మాత్రా — స ఏవ పరమానన్దః స్వాభావిక ఇతి సంబన్ధః. హిరణ్యగర్భానన్దస్య మాత్రాత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (ఏతస్యైవేతి) న కేవలం హిరణ్యగర్భానన్ద ఏవ మాత్రా — యశ్చ ప్రాగుపన్యస్తః సార్వభౌమాద్యానన్దః — స ఏష యస్య మాత్రా ప్రవిభక్తా నానాత్వమాపన్నాః సలిలయత్ర నిరతిశయానన్దేఽకామహతబ్రహ్మవిత్ప్రత్యక్షే కైవల్యేకతాం గతే ఇతి యోజనా. అకామహతప్రత్యక్షత్వాభిధానాద్భేదప్రాప్తిం నిరస్యతి (ఆనన్దానన్దినోశ్చేతి) ప్రత్యక్షత్వాభిధానమజ్ఞానసంశయాదివ్యవధానాభావాభిప్రాయం — న తు విషయవిషయిభావాభిప్రాయం — దృశ్యేఽనాత్మ్యే *ఉదరమన్తరం కురుత ఇత్యాదినా నిషేధాదిత్యర్థః. మీమాంసయా నిరతిశయానన్దం బ్రహ్మాస్మీతి నిర్ధారితం — తస్యాకామహతప్రత్యక్షత్వాభిధానాదభేదసిద్ధిః. స హి పరానన్దః పరస్య ప్రత్యక్షో భవతి. తస్మాన్నిరతిశయానన్దబ్రహ్మైకత్వం జీవస్య *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యుపక్రాన్తం మీమాంసయా చ సిద్ధముపసంహ్రియత ఇత్యర్థః. ఆదిత్యగ్రహణస్యానిర్దైనికోపాధ్యుపలక్షణార్థస్యానివక్షితత్వం దర్శయితుం చోద్యముద్భావయతి (నన్వితి)*య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షిన్ పురుష ఇత్యాదౌ శ్రుత్యన్తరే మణ్డలస్థదక్షిణాక్షిస్థైక్యస్య ప్రసిద్ధత్వాదిహాప్యాదిత్యస్థైక్యస్య దక్షిణాక్షిగ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః. అధ్యాత్మమధిదైవతం చ లిఙ్గాత్మోపాసనవివక్షాయాం తథా స్యాత్ — నేహ తద్వివక్షితమిత్యాహ (నపరేతి) య ఏవం విద్వాన్నిరతిశయానన్ద ఉత్కృష్టోపాధౌ ప్రతిబిమ్బితః — స ఏవ నికృష్టోపాధౌ శరీరాద్యవచ్ఛిన్నపురుషే ప్రతిబిమ్బిత ఇతి పరమానన్దమపేక్ష్య సమత్వం నిర్దిష్టయోః స్వభావైక్యం చ వివక్షితమిత్యర్థః. వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్తి నాస్తీతి) సన్దిగ్ధం సప్రయోజనం చ విచారమర్హతి. అత్ర చ కస్మిన్పక్షే కో దోషః. కో వా లాభ ఇత్యాహ (కిం తత ఇతి) ఉభయత్రానుపపత్తిం సంశయకారణమాహ (యద్యన్యః స్యాదితి) చోద్యముఖేన సంశయవ్యావృత్తిం ప్రయోజనమాహ (యద్యుభయథేత్యాదినా) ఏతదేవమవిచారారమ్భకస్య స్వస్త్యయనం — కల్యాణం. యస్మాదేకత్వవాదినం త్వమాత్థ — బ్రూషే. అప్రతిపన్నవస్తువాదిత్వాదనేకత్వవాదినో, ఽప్యేకస్య వస్తునః సమ్మతత్వాదనేకవస్తువాదినశ్చ. బహవః ప్రతిపక్షాస్తన్నిమిత్తోఽపి కల్యాణం — అనేకత్వస్యాఽన్యోన్యాశ్రయాదిదోషదుష్టత్వాత్, పూర్వపక్షనిరాకరణేన సిద్ధాన్తోపపత్తేశ్చేత్యర్థః. విచారారమ్భముపపాద్య సిద్ధాన్తముపక్రమతే (స ఏవ తు స్యాదితి) ఔపాధికభేదభిన్నోఽప్యేవంవిత్స్వతః పర ఏవ స్యాదిత్యర్థః. అవిద్యాధ్యారోపితాబ్రహ్మత్వవ్యావృత్తిరేవ బ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతి ఫలవాక్యస్యైవమర్థతా కథమవగమ్యతే — స పునరప్రాప్తప్రాప్తిరిత్యాహ (కథమితి) పరిహరతి (విద్యామాత్రేతి) అన్యథాప్యుపపత్తిం శఙ్కతే (మార్గేతి) గన్తుర్గన్తవ్యప్రాప్తత్వాభావేఽపి యథా మార్గజ్ఞానోపదేశః సార్థకః — తథా జీవస్య స్వతో బ్రహ్మత్వాభావేఽపి తదుపదేశః — అధ్యాసద్వారేణ బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వాదిత్యర్థః. త్వం గ్రామోఽసీతి న యథోపదేశః — అత్రాభేదోపదేశః ప్రతీయతే — అతశ్చోపదేశవైషమ్యాన్న దృష్టాన్తో యుక్త ఇత్యాహ (న వైధర్మ్యాదితి) యది విదుషః సకాశాదన్య ఈశ్వరో భయహేతుర్నాస్తి — కా పునస్తర్హి సర్వవ్యతిరిక్తేశ్వరదర్శనస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్య చేతి) కల్పితభేదవిశిష్టరూపేణేశ్వరస్యావిద్యాకృతత్వే మిథ్యాత్వే సతి విద్యయా తత్రావస్తుత్వదర్శనముపపద్యతే — ఈశ్వరోఽస్య ప్రశాస్తేతి మిథ్యైతత్ — యతస్తస్య సమస్తైకాత్మ్యే సతి న పరమార్థతో విద్వద్దృష్ట్యా విశిష్టస్యాసత్త్వమిత్యర్థః. దృష్టాన్తవైషమ్యం శఙ్కతే (నైవమితి) యథా చన్ద్రైకత్వదర్శనాద్ద్వితీయశ్చన్ద్రో న గృహ్యతే — నైవం బ్రహ్మవిదా గృహ్యతే వ్యతిరిక్తేశ్వరః — ప్రతినియతప్రపఞ్చావభాసస్య భోజనాదిప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా జీవన్ముక్తస్యాప్యభ్యుపగమాత్, తత్ప్రపఞ్చనియమస్య చేశ్వరాధీనత్వాభ్యుపగమాదిత్యర్థః. యద్యపి జాగరే వ్యతిరిక్తావభాసదర్శనం విదుషః — తథాపి న తద్భయకారణం. న హి మాయావీ స్వవిరచితవ్యాఘ్రాభాసాద్బిభేతి. అవిదుషో వ్యతిరేకదర్శనం న సదాతనమిత్యాహ (న సుషుప్తేతి) సుషుప్తే వ్యతిరేకాగ్రహణమసత్త్వసాధకం న భవతీత్యాహ (సుషుప్త ఇతి) యథా ఇషుకార ఇష్వాసక్తమనస్కతయా తద్వ్యతిరిక్తం విద్యమానమపి న పశ్యతి — తథా సుషుప్తేఽపి నిద్రానుభవాసక్తతయా సదపి ద్వితీయం న పశ్యతి — న త్వభావాదిత్యర్థః. అన్యాసక్తస్య తద్వ్యతిరిక్తాదర్శనేఽపి తద్దర్శనమివాస్తి — సుషుప్తేఽపి న కించిదజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యయాత్, సుఖస్యాప్యాత్మతాదాత్మ్యాద్, అజ్ఞానస్య చ వ్యతిరిక్తత్వానిర్వచనాద్, అతస్తత్ర ద్వితీయాభావాదేవాగ్రహణమిత్యాహ (న సర్వాగ్రహణాదితి) సుషుప్తే భేదానుపలమ్భాదసత్త్వం — తర్హి జాగ్రత్స్వప్నయోరుపలమ్భాద్ద్వైతస్య సత్త్వం కిం న స్యా

దిత్యాహ (జాగ్రదితి) అనాత్మాదావాత్మత్వాదిబుద్ధిరవిద్యా - తద్భావే ఏవ ద్వైతోపలమ్భాన్నోపలమ్భమాత్రం సత్త్వసాధకం- అన్యథా శుక్తిరూప్యాదేరపి సత్త్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నావిద్యేతి) పూర్వవాద్యాహ (సుషుప్త ఇతి) సుషుప్తే ద్వితీయస్యాగ్రహణమపి లయరూపావిద్యాకృతం- నతు భేదాభావనిబన్ధనం- అతో యదుక్తం సుషుప్తే సర్వాశకబ్రహ్మభూతో జీవః స్వవ్యతిరిక్తమభావాదేవ న పశ్యతీతి తదసదిత్యర్థః. సతోఽపి ద్వితీయస్యావిద్యావశాదగ్రహణమితి కోర్థః. కిం గ్రహణప్రాగభావో జాయతే- ఉతాప్రకాశారోపః - కిం వాఽగ్రహణాకారావికృతస్వరూపావస్థానం నాద్యః- ప్రాగభావస్యానాదిత్వాభ్యుపగమాత్. న ద్వితీయః- పరైర్ద్వితీయస్యాస్వప్రకాశతాస్వాభావ్యాభ్యుపగమేనాప్రకాశారోపానభ్యుపగమాత్, అప్రకాశారోపే చ సర్వస్య స్వప్రకాశబ్రహ్మాత్మతాయా అభ్యుపగన్తవ్యత్వేనాస్మత్సమీహితసిద్ధిప్రసఙ్గాత్,. న తృతీయ ఇత్యాహ (న స్వాభావికత్వాదితి) అవికృతస్వరూపావస్థానం నావిద్యాకార్యం - అనాగన్తుకత్వాదిత్యర్థః. ఏతత్ స్ఫుటయతి (ద్రవ్యస్య హీత్యాదినా) సన్మాత్రం ద్రవ్యముచ్యతే స్వాతన్త్ర్యసిద్ధ్యభిప్రాయేణ. న వైశేషికాభిప్రాయేణ క్రియావద్గుణవత్సమవాయికారణం ద్రవ్యం- మానాభావాదితి ద్రష్టవ్యం. (అవిక్రియేతి) విక్రియాఽభావోపలక్ష్యం స్వరూపం - అనపేక్షసిద్ధిత్వాదిత్యర్థః గ్రహణాదివిక్రియా న స్వాభావికీ - పరాపేక్షత్వాత్. స్ఫటికలౌహిత్యవదిత్యర్థః యదుక్తమనపేక్షసిద్ధిత్వాదవిక్రియత్వమితి తత్ స్ఫుటయతి (యద్ధీతి) ఏవం స్వమతే చిత్సత్తావ్యతిరిక్తేశ్వరస్య భయహేతోరభావాదభయం విదుషస్సమ్భవతీత్యుపపాద్య ద్వైతిపక్షే తదసమ్భవమాహ (యేషామితి) సతోఽన్యస్య స్వరూపేణ స్థితేనాపి వా మా భూద్ధ్వంసః- వ్యాఘాతాత్తదవస్థానాచ్చ తద్వ్యసత ఏవ భయస్యాత్పాదేఽభయప్రాప్తిర్న భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న చాసత ఇతి) వ్యతిరిక్తేశ్వరస్యాసత్తామాత్రేణ న భయహేతుత్వం - కింతు ప్రాణికృతధర్మాద్యపేక్షస్య తు తదభావాదభయం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య నైతత్సాక్షేపేన వాచ్యం- అధర్మాదేరపి సతస్తైనాత్యన్తాసత్త్వానఙ్గీకారాత్. నైయాయికాదిమతేపి సతి హేతౌ కార్యాత్యన్తాభావస్య దురవధారణత్వాత్తేనాపి న వాచ్యమిత్యాహ (న తస్యాపీతి) కించ - సచ్చేదసత్త్వమాపద్యేత అధర్మాదికం- తర్హి ఆత్మన్యపి కః ప్రత్యాసః- తస్మాత్స్వభావవైపరీత్యం సతోఽసత్త్వగమనం కస్యాపి మతే న ఘటత ఇత్యాహ (సదసతోరితి) స్వమతం నిగమయతి (ఏకత్వపక్ష ఇతి) అవిద్యాకల్పితం భయం విద్యయా నివర్తత ఇతి వదతో విద్యావిద్యయోరాత్మధర్మత్వమిష్టం- తతో ధర్మోత్పాదవినాశయోర్వికారిత్వమనిత్యత్వం చ ప్రసజ్యేతేతి శఙ్కతే (విద్యావిద్యయోరితి) కల్పితయోర్విద్యావిద్యయోరాత్మని భయాభయహేతుత్వసమ్భవాన్నాత్మధర్మత్వే ప్రమాణమస్తి- ప్రత్యుత వేద్యత్వాద్రూపాదివదాత్మధర్మత్వం నాస్తీత్యనుమాతుం శక్యత ఇత్యాహ (న ప్రత్యక్షత్వాదితి) చిన్మాత్రతన్త్రే అనాదిరనిర్వాచ్యాఽవిద్యాఽన్తఃకరణరూపేణ పరిణమతే- తచ్చాన్తఃకరణం తామససాత్త్వికావస్థాభేదేన భ్రాన్తిసమ్యగ్జ్ఞానాకారేణ పరిణమతే- తస్మిన్ ప్రతిబిమ్బితశ్చిద్ధాతుస్స్వోపాధిధర్మైరేవ భ్రాన్తస్సమ్యగ్దర్శీతి చ వ్యవహ్రియతే- న తత్త్వతో విద్యావిద్యావత్త్వమిత్యాహ (తే చ పునరితి) ఉక్తన్యాయేన బ్రహ్మవిత్తతో బ్రహ్మాభిన్న ఇత్యుక్తం. తత్ర పరోక్తముద్భావ్య నిరస్యతి (అభేద ఇత్యాదినా) నానన్దమయః పరమాత్మా, న చ తత్ర ప్రవేశః సంక్రమణం,-కింతు అవిషయబ్రహ్మాత్మతాజ్ఞానేనానన్దమయస్యాత్మతయా బ్రాన్తిగృహీతస్యాతిక్రమణం బాధోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యర్థః. (అన్యథా వేతి) నీడే పక్షిప్రవేశవదిత్యర్థః. యద్యప్యన్నమయే ముఖ్యం సఙ్క్రమణం న సంభవతి- తథాపి మనోబుద్ధ్యోర్బహిర్విషయే ప్రవృత్తయోస్తతో వ్యావృత్త్య స్వరూపేఽవస్థానం సఙ్క్రమణం దృష్టం- తథా దుఃఖిన ఆనన్దమయస్య స్వరూపేఽవస్థానం సంక్రమణం భవిష్యతీత్యాహ (మనోమయస్యేతి) స్వరూపావస్థానస్యానాగన్తుకత్వాత్ప్రక్రమవిరోధాచ్చ న తన్ముఖ్యసంక్రమణమిత్యాహ (నేతి) జ్ఞానమాత్రత్వే వా సంక్రమణస్య కిం ఫలమిత్యత ఆహ (జ్ఞానమాత్రత్వే చేతి) ముఖ్యాసంభవే గౌణార్థగ్రహణం న్యాయ్యమేవ- అతోఽధిష్ఠానయాథాత్మ్యప్రతిషేధవిశిష్టస్యాధ్యస్తస్య బాధనమేవ సఙ్క్రమణఫలమితి భావః. ఇతశ్చ తన్ముఖ్యసంక్రమణమన్వేషణీయమిత్యాహ (వస్త్వన్తరాభావాచ్చేతి) సంక్రమణస్యౌపచారికత్వం వ్యాఖ్యాయ ప్రకరణస్య మహాతాత్పర్యముపసంహరచ్ఛలేనాహ (తస్మాదితి) ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

———

౮౦.— (భీషాస్మాదితి) అగ్నీన్ద్రసూర్యప్రముఖాస్సర్వేపి దేవప్రవరాః పరమాత్మశాసనాన్నివృత్తౌ కిం భవిష్యతీతి భీత్యా స్వస్వకర్మసు జాగరూకా భవన్తి. అతశ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం కృత్స్నమపి పదం దుఃఖోదర్కత్వాదనర్థరూపమేవ. అతశ్చ తాదృశపదకామనయా మననవిచ్ఛేదస్యాత్యన్తభయావహత్వాత్ తతో న భయం కించిదస్తీత్యర్థః. ఏవం బ్రహ్మవేదనస్య జగత్కారణత్వతదౌపయికసార్వజ్ఞ్యాదిగుణవిశిష్టవిషయకత్వం అవిచ్ఛిన్నత్వం చ నిధాయ ప్రాప్యస్యానన్దమయస్య బ్రహ్మణః ఆనన్దమయశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం ఆనన్దప్రాచుర్యం దర్శయతి (సైషేతి) వక్ష్యమాణ ఆనన్దవిషయకో విచారో భవతీత్యర్థః. (యువేత్యాది) అత్ర వ్యాసార్యాః *సాధుయువాధ్యాయికః- సాధు- యథావిధి. సమ్యక్సంప్రదాయసిద్ధతయా స్వరవర్ణాదిభ్రంశరహితం వా. యువశబ్దేన ప్రత్యగ్రత్వం వివక్షితం. అవిస్మరణాన్నిత్యం నవం యథా భవతి తథాధ్యయనవానిత్యర్థః. యద్వా- స్వసమవయస్కానాం సర్వేషామధ్యాయికః- అధ్యాపకః. తదధికజ్ఞాన ఇత్యర్థః. ఆశిష్ఠః- ఆశుతరక్రియః. యద్వా- అశనక్షమః. అరోగ ఇత్యర్థః. యద్వా - ఆశీర్వాదవిషయభూతః. సర్వానురఞ్జక ఇత్యర్థః. *సర్వాన్ దేవాన్నమస్యన్తీతివత్. బలిష్ఠః- మనోబలవాన్. ద్రఢిష్ఠ ఇతి శరీరబలస్యోక్తత్వాత్. యద్వా- ద్రఢిష్ఠః- దృఢతరః. నిత్యవ్యవస్థితస్వభావ ఇత్యర్థః. బలిష్ఠః- శరీరమానససర్వవిధబలవాన్. విత్తస్య పూర్ణా- విత్తేన పూర్ణా. *పూరణగుణసుహితార్థేతి షష్ఠ్యా అనుజ్ఞానాత్. ఏవం గుణసముదాయం విభూతిపౌష్కల్యం చోక్త్వా స ఏకో మానుష ఆనన్ద ఇతి శ్రుత్యా తస్యైవానన్దత్వముక్తం. న చ జ్ఞానభస్య స్వగుణవిభూత్యాదేః కథమానన్దత్వమితి శఙ్క్యం- అనుకూలత్వం హ్యానన్దత్వం. తచ్చ స్వత ఏవేష్టత్వం. తచ్చ గుణవిభూత్యోరపి సంభవతి, తద్విషయజ్ఞా

మనుష్యానన్దపర్యాయే శ్రోత్రియస్యేత్యాదివాక్యం శాఙ్కరపాఠే నాస్తి.

నస్యాప్యనుకూలత్వంవిషయానుకూలత్వప్రయుక్తమేవేత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం. అత్రశ్రుతిస్వారస్యాత్ గుణవిభూత్యోరేవానన్దత్వం. శ్రోత్రియః-బ్రహ్మనిష్ఠః. అకామహతః- సమస్తసాంసారికభోగానుపహతః. అతో ముక్త ఉచ్యత ఇత్యుక్తం. ఏవంచ యయవత్వాద్భోగాత్రత్వేష్టార్యజ్ఞానబలైశ్వర్యాదయః సంభూయ యత్ర భవన్తి- స ఏకో మానుష ఆనన్దః. అకామహతశ్రోత్రియస్య ముక్తస్యాపి స ఆనన్దోఽస్తి - ముక్తస్య సర్వానన్దానుభవశాలిత్వాత్తత్ర మానుషానన్దస్యాన్తర్గతత్వాదితి భావః (తే యే శతమిత్యాది) యో మనుష్య ఏవ సన్ కర్మవిశేషేణ విద్యావిశేషేణ వా అన్తర్ధానాదిశక్త్యుపేతతయా గన్ధర్వత్వం ప్రాప్తాః- తే మనుష్యగన్ధర్వాః. అన్తరిక్షలోకవాసినో దేవగన్ధర్వాః. చిరకాలస్థాయీ లోకః చిరలోకః. చిరలోకో లోకో యేషాం- తే చిరలోకలోకాః పితరః అజానః - దేవలోకః. తత్ర జాతా ఆజానజాః. స్మార్తకర్మవిశేషతో దేవస్థానేషు జాతా ఇత్యర్థః. అగ్నిహోత్రాదికర్మణా అగ్న్యాదిసాయుజ్యం ప్రాప్తాః కర్మదేవాః. దేవాస్తు - వసురుద్రాదయః త్రయస్త్రింశద్ధవిర్భుజః ఇన్ద్రబృహస్పతీ- ప్రసిద్ధౌ. ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః. నతు దక్షాదయః- ఏకవచనశ్రవణాత్. (తే యే శతం ప్రజాపతేరితి) అత్ర బ్రహ్మశబ్దః *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రకృతబ్రహ్మపరః. నను బ్రహ్మానన్దస్య తే యే శతమితి పరిచ్ఛిన్నత్వం కథమితి శఙ్క్యం- క్షణాత్ శతయోజనాని గచ్ఛతి శరవాణఇషువత్ గచ్ఛతి సవితేతి ఇషుసామ్యప్రతిపాదకవచనస్య గతిమాన్ద్యనివృత్తిపరత్వవత్ తే యే శతమితి వాక్యస్యాపి చతుర్ముఖానన్దాదాధిక్యమాత్రపరత్వేన శతగుణితచతుర్ముఖానన్దాన్న్యూనానధికత్వపరత్వాభావాత్. ఏవంభూత ఆనన్దమయః *యో వేద నిహితం గుహాయామితి హృదయగుహానిహితత్వేనోపాస్యమానః కీదృశవిగ్రహవిశేషవిశిష్టః- కో వా దేవతావిశేష ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (స యశ్చాయమితి) *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశః ఆ ప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణః తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామేతి ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తికమనీయవిగ్రహయుక్తో యః పుణ్డరీకాక్షః - స ఏవ హృదయగుహావర్తివిజ్ఞానమయాదన్తరః. తతశ్చ పుణ్డరీకాక్షత్వాదివిగ్రహోపేతో నారాయణ ఏవేత్యర్థః. తతశ్చ తాదృశవిగ్రహవిశిష్టత్వేన హృదయగుహావర్తినో ధ్యానం కర్తవ్యమితి ఫలితార్థః. అత్ర *సచ్చ త్యచ్చాభవదితి చిదచిచ్ఛరీరకత్వేనానుసన్ధానముక్తం. *సత్యం జ్ఞానమితి స్వరూపేణానుసన్ధానముక్తం. తచ్చ స్వరూపేణానుసన్ధానం ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తిపుణ్డరీకాక్షత్వవిశిష్టతయా చోక్తం భవతి. *జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతి చేన్నోపాసాత్రైవిధ్యాదితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతా *తదిదం త్రివిధం బ్రహ్మానుసన్ధానం ప్రకరణాన్తరేష్వప్యాశ్రితం- సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిషు స్వరూపేణానుసన్ధానం, తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ తదనుప్రవిశ్య సచ్చ త్యచ్చాభవదితి భోక్తృశరీరకతయా భోగ్యభోగోపకరణశరీరకతయా చానుసన్ధానమిత్యుక్తం. ఏవమస్య ప్రాప్యత్వోపయుక్తముక్త్వా *ఉతావిద్వానముం లోకమిత్యాదినోపక్షిప్తానాం ప్రశ్నానాముత్తరమాహ (స య ఏవమితి) అత్ర య ఏవంవిత్ అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్యేత్యనేన సర్వేషాం బ్రహ్మవిదామర్చిరాదిమార్గ ఉక్తో భవతి. ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి- ముక్తిదశాయాం జీవబ్రహ్మణోరుపాస్యోపాసకయోర్భోగ్యభోక్తృభావప్రతిపాదనాన్ముక్తౌ బ్రహ్మైక్యపక్షో నిరస్తో భవతి. ఏతమన్నమయమిత్యాదిపఞ్చస్వపి పర్యాయేష్వేతచ్ఛబ్దః పరమాత్మపరః. అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయశబ్దాః తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరాః. అత్ర వ్యాసార్యైః *సర్వోఽపి విద్వాన్ అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్యాన్నమయాదిసమష్టివ్యష్టివిభూతికం నిరతిశయానన్దం పరమాత్మానం భోగ్యభూతం భోక్తాసన్ననుభవతీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతీత్యుక్తం. *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే అథ సోఽభయం గతో భవతీత్యుక్తార్థే సాక్షిత్వేన శ్లోకం పఠతి (తదపీతి) ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఉ.— యతో వాచో నివర్తన్తే । అప్రాప్య మనసా సహ । ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ । న బిభేతి కుతశ్చనేతి । ఏతం హ వావ న తపతి । కిమహం సాధు నాకరవం । కిమహం పాపమకరవమితి । స య ఏవం విద్వానేతే ఆత్మానం స్పృణుతే । ఉభే హ్యేవైష ఏతే ఆత్మానం స్పృణుతే । య ఏవం వేద ॥౧॥ ఇత్యుపనిషత్ ॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఇత్యానన్దవల్లీ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

బ్రహ్మవిదిదమయమిదమేకవింశతిరన్నాదన్నరసమయాదన్యాత్ప్రాణో వ్యానోఽపాన ఆకాశః పృథివీ పుచ్ఛం షడ్వింశతిః ప్రాణం యజుర్ఋక్సామాదేశోఽథర్వాఙ్గిరసః పుచ్ఛం ద్వావింశతిరృతం సత్యం యోగో మహో ద్వాదశ విజ్ఞానం ప్రియం మోదః ప్రమోద ఆనన్దో బ్రహ్మ పుచ్ఛం ద్వావింశతిరసన్నేవాథాష్టావింశతిరసత్ షోడశభిర్మానుషో మనుష్యగన్ధర్వాణాం దేవగన్ధర్వాణాం పితౄణాం చిరలోకలోకానామాజానజానాం కర్మదేవానాం యే కర్మణా దేవానామిన్ద్రస్య బృహస్పతేః ప్రజాపతేర్బ్రహ్మణః స యశ్చ సఙ్క్రామత్యేకపఞ్చాశద్యతః కుతశ్చ నైతమేకాదశ నవ.

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.— యతః - యస్మాన్నిర్వికల్పాద్యథోక్తలక్షణాదద్వయాదానన్దాదాత్మనో వాచః - అభిధానాని ద్రవ్యాదిసవికల్పవస్తువిషయాణి వస్తుసామాన్యాన్నిర్వికల్పేఽద్వయేఽపి బ్రహ్మణి ప్రయోక్తృభిః ప్రకాశనాయ ప్రయుజ్యమానాని అప్రాప్య - అప్రకాశ్యైవ నివర్తన్తే - స్వసామర్థ్యాద్ధీయన్తే. మన ఇతి- ప్రత్యయః. విజ్ఞానం. తచ్చ యత్రాభిధానం ప్రవృత్తమతీన్ద్రియేఽప్యర్థే - తదర్థే చ ప్రవర్తతే ప్రకాశనాయ. యత్ర చ విజ్ఞానం తత్ర వాచః ప్రవృత్తిః. తస్మాత్సహైవ వాఙ్మనసయోః- అభిధానప్రత్యయయోః ప్రవృత్తిస్సర్వత్ర. తస్మాద్బ్రహ్మప్రకాశనాయ సర్వథా ప్రయోక్తృభిః ప్రయుజ్యమానా అపి వాచో యస్మాదప్రత్యయవిషయాదనభిధేయాదదృశ్యాదివిశేషణాత్సహైవ మనసా - విజ్ఞానేన సర్వప్రకాశనసమర్థేన నివర్తన్తే-తం బ్రహ్మణ ఆనన్దం శ్రోత్రియస్యావృజినస్యాకామహతస్య సర్వైషణావిముక్తస్య ఆత్మభూతం విషయవిషయిసంబన్ధవినిర్ముక్తం స్వాభావికం నిత్యమవిభక్తం పరమానన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్యథోక్తేన విధానేన న బిభేతి కుతశ్చన- నిమిత్తాభావాత్. న హి తస్మాద్విదుషోఽన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి భిన్నం - యతో బిభేతి. అవిద్యయా యదోదరమన్తరం కురుతే - అథ తస్య భయం భవతీతి హ్యుక్తం. విదుషశ్చావిద్యాకార్యస్య తైమిరికదృష్టద్వితీయచన్ద్రవన్నాశాత్ భయనిమిత్తస్యాభావాన్న బిభేతి కుతశ్చనేతి యుజ్యతే. మనోమయే చోదాహృతో మన్త్రః మనసో బ్రహ్మవిజ్ఞానసాధనత్వాత్. తత్ర బ్రహ్మత్వమధ్యారోప్య తత్స్తుత్యర్థం ॥ న బిభేతి కదాచనేతి భయమాత్రం ప్రతిషిద్ధం. ఇహ త్వద్వైతవిషయే న బిభేతి కుతశ్చనేతి భయనిమిత్తమేవ ప్రతిషిధ్యతే. నన్వస్తి భయనిమిత్తం సాధ్వకరణం పాపక్రియా చ. నైవం. కథమితి. ఉచ్యతే- ఏతం-యథోక్తమేవంవిదం. హ-వావేత్యవధారణార్థౌ. న తపతి- నోద్వేజయతి. నాత్యన్తం తాపయతి. కథం పునస్సాధ్వకరణం పాపక్రియా చ న తపతి. ఉచ్యతే- అహమేవం కిం - కస్మాత్ సాధు- శోభనం కర్మ నాకరవం- న కృతవానస్మీతి పశ్చాత్సన్తాపో భవత్యాసన్నే మరణకాలే. తథా కిం - కస్మాత్పాపం- ప్రతిషిద్ధం కర్మాకరవం- కృతవానస్మీతి చ నరకపతనాదిదుఃఖభయాత్తాపో భవతి. తే ఏతే సాధ్వకరణపాపక్రియే ఏవమేతం న తపతః - యథా అవిద్వాంసం తపతః. కస్మాత్పునర్విద్వాంసం న తపత ఇతి. ఉచ్యతే - స య ఏవం విద్వానేతే - సాధ్వసాధునీ తాపహేతూ ఇత్యాత్మానం స్పృణుతే- ప్రీణయతి. బలయతి వా. పరమాత్మభావేనోభే పశ్యతీత్యర్థః. ఉభే- పుణ్యపాపే. హి- యస్మాదేవమేష విద్వానేతే ఆత్మానమాత్మరూపేణైవ పుణ్యపాపే స్వేన విశేషరూపేణాభావం కృత్వా ఆత్మానం స్పృణుత ఏవ. కః. (య ఏవం వేద) యథోక్తమద్వైతమానన్దం బ్రహ్మ వేద-తస్యాత్మభావేన దృష్టే పుణ్యపాపే నిర్వీర్యే- అతాపకే జన్మారమ్భకే న భవత ఇతి. యస్మాదేవం తస్మాదితి - ఇత్థమేవం యథోక్తాఽస్యాం వల్ల్యాం బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్ - సర్వాభ్యో విద్యాభ్యః పరమరహస్యం దర్శితమిత్యర్థః. పరం శ్రేయోఽస్యాం నిషణ్ణమితి. ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతః కృతౌ తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే ఆనన్దవల్లీ నామ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

ఆ.— సాధ్వసాధునీ న స్తః, ప్రకాశేతే, చేతి సత్ప్రకాశమాత్రమాత్మతత్త్వమేవ తయోః స్వరూపం - తతోఽతిరిక్తం పదార్థానర్థహేతుత్వం నామ విశేషరూపం. తన్న వస్తుసత్-ప్రకాశాన్యత్వేనాసత్త్వాదప్రకాశమానత్వాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ (స్వేన విశేషరూపేణేతి) ఆత్మైవావిద్యయా సాధ్వసాధురూపేణ ప్రతిపన్న ఆసీత్ - ఇదానీం తు యే సాధ్వసాధునీ అర్థానర్థహేతూ బభూవతుః- తే ఆత్మైవేతి జ్ఞానేన స్వాత్మానం సాధ్వసాధుకరణే న ప్రీణయత్యేవ- లోకదృష్ట్యా నిష్పాద్యమానే పుణ్యపాపే దృష్ట్వా విద్వాన్ న బిభేతీత్యాహ (స్పృణుత ఏవేతి) ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్య
టీకాయాం బ్రహ్మానన్దవల్లీ నామ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

రం.— (యతో వాచ ఇతి) వాఙ్మనసే ఆనన్దస్య ఇయత్తాలక్షణం పారం గన్తుం ప్రవృత్తే తదప్రాప్యైవ నివృత్తే భవతః - తాదృశానన్దగుణకబ్రహ్మోపాసనేన సర్వక్లేశభయాత్యన్తికనివృత్తిర్భవతీత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (ఏతమితి) స్వర్గాదిహేతుభూతం సుకృతం నాకార్షం- నరకాదిహేతుభూతం దుష్కృతమకార్షమితీదృశీ చిన్తా ఏతం - బ్రహ్మవిదం న బాధతే - స్వర్గాదిలోకేష్విచ్ఛాయా అభావాత్, బ్రహ్మజ్ఞానదగ్ధపాపతయా నరకాదిభయస్యాప్యభావాత్,. ఏతాదృశం బ్రహ్మవిద్యాప్రయుక్తమాహాత్మ్యమపి ధ్యేయమిత్యాహ (స య ఇతి) ఏతే - ఏతాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం ఆత్మానం స్పృణుతే - రక్షతీత్యర్థః. పుణ్యపాపఫలానుభవో నాస్తీత్యుక్తం భవతి. (ఉభే ఇతి) పునర్వచనం పుణ్యపాపవిధూననసాతత్యతాత్పర్యద్యోతనాయ, అనువాకసమాప్తిద్యోతనాయ చ. (ఇత్యుపనిషదితి) ఇత్థం పరమరహస్యోపదేశః తాదృశోపదేశయోగ్యాయైవ వక్తవ్య ఇతి భావః. ఇదం చ ప్రకరణం సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే చిన్తితం - ॥తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్. అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇతి శ్రుత ఆనన్దమయో జీవ ఏవ- ॥నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్య ఇతి వృద్ధాదానన్దాద్వికారార్థమయట్ ప్రత్యయస్య విధానే అవికారే పరమాత్మని మయట్ప్రత్యయార్థాసంభవాత్,. ॥శారీర ఇతి శరీరసంబన్ధశ్రవణాత్, ॥ అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయానామేకరూప్యస్వారస్యాదితి ఆనన్దమయస్యాశోధ్యత్వ

శ్రవణాత్, నిత్యశుద్ధస్యపరమాత్మనఃశోధ్యత్వాసంభవాత్, ఆనన్దమయోజీవఏవేతిప్రాప్తఉచ్యతే *ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ - ఆనన్దమయఃపరమాత్మా కుతః. అభ్యాసాత్- నిరతిశయదశాశిరస్కతయా *తేయేశతంతేయేశతమిత్యభ్యస్యమానస్యాపరిచ్ఛిన్నానన్దస్యపరిమితసుఖలవభాజిజీవే అసంభవాత్. *వికారశబ్దాన్నేతిచేన్నప్రాచుర్యాత్ - వికారవాచిమయట్ప్రత్యయశ్రవణాదానన్దమయోజీవఏవేతిచేత్. నాత్రవికారవాచీమయట్ప్రత్యయః- *మయడ్వైతయోర్భాషాయాంభక్ష్యాచ్ఛాదనయోరితిపూర్వసూత్రాత్ *నిత్యంవృద్ధశరాదిభ్యఇత్యత్రభాషాయామిత్యనువృత్తేః వికారావయవయోర్మయట్ప్రత్యయస్యభాషావిషయత్వేనఛన్దసివికారార్థమయటోఽసంభవాత్. *యస్యపర్ణమయీత్యాదౌతు *ద్వ్యచశ్ఛన్దసీతివిధానబలాదుపపద్యతే- ప్రకృతేత్వానన్దపదస్యద్వ్యచ్త్వాభావేననమయట్ప్రత్యయస్యసంభవః అతఆనన్దమయఇత్యత్రమయట్ప్రత్యయః *తత్ప్రకృతవచనేమయడితిసూత్రవిహితప్రాచుర్యార్థమయట్ప్రత్యయఏవ. అతశ్చఆనన్దప్రచురత్వంచపరమాత్మనస్సంభవతీతిపరమాత్మైవానన్దమయః. ననుబ్రాహ్మణప్రచురోగ్రామఇత్యుక్తేఽస్మిన్గ్రామేఅబ్రాహ్మణానామప్యల్పానాంసత్త్వంప్రతీయతే - ఏవమిహాపిబ్రహ్మణిఆనన్దప్రాచుర్యోక్తేఃదుఃఖస్యాపిలేశతఃసత్త్వంప్రతీయతఇతిదుఃఖలేశశూన్యేపరమాత్మనిఆనన్దప్రాచుర్యోక్తిరపినసంగచ్ఛతఇతిచేత్. నైవం - ప్రచురప్రకాశస్సవితేత్యత్రసవితుఃప్రకాశప్రాచుర్యేకథితేపితద్విరోధితమోల్పత్వస్యతత్రాప్రతీతేః. నహిసవితరితమోలేశస్యాపిసంభావనాస్తి. అతస్తత్రయథాసవితరిప్రకాశప్రాచుర్యంవ్యధికరణచన్ద్రాదిగతప్రకాశాల్పత్వాపేక్షం - నతుసమానాధికరణాదిత్యగతతమోల్పత్వాపేక్షం - ఏవంబ్రహ్మణ్యానన్దప్రాచుర్యమపివ్యధికరణజీవగతానన్దాల్పత్వాపేక్షమేవ - నతుసమానాధికరణబ్రహ్మగతస్వవిజాతీయదుఃఖాల్పత్వాపేక్షం. అతోబ్రహ్మణిఆనన్దప్రాచుర్యేనానుపపత్తిః. *తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ- *ఏషహ్యేవానన్దయాతీతిఆనన్దమయస్యజీవానన్దయితృత్వంవ్యపదిశ్యతే - అతఆనన్దయితవ్యాజ్జీవాదానన్దయితాఅన్యఏవ. *మాన్త్రవర్ణికమేవచగీయతే- *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిమన్త్రవర్ణోదితంబ్రహ్మైవ *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సంభూతఇత్యాదినాఆకాశాదికారణత్వేనఆనన్దమయత్వేనచగీయతే - నచసత్యజ్ఞానత్వాదికంసవికారస్యసంకుచితజ్ఞానస్యజీవస్యసంభవతి. ననుపరిశుద్ధస్వరూపస్యమన్త్రవర్ణోదితసత్యజ్ఞానత్వాదికంసంభవతీతిచేత్.తత్రాహ *నేతరోనుపపత్తేః- ఇతరః-ముక్తోపిజీవోనాత్రప్రతిపాద్యః- అనుపపత్తేః- నిరుపాధికవిపశ్చిత్త్వసకలజగత్కారణత్వభయాభయహేతుత్వాదీనాంప్రకరణప్రతిపాదితానాంధర్మాణాంపరమాత్మవ్యతిరిక్తేఅనుపపత్తేః. *భేదవ్యపదేశాచ్చ- *తస్మాద్వాఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ అన్యోన్తరఆత్మానన్దమయఇతివిజ్ఞానశబ్దితబద్ధముక్తాత్మకసకలజీవభేదవ్యపదేశాచ్చ నముక్తాత్మాఇహప్రతిపాద్యః.*కామాచ్చనానుమానాపేక్షా-*సోకామయతబహుస్యాంప్రజాయేయేతికామనామాత్రాదేవఆనుమానికప్రధాననిరపేక్షజగత్సృష్టృత్వప్రతీతేర్నజీవఆనన్దమయః.*అస్మిన్నస్యచతద్యోగంశాస్తి-అస్మిన్-ఆనన్దమయేలబ్ధేసతిఅస్య-జీవస్యఆనన్దయోగం *రసంహ్యేవాయంలబ్ధ్వానన్దీభవతీతిశాస్త్రంశాస్తి. అతోజీవానన్దహేతుభూతలాభకర్మభూతస్యబ్రహ్మణఃనజీవాభేదఉపపద్యతే. ననునానన్దమయస్యబ్రహ్మత్వముపపద్యతే *బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠేతితదాధారభూతతయాతత్పుచ్ఛత్వేననిర్దిష్టస్యైవబ్రహ్మత్వేనాభిధానాత్.ఆనన్దమయస్యైవప్రధానప్రతిపాద్యత్వేఽసన్నేవసభవతీతితత్పర్యాయోక్తశ్లోకోపిఆనన్దమయవిషయఏవస్యాత్. నచతస్మిన్శ్లోకేఆనన్దమయస్యనిర్దేశోదృష్టః- తత్రబ్రహ్మశబ్దస్యైవశ్రవణాత్. అతఃపుచ్ఛమేవబ్రహ్మనానన్దమయఇతిచేన్న-ఆనన్దమయస్యైవబ్రహ్మణఃకయాచనభేదవివక్షయాఅవయవావయవిభావేననిర్దేశోపపత్తేః. ఇతరథాఽఽనన్దఆత్మేతిమధ్యమావయవత్వేననిర్దిష్టస్యానన్దస్యాపిపుచ్ఛత్వేననిర్దిష్టబ్రహ్మణోపిభేదఃప్రసజ్యేత-మధ్యమావయవపుచ్ఛయోర్భేదావశ్యంభావాత్.నచేష్టాపత్తిః- బ్రహ్మణోఽనానన్దరూపత్వప్రసఙ్గాత్. యదిచకయాచనభేదవివక్షయాఏకస్యైవబ్రహ్మణః పుచ్ఛత్వమధ్యమాఙ్గత్వనిరూపణం- తర్హిఅవయవావయవిభావభేదకల్పనమప్యభేదేపిసంగచ్ఛతఇతినానన్దమయబ్రహ్మణోర్భేదప్రసక్తిః. నచానన్దమయస్యబ్రహ్మత్వే *ఆనన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీతిశోధ్యత్వమనుపపన్నమితివాచ్యం - శోధ్యత్వస్యప్రసాద్యత్వరూపతయాభక్తిప్రపత్తిలక్షణోపాయవశేనశాన్తకోపత్వలక్షణప్రసాదవిశిష్టత్వరూపేణసాధ్యత్వసంభవేనశోధ్యత్వస్యాపిసంభవాత్. ఆనన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వేచ *ఆనన్దమయోభ్యాసాదిత్యాది సూత్రగణస్యాసంబద్ధప్రలాపత్వంస్యాదిత్యాస్తాంతావత్.——— తథాగుణోపసంహారపాదేయథావిద్యాన్తరేశ్రుతానాంసంయద్వామత్వాదీనాంగుణానాంసవిద్యాన్తరేఉపసంహారః- తథాసత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనామపివిద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాంవిద్యాన్తరేఉపసంహారః- ప్రాపకాభావాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే *ఆనన్దాదయఃప్రధానస్య- ప్రధానస్య- గుణినోబ్రహ్మణఃసర్వేషుఉపాసనేష్వభేదాద్గుణ్యపృథగ్భూతానాంఆనన్దాదీనాంగుణానామపిసర్వాసుఉపాసనేషుఉపసంహారః. నన్వేవంప్రియశిరస్త్వాదీనామపిసర్వేషూపాసనేషూపసంహారఃప్రాప్నోతి- తత్రాహ *ప్రియశిరస్త్వాద్యప్రాప్తిరుపచయాపచయౌహిభేదే - ప్రియశిరస్త్వాదీనాంబ్రహ్మణోబుద్ధ్యారోహాయకల్పితత్వేనబ్రహ్మగుణత్వాభావాత్నోపాసనాన్తరేతస్యప్రాప్తిః. యదిహిబ్రహ్మణశ్శిరఃపక్షపుచ్ఛాద్యవయవభేదస్స్యాత్- తర్హిబ్రహ్మణోమధ్యప్రదేశేఉపచయః, శిరఃప్రదేశేఅపచయః, ఇత్యాదికంపక్షివత్ప్రసజ్యేత. నచానన్తస్యబ్రహ్మణస్తదుపపద్యతే. ననుప్రియశిరస్త్వాదీనాం అబ్రహ్మగుణతయాసర్వవిద్యోపసంహారాప్రాప్త్తావపిసంయద్వామత్వాదీనాంబ్రహ్మగుణానాంసర్వవిద్యాసూపసంహారఃప్రాప్నోతి- బ్రహ్మగుణానామానన్త్యేనోపసంహారోఽశక్యశ్చ-తత్రాహ *ఇతరేత్వర్థసామాన్యాత్- ఇతరేతు- ఆనన్దాదయఃఅర్థసామాన్యాత్- ప్రయోజనసామాన్యాత్ - బ్రహ్మస్వరూపావగతిలక్షణప్రయోజనైక్యాత్సర్వాసుపరవిద్యాసూపసంహర్తవ్యాః. తతశ్చస్వరూపనిరూపకాఃధర్మాస్సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్దత్వాదయస్సర్వాసుపరవిద్యాసుఉపసంహర్తవ్యాః - నిరూపితస్వరూపధర్మాఃసత్యకామత్వాదయఃనసర్వాసుపరవిద్యాసూపసంహర్తవ్యాః. నను ప్రియశిరస్త్వాదీనాంవస్తుతోబ్రహ్మధర్మత్వాభావేతదుపదేశఃకిమర్థఇత్యత్రాహ *ఆధ్యానాయప్రయోజనాభావాత్- ఆధ్యానాయ- బుద్ధ్యారోహణాయప్రియశిరస్త్వాదిరుపదిశ్యతే - ప్రయోజనాన్తరస్యాభావాత్.

*ఆత్మశబ్దాచ్చ - * అన్యోన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇతి ఆనన్దమయస్యాత్మశబ్దేన నిర్దేశా, దాత్మనశ్చ శిరఃపక్షపుచ్ఛాద్యసంభవాత్, ప్రియశిరస్త్వాదికం బుద్ధ్యారోహాయ కల్పితమిత్యేవావసీయతే. నను *అన్యోన్తర ఆత్మా ప్రాణమయ ఇత్యాత్మశబ్దస్యానాత్మస్వపి పూర్వం ప్రయుక్తత్వాత్ *అన్యోన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇత్యాత్మశబ్దస్యాత్మవిషయత్వం కథం నిశ్చీయతే - తత్రాహ *ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాత్ - *అన్యోన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇత్యాత్మశబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణం - ఇతరవత్ - యథా ఇతరత్ర *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇత్యాదిష్వాత్మశబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణం - తద్వత్. కుత ఏతత్. ఉత్తరాత్ - *సోకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి ఆనన్దమయవిషయాదుత్తరాద్వాక్యాత్. *అన్వయాదితి చేత్ స్యాదవధారణాత్ - పూర్వత్ర ప్రాణమయాదిష్వనాత్మస్వాత్మశబ్దాన్వయదర్శనాన్నోత్తరాన్నిశ్చేతుం శక్యత ఇతి చేత్. స్యాదవధారణాత్ - స్యాదేవ నిశ్చయః. కుతః. అవధారణాత్ - పూర్వత్రాపి *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి పరమాత్మన ఏవ బుద్ధ్యావధారితత్వాత్ అన్నమయాదన్తరే ప్రాణమయే ప్రథమం పరమాత్మబుద్ధిరవతీర్ణా - తదనన్తరంచ ప్రాణమయాదన్తరే మనోమయే - తతో విజ్ఞానమయే - తత ఆనన్దమయే ప్రక్రాన్తా పరమాత్మబుద్ధిస్తదనన్తరాభావాత్, తదుత్తరాచ్చ *సోకామయతేతి వాక్యాత్, ప్రతిష్ఠితేత్యుపక్రమేపి అపరమాత్మని పరమాత్మబుద్ధ్యా ఆత్మశబ్దాన్వయ ఇతి నిరవద్యం. నచానన్దమయేపి పరమాత్మత్వబుద్ధ్యా ఆత్మశబ్దప్రయోగ ఇతి శఙ్క్యమ్ - తద్వదత్రాత్మాన్తరానుపదేశాత్ బాధకాభావాత్. నన్వితరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్తికాలే సత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనాం న ప్రతీయమానత్వనియమస్సంభవతి - అస్థూలత్వాదినా వా అన్తర్యామిత్వ జగత్కారణత్వ లక్ష్మీపతిత్వ నిరుపాధిక సర్వజ్ఞత్వాదిభిర్వా ఇతరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతీతేస్సంభవాత్ అత ఆనన్దాదీనాం సత్యకామత్వసంయద్వామత్వాదీనాంచ వైషమ్యం కుర్వీవేచమితి చేత్. అత్ర కేచిత్ - ధర్మా హి ద్వివిధాః - విశేష్యస్వరూపనిష్ఠాః, సవిశేషణస్వరూపనిష్ఠా, శ్చ యే విశేష్యస్వరూపనిష్ఠాః ఆనన్దత్వాదయః - తే సర్వానుయాయినః. ఇతరే తు వ్యవస్థితాః - జగత్కారణత్వస్య ప్రకృతిపురుషకాలవిశిష్టలక్షణతయా తదుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యాదేరపి తథాత్వాన్న సర్వానుయాయిత్వం. అయం భావః - కేచిద్ధర్మాః స్వరూపప్రయుక్తాస్సతతైకరూపాః నిర్వికారాః. అత ఏవ *యచ్చ కాలాన్తరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై। పరిణామాదిసంభూతాం తద్వస్తు నృప తచ్చ కిం। అనాశీ పరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే ఇత్యాదిభిరుపపాదితా పరమార్థశబ్దవాచ్యాః సర్వజ్ఞత్వసర్వనియన్తృత్వాదివిలక్షణాస్తే సర్వవిద్యానుయాయినః. సంయద్వామత్వసర్వజ్ఞత్వాదయస్తు ధర్మాః స్వరూపవ్యతిరిక్తసతతైకరూపత్వశూన్య ప్రకృతితత్కార్యజీవకాలేశ్వరధర్మభూతజ్ఞానఘటితాః - న తే ఏకరూపాః. ఈశ్వరధర్మభూతజ్ఞానస్యాపి నానావిధసఙ్కల్పత్వాదిలక్షణవికారశాలితయా ఐశ్వర్యతత్క్రియాణామప్యనేకరూపత్వాత్ తద్ఘటితధర్మాణామపి నైకరూపత్వం. అత ఏవ న పరమార్థశబ్దితత్వంచ. అతస్తేషాం న సర్వానుయాయిత్వం. జ్ఞానత్వానన్దత్వసత్యత్వాదీనాం తు న తథేతి వైషమ్యమాహుః. అన్యే తు స్వరూపప్రతీత్యన్తర్గతా ధర్మాస్సర్వవిద్యానుయాయినః - స్వరూపప్రతీత్యన్తర్గతత్వం - స్వరూపాన్తర్గతత్వమేవ. జ్ఞానత్వానన్దత్వాదయస్తు స్వరూపాభిన్నధర్మాః. అత ఏవ పరైరపి *ఆనన్దో విషయానుభవో నిత్యత్వంచేతి సన్తి ధర్మా న చాపృథక్త్వేపి పృథగివావభాసన్త ఇత్యుక్తమ్. అతశ్చ యే స్వరూపాభిన్నా ధర్మాః - తే సర్వవిద్యానుయాయినః. సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వాదయస్తు ధర్మభూతజ్ఞానక్రియాదిరూపా ధర్మిస్వరూపభిన్నా ఇతి న సర్వానుయాయినః. అపరే తు స్వరూపోపదేశపరవాక్యప్రతిపన్నానాం సర్వవిద్యానుయాయిత్వం - నోపాసనార్థోపదిష్టానాం. నచ *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిషు స్వరూపోపదేశపరవాక్యప్రతిపన్నతయా సార్వజ్ఞ్యాదీనామపి సర్వవిద్యానుయాయిత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం - తస్యాప్యుపాసనవిధ్యశ్రవణేపి తత్పరత్వాత్. అత ఏవ *సంభృతి ద్యువ్యాప్త్యపి చాతః ఇత్యధికరణే - నారభ్యశ్రుతానామశ్రుతోపాసనవిధీనామప్యుపాసనార్థత్వం సిద్ధవత్కృత్య కిం సర్వవిద్యానివేశః - ఉతాఽఽయతనవ్యతిరిక్తాస్వితి చిన్తా ప్రవర్తితా. నచైవముపాసనార్థత్వే సార్వజ్ఞ్యాదీనామపారమార్థ్యప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం - బాధకాభావేన సత్యత్వాత్. అత ఏవ *ధ్యానార్థేప్యుపదేశే తద్గుణక ఈశ్వరస్సిధ్యతీతి వ్యతిహారసూత్రే శఙ్కరభాష్యేప్యుక్తం. ఇతరథా పరమతే సత్యకామత్వాదీనాం వాగాదిపాదత్వాదివద్ వ్యావహారికసత్యత్వస్యాపి అభావప్రసఙ్గాదిత్యాహుః. ....

ఇతి తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే ఆనన్దవల్లీభాష్యం సంపూర్ణమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజభాష్యేణచయుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

భృగువల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ సహనావవతు। సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై। తేజస్వినావధీతమస్తుమావి
ద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥

ఉ.—— భృగుర్వై వారుణిః। వరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి।తస్మాఏతత్ప్రోవాచ। అన్నంప్రాణంచక్షుశ్శ్రోత్రంమనోవాచమితి। తగ్ంహోవాచ। యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తే। యేనజాతానిజీవన్తి। యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి।తద్విజిజ్ఞాసస్వ। తద్బ్రహ్మేతి। సతపోతప్యత।సతపస్తప్త్వా॥ ఇతిప్రథమోనువాకః.

శం.—— సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ ఆకాశాదికార్యమన్నమయాన్తంసృష్ట్వాతదేవానుప్రవిష్టంవిశేషవదివోపలభ్యమానంయస్మాత్-తస్మాత్సర్వకార్యవిలక్షణమదృశ్యాదిధర్మకమేవానన్దం. తదేవాహమితివిజానీయాత్- అనుప్రవేశస్యతదర్థత్వాత్. తస్యైవంవిజానతశ్శుభాశుభకర్మణీజన్మాన్తరారమ్భకేనభవతఇత్యేవమానన్దవల్ల్యాంవివక్షితోఽర్థః. పరిసమాప్తాచ బ్రహ్మవిద్యా. అతఃపరం బ్రహ్మవిద్యాసాధనంతపోవక్తవ్య, మన్నమయాదివిషయాణిచోపాసనాన్యుక్తానీ, త్యతఃపూర్వవచ్ఛాన్తిపాఠపూర్వకమిదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికావిద్యాస్తుతయె - ప్రియాయపుత్రాయపిత్రోక్తేతి. (భృగుర్వైవారుణిః) వైశబ్దః ప్రసిద్ధానుస్మారకః. భృగురిత్యేవంనామా ప్రసిద్ధోఽనుస్మార్యతే. వారుణిః - వరుణస్యాపత్యంవారుణిః వరుణంపితరం బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసురుపససార- ఉపగతవాన్. అధీహిభగవో బ్రహ్మేత్యనేనమన్త్రేణ. అధీహి- అధ్యాపయ. కథయ. సచపితావిధివదుపసన్నాయతస్మైపుత్రాయైతద్వచనం ప్రోవాచ- అన్నంప్రాణంచక్షుః శ్రోత్రంమనోవాచమితి. అన్నం- శరీరం. తదభ్యన్తరంచ ప్రాణమనన్తరముపలబ్ధిసాధనానిచక్షుశ్శ్రోత్రంమనోవాచమిత్యేతాని బ్రహ్మోపలబ్ధౌద్వారాణ్యుక్తవాన్. ఉక్త్వాచద్వారభూతాన్యేతాన్యన్నాదీనితంభృగుంహోవాచ బ్రహ్మణోలక్షణం. కింతత్. యతః- యస్మాద్వైఇమాని- బ్రహ్మాదీని స్తమ్బపర్యన్తానిభూతానిజాయన్తే. - యేనచజాతానిజీవన్తి - ప్రాణాన్ధారయన్తి. వర్ధన్తే,. వినాశకాలేచయత్ప్రయన్తి - యద్ - బ్రహ్మ ప్రతిగచ్ఛన్తి.అభిసంవిశన్తి. తాదాత్మ్యమేవ ప్రతిపద్యన్తే,. ఉత్పత్తిస్థితిలయకాలేషుయదాత్మతాంనజహతిభూతానితదేతద్వై- తద్బ్రహ్మణోలక్షణం. తద్బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ- విశేషేణజ్ఞాతుమిచ్ఛస్వ. యదేవంలక్షణం బ్రహ్మ-తదన్నాదిద్వారేణప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః. శ్రుత్యన్తరంచ * ప్రాణస్యప్రాణముతచక్షుషశ్చక్షురుతశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమన్నస్యాన్నంమనసోమనోయేవిదుస్తేనిచిక్యుర్బ్రహ్మపురాణమగ్ర్యమితి బ్రహ్మోపలబ్ధౌద్వారాణ్యేతానిదర్శయతి. సః - భృగుర్బ్రహ్మోపలబ్ధిద్వారాణి బ్రహ్మలక్షణంచ శ్రుత్వాపితుఃతపఏవ బ్రహ్మోపలబ్ధిసాధనత్వేనాఽతప్యత- తప్తవాన్. కుతఃపునరనుపదిష్టస్యైవతపసఃసాధనత్వప్రతిపత్తిర్భృగోః. సావశేషోక్తేః. అన్నాది బ్రహ్మణః ప్రతిపత్తౌద్వారం, లక్షణంచయతోవాఇమానిభూతానీ, త్యుక్తవాన్- సావశేషంహితత్- సాక్షాద్బ్రహ్మణోఽనిర్దేశాత్. అన్యథాహిస్వరూపేణైవ బ్రహ్మనిర్దేష్టవ్యం జిజ్ఞాసవేపుత్రాయేదమిత్థంరూపం బ్రహ్మేతి- నచైవంనిరదిశత్. కింతర్హి. సావశేషమేవోక్తవాన్. అతోఽవగమ్యతే - నూనంసాధనాన్తరమప్యపేక్షతేపితా బ్రహ్మవిజ్ఞానం ప్రతీతి. తపోవిశేషప్రతిపత్తిస్తుసర్వసాధకతమత్వాత్. సర్వేషాంహినియతసాధ్యవిషయాణాంసాధనానాంతపఏవసాధకతమంసాధనమితిహి ప్రసిద్ధంలోకే - తస్మాత్ పిత్రానుపదిష్టమపి బ్రహ్మవిజ్ఞానసాధనత్వేనతపః ప్రతిపేదేభృగుః. తచ్చతపః- బాహ్యాన్తఃకరణసమాధానం. తద్ద్వారకత్వాత్ బ్రహ్మప్రతిపత్తేః. *మనసశ్చేన్ద్రియాణాంచఐకాగ్ర్యంపరమంతపః। తజ్జ్యాయస్సర్వధర్మేభ్యఃసధర్మఃపరఉచ్యతఇతిస్మృతేః. సచతపస్తప్త్వా. ఇతి ప్రథమానువాకభాష్యమ్.

ఆ.—— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవల్లీసంబన్ధమాహ (సత్యంజ్ఞానమిత్యాదినా) (తపఇతి) పదార్థవివరణంవాక్యార్థజ్ఞానసాధనమిత్యర్థః. (అధీహీతి) అధ్యాపయ- స్మారయ. * ఇక్స్మరణఇతిధాతుపాఠాదిత్యర్థః. (బ్రహ్మోపలబ్ధావితి) లక్ష్యత్వమర్థవివేకాయద్వారాణి-శరీరాదిచేష్టాఽన్యథానుపపత్త్యాహిసాక్షీభూతశ్చిద్ధాతుర్వివిచ్యతఇతిభావః. నకేవలంత్వమర్థజ్ఞానంవాక్యార్థజ్ఞానసాధనం-కింతుతత్పదార్థజ్ఞానమపీత్యభిప్రేత్యతదర్థస్య బ్రహ్మణోలక్షణముక్తవానిత్యర్థః. (సావశేషోక్తేరితి) పదార్థోపలక్షణస్యైవాభిధానా, దఖణ్డవాక్యార్థస్యాప్రతిపాదనాత్, ప

దార్థభేదజ్ఞానాన్న పురుషార్థసంభవః- * ఉదరమన్తరంకురుత ఇతినిన్దితత్వాత్. అతో వాక్యార్థావగతిపర్యన్తం తాత్పర్యేణలక్ష్యపదార్థవివరణమావృత్త్యానుష్ఠితవానిత్యర్థః. (సతప స్తప్త్వేతి) కు త్రేదం పిత్రోక్తంలక్షణం పరిపూర్ణం భవత్విత్యేకాగ్రేణ చేతసా పర్యాలోచ్య. ఇతి ప్రథమానువాకభాష్యటీకా.

౮౦.— అథలక్షణాన్తరముఖేన బ్రహ్మప్రతిపాదయితుం, బ్రహ్మప్రతిపత్తౌ తపోనిర్ధూతకల్మషాన్తఃకరణస్య హేతుత్వమితి ప్రతిపాదనాయ, చ భృగువల్ల్యారభ్యతే (భృగుర్వైఇతి) వరుణస్సుతో భృగుః పితరం వరుణం అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి మన్త్రపూర్వకముపసన్న ఇత్యర్థః. హే భగవన్- పూజార్హ. బ్రహ్మాధీహి- ఉపదేశాయస్మర. అధీష్వేతి వా. అధ్యాపయేతి వార్థః. (తస్మా ఏతదితి) అన్నం బ్రహ్మ ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాది కంతస్మై నశ్శోధనాయోపదిశ్య కిం సర్వాణ్యపి బ్రహ్మణి - ఉతైకం - తత్రాపి కిం వా బ్రహ్మేతి వ్యాకులచేతసం పుత్రమాలోక్య వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. (యతో వా ఇమానీతి) జీవన్తి - ఆత్మభూతేన జీవన్తీత్యర్థః. ప్రయన్తి సన్తి భూతాని యదభిసంవిశన్తి - లీయన్తే. సమిత్యేకీకరణే. ఏకీకృతతయా ప్రవేశస్సంవేశః. యద్వా - యత్ప్రయన్తీతి మోక్షః. అభిసంవిశన్తీతి ప్రలయః. అస్మిన్పక్షే యచ్ఛబ్దస్యావృత్తిః. యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీత్యత్ర హి ప్రతివాక్యం తద్బ్రహ్మేత్యనుషక్తేః న జగజ్జన్మాది ప్రత్యేకం లక్షణం - ప్రత్యేకలక్షణత్వే లక్షణాన్తరవైయర్థ్య ప్రసక్తాచ్చ. అతస్సముదితమేవ లక్షణం. న చ జన్మాదిసముదాయస్య లక్షణత్వే వ్యావర్త్యాభావేన నిష్ప్రయోజనత్వం- లక్ష్యాకార విపరీతశఙ్కానివారణక్షమత్వేన సప్రయోజనత్వాత్. ఉత్పత్తికారణత్వమాత్రే ఽభిహితే హి తస్య స్థితి ప్రళయ కారణభూతవస్త్వన్తరశఙ్కాయా జగజ్జన్మమాత్రకారణస్య బ్రహ్మణో నిరతిశయబృహత్త్వం న సిధ్యేత్, తథా లయకారణత్వానభిధానే ఆత్యన్తికలయరూపమోక్షప్రదాన్తరసద్భావశఙ్కాయా మోక్షప్రదత్వప్రాప్యత్వానుగుణగుణైర్బృహత్త్వం న సిధ్యేత్, - అతో జగజ్జన్మకారణత్వమాత్రస్య సమస్తవస్తువ్యవచ్ఛేదక్షమత్వేపి జన్మాదిసముదాయకారణత్వస్యైవ బృహత్త్వాతిశయాపాయికత్వాత్సృష్టి స్థితి ప్రలయసముదాయకారణత్వం లక్షణమితి జ్ఞాపితం. యతో వేత్యాదినా యదితి యద్వృత్తయోగాత్ కారణమనూద్యతే- తద్బ్రహ్మేతి కారణస్య బ్రహ్మత్వం విధీయతే. తేన కారణత్వస్య బ్రహ్మలక్షణత్వం సిద్ధం భవతి. తద్విజిజ్ఞాసస్వేతి న విచారస్యోపాసనస్య వా విధిః- విచారాత్మకజ్ఞానం రాగప్రాప్తత్వాన్న విధేయం. ఉపాసనాత్మకస్య తు జ్ఞానస్య * బ్రహ్మవిదాప్నోతీతి ప్రాకరణికవాక్యాన్తరసిద్ధత్వాత్, ఉపక్రమే *అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి ప్రశ్నస్య తత్త్వపరత్వేన ఉపాయవిషయత్వాభావాచ్చ నోపాసనాజ్ఞానమిహ విధేయం. అతో విజిజ్ఞాసస్వేత్యుపదిశ్యమానార్థే సావధానత్వార్థం సందేహనివృత్త్యర్థం చోక్తం- యా గన్ధవతీ - తాం పృథివీం విద్ధీతివత్. అతః కారణత్వస్య బ్రహ్మలక్షణత్వమేవాస్య వాక్యస్య విధేయం- యథా- యత్ర సారసస్స దేవదత్తకేదార ఇత్యుక్తే సారససంబన్ధస్య దేవదత్తకేదారలక్షణత్వముక్తం స్యాత్ - తద్వదితి వ్యాసార్యైరుక్తం. నను ఈశ్వరస్య లిలక్షయిషితత్వే తస్మిత దసాధారణసర్వజ్ఞత్వాది ప్రతిపాదకసత్యజ్ఞానాదివాక్యానాదరేణ జన్మాదికారణత్వేన కిమర్థం లక్ష్యత ఇతి చేత్. ఉచ్యతే- గుణైస్స్వరూపస్య లక్ష్యత్వే తదపేక్షయా బహిస్స్థాయా విభూతేరుపాస్యాన్తర్భావో న ప్రతీయేత - సర్గాదివిషయభూతయా తు విభూత్యా స్వరూపే లక్ష్యమాణే విభూతేస్సర్గాద్యుపయికసర్వజ్ఞత్వాదిగుణానామపి జిజ్ఞాస్యాన్తర్భావస్సిధ్యతి. విభూతేశ్చ జిజ్ఞాస్యాన్తర్భావః *ఉపాసాత్రైవిధ్యాదితి సూత్రితః. నన్వేవమపి కృత్స్న విభూతేర్జిజ్ఞాస్యాన్తర్భావో న సిధ్యతి- త్రిపాద్విభూతేర్జన్మాద్యస్పృష్టత్వాదితి చేన్న- యత్ప్రయన్తీతి ప్రలయవాక్యస్థయచ్ఛబ్దేన ముక్తప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో వివక్షితత్వాత్, నిత్యవిభూతివిశిష్టస్యైవ ముక్తప్రాప్యత్వాత్, నిత్యవిభూతేరపి జిజ్ఞాస్యత్వసిద్ధిః. ఏవం చ జగత్కారణత్వలక్షణం విశిష్టనిష్ఠం- సత్యజ్ఞానత్వలక్షణం తు విశేష్యనిష్ఠమితి భిదా. ఏవమేవ వ్యాసార్యైరుక్తం. అత్ర యత ఇతి పఞ్చమీ హేత్వర్థికా- యచ్ఛబ్దస్యానువాదరూపత్వాత్, అనువాదస్య చ ప్రాపకవాక్యసాపేక్షతయా తద్విరుద్ధార్థపరత్వాసమ్భవాత్, ప్రాపకవాక్యేషు * ఏకమేవాద్వితీయం తదైక్షత బహుస్స్యాం తత్తేజో ఽసృజతేతి నిమిత్తత్వోపాదానత్వయోః ప్రతిపాదనాత్, తదనువాదిని లక్షణవాక్యే యత ఇతి పదముభయవిషయకమితి వ్యాసార్యైరుక్తం. న చ హేతౌ పఞ్చమీ నానుశిష్టేతి శఙ్క్యం - *అఇఉణితి సూత్రే *నివారభేదాదితి భాష్యనిర్దేశేన *విభాషాగుణే స్త్రియామిత్యత్ర విభాషేతి యోగవిభాగస్యాశ్రితతయా తత ఏవ హేతుపఞ్చమ్యుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. ఇదఞ్చాత్ర చిన్తితం * జన్మాద్యస్యయత ఇతి సూత్రే - యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తీత్యత్ర జగజ్జన్మాదయో న విశేషణత్వేన బ్రహ్మలక్షయితుం శక్నువన్తి - విశేషణానాం వ్యావర్తకస్వభావత్వేన వ్యావర్తకబహుత్వే వ్యావర్త్యబహుత్వావశ్యంభావేన విశేషణానాం బహుత్వే విశేష్యనానాత్వప్రసఙ్గాత్, ఖణ్డో ముణ్డః పూర్ణశృఙ్గో గౌరిత్యత్ర విశేషణబహుత్వేన విశేష్యబహుత్వస్యదర్శనాత్,. న చ దేవదత్తశ్శ్యామో యువా లోహితాక్షస్సమపరిమాణ ఇత్యాదౌ విశేషణబహుత్వేపి విశేష్యైక్యం దృష్టమితి వాచ్యం- ప్రత్యక్షావగతవిశేష్యైక్యబలాత్తత్ర విశేష్యభేదత్యాగేపి ప్రత్యక్షాద్యప్రతిపన్నే అలౌకికే బ్రహ్మణి ఉత్సర్గప్రాప్తస్య విశేషణభేదప్రయుక్తవిశేష్యభేదస్య త్యాగాయోగాత్. నాప్యుపలక్షణతయా జన్మాదీనాం వ్యావర్తకత్వం - యత్రాయం సారసస్స దేవదత్తకేదార ఇత్యాదౌ కేదారత్వాదినా కేనచిదాకారేణ పూర్వప్రతిపన్న ఏవ కేదారః దేవదత్తకేదారత్వరూపధర్మాన్తరవత్తయా సారసేనోపలక్ష్యతే. ఇహ తు జగజ్జన్మాదిభిర్నిరతిశయబృహత్త్వరూపలక్షణీయే ఉపలక్ష్యాకారసమానాధికరణకేదారత్వస్థానీయః పూర్వప్రతిపన్నః కశ్చనాకారో వక్తవ్యః -న చేహ బ్రహ్మణి పూర్వప్రతిపన్నాకారః కశ్చిదస్తి. న చ *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి వాక్యప్రతిపన్నసత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనాం పూర్వప్రతిపన్నాకారత్వసమ్భవః- సత్యత్వాదిష్వపి విశేషణత్వోపలక్షణత్వవికల్పదౌస్థ్యేన తేషామపి లక్షణత్వాసమ్భవాదితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *జన్మాద్యస్యయతః. అస్య - అచిన్త్యవివిధవిచిత్రరచనస్య బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తక్షేత్రజ్ఞమిశ్రస్య జగతో జన్మస్థితిలయా యతో భవన్తి - తద్బ్రహ్మేతి సూత్రార్థః. తతశ్చ జగజ్జన్మాదిహేతుత్వం బ్రహ్మలక్షణం భవితుమర్హతీతి సూత్రార్థః. అయం భావః- యద్యపి విశేషణానాం వ్యావర్తకత్వం స్వభావః- అథాపి విశేషణం స్వవిరుద్ధధర్మాశ్రయాద్వ్యావ

చ్ఛిన త్తీత్యేవ. నతుస్వావిరుద్ధధర్మాశ్రయావసేస్వాశ్రయవ్యావర్తయతి- నీలముత్పలమిత్యాదౌ నైల్యస్యశౌక్ల్యాశ్రయవ్యావర్తకత్వవత్ దైర్ఘ్యాశ్రయవ్యావర్తకత్వాభావాత్. ప్రకృతేచజన్మహేతుత్వస్థితిహేతుత్వాదీనాంపరస్పరవిరుద్ధత్వాభావేనవ్యక్తిబహుత్వస్యాప్రసక్తిః - ఖణ్డోముణ్డఇత్యాదౌఖణ్డత్వాదీనాంపరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ స్వాశ్రయభేదకత్వం. ఉపలక్షణత్వపక్షేపినదోషః - ఉపలక్షణభూతాజ్జగజ్జన్మాదిహేతుత్వా, దుపలక్ష్యేచ్ఛనిరతిశయబృహత్త్వా, దన్యస్యబృహత్త్వసామాన్యస్యపూర్వప్రతిపన్నాకారస్యనమ్భవేనఉపలక్షణత్వపక్షేపిదోషాభావాత్. ననుపరస్పరవిరుద్ధయోర్విశేషణత్వోపలక్షణత్వపక్షయోరుభయోరపిభాష్యేకథమభ్యుపగమఇతిచేత్. అత్రకేచిత్ - విశిష్టనిష్ఠంజగత్కారణత్వం - విశేష్యనిష్ఠంతుసత్యత్వాదికమితివ్యాసార్యైస్తత్రతత్రోక్తం. భాష్యేచజగత్కారణత్వోపలక్షితస్వరూపస్యేతిబహుశోవ్యవహృతత్వాత్ జగత్కారణత్వంచిదచిద్విశిష్టస్యబ్రహ్మణఃవిశేషణభూతంలక్షణం. శుద్ధస్వరూపస్యతూపలక్షణం-జగత్కారణత్వస్యశుద్ధస్వరూపనిష్ఠత్వాభావాత్. తదభిప్రాయేణైవవిశేషణోపలక్షణత్వాభ్యుపగమః.నచశుద్ధస్వరూపానిష్ఠస్యవిశిష్టనిష్ఠస్యజగత్కారణత్వస్యకథంశుద్ధస్వరూపోపలక్షణత్వమితివాచ్యం-తటస్థస్యాపిశాఖాగ్రస్యచన్ద్రోపలక్షణత్వస్యదర్శనాదితివదన్తి. అన్యేతువిశేష్యనిష్ఠత్వానిష్ఠత్వాభ్యామేవవిశేషణోపలక్షణభేదమాశ్రిత్యజగత్కారణత్వస్యబ్రహ్మనిష్ఠతయావిశేషణత్వం- ప్రపఞ్చగతజన్మాదేస్తుబ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేనఉపలక్షణత్వమితివదన్తి. అపరేతుయతోవాఇమానీతివాక్యేనజన్మాదివిశిష్టే బ్రహ్మత్వంబోధ్యతే- ఉతతదుపలక్ష్యతే. నాద్యః - జన్మవిశిష్టే బ్రహ్మత్వబోధనేవిశేషణభూతజన్మాదావపిబ్రహ్మత్వప్రసఙ్గః. ఉపలక్షణపక్షేఆకారాన్తరాప్రతిపత్తిర్దోషఇతిపూర్వపక్షిణోభావః. తన్న - నవిధేయాన్వయిత్వంవిశేషణత్వం - యేనజన్మాదేర్విశేషణత్వేవిధేయభూతబ్రహ్మత్వాన్వయోపిప్రసజ్యేత. అపితుయదన్వితతయాజ్ఞాతేఇతరాన్వయః- తత్రవిశేషణం. ప్రకృతేచజగజ్జన్మాదిహేతుత్వాన్వయితయాజ్ఞాతే బ్రహ్మణి బ్రహ్మత్వాన్వయధీరితివిశేషణత్వేనానుపపత్తిః. యదివిధేయాన్వయ్యేవవిశేషణమిత్యాగ్రహః - తర్హ్యుపలక్షణపక్షోవాస్తు- బృహత్త్వసామాన్యలక్షణతృతీయాకారప్రతిపత్తేస్సమ్భవాదిత్యేవసిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః. నతువిశేషణత్వోపలక్షణత్వయోస్సముచ్చయఇతి. ఇతరేతుతద్విజిజ్ఞాసస్వేత్యత్రోపాసనంవిధీయతే. తత్రకేషుచిదుపాసనేషుజగత్కారణత్వమనుసన్ధేయం- తత్రజ్ఞాప్యాన్తర్గతత్వాత్ జగత్కారణత్వంవిశేషణం. యత్రతునానుసన్ధేయం-తత్రోపలక్షణం-జ్ఞాప్యానన్తర్గతత్వాదితి- ఇతరేత్వర్థసామాన్యాదితిసూత్రేవ్యాసార్యోక్తేఃతదనుసారేణవిశేషణత్వోపలక్షణత్వసముచ్చయోపినానుపపన్నఇతివదన్తి.అతోజగజ్జన్మాదిహేతుత్వం బ్రహ్మలక్షణమితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః (సతపోతప్యతేతి) శృఙ్గగ్రాహికయాఇదం బ్రహ్మేత్యుపదేశంవినైవ్యజ్యలక్షణోపదేశపూర్వకంవిజిజ్ఞాసస్వేత్యుపదిశతోఽయంభావః-సమ్పాదనీయం బ్రహ్మజ్ఞానసాధనంసమ్పాద్యపితల్లక్షణలక్షితం బ్రహ్మవిజానీహీతి. ఏతమర్థంనిశ్చిత్యేన్ద్రియనిగ్రహాదిలక్షణస్యతపసో బ్రహ్మవిద్యాయామన్తరఙ్గోపాయత్వాత్ తదేవసాధనమితిజ్ఞాత్వాతపఃకృత్వా. ఇతిప్రథమానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— అన్నం బ్రహ్మేతివ్యజానాత్ ।అన్నాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే।అన్నేనజాతానిజీవన్తి।అన్నం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి।తద్విజ్ఞాయ।పునరేవవరుణంపితరముపససార।అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి।తగ్ంహోవాచ।తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ। తపో బ్రహ్మేతి।సతపోతప్యత। సతపస్తప్త్వా॥ ఇతిద్వితీయోనువాకః.

ఉ.— ప్రాణో బ్రహ్మేతివ్యజానాత్ । ప్రాణాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే । ప్రాణేనజాతానిజీవన్తి। ప్రాణంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి । తద్విజ్ఞాయ । పునరేవవరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి। తగ్ంహోవాచ। తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ। తపో బ్రహ్మేతి। సతపోతప్యత। సతపస్తప్త్వా॥ ఇతితృతీయోనువాకః.

ఉ.— మనో బ్రహ్మేతివ్యజానాత్। మనసోహ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే। మనసాజాతానిజీవన్తి। మనః ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। తద్విజ్ఞాయ। పునరేవవరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి। తగ్ంహోవాచ। తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ।తపో బ్రహ్మేతి।సతపోతప్యత।సతపస్తప్త్వా॥ఇతిచతుర్థోనువాకః.

ఉ.— విజ్ఞానం బ్రహ్మేతివ్యజానాత్ ।విజ్ఞానాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే।విజ్ఞానేనజాతానిజీవన్తి।విజ్ఞానంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి।తద్విజ్ఞాయ।పునరేవవరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి।తగ్ంహోవాచ।తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ।తపో బ్రహ్మేతి।సతపోతప్యత।సతపస్తప్త్వా॥ఇతిపఞ్చమోనువాకః.

శం.— అన్నం బ్రహ్మేతివ్యజానాత్ - విజ్ఞాతవాన్. తద్ధియథోక్తలక్షణోపేతం. కథం. అన్నాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే, అన్నేనజాతానిజీవన్తి, అన్నం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి, ఇతి. తస్మాద్యుక్తమన్నస్య బ్రహ్మత్వమిత్యభిప్రాయః. సఏవంతపస్తప్త్వాఽన్నం బ్రహ్మేతివిజ్ఞాయలక్షణేనోపపత్త్యాచ- పునరేవసంశయమాపన్నోవరుణంపితరముపససారఅధీహిభగవో బ్రహ్మేతి. కఃపునస్సంశయహేతురస్యేతి. ఉచ్యతే-అన్నస్యోత్పత్తిదర్శనాత్. తపసఃపునఃపునరుపదేశఃసాధనాతిశయత్వావధారణార్థః. యావద్బ్రహ్మణోలక్షణంనిరతిశయంనభవతి, యావచ్చజిజ్ఞాసానివర్తతే- తావత్తపఏవతేసాధనం- తపసైవ బ్రహ్మజిజ్ఞాసస్వేత్యర్థః. ఋజ్వన్యత్. ఇతిద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యమ్.

ఆ.— (అన్నం బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్) అద్యతే - భుజ్యతే సర్వైరితి సర్వప్రతిపత్తిసాధారణం స్థూలదేహకారణం భూతపఞ్చకం విరాట్సంజ్ఞికమన్నశబ్దేనోచ్యతే- తస్య స్థూలభౌతికకారణత్వాత్. * యతో వా ఇమానీతి లక్షణస్య తత్ర యోజయితుం శక్యత్వాత్తద్బ్రహ్మేతి ప్రతిపన్నవానిత్యర్థః. విరాజ ఉత్పత్తిదర్శనాచ్ఛ్రుతిస్మృతిషు - లక్షణం తత్ర సంపూర్ణం న భవతీతి పునస్సహోఽతప్యత. విచార్య చ తత్కారణం క్రియాశక్తివిశిష్టతయా ప్రాణశబ్దలక్ష్యం, హిరణ్యగర్భం సజ్ఞాత్వాధ్యవసాయశక్తివిశిష్టతయా చ మనోవిజ్ఞానశబ్దలక్ష్యం, బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్. తస్యాపి కార్యత్వాల్లక్షణం న భవతీతి విచార్య తత్కారణం స్వాతన్త్ర్యేణ నిశ్చిత్య సర్వైః ప్రార్థ్యమానతయా ఆనన్దశబ్దవాచ్యం మాయావిశిష్టం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాయ విశిష్టస్య నిష్ఠాన్తరాత్మత్వానుపపత్తేః కారణతోపలక్షితం విశుద్ధానన్దం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాతవానిత్యర్థః. ఇతి ద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యటీకా.

రం.— ప్రథమతః అన్నస్య సర్వభూతోత్పత్త్యాదికారణత్వాదన్నం బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తద్విజ్ఞాయేతి) అన్నం బ్రహ్మేతి జ్ఞాత్వా ఉత్పత్తిమత్త్వాదినా అన్నస్య బ్రహ్మత్వే అపరితుష్యన్ పునరపి పితృసమీపమాగత్య అధీహి భగవ ఇతి మన్త్రముచ్చారితవానిత్యర్థః. (తగ్ం హోవాచేతి) పూర్వవదేవ తపస్సమాచర- తప ఏవ బ్రహ్మవిద్యాసాధనం- తస్మాత్తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేత్యుక్తవానిత్యర్థః. (స తపస్తప్త్వేత్యాది) స్పష్టోర్థః. ఇతి ద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యమ్

ఉ.— ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ । ఆనన్దాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్తే । ఆనన్దేన జాతాని జీవన్తి। ఆనన్దం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। సైషా భార్గవీ వారుణీ విద్యా పరమే వ్యోమన్ ప్రతిష్ఠితా । స య ఏవం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి। మహాన్ భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన। మహాన్ కీర్త్యా॥ ఇతి షష్ఠోనువాకః.

ఉ.— అన్నం న నిన్ద్యాత్ । తద్వ్రతం। ప్రాణో వా అన్నం। శరీరమన్నాదం। ప్రాణే శరీరం ప్రతిష్ఠితం। శరీరే ప్రాణః ప్రతిష్ఠితః। తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం। స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి । మహాన్ భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన । మహాన్ కీర్త్యా॥ ఇతి సప్తమోనువాకః.

శం.— ఏవం తపసా విశుద్ధాత్మా ప్రాణాదిషు సాకల్యేన బ్రహ్మలక్షణమపశ్యన్ శనైశ్శనైరన్తరనుప్రవిశ్యాన్తరతమమానన్దం బ్రహ్మ విజ్ఞాతవాంస్తపసైవ సాధనేన భృగుః - తస్మాద్బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసునా బాహ్యాన్తఃకరణసమాధానలక్షణం పరమం తపస్సాధనమనుష్ఠేయమితి ప్రకరణార్థః. అధునా ఆఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుతిః స్వేన వచనేనాఖ్యాయికానిర్వర్త్యమర్థమాచష్టే- సా ఏషా భార్గవీ- భృగుణా విదితా వరుణేన ప్రోక్తా- వారుణీ విద్యా పరమే వ్యోమన్- హృదయాకాశగుహాయాం పరమ ఆనన్దేఽద్వైతే ప్రతిష్ఠితా- పరిసమాప్తా అన్నమయాదాత్మనోఽధి ప్రవృత్తా. ఏవమన్యోపి తపసైవ సాధనేన అనేనైవ క్రమేణానుప్రవిశ్యానన్దం బ్రహ్మ వేద- స ఏవం విద్యాప్రతిష్ఠానాత్ప్రతితిష్ఠత్యానన్దే పరమే బ్రహ్మణి. బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః. దృష్టం చ ఫలం తస్యోచ్యతే - అన్నవాన్- ప్రభూతమన్నమస్య విద్యత ఇత్యన్నవాన్. సత్తామాత్రేణ తు సర్వో హ్యన్నవానితి విద్యాయా విశేషో న స్యాత్. ఏవమన్నమత్తీత్యన్నాదః- దీప్తాగ్నిర్భవతీత్యర్థః. మహాన్ భవతి. కేన మహత్త్వమిత్యత ఆహ ప్రజయా- పుత్రాదినా. పశుభిః- గవాశ్వాదిభిః. బ్రహ్మవర్చసేన- శమదమజ్ఞానాదినిమిత్తేన తేజసా మహాన్ భవతి. కీర్త్యా- ఖ్యాత్యా శుభప్రచారనిమిత్తయా సౌదనుభవతీత్యర్థః. ఇతి షష్ఠోఽనువాకభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రభూతత్వవిశేషణం నశ్రుతం కథం నిక్షిప్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సత్తామాత్రేణేతి) అత్ర సత్తామాత్రే, వినిక్షిప్తే శ్వసూకరాదిరపి శరీరస్థిత్యాక్షిప్తాన్నేనాన్నవానితి విద్యాయాః ఫలవిశేషో నోక్తస్స్యాత్- అతస్తద్బలాత్ప్రభూతత్వవిశేషణం నిక్షిప్తమిత్యర్థః. ఏతచ్చ దృష్టఫలం బ్రహ్మవిదో జీవన్ముక్తస్యాప్యవిద్యాలేశవశాద్ద్వైతాభాసం పశ్యతో నానుపపన్నం- య స్యేశ్వరస్యానుగ్రహాదవిదుషామపి అన్నాదిసమృద్ధిర్దృశ్యతే - కిము తతదాత్మతత్త్వం సౌదనుభవత ఇతి. ఇతి షష్ఠానువాకభాష్యటీకా.

రం.— (సైషా భార్గవీతి) భృగవే వరుణేన ప్రోక్తా విద్యా అన్నమయాదికమతిక్రమ్య పరమే వ్యోమ్ని - తన్నిర్దిష్టే పరమవ్యోమశబ్దితే పరమాత్మని ప్రతిష్ఠితా- సమాప్తేత్యర్థః. నతు తమప్యతిక్రమ్య తతోన్యత్ర గతేత్యర్థః. తద్వేదనస్య ఫలమాహ (స య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోర్థః. ఇతి షష్ఠానువాకభాష్యమ్.

శం.— కించ- అన్నేన ద్వారభూతేన బ్రహ్మ విజ్ఞానం యస్మాత్ - తస్మాద్గురుమివాన్నం న నిన్ద్యాత్. తదస్యైవం బ్రహ్మవిదో వ్రతముపదిశ్యతే. వ్రతోపదేశోఽన్నస్తుతయే. స్తుతిభాక్త్వం చాన్నస్య బ్రహ్మోపలబ్ధ్యుపాయత్వాత్. ప్రాణో వాఽన్నం- శరీరాన్తర్భావాత్ప్రాణస్య. యద్యస్యాన్తః ప్రతిష్ఠితం భవతి- తత్తస్యాన్నం భవతీతి. శరీరే చ ప్రాణః ప్రతిష్ఠితః- తస్మాత్ప్రాణోఽన్నం- శరీరమన్నాదం. తథా శరీరమప్యన్నం- ప్రాణోఽన్నాదః. కస్మాత్. ప్రాణే శరీరం ప్రతిష్ఠితం- తన్నిమిత్తత్వాచ్ఛరీరస్థితేః. తస్మాదేతదుభయం- శరీరం ప్రాణశ్చాన్నమన్నాదశ్చ యేనాన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితం - తేనాన్నం. యేనాన్యోన్యస్య ప్రతిష్ఠా - తేనాన్నాదః. తస్మాత్ప్రాణశ్శరీరం చోభయమన్నమన్నాదం చ. స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద- ప్రతితిష్ఠత్యన్నాన్నాదాత్మనైవ. కించ- అన్నవానన్నాదో భవతీత్యాదిపూర్వవత్. ఇతి సప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఆ — అన్నమపకృష్టం ప్రాణ్త్వం న నిన్ద్యాత్ యద్యప్యుచ్ఛిష్టమన్నం — ఆద్యోచ్ఛిష్టమమృతావరమిత్యుక్తత్వాత్. బ్రహ్మణో యోనియమాభిధానం ప్రాణకస్యాన్యస్త్రానార్హం. ఏవం వాక్యార్థజ్ఞానే తత్త్వపదార్థానుసన్ధానం ముఖ్యం సాధనం తత్ఫలం చోపసంహృత్యాధునా విచారాసమర్థస్య మన్దాధికారిణో ఽన్నాన్నాదరూపేణ ప్రాణాద్యుపాసనం గౌణం సాధనం విధత్తే (ప్రాణో వా అన్నమిత్యాదినా) ఉపాసనముక్తఫలానన్తరసన్నిధానానుష్ఠితం బుద్ధిద్వారేణ బ్రహ్మజ్ఞానోపకారకమిత్యుక్తం — ముఖ్యాధికారిణ స్వప్రపఞ్చాదరోపకరిష్యతి. ఇతి సప్తమానువాకభాష్యటీకా.

రం — ఏతద్విద్యాఙ్గవ్రతమాహ (అన్నం న నిన్ద్యాత్ తద్వ్రతమితి) ప్రాణశరీరయోరన్తర్జలస్య పృథివ్యాకాశయోః అన్నాన్నాదత్వదృష్టిః, తేషాం పరస్పరప్రతిష్ఠితత్వదృష్టిః, పరస్పరప్రతిష్ఠితతయా పరస్పరయోః స్వప్రతిష్ఠితత్వదృష్టిం, తదఙ్గవ్రతవిశేషం, తత్ఫలం. చాహ (ప్రాణో వా అన్నమిత్యాదినా) ఇతి సప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— అన్నం న పరిచక్షీత। తద్వ్రతం। ఆపో వా అన్నం। జ్యోతిరన్నాదం। అప్సు జ్యోతిః ప్రతిష్ఠితం। జ్యోతిష్యాపః ప్రతిష్ఠితాః। తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం। స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి। మహాన్భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన। మహాన్కీర్త్యా॥ ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఉ.— అన్నం బహు కుర్వీత। తద్వ్రతం। పృథివీ వా అన్నం। ఆకాశోఽన్నాదః। పృథివ్యామాకాశః ప్రతిష్ఠితః। ఆకాశే పృథివీ ప్రతిష్ఠితా। తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం। స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి। మహాన్భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన। మహాన్కీర్త్యా॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఉ.— న కంచన వసతౌ ప్రత్యాచక్షీత। తద్వ్రతం। తస్మాద్యయా కయా చ విధయా బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాత్। అరాధ్యస్మా అన్నమిత్యాచక్షతే। ఏతద్వై ముఖతోఽన్నꣳ రాద్ధం। ముఖతోఽస్మా అన్నꣳ రాధ్యతే। ఏతద్వై మధ్యతోఽన్నꣳ రాద్ధం। మధ్యతోఽస్మా అన్నꣳ రాధ్యతే। ఏతద్వా అన్తతోఽన్నꣳ రాద్ధం। అన్తతోఽస్మా అన్నꣳ రాధ్యతే. ౧

శం.— అన్నం న పరిచక్షీత- న పరిహరేత్. తద్వ్రతం. పూర్వవత్ స్తుత్యర్థం. తదేవం శుభాశుభకల్పనయా ఽపరిహ్రియమాణం స్తుతం మహీకృతమన్నం స్యాత్. ఏవం యథోక్తముత్తరేష్వప్యాపో వా అన్నమిత్యాదిషు యోజయేత్. (అప్సు జ్యోతిరితి) ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

రం.— న పరిచక్షీత- ప్రాప్తమన్నం న నిరాకుర్యాదిత్యర్థః ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

శం — అప్జ్యోతిషోరన్నాన్నాదగుణత్వేనోపాసకస్యాన్నస్య బహూకరణం వ్రతం. ఇతి నవమానువాకభాష్యమ్.

రం.— (బహు కుర్వీతేతి) అతిథ్యభ్యాగతస్వజనపర్యాప్తం కుర్యాదిత్యర్థః. యద్వా- బహు కుర్వీత- బహుమన్వీతేత్యర్థః. అన్నే బహుమతిం కుర్యాదిత్యర్థః. ఇతి నవమానువాకభాష్యమ్.

శం.— తథా పృథివ్యాకాశోపాసకస్య వసతౌ చ - వసతినిమిత్తం కంచన- కంచిదపి న ప్రత్యాచక్షీత- వసత్యర్థమాగతం న నివారయేదిత్యర్థః. వారితే చావశ్యం హ్యాశనం దాతవ్యం- తస్మాద్యయా కయా చ విధయా- యేన కేన ప్రకారేణ బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాత్ - బహ్వన్నసంగ్రహం కుర్యాదిత్యర్థః. యస్మాదన్నవన్తో విద్వాంసో ఽభ్యాగతాయాన్నార్థినే అరాధి- సంసిద్ధమస్మా అన్నమిత్యాచక్షతే- న నాస్తీతి ప్రత్యాఖ్యానం కుర్వన్తి- తస్మాచ్చ హేతోర్బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అపి చ- అన్నదానస్య మాహాత్మ్యముచ్యతే- యథా యత్కాలం ప్రయచ్ఛత్యన్నం- తథా తత్కాలమేవ ప్రత్యుపనమతే. కథమితి. తదేతదాహ- ఏతద్వా అన్నం ముఖతః- ముఖ్యే. ప్రథమే వయసి. ముఖ్యయా వా వృత్త్యా. పూజాపురస్సరం. అభ్యాగతాయాన్నార్థినే రాద్ధం- సంసిద్ధం ప్రయచ్ఛతీతి వాక్యశేషః. తస్య కిం ఫలం స్యాదితి. ఉచ్యతే- ముఖతః - పూర్వే వయసి. ముఖ్యయా వా వృత్త్యా. అస్మై- అన్నదాయాన్నం రాధ్యతే- యథా దత్తముపతిష్ఠత ఇత్యర్థః. ఏవం మధ్యతః-మధ్యమే వయసి. మధ్యమేన చోపచారేణ. తథా అన్తతః-అన్తే వయసి. జఘన్యేన చోపచారేణ. పరిభవేన. తథైవాస్మై రాధ్యతే- సంసిధ్యత్యన్నం. అత్రాన్నస్తీయంనాస్తి ౧

రం.— (న కంచన వసతౌ ప్రత్యాచక్షీతేతి) స్వగృహే రాత్ర్యాదౌ భోజనార్థమాగతం కమపి న రంన నిరాకుర్యాదిత్యర్థః. (తస్మాదితి) భోజనార్థమాగతానాం పురుషాణాం అప్రత్యాఖ్యానస్యావశ్యకత్వాత్ నిషిద్ధేనాపి యేన కేన మార్గేణ బహ్వన్నం సమ్పాదయేదిత్యర్థః. (అరాధ్యస్మా ఇతి) అస్మై- ఉపాసకాయ అన్నమరాధి- సిద్ధం. ఉపాసకార్థమేవ హ్యన్నస్య నిష్పత్తిః- అతస్తదర్థమేవ నిష్పన్నత్వాదన్నానాం తేషాం యేన కేనాప్యుపాయేనార్జనేన దోష ఇతి భావః. (ఏతద్వా ఇతి) ఆదిమధ్యాన్తప్రదేశేషు అన్నం యదేతత్సిద్ధం - సర్వావయవయుక్తమప్యన్నమస్మై ఉపాసకాయ సిద్ధం- తదర్థమేవోత్పన్నమితి హి సన్త ఆచక్షత ఇత్యర్థః. ౧

ఉ.— యఏవం వేద। క్షేమ ఇతి వాచి। యోగక్షేమ ఇతి ప్రాణాపానయోః। కర్మేతి హస్తయోః। గతిరితి పాదయోః। విముక్తిరితి పాయౌ। ఇతి మానుషీస్సమాజ్ఞాః। అథ దైవీః। తృప్తిరితి వృష్టౌ। బలమితి విద్యుతి. ౨

ఉ.— యశ ఇతి పశుషు। జ్యోతిరితి నక్షత్రేషు। ప్రజాతిరమృతమానన్ద ఇత్యుపస్థే। సర్వమిత్యాకాశే। తత్ప్రతిష్ఠేత్యుపాసీత। ప్రతిష్ఠావాన్భవతి। తన్మహ ఇత్యుపాసీత। మహాన్భవతి। తన్మన ఇత్యుపాసీత। మానవాన్భవతి. ౩

ఉ.— తన్నమ ఇత్యుపాసీత। నమ్యన్తేఽస్మై కామాః। తద్బ్రహ్మేత్యుపాసీత। బ్రహ్మవాన్భవతి। తద్బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత। పర్యేణం మ్రియన్తే ద్విషన్తస్సపత్నాః। పరి యేఽప్రియా భ్రాతృవ్యాః। స యశ్చాయం పురుషే। యశ్చాసావాదిత్యే। స ఏకః. ౪

శం.— యఏవం వేద- య ఏవం - అన్నస్య యథోక్తం మాహాత్మ్యం వేద. తద్గానస్య ఫలం యథోక్తం ఫలముపనయేత్. ఇదానీం బ్రహ్మణ ఉపాసనప్రకార ఉచ్యతే (క్షేమ ఇతి వాచి) క్షేమో నామోపాత్తపరిరక్షణం. బ్రహ్మ వాచి క్షేమరూపేణ ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. (యోగక్షేమ ఇతి) యోగః- అనుపాత్తస్యోపాదానం. తౌ హి యోగక్షేమౌ ప్రాణాపానయోర్బలవతోస్సతోర్భవతో యద్యపి- తథాపి న ప్రాణాపాననిమిత్తావేవ కిం తర్హి బ్రహ్మనిమిత్తౌ. తస్మాద్బ్రహ్మ యోగక్షేమాత్మనా ప్రాణాపానయోః ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. ఏవముత్తరేష్వన్యేషు తేన తేనాత్మనా బ్రహ్మైవోపాస్యం. కర్మణో బ్రహ్మనిర్వర్త్యత్వాద్ధస్తయోః కర్మాత్మనా బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠితముపాస్యం. గతిరితి పాదయోః. విముక్తిరితి పాయౌ. ఇత్యేతా మానుషీః- మనుష్యేషు భవా మానుష్యః మానుష్యస్సమాజ్ఞాః- ఆధ్యాత్మిక్యస్సమాజ్ఞాః- జ్ఞానాని. విజ్ఞానాని. ఉపాసనానీత్యర్థః. అథ - అనన్తరం దైవీః- దైవ్యః. దేవేషు భవాస్సమాజ్ఞా ఉచ్యన్తే. తృప్తిరితి వృష్టౌ- వృష్టేరన్నాదిద్వారేణ తృప్తిహేతుత్వాద్బ్రహ్మైవ తృప్త్యాత్మనా వృష్టౌ వ్యవస్థితమిత్యుపాస్యం. తథాన్యేషు తేన తేనాత్మనా బ్రహ్మైవోపాస్యం. తథా బలరూపేణ విద్యుతి. అత్రానన్వీయం నాస్తి. ౨

రం.— యఏవం వేద- సః యయా కయా చ విధయా బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాదితి పూర్వేణ సంబన్ధః. (క్షేమ ఇత్యాది) క్షేమసాధనత్వాద్వాచః క్షేమత్వబుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. విముక్తిః- విసర్గ ఇత్యర్థః. అధ్యాత్మమేతా ఉపాసనా ఉక్తా ఇత్యర్థః. అథ దైవీరుపాసనా వక్ష్యామీత్యర్థః. ౨

శం.— యశోరూపేణ పశుషు. జ్యోతీరూపేణ నక్షత్రేషు. ప్రజాతి, రమృతం - అమృతత్వప్రాప్తిః పుత్రేణ ఋణవిమోక్షద్వారేణ, ఆనన్దః- సుఖ, మిత్యేతత్సర్వముపస్థనిమిత్తం. బ్రహ్మైవానేనాత్మనోపస్థే ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. సర్వం హ్యాకాశే ప్రతిష్ఠితం- అతో యత్సర్వమాకాశే తద్బ్రహ్మైవేత్యుపాస్యం. తచ్చాకాశం బ్రహ్మైవ - తస్మాత్తత్సర్వస్య ప్రతిష్ఠేత్యుపాసీత. ప్రతిష్ఠాగుణోపాసనాత్ప్రతిష్ఠావాన్భవతి. ఏవం పూర్వేష్వపి- యద్యత్తదధీనం ఫలం- తద్బ్రహ్మైవ - తదుపాసనాత్తద్వాన్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. శ్రుత్యన్తరాచ్చ * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి. (తన్మహ ఇత్యుపాసీత) మహః- మహత్త్వగుణవత్తదుపాసీత - మహాన్భవతి. (తన్మన ఇత్యుపాసీత) మననం - మనః. మానవాన్భవతి - మననసమర్థో భవతి. ౩

ఆ.— యత్ర - వాగాదౌ యత్ఫలం- కార్యం క్షేమాదీత్యర్థః. మహానితి- ప్రజాదిభిర్బ్రహ్మవానితి. స్థూలభోగసాధనవానవిరాడేవేత్యర్థః. ౩

రం.— (ప్రజాతిరితి) ఏతత్తు ఆధ్యాత్మికోపాసనే సఙ్గ్రహం- పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య బలవత్త్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (సర్వమిత్యాకాశ ఇత్యాది) ౩

శం.— (తన్నమ ఇత్యుపాసీత) నమనం- నమః. నమనగుణవదుపాసీత- నమ్యన్తే ప్రహ్వీభవన్త్యస్మై- ఉపాసిత్రే కామాః- కామ్యన్త ఇతి. భోగ్యాః. విషయా ఇత్యర్థః. (తద్బ్రహ్మేత్యుపాసీత) బ్రహ్మ - పరిబృఢతమమిత్యుపాసీత - బ్రహ్మవాన్ - తద్గుణో భవతి. (తద్బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత) బ్రహ్మణః పరిమరః- పరిమ్రియన్తేఽస్మిన్పఞ్చ దేవతాః విద్యుద్వృష్టిశ్చన్ద్రమా ఆదిత్యోఽగ్నిరిత్యేతాః - అతో వాయుః పరిమరః. శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేః. స ఏష ఏవాయం వాయురాకాశేనానన్య ఇత్యాకాశో బ్రహ్మణః పరిమరః. తమాకాశం వాయ్వాత్మానం బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత. ఏనం- ఏవంవిదం ప్రతిస్పర్ధినః- ద్విషన్తోఽద్విషన్తోఽపి సపత్నా యతో భవన్తి - అతో విశిష్యన్తే ద్విషన్తస్సపత్నా ఇతి. ఏనం ద్విషన్తః సపత్నాస్తే పరిమ్రియన్తే- ప్రాణాన్జహతీత్యర్థః. కించ - యే చాఽప్రియా అస్య భ్రాతృవ్యా అద్విషన్తోఽపి - తే చ పరిమ్రియన్తే. * ప్రాణో వాఽన్నం శరీరమన్నాదమిత్యారభ్యాకాశాన్తస్య కార్యస్యైవాన్నాన్నాదత్వముక్తం. ఉక్తం నామ- కిం తేన. తేనైతత్సిద్ధం భవతి- కార్యవిషయ ఏవ భోజ్యభోక్తృత్వకృతస్సంసారః- నత్వాత్మనీతి. ఆత్మని తు భ్రాన్త్యోపచర్యతే. నన్వాత్మాపి పరమాత్మనః కార్యం- తతో యుక్తస్తస్య సంసార ఇతి. న- అసంసారిణ ఏవ ప్రవేశశ్రుతేః. * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యాకాశాదికారణస్య హ్యసంసారిణ ఏవ పరమాత్మనః కార్యేష్వనుప్రవేశః శ్రూయతే- తస్మా

త్కార్యానుప్రవిష్టోజీవఆత్మాపరఏవాసంసారీ. సృష్ట్వానుప్రావిశదితిసమానకర్తృత్వోపపత్తేశ్చ. సర్గప్రవేశక్రియయోశ్చైకశ్చేత్కర్తా- తతః క్త్వాప్రత్యయోయుక్తః. ప్రవిష్టస్యతుభావాన్తరాపత్తిరితిచేన్న - ప్రవేశస్యాన్యార్థత్వేనప్రత్యాఖ్యాతత్వాత్. * అనేనజీవేనేతివిశేషశ్రుతేః. ధర్మాన్తరేణానుప్రవేశఇతిచేన్న- * తత్త్వమసీతిపునస్తద్భావోక్తేః. భావాన్తరాపన్నస్యైవతదపోహార్థాసమ్పదితిచేన్న- * తత్సత్యంసఆత్మాతత్త్వమసీతిసామానాధికరణ్యాత్. దృష్టంజీవస్యసంసారిత్వమితిచేన్న- ఉపలబ్ధురనుపలభ్యత్వాత్. సంసారధర్మవిశిష్టఆత్మోపలభ్యతఇతిచేన్న- ధర్మాణాం ధర్మిణోఽవ్యతిరేకాత్కర్మత్వానుపపత్తేః. ఉష్ణప్రకాశయోర్దాహ్యప్రకాశ్యత్వానుపపత్తివత్. త్రాసాదిదర్శనాద్దుఃఖిత్వాద్యనుమీయతఇతిచేన్న- త్రాసాదేర్దుఃఖస్యచోపలభ్యమానత్వాన్నోపలబ్ధృధర్మత్వం. కాపిలకాణాదాదితర్కశాస్త్రవిరోధఇతిచేన్న- తేషాంమూలాభావేవేదవిరోధేచభ్రాన్త్యోపపత్తేః శ్రుత్యుపపత్తిభ్యాంచసిద్ధమాత్మనోఽసంసారిత్వం - ఏకత్వాచ్చ. కథమేకత్వమితి. ఉచ్యతే- (సయశ్చాయంపురుషేయశ్చాసావాదిత్యేసఏకఇత్యేవమాది) పూర్వవత్సర్వం. ౪

ఆ.— (శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేరితి) *యఏవమేతాఃపఞ్చదేవతావాయుర్వావసంవర్గఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాద్బ్రహ్మణఃసంహర్తృత్వం వాయుద్వారకమితివాయుర్బ్రహ్మణఃపరిమరః - సంహారసాధనమిత్యర్థః. తత్కథంపరిమరగుణతయాకాశోపాసనంసిధ్యతీత్యతఆహ (సఇతి) ఏవంమనాదికారిగోచరముపాసనజాతమధ్యారోపావస్థాయాముపదిశ్యాపవాదదృష్టిముఖిప్రేత్యాహ (ప్రాణోవాఽన్నమిత్యాదినా) ప్రాణోవాన్నమిత్యాదినాభోక్తృత్వాదిలక్షణస్సంసారఃకార్యగోచరఇతివివృతః. తత్రజీవస్యానౌపాధికసంసారిత్వందృష్టం - తస్యాపికార్యత్వాదితిభాగవతానాంమతముద్భావ్యదూషయతి (నన్వాత్మాపీత్యాదినా) ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణవికారాకారాత్మనాప్రవేశమాశఙ్క్యవాక్యశేషవిరోధమాహ (అనేనజీవేనేత్యాదినా) భ్రాన్త్యాదేహాదిభావమాపన్నస్యజీవస్యబ్రహ్మావ్యతిరిక్తస్యైవబ్రహ్మదృష్టిరుపదిశ్యతేసంసారిత్వాపోహార్థా - మాతృబుద్ధిరివపరయోషితిరాగాపోహార్థా- అతః * తత్త్వమసీత్యుపదేశస్యాన్యార్థత్వాన్నజీవస్య పారమార్థికమసంసారిబ్రహ్మత్వమిత్యాశఙ్క్యతద్దూషయతి (భావాన్తరాపన్నస్యేత్యాదినా) అబాధితతత్పదముఖ్యార్థసామానాధికరణ్యవిరోధాదబ్రహ్మణిజీవే బ్రహ్మత్వసంపాదనార్థత్వం కల్పితుంనశక్యతఇత్యర్థః. సంసారిత్వగ్రాహకప్రత్యక్షవిరోధాదబాధితత్వమసిద్ధమిత్యాహ (దృష్టమితి) సర్వప్రమాణానామనుగ్రాహకస్తర్కఇష్యతే. అతః న చసంసారధర్మవత్త్వస్యతర్కాపరిశుద్ధత్వాత్తత్ప్రత్యక్షస్యభ్రాన్తత్వాన్నశాస్త్రజ్ఞానబాధకత్వం సంభవతీత్యాహ (నేతి) సుఖాదేరుపలభ్యత్వాన్నోపలబ్ధృధర్మత్వంసంభవతి- రూపాదివదిత్యర్థః. సంసారిత్వగ్రాహకంయద్యపిప్రత్యక్షప్రమాణంనభవతి- తథాపిసంసారధర్మవిశిష్టఆత్మాస్వచైతన్యేనోపలభ్యతఇతిస్వానుభవవిరోధాన్నశాబ్దమసంసారిత్వజ్ఞానంప్రమాణమితిచేత్. నైతదపియుక్తం - కర్మత్వకర్తృత్వవిరోధాదిత్యర్థః ప్రత్యక్షవిరోధాభావేప్యనుమానవిరోధోభవిష్యతీత్యాహ (త్రాసాదీతి) త్రాసాదిసాశ్రయం- కార్యత్వాత్- ఘటవత్. అన్యస్యాశ్రయస్యాసంభవాదాత్మైవతదాశ్రయోఽనుమీయతఇతినవాచ్యం - ఉపలభ్యంనోపలబ్ధుర్ధర్మః- రూపాదివదిత్యాద్యప్యన్తరవిరోధా, దభ్యాసాదపికార్యదర్శనసంభవా, దిత్యర్థః. జీవస్యబ్రహ్మత్వంప్రతిపాదయతశ్శాస్త్రస్యతర్కశాస్త్రవిరోధాదప్రామాణ్యమాశఙ్క్యదూషయతి (కాపిలేత్యాదినా) తర్కశాస్త్రస్యశ్రుతేశ్చవిరుద్ధావ్యభిచారిత్వేనప్రామాణ్యసంశయోపినాశఙ్కనీయఇత్యాహ (శ్రుత్యుపపత్తిభ్యాంచేతి) కించ- తార్కికేణాపిఈశ్వరాధీనంజీవస్యసుఖిత్వంనిరూపణీయం- నతన్నిరూపయితుంశక్యతే - స్వాత్మనీశ్వరస్యసుఖదుఃఖహేతుత్వాసంభవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకత్వాచ్చేతి) సయఇత్యాదిపదవ్యాఖ్యానముపేక్ష్యోపసఙ్క్రమణసామగానయోరేకకర్తృత్వమన్వయప్రదర్శనేనదర్శితం. ౪

రం. ఆకాశస్యప్రతిష్ఠితత్వాదిగుణయుక్తతయాఉపాసనేతత్క్రతున్యాయేనప్రతిష్ఠాదికంభవతీత్యర్థః. బ్రహ్మవాన్-బృహత్త్వవానిత్యర్థః. నమ్యన్తే- ప్రహ్వన్తఇత్యర్థః. పరితోమ్రియన్తేఅస్మిన్నితిపరిమరః. పార్శ్వత్రికమరణస్యాపిఅవకాశతయాఆశ్రయఇత్యర్థః. ఏవమాకాశస్యబ్రహ్మశేషత్వేనపరిమరత్వేనచోపాసనేఏనం - ఉపాసకంపరితోద్విషన్తోమ్రియన్తఇత్యర్థః. (పర్యేణమితి) ణత్వంఛాన్దసం. తదేవవ్యాచష్టే (పర్యేప్రియాఇతి) అప్రియాఃభ్రాతృవ్యాః- శత్రవఃపరితోవర్తమానామ్రియన్తఇత్యర్థః. ౪

ఉ.— సయఏవంవిత్। అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య। ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య। ఏతంప్రాణమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య। ఏతంమనోమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య। ఏతంవిజ్ఞానమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య। ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య। ఇమాల్లోకాన్కామాన్నీకామరూప్యనుసఞ్చరన్। ఏతత్సామగాయన్నాస్తే। హా౩వుహా౩వుహా౩వు. ౫

శం.— అన్నమయాదిక్రమేణానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్యైతత్సామగాయన్నాస్తే. * సత్యంజ్ఞానమిత్యస్యామృచోఽర్థోవ్యాఖ్యాతోవిస్తరేణతద్వివరణభూతయాఆనన్దవల్ల్యా. * సోఽశ్నుతేసర్వాన్కామాన్సహబ్రహ్మణావిపశ్చితేతితస్యఫలవచనస్యార్థవిస్తారోనోక్తః. కేతే- కింవిషయావాసర్వేకామాః- కథంవాబ్రహ్మణాసహసమశ్నుతే- ఇత్యేతద్వక్తవ్యమితీదమిదానీమారభ్యతే. తత్రపితాపుత్రాఖ్యాయికాయాంపూర్వవిద్యాశేషభూతాయాంతపోబ్రహ్మవిద్యాసాధనముక్తం, ప్రాణాదేరాకాశాన్తస్యచకార్యస్యాన్నాన్నాదత్వేనవినియోగశ్చోక్తః, బ్రహ్మవిషయోపాసనాని, చ. యేచసర్వేకామాఃప్రతినియతానేకసాధనసాధ్యాఆకాశాదికార్యభేదవిషయాఏతేదర్శితాః. ఏకత్వేపునఃకామకామిత్వానుపప

త్తిః- భేదజాతస్య సర్వస్యాత్మభూతత్వాత్. తత్ర కథం యుగపద్బ్రహ్మస్వరూపేణ సర్వాన్ కామానేవం విత్సమశ్నుత ఇతి. ఉచ్యతే- సర్వాత్మత్వోపపత్తేః. కథం సర్వాత్మత్వోపపత్తిరితి. ఆహ- పురుషాదిత్యస్థాత్మైకత్వవిజ్ఞానేనాపోహ్యోత్కర్షాపకర్షావన్నమయాద్యాత్మనోఽవిద్యాకల్పితాన్ క్రమేణ సఙ్క్రమ్యానన్దమయాన్తాన్ సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మాదృశ్యాదిధర్మకం స్వాభావికమానన్దమజమమృతమభయమద్వైతం ఫలభూతమాపన్న ఇమాన్ లోకాన్- భూరాదీననుసఞ్చరన్నితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. కథమనుసఞ్చరన్. కామాన్నీ- కామతోఽన్నమస్యేతి కామాన్నీ. తథా- కామతో రూపాణ్యస్యేతి కామరూపీ. అనుసఞ్చరన్- సర్వాత్మనేమాన్ లోకానాత్మత్వేనానుభవన్. కిం. ఏతత్సామ గాయన్నాస్తే- సమత్వాద్బ్రహ్మైవ సామ సర్వానన్యరూపం గాయన్- శబ్దయన్. ఆత్మైకత్వం ప్రఖ్యాపయన్ లోకానుగ్రహార్థం, తద్విజ్ఞానఫలం చాతీవ కృతార్థత్వం గాయన్నాస్తే- తిష్ఠతి. హావు హావు హావు- అహో ఇత్యేతస్మిన్నర్థే. అత్యన్తవిస్మయఖ్యాపనార్థః. ౫

ఆ.— ఇదానీం వల్లీసమాప్తిపర్యన్తస్య గ్రన్థస్య తాత్పర్యం ప్రకటీకర్తనేనాహ (సత్యం జ్ఞానమిత్యాదినా) అవిద్యాలేశవశేన ద్వైతావభాసమనుభవన్ విద్వాన్ సర్వస్యాత్మాహమితి మన్యమానోఽణిమాద్యైశ్వర్యభుజాం యోగినాం యత్కామాన్నత్వం కామరూపత్వం చ ముక్తావతిప్రశస్యస్య సమ్పత్సర్వాన్ విషయానస్తానశ్నుత ఇత్యుపచర్యత ఇత్యాహ (సర్వాత్మత్వోపపత్తేరితి) ౫

శం.— (సంయ ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. ఏతత్- వక్ష్యమాణమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. హావు హావు హావు ఇతి స్తోభాక్షరాణ్యేతాని. ౫

ఉ.— అహమన్నమహమన్నమహమన్నం। అహమన్నాదో౩ఽహమన్నాదో౩ఽహమన్నాదః। అహꣳ శ్లోకకృదహꣳ శ్లోకకృదహꣳ శ్లోకకృత్। అహమస్మి ప్రథమజా ఋతా౩స్య। పూర్వం దేవేభ్యో అమృతస్య నా౩భా౩యి। యో మా దదాతి స ఇదేవ మా౩వాః। అహమన్నమన్నమదన్తమా౩ద్మి। అహం విశ్వం భువనమభ్యభవా౩మ్। సువర్ణజ్యోతీః। య ఏవం వేద। ఇత్యుపనిషత్. ౬

ఉ.— రాధ్యతే విద్యుతి మానవాన్ భవత్యేకో౩హా౩వు య ఏవం వేదైకం చ॥ ఇతి దశమోఽనువాకః.

ఉ.— భృగుస్తస్మై యతో విశన్తి తద్విజిజ్ఞాసస్వ తత్త్రయోదశాన్నం ప్రాణం మనో విజ్ఞానమితి విజ్ఞాయ తం తపసా ద్వాదశ ద్వాదశానన్ద ఇతి సైషా దశాన్నం న నిన్ద్యాత్ప్రాణశ్శరీరమన్నం న పరిచక్షీతాపో జ్యోతిరన్నం బహు కుర్వీత పృథివ్యామాకాశ ఏకాదశైకాదశ న కంచనైకషష్టిరేకాన్నవింశతిరేకాన్నవింశతిః.

ఉ.— సహ నావవతు। సహ నౌ భునక్తు। సహ వీర్యం కరవావహై। తేజస్వి నావధీతమస్తు మా విద్విషావహై।
ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః..

ఓం తత్సత్ హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.— కః పునరసౌ విస్మయ ఇతి. ఉచ్యతే- అద్వైత ఆత్మా నిరఞ్జనోఽపి సన్నహమేవాన్నమన్నాదశ్చ. కించ- అహమేవ శ్లోకకృత్- శ్లోకో నామాన్నాన్నాదయోస్సంఘాతః. తస్య కర్తా చేతనావాన్. అన్నస్యైవ వా పరార్థస్య- అన్నాదార్థస్య సతోఽనేకాత్మకస్య పరార్థేన హేతునా సంఘాతకృత్. త్రిరుక్తిర్విస్మయత్వఖ్యాపనార్థా. అహమస్మి- భవామి. ప్రథమజాః- ప్రథమోత్పన్నః. ఋతస్య- సత్యస్య. మూర్తామూర్తస్యాస్య జగతః. దేవేభ్యశ్చ పూర్వం. అమృతస్య నాభిః- మధ్యం. మత్సంస్థమమృతత్వం ప్రాణినామిత్యర్థః. యః కశ్చిన్మామన్నమన్నార్థిభ్యో దదాతి- ప్రయచ్ఛతి. అన్నాత్మనా బ్రవీతి- స ఇత్ ఇత్యర్థః. ఏవమేవ- అవినష్టం. యథాభూతం మాం ఆవాః- అవతీత్యర్థః. యః పునరన్యో మామదత్వార్థిభ్యః కాలే ప్రాప్తేఽన్నమత్తి- తమన్నమదన్తమహం- అన్నమేవ భక్షయన్తం పురుషం భోజయామి- ప్రత్యద్మి. అత్రాహ- ఏవం తర్హి బిభేమి సర్వాత్మత్వప్రాప్తేర్మోక్షాత్- అస్తు సంసార ఏవ- యతో ముక్తోఽప్యహమన్నభూతః- అద్యః స్యామన్నస్యైవ. మా భైషీః- సంవ్యవహారవిషయత్వాత్సర్వకామాశనస్య. అతీత్యాయం సంవ్యవహారవిషయమన్నాన్నాదాదిలక్షణమవిద్యాకృతం. విద్యయా బ్రహ్మస్వరూపాపన్నో విద్వాన్. తస్య నైవ ద్వితీయం వస్త్వన్తరమస్తి - యతో బిభేతి- అతో న బిభేతవ్యం మోక్షాత్. ఏవం తర్హి కిమిదమాహ అహమన్నమహమన్నమహమన్నాద ఇతి. ఉచ్యతే- యోఽయమన్నాన్నాదాదిలక్షణః సంవ్యవహారః కార్యభూతః - స సంవ్యవహారకార్యభూత ఏవ - న పరమార్థవస్తు. స ఏవంభూతోఽపి బ్రహ్మనిమిత్తో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాసన్నితి కృత్వా బ్రహ్మవిద్యాకార్యస్య సర్వభావస్య స్తుత్యర్థముచ్యతే అహమన్నమహమన్నమహమన్నం అహమన్నాదోఽహమన్నాదోఽహమన్నాద ఇత్యాది. అతో భయాదిదోషగన్ధోఽప్యవిద్యానిమిత్తోఽవిద్యోచ్ఛేదాత్ బ్రహ్మభూతస్య నాస్తీతి. అహం విశ్వం- సమస్తం భువనం - భూతైస్సంభజనీయం బ్రహ్మాదిభిః. భవన్తీతి వాస్మిన్భూతానీతి భువనం అభ్యభవాం- అభిభవామి పరేణేశ్వరేణ స్వరూపేణ. సువర్న జ్యోతీః - సువర్ - ఆదిత్యః. నకార ఉపమార్థః. ఆదిత్య ఇవ సకృద్విభాతమస్మదీయం జ్యోతిః. జ్యోతిః- ప్రకాశ ఇత్యర్థః. ఇతి వల్లీద్వయవిహితోపనిషత్ - పరమాత్మజ్ఞానం నామ. తామేతాం యథోక్తాముపనిషదం శాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుః సమాహితో భూత్వా భృగువత్తపో మహదాస్థాయ య ఏవం వేద- తస్యేదం ఫలం యథోక్తమోమిత్యుక్తేరితి. ఇతి దశమానువాకభాష్యమ్. ౬

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతిషు
తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ — ప్రథమజాః - హిరణ్యగర్భాద్యహం. శ్రుతిస్తావదాదరార్థా. దేవేభ్యః - స్వవ్యష్టిరూపేభ్యః పూర్వం - విరాడ్రూపమేవేత్యర్థః. ఆవేతిబోద్ధవ్యమపురుషైకవచనం పౌనఃపున్యేనేత్యేవం సర్వవ్యాఖ్యానేషు నిపాత్యత ఇత్యవతీతి వ్యాఖ్యాతం. అభిభవామి - ఉపసంహరామీత్యర్థః. ఈశ్వరాత్మతాజ్ఞానేనాహం బాధేద్వైతం తతో నాస్తి భయకారణమిత్యర్థః. సకార ఇవేత్యర్థే. ఇతి దశమానువాకభాష్యటీకా. ౬

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్యటీకాయాం భృగువల్లీభాష్యటీకా సంపూర్ణా.

తైత్తిరీయకభాష్యస్య శాఙ్కరస్య దురీయసః । స్ఫుటార్థబోధికా వ్యాఖ్యా నిరమాయి సుటిప్పణీ॥
తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

రం. — (అహమన్నమితి) అత్రాహంశబ్దః పరమాత్మపర్యన్తః. భోగ్యభోక్తృవాచ్యస్యాన్నాదశబ్దావపి తత్పర్యన్తౌ. శ్లోకకృత్ - శ్లోక్యన్త ఇతి శ్లోకాః. శ్లాఘనీయజగద్రక్షణాదికృదిత్యర్థః. (అహమస్మీతి) ఋతస్య - కర్మణః. ప్రథమజా - సర్గాద్యసమయే తత్పరిపాకకృదిత్యర్థః. దేవేభ్యః పూర్వం వర్తమానా అమృతస్య - మోక్షస్య నాభిః - రథచక్రస్య నాభిరివాశ్రయభూతః. నాభా ఇతి గానకృతో వికారః. యో మాం దోగ్ధా యః శిష్యాయ దదాతి- ఉపదిశతి-స ఏవ మా- మాం అవాః- అవాత్. ప్రాప్తో భవతి. *వా గతిగన్ధనయోరితి హి ధాతుః. ఇచ్ఛబ్దోఽనర్థకః. (అహమన్నమితి) అన్నశబ్దితమచేతనం, తద్భోక్తారం చేతనం, చ అద్మి - వ్యాప్నోమి. (అహం విశ్వమితి) ప్రళయకాలే విశ్వం అభిభూతవానస్మీత్యర్థః. (సువర్ణజ్యోతీరితి) కమనీయదేదీప్యమానశరీరో భవతి- య ఏవం వేద. ఇత్యుపనిషత్ - సమాప్తేతి శేషః. ఇతి దశమానువాకభాష్యమ్. ౬

ఇతి తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే భృగువల్లీభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

రఙ్గరామానుజభాష్యేణ యుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రశ్నః— నారాయణమ్.

మూ.— అమ్భస్యపారే భువనస్య మధ్యే నాకస్య పృష్ఠే మహతో మహీయాన్ । శుక్రేణ జ్యోతీగ్ంషి సమనుప్రవిష్టః ప్రజాపతిశ్చరతి గర్భే అన్తః. ౧

యస్మిన్నిదగ్ం సఞ్చ విచైతి సర్వం యస్మిన్దేవా అధి విశ్వే నిషేదుః । తదేవ భూతం తదు భవ్యమా ఇదం తదక్షరే పరమే వ్యోమన్. ౨

యేనావృతం ఖం చ దివం మహీం చ యేనాదిత్యస్తపతి తేజసా భ్రాజసా చ । యమన్తస్సముద్రే కవయో వయన్తి తదక్షరే పరమే ప్రజాః. ౩

యతః ప్రసూతా జగతః ప్రసూతీ తోయేన జీవాన్వ్యససర్జ భూమ్యాం । యదోషధీభిః పురుషాన్పశూగ్ంశ్చ వివేశ భూతాని చరాచరాణి. ౪

అతః పరం నాన్యదణీయసగ్ంహి పరాత్పరం యన్మహతో మహాన్తం । యదేకమవ్యక్తమనన్తరూపం విశ్వం పురాణం తమసః పరస్తాత్. ౫

తదేవర్తం తదు సత్యమాహుస్తదేవ బ్రహ్మ పరమం కవీనాం । ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిః. ౬

రం.— అనన్తవల్లీప్రతిపాద్యస్యానన్తశబ్దవాచ్యస్య నారాయణస్య పారమ్యం షష్ఠే ప్రశ్నే ప్రతిపాద్యతే (అమ్భస్యపార ఇత్యాదినా) అపారే అమ్భసి- సముద్రే. భువనస్య మధ్యే - అన్తరిక్షే. భానుమణ్డల ఇతి యావత్. నాకస్య - దుఃఖాసంభిన్నసుఖభగవల్లోకస్య వైకుణ్ఠలోకస్య పృష్ఠే- ఉపరిప్రదేశే. త్రిషు ధామసు భక్తానుగ్రహాయ విశేషేణాభివ్యక్తః. మహతోపి- ఆకాశాదేర్మహాన్. శుక్రేణ- స్వతేజసా జ్యోతీగ్ంషి-ఆదిత్యాదిజ్యోతీగ్ంషి * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి * యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలం । యచ్చన్ద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామకమిత్యుక్తరీత్యా సమ్యగనుప్రవిష్టః ప్రజానాం పతిః సర్వేషాం గర్భే - హృదయే విపరివర్తత ఇత్యర్థః. * రాజాధిరాజస్సర్వేషాం విష్ణుర్బ్రహ్మమయో మహాన్ । ఈశ్వరం తం విజానీమః స పితా స ప్రజాపతిరితి ఆశ్వమేధికోక్తేః । ప్రజాపతిర్భగవానేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౧

(యస్మిన్నితి) యస్మిన్-పరమాత్మని ఇదం-జగత్ సంహారకాలే సమేతి-సమిత్యేకీకారే. *తమః పరే దేవ ఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యా ఏకీభవతి. సృష్టికాలే చ వ్యేతి-విభక్తనామరూపం భవతి. యస్మింశ్చ సర్వే దేవా అధినిషేదుః-ఆశ్రితా ఇత్యర్థః. తదేవ భూతభవిష్యత్ప్రపఞ్చశరీరకం సర్వాత్మభూతం పరమవ్యోమశబ్దితే క్షరణశూన్యే పరమపదే వర్తత ఇత్యర్థః. ఇదమిత్యత్ర ఆ ఇత్యస్య స్మరణార్థత్వాత్ *నిపాత ఏకాజనాఙితి ప్రగృహ్యత్వాత్ ప్రకృతిత్వం. ౨

(యేనావృతమితి) యేన- బ్రహ్మణా ఖం- ఆకాశో ద్యౌశ్చ మహీ చావ్రియతే. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. యేన చ తేజసా-దీప్త్యా భ్రాజసా-ఔష్ణ్యేన చాప్యాయితస్సన్నాదిత్యస్తపతి. * యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ ఇతి శ్రుతేః. యం చ సముద్రమధ్యే కవయః - క్రాన్తదర్శినః ప్రజాః అవయన్తి- అవగచ్ఛన్తి. యచ్చ క్షరణశూన్యే పరమపదే. తద్బ్రహ్మేతి పూర్వేణ సంబన్ధః. ౩

(యతః ప్రసూతేతి) జగత్ప్రసూతిభూతా ప్రకృతిరపి యతః - తమోవస్థాద్బ్రహ్మణః ప్రసూతా- ఉత్పన్నా. భూమ్యాం తోయశబ్దోపలక్షితభూతైస్సహ బ్రహ్మాదిజీవాన్ సృష్టవాన్. సృష్టాని ఓషధిపురుషపశ్వాదిచరాచరాణ్యాత్మతయా ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. ౪

(అతః పరమితి) యత్పరాత్పరం మహతోపి మహత్ - తదేవాణోరప్యణీయసం-అన్తః ప్రవేశసమర్థతయా సూక్ష్మం. తతస్సూక్ష్మతరం నాస్తీత్యర్థః. అణీయసం- అణీయ ఇత్యర్థః. మహాన్తం- మహదిత్యర్థః. (యదేకమితి) ఏకం-అద్వితీయం. అవ్యక్తం- ఇన్ద్రియాగోచరం. అనన్తరూపం- నానారూపం. విశ్వం- విశ్వశరీరకం. పురాణం- అనాదిం. తమసః పరస్తాత్ - తమః పారవర్తి చ. అథవా ప్రలయదశాయామేకత్వావస్థాపన్నం అవ్యక్తశరీరకం చ అనన్తరూపం- దేవాదినానారూపయుక్తం అత ఏవ విశ్వశరీరకం చేత్యర్థః. ౫

(తదేవర్తమితి) ఋతసత్యశబ్దాభ్యాం స్వరూపాన్యథాభావస్వభావాన్యథాభావలక్షణవికారద్వయరాహిత్యముచ్యతే. శిష్టం స్పష్టం. (ఇష్టాపూర్తమితి) ఇష్టం-యాగాది శ్రౌతం. పూర్తం-ఖాతాది స్మార్తం. భూతభవిష్యద్రూపం అగ్నీన్ద్రాదిదేవతాన్తరసంబన్ధితయా బహుభూతం సర్వమపి కర్మ బిభర్తి- స్వీకరోతి. తదారాధ్య ఇతి యావత్. భువనస్య నాభిః-కర్మఫలప్రదతయా ఆధారభూతః. ఏవమేవ వేదార్థసఙ్గ్రహే ప్రతిపాదితం. ౬

మూ.—తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదు చన్ద్రమాః। తదేవ శుక్రమమృతం తద్బ్రహ్మ తదాపస్స ప్రజాపతిః. ౭
సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి। కలా ముహూర్తాః కాష్ఠాశ్చాహోరాత్రాశ్చ సర్వ
శః। అర్ధమాసా మాసా ఋతవస్సంవత్సరశ్చ కల్పతాం. ౮
స ఆపః ప్రదుఘే ఉభే ఇమే అన్తరిక్షమథో సువః। నైనమూర్ధ్వం న తిర్యఞ్చం న మధ్యే పరిజగ్రభత్।
న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహద్యశః. ౯
న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనం। హృదా మనీషా మనసాభిక్లృప్తో య ఏనం
విదురమృతాస్తే భవన్తి. ౧౦
అద్భ్యస్సంభూతో హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టౌ। ఏష హి దేవః ప్రదిశోను సర్వాః పూర్వో హి జాతస్స ఉ గ
ర్భే అన్తః। స ఏవ జాయమానస్స జనిష్యమాణః ప్రత్యఙ్ముఖాస్తిష్ఠతి విశ్వతోముఖః. ౧౧
విశ్వతశ్చక్షురుత విశ్వతోముఖో విశ్వతోహస్త ఉత విశ్వతస్పాత్। సం బాహుభ్యాం నమతి సంప
తత్రైర్ద్యావాపృథివీ జనయన్దేవ ఏకః. ౧౨

రం.— (తదేవాగ్నిరిత్యాది) శుక్రం- తేజిష్ఠం. లంచ్ఛది గ్రహద్వారా దృష్టవ్యం అమృతం- అసంసారి. ఇతరత్స్పష్టం ౭
(సర్వే నిమేషా ఇతి) విద్యుతః- విద్యుద్వర్ణాత్పురుషాదిత్యర్థః. *ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాదితి శ్రుతేః. అధిజజ్ఞిరే- ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. క
ల్పతాం- కల్పితాః. సృష్టా ఇత్యర్థః. ౮
(స ఆప ఇతి) సః ఆపః-ద్వితీయార్థే ప్రథమా. అపఇత్యర్థః. ప్రదుఘే- దుగ్ధే. అప్శబ్దోపలక్షితం భూతజాతముత్పాదితవానిత్యర్థః. త
థా- అన్తరిక్షం స్వర్గం చ ఉభే ఇమే ఉత్పాదితవానిత్యర్థః. (నైనమూర్ధ్వమితి) ఏనం ఊర్ధ్వప్రదేశే తిర్యక్ప్రదేశే వా మధ్యప్రదేశే వా కోపి న గృహీత
వాన్- న జ్ఞాతవానిత్యర్థః. అనన్తసత్త్వాత్ అధికారస్యభావాదేశః. సర్వగతస్య తస్య ఊర్ధ్వాది దేశవిశేషాభావాదితి భావః. యద్వా - వృక్షాదిలక్షణోర్ధ్వ
రూపేణ సన్తంపశ్వాదిలక్షణతిర్యగ్రూపేణ సన్తం మధ్యే తద్విలక్షణమనుష్యాదిరూపేణ సన్తం- స్థావరజఙ్గమరూపేణ వర్తమానం కోపి న జ్ఞాతవానిత్యర్థః.
(న తస్యేతి) తస్య కోపి నేష్టే- తస్యేశ్వరః కోపి నాస్తి. నిఖిలజగజ్జననాదిలీలత్వసర్వరక్షకత్వకీర్తిస్తస్యైవ-నాన్యస్యేత్యర్థః. నామ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ౯
(న సందృశే తిష్ఠతీతి) ఏతత్స్వరూపం- దివ్యం వపుః దృశే- దర్శనాయ న సంతిష్ఠతి దర్శనయోగ్యతా నాస్తీత్యర్థః. అత ఏవ కోపి చక్షురాదీన్ద్రి
యైర్నపశ్యతి. (హృదా మనీషేతి) హృది లిభక్తిరుచ్యతే మనీషేతి ధృతిః. ఏతచ్చ కఠవల్లీప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితం. మనసాభిక్లృప్తః-మనో గ్రా
హ్య ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦
(అద్భ్యస్సంభూత ఇతి) అద్భ్యస్సంభూత ఇత్యుత్తరానువాకో, హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టర్చం తదేకవాక్యతాపన్నమిహ పఠితవ్యమిత్యర్థః.
యథా * అమ్భస్యపార ఇత్యస్య * యమన్తస్సముద్రే కవయో వయన్తి * సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధీతి సముదాయస్య విద్యున్వ
ర్ణపురుషత్వాదిలిఙ్గాద్భగవత్పరత్వం - ఏవం * అద్భ్యస్సంభూత ఇత్యుత్తరానువాకస్య * హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యావితి లక్ష్మీపతిస్వరూపాసాధార
ణలిఙ్గాద్భగవత్పరత్వం సిద్ధం. అత్ర హ్రీశబ్దో భూమిపరః- * శ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యావిత్యస్యత్ర శ్రవణాత్, శ్రీరామాయణే చ * రామస్య దయి
తేహ్యన్యపద్మా శ్రీస్సమవర్తత। సవ్యే తు శ్రీర్విశాలాక్షీ లిభూమ్యాం శ్రీశబ్దప్రయోగాత్, * త్వామిహోపహ్వయే శ్రియమితి వైదికప్రయోగా
చ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ఏతేన దేవతాన్తరస్యసారమ్యశఙ్కా ప్రత్యుక్తా - బ్రహ్మశివాదీనాం క్వచిత్కారణత్వశ్రవణమాత్రేణ పరబ్రహ్మత్వే ఆకాశప్రాణే
న్ద్రాదీనామపి పారమ్యప్రసఙ్గాత్, తేషాం కార్యత్వాత్పారమ్యాభావే బ్రహ్మరుద్రాదేరపి మహోపనిషదాదౌ కార్యత్వశ్రవణసామ్యాత్,. న చ హిరణ్యగర్భ
శబ్దానాం * బ్రహ్మా విష్ణురుద్రేన్ద్రాస్తే సర్వే సంప్రసూయన్త ఇతి విష్ణోరపి కార్యత్వం శ్రూయత ఇతి వాచ్యం - తస్య * అజాయమానో బహుధా వి
జాయత ఇతి శ్రుత్యా అవతారరూపత్వావేదనాత్. న చేయం శ్రుతిర్దేవతాన్తరపరా కిం న స్యాదితి శఙ్క్యం- తత్సన్నిధౌ * హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యా
వితి భగవదసాధారణలక్ష్మీపతిత్వలిఙ్గాదితి ద్రష్టవ్యం. తథా * హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టర్చస్యాపి నిరుపాధికభూతపతిత్వలిఙ్గాత్, * హిరణ్యగర్భశ్శత్రుఘ్న
ఇతి నామసహస్రపాఠాత్, * హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టభిర్ఋగ్భిర్వేద ఏవాదితి విష్ణుస్మృతౌ భగవదారాధనే వినియోగాత్, జ్యోతిశ్శాస్త్రసూర్యసిద్ధాన్తే అనిరుద్ధ
వ్యూహం ప్రకృత్య * హిరణ్యగర్భో భగవానేష ఛన్దస్యుచ్యత ఇత్యుక్తేః, పాద్మే గిరియజ్ఞానన్తరమిన్ద్రస్తవే * అగ్రే హిరణ్యగర్భస్త్వం భూతస్య సమవ
ర్తత। త్వమేవైకః పతిరసి పురుషస్త్వం హిరణ్మయ ఇత్యాదినా అస్య మన్త్రస్య భగవత్పరతయా ఉపబృంహితత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టర్చస్యాపి భగ
వత్పరత్వమేవేతి ద్రష్టవ్యం. (ఏష హి దేవ ఇతి) ప్రదిశః- దిగ్వర్తిపదార్థాః, పూర్వం జాతాః, గర్భస్థాః, జాయమానాః, జనిష్యమాణాః, స ఏవ.
నను కథం తస్య సార్వాత్మ్యమిత్యత్రాహ (ప్రత్యఙ్ముఖా ఇతి) ప్రత్యగాత్మా ముఖం - శరీరం యస్య - స తథోక్తః. సర్వస్యాపి ప్రత్యగాత్మనస్త
చ్ఛరీరత్వాత్తస్య సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ప్రత్యఙ్ముఖా ఇతి వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. విశ్వతోముఖ ఇతి సర్వాచేతనశరీరకత్వముచ్యతే. ౧౧
(విశ్వతశ్చక్షురితి) పాణిపాదాదికమన్తరేణాపి సర్వతః పాణిపాదాదికార్యకృత్పరమాత్మా ద్యావాపృథివ్యాది సృష్టికాలే జీవాన్బాహు
భ్యాం పద్భిశ్చ యోజయతి-కరణకళేబరయోగం కారయతీత్యర్థః. గీతాభాష్యే *సర్వతః పాణిపాదమితి శ్లోకవ్యాఖ్యానానుసారాదేవమేవార్థః. ౧౨

ఊ.— వేనస్తత్పశ్యన్విశ్వా భువనాని విద్వాన్యత్ర విశ్వం భవత్యేకనీడం। యస్మిన్నిదం సం చ వి చైతి సర్వం స ఓతః ప్రోతశ్చ విభుః ప్రజాసు. ౧౩

ప్రతద్వోచే అమృతన్ను విద్వాన్గన్ధర్వో నామ నిహితం గుహాసు । త్రీణి పదా నిహితా గుహాసు యస్తద్వేద సపితుః పితాసత్. ౧౪

సనో బన్ధుర్జనితా స విధాతా ధామాని వేద భువనాని విశ్వా । యత్ర దేవా అమృతమానశానాస్తృతీయే ధామన్నభ్యైరయన్త. ౧౫

పరి ద్యావాపృథివీ యన్తి సద్యః పరి లోకాన్పరి దిశః పరి సువః । ఋతస్య తన్తుం వితతం విచృత్య తదపశ్యత్తదభవత్ప్రజాసు. ౧౬

పరీత్య లోకాన్పరీత్య భూతాని పరీత్య సర్వాః ప్రదిశో దిశశ్చ । ప్రజాపతిః ప్రథమజా ఋతస్యాత్మనాత్మానమభి సంబభూవ. ౧౭

సదసస్పతిమద్భుతం ప్రియమిన్ద్రస్య కామ్యం। సనిం మేధామయాసిషం. ౧౮

ఉద్దీప్యస్వ జాతవేదోఽపఘ్నన్నిరృతిం మమ। పశూగ్శ్చ మహ్యమావహ జీవనం చ దిశో దశ. ౧౯

మా నో హిగ్ంసీజ్జాతవేదో గామశ్వం పురుషం జగత్। అబిభ్రదగ్న ఆగహి శ్రియా మా పరిపాతయ. ౨౦

రం.— (వేనస్తత్పశ్యన్నితి) విద్వాన్- సర్వజ్ఞః పరమాత్మా విశ్వాని భువనాని. వాశబ్ద ఇవార్థః. ఇన ఇవ - సూర్య ఇవ పశ్యన్- సాక్షాత్కుర్వన్నాస్తే. యత్ర- పరమాత్మని విశ్వమిదమేకనీడం- ఏకాధికరణ్యం భవతి ఇత్యర్థః. (యస్మిన్నిదమితి) యస్మిన్- పరమాత్మని జగత్సర్వమవిభక్తం విభక్తం చ-తాదృశః పరమాత్మా సర్వప్రజాసు-చేతనాచేతనవస్తుషు దీర్ఘతన్తువదోత, స్తిర్యక్తన్తువత్ప్రోత, శ్చ. వ్యాప్య వర్తత ఇతి యావత్. ౧౩

(ప్రతద్వోచ ఇతి) గాం - పృథివీం ధారయతీతి జగద్ధారకః పరమాత్మా గన్ధర్వః. సః అమృతం - అపౌరుషేయతయా నిత్యం. నామ- శబ్దప్రపఞ్చరూపం వేదం గుహాసు - నాభిహృదయాదిస్థానేషు స్థితం బ్రహ్మణే ప్రవోచే- ప్రోక్తవాన్. * యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. (త్రీణిపదేతి) యస్య పరమాత్మనో భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణరూపాణి త్రీణి పదాని గుహాశబ్దితే పరమపదే * త్రిపాదస్యామృతం దివీతి శ్రుతేః నిహితాని, యో వేద- సః పితురపి పితా భవతి. న కస్యచిత్పుత్రో భవతీత్యర్థః. ౧౪

(సనో బన్ధురితి) స ఏవాస్మాకం బన్ధుః. జనితా- ఉత్పాదకః. స ఏవ క్రియఫలానాం విధాతా. సర్వేషాం జనానాం భోగ్యభోగోపకరణాదీని వేద. సహ్యన్యస్య బన్ధోరర్భకత్వాదిదకాయుఃం తద్భోగ్యవస్తుజ్ఞానం సంభవతీతి భావః. (యత్ర దేవా ఇతి) యత్ర - పరమాత్మని అమృతం- అమృతవద్భోగ్యం కల్యాణగుణజాతం ఆనశానాః- అశ్నువన్తః. అనుభవన్త ఇత్యర్థః. కానజన్తోఽయం శబ్దః. తృతీయే ధామ్ని- దహరాకాశాదిరూపేషు మధ్యే అభ్యైరయన్త- * ఏతత్సామ గాయన్నాస్త ఇత్యుక్తరీత్యా పరస్పరాభిముఖతయా గానం కుర్వన్తీత్యర్థః. ౧౫

(పరి ద్యావాపృథివీ ఇతి) * స సర్వాన్లోకాన్ప్రజ్ఞానచక్షుః కామరూప్యనుసఞ్చరన్నిత్యుక్తరీత్యా ద్యుపృథివ్యాదిలోకాన్దిశస్స్వపదస్థానాన్సర్వశ్చ తద్భగవల్లోకం చ పరితశ్చరన్తీత్యర్థః. వైషమ్యాదిపరిహారాయ కర్మసాపేక్షతాం బ్రహ్మణో దర్శయతి (ఋతస్యేతి) ఋతస్య- కర్మణః. విచృత్య వితతం తన్తుం - వ్యాప్య స్థితం కర్మణః సూక్ష్మరూపం అదృష్టమపశ్యత్. జీవానుపేతకర్మసాపేక్ష్యపూర్వాపరవైచిత్ర్యం తదనురోధేన తదభవత్- అన్తర్యామితయా స్థితః. తత్తత్కర్మాద్యనురోధేన తత్ఫలమభవత్. సృష్టవానిత్యర్థః. ౧౬

(పరీత్య లోకానితి) సర్వాన్పదార్థాన్వ్యాప్య తదాత్మతయావస్థితః ప్రజానాం పతిః- శేషీ పరమాత్మా ఋతస్య-కర్మణః ప్రథమజాః- ప్రథమం జనయితా- సర్గాద్యసమయే కర్మపరిపాకం కుర్వన్స్వయమేవాత్మనాత్మానముత్పాదితవాన్. స్వయమేవ కర్తా కరణం చేత్యర్థః. ౧౭

(సదసస్పతిమితి) నిత్యసూరిపరిషన్నాయకం అద్భుతం- ఆశ్చర్యశాలినం ఇన్ద్రశబ్దోపలక్షితజ్ఞానినః పరమప్రేమాస్పదం కామ్యం- కామసాధనం సనిం-భజనీయం. * వసవణసంభక్తావితి హి ధాతుః. అసఙ్కుచితసర్వవిధమేధాశాలినం శరణమయాసిషం- ప్రాప్తాస్మీత్యర్థః. మానివం శోపాస్కార ప్రాదుర్భావే * అహం మన్నిర్బ్రహ్మమయః సదసస్పతిరద్భుతమితి భగవద్వచనానురోధేనాస్య మన్త్రస్య భగవత్పరత్వం ద్రష్టవ్యం. ౧౮

(ఉద్దీప్యస్వ జాతవేద ఇతి) జాతాని సర్వాణి వేత్తీతి జాతవేదాః- సర్వజ్ఞః. హే సర్వజ్ఞ. పరమాత్మన్ మమ నిరృతిం- పాపమపఘ్నన్నేవ- నాశయన్నేవ ఉద్దీప్యస్వ- ప్రకాశస్వ. మహ్యం త్వదారాధనోపయుక్తాన్ యజ్ఞార్థపశూనానయ. దశసు దిక్షు జీవనసాధనమన్నాదికం చావహ- ఆనయేత్యర్థః. ౧౯

(మా నో హిగ్ంసీరితి) హే జాతవేదః- సర్వజ్ఞ. నః- అస్మాకం త్వదారాధనోపయికాన్ గవాశ్వాదీన్మా వధీః. హే అగ్నే - అగ్రనేతః. హింసకరూపం అబిభ్రదేవాగహి- ఆగచ్ఛ. శ్రియా- ఐశ్వర్యేణ యోజయేత్యర్థః. అత్ర పరమాత్మలిఙ్గాభావా, దేషాం చ మన్త్రాణాం దీపసమర్పణాదౌ వినియుక్తత్వా, దగ్నిజాతవేదఆదిశబ్దానాం ప్రసిద్ధార్థత్వేఽపి న దోషః. ౨౦

ఉ.— పురుషస్యవిద్మసహస్రాక్షస్యమహాదేవస్యధీమహి। తన్నోరుద్రః ప్రచోదయాత్. ౨౧
తత్పురుషాయవిద్మహేమహాదేవాయధీమహి। తన్నోరుద్రః ప్రచోదయాత్. ౨౨
తత్పురుషాయవిద్మహేవక్రతుణ్డాయధీమహి। తన్నోదన్తిః ప్రచోదయాత్. ౨౩
తత్పురుషాయవిద్మహేసువర్ణపక్షాయధీమహి। తన్నోగరుడః ప్రచోదయాత్. ౨౪
కాత్యాయనాయవిద్మహేకన్యకుమారిధీమహి। తన్నోదుర్గిః ప్రచోదయాత్. ౨౫
నారాయణాయవిద్మహేవాసుదేవాయధీమహి। తన్నోవిష్ణుః ప్రచోదయాత్. ౨౬
సహస్రపరమాదేవీశతమూలాశతాఙ్కురా। సర్వగ్ం హరతుమేపాపందూర్వాదుస్స్వప్ననాశనీ. ౨౭
అశ్వక్రాన్తేరథక్రాన్తేవిష్ణుక్రాన్తేవసున్ధరా। శిరసాధారితాదేవిరక్షస్వమాంపదేపదే। ఉద్ధృతాసివరాహేణకృష్ణేనశతబాహునా. ౨౮
భూమిర్ధేనుర్ధరణీలోకధారిణీ। మృత్తికేహనమేపాపంయన్మయాదుష్కృతంకృతం। త్వయాహతేనపాపేనజీవామిశరదశ్శతం। మృత్తికేదేహిమేపుష్టింత్వయిసర్వంప్రతిష్ఠితమ్॥ ౨౯
గన్ధద్వారాందురాధర్షాంనిత్యపుష్టాంకరీషిణీం। ఈశ్వరీగ్ం సర్వభూతానాంత్వామిహోపహ్వయేశ్రియమ్॥ ౩౦
హిరణ్యశృఙ్గంవరుణంప్రపద్యేతీర్థంమేదేహియాచితః। యన్మయాభుక్తమసాధూనాం పాపేభ్యశ్చప్రతిగ్రహః। యన్మేమనసావాచాకర్మణావాదుష్కృతంకృతం। తన్నఇన్ద్రోవరుణోబృహస్పతిస్సవితాచపునన్తుపునఃపునః॥ ౩౧
సుమిత్రానఆపఓషధయస్సన్తుదుర్మిత్రాస్తస్మైభూయాసుర్యోస్మాన్ద్వేష్టియంచవయంద్విష్మః॥ ౩౨
నమోగ్నయేప్సుమతేనమఇన్ద్రాయనమోవరుణాయనమోవారుణ్యైనమోద్భ్యః॥ ౩౩

రం.— తత్తద్దేవతాభక్తానాంజప్యాన్ ప్రత్యగ్గాయత్ర్యాదిసహితాన్మన్త్రానాహ (పురుషస్యవిద్మేత్యాదినా) పురుషస్యవిద్మ-పురుషముపాస్మహే. తదర్థంసహస్రాక్షంమహాదేవంధీమహి-ధ్యాయేమ. తత్. ధ్యానంరుద్రశ్చోదయతు-నిర్వర్తయత్విత్యర్థః ✻శబ్దరాద్ధానమన్విచ్ఛేదిత్యుక్తరీత్యాశక్త్యోపాసనస్యభగవదుపాసనహేతుత్వాత్, వాక్యాదైవంవ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ పురుషశ్శ్రీభగవత్పరః. సర్వస్యరుద్రపరత్వేపినదోషః. ౨౧
(తత్పురుషాయేతి) సచాసౌపురుషశ్చతత్పురుషః- పూర్వోక్తఃపురుషోనారాయణః. తముపాస్మహే. తదర్థంమహాదేవంధ్యాయేమేత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. ౨౨
(తత్పురుషాయేతి) దన్తిః- గజాననః. వక్రతుణ్డః- వక్రనాసికః. శిష్టంస్పష్టం. ౨౩
(తత్పురుషాయేతి) సువర్ణపక్షః- శోభనపర్ణయుక్తపార్శ్వఇత్యర్థః. ౨౪
(కాత్యాయనాయేతి) గోత్రతఃకాత్యాయన్యైకన్యాయై- ✻ కనదీప్తావితిహిధాతుః. దీప్తిమత్త్యైకుమార్యైధీమహి - ధ్యాయేమ. తన్నోదుర్గిఃప్రచోదయాదిత్యర్థః. దుర్గాగాయత్రీసమాఖ్యాతేయమృక్. ౨౫
(నారాయణాయేతి) స్పష్టోర్థః. ౨౬
(సహస్రపరమాదేవీతి) స్నానాఙ్గతయాదూర్వాధారణేవినియుక్తోయంమన్త్రః. సహస్రాదపిపరమాఅనేకమూలాఙ్కురయుక్తాదూర్వాసర్వంపాపంహరత్విత్యర్థః. ౨౭
(అశ్వక్రాన్తేఇతి) స్నానకాలేమృద్గ్రహణాఙ్గమన్త్రోయం. అశ్వరథముఖ్యబలవిష్ణుక్రమణసహానేలేవసున్ధరే త్వంశిరసాధారితాసతీ పదేపదే- సర్వదారక్షేత్యర్థః (ఉద్ధృతాసీతి) పాతాళగతాత్వం వరాహరూపేణ భగవతాశతబాహునామహతాయత్నేనఉద్ధృతాసీతిస్తుతిః. ౨౮
(భూమిర్ధేనురితి) మృద్ధారణమన్త్రోయం. భవన్త్యస్యాంసర్వేపదార్థాఇతిభూమిః. సర్వకామదోగ్ధృత్వాద్ధేనుః. త్వంనిశ్చలతయాఅవస్థానాద్ధరణీ. ✻ధృఙవస్థానఇతిహిధాతుః. హన-నాశయేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (త్వయాహతేనేతి) శరదః-సంవత్సరాన్. జీవామి-జీవానీత్యర్థః. ౨౯
(గన్ధద్వారామితి) అయమపిమృద్ధారణవినియుక్తమన్త్రః. గన్ధోద్వారం-వ్యఞ్జకం. స్వప్రతీత్యుపాయభూతంయస్యాస్సా. దురాధర్షాం-ధర్షణాం. పాపైరితిశేషః. కరీషిణీం- గోమయాదిసంయుతాం. ఉపహ్వయే- సమీపేఆహ్వయామీత్యర్థః. ౩౦
(హిరణ్యశృఙ్గమితి) తీర్థాధిదేవతాప్రార్థనమన్త్రః. హిరణ్యశృఙ్గః- రమణీయాయుధఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౩౧
(సుమిత్రానఆపఇతి) తీర్థాభిమన్త్రణమన్త్రః. స్పష్టోర్థః. ౩౨
(నమోగ్నయఇతి) జలాన్తర్వర్తిదేవతానమస్కారార్థోయంమన్త్రః అప్సుమతే-జలాన్తర్వర్తినే. వారుణీ-వరుణస్యపత్నీ. ౩౩

మూ.— యదపాం క్రూరం యదమేధ్యం యదశాన్తం తదపగచ్ఛతాత్ । అత్యాశనాదతీపానాద్యచ్చ ఉగ్రాత్ప్రతిగ్రహాత్ । తన్మే వరుణో రాజా పాణినా హ్యవమర్శతు ॥ ౩౪

సోఽహమపాపో విరజో నిర్ముక్తో ముక్తకిల్బిషః । నాకస్య పృష్ఠమారుహ్య గచ్ఛేద్బ్రహ్మసలోకతామ్ ॥ ౩౫

ఇమం మే గఙ్గే యమునే సరస్వతి శుతుద్రి స్తోమగ్ం సచతా పరుష్ణియా । అసిక్నియా మరుద్వృధే వితస్తయార్జీకీయే శృణుహ్యా సుషోమయా ॥ ౩౬

ఋతం చ సత్యం చాభీద్ధాత్తపసోఽధ్యజాయత । తతో రాత్రిరజాయత । తతస్సముద్రో అర్ణవః । సముద్రాదర్ణవాదధి సంవత్సరో అజాయత ॥ ౩౭

అహోరాత్రాణి విదధద్విశ్వస్య మిషతో వశీ । సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్ । దివం చ పృథివీం చాన్తరిక్షమథో సువః ॥ ౩౮

యత్పృథివ్యాం రజస్స్వమాన్తరిక్షే విరోదసీ । ఇమాగ్ంస్తదాపో వరుణః పునాత్వఘమర్షణః ॥ ౩౯

ఏష భూతస్య భవ్యే భువనస్య గోప్తా । ఏష పుణ్యకృతాం లోకానేష మృత్యోర్హిరణ్మయం । ద్యావాపృథివ్యోర్హిరణ్మయగ్ం సగ్ంశ్రితగ్ం సువః । స నస్సువస్సగ్ంశిశాధి ॥ ౪౦

ఆర్ద్రం జ్వలతి జ్యోతిరహమస్మి జ్యోతిర్జ్వలతి బ్రహ్మాహమస్మి । యోఽహమస్మి బ్రహ్మాహమస్మి । అహమేవాహం మాం జుహోమి స్వాహా ॥ ౪౧

రం.— (యదపామితి) స్నానకాలే మలనిరసనార్థోఽయం మన్త్రః (అత్యాశనాదితి) అత్యాశనం - శాస్త్రనిషిద్ధాశనం. అతీపానమపి తాదృశం. అవమర్శతు - పరిమార్ష్టు. అపనయత్విత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩౪

(సోఽహమపాప ఇతి) పాణినా విమృష్టోఽహం అపాపో రజోగుణేన విముక్తః రజోగుణప్రయుక్తమనోదోషేణ చ ముక్తస్సన్ బ్రహ్మసాలోక్యం గచ్ఛేయం. గచ్ఛేదితి పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఇమౌ మన్త్రౌ స్నానకాలే మూర్ధ్ని జలసేచనార్థౌ. ౩౫

(ఇమం మే గఙ్గే ఇతి) హే గఙ్గే. హే యమునే. హే సరస్వతి. హే శుతుద్రి. పరుష్ణ్యా - నద్యా సహ హే మరుద్వృధే. అసిక్నియా సహ ఆర్జీకీయే. వితస్తయా సుషోమయా నద్యా సహ ఆసచత - ఆగచ్ఛత. శృణుహ్యా సుషోమయేత్యత్ర ఆ ఇతి సచతేత్యత్రాన్వయః. ఆగత్య స్తోమం - స్తోత్రం శృణుహి - శృణుతేత్యర్థః. ౩౬

అన్తర్జలే నిమగ్నేన జప్యమఘమర్షణమన్త్రమాహ (ఋతం చ సత్యం చేత్యాదినా) సర్గాద్యసమయే అభీద్ధాత్ - ఉత్పన్నాత్తపసః - పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ ఋతం - *ఋ గతౌ. ఋచ్ఛతి - గచ్ఛతి వికారమితి అచేతనం ప్రధానముచ్యతే. సత్యమితి స్వరూపాన్యథాభావశూన్యశ్చేతనవర్గః. ప్రకృతిపురుషావుత్పన్నావిత్యర్థః. (తత ఇతి) అజ్ఞానహేతుత్వాద్రాత్రిరితి ప్రాకృతో మహదాదివర్గ ఉచ్యతే. (తతస్సముద్ర ఇతి) సముద్రశబ్దేన జలరాశివాచినా భూతవర్గ ఉపలక్ష్యతే. అర్ణవశబ్దేన తద్వికారబ్రహ్మాణ్డం. (సముద్రాదితి) తత ఊర్ధ్వం *ప్రజాపతిస్సంవత్సరో మహాన్క ఇతి ప్రసిద్ధో బ్రహ్మాణ్డాధిపతిరజాయతేత్యర్థః. ౩౭

(అహోరాత్రాణీతి) మిషతః - లబ్ధసత్తాకస్య జగతః వశీ - నియన్తా ధాతా - చతుర్ముఖః అహోరాత్రాణి విదధత్సన్. హేతౌ శతృప్రత్యయః. అహోరాత్రవిధానాయ సూర్యాచన్ద్రమసౌ పూర్వకల్ప ఇవ తత్సమాననామరూపౌ ద్యుపృథివ్యాదీన్యపి సృష్టవానిత్యర్థః. ౩౮

(యత్పృథివ్యామితి) పృథివ్యామన్తరిక్షే చ రోదసీ - రోదస్యోరిత్యర్థః. సప్తమీద్వివచనస్య సుపాం సులుగితి లుక్. ఇహలోకే పరలోకే చ యత్స్వం - ఆత్మీయం రజః - పాపం. ఇమాని - పాపాని. వృత్త్యభిప్రాయేణ బహువచనం. ఆప, శ్చ తదధిష్ఠాతా అఘానామపనోదకో వరుణ, శ్చ పునాత్విత్యర్థః. ౩౯

(ఏష భూతస్యేతి) ఏషః - వరుణః భూతస్య భవిష్యతశ్చ భువనస్య గోప్తా - జలాధిష్ఠాతృతయా రక్షకః. పుణ్యకృతాం లోకానామపి రక్షకః. మృత్యోర్హిరణ్మయం లోకం గోప్తా. ద్యావాపృథివ్యోర్హిరణ్మయం లోకం చ గోప్తేత్యర్థః. భూలోకేఽపి భూమయాస్స్వర్ణలోకాస్సన్తీతి ప్రసిద్ధేః. ద్యావాపృథివ్యోస్సంశ్రితం సువరిత్యస్యానుషఙ్గః. (స న ఇతి) హే పరమాత్మన్ స త్వం - జగత్కారణభూతస్త్వం నః - అస్మాకం సువః - స్వర్గలోకం. భగవల్లోకం సమ్యక్ శిశాధి. *బహుళం ఛన్దసీతి శ్లుః. శాధి - శాసనం - జ్ఞాపనం. ప్రదర్శనమితి యావత్. దర్శయేత్యర్థః. ౪౦

(ఆర్ద్రమితి) ఆర్ద్రశబ్దేన జలతత్త్వముచ్యతే. ఆద్యజ్యోతిశ్శబ్దేన స్వప్రకాశత్వముచ్యతే. ద్వితీయజ్యోతిశ్శబ్దేన తేజస్తత్త్వముచ్యతే. జ్వలతి - ప్రకాశత ఇత్యర్థః. ప్రకాశమానసర్వభూతాత్మభూతోఽస్మీత్యర్థః. అహంశబ్దేన చ పర్యవసానవృత్త్యా పరమాత్మాభిధీయతే. (యోఽహమస్మీతి) అహం దేహేన్ద్రియాదివిలక్షణతయా యాదృశరూపోఽస్మి - తాదృశోఽహం బ్రహ్మాత్మకోఽస్మి - బ్రహ్మశేషభూతోఽస్మీత్యర్థః. (అహమేవాహమితి) అహం యాదృగ్రూపః - తాదృగ్రూపవిశిష్టం - *జ్ఞానానన్దమయస్త్వాత్మా శేషో హి పరమాత్మన ఇత్యుక్తరీత్యా ఇతరవిలక్షణత్వేన జ్ఞానవాన్ శేషభూతం స్వాత్మరూపం ఆత్మాపహారదోషశాన్తయే ప్రత్యర్పయామీత్యర్థః. అనేన ఆత్మసమర్పణలక్షణప్రపదనమనుష్ఠితం భవతి. ౪౧

ఉ.— అకార్యకార్యవకీర్ణీ స్తేనో భ్రూణహా గురుతల్పగః । వరుణోఽపామఘమర్షణస్తస్మాత్పాపాత్ప్రముచ్యతే. ౪౨

రజోభూమిస్త్వమాంరోదయస్వ ప్రవదన్తి ధీరాః । పునన్తు ఋషయః పునన్తు వసవః పునాతు వరుణః పునాత్వఘమర్షణః. ౪౩

ఆక్రాన్సముద్రః ప్రథమే విధర్మఞ్జనయన్ప్రజా భువనస్య రాజా । వృషా పవిత్రే అధి సానో అవ్యే బృహత్సోమో వావృధే సువాన ఇన్దుః. ౪౪

జాతవేదసే సునవామ సోమమరాతీయతో నిదహాతి వేదః । స నః పర్షదతి దుర్గాణి విశ్వా నావేవ సిన్ధుం దురితాత్యగ్నిః. ౪౫

తామగ్నివర్ణాం తపసా జ్వలన్తీం వైరోచనీం కర్మఫలేషు జుష్టాం । దుర్గాం దేవీం శరణమహం ప్రపద్యే సుతరసి తరసే నమః. ౪౬

అగ్నే త్వం పారయా నవ్యో అస్మాన్స్వస్తిభిరతి దుర్గాణి విశ్వా । పూశ్చ పృథ్వీ బహులా న ఉర్వీ భవా తోకాయ తనయాయ శంయోః. ౪౭

విశ్వాని నో దుర్గహా జాతవేదస్సిన్ధుం న నావా దురితాతిపర్షి । అగ్నే అత్రివన్మనసా గృణానోఽస్మాకం బోధ్యవితా తనూనాం. ౪౮

పృతనాజితగ్ం సహమానముగ్రమగ్నిగ్ం హువేమ పరమాత్సధస్థాత్ । స నః పర్షదతి దుర్గాణి విశ్వా క్షామద్దేవో అతి దురితాత్యగ్నిః. ౪౯

౪౨.— (అకార్యకారీతి) అవకీర్ణీ- క్షతవ్రతః. యస్మాదపామధిష్ఠానదేవతా వరుణః అఘమర్షణః - అఘానాం భేత్తా. తస్మాత్సర్వోఽపి పాతకీ పాతకాత్స్నానమన్త్రేణ ప్రముచ్యత ఇత్యర్థః. ౪౨

(రజోభూమిరితి) రజోభూమిః- కర్మభూమిర్యేయం తు అపాం- అఘమర్షణస్నాతుః మత్తోఽస్వం రోదయస్వ- రోదయతు. ఏవం ధీరాః ప్రవదన్తీత్యర్థః. (పునన్త్వితి) స్పష్టోఽర్థః. ౪౩

(ఆక్రాన్సముద్ర ఇతి) సముద్రః- సమ్యగుద్ద్రవతి- ఉత్పద్యతే జగదస్మాదితి సముద్రః- జగత్కారణం. ప్రజాః జనయన్. భువనస్య రాజా- రక్షితా. ఆక్రాన్- ఆక్రాన్తవాన్. వ్యాపక ఇత్యర్థః. క్రమేర్ల్హ్వి ప్రత్యయే ॥ మోనో ధాతోరితి సత్వే రూపం. వృషా - కామానాం వర్షకః. గుణైర్బృహన్. సోమః- చన్ద్ర ఇవాహ్లాదయితా. ఇన్దుః- పరమైశ్వర్యశాలీ. పురుషార్థం సువానః - దాతా. పరమాత్మా ప్రథమే - ముఖ్యే విధర్మన్- విధర్మే. జగద్విలక్షణే అధిసానో- సానువదున్నతప్రదేశే పవిత్రే- శుద్ధే అవ్యే- అవ్యయే భగవల్లోకే నావృధే- నిరతిశయదీప్తియుక్తతయా వర్తత ఇత్యర్థః. అయం భగవద్విభూత్యనుసన్ధానమన్త్రః. ౪౪

(జాతవేదస ఇతి) దురితతరణార్థపర్యాయజప్యమన్త్రోఽయం. జాతవేదసే- సర్వజ్ఞాయ పరమాత్మనే సోమం- పూజోపకరణం హవిః సునవామ- సోమాభిషవం కరవామేత్యర్థః. అరాతీయతః- శత్రువదాచరతః శత్రూనిత్యావన్. వేదః- ధనం నిదహాతి- నిదహత్విత్యర్థః. సః అగ్నిః- అగ్రనేతృత్వయుక్తః అగ్నిశబ్దవాచ్యః పర్షత్- పాలకః పరమాత్మా అతిదుర్గాణి విశ్వాని దురితాని నావా సిన్ధుమివ తారయత్విత్యర్థః. ౪౫

(తామగ్నివర్ణామితి) దుఃఖనిస్తరణాయ దుర్గాప్రార్థనామన్త్రః. వైరోచనీం- కాన్తిమతీం కర్మఫలేషు- ప్రేప్సితేషు జుష్టాం- విఘ్ననివారణాయ ఉపాస్యమానాం ప్రపద్యే. సుతరసి- అత్యన్తాతిశయేన తారయంశ్చ. సమ్యక్తారయసి. తరసే- బలాయ నమః. ౪౬

(అగ్నే త్వమితి) అగ్న్యుపస్థానమన్త్రోఽయం. అగ్నే. నవ్యః- నవవిపనవ్యః. యువా- జరారహితస్త్వం స్వస్తిభిః- శోభనైస్తవ సఙ్కల్పైరతి దుర్గాణి విశ్వాని దురితాని పారయ- తారయ. పూశ్చ- పురీ చ బహులా- ధనధాన్యాదిసమృద్ధా ఉర్వీ- విపులా పృథ్వీ చ నః- అస్మాకం భవత్వితి శేషః. తోకాయ- అపత్యాయ, తనయాయ- తత్పుత్రాయ, చ శంయోః- శం- సుఖం యాతి- మిశ్రయతీతి శంయోః. విభక్తివ్యత్యయస్తః ఓకారాన్తశ్ఛాన్దసః. సుఖప్రాపకో భవ. భవా ఇతి దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. శుద్ధయాజినామగ్న్యాదిశబ్దాః * పాఠత్వే వస్తువిరోధం జైమినిరపి న్యాయేనాగ్రనేతృత్వాదినా భగవత్పరాః. ౪౭

(విశ్వాని న ఇతి) హే జాతవేదః. దుర్గాణి - దురితాని హన్తీతి దుర్గహా. తాదృశస్త్వం సిన్ధుం - న నావా- నశబ్ద ఇవార్థే. నావేవ విశ్వాని దురితాని అతిపర్షి- అతిక్రమ్య పాలయ. * పృ పాలన పూరణయోరితి హి ధాతుః. హే అగ్నే అత్రిమహర్షివన్మనసా గృణానః- బాహ్యేన్ద్రియనిరపేక్షతయా మనసైవ సర్వం పశ్యం స్త్వమస్మాకం తనూనాం- అస్మత్సంబన్ధిశరీరాణాం అవితా- రక్షకో భూతు- భవేత్యర్థః. ౪౮

(పృతనాజితమితి) పృతనాజితం - పరసైన్యజితం సహమానం - ఆశ్రితాపరాధసహం శత్రువిషయే ఉగ్రం అగ్నిం పరమాత్ సధస్థాత్- ఉత్కృష్టాత్స్థానాత్. సహ తిష్ఠత్యస్మిన్నితి సధస్థః. * సధమాదస్థయోశ్ఛన్దసీతి సహశబ్దస్య సధాదేశః. హువేమ- ఆహ్వయేమేత్యర్థః. (స నః పర్షదితి) ఆశ్రితాపరాధం క్షమత ఇతి క్షామత్. తాదృశోఽగ్నిః అతిదుర్గాణి విశ్వాని- సర్వాణి దురితాని అతి- అతివాహ్య పర్షత్- పాలకో భవత్విత్యర్థః. ౪౯

మూ.—— ప్రత్యోష్టికమీడ్యో అధ్వరేషుసనాచ్చహోతానవ్యశ్చసత్సి। స్వాంచాగ్నేతనువంపిప్రియ స్వాస్మభ్యంచసౌభగమాయజస్వ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ప్రథమోనువాకః.................. ౫౦

భూరగ్నయేపృథివ్యైస్వాహా। భువోవాయవేన్తరిక్షాయస్వాహా। సువరాదిత్యాయదివేస్వాహా। భూర్భువస్సువశ్చన్ద్రమసేదిగ్భ్యస్స్వాహా।నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వితీయోనువాకః.

భూరన్నమగ్నయేపృథివ్యైస్వాహా। భువోన్నంవాయవేన్తరిక్షాయస్వాహా। సువరన్నమాదిత్యాయదివేస్వాహా। భూర్భువస్సువరన్నంచన్ద్రమసేదిగ్భ్యస్స్వాహా। నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరన్నమోం॥ఇతిషష్ఠప్రశ్నేతృతీయోనువాకః.

భూరగ్నయేచపృథివ్యైచమహతేచస్వాహా। భువోవాయవేచాన్తరిక్షాయచమహతేచస్వాహా। సువరాదిత్యాయచదివేచమహతేచస్వాహా। భూర్భువస్సువశ్చన్ద్రమసేచనక్షత్రేభ్యశ్చదిగ్భ్యశ్చమహతేచస్వాహా। నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువర్మహరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుర్థోనువాకః.

పాహినోఅగ్నఏనసేస్వాహా। పాహినోవిశ్వవేదసేస్వాహా। యజ్ఞంపాహివిభావసోస్వాహా। సర్వంపాహిశతక్రతోస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేపఞ్చమోనువాకః.

యశ్ఛన్దసామృషభోవిశ్వరూపశ్ఛన్దోభ్యశ్ఛన్దాంస్యావివేశ। సతాంశిక్యఃప్రోవాచోపనిషదిన్ద్రోజ్యేష్ఠ ఇన్ద్రియాయఋషిభ్యోనమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషష్ఠోనువాకః.

నమోబ్రహ్మణేధారణంమే అస్త్వనిరాకరణంధారయితాభూయాసంకర్ణయోశ్శ్రుతంమాచ్యోఢ్వంమమాముష్యఓమ్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తమోనువాకః.

రం.—— (ప్రత్యోష్టీతి) అధ్వరేషుఈడ్యః- స్తుత్యః.అశ్రితానాంకం- సుఖం ప్రత్యోష్టి-తనోషి. సనాత్ - సనాతనః.హోతా-దాతా. నవ్యః- యువేవసత్సి-సీదసి. వర్తసఇత్యర్థః. (స్వాంచాగ్నేఇతి) హేఅగ్నే అనన్తరహవిషాస్వాంతనుం ప్రీణయ అస్మభ్యంచసౌభాగ్యమాయజస్వ- ప్రయచ్ఛ. ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ప్రథమానువాకభాష్యమ్.............................. ౫౧

భూరగ్నయఇత్యాదిమన్త్రాః బ్రహ్మోపాసనావినియుక్తాః. భూరితివ్యాహృతి ప్రతిపాద్యాయాగ్నయే - అగ్న్యన్తర్యామిణే పృథివ్యై - పృథివ్యన్తర్యామిణేస్వాహేతి ఆత్మహవిస్సమర్పణమన్త్రః. ఏవముత్తరత్రాపి. (భూర్భువస్సువరోమితి) భూరాదికంసర్వం ఓం - బ్రహ్మైవ. *ఓంతత్సదితినిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృతఇత్యుక్తేః. ఇతిద్వితీయానువాకభాష్యమ్.

(భూరన్నమితి) అత్రభూరితి ప్రతిపాద్యస్యపరమాత్మనఃఅన్నమిత్యనేనాస్మిన్ననువాకేభోగ్యత్వముచ్యతఇతివిశేషః ఇతితృతీయానువాకభాష్యమ్

చతుర్థానువాకే తస్యైవమహత్త్వవిశిష్టస్యకీర్తనం. ఇతిచతుర్థానువాకభాష్యమ్.

(పాహినఇతి) ఏనసే-ఏనసః. పాహీత్యర్థః. (పాహినోవిశ్వవేదసేస్వాహేతి) విశ్వంవేత్తీతివిశ్వవేదాః- సర్వజ్ఞః. హేవిశ్వవేదఇత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (యజ్ఞంపాహివిభావసోస్వాహేతి) విభావసుః - ప్రకాశకఇత్యర్థః. (సర్వంపాహిశతక్రతోస్వాహేతి) శతక్రతునిర్వర్తకత్వాదగ్నేశ్శతక్రతుత్వం. ఇతిపఞ్చమానువాకభాష్యమ్.

(యశ్ఛన్దసామితి) ఛన్దసాం- వేదానాంఋషభః- శ్రేష్ఠః. సకలవాక్ప్రకృతిత్వేనవిశ్వరూపః ప్రణవః సర్వఛన్దోభ్యఃపూర్వముత్పన్నః ఛన్దాంస్యావివేశ-* ఓఙ్కారేణసర్వావాక్సంతృణ్ణేతిశ్రుతేః, సర్వవేదానాంఓంకారసాపేక్షత్వాచ్చ. (సతాంశిక్యఃప్రోవాచోపనిషదిన్ద్రోజ్యేష్ఠఇన్ద్రియాయేతి) సఃవిద్యానాంశిక్యవదాశ్రయభూతఇన్ద్రః తాం- ఓంకారరూపాముపనిషదంఇన్ద్రియాయ-ఇన్ద్రశిష్యాయ ప్రోవాచేత్యర్థః. * ఇన్ద్రియమిన్ద్రలిఙ్గమిత్యాదినాఇన్ద్రసృష్టార్థఇన్ద్రియశబ్దసాధుత్వం. దోషశాన్త్యర్థంశాన్తిరూపతయాదేవపితృవ్యాహృతీఃకీర్తయతి (ఋషిభ్యోనమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోమితి) ఇతిషష్ఠానువాకభాష్యమ్.

(నమోబ్రహ్మణఇతి) అధిగతస్యఅవిస్మృతిప్రార్థనామన్త్రః. బ్రహ్మణే- పరమాత్మనేనమః. అధీతస్యధారణం - అవిస్మృతిరస్తు. అనిరాకరణం- అవిస్మృతంయథాభవతితథా ధారయితాభవేయం. అముష్యమమకర్ణయోః శ్రుతంమాచ్యవతామిత్యర్థః. ఇతిసప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— ఋతంతపస్సత్యంతపశ్శ్రుతంతపశ్శాన్తంతపోదానంతపోయజ్ఞస్తపో భూర్భువస్సువర్బ్రహ్మైతదుపాస్యైతత్తపః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే అష్టమోఽనువాకః.

యథావృక్షస్యసంపుష్పితస్యదూరాద్గన్ధోవాత్యేవంపుణ్యస్యకర్మణోదూరాద్గన్ధోవాతి। యథాసిధారాంకర్తేవహితామవక్రామేత్ । యద్యువేయువేహవావిహ్వాదిష్యామికర్తంవదిష్యామీత్యేవమనృతాదాత్మానంజుగుప్సేత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేనవమోఽనువాకః.

అణోరణీయాన్మహతోమహీయానాత్మాగుహాయాంనిహితోఽస్యజన్తోః। తమక్రతుంపశ్యతివీతశోకోధాతుఃప్రసాదాన్మహిమానమీశం. ౧

సప్తప్రాణాఃప్రభవన్తితస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్తజిహ్వాః । సప్తఇమేలోకాయేషుచరన్తి ప్రాణాగుహాశయాన్నిహితాస్సప్తసప్త. ౨

అతస్సముద్రాగిరయశ్చసర్వేఽస్మాత్స్యన్దన్తేసిన్ధవస్సర్వరూపాః। అతశ్చవిశ్వాఓషధయోరసాశ్చయేనైషభూతస్తిష్ఠత్యన్తరాత్మా. ౩

బ్రహ్మాదేవానాంపదవీఃకవీనామృషిర్విప్రాణాంమహిషోమృగాణాం। శ్యేనోగృధ్రాణాంస్వధితిర్వనానాంసోమఃపవిత్రమత్యేతిరేభన్. ౪

రం.— బ్రహ్మజ్ఞానేతపసఆవశ్యకతాం దర్శయన్ తపసఏవావశ్యాపేక్షితసత్యశ్రుతాదిరూపత్వమిత్యాహ (ఋతంతపఇత్యాది) ఋతం-సత్యవచనం. సత్యమిత్యేతత్తు సత్యంలోకహితం ప్రోక్తమితిలోకహితవచనపరం. (భూర్భువస్సువర్బ్రహ్మైతదుపాస్యైతత్తపఇతి) వ్యాహృతీర్బ్రహ్మత్వేనోపాస్యనితదేవతపః- సర్వధర్మస్థానాభిషిక్తమితివ్యాహృత్యుపాసనంస్తుతంభవతి. ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

(యథావృక్షస్యేతి) తతశ్చపుణ్యంకర్మాపిఅన్తఃకరణనైర్మల్యద్వారా బ్రహ్మవిద్యోపయికమితిభావః. (యథాసిధారామితి) యథాఅసిధారాం. కర్తనం-కర్తః. తస్మిన్నవహితాం-జాగరూకాం. కర్తనశీలామసిధారాం యథాతిక్రామతీత్యర్థః. (యద్యువేయువేతి) ఉవా- ఇయువా - ఇహ-వాఇతిభేదః ఉవా - ఇయువేత్యేతావనర్థకౌ. ఇయువేతిఛాన్దసః. వాశబ్దఏవార్థః. కర్తం - కర్తనప్రాయంఅనృతంయదివదిష్యామి- ఇహవా- ఇహ్వావవిహ్వాదిష్యామి- హ్వాదిశ్ఛాన్దసోధాతుర్నాశార్థః విసజ్ఞ్యామి. నవాలోవాఏషపరిశుష్యతియోఽనృతమభివదతీతిశ్రుతేః. ఇత్యేవమనృతాదాత్మానంజుగుప్సేత్- ఆత్మానంనిన్దితాత్తతోనివర్తయేదిత్యర్థః. ఇతినవమానువాకభాష్యమ్.

ఏవమఙ్గాన్యుపదిశ్య బ్రహ్మస్వరూపగుణాదికం ప్రపఞ్చయతి (అణోరణీయానిత్యాదినా) సర్వసూక్ష్మవస్తుప్రవేశనయోగ్యతయానిరతిశయసౌక్ష్మ్యయుక్తఃసర్వప్రపఞ్చవ్యాపకఃఆత్మాఅస్యజన్తోఃహృదయగుహాయామాస్తే. తంఅక్రతుం- సర్వకర్మబన్ధశూన్యం. అపహతపాప్మానం మహిమానం- మహిమశాలినం ఈశం- సర్వస్యశేషిభూతంపరమాత్మానం యదాపశ్యతి- తదాధాతుః - సర్వస్రష్టుఃతస్యపరమాత్మనఃప్రసాదాద్వీతశోకోభవతీత్యర్థః. ౧

(సప్తప్రాణాఇతి) తస్మాత్- పరమాత్మనఃపఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియాణి మనోబుద్ధిశ్చేతిసప్తప్రాణాః, గార్హపత్యాద్యాస్సప్తార్చిషః - అగ్నయ, ఇతియావత్. సప్తార్చిర్దమునాశ్మక్రఇత్యమరః. సమిదాద్యుపకరణాని, కాళీకరాళీచేత్యుక్తాకామాతాస్సప్తజిహ్వాః, సప్తలోకా, శ్చప్రభవన్తి. యేషు- సప్తలోకేషుఉక్తాస్సప్తాపిప్రాణాఃగుహాశయేన- పరమాత్మనానిహితాస్సన్తఃసంచరన్తి. * సప్తసప్తేతివీప్సాపురుషభేదాభిప్రాయేణేతి * సప్తగతేరిత్యధికరణేభాషితం. ౨

(అతస్సముద్రాఇతి) అస్మాత్- పరమాత్మనఃగిరిసముద్రాదికంఉత్పద్యతే. అస్మాదేవగఙ్గాయమునాదిసిన్ధవఃప్రవర్తన్తే. సర్వాఓషధయోరసాశ్చఉత్పద్యన్తే. నను స్వస్వోపాదానేభ్యోఽచేతనేభ్యఉత్పన్నతయాదృశ్యమానానామపి తేషాంకథంపరమాత్మనఉత్పన్నత్వమిత్యాశఙ్క్యాయస్మాద్ధేతోరేషః- పరమాత్మాతేషామప్యచేతనానామన్తరాత్మతయాతిష్ఠతి- అతస్సర్వంతద్రూపాత్పరమాత్మనఏవఉత్పద్యతఇత్యర్థః. ౩

(బ్రహ్మాదేవానామితి) * యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవవాఇత్యుక్తరీత్యాదేవానాంమధ్యేబ్రహ్మత్వయమేవ- ఏతద్విభూతిభూతఇత్యర్థః. శరీరాత్మభావేనేదంసామానాధికరణ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. కవీనాంమధ్యేపదవీః- మార్గదర్శీవాల్మీక్యాదిరపిపరమాత్మా. విప్రాణాంమధ్యేఋషిరప్యయం. మృగాణాంమధ్యేమహిషోప్యయమేవ. గృధ్రాణాంమధ్యేశ్యేనోప్యయమేవ. వనానాం- వనవద్దుర్గాణాంమరితానాంస్వధితిః- ఛేత్తా. సోమః- చన్ద్రవదానన్దయితా. రేభన్- దీప్యమానః. సకలంపవిత్రమత్యేతి- సకలపావనవస్త్వతిశయితఇత్యర్థః. సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేవ్యాసార్యైః* బ్రహ్మాదేవానామితిమన్త్రే బ్రహ్మాదీనాంవిభూతిత్వప్రతిపాదనేనకార్యత్వస్యాపిసిద్ధత్వాత్. శ్యేనమహిషాదీనామివబ్రహ్మణోప్యస్మిన్మన్త్రేకార్యత్వంప్రతిపాద్యతఇత్యుక్తం. ౪

మూ.— అజామేకాంలోహితశుక్లకృష్ణాంబహ్వీంప్రజాంజనయన్తీంసరూపాం। అజోహ్యేకోజుషమా
ణోనుశేతేజహాత్యేనాంభుక్తభోగామజోన్యః. ౫
హగ్ంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్ । నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమస
దబ్జాగోజాఋతజాఅద్రిజాఋతంబృహత్. ౬
యస్మాజ్జాతానపరానైవకించనాసయఆవివేశభువనానివిశ్వా। ప్రజాపతిఃప్రజయాసంవిదాన
స్త్రీణిజ్యోతీగ్ంషిసచతేసషోడశీ. ౭
విధర్తారంహవామహేవసోఃకువిద్వనాతినః। సవితారంనృచక్షసం. ౮
అద్యానోదేవసవితఃప్రజావత్సావీస్సౌభగం। పరాదుష్ష్వప్నియంసువ. ౯
విశ్వానిదేవసవితర్దురితానిపరాసువ। యద్భద్రంతన్మఆసువ. ౧౦
మధువాతాఋతాయతే। మధుక్షరన్తిసిన్ధవః। మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీః. ౧౧
మధునక్తముతోషసి। మధుమత్పార్థివగ్ంరజః। మధుద్యౌరస్తునఃపితా. ౧౨
మధుమాన్నోవనస్పతిర్మధుమాగ్ంఅస్తుసూర్యః। మాధ్వీర్గావోభవన్తునః. ౧౩
ఘృతంమిమిక్షేఘృతమస్యయోనిర్ఘృతేశ్రితోఘృతమువస్యధామ। అనుష్వధమావహమాదయ
స్వస్వాహాకృతంవృషభవక్షిహవ్యం. ౧౪

రం.— (అజామేకామితి) తేజోబన్నరూపేణ పరిణమమానతయాలోహితశుక్లకృష్ణాం స్వానురూపబహుప్రజాసృష్టింకుర్వతీం అజాం- జననరహితాంప్రకృతింకశ్చిజ్జననరహితఃప్రీత్యాభుఙ్క్తే. కశ్చిద్విద్వాన్ భోగాద్విరతస్త్యజతీత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంప్రపఞ్చితం తత్రైవానుసన్ధేయం. ౫

(హగ్ంసశ్శుచిషదితి) హగ్ంసః- సూర్యః. శుచౌ- గ్రీష్మేసీదతీతిశుచిషత్. గ్రీష్మర్తౌ ప్రతపన్ సూర్యోపిసఏవేత్యర్థః. సర్వత్రవసతీతివసుః- వాయుః. అన్తరిక్షేవర్తమానోవాయురపిసఏవేత్యర్థః. వేద్యాంవర్తమానోహోతా- ఋత్విగ్విశేషః. అగ్నిర్వా. దురోణం - గృహం. తత్రాగత్యవర్తమానోతిథిరపిసఏవ. నృషత్- మనుష్యేషువిద్యమానః. వరేషు- దేవాదిశరీరేషువర్తమానః. ఋతం- కర్మఫలభూతలోకః. వ్యోమ- పరమపదం. జలజాఃభూమిజాస్సత్కర్మఫలభూతస్వర్గాదిజాఃపర్వతజాతాశ్చబృహత్-అపరిచ్ఛిన్నంఋతం- సత్యభూతంబ్రహ్మైవేత్యర్థః ౬

(యస్మాజ్జాతా ఇతి) సర్వేవికారాయస్మాజ్జాతాః- నపరస్మాత్. యతఃప్రాక్కించిదపినాస్తి - నోత్పన్నం. యశ్చవిశ్వానిభువనానిసృష్ట్వాఅన్తర్యామితయాప్రవిష్టఃప్రజాపతిః- ప్రజానాంశేషీప్రజయాసంవిదానః- సమ్యగుపాస్యమానఃత్రీణిజ్యోతీగ్ంషి - సూర్యచన్ద్రాగ్నిరూపాణిసచతే- ప్రవిష్టః. సఏవషోడశీ- షోడశకలక్షణవికారప్రవిష్టశ్చేత్యర్థః. ౭

(విధర్తారమితి) విధర్తారం- విశేషేణజగతోధర్తారం. ధారకం. సవితారం - జగత్స్రష్టారంనృచక్షసం - నృణాంచక్షురివజ్ఞానప్రదం హవామహే- స్తుత్యాఆహ్వయామః. నః- అస్మాకంకువిత్- శశ్వత్ వసోః- ధనస్యవనాతి- దదాతీత్యర్థః. ౮

(అద్యానోదేవేతి) హేదేవ- ద్యోతమాన. సవితః- జగత్కారణభూత. అద్యప్రజావత్- ప్రజాసమృద్ధిమత్ సౌభగం - సౌభాగ్యంసావీః- అసావీః. ఉత్పాదితవానసి. దుస్స్వప్నజనితభయంపరాసువ- పరాకురు. ౯

(విశ్వానిదేవేతి) హేదేవసవితఃసర్వదురితానిపరాకురు. భద్రంప్రాపయేత్యర్థః. ౧౦

(మధ్వితి) ఋతాయతే- ఋతం - పరమాత్మానమిచ్ఛతేమహ్యంవాతాఃమధుక్షరన్త్విత్యర్థః. ఆనన్దదాభవన్తు. సిన్ధవోపితథాభవన్త్విత్యర్థః. ఓషధ్యోపిమధురాభవన్తు. ౧౧

(మధునక్తమితి) సాయంప్రాతశ్చసర్వవస్తూనిమధుక్షరన్తు. పృథివ్యాంవర్తమానంసర్వమపిరజోమధుమదస్తు. * ద్యౌఃపితాపృథివీమాతేతిశ్రుతేః పితృభూతాద్యౌరపిమధుమత్యస్తు. ౧౨

(మధుమానితి) స్పష్టోర్థః. ౧౩

(ఘృతంమిమిక్ష ఇతి) అత్రఘృతశబ్దేనరస్యంబ్రహ్మోచ్యతే. ప్రసిద్ధార్థత్వేపినదోషః. మిమిక్షే- సేక్తుమిచ్ఛతి. *మిహ సేచన ఇతిహిధాతుః. సర్వంవస్తుస్వాదుకరోతీత్యర్థః. ఘృతమేవజగతోయోనిః- ఉపాదానం. ఘృతేశ్రితః- పక్వః. తత్రైవలీనః. తదేవచధామ - స్థానం. హేవృషభ- అగ్నే. తచ్ఛరీరకబ్రహ్మన్నితియావత్. స్వాహాకృతంహవిఃవక్షి- వహసి. తద్ధవిఃఅనుష్వధం- అనుకృతాస్వధాయేనతదనుష్వధం- అస్యహవిషఃస్వధాసాదృశ్యమావహస్వ. శేషభూతాన్జనాన్ అనేనహవిషామాదయస్వ- హర్షయేత్యర్థః. ౧౪

ఉ.—— సముద్రాదూర్మిర్మధుమాం ఉదానతముపాంశునాసమమృతత్వమానట్ । ఘృతస్యనామగు
హ్యంయదస్తిజిహ్వాదేవానామమృతస్యనాభిః. ౧౫
వయం నామప్రబ్రవామాఘృతేనాస్మిన్యజ్ఞేధారయామానమోభిః । ఉపబ్రహ్మాశృణవచ్ఛస్య
మానంచతుశ్శృఙ్గోవమీద్గౌరఏతత్. ౧౬
చత్వారిశృఙ్గాత్రయో అస్యపాదాద్వేశీర్షేసప్తహస్తాసోఅస్య । త్రిధాబద్ధోవృషభోరోరవీతి
మహోదేవోమర్త్యాంఆవివేశ॥ ౧౭
త్రిధాహితంపణిభిర్గుహ్యమానంగవిదేవాసోఘృతమన్వవిన్దన్ । ఇన్ద్రఏకం సూర్యఏకంజజాన
వేనాదేకంస్వధయానిష్టతక్షుః॥ ౧౮
యోదేవానాంప్రథమంపురస్తాద్విశ్వాధికోరుద్రోమహర్షిః । హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమా
నంసనోదేవశ్శుభయాస్మృత్యాసంయునక్తు॥ ౧౯
యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిద్యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తికశ్చిత్ । వృక్షఇవస్తబ్ధోదివి
తిష్ఠత్యేకస్తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వమ్॥ ౨౦
నకర్మణానప్రజయాధనేనత్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః । పరేణనాకంనిహితంగుహాయాం
విభ్రాజతేయద్యతయోవిశన్తి॥ ౨౧

రం.—— (సముద్రాదితి) ఘృతస్తుతిరియం. అమృతార్థంమథ్యమానాత్సముద్రాన్మధుమానూర్మిః-తరఙ్గఃఉత్పన్నః. మధురతరఙ్గఉత్పన్న ఇత్యర్థః. సచఉపాంశునా-ఉపాంశుజప్యేనరహస్యమన్త్రేణామృతభావంప్రాప్తః. తదేవఘృతమితిభావః. ఏవంభూతస్యఘృతస్యగుహ్యం-రహస్యంనామ-దేవానాంజిహ్వా, అమృతస్యనాభి, రితిచ. దేవానాంజిహ్వాసదృశం.అమృతస్యనాభిః-ఆశ్రయభూతం. పరమాత్మపరతయాయోజనాయాంఘృతశబ్దేన భోగ్యభూతంబ్రహ్మైవఉచ్యతఇతిద్రష్టవ్యం. ౧౫

(వయంనామేతి) వయంనామ- ఘృతశబ్దేనతస్యనామవదామ. అస్మిన్యజ్ఞేనమోభిఃధారయామ- నమశ్శబ్దేనఘృతస్యస్తోత్రంకుర్మః. అస్మాభిశ్శస్యమానం- స్తూయమానంఘృతంచతుశ్శృఙ్గః- శృఙ్గశబ్దేనజ్ఞాపకోవేదఉచ్యతే. చతుర్వేదప్రతిపాద్యఃగౌరః- శుద్ధఃబ్రహ్మ - పరంబ్రహ్మఉపశృణవత్- శృణోతు. నఖలుఏతత్- ఘృతమవమీత్- సర్వోత్తరతయాస్పృష్టవానిత్యర్థః. ౧౬

(చత్వారిశృఙ్గాఇతి) అస్య- పరమాత్మనఃచత్వారోవేదాఃశృఙ్గాణి. నిత్యబద్ధముక్తరూపాస్త్రయోపిపాదాః. శుద్ధసత్త్వంత్రిగుణసత్త్వంచశిరసీ. మహదాదయఃప్రకృతివికృతయస్సప్తహస్తాః. వృషభః - శ్రేష్ఠఃవాసుదేవఃత్రిధా - సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధతయాత్రిధాభూతస్సన్సర్వంవస్తురోరవీతి- *రుశబ్దఇతిహిధాతుః. వ్యవహరతి. నామరూపవద్కరోతీత్యర్థః. తాదృశోమహోదేవః - మహాదేవఃమర్త్యాన్- చేతనాచేతనపదార్థాన్అన్తరాత్మతయాప్రవివేశేత్యర్థః. ౧౭

(త్రిధాహితమితి) త్రిధా - సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధభేదేనాహితం - అవస్థితం. పణిభిర్గుహ్యమానం - ఫణామణ్డలాచ్ఛాదితం. యద్వా- స్తోతృభిస్స్తూయమానం. *పణస్తుతావితిహిధాతుః గవిఘృతం- గోఘృతం. అమృతరూపంబ్రహ్మ. దేవాఃఅన్వవిన్దన్-ఉపాసితవన్తః. తేషాంమధ్యేఇన్ద్రః- ఇన్ద్రశబ్దోపలక్షితాధికారివిశేషఃఏకంవ్యూహంనిర్వృతవాన్. అన్యస్సూర్యశబ్దోపలక్షితాధికారివిశేషఃఏకంవ్యూహమాశ్రితః. ఇతరేవేనాత్- వ్యాప్తిమతోవాసుదేవాత్ప్రాదుర్భూతమేకంవ్యూహంస్వధావద్భోగ్యభూతంప్రీతిరూపజ్ఞానేననిష్టతక్షుః- ఉపాసితవన్తః. వాసుదేవాత్ప్రాదుర్భూతాన్వ్యూహవిశేషాన్అధికారివిశేషాఉపాసతఇతియావత్. ౧౮

(యోదేవానామితి) బ్రహ్మజ్ఞానప్రార్థనామన్త్రోయం. యః- పరమాత్మాదేవానాంశ్రేష్ఠంచతుర్ముఖంసర్వసృజ్యస్య స్రష్టృత్వేనప్రాగుత్పద్యమానంసర్వాధికోమహర్షిః- నిరఙ్కుశసార్వజ్ఞ్యవాన్సంసారరుద్రావకతయారుద్రశబ్దవాచ్యోనారాయణఃఅసావతిశయితప్రజ్ఞానాదియుక్తస్సన్నిత్యనుగ్రహేణాపశ్యత్. తాదృశోభగవాన్శుద్ధయాబుద్ధ్యాపరమాత్మవిషయబుద్ధ్యాయోజయత్విత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంసర్వంశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంవర్ణితం. ౧౯

(యస్మాత్పరమితి) యస్మాదపరం- అన్యత్పరం- ఉత్కృష్టంవస్తునాస్తి. యస్మాచ్చసూక్ష్మమధికపరిమాణంవస్తువానాస్తి. తాదృశోనిస్సమాభ్యధికఃఅవాప్తసమస్తకామతయాతృణీకృతబ్రహ్మరుద్రాదిప్రపఞ్చఃపరమపదఆస్తే. తేనపురుషశబ్దితేనవాసుదేవేనవ్యాప్తంసకలంజగదిత్యర్థః. అయమపిమన్త్రఃశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంవ్యాఖ్యాతః. ౨౦

(నకర్మణేతి) యదమృతత్వంయతయః ప్రాప్నువన్తి. యచ్చామృతత్వంనాకస్య - భగవల్లోకస్యఉపరిపరమవ్యోమ్నినిహితంవిరాజతే. తదమృతత్వంకర్మప్రజాధనైర్నప్రాప్యం- అపితు *సన్యాసస్త్యాగఇత్యుక్తశ్శరణాగతిరిత్యపీత్యుక్తభగవచ్ఛరణారవిన్దశరణవరణలక్షణత్యాగేనైవఏకే-

ఉ.— వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాస్సన్న్యాసయోగాద్యతయశ్శుద్ధసత్త్వాః। తేబ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలేపరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వే. ౨౨

దహరంవిపాప్మంవరవేశ్మభూతంయత్పుణ్డరీకంపురమధ్యసంస్థం। తత్రాపిదహ్రంగగనంవిశోకస్తస్మింన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యం. ౨౩

యద్వేదాదౌస్వరఃప్రోక్తోవేదాన్తేచప్రతిష్ఠితః। తస్యప్రకృతిలీనస్యయఃపరస్సమహేశ్వరః.
ఇతిషష్ఠప్రశ్నేదశమోనువాకః. ౨౪

సహస్రశీర్షందేవంవిశ్వాక్షంవిశ్వశమ్భువం। విశ్వంనారాయణందేవమక్షరంపరమంప్రభుం। విశ్వతఃపరమంనిత్యంవిశ్వంనారాయణంహరిం। విశ్వమేవేదంపురుషస్తద్విశ్వముపజీవతి।పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరంశాశ్వతగ్ంశివమచ్యుతం। నారాయణంమహాజ్ఞేయంవిశ్వాత్మానంపరాయణం। నారాయణపరంబ్రహ్మతత్త్వంనారాయణఃపరః। నారాయణపరోజ్యోతిరాత్మానారాయణఃపరః। యచ్చకించిజ్జగ

కతిచిత్ప్రస్తా ఇత్యర్థః. భక్తిప్రపత్తీనామనుష్ఠానయోః ప్రపదనస్యాపేక్షితత్వాత్, ప్రపన్నానాంచ ప్రధానతయాఽపేక్షితత్వాత్, *తస్యచవశీకరణంతచ్ఛరణాగతిరేవేతిభాషణా, చ్ఛాయధోక్తపివార్థః. ౨౧

రం.— (వేదాన్తవిజ్ఞానేతి) యతయః-సన్న్యాసినః. యమాదియుక్తాఃవేదాన్తజనితజ్ఞానేనసునిశ్చితతత్త్వహితపురుషార్థాస్సన్న్యాసలక్షణప్రపదనేననిరస్తభక్తివిరోధిపాపతయానిర్మలాన్తఃకరణాఃఅనుష్ఠితోపాయాఃపరాన్తకాలే- చరమశరీరవియోగకాలే బ్రహ్మలోకే-భగవల్లోకేపరామృతాత్- ఉత్కృష్టాదసంసారిణః. పరమాత్మానంప్రాప్య. లబ్ధ్వోపపశ్చామీ సర్వేపరిముచ్యన్తి- బన్ధాన్ముక్తాభవన్తీత్యర్థః. ౨౨

(దహరంవిపాప్మమితి) * అథయదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురేదహరంపుణ్డరీకంవేశ్మదహరోఽస్మిన్నన్తరఆకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమితిఛాన్దోగ్యోక్తరీత్యాఉపాస్యతయాసన్నిహితస్యపరబ్రహ్మణఃపురభూతస్యఉపాసకశరీరస్యమధ్యేసంస్థితందహరం- అల్పంవిపాప్మం - నిరస్తపాపంపరమాత్మనోవరవేశ్మభూతంయద్హృదయపుణ్డరీకం- తత్రాపియదల్పంవిశోకోఽపహతపాప్మత్వాదిగుణకంగగనం - గగనపదవాచ్యంబ్రహ్మ, తస్మిన్నన్తర్యత్,- తత్- ఉభయముపాసితవ్యమిత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంసర్వంఛాన్దోగ్యప్రకాశికాయామనుక్తంతత్రైవద్రష్టవ్యం. ౨౩

దహరవిద్యోపాస్యదేవతావిశేషకఇతిజిజ్ఞాసాయాంనారాయణస్యతదుపాస్యత్వంప్రతిపాదయితుంసకలపరవిద్యోపాస్యత్వోపయికంమహేశ్వరత్వంనారాయణస్యదర్శయతి (యద్వేదాదావితి) *బ్రహ్మణఃప్రణవంకుర్యాదాదావన్తేచసర్వదా। స్రవత్యనోఙ్కృతంబ్రహ్మపరస్తాచ్చవిశీర్యతేఇతిమానవస్మరణాత్ వేదాదౌన్తే ప్రతిష్ఠితస్స్వరః- ప్రణవః. తస్య ప్రకృతిః- అకారః. సమస్తశబ్దమూలత్వాదకారస్యతత్రలీనత్వం- తద్రూపతామాపన్నత్వం. అకారస్యేతియావత్. తస్యయఃపరః - ప్రతిపాద్యః. ఇదంపరస్తత్పరఇత్యాదౌపరశబ్దస్యవాచ్యేప్రయోగదర్శనాత్. * అకారేణోచ్యతేవిష్ణుస్సర్వలోకేశ్వరోహరిః *అకారోవిష్ణువాచకఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యామకారవాచ్యోవిష్ణుః. సఏవమహానీశ్వరఇత్యర్థః. ౨౪

ఇతి దశమానువాకభాష్యమ్.

రం.— పూర్వస్మిన్ననువాకేదహరవిద్యోపాస్యోనారాయణఏవేత్యుక్తమ్. అధునాతుపరవిద్యాప్రకరణేషుశివశమ్భుపరబ్రహ్మపరజ్యోతిఃపరతత్త్వపరమాత్మాదిశబ్దనిర్దిష్టవస్తునోనారాయణత్వంప్రతిపాద్యతే(సహస్రశీర్షందేవమిత్యాదినా)లిఙ్గభూయస్త్వాధికరణేభగవతాభాష్యకృతా *సచసహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయానిర్దేశేనపూర్వానువాకోదితోపాసనాసంబన్ధశ్శఙ్కనీయః- *తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితిఉపాసిగతేనకర్తృత్వేనోపాస్యస్యకర్మణోఽభిహితత్వాత్ ఉపాస్యేద్వితీయానుపపత్తేః. *విశ్వమేవేదంపురుషః * తత్త్వంనారాయణఃపరఃఇత్యాది ప్రథమానిర్దేశా, చ్చప్రథమాద్వితీయావేదితవ్యా. *అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణస్థితః *తస్యాశ్శిఖాయామధ్యేపరమాత్మావ్యవస్థితః।సబ్రహ్మసశివస్సేన్ద్రస్సోఽక్షరఃపరమస్స్వరాడితినిర్దిష్టస్సర్వస్మాత్పరోనారాయణఏవసర్వత్రోపాస్యఇతినిర్ణీయమానత్వాచ్చ ప్రథమాద్వితీయేతినిశ్చీయతఇతిభాషితం. వ్యాసార్యైరపి *ద్వితీయాన్తపదస్వారస్యానురోధేనువిద్యాదుపాసీతేతివిధిపదాధ్యాహారః. ప్రథమాన్తపదస్వారస్యానురోధేతునాధ్యాహారః సహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయాయాః *యేనావృతంఖంచదివంమహీంచేత్యవత్ ప్రథమార్థత్వాశ్రయణమాత్రమితివర్ణితం. విశ్వాక్షత్వం- సర్వవిషయసాక్షాత్కారవత్త్వం. విశ్వశమ్భుత్వం- సకలజగత్క్షేమకారిత్వం. నను విశ్వంనారాయణమితికథంవిశ్వస్యనారాయణత్వమిత్యాశఙ్క్యోక్తం (విశ్వమేవేదంపురుషస్తద్విశ్వముపజీవతీతి) విశ్వేనాత్మతయోపజీవ్యతయావిశ్వత్వం- నతుస్వరూపేణేత్యభిప్రాయః. నారాయణపరంబ్రహ్మేత్యత్రనారాయణాత్పరంబ్రహ్మేతినార్థశ్శఙ్కనీయః- పూర్వాపరవిరోధాత్, *నారాయణఃపరంబ్రహ్మేతిమహోపనిషదిస్ఫుటమావేదనాత్,. నముద్రేఅన్తఃస్థానంయస్యససముద్రేష్ఠః. *సస్తమ్యాన్తత్పురుషేకృతిబహులమితిఅలుక్. *అన్తస్సమాస్థానేచనిర్ణయోఽభ్యన్తరేపిచేతినైఘణ్టుకాః. ఇతరత్ స్పష్టం. నచసహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయాయాం *యేనావృతంఖంచదివంమహీంచేతివత్ప్రథమార్థత్వాశ్రయణే *తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితిప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యవిశేషసమర్పకతయాతదేకవాక్యతైవస్యాత్- నతుసర్వపరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వమస్యానువాకస్యేతిచేత్. గుణోపసంహారపాదేఅస్యానువాకస్యప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వమేవయుక్తం- *పద్మకోశప్రతీకాశమిత్యస్మిన్ననువాకేదహరవిద్యాప్రత్యభిజ్ఞానాత్।

త్యస్మిన్దృశ్యతే శ్రూయతేఽపివా। అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణస్థితః। అనన్తమవ్యయంకవింసముద్రేన్తంవిశ్వశమ్భువం। పద్మకోశప్రతీకాశంహృదయంచాప్యధోముఖం। అధోనిష్ట్యావితస్త్యాంతునాభ్యాముపరితిష్ఠతి। హృదయంతద్విజానీయాద్విశ్వస్యాయతనంమహత్। సన్తతంసిరాభిస్తులమ్బత్యాకోశసన్నిభం। తస్యాన్తేసుషిరంసూక్ష్మంతస్మిన్సర్వంప్రతిష్ఠితం। తస్యమధ్యేమహానగ్నిర్విశ్వార్చిర్విశ్వతోముఖః। సోఽగ్రభుగ్విభజన్తిష్ఠన్నాహారమజరఃకవిః। సన్తాపయతిస్వందేహమాపాదతలమస్తకం। తస్యమధ్యేవహ్నిశిఖాఅణీయోర్ధ్వావ్యవస్థితః। నీలతోయదమధ్యస్థావిద్యుల్లేఖేవభాస్వరా। నీవారశూకవత్తన్వీపీతాభాస్వత్యణూపమా। తస్యాశ్శిఖాయామధ్యేపరమాత్మావ్యవస్థితః। సబ్రహ్మసశివస్సహరిస్సేన్ద్రస్సోఽక్షరఃపరమస్స్వరాట్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకాదశోఽనువాకః.

౧౨.— ఋతంసత్యంపరంబ్రహ్మపురుషంకృష్ణపిఙ్గళం। ఊర్ధ్వరేతంవిరూపాక్షంవిశ్వరూపాయవైనమః। ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వాదశోఽనువాకః.

ఆదిత్యోవాఏషఏతన్మణ్డలంతపతితత్రతాఋచస్తదృచాంమణ్డలంసఋచాం లోకోఽథయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేఽర్చిర్దీప్యతేతానిసామానిససామ్నాం మణ్డలంససామ్నాంలోకోఽథయ ఏషఏతస్మిన్మణ్డలేఽర్చిషిపురుషస్తానియజూంషిసయజుషాం మణ్డలంసయజుషాంలోకస్సైషాత్రయ్యేవ విద్యాతపతియఏషోఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషః। ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రయోదశోఽనువాకః.

ప్రకృతహానానౌచిత్యాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తేఽభిధీయతే * లిఙ్గభూయస్త్వాత్తద్ధిబలీయస్తదపి. యద్యపిదహరవిద్యాప్రకృతా, తదేకవాక్యత్వంచాయుక్తం, - తథాపిసకలపరవిద్యోపాస్యనిర్ధారణార్థత్వేబహూనిలిఙ్గాన్యుపలభ్యన్తే- తత్తత్పరవిద్యావాక్యగతానిపరబ్రహ్మపరతత్త్వాదిపదరూపాణిచిహ్నానీహవాక్యేదృశ్యన్తే. యదిప్రకృతవిద్యోపాస్యదేవతావిశేషసమర్పకమిదంవాక్యజాలంస్యాత్ - పరబ్రహ్మపరతత్త్వాదిప్రయోగోనారాయణపదాప్రవృత్తిశ్చనస్యాత్- ఏకేననారాయణపదేనైవసమీహితసిద్ధేః. అతఃపరబ్రహ్మాదిపదవాచ్యస్యనారాయణత్వవిధానాయైవాయంసన్దర్భః * శివశ్చనారాయణఃశక్రశ్చనారాయణఇతి తత్పరంబ్రహ్మాపినారాయణః పరతత్త్వమపినారాయణఇతివాక్యభేదోఽపినదోషాయ. తల్లిఙ్గంప్రకరణాద్బలీయః. తదప్యుక్తంపూర్వకాణ్డే* శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాంసమవాయేపరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాదితి. నచసకలపరవిద్యోపాస్యనిశ్చయస్త్వే * పద్మకోశప్రతీకాశమితిదహరవిద్యోపాస్యవిశేషేణోపసంహారోనయుక్తఇతివాచ్యం- * ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వమితిసామాన్యేననిర్దిష్టస్య * తత్త్వమసీతివిశేషే. ఉపసంహారవత్సకలపరవిద్యోపాస్యతయా అభిహితస్యనారాయణస్యప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యతయా ఉపసంహారేఽవిరోధాదితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః- (పద్మకోశేతి) నిష్ట్యా- గ్రీవాబన్ధనం. *సుపాంసులుగితిషష్ఠ్యాలుక్. నిష్ట్యాయాః అధః- అధస్తాత్ నాభ్యాఊర్ధ్వంవితస్తిమాత్రేఅధోముఖంపద్మాకారంచయద్ధృదయమాస్తఇత్యర్థః. తద్ధృదయంనిశ్వాత్మకస్యభగవతఃఆయతనం - ఆధారభూతంవిజానీయాదిత్యర్థః. (సన్తతమితి) తత్ హృదయంకుట్మలితపుణ్డరీకసదృశంసిరాభిస్తులమ్బతే. తదన్తేసూక్ష్మంరన్ధ్రం. తత్రసర్వాత్మకంబ్రహ్మఉపాసకానుగ్రహాయసన్నిహితం. (తస్యమధ్యఇతి) సర్వతఃప్రసృతఃసర్వతోజ్వాలఃతస్యహృదయస్యమధ్యేజాఠరాగ్నిర్వర్తతే. సత్వజరః-సర్వదాతృప్తిరహితః - శక్తోయమానఃఆహారం - భుక్తమశితపీతాదికం * అన్నమశితంత్రేధావిధీయతఇత్యాదిప్రకారేణవిభజన్ అగ్రేఅశితాదికంభుఙ్క్తే, స్వయమశ్నాతీత్యర్థః. (సన్తాపయతీతి) దేహగతఊష్మాసర్వోఽపితదధీనఇత్యర్థః. (తస్యమధ్యఇతి) వహ్నిశిఖా- వహ్నేశ్శిఖా. ఆత్మజ్వాలా అణీయసీఊర్ధ్వా- ఊర్ధ్వాగ్రా. అణీయోర్ధ్వేతికర్మధారయః. సన్ధిశ్ఛాన్దసః. వ్యవస్థితఇతిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (నీలతోయదమధ్యస్థేతి) నీలతోయదవత్శ్యామలభగవద్విగ్రహాశ్రయత్వాత్ మధ్యస్థనీలతోయదవిద్యుత్సన్నిభేత్యర్థః. మధ్యస్థేతి నీలతోయదవిశేషణస్య పూర్వనిపాతాభావశ్ఛాన్దసః. (నీవారశూకవదితి) నీవారాగ్రవత్సూక్ష్మస్వప్రకాశాతనూపమా- తన్వీ- అల్పాఉపమాయస్యాస్సా. అనన్యశీలితియావత్. స్యాత్ - అస్తీత్యర్థః. (తస్యాశ్శిఖాయాఇతి) స్పష్టోఽర్థః (సబ్రహ్మేతి) శరీరాత్మభావప్రయుక్తస్సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః. అక్షరః- ముక్తః. స్వరాట్- అకర్మవశ్యః. పరమః- ఉత్కృష్టః. ఇత్యేకాదశానువాకభాష్యమ్.

౧౨.— (ఋతమితి) ఋతం-*ఋగతౌ. సర్వత్రగతం. సత్యం-నిర్వికారం. కృష్ణపిఙ్గళం-లక్ష్మీశోభాసంప్రయుక్తతయాకృష్ణపిఙ్గళం. అథవా-భగవద్విగ్రహస్యాతసీపుష్పసఙ్కాశతయాప్రతిపాదనాత్, అతసీపుష్పస్యమయూరగ్రీవాసదృశతయాకృష్ణపిఙ్గళవర్ణత్వాత్కృష్ణపిఙ్గళత్వోపపత్తిః. *నమస్యేపరమానన్దవపుషంకృష్ణపిఙ్గళం।నారాయణంజగన్నాథంవాసుదేవమనామయమితియోగాక్షవచనాత్. ఊర్ధ్వం- ఉత్కృష్టంరేతః- వీర్యంయస్యసతథోక్తః. రేతశ్శబ్దేనవికారఉచ్యతే- వికారాదుత్తీర్ణతయాఊర్ధ్వరేతమితిభట్టభాస్కరేణవ్యాఖ్యాతం. విరూపాక్షం- విరూపేఅక్షిణీయస్యసఃవిరూపాక్షః. వారాహే * తస్యచిన్తయతోనేత్రాత్ తేజస్సమభవన్మహత్। దక్షిణంవహ్నిసఙ్కాశంవామంతుహిమసన్నిభమిత్యుక్తేః శీతోష్ణత్వేనపరస్పరవిలక్షణత్వాద్విరూపాక్షత్వం. ఇతిద్వాదశానువాకభాష్యం.

హృదయాన్తర్వర్త్యుపాసనముపదిశ్యఆదిత్యాన్తర్వర్త్యుపాసనముపదిశతి (ఆదిత్యోవాఏషఇత్యాదినా) ప్రత్యక్షదృష్టాదిత్యమణ్డలతద్గ

మూ.— ఆదిత్యో వై తేజ ఓజో బలం యశశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమాత్మా మనో మన్యుర్మనుర్మృత్యుస్సత్యో మిత్రో వాయురాకాశః ప్రాణో లోకపాలః కః కిం కం తత్సత్యమన్నమాయురమృతో జీవో విశ్వః కతమః స్వయంభుః ప్రజాపతిస్సంవత్సర ఇతి। సంవత్సరోఽసావాదిత్యో య ఏష పురుష ఏష భూతానామధిపతిర్బ్రహ్మణస్సాయుజ్యం సలోకతామాప్నోత్యేతాసామేవ దేవతానాం సాయుజ్యం సార్ష్టితాం సమానలోకతామాప్నోతి య ఏవం వేదేత్యుపనిషత్॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే చతుర్దశోఽనువాకః.

ఘృణిస్సూర్య ఆదిత్యో మర్చయన్తి తపస్సత్యం మధుక్షరన్తి తద్బ్రహ్మ తదాప ఆపో జ్యోతీరసోఽమృతం బ్రహ్మ భూర్భువస్సువరోం॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే పఞ్చదశోఽనువాకః.

సర్వో వై రుద్రస్తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు। పురుషో వై రుద్రస్సన్మహో నమో నమః। విశ్వం భూతం భువనం చిత్రం బహుధా జాతం జాయమానం చ యత్। సర్వో హ్యేష రుద్రస్తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే షోడశోఽనువాకః.

కద్రుద్రాయ ప్రచేతసే మీఢుష్టమాయ తవ్యసే। వోచేమ శన్తమం హృదే। సర్వో హ్యేష రుద్రస్తస్మై రుద్రాయ నమో అస్తు॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే సప్తదశోఽనువాకః.

నమో హిరణ్యబాహవే హిరణ్యపతయేఽమ్బికాపతయ ఉమాపతయే నమో నమః॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే అష్టాదశోఽనువాకః.

యస్య వైకఙ్కత్యగ్నిహోత్రహవణీ భవతి ప్రత్యేవాస్యాహుతయస్తిష్ఠన్త్యథో ప్రతిష్ఠిత్యై॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకోనవింశోఽనువాకః.

త్వాచ్చ తద్ధత పురుషాణాం ఋక్సామయజూరూపత్వం తన్మణ్డలత్వం తల్లోకత్వం చ - అతశ్చ ఏతత్త్రయీరూపతయా త్రయ్యేవ విద్యా ఉపేత్యర్థః. ఏవం త్రయీమణ్డలరూపే ఆదిత్యే కమనీయవిగ్రహయుక్తతయా యోగిభిర్దృశ్యమాన ఉపాసితవ్య ఇత్యర్థః. ఇతి త్రయోదశానువాకభాష్యమ్.

రం.— (ఆదిత్యో వై తేజ ఇత్యాది) తేజః- ప్రతాపః. ఓజః- కాన్తిః. సత్యః సాధుః సత్యః. సత్యం-నిర్వికారం. ఆదిత్యస్యైవ తేజ ఆద్యాత్మకత్వం. కః కిం కం కతమ ఇతి పృచ్ఛ్యమాన సర్వవస్తురూపత్వమపి తస్యైవేత్యర్థః. ఇతి శబ్దః ప్రకారవచనః. ఏవం జాతీయకత్వమపి తస్యైవేత్యర్థః. (సంవత్సరోఽసావిత్యాది) ఆదిత్యే యః పురుషః-స ఏవ సమ్యగ్వసన్తి సర్వభూతాన్యస్మిన్నితి సంవత్సరః. ఇదం సంవత్సరత్వోపపాదనం ఉపలక్షణం పూర్వనిర్దిష్టతేజస్త్వాదిగుణానామపి. సాయుజ్యం- యుజ్యత ఇతి యుక్- గుణః. సాయుజ్యం- సమానగుణత్వం. సార్ష్టితాం - సమానభోగత్వం. ఏతాసాం - ప్రసిద్ధానాం దేవతానాం-* వాయుర్లోకపాల ఇతి పూర్వనిర్దిష్టానాం వా సార్ష్టిత్వసాలోక్యే ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇతి చతుర్దశానువాకభాష్యం.

(ఘృణిస్సూర్య ఇతి) అపాం ప్రశంసార్థోఽయం మన్త్రః అపాం ప్రాశనాభిమన్త్రణాదౌ వినియుజ్యతే. సూర్యే- సూర్యమణ్డలే విద్యమానమాదిత్యం ఘృణిః- ఘృణయ ఇత్యర్థః. వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. కిరణాః అర్చయన్తి- పూజయన్తి. సన్తాపకైః కిరణైర్యుక్తో భవతి. ఆదిత్యమర్చయన్తీత్యర్థే ఆదిత్యో మర్చయన్తీతి ఛాన్దసః కారః. సత్యం తపః- తపః ఫలభూతం మధు- భోగ్యం క్షరన్తి- నిష్పాదయన్తి. ఆదిత్యకిరణేభ్య ఏవ వృష్ట్యుత్పత్తేః. తదేవ బృహత్త్వగుణయోగాద్బ్రహ్మ. తదేవ ఆప ఇత్యుచ్యతే. భూరాదివ్యాహృత్యర్థాః ప్రణవార్థోఽప్యాప ఏవేత్యపాం ప్రశంసా. ఇతి పఞ్చదశానువాకభాష్యమ్.

త్వరితఫలార్థిభిర్జప్యతయా త్వరితరుద్రసమాఖ్యాతాః షోడశసప్తదశాష్టాదశాస్త్రయోఽనువాకా రుద్రస్తుతిరూపాః. (సర్వో వై రుద్ర ఇతి,) రుద్రస్య జగన్నిర్వాహకత్వాత్సర్వో వై రుద్ర ఇత్యుక్తిః. పురుషః- సర్వవీర్యసంపన్న ఇత్యర్థః. మహః - మహాన్. నమో నమ ఇతి వీప్సా పూజ్యతాతిశయప్రతిపాదనార్థా. (విశ్వం భూతమితి) స్పష్టోఽర్థః. ఇతి షోడశానువాకభాష్యం.

(కద్రుద్రాయేతి) కదితి వాచరతీ నిపాతః. స్తుతిరిత్యర్థః. ప్రచేతసే- ప్రకృష్టబుద్ధిశాలినే మీఢుష్టమాయ- సేక్తృతమాయ. వర్షాదిభిర్లోకసేచకాయ. తవ్యసే- తపస్వినే. హృదే - హృద్యాయ. శన్తమం - మనస్సుఖావహం స్తోత్రం వోచేమ - వదామ ఇత్యర్థః. ఇతి సప్తదశానువాకభాష్యం.

హిరణ్యబాహవే - రమణీయబాహవే. *దేవో వస్సవితా హిరణ్యపాణిః ప్రతిగృహ్ణాత్విత్యత్ర హిరణ్యాలఙ్కృతపాణిరితి భట్టభాస్కరవ్యాఖ్యానాత్ హిరణ్యాలఙ్కృతబాహవ ఇతి వార్థః. హిరణ్యపతయే- ధనానాం పతయే. అమ్బికాపతయే- ఉమాపతయ ఇత్యర్థః. ఆదరార్థం అమ్బికాపతయ ఉమాపతయ ఇతి ద్విరుక్తిః. * సర్వో వై రుద్రః పురుషో వై రుద్ర ఇతి శ్రవణాత్ రుద్రశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వమితి వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానావసరే వర్ణితం. తాపనీయే చ *ఋతం సత్యం పరం బ్రహ్మ నృకేసరివిగ్రహం కృష్ణపిఙ్గలమూర్ధ్వరేతం విరూపాక్షం శఙ్కరం నీలలోహితం ఉమాపతిః పశుపతిః పినాకీహ్యమితద్యుతిః ఈశానస్సర్వవిద్యానామీశ్వరస్సర్వభూతానాం బ్రహ్మాధిపతిర్బ్రహ్మణోఽధిపతిరితి నృసింహపరతయా ఉమాపతిప్రభృతిశబ్దానాం వ్యాఖ్యాతత్వాద్భగవత్పరత్వం యుక్తమేవ. ఇత్యష్టాదశానువాకభాష్యం.

(యస్యేతి) యస్య యజమానస్యాగ్నిహోత్రహోమసాధనభూతపాత్రవిశేషో వికఙ్కతాఖ్యవృక్షనిర్మితః ప్రకృతికో భవతి - ప్రతి

ఈ.— కృణుష్వపాజఇతిపఞ్చ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేవింశోనువాకః.

అదితిర్దేవాగన్ధర్వామనుష్యాఃపితరోసురాస్తేషాంసర్వ భూతానాంమాతామేదినీమహతీమహీ సావిత్రీగాయత్రీజగత్యుర్వీపృథ్వీబహులావిశ్వాభూతాకతమాకాయాసాసత్యేత్యమృతేతివసిష్ఠః॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నేఏకవింశోనువాకః.

ఆపోవాఇదంసర్వంవిశ్వాభూతాన్యాపఃప్రాణావాఆపఃపశవఆపోఽన్నమాపోఽమృతమాపస్సమ్రాడాపోవిరాడాపస్స్వరాడాపశ్ఛన్దాగ్‍స్యాపోజ్యోతీగ్‍ష్యాపస్సత్యమాపస్సర్వాదేవతా ఆపోభూర్భువస్సువరాపఓం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వావింశోనువాకః.

ఆపఃపునన్తుపృథివీంపృథివీపూతాపునాతుమాం। పునన్తుబ్రహ్మణస్పతిః। బ్రహ్మపూతాపునాతు మాం।యదుచ్ఛిష్టమభోజ్యంయద్వాదుశ్చరితంమమసర్వంపునన్తుమామాపోఽసతాంచప్రతిగ్రహం స్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రయోవింశోనువాకః.

అగ్నిశ్చమామన్యుశ్చమన్యుపతయశ్చమన్యుకృతేభ్యః। పాపేభ్యోరక్షన్తాం।యదహ్నాపాపమకార్షంమనసావాచాహస్తాభ్యాంపద్భ్యాముదరేణశిశ్నా।అహస్తదవలుమ్పతుయత్కించదురితంమయిఇదమహంమామమృతయోనౌసత్యేజ్యోతిషిజుహోమిస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుర్వింశోనువాకః.

సూర్యశ్చమామన్యుశ్చమన్యుపతయశ్చమన్యుకృతేభ్యఃపాపేభ్యోరక్షన్తాం యద్రాత్ర్యాపాపమకార్షంమనసావాచాహస్తాభ్యాంపద్భ్యాముదరేణశిశ్నారాత్రిస్తదవలుమ్పతు యత్కించదురితంమయిఇదమహంమామమృతయోనౌసూర్యేజ్యోతిషిజుహోమిస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే పఞ్చవింశోనువాకః.

ఆయాతువరదాదేవీ । అక్షరంబ్రహ్మసమ్మితం । గాయత్రీంఛన్దసాంమాతేదంబ్రహ్మజుషస్వనః। ఓజోఽసిసహోఽసిబలమసిభ్రాజోఽసిదేవానాంధామనామాఽసివిశ్వమసివిశ్వాయుస్సర్వమసిసర్వాయురభిభూరోంగాయత్రీమావాహయామి॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషడ్వింశోనువాకః.

ష్ఠితాభవన్తి. కేప్రతిష్ఠితాభవన్తీత్యత్రాహ (ప్రత్యేవాస్యాహుతయఇతి) ఆహుతయఃప్రతిష్ఠితాభవన్తి. తాయజమానస్యప్రతిష్ఠిత్యైప్రకల్పన్తఇత్యర్థః. ఇత్యేకోనవింశానువాకభాష్యం.

౨౦.— (కృణుష్వపాజఇతి) రక్షోఘ్నస్య (?) పఞ్చమన్త్రాఇహపఠితవ్యాఇత్యర్థః. ఇతివింశానువాకభాష్యం.

(అదితిరితి) దేవగన్ధర్వమనుష్యపితృసురసర్వభూతమాతృత్వయుక్తా, మేదిన్యాదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తగుణవతీ, కతమాకాయాసాసత్యాభిశబ్దితా, భూమిరేవ. ఖణ్డనానర్హత్వాద్భూమేరేవాదితిత్వం. ఏవంభూమింవసిష్ఠఃప్రశశంసేత్యర్థః ఇత్యేకవింశానువాకభాష్యం.

(ఆపోవాఇతి) సమ్యగ్రాజతీతిసమ్రాట్. విశిష్యరాజతీతివిరాట్. స్వయమేవరాజతఇతిస్వరాట్. ఓమితిబ్రహ్మాత్మకత్వముచ్యతే. సర్వాత్మకత్వేనాపాంప్రశంసార్థోయంమన్త్రః తదభిమన్త్రణాదౌవినియుక్తః. ఇతిద్వావింశానువాకభాష్యం.

(ఆపఃపునన్త్వితి) బ్రహ్మణస్పతిః- బ్రహ్మణః- చతుర్ముఖస్య. వేదస్యవాపతిర్నారాయణః, పృథివీంపునాత్విత్యర్థః. పునన్త్వితివచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మణా- పరమాత్మనాపూతాపృథివీమాంపునాత్విత్యర్థః. శిష్టస్స్పష్టోర్థః అయంమన్త్రోఽపామాచమనేవినియుక్తః. ఇతిత్రయోవింశానువాకభాష్యం.

(అగ్నిశ్చేతి)మన్యుః- క్రోధః. మన్యుపతయః- క్రోధప్రవర్తకాశ్చక్షురాదయశ్చక్రోధకృతేభ్యఃపాపేభ్యోమాంరక్షన్తామిత్యర్థః. శిశ్నా- శిశ్నేనేత్యర్థః. మనఆదినాఅహ్నాకృతంపాపంఅహరేవలుమ్పతు- ఛినత్తు నాశయత్విత్యర్థః. ఇదమహంమాం-అహమిమంమాంఅమృతానాం-ముక్తానాంయోనౌ- స్థానేసత్యే-బ్రహ్మణిజుహోమి- సమర్పయామీత్యర్థః. అయంచమన్త్రఃఅపామాచమనేపాపశోధకేవినియుక్తః. ఇతిచతుర్వింశానువాకభాష్యం.

(సూర్యశ్చేతి) పూర్వవదర్థః. సర్వప్రాణిసూతిహేతుత్వాత్పరమాత్మనస్సూర్యత్వమ్. ఇతి పఞ్చవింశానువాకభాష్యమ్.

ఆయాత్విత్యనువాకోగాయత్ర్యావాహనేవినియుక్తః. గాయత్రీదేవీఆయాత్విత్యర్థః. హేఛన్దసాంమాతఃత్వమాగత్యగాయత్రీం- గాయత్రీఛన్దస్కంవాచ్యేనబ్రహ్మణాపూజ్యత్వేనసమ్మితం- సమమిదంఅక్షరం- వర్ణరూపంబ్రహ్మ- బృహత్త్వగుణయుక్తంజుషస్వ- సేవస్వ. (ఓజోఽసీతి) ఓజః- కాన్తిః. సహః- సామర్థ్యం. ఓజఆదీనాంసాధనమసీత్యర్థః. నామాసి- నామాప్యసీత్యర్థః. విశ్వాయుః- విశ్వేషామాయుస్సాధనమసీత్యర్థః. అభిభూః- పరేషామభిభావికా. ఓంశబ్దోహి * ఓంతత్సదితినిర్దేశోబ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృతఇత్యుక్తరీత్యాబ్రహ్మవాచకః. బ్రహ్మాత్మికాసీత్యర్థః. ఇతరత్స్పష్టం. ఇతి షడ్వింశానువాకభాష్యం.

మూ.— ఓంభూః। ఓంభువః। ఓంసువః। ఓంమహః। ఓంజనః। ఓంతపః। ఓంసత్యం। ఓంతత్సవితుర్వరేణియంభర్గోదేవస్యధీమహి। ధియోయోనఃప్రచోదయాత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తవింశోనువాకః.

ఓమాపోజ్యోతీరసోమృతంబ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టవింశోనువాకః.

ఓంభూర్భువస్సువర్మహర్జనస్తపస్సత్యంతద్బ్రహ్మతదాపఆపోజ్యోతీరసోమృతంబ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం। ఓంతద్బ్రహ్మ। ఓంతద్వాయుః। ఓంతదాత్మా। ఓంతత్సర్వం। ఓంతత్పురోర్నమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనత్రింశోనువాకః.

ఉత్తమేశిఖరేదేవీభూమ్యాంపర్వతమూర్ధని। బ్రాహ్మణేభ్యోహ్యనుజ్ఞానంగచ్ఛదేవియథాసుఖం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రింశోనువాకః.

ఓమన్తశ్చరతిభూతేషుగుహాయాంవిశ్వమూర్తిషు। త్వంయజ్ఞస్త్వంవిష్ణుస్త్వంవషట్కారస్త్వంరుద్రస్త్వంబ్రహ్మాత్వంప్రజాపతిః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకత్రింశోనువాకః.

అమృతోపస్తరణమసి। ప్రాణేనివిష్టోమృతంజుహోమిప్రాణాయస్వాహా। అపానేనివిష్టోమృతంజుహోమిఅపానాయస్వాహా। వ్యానేనివిష్టోమృతంజుహోమివ్యానాయస్వాహా। ఉదానేనివిష్టోమృతంజుహోమిఉదానాయస్వాహా। సమానేనివిష్టోమృతంజుహోమిసమానాయస్వాహా। బ్రహ్మణిమఆత్మామృతత్వాయ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వాత్రింశోనువాకః.

ప్రాణేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయప్రాణాయస్వాహా। అపానేనివిష్టోమృతం జుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయాపానాయస్వాహా। వ్యానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయవ్యానాయస్వాహా।ఉదానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయఉదానాయస్వాహా। సమానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయసమానాయస్వాహా। బ్రహ్మణిమఆత్మామృతత్వాయ। అమృతాపిధానమసి॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రయస్త్రింశోనువాకః.

రం.— (ఓంభూరితి) భూలోకాద్యాస్సప్తాపిలోకాఃఓం- బ్రహ్మాత్మకాఇత్యర్థః. (ఓంతత్సవితురితి) నః- అస్మాకంధియోయశ్చోదయతి- సుస్థానిష్ఠానేన్ద్రియాణిచయత్ప్రేరయతి. తత్సవితుః - జగత్కారణస్యవరేణియం - వరణీయం. ఉపాస్యంభర్గః - తేజః. పరమాత్మస్వరూపంధీమహి-ధ్యాయేమహీత్యర్థః. ఇతి సప్తవింశానువాకభాష్యం.

(ఓమాపఇతి) గాయత్ర్యాఇదంశిరః. ఆపః, జ్యోతిః, తదుపలక్షితానిభూతాని. రసః- తద్గుణాశ్చ. అమృతం బ్రహ్మ- ముక్తాత్మా. తత్సర్వంఓం- బ్రహ్మేత్యర్థః. భూర్భువస్సువరోం- లోకత్రయమపిబ్రహ్మైవేత్యర్థః. ఇత్యష్టవింశానువాకభాష్యం.

(ఓంభూరితి) అస్మిన్ననువాకేప్రణవస్యైవసర్వాత్మత్వేనస్తుతిః. పురః- పూర్వభావి. కారణమిత్యర్థః. అతస్తస్మైప్రణవాయనమఇత్యర్థః. నకారాదిరేఫశ్ఛాన్దసః. ఇత్యేకోనత్రింశానువాకభాష్యం.

(ఉత్తమఇతి) మేర్వాదీనామూర్ధ్వభాగేతత్రాపిఉత్తమేశిఖరేవిద్యమానాయాంభూమ్యాం - భోగ్యప్రదేశవిశేషేయథాసుఖంగచ్ఛ. బ్రాహ్మణేభ్యః- త్వదుపాసకైఃబ్రాహ్మణైరనుజ్ఞానం- కృతమితిశేషః. ఇతి త్రింశానువాకభాష్యం.

(ఓమన్తశ్చరతీతి) ఓంకారవాచ్యస్త్వంసర్వాత్మకోఽన్తశ్చరసీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. బ్రహ్మోపాసనేవినియుక్తోయంమన్త్రః. ఇత్యేకత్రింశానువాకభాష్యం.

(అమృతోపస్తరణమితి) పూర్వాపోశనమన్త్రోయం. పాత్రేహవిషోఽసంసర్గాయక్రియమాణద్రవద్రవ్యసేచనముపస్తరణం. హేఅమృత. త్వముపస్తరణమసీతిహస్తస్థజలస్యాభిమన్త్రణం. ఉపస్తీర్యతేనేనేతివ్యుత్పత్త్యాఉపస్తరణసాధనముచ్యతే. (ప్రాణఇతి) ప్రాణసంతర్పణేఅభినివిష్టస్సన్ అమృతభూతమన్నమహం జుహోమీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (బ్రహ్మణీతి) మేఆత్మాబ్రహ్మణిహుతః - సమర్పితస్సన్ అమృతత్వాయకల్పతామిత్యర్థః. ఇతి ద్వాత్రింశానువాకభాష్యమ్.

(ప్రాణేనివిష్టఇతి) అయంమన్త్రఃపూర్వేణమన్త్రేణవికల్పితః. శివస్సన్ హేహూయమానఓదన. అప్రదాహాయ - జాఠరాగ్నికృతదాహాభావాయమాంప్రవిశేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (అమృతాపిధానమసీతి) అమృతరూపమాచ్ఛాదనమసి. ఉత్తరాపోశనార్థహస్తస్థజలాభిమన్త్రణమన్త్రః. ఇతి త్రయస్త్రింశానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— శ్రద్ధాయాం ప్రాణే నివిశ్యామృతం హుతం ప్రాణమన్నేనాప్యాయస్వ । అపానే నివిశ్యామృతం హుతం అపానమన్నేనాప్యాయస్వ । వ్యానే నివిశ్యామృతం హుతం వ్యానమన్నేనాప్యాయస్వ । ఉదానే నివిశ్యామృతం హుతముదానమన్నేనాప్యాయస్వ । సమానే నివిశ్యామృతం హుతం సమానమన్నేనాప్యాయస్వ । బ్రహ్మణి మ ఆత్మామృతత్వాయ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే చతుస్త్రింశోఽనువాకః.

ప్రాణానాం గ్రన్థిరసి రుద్రో మా విశాన్తకస్తేనాన్నేనాప్యాయస్వ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే పఞ్చత్రింశోఽనువాకః.

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽఙ్గుష్ఠం చ సమాశ్రితః । ఈశస్సర్వస్య జగతః ప్రభుః ప్రీణాతి విశ్వభుక్ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే షట్త్రింశోఽనువాకః.

మేధా దేవీ జుషమాణా న ఆగాద్విశ్వాచీ భద్రా సుమనస్యమానా । త్వయా జుష్టా జుషమాణా దురుక్తాన్ బృహద్వదేమ విదథే సువీరాః । త్వయా జుష్ట ఋషిర్భవతి దేవి త్వయా బ్రహ్మాగతశ్రీరుత త్వయా । త్వయా జుష్టశ్చిత్రం విన్దతే వసు సా నో జుషస్వ ద్రవిణేన మేధే ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే సప్తత్రింశోఽనువాకః.

మేధాం మ ఇన్ద్రో దదాతు మేధాం దేవీ సరస్వతీ మేధాం మే అశ్వినావుభావాధత్తాం పుష్కరస్రజౌ । అప్సరాసు చ యా మేధా గన్ధర్వేషు చ యన్మనః । దైవీ మేధా మనుష్యజా సా మాం మేధా సురభిర్జుషతాం ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే అష్టత్రింశోఽనువాకః.

సద్యోజాతం ప్రపద్యామి సద్యోజాతాయ వై నమః ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకోనచత్వారింశోఽనువాకః.

భవే భవే నాతి భవే భజస్వ మాం భవోద్భవాయ నమః ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే చత్వారింశోఽనువాకః.

వామదేవాయ నమో జ్యేష్ఠాయ నమో రుద్రాయ నమః కాలాయ నమః కలవికరణాయ నమో బలవికరణాయ నమో బలప్రమథనాయ నమస్సర్వభూతదమనాయ నమో మనోన్మనాయ నమః ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకచత్వారింశోఽనువాకః.

రం.— (శ్రద్ధాయామితి) జాఠరాగ్నిం ప్రతివచనమిదం. శ్రద్ధాయాం స్థిత్వా- శ్రద్ధాఖ్యనామయేత్యర్థః. ప్రాణేనిమిత్తే హుతం. హుతేన తేన ప్రాణం పోషయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ఇతి చతుస్త్రింశానువాకభాష్యం.

(ప్రాణానాం గ్రన్థిరితి) ఇదమపి జాఠరాగ్నిం ప్రతివచనం. ప్రాణానాం జాఠరాగ్న్యధీనత్వాత్తేషాం గ్రన్థిరసి. జాఠరాగ్నినా గ్రథితాః ప్రాణాహి దేహే వర్తన్తే. రుద్రోఽసి- రోదయితాసి. అన్తకః - భుక్తాన్నస్య నాశకః. తాదృశస్త్వం మా- మాం విశ - జరణార్థం జ్వాలయా వ్యాప్నుహీత్యర్థః. ఇతి పఞ్చత్రింశానువాకభాష్యం.

(అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి) అఙ్గుష్ఠపరిమాణహృదయ సమాశ్రితః అత ఏవాఙ్గుష్ఠపరిమాణః సర్వస్య జగతః ఈశః- నియన్తా ప్రభుః- శేషీ పురుషశ్శ్రేష్ఠో వాసుదేవః అనేన ప్రాణాదిహోమేన ప్రీణాతి- ప్రీణాతు. యతో సౌ విశ్వం స్వయమేవ భుఙ్క్తే - అత స్తస్యైవ ప్రాణాద్యాహుతిభోక్తృత్వాత్ ప్రీణాత్విత్యర్థః అయం చ మన్త్రో భోజనానన్తరం జప్యః. ఇతి షట్త్రింశానువాకభాష్యం.

(మేధాదేవీతి) విశ్వమఞ్చతీతి విశ్వాచీ- విశ్వవ్యాపినీ. సుమనస్యమానా - సర్వప్రజాసు శోభనమనో యుక్తా మేధాదేవీ - మేధాప్రదా దేవీ జుషమాణా- ప్రీతియుక్తా సతీ ఆగాత్ - ఆగచ్ఛతు. హే దేవి. పూర్వం దురుక్తాః- గర్హితాశ్శబ్దాః జుషమాణాః- సేవమానా వయమిదానీం త్వయా జుష్టాః- అనుగృహీతాస్సన్తః గుణైర్బృహత్ - శ్లాఘ్యగుణయుక్తం వచః వదేమ. యస్మాద్వనితేసువీరాః వాచో విదథే- విహితవతీ. త్వయానువీర్యయుక్తానాం వాచాం అస్మాసు సంవిధానాత్ వయం సమీచీనం వచః త్వదనుగ్రహాదనన్తరం వదామ ఇత్యర్థః. (త్వయా జుష్ట ఇతి) త్వయా అనుగృహీతో మన్త్రద్రష్టా భవతి. త్వయా అనుగృహీతో బ్రహ్మప్రాప్తశ్రీర్భవతి. త్వయానుగృహీతశ్చిత్రం ధనం లభతే. హే మేధాప్రదే దేవి. తాదృశీ త్వం ద్రవిణేన అనుగృహాణ. ఇతి సప్తత్రింశానువాకభాష్యం.

(మేధాం మ ఇతి) ఇన్ద్రస్సరస్వతీ పద్మమాలాలఙ్కృతావశ్వినౌ దేవౌ చ మేధాం ప్రయచ్ఛన్త్విత్యర్థః. అప్సరాసు - అప్సరస్స్విత్యర్థః. యన్మనః- యా మేధా. అప్సరస్సు గన్ధర్వేషు చ దేవేషు మనుష్యేషు చ విద్యమానా సా సురభిః- శ్రేష్ఠా మేధా మాం జుషతాం - ప్రాప్నోత్విత్యర్థః. ఇత్యష్టత్రింశానువాకభాష్యం.

(సద్యోజాతం ప్రపద్యామీత్యాది) అత్ర తాపనీయే * ఈశానస్సర్వవిద్యానామిత్యాదీనాం నృసింహే భగవతి ప్రయుక్తత్వాత్, స్కాన్దే నిర్వాణఖణ్డే. * సద్యోజాతప్రభృతిస్త్వమీశోఽపి తేషు త్రరక్షక। వామదేవః ప్రతిష్ఠాయా వాసనాం తనుమాశ్రిత ఇత్యాదినా రామవిషయతయోపబృంహితత్వాచ్చ భగవద్విషయా ఏవైతే మన్త్రాః. సఙ్కల్పసమయ ఏవ కారణాన్తరనైరపేక్ష్యేణ చిదచిద్రూపేణ భగవతో జాతత్వాత్ సద్యోజాతత్వం. భ

ఉ.— అఘోరేభ్యోథ ఘోరేభ్యో ఘోరఘోరతరేభ్యస్సర్వతస్సర్వశర్వేభ్యో నమస్తే అస్తు రుద్రరూపేభ్యః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ద్విచత్వారింశోనువాకః.

తత్పురుషాయ విద్మహే మహాదేవాయ ధీమహి తన్నో రుద్రః ప్రచోదయాత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే త్రిచత్వారింశోనువాకః.

ఈశానస్సర్వవిద్యానామీశ్వరస్సర్వభూతానాం బ్రహ్మాధిపతిర్బ్రహ్మణోధిపతిర్బ్రహ్మా శివో మే అస్తు సదాశివోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే చతుశ్చత్వారింశోనువాకః.

బ్రహ్మమేతు మాం। మధుమేతు మాం। బ్రహ్మమేవ మధుమేతు మాం। యాస్తే సోమ ప్రజా వత్సోభి సో అహం। దుస్స్వప్నహం దురుష్వహా। యాస్తే సోమ ప్రాణాంస్తాన్జుహోమి। త్రిసుపర్ణమయాచితం బ్రాహ్మణాయ దద్యాత్। బ్రహ్మహత్యాం వా ఏతే ఘ్నన్తి। యే బ్రాహ్మణాస్త్రిసుపర్ణం పఠన్తి। తే సోమం ప్రాప్నువన్తి। ఆసహస్రాత్పఙ్క్తిం పునన్తి। ఓమ్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే పఞ్చచత్వారింశోనువాకః.

బ్రహ్మమేధయా। మధుమేధయా। బ్రహ్మమేవ మధుమేధయా। బ్రహ్మమేధవా। మధుమేధవా। బ్రహ్మమేవ మధుమేధవా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే షట్చత్వారింశోనువాకః.

బ్రహ్మ దేవానాం పదవీః కవీనామృషిర్విప్రాణాం మహిషో మృగాణాం। శ్యేనో గృధ్రాణాం స్వధితిర్వనానాం సోమః పవిత్రమత్యేతి రేభన్॥ హంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్। నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్। య ఇమం త్రిసుపర్ణమయాచితం బ్రాహ్మణాయ దద్యాత్ వీరహత్యాం వా ఏతే ఘ్నన్తి యే బ్రాహ్మణాస్త్రిసుపర్ణం పఠన్తి తే సోమం ప్రాప్నువన్తి ఆసహస్రాత్పఙ్క్తిం పునన్తి ఓం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే సప్తచత్వారింశోనువాకః.

ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్గ్ స్వా

వే భవే- యోసౌ యోసౌ నాతిభవే- అతిశయేన నోద్భవేయ. మాం- మాం భజస్వ - అనుగృహాణ. భవస్య - కార్యవర్గస్య ఉద్భవో యస్మాత్- తాదృశాయ నమ ఇత్యర్థః. వామః- శోభనో దేవో వామదేవః. సంసారరుజం ద్రావయతీతి రుద్రః. సంహారకత్వాత్ కాలః. కలాకాష్ఠాదివికరణహేతుత్వాత్ కలవికరణత్వం. బలవికరణ ఇతి ప్రశ్లేషశ్ఛాన్దసః. మనోన్మనః - మనోవికర్తా. అఘోరేభ్య ఇత్యాదినా ఘోరాఘోరసర్వవస్తురూపత్వముచ్యతే. సర్వతో వర్తమానేభ్యశ్శర్వసంబన్ధిభ్యః రుద్రరూపేభ్యో నమ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మాధిపతిః- బ్రహ్మణః- వేదస్యాధిపతిః. బ్రహ్మణోధిపతిః- చతుర్ముఖస్యాధిపతిః. బ్రహ్మా- చతుర్ముఖశరీరకః. సదాశివః- సర్వదా నిరవద్యః. ఓం- ప్రణవవాచ్యః. మే శివోస్తు- శివప్రదోస్తు. శుభావహోస్తు. ఇత్యేకోనచత్వారింశచ్చత్వారింశదేకచత్వారింశద్ద్విచత్వారింశత్త్రిచత్వారింశచ్చతుశ్చత్వారింశానువాకభాష్యం.

రం.— (బ్రహ్మమేత్వితి) బ్రహ్మమితి మకారశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మ-స్వరూపేణ గుణైశ్చ బృహద్వస్తు మాం-ఏతు- ప్రాప్నోతు. మనసి నిత్యం సన్నిధత్తామిత్యర్థః. మధుమిత్యత్రాపి మకారశ్ఛాన్దసః. మధు- మధువద్భోగ్యభూతం. అనన్తరూపమిత్యర్థః. బ్రహ్మమేవ-అత్రాపి మకారశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మైవ తత్. యన్మధు- భోగ్యమిత్యర్థః. అత్రాపి మకారశ్ఛాన్దసః. (యాస్తే సోమేతి) హే సోమ- సౌతి- ఉత్పాదయతీతి సోమః- పరమాత్మా. హే సోమ. యాః ప్రజాః- తాస్సర్వాస్తే- తవ శేషభూతా ఇత్యర్థః. సోహం తే అభి- అభిమతవత్సః. వత్సవత్పోష్యః. (దుస్స్వప్నేతి) త్వం దుస్స్వప్నదోషాణాం హన్తా. దురు-దుష్టానాం స్వహా- స్వం- ధనం హన్తీతి స్వహా. ఉ ఇత్యనర్థకః. (యాస్తే సోమేతి) హే సోమ. యాః- యే ఇత్యర్థః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తాన్ సర్వానిన్ద్రియాణి త్వయి జుహోమి. కాయేన వాచా మనసేన్ద్రియైర్వా యత్కరోమి తత్సర్వం పరమాత్మనే సమర్పయామీత్యర్థః. (త్రిసుపర్ణమితి) త్రిసుపర్ణశబ్దితమేతదనువాకత్రయం గురుదక్షిణాయా ఇచ్ఛామన్తరేణ *కృపయా నిస్స్పృహో వా వేదిత్యుక్తరీత్యా కృపాపారవశ్యేన బ్రాహ్మణముపాధ్యాపయతి. తే సోమశబ్దితం బ్రహ్మ ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఓమిత్యేతద్విఘ్నశాన్త్యర్థం బ్రహ్మానుస్మరణార్థం వా. ఇతి పఞ్చచత్వారింశానువాకభాష్యం.

(బ్రహ్మమేధయేతి) బ్రహ్మ సమీచీనయా స్వవిషయబుద్ధ్యా సంయోజయత్విత్యర్థః. మధు- ఆనన్దరూపమిత్యర్థః. మేధవా - మేధయేత్యర్థః. యద్వా- మేధః- యజ్ఞః. తం వాతి - గమయతీతి మేధవా. *సుపాం సులుగితి లుక్. స్వవిద్యాహేతుభూతయజ్ఞాదికర్మానుష్ఠాపక ఇత్యర్థః. ఇతి షట్చత్వారింశానువాకభాష్యం.

బ్రహ్మదేవానామితి హంసశ్శుచిషదితి ఇమౌ మన్త్రౌ వ్యాఖ్యాతౌ. (వీరహత్యామితి) *వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయత ఇత్యుక్తాం వీరహత్యామిత్యర్థః. అన్యత్స్పష్టార్థం. ఇతి సప్తచత్వారింశానువాకభాష్యం.

(ప్రాణాపానేత్యాది) ఏతే సన్న్యాసార్థవిరజస్స్వార్థహోమమన్త్రాః. జ్యోతిరహం- స్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూపోహం రజస్తమోభ్యామ

హా। వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణరేతోబుద్ధ్యాకూతిసఙ్కల్పా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజా విపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। శిరఃపాణిపాదపార్శ్వపృష్ఠోదరజఙ్ఘశిశ్నోపస్థపాయవో మేశుధ్యన్తాం జ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా।త్వక్చర్మమాంసరుధిరమేదోస్థిమజ్జా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజా విపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। అన్నమయ ప్రాణమయ మనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। వివిట్యై స్వాహా। ఘషోత్కాయస్వాహా । ఉత్తిష్ఠపురుష హరీలోహితపిఙ్గళాక్షి దేహి దేహి దదాపయితా మేశుధ్యన్తాం జ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। ఓంస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే అష్టచత్వారింశోనువాకః.

ఉ.— సత్యంపరంపరంసత్యంసత్యేనసువర్గాల్లోకాచ్యవన్తేకదాచనసతాంహి సత్యంతస్మాత్సత్యేరమన్తే। తపఇతితపోనానశనాత్పరంయద్ధిపరంతపస్తద్దుర్ధర్షంతద్దురాధర్షంతస్మాత్తపసిరమన్తే। దమఇతి నియతంబ్రహ్మచారిణస్తస్మాద్దమేరమన్తే।శమ ఇత్యరణ్యేమునయస్తస్మాచ్ఛమేరమన్తే। దానమితిసర్వాణిభూతానిప్రశంసన్తిదానాన్నాతిదుష్కరంతస్మాద్దానేరమన్తే। ధర్మఇతిధర్మేణసర్వమిదంపరిగృహీతంధర్మాన్నాతిదుశ్చరంతస్మాద్ధర్మేరమన్తే। ప్రజనఇతిభూయాంసస్తస్మాద్భూయిష్ఠాఃప్రజాయన్తేతస్మాద్భూయిష్ఠాః ప్రజననేరమన్తే। అగ్నయఇత్యాహతస్మాదగ్నయఆధాతవ్యాఅగ్నిహోత్రమిత్యాహ తస్మాదగ్నిహోత్రేరమన్తే।యజ్ఞఇతియజ్ఞోహిదేవానాంయజ్ఞేనహిదేవాదివఙ్గతాస్తస్మాద్యజ్ఞేరమన్తే। మానసమితివిద్వాంసస్తస్మాద్విద్వాంసఏవమానసేరమన్తే। న్యాసఇతిబ్రహ్మాహిపరఃపరోహిబ్రహ్మా తానివా ఏతాన్యవరాణితపాంసిన్యాసఏవాత్యరేచయద్యఏవంవేదేత్యుపనిషత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనపఞ్చాశోనువాకః.

ప్రాజాపత్యోహారుణిస్సుపర్ణేయఃప్రజాపతింపితరముపససారకింభగవన్తఃపరమంవదన్తీతితస్మై ప్రోవాచ। సత్యేనవాయురావాతిసత్యేనాదిత్యోరోచతేదివిసత్యంవాచః ప్రతిష్ఠాసత్యేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాత్సత్యంపరమంవదన్తి। తపసాదేవాదేవతామగ్రఆయన్తపసర్షయస్సువరన్వవిన్దన్తపసా సపత్నాన్ప్రణుదామారాతీస్తపసిసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాత్తపఃపరమంవదన్తి। దమేనదాన్తాఃకిల్బిషమవధూన్వన్తిదమేనబ్రహ్మచారిణస్సువరగచ్ఛన్దమోభూతానాందురాధర్షందమేసర్వం ప్రతిష్ఠితంతస్మాద్దమఃపరమంవదన్తి। శమేనశాన్తాశ్శివమాచరన్తిశమేననాకంమునయోన్వవిన్దఞ్ఛమోభూతానాం దురాధర్షంశమేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాచ్ఛమఃపరమంవదన్తి। దానంయజ్ఞానాంవరూథందక్షిణాలోకే

స్పృష్టోనిరస్తపాప్మాభూయాసమిత్యర్థః. రేతశ్శబ్దేనఇన్ద్రియముచ్యతే. ఆకూతిః- అభిప్రాయః. (అన్నమయేత్యాది) ఆనన్దమయస్యపరమాత్మనః శోధ్యత్వంచభజనప్రపదనలక్షణప్రసదనోపాయేనప్రసాద్యత్వం. వివిట్యైస్వాహా- విశేషేణవిట్టిః- వ్యాప్తిః. జ్ఞానవ్యాప్తిరస్త్విత్యర్థః. ఘషః- ఘోషః. స్వగుణకీర్తనం. ఉత్కః- ఉత్సుకః. పరమాత్మా. తస్మైస్వాహా. హేపురుష. హరే. లోహితపుణ్డరీకవత్ పిఙ్గళేఅక్షిణీయస్యసతథోక్తఃత్వముత్తిష్ఠ- అస్మద్రక్షణజాగరూకోభవ. దేహి-త్వద్విషయజ్ఞానశక్త్యాదికందేహి. తద్దానహేతుభూతావితేసర్వేసముగ్రాభవన్త్విత్యర్థః. ఓంస్వాహా-ఓమితిశబ్దవాచ్యాయపరమాత్మనేస్వాహా. ఇత్యాత్మహవిస్సమర్పణమన్త్రః. ఇత్యష్టచత్వారింశానువాకభాష్యం.

రం.— బ్రహ్మవిద్యాయాంసత్యతపఆదీనిసాధనాన్యుపవర్ణ్యన్యాసశబ్దితంప్రపదనమేవసర్వోత్కృష్టంచతుర్ముఖాభిమతమితిప్రతిపాదయితుముపక్రమతే(సత్యంపరమిత్యాదినా)సతాంహిసత్యం-సతాంహిపురుషాణాంసత్యమభిమతం.సత్యంపరమితినిర్దిష్టస్యైవపరంసత్యమితిఆనుపూర్వీభేదేననిర్దేశః.తపఇతినిర్దిష్టంతపఃపరమితిమత్వాతపసిరమన్తఇత్యుత్తరత్రాన్వయః.దమఇతినియతంబ్రహ్మచారిణః- బ్రహ్మచారిణోదమఏవసాధనీయ ఇతిమత్వానియతందమేస్థితాఇత్యర్థః. ప్రజాయన్తే-ప్రజాః ప్రజనయన్తీత్యర్థః. మానసం-మనసాభగవన్మననమిత్యర్థః. పరోహిబ్రహ్మా- సర్వోత్కృష్టః. తస్యయన్మతంన్యాసశబ్దితం-తదేవసర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః. బ్రహ్మాహిపరఃపరోహిబ్రహ్మేతినిర్దేశోదార్ఢ్యార్థః. ఇత్యేకోనపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

(ప్రాజాపత్యోహారుణిరితి) ప్రాజాపత్యోహారుణిస్సుపర్ణేయః-అరుణాఖ్యప్రజాపతేఃపితుఃసుపర్ణాయాంమాతుశ్చాపత్యమిత్యర్థః. (సత్యేనేత్యాది) పూర్వోక్తసత్యాదీనాంప్రశంసా. దివిఆదిత్యోరోచతేఇతియోజనా. దేవతామగ్రఆయన్- దేవత్వం ప్రాప్తాఇత్యర్థః. సువరన్వవిన్దన్- స్వర్గంప్రాప్తాఇత్యర్థః. సపత్నాన్- ద్వేషయుక్తాన్అరాతీనిత్యర్థః. సపత్నశబ్దేనఉత్కటద్వేషయుక్తతాఅభిప్రేతా. (దానంయజ్ఞానామితి)

దాతారంసర్వభూతాన్యుపజీవన్తిదానేనారాతీరపానుదన్తదానేనద్విషన్తోమిత్రాభవన్తిదానేసర్వం
ప్రతిష్ఠితంతస్మాద్దానంపరమంవదన్తి। ధర్మోవిశ్వస్యజగతఃప్రతిష్ఠాలోకేధర్మిష్ఠంప్రజాఉపసర్పన్తిధర్మే
ణపాపమపనుదతిధర్మేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాద్ధర్మంపరమంవదన్తి। ప్రజననంవైప్రతిష్ఠాసాధుప్రజాంయా
స్తన్తుంతన్వానఃపితౄణామనృణోభవతితదేవతస్యానృణంతస్మాత్ప్రజననంపరమంవదన్తి। అగ్నయోవై
త్రయీవిద్యాదేవయానఃపన్థాగార్హపత్యఋక్పృథివీరథన్తరమన్వాహార్యపచనోయజురన్తరిక్షంవా
మదేవ్యమాహవనీయస్సామసువర్గోలోకోబృహత్తస్మాదగ్నీన్పరమంవదన్తి। అగ్నిహోత్రంసాయం
ప్రాతర్గృహాణాంనిష్కృతిస్స్విష్టంసుహుతంయజ్ఞక్రతూనాంప్రాయణంసువర్గస్యలోకస్యజ్యోతిస్త
స్మాదగ్నిహోత్రంపరమంవదన్తి । యజ్ఞఇతియజ్ఞోహిదేవానాంయజ్ఞేనహిదేవాదివంగతాయజ్ఞేనాసు
రానపానుదన్తయజ్ఞేనద్విషన్తోమిత్రాభవన్తియజ్ఞేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాద్యజ్ఞంపరమంవదన్తి। మాన
సంవైప్రాజాపత్యంపవిత్రంమానసేనమనసాసాధుపశ్యతిమానసాఋషయఃప్రజాఅసృజన్తమానసే
సర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాన్మానసంపరమంవదన్తి। న్యాసఇత్యాహుర్మనీషిణోబ్రహ్మాణంబ్రహ్మావిశ్వఃక
తమస్స్వయంభుఃప్రజాపతిస్సంవత్సరఇతిసంవత్సరోసావాదిత్యోయఏషఆదిత్యేపురుషస్సపరమేష్ఠీబ్ర
హ్మాత్మాయాభిరాదిత్యస్తపతిరశ్మిభిస్తాభిఃపర్జన్యోవర్షతిపర్జన్యేనౌషధివనస్పతయఃప్రజాయన్తఓషధివన
స్పతిభిరన్నంభవత్యన్నేనప్రాణాఃప్రాణైర్బలంబలేనతపస్తపసాశ్రద్ధాశ్రద్ధయామేధామేధయామనీషా
మనీషయామనోమనసాశాన్తిశ్శాన్త్యాచిత్తంచిత్తేనస్మృతింస్మృత్యాస్మారంస్మారేణవిజ్ఞానంవిజ్ఞానేనా
త్మానంవేదయతితస్మాదన్నందదన్సర్వాణ్యేతానిదదాత్యన్నాత్ప్రాణాభవన్తిభూతానాంప్రాణైర్మనో
మనసశ్చవిజ్ఞానంవిజ్ఞానాదానన్దోబ్రహ్మయోనిస్సవాఏషపురుషఃపఞ్చధాపఞ్చాత్మాయేనసర్వమిదంప్రో
తంపృథివీచాన్తరిక్షంచద్యౌశ్చదిశశ్చావాన్తరదిశాశ్చసవైసర్వమిదంజగత్సచభూతంసచభవ్యం। జి
జ్ఞాసక్లృప్తఋతజారయిష్ఠాశ్రద్ధాసత్యోమహస్వాన్ తపసోవరిష్ఠాజ్ఞాత్వాతమేవం మనసాహృదాచ
భూయోనమృత్యుముపయాహివిద్వాన్ । తస్మాన్న్యాసమేషాంతపసామతిరిక్తమాహుః॥ ఇతిషష్ఠప్ర
శ్నేపఞ్చాశోనువాకః.

ఉ.— వసురణ్యోవిభూరసి। ప్రాణేత్వమసిసన్ధాతా। బ్రహ్మన్త్వమసివిశ్వసృక్। తేజోదాస్త్వమ
స్యగ్నేర్వర్చోదాస్త్వమసిసూర్యస్యద్యుమ్నోదాస్త్వమసిచన్ద్రమసఉపయామగృహీతోసిబ్రహ్మణే

పక్షిణాంపురుషాః యజ్ఞానాంవరూథం- వరిష్ఠంవదన్తీత్యర్థః. ప్రజాయాస్తన్తుం - ప్రజాసన్తతిమిత్యర్థః. గార్హపత్యస్యఋక్పృథివీరథన్తరరూప
త్వం. ఏవముత్తరత్రాపి నిష్కృతిః- పాపప్రాయశ్చిత్తం. ప్రాయణం- ప్రకృష్టగతిః. సువర్గస్యజ్యోతిః-దీపవత్ప్రకాశకం. తత్ప్రసిద్ధో
భూతమిత్యర్థః. (న్యాసఇత్యాహురితి) బ్రహ్మవిశ్వఃకతమస్స్వయమ్భుః ప్రజాపతిస్సంవత్సరఇతి నిర్దిష్టం బ్రహ్మాణం - తదన్తర్యామిణంప
రమాత్మానమేవన్యాసోపాయతయామనీషిణోన్యాసమాహురిత్యర్థః. సంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యఆదిత్యస్యసంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వాత్త
త్స్థపురుషస్యాపిసంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ (సంవత్సరోసావాదిత్యఇతి) తత్ప్రసక్తాదన్నదానంప్రశంసతి (యాభిరాదిత్యస్తపతీత్యాది)
శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః. మేధా- గ్రహణధారణసమర్థబుద్ధిః. మనీషా- శ్రవణజన్యధీః. మనః- మననం చిత్తం - భగవద్విషయకప్రేమరూపం. స్మా
రం- నిరన్తరస్మరణం. విజ్ఞానం- దర్శనసమానాకారజ్ఞానం. ఆనన్దో బ్రహ్మయోనిః-యోనిః- జగత్కారణం. ప్రాప్యతఇతిశేషః. పఞ్చధా- పరవ్యూహ
విభవాన్తర్యామ్యర్చావతారలక్షణభగవచ్ఛాస్త్రోక్తప్రకారేణవిభక్తః. పఞ్చానాం - ప్రకృతికాలత్రివిధజీవానామాత్మేత్యర్థః. జిజ్ఞాసక్లృప్తః-
జిజ్ఞాసూనాం- ప్రేప్సూనాంక్లృప్తః- సాధ్యః. ఋతజాః- ఋతేన- సత్యేనజాయతే- లభ్యతఇతిఋతజాః. రయిష్ఠాః- రయిః - నిత్యవిభూతిః తస్మిన్
స్థ ఇత్యర్థః. శ్రద్ధాసత్యః- యస్యాస్తిక్యబుద్ధిః- తస్యైవసత్యః- సత్యత్వేనప్రతీయమానఇత్యర్థః. హృదా - భక్త్యేత్యర్థః. ఉపయాహి - ఉపయాహి.
ఇతిపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

రం.— న్యాసశబ్దితప్రపదనకరణభూతమన్త్రమాహ (వసురణ్యఇతి) వసురణ్యః-వసు ప్రాప్యః. రణగతావితిహిధాతుః. వసూపలక్షి
తసర్వదేవతోపాస్యఇత్యర్థః. విభుత్వం- వ్యాపకత్వం. (ప్రాణఇతి) ప్రాణశబ్దితకార్యకారణసఙ్ఘాతసంయోజకఇత్యర్థః. విశ్వసృక్-విశ్వస్రష్టా. ద్యుమ్న
మన్నాదాః- కాన్తిదఇత్యర్థః. ఉపయామ- త్వాంశరణముపగచ్ఛామ.గృహీతోసి- మహతాకాలేనదృష్టోసి. కస్మై ప్రయోజనాయేత్యత్రాహ-బ్రహ్మ

త్వా సహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతైతద్వై మహోపనిషదం దేవానాం గుహ్యం య ఏవం వేద బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమిత్యుపనిషత్ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకపఞ్చాశోఽనువాకః.

మూ.— తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానః । శ్రద్ధా పత్నీ శరీరమిధ్మమురో వేదిర్లోమాని బర్హిర్వేదః శిఖా హృదయం యూపః కామ ఆజ్యం మన్యుః పశుస్తపోఽగ్నిః । దమః శమయితా దక్షిణా । వాగ్ఘోతా ప్రాణ ఉద్గాతా చక్షురధ్వర్యుర్మనో బ్రహ్మా శ్రోత్రమగ్నీత్ యావద్ధ్రియతే సా దీక్షా । యదశ్నాతి తద్ధవిర్యత్పిబతి తదస్య సోమపానం యద్రమతే తదుపసదః । యత్సఞ్చరత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతే చ స ప్రవర్గ్యః యన్ముఖం తదాహవనీయః యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతి యత్సాయం ప్రాతరత్తి తత్సమిధో యత్సాయం ప్రాతర్మధ్యన్దినం చ తాని సవనాని యే అహోరాత్రే తే దర్శపూర్ణమాసౌ యేఽర్ధమాసాశ్చ మాసాశ్చ తే చాతుర్మాస్యాని య ఋతవస్తే పశుబన్ధా యే సంవత్సరాశ్చ పరివత్సరాశ్చ తేఽహర్గణాః । సర్వవేదసం వా ఏతత్సత్రం । యన్మరణం తదవభృథ ఏతద్వై జరామర్యమగ్నిహోత్రం సత్రం । య ఏవం విద్వానుదగయనే ప్రమీయతే । దేవానామేవ మహిమానం గత్వాదిత్యస్య సాయుజ్యం గచ్ఛత్యథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితృణామేవ మహిమానం గత్వా

సహసే- సహతే బ్రహ్మ తేభ్య ఇత్యర్థః. త్వాత్మానిక్షేపణమిత్యాహ. ఓమిత్యమన్త్రేణ తద్విభాగవచ్ఛేదత్వప్రతిపాదకేన పునరాత్మసమర్పణం కర్తవ్యమిత్యర్థః. మహోపనిషదం- మహోపనిషత్ప్రతిపాద్యం. దేవానాం గుహ్యం- దేవానామపి దుర్జ్ఞానమిత్యర్థః. ఇత్యేకపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

రం — ఏవం విదుషా క్రియమాణస్యాత్మహవిస్సమర్పణరూపయజ్ఞస్య ప్రసిద్ధయజ్ఞాఙ్గైరభేదేన ప్రాశస్త్యం వర్ణయతి (తస్యైవం విదుష ఇతి) తస్యాత్మహవిస్సమర్పణీయ ఆత్మైవ యజమానః. ఉపాస్యత్వేనాత్ర ఆత్మోపాసనమఙ్గముచ్యతే. (శమయితేతి) * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేత్యుక్తరీత్యా శాన్తిహేతుభూతం * ఆనుకూల్యమితి ప్రోక్తం సర్వభూతానుకూలత్వేన సర్వభూతానుకూల్యరూపయోగ్యత్వం బ్రహ్మాత్మకమితి యద్జ్ఞానం- తద్దక్షిణేత్యర్థః. (యావద్ధ్రియత ఇతి) యావత్కాలం ప్రాణధారణం - సా దీక్షేత్యర్థః. రమతే - క్రీడతీత్యర్థః. సంవత్సరపరివత్సరావబ్దభేదౌ. ఆత్మసమర్పణరూపత్వాత్సర్వవేదసం- సర్వస్వదక్షిణం సత్రమిత్యర్థః. జరయా- వయోహాన్యా మ్రియతే- సమాప్యత ఇతి జరామర్యం. యావజ్జీవమనుష్ఠేయమగ్నిహోత్రం సత్రం చేత్యర్థః. ఏతద్విద్యానిష్ఠస్య ఉదగయనమరణే దేవలోకప్రాప్తిపూర్వకాదిత్యసాయుజ్యపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిః- దక్షిణాయనమరణే పితృలోకప్రాప్తిపూర్వకచన్ద్రమస్సాయుజ్యపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాహ (య ఏవం విద్వానితి) ప్రమీయతే - మ్రియతే ఇత్యర్థః. తస్మాత్ - తత ఇత్యర్థః. అత్ర * బ్రహ్మణే త్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి పూర్వానువాకవిహితప్రపదనస్తుతిపరతయా * తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యేత్యాదిసన్దర్భో వేదాన్తాచార్యైర్యోజితః. భగవతా తు భాష్యకృతా * పురుషవిద్యాయామపి చేతరేషామనామ్నానాదిత్యధికరణే * తైత్తిరీయే పూర్వానువాకే * బ్రహ్మణే త్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి బ్రహ్మవిద్యాముఖ్యాయ ఉపక్షేపత్వేన * బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీత్యుక్త్వా తస్యైవం విదుష ఇత్యాదినామ్నాతా పురుషవిద్యా తస్యైవ బ్రహ్మవిదుషో యజ్ఞత్వకల్పనమితి గమ్యతే అతో బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిరేవ ఫలం- ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయాత్. ఛాన్దోగ్యే తు పురుషవిద్యా ఆయుఃప్రాప్తిఫలా. అతః ఫలభేదాత్ విద్యాభేద ఇతి భాషితం. నన్వేవమపి న విరోధః అత్ర విదుషో యజ్ఞత్వకల్పనమితి భాష్యస్వారస్యాత్ విదుషో యజ్ఞస్యేతి షష్ఠ్యాః సామానాధికరణ్యే. తతశ్చ విద్వానేవ యజ్ఞః - తస్యాత్మా యజమాన ఇత్యర్థః. న చైవం సతి వాక్యభేదః శఙ్కనీయః - విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమాన ఇతి సిద్ధవత్కారేణైవ విద్వాన్యజ్ఞ ఇత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్ న చ విదుష ఏవ యజ్ఞత్వకల్పనే తస్యైవాత్మతయా ఆత్మనో యజమానత్వం విరుద్ధం- యజ్ఞత్వయజమానత్వయోరేకత్ర విరోధాదితి వాచ్యం- విద్వచ్ఛబ్దేన కార్యకారణసఙ్ఘాతవిశిష్టస్య, ఆత్మశబ్దేన నిష్కృష్టనిశేషస్య మాత్రస్య, ప్రతిపాదనసమ్భవేన చ విరోధాభావాత్. అత్ర వ్యాసార్యైః పూర్వానువాకే * బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీతి ఫలస్యోక్తత్వాదస్మిన్ననువాకే తత్ఫలకీర్తనే పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య తస్యాపి విద్యాయాః పురుషవిద్యాలక్షణమఙ్గముఖ్యాయ సాఙ్గమభిహితాయాః స్తుత్యర్థం పూర్వానువాకోక్తఫలమేవానూద్యత ఇత్యుక్తం. * సోమాపౌష్ణం త్రైతమాలభేత పశుకామ ఇతి శ్రుతేన ప్రధానఫలేన పశునా * ఊర్గ్వా ఉదుమ్బర ఊర్క్పశవ ఇత్యఙ్గభూతోదుమ్బరతాయాః స్తుతివదఙ్గభూతపురుషవిద్యాయా అఙ్గిభూతబ్రహ్మవిద్యాఫలభూతబ్రహ్మప్రాప్తిజనకత్వేన స్తుతిరిహ క్రియతే. అథవా- పూర్వానువాకోక్తఫలకీర్తనం. అతో న పౌనరుక్త్యమిత్యపి వదన్తి. ఉత్క్రాన్తిపాదే దక్షిణాయనే ప్రమీతానాం * అథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితృణామేవ మహిమానం గత్వా చన్ద్రమసః సాయుజ్యం గచ్ఛతీతి శ్రవణాచ్చన్ద్రప్రాప్తేరవశ్యం భావాత్, చన్ద్రం ప్రాప్తానాం చ * యథాతత్పర్యవైతిరథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్త ఇతి శ్రవణాత్పునరావృత్తిరవశ్యం భావినీ. తతశ్చ దక్షిణాయనమృతానాం న బ్రహ్మప్రాప్తిస్సంభవతి. నను * దివా చ శుక్లపక్షశ్చ షణ్మాసా ఉత్తరాయణం । ముమూర్షతాం ప్రశస్తాని విపరీతం తు గర్హితమితి నిశామరణస్య నిన్దితత్వావేదనేనానాగతిహేతుత్వప్రతీతేః నిశి మృతస్య బ్రహ్మప్రాప్తిర్నాస్తీతి * నిశి నేతి చేదితి సూత్రఖణ్డేన పూర్వపక్షం కృత్వా * న సంబన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాదితి సూత్రఖణ్డేన సిద్ధాన్తితం. తస్య వ్యాయమర్థః - కర్మసంబన్ధాభావే శరీరాన్తరపరిగ్రహాసంభవాద్యావద్దేహం కర్మసంబన్ధో వక్తవ్యః - నిశి

చన్ద్రమసస్సాయుజ్యం గచ్ఛత్యేతౌ వై సూర్యాచన్ద్రమసోర్మహిమానౌ బ్రాహ్మణో విద్వానభిజయతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమిత్యుపనిషత్ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ద్విపఞ్చాశోఽనువాకః. ....

షష్ఠప్రశ్నః సమాప్తః.

ఇతి తైత్తిరీయకోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

మృతస్యాపి బ్రహ్మవిదః ప్రారబ్ధవ్యతిరిక్తకర్మణాం విద్యయా నష్టత్వాత్, దవశిష్టప్రారబ్ధస్య భోగేన నష్టత్వాత్, * తస్య తావదేవ చిరమితి ప్రారబ్ధకర్మార్జితశరీరపాతమాత్రస్యైవాన్తరాయత్వశ్రవణాచ్చ ప్రారబ్ధకర్మార్జితశరీరనాశే పునశ్శరీరాన్తరాప్రసక్తేః నిశి మృతస్యాపి బ్రహ్మవిదో నైవ బ్రహ్మప్రాప్తిః. * దివా చ శుక్లపక్షశ్చేత్యేతత్త్వబ్రహ్మవిద్విషయమితి పూర్వాధికరణ ఏవ స్థితత్వాత్ కథమస్యాశ్శఙ్కాయా ఉత్థితిరితి చేత్. సత్యం- దక్షిణాయనమృతస్య చన్ద్రప్రాప్తిశ్రవణాత్, చన్ద్రం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తిశ్రవణాచ్చ భీష్మాదీనాం బ్రహ్మవిదాముత్తరాయణప్రతీక్షాదర్శనాచ్చ దక్షిణాయనమృతస్య న బ్రహ్మప్రాప్తిరితి అధికాశఙ్కాయా ఉచ్యతే * అతశ్చాయనేఽపి దక్షిణే. అయనేఽపి దక్షిణే మృతస్య పూర్వాధికరణోక్తయుక్త్యా నైవ బ్రహ్మప్రాప్తిః. చన్ద్రం ప్రాప్తస్యాపి విదుషః * తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీతి వాక్యశేషే బ్రహ్మప్రాప్తిశ్రవణాచ్చన్ద్రప్రాప్తిర్విశ్రమహేతుమాత్రం. చన్ద్రం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తివచనం అబ్రహ్మవిద్విషయం. భీష్మాదీనాం స్వచ్ఛన్దమరణానాముత్తరాయణప్రతీక్షణముత్తరాయణప్రాశస్త్యప్రదర్శనార్థం. నను * యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తిం చైవ యోగినః । ప్రయాతా యాన్తి తం కాలం వక్ష్యామి పురుషర్షభ । అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణం । తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనాః । ధూమో రాత్రిస్తథా కృష్ణష్షణ్మాసా దక్షిణాయనం । తత్ర చాన్ద్రమసం జ్యోతిర్యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే । శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే । ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయాఽఽవర్తతే పునరితి స్మరణం కథముపపద్యతాం. తత్రాహ * యోగినః ప్రతి స్మర్యేతే స్మార్తే చైతే. అస్మిన్ప్రకరణే అర్చిరాదిగతిః ధూమాదిగతిరిత్యేతే ద్వే గతీ స్మార్తే - స్మర్తవ్యత్వేన యోగిన ఇతి స్మర్యేతే- న తు ముమూర్షతాం కాలవిశేషాభిధీయతే-* నైతే సృతీ పార్థ జానన్యోగీ ముహ్యతి కశ్చనేత్యుపసంహారాత్. * యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమిత్యస్యాయర్థః- కాలాభిమానిదేవతాభిరతివాహితః బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి - తం మార్గం వక్ష్య ఇత్యేవార్థః. అతో యోగినో గతిద్వయచిన్తావిధానార్థోఽయం సన్దర్భ ఇతి స్థితం. ఇత్యుపనిషత్- సమాప్తేతి శేషః. ఇతి ద్విపఞ్చాశానువాకభాష్యమ్. ....

ఇతి శ్రీరఙ్గరామానుజమునికృతిషు తైత్తిరీయకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

ఓం తత్సత్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీగురుభ్యోనమః.

హరిః ఓమ్.

ఆనన్దగిరీయటీకతోఁజేరిన శంకరభాష్యమును,

రంగరామానుజమునిభాష్యమును,

లభించునెడఁ

కూరనారాయణమునిభాష్యమును జేర్చిన-

ఈశావాస్య, కేన, కఠవల్లీ, ప్రశ్న, ముండక,

మాండూక్యోపనిషత్తులును,

ఈమాండూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరంబగు గౌడపాదీయకారికయునుగల

యీ గ్రంథము-

శ్రీమదుభయవేదాంతప్రవర్తకులయిన తిరుపతి- గోమఠము.

శ్రీనివాసాచార్యులవారిచేఁ

బరిశోధింపించి-

ఊవేరిపుత్తేరి.

పెరుమాళ్లునాయకులవారిపుత్రులగు

షాహండ్ హౌస్ దుబాసి. మహారాజరాజశ్రీ.

చెంగల్వరాయ నాయకులవారిచే

స్వీయ

వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయం

దచ్చుకూర్పించి-

శాలీవాహనశకాబ్దంబులు- ౧౮౧౦ వ విభవసంవత్సరభాద్రపదశుద్ధవిదియాగురువారమునఁ

బ్రచురింపంబడియె.

౧౮౮౮ వ సం॥ ఆగస్టునెల ౨౦ దవ తేది.

Registered Copyright.

ప్ర క ట న ప త్రి క.

చెన్నపురితోఁజేరినచూళవేపేరిలో- మహారాజరాజశ్రీ- చెంగల్వరాయనాయకులవారిచేస్థాపింపంబడియుండు- వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయందు ముద్రింపవలయుననియుద్దేశించియుండెడు నద్వైతవిశిష్టాద్వైతభాష్యసహితదశోపనిషత్తులలో ౧౮౭౮ వ సం॥ ఆగష్టునెలవరకు- ఈశావాస్యము, కేనము, కఠవల్లియు, ప్రశ్నము, ముండకము, మాండూక్యమునను నీయాఱును వీనిభాష్యములతోడను ముద్రింపఁబడియె- అవశిష్టములగు- తైత్తిరీయక, బృహదారణ్యక, ఛాందోగ్య, కౌషీతకులను నివియును ముద్రింపఁబడుచున్నవి - ఇదివరకు ముద్రింపఁబడిన యీయాఱుపనిషత్తులపుస్తకపునుస్థపత్రిక - నింకము ముద్రింపఁగలయుపనిషత్పుస్తకముతుదను ముద్రింపించియివ్వఁబడును.

ఈయాఱుపనిషత్తులపుస్తకపువెల	రూ.	అ.
దళసరపుకాగితముల- ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౨	౦
సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౫	౦
శ్రీమచ్ఛ్రుతప్రకాశికాయుక్తశ్రీరామానుజభాష్యము-సుమారైన కా- ప్రతి ౧కి- బ.	౧౧	౦
యతీంద్రమతదీపిక ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౦	౮

ద్రావిడలిపి గ్రంథములు.

తిరువాయ్మొళ్ళి ప్రతిపదటీకతో సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౪	౦
తిరువ్పందవిరుత్తము సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.		౮

ఈ గ్రంథములు - పైనజెప్పినముద్రాక్షరశాలయందు విక్రయింపఁబడుచున్నది.

ఇఁకముద్రింపఁగలతైత్తిరీయాదులగు నాలుగుపనిషద్భాష్యముల పుస్తకములుగోరినవారలు ప్రతి ౧ కి- రూ- ౧ వంతున ముందుగానిచ్చి మాచందాపుస్తకమునందు జేవ్రాలుచేయుదురేని వారలకీనాలుగుపనిషత్తులపుస్తకములు గింపులో నేర్పాటుచేయఁబడుదీనివెలలోముందిచ్చియున్న యొకరూపాయను బోనితక్కిన వెలపుచ్చుకొని పుస్తకమివ్వఁబడును.

ఈదశోపనిషద్భాష్యమే గ్రంథలిపిచేత సహితకఱుముద్రింపించుచున్నాముగాన- వలయువారలు మాచందాపుస్తకమునందు జేవ్రాలుచేసి దళసరపుకాగితపుపారము- ౧కి- అ. ౧౫. సుమారైనకాగితపుపారము- ౧కి- అ. ౧ ఈవంతున నెలనెలకెన్నిఫారములగుచున్నవో అన్నిఅణాలిచ్చి పుచ్చుకొనవలసినది.

ఈగొప్పగ్రంథములను ముద్రించిప్రచురపఱచుటకై విశేషముగాధనమునువినియోగించి జీర్ణములగు బ్రహ్మవిద్యామహాగ్రంథంబులనుద్ధరించుటవలన జ్ఞానవృద్ధిఁజేయఁబూనిన- మహారాజరాజశ్రీ- చెంగల్వరాయనాయకులవారీముద్రాక్షరశాలలోవచ్చునట్టిలాభమును- సంస్కృతాంధ్రాదిపాఠశాలాస్థాపనాదులచే మఱియుజ్ఞానవృద్ధియందును, మఱియునసేకధర్మకార్యములయందును, వినియోగపఱచుటకుగానుము ద్రాక్షరశాలనొప్పగించియున్నారుగావున నీపుస్తకవిక్రయాదులవలనవచ్చునల్పలాభంబునకైయీగొప్పకార్యమునారంభించుటకాదు. ఇట్లుండఁగాఁగొందరీపుస్తకములకు వెలయెక్కుడనియూహించినట్లువినియెదముగావున వారికిఁదెలియపఱచుటేమనిన- ఈపుస్తకములు గుజిరియాదువిక్రయింపఁబడుపుస్తకములవలెకావు.

మఱియుజీర్ణములైయక్కడక్కడవిలీనంబులైయున్న యీగొప్పగ్రంథములనుదెప్పించుటయేని, వీనినిబండితులచేఁబరిశోధింపించుటయేని, వీనినచ్చుగూర్పించునెడను, నాయకులవారు నెలవుచేసినగొప్పనెుత్తమునకు పుస్తకములవెలవలనగలుగునల్పలాభమువడ్డీకినిచాలియుండదు. ఈహేతువులనందఱునుదెలిసికొనవలయును.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమతే నారాయణాయ నమః.

ఆనన్దీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

తృతీయాధ్యాయః.

అవతారికా.

శం— ఓం నమో బ్రహ్మాదిభ్యో బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృభ్యో వంశఋషిభ్యో నమో గురుభ్యః. *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యేవమాద్యా వాజసనేయి బ్రాహ్మణోపనిషత్. తస్యా ఇయమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే సంసారవివివృత్సుభ్యః సంసారహేతునివృత్తిసాధనబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే. సేయం బ్రహ్మవిద్యోపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా తత్పరాణాం సహేతోస్సంసారస్యాత్యన్తావసాదనాత్.

యదవిద్యావశాద్విశ్వం దృశ్యతే రశనాహివత్। యద్విద్యయా చ తద్ధానిస్తం వన్దే పురుషోత్తమం॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభాస్వతే। గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

భగవత్పాదపాదాబ్జద్వన్ద్వం ద్వన్ద్వనిబర్హణం। సురేశ్వరాదిసద్భృఙ్గైరవలమ్బితమాభజే॥ ౩

బృహదారణ్యకే భాష్యే శిష్యోపకృతిసిద్ధయే। సురేశ్వరోక్తిమాశ్రిత్య క్రియతే న్యాయనిర్ణయః॥ ౪

ఆ.— కాణ్వోపనిషద్వివరణవ్యాజేనాశేషమేవోపనిషదం శోధయితుకామో భగవాన్ భాష్యకారో విఘ్నోపశమాదిసమర్థం శిష్టాచారప్రమాణకం పరాపరగురునమస్కారరూపం మఙ్గళమాచరతి (నమో బ్రహ్మాదిభ్య ఇతి) వేదో హిరణ్యగర్భో వా బ్రహ్మ. తన్నమస్కారేణ సర్వా దేవతా నమస్కృతా భవన్తి- తదర్థత్వాత్తదాత్మకత్వాచ్చ. *ఏష ఉ హ్యేవ సర్వే దేవా ఇతి శ్రుతేః. ఆదిపదేన పరమేష్ఠిప్రభృతయో గృహ్యన్తే. యద్యపి తేషాముక్తో బ్రహ్మాన్తర్భావః - తథాపి తేష్వనాదరనిరాసార్థం పృథగ్గ్రహణం. చతుర్థీ నమోయోగే. నమశ్శబ్దస్త్రివిధప్రహ్వీభావవిషయః. నను బ్రహ్మవిద్యాం వక్తుకామేన కిమిత్యేతే నమస్క్రియన్తే - నైవమిహ వక్తవ్యేత్యత ఆహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) ఏతేషాం తత్సమ్ప్రదాయకర్తృత్వే వంశబ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (వంశఋషిభ్య ఇతి) యద్యపి తత్ర పౌతిమాష్యాదయో బ్రహ్మాన్తాః సమ్ప్రదాయకర్తారశ్శ్రూయన్తే - తథాపి గురుశిష్యక్రమేణ బ్రహ్మణః ప్రాథమ్యమితి తదాదిత్వమితి భావః. సమ్ప్రత్యపరగురూన్నమస్కరోతి (నమో గురుభ్య ఇతి) యద్యపి బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వాదేతే ప్రాగేవ నమస్కృతాః- తథాపి శిష్యాణాం గురువిషయాదరాతిరేకకార్యార్థం పృథగ్గురునమస్కరణం *యస్య దేవే పరా భక్తిరిత్యాదిశ్రుతేరితి. యదుద్దిశ్య మఙ్గళమాచరితం - తత్ప్రతిజ్ఞాతుం ప్రతీకమాదత్తే (ఉషా వా ఇతి) ఏతేన చికీర్షితాయా వృత్తేర్భర్తృప్రపఞ్చభాష్యేణాగతార్థత్వముక్తం. తద్ధి *ద్వయా హేత్యాదిమాధ్యన్దినశ్రుతిమధికృత్య ప్రవృత్తం. ఇయం పునః *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాదికాణ్వశ్రుతిమాశ్రిత్యేతి. అథోద్దేశ్యం నిర్దిశతి (తస్యా ఇతి) భర్తృప్రపఞ్చభాష్యాద్విశేషాన్తరమాహ (అల్పగ్రన్థేతి) అస్యా గ్రన్థతోల్పత్వేపి నార్థతస్తథాత్వమితి గ్రన్థస్య గ్రహణం. వృత్తిశబ్దో భాష్యవిషయః- సూత్రానుకారిభిర్వాక్యైః సూత్రార్థస్య స్వపదానాం చ వర్ణనస్య భాష్యలక్షణస్యాత్ర భావాదితి. నను కర్మకాణ్డాధికారిణో విలక్షణోధికారీ న జ్ఞానకాణ్డే సమ్భవతి- అర్థిత్వాదేస్సాధారణత్వాత్, వైరాగ్యాదేశ్చ దుర్వచనత్వాత్,. న చ నిరధికారం శాస్త్రమారమ్భమర్హతీత్యత ఆహ (సంసారేతి) కర్మకాణ్డే హి స్వర్గాదికామస్సంసారపరవశో నరపశురధికారీ- ఇహ తు సంసారాద్వ్యావృత్తిమిచ్ఛవో విరక్తాః. న చ వైరాగ్యం దుర్వచం- శుద్ధబుద్ధేర్వివేకినో బ్రహ్మలోకాన్తే సంసారే తత్సమ్భవాత్. ఉక్తం హి *శోధ్యమానం తు తచ్చిత్తమీశ్వరార్పితకర్మభిః। వైరాగ్యం బ్రహ్మలోకాదౌ వ్యనక్త్యాశు సునిర్మలమితి. అతో యథోక్తవిశిష్టాధికారిభ్యో వృత్తేరారమ్భస్సమ్భవతీత్యర్థః. తథాపి విషయప్రయోజనసమ్బన్ధానామభావే కథం వృత్తిరారభ్యతే- తత్రాహ (సంసారహేత్వితి) ప్రమాతృతాప్రముఖః కర్తృత్వాదిరనర్థస్సంసారః. తస్య హేతుః- ఆత్మావిద్యా. తన్నివృత్తేస్సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా. తస్యాః ప్రతిపత్తిః- అప్రతిబద్ధాయాః ప్రాప్తిః. తదర్థం వృత్తిరారభ్యత ఇతి యోజనా. ఏతదుక్తం భవతి - సనిదానానర్థనివృత్తిశ్శాస్త్రస్య ప్రయోజనం. బ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యా తదుపాయః. తదైక్యం విషయః. సమ్బన్ధో జ్ఞానఫలయోరుపాయోపేయత్వం, శాస్త్రతద్విషయయోర్విషయవిషయిత్వం,. తదారభ్యం శాస్త్రమితి. ప్రయోజనాదిషు ప్రవృత్త్యఙ్గతయోక్తేష్వపి సర్వవ్యాపారాణాం ప్రయోజనార్థత్వాత్తస్య ప్రాధాన్యం. ఉక్తం హి *సర్వస్యైవ హి శాస్త్రస్య కర్మణో వాపి కస్యచిత్। యావత్ప్రయోజనం నోక్తం తావత్తత్కేన గృహ్యత ఇతి. తథా చ శాస్త్రారమ్భోపయికం ప్రయోజనమేవ నామవ్యుత్పాదనద్వారా వ్యుత్పాదయతి (సేయమితి) అధ్యాత్మశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా సన్నిహితా చాత్ర బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా తన్నిష్ఠానాం సర్వస

ఉపనిపూర్వస్య సదేస్తదర్థత్వాత్. తాదర్థ్యాద్గ్రన్థోఽప్యుపనిషదుచ్యతే. సేయం షడధ్యాయీ అరణ్యేఽనూచ్యమానత్వాదారణ్యకం. బృహత్త్వాత్పరిమాణతో బృహదారణ్యకం. తస్యాస్య కర్మకాణ్డేన సమ్బన్ధోఽభిధీయతే- సర్వోఽప్యయం వేదః ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామనవగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయప్రకాశనపరః- సర్వపురుషాణాం నిసర్గత ఏవ తత్ప్రాప్తిపరిహారయోరిష్టత్వాత్. దృష్టవిషయే చేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామేవ సిద్ధత్వాన్నాగమాన్వేషణా. న చాసతి జన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వవిజ్ఞానే జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛా స్యాత్- స్వభావవాదిదర్శనాత్.

స్వసన్నిహితానామవసాదనస్య సంసారస్యాత్యన్తనాశకత్వాద్భవత్యుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా. *ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యాద్యా చ శ్రుతిః. తస్మాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధ్యా విద్యాయా స్తల్లోఽయథోక్తఫలసిద్ధిరిత్యర్థః కథం తస్యాః ఉపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ- తత్రాహ (ఉపనిపూర్వస్యేతి) అస్యార్థః షద్లృ విశరణగత్యవసాదనేష్వితి పఠ్యతే. సదేర్ధాతోరుపనిపూర్వస్య క్విబన్తస్య సహేతుసంసారనివర్తకబ్రహ్మవిద్యార్థత్వాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా సాధ్యవస్తు క్షఫలవతీ ఉపశబ్దోఽత్ర సామీప్యమాహ. తచ్చోపనిషత్ప్రతిపాద్యస్య. నిశబ్దో నిశ్చయార్థః. తస్మాదైకాత్మ్యం నిశ్చిత్య తాం తద్విద్యా సహేతుసంసారనాశయతీత్యుపనిషదుచ్యతే. ఉక్తం హి- అవసానాదనాద్యస్య చావసాదాదితి. బ్రహ్మవిద్యైవ చేదుపనిషదిష్యతే- కథం తర్హి గ్రన్థే వ్యవహారః ప్రయుజ్యతే. నహి త్వేకస్య శబ్దస్యానేకార్థత్వం న్యాయ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాదర్థ్యాదితి) గ్రన్థస్య బ్రహ్మవిద్యాజనకత్వాదుపచారాత్తత్రోపనిషత్త్వమిత్యర్థః. యథోక్తవిద్యాజనకత్వేఽపి గ్రన్థస్య కిం విశేషేణారణ్యకత్వం సర్వేషాం విద్యానభిజ్ఞత్వాచ్ఛ్రవణాదిపరాణామనువారణ్యానువచనాదినియమాధీతత్వాదేవ తద్గ్రన్థే బృహదారణ్యకనామనిర్వచనపూర్వకమాహ (సేయమితి) అథారణ్యానువచనాదినియమాధీత వేదాన్తానామపి కేషాంచిద్విద్యానుపలబ్ధ్యాత్వే యథోక్తాత్కేభ్యో వ్యవత్వం లిఙ్గమిత్యాహ (బృహత్త్వాదితి) ఉపనిషదన్తరేభ్యో గ్రన్థపరిమాణాతిరేకాదస్య బృహత్త్వం ప్రసిద్ధం. అర్థతోఽపి తస్య తదస్తి- బ్రహ్మణోఽఖణ్డైకరసస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాత్, లిఙ్గాన పేక్షణానాంచాన్తరఙ్గబహిరఙ్గాణాం భూయసామిహ ప్రతిపాదనాత్. అతో బృహత్త్వాదారణ్యకత్వాచ్చ బృహదారణ్యకం. నన్వైదంపర్యబుద్ధ్యర్థమేకైవ విద్యామాదధాతి- *కపోయేక ర్మశ్చేత్తతో జ్ఞానమితి శ్రుతేరిత్యర్థః. జ్ఞానకాణ్డస్య విశిష్టాధికార్యాదివైశిష్ట్యేఽపి కర్మకాణ్డేన నియతపూర్వాపరభావానుపపత్తిలభ్యః సమ్బన్ధోఽవక్తవ్యః- సచ పరీక్షకనిష్ప్రతిపత్తైరశక్యో నిశ్చేతుమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాస్యేతి) ప్రతిజ్ఞాతం సమ్బన్ధం ప్రకటయితుమసిద్ధప్రమాణభావానాం వేదాన్తానాం సంబన్ధాభిధానావసరాభావాత్ తత్ప్రామాణ్యం ప్రతిపాద్యవక్ష్యతేఽసం కర్మకాణ్డేన సమ్బన్ధపిశేషవచనముచితమితి మన్వానస్తత్ప్రామాణ్యం సాధయతి (సర్వోఽపీతి) ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామిత్యాగమాతిరిక్తప్రమాణోపలక్షణార్థం. ఏషా రోధ్యయనవిధ్యపాత్తః. సర్వోఽపి- కాణ్డద్వయాత్మకో వేదో మానాన్తరానధిగతేష్టప్రాప్త్యాదిలిఙ్గోపనపరః. తథాచాజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వావిశేషాత్తుల్యం ప్రామాణ్యం కాణ్డయోరితి. అథవా- వేదనం- వేదః అనుభవః. స వశబ్దేతరమానామోచ్యః- రూపాదిహీనత్వాత్ *యతో వా ఇమానీత్యాదిశ్రుతిః. సచేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయః- తస్యైవ తత్త్వార్థస్వావస్థానాత్. *సచ్చత్యచ్చాభవదిత్యాదిశ్రుతేః. సచ ప్రకాశనః- సర్వప్రకాశనః సర్వప్రకాశకత్వాత్. *తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి శ్రుతేః. సచ పరః- అవిద్యాతత్కార్యాతీతత్వాత్. *నిరఞ్జనః పరమాకాశాదిత్యాదిశ్రుతేః. ఏవం రూపో వేదపదవేదనీయశ్చైకరసః ప్రత్యగ్ధాతురేవ సర్వోఽపి- కార్యకారణాత్మకః ప్రపఞ్చః *ఆత్మైవేదం సర్వమితి శ్రుతేః. తథాచ యథోక్తం వస్తుస్వరూపం ప్రకాశయన్తో వేదాన్తా విధివాక్యవత్ప్రమాణమితి. అథవా- ప్రత్యక్షాదినానవగతోఽయోఽసావిష్టప్రాప్త్యనిష్టపరిహారో బ్రహ్మాత్మా- తస్య ప్రకాశనపరః సర్వోఽప్యయం వేదః- తస్యైవాజ్ఞాతత్వాత్. తత్ర కర్మకాణ్డం క్రతుసమ్ప్రయుక్తబుద్ధిశుద్ధిద్వారా బ్రహ్మధీగతావారాదుపకారకం- *వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేతి శ్రుతేః. జ్ఞానకాణ్డం తుసాక్షాదేవ తత్రోపయుక్తం- పరమపురుషస్యౌపనిషదత్వశ్రవణాత్, *సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తీతి చ శ్రుతేః. తదుక్తం కర్మకాణ్డవజ్జ్ఞానకాణ్డస్యాపి ప్రామాణ్యమితి. అధికారిభ్యః ప్రతిపాదనద్వారా జ్ఞానకాణ్డప్రామాణ్యమేవ స్ఫుటయతి (సర్వపురుషాణామితి) అయమర్థః- సుఖం మే స్యాత్- దుఃఖం మాభూదితి స్వభావతస్సర్వప్రాణినాం సర్వేషాం పురుషాణామనవచ్ఛిన్నసుఖాదిమాత్రేఽభిలాషోపలబ్ధేః, తస్యాత్ర స్వరూపమోక్షత్వాత్, తత్కామినో జ్ఞానకాణ్డాధికారిణస్సులభత్వాత్, తస్మిన్ ప్రమాణస్యార్థవిషయామాదిత్యాద్యర్థం తదప్రమాణమితి. నను వేదస్య కార్యపరతయా ప్రామాణ్యాత్ కర్మకాణ్డవత్ జ్ఞానకాణ్డస్యాపి కార్యపరతయా ప్రామాణ్యమేష్టవ్యమితి. నేత్యాహ- (దృష్టవిషయేతి) క్రియాకారకఫలైకత్వతానాపస్యతమస్మిన్ కార్యే సమీహితప్రాప్త్యవ్యయభూతేప్యుత్పత్తికాలే ప్రత్యక్షాదిసిద్ధైర్యథావిధికార్యత్వయోఽన్యథాసిద్ధత్వాత్ తత్ర నాగమాపేక్షేయః. నహి లోకవేదయోస్తద్భిద్యతే- అలౌకికత్వేఽస్మిన్నవ్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. నచావ్యుత్పన్నాని పదాని బోధకాని- అతిప్రసఙ్గాత్ నచ బ్రహ్మణ్యపి తుల్యావ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిః- తస్మిన్ బ్రహ్మత్వేనాత్మత్వేన చ ప్రసిద్ధేః, తత్పర్యాయో సాధో విజ్ఞానాదిపదానాం వ్యుత్పత్తైస్సుకరత్వాత్. తాని చాలౌకికమఖణ్డం ప్రత్యగ్బ్రహ్మనిర్లుఠితసామాన్యవిశేషం లక్షణయా బోధయన్తి. తస్మాద్బ్రహ్మైవ వేదప్రమాణకం- న కార్యమితి భావః. కించ- స్థితం తు వేదాన్తప్రామాణ్యం- కర్మకాణ్డేఽపి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌ సిద్ధేఽర్థే ప్రామాణ్యమావశ్యకం- తదభావే తత్ప్రామాణ్యాయోగాత్. నహి భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధ్యాత్మసద్భావానధిగమే పారలౌకికప్రవృత్తివిస్రమ్భః. తస్మాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యమిచ్ఛతా సిద్ధేఽర్థే భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధిన్యాత్మని స్వర్గాదౌ చ తత్ప్రామాణ్యస్యాభ్యుపేయత్వాత్ కార్యే వేదప్రామాణ్యనియమాత్ వేదాన్తానామపి స్యాద్ధిమానత్వం సిద్ధ్యతీత్యాహ (నచేతి) నను దేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మజ్ఞానం వినాపి విధివశాదదృష్టార్థక్రియాసు ప్రవృత్తిస్స్యాదితి. నేత్యాహ (స్వభావేతి) యదాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీ శాస్త్రాన్మానాన్తరాచ్చ న ప్రమితః- తదా భోక్తురనవగమాత్ న ప్రేక్షాపూ

తస్మాజ్జన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వే జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషే చ శాస్త్రం ప్రవర్తతే * యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైక ఇత్యుపక్రమ్య * అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్య ఇత్యేవమాదినిర్ణయదర్శనాత్. * యథా చ మరణం ప్రాప్యేత్యుపక్రమ్య * యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః। స్థాణుమన్యేఽనుసంయన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతమితి చ. *స్వయం జ్యోతిరిత్యుపక్రమ్య * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి. * జ్ఞపయిష్యామీత్యుపక్రమ్య * విజ్ఞానమయ ఇతి చ వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం. తత్ప్రత్యక్షవిషయమేవేతి చేన్న- వాదివిప్రతిపత్తిదర్శనాత్. నహి దేహాన్తరసమ్బన్ధిన ఆత్మనః ప్రత్యక్షేణాస్తిత్వవిజ్ఞానే లోకాయతికా బౌద్ధాశ్చ నః ప్రతికూలాః స్యుర్నాస్త్యాత్మేతి వదన్తః. నహి ఘటాదౌ ప్రత్యక్షవిషయే కశ్చిద్విప్రతిపద్యతే నాస్తి ఘట ఇతి. స్థాణ్వాదౌ పురుషాదిదర్శనాన్నేతి చేత్. న- నిరూపితేఽభావాత్ నహి ప్రత్యక్షేణ నిరూపితే స్థాణ్వాదౌ విప్రతిపత్తిర్భవతి. వైనాశికాస్త్వహమితి ప్రత్యయే జాయమానేఽపి దేహాన్తరవ్యతిరిక్తస్య నాస్తిత్వమేవ ప్రతిజానతే- తస్మాత్ ప్రత్యక్షవిషయవైలక్షణ్యాత్ ప్రత్యక్షేణాత్మాస్తిత్వసిద్ధిః. తథానుమానాదపి. శ్రుత్యాఽఽత్మాస్తిత్వే లిఙ్గస్య దర్శితత్వాత్, లిఙ్గస్య చ ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్,

---

శ్శారీరయోగాద్యనుపపత్తేః - లోకాయతస్య వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమజానతో జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛయా వైదికక్రియాస్వప్రవృత్తేర్దర్శనాత్. అతో నాతిరిక్తాత్మజ్ఞానం వినా సాంపరాయికే ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. నను విధయస్స్వార్థస్య శేషం బోధయన్తో నాతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌ మానం - వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ (తస్మాదితి) అతిరిక్తాత్మధియం వినా పారలౌకికప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా కర్మకాణ్డప్రామాణ్యాయోగాదితి యావత్. విధీనాం శ్రుత్యర్థాభ్యాముభయార్థత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. న కేవలం విధిభిరేవార్థాదాక్షిప్తమతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం - కింతు శ్రుత్యాపి స్వముఖేనోక్తమిత్యాహ (యేయమితి) నిర్ణయదర్శనాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమితి సమ్బన్ధః. తత్రైవ ప్రకృతోపయోగిత్వేనోపక్రమోపసంహారాన్తరే దర్శయతి (యథా చేతి) పూర్వవదేవ సంబన్ధో ద్యోతనార్థం చ కారః. ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాత్ కఠవల్లీనామతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే తాత్పర్యముక్త్వా బృహదారణ్యకవాక్యస్యాపి తత్ర తాత్పర్యమాహ (స్వయమితి) నహి ప్రసిద్ధజడస్వరూపస్య దేహాదేస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి జ్యోతిర్బ్రాహ్మణగతోపక్రమస్తద్విషయో దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మానమధికరోతి. తం- ప్రేతం విద్యాకర్మణీ- పూర్వోపార్జితే ఫలదానాయానుగచ్ఛతః. నచ గత్వా జ్ఞానకర్మానుగుణఫలమనుభవతీతి శారీరకబ్రాహ్మణగతోపసంహారోఽపి జన్మాన్తరసమ్బన్ధవిషయః. న చాత్రైవ భస్మీభవతో దేహాదేర్జన్మాన్తరసమ్బన్ధో యుక్తః- తేనాత్మా దేహాదివ్యతిరిక్తో జన్మాన్తరసమ్బన్ధీ సిద్ధో బ్రాహ్మణాభ్యామిత్యర్థః. అజాతశత్రుబ్రాహ్మణే చ * వ్యేవ త్వా జ్ఞపయిష్యామీత్యుపక్రమో వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వవిషయః- నహి ప్రత్యక్షే దేహాదౌ జిజ్ఞాసాస్తి. తత్రైవోపసంహారే * య ఏష విజ్ఞానమయః పురుష ఇతి విజ్ఞానమయవిశేషణాదతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం దర్శితం - నహి దేహాదేర్విజ్ఞానమయత్వమస్తి. తస్మాత్తదప్యుపక్రమోపసంహారాభ్యాం వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం గమయతీత్యాహ (జ్ఞపయిష్యామీత్యుపక్రమ్యేతి) న చోదాహృతానాం వాక్యానామప్రామాణ్యం - తత్ప్రామాణ్యస్యౌత్పత్తికసూత్రే హేత్వవిశేషాదభ్యుపేయత్వాదితి భావః. యథోక్తాత్మన్యహం ప్రత్యయో మానం- తత్ర దేహాకారాస్ఫురణాత్ అతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్య తేనైవ స్ఫూర్త్యుపపత్తేః. అతో న తత్ర శ్రుతిప్రామాణ్యమితి శఙ్కతే (తత్ప్రత్యక్షేతి) ప్రత్యక్షస్య విషయః - అవకాశో యస్మిన్నిత్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వముచ్యతే. యద్యపి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం తద్ధి ప్రాయేణాహంధీగోచరః - తథాపి న సోఽప్యతిరేకమాత్మనో గోచరయతి - యుక్త్యాగమవివేకశూన్యానామహం ప్రత్యయభాజాం వ్యతిరేకప్రత్యయప్రాప్తావిపశ్చితాం విప్రతిపత్త్యభావప్రసఙ్గాదితి పరిహారః (న వాదీతి) వేదప్రతికూలవాదినో నాస్తికాస్సైవ వివాదం ముఞ్చన్తీత్యాహ (నహీతి) తేషు ప్రాతికూల్యసద్భావనార్థం విశేషణం (నేత్యాది) ఇతి వదన్తస్సన్తో నః - అస్మాకం ప్రతికూలాస్సహి స్యుః - ఏవం వదనస్యైవాసమ్భావాదధ్యక్షవిరోధాదితి యోజనా. ప్రత్యక్షవిషయే విప్రతిపత్త్యభావే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) తత్ర వ్యభిచారం శఙ్కతే (స్థాణ్వాదావితి) ప్రత్యక్షే ధర్మిణి స్థాణుర్వా పురుషో వేతి విప్రతిపత్తేరుపలమ్భాన్న ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్త్యభావః - వ్యభిచారాదితి శఙ్కార్థః. ఆదిపదేన పాషాణాదౌ గజాదివిప్రతిపత్తిస్సఙ్గృహ్యతే. కిం ప్రత్యక్షమాత్రే విప్రతిపత్తిః - కిం వా తేన వివిక్తే ప్రతిపన్నే. నాద్యః- అఙ్గీకారాత్. న చైవమాత్మని ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్తావపి నాగమాన్వేషణా- తేనైవ తన్నిరాసే న తన్నిర్ణయాదితి మన్వానో ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రత్యక్షతో వివిక్తే స్థాణ్వాదౌ విప్రతిపత్త్యభావం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఆత్మనః స్థూలదేహవ్యతిరిక్తత్వం న ప్రత్యక్షమితి ప్రతిపాద్య సూక్ష్మదేహవ్యతిరిక్తత్వమపి నాహంప్రత్యయగ్రాహ్యమిత్యాహ (వైనాశికాస్త్వితి) తే ఖల్వహమితి ధియమనుభవన్తి- తథాపి దేహాన్తరం- స్థూలదేహాతిరిక్తం సూక్ష్మం. తత్ర ప్రధానభూతాయా బుద్ధేరతిరిక్తస్యాత్మనో నాస్తిత్వమేవ పశ్యన్తి- తత్రాహంధియా సూక్ష్మదేహాతిరిక్తాత్మాసిద్ధిరిత్యర్థః. కించ- ప్రత్యక్షస్య విషయో రూపాదిః. తద్రాహిత్యం- తద్వైలక్షణ్యం. తదాత్మనోఽస్తి- * అశబ్దమస్పర్శమరూపమిత్యాదిశ్రుతేః. నహి రూపాది తదాధారం వినా ప్రత్యక్షం క్రమతే. అతో న దేహాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్య ప్రత్యక్షాత్ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యక్షతో వివిక్తే విప్రతిపత్త్యయోగాత్, ప్రకృతే చ తద్దర్శనాదితి యావత్. అథేచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః - గుణత్వాత్- రూపవదిత్యనుమానాదతిరిక్తాత్మసిద్ధిరితి. నేత్యాహ (తథేతి) నాత్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిరితి సమ్బన్ధార్థస్తథాశబ్దః. అయం భావః- ఇచ్ఛాదీనాం స్వాతన్త్ర్యే స్వరూపాసిద్ధిః. పారతన్త్ర్యే పరస్పరాశ్రయత్వం- ఆధారస్యేదానీమేవ సాధ్యమానత్వాత్. క్వచిచ్ఛబ్దేన చాశ్రయమాత్రవచనే సిద్ధసాధనత్వం - మనసస్తదాశ్రయస్య సిద్ధత్వాత్. ఆత్మోక్తౌ చ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతేతి. * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాది శ్రుత్యా ప్రాణనాదివ్యాపారాఖ్యస్య లిఙ్గస్యాత్మాస్తిత్వే ప్రదర్శితత్వాత్, తస్య చ వ్యాప్తిసాపేక్షస్య ప్రత్యక్షాదిసిద్ధాత్మవిషయత్వాన్న తస్య శబ్దైకగమ్యతేతి శఙ్కతే (శ్రుత్యేతి) ఆత్మనస్స్వాతన్త్ర్య

నేతి చేన్న- జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్యాగ్రహణాత్. ఆగమేన, త్వాత్మాస్తిత్వేఽవగతే వేదప్రదర్శితలౌకికలిఙ్గవిశేషైశ్చ తదనుసారిణో మీమాంసకాస్తార్కికాశ్చ అహంప్రత్యయలిఙ్గాని చ వైదికాన్యేవ స్వమతిప్రభవాణీతి కల్పయన్తో వదన్తి ప్రత్యక్షశ్చానుమేయశ్చాత్మేతి. సర్వథాప్యస్త్యాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీత్యేవం ప్రతిపత్తుర్దేహాన్తరగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషార్థినస్తద్విశేషజ్ఞాపనాయ కర్మకాణ్డం సమారబ్ధం. న త్వాత్మన ఇష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛాకారణమాత్మవిషయమజ్ఞానం కర్తృత్వభోక్తృత్వస్వరూపాభిమానలక్షణం తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనాపనీతం. యావద్ధి తన్నాపనీయతే- తావదయం కర్మఫలరాగద్వేషాదిస్వాభావికదోషప్రయుక్తః శాస్త్రవిహితప్రతిషిద్ధాతిక్రమేణాపి ప్రవర్తమానో మనోవాక్కాయైర్దృష్టాదృష్టానిష్టసాధనాన్యధర్మసంజ్ఞకాని కర్మాణ్యుపచినోతి బాహుల్యేన స్వాభావికదోషబలీయస్త్వాత్. తతః స్థావరాన్తాధోగతిః. కదాచిచ్ఛాస్త్రకృతసంస్కారబలీయస్త్వం. తతో మనఆదిభిరిష్టసాధనం బాహుల్యేనోపచినోతి ధర్మాఖ్యం. తద్ద్వివిధం-జ్ఞానపూర్వకం కేవలం చ. తత్ర కేవలం పితృలోకాదిప్రాప్తిఫలం. జ్ఞానపూర్వకం దేవలోకాదిబ్రహ్మలోకాన్తరప్రాప్తిఫలం. తథా చ శాస్త్రం * ఆత్మయాజీ శ్రేయాన్దేవయాజీ ఇత్యాది. స్మృతిశ్చ * ద్వివిధం కర్మ వైదికమిత్యాద్యా. సామ్యే చ ధర్మాధర్మయోర్మనుష్యత్వప్రాప్తిః. ఏవం బ్రహ్మాద్యా స్థావరాన్తా స్వాభావికావిద్యాదిదోషవతీ ధర్మాధర్మసాధనకృతా సంసారగతిర్నామరూపకర్మాశ్రయా. తదేవేదం వ్యాకృతసాధ్యసాధనరూపం జగత్ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతమా

ణలిఙ్గగమ్యత్వాభిప్రాయేణ శ్రుత్యా లిఙ్గం నోపన్యస్తమితి పరిహరతి (నేతి) యోఽయం చేతనవ్యాపారః-స చేతనాధిష్ఠానపూర్వకః- యథా రథాదివ్యాపారః. ప్రాణనాదివ్యాపారస్యాప్యచేతనవ్యాపారత్వాచ్చేతనాధిష్ఠానపూర్వకత్వమితి సంభావనామాత్రేణ లిఙ్గోపన్యాసః. న హి నిశ్చాయకత్వేన తదుపన్యస్యతే- ఆత్మనో జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్య ప్రమాణాన్తరేణాగ్రహణాత్ తద్వ్యాప్తలిఙ్గాయోగాదిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి) నను వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమాగమైకగమ్యం చేత్- కథం తత్ప్రత్యక్షమనుమేయం చేతి వాదినో వదన్తీతి. తత్రాహ (ఆగమేనత్వితి) * యేయం ప్రేతే విచికిత్సేత్యాద్యాగమేన, * కో హ్యేవాన్యాదిత్యాదివేదోక్తైశ్చ ప్రాణనాదిభిర్లౌకికైర్లిఙ్గవిశేషై, రాత్మాస్తిత్వే సిద్ధే యథోక్తాత్మసిద్ధిమనుసరన్తో వాదినో వైదికమేవాహంప్రత్యయం ప్రతిలభమానా వైదికాన్యేవ చ లిఙ్గాని పశ్యన్తః స్వోత్ప్రేక్షానిర్మితానీతి తానీతి కల్పయన్తో ద్విధాత్మానం వదన్తి - వస్తుతస్తు ఆత్మా యథోక్తశ్రుత్యేకసమధిగమ్య ఇత్యర్థః. తస్యాస్తీత్యాదినా కాణ్డయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజ్ఞాయ తావదద్వైతసిద్ధేః పూర్వం వేదాఙ్గప్రామాణ్యం సర్వోఽపీత్యాదినా ప్రసాధ్యాధునా కర్మభిశ్శుద్ధబుద్ధేర్వైరాగ్యాదిద్వారా జ్ఞానోత్పత్తిరితి తయోస్సమ్బన్ధం కథయతి (సర్వథాపీతి) ఆగమాన్మానాన్తరాద్వా వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రతిపత్తావపీత్యర్థః. పురుషార్థోపాయవిశేషార్థినో జ్ఞాపనార్థం కర్మకాణ్డం సమారబ్ధం చేత్-తర్హి తత్రోక్తకర్మభిరేవ వివక్షితపురుషార్థసిద్ధేర్వేదాన్తారమ్భే నైరర్థక్యాన్న సమ్బన్ధోక్తిస్స్యాదేకాకేత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ఆత్మాజ్ఞానం ఖల్వనర్థకారణమన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రగమ్యం మిథ్యాజ్ఞానకార్యలిఙ్గకం చ. తచ్చాకర్త్రభోక్తృబ్రహ్మాత్మజ్ఞానాదపనేయం. న హి తత్కర్మకాణ్డోక్తైరేవ కర్మభిశ్శక్యమపనేతుం - విరోధాభావాత్. తస్మాత్తద్బాధనార్థం జ్ఞానసిద్ధయే వేదాన్తారమ్భసంభవాదుక్తసమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యర్థః. యది కర్మభిరజ్ఞానం న నివర్తతే- మా నివర్తిష్ట. సత్యేవ తస్మిన్ కర్మవశాన్మోక్షస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యావద్ధీతి) సమ్యగ్జ్ఞానమేవ సాక్షాన్మోక్షహేతుః- న కర్మ. తత్తు ప్రణాళ్యా తదుపయోగి. న హి సత్యేవాజ్ఞానే ముక్తిః-తస్మిన్ సతి సంసారస్య దుర్వారత్వాత్. తస్మాత్ కర్మకాణ్డస్య వైరాగ్యద్వారా ప్రవేశో ముక్తావితి భావః. అయమిత్యజ్ఞో నిర్దిశ్యతే. రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనావిద్యాస్మితాభినివేశా గృహ్యన్తే. దోషాణాం స్వాభావికత్వం-శాస్త్రానపేక్షత్వం. అపికారః సమ్భావనార్థః. దృష్టత్వం-అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం. అదృష్టత్వం- శాస్త్రమాత్రగమ్యత్వం. అధర్మోపచయప్రాచుర్యే హేతుమాహ (స్వాభావికేతి) అథ వైరాగ్యార్థం కర్మఫలం ప్రపఞ్చయన్నధర్మఫలమాహ (తత ఇతి) ఉక్తం హి *శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇతి. తర్హి పుణ్యోపచయాభావాదనవకాశం స్వర్గాదిఫలమితి. నేత్యాహ (కదాచిదితి) శాస్త్రీయసంస్కారస్య బలీయస్త్వే ఫలితమాహ (తత ఇతి) ఆదిశబ్దో వాగ్దేహవిషయః. ఫలవిభాగం వక్తుం కర్మ భినత్తి (తద్ద్వివిధమితి) తస్య ముక్తిఫలత్వం నిరసితుం ఫలం విభజతే (తత్రేతి) కేవలం-ఇష్టాదికర్మేతి శేషః. *కర్మణా పితృలోక ఇతి హి వక్ష్యతి. తస్మిన్ ఫలే నానాత్వమభిప్రేత్యాదిశబ్దః. *విద్యయా దేవలోక ఇతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (జ్ఞానేతి) దేవలోక ఆదిర్యస్యాసౌ, బ్రహ్మలోకో యస్యాన్తః,- తస్యాన్తరస్య ప్రాప్తిరేవ ఫలమస్యేతి విగ్రహః. ఉక్తేఽర్థే శాతపథీం శ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) సర్వత్ర పరమాత్మభావనాపురస్సరం నిత్యం కర్మానుతిష్ఠన్నాత్మయాజీ. కామనాపురస్సరం దేవాన్యజమానో దేవయాజీ. తయోర్మధ్యే కతరః శ్రేయానితి విచారే సత్యాత్మయాజీ శ్రేయానితి నిర్ణయః కృతః. అతో జ్ఞానపూర్వకం కర్మ దేవలోకస్య, కామనాపూర్వం పితృలోకస్య, ప్రాపకమిత్యర్థః. * ప్రవృత్తం చ నివృత్తం చ ద్వివిధం కర్మ వైదికం। ఇహ చాముత్ర వా కామ్యం ప్రవృత్తం కర్మ కీర్త్యతే। నిష్కామం జ్ఞానపూర్వం తు నివృత్తమభిధీయత ఇత్యాది మనుస్మృతిం చాత్రోదాహరతి (స్మృతిశ్చేతి) ధర్మాధర్మయోరేకైకస్య ఫలముక్త్వా మిశ్రయోః ఫలమాహ (సామ్యేతి) ఉక్తం హి * ఉభాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం మానుష్యం లభతేఽవశ ఇతి. త్రివిధమపి కర్మఫలం వైరాగ్యార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమితి) సా చావిద్యాకృతత్వాదనర్థరూపేత్యాహ (స్వాభావికేతి) విచిత్రకర్మజన్యతయా తస్యా వైచిత్ర్యమాహ (ధర్మాధర్మేతి) తర్హి ధర్మాధర్మాభ్యామేవ తన్నిర్మాణసమ్భవాత్ కృతమవిద్యయేత్యత ఆహ (నామేతి) తేషాం మూర్త్యవస్థాఽవిద్యాతదాత్మ్యనైతి యావత్. ధర్మాదేరవిద్యాయాశ్చ నిమిత్తతోపాదానత్వాభ్యాముపయోగ ఇతి భావః. నను సంసారగతేరావిద్యకత్వమయుక్తం - ప్రత్యక్షాది ప్రతిపన్నత్వాత్, *తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి శ్రుతౌ చ నామరూపాత్మనో జగతోఽభివ్యక్తిశ్రవణాత్,. న చ ప్రామాణికస్యావిద్యాకృతత్వం. అత ఆహ (తదేవేదమితి) జగతస్స్వరూపమాత్మా-తత్రాధ్యస్తత్వాత్.

నీత్. స ఏష బీజాఙ్కురాదివదవిద్యాకృతః సంసార ఆత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణోఽనాదిరనన్తోఽనర్థ ఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్యావిద్యానివృత్తయే తద్విపరీతబ్రహ్మవిద్యాప్రతిపత్త్యర్థోపనిషదారభ్యతే. అస్య త్వశ్వమేధకర్మసంబన్ధినో విజ్ఞానస్య ప్రయోజనం యేషామశ్వమేధేనాధికారః- తేషామస్మాదేవ విజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిః- విద్యయా వా కర్మణా వా «తద్ధైతల్లోకజిదేవ» ఇత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. కర్మవిషయత్వమేవ విజ్ఞానస్యేతి చేన్న- «యో హాశ్వమేధేన యజతే య ఉ చైనమేవం వేద» ఇతి వికల్పశ్రుతేః, విద్యాప్రకరణే చామ్నానాత్, కర్మాన్తరే చ సమ్పాదనదర్శనా, ద్విజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిరస్తీత్యవగమ్యతే. సర్వేషాం చ కర్మణాం పరం కర్మాశ్వమేధః- సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వాత్. తస్య చేహ బ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భ ఆమ్నానం సర్వకర్మణాం సంసారవిషయత్వదర్శనార్థం. తథా చ దర్శయిష్యతి ఫలమశనాయాం మృత్యుం భయం. నను నిత్యానాం సంసారవిషయఫలత్వమితి చేన్న- సర్వకర్మఫలోపసంహారశ్రుతేః. సర్వం హి పత్నీసమ్బద్ధం కర్మ. «జాయా మే స్యాదే తావాన్వై కామ ఇతి నిసర్గత ఏవ సర్వకర్మణాం కామ్యత్వం దర్శయిత్వా పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం చ «అయం లోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి ఫలం దర్శయిత్వా అన్నాత్మకతాం చాన్త ఉపసంహరతి «త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేతి- సర్వకర్మణాం ఫలం వ్యాకృతం సంసా

ఆత్మశక్త్యైవ ఽనభివ్యక్తే ప్రత్యక్షాదినా శ్రుత్యా చాభివ్యక్తమివ దృశ్యమానమప్యనభివ్యక్తమేవేతి నతస్యావిద్యాకృతత్వక్షతిరితి భావః. అవిద్యాకృతాం సంసారగతిమనుభాషతే (స ఏష ఇతి) అవిద్యాకృతత్వే కథమనాదిత్వమిత్యాశఙ్క్య తస్య ప్రవాహరూపేణేత్యాహ (బీజాఙ్కురాదివదితి) తస్మిన్నాదాచిత్కతయా సాధనాపేక్షోమన్తరేణ నాశో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియేతి) చైతన్యవదాత్మని తస్యావిద్యాకృతత్వానుపపత్తిమాశఙ్క్య నానారూపత్వేన తతో విలక్షణత్వాదేకరూపే యుక్తం తస్య కల్పితత్వమిత్యాహ (అనాదిరితి) అనాదేరపి సంసారస్య ప్రాగభావవన్నివృత్తిస్స్యాదితి చేత్- తథాపి బ్రహ్మవిద్యామన్తరేణ నాశో నాస్తీత్యాహ (అనన్త ఇతి) ప్రయత్నతో హేయత్వం ద్యోతయితుమనర్థ ఇతి విశేషణం. నైసర్గిక ఇతి హేతోః కారణరూపేణ తత్త్వమున్నేయం. యస్మాత్కర్మ సంసారఫలం న మోక్షం ఫలయతి- తస్మాత్సనిదానసంసారనివర్తకాత్మజ్ఞానార్థత్వేన సాధనచతుష్టయసమ్పన్నమధికారిణమధికృత్య వేదాన్తారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యేతస్మాదితి) యథోక్తజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భే «బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యారబ్ధవ్యం - తస్మాదారభ్యజ్ఞానోపదేశాత్. «ఉషా వా అశ్వస్యేత్యారమ్భస్తునయుక్తః - సాఙ్ఘోదత్రతదనుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాస్మాదారభ్యోపనిషదారమ్భేఽభీష్టఫలమభినిత్సమానః ప్రథమమశ్వమేధఫలమాహ (అస్య త్వితి) రాజయజ్ఞత్వాదశ్వమేధస్య తదనధికారిణామపి బ్రాహ్మణాదీనాం తత్ఫలాప్తిరాపస్మాదేవోపాసనాత్తదాప్తిరిత్యాశయ ఉపాసకో భక్తిరిత్యర్థః. కిమత్ర నియామకమిత్యాశఙ్క్య వికల్పశ్రవణం కేవలస్యాపి జ్ఞానస్య సాధనత్వం సూచయతీత్యర్థతో వికల్పశ్రుతిముదాహరతి (విద్యయేతి) తత్ఫలప్రాప్తిరితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తత్రైవ శ్రుత్యన్తరమాహ (తద్ధైతదితి) తదేతత్- ప్రాణదర్శనం లోకప్రాప్తిసాధనమిత్యావత్. ఆదిశబ్దేన కేవలోపాస్త్యా బ్రహ్మలోకాప్తివాదిన్యః శ్రుతయో గృహ్యన్తే. అశ్వమేధేయదుపాసనం- తస్యాప్యన్యాదివత్తచ్ఛేషత్వేన సఫలవత్త్వాన్న స్వాతన్త్ర్యేణ తద్వత్త్వం- అజైముస్థలపర్ణఫలాభావాదితి శఙ్క్యతే (కర్మవిషయత్వమితి) జ్ఞానస్య క్రత్వర్థత్వం దూషయతి (నేతి) పూర్వత్ర ప్రాప్తస్య తో పస్మితాం వికల్పశ్రుతిమత్ర హేతుతయా స్వరూపతోఽనుక్రామతి (యో హాశ్వమేధేనేతి) «స సర్వం పాప్మానం తరతి తరతి బ్రహ్మహత్యామితి సమ్బన్ధః జ్ఞానకర్మణోస్తుల్యఫలస్య స్యాయుక్తత్వాదితి శేషః. ఉపాస్తిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వమాశఙ్క్యాశ్వమేధవదుపాస్తేరపి కర్మత్వాత్, విహితత్వాత్, కర్మప్రకరణాద్వ్యవస్థితత్వా, చ్చ నైవమిత్యాహ (విద్యేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (కర్మాన్తరే చేతి) అశ్వమేధాదిరిక్తే కర్మణి «అయం వావ లోకోఽగ్నిరిత్యాదావాదిత్యాగ్న్యాదావేతల్లోకాదిసమ్పాదనస్య దర్శనాన్నఫలశ్రుతేరర్థవాదతేత్యర్థః. అశ్వమేధోపాసనం నక్రత్వర్థం- కిన్తు పురుషార్థం. తత్ర చానేకాశ్వమేధక్రత్వనధికారిణామపీత్యేతావదేవేష్టం చేత్- ఉపాసనే కర్మప్రకరణస్థపితల్లాభాత్ విద్యాప్రకరణేనాస్యాధ్యయనమనర్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాం చేతి) పరత్వే హేతుః (సమష్టీతి) అనువృత్తవ్యావృత్తరూపహిరణ్యగర్భప్రాప్తిహేతుత్వాత్తస్య శ్రేష్ఠతేత్యర్థః. తస్యైవంశ్రేష్ఠత్వేపి ప్రకృతే కిమాయాతం తదాహ (తస్య చేతి) యదా క్రతుప్రధానస్యాశ్వమేధస్యోపాస్తిసహితస్యాపి సంసారఫలత్వం- తదాల్పీయసామగ్నిహోత్రాదీనాం సంసారఫలం కిం వాచ్యమిత్యస్మిన్కర్మరాశౌ బన్ధహేతౌ విరక్తాః సాధనచతుష్టయనిష్ఠా జ్ఞానమపేక్షమాణాస్తముపాయం శ్రవణాదావేవ సర్వకర్మసన్న్యాసపూర్వకే కథం ప్రవర్తేరన్నిత్యాశయవతీ శ్రుతిరుపాసనాం విద్యారమ్భేఽభిదధాతీతి. తేన «ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాద్యుపనిషదారమ్భాయుక్తః- అస్య విశిష్టాధికారిసమర్పకత్వాదిత్యర్థః. ఉపాసనఫలస్య సంసారగోచరత్వమేవ కుతస్సిద్ధం- అత ఆహ (తథా చేతి) «అశనాయా హి మృత్యుః «నవై నైవ రేమే «సోఽబిభేదితి భయారత్యాదిశ్రవణాత్, ఉపాస్తియుక్తక్రతుఫలస్యసూత్రస్యబన్ధమధ్యపాతిత్వా, ద్విశిష్టోపి క్రతుర్నముక్త్యేపర్యాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తే సర్వకర్మణాం బన్ధఫలత్వే నిత్యనైమిత్తికానాం నతత్ఫలత్వం- తేషాం విధ్యుద్దేశే ఫలాశ్రుతేర్నష్టాశ్వదగ్ధరథన్యాయేన ముక్తిఫలత్వలాభాదితి శఙ్కతే (నను నిత్యానామితి) «ఏతావాన్వై కామ ఇతి సర్వకర్మణామవిశేషేణ ఫలసమ్బన్ధశ్రవణాత్, పశ్చాదేశ్చ కామ్యఫలత్వస్య తద్విధ్యుద్దేశవశాత్సిద్ధత్వాత్, «కర్మణా పితృలోక ఇతి వాక్యస్య నిత్యాదికర్మఫలవిషయత్వా, న్న మోక్షఫలత్వాశఙ్కేతి పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (సర్వం హీతి) పత్నీసమ్బద్ధేయానయాహ (జాయేతి) తథాపి కథం కర్మణస్సర్వస్య కామోపాయత్వం- తత్రాహ (ఏతావాన్వై కామ ఇతి) కథం తర్హి తేషాం ఫలభేదో లభ్యతే- తత్రాహ (పుత్రేతి) అథైవం ఫలవిభాగే కథం సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వమశ్వమేధస్యోక్తం- అత ఆహ (అన్నాత్మకతాం చేతి) అస్యాధ్యాయస్యావసానే కర్మఫలస్య హిరణ్యగర్భరూపతాం త్రయమిత్యాద్యా శ్రుతిరుపసంహరిష్యతీత్యర్థః. ఉపసంహారశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వకర్మణామితి) కర్మఫలం సంసారశ్చేత్ - ప్రాక్తదనుష్ఠానాత్తదభావాన్ముక్తానాం పునర్బన్ధ

రపి వేతి. ఇదమేవ త్రయం ప్రాగుత్పత్తేస్తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్. తదేవ పునః సర్వప్రాణికర్మవశాద్వ్యక్రియత బీజాదివ వృక్షః. సోऽయం వ్యాకృతావ్యాకృతరూపస్సంసారోऽవిద్యావిషయః క్రియాకారకఫలాత్మకతయాऽఽత్మరూపత్వేనాధ్యారోపితోऽవిద్యయైవ మూర్తామూర్తద్వాసనాత్మకః- అతో విలక్షణోऽనామరూపకర్మాత్మకోऽద్వయో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోऽపి క్రియాకారకఫలభేదాదిః పర్యయేణావభాసతే. అతోऽస్మాత్ క్రియాకారకఫలభేదస్వరూపాదేతావదిదమితి సాధ్యసాధనరూపాద్విరక్తస్య కామాదిదోషకర్మబీజభూతావిద్యానివృత్తయే రజ్జ్వామివ సర్పవిజ్ఞానాపనయాయ బ్రహ్మవిద్యారభ్యతే ……………………

స్వాకృతిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదమేవేతి) తర్హి - తస్యానువస్థాయామితియావత్. తస్య పునర్వ్యాకరణే కారణమాహ (తదేవేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతాత్మనస్సంసారస్య చ ప్రామాణికత్వేన సత్యత్వమాశఙ్క్యావిద్యాకృతత్వేన మిథ్యాత్వముక్తం స్మారయతి (సోऽయమితి) సవిషయాత్ప్రాగవిషయః- న ప్రామాణికః. తస్మాదతోऽస్య సత్యత్వేऽర్థః. కథమస్యాత్మన్యద్వయే కూటస్థే ప్రాప్తిరిత్యాహ (క్రియేతి) సమారోపే మూలకారణమాహ (అవిద్యయేతి) ఆత్మన్యవిద్యారోపితం ద్వైతమిత్యత్ర ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చామూర్తమేవ చేత్యాదివాక్యం ప్రమాణయతి (మూర్తేతి) న స్వాభావికస్యారోపో నోపపద్యతే- తస్య నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్య ద్వైతవిలక్షణత్వాత్, అసతి నాధ్యస్యేధ్యాసాసిద్ధేః, తత్రాహ (అత ఇతి) సంసారాద్వైలక్షణ్యమేవ ప్రకటయతి (అనామేతి) ఆదిపదేనాన్యేऽపి విపర్యయభేదాస్సఙ్గృహ్యన్తే. ఆరోపే ప్రమిణోమి- కరోమి - భుఞ్జే చేత్యనుభవం ప్రమాణయతి (అవభాసత ఇతి) ఆత్మన్యధ్యాసః సోऽయం ఖ్యాతో ఖావేపి సభనిమలినత్వాదివద్వ్యర్థోऽనుభూయతే- అతస్సవిలాసావిద్యానివర్తకబ్రహ్మవిద్యార్థత్వేనోపనిషదారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ఏతావదిత్యస్యార్థోక్తిః. తత్త్వజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి)……

శ్రీ మ తే రా మా ను జా య న మః.

౧౦.—— అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా । అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్ ॥౧॥

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి । బృహదారణ్యకవ్యాఖ్యాం కరోమి విదుషాం ముదే ॥౨॥

అ వ తా రి కా.

అష్టాధ్యాయాత్మకే బృహదారణ్యకే ప్రవర్గ్యోపసత్ప్రతిపాదకప్రథమద్వితీయాధ్యాయావుపేక్ష్యోత్తరోऽధ్యాయగణో వ్యాఖ్యాయతే యద్యపి ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాదికమప్యశ్వమేధాదికర్మవిషయకమేవ- తథాపి బ్రహ్మదృష్టివిధిరూపతయా బ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపాదనపరతయా యథాకథంచిద్బ్రహ్మసమ్బన్ధిత్వేన తద్వ్యాఖ్యానస్యోచితత్వాత్. అత ఏవాశ్వమేధబ్రాహ్మణాదేర్బ్రహ్మపరోపనిషద్భాగసఙ్గతిరుపపద్యతే. న చ ప్రవర్గ్యోపసత్పరాధ్యాయద్వికస్య బ్రహ్మపరారణ్యకమధ్యే విద్యాసన్నిధిపాఠాద్విద్యార్థత్వం శఙ్క్యం- *వేధాద్యర్థభేదాదిత్యధికరణే *శుక్రం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్య *తేజస్వినావధీతమస్త్విత్యాదీనాం శత్రుహృదయవేధాధ్యయనాదిప్రకాశకానాం మన్త్రాణాం, *దేవా హ వై సత్రం నిషేదురితి బృహదారణ్యకారమ్భపఠితబ్రాహ్మణప్రతిపాదితప్రవర్గ్యాదేశ్చ కర్మణో, లిఙ్గాదిబలేనాన్యత్ర వినియుక్తత్వేऽపి విద్యాసన్నిధిపాఠానర్థక్యపరిహారాయ విద్యార్థత్వమితి పూర్వపక్షే- విద్యాసన్నిధిపాఠస్య దివాకీర్త్యత్వారణ్యపాఠ్యత్వాదినాప్యర్థవత్తయోపపత్తేః బలవద్భిర్లిఙ్గాదిభిరభిచారాధ్యయనజ్యోతిష్టోమాద్యర్థత్వమితి *వేధాద్యర్థభేదాదితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితత్వాత్. తస్య చ సూత్రస్యాయమర్థః- మన్త్రప్రతిపాద్యస్య వేధాద్యర్థస్య విద్యార్థత్వాభావేన విద్యార్థభేదాన్న తత్ప్రకాశనద్వారా విద్యాశేషత్వమపీత్యభిచారాదిశేషత్వమితి. తతశ్చ న విద్యార్థత్వశఙ్కాయా అవకాశః. ……………

హరిః ఓమ్॥

ఉ.—— ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిరః । సూర్యశ్చక్షుర్వాతః ప్రాణో వ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః సంవత్సర ఆత్మాశ్వస్య మేధ్యస్య ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరం పృథివీ పాజస్యం దిశః పార్శ్వమవాన్తరదిశః పర్శవ ఋతవోఽఙ్గాని మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణ్యహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా నక్షత్రాణ్యస్థీని నభో మాంసాని । ఊవధ్యం సికతాః సిన్ధవో గుదా యకృచ్చ క్లోమానశ్చ పర్వతా ఓషధయశ్చ వనస్పతయశ్చ లోమాని ఉద్యన్పూర్వార్ధో నిమ్లోచఞ్జఘనార్ధో యద్విజృంభతే తద్విద్యోతతే యద్విధూనుతే తత్స్తనయతి యన్మేహతి తద్వర్షతి వాగేవాస్య వాక్॥ ౧

శం.—— తత్ర తావదశ్వమేధవిజ్ఞానాయ ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాది. తత్రాశ్వవిషయమేవ దర్శనముచ్యతే- ప్రాధాన్యాదశ్వస్య. ప్రాధాన్యంచ సన్నామాఙ్కితత్వాత్ క్రతోః, ప్రాజాపత్యత్వాచ్చ. (ఉషా వా ఇతి) బ్రాహ్మో ముహూర్త ఉషాః వైశబ్దః స్మారణార్థః ప్రసిద్ధం కాలం స్మారయతి. శిరః- ప్రాధాన్యాత్. శిరశ్చ ప్రధానం శరీరావయవానాం. అశ్వస్య మేధ్యస్య- మేధార్హస్య. యజ్ఞియస్య ఉషాశ్శిర ఇతి సమ్బన్ధః. కర్మాఙ్గస్య పశోః సంస్కర్తవ్యత్వాత్ కాలాదిదృష్టయః శిరఆదిషు క్షిప్యన్తే. ప్రాజాపత్యత్వంచ- ప్రజాపతిదృష్ట్యధ్యారోపణాత్. కాలలోకదేవతాత్వాధ్యారోపంచ ప్రజాపతిత్వకరణం పశోః. ఏవంరూపో హి ప్రజాపతిః. విష్ణ్వాదికరణమివ ప్రతిమాదౌ. సూర్యశ్చక్షుః- శిరసోఽనన్తరత్వాత్, సూర్యాధిదైవతత్వాచ్చ. వాతః ప్రాణః- వాయుస్వాభావ్యాత్. వ్యాత్తం- వివృతం ముఖమగ్నిర్వైశ్వానరః. వైశ్వానర ఇత్యగ్నేర్విశేషణం. వైశ్వానరో నామాగ్నిర్వివృతం ముఖమిత్యర్థః- ముఖస్యాగ్నిదైవతత్వాత్. సంవత్సర ఆత్మా- సంవత్సరః - ద్వాదశమాసస్త్రయోదశమాసో వా ఆత్మా - శరీరం. కాలావయవానాంచ సంవత్సరశ్శరీరం. శరీరంచాత్మా. *మధ్యం హ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి శ్రుతేః. అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనం. ద్యౌః పృష్ఠం- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం- సుషిరత్వసామాన్యాత్. పృథివీ పాజస్యం - పాదస్యం. పాజస్యమితి వర్ణవ్యత్యయేన. పాదాసనస్థానమిత్యర్థః. దిశశ్చతస్రోఽపి పార్శ్వే- పార్శ్వేన దిశాం సమ్బన్ధాత్. పార్శ్వయోర్దిశాంచ సఙ్ఖ్యావైషమ్యాదయుక్తమితి చేన్న- సర్వముఖత్వోపపత్తేరశ్వస్య పార్శ్వాభ్యామేవ సర్వదిశాం సమ్బన్ధాదదోషః. అవాన్తరదిశః- ఆగ్నేయ్యాద్యాః పర్శవః- పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఽఙ్గాని- సంవత్సరావయవత్వాదఙ్గసాధర్మ్యాత్. మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణి- సన్ధయః. సన్ధిసామాన్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా. బహువచనాత్ప్రాజాపత్యదైవపిత్ర్యమానుషాణి. ప్రతిష్ఠాః- పాదాః. ప్రతితిష్ఠన్త్యేతైరితి. అహోరాత్రైర్హి కాలాత్మా ప్రతితిష్ఠతి- అశ్వశ్చ పాదైః. నక్షత్రాణ్యస్థీని - శుక్లత్వసామాన్యాత్. నభః- నభస్థా మేఘాః. అన్తరిక్షస్యోదరత్వోక్తేః. మాంసాని- ఉదకరుధిరసేచనసామాన్యాత్. ఊవధ్యం- ఉదరస్థమర్ధజీర్ణమశనం. సికతాః- విశ్లిష్టావయవసామాన్యాత్. సిన్ధవః - స్యన్దనసామాన్యాన్నద్యో గుదాః- నాడ్యః. బహువచనాచ్చ. యకృచ్చ క్లోమానశ్చ- హృదయస్యాధస్తాద్దక్షిణోత్తరౌ మాంసఖణ్డౌ. క్లోమాన ఇతి నిత్యం బహువచనమేకస్మిన్నేవ. పర్వతాః- కాఠిన్యాదుచ్ఛ్రితత్వాచ్చ. ఓషధయశ్చ- క్షుద్రాః స్థావరాః. వనస్పతయః- మహాన్తః. లోమాని కేశాశ్చ- యథాసమ్భవం. ఉద్యన్-ఉద్గచ్ఛన్ భవతి సవితా ఆ మధ్యాహ్నాదశ్వస్య పూర్వార్ధః- నాభేరూర్ధ్వమిత్యర్థః. నిమ్లోచన్ - అస్తం యన్ మధ్యాహ్నాజ్జఘనార్ధః- అపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసాధర్మ్యాత్. యద్విజృమ్భతే - గాత్రాణి వినామయతి. విక్షిపతి. తద్విద్యోతతే- విద్యోతనం. ముఖఘనవిదారణసామాన్యాత్. యద్విధూనుతే- గాత్రాణి కమ్పయతి. తత్ స్తనయతి- గర్జనశబ్దసామాన్యాత్. యన్మేహతి- మూత్రం కరోత్యశ్వః. తద్వర్షతి- వర్షణం తత్. సేచనసామాన్యాత్. వాగేవ- శబ్ద ఏవాస్య- అశ్వస్య వాగితి. నాత్ర కల్పనేత్యర్థః. ౧

ఆ.—— ఏవముపనిషదారమ్భే స్థితే ప్రాథమికబ్రాహ్మణయోరవాన్తరతాత్పర్యమాహ (తత్ర తావదితి) ఆద్యస్య పునరవాన్తరతాత్పర్యం దర్శయతి (తత్రేతి) సత్యశ్వమేధస్యాఙ్గబాహుల్యే కస్మాదశ్వాఖ్యాఙ్గవిషయమేవోపాసనముచ్యతే- తత్రాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తదేవ కథమితి- తదాహ (ప్రాధాన్యంచేతి) ప్రజాపతిదేవతాకత్వాచ్చాశ్వస్య ప్రాధాన్యమిత్యాహ (ప్రాజాపత్యత్వాచ్చేతి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (ఉషా ఇత్యాదినా) స్మరణార్థత్వమేవ నిపాతస్య స్ఫుటయతి (ప్రసిద్ధమితి) శాస్త్రీయే లౌకికే చ వ్యవహారే ప్రసిద్ధో బ్రాహ్మో ముహూర్తః. తం కాలమితి యావత్. ఉషసి శిరశ్శబ్దప్రయోగే దిసావయవేషు తస్య ప్రాధాన్యం హేతుమాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తథాపి కథం తత్ర తచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (శిరశ్చేతి) ఆశ్వమేధికాశ్వశిరస్యుషసో దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కాలాదిదృష్టిరశ్వాఙ్గే కిమితి క్షిప్యతే - అశ్వాఙ్గదృష్టిరేవ తేషు కిం న స్యాదితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (కర్మాఙ్గస్యేతి) అఙ్గేష్వనఙ్గమతిక్షేపే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాజాపత్యత్వంచేతి) అశ్వస్య సేత్స్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుః (ప్రజాపతీతి) నను కాలాదిదృష్టయోఽశ్వావయవేష్వారోప్యన్తే - న తస్య ప్రజాపతిత్వం క్రియతే. తత్రాహ (కాలేతి) కాలాద్యాత్మకో హి ప్రజాపతిః - తథాచ యథా ప్రతిమాయాం విష్ణుత్వకరణం తద్దృష్టిః - తథా కాలాదిదృష్టిరశ్వావయవేషు తస్య ప్రజాపతిత్వకరణం. అశ్వమేధాధికారీ హి సత్యశ్వే కర్మణో వీర్యవత్తరత్వార్థం కాలాదిదృష్టీరశ్వావయవేషు కుర్యాత్. తదనధికారీ తు అశ్వాభావే స్వాత్మానమశ్వం కల్పయిత్వా స్వశిరఃప్రభృతిషు కాలాదిదృష్టికరణేన ప్రజాపతిత్వం సమ్పాద్య ప్రజాపతిరస్మీతి విజ్ఞానాత్తద్భావం ప్రతిపద్యతే ఇతి భావః. చక్షుషి సూర్యదృష్టౌ హేతుమాహ (శిరస ఇతి) ఉషసోఽనన్తరత్వం సూర్యే దృష్టం - చక్షుషి చ శిరసోఽనన్తరత్వం దృశ్యతే - తస్మాత్తత్ర తద్దృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సూర్యేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః చక్షుషి సూర్యోఽధిష్ఠాత్రీ దేవతా - తేన

సామీప్యాత్తత్ర తద్దృష్టిరిత్యర్థః. అశ్వప్రాణే వాయుదృష్టౌ చలనస్వాభావ్యం హేతుః. అశ్వస్య విదారితే ముఖే భవత్యగ్నిదృష్టిః - తథాపి పర్యాయోపాదానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్య క్రియావాదిన్యా వ్యాప్త్యర్థం విశేషణమిత్యాహ (వైశ్వానర ఇత్యగ్నేరితి) *అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమాశ్రిత్య ముఖే తద్దృష్టౌ హేతుమాహ (ముఖస్యేతి) అనేకమాసమనుస్యూతత్వత్రయోదశమాసో వేత్యుక్తం శరీరే సంవత్సరదృష్టిరిత్యత్రాత్మత్వం హేతుమాహ (కాలేతి) ఆత్మా- హస్తాదీనామఙ్గానామితి శేషః. కాలావయవానాం సంవత్సరస్యాత్మత్వవదఙ్గానాం శరీరస్యాత్మత్వే ప్రమాణమాహ (మధ్యం హీతి) పునరుక్తేరర్థవత్త్వమాహ (అశ్వస్యేతి) పృష్ఠే ద్యులోకదృష్టౌ హేతుమాహ (ఊర్ధ్వత్వేతి) ఉదరేఽన్తరిక్షదృష్టౌ నిమిత్తమాహ (సుషిరత్వేతి) పాదా అస్య నైయస్మిన్నితి వ్యుత్పత్తిమాశ్రిత్య వివక్షితమాహ (పాదేతి) అశ్వస్య హి ఖురే పాదాసనత్వసామాన్యాత్పృథివీదృష్టిరిత్యర్థః. పార్శ్వయోర్దిక్చతుష్టయదృష్టౌ హేతుమాహ (పార్శ్వేనేతి) ద్వే పార్శ్వే- చతస్రశ్చ దిశః - తత్ర కథం తయోస్తదారోపణం - ద్వాభ్యామేవ ద్వయోస్స్పృష్టత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పార్శ్వయోరితి) యద్యపి ద్వే దిశౌ ద్వాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాం సంబధ్యేతే- తథాప్యశ్వస్య ప్రాఙ్ముఖత్వే ప్రత్యఙ్ముఖత్వే చ దక్షిణోత్తరయోః, తన్ముఖత్వే చ ప్రాక్ప్రతీచ్యోర్దిశోః, స్పర్శాభ్యాం సమ్బన్ధసమ్భవాత్ తత్ర తద్దృష్టిరవిరుద్ధేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదుపపత్తౌ చాశ్వస్య చరిష్ణుత్వం హేతూకర్తవ్యం. పార్శ్వాస్థిష్వవాన్తరదిశామారోపే పార్శ్వదిక్సమ్బన్ధో హేతుః. ఋతవస్సంవత్సరస్యాఙ్గాని - హస్తాదీని చ దేహస్యావయవాః- తస్మాదృతుదృష్టిరఙ్గేషు కర్తవ్యేత్యాహ (ఋతవ ఇతి) అస్తి మాసాదీనాం సంవత్సరసన్ధిత్వం- అస్తి చ శరీరసన్ధిత్వం పర్వణాం - అతస్తేషు మాసాదిదృష్టిరిత్యాహ (సన్ధీతి) యుగసహస్రాభ్యాం ప్రాజాపత్యస్సైకమహోరాత్రం. అయనాభ్యాం దైవం. పక్షాభ్యాం పైత్ర్యం. షష్టిఘటికాభిర్మానుషమితి భేదః. ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదవిషయకత్వం వ్యుత్పాదయతి (ప్రతితిష్ఠన్తీతి) పాదేష్వహోరాత్రదృష్టిసిద్ధ్యర్థముక్తముపపాదయతి (అహోరాత్రైరితి) అస్థిషు నక్షత్రదృష్టౌ హేతుమాహ (శుక్లత్వేతి) నభశ్శబ్దేనాన్తరిక్షం కిమితి న గృహ్యతే - ముఖ్యే సత్యుపచారాయోగాదిత్యాశఙ్క్య పునరుక్తిం పరిహర్తుమిత్యాహ (అన్తరిక్షస్యేతి) ఉదకం సిఞ్చన్తి మేఘాః - మాంసాని రుధిరం - అతస్సేకకర్తృత్వసామాన్యాన్మాంసేషు మేఘదృష్టిరిత్యాహ (ఉదకేతి) అశ్వజఠరవిపచ్యమానస్యార్ధజీర్ణస్య సికతాదృష్టౌ హేతుమాహ (విష్టబ్ధేతి) కిమితి గుదశబ్దేన పాయురేవ న గృహ్యతే - సిరాగ్రహణే హి ముఖ్యార్థాతిక్రమస్స్యాత్ - తత్రాహ (బహువచనాచ్చేతి) చకారోఽవధారణార్థః. యద్యపి బహూన్యాన్త్రాణి సిరాభ్యోఽర్థాన్తరమపి గుదశబ్దముక్తాని- తథాపి స్యన్దనసాదృశ్యాత్ తాస్వేవ నదీదృష్టిరితి తాసామిహ గ్రహణమితి భావః. కుతో మాంసఖణ్డయోః పర్వతత్వం - ఏకత్ర బహువచనాద్బహుత్వప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాచారాదివద్బహూక్తేరతిమాహ (క్లోమాన ఇతి) తయోః పర్వతదృష్టౌ హేతుద్వయమాహ (కాఠిన్యాదిత్యాదినా) ఓషధిత్వసాధర్మ్యాదోషధిదృష్టిర్లోమసు. మహత్త్వసామాన్యాద్వనస్పతిదృష్టిశ్చాశ్వకేశేషు. కర్తవ్యేత్యాహ (యథాసమ్భవమితి) పూర్వత్వసామాన్యాన్మధ్యాహ్నాత్ప్రాగవస్థాదిత్యదృష్టిరశ్వస్య నాభేరూర్ధ్వభాగే కర్తవ్యేత్యాహ (ఉద్యన్నిత్యాదినా) అపరత్వసాదృశ్యాదశ్వస్య నాభేరపరార్ధభాగే మధ్యాహ్నాదనన్తరభావ్యాదిత్యదృష్టిః కార్యేత్యాహ (నిమ్లోచన్నిత్యాదినా) విజృమ్భత ఇత్యాత్మనేపదం ప్రత్యయార్థోఽనవివక్షితః. విజృమ్భణం- ముఖవిదారణం. విద్యోతనం పునర్మేఘవిదారణం. అతో విద్యోతనదృష్టిర్విజృమ్భణే కర్తవ్యేత్యాహ (ముఖేతి) స్తనయతీతి స్తనితముచ్యతే. తద్దృష్టిర్గాత్రకమ్పే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (గర్జనేతి) మూత్రకరణే వర్షణదృష్టౌ కారణమాహ (సేచనేతి) అశ్వస్య హేషితశబ్దేన వాగారోపణమిత్యతో న సాదృశ్యం వక్తవ్యమిత్యాహ (నాత్రేతి) ౧

రం --- సర్వకర్మశ్రేష్ఠాశ్వమేధాఙ్గభూతేఽశ్వే * యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి కర్మవీర్యవత్తరత్వాపాదికా నిశ్వరూపత్వోపాసనోపదిశ్యతే (ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిర ఇత్యాదినా) మేధః- యజ్ఞః. తమర్హతీతి మేధ్యః. యజ్ఞార్థస్య పశోః యచ్ఛిరః-తత్ ఉషాః- బ్రాహ్మో ముహూర్తః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఉషసోఽహర్ముఖత్వేనాహశ్శిరస్త్వాత్ప్రశస్తశిరసి తద్బుద్ధిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. *ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణే * య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతేత్యత్ర కర్మాఙ్గభూతే ఉద్గీథే ఆదిత్యదృష్టిః కర్తవ్యా- ఉతాదిత్యే ఉద్గీథదృష్టిరితి విశయే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి సూత్రోక్తన్యాయేనోత్కృష్టదృష్టిరేవాపకృష్టే కర్తవ్యత్వాత్ కర్మాఙ్గస్యోద్గీథస్య కర్మోపకారకత్వేనోత్కృష్టఫలహేతుత్వాద్బుద్ధిరేవాదిత్యే కర్తవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. అత్ర చ శబ్దోఽవధారణే. అఙ్గ ఏవాదిత్యాదిమతయః కార్యాః - కర్మారాధ్యతయా ఆదిత్యాదీనాముత్కృష్టత్వస్యోపపత్తేరితి తదర్థః తతశ్చాశ్వస్య శిరః ప్రభృత్యవయవేష్వఙ్గభూతేష్వేవోషఆదిబుద్ధిః కార్యా- నతూషఆదౌ శిరఆదిబుద్ధిః. (సూర్యశ్చక్షురితి) అశ్వస్య చక్షుస్సూర్యః. సూర్యాధిష్ఠాతృకత్వాత్తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వాతః ప్రాణః) అశ్వస్య ప్రాణ ఏవ వాతః. వాయ్వవస్థావిశేషత్వాత్ప్రాణస్య తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః) వివృతం ముఖమేవ వైశ్వానరోఽగ్నిః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్ముఖాధిష్ఠాతృత్వాత్ తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (సంవత్సర ఇతి) సంవత్సరః అశ్వస్య మేధ్యస్య ఆత్మా - స్వరూపమిత్యర్థః. ఋతవోఽఙ్గానీత్యాదినా సంవత్సరావయవ ఋతుమాసాదీనాం తదవయవత్వేన నిరూపయిష్యమాణత్వాత్ సంవత్సరస్యావయవిశరీరాత్మకత్వం. అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనం. సంవత్సరశబ్దేన సంవత్సరాభిమానీ ప్రజాపతిర్వా వివక్షితః. ద్యౌః పృష్ఠం- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం- అవకాశత్వసామ్యాత్. పృథివీ పాజస్యం - భుజాన్తరమిత్యర్థః. *ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురః ఇత్యగ్నిరహస్యే పృథివీదృష్టిదర్శనాత్. దిశః పార్శ్వే- దిశాం దక్షిణోత్తరత్వాద్వ్యాశ్రయత్వాత్పార్శ్వే. అవాన్తరదిశః పర్శవః- వాయవ్యాద్యా అవాన్తరదిశః పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఽఙ్గాని- స్పష్టోఽర్థః. (మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణీతి) పర్వాణి - అఙ్గసన్ధయః. సమవిభాగసామ్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా- పాదా ఇత్యర్థః. నక్షత్రాణ్యస్థీని- శుక్లత్వసామ్యాత్. నభో మాంసాని- అస్థ్యాత్మకనక్షత్రసమ్బ

అహర్వా అశ్వం పురస్తాన్మహిమాన్వజాయత తస్య పూర్వే సముద్రే యోనీ రాత్రిరేనం పశ్చాన్మహిమాన్వ
జాయత తస్యాపరే సముద్రే యోనిరేతౌ వా అశ్వం మహిమానావభితస్సంబభూవతుః హయో భూత్వా
దేవానవహద్వాజీ గన్ధర్వానర్వాసురానశ్వో మనుష్యాన్సముద్ర ఏవాస్య బన్ధుః సముద్రో యోనిః॥ ...౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

క్తత్వాత్. ఊవధ్యం సికతాః- అర్ధజీర్ణమశనం సికతాః. విశ్లిష్టావయవసామాన్యాత్. (సిన్ధవో గుదాః) గుదా ఇత్యవయవాభిప్రాయేణ బహువచననిర్దేశః. సిన్ధవః- నద్య ఇత్యర్థః. (యకృచ్చ క్లోమానశ్చ పర్వతాః) హృదయస్యాధఃప్రదేశవర్తిదక్షిణోత్తరమాంసఖణ్డౌ యకృత్క్లోమశబ్దవాచ్యౌ. క్లోమాన ఇత్యేకస్మిన్వ్యత్యయాద్బహువచనం. పర్వతాః - కాఠిన్యోన్నతత్వపిణ్డాకారత్వసామాన్యాత్. ఓషధయశ్చ వనస్పతయశ్చ లోమాని- సూక్ష్మత్వసామాన్యాత్. ఉద్యన్పూర్వార్ధః- సూర్య ఇతి శేషః. ఉద్యన్సూర్యః శరీరపూర్వార్ధ ఇత్యర్థః. నిమ్రోచఞ్జఘనార్ధః- నిమ్రోచన్ - అస్తంగచ్ఛన్సూర్యః అపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసామాన్యాత్. యద్విజృమ్భతే తద్విద్యోతతే- ముఖవ్యాదానమేవాస్య ప్రకాశహేతుత్వాద్విద్యుత్. యద్విధూనుతే తత్స్తనయతి- రోమనిధూననమేవ సశబ్దత్వాన్మేఘనిర్ఘోషః. యన్మేహతి తద్వర్షతి - మూత్రోత్సర్జనమేవ సేచనత్వసామాన్యాద్వర్షణం. వాగేవాస్య వాక్- నాత్ర కల్పనాపేక్షా. ౧

శం.— (అహర్వా ఇతి) సౌవర్ణరాజతౌ మహిమాఖ్యౌ గ్రహావశ్వస్యాగ్రతః పృష్ఠతశ్చ స్థాప్యేతే - తద్విషయమిదం దర్శనం. అహస్సౌవర్ణో గ్రహః - దీప్తిసామాన్యాత్. వై. అహరశ్వం పురస్తాన్మహిమాన్వజాయతేతి కథం. అశ్వస్య ప్రజాపతిత్వాత్. ప్రజాపతిర్హి ఆదిత్యాదిలక్షణోఽహ్నా లక్ష్యతే. అశ్వం లక్షయిత్వా జాయతే- వృక్షమనువిద్యోతతే విద్యుదితి యద్వత్. తస్య గ్రహస్య పూర్వే- పూర్వః. సముద్రే- సముద్రః. యోనిః. విభక్తివ్యత్యయేన. యోనిరిత్యాసాదనస్థానం. తథా రాత్రీ రాజతో గ్రహః - వర్ణసామాన్యాజ్జఘన్యత్వసామాన్యాద్వా. ఏనం - అశ్వం పశ్చాత్- పృష్ఠతో మహిమాన్వజాయత. తస్యాపరే సముద్రే యోనిః. మహిమా-మహత్త్వం. అశ్వస్య హి విభూతిరేషా-యత్సౌవర్ణో రాజతశ్చ గ్రహావుభయతః స్థాప్యేతే. తావేతౌ వై మహిమానౌ- మహిమాఖ్యౌ గ్రహావశ్వమభితః సంబభూవతుః-ఉక్తలక్షణావేవ సంభూతౌ. ఇత్థమసావశ్వో మహత్త్వయుక్త ఇతి పునరశ్వవచనం స్తుత్యర్థం. తథా చ హయో భూత్వేత్యాదిస్తుత్యర్థమేవ. హయః-హినోతేర్గతికర్మణః. విశిష్టగతిరిత్యర్థః జాతివిశేషో వా. దేవానవహత్-దేవత్వమగమయత్ ప్రజాపతిత్వాత్. దేవానాం వా వాహోఽభవత్. నను నిన్దైవ వాహనత్వం. నైష దోషః-వాహనత్వం స్వాభావికమశ్వస్య. స్వాభావికత్వాత్. ఉచ్ఛ్రాయప్రాప్తిర్దైవాదిసమ్బన్ధోఽశ్వస్యేతి స్తుతిరేవైషా. తథా వాజ్యాదయో జాతివిశేషాః. వాజీ భూత్వా గన్ధర్వానవహదిత్యనుషఙ్గః. తథార్వా భూత్వాఽసురాన్. అశ్వో భూత్వా మనుష్యాన్. సముద్ర ఏవేతి- పరమాత్మా. బన్ధుః- బన్ధనం. బధ్యతేఽస్మిన్నితి. సముద్రో యోనిః-కారణముత్పత్తిం ప్రతి. ఏవమసౌ శుద్ధయోనిశ్శుద్ధస్థితిరితి స్తూయతే. * అప్సు యోనిర్వా అశ్వ ఇతి శ్రుతేః ప్రసిద్ధ ఏవ వేతి సముద్రో యోనిః............ ౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— అశ్వావయవేషు కాలాదిదృష్టిర్విధాయాశ్వం ప్రజాపతిరూపం వివక్షిత్వా ఖణ్డికాన్తరం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అహర్వేత్యాదినా) గ్రహౌ - హవనీయద్రవ్యాధారౌ పాత్రవిశేషౌ. (అగ్రతః పృష్ఠతశ్చేతి) సంజ్ఞపనాత్ప్రాగూర్ధ్వం చేతి యావత్. ప్రసిద్ధా తావదహ్నో దీప్తిః- సౌవర్ణస్య చ గ్రహస్యాస్తి-అతస్తస్మిన్నహర్దృష్టిరితి దర్శనం విభజతే (అహరితి) అశ్వసంజ్ఞపనాత్పూర్వం యో మహిమాఖ్యో గ్రహః స్థాప్యతే- స చేదహర్దృష్ట్యోపాస్యతే - కథం సోఽశ్వమన్వజాయతేతి పశ్చాదశ్వస్య తజ్జన్మవాచోయుక్తిరితి శఙ్కతే (అహరశ్వమితి) నాయం పశ్చాదర్థోఽనుశబ్దః- కింతు లక్షణార్థః. తథా చాశ్వస్య ప్రజాపతిరూపత్వాత్తం లక్షయిత్వా గ్రహస్య యథోక్తస్య ప్రవృత్తేరుపదేశాదశ్వమన్వజాయతేత్యవిరుద్ధమితి పరిహరతి (అశ్వస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (ప్రజాపతిరితి) కాలలోకదేవతాత్మా ప్రజాపతిరశ్వాత్మనా దృశ్యమానోఽత్రాహర్దృష్ట్యా దృష్టేన గ్రహేణ లక్ష్యతే. తథా చాశ్వమన్వజాయతేతి శ్రుతిరవిరుద్ధేత్యర్థః. అనుశబ్దో న పశ్చాద్వాచీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (వృక్షమితి) యదా వృక్షం లక్షయిత్వా తస్యాగ్రే విద్యుద్విద్యోతతే-తదా వృక్షమనువిద్యోతతే సేతి ప్రయుజ్యతే. తథాత్రాప్యనుశబ్దో న పశ్చాదర్థ ఇత్యర్థః. యత్ర చ స్థానే గ్రహః స్థాప్యతే- తత్పూర్వసముద్రదృష్ట్యా ధ్యేయమిత్యాహ (తస్యేతి) పూర్వత్వమత్ర సాదృశ్యం. కథం సప్తమీ ప్రథమార్థే యోజ్యతే. ఛన్దస్యర్థానుసారేణ వ్యత్యయసమ్భవాదిత్యాహ (విభక్తీతి) యథా సౌవర్ణే గ్రహేఽహర్దృష్టిరుపదిష్టా-తథా రాజతే గ్రహే రాత్రిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) అస్తి హి చన్ద్రాతపవత్త్వాద్రాత్రేశ్శౌక్ల్యం-అస్తి చ రాజతస్య గ్రహస్య- తద్యుక్తం తత్ర రాత్రిదర్శనమిత్యాహ (వర్ణేతి) రజతం సువర్ణాజ్జఘన్యం-అహ్నశ్చ రాత్రిః- అతో వా సాదృశ్యాత్తత్ర రాత్రిదృష్టిరిత్యాహ (జఘన్యేతి) ప్రజాపతిరూపం ప్రకృతమశ్వం లక్షయిత్వా తత్సంజ్ఞపనాత్పశ్చాదస్య ప్రవృత్తిం దర్శయతి (ఏనమితి) తదాసాదనస్థానే పశ్చిమసముద్రదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి) కథమేతౌ గ్రహౌ మహిమాఖ్యావుక్తౌ. మహత్త్వోపేతత్వాదిత్యాహ (మహిమేతి) అథాశ్వవిషయం దర్శనమాదిశ్య గ్రహవిషయం తదాదిశతో వాక్యభేదస్స్యాత్. నేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కిము

హరిః ఓమ్॥ నైవేహకించనాగ్రఆసీన్మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయాऽశనాయాహిమృత్యుస్త న్మనోऽకురుతాత్మన్వీస్యామితిసోऽర్చన్నచరత్తస్యార్చత ఆపోऽజాయన్తార్చతే వై మేకమభూదితితదేవార్క- స్యార్కత్వం। కగ్ంహవా అస్మైభవతియఏవమేతదర్కస్యార్కత్వంవేద॥ ౧

నియామకమిత్యాశఙ్క్యపునరుక్తింతిమత్వాహ (తానిత్యాదినా) వైశబ్దార్థం కథయతి (ఏవేతి) వాక్యశేషోఽప్యత్రాను గుణీభవతీత్యాహ (తథాచేతి) హయశబ్దనిష్పత్తిపురస్సరంతదర్థమాహ (హయఇతి) వాజ్యాదిశబ్దానాంజాతివిశేషవాచిత్వాదత్రాపితదేవగ్రాహ్యమితిపక్షే న్తర మాహ (జాతీతి) దేవానాందేవత్వప్రాపకత్వంకథమస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిత్వాదితి) అశ్వాన్తోఽత్తుమారభ్యకల్పాన్నరోక్త్వాతస్మిన్నిన్ద్రావచన మనుచితమితిశఙ్కతే (నన్వితి) ఉపక్రమనిరోధోనాస్తీతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) సముద్రస్యభూతాని ధ్రువ న్యస్మిన్నిత్యుత్పత్త్యాపరమగమ్భీ రస్యేశ్వరస్య సముద్రశబ్దవాచ్యతామాహ (పరమాత్మేతి) తత్రయోనిత్వం- ఉత్పాదకత్వం. బన్ధుత్వం- స్థాపకత్వం. సముద్రత్వం- విలాపకత్వమితి భేదః. అథపరమాత్మయోనిత్యాదివచనముపాస్యస్యాశ్వస్యకోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏవమితి) శ్రుత్యన్తరానురోధేనసముద్రోయోనిరిత్యత్రస ముద్రశబ్దస్యరూపానిమనుజానాతి (అప్సుయోనిరితి).. ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— (అహర్వాఅశ్వమితి) అశ్వస్యాగ్రతఃపృష్ఠతశ్చసౌవర్ణరాజతౌ మహిమాఖ్యౌగ్రహౌ - పాత్రవిశేషౌ స్తః. తయోరగ్రభాగేఽశ్వంపురస్తాత్ - అశ్వస్యపురస్తాద్యోమహిమా - మహిమాఖ్యోగ్రహవిశేషః. స అహరేవఅన్వజాయత - సముపద్యత. తత్రాహర్వానాకర్తవ్యేతి యావత్. అహ్నఇవసౌవర్ణపాత్రస్యాపిపీతప్రభత్వాత్. (తస్యపూర్వేసముద్రేయోనిః) పూర్వస్మిన్సముద్రేయోనిః - ఆసాదనస్థానం. సౌవర్ణ పాత్రగ్రహాసాదనస్థానేపూర్వసముద్రబుద్ధిఃకార్యేత్యర్థః. యద్వా- మహిమాన్వజాయతేత్యత్రానుషఙ్గేణార్థః. కర్మప్రవచనీయత్వాత్రద్వితీయా. (రాత్రిరేనమితి) ఏనం- అస్యఅశ్వస్యపశ్చాద్యోరాజతోమహిమాఖ్యోగ్రహవిశేషః- సరాత్రిరన్వజాయత - రాత్రిస్సముప ద్యతేత్యర్థః. వర్ణిక్రాథవత్త్వసామ్యాత్. తస్యాపరేసముద్రేయోనిః- పశ్చిమస్సముద్రస్తదాసాదనస్థానమిత్యర్థః. (ఏతౌవాఇతి) ఏతౌవైమహి మాఖ్యౌగ్రహౌఅశ్వస్యపూర్వోత్తరపార్శ్వయోఃప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. అతస్సర్వతోమహిమశాల్యశ్వఇతిస్తుత్యాహయవాజ్యర్వాశ్వరూపైశ్చతుర్భిర్జాతి విశేషైస్త్వైగన్ధర్వాసురమనుష్యవాహత్వేనాశ్వంస్తౌతి (హయోభూత్వాదేవానవహదిత్యాదినా) (సముద్రఏవాస్యబన్ధురితి) అస్య - అశ్వస్యస ముద్రోబన్ధుః. తత్రబన్ధుబుద్ధిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (సముద్రోయోనిరితి) ఉచ్చైశ్శ్రవసోఽశ్వస్యవారుణాశ్వానాంచతస్మాదుత్పత్తి దర్శనాత్సముద్రోయోనిత్వేనధ్యాతవ్యఇత్యర్థః. ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అథాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యోత్పత్తిరుచ్యతే- తద్విషయదర్శనవివక్షయైవోత్పత్తిస్తుత్యర్థా. (నైవేహకించనాగ్రఆసీత్) ఇహ- సంసారమణ్డలేకించన- కించిదపినామరూపప్రవిభక్తవిశేషంనైవాసీత్ - నబభూవప్రాగుత్పత్తేర్మనఆదేః. కింశూన్యమేవబభూవ. శూన్యమేవ స్యాత్ - నైవేహకించనేతిశ్రుతేర్న కార్యంకారణంవాసీత్. ఉత్పత్తేశ్చ. ఉత్పద్యతేహిఘటః- అతఃప్రాగుత్పత్తేర్ఘటస్యనాస్తిత్వం. ననుకారణస్యన నాస్తిత్వం- మృత్పిణ్డాదిదర్శనాత్. యన్నోపలభ్యతే-తస్యైవనాస్తితాస్తుకార్యస్య. నతుకారణస్య- ఉపలభ్యమానత్వాత్. న- ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వాను పలమ్భాత్. అనుపలబ్ధిశ్చేదభావహేతుస్సర్వస్యజగతః- ప్రాగుత్పత్తేర్నకారణంకార్యంచోపలభ్యతే. తస్మాత్సర్వస్యైవాభావోఽస్తు. న- మృత్యునైవే దమావృతమాసీదితిశ్రుతేః. యదిహికించిదపినాసీద్యేనావ్రియతే, యచ్చావ్రియతే,- తదానావక్ష్యన్మృత్యునైవేదమావృతమితి. నహిభవతిగగన కుసుమచ్ఛన్నోవన్ధ్యాపుత్రఇతి. బ్రవీతిచమృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి. తేనావ్రియతే యేనావృతంకారణేన, యచ్చావృతంకార్యం, - ప్రాగుత్పత్తేస్తదు భయమాసీత్ - శ్రుతేఃప్రామాణ్యాత్. అనుమేయత్వాచ్చ. అనుమీయతేచప్రాగుత్పత్తేఃకార్యకారణయోరస్తిత్వం- కార్యస్యహిసతోజాయమా నస్యకారణేసత్యుత్పత్తిదర్శనాత్, అసతిచాదర్శనాత్,. జగతోఽపిప్రాగుత్పత్తేఃకారణాస్తిత్వమనుమీయతే- ఘటాదికారణాస్తిత్వవత్. ఘటాదికా రణస్యాప్యసత్త్వమేవ- అనుపమృద్యమృత్పిణ్డాదికంఘటాద్యనుత్పత్తేరితిచేన్న- మృదాదేఃకారణత్వాత్. మృత్సువర్ణాదిహితత్రకారణంఘటరుచకా దేః- నపిణ్డాద్యాకారవిశేషః- తదభావేతదభావాత్. అసత్యపిపిణ్డాకారవిశేషేమృత్సువర్ణాదికారణద్రవ్యమాత్రాదేవఘటరుచకాదికార్యోత్పత్తిర్దృ శ్యతే-తస్మాన్నపిణ్డాకారవిశేషోఘటరుచకాదికారణం. అసతితుమృత్సువర్ణాదిద్రవ్యే ఘటరుచకాదిర్నజాయతఇతిమృత్సువర్ణాదిద్రవ్యమేవకారణం- నతుపిణ్డాకారవిశేషః. సర్వంహికారణంకార్యముత్పాదయత్పూర్వోత్పన్నస్యాత్మకార్యస్యతిరోధానంకుర్వత్కార్యాన్తరముత్పాదయతి- ఏకస్మిన్ కారణేయుగపదనేకకార్యవిరోధాత్. నచపూర్వకార్యోపమర్దేకారణస్వాత్మోపమర్దోభవతి-తస్మాత్పిణ్డాద్యుపమర్దేకార్యోత్పత్తిదర్శనమహేతుః ప్రాగుత్పత్తేఃకారణాసత్త్వే. పిణ్డాదివ్యతిరేకేణమృదాదేరసత్త్వాదయుక్తమితిచేత్. పిణ్డాదిపూర్వకార్యోపమర్దేమృదాదికారణంనోపమృద్యతే, ఘటా దికార్యాన్తరేఽప్యనువర్తత, ఇత్యేతదయుక్తం - పిణ్డఘటాదివ్యతిరేకేణమృదాదికారణస్యానుపలమ్భాదితిచేన్న- మృదాదికారణానాంఘటాద్యుత్పత్తౌ

పిణ్డాదినివృత్తావనువృత్తిదర్శనాత్. సాదృశ్యాదన్వయదర్శనం-న కారణానువృత్తేరితి చేన్న-పిణ్డాదిగతానాంమృదాద్యవయవానామేవ ఘటాదౌ ప్రత్యక్షత్వేఽనుమానాభాసాత్సాదృశ్యాదికల్పనానుపపత్తేః. నచ ప్రత్యక్షానుమానయోర్విరుద్ధావ్యభిచారితా- ప్రత్యక్షపూర్వకత్వాదనుమానస్య. సర్వత్రైవానాశ్వాసప్రసఙ్గాత్. యది చ క్షణికం సర్వం తదేవేదమితి గమ్యమానం-తద్బుద్ధేరప్యన్యతద్బుద్ధ్యపేక్షత్వే తస్యా అప్యన్యబుద్ధ్యపేక్షత్వమిత్యనవస్థాయాం తత్సదృశమిదమిత్యస్యా అపి బుద్ధేర్మృషాత్వాత్ సర్వత్రానాశ్వాసతైవ. తదిదంబుద్ధ్యోరపి కర్త్రభావే సమ్బన్ధానుపపత్తిః. సాదృశ్యాత్తత్సమ్బన్ధ ఇతి చేన్న-తదిదంబుద్ధ్యోరితరేతరవిషయత్వానుపపత్తేః. అసతి చేతరేతరవిషయత్వే సాదృశ్యగ్రహణానుపపత్తిః. అసత్యేవ సాదృశ్యే తద్బుద్ధిరితి చేన్న-తదిదమ్బుద్ధ్యోరపి సాదృశ్యబుద్ధివదసద్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. అసద్విషయత్వమేవ సర్వబుద్ధీనామస్త్వితి చేన్న-బుద్ధబుద్ధేరప్యసద్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. తదప్యస్త్వితి చేన్న-సర్వబుద్ధీనాం మృషాత్వేఽసత్యబుద్ధ్యనుపపత్తేః. తస్మాదసదేతత్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితి. అతస్సిద్ధః ప్రాక్కార్యోత్పత్తేః కారణసద్భావః కార్యస్య చ-అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్. కార్యస్య చ సద్భావః ప్రాగుత్పత్తేస్సిద్ధః. కథం. అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్. అభివ్యక్తిర్లిఙ్గమస్యేతి అభివ్యక్తిః-సాక్షాద్విజ్ఞానాలమ్బనత్వప్రాప్తిః. యద్ధి లోకే ప్రావృతం తమఆదినా ఘటాదివస్తు-తదాలోకాదినా ప్రావరణతిరస్కారేణ విజ్ఞానవిషయత్వం ప్రాప్నువత్ప్రాక్సద్భావం నవ్యభిచరతి-తథేదమపి జగత్ప్రాగుత్పత్తేరిత్యవగచ్ఛామః. నహ్యవిద్యమానో ఘట ఉదితేప్యాదిత్యే ఉపలభ్యతే. న-తేఽవిద్యమానత్వాభావాదుపలభ్యేతైవేతి చేత్. నహి తవ ఘటాదికార్యం కదాచిదప్యవిద్యమానమిత్యుదితేప్యాదిత్యే ఉపలభ్యేతైవ మృత్పిణ్డే ఽసన్నిహితే తమఆద్యావరణే చాసతి-విద్యమానత్వాదితి చేత్. న-ద్వివిధత్వాదావరణస్య. ఘటాదికార్యస్య ద్వివిధం హ్యావరణం-మృదాదేరభివ్యక్తస్య తమఃకుడ్యాది, ప్రాఙ్మృదోఽభివ్యక్తేర్మృదాద్యవయవానాం పిణ్డాదికార్యాన్తరరూపేణ సంస్థానం,. తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేర్విద్యమానస్యైవ ఘటాదికార్యస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిః. నష్టోత్పన్నభావాభావశబ్దప్రత్యయభేదస్త్వభివ్యక్తితిరోభావయోర్ద్వివిధత్వాపేక్షః. పిణ్డకపాలాదేరావరణవైలక్షణ్యాదయుక్తమితి చేత్. తమఃకుడ్యాదిర్హి ఘటాద్యావరణం ఘటాదిభిన్నదేశం దృష్టం-న తథా ఘటాదిభిన్నదేశే దృష్టే పిణ్డకపాలే- తస్మాత్పిణ్డకపాలసంస్థానయోర్విద్యమానస్యైవ ఘటస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యయుక్తం-ఆవరణధర్మవైలక్షణ్యాదితి చేత్. న-క్షీరోదకాదేః క్షీరాద్యావరణేనైకదేశత్వదర్శనాత్. ఘటాదికార్యే కపాలచూర్ణాద్యవయవానామన్తర్భావాదనావరణత్వమితి చేన్న- విభక్తానాం కార్యాన్తరత్వాదావరణత్వోపపత్తేః. ఆవరణాభావ ఏవ యత్నః కర్తవ్య ఇతి చేత్. పిణ్డకపాలావస్థయోర్విద్యమానమేవ ఘటాదికార్యమావృతత్వాన్నోపలభ్యత ఇతి చేత్-ఘటాదికార్యార్థినా తదావరణవినాశ ఏవ యత్నః కర్తవ్యః- న ఘటాద్యుత్పత్తౌ. నచైతదస్తి- తస్మాదయుక్తం విద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిరితి చేత్. న- అనియమాత్. నహి వినాశమాత్రప్రయత్నాదేవ ఘటాద్యభివ్యక్తిర్నియతా- తమఆద్యావృతే ఘటాదౌ ప్రదీపాద్యుత్పత్తౌ ప్రయత్నదర్శనాత్. సోఽపి తమోనాశాయైవేతి చేత్. దీపాద్యుత్పత్తావపి యః ప్రయత్నః- సోఽపి తమస్తిరస్కరణాయ - తస్మిన్నష్టే ఘటస్స్వయమేవోపలభ్యతే- నహి ఘటే కిఞ్చిదాధీయత ఇతి చేత్ న- ప్రకాశవతో ఘటస్యోపలభ్యమానత్వాత్. యథా ప్రకాశవిశిష్టో ఘట ఉపలభ్యతే ప్రదీపకరణే - న తథా ప్రాక్ప్రదీపకరణాత్. తస్మాన్న తమస్తిరస్కారాయైవ ప్రదీపకరణం. కిం తర్హి. ప్రకాశవత్త్వాయ- ప్రకాశవత్త్వేనైవోపలభ్యమానత్వాత్. క్వచిదావరణవినాశేఽపి యత్నస్స్యాత్ - యథా కుడ్యాదివినాశే. తస్మాన్నియమోఽస్త్యభివ్యక్త్యర్థినావరణవినాశ ఏవ యత్నః కార్య ఇతి. నియమార్థవత్త్వాచ్చ. కారణే వర్తమానం కార్యం కార్యాన్తరాణామావరణమిత్యవోచామ. తత్ర యది పూర్వాభివ్యక్తస్య కార్యస్య పిణ్డస్య వ్యవహితస్య వా కపాలస్య వినాశ ఏవ యత్నః క్రియేత - తదా విదలచూర్ణాద్యపి కార్యం జాయేత. తేనాప్యావృతో ఘటో నోపలభ్యత ఇతి పునః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షైవ. తస్మాద్ఘటాద్యభివ్యక్త్యర్థినో నియత ఏవ కారకవ్యాపారోఽర్థవాన్. తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేరపి సదేవ కార్యం. అతీతానాగతప్రత్యయభేదాచ్చ. అతీతో ఘటోఽనాగతో ఘట, ఇత్యేతయోశ్చ ప్రత్యయయోర్వర్తమానఘటప్రత్యయవన్న నిర్విషయత్వం యుక్తం. అనాగతార్థిప్రవృత్తేశ్చ. నహ్యసత్యర్థితయా ప్రవృత్తిర్లోకే దృష్టా. యోగినాం చాతీతానాగతజ్ఞానస్య సత్యవిషయత్వాత్. అసంశ్చేద్భవిష్యద్ఘటః- ఐశ్వరం భవిష్యద్ఘటవిషయం ప్రత్యక్షజ్ఞానం మిథ్యా స్యాత్. నచ ప్రత్యక్షముపచర్యతే - ఘటసద్భావే హ్యనుమానమవోచామ. విప్రతిషేధాచ్చ. యది ఘటో భవిష్యతీతి కులాలాదిషు వ్యాప్రియమాణేషు ఘటార్థం-యేన ప్రమాణేన నిశ్చితం, యేన చ కాలేన ఘటస్య సమ్బన్ధో భవిష్యతీత్యుచ్యతే,- తస్మిన్నేవ కాలే ఘటోఽసన్నితి విప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. భవిష్యన్ ఘటోఽసన్నితి- న భవిష్యతీత్యర్థః- అయం ఘటో న వర్తత ఇతి యద్వత్. అథ ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నిత్యుచ్యేత ఘటార్థం ప్రవృత్తేషు కులాలాదిషు- తత్ర యథా వ్యాపారరూపేణ వర్తమానాస్తావత్కులాలాదయః- తథా ఘటో న వర్తత ఇత్యసచ్ఛబ్దస్యార్థశ్చేత్-న విరుధ్యతే. కస్మాత్. స్వేన హి భవిష్యద్రూపేణ ఘటో వర్తతే. నహి పిణ్డస్య వర్తమానతా కపాలస్య వా ఘటస్య భవతి, నచ తయోర్భవిష్యత్తా ఘటస్య,. తస్మాత్ కులాలాదివ్యాపారవర్తమానతాయాం ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నితి న విరుధ్యతే. యది ఘటస్య యత్స్వం భవిష్యద్రూపం - కార్యరూపం - తత్ ప్రతిషిధ్యేత - తత్ప్రతిషేధే విరోధస్స్యాత్. న తు తద్భవాన్ ప్రతిషేధతి. న చ సర్వేషాం క్రియావతామేకైవ వర్తమానతా భవిష్యత్త్వం వా. అపి చ-చతుర్విధానామభావానాం ఘటస్యేతరేతరాభావో ఘటాదన్యో దృష్టః- యథా ఘటాభావః పటాదిరేవ- న ఘటస్వరూపమేవ. న చ ఘటాభావస్సన్ పటోఽభావాత్మకః. కిం తర్హి. భావరూప ఏవ. ఏవం ఘటస్య ప్రాక్ప్రధ్వంసాత్యన్తాభావానామపి ఘటాదన్యత్వం స్యాత్ - ఘటేన వ్యపదిశ్యమానత్వాత్ - ఘటస్యేతరేతరాభావవత్. తథైవ భావాత్మకతా అభావానాం. ఏవం చ సతి ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి న ఘటస్వరూపమేవ ప్రాగుత్పత్తేర్నాస్తి. అథ ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి ఘటస్య యత్స్వరూపం- తదేవోచ్యేత- ఘటస్యేతి వ్యపదేశానుపపత్తిః. అథ కల్పయిత్వా వ్యపదిశ్యేత శిలాపుత్రకస్య శరీరమితి యద్వత్ - తథాపి ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి కల్పితస్యైవాభావస్య ఘటేన వ్యపదేశః- న ఘటస్వరూపస్యైవ. అథార్థాన్తరం ఘటాద్ఘటస్యాభావ ఇతి. ఉక్తోత్తరమేతత్. కిం చాన్యత్- ప్రాగుత్పత్తేశ్శశవిషాణవదభావభూతస్య ఘటస్య స్వకారణసత్తాసమ్బన్ధానుపపత్తిః- ద్వినిష్ఠత్వాత్సమ్బన్ధస్య. అయుతసిద్ధానామదోష ఇతి చేన్న- భావాభావయోరయుతసిద్ధ

త్వానుపపత్తేః. భావభూతయోర్హి యుతసిద్ధతాఽయుతసిద్ధతా వా స్యాత్ - నతు భావాభావయోరభావయోర్వా. తస్మాత్సదేవ కార్యం ప్రాగుత్పత్తేరితి సిద్ధం. కింలక్షణేన మృత్యునాఽఽవృతమిత్యత ఆహ- అశనాయయా- అశితుమిచ్ఛా అశనాయా. సైవ మృత్యుః - సా హి మృత్యోర్లక్షణం. తయా లక్షితేన మృత్యునాఽశనాయయా. కథమశనాయా మృత్యురితి. ఉచ్యతే-అశనాయా హి మృత్యుః-హిశబ్దేన ప్రసిద్ధం హేతుమవద్యోతయతి. యో హ్యశితుమిచ్ఛతి-సోఽశనాయానన్తరమేవ హన్తి జన్తూన్. తేనాసావశనాయయా లక్ష్యతే మృత్యురిత్యశనాయా హీత్యాహ. బుద్ధ్యాత్మనోఽశనాయా ధర్మ ఇతి స ఏష బుద్ధ్యవస్థో హిరణ్యగర్భో మృత్యురిత్యుచ్యతే. తేన మృత్యునేదం కార్యమావృతమాసీత్ -యథా పిణ్డావస్థయా మృదా ఘటాదయ ఆవృతాస్స్యురితి- తద్వత్. (తన్మనోఽకురుత) తదితి మనసో నిర్దేశః. సః- ప్రకృతో మృత్యుర్వక్ష్యమాణకార్యసిసృక్షయా తత్కార్యాలోచనక్షమం మనశ్శబ్దవాచ్యం సఙ్కల్పాదిలక్షణమన్తఃకరణమకురుత-కృతవాన్. కేనాభిప్రాయేణ మనోఽకరోదితి. ఉచ్యతే-ఆత్మన్వీ- ఆత్మవానితి లిఙ్వ్యత్యయేన. స్యాం-భవేయం. అహమనేనాత్మనా-మనసా మనస్వీ స్యామిత్యభిప్రాయః. సః- ప్రజాపతిరభివ్యక్తేన మనసా సమనస్కస్సన్నర్చన్-అర్చయన్. పూజయన్నాత్మానమేవ కృతార్థోఽస్మీత్యచరత్-చరణమకరోత్. తస్య ప్రజాపతేరర్చతః-పూజయతః ఆపః- రసాత్మికాః పూజాఙ్గభూతా అజాయన్త-ఉత్పన్నాః. అత్రాకాశప్రభృతీనాం త్రయాణాముత్పత్త్యనన్తరమితి వక్తవ్యం- శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్, వికల్పాసమ్భవాచ్చ సృష్టిక్రమస్య. అర్చతే- పూజాం కుర్వతే వై మే-మహ్యం కం- ఉదకమభూదిత్యేవమమన్యత యస్మాన్మృత్యుః - తదేవ- తస్మాదేవ హేతోరర్కస్య-అగ్నేరశ్వమేధక్రతూపయోగికస్యార్కత్వం- అర్కత్వే హేతురిత్యర్థః. అగ్నేరర్కనామనిర్వచనమేతత్ - అర్చనాత్సుఖహేతుపూజాకరణాప్సమ్బన్ధాచ్చాగ్నేరేతద్గౌణం నామార్క ఇతి. య ఏవం యథోక్తమర్కస్యార్కత్వం వేద-జానాతి. కం-ఉదకం. సుఖం వా. నామసామాన్యాత్. హ వా ఇత్యవధారణార్థః. భవత్యేవేతి అస్మై-ఏవంవిదే. ఏవంవిదర్థం భవతి. ౧

ఆ.— అశ్వాదిదర్శనోక్త్యనన్తరం అగ్నిదర్శనం వక్తుం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) నైవేహేత్యాదావత్తత్సృష్టిర్నాస్తీతి చేత్. సత్యం- తత్రాగ్నేర్గన్తవ్యస్య భూమికా క్రియత ఇత్యాహ (అగ్నేరితి) * వాయోరగ్నిరిత్యాదౌ ప్రసిద్ధం తజ్జన్మేతి చేత్. సత్యం- తద్విశేషస్యాత్ర జన్మోక్తిరిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) దర్శనే విధిశ్శ్రుతే కిం జన్మోక్త్యేతి చేత్. తత్రాహ (తద్విషయేతి) అగ్నిదర్శనస్య విధానమిష్టస్య విధ్యర్థముపాస్యాగ్నిస్తుతిఫలా తదుత్పత్తిరిష్టా- శుద్ధజన్మత్వాదుత్కృష్టత్వేనాయముపాస్యో రాజాదివదిత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యమాదాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (నైవేత్యాదినా) నామరూపాభ్యాం విభక్తో విశేషో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః. అత్ర శూన్యవాదీ బ్రహ్మావకాశో విమృశ్య పరేష్టశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్వపక్షమాహ (కిమిత్యాదినా) కార్యస్య ప్రాగసత్త్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉత్పత్తేశ్చేతి) విమతం ప్రాగసత్- ఉత్పద్యమానత్వాత్ - యన్నైవం న తదేవం-యథా పరేష్టం బ్రహ్మేత్యర్థః. హేత్వసిద్ధిం శఙ్కిత్వోత్తరమాహ (ఉత్పద్యతే హీతి) ఘటగ్రహణం కార్యమాత్రస్యోపలక్షణార్థం. ఉక్తమనుమానం నిగమయతి (అత ఇతి) తత్ర తార్కికో బ్రూతే (నన్వితి) యదుక్తం న కార్యం కారణం వాఽఽసీదితి తత్ర భాగే బాధో, భాగే చానుమతి, రిత్యర్థః. కార్యస్యాపి కథం ప్రాగసత్త్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నేతి) ఏతేనానుమానస్య సిద్ధసాధ్యతోక్తా కార్యవత్కారణస్యాపి ప్రాగసత్త్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యోక్తహేత్వభావాన్మైవమిత్యాహ (నత్వితి) శూన్యవాద్యాహ (న ప్రాగుత్పత్తేరితి) విమతం ప్రాగసత్ - యోగ్యత్వే సతి తదానుపలబ్ధత్వాత్ - సమ్పుతవత్. న చాసిద్ధో హేతుః- శ్రుతేరనాశఙ్క్యత్వాత్. తద్విరోధే సత్యుపలబ్ధేరాభాసత్వాదిత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (అనుపలబ్ధిశ్చేదితి) కార్యవత్కారణస్యాపి ప్రాగసత్త్వప్రాప్తౌ సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) నైవేత్యాది శ్రుతిరవ్యాకృతనామరూపాదివిషయా-న ప్రాగసత్త్వం కార్యకారణయోరాహ- అన్యథా వాక్యశేషవిరోధాదిత్యర్థః. శ్రుతిం వివృణోతి (యది హీతి) ద్వయోరసత్త్వే కారణాభావే చోక్తేరనుపపత్తిః-తత్రాహ (న హీతి) మాతర్యపి వాక్యమేవ భూదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రవీతి చేతి) మృత్యునైవేత్యాది వాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) (శ్రుతేః ప్రామాణ్యాదితి) తత్ప్రామాణ్యస్య ప్రమాణలక్షణేస్థితత్వాదితి యావత్. పరకీయేఽనుమానే శ్రుతివిరోధమభిధాయానుమానవిరోధమాహ (అనుమేయత్వాచ్చేతి) కార్యకారణయోస్సత్త్వస్యానుమేయతయా తదసత్త్వమనుమాతుమశక్యం- ఉపజీవ్యవిషయతయా సత్త్వానుమానస్య బలీయస్త్వాదిత్యర్థః. కార్యకారణయోస్సత్త్వానుమానం ప్రతిజ్ఞాయ ప్రథమం కారణసత్త్వమనుమినోతి (అనుమీయతే చేత్యాదినా) (కార్యస్య హీతి) విమతం సత్పూర్వం - కార్యత్వాత్- కుమ్భవదిత్యర్థః నానుపమృద్య ప్రాదుర్భావాదితి న్యాయేన దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం చోదయతి (ఘటాదీతి) సతావసిద్ధో ఘటస్స కారణముపమృద్నాతి- అసతోఽకారకత్వాత్. సిద్ధస్య తూపమర్దకత్వేనాసత్పూర్వకత్వమితి కుతస్సాధ్యవికలతేత్యాహ (నేతి) కించ - అన్వయి ద్రవ్యమేవ సర్వత్ర కారణం- న పిణ్డాదివిశేషః- అనన్వయాదవ్యవస్థానాచ్చేతి కుతస్సాధ్యవైకల్యమిత్యాహ (మృదాదేరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (మృత్సువర్ణాదీతి) తత్రైతిదృష్టాన్తోక్తిః. కించ- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణమవధేయం- న చ పిణ్డాభావే ఘటో న భవతీతి వ్యతిరేకోఽస్తి - పిణ్డాభావేఽపి శకలాదిభ్యోఽపి ఘటాద్యుద్భవోపలమ్భాదిత్యాహ (తదభావేఽపి) తదేవ స్ఫుటయతి (అసత్యపీతి) అన్వయ తేఽపి వ్యతిరేకరాహిత్యం తుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీతి) మృదాద్యేవ ఘటాదికారణం చేత్ - కిమితి పిణ్డాదౌ సత్యేవ తతో ఘటాద్యుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) బ్రహ్మణి త్వవిద్యావశాదుపపత్తిరితి భావః. అన్వయి ద్రవ్యం పూర్వోత్పన్నస్య కార్యతిరోధానేన కార్యాన్తరం జనయతి చేత్ - కార్యతాదాత్మ్యేనాన్వయమపి నశ్యేత్ - తన్నోత్తరకార్యోత్పత్తిః- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) కార్యాన్తరేఽప్యనువృత్తిదర్శనాత్, కార్యాన్తరాత్మనాఽభావాచ్చేత్యర్థః. అన్వయిద్రవ్యస్యైవ కారణత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అన్వయినో మృదాదేర్భావాభావేనాభావాన్న కారణతేతి శఙ్కతే (పిణ్డాదీతి) తదేవ చోద్యం వివృణోతి (పిణ్డాదీత్యాదినా) మృద్ఘటస్సువర్ణకుణ్డలమిత్యాది తాదాత్మ్యప్రత్యయస్య పిణ్డాద్యతిరిక్తమృదాద్యభావేఽనుపపత్తేరనుగతం మృదాద్యపేయమితి పరిహరతి (నేతి) కించ- యః పిణ్డాత్మనాపూర్వేద్యుర్ఘ్యదాసీత్ - స ఏవాద్యాభూదితి ప్రత్యభిజ్ఞయా మృదోఽన్వయిన్యాస్సిద్ధేస్తత్కారణత్వం దురపహ్నవమిత్యాహ

(మృదాదీతి) యత్సత్ - తత్క్షణికం- యథాదీపః - సన్తశ్చ మీ భావా ఇత్యనుమానాత్ సర్వార్థానాం క్షణికత్వసిద్ధేరన్వయదృష్టిస్సాదృశ్యాద్భ్రాన్తిరితిశఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) ప్రత్యభిజ్ఞాసిద్ధస్థాయ్యర్థవిరుద్ధం క్షణికార్థబోధలిఙ్గమనుష్ఠానుమానవన్నమానమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) (సాదృశ్యాదీతి) ఆదిశబ్దేన ప్రత్యభిజ్ఞాభ్రాన్తిత్వాదిగృహ్యతే. ప్రత్యక్షాత్కారణైక్యంగమ్యతే- అనుమానాత్తద్భేదః - అతో ద్వయోర్విరుద్ధత్వస్యావ్యభిచారిత్వాన్నాధ్యక్షేణానుమానబాధః - వైపరీత్యసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రత్యభిజ్ఞాముపజీవ్యక్షణికత్వానుమానప్రవృత్తేర్వవ్యుపజీవ్యజాతీయత్వాత్తత్ప్రాబల్యాదుపజీవకజాతీయకముక్తానుమానం దుర్బలం తద్బాధ్యమిత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాస్వార్థే స్వతో న మానం - బుద్ధ్యన్తరసంవాదాదేవబుద్ధీనాం మానత్వస్య బౌద్ధైరిష్టత్వాత్. నచబుద్ధ్యన్తరం స్థాయిత్వసాధకమస్తీతి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానస్యాపి క్షణికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) ప్రసఙ్గమేవ ప్రకటయతి (యదిచేతి) క్షణికత్వాదిబుద్ధేరపి స్వార్థే స్వతో మానత్వాభావాత్తద్దృగ్బుద్ధ్యన్తరాపేక్షాయామన్తస్యాపి తథాత్వేనానవస్థానాద్బుద్ధేస్స్వతః ప్రామాణ్యముపేయం- తథా చ ప్రత్యభిజ్ఞానం సర్వం తథైవ- అబాధాదిత్యర్థః. కించ- ప్రత్యభిజ్ఞాయాభ్రాన్తిత్వం వదతా స్వరూపానపహ్నవాత్తదిదంబుద్ధ్యోస్సామానాధికరణ్యేన సమ్బన్ధో వాచ్యః- సచ వక్తుం న శక్యతే- క్షణద్వయసమ్బన్ధినో ద్రష్టురభావాదిత్యాహ (తదిదమితి) అసతిసమ్బన్ధే బుద్ధ్యోస్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితిశఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) తయోః స్వసంవేద్యత్వా, ద్గ్రాహకాన్తరస్య చాభావా, న్న సాదృశ్యసిద్ధిరితిదూషయతి (నతదిదంబుద్ధ్యోరితి) తథాపి కిమితి సాదృశ్యాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతిచేతి) సాదృశ్యాసిద్ధిమభ్యుపేత్యశఙ్క్యతే (అసత్యేవేతి) యత్రసత్యేవార్థధీః- తత్రైవసాధకాపేక్షా- నాన్యత్రేతి భావః. తత్ర బాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (నతదిదంబుద్ధ్యోరితి) విజ్ఞానవాద్యాహ (అసదితి) తథాసత్యనాలమ్బనం క్షణికవిజ్ఞానమిత్యస్యాపి జ్ఞానస్యాసద్విషయతయా విజ్ఞానవాదాసిద్ధిరిత్యాహ (నేతి) శూన్యవాద్యాహ (తదపీతి) సర్వాదీరసద్విషయేత్యేషాధీరసద్విషయా స్యాత్- తతశ్చ సర్వబుద్ధేరసద్విషయత్వాసిద్ధిరితిదూషయతి (నేత్యాదినా) పరపక్షాసమ్భవాత్తత్ప్రత్యభిజ్ఞాయాః స్థాయిహేతుసిద్ధౌ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం పరిహృత్యావాన్తర ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) సంప్రతి కారణసత్త్వానుమానం నిగమయతి (అతఇతి) కార్యకారణయోర్ద్వయోరపి ప్రాగుత్పత్తేస్సత్త్వమనుమేయమితి ప్రతిజ్ఞాయ కారణాస్తిత్వం ప్రపఞ్చితం- ఇదానీం కార్యాస్తిత్వానుమానం దర్శయతి (కార్యస్యేతి) ప్రాగుత్పత్తేస్సద్భావః ప్రసిద్ధ ఇతి చకారార్థః. ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే (కార్యస్యేతి) హేతుభాగమాక్షిపతి (కథమితి) అభివ్యక్తిలిఙ్గమస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా కథమభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాదితి కార్యసత్త్వే హేతురుచ్యతే - సిద్ధేహి సత్త్వేఽభివ్యక్తిర్లిఙ్గమస్యేతి సిధ్యతి- తత్ఫలాచ్చ సత్త్వసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయాదిత్యర్థః. సంప్రతిపన్నయాభివ్యక్త్యా విప్రతిపన్నం సత్త్వం సాధ్యతే- తన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమితి పరిహరతి (అభివ్యక్తిరితి) కథం తర్హి హానుమానం ప్రయోక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమం వ్యాప్తిమాహ (యద్ధీతి) యద్ధ్యభివ్యజ్యమానం- తత్ప్రాగభివ్యక్తేరస్తి- యథాతమోవ్యస్తం ఘటాదీత్యర్థః. సంప్రత్యనుమిమీతే (తథేతి) విమతం ప్రాగభివ్యక్తేస్సత్-అభివ్యక్తివిషయత్వాత్-సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. నను తమోవ్యస్తో ఘటోఽభివ్యఞ్జకసామగ్ర్యాదభివ్యజ్యతే- సతత్ర ప్రాక్కాలీనసత్త్వం ప్రయోజకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తేనుమానే కార్యస్య సదోపలబ్ధి ప్రసఙ్గం విపక్షే బాధకమాశఙ్క్యతే (నేత్యాదినా) ఉక్తానుమాననిషేధో నఞర్థః. అవిద్యమానత్వాభావాదితి చ్ఛేదః. అనుమానే బాధకోపన్యాసం వివృణోతి (నహీతి) వర్తమానవదతీతమనాగామి ఘటాది సదేవ చేత్ - ఉపలబ్ధిర్నామ ప్రాప్యం సత్త్వాన్తద్వత్ప్రాగ్జనేర్నాశాచ్చోర్ధ్వముపలభ్యేత-న చైవముపలభ్యతే-తస్మాదయుక్తం కార్యస్య సదా సత్త్వమిత్యర్థః. మృత్పిణ్డగ్రహణం విరోధికార్యాన్తరోపలక్షణార్థం. అసన్నిహితే సతీతి చ్ఛేదః. నతావద్విద్యమానత్వమాత్రం కార్యస్య సదోపలమ్భాపాదకం-సతో పి ఘటాదేరభివ్యక్త్యనభివ్యక్త్యోరుపలబ్ధత్వాదితి సమాధత్తే (నేతి) అభివ్యక్తిసామగ్రీసత్త్వం త్వభివ్యక్తిసాధకం-న తు సత్తస్తత్సామగ్రీనియమోస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (ద్వివిధత్వాదితి) ఉత్పన్నస్య కుడ్యాద్యావరణం, అనుత్పన్నస్య విశిష్టం కారణ, మితిద్వైవిధ్యమేవ ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం సాధయతి (ఘటాదీతి) యదోపలభ్యమానకారణావయవానాం కార్యాన్తరాకారేణ స్థితిః- తదా నైవం కార్యముపలభ్యతే, తత్రాన్యథా చోపలభ్యేత, ఇత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం కారణస్య కార్యాన్తరరూపేణ స్థితస్య కార్యావరకత్వమితి ద్రష్టవ్యం. విశిష్టస్య కారణస్యావరకత్వసిద్ధౌ సిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాక్కార్యాస్తిత్వేసిద్ధే సదా తదుపలబ్ధిప్రసఙ్గబాధకం నిరాకృత్య నష్టో ఘటః- నాస్తీత్యాదిప్రయోగప్రత్యయభేదానుపపత్తిం బాధకాన్తరమాశఙ్క్యాహ (నష్టేతి) కపాలాదినాతిరోభావేన నష్టవ్యవహారః - పిణ్డాద్యావరణభఙ్గేనాభివ్యక్తావుత్పన్నవ్యవహారః- దీపాదినా తమోనిరాసేనాభివ్యక్త్యభావవ్యవహారః పిణ్డాదినాతిరోభావేఽభావవ్యవహారః-తదేవం కార్యస్య సదాసత్త్వేపి ప్రయోగప్రత్యయభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. పిణ్డాదిన ఘటాద్యావరణం- తేన సమానదేశత్వాత్. యద్యస్యావరణం- న తత్తేన సమానదేశం- యథాకుడ్యాదీతిశఙ్క్యతే (పిణ్డేతి) వ్యతిరేక్యనుమానం వివృణోతి (తమఇత్యాదినా) అనుమానఫలం నిగమయతి (తస్మాదితి) కిమిదం సమానదేశత్వం. కిమేకాశ్రయత్వం- కింవైककారణత్వమితి వికల్ప్యాద్యం విరుద్ధత్వేన దూషయతి (నేత్యాదినా) క్షీరేణ సఙ్కీర్ణస్యోదకాదేరావ్రియమాణస్యేతియావత్. ద్వితీయముత్థాపయతి (ఘటాదీతి) యస్యేదం కార్యం- తస్మిన్మృదాత్మని తేషామవస్థానాత్తద్వతేషామనావరణత్వమిత్యర్థః. ఘటావస్థమృద్ద్రవ్యమాత్రవృత్తికపాలాదేర్ఘటేఽనావరణత్వమిష్టమేవేతి సిద్ధసాధనతా. అవ్యక్తఘటావస్థమృద్ద్రవ్యవృత్తికకపాలాదేరనావరణత్వసాధనే హేత్వసిద్ధిః- ఘటస్య కపాలాదేశ్చాశ్రయమృదవయవభేదాదితిదూషయతి (నవిభక్తానామితి) విద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిశ్చేత్ - ఆవరణతిరస్కారే యత్నస్స్యాత్ - న ఘటాదేరుత్పత్తౌ- అతోఽనుభవవిరోధస్సత్కార్యవాదినస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతే (ఆవరణేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పిణ్డేతి) యత్రావృతం వస్తు వ్యజ్యతే- తత్రావరణభఙ్గేవ యత్న ఇతివ్యాప్త్యభావాన్నానుభవవిరోధోస్తీతిదూషయతి (నానియమాదితి) అనియమం సాధయతి (నహీతి) తమసావృతేషు ఘటాదిషూత్పత్త్యాయత్నోస్తీత్యత్ర చోదయతి (సోపీతి) అనుభవవిరోధమాశఙ్క్యోక్తమేవ వ్యనక్తి (దీపాదీతి) దీపస్తమస్తిరయతి చేత్ - కథంతు

మ్యుపలబ్ధిః- అతఆహ (తస్మిన్నితి) తత్ర హేతుమాహ (నహీతి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి (నైత్యాదినా) కిమిదానీమావరణభఙ్గేప్రయత్నే నైత్యేవనియమోస్తు. నేత్యాహ (క్వచిదితి) అనియమంనిగమయన్ననుభవవిరోధాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) కించ- అభివ్యఞ్జకవ్యాపారేసతినియమేనఘటోవ్యజ్యతే- తదభావేనేత్యస్వయవ్యతిరేకావధారితోఘటార్థకులాలాదివ్యాపారః. తస్యార్థవత్త్వార్థమభివ్యక్త్యర్థఏవప్రయత్నోవక్తవ్యః - ఆవరణభఙ్గస్త్వాకస్మికఇత్యాహ (నియమేతి) ఉక్తంస్మారయన్నేతదేవవివృణోతి (కారణఇత్యాదినా) అవృతిభఙ్గార్థయత్నేయతోఘటానుపలబ్ధిః- అతస్తదుపలబ్ధ్యర్థత్వేననియతస్సయత్నస్సఫలస్స్యాదితిఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకృతమభివ్యక్తిలిఙ్గకమనుమానంనిర్దోషత్వాదాదేయంమన్వానస్తత్ఫలముపసంహరతి (తస్మాత్ప్రాగితి) కార్యస్యసత్త్వేయుక్త్యన్తరమాహ (అతీతేతి) విమతంసదర్థం - సత్ప్రమాణత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. తదేవానుమానంవిశదయతి (అతీతఇతి) అత్రైవోపపత్త్యన్తరమాహ (అనాగతేతి) ఆగామిఘటేతివర్తిత్వేనలోకేప్రవృత్తిర్దృష్టా- నచాత్యన్తాసతిసాయుక్తా- తేనతస్యాసద్విలక్షణతేత్యర్థః. కించ- యోగినామీశ్వరస్యచాతీతాదివిషయంప్రత్యక్షజ్ఞానమిష్టం- తచ్చావిద్యమానేనోపలమ్భనం- అతోఘటస్యసదాసత్త్వమిత్యాహ (యోగినాంచేతి) ఈశ్వరసముచ్చయార్థశ్చకారః. భవిష్యద్గ్రహణమతీతోపలక్షణార్థం. ఐశ్వరం- యోగికంచతిద్రష్టవ్యం. ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అధికబలంహిబాధకం- నచానతిశయదైశాదిజ్ఞానాదధికబలంజ్ఞానందృష్టం - అతో బాధకాభావాన్నతన్మిథ్యేత్యర్థః. తస్య సమ్యక్త్వేపి పూర్వోత్తరకాలయోరసద్ఘటవిషయత్వంకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఘటేతి) పూర్వోత్తరయోఃకాలయోరితిశేషః. ఘటస్యప్రాగసత్త్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (విప్రతిషేధాదితి) సహికారకవ్యాపారదశాయామసన్నితికోర్థః. కింతస్యభవిష్యత్త్వాదితదానాస్తి - కింవార్థక్రియాసామర్థ్యం ఆద్యేవ్యాహతింసాధయతి (యదీతి) ఘటార్థంకులాలాదిషువ్యాప్రియమాణేషుసత్సుఘటోభవిష్యతీతిప్రమాణేననిశ్చితంచేత్-కథంతద్విరుద్ధంప్రాగసత్త్వముచ్యతే-కారకవ్యాపారావచ్ఛిన్నేనహికాలేనఘటస్యభవిష్యత్త్వేనాతీతత్వేనవాభవిష్యత్యభూదితిసమ్బన్ధోనివక్ష్యతే. తథాచతస్మిన్నేవకాలేఘటస్య తథావిధసత్త్వనిషేధవ్యాహతిరతివ్యక్తేత్యర్థః. తామేవాభినయతి (భవిష్యన్నితి) యోహికారకవ్యాపారదశాయాంభవిష్యత్త్వాదిరూపేణాస్తి - సతదానాస్తీత్యుక్తేతస్యతస్యామవస్థాయాంతేనాకారేణాసత్త్వమర్థోభవతి - తథాచఘటోయదాయేనాకారేణాస్తి - సతదాకారేణనాస్తీతివ్యాహతిరిత్యర్థః. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటార్థం కులాలాదిషుప్రవృత్తేషు అసావసన్నిత్యసచ్ఛబ్దార్థం స్వయమేవవివేచయతి (తత్రేత్యాదినా) తత్రసిద్ధాన్తీబ్రూతే (నవిరుద్ధతఇతి) కథం పునస్తత్కార్యవాదినస్సదసత్త్వ మవిరుద్ధమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రాగుత్పత్తేస్తు అసద్వ్యవహృతిరూపాసత్త్వం ఘటస్యనిషేధయిషితం - తచ్చేద్భవానపితస్యసదాతనమర్థక్రియాసామర్థ్యం నిషేధన్ననుమన్యతే - నావయోర్విప్రతిపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వేనహీతి) ననుత్వన్మతేసర్వస్యమృణ్మాత్రత్వావిశేషాత్ పిణ్డాదేర్వర్తమానతాఘటస్యస్యాత్, తస్యచాతీతతాభవిష్యత్తాచపిణ్డకపాలయోస్స్యాత్, ఇతిసాఙ్కర్యమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) వ్యవహారదశాయాంయథాప్రతిభాసమనిర్వాచ్యసంస్థానభేదాశ్రయణాదిత్యర్థః. ప్రాగవస్థాయాంఘటస్యార్థక్రియాసామర్థ్యలక్షణసత్త్వనిషేధేవిరోధాభావముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తమేవవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదీత్యాదినా) యదాకారకాణివ్యాప్రియన్తే- తదాఘటోఽసన్నితితస్యభవిష్యత్త్వాదిరూపంతత్కాలేనిషిధ్యతేచేత్- ఉక్తవిధయావ్యాహతస్స్యాత్. నచతస్యతస్మిన్కాలేభవిష్యత్త్వాదిరూపంసత్త్వంనిషిధ్యతే- అర్థక్రియాసామర్థ్యస్యైవనిషేధాత్- తన్నవిరోధావకాశోస్తీత్యర్థః. సహిపిణ్డస్యేత్యాదినాసాఙ్కర్యసమాధిరుక్తః- తమిదానీంసర్వత్రసిద్ధాన్తతయాస్ఫుటయతి (నచేతి) భవిష్యత్త్వం - అతీతత్వంచేతిశేషః. కార్యస్యప్రాగుత్పత్తేర్నాశాచ్చోర్ధ్వమసత్త్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అపిచేతి) తదేవానుమానతయాస్పష్టయితుందృష్టాన్తంసాధయతి (చతుర్విధానామితి) షష్ఠీనిర్ధారణే. ఘటాన్యోన్యాభావస్యఘటాదన్యత్వేతత్రాప్యన్యోన్యాభావాన్తరాఙ్గీకారాదనవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టఇతి) నయౌక్తికమన్యత్వం- కింతుఘటోనభవతిపటఇతిప్రాతీతికం. తథాచఘటాభావఃపటాదిరేవేతిపటాదేస్తతోన్యత్వాత్ ఘటాన్యోన్యాభావస్యాపిఘటాదన్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ననుఘటాభావఃపటాదిరిత్యయుక్తం- విశేషణత్వేనఘటస్యాపిపటాదావన్తర్భావప్రసఙ్గాదితిచేత్. నైవం- దృష్టపదేననిరాకృతత్వాత్. ఘటాభావస్యపటాదిత్వాభావేఽపినస్యాత్త్రైవిధ్యం- అభావత్వవిరోధాత్. నాపితదన్యోన్యాభావఃపటాదేర్ధర్మః - సంసర్గాభావాన్తర్భావాపాతాత్. నచసఘటస్యైవధర్మఃస్వరూపంవా- ఘటోఘటోనభవతీతిప్రతీత్యభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నఘటస్వరూపమేవేతి) యదిప్రతీతిమాత్రేణఘటాన్యోన్యాభావఃపటాదిరిష్యతే-తదాపటాదేర్భావస్యాభావత్వవిధానాద్వ్యాహతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వరూపపరరూపాభ్యాంసర్వంసదసదాత్మకమితిహివృద్ధాః-తథాచపటాదేస్స్వేనాత్మనాభావత్వం, ఘటతాదాత్మ్యాభావాదభావత్వం, చేత్యవ్యాహతిరిత్యర్థః. సిద్ధప్రతీత్యనుసారిణిదృష్టాన్తేవివక్షితమనుమానమాహ (ఏవమితి) కించ - తేషామభావానాం ఘటాద్భిన్నత్వాత్పటవదేవసత్త్వమేష్టవ్యమిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) అనుమానఫలంకథయతి (ఏవంచేతి) తేషాంఘటాదన్యత్వేతస్యానాద్యనన్తత్వమద్వయత్వంసర్వాత్మత్వంచప్రాప్నోతి. సత్త్వేచతేషామభావానామభావాన్నభావాభావయోర్మిథస్సఙ్గతిరిత్యర్థః. ననుప్రసిద్ధోఽభావోభావవదశక్యోఽపహ్నోతుమితిచేత్. సతత్త్వఘటస్యస్వరూపం-అర్థాన్తరంవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాగభావాదేర్ఘటత్వేపిసమ్బన్ధంకల్పయిత్వాఘటస్యోత్పత్తిరితిశఙ్కతే (అథేతి) సంబన్ధస్యకల్పితత్వేసమ్బన్ధినోప్యభావస్యతథాత్వంస్యాదితిదూషయతి (తథాపీతి) యత సమ్బన్ధంకల్పయిత్వావ్యపదేశః- తత్రనవాస్తవోభేదః-యథారాహుశిరసోః. తథాత్రాపివికల్పితేసంబన్ధేభేదస్యతథాత్వాద్వాస్తవత్వంసమ్బన్ధినోరన్యతరస్యస్యాత్. నచాభావస్తథా- సాపేక్షత్వాత్. అతోఘటస్తథేత్యర్థః. కల్పాన్తరమనువదతి (అథేతి) అనుమానఫలంవదద్భిర్ఘటస్యకారణాత్మనాధ్రువత్వనచనేనసమాహితమేతదిత్యాహ (ఉక్తోత్తరమితి) అసత్కార్యవాదేదోషాన్తరమాహ

(కించేతి) స్వహేతుసమ్బన్ధస్సత్తాసమ్బన్ధో వా జన్మేతి తార్కికాః. నచ ప్రాగుత్పత్తేరసతస్సంబన్ధః - తస్యాసతోఽర్థాన్తత్వాదిత్యర్థః. యుతసిద్ధయోరజ్జుఘటయోర్మిథస్సంయోగో పృథక్సిద్ధిరవాఽస్త్విత్యతే- అయుతసిద్ధానాం పరస్పరపరిహారేణ ప్రతీత్యనర్హాణాం కార్యకారణాదీనాం మిథోయోగేఽపృథక్సిద్ధ్యభావో నదోష మావహతీతిశఙ్కతే (అయుతేతి) పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవస్ఫోటయతి (భావేతి) వ్యవహారదృష్ట్యా కార్యకారణయోస్సాధితాం తుచ్ఛవ్యావృత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) నైవేహేత్యత్ర సర్వస్య ప్రాగుత్పత్తేరసత్త్వశఙ్కా మృత్యునేత్యాది వాక్యవ్యాఖ్యానేన నిరస్తా. సంప్రతి మృత్యుశబ్దస్యార్థాన్తరరూఢత్వాన్న తేనావరణం జగతస్సంభవతీత్యాక్షిపతి (కింలక్షణేనేతి) అనభివ్యక్తనామరూపమధ్యయోద్యయోగ్యమపఞ్చీకృత పఞ్చమహాభూతావస్థాపరిక్తం మాయారూపం సాభాసం మృత్యురిత్యుచ్యతే. నహి సర్వం కార్యమవాన్తరకారణాదుత్పత్తుమర్హతీత్యభిప్రేత్యాహ (అతఆహ) కథం యథోక్తో మృత్యురశనాయ యోపలక్ష్యతే - నహి మూలకారణస్యాశనాయాయాదమత్త్వం - అశనాయాపిపాసే ప్రాణస్యేత్యుక్తేరితి శఙ్కతే (కథమితి) మూలకారణస్యైవ సూత్రత్వం ప్రాప్తస్య సర్వసంహర్తృత్వాన్మృత్యుత్వేసతి వాక్యశేషోపపత్తిరితి పరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (యోహీతి) తథాపి ప్రసిద్ధం మృత్యుం హిత్వా కథం హిరణ్యగర్భోపాదానం. అతఆహ (బుద్ధ్యాత్మనఇతి) ఉక్తం హేతుం కృత్వా ఫలితమాహ (ఇతిసఇతి) ననుతేన జగదావ్రియతే - మూలకారణేనైవ తదావరణాత్. తత్కథం వాక్యోపక్రమోపపత్తిరతఆహ (తేనేతి) న నుహిరణ్యగర్భే ప్రకృతే కథం నపుంసకప్రయోగః. తత్రాహ (ఇదమితి నపుంసకఇతి) వాక్యార్థమధునా కథయతి (సప్రకృతఇతి) భూతసృష్ట్యతిరేకేణ భౌతికస్య మనసస్సృష్టిరయుక్తేతి మత్వా పృచ్ఛతి (కేనేతి) అపఞ్చీకృతానాం హిరణ్యగర్భాదిభూతానాం ప్రాగేవలబ్ధాత్మకత్వాత్తేభ్యోమనో వ్యక్తిరవిరుద్ధేతి మన్వానో బ్రూతే (ఉచ్యతఇతి) స్వాత్మవత్త్వస్యాభావికత్వాన్న తదాశంసనీయమిత్యాశఙ్క్య నాక్యార్థమాహ (అహమితి) మనసో వ్యక్తస్యోపయోగమాహ (సప్రజాపతిరితి) ననుతైత్తిరీయకాణామాకాశాదిసృష్టిరుచ్యతే- తత్కథమిహాపాదౌ సృష్టివచనం. తత్రాహ (అత్రేతి) సప్తమ్యాహిరణ్యగర్భకర్తృకసర్గోక్తిః. త్రయాణాం- పఞ్చీకృతానామితియావత్. నన్వాకాశాద్యా తైత్తిరీయేసృష్టిః - ఇహత్వబాద్యేతి ఉదితానుదితహోమవద్వికల్పో భవిష్యతి. నేత్యాహ- (వికల్పేతి) పురుషతన్త్రత్వాత్ క్రియాయాయుక్తోవికల్పః- సిద్ధేత్వర్థే పురుషాసధీనేనా నాసౌసమ్భవతి. అతస్సృష్టిర్వివక్షితా చేదాకాశాద్యైవసా యుక్తా. అవిద్యాప్రధానత్వాత్తు నాదరస్సృష్టావితిభావః. అసామత్ర సృష్టివచనమనుపయుక్తం - నస్రష్టుస్తాభిరేవపూజాసిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధికాగ్నేరర్కనామసిద్ధ్యర్థం తదుపయోగముపన్యస్యతి (అర్చతఇతి) కోసౌహేతురిత్యపేక్షాయామర్చతిపదావయవస్యార్కశబ్దేన సఙ్గతిరితిమన్వానస్సన్నాహ (అర్కత్వమితి) ఏవం మృత్యోరర్కత్వేపికథమగ్నేరర్కత్వమిత్యాశఙ్క్య మృత్యుసమ్బన్ధాదిత్యాహ (అగ్నేరితి) కిమర్థమగ్నేరర్కనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వక్రియాయోగస్య ఫలాన్తరాభావాదుపాసనార్థమిత్యాహ (అగ్నేరితి) నిర్వచనమేవ స్ఫోరయతి (అర్చనాదితి) ఫలవత్త్వాచ్చయథోక్తనామవతోఽగ్నేరుపాస్తిరత్ర వివక్షితేత్యాహ (యఏవమితి) ౧

౨.— అశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నౌ తదఙ్గభూతసంవత్సరకాలే చ బ్రహ్మదృష్టిం విధిత్సన్ ప్రథమతోఽగ్నేరుత్పత్తిప్రకారమాహ (నైవేహ కించనాగ్రఆసీదిత్యాదినా) కేచిత్తు నాత్ర దృష్టిర్విధీయతే- అపితు తాత్త్వికతదాత్మకత్వానుసన్ధాన సిద్ధయే పరమాత్మన ఉత్పత్త్యాదికముచ్యత ఇత్యాహుః. నోభయథాపి విరోధః పక్ష్యామః. ఇహ జగతి కించన- పరిదృశ్యమానం స్థూలావస్థం వస్తు అగ్రే - సృష్టేః ప్రాక్ నైవాసీత్. అత్రాగ్రే నైవాసీదిత్యనేన నశూన్యత్వముచ్యతే- అసత్కార్యానభ్యుపగమాత్, తథాహి సతిశశవిషాణాదేరప్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్,. ఘటః ప్రాఙ్ నాసీదితి ప్రతీతేర్ఘటత్వావస్థాపూర్వభావిపిణ్డత్వావస్థావిషయకత్వదర్శనేన ఇహాపి నాగ్రఆసీదితి ప్రతీతేః పరిదృశ్యమానస్థూలావస్థా విరోధ్యవస్థావత్త్వమేవార్థః. ననుపరిదృశ్యమానమిదం జగత్ దృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధినీం కామవస్థామభజదిత్యత ఆహ (మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయేతి) కారణనాక్యత్వాదత్ర మృత్యుశబ్దేన మృత్యుసంజ్ఞాచిచ్ఛరీరక పరమాత్మోచ్యతే- *యస్యావ్యక్తం శరీరం యస్యాక్షరం శరీరం యస్య మృత్యుశ్శరీరం ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా అపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇతి సుబాలశ్రుతౌ మృత్యుశబ్దస్య తమసి ప్రయుక్తత్వాత్. అత్రాశనాయానామ సఞ్జిహీర్షా. *అశనాయోదన్యాథనాయా బుభుక్షా పిపాసాగర్ధ్యేష్వితి బుభుక్షాయాం నిపాతితో ఽశనాయాశబ్దస్సఞ్జిహీర్షాం లక్షయిత్వా తద్వతి లక్షితలక్షణయా వర్తతే. తతశ్చాయమర్థః- సఞ్జిహీర్షుణా తమశ్శరీరేణ పరమాత్మనా పరిదృశ్యమానం స్థూలావస్థం జగత్ ఆవృతమాసీత్ - తిరోహిత స్థూలావస్థమాసీత్. స్థూలావస్థాం విహాయ తమశ్శరీరక పరమాత్మావస్థమాసీదిత్యర్థః. అశనాయాశబ్దస్య మృత్యుశబ్దితే పరమాత్మని ప్రయోగ హేతుమాహ (అశనాయాహి మృత్యురితి) లోకే బుభుక్షావిశిష్టో హి పురుషో జన్తూన్ హినస్తి - అతో బుభుక్షాయా మరణహేతుత్వేన మృత్యుత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపి తత్రత్యాశనాయామృత్యుశబ్దయోర్భిన్నత్వాత్ ప్రకృతే మృత్యుశబ్దప్రతిపాద్యస్య తమశ్శరీరకపరమాత్మనస్సంజిహీర్షావాచ్యాశనాయాశబ్దప్రయోగవిషయతాయాం న తదుపపాదకం - తథాప్యేకశబ్దాభాషితత్వేనార్థద్వయైకీకరణేన శ్రుతిప్రవృత్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (తన్మనోకురుతాత్మన్వీస్యామితీతి) తదితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సః- మృత్యుః. తమశ్శరీరకః పరమాత్మా అహమాత్మన్వీ - శరీరీ. చేతనాచేతన ప్రపఞ్చశరీరకస్స్యామితి సఙ్కల్ప్య మనః కృతవానిత్యర్థః. నచ సఞ్జిహీర్షోస్సిసృక్షౌ కార్యమనస్సృష్టిర్విరుద్ధేతి వాచ్యం- సృష్ట్వా సంహరిష్యామీత్యేవం భూతసృష్టిసంహారలక్షణవిహారేచ్ఛాయా ఏవాశనాయాశబ్దేన వివక్షితత్వాత్. అత్ర మనశ్శబ్దేన * మనోమహాన్మతిర్బ్రహ్మేతి నామపాఠాన్మహత్తత్త్వముచ్యతే. తచ్చోపలక్షణమహఙ్కారాదిభూతావధికస్య సృష్టేరపి. మనశ్శబ్దస్యాన్తఃకరణార్థకత్వేపి మనశ్శబ్దః స్వపూర్వభావిమహదాదీనామప్యుపలక్షకః- మహదాదిసృష్ట్యభావే మనస్సృష్ట్యభావాత్. అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. ఆత్మన్ శబ్దాత్తదస్యాస్తీత్యస్మిన్నర్థే వినిప్రత్యయశ్ఛాన్దసః. (సోఽర్చన్నచరదితి) అర్చన్- ప్రీణయన్. ఆత్మానమితి శేషః. కర్మకారకం చ స్వయమేవ- అశ్రుతాధ్యాహారాదపి ప్రకృతస్యైవ కర్మత్వోపపత్తేః. అర్చన్నిత్యత్ర *లక్షణహేత్వోః క్రియాః

ఉ.— ఆపో వా అర్కస్తద్యదపాఙ్ శర ఆసీత్తత్సమహన్యత సా పృథివ్యభవత్తస్యామశ్రామ్యత్
తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య తేజో రసో నిరవర్తతాగ్నిః॥ ౨

యాఇతి హేతౌశతృ ప్రత్యయః. జగద్వ్యాపారలీలయా స్వాత్మానం ప్రీణయితుమచరదిత్యర్థః. ఉక్తంహిభగవతా బాదరాయణేనజగత్సృష్టేర్లీలారసమేవ ప్రయోజనమితి. తథాహి - ద్వితీయాధ్యాయేస్మృతిపాదే జన్మజరామరణాదిదుఃఖబహుళంజగత్సృజతోఽవాప్తసమస్తకామస్యపరమాత్మనః ప్రవృత్తేస్స్వార్థత్వపరార్థత్వాసమ్భవాత్, ప్రయోజనానుద్దేశేన ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేరయోగాత్, ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతఇతి *నప్రయోజనవత్త్వాదితిసూత్రేణపూర్వపక్షంకృత్వా *లోకవత్తులీలాకైవల్యం * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనసాపేక్షత్వాత్తథాహిదర్శయతి * నకర్మావిభాగాదితిచేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతేచాప్యుపలభ్యతేచ *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చేతి చతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తితం. తేషాంచాయమర్థః - యథామహారాజస్యాపి కేవలలీలాప్రయోజనాఃకన్దుకాదిక్రీడాస్సృష్టాః. ఏవంపరమాత్మనోపి కేవలలీలార్థాజగత్సృష్ట్యాదిప్రవృత్తిరితి *లోకవదితిసూత్రస్యార్థః. నను విషమం దేవమనుష్యతిర్యగాదిసృజతఃపరమాత్మనో వైషమ్యం ప్రసజేత్, అతిఘోరనరకాదిసృష్ట్యా నిర్ఘృణత్వంచ ప్రసజే, దితిచేన్న - తత్తత్కర్మానుసారేణకర్మసాపేక్షతయాసృజతో నపక్షపాతాదిప్రసక్తిః. *సాధుకారీసాధుర్భవతి పాపకారీపాపోభవతి * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌస్సృజ్యానాంసర్గకర్మణి। ప్రధానకారణీభూతాయతోవైసృజ్యశక్తయః. నిమిత్తమాత్రం- సాధారణమిత్యర్థః. సృజ్యశక్తయః- కర్మాణీత్యర్థః. ఇతిశ్రుతిస్మృతిలక్షణం ప్రమాణం దర్శయతి- అతోనైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనేతి * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యసూత్రస్యార్థః. నను ప్రళయేజీవస్య బ్రహ్మణాఅవిభాగేనతదాశ్రితానాంచకర్మణామభావాత్ సర్గాద్యసృష్టౌస్వేచ్ఛయాతరతమభావాపన్నంజగత్సృజతోవైషమ్యాదికమపరిహార్యమితి * నకర్మావిభాగాదితిసూత్రఖణ్డేనపరిచోద్య * నానాదిత్వాదుపపద్యతేచాప్యుపలభ్యతేచేతిసూత్రఖణ్డేనపరిహృతం. జీవానామనాదిత్వాత్, తదానీంకర్మణామపిసత్త్వా, న్నవైషమ్యాదిప్రసఙ్గః. నచ జీవానామనాదిత్వే ప్రళయే *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితిఅవిభాగోనోపపద్యతఇతివాచ్యం - అవిభక్తనామరూపతయా భేదకాకారాస్ఫురణమాత్రేణావిభాగవ్యవహారోపపత్తేః. తదనాదిత్వంచ శ్రుతిస్మృతిషూపలభ్యతే * నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిత్ * ప్రకృతింపురుషంచైవవిద్ధ్యనాదీఉభావపీతిసూత్రార్థః. *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ- ప్రధానాదిష్వసమ్భవినాం నామపిసృష్ట్యుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యసర్వశక్తిత్వాదిసకలధర్మాణాంపరమాత్మన్యేవోపపత్తేశ్చపరమాత్మైవ జగత్కారణమితి సృష్టేర్లీలాప్రయోజనత్వంస్థితం. అతస్సోర్చన్నచరదిత్యస్యోక్తఏవార్థః. (తస్యార్చతఆపోజాయన్తేతి) అర్చతః- ప్రీణనాయ ప్రవృత్తస్యతస్య- పరమాత్మనస్సకాశాదాపఉత్పన్నాఇత్యర్థః. తత్రచాపాం ప్రాధాన్యాత్ అప్పఞ్చప్రయోగః. అపాంసృష్టిశ్చ స్రష్టుర్నారాయణత్వేలిఙ్గం- *ఏకోహవైనారాయణఇత్యుపక్రమ్య *ఆపఇమాఆపఏవేతిశ్రుతేః (అర్చతేవైమేకమభూదితి) వైశబ్దోఽవధారణే అర్చనప్రవృత్తాయమే- మహ్యంకం- జలమభూదితిసపరమాత్మాఅమన్యతేత్యర్థః. (తదేవార్కస్యార్కత్వమితి) యస్మాదర్థతోఽర్చతేవమమన్యత- అతఏవతత్తదేవార్కశబ్దితస్యపరమాత్మనఃఅర్కశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తమిత్యర్థః. అర్కశబ్దితత్వంచపరమాత్మనః *అర్కోవాజసనశ్శృఙ్గీతిభగవన్నామసహస్రపాఠాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏతత్సర్వం సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేవ్యాసార్యైః స్పష్టముక్తం. నామనిరుక్తిజ్ఞానస్యఫలమాహ (కఙ్హవాఅస్మైభవతీతి) కం- సుఖం. హః ప్రసిద్ధౌ. వైశబ్దోఽవధారణే. సుఖమేవేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం ౧

శం.— (ఆపోవాఅర్కః) కఃపునరసావర్కఇతి. ఉచ్యతే- ఆపోవా- యాఅర్చనాఙ్గభూతాః- తాఏవార్కః - అగ్నేరర్కస్య హేతుత్వాత్, అప్సుచాగ్నిః ప్రతిష్ఠితఇతి. నపునస్సాక్షాదేవార్కస్తాః-తాసామప్రకరణాత్. అగ్నేశ్చప్రకరణం. వక్ష్యతిచ *అయమగ్నిరర్కఇతి. తత్ - తత్రయదపాంశరఇవశరోదధ్నఇవమణ్డభూతమాసీత్ - తత్సమహన్యత- సఙ్ఘాతమాపద్యతతేజసాబాహ్యేనాన్తఃపచ్యమానం. లిఙ్గవ్యత్యయేనవాయోఽపాంశరః- ససమహన్యతేతి. (సాపృథివ్యభవత్) సః- సఙ్ఘాతోయేయంపృథివీ - సాఽభవత్. తాభ్యోఽద్భ్యోఽణ్డమభినిర్వృత్తమిత్యర్థః. తస్యాం- పృథివ్యాముత్పాదితాయాంసమృత్యుః ప్రజాపతిరశ్రామ్యత్ - శ్రమయుక్తోబభూవ. సర్వోహిలోకఃకార్యంకృత్వాశ్రామ్యతి ప్రజాపతేశ్చతన్మహత్కార్యం- యత్పృథివీసర్గః. కింతస్యశ్రాన్తస్యేతి. ఉచ్యతే- తస్యశ్రాన్తస్యసంతప్తస్య- స్విన్నస్యతేజోరసః- తేజఏవరసస్తేజోరసః సారోనిరవర్తత - ప్రజాపతిశరీరాన్నిష్క్రాన్తఇత్యర్థః. కోసౌనిష్క్రాన్తః. అగ్నిః. సోణ్డస్యాన్తర్విరాట్ ప్రజాపతిః ప్రథమజఃకార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్జాతః- *సవైశరీరీప్రథమఇతిస్మరణాత్. ౨

ఆ.— అపామర్కత్వశ్రవణాత్ నాగ్నేరర్కత్వమితిశఙ్కతే (కఃపునరితి) ప్రకరణమాశ్రిత్యతాసామర్కత్వమౌపచారికమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) * తాస్వన్తర్హిరణ్మయమణ్డంసంబభూవేతిశ్రుతిమనుసృత్యస్నపచారేహేత్వన్తరమాహ (అప్సుచేతి) ముఖ్యమర్కత్వమపాంవారయతి (నపునరితి) నను *శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాంసమవాయేపరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాత్. అతఃప్రకరణాదాపోవాఅర్కఇతివాక్యంబలవదిత్యాశఙ్క్యవాక్యసహకృతంప్రకరణమేవకేవలవాక్యాద్బలవదిత్యాశయవానాహ (వక్ష్యతిచేతి) భూతాన్తరసహితాస్వప్సుకారణభూతాసుపృథివీద్వారాపార్థివోగ్నిః ప్రతిష్ఠితఇత్యుక్తం. ఇదానీంపృథివీసర్గంతాభ్యోదర్శయతి (తదిత్యాదినా) అప్సుభూతాన్తరసహితాసూత్పన్నాసుసతీష్వితిసప్తమ్యర్థః. శరఇవశరఇత్యుక్తమేవవ్యాచష్టే (దధ్నఇవేతి) సఙ్ఘాతేసహకారికారణమాహ (తేజసేతి) యత్తదితిపదేన పుంసకత్వేనశ్రుతే- కథంతయోశ్శరశబ్దేనకారణస్యోచ్యమానత్వావాచినాపుంలిఙ్గేనాన్వయః. తత్రాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) ఉక్తానుపపత్తిద్యోత

ఉ.— స త్రేధాత్మానం వ్యకురుతాదిత్యం తృతీయం వాయుం తృతీయగ్ం స ఏష ప్రాణస్త్రేధావిహితః తస్య ప్రాచీ దిక్ఛిరోఽసౌ చాసౌ చేర్మౌ అథాస్య ప్రతీచీ దిక్పుచ్ఛమసౌ చాసౌ చ సక్థ్యౌ దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురః స ఏషోఽప్సు ప్రతిష్ఠితో యత్ర క్వ చైతి తదేవ ప్రతితిష్ఠత్యేవం విద్వాన్॥ ౩

నాస్త్యోహాశబ్దః. వ్యత్యయో నాస్త్వయమేనాధిశయతి (ఈహామితి) వాక్యతాత్పర్యమాహ (తాభ్య ఇతి) స్థూలప్రపఞ్చాత్మకవిరాజస్సూక్ష్మప్రపఞ్చాత్మకసూత్రాదుత్పత్తిం వక్తుం పాతనికామాహ (తస్యామితి) ఉక్తేఽర్థే లోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (సర్వో హీతి) ఇదానీం విరాడుత్పత్తిముపదిశతి (కింతస్యేత్యాదినా) అగ్నిశబ్దార్థం స్ఫుటయతి (సోఽగ్నిరిత్యేతి) తస్య ప్రథమశరీరిత్వేనమానమాహ (సవా ఇతి) ౨

శం.— అణ్డస్య భగవదాత్మకభూతపరిణామత్వం వక్తుమపాం భగవదాత్మకత్వమాహ (ఆపో వా అర్క ఇతి) ఆపః అర్కశబ్దితభగవదాత్మకా ఇత్యర్థః. (తద్యదపాం శర ఆసీదితి) దధ్నో మణ్డాంశ ఇవ భూతాన్తరసంసృష్టానామపాం యశ్శరః- సారాంశ ఆసీత్- తత్సమహన్యత- బాహ్యానలేన సాపచ్యమానం సత్సఙ్ఘాతభావమాపద్యత. సాపృథివ్యభవత్- తత ఇతి శేషః. తతః- సంహన్యమానేభ్యో భూతేభ్యస్సా పృథివీ- అణ్డరూపా పృథివ్యభవత్. * తా ఆప సమవర్తత తదణ్డమభవదితి మనూపనిషత్కాల్యాత్. (తస్యామశ్రామ్యదితి) తస్యాం- అణ్డాకారేణ పరిణతాయాం పృథివ్యాం సత్యామితి శేషః. మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మా అశ్రామ్యత్- అత్ర శ్రాన్తిశబ్దః కరణలక్షణయా యత్నపరః. అయతతేత్యర్థః. (తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య తేజోరసో నిరవర్తతాగ్నిరితి) తస్య- పరమాత్మనః శ్రాన్తస్య- కృతయత్నస్య తప్తస్య- సృజ్యవస్తుపర్యాలోచనవతః శరీరాత్తేజోరసః- తేజస్సారభూతో ఽగ్నిర్నిరవర్తత. ఏవమేవ వ్యాసార్యైరుక్తం. ౨

శం.— స చ- జాతః ప్రజాపతిస్త్రేధా- త్రిప్రకారమాత్మానం స్వయమేవ కార్యకరణసఙ్ఘాతం వ్యకురుత- వ్యభజదిత్యేతత్. కథం త్రేధేతి. ఆహ - ఆదిత్యం తృతీయం - అగ్నివాయ్వపేక్షయా త్రయాణాం పూరణం. అకురుతేత్యనువర్తతే. అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయా వాయుం తృతీయం. తథా వాయ్వాదిత్యాపేక్షయాగ్నిం తృతీయమితి ద్రష్టవ్యం - సామర్థ్యస్య తుల్యత్వాత్ త్రయాణాం సఙ్ఖ్యాపూరణత్వే. స ఏష ప్రాణః- సర్వభూతానామగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణావిశేషతస్స ఏష వస్తుత్వాత్ఆత్మనా త్రేధా విహితః - విభక్తః. న విరాట్స్వరూపోపమర్దనేన. తస్య - అస్య ప్రథమజస్యాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యార్కస్య విరాజశ్చిత్యాత్మకస్యాశ్వస్యేవ దర్శనముచ్యతే. సర్వా హి శ్రుతిరర్కస్తుత్యర్థా ఇత్యుపాసనాయ చోపాసనం - ఇత్థముపాసనకాయ. తస్య ప్రాచీ దిక్ శిరః- విశిష్టత్వసామాన్యాత్. అసౌ చాసౌ చ- ఐశాన్యాగ్నేయ్యౌ ఈర్మౌ - బాహూ. ఈరయతేర్గతికర్మణః. అథాస్య- అగ్నేః ప్రతీచీ దిక్పుచ్ఛం - జఘన్యో భాగః. ప్రాఙ్ముఖస్య ప్రత్యగ్దిక్సమ్బన్ధాత్. అసౌ చాసౌ చ- వాయవ్యనైరృత్యౌ సక్థ్యౌ - సక్థినీ. పృష్ఠకోణత్వసామాన్యాత్. దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే- ఉభయదిక్సమ్బన్ధసామాన్యాత్. (ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమితి) పూర్వవత్. ఇయమురః- అధోభాగసామాన్యాత్. స ఏషః- అగ్నిః ప్రజాపతిరూపో లోకాద్యాత్మకోఽగ్నిరప్సు ప్రతిష్ఠితః. ఏవమిమే లోకా అప్స్వన్తరితి శ్రుతేః. యత్ర క్వ చ- యస్మిన్కస్మింశ్చిత్. ఏతి - గచ్ఛతి. తదేవ- తత్రైవ ప్రతితిష్ఠతి - స్థితిం లభతే. కోఽసౌ. ఏవం - యథోక్తమప్సు ప్రతిష్ఠితత్వమగ్నేర్విద్వాన్-విజానన్. గుణఫలమేతత్. ౩

ఆ.— విరాజో ధ్యానార్థమవచ్ఛేదభేదమాహ (స చేతి) కోఽస్య త్రేధాభావస్యకర్తేతి వివక్షాయామాహ (స్వయమేవేతి) కథమేకస్య త్రిధాత్వం - అన్యథా కథమేకత్వమిత్యాహ (కథమితి) మృద్ఘటశరావాద్యనేకరూపవత్త్వవద్విరాజో బహురూపత్వం సాధయతి (ఆహేత్యాదినా) కథమగ్నిం తృతీయమిత్యశ్రుతం కల్ప్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యస్యేతి) వాయ్వాదిత్యయోరివాగ్నేరపి సఙ్ఖ్యాపూరణత్వేనైతైరవిశిష్టత్వాదగ్నిం తృతీయమకురుతేత్యుపసఙ్ఖ్యాయతే- స త్రేధాత్మానమితి చోపక్రమాదిత్యర్థః. నను కిమయం త్రేధాభావో విరాట్స్వరూపోపమర్దేన క్రియతే - నహి సతస్మిన్ సత్యేవ యుక్తః- విరోధాదిత్యాహ (స ఏష ఇతి) యథా తన్త్వవస్థానుపమర్దేనైవ మూలకారణాత్ పటో జాయతే- తథా సర్వేషాం భూతానాం ప్రాణతయా ధారకోఽప్యయం స్వేనైవ స్వాత్మనా త్రిధా సగతేన మృత్యురూపేణ త్రేధావిభాగస్య కర్తా. న చైకస్య బహురూపత్వవిరోధః- మాయయా వివర్తోపపత్తేరిత్యర్థః. తస్య ప్రాచీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉక్తాని విశేషణాని ప్రకరణావిచ్ఛేదార్థమనూద్యన్తే. అగ్నివిషయం దర్శనమిదానీముచ్యతే చేత్- * నైవేహేత్యాదిపూర్వోక్తమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వా హీతి) స్తుతిమేవాభినయతి (ఇత్థమితి) కర్మాగ్నేస్సంస్కర్తవ్యత్వాచ్చిత్యాగ్నిశిరసి ప్రాచీదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) ఆరోపే సాదృశ్యమాహ (విశిష్టత్వేతి) శిరసోఽనన్తరభావిత్వాద్బాహ్వోరైశాన్యాదిదృష్టిమాహ (అసౌ చేతి) కథమీర్మశబ్దో బాహువాచీత్యాశఙ్క్య తదుత్పత్తిమాహ (ఈరయతేరితి) గత్యర్థయోగాదీర్మశబ్దో బాహుమధికరోతీత్యర్థః. తత్పుచ్ఛాదిషు ప్రతీచ్యాదిదృష్టిరథ్యస్యేతి (అథేత్యాదినా) చిత్యస్యాగ్నేశ్శిరసి బాహ్వోః ప్రాచ్యాదిదృష్టికరణానన్తరమిత్యర్థః. సక్థిపదం పృష్ఠనిష్ఠోన్నతాస్థిద్వయవిషయం. ఉభయశబ్దేన ప్రాచీప్రతీచీద్వయం గృహ్యతే. ఉరసి పృథివీదృష్టిమాహ (ఇయమితి) ఉపాస్యముక్తమగ్నిమనువదతి (స ఏష ఇతి) తస్యోపాసనార్థమేవాప్సు ప్రతిష్ఠితత్వం గుణముపదిశతి (అగ్నిరితి) భూతాన్తరసహితానామపాం సర్వలోకకారణత్వాదశేషలోకాత్మకోఽగ్నిస్తత్ర ప్రతిష్ఠితస్సంభవతీత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (ఏవమితి) యథైతే లోకాః సర్వం కార్యం ప్రతిష్ఠితం - తథేతి యావత్.

ఉ.— సోఽకామయత ద్వితీయో మ ఆత్మా జాయేతేతి స మనసా వాచం మిథునꣳ సమభవదశనాయా మృత్యుస్తద్యద్రేత ఆసీత్స సంవత్సరోఽభవత్ నహ పురా తతః సంవత్సర ఆస తమేతావన్తం కాలమబిభః। యావాన్ సంవత్సరస్తమేతావతః కాలస్య పరస్తాదసృజత। తం జాతమభివ్యాదదాత్ స భాణకరోత్ సైవ వాగభవత్॥ ౪

లోకశబ్దేన స్థూలానాం భూతానాం సన్నివేశవిశేషో గృహ్యతే. అప్సు- భూతాన్తరసహితాసు కారణభూతాస్వితియావత్. ఫలశ్రుతిం వ్యాచష్టే (య త్రేతి) అథోపాస్తిఫలం అపపునర్మృత్యుం జయతీత్యాది వక్ష్యతే- కిమువక్తవ్యమస్తానేఫలసఙ్కీర్తనం. అత ఆహ (గుణేతి) ౩

రం.— (సత్రేధాత్మానం వ్యకురుతేతి) సః- అగ్నిరాత్మానం త్రేధా వ్యభజదిత్యర్థః. (ఆదిత్యం తృతీయం వాయుం తృతీయమితి) అగ్న్యాదిత్యవాయ్వాత్మనా త్రేధా విభక్త ఇత్యర్థః. త్రయాణాం మధ్యే విత్యాగ్నిరంశీ- వాయ్వాదిత్యావంశావితిభావః. అగ్నివాయ్వపేక్షయా ఆదిత్యస్య తృతీయత్వం అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయా వాయోస్తృతీయత్వం. (సఏష ప్రాణస్త్రేధా విహిత ఇతి) యః త్రేధా విభక్తః అగ్నిః వాయ్వాదిత్యాత్మనా- వాయ్వాదిత్యాంశకో యః. ఏషోఽగ్నిస్స ఏష ప్రాణః- పరమాత్మేత్యర్థః తచ్ఛరీరకత్వేనేతి యావత్. సఏషోఽగ్నిరర్క ఇత్యుత్తరత్రాప్యగ్నౌ అర్కశబ్దిత పరమాత్మదృష్ట్యా సన్యపక్ష్యమాణత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (తస్య ప్రాచీదిక్ఛిర ఇతి) తస్య - అగ్నేశ్శిర ఏవ ప్రాగాదిబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. శిరసః ప్రాచీసమ్బన్ధిత్వాత్తత్ర తద్బుద్ధిః కర్తవ్యా. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (అసౌ చాసౌ చేర్మా వితి) ఐశాన్యాగ్నేయ్యావీర్మా- బాహూ. (అథాస్య ప్రతీచీదిక్పుచ్ఛం) పుచ్ఛే ప్రతీచీత్వబుద్ధిః కర్తవ్యా. తత్సమ్బన్ధిత్వాదితి భావః. (అసౌ చాసౌ చ సక్థ్యావితి) వాయవ్యనైరృత్యౌ సక్థినీ- ఊరూ ఇతియావత్. సక్థ్యావితిచ్ఛాన్దసః ప్రయోగః. (దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే) దక్షిణోత్తరపార్శ్వే అపి దక్షిణోత్తరదిగ్ద్వయం. తద్దిక్త్వదృష్టిరిత్యాదితి భావః. (ద్యౌరిత్యాది) ఇయం- పృథివీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (సఏషోఽప్సు ప్రతిష్ఠిత ఇతి) స ఏషః - అగ్నిః. అప్సు ప్రతిష్ఠితత్వం చ ఉక్తరీత్యా తన్మూలత్వకత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (యత్ర క్వచైతి దేవ ప్రతితిష్ఠతి య ఏవం విద్వానితి) ఏవం విద్వాన్ యత్ర క్వచ- ప్రదేశే ఏతి- గచ్ఛతి. తదేవ- తత్రైవ ప్రతితిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠాం లభత ఇత్యర్థః. ౩

శం.— (సోఽకామయత) యోఽసౌ మృత్యుః- సోఽబాది క్రమేణాత్మనాఽత్మానమణ్డస్యాన్తః కార్యకరణసఙ్ఘాతవన్తం విరాజమగ్నిమసృజత- సత్రేధా చాత్మానమకురుతేత్యుక్తం. సకిం వ్యాపారస్సన్నసృజతేతి. ఉచ్యతే - సః - మృత్యురకామయత - కామితవాన్. కిం. ద్వితీయో మే- మమాత్మా- శరీరం. యేనాహం శరీరీ స్యాం- సజాయేత- ఉత్పద్యేతేత్యేవమేతదకామయత. స ఏవం కామయిత్వా మనసా పూర్వోత్పన్నేన వాచం- త్రయీలక్షణాం మిథునం- ద్వన్ద్వభావం సమభవత్ - సమ్భవనం కృతవాన్. మనసా త్రయీమాలోచితవాన్. త్రయీవిహితం సృష్టిక్రమం మనసాఽన్వాలోచయదిత్యర్థః. కోఽసౌ. అశనాయయాలక్షితో మృత్యుః. అశనాయా లక్షణో మృత్యురిత్యుక్తం. తమేవ పరామృశతి - అన్యత్ర ప్రసఙ్గో మాభూదితి. (తద్యద్రేత ఆసీత్) తత్- తత్ర మిథునే యద్రేత ఆసీత్ - ప్రథమశరీరిణః ప్రజాపతేరుత్పత్తౌ కారణం రేతో బీజం జ్ఞానకర్మరూపం త్రయ్యాలోచనాయాం యద్దృష్టవానాసీత్- జన్మాన్తరకృతం. తద్భావభావితోఽపస్స్రష్టా తేన రేతసా బీజేనాప్స్వనుప్రవిశ్యాణ్డరూపేణ గర్భీభూతస్స సంవత్సరోఽభవత్ - సంవత్సరకాలనిర్మాతా సంవత్సరః ప్రజాపతిరభవత్. నహ పురా- పూర్వం తతః- తస్మాత్సంవత్సరకాలనిర్మాతుః ప్రజాపతేః సంవత్సరః కాలో నాస హ- నబభూవహ. తం- సంవత్సరకాలనిర్మాతారమన్తర్గర్భం ప్రజాపతిం యావానిహ ప్రసిద్ధః కాలః- ఏతావన్తం- ఏతావత్సంవత్సరపరిమాణం కాలమబిభః- భృతవాన్. యావాన్ సంవత్సర ఇహ ప్రసిద్ధః- తతః పరస్తాత్ - కిం కృతవాన్. తమేతావతః కాలస్య- సంవత్సరమాత్రస్య పరస్తాత్- ఊర్ధ్వమసృజత- సృష్టవాన్. అణ్డమభినదిత్యర్థః. తమేవం కుమారం జాతమగ్నిం ప్రథమశరీరిణం అశనాయావత్త్వాన్మృత్యురభివ్యాదదాత్ - ముఖవిదారణం కృతవానత్తుం. స చ కుమారో భీతః స్వాభావిక్యాఽవిద్యయా యుక్తో భాణిత్యేవం శబ్దమకరోత్. (సైవ వాగభవత్) వాక్- శబ్దోఽభవత్. ౪

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థమవతార్య తస్య పూర్వగ్రన్థేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సోఽకామయతేత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమన్తరేణ కర్తృత్వాయోగాత్ పృచ్ఛతి (సకిం వ్యాపార ఇతి) కామనాదిరూపమవాన్తరవ్యాపారముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి (ఉచ్యత ఇతి) కామనాకార్యం మనస్సంయోగముపన్యస్యతి (స ఏవమితి) కోఽయం మనసా సహ వాచో ద్వన్ద్వభావః- తత్రాహ (మనసేతి) వాక్యార్థమేవ స్ఫుటయతి (త్రయీవిహితమితి) వేదోక్తసృష్టిక్రమాలోచనం ప్రజాపతేర్నైవమప్రథమం - సంసారస్యానాదిత్వాదితి వక్తుమనుశబ్దః. సోఽకామయతేత్యాదౌ సర్వనామ్నోఽవ్యవహితవిరాడ్విషయత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (కోఽసావిత్యాదినా) కథం తయా మృత్యుర్లక్ష్యతే- తత్రాహ (అశనాయేతి) కిమితి తర్హి పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవేతి) అన్యత్ర- అనన్తరప్రకృతే విరాడాత్మనీతియావత్. అవాన్తరవ్యాపారాన్తరమాహ (తదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధం రేతో వ్యావర్తయతి (జ్ఞానేతి) ననుప్రజాపతేర్జ్ఞానం కర్మ వా సమ్భవతి- తత్రానధికారాదిత్యాశఙ్క్యాహ- తీదిత్యస్య పదస్యార్థమాహ (జన్మాన్తరేతి) వాక్యస్యాపేక్షితం పూరయిత్వా వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (తద్భావేత్యాదినా) ననుసంవత్సరస్య ప్రాగేవ ప్రసిద్ధత్వాన్న ప్రజాపతేస్తన్నిర్మాణేన తదాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యోత్తరం వాక్యముపాదత్తే (నహపురేతి) తద్వ్యాచష్టే (పూర్వమితి) ప్రజాపతేరాదిత్యాత్మకత్వాత్ తదధీనత్వాచ్చ సంవత్సరవ్యవహారస్యాదిత్యాత్పూర్వం వ్యవహారో నాసీదేవేత్యర్థః. కియన్తం కాలమణ్డరూపేణ గర్భో బభూవేత్యపే

ఉ.— స ఐక్షత యది వా ఇమమభిమగ్ంస్యే కనీయోఽన్నం కరిష్య ఇతి స తయా వాచా తేనాత్మనేదగ్ం సర్వమసృజత యదిదం కించర్చో యజూగ్ంషి సామాని ఛన్దాగ్ంసి యజ్ఞాన్ ప్రజాః పశూన్। స యద్యదేవాసృజత తత్తదత్తుమధ్రియత సర్వం వా అత్తీతి తదదితేరదితిత్వగ్ం సర్వస్యైతస్యాత్తా భవతి సర్వమస్యాన్నం భవతి య ఏవమేతదదితేరదితిత్వం వేద॥ ౫

తయోపాయమాహ (తమిత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమనేకనిధమభిధాయ విరాడుత్పత్తినా కాఙ్క్షాద్వారోపసంహరతి (యావానిత్యాదినా) కేయం పూర్వమేవ గర్భతయా విద్యమానస్య విరాజస్సృష్టిః తత్రాహ (అణ్డమితి) విరాడుత్పత్తిముక్త్వా శబ్దమాత్రస్య సృష్టిం వివక్షుర్భూమికాం కరోతి (తమేవమితి) అయోగ్యేఽపి పుత్రభక్షణే ప్రవర్తకం దర్శయతి (అశనాయాదత్యాదినా) విరాజో భయకారణమాహ (స్వాభావిక్యేతి) ఇన్ద్రియం దేవతాం చ న్యావర్తయతి (వాక్యబ్ద ఇతి) ౪

ఠం.— ఏవమర్థప్రాప్తితపరమాత్మవృష్టివిశిష్టమశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నిముక్త్వా ఇత్యాది ప్రకారోపేతముపవర్ణ్యాశ్వమేధాఙ్గభూతసంవత్సరకాలం మృత్యుశబ్దితపరమాత్మవృష్టివిశిష్టం ప్రతిపాదయితుముపక్రమతే (సోకామయతేత్యాదినా) సః అశనాయాపృత్యుః పూర్వోక్తస్సంజిహీర్షుర్మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మా పూర్వస్సృష్టాగ్నిరూపాత్మాపేక్షయా ద్వితీయ ఆత్మా - ఆత్మాన్తరం మే జాయతామితి సఙ్కల్పం కృతవాన్. సఙ్కల్ప్య చ త్రయీలక్షణాం వాచం మనసా మిథునం - ద్వన్ద్వభావం సమభవత్ - సమ్భావితవాన్. ప్రత్యక్షమాణప్రపఞ్చోపాదానాయ నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనం। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చ కార స ఇతి న్యాయేన సాఽఽద్వావచతుర్ముఖశరీరకతయా వా త్రయీం పర్యాలోచితవానిత్యర్థః. (తద్యద్రేత ఆసీత్స సంవత్సరోఽభవదితి) మనసా త్రయీపర్యాలోచనే తు ణస మ్భాగయ ద్రేతః - బీజం. కారణముత్పన్నం ఇదమిత్థం కర్తవ్యమితినిశ్చయాత్మకం. తేన సంవత్సరః - సంవత్సరలక్షణకాలశరీరకః *సంవత్సరో విశ్వకర్మా *సంవత్సరః ప్రజాపతిః * ప్రజాపతిస్సంవత్సరో మహాన్ క ఇతి సంవత్సరాభిమానితయా ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిర్ద్వితీయ ఆత్మా అభవదిత్యర్థః. యద్యపి సంవత్సరకాలస్యైవాశ్వమేధాఙ్గత్వం - నతదభిమాని ప్రజాపతేః. తథాపి తయోరభేదోపచారేణ శ్రుతిప్రవృత్త్యుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. (న హ పురా తతస్సంవత్సర ఆస) తతః - తస్మాదిదమిత్థం కర్తవ్యమితి నిశ్చయరూపాద్రేతస్సృష్టాత్కారణాత్ పురా - ప్రథమతః. సద్య ఏవేతి యావత్. సద్య ఏవ సంవత్సరరూప ఆత్మా న బభూవ. ద్వాదశమాసపరిమాణస్య సంవత్సరస్య సద్యస్సిద్ధ్యసమ్భవాదితి భావః. (తమేతావన్తం కాలమబిభః ఇతి) యావాన్ సంవత్సరః - యావతా కాలేన సంవత్సరః పూర్ణోఽభవత్. తావన్తం కాలం రేతశ్శబ్దితకారణాకారేణ అబిభః - భరణం కృతవానిత్యర్థః. అబిభ ఇతి *భృఞ్ భరణ ఇతి ధాతోర్లఙి రూపం. (తమేతావతః కాలస్య పరస్తాదసృజత ఇతి) ఏతావతః కాలస్య పరస్తాత్ - ద్వాదశసు మాసేషు పూర్ణేషు సంవత్సరరూపం ద్వితీయమాత్మానమసృజతేత్యర్థః. (తం జాతమభివ్యాదదాదితి) జాతం తం - సంవత్సరమభి - అభిముఖీకృత్య వ్యాదదాత్ - వికృష్యవక్త్రేణ పాణిజఘ్రాహేత్యర్థః. (స భాణకరోదితి) సః - సంవత్సర ఆత్మా బాలస్వభావత్వాద్భాణితి శబ్దమకరోత్. సైవ వాగభవత్ - భూరాదివ్యాహృతిరూపా వాగభవదిత్యర్థః. ౪

———

శం.— (స ఐక్షత) స ఏవం భీతం కృతరవం కుమారం దృష్ట్వా మృత్యురైక్షత - ఈక్షితవాన్ అశనాయావానపి. యది - కదాచిద్వా ఇమం - కుమారమభిమంస్యే - అభిపూర్వో మన్యతిర్హింసార్థః. హింసిష్య ఇత్యర్థః. (కనీయోఽన్నం కరిష్యే) కనీయః - అల్పమన్నం కరిష్య ఇత్యేవమీక్షిత్వా తద్భక్షణాదుపరరామ. బహు హ్యన్నం కర్తవ్యం దీర్ఘకాలభక్షణాయ - న కనీయః. తద్భక్షణే హి కనీయోఽన్నం స్యాత్ - బీజభక్షణ ఇవ సస్యాభావః. స ఏవం ప్రయోజనమన్నబాహుల్యమాలోచ్య తయైవ - త్రయ్యా వాచా పూర్వోక్తయా తేనైవ చాత్మనా - మనసా మిథునీభావం - ఆలోచనముపగమ్య ఇదం సర్వం - స్థావరం జఙ్గమం చాసృజత యదిదం కించ - యత్కించేదం. కిం తత్. ఋచో యజూంషి సామాని, ఛన్దాంసి చ - సప్తగాయత్ర్యాదీని, స్తోత్రశస్త్రాదికర్మాఙ్గభూతాం స్త్రివిధాన్మన్త్రాన్ గాయత్ర్యాదిఛన్దోవిశిష్టాన్, యజ్ఞాంశ్చ తత్సాధ్యాన్, ప్రజాస్తత్కర్త్రీః, పశూంశ్చ గ్రామ్యానారణ్యాన్ కర్మసాధనభూతాన్,. నను త్రయ్యా మిథునీభూతయాఽసృజతేత్యుక్తం - ఋగాదీని హి కథమసృజతేతి. నైష దోషః - మనస్త్వవ్యక్తోఽయం మిథునీభావస్త్రయ్యా. బాహ్యాః ఋగాదీనాం విద్యమానానామేవ కర్మసు వినియోగభావేన వ్యక్తీభావస్సర్గ ఇతి. సః - ప్రజాపతిరేవమన్నవృద్ధిం బుద్ధ్వా యద్యదేవ - క్రియాం క్రియాసాధనం ఫలం వా కించిదసృజత - తత్తదత్తుం - భక్షయితుమధ్రియత - ధృతవాన్ మనః. సర్వం - కృత్స్నం వై. యస్మాదత్తీతి - తత్ - తస్మాదదితేః - అదితినామ్నో మృత్యోరదితిత్వం ప్రసిద్ధం. తథా చ మన్త్రః *అదితిర్ద్యౌరదితిరన్తరిక్షమదితిర్మాతా స పితేత్యాదిః. సర్వస్యైతస్య జగతోఽన్నభూతస్యాత్తా సర్వాత్మనైవ భవతి. అన్యథా విరోధాత్. న హి కశ్చిత్సర్వస్యైకోఽత్తా దృశ్యతే - తస్మాత్సర్వాత్మా భవతీత్యర్థః. (సర్వమస్యాన్నం భవతి) అత ఏవ సర్వాత్మనో హ్యస్య సర్వమన్నం భవతీత్యుపపద్యతే. య ఏవమేతత్ - యథోక్తమదితేః - మృత్యోః ప్రజాపతేః సర్వస్యాదనాదదితిత్వం వేద - తస్యైతత్ఫలం. ౫

ఆ.— ఇదానీమృగాదిసృష్టిముపదేష్టుం పాతనికాం కరోతి (స ఇత్యాదినా) ఈక్షణప్రతిబన్ధకసద్భావం దర్శయతి (అశనాయావానపీతి) (అభిపూర్వో మన్యతిరితి) * రుద్రో స్యపశూనభిమన్యేత *నాస్య రుద్రః పశూనభిమన్యత ఇత్యాదిశాస్త్రమత్ర ప్రమాణయితవ్యం. అన్నస్య కనీయస్త్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బహు హీతి) తథాపి విరాజో భక్షణే కా క్షతిః - తత్రాహ (తద్భక్షణే హీతి) తస్యాన్నాత్మకత్వాత్తదుత్పాద

ఉ.— సోఽకామయత భూయసా యజ్ఞేన భూయో యజేయేతి సోఽశ్రామ్యత్స తపోఽతప్యత తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య యశో వీర్యముదక్రామత్ । ప్రాణా వై యశో వీర్యం తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు శరీరꣳ శ్వయితుమధ్రియత తస్య శరీర ఏవ మన ఆసీత్ ॥ ౬

ఽత్వాచ్చేతి శేషః. కారణనివృత్తౌ కార్యనివృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బీజేతి) యథోక్తేషు జ్ఞానానన్తరం మిథునభావద్వారా త్రయాణాం సృష్టిం ప్రస్తౌతి (సఐక్షతేతి) ననుప్రాజస్య ప్రష్టుస్స్థానరూపత్వాత్మనో జగతస్సృష్టిరుక్తత్వాత్ కింపునరుక్త్యేత్యాశఙ్క్యోక్తస్యోపసంహారః (కింతదితి) గాయత్ర్యాదీనీత్యాదిపదేనోష్ణిగనుష్టుబ్బృహతీపఙ్క్తిత్రిష్టుబ్జగతీఛన్దాంస్యుక్తాని. కేవలానాం ఛన్దసాం స్రష్టృత్వాసమ్భవాత్ తదాధారాణామృగ్యజుస్సామాత్మనాం మన్త్రాణాం సృష్టిరత్ర వివక్షితేత్యాహ (స్తోత్రేతి) ఉద్గాత్రాదిభిర్గీయమానసామసాధ్యం స్తోత్రం. తదేవ హోత్రాదినా శంస్యమానం శస్త్రం. * స్తుతమనుశంసతీతి శ్రుతేః. యద్గీయతే స సామ శంస్యతే, ఉద్గాత్రప్రభృతిభిశ్చ ప్రయుజ్యతే,- తదస్య తద్గ్రాహ్యమిత్యర్థ ఇత్యాదిపదం. అతఏవ త్రివిధానిత్యుక్తం. అజావయో గ్రామ్యాః పశవః గవయాదయస్త్వారణ్యా ఇతి భేదః. కర్మసాధనభూతానసృజతేతి సమ్బన్ధః. *సమనసా వాచం మిథునం సమభవదిత్యుక్తత్వాత్ ప్రాగేవ ప్రయుక్తస్య స్వస్త్వాచ్ఛన్దసాం సృష్టిః కథం ప్రతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) వ్యక్తావ్యక్తరూపేణ విభాగోఽత్రేతి (నేత్యాదినా) ఇతి మిథునీభావసర్గయోరుపపత్తిరితి శేషః. అత్ర సర్వస్య ... ఇదానీం హ్యస్య ప్రజాపతేస్సృష్ట్యనన్తరం నిర్దిశతి (సప్రజాపతిరిత్యాదినా) కథం మృత్యోరదితినామత్వం సిద్ధమిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (తథా చేతి) అదితేస్సర్వాత్మత్వం పదతామాశ్రిత్య సర్వకారణస్య మృత్యోరదితినామత్వం సూచితమితి భావః. మృత్యోరదితిత్వవిజ్ఞానవతోఽవాన్తరఫలమాహ (సర్వస్యేతి) సర్వాత్మనైవ భవతీతి నిశ్చీయతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) సర్వగామిణావస్థానాభావే సర్వాన్నభక్షణస్యాశక్యత్వాదిత్యర్థః. విరోధమేవ సాధయతి (నహీతి) ఫలస్యోపాసనాధీనత్వాత్ప్రజాపతిమదితినామానమాత్మత్వేన ధ్యాయతోఽధ్యేయాత్మభూతత్వాత్ తద్రూపత్వమాపన్నస్య సర్వస్యాన్నస్యాత్తా స్యాదిత్యర్థః. అన్నమన్నమేవాస్య సదా- నకదాచిత్తదస్యాత్తృభావప్రతిపక్షుతేన తరవాక్యమాదత్తే (సర్వమితి) అదనే ... క్తం వ్యక్తీకరోతి (సర్వాత్మనో హీతి) ౫

రం.— (సవిక్షతేత్యాది) యద్వ్యాహమిమం- సంవత్సరం సృష్ట్వా ఆత్మానం కృతకృత్యతయా అభిమన్య- తతః అన్నం కనీయః కరిష్యే- అన్నమల్పీయ ఏవ స్యాదితి యావత్. అత్తవ్యస్య భూయసోఽర్థస్యాభావాత్. ఇతి సః- మృత్యురైక్షత- అనిష్టయదిత్యర్థః. (సఃయి) సః- మృత్యు శబ్దితః పరమాత్మా తయా వాచా- సంవత్సరనిష్పత్తేర్యా భూతాదివ్యాహృతిలక్షణయా వాచా, తేనాత్మనా- సంవత్సరరూపేణాత్మనా, చ నిమిత్తభూతేన యదిదం కించ- తత్సర్వమసృజతేత్యర్థః. *సభూరితి వ్యాహరత్ *ఆదావేవ సంవత్సరాత్ తస్య సర్వాః ప్రసూతయః ఇత్యాదినా భూరాదిశబ్దస్య సృజ్యమానప్రపఞ్చహేతుత్వావగమాత్, సంవత్సరాఖ్యకాలస్యాపి కార్యమాత్రహేతుత్వాచ్చేతి భావః యదిదం కిఞ్చేత్యేతత్ప్రపఞ్చయతి (ఋచో యజూంషీత్యాది) ఛన్దాంసి- గాయత్ర్యాదీని. స్పష్టంస్పష్టం. ననుత్రయ్యామిమమ్ఖభూతయా కథమృగాదీనాం సృష్టిః- తేషామనాదిత్వాదితి చేన్న- కర్మానుష్ఠానయుక్తత్వావస్థావిశిష్టవయా ఋగాదీనాముత్పత్తిసమ్భవాత్. సర్వసృత్యఙ్గో చరతయా వా. (సయద్యదితి) సః-మృత్యుః పరమాత్మా యద్యదేవాసృజత- తత్తత్- సృష్టం సర్వం అత్తుం- సంహర్తుమధ్రియత- ఐచ్ఛదిత్యర్థః (సర్వం వా అత్తీతి తదదితేరదితిత్వమితి) అదితేః- అదితిశబ్దవాచ్యస్య పరమాత్మనస్సర్వాత్తృత్వాదేవాదితిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాదదితిత్వమిత్యర్థః. నామనిరుక్తిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేతి) అత్తా భవతి- అనుభవితా భవతి. అన్నం భవతి- అనుభావ్యం భవతి. నచైకస్య భోక్తృత్వే భోక్తృత్వప్రతినిష్పత్తిరితి సర్వస్య భోగ్యత్వం సిద్ధమితి తత్కథనమైవ యథార్థ్యం శఙ్కనీయం- తస్యార్థాన్తరత్వాత్ప్రతిపత్తిరూపత్వేనాపోహాత్. ౫

శం.— (సోఽకామయతేతి) అశ్వాశ్వమేధయోర్నిర్వచనార్థమిదమాహ - భూయసా- మహతా యజ్ఞేన భూయః- పునరపి యజేయేతి. జన్మాన్తరకరణాపేక్షయా భూయశ్శబ్దః. స ప్రజాపతిర్జన్మాన్తరేఽశ్వమేధేనాయజత్-స తద్భావభావితస్తద్వికల్పాదౌ వ్యావర్తత. సోఽశ్వమేధక్రియాకారకఫలాత్మత్వేన నిర్వృత్తస్సన్నకామయత భూయసా యజ్ఞేన భూయో యజేయేతి. ఏవంమహత్త్వార్యం కామయిత్వా లోకవదశ్రామ్యత్. (సతపోఽతప్యత తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్యేతి) పూర్వవత్. (యశో వీర్యముదక్రామదితి) స్వయమేవ పదార్థమాహ- ప్రాణాః- చక్షురాదయో వై యశః- యశోహేతుత్వాత్. తేషు హి సత్సు ఖ్యాతిర్భవతి. తథా వీర్యం- బలమస్మిన్ శరీరే. నహ్యుత్క్రాన్తప్రాణో యశస్వీ బలవాన్ భవతి- తస్మాత్ప్రాణా ఏవ యశో వీర్యం చాస్మిఞ్ఛరీరే. తదేవం ప్రాణలక్షణం యశో వీర్యముదక్రామత్- ఉత్క్రాన్తవత్. ఏవం యశోవీర్యభూతేషు ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు - శరీరాన్నిష్క్రాన్తేషు తచ్ఛరీరం ప్రజాపతేః శ్వయితుం- ఉచ్ఛూనభావం గన్తుమధ్రియత, మేధ్యం చాభవత్,. తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపి తస్మిన్నేవ శరీరే మన ఆసీత్. యథా కస్యచిత్ప్రియే విషయే దూరం గతస్యాపి మనో భవతి- తద్వత్. ౬

ఆ.— ఉపాస్తివిధానఫలే సతి సమాప్తిరేవ బ్రాహ్మణస్యోచితా- కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య ప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ (సోఽకామయతేత్యాదినా) * తదేతావాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వమిత్యేతదన్తం వాక్యమిదమనుసన్దిశ్యతే. భూయో దక్షిణకత్వాదశ్వమేధస్య భూయస్త్వం. ఇతిశబ్దోఽకామయతేత్యనేన సంబధ్యతే. కథం పునస్తేనయక్ష్యమాణస్య ప్రజాపతేర్భూయశ్శబ్దోక్తిః- న హి స పూర్వమశ్వమేధమన్వతిష్ఠత్- కర్మానధికారిత్వాత్. తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) తదేవస్పష్టయతి (సప్రజాపతిరితి) అతీతే జన్మని యజమానోఽశ్వమేధస్య కర్తాభూత్ - అధునా హిరణ్య

ఉ.— సో౽కామయత మేధ్యం మ ఇదగ్ స్యాదాత్మన్వ్యనేన స్యామితి। తతో౽శ్వః సమభవద్యదశ్వత్తన్మేధ్యమభూదితి తదేవాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వం । ఏష హ వా అశ్వమేధం వేద య ఏనమేవం వేద । తమనవరుధ్యైవామన్యత తగ్ సంవత్సరస్య పరస్తాదాత్మన ఆలభత। పశూన్ దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహత్। తస్మాత్సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్తే। ఏష వా అశ్వమేధో య ఏష తపతి తస్య సంవత్సర ఆత్మాయమగ్నిరర్కస్తస్యేమే లోకా ఆత్మానస్తావేతావర్కాశ్వమేధౌ సో పునరేకైవ దేవతా భవతి మృత్యురేవాప పునర్మృత్యుం జయతి నైనం మృత్యురాప్నోతి మృత్యురస్యాత్మా భవత్యేతాసాం దేవతానామేకో భవతి॥ ౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

గర్భో భూయో౽యజేయేత్యాహ- తథా చ కర్తృభేదాభ్యుపగమశ్చ సామఞ్జస్యం. అత ఆహ (స తద్భావేతి) సః- ప్రజాపతిరశ్వమేధవాసనావిశిష్ట జ్ఞానకర్మఫలత్వేన కల్పాదౌ నిర్వృత్తో భూయో౽యజేయేత్యాహ- కర్తృభోక్త్రైక్యేన సాధకఫలావస్థయోర్యజమానసూత్రయోర్భేదాభావాదిత్యర్థః. ప్రజాపతిరీశ్వరః- స తస్య దుఃఖాత్మకక్రత్వనుష్ఠానేచ్ఛాయుక్తత్వాదజ్ఞః ప్రకృతివశాత్తదుపపత్తిమభిప్రేత్యాహ (సో౽శ్రామ్యదితి) కథమేతావతా విపక్షితాస్తుతిస్సిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) శ్రమకారణమాహ (సతప ఇతి) చక్షురాదీనాం యశస్త్వే హేతుమాహ (యశోహేతుత్వాదితి) తదేవ సాధయతి (తేషు హీతి) ప్రాణా ఏవేతి తథాశబ్దార్థః. సత్సు హి తేషు శరీరే బలం భవతీతి పూర్వవదేవ హేతురున్నేయః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (న హీతి) ప్రాణానాం యశస్త్వం వీర్యత్వం చోపసంహృత్య వాక్యార్థం నిగమయతి (తదేవమితి) తత్ప్రాణేష్విత్యాది వ్యాచష్టే (తదేవమిత్యాదినా) శరీరాన్నిర్గతస్య ప్రజాపతేర్ముక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) ౬

రం.— ఏవమశ్వమేధాఙ్గభూతయోరగ్నిసంవత్సరయోస్సృష్టిప్రకారాదికముక్త్వా అశ్వస్య సృష్టిప్రకారం, మశ్వమేధనిర్వచనం, మశ్వమేధే ఆదిత్యదృష్టిం, చ వక్తుమారభతే (సో౽కామయతేతి) సః- ప్రజాపతిశరీరకః పరమాత్మా అకామయత. కిమితి. భూయసా- మహతా యజ్ఞేన పరమాత్మానం భూయః- ముహుర్ముహుర్యజేయేతి. యద్వా- భూయశ్శబ్దో భూమవాచీ. భూమానం- పరమాత్మానం యజేయేత్యర్థః. (సో౽శ్రామ్యదితి) మహాయజ్ఞసామగ్ర్యసమ్పత్త్యా శ్రాన్త ఇవాభవత్. (స తపో౽తప్యతేతి) పరమాత్మానముద్దిశ్య తపశ్చచారేత్యర్థః. (తస్య శ్రాన్తస్యేతి) యశశ్చ వీర్యం చ యశోవీర్యం. యశోవీర్యశబ్దార్థమేవాహ (ప్రాణా వై యశో వీర్యమితి) యశసో వీర్యస్య చ ప్రాణాయత్తత్వాత్ ప్రాణా ఏవ యశో వీర్యమిత్యర్థః. తతశ్చ యశో వీర్యముదక్రామదిత్యస్య ప్రాణా ఉదక్రామన్నిత్యర్థః (తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేష్వితి) ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు సత్సు తత్ప్రజాపతేశ్శరీరం శ్వయితుమధ్రియత- ఉచ్ఛూనతాం గన్తుం ప్రవృత్తం. (తస్య శరీర ఏవ మన ఆసీదితి) తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపి తస్మిన్నేవ శరీరే మన ఆసీత్- మయా త్యక్తం స్థూలం శరీరముచ్ఛూనం హేయమాసీదితి శరీరవిషయ ఏవ చిన్తా సర్వదా సంవృత్తేత్యర్థః. ౬

శం.— స తస్మిన్నేవ శరీరే గతమనాస్సన్ కిమకరోదితి. ఉచ్యతే- సో౽కామయత. కథం. మేధ్యం- మేధార్హం. యజ్ఞియం మే- మమేదం- శరీరం స్యాత్. కించ- ఆత్మన్వీ- ఆత్మవాంశ్చానేన శరీరేణ- శరీరవాన్ స్యామితి ప్రవివేశ. యస్మాత్తచ్ఛరీరం మద్వియోగాద్గతయశోవీర్యం సదశ్వత్- అశ్వయత్. తతః- తస్మాదశ్వస్సమభవత్- తతో౽శ్వనామా ప్రజాపతిరేవ సాక్షాదత్రస్తూయతే. యస్మాచ్చ పునస్తత్ప్రవేశాద్గతయశోవీర్యత్వాపమేధ్యం సన్మేధ్యమభూత్తదేవ- తస్మాదేవాశ్వమేధస్య- అశ్వమేధనామ్నః క్రతోరశ్వమేధత్వం- అశ్వమేధనామలాభః. క్రియాకారకఫలాత్మకో హి క్రతుః- స చ ప్రజాపతిరేవేతి స్తూయతే. క్రతునిర్వర్తకస్యాశ్వస్య ప్రజాపతిత్వముక్తం * ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్యేత్యాదినా. తస్యైవాశ్వస్య మేధ్యస్య, ప్రజాపతిస్వరూపస్యాగ్నేశ్చ యథోక్తస్య, క్రతుఫలాత్మరూపతయా సమస్యోపాసనం విధాతవ్యమిత్యారభ్యతే. పూర్వత్ర క్రియాపదస్య విధాయకస్యాశ్రుతత్వాత్, క్రియాపదాపేక్షత్వాచ్చ ప్రకరణస్యాయమర్థో౽వగమ్యతే. ఏష హ వై అశ్వమేధం క్రతుం వేద - యః కశ్చిదేనమశ్వమగ్నిరూపమర్కం చ యథోక్తమేవం- వక్ష్యమాణేన సమాసేన ప్రదర్శ్యమానేన విశేషణేన విశిష్టం వేద- స ఏషో౽శ్వమేధం వేద- నాన్యః. తస్మాదేవం వేదితవ్య ఇత్యర్థః. కథం. తత్ర పశువిషయమేవ తావద్దర్శనమాహ - తత్ర ప్రజాపతిర్భూయసా యజ్ఞేన భూయో౽యజేయేతి కామయిత్వా ఆత్మానమేవ పశుం మేధ్యం కల్పయిత్వా తం పశుమనవరుధ్యైవ- ఉత్సృష్టం పశుమవరోధమకృత్వైవ ముక్తప్రగ్రహమమన్యత-అచిన్తయత్. తం సంవత్సరస్య పూర్ణస్య పరస్తాత్- ఊర్ధ్వమాత్మనే- ఆత్మార్థమాలభత- ప్రజాపతిదేవతాత్మకత్వేనేత్యేతత్. ఆలభత- ఆలంభం కృతవాన్. పశూన్-అన్యాన్ గ్రామ్యానారణ్యాంశ్చ దేవతాభ్యః- యథాదైవతం ప్రత్యౌహత్- ప్రతిగమితవాన్. యస్మాచ్చైవం ప్రజాపతిరమన్యత-తస్మాదేవమప్యేతద్విధినాత్మానం పశుమశ్వం మేధ్యం కల్పయిత్వా సర్వదైవత్యో౽హం ప్రోక్ష్యమాణ ఆలభ్యమానస్త్వహం మద్దైవత్య ఏవ స్యాం- అన్యే- ఇతరే పశవో గ్రామ్యారణ్యా యథాదైవతమన్యాభ్యో దేవతాభ్య ఆలభ్యన్తే మదవయవభూతాభ్య ఏవేతి విద్యాత్. అత ఏవేదానీం సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్తే యాజ్ఞికాః

---

౭. యదశ్వయదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౬

ఏవం. (ఏష వా అశ్వమేధో య ఏష తపతి) యస్త్వేవం పశుసాధనకః క్రతుః స ఏష సాక్షాత్ఫలభూతో నిర్దిశ్యతే. ఏష వా అశ్వమేధః. కోఽసౌ. య ఏష సవితా తపతి- జగదవభాసయతి తేజసా. తస్యాస్య క్రతుఫలాత్మనః సంవత్సరః- కాలవిశేష ఆత్మా - శరీరం. తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య. తస్యైవ క్రత్వాత్మకోఽగ్నిసాధ్యత్వాచ్చ ఫలస్య క్రతుత్వరూపేణైవ నిర్దేశః. అయం- పార్థివోఽగ్నిరర్కస్సాధనభూతః. తస్య చార్కస్య క్రతౌ చిత్యస్యేమే లోకాస్త్రయ ఆత్మానః - శరీరావయవాః తథా చ వ్యాఖ్యాతం * తస్య ప్రాచీ దిగిత్యాదినా. తావగ్న్యాదిత్యావేతౌ యథా విశేషితావర్కాశ్వమేధౌ క్రతుఫలే. అర్కో యః పార్థివోఽగ్నిః స సాక్షాత్క్రతురూపః క్రియాత్మకః. క్రతోరగ్నిసాధ్యత్వాత్తద్రూపేణైవ నిర్దేశః. క్రతుసాధ్యత్వాచ్చ ఫలస్య క్రతురూపేణైవ నిర్దేశః ఆదిత్యోఽశ్వమేధ ఇతి. తౌ సాధ్యసాధనౌ క్రతుఫలభూతావగ్న్యాదిత్యౌ సా ఉ పునః - భూయ ఏకైవ దేవతా భవతి. కా సా. మృత్యురేవ పూర్వమప్యేకైవాసీత్- క్రియాసాధనఫలభేదాయ విభక్తా- తథా చోక్తం * స త్రేధాఽఽత్మానం వ్యకురుతేతి. సా పునరపి క్రియానిర్వృత్త్యుత్తరకాలమేకైవ దేవతా భవతి మృత్యురేవ ఫలరూపః. యః పునరేవమేనమశ్వమేధం మృత్యుమేకాం దేవతాం వేద - అహమేవ మృత్యురస్మి అశ్వమేధ ఏకా దేవతా మద్రూపా సాశ్వాగ్నిసాధ్యేతి - సోఽపజయతి పునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వా పునర్మరణాయ న జాయత ఇత్యర్థః. అపజితోఽపి మృత్యురేనం పునరాప్నుయాదిత్యాశఙ్క్యాహ- నైనం మృత్యురాప్నోతి. కస్మాత్. మృత్యురస్య- ఏవంవిద ఆత్మా భవతి. కిం చ - మృత్యురేవ ఫలరూపస్సన్నేతాసాం దేవతానామేకో భవతి. తస్యైతత్ఫలమ్ ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — సమ్యగ్జ్ఞానాభావాదాసఙ్గే సత్యపి న పునస్తస్మిన్ప్రవేశో యుక్తః - పరిత్యక్తపరిగ్రహయోగాదితి శఙ్క్యతే (స తస్మిన్నితి) అజ్ఞానవశాత్పరిత్యక్తపరిగ్రహోఽపి సమ్భవతీత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) వీతదేహస్య కామనాయుక్తేతి శఙ్క్యతే (కథమితి) సామర్థ్యాతిశయాదశరీరస్యాపి ప్రజాపతేస్తదుపపత్తిరితి మన్వానో బ్రూతే (మేధ్యమితి) కామనాఫలమాహ (ఇతి ప్రవివేశేతి) తథాపి కథం ప్రకృతినిరుక్తిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) యచ్ఛ్వయత్తస్మాదితి వ్యాఖ్యాతః. దేహస్యాశ్వత్వేఽపి కథం ప్రజాపతేస్తథాత్వమిత్యాశఙ్క్య తత్తాదాత్మ్యాదిత్యాహ (తత ఇతి) అశ్వస్య ప్రజాపతిత్వేన స్తుతత్వాత్తస్యోపాస్యత్వం ఫలతీతి భావః. తథాపి కథమశ్వమేధనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) క్రతోః - తదాత్మకస్య ప్రజాపతేరితి యావత్. దేహో హి ప్రాణవియోగాదశ్వయత్పునస్తత్ప్రవేశాచ్చ మేధ్యోఽభూత్,- అతస్సోఽశ్వమేధః. తత్తాదాత్మ్యాత్ప్రజాపతేరపి తథేత్యర్థః. నను ప్రజాపతిత్వేనాశ్వమేధస్య స్తుతిర్నోపయోగినీ- అగ్నేరుపాస్యత్వేన ప్రస్తుతత్వాత్ క్రతూపాసనాభావాత్. అత ఆహ (క్రియేతి) నను క్రత్వఙ్గస్యాశ్వస్యాశ్వమేధక్రతుత్వాత్మనాఽగ్నేరుక్తరీత్యా స్తుతత్వాత్తదుపాస్తేశ్చ ప్రాగేవోక్తత్వాత్, ఏష హ వా అశ్వమేధ ఇత్యాదివాక్యం నోపయుజ్యతే- తత్రాహ (క్రతునిర్వర్తకస్యేతి) ఉక్తం చ చిత్యస్యాగ్నేః *తస్య ప్రాచీ దిగిత్యాదినా ప్రజాపతిత్వమితి శేషః. అతోఽర్వాగుపాసనమగ్న్యుపాసనం చైకమేవేతి వక్ష్యమాణం తుత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తస్యైవేతి) *య ఏవమేతదదితేరదితిత్వం వేదేత్యాదౌ ప్రాగేవ విహితముపాసనం- కిం పునరారభ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వత్రేతి) యద్యపి విధిరదితిత్వం వేదేతి శ్రుతః- తథాపి స గుణోపాస్తివిధిః- న ప్రధానవిధిః. అత్ర తు ప్రధానవిధిరుపాస్తిప్రకరణత్వాదపేక్ష్యతే- అతోఽశ్వమేధం వేదేతి ప్రధానవిధిరితి భావః. తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యమాదాయాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏష ఇతి) యథోక్తమిత్యుభయత్ర ప్రజాపతిత్వమనుకృష్యతే. తమనవరుధ్యేత్యాదిభిః ప్రదర్శ్యమానవిశేషణం. విధిరత్ర స్పష్టో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అశ్వమేధో విశేష్యత్వేన సమ్బధ్యతే. ఏవంశబ్దాత్ప్రసిద్ధార్థత్వే ప్రాప్తే సతి కుతో విధిరిత్యాహ (కథమితి) ఏష హ వా అశ్వమేధం వేదేత్యాదౌ వివక్షితస్య విధేర్భూమికాం కరోతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపాస్తివిధిప్రస్తావస్స్తుత్యర్థః. పశువిషయం దర్శనం దర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమనన్తరవాక్యే ప్రవృత్తే సతీతి యావత్. అథ వివక్షితం విధిమభిదధాతి (యస్మాచ్చేతి) ప్రజాపతిరిత్థం ఫలావస్థాయామమన్యతేత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య సమ్ప్రతి తత్కార్యభూతాసు ప్రజాసు తథావిధచేష్టాదృష్టేరిత్యాహ (అత ఏవేతి) ప్రోక్షితం- మన్త్రసంస్కృతం పశుమితి యావత్. ఫలావస్థప్రజాపతివదిత్యేవంశబ్దార్థః. ఉపాసనవిధిరుక్తః. సమ్ప్రతి ప్రతీకమాదాయ తాత్పర్యమాహ (ఏష ఇతి) ద్వివిధో హి క్రతుః- కల్పితపశుహేతుకో బాహ్యతద్ధేతుకశ్చ. స చ ద్విప్రకారోఽపి ఫలరూపేణ స్థితస్సవితైవేత్యుపాస్తిఫలం వక్తుమేతద్వాక్యమిత్యర్థః. విశేషోక్తిం వినా నాస్తి బుభుత్సేత్యాశఙ్క్యాహ (కోఽసావితి) క్రతుఫలాత్మకస్సవితా మణ్డలం - దేవతా వేతి సన్దేహే ద్వితీయం గృహీత్వా తస్యేత్యాది వ్యాచష్టే (తస్యాస్యేతి) ఉదితోఽ్యుదయానుదయాభ్యామహోరాత్రద్వారా సంవత్సరవ్యవస్థానాత్తన్నిర్మాతుస్తస్య యుక్తం తత్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. క్రతోరాదిత్యత్వముక్త్వా తదఙ్గస్యాగ్నేస్తత్త్వం వక్తుమయమగ్నిరర్క ఇతి వాక్యం. తస్యార్థమాహ (తస్యైవేతి) నను పూర్వోక్తస్యైవాగ్నేరాదిత్యత్వం కుతో నియమ్యతే- అన్యశ్చిత్యోఽగ్నిః - అన్యశ్చాగ్నిరాదిత్యః కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) తథాపి కథం తస్యైవాదిత్యత్వం తత్రాహ (తథా చేతి) తస్య ప్రాచీత్యాదినా లోకాత్మకత్వం చిత్యాగ్నేరుక్తం- తదిహాప్యుచ్యతే- తస్మాత్తస్యైవాత్రాదిత్యత్వమిష్టమిత్యర్థః. అగ్న్యాదిత్యభేదస్య లోకవేదసిద్ధత్వాన్న తయోరేకేన క్రతునా తాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) యథావిశేషితత్వం- ఆదిత్యరూపత్వం. కుతస్తస్య చార్కస్య క్రతురూపత్వం-సాధనత్వేన భేదాదిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (క్రియాత్మక ఇతి) తథాపి కథమాదిత్యస్య క్రతుతాదాత్మ్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుసాధ్యత్వాదితి) నన్వాదిత్యస్య క్రతుఫలత్వేన క్రతుత్వే తద్ధేతోరగ్నేస్తాదాత్మ్యయోగాదయుక్తమగ్నేరాదిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) క్రతుఫలత్వాత్తదాత్మా సవితా - తద్ధేతుశ్చిత్యోఽగ్నిః - తావుక్తవిభాగాత్ పృథక్త్వాదితోపాసనాదివ్యాపారా సన్తావేకైవ ప్రాణాఖ్యా దేవతేతి తయోరైక్యోక్తిరిత్యర్థః. ఏతే చేత్యుక్తే ప్రకృతయోరగ్న్యాదిత్యయోరన్యతరపరిశేషం శఙ్క్యతే (కా

ఉ.— ద్వయాహ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చ । తతః కానీయసా ఏవ దేవా జ్యాయసా అసురాః తఏషులోకేష్వస్పర్ధన్త తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి॥ ౧

నేతి) కథంద్వయోరేకత్వం- ఏకత్వేవాకథంద్విత్వం- ఇత్యత్రాహ (పూర్వమపీతి) ఉక్తైస్త్రైనాక్యోపక్రమమనుసూచయతి (తథాచేతి) సోఽపునరిత్యత పునరిత్యాదేరర్థంనిగమయతి (సాపునరితి) ననుఫలకథనార్థముపక్రమ్యప్రాణాత్మనాగ్న్యాదిత్యయోరేకత్వంవదతా ప్రక్రాన్తంపిస్మృతమితి. నేత్యాహ (యఃపునరితి) ఏకత్వం- అభిన్నత్వమ్. ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఠం.— (సోఽకామయతేతి) ఏవంచిన్తావిశిష్టః ప్రజాపతిఃమే- మదీయమిదం-శరీరంమేధ్యం- యజ్ఞార్హంస్యాత్, అనేనచ- శరీరేణాహమాత్మన్వీ- శరీరీస్యామిత్యేవమకామయత - సమకల్పయత్. ఏవంసంకల్ప్యపునరపిసప్రాణస్సన్ ప్రజాపతిస్తత్ర ప్రవిష్టఇతిభావః. (తతోఽశ్వస్సమభవదితి) తతః - ప్రజాపతినాపునరనుప్రవిష్టాత్ స్థూలశరీరాదుపాదానభూతాదశ్వరూపస్సన్ ప్రజాపతిరుత్పన్నఇత్యర్థః. (యదశ్వయదిత్యాది) యత్- యస్మాత్కారణాత్ ప్రజాపతేశ్శరీరముత్క్రాన్తేషుప్రాణేష్వశ్వయత్ - ఉచ్ఛూనం- తతఏవామేధ్యంచాభవత్, తదేవపశ్చాదశ్వరూపంమేధ్యమభూత్,- తతఏవాన్యాశ్వరూపస్యప్రజాపతేరశ్వమేధత్వం. అశ్వయదిత్యశ్వః మేధార్హత్వాన్మేధః. యద్యప్యశ్వమేధశబ్దోయాగనామ- తథాపియాగద్రవ్యయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిరుపపద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. యాగపరత్వేపినదోషః- యజ్ఞార్థకమేధశబ్దస్వారస్యాదితివదన్తి. (ఏషహవాఇత్యాది) యఏనం- పశుంఏవం- యథోక్తనిర్వచనంవేద- సఏవాశ్వమేధవేత్తా-నాన్యఇత్యర్థః. (తమనవరుధ్యైవామన్యతేతి) తం- అశ్వరూపంపశుమనవరుధ్య - అవరోధనమకృత్వా. సంవత్సరమాత్రముత్సృష్టబన్ధనమేవ కృత్వాపరమాత్మానమనేనయక్ష్యఇత్యమన్యతేత్యర్థః. (తంసంవత్సరస్యపరస్తాదాత్మనఆలభతపశూన్దేవతాభ్యఃప్రత్యౌహదితి) సంవత్సరస్యపరస్తాత్- పూర్ణేసంవత్సరేతతఃపరం ప్రజాపతిరాత్మనే- స్వాన్తర్యామిణేపరమాత్మనేతం - అశ్వంఆలభత - అశ్వాలమ్భంకృతవాన్. గ్రామ్యానారణ్యాంశ్చాన్యాన్పశూనగ్నీన్ద్రాదిభ్యోదేవతాభ్యఃప్రత్యౌహత్- ప్రవిభజ్యాలభతేత్యర్థః. (తస్మాత్సర్వదైవత్యంప్రోక్షితంప్రాజాపత్యమాలభన్తఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదానీన్తనాఅపియజమానాస్సర్వదేవతాసమష్టిభూతప్రజాపతిరూపపరమాత్మదేవతాకత్వేనసర్వదైవత్యంప్రోక్షణపర్యగ్నికరణాదిసంస్కృతంప్రజాపతిదేవతాకమశ్వమాలభన్తేఇత్యర్థః. (ఏషవాఅశ్వమేధోయఏషతపతీతి) తపతఆదిత్యస్యదృష్టిరశ్వమేధేకర్తవ్యేత్యర్థః. తత్రయుక్తిమాహ (తస్యసంవత్సరఆత్మేతి) తస్య- అశ్వమేధశబ్దితస్యాశ్వస్యసంవత్సరఆత్మా - ❋ అశ్వస్యమేధ్యస్యేతిపూర్వబ్రాహ్మణఉక్తత్వాత్సంవత్సరాత్మకత్వంసిద్ధం. సంవత్సరాదికాలచక్రప్రవర్తకస్యాదిత్యస్యసంవత్సరాత్మకత్వాత్సంవత్సరాత్మకేమేధ్యేఅశ్వేసంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యాసోయుజ్యతఇత్యర్థః. (అయమగ్నిరర్కఇతి) అయం-చిత్యాగ్నిరర్కః - పూర్వమర్కశబ్దనిర్దిష్టఃపరమాత్మేత్యర్థః. తత్రతదధ్యాసఃకర్తవ్యఇతియావత్. తత్రయుక్తింవక్తి (తస్యేమేలోకాఆత్మానఇతి) తస్య- అధ్యస్యమానస్యపరమాత్మనస్స్వర్గాద్యాఇమేలోకాఆత్మానః - శరీరభూతాఇత్యర్థః. ❋ ద్యౌఃపృష్ఠమన్తరిక్షముదరమిత్యాదినాచిత్యాగ్నేస్స్వర్లోకశరీరకత్వస్యప్రతిపాదితత్వాత్స్వర్లోకాదిశరీరకేచిత్యాగ్నౌప్రతీకేతాదృశస్యపరమాత్మనోఽధ్యసనం, అశ్వస్యచసంవత్సరఆత్మేత్యుక్తత్వాత్తస్మిన్నశ్వమేధేసంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యసనం, చయుజ్యతఇతిభావః. (తావేతావర్కాశ్వమేధావితి) అర్కశబ్దేనాయమగ్నిరర్కఇత్యర్కశబ్దితశ్చిత్యాగ్నిరుచ్యతే. తావేతౌచిత్యాగ్న్యశ్వమేధౌప్రాగుక్తైదృశమహిమశాలినావిత్యర్థః. (సోఽపునరేకైవదేవతాభవతీతి) ఉశబ్దోఽవధారణార్థః. అగ్న్యశ్వమేధాఖ్యామేతాదృశదృష్టివిశిష్టాభ్యాం ప్రీణనీయాదేవతైకైవభవతీత్యర్థః. సాకేత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యురేవేతి) పరమాత్మైవేత్యర్థః. యద్వా - తావేతావగ్న్యశ్వమేధౌఅప్యయకాలేమృత్యుశబ్దితఃపరమాత్మైవేత్యర్థః. ఏతాదృశానుసన్ధానవిశిష్టాగ్న్యశ్వమేధయోఃప్రయోజనమాహ (అపపునర్మృత్యుంజయతీతి) అపమృత్యుంజయతీత్యర్థః. (నైనంమృత్యురాప్నోతీతి) ఏనంసంసారోనాప్నోతీత్యర్థః. నను బ్రహ్మజ్ఞానసాధ్యాయాస్సంసారనివృత్తేఃకథందృష్టివిశిష్టచిత్యాగ్న్యశ్వమేధసాధ్యత్వమిత్యత్రాహ (మృత్యురస్యాత్మాభవతీతి) మృత్యుః- పరమాత్మాఅస్య - అశ్వమేధానుష్ఠాతురాత్మాభవతి - ఆత్మత్వేనావగతోభవతీత్యర్థః. నిత్యసిద్ధస్యాత్మత్వస్యాసాధ్యత్వాత్. తతశ్చాగ్న్యశ్వమేధయోర్బ్రహ్మాత్మకత్వావగమద్వారాసంసారనివృత్తిహేతుత్వముపపద్యతఇతిభావః. (ఏతాసాందేవతానామితి) అగ్నీన్ద్రాదిసాయుజ్యకామస్యతదపిభవతీత్యర్థః..................... ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ద్వయాహేత్యాది) అస్యకస్సమ్బన్ధః. కర్మణాంజ్ఞానసహితానాం పరాగతిరుక్తామృత్యాత్మభావోఽశ్వమేధగత్యుక్త్యా. అథేదానీంమృత్యాత్మభావసాధనభూతయోఃకర్మజ్ఞానయోఃకుతఉద్భవః - తత్ప్రకాశనార్థముద్గీథబ్రాహ్మణమారభ్యతే. ననుమృత్యాత్మభావఃపూర్వత్రజ్ఞానకర్మణోఃఫలముక్తం - ఉద్గీథజ్ఞానకర్మణోస్తుమృత్యాత్మభావాతిక్రమణంఫలంవక్ష్యతి - అతోభిన్నవిషయత్వాత్ఫలస్యనపూర్వకర్మజ్ఞానోద్భవప్రకాశనార్థత్వమితిచేత్. నాయందోషః - అగ్న్యాదిత్యాత్మభావత్వాదుద్గీథఫలస్య. పూర్వత్రాప్యేతదేవఫలముక్తం ❋ ఏతాసాందేవతానామేకోభవతీతి. ననుమృత్యుమతిక్రాన్తఇత్యాదివిరుద్ధం. న - స్వాభావికపాప్మాసఙ్గవిషయత్వాదతిక్రమణస్య. కోసౌస్వాభావికఃపాప్మాసఙ్గోమృత్యుః-

కుతో వా తస్యోద్భవః- కేన వా తస్యాతిక్రమణం- కథం వేత్యేతస్యార్థస్య ప్రకాశనాయాఖ్యాయికారభ్యతే. కథం. ద్వయాః- ద్విప్రకారాః. హ ఇతి పూర్వవృత్తావద్యోతకో నిపాతః. వర్తమానప్రజాపతేః పూర్వజన్మని యద్వృత్తం- తదేవ ద్యోతయతి హశబ్దేన. ప్రాజాపత్యాః- ప్రజాపతేః పూర్వజన్మావస్థస్యాపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. కే తే. దేవాశ్చాసురాశ్చ- తస్యైవ ప్రజాపతేః ప్రాణా వాగాదయః. కథం పునస్తేషాం దేవాసురత్వం. ఉచ్యతే- శాస్త్రజనితజ్ఞానకర్మభావితా ద్యోతనాద్దేవా భవన్తి. త ఏవ స్వాభావికప్రత్యక్షానుమానజనితదృష్టప్రయోజనకర్మజ్ఞానభావితా అసురాః - స్వేష్వేవాసుషు రమణాత్. సురేభ్యో వా- దేవేభ్యోఽన్యత్వాత్. యస్మాచ్చ దృష్టప్రయోజనజ్ఞానకర్మభావితా అసురాః - తతః - తస్మాత్ కానీయసాః- కనీయాంస ఏవ కానీయసాః. స్వార్థే వృద్ధిః. కనీయాంసః- అల్పా ఏవ దేవాః. జ్యాయసా అసురాః - జ్యాయాంసోఽసురాః. స్వాభావికీ హి కర్మజ్ఞానప్రవృత్తిర్మహత్తరా ప్రాణానాం శాస్త్రజనితాయాః కర్మజ్ఞానప్రవృత్తేః- దృష్టప్రయోజనత్వాత్. అత ఏవ కనీయస్త్వం దేవానాం- శాస్త్రజనితప్రవృత్తేరల్పత్వాత్. అత్యన్తయత్నసాధ్యా హి సా. తే దేవాశ్చాసురాశ్చ ప్రజాపతిశరీరస్థాః ఏషు లోకేషు నిమిత్తభూతేషు స్వాభావికేతరకర్మజ్ఞానసాధ్యేష్వస్పర్ధన్త - స్పర్ధాం కృతవన్తః. దేవానాం చాసురాణాం చ వృత్త్యుద్భవాభిభవౌ స్పర్ధా. కదాచిచ్ఛాస్త్రజనితాకర్మజ్ఞానభావనారూపా వృత్తిః ప్రాణానాముద్భవతి. యదా చోద్భవతి - తదా దృష్టప్రయోజనా ప్రత్యక్షానుమానజనితకర్మజ్ఞానభావనారూపా తేషామేవ ప్రాణానాం వృత్తిరాసుర్యభిభూయతే. స దేవానాం జయో, సురాణాం పరాజయః,. కదాచిత్తద్విపర్యయేణ దేవానాం వృత్తిరభిభూయతే- ఆసుర్యా ఉద్భవః. సోఽసురాణాం జయో, దేవానాం పరాజయః,. ఏవం దేవానాం జయే ధర్మభూయస్త్వాదుత్కర్ష ఆ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తేః. అసురజయేఽధర్మభూయస్త్వాదపకర్ష ఆ స్థావరత్వప్రాప్తేః. ఉభయసామ్యే మనుష్యత్వప్రాప్తిః. త ఏవం కనీయస్త్వాదభిభూయమానా అసురైర్దేవా బాహుల్యాదసురాణాం కిం కృతవన్త ఇతి. ఉచ్యతే- తే దేవా అసురైరభిభూయమానాః హ- కిల ఊచుః- ఉక్తవన్తః. కథం. హన్తేదానీమస్మిన్యజ్ఞే జ్యోతిష్టోమ ఉద్గీథేన - ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణేనాత్యయామ- అతిగచ్ఛామః. అసురానభిభూయ స్వం దేవభావం శాస్త్రప్రకాశితం ప్రతిపద్యామహ ఇత్యుక్తవన్తోఽన్యోన్యం. ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణం చ జ్ఞానకర్మభ్యాం. కర్మ- వక్ష్యమాణమన్త్రజపలక్షణం విధిత్స్యమానం లదేతాని జపేదితి. జ్ఞానం త్విదమేవ నిరూప్యమాణం. నన్విదమభ్యారోహజపవిధిశేషోఽర్థవాదః- న జ్ఞాననిరూపణపరం. న - య ఏవం వేదేతి వచనాత్. ఉద్గీథప్రస్తావే పురాకల్పశ్రవణాత్ ఉద్గీథవిధిపరమితి చేన్న- అప్రకరణాత్, ఉద్గీథస్య చాన్యత్ర విహితత్వాత్, విద్యాప్రకరణత్వాచ్చాస్య, అభ్యారోహజపస్య చానిత్యత్వాత్, ఏవంవిత్ప్రయోజ్యత్వాత్, విజ్ఞానస్య చ నిత్యవచ్ఛ్రవణాత్, ‘తద్ధైతల్లోకజిదేవే’తి చ శ్రుతేః, ప్రాణస్య వాగాదీనాం చ శుద్ధ్యశుద్ధివచనాత్,. న హ్యుపాస్యత్వే ప్రాణస్య శుద్ధివచనం, వాగాదీనాం చ సహోపన్యస్తానామశుద్ధివచనం, వాగాద్యనిన్దయా ముఖ్యప్రాణస్తుతిః, శ్చాభిప్రేతోపపద్యతే. ‘మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత’ ఇత్యాదిఫలవచనం చ. ప్రాణస్వరూపాపత్తిశ్చ ఫలం తత్ - యద్వాగాద్యగ్న్యాదిభావః. భవతు నామ ప్రాణస్యోపాసనం- న తు విశుద్ధ్యాదిగుణవత్తేతి. నను స్యాత్- శ్రుతత్వాత్. న స్యాత్- ఉపాస్యత్వే స్తుత్యర్థోపపత్తేః. న - అవిపరీతార్థప్రతిపత్తేశ్శ్రేయఃప్రాప్త్యుపపత్తేర్లోకవత్. యో హ్యవిపరీతమర్థం ప్రతిపద్యతే లోకే - స ఇష్టం ప్రాప్నోతి- అనిష్టాద్వా నివర్తతే - న విపరీతార్థప్రతిపత్త్యా. తథేహాపి శ్రౌతశబ్దజనితార్థప్రతిపత్తౌ శ్రేయఃప్రాప్తిరుపపన్నా- న విపర్యయే. న చోపాసనార్థశ్రుతశబ్దోత్థవిజ్ఞానవిషయస్యాయథార్థత్వే ప్రమాణమస్తి. న చ తద్విజ్ఞానస్యాపవాదశ్శ్రూయతే. తతః శ్రేయఃప్రాప్తిదర్శనాద్యథార్థతాం ప్రతిపద్యామహే- విపర్యయే చానర్థప్రాప్తిదర్శనాత్. యో హి విపర్యయేణార్థం ప్రతిపద్యతే లోకే పురుషం స్థాణురితి- అమిత్రం మిత్రమితి వా- సోఽనర్థం ప్రాప్నువన్ దృశ్యతే. ఆత్మేశ్వరదేవతాదీనామప్యయథార్థానామేవ చేద్గ్రహణం శ్రుతితః - అనర్థప్రాప్త్యర్థం శాస్త్రమితి ధ్రువం ప్రాప్నుయాల్లోకవదేవ. న చైతదిష్టం- తస్మాద్యథాభూతానేవాత్మేశ్వరదేవతాదీన్ గ్రాహయత్యుపాసనార్థం శాస్త్రం. నామాదౌ బ్రహ్మదృష్టిదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. స్ఫుటం నామాదేరబ్రహ్మత్వం- తత్ర బ్రహ్మదృష్టిం స్థాణావివ పురుషదృష్టిం విపరీతాం గ్రాహయచ్ఛాస్త్రం దృశ్యతే- తస్మాద్యథార్థమేవ శాస్త్రతః ప్రతిపత్తేః శ్రేయ ఇత్యయుక్తమితి చేన్న- ప్రతిమావద్భేదప్రతిపత్తేః. నామాదావబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్టిం విపరీతాం గ్రాహయతి శాస్త్రం స్థాణావివ పురుషదృష్టిమితి నైతత్సాధ్వవోచః. కస్మాత్. భేదేన హి బ్రహ్మణో నామాదివస్తునః ప్రతిపన్నస్య నామాదౌ విధీయతే బ్రహ్మదృష్టిః ప్రతిమాదావివ విష్ణుదృష్టిః. ఆలమ్బనత్వేన హి నామాదిప్రతిపత్తిః ప్రతిమావదేవ - న తు నామాద్యేవ బ్రహ్మేతి. యథా స్థాణావనిర్జ్ఞాతే- న స్థాణురితి పురుష ఏవాయమితి ప్రతిపద్యతే విపరీతం- న తు తథా నామాదౌ బ్రహ్మదృష్టిర్విపరీతా. బ్రహ్మదృష్టిరేవ కేవలా- నాస్తి బ్రహ్మేతి చేత్. ఏతేన ప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషు విష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిదృష్టీనాం తుల్యతా. న- ఋగాదిషు పృథివ్యాదిదృష్టిదర్శనాత్. విద్యమానపృథివ్యాదివస్తుదృష్టీనామేవర్గాదివిషయే క్షేపదర్శనాత్. తస్మాత్తత్సామాన్యాన్నామాదిషు బ్రహ్మాదిదృష్టీనాం విద్యమానబ్రహ్మాదివిషయత్వసిద్ధిః. ఏతేన ప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషు విష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిబుద్ధీనాం చ సత్యవస్తువిషయత్వసిద్ధిః. ముఖ్యాపేక్షత్వాచ్చ గౌణత్వస్య. పఞ్చాగ్న్యాదిషు చాగ్నిత్వాదేర్గౌణత్వాన్ముఖ్యాగ్న్యాదిసద్భావవన్నామాదిషు బ్రహ్మత్వస్య గౌణత్వాన్ముఖ్యబ్రహ్మసద్భావోపపత్తిః. క్రియార్థైశ్చావిశేషాద్విద్యార్థానాం. యథా చ దర్శపూర్ణమాసాదిక్రియేదంఫలా విశిష్టేతికర్తవ్యతాకా ఏవంక్రమప్రయుక్తాఙ్గా చేత్యేతదలౌకికం వస్తు ప్రత్యక్షాద్యవిషయం- తథాభూతం చ వేదవాక్యైరేవ జ్ఞాప్యతే - తథా పరమాత్మేశ్వరదేవతాదివస్త్వస్థూలాదిధర్మకమశనాయాద్యతీతం చేత్యేవమాదివిశిష్టమితి వేదవాక్యైరేవ జ్ఞాప్యత ఇత్యలౌకికత్వాత్తథాభూతమేవ భవితుమర్హతీతి. న చ క్రియార్థైర్వాక్యైర్జ్ఞానవాక్యానాం బుద్ధ్యుత్పాదకత్వే విశేషోఽస్తి. న చానిశ్చితా విపర్యస్తా వా పరమాత్మాదివస్తువిషయా బుద్ధిరుత్పద్యతే. అనుష్ఠేయాభావాదయుక్తమితి చేత్. క్రియార్థైర్వాక్యైః శ్రుత్యంశభావనానుష్ఠేయా జ్ఞాప్యతే లౌకిక్యపి- న తథా పరమా

త్మైశ్వర్యాదివిజ్ఞానేఽనుష్ఠేయంకించిదస్తి - అతః క్రియార్థైస్సార్థక్యమిత్యయుక్తమితిచేన్న - జ్ఞానస్యతథాభూతార్థవిషయత్వాత్. నహ్యనుష్ఠేయస్యత్ర్యంశస్యభావనాఖ్యస్యానుష్ఠేయత్వాత్తథాత్వం. కింతర్హి. ప్రమాణసమధిగతత్వాత్. నచతద్విషయాయాబుద్ధేరనుష్ఠేయవిషయత్వాత్తథార్థత్వం. కింతర్హి. వేదవాక్యజనితత్వాదేవ. వేదవాక్యాధిగతస్యవస్తునస్తథాత్వేనత్యనుష్ఠేయత్వవిశిష్టంచేదనుతిష్ఠతి- నోచేత్ అనుష్ఠేయత్వవిశిష్టం- నానుతిష్ఠతి. అననుష్ఠేయత్వేవాక్యప్రమాణత్వానుపపత్తిరితిచేత్. నహ్యనుష్ఠేయేఽసతిపదానాంసంహతిరుపపద్యతే - అనుష్ఠేయత్వేతుసతితాదర్థ్యేనపదానిసంహన్యన్తే- తత్రానుష్ఠేయనిష్ఠంవాక్యంప్రమాణంభవతిఇదమనేనైవంకర్తవ్యమితి - నత్విదమనేనైవమిత్యేవంప్రకారాణాంపదశతానామపివాక్యత్వమస్తికుర్యాత్ క్రియేతకర్తవ్యంభవేత్స్యాదిత్యేవమాదీనామన్యతమేఽసతి. అతఃపరమాత్మైశ్వరాదీనామవాక్యప్రమాణత్వం, పదార్థత్వేచప్రమాణాన్తరవిషయత్వం. అతోఽసదేతదితిచేన్న- అస్తిమేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేతఇత్యేవమాద్యననుష్ఠేయేఽపివాక్యదర్శనాత్. నచమేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేతఇత్యేవమాదివాక్యశ్రవణేమేర్వాదావనుష్ఠేయత్వబుద్ధిరుత్పద్యతే. తథాస్తిపదసహితానాంపరమాత్మైశ్వరాదిప్రతిపాదకవాక్యపదానాంవిశేషణవిశేష్యభావేనసంహతిఃకేనవార్యతే. మేర్వాదిజ్ఞానవత్పరమాత్మజ్ఞానేప్రయోజనాభావాదయుక్తమితిచేన్న- * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం * భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరితిఫలశ్రవణాత్, సంసారబీజావిద్యాదిదోషనివృత్తిదర్శనాచ్చ. అనన్యశేషత్వాచ్చతద్జ్ఞానస్యజుహ్వామివఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వానుపపత్తిః. ప్రతిషిద్ధానిష్టఫలసమ్బన్ధశ్చవేదాదేవవిజ్ఞాయతే- నచానుష్ఠేయస్సః. నచప్రతిషిద్ధవిషయేప్రవృత్తక్రియస్యాకరణాదన్యదనుష్ఠేయమస్తి. అకర్తవ్యతాజ్ఞాననిష్ఠతైవహిపరమార్థతఃప్రతిషేధవిధీనాంస్యాత్. క్షుధార్తస్యప్రతిషేధజ్ఞానసంస్కృతస్యాభక్ష్యేఽభోజ్యేవా ప్రత్యుపస్థితేకలఞ్జాభిశస్తాన్నాదావిదంభక్ష్యమదోభోజ్యమితివాజ్ఞానముత్పన్నంతద్విషయయాప్రతిషేధజ్ఞానస్మృత్యాబాధ్యతే - మృగతృష్ణికాయామివపేయజ్ఞానం. తద్విషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనతస్మిన్బాధితే స్వాభావికవిపరీతజ్ఞానేఽనర్థకరీతద్భక్షణభోజనప్రవృత్తిర్నభవతి. విపరీతజ్ఞాననిమిత్తాయాః ప్రవృత్తేర్నివృత్తిరేవ- నపునర్యత్నఃకార్యస్తదభావే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధీనాం వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞాననిష్ఠతైవ- నపురుషవ్యాపారనిష్ఠతాగన్ధోఽప్యస్తి. తథేహాపిపరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానవిధీనాంతావన్మాత్రపర్యవసానతైవస్యాత్. తథాతద్విజ్ఞానసంస్కృతస్యతద్విపరీతార్థజ్ఞాననిమిత్తానాం ప్రవృత్తీనామనర్థార్థత్వేనజ్ఞాయమానత్వాత్పరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానస్మృత్యాస్వాభావికేతన్నిమిత్తవిజ్ఞానేబాధితేఽభావస్స్యాత్. ననుకలఞ్జాదిభక్షణాదేరనర్థార్థత్వేనవస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానస్యస్మృత్యాస్వాభావికేతద్భక్ష్యత్వాదివిపరీతజ్ఞానేనివర్తితేతద్భక్షణాద్యనర్థప్రవృత్త్యభావవదప్రతిషేధవిషయత్వాచ్ఛాస్త్రవిహితప్రవృత్త్యభావోనయుక్తఇతిచేన్న- విపరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వానర్థార్థత్వాభ్యాంతుల్యత్వాత్. కలఞ్జభక్షణాదిప్రవృత్తేర్మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వమనర్థార్థత్వంచయథా- తథాశాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపి- తస్మాత్పరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపిమిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వేనానర్థత్వేనచతుల్యత్వాత్ పరమాత్మజ్ఞానేనవిపరీతజ్ఞానేనివర్తితేయుక్తఏవాభావః. ననుతత్రయుక్తః - నిత్యానాంతుకేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వాదనర్థార్థత్వాభావాచ్చాభావోనయుక్తఇతిచేన్న - అవిద్యారాగద్వేషాదిదోషవతోవిహితత్వాత్. యథాస్వర్గకామాదిదోషవతోదర్శపౌర్ణమాసాదీనికామ్యానికర్మాణివిహితాని- తథాసర్వానర్థబీజావిద్యాదిదోషవతస్తజ్జనితేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారరాగద్వేషాదిదోషవతశ్చతత్ప్రేరితావిశేషప్రవృత్తేరిష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినోనిత్యానికర్మాణివిధీయన్తే- నకేవలంశాస్త్రనిమిత్తాన్యేవ. నచాగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసచాతుర్మాస్యపశుబన్ధసోమానాంకర్మణాంస్వతఃకామ్యనిత్యత్వవివేకోఽస్తి - కర్తృగతేనహిస్వర్గాదికామ్యదోషేణకామార్థతా - తథాఽవిద్యాదిదోషవతఃస్వభావప్రాప్తేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినస్తదర్థాన్యేవనిత్యానీతియుక్తంతంప్రతివిహితత్వాత్. నపరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శమోపాయవ్యతిరేకేణకించిత్కర్మవిహితముపలభ్యతే. కర్మనిమిత్తదేవతాదిసర్వసాధనవిజ్ఞానోపమర్దేనహ్యాత్మజ్ఞానంవిధీయతే- నచోపమర్దితక్రియాకారకాదివిజ్ఞానస్యకర్మప్రవృత్తిరుపపద్యతే- విశిష్టక్రియాసాధనాదిజ్ఞానపూర్వకత్వాత్క్రియాప్రవృత్తేః. నహిదేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్నాస్థూలాద్వయాది బ్రహ్మప్రత్యయధారిణఃకర్మావసరోఽస్తి. భోజనాదిప్రవృత్త్యవసరవత్స్యాదితిచేన్న - అవిద్యాదికేవలదోషనిమిత్తత్వాద్భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వానుపపత్తేః. నతుతథానియతంకదాచిత్క్రియతే, కదాచిన్నక్రియతే, చేతినిత్యంకర్మోపపద్యతే. కేవలదోషనిమిత్తత్వాత్తుభోజనాదికర్మణోఽనియతత్వంస్యాత్- దోషోద్భవాభిభవయోరనియతత్వాత్- కామానామివకామ్యేషు. శాస్త్రనిమిత్తకాలాద్యపేక్షిత్వాచ్చ నిత్యానామనియతత్వానుపపత్తిః. దోషనిమిత్తత్వేసత్యపియథాకామ్యాగ్నిహోత్రస్యశాస్త్రవిహితత్వాత్ సాయంప్రాతఃకాలాద్యపేక్షత్వం- ఏవం. తద్భోజనాదిప్రవృత్తౌనియమవత్స్యాదితిచేన్న- నియమస్యాక్రియాత్వాత్, క్రియాయాశ్చాప్రయోజకత్వాన్నాసౌజ్ఞానస్యాపవాదకరః. తస్మాత్ పరమాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానవిధేరసితద్విపరీతస్థూలద్వైతాదిజ్ఞాననివర్తకత్వాత్ సామర్థ్యాత్ సర్వకర్మప్రతిషేధవిధ్యర్థత్వంసమ్పద్యతే - కర్మప్రవృత్త్యభావస్యతుల్యత్వాత్- యథాప్రతిషేధవిషయే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధివచ్చవస్తుప్రతిపాదనంతత్పరత్వంచసిద్ధంశాస్త్రస్య. ౧

ఆ. — తృతీయమగ్నిబ్రాహ్మణానన్తరమవతార్యతస్యపూర్వేణసమ్బన్ధాప్రతీతేర్నసాస్తీత్యాక్షిపతి (ద్వయాహేత్యాద్యస్యేతి) వివక్షితంసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (కర్మణామితి) * సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితిశ్రుతేరుక్తాపరాగతిర్ముక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యోరాత్మభావఇతి) అశ్వమేధోపాసనస్యసాశ్వమేధస్యకేవలస్యవాఫలముక్తం - నోపాస్యన్తరాణాంకర్మాన్తరాణాంచేత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధఫలోక్త్యోపాస్యన్తరాణాంకేవలానాంసముచ్చితానాంచఫలముపలక్షితమిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానయుక్తానాంకర్మణాంసంసారఫలత్వప్రదర్శనానన్తరమితియావత్. జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకస్యప్రాణస్యస్వరూపంనిరూపయితుం బ్రాహ్మణమిత్యుక్త్వాపోద్ఘాతకత్వంసంబన్ధముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) * మృత్యుమతిక్రాన్తోదీప్యతఇతి మృత్యోరతిక్రమస్యవక్ష్యమాణజ్ఞానకర్మఫలత్వాత్, తత్సర్వత్రచఫలదస్త

ర్భావస్యతత్ఫలస్యోక్తత్వాత్, ఉభయస్యాపిఫలస్యభేదాత్ పూర్వోత్తరయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విషయశబ్దితోద్దేశ్యభేదాన్నపూర్వోక్తదోషః అనయోరుద్భవకారణప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరజ్ఞానకర్మఫలభేదాభావాదేకవిషయత్వాత్ తదుద్భావకప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణంయుక్తమితిపరిహరతి (నాయమితి) వాక్యశేషవిరోధంశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) స్వాభావికాః - శాస్త్రానాధేయోఽయం పాప్మా విషయాసఙ్గరూపాః- సమృత్యుః. తస్యాతిక్రమణంవాక్యశేషేకథ్యతే - సహిహిరణ్యగర్భాఖ్యమృత్యోః. అతఃపూర్వోక్తజ్ఞానకర్మభ్యాంతుల్యవిషయత్వమేవోత్తరజ్ఞానకర్మణోరిత్యర్థః. జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకత్వంవక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతాం- ఆఖ్యాయికాతుకిమర్థేత్యాశఙ్క్యతస్యాస్తాత్పర్యమాహ (కోసావితి) కథంయథోక్తోబ్రాహ్మణాఖ్యాయికయోరర్థశ్శక్యోజ్ఞాతుమిత్యాకాఙ్క్షాంనిక్షిప్యాక్షరాణివ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా) నిపాతార్థమేవస్ఫుటయతి (వర్తమానేతి) ప్రజాపతిశబ్దోభవిష్యద్వృత్త్యాయజమానంగోచరయతీత్యాహ (వృత్తేతి) ఇన్ద్రాదయోదేవాః-విరోచనాదయశ్చాసురాఇత్యాశఙ్క్యాంవారయతి (తస్యైవేతి) యజమానేషుప్రాణేషుదేవత్వమసురత్వంచ విరుద్ధంనసిధ్యతీతిశఙ్క్యతే (కథమితి) తేషుతదుభయమపాధికంసాధయతి (ఉచ్యతఇతి) శాస్త్రానపేక్షయోర్జ్ఞానకర్మణోరుత్పాదకమాహ (ప్రత్యక్షేతి) సన్నిధానాసన్నిధానాభ్యాం ప్రమాణద్వయోక్తిః. స్వేష్వేవాసుషురమణంనామాత్మంభరిత్వం. తతఇత్యాదివాక్యద్వయంవ్యాచష్టే (యస్మాచ్చేతి) దేవానామల్పత్వం ప్రపఞ్చయతి (స్వాభావికీహీతి) మహత్తరత్వేహేతుర్దృష్టప్రయోజనత్వాదితి అసురాణాంబహుత్వం ప్రపఞ్చయతి (శాస్త్రజనితేతి) అసురాణాంబాహుల్యమితిశేషః. తదేవసాధయతి (అత్యన్తేతి) ఉభయేషాందేవాసురాణాంమిథస్సఙ్ఘర్షందర్శయతి (తేదేవాశ్చేతి) కథంబ్రహ్మాదీనాంస్థావరాన్తానాంభోగస్థానానాంస్పర్ధానిమిత్తత్వమిత్యాశఙ్క్యతేషాంశాస్త్రీయేతరజ్ఞానకర్మసాధ్యత్వాత్, తయోశ్చదేవాసురజయాధీనత్వాత్, తస్యచస్పర్ధాపూర్వకత్వాత్, తత్పరమ్పరయాలోకానాంతన్నిమిత్తత్వమిత్యభిప్రేత్యవిశినష్టి (స్వాభావికేతి) కాపునరేషాంస్పర్ధానామేత్యాశఙ్క్యాహ (దేవానాంచేతి) తామేవసఫలాంవివృణోతి (కదాచిదిత్యాదినా) అధికృతైరసురపరాజయోదేవజయశ్చ ప్రయతితవ్యమిత్యనుగ్రహబుద్ధ్యాజయఫలమాహ (ఏవమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమనన్తరవాక్యముపాదాయవ్యాకరోతి (తఏవమిత్యాదినా) యోఽయముద్గీథోనామకర్మాఙ్గభూతఃపదార్థః- తత్కర్తుః ప్రాణస్యస్వరూపాశ్రయణమేవకథంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) కింతత్కర్మ- కింవాజ్ఞానం- తదాహ (కర్మేతి) తాన్యేతాని- * అసతోమాసద్గమయేత్యాదీనియజూంషిజపేదితివిధిత్స్యమానమితియోజనా. ద్వయాహేత్యాదిజ్ఞాననిరూపణపరం- జపవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాత్. తత్కుతోఽత్రజ్ఞానస్యనిరూప్యమాణత్వమిత్యాక్షిపతి (నన్వితి) అభిముఖ్యేనారోహతిదేవభావమనేనేత్యభ్యారోహోమన్త్రజపః. తద్విధిశేషోఽర్థవాదోద్వయాహేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. ఉపాస్తివిధిశ్రవణాత్తత్పరంవాక్యం - నజపవిధిశేషఇతిదూషయతి (నేతి) మాభూజ్జపవిధిశేషః - తథాప్యుద్గాయేత్యుద్గాతృస్యకర్మణఃసన్నిధానేపురాతనకల్పనాప్రకారస్యద్వయాహేత్యాదినాశ్రవణాత్ తద్విధిశేషోఽర్థవాదోఽయమితిశఙ్క్యతే (ఉద్గీథేతి) నేదంవాక్యంజ్ఞానంచోద్గీథవిధిశేషః- తత్ప్రకరణస్థత్వాభావేనసన్నిధ్యభావాదితిదూషయతి (నాప్రకరణాదితి) ఉద్గీథస్తర్హిక్వవిధీయతే- నఖల్వవిహితమఙ్గంభవతి- తత్రాహ (ఉద్గీథస్యచేతి) అన్యత్రేతికర్మకాణ్డోక్తిః. అథోద్గాయేత్యుద్గీథవిధిరపీహ ప్రతీయతే- తత్కథంసన్నిధిరపోద్యతే - తత్రాహ (విద్యేతి) ఉద్గీథవిధిరిహప్రతీయమానఃప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనవిధిః - అన్యథాప్రకరణవిరోధాదిత్యర్థః. జపవిధిశేషత్వముద్గీథవిధిశేషత్వంవాజ్ఞానస్యనాస్తీత్యుక్తం- ఇదానీంజపవిధిశేషత్వాభావేయుక్త్యన్తరమాహ (అభ్యారోహేతి) అనిత్యత్వంసాధయతి (ఏవమితి) ప్రాణవిజ్ఞానవతానుష్ఠేయోజపోఽసతద్విజ్ఞానాత్ప్రాక్సిద్ధిః- తన్నాసౌపశ్చాద్భావీప్రాగేవసిద్ధంవిజ్ఞానం ప్రయోజయతీత్యర్థః. తస్యాపిప్రాచీనత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానస్యచేతి) * యఏవంవిద్వాన్పౌర్ణమాసీంయజతఇతివత్ * యఏవంవేదేతివిజ్ఞానంశ్రుతం. నహిప్రయాజాదిపౌర్ణమాసీప్రయోజకం-తస్యాఏవతత్ప్రయోజకత్వాత్. తథాప్రాణవిత్ప్రయోజ్యోజపోనవిజ్ఞానప్రయోజకః - తస్యస్వప్రయోజకత్వేనప్రాగేవసిద్ధేరావశ్యకత్వాదిత్యర్థః. ఫలవత్త్వాచ్చప్రాణవిజ్ఞానంస్వతన్త్రంవిధిత్సితమిత్యాహ (తద్ధేతి) ప్రాణోపాస్తేర్వివక్షితత్వేహేత్వన్తరమాహ (ప్రాణస్యేతి) యద్యపిస్తూయతే - తద్విధీయతఇతిన్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఇతశ్చప్రాణోపాస్తిరత్రవిధిత్సితేత్యాహ (మృత్యుమితి) ఫలవచనంప్రాణస్యానుపాస్యత్వేనోపపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. ఉక్తమేవవ్యనక్తి (ప్రాణేతి) మృత్యుమోక్షణాన్తరంవాగాదీనాంయదగ్న్యాదిత్వంఫలం- తదధ్యాత్మపరిచ్ఛేదంహిత్వోపాసితురాధిదైవికప్రాణస్వరూపాపత్తేరుపపద్యతే- తస్మాద్విధిత్సితైవాత్రప్రాణోపాస్తిరిత్యర్థః. ఉక్తన్యాయేనప్రాణోపాస్తిముపేత్యప్రాణదేవతాంశుద్ధ్యాదిగుణవతీమాక్షిపతి (భవత్వితి) యథాప్రాణస్యోపాస్తిశ్శాస్త్రదృష్టత్వాదిష్టా- తథాస్యగుణసమ్బన్ధఃశ్రుతత్వాదేష్టవ్యః - ఉపాస్త్యుపాస్యేచగుణవతిప్రాణేప్రామాణికప్రాప్తేరవిశేషాదితిసిద్ధాన్తీబ్రూతే (నన్వితి) ప్రాణస్యోపాస్యత్వేవిశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యస్తుత్యర్థత్వేనార్థవాదత్వసమ్భవాన్నయథోక్తాదేవతాస్యాదితిపూర్వవాద్యాహ (నస్యాదితి) విశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యార్థవాదత్వేపినాభూతార్థవాదత్వమితిపరిహరతి(నేతి) విశుద్ధ్యాదిగుణవిశిష్టప్రాణదృష్టేరత్రఫలప్రాప్తిశ్శ్రుతానజ్ఞానస్యమిథ్యార్థత్వేయుక్తా - సమ్యగ్జ్ఞానాదేవపుమర్థాప్తేస్సమ్భవాత్. అతఃస్తుతిరపియథార్థైవేత్యర్థః. లోకదృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యోహీతి) ఇహేతివేదాఖ్యదార్ష్టాన్తికోక్తిః. ననువిశుద్ధ్యాదిగుణవతీందేవతాంవదన్తివాక్యాన్యుపాసనావిధ్యర్థత్వాన్నస్వార్థే ప్రామాణ్యం ప్రతిపద్యన్తే- తత్రాహ (నచేతి) అన్యపరాణామపివాక్యానాంమానాన్తరసంవాదవిసంవాదయోరసతోఃస్వార్థే ప్రామాణ్యమనుభవానుసారిభిరేష్టవ్యమిత్యర్థః. ననుప్రాణస్యవిశుద్ధ్యాదివాదోనస్వార్థేమానం- అన్యపరత్వాత్- ఆదిత్యయూపాదివాక్యవత్. అతఆహ (నచేతి) ఆదిత్యయూపాదివాక్యార్థజ్ఞానస్యప్రత్యక్షాదినాపవాదవద్విశుద్ధ్యాదిగుణవిజ్ఞానస్యనాపవాదశ్శ్రుతః-తస్మాద్విశుద్ధ్యాదివాదస్యస్వార్థమానత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. విశుద్ధ్యాదిగుణకప్రాణవిజ్ఞానాత్ఫలశ్రవణాత్తద్వాదస్యయథార్థత్వమేవేత్యుపసంహరతి (తతఇతి) లోకవద్వే

దేపిసమ్యగ్జ్ఞానాదిష్టప్రాప్తిరనిష్టపరిహారశ్చేత్యన్వయముఖేనోక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేనాపి సమర్థయతే (విపర్యయేచేత్యాదినా) శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వమిష్టమితిశఙ్కాం నిరాచష్టే (నచేతి) అపౌరుషేయస్యాసమ్భావితసర్వదోషస్యాశేషపురుషార్థహేతోః శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వమేష్టుమశక్యమిత్యర్థః. శాస్త్రస్యయథార్థభూతార్థత్వం నిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థం- జ్ఞానార్థం చేతిశేషః. శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేః శ్రేయః ప్రాప్తిరిత్యత్ర వ్యభిచారం చోదయతి (నామాదావితి) తదేవస్ఫుటయతి (స్ఫుటమితి) అబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్టిరతస్మింస్తద్బుద్ధిత్వాన్మిథ్యాధీః- సాచ *యావన్నామ్నోగతమిత్యాదిశ్రుత్యాఫలవతీ తతశ్శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేరేవఫలమిత్యయుక్తమిత్యర్థః భేదాగ్రహపూర్వకోఽన్యస్యాన్యాత్మతావభాసోమిథ్యాజ్ఞానం. అత్రతుభేదేభాసమానేఽన్యత్రాన్యదృష్టిర్విధీయతే- యథావిష్ణ్వర్చాదే ప్రతిమాయాం గృహ్యమాణేతత్ర విష్ణుదృష్టిః క్రియతే. తన్నేదంమిథ్యాజ్ఞానమిత్యాహ (నేతి) సఙ్గ్రహార్థంస్పష్టయతి (నామాదావితి) ప్రశ్నపూర్వకం హేతుం వ్యాచష్టే (కస్మాదితి) ప్రతిమాయాం విష్ణుదృష్టిం ప్రత్యాలమ్బనత్వమేవ - నవిష్ణుతాదాత్మ్యం. నామాదేస్తు బ్రహ్మతాదాత్మ్యం శ్రుతమితివైషమ్యమాశఙ్క్యాహ (ఆలమ్బనత్వేనేతి) ఉక్తమర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) కర్మమీమాంసకో బ్రహ్మవిద్వేషం ప్రకటయన్ ప్రత్యవతిష్ఠతే (బ్రహ్మేతి) కేవలాత్తద్దృష్టిరేవాస్మిఞ్చోద్యతే- చోదనావశాచ్చఫలంసేత్స్యతి. బ్రహ్మతునాస్తి- మానాభావాదిత్యర్థః. అథయథాదేవానాం ప్రతిమాదిషూపాస్యమానానామన్యత్రసత్త్వం, యథాచవస్వాద్యానాం పితౄణాం బ్రాహ్మణాదిదేహేతర్ప్యమాణానామన్యత్రసత్త్వం, - తథా బ్రహ్మణోపినామాదావుపాస్యత్వాదన్యత్రసత్త్వంభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) నామాదౌ బ్రహ్మదర్శనేనేతియావత్. దృష్టాన్తాసిద్ధేర్నక్వాపి బ్రహ్మాస్తీతిభావః. సత్యజ్ఞానాదిలక్షణం బ్రహ్మనాస్తీత్యయుక్తం *సదేవసోమ్యేదమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యాహ (నేతి) కించ- బ్రహ్మదృష్టిస్సత్యార్థా - శాస్త్రీయదృష్టిత్వాత్- *ఇయమేవర్గగ్నిస్సామేతిదృష్టివదిత్యాహ (ఋగాదిష్వితి) తదేవస్పష్టయతి (విద్యమానేతి) తాభిర్దృష్టిభిస్సామాన్యం దృష్టిత్వం. తస్మాదితియావత్. యత్తుదృష్టాన్తాసిద్ధిరితి-తత్రాహ (ఏతేనేతి) బ్రహ్మదృష్టేస్సత్యార్థత్వవచనేనేతియావత్. బ్రహ్మాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (ముఖ్యాపేక్షత్వాదితి) ఉక్తమేవవివృణోతి (పఞ్చేతి) పఞ్చాగ్నయః- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషితః. ఆదిపదం వాగ్ధేన్వాదిగ్రహార్థం ననువేదాన్తవేద్యం బ్రహ్మేష్యతే-నచతేభ్యస్తత్సిద్ధిస్సిధ్యతి-తేషాం నిధివైధుర్యేణాప్రామాణ్యాత్. తత్కుతో బ్రహ్మసిద్ధిః-అతఆహ (క్రియార్థైశ్చేతి) విమతంస్వార్థే ప్రమాణం-అజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వాత్- సమ్మతవత్. అతోవేదాన్తశాస్త్రాదేవ బ్రహ్మసిద్ధిరిత్యర్థః. సిద్ధసాధ్యార్థభేదేనవైషమ్యాదవిశిష్టత్వమనిష్టమిత్యాశఙ్క్యోక్తం వివృణోతి (యథాచేతి) విశిష్టత్వం- స్వరూపోపకారిత్వం ఫలోపకారిత్వంచ. పఞ్చమోక్తం ప్రకారం పరామృష్టుమేవమిత్యాదిష్టం. అలౌకికత్వం సాధయతి (ప్రత్యక్షాదీతి) కించ- వేదాన్తానామప్రామాణ్యం బుద్ధ్యనుత్పత్తేర్వా- సంశయాద్యుత్పత్తేర్వా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (నచానిశ్చితేతి) కోటిద్వయాస్పర్శిత్వాదబాధాచ్చేత్యర్థః. క్రియార్థైర్వాక్యైర్వేదాన్తార్థానాం వాక్యానాం సాధర్మ్యముక్తమాక్షిపతి (అనుష్ఠేయేతి) సాధర్మ్యస్యాయుక్తత్వమేవవ్యనక్తి (క్రియార్థైరితి) వాక్యార్థబుద్ధేర్యథార్థత్వాద్వివక్షయా వేపివాక్యప్రామాణ్యమజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వేనావిరుద్ధమితిపరిహరతి (నజ్ఞానస్యేతి) అనుష్ఠేయనిష్ఠత్వమన్తరేణకుతోవస్తుని ప్రయోగప్రత్యయయోస్తథార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యలయోర్విషయతథాత్వార్థం తదపేక్షా- స్వప్రామాణ్యార్థం వేతివికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నహీతి) తదుభయవిషయస్యకర్తవ్యార్థస్యతథాత్వం నకర్తవ్యత్వాపేక్షం - కింతుమానగమ్యత్వాత్. అన్యథావిప్రలమ్భకవిధివాక్యేపితథాత్వాపత్తేరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నచేతి) బుద్ధిగ్రహణం ప్రయోగోపలక్షణార్థం. కర్తవ్యతార్థవిషయప్రయోగాదేర్నానుష్ఠేయవిషయత్వాన్మానత్వం-కింతుప్రమాకరణత్వాత్తజ్జన్యత్వాచ్చ.అన్యథోక్తాతిప్రసక్తితాదవస్థ్యాత్. అతోఽనుష్ఠేయనిష్ఠత్వం మానత్వేఽనుపయుక్తమిత్యర్థః. కుతస్తర్హి కార్యాకార్యధియావిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) వైదికస్యార్థస్యాబాధేనతథార్థత్వేసిద్ధే సమీహితసాధనత్వవిశిష్టంచేద్వస్తు- తదాకర్తవ్యమితిధియానుతిష్ఠతి. తచ్చేదనిష్టసాధనత్వవిశిష్టం - తదానకార్యమితిధియానానుతిష్ఠతి. అతోమానస్యైవానుష్ఠానానుష్ఠానహేతూ కార్యాకార్యధియావిత్యర్థః తథాపి బ్రహ్మణోవాక్యార్థత్వం-పదార్థత్వంవా. నాద్యమిత్యాహ(అననుష్ఠేయత్వ ఇతి) తస్యాకార్యత్వేపివాక్యార్థత్వం కింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉభయత్రాసతీతిచ్ఛేదః. ద్వితీయం దూషయతి (పదార్థత్వేచేతి) బ్రహ్మణశ్శాస్త్రార్థత్వమేతదిత్యుచ్యతే. కార్యాస్పృష్టేర్థేవాక్యప్రామాణ్యం దృష్టాన్తేనసాధయతి (నేత్యాదినా) శుక్లకృష్ణలోహితమిశ్రలక్షణం వర్ణచతుష్టయం. తద్విశిష్టో మేరురస్తీత్యాదిప్రయోగేమేర్వాదావకార్యేపిసమ్యగ్ధీదర్శనాత్ *తత్త్వమసివాక్యాదపికార్యాస్పృష్టే బ్రహ్మణిసమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తేపికార్యధీరేవవాక్యాదుదేతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ననుతత్రక్రియాపదాధీనాపదసంహతిర్యుక్తా- వేదాన్తేషుపునస్తదభావాత్పదసంహత్యయోగాత్ కుతోవాక్యప్రమాణత్వం బ్రహ్మణస్సమ్భవతి. తత్రాహ (తథేతి) విమతమఫలం- సిద్ధార్థజ్ఞానత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమానాత్తత్త్వమాదేస్సిద్ధార్థస్యాయుక్తం మానత్వమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) శ్రుతివిరోధేనానుమానం ధునీతే (నేత్యాదినా) విద్వదనుభవవిరోధాచ్చనైవమిత్యాహ (సంసారేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వేనామానత్వాదనుమానాబాధకతేత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యేతి) పర్ణమయీత్వాధికరణన్యాయేనజుహ్వాంఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వం యుక్తం - బ్రహ్మధియోఽన్యశేషత్వప్రాపకాభావాత్ తత్ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాసిద్ధిరితి. అన్యథాశారీరకానారమ్భస్స్యాదిత్యర్థః. శ్రుత్యనుభవాభ్యాం వాక్యోక్తజ్ఞానస్యఫలవత్త్వదృష్టేర్యుక్తాకార్యాస్పృష్టేర్థే *తత్త్వమస్యాదేర్మానతేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిశాస్త్రస్యకార్యపరత్వానియమే హేత్వన్తరమాహ (ప్రతిషిద్ధేతి) యద్యపికలఞ్జభక్షణాదేరధఃపాతస్యచసమ్బన్ధః*నకలఞ్జం భక్షయేదిత్యాదివాక్యాత్ప్రతీయతే-తథాపితస్యానుష్ఠేయత్వాద్వాక్యస్యానుష్ఠేయనిష్ఠత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) సమ్బన్ధస్యాభావార్థత్వాన్నానుష్ఠేయతేత్యర్థః. అథభక్షణాదికార్యమితివిధిపరత్వమేవనిషేధవాక్యస్యకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యాపికార్యార్థత్వేవిధినిషేధభేదభఙ్గః, స్నఞశ్చస్వసమ్బన్ధ

భావబోధేనముఖ్యస్యార్థాన్తరేవృత్తౌలక్షణాహతా, న్నిషిద్ధవిషయేరాగాదినాప్రవృత్తిక్రియావతోనిషేధశాస్త్రార్థధీసంస్కృతస్యనిషేధశ్రుతేర
కరణాత్-ప్రసక్తక్రియానివృత్త్యుపలక్షితాదౌదాసీన్యాదన్యదనుష్ఠేయంనప్రతిభాతీత్యర్థః. భావవిషయంకర్తవ్యత్వంవిధీనామర్థః-అభావవిషయం
తునిషేధానామితివిశేషమాశఙ్క్యాహ (అకర్తవ్యేతి) అభావస్యభావార్థత్వాభావాత్కర్తవ్యతావిషయత్వాసిద్ధిరితిహిశబ్దార్థః ప్రతిషేధజ్ఞానవ
తోపికళఞ్జభక్షణాదిజ్ఞానదర్శనాత్తన్నివృత్తేర్నియోగాధీనత్వాత్తన్నిష్ఠమేవవాక్యమేష్టవ్యమితిచేత్- నేత్యాహ (క్షుధార్తస్యేతి) విషలిప్తభాణహా
తస్యపశోర్మాంసంకళఞ్జం. బ్రహ్మవధాద్యభిశాపయుక్తస్యాన్నపానాది. తస్మిన్భక్ష్యేఽభోజ్యేచప్రాప్తేయద్వ్యామజ్ఞానంక్షుత్క్షామస్యోత్పన్నం-
తన్నిషేధధీసంస్కృతస్యతద్ధీస్మృత్యాబాధ్యమిత్యత్రలౌకికదృష్టాన్తమాహ (మృగతృష్ణికాయామితి) తథాపిప్రవృత్త్యభావసిద్ధయేవిధిరర్థ్యతామితి
చేత్-నేత్యాహ (తస్మిన్నితి) తదభావః-ప్రవృత్త్యభావోనవిధిజన్యప్రయత్నసాధ్యః-నిమిత్తాభావేనైవసిద్ధేరిత్యర్థః. దృష్టాన్తముపసంహరతి (తస్మాది
తి) దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నకేవలం *తత్త్వమస్యాదివాక్యానాంసిద్ధవస్తుమాత్రపర్యవసానతా- కింతుసర్వకర్మనివర్తకత్వమపిసిధ్యతీత్యాహ (త
థేతి)అకర్తృభోక్తృబ్రహ్మాహమితిజ్ఞానసంస్కృతస్యప్రవృత్తీనామభావస్స్యాదితిసమ్బన్ధః. తస్మాత్- బ్రహ్మభావాద్విపరీతోర్థోయస్యకర్తృత్వా
దిజ్ఞానస్య- తన్నిమిత్తానామనర్థార్థత్వేనజ్ఞాయమానత్వాదితిహేతుః. కదాపునస్తాసామభావస్స్యాత్- అతఆహ (పరమాత్మాదీతి) భ్రాన్తిప్రాప్తభక్ష
ణాదినిరాసేననివృత్తినిష్ఠతయానిషేధవాక్యమానత్వవత్తత్త్వమాదేరపిప్రత్యగ్జ్ఞానోత్థకర్తృత్వాదినివర్తకత్వేనమానత్వోపపత్తిరితిసముదాయార్థః.
దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యమాశఙ్క్యతే (నన్వితి)తస్యనిషిద్ధత్వాదనర్థార్థత్వేనేన. యద్వస్తుయాథాత్మ్యం-తజ్జ్ఞానేననిషేధేకృతేతత్సంస్కారద్వా
రాసమ్పాదితస్మృత్యాశాస్త్రీయజ్ఞానవిపరీతజ్ఞానేబాధితేతత్కార్యప్రవృత్త్యభావో నిమిత్తాభావేనైమిత్తికాభావన్యాయేనయుక్తః - నతథాగ్నిహో
త్రాదిప్రవృత్త్యభావోయుక్తః-బ్రహ్మవిదాగ్నిహోత్రాదినకర్తవ్యమితినిషేధానుపలమ్భాదిత్యర్థః. *తత్త్వమస్యాదివాక్యార్థాన్నిషిద్ధమగ్నిహో
త్రాదీతిమన్వానస్సామ్యమాహ (నేత్యాదినా) శాస్త్రీయప్రవృత్తీనాంగర్భవాసాదిహేతుత్వాదనర్థార్థత్వం. అహంకర్తృత్వాద్యభిమానకృతత్వేనవిపరీ
తజ్ఞాననిమిత్తత్వం. ఏతదేవదృష్టాన్తావష్టంభేనస్పష్టయతి(కళఞ్జేతి)కామ్యానామజ్ఞానహేతుత్వానర్థార్థత్వాభ్యాంవిదుషస్తేషుప్రవృత్త్యభావోయుక్తః-
నిత్యానాంతుశాస్త్రమాత్రప్రయుక్తానుష్ఠానత్వాన్నాజ్ఞానకృతత్వం. ప్రత్యవాయాఖ్యానర్థధ్వంసిత్వాచ్చనానర్థకరత్వం. అతస్తేషుప్రవృత్త్యభావో
యుక్తోనభవతీతిశఙ్కతే (నన్వితి) నిత్యానాంశాస్త్రమాత్రకృతానుష్ఠానత్వమసిద్ధమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథేతి) అవిద్యా
దీత్యాదిశబ్దేనాస్మితాదిక్లేశచతుష్టయోక్తిః. తైరవిద్యాదిభిర్జనితేష్టప్రాప్త్యాద్యగనిష్టప్రాప్తౌచక్రమేణరాగద్వేషవతఃపురుషస్యేష్టప్రాప్తిమనిష్టపరి
హారంచవాఞ్ఛతస్తాభ్యామేవరాగద్వేషాభ్యామిష్టంమేభూయాదనిష్టం మాభూదిత్యవిశేషకామనాభిప్రేరితావిశేషప్రవృత్తియుక్తస్యనిత్యానివిధీయ
న్తే- స్వర్గకామఃపశుకామఇతివిశేషార్థినఃకామ్యాని - తుల్యంతూభయేషాంకేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వమిత్యర్థః. కించ- కామ్యానాందుష్టత్వంబ్రువతా
నిత్యానామపితదిష్టం- ఉత్పత్తివినియోగప్రయోగాధికారవిధిరూపేవిశేషాభావాదిత్యాహ (నచేతి) కథంతర్హికామ్యనిత్యవిభాగః-తత్రాహ (కర్తృ
గతేనేతి) స్వర్గకామఃపశుకామఇతివిశేషార్థినఃకామ్యవిధిః- ఇష్టంమేస్యాదనిష్టంమాభూదిత్యవిశేషకామప్రేరితావిశేషితప్రవృత్తిమతోనిత్యవిధిరి
తియుక్తమిత్యర్థః. నన్వవిద్యాదిదోషవతోనిత్యానికర్మాణీత్యయుక్తం- పరమాత్మజ్ఞానవతోపియావజ్జీవశ్రుతేస్తేషామనుష్ఠేయత్వాదిత్యాశఙ్క్యశ్రు
తేరవిరక్తవిషయత్వాన్మైవమిత్యాహ (నపరమాత్మేతి) * యోగారూఢస్యతస్యైవశమఃకారణముచ్యత ఇతిస్మృతేర్జ్ఞానపరిపాకేకారణంకర్మోపశ
మఏవప్రతీయతే- నతథాకర్మవిధిరిత్యర్థః. నకేవలంవిహితంనోపలభ్యతే- నసమ్భవతిచేత్యాహ (కర్మనిమిత్తేతి) యదానాసిత్వంసంసారీ- కింత్వక
ర్తృభోక్తృబ్రహ్మాసీతిశ్రుత్యాజ్ఞాప్యతే- తదాదేవతాయాస్సంప్రదానత్వం, కరణత్వంవ్రీహ్యాదే, రిత్యేతత్సర్వముపమృదితంభవతి. తత్కథమక
ర్త్రాదిజ్ఞానవతఃసంభవతికర్మవిధిరిత్యర్థః. ఉపమృదితమపివాసనావశాదుద్భవిష్యతి- తతశ్చవిదుషోపికర్మవిధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) వాసనావ
శాదుద్భూతస్యాభాసత్వా, దాత్మస్మృత్యాపునఃపునర్బాధా, చ్చ విదుషోనకర్మప్రవృత్తిరిత్యర్థః. కించ - అనవచ్ఛిన్నంబ్రహ్మాస్మీతిస్మరతస్తదాత్మక
స్యదేశాదిసాపేక్షంకర్మనిరవకాశమిత్యాహ (నహీతి) విదుషోభిక్షాటనాదివత్కర్మావసరస్స్యాదితిశఙ్క్యతే (భోజనాదీతి) అపరోక్షజ్ఞానవతోవా-
పరోక్షజ్ఞానవతోవాభోజనాదిప్రవృత్తిః. నాద్యః- అనభ్యుపగమాత్, తత్ప్రతీతేర్బాధితానువృత్తిమాత్రత్వాత్,. అగ్నిహోత్రాదేరబాధితాభిమా
ననిమిత్తస్యతథాత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) నద్వితీయః- పరోక్షజ్ఞానినశ్శాస్త్రానపేక్షక్షుత్పిపాసాదిదోషకృతత్వాత్తత్ప్రవృత్తేరిష్టత్వా
దిత్యాహ (అవిద్యాదీతి) అగ్నిహోత్రాద్యపితథాస్యాదితిచేత్-నేత్యాహ(నత్వితి)భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వానుపపత్తింవివృణోతి (కేవలేతి)
నయథేత్యాదిప్రపఞ్చయతి(శాస్త్రనిమిత్తేతి)తర్హిశాస్త్రవిహితకాలాద్యపేక్షత్వాన్నిత్యానామదోషప్రభవత్వంభవేదిత్యాశఙ్క్యాహ (దోషేతి) వి
షయదోషకృతత్వేపినిత్యానాంశాస్త్రసాపేక్షత్వాత్కాలాద్యపేక్షత్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) భోజనాదేర్దోషకృతత్వేపి*చాతుర్వర్ణ్యంచరేద్భైక్షం
యతీనాంతుచతుర్గుణమిత్యాదినియమవద్విదుషోగ్నిహోత్రాదినియమోపిస్యాదితిశఙ్క్యతే (తద్భోజనాదీతి) విదుషానాస్తిభోజనాదినియమః-అతిక్రా
న్తవిధిత్వాత్. నచైతావతాయథేష్టచేష్టాపత్తిః- అధర్మాదీనావివేకకృతాహిసా. నతౌవిదుషోవిద్యేతే. అతోఽవిద్యావస్థాయాముపన్యసనీయథేష్టచే
ష్టావిద్యాదశాయాంకుతస్స్యాత్ - సంస్కారస్యాప్యభావాత్ బాధితానువృత్తేశ్చ. అగ్నిహోత్రాదేస్త్వనాభాసత్వాన్నబాధితానువృత్తిరిత్యాహ
(నేతి) కించ- అవిదుషాంవివిదిషూణామేషనియమః - తేషాంవిధినిషేధగోచరత్వాత్. నచతేషామప్యేషజ్ఞానోదయపరిపన్థీ - తస్యాన్యనివృత్తిరూప
స్యస్వయంక్రియాత్వాభావాత్. నాపిసక్రియామాక్షిపన్బ్రహ్మవిద్యాంప్రతిక్షిపతి- అన్యనివృత్త్యాత్మనస్తదాక్షేపకత్వాసిద్ధేరిత్యాహ (నియ
మస్యేతి) కర్మసురాగాదిమతోఽధికారాత్, విరక్తస్యజ్ఞానాధికారాత్, జ్ఞానినోహేత్వభావాదేవకర్మాభావాత్, తస్యభోజనాద్యతుల్యత్వాత్,

తత్త్వమసీత్యాదివాక్యానాం ఉపాసనాపరత్వాభావాత్ సిద్ధబ్రహ్మపరత్వమేవ స్యాదిత్యాశంకాయాం ప్రతిపాదితమనుసంధాపయతి (తస్మాదితి) తస్య విధిః - ఉక్తానంతరం వాక్యం. తస్య నిషేధవాక్యవత్ తత్త్వజ్ఞానహేతోః ప్రవృత్తిహేతు మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వాత్ ఆశేషవ్యాపారనివర్తకత్వేన హేతుత్వ పక్షస్య నిష్ఠస్య యుక్తం ప్రమాణ్యం- మిథ్యాజ్ఞాననివృత్తిహేతుత్వధావేన లాభావస్యా ప్రయోజనసత్త్వేన నివృత్తేః. తత్త్వబోధప్రసంగం హేతునోపపాదయతి (కర్తృప్రవృత్తీతి) యథా ప్రతిషేధ్యేషు తూష్ణీంభావో ప్రతిషేధశాస్త్రార్థః ప్రవృత్త్యభావః- తథా తత్త్వమస్యాదివాక్యానామపి తత్త్వనిష్ఠస్య ప్రవృత్త్యభావస్య తుల్యత్వాత్ ప్రామాణ్యమపి తుల్యమిత్యర్థః. ప్రతిషేధశాస్త్రసామ్యే తత్త్వమస్యాదిశాస్త్రస్య పరసాపేక్షత్వం నివృత్తిపరత్వం స్యాత్ - న తు ప్రతిపాదకత్వమిత్యాశంక్యాహ (తస్యాదిని) ప్రతిషేధోహి ప్రసక్తస్య నివర్తకః ప్రసంగశ్చ రాగాదినా సిద్ధః, కేవలస్య పర్యవసానం- తథా తత్త్వమస్యాది వాక్యస్యాపి వస్తుప్రతిపాదకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. నైతాన్యపి ప్రమాణ్యం ప్రత్యక్షాదీనామన్యపరాణాం సంవాదవిసంవాదభేదేన స్వార్థానపేక్షత్వసిద్ధాన్తసిద్ధాని శుద్ధ్యాదిగుణవత్ప్రాణదేవతేవ చ కార్యాః. ౧

౮౦ — అథ కర్మాంగభూతోద్గానకర్తుర్ముఖ్యప్రాణదృష్టివిధానమాహ (ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చేత్యాదినా) హాశబ్దో వృత్తాంతస్మరణే. ప్రజాపతేరపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. ద్వయా ఇత్యాదిసామానాధికరణ్యాత్ ద్వయాః. ద్వయాః - ద్విప్రకారాః. ద్వితిభ్యాం తయస్యాయజ్వేత్యయచ్ప్రత్యయః. తతే దేవాశ్చాసురాశ్చ. (తతః కానీయసా ఇతి) తతః - తత్ర. దేవేష్వప్యర్థః దేవాః కానీయసాః- కనీయాంసః. స్వార్థేऽణ్. అల్పీయాంస ఇతి యావత్. జ్యాయసాః- జ్యాయాంసః. భూయాంసః. ఋగ్భాష్యే నోఽసురా ఇతి శ్రుత్యంతరాత్. (త ఏషు లోకేష్వస్పర్ధన్తేతి) తే - దేవాసురాః ఏషు లోకేషు - త్రైలోక్యరాజ్యనిమిత్తం అస్పర్ధన్త - పరస్పరం విజిగీషవోఽభవన్నిత్యర్థః. (తే హ దేవా ఊచురిత్యాది) హన్త ఇత్యనుమతిజ్ఞాపకం. అత్ర ఉద్గీథశబ్దః ఉద్గాతృపరః - ఉద్గీథప్రతిపాదకం ప్రాణభావస్యోపాస్యత్వాత్ ప్రతీతేః, ఉద్గాత్రా ఉద్గీథకరణకత్వాదుద్గాతృప్రతిపాదకత్వం ఉద్గీథశబ్దస్య లక్షణయా- కర్తృపరత్వం ఇత్యాహ. యద్వా - ఉద్గీథశబ్దః ఉద్గాతృవిశేషణభూతోద్గీథపర ఇతి నలక్షణా. తథా చ అసురాన్ అస్మిన్ యజ్ఞే యజ్ఞాంగభూతేనోద్గీథేన - అత్యయామ - అతిక్రమామ. జయేమ అన్యథా భూయసామసురాణాం బలీయస్త్వేన దేవానామల్పీయస్త్వాద్ దుర్లభం జయస్యేత్యర్థః. ఉద్గీథాదిగుణోపసంహారపాదే అన్యథాత్వాధికరణే అత్రోద్గీథశబ్దః కేవలోద్గీథపర ఇతి అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాదితి సూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా నవా ప్రకరణభేదాత్ పరోవరీయస్త్వాదివత్ ... అన్యత్రోద్గీథశబ్దస్య ఉద్గాతృపరత్వం ... ప్రాణదృష్టిరుపాస్యా ఉద్గీథవిద్యాయాం ఉద్గీథాంగభూతే ప్రణవే ముఖ్యప్రాణదృష్టిరూపా ఛాన్దోగ్యే ... వాజినాం ఛన్దోగానాంచ వాజినాం తావత్ ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చేత్యారభ్య తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుద్గీథేనాసురవిధ్వంసనం ప్రతిజ్ఞాయోద్గీథే వాగాదీనసత్త్వప్రాణదృష్ట్యా అసురైర్ధ్వస్తత్వముక్త్వా అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచురిత్యాదినోద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యాऽసురపరాభవముక్త్వా భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి తత్ఫలాయోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. ఏవం ఛన్దోగానామపి దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిరే ఇత్యారభ్య తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇత్యుద్గీథేనాసురపరాభవం ప్రతిజ్ఞాయ తద్వదేవోద్గీథే వాగాదిదృష్టీరుపన్యస్య అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాంచక్రిరే ఇత్యాదినోద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యాऽసురపరాభవముక్త్వా యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసతే ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవం విదిపాపం కామయతే ఇతి తత్ఫలాయోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. వేదనవిషయసన్నిధిప్రత్యయాశ్రవణేన ఫలసత్త్వాశ్రవణాద్వేదనవిషయోऽపి నైకత్వం కల్ప్యతే. ఉద్గీథవిద్యాయాం ప్రకరణభేదేన తుసామ్యాదీనిదృష్ట్యర్థవాదకమపి ఫలంచాపి విరుద్ధం గ్రాహ్యం... తత్ర సంశయ్యతే-కిమత్ర విద్యైక్యం-ఉత నేతి. కిం యుక్తం. విద్యైక్యమితి. కుతః. ఉభయత్రోద్గీథస్యైవాధ్యస్తప్రాణభావస్యోపాస్యత్వశ్రవణాచ్చోదనాద్యవిశేషాత్. ఫలసంయోగస్యాపి శత్రుపరాభవరూపస్యావిశిష్యతే. రూపమప్యధ్యస్తప్రాణభావోద్గీథాఖ్యోపాస్యైక్యాదవిశిష్టం. చోదనాచేదిత్థాత్వర్థగతాऽవిశిష్టా. ఆఖ్యా చోద్గీథవిద్యేత్యవిశిష్టా. అత్ర సిద్ధాన్తచ్ఛాయయా పరిచోద్య పరిహరతి అన్యథాత్వం శబ్దాదితిచేన్నావిశేషాదితి. యదుక్తం విద్యైక్యమితి-తన్నోపపద్యతే- రూపభేదాత్. రూపాన్యథాత్వం హి శబ్దాదేవ ప్రతీయతే. వాజసనేయకే హి అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గానస్య కర్తరి ప్రాణదృష్ట్యాऽసురపరాభవముక్త్వా య ఏవం వేదేతి కర్తర్యేవ ప్రాణదృష్టిరేవం శబ్దాద్గమ్యతే. ఛాన్దోగ్యే అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాంచక్రిరే ఇత్యుద్గానస్య కర్మణ్యుద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యాऽసురపరాభవముక్త్వా ఏవం విదిపాపం కామయతే ఇతి కర్మణ్యేవోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. అత ఏకత్ర కర్తరి ప్రాణదృష్టిశ్శబ్దాదన్యత్ర కర్మణి ప్రాణదృష్టిశ్శబ్దాచ్చ రూపాన్యథాత్వం స్పష్టం. రూపాన్యథాత్వే చ విధేయభేదేన తత్కేవలచోదనాద్యవిశేషః అకించిత్కర ఇతి విద్యాభేద ఇతి చేత్. తన్న - అవిశేషాత్. అవిశేషేణ హ్యుభయత్రోద్గీథసాధనకశ్శత్రుపరిభవ ఉపక్రమే ప్రతీయతే. వాజసనేయకే తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమే శ్రూయతే. ఛాన్దోగ్యేపి తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి. అత ఉపక్రమావిరోధాయ తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యత్రాపి ప్రాణభావ ఉద్గీథ ఉద్గానకర్మభూత ఏవ హార్దాదిష్వివదనాదివత్ స్వకార్యాతిశయవివక్షయా కర్తృత్వేనోచ్యతే. అన్యథోపక్రమగత ఉద్గీథశబ్దః కర్తృలక్షణః స్యాత్.

ఉ.— తే హ వాచమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయత్ యో వాచి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం వదతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౨

నికస్స్యాత్. అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచష్టే- * స వా ప్రకరణభేదాత్ పరోవరీయస్త్వాదివత్. స వై వేదం వ్యాకరయతి. స చైతదసి-, యద్విద్యైక్యమితి. కుతః. ప్రకరణభేదాత్ * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రస్తుతముద్గీథావయవభూతం ప్రణవం ప్రస్తుత్య * ఏతస్యై వా అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిరే ఇత్యారభ్య * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇత్యుద్గీథావయవభూత ప్రణవవిషయముపాసనం ఛాన్దోగ్యా అధీయతే. వాజసనేయినస్తు తాదృశప్రాచీనప్రకరణాభావాత్ * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నముద్గీథం ప్రస్తుత్య- * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేత్యాదికృత్స్నోద్గీథవిషయమధీయతే. తతః ప్రకరణభేదేన విధేయభేదః- విధేయభేదే చ రూపభేదాన్నాస్తి విద్యైక్యం. కించ- * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇతి పూర్వప్రకృతోద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవాత్ర ముఖ్యప్రాణదృష్ట్యా ధ్యానాయోపాస్యః. వాజినాం తు కృత్స్నోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యతయా * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గాతరి ప్రాణాధ్యాసం శ్రుత్యా * య ఏవం వేదేత్యుద్గాతైవాత్ర ప్రాణభావ ఉపాస్యో విధీయతే. అతశ్చ రూపభేదః. న చోద్గాతృత్వముపాస్యం హి ఇతి * ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యాఖ్యాయికోపక్రమవిరోధశ్శఙ్కనీయః - ఉద్గాతురుపాసనే ఉద్గీథస్యోద్గానకర్తృఫలస్య వక్తావైశిష్ట్యాత్, కృత్స్నోపక్రమః ఫలాశ్రయత్వం ప్రతిపాదయత్యాత్,. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి చోదనాద్యవిశేషేఽపి న విద్యైక్యం. * పరోవరీయస్త్వాదివత్. యథైకస్యామేవ శాఖాయాముద్గీథావయవభూతే ప్రణవే పరమాత్మదృష్టివిధానసామ్యేఽపి హిరణ్మయపురుషదృష్టివిధానాత్ పరోవరీయస్త్వాదిగుణవిశిష్టదృష్టివిధానమర్థాన్తరభూతం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. ఉద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాత్తత్- విద్యైక్యముక్తం చేత్. తత్- సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేఽప్యస్త్యేవ. యథాఽగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే చ, యథా చోద్గీథవిద్యైర్ఛాన్దోగ్యప్రథమప్రపాఠకోపాత్తాసు బహ్వీషు విద్యాసు. * వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యప్రథమప్రపాఠకే ఉత్తరాస్వపి విద్యాసూద్గీథావయవస్య ప్రణవస్య ప్రథమప్రస్తుతస్యోపాస్యత్వేన వ్యాప్తేశ్చ లక్ష్యత్వేనాస్య * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురిత్యుద్గీథశబ్దస్య ప్రణవవిషయత్వమేవ సమఞ్జసం. ఏవ యదేవోపక్రమే ... అతశ్చోద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవోద్గీథశబ్దనిర్దిష్ట ఇతి స ఏవ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యః ఛాన్దోగ్యప్రకరణే. వాజసనేయకే తు కృత్స్నోద్గీథవిషయ ఉద్గీథశబ్ద ఇతి కృత్స్నోద్గీథస్య కర్త్రోద్గాత్రా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్య ఇతి విద్యానానాత్వం సిద్ధమితి. అతోఽత్ర ఉద్గీథశబ్ద ఉద్గాతృపరో యథా నోద్గీథపర ఏవ- స తు * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి ఛాన్దోగ్యగతోద్గీథశబ్దవద్వ్యక్తిన్యాయేనోద్గీథపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తే- దేవాః హ- ఏవం వినిశ్చిత్య వాచం- వాగభిమానినీం దేవతాం ఊచుః- ఉక్తవన్తః. త్వం నః- అస్మభ్యముద్గాయ- ఔద్గాత్రం కర్మ కురుష్వ. వాగ్దేవతానిర్వర్త్యమౌద్గాత్రం కర్మ, దృష్టవన్తః- తాం వాచం దేవతాం జపమన్త్రాభిధేయాం ॰ అసతో మా సద్గమయేతి,. అత్ర చోపాసనాయాః కర్మణశ్చ కర్తృత్వేన వాగాదయ ఏవ వివక్ష్యన్తే. కస్మాత్. యస్మాత్ పరమార్థతస్తత్కర్తృకస్తద్విషయ ఏవ చ సర్వో జ్ఞానకర్మసంవ్యవహారః. వక్ష్యతి హి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాత్మకర్తృకత్వాభావం విస్తరతస్షష్ఠే. ఇహాపి చాధ్యాయాన్తే ఉపసంహరిష్యతి అవ్యాకృతాది క్రియాకారకఫలజాతం * త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేత్యవిద్యావిషయం, అవ్యాకృతాద్యుత్తరం పరమాత్మాఖ్యం విద్యావిషయమనామరూపకర్మాత్మకం- * నేతి నేతీతీతరప్రత్యాఖ్యానేనోపసంహరిష్యతి పృథక్,. యస్తు వాగాదిసమాహారోపాధికల్పితః సంసార్యాత్మా - తం చ వాగాదిసమాహారపక్షపాతినమేవ దర్శయిష్యతి * తేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి. తస్మాద్యుక్తా వాగాదీనామేవ జ్ఞానకర్మకర్తృత్వఫలప్రాప్తివివక్షా. తథేతి-తథాస్త్వితి దేవైరుక్తా వాక్ తేభ్యః- అర్థిభ్యోఽర్థాయోదగాయత్- ఉద్గానం కృతవతీ. కః పునరసావుద్గానేనార్థాయోద్గానకర్మణా వాచా సర్వాగితః కార్యవిశేష ఇతి. ఉచ్యతే- యో వాచి- నిమిత్తభూతాయాం వాగాదిసముదాయస్య య ఉపకారో నిష్పద్యతే వదనాదివ్యాపారేణ - స ఏవ. సర్వేషాం హ్యసౌ వాగ్వదనాభినిర్వృత్తో భోగః ఫలం. తం భోగం త్రిషు పవమానేషు కృత్వా ఽవశిష్టేషు నవసు స్తోత్రేషు వాచనికమార్త్విజ్యం ఫలం యత్కల్యాణం- శోభనం వదతి- వర్ణానభినిర్వర్తయతి. తదాత్మనే- మహ్యమేవ తద్ధ్యసాధారణం వాగ్దేవతాయాః కర్మ- యత్సమ్యగ్వర్ణానాముచ్చారణం. అతస్తదేవ విశేష్యతే యత్కల్యాణం వదతీతి. యత్తు వదనకార్యం సర్వసఙ్ఘాతోపకారాత్మకం తద్యాజమానికమేవ. తత్ర కల్యాణవదనాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గావసరం దేవతాయా రన్ధ్రమేవ ప్రతిలభ్య- తే విదురసురాః. కథం. అనేనోద్గాత్రా నః- అస్మాన్ స్వాభావికం జ్ఞానం కర్మ చాభిభూయ- అతీత్య శాస్త్రజనితకర్మజ్ఞానరూపేణ జ్యోతిషోద్గాత్రాత్మనా ఽత్యేష్యన్తి- అతిగమిష్యన్తీతి. ఏవం విజ్ఞాయ తం- ఉద్గాతారమభిద్రుత్య - అభిగమ్య స్వేనాసఙ్గలక్షణేన పాప్మనా ఽవిధ్యన్- తాడితవన్తః. సంయోజితవన్త ఇత్యర్థః. స యస్స పాప్మా ప్రజాపతేః పూర్వజన్మావస్థస్య వాచి నిషిక్తః - స ఏష ప్రత్యక్షీక్రియతే. కోఽసౌ. య ఏవేదమప్రతిరూపం- అననురూపం. శాస్త్రప్రతిషిద్ధం వదతి. యేన ప్రయుక్తోఽసభ్యబీభత్సానృతాద్యనిచ్ఛన్నపి వదతి. అనేన కార్యేణాప్రతిరూపవదనేనానుగమ్యమానః ప్రజాపతేః కార్యభూతాసు ప్రజాసు వాచి వర్తతే స ఏవ. అప్రతిరూపవదనేనానుమితః స ప్రజాపతేర్వాచిగతః పాప్మా - కారణానువిధాయి హి కార్యమితి. ౨

౯.— జ్ఞానమిహాపరీక్ష్యమాణమిత్యేతత్ప్రసఙ్గాగతంవిచారంపరిసమాప్యతేహవాచమిత్యాదివ్యాచష్టే (తేదేవాఇతి) అచేతనాయా వాచోనియోజ్యత్వంవారయతి (వాగభిమానినీమితి) నియోక్తౄణాందేవానాంఅభిప్రాయమాహ (వాగ్గానతేతి) సర్వోద్గాత్రంకర్మజపమన్త్రప్రకాశ్యాదేవతానిర్వర్తయిష్యతి- నతువాగ్దేవతేతి. తత్రాహ (తామేవేతి) అసతోమాసద్గమయేతిజపమన్త్రాభిధేయారాంధ్రష్టవన్తఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః వాగాద్యాశ్రయంకర్తృత్వాదివర్ణయతోఽర్థవాదస్యప్రాసఙ్గికంతాత్పర్యమాహ (అత్రచేతి) ఆత్మాశ్రయోకర్తృత్వాభావవభాననానేతస్యవాగాద్యాశ్రయత్వమయుక్తమిత్యాహ (కస్మాదితి) పరస్య- జీవస్యవాకర్తృత్వాదివిపక్షిపమిలికల్పాస్త్రద్యంద్యాపయతి (యస్మాదితి) విచారణాయాంనాగాదిసఙ్ఘాతస్యక్రియాదిశక్తిమత్త్వాత్కర్తృత్వాదిఃప్రమాశ్రయోయస్మాత్ప్రతీతః - తస్మాత్పరస్యాత్మనస్తత్సచ్ఛక్తిమాన్నస్యనతదాశ్రయత్వమిత్యర్థః. కించ- అవిద్యాశ్రయస్యసర్వోవ్యవహారోనరక్తినేపరస్మిన్నుపచరితిత్యాహ (అద్వైపయత్ఇతి) కర్త్రాదావస్త్రాభిధానత్వాదిలిప్యాయేనకర్తృత్వమాత్మనోఽఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య యథాచన్ద్రభయథేత్యాయాపాధికంస్వాభావికర్తృత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (వక్ష్యతిహీతి) యదుక్తిమవిద్యావిషయస్సర్వోవ్యవహారఇతి - తత్రవాక్యశేషమనుకూలయతి (ఇహాపీతి) ఇతశ్చపరస్మిన్నాత్మనికర్తృత్వాదివ్యవహారోనాస్తీత్యాహ (అవ్యాకృతాత్త్వితి) అనామరూపకర్మాత్మకమిత్యస్మాదుపరిష్టాత్ తత్పునమన్వాహృతవ్యం పృథక్ - అవిద్యావిషయాత్ క్రియాకారకఫలజాతాదితిశేషః. మాభూత్పరమాత్మాకర్తృత్వాద్యాశ్రయః - జీవస్తుస్యాదితిచేద్వితీయశాఙ్కామపోహ (యత్త్వితి) జీవశబ్దవాచ్యస్యవిశిష్టస్యకల్పితత్వాత్ సతాత్త్వికంకర్తృత్వాదికం - కింరుతద్ద్వారాస్వరూపేసమారోపితమిత్యభిప్రాయః. అతస్తతాత్త్వికకర్తృత్వాద్యథావేఫలితమర్థవాదతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తాత్పర్యమర్థవాదస్యోక్త్వాశ్రయక్రయావాగ్దేవతయాయత్కృతంతదుపన్యస్యతి (తథేత్యాదినా) ఉద్గాతృత్వంజపమన్త్రప్రకాశ్యత్వంచాత్మనోఽఙ్గీకృత్యవాగుద్గానేప్రవృత్తాచేత్ - తర్హియాకస్యచిదుపకారోదేవానామద్గానేసనిర్వర్తనీయః - సచనాస్తీతిశఙ్కతే (కఃపునరితి) వదనాదివ్యాపారేసతి యస్సుఖవిశేషస్సఙ్ఘాతస్యనిష్పద్యతే - సఏవకార్యశేషఇత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) యోవాచీతిప్రతీకమాదాయవ్యాఖ్యాయతే. కథంపునర్వాచోవచనం, చక్షుషోదర్శనమిత్యాదీనాంనిష్పన్నంఫలం సర్వసాధారణమిత్యాశఙ్క్యానుభవమనుసృత్యాహ (సర్వేషామితి) కించ- దేహార్థముద్గాయన్త్యాశ్చః స్వార్థమపికించిదుద్గానమస్తి. తథాచజ్యోతిష్టోమేద్వాదశస్తోత్రాణి - తత్ర త్రిషుపవమానాఖ్యేషుస్తోత్రేషుయాజమానంఫలముద్గానేనకృత్వాశిష్టేషునవసుస్తోత్రేషుయత్కల్యాణవదనసామర్థ్యం- తదాత్మనే-స్వార్థమేవాగాయదిత్యాహ (తంభోగమితి) ఋత్విజాంక్రీతత్వాన్నఫలసమ్బన్ధస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచనికమితి) *అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితిశ్రుతేరిత్యర్థః. కల్యాణవదనసామర్థ్యస్యస్వార్థత్వంసమర్థయతే (తద్ధీతి) కల్యాణవచనంవాచోఽసాధారణంచేత్ - కథమస్మిన్వాచీత్యాశఙ్క్యాహ - తత్రాహ (యత్త్వితి) వాగ్దేవతాయామసురాణామవకాశందర్శయతి (తత్రేతి) స్వార్థపరార్థచోద్గానేసతీతయా-వత్. కల్యాణవదనస్యాత్మనా- వాచైవసమ్బన్ధోయోయమాసఙ్గః- అభినివేశః. సఏవావసరోదేవతాయాః. తమవసరంప్రాప్యేత్యర్థః. అవసరమేవవ్యక్తకరోతి (రన్ధ్రమేవేతి) అస్మాసరీత్యేతిసమ్బన్ధః. కోసావసురాత్యయస్తంవ్యాచష్టే (స్వాభావికమితి) తత్రోపాయముపన్యస్యతి (శాస్త్రేతి) అసురానభిభూయకేనాత్మనాదేవాఃస్థాస్యన్తీతివివక్షాయామాహ (జ్యోతిషేతి) ప్రజాపతేర్వాచిపాప్మావిప్లోఽనుష్ఠేతికుతోఽవగమ్యతే- తత్రాహ (సయస్సపాప్మేతి) ప్రతిషిద్ధవదనమేవపాప్మేత్యయుక్తం- అదృష్టస్యక్రియాతిరిక్తత్వాజ్జీవారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) అసభ్యం-సభాసదృక్స్త్రీవర్ణనాది. బీభత్సం- భయానకంప్రేతాదివర్ణనం. అనృతం- అయథాదృష్టవచనం. ఆదిశబ్దాత్పిశునత్వంగృహ్యతే. కిమత్రప్రజాపతేర్వాచిపాప్మనస్త్వేమానమస్తీత్యాశఙ్క్యానుమానమాహ (అనేనేతి) ప్రాజాపత్యాసుప్రజాసుప్రతిపన్నేనాసత్యవదనాదినాలిఙ్గేన తద్వాచిపాప్మానమనుమీయతే- విమతంపాప్మపూర్వకం- ప్రతికూలధీవిషయత్వాత్ - దుఃఖవత్. యస్సపాప్మా ప్రజావాచ్యసమితః- సఏవప్రజాపతివాచిపాప్మానంగమయతి- విమతంకారణపూర్వకం- కార్యత్వాత్ - ఘటవత్. నచప్రజాగతందురితంప్రాజాపత్యంతద్వినాహేత్వన్తరాదేవస్యాత్ - కారణానువిధాయిత్వాత్కార్యస్య. నచతత్కారణేపిపరస్మిన్ప్రసఙ్గః- *అపాపవిద్ధమితిశ్రుతేః. నచ *నహవై దేవాన్పాపంగచ్ఛతీతిశ్రుతేర్నసూత్రేపిపాపవేధః- తస్యఫలావస్థస్యాపాపత్వేపి యజమానావస్థస్యతద్భావాదిత్యర్థః. ఆద్యసకారాభ్యాంకారణస్థంపాప్మానమనూద్యతస్యైవకార్యస్థత్వముచ్యతే. ఉత్తరాభ్యాంతుకార్యస్థంపాప్మానమనూద్యతస్యైవకారణస్థత్వమితివిభాగః. ౨

౧౦.— (తేహవాచమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతీతి) త్వంనఉద్గాతాభవేతివాగభిమానినీందేవతాంప్రార్థితవన్తఇత్యర్థః. (తథేతితేభ్యోవాగుదగాయదితి) తథేత్యఙ్గీకృత్యతేభ్యః - దేవేభ్యోవాగుద్గానంకృతవతీత్యర్థః. దృష్టివిధిప్రకరణత్వాదసంభవదర్థకత్వాచ్చ * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గఉపపత్తేరితిన్యాయేనక్రత్వఙ్గభూతేఉద్గాతరివాగ్దృష్టింకృతవన్తఇత్యర్థః. (యోవాచిభోగస్తందేవేభ్యఆగాయద్యత్కల్యాణంవదతితదాత్మనఇతి) వాచినిమిత్తేయోభోగః - గానాదిజన్యోయస్సుఖానుభవః తం - భోగందేవేభ్యఆగాయత్ - దేవానాంభోగముద్దిశ్యాగాయత్ - గానంకృతవతీ. గానేనదేవానాంభోగంసంపాదితవతీతియావత్. యత్కల్యాణవాగ్రాఖిలపనరూపంవాగిన్ద్రియకార్యం- తదప్యాత్మనేవాక్సమ్పాదితవతీత్యర్థః. (తేవిదురనేనేతి) తే- అసురాఃఅవిదుః- జ్ఞాతవన్తఇత్యర్థః. కిమితి. అనేన-వాగ్రూపేణోద్గాత్రానః-అస్మానత్యేష్యన్తి- జేష్యన్తీతి. (తమభిద్రుత్యేతి) తం-ఉద్గాతారమభిద్రుత్య-శీఘ్రంప్రాప్యపాప్మనాఅవిధ్యన్- పాపేనసంయోజితవన్తః. (సయస్సపాప్మాయదేవేతి) యస్సపాప్మాతద్వేధనసాధనభూతః- సతు- యదేవేదంఅప్రతిరూపం-అనుచితమశివాన్యతమైశున్యాదివదతి-సఏవ-తద్రూపఏవసపాప్మేత్యర్థః. అయంభావః-వాగిన్ద్రియమసురాః క్రోధాద్యుత్పాదనద్వారాపరుషాతివాదపైశున్యాదిమాపితామకుర్వన్నితి. తతశ్చాసురబుద్ధికార్యాత తదిన్ద్రియాణాంపాపప్రవృత్తిరితిభావః. ౨

ఉ.—— అథ హ ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యః ప్రాణ ఉదగాయద్యః ప్రాణే భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం జిఘ్రతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతి స ఏవ స పాప్మా ॥ ౩

అథ హ చక్షురూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యశ్చక్షురుదగాయద్యశ్చక్షుషి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం పశ్యతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం పశ్యతి స ఏవ స పాప్మా ॥ ౪

అథ హ శ్రోత్రమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యః శ్రోత్రముదగాయద్యః శ్రోత్రే భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణꣳ శృణోతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపꣳ శృణోతి స ఏవ స పాప్మా ॥ ౫

అథ హ మన ఊచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో మన ఉదగాయద్యో మనసి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణꣳ సఙ్కల్పయతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్స యస్స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపꣳ సఙ్కల్పయతి స ఏవ స పాప్మైవము ఖల్వేతా దేవతాః పాప్మభిరుపాసృజన్నేవమేనాః పాప్మనావిధ్యన్ ॥ ౬

అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయత్తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్స యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వꣳసేతైవꣳ హైవ విధ్వꣳసమానా విష్వఞ్చో వినేశుస్తతో దేవా అభవన్పరాసురా భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్పాప్మా భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేద ॥ ౭

శం.—— తథైవ ఘ్రాణాదిదేవతా ఉద్గీథనిర్వర్తకత్వాజ్జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వాచ్చ క్రమేణ పరీక్షితవన్తః । దేవానామేతన్నిశ్చితమాసీత్ — వాగాదిదేవతాః క్రమేణ పరీక్ష్యమాణాః కల్యాణవిషయవిశేషాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గహేతోరాసురపాప్మసంసర్గాదుద్గీథనిర్వర్తనాసమర్థా ఇతి అనభిధేయాః "అసతో మా సద్గమయ" ఇతి, అనుపాస్యాశ్చ, అశుద్ధత్వాదితరాసాధారణత్వాచ్చ, ఏవము ఖల్విత్యాద్యుక్తా అన్యా అపి త్వగాదిదేవతాః కల్యాణాకల్యాణకార్యదర్శనాదేవం — వాగాదివదేనాః పాప్మనాఽవిధ్యన్ — పాప్మనా విద్ధవన్త ఇత్యర్థః — ఉపాసృజన్ — పాప్మభిస్సంసర్గం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౩-౪-౫-౬

ఆ.—— వాగ్దేవతాయా జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వముపాస్యత్వం చ నేతి నిర్ధార్యాపరిశిష్టపర్యాయచతుష్టయస్య తాత్పర్యమాహ (తథైవేతి) పరమోఽభిప్రాయమాహ (దేవానాం చేతి) అనుపాస్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి) ఇతర — కార్యకారణసఙ్ఘాతః తస్మిన్నవ్యాపకత్వం — పరిచ్ఛిన్నత్వం. అతశ్చానుపాస్యత్వం జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వం చేత్యర్థః ఉక్తేభ్యోఽన్యాసామపి దేవతానాం పాప్మవిద్ధత్వమాహ (ఏవ మితి) వాగాదివత్త్వగాదిషు కల్యాణాకల్యాణకార్యదర్శనాదిత్యాహ (కల్యాణేతి) పాప్మభిరుపాసృజన్ — పాప్మనాఽవిధ్యన్నిత్యనయోరర్థమాహ సంసర్గం కృతవన్త ఇత్యర్థః (ఇతియదుక్తమితి) ౩-౪-౫-౬

రా.—— (అథ హ ప్రాణమూచురిత్యాది) ప్రాణం — ఘ్రాణం. శిష్టం స్పష్టం. ౩-౪-౫

రం.—— ఉక్తమర్థం నిగమయతి (ఏవము ఖల్వేతా ఇతి) ఉక్తప్రకారేణ ఏవము ఖలు — ఉక్తరీత్యా ఏతా దేవతాః — వాగాద్యాః ఉద్గాతృత్వేన వృతాః — అన్యత్ర వదనాదిభిః పాప్మభిరుపాసృజన్ — సంసర్గవత్య ఆసన్. (ఏవమేనాః పాప్మనావిధ్యన్) ఏవం — ఉక్తరీత్యా ఏతాః — వాగాదిదేవతాః పాప్మనా అవిధ్యన్ — అసురా ఇతి పాప్మనా వేధనం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౬

శం.—— వాగాదిదేవతా ఉపాసీనా అపి మృత్యుమతిగన్తుమశక్తా యదా తదా కః శరణం స్యాదితి క్రమేణ అథ — అనన్తరం హ. ఇమమిత్యభినయప్రదర్శనం. ఆసన్యం — ఆస్యే భవమాసన్యం. ముఖాన్తర్బిలస్థం ప్రాణమూచుః — త్వం న ఉద్గాయేతి. తథేత్యేవం శరణముపగతేభ్యః స ఏష ప్రాణో ముఖ్య ఉదగాయదిత్యాది పూర్వవత్. పాప్మనాఽవిధ్యన్ — వేధనం కర్తుమిష్టవన్తః. తే చ దోషాసంసర్గిణం సన్తం ముఖ్యం ప్రాణం స్వేనాసఙ్గదోషేణ వాగాదిషు లబ్ధప్రసరాః తదభ్యాసానువృత్త్యా సంస్పృశ్యమానా వినేశుః — వినష్టాః. విధ్వస్తాః. కథమివేతి. దృష్టాన్త ఉచ్యతే — స యథా — స దృష్టాన్తో యథా. లోకే ఽశ్మానం — పాషాణమృత్వా — గత్వా. ప్రాప్య లోష్టః — పాంసుపిణ్డః పాషాణచూర్ణనాయాశ్మని నిక్షిప్తస్స్వయం విధ్వంసేత — విస్రంసేత. విచూర్ణీభవేత్. ఏవం హైవ — యథాఽయం దృష్టాన్తః — ఏవమేవ విధ్వంసమానాః — విశేషేణ ధ్వంసమానా విష్వఞ్చః — నానాగతయో వినేశుః — వినష్టా యతః. తతః — తస్మాదసురవినాశాద్దేవత్వప్రతిబన్ధభూతేభ్యః స్వాభావికాసఙ్గజనితపాప్మభ్యో వియోగాత్ అసంసర్గధర్మి ముఖ్యప్రాణాశ్రయబలాద్దేవాః — వాగాదయః ప్రకృతా అభవన్. కిమభవన్. స్వం దేవతారూపమగ్న్యాద్యాత్మకం వక్ష్యమాణం. పూర్వమప్యగ్న్యాద్యాత్మానః సన్తోఽవిరస్తస్వాభావికేన పా

ఉ.— తే హోచుః క్వను సోఽభూద్యో న ఇత్థమసక్తేత్యయమాస్యేఽన్తరితి సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రసః ॥౮

ష్యనాతిరస్కృతవిజ్ఞానాః పిణ్డమాత్రాభిమానా ఆసన్ - తేతత్పాప్మవియోగాదుజ్ఝిత్వా పిణ్డమాత్రాభిమానం శాస్త్రసమర్పితవాగాద్యగ్న్యాద్యాత్మాభిమానా బభూవురిత్యర్థః. కించ- తే ప్రతిపక్షభూతా అసురాః పరా - అభవన్నిత్యనువర్తతే. పరాభూతాః. వినష్టా ఇత్యర్థః. యథా పురాకల్పే నవర్తితః పూర్వయజమానః - అతిక్రాన్తకాలికః ఏతామేవాఖ్యాయికారూపాం శ్రుతిం దృష్ట్వా నైవ క్రమేణ వాగాదిదేవతాః పరీక్ష్య తాశ్చాపోహ్యాఽసఙ్గపాప్మాస్పదదోషవత్త్వేనా దోషాస్పదం ముఖ్యం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగమ్య వాగాద్యాధ్యాత్మికపిణ్డమాత్రపరిచ్ఛిన్నాత్మాభిమానం హిత్వా వైరాజపిణ్డాభిమానం వాగాద్యగ్న్యాద్యాత్మవిషయం వర్తమానప్రజాపతిత్వం శాస్త్రప్రకాశితం ప్రతిపన్నః - తథైవాయం యజమానస్తైనైవ విధినా భవతి ప్రజాపతిస్వరూపేణాత్మనా పరా చాస్య ప్రజాపతిత్వప్రతిపక్షభూతః పాప్మా భ్రాతృవ్యో భవతి. యతోఽద్వేష్టాపి భవతి కశ్చిద్భ్రాతృవ్యో భరతాదితుల్యః. యస్త్విన్ద్రియవిషయసంసర్గజనితః పాప్మా - భ్రాతృవ్యో ద్వేష్టా చ- పారమార్థికాత్మస్వరూపతిరస్కరణహేతుత్వాత్. సచపరాభవతి- విశీర్యతే లోష్టవత్ప్రాణపరిష్వఙ్గాత్. కస్యైతత్ఫలమితి. ఆహ- య ఏవంవేద - యథోక్తం ప్రాణమాత్మత్వేన ప్రతిపద్యతే పూర్వయజమానవదిత్యర్థః. ౭

అ— సప్రీతిముఖ్యప్రాణస్య వస్త్రప్రకాశ్యత్వముపాస్యత్వం చ వక్తుముత్తరవాక్యముపాదాయ వ్యాకరోతి (వాగాదీతి) క్రమేణోపాసీనా ఇతి సమ్బన్ధః. వాగాదిషు నైరాశ్యాన్నిర్యమణశబ్దార్థః. వివక్షితార్థజ్ఞాపకోఽసాధారణదేహతదవయవవ్యాపారోఽభినయః. దోషసంసర్గిణం దోషేణ సంస్పృష్టం కర్తుమిచ్ఛాకుతో జాతేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వేనేతి) తదధ్యాసానువృత్త్యా - తస్య - పాప్మసంసర్గకరణస్యాభ్యాసవశాదితి యావత్. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) అసురనాశే నాసఙ్గజనితపాప్మవిఘాతే హేతుమాహ (అసంసర్గేతి) వక్ష్యమాణం- * సోఽగ్నిరభవదిత్యాదినేతి శేషః. వాగాదీనాం స్థితానాం నష్టానాం చ కుతోఽగ్న్యాదిరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వమపీతి) సతస్త్వేతేషాం పరిచ్ఛేదాభిమానస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేనేతి) పరిచ్ఛేదాభిమానాదగ్న్యాద్యాత్మాభిమానస్య బలవత్త్వం సూచయతి (శాస్త్రేతి) న కేవలమతిక్రాన్తానామేవాసురాణాం సంసర్గధర్మి ప్రాణాశ్రయాంద్వినాశః- కింతు తుల్యజాతీయానామపీత్యభిప్రేత్యాహ (కించేతి) వాగాదీనామగ్న్యాదిభావాపత్తివచనేన తత్సంహతస్య యజమానస్య దేవతాప్రాప్తిరాసురపాప్మధ్వంసశ్చ ఫలమిత్యుక్తం. తత్ర పూర్వకల్పీయయజమానస్యాతిశయకాలిత్వాదస్య థోక్తఫలవత్త్వేపి నేదానీంతనస్యైవమిత్యాశఙ్క్య పరాస్య భవతీత్యాది శ్రుతిమవతారయతి (యథేతి) పూర్వకల్పనాప్రకారేణ పూర్వజన్మస్థాయజమానః శాస్త్రప్రకాశితం వర్తమానప్రజాపతిత్వం ప్రతిపన్నోఽయథోఽసమ్బన్ధః. పూర్వయజమాన ఇత్యస్య వ్యాఖ్యా అతిక్రాన్తకాలిక ఇతి. పురాకల్పమేవదర్శయతి (ఏతామితి) (తేనేతి) శ్రుత్యుక్తేనేత్యేతత్. తేనైవ విధినా- శ్రుతిప్రకాశితేన క్రమేణ. ముఖ్యం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగమ్యేతి శేషః. సా పతత్యోఽహ్యత్వర్ణ్యః. తస్య ద్విష్టన్నితి కుతో విశేషణం - అద్విషన్నపి భ్రాతృవ్యస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) తస్య ద్వేష్టృత్వనియమే హేతుమాహ (పారమార్థికేతి) అపరిచ్ఛిన్నదేవతాత్వాపత్తిపారమార్థికమాత్మస్వరూపం వివక్షితం. తత్తిరస్కరణకారణత్వాత్. ఉక్తపాప్మనో విశేషణమర్థవదితి శేషః. *యదాగ్నిర్యోష్టాకపాల ఇతి వత్ య ఏవం వేదేతి ప్రసిద్ధార్థోపబద్ధవిధిపరం వాక్యం - అతశ్చైవం విద్యాదితి వివక్షితమిత్యభిప్రేత్యాహ (యథోక్తమితి) ౭

రం.— (అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమితి) ఆసన్యం- ముఖ్యమిత్యర్థః. యద్వా- ఆస్యే భవః ఆసన్యః. ఆస్యశబ్దస్య *పద్దన్నిత్యాదినా ఆసన్నాదేశః. ముఖ్యమితి యావత్. తం ప్రాణం దేవా ఊచుః- ఉక్తవన్తః. కిమితి త్వం న ఉద్గాయేతి - స్పష్టోఽర్థః. (తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి) ఉద్గాతరి ముఖ్య ప్రాణః ప్రవిష్టః కృతవానిత్యర్థః. అథైవం హి వ్యాఖ్యాతం వ్యాసార్యైః * అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేదధికరణే. (తే విదురిత్యాది) అతిత్సన్- వేష్టుమైచ్ఛన్. * వ్యథ తాడనే. తస్మాత్సని నేట్. అకిత్త్వాన్న సంప్రసారణం. శిష్టం స్పష్టం. (సయథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతేతి) యథా అశ్మానం నాయకీభూతో లోష్టః- పాంసుపిణ్డః అశ్మానం- పాషాణమృత్వా- ప్రాప్య విధ్వంసేత- చూర్ణీభవేత్. సః- దృష్టాన్తో యథా - తథా అథ్య స్తముఖ్యప్రాణభావోద్గాతృపాసనానిష్ఠాన్ దేవాన్ ప్రాప్య నిధ్వంసమానాః- చూర్ణీభవన్తః విష్వఞ్చః- నానాగతయః వినష్టా అభవన్నిత్యర్థః. (తతో దేవా అభవన్ పరాసురా ఇతి) తత్పరం దేవాః దేవా జాతాః- ద్యోతమానా అభవన్నిత్యర్థః. యద్వా- దేవా అభవన్-సత్తామలభన్తేత్యర్థః. విజయినోఽభవన్నితి వార్థః. అసురాస్తు పరాభవన్- పరాభూతా అభవన్. (భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి) యః ఉద్గాతారముఖ్యప్రాణభావముపాస్తే- స ఆత్మనా భవతి- ఉత్తరో భవతీత్యర్థః. యద్వా- ఆత్మనా- మనసా సమీచీనేన యుక్తో భవతీత్యర్థః. తస్య ద్విషన్- * ద్విషశ్శతుర్వా వచనమితి కర్మణి షష్ఠీ. ఏనం ప్రతి ద్వేషం కుర్వన్ శత్రుః పాప్మా చ పరాభూతో భవతీత్యర్థః. * భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శత్రుపరాజయఫలాయోద్గీథే ప్రాణదృష్టిస్సా హి తేతి భాష్యస్యోపలక్షణతయా పాప్మపరాభవస్య, ఆత్మనా భవనస్య, చ ఫలత్వప్రతిపాదనస్య న విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్వా- అస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్య ఆత్మనా- స్వత ఏవ పరాభవతి, పాప్మా చ భవతి-నిన్దాదియుక్తశ్చ భవతి, త్యర్థః. ౭

శం.— ఫలముపసంహృత్యాధునాఖ్యాయికారూపమేవాశ్రిత్యాహ. కస్మాచ్చ హేతోర్వాగాదీన్ ముక్త్వా ముఖ్య ఏవ ప్రాణ ఆత్మత్వేనాశ్రయితవ్య ఇతి తదుపపత్తినిరూపణాయ, యస్మాదయం వాగాదీనాం పిణ్డాదీనాం చ సాధారణ ఆత్మేత్యేతమర్థమాఖ్యాయికయా దర్శయన్త్యాహ శ్రుతిః- తే- ప్రజాపతిప్రాణాః ముఖ్యేన ప్రాణేన పరిప్రాపితదేవస్వరూపాః హ- ఊచుః- ఉక్తవన్తః ఫలావస్థాః. కిమితి. ఆహ- క్వను ఇతి వితర్కే. క్వను- కస్మి

ఉ.—సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ దూరꣳహ్యస్యా మృత్యుర్దూరꣳ హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతి య ఏవం వేద॥౯

స్మన్నసో భూత్- మానః- అస్మాక మిత్థం-ఏవముక్త-సఙ్ఘాతవాక్. దేవభావమాత్మత్వేనోపగమితవాన్. స్మరన్తిహి లోకే కేనచిదుపకృతాః ఉపకారిణం. లోకవదేవ స్మరన్తో విచారయమాణాః కార్యకరణసఙ్ఘాతే ఆత్మన్యేవోపలబ్ధవన్తః. కథం. (అయమాస్యే న్తరితి) ఆస్యే-ముఖే యఆకాశః-తస్మిన్నన్తర యం- ప్రత్యక్షోవర్తతఇతి సర్వోహి లోకో విచార్యాధ్యవస్యతి- తథా దేవాః. యస్మాదయమన్తరాకాశే వాగాద్యాత్మత్వేన విశేషమనాశ్రిత్యవన్త మానః ఉపలబ్ధో దేవైః- తస్మాత్స ప్రాణ అయాస్యః. విశేషానాశ్రయాచ్చాసక్త- సఙ్ఘాతవాన్ వాగాదీన్. అతఏవాఙ్గిరసః- ఆత్మా కార్యకరణానాం. కథమాఙ్గిరసః. ప్రసిద్ధం హ్యేతత్. అఙ్గానాం కార్యకరణలక్షణానాం రసః- సారఆత్మేత్యర్థః కథంపునరఙ్గరసత్వం. తదపాయే శోషప్రాప్తేరితి వక్ష్యామః. యస్మాచ్చాయమఙ్గరసత్వాద్విశేషానాశ్రయత్వాచ్చ కార్యకరణానాం సాధారణ ఆత్మా విశుద్ధశ్చ- తస్మాద్వాగాదీనపాస్య ప్రాణ ఏవ ఆత్మత్వేనాశ్ర యితవ్య ఇతి వాక్యార్థః. ఆత్మా హ్యాత్మత్వేనోపగన్తవ్యః- అవిపరీతబోధాచ్ఛ్రేయః ప్రాప్తే, ర్విపర్యయే చానిష్టప్రాప్తిదర్శనాత్,. ౮

ఆ.— ఫలవత్ప్రాణోపాస్తేరుక్తత్వాత్తేహోచురిత్యాద్యుత్తరవాక్యం గుణోపాస్తిపరమిత్యాహ (ఫలమితి) ఫలవన్తం ప్రధానసిద్ధి ముక్త్వా సప్తానామ్యాయికామేవాశ్రిత్యగుణవిశిష్టప్రాణోపాసనమాహ ణన్తరశ్రుతిరిత్యర్థః. శఙ్కోత్తరత్వేనచోత్తర గ్రన్థమవతారయతి (కస్మాచ్చేతి) విశుద్ధత్వస్యోక్తత్వాచ్ఛేషస్య న్తరం జిజ్ఞాస్యమితిద్యోత్యయితుం చశబ్దః. కరణానాం కార్యస్యచవదయవానాంచ ప్రాణోయస్మాదాత్మా- వ్యాపకః.త స్మాత్స ఏవాశ్రయితవ్య ఇత్యుపపత్తిరూపణార్థం తస్యవ్యాపకత్వమిత్యేతదర్థం ఆఖ్యాయికయాదర్శయన్తీ శ్రుతిస్తాత్పర్యతరమాహేతియోజనా. తచ్ఛ ష్టన్తస్మాదర్థః ప్రాణస్యాత్మత్వాదివ్యక్తీకర్తుమాఖ్యాయికా శ్రుతిం విభజతే (తే ప్రజాపతేః) వాగాదయశ్చేత్ ప్రాణమాశ్రిత్యఫలావస్థాః- తర్హి కిమితి ప్రాణంస్మరన్తి- ప్రాప్తఫలత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్మరన్తిహీతి) విచారఫలం ఉపలబ్ధిం కథయతి (లోకవదితి) తామేవోపలబ్ధిమాకాఙ్క్షాద్వారేణ వివృణోతి (కథమితి) దృష్టాన్తం స్పష్టయతి (సర్వోహీతి) తథాదేవా విచార్య ప్రాణమాస్యాన్తరాకాశస్థం నిర్ధారితవన్త ఇత్యాహ (తథేతి) కిమనయా కథయా సిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఉపలబ్ధిసిద్ధ్యై యుక్తిం సముచ్చినోతి (విశేషేతి) సర్వానేవ వాగాదీన విశేషేణాఙ్గాఙ్గ్యాదిభావేన ప్రాణస్సఙ్ఘాతవాన్- న చాయమస్యస్థస్సాధారణం కార్యం నిర్వర్తయతి- అతోయుక్తితోప్యయమాస్యాన్తరాకాశేవర్తమానస్సిద్ధ ఇత్యర్థః అయాస్యత్వవదాఙ్గిరసత్వం గుణాన్తరం దర్శయతి (అతఏవేతి) సర్వసాధారణత్వాదేవేతియావత్. తథాపి కుతోస్యాఙ్గిరసత్వం- సాధారణేపిసర్వసిద్ధదనుపలబ్ధేరిత్యాశఙ్కాం పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) అఙ్గేషు దరకుధాతోస్సారత్వప్రసిద్ధేర్న ప్రాణస్యతథాత్వమితిశఙ్కిత్వా సమాధత్తే (కథంపునరిత్యాదినా) కస్మాచ్చ హేతోరిత్యాదిచోద్యపరిహారముపసంహరతి (యస్మాచ్చేతి) వాక్యార్థం ప్రపఞ్చయతి (ఆత్మాహీతి) ౮

రం.— (తే హోచుః క్వను సోభూద్యోన ఇత్థమసక్తేతి) తేహ- దేవాఊచుః. కిమితి. యః- ముఖ్యప్రాణోనః- అస్మాకమిత్థం-ఉక్త రూపం శరీరోపరాజయమసక్త- సంయోజితవాన్. పఞ్చాస్యేవిభక్త్యయోనాత్మనేపదే * ఋజ్వోర్ఋలీతినిర్దేశాత్సచ్చాననేనజీత్త్వేసిద్ధత్వేన * అనిదితామిత్యుపనాసికలోపః. కుత్వం. యస్సంయోజితవాన్- సక్వను- కస్మిన్దేశే ప్రతిష్ఠితః. ఇత్యూచుః-మన్త్రయాఞ్చక్రురిత్యన్వయః. ఏవం సమన్త్ర్యవిదధృశుః. (అయమాస్యే న్తరితిసోయాస్య ఇతి) అన్తరాస్యేఽయమితి ప్రత్యక్షతో దృష్టోయః ప్రాణః- సోఽయాస్యః. (ఆఙ్గిరసోఙ్గానాం హిరస ఇతి) అఙ్గానాం ప్రాణో హిరసః- అతఆఙ్గిరసఇత్యర్థః. ౮

శం.— స్యాన్మతం - ప్రాణస్యవిశుద్ధిరసిద్ధేతి. నను పరిహృతమేతద్వాగాదీనాం కల్యాణవదనాద్యాసఙ్గవత్త్వాత్ప్రాణస్యాసఙ్గాస్పదత్వాభావేన. బాఢం- కిం త్వాఙ్గిరసత్వేన వాగాదీనామాత్మత్వోక్త్యా వాగాదిద్వారేణ శవస్పృష్టిస్పృష్టేరివాశుద్ధతాశఙ్క్యత ఇతి. అహ- శుద్ధ ఏవ ప్రాణః. కుతః. (సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ) యం ప్రాణం ప్రాప్యాశ్మానమివలోష్ఠవద్విధ్వస్తా అసురాః- తం పరామృశతి సేతి. సైవైషా - యేయం వర్త మానయజమానశరీరస్థా దేవైర్నిర్ధారితాఽయమాస్యేన్తరితి. దేవతా చ స్యాత్- ఉపాసనక్రియాయాః కర్మభావేన గుణభూతత్వాత్. యస్మాత్సా దూర్నామ- దూరిత్యేవంఖ్యాతా. నామశబ్దః ఖ్యాపనపర్యాయః. తస్మాత్ప్రసిద్ధాస్యా విశుద్ధిః- దూర్నామత్వాత్. కుతః పునర్దూర్నామత్వమితి. ఆహ-దూరం- దూరేహి- యస్మాదస్యాః ప్రాణదేవతాయా మృత్యుః - ఆసఙ్గలక్షణః పాప్మా. అసంశ్లేషధర్మిత్వాత్ప్రాణస్య సమీపస్థస్యాపి దూరతా మృత్యోః. తస్మాద్దూరిత్యేవం ఖ్యాతిరేవ ప్రాణస్యవిశుద్ధిజ్ఞాపికా. విదుషః ఫలముచ్యతే (దూరంహవా అస్మాన్మృత్యుర్భవతి) అస్మాత్- ఏవంవిదః. య ఏవం వేద- తస్మాదేవమితి ప్రకృతం విశుద్ధిగుణోపేతం ప్రాణముపాస్త ఇత్యర్థః. ఉపాసనం నామోపాస్యార్థవాదే యథా దేవతాదిస్వరూపం శ్రుత్యా జ్ఞాప్యతే-తథా మనసోపగమ్యాసనం- చిన్తనం లౌకికప్రత్యయానవ్యవధానేన యావత్తద్దేవతాదిస్వరూపాత్మాభిమానాభివ్యక్తిరితి లౌకికాత్మాభిమానవత్. *దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి * కిం దేవతోస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీత్యేవమాది శ్రుతిభ్యః. ౯

ఆ.— ప్రాణస్యశుద్ధత్వాద్వ్యాపకత్వాచ్చోపాస్యత్వముక్తం-తస్యశుద్ధత్వం వాగాదివదసిద్ధమిత్యాశఙ్కతే (స్యాన్మతమితి) శఙ్కామాక్షిప్య సమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) శవేనస్పృష్టిర్యస్యాస్తి- తేనస్పృష్టాపరస్యాశుద్ధతావదశుద్ధత్వం. వాగాదిసమ్బన్ధాదశుద్ధత్వాశఙ్కా-ప్రాణస్యోక్తేత్యర్థః. తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతారయతి (ఆహేతి) సన్వత్ర ప్రాణో నోచ్యతే - స్త్రీలిఙ్గేనార్థాన్తరోక్తిప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (యం ప్రాణమితి) తస్యామూర్తస్యపరోక్షత్వాదపరోక్షవాచీ చ కథమేతచ్ఛబ్దోయుజ్యతే- తత్రాహ (సైవేతి) కథం ప్రాణో దేవతా

ఉ.— సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్య యత్రాసాం దిశామన్తస్తద్గమయాంచకార తదాసాం పాప్మనో విన్యదధాత్తస్మాన్న జనమియాన్నాన్తమియాన్నేత్పాప్మానం మృత్యుమన్వవాయానీతి॥ ౧౦

శబ్దః- సహితస్యతద్భక్తిత్వం ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతా చేతి) యాగే హి దేవతా కారకత్వేన గుణభూతా ప్రసిద్ధా- తథా ప్రాణోపి ద్రవ్యాద్యపేక్షత్వేన సతి విహితక్రియాగుణత్వాద్దేవతేత్యర్థః. ప్రాణోపాస్తేర్దృష్టఫలం- పాపహాని ర్దేవతాభావశ్చ తత్ర పాపహానేరేవ ప్రధానఫలస్యాత్ర స్ప్రష్టత్వాన్నిర్గుణవిశిష్టప్రాణోపాస్తిరిహ వివక్షితేతి వాక్యార్థమాహ (యస్మాదితి) న తావత్ప్రాణదేవతాయా దూర్నామత్వం నిరాధం- తత్ర తచ్ఛబ్దప్రసిద్ధేరదర్శనాత్. నాపి యౌగికం - ప్రాణస్య ప్రత్యగ్దూరత్వాభావాదిత్యాక్షిపతి (కుతః పునరితి) పరిహరతి (ఆహేతి) కథం పాప్మసన్నిధావప్రత్యమానస్య తతో దూరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసంశ్లేషేతి) ఉపాస్తే - సదా భావయతీతి యావత్. బ్రహ్మజ్ఞానాదివ ప్రాణతత్త్వజ్ఞానాత్ఫలసిద్ధిసంభవే కిం సదాతద్భావనయేత్యాశఙ్క్య భావనాపర్యాయోపాసనశబ్దార్థమాహ (ఉపాసనం నామేతి) దీర్ఘకాలాదరనైరన్తర్యరూపవిశేషణత్రయం వివక్షిత్వాహ (లౌకికేతి) తస్య పర్యాప్తిం దర్శయతి (యావదితి) మనుష్యోహమితివద్దేవోహమితి యస్య జీవత ఏవాభిమానాభివ్యక్తిః - తస్యైవ దేహపాతాదూర్ధ్వం తద్భావః ఫలతీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (దేవో భూత్వేతి) కా దేవతా హుపంతవేతి కిం దేవతః. అసి- తద్భావో భాసీత్యర్థః. ౯

రం.— (సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ దూరం హ్యస్యా మృత్యురితి) హి- యస్మాత్కారణాత్ అస్యాః - ముఖ్యప్రాణరూపాయా దేవతాయా మృత్యుర్దూరం భవతి - తస్మాత్ప్రాణస్య దూర్నామత్వమిత్యర్థః. దూర్నామకత్వేన ప్రాణవిద్యాయాః ఫలమాహ (దూరం హ వా ఇత్యాదినా) స్పష్టోర్థః. ౯

శం.— (సా వా ఏషా దేవతా) దూరం హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతీత్యుక్తం. కథం పునరేవం విదో దూరం మృత్యుర్భవతీతి. ఉచ్యతే-ఏవం విత్త్వవిరోధాత్. ఇన్ద్రియవిషయసంసర్గాసఙ్గజో హి పాప్మా ప్రాణాత్మాభిమానినో హి విరుధ్యతే- వాగాదివిశేషాత్మాభిమానహేతుత్వాత్, స్వాభావికాజ్ఞానహేతుత్వాచ్చ. శాస్త్రజనితో హి ప్రాణాత్మాభిమానః. తస్మాదేవం విదః పాప్మా దూరం భవతీతి యుక్తం- విరోధాత్. తదేతత్ప్రదర్శయతి-సా వా ఏషా దేవతేతి- ఉక్తార్థం. ఏతాసాం-వాగాదీనాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుం- స్వాభావికాజ్ఞానప్రయుక్తేన్ద్రియవిషయసంసర్గాసఙ్గజనితేన హి పాప్మనా సర్వో మ్రియతే - స హ్యతో మృత్యుః. తం ప్రాణాత్మాభిమానరూపాభ్యో దేవతాభ్యో విచ్ఛిద్య- అపహత్య. ప్రాణాత్మాభిమానమాత్రతయైవ ప్రాణోపహన్తేత్యుచ్యతే - విరోధాదేవ తు సా స్వయమేవం విదో దూరఙ్గమో భవతి. కిం పునశ్చకార దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్యేతి. ఉచ్యతే- యత్ర యస్మిన్నాసాం- ప్రాచ్యాదీనాం దిశామన్తః- అవసానం. తత్ - తత్ర గమయాఞ్చకార- గమనం కృతవానిత్యేతత్. నను నాస్తి దిశామన్తః-కథమన్తం గమితవానితి. ఉచ్యతే- శ్రౌతవిజ్ఞానవజ్జనావధినిమిత్తకల్పితత్వాద్దిశాం తద్విరోధిజనాధ్యుషిత ఏవ దేశో దిశామన్తః-దేశాన్తోరణ్యమితి యద్వదిత్యదోషః. తత్ - తత్ర గమయిత్వా ఆసాం- దేవతానాం. పాప్మన ఇతి ద్వితీయాబహువచనం. విన్యదధాత్ - వివిధం న్యగ్భావేనాదధాత్ - స్థాపితవతీ ప్రాణదేవతా ప్రాణాత్మాభిమానశూన్యేష్వన్త్యజనేష్వితి-సామర్థ్యాత్. ఇన్ద్రియసంసర్గజో హి స ఇతి ప్రాణ్యాశ్రయతావగమ్యతే. తస్మాత్తమన్త్యం జనం నేయాత్ - న గచ్ఛేత్. సమ్భాషణదర్శనాదిభిర్న సంసృజేత్. తత్సంసర్గే పాప్మనా సంసర్గః కృతః స్యాత్ -పాప్మాశ్రయో హి సః. తజ్జననివాసం చాన్తం- దిగన్తశబ్దవాచ్యం నేయాజ్జనశూన్యమపి. జనమపి తద్దేశవియుక్తమిత్యుక్తమిత్యభిప్రాయః. నేదితి-పరిభయార్థే నిపాతః. ఇత్థం జనసంసర్గే పాప్మానం మృత్యుమన్వవాయానీతి - అనుఅవఆయానీతి - అనుగచ్ఛేయమిత్యేవం భీతో జనమన్తం నేయాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧౦

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరముపతార్య వృత్తం కీర్తయతి (సా వా ఇతి) నిత్యానుష్ఠానాత్పాపహానిః- ధర్మాత్పాపమపనుదతి శ్రుతేః. న చేదముపాసనం నిత్యం నైమిత్తికం వా- దేవతాత్మత్వకామినో విధానాత్. తత్కథం పాపమేవం విదో దూరే భవతీత్యాక్షిపతి (కథం పునరితి) విరోధిసన్నిపాతే పూర్వధ్వంసమావశ్యకం పశ్యన్సమాధత్తే (ఉచ్యత ఇతి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (ఇన్ద్రియేతి) ఇన్ద్రియాణాం విషయేషు సంసర్గే యోఽభినివేశః - తేన జనితః పాప్మా- పరిచ్ఛేదాభిమానోఽపరిచ్ఛిన్నప్రాణాత్మన్యాత్మాభిమానవతో విరుధ్యతే - పరిచ్ఛేదాపరిచ్ఛేదయోర్విరోధస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. విరోధం సాధయతి (వాగాదీతి) పాప్మనో వాగాదివిశేషవత్త్వాత్మనివిశిష్టాభిమానహేతుత్వాదాధిదైవికాపరిచ్ఛిన్నాభిమానే ధ్వంసో యుజ్యతే - దృశ్యతే హి చాణ్డాలభాణ్డావలమ్బినో జలస్య గఙ్గాద్యవిశేషభావాపత్త్యాపేయత్వనివృత్తిః- *అశుచ్యపి పయః ప్రాప్య గఙ్గాం యాతి పవిత్రతామితి న్యాయాదిత్యర్థః. యన్నైసర్గికాజ్ఞానజన్యం- తదాగన్తుకప్రమాణజ్ఞానేన నివర్త్యతే- యథా రజ్జుసర్పాదిజ్ఞానం. నైసర్గికాజ్ఞానజన్యశ్చ పాప్మా- తేన ప్రామాణికప్రాణవిజ్ఞానేన తద్ధ్వస్తిరిత్యాహ (స్వాభావికేతి) సత్యభిమానయోర్విరోధావిశేషాద్బాధ్యబాధకత్వవ్యవస్థాఽయోగాద్ద్వయోరపి మిథో బాధః స్యాత్. తత్రాహ (శాస్త్రజనితో హీతి) ఉక్తమేవ పాపధ్వంసరూపవిద్యాఫలం ప్రపఞ్చయితుముత్తరవాక్యమిత్యాహ (తదేతదితి) మృత్యుమపహత్య యత్రాసాం దిశామన్తస్తద్గమయాఞ్చకారేతి సమ్బన్ధః. కథం పాప్మా మృత్యురుచ్యతే- తత్రాహ (స్వాభావికేతి) అపహత్యేత్యత్ర పూర్వవదన్వయః. ప్రాణదేవతా చేత్పాప్మానం హన్తి- సదైవ కిం న హన్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణాత్మేతి) భవతు ప్రాణో వాగాదీనాం పాప్మనోఽపహన్తా - విదుషస్తు కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (విరోధాదేవేతి). అనన్తా కాశదేశత్వాద్దిశామన్తాభావాద్యత్రాసామిత్యాద్యయుక్తమితి శఙ్కతే (నన్వితి) శాస్త్రీయజ్ఞానకర్మసంస్కృతో జనో

ఉ.— సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్యాథైనా మృత్యుమత్యవహత్ ॥ ౧౧
సవై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహత్సా యదా మృత్యుమత్యముచ్యత సోఽగ్నిరభవత్సోఽయమ
గ్నిః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యతే ॥ ౧౨

మధ్యదేశః- ప్రసిద్ధస్యాపి తదధిష్ఠితత్వేన మధ్యదేశత్వాత్, తత్రాప్యన్త్యజాధిష్ఠితదేశస్యాపీయన్తస్వస్వీకారాత్. అతః సంజనం, తదధిష్ఠితంచ దేశ, మవధీంకృత్వా తెనైవ నిమిత్తేన దిశాం కల్పితత్వాదానన్త్యాభావాత్పూర్వోక్తజనాతిరిక్తజనస్య తదధిష్ఠితదేశస్య చాన్తత్వోక్తేర్మధ్యదేశాదన్యో దేశో దిశామ న్త ఇత్యుక్తేన కాచిదనుపపత్తిరితి పరిహారః (ఉచ్యత ఇతి) కిమిత్యన్త్యజనే ష్విత్యధికా వాచః క్రియతే- తత్రాహ (ఇతి సామర్థ్యాదితి) దేశమాత్రే పాప్మావస్థానానుపపత్తిరిత్యర్థః. తామేవానుపపత్తిం సాధయతి (ఇన్ద్రియేతి) భవతు యథోక్తాదిశామన్తః- తథాచ పాప్మసంసర్గోఽస్తు - తథాపి కిమా యాతమిత్యాశఙ్క్య తస్యాస్పృశ్యత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) నిషేధస్య యదస్య తాత్పర్యమాహ (జనశూన్యమపీతి) ప్రాణోపాస్తి ప్రకరణే ని షేధశ్రుతేస్తదుపాసకే నైవాయం నిషేధో యుక్త్యాయుక్తః- నసర్వ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నేదిత్యాదినా) ఇత్థం శ్రుత్యుక్తం నిషేధం సచేదహం కుర్యాం- తదా పాప్మానమనుగచ్ఛేయమితి నిషేధాతిక్రమాదిని సర్వస్య భయం జాయతే- న ప్రాణోపాసకస్యైవ. అతస్సర్వో పి పాపాద్భీతో నో భయం గచ్ఛేత్-వా క్యంహి ప్రకరణాత్ప్రబలమిత్యర్థః. ౧౦

రం.— (సా వా ఏషా దేవతేతి) సా- ఉక్తాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టా ఏషా- మృత్యుదూరత్వేన దూర్నామికా ముఖ్యప్రాణరూపా దేవతా పూర్వ మసురైరన్వితా పాప్మభిస్సంయోజితానాం వాగాదిదేవతానాం మృత్యుం- మరణాదిదుఃఖహేతుభూతం మృత్యుశబ్దితం పాప్మానమపహత్య- వాగాదిదే వతాభ్యోఽచ్ఛిద్య యత్రాసాం దిశామన్తః- సర్వదిగన్తప్రదేశః- తస్మిన్ గమయాఞ్చకార, దూర్నామత్వాద్దూరం మృత్యుం నినాయేత్యర్థః. (తదాసాం పా ప్మనో విన్యదధాదితి) ఆసాం- వాగాదిదేవతానాం పాప్మనః- పాప్మానం- తేషు దిగన్తదేశేషు విన్యదధాత్-విశిష్య నిధానం కృతవతీత్యర్థః. (తస్మాన్న జనమియాన్నాన్తమియాదితి) యస్మాత్కారణాత్ ప్రత్యస్తదేశానాం వాగాదిదేవతాభిర్నిరస్తాన్యతాదిపుణపాపనిధానాశ్రయతయా స్పృశ్యదే శత్వం- అత ఏవ తత్ర దేశే జనం- జననం. ఉత్పత్తిమితి యావత్. అన్తం- మరణంచ నేయాత్- న ప్రాప్నుయాత్. తత్ర దేశే ఉత్పత్తిమరణే అశోభనే ఇతి యావత్. (నేత్పాప్మానం మృత్యుమన్వవాయానీతి) నేత్- నైవేత్యర్థః. పాప్మానం మృత్యుం నైవాన్వవాయాని- నానుగచ్ఛేయమితి భీతస్సన్ను త్పత్తిమరణే తత్ర న ప్రాప్నుయాదిత్యన్వయః. ఉత్పత్తిమరణే తాభ్యాం శోభనే భవతః- తథా యతేతేతి యావత్. ౧౦

శం.— (సా వా ఏషా దేవతా) వదేవతాత్మజ్ఞానకర్మఫలం వాగాదీనామగ్న్యాద్యాత్మత్వముచ్యతే (అథైనా మృత్యుమత్యవహత్) యస్మాదాధ్యాత్మికపరిచ్ఛేదకరః పాప్మా మృత్యుః ప్రాణాత్మవిజ్ఞానేనాపహతః- తస్మాత్స ప్రాణోఽపహతపాప్మనో మృత్యోః. తస్మాత్స ఏవ ప్రాణ ఏనాః వాగాదిదేవతాః ప్రకృతం పాప్మానం మృత్యుమతీత్యావహత్- ప్రాపయత్స్వం స్వమపరిచ్ఛిన్నమగ్న్యాదిదేవతాత్మరూపం. ౧౧

ఆ.— ద్వివిధముపాస్తిఫలం- పాపహానిర్దేవతాభావశ్చ. తత్ర పాపహానిముపదిశతా ప్రసక్తికస్సాధారణో నిషేధో దర్శితః. సమ్ప్రతి దేవతాభావం వక్తుముత్తరవాక్యమితి ప్రతీకోపాదానపూర్వకమాహ (సా వా ఏషేతి) అధిశబ్దావద్యోతితమర్థం కథయతి (యస్మాదితి) పాప్మాప హన్తృత్వప్రసూనాద్యావశిష్టభాగం వ్యాచష్టే (తస్మాత్స ఏవేతి) ౧౧

రం.— (సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్యాథైనా మృత్యుమత్యవహదితి) సైషా ముఖ్యప్రాణదేవతా ఆసాం- వాగాదిదేవతానాం పాప్మానం మృత్యుం అపహత్య- తత ఆచ్ఛిద్య అథ- తదనన్తరమేనాః - వాగాదిదేవతాః మృత్యుమతీత్యావహత్ - మృత్యుమ తిక్రాన్తం స్వరూపం ప్రాపయదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— (స వై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహత్) సః- ప్రాణః వాచమేవ ప్రథమాం- ప్రధానామిత్యేతత్. ఉద్గీథకర్మణి పరకరణా పేక్షయా సాధకతమత్వం ప్రాధాన్యం. తస్యాస్తాం ప్రథమామత్యవహత్- వహనం కృతవాన్. తస్యాః పునర్మృత్యుమతీతాయా ధారయాః కింరూపమితి. ఉ చ్యతే. సా- వాక్ యదా- యస్మిన్కాలే పాప్మానం మృత్యుమత్యముచ్యత- అతీత్యాముచ్యత. మోచితా. స్వయమేవ తదా సోఽగ్నిరభవత్-సా వాక్ పూర్వ మప్యగ్నిరేవ సతీ మృత్యువియోగేఽప్యగ్నిరేవాభవత్. ఏతావాంస్తు విశేషః- మృత్యువియోగే సోఽయం- అతిక్రాన్తోఽగ్నిః పరేణ మృత్యుం-పరస్తాన్మృత్యో ర్దీప్యతే. ప్రాఙ్మోక్షాన్మృత్యు ప్రతిబద్ధోఽధ్యాత్మవాగాత్మనా నేదానీమివదీప్తిమానాసీత్- ఇదానీం తు మృత్యుం పరేణ దీప్యతే-మృత్యువియోగాత్. ౧౨

ఆ.— సామాన్యోక్తమర్థం విశేషేణ ప్రపఞ్చయతి (స వై వాచమిత్యాదినా) కథం వాచః ప్రాథమ్యం- తదాహ (ఉద్గీథేతి) వాచో మృత్యుమతిక్రాన్తాయా రూపం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రదర్శయతి (తస్యా ఇతి) అనగ్నేరగ్నిత్వవిరోధం ధునీతే (సా వాగితి) పూర్వమపి వాచోఽగ్నిత్వే నోపాసనాలభ్యం తదగ్నిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావానితి) ఉక్తం విశేషం విశదయతి (ప్రాగితి) ౧౨-౧౩-౧౪-౧౫

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (స వై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహదిత్యాదినా) సః- ప్రాణః ప్రథమాం ఇతరదేవతాసు ప్రధానభూ తాం వాచమత్యవహత్- మృత్యుమత్యక్రామయదిత్యర్థః. సా- వాక్ యదా మృత్యుమత్యముచ్యత- మృత్యోరతిముక్తా- అత్యన్తముక్తా ఆసీత్, సోఽగ్ని

ఉ.— అథప్రాణమత్యవహత్సయదామృత్యుమత్యముచ్యతసవాయురభవత్సోఽయంవాయుఃపరేణమృ
త్యుమతిక్రాన్తఃపవతే॥ ౧౩
అథచక్షురత్యవహత్తద్యదామృత్యుమత్యముచ్యతసఆదిత్యోఽభవత్సోఽసావాదిత్యఃపరేణమృత్యు
మతిక్రాన్తస్తపతి॥ ౧౪
అథశ్రోత్రమత్యవహత్తద్యదామృత్యుమత్యముచ్యతతాదిశోఽభవగ్ంస్తాఇమాదిశఃపరేణ మృత్యు
మతిక్రాన్తాః॥ ౧౫
అథమనోఽత్యవహత్తద్యదామృత్యుమత్యముచ్యత సచన్ద్రమాఅభవత్సోఽసౌచన్ద్రఃపరేణమృత్యు
మతిక్రాన్తోభాత్యేవగ్ంహవాఏనమేషాదేవతామృత్యుమతివహతియఏవంవేద॥ ౧౬
అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయద్ధికించాన్నమద్యతేఽనేనైవతదద్యతఇహప్రతితిష్ఠతి॥ ౧౭

రభవత్ - తదేతిశేషః సఇత్యగ్న్యపేక్షయా పుల్లిఙ్గనిర్దేశః. యద్యపివాగభిమానినీదేవతా సర్వదాఽగ్నిరేవ - తథాప్యుపగతదోషతయా అగ్రనయనాదిప్రవృత్తినిమిత్తపాష్కల్యశాలితయాఽగ్నిరభవత్. * అద్వరామస్య రామత్వమిత్యాదివదితిభావః. తదేవాహ (సోఽయమగ్నిఃపరేణమృత్యుమతిక్రాన్తోదీప్యతఇతి) ఏవంమృత్యుమతిక్రాన్తోఽగ్నిఃనిరస్తపాపరూపమలతయా మృత్యుంపరేణ- మృత్యోఃపరస్తాద్దీప్యతఇత్యర్థః. ౧౨

శం.— తథా- ఘ్రాణః ప్రాణో వాయురభవత్. సతుపవతే- మృత్యుంపరేణాతిక్రాన్తః. సర్వమన్యదుక్తార్థం. ౧౩

రం.— ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౩- ౧౪

శం.— తథా- చక్షురాదిత్యోఽభవత్. సతుతపతి. ౧౪

శం.— తథా శ్రోత్రందిశోఽభవన్. దిశః ప్రాచ్యాదివిభాగేనావస్థితాః. ౧౫

రం.— (అతిక్రాన్తాఇతి) అత్రభాన్తీతిశేషః. దిక్ఛబ్దోదిగ్దేవతాపరః. ౧౫

శం.— మనశ్చన్ద్రమా భాతి. యథా పూర్వంయజమానం వాగాద్యగ్న్యాదిభావేనమృత్యుమత్యవహత్ ఏవమేనం - వర్తమానయజమానమపిహవైఏషా - ప్రాణదేవతాఽతివహతి. వాగాద్యగ్న్యాదిభావేనైవమోఽవాగాదిపఞ్చకవిశిష్టం ప్రాణంవేద. * తంయథాయథోపాసతేతదేవభవతీతి శ్రుతేః. ౧౬

ఆ.— వాగాదీనామగ్న్యాదిదేవతాత్వప్రాప్తావుపాసకస్యకిమాయాతం- నహితదేవతస్యఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) దేవతాత్వప్రతిబన్ధకానాంపాప్మనః సర్వానపోహ్యాఽఽక్తవర్త్మనావాగాదీనాముపాసకోపాధిభూతానామగ్న్యాదిదేవతాప్త్యైవసాపి సదాప్రాణమాత్మత్వేనధ్యాయతః భావనాబలాద్వైరాజంపదంపూర్వయజమానవదాప్నోతీతిభావః. కస్యేదంఫలమిత్యాకాఙ్క్షాయాముపాసకంవిశినష్టి (యోవాగాదీతి) ఉక్తోపాసనస్యప్రాగుక్తంఫలమనుగుణమిత్యత్రమానమాహ (తంయథేతి) ౧౬

రం.— (ఏవంహవాఏనమేషాదేవతామృత్యుమతివహతియఏవంవేదేతి) యఃపుమాన్వాగాద్యభిమాన్యగ్న్యాదిదేవతానాంమృత్యునాతివహనకర్మవేద- తమేనమేషా-ప్రాణదేవతామృత్యుమతివహతి- అతితారయతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౬

శం.— (అథాత్మనే) యథా వాగాదిభిరాత్మార్థమాగానంకృతం - తథా ముఖ్యోపిప్రాణఃసర్వప్రాణసాధారణంప్రాజాపత్యంఫలమాగానం కృత్వా త్రిషుపవమానేష్వథ - అనన్తరంశిష్టేషునవసుస్తోత్రేష్వాత్మనే - ఆత్మార్థమన్నాద్యం - అన్నంచతదాద్యంచాన్నాద్యం. ఆగాయత్. కస్తుఃకామసంయోగోవాచనికఇత్యుక్తం. కథంపునస్తదన్నాద్యంప్రాణేనాత్మార్థమాగీతమితిగమ్యతఇత్యత్రహేతుమాహ - యత్కించేతిసామాన్యాన్నమాత్రపరామర్శార్థః. హీతిహేతౌ. యస్మాల్లోకేప్రాణిభిర్యత్కించిదన్నమద్యతే- భక్ష్యతే. తదనేనైవ- ప్రాణేనైవ. అనఇతిప్రాణస్యాఖ్యాప్రసిద్ధా. అనశ్శబ్దస్సాన్తశ్శకటవాచీ. యస్త్వన్యస్స్వరాన్తస్సప్రాణపర్యాయః. ప్రాణేనైవతదద్యతఇత్యర్థః. కించ- నకేవలంప్రాణేనాద్యతఏవాన్నాద్యం- తస్మిఞ్ఛరీరాకారపరిణతేన్నాద్యేఇహప్రతితిష్ఠతిప్రాణః - తస్మాత్ప్రాణేనాత్మనఃప్రతిష్ఠార్థమాగీతమన్నాద్యం. యదపిప్రాణేనాన్నాదనం- తదపిప్రాణస్యప్రతిష్ఠార్థమేవేతినవాగాదిష్వివకల్యాణాసఙ్గజపాప్మసమ్భవఃప్రాణేస్తి. ౧౭

ఆ.— ఉపాస్యస్యప్రాణస్యకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యవిధారకత్వంనామగుణాన్తరంవక్తుముత్తరవాక్యం. తదాదాయవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కథముద్గాతుస్స్వక్రీతస్యఫలసమ్బన్ధః- తత్రాహ (కస్తువితి) అన్నాగానమార్త్విజ్యమిత్యత్రప్రశ్నపూర్వకంవాక్యశేషమనుకూలయతి (కథమిత్యాదినా) తమేవహేతుమాహ (యస్మాదితి) ప్రాణేనైవతదద్యతఇతిసమ్బన్ధః. యస్మాదిత్యస్యతస్మాదిత్యాదిభాష్యేణాన్వయః. అనితేర్ధాతోర

ఉ.— తేదేవా అబ్రువన్నేతావద్వా ఇదగ్ం సర్వంయదన్నంతదాత్మన ఆగాసీరను నోఽస్మిన్నన్న ఆభజ
స్వేతి తేవై మాభిసంవిశతేతి తథేతి తగ్ం సమన్తంపరిణ్యవిశన్త తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృ
ప్యన్త్యేవగ్ంహ వా ఏనగ్ం స్వా అభిసంవిశన్తి భర్తా స్వానాగ్ం శ్రేష్ఠః పుర ఏతా భవత్యన్నాదోఽధిపతిర్య ఏవం
వేదయ ఉ హైవంవిదగ్ం స్వేషు ప్రతిప్రతిర్బుభూషతి న హైవాలంభార్యేభ్యో భవత్యథయ ఏవైత మనుభవ
తి యో వైతమను భార్యాన్బుభూర్షతి స హైవాలంభార్యేభ్యో భవతి॥ ౧౮

నశబ్దశ్చేత్ప్రాణపర్యాయః - తర్హి కథం శకటేప చక్షుప్రయోగః - తత్రాహ (అనశ్శబ్ద ఇతి) ఇతశ్చ ప్రాణస్య స్వార్థమన్నాగానం యుక్తమిత్యాహ (కించేతి) ప్రాణేన వాగాదివదాత్మార్థమన్నమాగీతం చేత్ - తర్హి తస్యాపి పాప్మవేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ఇహాన్నే దేహాకారపరిణ తే ప్రాణస్తిష్ఠతి- తదనుసారిణశ్చ వాగాదయః స్థితిభాజః- ప్రాణజాతస్థిత్యర్థం ప్రాణస్యాన్నమితి న పాప్మవేధస్తస్మిన్నస్తీత్యర్థః. ౧౭

రం. (అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితి) ॥ రామానుజః- స్తందేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మన ఇతి యజమానగామి ఫలవ్యతిరిక్తం కల్యాణవదనాదికం యథా వాగాద్యా దేవతా ఆగాయన్- తథా ప్రాణోఽప్యాత్మనే అన్నాద్యమాగాయత్. అన్నమత్తీత్యన్నాదః. తస్య భావః అన్నాద్యం. ఆదివృద్ధ్యభావశ్ఛాన్దసః. అథవా- అన్నం చ తదాద్యం చ అన్నాద్యం ఆద్యం- అదనార్హం. భక్షణార్హమిత్యర్థః. అగాయత్- గానసామర్థ్యేనోపాస్థాపయత్ సమ్పాదితవానిత్యర్థః. (యద్ధి కిఞ్చాన్నమద్యత ఇత్యనేనైవ తదద్యత ఇతి) అత్రానశబ్దః ప్రాణవాచీ. అద్యమానం సర్వం ప్రాణేనైవాద్యత ఇత్యర్థః. (ఇహ ప్రతితిష్ఠతీతి) ఇహ - అన్నే సత్యేవ ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో భవతీత్యర్థః. తస్మాదన్నస్య ప్రాణాహారత్వాదన్నా దిత్వం సిద్ధమితి భావః. ౧౭

శం.— (తేదేవాః), నన్వవధారణమయుక్తం ॥ ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇతి- వాగాదీనామప్యన్ననిమిత్తోపకారదర్శనాత్. నైష దోషః- ప్రాణద్వారత్వాత్తదుపకారస్య. కథం ప్రాణద్వారకోఽన్నకృతో వాగాదీనాముపకార ఇత్యేతమర్థం ప్రదర్శయన్నాహ- తే- వాగాదయో దేవాః- స్వవి షయద్యోతనాద్దేవాః. అబ్రువన్ - ఉక్తవన్తో ముఖ్యం ప్రాణం. ఇదం వై తావత్ - నాతోఽధికమస్తి. వై ఇతి స్మరణార్థం. ఇదం తత్సర్వం హి తావదేవ. కిం. యదన్నం ప్రాణస్థితికరమద్యతే లోకే - తత్సర్వమాత్మనే - ఆత్మార్థమాగాసీః- ఆగీతవానసి. ఆగానేనాత్మసాత్కృతమిత్యర్థః. వయం చాన్న మన్తరేణ స్థాతుం నోత్సహామహే- అతోఽను- పశ్చాన్నః- అస్మానస్మిన్నన్నే- ఆత్మార్థే వాన్న ఆభజస్వ- ఆభాజయస్వ. ణిచోఽశ్రవణం ఛాన్దసం. అస్మాంశ్చాన్నభాగినః కురు. ఇతర ఆహ- తే యూయం యద్యన్నార్థినస్తర్హి- మా - మామభిసంవిశత - సమన్తతో మామాభిముఖ్యేన నివిశత. ఇత్యేవము క్తవతి ప్రాణే తథేతి- ఏవమితి తం- ప్రాణం పరిసమన్తం- పరిసమన్తాన్న్యవిశన్త- నిశ్చయేనావిశన్త. తం ప్రాణం పరివేష్ట్య నివిష్టవన్త ఇత్యర్థః. తథా నివిష్టానాం ప్రాణానుజ్ఞయా తేషాం ప్రాణేనైవాద్యమానం ప్రాణస్థితికరం సదన్నం తృప్తికరం భవతి- న స్వాతన్త్ర్యేణాన్నసమ్బన్ధో వాగాదీనాం. తస్మా ద్యుక్తమేవావధారణమనేనైవ తదద్యత ఇతి. తదేవ చాహ- తస్మాత్ -యస్మాత్ప్రాణాశ్రయతయైవ ప్రాణానుజ్ఞయాఽభిసన్నివిష్టా వాగాదీనాం దేవతాః- తస్మాద్యదన్నమనేన- ప్రాణేనాత్తి లోకః- తేనాన్నేనైతాః - వాగాద్యాస్తృప్యన్తి వాగాద్యాశ్రయం ప్రాణం యో వేద - వాగాదయశ్చ పఞ్చ ప్రా ణాశ్రయా ఇతి. తమప్యేవమేవ హ వై స్వాః - జ్ఞాతయః అభిసంవిశన్తి వాగాదయ ఇవ ప్రాణం. జ్ఞాతీనామాశ్రయణీయో భవతీత్యభిప్రాయః. అభిస న్నివిష్టానాం చ స్వానాం ప్రాణవదేవ వాగాదీనాం స్వాన్నేన భర్తా భవతి. తథా శ్రేష్ఠః పురః- అగ్రత ఏతా - గన్తా భవతి వాగాదీనామివ ప్రాణః. తథా న్నాదః- అనామయావీత్యర్థః. అధిపతిః - అధిష్ఠాయ పాలయితా. స్వతన్త్రః పతిః ప్రాణవదేవ వాగాదీనాం. య ఏవం ప్రాణం వేద - తస్యైత ద్యథోక్తం ఫలం భవతి. కించ- య ఉ హ ఏవంవిదం- ప్రాణవిదం ప్రతి స్వేషు- జ్ఞాతీనాం మధ్యే ప్రతిప్రతిః - ప్రతికూలో బుభూషతి. ప్రతిస్పర్ధీ భవి తుమిచ్ఛతి. సోఽసురా ఇవ ప్రాణప్రతిస్పర్ధినో న హైవాలం - న పర్యాప్తో భార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యో భవితుమిత్యర్థః. అథ పునర్య ఏవ జ్ఞాతీనాం మధ్యే ఏతం- ఏవంవిదం వాగాదయ ఇవ ప్రాణమను- అనుగతో భవతి, యశ్చ వైతం- ఏవంవిదమన్వేవ- అనువర్తయన్నాత్మీయాన్ భార్యాన్ బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతి యథైవ వాగాదయః ప్రాణానువృత్త్యాఽఽత్మబుభూర్షవ ఆసన్,. స హైవాలం - పర్యాప్తో భార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యో భవతి భర్తుం. నేతర స్స్వతన్త్రః. ౧౮

ఆ.— భర్తా శ్రేష్ఠః పురోగన్తేత్యాదిగుణవిధానార్థం వాక్యాన్తరమాదత్తే (తేదేవా ఇతి) తస్య వివక్షితమర్థం వక్తుమాదావాక్షిపతి (న న్వితి) అయుక్తత్వే హేతుమాహ (వాగాదీనామితి) అవధారణానుపపత్తిం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) యథా ప్రాణస్యోపకారోఽన్నకృతో న వా గాదిద్వారకః- తథా తేషామపి నాసౌ ప్రాణద్వారకః- విశేషాభావాదితి శఙ్కతే (కథమితి) వాక్యేన పరిహరతి (ఏతమర్థమితి) ఆహ- విశేషమితి శే షః. తేషాం దేవత్వం సాధయతి (స్వవిషయేతి) తత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయితుం వైశబ్ద ఇత్యాహ (వా ఇతి) (స్మరణార్థమితి) తత్ప్రసిద్ధస్యార్థస్యేతి శేషః. వాక్యార్థమాహ (ఇదం తదితి) ఏతావత్త్వమేవ వ్యాచష్టే (తత్సర్వమితి) కిమిదం ప్రాణార్థమన్నాగానం నామ- తదాహ (ఆగానేనేతి) కా పునరేతావతా భవతాం క్షతిః- తత్రాహ (వయం చేతి) అన్నమన్తరేణ మమాపి స్థాతుమశక్తేర్మదర్థం తదాగీతమితి చేత్ - తత్రాహ (అత ఇతి) ఆ

ఉ.— సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రసః। ప్రాణో వా అఙ్గానాం రసః ప్రాణో హి వా అఙ్గానాం రసస్తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చాఙ్గాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి తదేవ తచ్ఛుష్యత్యేష హి వా అఙ్గానాం రసః॥ ౧౯

భజస్వేతి శ్రూయమాణే కథమన్యథా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నిచ ఇతి) తథైవాన్నస్వామిత్వం- అస్మాకమపి తత్ర ప్రవేశమాత్రం స్థిత్యర్థమపేక్షితమితి వాక్యార్థమాహ (అస్మాంశ్చేతి) వైశబ్దో యద్యర్థే ప్రయుక్తః. ప్రాణం పరివేష్ట్య వదనస్య యా వాగాదీనామన్నార్థినామవస్థానం చేత్- తేషామపి ప్రాణవదన్నసమ్బన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) వ్యక్తప్రాణస్యాన్నపాలాద్వాగాదిష్వప్యన్నం దత్తమిత్యర్థః. వాగాదీనామన్నజన్యోపకారస్య ప్రాణద్వారత్వసిద్ధఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషామన్నకృతోపకారస్య ప్రాణద్వారకత్వే వాక్యశేషం సంవాదయతి (ఏదేవేతి) విద్యాఫలం దర్శయన్ గుణజాతముపదిశతి (వాగాదీతి) వేదనమేవ వ్యాచష్టే (వాగాదయశ్చేతి) సచ ప్రాణోహమస్మీతి వేదేతి చకారార్థః. అనామయావీ- వ్యాధిరహితః. దీప్తాగ్నిరితి యావత్. సమ్ప్రతి ప్రాణవిద్యాం స్తోతుం తద్విద్యావద్విద్వేషిణో దోషమాహ (కించేతి) ఇదానీం ప్రాణవిదం ప్రత్యనురాగే లాభం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) ౧౮

రం.— (తే దేవా అబ్రువన్నితి) వాగాద్యాస్తే దేవాః ప్రాణమబ్రువన్. కిమితి. (ఏతావద్వా ఇదం సర్వం యదన్నం తదాత్మన ఆగాసీరను నోఽస్మిన్నన్న ఆభజస్వేతి) యదిదమన్నమస్తి- ఏతావద్వై సర్వమిదం. తత్- తాదృశమన్నమాత్మనే- స్వార్థమాగాసీః. వయం చాన్నార్థినః- అన్నం వినా స్థాతుమశక్యత్వాత్. తస్మాదస్మిన్నన్నే అను- త్వద్భాగానన్తరం నః- అస్మానాభజస్వ- ఆజీవదస్వ. ఆనన్తర్యాభిధాయన్నార్థోఽయం భజిః. భాజయ- అల్పాల్పభాగవతః కుర్విత్యర్థః. స ఏవముక్తః ప్రాణః ప్రత్యాహ (తే వై మాభిసంవిశతేతి) తే వై - తాదృశాః. అన్నార్థినో యూయం మా- మామభి- అభితః సంవిశత - ఉపవిశతేత్యబ్రవీత్. (తథేతి తం సమన్తం పరిణ్యవిశన్తేతి) వాగాద్యా దేవతాస్తథేతి ప్రతిశ్రుత్య సమన్తాత్ - పరితోఽస్య విశన్త- నివిష్టా ఇత్యర్థః. భాగినశ్చాభవన్నితి భావః. (తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృప్యన్తీతి) తస్మాత్తథా రనేన - ప్రాణేన కరణేన జీవో యదన్నమత్తి- తేనైవాన్నేన వాగాద్యాస్తృప్యన్తి. ప్రాణే అన్నేనాప్యాయితే వాగాద్యాః ప్రాణా అన్నేనాప్యాయితా భవన్తీత్యర్థః. ఏతద్వేదనస్య ఫలమాహ (ఏవం హ వా ఏనం స్వా అభిసంవిశన్తి భర్తా స్వానాం శ్రేష్ఠః పుర ఏతా భవత్యన్నాదోఽధిపతిర్య ఏవం వేదేతి) యస్త్వేనం వేద- ఉపాస్తే - తాదృశమేనం- విద్వాంసం- యథా వాగాద్యాః ప్రాణస్య పరితో నివిష్టాః- ఏవం స్వాః- జ్ఞాతయః అభితస్సంవిశన్తి- పరిత ఉపాసతే. స్వానాం - జ్ఞాతీనాం భర్తా - పోషకః శ్రేష్ఠశ్చ పుర ఏతా- అగ్రేసరః అన్నాదః- అరోగదృఢగాత్రతయా అభిమతాన్నభోక్తా అన్యేషామధిపతిశ్చ భవతీత్యర్థః. (య ఉ హైవంవిదం స్వేషు ప్రతి ప్రతిర్బుభూషతి న హైవాలం భార్యేభ్యో భవతీతి) ఏవంవిదం- ఏతాదృశప్రాణవిద్యానిష్ఠం ప్రతి స్వేషు- జ్ఞాతిషు ప్రతి - ప్రతిభటః. ఛాన్దసస్సులోపః. బుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి. ప్రతిస్పర్ధీ భవితుమిచ్ఛతీత్యర్థః. ప్రతిపత్తిర్బుభూషతీతి పాఠేఽపి స ఏవార్థః. స భార్యేభ్యః- భర్తవ్యభార్యాపుత్రాదిభ్యః. భార్యాపుత్రాదిభరణాయేతి యావత్. నాలం భవతి- పుత్రకళత్రాదిభరణేఽప్యసమర్థో భవతీత్యర్థః. (అథ య ఏతమనుభవతి యో వైతమను భార్యాన్ బుభూర్షతి స ఏవాలం భార్యేభ్యో భవతి) అథశబ్దః ప్రకృతమపేక్ష్యార్థాన్తరపరత్వే. జ్ఞాతీనాం మధ్యే య ఏతం- ప్రాణవిదమనుభవతి- అనుగతో భవతి, యో వా ఏతం- ప్రాణవిదమను- అనుసృత్య భార్యాన్- భర్తవ్యాన్ పుత్రకళత్రాదీన్ బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతి,- భృఞ ఇచ్ఛాయాం సని *ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్యేత్యుత్వం. స ఏవాలం భార్యేభ్యో భవతి- ఇత్యర్థః. ౧౮

శం.— సర్వమేతత్ప్రాణగుణవిజ్ఞానఫలముక్తం. కార్యకరణానామాత్మత్వప్రతిపాదనాయ ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వముపన్యస్తం *సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఇతి. అస్మాద్ధేతోరయమాఙ్గిరస ఇత్యాఙ్గిరసత్వే హేతురనుక్తః- తద్ధేతుసిద్ధ్యర్థమారభ్యతే- తద్ధేతుసిద్ధ్యాయత్తం హి కార్యకరణాత్మత్వం ప్రాణస్య. అనన్తరం చ వాగాదీనాం ప్రాణాధీనతోక్తా- సా చ కథముపపాదనీయేతి. ఆహ (సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఇత్యాది) యథోపన్యస్తమేవోపాదీయతే ఉత్తరార్థం. ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇత్యేవమన్తం వాక్యం యథావ్యాఖ్యాతార్థమేవ పునస్స్మారయతి. కథం ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇతి- ప్రాణో హి- హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అఙ్గానాం రసః ప్రసిద్ధమేతత్ప్రాణస్యాఙ్గరసత్వం- న వాగాదీనాం. తస్మాద్యుక్తం ప్రాణో వా ఇతి స్మరణం. కథం పునః ప్రసిద్ధత్వమిత్యత ఆహ- తస్మాచ్ఛబ్ద ఉపసంహారార్థ ఉపరిత్వేన సమ్బధ్యతే. యస్మాత్- యతోఽవయవాత్. కస్మాత్- అనుక్తవిశేషాత్. యస్మాత్కస్మాత్- యతః కుతశ్చిచ్చాఙ్గాత్- శరీరావయవాదవిశేషితాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి- అపసర్పతి. తదేవ- తత్రైవ తదఙ్గం శుష్యతి- నీరసం భవతి. శోషముపైతి. తస్మాదేష హి వా అఙ్గానాం రస ఇత్యుపసంహారః. అతః కార్యకరణానామాత్మా ప్రాణ ఇత్యేతత్సిద్ధం - ఆత్మాపాయే హి శోషః - మరణం స్యాత్. తస్మాత్తేన జీవన్తి ప్రాణినస్సర్వే. తస్మాదపాస్య వాగాదీన్ ప్రాణ ఏవోపాస్య ఇతి సముదాయార్థః. ౧౯

ఆ.— * తే దేవా అబ్రువన్నిత్యాదౌ గుణవిధిర్వివక్షితః- న విశిష్టవిధిః- గుణఫలస్యైవాత్ర శ్రవణాదిత్యాహ (సర్వమేతదితి) ఉత్తరగ్రన్థస్యావ్యవహితేన సమ్బన్ధం వక్తుం వ్యవహితమనువదతి (కార్యకరణానామితి) అనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్మాదితి) కిమిత్యాఙ్గిరసత్వసాధకో హేతుస్సాధనీయః- తత్రాహ (తద్ధేత్వితి) సమ్ప్రత్యవ్యవహితం సమ్బన్ధం దర్శయతి (అనన్తరం చేతి) ప్రకారాన్తరం బుభుత్సమానమితి సూచయితుం చశబ్దః. తన్నియదుపపాదనీయం- తదుచ్యతాం. కిమిత్యుక్తస్య పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తరార్థమితి) ప్రతిజ్ఞానువాదో వక్ష్యమాణహేతోరుపయోగీత్యర్థః. యథోపన్యస్తమేవేత్యాది ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణో వా ఇతి) ఉక్తార్థనిర్ణయహేతుం పృచ్ఛతి (కథమితి) తత్ర ప్రసిద్ధిం

ఉ.— ఏషఉఏవబృహస్పతిర్వాగ్వైబృహతీతస్యాఏషపతి_స్తస్మాదుబృహస్పతిః॥ ౨౦
ఏషఉఏవబ్రహ్మణస్పతిర్వాగ్వైబ్రహ్మతస్యాఏషపతి_స్తస్మాదుబ్రహ్మణస్పతిః॥ ౨౧

హేతుంకుర్వన్పరిహరతి (ప్రాణోహీతి) ప్రసిద్ధిమేవప్రకటయతి (ప్రసిద్ధమితి) స్మారణం- ప్రసిద్ధస్యాఙ్గిరసత్వస్యేతిశేషః. ప్రసిద్ధిరసిద్ధేతి శఙ్కతే (కథమితి) తామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (అతఆహేతి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (యస్మాత్కస్మాదితి) ఉక్తైనవ్యతిరేకే ణానుక్తమన్వయంసముచ్చేతుంచశబ్దః. తస్మాచ్ఛబ్దస్యోపరిభావేనసమ్బన్ధముక్తంస్ఫుటయతి (తస్మాదితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామఙ్గిరసత్వే ప్రాణ స్యసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) ఉక్తన్యాయాదఙ్గిరసత్వేసిద్ధేపికథమాత్మత్వం సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) అస్తుప్రాణస్యఙ్గాత్మత్వాత్మా-తథా పికింస్యాత్-తదాహ (తస్మాదితి) భవతుప్రాణాధీనంసఙ్ఘాతస్యజీవనం-తథాపికథంతస్యైవోపాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదపాస్యేతి) ౧౯

రం.— పూర్వముక్తమేవాయాస్యత్వమాఙ్గిరసత్వంచవిద్యాభేదభ్రమాపనుత్తయేపునరాహ (సోయాస్యఇత్యాదినా) సోయాస్య ఆఙ్గిరసోఙ్గానాంహిరసః ప్రాణోవాఅఙ్గానాంరసఃఇత్యన్తేనోక్తఏవార్థఃస్మారితః. పునస్తమేవార్థంప్రసిద్ధ్యోపపాదయతి (ప్రాణోహివాఇత్యాది నా) హి-యస్మాత్ ప్రాణానామఙ్గరసత్వం- తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చిదఙ్గాత్ప్రాణఉత్క్రామతి- తదైవతదఙ్గంశుష్యతి- నీరసత్వాదితిభావః. ౧౯

శం.— (ఏషఉ) నకేవలంకార్యకరణరూపేణైవాత్మా ప్రాణోరూపకర్మభూతయోః. కింతర్హి. ఋగ్యజుస్సామ్నాంనామభూతానామా త్మేతిసర్వాత్మకతయాప్రాణంస్తువన్మహీకరోత్యుపాస్యత్వాయ. ఏషఉఏవ- ప్రకృతఆఙ్గిరసోబృహస్పతిః కథంబృహస్పతిరితి. ఉచ్యతే - వాగ్వై బృహతీ- బృహతీచ్ఛన్దష్షట్త్రింశదక్షరా. అనుష్టుప్చవాక్. కథం. * వాగ్వాఅనుష్టుబితిశ్రుతేః. సాచవాగనుష్టుబ్బృహత్యాంఛన్దస్యన్తర్భవతి - అతో యుక్తంవాగ్వైబృహతీతిప్రసిద్ధవద్వక్తుం. బృహత్యాంచసర్వాఋచోన్తర్భవన్తి- ప్రాణసంస్తుతత్వాత్. * ప్రాణోబృహతీ * ప్రాణఋచఇత్యేవ విద్యాదితిశ్రుత్యన్తరాత్. వాగాత్మత్వాచ్చర్చాంప్రాణేన్తర్భావః. తత్కథమితి. ఆహ- తస్యాః - వాచోబృహత్యాఋచఏషః - ప్రాణఃపతిః త స్యానిర్వర్తకత్వాత్. కౌష్ఠ్యాగ్నిప్రేరితమారుతనిర్వర్త్యాహిఋక్. పాలనాద్వావాచఃపతిః- ప్రాణేనహిపాల్యతేవాక్ - అప్రాణస్యశబ్దోచ్చారణసా మర్థ్యాభావాత్. తస్మాదుబృహస్పతిః- ఋచాంప్రాణఆత్మేత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— బృహస్పత్యాదిధర్మకంప్రాణోపాసనంవక్తుంవాక్యాన్తరమవతారయతి (ఏషఉఇతి) తస్యవిధాన్తరేణతాత్పర్యమాహ (నకే వలమితి) కార్యం- స్థూలశరీరంప్రత్యక్షతోరూప్యమాణంరూపాత్మకం. కరణంచ- జ్ఞానక్రియాశక్తిమత్కర్మభూతం. తయోరాత్మాప్రాణఇత్యు క్త్వానాపరాశేరపితథేతివక్తుంఋగ్వేదాదిచతుష్టయమిత్యర్థః. కిమితిప్రాణస్యఆత్మత్వేనసర్వాత్మతోక్తాస్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాయేతి) ఉశ బ్దోఽప్యర్థోబృహస్పతిశబ్దాదుపరిసమ్బధ్యతే. * బృహస్పతిర్వైదేవానాంపురోహితఆసీదితిశ్రుతేర్దేవపురోహితోబృహస్పతిరుచ్యతే - తత్కథంప్రాణస్య బృహస్పతిత్వమితిశఙ్కతే (కథమితి) దేవపురోహితంవ్యావర్తయితుముత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ప్రసిద్ధివచనం కథమిత్యాశఙ్క్యా హ (బృహతీతి) (ఛన్దఇతి) సప్తహిగాయత్ర్యాదీని ప్రధానానిఛన్దాంసి- తేషాంమధ్యమంఛన్దోబృహతీత్యుచ్యతే. సాచబృహతీషట్త్రింశదక్షరా ప్రసిద్ధేత్యర్థః. భవతుయథోక్తాబృహతీ- తథాపికథంవాగ్వైబృహతీత్యుక్తం- తత్రాహ (అనుష్టుప్చేతి) ద్వాత్రింశదక్షరాతావదనుష్టుబిష్టా- సా చాష్టాక్షరైశ్చతుర్భిఃపాదైష్షట్త్రింశదక్షరాయాంబృహత్యామన్తర్భవతి-అవాన్తరసఙ్ఖ్యాయామహాసఙ్ఖ్యాయామన్తర్భావాదిత్యాహ (సాచేతి) వా గనుష్టుభోరనుష్టుబ్బృహత్యోశ్చోక్తైక్యముపజీవ్యఫలితమాహ (అతఇతి) భవతువాగాత్మికాబృహతీ- తథాపితత్పతిత్వేనప్రాణస్యకథమ్బృహస్పతిత్వ మిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహత్యాంచేతి) సర్వాత్మకప్రాణరూపేణబృహత్యాఃస్తుతత్వాత్తత్రసర్వాసామృచామన్తర్భావస్సమ్భవతి- తస్మాత్ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వేసిద్ధస్యృక్పతిత్వమిత్యర్థః. ప్రాణరూపేణస్తుతాబృహతీత్యత్రప్రమాణమాహ (ప్రాణోబృహతీతి) తథాపి ప్రాణస్యవివక్షితమృగాత్మ త్వంకథంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణఇతి) తస్యతదాత్మత్వేహేత్వన్తరమాహ (వాగాత్మత్వాదితి) తాసాంతదాత్మత్వేపికథంప్రాణేన్తర్భా వః- నహిఘటోమృదాత్మకోపటేన్తర్భవతీతిశఙ్కతే (తత్కథమితి) ప్రాణస్యవాగ్విశేషోత్పాదకత్వాత్తద్భూతానామృచాంప్రాణేకారణేయుక్తోన్తర్భా వఇత్యాహ (ఆహేత్యాదినా) ప్రాణస్యతన్నిర్వర్తకత్వేపినతస్మిన్వాచోన్తర్భావః- నహిఘటస్యకులాలేన్తర్భావఇత్యాశఙ్క్యాహ (కౌష్ఠ్యేతి) కోష్ఠనిష్ఠేనాగ్నినాప్రేరితస్సతోవాయురూర్ధ్వంగచ్ఛన్కణ్ఠాదిషురభిహన్యమానోవర్ణతయాభివ్యజ్యతే - తదాత్మికాచవాక్సైకైతాదేవతాధికరణే. ఋ క్చవాగాత్మికోక్తా- తద్యుక్తంతస్యాఃప్రాణేన్తర్భూతత్వమిత్యర్థః. ఋగాత్మత్వంప్రాణస్యప్రకారాన్తరేణసాధయతి (పాలనాద్వేతి) సత్త్వప్ర దత్వేసతిస్థాపకత్వంతాదాత్మ్యవ్యాప్తమిత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨౦

రం.— (ఏషఉఏవబృహస్పతిరితి) ఉక్తార్థః. బృహస్పతిశ్చఏషఏవేత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (వాగ్వైబృహతీతి) బృహత్యాఖ్య చ్ఛన్దసోవాగ్రూపత్వాదితిభావః. తస్యాః- తాదృశ్యావాచఃఏషః- ప్రాణఃపతిః- రక్షకఇత్యర్థః. వాగాదిసత్తాయాస్తదధీనత్వాదితిభావః. ౨౦

శం. తథాయజుషాం. కథం. ఏషఉఏవబ్రహ్మణస్పతిః. వాగ్వైబ్రహ్మ- యజుః. తచ్చవాగ్విశేషఏవ. తస్యావాచోయజుషోబ్రహ్మ ణఏషపతిః- తస్మాదుబ్రహ్మణస్పతిః- పూర్వవత్. కథంపునరేతదవగమ్యతేబృహతీబ్రహ్మణోఋగ్యజుష్ట్వం- నపునరన్యార్థత్వమితి. ఉచ్యతే- వాచో

ఉ.— ఏష ఉ ఏవ సామ వాగ్వై సామైష సా చామశ్చేతి తత్సామ్నస్సామత్వం। యద్వేవ సమః ప్లుషిణా సమో మశకేన సమో నాగేన సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైస్సమోఽనేన సర్వేణ తస్మాద్వేవ సామాశ్నుతే సామ్నస్సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేద॥ ౨౨

నైష సామసామానాధికరణ్యసిద్ధేశ్చ వాగ్వై సామేతి. తథా చ «వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మ» ఇతి చ వాక్సామానాధికరణ్యయోః ఋగ్యజుష్ట్వం యుక్తం- పరిశేషాత్. సామ్నః పృథగేవ ఋగ్యజుషీ ఏవ పరిశిష్యేతే. వాగ్విశేషత్వాచ్చ. వాగ్విశేషో హి ఋగ్యజుషీ- తస్మాత్తయోర్వాచా సామానాధికరణ్యతా యుక్తా. అవిశేషప్రసక్తౌ చ. సామ్నోఽపి వాగ్విశేషత్వం విశేషాభిధానత్వం- తథా బృహతీ బ్రహ్మశబ్దయోరపి విశేషాభిధానత్వం యుక్తం. అన్యథా నిర్ధారితవిశేషయోరానర్థక్యాపత్తేశ్చ. విశేషాభిధానస్య సామాన్యాత్ ప్రత్యేకోభయత్ర ప్రాప్తిసద్భావాత్ ఋగ్యజుస్సామోద్గీథశబ్దానాం చ శ్రుతిష్వేవం క్రమదర్శనాత్. ౨౧

ఆ.— యజుషాం- ఆత్మత్వేనోపాస్తిస్సమ్భవతి. నియతసామాఖ్యానానాం చ ప్రాణత్వేనైకత్వస్య ప్రసక్తిః కథం యజుషాం తత్త్వమితి శఙ్కిత్వాపరిహరతి (కథమితి) తథాపి కథం ప్రాణో యజుషామాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నిర్వర్తకత్వం పాలయితృత్వం చాత్రాపి తుల్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) రూఢియా ప్రత్యాసత్తేః (కథం పునరితి) వాక్యశేషవిరోధాన్న రూఢిస్సమ్భవతీత్యభిప్రాయః (ఉచ్యత ఇతి) (వాచో నైష సామేతి) అన్తే వాచస్సామసామానాధికరణ్యేన నిర్దేశాద్బ్రహ్మశబ్దో యజుర్విషయ ఇతి యోజనా. తథాపి కథం యుక్తం యజుష్ట్వం వా బృహతీ బ్రహ్మణోరితి- తత్రాహ (తథా చేతి) పరిశేషమేవ దర్శయతి (సామ్నీతి) ఇతరస్య వాక్సామానాధికరణ్యే బృహతీ బ్రహ్మణోః ఋగ్యజుష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (వాగ్విశేషత్వాచ్చేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అవిశేషేతి) ప్రసక్తమేవ వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (సామేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థః. కించ- « వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మ» ఇతి వాక్యాభ్యాం బృహతీ బ్రహ్మణోర్వాగాత్మత్వం సిద్ధం. న చ తయోర్వాగాత్మత్వం- వాక్యద్వయే వాగ్వై వాగితి పౌనరుక్త్యప్రసక్తేః. తస్మాద్బృహతీ బ్రహ్మణోర్భేదేన ఋగ్యజుష్ట్వమిత్యాహ (వాక్ప్రత్యేకేతి) తత్రైవ ప్రసిద్ధిమత్త్వే హేత్వన్తరమాహ (ఋగితి) ౨౧

శం.— (ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిరితి) బ్రహ్మ శబ్దో వేదపరః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨౧

శం.— (ఏష ఉ ఏవ సామ) కథమితి. ఆహ- వాగ్వై సా- యత్కించిత్ స్త్రీశబ్దాభిధేయం- సా వాక్. సర్వస్త్రీశబ్దాభిధేయవస్తువిషయో హి సర్వనామ సాశబ్దః. తథా అమః ఏషః- ప్రాణః. సర్వపుంశబ్దాభిధేయవస్తువిషయోఽమశబ్దః * కేన మే పౌంస్నాని నామాన్యాప్నోషీతి ప్రాణేనేతి బ్రూయాత్, కేన మే స్త్రీనామానీతి వాచేతి శ్రుత్యన్తరాత్ వాక్ప్రాణాభిధానభూతౌ సామశబ్దౌ. తథా- ప్రాణనిర్వర్త్యస్వరాదిసముదాయమాత్రం గీతిః సామశబ్దేనాభిధీయతే- అతో న ప్రాణవాగ్వ్యతిరేకేణ సామ నామ కించిత్. స్వరవర్ణాదేశ్చ ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్ ప్రాణతన్త్రత్వాచ్చ ఏష ఉ ఏవ ప్రాణస్సామ. యస్మాత్ సా చ అమశ్చ- వాక్ప్రాణాత్మకం. సా చామశ్చేతి. తత్- తస్మాత్ సామ్నః- గీతిరూపస్య స్వరాదిసముదాయస్య సామత్వం- తత్ప్రసిద్ధం. యద్వేవ సమః- తుల్యస్సర్వేణ వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ- తస్మాద్వా సామ. సామత్వం సేన సమ్బన్ధః. సామశబ్దలాభస్యేత్థం ప్రకారాన్తరనిర్దేశసామర్థ్యలభ్యః. కేన పునః ప్రకారేణ ప్రాణస్య తుల్యత్వమితి. ఉచ్యతే- సమః ప్లుషిణా- పుత్తికాశరీరేణ. సమో మశకేన- మశకశరీరేణ సమో నాగేన- హస్తిశరీరేణ సమః. ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః- త్రైలోక్యశరీరేణ ప్రాజాపత్యేన. సమోఽనేన జగద్రూపేణ హైరణ్యగర్భేణ. పుత్తికాదిశరీరేషు గోత్వాదివత్ కార్త్స్న్యేన పరిసమాప్త ఇతి సమత్వం ప్రాణస్య- న పునశ్శరీరమాత్రపరిమాణేనైవ- అమూర్తత్వాత్ సర్వగతత్వాచ్చ. న చ ఘటప్రాసాదాది ప్రదీపవత్ సఙ్కోచవికాసిత్వేన శరీరేషు తావన్మాత్రం సమత్వం- «సమ ఏభిస్సర్వైరనేన సర్వేణ» ఇతి శ్రుతేః. సర్వగతస్య తు శరీరేషు శరీరపరిమాణవృత్తిలాభో న విరుధ్యతే. ఏవం సమత్వాత్ సామాఖ్యం ప్రాణం వేద యః శ్రుతిప్రకాశితమహత్త్వం- తస్యైతత్ఫలం. అశ్నుతే- వ్యాప్నోతి సామ్నః- ప్రాణస్య సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. సమానదేహేన్ద్రియాభిమానత్వం. సాలోక్యం- సమానలోకతాం వా- భావనావిశేషతః. య ఏవమేతద్యథోక్తం సామ- ప్రాణం వేద- ఆ ప్రాణాత్మాభిమానాభివ్యక్తేరుపాస్త ఇత్యర్థః. ౨౨

ఆ.— ఋగ్యజుష్ట్వం ప్రాణస్య ప్రతిపాద్య తస్యైవ సామత్వం సాధయతి (ఏష ఇత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (సర్వేతి) సాశబ్దో హి సర్వనామ- తథా చ యత్ స్త్రీలిఙ్గైస్సర్వశబ్దైః- తేనాభిధేయం వస్తు వాగిత్యర్థః అమః ప్రాణ ఇత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వపుంశబ్దేతి) పుంలిఙ్గేన సర్వనామశబ్దేనాభిధేయం వస్తు ప్రాణ ఇత్యర్థః. తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కేనేతి) ఆచార్యస్య శిష్యం ప్రత్యేతద్వాక్యం. పౌంస్నాని - పుంసాం నామాని. తథాపి కస్య సామశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య ఫలితమాహ (వాగితి) వాగుపసర్జనః ప్రాణస్సామశబ్దాభిధేయః- ఏకవచననిర్దేశాదిత్యర్థః. నను గీతిషు సామాఖ్యేతి న్యాయాద్ద్వితీయాకాచిద్గీతిస్సామేత్యుచ్యతే- తత్కథం వాగుపసర్జనస్య ప్రాణస్య సామత్వం - అత ఆహ (తథేతి) ప్రాణస్య సామత్వే సతీతి శేషః. ప్రగీతేషు మన్త్రవాక్యేషు సామశబ్దస్య వృత్తౌ స్పష్టత్వాదస్తి ప్రాణాదివ్యతిరేకేణ సామేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరేతి) ఆదిపదేన పదవాక్యాది గృహ్యతే. వాగుపసర్జనే ప్రాణే ముఖ్యస్సామశబ్దస్తత్సమ్బన్ధాదితరత్ర గౌణః- మఞ్చాదిశబ్దవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే తత్సామ్నస్సామత్వమితి వాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఇదం సామేదం సామేతి యద్వ్యపదిశ్యతే- తద్వాక్ప్రాణాత్మకమేవోచ్యతే- సా చామశ్చేతి వ్యుత్పత్తేః. యస్మాదేవం - త

ఉ.— ఏష ఉ వా ఉద్గీథః ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదగ్ం సర్వముత్తబ్ధం వాగేవ గీథోచ్చ గీథా చేతి స ఉద్గీథః ॥ ౨౩

‡ తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితానేయో రాజానం భక్షయన్నువాచాయం త్యస్య రాజా మూర్ధానం
విపాతయతాద్యదితోఽయాస్యాఙ్గిరసోఽన్యేనోదగాయదితి వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయదితి ॥ ౨౪

స్యాత్ప్రసిద్ధస్య సామ్నోఽయత్నామత్వం - తన్ముఖ్యసామనిర్వర్త్యత్వాద్గౌణమేవ సదధ్యేతృవ్యవహారే ప్రసిద్ధమితి యోజనా. ప్రకారాన్తరేణ ప్రాణస్య సామత్వముపాసనార్థముపన్యస్యతి (యదిత్యాదినా) ప్రకారాన్తరావద్యోతీ వాశబ్దోఽత్ర న శ్రూయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (వాశబ్ద ఇతి) నిమిత్తాన్తరమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కేనేత్యాదినా) నను ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వే పరిచ్ఛిన్నత్వాదానన్త్యానుపపత్తిః - తత్కథమన్యవిరుద్ధేషు శరీరేషు సమత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్తికాదీతి) సమశబ్దస్య యథాశ్రుతార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న పునరితి) ఆధిదైవికేన రూపేణామూర్తత్వం సర్వగతత్వం చ ద్రష్టవ్యం. నను ప్రదీపో ఘటే సఙ్కుచతి- ప్రాసాదే చ వికసతి - తథా ప్రాణోఽపి మశకాదిశరీరేషు సఙ్కోచమిభాదిదేహేషు వికాసం చాపద్యతామితి సమత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ప్రాణస్య సర్వగతత్వే సమత్వశ్రుతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (సర్వగతస్యేతి) ఖణ్డాదిషు గోత్వవచ్ఛరీరేషు సర్వత్ర స్థితస్య ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణాయామవృత్తేర్లాభస్సమ్భవతి- సర్వగతస్యైవ నభసస్తత్ర తత్ర ఖనకమ్యాభివ్యవచ్ఛేదోపలమ్భాదిత్యర్థః. ఫలశ్రుతిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఫలవికల్పే హేతుమాహ (వావ నేతి) వేదనం వ్యాకరోతి (అప్రాణేతి) ఇదం చ ఫలం మధ్యప్రదీపన్యాయేనోభయతస్సమ్బద్ధమవధేయం. ౨౨

ర.— (ఏష ఉ ఏవ సామేతి) ఏష ఉ ఏవ- వాగ్విశిష్టో ముఖ్యప్రాణ ఏవ సామ- సా చామశ్చేతి సామశబ్దనిర్వచనాత్. సా ఇతి స్త్రీలిఙ్గేన తచ్ఛబ్దేన వాక్ పరామృశ్యతే. * అమ గతిభాజనశబ్దేష్వితి గమనార్థాదమతేః అమ ఇతి - గచ్ఛతీత్యమః - ప్రాణః. తదుపపాదయతి (వాగ్వై సా అమ ఏష ఇతి) ఉక్తోఽర్థః. ప్రకారాన్తరేణ సామశబ్దనిర్వచనమాహ (యద్వేవ సమః ప్లుషిణేత్యాది) యద్వేవ- యత్- ఉ- ఏవ- ఇతిచ్ఛేదః. ఉశబ్దో వార్థః. యస్మాదేవ ప్లుషిణా- పుత్తికాశరీరేణ సమో, మశకశరీరేణ సమో, హస్తిశరీరేణ సమః, స్వసమష్టిజీవభూతత్రైలోక్యశరీరక బ్రహ్మణశ్శరీరేణాపి సమో, దేవమనుష్యాదిసర్వప్రాణిశరీరేణాపి సమః,. యథా ఘటప్రదీపప్రభా తావన్మాత్రవ్యాపినీ- ప్రాసాదప్రదీపప్రభా చ ప్రాసాదవ్యాపినీ- ఏవం ప్రాణోఽపి బ్రహ్మాదిపిపీలికాన్తశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరానురూపవ్యాప్తిమత్త్వేన సమః. తస్మాన్త్వేవ సామ- తస్మాదేవ వా సామేత్యర్థః. ఏతదేవ వాక్యమవలమ్బ్య ముఖ్యప్రాణస్య విభుత్వం పూర్వపక్షీకృత్య ఇన్ద్రియాణామివ ముఖ్యప్రాణస్యాప్యుత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాదణుత్వమితి ప్రాణపాదే * అణుశ్చేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. ఏతద్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అశ్నుతే హాస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామ్నః- సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య సాయుజ్యం- ప్రాణదేవతాసమానభోగత్వం అశ్నుతే. సలోకతాం జయతి- సాలోక్యం ప్రాప్నోతి. య ఏవం సామశబ్దనిరుక్తం సర్వదాఽనుసన్ధత్తే. ౨౨

శ.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథః) ఉద్గీథో నామ సామావయవో భక్తివిశేషో, నోద్గానం,- సామాధికారాత్. కథముద్గీథః ప్రాణః. ప్రాణో వా ఉత్. ప్రాణేన హి- యస్మాదిదం సర్వం- జగదుత్తబ్ధం- ఊర్ధ్వం స్తబ్ధం. ఉత్తమ్భితం. విధృతమిత్యర్థః. ఉచ్ఛబ్దార్థావద్యోతకోఽయముచ్ఛబ్దః ప్రాణగుణాభిధాయకః - తస్మాదుత్ప్రాణః. వాగేవ గీథా- శబ్దవిశేషత్వాదుద్గీథభక్తేః. గాయతేశ్శబ్దార్థత్వాత్సా వాగేవ. న హ్యుద్గీథభక్తేశ్శబ్దవ్యతిరేకేణ కిఞ్చిద్రూపముత్ప్రేక్ష్యతే- తస్మాద్యుక్తమవధారణం వాగేవ గీథేతి. ఉచ్చ - ప్రాణో, గీథా చ - ప్రాణతన్త్రా వాగిత్యుభయమేకేన శబ్దేనాభిధీయతే - స ఉద్గీథః. ౨౩

ఆ.— ప్రస్తావాదిశబ్దవదుద్గీథశబ్దస్యాపి భక్తివిశేషే రూఢత్వాత్, *ఉద్గీథేనాత్ర యజమానాయ మత్ర చౌద్గాత్రే కర్మణి ప్రయుక్తత్వాత్, తత్కథముద్గీథః ప్రాణ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథో నామేతి) నఞ్పదస్యోభయతస్సమ్బన్ధః. సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య ప్రకృతత్వాదితి హేతుమాహ (సామాధికారాదితి) న తావదుద్గీథశబ్దస్య ప్రాణే రూఢిః- తస్య తస్మిన్వృద్ధప్రయోగాదర్శనాత్. నాపి యోగః- అవయవవృత్తేరదృష్టేరితి శఙ్కతే (కథమితి) యోగవృత్తిముపేత్య పరిహరతి (ప్రాణ ఇతి) ఉచ్ఛబ్దో నాస్యార్థస్య వాచకః-నిపాతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తబ్ధేతి) తథాపి కథం ప్రాణో వా ఉదిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణేనేతి) *వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః ఉద్గీథభక్తేశ్శబ్దవిశేషత్వేఽపి గీథా వాగితి కథముచ్యతే-తత్రాహ (గాయతేరితి) అథావధారణం సాధయతి(న హీతి) తథాపి కథం ప్రాణస్యోద్గీథత్వమిత్యాశఙ్క్య వాగుపసర్జనస్య తస్య తథాత్వం కథయతి (ఉచ్చేతి) ౨౩

ర.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథ ఇతి) ఏష ఉ వా- ఏష ఏవ వాక్ప్రాణసముదాయః ఉద్గీథః - ఉద్గీథాఖ్యసామభక్తిరిత్యర్థః. తదుపపాదయతి (ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదం సర్వమిత్యాదినా) ఉత్తబ్ధం- ధృతమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨౩

శ.— ఉక్తార్థద్రఢిమ్నే ఆఖ్యాయికారభ్యతే (తద్ధాపి) తత్ - తత్రైతస్మిన్నర్థే హాపి- ఆఖ్యాయికాపి శ్రూయతే హ - స్మ. బ్రహ్మదత్తః - బ్రహ్మదత్తో నామతః. చికితానస్యాపత్యం చైకితానః. తదపత్యం యువా చైకితానేయో రాజానం - యజ్ఞే సోమం భక్షయన్నువాచ. కిం. అయం- చమసస్థో మయా భక్ష్యమాణో రాజా త్యస్య - తస్య మమానృతవాదినో మూర్ధానం - శిరో విపాతయతాత్ - విస్పష్టం పాతయతు. తౌర

---

‡ చైకితాయనేయ ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యః స్వం వేద భవతి హాస్య స్వం తస్య వై స్వర ఏవ స్వం తస్మాదార్త్విజ్యం కరిష్యన్వాచి స్వరమిచ్ఛేత తయా వాచా స్వరసమ్పన్నయార్త్విజ్యం కుర్యాత్తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవ। అథో యస్య స్వం భవతి భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేద॥ ౨౫

యాన్తాతఙాదేశః. ఆశిషి లోట్ విపాతయతాదితి. యద్యహమనృతవాదీ స్యామిత్యర్థః. కథం పునరనృతవాదిత్వప్రాప్తిరితి. ఉచ్యతే - యత్ - యది ఇతః - అస్మాత్ప్రకృతాత్ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదయాస్యః - ముఖ్యప్రాణాభిధాయకేనాయాస్యాఙ్గిరసశబ్దేనాభిధీయతే విశ్వసృజాం పూర్వర్షీణాం సత్రే ఉద్గాతా. సోऽన్యేన - దేవతాన్తరేణ వాక్ప్రాణవ్యతిరిక్తేనోదగాయత్ - ఉద్గానం కృతవాన్. తతోऽహమనృతవాదీ స్యాం - తస్య మమ దేవతావిపరీతప్రతిపత్తుర్మూర్ధానం విపాతయత్విత్యేవం శపథం చకార. ఏతద్విజ్ఞానే ప్రత్యయదార్ఢ్యకర్తవ్యతాం దర్శయతి. తమిమమాఖ్యాయికానిర్ధారితమర్థం స్వేన వచసోపసంహరతి శ్రుతిః - వాచా చ - ప్రాణప్రధానయా ప్రాణేన చ - స్వేనాత్మభూతేన సోऽయాస్య ఆఙ్గిరస ఉద్గాతా ఉదగాయదిత్యేషోऽర్థో నిర్ధారితః శపథేన. ౨౪

ఆ.— తద్ధాపీత్యాదివాక్యస్య ప్రకృతానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (ఉక్తార్థ ఇతి) ఉద్గీథదేవతా ప్రాణః - న వాగాదిరిత్యుక్తోऽర్థః. *జీవతి తు వంశ్యే యువేతి పాణినిస్మరణాత్పౌత్రాదౌ వంశ్యే జీవతి పౌత్రప్రభృతేర్యదపత్యం - తద్యువసంజ్ఞకమితి ద్రష్టవ్యం. క్రియాపదనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (తాతీతి) తు ప్రత్యయస్యాయమాశిషి విషయే తాతఙాదేశః - *తుహ్యోస్తాతఙాశిష్యన్యతరస్యామితి పాణినిస్మరణాదిత్యర్థః. మూర్ధపాతప్రాపకం దర్శయతి (యదీతి) అనృతవాదిత్వస్య ప్రాపకాభావాదప్రాప్తిరితి శఙ్కతే (కథం పునరితి) ఉద్గానస్య బుద్ధ్యాదిసన్నిధానాత్తద్దేవతా ప్రాజాపత్యాదిలక్షణా కిం తస్మిన్కర్మణి దేవతా - కిం వా వాక్స్వరాదిసన్నిధానాత్తద్దేవతైవ తత్ర దేవతేతి విప్రతిపన్నైరనృతవాదిత్వే శఙ్కితే బ్రహ్మదత్తశ్శపథేన నిర్ణయం చకారేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదన్యేనాయాస్యోऽయముదగాయదితి సమ్బన్ధః. సన్నయాస్యాఙ్గిరసశబ్దవాచ్యో ముఖ్యః ప్రాణో దేవతా - తతోऽన్యో ద్గాతా భవితుముత్సహతే - తత్రాహ (ముఖ్యేతి) ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయేత్యుక్తముపసంహరతి (ఇతి విజ్ఞాన ఇతి) ఉక్తరీత్యా శపథక్రియయా ప్రాణ ఏవోద్గీథదేవతేత్యస్మిన్విజ్ఞానే ప్రత్యయః - విశ్వాసః. తస్య యద్దార్ఢ్యం - తస్య కర్తవ్యతామాఖ్యాయికయా దర్శయతి శ్రుతిరితి యావత్. ఆఖ్యాయికార్థస్యైవ వాచేత్యాదినోక్తేః పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) శపథస్యాప్తత్వేనైవ ప్రామాణ్యేऽపి శ్రుతిమూలతయా ప్రామాణ్యం సిద్ధ్యతీతి భావః. ౨౪

రం.— (తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితాయనేయో రాజానం భక్షయన్నువాచేతి) తత్ - తత్ర. ఆఖ్యాయికేతి శేషః. హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ఆఖ్యాయికాపి ప్రసిద్ధాऽస్తీత్యర్థః. చైకితాయనేయః - చికితస్యాపత్యం చైకితిః. *అత ఇఞ్. తస్య గోత్రాపత్యం యువా చైకితాయనః. ఫక్. తస్యాయనాదేశః. చైకితాయనస్యాపత్యం చైకితాయనేయః. చైకితాయనేయో బ్రహ్మదత్తనామా ఋషిః రాజానం - సోమం భక్షయన్నువాచ. కిమితి. (అయం త్యస్య రాజా మూర్ధానం విపాతయతాత్) అయం - భక్ష్యమాణో రాజా - సోమః త్యస్య - అన్యస్య శిరః విపాతయతు. నను కిం తేనాపరాద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదితోऽయాస్య ఆఙ్గిరసోऽన్యేనోదగాయదితీతి) యత్ - యస్మాత్కారణాదితః - అస్మాదయాస్యాఙ్గిరసః - ముఖ్యప్రాణాదన్యేన - దేవతాన్తరేణ అన్యః ఉదగాయత్ - ఉద్గానం కృతవాన్. అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితముఖ్యప్రాణవేదనమన్తరేణ దేవతాన్తరదృష్టిం కృత్వా యస్తూద్గాయతి - తస్య సోమం పిబతో మూర్ధా పతత్విత్యర్థః. ఇతి శప్తో బ్రహ్మదత్తవచస్సమాప్తౌ. (వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయత్) హి - యస్మాద్ధేతోః సోమం పిబన్ శపథం కృతవాన్ - తస్మాత్ బ్రహ్మదత్తః అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితవాక్సహితప్రాణవేదనమేవ కృత్వా ఉద్గానం కృతవానిత్యర్థః ౨౪

శం.— (తస్య హైతస్య) తస్యేతి ప్రకృతం ప్రాణమభిసంబధ్నాతి. హైతస్యేతి ముఖ్యం వ్యపదిశత్యభినయేన. సామ్నః - సామశబ్దవాచ్యస్య ప్రాణస్య యః స్వం - ధనం వేద - తస్య హ కిం స్యాత్. భవతి హాస్య స్వం. ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్య శుశ్రూషవే ఆహ - తస్య వై - సామ్నః స్వర ఏవ స్వం. స్వర ఇతి కణ్ఠగతం మాధుర్యం. తదేవాస్య స్వం - విభూషణం. తేన హి భూషితమృద్ధిమల్లభ్యత ఉద్గానం. యస్మాదేవం - తస్మాదార్త్విజ్యం - ఋత్విక్కర్మోద్గానం కరిష్యన్వాచి విషయే వాచి - వాగాశ్రితం స్వరమిచ్ఛేత సామ్నో ధనవత్తాం స్వరేణ చికీర్షురుద్గాతా. ఇదం తు ప్రాసఙ్గికం విధీయతే. సామ్నస్సౌస్వర్యేణ స్వరవత్త్వప్రత్యయే కర్తవ్యే ఇచ్ఛామాత్రేణ సౌస్వర్యం న భవతీతి దన్తధావనతైలపానాదిసామర్థ్యాత్కర్తవ్యమిత్యర్థః. తయా - ఏవం సంస్కృతయా వాచా స్వరసమ్పన్నయార్త్విజ్యం కుర్యాత్. తస్మాత్ - యస్మాత్సామ్నః స్వభూతః స్వరః, తేన స్వేన భూషితం సామ, - అతో యజ్ఞే స్వరవన్తముద్గాతారం దిదృక్షన్త ఏవ - ద్రష్టుమిచ్ఛన్త్యేవ ధనినమివ లౌకికాః. ప్రసిద్ధం హి లోకేऽథో - అపి యస్య స్వం - ధనం భవతి - తం ధనినం దిదృక్షన్త ఇతి. సిద్ధస్య గుణవిజ్ఞానఫలసమ్బన్ధస్యోపసంహారః క్రియతే (భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేదేతి) ౨౫

ఆ.— ఉద్గీథదేవతా ప్రాణ ఏవేతి నిర్ధార్య స్వరసువర్ణప్రతిష్ఠాగుణవిధానార్థముత్తరఖణ్డికాత్రయమవతారయతి (తస్యేత్యాదినా) కిమిత్యాద్యౌ ఫలమభిలప్యతే - తత్రాహ (ఫలేనేతి) సౌస్వర్యం సామ్నో భూషణమిత్యత్రానుభవమనుకూలయతి (తేన హీతి) కథం తర్హి కణ్ఠగతం మాధుర్యం సమ్పాదనీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ప్రాణోऽహం - మమైవ గీతిభావమాపన్నస్య సౌస్వర్యం ధనమితి ప్రకృతే ప్రాణవిజ్ఞానే గుణవిధిర్వివక్షితశ్చేత్ - కిమిత్యుద్గాతురత్ర కర్తవ్యముపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య దృష్టఫలతయేత్యాహ (ఇదం త్వితి) అథేచ్ఛాయాం కర్తవ్యత్వేన విహితాయాం తావన్మా

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేద॥ ౨౬

‡ తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠతి తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠా వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయతేఽన్న ఇత్యు హైక ఆహుః॥ ౨౭

త్రైసిద్ధిపికథం సౌస్వర్యం సిధ్యేత్-న హి స్వస్థగాత్రేణాస్వరగ్రస్తేనేతి అత ఆహ (సామ్న ఇతి) తస్య సుస్వరత్వేన లబ్ధప్రతిష్ఠస్య ప్రాణస్యోపాసకాత్మకస్య స్వరసమ్పత్ప్రత్యయో కార్య సతి విహితేచ్ఛాయా గాత్రేణ సామ్నః సౌస్వర్యం న భవతీత్యస్మాత్ క్షుత్తృష్ణావనాదిక ర్తవ్యమిత్యేతదత్ర నిధిత్సితమితి రంజనా. సౌస్వర్యస్య సామ ఫలాన్తరత్వే గమకమాహ (తస్మాదితి) దృష్టార్థం స్వరవాక్యావస్థానస్య ప్రయోగ (ప్రసిద్ధం హీతి) భవతి హాస్య స్వమిత్యాగమోక్తత్వాదనుక్తఫలవత్తా కార్యేత్యాహ (సిద్ధస్యేతి) ౨౫

రం.— (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్స్వం వేద భవతి హాస్య స్వమితి) ఏతస్య- ప్రకృతస్య సామశబ్దవాచ్యస్యైతస్య-ప్రాణస్య యస్స్వం వేద- తస్య స్వం- ధనం భవతి. ఇతి ప్రసక్తస్య స్వస్యోపాసనప్రకారమాహ (తస్య వై స్వర ఏవ స్వమితి) స్వరః - కణ్ఠస్వరః. (తస్మాదార్త్విజ్యం కరిష్యన్ వాచి స్వరమిచ్ఛేతేతి) ఋత్విజః కర్మణి స్వరోచ్చారణ- దౌర్బల్యాత్ స్వరస్య కణ్ఠధ్వనిమిచ్ఛేత్. ఇచ్ఛేత్ తేన స్వరయుక్తేనార్త్విజ్యం కుర్యాత్. యథా కణ్ఠధ్వనిర్భవతి- తథా ఉపాయం ముఖశుద్ధిసేవాదిభిః కుర్యాదిత్యర్థః (స్తత ఇత్యాది) స్పష్టం. (తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవేతి) యస్మాత్ స్వర ఏవ సామ్నస్స్వం- తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తమేవోద్గాతారం దిదృక్షన్తే. జనా ఇతి శేషః. (అథో యస్య స్వం భవతి) యస్య స్వం- ధనమస్తీత్యర్థః. అథో శబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. అత్యల్పమిదముచ్యతే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఇతి- యస్య స్వం- ధనమస్తి- తం సర్వే దిదృక్షన్త ఇత్యర్థః. అతః స్వర ఏవ స్వమితి నిర్దిష్టస్వరవతో దిదృక్షితత్వం యుజ్యత ఇత్యర్థః. సామస్వవేదనస్య ఫలమాహ (భవతి హాస్య స్వమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౨౫

శం.— అథాన్యో గుణస్సువర్ణవత్త్వాలక్షణో విధీయతే- అనావపి సౌస్వర్యమేవ. విశేషస్తు- పూర్వం కణ్ఠగత మాధుర్యం. ఇదం తు లాక్షణికం సువర్ణశబ్దవాచ్యం. తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం - సువర్ణశబ్దసామాన్యాత్స్వరసువర్ణయోర్లౌకికమేవ సువర్ణం గుణవిజ్ఞానఫలం భవతీత్యర్థః (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేదేతి) పూర్వవత్సర్వం. ౨౬

ఆ.— సామ్నో గుణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తర్హి పునరుక్తిస్స్యాత్-తత్రాహ (విశేషస్త్వితి) లాక్షణికం-లక్షణయా వర్ణానామస్ఫుటత్వమనేన జ్ఞానపూర్వకం సుష్ఠువర్ణోచ్చారణం. (తస్య హైతస్య సామ్న ఇతి) పదస్య సామశబ్దితప్రాణభూతస్యేతి యావత్. లాక్షణికసౌస్వర్య గుణవత్ప్రాణవిజ్ఞానవతో యథోక్తఫలప్రాప్తే హేతుమాహ (సువర్ణశబ్దేతి) వాక్యార్థమాహ (లౌకికమేవేతి) ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్య కిం తత్సువర్ణమితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (తస్యేతి) గుణవిజ్ఞానఫలముపసంహరతి (భవతీతి) సామ్నః- తద్రూపస్య ప్రాణస్య స్వరూపభూతస్యేతి యావత్. ౨౬

రం.— (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేదేతి) సామ్నః- ప్రకృతస్య సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య. అన్యత్సర్వం స్పష్టం. ఏవం ఫలప్రదర్శనేన శుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణమితి) కృష్ణప్రసాదాదివర్ణసామ్యస్వరాదిః స్వర ఏవ సువర్ణం- భూషణమిత్యర్థః. సామసువర్ణజ్ఞానస్య ఫలమాహ (భవతి హాస్య సువర్ణమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౨౬

శం.— తథా ప్రతిష్ఠాగుణం విధిత్సన్నాహ (తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద) ప్రతితిష్ఠత్యస్యామితి ప్రతిష్ఠా- వాక్. తాం ప్రతిష్ఠాం సామ్నో గుణం యో వేద స ప్రతితిష్ఠతి హ. *తస్య ఫలం పశ్చాదుపాసన ఇతి క్రమేణ సుగమం. పూర్వసత్యేన ప్రతిలోభితాయ తాం ప్రతిష్ఠాం శుశ్రూషవే ఆహ- తస్య వై- సామ్నో వాగేవ- వాగితి జిహ్వామూలీయాదీనాం స్థానానామాఖ్యా. సైవ ప్రతిష్ఠా. తథాహ- వాచి హి- జిహ్వామూలీయాదిషు హి- యస్మాత్ప్రతిష్ఠితస్సన్నేష ప్రాణ ఏతద్గానం గీయతే- గీతిభావమాపద్యతే. తస్మాత్సామ్నః ప్రతిష్ఠా వాక్. అన్నే ప్రతిష్ఠితో గీయత ఇత్యు హైక ఆహుః - అన్యే తు. ‡ ఇహాప్రతిష్ఠేత్యుక్తం అనిష్టత్వాదేకీయపక్షస్యేతి త్వేన ప్రతిష్ఠాగుణవిజ్ఞానం కుర్యాత్- వాగ్వా ప్రతిష్ఠా - అన్నం వేతి. ౨౭

ఆ.— ఉపాస్యస్య ప్రతిష్ఠాగుణత్వే కథముపాసకస్య తద్గుణత్వం-తత్రాహ (తం యో వేదేతి) అభిప్రాయమురశ్శిరః కణ్ఠాదిస్థానాని కాత్తాలూనిగ్రహ్యాని. *అష్టౌ స్థానాని వర్ణానాముర: కణ్ఠం శిరస్తథా। జిహ్వామూలం చ దన్తాశ్చ నాసికౌష్ఠౌ చ తాలు చ. కిమిత్యష్టౌ స్థానాని వాగిత్యుచ్యన్తే - తత్రాహ (వాచి హీతి) పక్షాన్తరమాహ (అన్న ఇతి) అన్నశబ్దేన తత్పరిణామో దేహో గృహ్యతే. ఏకీయపక్షే యుక్తిమాహ (ఇహేతి) కథం తర్హి ప్రతిష్ఠాగుణస్య ప్రాణస్య విజ్ఞానం కర్తవ్యం- అత ఆహ (అనిష్టత్వాదితి) ౨౭

రం.— తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠతీత్యేవం ఫలప్రదర్శనేన పూర్వవచ్ఛుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠేతి) తస్య- సామశబ్దితస్య ప్రాణస్యేత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ (వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయతే ఇత్యు హైక ఆహురితి)

---

‡ ప్రతిష్ఠితో గీయతే ఇత్యు హైక ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథాతః పవమానానామేవాభ్యారోహః స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి స యత్ర ప్రస్తుయాత్ తదేతాని జపేత్ అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి స యదాహాసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్ సదమృతం మృత్యోర్మాఽమృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమో జ్యోతిరమృతం మృత్యోర్మాఽమృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తి అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత తꣳ స ఏష ఏవంవిదుద్గాతాఽఽత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే తమాగాయతి తద్ధైతల్లోకజిదేవ న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేద. ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

ఏషః-ముఖ్యః ప్రాణః వాచి-వాగిన్ద్రియస్థానభూతజిహ్వామూలాదిస్థానేషు ప్రతిష్ఠితస్సన్ ఏతత్సామ గీయతే-సామభావమాపన్న ఉద్గీయత ఇత్యర్థః. ఇత్యు హైక ఆహుః - ఉశబ్దోఽవధారణే. పూర్వత్ర *ఇహ ప్రతితిష్ఠతీతి ప్రాణస్యాన్నప్రతిష్ఠితత్వోక్తేః వాక్ఛబ్దితజిహ్వామూలాదిప్రతిష్ఠితత్వం ఏకీయమతమితి భావః. ౨౭

శం.— ఏవం ప్రాణవిజ్ఞానవతో జపకర్మ విధిత్స్యతే- యద్విజ్ఞానవతో జపకర్మణ్యధికారః - తద్విజ్ఞానముక్తం- అథ- అనన్తరం. యస్మాచ్చైవంవిదుషా ప్రయుజ్యమానం దేవభావాయాభ్యారోహఫలం జపకర్మ- అతః- తస్మాత్తద్విధీయత ఇహ. తస్య చోదితసమ్బన్ధాత్ సర్వత్ర ప్రాప్తౌ పవమానానామితివచనాత్ పవమానేషు త్రిష్వపి కర్తవ్యతాయాం ప్రాప్తాయాం పునః కాలసఙ్కోచం కరోతి-స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి. సః- ప్రస్తోతా యత్ర- యస్మిన్కాలే సామ ప్రస్తుయాత్- ప్రారభేత. తస్మిన్కాల ఏతాని జపేత్. అస్య చ జపకర్మణ ఆఖ్యా అభ్యారోహః - అభిముఖ్యేనారోహత్యనేన జపకర్మణా ఏవంవిద్దేవభావమాత్మానమిత్యభ్యారోహః. ఏతానీతి బహువచనాత్ త్రీణి యజూంషి. ద్వితీయానిర్దేశాద్బ్రాహ్మణోత్పన్నత్వాచ్చ యథాపఠిత ఏవ స్వరః ప్రయోక్తవ్యః- సమానః. యాజమానం జపకర్మ. ఏతాని తాని యజూంషి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి) మన్త్రాణామర్థస్తిరోహితో భవతీతి స్వయమేవ వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం మన్త్రార్థం- సః- మన్త్రో యదాహ - యదుక్తవాన్. కోఽసావర్థ ఇతి. ఉచ్యతే (అసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్) స్వాభావికకర్మవిజ్ఞానే మృత్యురిత్యుచ్యతే. అసత్- అత్యన్తాధోభావహేతుత్వాత్. (సదమృతం) సత్- శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే అమరణహేతుత్వాదమృతం. తస్మాదసతః- అసత్కర్మణోఽజ్ఞానాచ్చ మా - మాం సత్ - శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే గమయ- దేవభావసాధనాత్మభావమాపాదయేత్యర్థః. తత్ర వాక్యార్థమాహ (అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహేతి) తథా (తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమః) సర్వం హ్యజ్ఞానమావరణాత్మకత్వాత్తమః. తదేవ చ మరణహేతుత్వాన్మృత్యుః. (జ్యోతిరమృతం) పూర్వోక్తవిపరీతం దైవం స్వరూపం ప్రకాశాత్మకత్వాజ్జ్ఞానం జ్యోతిః. తదేవామృతం - అవినాశాత్మకత్వాత్. తస్మాత్తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి - పూర్వవత్. (మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేత్యాది) అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ- దైవం ప్రాజాపత్యం ఫలభావమాపాదయేత్యర్థః. పూర్వో మన్త్రోఽసాధనస్వభావాత్సాధనభావమాపాదయేతి. ద్వితీయస్తు సాధనభావాదప్యజ్ఞానరూపాత్సాధ్యభావమాపాదయేతి. మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి పూర్వయోరేవ మన్త్రయోః సముచ్చితోఽర్థస్తృతీయేన మన్త్రేణోచ్యత ఇతి ప్రసిద్ధార్థతైవ- నాత్ర - తృతీయే మన్త్రే తిరోహితం - అప్రకాశితమివార్థరూపం పూర్వయోరివ మన్త్రయోరస్తి- యథాశ్రుత ఏవార్థః. యాజమానముద్గానం కృత్వా పవమానేషు త్రిష్వథ- అనన్తరం యానీతరాణి- శిష్టాని స్తోత్రాణి - తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్ ప్రాణవిదుద్గాతా ప్రాణభూతః ప్రాణవదేవ. యస్మాత్స ఏష ఉద్గాతా ఏవం- ప్రాణం యథోక్తం వేత్తి- అతః ప్రాణవదేవ తం కామం సాధయితుం సమర్థః. తస్మాద్యజమానస్తేషు స్తోత్రేషు ప్రయుజ్యమానేషు వరం వృణీత. యం కామం కామయేత- తం కామం వరం వృణీత- ప్రార్థయేత. యస్మాత్స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేతి తస్మాచ్ఛబ్దాత్ప్రాగేవ సమ్బధ్యతే. ఆత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే- ఇచ్ఛత్యుద్గాతా- తమాగానేన సాధయతి. ఏవం తావజ్జ్ఞానకర్మభ్యాం ప్రాణాత్మాపత్తిరిత్యుక్తం - తత్ర నాస్త్యాశఙ్కాసమ్భవః. అతః కర్మాపాయే ప్రాణాపత్తిర్భవతి వా న వేత్యాశఙ్క్యతే- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమాహ (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) తత్ హ- తదేతత్ప్రాణదర్శనం కర్మవియుక్తం కేవలమపి లోకజిదేవేతి - లోకసాధనమేవ. న హ ఏవాలోక్యతాయై- అలోకార్హత్వాయ ఆశా - శంసనం. ప్రార్థనం నైవాస్తి హ. న హి ప్రాణాత్మన్యుత్పన్నాత్మాభిమానస్యతత్ప్రాప్త్యాశంసనం సమ్భవతి- న హి గ్రామస్థః కదా గ్రామం ప్రాప్నుయామిత్యరణ్యస్థ ఇవాశాస్తే. అసన్నికృష్టవిషయే హ్యనాత్మన్యాశంసనం- న తత్స్వాత్మని సమ్భవతి- తస్మాన్నాశాస్తి కదాచిత్ప్రాణాత్మభావం న ప్రతిపద్యేయమితి. కస్యైతత్. య ఏవమేతత్సామ- ప్రాణం యథోక్తం నిర్ధారితమహిమానం వేద- అహమస్మి ప్రాణ ఇన్ద్రియవిషయాసఙ్గైరాసురైః పాప్మభిరధర్షణీయో విశుద్ధః, వాగాదిపఞ్చకం చ మదాశ్రయత్వాదగ్న్యాద్యాత్మస్వరూపం స్వాభావికవిజ్ఞానోత్థేన్ద్రియవిషయాసఙ్గజనితాసురపాప్మదోషవియుక్తం సర్వభూతేషు చ మదాశ్రయాన్నాద్యోపయోగబన్ధనః, మాత్మా చాహం సర్వభూతానాం

శిరస్త్వాత్, దృశ్యజుస్సామోద్గీథభూతా యాశ్చ వాచ ఆత్మాతద్వ్యాప్తేస్సర్వ రక్షకత్వాచ్చ, మనసా మ్నో గీతిభావమాపద్యమానస్య బాహ్యం ధనం-భూషణం సౌస్వర్యం, తతోఽప్యన్తరతరం సౌవర్ణ్యం - లాక్షణికం సౌస్వర్యం, గీతిభావమాపద్యమానస్యమమకణ్ఠాదిస్థానాని ప్రతిష్ఠా, ఏవంగుణోఽహం పుత్రికాదిశరీరేషు కాత్స్న్యేనపరిసమాప్తోఽమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చేతి. ఆసీ వమభిమానాభివ్యక్తేర్వేద-ఉపాస్త ఇత్యర్థః................. ౮

ఇతితృతీయాధ్యాయేతృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౯.— అథాతఃపవమానానామిత్యాదివాక్యమవతారయతి (ఏవమితి) తత్రాథశబ్దంవ్యాచష్టే (యద్విజ్ఞానవతఇతి) అతశ్శబ్దార్థమాహ (యస్మాచ్చేతి) ఇహేతి ప్రాణవిదుక్తిః. తదాత్మ్యైజపకర్మకర్తవ్యంతత్రాహ (తస్యేతి) ఉద్గీథేనాత్మయామ * త్వంనఉద్గాయేతిచప్రకరణాదుద్గీథేనసహ్యాజ్జపస్యసర్వత్రోద్గానకాలేప్రాప్తౌపవమానానామేవేతివచనాత్కాలనియమసిద్ధిరిత్యర్థః. సవైఖల్విత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (పవమానేష్వితి) ననుకర్తవ్యత్వేనాభ్యారోహశ్శ్రూయతే- జపకర్మవిధిత్సితమితిచోచ్యతే- కింకేనసఙ్గతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యచేతి) అభ్యారోహశబ్దస్యనతత్రరూఢిః- వృద్ధప్రయోగాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆభిముఖ్యేనేతి) యజుర్మన్త్రాణామనియతపాదాక్షరత్వాదసతోమాసద్గమయేత్యాదయ్యేకోవా- ద్వౌవామన్త్రావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతానీతి) యద్యమీయాజుషామన్త్రాః-తర్హిమన్త్రేణస్వరేణనైభాషికగ్రన్థోక్తేనభావ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయేతి) యత్రస్వరోవివక్షితః- తత్రతృతీయానిర్దేశోదృశ్యతే * ఉచ్చైఋచాక్రియతే ఉచ్చైస్సామ్నోపాంశుయజుషేతి ప్రకృతేతుద్వితీయానిర్దేశాజ్జపకర్మమాత్రంప్రతీయతే - మాన్త్రస్తుస్వరోనప్రతిభాతీత్యర్థః. కేనతర్హిస్వరేణప్రయోగోమన్త్రాణామితిచేత్-తత్రాహ (బ్రాహ్మణేతి) భవతుశతపథేనస్వరేణమన్త్రాణాంప్రయోగః- తథాపికిమాస్తేజ్యం-కింవాయాజమానంజపకర్మేతివివక్షాయామాహ (యాజమానమితి) వ్యాచిఖ్యాసితయజుషాంస్వరూపందర్శయతి (ఏతానీతి) మన్త్రాస్తశబ్దేనపదార్థోవాక్యార్థస్తత్ఫలంచేతిత్రయముచ్యతే, లౌకికంతమనువ్యాఖ్యానయతి (సర్వంహీతి) పూర్వోక్తపదేనవ్యాఖ్యాతంతమోగృహ్యతే. వైపరీత్యేహేతుమాహ (ప్రకాశాత్మకత్వాదితి) జ్ఞానంతేనసాధ్యమితియావత్. పదార్థోక్తిసమాప్తావితిశబ్దః. ఉత్తరవాక్యాభ్యాంవాక్యార్థస్తత్ఫలంచేతిద్వయంక్రమేణోచ్యతఇత్యాహ (పూర్వవదితి) ఫలవాక్యమాదాయపూర్వస్మాద్విశేషందర్శయతి (అమృతమితి) ప్రథమద్వితీయమన్త్రయోరర్థభేదాప్రతీతేఃపునరుక్తిమాశఙ్క్యవాన్తరభేదమాహ (పూర్వోమన్త్రఇతి) తథాపితృతీయేమన్త్రేపునరుక్తిస్తదవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వయోరితి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (యాజమానమితి) యథాప్రాణస్త్రిషుపవమానేషుసాధారణమాగానంకృత్వాశిష్టేషుస్తోత్రేషుస్వార్థమాగానమకరోత్- తథేత్యాహ (ప్రాణవదితి) తద్విదస్తద్వదాగానేయోగ్యతామాహ (ప్రాణభూతఇతి) హేతువాక్యమాదాయయోజయతి (యస్మాదితి) ప్రతిజ్ఞావాక్యంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) కిమితివ్యత్యాసేనవాక్యద్వయవ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యార్థాచ్చేతిన్యాయేనపాఠక్రమమనాదృత్యపరిహరతి (యస్మాదిత్యాదినా) సఏషఏవంవిదుద్గాతాత్మనేవాయజమానాయవాయంకామంకామయతేతమాగానేనసాధయతియస్మాదితిహేతుగ్రన్థస్తస్మాదితిప్రతిజ్ఞాగ్రన్థాత్ప్రాగేవసమ్బధ్యతఇతియోజనా. వృత్తంకీర్తయతి (ఏవంతావదితి) తత్రకర్మసముచ్చితేజ్ఞానేదేవతాప్తౌశఙ్కాసన్నివానాస్తి- మిథస్సహకృతయోర్జ్ఞానకర్మణోస్తదాప్తిహేతుత్వాదిత్యాహ (తత్రేతి) సమనన్తరంవాక్యమవతారయతి (అతఇతి) సముచ్చయాత్ఫలాప్తేస్స్పష్టత్వాదితియావత్. నహీత్యాదినాపదానిచ్ఛిత్త్వావాక్యమాదాయవ్యాకరోతి. (అలోకాయత్వాయేతి) తదేవస్ఫుటయతి (నహీతి) తత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) దృశ్యమానమాశంసనంతర్హికస్మిన్విషయేస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసన్నికృష్టేతి) ప్రాణాత్మనావ్యవస్థితస్యవిదుషస్తదాత్మభావంకదాచిదహంనప్రతిపద్యేయమిత్యాశంసనంనాస్తీతినిగమయతి (తస్మాదితి) కర్మసముచ్చితాయాఉపాసనాయాః-వలాచ్చప్రాణాత్మత్వంఫలముక్తం- తత్రసముచ్చితాదుద్గాతుర్యజమానస్యవాఫలం-కేవలాచ్చోపాసనాత్తయోరన్యతరస్యాన్యస్యవాకస్యచిదితిజిజ్ఞాసమానశ్శఙ్కతే (కస్యేతి) జ్ఞానకర్మణోరుభయత్రసమభావాదుభయోరపివచనాత్ఫలసిద్ధిః- ఆశ్రమాన్తరవిషయంతుకేవలజ్ఞానస్యలోకజయహేతుత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (యఏవమితి) ఏవంశబ్దస్యప్రకృతపరామర్శిత్వాత్పూర్వోక్తంసర్వంవేద్యస్వరూపంసఙ్క్షిపతి (అహమస్మీత్యాదినా) తస్యవాగాదిభ్యోవిశేషందర్శయతి (ఇన్ద్రియేతి) కిమిదానీంప్రాణస్యైవోపాస్యతయావాగాదిపఞ్చకముపేక్షితమితి- నేత్యాహ (వాగాదీతి) తస్యప్రాణాశ్రయత్వేపికుతోదేవతాత్వం-అసఙ్గపాప్మవిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేతి) అన్నకృతోపకారంప్రాణద్వారావాగాదౌస్మారయతి (సర్వేతి) రూపాన్తరకేజగతిప్రాణస్యస్వరూపమనుసన్ధత్తే (ఆత్మాచేతి) నామాన్తకేజగతిప్రాణస్యాత్మత్వముక్తంస్మారయతి (ఋగితి) సతిసామత్వేగీతిభావావస్థాయాంప్రాణస్యోక్తంబాహ్యమాభ్యన్తరంచసౌస్వర్యంసౌవర్ణ్యమితిగుణద్వయమనువదతి (మమేతి) తస్యైవవైకల్పికీంప్రతిష్ఠాముక్తామనుస్మారయతి (గీతీతి) తద్ధైనేత్యాదినోక్తంపదమాపృశతి (ఏవంగుణోఽహమితి) (ఇత్యేవమభిమానాభివ్యక్తిపర్యన్తందేవాధ్యాయతి- తస్యేదంఫలమిత్యుపసంహరతి (ఇతీతి) ౯

ఇతితృతీయాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦.— ఏవముద్గాతృప్రాణవిదోఽపదేశానన్తరంఏవమ్భూతప్రాణవిదముద్గాతారం ప్రతిప్రార్థనారూపాణాం బ్రహ్మలోకాభ్యారోహహేతుతయాఽభ్యారోహశబ్దితానాంమన్త్రాణాంప్రయోగకాలంమన్త్రార్థంచాహ (అథాతఃపవమానానామేవాభ్యారోహఇతి) బహిష్పవమానమాధ్యన్దినపవమానార్భవపవమానభేదభిన్నానాంత్రయాణామేవపవమానానామేవాభ్యారోహః- అభ్యారోహమన్త్రః. ఇతిసంజ్ఞేతిశేషః. నేతరేషామాజ్యపృష్ఠాదిస్తోత్రాణామిత్యర్థః. ఏతేషామభ్యారోహమన్త్రాణాంజపకాలంవక్తుంప్రథమంప్రస్తోతృసంజ్ఞార్థమాహ (సవైఖలుప్రస్తోతాసామప్రస్తౌతీతి)

హరిః ఓమ్. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధః సోఽనువీక్ష్య నాన్యదాత్మనోఽపశ్యత్ సోఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్తతోఽహన్నామాభవత్ తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వాథాన్యన్నామ ప్రబ్రూతే యదస్య భవతి స యత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుష ఓషతి హ వై స తం యోఽస్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౧

యస్యామ్ ప్రస్తౌతి- స ఏవ ఖలు ప్రస్తోతేత్యర్థః (స యత్ర ప్రస్తుయాత్తాని జపేదితి) సః- ప్రస్తోతా యత్ర - యదా ప్రస్తౌతి- తదా ఏతాని యజూంషి యజమానో జపేదిత్యర్థః. తాని యజూంషి పఠతి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మామృతం గమయేతీతి) ఏతాన్యజూంషి స్వయమేవ వ్యాచష్టే (స యదాహాసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మామృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహేతి) మా- మామ్ అసతస్సద్గమయ- మృత్యోరమృతం కురు. మృత్యోస్సంహారాదుద్ధృత్యామృతం కుర్విత్యర్థః. స యదాహ- అనేన మన్త్రేణ యత్ప్రతిపాద్యమాహ. తదమృతం మా కుర్విత్యేతదాహేత్యన్వయః. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం తమసో మా జ్యోతిర్గమయేత్యాది. (మృత్యోర్మామృతం గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తీతి) తృతీయపర్యాయః స్పష్టార్థ ఇత్యర్థః. (అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేదితి) యస్మాత్కారణాత్ త్రిష్వపి పవమానేషూద్గాతా ఏభిర్యజుర్మన్త్రైర్యజమానేన స్వగతం ఫలం యాచితః- అతో యజమానగామి ఫలముద్దిశ్యైవాగాయేత్. పవమానత్రయవ్యతిరిక్తేష్వాజ్యాదిషు నవసు స్తోత్రేష్వాత్మనే- స్వార్థమన్నాద్యముద్దిశ్యాగాయేదిత్యర్థః. (తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత తమితి) తస్మాదుద్గాతా తేషు- పవమానవ్యతిరిక్తస్తోత్రేషు యం కామం కామయేత - తం వరం వృణీతేత్యర్థః. (స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేత్యాది) తమాగాయతి- తముద్దిశ్యాగాయతి. ఆగానేన తం సంపాదయతీత్యర్థః. (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) హ- ప్రసిద్ధం పూర్వోక్తం తదేతత్ - ప్రాణవేదనం లోకజిదేవ- బ్రహ్మలోకసాధనమేవేత్యర్థః. (న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామశబ్దనిర్దిష్టం ప్రాణమేవం - అయాస్య ఆఙ్గిరసత్వాదిప్రాగుక్తగుణవిశిష్టం యో వేద- ఉపాస్తే. తస్య అలోక్యతాయై- లోక్యతా- లోకార్హతా. తదభావః - అలోక్యతా. బ్రహ్మలోకార్హత్వాభావతో భీత్యా సంభావనా నాస్తి- నైవాశాస్తే. సాధనాన్తరం నాభిలషతి. తస్య కృతార్థత్వాదితి భావః.................. ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) జ్ఞానకర్మభ్యాం సముచ్చితాభ్యాం, ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా- కేవలప్రాణదర్శనేన, చ తద్ధైతల్లోకజిదేవేత్యాదినా. ప్రజాపతేః ఫలభూతస్య సృష్టిస్థితిసంహారేషు జగతః స్వాతన్త్ర్యాదివిభూత్యుపవర్ణనేన జ్ఞానకర్మణోర్వైదికయోః ఫలోత్కర్షో వర్ణయితవ్య ఇత్యేవమర్థమారభ్యతే. తేన చ కర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మస్తుతిః కృతా భవేత్- సామర్థ్యాత్. వివక్షితం త్వేతత్ - సర్వమప్యేతజ్జ్ఞానకర్మఫలం సంసార ఏవ- భయారత్యాదియుక్తత్వశ్రవణాత్, కార్యకరణలక్షణత్వాచ్చ, స్థూలవ్యక్తానిత్యవిషయత్వాచ్చేతి. బ్రహ్మవిద్యాయాః కేవలాయా వక్ష్యమాణాయా మోక్షహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థం చేతి. న హి సంసారవిషయాత్సాధ్యసాధనాదిభేదలక్షణాదవిరక్తస్యాత్మైకత్వజ్ఞానవిషయేఽధికారోఽతృషితస్యేవ పానే - తస్మాజ్జ్ఞానకర్మఫలోత్కర్షోపవర్ణనముత్తరార్థం. తథా చ వక్ష్యతి * తదేతత్ప్రదనీయమస్య * తదేతత్ప్రేయః పుత్రాదిత్యాది (ఆత్మైవ) ఆత్మేతి ప్రజాపతిః ప్రథమోఽణ్డజశ్శరీర్యభిధీయతే వైదికజ్ఞానకర్మఫలభూతః. స ఏవ కిం. ఇదం- శరీరభేదజాతం తేన ప్రజాపతిశరీరేణావిభక్తమాత్మైవాసీత్ అగ్రే- ప్రాక్ శరీరాన్తరోత్పత్తేః. స చ పురుషవిధః- పురుషప్రకారః శిరఃపాణ్యాదిలక్షణో విరాట్. స ఏవ ప్రథమస్సంభూతః అనువీక్ష్య- అన్వాలోచనం కృత్వా కోఽహం కింలక్షణో వాస్మీతి. నాన్యత్- వస్త్వన్తరమాత్మనః- ప్రాణపిణ్డాత్మకాత్ కార్యకరణరూపాన్నాపశ్యత్- న దదర్శ. కేవలం త్వాత్మానమేవ సర్వాత్మానమపశ్యత్. తథా పూర్వజన్మశ్రౌతవిజ్ఞానసంస్కృతః సోఽహం- ప్రజాపతిస్సర్వాత్మాహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్- వ్యాహృతవాన్. తతః- తస్మాత్. యతః పూర్వజ్ఞానసంస్కారాదాత్మానమేవాహమిత్యభ్యధాదగ్రే - తస్మాదహన్నామాభవత్. * తస్యోపనిషదహమితి శ్రుతిః ప్రదర్శితమేవ నామ వక్ష్యతి. తస్మాత్- యస్మాత్కారణే ప్రజాపతావేవం వృత్తం- తస్మాత్ కార్యభూతేషు ప్రాణిష్వేతర్హి- ఏతస్మిన్నపి కాలే ఆమన్త్రితః- కస్త్వమిత్యుక్తస్సన్నహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా- కారణాత్మాభిధానేనాత్మానమభిధాయాగ్రే పునర్విశేషనామజిజ్ఞాసవే అథ - అనన్తరం విశేషపిణ్డాభిధానం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తో వేతి ప్రబ్రూతే- కథయతి. యత్ - నామాస్య- విశేషపిణ్డస్య మాతాపితృకృతం భవతి- తత్కథయతి. స చ- ప్రజాపతిరతిక్రాన్తజన్మని సమ్యక్కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః సాధకావస్థాయాం యత్- యస్మాత్ కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః ప్రజాపతిత్వం ప్రతిపిత్సూనాం పూర్వః- ప్రథమస్సన్నస్మాత్- ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్సర్వస్మాదాదౌ ఔషత్- అదహత్. కిం. ఆసఙ్గాజ్ఞానలక్షణాన్ సర్వాన్ పాప్మనః ప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకారణభూతాన్. యస్మాదేవం- తస్మాత్పురుషః- పూర్వమౌషదితి పురుషః. యథాయం ప్రజాపతిరోషిత్వా ప్రతిబన్ధకాన్ పాప్మనస్సర్వాన్ స పురుషః ప్రజాపతిరభవత్ - ఏవమన్యోఽపి జ్ఞానకర్మభావనానుష్ఠానవహ్నినా కేవలం జ్ఞానబలాద్వోషతి - భస్మీకరోతి హ వై సః తం. కం. యోఽస్మాత్- విదుషః పూర్వః- ప్రథమః ప్రజాపతిత్వం బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తమిత్యర్థః. తం దర్శయతి (య ఏవం వేదేతి) సామర్థ్యాజ్జ్ఞానభావనాప్రకర్షవాన్. నన్వనర్థాయ ప్రాజాపత్యప్రతిపిత్సా- ఏవం విదా చేద్దహ్యతే. నైష దోషః- జ్ఞానభావనోత్కర్షాభావాత్ ప్ర

థమం ప్రజాపతిత్వప్రతిపత్త్యభావమాత్రత్వాద్దాహస్య. ఉత్కృష్టసాధనః ప్రథమం ప్రజాపతిత్వం ప్రాప్నువన్. న్యూనసాధనో న ప్రాప్నోతీతి సతం దహతీత్యుచ్యతే. నపునః ప్రత్యక్షముత్కృష్టసాధనే నేతరో దహ్యతే. యథాలోకే ఆజిసృతాం యః ప్రథమమాజిముపసర్పతి - తేనేతరే దగ్ధా ఇవాపహృతసామర్థ్యా భవన్తి- తద్వత్. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కేవలప్రాణదర్శనేనచ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతేతి సమ్బన్ధః. ఇదానీమాత్మేత్యాదేస్తద్ధేదమిత్యతః ప్రాక్తనగ్రన్థస్యాపాతతస్తాత్పర్యమాహ (ప్రజాపతేరితి) ఆదిపదేన సర్వాత్మత్వాదిగృహ్యతే. ఫలోత్కర్షోపవర్ణనం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (జ్ఞేనచేతి) కర్మకాణ్డపదేన పూర్వగ్రన్థోఽపి సఙ్గృహీతః ఫలాతిశయో హి ల్య్వతిశయాపేక్షః- అన్యథా ఆకస్మికత్వాపాతాత్. అతో జ్ఞానకర్మఫలభూతసూత్రవిభూతిరుచ్యమానా జ్ఞానకర్మణోర్మహత్త్వం దర్శయతీత్యాహ (సామర్థ్యాదితి) ఆపాతికం తాత్పర్యముక్త్వా పరమతాత్పర్యమాహ (వివక్షితం త్వితి) కించ- విపతం సంసారాన్తర్భూతం- కార్యకరణాత్మత్వాత్- అస్మదాదికార్యకరణవదిత్యాహ (కార్యేతి) ప్రాజాపత్యపదస్య సంసారాన్తర్భూతత్వే హేత్వన్తరమాహ (స్థూలేతి) స్థూలత్వం సాధయతి (వ్యక్తేతి) అనిత్యత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ ప్రజాపతిత్వం సంసారాన్తర్గతమిత్యాహ (అనిత్యేతి) ఇతిశబ్దో వివక్షితార్థసమాప్త్యర్థః. కిమిత్యేతద్వివక్షితముపవర్ణ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మవిద్యాయా ఇతి) తచ్ఛేదం వివక్షితాఖ్యవచనమేకాకిన్యాని ప్రాంయూవక్ష్యమాణాయాముక్తిహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థమితి ద్రష్టవ్యం. యదాహి కర్మజ్ఞానఫలం ప్రజాపతిత్వం సంసార ఇత్యుచ్యతే- తదా తావత్పర్యన్తాత్సర్వస్మాత్తస్మాద్విరక్తస్య వక్ష్యమాణవిద్యాయామధికార స్సేత్స్యతీత్యర్థః. అథయస్య కస్యచిదేవ్విశేషాత్రైణప్రాప్తనిరాకారసమ్బన్ధానై వైరాగ్యం సమ్యగ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సహీతి) ఉభయత్రాపి విషయశబ్దః పూర్వేణ సమానాధికరణః. వివక్షితమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వైరాగ్యమన్తరేణ జ్ఞానానధికారాత్ జ్ఞానాదిఫలస్య ప్రజాపతిత్వస్యాపి సంసారత్వవచనం తతో విరక్తస్య వక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారార్థం. విరక్తస్య విద్యాధికారేఽపి మోక్షేఽపి వైరాగ్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ.(తథాచేతి) ననుమోక్షార్థం విద్యాయాం ప్రవర్తితవ్యం- మోక్షశ్చాపురుషార్థత్వాన్న ప్రేక్షావతా ప్రార్థ్యతే- తత్రాహ (తదేతదితి) ఆపాతికమనాపాతికం చ తాత్పర్యముక్త్వా ప్రతీకమాదాయాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఆత్మైవేతి) తస్యాశ్వమేధాధికారే ప్రకృతత్వం సూచయతి (అణ్డజ ఇతి) పూర్వస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే తస్య ప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (వైదికేతి) సఏవాసీదితి సమ్బన్ధః. స్థిత్యవస్థాయామపి ప్రజాపతిరేవ సమష్టిదేహాన్తర్వ్యష్ట్యాత్మనాతిష్ఠతీతి విశేషాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) ఆత్మశబ్దేన పరస్యాపి గ్రహణసమ్భవే కిమితి విరాడేవోపాదీయత ఇత్యాశఙ్క్య వాక్యశేషాదిత్యాహ (సచేతి) వక్ష్యమాణమన్వాలోచనాదివిరాడాత్మకర్తృకమేవేత్యాహ (సఏవేతి) స్వరూపధర్మవిషయా దృష్టిరపూర్వా. నాన్యదితి వాక్యమాసాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (వస్త్వన్తరమితి) దర్శనశక్త్యభావాదేవ వస్త్వన్తరం ప్రజాపతిర్నదృష్టవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కేవలం త్వితి) సోఽహమిత్యాది వ్యాచష్టే (తథేతి) యథా సర్వాత్మా ప్రజాపతిరహమితి పూర్వస్మిన్ జన్మని శ్రౌతేన విజ్ఞానేన సంస్కృతో విరాడాత్మా- తథేదానీమపి ఫలావస్థ స్సోఽహం ప్రజాపతిరస్మీతి ప్రథమం వ్యాహృతవానితి యోజనా. వ్యాహరణఫలమాహ (తత ఇతి) కేచిత్ప్రజాపతేరహమితి నామోచ్యతే- సాధారణం హి వంస ర్వేషామిత్యాశఙ్క్యోపాసనార్థమిత్యాహ (తస్యేతి) ఆథ్యాత్మికస్య చాక్షుషస్య పురుషస్యాహమితి రహస్యం నామేతి యస్మాద్వక్ష్యతి- అతశ్శ్రుతిసిద్ధమేవైతన్నామాస్య ధ్యానార్థమితి హోక్తమిత్యర్థః. ప్రజాపతేరహన్నామత్వే లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయితుముత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థం ప్రజాపతేరహన్నామోక్త్వా పురుషనామసర్వచనం కరోతి (సచేత్యాదినా) పూర్వస్మిన్ జన్మని సాధకావస్థాయాం కర్మాద్యనుష్ఠానైరహమహమికయా ప్రజాపతిత్వం ప్రేప్సూనాం మధ్యే పూర్వో యః, సమ్యక్కర్మాద్యనుష్ఠానైః సర్వం ప్రతిబన్ధకం యస్మాదదహత్, - తస్మాత్స ప్రజాపతిః పురుష ఇతి యోజనా. ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (ప్రథమస్సన్నితి) సర్వస్మాదస్మాత్ ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్ ప్రథమస్సన్నౌషదితి సమ్బన్ధః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం దాహ్యం ప్రదర్శయతి (కిమిత్యాదినా) పూర్వం ప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకప్రధ్వంసిత్వే సిద్ధమర్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషగుణోపాసకస్య ఫలమాహ (యథేతి) అయం ప్రజాపతిరితి భవిష్యద్వృత్త్యా సాధకోక్తిః. పురుషః ప్రజాపతిరితి ఫలావస్థస్స కథ్యతే. కోసావోషతీత్యపేక్షాయామాహ (తం దర్శయతీతి) పురుషగుణః ప్రజాపతిరహమస్మీతి యో విద్యాత్- సోఽన్యానోషతీత్యర్థః. విద్యాసామర్థ్యకథనే పొప్యాపన్నేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) హేతుసామ్యాదాహకత్వానుపపత్తే స్తత్ప్రతికన్షానితరాన్ దహతీత్యర్థః. ప్రసిద్ధం దాహమాదాయ చోదయతి (నన్వితి) తథాచ తత్ప్రాప్త్యసుగా తదుపాస్యసిద్ధిరిత్యర్థః. వివక్షితం దాహం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నైష ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (ఉత్కృష్టేతి) ప్రాప్నువన్- భవతీతి శేషః. ఔపచారికం దాహం దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేతి) ఆజిః- మర్యాదా. తాం సరన్తి- ధావన్తీత్యాజిసృతః. తేషామితియావత్. ౧

రం.— అథనారాయణపదు పాసనతత్ప్రాప్తీనాం పరమతత్త్వహితపురుషార్థత్వం, తత్ప్రాప్తిసఙ్కాత్సనకాదియోగీశ్వరవిషయతత్కాలాతి స్పష్టిప్రసృష్ట్యపేక్షయాఽతిశయితత్వం, చవక్తుముపక్రమతే (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధ ఇత్యాదినా) ఇదం- జగదగ్రే - సృష్టేః ప్రాక్పురుషవిధః ఆత్మైవాసీత్. అస్యవాక్యస్య కారణవాక్యత్వాదాత్మశబ్దో నారాయణపరః. * సయోఽహైతమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేన్తః ప్రతిష్ఠితం వేద* అన్వయం పురుషవిధ ఇత్యాదౌ పురుషవిధశబ్దస్య భగవతి ప్రయుక్తత్వాచ్చ. పురుషస్యవిధేవవిధాయస్య సః పురుషవిధః- పురుషాకార ఇత్యర్థః. *తస్యాత్మనః పురుషవిధత్వం చానన్దమయత్వం జ్ఞాపయతి- *ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యుపక్రమ్య *అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇత్యుక్త్వా తస్య పురుషవిధత్వప్రతిపాదనాదితి వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే హ్యుక్తం. (సోఽనువీక్ష్య నాన్యదాత్మనోఽపశ్యదితి) సః- పురుషః అనువీక్ష్య- అన్వీక్ష్య. సా

ఉ.— సోఽబిభేత్తస్మాదేకాకీ బిభేతి స హాయమీక్షాంచక్రే యన్మదన్యన్నాస్తి కస్మాన్ను బిభేమీతి తత ఏవాస్య భయం వీయాయ కస్మాద్ధ్యభేష్యత్ ద్వితీయాద్వై భయం భవతి॥ ౨

...త్కృర్వాన్నాత్మనోఽన్యం- విభక్తం నాపశ్యత్. స్వస్మిన్నాహ * తమఃపరే దేవ ఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యా అయఃపిణ్డాగ్నివచ్చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య పరమాత్మనా అవిభక్తత్వాదితి భావః. (సోఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్తతోఽహన్నామాభవదితి) అహమితి హిరణ్యగర్భనామ- అహమభిమానాశ్రయవ్యష్టిపురుషాణాం ప్రథమజత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య. ఉక్తంచ మోక్షధర్మే భృగుభరద్వాజసంవాదే * తస్మాత్సద్యాత్స [illegible] పద్మనిధిః । అహఙ్కారఇతి ఖ్యాతస్సర్వభూతాత్మభూతకృదితి. తస్మాదయమహం- అహమస్మి- అహఙ్కారస్సోఽయం. [illegible] - బ్రహ్మాస్యష్టిపూర్వకాలే వ్యాహరత్. తతోఽహన్నామా- చతుర్ముఖోఽభవదితి. ([illegible] తోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా [illegible] నామ ప్రబ్రూతే యదస్య భవతీతి) యస్మాద్ధేతోర్భగవతా ప్రథమతశ్చతుర్ముఖేనాహంశబ్దః ప్రయుక్తః - తస్మాద్ధేతోరేతర్హ్యపి - అస్మిన్నపి కాలే కేనచిత్పృష్టస్సన్ ఆదావన్నిరితోఽయం-జనః అహమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా అథ- పశ్చాదన్యదపి [illegible] తద్వదిత్యర్థః. (స యత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుష ఇతి) సః-ఆత్మా యస్మాత్కారణాత్ అస్మాత్-దృశ్యమానాజ్జగతస్సర్వస్మాత్పూర్వః, యస్మాచ్చ హేతోస్సర్వాన్ పాప్మన ఔషత్- అదహత్,. * ఉషదాహే. తస్మాత్కారణాత్ పురుషశబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః. అత్ర స ఇత్యనేన నావ్యాకృతస్య [illegible] గ్రహణముచితం-తస్య కర్మపక్షస్యాస్య స్వయం సర్వపాపప్రదాహకత్వాద్యసంభవాదితి ద్రష్టవ్యం. పూర్వత్వం చాత్ర కారణత్వం. తతశ్చ సర్వకారణత్వే సతి సర్వపాపప్రదాహకత్వం పురుషశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమితి భావః. * పురసంజ్ఞే శరీరేఽస్మిన్ శయనాత్పురుషో హరిః । శకారస్య షకారోఽయం వ్యత్యయేన ప్రయుజ్యతే ఇతి భగవదసాధారణపురుషశబ్దేనోపక్రమాదియముపనిషన్నారాయణపరేత్యవగన్తవ్యం. తద్వేదనస్య ఫలమాహ (ఓషతి హ వై స తం యోఽస్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేదేతి) య ఏవం- పురుషత్వనిరుక్తిక్రమం వేద- నిరన్తరమనుసన్ధత్తే- స తమోషతి- దహతి. కమిత్యత్రాహ (యోఽస్మాదితి) పూర్వో బుభూషతి - శ్రేష్ఠో భవితుమిచ్ఛతి. యోఽస్మాత్- ఉపాసకాత్ శ్రేష్ఠో భూయాసమితీచ్ఛతీత్యర్థః. విజిగీషుం తిరస్కరోతీతి పిణ్డితార్థః. ౧

శం.— యదిదం తుష్టూషితం కర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మఫలం ప్రాజాపత్యలక్షణం - నైవ తత్సంసారవిషయమత్యక్రామదితీమమర్థం ప్రదర్శయిష్యన్నాహ (సోఽబిభేత్) సః- ప్రజాపతిః. యోఽయం ప్రథమశ్శరీరీ పురుషవిధో వ్యాఖ్యాతః. సోఽబిభేత్- భీతవాన్. అస్మదాదివదేవేత్యాహ- యస్మాదయం పురుషవిధః- శరీరకరణవాన్- ఆత్మనాశవిపరీతదర్శనవత్త్వాదబిభేత్. తస్మాత్- తత్సామాన్యాదద్యత్వేఽప్యేకాకీ బిభేతి. కించ- అస్మదాదివదేవ భయహేతువిపరీతదర్శనాపనోదకారణం యథాభూతాత్మదర్శనం సోఽయం- ప్రజాపతిరీక్షాం- ఈక్షణం చక్రే-కృతవానిత్యాహ. కథమితి. ఆహ- యత్- యస్మాన్మత్తోఽన్యత్- ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరం ప్రతిద్వన్ద్వీభూతం నాస్తి- తస్మిన్నాత్మవినాశహేత్వభావే కస్మాన్ను బిభేమీతి. తత ఏవ- యథాభూతాత్మదర్శనాదస్య- ప్రజాపతేర్భయం వీయాయ- విస్పష్టమపగతవత్. తస్య ప్రజాపతేర్యద్భయం - తత్ కేవలావిద్యానిమిత్తమేవ- పరమార్థదర్శనే నోపపన్నమిత్యాహ- కస్మాద్ధ్యభేష్యత్- కిమిత్యసౌ భీతవాన్. పరమార్థనిరూపణాయాం భయమనుపపన్నమేవేత్యభిప్రాయః. యస్మాద్ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వై భయం భవతి. ద్వితీయం చ వస్త్వన్తరమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితమేవ. న హ్యదృశ్యమానం ద్వితీయం భయజన్మనో హేతుః- * తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి మన్త్రవర్ణాత్. యచ్చైకత్వదర్శనేన భయమపనునోద - అపనోదితం తద్యుక్తం. కస్మాత్. ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వై భయం భవతి-తదేకత్వదర్శనేన ద్వితీయదర్శనమపనీతమితి-నాస్తి యతః. అత్ర చోదయన్తి- కుతః ప్రజాపతేరేకత్వదర్శనం జాతం - కో వాఽస్మా ఉపదిదేశ. అథానుపదిష్టమేవ ప్రాదురభూత్- అస్మదాదేరపి తథా ప్రసఙ్గః. అథ జన్మాన్తరకృతసంస్కారహేతుకం- ఏకత్వదర్శనానర్థక్యప్రసఙ్గః. యథా ప్రజాపతేరతిక్రాన్తజన్మావస్థస్యైకత్వదర్శనం విద్యమానమప్యవిద్యాబన్ధకారణం నాపనిన్యే- యతోఽవిద్యాసంయుక్త ఏవాయం జాతోఽబిభేత్- ఏవం సర్వేషామేకత్వదర్శనానర్థక్యం ప్రాప్నోతి. అన్త్యమేవ నివర్తకమితి చేన్న- పూర్వవత్పునః ప్రసఙ్గేనానైకాన్త్యాత్. తస్మాదనర్థకమేవైకత్వదర్శనమితి. నైష దోషః- ఉత్కృష్టహేతూద్భవత్వాల్లోకవత్. యథా పుణ్యకర్మోద్భవైర్వివిక్తైః కార్యకరణైః సంయుక్తే జన్మని సతి ప్రజ్ఞామేధాస్మృతివైశారద్యం దృష్టం-తథా ప్రజాపతేర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యవిపరీతహేతుసర్వపాప్మదాహాద్విశుద్ధైః కార్యకరణైః సంయుక్తముత్కృష్టం జన్మ. తదుద్భవం చానుపదిష్టమేవ యుక్తమేకత్వదర్శనం ప్రజాపతేః. తథా చ స్మృతిః * జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ ప్రజాపతేః । ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహసిద్ధం చతుష్టయమితి. సహసిద్ధత్వే భయానుపపత్తిరితి చేత్ - న హ్యాదిత్యేన సహ తమ ఉదేతి. న- అన్యానుపదిష్టార్థత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్య. శ్రద్ధాతాత్పర్యప్రణిపాతాదీనామహేతుత్వమితి చేత్. స్యాన్మతం- * శ్రద్ధావాంల్లభతే జ్ఞానం తత్పరస్సంయతేన్ద్రియః * తద్విద్ధి ప్రణిపాతేనేత్యేవమాదీనాం శ్రుతిస్మృతివిహితానాం జ్ఞానహేతూనామహేతుత్వం ప్రజాపతేరివ జన్మాన్తరకృతధర్మహేతుత్వే జ్ఞానస్యేతి చేన్న - నిమిత్తసముచ్చయవికల్పగుణవదగుణవత్త్వభేదోపపత్తేః. లోకే హి నైమిత్తికానాం కార్యాణాం నిమిత్తభేదోఽనేకధా వికల్ప్యతే, తథా నిమిత్తసముచ్చయః, తేషాం చ వికల్పితానాం సముచ్చితానాం చ పునర్గుణవదగుణవత్త్వకృతో భేదో భవతి,. తద్యథా-రూపజ్ఞాన ఏవ తావన్నైమిత్తికే కా

ర్వేతమనివినాఆలోకేనచక్షూరూపసన్నికర్షోన క్తంచ రాజ్ఞాంరూపజ్ఞానేనిమిత్తంభవతి. మనఏవ కేవలంరూపజ్ఞాననిమిత్తంయోగినాం. అస్మాకంతుస న్నికర్షాలోకాభ్యాంసహ. తథాదిత్యచన్ద్రాద్యాలోకభేదైఃసముచ్చితానిమిత్తభేదాభవన్తి. తథా ఆలోకవిశేషగుణవదగుణవత్త్వేనభేదాఃస్యుః. ఏవమేవాత్మైకత్వజ్ఞానేపిక్వచిజ్జన్మాన్తరకృతంకర్మనిమిత్తంభవతి- యథాప్రజాపతేః. క్వచిత్తపోనిమిత్తం- * తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతిశ్రుతేః. క్వచిత్ * ఆచార్యవాన్ పురుషోవేద * శ్రద్ధావాల్లభతేజ్ఞానం * తద్విద్ధిప్రణిపాతేన * ఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితా(?) ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యఃఏకాన్తజ్ఞానలాభనిమిత్తత్వం శ్రద్ధాప్రభృతీనాం - అధర్మాదినిమిత్తవియోగహేతుత్వాత్. వేదాన్తశ్రవణమననిదిధ్యాసనానాంచసాక్షాజ్జ్ఞేయవిషయత్వాత్. పాపాది ప్రతిబన్ధక్షయేచాత్మమనసోర్భూతార్థజ్ఞాననిమిత్తస్వాభావ్యాత్. తస్మాదహేతుకత్వంనజ్ఞానస్య శ్రద్ధాప్రణిపాతాదీనామితి. ౧

టీ —— జ్ఞానకర్మఫలంసాత్రంపదముత్కృష్టత్వాన్ముక్తిః - తదన్యముక్త్యభావాత్తద్ధేతుసమ్యగ్ధీసిద్ధయే ప్రవృత్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యసాట భేదిత్యస్యతాత్పర్యమాహ (యదిదమితి) అనుష్ఠాపితం- స్తాతుమభిప్రేతమితియావత్. ఆహ- వివక్షితార్థసిద్ధ్యర్థంహేతుంభయథాక్త్వమితిశేషః. జ్ఞానకర్మఫలంత్రైలోక్యాత్మసూత్రత్వముత్కృష్టమపిసంసారాన్తర్భూతమేవ - నకైవల్యమితివక్తుముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. అహంసోకాకీ - కోపిమాం హనిష్యతీత్యాత్మనాశవిషయవిపరీతజ్ఞానవత్త్వాత్ ప్రజాపతిర్భీతవానిత్యత్ర కింప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యకార్యగతేనలిఙ్గేన కారణే ప్రజాపతౌతదను మేయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్సామాన్యాత్- ఏకాకిత్వవిశేషాదితియావత్. ప్రజాపతేస్సంసారాన్తర్భూతత్వేహేత్వన్తరమాహ (కించేతి) యథాస్మదాదిభీరజ్జుస్థాణ్వాదౌసర్పపురుషాదిభ్రమజనితభయనివృత్తయేవిచారేణతత్త్వజ్ఞానంసమ్పాద్యతే - తథాప్రజాపతిరపిభయస్య, తద్ధేతోశ్చవిపరీతధియో, ధ్వస్తిహేతుతత్త్వజ్ఞానంవిచార్యసమ్పాదితవానిత్యర్థః. పరమార్థదర్శనమేవప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్మిన్నిత్యత్రతస్మాదిత్యాదౌపఠితవ్యం. మచ్ఛబ్దోపలక్షితంప్రత్యక్త్వేతన్యమద్వితీయబ్రహ్మరూపేణజ్ఞాత్వాసహేతుభీతింప్రజాపతిరాక్షిపతీత్యుక్తం. ఇదానీంతత్త్వజ్ఞానఫలమాహ (తతఇతి) కస్మాద్ధీత్యాదేరుత్తరస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యవిదుషోహేత్వభావాన్నభయమిత్యుక్తసమర్థనార్థత్వాదుత్తరస్యనైవమిత్యాహ (తస్యేత్యాదినా) అనుపపత్తౌహేతుమాహ (యస్మాదితి) పరమార్థదర్శనేపివస్త్వన్తరాత్కిమితిభయంనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయంచేతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతస్యావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితత్వేపి కుతస్తదుత్థద్వైతదర్శనంభయకారణం నభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్త్వజ్ఞానేసత్యజ్ఞానాయోగాత్తదుత్థంద్వైతంతద్దర్శనంచాయుక్తమిత్యతోహేత్వభావాద్భయానుపపత్తిరిత్యర్థః. అద్వైతజ్ఞానేభయనివృత్తిరిత్యత్రమన్త్రంసంవాదయతి (తత్రేతి) విరాడైక్యదర్శనేనైవప్రజాపతేర్భయమపనీతం- నాద్వైతదర్శనేనేత్యస్మిన్నర్థేపియస్మాదస్యనాన్యదస్తీత్యాదివాక్యం వ్యాఖ్యాతుమిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకుర్వన్నాహ (యచ్చేతి) తదేవప్రశ్నద్వారాప్రకటయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ప్రథమవ్యాఖ్యానానుసారేణచోద్యముత్థాపయతి (అత్రేతి) ప్రజాపతేర్బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానాద్భీతిధ్వస్తిరుక్తా- నచతస్యతజ్జ్ఞానంయుక్తం - హేత్వభావాదిత్యాహ (కుతఇతి) యస్మాదస్మాకమైక్యధీః- తస్మాదేవతస్యాపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కోవేతి) నహితస్యశాస్త్రశ్రవణం - ఆచార్యాభావాత్ నాపిసన్న్యాసః- తస్యత్రైవర్ణికవిషయత్వాత్. నాపిశమాది- ఐశ్వర్యాసక్తత్వాత్. అతోస్మత్ప్రసిద్ధశ్రవణాదివిద్యాహేత్వభావాన్నప్రజాపతేరైక్యధీర్యుక్తేత్యర్థః. ఉపదేశానపేక్షమేవప్రజాపతేరైక్యజ్ఞానంప్రాదుర్భూతమితిశఙ్కతే (అథేతి) అతిప్రసక్త్యాప్రత్యాహ (అస్మదాదేరితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాయామాచార్యస్యసత్త్వాచ్ఛ్రవణాద్యావృత్తైరైక్యజ్ఞానోదయాత్తత్సంస్కారోత్థంతథావిధమేవతజ్జ్ఞానంఫలావస్థాయామపిస్యాదితిచోదయతి (అథేతి) దూషయతి (ఏకత్వేతి) అజ్ఞానధ్వంసిత్వేనార్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తత్రగమకమాహ (యతఇతి) దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) నస్వస్మిన్నేవజన్మని ప్రజాపతేరైక్యధీరనపేక్షాజాయతే- *జ్ఞానమప్రతిఘంయస్యేతిస్మృతేః. నచతదుత్పత్త్యనన్తరమేవసహేతుంబన్ధంనిరుణద్ధి- భయారత్యాదిఫలేనప్రారబ్ధకర్మణాప్రతిబన్ధాత్. అతోమరణకాలీనంతదజ్ఞానధ్వంసీతిశఙ్కతే (అన్త్యమేవేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణఃస్వోపపాదకాజ్ఞానలేశాద్విజ్ఞానశక్తిప్రతిబన్ధకత్వేపిజన్మాన్తరాదిసర్వసంస్కారహేత్వజ్ఞానధ్వంసిజ్ఞానసామర్థ్యప్రతిబన్ధకత్వేమానాభావాన్మధ్యేజాతంజ్ఞానమపినివర్తకమితివక్తుమన్త్యస్యచజ్ఞానస్యనివర్తకత్వేనాన్త్యత్వంహేతుః- యజమానాన్తరస్యాన్త్యజ్ఞానేతద్ధ్వంసిత్వాదృష్టేరన్త్యత్వస్యాజ్ఞానధ్వంసిత్వేనానియమాత్. నచయజమానాన్తరేప్రజాపతౌచాన్త్యంజ్ఞానంజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసి- సర్వజ్ఞానేషుబన్ధహేత్వజ్ఞానధ్వంసిత్వాదృష్టేర్జ్ఞానత్వహేతోరనైకాన్త్యాత్. నచాన్త్యమైక్యజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసీతియుక్తం - ఉపాన్త్యతాదృగ్జ్ఞానవదన్త్యేపితదయోగాదుపాన్త్యేహేతోరనైకాన్త్యాదిత్యభిప్రేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) క్లృప్తకారణాభావా, త్తదనన్తరేణచోత్పత్తావతిప్రసఙ్గాత్, సంస్కారాధీనత్వేపివిశేషాభావా, దన్త్యస్యచజ్ఞానస్యచాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధే, రయుక్తంప్రజాపతేరేకత్వదర్శనమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రజాపతేస్సుప్తప్రతిబుద్ధవత్ప్రకృష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణవత్త్వాత్ పూర్వకల్పీయపదపదార్థవాక్యస్మరణవతఃస్మృతివిపరివర్తినోవాక్యాద్వినాచార్యమాణాదదృష్టసహకృతాత్తత్త్వజ్ఞానం స్యాత్ - లోకేవిశిష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణానాంప్రజ్ఞాద్యతిశయదర్శనాత్. తేనచజ్ఞానేనజన్మాన్తరహేత్వవిద్యాక్షయేప్యారబ్ధంకర్మతజ్జంచభయారత్యాద్యవిద్యాలేశతోభవిష్యతీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) సఙ్గృహీతమర్థంసమర్థయతే (యథేత్యాదినా) ధర్మాదిచతుష్టయాద్విపరీతం - అధర్మాదిచతుష్టయం. తత్రహేతోఃసర్వస్యపాప్మనోజ్ఞానాద్యతిశయేననాశాదితియావత్. ఉత్కృష్టత్వం - ప్రకృష్టజ్ఞానాదిశాలిత్వం. ఉక్తజన్మఫలమాహ (తదుద్భవంచేతి) తస్యజ్ఞానాదివైశారద్యేపౌరాణికీంస్మృతిముదాహరతి (తథాచేతి) అప్రతిఘం- అప్రతిబద్ధం. నిరఙ్కుశమిత్యేతత్.

ఉ.— ¶సవై నైవరేమే తస్మాదేకాకీ నరమతే సద్వితీయమైచ్ఛత్ । సహైతావానాస యథా స్త్రీపుమాంసౌ సంపరిష్వక్తౌ స ఇమమేవాత్మానం ద్వేధాఽపాతయత్తతః పతిశ్చ పత్నీ చాభవతాం తస్మాదిదమర్ధబృగలమివ స్వ ఇతి హ స్మాహ యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మాదయమాకాశః । స్త్రియా పూర్యత ఏవ తాꣳ సమభవత్తతో మనుష్యా అజాయన్త॥ 3

ప్రత్యేకం సమ్బధ్యతే. తస్యైతచ్చతుష్టయం సహసిద్ధం- సహనిరవర్తతేతి సమ్బన్ధః. సహసిద్ధత్వస్మృతేః సోఽబిభేదితి శ్రుతివిరుద్ధత్వాదప్రామాణ్యమితి విరోధాధికరణన్యాయేన శఙ్కతే (సహసిద్ధత్వ ఇతి) సత్యేవ సహజే జ్ఞానే స్వహేతోర్భయమపి స్యాదితి చేత్ - నేత్యాహ (సహీతి) అన్యేనాచార్యేణానుపదిష్టమేవ ప్రజాపతేర్జ్ఞానముదేతీత్యేవమర్థపరత్వాత్ సహసిద్ధవాక్యస్య తజ్జ్ఞానాత్ప్రాక్తస్య భయమనిరుద్ధం, ఊర్ధ్వం చాజ్ఞానలేశాదరత్యాదిః.- అతో న విరోధః శ్రుతిస్మృత్యోరితి సమాధత్తే (నేత్యాదినా) జ్ఞానోత్పత్తేరాచార్యాద్యనపేక్షత్వే శ్రద్ధాదివిధానానర్థక్యాదనేక శ్రుతిస్మృతి విరోధస్స్యాదితి శఙ్కతే (శ్రద్ధేతి) ఆదిపదేన శమాదిగ్రహః. అస్మదాదిషు తేషాం హేతుత్వమితి చేత్ - నేత్యాహ (ప్రజాపతేరివేతి) చోదితం విరోధం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) నిమిత్తానాం వికల్పస్సముచ్చయో గుణవత్త్వమగుణవత్త్వమిత్యనేన ప్రకారేణ కార్యోత్పత్తౌ విశేషసమ్భవాన్న శ్రద్ధాదివిధ్యానర్థక్యమిత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (లోకేహీతి) తద్ధి సర్వం వికల్పాదియథాజ్ఞాతుం శక్యం - తథైకస్మిన్నేవ నైమిత్తికే రూపజ్ఞానాఖ్యే కార్యే దర్శయామీత్యాహ (తద్యథేతి) తత్ర వికల్పముదాహరతి (తమసీత్యాదినా) సముచ్చయం దర్శయతి (అస్మాకం త్వితి) వికల్పితానాం సముచ్చితానాం చ నిమిత్తానాం గుణవదగుణత్వప్రయుక్తం భేదం కథయతి (తథేతి) ఆలోకవిశేషస్య గుణవత్త్వం - బహుళత్వం. అగుణవత్త్వం- మన్దప్రభత్వం. చక్షురాదేర్గుణవత్త్వం- నిర్మలత్వాది. తిమిరోపహతత్వాది చాగుణవత్త్వమితి భేదః. దృష్టాన్తం ప్రతిపాద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) తథాన్యస్యాపి ప్రజాపతితుల్యస్య వామదేవాదేర్జన్మాన్తరీయసాధనవశాదీశ్వరానుగ్రహవశాత్ జన్మని స్మృతవాక్యాదైక్యజ్ఞానముదేతీతి శేషః. భృగుస్తత్తుల్యో వాఽధికారీ క్వచిదిత్యుచ్యతే. తపః- అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యమాలోచనం. శ్వేతకేతుప్రభృతిషు జ్ఞాననిమిత్తానాం సముచ్చయం దర్శయతి (క్వచిదిత్యాదినా) ఏకాన్తం - నియతం. ఆవశ్యకం జ్ఞానోదయలాభే నిమిత్తత్వమితి యావత్. అథ ప్రణిపాతాదివ్యతిరేకేణ న ప్రజాపతేరపి జ్ఞానం సమ్భవతి- సామగ్ర్యభావాత్. అత ఆహ (అధర్మాదీతి) ప్రణిపాతాదేర్జ్ఞానోదయప్రతిబన్ధకనివర్తకత్వాత్, ప్రజాపతేశ్చ తన్నివృత్తేర్జన్మాన్తరీయసాధనాయత్తత్వా, దాధునికప్రణిపాతాదినా వినా స్మృతవాక్యాదైక్యధీస్సమ్భవతీత్యర్థః. తర్హి శ్రవణాదివ్యతిరేకేణాపి ప్రజాపతేర్జ్ఞానం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాన్తేతి) న తైర్వినా జ్ఞానం కస్యచిదపి స్యాత్- ప్రజాపతేస్తు జన్మాన్తరీయశ్రవణవశాదిదానీమనుస్మృతవాక్యాత్తదుత్పత్తిరితి శేషః. తర్హి శ్రద్ధాదికమపి ప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేన ప్రజాపతేరాదరణీయం - తన్నివృత్తిమన్తరేణ జ్ఞానోత్పత్త్యనుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (పాపాదీతి) ఆత్మమనసోర్మిథస్సంయుక్తయోస్సమ్బన్ధి యత్పాపం, తత్కార్యం చ రాగాది, - తేన జ్ఞానోత్పత్తౌ ప్రతిబన్ధస్య పూర్వోక్తేన న్యాయేనాసతి ప్రజాపతేరీశ్వరానుగ్రహాత్స్మృతవాక్యస్య పరమార్థజ్ఞానోత్పత్తౌ కేవలస్య నిమిత్తత్వాత్తస్యాధునిక శ్రద్ధాద్యతిరేకేణ జ్ఞానోదయేఽపి న తద్విధినైయర్థ్యం- అస్మాకం తద్వశాదేవ తదుత్పత్తేః. వాక్యతాత్పర్యాదిజ్ఞానం సర్వేషామేవ జ్ఞానసాధనం. ఆచార్యాదిషు పునర్వికల్పసముచ్చయావిత్యర్థః. అధికారిభేదేన జ్ఞానహేతుషు వికల్పితేషామస్మాసు సముచ్చయాన్న శ్రుతిస్మృతివిరోధోఽస్తీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨

రం.— (సోఽబిభేదితి) సః- అహన్నామా చతుర్ముఖః అబిభేత్- ఆత్మన ఏకాకితాం దృష్ట్వా అస్థానభయావిష్టోఽభవదిత్యర్థః. అత్ర స ఇతి న పరమప్రకృతస్య పరమాత్మనః పరామర్శస్సంభవతి - తస్యాపహతపాప్మత్వేన భయసమ్బన్ధాభావాదితి ద్రష్టవ్యం. (తస్మాదేకాకీ బిభేతీతి) అత ఏవ హి లోకే అద్యతనోఽప్యసహాయో బిభేతీత్యర్థః. (సహాయమీక్షాఞ్చక్ర ఇతి) హ శబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. సోఽయం - చతుర్ముఖః ఏవమీక్షాఞ్చక్రే- ఇత్థమచిన్తయదిత్యర్థః. కిమితి. (యన్మదన్యన్నాస్తి కస్మాన్ను బిభేమీతి) యత్- యస్మాద్ధేతోర్మత్- మత్తోఽన్యత్- మత్ప్రతిద్వన్ద్వి వస్తు వా నాస్తి. కుతోఽహం బిభేమీతి. లోకే హి ప్రతిద్వన్ద్విసత్త్వే అసహాయత్వం భయహేతుః- తదభావే త్వసహాయత్వం న భయహేతురితి భావః. (తత ఏవాస్య భయం వీయాయేతి) తత ఏవ- వివేకరూపాత్ జ్ఞానాదస్య- హిరణ్యగర్భస్య భయం వీయాయ - వీతమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం శ్రుతిస్స్వయమేవానువదతే (కస్మాద్ధ్యభేష్యద్ద్వితీయాద్వై భయం భవతీతి) ద్వితీయస్య- ప్రతిద్వన్ద్విన ఏవ భయహేతుత్వం- అతస్తస్యైవాభావే కుతో భయం ప్రాప్స్యతీతి భావః. హిరణ్యగర్భస్యాపి శరీరపరిగ్రహానన్తరమేవ భయోత్పత్తేశ్శరీరిత్వం కష్టమితి భావః. అత్రాద్వైతసాక్షాత్కారాద్భయం నివృత్తమితి నార్థః- తథా సత్యుత్తరత్ర * నైవరేమ ఇత్యాదినా అరతిరిరంసా ప్రతిపాదనవిరోధాత్. ప్రారబ్ధవశాదరతిరిరంసానువృత్తౌ భయమపి తద్వశాత్కుతో నానువర్తతేత్యాస్తాం తావత్. ౨

శం.— ఇతశ్చ సంసారవిషయ ఏవ ప్రజాపతిత్వం- యతస్సః - ప్రజాపతిర్వై నైవరేమే - రతిం నాన్వభవత్. అరత్యావిష్టోఽభూదిత్యర్థః. అస్మదాదివదేవ- యత ఇదానీమపి తస్మాత్- ఏకాకిత్వాదిధర్మవత్త్వాదేకాకీ న రమతే- రతిం నానుభవతి. రతిర్నామేష్టార్థసంయోగజా క్రీడా. తత్ప్రసఙ్గిన ఇష్టవియోగాన్మనస్యాకులీభావోఽరతిరిత్యుచ్యతే. స తస్యా అరతేరపనోదాయ ద్వితీయం- అరత్యపఘాతసమర్థం స్త్రీవస్త్వైచ్ఛత్ - గృద్ధిమక

¶ తస్మాదయమాకాశ స్త్రియేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

రోత్. తస్యచైవంస్త్రీవిషయంస్పృహయతః స్త్రియాపరిష్వక్తస్యేవాత్మనోభావోబభూవ. తేనసత్యేప్సుత్వాత్సహ- ఏతావాన్- ఏతత్పరిమాణఆస- బభూవహ. కింపరిమాణఇతి. ఆహ- యథాలోకేస్త్రీపుమాంసావరత్యపనోదాయసంపరిష్వక్తౌయత్పరిమాణౌస్యాతాం- తథాతత్పరిమాణోబభూవేత్యర్థః. సతథాతత్పరిమాణమేవేమమాత్మానంద్వేధా- ద్విప్రకారమపాతయత్- పాతితవాన్. ఇమమేవేత్యవధారణంమూలకారణాద్విరాజోవిశేషణార్థం. నక్షీరస్యసర్వోపమర్దేనదధిభావాపత్తివద్విరాడ్భావోపమర్దేనైతావానాస. కింతర్హి. ఆత్మనావ్యవస్థితస్యైవవిరాజస్సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మవ్యతిరిక్తం స్త్రీపుంసపరిష్వక్తపరిమాణంశరీరాన్తరంబభూవ. సఏవచవిరాట్ తథాభూతః- సహైతావానాసేతిసామానాధికరణ్యాత్. తతః- తస్మాత్పాతనాత్పతిశ్చపత్నీచాభవతామితిదమ్పత్యోర్నిర్వచనంలౌకికయోః. అతఏవతస్మాత్- యస్మాదాత్మనఏవార్ధఃపృథగ్భూతః- యేయంస్త్రీ. తస్మాదిదం- శరీరమాత్మనోఽర్ధబృగలం- అర్ధంచతద్బృగలంచతదర్ధబృగలం- విదళం. అర్ధవిదళమివేత్యర్థః. ప్రాక్స్త్ర్యుద్వహనాత్. కస్యార్ధబృగలమితి. ఉచ్యతే-స్వః- ఆత్మనః. ఇతి- ఏవమాహస్మ- ఉక్తవాన్కిలయాజ్ఞవల్క్యః యజ్ఞస్యవల్కః- వక్తాయజ్ఞవల్కః. తస్యాపత్యంయాజ్ఞవల్క్యః దైవరాతిరిత్యర్థః. బ్రహ్మణోవాపత్యం. యస్మాదయంపురుషార్ధఆకాశః - స్త్ర్యర్ధశూన్యః- పునరుద్వహనాత్తస్మాత్పూర్యతే స్త్ర్యర్ధేనపునస్సంపుటీకరణేనేవవిదలార్ధః. తాంసః- ప్రజాపతిర్మన్వాఖ్యశ్శతరూపాఖ్యామాత్మనోదుహితరంపత్నీత్వేనకల్పితాంసమభవత్- మైథునముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్తదుపగమనాన్మనుష్యాఅజాయన్త- ఉత్పన్నాః. ౩

ఆ.— ప్రజాపతేర్భయావిష్టత్వేనసంసారాన్తర్భూతత్వముక్తం- ఇదానీంతత్రైవహేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) అరత్యావిష్టత్వే ప్రజాపతేరేకాకిత్వంహేతూకరోతి (యతఇతి) కార్యస్థారతిఃకారణస్థారతేర్లిఙ్గమిత్యనుమానంసూచయతి (ఇదానీమపీతి) ఆదిపదేనభయావిష్టత్వాదిగ్రహః. అరతింప్రతియోగినిరుక్తిద్వారానిర్వక్తి (రతిర్నామేతి) కథంతర్హియథోక్తారతినిరసనమిత్యాశఙ్క్యసద్వితీయమైచ్ఛదిత్యేతద్వ్యాచష్టే (నతస్యాఇతి) సహేత్యస్యవాక్యస్యపాతనికాంకరోతి (తస్యేతి) తేన-భావేనేతియావత్. కథమభిమానమాత్రేణయథోక్తపరిమాణత్వం-తత్రాహ (సత్యేతి) నిపాతోఽవధారణే. తస్యైవపునరనువాదోఽన్వయార్థః. పరిమాణమేవప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కిమిత్యాదినా) సమ్ప్రతిస్త్రీపుంసయోరుత్పత్తిమాహ (సతథేతి) ననుద్వేధాభావోవిరాజోవా- సంసక్తస్త్రీపుమ్మానస్యపిణ్డస్యవా. నాద్యః- సశబ్దేనవిరాడ్గ్రహయోగాత్. తస్యకర్మత్వాత్. ద్వితీయేత్వాత్మశబ్దానుపపత్తిః. తత్రాహ (ఇమమితి) తథాచసశబ్దేనకర్తృతయావిరాడ్గ్రహణమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (నేత్యాదినా) కస్యతర్హిద్వేధాకరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) (శరీరాన్తరంబభూవేతి) తచ్చద్వేధాకరణకర్మేతిశేషః. కథం తర్హితత్రాత్మశబ్దస్సప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏవచేతి) తథాభూతః- సంసక్తజాయాపుంపరిమాణోఽభూదితియావత్. నకేవలంమనుశ్శతరూపేత్యనయోరేవదమ్పత్యోర్నిర్వచనం- కింతులోకప్రసిద్ధయోఃసర్వయోరేవతయోరేతద్ద్రష్టవ్యం- సర్వత్రాన్వయసమ్భవాదిత్యాహ (లౌకికయోరితి) ఉక్తేనిర్వచనేలోకానుభవమనుకూలయతి (తస్మాదితి) (ప్రాగితి) సహధర్మచారిణీసమ్బన్ధాత్పూర్వమిత్యర్థః. ఆకాఙ్క్షాద్వారాషష్ఠీమాదాయానుభవమవలమ్బ్యవ్యాచష్టే (కస్యేత్యాదినా) బృగలశబ్దోవికారార్థః. అనుభవసిద్ధేఽర్థేప్రామాణికసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) ద్వేధాపాతనేనత్వేకోభాగఃపురుషః - అపరస్తుస్త్రీత్యత్రైవహేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) ఉద్వహనాత్ప్రాగవస్థాయామాకాశఃపురుషార్ధః- స్త్ర్యర్ధశూన్యోయస్మాదసంపూర్ణోవర్తతే - తస్మాదుద్వహనేనప్రాప్తస్త్ర్యర్ధేనపునరితరోభాగఃపూర్యతే- యథావిదలార్ధోఽసమ్పూర్ణస్సమ్పుటీకరణేనపునస్సంపూర్ణఃక్రియతే-తద్వదితియోజనా. పూర్వమపిస్వాభావికయోగ్యతావశేనసంసర్గోఽభూత్ -అనాదిత్వాత్సంసారస్యేతిసూచయితుంపునరిత్యుక్తం. పురుషార్ధస్యేతరార్ధస్యచమిథస్సమ్బన్ధాన్మనుష్యాదిసృష్టిరిత్యాహ (తామిత్యాదినా) ౩

రం.— (సవైనైవరేమే ఇత్యాది) సః- చతుర్ముఖః నైవరేమే- ఇష్టార్థసంయోగజాప్రీతిఃరతిః. తాంనలబ్ధవానిత్యర్థః. (తస్మాదేకాకీ నరమతఇతి) యస్మాదేకాకినశ్చతుర్ముఖస్యనరతిః - అతఏవాద్యాప్యసహాయస్యరతిర్నోపలభ్యతఇత్యర్థః. (సద్వితీయమైచ్ఛదితి) సః ప్రజాపతిః ద్వితీయంరన్తుమైచ్ఛదిత్యర్థః. (సహైతావానాసయథాస్త్రీపుమాంసౌసమ్పరిష్వక్తౌఇతి) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. యథాలోకేస్త్రీపుంసౌరత్యర్థం సమ్పరిష్వక్తౌయత్పరిమాణౌస్యాతాం- తత్పరిమాణోవివృద్ధోబభూవేత్యర్థః. (సఇమమేవాత్మానంద్వేధాపాతయదితి) సః- ప్రజాపతిఃఇమం - వివృద్ధమాత్మానం - శరీరంద్వేధాఅపాతయత్. తతః - పతనాదేవపతిపత్నీశబ్దవాచ్యౌదమ్పతీఅభవతామిత్యర్థః. ఉక్తంచ శ్రీవిష్ణుపురాణే * బ్రహ్మణోఽభూన్మహాన్క్రోధస్త్రైలోక్యదహనక్షమః। భ్రుకుటీకుటిలాత్తస్యలలాటాత్క్రోధదీపితాత్। సముత్పన్నస్తదారుద్రోమధ్యాహ్నార్కసమప్రభః। అర్ధనారీనరవపుఃప్రచణ్డోఽతిశరీరవాన్। విభజాత్మానమిత్యుక్త్వాతంబ్రహ్మాన్తర్దధేతతః। తథోక్తోఽసౌద్విధాస్త్రీత్వంపురుషత్వంతథాకరోదితి. శ్రీభాగవతేచ * కస్యరూపమభూద్ద్వేధాయత్కాయమభిచక్షతే। తాభ్యాంరూపవిభాగాభ్యాంమిథునంసమపద్యతేతి. (తస్మాదిదమర్ధబృగలమివస్వఇతిహస్మాహయాజ్ఞవల్క్యఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదం- శరీరంస్వః- స్వస్య. ఆత్మనఇతియావత్. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. వివాహాత్ప్రాక్ అర్ధబృగలమివ- అర్ధవిదళమివ. ఇతిహయాజ్ఞవల్క్యఆహస్మ- ఉక్తవాన్. (తస్మాదయమాకాశఃస్త్రియాపూర్యతఏవేతి) యస్మాద్వివాహాత్ప్రాగర్ధవిదళం- తస్మాదేకాంశః- పురుషశరీరార్ధభాగఃవివాహేసతిస్త్రియాపూర్యతే. * అర్ధోవాఏషఆత్మనోయత్పత్నీతిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆకాశఃస్త్రియాపూర్యతఇతిపాఠేపి ఆకాశః - పూరణీయావకాశఇత్యర్థః. (తాంసమభవదితి) తాం - శతరూపాఖ్యామాత్మనోదుహితరంసఃప్రజాపతిఃసమభవత్ - మైథున్యముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్సఙ్గమాన్మనుష్యాఉత్పన్నాఇత్యర్థః. ఉక్తంచవిష్ణుపురాణే * శతరూపాంచతాంనారీంతపోనిర్ధూతకల్మషాం। స్వాయమ్భువోమనుర్దేవఃపత్నీత్వేజగృహేప్రభురితి. ౩

ఉ.— ¶ సో హేయమీక్షాఞ్చక్రే కథన్ను మాత్మన ఏవ జనయిత్వా సమ్భవతి హన్త తిరోఽసానీతి సా గౌరభవదృషభ ఇతరస్తాꣳ సమేవాభవత్తతో గావోఽజాయన్త బడబేతరాభవదశ్వవృష ఇతరో గర్దభీతరా గర్దభ ఇతరస్తాꣳ సమేవాభవత్తత ఏకశఫమజాయతాఽజేతరాభవద్బస్త ఇతరోఽవిరితరా మేష ఇతరస్తాꣳ సమేవాభవత్తతోఽజావయోఽజాయన్త ఏవమేవ యదిదం కించ మిథునమాపిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజత॥ ౪

సోఽవేదహం వావ సృష్టిరస్మ్యహꣳ హీదꣳ సర్వమసృక్షీతి తతః సృష్టిరభవత్సృష్ట్యాꣳ హాస్యైతస్యాం భవతి య ఏవం వేద॥ ౫

శం.— సా- శతరూపా. ఉ హ. ఇయం. సేయం దుహితృగమనే స్మార్తం ప్రతిషేధమనుస్మరన్తీ ఈక్షాఞ్చక్రే- కథన్న్విదమకృత్యం- యన్మా- మాత్మన ఏవ జనయిత్వా- ఉత్పాద్య సమ్భవతి- ఉపగచ్ఛతి. యద్యప్యయం నిర్ఘృణః- అహం హన్తేదానీం తిరోఽసాని- జాత్యన్తరేణ తిరస్కృతా భవానీత్యేవమీక్షిత్వా సా గౌరభవత్. ఉత్పాద్యప్రాణికర్మభిశ్చోద్యమానాయాః పునః పునః సైవ మతిః శతరూపాయా మనోశ్చాభవత్. తతశ్చ (ఋషభ ఇతరస్తాం సమేవాభవదిత్యాది) పూర్వవత్. తతో గావోఽజాయన్త. తథా- బడబేతరాభవత్ అశ్వవృష ఇతరః తథా- గర్దభీతరా. గర్దభ ఇతర. తత్ర బడబాశ్వవృషాదీనాం సఙ్గమాత్ తత ఏకశఫం- ఏకఖురమశ్వాశ్వతరగర్దభాఖ్యం త్రయమజాయత. తథా- అజేతరాభవత్. బస్తః- ఛాగ ఇతరః తథా- అవిరితరా. మేష ఇతరః. స తాం సమేవాభవత్. తాం తామితి వీప్సా. తాం- అజాం. తాం- అవిం చేతి సముభవదేవేత్యర్థః తతః అజాశ్చావయశ్చాజావయోఽజాయన్త. ఏవమేవ యదిదం కించ- యత్కించేదం మిథునం- స్త్రీపుంసలక్షణం ద్వన్ద్వమాపిపీలికాభ్యః - పిపీలికాభిస్సహానేనైవ న్యాయేన తత్సర్వమసృజత- జగత్సృష్టవాన్. ౪

ఆ.— (స్మార్తం ప్రతిషేధమితి) న సగోత్రాం సమానప్రవరాం భార్యాం విన్దేతేత్యాదికమితి యావత్. అకృత్యం- హేయం- యత్ స్వసృగమనం- అత్ర మాతృతశ్చాపత్యమాత్మజాత్వ తృతీయాత్ప్రసఙ్గాదిత్యేతేతిమత్వాహ (కథమితి) తిరోహితాత్మ స్వరగమనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) శతరూపాయాం గోభావమాపన్నాయాం వృషభాదిభావో మనోర్భవతు- తావతాయథోక్తదోషపరిహారః. తదానార్భ్యవడబాదిభావేరుసకారణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాద్యేతి) తస్యాః- తస్యా గోభావాదన్తరమితి యావత్. గవాం జన్మాన్తరం మిథునస్య ప్రవృత్తన్తేత్యర్థః. తత్ర- తేషా మవ్యక్తానాం సత్త్వానామితి యావత్ వాక్యద్వయమేవ వీప్సా విషక్తేత్యాహ (తామితి) తామేవాభినయతి (తామజామితి) తాం పశుకాం తాం గర్దభీం చేత్యర్థః. ద్వన్ద్వం తత్ర- మిథునస్య ప్రకృతాదర్థోక్తాదితి యావత్. పిపీలికాభ్యస్సహేత్యేక మపదేశాసమ్భవం మన్వానః సన్నిహితోపసంహరతి (ఏవమేవేతి) తద్విభజతే (ఇదం చేత్యాది) పశుకర్మప్రయోగోన్యాయః ౪

రం.— (సో హేయమీక్షాఞ్చక్ర ఇతి) సా- ఉ- హ- ఇయమితి చ్ఛేదః. సేయం హ- ప్రసిద్ధా శతరూపాకన్యా ఈక్షాఞ్చక్రే- ఇష్టమనిష్టం యుత్పశ్యేత్తం. చిన్తా ప్రకారమేవాహ (కథన్నుమాత్మన ఏవ జనయిత్వా సమ్భవతీతి) నుశబ్దో వితర్కే- కథం ను- కథం వా మాం- మామాత్మన ఏవోత్పాద్య సమ్భవతి- ఉపగచ్ఛతి. ఇతి వితర్క్యాతత్ర తత్త్రోపాయం నిశ్చిత్యాహ (హన్త తిరోఽసానీతి) హన్తేత్యుపాయదర్శనే హర్షే. తిరోఽసాని- జాత్యన్తరేణ తిరోహితా భవానీతి నిశ్చితవతీత్యర్థః. ఇతీక్షిత్వా సా- శతరూపా గౌరభవత్. (వృషభ ఇతర ఇతి) ఇతరః- మనుర్వృషభః- వృషభోఽభవత్. తాం- గోరూపాం శతరూపాం సమేవాభవత్- సమభవదేవ. పునరపి మైథున్యముపగతవానిత్యర్థః. (తతో గావోఽజాయన్తేతి) స్పష్టోఽర్థః. (బడబేతరాభవదితి) ఇతరా- శతరూపా బడబా- అశ్వాఽభవత్. ఇతరస్తు- మనుః అశ్వవృషః- పురుషోఽశ్వోఽభవదిత్యర్థః. వృషః- అశ్వవృష నేచనే. సేక్తేత్యర్థః. (తత ఏకశఫమజాయతేతి) అశ్వాశ్వతరగర్దభాదయోఽజాయన్తేత్యర్థః. ఇతరత్ స్పష్టం. (అజేతరాభవద్బస్త ఇతర ఇత్యాది) బస్తః- ఛాగః. (తాం తాం సమేవాభవదితి) తాం- అజాం. తాం- అవిం చ సమభవదేవేత్యర్థః. ఇతరస్స్పష్టోఽర్థః. ౪

శం.— సః- ప్రజాపతిః సర్వమిదం జగత్సృష్ట్వాఽవైత్. కథం. అహం వావ- అహమేవ సృష్టిః- సృజ్యత ఇతి సృష్టం జగదుచ్యతే సృష్టిరితి. యన్మయా సృష్టం జగత్- మదభేదత్వాదహమేవాస్మి- న మత్తో వ్యతిరిచ్యతే. కుత ఏతత్. అహం హి- యస్మాదిదం సర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదిత్యర్థః. యస్మాత్సృష్టిశబ్దేనాత్మానమేవాభ్యధాత్ప్రజాపతిః- తతః- తస్మాత్సృష్టిరభవత్- సృష్టినామాఽభవత్. సృష్ట్యాం- జగతి హ అస్య- ప్రజాపతేరేతస్యాం- ఏతస్మిన్ జగతి స ప్రజాపతివత్స్రష్టా భవతి స్వాత్మనోఽనన్యభూతస్య జగతః. కః. య ఏవం- ప్రజాపతివద్యథోక్తం స్వాత్మనోఽనన్యభూతం జగత్సాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవం జగదహమస్మీతి వేద ౫

ఆ.— యద్యపి మన్వాదిసృష్టిరేవోక్తా- తథాపి సర్వా సృష్టిరుక్తైవేతి సిద్ధవత్కృత్యాహ (స ప్రజాపతిరితి) అవగతిం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) కథం సృష్టిరస్మీత్యవధార్యతే- కర్తృక్రియయోరేకత్వానాగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సృజ్యత ఇతీతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యన్మయేతి) జగచ్ఛబ్దాదుపరి తచ్ఛబ్దమధ్యాహృత్యాహమేవ తదస్మీతి సమ్బన్ధః. తత్ర హేతుమాహ (మదభేదత్వాదితి) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మదభేదత్వాదిత్యుక్తమాక్షిప్య సమాధత్తే (కుత ఇత్యాదినా) న హి స్రష్టుం ప్రస్తుర్థాన్తరం- తస్యైవ తేన మాయయా వివర్తనాదిత్యర్థః

¶ మేష ఇతరస్తాం తాꣳ సమేవాభవదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథేత్యభ్యమన్థత్సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతతస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరతోఽలోమకాహియోనిరన్తరతఃతద్యదిదమాహురముంయజాముంయజేత్యేకైకందేవమేతస్యైవసావిసృష్టిరేషఉహ్యేవసర్వేదేవాః। అథయత్కించేదమార్ద్రం తద్రేతసోఽసృజతతదుసోమఃఏతావద్వాఇదగ్ం సర్వమన్నంచైవాన్నాదశ్చసోమఏవాన్నమగ్నిరన్నాదఃసైషాబ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః।యచ్ఛ్రేయసోదేవానసృజతాథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతతస్మాదతిసృష్టిరతిసృష్ట్యాగ్ంహాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేద॥ ౬

స్తా ఏతస్సృష్టిరిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) కిమర్థం ప్రస్తుతైషాతిభూతిరుపదిష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (సృష్ట్యామితి) జగతిభవతీతిసమ్బన్ధః. వాక్యార్థమాహ (ప్రజాపతివదితి) ౫

ర౦.— (సోఽవేదహంవావసృష్టిరస్మి అహంహీదంసర్వమసృక్షీతి) హి- యస్మాదహమిదంసర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదహం వావ- అహమేవసృష్టిః. సృజ్యత ఇతి సృష్టిః- జగదుచ్యతే. అహమేవసృష్టిరితి- మత్సృష్టమిదంజగదహమేవేతిసః- ప్రజాపతిరవైత్- జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తతస్సృష్టిరభవదితి) యస్మాద్ధేతోః ప్రజాపతిరహమేవసృష్టిరిత్యభేదోపచారేణస్వస్మిన్ సృష్టిశబ్దం ప్రాయుఙ్క్త - తతస్సృష్టినామాఽభవదిత్యర్థః. (సృష్ట్యాంహాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేదేతి) యఏవం- సృష్టినిరుక్తిం వేద- సః అస్య - ప్రజాపతేరేతస్యాంసృష్టౌ- బ్రహ్మాస్రష్టాహ- ప్రసిద్ధః ముఖ్యోభవతీత్యర్థః. ౫

శం.— ఏవంసప్రజాపతిర్జగదిదంమిథునాత్మకంసృష్ట్వా బ్రాహ్మణాదివర్ణనియన్త్రీర్దేవతాఃసిసృక్షురాదౌ. అథేతిశబ్దద్వయమభినయప్రదర్శనార్థం. అనేనప్రకారేణముఖేహస్తౌప్రక్షిప్యాభ్యమన్థత్ - ఆభిముఖ్యేనమన్థనమకరోత్. సముఖంహస్తాభ్యాంమథిత్వాముఖాచ్చయోనేః, హస్తాభ్యాంచయోనిభ్యాం, అగ్నిం బ్రాహ్మణజాతేరనుగ్రహకర్తారమసృజత- సృష్టవాన్. యస్మాద్దాహకస్యాగ్నేర్యోనిరేతదుభయం - హస్తౌముఖం చ. తస్మాదుభయమప్యేతదలోమకం- లోమవివర్జితం. కింసర్వమేవ. న- అన్తరతః- అభ్యన్తరతః. అస్తిహియోన్యాసామాన్యముభయస్యాస్య. కిం. అలోమకాహియోనిరన్తరతఃస్త్రీణాం. తథా బ్రాహ్మణోఽపిముఖాదేవజజ్ఞేప్రజాపతేః - తస్మాదేకయోనిత్వాజ్జ్యేష్ఠేనేవానుజోఽనుగృహ్యతేఽగ్నినాబ్రాహ్మణః. తస్మాద్బ్రాహ్మణోఽగ్నిదేవత్యోముఖవీర్యశ్చేతిశ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధం. తథా- బలాశ్రయాభ్యాంబాహుభ్యాంబలభిదాదికంక్షత్రియజాతినియన్తారం, క్షత్రియం, చ. తస్మాదైన్ద్రంక్షత్రంబాహువీర్యంచేతిశ్రుతౌస్మృతౌచావగతం. తథోరుతఃఈహా - చేష్టా. తదాశ్రయాద్వస్వాదిలక్షణంవిశోనియన్తారంవిశంచ. తస్మాత్కృష్యాదిపరోవస్వాదిదైవత్యశ్చవైశ్యః. తథాపూషణంపృథివీదైవతంశూద్రంచపద్భ్యాం పరిచరణక్షమమసృజతేతిశ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధేః.అత్రక్షత్రాదిదేవతాసర్గమిహానుక్తంవక్ష్యమాణమప్యుక్తవదుపసంహరతిసృష్టిసాకల్యానుకీర్తనాయ. యథేయంశ్రుతిర్వ్యవస్థితా- తథాప్రజాపతిరేవసర్వేదేవాఇతినిశ్చితోఽర్థః- స్రష్టురనన్యత్వాత్సృష్టానాం, ప్రజాపతినైవసృష్టత్వాద్దేవానాం,. అథైవంప్రకరణార్థేవ్యవస్థితేతత్స్తుత్యభిప్రాయేణావిద్వన్మతాన్తరనిన్దోపన్యస్యతే- అన్యనిన్దాన్యస్తుతయే- కింపునస్తన్మతం. తత్- తత్రకర్మప్రకరణేకేవలయాజ్ఞికాయాగకాలేయదిదంవచఆహుః- అముం- అగ్నింయజ - అముం - ఇన్ద్రంయజేత్యాది. నామశస్త్రస్తోత్రకర్మాదిభిన్నత్వాద్భిన్నమేవాగ్న్యాదిదేవమేకైకంమన్యమానాఆహురిత్యభిప్రాయః తన్నతథావిద్యాత్- యస్మాదేతస్యైవ- ప్రజాపతేఃసావిసృష్టిర్దేవభేదస్సర్వః. ఏషఉహి ఏవ- ప్రజాపతిరేవప్రాణస్సర్వేదేవాః. అత్రవిప్రతిపద్యన్తే- పరఏవహిరణ్యగర్భఇత్యేకే- సంసారీత్యపరే. పరఏవతు- మన్త్రవర్ణాత్ *ఇన్ద్రం మిత్రంవరుణమగ్నిమాహురితిశ్రుతేః, *ఏషబ్రహ్మైషఇన్ద్రఏషప్రజాపతిరేతేసర్వేదేవాఇతిశ్రుతేః, స్మృతేశ్చ * ఏతమేకేవదన్త్యగ్నింమనుమన్యే ప్రజాపతిమితి * యోఽసావతీన్ద్రియోఽగ్రాహ్యఃసూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోఽచిన్త్యఃసఏవస్వయముద్బభావితి, చ. సంసార్యేవవా స్యాత్- *సర్వాన్పాప్మనఔషదితిశ్రుతేః. నహ్యసంసారిణఃపాప్మదాహప్రసఙ్గోఽస్తి. భయారతిసంయోగశ్రవణాచ్చ. అథయన్మర్త్యస్సన్నమృతా నసృజతేతిచ. హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానమితిచమన్త్రవర్ణాత్. స్మృతేశ్చకర్మవిపాకప్రక్రియాయాం * బ్రహ్మావిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ। ఉత్తమాంసాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతి. అథైవంవిరుద్ధార్థానుపపత్తేఃప్రామాణ్యవ్యాఘాతఇతిచేన్న- కల్పనాన్తరోపపత్తేరవిరోధాత్. ఉపాధివిశేషసమ్బన్ధాద్విశేషకల్పనాన్తరముపపద్యతే- * ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతః। కస్తంమదామదందేవంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతీత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. ఉపాధివశాత్సంసారిత్వం - పరమార్థతస్స్వతోఽసంసార్యేవ. ఏవమేకత్వంనానాత్వంచహిరణ్యగర్భస్య. తథాసర్వజీవానాం- *తత్త్వమసీతిశ్రుతేః. హిరణ్యగర్భస్తూపాధిశుద్ధ్యతిశయాపేక్షయాప్రాయశఃపరఏవేతిశ్రుతిస్మృతివాదాఃప్రవృత్తాః- సంసారిత్వం తుక్వచిదేవదర్శయన్తి. జీవానాంతూపాధిగతాశుద్ధిబాహుళ్యాత్సంసారిత్వమేవప్రాయశోఽభిలప్యతే. వ్యావృత్తకృత్స్నోపాధిభేదాపేక్షయాతుసర్వఃపరత్వేనాభిధీయతేశ్రుతిస్మృతివాదైః. తార్కికైస్తుపరిత్యక్తాగమబలైరస్తి- నాస్తి. కర్తా - అకర్తేత్యాదివిరుద్ధంబహుతర్కయద్భిరాకులీకృతశ్శాస్త్రార్థః- తేనార్థనిశ్చయోదుర్లభః. యేతుకేవలశాస్త్రానుసారిణశ్శాన్తదర్పాః- తేషాంప్రత్యక్షవిషయఇవనిశ్చితశ్శాస్త్రార్థోదేవతాదివిషయః. తత్ర

ప్రజాపతేరేకస్యదేవస్యాత్మాద్యలక్షణోఽభేదోవివక్షితఇతి - తత్రాగ్నిరుక్తాత్మా - ఆద్యస్సోమఇదానీముచ్యతే - అథయత్కించేదంలోకేఆర్ద్రం- ద్రవాత్మకం. తద్రేతసః- ఆత్మనోబీజాదసృజత. *రేతసఆపఇతిశ్రుతేః. ఆపాత్మకశ్చసోమః- తస్మాద్యదార్ద్రంప్రజాపతినారేతసస్సృష్టం- తదుసోమఏవ. ఏతావద్వై- ఏతావదేవ నాతోఽధికమిదంసర్వం. కింతత్. అన్నంచైవ- సోమోద్రవాత్మకత్వాదాప్యాయకం. అన్నాదశ్చ-అగ్నిరౌష్ణ్యరూక్షత్వాచ్చ. తత్రైవమవధ్రియతే (సోమఏవాన్నం) యదద్యతే-తదేవసోమఇత్యర్థః. యఏవాత్తా-సఏవాగ్నిః. అర్థబలాద్ధ్యవధారణం. అయమగ్నిరపిక్వచిదపక్షీయమాణస్సోమఏవ- సోమోపీజ్యమానోఽగ్నిరేవ- అత్తృత్వాత్. ఏవమగ్నీషోమాత్మకంజగదాత్మత్వేనపశ్యన్నకేనచిద్దోషేణ లిప్యతే, ప్రజాపతిశ్చభవతి. సైషాబ్రహ్మణః- ప్రజాపతేరతిసృష్టిః- ఆత్మనోఽప్యతిశయనా. కాసేతి. ఆహ- యచ్ఛ్రేయసః - ప్రశస్యతరానాత్మనస్సకాశాద్యస్మాదసృజతదేవాన్- సైషాతస్మాదేవాతిసృష్టిరతిసృష్టిః. కథంపునరాత్మనోఽతిశయాసృష్టిరిత్యతఆహ- అథయత్ - యస్మాన్మర్త్యస్సన్- మరణధర్మాసన్నమృతాన్- అమరణధర్మిణోదేవాన్- కర్మజ్ఞానవహ్నినాసర్వానాత్మనస్తనూభూతానసృజత- తస్మాదియమతిసృష్టిః- ఉత్కృష్టజ్ఞానస్యఫలమిత్యర్థః తస్మాదేతామతిసృష్టింప్రజాపతేరాత్మభూతాంయోవేద - సఏతస్యామతిసృష్ట్యాంప్రజాపతిరివభవతి - ప్రజాపతివదేవస్రష్టాభవతి. ౬

టీ.— నను సర్వాసృష్టిరుక్తా, ఉక్తంచప్రజాపతిత్వంభావిసజ్ఞానఫలం, - కిమవశిష్యతే - యదర్థముత్తరంవాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ఆదావభ్యుపగతదితిసమ్బన్ధః. అభినయప్రదర్శనమేవవిశదయతి (అనేనేతి) ముఖాదేరగ్నింప్రతియోనిత్వేగమకమాహ (యస్మాదితి) ప్రత్యక్షవిరోధంశఙ్కిత్వాదూషయతి (కిమిత్యాదినా) హస్తయోరాస్యస్యచయోనిశబ్దప్రయోగేనిమిత్తమాహ (అన్తరితి) ప్రజాపతేస్ముఖాదిభ్యమగ్నిస్సృష్టోపికథంబ్రాహ్మణమనుగృహ్ణాతి - తత్రాహ (తథేతి) ఉక్తేఽర్థేశ్రుతిస్మృతిసంవాదందర్శయతి (తస్మాదితి) *ఆగ్నేయోవైబ్రాహ్మణఇత్యాద్యాశ్రుతిస్తదనుసారిణీచస్మృతిర్ద్రష్టవ్యా. అగ్నిమసృజతేత్యేతదుపలక్షణార్థమిత్యభిప్రేత్యసృష్ట్యన్తరమాహ (తథేతి) బలభిత్- ఇన్ద్రః. ఆదిశబ్దేనవరుణాదిర్గృహ్యతే క్షత్రియంచ- అసృజతేత్యనువర్తతే. ఉక్తమర్థంప్రమాణేనద్రఢయతి (తస్మాదితి) *ఐన్ద్రోరాజన్యఇత్యాద్యాశ్రుతిస్తదనుసారిణీచస్మృతిరవధేయా. విశంచ- అసృజతేతిపూర్వవత్. ఊహాశ్రయాదూరుతోజాతత్వంవస్వాదేర్జ్ఞేయత్వంచతచ్ఛబ్దార్థః. *పద్భ్యాగ్ంశూద్రోఅజాయతేత్యాద్యాశ్రుతిస్తథావిధాచస్మృతిరనుసర్తవ్యా. అగ్నిసర్గస్యవక్ష్యమాణేన్ద్రియసర్గోపలక్షణత్వేసతిసృష్టిసాకల్యాదేషఉఏవసర్వేదేవా ఇత్యుపసంహారసిద్ధిరితిఫలితమాహ (అత్రేతి) ఉక్తైనవక్ష్యమాణోపలక్షణంసర్వశబ్దస్సూచయతీతిభావః. కించ- సృష్టిరత్రనవివక్షితా- కింతు యేనప్రకారేణసృష్టిశ్శ్రుతిస్థితా- తేనప్రకారేణదేవతాదిసర్వంప్రజాపతిరేవేతివివక్షితమిత్యాహ (యథేతి) తత్రహేతుమాహ (స్రష్టురితి) తథాపికథందేవతాదిసర్వంప్రజాపతిమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతినేతి) తద్యదిదమిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) స్రష్టాప్రజాపతిరేవస్రష్టంసర్వంకార్యమితిప్రకరణాద్ధిపూర్వోక్తప్రకారేణవ్యవస్థితేసత్యనన్తరంతస్యైవస్తుతివివక్షయాతద్యదిదమిత్యాద్యవిద్వన్మతాన్తరస్యనిన్దార్థంవచనమిత్యర్థః. మతాన్తరేనిన్దితేపికథంప్రకరణార్థస్స్తుతోభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నాన్యేతి) ఏకైకందేవమిత్యస్యతాత్పర్యమాహ (నామేతి) కారకంకాలాపకమితినామభేదా, తత్క్రతుషుతత్తద్దేవతాస్తుతిభేదా, ఘటకపాలాదివదర్థక్రియాభేదా, చ ప్రత్యేకందేవానాంభిన్నత్వాత్కర్మిణామేతద్వచనమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనరూపాదిభేదాత్తద్భేదవత్త్వంసఙ్గృహ్యతే. నన్వత్రకర్మిణాంనిన్దానప్రతిభాతి - తన్మతోపన్యాసస్యైవప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నేతి) ఏకస్యైవప్రాణస్యానేకవిధోదేవతాప్రభేదశ్శాకల్యబ్రాహ్మణేవక్ష్యతఇతివివక్షిత్వావిశినష్టి (ప్రాణఇతి) అగ్న్యాదయోదేవాస్సర్వేప్రజాపతిరేవేత్యుక్తం- సమ్ప్రతితత్స్వరూపనిర్ధారయిషయాతత్రవిప్రతిపత్తిందర్శయతి (అత్రేతి) హిరణ్యగర్భస్యపరత్వమాద్యే- ద్వితీయేకల్పేసంసారిత్వంవిధేయమితివిభాగః. తత్రపూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (పరఏవత్వితి) నన్వేకస్యానేకాత్మకత్వంమన్త్రవర్ణాదవగమ్యతే-నతుపరమాత్మత్వంప్రజాపతేరిత్యాశఙ్క్యబ్రాహ్మణవాక్యముదాహరతి (ఏషఇతి) బ్రహ్మప్రజాపతీ- సూత్రవిరాజౌ. ఏషశబ్దోపరమాత్మవిషయః, స్మృతేశ్చ - పరఏవహిరణ్యగర్భఇతిసమ్బన్ధః. తత్రైవవాక్యాన్తరంపఠతి (యోసావితి) కస్మాదిన్ద్రియావిషయత్వమతీన్ద్రియత్వం. అగ్రాహ్యత్వం- జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వం. తత్రహేతుమాహ (సూక్ష్మోవ్యక్తఇతి) నచతస్యాసత్త్వం- ప్రమాత్రాదిభావాభావసాక్షిత్వేనసదాసత్త్వాదిత్యాహ (సనాతనఇతి) ఇతశ్చతస్యనాసత్త్వం - సర్వేషామాత్మత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) అన్తఃకరణావిషయత్వమాహ (అచిన్త్యఇతి) యోసౌపరమాత్మా యథోక్తవిశేషణః - సఏవస్వయం విరాడాత్మనాభూతవానిత్యాహ (సఏవేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణస్మృతిషు పరస్యసర్వదేవతాత్మత్వదృష్టేః, తత్రచసూత్రస్యతత్ప్రతీతేః, తస్యపరత్వమిత్యుక్తం. ఇదానీంపూర్వపక్షాన్తమాహ (సంసార్యేవేతి) సర్వపాప్మదాహశ్రవణమాత్రేణ కథంప్రజాపతేస్సంసారిత్వం - తత్రాహ (నహీతి) *అపహతపాప్మాపదేశాదిత్యత్ర పరస్యాపి సర్వపాప్మోదయాఙ్గీకారాన్నేదంసంసారిత్వేలిఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (భయేతి) అసృజతేతిచశ్రవణాదితిసమ్బన్ధః. నకేవలం మర్త్యత్వశ్రుతేరేవసంసారిత్వం - కింతుజన్మశ్రుతేశ్చేత్యాహ (హిరణ్యగర్భమితి) యథోక్తహేతూనాం సంసార్యేవస్యాదితిప్రతిజ్ఞయాన్వయః. కర్మఫలదర్శనాధికారే బ్రహ్మేత్యాద్యాయాః స్మృతేశ్చతత్ఫలభూతస్యప్రజాపతేస్సంసారిత్వమేవేత్యాహ (స్మృతేశ్చేతి) విరాడ్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే. విశ్వసృజః- మన్వాదయః. ధర్మః-తదభిమానినీదేవతాయమః. మహాన్- ప్రకృతేరాద్యోవికారస్సూత్రం. అవ్యక్తం-ప్రకృతిరితిభేదః. అస్తుతర్హిద్వివిధవాక్యవశాత్ప్రజాపతేస్సంసారిత్వమసంసారిత్వంచేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) తద్ద్వివిధవాక్యశ్రవణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ఏవం శబ్దస్సంసారిత్వాసంసారిత్వప్రకారపరామర్శార్థః. విరోధకృత

నః ప్రమాణ్యం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) స్వతోఽసంసారిత్వం, కల్పనయా చ సంసారిత్వం, మిథః కల్పనా స్థిరసమ్బన్ధాత్ ద్వివిధ శ్రుతీనామపి గోధా త్వాద్విమాణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. కల్పనయా సంసారిత్వమిత్యేతద్విశదయతి (ఉపాధీతి) ఔపాధికీపరస్యాపి శేషకల్పనేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (అసీనఇతి) స్వారస్యేన హిటస్థో హ్యాత్మా మనసశ్చ పురందూరగమనదర్శనాత్తదుపాధికోఽయం వ్రజతి. తథాప్యస్మిన్నయాహో పిసుసహాయః ప్రాప్తాత్సర్వత్ర యతి ఇత్యాది- యథాభాగ రేతీత్యర్థః. కల్పితేనహర్షాదిరికారిణా, స్వాపాలిశేషితదభావేన. చ యుక్తమాహ్య సంనతశ్చ దసినిశి తుంశక్నోతీత్యాహ (కస్త మితి) ఆరోపదేన ధ్యాయతీవేత్యాది శ్రుతమో ప్రహ్యస్థే ఉపాహృత శ్రుతీనాంతాత్పర్యమాహ (శ హనీతి) కింతన్నిసారయాణకం- తదాహ (స్వ తఃఇతి) స్వాద్వైణసమ్భవతి. హిరణ్యగర్భస్యనా నవమవా న్యవంచ కూపంగ్రరూపితేముపసంహారతి (ఏవమితి) తస్యాప్యస్మదాదివత్స్వతో బ్రహ్మత్వం- నియమసంసారిత్వమేవస్వాభావికమిత్యాశఙ్క్యదృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతామాహ (తథేతి) సర్వజీవానామేకత్వం నానాత్వంచోపాధిత్వేణసమ్భవః. తేషాంస్వతో బ్రహ్మత్వే ప్రమాణమాహ (తత్త్వమితి) కస్తర్హిహిరణ్యగర్భేవిశేషః- యేనాసావస్మదాదిభిరుపాస్యతే- తత్రాహ (హిరణ్యగర్భస్త్వితి) సపుణ్యతిస్మృతివాదేనుక్త్వాపి త్వస్యసంసారిత్వమపి ప్రవర్తతే. సత్యం- తస్యకల్పితమిత్యపిన్యాహ (సంసారిత్వంత్వితి) అస్మదాదిషుతుల్యమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (జీవానాంత్వితి) కథంతర్హి తత్త్వమసి క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధీత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యాస్సజీవచ్చిత్- తత్రాహ (వ్యావృత్తేతి) స్వమతేశాస్త్రనిశ్చయముక్త్వాపరమతేపవాదమాహ (తార్కికాస్త్వితి) నన్వేకజీవవాదేపిసర్వవ్యవస్థానుపపత్తేర్వక్తవ్యనిశ్చయహానిర్భ్రాంతుల్యమితి చేత్- నేత్యాహ (యేష్వితి) స్వప్నవత్ప్రతిభాసాత్ప్రతిభాసవ్యవస్థాసమ్భవా, దూషణంచతదభావనైయాయికాది, ఏకమేవ బ్రహ్మానాద్యవిద్యావశాదేవ వ్యవహారాస్పదమిత్యుపపత్తేనకాపిదోష ఇతిభావః. సర్వదేవతాత్మకత్వస్యప్రజాపతేఃస్వతోఽసంసారిత్వం- కల్పనయాన్యథేత్యుక్తమిత్యస్యతేసత్యథేత్యా ద్యుత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) (విపక్షేతఇతి) ఉత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరితిశేషః. తన్నిదర్శయం (తత్రాగ్నిరితి) ఆహ్నేర్వ్యాహ్రతాత్కారస్థానస్య ప్రతీకమాదాయ కూక్షరాణివ్యాకరోతి (అథేతి) అత్తుస్వస్థాన హస్తముఖశబ్దః రేతసస్సంస్కారానసాంస నిహితో మశక్లేకీమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అబాత్మకశ్చేతి) శ్రద్ధాభ్యాహుతేస్సోమాత్మతి శ్రవణా, వ్రతం- లోమోపలక్షా, శ్చైతిభావః. సోమస్య బ్రహ్మాత్మకత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అగ్నీషోమయోరత్రాదివ్యాగోత్స్వస్థాపేజగతిస్పష్ట నరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఆప్యాయకస్సోమః- ద్రవాత్మకత్వాత్. అన్నంచాప్యాయకం ప్రసిద్ధం. తస్మాదుపపన్నంసోమస్యాన్నత్వమిత్యాహ (ద్రవాత్మకత్వాదితి) సోమఏవాన్నమగ్నిర న్నాదఇత్యవధారణస్యవివక్షితమాహ (తత్రేతి) యదక్తంవాక్యంస్తుమ్బాః. యథా ప్రకృతమవధారణమన్యార్థమితరేణేతరేణతన్త్యా ఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నలాభ్డ్ఛే) అన్నావస్య సంహరణాత్ తద్వదర్శితవ. మన్నస్యపసంహరణీయదయాలో విహత్వ. మవధారయతుంయుక్తమిత్య ర్థః సర్వస్యస్యసోమత్వేసమనియమః- ఆజ్యాదికిసలాదివ్యాపంవరణాత్ నహవ్యాకిరగ్నిత్వేవనియమః - సోమస్యాపికదాచిదగ్నిమత్వేనాత్తిరత్వాత్. తస్మాదగ్నేరపిసోమత్వాశఙ్క్యాహ (అగ్నిరపీతి) సాపేసంహార్యత్వేత్వాస్సుపేత - పదసంహార్తాచేత్సోరేతస్యనవధారణసిద్ధిరిత్యర్థః ప్రజాపతేస్స ర్వాత్మత్వముక్తమ్యజగతోద్వైధాభక్తత్వాభిధానంతు క్రోపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యతేస్యమాద్రపర్వసానా ఖిన్నాత్మబుద్ధ్యోపాసకస్య సర్వ బోధదాహిత్వంఫలము పవిభక్షితమిత్యాహ (ఏవమితి) అనుగ్రాహకదేవసృష్టింప్రస్తావయుపాసకస్యఖోక్ష్యపూర్వదేవసృష్టింస్తౌతి (సైషేతి) అగ్నిస్సోమైత్యాదిశ్రుతేరగ్న్యాదయాస్యావయవాః తత్కథంతత్సృష్టిప్రయోజనయాపతీత్యాశఙ్క్యతే (కథమితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాసు పురా దేవస్సృష్టేరుత్కృష్టత్వవచనమవిరుద్ధమితిపరిహారతి (అతఆహేతి) దేవస్సృష్టేరతిసృష్టిత్వాభావశఙ్కానువాదార్థోఽథశబ్దః. జ్ఞానస్యేత్యుప లక్షణం- కర్మణోపీతి ద్రష్టవ్యం. అతిసృష్టిరిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) దేవతాదిసృష్టాపవాద్భ్యామప్రజాపతేఃమామేవేత్యుపానిరుద్ధవ్యావాప త్వాతసృష్టిత్వంఫలతీత్యర్థః. ౬

రం.— (అథేత్యభ్యమన్థదితి) సః- చతుర్ముఖః అథేతి- మన్త్రశబ్దోచ్చారణపూర్వకమభ్యమన్థన్. ఏవంముఖా, చ్చ హస్తాభ్యాం, చమస్త సంకృత్యాయోనేః- కారణభూతాత్మకభాస్త్రాభ్యాం చాగ్నిమసృజతేత్యర్థః. (తస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరతఇతి) ఏతదుభయం-హస్తాత్కారణసత్త్వ సాధనముఖహస్తాత్మకముభయం తస్మాత్-అగ్నేర్యోనిత్వాదన్తరతః- మధ్యేఅలోమకం- లోమశూన్యమిత్యర్థః. అగ్నియోనిత్వాదుష్ణత్వాన్న సహనాత్తం రతో లోమసూస్యత్వసిద్ధ్యర్థంయో నేరన్తరలోమనిర్లోమకత్వప్రసిద్ధింవదన్నాయ (అలోమకాహియోనిరన్తరతఇతి) స్పష్టార్థః. (తద్యదిదమాహురముం యజాముంయజేతి) ఏత్- తస్మాద్వైతోర్యక్షైయాజ్ఞికాః అముంయజ- అముంయజేతియదిదంవచనమేకైకందేవం- ఇన్ద్రాదిలక్షణంనిర్దిశ్యాహుః- సా-తద్వచననిర్దిష్టాన్నాదిదేవవిషయిణీసర్వాపిసృష్టిః-వివిధసృష్టిరేతస్య- ప్రజాపతేరేవ. అగ్నిద్వారాసర్వదేవతాస్సృష్టిరపిప్రజాపతికర్తృకైవేత్య ర్థః. సర్వస్యయష్టవ్యదేవజాతస్యాస్య తదధీనసత్తాకత్వాదితిభావః. (ఏషఉహ్యేవసర్వే) అతఏవతత్సృష్టత్వాద్దేవసర్వేదేవాః ఏషఉహ్యేవ-ఏష ప్రజాపతిరే వ. కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిః. (అథయత్కిఞ్చేదమార్ద్రమితి) అథేతివాక్యాన్తరోపక్రమే. యత్కిఞ్చేదంకార్యమార్ద్రం- ద్రవ రూపందృశ్యతే. తద్రేతసోఽసృజత- తద్రేతసా ప్రజాపతిరసృజతేత్యర్థః. శిశ్నాద్రేతో రేతస ఆపఇతి శ్రుతేః. (తదుసోమఇతి) ఉకారవధారణే. తదు- తద్ద్రవద్రవ్యమేవసోమః - సోమరసః. (ఏతావద్వాఇదమితి) ఇదం సర్వం- కార్యజాతమేతావద్వా- ఏతావదేవ. కింతత్. అన్నంచైవా న్నాదశ్చ- అన్నాన్నాదాత్మకమిత్యర్థః. సర్వస్యజగతోఽన్నాన్నాదాత్మకత్వేఅగ్నీషోమాత్మకత్వమాయాతమిత్యాహ (సోమఏవాన్నమగ్నిరన్నాద ఇతి) సోమస్యభక్ష్యమాణత్వాదన్నత్వం. అగ్నేస్తద్దాహకత్వాదన్నాదత్వం. అతోజగదగ్నీషోమాత్మకమితిభావః. (సైషాబ్రహ్మణోతిసృష్టి

ఊ.— ‡ తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతాసౌనామాయమిదగ్ంరూపఇతితదిదమప్యేతర్హినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదగ్ంరూపఇతిసఏషఇహప్రవిష్టః ఆనఖాగ్రేభ్యోయథాక్షురఃక్షురధానేవహితఃస్యాద్విశ్వంభరోవావిశ్వంభరకులాయేతన్నపశ్యన్త్యకృత్స్నోహిసప్రాణన్నేవప్రాణోనామభవతివదన్వాక్పశ్యగ్ంశ్చక్షుఃశృణ్వన్ శ్రోత్రంమన్వానోమనస్తాన్యస్యైతానికర్మనామాన్యేవసయోఽతఏకైకముపాస్తేనసవేదాకృత్స్నోహ్యేషోఽతఏకైకేనభవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతాత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తితదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యయదయమాత్మానేనహ్యేతత్సర్వంవేద। యథాహవైపదేనానువిన్దేదేవంకీర్తిగ్ంశ్లోకంవిన్దతేయఏవంవేద॥ ౭

ర్యశ్చ్య్రియసోదేవానసృజతేతి) యత్- యస్మాత్ శ్రేయసః- శ్రేష్ఠాన్. ఊర్ధ్వరేతసఃసనకసనన్దనాదీన్ దేవానసృజత-సైషా బ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః- అతిశయితాసృష్టిరతిసృష్టిః. కథమతిశయితసృష్టిత్వమిత్యత ఆహ (అథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజత) అథయత్-యస్మాత్ ప్రజాపతిఃస్వయం మర్త్యస్సన్- మరణధర్మాసన్నమృతాన్ - ముక్తియోగ్యాన్ జ్ఞానవైరాగ్యాదిసమ్పన్నాన్ ముముక్షూన్ సనన్దనాదీనసృజత- తస్మాత్సా అతిసృష్టిరిత్యర్థః (అతిసృష్ట్యాంహాస్యైతస్యాంభవతి) యఏవంవేద- యఏవం ప్రకారేణజ్ఞానవాన్ - సఏతస్యాఽస్య- చతుర్ముఖస్యాతిసృష్టౌహి- ప్రసిద్ధః- ముఖ్యోభవతీత్యర్థః. జ్ఞానవైరాగ్యముముక్షాసమ్పన్నోభవతీతియావత్ ౬

శం.— (తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్) సర్వంవైదికంసాధనం జ్ఞానకర్మలక్షణంకర్త్రాద్యనేకకారకాపేక్షంప్రజాపతిత్వఫలావసానంసాధ్యమేతావదేవ- యదేతద్వ్యాకృతంజగత్సంసారః. అథైతస్యైవసాధ్యసాధనలక్షణస్యవ్యాకృతస్యజగతో వ్యాకరణాత్ప్రాగ్బీజావస్థాయా- తాంనిర్దిదిక్షత్యఙ్కురాదికార్యానుమితామివవృక్షస్య- కర్మబీజోఽవిద్యాక్షేత్రోహ్యసౌసంసారవృక్షస్సమూలఉద్ధర్తవ్యఇతి. తదుద్ధరణేహిపురుషార్థపరిసమాప్తిః. తథాచోక్తం * ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖఇతికాఠకే. గీతాసుచ. ఊర్ధ్వమూలమధఃశాఖమితి. పురాణేచ * బ్రహ్మవృక్షస్సనాతనఇతి. తద్ధ- తదితిబీజావస్థం జగత్ప్రాగుత్పత్తేః- తర్హి- తస్మిన్కాలే పరోక్షత్వాత్సర్వనామ్నాఽప్రత్యక్షాభిధానేనాభిధీయతే-భూతకాలసమ్బన్ధిత్వాదవ్యాకృతభావినోజగతః. సుఖగ్రహణార్థమైతిహ్యప్రయోగోహశబ్దః. ఏవంహతదాసీదిత్యుచ్యమానేసుఖంతాంపరోక్షామపిజగతోఽవస్థాంప్రతిపద్యతే- యుధిష్ఠిరోహకిలరాజాసీదిత్యుక్తేయద్వత్. ఇదం-వ్యాకృతనామరూపాత్మకంసాధ్యసాధనలక్షణంయథావర్ణితమభిధీయతే. తదిదంశబ్దయోఃపరోక్షప్రత్యక్షావస్థజగద్వాచకయోస్సామానాధికరణ్యాదేకత్వమేవపరోక్షప్రత్యక్షావస్థస్యజగతోఽవగమ్యతే-తదేవేద, మిదమేవచతదవ్యాకృతమాసీదితి. అథైవంసతినాసతఉత్పత్తిర్నసతోవినాశఃకార్యస్యే, త్యవధృతంభవతి. తత్-ఏవంభూతంజగదవ్యాకృతంసన్నామరూపాభ్యామేవ-నామ్నారూపేణైవచవ్యాక్రియత. వ్యాక్రియతేతికర్మకర్తృప్రయోగాత్తత్స్వయమేవాత్మనైవవ్యాక్రియత. వి-ఆ-అక్రియత- విస్పష్టనామరూపవిశేషావధారణమర్యాదంవ్యక్తీభావమాపద్యత-సామర్థ్యాదాక్షిప్తనియన్తృకర్తృసాధనక్రియానిమిత్తం అసౌనామేతిసర్వనామ్నాఽవిశేషాభిధానేననామవిశేషంవ్యపదిశతి. దేవదత్తోయజ్ఞదత్తఇతివానామాస్యేత్యసౌనామాయం. తథేదమితిశుక్లకృష్ణాదీనామవిశేషః. ఇదంశుక్లమిదంకృష్ణంవారూపమస్యేతీదంరూపః. తదిదం - అవ్యాకృతంవస్త్వేతర్హి - ఏతస్మిన్నపికాలేనామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదంరూపఇతి. యదర్థస్సర్వశాస్త్రారమ్భో, యస్మిన్నవిద్యయాస్వాభావిక్యాకర్తృక్రియాఫలాధ్యారోపణాకృతా, యఃకారణంసర్వస్యజగతో, యదాత్మకేనామరూపేసలిలాదివస్వచ్ఛాన్మలమివఫేనమవ్యాకృతేవ్యాక్రియతే, యశ్చతాభ్యాంనామరూపాభ్యాంవిలక్షణస్స్వతోనిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్స- సఏషోఽవ్యాకృతేఆత్మభూతేనామరూపేవ్యాకుర్వన్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుదేహేష్విహకర్మఫలాశ్రయేష్వశనాయాదిమత్సుప్రవిష్టః. నన్వవ్యాకృతంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యుక్తం- కథమిదానీముచ్యతేపరఏవత్వాత్మాఅవ్యాకృతంవ్యాకుర్వన్నిహప్రవిష్టఇతి. నైషదోషః-పరస్యాత్మనోఽవ్యాకృతజగదాత్మత్వేనవివక్షితత్వాత్. ఆక్షిప్తనియన్తృకర్తృక్రియానిమిత్తంహిజగదవ్యాకృతంవ్యాక్రియతేత్యవోచామ. ఇదంశబ్దసామానాధికరణ్యాచ్చావ్యాకృతశబ్దస్య యథేదంజగన్నియన్త్రాద్యనేకకారకనిమిత్తాదివిశేషవద్వ్యాకృతం - తథాఽపరిత్యక్తాన్యతమవిశేషవదేవతదవ్యాకృతం. వ్యాకృతావ్యాకృతమాత్రన్తువిశేషః. దృష్టశ్చలోకేవివక్షాతశ్శబ్దప్రయోగో గ్రామఆగతో, గ్రామశ్శూన్యఇతి,. కదాచిద్గ్రామశబ్దేననివాసమాత్రవివక్షాయాం గ్రామశ్శూన్యఇతిశబ్దప్రయోగోభవతి. కదాచిన్నివాసిజనవివక్షాయాం గ్రామఆగతఇతి. కదాచిదుభయవివక్షాయామపి గ్రామశబ్దప్రయోగోభవతి- గ్రామంచనప్రవిశేదితియథా - తద్వదిహాపిజగదిదమవ్యాకృతంవ్యాకృతంచేత్యభేదవివక్షాయామాత్మానాత్మనోర్భవతివ్యపదేశః. తథేదంజగదుత్పత్తివినాశాత్మకమితికేవలజగద్వ్యపదేశః. తథా * మహానజఆత్మా * అస్థూలోఽనణుః * సఏషనేతినేతీత్యాదికేవలఆత్మవ్యపదేశః. ననుపరేణవ్యాకర్త్రావ్యాకృతంసర్వతోవ్యాప్తంసర్వదాజగత్- సకథమిహప్రవిష్టఃపరికల్ప్యతే. అప్రవిష్టోహిదేశఃపరిచ్ఛిన్నేనప్రవేష్టుంశక్యతే- యథాపురుషేణగ్రామాదిః. నాకాశేనకించిత్- నిత్యప్రవిష్టత్వాత్. పాషాణసర్పాదివద్ధర్మాన్తరేణేతిచేత్. అథాపిస్యాత్ - నపరఆత్మాస్వేనైవరూపేణప్రవిశతి. కింతర్హి. తత్స్థఏవధర్మాన్తరేణోపజాయతే - తేనప్రవిష్టఇత్యుపచర్యతే. యథాపాషాణేసహజోఽన్తస్థస్సర్పో, నారికేలేవాతోయం,. న-

‡ తంనపశ్యన్త్యకృత్స్నఇతి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

*తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః. యః స్రష్టా- సభావాన్తరమనాపన్న ఏవ కార్యం సృష్ట్వా పశ్చాత్ప్రవిశదితిహి శ్రూయతే. యథాభుక్త్వా గచ్ఛతీతిభుజిగమిక్రియయోః పూర్వాపరకాలయోరితరేతరావిచ్ఛేదో, ఽవిశిష్టశ్చ కర్తా.- తద్వదిహాపి స్యాత్- నతుతత్సమ్భవతి. నహిస్రష్టా స్వభావాన్తరాపాదనేన తత్సమ్భవతి. నచస్థానాన్తరేణ వియుజ్య స్థానాన్తరసంయోగలక్షణః ప్రవేశో నిరవయవస్య పరిచ్ఛిన్నస్య దృష్టః. సావయవ ఏవ- ప్రవేశశ్రవణాదితి చేన్న- *దివ్యోహ్యమూర్తః పురుషః *నిష్కలం నిష్క్రియమిత్యాది శ్రుతిభ్యః, సర్వవ్యపదేశ్యధర్మవిశేష ప్రతిషేధశ్రుతిభ్యశ్చ. ప్రతిబిమ్బప్రవేశవదితి చేన్న- వస్త్వన్తరేణ విప్రకర్షానుపపత్తేః. ద్రవ్యేగుణప్రవేశవదితిచేన్న- అనాశ్రితత్వాత్ నిత్యపరతన్త్రస్యైవాశ్రితస్య గుణస్య ద్రవ్యే ప్రవేశ ఉపచర్యతే- నతు బ్రహ్మణః స్వాతన్త్ర్యశ్రవణాత్తథా ప్రవేశ ఉపపద్యతే. ఫలే బీజవదితిచేన్న- సావయవత్వవృద్ధిక్షయోత్పత్తివినాశాదిధర్మవత్త్వప్రసక్తాత్ నచైవం ధర్మవత్త్వం బ్రహ్మణః- *అజోఽజరఇత్యాది శ్రుతిన్యాయవిరోధాత్. అన్య ఏవసంసారీ పరిచ్ఛిన్న ఇహప్రవిష్ట ఇతిచేన్న-*సేయం దేవతైక్షతేత్యారభ్య *నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తస్యైవ ప్రవేశవ్యాకరణకర్తృత్వశ్రుతేః. తథా *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏతమేవసీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత *సర్వాణిరూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే *త్వం కుమార ఉతవా కుమారీ త్వం జీర్ణో దణ్డేన వఞ్చసి *పురశ్చక్రే ద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః పురః స పక్షీ భూత్వా పురః పురుష ఆవిశత్ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః సర్వత్ర పరస్యైవ ప్రవేశః ప్రవిష్టానామితరేతరభేదాత్పరానేకత్వమితిచేన్న- *ఏకో దేవో బహుధాసన్నివిష్టః *ఏకస్సన్ బహుధావిచార *త్వమేకోఽసి బహూననుప్రవిష్టః *ఏకోదేవస్సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ప్రవేశ ఉపపద్యతే- నోపపద్యతఇతి కథంతావత్- ప్రవిష్టానాం సంసారిత్వాత్, తదనన్యత్వాచ్చ పరస్య, సంసారిత్వమితిచేన్న - అశనాయాద్యత్యయశ్రుతేః. సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదిదర్శనాన్నేతిచేన్న- *నలిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యఇతి శ్రుతేః. ప్రత్యక్షాదివిరోధాదయుక్తమితిచేన్న- ఉపాధ్యాశ్రయజనితవిశేషవిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేః *నదృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః *విజ్ఞాతారమరే కేనవిజానీయాత్ *అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాత్రిత్యాదిశ్రుతిభ్యో నాత్మవిషయం విజ్ఞానం. కింతర్హి. బుద్ధ్యాద్యుపాధ్యాత్మప్రతిచ్ఛాయావిషయమేవ సుఖితోఽహం దుఃఖితోఽహమిత్యేవమాది ప్రత్యక్షవిజ్ఞానం. అయమహమితి విషయేణ విషయిణస్సామానాధికరణ్యోపచారాత్. *నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యన్యాత్మప్రతిషేధాచ్చ. దేహావయవవిశేష్యత్వాచ్చ సుఖదుఃఖయోర్విషయధర్మత్వం. *ఆత్మనస్తుకామాయేత్యాత్మార్థత్వశ్రుతేరయుక్తమితిచేన్న-*యత్ర వా అన్యదివస్యాదిత్యవిద్యావిషయాత్మార్థత్వాభ్యుపగమాత్. *తత్కేనకం పశ్యేత్ *నేహనానాస్తి కిఞ్చన *తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇత్యాదినా విద్యావిషయే తత్ప్రతిషేధాచ్చ నాత్మధర్మత్వం. తార్కికసమయవిరోధాదయుక్తమితిచేన్న- యుక్త్యాప్యాత్మనో దుఃఖిత్వానుపపత్తేః. నహి దుఃఖేన ప్రత్యక్షవిషయేణాత్మనో విశేష్యత్వం- ప్రత్యక్షావిషయత్వాత్. ఆకాశస్య శబ్దగుణవత్త్వవదాత్మనో దుఃఖిత్వమితిచేన్న- ఏకప్రత్యయవిషయత్వానుపపత్తేః. నహి సుఖగ్రాహకేణ ప్రత్యక్షవిషయేణ ప్రత్యయేన నిత్యానుమేయస్యాత్మనో విషయీకరణముపపద్యతే తస్యచ విషయీకరణే ఆత్మన ఏకత్వాద్విషయ్యభావప్రసఙ్గః. ఏకస్యైవ విషయవిషయిత్వం దీపవదితిచేన్న- యుగపదసమ్భవాత్, ఆత్మన్యంశానుపపత్తేశ్చ. ఏతేన విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకత్వం ప్రత్యుక్తం. ప్రత్యక్షానుమానవిషయయోశ్చ దుఃఖాత్మనోర్గుణగుణిత్వే నానుమానం- దుఃఖస్య నిత్యమేవ ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్, రూపాదిసామానాధికరణ్యాచ్చ. మనస్సంయోగజత్వేప్యాత్మని దుఃఖస్య సావయవత్వవిక్రియావత్త్వానిత్యత్వప్రసక్తాత్. నహ్యవికృత్య సంయోగి ద్రవ్యం గుణః కశ్చిదుపయన్నపయన్వా దృష్టః క్వచిత్. నచ నిరవయవం విక్రియమాణం దృష్టం క్వచిత్, దనిత్యగుణాశ్రయం వానిత్యం,. నచాకాశ ఆగమవాదిభిర్నిత్యతయాఽవగమ్యతే. నచాన్యో దృష్టాన్తోఽస్తి. విక్రియమాణమపి తత్ప్రత్యయానివృత్తేర్నిత్యమేవేతి చేన్న- ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వవ్యతిరేకేణ విక్రియానుపపత్తేః. సావయవత్వేపి నిత్యత్వమితిచేన్న- సావయవస్యావయవసంయోగపూర్వకత్వే సతి విభాగోపపత్తేః. వజ్రాదిష్వదర్శనాన్నేతిచేన్న- అనుమేయత్వాత్సంయోగపూర్వత్వస్య. తస్మాన్నాత్మనో దుఃఖాద్యనిత్యగుణాశ్రయత్వోపపత్తిః. పరస్యాదుఃఖిత్వేఽన్యస్య చ దుఃఖినోఽభావే దుఃఖోపశమనాయ శాస్త్రారమ్భానర్థక్యమితిచేన్న- అవిద్యాధ్యారోపిత దుఃఖిత్వభ్రమాపోహార్థత్వాత్. ఆత్మని ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణభ్రమాపోహవత్. కల్పితదుఃఖ్యాత్మాభ్యుపగమాచ్చ. జలసూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదాత్మప్రవేశశ్చ ప్రతిబిమ్బవద్వ్యాకృతే కార్యే ఉపలభ్యత్వం. ప్రాగుత్పత్తేరనుపలబ్ధ ఆత్మా పశ్చాత్కార్యే చ సృష్టే వ్యాకృతే బుద్ధేరన్తరుపలభ్యమానః సూర్యాదిప్రతిబిమ్బవజ్జలాదౌ కార్యం సృష్ట్వా ప్రవిష్ట ఇవ లక్ష్యమాణో నిర్దిశ్యతే *స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత *సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేత్యేవమాదిభిః నతు సర్వగతస్య నిరవయవస్య దిగ్దేశకాలాన్తరాపసర్పణప్రాప్తిలక్షణః ప్రవేశః కదాచిదప్యుపపద్యతే. నచ పరాదాత్మనోఽన్యోఽస్తి- *నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యవోచామ. ఉపలబ్ధ్యర్థత్వాచ్చ సృష్టిప్రవేశస్థిత్యప్యయవాక్యానాం. ఉపలబ్ధేః పురుషార్థశ్రవణాత్ *ఆత్మానమేవావేత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం *సయోహవై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి *ఆచార్యవాన్పురుషో వేద *తస్య తావదేవ చిరమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః, *తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరం *తద్ధ్యగ్ర్యం సర్వవిద్యానాం ప్రాప్యతే హ్యమృతం తత ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. భేదదర్శనాపవాదాచ్చ సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వదర్శనార్థపరత్వోపపత్తిః. తస్మాత్కార్యస్థస్యోపలభ్యత్వమేవ ప్రవేశ ఇత్యుపచర్యతే. (ఆనఖాగ్రేభ్యః) ఆనఖాగ్రమర్యాదమాత్మనశ్చైతన్యముపలభ్యతే. తత్ర కథమివ ప్రవిష్టఇతి. ఆహ- యథాలోకే క్షురధానే- క్షురోధీయతేఽస్మిన్నితి క్షురధానం, తస్మిన్నాపితోపస్కరాధానే క్షురోన్తస్థో యథోపలభ్యతేఽవహితః- ప్రవేశితస్స్యాత్. యథావా విశ్వమ్భరః- అగ్నిః. విశ్వస్యభరణాద్విశ్వమ్భరః. కులాయే- నీడే. అగ్నిః కాష్ఠాదావవహితః స్యాదిత్యనువర్తతే. తత్ర హి సమథ్యమాన ఉపలభ్యతే. యథా చ క్షురః క్షురధానైకదేశేఽవస్థితో, యథా చాగ్నిః కాష్ఠాదౌ సర్వతో వ్యాప్యావస్థితః,- ఏవం సామాన్యతో విశేషతశ్చ దేహం సంవ్యాప్యావస్థిత ఆత్మా. తత్ర హి స ప్రాణనాదిక్రియావాన్ దర్శనాదిక్రియావాం

న్యోపలభ్యతే. తస్మాత్తత్రైవం ప్రవిష్టం తమాత్మానం, ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టం న పశ్యన్తి- నోపలభన్తే. నన్వప్రాప్తప్రతిషేధోయం తన్న పశ్యన్తీతి- దర్శనస్యాప్రకృతత్వాత్. నైష దోషః- సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థపరత్వాత్ప్రవృత్తమేవ తస్య దర్శనం-*రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయేతి మన్త్రవర్ణాత్. తత్ర ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టస్యాదర్శనే హేతుమాహ-అకృత్స్నః- అసమస్తో హి- యస్మాత్సః- ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టః. కుతః పునరకృత్స్నత్వమితి ఉచ్యతే- ప్రాణన్నేవ- ప్రాణనక్రియామేవ కుర్వన్ ప్రాణో నామ- ప్రాణసమాఖ్యః. ప్రాణాభిధానో భవతి. ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాద్ధి ప్రాణః ప్రాణితీత్యుచ్యతే- నాన్యాం క్రియాం కుర్వన్- యథా లావకః పాచక ఇతి. తస్మాత్క్రియాన్తరవిశిష్టస్యానుపసంహారాదకృత్స్నో హి సః. తథా వదనక్రియాం కుర్వన్వక్తీతి వాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- చష్టే ద్రష్టా చక్షురితి. శృణ్వన్ శృణోతీతి శ్రోత్రం. ప్రాణన్నేవ ప్రాణో వదన్వాగిత్యాభ్యాం క్రియాశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శితో భవతి. పశ్యంశ్చక్షుః శృణ్వన్ శ్రోత్రమిత్యాభ్యాం విజ్ఞానశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శ్యతే- నామరూపవిషయత్వాద్విజ్ఞానశక్తేః. స హి నామరూపవ్యతిరిక్తం న విజానాతి- తయోశ్చోపలబ్ధికరణం చక్షుఃశ్రోత్రే. క్రియా చ నామరూపసాధ్యా ప్రాణసమవాయినీ తస్యాః ప్రాణాశ్రయాయా అభివ్యక్తౌ వాక్ కరణం. తథా పాణిపాదపాయూపస్థాఖ్యాని. సర్వేషాముపలక్షణార్థా వాక్. ఏతదేవ హి సర్వం వ్యాకృతం- * త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేతి హి వక్ష్యతి (మన్వానో మనః) మనుత ఇతి. జ్ఞానశక్తివికాసానాం సాధారణం కరణం మనః మనుతేఽనేనేతి పురుషస్తు కర్తా సన్ మన్వానో మన ఇత్యుచ్యతే తాన్యేతాని- ప్రాణాదీన్యస్య- ఆత్మనః కర్మనామాని- కర్మజాని నామాని. కర్మనామాన్యేవ- న తు వస్తుమాత్రవిషయాణి- అతో న కృత్స్నాత్మవస్తువద్యోతకాని. ఏవం హ్యసావాత్మా ప్రాణనాదిక్రియయా తత్తత్క్రియాజనితప్రాణాదినామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియమాణోఽవద్యోత్యమానోఽపి. స యోఽతః- అస్మాత్ప్రాణనాదిక్రియాసముదాయాదేకైకం- ప్రాణం చక్షురితి వా విశిష్టమనుపసంహృతేతరవిశిష్టక్రియాత్మకం మనసాఽయమాత్మేత్యుపాస్తే- చిన్తయతి. న స వేద- న స జానాతి బ్రహ్మ. కస్మాత్. అకృత్స్నః- అసమస్తో హి- యస్మాదేషః- ఆత్మా. అస్మాత్ప్రాణనాదిసముదాయాదతః ప్రవిభక్త ఏకైకేన విశేషణేన విశిష్టః ఇతరధర్మాన్తరానుపసంహారాద్భవతి. యావదయమేవం వేద - పశ్యామి శృణోమి స్పృశామీతి వా స్వభావప్రవృత్తివిశిష్టం వేద. తావదఞ్జసా కృత్స్నమాత్మానం న వేద కథం పునస్స కృత్స్నం వేదేతి. ఆహ (ఆత్మేత్యేవ) ఆత్మా ఇతి- ప్రాణాదీని విశేషణాని యాన్యుక్తాని- తాని యస్య సః. ఆప్నువంస్తాన్యాత్మేత్యుచ్యతే స తథా కృత్స్నవిశేషోపసంహారీ సన్ కృత్స్నో భవతి- వస్తుమాత్రరూపేణ హి ప్రాణాద్యుపాధివిశేషక్రియాజనితాని విశేషణాని వ్యాప్నోతి. తథా చ వక్ష్యతి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తస్మాదాత్మేత్యేవోపాసీత. ఏవం కృత్స్నో హ్యసౌ స్వేన వస్తురూపేణ గృహ్యమాణో భవతి. కస్మాత్కృత్స్న ఇత్యాశఙ్క్యాహ - అత్ర - అస్మిన్నాత్మని హి - యస్మాన్నిరుపాధికే జలసూర్యప్రతిబిమ్బభేదా ఇవాదిత్యే ప్రాణాద్యుపాధికృతా విశేషాః ప్రాణాదికర్మజనామాభిధేయా యథోక్తా హ్యేతే ఏకం - అభిన్నతాం భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. అత ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యపూర్వవిధిః- పక్షే ప్రాప్తత్వాత్. * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ * కతమ ఆత్మేతి యోయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేవమాద్యాత్మప్రతిపాదనపరాభిః శ్రుతిభిరాత్మవిషయం విజ్ఞానముత్పాదితం. తత్రాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనైవ తద్విషయానాత్మాభిమానబుద్ధిః కారకాదిక్రియాఫలాధ్యారోపణాత్మికాఽవిద్యా నివర్తితా. తస్యాం నివర్తితాయాం కామాదిదోషానుపపత్తేరనాత్మచిన్తానుపపత్తిః- పారిశేష్యాదాత్మచిన్తైవ. తస్మాత్తదుపాసనమస్మిన్పక్షే న విధాతవ్యం- ప్రాప్తత్వాత్. నను తావత్పాక్షిక్యాత్మోపాసనప్రాప్తిః- నిత్యా వేతి. అపూర్వవిధిః స్యాత్- జ్ఞానోపాసనయోరేకత్వే సత్యప్రాప్తత్వాత్. నను వేదేతి విజ్ఞానం ప్రస్తుత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యభిధానాద్వేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థతావగమ్యతే. * అనేన హ్యేతత్సర్వం వేద * ఆత్మానమేవావేదిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ విజ్ఞానముపాసనం. అన్యచాప్రాప్తత్వాద్విధ్యర్హత్వం. న చ స్వరూపాన్వాఖ్యానే పురుషప్రవృత్తిరుపపద్యతే - తస్మాదపూర్వవిధిరేవాయం. కర్మవిధిసామాన్యాచ్చ. యథా * యజేత జుహుయాదిత్యాదయః కర్మవిధయః- న తైరస్యాత్మేత్యేవోపాసీత * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాద్యాత్మోపాసనవిధేర్విశేషోఽవగమ్యతే. మానసక్రియాత్వాచ్చ విజ్ఞానస్య. యథా * యస్యై దేవతాయై హవిర్గృహీతం స్యాత్తాం మనసా ధ్యాయేద్వషట్కరిష్యన్నిత్యాద్యా మానసీ క్రియా విధీయతే - తథాత్మేత్యేవోపాసీత * మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాద్యా క్రియైవ విధీయతే జ్ఞానాత్మికా. తథాఽవోచామ వేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థత్వమితి. భావనాంశత్రయోపపత్తేశ్చ. యథా హి * యజేతేత్యస్యాం భావనాయాం కిం కేన కథమితి భావ్యాద్యాకాఙ్క్షాపనయకారణమంశత్రయమవగమ్యతే - తథోపాసీతేత్యస్యామపి భావనాయాం విధీయమానాయాం కిముపాసీత - కేనోపాసీత - కథముపాసీతేత్యస్యామాకాఙ్క్షాయామాత్మానముపాసీత మనసా త్యాగబ్రహ్మచర్యశమదమోపరమతితిక్షాదీతికర్తవ్యతాసంయుక్త ఇత్యాదిశాస్త్రైరేవ సమర్ప్యతేఽంశత్రయం. యథా చ కృత్స్నస్య దర్శపూర్ణమాసాదివిధ్యుద్దేశత్వేనోపయోగః- ఏవమౌపనిషదాత్మోపాసనప్రకరణస్యాత్మోపాసనవిధ్యుద్దేశత్వేనైవోపయోగః. * నేతి నేతి * అస్థూలం * ఏకమేవాద్వితీయం * అశనాయాద్యతీత ఇత్యేవమాదివాక్యానాముపాస్యాత్మస్వరూపవిశేషసమర్పణేనోపయోగః. ఫలం చ మోక్షోఽవిద్యానివృత్తిర్వా. అపరే వర్ణయన్తి- ఉపాసనేనాత్మవిషయం విశిష్టం విజ్ఞానాన్తరం భావయేత్- తేనాత్మా జ్ఞాయతే. అవిద్యానివర్తకం చ తదేవ. నాత్మవిషయం వేదవాక్యజనితం విజ్ఞానమిత్యేతస్మిన్నర్థే వచనాన్యపి * విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత * ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః * సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యాదీని. న- అర్థాన్తరాభావాత్. న చాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యపూర్వవిధిః. కస్మాత్. ఆత్మస్వరూపకథనానాత్మప్రతిషేధవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణార్థాన్తరస్య కర్తవ్యస్య మానసస్య బాహ్యస్య వాఽభావాత్. తత్ర హి విధేః సాఫల్యం- యత్ర విధివాక్యశ్రవణమాత్రజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషప్రవృత్తిర్గమ్యతే- యథా * దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేతేత్యేవమాదౌ. న హి దర్శపూర్ణమాసవిధివాక్యజనితవిజ్ఞానమేవ దర్శపూర్ణమాసానుష్ఠానం. తచ్చాధికారాద్యపేక్షానుభావి. న తు * నేతి నేతీత్యాత్మప్రతిపాదకవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ దర్శపూర్ణమాసాదివత్పురుషవ్యాపారస్సమ్భవతి- సర్వవ్యాపారోపశమహేతుత్వాత్తద్వా

క్యజనితవిజ్ఞానస్య. నహ్యుదాసీనవిజ్ఞానం ప్రవృత్తిజనకం. అబ్రహ్మానాత్మవిజ్ఞాననివర్తకత్వాచ్చ * ఏకమేవాద్వితీయం * తత్త్వమసీత్యేవమాదివాక్యా
నాం. నచతన్నివృత్తౌ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే - విరోధాత్. వాక్యజనితవిజ్ఞానమాత్రాన్నాబ్రహ్మానాత్మవిజ్ఞాననివృత్తిరితిచేన్న- * తత్త్వమసి * నేతినేతి
* ఆత్మైవేదం * ఏకమేవాద్వితీయం * బ్రహ్మైవేదమమృతం * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ * తదేవ బ్రహ్మత్వంవిద్ధీత్యాదివాక్యానాంతత్పరత్వాత్.
ద్రష్టవ్యవిధేర్విషయసమర్పకాన్యేతానీతిచేన్న- అర్థాన్తరాభావాదిత్యుక్తోత్తరత్వాత్. ఆత్మవస్తుస్వరూపసమర్పకైరేవవాక్యైః * తత్త్వమసీత్యాదిభిః
శ్రవణకాలఏవతద్దర్శనస్యకృతత్వాద్ద్రష్టవ్యవిధేర్నానుష్ఠానాన్తరం కర్తవ్యమిత్యుక్తోత్తరమేతత్. ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రేణాత్మవిజ్ఞానేవిధిము
న్తరేణన ప్రవర్తతఇతిచేన్న-ఆత్మవాదివాక్యశ్రవణేనాత్మవిజ్ఞానస్యజనితత్వాత్. కింభోః కృతస్యకరణం. తచ్ఛ్రవణేపిన ప్రవర్తతఇతిచేన్న - అనవస్థా
ప్రసఙ్గాత్. యథాత్మవాది వాక్యార్థశ్రవణేవిధిమన్తరేణన ప్రవర్తతే-విధ్యాదివాక్యార్థశ్రవణేపి విధిమన్తరేణ నప్రవర్తిష్యతఇతి విధ్యన్తరా
పేక్షా- తథాతదర్థశ్రవణేపీత్యనవస్థా ప్రసజ్యేత వాక్యజనితాత్మజ్ఞానస్మృతిసన్తత్యేశ్రవణజ్ఞానమాత్రాదర్థాన్తరత్వమితిచేన్న- అర్థప్రాప్తత్వాత్.
యదైవాత్మప్రతిపాదకవాక్యశ్రవణాదాత్మవిషయంవిజ్ఞానముత్పద్యతే - తదైవతదుత్పద్యమానంతద్విషయం మిథ్యాజ్ఞానంనివర్తయదేవోత్పద్యతే.
ఆత్మవిషయమిథ్యాజ్ఞాననివృత్తౌ చతత్ప్రభవాస్స్మృతయోనభవన్తిస్వాభావిక్యోఽనాత్మవస్తుభేదవిషయాః. అనర్థత్వావగతేశ్చ. ఆత్మావగతౌహిసత్యా
మన్యాస్స్వవిషయత్వేనావగమ్యన్తే- అనిత్యదుఃఖాశుద్ధ్యాద్యనేకదోషవత్త్వాత్. ఆత్మవస్తునస్త్వతద్విలక్షణత్వాత్. తస్మాదనాత్మవిజ్ఞానస్మృతీనామాత్మా
వగతేరభావప్రాప్తిః- పారిశేష్యాదాత్మైకవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతేరర్థతఏవభావాన్నవిధేయత్వం. శోకమోహభయాయాసాదిదుఃఖదోషనివర్తకత్వాచ్చతత్
స్మృతేః. విపరీతజ్ఞానప్రభవోహిశోకమోహాదిదోషః తథాచ * తత్రకోమోహః * విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చన * అభయంవైజనకప్రాప్తోసి * భిద్యన్
తేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతయః. నిరోధస్తర్హ్యర్థాన్తరమితిచేత్. అథాపిస్యాచ్చిత్తవృత్తినిరోధస్యవేదవాక్యజనితాత్మవిజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వాత్, త
న్త్రాన్తరేషుచకర్తవ్యతయావగతత్వా, ద్విధేయత్వమితిచేన్న- మోక్షసాధనత్వేనానవగమాత్. నహివేదాన్తేషుబ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్పరమపురు
షార్థసాధనత్వేనావగమ్యతే * ఆత్మానమేవావేత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం * సయోహవైతత్పరమంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవ
భవతి * ఆచార్యవాన్పురుషోవేద * తస్యతావదేవచిరం * అభయంహివైబ్రహ్మభవతియఏవంవేదేత్యేవమాదిశ్రుతిశతేభ్యః. అనన్యసాధనత్వాచ్చని
రోధస్య. నహ్యాత్మవిజ్ఞానతత్స్మృతిసన్తానవ్యతిరేకేణచిత్తవృత్తినిరోధస్యసాధనమస్తి. అభ్యుపగమ్యేదముక్తం. నతుబ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణాన్యన్మో
క్షసాధనమవగమ్యతే. ఆకాఙ్క్షాఽభావాచ్చభావనాఽభావః. యదుక్తం * యజేతేత్యేవమాదౌ కింకేనకథమితిభావనాకాఙ్క్షాయాం ఫలసాధనేతికర్త
వ్యతాభిరాకాఙ్క్షాపనయనంయథా- తద్వదిహాప్యాత్మవిజ్ఞానవిధావప్యుపపద్యతఇతి- తదసత్- * ఏకమేవాద్వితీయం * తత్త్వమసి * నేతినేతి * అన
న్తరమబాహ్యం * అయమాత్మాబ్రహ్మేత్యాది వాక్యార్థవిజ్ఞానసమకాలమేవసర్వాకాఙ్క్షావినివృత్తేః. నచవాక్యార్థవిజ్ఞానేవిధిప్రయుక్తఃప్రవర్త
తే. విధ్యన్తరప్రయుక్తౌచానవస్థాదోషమవోచామ. నచ * ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేత్యాదివాక్యేషువిధిరవగమ్యతే - ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానేనైవ
వావసితత్వాత్. వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యమితిచేత్. అథాపిస్యాద్యథా * సోరోదీద్యదరోదీత్తద్రుద్రస్యరుద్రత్వమిత్యేవ
మాదౌ వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యం - ఏవమాత్మార్థవాక్యానామపీతిచేన్న - విశేషాత్. నవాక్యస్యవస్త్వన్వాఖ్యానం - క్రి
యాన్వాఖ్యానంవా ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యకారణం. కింతర్హి. నిశ్చితఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వం. తద్యత్రాస్తితత్ప్రమాణంవాక్యం - యత్ర
నాస్తితదప్రమాణం. కించ - భోఃపృచ్ఛామస్త్వా మాత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానపరేషువాక్యేషు ఫలవన్నిశ్చితంచవిజ్ఞానముత్పద్యతే- నవా. ఉత్పద్యతే
చేత్- కథమప్రామాణ్యమితి. కింవానపశ్యస్యవిద్యాశోకమోహభయాదిసంసారబీజదోషనివృత్తిం విజ్ఞానఫలం, నశృణోషివాకిం * తత్రకోమో
హఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతః * మన్త్రవిదేవాస్మినాత్మవిత్సోహంభగవఃశోచామితంమాభగవాన్ఛోకస్యపారంతారయత్విత్యేవమాద్యుపనిషద్వా
క్యశతాని. ఏవంవిద్యతేకిం * సోరోదీదిత్యాదిషునిశ్చితంఫలవచ్చవిజ్ఞానం. నచేద్విద్యతే - అస్త్వప్రామాణ్యం. తత్రప్రామాణ్యేఫలవన్నిశ్చితవిజ్ఞానో
త్పాదకస్య కిమితిప్రామాణ్యంస్యాత్. తదప్రామాణ్యేవాదర్శపూర్ణమాసాదివాక్యేషు కోవిశ్రమ్భః. నను దర్శపూర్ణమాసాదివాక్యానాం పురుష
ప్రవృత్తివిజ్ఞానోత్పాదకత్వాత్ప్రామాణ్యం - ఆత్మవిజ్ఞానవాక్యేషు తన్నాస్తీతి. సత్యమేవ. నైషదోషః- ప్రామాణ్యకారణోపపత్తేః. ప్రామాణ్య
కారణంచ యథోక్తమేవ - నాన్యత్. అలంకారశ్చాయం యత్సర్వప్రవృత్తిబీజనిరోధఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వమాత్మప్రతిపాదకవాక్యానాం-
నాప్రామాణ్యకారణం. యత్తూక్తం * విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివచనానాం వాక్యార్థవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణోపాసనార్థత్వమితి- సత్యమేతత్.
కింతునాపూర్వవిధ్యర్థతా - పక్షప్రాప్తస్యనియమార్థతైవ. కథంపునరుపాసనస్యపక్షప్రాప్తిః - యావతాపారిశేష్యాదాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నిత్యై
వేత్యభిహితం. బాఢం - యద్యప్యేవం - శరీరారమ్భకస్యకర్మణోనియతఫలత్వాత్సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తావప్యవశ్యంభావినీప్రవృత్తిర్వాఙ్మనఃకాయా
నాం- లబ్ధవృత్తేఃకర్మణోబలీయస్త్వాత్ - ముక్తేష్వాదిప్రవృత్తివత్. తేనపక్షేప్రాప్తం జ్ఞానప్రవృత్తిదౌర్బల్యం. తస్మాత్త్యాగవైరాగ్యాదిసాధనబలా
వలమ్బేనాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నియన్తవ్యాభవతి- నత్వపూర్వాకర్తవ్యా- ప్రాప్తత్వాదిత్యవోచామ. తస్మాత్ప్రాప్తవిజ్ఞానస్మృతిసన్తాననియమవి
ధ్యర్థాని * విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివాక్యాని- అన్యార్థాసమ్భవాత్. అనాత్మోపాసనమిదం- ఇతిశబ్దప్రయోగాత్. యథా * ప్రియమిత్యే
తదుపాసీతేత్యాదౌనప్రియాదిగుణఏవోపాస్యః. కింతర్హి. ప్రియాదిగుణవాన్ప్రాణాద్యేవోపాస్యం. తథేహాపీతిపరాత్మశబ్దప్రయోగాదాత్మగుణవద
నాత్మవస్తూపాస్యమితిగమ్యతే. ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యవైలక్షణ్యాచ్చ. పరేణచవక్ష్యతి * ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేతి - తత్రచవాక్యేఆత్మైవోపా
స్యత్వేనాభిప్రేతః- ద్వితీయాశ్రవణాదాత్మానమేవేతి, ఇహతునద్వితీయాశ్రూయతే, ఇతిపరశ్చాత్మశబ్దఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి, అతోనాత్మోపాస్యఆత్మ

గుణాశ్చాన్య ఇతిత్వవగమ్యతే. న- వాక్యశేషే ఆత్మన ఉపాస్యత్వేనావగమాత్. అస్యైవ వాక్యస్యశేషే ఆత్మైవోపాస్యత్వేనావగమ్యతే - * తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మా నరతరం యదయమాత్మా- * ఆత్మానమేవావైదితి. ప్రవిష్టస్యదర్శన ప్రతిషేధాదనుపాస్యత్వమితిచేత్. యస్యైవాత్మనః ప్రవేశ ఉక్తః- తస్యైవదర్శనం వార్యతే- తస్నపశ్యన్తీతి ప్రకృతోపాదానాత్. తస్మాదాత్మనోనుపాస్యత్వమితి చేన్న- అకృత్స్నత్వదోషాత్. దర్శన ప్రతిషేధో ఽకృత్స్నత్వదోషాభిప్రాయేణ - నాత్మోపాస్యత్వప్రతిషేధాయ - ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టత్వేన విశేషణాత్. ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వమనభిప్రేతం - ప్రాణనాద్యేకైకక్రియావిశిష్టస్యాత్మనోఽకృత్స్నత్వవచనమనర్థకం స్యాదకృత్స్నోహ్యేషోఽత ఏకైకేనభవతీతి. అనేకైకవిశిష్టస్త్వాత్మాకృత్స్నత్వాదుపాస్య ఏవేతిసిద్ధం. యస్త్వాత్మశబ్దస్యేతిపరః ప్రయోగః- ఆత్మశబ్దప్రత్యయయోరాత్మతత్త్వస్య పరమార్థతోఽవిషయత్వజ్ఞాపనార్థం. అన్యథాఽత్మానముపాసీతేత్యేవమవక్ష్యత్. తథాచార్థాదాత్మనిశబ్దప్రత్యయావనుజ్ఞాతౌ స్యాతాం-తచ్చానిష్టం-* నేతినేతి * విజ్ఞాతారమరే కేనవిజానీయాత్ * అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ * యతో వాచోనివర్తన్తే అప్రాప్య మనసాసహేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. యత్తు * తమాత్మానమేవలోకముపాసీతేతి-తదనాత్మోపాసన ప్రసక్తనివృత్తిపరత్వాన్న వాక్యాన్తరం. అనిర్జ్ఞాతత్వసామాన్యాదాత్మా జ్ఞాతవ్యో, ఽనాత్మా, చ-తత్రకస్మాదాత్మోపాసన ఏవయత్న ఆస్థీయత ఇత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేతి- నేతరవిజ్ఞాన ఇతి. అత్రోచ్యతే- తదేతదేవ- ప్రకృతం పదనీయం- గమనీయం. నాన్యత్. అస్యసర్వస్యేతి నిర్ధారణార్థాషష్ఠీ. అస్మిన్ సర్వస్మిన్నిత్యర్థః. యదయమాత్మా- యదేతదాత్మతత్త్వం. కింనవిజ్ఞాతవ్యమేవాన్యత్. న. కింతర్హి. జ్ఞాతవ్యత్వేపి సతి పృథగ్జ్ఞానాన్తరమపేక్షతే ఆత్మజ్ఞానాత్. కస్మాత్. అనేన- ఆత్మజ్ఞానేనహి- యస్మాదేతత్సర్వం-అనాత్మజాతమన్యద్యత్తత్సర్వం-సమస్తం వేద- జానాతి. నన్వన్యజ్ఞానేనాన్యన్నజ్ఞాయత ఇతి. అస్యపరిహారం దున్దుభ్యాదిగ్రన్థేన వక్ష్యామః. కథం పున రేతత్పదనీయమితి. ఉచ్యతే- యథాహ వై లోకే పదేన- గవాదిఖురాఙ్కితో దేశః పదమిత్యుచ్యతే. తేనపదేన. నష్టం వివిత్సితం పశుం పదేనాన్వేష్యమాణోనువిన్దేత్ - లభేత ఏవ మాత్మని లబ్ధేసర్వమనులభత ఇత్యర్థః. నన్వాత్మని విజ్ఞాతే సర్వమన్యద్విజ్ఞాయత ఇతి జ్ఞానే ప్రకృతే కథం లాభోఽప్రకృత ఉచ్యత ఇతి. న - జ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వస్యవివక్షితత్వాత్. ఆత్మనో హ్యలాభోఽజ్ఞానమేవ- తస్మాజ్జ్ఞానమేవాత్మనో లాభః. నానాత్మలాభవదప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణ ఆత్మలాభః - లబ్ధృలబ్ధవ్యయోర్భేదాభావాత్. యత్ర హ్యాత్మనోఽనాత్మా లబ్ధవ్యో భవతి- తత్రాత్మా లబ్ధా- లబ్ధవ్యోఽనాత్మా. నచాప్రాప్తశ్చోత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితః కారకవిశేషోపాదానేన క్రియావిశేషముత్పాద్య లబ్ధవ్యః. స త్వప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణోఽనిత్యః. మిథ్యా- అజ్ఞానజనితకామక్రియాప్రభవత్వాత్- స్వప్నే పుత్రాదిలాభవత్. అయం తు తద్విపరీత ఆత్మా. ఆత్మత్వాదేవనోత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితః. అతో నిత్యలబ్ధస్వరూపత్వేపి సత్యవిద్యామాత్రం వ్యవధానం - యథా గృహ్యమాణాయా అపిశుక్తికాయా విపర్యయేణ రజతాభాసాయా అగ్రహణం విపరీతజ్ఞానవ్యవధానమాత్రం- తథాగ్రహణం జ్ఞానమాత్రమేవ- విపరీతజ్ఞానవ్యవధానాపోహార్థత్వాజ్జ్ఞానస్య. ఏవమిహాప్యాత్మనోఽలాభోఽవిద్యామాత్రవ్యవధానం- తస్మాద్విద్యయా తదపోహనమాత్రమేవలాభః - నాన్యః కదాచిదుపపద్యతే. తస్మాదాత్మలాభే జ్ఞానాదర్థాన్తరసాధనస్యానర్థక్యం వక్ష్యామః. తస్మాన్నిరాశఙ్క మేవ జ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వం వివక్షన్నాహ జ్ఞానం ప్రకృత్యానువిన్దేదితి- విన్దతేర్లాభార్థత్వాత్. గుణవిజ్ఞానఫలమిదముచ్యతే- యథాఽయమాత్మా నామరూపానుప్రవేశేన ఖ్యాతిం గతః; ఆత్మేత్యాదినామరూపాభ్యాం ప్రాణాదిసంహతిం చ- శ్లోకం ప్రాప్తవాన్, ఇతి - ఏవం యో వేద సకీర్తిం - ఖ్యాతిం శ్లోకం చ - సఙ్ఘాతమిష్టైస్సహావిన్దతే- లభతే. యద్వా- యథోక్తం వస్తు యో వేద-ముముక్షూణామపేక్షితం కీర్తిశబ్దితమైక్యజ్ఞానం, తత్ఫలం శ్లోకశబ్దితముక్తిం, మాప్నోతీతి ముఖ్యమేవ ఫలం. ౭

ఆ — పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధం వక్తుం ప్రతీకమాదాయ వృత్తం కీర్తయతి (తద్ధేత్యాదినా) తస్యాదేయత్వాఙ్గం ప్రకటయితుముక్తం. సాధనమిత్యుక్తే ముక్తిసాధనం పురస్సురతి- తన్నిరస్యతి (జ్ఞానేతి) ఏకరూపస్యమోక్షస్యానేకరూపం న సాధనం భవతీతి భావః. ముక్తిసాధనమానవస్తుత న్త్రంతత్త్వజ్ఞానం- ఇదం తు కారకసాధ్యం- అతోపి నతస్మైతి ఇత్యాహ (కర్త్రాదీతి) కించ- ఇదం ప్రజాపతిత్వఫలావసానం ; మృత్యుర స్యాత్మా భవతీతి శ్రుతేః. నచ తదేవ కైవల్యం- భయాదరిత్యాది శ్రవణాత్. అతోపి నేదం ముక్త్యర్థమిత్యాహ (ప్రజాపతిత్వేతి) కించ - నిత్యసిద్ధా ముక్తిః- ఇదం తు సాధ్యఫలం- అతోపి నముక్తిహేతురిత్యాహ (సాధ్యమితి) కించ-ముక్తిర్వ్యాకృతాదర్థాన్తరం-* అన్యదేవతద్విదితాదిత్యాది శ్రుతేః. ఇదం తు నామరూపవ్యాకృతం - అతోపి నతద్ధేతురిత్యాహ (ఏతావదేవేతి) సప్తమ్యర్థవ్యాకృతఖణ్డే కామవతారయన్నవ్యాకృతస్య తత్ప్రకాశ్య వాక్యాత్పూర్వం శ్రుతస్యతత్త్వదమిత్యాదేర్వాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానకర్మఫలోక్త్యనన్తర్యమథశబ్దార్థః. బీజావస్థా - సాభాసప్రత్యగవిద్యా. తస్యాని ష్టత్వమిష్టత్వమేవ- నసాఽత్యన్తికైత్యత్వం- అనిర్వాచ్యత్వాదితివక్తుం నిర్దిదిక్షతీత్యుక్తం. వృక్షస్యబీజావస్థాం లోకోనిర్దిశతీతిసమ్బన్ధః. యద్జ్ఞానేపుమర్థాప్తిః - తదేవ వాచ్యం. కిమితి ప్రత్యగవిద్యోచ్యతే- తత్రాహ (కర్మేతి) (ఉద్ధర్తవ్య ఇతి) తన్మూలనిరూపణమర్థవదితి శేషః. అథ పురుషార్థముద్దీయమానస్యతదుగ్రాహోపిక్వోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తదుద్ధరణే హీతి) ననునసంసారస్యమూలమేవనాస్తి- స్వభావవాదాత్. ప్రధానాద్యేవవా తన్మూలం- నాజ్ఞాతం బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్య శ్రుతిస్మృతిభ్యాం పరిహరతి (తథాచేతి) ఊర్ధ్వం - ఉత్కృష్టం కారణం కార్యాపేక్షయా పరమవ్యాకృతం మూలమస్యేతి వేద్యా ఊర్ధ్వమూలః. హిరణ్యగర్భాదయో మూలాపేక్షయా అవాక్శాఖా ఇత్యవాక్శాఖః. ఏవం * ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమిత్యాది గీతా అపి నేతవ్యాః. అస్తిహి సంసారస్యమూలం- * నేదమమూలం భవిష్యతీతి శ్రుతేః. తచ్చాజ్ఞాతం బ్రహ్మైవేతి శ్రుతిస్మృతి ప్రసిద్ధమితి భావః. సప్తమీతి ప్రతీకమాదాయ పదాని వ్యాచష్టే (తద్ధేత్యాదినా) అప్రత్యక్షాభిధానేనతదితి సర్వనామ్నా బీజావస్థం జగదభిధీయతే-పరోక్షత్వాదితి సమ్బన్ధః. కథం జగతో బీజావస్థత్వమిత్యాశఙ్క్య తర్హీత్యస్యార్థమాహ (ప్రాగితి) కథం తస్యపరోక్షత్వం- తత్రాహ (భూతేతి) నిపాతార్థమాహ (సుఖేతి) హశబ్దార్థమభినయతి (కిలేతి) యథావస్థితమిత్యనర్థత్వేనసంసారేఽసారతోక్తిః. పదద్వయసామానాధికరణ్యలబ్ధమర్థమాహ (తదిదమితి) ఏకత్వమభినయేనోదాహరతి (తదే

వేతి) ఏకత్వాపగతిఫలం కథయతి (అథేతి) సామానాధికరణ్యవశాదేకత్వే నిశ్చితే సత్యనన్తరం ॥ నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సత ఇతి స్మృతి
రనుసృతా భవతీతి భావః. అజ్ఞాతం బ్రహ్మ జగతో మూలమిత్యుక్త్వా తద్వివర్తో జగదితి నిరూపయతి (తద్ధేదం తర్హీతి) తృతీయామిత్థంభావార్థత్వేన
వ్యాచష్టే (నామ్నేతి) క్రియాపదప్రయోగాభిప్రాయం తదనువాదపూర్వకమాహ (వ్యాక్రియతేతి) తత్ర పదచ్ఛేదపూర్వకం శబ్దవ్యుత్పత్త్యర్థ
మాహ (వి ఆఙ్ ఇతి క్రియత ఇత్యాదినా) స్వయమేవ వ్యాకృతమితి విశేష్యతే - కారణమన్తరేణ హి కార్యోత్పత్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి)
నిర్వర్తకః కార్యనిర్వర్తనసమర్థత్వాత్ సాక్షిత్వాన్నియన్తా - జనయితా,. కర్తా చోత్పత్తౌ,. సాధనక్రియా - కరణవ్యాపారః,. తన్నిమిత్తం - తదపేక్షం వ్యక్తీభావ
మాపన్నమితి యోజనా. నామసామాన్యం దేవదత్తాదినా విశేషనామ్నా సంయోజ్య సామాన్యవిశేషవానర్థో నామవ్యాకరణవాక్యే వివక్షిత ఇత్యాహ (అ
సావిత్యాదినా) అసౌశబ్దస్త్రిలిఙ్గోఽవ్యయత్వేన నేయః. రూపసామాన్యం శుక్లకృష్ణాదినా విశేషేణ సంయోజ్యోచ్యతే రూపవ్యాకరణవాక్యేనేత్యాహ
(తథేత్యాదినా) అవ్యాకృతమేవ వ్యాకృతాత్మనా వ్యక్తమిత్యేతత్సుప్తప్రబుద్ధదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (తదిదమితి) తద్ధేత్యత్ర మూలకారణముక్త్వా తన్నా
మరూపాధ్యాసమిత్యాదినా తత్కార్యముక్తం. ఇదానీం ప్రవేశవాక్యస్య సఙ్గత్యపేక్షితమర్థమాహ (యదర్థ ఇతి) కాణ్డద్వయాత్మనో వేదస్యారమ్భో
యస్య పరస్య ప్రతిపత్త్యర్థో విజ్ఞాయతే. కర్మకాణ్డం హి స్వర్గాద్యనుష్ఠానాహితచిత్తశుద్ధిద్వారా తత్త్వజ్ఞానోపయోగీష్యతే - జ్ఞానకాణ్డం తు సాక్షాదేవ తత్
ప్రోపయుజ్యతే ॥ సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తీతి చ శ్రూయతే స ఏష ఇహ ప్రవిష్టో దేహాదావితి యోజనా. సర్వస్యాన్నాయస్య బ్రహ్మాత్మని సమన్వ
యముక్త్వా తత్ర విరోధసమాధానార్థమాహ (యస్మిన్నితి) అధ్యాసస్య చతుర్విధఖ్యాతీనామన్యతమత్వం వారయతి (అనిర్వాచ్యేతి) తస్యామిథ్యా
జ్ఞానత్వేన సాదిత్వాదనాద్యధ్యాసహేతుత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేతి) విద్యాప్రాగభావత్వమవిద్యాయా వ్యావర్తయతి (కర్త్రితి)
సహితేదముపాదానత్వమభావత్వే న సమ్భవతి - న హ్యుపాదానాన్తరమస్తీతి భావః అన్వయస్తు సర్వత్ర యచ్ఛబ్దస్య పూర్వవద్ద్రష్టవ్యః. ఆత్మని కర్తృత్వాధ్యాస
స్యావిద్యాకృతత్వోక్త్యా సమన్వయే విరోధస్సమాహితః. సమ్ప్రత్యధ్యాసకారణస్యావిద్యావత్త్వేఽపి నిమిత్తోపాదానభేదం సాఙ్ఖ్యవాదమాశఙ్క్యోక్తమేవ కార
ణం విచ్ఛేదనిరాకరణార్థం కథయతి (యః కారణమితి) శ్రుతిస్మృతివాదేషు పరస్యైవ కారణత్వం ప్రసిద్ధమితి భావః. నామరూపాత్మకస్య ద్వైతస్యావిద్యావి
ద్యమానదేహత్వాద్విద్యాపనోద్యత్వం సిధ్యతీత్యాహ (యదాత్మకేతి) వ్యాకర్తురాత్మనః స్వభావతశ్శుద్ధత్వే దృష్టాన్తమాహ (సలిలాదితి) వ్యాక్రియమా
ణయోర్నామరూపయోస్స్వతోఽశుద్ధత్వే దృష్టాన్తమాహ (మలమివేతి) యథా ఫేనాదిజలోత్థం తస్మాత్ప్రసూతమేవ - తథాఽజ్ఞాతబ్రహ్మోత్థం జగత్ప్రా
ప్యమూర్తం తత్త్వజ్ఞానబాధ్యం చేతి భావః. నిత్యశుద్ధత్వాదిగుణమపి వస్తు నస్వతోఽజ్ఞానవివర్తకం - కేవలస్యాతత్సాధకత్వాత్. వాక్యోక్తబుద్ధిప్రవృత్త్యుపా
ధిం తులయతీవ న్యాయో బ్రూతే (యశ్చేతి) ॥ ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (తాభ్యా
మితి) నామరూపాత్మకద్వైతాసంస్పర్శిత్వాదేవ నిత్యశుద్ధత్వం. అశుద్ధద్వైతసమ్బన్ధాధీనత్వాత్తత్రావిద్యాప్రయోజకత్వమిత్యర్థః ప్రత్యేతవ్యం బన్ధనని
షేధతి (బుద్ధేతి) తస్మాదేవ దుఃఖాధ్యసనస్థానాసంస్పర్శిత్వమాహ (ముక్తేతి) విద్యాదశాయాం శుద్ధ్యాదిసద్భావేఽపి బన్ధావస్థాయాం నైవమితి చేత్ - నే
త్యాహ (స్వభావ ఇతి) అవ్యాకృతవాక్యోక్తమజ్ఞాతం పరమాత్మానం పరామృశతి (స ఇతి) తమేవ కార్యస్థం ప్రత్యక్త్వం నిర్దిశతి (ఏష ఇతి) ఆత్మా
హి స్వతో నిత్యశుద్ధత్వాదిరూపోఽపి స్వావిద్యావష్టమ్భాన్నామరూపే వ్యాకరోతీతి తత్సర్జనస్యావిద్యామయత్వం వివక్షిత్వాహ (అవ్యాకృత ఇతి) తయోరా
త్మనా వ్యాకృతత్వే తదితరేక్షణాభావః ఫలతీతి మత్వా విశినష్టి (ఆత్మేతి) జనిమన్మాత్రమిహాశబ్దార్థం కథయతి (బ్రహ్మాదీతి) తత్రైవ దుఃఖాదిసమ్బన్ధో
నాస్తీతి మన్వానో విశినష్టి (కర్మేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యే పదద్వయసామానాధికరణ్యాధిగతే హేతుమాహ (ప్రవిష్ట ఇతి) పరమాత్మనస్స్రష్టుస్సృష్టిప్రవి
ష్టజగత్యాదిష్టమాక్షిపతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధం సమాధత్తే (నేత్యాదినా) వ్యాక్రియతేతి కర్మకర్తృప్రయోగాజ్జగత్కర్తురవివక్షితత్వము
క్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆక్షిప్తేతి) ముచ్యతే వత్సః స్వయమేవేతివత్కర్మకర్తరి లకారో వ్యాకరణసౌకర్యాపేక్షయా సత్యేవ కర్తరి నిర్వహతీతి భావః. అ
వ్యాకృతశబ్దస్య నియన్త్రాదియుక్తజగద్వాచిత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇదంశబ్దేతి) కథముక్తసామానాధికరణ్యమాత్రాదవ్యాకృతస్య జగతో నియన్త్రాది
యుక్తత్వం - తత్రాహ (యథేతి) నియన్త్రాదీత్యాదిశబ్దేన కర్తృకరణాదిగ్రహణం. నిమిత్తాదీత్యాదిపదేనోపాదానముచ్యతే. విమతం నియన్త్రాది
సాపేక్షం - కార్యత్వాత్ - సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కస్తర్హి ప్రాగవస్థాసమ్ప్రతితనే చ జగతి విశేషః - తత్రాహ (వ్యాకృతేతి) కథం పునరవ్యాకృతేన జగ
ద్వాచినా పరో గృహ్యతే - ఏకస్య శబ్దస్యానేకార్థత్వాయోగాత్. అత ఆహ (దృష్టశ్చేతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (కదాచిదితి) ఉభయవివక్షయా
గ్రామశబ్దప్రయోగస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి) ఇహేత్యవ్యాకృతవాక్యోక్తిః. నివాసమాత్రవివక్షయా గ్రామశబ్దప్రయోగస్యాపి దార్ష్టాన్తిక
మాహ (తథేతి) నివాసిజనమాత్రవివక్షయా తత్ప్రయోగస్యాపి దార్ష్టాన్తికం కథయతి (తథా మహానితి) అవ్యాకృతవాక్యే పరస్య ప్రకృతత్వాత్తస్య
ప్రవేశవాక్యే సశబ్దేన పరామృష్టస్య సృష్టికార్యే ప్రవేశ ఉక్తః - తం చ ప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) కథమితి సూచితామనుపపత్తిమేవ స్పష్టయ
తి (అప్రవిష్టో హీతి) దృష్టాన్తావష్టమ్భేన ప్రవేశవాదీ శఙ్కతే (పాషాణేతి) తదేవ వివృణోతి (అథాపీత్యాదినా) పరస్య పరిపూర్ణస్య క్వచిత్ప్రవే
శాభావేఽపీతి యావత్. తచ్ఛబ్దస్సృష్టకార్యవిషయః. ధర్మాన్తరం - జీవాఖ్యం. దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) పాషాణాద్బాహ్యస్సర్పాదిస్తత్ర ప్ర
విష్ట ఇతి శఙ్కాపోహార్థం సహజవిశేషణం. సర్పాదేరశ్మాదిరూపేణ స్థితభూతపఞ్చకపరిణామత్వాత్తత్ర సహజత్వం. పాషాణాదౌ యాని భూతాని స్థితాని -
తేషాం పరిణామస్సర్పాదిః. తద్రూపేణ తత్ర భూతానామనుప్రవేశవదపరిచ్ఛిన్నస్యాపి పరస్య జీవాకారేణ బుద్ధ్యాదౌ ప్రవేశసిద్ధిరిత్యర్థః. ఆక్షేప్తా బ్రూ
తే (నేతి) తదేవ స్పష్టయతి (యః స్రష్టేతి) నను తస్మాన్నిర్మితే వేశ్మని తతోఽన్యస్యాపి ప్రవేశో దృశ్యతే - తథా పరేణ సృష్టే జగత్యన్యస్య ప్రవేశో భవిష్య
తి. నేత్యాహ (యథేతి) పాషాణసర్పన్యాయేన కార్యస్థస్యైవ పరస్య జీవాఖ్యే పరిణామే ॥ తత్సృష్ట్వేత్యాది శ్రవణమనుపపన్నమితి వ్యతిరేకం దర్శ

యతి (నన్వితి) అస్తుతర్హి పరస్యమార్జారాదివద్బాహ్యావస్థానత్యాగేనావస్థానాన్తరసంయోగాత్మా ప్రవేశః. నేత్యాహ (నచేతి) నిరవయవస్యోఽపరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చాత్మా- తస్యస్థానాన్తరేణవియోగం ప్రాప్యస్థానాన్తరేణసహసంయోగలక్షణోయః ప్రవేశః - సనావయవేసంభవతీత్యర్థః. పరిచ్ఛిన్నస్యైవమార్జారాదేర్దృష్టః ప్రవేశనవ్యతిరేకేణ భవతీతియోజనా. వియద్వ్యాపిత్వేఽపి హస్తేఽవస్థితిరితియోజనా. ప్రవేశశ్రుత్యా సావయవత్వాత్సిద్ధిం శఙ్కతే (సావయవఇతి) ప్రవేశశ్రుతేరన్యథోపపత్తేః స్వశ్రుత్యపహాణత్వాత్స్వవచనవిరోధపరిహరతి (నేత్యాదినా) అమూర్తత్వం-నిరవయవత్వం. పురుషత్వం-పూర్ణత్వం. ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశోపపత్తింశఙ్కతే (ప్రతిబిమ్బేతి) ఆదిత్యాదౌజలాదిషునానాసన్నికర్షాదిసమ్భవాత్ప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశోపపత్తిః-ఆత్మనితుపరస్మిన్నస్పృష్టే ఽనవచ్ఛిన్నేకేనచిదపితదభావాన్నప్రతిబిమ్బాత్మకప్రవేశసిద్ధిరిత్యాహ (నవస్త్వన్తరేణేతి) ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశంచోదయతి (ద్రవ్యస్యఇతి) పరస్యాపికాన్యప్రవేశ ఇతిశేషః. గుణాపేక్షయాపరస్యవైలక్షణ్యం దర్శయన్నుపహరతి (నేత్యాదినా) స్వాతన్త్ర్యశ్రవణం ; విషయస్యేశ్వరత్వాత్. పక్షపాతఫలేబీజస్యప్రవేశవత్కార్యేపరస్యప్రవేశస్యాదితిశఙ్కిత్వాదూషయతి (ఫలఇత్యాదినా) వినాశాదీత్యాదిశబ్దేనానాత్మత్వానీశ్వరత్వాదిగృహ్యతే. ప్రసజ్యస్వీకృతత్వాత్సాశఙ్క్యనిరాచష్టే (నచేతి) జన్మాదీనాంధర్మాణాంధర్మిణోభిన్నత్వాద్భిన్నత్వాసప్రవాదిన్యాయః. బీజఫలయోరవయవావయవిత్వం- సామాన్యసర్వకారాధారాధేయలేత్యపునరుక్తిః. పరస్యసర్వప్రకారప్రవేశానుపపత్తేశ్శ్రుతేరాలమ్బనంనాస్త్యమిత్యాశఙ్క్యపూర్వపక్షముపసంహరతి (అన్యవివేతి) జగతోఽపరః స్రష్టైవేదాన్తమర్యాదా - స్రష్టైవచప్రవేష్టా- * ప్రవిశ్యవ్యాకరవాణీతిప్రవేశవ్యాకరణయోరేకకర్తృత్వశ్రుతేః. తస్మాత్పరస్మాదన్యస్యప్రవేశోనయుక్తఇతిసిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తత్రైవతైత్తిరీయశ్రుతింసంవాదయతి (తథేతి) ఐతరేయశ్రుతిరపియథోక్తపక్షముపోద్బలయతీత్యాహ (సఏతమేవేతి) శ్రీనారాయణాఖ్యమన్త్రమప్యానుకూలయతి (సర్వాణీతి) వాక్యాన్తరముదాహరతి (త్వంకుమారఇతి) అత్రైవవాక్యశేషస్యానుగుణ్యందర్శయతి (పురఇతి) ఉదాహృతశ్రుతీనాంతాత్పర్యమాహ (నపరాదితి) పరస్యప్రవేశేప్రవిష్టానామిథోభేదాత్తదనేకత్వస్యతస్యాపి నానాత్వప్రసక్తిరితిశఙ్కతే (ప్రవిష్టానామితి) నపరస్యానేకత్వం- ఏకత్వశ్రుతివిరోధాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) విచార - నిదచారేతియావత్. పరస్యప్రవేశేనానాత్వప్రసక్తిం ప్రత్యాఖ్యాయదోషాన్తరంచోదయతి (ప్రవేశఇతి) తేషాంసంసారిత్వేపిపరస్యకిమాయాతం- తదాహ (తదనన్యత్వాదితి) శ్రుత్యవష్టమ్భేనదూషయతి (నేతి) అనుభవమనుసృత్యశఙ్కతే (సుఖీతి) న- అసంసారిత్వమితిశేషః. గూఢాభిసన్ధిరుత్తరమాహ (నేతి) ఆగమోఽపిపరస్యాసంసారిత్వేమానంత్వయోచ్యతే- సచాధ్యక్షనిరుద్ధోనస్వార్థేమానం. నచవైపరీత్యం - జ్యేష్ఠత్వేనబలవత్త్వాదితిశఙ్కతే (ప్రత్యక్షాదీతి) శఙ్కితేపూర్వవాదినిస్వాశయమావిష్కృతవానసిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిమాహ (నోపాధీతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం. తదాశ్రయత్వేనజనితోవిశేషః - చిదాభాసః. తద్గతదుఃఖాదివిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వాత్తేనాత్మనస్సంసారిత్వావగమస్యనవిరోధోఽస్తీత్యర్థః. కించ- ప్రత్యక్షాదీనామనాత్మవిషయత్వా, దాత్మవిషయత్వాచ్చాగమస్య, భిన్నవిషయతయానానయోర్మిథోవిరోధోఽస్తీత్యపి ప్రత్యాగాత్మనోఽధ్యక్షావిషయత్వే శ్రుతిరుదాహరతి (నదృష్టేరితి) సుఖ్యహమిత్యాదిప్రతిభాసస్యతర్హి కాగతిరిత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తమేవస్మారయతి (కింతర్హీతి) బుద్ధ్యాదిరుపాధిః. తత్రాత్మప్రతిచ్ఛాయా- తత్ప్రతిబిమ్బః. తద్విషయమేవసుఖ్యహమిత్యాదివిజ్ఞానమితియోజనా. ఆత్మనోదుఃఖిత్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అయమితి) అయం - దేహోఽహమితిదృశ్యేనద్రష్టుస్తాదాత్మ్యాధ్యాసదర్శనాద్దృశ్యవిశిష్టస్యైవప్రత్యక్షవిషయత్వాన్నకేవలస్యాత్మనోదుఃఖాదిసంసారోఽస్తీత్యర్థః. కించ-అస్థూలాదివిశేషణముక్తం ప్రక్రమ్యతస్యైవప్రత్యగాత్మత్వందర్శయన్తీ శ్రుతిరాత్మనస్సంసారిత్వంవారయతీత్యాహ (నాన్యదితి) కించ- పాదయోర్దుఃఖంశిరసిదుఃఖమితిదేహావయవావచ్ఛిన్నత్వేనతత్ప్రతీతేస్తద్ధర్మత్వనిశ్చయాన్నాత్మనిసంసారిత్వం ప్రామాణికమిత్యాహ (దేహేతి) శ్రుతివశాదాత్మనస్సంసారిత్వంశఙ్కతే (ఆత్మనస్త్వితి) సుఖంతావదాత్మాశ్రయం- * ఆత్మనస్తుకామాయేతిసుఖసాధనస్యాత్మార్థత్వశ్రుతేః. అతస్తదవినాభూతందుఃఖమపితత్రేత్యాత్మనస్సంసారిత్వముయుక్తమిత్యర్థః. అవిద్యసంసారిత్వానువాదేనాత్మనోఽనతిశయానన్దత్వప్రతిపాదకం *ఆత్మనస్తుకామాయేత్యాదివాక్యమితిమత్వాహ (నేతి) తదావిద్యసంసారానువాదిత్వే తద్గమకమాహ (యత్రేతి) అనేనహివాక్యేనావిద్యావస్థాయామేవాత్మాన్తత్వంసుఖాదేరభ్యుపగమ్యతే- అతోనతస్యాత్మధర్మత్వమిత్యర్థః. ఆత్మనిసంసారిత్వస్యాప్రతిపాద్యత్వేనిగమకమాహ (తత్కేనేతి) ఆత్మనోఽసంసారిత్వేవిద్వదనుభవమనుకూలయితుంచశబ్దః. తర్కశాస్త్రప్రామాణ్యాదాత్మనస్సంసారిత్వమితిశఙ్కతే (తార్కికేతి) బుద్ధ్యాదిచతుర్దశగుణవానాత్మేతితార్కికసమయః- తేనవిరోధాత్తస్యాసంసారిత్వమయుక్తం- తర్కావిరుద్ధోహిసిద్ధాన్తోభవతీత్యర్థః. సర్వతర్కావిరోధీవా- కతిపయతర్కావిరోధీవాసిద్ధాన్తః. నాద్యః- తార్కికాదిసిద్ధాన్తస్యాపిమిథోవైదికతర్కైశ్చవిరోధాదసిద్ధిప్రసఙ్గాత్. ద్వితీయేతుశ్రౌతతర్కావిరోధాదాత్మాసంసారిత్వసిద్ధాన్తోఽపిసిధ్యేదిత్యభిసన్ధాయాహ (నయుక్త్యాపీతి) కించ- దుఃఖాదిరాత్మధర్మోనభవతి- వేద్యత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాహ (నహీతి) ప్రత్యక్షావిషయత్వోక్త్యాప్రతీచస్తద్విషయదుఃఖాదిశేష్యత్వమయుక్తం- ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షయోశ్శబ్దాకాశయోరివదుఃఖాత్మనోరపిగుణగుణిత్వసమ్భవాదితిశఙ్కతే (ఆకాశస్యేతి) యత్రధర్మధర్మిభావః-తత్రైకజ్ఞానగమ్యత్వందృష్టం- యథాశుక్లోఘటఇతి. తద్వ్యాపకంవ్యావర్తమానందుఃఖాత్మనోర్ధర్మధర్మిత్వంవ్యావర్తయతి. శబ్దాకాశయోరపిగుణగుణిభావోనాస్మాకంసమ్మతః-శబ్దతన్మాత్రమాకాశమితిస్థితేరిత్యాశయేనాహ (నైకేతి) కథంతదనుపపత్తిః-తత్రాహ (నహీతి) నిత్యానుమేయస్యేతిజరత్తార్కికమతానుసారేణసాఙ్ఖ్యసమయానుసారేణవోక్తం. ఆధునికంతార్కికంప్రత్యాహ (తస్యచేతి) సుఖాదివదాత్మనోఽపిప్రత్యక్షేణవిషయీకారేసత్యేకస్మిన్దేహేతదైక్యసమ్మతే, రాత్మాన్తరస్యతత్రాయోగాదేకత్రభోక్తృద్వయాయోగోసిద్ధః. పురుషాన్తరస్యాన్యంప్రత్యప్రత్యక్షత్వా, ద్ద్రష్ట్రభావాదాత్మదృశ్యత్వాసిద్ధిరిత్యర్థః. దీపస్యస్వవ్యవహారహేతుత్వేనవిషయవిషయిత్వవదేకస్యైవాత్మనో ద్రష్టృదృశ్యత్వసిద్ధేర్ద్రష్ట్రభావోనాస్తీతిశఙ్కతే (ఏకస్యైవేతి)

ఆత్మనో విషయవిషయిత్వం కార్త్స్న్యేన - అంశాభ్యాం వా. ఆద్యేపి యుగపత్- క్రమేణ వా. నాద్య ఇత్యాహ (నయుగపదితి) క్రియాయాం గుణత్వం- కర్మత్వం. తత్ర ప్రాధాన్యం- కర్తృత్వం. అతో యుగపదేకక్రియాం ప్రత్యేకస్య సాకల్యేన గుణప్రధానత్వాయోగాన్నైవమిత్యర్థః. న ద్వితీయః - ఏకభావే న్యభావాదితి మత్వా కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (అస్మదితి) ఏతేన ప్రదీపదృష్టాన్తోపి ప్రతినీతః - తస్యాంశాభ్యాం తద్భావే ప్రకృతానను కూలత్వాత్. నను విజ్ఞానవాదినో యుగపదేకస్య విజ్ఞానస్య సాకల్యేన గ్రాహ్యగ్రాహకత్వముపయన్తి- తథాత్వం చాత్మనోపి స్యాత్-తత్రాహ (ఏతేనేతి) ఏకస్యైవ యుగపద్విరోధేనైవేత్యర్థః. పూర్వోక్తాత్ప్రత్యక్షాగమికం పారిభాషికం వాత్మనస్సంసారిత్వం- అనుమానికం తు భవిష్యతి- దుఃఖాది క్వచిదాశ్రితం- గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యాశ్రయే సిద్ధే పరిశేషాదాత్మన స్తదాశ్రయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) నహి మిథోవిరుద్ధకారాస్తణగుణిత్వమనుమేయం, దుఃఖాదేశ్చ సాభాసబుద్ధిస్థత్వాత్పారిశేష్యాసిద్ధి, రిత్యర్థః. సాభాసాన్తఃకరణనిష్ఠం దుఃఖాదీత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్కథం సిద్ధసాధనమిత్యాశఙ్క్యాహం దుఃఖ్యహమిత్యాది ప్రత్యక్షస్య తత్ర ప్రమాణత్వాదుక్తానుమానస్య సిద్ధసాధ్యతయా పరిశేషాసిద్ధిరిత్యాహ (దుఃఖస్యేతి) యత్ర రూపాదిమతి దేహే దాహచ్ఛేదాదిదృష్టం- తత్రైవ తత్కృతదుఃఖాద్యుపలబ్ధ్యా నాత్మన స్తద్వత్త్వమితి హేత్వన్తరమాహ (రూపాదీతి) యత్త్వాత్మమనస్సంయోగాదాత్మని బుద్ధ్యాదయో నవవిశేషికాగుణా భవన్తి- తద్దూషయతి (మనస్సంయోగేతి) దుఃఖస్యాపి మనస్సంయోగజత్వే భ్యుపగతేపి మనోవదాత్మనస్సంయోగిత్వాత్సావయవత్వాది ప్రసక్తౌ తాదృక్త్వమేవ న స్యాదిత్యర్థః. తత్ర సంయోగిత్వేన సక్రియత్వం సాధయతి (నహీతి) సమ్ప్రతి సక్రియత్వేన సావయవత్వం ప్రతిపాదయతి (నచేతి) యద్వా- దుఃఖాద్యాత్మనో విక్రియేతి తద్విశిష్టత్వాత్తస్య సక్రియత్వమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆత్మా నపరిణామీ- నిరవయవత్వాత్- నభోవదిత్యర్థః. కించ- ఆత్మా నగుణీ- నిత్యత్వాత్- సామాన్యవదిత్యాహ (అనిత్యేతి) నిత్యం- పక్షాపమ ఇతి శేషః. వాశబ్దో నఞనుకర్షార్థః. ఆకాశే వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆకాశస్యనిత్యత్వం చేత్ * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యాదిశ్రుతివిరోధస్స్యాదితి సూచయితుమాగమవాదినిరిత్యుక్తం. పరమాణ్వాదౌ వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (నచాన్య ఇతి) నతావదణవస్సన్తి- త్ర్యణుకేతరస్త్వే మానాభావాత్. దిశశ్చాకాశేన్తర్భావోస్తి. కాలస్తు * సర్వేనిమేషా జజ్ఞిరే ఇత్యాది శ్రుతే రుత్పత్తిమాన్. మనోప్యన్నమయం శ్రుతి ప్రసిద్ధం. అతో న క్వచిద్వ్యభిచార ఇతి భావః. యస్మిన్విక్రియమాణే తదేవేదమితి బుద్ధిర్నవిహన్యతే- తదపి నిత్యమితి న్యాయేన పరిణామవాదీశఙ్కతే (విక్రియమాణమితి) తత్ప్రత్యయః - తదేవేదమితి ప్రత్యయః. విక్రియామవతో ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వం వాచ్యం- తదేవ తస్యానిత్యత్వం- అత్యన్తాభావస్యాప్రామాణికత్వేన దుర్వచత్వాదితి పరిహరతి (న ద్రవ్యస్యేతి) ఆత్మనస్సక్రియత్వం సావయవత్వం వాస్తు - తథాపి నానిత్యత్వమితి స్యాద్వాదీ శఙ్కతే (సావయవత్వేపీతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగకృతం- యథా పటాది. తథా చ విసంయోగస్య విభాగావసానత్వాదవయవవిభాగే ద్రవ్యనాశోऽవశ్యం భావీతి దూషయతి (నసావయవస్యేతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగపూర్వకమితి న వ్యాప్తిః - సావయవేష్వేవ వ్రీహ్యాదిష్వవయవసంయోగపూర్వకత్వే ప్రమాణాభావాదితి శఙ్కతే (వ్రీహ్యాదిష్వితి) విమతమవయవసంయోగపూర్వకం- సావయవత్వాత్- ఘటవదిత్యనుమానేన పరిహరతి (నానుమేయత్వాదితి) ఆత్మనో మనస్సంయోగజస్య దుఃఖాదిగుణత్వే సావయవత్వసక్రియత్వానిత్యత్వాదిప్రసఙ్గం ప్రతిపాద్య ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మనోऽనర్థధ్వంసార్థం శాస్త్రారమ్భోన్యథానుపపత్త్యా సంసారితేత్యర్థాపత్త్యాశఙ్కతే (పరస్యేతి) అవిద్యావిద్యమానస్వాత్మస్థమనర్థభ్రమం నిరాకర్తుం తదారమ్భస్సమ్భవతీత్యన్యథోపపత్త్యా సమాధత్తే (నావిద్యేతి) పరస్యైవావిద్యాకృతసంసారిత్వభ్రాన్తిధ్వంసార్థం శాస్త్రమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (ఆత్మనీతి) యత్తు పరస్యాదుఃఖిత్వే, మన్యస్య దుఃఖినోऽసత్త్వం,- తత్రాహ (కల్పితేతి) నతావత్పరస్మాదన్యో దుఃఖీ- *నాన్యోऽతోస్తి ద్రష్టేత్యాది శ్రుతేః. సపునరనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానసమ్బన్ధాత్తజ్జన్యైర్బుద్ధ్యాదిభిన్నైక్యాధ్యాసమాపన్నస్సంసరతి- తథా చ కల్పితాకారద్వారా దుఃఖిత్వం పరస్యాత్మనోఙ్గీకారాన్నార్థాపత్తేరుత్థానమిత్యర్థః. పరస్య ప్రవేశే ప్రాప్తం దోషపరమ్పరాం పరాకృత్య తత్ప్రవేశస్వరూపం నిరూపయతి (జలేతి) యథా జలే సూర్యాదేః ప్రతిబిమ్బలక్షణః ప్రవేశో దృశ్యతే- తథాత్మనోపి సృష్టే కార్యే కాల్పనికః ప్రవేశ ఇత్యర్థః. అనవచ్ఛిన్నాద్వయవిద్వస్తునో వస్త్వన్తరేణ సన్నికర్షాసమ్భవాన్న ప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య వస్త్వన్తరకల్పనయా కల్పితసన్నికర్షాద్యాదాయ ప్రతిబిమ్బపక్షం సాధయతి (ఆత్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రాగుత్పత్తేరిత్యాదినా) స్వాభిప్రేతం ప్రవేశం ప్రతిపాద్య పరేష్టం పరాచష్టే (నత్వితి) కుతశ్చిద్దిశో దేశాత్కాలాచ్చాపక్రమణేన దిగన్తరే దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ ప్రాప్తిలక్షణ ఇతి యావత్. యత్తు పరస్మాదన్యస్య ప్రవేష్టృత్వమితి - తత్రాహ (నచేతి) అథైవం ప్రవేశాదివస్తుతో విద్యమానమస్తు - కిమిత్యవిద్యం కల్ప్యతే - తత్రాహ (ఉపలబ్ధీతి) ఆత్మజ్ఞానార్థత్వేన ప్రవేశాదీనాం కల్పితత్వాత్తద్వాక్యానాం న స్వార్థపర్యవసానమిత్యర్థః. ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (ఉపలబ్ధైరిత్యాదినా) (తతో మామితి) తత శ్శబ్దోభక్తియోగపరామర్శీ. (తద్బుద్ధ్యగ్ర్యమితి) తదిత్యాత్మజ్ఞానముచ్యతే. తస్యాగ్ర్యత్వం సాధయతి (ప్రాప్యతేహీతి) సృష్ట్యాది వాక్యానామైక్యజ్ఞానార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (భేదేతి) కల్పితం ప్రవేశం ప్రతిపాదిత ముపసంహరతి (తస్మాదితి) కా పునరస్య ప్రవేశస్య మర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆనఖాగ్రేభ్య ఇతి) సమ్భవతి మర్యాదాన్తరే కిమితి ప్రవేశస్యైయమేవ మర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (సహాగ్రేతి) దృష్టాన్తద్వయమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రేతి) ప్రవేశాధారో దేహాదిస్సప్తమ్యర్థః. ప్రథమోదాహరణప్రతీకోపాదానం (యథేతి) తద్వ్యాచష్టే (లోక ఇతి) తత్ర ప్రవేశితత్వం క్షురస్య కథం సిద్ధం- అత ఆహ (అన్తస్థ ఉపలభ్యత ఇతి) విశ్వంభరశబ్దస్యాగ్నివిషయత్వం వ్యుత్పాదయతి (విశ్వస్యేతి) తస్య తద్భర్తృత్వం మహాభూతత్వాజ్జాఠరత్వాద్వా ద్రష్టవ్యం. కాష్ఠాదావగ్నేరవహితత్వేయుక్తిమాహ (తత్రేతి) దృష్టాన్తద్వయే వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ఆత్మనో జాగ్రత్స్వప్నయోర్దేహద్వయే వ్యాప్తిః- స్వాపేతు

సామాన్యవృత్తిరేవేత్యవాన్తరవిభాగమాహ (తత్ర హీతి) అవస్థాద్వయం సప్తమ్యర్థః. న కేవలం విశేషవృత్తిరేవ తదోపలబ్ధా- కింతు సామాన్యవృత్తిశ్చేతి
చకారార్థః. అవస్థాన్తరేఽపి వేత్యపిశబ్దార్థః. వాక్యాన్తరమవతారయితుం భూమికామాహ (తస్మాదితి) యస్మాదుభయీ వృత్తిరాత్మనశ్శరీరే దృ
శ్యతే- తస్మాత్తత్రైవ జలసూర్యవదవిద్యయా ప్రవిష్ట ఇతి యోజనా. వ్యాకృతాజ్జగతస్సకాశాదాత్మానం పృథక్కుర్వన్తః పశ్యన్తీతి వాక్యం. త
ద్వ్యాచష్టే (తమాత్మానమితి) విశిష్టం పశ్యన్తోఽపి కేవలమాత్మానం న పశ్యన్తీతి యావత్. చాక్షుషత్వనిషేధస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (నోపలభ
న్త ఇతి) ఉక్తనిషేధమాక్షిపతి (నన్వితి) ప్రతిషేధస్య ప్రాప్తిం దర్శయన్ పరిహరతి (నైత్యాదినా) తన్నామరూపాభ్యాం- స ఏష ఇహేత్యాదివాక్యా
నాం జ్ఞానార్థత్వమానరూహ (రూపమితి) విశిష్టస్య దర్శనేఽపి పూర్ణస్యాదర్శనే హేతూక్తిరనన్తరవాక్యమిత్యాహ (అకృత్స్న ఇతి) ప్రతిజ్ఞావాక్యార్థస్సిద్ధ ఇ
తీతి యావత్. తస్మాత్తద్దర్శనేఽపి పూర్ణస్యాదర్శనమితి శేషః. విశిష్టస్యాపి పూర్ణత్వం- ఆత్మత్వాత్. అన్యథా ప్రాణనాదికర్తృత్వాయోగాదితి శఙ్కతే
(కుత ఇతి) ప్రాణనాదిక్రియాకర్తా ప్రాణాదిభిస్సంహతత్వాద్భూమ్నోఽనభవతీత్యుత్తరవాక్యైరుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) ఆత్మని ప్రాణశబ్దప్రవృ
త్తిముపపాదయతి (ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాదితి) తత్కర్తృత్వాదాత్మా ప్రాణ ఉచ్యతే- ప్రాణితీతి వ్యుత్పత్తేరితి యోజనా. సద్దృష్టాన్తమేవకారార్థ
మాహ (నాన్యామితి) ఏవకారార్థమనూద్య హేత్వర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వాపావస్థాయాం సమస్తకరణోపసంహారేఽపి ప్రాణస్య వ్యాపారద
ర్శనాత్ప్రాధాన్యావగమాత్ప్రాణన్నిత్యాదివాక్యమాదౌ వ్యాఖ్యాయ క్రియాశక్తిత్వేన ప్రాణసాదృశ్యాద్వాచో వదన్నిత్యేతత్పూర్వకమనుత్తరవాక్యాని
వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) ప్రాణనవదనాభ్యామనుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారముపలక్ష్య వాక్యద్వయతాత్పర్యమాహ (ప్రాణన్నేవేతి) ప్రాణవాగా
ద్యుపాధిద్వారేణాత్మనీతి శేషః. దృష్టిశ్రుతిభ్యామనుక్తజ్ఞానేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణం కృత్వాఽనన్తరవాక్యయోస్తాత్పర్యమాహ (పశ్యన్నితి) చక్షు
రాద్యుపాధిద్వారాత్మనీతి పూర్వవత్. ఉక్తబుద్ధీన్ద్రియవ్యాపారాభ్యామనుక్తం తద్వ్యాపారముపలక్ష్య మనస్స్విష్యత్వాదిపరిచ్ఛేదో నసిధ్యతి - సమ్బ
న్ధం వినానుపలక్షణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపేత్యాదినా) ప్రకాశ్యప్రకాశకాతిరిక్తజ్ఞేయాభావా, త్తదుపలమ్భే చ చక్షుశ్శ్రోత్రయోరేవత్వాగా
దేరపి కరణత్వా, దేకార్థత్వరూపసమ్బన్ధానుపలక్షణసమ్భవాదాత్మనశ్శ్రోత్రృత్వాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. 'తథాప్యనుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారేణానుక్తతద్వ్యాపా
రోపలక్షణాదాత్మనోఽగన్తృత్వాదిపరిచ్ఛేదస్సిధ్యతే- వినాసమ్బన్ధముపలక్షణాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాచేత్యాదినా) సర్వా క్రియా నామరూ
పవ్యఙ్గ్యా ప్రాణాశ్రయా చ- తత్ర ప్రాణాశ్రయనామవిషయోచ్చారణక్రియావ్యఞ్జకత్వం వాచః- హస్తాదీనాం తదాశ్రయాదానాదివ్యఞ్జకతా-
తస్మాదేకాశ్రయక్రియావ్యఞ్జకత్వయోగాదనుపలక్షణసమ్భవాదాత్మనోఽగన్తృత్వాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. శక్తిద్వయోద్భవోక్త్యా సమస్తసంసారస్య ప్రతీత్య
ర్థ్యాసాత్ర వివక్షిత ఇత్యాహ (ఏతదేవేతి) ఉపన్యస్తం శక్తిద్వయమేతచ్ఛబ్దార్థః. ఉక్తే వాక్యశేషమనుకూలయతి (త్రయమితి) ఆత్మా మన్వానస్స
న్మన ఇత్యుచ్యతే- మనుత ఇతి వ్యుత్పత్తేరితి వాక్యాన్తరం వ్యాచష్టే (మన్వాన ఇతి) కరణే ప్రసిద్ధస్య మనశ్శబ్దస్య కథమాత్మని వృత్తిరిత్యాశఙ్క్య వ్యుత్పత్తి
భేదమాహ (జ్ఞానశక్తీత్యాదినా) ఆత్మాదిశబ్దేభ్యో విశేషమాహ (తానీతి) కృత్స్నస్య వస్తునోఽవద్యోతకానీతి భవన్తీత్యేతదేవ స్ఫుటయతి (ఏవం హీతి)
ప్రాణాదీనాం కర్మనామత్వే సతీతి యావత్. అవద్యోతకత్వమాహోఽపి- నకృత్స్నస్య వస్తునో ద్యోతకమితి శేషః. అకృత్స్నో హి స ఇత్యాశఙ్క్యాహ
(స య ఇతి) అతోఽనుపాసీతేత్యుపసంహారవర్జనాత్ సత్యమనయుక్తమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్విశిష్టాత్మదర్శీన బ్రహ్మాత్మదర్శీతి శేషః.
ఉపాస్తిః- జ్ఞానం. * ఉపాస్త ఇతి జానాతీతి సన్నిధానాదుపాసనమిత్యుక్తత్వాత్. తథా చ జానన్న జానాతీతి వ్యాహతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యావదితి) యావ
దేవం వేదేత్యేతదేవ వియతే (పశ్యామీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం విద్యాసూత్రమవతారయతి (కథమితి) తత్ర వ్యాఖ్యేయం పదమాదత్తే (ఆత్మే
తీతి) తద్వ్యాచష్టే. (ప్రాణాదీతి) తస్మిన్ దృష్టే పూర్వోక్తదోషరాహిత్యం దర్శయతి (స తథేతి) తద్విశేషణవ్యాప్తిద్వారేణేతి యావత్. కథం తస్య
ద్విశేషోపసంహారేఽపి తేనాత్మనాతిష్ఠేత్కృత్స్నస్స్యాత్- తత్రాహ (వస్తుమాత్రేతి) స్వతోఽస్య ప్రాణనాదిసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యుపాధిసమ్బన్ధేనే
త్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి) ఆత్మనిసర్వోపసంహారవతి దృష్టే పూర్వోక్తదోషాభావాత్తం పశ్యన్నేవాత్మదర్శీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) యథో
క్తాత్మోపాసనే పూర్వోక్తదోషాభావే ప్రాగుక్తమేవ హేతుం స్మారయతి (ఏవమితి) తస్యార్థం స్ఫోరయతి (స్వేనేతి) వాఙ్మనసాతీతేనాకార్యకారణేన
ప్రత్యగ్భూతేనేతి యావత్. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్యథోక్తమాత్మానమేవోపాసీతేతి శేషః.
అస్మిన్నవద్యోతకోద్వితీయో హిశబ్దః. విద్యాసూత్రం విధిస్స్యాదితి నావివక్షితే త్వవ్యాఖ్యయా పూర్వవినిర్ధారయమితి పక్షం ప్రత్యాహ (ఆత్మేత్యేవేతి) అత్య
న్తాప్రాప్తార్థో హ్యపూర్వవిధిః- యథా స్వర్గకామో యజేతేత్యాది. నాయం తథా- పక్షే ప్రాప్తత్వాదాత్మోపాసనస్య. తత్ప్రాప్తిశ్చ
పురుషవిశేషాపేక్షయా విచారావసానే స్పష్టీభవిష్యతీత్యర్థః. ఇదానీమాత్మజ్ఞానస్యావిధేయత్వఖ్యాపనార్థం వస్తుస్వభావాలోచనయా నిత్యప్రాప్తిమా
హ (యత్వాత్ ఇతి) ఉత్పాద్యతాముక్తశ్రుతిభిరాత్మవిజ్ఞానం- కిం తావతేతి. ఆహ (తత్రేతి) కారకాదీత్యాదిపదం తదవాన్తరభేదవిషయం. న
న్వవిద్యాయామపనీతాయామపి రాగద్వేషాదిసద్భావాద్ద్వైతధీప్రవృత్తిస్స్యాత్- న హి విద్వదవిదుషోర్వ్యవహారే కశ్చిద్విశేషః- * పశ్వాదిభిశ్చావిశేషాది
తి న్యాయాత్. అత ఆహ (తస్యామితి) బాధితానువృత్తిమాత్రాన్న ద్వైతధీప్రవృత్తిః- అబాధితాభిమానమన్తరేణ తదయోగాదితి భావః. విదుషః ఫలమనుష్ఠ
త్వం వ్యావర్తయతి (పారిశేష్యాదితి) శ్రౌతజ్ఞానాత్పూర్వమపి సర్వాసాం చిత్తవృత్తీనాం జన్మనైవాత్మచైతన్యవ్యఞ్జకత్వాత్ప్రాప్తమాత్మజ్ఞానం- శ్రౌతే
తు జ్ఞానే నాన్యస్య నాత్మేతి స్ఫురణమాత్మజ్ఞానమేవేతి నిత్యప్రాప్తిమభిప్రేత్యాహ (తస్మాదితి) అస్మిన్ పక్ష ఇతి నిత్యప్రాప్తత్వపక్షోక్తిః. అపూర్వవిధివాదీశ
ఙ్కతే (తిష్ఠతు తావదితి) సర్వేషాం స్వభావతో విషయప్రవణానీన్ద్రియాణి నాత్మజ్ఞానవార్తామపి పృచ్ఛన్తి - తదత్యన్తాప్రాప్తత్వాదాత్మజ్ఞానే భవత్య
పూర్వవిధిరితి భావః. విశిష్టస్యాధికారిణశ్శాబ్దజ్ఞానం శబ్దాదేవ సిద్ధమితి కథమప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేతి) న ఖల్వత్ర శాబ్దజ్ఞానం వివక్షితం - కింతూ

పాసనం నామ మానసం కర్మ. తదేవ జ్ఞానావృత్తిరూపత్వాత్ జ్ఞానమిత్యేకత్వేన సత్యప్రాప్తత్వాద్విధేయమిత్యర్థః. తయోరేకత్వం వివృణోతి (నేత్యాదినా) అనేనహీత్యాదౌ వేదశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వాన్న స వేదేత్యత్రాపి కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేనేతి) ఉక్తశ్రుతిభ్యో యద్విజ్ఞానం శ్రుతం- త దుపాసనమేవేతి యోజనా. సమోతసిక్తైకముపాస్త ఇత్యుపక్రమా, ద్ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యుపసంహారా, చ్చ న స వేదేత్యత్ర తావద్వేదశబ్దస్యోపాసనార్థత్వమేష్టవ్యం - అన్యథోపక్రమోపసంహారవిరోధాత్. తథాచాగ్నివైశ్వానరస్యాఖ్యాయికాదుపాసనమేవ సర్వత్ర వేదనం. తచ్చ సర్వత్రైవాప్రాప్తమితి తస్మిన్నపూర్వవిధిస్స్యాదితిభావః. ఇతశ్చ తస్మిన్నేవమపూర్వవిధిరిత్యాహ (నచేతి) అతః ప్రవర్తకో విధిరుపేయ ఇతి శేషః. సచాత్యన్తాప్రాప్తవిషయత్వాన్న యమాదిరూపో న భవతీత్యాహ (తస్మాదితి) ఆత్మోపాస్తిర్విధేయేత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (కర్మవిధీతి) కర్మాత్మజ్ఞానవిధ్యోశ్శబ్దానుసారేణావిశేషముక్త్వా దర్శయతి (యథేత్యాదినా) నన్వపూర్వత్వాద్విశేషమాహ (మానసేతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) యది క్రియావిధీయతే- కథం జ్ఞానాత్మికేతి విశేష్యతే- తత్రాహ (తథేతి) ఇతశ్చాత్మోపాసనవిధిరస్తీత్యాహ (భావనేతి) వేదాన్తేషు భావనావిషేషితాంశత్రయోపపత్తిం విశదయితుం దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భావనాయాం విధేయమాన త్వేనేతి శేషః. ప్రేరణాధర్మకశబ్దవ్యాపారస్య జ్ఞానకారణకత్వాదిజ్ఞానేతికర్తవ్యతాకః పురుషప్రయత్నభావ్యనిష్ఠః శబ్దభావనోద్యతే- స్వర్గం యాగేన ప్రయాజాదిభిరుపకృత్య సాధయేదితి. పురుషప్రవృత్తిరర్థభావనేతి విభాగః. దృష్టాన్తసమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథేత్యాదినా) త్యాగః- నిషిద్ధకామ్యవర్జనం. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగః తితిక్షాదీత్యాదిపదం సమాధానాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఇత్యంశత్రయమితిసమ్బన్ధః శాన్తో దాన్త ఇత్యాది ఉక్తప్రకారసంశత్రయం. అన్వయదపి సులభమితి వక్తుమాదిపదం. విధియుక్తానాం వేదాన్తానాం కార్యపరత్వేపి తద్ధీనానాం తేషాం వస్తుపరతేత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) విధ్యుచ్ఛేషత్వేన- తచ్ఛేషత్వేనేతియావత్. అస్థూలాదివాక్యానామారోపితద్వైతనిషేధేనాద్వయం వస్తు సమర్పయతాం కథముపాస్తివిధిశేషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) * బ్రహ్మవేద బ్రహ్మైవభవతి * తరతిశోకమాత్మవిదిత్యాదీనాం ఫలార్పకత్వేనోపాస్తివిధ్యుపయోగమభిప్రేత్యాహ (ఫలంచేతి) మోక్షః - బ్రహ్మప్రాప్తిః. ఆత్మోపాసనం విధేయమితి పక్షముక్త్వా పక్షాన్తరమాహ (అపర ఇతి) తస్యానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (జ్ఞేనేతి) శాబ్దస్య జ్ఞానస్యాసంసృష్టాపరోక్షాత్మవిషయత్వాభావమితి శబ్దేన హేతూకరోతి. జ్ఞానానన్తరం వేదాన్తేషు విధేయమిత్యత్ర మానమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పక్షద్వయే ప్రాప్తే ప్రథమపక్షం ప్రత్యాహ (నార్థాన్తరాభావాదితి) తత్ర నఞర్థమేవ స్వయం వ్యాచష్టే (నచేతి) శాబ్దజ్ఞానవతో విషయాభావాన్న విధిస్సమ్భవతి- అవిద్యాతత్కార్యనివృత్తౌ స్వయం ఫలావస్థత్వాచ్చేత్యర్థః. హేతుభాగం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఆత్మోపదేశేనానాత్మనిషేధద్వారా వాక్యోత్థజ్ఞానాతిరేకేణేతి యావత్. కర్తవ్యాన్తరాభావేపి వాక్యజన్యవిజ్ఞానమేవ విధేయం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్గ్రహీతి) దృష్టాన్తేపి వాక్యోత్థజ్ఞానాతిరేకేణ పురుషప్రవృత్తిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్తద్వాక్యార్థజ్ఞానాధీనమితి వ్యర్థో విధిః- తత్రాహ (యచ్చేతి) అధికారః- విధిపురుషసమ్బన్ధః తత్కృతజ్ఞానాపేక్షమనుష్ఠానమిత్యర్థ వాక్యానిధిరిత్యర్థః. తర్హి ప్రకృతేపి వాక్యోత్థజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషవ్యాపారసమ్భవాద్విధిసాఫల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అథవిమతం ప్రవర్తకం - వైదికజ్ఞానత్వాత్- విధివాక్యోత్థజ్ఞానవదిత్యాశఙ్క్య ప్రవర్తకవిషయత్వముపాధిరిత్యాహ (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వముపాధ్యన్తరమాహ (అబ్రహ్మేతి) వాక్యోత్థజ్ఞానస్య తన్నివర్తకత్వేపి ప్రవర్తకత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ద్వితీయో పాధేస్సాధనవ్యాప్తిం శఙ్కతే (వాక్యేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యధీపరవాక్యోత్థవిజ్ఞానస్యాజ్ఞానతత్కార్యధ్వంసిత్వద్ధ్రౌవ్యాన్న సాధనవ్యాప్తిరిత్యాహ (నేత్యాదినా) తద్వాదిత్వాత్- వస్తుపరత్వాదితియావత్. ఉక్తానాం వాక్యానాం విధ్యపేక్షితార్థకత్వేన తచ్ఛేషత్వం శఙ్కితమనుభాషతే (దృష్టవ్యేతి) సిద్ధాన్తోపక్రమేణ సమాహితమేతదిత్యాహ (నేతి) తదేవ స్పష్టయతి (ఆత్మేతి) పరోక్షమాశఙ్క్యనయతి (ఆత్మస్వరూపే) కుత్ర తర్హి విధిః. ఆత్మజ్ఞానేవా- వాక్యశ్రవణేవా- తదర్థజ్ఞానస్మృతిసన్తానేవా- చిత్తవృత్తినిరోధేవా. నాద్య ఇత్యాహ (నాత్మవాదీతి) ద్వితీయం శఙ్కతే (తచ్ఛ్రవణేపీతి) అసిష్టాపాదివాక్యస్యాసత్యాది లక్షణస్యవిధిం వినా శ్రవణవత్ * తత్త్వమసి * ఉపదిష్టస్యాప్యాదృతే శ్రవణమవిరుద్ధమిత్యభిసన్ధాయ దోషాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) : తత్త్వమాది శ్రవణప్రయోజకో విధిరాత్మనోపి ప్రయుక్తశ్రవణమితిచేత్. నైవం - సఖిల్వధ్యయనవిధిః - అన్యోన్యా. అద్వైతదపేక్షయాశ్రుతస్య * తత్త్వమస్యాదేః స్వార్థభానిత్వం కర్మవాక్యవదితి స్వార్థనిష్ఠత్వావిశేషః. ద్వితీయేతస్య ప్రమాణత్వాత్తదీయస్వసర్వనిర్వాహకత్వం దూరోత్సారితమిత్యభిప్రేత్యాసవస్థాం వివృణోతి (యథేత్యాదినా) తృతీయమాశఙ్కతే (వాక్యజనితేతి) తత స్వవిధేయేతి శేషః తస్యావిధేయత్వం దూషయతి (నేతి) అర్థప్రాప్తిం వివృణోతి (యస్త్వేవేతి) అనాత్మస్మృతిహేత్వజ్ఞాననివృత్తౌ తత్కార్యస్మృత్యనుపపత్తేస్స్వభావబలప్రాప్తైవాత్మస్మృతిరిత్యుక్తం. ఇదానీమనాత్మస్మృతేరనర్థత్వస్యాన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వాచ్చాత్మస్మృతిః స్వభావప్రాప్తేత్యాహ (అనర్థత్వేతి) అనాత్మనోనర్థత్వనిశ్చయాచ్చ తదీయస్మృత్యనుపపత్తావితరస్మృతిరర్థప్రాప్తేత్యాహ (ఆత్మావగతావితి) ఆత్మనశ్చ పరమేష్టత్వావగమాదర్థప్రాప్తా తదీయస్మృతిరిత్యాహ (ఆత్మవస్తునశ్చేతి) అర్థప్రాప్త్యావిధేయత్వాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అనాత్మస్మృతిహేత్వజ్ఞానాభావాదిస్తత్ప్రబ్రార్థః. అర్థతః- చిదేకరసాత్మస్వభావబలాదితియావత్. దృష్టఫలత్వాచ్చాత్మస్మృతిర్నవిధేయేత్యాహ (శోకేతి) మిథ్యాజ్ఞానమేవ సాంనివర్తయతి - నశోకాదీత్యాశఙ్క్యాహ (విపరీతేతి) ఆత్మస్మృతే శ్శోకాదినివర్తకత్వే మానమాహ (తథాచేతి) చతుర్థముత్థాపయతి (నిరోధస్తర్హీతి) యదివాక్యోత్థజ్ఞానాదేరవిధేయత్వం - తర్హి చిత్తవృత్తినిరోధో ముక్తిసాధనత్వేన విధీయతాం-తస్యోక్తజ్ఞానాదేరర్థాన్తరత్వాదిత్యర్థః. చోద్యమేవ వివృణోతి (అథాపీతి) అర్థాన్తరత్వాత్ - తస్య విధేయతేతి శేషః. తస్య ముక్తిహేతుత్వేన విధేయత్వే యోగశాస్త్రం సంవాదయతి (తన్త్రాన్తరేష్వితి) *అథయోగానుశాసనమితి నిశ్శ్రేయసహేతుస్సమాధిస్సూత్రితః - తస్య చ లక్షణముక్తం * యోగశ్చిత్త

వృత్తినిరోధ ఇతి. తన్నిరోధానస్థాయాం చాత్మనః స్వరూపప్రతిష్ఠత్వం కైవల్యమాఖ్యాతం * తదా ద్రష్టుః స్వరూపేవస్థానమితి. ఏవం యోగశాస్త్రే
ముక్తిహేతుత్వేనేష్టో నిరోధవిధిరిత్యర్థః. యోగశాస్త్రాదపి బలవతీం శ్రుతిమాశ్రిత్యోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) చిత్తవృత్తినిరోధస్య ముక్తిహేతు
త్వేపి న విధేయత్వం- విధిం వినాతత్సిద్ధేరిత్యాహ (అనన్యేతి) నతావద్యథాకథంచిన్నిరోధో విధేయః- సర్వస్యాపి తత్సంభవాద్విధిర్వైయర్థ్యాత్. నాపి
సర్వాత్మనాతన్నిరోధో విధేయః- జ్ఞానాదేవ తత్సిద్ధేర్విధ్యానర్థక్యాదిత్యర్థః * నాన్యః పన్థా విద్యతే * జ్ఞానాదేవ తు కైవల్యమిత్యాదిశాస్త్రమనుసరన్న
పేత్యాహ తంత్యజతి (అభ్యుపగమ్యేతి) నిరోధస్య ముక్తిహేతుత్వవిధిమాశ్రిత్య. యోగశాస్త్రమపి శ్రుతివిరోధే న ప్రమాణం- ఏతేనయోగః
ప్రత్యుక్త ఇతి న్యాయాదితిభావః. వేదాన్తేషు విధేయాభావోక్త్యా విధ్యనర్థక్యాత్ప్రత్యక్షతయా వనాలేపి సిద్ధత్వం యేత(ఆశాజ్ఞేతి)
విదేవస్పుటయిపుముక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) ఆగమానష్టమ్యానసరాచష్టే (తదసదితి) విధిమన్తరేణవాక్యార్థజ్ఞానే ప్రవృత్త్యయోగాద్వైవథ
క్యేన జ్ఞానం సర్వాకాజ్క్షనివర్తకమిత్యాశజ్క్యాహ (నచేతి) యథాకర్మకాణ్డే స్వాధ్యాయవిధేరర్థావబోధపర్యన్తత్వేన జ్ఞాపితస్యాపి విధ్యర్థజ్ఞానేవిధి
ర్వ్యన్తరం నాపేక్షతే- తథా జ్ఞానకాణ్డేపి స్యాదిత్యర్థః. తత్రాపి వేద్యత్వస్య తత్వవిద్యన్తరప్రయుక్తమేవ వాక్యార్థజ్ఞానమిత్యాశజ్క్యాహ
(విధ్యన్తరేతి) శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాప్రసక్తాచ్చ నవిధిశేషత్వం వేదాన్తానామిత్యాహ (నచేతి) వేదాన్తాః స్వార్థే న మానం - సిద్ధార్థవాక్యత్వాత్-
శోరోదీదిత్యాదివదిత్యనుమానాత్తేషాం విధిశేషత్వం ప్రామాణ్యాయ మేష్టవ్యమితి శజ్క్యతే (వస్తుస్వరూపేతి), తదేవానుమానం ప్రపఞ్చయతి (అథాపీతి)
విధేరశ్రుతత్వేపీతియావత్. ఫలవన్నిశ్చితజ్ఞానాజనకత్వముపాధిరితిమన్వానస్సమాధత్తే (నవిశేషాదితి) నఞర్థం స్ఫుటయతి (నవాక్యస్యేతి) విశిష్టిం వ్యా
చష్టే (కింతర్హీతి) తస్య ప్రామాణ్యప్రయోజకత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి (తద్యత్రేతి) సామాన్యన్యాయం ప్రకృతే యోజయన్ పృచ్ఛతి
(కించేతి) కింతేషు తాదృగ్జ్ఞానముత్పద్యతే- నవేతి ప్రశ్నార్థః. ద్వితీయేనుభవవిరోధస్స్యాదితి మత్వాపక్షాన్తరమనూద్య ప్రత్యాహ (ఉత్పద్యతేచేదితి)
ప్రామాణ్యే హేతుసద్భావాన్నాప్రామాణ్యమిత్యర్థః నిశ్చితజ్ఞానజనకత్వేపి ఫలవత్త్వవిశేషణమసిద్ధమిత్యాశజ్క్యాహ (కించేతి) విద్వదనుభవఫ
లశ్రుతిసిద్ధం విశేషణమితిభావః. దృష్టాన్తం విఘటయితుం ప్రశ్నాన్తరం పృచ్ఛతి (ఏవమితి) వేదాన్తేష్వివేతియావత్. కింవానేతిశేషః. ఆద్యే
సాధ్యవైకల్యం మత్వా ద్వితీయం దూషయతి (నచేదితి) తర్హి తద్దృష్టాన్తేన * తత్త్వమస్యాదేరపి స్యాదప్రామాణ్యమిత్యాశజ్క్యాహ (తద
ప్రామాణ్య ఇతి) విమతం స్వార్థే మానం - యథోక్తజ్ఞానజనకత్వాత్ - దర్శాదివాక్యవదితిభావః విపక్షే దోషమాహ (తదప్రామాణ్యేవేతి)
ప్రవర్తకజ్ఞానజనకత్వముపాధిరితిశజ్క్యతే (నన్వితి) సాధనవ్యాపకత్వం నిరస్యతి (ఆత్మేతి) ప్రవర్తకధీజనకత్వం ధర్మిణినాస్తీత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమితి)
తర్హి యథోక్తోపాధిసద్భావాదనుమానానుత్థానమిత్యాశజ్క్యాహ (నప్రదోష ఇతి) నహి ప్రవర్తకధీజనకత్వం ప్రామాణ్యే కారణం- నిషేధవాక్యేష్వ
ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నచనివర్తకధీజనకత్వమపి తథా- విధావప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నచోభయం- ప్రత్యేకముభయకారణత్వాభావేనాప్రా
మాణ్యాదితిభావః. వేదాన్తేషు ప్రవర్తకధీజనకత్వాభావో న కేవలమదోషః - కింతు గుణ ఇత్యాహ (అలంకారశ్చేతి) * ఆత్మానం చేదిత్యాదిశ్రుతేః
* ఏతద్బుద్ధ్వా బుద్ధిమాన్ స్యాత్కృతకృత్యశ్చ భారతేత్యాదిస్మృతేశ్చ జ్ఞానం కృతకృత్యతాసిదానం. నచజ్ఞానస్య ప్రవర్తకత్వే తదయుక్తం- ప్రవృత్తీనాం క్లేశాత్మకత్వాత్. అతోయథో
క్తజ్ఞానజనకత్వం వాక్యానాం భూషణమేవేత్యర్థః. శాస్త్రోత్థం జ్ఞానం నవిధేయమితి ప్రతిజ్ఞాయ పూర్వోక్తపక్షాన్తరమనువదతి (యత్తూక్తమితి) (ఉపాస
నార్థత్వమితి) ఆత్మోపాసనేన తత్సాక్షాత్కారం భావయేదిత్యేవమర్థత్వమిత్యర్థః. అభ్యుపగమవాదేన పరిహరతి (సత్యమితి) యథోక్తేషు వాక్యేషు
ఆత్మోపాసనం తత్సాక్షాత్కారముద్దిశ్య విధీయతేచేత్- ప్రకృతేపి వాక్యే తత్సమ్భవాన్నాపూర్వవిధిరితి ప్రకృతమభిధాయేత్యాహ (కిన్త్వితి)
కథం తర్హి విధ్యఙ్గీకారవాచోయుక్తిరిత్యాశజ్క్యాహ (పక్షేతి) యథాపక్షే ప్రాప్తస్యావఘాతస్య * వ్రీహీనవహన్తీతి నియమరూపో విధిరఙ్గీకృతః-
తథాత్మోపాసనస్యాపి పక్షే ప్రాప్తస్యతదేవకర్తవ్యం- నానాత్మోపాసనమితి నియమః - తదర్థతా ప్రకృతవాక్యస్యేతి నప్రక్రమవిరోధోస్తీత్యర్థః.
పాక్షికీం ప్రాప్తిముక్తామాక్షిపతి (కథమితి) కాపునరత్రానుపపత్తిరిత్యాశజ్క్యాహ (యావతేతి) ఆత్మని వాక్యోత్థే విజ్ఞానే సత్యనాత్మస్మృతిహే
తూనాం మిథ్యాజ్ఞానాదీనామపనీతత్వాద్ద్వైతస్య భావే ఫలాభావన్యాయేన తాసామసమ్భవాదాత్మన్యేతి సన్తతిరేవ పునస్స్యాదాస్యాత్ - ప్రకారాన్తరాయో
గాదితి సిద్ధాన్తినోక్తత్వాన్నాత్మోపాసనస్య పక్షే ప్రాప్తిరిత్యర్థః. తస్యనిత్యప్రాప్తిముక్తామఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హి నియమవిధివాచోయుక్తిరయు
క్తేత్యాశజ్క్యాహ (యద్యపీతి) ఆత్మని నిత్యాపరోక్షసంనిధేకతానేస్మరణం విస్మరణం వాయద్యపి నోపపద్యతే- తథాపి తమోనాస్తిన్ననుభవసిద్ధత్వా
న్నియమవిధేస్సావకాశత్వమిత్యాశయేనాహ (శరీరేతి) ఆరబ్ధఫలస్యాపి కర్మణః సమ్యగ్జ్ఞానాన్నివృత్తేర్న నిరుషా వాగాదీనాం ప్రవృత్తిః - అత ఆహ
(లబ్ధేతి) యథాముక్తస్యేషుపాసనాదేరప్రతిబన్ధాద్యావద్వేగం ప్రవృత్తిరవశ్యంభావినీ- తథాప్రవృత్తఫలస్యకర్మణో జ్ఞానేనోపజీవ్యతయాతతోబ
లవత్త్వాత్తద్వశాద్విదుషోపియావద్భోగం వాగాదిప్రవృత్తిర్ధ్రువమిత్యర్థః. ఆరబ్ధకర్మప్రాబల్యే ఫలితమాహ (తేనేతి) ఆరబ్ధస్య కర్మణో యథోక్తే
నన్యాయేన ప్రాబల్యే తద్వశాత్ స్ముఖాదిదోషోయదాద్భవతి- తదాత్మనివిస్మరణాదిసమ్భవాత్తజ్జ్ఞాన ప్రాప్తైః పాక్షికత్వాదవశ్యంభావికర్మాపేక్షయాతత్స్మా
ర్భల్యం స్యాదిత్యర్థః. తథాపి నియమవిధ్యఙ్గీకారస్య కిమాయాతం- తదాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానస్య పక్షే ప్రాప్తత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. ఆదిపదం బ్రహ్మచర్య
శమదమాదిసఙ్గ్రహార్థం. * విజ్ఞాయేత్యాదివాక్యానాం నియమవిధ్యర్థత్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) అదిపదేన ప్రకృతమపి వాక్యం సఙ్గృహ్యతే. త
చ్ఛబ్దార్థమేవస్ఫోరయతి (అన్యాన్తేతి) శబ్దజ్ఞానాదేవ పుమర్థసిద్ధే, సన్తత్యావృత్తేస్తృతీయజ్ఞానస్యావిధేయత్వాభావాద్వేదాన్తాః శుద్ధే సిద్ధేర్థే మాన
మిత్యుక్తం. ఇదానీమితిశబ్దప్రయుక్తం చోద్యముత్థాపయతి (అనాత్మేతి) ఆత్మశబ్దాదూర్ధ్వమితిశబ్దప్రయోగాదాత్మశబ్దార్థస్యోపాస్యత్వేనావివ
క్షితత్వాదాత్మగుణకస్యానాత్మనోఽవ్యాకృతశబ్దితస్య ప్రధానస్యోపాసనమస్మిన్వాక్యే వివక్షితమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథే

త్యాదినా) అనాత్మోపాసనమేవాత్ర విధిత్సితమిత్యుత్ప్రేక్ష్య హేత్వన్తరమాహ (అస్మైతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పరేణేతి) తతో వైలక్షణ్యం దర్శయతి (ఇహాప్వితి) వైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ఇహపరత్రేతి) వైలక్షణ్యఫలమాహ (అతఇతి) నాత్రానాత్మోపాసనం వివక్షితమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (అస్యైవేతి) ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వం-తదా ప్రక్రమవిరోధః స్యాదితి శఙ్కతే (ప్రవిష్టస్యేతి) ఆత్మనో దర్శన ప్రతిషేధం ప్రకటయతి (యస్యేతి) తస్యైవేతి నియమే హేతుమాహ (ప్రకృతేతి)తచ్ఛబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్, ప్రవిష్టస్యచ ప్రకృతత్వాత్, తస్యైతేనోపాదానాదితి హేత్వర్థః పూర్వపక్షం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రాణనాదివిశిష్టస్యపరిచ్ఛిన్నత్వాత్తస్యదృష్టత్వేఽపిపూర్ణస్యనదృష్టతేతి సిద్ధేఽపర్యవసానాన్నోపక్రమవిరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ విశదయతి (దర్శనేతి) కథమయమర్థః శ్రుత్యక్షరేభ్యోఽవగమ్యతే- తత్రాహ (ప్రాణనాదీతి) ప్రాణన్నేవేత్యాదినా క్రియాః విశేషవిశిష్టత్వేనాత్మనో విశేషణాని తస్యదృష్టత్వేఽపి నాసౌ పూర్ణో దృష్టస్స్యాదితి శ్రుతేరాశయోఽవగమ్యతే. కేవలస్యతుతస్యోపాస్యత్వమభిసంహితం- అకృత్స్నోహ్యేషదోషాభావాదిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (ఆత్మనశ్చేదితి) తస్యానుపాస్యత్వాద్ధంతద్వచనమర్థవదిత్యాశఙ్క్యతదుపాస్యత్వే హి ప్రతిషేధస్యాతో ఽప్యుపాస్యత్వేపర్యవసానమభిప్రేత్యాహ (అనేకైకేతి) ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాముపాస్యత్వమాత్మనో దర్శితం. ఇదానీంతిఃశబ్దః ప్రయోగాత్ప్రాగాపనాత్మోపాసనమిత్యుక్తం ప్రత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రయోగశాస్త్రాదుపనిష్ఠాత్సశబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఇతిశబ్దస్యయథోక్తార్థత్వాభావేదోషమాహ (అన్యథేతి) నచాత్మనస్స్వాతన్త్ర్యేణానుపాస్యత్వాదయమితిశబ్దోఽర్థవాన్- పూర్వాపరవాక్యనిరోధాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దమన్తరేణవాక్యస్య దోషాన్తరమాహ (అథేతి) తస్యశబ్దప్రత్యయవిషయత్వముద్దేశమేవేచేత్- తత్రాహ (తచ్చేతి) ఆత్మోపాస్యత్వేవాక్యన్తరత్యాదనాత్మోపాసనమేతదిత్యుక్తం దూషయతి (యత్త్వితి) ఆత్మైవజ్ఞాతవ్యః- నానాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయాం హేత్వాదిహేతురుక్తః సన్ప్రతిపాద్యతత్పదనీయమిత్యాదివాక్యాపోద్యం చోద్యముత్థాపయతి (అనిర్జ్ఞాతత్వేతి) ఉత్తరమాహ (అత్రేతి) నిర్ధారణమేవస్ఫోరయతి (అస్మిన్నితి) నాన్యదిత్యుక్తత్వాదనాత్మనో విజ్ఞాతవ్యత్వాభావశ్చేత్- అనేనహీత్యాదిశేషవిరోధస్స్యాదితి శఙ్కతే (కింనేతి) తస్యాన్యైయత్వం నేపేక్షతి (నేతి) తస్యాపిజ్ఞాతవ్యత్వేనాన్యదితివచనమనవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్యనాపి కాశత్వం దర్శయతి (జ్ఞాతవ్యత్వేపీతి) ఆత్మనస్స్వకాశాదనాత్మనో ర్జ్ఞానాన్తరత్వాత్తస్యాత్మజ్ఞానాజ్జ్ఞాతవ్యత్వాయోగాజ్జ్ఞాతవ్యత్వేజ్ఞానాన్తరమపేక్షితవ్యమేవేతిశఙ్కతే (కస్మాదితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అనేనేతి) ఆత్మన్యనాత్మజాతస్యకల్పితత్వాత్తస్యతదతిరిక్తస్వరూపాభావాత్తజ్జ్ఞానేనైవజ్ఞాతత్వసిద్ధేర్నాస్తిజ్ఞానాన్తరాపేక్షేత్యర్థః. లోకదృష్టిమాశ్రిత్యానేనేత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ (నన్వితి) ఆత్మకార్యత్వాదనాత్మనస్తస్మిన్నన్తర్భావాత్తజ్జ్ఞానేన జ్ఞానముచితమితిపరిహరతి (ఆత్మేతి) సతోపాయాభావాదాత్మనస్తస్య పదనీయత్వాసిద్ధిరితి శఙ్కతే (కథమితి) అసత్యన్యస్మిన్ ప్రత్యాచార్యాదేరన్యైరుపాయైస్తస్య సమ్భవాదాత్మనస్తస్య పదనీయత్వోపపత్తిరిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) వివక్షితం- లభ్యతే. అన్వేషణోపాయస్తత్త్వమిత్యుక్తం పదేనేతిప్రసఙ్గః. అనేనేత్యత్రవేదేతి జ్ఞానేనోపక్రమ్యానువిన్దేదితి లాభముక్త్వా కీర్తిమిత్యాదిశ్రుతౌ పునర్జ్ఞానాన్తరపదేనోపసంహారాదనువిన్దేదితి శ్రుతేరుపక్రమోపసంహారవిరోధస్స్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నేతి) కథం తయోరైకార్థ్యం- గ్రామాదౌ తదేకత్వప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అప్రసఙ్గతి) గ్రామాదావప్రాప్తస్యైవప్రాప్తిరేవలాభః- నజ్ఞానమాత్రం తథాత్రాపి కింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైత్యాదినా) జ్ఞానలాభశబ్దయోరర్థభేదమన్తరేణ కుతస్త్యాశఙ్క్యాహ (యత్రహీతి) అనాత్మని బ్రహ్మబుద్ధ్యోర్జ్ఞానలాభయోర్భేదేఽపి యత్ర భేదాప్రసక్తేరిత్యర్థః. నన్వాత్మలాభోఽపిజ్ఞానాద్భిద్యతే- లాభత్వాత్- అనాత్మలాభవదిత్యాశఙ్క్యజ్ఞానహేతుమాత్రాసఙ్గత్వముపాధిమాహ (నచేతి) అప్రాప్తత్వం వ్యక్తీకరోతి (ఉత్పాద్యేతి) తద్వ్యవధానమేవసాధయతి (కారకేతి) కించ- అనాత్మలాభోఽవిద్యాకల్పితః- కాదాచిత్కత్వాత్- స్వప్నవదిత్యాహ (సర్వోఽపి) కించ- అసావవిద్యాకల్పితః - అప్రామాణికత్వాత్- స్వప్నవదిత్యాహ (మిథ్యేతి) ప్రకృతే విశేషం దర్శయతి (అయంత్వితి) వైపరీత్యమేవ స్ఫారయతి (అన్యత్వాదితి) ఆత్మనస్సన్నిహితత్వాద్బుద్ధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యేతి) ఆత్మలాభోఽజ్ఞానం- లాభస్తుజ్ఞాననివృత్త్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) శుక్తికాయాస్స్వరూపేణగృహ్యమాణాయా అపీతి యోజనా ఆత్మలాభోఽవిద్యానివృత్తిరేవేత్యుక్తం పక్ష్యమాణం దగమయిత్వా దర్శయతి (తస్మాదితి) అవిరోధముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) లోకేఽర్థద్వయేఽపి కథమనువిన్దేదితి మధ్యే ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (విన్దతేరితి) ఆదిమధ్యావసానానామవిరోధముక్త్వా కీర్తిమిత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (గుణేత్యాదినా) ఇతిశబ్దాదుపరిష్టాద్యథేష్టస్యసమ్బన్ధః. జ్ఞానస్తుతిర్వ్యాఖ్యాత వివక్షితా- జ్ఞానినామృదుక్తస్యస్యాపేక్షితత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ౭

౨౦.— నను *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యయుక్తం- *యదిదం కిఞ్చ మిథునమాపిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజతేతి స్పష్టతయా నిర్దిష్టస్యమిథునాదిరూపస్య ప్రపఞ్చస్యేదం శబ్దనిర్దిష్టస్యాత్మైకత్వేన * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదితివక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్య ఇదంశబ్దనామరూపభాక్త్వాదిదంశబ్దవాచ్యమపితచ్ఛరీరం బ్రహ్మైవ- తస్యచ * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాత్మశబ్దవాచ్యమాత్మ చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మభేదముపపద్యత ఇత్యేతదర్థోఽత్ర సన్దర్భ ఆరభ్యతే (తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేతి) హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. తదిదం- మిథునాదిలక్షణం జగత్సృష్టేః- తదా. సృష్టేః ప్రాక్అవ్యాకృతమాసీత్- అవ్యక్తమాసీత్. అవ్యక్తశరీరకం బ్రహ్మాసీదిత్యర్థః. నామరూపాభ్యాం నవ్యాకృతమితి వ్యుత్పత్త్యా అవ్యాకృతశబ్దస్యావ్యక్తవచనత్వాత్. అవ్యక్తత్వంచనామరూపవిశిష్టతయాఽనభివ్యక్తత్వం. అవ్యాకృతశబ్దస్యతచ్ఛరీరకబ్రహ్మపరత్వేయుక్తిస్సమనన్తరమేవస్పష్టయిష్యతే. తదేవ- అవ్యాకృతశరీరకం బ్రహ్మైవ.నామరూపాభ్యామితి ఇత్థంభావే తృతీయా. నామరూపవత్తయా వ్యాక్రియత-వ్యాకృతమాసీత్. వ్యాకృతమపరిపూర్ణాభ్యాం వివిచ్యసమస్తాత్కృతమాసీదిత్యర్థః. తదేవదర్శయతి (అసౌనామాయమిదంరూపఇతి) అసౌనామా-దేవమనుష్యాదినామా ఇదంరూపః-

కరచరణాదిరూపవానిత్యేవమయం- పూర్వోక్తఆత్మైవ వ్యాక్రియతేత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హి నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతేఽసౌ నామాయమిదం రూపఇతీతి) అనేన వాక్యేన సృష్ట్యాదికాలికే అప్రత్యక్షే అవ్యాకృత నామరూపవ్యాకరణే నుగ్రహత్వాయ నిదర్శనముచ్యతే. తత్ - పూర్వం తథా నామరూపాభ్యాం వ్యాకరణాద్ధేతో రేతర్హ్యపి- ఇదానీమపి ఇదం - ఉత్పద్యమానం చరాచరవ్యక్తిజాతం ఇదం రూపోఽయం - ఏతాదృశసంస్థానవానయమసౌ నామా- దేవదత్తయజ్ఞదత్తాదినామవానితి నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతే. ఇత్థమేవాదావపి నామరూపాభ్యాం వ్యాకరణమవధేయమిత్యర్థః. ఉభయత్ర అసౌ నామేతి ఛాన్దసః సోర్లుక్. అదో నామేతి వక్తవ్యే అసౌ నామేతి లిఙ్గవ్యత్యయోఽపి ఛాన్దసః. తతశ్చ నామరూపవత్త్వమవ్యాకృతశబ్దితస్య బ్రహ్మణస్సిద్ధమితి సర్వాణి చ నామాని తత్ప్రవృత్తినిమిత్తభూతానిచ రూపాణి తదీయాన్యేవ. అతః ప్రమాదిశబ్దైరపి తస్యైవ నిర్దేశసమ్భవాత్ *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యభేదనిర్దేశే నానుపపత్తిరితి భావః. నామరూపాభ్యామేవేత్యత్రైవకారో భిన్నక్రమః. తదేవ నామరూపాభ్యాం స్వయమేవ వ్యాక్రియతేత్యర్థః. వ్యాక్రియతేత్యత్ర కర్మకర్తరి లకారః- కర్త్రన్తరాపేక్షాగౌరవాత్, *తదాత్మానం స్వయమకురుతేత్యనేనైకార్థ్యాత్. ఉక్తంచ భగవతా భాష్యకృతా *తదేవావిభక్తనామరూపం బ్రహ్మసంజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం స్వేనైవ విభక్తనామరూపం స్వయమేవ వ్యాక్రియతేత్యుచ్యత ఇతి. నను అవ్యాకృతమాసీదిత్యత్ర క్తప్రత్యయస్య కర్మార్థకత్వమేవ వక్తవ్యం- నతు కర్మకర్త్రర్థకత్వం. నచ కర్మకర్తర్యపి కర్మవద్భావేన క్తప్రత్యయసిద్ధిరస్త్వితి వాచ్యం- లాన్తస్యైవ యః కర్మణా తుల్యక్రియః కర్తా- తస్యైవ కర్మవద్భావవిధానాత్. కృత్యర్థకలన్తాముకర్మవద్భావాభావాదవశ్యం కర్మణ్యేవ క్తో వక్తవ్యః. తతశ్చ తదవైరూప్యాయ వ్యాక్రియతేత్యత్రాపి కర్మణ్యేవ లకారోఽస్త్వితి చేన్న- ఏవకారేణ కర్త్రన్తరవ్యవచ్ఛేదాత్, కర్త్రన్తరాపేక్షాగౌరవాచ్చ వ్యాక్రియతేతి లకారస్య కర్మకర్తర్యేవాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్. వైరూప్యస్యాపి సోఢవ్యత్వాత్. నన్వాత్మనః కథం దేవమనుష్యాదినామరూపవత్త్వం- దేవమనుష్యాదిశరీరేతరస్యావర్తమానత్వాదితీమాం శఙ్కాం వ్యావర్తయతి (స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆనఖాగ్రేభ్య ఇతి) ఏషః- అవ్యాకృతశరీరకః సః- పూర్వమాత్మశబ్దితః పరమాత్మా ఇహ- కార్యవర్గే ఆనఖాగ్రేభ్యః ప్రవిష్టః- కారణావస్థాయాం చిదచితోర్వ్యాప్య స్థితత్వాత్ కార్యావస్థాయామపి తదన్తః ప్రవిశ్యైవ స్థిత ఇత్యర్థః. ప్రవిష్టః- అన్తర్యామిరూపేణేతి శేషః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా క్షురః క్షురధానేఽవహితస్స్యాద్విశ్వమ్భరో వా విశ్వమ్భరకులాయ ఇతి) క్షురో ధీయతేఽస్మిన్నితి క్షురధానం- క్షురకోశః. తస్మిన్ యథా క్షురః అవహితః- పిహితః ప్రవిష్టః, విశ్వం బిభర్తి వైశ్వానరాగ్నిరూపేణేతి విశ్వమ్భరః - అగ్నిః. సః తస్య విశ్వమ్భరస్యాగ్నేః కులాయే- నీడే- దారుణీతి యావత్. యథా పిహితః ప్రవిష్టః, - తథా ఇహ ప్రవిష్ట ఇతి పూర్వేణాన్వయః. (తం న పశ్యన్త్యకృత్స్నో హి స ఇతి) యస్తిలతైలవత్సర్వస్వరూపవ్యాప్తం పరమాత్మానం న పశ్యతి- సః అకృత్స్నః- అపూర్ణస్వరూపః అసత్కల్ప ఇతి యావత్. పరమాత్మన ఏవ సర్వనామరూపవత్త్వముపపాదయతి (ప్రాణన్నేవ ప్రాణో నామ భవతీత్యాదినా) ప్రాణన్నేవ - ప్రాణనక్రియాం కుర్వన్నేవ పరమాత్మా ప్రాణనామా భవతి. ప్రాణతీతి ప్రాణ ఇతి వ్యుత్పత్తేరిత్యర్థః. వదన్వాక్- వదనక్రియాం కుర్వన్నేవ వాఙ్నామా భవతి. వక్తీతి వాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- దర్శనక్రియాం కుర్వంశ్చక్షుర్నామా భవతీత్యర్థః చష్ట ఇతి చక్షుః. శృణ్వన్ శ్రోత్రం భవతి. శృణోతీతి హి శ్రోత్రం. మన్వానః- మననం కుర్వన్నేవ మనో భవతి. మనుత ఇతి హి మనః. తాన్యేతాని- ప్రాణాదినామాన్యస్య- పరమాత్మనః పాచకలావకాదివత్కర్మనామాన్యేవ. అతస్స పరమాత్మైవ ప్రాణవాగాదిద్వారా ప్రాణనవదనాదికర్తా, తథా తత్తచ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభూతజాతిగుణక్రియాద్యాశ్రయస్స ఏవ, ఇతి తస్యైవ తత్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తక చరాచరశబ్దవాచ్యత్వమపీతి సర్వనామరూపాశ్రయత్వం పరమాత్మనోఽస్తీతి భావః. అత్ర ప్రాణనాదికరణేషు ప్రాణాదిషు కర్తృత్వోపచారః ప్రాధాన్యాదవగన్తవ్యః. ఇదం చ వాక్యం *కారణత్వేన చాకాశాదిష్వి త్యధికరణే సమన్వయాధ్యాయే చిన్తితం. తథాహి-* సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి క్వచిత్సత్పూర్వికా సృష్టిరామ్నాయతే. *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి క్వచిదసత్పూర్వికా. అతో వేదాన్తేషు సృష్టిరవ్యవస్థితేతి జగతో బ్రహ్మైకకారణత్వం నిశ్చేతుం న శక్యం. *తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి అవ్యాకృతకర్తృక సృష్టేరామ్నాతాయాస్సాఙ్ఖ్యస్మృత్యనురోధిత్వాత్ ప్రధానమేవ జగత్కారణం. అతఈక్షణాదయో గౌణా నేతవ్యా ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే *కారణత్వేన చాకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః *సమాకర్షాదితి సూత్రాభ్యాం సిద్ధాన్తితం. *జన్మాద్యస్య యత ఇత్యాదిసూత్రేషు ప్రతిపాదితం సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం బ్రహ్మ యథా వ్యపదిష్టమిత్యుచ్యతే. తస్యైవ *ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యాదివాక్యేషు ఆకాశాదికారణత్వేనోక్తేః, సమాకర్షాత్ -*అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యత్ర *సోఽకామయతేతి ప్రకృతస్య బ్రహ్మణ ఏవ *తదప్యేష శ్లోకో భవతీతి సమాకృష్య *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యభిధానాత్, అసచ్ఛబ్దస్సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టపరః. *తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రాపి అవ్యాకృతస్య *స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆనఖాగ్రేభ్యః పశ్యంశ్చక్షురిత్యాదినోత్తరత్ర సమాకృష్యమాణత్వా, దవ్యాకృతశబ్దోఽప్యవ్యాకృతశబ్దితావ్యక్తశరీరకపరమాత్మపర ఏవేత్యర్థ ఇతి నిర్ణీతం. తథా సాఙ్ఖ్యస్మృతిశ్చ నానురోద్ధవ్యేతి స్మృతిపాదే *స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాదిత్యధికరణే స్థితం. తత్ర హి *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ *తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యేవం రూపశ్రుతీనాం పరస్పరవిరుద్ధార్థతయా ప్రతీయమానానాం స్వతోఽర్థనిర్ణయాసమర్థానాం తత్త్వప్రతిపాదకసర్వజ్ఞకపిలప్రణీతస్మృత్యనుసారేణైవార్థో నిర్ణేతవ్యః. ఇతరథా సాఙ్ఖ్యస్మృతేః కాపిల్యాదిస్మృతివత్కర్మస్వరూపే సావకాశత్వాభావేనానవకాశత్వరూపో దోషః ప్రసజ్యేతేతి పూర్వపక్షం కృత్వా *యద్వై కిఞ్చ మనురవదత్తద్భేషజమితి శ్రుతిప్రతిపాదితప్రామాణ్యానాం శ్రుత్యవిరుద్ధానాం భూయసీనాం మన్వాదీనాం స్మృతీనాం ప్రధానకారణవాదేఽనవకాశప్రసఙ్గేన శ్రుతివిరుద్ధాయాః అతాదృశ్యా ఏకస్యాః సాఙ్ఖ్యస్మృతేరేవానాదరణీయత్వముచితం. మన్వాదిస్మృతయో హ్యైకకణ్ఠ్యేన సర్వజ్ఞం పరమాత్మానం జగత్కారణమభిదధతి. యథాహ మనుః *ఆసీదిదం తమోభూతమిత్యారభ్య *తతస్స్వయమ్భూర్భగవానవ్యక్తో వ్యఞ్జయన్నిదం। మహాభూతాదివృత్తౌజాః ప్రాదురాసీత్తమోనుదః॥ సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాః ప్రజాః। అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజదితి. భగవద్గీతాసు చ *అ

హం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయ స్తథా *అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే ఇతి. మహాభారతేచ * కుతస్సృష్టమిదం సర్వం జగత్స్థావరజఙ్గమం। ప్రలయేచ కమభ్యేతి తన్మే బ్రూహి పితామహేతి పృష్ట ఆహ *నారాయణో జగన్మూర్తిరనన్తాత్మా సనాతన ఇతి. తథా *తస్మాదవ్యక్తముత్పన్నం త్రిగుణం ద్విజసత్తమేతి, *అవ్యక్తం పురుషే బ్రహ్మన్నిష్క్రియే సమ్ప్రలీయత ఇతి, చ. ఆహచ భగవాన్ పరాశరః * విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతం జగత్తత్రైవచ స్థితం। స్థితిసంయమకర్తాసౌ జగతోస్య జగచ్చ స ఇతి. ఆహచాపస్తమ్బః *పూః ప్రాణినస్సర్వ ఏవ గుహాశయస్య అహన్యమానస్య వికల్మషస్యేత్యారభ్య *తస్మాత్కాయాః ప్రభవన్తి సర్వే స మూలం శాశ్వతికస్స నిత్య ఇతి. నచ మన్వాదిస్మృతీనాం కర్మస్వరూపే సావకాశత్వం- కర్మారాధ్యపరమాత్మస్వరూపేపి తాత్పర్యాత్. నను కపిలేన మన్వాద్యభిమతస్య పరమాత్మనోఽనుపలబ్ధేః తస్యాప్రామాణికత్వమితిచేత్- తత్రాహ *ఇతరేషాంచానుపలబ్ధేః. ఇతరేషాం- మన్వాదీనాం వైదికానాం బహూనాం సాఙ్ఖ్యోక్తప్రకారేణ తత్త్వానుపలబ్ధేస్సాఙ్ఖ్యస్మృతిరనపరోధ్యేతి సిద్ధాన్తః కృతః. ఏవం సాఙ్ఖ్యాభిమతస్య ప్రధానస్య జగత్సృష్టృత్వం నయుక్తిసహమితి వర్ణ్యపాదే రచనానుపపత్తేరిత్యధికరణే స్థితం. తథాహి- *రచనానుపపత్తేశ్చనానుమానం ప్రవృత్తేశ్చ. సత్త్వరజస్తమోమయ సుఖదుఃఖమోహాత్మకం జగత్తత్స్వరూపోపాదానకం- కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధం సాఙ్ఖ్యాభిమతం ప్రధానం న జగత్కారణం. అనుమీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా అనుమానశబ్ద ఆనుమానిక ప్రధానపరః. తాదృశ ప్రధానస్య తత్స్వభావాభిజ్ఞచేతనానధిష్ఠితత్వే సవిచిత్రప్రపఞ్చరచనాసామర్థ్యానుపపత్తేః, తాదృశచేతనాధిష్ఠితస్యైవ దార్వాదేరచేతనస్య కార్యప్రవృత్తిదర్శనాచ్చ న ప్రధానం జగత్కారణమిత్యర్థః. * పయోఽమ్బువచ్చేత్తత్రాపి. నను పయసశ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపి దధిభావేన పరిణామవ, ద్వారిదముక్తజలస్య నారికేలరసాద్యాత్మనా పరిణామవ, చ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపి ప్రధానస్య పరిణామః కిం న స్యాదితిచేన్న- తత్రాపి ప్రజ్ఞాధిష్ఠానస్యైవ- తస్యాపి పక్షత్వాదిత్యర్థః. * వ్యతిరేకానవస్థితేశ్చానపేక్షత్వాత్. సృజ్యమానప్రాణికర్మపరిపాకాద్యభిజ్ఞపురుషానధిష్ఠానానపేక్ష ప్రధానస్య జగత్సృష్టృత్వే సర్వ ఏవ సర్వదా స్యాత్- తద్వ్యతిరేకస్య ప్రతిసర్గస్యావస్థితిః- సత్తా కదాపి న స్యాదిత్యర్థః * అన్యత్రాభావాచ్చ న తృణాదివత్. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణాదేః ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్యాపి క్షీరాకారేణ పరిణామదర్శనాదిత్యుదాహరణాన్తరావలమ్బనేన శఙ్కా. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణవత్ అనడుదాద్యుపయుక్తతృణాదేః క్షీరభావేన పరిణామాభావాత్ తత్రాపి ప్రాజ్ఞాధిష్ఠానమపేక్షితమితి పరిహారాభిప్రాయః. *పురుషాశ్మవదితిచేత్తథాపి. దృక్ఛక్తియుక్తపురుషసన్నిధానాద్దృక్ఛక్తిశూన్యోప్యన్యో యథా ప్రవర్తతే, యథా అయస్కాన్తాశ్మసన్నిధానాదయసోఽచేతనస్య ప్రవృత్తిః, - ఏవం చిన్మాత్రాత్మకపురుషసన్నిధానాదచేతనం ప్రధానం జగత్సృష్టౌ ప్రవర్తత ఇతిచేత్ తథాపి ప్రధానస్య స్రష్టృత్వం నోపపద్యతే- పురుషస్య చిన్మాత్రవపుషః తదనుగుణోపదేశాదివ్యాపారాభావాత్, సన్నిధానమాత్రస్య ప్రయోజకత్వే నిత్యసర్గప్రసక్తాత్,. *అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ. ప్రలయే సామ్యావస్థానాం సత్త్వరజస్తమసాముత్కర్షాపకర్షలక్షణాఙ్గాఙ్గిభావవశేన జగత్సృష్టిర్వక్తవ్యా సా నోపపద్యతే- కాలవిశేషే అఙ్గాఙ్గిభావే నియామకాభావాదిత్యర్థః. *అన్యథాఽనుమితౌ చ జ్ఞశక్తివియోగాత్. సూచితప్రకారాతిరిక్తప్రకారేణ ప్రధానానుమానేపి జ్ఞాతృత్వశక్త్యభావాజ్జగత్సృష్టృత్వం ప్రధానస్య నోపపద్యతే. *అభ్యుపగమేప్యర్థాభావాత్. ఆనుమానికప్రధానాభ్యుపగమేపి పురుషస్య తస్మిన్ చిన్మాత్రత్వేన నిష్క్రియత్వేన భోగాపవర్గయోరభావాత్ పురుషభోగాద్యర్థా ప్రధానప్రవృత్తిరితి నోపపద్యతే. అతో వ్యర్థః ప్రధానాభ్యుపగమః. * విప్రతిషేధాచ్చాసమఞ్జసం. పురుషో న సంసరతి, న ముచ్యత, ఇత్యుక్త్వా పురుషభోగాద్యర్థా ప్రధానప్రవృత్తిరిత్యభ్యుపపాదయతాం స్వదర్శనం పూర్వోత్తరవిరోధాచ్చాసమఞ్జసమితి స్థితం. తతశ్చ సాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానస్య తుచ్ఛత్వాత్ తద్ఘటితాన్తర్భావ్యావ్యాకృతమాసీదిత్యస్య తత్ప్రతిపాదకత్వశఙ్కానవకాశః. ప్రకృతమనుసరామః. (స యోఽత ఏకైకముపాస్తే న స వేదేతి) అతః - అస్మాద్ధేతోః సర్వనామరూపవిశిష్టం పరమాత్మానం విహాయ ఏకైకం- ఏకైకనామరూపవిశిష్టం జీవముపాస్తే- న స వేద - నోపాస్తే. తదుపాసనముపాసనమేవ న భవతీత్యర్థః. ఉపాసనశబ్దమధ్యపతితత్వాద్విదిరుపాసనపరః. ఉక్తంచ వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే *న స వేదేత్యస్య స యోఽత ఏకైకముపాస్త ఇత్యేతద్వాక్యపూర్వకత్వాదుపక్రమోపసంహారయోరుపాసనశబ్దాద్ మధ్యే వేదనశబ్దః ఇతి. కుత ఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నో హ్యేషోఽత ఏకైకేన భవతీతి) అతః- బ్రహ్మణ ఏవ సర్వనామరూపవిశిష్టత్వేన సర్వాత్మత్వాత్ ఏకైకేన- నామరూపేణ విశిష్టః ఏషః- జీవః అకృత్స్నః - అపూర్ణో భవతీత్యర్థః. ఏకైకేనేతి ఇత్థమ్భూతలక్షణతృతీయా. తస్మాద్ధేతోః (ఆత్మేత్యేవోపాసీతాత్ర హ్యేతే సర్వ ఏకం భవన్తీతి) ఏకైకనామరూపం జీవం విహాయ సర్వనామరూపభాజం పరమాత్మానముపాసీత. అత్ర- పరమాత్మని హి - యస్మాత్ సర్వే పదార్థాశ్శరీరతయా ఏకం భవన్తి. న తు స్వరూపైక్యం- జడాజడయోరైక్యాసమ్భవాత్, శరీరశరీరిణోశ్చ పృథక్సిద్ధ్యభావేన ఏకత్వవ్యవహారస్య దృష్టత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ దేవదత్తస్యాత్మా- యజ్ఞదత్తస్యాత్మేతి కిఞ్చిత్ప్రతియోగికతయోపాసనే హి న సర్వాన్తర్భావః- ఆత్మత్వేనైవోపాసనే సఙ్కోచకాభావాత్ అసఙ్కుచితం సర్వాత్మత్వం లభ్యత ఇతి భావః. యద్వా- (స యోఽత ఏకైకముపాస్తే న స వేదేతి) యస్మాన్నామరూపాత్మకప్రపఞ్చవిశిష్టం బ్రహ్మ- అతః యః ఏకైకం- విశేషణాంశం విశేష్యాంశం వా పృథక్సిద్ధతయోపాస్తే- న స వేద- తదుపాసనమేవ న భవతీత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నో హ్యేషోఽత ఏకైకేన భవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేతి) హి - యస్మాత్ ఏషః- విశిష్టపదార్థః ఏకైకేన- విశేషణాంశేన విశేష్యాంశేన వా అకృత్స్నః- అపూర్ణో భవతి. కేవలవిశేషణాంశేపి పూర్ణతా నాస్తి- కేవలవిశేష్యాంశేపి పూర్ణతా నాస్తి యతః- అతః ఆత్మేత్యేవ- నామరూపాత్మకచిదచిత్ప్రపఞ్చాపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వేనైవ ఉపాసీతేత్యర్థః. (అత్ర హ్యేతే సర్వ ఏకం భవన్తీతి) అత్ర హి- విశిష్టే సర్వే- పదార్థాః ఏకం భవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. విశిష్టే విశేషణవిశేష్యయోరన్తర్భూతత్వాదితి భావః. ఏతదేవాభిప్రేత్య * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీత్యత్ర వ్యాసార్యైః *అకృత్స్నః- అపూర్ణః. విశిష్ట ఏవ హి పూర్ణ ఇత్యుక్తం. (తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్యేతి) తదేతత్ పరమాత్మస్వరూపమస్య సర్వస్య - నామరూపాత్మకప్రపఞ్చస్య పదనీయం- ప్రపదనీయం, ప్రపత్తవ్యమిత్యర్థః. పదేర్గత్యర్థాత్ కరణీయర్ప్రత్యయః. అథవా - పదనీయం- జ్ఞాతవ్యమితివార్థః. తత్ర

ఉ.— ‡ తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరం యదయమాత్మా స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ ప్రియꣳ రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే న హాస్య ప్రియం ప్రమాయుకం భవతి॥ ౮

హేతుమాహ (యదయమాత్మేతి) అస్య సర్వస్యేత్యేతదత్రాపి కాకాక్షిన్యాయేనాన్వేతి. యత్ - యస్మాత్కారణాత్ అస్య సర్వస్యాయమాత్మా- అత ఇత్యర్థః. * తమేవైకం జానథాత్మానమితి ఆత్మన ఏవ జ్ఞాతవ్యత్వాభిధానాదితి భావః. (అనేన హ్యేతత్సర్వం వేదేతి) అనేన - ఆత్మనాఽఽజ్ఞాతేన సర్వం వేద - సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా హ వై పదేనానువిన్దేదేవమితి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ. యథా చోరాద్యపహృతం గవాదిధనం పదేన- తత్పదాఙ్కితప్రతిపదేన లభతే- ఏవం పదనీయత్వేన ప్రాప్తిసాధనభూతేన బ్రహ్మణా సర్వమనువిన్దేత్ - వేదేత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికఞ్చ ఫలమాహ (కీర్తింశ్లోకం విన్దతే య ఏవం వేదేతి) కీర్తిం- ఖ్యాతిసామాన్యం. శ్లోకం- పుణ్యశ్లోకత్వం చ లభత ఇత్యర్థః. ౭

శం.— కుతశ్చాత్మతత్త్వమేవ జ్ఞేయమనాదృత్యాన్యదితి. ఆహ- తదేతత్- ఆత్మతత్త్వం ప్రేయః- ప్రియతరం పుత్రాత్. పుత్రో హి లోకే ప్రియః ప్రసిద్ధః- తస్మాదపి ప్రియతరమితి నిరతిశయప్రియత్వం దర్శయతి. తథా విత్తాత్ - హిరణ్యరత్నాదేః, తథాన్యస్మాత్- యద్యల్లోకే ప్రియత్వేన ప్రసిద్ధం- తస్మాత్సర్వస్మాదిత్యర్థః తత్కస్మాదాత్మతత్త్వమేవ ప్రియతరం- న ప్రాణాదీతి. ఉచ్యతే- బాహ్యాత్పుత్రవిత్తాదేః ప్రాణపిణ్డసముదాయో హ్యన్తరోఽభ్యన్తరః- సన్నికృష్ట ఆత్మనః. తస్మాదప్యన్తరతరాదన్తరతరం యదయమాత్మా - యదేతదాత్మతత్త్వం. యో హి లోకే నిరతిశయప్రియః- స సర్వప్రయత్నేన లబ్ధవ్యో భవతి- తథాయమాత్మా సర్వలౌకికప్రియేభ్యః ప్రియతమః- తస్మాత్తల్లాభే మహాన్ యత్న ఆస్థేయ ఇత్యర్థః. కర్తవ్యతాప్రాప్తమప్యన్యప్రియలాభే యత్నముజ్ఝిత్వా కస్మాత్పునరాత్మానాత్మప్రియయోరన్యతరప్రియహానేనేతరప్రియోపాదానప్రాప్తౌ ఆత్మప్రియోపాదానేనైవేతరహానం క్రియతే - న విపర్యయ ఇతి. ఉచ్యతే- స యః- కశ్చిదన్యం - అనాత్మవిశేషం పుత్రాదికం ప్రియతరమాత్మనస్సకాశాత్ బ్రువాణం బ్రూయాదాత్మప్రియవాదీ కిం. ప్రియం- తవాభిమతం పుత్రాదిలక్షణం రోత్స్యత్యావరణం- ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతి. వినఙ్క్ష్యతీతి. స కస్మాదేవం బ్రవీతి. యస్మాదీశ్వరః- సమర్థః. పర్యాప్తోసావేవం వక్తుం హ యస్మాత్ - తస్మాత్తథైవ స్యాత్ - యత్తేనోక్తం ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతీతి. యథాభూతవాదీ హి సః- తస్మాత్స ఈశ్వరో వక్తుం. ఈశ్వరశబ్దః క్షిప్రవాచీతి కేచిత్ - భవేద్యది ప్రసిద్ధిస్స్యాత్. తస్మాదుజ్ఝిత్వాన్యత్ప్రియమాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత. స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే - ఆత్మైవ ప్రియః- నాన్యోస్తీతి ప్రతిపద్యతే. అన్యల్లౌకికం ప్రియమప్యప్రియమేవేతి నిశ్చిత్యోపాస్తే- చిన్తయతి. న హాస్య- ఏవంవిదః ప్రియం ప్రమాయుకం- ప్రమరణశీలం భవతి. నిత్యానువాదమాత్రమేతత్ -ఆత్మవిదోన్యస్య ప్రియస్యాప్రియస్య చాభావాత్. ఆత్మప్రియగ్రహణస్తుత్యర్థం వా. ప్రియగుణఫలవిధానార్థం వా మన్దాత్మదర్శినః- తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాత్. ౮

ఆ.— ఆత్మనః పదనీయత్వే తస్యైవాజ్ఞాతత్వసహ్యవా హేతురుక్తః- అధునా తస్యైవ హేత్వన్తరత్వేనోత్తరవాక్యమవతారయతి (కుతశ్చేతి) ఇతశ్చేతి యావత్. విరక్తస్య పుత్రే ప్రీత్యభావాత్కథమాత్మనస్తస్మాత్ప్రియతరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్రో హీతి) ప్రియతరం- ఆత్మతత్త్వమితి శేషః. లోకదృష్టిమేవావష్టభ్యాహ (తథేతి) విత్తపదేన మానుషవిత్తవద్దైవం విత్తమపి గృహ్యతే. విశేషాణామానన్త్యాత్ప్రత్యేకం ప్రదర్శనమశక్యమిత్యాశయేనాహ (తథాన్యస్మాదితి) పుత్రాదౌ ప్రీతివ్యభిచారేపి ప్రాణాదౌ తదవ్యభిచారాదాత్మనో న ప్రియతమత్వమితి శఙ్క్యతే (తత్కస్మాదితి) పదాన్తరమాదాయ వ్యాకుర్వన్ పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) అన్తరతరత్వే ప్రియతమత్వసాధనే హేతురాత్మత్వమిత్యభిప్రేత్య విశేష్యం వ్యపదిశతి (యదయమితి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేపి కుతస్తస్యైవ పదనీయత్వమిత్యాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (యో హీత్యాదినా) పుత్రాదిలాభే రాగాదీనాం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్తప్రయత్నవిరోధాదాత్మలాభే ప్రయత్నస్సకరో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వే యుక్తిం పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) ఆత్మప్రియస్యోపాదానం- అనుసన్ధానం. ఇతరస్య- అనాత్మప్రియస్య హానం- అననుసన్ధానం. విపర్యయః- అనాత్మని పుత్రాదావభినివేశేనాత్మప్రియస్యాననుసన్ధానమితి విభాగః. యుక్తిలేశం దర్శయితుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (ఉచ్యత ఇతి) కశ్చిదాత్మప్రియవాదీ- న తస్మాదన్యం ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః. వక్తవ్యం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆత్మప్రియవాదిన్యేవం వదత్యపి పుత్రాదినాశస్తద్వాక్యార్థో నియతో న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (స కస్మాదిత్యాదినా) హ శబ్దోఽవధారణార్థః. సమర్థపదాదుపరిష్టాద్యతే. తస్మాదేవం వక్తీతి శేషః. ఉక్తం సామర్థ్యమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదితి) అథాత్మప్రియవాదినా యథోక్తం సామర్థ్యమేవ కథం లబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) * అతోన్యదార్తమిత్యనాత్మనాం వినాశిత్వాద్వినాశినశ్చ దుఃఖాత్మకత్వాత్తత్ప్రియత్వస్య భ్రాన్తిమాత్రత్వాదాత్మనస్తద్విపరీత్యాత్ స్వతః ప్రీతిస్తత్రైవేతి భావః. పక్షాన్తరమనూద్య వృద్ధప్రయోగాభావేన దూషయతి (ఈశ్వరశబ్ద ఇతి) అనాత్మన్యముఖ్యా ప్రీతిరితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపాస్తిమనూద్య తత్ఫలం కథయతి (స య ఇతి) అనువాదద్యోతకో హ శబ్దః. ప్రియం- ఆత్మసుఖం. తస్యాపి లౌకికసుఖవన్నాశః- సుఖత్వాదిత్యాశఙ్క్య తేతన్నిరాసార్థమనువాదమాత్రం వివక్షితమిత్యాహ (నిత్యేతి) ఫలశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఆత్మప్రియేతి). మహద్ధీదమాత్మప్రియగ్రహణం- యత్తన్నిష్ఠస్య ప్రియం న ప్రణశ్యతి - తస్మాత్తదనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి స్తుత్యర్థం ఫలకీర్తనమిత్యర్థః. పక్షాన్తరమాహ

---

‡ ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో మిత్రాదితి, అన్తరతరో యదయమితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే । కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి॥ ౯

(ప్రియగుణేతి) యో మహత్వస్సన్నాత్మదర్శీ- తస్య ప్రియగుణవిశిష్టాత్మోపాసనే ప్రియం- ప్రాణాది న నశ్యతీతి ఫలం విధాతుం ఫలవచనమిత్యర్థః. న స్వాత్మానం ప్రియముపాసీనస్య ప్రియం ప్రాణాదివిద్యాసామర్థ్యాన్న నశ్యతి - తథా చ మన్దవిశేషణం మన్దమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తాచ్ఛీల్యేక్తవిహితస్యైకశ్రుత్యయస్య శ్రుత్యోపాదానాత్స్వభావవిధానాయోగాచ్చ ప్రమరణశీలత్వాభావే ప్రాణాదేరాత్యన్తికమప్రమరణమవివక్షితమిత్యర్థః. ౮

రం.— (తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరో యదయమాత్మేతి) యత్ - యస్మాత్కారణాదయం సర్వేషామన్తరతరః- అభ్యన్తరతరః, అత్యన్తాన్తరఙ్గః. ముఖ్య ఇతి యావత్. తాదృశ ఆత్మా. తత్ - తస్మాద్ధేతోః ఏతత్ - ఏషః పుత్రమిత్రాదిప్రియాన్తరాపేక్షయాఽతిప్రియతర ఇత్యర్థః. (స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ప్రియం రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదితి) సయః- ఏవంవిత్ ఆత్మనోఽపి- పరమాత్మాపేక్షయాఽపి అన్యత్ప్రియమస్తీతి బ్రువాణం ప్రతి- వ ఈశ్వరః ప్రియం రోత్స్యతి- ప్రియనిరోధమీశ్వరః కరిష్యతీతి యది బ్రూయాత్- తథైవ భవేదిత్యర్థః. (ఆత్మానమేవ ప్రియముపాసీతేతి) తస్మాద్ధేతోర్నిరతిశయప్రియం పరమాత్మానమేవోపాసీతేత్యర్థః. పరమాత్మనో హ్యనుభూయమానస్య నిరతిశయానన్దతయా ప్రియత్వమానన్దవల్ల్యాదిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. (సయ ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్త ఇత్యాది) ప్రమాయుకం- ప్రకృష్టం మాయుః- మరణం యస్య తత్ప్రమాయుకం న భవతి- అవినష్టం భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— సూత్రితా బ్రహ్మవిద్యా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- యదర్థోపనిషత్కృత్స్నాఽపి. తస్యైతస్య సూత్రస్య వ్యాచిఖ్యాసుః ప్రయోజనాభిధిత్సయోపోద్ఘాతం కరోతి- తదితి వక్ష్యమాణమనన్తరవాక్యేఽవద్యోత్యం వస్తు. ఆహుర్బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మ వివిదిషవో జన్మజరామరణప్రబన్ధచక్రభ్రమణకృతాయాసదుఃఖోదకాపారమహోదధిప్లవభూతం గురుమాసాద్య తత్తీరముత్తితీర్షవో ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలలక్షణాత్సాధ్యసాధనరూపాన్నిర్విణ్ణాస్తద్విలక్షణనిత్యనిరతిశయశ్రేయః ప్రతిపిత్సవః. కిమాహురితి. ఆహ (యద్బ్రహ్మవిద్యయా) బ్రహ్మ- పరమాత్మా. తద్యయా వేద్యతే - సా బ్రహ్మవిద్యా. తయా బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం- నిరవశేషం భవిష్యన్తః- భవిష్యామ ఇత్యేవం మనుష్యా యన్మన్యన్తే. మనుష్యగ్రహణం విశేషతోఽధికారజ్ఞాపనార్థం. మనుష్యా ఏవ హి విశేషతోఽభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనేఽధికృతా ఇత్యభిప్రాయః. యథా కర్మవిషయే ఫలప్రాప్తిం ధ్రువాం కర్మభ్యో మన్యన్తే- తథా బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వాత్మభావఫలప్రాప్తిం ధ్రువామేవ మన్యన్తే- వేదప్రామాణ్యస్యోభయత్రావిశేషాత్. తత్ర విప్రతిషిద్ధం వస్తు లక్ష్యతే- అతః పృచ్ఛామః. కిము తద్బ్రహ్మ- యస్య విజ్ఞానాత్సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే. తత్కిమవైత్ - యస్మాద్విజ్ఞానాత్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మ చ సర్వమితి శ్రూయతే తద్యద్యవిజ్ఞాయ కించిత్సర్వమభవత్- తథాన్యేషామప్యస్తు. కిం బ్రహ్మవిద్యయా విజ్ఞాయ సర్వమభవత్ - విజ్ఞానసాధ్యత్వాత్కర్మఫలేన తుల్యమేవేత్యనిత్యత్వప్రసఙ్గః. సర్వభావస్య బ్రహ్మవిద్యాఫలస్యానవస్థాదోషశ్చ- తదప్యన్యద్విజ్ఞాయ సర్వమభవత్- తతః పూర్వమప్యన్యద్విజ్ఞాయేతి. న తావదవిజ్ఞాయ సర్వమభవత్ - శాస్త్రార్థవైరూప్యదోషాత్. ఫలానిత్యత్వదోషస్తర్హి, నైకోఽపి దోషః- అర్థవిశేషోపపత్తేః. ౯

ఆ.— తదాహురిత్యాదేర్గతేన గ్రన్థేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రితేతి) తస్యాం ప్రామాణ్యమాహ (యదర్థేతి) తర్హి సూత్రవ్యాఖ్యానేనైవ సర్వోపనిషదర్థసిద్ధేస్తదాహురిత్యాదివృథేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) విద్యాసూత్రం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛన్తీ శ్రుతిస్సూత్రితవిద్యావిషయిత ప్రయోజనాభిధానాయోపోద్ఘాతం చికీర్షతి- ప్రతిపాద్యమర్థం బుద్ధౌ సంగృహ్య తాదర్థ్యేనార్థాన్తరోపవర్ణనస్య తథాత్వాత్, * చిన్తాం ప్రకృతసిద్ధ్యర్థాముపోద్ఘాతం ప్రచక్షత ఇతి న్యాయాదిత్యర్థః. యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదివాక్యప్రకాశ్యం చోద్యం తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే- ప్రకృతసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ (తదితి) బ్రాహ్మణమాత్రస్య చోద్యకర్తృత్వం వ్యావర్తయతి (బ్రహ్మేతి) ఉత్ప్రేక్షయా బ్రహ్మ వేదనేచ్ఛావత్త్వం వ్యావర్తయితుం తదేవ విశేషణం విభజతే (జన్మేతి) జన్మ చ జరా చ మరణం చ- తేషాం ప్రబన్ధే- ప్రవాహే చక్రవదనవరతం భ్రమణేన కృతం యదాయాసాత్మకం దుఃఖం- తదేవోదకం యస్మిన్నపారే సంసారాఖ్యే మహోదధౌ- తత్ర ప్లవభూతం- తరణసాధనమితి యావత్. తత్తీరం- తస్య - సంసారసముద్రస్య తీరం - పరం బ్రహ్మేత్యర్థః. తేషాం వివిదిషాయాః సాఫల్యార్థం తత్ప్రత్యనీకే సంసారే వైరాగ్యం దర్శయతి (ధర్మేతి) నిర్వేదస్య సిరజ్జుశత్వం వారయతి (తద్విలక్షణేతి) ఉత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కిమిత్యాదినా) * అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తద్యయేతి) మనుష్యా యన్మన్యన్తే- తత్ర విరుద్ధం వస్తు భాతీతి సమ్బన్ధః. మనుష్యగ్రహణస్య కృత్యమాహ (మనుష్యేతి) నను దేవాదీనామపి విద్యాధికారో దేవతాధికరణన్యాయేన వక్ష్యతే- తత్కుతో మనుష్యాణామేవాధికారజ్ఞాపనమిత్యత ఆహ (మనుష్యా ఇతి) విశేషతః - సర్వావిసంవాదేనేతి యావత్. తథాపి కిమితి తేజ్ఞానాన్మ్యక్తిం సిద్ధవద్బ్రువన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉభయత్ర- కర్మబ్రహ్మణోరితి యావత్. ఉత్తరవాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) మనుష్యాణాం మతం తచ్ఛబ్దార్థః. వస్తుశబ్దేన జ్ఞానాత్ఫలముచ్యతే. ఆక్షేపగర్భస్య చోద్యస్య ప్రవృత్తౌ విరోధప్రతిభాసో హేతురిత్యతశ్శబ్దార్థః. తద్బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నమపరిచ్ఛిన్నం వేతి కుతో బ్రహ్మణి చోద్యతే- తత్రాహ (యస్యేతి) ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (తత్కిమితి) బ్రహ్మ స్వాత్మానమేవాహైవదతిరిక్తం వేతి ప్రశ్నస్య ప్రసఙ్గం దర్శయతి (యస్మాదితి) సర్వస్య వ్యతిరిక్తవిషయే జ్ఞానం ప్రసిద్ధం - తత్కిం విచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మ చేతి) *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వశ్రవణాదతిరిక్తవిషయాభావాదాత్మానమేవైదితి పక్షస్య సావకాశతేత్యర్థః. కిం

ఉ.— బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేత్ । అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణాం తథా మనుష్యాణాం తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవగ్ం సూర్యశ్చేతి తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదగ్ం సర్వం భవతి తస్య హ న దేవాశ్చ నాభూత్యా ఈశతే ఆత్మా హ్యేషాగ్ం స భవతి అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవగ్ం స దేవానాం యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్భునక్త్యేకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కిము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యుః॥ ౧౦

శబ్దస్య ప్రశ్నాగ్రత్వముక్త్వా తత్ఫేసార్థత్వమాహ (లద్వదిరి) బ్రహ్మ హి కించిదజ్ఞాత్వా సర్వమభవత్ - జ్ఞాత్వా వా. నాద్యః - బ్రహ్మవిద్యానర్థక్యాది ల్యుక్త్వా ద్వితీయమనువదతి (తథేతి) స్వరూపం- అన్యద్వా జ్ఞాత్వా బ్రహ్మణస్సర్వాపత్తిరితి వికల్ప్య ద్వితీయ ఏతత్సాధారణమాపన్నమాహ (విజ్ఞానే) ద్వితీయే దోషాన్తరమాహ (అనవస్థేతి) బహిరేవాపేక్షం పరిహరతి (నతావదితి) అజ్ఞాతత్వే బ్రహ్మణస్సర్వభావః - అన్యదాదేశ్యజ్ఞానాదినా తత్సైరూప్యం. సచాన్యదా దేరపేక్షదన్తరేణ తద్భావః- శాస్త్రానర్థక్యాత్. జ్ఞానాద్బ్రహ్మణస్సర్వభావపక్షే స్వాస్మిందోషమాహ (ఫలతేతి) స్వతోఽపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ విద్యాతత్కార్యస్య బ్రహ్మత్వాత్పరిచ్ఛిన్నవద్భాతి- తన్నివృత్తిప్రాపకం సర్వభావస్య సాధ్యత్వం. నచానవస్థా- జైవానుష్ఠానశాస్త్రాత్. నాపి క్రియావిరోధః - విషయత్వమన్తరేణ స్వకీయబుద్ధ్యా స్వరణాదవసరిహరతి (కైరోపి) ఏతేన నిత్యాత్మైయద్బ్రహ్మపరిహృతమిత్యాహ (అన్యోతి) యద్యపి బ్రహ్మపరిచ్ఛిన్నం నిత్యసిద్ధం- తథాపి తత్ర విద్యాతత్కార్యత్వం సరూపసాధనవిశేషస్యజ్ఞానాదుపపద్యతే ఇత్యర్థః. ౯

రం — (తదాహురితి) తత్ - వక్ష్యమాణమాహుః- స ప్రశ్నోపక్షేపః. (యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే కిముతద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి) ఇదం హి వాక్యం వ్యాచష్టే ※ యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తః - సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మభావం ప్రాప్తుకామా మనుష్యా మన్యన్తే- కిము తద్బ్రహ్మావేత్ యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తద్బ్రహ్మ కిం వేద్యం వస్తు వేదయామాస - యస్మాత్ - వేదనాత్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మణోఽపి పరం తదుపాస్యం వస్త్వస్తీని పితృభూత్వా పృష్టా ఇతి సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాఖ్యాతం. ౯

———

శం. - యది కిం చిద్విజ్ఞాయ బ్రహ్మ సర్వమభవత్ - స్వచ్ఛాయాః కిము తద్బ్రహ్మ వేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. ఏవం చోదితే సర్వదోషానాగన్ధితం ప్రతివచనమాహ- బ్రహ్మ- అపరం. సర్వభావస్య సాధ్యత్వోపపత్తేః. నహి పరస్య బ్రహ్మణః సర్వభావాపత్తిర్విజ్ఞానసాధ్యా. విజ్ఞానసాధ్యాం చ సర్వభావాపత్తిమాహ తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తస్మాద్బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యపరం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. మనుష్యాధికారాద్వా తద్భావీ బ్రాహ్మణస్స్యాత్. ※ సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్త ఇతి హి మనుష్యాః ప్రకృతాః- తేషాం చాభ్యుదయనిఃశ్రేయససాధనవిశేషతో ఽధికారః ఇత్యుక్తం. నపరస్య బ్రహ్మణో, నాప్యపరస్య ప్రజాపతేః. అతో ద్వైతైకత్వాపరబ్రహ్మవిద్యయా కర్మసహితయా ఽపరబ్రహ్మభావముపసమ్పన్నో భోజ్యాదపావృత్తః, సర్వప్రాప్త్యోచ్ఛిన్నకామకర్మబన్ధనః, పరబ్రహ్మభావీ బ్రహ్మవిద్యాహేతోః, బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. దృష్టశ్చ లోకే భావినీం వృత్తిమాశ్రిత్య శబ్దప్రయోగః- యథాఽదనం పచతీతి. శాస్త్రే చ ※ పరివ్రాజకః సర్వభూతాభయదక్షిణామిత్యాదిః. తథేహాపి వేదిబ్రహ్మభావీ పురుషో బ్రాహ్మణ ఇతి వ్యాచక్షతే తన్న - సర్వభావోపపత్తేరనిత్యత్వదోషాత్. నహి సోఽస్తి లోకే పరమార్థతః - యో నిమిత్తవశాద్భావాన్తరమాపద్యతే నిత్యశ్చేతి. తథా బ్రహ్మవిజ్ఞాననిమిత్తకృతా చేత్సర్వభావాపత్తిః - నిత్యా చేతి విరుద్ధం. అనిత్యత్వే చ కర్మఫలతుల్యతేత్యుక్తో దోషః. అవిద్యాకృతా సర్వభావాపత్తిం చేత్సర్వభావాపత్తిం బ్రహ్మవిద్యాఫలం మన్యసే- బ్రహ్మభావి పురుషకల్పనావ్యర్థా స్యాత్ - ప్రాగ్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదపి సర్వో జన్తుర్బ్రహ్మత్వాన్నిత్యమేవ సర్వభావాపన్నః. పరమార్థతోఽవిద్యయాఽబ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చాధ్యారోపితం- యథా శుక్తికాయాం రజతం, వ్యోమ్ని వా తలమలవత్త్వాది. తథేహ బ్రహ్మణ్యధ్యారోపితమవిద్యయాఽబ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా నివర్త్యత ఇతి మన్యసే యది- తదా యుక్తం యత్పరమార్థత ఆసీత్పరం బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యార్థభూతం- బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యస్మిన్వాక్య ఉచ్యత ఇతి వక్తుం. యథాభూతార్థవాదిత్వాద్వేదస్య. న త్వియం కల్పనా యుక్తా బ్రహ్మశబ్దార్థవిపరీతో బ్రహ్మభావీ పురుషో బ్రహ్మేత్యుచ్యత ఇతి- శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాన్మహత్తరే ప్రమాణ జనాన్తరేఽసతి. అవిద్యాకృతవ్యతిరేకేణ బ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ విద్యత ఏవేతి చేన్న- తస్య బ్రహ్మవిద్యయాఽపోహానుపపత్తేః. నహి క్వచిత్సాక్షాద్వస్తుధర్మస్యాపోఢ్రీ దృష్టా కర్త్రీ వా విద్యా - అవిద్యాయాస్తు సర్వత్రైవ నివర్తికా దృశ్యతే. తథేహాప్యబ్రహ్మత్వమవిద్యాకృతమేవ నివర్త్యతామసర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా- న తు పారమార్థికం వస్తు కర్తుం నివర్తయితుం వార్హతి బ్రహ్మవిద్యా. తస్మాద్వ్యర్థైవ శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనా. బ్రహ్మణ్యవిద్యానుపపత్తిరితి చేన్న - బ్రహ్మణి విద్యావిధానాత్. నహి శుక్తికాయాం రజతాధ్యారోపణేఽసతి శుక్తికాత్వం జ్ఞాప్యతే చక్షుర్గోచరాపన్నాయామిదం శుక్తికా న రజతమితి- తథా ※ సదేవేదం సర్వం ※ బ్రహ్మైవేదం సర్వం ※ ఆత్మైవేదం సర్వం ※ నేదం ద్వైతమస్త్యబ్రహ్మేతి బ్రహ్మణ్యేకత్వవిజ్ఞానం న విధాతవ్యం బ్రహ్మణ్యవిద్యాధ్యారోపణాయామసత్యాం. న బ్రూమః శుక్తికాయామివ బ్రహ్మణ్యతద్ధర్మాధ్యారోపణా నాస్తీతి. కిం తర్హి, న బ్రహ్మ స్వాత్మన్యతద్ధర్మాధ్యారోపనిమిత్తమవిద్యాకర్తృ చేతి. భవత్వేవం నావిద్యాకర్తృ భ్రాన్తం బ్రహ్మ - కిం తు నైవాబ్రహ్మవిద్యాకర్తా చేతనో భ్రాన్తోఽన్య ఇ

ష్యతే- “నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతా” “నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ” “తత్త్వమసి” “ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మి” “అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదే”త్యాదిశ్రుతిభ్యః, స్మృతిభ్యశ్చ “సమం సర్వేషు భూతేషు” “అహమాత్మా గుడాకేశ” “శుని చైవ శ్వపాకే చ”, “యస్తు సర్వాణి భూతాని” “యస్మిన్సర్వాణిభూతానీ”త్యుపన్యాసాచ్చ. నన్వేవం శాస్త్రోపదేశానర్థక్యమితి. బాఢమేవం- అవగతే సర్వే నానర్థక్యం. అవగమానర్థక్యమపీతిచేన్న- అనవగమనివృత్తేర్దృష్టత్వాత్. తన్నివృత్తేరప్యనుపపత్తిరితిచేన్న- దృష్టవిరోధాత్. దృశ్యతే హ్యేకత్వవిజ్ఞానాదేవానవగమనివృత్తిః- న హ్యనవగమనిమిత్తసన్నమితి ప్రత్యక్షాదివిరోధస్స్యాత్. న చ ప్రత్యక్షవిరోధః కేనచిదప్యభ్యుపగమ్యతే. న చ ద్వైతమనుపపన్నం నామ - దృష్టత్వాదేవ. దృష్టానాముపపత్తిరితిచేత్- తత్రాప్యేష్టవ్యయుక్తిః. “పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి” “తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే” “పునర్నాబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుష” ఇత్యేవమాదిశ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యః పరస్యాత్మనః స్వలక్షణోఽన్యస్సంసారీ అవగమ్యతే. తద్విలక్షణశ్చ పరః “స ఏష నేతి నేతి” “అశనాయాద్యత్యేతి” “య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుః” “ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసన” ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. కాణాదాదిపక్షే హి ఆదిపర్యన్తశాస్త్రేషు చ సంసారివిలక్షణ ఈశ్వర ఉపపత్తితస్సాధ్యతే. సంసారదుఃఖాపనయనార్థిత్వం ప్రవృత్తిదర్శనాత్ స్ఫుటమన్యత్వమీశ్వరాత్ సంసారిణోఽవగమ్యతే- “అవాక్యనాదర” ఇతి సర్వార్థత్వశ్రుతిభ్యః “సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యః” “తం విదిత్వా న లిప్యతే” “బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం” “ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతత్” “ధ్యానేనాత్మని పశ్యన్తి” “తమేకం పశ్యన్తి”, “క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి” ఇత్యాదిభ్యశ్చ శ్రుతిస్మృతిభ్యః సంసారిణో ముముక్షోః గతిమార్గవిశేషోపదేశాత్. అసతి భేదే కస్య కుతో గతిస్స్యాత్ తదభావే చ దక్షిణోత్తరమార్గవిశేషానుపపత్తిః. భిన్నస్యాపి పరస్మాదాత్మనః సర్వమేతదుపపన్నం కర్మజ్ఞానసాధనోపదేశాశ్చ. భిన్నశ్చేద్బ్రహ్మణస్సంసారీ స్యాత్- యుక్తం ప్రత్యక్షాదయః బ్రహ్మణ ఉపదేశః. నేశ్వరస్య- ఆప్తకామత్వాత్. తస్మాద్యుక్తం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మాదీనాం పురుషాణాం వ్యపదేశ ఇతిచేన్న - బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాత్. సంసారీ చేద్బ్రహ్మ నావ్యబ్రహ్మ సన్నిదిత్వాదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి సర్వమభవత్- తస్య సంసార్యాత్మవిజ్ఞానాదేవ సర్వాత్మభావస్య ఫలస్య సిద్ధత్వాత్ పరబ్రహ్మోపదేశస్య ప్రమాణానర్థక్యం ప్రాప్తం- తద్విజ్ఞానస్య క్వచిత్పురుషార్థసాధనేఽవినియోగాత్. సంసారిణ ఏవాహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మత్వసంపాదనార్థ ఉపదేశ ఇతిచేత్. అనిర్జ్ఞాతే హి బ్రహ్మస్వరూపే కేనసంపాదయేదహం బ్రహ్మాస్మీతి- నిర్జ్ఞాతలక్షణే హి బ్రహ్మణి శక్యా నామ్నాసంపాదయితుం. స- “అయమాత్మా బ్రహ్మ” “య ఆత్మాఽపహతపాప్మా” “తత్సత్యం స ఆత్మా” “బ్రహ్మవిదాప్నోతి పర”మితి ప్రకృత్య “తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన” ఇతి సహస్రశో బ్రహ్మాత్మశబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాదేకార్థత్వమేవ అవగమ్యతే అన్యస్య హ్యన్యత్వేన సంపత్క్రియతే- నైకత్వే. “ఇదం సర్వం యదయమాత్మే”తి చ ప్రకృతస్యైవ ద్రష్టుస్సర్వాత్మకత్వం దర్శయతి- తస్మాన్నాత్మనో బ్రహ్మత్వసంపదుపపత్తిః నచాప్యన్యత్ప్రయోజనం బ్రహ్మోపదేశస్యాపద్యతే- “బ్రహ్మవేద బ్రహ్మైవ భవతి” “అభయం వై బ్రహ్మ భవతి” ఇతి చ ఫలశ్రవణాత్. సమ్పత్తిశ్చేత్- తదా న తథా స్యాత్- న హ్యన్యస్యాన్యస్వభావ ఉపపద్యతే. వచనాత్సంపత్తేరపి తద్భావాపత్తిర్జ్ఞాపనం స్యాదితిచేన్న - సమ్పత్తేః ప్రత్యయమాత్రత్వాత్. విజ్ఞానస్య చ మిథ్యాజ్ఞానని వర్తకత్వవ్యతిరేకేణాకారకత్వమిత్యవోచామ. న చ వచనం వస్తునస్సామర్థ్యజనకం - జ్ఞాపకం హి నామ శాస్త్రం న కారకమితి స్థితిః. “స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట” ఇత్యాదివాక్యేషు చ పరస్యైవ ప్రవేశ ఇతి స్థితం- తస్మాద్బ్రహ్మేతి న బ్రహ్మణో విప్రుషః కల్పనా సాధ్వీ. ఇష్టార్థబాధనాచ్చ. సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమేకరసం బ్రహ్మేతి విజ్ఞానం సర్వస్యామూపనిషది ప్రతిపిపాదయిషితోఽర్థః కాణ్వయోస్సైవ ధారణా దవగమ్యతే “ఇత్యనుశాసనం” “ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వ”మితి. తథా సర్వశాఖోపనిషత్సు చ బ్రహ్మైకత్వవిజ్ఞానం నిశ్చితోఽర్థః. తత్ర యది సంసారీ బ్రహ్మణోఽన్య ఆత్మానమేవావైదితి కల్ప్యేత - ఇష్టస్యార్థస్య బాధనం స్యాత్ తథా చశాస్త్రోపక్రమోపసంహారయోర్విరోధాదసమఞ్జసం కల్పితం స్యాత్. వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చ. యది చాత్మానమేవావైదితి సంసారికల్పనా- బ్రహ్మవిద్యేతివ్యపదేశో న స్యాత్- ఆత్మానమేవావైదితి సంసారిణ ఏవ వేద్యత్వోపపత్తేః. ఆత్మేతి వేత్తురన్యదుచ్యత ఇతిచేన్న- అహం బ్రహ్మాస్మీతి విశేషణాత్. అన్యశ్చేత్ స్యాద్వేద్యస్స్యాత్- అయమస్మీతి విశేష్యేత- నత్వహమస్మీతి- అహమస్మీతి విశేషణా, దాత్మానమేవావైదితి చావధారణా, న్నిశ్చితమాత్మైవ బ్రహ్మేత్యవగమ్యతే. తథా చ సత్యుపపన్నో బ్రహ్మవిద్యావ్యపదేశః- నాన్యథా. సంసారివిద్యా హ్యన్యథా స్యాత్. న చ బ్రహ్మత్వాబ్రహ్మత్వే హ్యేకస్యోపపన్నే పరమార్థతస్తమఃప్రకాశావివ భానోః- విరుద్ధత్వాత్. న చోభయనిమిత్తత్వే బ్రహ్మవిద్యేతి నిశ్చితో వ్యపదేశో యుక్తః - తదా బ్రహ్మవిద్యా సంసారివిద్యా చ స్యాత్. న చ వస్తునోఽర్ధజరతీయత్వం కల్పయితుం యుక్తం తత్త్వజ్ఞానవివక్షయాం- శ్రోతుస్సంశయో హి తథా స్యాత్. నిశ్చితం చ జ్ఞానం పురుషార్థసాధనమిష్యతే- “యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తి” “సంశయాత్మా వినశ్యతీ”తి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. అతో న సంశయితో వాక్యార్థో వాచ్యః పరహితార్థినా. బ్రహ్మణి సాధకత్వకల్పనాస్మదాదిష్వివాపేక్షతా తదాత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితీతిచేన్న- శాస్త్రోపాలమ్భాత్. న హ్యస్మత్కల్పనేయం- శాస్త్రకృతా తు. తస్మాచ్ఛాస్త్రస్యాయముపాలమ్భః. న చ బ్రహ్మణ ఇష్టం చికీర్షుణా శాస్త్రార్థవిపరీతకల్పనయా స్వార్థపరిత్యాగః కార్యః. న కేవలం త్వయా త్వయాపి సర్వం హి నానాత్వం బ్రహ్మణి కల్పితమేవ- “ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం” “నేహ నానాస్తి కిఞ్చన” “యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి” “ఏకమేవాద్వితీయ”మిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. సర్వో హి లోకవ్యవహారో బ్రహ్మణ్యేవ కల్పితః- న పరమార్థస్సన్నిత్యత్యల్పమిదముచ్యతే ఇయమేవ కల్పనాపేక్షతేతి. తస్మాద్యత్ప్రవిష్టం స్రష్టృ బ్రహ్మ- తద్బ్రహ్మ. వై శబ్దోఽవధారణార్థః. ఇదం- శరీరస్థం యద్గృహ్యతే. అగ్రే- ప్రాక్ప్రతిబోధాదపి. బ్రహ్మైవాసీత్. సర్వం చ ఏవం. కిన్త్వప్రతిబోధాద బ్రహ్మాస్మ్యసర్వం చేత్యాత్మన్యధ్యారోపాత్కర్తాహం క్రియావానహం ఫలానాం చ భోక్తా సుఖీ దుఃఖీ సంసారీతి చాధ్యారోపయతి- పరమార్థతస్తు బ్రహ్మైవ తద్విలక్షణం సర్వం చ. తత్కథంచిదాచార్యేణ దయాలునా ప్రతిబోధితం నాసి సంసారీత్యాత్మానమేవావైత్స్వాభావికం. అవిద్యాధ్యారోపితవిశేషవర్జితమిత్యేవశబ్దస్యార్థః. బ్రూహి కోఽసావాత్మా స్వాభావికః- యమాత్మానం విదితవద్బ్రహ్మ. ననుసస్మరస్యాత్మా

సం-దర్శితౌ హ్యనాత్మనాయఇహ ప్రవిశ్య స్థానిత్యసానివిన్యానిత్యదానితసమానీతి. నత్వసౌగౌరసావశ్యణిత్యేవముపాప్యపదిశ్యతే భవతా-నాత్మానం ప్ర త్యఞ్చం దర్శయసి. ఏవంతర్హి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతాసఆత్మేతి. నన్వ త్రాపి దర్శనాది క్రియాకర్తృస్వరూపేణ ప్రత్యక్షం దర్శయసి-నహిగమిరేవ గన్తుస్స్వరూపం, ఛిదిర్వాచ్ఛేత్తుః. ఏవంతర్హి దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతా మతేర్మన్తా విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతా సఆత్మేతి. నన్వత్ర కో విశేషో ద్రష్టరి. యదిదృష్టే ర్ద్రష్టేతి-యదివా ఘటస్య ద్రష్టా- సర్వథాపి ద్రష్టైవ. ద్రష్టవ్యేతు పరం భవానృవిశేషమాహ దృష్టేర్ద్రష్టేతి. ద్రష్టారం యదిదృష్టేః-యదివా ఘటస్య ద్రష్టా ద్రష్టైవ. న- విశేషోపపత్తేః అస్త్యత్ర విశేషః- యోదృష్టేర్ద్రష్టా-సదృష్టిశ్చేద్భవతి-నిత్యమేవ పశ్యతి దృష్టిం. నకదాచిదపి దృష్టిర్దృశ్యతే ద్రష్టారం. తత్ర ద్రష్టుర్నిత్యైవ దృష్టిర్భవితవ్యం- అనిత్యాచేద్ద్రష్టుర్దృష్టిః- తర్హి దృశ్యాయాదృష్టేః - సా కదాచిన్న దృశ్యేతాపి. యథాఽనిత్యదృష్టేర్ద్రష్టుః గ్రాహ్యవిషయం నచతద్వద్దృష్టేర్ద్రష్టా కదాచిదపి సనదృష్ట్యావిచ్ఛిన్నం కింత్వేకరూపా- ద్రష్టుర్నిత్యాదృష్టిర్ద్రష్టా-అన్యాఽనిత్యాదృశ్యేతి. నాన్యం - ప్రసిద్ధాతావదని త్యాదృష్టిః- అన్ధానన్ధదర్శనాత్. నిత్యాచేదాత్మదృష్టిః- సర్వోఽనన్ధ ఏవస్యాత్. దృష్టిర్నిత్యాదృష్టిః- “నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత” ఇతి శ్రుతే రనుమానాచ్చ. అన్ధస్యాపిసుప్తస్య స్వప్నే దృష్టిరుపలభ్యతే - సా తర్హి- పరదృష్టిర్నాశేన నశ్యతి దృష్టేర్దృష్టిః. తదేవం ఽపరిలుప్తయాని త్యయాదృష్ట్యా స్వరూపభూతయా స్వయంజ్యోతిస్స్వభావయా ద్రష్టా- నిత్యం పశ్యతి నిత్యదృష్టిస్వభావత్వాత్- ప్రత్యగాత్మైవ దృష్టేర్ద్రష్టా భవతి. ఏవం చ నతేద్రష్టిరేవ స్వరూపస్య- అగ్నేరుష్ణత్వవత్. సఖ్యాత వాదామివదృష్టివ్యతిరిక్తోఽన్యో ద్రష్టా. తత్- బ్రహ్మాత్మాన మేవ- నిత్యదృష్టం ద్రష్టారం పరమార్థారోపితానిత్యదృష్ట్యాదివ్యపదేశభాక్ తదిదమ్ ననుని ప్రతిషిద్ధం “నవిజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయా” ఇతి శ్రుతేర్విజ్ఞాతు ర్విజ్ఞానం. న- ఏవం విజ్ఞానాన్న విప్రతిషేధః ఏవం దృష్టేర్ద్రష్టా ఇతి విజ్ఞాయతేఽపి. అన్యజ్ఞానాపేక్షత్వాచ్చ. నచ ద్రష్టుర్ద్రష్ట్రన్తరదృష్టిర్యత్నేన విజ్ఞాతే ద్రష్ట్రవిషయాం దృష్టిమన్వాహరామ్యేతే- నివర్తతే హి ద్రష్టృవిషయవ్యాపారాత్ జ్ఞాతదప్యనాపేక్ష నహ్యాత్మవిద్యాయాం విషయోఽకాజ్క్షాకస్సంభవత్యజా యతే. నదృష్టాద్దృష్టిద్రష్టారం విషయీకర్తుముత్సహతే- యతస్తు యావత్ నచ స్వరూపం విషయీకర్తుం స్వకే న-తస్యదజ్ఞానాధ్యారోపణనివృ త్తిరేవాత్మనమేనాద్వైతద్విజ్ఞానం- నాత్మనో విషయీకరణం. తత్ర యథాస్సదిత్యాహ- అహం- దృష్టేర్ద్రష్టా ఆత్మా బ్రహ్మాస్మి-భవామీతి బ్రహ్మ-య థావద్వాపరోక్షత్వాత్ అవరఆత్మా తదాయా దృష్టితౌనైతినేత్యస్థూలమనణ్విత్యేవమాదిలక్షణం. దదేవాహం బ్రహ్మ- నాన్యస్సంసారీ- యథాభవానాహే ఽ. తస్మాత్- ఏవం విజ్ఞానాత్ తత్ - బ్రహ్మ సర్వమభవత్- అబ్రహ్మత్వాధ్యారోపణాపగమాత్ తత్కార్యస్యాసర్వత్వస్య నివృత్త్యా సర్వమభవత్. తస్మాద్యు క్తమేవముపప్యమస్త్యైయద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యామ ఇతి. యత్పృష్టం కిముతద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి- తన్నిర్ణీతం బ్రహ్మవా ఇదమగ్ర ఆసీత్ తదాత్మానమేవావేత్ తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి తత్ర యో యో దేవానాం మధ్యే ప్రత్యబుధ్యత- ప్రతిబుద్ధవానాత్మానం యథోక్తేన విధినా. స ఏవ- ప్రతిబుద్ధ ఆత్మా తత్- బ్రహ్మాఽభవత్. తథా ఋషీణాం. తథా మనుష్యాణాం చ మధ్యే. దేవాదీనామిత్యాదిలోకదృష్ట్యపేక్షయా- న బ్రహ్మ త్వాదుచ్యతే. “పూర్వః పురుష ఆవిశదితి సర్వత్ర బ్రహ్మైవా త్రప్రవిష్టమిత్యవోచామ - అపరశరీరాద్యుపాధిజనితలోకదృష్ట్యపేక్షయా- దేవానామి త్యుచ్యతే. పరమార్థతస్తు తత్రతత్ర బ్రహ్మైవాగ్ర ఆసీత్ ప్రాక్ప్రతిబోధాదేవాదిశరీరభేదేష్వన్యదివావ్యాకృతం - తదాత్మానమేవావైత్ తదైవచ సర్వమభ వత్. అస్యాం బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వభావాపత్తిఃఫలమిత్యేతస్యార్థస్య ద్రఢిమ్నే మన్త్రానుదాహరతి శ్రుతిః. కథం. తత్- బ్రహ్మైతత్ - ఆత్మానమేవా హమస్మీతిపశ్యన్నేతస్మాదేవ బ్రహ్మణో దర్శనాదృషిర్వామదేవాఖ్యః ప్రతిపేదే-ప్రతిపన్నవాన్ కిల. సఏతస్మిన్ బ్రహ్మాత్మదర్శనేఽవస్థితః ఏతాన్మ న్త్రాన్ దదర్శ అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యాదీన్. తదేతద్బ్రహ్మ పశ్యన్నితి బ్రహ్మవిద్యాపరామృశ్యతే. అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యాదినా సర్వభా వాపత్తిం బ్రహ్మవిద్యాఫలం పరామృశతి. పశ్యన్ సర్వాత్మత్వాదేవం ఫలం ప్రతిపేదఇత్యస్మాత్ప్రయోగాద్బ్రహ్మవిద్యాఽసహాయసాధనసాధ్యం మోక్షం ప ర్శయతి- భుఞ్జానస్తృప్యతీతి యద్వత్. సేయం బ్రహ్మవిద్యయా-సర్వభావాపత్తిరాసీన్మహతాం దేవానాం వీర్యాతిశయాత్ - నేదానీమైదంయుగీనా నాం విశేషతోమనుష్యాణామల్పవీర్యత్వాదితి స్యాత్కస్యచిద్బుద్ధిః- తద్వ్యుత్పాదనాయాహ - తదిదం- ప్రకృతం బ్రహ్మ-యత్సర్వభూతానుప్రవిష్టం దృ ష్టిక్రియాదిలిఙ్గం. ఏతర్హి- ఏతస్మిన్నపి వర్తమానకాలే యః- కశ్చిద్వ్యావృత్తబాహ్యౌత్సుక్య ఆత్మానమేవైవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి- అపోహ్యో పాధిజనితభ్రాన్తివిజ్ఞానాధ్యారోపితాన్విశేషాన్ సంసారధర్మానాగన్ధితమనన్తరమబాహ్యం బ్రహ్మైవాహమస్మి కేవలమితి సోఽవిద్యాకృతాసర్వత్వనివృ త్తేర్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదిదం సర్వం భవతి. నహిమహావీర్యేషు వామదేవాదిషు హీనవీర్యేషు వా వార్తమానికేషు మనుష్యేషు బ్రహ్మణో విశేషస్తద్విజ్ఞానస్యవాఽస్తి. వార్తమానికేషు పురుషేషు తు బ్రహ్మవిద్యాఫలేఽనైకాన్తికతాశఙ్క్యత ఇత్యత ఆహ-తస్యహ- బ్రహ్మవిజ్ఞాతుర్యథోక్తేన విధినా దేవాః మహావీర్యాశ్చన-అ పి. అభూత్యై- అభవనాయ బ్రహ్మసర్వభావస్య నేశతే- నపర్యాప్తాః. కిముతాన్యే. బ్రహ్మవిద్యాఫలప్రాప్తౌవిఘ్నకరణే దేవాదయ ఈశత ఇతి-కాశఙ్కే తి. ఉచ్యతే- దేవాదీన్ ప్రతిఋణవత్త్వాన్మర్త్యానాం. “బ్రహ్మచర్యేణ ఋషిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయాపితృభ్య” ఇతి హి జాయమానమేవఋణవన్తం పురుషం దర్శయతి శ్రుతిః. పశునిదర్శనాచ్చ. “అథో అయం వా” ఇత్యాదిలోకశ్రుతేశ్చాత్మనో వృత్తిపరిపాలయితృత్వమథమర్త్యానివదేవాః పరతన్త్రాన్మ నుష్యానమృతత్వప్రాప్తిం ప్రతివిఘ్నం కుర్యురితిన్యాయ్యైవైషాశఙ్కా. స్వపశూన్ స్వశరీరాణీవ చ రక్షన్తి దేవాః - మహత్తరాం హివృత్తిం కర్మాధీనాం దర్శయి ష్యతి దేవాదీనాం బహుపశుసమతయైకైకస్య పురుషస్య. “తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యావిద్యురితి హి వక్ష్యతి. “యథాహవై స్వాయలో కాయారిష్టిమిచ్ఛేదేవం హైవంవిదే సర్వాణిభూతాన్యరిష్టిమిచ్ఛన్తీతిచ బ్రహ్మవిత్త్వేపరార్థవృత్తేర్నస్వలోకత్వం పశుత్వం చేత్యభిప్రాయో౽ప్రి యారిష్టివచనాత్ప్రమవగమ్యతే- తస్మాద్బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మవిద్యాఫలప్రాప్తిం ప్రతికుర్యురేవ విఘ్నం దేవాః- ప్రభావవన్తశ్చహితే. నన్వేవం సత్యన్యా స్వపికర్మఫలప్రాప్తిషు దేవానాం విఘ్నకరణం వైయహానసమం- హన్తతర్హ్యవిస్రమ్భో భ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనానుష్ఠానేషు, తథేశ్వరస్యాచిన్త్యశ

క్తిత్వాద్విఘ్నకరణే ప్రభుత్వం, తథా కాలకర్మమన్త్రౌషధితపసాం - ఏషాం హి ఫలసమ్ప్రాప్తిహేతుత్వం శాస్త్రే లోకే చ ప్రసిద్ధం, - అతో ఽప్యనాశ్వాసః శాస్త్రోపదేశే. న - సర్వపదార్థానాం నియతనిమిత్తోపాదానాత్, జగద్వైచిత్ర్యదర్శనాత్, చ స్వభావపక్షే చ తదుభయానుపపత్తేః, సుఖదుఃఖాదిఫలనిమిత్తం కర్మేత్యేతస్మిన్ పక్షే స్థితే వేదస్మృతిన్యాయలోకపరిగృహీతే దైవేశ్వరకాలాస్తావత్ కర్మఫలవిపర్యాసకర్తారః - కర్మణాం కాఙ్క్షితకారకత్వాత్. కర్మ హి శుభాశుభం పురుషాణాం దైవకాలేశ్వరాది కారకమనపేక్ష్య నాత్మానం ప్రతిలభతే, లబ్ధాత్మకమపి ఫలదానేఽసమర్థం, - క్రియాయా హి కారకాణ్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యాత్. తస్మాత్ క్రియానుగుణా హి దైవేశ్వరాదయ ఇతి కర్మసు తావత్ ఫలప్రాప్తిం ప్రత్యవిస్రమ్భః. కర్మణామప్యేషాం వశానుగత్వం క్వచిత్ - స్వసామర్థ్యస్యాప్రతిబన్ధకత్వాత్. కర్మకాలదైవద్రవ్యాదిస్వభావానాం గుణప్రధానభావస్త్వనియతో దుర్విజ్ఞేయశ్చేతి తత్కృతో మోహో లోకస్య. కర్మైవ కారకం - నాన్యత్ఫలప్రాప్తావితి కేచిత్. దైవమేవేత్యపరే. కాల ఇత్యేకే. ద్రవ్యాదిస్వభావ ఇతి కేచిత్. సర్వ ఏతే సంహతా ఇత్యపరే. తత్ర కర్మణః ప్రాధాన్యమఙ్గీకృత్య వేదస్మృతివాదాః ; పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేత్యాదయః. యద్యప్యేషాం స్వవిషయే కస్యచిత్ప్రాధాన్యం, తథాపీతరేషాం తత్కాలీనప్రాధాన్యశక్తిస్తబ్ధైః- తథాపి సకర్మణః ఫలప్రాప్తిం ప్రత్యనైకాన్తికత్వం - శాస్త్రన్యాయనిర్ణీతత్వాత్ కర్మప్రాధాన్యస్య. న - అవిద్యావిషయమాత్రత్వాద్ బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య. యదుక్తం బ్రహ్మప్రాప్తిఫలం ప్రతి దేవా విఘ్నం కుర్యురితి - తత్ర న దేవానాం విఘ్నకరణే సామర్థ్యం. కస్మాత్. విద్యాకాలానన్తరితత్వాద్ బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య. కథం. యథా లోకే ద్రష్టుశ్చక్షుష ఆలోకేన సంయోగో యత్కాలః - తత్కాల ఏవ రూపాభివ్యక్తిః - ఏవమాత్మవిషయం జ్ఞానం యత్కాలం- తత్కాల ఏవ తద్విషయాజ్ఞాననివృత్తిః స్యాత్. అతో బ్రహ్మవిద్యాయాం సత్యామవిద్యాకార్యానుపపత్తేః ప్రదీప ఇవ తమః కార్యస్య. తత్కేన కస్య విఘ్నం కుర్యుర్దేవాః - యత్రాత్మత్వమేవ దేవానాం బ్రహ్మవిదః. తదేవాహ- ఆత్మా- స్వరూపం. ధ్యేయం. యత్సర్వస్యాత్మా స్తైర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మ. హి- యస్మాదేషాం - దేవానాం సః - బ్రహ్మవిద్భవతి. బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవావిద్యామాత్రవ్యవధానాపగమాచ్ఛుక్తికాయామివ రజతాభాసాయాః శుక్తికాత్వమిత్యవోచామ - అతో నాత్మనః ప్రతికూలత్వే దేవానాం ప్రయత్నస్సమ్భవతి. యస్య హ్యనాత్మభూతం ఫలం దేశకాలనిమిత్తాన్తరితం- తత్రానాత్మవిషయే సఫలః ప్రయత్నో విఘ్నాచరణాయ దేవాదీనాం. న త్విహ విద్యాసమకాల ఆత్మభూతే దేశకాలనిమిత్తానన్తరితే- అవసరానుపపత్తేః. ఏవం తర్హి విద్యాప్రత్యయసన్తత్యభావాత్, తద్విపరీతప్రత్యయాత్ తత్కార్యమోక్షదర్శనాద న్త్యవిపర్యయప్రత్యయోऽవిద్యానివర్తకః - నతు పూర్వ ఇతి. న - ప్రథమేనాన్త్యేన తుల్యత్వాత్. యది హి ప్రథమోత్పన్నో బ్రహ్మప్రత్యయో ఽవిద్యాం న నివర్తయతి - తథాన్త్యోఽపి- తుల్యవిషయత్వాత్. ఏవం తర్హి సన్తతో ఽవిద్యానివర్తకః నవిచ్ఛిన్న ఇతి. న- జీవనాదౌ సతి సన్తత్యనుపపత్తేః. న హి జీవనాదిహేతుకే ప్రత్యయే సతి విద్యాప్రత్యయసన్తతిరుపపద్యతే- విరోధాత్. అథ జీవనాదిప్రత్యయతిరస్కరణేనైవ ఆమరణాద్ విద్యాసన్తతిరితి చేన్న - ప్రత్యయేయత్తాసన్తానానవధారణాచ్ఛాస్త్రార్థానవధారణదోషాత్. ఇయతాం ప్రత్యయానాం సన్తతిరవిద్యాయా నివర్తికేత్యనవధారణాచ్ఛాస్త్రార్థో నావధ్రియేత- తచ్చానిష్టం. సన్తతిమాత్రత్వేऽనవధారణేऽపి వేతి చేన్న- అన్త్యే సన్తానవిశేషాత్. ప్రథమవిద్యాప్రత్యయసన్తతి- మరణకాలాన్తావధిరితి చేత్ తథాపి- బాధ్యన్తమోక్షప్రత్యయతారాభ్యాం సక్తౌ దోషౌ ప్రసజ్యేయాతాం. ఏవం తర్హ్యన్త్యనివర్తక ఏవేతి చేన్న- *తస్మాత్ తత్సర్వమభవదితి శ్రుతేః. *భిద్యతే హృదయగ్రన్థిః *తత్ర కో మోహ ఇత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ. అర్థవాద ఇతి చేన్న- సర్వశాఖోపనిషదామర్థవాదత్వప్రసఙ్గాత్. ఏతావన్మాత్రార్థోపక్షీణా హి సర్వశాఖోపనిషదః. ప్రత్యక్షప్రమితాత్మవిషయత్వాదసిద్ధేరితి చేన్న - ఉక్తపరిహారత్వాత్. అవిద్యాశోకమోహభయాదిదోషనివృత్తేః ప్రత్యక్షత్వాదితి చోక్త ఏవ పరిహారః. తస్మాదాద్యోऽన్త్యః సన్తతోऽసన్తతశ్చేత్యచోద్యమేతత్- అవిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలావసానత్వాద్విద్యాయాః. య ఏవావిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలకృత్ప్రత్యయ ఆద్యోऽన్త్యః సన్తతో ఽసన్తతో వా- స ఏవ విద్యేత్యభ్యుపగమాన్న చోద్యస్యావతారగన్ధోऽప్యస్తి. యత్తూక్తం విపరీతప్రత్యయతత్కార్యదర్శనాదితి. న- తచ్ఛేషస్థితిహేతుత్వాత్. యేన కర్మణా శరీరమారబ్ధం - తన్నిమిత్తప్రత్యయదోషనిమిత్తత్వాత్ తస్య తావన్మాత్రభూతస్యైవ విపరీతప్రత్యయదోషసంయుక్తస్య ఫలదానే సామర్థ్యమితి యావచ్ఛరీరపాతః - తావత్ఫలోపభోగాఙ్గత్వేనాయం విపరీతప్రత్యయో రాగాదిదోషశ్చ తావన్మాత్రమాక్షిపత్యేవ- ముక్తేషువత్ప్రవృత్తఫలత్వాత్తద్ధేతుకస్య కర్మణః తేన న తస్య నివర్తికా విద్యా- విరోధాత్. కిం తర్హి. స్వాశ్రయాదేవ స్వాత్మనిరోధ్యవిద్యాకార్యం యదప్రవృత్తం - తద్ ద్రుణద్ధి- అనాగతత్వాత్. అతీతం హీతరత్. కిఞ్చ - న చ విపరీతప్రత్యయో విద్యావత ఉత్పద్యతే- నిర్విషయత్వాత్. అనవధృతవిషయవిశేషస్వరూపం హి సామాన్యమాత్రమాశ్రిత్య విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యమాన ఉత్పద్యతే - యథా శుక్తికాయాం రజతమితి. స చ విషయవిశేషావధారణతో ఽశేషవిపరీతప్రత్యయాశ్రయప్రధ్వస్తత్వాన్న పూర్వవత్సమ్భవతి - శుక్తికాదౌ సమ్యక్ప్రత్యయోత్పత్తౌ పునరదర్శనాత్. క్వచిత్తు విద్యాయాః పూర్వోత్పన్నవిపరీతప్రత్యయజనితసంస్కారేభ్యో విపరీతప్రత్యయావభాసాః స్మృతయో జాయమానాః విపరీతప్రత్యయప్రాప్తిమకస్మాత్కుర్వన్తి - యథా విజ్ఞాతదిగ్భాగస్యాప్యకస్మాద్దిగ్విపర్యయవిభ్రమః. సమ్యగ్జ్ఞానవతోऽపి చేత్పూర్వవద్విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యతే - సమ్యగ్జ్ఞానేऽప్యవిస్రమ్భాచ్ఛాస్త్రార్థవిజ్ఞానాదౌ ప్రవృత్తిరసమఞ్జసా స్యాత్. సర్వం చ ప్రమాణమప్రమాణం సమ్పద్యేత - ప్రమాణాప్రమాణయోర్విశేషానుపపత్తేః. ఏతేన సమ్యగ్జ్ఞానానన్తరమేవ శరీరపాతాభావః కస్మాదిత్యేతత్పరిహృతం. జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాగూర్ధ్వం తత్కాలం జన్మాన్తరసఞ్చితానాం చ కర్మణామప్రవృత్తఫలానాం వినాశస్సిద్ధో భవతి ఫలప్రాప్తివిఘ్ననిషేధశ్రుతేరేవ. *క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి *తస్య తావదేవ చిరం *సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే *తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేన *ఏతము హైవైతే న తరత *నైనం కృతాకృతే తపతః *ఏతం హ వావ న తపతి *న బిభేతి కుతశ్చనేత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ. *జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుత ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ.

యస్తుబుద్ధైః ప్రతిబధ్యత ఇతి - తన్న - అవిద్యావిషయత్వాత్. అవిద్యావాక్యాహి బుద్ధిః - తస్యాకర్తృత్వాద్యుపపత్తేః. ※ యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్ తత్రాన్యోఽన్యత్ పశ్యేదితి హి వక్ష్యతి - అసన్నప్యన్నమత్రా ద్వైతమ్ యత్ర - అవిద్యావిషయేఽన్యత్వం [illegible] తత్రావిద్యాకృతానేకకారకాపేక్షం దర్శనాదికర్మ, తత్కృతం ఫలం, దర్శయతి తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాదినా. యత్ర పునర్విద్యావిషయే [illegible] కృతానేకత్వభ్రమప్రహాణాత్, తత్కేన కం పశ్యేదితి కర్మాద్యభావం దర్శయతి. తస్మాదవిద్యావిషయ ఏవ [illegible] - సంభవాత్. నేతరత్ర. [illegible] దర్శయిష్యామః. తద్యథా- ఇష్టానిష్టావాప్తి - అథయః- కశ్చిద్ [illegible] దేవతాముపాస్తే- [illegible] అన్యో [illegible] అనాత్మానం పృథక్. అన్యోఽహమస్మి- అన్యోఽసౌ. [illegible] ప్రత్యయస్య [illegible] ఏక [illegible] నివిద్యా [illegible] దేవానాం [illegible] ఏవం [illegible] ౧౦

అ.— ఇదానీం [illegible] (యదీత్యాదినా) [illegible] బ్రహ్మ [illegible] ([illegible]) [illegible] (సర్వస్య [illegible]) [illegible] (స హి [illegible]) [illegible] (విజ్ఞానే) [illegible] బ్రహ్మ [illegible] ※ [illegible] ※ [illegible] ※ బ్రహ్మ [illegible] ([illegible]) [illegible] (సర్వమిత్యాదినా) [illegible] అపరం- హిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ [illegible] హిరణ్యగర్భపదేయ [illegible] ([illegible]) [illegible] బ్రహ్మ [illegible] ([illegible]) [illegible] (తస్మిన్) బ్రహ్మశబ్దేన [illegible] (స హి [illegible]) [illegible] (తథే) [illegible] (అనిత్యత్వే [illegible]) కించ- జీవస్య బ్రహ్మ [illegible] (అవిద్యాకృతే) [illegible] ([illegible] ఇత్యాదినా) బ్రహ్మ [illegible] (తదేత) తస్మిన్నపి బ్రహ్మజ్ఞానాత్ పూర్వమ [illegible] బ్రహ్మ [illegible] తదేవ ప్రకృతే [illegible] బ్రహ్మశబ్దేనోచ్యత ఇతి యుక్తం- తద్ధి బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్య [illegible] (యథేతి) [illegible] బ్రహ్మశబ్దేన [illegible] బ్రహ్మ [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) తత్రాగ్నిశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వే [illegible]

నే ప్రయోజనేన్తు రహితత్వాఽచ్ఛ్రుతంగృహ్యతే - ప్రకృతేఽప్యసతి ప్రయోజనవిశేషే. శ్రుతహాన్యాదిర్న యుక్తిమానిత్యర్థః. మనుష్యస్యాదికారం నిర్వోఢుం బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యాహ తత్రవిశేషణం. యద్యపి బ్రహ్మవిద్యాయామేవాపరస్యాపి తుల్యమధికృతత్వం- తస్యచావిద్యాద్వారాఽధికారిత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః స్ఫుటీభవిష్యతీతిభావః. ద్వితీయంకల్పముత్థాపయతి (అపిద్వేతి) బ్రహ్మవిద్యానైయర్థ్యప్రసఙ్గాన్నైవమితిదూషయతి (నతస్యేతి) అనుపపత్తిమేవసాధయతి (నహీతి) సాక్షాత్- ఆరోపమన్తరేణేత్యర్థః. వస్తుధర్మస్య - పరమార్థభూతస్యపదార్థస్యేత్యర్థః. అవిద్యాయామసక్తికథమత్రప్రవృత్త్యనుపపత్తిరిత్యత ఆహ (అవిద్యాయాస్త్వితి) సర్వస్య శుక్త్యాదావితియావత్. విమతమవిద్యాత్మకం-విద్యానివర్త్యత్వాత్-రజతాదివదిత్యత్రప్రత్యర్థ్యాస్తికమాహ (తథేతి) విషయంశకారకం- విద్యాత్వాత్- శుక్తికావిద్యావదిత్యాశయేనాహ (నత్వితి) అబ్రహ్మత్వాదేర్వాస్తవత్వాయోగా దయుక్తాబ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యవిద్యానివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యత్రచోదయతి (బ్రహ్మణీతి) నహిసర్వజ్ఞే ప్రకాశైకరసే బ్రహ్మణ్యజ్ఞానకృతం విక్షేపరూపానుపపన్నమితిభావః. తస్యాజ్ఞాతత్వం- అజ్ఞత్వంవాఽఽక్షిప్యతే. నాద్య ఇత్యాహ (నబ్రహ్మణీతి) నహి తత్త్వప్రకాశేఽవిద్యాభిధానమితి నాతేయుక్తం- విరుద్ధిప్రసక్తాత్. అతస్తదజ్ఞాతమేష్టవ్యమిత్యర్థః. బ్రహ్మైక్యమజ్ఞాతంశాస్త్రేణజ్ఞాప్యతే, అధ్యాసేనఏకాంశత్వే - రేనపక్షో నజ్ఞాతత్వస్యేష్టవ్యమిత్యుక్తమర్థందృష్టాన్తేనసాధయతి (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞానస్యాజ్ఞానాన్యతిరేకాస్పదత్వం బ్రహ్మణ్యవిద్యాభ్రాన్తిరూపదోషాధారత్వం నాస్తీతిమతిర్దష్టవ్యం. కల్పాన్తరమాలమ్బ్యతే (నబ్రహ్మణీతి) బ్రహ్మవిద్యాశక్తిర్నభవతీత్యస్యయథా ప్రతిభాతి- ఉపపత్తిమత్తాకారాఽపి. తత్రాభ్యుపగతిం కరోతి (భవత్వితి) అనాదిత్వాదవిద్యాయాఃకల్పితేయమ్ ఆభావాద్విషయాద్వారా బ్రహ్మణి ప్రాప్తస్తనభయముపగతవిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కింత్వితి) బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేతనోనాస్తీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీఉదాహరతి (నాన్యోఽతోఽస్తీత్యాదినా) బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేతనోఽపినాస్తీత్యుపపత్తిద్వయం దర్శయతి (యస్త్వితి) బ్రహ్మణోఽన్యస్యాజ్ఞస్యాభావే బోధకశాస్త్రం వ్యర్థమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) తదిదమానర్థక్యమవగతే-అనవగతేవాచోచ్యతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి(బాఢమితి)ద్వితీయేనోపదేశానర్థక్యం- అవగమాదితి ద్రష్టవ్యం. ఉపదేశవదవగమస్యాపి ప్రకాశేనపునర్నోపదేశో శక్యతే (అవగమేతి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి (నానవగమేతి) సావస్థానోఽభిన్నాచేదవస్థాభేదవిశేషః- అభిన్నాచేత్స్వానాత్మనోఽభిన్నత్వాన్నిత్యబోధత్వాదేవపునర్నాస్తీతిశఙ్క్యతే (తన్నివృత్తిరితి) అనవగమనివృత్తివృత్తేర్దృశ్యమానతయాస్వరూపాపలాపాయోగాత్ప్రకారాన్తరాసమ్భవాత్స్వప్రకాశత్వమితి ఇతర ఆహ (దృశ్యతే) దృశ్యమపీత్యుక్తవిరోధాద్యుక్తిమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యమానమితి) దృష్టవిరుద్ధమపిసిద్ధవన్నేష్యతే- తత్రాహ (నచేతి) అనుపపన్నస్వరూపమఙ్గీకృతోఽప్యుక్తం తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) యుక్తివిరోధేదృష్టిరబాధ్యా భవతీతిశఙ్కతే (యుక్త్యేతి) దృష్టివిరోధేయుక్తేరేవాభాసత్వం స్యాదితిపరిహరతి (తత్రాపీతి) అనుపపన్నత్వంహిసర్వస్యదృష్టిబలాదిష్టం-దృష్టస్యత్వేన చవస్తుత్వేనకించిన్నిమిత్తముక్తిరస్తి బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనాంనిరాకృత్య, స్వపక్షేశాస్త్రవిహితస్తుత్యముక్తం-సమ్ప్రతి ప్రకారాన్తరేణపూర్వపక్షయతి (పుణ్యమితి) ఆదిశబ్దేన శోణయంవిజ్ఞానమయః ఇత్యాదిశ్రుత్యాద్యాః స్మృతిశ్చగృహ్యతే. నయుక్తమైవతస్మాత్తస్యమిత్యాద్యాః స్మృతిః. న్యాయః-మిథోవిరుద్ధయోరేకత్వాయోగః. విలక్షణత్వమన్యత్వేహేతుః. జీవస్యపరస్మాదన్యత్వేఽపితస్యతతోఽన్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విలక్షణశ్చేతి) పరస్యతద్విలక్షణత్వం శ్రుతితోదర్శయిత్వాతర్కేణోపపత్తిమాహ (కాణాదేతి) పృథివ్యాదికముపలబ్ధిమత్కర్తృకం-కార్యత్వాత్-ఘటవదిత్యాద్యోపపత్తిః. తయోర్మిథోభేదేహేత్వన్తరమాహ (సంసారేతి) జీవస్యస్వగతదుఃఖధ్వంసేనసుఖప్రాప్తయేహితాహితప్రాప్తిపరిహారాదిత్యర్థేన ప్రవృత్తిర్దృష్టా-నేశస్యనాస్తి-దుఃఖాభావాత్-అతోభేదస్తయోరిత్యర్థః. ఇతశ్చేశ్వరస్యన ప్రవృత్తిః-హేతుఫలభావాభావాదిత్యాహ (అవాప్తేతి) మిథోభేదేప్రమాతంలిఙ్గాన్తరమాహ (సోఽన్వేష్టవ్యఇతి) తత్రైవలిఙ్గాన్తరమాహ (ముముక్షోశ్చేతి) గతిః- దేవయానాద్యా. తస్యాశ్చకార్యనిశేషః- అర్చిరాదిః దేశః-గన్తవ్యం బ్రహ్మ. తేషాముపదేశాః-తేభ్యో ఘమభిసంభవస్తీత్యాదయః. తథాపికథంభేదసిద్ధిః-తత్రాహ (అసతీతి) ఘటాదిగత్యాద్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదదావేచేతి) కథంతర్హిగత్యాదికముపపద్యతే-తత్రాహ (భిన్నస్యేతి) జీవేశ్వరయోర్మిథోభేదేహేత్వన్తరమాహ (తస్మాదితి) భేదేసత్యుపపన్నాన్యేవస్తీతిశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (భిన్నశ్చేదితి) తద్భేదేసాధూనిశేషకంబ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మభావినోజీవస్యబ్రహ్మత్వాచ్చ బ్రహ్మోపదేశస్యానర్థక్యప్రసక్తాన్నైవమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రసఙ్గమేవప్రకటయతి (సంసారీచేదితి) విధిశేషత్వేన బ్రహ్మోపదేశోఽర్థవానితిచేత్-దర్శకింకర్మవిధిశేషత్వేన-ఉపాస్తివిధిశేషత్వేనవాపదర్థవత్త్వమితివికల్ప్యద్వయందూషయతి (తద్విజ్ఞానస్యేతి) అవినిరోధాత్-వినియోజకశ్రుత్యాద్యభావాదితిశేషః. కల్పాన్తరమాదత్తే (సంసారిణఇతి) ఉపదేశస్యజ్ఞానార్థత్వాత్, తదనపేక్షత్వాచ్చసమ్పత్తే, స్తస్యకథంతాదర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనిర్జ్ఞాతేహీతి) వ్యతిరేకముక్త్వాన్వయమన్వాచష్టే (నిర్జ్ఞాతేతి) సమయాస్యాపూనాధికరణ్యేనజీవబ్రహ్మణోరభేదావగమాన్నసమ్పత్పక్షస్సమ్భవతీతి సమాధత్తే (నేత్యాదినా) కథమేకత్వేగమ్యమానేపిసమ్పదోనుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్యహీతి) ఏకత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇదమితి) ఏకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) కించ-సమ్పత్తిపక్షేతదాపత్తిఃఫలం-అస్యద్వైతైకల్పద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి) ఆద్యందూషయతి (సమ్పత్తిశ్చేదితి) తంయథాయథేత్యాదివాక్యమాశ్రిత్యశఙ్కతే (వచనాదితి) సమ్పత్తేరమానత్వాన్నతత్ప్రవృత్త్యస్యామానత్వమిత్యాహ (నేతి) తస్యామానత్వేప్యేవం- మానస్యకారకత్వాత్. నచమాత్రాద్యుపాసనాదప్యస్యామానత్వం- స్థితస్యనష్టస్యవాఽనుపపత్తేః. శ్రుతిశ్చనపూర్వసిద్ధమాత్రాదిభావాభిధాయినీ- తత్త్వాదృశ్యాస్త్యతద్భావోపచారాత్. అతోబ్రహ్మభావస్యవస్తుసిద్ధిః- నసామ్యాదికఇత్యాహ (విజ్ఞానస్యేతి) అథాన్యస్యాన్యభావేయథోక్తంవచనమేవశక్త్యాధాయకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాన్న బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యుక్త్వాతత్రైవహేత్వన్తరమాహ (సపిషఇతి) బ్రహ్మోపదేశస్యసమ్పచ్ఛేషత్వేదోషాన్తరమాహ (ఇష్టార్థేతి) తదేవవివృణ్వన్నిష్టమర్థమాచష్టే (సైషవేతి) యథో

క్తంవస్తుతాత్పర్యగమ్యమస్యాయుపనిషదిత్యత్ర హేతుమాహ (కాణ్వద్వయేపీతి) పునఃకాణ్డావగతమవధారణందర్శయతి (ఇత్యనుశాసనమితి) మునికాణ్డాన్తస్యవస్థితముదాహరతి (ఏతావదితి) నకేవలముపదేశస్యసన్వృత్తేఽపత్యేబృహదారణ్యకవిరోధః - కింతుసర్వోపనిషద్విరోధోఽస్తీత్యాహ (తథేతి) ఇష్టమర్థనిష్టముక్త్వాతద్బాధనంనిగమయతి (అత్రేతి) ననుబృహదారణ్యకే బ్రహ్మవిద్యాయాంజీవపరయోర్భేదోఽభిప్రేతః - ఉపసంహారేత్వభేదఇతివ్యవస్థాయాంబద్విరోధఃశక్యశ్శఙ్కానారావిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) బ్రహ్మణాపిపురుషఃకల్పనాయాముపదేశానర్థక్యమిష్టార్థబాధశ్చేత్యుక్తం. ఇదానీంబ్రహ్మేత్యాదివాక్యే బ్రహ్మశబ్దేనపరస్యైవగ్రహణేఽస్మద్వ్యాఖ్యానం బ్రహ్మవిద్యేతిసంజ్ఞానుపపత్తిదోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చేతి) అత్రోక్తబ్రహ్మశబ్దార్థద్వయేఽస్తు క్వచిత్ప్రసిద్ధాభావాన విద్యాత్రాబ్రహ్మశబ్దేనహిరణ్యగర్భోగృహ్యతే - తద్విద్యావ బ్రహ్మవిద్యేతి సంజ్ఞాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యతే (అత్రేతి) వాక్యశేషవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నాపరేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (అన్యత్రేతి) యథోక్తావగతేఫలితమాహ (తథాచసతీతి) అత్యన్తభేదేవ్యపదేశానుపపత్తింనిగమయతి (సంసారీతి) జీవబ్రహ్మణోర్భేదాభేదోపగమాదభేదేన బ్రహ్మవిద్యేతివ్యపదేశస్సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్యాతాంవాబ్రహ్మణ్యన్యోన్యభేదాభేదౌ - తథాపి భిన్నాభిన్నవిద్యాయా బ్రహ్మవిద్యేతినియతోవ్యపదేశోనస్యాదిత్యాహ (నచేతి) నిమిత్తం- విషయం. భిన్నాభిన్నవిషయాయా విద్యాయా బ్రహ్మవిషయత్వేఽపిభవత్యేవేతి వ్యపదేశసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) ఉభయాత్మకత్వాద్వస్తునస్తద్విద్యాపిభేదేఽవికల్ప్యేత ఉపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అస్తుతర్హినవస్తుబ్రహ్మవా- అబ్రహ్మవా వైకల్పికమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రోతురితి) సంశయితమపిజ్ఞానంవాక్యాదుత్పద్యతేచేత్- తావతైవపురుషస్య శ్రోతుస్సిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నిశ్చితంచేతి) శ్రోతుర్నిశ్చితజ్ఞానస్యఫలత్వేఽపి క్షుస్సంశయితమర్థంవదతోనకాచనహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) నిశ్చితస్యైవజ్ఞానస్యపురుషార్థసాధనత్వం- నసంశయితస్యేత్యుభయశ్శబ్దార్థః. జీవపరయోరత్యన్తభేదస్య, భేదాభేదయోర్వా, త్వదీయపక్షేవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వం- నజీవస్తద్వ్యపదేశ్యఇత్యుక్తం. నన్వన్యత్ర బ్రహ్మణ్యభేదపక్షేఽపికర్మాపేక్షత్వమాశఙ్క్యతే (బ్రహ్మణీతి) తదాత్మానమేవావైదితిజ్ఞాతృత్వంబ్రహ్మణ్యుచ్యతే - తదయుక్తం- తస్యజ్ఞానమాత్రత్వాత్. అవిద్యావశాత్కర్తృత్వమపి. నచస్వకర్తృకకర్మకజ్ఞానాన్ముక్తిః క్రియాకారకఫలవిలక్షణాత్. అతోనపరంబ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. శాస్త్రం బ్రహ్మణిసాధకత్వాదిదర్శయతి- తచ్చాపౌరుషేయమదోషానోప్పాలమ్భార్హం. తథాచతస్మిన్నాదివ్యసాధకత్వాద్యనిష్టమితిసమాధత్తే (నతావదితి) (అయమభిప్రాయఇతి) నచాయుక్తః- తస్యాపౌరుషేయత్వేనానప్యాదిదోషత్వాదితిశేషః. నను బ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వపరీక్షణార్థంశాస్త్రముపన్యస్యతే - నేత్యాహ (నచేతి) శాస్త్రాద్ధి బ్రహ్మణోనిత్యముక్తత్వంగమ్యతే - సాధకత్వాదిదపస్యతేనైవోచ్యతే. నచార్థజరతీయముచితం - తథాచవాస్తవంనిత్యముక్తత్వం-కల్పితమితరదిత్యాస్థేయం. యదితస్యనిత్యముక్తత్వాత్సంసర్వక్లేశసాధకత్వాదినేష్యతే - తదాస్యార్థహాన్యాగస్స్యాత్ - సాధనత్వాదినావినాఽభ్యుదయనిశ్శ్రేయసమోర్సంభవాత్. నచ బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేతనోఽచేతనోవాస్తి- * నాన్యోఽతోస్తిద్రష్టా * బ్రహ్మైవేదంసర్వమిత్యాది శ్రుతేః. తస్మాద్యథోక్తావ్యవస్థాఽప్రేమేయ్యర్థః. కించ - సర్వస్యాపిసంసారస్య బ్రహ్మణ్యేకాన్విద్యమానత్వాన్నోత్తరవదనుష్ఠానం సాధకత్వాద్యసితత్రాధ్వస్తమిత్యభ్యుపగమేకానుపపత్తిరిత్యాహ (నచేతి) తన్మాత్రకాల్పితత్వంకుతోఽవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకధేతి) ఉక్తశ్రుతితాత్పర్యం సఙ్కలయతి (సర్వోహీతి) సర్వస్యద్వైతవ్యవహారస్య బ్రహ్మణికల్పితత్వే ప్రకృతచోద్యస్యాథాసత్త్వంఫలతీత్యాహ (ఇత్యల్పమితి) పరపక్షంనిరాకృత్యస్వపక్షందర్శయతి (తస్మాదితి) తద్వ్యతిరేకేణజగన్నాస్తీతిసూచయతి (వైశేష్యఇతి) తత్పదార్థమాత్రాత్వంపదార్థంకథయతి (ఇదమితి) తయోర్వస్తుతోభేదంశఙ్కిత్వాపదాన్తరంవ్యాచష్టే (స్వాగితి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వంచేతి) కథంతస్యైవపరిశేషితేత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) యథాప్రతిభాసంకర్తృత్వాదేర్వ్యాస్తవత్వమాశఙ్క్యశాస్త్రవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (పరమార్థతస్త్వితి) తద్విలక్షణం - అధ్యస్తసంసారరహితమిత్యర్థాత్. కిముతద్బ్రహ్మేతిచోద్యంపరిహృత్యకింతదపైదితిచోద్యాన్తరంప్రత్యాహ (తత్కథంచిదితి) పూర్వవాక్యోక్తమవిద్యావిశిష్టమధికారిత్వేనవ్యవస్థితంబ్రహ్మ-నాసీసంసారీత్యాచార్యేణవయాఽవతాకథంచిద్బోధితమాత్మానమేవావైదితిసమ్బన్ధః. ఆత్మైవప్రమేయః, తద్జ్ఞానమేవప్రమాణ, మిత్యేవమర్థత్వమేవకారస్యవివక్షిత్వాహ (అవిద్యేతి) ప్రకృతమాత్మశబ్దార్థంవివిచ్యవక్తుంపృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) * సఏష ఇహప్రవిష్ట ఇత్యత్రాత్మనోదర్శితత్వాత్ప్రాణనాదిలిఙ్గస్య, తస్యపరస్తైవానుసన్ధాతుంశక్యత్వాత్, న్నాస్తీవక్తవ్యమిత్యాహ (నస్వితి) ఆత్మానంప్రత్యక్షయితుంపృచ్ఛతస్తత్పరోక్షవచనమనుత్తరమితిశఙ్క్యతే (నన్వసావితి) ఆత్మానంచేత్ప్రత్యక్షయితుమిచ్ఛసి- తర్హి ప్రత్యక్షమేవతందర్శయామీత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) నేదంప్రతిజ్ఞానురూపంప్రతివచనమితిచోదయతి (నన్వత్రేతి) ప్రత్యక్షత్వాద్దర్శనాదిక్రియాయాస్తత్కర్తుస్స్వరూపమపితథేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యదిదర్శనాదిక్రియాకర్తృస్వరూపోక్తిమాత్రేణజిజ్ఞాసానోపశామ్యతి - తర్హిదృష్ట్యాదిసాక్షిత్వేనాత్మాక్త్యాతుష్యతుభవానిత్యాహ (ఏవంతర్హిదృష్టేరితి) పూర్వస్మాత్ప్రతివచనాదస్మిన్ప్రతివచనే ద్రష్టృవిషయోవిశేషోనాస్తీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) విశేషాభావంవిశదయతి (యదీత్యాదినా) ఘటస్యద్రష్టా- దృష్టేర్ద్రష్టేతివిశేషే. ప్రతీయమానేతదభావోక్తిర్వ్యాహతేత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టవ్యఏవేతి) తథాద్రష్టర్యపివిశేషోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టాత్వితి) వృత్తిమదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నస్సవికారోఘటద్రష్టా. కూటస్థచిన్మాత్రస్వభావఃసన్నిధిసత్తామాత్రేణబుద్ధితద్వృత్తీనాంద్రష్టేతివిశేషమఙ్గీకృత్యపరిహరతి (నేత్యాదినా) ఏతదేవస్ఫుటయతి (అస్తీతి) సప్తమీద్రష్టారమధికరోతి. దృష్టేర్ద్రష్టాప్రాపదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంవిశేషంవిశదయతి (యోదృష్టేరితి) భవతుదృష్టిసద్భావేద్రష్టుస్సదాద్రష్టృత్వం - తథాపికథంకూటస్థదృష్టిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) నిత్యత్వముపపాదయతి (అనిత్యాచేదితి) ఉక్తపక్షపరామర్శార్థాసప్తమీ. కాదాచిత్కద్రష్టృదృశ్యత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటాదివద్దృష్టిఃకదాచిదేవద్రష్ట్రాదృశ్యతే- నసర్వదేత్యనిష్టాపత్త్యభావమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) వికారిణశ్చిత్తస్యాద్రష్టృత్వంభ్రమ

ద్రష్టృత్వమన్యథా ద్రష్టుర్ద్వంచదృష్టం- తత్సాక్షిణో వ్యావర్తమానం తస్యావికారత్వం గమయతీతి భావః. దృష్టిద్వయం ప్రమాణాభావాదశ్లిష్టమితి శఙ్కతే (కిమితి) తదుభయమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తత్రానిత్యాం దృష్టిమనుభవేన సాధయతి (ప్రసిద్ధేతి) ఉక్తమర్థం యుక్త్యా వ్యక్తీకరోతి (నిత్యైవేతి) చక్షురాదిసన్నిత్యాం దృష్టిం శ్రుత్యా సమర్థయతే (ద్రష్టురితి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (అనుమానాచ్చేతి) తదేవ వివృణోతి (అన్ధస్యాపీతి) జాగ్రతి చక్షురాదిహీనస్యాపి స్వప్నే రూపసాక్షాత్కారవాసనామయఘటాదివిషయా దృష్టిరుపలభ్యతే. సాక్షిణ్యా [illegible] చక్షురాదిజనితదృష్ట్యభావేఽపి స్వయమనిత్యత్వానుభూయతే- సా ద్రష్టుస్స్వభావభూతా స్వదృష్టిర్నిత్యైవ ద్రష్టవ్యా- విమతం నిత్యం- అవ్యభిచారిత్వాత్- పరేష్టాత్మవదితి ప్రయోగోపపత్తేర్నిత్యత్వం. సర్వాత్మా దృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం ద్రష్టృత్వముక్తం- అత ఆహ (అయమితి) నిత్యత్వే హేతుః (అవిపరిలుప్తయేతి) నిత్యత్వస్వయం [illegible] స్వరూపసాతత్యేఽప్యుక్తం. తస్యాః [illegible] (స్వయమితి) ఉక్తమనువదతి [illegible] (ఇతరామితి) ఆత్మా [illegible] ఫలితమాహ (ఏవంచేతి) [illegible]. నిత్యదృష్టిస్వభావరూప [illegible] (తద్విష్ణోరితి)

[illegible]

సాధన [illegible] ([illegible]) [illegible] ప్రతీయతే - తథాపశ్యన్నిత్యాదావపి బ్రహ్మవిద్యాయాస్సాధ్యామముక్తిర్వ్యాప్తిరుక్తా. తద్విదిత్యాదివ్యాఖ్యా [illegible] అవతారయితుం శఙ్కతే (నేయమితి) విపర్యయగీనాం - కలికాలవ [illegible]. ఉత్తరం వాక్యముత్తరత్వేనావతార్య వ్యాకరోతి (తస్యైవ [illegible]) తస్యైతాం [illegible] (యస్సర్వభూతేతి) ప్రవిష్టః ప్రమాణకస్తం స్మారయతి (దృష్టీతి) [illegible] విషయే స్మృతాన్వకం- సాక్షాత్సంవాదోఽయమస్య సంఘోక్తః. ఏవం శఙ్కాన్తరమాహ (అహమితి) మనుష్యోఽహమిత్యాదిజ్ఞానే సత్యపి కథం బ్రహ్మాహమిత్యాదిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అపోహ్యేతి) అహమిత్యాత్మజ్ఞానం సదానిష్టమితి సతపర్యం ప్రయోజకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారేతి) కేవలమిత్యద్విలీయత్వముచ్యతే. జ్ఞానముక్తావతత్ఫలమాహ (సోవిద్వేతి) యస్తు దేవాదీనాం మహావీర్యత్వాద్బ్రహ్మవిద్యాయాం [illegible]- నాస్మదాదీనాం- అల్పవీర్యత్వాదితి-తత్రాహ (నహీతి) [illegible] ప్రసిద్ధిమాత్రిత్య శఙ్కతే (వార్తమానికేష్వితి) శఙ్కోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (అత ఆహేత్యాదినా) యథోక్తేనాన్వయాదినా ప్రకారేణ బ్రహ్మవిజ్ఞాతురితి సమ్బన్ధః. అభిశఙ్కార్థం కథయతి (కిముతేతి) అల్పవీర్యాస్తత్ర విఘ్నకరణే పర్యాప్తా నేతి కిముత వాచ్యమితి యోజనా. అప్రాప్తప్రతిషేధాయోగముక్తిం ప్రత్యచోదయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) శఙ్కానిమిత్తం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) అథమర్త్యాని వోత్తమర్త్యా దేవా దమోమర్త్యాః ప్రతివిఘ్నం కుర్వన్తీతి శేషః. కథం దేవాదీన్ ప్రతి మర్త్యానామృణిత్వం- తత్రా

హ (బ్రహ్మచర్యేణేతి) *యథా పశురేవꣳ స దేవానామితి మనుష్యాణాం పశూనాం చ శ్రవణాత్తేషాం పారతన్త్ర్యాద్దేవాదయస్తాన్ ప్రతి విఘ్నం కు ర్వన్తీత్యాహ (సర్వ ఇతి) *అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇతి చ తేషాం సర్వప్రాణిభోగ్యత్వశ్రుతేశ్చ సర్వేఽపి విఘ్నకరా భవన్తీత్యాహ (అథో ఇతి) లోకస్మృత్యాపి ప్రతిపత్తిం ప్రకటయతి (ఆత్మన ఇతి) యథా దేహస్యార్థం ప్రత్యుత్తమపుత్రాదీన్ పరిరక్షన్తి- తథా దేవాదయః స్వస్థితిపరి రక్షణార్థం పరస్యార్థికాం కర్మిణః స్వయం ప్రతిరక్షన్తి తద్బుద్ధిశ్చ విఘ్నం కుర్వన్తీతి తేషాం తాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వే శఙ్కా నావకాశేత్యర్థః. పశుస్థా నీయేన నివిష్టమర్థం నివృణోతి (స్వపశూనితి) పశుస్థానీయానాం మనుష్యాణాం దేవాదిభిః రక్ష్యత్వే హేతుమాహ (బహూత్తరామితి) ఇతశ్చ దేవాదీనాం మనుష్యాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వమస్తి తేషాం తత్సంభవమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ తేషాం తాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వం భాతీత్యాహ (యథేతి) స్వలోకస్య-మేకాః. ఏవం చ నిశ్చత్వం-సర్వభూతభోగ్యత్వమిత్యల్పనాపత్తేః. కిం బహునా ప్రసజ్యన్తే కారః. బహూని త్వేవమపి మనుష్యాణాం దేవాదిపారత న్త్ర్యాణీత్యపి విఘ్నహేతుస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ (బహూని త్వేతి) దేవాదీనాం మనుష్యాన్ ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వశఙ్కా ముపపాదితా ముపసంహరతి (తస్మాదితి) న కేవలముక్తహేతుబలాదేవ-కింతు సామర్థ్యాచ్చేత్యాహ (ప్రభావవన్తశ్చేతి) సామర్థ్యాచ్చ దివ్యాద్యైశ్వర్యప్రాప్తాఽఽలేపానాం విఘ్నకరత్వం-లోకే స్మృతప్రాప్తావపి స్యాదిత్యతిప్రసఙ్గం శఙ్కతే (నన్వితి) భవతు తేషాం సర్వత్ర విఘ్నాచరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (హన్తేతి) అవిద్వత్సు-ఐశ్వర్యాభావః సామర్థ్యా ద్విఘ్నకర్తృత్వే సతి ప్రసక్తమర్థమాహ (తథేతి) అతిప్రసక్తాన్తరమాహ (తథా కాలేతి) విఘ్నకరణే ప్రసఙ్గ ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఈశ్వరాదీ నాం యథోక్తకార్యకారణత్వే ప్రమాణమాహ (ఏషాం హీతి) ఏషాం హ్యేవ సాధుకర్మ కారయతి *కర్మాధ్యక్షమిత్యాదివాక్యం శాస్త్రశబ్దార్థః. దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వవదీశ్వరాదీనామపి తత్ప్రసఙ్గాద్వేదాన్తసుస్థానేఽప్యైశ్వర్యాభావాత్ ప్రామాణ్యం ప్రాప్తమితి ఫలితమాహ (అతోఽపీతి) కిమిద మన్యైర్దేశకస్య చోద్యం-కింవా న దీక్షస్యేతి వికల్ప్య ద్వితీయం దూషయతి (నైత్యాదినా) తథాప్యుపపాదయిష్యమాణదుఃఖాద్యవ్యవస్థా న, తథాపి దీనానాం సు ఖదుఃఖాదితారతమ్యదృష్టేః, స్వభావవాదే చ నియమనిమిత్తాభావే వైచిత్ర్యదర్శనం నోపపద్యతే తదసామర్థ్యాత్కర్మఫలం జగదేష్టవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (సుఖేతి) *సర్వత్రాపి త్వాద్యాః ప్రతి కర్తా చ బాధ్యతే ఇత్యాదిశ్రుతిః. అద్వైతవిదితాన్ దర్శయన్ పక్షో న్యాయః. కథమేతావతా దే వాదీనాం తత్ఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావః - తత్రాహ (కర్మణామితి) కథం హేతుసిద్ధిః-తత్రాశఙ్క్య కర్మణః స్వోత్పత్తౌ దేవాద్యపేక్షావ్యతిరేకముఖేన ద ర్శయతి (కర్మ హీతి) స్వఫలేఽపి తస్యేతరాపేక్షాస్తీత్యాహ (లబ్ధేతి) నిష్పన్నమపి కర్మ పూర్వోక్తం కారకమనపేక్ష్య స్వఫలదానే శక్తం న భవతీత్యర్థః. కర్మణః స్వోత్పత్తౌ స్వఫలే చ కారకసాపేక్షత్వే హేతుమాహ (క్రియాత్మకం హీతి) కారకాదీనామనేకేషాం నిమిత్తానాముపాదానేన స్వభావో నిష్పద్యతే యస్యాః-సా తథోక్తా. తస్యా భావః-కారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యం. తస్మాదుభయత్ర పరతన్త్రం కర్మేత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మాపేక్షితకా రకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతోఽపి కర్మఫలే నాస్తి స్వాతన్త్ర్యమిత్యాహ (కర్మణామితి) ఏషాం- దేవానాం క్వచిత్- విఘ్నే లఘునేకార్యైకకర్మణాం వశవర్తి త్వమేష్టవ్యం- ప్రాణికర్మాపేక్షాం వినా కేనాపి విఘ్నకరణే అతిప్రసఙ్గాత్. అతో న స్వతన్త్రాః సర్వత్ర తేషాం ఇదమేవ వాచ్యమిత్యర్థః. తత్ర తేషాం కర్మవశవర్తి త్వే హేత్వన్తరమాహ (స్వసామర్థ్యస్యేతి) విఘ్నస్య మనుష్యాణాం హి కార్యం దుఃఖముత్పాదయతి- న చ దుఃఖమకృతం పాపమపహాయ ఉపపద్యతే-దుఃఖవిషయే పాపసామర్థ్యస్య శాస్త్రీయగతస్య ప్రత్యక్షేయత్వాత్. తస్మాత్ప్రతినామప్యదృష్టవశాదేవ దేవాదయో విఘ్నకారణమిత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మపారతన్త్ర్యే కర్మతత్ప రతన్త్రం న స్యాత్- ప్రధానగుణభావవైపరీత్యాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) ఇతరేషాం నియతో గుణప్రధానభావో నాస్తీత్యాహ (దు గ్ధ్వేత్యాదినా) ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యతో గుణప్రధానకృతానియమో లోకస్యోపలభ్యతే- తస్మాదసామర్థ్యే నియతో నాస్తీతి యోజనా. ప తివిభ్రమేణాదివిప్రతిపత్తిం హేతుమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) కథం తన్నిశ్చయః- తత్రాహ (తత్రేతి) వేదవాదానుదాహరతి (పుణ్యో వా ఇతి) ఆది పదేన *ధర్మరజ్జ్వా వ్రజేదూర్ధ్వమిత్యాదిస్మృతిర్వా దాహృతా. స్మార్తో న్యాయమాహ సేనాదౌ కాలజ్వలనసలిలాదేః ప్రాధాన్యం ప్రసిద్ధం కర్మేవ ప్రధా నమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) అనైకాన్తికత్వం-అప్రధానత్వం.తత్ర హేతుమాహ (శాస్త్రేతి) శ్రుతిస్మృతిలక్షణం శాస్త్రముదాహృతం. జగద్వైచి త్ర్యమనుపపత్తిర్న్యాయః. కిమథ న దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వం ప్రసజ్జతస్తత్రాహ-ఇత్యవిద్యాఫలే తేషాం తదాశఙ్కితం నిరాకరోతి (నావిద్యేతి) తత్ర సఙ్క్షిప్తముక్తానువాదపూర్వకం నిశ్చినోతి (యదుక్తమితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వోక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (కస్మాదితి) ఆత్మనో బ్రహ్మత్వప్రా ప్తిహానౌ యుక్తైరజ్ఞానధ్వస్తిమాత్రత్వాత్, తస్యాశ్చ జ్ఞానేన తుల్యకాలత్వాత్, తస్మిన్ సతి తత్ఫలస్యావశ్యకత్వాత్, దేవాదీనాం విఘ్నాచరణే నావకాశో స్తీత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దృష్టాన్తేన సమర్థయతి (కథమిత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యాతత్ఫలయోః సమానకాలత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) దే వాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్యాం విద్యాయాం సత్యాం బ్రహ్మవిదో దేవాదీనామాత్మత్వేనాప్య స్యాన్తత్వాత్ కథం తేఽస్య విఘ్నమాచరేయుః- స్వవిషయే తేషాం ప్రాతికూల్యాచరణానుపపత్తేరిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే సమనన్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదేతదాహేతి) కథం బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవ బ్రహ్మవిదో దేవాదీనామాత్మా భవతి-తత్రాహ (అవిద్యామాత్రేతి) యథేదం రజతమితి రజతాకారా యామాః శుక్తికాత్వమవిద్యామాత్రవ్యవహితం - తథా బ్రహ్మవిదోఽపి సర్వాత్మత్వే తన్మాత్రవ్యవధానా, తస్యాశ్చ విద్యోదయేనాపక్రియమాణత్వే న నివృత్తేః, ర్యుక్తం విద్యాతత్ఫలయోః సమానకాలత్వం. ఉక్తం చైతత్ప్రతివచనదశాయామిత్యర్థః. ఉక్తస్య హేతోరపేక్షితం వదన్ బ్రహ్మవిదో దేవాద్యాత్మత్వే ఫ లితమాహ (అత ఇతి) కైవల్యే తేషాం విఘ్నకర్తృత్వే కుత్రత్య కర్తృతేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్య హీతి) తేషాం నిరఙ్కుశప్రసరత్వం వారయతి (న త్వితి) సఫలః ప్రయత్న ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్య నిరవకాశత్వాదితి హేతుమాహ (అవసరేతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వాత్తత్ఫలే దేవాదీనాం న విఘ్న క ర్తృతేత్యుక్తముపేత్యస్య యథా స్యశ్శఙ్కతే (ఏవం తర్హీతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వేన న తదజ్ఞానం నివర్తయేదజ్ఞానామిప తత్త్వజ్ఞానామపి - బ్రహ్మన్స్మీతి

జ్ఞానస న్తత్యభావాత్. నచాద్యమేవజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసి - ప్రాగివ తదూర్ధ్వమపి రాగాదేర్నష్టార్భ్యస్య చ దృష్టత్వాత్. అతో దేహపాతకాలీనం జ్ఞానమజ్ఞానంనివర్తయతీతి తతో జీవన్ముక్తిరిత్యర్థః. అన్త్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వం - తత్సన్తతేర్వా. ప్రథమేతస్యాన్త్యత్వాత్- ఆత్మవిషయత్వాద్వాద్యత్వస్యనిత్యేతి కల్పే ఉభయత్రదృష్టాన్తాభావం మత్వాద్వితీయే దోషాన్తరమాహ (న ప్రథమేనేతి) తదేవానుమానేన స్ఫోరయతి (యదిహీతి) కల్పాన్తరం శఙ్కతే (ఏవంతర్హీతి) అవిచ్ఛిన్నాజ్ఞానస న్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) జీవనాదిహేతుకః ప్రత్యయః - బుభుక్షితోహంభోక్ష్యేహమిత్యాదిలక్షణః. తస్యబుభుక్షాద్యుపప్లుతస్య, బ్రహ్మాస్మీత్యవిచ్ఛిన్నప్రత్యయస న్తతే, శ్చవిరుద్ధతయాయాగపద్యాయోగం హేతుమాహ (విరోధాదితి) ప్రత్యయసన్తతిముపపాదయన్నాశఙ్కతే (అథేతి) ఉక్తరీత్యాప్రత్యయసన్తతిముపేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) తస్యాననుష్ఠేయత్వం విశదయతి (ఇయతామితి) శాస్త్రార్థం-జ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేవమాత్మకః. ※ ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి శ్రుతేరాత్మజ్ఞానసన్తతిమాత్రస్యజ్ఞాపకత్వాద్విద్యాద్వారాऽవిద్యాధ్వస్తిరితిశాస్త్రార్థనిశ్చయసిద్ధిరిత్యాహ (సన్తతీతి) ఆత్మధీసన్తతేస్స్వేష్టసిస్వాత్మవిషయత్వాద్విద్యాద్వారాऽవిద్యాంనివర్తయతి-ఆద్యద్వితీయక్షణస్థాత్మధీసన్తతౌవ్యభిచారాదిపరిహారతి (నాద్యన్తయోరితి) పూర్వస్మిన్ప్రత్యయేనావిద్యానివర్తకత్వం- అన్త్యతులతథేత్యుక్తేతస్యానన్త్యత్వాత్తథాత్వంచేత్ - దృష్టాన్తాభావః ఆత్మవిషయత్వాత్తథాత్వే ప్రథమప్రత్యయేవ్యభిచారస్స్యాదిత్యుక్తాదోషా. ఆద్యన్తయోరవిద్యాధ్వంసినీ- అన్త్యాతుతథేత్యజ్ఞీకారేపివిశేషాభావాత్ దృష్టాన్తస్యానివర్తకత్వేదృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్తద్భావత్వమనైకాన్తికమిత్యేతావేవదోషాస్యాతామిత్యుక్తంవివృణోతి (ప్రథమేతి) అన్త్యప్రత్యయస్యసన్తతేర్వావిద్యానివర్తకత్వాసమ్భవే ప్రథమస్యాపిరాగాద్యనువృత్త్యాతదయోగాత్ జ్ఞానమజ్ఞాననివర్తకమేవేతిచోదయతి (ఏవంతర్హీతి) ప్రతివిరోధేనపరిహరతి (నతస్మాదితి) తాసామప్యవాదత్వేనావివక్షితత్వంశఙ్కతే (అర్థవాదఇతిచేదితి) అతిప్రసఙ్గేనదూషయతి (నసర్వేతి) యథోక్తశ్రుతీనామర్థవాదత్వే నికషంసర్వశాఖోపనిషదాంతత్వప్రసక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఏతావన్మాత్రార్థత్వం - ఆత్మజ్ఞానాత్తదజ్ఞాననివృత్తిరిత్యేతావన్మాత్రస్యార్థస్యసద్భావః అహంధీగమ్యప్రతీతౌతాసాంప్రవృత్తేస్సంవాదవిసంవాదాభ్యాంమానత్వాయోగాదస్త్యేవార్థవాదతేతిప్రసఙ్గస్యేష్టత్వంశఙ్కతే (ప్రత్యక్షేతి) ప్రమాతురహంధీగమ్యతాऽనాత్మనస్తత్సాక్షిణః. తస్యవేదాన్తైర్బ్రహ్మత్వంబోధయన్తీతిసంవాదాదిశఙ్కేత్యాహ (నోక్తేతి) విద్వదనుభవమాత్రత్వాత్ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వం సమాహితమిత్యాహ (అవిద్యేతి) అత్మజ్ఞానస్యతదజ్ఞాననివర్తకత్వేశ్రుతేపరమతస్యనిరవకాశత్వంఫలితమిత్యాహ (తస్మాదితి) చోద్యస్యానవకాశమేవవిశదయతి (అవిద్యేతి) జ్ఞానసన్తతేరన్త్యజ్ఞానస్యవాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధేరాద్యమేవజ్ఞానంతథేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిపరోక్తమనువదతి (యత్తూక్తమితి) దర్శనాత్ - నాద్యంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసీతిశేషః. ప్రారబ్ధకర్మశేషస్యవిద్వద్దేహస్థితిహేతుత్వా, ద్విదుషోపియుంవహార్థక్షయంరాగాద్యాభాసావిరోధా, త్తత్క్షయేచదేహాభానజగదాభాసయోరభావా, న్నాద్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వానుపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నతచ్ఛేషేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యేనేత్యాదినా) తచ్ఛబ్దస్యాక్షేపతత్ర్యనేనసమ్బన్ధః. ఆక్షేపకత్వనియమంసాధయతి (విపరీతేతి) మిథ్యాజ్ఞానేనరాగాదిదోషేణచనిమిత్తేనప్రవృత్తత్వాదితియావత్. తథాభూతస్యేత్యస్యవివరణంవిపరీతప్రత్యయేత్యాది. తిర్యగ్వస్తున్యపిశిష్యతే. తావన్మాత్రం - ప్రతిబన్ధసమాప్తశరీరం. ప్రారబ్ధకర్మణోప్యజ్ఞానజన్యత్వేనజ్ఞాననివర్త్యత్వాన్నజ్ఞానసన్తతౌదేహాభాసాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ముక్తేషువదితి) యథాప్రవృత్తవేగస్యేషోర్వేగక్షయాదేవాప్రతిబద్ధస్యక్షయః- తథాభోగాదేవారబ్ధక్షయః - భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాథసమ్పద్యతఇతిన్యాయాదిత్యర్థః. తద్ధేతుకస్య- విపరీతప్రత్యయాదిప్రతిభాసకార్యజనకస్యేతియావత్. ననుజ్ఞానమనారబ్ధకర్మవదారబ్ధమపికర్మత్వావిశేషాన్నివర్తయిష్యతి. నేత్యాహ (తేనేతి) అవిద్యాలేశేనసహారబ్ధస్యకర్మణోవిద్యానివర్తికాసభవతీత్యత్రహేతుమాహ (అవిరోధాదితి) నహిజ్ఞానాదారబ్ధకర్మక్షీయతే- తదవిరోధిత్వా, దవిద్యాలేశాచ్చతదవస్థితేః,. అన్యథాజీవన్ముక్తిశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. ఆరబ్ధస్యకర్మణోజ్ఞానానివర్త్యత్వేజ్ఞానంకర్మనివర్తకమితికథంప్రసిద్ధిరిత్యాహ (కింతర్హీతి) ప్రసిద్ధివిషయమాహ (స్వాశ్రయాదితి) జ్ఞానవిరోధియదజ్ఞానకార్యమనారబ్ధం కర్మజ్ఞానాశ్రయప్రభవాదేవాజ్ఞానాత్ఫలోన్ముఖం - తన్నివర్తకంజ్ఞానమితిప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యర్థః. విమతంజ్ఞాననివర్త్యం- కర్మత్వాదారబ్ధకర్మవదిత్యనుమానాదనారబ్ధమపికర్మనజ్ఞాననిరస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాగతత్వాదితి) అనారబ్ధంకర్మఫలరూపేణాప్రవృత్తత్వాత్ప్రవృత్తేనజ్ఞానేననివర్త్యం - ఆరబ్ధంతుకర్మఫలరూపేణజాతత్వాత్తద్భోగాదృతేననివృత్తిమర్హతి. అనుమానంత్వాగమబాధితమప్రమాణమిత్యర్థః. నన్వనారబ్ధకర్మనివృత్తావపివిదుషశ్చేదారబ్ధకర్మననివర్తతే-తథాచయథాపూర్వంవిపరీతప్రత్యయాదిప్రవృత్తేర్విద్వదవిద్వద్విశేషోనస్యాత్-అతఆహ (కించేతి) హేతుసిద్ధ్యర్థంవిపరీతప్రత్యయవిషయంవిశదయతి (అసవద్భూతేతి) సమ్ప్రతివిద్వద్విషయేవిషయాభావాద్విపరీతప్రత్యయస్యానుత్పత్తిముపన్యస్యతి (నచేతి) ఆశయస్య- అగృహీతవిశేషస్యసామాన్యమాత్రస్యాలమ్బనస్యేతియావత్. ఆశ్రయస్యేతిపాఠేప్యయమేవార్థః. విదుషోవిపరీతప్రతిభాసేనయథాపూర్వంతత్సత్త్వం-యస్యత్రయథాపూర్వంసంసారిత్వమిత్యాదిన్యాయవిరోధాదితిమత్వోక్తం (నపూర్వవదితి) తత్రానుభవంప్రమాణయతి (శుక్తికాదావితి) యథాజ్ఞానవతోవిపరీతప్రత్యయభావోనుభూయతే- తథాతద్వతోపికశ్చిద్విపరీతప్రత్యయోదృశ్యతే-తథాచకథంతవానుభవవిరోధోనప్రసరేదిత్యాశఙ్క్యాపరోక్షజ్ఞానవతోవిపరీతప్రత్యయసత్త్వేపినాపరోక్షజ్ఞానవతితద్దార్ఢ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్వచిత్త్వితి) పరోక్షజ్ఞానాధారస్సత్త్వమిత్యర్థః. పఞ్చమీత్వపరోక్షజ్ఞానార్థా. అకస్మాదిత్యజ్ఞానాతిరిక్తక్లృప్తసామగ్ర్యభావోక్తిః. విదుషోమిథ్యాజ్ఞానాభావముక్త్వావిపక్షేదోషమాహ (సమ్యగితి) తత్పూర్వకమనుష్ఠానమాదిశబ్దార్థః. సమ్యగ్జ్ఞానావిస్రమ్భదోషాన్తరమాహ (సర్వంచేతి) జ్ఞానాదజ్ఞానధ్వంసేతదుత్థమిథ్యాజ్ఞానస్యసవిషయస్యబాధితత్వాన్నవిదుషోరాగాదిరిత్యుపపాద్యజ్ఞానాన్మోక్షేతజ్జన్మమాత్రేణశరీరస్థితిహేత్వభావాత్పతేదితిసద్యోముక్తిపక్షంప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణోభోగాద్వ్యతేషుయోనాస్తి

త్యుక్తైనన్యాయేనేతియావత్. ఆరబ్ధకర్మణాదేహస్థితిముక్త్వాజ్ఞానైవస్వత్త్వముపసంహరతి (జ్ఞానోత్పత్తేరితి) తస్యహానదేవాశ్చనేతివిదు షోనిద్యాఫలప్రాప్తౌవిఘ్ననిషేధశ్రుత్యనుపపత్త్యాయథోక్తోర్థోపాతీత్యర్థః. నకేవలంశ్రుతార్థాపత్త్యాయథోక్తార్థసిద్ధిః-కింతు శ్రుతిస్మృతిభ్యామపీత్యా హ (క్షీయన్తేచేత్యాదినా) జీవన్ముక్తింసాధయతాజ్ఞానఫలేప్రతిబన్ధాభావఉక్తః. ఇదానీంపూర్వోక్తంశఙ్కాబీజమనువదతి (యద్విత్వితి) ఋజుత్వంహివిదుషః- అవిదుషోవేతివికల్ప్యద్వయంహ్యయుక్తాద్వితీయమఙ్గీకరోతి (తస్మైత్యాదినా) ఋజుత్వస్యైతిశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (అవిద్వా వానితి) అవిదుషోనాస్తికత్వాద్యుత్తరమాహ (యత్త్వితి) వక్ష్యమాణవాక్యార్థం ప్రకృతోపయోగిత్వేనకథయతి (అనన్యదితి) ఋజుత్వంవిదుషోనేత్యుక్తంవ్యక్తీకర్తుంతస్యనాస్తికత్వాద్యపిప్రమాణమాహ (యత్పునరితి) విద్యాయాంసత్యామవిద్యాయాస్తత్కృతా నేకత్వభ్రమస్యచప్రహాణంయత్రసమ్పద్యతే - తత్రతిస్తాదేవకారణాత్ * పశ్యేన్నైత్యాదికర్మాదేరసమ్భవంవక్ష్యమాణమితియోజనా. ప్రమాణసిద్ధ మర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) అవిద్యావిషయస్యపశుత్వమిత్యేతత్ప్రపఞ్చయన్నవిద్యామనువదతి (ఏవఞ్చేతి) తస్యాదిస్వరూపవిద్యావిష యంయథాస్ఫుటంభవతి- తథా అథయోన్యామిత్యాదావనన్తరగ్రన్థేకథ్యతే ప్రథమమిత్యర్థః. తదేవవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) విద్యా మాత్రాన్తర్గతమవిద్యామాత్రస్యార్థశబ్దార్థః యాగః - గన్ధపుష్పాదినాపూజా బల్యుపహారః - నివేద్యసమర్పణం. ప్రణిధానం - ఏకాగ్ర్యం. ధ్యానం- తత్రైవాసన్నతిప్రత్యయప్రవాహీకరణం ఆదిపదం ప్రదక్షిణాదిసఙ్గ్రహణార్థం శేషపదార్థమాత్రోపాసనంనాశాస్త్రీయమిత్యర్థః శాస్త్రైకదేవతావిషయోపాసనమిత్యాహ (అన్యోసావితి) తస్యస్వరూపమాహ (నసవేదేతి) వాక్యాన్తరమవతార్యవ్యాచష్టే (నసవేదేతి) సః- అవిద్వానేవం-ఉక్త ద్రష్టాన్తవశాత్పశురివదేవానాంభవతి- తేషాంమధ్యేకశ్చిత్స్వయమేవపశుభిరుపకారిత్యాద్యతీత్యాదిరితియోజనా. పశుసామ్యంసిద్ధమర్థంకథయతి (అతఇతి) అథానేనావిద్యామాత్రేణకింఫలంభవతీత్యపేక్షాయామవిద్యాయాస్సంసారహేతుత్వంమాత్రతయావక్ష్యమవిద్యాకార్యంకర్మఫలంప్రక్షిపతి (ఏత స్యేత్యాదినా) కర్మసహాయభూతావిద్యా- దేవతాధ్యానాత్మికా. శాస్త్రీయత్వాదహంకర్తృత్వాభిమానవిధ్యంమాదయితుంచశబ్దః. తత్రతుసహ కారిణీవిద్యానశాస్త్రీయకర్మనాదిరూపేతిభేదః. కథంయథోక్తకర్మఫలమవిద్యావతస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) సూత్రస్యైవవిధ్యసిద్ధ్యర్థంవి ద్యాసూత్రార్థమనుక్రామతి (విద్యాయాశ్చేతి) సూత్రాన్తరాశఙ్కాంవారయతి (సర్వాహీతి) కథమేతదవగమ్యతే- తత్రాహ (యథేతి) మను ష్యాణామవిద్యావతాందేవపశుత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (యస్మాదితి) తత్రప్రమాణత్వేనోత్తరంవాక్యముత్థాపయతి (ఏతదితి) కిముదమవిద్యావతోదేవా దిపాలనమిత్యాశఙ్క్యవాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇమేఇష్టాదయఇతి) అభిప్రాయః-అవిద్యావతః పురుషస్యేతిశేషః. ఏకస్మిన్నేవేత్యాదివాక్యమాదాయవ్యా చష్టే (తత్రేతి) మనుష్యాణాంపశుభావాద్బ్రహ్మజ్ఞానమప్రియందేవతానామిత్యుక్తేతదుపాయమపిబ్రహ్మజ్ఞానంతేషాందేవావిద్విషన్తీత్యాహ (తస్మా దితి) తత్త్వవిద్యాయామౌర్లభ్యంకథంచనేత్యుక్తం. మనుష్యాణాముత్కర్షందేవానమృష్యన్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాచేతి) తేషాంబ్రహ్మవి ద్యాయాఃకైవల్యప్తిఃసుతరామనిష్టేతిభావః దేవాదీనాంమనుష్యేషుబ్రహ్మజ్ఞానస్యాప్రియత్వేపికింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) తేషాంవి ఘ్నమాచరతామభిప్రాయమాహ (అస్మదితి) తర్హిదేవాదిభిరుపహతానాంమనుష్యాణాంముముక్షైవనసంపద్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యంత్వితి) ఉ క్తంహి *నదేవాదణ్డమాదాయరక్షన్తిపశుపాలవత్। యంహిరక్షితుమిచ్ఛన్తిబుద్ధ్యాసంయోజయన్తితమితి. తర్హికింసర్వానేవదేవాఅనుగృహ్ణన్తీత్యా శఙ్క్యాహ (విపరీతమితి) దేవతాపరాఙ్ముఖమమమోదయిష్యతిమితియావత్. సర్వ్యతిదేవాప్రియవాక్యేనధ్వనితమర్థమాహ (తస్మాదితి) అవి ద్వత్సుమనుష్యేషుదేవాదీనాంస్వాతన్త్ర్యంతత్ఫలార్థం. శ్రద్ధాదిప్రధానస్తదారాధనపరస్సన్ దేవానాంప్రియస్స్యాత్-తద్విపక్షస్సుముముక్షువైఫ ల్యాదిత్యర్థః. తత్ప్రీతివిషయశ్చతత్ప్రసాదాదాసాదితవైరాగ్యః సర్వాణికర్మాణిసన్న్యస్య విద్యాప్రాపకం శ్రవణాదికం ప్రత్యేకాగ్రమనాస్స్యా దిత్యాహ (అప్రమాదీతి) శ్రవణాదికమనుతిష్ఠన్నపివర్గాశ్రమాచారపరోభవేత్- అన్యథావిద్యాలక్షణేఫలేప్రతిబన్ధస్స్యాదిత్యాశయేనాహ (వి ద్యాంప్రతీతి) భయాదినిమిత్తాభావేస్యాత్కృత్యత్యంకాకురుచ్యతే. యథాహ * కాకుస్త్రియాంవికారోయశ్శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనేరిత్యమరః తయాకా క్వా - ఏవశ్రుతేస్వరకమ్పనభయగుపలక్ష్యదేవాదిభజనేకల్ప్యతేతాత్పర్యమిత్యాహ (కాక్వేతి) ౧౦

౧౦.— (బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీత్తదాత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవదితీతి) ఇదమపివాక్యం వ్యాసోక్తైః *ఉపాస్యాన్తరశూన్యమిత్యుత్తరమాహ - తదాత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవదితి-ఆత్మానమేవావైత్- నత్వన్యదుపాస్యం. త స్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యన్యవేదనస్యోపాయత్వనిషేధేతాత్పర్యం-నతుస్వవేదనస్యోపాయత్వవిధానే యథా*సకారణంకరణాధిపాధిపోనచాస్యకశ్చిజ్జ నితానచాధిపఇతికారణాన్తరనిషేధేనపరమకారణస్యసిద్ధిః- ఏవముపాస్యాన్తరనిషేధేనబ్రహ్మణఃపరమోపాస్యత్వంవివక్షితమితిసర్వవ్యాఖ్యానాధికర ణేవివృతం.అత్రాత్మేతరంనావైదితివక్తవ్యేఆత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీత్యుక్తిఃతదిదమప్యేతర్హియఏవంవేదాహంబ్రహ్మాస్మీత్యాదినావక్ష్యమాణ బ్రహ్మవేదనప్రశంసాహేతుసిద్ధ్యర్థా. బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీదితితస్యబ్రహ్మణోజగత్కారణత్వోక్తిశ్చ*కారణంతుధ్యేయఇతికారణస్యైవధ్యేయ త్వేనసర్వకారణస్యబ్రహ్మణఃకారణాన్తరాభావాదేవధ్యేయాన్తరంనాస్తీతిద్యోతనార్థేతితాత్పర్యంద్రష్టవ్యం. ఏవముపాస్యాన్తరశూన్యంబ్రహ్మజ్ఞా నవతఃఫలమాహ (తద్యోయోదేవానాంప్రత్యబుధ్యతసఏవతదభవత్తథర్షీణాంతథామనుష్యాణామితి) దేవానామృషీణాం మనుష్యాణాంవామధ్యే యోయోబ్రహ్మప్రత్యబుధ్యత- ససర్వఏవతదభవత్- సర్వమభవత్. సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మపర్యన్తావిర్భావవానభవదిత్యర్థః సర్వాత్మభూతపరమా త్మాత్మకోభవత్. సర్వైకాత్మ్యంప్రాప్తవానితియావత్. ఏకాత్మ్యస్యనిత్యప్రాప్తస్యప్రాప్తవ్యత్వాసమ్భవాత్తత్రాత్మజ్ఞానాఖ్యకర్మఫలమితిఫలతి. తదే వాహ (తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవఃప్రతిపేదేఽహంమనురభవంసూర్యశ్చేతీతి) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. తదేతత్- బ్రహ్మపశ్యన్ - ఉపాసీనో

ఉ.— బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవ తదేకꣳ సన్న వ్యభవత్ తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్రం యాన్యేతాని దేవత్రా క్షత్త్రాణీన్ద్రో వరుణః సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యురీశాన ఇతి తస్మాత్క్షత్త్రాత్పరం నాస్తి తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్త్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయే క్షత్త్ర ఏవ తద్యశో దధాతి సైషా క్షత్త్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మ తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం య ఉ ఏనꣳ హినస్తి స్వాꣳ స యోనిమృచ్ఛతి స పాపీయాన్భవతి యథా శ్రేయాꣳసꣳ హిꣳసిత్వా॥ ౧౧

నాపనోదకః అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి - మన్త్రదర్శనాత్ తదాత్మైవ మన్వాదినామా ఇతి ప్రతిపాదే - మన్వాదినా సర్వేషాం స్వస్య ఐకాత్మ్యం సాక్షాత్కృతవానిత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదం సర్వం భవతి) ఏతర్హ్యపి - ఏతస్మిన్నపి కాలే యదిదం బ్రహ్మ అహమస్మి - సర్వాత్మకబ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీత్యేవం యో వేద - స సర్వో ఽపి ఇదం సర్వం భవతి - ఏతత్సర్వాత్మకబ్రహ్మపర్యన్తానుభవవాన్ భవతీత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మాత్మకత్వోపాసనస్య సర్వాత్మకత్వసాక్షాత్కారహేతుత్వం పూర్వకాలవత్ నాధునా కాలే ఇతి సమస్త్యమితి భావః. (తస్య హ న దేవాశ్చ నాభూత్యా ఈశత ఇతి) తస్య - బ్రహ్మవిదః దేవాశ్చన - దేవా అపి అభూత్యై - ముక్త్యైశ్వర్యాభావాయ నేశతే - న సమర్థాః ఇత్యర్థః ఇతి భావః. చ నశ్శబ్దోఽప్యర్థః. వ్యవధానం ఛాన్దసం. తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి) స హి బ్రహ్మవిత్ యస్మాదేషాం దేవానామపి ఆత్మా - నియన్తా భవతి - బ్రహ్మవిద్యాప్రభావేన నశిత్వాదిసిద్ధిమత్త్వయా తాన్ నియన్తుం శక్త ఇత్యర్థః. అత స్తస్య ముక్త్యైశ్వర్యాభావం లేనకోఽపి సమర్థ ఇత్యాహ తాపి వం దోషముక్తిరితి భావః. ఏవం బ్రహ్మాత్మవిదాం కృతార్థతాముక్త్వా అతాదృశానామనర్థం దర్శయతి (అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవం స దేవానాం) యః - పుమాన్ ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా స్వస్యాత్మత్వేనాన్యాం దేవతాం - పరమాత్మరూపాం అసౌ దేవతా అన్యః - ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా ఆత్మభూతాదన్యః, అహం చ ధార్యత్వనియామ్యత్వాదిప్రయుక్తతచ్ఛరీరత్వాశ్రయాదన్యః - భిన్న ఇత్యుపాస్తే - న స వేద - స అజ్ఞ ఇత్యర్థః. యథా లోకే పశుః మనుష్యాణాం శేషభూతః - ఏవం స దేవానాం పశుః - తత్కిఙ్కరతయా శేషభూత ఇత్యర్థః. (యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్ భునక్తీతి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ యథా బహవః పశవః ఏకం మనుష్యం దోహవాహనాదిక్రియాభిః భుఞ్జ్యుః - పరిపాలయన్తి. ఏవమేకైకః అబ్రహ్మవిత్పురుషః యజ్ఞాద్యనుష్ఠానాదిభిః దేవాన్ భునక్తి - పరిపాలయతి. ప్రీణయతి. తత్కిఙ్కరో భవతీతి యావత్. ఏతావాంస్తు విశేషః - బహవః పశవ ఏకస్య కిఙ్కరాః - అబ్రహ్మవిత్పురుషస్త్వేకైక ఏవ సర్వదేవానాం కిఙ్కర ఇతి. తత్ఫలితమాహ (ఏకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కిము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యురితి) లోకే హి పశుస్వామినః ఆచ్ఛిద్య రాజచోరాదిభిరేకస్మిన్ పశావాదీయమానే - గృహ్యమాణేఽప్యప్రియం భవతి. కిము బహుషు పశుషు హ్రియమాణేషు. తస్మాదేషాం - దేవానాం తదప్రియం న భవతి - మనుష్యా బ్రహ్మవిద్యుః - బ్రహ్మజ్ఞానినో భవన్తీతి యదేతత్. తన్న ప్రియమిత్యన్వయః. అతస్స్వకిఙ్కరతయా పశుభూతా మనుష్యాః బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్య పశుభావాన్ముచ్యేరన్నితి బుద్ధ్యా యథాశక్తి దేవాస్తేభ్యో విఘ్నమాచరన్తీతి భావః. అతః * శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీతి న్యాయేన విఘ్నబాహుల్యే జాతేఽపి బ్రహ్మజ్ఞానే విఘ్ననివారణక్షమభగవత్ప్రణామార్చనాదికమనుతిష్ఠన్నవహితో బ్రహ్మవిద్యాయాం యతేతేతి భావః. * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి వాక్యం భగవతా బాదరాయణేన చతుర్థాధ్యాయే చిన్తితం. తత్ర హి * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతీతి జీవేశ్వరపృథక్త్వజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వశ్రవణాత్ స్వాత్మానం ప్రత్యక్పృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వలక్షణమాత్మత్వం బ్రహ్మణో నాస్త్యేవ. అతఏవ * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి సకరణేనధృష్టివిధిత్వం సూచ్యతే. తాదృశీ దృష్టిశ్చ మోక్షోపాసనవిషయా తదస్యాపి ఉపాసనేతాదృశక విషయత్వావశ్యమ్భావేన తస్మిం సదా ఉపయాపద్దృష్టివిధేరయుక్తత్వాత్ పృథక్త్వేనైవానుసన్ధానం కార్యం - సత్యం పృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వరూపాత్మత్వేనేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి. * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతేఽహం వై త్వమసి భగవో దేవత ఇతి హ్యేవ ఉపాసితారః ఆత్మత్వేనోపగచ్ఛన్తి - ఉపాసత ఇత్యర్థః. * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదీని చ శాస్త్రాణి ప్రత్యగాత్మానమాత్మతాం గ్రాహయన్తి నచ పృథక్త్వానుసన్ధానస్య విరోధః శఙ్క్యః - భిన్నత్వస్య సర్వజ్ఞత్వాది లక్షణభేదకాకారస్య సాక్షాత్కృత్వాత్ భేదరూపం పృథక్త్వమస్త్యేవ. నియమేనాధారత్వలక్షణమపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వరూపమాత్మత్వమప్యస్త్యేవ. సహీదృశమాత్మత్వం భేదవిరోధి- అతః * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి విధివశాదాత్మత్వేనైవోపాసనం కర్తవ్యమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౦

శం.— సూత్రితశ్శాస్త్రార్థః * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. తస్య చ వ్యాచిఖ్యాసితస్యార్థవాదేన * తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదినా సమ్బన్ధప్రయోజనే అభిహితే. అవిద్యాయాశ్చ సంసారాధికారత్వముక్తం * అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్త ఇత్యాదినా. తత్రావిద్వాన్ ఋణీ పశువద్దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం. కిం పునస్తద్దేవాదికర్మకర్తవ్యత్వే నిమిత్తం. వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ. తత్ర కే వర్ణా ఇత్యేతదిదమారభ్యతే- యన్నిమిత్తసమ్బన్ధేషు కర్మస్వయం పరతన్త్రో వివాదకృతస్సంసారీత్యేతస్యైవార్థస్య ప్రదర్శనాయ. అగ్నిసర్గానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గో నోక్తః- అగ్నేస్తు సర్గః ప్రజాపతేస్సృష్టిపరిపూరణాయ ప్రదర్శితః, అయం చేన్ద్రాదిసర్గస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః- తచ్ఛేషత్వాత్. ఇహ తు సవిశేషాభిధీయతే విదుషః కర్మాధికారహేతుప్రదర్శనాయ (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్) యదగ్నిం సృష్ట్వా అగ్నిరూపాపన్నం బ్రహ్మ - బ్రాహ్మణజాత్యభిమానాద్బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. వై - ఇదం- క్షత్రాదిజాతం బ్రహ్మైవ- అభిన్నమాసీత్, ఏకమేవ- నాసీత్ క్షత్రాదిభేదః. తత్ - బ్రహ్మైకం- క్షత్రాదిపరిపాలయిత్రాదిశూన్యం సన్న వ్య

భవత్- నవిభూతవత్. కర్మణే నాలమాసీదిత్యర్థః. తతస్తత్ - బ్రహ్మ బ్రాహ్మణోస్మీత్యేవమిత్థం కర్తవ్యమితి బ్రాహ్మణజాతినిర్వర్త్యకర్మచికీర్షయాత్మనః కర్మకర్తృత్వవిభూత్యై శ్రేయోరూపం- ప్రశస్తరూపమత్యసృజత- అతిశయేనాసృజత- సృష్టవాన్ తత్. కింపునస్తత్- యత్సృష్టం. క్షత్రం-క్షత్రియజాతిః. తద్వ్యక్తిభేదేన ప్రదర్శయతి- యాన్యేతాని- ప్రసిద్ధాని లోకే దేవత్రా- దేవేషు. క్షత్రాణీతి- జాత్యాఖ్యాయాం పక్షే బహువచనస్మరణాద్వ్యక్తిబహుత్వాద్వా భేదోపచారేణ బహువచనం. కానిపునస్తానీతి. ఆహ- తత్రాభిషిక్తా ఏవ విశేషతో నిర్దిశ్యంతే- ఇంద్రః- దేవానాం రాజా. వరుణః- యాదసాం. సోమః- బ్రాహ్మణానాం. రుద్రః- పశూనాం. పర్జన్యః- విద్యుదాదీనాం. యమః- పితౄణాం. మృత్యుః- రోగాదీనాం. ఈశానః- భాసాం. ఇత్యేవమాదీని దేవేషు క్షత్రాణి. తదను ఇంద్రాదిక్షత్రదేవతాధిష్ఠితాని మనుష్యక్షత్రాణి సోమసూర్యవంశ్యాని పురూరవఃప్రభృతీని సృష్టాన్యేవ ద్రష్టవ్యాని- తదర్థ ఏవ హి దేవక్షత్రసర్గః ప్రస్తుతః. యస్మాద్బ్రహ్మణాఽతిశయేన సృష్టం క్షత్రం- తస్మాత్ క్షత్రాత్పరం నాస్తి - బ్రాహ్మణజాతేరపి నియంతృ. తస్మాద్బ్రాహ్మణః- కారణభూతః క్షత్రియస్య క్షత్రియమధస్తాద్వ్యవస్థితస్సన్నుపరిస్థితముపాస్తే. క్వ. రాజసూయే. క్షత్ర ఏవ తత్- ఆత్మీయం యశః- ఖ్యాతిరూపం బ్రహ్మేతి దధాతి- స్థాపయతి. రాజసూయాభిషిక్తేనాసంద్యాం స్థితేన రాజ్ఞా ఆమంత్రితో బ్రహ్మన్నితి ఋత్విక్ పునస్తం ప్రత్యాహ త్వం రాజన్ బ్రహ్మాసీతి- తదేతదభిహితం క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతీతి. సైషా- ప్రకృతా క్షత్రస్య యోనిరేవ - యద్బ్రహ్మ. తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం - రాజసూయాభిషేకగుణం గచ్ఛతి- ఆప్నోతి. బ్రహ్మైవ - బ్రాహ్మణజాతిమేవాంతతః- అంతే. కర్మపరిసమాప్తౌ ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం- పురోహితం నిధత్త ఇత్యర్థః. యస్తు పునర్బలాభిమానాత్స్వాం యోనిం - బ్రాహ్మణజాతిం. బ్రాహ్మణం. (య ఉ ఏనం హినస్తి) న్యగ్భావేన పశ్యతి. స్వాం- ఆత్మీయామేవ స యోనిమృచ్ఛతి- స్వం ప్రసవం విచ్ఛినత్తి. వినాశయతి. స ఏతత్కృత్వా పాపీయాన్ - పాపతరో భవతి. పూర్వమపి క్షత్రియః పాప ఏవ- క్రూరత్వాత్. ఆత్మప్రసవహింసయా సుతరాం. యథా లోకే శ్రేయాంసం- ప్రశస్తతరం హింసిత్వా - పరిభూయ పాపతరో భవతి- తద్వత్. ౧౧

ఆ.— బ్రహ్మక్షత్త్రికామిత్థం వ్యాఖ్యాయ బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యస్యాతీతేన సంబంధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రిత ఇతి) శాస్త్రార్థశబ్దో బ్రహ్మవిద్యావిషయః. తదాహురిత్యాదినా క్రమమనువదతి (తస్య చేతి) అర్థవాదః- తద్యో యో దేవానామిత్యాదిః. సంబంధః- జ్ఞానస్యాసధ్యాపత్తిఫలేన సాధ్యసాధనత్వం, మధికారిణా శ్రయాశ్రయిత్వం, మైక్యేన విషయవిషయిత్వం, మితి విభాగః. అవిద్యాసూత్రం వృత్తం కథయతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) సంసారస్యాధికారః- ప్రవృత్తిః. ఉత్పత్తిరితి యావత్. * యథా పశురిత్యాదినోక్తమనుభాషతే (తత్రేతి) అవిద్యాధికారః సప్తమ్యర్థః. తత్రావిద్యాకార్యం ప్రపంచయితుమధ్యాయశేషప్రవృత్తిరితి మన్వానో ఽవిద్యావివర్తచాతుర్వర్ణ్యసృష్టిప్రకటనార్థం * తదేతద్బ్రహ్మేత్యస్మాత్ ప్రాక్తనం వాక్యమిత్యాకాంక్షాపూర్వకమాహ (కింపునరితి) బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యమిదముపరామృశ్యతే. వర్ణానేవ విశినష్టి (యస్మిన్నిమిత్తేతి) యైర్నిమిత్తైః- బ్రాహ్మణ్యాదిభిః సంబద్ధః కర్మస్వయం- అవిద్వానధికృతః పశురివ సంసరతీతి పశునిదర్శన శ్రుతౌ ప్రసిద్ధం. తాని నిమిత్తాని వర్ణయితుముత్తరం వాక్యం ప్రవృత్తమిత్యర్థః * అథేత్యభ్యమంథదిత్యత్రానుగ్రాహకదేవతాసర్గం ప్రక్రమ్యాగ్నేరేవ సృష్టిరుక్తా- నేంద్రాదీనాం. అప్రస్తుతవిద్యాం ప్రస్తుత్య తేషాం సృజ్యతే- తత్ర కః శ్రుతేరభిప్రాయః. తత్రాహ (ఏతస్యేతి) పూర్వమగ్నిసర్గానంతరమింద్రాదిసర్గో వాచ్యోఽపి నోక్తః- ఫలాభావాత్. ఇహ త్వవిదుషః కర్తృత్వవర్ణాద్యభిమానినః కర్మాధికృతిరిత్యేతస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం తదావిద్యత్వవిషయా సపృత్వాద్యత ఇత్యర్థః. అగ్నిసర్గోఽపి తర్హ్యత్రైవ వాచ్యః - విశేషాభావాదిత్యాశంక్యాహ (అగ్నిస్త్వితి) ప్రజాపతేః సృష్టిపూర్తయే చేదగ్నిసృష్టిస్తత్రోక్తా - హంతేంద్రాదిసర్గోఽపి తత్రైవ వాచ్యః - అన్యథా తదపూర్తేరిత్యాశంక్యాహ (అయం చేతి) లక్షితత్రోక్తస్య కస్మాదత్రోక్తిః- పునరుక్తేరిత్యాశంక్య తస్యైవార్థస్యేత్యత్రోక్తం స్మారయతి (ఇహ త్వితి) సజాతిముక్త్వా వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బ్రహ్మేతి) అగ్నిం- క్షత్రాదిసర్గాత్పూర్వమితి యావత్. వైశబ్దస్యావధారణార్థత్వం వదన్ వాక్యార్థోక్తిపూర్వకమిదమిత్యస్యార్థమాహ (ఇదమితి) ద్వితీయమేవకారం వ్యాచష్టే (నాసీదితి) కథం తర్హి తస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధిరిత్యాశంక్యానంతరవాక్యం వ్యాచష్టే (తదితి) తదేవ సృష్టమాకాంక్షాద్వారా స్పష్టయతి (కిం పునరితి) ఏకా చేత్ క్షత్రజాతిః సృష్టా - కథం తర్హి యాన్యేతానీతి బహూక్తిరిత్యాశంక్యాహ (తద్వ్యక్తిభేదేనేతి) క్షత్రజాతేరేకత్వాత్ కథం క్షత్రాణీతి బహువచనమిత్యాశంక్య * జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమన్యతరస్యామితి పాణినిస్మృతిమాశ్రిత్యాహ (జాతీతి) బహూక్తేర్గత్యంతరమాహ (వ్యక్తీతి) తాసాం బహుత్వాజ్జాతేశ్చ తదభేదాత్ తత్రాపి భేదముపచర్య బహూక్తిరిత్యర్థః. క్షత్రాణీతి బహువచనమితి సంబంధః. తేషాం విశేషతో గ్రహణం క్షత్రస్యోత్కృష్టత్వం ఖ్యాపయితుమితి మన్వానస్సన్నాహ (కాని పునరిత్యాదినా) నను కిమితి దేవేషు క్షత్రసృష్టిరుచ్యతే- బ్రాహ్మణస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధ్యర్థం మనుష్యేష్వేవ హి తత్సృష్టిరుపదేష్టవ్యేత్యాశంక్యాహ (తదన్వితి) తథాపి వివక్షితా సృష్టిర్ముఖతో వక్తవ్యేత్యాశంక్యోపోద్ఘాతోఽయమిత్యాహ (తదర్థ ఇతి) తస్మాదిత్యాది వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) క్షత్రస్య నియంతృత్వవదుత్కర్షహేత్వంతరమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మేతి- ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణాఖ్యమితి యావత్. ఉక్తమేవ ప్రపంచయతి (రాజసూయేతి) ఆసంద్యాం- మంచికాయాం. క్షత్రే స్వకీయం యశః సమర్పయతో బ్రాహ్మణస్య నికర్షమాశంక్యాహ (సైషేతి) తయోర్బ్రాహ్మణత్వస్య తుల్యత్వాత్కుతోఽవాంతరభేదః- క్షత్రమపి హి క్రతుకాలే బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్నోతీత్యాశంక్యాహ (తస్మాదితి) క్షత్రస్య బ్రహ్మాభివేదోపశ్రవణాచ్చ తస్య తదపేక్షయాఽగుణత్వమిత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రకృతాద్బాధాదపీతి వక్తుముశబ్దః. య ఉ ఏనం హినస్తీతి ప్రతీకగ్రహణం- యస్తు పునరిత్యాది వ్యాఖ్యానమితి భేదః. ఈయసునస్తరబర్థస్య ప్రయోగే హేతుమాహ (పూర్వమపీతి) బ్రాహ్మణాభిభవే పాపీయస్త్వమిత్యేతదుదాహరణేన బుద్ధావారోపయతి (యథేతి) ౧౧

ఉ.— స నైవ వ్యభవత్ స విశమసృజత యాన్యేతాని దేవజాతాని గణశ ఆఖ్యాయన్తే వసవో రుద్రా ఆదిత్యా విశ్వే దేవా మరుత ఇతి॥ ౧౨

స నైవ వ్యభవత్ స శౌద్రం వర్ణమసృజత పూషణమియం వై పూషేయగ్ం హీదగ్ం సర్వం పుష్యతి యదిదం కించ॥ ౧౩

రం.— *స ముఖాచ్చ యోనేర్హస్తాభ్యాం చాగ్నిమసృజతేతి, * తస్య క్షత్రస్య తస్య తేజో రసో నివర్తతాగ్నిరితి, చ బ్రాహ్మణవర్ణాగ్నిసృష్టిః ప్రాగుక్తా. ఇదానీం క్షత్రాదిరూపక్షత్రాదిసృష్టిం వక్తుం* ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదినోక్తమేవ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదానకత్వం బహుకృత్వోపిపథ్యం వదితవ్యమితినీతిమనుసృత్యోక్తిమ్వ్యవధానాయ పునరపిస్మారయతి (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవేతి) స్పష్టోర్థః. (తదేకం సదితి) స వ్యభవత్ - నైభవం న ప్రాప్తమిత్యర్థః. న చాగ్నిసృష్ట్యనన్తరం బ్రహ్మణః కథమేకత్వోక్తిరితి వాచ్యం - లీలవివక్షయా ఏకత్వోక్త్యుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్రమితి) క్షత్రం- క్షత్రియాఖ్యం శ్రేయః- శ్రేష్ఠరూపం- శరీరభూతమత్యసృజత- అతిశ్రాన్తతయా- సర్వాధికతయా ససర్జేత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యాన్యేతానీత్యాది) దేవత్రా- దేవేషు. * దేవమనుష్యేత్యాదినా సప్తమ్యర్థే త్రా ప్రత్యయః దేవేష్విన్ద్రవరుణాదీని యాన్యేతాని క్షత్రాణి- తాని ససర్జేత్యర్థః * బృహస్పతిః క్షత్రమిన్ద్రః మరుతో వై దేవానాం విశ ఇతి శ్రుతేరిన్ద్రాదీనాం క్షత్రియత్వం - దేవేష్వపి వర్ణవిశేషసత్త్వాత్. అగ్న్యాదీనాం క్షత్రియత్వం ద్రష్టవ్యం. ఉభయమపి వ్యాపార్యైర్వర్ణితం. (తస్మాత్క్షత్రాత్పరం నాస్తీతి) యస్మాద్ధేతోరిన్ద్రాదయో దేవశ్రేష్ఠా అపి క్షత్రియాః- తస్మాత్ క్షత్రియాత్ పరం- శ్రేష్ఠం నాస్తీత్యర్థః. (తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయ ఇతి) యస్మాత్క్షత్రియః శ్రేష్ఠః- తస్మాద్బ్రాహ్మణోపి రాజసూయయజ్ఞే క్షత్రియమధస్తాత్- క్షత్రియస్యాధస్తాత్. * తతో ఽన్యత్రాపి దృశ్యత ఇతి ద్వితీయా. ఉపాస్తే - ఉపవిశతీత్యర్థః. (క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతీతి) * రాజసూయే రాజ్ఞా బ్రహ్మన్నిత్యామన్త్రితః ఋత్విగ్రాజానముపాహ్వం రాజన్ బ్రహ్మాసీతి శ్రవణాత్ తద్యశః - బ్రాహ్మణత్వప్రయుక్తం యశో రాజసూయే క్షత్రే- క్షత్రియ ఏవ బ్రాహ్మణో యస్మాత్ స్థాపయతి - తస్మాచ్చ హేతోః క్షత్రియ ఏవ శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. (సైషా క్షత్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మేతి) ఏవంవిధస్యాపి క్షత్రస్య బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇతి యావత్ - సా యోనిరిత్యర్థః. రాజసూయే క్షత్రియగతాతిశయస్యాపి బ్రాహ్మణాధీనత్వాత్, దృజనాద్యయనయోస్తదధీనత్వాచ్చ క్షత్రియస్య శ్రైష్ఠ్యం బ్రాహ్మణానుగ్రహప్రయుక్తమితి భావః. యోనిశబ్దాభిప్రాయేణ సైషేతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః. (తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిమితి) తస్మాదేవ- హేతోః- యద్యపి రాజసూయాభిషేకదశాయాం పరమతాం- శ్రేష్ఠతాం రాజా- క్షత్రియో గచ్ఛతి- కర్మావసానే తు స్వాం యోనిం- స్వయోనిభూతం బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణమేవోపనిశ్రయతి- యాజనాదికార్యాయ బ్రాహ్మణసమీపముపేత్య నీచాసనతయా శ్రయతీత్యర్థః. (య ఉ ఏనం హినస్తి స్వాం స యోనిమృచ్ఛతీతి) య ఉ- యస్తు క్షత్రియః ఏనం- బ్రాహ్మణం హినస్తి- సః స్వాం యోనిం - స్వోత్పత్తిస్థానమేవ బుచ్ఛతి - హినస్తీత్యర్థః మాతృపితృహా భవతీతి యావత్. తదేవ వివృణోతి (స పాపీయాన్ భవతీత్యాది) యథా శ్రేయాంసం- పిత్రాదికం హింసిత్వా పాపీయాన్ భవతి- ఏవం పాపీయాన్ భవతీత్యర్థః. ౧౧

శం.— క్షత్రే సృష్టేపి స నైవ వ్యభవత్ - కర్మణే బ్రహ్మ తథా న వ్యభవత్. విత్తోపార్జయితురభావాత్. స విశమసృజత కర్మసాధనవిత్తోపార్జనాయ. కః పునరసౌ విట్. యాన్యేతాని దేవజాతాని- స్వార్థే నిష్ఠా. య ఏతే దేవజాతిభేదా ఇత్యర్థః గణశః- గణం గణమాఖ్యాయన్తే- కథ్యన్తే గణప్రాయా హి విశః. ప్రాయేణ సంహతా హి విత్తోపార్జనే సమర్థాః- నైకైకశః. వసవోష్టసఙ్ఖ్యో గణః. తథైకాదశ రుద్రాః. ద్వాదశాదిత్యాః. విశ్వే దేవాస్త్రయోదశ విశ్వాయా అపత్యాని- సర్వే వా దేవాః. మరుతః సప్తసప్తగణాః. ౧౨

ఆ.— కర్తుర్బ్రాహ్మణస్య, నియన్తుః క్షత్రియస్య, సృష్టత్వాత్కిముత్తరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (క్షత్ర ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (కర్మణ ఇతి) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణోస్మీత్యభిమానీ పురుషః తథా- క్షత్రసర్గాత్పూర్వమివేతి యావత్. కథం తర్హి లౌకికసామర్థ్యసమ్పాదనద్వారా కర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (స విశమితి) దేవజాతానీత్యత్ర తకారోస్తి. గణం గణం కృత్వా కిమిత్యాఖ్యానం దిశామిత్యాశఙ్క్యాహ (గణేతి) విశాం సముదాయప్రధానత్వమద్యాపి ప్రత్యక్షమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) ౧౨

రం. (స నైవ వ్యభవత్స విశమసృజతేతి) సః- పరమాత్మా క్షత్రం సృష్ట్వాపి నవ్యభవత్ - విభుత్వం నాప్తవాన్. తతో విశం- వైశ్యమసృజతేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (యాన్యేతాని దేవజాతానీత్యాదినా) దేవజాతాని- దేవసమూహాః. గణశః- గణరూపేణాఖ్యాయన్తే - వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవమరుతాం గణదేవతాత్వప్రసిద్ధేః. ౧౨

శం.— స పరిచారకాభావాత్పునరపి నైవ వ్యభవత్. స శౌద్రం వర్ణమసృజత- శూద్ర ఏవ శౌద్రః. స్వార్థే వృద్ధిః. కః పునరసౌ శౌద్రో వర్ణః- యస్సృష్టః. పూషణం- పుష్యతీతి పూషా. కః పునరసౌ పూషేతి. విశేషతస్తం నిర్దిశతి- ఇయం- పృథివీ పూషా. స్వయమేవ నిర్వచనమాహ- ఇయం హీదం సర్వం పుష్యతి- పుష్ణాతి యదిదం కించ. ౧౩

మూ.—— స నైవ వ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మం తదేతత్క్షత్రస్య క్షత్రం యద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మా
త్పరం నాస్త్యథో అబలీయాన్ బలీయాగ్ం సమాశగ్ంసతే ధర్మేణ యథా రాజ్ఞైవం యో వై స ధర్మస్సత్యం వై
తత్తస్మాత్సత్యం వదన్తమాహుర్ధర్మం వదతీతి ధర్మం వా వదన్తగ్ం సత్యం వదతీత్యేతద్ధ్యేవైతదుభయం భవతి॥ ౧౪

ఆ.—— క్షత్రపాలయితృధనార్జయితౄణాం సృష్టత్వాత్ కృతం వర్ణాన్తరసృష్ట్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సపరిచారకేతి) శూద్రం వర్ణమసృజతేత్యత్ర శూద్రకారోవృద్ధిః. పుష్యతీతి పూషేత్యుక్తత్వాత్పృథివ్యాః పూషత్వమాశఙ్క్యాహ (విశేషణమితి) పూషశబ్దస్యార్థాన్తరే ప్రసిద్ధత్వాత్ కథం పృథివ్యాం వృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేవేతి) ౧౩

రం.—— (స నైవ వ్యభవత్స శౌద్రం వర్ణమసృజత పూషణమితి) స్పష్టోఽర్థః. (ఇయం వై పూషేయం హీదం సర్వం పుష్యతీత్యాది) ఇయం - పృథివ్యేవ పూషేత్యుచ్యతే. హి - యస్మాద్యదిదం కించ - దృశ్యమానమిదం సర్వం పుష్యతి అతః పృథివ్యా ఏవ సర్వకార్యపోషకత్వాత్ పృథివ్యేవ పూషేత్యర్థః. యథాగ్నీన్ద్రాదీనాం బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాకృతియత్వం - ఏవం పృథివ్యా అపి శూద్రత్వాకృతియత్వం తదభిమానిత్వం వా ద్రష్టవ్యం. ౧౩

శం.—— స చతురః సృష్ట్వాపి వర్ణాన్నైవ వ్యభవత్ - ఉగ్రత్వాత్క్షత్రస్యానియతాశఙ్కయా. తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత. కిం తత్. ధర్మం. తదేతత్ - శ్రేయోరూపం సృష్టం క్షత్రస్య క్షత్రం- క్షత్రస్యాపి నియన్తృ. ఉగ్రాదప్యుగ్రం. యద్ధర్మః- యోఽయం ధర్మః. తస్మాత్ -క్షత్రస్యాపి నియన్తృత్వాద్ధర్మాత్పరం నాస్తి- తేన హి నియమ్యన్తే సర్వే. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- అథో- అపి అబలీయాన్- దుర్బలతరో బలీయాంసం-ఆత్మనో బలవత్తరమప్యాశంసతే- కామయతే జేతుం ధర్మేణ బలేన. యథా లోకే రాజ్ఞా సర్వబలవత్తమేనాపి కుటుమ్బికః- ఏవం. తస్మాత్సిద్ధం ధర్మస్య సర్వబలవత్తరత్వాత్సర్వనియన్తృత్వం. యో వై స ధర్మః- వ్యవహారలక్షణో లౌకికైర్వ్యవహ్రియమాణః సత్యం వై తత్ - సత్యమితి యథాశాస్త్రార్థతా. స ఏవానుష్ఠీయమానో ధర్మనామా భవతి. శాస్త్రార్థత్వేన జ్ఞాయమానస్తు సత్యం భవతి. యస్మాదేవం- తస్మాత్సత్యం- యథాశాస్త్రం వదన్తం వ్యవహారకాల ఆహుః సమీపస్థా ఉభయవివేకజ్ఞాః ధర్మం వదతీతి- ప్రసిద్ధం లౌకికం న్యాయం వదతీతి. తథా విపర్యయేణ ధర్మం వా - లౌకికం వ్యవహారం వదన్తమాహుః సత్యం వదతి- శాస్త్రాదనపేతం వదతీతి. ఏతత్ - యదుక్తముభయం- జ్ఞాయమానమనుష్ఠీయమానం చ. తద్ధర్మ ఏవ భవతి. తస్మాత్స ధర్మో జ్ఞానానుష్ఠానలక్షణః శాస్త్రజ్ఞానితరాంశ్చ సర్వానేవ నియమయతి. తస్మాత్స క్షత్రస్యాపి క్షత్రం. అతస్తదభిమానోఽవిద్వాంస్తద్విశేషానుష్ఠానాయ బ్రహ్మక్షత్రవిట్శూద్రనిమిత్తవిశేషమభిమన్యతే. తాని చ స్వభావత ఏవ కర్మాధికారనిమిత్తాని. ౧౪

ఆ.—— నను చాతుర్వర్ణ్యసృష్టేస్తావతైవ కర్మానుష్ఠానసిద్ధేరలం ధర్మసృష్ట్యేత్యత ఆహ (స చతుర ఇతి) అనియతాశఙ్కయా - నియామకాభావే తస్యానియతత్వసమ్భావనయేతి యావత్. తచ్ఛబ్దః స్రష్టృబ్రహ్మవిషయః. కుతో ధర్మస్య సర్వనియన్తృత్వం - క్షత్రస్యైవ తత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ (తత్కథమితి) అనుభవమనుసృత్య పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) తదేవోదాహరతి (యథేతి) రాజ్ఞా- స్పర్ధమాన ఇతి శేషః. ధర్మస్యోత్కృష్టత్వేన నియన్తృత్వే సత్యాదభిన్నత్వం- హేత్వన్తరమాహ (యో వా ఇతి) కథం ధర్మస్య సత్యత్వం - స హి పురుషధర్మః. వచనధర్మస్సత్యత్వమిత్యవాన్తరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏవేతి) యదుక్తైవివేకైర్లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) ఉభయశబ్దో ధర్మసత్యవిషయః. ధర్మం వదతీత్యేతదేవ విభజతే (ప్రసిద్ధమితి) యథాశాస్త్రానుసారేణ వదన్తం ధర్మం వదతీతి- తథా పూర్వోక్తవదనవైపరీత్యేన ధర్మం వదన్తం సత్యం వదతీత్యాహురితి యోజనా. ధర్మమేవ వ్యాచష్టే (లౌకికమితి) సత్యం వదతీత్యేతదేవ స్ఫుటయతి (శాస్త్రాదితి) కార్యకారణభావేనానయోరేకత్వముపసంహరతి (యదుక్తమితి) శాస్త్రార్థసంశయే శిష్టవ్యవహారాన్నిశ్చయః- యథా యవవరాహాదిశబ్దేషు. ధర్మసంశయేషు తు శాస్త్రార్థవశాన్నిర్ణయః- యథా చైత్యవన్దనాదివ్యుదాసేనాగ్నిహోత్రాదౌ. అతో హేతుహేతుమద్భావాదుభయోరైక్యమితి భావః. ధర్మస్య సత్యాదభేదే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తస్య సర్వనియన్తృత్వేఽపి ప్రకృతే కిమాయాతం - తదాహ (తస్మాత్స ఇతి) తన్నియమ్యో క్షత్రధర్మవశాదేవ కర్మానుష్ఠానసిద్ధేర్వర్ణాశ్రమాభిమానస్య కిం విత్కరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ధార్మికత్వాద్యభిమానో బ్రాహ్మణ్యాద్యభిమానం పురోధాయానుష్ఠాపకశ్చేత్ - తదభిమానోఽపి తథైవాభిమానాన్తరం పురస్కృత్యానుష్ఠాపయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాని చేతి) న ఖల్వవిదుషో ధార్మికస్య బ్రాహ్మణ్యాదిష్వనిమిత్తేషు సత్సు కర్మప్రవృత్తౌ నిమిత్తాన్తరమపేక్షతే- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౧౪

రం.—— (స నైవ వ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మమితి) ఏవం చాతుర్వర్ణ్యసృష్ట్యనన్తరమపి సః - ఆత్మా నైవ వ్యభవత్ - విభూతిం నాప్తవాన్. అతో విభూతివృద్ధ్యర్థం తచ్ఛ్రేయోరూపం- తస్య- శ్రేయోరూపత్వేన ప్రాజ్ఞైర్దిష్టస్య క్షత్రియస్యాపి శ్రేయోరూపం ధర్మం సృష్టవానిత్యర్థః. (తదేతత్క్షత్రస్య క్షత్రం యద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరం నాస్తీతి) తదేతత్ - ధర్మ ఇత్యుక్తమేతద్వస్తు క్షత్రస్య క్షత్రం - సర్వనియన్తృతయా ఉగ్రాదపి క్షత్రాన్నియన్తృతయా ఉగ్రమిత్యర్థః. తస్మాద్ధర్మాత్పరం - అధికం కిమపి నాస్తీత్యర్థః. (అథో అబలీయాన్ బలీయాంసమాశంసతే ధర్మేణ యథా రాజ్ఞైవమితి) అథోశబ్దః అప్యర్థః. అబలీయానథో - అబలిష్ఠోఽపి పుమాన్ బలీయాంసం పుమాంసం జేతుమాశంసతే ధర్మేణ -ధర్మబలేన. యథా రాజ్ఞా-యథా రాజబలమవలమ్బ్య దుర్బలో బలీయాంసం జిగీషతి-తథేత్యర్థః. లోకేఽస్మిన్ దుర్బలస్య దారాదికమపహరన్ బలవానపి బాధితో దృ

ఉ.— తదేతద్బ్రహ్మ క్షత్రం విట్ఛూద్రస్తదగ్నినైవ దేవేషు బ్రహ్మాభవద్బ్రాహ్మణో మనుష్యేషు క్షత్రియేణ క్షత్రియో వైశ్యేన వైశ్యః శూద్రేణ శూద్రస్తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణే మనుష్యేష్వేతాభ్యాగ్ హి రూపాభ్యాం బ్రహ్మాభవత్ అథ యో హ వా అస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి యథా వేదో వాఽననూక్తోఽన్యద్వా కర్మాకృతం యదిహ వా అప్యనేవం విన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవాత్మానమేవ లోక ముపాసీత స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయతే అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజతే॥ ౧౫

ష్టః- అతో బలవత స్తస్య ధర్మవిరోధిన స్తద్దణ్డసంభవాన్నైవకృతమితిగమ్యత ఇతిభావః. (యో వై స ధర్మస్సత్యం వై తదితి) యః- క్షత్రాదపి శ్రేయోభూతో వై- ప్రసిద్ధో ధర్మః- స సత్యం వై- సత్యవదనమేవేత్యర్థః. తత్రయుక్తిమాహ (తస్మాత్సత్యంవదన్తమాహురిత్యాది) స్పష్టోర్థః. (ఏతద్ధ్యేవైతదుభయం భవతీతి) ఏతద్ధ్యేవ- సత్యవదనమేవైతదుభయం- సత్యధర్మలక్షణోభయరూపం భవతి. తస్మాత్సత్యవదనం సర్వశేషిభూతమితిభావః. ౧౪

శం.— తదేతత్- చాతుర్వర్ణ్యం సృష్టం బ్రహ్మ క్షత్రం విట్ఛూద్ర ఇత్యుత్తరార్థ ఉపసంహారః. యత్తత్స్రష్టృ బ్రహ్మ- తదగ్నినైవ- నాన్యేన రూపేణ దేవేషు బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిరభవత్. బ్రాహ్మణః- బ్రాహ్మణస్వరూపేణ మనుష్యేషు బ్రహ్మాభవత్. ఇతరేషు వర్ణేషు వికారాన్తరం ప్రాప్య క్షత్రియేణ క్షత్రియోఽభవదిన్ద్రాదిదేవతాధిష్ఠితః. వైశ్యేన వైశ్యః. శూద్రేణ శూద్రః. యస్మాత్ క్షత్రాదిషు వికారాపన్నం, అగ్నౌ బ్రాహ్మణ ఏవ చావికృతం స్రష్టృ బ్రహ్మ,- తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు- దేవానాం మధ్యే లోకం- కర్మఫలమిచ్ఛన్త్యగ్నిసమ్బద్ధం కర్మ కృత్వేత్యర్థః. తదర్థమేవ హి తద్బ్రహ్మ కర్మాధికరణత్వేనాగ్నిరూపేణ వ్యవస్థితం- తస్మాత్తస్మిన్నగ్నౌ కర్మ కృత్వా తత్ఫలం ప్రార్థయన్త ఇత్యేతదుపపన్నం. (బ్రాహ్మణే మనుష్యేషు) మనుష్యాణాం మధ్యే కర్మఫలేచ్ఛాయాం నాగ్న్యాదినిమిత్తక్రియాపేక్షా. కిన్తర్హి, జాతిమాత్రస్వరూపప్రతిలమ్భేనైవ పురుషార్థసిద్ధిః. యత్ర తు దేవాధీనా పురుషార్థసిద్ధిః- తత్రైవాగ్న్యాదిసమ్బద్ధక్రియాపేక్షా- స్మృతేశ్చ ॥ జప్యేనైవ తు సంసిధ్యేద్బ్రాహ్మణో నాత్ర సంశయః। కుర్యాదన్యన్న వా కుర్యాన్మైత్రో బ్రాహ్మణ ఉచ్యత ఇతి. పారివ్రాజ్యదర్శనాచ్చ. తస్మాద్బ్రాహ్మణత్వ ఏవ మనుష్యేషు లోకం- కర్మఫలమిచ్ఛన్తి- యస్మాదేతాభ్యాం హి బ్రాహ్మణాగ్నిరూపాభ్యాం కర్మకర్త్రధికరణరూపాభ్యాం యత్స్రష్టృ బ్రహ్మ సాక్షాదభవత్. అత్ర తు పరమాత్మలోకమగ్నౌ బ్రాహ్మణే చేచ్ఛన్తీతి కేచిత్. తదసత్- అవిద్యాధికారే కర్మాధికారార్థం వర్ణవిభాగస్య ప్రస్తుతత్వాత్. పరేణ చ విశేషణాత్. యది హ్యత్ర లోకశబ్దేన పర ఏవాత్మోచ్యేత- పరేణ విశేషణమనర్థకం స్యాత్స్వం లోకమదృష్ట్వేతి. స్వలోకవ్యతిరిక్తశ్చేదగ్న్యధీనతయా ప్రార్థ్యమానః ప్రకృతో లోకః- తతస్స్వమితి యుక్తం విశేషణం- ప్రకృతపరలోకనివృత్త్యర్థత్వాత్, స్వత్వేన చావ్యభిచారాత్పరమాత్మలోకస్య, అవిద్యాకృతానాం చ స్వత్వవ్యభిచారాత్,. బ్రవీతి చ కర్మకృతానాం వ్యభిచారం ॥ క్షీయత ఏవేతి. బ్రహ్మణా సృష్టా వర్ణాః కర్మార్థం. తచ్చ కర్మ- ధర్మాఖ్యం సర్వానేవ కర్తవ్యతయా నియన్తృ పురుషార్థసాధనం చ. తస్మాత్తేనైవ చేత్కర్మణా స్వో లోకః- పరమాత్మాఖ్యోఽవిదితోఽపి ప్రాప్యతే- కిం తస్యైవ పదనీయత్వేన క్రియత ఇత్యత ఆహ- అథేతి పూర్వపక్షనివృత్త్యర్థః. యః కశ్చిత్ హ వై అస్మాత్- సాంసారికాత్పిణ్డగ్రహణలక్షణాదవిద్యాకామకర్మహేతుకాదగ్న్యధీనకర్మాభిమానితయా వా బ్రాహ్మణజాతిమాత్రకర్మాభిమానితయా వా అగస్త్యకాద స్వరూపభూతాల్లోకాత్స్వం లోకం- ఆత్మాఖ్యం. ఆత్మత్వేనావ్యభిచారిత్వాత్. అదృష్ట్వాఽహం బ్రహ్మాస్మీతి ప్రైతి- మ్రియతే. సః యద్యపి స్వో లోకః- అవిదితః- అవిద్యయా వ్యవహితోఽస్వ ఇవాజ్ఞాత ఏనం సఙ్ఖ్యాపూరణ ఇవ లౌకికే ఆత్మానం భునక్తి- న పాలయతి శోకమోహభయాదిదోషాపనయేన. యథా చ లోకే వేదోఽననూక్తః- అనధీతః కర్మాద్యవబోధకత్వేన న భునక్తి, అన్యద్వా- లౌకికం కృష్యాదికర్మాకృతం- స్వాత్మనాఽనభివ్యఞ్జితమాత్మీయఫలప్రదానేన న భునక్తి,- ఏవమాత్మా స్వో లోకః స్వేనైవ నిత్యాత్మస్వరూపేణానభివ్యఞ్జితోఽవిద్యాది ప్రహాణేన న భునక్త్యేవ. నను కిం స్వలోకదర్శనేన- కర్మణాం ఫలప్రాప్తిర్వా, బహుఫలనిమిత్తస్య చ కర్మణో బాహుల్యాత్, తన్నిమిత్తం పాలనమక్షయం భవిష్యతి తన్న- కృతస్య క్షయవత్త్వాదిత్యేతదాహ- యదిహ వై- సంసారేఽద్భుతవత్కశ్చిన్మహాత్మాప్యనేవంవిత్- స్వం లోకం యథోక్తేన విధినాఽవిద్వాన్మహత్- బహ్వశ్వమేధాదిపుణ్యం కర్మేష్టఫలమేవ నైరన్తర్యేణ కరోత్యనేనైవానన్త్యం మమ భవిష్యతీతి. తత్- కర్మ హాస్య- అవిద్యావతోఽవిద్యాజనితకామహేతుత్వాత్స్వప్నదర్శనవిభ్రమోద్భూతవిభూతివదన్తతః- అన్తే ఫలోపభోగస్య క్షీయత ఏవ. తత్కారణయోరవిద్యాకామయోశ్చలత్వాత్కృతక్షయధ్రౌవ్యోపపత్తిః. తస్మాన్న పుణ్యకర్మఫలపాలనానన్త్యాశాస్త్యేవ. అత ఆత్మానమేవ- స్వం లోకం. ఆత్మానమితి స్వం లోకమిత్యస్మిన్నర్థే. స్వం లోకమితి ప్రకృతత్వాదిహ చ స్వశబ్దస్యాప్రయోగాత్,. ఉపాసీత. స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే- తస్య కిమితి. ఉచ్యతే (న హాస్య కర్మ క్షీయతే) కర్మాభావాదేవేతి నిత్యానువాదః. యథాఽవిదుషః కర్మ క్షయలక్షణం సంసారదుఃఖం సన్తతమేవ- న తథా తదస్య విద్యత ఇత్యర్థః. ॥ మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే దహ్యతి కిఞ్చనేతి యద్వత్. స్వాత్మలోకోపాసకస్య విదుషో విద్యాసంయోగాత్కర్మైవ న క్షీయత ఇత్యపరే వర్ణయన్తి. లోకశబ్దార్థం చ కర్మసమవాయినం ద్విధా పరికల్పయన్తి కిల- ఏకోఽవ్యాకృతావస్థః కర్మాశ్రయో లోకో హిరణ్యగర్భాఖ్యః. తం కర్మసమవాయినం లోకం వ్యాకృతం పరిచ్ఛిన్నం య ఉపాస్తే- తస్య కిల పరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శినః కర్మ క్షీయతే. తమేవ కర్మసమవాయినం లోకమవ్యాకృతావస్థం కారణరూపమాపాద్య యస్తూపాస్తే- తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శిత్వాత్తస్య చ కర్మ న

ష్టీయతఇతి. భవతీయంశోభనాకల్పనా - నతు శ్రౌతీ. స్వలోకశబ్దేన ప్రకృతస్యపరమాత్మనోఽభిహితత్వాత్. స్వంలోకమితి ప్రస్తుతస్యస్వశబ్దంవిహాయాత్మశబ్దప్రత్యేకేణపునస్తస్యైవ ప్రతినిర్దేశాదాత్మానమేవలోకముపాసీతేతి - తత్రకర్మసమవాయిలోకకల్పనాయాఅనవసరఏవ. ఏతేనచకేవలనిర్ద్వావిషయేణవిశేషణాత్ *యేషాంనోఽయమాత్మాయంలోకఇతి. పుత్రకర్మాపరవిద్యాకృతేభ్యోహిలోకేభ్యోవిశిష్టోఽయమాత్మాసోలోకఇతి. *సహాస్యకేనచనకర్మణాలోకోమీయతేఏతేనస్వపరమలోకఇతిచ. నైష్కర్మ్యనోపదైరస్త్రీకవాక్యతాయుక్తా - ఇహతస్స్వంలోకమితివిశేషణసర్వాత్ అస్మాత్తామయతఇత్యేయుక్తమితిచేత్. ఇహాస్స్వోలోకఃపరమాత్మా - తదుపాసనాన్నవిపద్యతఇతిచేయస్సాయమ్యతేతత్రవస్మాదాత్మనఃస్వ జతఇతితదాత్మప్రాప్తిస్స్యాదిత్యేకేణఃవచసమయుక్తమితిచేన్న - స్వలోకోపాసనస్తుతిపరత్వాత్ స్వస్మాదేవలోకాత్సర్వమిదంసమ్భవతీత్యర్థః నాన్యదతఃప్రార్థనీయం - ఆప్తకామత్వాత్. అయమితః ప్రాణఇత్యుపక్రమోపసంహారాభ్యాం పర్యాప్తకామస్యప్రాదుర్భావాన్నావసేయః - పూర్వవత్. యదిహివాకృత్వాత్మాసమ్పద్యతే - ఇదాయుక్తోస్మాద్ధ్యేవాత్మనఃత్వాన్నిశ్చ సహితాసంస్సాదేవప్రకృతాన్నోలోకాదిత్యేవసుగ్మః అన్యథాఽవ్యాకృతావస్థాత్కార్యజోలోకాదితిసవిశేషణమవక్ష్యత్ప్రకృతపరమాత్మలోకత్వాప్రకరణాత్తస్మాత్తదవస్థావాక్యాన్తరేణాచ. నహ్యస్మిన్ప్రకృతేవిశేషితేఽశృతానన్తరావస్థాప్రతిపత్తుంశక్యతే. ౧౫

ఆ.— పునరుక్తిపరిహారాయపూర్వోక్తం (ఉత్తరోత్తరమితి) పూర్వత్రదేవేషుమనుష్యేష్వవశ్యమనుష్యేషుతారతమ్యోక్తిఃఇత్యర్థః. స్పర్శవర్ణచతుష్టయనిష్పన్నాస్వరవిభాగమభిధాతుమారభతే (యస్తదితి) నాస్త్యేన-తేనాన్తరస్వరూపేణ తుల్యాదివికారస్వరేణేతియావత్. వికారాన్తరం- ఆత్మిర్బ్రాహ్మణలక్షణం. తత్ర యేదేవత్రవివక్షితపక్షమాహ (ఇన్ద్రాదిదేవతాభిః) దైవ్యేనేతి- వస్యావ్యధిస్థితత్వం. ఈప్రేణేతి- పూషాధిష్ఠితత్వం. అగ్న్యాదిభావమాపన్నస్యకుత్రాదిభావః-నతుకుత్రాదిభావమాపన్నస్యాగ్న్యాదిభావఇత్యేతావన్మాత్రేణబ్రహ్మణోఽవికృతత్వాదవికృతత్వమగ్నేః బ్రాహ్మణస్తుత్యర్థమిత్యాహ బ్రహ్మవిత్యతస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యథోక్తస్యార్థస్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాధయతి (తదర్థమేవేతి) కర్మఫలార్థమిత్యర్థః. మనుష్యాణాంమధ్యేకర్మభిర్మనుష్యమవలప్స్యకర్మఫలభోగాధికారియామధికరణసమ్ప్రదానాదివావస్థాగ్నిస్స్తాదినిమిత్తక్రియాపేక్షానాస్తి- కింతుబ్రాహ్మణజాతిప్రాప్తిమాత్రేణతత్సమ్బద్ధంజపాదికర్మావశ్యంభావీతితన్మాత్రేణపురుషార్థస్సిధ్యతీతిప్రతీకగ్రహణపూర్వకమాహ (మనుష్యాణామితి) కుత్రతత్ర్యయథోక్తక్రియాపేక్షేతి - తత్రాహ (యత్రాపీతి) దేవానాంమధ్యేఽగ్నిసమ్బద్ధమేవకర్మకృత్వాపురుషార్థలాభః - మనుష్యాణాంమధ్యేతుబ్రాహ్మణ్యప్రయుక్తజప్యాదిమాత్రేణతత్ప్రాప్తిరిత్యత్రప్రమాణమాహ (స్మృతేశ్చేతి) జప్యగ్రహణంజాతిమాత్రప్రయుక్తకర్మోపలక్షణార్థం. అన్యత్ - అగ్నిసమ్బద్ధంకర్మ. కోఽయంబ్రాహ్మణోనామ- తత్రాహ (మైత్రఇతి) సర్వేషుభూతేష్వభయప్రదోవిశిష్టజాతిమానితియావత్. ననుయథోక్తస్మృతేర్బ్రాహ్మణ్యప్రతిలమ్భమాత్రాదభ్యుదయలాభేఽపికుతస్తతోనిశ్శ్రేయససిద్ధిః - తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) * బ్రాహ్మణాఃపుత్రైషణాయాశ్చవిత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చవ్యుత్థాయాథభిక్షాచర్యంచరన్తీతి బ్రాహ్మణస్యపారివ్రాజ్యంశ్రూయతే. తచ్చ * సన్న్యాసాత్ప్రాప్నోతిబ్రహ్మలోకసాధనంగమ్యతే. అతశ్చబ్రాహ్మణజాతిర్నిమిత్తంలోకమిచ్ఛన్తీతియుక్తమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణోమనుష్యేష్విత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) హేతువాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (యస్మాదితి) హేతుశబ్దార్థో యస్మాదిత్యుక్తిః. యద్బ్రహ్మ- తదేతాభ్యాంయస్మాత్స్వరూపాభ్యామభవత్ - తస్మాదగ్నావేవేత్యాదియుక్తమితియోజనా. అగ్నౌబ్రాహ్మణేచరూపద్వయత్వాత్పరమాత్మలక్షణంలోకమపశ్యన్నిచ్ఛన్తీతిభక్త్యప్రవృత్త్యానువ్యాఖ్యానమనువదతి (అథేతి) సప్రమితాత్మాదిత్యాదివాక్యవిషయం. ప్రక్రమాలోచనాయాంకర్మఫలమిహలోకశబ్దార్థః- నపరమాత్మా - ప్రకృతమర్థంప్రసజ్జయతీతిదూషయతి (తదసదితి) కర్మాధికారార్థం - కర్మసుప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థమితియావత్. వాక్యశేషగతవిశేషణవశాదపికర్మఫలస్యైవాత్రలోకశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ (పరేణేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యదిహీతి) పరమపదేస్వమితివిశేషణంవ్యావర్త్యాభావాన్నఘటతేచేత్- స్వాత్మపదేవికభంతదుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వలోకేతి) పరశబ్దో ఽనాత్మవిషయః. నను ప్రకృతేవాక్యేలోకశబ్దేనపరమాత్మనోఽభ్యుపేతేచేత్ - ఉత్తరవాక్యేపితేననాపాఽఽపన్నేత - విశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యవిశేషణసామర్థ్యాన్నైవమిత్యాహ (స్వత్వేనచేతి) కర్మఫలవిషయత్వేనాపివిశేషణస్యనేతుంశక్యత్వాన్నవిశేషసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) తేషాంస్వరూపవ్యభిచారేవాక్యశేషం ప్రమాణయతి (బ్రవీతిచేతి) ఉత్తరవాక్యార్థం వర్ణయన్పూర్వపక్షమాహ (బ్రహ్మణేతి) తస్యనరచేతనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) సర్వైరేవవర్ణైః స్వస్వాంశగ్రస్తతయాతత్ ప్రతీయత్తృభూత్వేతియోజనా. తస్యఫలమస్యోపాయత్వప్రసిద్ధిమాదాయఫలితమాహ (తస్మాదితి) అవిదితోఽపీతిభేదః. దేవతాగుణః - కర్మముక్తిహేతురితిపక్షంప్రతిక్షిప్యానుత్తరవాక్యముత్థాపయతి (అతఆహేతి) జ్ఞానాదేవముక్తిర్నకర్మణేత్యాగమప్రసిద్ధమితినిపాతనార్థః. తత్రనిమిత్తముపాదానంచేతివ్యయంసప్తమీతి (అవిద్యేతి) నిమిత్తంవివృణోతి (అగ్న్యధీనేతి) ఆత్మాఖ్యస్యలోకస్యసత్త్వహేతుమాహ (అస్మత్యేనేతి) అహంబ్రహ్మాస్మీత్యదృష్టేర్వాలిసమ్బద్ధః. యఃపరమాత్మానమవిదిత్వైవమ్రియతే- తమేనంపరమాత్మానపాలయతీతియోజనా. పరమాత్మస్వస్వరూపత్వాదవిదితస్యాపిపాలయితృత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సయదపీతి) లోకశబ్దాదుపరిష్టాత్తథాపీతిద్రష్టవ్యం. అవిదితఇత్యస్యవ్యాఖ్యానమవిద్యయేత్యాది. పరమాత్మాఖ్యోలోకోఽనాజ్ఞాతోభునక్తిస్వకర్మఫలభూతలోకంనైర్థక్యదృష్టాన్తతయాదర్శయతి (అస్వఇతి) అజ్ఞాతస్యాపాలయిత్వేసాధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (సజ్జ్వేతి) యథాలౌకికోఽదశమోదశమోఽస్మీత్యజ్ఞాతోనశోకాదినివర్తనేనాత్మానంభునక్తి - తథాపరమాత్మేత్యర్థః. తథైవవ్యతిరేకదృష్టాన్తద్వయంవ్యాచష్టే (యథాచేత్యాదినా) అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనతదుత్థంసర్వంసఙ్గృహ్యతే. యదిహేత్యాదివాక్యాపోద్యంచోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి)

సత్స్వనిష్టఫలనిమిత్తస్యాపికర్మణః ప్రాప్తిధ్రౌవ్యాత్కథంకర్మణో మోక్షస్సేత్స్యతి- తత్రాహ (ఇష్టేతి) బాహుళ్యం- అశ్వమేధాదికర్మణో మహత్తరత్వం. తద్ధిమరితమఖిభూయ మోక్షమేవసంపాదయిష్యతీత్యర్థః. యత్కృతకం- తదనిత్యమితిన్యాయమాశ్రిత్య పరిహరతి (తన్నేత్యాదినా) స షష్ఠ్యర్థస్సంసారఇతి. నిపాతార్థంసూచయతి (అద్భుతవదితి) అసేవంవిత్త్వంవ్యాకరోతి (స్వంలోకమితి) యథోక్తావిధిః - అన్వయవ్యతిరేకాదిః. పుణ్యకర్మచ్ఛిద్రేషుదురిత ప్రసక్తింనివారయతి (నైరన్తర్యేణేతి) తథాపుణ్యంసఞ్చిన్వతోఽఖిప్రాయమాహ (అనేనేతి) ప్రక్రాన్తయచ్ఛబ్దాపేక్షితంకథయతి (తత్క్షర్మేతి) ప్రాగుక్తన్యాయావద్యోతీనిపాతః కారణరూపేణ కార్యస్యధ్రువత్వమాశఙ్క్యాహ (తత్కారణయోరితి) ముక్తేరనిత్యత్వదోషసమాధిస్తస్మిన్నేకేన ప్రకారేణస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (స్వంలోకమితి) తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మానమితి) ఆత్మశబ్దస్య ప్రకృతస్వలోకవిషయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇహచేతి) ప్రయోగేతుపునరుక్తిభయాదర్థాన్తరవిషయత్వమపిస్యాదిత్యర్థః. విద్యాఫలమాకాఙ్క్షాద్వారానిక్షిపతి (సయఇతి) కర్మఫలస్యాక్షయిత్వముక్త్వాకర్మణోఽక్షయత్వంవదతో వ్యాహతిమాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) వాక్యస్యవివక్షితమర్థమైతిహ్యంద్రష్టాన్తేనవ్యాచష్టే (యథేతి) అవిదుషఇతిభేదః. కర్మక్షయోపివావిదుషోదుఃఖాభావేద్రష్టాన్తమాహ (మిథిలాయామితి) ఆత్మానమిత్యాదికేవలజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యేవంపరతయావ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతిభర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యాముత్థాపయతి (స్వాత్మేతి) ఆత్మలోకోపాసకస్యకర్మాభావేకథంతదక్షయవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యకర్మాభావస్యాసిద్ధిముక్తినస్తాయకర్మసాధ్యంలోకంవ్యాకృతావ్యాకృతరూపేణభినత్తి (లోకశబ్దార్థంచేతి) ఔత్ప్రేక్షికీకల్పనానతుశ్రౌతీతివక్తుంకిలేత్యుక్తం- తత్రాద్యంలోకశబ్దార్థమనూద్యతదుపాసకస్యదోషమాహ (ఏకఇతి) పరిచ్ఛిన్నః కర్మాత్మాతత్సాధ్యోవ్యాకృతావస్థాలోకః - తస్మిన్నహంగ్రహోపాసకస్యేతియావత్. కిలశబ్దస్తుపూర్వవత్. ద్వితీయంలోకశబ్దార్థమనూద్యతదుపాసకస్యలాభందర్శయతి (తమేవేతి) యథాకుణ్డలాదేరస్తర్బహిరన్వేషణేసువర్ణాతిరిక్తరూపానుపలమ్భాత్తద్రూపేణాస్యనిత్యత్వం- తథాకర్మసాధ్యంహిరణ్యగర్భాదిలోకంకార్యత్వాదవ్యాకృతంకారణమేవేత్యఙ్గీకృత్యయస్తస్మిన్నహంబుద్ధ్యోపాస్తే - తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మసాధ్యలోకాత్మోపాసకత్వాద్వృద్ధ్యాపి క్షయంకర్తృత్వంచఘటతే. తస్యఖల్వాత్మైవకర్మ - తేన తస్య తన్నక్షీయతే. *యఃపునరద్వైతావస్థాముపాస్తే - తస్యాత్మైవకర్మభవతీతిభర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. ఆత్మానమిత్యాదినముచ్చయపరమితిప్రస్తుతంపక్షంప్రత్యాహ (భవతీతి) శ్రౌతత్వాభావేహేతుమాహ (స్వలోకేతి) స్వంలోకమద్రష్ట్వేత్యత్రస్వలోకశబ్దేనపరస్య ప్రకృతస్యాత్మానమేవేత్యత్రప్రకృతహానా ప్రకృతప్రక్రియాపరిహారార్థముక్తత్వాన్నాత్రలోకద్వైవిధ్యకల్పనాయుక్తేత్యర్థః. లోకశబ్దేనాత్రపరమాత్మపరిగ్రహే హేత్వన్తరమాహ (స్వంలోకమితీతి) యథాలోకస్యస్వశబ్దార్థోవిశేషణం - తథాఆత్మానమిత్యత్ర స్వశబ్దపర్యాయాత్మశబ్దార్థస్యవిశేషణంద్రశ్యతే. నచ కర్మఫలస్యముఖ్యమాత్మత్వం- అతోలోకశబ్దోఽత్రపరమాత్మైవేత్యర్థః. ప్రకరణాద్విశేషణాచ్చ సిద్ధమర్థందర్శయతి (తత్రేతి) పరస్యైవలోకశబ్దార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (పరేణేతి) ఉత్తరమేవప్రపఞ్చయతి (పుత్రేతి) అథపరేషువాక్యేషు పరమాత్మాలోకశబ్దార్థః- ప్రకృతేతుకర్మఫలమితివ్యవస్థేతిచేత్. నైవం - ఏకవాక్యత్వసమ్భవేతద్భేదస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యాహ (తైరితి) ఏకవాక్యత్వసంభావనామేవదర్శయతి (ఇహాపీతి) యథోత్తరత్రాత్మాదిశబ్దేనలోకోవిశేషితః - తథాత్మానమిత్యత్రాప్యాత్మశబ్దేనవిశిష్యతే, పూర్వవాక్యేచస్వంలోకమద్రష్ట్వేతిస్వశబ్దేనాత్మవాచినాతస్యవిశేషణంద్రశ్యతే, - తథాచపూర్వాపరాలోచనాయామేకవాక్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రకరణేనపరస్య లోకశబ్దార్థత్వమయుక్తం - లిఙ్గవిరోధాదితిచోదయతి (అస్మాదితి) తదేవవివృణోతి (ఇహేత్యాదినా) అర్థవాదస్థంలిఙ్గంనప్రకరణాద్బలవదితిమత్వాసమాధత్తే (నేత్యాదినా) స్తుతిమేవస్పష్టయతి (స్వస్మాదేవేతి) లోకాత్- జ్ఞాతాదితిశేషః. యథాఘాన్తోగ్యేస్తుత్యర్థమాత్మనఃప్రసృత్త్వముచ్యతే- తథాత్రాప్యాత్మలోకంస్తోతుమేతత్ఫలవచనమిత్యాహ (ఆత్మతఇతి) భవతువా-మాభూదస్మాద్ధ్యేవేత్యాదిరర్థవాదః- తథాపితస్యసర్వాత్మత్వప్రదర్శనార్థత్వాదుక్తమత్రలోకశబ్దేన పరమాత్మగ్రహణమిత్యాహ (సర్వాత్మేతి) *తస్మాత్తత్సర్వమభవదితివాక్యం ద్రష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) కించ- ఆత్మశబ్దస్యత్రిధాపరిచ్ఛేదశూన్యార్థవాచితాయాః *యచ్చాప్నోతీత్యాదిన్యాయేనసిద్ధత్వాత్తత్సమానాధికరణలోకశబ్దస్యాపితదర్థత్వాత్పరస్యైవాత్రలోకత్వమిత్యాహ (యదిహీతి) కించ- యదిలోకశబ్దేనపరంహిత్వా అర్థాన్తరముచ్యతే-తదాసవిశేషణంవాక్యంస్యాత్. అన్యథాస్వంలోకమితి ప్రకృతపరమాత్మలోకస్య, త్వత్పక్షేఽనన్తరోక్తబ్రహ్మలోకస్య, వ్యావృత్త్యయోగాత్. నచాత్రసవిశేషణంవాక్యంద్రష్టం - అతస్స్వలోకమితిప్రకృతః పరమాత్మైవాత్రాపిలోకఇత్యాహ (అన్యథేతి) విశేషణంనిష్ఫలమస్మాదిత్యత పరాపరాభ్యామర్థాన్తరంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) స్వంలోకమితిప్రకృతేపరమాత్మన్యాత్మానమేవేతివిశేషితేచావ్యాకృతాఖ్యాపరాపరాభ్యామన్తరాళావస్థానప్రతిపత్తుంశక్యతే- తస్యాఃశ్రుతత్వాభావాదిత్యర్థః. ౧౯

౨౦.— ఉక్తాంచాతుర్వర్ణ్యసృష్టింనిగమయతి (తదేతద్బ్రహ్మక్షత్రంవిట్ఛూద్రఇతి) తత్- తస్మాత్. ఉక్తరీత్యాబ్రాహ్మణక్షత్త్రాదివర్ణానాంబ్రహ్మణోజాతత్వాదేతత్- బ్రహ్మైవబ్రహ్మక్షత్రవిట్ఛూద్రాత్మకమితిభావః. ననుకథంబ్రహ్మణశ్చతుర్వర్ణస్వరూపత్వం - క్షత్రాదివర్ణత్రయస్సృష్టిర్హ్యుక్తా - నబ్రహ్మవర్ణసృష్టిరత్రేత్యపేక్షాయామాహ (తదగ్నినైవదేవేషుబ్రహ్మాభవదితి) అగ్నినేతీత్థమ్భావేతృతీయా. * సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతేతి, *తేజోరసోనిరవర్తతాగ్నిరితి, చస్పష్టత్వేన ప్రాగుక్తేనాగ్నినైవవిశిష్టంతత్- పరం బ్రహ్మదేవేషుబ్రహ్మాభవత్-బ్రాహ్మణోభవత్. అగ్నిరూపం బ్రహ్మబ్రాహ్మణత్వజాతిమత్-*కాలిన్యవాన్యోబిభర్తితస్మైభూమ్యాత్మనేనమఇతివత్. అతో బ్రహ్మణోఽగ్నిద్వారాబ్రాహ్మణత్వమిత్యగ్నిరూపోబ్రాహ్మణోభవదితి పర్యవసితోఽర్థః. ఏవమేవఇన్ద్రాదిరూపవిశిష్టం బ్రహ్మతద్ద్వారాక్షత్రియత్వజాతిమదభూత్. వసురుద్రాదిరూపవిశిష్టంబ్రహ్మతద్ద్వారావైశ్యత్వజాతిమదభూత్, పృథివీరూపవిశిష్టంబ్రహ్మతద్ద్వారాశూద్రత్వజాతిమదభూ, దితిసిద్ధం.

ఉ.— †అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోకః స యజ్జుహోతి యద్యజతే తేన దేవానాం లోకోఽథ యదనుబ్రూతే తేన ఋషీణామథ యత్పితృభ్యో నిపృణాతి యత్ప్రజామిచ్ఛతే తేన పితౄణామథ యన్మనుష్యాన్వాసయతే యదేభ్యోఽశనం దదాతి తేన మనుష్యాణామథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి తేన పశూనాం యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాగ్ స్యా పిపీలికాభ్య ఉపజీవన్తి తేన తేషాం లోకో యథా హ వై స్వాయ లోకాయారిష్టిమిచ్ఛేదేవగ్ హైవంవిదే సర్వాణి భూతాన్యరిష్టిమిచ్ఛన్తి తద్వా ఏతద్విదితం మీమాగ్ సితమ్॥ ౧౬

ఏవం పరబ్రహ్మణో దేవేషు బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాదిజాతిమత్త్వమగ్నీన్ద్రాదిద్వారకమిత్యుక్త్వా మనుష్యేషు బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిమత్త్వప్రకారం బ్రహ్మణో నిర్దిశతి (బ్రాహ్మణో మనుష్యేషు క్షత్త్రియేణ క్షత్త్రియో వైశ్యేన వైశ్యశ్శూద్రేణ శూద్ర ఇతి) బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యత్ర బ్రాహ్మణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం, బ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ ఇతి- క్షత్త్రియేణ క్షత్త్రియ ఇత్యుత్తరగ్రన్థానుసారాత్. తతశ్చ దేవేష్వగ్న్యాదిద్వారేణేవ మనుష్యేష్వపి పరం బ్రహ్మ బ్రాహ్మణద్వారా బ్రాహ్మణత్వజాతిమదభవత్. క్షత్త్రియవైశ్యాదిద్వారా క్షత్త్రియత్వాదిజాతిమదభవదిత్యర్థః. ప్రసక్తాదగ్నిబ్రాహ్మణౌ ప్రశంసతి (తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణే మనుష్యేష్వితి) తస్మాత్- బుద్ధిస్థాద్వక్ష్యమాణాద్ధేతోః. పూర్వోక్తహేతోర్వా. దేవేష్వితి నిర్ధారణసప్తమీ. దేవేషు - దేవానాం మధ్యే లోకమగ్నావేవేచ్ఛన్తే - ఇచ్ఛన్తి. లోకం - ఫలం. అగ్నావితి నిమిత్తసప్తమీ. అగ్నినిమిత్తాదేవేచ్ఛన్తి లోకం. మనుష్యేషు- మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణాదేవ నిమిత్తాల్లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః యద్వా- దేవానాం మధ్యే అగ్నావేవ హుత్వా మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణ ఏవ దత్త్వా లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. తస్మాదితి పూర్వపరామృష్టం ప్రాశస్త్యహేతుమాహ (ఏతాభ్యాం హి రూపాభ్యాం బ్రహ్మాభవదితి) ప్రథమత ఇతి శేషః. ఏతాభ్యాం- అగ్నిబ్రాహ్మణరూపాభ్యాం హి- యస్మాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రథమతో విశిష్టమభవదిత్యర్థః. అతోఽగ్నేర్దేవేషు బ్రాహ్మణస్య మనుష్యేష్వగ్రజత్వాత్ప్రాశస్త్యమితి భావః యదభవత్తస్మాల్లోకమిచ్ఛన్తీతి పూర్వేణాన్వయః. ఏవం నిఖిలజగత్కారణత్వాదిగుణకమాత్మస్వరూపముక్త్వా తద్వేదనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ (అథ యో హ వా అస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి యథా వేదో వాననూక్తోఽన్యద్వా కర్మాకృతమితి) అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. లోక్యతే - దృశ్యత ఇతి లోకః. నిత్యసూరిభిస్సర్వదా ఆలోక్యమానత్వాత్పరమాత్మా లోక ఇత్యుచ్యతే. ఏవంభూతం స్వం- స్వీయముత్తరాత్మానమదృష్ట్వా- దర్శనసమానాకారేణ జ్ఞానేనావిషయీకృత్య యః పుమానస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- లోకాన్తరం గచ్ఛతి. తమేనం పరమాత్మా స్వః- ఆత్మభూతోఽపి న భునక్తి - న పరిపాలయతి. కస్మాద్ధేతోరిత్యత ఆహ (అవిదిత ఇతి) అనుపాసిత ఇత్యర్థః. ఉపాసనాఽభావే వస్తుగత్యా శేషితయా ఆత్మభూతోఽపి సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. యథాహ యోగీ యాజ్ఞవల్క్యః * గవాం సర్పిశ్శరీరస్థం న కరోత్యఙ్గపోషణం । నిస్సృతం కర్మచరితం పునస్తస్యైవ భేషజం । ఏవం స హి శరీరస్థస్సర్పివత్పరమేశ్వరః। వినా చోపాసనాం దేవో న కరోతి హితం నృణామితి. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా వేదో వేత్యాదినా) వేదస్య సర్వోపకారార్థప్రవృత్తతయా సర్వసాధారణ్యేఽపి అనధీతో న పాలయతి, యథా వా జ్యోతిష్టోమాదివైదికం కర్మాననుష్ఠితం నోపకరోతి, - తథేశ్వరస్సర్వశేషిభూతోఽప్యనుపాసితస్సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. (యదిహ వా అప్యనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవేతి) హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అనేవంవిత్ - అబ్రహ్మవిత్ యదిహాపి మహదశ్వమేధాదిపుణ్యం కర్మ కరోతి- కుర్యాత్. తత్- అస్య- అబ్రహ్మవిదః కర్మ అన్తతః- సుదూరం గత్వాపి. బహుకాలం స్థిత్వాపీతి యావత్. క్షీయతే- నశ్యత్యేవేత్యర్థః. క్షీణఫలం భవతీతి యావత్. * యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మిఁల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతీతి శ్రుతేరితి భావః. అతః కిం కార్యమిత్యత ఆహ (ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి) ఇతరత్పరిత్యజ్యాత్మానమేవ లోకముపాసీతేత్యర్థః. లోక్యత ఇతి లోకః- ఫలం. ఉపాయభూతమాత్మానమేవోపేయభూతం భజేతేత్యర్థః. ఏవం సతి న పూర్వోక్తదోష ఇత్యాహ (స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయత ఇతి) ఉక్తరీత్యా పరమాత్మోపాసకస్య కర్మ న క్షీయత ఇత్యర్థః. అత్ర కర్మశబ్ద ఉపాసనాపరః. తదఙ్గభూతకర్మపరో వా. ఆత్మోపాసకస్యేతరకర్మాప్రసక్తేరితి ద్రష్టవ్యం. కర్మణః క్షణికస్యాత్ర నిషిధ్యమానం క్షయిత్వం నామ అక్షయిఫలకత్వరూపం. కర్మణశ్చాక్షయఫలకత్వముపాసనద్వారేతి ద్రష్టవ్యం. (అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజత ఇతి) తస్మాదేవ- బ్రహ్మవేదనాద్ధేతోః. హి శబ్దః శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధిం దర్శయతి. అయముపాసకః * స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరితి శ్రుతిసూత్రోక్తరీత్యా ఆత్మనః- స్వస్య యద్యత్కామయతే- యద్యదభిలషితం. తత్సర్వం సఙ్కల్పమాత్రేణ సృజతీత్యర్థః. ౧౫

శం.— (అథో అయం వా ఆత్మా) అత్రావిద్వాన్వర్ణాశ్రమాద్యభిమానో ధర్మేణ నియమ్యమానో దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం - కాని పునస్తాని కర్మాణి- యత్కర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్రో భవతి, కే వా తే దేవాదయః - యేషాం కర్మభిః పశువదుపకరోతీ, తి. తదుభయం ప్రపఞ్చయతి - అథో ఇత్యయం వాక్యోపన్యాసార్థః. అయం- యః ప్రకృతో గృహీ కర్మాధికృతోఽవిద్వాన్ శరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదివిశిష్టః పిణ్డః - ఆత్మేత్యుచ్యతే. సర్వేషాం - దేవాదీనాం పిపీలికాన్తానాం భూతానాం లోకః - భోగ్య ఆత్మేత్యర్థః. సర్వేషాం వర్ణాశ్రమాదివిహితైః కర్మభిరుపకారిత్వాత్. కైః పునః కర్మవిశేషైరుపకుర్వన్ కేషాం భూతవిశేషాణాం లోక ఇతి. ఉచ్యతే- సః- గృహీ యజ్జుహోతి య

† అరిష్టమిచ్ఛేదితి, అరిష్టమిచ్ఛన్తీతి చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ద్యజతే- యాగః - దేవతాముద్దిశ్యస్వత్వ పరిత్యాగః. సఏవా సేచనావధికో హోమః. తేన - హోమయాగలక్షణేనకర్మణా ఉవశ్యక ర్తవ్యత్వేన దేవానాం పశువత్పరతన్త్రత్వేన ప్రతిబద్ధ ఇతిలోకః. అథయదను(బ్రూ)తే- స్వాధ్యాయమధీతే ఉహరహః. తేనఋషీణాంలోకః. అథ యత్పి తృభ్యోనిపృణాతి - ప్రయచ్ఛతి పిణ్డోదకాది,- యచ్చ ప్రజామిచ్ఛతే - ప్రజార్థముద్యమం కరోతి. ఇచ్ఛాచోత్పత్త్యుపలక్షణార్థా ప్రజాంచో త్పాదయతీ, త్యర్థః. తేన- కర్మణా ఉవశ్యక ర్తవ్యత్వేన పితౄణాంలోకః - పితౄణాంభోగ్యత్వేనపరతన్త్రో లోకః. అథయన్మనుష్యాన్వాసయతే భూమ్యుదకాదిదానేనగృహే, యచ్చ తేభ్యోవసద్భ్యః ఉవసద్భ్యశ్చ అర్థిభ్యోశనందదాతి,- తేనమనుష్యాణాం. అథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకంవిన్దతి లమ్భయతి. తేనపశూనాం. యదస్యగృహేషుశ్వాపదావయాంసిచ పిపీలికాభిస్సహ కణబలిభాణ్డక్షాళనాద్యుపజీవన్తి - తేనతేషాంలోకః. యస్మాదయమేతాని కర్మాణికుర్వన్నుపకరోతిదేవాదిభ్యః- తస్మాద్యథాహవై లోకేస్వాయలోకాయ- స్వస్మైదేహాయారిష్టిం - అవినాశంస్వభావాప్రచ్యుతిమిచ్ఛేత్- స్వస్వభావప్రచ్యుతిభయాత్పోషణరక్షణాదిభిస్సర్వతః పరిపాలయేత్. ఏవంహైవంవిదే - సర్వభూతభోగ్యోహం, మయానేనప్రకారేణవ ఋణవత్ప్రతిబద్ధ్యతిక ర్తవ్య, మిత్యేవమాత్మనః పరికల్పితవతేసర్వాణిభూతాని- దేవాదీన్యథోక్తాన్యరిష్టిం - అవినాశమిచ్ఛన్తి- స్వాత్మప్రచ్యుతైః సర్వతః సంరక్షన్తి పుత్రమివపితరః. తస్మాదేతేపుత్రప్రియమిత్యుక్తం. తద్వా ఏతత్ - పఞ్చమహాయజ్ఞాఖ్యానాంకర్మణామృణవదవశ్యక ర్తవ్యత్వం పఞ్చమహాయజ్ఞప్రకరణేవిదితంక ర్తవ్యతయా, మీమాంసితం- విచారితంచావదానప్రకరణే. ౧౬

ఆ— శిష్టానాం నరమవతార్యవృత్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకంతాత్పర్యమాహ (అథేత్యాదినా) అథేత్యర్థాన్తరోపన్యాసః. పూర్వప్రశ్నోవాగ్వ్యాఖ్యాతే. అపిపర్యాయస్యాథశబ్దస్యాసఙ్గతత్వమాశఙ్క్యవ్యాకరోతి (అథేతీతి) పరస్యాపిప్రకృతత్వాత్తతోవిశినష్టి (గృహీతి) గృహిత్వేహేతురవిద్వానిత్యాదిః. ఇతరపర్యుదాసార్థంకర్మానికృతఇత్యుక్తం. కథముక్తస్యాత్మనః సర్వభోగ్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) తదేవ ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కైః పునరితి) యజతిజుహోత్యోస్త్యాగార్థత్వేనావిశేషాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్య *యజతిశ్చోదనాద్రవ్యదేవతాక్రియాసముదాయేకృతార్థత్వాదితిన్యాయేనాహ (యాగఇతి) ఆసేచనం- ప్రక్షేపః. ఉక్తంచ * జుహోతిరాసేచనావధికస్స్యాదితి. యథోక్తహోమాదిభిస్తేవాదీన్ప్రత్యుపకుర్వతోగృహిణోఽవిద్యయాప్రతిబద్ధసమ్భవాత్తదుపకారిత్వాద్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) పూర్వేషామథశబ్దానామభిప్రేతమర్థమనూద్యసమనన్తరవాక్యమవతార్యతదర్థమాహ (తస్మాదితి) దేవాదీనాంకర్మాధికారిణిక ర్తృత్వాదిపరిపాలనమేవపరిరక్షణమితివివక్షిత్వాపూర్వోక్తంస్మారయతి (తస్మాదితి) యథోక్తంకర్మకుర్వన్యద్యపిదేవాదీన్ప్రత్యుపకరోతి - తథాపినతత్క ర్తృత్వమావశ్యకం- మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వాఇతి) భూతయజ్ఞోమనుష్యయజ్ఞః పితృయజ్ఞోదేవయజ్ఞోబ్రహ్మయజ్ఞశ్చేత్యేవంపఞ్చమహాయజ్ఞాః. నను శ్రుతమపివిచారంవినానానుష్ఠేయం- నహికుత్రాపివాదిశ్రుతిమిత్యేవానుష్ఠీయతే- తత్రాహ (మీమాంసితమితి) *తదేతదవదాయతేయదస్యైతేసయదగ్నౌజుహోతీత్యాద్యవదానప్రకరణం. *ఋణం హవాఽఽజాయతేయోఽస్తిసయోనోదనాస్త్రీత్యాదినాఽర్థవాదేనేతిశేషః. ౧౬

రం.— నను * ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేత్యుక్తమనుపయుక్తం- లోకోహినామ ప్రాణిభోగస్థానవిశేషః తథాత్వమాత్మనః కథమిత్యాశఙ్క్యకైముతికన్యాయేనపరబ్రహ్మణోలోకత్వంసర్వయితుం ప్రత్యగాత్మనఏవసర్వోపకారకత్వేనసర్వభూతోపజీవ్యత్వాత్ సర్వభూతలోకత్వంప్రతిపాదయతి (అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాంలోకఇత్యాదినా) అథోశబ్దోవాక్యాన్తరోపక్రమే. వైశబ్దోవధారణే అయం- అహమితిప్రత్యక్షసిద్ధ ఆత్మావై- జీవాత్మైవసర్వేషాంభూతానాంలోకఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (సయజ్జుహోతియద్యజతేతేనదేవానాం లోకఇత్యాదినా) సః ప్రత్యగాత్మాజుహోతీతియత్, యజతఇతిచయత్, - తాభ్యాంయాగహోమాభ్యాం దేవానాముపకారకత్వేనలోకఇత్యర్థః. (అథయదనుబ్రూతేతేనఋషీణామితి) అనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీతఇతియత్. తేన- అధ్యయనేనఋషీణాంలోకఇత్యర్థః. అథ యత్పితృభ్యోనిపృణాతి- పిణ్డోదకాదిప్రయచ్ఛతీతియ, దిత్యర్థః. నిరుపృణాతిరిహాత్మనేపదం- ఛాన్దసం. * పృణహింసాయామితిహిధాతుః. యత్ప్రజామిచ్ఛతే- ప్రజాముత్పాదయతీతియదిత్యర్థః. తేనపితౄణాం-లోకఇతిశేషః. (అథయన్మనుష్యాన్వాసయతేయదేభ్యోశనందదాతితేనమనుష్యాణామితి) అథ- అపిచ. వాసయతే- గృహేఽవకాశప్రదానేనమనుష్యాన్- అతిథీన్వాసయతీతియత్, వసద్భ్యశ్చాన్నందదాతీతిచయత్,- తతోమనుష్యాణాంలోకఇత్యర్థః (అథయత్పశుభ్యస్తృణోదకంవిన్దతితేనపశూనామితి) తృణాని చోదకంచతృణోదకంపశుభ్యః- గవాదిభ్యోవిన్దతి - లమ్భయతీతియదిత్యర్థః. తేనపశూనాం - లోకఇతిశేషః (యదస్యగృహేషుశ్వాపదావయాంస్యాపిపీలికాభ్యఉపజీవన్తితేనతేషాం లోకఇతి) ఆపిపీలికాభ్యఇత్యత్ర ఆఙ్ అభివిధౌ. శ్వాపదాః- శ్వాదయః. వయాంసి- కాకాదీని. కణబలిభాణ్డప్రక్షాళనాదియదస్య- గృహస్థస్య గృహేశ్వాపదపిపీలికాదయఉపజీవన్తి- అతస్తేషాం లోకఇత్యర్థః. ఏవంస్వాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వపరిజ్ఞానస్యఫలమాహ (యథాహవైస్వాయలోకాయేతి) హవైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. యథాలోకేజనఃస్వాయలోకాయ - స్వభోగస్థానాయారిష్టిం - రిష్టం - నాశః. * రిషహింసాయామితిహిధాతుః. భావేక్తః. అరిష్టం- అనాశమిచ్ఛతి- ఏవమేవాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వవిదేసర్వాణి- దేవపితృప్రభృత్యాపిపీలికంభూతాన్యరిష్టం - క్షేమంవాఞ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవంపరమాత్మనోలోకత్వోపపాదనోపయుక్తంప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వముపపాద్యాథతదుపజీవనేన పరమప్రకృతంపరమాత్మనో లోకత్వముపసంహరతి (తద్వాఏతద్విదితంమీమాంసితమితి) తద్వా- ఏవం ప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వవర్ణనాదేవఏతత్ - పరమప్రకృతం పరమాత్మనోలోకత్వంమీమాంసితం- కైముతికన్యాయతర్కానుగృహీతంసద్విదితమిత్యర్థః. ఉక్తరీత్యా ప్రత్యగాత్మనఏవసర్వభూతలోకత్వేప్రత్యక్షసిద్ధేసర్వాత్మనః పరమాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వంనసందేగ్ధవ్యమితియావత్. ౧౬

ఉ.— ¶ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదేకఏవసోఽకామయతజాయామేస్యాదథప్రజాయేయాథవిత్తంమేస్యాదథక
ర్మకుర్వీయేత్యేతావాన్వైకామోనేచ్ఛగ్ంశ్చనాతోభూయోవిన్దేత్తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీకామయతేజా
యామేస్యాదథప్రజాయేయాథవిత్తంమేస్యాదథకర్మకుర్వీయేతిసయావదప్యేతేషామేకైకంనప్రా
ప్నోత్యకృత్స్నఏవతావన్మన్యతేతస్యోకృత్స్నతామనఏవాస్యాత్మావాగ్జాయా । ప్రాణఃప్రజాచక్షు
ర్మానుషంవిత్తంచక్షుషాహితద్విన్దతే శ్రోత్రందైవగ్ంశ్రోత్రేణహితచ్ఛృణోత్యాత్మైవాస్య కర్మాత్మ
నాహికర్మకరోతిసఏషపాఙ్క్తోయజ్ఞఃపాఙ్క్తఃపశుఃపాఙ్క్తఃపురుషఃపాఙ్క్తమిదగ్ంసర్వంయదిదం
కించతదిదగ్ంసర్వమాప్నోతియఏవంవేద॥ ౧౭

ఇతితృతీయాధ్యాయేచతుర్థంబ్రాహ్మణమ్.

శం.— (ఆత్మైవేదమగ్రఆసీత్) బ్రహ్మవిద్వాంశ్చేత్-తస్మాత్పశుభావాత్ప్రచ్యుతోఽన్యనరూపాత్పరిముచ్యతే. కేనాయంకా
రితఃకర్మబన్ధనాధికారేఽవశఇవప్రవర్తతే-నపునస్తద్విమోక్షణోపాయేవిద్యాధికారఇతి. ననూక్తందేవారక్షన్తీతి. బాఢం-కర్మాధికారేస్వగోచ
రారూఢానేవతేపిరక్షన్తి-అన్యథాఽకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసఙ్గాత్. నతుసామాన్యపురుషమాత్రంవిశిష్టాధికారానారూఢం. తస్మాద్భవితవ్యంతే
న-యేనప్రేరితోఽవశఏవబహిర్ముఖీభవతిస్వస్మాల్లోకాత్. నన్వవిద్యాసా-అవిద్యావాహిబహిర్ముఖీభూతఃప్రవర్తతే. సాపినైవప్రవర్తికా-
వస్తుస్వరూపావరణాత్మికాహిసా. ప్రవర్తకబీజత్వంతుప్రతిపద్యతే-అన్ధస్యేవగర్తాదిపతనప్రవృత్తిహేతుః. ఏవంతర్హ్యుచ్యతాం. కిం. య
త్ప్రవృత్తిహేతురితి. తదిహాభిధీయతే-ఏషణా-కామస్సః. స్వాభావిక్యామవిద్యాయాంచవర్తమానాబాలాఃప్రవర్తన్తే-* పరాచఃకామాననుయన్తీతికాఠకశ్రుతౌ, స్మృతౌచ 'కామఏషఇత్యాది, మానవేచసర్వాప్రవృత్తిఃకామహేతుక్యేవేతి,. సఏషోర్థఃసవిస్తరఃప్రదర్శ్యతఇహాఆధ్యా
యపరిసమాప్తేః. ఆత్మైవేదమగ్రఆసీత్-ఆత్మైవ-స్వాభావికోఽవిద్వాన్కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణోవర్ణిఅగ్రే-ప్రాగ్దారసమ్బన్ధాదాత్మేత్యభిధీయ
తే. తస్మాదాత్మనఃపృథగ్భూతంకామ్యమానంజాయాదిభేదరూపంనాసీత్-సఏకైకఆసీత్-జాయాద్యేషణాబీజభూతావిద్యావానేకఏవాసీత్. స్వా
భావిక్యాస్వాత్మనికర్త్రాదికారకక్రియాఫలాత్మకతాధ్యారోపలక్షణయాఽవిద్యావాసనయావాసితఃసోఽకామయత-కామితవాన్. కథం. జా
యా-కర్మాధికారహేతుభూతామే-మమకర్తుస్స్యాత్. తయావినాహమనధికృతఏవకర్మణి-అతఃకర్మాధికారసమ్పత్తయేభవేజ్జాయా. అథా
హంప్రజాయేయ-ప్రజారూపేణాహమేవోత్పద్యేయ. అథవిత్తంమేస్యాత్కర్మసాధనంగవాదిలక్షణం. అథాహమభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనం
కర్మకుర్వీయ-యేనాహమనృణీభూత్వాదేవాదీనాంలోకాన్ప్రాప్నుయాం-తత్కర్మ, కుర్వీయ-కామ్యానిచపుత్రవిత్తస్వర్గాదిసాధనాని,.
ఏతావాన్వైకామః-ఏతావద్విషయపరిచ్ఛిన్నఇత్యర్థః. ఏతావానేవహికామయితవ్యోవిషయః-యదుజాయాపుత్రవిత్తకర్మాణి. సాధనలక్షణై
షైషణా. లోకాశ్చత్రయోమనుష్యలోకః పితృలోకోదేవలోకఇతిఫలభూతాస్సాధనైషణాయాశ్చాస్యాః. ఏతదర్థాహిజాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్ష
ణాసాధనైషణా. తస్మాత్సైకైవైషణా-యాలోకైషణా. సైవసత్యేషణాసాధనాపేక్షేతిద్విధా. అతోఽవధారయిష్యతి *ఉభేహ్యేతేఏషణేఏవే
తి. ఫలార్థత్వాత్సర్వారమ్భస్యలోకైషణార్థప్రాప్తైకైవేత్యేతావాన్వై-ఏతావానేవకామఇత్యవధ్రియతే. భోజనేఽభిహితేతృప్తిర్నహిపృథగభిధే
యా-తదర్థత్వాద్భోజనస్య. తేఏతేఏషణేసాధ్యసాధనలక్షణేకామః-యేనప్రయుక్తోఽవిద్వానవశఏవకోశకారవదాత్మానంవేష్టయతి-కర్మమార్గఏ
వాత్మానం ప్రణిదధద్బహిర్ముఖీభూతోనస్వంలోకంప్రతిజానాతి. తథాచతైత్తిరీయకే *అగ్నిముగ్ధోహైవధూమతాన్తః స్వంలోకంనప్రతిజా
నాతీతి. కథంపునరేతావత్త్వమవధార్యతే-కామానామనన్తత్వాత్. అనన్తాహికామాఇత్యేతదాశఙ్క్యహేతుమాహ-యస్మాన్నేచ్ఛంశ్చన-ఇచ్ఛ
న్నపిఅతః-అస్మాత్ఫలసాధనలక్షణాద్భూయః-అధికతరంనవిన్దేత్. నహిలోకేఫలసాధనవ్యతిరిక్తందృష్టమదృష్టంవాలబ్ధవ్యమస్తి. లబ్ధవ్యవిషయోహి
కామః-తస్యచైతద్వ్యతిరేకేణాభావాద్యుక్తంవక్తుమేతావాన్వైకామఇతి. ఏతదుక్తంభవతి-దృష్టార్థమదృష్టార్థంవాసాధ్యసాధనలక్షణమవిద్యావ
త్పురుషాధికారవిషయమేషణాద్వయంకామః-అతోఽస్మాద్విదుషావ్యుత్థాతవ్యమితి. యస్మాదేవమవిద్వానాత్మాకామీపూర్వంకామయమాన-త
థాపూర్వతరోపి. ఏషాలోకస్థితిః-ప్రజాపతేశ్చైవమేషసర్గఆసీత్-సోఽబిభేదవిద్యయా, తతఃకామప్రయుక్తఏకాక్యరమమాణోఽరత్యపఘాతా
యస్త్రియమైచ్ఛత్, తామన్వసమభవత్, తతస్సర్గోఽయమాసీదితిహ్యుక్తం. తస్మాత్తత్సృష్టావేతర్హి-ఏతస్మిన్నపికాలఏకాకీసన్ప్రాగ్దారక్రియాతఃకా
మయతేజాయామేస్యాదథప్రజాయేయఅథవిత్తంమేస్యాదథకర్మకుర్వీయేతి. ఉక్తార్థంవాక్యం. (సః) ఏవంకామయమాన, స్సమ్పాదయంశ్చజా
యాదీన్యావత్సమస్తాన్, సఏతేషాం-యథోక్తానాంజాయాదీనాంఏకైకమపినప్రాప్నోతి-అకృత్స్నః-అసమ్పూర్ణోహమిత్యేవతావదాత్మానం
మన్యతే. పారిశేష్యాత్సమస్తానేవైతాన్సమ్పాదయతియదా-తదాతస్యకృత్స్నతా. యదాతునశక్నోతికృత్స్నతాంసమ్పాదయితుం-తదాస్యాకృ
త్స్నత్వం. తదాస్యకృత్స్నత్వసమ్పాదనాయాహ-తస్య-ఉక్తస్యాకృత్స్నత్వాభిమానినఃకృత్స్నతేయమేవంభవతి. కథం. అయంకార్యకరణసఙ్ఘా
తఃప్రవిభజ్యతే. తత్రమనోఽనువృత్తిహేతరత్సర్వంకార్యకరణజాతమితిమనఃప్రధానత్వాదాత్మేవాత్మా. యథాజాయాదీనాంకుటుమ్బపతిరాత్మై

వ - తదనుకారిత్వాజ్జాయాదిచతుష్టయస్య- ఏవమిహాపి మన ఆత్మా పరికల్ప్యతే కృత్స్నతాయై. తథా వాగ్జాయా- మనోఽనువృత్తిత్వసామాన్యాద్వాచః. వాగితి- శబ్దశ్చోదనాదిలక్షణో మనసా శ్రోత్రాదిద్వారేణ గృహ్యతేఽవధార్యతే ప్రయుజ్యతే చేతి మనసో జాయేవ వాక్. తాభ్యాం చ వాఙ్మనసాభ్యాం జాయాపతిస్థానీయాభ్యాం ప్రసూయతే ప్రాణః కర్మార్థమితి ప్రాణః ప్రజేవ. తత్ర ప్రాణచేష్టాదిలక్షణం కర్మ చక్షుర్దృష్టవిత్తసాధ్యం భవతీతి చక్షుర్మానుషం విత్తం. తద్ద్వివిధం విత్తం- మానుషం దైవం చ. అతో విశినష్టి ఇతరవిత్తనివృత్త్యర్థం మానుషమితి. గవాదిహి మనుష్యసమ్బన్ధి విత్తం చక్షుర్గ్రాహ్యం కర్మసాధనం- తస్మాత్తత్స్థానీయం తేన సమ్బన్ధాచ్చక్షుర్మానుషం విత్తం. చక్షుషా హి- యస్మాత్తత్- మానుషం విత్తం విన్దతే - గవాద్యుపలభత ఇత్యర్థః. కింపునరితరద్విత్తం. (శ్రోత్రం దైవం) దేవవిషయత్వాద్విజ్ఞానస్య విజ్ఞానం దైవం విత్తం. తదిహ శ్రోత్రమేవ సమ్పత్తివిషయం కస్మాత్. శ్రోత్రేణ హి- యస్మాత్తత్- దైవం విత్తం విజ్ఞానం శృణోతి. అతః శ్రోత్రాధీనత్వాద్విజ్ఞానస్య శ్రోత్రమేవ తదితి. కింపునరేతైర్జాయాదిభిర్విత్తాన్తైరిహ నిర్వర్త్యం కర్మేతి. ఉచ్యతే- ఆత్మైవ- ఆత్మేతి శరీరముచ్యతే. కథం పునరాత్మా కర్మస్థానీయోఽస్య. కర్మహేతుత్వాత్. కథం కర్మహేతుత్వం ఆత్మనా హి- శరీరేణ యస్మాత్ కర్మ కరోతి. తస్యాకృత్స్నత్వాభిమానినః ఏవం కృత్స్నతా సమ్పన్నా- యథా బాహ్యజాయాదిలక్షణా- ఏవం తస్మాత్ స ఏష పాఙ్క్తః- పఞ్చభిర్నిర్వృత్తః పాఙ్క్తో యజ్ఞో దర్శనమాత్రనిర్వృత్తోఽకర్మిణోఽపి. కథం పునరస్య పాఙ్క్తత్వం సమ్పత్తిమాత్రేణ యజ్ఞత్వం. ఉచ్యతే - యస్మాద్బాహ్యోఽపి యజ్ఞః పశుపురుషసాధ్యః- స చ పశుః పురుషశ్చ పాఙ్క్త ఏవ- యథోక్తజాయాదిపఞ్చత్వయోగాత్. తదాహ- పాఙ్క్తః పశుః- గవాదిః. పాఙ్క్తః పురుషః. పశుత్వే సత్యప్యధికారవిశేషతః పురుషస్యేతి పృథక్పురుషగ్రహణం. కిం బహునా- పాఙ్క్తమిదం సర్వం- కర్మసాధనం ఫలం చ యదిదం కిఞ్చ. సర్వమేవం పాఙ్క్తం యజ్ఞమాత్మానం యః సమ్పాదయతి- స తదిదం సర్వం జగదాత్మత్వేనాప్నోతి- య ఏవం వేద. ౧౭

ఇతి బృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ. — వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాఖ్యాతుం పాతనికాం కరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కర్మైవ బన్ధనం. తత్రాధికారః- అనుష్ఠానం. తస్మిన్నిత్యాదివత్. విద్యాధికారః- తదుపాయే శ్రవణాదౌ ప్రవృత్తిః. తత్రేత్యర్థః. యథోక్తాధికారిణో దేవాదికృతరక్షణం ప్రవృత్తిమాత్రే నియమేన ప్రవర్తకమితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఉక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హి ప్రవర్తకాన్తరం వక్తవ్యం - తత్రాహ (కర్మాధికారేతి) కర్మస్వధికారాణ స్వగోచరత్వం ప్రాప్తానేవ దేవాదయోఽపి రక్షన్తి - సర్వాశ్రమసాధారణం బ్రహ్మచారిణం. అతోఽస్య కర్మమార్గప్రవృత్తౌ దేవాదిరక్షణస్యాహేతుత్వాద్బ్రహ్మచారిణో నివృత్తిం త్యక్త్వా ప్రవృత్తిపరత్వపక్షపాతే కారణం వాచ్యమిత్యర్థః. మనుష్యమాత్రం కర్మణ్యేవ తే బలాత్ప్రవర్తయన్తి- తేషామపి ప్రవృత్తిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యథేతి) స్వగోచరాదూర్ధ్వం నేవేత్యేవకారస్యావర్త్యం కీర్తయతి (నన్వితి) విశిష్టాధికారః- గృహస్థానుష్ఠేయకర్మసు గృహస్థత్వేన స్వామిత్వం. తేన దేవగోచరతామప్రాప్తమిత్యర్థః. దేవాదిరక్షణస్యాకారణత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యగవిద్యా యథోక్తాధికారిణో నియమేన ప్రవృత్త్యనురాగే హేతురితి శఙ్కతే (నన్వితి) తదేవ స్ఫుటయతి (అవిద్యావానితి) తస్యాః స్వరూపేణ ప్రవర్తకత్వం దూషయతి (సాపీతి) అవిద్యాయాః సత్త్వే ప్రవృత్త్యన్వయవ్యతిరేకౌ కథమిత్యాశఙ్క్య కారణకారణత్వేనేత్యాహ (ప్రవర్తకేతి) నన్వన్యస్మిన్ కారణేఽకారణమేవావిద్యా ప్రవృత్తేరితి చేత్- తత్రాహ (ఏవం తర్హీతి) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతార్య తస్మిన్ వివక్షితం ప్రవర్తకం సఙ్క్షిపతి (తదిహాభిధీయత ఇతి) తత్రాగ్రతః శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (స్వాపావిక్ష్యామితి) తత్రైవ భగవతః సమ్మతిమాహ (స్మృతౌ చేతి) * అథ కేన ప్రయుక్తోఽయమిత్యాది ప్రశ్నస్యోత్తరం * కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్భవ ఇత్యాది. * అకామస్య క్రియా కాచిద్దృశ్యతే నేహ కస్యచిత్ । యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి వాక్యమాశ్రిత్యాహ (మానవే చేతి) దర్శితమితి శేషః. ఉక్తేఽర్థే తృతీయాధ్యాయశేషమపి ప్రమాణయతి (స ఏషోఽర్థ ఇతి) ఏవం తాత్పర్యముక్త్వా ప్రతీకమాదాయ పదాని వ్యాకరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) వర్ణ- ద్విజత్వద్యోతకో బ్రహ్మచారీతియావత్. కథం తస్మిన్ హేత్వభావే తస్య కామిత్వమపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాదీతి) స శబ్దం వ్యాకుర్వన్నుత్తరవాక్యమాదాయావశిష్టం వ్యాచష్టే (స్వాభావిక్యేతి) కామనాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమితి) కర్మాధికారహేతుత్వం తస్యాస్సాధయతి (తయేతి) ప్రజాం ప్రతి జాయాయా హేతుత్వద్యోతకోఽథశబ్దః. ప్రజాయా మానుషవిత్తాన్తర్భావమభ్యుపేత్య ద్వితీయోఽథశబ్దః. తృతీయస్తు విత్తస్య కర్మానుష్ఠానే హేతుత్వవివక్షయేతి విభాగః. కర్మానుష్ఠానఫలమాహ (యేనేతి) తల్కిం నిత్యనైమిత్తికకర్మణామేవానుష్ఠానం. నేత్యాహ (కామ్యాని చేతి) క్రియాపదమనుకృష్టం చశబ్దః. కామశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వైతావానిత్యాది వాక్యస్యాభిప్రాయమాహ (సాధనలక్షణేతి) అస్యాస్సాధనైషణాయాః ఫలభూతా ఇతి సమ్బన్ధః. ద్వయోరేషణాత్వముక్త్వా లోకైషణాం పరిశినష్టి (ఏతదర్థా హీతి) కథం తర్హి సాధనైషణోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సైవేతి) ఏతేన వాక్యశేషోఽప్యనుగుణీభవతీత్యాహ (అత ఇతి) సాధనవత్ఫలమపి కామమాత్రం చేత్- కథం తర్హి శ్రుత్యా సాధనమాత్రమభిధాయైతావానిత్యవధ్రియతే- తత్రాహ (ఫలార్థత్వాదితి) ఉక్తసాధనే సాధ్యమార్థికమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (భోజన ఇతి) సాధనోక్త్యా సాధ్యస్యార్థాదుక్తేరేతావానితి ద్వయోరనువాదే కథమేషణాత్వే కామశబ్దస్తత్ర ప్రయుజ్యతే- న హి తౌ పర్యాయౌ. న చ తదవాచ్యత్వే తయోరనర్థకతేత్యాశఙ్క్య పర్యాయత్వమేషణాకామశబ్దయోరుపేత్యాహ (త ఏత ఇతి) వేష్టనమేవ స్పష్టయతి (కర్మమార్గ ఇతి) అగ్నిముగ్ధః - అగ్నిరేవ హోమాదిద్వారేణ మమ శ్రేయస్సాధనం - నాత్మజ్ఞానమిత్యభిమానవాన్. ధూమతాన్తః- ధూమేన గ్లానిమాపన్నః. ధూమతాపమవాప్తః- దేహోఽవసానే భవతీతి మన్యమానః. * తే ధూమమభిసమ్భవన్తీతి శ్రుతేః. స్వం లోకం - ఆత్మానం. వాక్యాన్తరముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) (న విన్దేదితి) తస్మాదేతావత్త్వమవధార్యతే తేషామితి శేషః.

ఉక్తమేవార్థంలోకదృష్టిమవష్టభ్యస్పష్టయతి (నహీతి) లబ్ధ్వాన్తరాభావేపి కామయితవ్యాన్తరంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (లబ్ధ్వేతి) ఏతద్వ్యతిరేకేణ- సాధ్యసాధనాతిరేకేణేతియావత్. తయోర్ద్వయోరపికామత్వవిధాయిశ్రుతేరభిప్రాయమాహ (ఏకదుక్తమితి) కామస్యానర్థత్వాత్, సాధ్యసాధనయోశ్చతావన్మాత్రత్వాత్, తత్ప్రాగ్దావుమర్థతావిశ్వాసంత్యక్త్వాస్వప్నలాభతుల్యాభ్యస్తేభ్యోవ్యేషణాభ్యోవ్యుత్థానం సన్న్యాసాత్మకంకృత్వాకాఙ్క్షితమోక్షహేతుం జ్ఞానముద్దిశ్య శ్రవణాద్యావర్తయేదిత్యర్థః. తస్మాదపీత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ప్రాకృతస్యేదేషా - నబుద్ధిపూర్వకారిణామిదంవృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతేశ్చేతి) తత్ర హేతుత్వేనపూర్వోక్తంస్మారయతి (సోఽబిభేదిత్యాదినా) తత్రైవకార్యలిఙ్గకానుమానంసూచయతి (తస్మాదితి) సయావదిత్యాదివాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (సఏవమితి) పూర్వసశబ్దోవాక్యప్రదర్శనార్థః- ద్వితీయస్తువ్యాఖ్యానమధ్యపాతీత్యవిరోధః.అర్థసిద్ధమర్థమాహ (పారిశేష్యాదితి) తస్యోకృత్స్నతేత్యేతదవతార్యవ్యాకరోతి (యదేత్యాదినా) అకృత్స్నత్వాభిమానిసోవిరుద్ధంకృత్స్నత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) విరోధమన్తరేణకార్త్స్న్యసిద్ధింవిభాగంచదర్శయతి (అయమితి) విధాంప్రస్తుతమనసోయజమానత్వకల్పనాయానిమిత్తమాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (యథేతి) తథా- మనసోయజమానత్వకల్పనావదిత్యర్థః. వాచిజాయాత్వకల్పనాయాంనిమిత్తమాహ (మనఇతి) వాచోమనోఽనువృత్తిత్వంస్వరూపకథనపురస్సరంస్మారయతి (వాగితి) ప్రాణస్యప్రజాత్వకల్పనాంసాధయతి (తాభ్యాంచేతి) కథంపునశ్చక్షుర్మానుషంవిత్తమిత్యుచ్యతే - పశుహిరణ్యాదిహితథేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఆత్మాదిత్రయేనిర్ధ్దిష్టసతీతియావత్. ఆదిపదేనకాయచేష్టాగృహ్యతే. మానుషమితివిశేషణస్యార్థవత్త్వంసమర్థయతే (తద్ద్వివిధమితి) సమ్ప్రతిచక్షుషోమానుషవిత్తత్వంప్రపఞ్చయతి (గవాదీతి) తత్పదపరామృష్టమేవార్థంవ్యాచష్టే (తేనసమ్బన్ధాదితి) తల్లాభనీయం- మానుషవిత్తస్థానీయం. తేన - మానుషేణవిత్తేనేత్యేతత్. సమ్బన్ధమేవసాధయతి (చక్షుషాహీతి) తస్మాచ్చక్షుర్మానుషంవిత్తమితిశేషః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముపాదత్తే (కింపునరితి) తద్వ్యాచష్టే (దైవేతి) తత్రహేతుమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) యజమానాదిసర్వద్రవ్యంకర్మప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కింపునరిత్యాదినా) ఇహేతిసమ్పత్తిపక్షోక్తిః. శరీరస్యకర్మత్వమప్రసిద్ధమితిశఙ్కిత్వాపరిహరతి (కథంపునరితి) ఆత్మేతియజమానోక్తిః. హిశబ్దార్థోయతఇత్యనూద్యతే. తస్యోకృత్స్నతేత్యుక్తముపసంహరతి (తస్యేతి) ఉక్తరీత్యాకృత్స్నత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆత్మేతిదర్శనోక్తిః. పశోఃపురుషస్యచపాఙ్క్తత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. పురుషస్యపశుత్వావిశేషాత్పృథగ్గ్రహణమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (పశుత్వేపీతి) నకేవలంపశుపురుషయోరేవపాఙ్క్తత్వం- కింతుసర్వస్యేత్యాహ (కింబహునేతి) తస్మాదాధ్యాత్మికస్యదర్శనస్యయజ్ఞత్వంపశుత్వయోగాదవిరుద్ధమితిశేషః. సమ్పత్తిఫలంవ్యాకరోతి (సర్వమితి) వ్యాఖ్యాతార్థవాక్యమనువదన్బ్రాహ్మణముపసంహరతి (యఏవంవేదేతి) సాధ్యంసాధనంచపాఙ్క్తంసూత్రాత్మనాజ్ఞాత్వాతచ్చాత్మత్వేనానుసన్దధానస్యతదాప్తిరేవఫలం- తత్క్రతున్యాయాదిత్యర్థః. ౧౭

ఇతితృతీయాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౮౦.— (ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదేకఏవేతి) ఇదం- జాయాపుత్రాదివిభాగవజ్జగదగ్రే - తత్సృష్టేఃపూర్వకాలేజాయాపుత్రాదివిభాగశూన్యతయా ఏకఏవ ఆత్మైవాసీత్. పరంబ్రహ్మజాయాపుత్రాదిసృష్టేః పూర్వంకేవలపురుషరూపఏవస్థితఇత్యర్థః. (సోఽకామయతేత్యాది) సః-పురుషరూపఃపరమాత్మా అకామయత. కిమితి. మే-మమజాయాభూయాత్, అథతదనన్తరంపుత్రాదిరూపేణప్రజాయేయ, అథవిత్తంచమేభవతు, తేనయజ్ఞాదికర్మకుర్వీయ- కరవాణి, ఇత్యకామయతేత్యర్థః. పరమాత్మనస్సర్వనామరూపాశ్రయత్వాత్కార్యానుగుణంప్రథమంపురుషరూపేణసృష్టజీవద్వారా ఏతాదృశకామనాశ్రయత్వం * కారిన్యవాన్యోఽబిభక్తితస్మైభూమ్యాన్మఇతివన్ముఖ్యమేవద్రష్టవ్యం. (ఏతావాన్వైకామఇతి) జాయాపుత్రవిత్తకర్మవ్యతిరేకేణసంసారిణాంకామః - కామనావిషయఃకోఽపినాస్తి - కిన్త్వేతావానేవేత్యర్థః (నేచ్ఛంశ్చనాతోభూయోవిన్దేదితి) చనశబ్దోఽప్యర్థః. ఇచ్ఛన్నపి- చిన్తయన్నపి. ఇతోఽప్యన్యత్కామాన్తరమస్తీతిచిన్తయన్నపిఅతోభూయః- ఏభ్యోజాయాపుత్రవిత్తకర్మభ్యోఽధికంత్రైగుణ్యనిష్ఠంనలభతఇత్యర్థః. (తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీకామయతఇత్యాది) తస్మాద్ధేతోఃఏతర్హ్యపి- అద్యత్వేపిఏకాకీపురుషః- జాయాపుత్రవిత్తాదిరహితఃజాయాపుత్రవిత్తకర్మాణ్యేవకామయతఇత్యర్థః. అతఇదానీన్తనైకాకిపురుషేదృశ్యమానేషాకామనైవమేవాగ్రేప్యభూదిత్యత్రజ్ఞాపికేతిభావః. (సయావదప్యేతేషామేకైకంనప్రాప్నోతీతి) సః- ఏకాకీపురుషఃయావత్- యావన్తంకాలమేతేషాం - జాయాదీనాంచతుర్ణాంమధ్యేఏకైకమపినప్రాప్నోతి- తావత్కాలమకృత్స్నః- ఏకాంశహీనఃఇత్యేవస్వాత్మానంమన్యతఇత్యర్థః. అతఇదానీన్తనదర్శనానుగుణ్యేనాగ్రేప్యేతేషాంజాయాదీనాంచతుర్ణామపికామనావిషయత్వమవధేయమితిభావః. యస్తువైరాగ్యేణవాఅలాభేనవాజాయాపుత్రవిత్తకర్మాన్యతమహీనతయాఅకృత్స్నః- తస్యకృత్స్నతాసమ్పత్తిప్రకారందర్శయతి (తస్యోకృత్స్నతేతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. తస్య- తాదృశస్యకృత్స్నతా- పూర్ణతాఏవమేవభవతీత్యర్థః. (మనఏవాస్యాత్మేతి) అస్య- అకృత్స్నత్వంమన్యమానస్య పురుషస్యమనఏవాత్మా - త్రివర్గప్రధానస్వస్వరూపతయాకల్పనీయమిత్యర్థః. మనసఃప్రధానత్వాదితిభావః. (వాగ్జాయేతి) వాచోమనోఽధీనవృత్తికత్వాత్ స్త్రీత్వసామ్యాచ్చవాచంజాయాంకల్పయేదితిభావః. ప్రాణఃప్రజా- పుత్రఇత్యర్థః. వాఙ్మనసాధీనత్వాత్ ప్రాణస్యప్రాణంపుత్రత్వేనకల్పయేదిత్యర్థః. దైవమానుషభేదేనవిత్తంచద్వేధావిభజ్యదర్శయతి (చక్షుర్మానుషంవిత్తంచక్షుషాహితద్విన్దతే శ్రోత్రందైవంశ్రోత్రేణహితచ్ఛృణోతీతి) తత్- హిరణ్యపశ్వాదికంమానుషవిత్తంహి- యస్మాచ్చక్షుషావిన్దతే-అతఃమానుషవిత్తోపలమ్భకత్వాచ్చక్షురేవమానుషంవిత్తంకల్పనీయం. తత్- దైవశబ్దితాదృష్టంతత్ప్రతిపాదకశ్రుతిస్మృతిద్వారాశ్రో

ఉ.— యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితా ఏకమస్య సాధారణం ద్వే దేవానభాజయత్ త్రీణ్యాత్మనేఽకురుత పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛత్ తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ న కస్మాత్తాని¶ న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదా యో వై తామక్షితిం వేద సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేన స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి శ్లోకాః॥ ౧

త్రేణహి- యస్మాచ్ఛృణోతి- తస్మాత్తదుపలమ్భకత్వాత్ శ్రోత్రం దైవం విత్తం కల్పయేదిత్యర్థః. (ఆత్మైవాస్య కర్మాత్మనా హి కర్మ కరోతీతి) అత్ర ఆత్మశబ్దశ్శరీరపరః. ఐహికాముష్మికకర్మకరణత్వాచ్ఛరీరం కర్మ కల్పయేదిత్యర్థః. (స ఏష పాఙ్క్తో యజ్ఞః) ఆత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణపఞ్చకసిద్ధ్యర్థస్స ఏషః- సముదాయః *పఙ్క్త్యక్షరాపఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞ ఇతి నిర్దిష్టపాఙ్క్తయజ్ఞాత్మా- పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాదిత్యర్థః. తథా పాఙ్క్తః పశుః- పశోరపి పాఞ్చభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వం. అతో మన ఆది పూర్వోక్తసముదాయోఽపి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్ పాఙ్క్తః పశురిత్యర్థః. పాఙ్క్తః పురుషః- పురుషస్యాపి పాఞ్చభౌతికత్వేన పాఙ్క్తత్వం. అతో మన ఆది పఞ్చకసముదాయోఽపి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్పాఙ్క్తః పురుష ఏవేతి భావః. పాఙ్క్తమిదం సర్వం యదిదం కిం చ- యదిదం కిఞ్చిద్దృశ్యతే లోకే- తస్య సర్వస్యాపి పాఞ్చభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వమిత్యర్థః. అతో మన ఆది లక్షణాత్మాది సముదాయస్యాపి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వేన పాఙ్క్తత్వాత్పాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వదృష్టిస్తత్ర కర్తవ్యేతి భావః. ఏతద్దృష్ట్యుపాసనస్య ఫలమాహ (తదిదం సర్వమాప్నోతి య ఏవం వేదేతి) మనో వాక్ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్ర శరీరలక్షణసముదాయమాత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మరూపేణ పూర్వోక్తక్రమేణ పాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వరూపేణ య ఉపాస్తే- స తదిదం సర్వం పాఙ్క్తశబ్దితం నిఖిలం ప్రాప్నోతీత్యర్థః.. ౧౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (యత్సప్తాన్నాని మేధయా) అవిద్యాప్రస్తుతా తత్రావిద్వాననన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతీతి. స వర్ణాశ్రమాభిమానః కర్మకర్తవ్యతయా నియతో జుహోత్యాదికర్మభిః కామప్రయుక్తో దేవాదీనాముపకుర్వన్ సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యుక్తం. యథా చ స్వకర్మభిరేకైకేన సర్వైర్భూతైరసౌ లోకో భోజ్యత్వేన సృష్టః- ఏవమసావపి జుహోత్యాదిపాఙ్క్తకర్మభిః సర్వాణి భూతాని సర్వం చ జగదాత్మభోజ్యత్వేనాసృజత. ఏవమేకైకః స్వకర్మవిద్యానురూప్యేణ సర్వస్య జగతో భోక్తా భోజ్యం చ. సర్వస్య సర్వః కర్తా కార్యం చేత్యర్థః. ఏతదేవ చ విద్యాప్రకరణే మధువిద్యాయామన్యోన్యమస్సర్వం సర్వస్య కార్యం మన్విత్యాత్మైకత్వవిజ్ఞానార్థం. *య దసౌ జుహోతీత్యాదినా పాఙ్క్తేన కామ్యేన కర్మణా, ఆత్మభోజ్యత్వేన జగదసృజదవిజ్ఞానేన, చ- తజ్జగత్సర్వం సప్తధా ప్రవిభజ్యమానం కార్యకారణత్వేన సప్తాన్నాన్యుచ్యన్తే- భోజ్యత్వాత్. తేనాసౌ పితా తేషామన్నానాం. ఏతేషామన్నానాం సవినియోగానాం సూత్రభూతాస్సప్తైతే ప్రకాశకత్వాదిమే మన్త్రాః (యత్సప్తాన్నాని) యదజనయదితి క్రియావిశేషణం. మేధయా- ప్రజ్ఞయా. విజ్ఞానేన. తపసా చ- కర్మణా. జ్ఞానకర్మణీ ఏవ హి మేధాతపశ్శబ్దవాచ్యే- తయోః ప్రకృతత్వాత్. నేతరే మేధాతపసీ - అప్రకరణాత్. పాఙ్క్తం హి కర్మజాయాది సాధనం. * య ఏవం వేదేతి చానన్తరమేవ జ్ఞానం ప్రకృతం. తస్మాన్న ప్రసిద్ధయోర్మేధాతపసోరాశఙ్కా కార్యా. అతో యాని సప్తాన్నాని జ్ఞానకర్మభ్యాం జనితవాన్ పితా- తాని ప్రకాశయిష్యామ ఇతి వాక్యశేషః. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యసఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (యత్సప్తాన్నానీత్యాదినా) తత్రేత్యతిక్రాన్తబ్రాహ్మణోక్తిః. ఉపాస్తిశబ్దితం భేదదర్శనమవిద్యాకార్యమనేనానూద్య *నస వేదేతి పఞ్చతురవిద్యాపూర్వత్ర ప్రస్తుతేతి యోజనా. అథోఽయమిత్యత్రోక్తమనువదతి (స వర్ణాశ్రమాభిమాన ఇతి) *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాద్యాపుక్తం స్మారయతి (కామప్రయుక్త ఇతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయితుమపేక్షితం పూరయతి (యథా చేతి) గృహిణో జగతశ్చ పరస్పరం స్వకర్మోపార్జితత్వమేష్టవ్యం - అన్యథాఽన్యోన్యముపకారకత్వాయోగాదిత్యర్థః. నను స్రష్టుర్జగత్కర్తృత్వం- జ్ఞానక్రియాతిశయవత్త్వాత్. నేతరేషాం- తదభావాత్. అత ఆహ (ఏవమితి) పూర్వకల్పీయవిహిత ప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠాతా సర్వో జన్తురుత్తరసర్గస్య పితృత్వేనాత్ర వివక్షితః - న తు ప్రజాపతిరేవేత్యుక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (సర్వస్యేతి) సర్వస్య మిథో హేతుహేతుమత్త్వే ప్రమాణమాహ (ఏతదేవేతి) సర్వస్యాన్యోన్యకార్యకారణత్వోక్త్యా కల్పితత్వవచనం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఆత్మైకత్వేతి) ఏవం భూమికాం కృత్వోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (యదసావితి) ఉచ్యన్తే - వ్యాఖ్యానార్థమితి శేషః. అన్నత్వే హేతుః (భోజ్యత్వాదితి) తేన- జ్ఞానకర్మభ్యాం జనకత్వేనేతి యావత్. బ్రాహ్మణమవతార్య మన్త్రమవతారయతి (ఏతేషామితి) తత్రాద్యం మన్త్రభాగమాదాయ వ్యాచష్టే (యత్సప్తాన్నానీతి) అజనయదితి క్రియాయా విశేషణం యదితి పదం. తథా చ తదుక్తం పితృత్వాదితి శేషః. గ్రన్థార్థధారణశక్తిర్మేధా. కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది తపః. తే కస్మాదత్ర న గృహ్యేతే- తత్రాహ (జ్ఞానకర్మణీ ఇతి) తయోః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (పాఙ్క్తం హీతి) ఇతరయోరప్రకృతత్వం హేతూకృతమనూద్య ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానకర్మణోః ప్రకృతత్వముక్తం హేతుమాదాయ వాక్యం పూరయతి (అత ఇతి) ౧

రం.— యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేత్యాది ప్రథమఖణ్డశ్లోకాశ్శ్రుత్యైవ వ్యాఖ్యాస్యన్త ఇతి నేహ తన్యతే. ౧

¶ తస్మాత్తాని న క్షీయన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— § యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేతి మేధయా హి తపసాజనయత్పితైకమస్య సాధారణమితీదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నం యదిదమద్యతే। స య ఏతదుపాస్తే న స పాప్మనో వ్యావర్తతే మిశ్రగ్ హ్యేతత్ । ద్వే దేవానభాజయదితి హుతం చ ప్రహుతం చ తస్మాద్దేవేభ్యో జుహ్వతి ప్ర చ జుహ్వత్యథో ఆహుర్దర్శపూర్ణమాసావితి తస్మాన్నేష్టియాజుకః స్యాత్పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి తత్పయః। పయో హ్యేవాగ్రే మనుష్యాశ్చ పశవశ్చోపజీవన్తి తస్మాత్కుమారం జాతం ఘృతం వై వాగ్రే ప్రతిలేహాయన్తి స్తనం వానుధాపయన్త్యథ వత్సం జాతమాహురతృణాద ఇతి తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం । యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి పయసి హీదగ్ం సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ న। తద్యదిదమాహుః సంవత్సరం పయసా జుహ్వదప పునర్మృత్యుం జయతీతి న తథా విద్యాద్యదహరేవ జుహోతి తదహః పునర్మృత్యుమపజయత్యేవం విద్వాన్సర్వగ్ం హి దేవేభ్యోఽన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతి కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదేతి పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం పునః పునర్జనయతే। యో వై తామక్షితిం వేదేతి పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం ధియా ధియా జనయతే కర్మభిర్యద్ధైతన్న కుర్యాత్ క్షీయేత హ సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేతత్స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రశగ్ంసా॥ ౨

శం.— తత్ర మన్త్రాణామర్థస్తిరోహితత్వాత్ప్రాయేణ దుర్విజ్ఞేయా భవన్తీతి మన్త్రవ్యాఖ్యానాయ బ్రాహ్మణం ప్రవర్తతే. తత్ర యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేత్యస్య కోఽర్థ ఉచ్యతే. హి శబ్దేనైవ వ్యాచష్టే ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకేన. ప్రసిద్ధో హ్యస్య మన్త్రస్యార్థ ఇత్యర్థః. యదజనయదితి చానువాదస్వరూపేణ మన్త్రేణ ప్రసిద్ధార్థస్యైవ ప్రకాశితా. అతో బ్రాహ్మణమపి వ్యాచష్టే— మేధయా హి తపసాజనయత్పితేతి. నను కథం ప్రసిద్ధతాఽస్యార్థస్యేతి. ఉచ్యతే— జాయాదికర్మణాం లోకఫలసాధనానాం పితృత్వం తావత్ప్రత్యక్షమేవ. అభిహితం చ *జాయా మే స్యాదిత్యాదినా. తత్ర చ నైవం విత్తం— విద్యాకర్మణి పృథక్ఫలభూతానాం లోకానాం సాధనం స్రష్టృత్వం ప్రతీత్యభిహితం వక్ష్యమాణం చ ప్రసిద్ధమేవ. తస్మాద్యుక్తం వక్తుం మేధయేత్యాది. ఏషణా హి ఫలవిషయా ప్రసిద్ధైవ లోకే. ఏషణా చ జాయాదీత్యుక్తం * ఏతావాన్వై కామ ఇత్యనేన. బ్రహ్మవిద్యావిషయే చ సర్వైకత్వాత్కామానుపపత్తేః. ఏతేనాశాస్త్రీయప్రజ్ఞాతపోభ్యాం స్వాభావికాభ్యాం జగత్స్రష్టృత్వముక్తమేవ భవతి— స్థావరాన్తస్య చానిష్టఫలస్య కర్మవిజ్ఞాననిమిత్తత్వాత్. వివక్షితస్తు శాస్త్రీయ ఏవ సాధ్యసాధనభావః— బ్రహ్మవిద్యావిధిత్సయా తద్వైరాగ్యస్య వివక్షితత్వాత్— సర్వో హ్యయం వ్యక్తావ్యక్తలక్షణః సంసారోఽశుద్ధోఽనిత్యః సాధ్యసాధనరూపో దుఃఖోఽవిద్యావిషయ ఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్య బ్రహ్మవిద్యారబ్ధవ్యేతి. తత్రాన్నానాం విభాగేన వినియోగ ఉచ్యతే— ఏకమస్య సాధారణమితి మన్త్రపదం. తస్య వ్యాఖ్యానం— ఇదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నమిత్యుక్తం. అస్య— భోక్తృసముదాయస్య. కిం తత్. యదిదమద్యతే— భుజ్యతే సర్వైః ప్రాణిభిరహన్యహని. తత్సాధారణం— సర్వభోక్త్రర్థమకల్పయత్పితా సృష్ట్వాన్నం. స య ఏతత్సాధారణం సర్వప్రాణభృద్భిరితి కరం భుజ్యమానమన్నముపాస్తే— తత్పరో భవతీత్యర్థః. ఉపాసనం హి నామ తాత్పర్యం. దృష్టం లోకే గురుముపాస్తే రాజానముపాస్త ఇత్యాదౌ. తస్మాచ్ఛరీరస్థిత్యర్థాన్నోపభోగప్రధానః— నాదృష్టార్థకర్మప్రధాన ఇత్యర్థః. సః— ఏవంభూతో న పాప్మనః— అధర్మాద్వ్యావర్తతే— న విముచ్యత ఇత్యేతత్. తథా చ మన్త్రవర్ణః *మోఘమన్నం విన్దతే అప్రచేతా ఇత్యాదిః. స్మృతిరపి *నాత్మార్థం పాచయేదన్నం *తైర్దత్తానప్రదాయైభ్యో యో భుఙ్క్తే స్తేన ఏవ సః *అన్నాదే భ్రూణహా మార్ష్టీత్యాదిః. కస్మాత్పునః పాప్మనో న వ్యావర్తతే. మిశ్రం హ్యేతత్— సర్వేషాం హి స్వం తదప్రవిభక్తం— యత్ప్రాణిభిర్భుజ్యతే— సర్వభోజ్యత్వాదేవ యో ముఖే ప్రక్షిప్యమాణోఽపి గ్రాసః పరస్య పీడాకరో దృశ్యతే— మమేదం స్యాదితి హి సర్వేషాం తత్రాశా ప్రతిబద్ధా. తస్మాత్పరమపీడయిత్వా గ్రసితుమపి శక్యతే. *దుష్కృతం హి మనుష్యాణామిత్యాదిస్మరణాచ్చ. గృహిణా వైశ్వదేవాఖ్యమన్నమహన్యహని నిరూప్యత ఇతి కేచిత్. తన్న సర్వభోక్తృసాధారణత్వం వైశ్వదేవాఖ్యస్యాన్నస్య. తన్న సర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నవత్ప్రత్యక్షం. నాపి యదిదమద్యత ఇతి తద్విషయం వచనమనుకూలం. సర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నాన్తఃపాతిత్వాద్వైశ్వదేవాఖ్యస్య యుక్తం శ్వచాణ్డాలాద్యద్యస్యాన్నస్య గ్రహణం. వైశ్వదేవవ్యతిరేకేణాపి శ్వచాణ్డాలాద్యద్యాన్నదర్శనాత్తత్ర యుక్తం యదిదమద్యత ఇతి వచనం. యది హి తన్న గృహ్యేత సాధారణశబ్దేన— పిత్రా సృష్టత్వాద్వినియుక్తత్వాత్తస్య ప్రసజ్యేయాతాం. ఇష్యతే హి తత్సృష్టత్వం తద్వినియుక్తత్వం చ సర్వస్యాన్నజాతస్య. న చ వైశ్వదేవాఖ్యం శాస్త్రోక్తం కర్మ కుర్వతః పాప్మనో వినివృత్తిర్యుక్తా. న చ తస్య ప్రతిషేధోఽస్తి. న చ మత్స్యబన్ధనాదికర్మవత్స్వభావజుగుప్సితమేతత్— శిష్టనిర్వర్త్యత్వాత్. అకరణే చ ప్రత్యవాయశ్రవణాత్. ఇతరత్ర చ ప్రత్యవాయానుపపత్తేః. *అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీతి మన్త్రవర్ణాత్. ద్వే దేవానభాజయదితి మన్త్రపదం. యే ద్వే అన్నే సృష్ట్వా దేవానభాజయత్ — కే తే ద్వే ఇతి. ఉచ్యతే (హుతం చ ప్రహుతం చ) హుతమిత్యగ్నౌ హవనం. ప్రహుతం— హుత్వా బలిహరణం. యస్మాద్ద్వే ఏతే అన్నే హుతప్రహుతే దేవానభాజయత్పితా— తస్మాదేతర్హ్యపి గృహిణః కాలే దేవేభ్యో జుహ్వతి— దేవేభ్య ఇదమన్నమస్మాభిర్దీయమానమితి మన్వానాః. ప్ర చ జుహ్వతి— ప్రజుహ్వతి చ. హుత్వా చ బలిహరణం చ కుర్వత ఇత్యర్థః. అథో— అప్యన్యే ఆహుః—

§ ప్రతిలేహయన్తీతి, తస్మాత్తాని న క్షీయన్తే, ఇతి చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ద్వేఅన్నేపి త్రా దేవేభ్యః ప్రత్తేనహుతప్రహుతే. కింతర్హి. దర్శపూర్ణమాసావితి. ద్విత్వశ్రవణావిశేషా, దన్యత్రప్రసిద్ధత్వా, చ్చహుతప్రహుతే ఇతి ప్రథమఃపక్షః. యద్యపిద్విత్వంహుతప్రహుతయోస్సమ్భవతి - తథాపిశ్రౌతయోరేవతు దర్శపూర్ణమాసయోర్దైవాన్నత్వం ప్రసిద్ధతరం- మన్త్రప్రకాశితత్వాత్ గుణప్రధానప్రాప్తౌచ ప్రధానే ప్రథమతరాఽవగతిః - దర్శపూర్ణమాసయోశ్చ ప్రాధాన్యంహుతప్రహుతాపేక్షయా- తస్మాత్తయోరేవ గ్రహణంయుక్తం ద్వేదేవానభాజయదితి. యస్మాద్దేవార్థమేతే పిత్రాక్లృప్తేదర్శపూర్ణమాసాఖ్యేఅన్నే- తస్మాత్తయోర్దేవార్థత్వావిఘాతాయనేష్టియాజుకః- ఇష్టియజనశీలః. ఇష్టిశబ్దేనకామ్యాఇష్టయః. శాతపథీయప్రసిద్ధిః. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయప్రయోగాత్కామ్యేష్టియజనప్రధానోనస్యాదిత్యర్థః. పశుభ్యఏకంప్రాయచ్ఛదితి - యత్పశుభ్యఏకం ప్రాయచ్ఛత్పితా - కింపునస్తదన్నం. తత్పయః. కథం పునరవగమ్యతే పశవోన్నస్యప్రస్తావేఅర్ధఉత్కమ్య ఆహ- (పయోహి) అగ్రే - ప్రథమంయస్మాన్మనుష్యాశ్చపశవశ్చపయఏవోపజీవన్తీత్యుచితంహితేషాంతదన్నం. అన్యథాకథంతదేవాగ్రేయమనోపజీవేయుః కథమగ్రేతదేవోపజీవన్తీతి. ఉచ్యతే-మనుష్యాశ్చపశవశ్చయస్మాత్తైనైవాన్నేనవర్తన్తేఽద్యత్వేపి-యథాపిత్రాఆదావిషయోః క్లృప్తః- తస్మాద్దృశ్యతే- బాలంజాతంస్త్రైవర్ణికాస్తత్రఘృతంవాగ్రేజాతకర్మణిజాతరూపసంయుక్తంప్రతిలేహయన్తి- ప్రాశయన్తి. స్తనంవానుధాపయన్తి- పశ్చాత్పాయయన్తి. యథాసమ్భవమన్యేషాం. స్తనమేవాగ్రేధాపయన్తిమనుష్యేభ్యోన్యేషాం పశూనాం. అథవత్సంజాతమాహుఃకియత్ప్రమాణోవత్సఇత్యేవం పృష్టాస్సన్తోఽతృణాదఇతి - నాద్యాపితృణమత్త్యతీవబాలః - పయస్యేవాద్యాపివర్తతఇత్యర్థః. యచ్చాగ్రేజాతకర్మాదౌఘృతముపజీవన్తి, యచ్చేతరేపయఏవ, - తత్సర్వథాపిపయఏవోపజీవన్తి - ఘృతస్యాపి పయోవికారత్వాత్పయస్త్వమేవ. కస్మాత్పునస్సప్తమంసత్ పశ్వన్నంచతుర్థత్వేన వ్యాఖ్యాయతే. కర్మసాధనత్వాత్ కర్మహిపయస్సాధనాశ్రయమగ్నిహోత్రాది. తచ్చ కర్మసాధనం విత్తసాధ్యం వక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్య సాధ్యస్య- యథాదర్శపూర్ణమాసౌ పూర్వోక్తావన్నే. అతః కర్మాఙ్గత్వాత్కర్మణాసహపిణ్డీకృత్యోపదేశః. సాధనత్వావిశేషాదర్థసమ్బన్ధాదానన్తర్యమకారణమితిచ. వ్యాఖ్యానప్రతిపత్తిసౌకర్యాచ్చ. సుఖంహ్యానన్తర్యేణవ్యాఖ్యాతుంశక్యన్తేఽన్నాని, వ్యాఖ్యాతానిచసుఖంప్రతీయన్తే. తస్మిన్సర్వంప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చనేత్యస్యకోర్థఇతి. ఉచ్యతే- తస్మిన్- పశ్వన్నే పయసిసర్వం- అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవలక్షణంకృత్స్నంజగత్ప్రతిష్ఠితం. యచ్చప్రాణితి - ప్రాణచేష్టావత్. యచ్చన- స్థావరంశైలాది. తత్రచహిశబ్దేనైవప్రసిద్ధవద్యోతకేనవ్యాఖ్యాతం. కథం పయోద్రవ్యస్యసర్వప్రతిష్ఠాత్వం. కారణత్వోపపత్తేః. కారణత్వంచాగ్నిహోత్రాదికర్మసమవాయిత్వం. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతివిపరిణామాత్మకంచజగత్కృత్స్నమితి శ్రుతిస్మృతివాదాశ్శతశోవ్యవస్థితాః. అతోయుక్తమేవహిశబ్దేనవ్యాఖ్యాతుం. యత్తద్బ్రాహ్మణానిత్యేవదన్తి- సంవత్సరంపయసాజుహ్వదపపునర్మృత్యుంజయతీతి-సంవత్సరేణకిలత్రీణిషష్టిశతాన్యహ్నాంతేచద్విగుణీకృతానిసప్తశతానివింశతిశ్చేతియాజుష్మత్యిష్టకాఅభిసమ్పద్యమానాః సంవత్సరస్యచాహోరాత్రాణిసంవత్సరమగ్నింప్రజాపతిమాప్నువన్తి ఏవంకృత్వాసంవత్సరంజుహ్వదపజయతిపునర్మృత్యుం- ఇతఃప్రేత్యదేవేషుసమ్భూతఃపునర్నమ్రియతఇత్యర్థః. ఇత్యేవంబ్రాహ్మణవాదాఆహుః- నతథావిద్యాత్ - నతథాద్రష్టవ్యం యదహరేవజుహోతి- తదహఃపునర్మృత్యుమపజయతి - ససంవత్సరాభ్యాసమపేక్షతేఏవంవిద్వాన్సన్- యదుక్తంపయసిహీదంసర్వంప్రతిష్ఠితం - పయఆహుతివిపరిణామాత్మకత్వాత్సర్వస్యేతి. తదేకేనైవాహ్నాజగదాత్మత్వంప్రతిపద్యతే. తదుచ్యతే- అపజయతిపునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వా-విద్వాన్శరీరేణవియుజ్యసర్వాత్మాభవతి- నపునర్మరణాయపరిచ్ఛిన్నంశరీరంగృహ్ణాతీత్యర్థః. కఃపునర్హేతుస్సర్వాత్మాసన్మృత్యుమపజయతీతి. ఉచ్యతే- సర్వం- సమస్తంహి- యస్మాద్దేవేభ్యఃసర్వేభ్యోన్నాద్యం- అన్నమేవతదద్యంచ. సాయం ప్రాతరాహుతిప్రక్షేపేణ ప్రయచ్ఛతి. తద్యుక్తంసర్వదేవాన్నప్రదయమాత్మానంకృత్వాసర్వదేవాన్నరూపేణసర్వైర్దేవైరేకాత్మభావంగత్వాసర్వదేవమయోభూత్వాపునర్నమ్రియతఇతి. అథైతదప్యుక్తంబ్రాహ్మణేన * బ్రహ్మవైస్వయంభుస్తపోతప్యతతదైక్షతనవైతపస్యానన్త్యమస్తిహన్తాహంభూతేష్వాత్మానంజుహవానిభూతానిచాత్మనీతితత్సర్వేషు భూతేష్వాత్మానంహుత్వాభూతానిచాత్మనిసర్వేషాంభూతానాంశ్రైష్ఠ్యంస్వారాజ్యమాధిపత్యంపర్యైదితి. కస్మాత్తానినక్షీయన్తేఽద్యమానానిసర్వదేతి- యదాపిత్రాన్నానిసృష్టానిసప్తపృథక్పృథగ్భోక్తృభ్యఃప్రత్తాని- తదాప్రభృత్యేవప్రాణిభిర్నిరన్తరమద్యమానాని- తస్మిన్నత్తత్వాత్తేషాంక్షయోయుక్తః. సర్వదా- నైరన్తర్యేణ. కృతస్యక్షయోపపత్తేశ్చయుక్తస్తేషాంక్షయః. నచతానిక్షీయమాణాని- జగతోఽవిభిన్నరూపేణైవావస్థానదర్శనాత్. భవితవ్యంచాక్షయకారణేన - తస్మాత్కస్మాత్పునస్తానినక్షీయన్తఇతిప్రశ్నః. తస్యేదం ప్రతివచనం- పురుషోవాఅక్షితిః- యథాసౌపూర్వమన్నానాం స్రష్టాసీత్పితామేధయాజ్ఞానాదిసమ్బన్ధేనచవాఙ్మనఃకర్మణాభోక్తాచ- తథాయేభ్యోదత్తాస్యన్నానితేపితేషామన్నానాం భోక్తారోపిసన్తఃపితరఏవ మేధయాతపసాచజనయన్తితాన్యన్నాని. తదేతదభిధీయతే-పురుషోవై- యోన్నానాంభోక్తా. సోఽక్షితిః- అక్షయహేతుః. కథమస్యాక్షితిత్వమితి. ఉచ్యతే- సహి- యస్మాదిదం - భుజ్యమానంసప్తవిధంకార్యకారణలక్షణంక్రియాఫలాత్మకంపునఃపునః - భూయోభూయోజనయతే - ఉత్పాదయతిధియాధియా - తత్తత్కాలభావిన్యాతయాతయాప్రజ్ఞయా, కర్మభిశ్చవాఙ్మనఃకాయచేష్టితైః,. యత్- యదియదేతత్సప్తవిధమన్నముక్తం- క్షణమాత్రమపిననకుర్యాత్ప్రజ్ఞయాకర్మభిశ్చ. తతోవిచ్ఛిద్యేత్ - భుజ్యమానత్వాత్సాతత్యేనక్షీయేతహ. తస్మాద్యథైవాయంపురుషోభోక్తాన్నానాంనైరన్తర్యేణయథాప్రజ్ఞంయథాకర్మచకరోత్యపి- తస్మాత్పురుషోఽక్షితిః- సాతత్యేనకర్తృత్వాత్. తస్మాద్భుజ్యమానాన్యప్యన్నానినక్షీయన్తఇత్యర్థః. అతఃప్రజ్ఞాక్రియాలక్షణప్రబన్ధారూఢఃసర్వలోకస్సాధ్యసాధనలక్షణఃక్రియాఫలాత్మకఃసంహతానేకప్రాణికర్మవాసనాసన్తానావష్టబ్ధత్వాత్క్షణికోఽశుద్ధోఽసారోనదీస్రోతః ప్రదీపసన్తానకల్పః కదలీస్తమ్భవదసారఃఫేనమాయామరీచ్యమ్భస్స్వప్నాదిసమస్తదాత్మగతదృష్టీనామవికీర్యమాణోనిత్యస్సారవానివలక్ష్యతే. తదేతద్వైరాగ్యార్థముచ్యతేధియాధియా

జనయతే కర్మభిర్యద్ద్వై - తన్నకుర్యాత్ క్షీయేత హేతి. విరక్తానాం హితస్మాద్బ్రహ్మవిద్యారబ్ధవ్యా చతుర్థప్రముఖేనేతి. యోవైతామక్షితిం వేదేతి- వక్ష్యమాణాన్యపి త్రీణ్యన్నాన్యస్మిన్నవసరే వ్యాఖ్యాతాన్యేవేతి కృత్వా తేషాం యాథాత్మ్యవిజ్ఞానఫలముపసంహ్రియతే. యోవైతామక్షితిం - అక్షయహేతుం యథోక్తం వేద- పురుషో వా అక్షితిస్సహీదమన్నం ధియాధియా జనయతే కర్మభిర్యద్ధైతన్నకుర్యాత్ క్షీయేత హేతి. సోన్నమత్తి ప్రతీకేనేత్యస్యార్థ ఉచ్యతే - ముఖం - ముఖ్యత్వం. ప్రాధాన్యమిత్యేతత్. ప్రాధాన్యేనైవాన్నానాం పితుః పురుషస్యాక్షితిత్వం యో వేద - సోన్నమత్తి. నాన్నం ప్రతిగుణభూతస్సన్-యథాజ్ఞస్తథా. విద్వానన్నానామాత్మభూతో భోక్తైవ భవతి - నభోజ్యతామాపద్యతే. (సదేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతి) దేవానపిగచ్ఛతి- దేవాత్మభావం ప్రతిపద్యతే ఊర్జం- అమృతం చోపజీవతీతి యదుక్తం- సా ప్రశంసా- నాపూర్వార్థోఽన్యోస్తి. ౨

ఆ.— యత్సప్తాన్నానీత్యాది మన్త్రభాగం వ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణవాక్యం సముదాయతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణాత్మకో గ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః మేధయాహీత్యాది బ్రాహ్మణమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రయదితి) ప్రకృతమన్త్రసముదాయః సప్తమ్యా పరామృశ్యతే. వ్యాఖ్యానమేవ సఙ్గ్రహాతి (ప్రసిద్ధోహీతి) నకేవలం హి శబ్దాన్మన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థత్వం - కింతు మన్త్రస్వరూపాలోచనాయామపి సిద్ధ్యతీత్యాహ (యదితి) మన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వే మన్త్రస్యానుగుణత్వం హేతూకృత్య ఫలితమాహ (అతఇతి) తత్ప్రసిద్ధిముపపాదయితుం పృచ్ఛతి (కస్త్వితి) సాధ్యసాధనాత్మకే జగతి యస్సిత్యత్వముపలబ్ధాపతో కాది- తత్ప్రసిద్ధ్యఙ్గత్వాత్ప్రసిద్ధం - అనుభూయతే హి జాయాదిసమ్పాదయిష్యనిద్యానిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) శ్రుత్యాచ ప్రాగుక్తత్వాత్ప్రసిద్ధమేతదిత్యాహ (అభిహితం చేతి) యచ్చమేధాతపోభ్యాం స్రష్టృత్వం మన్త్రబ్రాహ్మణయోరుక్తం- తదపి ప్రసిద్ధమేవ-విద్యాకర్మభ్యాం కామభావే లోకత్రయాత్పత్తేరుపపన్నత్వేరిత్యాహ (తత్ర చేతి) పూర్వోత్తరగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. *పుత్రేణైవాయం లోకో జయ్య ఇత్యాదౌ వక్ష్యమాణత్వాచ్చాస్యార్థస్య ప్రసిద్ధతేత్యాహ (వక్ష్యమాణం చేతి) మన్త్రార్థస్యైవం ప్రసిద్ధత్వే మన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థత్వవిషయం బ్రాహ్మణముపపన్నమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణ మన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వమాహ (విషణాహీతి) ఫలవిషయత్వం తస్యాః స్వానుభవసిద్ధమితి వక్తుం హి శబ్దః. తస్యాః లోకప్రసిద్ధత్వేపి కథం మన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వం - అత ఆహ (విషణా చేతి) జాయాద్యాత్మకస్య కామస్య సంసారారమ్భకత్వవన్మోక్షేపి కామస్సంసారమారభేత - కామత్వావిశేషాదిత్యతిప్రసఙ్గమాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్యాః విషయః- మోక్షః. తస్మిన్ద్వితీయత్వాద్రాగాదిపరిపన్థినికామాపరపర్యాయో రాగో నావకల్పతే- నహి మిథ్యాజ్ఞాననిదానో రాగః సమ్యగ్జ్ఞాన గమ్యేమోక్షే సమ్భవతి. శ్రద్ధా తు తత్ర భవతి తత్త్వబోధాధీనతయా సంసారవిరోధినీ- తన్న సంసారానుషక్తిర్ముక్తావిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్య జాయాదేః సంసారహేతుత్వే కర్మాదేరశాస్త్రీయస్య కథం తద్ధేతుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) అవిద్యాత్మకస్య కామస్య సంసారహేతుత్వోపదర్శనే నేతి యావత్. స్వాభావికాభ్యాం-అవిద్యాధీనకామప్రయుక్తాభ్యామిత్యర్థః. ఇతశ్చ తయోర్జగత్సృష్టిప్రయోజకత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (స్థావరాన్తస్యేతి) *యత్సప్తాన్నానీత్యాదిమన్త్రపదస్య మేధయాహీత్యాది బ్రాహ్మణస్య చాక్షరోత్థమర్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థమాహ (వివక్షితస్త్వితి) శాస్త్రపరవశస్య శాస్త్రవశాదేవ సాధ్యసాధనభావాచ్ఛాస్త్రీయా నైవ ముముక్షో సమ్భవాన్న తస్యాత్ర వివక్షితత్వమిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్య సాధ్యసాధనభావస్యావివక్షితత్వే హేతుమాహ (బ్రహ్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సర్వోహీతి) దుఃఖయతీతి దుఃఖః- తద్ధేతురితి యావత్. ప్రకృతమన్త్రబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యాసమాప్త్యర్థ ఇతి శబ్దః. వివక్షితార్థప్రదర్శనసమాప్తౌ వా. మన్త్రబ్రాహ్మణయోః శ్రుత్యర్థాభ్యామర్థముక్త్వా సనున స్తర గ్రన్థమవతారయతి (తత్రేతి) సప్తవిధేఽన్నే సృష్టే సతీతి యావత్. వ్యాఖ్యానమేవ వివృణోతి (అస్యేత్యాదినా) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వతో దోషం దర్శయతి (తత్పరోభవతీతి) ఉక్తం వివృణోతి (ఉపాసనం హీతి) బ్రాహ్మణోక్తేర్థే మన్త్రం ప్రమాణయతి (తథాచేతి) మోఘం- విఫలం దేవాద్యనుపభోగ్యమన్నం యదజ్ఞానదుర్బలో లభతే- తదా సర్వదైవత్యేతి సాధారణాన్నస్యాసాధారణీకరణం నిన్దితమిత్యర్థః. తత్రైవ స్మృతీరుదాహరతి (స్మృతిరపీతి) * నవృథాపాకమేవస్వకం । నచైకః స్వయమశ్నీయాద్విధివర్జం న నిర్వపేదితి పాదత్రయం ద్రష్టవ్యం. *ఇష్టాన్ భోగాన్ హివో దేవా దాస్యన్తే యజ్ఞభావితాః । తైర్దత్తానితి శేషః. అన్నేనైవాభిశంసతి । నైనప్రముక్తే రాజని తావన్నానృతసఙ్కరఇత్యుత్తరపాదత్రయం ద్రష్టవ్యం. తత్రాద్యపాదస్యార్థః- భ్రూణహా- శ్రేష్ఠబ్రాహ్మణఘాతుకః. యదాహుః * వేదపారగం బ్రహ్మహాచైవ భ్రూణహేత్యభిధీయత ఇతి. స్వస్యాన్నభక్షణేస్వపాపం మార్ష్టి- శోధయతీత్యన్నదాతుః పాపక్షయోక్తేరితరస్యాసాధారణీకృత్య భుఞ్జానస్యపాపితేతి. *అదత్త్వాతు య ఏతేభ్యః పూర్వం భుఙ్క్తే విచక్షణః । నభుఞ్జానో నజానాతి శ్వగృధ్రైర్జగ్ధిమాత్మన ఇత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతుమవతార్య వ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) సర్వభోజ్యత్వం సాధయతి (మోముఖ ఇతి) పరస్య- శ్వమార్జారాదేరితి యావత్. పీడాకరత్వే హేతుమాహ (మమేదమితి) ప్రాగుక్తదృష్టిఫలమాచష్టే (తస్మాదితి) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వాణస్య పాపానివృత్తిరిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (దుష్కృతం హీతి) యదాహి మనుష్యాణాం దుష్కృతమన్నమాశ్రిత్యతిష్ఠతి- తదా తదసాధారణీకుర్వతో మహత్తరం పాపం భవతీత్యర్థః. ఏకమస్యేత్యాదిమన్త్రబ్రాహ్మణయోః స్వపక్షముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (గృహిణేతి) యదన్నం గృహిణా ప్రత్యహమగ్నౌ వైశ్వదేవాఖ్యం నిర్వర్త్యతే- తత్సాధారణమితి భర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. సాధారణపదానుపపత్తేర్నయుక్తమిదం వ్యాఖ్యానమితి దూషయతి (తన్నేతి) వైశ్వదేవం చ సాధారణాన్నగ్రాహ్యమిత్యాహ (సర్వేతి) వైశ్వదేవగ్రహే పీతరగ్రహదృష్టిస్స్యాదితి చేత్ - నేత్యాహ (వైశ్వదేవేతి) యత్తు పరపక్షే యదిదమద్యత ఇతి వచో నానుకూలమితి-తన్న స్మత్పక్షే స్త్రీత్యాహ (తత్రేతి) ప్రత్యక్షం సాధారణాన్నం సప్తమ్యర్థః. విపక్షే దోషమాహ (యదిహీతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వం నిరాచష్టే (ఇష్యతేహీతి) పరపక్షే వాక్యశేషవిరోధం దోషాన్తరమాహ (నచేతి) శ్వానాదితుల్యత్వం తస్య వ్యావర్తయతి (నచతస్యేతి) అనిషిద్ధస్యాపి తస్య స్వభావజుగుప్సితత్వాత్తద

సుష్ఠాయినః పాపానివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * అవశ్యం యాం తిథిం వ్యక్త్వం జఙ్గ్యాన్నైవాహుతం హవిరిత్యకరణే వైశ్వదేవస్య ప్రత్యవాయ శ్రవణా
చ్చ తదనుష్ఠాయినో న పాప్మనో వ్యావృత్తిరిత్యాహ (అకరణేచేతి) సర్వసాధారణాన్నస్య హేతుత్వం రస్యనిష్ఠావచనముపపద్యతే- తేనైతదేవ గ్రాహ్యమిత్యా
హ (ఇతరత్రేతి) తత్రైవ శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (అహమితి) అన్నాభ్యాం విభజ్యాన్నమదత్వా స్వయమేవ భుఞ్జానం నరమహమన్నమేవ భక్షయా
మి- తి మన్త్రస్యార్థః కరోమీత్యర్థః. మన్త్రాన్తరమాదాయ తాత్పర్యద్వారా బ్రాహ్మణముత్థాప్య వ్యాచష్టే (ద్వేదేవానిత్యాదినా) హుతప్రహుతయో
ర్దేవాన్నత్వే సమ్ప్రతిపత్తిమనుష్ఠానమనుకూలయతి (యస్మాదితి) పక్షాన్తరముపన్యస్య వ్యాకరోతి (అథో ఇతి) యదిదర్శపూర్ణమాసౌ దేవాన్నే- కథం
తర్హి హుతప్రహుతే ఇతి పక్షస్య ప్రాప్తిః- తత్రాహ (ద్విత్వేతి) తస్మిన్ ద్వే దేవాన్నే ఇతి శ్రుతద్విత్వస్య హుతప్రహుతయోరపి సమ్భవాన్న ప్రథమపక్షస్యపూ
ర్వపక్షత్వం- అత ఆహ (యద్యపీతి) ప్రసిద్ధతరత్వే హేతుమాహ (మన్త్రేతి) *అగ్నయే జుష్టం నిర్వపామి *అగ్నిరిదం హవిరజుషతేత్యాదిమన్త్రేషు
దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వస్య ప్రతిపన్నత్వాదితి యావత్. ఇతశ్చ దర్శపూర్ణమాసయోరేవ దేవాన్నత్వమితి వక్తుం సామాన్యన్యాయమాహ (గుణేతి)
గుణప్రధానయోరేకత్ర సాధారణశబ్దాత్ప్రాప్తౌ సత్యాం ప్రథమం ప్రధానే భవత్యవగతిః - గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసమ్ప్రత్యయ ఇతి న్యా
యాదిత్యర్థః. అస్త్వేవం- ప్రస్తుతే కిం జాతం- తదాహ (దర్శపూర్ణమాసయోశ్చేతి) తయోర్హి రహస్యశ్రుతిప్రసిద్ధతయా సాపేక్షస్య లోకసిద్ధహుతాద్య
పేక్షయా ప్రాధాన్యం సిద్ధం. తథా చ ప్రధానయోః ప్రధానేతరయోశ్చ గుణయోరేకత్ర ప్రాప్తౌ ప్రధానయోరేవ ద్వే దేవానితి మన్త్రగ్రహణం యుక్త
మిత్యర్థః. దర్శపూర్ణమాసయోస్తు దేవాన్నత్వే సమన్త్రస్య వాక్యమనుకూలయతి (యస్మాదితి) ఇష్టియజనశీలో న స్యాదితి సమ్బన్ధః. ససురత్త
ద్యజనశీలత్వాభావే కుతో దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవార్థత్వం- నహి తావన్మాత్రత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టిశబ్దేనేతి) కిం పునరస్మిన్వాక్యే కా
మ్యేష్టివిషయత్వమిష్టిశబ్దస్యైవ ప్రనియామకం. తత్ర కింశబ్దసూచితాం బాధకప్రసిద్ధిమాహ (కామ్యేతి) కామ్యేష్టీనామనుష్ఠానే నిషేధే స్వర్గకామ
వాక్యవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తద్విహితస్యోత్కృష్టత్వనిత్యయనస్యార్థవాదాగానార్థాన్వేషి యజనప్రధానత్వమిహ నిషిధ్యతే-
తచ్చ దేవప్రధానయోర్దర్శపూర్ణమాసయోరవశ్యానుష్ఠేయత్వనిష్ఠత్వం. కలుధావన్మతో నిషిధ్యతే- తస్మాన్న స్వర్గకామవాక్యవిరోధోఽస్తీత్యర్థః. పశ్వన్నవి
షయమన్త్రపదమాదాయ ప్రశ్నపూర్వకం తదర్థం కథయతి (పశుభ్య ఇతి) పశూనాం పయోఽన్నమిత్యేతదుపపాదయితుం పృచ్ఛతి (కథం పునరితి) ప
యో హీతి ప్రతీకముపాదాయ వ్యాకరోతి (అగ్ర ఇతి) * పశవో ద్విపాదశ్చతుష్పాదశ్చేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ మనుష్యాశ్చేత్యుక్తం. ఉచితం హ్యత్ర హి
శబ్దస్తస్మాదర్థే. యస్మాదిత్యుపక్రమాత్. ఔచిత్యం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (అన్యథేతి) నియమేన ప్రథమం పశూనాం పయ ఉపజీవనముపసంప్ర
తిపన్నమితి శఙ్కతే (కథమితి) మనుష్యవిషయమేవ ప్రశ్నం విభజ్య పశువిషయమేవ పృచ్ఛతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్రాన్వయముఖేనావష్టమ్భేన ప్రత్యాచష్టే
(మనుష్యాశ్చేతి) చకారాదనుక్తమనుష్యసఙ్గ్రహః. తేనైవ- పయసైవేతి యావత్. ఘృతం వేతి వాశబ్దోఽపేక్షమాణవికల్పద్యోతకః. జాతరూపం-
హేమ. త్రైవర్ణికేభ్యోఽన్యేషాం జాతకర్మాదావాద్యే గ్రహణమన్త్రస్తనమేవ జాతం కుమారం ప్రథమం పాయయన్తీత్యాహ (యథాసమ్భవమితి)
యద్వా- తేషాం జాతకర్మానన్తరకృతానాం జాతం కుమారం యథాసమ్భవం ఘృతం వా స్తనం వా ప్రథమం పాయయన్తీతి యావత్. పశువిషయం ప్రశ్నం
పశవశ్చేతి సూచితసమాధానం ప్రత్యాహ (స్తనమేవేతి) పశూనాం- జాతం వత్సమితి సమ్బన్ధః. పశూనాం పయోఽన్నమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం ప్రమా
ణయతి (అథేతి) ద్విపాత్పశ్వధికారవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. ప్రతివచనం వ్యాచష్టే. (నాద్యాపీతి) ననుయోఽయం మగ్రేఽఘృతోపజీవిత్వేనానుపలభ్యతే-
పయస్తేనోపజీవతి- ఘృతపయసోర్భేదాత్. అతః పశ్వన్నత్వం పయసో భాగాసిద్ధం. అత ఆహ (యచ్చేతి) న హి సర్వదా ఘృతోపజీవనోఽపి పయ ఉపజీవ
తీత్యయుక్తం - తద్భేదస్యాకల్పత్వాత్. తత్రాహ (ఘృతస్యాపీతి) మన్త్రపాఠక్రమమతిక్రమ్య స్వస్యైవ వ్యాఖ్యానే ప్రత్యవతిష్ఠతే (కస్మాదితి)
*ద్వే దేవానభాజయదితి వ్యాఖ్యానే సాధితే సాధనత్వాదితి పూర్వోక్తమేవ బుద్ధిస్థమిత్యుత్తరానుప్రత్యపహారః (కస్మాదితి) తదేవ స్పష్టయతి (కర్మహీతి)
యద్యపి పయోరూపం సాధనమాత్రత్వకర్మ ప్రవృత్తం- తథాపి దర్శపూర్ణమాసానన్తర్యం కథం పయసస్సిధ్యతి- తత్రాహ (తచ్చేతి) వినైవ- పయ
సా సాధ్యం కర్మాన్నత్రయస్య సాధనమిత్యల్పదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) పూర్వోక్తౌ దర్శపూర్ణమాసౌ ద్వే దేవాన్నే వక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్య య
థా సాధనం- తథా పయసోఽప్యగ్నిహోత్రాదిద్వారేణ తత్సాధనత్వాత్ప్రమ్యకోటినిక్షిప్తత్వాత్తద్వ్యాఖ్యానానన్తర్యం పశ్వన్నవ్యాఖ్యానస్య యుక్తమిత్య
ర్థః. పాఠక్రమమతిక్రమ్య వ్యాఖ్యానే క్రమే నిబన్ధనమాహ (సాధనత్వేతి) అన్తర్నర్యం- పాఠక్రమః. అకారణం- అవివక్షితం.
పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య బలీయస్త్వాత్తేనేతరస్య బాధ్యత్వమిత్యేతత్ప్రథమేఽపి న్యాయకథితమిత్యాహ (ఇతిచేతి) పశ్వన్నస్య చతుర్థత్వేన వ్యాఖ్యానే
హేత్వన్తరమాహ (వ్యాఖ్యానేతి) వ్యాఖ్యానసౌకర్యం సాధయతి (సుఖం హీతి) ప్రతిపత్తిసౌకర్యం ప్రకటయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) చత్వా
రి సాధనాని- త్రీణి సాధ్యానీతి విభజ్యోక్తౌ వక్తృశ్రోత్రోస్సౌకర్యేణ ధీర్భవతి- తతశ్చ పాఠక్రమాతిక్రమః శ్రేయానిత్యర్థః. పశ్వన్నస్య సర్వాధిష్ఠానవి
షయం మన్త్రముపతార్య ప్రశ్నపూర్వకం తదీయం బ్రాహ్మణం వ్యాచష్టే (తస్మిన్నిత్యాదినా) మన్త్రోద్భేదో బ్రాహ్మణేన ప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ
(తత్రేతి) పయసీతి బ్రాహ్మణే హిశబ్దః ప్రసిద్ధవద్ద్యోతకోఽస్తి - తేన చ హేతునా హిశబ్దేన తస్మిన్నిత్యాదికం మన్త్రపదం వ్యాఖ్యాతమితి యోజనా.
మన్త్రార్థస్య లోకప్రసిద్ధ్యభావాన్న ప్రసిద్ధవద్ద్యోతినా హిశబ్దేన వ్యాఖ్యానం యుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) కార్యం కారణే ప్రతిష్ఠితమితి న్యాయమన
వైదికీం ప్రసిద్ధిమాదాయ సమాధత్తే (కారణత్వేతి) పయసా ద్రవద్రవ్యమాత్ర స్వకృతస్సర్వజగత్కారణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణత్వం చేతి) త
త్సమవాయిత్వేపి కుతో జగతః కారణతేత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) *తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామత ఇత్యన్తరిక్షమావిశత ఇత్యాదయః శ్రు
తివాదాద్యుపర్జన్యవ్రీహ్యాదిక్రమేణాగ్నిహోత్రాహుతేర్గర్భాకారప్రాప్తిం దర్శయన్తి. * అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే । ఆది

త్యాజ్ఞాయతేవృష్టిర్వృష్టేరన్నంతతః ప్రజాఇత్యాదిస్మృతివాచాః. పయసిహీత్యాదిబ్రాహ్మణముపసంహరతి (అతఇతి) పయసః సర్వజగదాధారత్వస్య శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధత్వాదితియావత్. సర్వంపయసి ప్రతిష్ఠితమితివిధిర్నిశ్చితదర్శనస్తుతిరయమేశాఖాన్తరీయమతంనిస్టిలముద్భావయతి (యత్తదితి) నకేవలంకర్మణామృత్యుజయః - కింతుదర్శనసహితేనేతిదర్శయితుమగ్నిహోత్రాహుతిషుసఙ్ఖ్యాంకథయతి (సంవత్సరేణేతి) ఉక్తాహుతిసఙ్ఖ్యయాంసంవత్సరావచ్ఛిన్నాయామగ్నిహోత్రవిదాంసమృత్యుమితి ప్రత్యర్థంకిలేత్యుక్తం. నను ప్రత్యహంసాయం ప్రాతశ్చేత్యాహుతీద్వేవిద్యేతే - తత్కథమాహుతీనాంషష్ట్యధికానిత్రిశతానిసంవత్సరేణభవన్తి- తత్రాహ (సప్తచేతి) ప్రత్యేకమహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిప్రయోగాణామేకస్మిన్సంవత్సరేపూర్వోక్తాసఙ్ఖ్యా. తథైవప్రయోగాణాంవింశత్యధికాసప్తశతీరూపాసఙ్ఖ్యేతిసిద్ధమిత్యర్థః. ఆహుతీనాంసఙ్ఖ్యాముక్త్వాతాసుయాజుష్మతీనామిష్టకానాంద్యష్టిమాహ (యాజుష్మతీరితి) తాసామపిషష్ట్యధికానిత్రిశతానిసఙ్ఖ్యయాభవన్తి-తథాచప్రత్యహమాహుతీరథినిష్పద్యమానాంసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనయాజుష్మతీరిష్టకాశ్చాప్నోతీత్యర్థః. ఆహుతిషుయానామిష్టకానాంసంవత్సరావయవాహోరాత్రేషుసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనైవదృష్టిమన్వాచష్టే (సంవత్సరస్యేతి) తాస్వపిషష్ట్యధికానిత్రిశతానిప్రసిద్ధాని-తథాచతేషుయథోక్తేష్టకాదృష్టిఃక్లిష్టేత్యర్థః. చిత్యగ్నౌసంవత్సరాత్మప్రజాపతిదృష్టిమాహ (సంవత్సరమితి) యస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః- తంచిత్యగ్నింవిద్వాంసఃసమ్పాదయన్తి- అహోరాత్రేష్టకాద్వారాతయోఃసఙ్ఖ్యాసామ్యాదిత్యర్థః. దృష్టిమనూద్యఫలందర్శయతి (ఏవమితి) ఉక్తసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనాగ్నిహోత్రాహుతీరగ్న్యవయవభూతయాజుష్మతీసంజ్ఞకేష్టకాః సమ్పాద్యతద్రూపేణాహుతీర్ధ్యాయ, న్యాసచితీపయాశ్చేష్టకాఃసంవత్సరావయవాహోరాత్రాణితేనైవసమ్పాద్యపురుషనాడీష్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనతన్నాడీస్తాన్యేవాహోరాత్రాణ్యాపాద్యతద్రూపేణాహుతీరిష్టకానాడీశ్చానుసన్దధానో, నాడ్యహోరాత్రయాజుష్మతీద్వారాపురుషసంవత్సరచిత్యానాంసమత్వమాపాద్యాహమగ్నిఃసంవత్సరాత్మాప్రజాపతిరేవేతిధ్యాయ. స్వాగ్నిహోత్రంపయః సంవత్సరంజుహ్వాద్విద్వయాపహోతహోమమవశ్యాత్ప్రజాపతిఃసంవత్సరాత్మకం ప్రాప్యమృత్యుమపజయతీత్యర్థః. ఏకీయమతముపసంహృత్యతస్మిన్దూషణపూర్వకంమతాన్తరమాహ (ఇత్యేవమిత్యాదినా) ఏవంవిద్వానిత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (యదుక్తమితి) తత్తథైవ విద్వానేకాహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిమాత్రేణ జగద్రూపం ప్రజాపతింప్రాప్యమృత్యుమపజయతీత్యాహ (ఏకేనేతి) ఉక్తార్థంశ్రుతిమవతార్యవ్యాచష్టే (తదుచ్యతఇతి) సర్వంహీత్యాదిహేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్యవ్యాకరోతి (కుతఃపునరిత్యాదినా) యథోక్తదర్శనవశాదేకయైవాహుత్యామృత్యుం ప్రజయతీత్యత్ర బ్రాహ్మణాన్తరం సంవాదయతి (అథేతి) యథాసంవత్సరమిత్యాద్యుక్తం- తథాయదహరేవేత్యాద్యపిబ్రాహ్మణాన్తరేసూచితమిత్యర్థః. బ్రహ్మా- హిరణ్యగర్భఖ్యోజీవః. స్వయంభుః- పరస్యైవతదాత్మనావస్థానాత్. తపోతప్యత - కర్మాణ్యవతిష్ఠత్. యత్కృతకం-తదనిత్యమితిన్యాయేనకర్మనిన్దాప్రకారమాహ (తన్నైతేతి) కర్మసహాయభూతాముపాసనాముపదిశతి (హన్తేతి) ఉపాసనామనూద్యసముచ్చయఫలంకథయతి (తత్సర్వేష్వితి) శ్రేష్ఠత్వేపిరాజకుమారవదస్వాతన్త్ర్యమాశఙ్క్యాహ (స్వారాజ్యమితి) అధిష్ఠాయపాలయితృత్వమాధిపత్యం. పశ్వన్నేవ్యాఖ్యాతే ప్రశ్నరూపంమన్త్రపదమాదత్తే (కస్మాదితి) ననుచత్వార్యన్నానివ్యాఖ్యాతాని- త్రీణివ్యాచిఖ్యాసితాని - తేష్వవ్యాఖ్యాతేషుకస్మాదిత్యాదిప్రశ్నః కస్మాదిత్యాశఙ్క్య సాధనేషూక్తేషుసాధ్యానామపిలక్ష్మ్యాముక్త్యార్థ్యాదుక్తత్వముపైత్యభిప్రేత్యప్రశ్నప్రవృత్తిముపన్యాసోవ్యాచష్టే (యదేతి) సర్వదేత్యస్యవ్యాఖ్యానైరన్తర్యేణేతి. అన్నానాంసదాభోక్తృభిరద్యమానత్వేహేతుమాహ (తన్నిమిత్తత్వాదితి) భోక్తౄణాంస్థితేరన్ననిమిత్తత్వాత్తైస్సదాద్యమానానితానియదపూర్వకుసూలవత్క్షయన్తిక్షీణానీత్యర్థః. కించ- జ్ఞానకర్మఫలత్వాదన్నానాంయత్కృతకం - తదనిత్యమితిన్యాయేనక్షయస్సమ్భవతీత్యాహ (కృతేతి) అస్తుతర్హితేషాంక్షయః- నేత్యాహ (నచేతి) భవతుతర్హిస్వభావాదేవసప్తాన్నాత్మకస్యజగతోఽక్షీణత్వం - నేత్యాహ (భవితవ్యంచేతి) స్వభావవాదస్యాతి ప్రసక్తిత్వాదిత్యర్థః. ప్రశ్నంనిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రతివచనమాదాయవ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేషాంపిత్రత్వేహేతుమాహ (మేధయేతి) భోగకాలేపివిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మసమ్భవాత్ ప్రవాహరూపేణాన్నాక్షయః సమ్భవతీత్యర్థః. తత్ర ప్రతిజ్ఞాభాగముపాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (తదేతదితి) హేతుభాగముత్థాప్యవిభజతే (కథమిత్యాదినా) (చేష్టితైరితి) తస్మాత్తదక్షయస్సమ్భవతి ప్రవాహాత్మనేతిశేషః. ఉక్తహేతుంవ్యతిరేకద్వారోపపాదయితుంయద్ధ్యేతదిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (యదీతి) అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధంహేతుం నిగమయతి (తస్మాదితి) యథాయథాప్రజ్ఞమితిపరిపఠ్యం. సాధ్యంనిగమయతి (తస్మాత్పురుషఇతి) అక్షయహేతౌసిద్ధఫలితమాహ (తస్మాద్భుజ్యమానానీతి) ధియాధియేత్యాదిశ్రుతేఃసహీదమిత్యత్రోక్తంపరిహారం ప్రపఞ్చయన్వ్యాఃసస్థవిధాన్నస్యకార్యత్వాత్ ప్రతిక్షణధ్వంసిత్వేపిపునఃపునఃక్రియమాణత్వాత్ ప్రవాహాత్మనాతదచలంపస్మాఃపశ్యన్తీత్యస్మిన్వాక్యేతాత్పర్యమాహ (అతఇతి) ప్రజ్ఞాక్రియాభ్యాంహేతుభ్యాంలక్ష్యతే- వ్యావర్త్యతే. నిష్పాద్యతేయః ప్రబన్ధః- సముదాయః. తదారూఢః- తదాత్మకః. సర్వోలోకః- చేతనాచేతనాత్మకోద్వైతప్రపఞ్చః సాధ్యత్వేనసాధనత్వేనచవర్తమానోజ్ఞానకర్మఫలభూతఃక్షణికోపినిత్యఇవలక్ష్యతే. తత్ర హేతుః (సంహతేతి) సంహతానాం - మిథస్సహాయత్వేనస్థితానామనేకేషాం ప్రాణినామనన్తానికర్మాణివాసనాశ్చ. తత్సన్తానేనావష్టబ్ధత్వాత్ - దృఢీకృతత్వాదితియావత్. ప్రాతీతికమేవసంసారస్యస్థైర్యం- నతాత్త్వికమితివక్తుంవిశినష్టి (నదీతి) అసారోపిసారవద్భాతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (కదలీతి) అశుద్ధోపిశుద్ధవద్భాతీత్యత్రోదాహరణమాహ (మాయేత్యాదినా) అనేకోదాహరణంసంసారస్యానేకరూపత్వద్యోతనార్థం. కేషాంపునరేషసంసారోన్యథాభాతీత్యపేక్షాయాం ॥సంసారోయమపరాద్ధ్రశామితిన్యాయేనాహ (తదాత్మేతి) కిమితిప్రతిక్షణం ప్రధ్వంసిజగదితిశ్రుత్యోచ్యతే- తత్రాహ (తదేతదితి) వైరాగ్యమపికుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (విరక్తానాంహీతి) ఇతి- వైరాగ్యమర్థవదితిశేషః. పురుషోన్నానామక్షయేహేతురిత్యుపపాద్యతజ్జ్ఞానమనూద్యఫలమాహ (యో

న్నైతామిత్యాదినా) యథోక్తమనువదతి (పురుషఇతి) ఫలవిషయమన్త్రపదముపాదాయ తదీయబ్రాహ్మణమవతార్యవ్యాకరోతి (సోన్నమిత్యాదినా) యథోక్తోపాసనావతో యథోక్తంఫలముచ్యతే. ప్రాథాన్యేనైవసోన్నమత్తీత్యస్యన్నః విదుషోన్నం ప్రతిగుణత్వాభావే హేతుమాహ (అన్నానామితి) ఉక్తమర్థం ప్రతిగృణాతి (భోక్తైవేతి) ప్రసక్తనిర్ధారమెప్రపఞ్చయతి (సదేవానిత్యాదినా) ౨

౨౧.— ప్రథమమన్త్రోపాత్తాన్నేతావదన్నానీ తాన్యన్నాని స్వయమేవవ్యాకరోతి (యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేతిమేధయాహితపసాఽజనయత్పితా) అత్రపితేతిపితృకర్తృకరణపర్యన్తంవ్యాఖ్యేయప్రతీకగ్రహణం. మేధయాహితపసాఽజనయత్పితేత్యంశస్యవ్యాఖ్యానం. పితా- సర్వజనకః పరమాత్మా మేధయా- జ్ఞానరూపేణతపసాసప్తాన్నానిజనయదిత్యర్థః- తదిదమన్నజనకత్వం * తపసాచీయతేబ్రహ్మ * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్యజ్ఞానమయంతపః తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నంచజాయతే ఇతిజ్ఞానమయేనతపసానామరూపాత్మకాన్నజనకస్యపరమాత్మనఃహి- ప్రసిద్ధంఖలు. అన్యకీయత్రవ్యాఖ్యాతవ్యమస్తీతిభావః. ఏకమస్యసాధారణమితిప్రతీకధారణం. తద్వ్యాచష్టే (ఇదమేవాస్యతత్సాధారణమన్నంయదిదమద్యతఇతి) యదిదం - వ్రీహియవాదిరూపమద్యతే - ఆదిపసేవజస్య - భోక్తృవర్గస్యదేవపిత్రాదేస్సాధారణమన్నమిత్యర్థః. సాధారణత్వఫలమాహ (సయఏతదుపాస్తఇత్యాదినా) ఏతత్- ఉక్తప్రకారం సాధారణమన్నం దేవపిత్రాదిభ్యస్సంవిభజ్యదత్వానయఉపాస్తే - యోభుఙ్క్తే. సపాప్మనోనవ్యావర్తతే- ననిముచ్యతఇత్యర్థః. కస్మాదిత్యత్రాహ (మిశ్రంహ్యేతదితి) హి- యస్మాదేతత్- వ్రీహియవాదిరూపమన్నంమిశ్రం- మిశ్రితం. దేవపిత్రాద్యన్యదీయద్రవ్యేణసఙ్కీర్ణం. సాధారణమితియావత్. అతోదేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్వాభుఞ్జానస్యపాపమనివార్యమితిభావః. గీతంచభగవతా *తైర్దత్తానప్రదాయైభ్యోయోభుఙ్క్తేస్తేనఏవసః । యజ్ఞశిష్టాశినస్సన్తోముచ్యన్తేసర్వకిల్బిషైః । తేత్వఘంభుఞ్జతేపాపాయేపచన్త్యాత్మకారణాదితి. తథాచశ్రుతిః * కేవలాఘోభవతికేవలాదీతి. కేవలాదీ- దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్వాభుఞ్జానఇత్యర్థః. తస్మాద్దేవపిత్రాదిభ్యోనివేదితంమనుష్యేణభోక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏవంచప్రసిద్ధమన్నంమనుష్యమునిర్యుజ్యతఇతిఫలితార్థః. ద్వేదేవానభాజయదితివ్యాఖ్యేయం. తద్వ్యాచష్టే (హుతంచప్రహుతంచతస్మాద్దేవేభ్యోజుహ్వతిప్రచజుహ్వతీతి) ద్వేదేవానభాజయదితిమన్త్రఖణ్డస - ద్వేఅన్నేస్రష్టాపితాసర్వస్రష్టాదేవానసాధారణ్యేనాభాజయత్- అప్రీణయదిత్యర్థకేనయేఅన్నేఉక్తే - తేహుతంచప్రహుతంచేతివ్యాచష్టేఇత్యర్థః. హుతం - ఔపాసనం. ప్రహుతం- అగ్నిహోత్రాది. యస్మాద్ధుతప్రహుతేదేవేభ్యఃపరమాత్మనాదత్తే- తస్మాద్దేవేభ్యః- దేవానుద్దిశ్యజుహ్వతిప్రజుహ్వతిచ - హుతప్రహుతేవైదికాఃకుర్వన్తీత్యర్థః. ఏతస్యైవమన్త్రాంశస్యవ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అథోఆహుర్దర్శపూర్ణమాసావితితస్మాన్నేష్టియాజుకస్స్యాదితి) అథోఇతిపక్షాన్తరోపన్యాసే. కేచనదర్శపూర్ణమాసావేవహుతప్రహుతాఖ్యతయాపూర్వపక్షేవ్యాఖ్యాతేదేవాన్నేఇత్యాహుః. యస్మాద్దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వం- తస్మాత్ ఇష్టియాజుకః - తదితరక్రత్వాస్యేష్టియజనశీలోనస్యాదిత్యర్థః. యద్వా- తస్మాత్- దర్శపూర్ణమాసయోరేవహుతప్రహుతతయాదేవాన్నత్వాత్ తత్రకిఞ్చిత్కామ్యప్రవృత్తార్థదేవాన్నకమ్యేయుఃఇతినేష్టియాజుకస్స్యాత్- దర్శపూర్ణమాసయాజీ ద్రవ్యార్జనంనకుర్యాదిత్యర్థః. క్రమప్రాప్తం * శ్రీఞ్యాన్నసేఽకురుతేతిమన్త్రాంశవ్యాఖ్యానప్రకారాన్తర్యాచికీర్షన్నదతిక్రమ్యతదుత్తరమన్త్రాంశంవ్యాకర్తుంపశుభ్య ఏకంప్రాయచ్ఛదితిప్రతీకంధృత్వాతద్వ్యాచష్టే (తత్పయఇత్యాదినా) తత్పయః- తత్ -పశుభ్యోదత్తతయామన్త్రోక్తమన్నంపయః-క్షీరరూపమిత్యర్థః. అతఏవహిమనుష్యాఃపశవశ్చఅగ్రేప్రథమతఃపయఏవోపజీవన్తీత్యర్థః. అత్రమనుష్యాశ్చోపజీవన్తీత్యుక్త్వా పశుభ్యఏకంప్రాయచ్ఛదిత్యత్రపశుశబ్దోద్విపాచ్చతుష్పాత్సాధారణోద్రష్టవ్యః. తస్మాత్- పయసాద్విపాచ్చతుష్పాదన్నత్వాదేవజాతంకుమారంజాతకర్మసంస్కారాదూర్ధ్వంస్తనంనైవపయోవికారంఘృతమేవాగ్రే- ప్రథమతఃప్రతిలేహయన్తి-ఆస్వాదయన్తీత్యర్థః. లిహేర్ధాతోశ్చిచ్చిద్విర్వచనంఛాన్దసం. స్తనంవానుధాపయన్తి-జాతకర్మాద్యకరణేస్తనంవాధాపయన్తి-పాయయన్తీత్యర్థః. సుశబ్దఃఖలుశబ్దార్థః. (అథవత్సంజాతమాహురతృణాదఇతి) అథశబ్దోవాక్యోపక్రమే. పయసఃపశ్వన్నత్వాదేవజాతమాత్రంవత్సమతృణాదఇతి- పయోమాత్రాహారఇత్యాహురిత్యర్థః. తథాచయద్వ్రీహిత్వణాద్యదనాయోగ్యకాలేపిపయసఏవపశుభిరాహ్రియమాణత్వాత్పయఃపశ్వన్నమితియుక్తమితిభావః. తస్మిన్ సర్వంప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చనేతివ్యాఖ్యేయగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (పయసిహీదంసర్వంప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చనేతి) యత్ ప్రాణితి- చేష్టతే- మనుష్యపశ్వాదికం,. యచ్చనచేష్టతే- వృక్షాదికం,. తదిదంసర్వంపయసిప్రతిష్ఠితం-పయోఽధీనజీవనం. హి- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. స్థావరప్రతిష్ఠాహేతుభూతజలస్యాపిపయశ్శబ్దేనగ్రహణాత్స్థావరాణామపిపయోన్నకత్వంసమ్భవతీతిభావః. (తద్యదిదమాహుస్సంవత్సరంపయసాజుహ్వదితి) సంవత్సరంకాలంపయసాజుహ్వత్ -పయోహోమంకుర్వన్నపమృత్యుంజయతీతియదాహుః- తత్తునతథానవిద్యాత్. తర్హికథం జ్ఞాతవ్యమిత్యత్రాహ (యదహరేవజుహోతితదహఃపునర్మృత్యుమపజయతీతి) యస్మిన్నహనిపయసాజుహోతి-తదహర్మాత్రసాధ్యపయఆహుత్యైవతస్మిన్నేవాహన్యపమృత్యుంజయతీత్యర్థః. అపమృత్యుశబ్దయోర్వ్యవధానంఛాన్దసం. ఏతజ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (ఏవంవిద్వాన్ సర్వంహిదేవేభ్యోన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతీతి) అన్నాద్యమిత్యాద్యశబ్దేనపయఆజ్యాదికముచ్యతే. ఏవంవిద్వాన్- ఏకాహమాత్రసాధ్యపయోహోమస్యాపమృత్యుజయఫలకత్వజ్ఞానవాన్ యద్యదన్నాద్యంస్వయమత్తి- తత్సర్వందేవేభ్యఏవదదాతీత్యర్థః. దేవేభ్యస్తద్దానేనయత్ఫలంలభతే-తల్లభతఇతిభావః. తస్మాత్తానినక్షీయన్తేఅద్యమానానిసర్వదేతివ్యాఖ్యేయగ్రహణం. అత్రతస్మాదితిశబ్దార్థంవ్యాచష్టే (పురుషోవాఅక్షితిఃసహీదమన్నంపునఃపునర్జనయతేఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. అక్షితిః-అక్షతఇత్యర్థః. యస్మాదక్షతః-అక్షయఃపురుషః- పరమాత్మాప్రత్యహమన్నానిపునఃపునః ప్రాణికర్మానుసారేణజనయతి- తస్మాత్సతతరహరహరద్యమానాన్యప్యన్నానినక్షీయన్తఇతిమన్త్రార్థఇత్యర్థః. సోన్నైతామక్షితింవేదేతిప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (పురుషోవాఅక్షితిరిత్యాదినా) అత్రాక్షితిశబ్దార్థఃపురుషోవా- పురుషఏవ. ప

ఉ.—— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి మనో వాచం ప్రాణం తాన్యాత్మనేఽకురుతాన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమన్యత్రమనా అభూవం నాశ్రౌషమితి మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతి । కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతి యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సా । ఏషా హ్యన్తమాయత్తైషా హి న ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానోఽన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవైతన్మయో వా అయమాత్మా వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయః॥ 3

రమాత్మైవేత్యర్థః. తస్యైవ పురుషశబ్దముఖ్యార్థత్వాత్ ధియా- సఙ్కల్పేనేత్యర్థః. ఉత్పాద్యాన్నస్యాక్షయత్వే ప్రాయుక్తియా ధియేతీహ. సహి- పురుషశబ్దితః పరమాత్మైవేమమన్నం ధియా ధియా- సఙ్కల్పైస్సఙ్కల్పైః ప్రత్యహం పునః పునః కర్మభిర్జనయతే - ప్రాణినాం కర్మభిస్సహితస్సన్ జనయతే. ప్రాణికర్మానుగుణం జనయతీత్యర్థః. అత్ర కర్మభిరిత్యుక్తిరీశ్వరస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యపరిహారాయ * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాదితిన్యాయానుసారేణేతి భావః. ఏతత్- అన్నం యద్ధి - యదిదం సర్వః పితేత్యుక్తః పునః పునః ప్రత్యహం న కుర్యాత్- అన్నం క్షీయేత హ. అతః ప్రత్యహమన్నకరణాదన్నక్షీయత ఇతి భావః. ఏతాదృశమక్షీతిం- పరబ్రహ్మరూపే దేవే మన్నాద్యనభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ప్రతీకగ్రహణం అత్ర మన్త్రఖణ్డే ప్రతీకేనేత్యంశం వ్యాచష్టే (ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేతదితి) అత్ర ముఖమితి వ్యాఖ్యానం. ప్రతీకమితి వ్యాఖ్యేయం. ముఖేనేత్యేతత్- ప్రతీకేనేత్యనేన మన్త్రవచనేన ముఖేనేత్యుక్తం భవతీత్యర్థః. అనుభవమాత్రేణ తృప్తిప్రయోగసమ్బన్ధాన్ముఖ్యభోజనప్రతీత్యర్థం ముఖేనాన్నమత్తీత్యుక్తం. తత శ్చాన్నాదనస్య ముఖమాత్రసాధ్యత్వాన్ముఖేనేత్యస్యానైయర్థ్యం న చోదనీయం. స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రతీకధారణం. తత్తాత్పర్యకథనేన వ్యాచష్టే (ప్రశంసేతి) ఊర్జం- అన్నం. నిరతిశయభోగ్యం పరమాత్మానమిత్యర్థః. ప్రశంసా- ప్రశంసారూపఫలశ్రుతిరిత్యర్థః. అత్ర ప్రశంసేత్యేతద్బ్రాహ్మణవాక్యం సోఽన్నమత్తీత్యాదిమన్త్రఖణ్డత్రయస్యాపి తాత్పర్యకథనరూపం. తత్ర ప్రతీకేనేతిపదస్య వ్యాఖ్యేయత్వాత్సోఽన్నమత్తీతి ఖణ్డః పృథగ్గృహీతః. తత్ర సోఽన్నమత్తీత్యాది పూర్వోక్తగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకస్య సోఽన్నమత్తీతి ప్రథమఖణ్డేనైహికాన్నభోక్తృత్వం, స దేవానితి ద్వితీయఖణ్డేన సర్వదేవతాసాయుజ్యరూపమాముష్మికం ఫలం, స ఊర్జమితి తృతీయఖణ్డేన * అహమన్నమహమన్నమదమహమన్నాద ఇత్యాదిమూపరబ్రహ్మవాచకతయా ప్రతిపన్నస్యాన్నశబ్దస్య పర్యాయభూత ఊర్జశబ్దః పరబ్రహ్మవాచక ఇతి తదుపజీవనరూపబ్రహ్మానుభవో మోక్షాఖ్యం ఫలముచ్యత ఇతి వివేకో ద్రష్టవ్యః. ౨

శం.—— పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలభూతాని యాని త్రీణ్యన్నాన్యుపక్షిప్తాని- తాని కార్యత్వాద్విస్తీర్ణవిషయత్వాచ్చ పూర్వేభ్యోఽన్నేభ్యః పృథగుత్కృష్టాని. తేషాం వ్యాఖ్యానార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఆబ్రాహ్మణపరిసమాప్తేః త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి - కాన్యానీతి. ఉచ్యతే - మనో వాక్ప్రాణా ఏతాని త్రీణ్యన్నాని. తాని- మనో వాచం ప్రాణం చాత్మనే- ఆత్మార్థమకురుత- కృతవాన్ సృష్ట్వాదౌ పితా. తేషాం మనసోఽస్తిత్వం స్వరూపం చ ప్రతి సంశయ ఇత్యత ఆహ - అస్తి తావన్మనః శ్రోత్రాదిబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తం - యత ఏవం ప్రసిద్ధం- బాహ్యకరణవిషయాత్మసమ్బన్ధే సత్యప్యభిముఖీభూతం విషయం న గృహ్ణాతి. కిం దృష్టవానసీదం రూపమిత్యుక్తో వదతి - అన్యత్ర మే గతం మన ఆసీత్ - సోఽహమన్యత్రమనా ఆసం - నాదర్శం. తథేదం శ్రుతవానసి మదీయం వచ ఇత్యుక్తోఽన్యత్రమనా అభూవం- నాశ్రౌషం- న శ్రుతవానస్మీతి. తస్మాద్యస్యాసన్నిధౌ రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపి సతశ్చక్షురాదేః స్వస్వవిషయసమ్బన్ధే రూపశబ్దాదిజ్ఞానం న భవతి, యస్య చ భావే భవతి, - తదన్యదస్తి మనో నామాన్తఃకరణం సర్వకరణవిషయయోగీత్యవగమ్యతే. తస్మాత్సర్వో హి లోకో మనసా హ్యేవ పశ్యతి- మనసా శృణోతి- తదవ్యగ్రత్వే దర్శనాద్యభావాత్. అస్తిత్వే సిద్ధే మనసః స్వరూపార్థమిదముచ్యతే- కామః- స్త్రీవ్యతికరాభిలాషాదిః. సఙ్కల్పః- ప్రత్యుపస్థితవిషయవికల్పనం శుక్లనీలాదిభేదేన. విచికిత్సా- సంశయజ్ఞానం. శ్రద్ధా- అదృష్టార్థేషు కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిర్దేవతాదిషు చ. అశ్రద్ధా- తద్విపరీతా బుద్ధిః. ధృతిః- ధారణం. దేహాద్యవసాదే ఉత్తమ్భనం. అధృతిః- తద్విపర్యయః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రజ్ఞా. భీః- భయం. ఇత్యేతత్ - ఏవమాదికం సర్వం మన ఏవ -- మనసోఽన్తఃకరణస్య రూపాణ్యేతాని. మనోఽస్తిత్వం ప్రత్యన్యచ్చ కారణముచ్యతే- తస్మాన్మనో నామాస్త్యన్తఃకరణం - యస్మాచ్చక్షుషో హ్యగోచరే పృష్ఠతోఽప్యుపస్పృష్టః కేనచిద్ధస్తస్యాయం స్పర్శః - జానోరయమితి వివేకేన ప్రతిపద్యతే. యది వివేకకృన్మనో నామ నాస్తి- త్వఙ్మాత్రేణ కుతో వివేకప్రతిపత్తిస్స్యాత్. యత్తద్వివేకప్రతిపత్తికారణం- తన్మనః. అస్తి తావన్మనః, స్వరూపం చ తస్యాధిగతం,. త్రీణ్యన్నానీహ ఫలభూతాని కర్మణాం మనోవాక్ప్రాణాఖ్యాన్యధ్యాత్మమధిభూతమధిదైవం చ వ్యాచిఖ్యాసితాని. తత్రాధ్యాత్మికానాం వాఙ్మనఃప్రాణానాం మనో వ్యాఖ్యాతం - అథేదానీం వాగ్వక్తవ్యేత్యారభ్యః. యః కశ్చిల్లౌకికో వైదికో వా శబ్దః - ధ్వనిస్తాల్వాదివ్యఙ్గ్యః ప్రాణిభిర్వర్ణాదిలక్షణ ఇతరో వా వాదిత్రమేఘాదినిమిత్తః. సర్వో ధ్వనిర్వాగేవ సా. ఇదం తావద్వాచస్స్వరూపముక్తం- అథ తస్యాః కార్యముచ్యతే- ఏషా- వాక్- యస్మాదన్తం- అభిధేయావసానం. అభిధేయనిర్ణయమాయత్తా- అనుగతా. ఏషా పునః స్వయం నాభిధేయవత్ప్రకాశ్యా- అభిధేయప్రకాశికైవ- ప్రకాశాత్మకత్వాత్- ప్రదీపాదివత్. న హి ప్రదీపాదిప్రకాశః ప్రకాశాన్తరేణ ప్రకాశ్యతే - తద్వద్వాక్ప్రకాశికైవ - స్వయం న ప్రకాశ్యేత్యనవస్థాం శ్రుతిః పరిహరతి- ఏషా హి న ప్రకాశ్యా- ప్రకాశకత్వమేవ వాచః కార్యమిత్యర్థః. అథ ప్రాణ ఉచ్యతే- ప్రాణః - ముఖనాసికాసఞ్చార్యో హృదయవృత్తిః- ప్రణయనాత్ప్రాణః. అపనయనాన్మూత్రపురీషాదేరపానః - అధోవృత్తిరానాభిస్థానః. వ్యానః - వ్యాయమనకర్మా వ్యానః-

ప్రాణాపానయోస్సన్ధిర్వీర్యవత్కర్మహేతుశ్చ. ఉదానః- ఉత్కర్షోర్ధ్వగమనాదిహేతురాపాదతలమస్తకస్థానఊర్ధ్వవృత్తిః సమానః- సమంనయనాద్భుక్తస్యపీతస్యచ. కోష్ఠస్థానోన్నపక్తా. అనఇతి- ఏషాంవృత్తివిశేషాణాంసామాన్యభూతాసామాన్యదేహచేష్టాసమ్బన్ధినీవృత్తిః. ఏవంయథోక్తంప్రాణాదివృత్తిజాతమేతత్సర్వంప్రాణఏవ. ప్రాణఇతి- వృత్తిమానాధ్యాత్మికోఽనఉక్తః. కర్మచాస్యవృత్తిభేదప్రదర్శనేనైవవ్యాఖ్యాతం. వ్యాఖ్యాతాన్యాధ్యాత్మికానిమనోవాక్ప్రాణాఖ్యాన్యన్నాని. ఏతన్మయః- ఏతద్వికారః. ప్రాజాపత్యైరేతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైరారబ్ధః. కోఽసౌ. అయం - కార్యకరణసఙ్ఘాతఆత్మా- పిణ్డఃఆత్మస్వరూపత్వేనాభిమతోఽవివేకిభిః. అవిశేషేణైతన్మయ ఇత్యుక్తస్యవిశేషణంవాఙ్మయోమనోమయఃప్రాణమయఇత్యభిప్రాయస్ఫుటీకరణం. 3

ఆ.— సాధనాత్మకమన్నచతుష్టయం మన్త్రాక్షయకారణ, పఙ్క్తిత్వగుణ ప్రత్యేకపురుషోపాసనస్యఫలం, చోక్తం. ఇదానీం బ్రాహ్మణసమూహైరుత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (పఙ్క్తేస్త్యాదినా) బ్రాహ్మణశేషస్యతాత్పర్యముక్త్వామన్త్రభేదమనూద్యాకాఙ్క్షాద్వారా బ్రాహ్మణముత్థాప్యవ్యాచష్టే (త్రీణీత్యాదినా) జ్ఞానకర్మభ్యాంసస్త్రాన్నానిసృష్ట్వాచత్వారిభోక్తృభ్యోవిభజ్యత్రీణ్యాత్మార్థం కల్పాదావకల్పితవానిత్యర్థః. అన్యత్రేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తేషామితి) షష్ఠీనిర్ధారణార్థా. తత్రమనసోఽస్తిత్వమాద్యౌసాధయతి (అస్తితావదితి) ఆత్మేన్ద్రియార్థసన్నికర్షేసత్యపికదాచిదేవార్థధీర్నాయమానాహేత్వన్తరమపేక్షతే. సచాదృష్టాదిరిత్యుక్తం- తస్యాదృష్టసంవాదిత్వాత్. తస్మాదర్థాదిసాన్నిధ్యేజ్ఞానకాదాచిత్కత్వాన్యథానుపపత్త్యామనసోఽసిద్ధిరిత్యర్థః. లోకప్రసిద్ధిరపితత్రప్రమాణమిత్యాహ (యతఇతి) అతోఽస్తిబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తం విషయగ్రాహకకరణమితిశేషః. తామేవప్రసిద్ధిముదాహరణతయోదాహరతి (కింవ్యష్టవానిత్యాదినా) తత్రైవాన్వయవ్యతిరేకావుపన్యస్యతి (తస్మాదితి) యథోక్తార్థాపత్తిర్లోకప్రసిద్ధిపక్షాదివిషయావత్. విమతమాత్మావ్యతిరిక్తాపేక్షం- ఉత్పన్నసత్యపికాదాచిత్కత్వాత్- ఘటవదిత్యనుమానంతచ్ఛబ్దార్థః. తస్మాదనుమానాదన్యదస్తిమనోనామేతిసమ్బన్ధః రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపిసతఇతిప్రమాతోచ్యతే. అన్తఃకరణస్యచక్షురాదిభ్యోవైలక్షణ్యమాహ (సర్వేతి) సమనన్తరంవాక్యంఫలితార్థవిషయత్వేనాదత్తే (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దేనోక్తంహేతుంస్పష్టయతి (తద్వ్యగ్రత్వఇతి) కామాదివాక్యమవతార్యవ్యాకుర్వన్మనసస్స్వరూపంప్రతిసంశయంనిరస్యతి (అస్తిత్వఇతి) అశక్త్యాదివత్కామాదిర్వైశిష్ట్యాత్రేతిమత్వామనోబుద్ధ్యోరేకత్వముపేత్యోపసంహరతి (ఇత్యేకదితి) ద్వైతప్రవృత్త్యున్ముఖంమనోభోక్తృకర్మవశాన్నానాకారేణవర్తతఇత్యభిప్రేత్యాన్తరవాక్యమవతారయతి (మనోస్తిత్వమితి) తదేవాన్యత్కారణంస్ఫోరయతి (యస్మాదితి) తస్మాదస్తివివేకకారణమన్తఃకరణమితిసమ్బన్ధః. చక్షుషస్సమ్ప్రయోగాత్తేనస్పర్శవిశేషాదర్శనేపి సమ్ప్రయుక్తయోఃత్వచావినాపిమనోవిశేషదర్శనంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) త్వఙ్మాత్రస్యస్పర్శమాత్రగ్రాహిత్వేనవివేచకత్వాయోగాదిత్యర్థః వివేచకేకారణాన్తరేసత్యపియుతామనస్సిద్ధిరితిభావః (యత్తదితి) వృత్తంకీర్తయతి (అస్తితావదితి) ఉత్తరగ్రన్థమవతారయితుంభూమికాంకరోతి (త్రీణీతి) ఏవంభూమికామారచయ్యాధ్యాత్మికవాగ్వ్యాఖ్యానార్థంయఃకశ్చేత్యాదివాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) శబ్దపర్యాయోధ్వనిస్త్వివిధః- వర్ణాత్మకోఽవర్ణాత్మకశ్చ. తత్రాద్యోవ్యవహర్తృభిస్తాల్వాదిస్థానవ్యఙ్గ్యః. ద్వితీయోమేఘాదికృతః. ససర్వోపిప్రకృతావాగేవేత్యర్థః. శబ్దమాత్రంవాగిత్యుక్త్వాతత్రప్రమాణమాహ (ఇదంతావదితి) (అనుగతేతి) తస్మాదభిధేయనిర్ణాయకత్వాన్నాసావపలాప్యేతిశేషః. వాచోపిప్రకాశ్యత్వాద్ఘటవత్ప్రకాశమాత్రంనాగిత్యుక్తమాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) దృష్టాన్తంసమర్థయతే (నహీతి) ప్రకాశాన్తరేణ- సజాతీయేనేతిశేషః. ప్రకాశికాపివాక్ప్రకాశ్యాచేత్- తత్రాపిప్రకాశాన్తరమేష్టవ్యమిత్యనవస్థాస్యాత్. తన్నిరాసార్థమేషాహినేతిన్యాయః ప్రకాశమాత్రంవాగిత్యాహ- స్వపరనిర్వాహకస్తుశబ్దః- తస్మాత్ప్రకాశకత్వంకార్యంయత్రదృశ్యతే- తత్రవాచస్స్వరూపమనుగతమేవేత్యాహ (అద్వేతిత్యాదినా) ఆధ్యాత్మికప్రాణవిషయంవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేతి) ముఖనాసికాభ్యామ్- సఞ్చరణాద్హృదయసమ్బన్ధినీయావాయువృత్తిః- తత్రప్రాణశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తమాహ (ప్రణయనాదితి) పురతోనిస్సరణాదితియావత్. వ్యాయమనం- ప్రాణాపానయోర్నియమనంకర్మాస్యేతితథోక్తః వీర్యవత్కర్మ-ఆరణ్యామన్థనాదివత్పాదనాదిః. ఉత్కర్షః- దేహపుష్టిః. ఆదిపదేనోత్క్రాన్తిరుక్తా. ప్రాణశబ్దేనానశబ్దస్యపునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (అనఇత్యేషామితి) తథాపిపఞ్చవృత్తియస్యప్రాణశబ్దస్యతాభ్యాంపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణఇతీతి) సాధారణాసాధారణవృత్తిమాన్ప్రాణఇత్యపౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. మనసోదర్శనాదివద్వాచోఽభిధేయప్రకాశనవచ్చప్రాణస్యాపికార్యంవక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మచేతి) ఏతన్మయఇత్యత్రమయటోవికారార్థత్వంవ్యుత్పత్తిపూర్వకంకథయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) ఆధ్యాత్మికానాంవాగాదీనామారమ్భకత్వంవారయతి (ప్రాజాపత్యైరితి) ఆరబ్ధస్వరూపంప్రశ్నపూర్వకమనన్తరవాక్యేననిర్ధారయతి (కోసావితి) కార్యకరణసఙ్ఘాతేకథమాత్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మస్వరూపత్వేనేతి) వాఙ్మయఇత్యాదివాక్యస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అవిశేషేణేతి) 3

రం.— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతివ్యాఖ్యేయగ్రహణం తద్వ్యాచష్టే (మనోవాచంప్రాణంతాన్యాత్మనేకురుతేతి) పూర్వోక్తఃపితాసర్వేశ్వరోమనోవాక్ప్రాణరూపాణిత్రీణ్యన్నాన్యాత్మనే- సర్వస్మైజీవవర్గాయ- కుటుమ్బ - కృతవానిత్యర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైర్జ్యోతిరధికరణేసప్తాన్న బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానదశాయాం ॥పరమాత్మనస్సృష్ట్వాజ్జీవానాముపజీవ్యత్వేనాన్నశబ్దవాచ్యానాంసప్తానాముత్పత్తిముక్త్వాతత్రప్రసిద్ధాన్నం, దర్శపూర్ణమాసౌ, పయ, శ్చేత్యన్నచతుష్టయస్యమానుషదేవతిర్యక్షువినియోగముక్త్వా ॥ త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేత్యవశిష్టాన్నత్రయస్యసర్వవిధప్రవృత్తిహేతుత్వాత్సామాన్యేన సర్వభోక్తృవర్గశేషమకరోదిత్యుక్తేత్యుక్తం. మనోవాక్ప్రాణానాం సర్వజీవసాధారణోపకారకత్వం క్రమేణాహ (అన్యత్రమనాఅభూవంనాదర్శమన్యత్రమనాఅభూవంనాశ్రౌషమితీతి) అత్రలోకఃప్రత్యేతీతిశేషః. అన్యత్రమనోయస్య- సోఽన్యత్రమనాః. మన

ఉ.— త్రయో లోకా ఏత ఏవ వాగేవాయం లోకో మనోఽన్తరిక్షలోకః ప్రాణోఽసౌ లోకః॥ ౪

సోఽవ్యాసక్తదశాయామిన్ద్రియసమ్బద్ధేష్వపి విషయేష్వనుభవాభావోఽన్తఃకరణలిఙ్గేనానుమీయత ఇత్యర్థః. తత్కిమిత్యత్రాహ (మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీతి) మనసా యస్మాద్వ్యాసక్తదశాయాం దర్శనశ్రవణాభావః- తస్మాద్దర్శనశ్రవణే మనఃకరణకే ఇత్యర్థః. ఆత్మైవ పశ్యతీద ముచ్యతే దర్శనశ్రవణే మనఃకరణకే ఇతి- కామాదికమపి మనఃకరణకమిత్యాహ (కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సేత్యాదినా) కామః- విషయాభిలాషః. సఙ్కల్పః- వ్యవసాయః. విచికిత్సా- సన్దేహః. శ్రద్ధా- కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిః. అశ్రద్ధా- తద్విపరీతబుద్ధిః. ధృతిః- ప్రీతిః. అధృతిః- అప్రీతిః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రమాణజన్యజ్ఞానమాత్రం. భీః- ఆగామిదుఃఖశఙ్కా. ఏతత్సర్వం మనః- మనఃకరణకమేవేతి ఫలితార్థః. కార్యకరణయోరుపచారాత్కామాదీనాం మన ఏవ ప్రధానం సాధనమిత్యుక్తం. మనసో జ్ఞానకరణత్వే హేత్వన్తరమాహ (తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతీతి) తస్మాత్- మనసో జ్ఞానకరణత్వేన సర్వజీవోపకరణత్వాదేవ పృష్ఠతః- రూపస్య గ్రహణాయోగ్యచక్షురగోచరేఽపి ప్రదేశే కేనచిదుపస్పృష్టో మనసా విజానాతి- హస్తస్పర్శాదీననుమినోతి. అన్యథాఽత్ర తన్నిశ్చయాభిజ్ఞానం న స్యాత్ - తస్మాదపి హేతోర్మనో విజ్ఞానకరణమిత్యర్థః. ఏవం మనస ఆత్మోపభోగ్యత్వముక్త్వా వాచస్తదాహ (యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సా) వర్ణేషు స్వాభిమతార్థజ్ఞాపనాయ ప్రయుక్తో యః కశ్చ- సర్వోఽపి శబ్దః సా వాగేవ - వాగిన్ద్రియాధీనోచ్చారణకర్తృకత్వాత్. తయా చ శబ్దాభిధానసమర్థయా జీవానాం వాగిన్ద్రియసాధ్యోపకారః కృత ఇత్యర్థః. అత్ర [illegible] ప్రాయేణ. కార్యకరణోపచారేణాప్యశ్చ పూర్వవదేవ ద్రష్టవ్యః. అత ఏవ పూర్వవాక్యే కామాదీనాం మనఃపరిణామరూపత్వాద్వాఙ్మయత్వం- తథాప లిఙ్గేనాప్యస్య ప్రకాశాదిస్వభావమనేన. (ఏషా హ్యన్తమాయత్తేతి) ఏషా- వాక్ శబ్దస్యాన్తం- సర్వపదార్థానామియత్తామాయత్తా- ప్రాప్తా సర్వేషామియత్తాం ప్రకాశయితుం శక్నోతీత్యర్థః. (ఏషా హి నేతి) ఏషా హి- వాక్స్వయం నాప్రకాశ్యా- అప్రకాశ్యత్వాభావాత్. వాక్స్వయమపరిచ్ఛేద్యా సతీతరేషాం పరిచ్ఛేదికేత్యర్థః. క్రమప్రాప్తం ప్రాణస్యాత్మోపకారకత్వప్రకారమాహ (ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానోఽన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి) ప్రాణ ఏవ ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానానామకః ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానానామకస్య కార్యవృత్తిత్వాద్వారా ఉపకారకః. అన ఇతి సామాన్యనామకః క్రియావత్. సూత్రరూపశ్చ [illegible] ఇత్థంభావే తృతీయా [illegible] ప్రాణః- ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాత్మకవాయుః. [illegible] ఉదానాయుర్వృద్ధ్యాదికర్మా. వ్యానః- [illegible] ప్రాణశబ్దప్రసిద్ధక్రియావాన్ [illegible] పూర్వవత్ [illegible] సవాయుర్దేహస్య [illegible] ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ। ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ [illegible] ప్రకరణేఽప్యుపదేశాన్న వాయుమాత్రం [illegible] ప్రాణః [illegible] ప్రకారాన్తరం. సేత్యాహ [illegible] చక్షురాదీన్ [illegible] ప్రాణసంవాదాదిషు చక్షురాదిభిస్సహ ప్రాణస్య శాసనం శ్రూయమాణం హితత్వాదయం [illegible] అయతి. తథా ముఖ్యః ప్రాణః [illegible] ప్రాణశబ్దేన చక్షురాదీనామపి [illegible] సముప్రాణస్యైకజీవోపకరణత్వేఽప్యుపకారకత్వం [illegible] అకరణత్వాద్ [illegible] కరణం- క్రియా- ఉపకారకత్వం [illegible] శరీరధారణలక్షణోపకారకక్రియా [illegible] ప్రాణేనరక్షన్నవరం కులాయమితి, చ. [illegible] ప్రాణాపానాదయ [illegible] కార్యభేదాత్ [illegible] నేత్యుచ్యతే - [illegible] యథా కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధేత్యాదివచనాన్మన ఏవ కార్యభేదాత్తథా కామాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతే- కామాదిగోచరమనస ఉక్త్యానన్తరం - ఏవం ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమాన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి ప్రాణస్యైకస్యైవ కార్యభేదాత్ప్రాణాపానవ్యానోదానాదివ్యపదేశానన్తరత్వాత్ప్రాణాపాన [illegible] అత్ర [illegible] కామాదయో మనస ఉక్త్యానన్తరమేవేతి కథం కామాదీనాం తత్త్వానన్తరత్వమితి [illegible] కామాదిరూపవిజ్ఞానస్య [illegible] మనస ఏవ కామాదిశబ్దైరభిధానాన్తరత్వాన్నరం కామస్సఙ్కల్ప ఇత్యాదివాక్యే కామాదిశబ్దితమనోవ్యాపారవ్యుక్తత్వాత్. ప్రకృతముపసంహరామ్య. (ఏతన్మయో వా అయమాత్మేతి) నైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అయమాత్మా- జీవః. ఏతన్మయ ఇత్యస్యార్థమాహ (వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయ ఇతి) ప్రాచుర్యే మయట్. మనోవాక్ప్రాణప్రచురః. తత్కృతోపకారప్రచుర ఇతి యావత్. ౩

శం.— తేషామేవ ప్రాజాపత్యానామన్నానామాధిభౌతికో విస్తారోఽభిధీయతే- త్రయో లోకాః- భూర్భువస్స్వరిత్యాఖ్యాః ఏత ఏవ- వాఙ్మనః ప్రాణాః. తత్ర విశేషః- వాగేవాయం లోకః. మనోఽన్తరిక్షలోకః. ప్రాణోఽసౌ లోకః. ౪

ఆ.— వాగాదీనామాధ్యాత్మికవిభూతిప్రదర్శనార్థముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తేషామేవేతి) తత్త్రైలోక్యాత్మకం సామాన్యం పరామృశతి. ౪

రం.— వాఙ్మనఃప్రాణానాం సర్వాత్మకత్వేన స్తౌతి (త్రయో లోకా ఏత ఏవేత్యాదినా) త్రయో లోకా ఇత్యస్యైవ తచ్ఛబ్దస్యార్థం స్వయమేవ వివృణ్వన్నాహ (వాగేవాయం లోక ఇత్యాదినా) అయం లోకః- పృథివీలోక ఇత్యర్థః. అన్తరిక్షలోకః- భువర్లోక ఇత్యర్థః. అసౌ లోకః - తదూర్ధ్వలోక ఇత్యర్థః. ౪

ఉ. — త్రయో వేదా ఏత ఏవ వాగేవర్గ్వేదో మనో యజుర్వేదః ప్రాణస్సామవేదః॥ ౫
దేవాః పితరో మనుష్యా ఏత ఏవ వాగేవ దేవా మనః పితరః ప్రాణో మనుష్యాః॥ ౬
పితా మాతా ప్రజైత ఏవ మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజా॥ ౭
విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ యత్కించ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపం వాగ్ఘి విజ్ఞాతా వాగేనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౮
యత్కించ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపం మనో హి విజిజ్ఞాస్యం మన ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౯
యత్కించావిజ్ఞాతం ప్రాణస్య తద్రూపం ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౧౦

శం. — తథా త్రయో వేదా ఇత్యాదీని వాక్యాని ఋజ్వర్థాని. ౫-౬-౭

ఆ. — త్రిలోకీవాక్యవదుత్తరం వాక్యం విజ్ఞాతాదివాక్యాత్ప్రాక్తనం నేతవ్యమిత్యాహ (తథేతి) ౫-౬-౭

రం. — (త్రయో వేదా ఏత ఏవేత్యాది) స్పష్టార్థం. ౫-౬

రం. — (పితా మాతా ప్రజైత ఏవేత్యాది) ప్రజా — పుత్రపౌత్రాదిః ౭

శం. — విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ. తత్ర విశేషః — యత్కించ విజ్ఞాతం — విస్పష్టం జ్ఞాతం వాచస్తద్రూపం. తత్ర స్వయమేవ హేతుమాహ — వాగ్ఘి విజ్ఞాతా — ప్రకాశాత్మకత్వాత్. కథమవిజ్ఞాతా భవేత్ యా అన్యానపి విజ్ఞాపయతి. * వాచైవ సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే ఇతి హి వక్ష్యతి. వాగ్విభాగవిదః ఫలముచ్యతే — వాగేనం — యథోక్తవాగ్విభూతివిదం తత్ — విజ్ఞాతం భూత్వా అవతి — పాలయతి. విజ్ఞాతరూపేణైవాస్యాన్నం భోజ్యతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. ౮

ఆ. — విజ్ఞాతాదివాక్యమాదాయ తత్ర విశేషం దర్శయతి (విజ్ఞాతమితి) విజ్ఞాతం సర్వం వాచో రూపమితి ప్రతిజ్ఞాతోఽర్థస్తస్య హేతుః ప్రకాశకత్వేఽపి కథం వాచోఽవిజ్ఞాతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) ప్రకాశాత్మకత్వమేవ వాచస్సిద్ధమిత్యాహ (వాచైవేతి) వాగ్విశేషణం — విద్వత్ఫలాది. ౮

రం. — విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాతం వాఙ్మనఃప్రాణానాం విజ్ఞాతాదిరూపత్వం క్రమేణోపపాదయతి ఖణ్డత్రయేణ తత్ర ప్రథమం వాచో విజ్ఞాతరూపత్వముపపాదయతి (యత్కించ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపమితి) యద్వాగ్వ్యవహారాద్విజ్ఞాతం భవతి — తత్సర్వం వాచో రూపమిత్యర్థః. ఏతదేవ ప్రసిద్ధ్యా దర్శయతి (వాగ్ఘి విజ్ఞాతా ఇతి) విజ్ఞాతా — వాచా విజ్ఞాయమానా సర్వేషామపి వాగేవ హి. తదధీనప్రకాశత్వాత్సర్వేషామిత్యర్థః. తదుపాసకస్య ఫలమిత్యత్రాహ (వాగేనం తద్భూత్వావతీతి) ఏనం — వాచా విజ్ఞాయమానం సత్ ఉపాసకమేనం — విజ్ఞాతారం యదవతి — రక్షతి ఉపకరోతి యదితి యావత్. తద్విజ్ఞాయమానం వాగేవ భూత్వా అవతి. వాచా విజ్ఞాయమానేనైవ దానాదినా ఉపకారో భవతి — స సర్వోఽపి వాగధీన ఏవ — తస్మాద్వాచ ఆత్మోపకారకత్వం సిద్ధమితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮

శం. — తథా యత్కించావిస్పష్టం విస్పష్టం జ్ఞాతుమిష్టం — విజిజ్ఞాస్యం. తత్సర్వం మనసో రూపం. మనో హి — యస్మాత్సన్దిహ్యమానాకారత్వాద్విజిజ్ఞాస్యం. పూర్వవన్మనోవిభూతివిదః ఫలం — మన ఏనం తత్ — విజిజ్ఞాస్యం భూత్వాఽవతి — విజిజ్ఞాస్యస్వరూపేణైవాస్యాన్నత్వముపపద్యతే. ౯

ఆ. — సన్దిహ్యమానాకారత్వాత్ — సఙ్కల్పవికల్పాత్మకత్వాదితి యావత్ తస్మాత్సర్వం విజిజ్ఞాస్యం మనోరూపమితి యోజనా. పూర్వవత్ — వాగ్విభూతివిదో యథా ఫలముక్తం — తద్వదితి యావత్. ౯

రం. — (యత్కించ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపమితి) విజిజ్ఞాస్యం — విచిన్తనీయమిత్యర్థః. యచ్చిన్తితం దేవాదికముపకరోతి — తద్భూత్వా మన ఏవోపకరోతి. చిన్తితైర్దేవాదిభిరాత్మనే క్రియమాణ ఉపకారశ్చిన్తనకరణభూతమనఃప్రయుక్త ఏవేతి భావః. ౯

శం. — తథా యత్కించావిజ్ఞాతం — విజ్ఞానాగోచరం న చ సన్దిహ్యమానం. ప్రాణస్య తద్రూపం. ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః — అవిజ్ఞాతరూపో హి — యస్మాత్ప్రాణః — అనిరుక్తశ్రుతేః. విజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యావిజ్ఞాతభేదేన వాఙ్మనఃప్రాణవిభాగస్థితేస్త్రయో లోకా ఇత్యాదయో వాచనికా ఏవ — సర్వత్ర విజ్ఞాతాదిరూపదర్శనాత్ప్రవచనాదేవ తస్య నియమోఽస్మర్తవ్యః. ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి — అవిజ్ఞాతరూపేణైవాస్య ప్రాణోఽన్నం భవతీత్యర్థః. శిష్యపుత్రాదిభిః సన్దిహ్యమానా అవిజ్ఞాతోపకారా ఆచార్యపిత్రాదయో దృశ్యన్తే — తథా మనః ప్రాణయోరపి సన్దిహ్యమానావిజ్ఞాతయోరన్నత్వోపపత్తిః. ౧౦

ఆ. — అనిరుక్తశ్రుతేరవిజ్ఞాతరూపో యస్మాత్ప్రాణః — తస్మాదవిజ్ఞాతం సర్వం ప్రాణస్య రూపమితి యోజనా. విజ్ఞాతాదిరూపాతిరేకేణ లోకవేదాద్యభావాద్విజ్ఞాతాదిరూపత్వాభిధానేనైవ వాగాదీనాం లోకాద్యాత్మత్వే సిద్ధే కిమర్థం * త్రయో లోకా ఇత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యతథైవ

ఉ.— తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిస్తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిః॥ ౧౧

అథైతస్య మనసో ద్యౌః శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యస్తద్యావదేవ మనస్తావతీ ద్యౌస్తావానసావాదిత్యస్తౌ మిథునꣳ సమైతాం తతః ప్రాణోఽజాయత స ఇన్ద్రః స ఏషోఽసపత్నో ద్వితీయో వై సపత్నో నాస్య సపత్నో భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౨

ధ్యానార్థమిత్యాహ (విజ్ఞాతేతి) భూరాదిలోకత్రయాత్మకత్వవిజ్ఞాతాదిత్రయస్య ప్రాణాదేశ్చ వ్యస్తస్య చిత్తాత్మత్వే విజ్ఞాతాదేర్వాగాద్యాత్మకత్వాను యస్సంశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రైవ) ప్రాణవిభూతిత్వస్వరూపైక్యేకోచయతి (ప్రాణక్లప్త) లోకేనిజ్ఞాతస్యైవ పాధ్యత్వేన స్వీకృత త్యాజ్యత్వాహ (విజ్ఞాతేతి) తస్మిన్ ప్రవిశతి విస్తరేణోక్తాయ విభూతిఃస్తురః మధ్యే... తత్ర విద్యానాం... తొలిసకారాదిః ప్రాపయ్య,- తేషాం భోజ్యత్వముపపద్యతే- తథా ప్రకృతే విసర్పణవిధిః. ౧౧

రం.— (యత్కించావిజ్ఞాతమితి) ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః- హి- యస్మాత్ప్రాణఇన్ద్రియాగోచరః- తస్మాత్ప్రాణో విజ్ఞాతః ... ప్రాణస్య విజ్ఞాతత్వాదవిజ్ఞాతమాత్రస్య ధారకః సర్వస్య ప్రాణప్రతిష్ఠానః (ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వావతి) పూర్వసూక్తపక్షాదవినిర్గతయస్తు ... విద్యాత్వాత్ప్రాణనినోపకరోతీత్యర్థః. ప్రాణవత్పిహితిభేదప్రతిష్ఠాదవినిర్గతయప్రాణోపకరోతి- అతస్సదుపకారః ప్రాణప్రయుక్త ఇతి భావః. ౧౧

శం.— వ్యాఖ్యాతా వాఙ్మనఃప్రాణాః; తేషామేవ పునర్విభూతివిస్తారోఽయమారభ్యతే. తస్యై - తస్యా వాచః ప్రజాపతేరన్నత్వేనోపకరణభూతాయాః పృథివీ శరీరం- బాహ్య ఆధారః. జ్యోతీరూపం- ప్రకాశాత్మకం కరణం పృథివ్యా ఆధేయభూతం అయం- పార్థివోఽగ్నిః ద్విరూపా హి ప్రజాపతేర్వాక్- కార్యమాధారోఽప్రకాశః, కరణం చాధేయం ప్రకాశః. తదుభయం పృథివ్యగ్నీ వాగేవ ప్రజాపతేః తత్- తత్ర యావత్పరిమాణైవ వాగాధ్యాత్మికాధిభౌతికభేదభిన్నా సతీ వాగ్భవతి - తత్ర సర్వత్రాధారత్వేన పృథివీ వ్యవస్థితా తావత్యేవ భవతి కార్యభూతా. (తావానయం) అగ్నిరాధేయః కరణరూపో జ్యోతీరూపేణ పృథివీమనుప్రవిష్టస్తావానేవ భవతి. సమానముత్తరం. ౧౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య తస్యై వాచః పృథివీత్యాద్యవతారయతి (వ్యాఖ్యాతా ఇతి) ఆధిదైవికార్థః - తద్విభూతిప్రదర్శనార్థ ఇతి యావత్. సమనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (తస్యా ఇతి) కథమాధారాధేయభావో వాచో నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (ద్విరూపా హీతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్య నిగమయతి (తదుభయమితి) అధ్యాత్మమధిభూతం చ యావాన్ వాక్పరిచ్ఛిన్నా - తస్యాస్సుల్యపరిమాణత్వమాధిదైవికవాగంశత్వాచ్చ, వంశాంశినోశ్చ లాఘాత్మ్యాత్. త్రయాణా సహాదర్శయతి (తత్రేతి) తావానయమితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (అగ్నిరాధేయ ఇతి) సమానముత్తరమిత్యస్యాయమర్థః- అధ్యాత్మమధిభూతం చ మనః ప్రాణమారాధిదైవికమనః ప్రాణాంశత్వాత్తాదాత్మ్యం ప్రాయేణ తుల్యపరిమాణత్వముచ్యతే- తథా చ వాచా సమానం ప్రాణాజాపుత్రరనాక్యైకధ్యమానసమానపరిమాణత్వమితి. ౧౧

రం.— ఏవం ప్రశస్యత్రయాణామాధారానధిష్ఠాతౄంశ్చ దర్శయతి (తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి) తస్యై- తస్యాః. నిభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తస్యా వాగిన్ద్రియస్య పృథివీ శరీరం- ఆయతనం. కణ్ఠాదిస్థానాష్టకగోళకస్య పార్థివాంశమాత్రత్వాద్వాగిన్ద్రియం పృథ్వీత్యర్థః. జ్యోతీరూపం- జ్యోతిర్మయమధిష్ఠాతృదేవతాస్వరూపమయమగ్నిరిత్యర్థః. (తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిరితి) తత్- ఏవం పృథివ్యగ్న్యోర్వాగిన్ద్రియం ప్రత్యాధారత్వాదధిష్ఠాతృత్వాచ్చ యావతీ వాక్ - యత్ర యత్ర వాగిన్ద్రియం వర్తతే. తావతీ పృథివీ - తత్ర తత్ర తదధిష్ఠానతయా పృథివ్యప్యస్తి తావానయమగ్నిః- తదధిష్ఠాతృతయాఽగ్నిరప్యస్తీత్యర్థః. ౧౧

శం.— అథైతస్య- ప్రాజాపత్యాన్నస్యైవ మనసో ద్యౌః - ద్యులోకశ్శరీరం- కార్యమాధారః. జ్యోతీరూపం కరణమాధేయోఽసావాదిత్యః. తత్ర యావత్పరిమాణమేవాధ్యాత్మమధిభూతం వా మనః - తావతీ- తావద్విస్తారా. తావత్పరిమాణా మనసో జ్యోతీరూపస్య కరణస్యాధారత్వేన వ్యవస్థితా ద్యౌః. తావానసావాదిత్యో జ్యోతీరూపం కరణమాధేయం. తౌ - అగ్న్యాదిత్యౌ వాఙ్మనసే ఆధిదైవికే మాతాపితరౌ. మిథునం - మైథున్యం. ఇతరేతరసంసర్గం సమైతాం- సమగచ్ఛేతాం - మనసా ఆదిత్యేన ప్రసూతం పిత్రా, వాచాగ్నినా మాత్రా ప్రకాశితం, కర్మ కరిష్యామీత్యన్తరా రోదస్యోః. తతః- తయోః సంగమనాత్ప్రాణః- వాయురజాయత పరిస్పన్దాయ కర్మణే. యో జాతః- స ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. న కేవలమిన్ద్ర ఏవ- అసపత్నః- అవిద్యమానః సపత్నో యస్య. కః పునస్సపత్నో నామ- ద్వితీయో వై- ప్రతిపక్షత్వేనోపగతో ద్వితీయస్సపత్న ఇత్యుచ్యతే. తేన ద్వితీయత్వేఽపి సతి వాఙ్మనసే న సపత్నత్వం భజేతే- ప్రాణం ప్రతి గుణభావోపగతే ఏవ హి తే అధ్యాత్మమివ. తత్ర ప్రాసఙ్గికాసపత్నవిజ్ఞానఫలమిదం- నాస్య- విదుషస్సపత్నః- ప్రతిపక్షో భవతి- య ఏవం- యథోక్తం ప్రాణమసపత్నం వేద. ౧౨

ఆ.— ఆధిదైవికవాగ్విభూతివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. మనసో ద్యౌరాధ్యాత్మ్యముక్త్వా వ్యాప్తిమభిధత్తే (తత్రేతి) * మనఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా ప్రాణః ప్రజేత్యధ్యాత్మం *మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజేత్యధిభూతం చ వాఙ్మనసయోః ప్రాణస్య ప్రజాత్వముక్తం- త

ఉ.— అద్భిః తస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్రస్తద్యావానేవ ప్రాణస్తావత్య ఆపస్తావానసౌ చన్ద్రస్త ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తాః స యో హైతానన్తవత ఉపాస్తేఽన్తవన్తꣳ స లోకం జయత్యథ యో హైతాననన్తానుపాస్తేఽనన్తꣳ స లోకం జయతి. ౧౩

ఘాధిష్ఠానేపిస్యతత్ప్రజాత్వం వాచ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (తానీ) కరణాదిష్వన్యమనసః ప్రాణం ప్రతిపితృత్వం, వాచో మాతృత్వం.- తత్రాహ (మనసైవ) సావిత్రం పాకయజ్ఞేయం చ ప్రకాశ్య [illegible] కార్యసిద్ధ్యదర్శనా [illegible] కర్మశబ్దేన కార్యముచ్యతే. త [illegible] ప్రత్యేకం [illegible] (కర్మేతి) [illegible] (తత్ర) [illegible] (యో జాగర్తీతి) [illegible] (ప్రజాపతేర్వైతి) [illegible] (తేనేతి) [illegible] (తస్మై) [illegible] ౧౨

రం.— (అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరమితి) [illegible]

[illegible]

శం.— అథైతస్య ప్రకృతస్య ప్రాజాపత్యస్య ప్రాణస్య [illegible] ఆపశ్శరీరం [illegible] జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్రః [illegible] (తావానసౌ) [illegible] తుల్యాన్యేవ [illegible] (ఏత ఏవాప్సు) [illegible] తే- [illegible] సర్వ ఏవ సమాః [illegible] తుల్యా [illegible] ప్రాణస్య [illegible] స యః కశ్చిత్ [illegible] స లోకం జయతి [illegible] సర్వే [illegible] ప్రాణా [illegible] త్యథ హైతానపరిచ్ఛిన్నానుపాస్తే- సోఽనన్తమేవ లోకం జయతి ౧౩

ఆ — అన్తైకహైతాన్యాత్మనశనమిత్యాది [illegible] అనన్తవత్త్వం [illegible] ప్రాణస్య కిమితి గ్రహణం- తత్రాహ (స ప్రజేతి) అన్నత్రయస్య [illegible] ప్రధానత్వేన ప్రకృతత్వాదేతచ్ఛక్తైన ప్రధానస్య [illegible] లేత్యర్థః. పూర్వవత్- వాచో మనసశ్చ పృథివీ ద్యౌశ్చ శరీరం యథా- తథేత్యర్థః. [illegible] ప్రాణస్య [illegible] (తత్రేతి) తావానిత్యాది ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (చన్ద్రఇతి) వాఙ్మనః ప్రాణానామధిష్ఠానత్రయకరూపేణో [illegible] (తానీతి) ఏతేభ్యోఽతిరిక్తమధిష్ఠానమస్తీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (కార్యాత్మకమితి) ప్రజాపతేరేతేభ్యోఽతిరిక్తోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తాని) సోపస్కారం వృత్తమనూద్య వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (తఏతఇతి) తుల్యాం వ్యాప్తిమేవ వ్యనక్తి (యావదితి) తావదశేషం జగత్ వ్యాప్నోతి [illegible] తుల్యవ్యాప్తిమత్త్వముప జీవ్యాహ (అతఏవేతి) తేషాం యావత్సంసారభావిత్వమభివ్యనక్తి (నహీతి) కార్యకరణయోర్ద్వ్యవస్సంసారగానిత్వేపి ప్రాణానాం [illegible] అత ఆహ (కార్యేతి) తేషు పరిచ్ఛిన్నత్వేన ధ్యానే దోషమాహ (స యఇతి) ఏవం సాతని కాంక్ష్యత్వాన్విపక్షిత ఫలం సాధనము పదిశతి (అథేతి) ౧౩

రం.— (అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరమితి) * ప్రాణా వా ఆప ఇతి హి శ్రుతిః * పానీయం ప్రాణినాం ప్రాణా విశ్వమేవ చ తన్మయమిత్యాయుర్వేదవిదః- అతః ప్రాణస్యాపఏవాయతనం- ఆధారఇత్యర్థః. చన్ద్రో జ్యోతీరూపమధిష్ఠాతా ప్రాణస్య. అతో యత్ర ప్రాణః - తత్ర తదధిష్ఠానమాపః, అధిష్ఠాతా చన్ద్రశ్చాస్తీత్యర్థః. (తఏతే సర్వఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇతి) తఏతే- వాఙ్మనః ప్రాణాస్సర్వఏవ సమాః- హస్తిమశకాదీనాం సర్వేషాం శ

ఉ.— సఏషసంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలస్తస్యరాత్రయఏవపఞ్చదశకలా ధ్రువైవాస్య షోడశీకలాసరాత్రిభిరేవాచపూర్యతేఽపచక్షీయతేసోఽమావాస్యాꣳరాత్రిమేతయాషోడశ్యాకలయాసర్వమిదం ప్రాణభృదనుప్రవిశ్యతతః ప్రాతర్జాయతేతస్మాదేతాꣳరాత్రిం ప్రాణభృతః ప్రాణంనవిచ్ఛింద్యాదపికృకలాసస్యైతస్యాఏవదేవతాయాఅపచిత్యై॥ ౧౪

రీరేషుసమాః. యథాదీపప్రభాఘటగృహప్రాసాదాదివిషమపరిమాణాధారైరసమపరిమాణాపి తత్తదాధారవశేనసఙ్కోచవికాసౌయాతి-తథాప్రాణాఅపి మశకమాతఙ్గాదిదేహవశేనతత్తద్దేహపరిమాణానుగుణసఙ్కోచవికాసౌయాన్తీత్యతః ప్రాణాస్సర్వశరీరేషుతత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వేన సమాఇత్యర్థః. (సర్వేఽనన్తాః) ఆనన్త్యంచవాఙ్మనఃప్రాణానామాకల్పస్థాయిత్వాత్ మనఃప్రాణవాక్త్రిక్షితిభేదాచ్చేతిద్రష్టవ్యం. తస్మాత్ఫలార్థినాఆనన్త్యస్యైవనైతేమనోవాక్ప్రాణాఉపాసనీయాః - అన్తవత్త్వేనోపాసనేతునతత్ఫలప్రాప్తిరిత్యాహ (సయోహైతానన్తవతఉపాస్తఇత్యాది) లోకం-ఫలం. అన్తవన్తంలోకంజయతి- ఉద్దిష్టఫలపూర్తిర్నస్యాదిత్యర్థః. అనన్తంలోకంజయతి-ఉద్దిష్టంఫలంపూర్ణంప్రాప్నోతీత్యర్థః. అత్రానన్తశబ్దఃచిరకాలస్థాయిత్వాభిప్రాయః- ప్రాణస్యదేహేసర్వత్రసమత్వేనానన్త్యేనచశ్రవణాత్ ప్రాణశబ్దితానామిన్ద్రియాణాంవిభుత్వమితి పూర్వపక్షేప్రాప్తే * అణవశ్చేతిసూత్రేణసిద్ధాన్తితం. తత్ర * తముత్క్రామన్తంప్రాణోఽనూత్క్రామతీత్యాదిషూత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వసిద్ధేఉత్క్రాన్త్యాదౌపార్శ్వస్థైరనుపలభ్యమానత్వాదణవశ్చప్రాణాభవన్తి. * అనన్తానుపాస్తఇత్యానన్త్యశ్రుతిస్తుదర్శనశ్రవణాద్యనన్తకార్యవిశిష్టతయాతదుపాసనవిధిపరేతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౩

శం.— పితాపుత్రేణపితృకర్మణాసప్తాన్నానిసృష్ట్వాత్రీణ్యన్నాన్యాత్మార్థమకరోదిత్యుక్తం. తాన్యేతానిపాఙ్క్తకర్మఫలభూతానివ్యాఖ్యాతాని. తత్రకథంపునఃపాఙ్క్తస్యకర్మణఃఫలమేతానీతి. ఉచ్యతే-యస్మాత్తేష్వపిత్రిష్వన్నేషుపాఙ్క్తతావగమ్యతే. విత్తకర్మణోరపితత్రసద్భావాత్. తత్రపృథివ్యగ్నీమాతా- దివాదిత్యౌపితా- యోఽయమనయోరన్తరాప్రాణః - సప్రజేతివ్యాఖ్యాతం. తత్రవిత్తకర్మణీసమ్భావయితవ్యేఇత్యారభ్యతే (సఏషసంవత్సరః) యోఽయంత్ర్యన్నాత్మాప్రజాపతిఃప్రకృతః- సఏషసంవత్సరాత్మనావిశేషతోనిర్దిశ్యతే. షోడశకలః- షోడశకలాః- అవయవాఅస్యసోఽయంషోడశకలః. సంవత్సరః- సంవత్సరాత్మా. కాలరూపః. తస్యచ- కాలాత్మనఃప్రజాపతేఃరాత్రయఏవ - అహోరాత్రాణి. తిథయఇత్యర్థః. పఞ్చదశకలాః. ధ్రువైవ- నిత్యైవవ్యవస్థితాఅస్య- ప్రజాపతేఃషోడశీ- షోడశానాంపూరణీకలా. సఃరాత్రిభిరేవ - తిథిభిఃకలోక్తాభిరాపూర్యతేచాపక్షీయతేచ ప్రతిపదాద్యాభిర్హిచన్ద్రమాఃప్రజాపతిఃశుక్లపక్షేఆపూర్యతే - కలాభిరుపచీయమానాభిర్వర్ధతేయావత్సమ్పూర్ణమణ్డలఃపౌర్ణమాస్యాం. తాభిరేవాపచీయమానాభిఃకలాభిరపక్షీయతేకృష్ణపక్షేయావద్ధ్రువైకాకలావ్యవస్థితామావాస్యాయాం. సః - ప్రజాపతిఃకాలాత్మాఅమావాస్యాం- అమావాస్యాయాంరాత్రిం- రాత్రౌయావ్యవస్థితాధ్రువాకలోక్తా- ఏతయాషోడశ్యాకలయాసర్వమిదంప్రాణభృత్- ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య- యదపఃపిబతి, యచ్చౌషధీరశ్నాతి,- తత్సర్వమేవౌషధ్యాత్మనాసర్వంవ్యాప్యామావాస్యాంరాత్రిమవస్థాయతతః- అపరేద్యుఃప్రాతర్జాయతేద్వితీయయాకలయాసంయుక్తః. ఏవంపాఙ్క్తాత్మకోఽసౌప్రజాపతిః. దివాదిత్యౌమనఃపితా- పృథివ్యగ్నీవాగ్జాయామాతా- తయోశ్చప్రాణఃప్రజా- చాన్ద్రమసస్తిథయఃకలావిత్తం - ఉపచయాపచయధర్మిత్వాద్విత్తవత్- తాసాంచకలానాంకాలావయవానాంజగత్పరిణామహేతుత్వంకర్మ. ఏవమేషకృత్స్నఃప్రజాపతిర్జాయామేస్యాదథప్రజాయేయాథవిత్తంమేస్యాదథకర్మకుర్వీయేత్యేషణానురూపఏవపాఙ్క్తస్యకర్మణఃఫలభూతస్సంవృత్తః- కారణానువిధాయిహికార్యమితిలోకేఽపిస్థితిః. యస్మాదేషచన్ద్రఏతాంరాత్రింసర్వప్రాణిజాతమనుప్రవిష్టోధ్రువయాకలయావర్తతే- తస్మాద్ధేతోరేతాం- అమావాస్యాంరాత్రింప్రాణభృతః- ప్రాణినఃప్రాణంనవిచ్ఛిన్ద్యాత్- ప్రాణినంనప్రమాపయేదిత్యేతత్. అపికృకలాసస్య- కృకలాసోహిపాపాత్మాస్వభావేనైవహింస్యతేప్రాణిభిర్దృష్టోఽప్యమఙ్గలఇతికృత్వా. నను ప్రతిషిద్ధైవప్రాణిహింసా * అహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్రతీర్థేభ్యఇతి. బాఢంప్రతిషిద్ధా- తథాపినామావాస్యాయాఅన్యత్రప్రతిప్రసవార్థంవచనం- హింసాయాఃకృకలాసవిషయేవా. కింతర్హి. ఏతస్యాః- సోమదేవతాయాఅపచిత్యై- పూజార్థం. ౧౪

ఆ.— అన్నత్రయమేఫలవత్త్వాద్వ్యాఖ్యాతవ్యముక్తంతర్హికిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యవృత్తంకీర్తయతి (పితేతి) తేషాంతత్ఫలత్వేప్రమాణాభావమాదాయాశఙ్కతే (తత్రేతి) ప్రకృతంవ్యాఖ్యానంసప్తమ్యర్థః. కార్యలిఙ్గకమనుమానంప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) అనుమానమేవస్ఫుటయితుమన్నేషుపాఙ్క్తత్వావగతిందర్శయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్తత్కారణమపితాదృశమితిశేషః. కథంపునస్తత్రపాఙ్క్తత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (విత్తేతి) ఆత్మాజాయాప్రజేతిత్రయంసఙ్గ్రహీతుమపిశబ్దః. ఉక్తంహేతుంవ్యక్తీకుర్వన్నుక్తంస్మారయతి (తత్రేతి) అన్నత్రయంసప్తమ్యర్థః. తథాపికథంపాఙ్క్తత్వమిత్యాశఙ్క్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్రవిత్తేతి) సప్తమీపూర్వవత్. అవతారితగ్రన్థంవ్యాచష్టే (యోఽయమిత్యాదినా) కథంప్రజాపతేస్తిథిభిరాపూర్యమాణత్వమపక్షీయమాణత్వంచ-తత్రాహ (ప్రతిపదాద్యాభిరితి) వృద్ధేర్మర్యాదాందర్శయతి (యావదితి) అపక్షయస్యమర్యాదామాహ (యావద్ధ్రువేతి) అవశిష్టామమావాస్యాంనివిష్టాంకలాంప్రపఞ్చయన్ద్వితీయకలోత్పత్తింశుక్లప్రతిపదిదర్శయతి (సప్రజాపతిరితి) ప్రాణిజాతమేవవిశినష్టి (యదితి) స్థావరంజఙ్గమంచేత్యర్థః.

మూ.— యో వై స సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలో౽యమేవ స యో౽యమేవంవిత్పురుషస్తస్య విత్తమేవ పఞ్చదశ కలా ఆత్మైవాస్య షోడశీ కలా స విత్తేనైవా చ పూర్యతే౽ప చ క్షీయతే తదేతన్నభ్యం యదయమాత్మా ప్రధిర్విత్తం తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయత ఆత్మనా చేజ్జీవతి ప్రధినాగాదిత్యేవాహుః॥ ౧౫

ఉపథ్యాస్య నేత్యుపలక్షణం- బలాత్ [illegible] ప్రజాపతేః [illegible] - తదభ్యాశినో క్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తదేవ [illegible] (దివేతి) కలానాం [illegible] హేతుమాహ ([illegible]) [illegible] (ఏవమేవ ఇతి) [illegible] ([illegible]) భవతు ప్రజాపతేః [illegible] - తథా పి కథం [illegible] (కారణేతి) [illegible] (యస్మాదితి) అతిక్రమకలాస్వ [illegible] ([illegible]) [illegible] (వృష్టిమితి) [illegible] ద్విరోధస్య [illegible] ([illegible]) [illegible] సాధారణ్యేన సర్వ [illegible] హింసావిశేషతో [illegible] స్యాయాం [illegible] (బాధ ఇతి) ౧౪

రం. (స వా ఏష సంవత్సరః ప్రజాపతిరిత్యాది) [illegible] ఇతి ప్రవణాత్ [illegible] దేవతాభూతః పూర్వోక్తశ్చన్ద్ర [illegible] ప్రజాపతిః [illegible] ప్రవర్తకతయా స ఏవ సంవత్సరసంజ్ఞః [illegible] కథం పునః కలానాం [illegible] త్యాహ ([illegible]) [illegible] తదిత్యర్థః. షోడశకలత్వేనోక్తస్య చన్ద్రస్య [illegible] (ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలేతి) షోడశ్యాః కలాయాః [illegible] (సో౽మావాస్యాం రాత్రిమిత్యాది) సః- చన్ద్రమాః అమావాస్యాం రాత్రిం- అమావాస్యాయాం రాత్రౌ ఏతయా- ధ్రువయా [illegible] సర్వమిదం ప్రాణభృత్- ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య [illegible] ప్రాతర్జాయత ఇత్యర్థః. (తస్మాదేతాం రాత్రిం ప్రాణభృతః [illegible]) [illegible] రాత్రిం- అమావాస్యాయాం రాత్రౌ [illegible] కలాసన్త్యాపి ప్రాణినః ప్రాణం న విచ్ఛిన్ద్యాత్- న హింస్యాత్. యద్యపి [illegible] హింస్యాత్. [illegible] ఏతస్యా ఏవ- చన్ద్రమా [illegible] పూజాయై. పూజా [illegible] ఇతరథా [illegible] ఉపచారస్స్యాదితిభావః. ౧౪

శం.— యో వై సః- పరోక్షాభిహితస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలః సనైవాత్ర స్తం పరోక్షో మన్తవ్యః- యస్మాదయమేవ సః- ప్రత్యక్ష ఉపలభ్యతే. కోసావయం. యో౽యమేవంవిత్పురుషః. కేన సామాన్యేన ప్రజాపతిరితి. తదుచ్యతే- తస్య- ఏవంవిదః పురుషస్య [illegible] కలాః- ఉపచయాపచయధర్మిత్వాత్. [illegible] ఆత్మైవ- పిణ్డ ఏవాస్య విదుషః షోడశీ కలా- ధ్రువస్థానీయా. స చన్ద్రవద్విత్తేనాపూర్యతే చాపక్షీయతే చ- తదేతల్లోకే ప్రసిద్ధం. (తదేతన్నభ్యం) నాభ్యైహితం నభ్యం. నాభిం వార్హతీతి. కింతత్. యదయం- యో౽యమాత్మా- పిణ్డః. ప్రధిర్విత్తం - పరివారస్థానీయం బాహ్యం చక్రస్యేవ అరనేమ్యాది. తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం - సర్వస్వాపహరణం జీయతే- హీయతే. గ్లానిం ప్రాప్నోతీతి. ఆత్మనా- చక్రనాభిస్థానీయేన చేత్- యది జీవతి - ప్రధినా- బాహ్యేన పరివారేణ అయమగాత్- క్షీణో౽యం. యథా చక్రమరనేమివిముక్తం- ఏవమాహుః. జీవంశ్చేదరనేమిస్థానీయేన విత్తేన పునరుపచీయత ఇత్యభిప్రాయః. ౧౫

ఆ.— యద్యప్యర్థాదతిదైవికత్వేనాప్యుక్త ప్రజాపత్యుపాసనముక్తం - తదహమస్మి ప్రజాపతిరిత్యహంగ్రహేణ కర్తవ్యమిత్యాహ (యో వా ఇతి) ప్రత్యక్షముపలభ్యమానం ప్రజాపతిం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కో౽సావితి) తస్య ప్రజాపతిత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కలానాం జగద్విపరిణామహేతుత్వం కస్మైచిద్యుక్తం - విత్తైకకర్మహేతుత్వమస్తి - తేన తత్ర కలాశబ్దప్రవృత్తిరుచితేత్యాహ (విత్తేతి) యథా చన్ద్రమాః కలాభిః శుక్లకృష్ణపక్షయోరాపూర్యతే౽పక్షీయతే చ- తథాయం విద్వాన్ విత్తేనోపచీయమానేనాపూర్యతే, ౽పచీయమానేన చాపక్షీయతే,. ఏతచ్చ లోకప్రసిద్ధత్వాన్న ప్రతిపాదనాపేక్షమిత్యాహ (స చన్ద్రవదితి) ఆత్మైవ ధ్రువా కలేత్యుక్తం- తదేవ రథచక్రదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (తదేతదితి) నాభిః- చక్రపిణ్డికా. తత్స్థానీయం నభ్యం. తదేవ ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కింతదితి) శరీరస్య చక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వముక్తం - పరివారాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రధిరితి) శరీరస్య రథచక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (జీవంశ్చేదితి) ౧౫

రం.— షోడశకలచన్ద్రవిద్యాఫలమాహ (యో వై సంవత్సరః ప్రజాపతిరితి) అత్రాపి సంవత్సర ప్రజాపతిశబ్దౌ పూర్వవచ్చన్ద్రపరౌ. యో౽యమేవంవిత్పురుషః- పూర్వోక్తసంవత్సరత్వ ప్రజాపతిత్వాదిగుణవిశిష్టచన్ద్రవేత్తా- సః అయమేవ- చన్ద్ర ఏవ భవతీత్యర్థః. కథం చన్ద్రో భవతి

మూ.— అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకో దేవలోకో వై లోకానాగ్ం శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశంసన్తి ॥ ౧౬

[illegible] (షోడశకల ఇతి) [illegible] కలోభవతీత్యర్థః. పురుషస్య షోడశకలత్వమేవోపపాదయతి ([illegible] ఇతి) ఉపచయాపచయశాలిగవాదివిత్తం సప్తదశకలాస్థానీయం- ఉపచయాపచయ [illegible] ధ్రువకలాస్థానీయ [illegible] త్తవదుపచయాపచయయోగాపదేపదే అథాపాత్. అతష్షోడశకలత్వం పురుషస్యా [illegible] ఆత్మశబ్దస్య శరీరస్యోక్తం ధ్రువకలాత్వమేవోపపాదయతి ([illegible]) [illegible] నాభికేవ [illegible] షోడశకలావిశిష్టచన్ద్ర [illegible] విత్తంతు ప్రధిః- పరివారభూతచక్రనేమిస్థానీయమితి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. త దేవోపపాదయతి ([illegible] ప్రధినా గాదిత్యేవాహురితి) సర్వజ్యానిం- ప్రతీతిశేషః. జ్యావయోహానౌ. జ్యానిః- నాశః. [illegible] గృహజ్యేతిసద్పప్రసారణం. నశ్యతీత్యర్థః. యస్మాచ్ఛరీరవిత్తైనాభి ప్రధిస్థానీయౌ- [illegible] -పురుషస్యసర్వస్వనాశోయద్యపిభవతి. తథాప్యాత్మనా-శరీరేణచేజ్జీవతి-తదా ప్రధినా- ప్రధిస్థానీయేనపరివారభూతేన- విత్తేనాగాత్- గతవాన్. [illegible] -నయశరీరేణనష్టఇత్యాహుః. అతశ్శరీరస్యధ్రు వకలాత్వమిత్యర్థః. [illegible] -సర్వంవిత్తమాప్యలేషోడశకలపురుషవేదీ - విత్తస్యచ [illegible] విద్యాంశఆహురితి. అతఏవవ్యాసార్య [illegible] తద్వేదనఫలంచోక్తమిత్యుక్తం. [illegible] ప్రతిపాదనపరో ద్రష్టవ్యః. ౧౫

శాం.— ఏవం [illegible] త్రివిద్యాసంయుక్తేనకర్మణా త్ర్యన్నాత్మకః ప్రజాపతిర్భవతీతి వ్యాఖ్యాతం. అనన్తరంచజాయాదివిత్తం పరివారస్థానీయమిత్యుక్తం. [illegible] లోకప్రాప్తిసాధనత్వమాత్రం [illegible] నావగతం- నపుత్రాదీనాంలోకప్రాప్తిఫలం ప్రతివిశేషసమ్బన్ధనియమః. సోఽయం పుత్రాదీనాంసాధనానాంసాధ్యవిశేషసమ్బన్ధోవక్తవ్యఇత్యుత్తరకణ్డికాప్రణీయతే- అథేతివాక్యోపన్యాసార్థః. త్రయోవావేత్యవధారణార్థః. త్రయఏవశాస్త్రోక్తసాధనార్హాలోకాః- నన్యూనాః- నాధికావా. కేతఇతి. ఉచ్యతే- మనుష్యలోకఃపితృలోకో దేవలోకఇతి. తేషాంసోఽయంమనుష్యలోకఃపుత్రేణైవసాధనేనజయ్యః- జేతవ్యః. సాధ్యః. యథాచపుత్రేణజేతవ్యః- తథోత్తరత్రవక్ష్యామః. నాన్యేనకర్మణా- విద్యయావేతివాక్యశేషః. కర్మణా - అగ్నిహోత్రాదిలక్షణేనకేవలేనపితృలోకోజేతవ్యః - నపుత్రేణనాపివిద్యయా. విద్యయాదేవ లోకః- నపుత్రేణనాపికర్మణా. దేవలోకోవైలోకానాంత్రయాణాంశ్రేష్ఠః- ప్రశస్యతమః. తస్మాత్తత్సాధనత్వాద్విద్యాంప్రశంసన్తి. ౧౬

ఆ.— అన్నత్రయాత్మని ప్రజాపతావహంగ్రహోపాసనస్యఫలస్యోక్తత్వాదనన్తరవాక్యాదుత్తరగ్రన్థనైరర్థక్యమిత్యాశఙ్క్యతద్వి షయంవృత్తమనువదతి (ఏవమితి) సాధనోక్త్యైవఫలముక్తం - తయోర్మిథోబద్ధత్వాత్. ప్రాజాపత్యంచఫలంప్రాగేవదర్శితం - తత్కిముత్తర గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యసామాన్యేనతత్ప్రతీతావపివిశేషానోక్తః- తదుక్త్యర్థముత్తరాశ్రుతిరిత్యాహ (తత్రేతి) పూర్వగ్రన్థస్యప్రమ్యగ్రః. ని యమోనావగతఇతిసమ్బన్ధః. ఉపన్యాసః- ప్రారమ్భః. వావశబ్దస్యావధారణరూపమర్థంవివృణోతి (త్రయఏవేతి) తదేవలోకత్రయం ప్రశ్న ద్వారాస్ఫోరయతి (కేతఇత్యాదినా) జయోనామపుత్రేణమనుష్యలోకాతిక్రమఇతికేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (సాధ్యఇతి) పుత్రేణాస్యని ర్ధర్త్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) ద్విప్రకారోహిమనుష్యలోకోజేయః- కర్తవ్యశేషానుష్ఠానంభోగశ్చ. తత్రాద్యమాత్రిత్యాన్యయోగవ్యవ చ్ఛేదమేవకారార్థందర్శయతి (నాన్యేనేతి) ద్వితీయోత్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థః- జ్యోతిష్టోమంలోకంజయతీతిసాధనాన్తరేణాపిమనుష్యలోకజ యశ్రుతేరితిభావః. పూర్వవాక్యస్థమేవకారముత్తరవాక్యయోరనుషక్తముపేత్యవాక్యద్వయంవ్యాచష్టే (కర్మణేత్యాదినా) సాధనద్వయాపేక్ష యాఫలద్వారకముత్కర్షంవిద్యాయాందర్శయతి (విద్యయాదేవలోకఇతి) ౧౬

రం.— మనోవాక్ప్రాణానాంప్రకారాన్తరేణాత్మోపకారకత్వందర్శయితుంపీఠికామారచయతి (అథత్రయోవావలోకామనుష్య లోకఃపితృలోకోదేవలోకఇతి) అథేత్యుపకారప్రకారాన్తరోపన్యాసే. వావశబ్దోఽవధారణే. స్పష్టోఽర్థః. (సోఽయంమనుష్యలోకఇతి) ఉక్తేషు త్రిషులోకేష్వయం మనుష్యలోకఃపుత్రేణైవజయ్యః - ప్రాప్యః. నకర్మాదినేత్యర్థః. నాన్యేనకర్మణేత్యత్ర అన్యేనేత్యస్యకర్మణేతివివరణం. కర్మణే తివిద్యాయాఅప్యుపలక్షణంద్రష్టవ్యం. (కర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇతి) కేవలకర్మణాఅన్తరిక్షలోకః ప్రాప్యోభవతి. కామ్యవిద్యా విశేషేణదేవలోకప్రాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (దేవలోకోవైలోకానాంశ్రేష్ఠఃతస్మాద్విద్యాంప్రశంసన్తీతి) అత్రదేవలోకశబ్దస్య భగవల్లోకపరత్వం, విద్యాశబ్దస్యబ్రహ్మవిద్యాపరత్వ, మపిస్వారసికంద్రష్టవ్యం. యతోవిద్యాయాఏవశ్రేష్ఠభూతదేవలోకసాధనత్వం - అతోవిద్యాంవిద్వాంసః ప్రశంసన్తి- స్తువన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఉ.— అథాతః సమ్ప్రత్తిర్యదా ప్రైష్యన్మన్యతేఽథ పుత్రమాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి స పుత్రః ప్రత్యాహాహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి యద్వై కించానూక్తం తస్య సర్వస్య బ్రహ్మేత్యేకతా । యే వై కే చ యజ్ఞాస్తేషాꣳ సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేకతా యే వై కే చ లోకాస్తేషాꣳ సర్వేషాం లోక ఇత్యేకతైతావద్వా ఇదꣳ సర్వమేతన్మా సర్వꣳ సన్నయమితోఽభునజదితి తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహుస్తస్మాదేనమనుశాసతి స యదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైత్యథైభిరేవ ప్రాణైః సహ పుత్రమావిశతి। స యద్యనేన కించిదక్ష్ణయాకృతం భవతి తస్మాదేనꣳ సర్వస్మాత్పుత్రో ముఞ్చతి తస్మాత్పుత్రో నామ స పుత్రేణైవాస్మింల్లోకే ప్రతితిష్ఠత్యథైనమేతే దైవాః ప్రాణా అమృతా ఆవిశన్తి॥ ౧౭

శం.— ఏవం సాధ్యలోకత్రయఫలభేదేన వినియుక్తాని పుత్రకర్మవిద్యాఖ్యాని త్రీణి సాధనాని. జాయా తు పుత్రకర్మార్థత్వాన్న పృథక్సాధనమితి పృథఙ్నాభిహితా. విత్తం చ కర్మసాధనత్వాన్న పృథక్సాధనం. విద్యాకర్మణోర్లోకజయహేతుత్వం స్వాత్మప్రతిలాభేనైవ భవతీతి ప్రసిద్ధం. పుత్రస్య త్వక్రియాత్మకత్వేన కేన ప్రకారేణ లోకజయహేతుత్వమితి న జ్ఞాయతే- అతస్తద్వక్తవ్యమిత్యథ- అనన్తరమారభ్యతే. సమ్ప్రత్తిః- సమ్ప్రదానం. సమ్ప్రత్తిరితి వక్ష్యమాణస్య కర్మణో నామధేయం పుత్రే హి స్వాత్మవ్యాపారసమ్ప్రదానం కరోత్యనేన ప్రకారేణ పితా- తేన సమ్ప్రత్తిసంజ్ఞకమిదం కర్మ. తత్కస్మిన్కాలే కర్తవ్యమితి. ఆహ- స పితా యదా- యస్మిన్కాలే ప్రైష్యన్- మరిష్యన్. మరిష్యామీత్యరిష్టాదిదర్శనేన మన్యతే- అథ- తదా పుత్రమాహూయాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి. సః- ఏవముక్తః ప్రత్యాహ. స తు పూర్వమేవానుశిష్టో జానాతి మయైతత్కర్తవ్యమితి- తేనాహ అహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి ఏతద్వాక్యత్రయం. ఏతస్యార్థస్తిరోహిత ఇతి మన్వానా శ్రుతిర్వ్యాఖ్యానాయ ప్రవర్తతే- యద్వై కించ- యత్కించావశిష్టమనూక్తమధీతమనధీతం చ. తస్య సర్వస్యైవ బ్రహ్మేత్యేతస్మిన్పద ఏకతా - ఏకత్వం. యో మయాధ్యయనవ్యాపారో మమ కర్తవ్య ఆసీదేతావన్తం కాలం వేదవిషయః - స ఇత ఊర్ధ్వం త్వం బ్రహ్మ - త్వత్కర్తృకోఽస్త్విత్యర్థః. తథా యే వై కే చ యజ్ఞా అనుష్ఠేయాః సన్తో మయానుష్ఠితాశ్చానుష్ఠితాశ్చ- తేషాం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేతస్మిన్పద ఏకత్వం. మత్కర్తృకా యే యజ్ఞా ఆసన్ - త ఇత ఊర్ధ్వం త్వం యజ్ఞః- త్వత్కర్తృకా భవన్త్విత్యర్థః. యే వై కే చ లోకా మయా జేతవ్యాః సన్తో జితా అజితాశ్చ- తేషాం సర్వేషాం లోక ఇత్యేతస్మిన్పద ఏకతా. ఇత ఊర్ధ్వం త్వం లోకః- త్వయా జేతవ్యాస్తే. ఇత ఊర్ధ్వం మయాధ్యయనయజ్ఞలోకజయకర్తవ్యక్రతుస్త్వయి సమర్పితః - అహం తు ముక్తోఽస్మి కర్తవ్యతాబన్ధనవిషయాత్క్రతోః. స చ సర్వం తథైవ ప్రతిపన్నవాన్పుత్రః- అనుశిష్టత్వాత్. తత్రేమం పితురభిప్రాయం మన్వానా ఆచష్టే శ్రుతిః- ఏతావత్- ఏతత్పరిమాణం వై ఇదం సర్వం- యద్గృహిణా కర్తవ్యం. యదుత వేదా అధ్యేతవ్యాః, యజ్ఞా యష్టవ్యాః, లోకాశ్చ జేతవ్యాః. (ఏతన్మా సర్వం సన్నయం) సర్వం హీమం భారం మదధీనం మత్తోఽపచ్ఛిద్యాత్మని నిధాయేతః- అస్మాల్లోకాన్మా- మామభునజత్- పాలయిష్యతీతి లడర్థే లఙ్. ఛన్దసి కాలనియమాభావాత్. యస్మాదేవం సమ్పన్నః పుత్రః పితరమస్మాల్లోకాత్కర్తవ్యతాబన్ధనతో మోచయిష్యతి - తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యం - లోకహితం పితురాహుర్బ్రాహ్మణాః. అత ఏవ హ్యేనం పుత్రమనుశాసతి లోక్యోఽయం నః స్యాదితి పితరః. సః- పితా యదా- యస్మిన్కాల ఏవంవిత్- పుత్రసమర్పితకర్తవ్యతాక్రతురస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- మ్రియతే. అథ- తదా ఏభిరేవ- ప్రకృతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైః పుత్రమావిశతి- పుత్రం వ్యాప్నోతి. అధ్యాత్మపరిచ్ఛేదహేత్వపగమాత్పితుర్వాఙ్మనఃప్రాణాః స్వేనాధిదైవికేన రూపేణ పృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మనా భిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వమావిశన్తి- తైః ప్రాణైః సహ పితాప్యావిశతి- వాఙ్మనఃప్రాణాత్మభావితత్వాత్పితుః. అహమస్మ్యనన్తా వాఙ్మనఃప్రాణా అధ్యాత్మాదిభేదవిస్తారా ఇత్యేవంభావితో హి పితా - తస్మాత్సమ్ప్రత్తివిజ్ఞానవృత్తిత్వం పితుర్భవతీతి యుక్తముక్తమేభిరేవ ప్రాణైః సహ పుత్రమావిశతీతి. సర్వేషాం హ్యసావాత్మా భవతి పుత్రస్య చ. ఏతదుక్తం భవతి- యస్య పితురేవమనుశిష్టః పుత్రో భవతి- సోఽస్మిన్నేవ లోకే వర్తతే పుత్రరూపేణ. నైవ మృతో మన్తవ్య ఇత్యర్థః. తథా చ శ్రుత్యన్తరే *సోఽస్యాయమితర ఆత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతిధీయత ఇతి. అథేదానీం పుత్రనిర్వచనమాహ- సః- పుత్రో యది- కదాచిదనేన- పిత్రా అక్ష్ణయా- కోణచ్ఛిద్రతోఽన్తరాఽకృతం భవతి కర్తవ్యం - తస్మాత్- కర్తవ్యతారూపాత్పిత్రాఽకృతాత్సర్వస్మాల్లోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధరూపాత్పుత్రో ముఞ్చతి - మోచయతి తత్సర్వం స్వయమనుతిష్ఠన్పూరయిత్వా. తస్మాత్- పూరణేన త్రాయతే పితరం యస్మాత్ - తస్మాత్పుత్రో నామ. ఇదం తత్పుత్రస్య పుత్రత్వం - యత్పితుశ్ఛిద్రం పూరయిత్వా త్రాయతే. సః- పితైవంవిధేన పుత్రేణ మృతోఽపి సన్నమృతోఽస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠతి. ఏవమసౌ పితా పుత్రేణేమం మనుష్యలోకం జయతి. న తథా విద్యాకర్మభ్యాం దేవలోకపితృలోకౌ- స్వరూపలాభసత్తామాత్రేణ. న హి విద్యాకర్మణీ స్వరూపలాభవ్యతిరేకేణ పుత్రవద్వ్యాపారాన్తరాపేక్షయా లోకజయహేతుత్వం ప్రతిపద్యేతే. అథ కృతసమ్ప్రత్తికం పితరమేనమేతే- వాగాదయః ప్రాణా దైవాః- హైరణ్యగర్భా అమృతాః- అమరణధర్మాణ ఆవిశన్తి. కథమితి. వక్ష్యతి- *పృథివ్యై చైనమిత్యాది. ఏవం పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధ్యార్థతా ప్రదర్శితా శ్రుత్యా స్వయమేవ. అత్ర కేచిద్వావదూకాః శ్రుత్యుక్తవిశేషార్థానభిజ్ఞాః సన్తః పుత్రాదిసాధనానాం మోక్షార్థతాం వదన్తి. తేషాం ముఖాపిధానం శ్రుత్యేదం కృతం. *జాయా మే స్యాదిత్యాదిపాఙ్క్తం కామ్యం కర్మేత్యుపక్రమేణ, పుత్రాదీనాం చ సాధ్యవిశేషవినియోగోపసంహారేణ, చ. తస్మాదృణశ్రుతిరవిద్వద్విషయా- న పరమాత్మవిద్యావిషయేతి సిద్ధం. వక్ష్యతి చ *కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోక ఇతి. కేచిత్తు పితృలోకదేవలో

కజయోఽపి పితృలోకదేవలోకాభ్యాం వ్యావృత్తిరేవ- తస్మాత్పుత్రకర్మాపరవిద్యాభిః సముచ్చిత్యానుష్ఠితాభిస్త్రిభ్యోఽపి తేభ్యో లోకేభ్యో వ్యావృత్తః పరమాత్మవిజ్ఞానేన మోక్షమధిగచ్ఛతీతి పరమ్పరయా మోక్షార్థాన్యేవ పుత్రాదిసాధనానీచ్ఛన్తి. తేషామపి ముఖాభిధానాయైవ శ్రుతిరుత్తరా కృతసమ్ప్రత్తికస్య పుత్రిణః కర్మిణస్త్ర్యన్నాత్మవిద్యావిదః ఫలప్రదర్శనాయ ప్రవృత్తా. న చేదమేవ ఫలం మోక్షఫలమితి శక్యం వక్తుం- త్ర్యన్నసమ్బన్ధాత్, మోఘాత్పక్షః కార్యత్వాచ్చాన్నానాం, పునః పునః సర్జనయతత్వదర్శనాత్, యద్ధ్యేతన్న కుర్యాత్ క్షీయేత హేతి చ క్షయశ్రవణాత్, శరీరం జ్యోతీరూపమితి చ కార్యకరణత్వోపపత్తేః, త్రయం వా ఇదమితి నామరూపకర్మాత్మత్వేనోపసంహారాత్,. న చేదమేవ సాధనత్రయం సంహతం సత్కస్యచిన్మోక్షార్థం, కస్యచిత్ త్ర్యన్నాత్మఫలమిత్యస్మాదేవ వాక్యాదవగన్తుం శక్యం - పుత్రాదిసాధనానాం త్ర్యన్నాత్మఫలదర్శనేనైవోపక్షీణత్వాద్వాక్యస్య. ౧౬

ఆ.— వృత్తమనువదతి (ఏవమితి) పుత్రాదివజ్జాయాయా విద్యాకర్మణోరపి ప్రకృతత్వాత్ఫలవిశేషో వినియోగో వక్తవ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాత్విత) నపృథక్- పుత్రకర్మభ్యామితి శేషః. నపృథక్సాధనం- కర్మణస్సహకారిత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. భవత్వేవం సాధనత్రయనియమః - తథాపి విద్యాకర్మణీ హిత్వా సహసా కర్తృస్థైకిమితి పుత్రనిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యాకర్మణోరితి) యథోక్తైశ్చోద్యే పుత్రస్యలోకహేతుత్వజ్ఞాపనార్థం సమ్ప్రత్తివాక్యమిత్యాహ (అతఇతి) అథాత ఇతి పదద్వయం వ్యాఖ్యాయ సమ్ప్రత్తిపదం వ్యాచష్టే (సమ్ప్రత్తిరితి) కిమిదం సమ్ప్రదానం నామేత్యాహ (సమ్ప్రత్తిరితీతి) తదేవ కర్మవిశదయతి (పుత్రేహీతి) అనేన ప్రకారేణేతి వక్ష్యమాణప్రకారోక్తిః. అరిష్టాదీత్యాదిపదేన దుస్స్వప్నాదిసఙ్గ్రహః. ప్రత్యాహ- వాక్యత్రయమితి సమ్బన్ధః. పుత్రస్యాహం బ్రహ్మేత్యాది ప్రతివచనే హేతుమాహ (సత్విత) మయా కార్యం యదధ్యయనాది- తదేవాపనీతం త్వయా కార్యమితి పుత్రస్య ప్రాగనుశిష్టత్వాభావే ప్రతివచనానుపపత్తిరిత్యర్థః. యద్వై కించేత్యాదివాక్యానాం పుత్రానుపస్థితిపరావాక్యైరర్థభేదాభావాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) యద్వై కించేత్యాదివాక్యైర్వాక్యార్థమాహ (యోఽధ్యయనేతి) త్వం బ్రహ్మేతివాక్యవత్త్వం యజ్ఞ ఇతి వాక్యమపి శక్యం వ్యాఖ్యాతుమిత్యాహ (తథేతి) బ్రాహ్మణాగ్నం సఙ్గృహ్యతి (మత్కర్తృకా ఇతి) త్వం లోక ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం (యే వై కే చేత్యాది) తత్ర పదాన్తరానుకూల్యవాక్యార్థమాహ (ఇతఇతి) కిమితి త్వత్కర్తృకమధ్యయనాదికమపి సమర్ప్యతే- త్వయైవ కిం నానుష్ఠీయతే- తత్రాహ (ఇతఊర్ధ్వమితి) కర్తవ్యత్వేపాస్తనం. ఉద్విషయః క్రతుః - సఙ్కల్పః. తస్మాదితి యావత్. సపుత్ర ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సచేతి) ఏతత్పుత్రానుశాసనోక్తిః. ఏతన్మా సర్వమిత్యాది ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (సర్వంహీతి) అనద్యతనే భూతే విహితస్యలఙో భవిష్యదర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఛన్దసీతి) పుత్రానుశాసనస్యఫలవత్త్వమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కృతసమ్ప్రత్తికస్యపితా కిం కరోతీత్యపేక్షాయామాహ (సపితేతి) కోఽయం ప్రవేశః- నహి విశిష్టస్యకేవలస్యవా నిలసర్వగతస్య ప్రవేశస్సమ్భవతి-అత ఆహ (అధ్యాత్మేతి) హేతుః- మిథ్యాజ్ఞానాదిః. నాగాదిష్వావిష్టేష్వపికుతోఽన్యత్రాన్తరస్య పితురావేశ ధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (వాగితి) తద్భావిత్వమేవ స్ఫోరయతి (అహమితి) భావనాఫలమాహ (తస్మాదితి) పుత్రవిశేషణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వం పితుస్తదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంహీతి) మృతస్య పితురితో లోకాద్వ్యావృత్తస్య కథం యథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదుక్తమితి) పుత్రరూపేణాత్రస్థితిమేవ విభజతే (నైవేతి) మృతః పితాఽనుశిష్టపుత్రాత్మనాత్రవర్తతే- నాస్మాదత్యన్తం వ్యావృత్తః. ఫలరూపేణ చ పరత్రైతి భావః. ఉక్తార్థే ఐతరేయశ్రుతిం సంవాదయతి (తథాచేతి) షష్ఠీ ప్రథమాభ్యాం పితాపుత్రావుచ్యేతే సదీత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) అకృతమకృతాదితిచ్ఛేదః. తస్మాదితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (పూరణేనేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ఇదం తదితి) పుత్రవైశిష్ట్యం నిగమయతి (స పితేతి) పుత్రేణైతల్లోకజయముపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తాత్పుత్రాద్విద్యాకర్మణోర్విశేషమాహ (నతథేతి) కథం తర్హి తాభ్యాం పితా తౌ జయతి- తత్రాహ (స్వరూపేతి) తదేవ స్పష్టయతి (నహీతి) అనుశిష్టపుత్రైతల్లోకజయినం పితరమధికృత్య ఏతైనమిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాకరోతి (అథేతి) పుత్రప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. ఆవేశప్రకారబుభుత్సాయాముత్తరవాక్యప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే (కథమిత్యాదినా) పృథివ్యై చేత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యం పక్షం వృత్తానువాదపూర్వకముత్థాపయతి (ఇతి) అత్రేతి వైదికాన్నిర్ధారయితుం సప్తమీ. బహువదనశీలత్వే హేతుః (శ్రుత్యుక్తేతి) మోక్షార్థతాం బుణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాం వదతి శేషః. మీమాంసకపక్షం ప్రకృతశ్రుతివిరోధేన దూషయతి (తేషామితి) కథమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతేరాదిమధ్యావసానాలోచనయా పుత్రాదేస్సారఫలత్వావగమాన్నముక్తిఫలతేత్యాహ (జాయేత్యాదినా) పుత్రాదీనాం చేతి చకారాత్ ఏతావాన్వై కామ ఇతి పద్యసఙ్గ్రహః. యదృణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాం పుత్రాదేర్ముక్తిఫలతేతి- తత్రాహ (తస్మాదితి) పుత్రాదేః శ్రుతం సంసారఫలత్వం పరామృష్టం తచ్ఛబ్దః. శ్రుతిశ్చ తైరుపలక్షణార్థః. శ్రుతిస్మృత్యోరవిరక్తవిషయత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతిచేతి) మీమాంసకపక్షం నిరాకృత్యార్థప్రపఞ్చముత్థాపయతి (కేచిత్త్వితి) మనుష్యలోకజయస్తతో వ్యావృత్తిర్యథేత్యపేక్షః. పుత్రాదిసాధనాధీనతయా లోకత్రయవ్యావృత్తావపి కథం మోక్షస్సమ్పద్యతే- నహి పుత్రాదీన్యేవ ముక్తిసాధనాని- విరక్తత్వవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) పృథివ్యై చేత్యాద్యుత్తరా శ్రుతిరేవమీసకమతవద్భర్తృప్రపఞ్చమతమపి నిరాకరోతీతి దూషయతి (తేషామితి) కథం సా తన్మతం నిరాకరోతీత్యాశఙ్క్య శ్రుతిం విశినష్టి (కృతేతి) త్ర్యన్నాత్మోపాసితుస్తదాప్తివచనవిరుద్ధం పరమతమిత్యయుక్తం- తదాప్తైరేవ ముక్తిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) తథాపి కథం యథోక్తం ఫలం నభవతి- తత్రాహ (మోఘేతి) త్ర్యన్నాత్మనోఽజ్ఞానకర్మజన్యత్వే హేతుమాహ (పునః పునరితి) సూత్రాప్తైరముక్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (యద్ధ్యేతదితి) కార్యకరణత్వశ్రుతేరపి సూత్రభావో నముక్తిరిత్యాహ (శరీరమితి) అవిద్యాతదుత్థద్వైతస్య త్ర్యన్నక

ఉ.— పృథివ్యై చైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతి సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతి॥ ౧౮

[illegible] సమున్నీయ [illegible] (త్రయమితి) [illegible] (నచేదమితి) సహి *పృథివ్యై చేత్యాదివాక్యై [illegible] ౧౭

ఆ.— [illegible] ప్రకారమాహ (అథాతస్సమ్ప్రత్తిరిత్యాదినా) సమ్ప్రత్తిః [illegible] సమ్ప్రత్తి [illegible] (యదాస్మైత్యుక్తమన్యతే) [illegible] (త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి) [illegible] (అహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి) [illegible] (యద్వై కిఞ్చానూక్తం తస్య సర్వస్య బ్రహ్మేత్యేకతా) [illegible] (యే వై కే చ యజ్ఞాస్తేషాం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేకతా) [illegible] (యే వై కే చ లోకాస్తేషాం సర్వేషాం లోక ఇత్యేకతా) [illegible] (ఏతావద్వా ఇదం సర్వమితి) [illegible] (తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహురితి) [illegible] (సయదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) [illegible] (స పుత్రమేవ లోకం జయతి) [illegible] (తస్మాత్పుత్రో నామ) [illegible] (అథైనమేతే దైవాః ప్రాణా అమృతా ఆవిశన్తీతి) [illegible] యః ఆవిశన్తీత్యర్థః। ౧౭

శం.— పృథివ్యై- పృథివ్యాశ్చైనమగ్నేశ్చ దైవీ - అధిదైవాత్మికా వాగేనం- కృతసమ్ప్రత్తికమావిశతి. సర్వేషాం హి వాచ ఉపాదానభూతా దైవీవాక్పృథివ్యగ్నిలక్షణా. సా హ్యధ్యాత్మికాసఙ్గాదిదోషైర్నిరుద్ధా విదుషః తద్దోషాపగమే ఆవరణభఙ్గే ఉదకప్రదీపప్రకాశవద్వ్యాప్నోతి. తదేతదుచ్యతే పృథివ్యా అగ్నేశ్చైనం దైవీవాగావిశతీతి. సా చ దైవీవాగనృతాదిదోషరహితా శుద్ధా- యయా వాచా దైవ్యా యద్యదేవ ఆత్మనే పరస్మై వా వదతి- తత్తద్భవతి. అమోఘా అప్రతిబద్ధాఽస్య వాగ్భవతీత్యర్థః। ౧౮

ఉ.— దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతి॥ ౧౯
అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి స వై దైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరగ్ంశ్చాసఞ్చరగ్ంశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి స ఏవంవిత్సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి యథైషా దేవతైవగ్ం స యథైతాం దేవతాగ్ం సర్వాణి భూతాన్యవన్త్యేవగ్ం హైవంవిదగ్ం సర్వాణి భూతాన్యవన్తి। యదు కించేమాః ప్రజాః శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతి పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతి న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతి॥ ౨౦

ఆ.— పృథివ్యై చేత్యాదివాక్యపఞ్చకస్య పదద్వయం ప్రతీకీకృత్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (పృథివ్యా ఇతి) ఏవమిత్యుక్తమనూద్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) కథం పునస్సా బ్రాహ్మణ ఉపాసకమావిశతి- తత్రాహ (సర్వేషాం హీతి) తద్విశేషణార్థం వాచేతి సమాసే విశేషణాస్త్యర్థాపత్తిః (సాహీతి) తైర్వ్యాఖ్యాం వాచికోపవిభాగప్రస్తుతవాక్యేన సాధయతి (సా చేతి) ఉక్తస్వార్థాదస్య రూపం సఙ్క్షిపతి (అమోఘేతి) ౧౮

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పృథివ్యైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతీతి) పృథివ్యై చేతి చతుర్థీ పఞ్చమ్యర్థా- అగ్నేరిత్యత్ర సరదగ్నేనాత్. పృథివ్యాశ్చ అగ్నేశ్చ దైవీ వాగేనం- పరలోకగతం పురుషమావిశతీత్యర్థః. * ఏతస్యైవ వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి ప్రాగుక్తేః వాచః పృథివ్యాయతనకత్వాత్ అగ్న్యధిష్ఠితత్వాచ్చ తాభ్యాం హేతుభ్యాం దైవీ వాగావిశతీతి భావః. దైవ్యా వాచో లక్షణమాహ (సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతి) యదర్థా- వాచా యద్యద్వదత్యనుకూలం ప్రతికూలం వా- తత్తద్భవత్యేవ చేన్నియమేన- సా దైవీ వాక్. శాపానుగ్రహాదిష్వమోఘా వాక్ దైవీత్యర్థః. ౧౮

రం.— తథా- దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి. తచ్చ దైవం మనః- స్వభావనిర్మలత్వాద్యేన మనసాఽసావానన్ద్యేవ భవతి- సుఖ్యేవ భవతి. అథో- అపి న శోచతి- శోకాదినిమిత్తాసంయోగాత్. ౧౯

ఆ.— వాచిదర్శితం న్యాయం మనస్యతిదిశతి (తథేతి) యన్మనః స్వభావనిర్మలత్వేన దైవమిత్యుక్తం- తదేవ విశినష్టి (మన ఇతి) అసావితి విద్వానుక్తః. యేన మనసా విద్వాన్ శోచత్యపి తద్ధేత్వభావాత్- తద్దైవమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧౯

రం.— (దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతీతి) * అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్య ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ మనసోఽధిష్ఠానభూతాయా దివః- ఆకాశాత్, అధిష్ఠాతురాదిత్యాచ్చ హేతోరేనం- పరలోకినం పుణ్యకర్మాణం దైవం మన ఆవిశతీత్యర్థః. దైవమనసో లక్షణమాహ (తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతీతి) యేన మనసా పురుషస్సదా సుఖీ భవతి, న చ శోకం ప్రాప్నోతి,- తద్దైవం మనః. అమోఘసఙ్కల్పమానసైకకారణం మనో దైవం మన ఇత్యర్థః. ౧౯

శం.— తథా- అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి. స వై దైవః ప్రాణః కింలక్షణ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్సఞ్చరన్- ప్రాణిభేదేషు. అసఞ్చరన్- సమష్టివ్యష్టిరూపేణ. అథవా- సఞ్చరన్ జఙ్గమేషు. అసఞ్చరన్ స్థావరేషు. న వ్యథతే- న దుఃఖనిమిత్తేన భయేన యుజ్యతే. అథో- అపి న రిష్యతి- న వినశ్యతి. న హింసాముపపద్యతే. స యో యథోక్తమేవం వేత్తి త్రయన్నాత్మదర్శనం- సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి- సర్వేషాం భూతానాం ప్రాణో భవతి, సర్వేషాం భూతానాం మనో భవతి, వాగ్భవతీత్యేవం సర్వభూతాత్మతయా సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. సర్వకృచ్చ- యథైషా పూర్వసిద్ధా హిరణ్యగర్భదేవతా- ఏవమేవ. నాస్య సర్వజ్ఞత్వే సర్వకృత్త్వే వా క్వచిత్ప్రతిఘాతః. కించ- స ఇతి దృష్టాన్తనిర్దేశః. యథైతాం హిరణ్యగర్భదేవతామిజ్యాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- పాలయన్తి. పూజయన్తి. ఏవం హైవంవిదం సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- ఇజ్యాదిలక్షణాం పూజాం సతతం ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః. అథేదమాశఙ్క్యతే- సర్వప్రాణినామాత్మా భవతీత్యుక్తం- తస్య చ సర్వప్రాణికార్యకరణాత్మకత్వే సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైస్సమ్బధ్యత ఇతి. తన్న- అపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాత్. పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధీనాం హ్యాక్రోశాదౌ దుఃఖసమ్బన్ధో దృష్టః- అనేనాహమాక్రుష్ట ఇతి- అస్య తు సర్వాత్మనో య ఆక్రుశ్యతే, య ఆక్రోశతి,- తయోరాత్మత్వబుద్ధివిశేషాభావాన్న తన్నిమిత్తం దుఃఖముపపద్యతే. మరణదుఃఖవచ్చ- నిమిత్తాభావాత్. యథా హి కస్మింశ్చిన్మృతే కస్యచిద్దుఃఖముత్పద్యతే మమాసౌ పుత్రో భ్రాతా చేతి పుత్రాదినిమిత్తం. తన్నిమిత్తాభావే తన్మరణదర్శినోఽపి నైవ దుఃఖముపజాయతే. తథేశ్వరస్యాపరిచ్ఛిన్నాత్మనో మమతాదిదుఃఖనిమిత్తమిథ్యాజ్ఞానాదిదోషాభావాన్నైవ దుఃఖముపజాయతే. తదేతదుచ్యతే- యత్ ఉ కించ- యత్కించేమాః ప్రజాశ్శోచన్తి- అమైవ- సహైవ ప్రజాభిస్తత్- శోకాదినిమిత్తం దుఃఖం సంయుక్తం భవత్యాసాం- ప్రజానాం. పరిచ్ఛిన్నబుద్ధిజనితత్వాత్. సర్వాత్మనస్తు కేన సహ కిం సంయుక్తం భవేద్వియుక్తం వా. అముం తు ప్రాజాపత్యే పదే వర్తమానం పుణ్యమేవ- సుఖమేవ. ఫలమభిప్రేతం పుణ్యమితి. నిరతిశయం హి తేన పుణ్యం కృతం - తేన తత్ఫలమేవ గచ్ఛతి. న హ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతి- పాపఫలస్యావసరాభావాత్పాపం- ఫలం దుఃఖం న గచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— మనస్యుక్తం న్యాయం ప్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) తమేవ దైవం ప్రాణం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (స వా ఇతి) స య ఏవంవిదిత్యాది వ్యాచష్టే (స య ఇతి) ఇతిరత్ర లాభార్థః. న కేవలం యథోక్తమేవ విద్యాఫలం- కింతు ఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కించేతి) సర్వభూ

ఉ.— అథాతో వ్రతమీమాంసా ప్రజాపతిర్హ కర్మాణి ససృజే తాని సృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే ద్రక్ష్యామ్యహమితి చక్షుః శ్రోష్యామ్యహమితి శ్రోత్రమేవమన్యాని కర్మాణి యథాకర్మ తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమే తాన్యాప్నోత్తాన్యాప్త్వా మృత్యురవారున్ధ తస్మాచ్ఛ్రామ్యత్యేవ వాక్ శ్రామ్యతి చక్షుః శ్రామ్యతి శ్రోత్రమథేమమేవ నాప్నోద్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తాని జ్ఞాతుం దధ్రిరే అయం వై నః శ్రేష్ఠో యః సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి హన్తాస్యైవ సర్వే రూపమసామేతి త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవంస్తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ప్రాణా ఇతి తేన హ వావ తత్కులమాచక్షతే యస్మిన్కులే భవతి య ఏవం వేద య ఉ హైవంవిదా స్పర్ధతేఽనుశుష్యత్యనుశుష్య హైవాన్తతో మ్రియత ఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౨౧

తాత్మత్వే తద్దోషయోగాత్ప్రాజాపత్యం పదమనాదేయమిత్యుత్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (ఆత్థేతి) సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైరిత్యస్యార్థ ధ్వంసశబ్దార్థ్యాహార్తవ్యః. సర్వాత్మకేవిదుష్యేకైకభూతనిష్ఠదోషయోగో నాస్తీత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పరిచ్ఛిన్నేతి) అపరిచ్ఛిన్నధీత్వేపి సూత్రాత్మకేవిదుషి సర్వభూతాన్తర్భావాద్దుఃఖాదియోగస్స్యాదేవేత్యాశఙ్క్య జఠరకుహరపరివర్తి క్రిమికీటాదిశైరస్మాకమసంసర్గవత్ప్రకృతేపిసమ్భవాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (మరణేతి) నోపపద్యతే ఇతి దోషో దుఃఖమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి) స్తోత్రస్య స్వహస్తాద్యభిమానవత స్తద్దుఃఖాదియోగవద్విదుషః సూత్రాత్మనః స్వాంశభూతసర్వభూతాభిమానిన స్తద్దుఃఖాదిసంసర్గస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) మమతాదీత్యాదిపదేనాహంతాగ్రహణం. తదేవదుఃఖనిమిత్తం మిథ్యాజ్ఞానం. ఆదిశబ్దేన రాగాదిరుక్తః. ఉక్తేర్థే శ్రుతిపదవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) సుఖమేవ-గచ్ఛతీతి సమ్బన్ధః. ఫలరూపేణవర్తమానస్యకథంకర్మసమ్బన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఫలమితి) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (నిరతిశయమితి) ౨౦

రం.— (అథ్యస్తేచ్చనంచన్ద్రమసశ్చదైవః ప్రాణఆవిశతీతి) ＊ అద్భైతస్యప్రాణస్యాపశ్శరీరంజ్యోతీరూపమసౌచన్ద్రఇతిపూర్వముక్తత్వాత్ అధిష్ఠానభూతాభ్యోద్భ్యః, అధిష్ఠాతుశ్చన్ద్రాచ్చ హేతోరేనం-పరలోకినం దైవః ప్రాణఆవిశతీత్యర్థః. తస్యలక్షణమాహ (సవైదైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చనవ్యథతేథో నరిష్యతీతి). అత్రాసఞ్చరన్నితిదృష్టాన్తార్థం. యథాఅసఞ్చరన్నవ్యథతే-నత్రాన్తో భవతి, తథాసఞ్చరన్నపి హీనవ్యథతే, అథో-అపిచ నరిష్యతి-＊రిష్ హింసాయాం. ననశ్యతి. సవై-సఏవదైవః ప్రాణఇత్యర్థః. అప్రతిహతగమనాదివ్యాపారహేతుస్సాంస్థాన ర్థః ప్రాణోదైవః ప్రాణఇతిభావః. పృథివ్యగ్నిద్యావాదిత్యాప్చన్ద్రరూపదేవతాప్రసాదాదేవాస్యమనోవాక్ప్రాణా ఏవంవిధాభవన్తీత్యర్థః. ఏవంజీవోపకరణానాం తేషాంమనోవాక్ప్రాణానాం పరలోకేఆత్మోపకారకత్వాతిశయముక్త్వా ఏవంవిదఃఫలమాహ (సఏవంవిత్సర్వేషాంభూతానామాత్మా భవతియథైషాదేవతైవమితి) యథాఏషా-పూర్వోక్తావాగిన్ద్రియాదిదేవతా సర్వేషాంభూతానామాత్మా భవతి. అత్రవాఙ్మనః ప్రాణదేవతానాంసర్వభూతాత్మత్వంనామసర్వభూతాన్తర్వర్తిజ్ఞానతత్ప్రేరణసామర్థ్యం. ఏవంసోయమపిభవతి-యఏవంవిత్-ప్రాణాదీనాంపరలోకేఆత్మోపకారకత్వాతిశయంజానన్. సర్వభూతాత్మా భవతీత్యర్థః. అత్రైషాదేవతేతిజాతావేకవచనం-పృథివ్యగ్న్యాదిత్యాదీనాం బహుత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (సయథైతాందేవతాంసర్వాణిభూతాన్యవన్తీతి) సయథా-సదృష్టాన్తో యథా-ఏవమేవేదమిత్యర్థః. తదేవవివృణోతి (ఏతామిత్యాదినా) ఏతాంవాగాదిదేవతాంయథాసర్వేపి జన్తవఃఅవన్తి-＊అవరక్షణగతికాన్త్యాదిషు. పూజయన్తీత్యర్థః. ఏవంవిదం-పూర్వోక్తవాగాద్యుపకారవిశేషవిదమప్యేవమేవసర్వాణిభూతానిపూజయన్తీత్యర్థః. నన్వేవంవిదస్సర్వభూతప్రేరకత్వే తానితానిభూతానితత్తత్పాపకర్మసు ప్రేరయతస్తస్యతత్పాపం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యదుకించేమాః ప్రజాశ్శోచన్త్యమైవాసాంతద్భవతీతి) యదు-యస్మాద్వాగాదిదేవతోపాసకప్రేరణప్రయుక్తాదేవపాపాద్ధేతోరిమాః ప్రజాఃకించ-కించనశోచన్తి-తత్-ప్రజాశోకనిమిత్తంపాపంఆసాం-ప్రజానామేవభవతి. అమా-సహ. సద్యఇత్యర్థః. ＊అమా సహసమీపేచేతినైఘణ్టుకాః. నత్వేవంవిదః ప్రేరయితురపితత్పాపంభవతీత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (పుణ్యమేవాముంగచ్ఛతీతి) యస్మాదముం-ఉపాసకంపూర్వోక్తగుణవిశిష్టవాగాద్యుపాసనప్రయుక్తంపుణ్యమేవగచ్ఛతి-ప్రాప్తం,. తేనచపుణ్యేనాయంపూర్వోక్తవాగాదిదేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్తః,-అతస్తద్దేవతావదేవాస్యాపినపాపసంబన్ధగన్ధఇత్యర్థః. ఘార్ష్టానికేఉక్తార్థసిద్ధ్యర్థందృష్టాన్తంశిక్షయతి (నహవైదేవాన్పాపంగచ్ఛతీతి) తత్తత్పాపకర్మసుప్రవర్తకానామపీన్ద్రియాధిష్ఠాతృదేవతానాంయథాతత్పాపంనప్రాప్నోతి-తాదృశో మహిమాహితేషాం-అతస్తద్వద్దేవతద్విదోపితత్సాయుజ్యంప్రాప్తస్యనసర్వభూతప్రేరణకృతపాపప్రసక్తిరితిభావః. ౨౦

శం.— ＊తఏతేసర్వఏవసమాస్సర్వేనన్తాఇత్యవిశేషేణవాఙ్మనః ప్రాణానాముపాసనముక్తం-నాన్యతమగతోవిశేషఉక్తః. కిమేవమేవప్రతిపత్తవ్యం-కింవావిచార్యమాణేకశ్చిద్విశేషో వ్రతం-ఉపాసనంప్రతిప్రతిపత్తుంశక్యతఇతి. ఉచ్యతే-అథాతః-అనన్తరం వ్రతస్య-ఉపాసనస్యమీమాంసా-ఉపాసనకర్మవిచారణేత్యర్థః. ఏషాంప్రాణానాంకస్యకర్మవ్రతత్వేనధారయితవ్యమితిమీమాంసాప్రవర్తతే. తత్ర (ప్రజాపతిః) హశబ్దఃకిలార్థే. ప్రజాపతిఃకిలప్రజాఃసృష్ట్వాకర్మాణి-కరణానివాగాదీని. కర్మార్థానిహితానీతికర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ససృజే-సృష్టవాన్వాగాదీ

నికరణానీత్యర్థః. తానిపునస్సృష్టాన్యన్యోన్యేన- ఇతరేతరమస్పర్ధన్త- స్పర్ధాం- సఙ్ఘర్షంచక్రుః. కథం. వదిష్యామ్యేవ- స్వవ్యాపారాద్వదనాదనుపరతైవాహంస్యామితివాగ్వ్రతందధ్రే- ధృతవతీ. యద్యన్యోపిమత్సమో స్తిస్వవ్యాపారాదనుపరన్తుంశక్తః - సోపిదర్శయత్వాత్మనోవీర్యమితి. తథా ద్రక్ష్యామ్యహమితిచక్షుః. శ్రోష్యామ్యహమితిశ్రోత్రం. ఏవమన్యాన్యపికర్మాణి- కరణానియథాకర్మ - యద్యద్యస్యకర్మయథాకర్మ. తాని- కరణానిమృత్యుః - మారకః శ్రమః- శ్రమరూపీభూత్వాఉపయేమే- సఙ్జగ్రాహ. కథం. తాని- కరణాని స్వవ్యాపారేప్రవృత్తాన్యాప్నోత్- శ్రమరూపేణాత్మానందర్శితవాన్. ఆప్త్వాచతాన్యవారున్ధత్- అవరోధంకృతవాన్మృత్యుః. స్వకర్మభ్యఃప్రచ్యావితవానిత్యర్థః. తస్మాదద్యత్వేపివదనే స్వకర్మణిప్రవృత్తావాక్ శ్రామ్యత్యేవ- శ్రమరూపిణామృత్యునాసంయుక్తా స్వకర్మతఃప్రచ్యావ్యతే. తథాశ్రామ్యతిచక్షుః. శ్రామ్యతిశ్రోత్రం. అథేమమేవ- ముఖ్యం ప్రాణంనాప్నోత్- సప్రాప్తవాన్మృత్యుఃశ్రమరూపీ. యోయంమధ్యమఃప్రాణః- తం. తేనాద్యత్వేపిఅశ్రాన్తఏవకర్మణి ప్రవర్తతే. తాని- ఇతరాణికరణానితంజ్ఞాతుందధ్రిరే- ధృతవన్తిమనః. అయంవైనః - అస్మాకంమధ్యేశ్రేష్ఠః - ప్రశస్యతమః. అభ్యధికః. యస్మాద్యఃసఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చనవ్యథతే, నరిష్యతి. హన్తైదానీంఅస్యైవ - ప్రాణస్యసర్వేవయంరూపమసామ - ప్రాణమాత్మత్వేనప్రతిపద్యేమహి. ఏవం వినిశ్చిత్యత ఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్ - ప్రాణరూపమేవాత్మత్వేనప్రతిపన్నాః ప్రాణవ్రతమేవదధ్రిరే అస్మద్వ్రతానిమృత్యోర్వారణాయపర్యాప్తానీతి. యస్మాత్ప్రాణేనరూపేణరూపవన్తీతరాణిచలనాత్మనా, స్వేనచప్రకాశాత్మనా.. నహిప్రాణాదన్యత్రచలనాత్మకతోపపత్తిః. చలనవ్యాపారపూర్వకాణ్యేవహిసర్వదాస్వవ్యాపారేషుఉత్సహన్తే. తస్మాదేతే- వాగాదయఃఏతేన- ప్రాణాభిధానేనాఖ్యాయన్తే-అభిధీయన్తేప్రాణాఇత్యేవం. యఏవం ప్రాణాత్మతాంసర్వకరణానాం, వేత్తిప్రాణశబ్దాభిధేయత్వం, చ - తేనహవావ-తేనైవవిదుషాతత్కులమాఖ్యాతమాచక్షతేలౌకికాః- యస్మిన్కులేసవిద్వాన్జాతోభవతి- తత్కులంవిద్వన్నామ్నైవప్రథితంభవతిఅముష్యేదంకులమితి-యథాతాపత్యఇతి. యఏవం- యథోక్తంవేదవాగాదీనాంప్రాణస్వరూపతాంప్రాణాఖ్యత్వంచ- తస్యైతత్ఫలం. కించ- యఃకశ్చిత్ ఉహఏవంవిదా- ప్రాణాత్మదర్శినాస్పర్ధతేతత్ప్రతిపక్షీసన్- సోస్మిన్నేవశరీరేఉపశుష్యతి- శోషముపగచ్ఛతి. అనుశుష్యహైవ - శోషంగత్వైవాన్తతః - అన్తేమ్రియతే నసహసోపద్రుతోమ్రియతే. ఇతి- ఏవముక్తమధ్యాత్మం ప్రాణాత్మదర్శనముక్త్యోపసంహారోఽధిదైవతప్రదర్శనార్థః. ౨౧

అ.—— అథేత్యాదివాక్యస్యవక్తవ్యశేషాభావాదానర్థక్యమాశఙ్క్య వ్యవహితోపాసనానువాదేనతదఙ్గవ్రతవిధానార్థముత్తరంవాక్యమిత్యానర్థక్యంపరిహరతి (తదేతదిత్యాదినా) వ్రతమిత్యవశ్యానుష్ఠేయంకర్మోచ్యతే. జిజ్ఞాసాయాస్తత్త్వపరిశుద్ధ్యర్థః. ఉపాసనోక్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (అనన్తరమితి) విచారణామేవస్ఫోరయతి (ఏషామితి) ప్రస్తుతాయాం మీమాంసాయాంప్రాణవ్రతమభగ్నత్వేనధారణీయమితినిర్ధారణార్థమాఖ్యాయికాంప్రణయతి (తత్రేత్యాదినా) కథంవాగాదికరణేషుకర్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మార్థానీతి) తదీయసృష్టేరుపయోగముపదర్శయితుంభూమికాంకరోతి (తానీతి) స్పర్ధాప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) యథాకర్మ- స్వీయంస్వీయంవ్యాపారమనుసృత్యవ్రతందధ్రిరేవాగాదీనికరణానీత్యర్థః. ప్రజాపతేర్వాగాదిషుశ్రమద్వారాస్వకర్మప్రచ్యుతిరాసీదిత్యత్రకార్యలిఙ్గకమనుమానంప్రమాణయతి (తస్మాదితి) వాగాదీనాంభగ్నవ్రతత్వనిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రజాపతేఃప్రాణేమృత్యుగ్రస్తత్వాభావేకార్యలిఙ్గకమనుమానంసూచయతి (తేనేతి) ప్రవర్తతే- ప్రాణఇతిసమ్బన్ధః. తథాపికథంప్రాణస్యైవవ్రతంధార్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తానీతి) జ్ఞాపనార్థమనుసన్ధానప్రకారమేవదర్శయతి (అయమితి) తస్యశ్రేష్ఠత్వేఫలితమాహ (హన్తేతి) ఇతిశ[illegible]ఙ్కాంకరోతి (ఏవంవినిశ్చిత్యేతి) అస్మాకం- వాగాదీనాంవ్రతానిమృత్యోర్వారణాయనపర్యాప్తానీతివినిశ్చిత్యదధ్రిరేప్రాణవ్రతమేవేతిసమ్బన్ధః ప్రాణరూపత్వముక్త్వాకరణానాంతన్నామత్వమాహ (యస్మాదితి) యస్మాదిత్యస్యతస్మాదిత్యనేనసమ్బన్ధః ప్రాణరూపంచలనాత్మత్వమితికుతోనిశ్చీయతే- తత్రాహ (నహీతి) తర్హితరేషుప్రకాశాత్మకత్వమేవ- నచలనాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలనేతి) సమ్ప్రతివిద్యాఫలమాహ (యఏవమితి) తదేవస్పష్టయతి (యస్మిన్నితి) తపతీ- సూర్యస్యసుతా. తస్యాఃవంశస్తాపత్యః. తస్యైవంఫలమిత్యుక్తైపూర్వోక్తమేవస్ఫుటయతి (యఏవమిత్యాదినా) నకేవలంవిద్యాయాయథోక్తమేవఫలం - కింతుఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కించేతి) ప్రాణవిదాసహస్పర్ధానకర్తవ్యేతిభావః. ఇత్యధ్యాత్మమిత్యస్యానర్థక్యమాశఙ్క్యాహ (ఇత్యేవమితి) ౨౧

౨౦.—— ఏవమధ్యాత్మనఃప్రాణానాంసాధారణ్యేనోపాస్యత్వముక్తం. తత్రప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యనిర్ధారణాయారభతే (అథాతోవ్రతమీమాంసేతి) అథ- అనన్తరంఅతః - ఏతావత్పర్యన్తంసామాన్యేనవాఙ్మనఃప్రాణానాంత్రయాణాముపాసనస్యోక్తత్వాత్- వ్రతస్య- ఉపాసనాత్మకవ్రతస్యమీమాంసా- విచారః. ప్రవర్తతఇతిశేషః. ఏతేషాంత్రయాణాంమధ్యేకింవిషయకముపాసనంముఖ్యతయాకర్తవ్యమితివిచార్యతఇతి యావత్. (ప్రజాపతిర్హకర్మాణిససృజఇతి) హః ప్రసిద్ధౌ. ప్రజాపతిః-చతుర్ముఖః. ప్రజాపతిశబ్దముఖ్యార్థస్యేశ్వరోవాచతుర్ముఖద్వారా కర్మాణి- కర్మజ్ఞానేన్ద్రియాణివ్యష్టిరూపాణిససృజే- సృష్టవానిత్యర్థః. (తానిసృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త) ఏవంసృష్టానితాని- ఇన్ద్రియాణిపరస్పరంస్వస్వవ్యాపారాధిక్యాభిమానేనస్పర్ధాంకృతవన్తీత్యర్థః. కథం. (వదిష్యామ్యేవాహమితివాగ్దధ్రే) *ధృఙ్ అవస్థానఇతిహిధాతుః. అహమేవవదిష్యామి- నాన్యఃకశ్చిన్మత్తోవక్తుంసమర్థఇతివాగ్దధ్రే - అభిమన్యమానాస్థితవతీత్యర్థః. (ద్రక్ష్యామ్యహమితిచక్షురిత్యాది) స్పష్టోర్థః. (ఏవమన్యాన్యపికర్మాణియథాకర్మేతి) ఏవం- అహమేవస్ప్రక్ష్యామ్యహమేవ గృహ్ణామీత్యాదిప్రకారేణఅన్యాన్యపికర్మాణి- ఇన్ద్రియాణియథాకర్మ- యథాస్వవిషయమభిమన్యమానాన్యవస్థితవన్తీత్యర్థః. (తానిమృత్యుఃశ్రమోభూత్వోపయేమేఇతి) తాని - ఏవందురభిమానేనావిరతంస్వస్వవ్యాపారేషు

ఉ.— అథాధిదైవతంజ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యో భాస్యామ్యహమితిచన్ద్రమాఏవమన్యా దేవతా యథాదేవతగ్ం సయథైషాం ప్రాణానాంమధ్యమః ప్రాణఏవమేతాసాం దేవతానాంవాయుర్మ్లోచన్తిహ్యన్యా దేవతానవాయుః సైషానస్తమితా దేవతాయద్వాయుః॥ ౨౨

వర్తమానానివాక్చక్షురాదీనిమృత్యుః- వ్యాపారనిరోధకోదేవతావిశేషః శ్రమోభూత్వా - గ్లానిరూపస్సన్నుపయేమె - సమీపంప్రాప్త ఇత్యర్థః. (తాన్యాప్నోత్) శ్రమరూపోమృత్యుస్తాని- ఇన్ద్రియాణిఆప్నోత్- ప్రాప్తవాన్. (తాన్యాప్త్వామృత్యురవారున్ధత్) తాని- ఇన్ద్రియాణిఆప్త్వా- ప్రాప్యఅవారున్ధత్- అవరోధంకృతవాన్. కార్యాసమర్థాన్యకరోదిత్యర్థః. అత్రఉపయేమె - ఆప్నోత్ - అవారున్ధదితి క్రమోక్తిః శ్రమస్య క్రమాభివృద్ధ్యాకార్యాసామర్థ్యప్రయోజకతాభిప్రాయేణేతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (తస్మాత్ శ్రామ్యత్యేవేత్యాదినా) శ్రామ్యతి- శ్రమం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. నిరన్తరవ్యాపారేవాగాదీనాం శ్రమప్రాప్తిరద్యాపిదృశ్యమానాపూర్వమప్యేవమేవసమభవదిత్యర్థజ్ఞాపికేత్యర్థః. వాగాద్యుక్తిస్సర్వేన్ద్రియోపలక్షణార్థా. అథవివక్షితంముఖ్యప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యంవక్తుంతస్యేన్ద్రియేభ్యోవైలక్షణ్యమాహ (అథేమమేవనాప్నోద్యోయంమధ్యమః ప్రాణఇతి) యోయం- ప్రసిద్ధఃమధ్యమః- దేహమధ్యేవర్తమానః ప్రాణః - తమేవనిరన్తరముచ్ఛ్వాసాదివ్యాపారేవర్తమానమపివాగాదీనివశ్రమోనాప్నోదిత్యర్థః. అద్యాపిహిప్రాణస్యోచ్ఛ్వాసాదౌశ్రమాభావోదృశ్యతేఽతఏవేతిభావః. (తానిజ్ఞాతుందధ్రిరే) తాని - శ్రాన్తానివాగాదీనీన్ద్రియాణిఅస్మాకంనిరన్తరవ్యాపారంకుర్వతాంమధ్యేయంశ్రమరూపోమృత్యుర్నప్రాప్తః- సశ్రేష్ఠోభవిష్యతి - అతోస్మాసుశ్రమరహితఃకఃశ్రేష్ఠఇతి జ్ఞాతుందధ్రిరే- నిశ్చయేనప్రవృత్తానీత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థానేఇతిహిధాతుః. (అయంవైనఃశ్రేష్ఠోయఇత్యాది) ఏవంజ్ఞాతుంప్రవృత్తానీన్ద్రియాణినిరన్తరవ్యాపారేప్యశ్రమంముఖ్యప్రాణందృష్ట్వా - ఇతినిశ్చితవన్తః కిమితి. అయంవై - అయమేవముఖ్యః ప్రాణః - అస్మాకం ప్రాణానాంమధ్యేశ్రేష్ఠః. యతోఽయంసంచరన్నప్యసఞ్చరన్నివనవ్యథతే- నశ్రమం ప్రాప్నోతి. అత్రాసఞ్చరన్నితిదృష్టాన్తార్థం. అథోశబ్దఃఅప్యర్థః. నరిష్యతి- నహింస్యతేఽపి. * రుషరిషహింసాయామితిహిధాతుః. హన్తేత్యనురూపప్రధానలాభజేహర్షే. తస్మాదయమేవాస్మాకంశ్రేష్ఠఇతిహేతోరస్యైవ-ముఖ్యప్రాణస్యసర్వేవయం- వాగాదయోరూపమసామ- తదధీనప్రవృత్తయోభవేమేతి. ఇత్యేవంనిశ్చిత్యతేసర్వే- వాగాదయఃఏతస్యైవ- ముఖ్యప్రాణస్యరూపమభవన్- తదధీనవృత్తయోఽభవన్నిత్యర్థః. అతఏవ * తఇన్ద్రియాణీత్యధికరణేసర్వేన్ద్రియాణాంముఖ్యప్రాణాధీనవృత్తిత్వేనవృత్తివైలక్షణ్యాన్నముఖ్యప్రాణస్యేన్ద్రియాన్తర్భావ ఇత్యుక్తం. తథాహి- తత్రకింసర్వే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాఇన్ద్రియాణి- ఉతముఖ్యప్రాణవ్యతిరిక్తాఏవేతివిశయె - జీవోపకరణత్వావిశేషాత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వావిశేషాచ్చ ముఖ్యప్రాణోప్యేన్ద్రియాణీతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే- * తఇన్ద్రియాణి తద్వ్యపదేశాదన్యత్రశ్రేష్ఠాత్ * భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చేతి సూత్రద్వయేనసిద్ధాన్తితం. అయమర్థః - తఏవ- వాగాదయఇన్ద్రియాణి- నతుశ్రేష్ఠప్రాణః- తథాహి- శ్రేష్ఠప్రాణాదన్యత్రైవ- ఇతరేష్వేవ * ఇన్ద్రియాణిదశైకంచేతీన్ద్రియత్వవ్యపదేశాత్. కిఞ్చ- భేదశ్రుతేః- * ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిప్రాణాపేక్షయాఇన్ద్రియాణాంభేదకథ్యపదేశాత్నశ్రేష్ఠఃప్రాణఇన్ద్రియం. నచతథైవ * మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతిమనసాపిభేదవ్యపదేశాదిన్ద్రియత్వాభావశ్శఙ్క్యః- * మనఃషష్ఠానీన్ద్రియాణి * ఇన్ద్రియాణిదశైకం చేత్యాదీనాంమనస ఇన్ద్రియాన్తర్భావగ్రాహకప్రమాణానాంపరోక్తరీత్యా * గామశ్వం బ్రాహ్మణంచైవ త్రీణితేజాంసినస్పృశేదిత్యత్ర అతేజోభ్యాంగోబ్రాహ్మణాభ్యాం తేజస్సఙ్ఖ్యాపూరణవత్, * వేదానధ్యాపయామాసమహాభారతపఞ్చమానిత్యాదావవేదేనభారతేనవేదసఙ్ఖ్యాపూరణవచ్చ అనిన్ద్రియేణమనసేన్ద్రియసఙ్ఖ్యాపూరకతయాన్యథాసిద్ధత్వేపి * ఇన్ద్రియాణాంమనశ్చాస్మీత్యనన్యథాసిద్ధప్రమాణసద్భావేనమనసఇన్ద్రియత్వధ్రౌవ్యాత్, ముఖ్యప్రాణేఇన్ద్రియత్వగ్రాహకప్రమాణాభావాచ్చ. అతః * ప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణీతిశ్రుతౌ ప్రాణేనగోబలీవర్దన్యాయావతారః - మనసితుతదవతారోనైవేతిద్రష్టవ్యం. వైలక్షణ్యాచ్చ- * ఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్నితిచక్షురాదీన్ద్రియాణాంతదధీనప్రవృత్తిత్వలక్షణకార్యవైలక్షణ్యదర్శనాచ్చఇన్ద్రియేభ్యోభిన్నఏవప్రాణఇతి ప్రకృతమనుసరామః. (తస్మాదేతఏతేనాఖ్యాయన్తేప్రాణాఇతి) యస్మాత్కారణాత్ వాగాద్యాఃప్రాణస్యైవరూపమభవన్- తస్మాదేతేవాగాదయఃఏతేన- ప్రాణనామ్నైవప్రాణాఇత్యేవోచ్యన్తే. అతోమనోవాగాద్యపేక్షయాప్రాణస్యైవశ్రైష్ఠ్యమితిసఏవముఖ్యతయోపాస్య ఇతిభావః. ఏవమధ్యాత్మోపాస్యవిషయమీమాంసాం పరిసమాప్యోపాసకస్యఫలమాహ (తేనహవావతత్కులమాచక్షతేయస్మిన్కులేభవతియఏవం వేదేతి) యఃఏవం- పూర్వోక్తాకారేణముఖ్యప్రాణంవేద- సఃయస్మిన్కులేభవతి- జాయతే. తత్కులంతేనవావ-తన్నామ్నైవహ- ప్రసిద్ధమాచక్షతే- యథారఘుకులంయదుకులమితి. కులశ్రేష్ఠోభవతీతియావత్. (యఉహైవంవిదాస్పర్ధతేఅనుశుష్యతిహైవాన్తతోమ్రియతఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. హశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. యఃపుమానేవంవిదా- ఉక్తగుణవిశిష్టప్రాణవిదాసాకంస్పర్ధతే - సఃఅనుశుష్యత్యేవ- శుష్కోభూత్వాఅన్తతః-బహుకాలేనమ్రియతే. చిరకాలంరోగాదినాశుష్కశరీరోమ్రియతే - నసహసేత్యర్థః. హ - ప్రసిద్ధంప్రాణోపాసనమాహాత్మ్యమిత్యర్థః. (ఇత్యధ్యాత్మం) ప్రాణోపాసనప్రకారఉక్తఇతిశేషః. ౨౧

శం.— అథ - అనన్తరమధిదైవతం - దేవతావిషయందర్శనముచ్యతే. కస్యదేవతావిశేషస్యవ్రతధారణంశ్రేయఇతిమీమాంస్యతే. అధ్యాత్మవత్సర్వంజ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే- తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యః - భాస్యామ్యహమితిచన్ద్రమాః - ఏవమన్యాదేవతాఃయథాదైవతం.

ఉ.— అథైష శ్లోకో భవతి యతశ్చోదేతి సూర్యోऽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతీతి ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేऽస్తమేతి తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మగ్ం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇతి యద్వా ఏతేऽముర్హ్యధ్రియన్త తదేవాప్యద్య కుర్వన్తి। తస్మాదేకమేవ వ్రతం చరేత్ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేన్మా పాప్మా మృత్యురాప్నువదితి యద్యు చరేత్సమాపిపయిషేత్తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి॥ ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

———

సః- దృష్టాన్తో ధ్యాత్మం వాగాదీనామేషాం ప్రాణానాం మధ్యే మధ్యమః ప్రాణో మృత్యునా నాస్తః, స్వకర్మణా న ప్రచ్యావితః- స్వేన ప్రాణవ్రతేనాభగ్నవ్రతో, యథా- ఏవమేతాసామగ్న్యాదీనాం దేవతానాం వాయురపి. మ్లోచన్తి - అస్తం యన్తి. స్వకర్మభ్య ఉపరమన్తే యథాధ్యాత్మం వాగాదయోऽన్యా దేవతాః - అగ్న్యాద్యాః. న వాయురస్తం యాతి - యథా మధ్యమః ప్రాణః. అతః సైషానస్తమితా దేవతా యద్వాయుః - యోऽయం వాయుః. ఏవమధ్యాత్మమధిదైవం చ మీమాంసిత్వా నిర్ధారితం నాయుర్వాన్నో వ్రతమభగ్నమితి. ౨౨

ఆ.— అధ్యాత్మదర్శనముక్త్వాऽధిదైవతదర్శనం వక్తుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (అథేతి) తర్హి జ్వలిష్యామీత్యాదికమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్యేతి) వదిష్యామీత్యాదావుక్తం వ్యాఖ్యానమిహాపి ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (అధ్యాత్మవదితి) యథాదైవతం- స్వం స్వం దేవతా వ్యాపారమనతిక్రమ్యాన్యా దేవతాః- విద్యుదాద్యా దధ్రిరే వ్రతమిత్యర్థః. సయథేత్యాదివ్యాచష్టే (అధ్యాత్మమితి) వాయురపి- మృత్యునానాప్తః స్వకర్మణా న ప్రచ్యావిత ఇతి స్వేన వాయువ్రతేనాభగ్నవ్రత ఇతి శేషః. తదేవ సాధయతి (మ్లోచన్తీతి) బ్రాహ్మణోక్తమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౨౨

రం. — (అథాధిదైవతం) ఉపాసనాప్రకారముచ్యత ఇతి శేషః (జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే) అహమేవ జ్వలిష్యామి- మత్సమః కోపి జ్వలనవ్యాపారేణ నాస్తీత్యగ్నిర్దధ్రే - ధృతవాన్ - నిశ్చిత్య నిరన్తరజ్వలనపరో బభూవేత్యర్థః. (తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యో భాస్యామ్యహమితి చన్ద్రమా ఇతి) స్పష్టోర్థః. (ఏవమన్యా దేవతా యథాదైవతమితి) ఏవమేవ అన్యాః- శ్రోత్రాద్యభిమానిన్యో దిగాదిదేవతాః యథాదైవతం- తత్తద్దేవతావృత్తిమనతిక్రమ్యాభిమానిరేతథా నిరన్తరం స్వస్వవ్యాపారపరాశ్చాభూవన్నిత్యర్థః. (సయథైషాం ప్రాణానామితి) యథా అధ్యాత్మమితరేషాం వాగాదిప్రాణానాం మధ్యే హృదయమధ్యవర్తీ సః- పూర్వోక్తో ముఖ్యప్రాణః శ్రేష్ఠః- ఏవమధిదైవతమితరాసామగ్నిసూర్యాదిదేవతానాం మధ్యే వాయుః శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (మ్లోచన్తి హ్యన్యా దేవతా న వాయురితి) ఇతరా అగ్నిసూర్యాద్యా దేవతాః మ్లోచన్తి - అస్తం గచ్ఛన్తి. న వాయుః- తస్యాహోరాత్రమేకరూపత్వాదితి భావః (సైషానస్తమితేతి) యద్వాయుః- యదితి లిఙ్గవ్యత్యయః ఛాన్దసః. యో వాయురిత్యుచ్యతే - సైషానస్తమితా దేవతా- తస్మాదధిదైవతం వాయురేవ శ్రేష్ఠత్వేన నిర్ధారితః పూర్వవదగ్నిసూర్యాదిభిర్దేవతైః- అతః ప్రాధాన్యేన స ఏవోపాస్య ఇతి భావః. ౨౨

———

శం.— అథైతస్యైవార్థస్య ప్రకాశక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. యతశ్చ- యస్మాద్వాయోరుదేతి - ఉద్గచ్ఛతి సూర్యోऽధ్యాత్మం చ చక్షురాత్మనా ప్రాణాత్, అస్తం చ యత్ర- వాయౌ ప్రాణే చ గచ్ఛత్యపరసన్ధ్యాసమయే స్వాపసమయే చ పురుషస్య. (తం దేవాః) తం ధర్మం దేవాశ్చక్రిరే- ధృతవన్తో వాగాదయోऽగ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చ పురా విచార్య. స ఏవాద్య- ఇదానీం, శ్వోపి - భవిష్యత్యపి కాలే, అనువర్త్యతేऽనువర్తిష్యతే చ దేవైరిత్యభిప్రాయః. తత్రేమం మన్త్రం సఙ్క్షేపతో వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం (ప్రాణాద్వా ఏష సూర్య ఉదేతి ప్రాణేऽస్తమేతి) తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇత్యస్య కోర్థ ఇతి. ఉచ్యతే- యద్వై ఏతే వ్రతమముర్హి - అముష్మిన్కాలే వాగాదయోऽగ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చాధ్రియన్త- తదేవాద్యాపి కుర్వన్తి- అనువర్తన్తేऽనువర్తిష్యన్తే వ్రతం తయోరభగ్నమేవ. యత్తు వాగాదివ్రతం చ తద్భగ్నమేవ- తేషామస్తమనకాలే చ వాయౌ ప్రాణే చ నిమ్లుక్తిదర్శనాత్. అథైతదన్యత్రోక్తం "యదా వై పురుషః స్వపితి ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతి ప్రాణం మనః ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం యదా ప్రబుధ్యతే ప్రాణాదేవాధి పునర్జాయన్త ఇత్యధ్యాత్మం అథాధిదైవతం యదా వా అగ్నిరనుగచ్ఛతి వాయుం తర్హ్యనూద్వాతి తస్మాదేనముదవాసీదిత్యాహుర్వాయుం హ్యనూద్వాతి యదాదిత్యోऽస్తమేతి వాయుం తర్హి ప్రవిశతి వాయుం చన్ద్రమా వాయౌ దిశః ప్రతిష్ఠితాః వాయోరేవాధి పునర్జాయన్త ఇతి. యస్మాదేవ వ్రతం వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చానుగతం- యదేతద్వాయోశ్చ ప్రాణస్య చ పరిస్పన్దాత్మకత్వం సర్వైర్దేవైరనువర్త్యమానం వ్రతం- తస్మాదన్యోప్యేకమేవ వ్రతం చరేత్. కిం తత్. ప్రాణ్యాత్- ప్రాణనవ్యాపారం కుర్యాత్. అపాన్యాత్ - అపాననవ్యాపారం చ. నహి ప్రాణవ్యాపారస్య ప్రాణనాపాననలక్షణస్యోపరమోऽస్తి. తస్మాత్తదేవైకం వ్రతం చరేద్ధిత్వేన్ద్రియాన్తరవ్యాపారం. నేన్మా- మాం పాప్మా మృత్యుః- శ్రమరూపీ ఆప్నువత్ -నాప్నుయాత్. నేచ్ఛబ్దః పరిభయే. యద్యహమస్మాద్వ్రతాత్ప్రచ్యుతః స్యాం- గ్రస్త ఏవాహం మృత్యునేత్యేవం త్రస్తో ధారయేత్ప్రాణవ్రతమిత్యభిప్రాయః. యది- కదాచిదు చరేత్ - ప్రారభేత ప్రాణవ్రతం- సమాపిపయిషేత్ - సమాపయితుమిచ్ఛేత్. యదిహ్యస్మాద్వ్రతాదుపరమేత్- ప్రాణః పరిభూతః స్యాద్దేవాశ్చ- తస్మాత్సమాపయేదేవ. తేన ఉ- తేనానేన వ్రతేన- ప్రాణాత్మప్రతిపత్త్యా- సర్వభూతేషు వాగాదయోऽగ్న్యాదయశ్చ మదాత్మకా ఏవాయం ప్రాణ ఆత్మా సర్వపరిస్పన్దకృదేవం. తేనానేన వ్రతధారణేనైతస్యా ఏవ ప్రాణదేవతాయాః సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. ఏకాత్మత్వం. సలోకతాం- సమానలోకతాం వా. ఏకస్థానత్వం. విజ్ఞానమాన్ద్యాపేక్షమేతత్. జయతి- ప్రాప్నోతీతి. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౨౨.— బ్రాహ్మణార్థదార్ఢ్యార్థం మన్త్రమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) సూర్యోఽధిదైవముదయకాలే వాగాదిరూపోఽద్భ్యః తస్మిన్నేవాపరసన్ధ్యాసమయేఽస్తం గచ్ఛతి. స ఏవాధ్యాత్మం ప్రబోధసమయే చక్షురాత్మనా ప్రాణాదుదేతి- పురుషస్య స్వాపసమయే చ తస్మిన్నేవాస్తం గచ్ఛతీతి యత్తచ్ఛబ్దాదావిభాగః. శ్లోకస్యోత్తరార్ధం ప్రాణాదిత్యాది బ్రాహ్మణవ్యవహితం శ్లోకపూర్వార్ధతాం జ్ఞాపనార్థం ప్రథమం వ్యాచష్టే (తం దేవా ఇతి) ధారణస్య ప్రకృతత్వాత్సామాన్యేన చ విశేషం లక్షయిత్వాహ (ధృతవన్త ఇతి) స ఏవేతి ధర్మపరామర్శః. తత్రేతి సప్తమీ సమ్బన్ధమన్త్రమధికరోతి. ఇమం మన్త్రమితి పూర్వార్ధోక్తిః. ఉత్తరార్ధస్య బ్రాహ్మణ యాకాఙ్క్షాపూర్వకముక్త్వా వ్యాచష్టే (తమిత్యాదినా) వైరభగ్నం - దేవైరభగ్నత్వేన వినా హాని నేతం తేను గచ్ఛన్తీత్యర్థః విశేషణస్యార్థవత్త్వం సాధయతి (యత్త్వితి) ఉక్తహేతుమన్త్ర రహస్యమాశ్రిత్య విశదయతి (అథేతి) యథా త్రైలోక్యపదార్థో యజ్ఞార్థః. అను గచ్ఛతి- శాస్త్రీయ త్వేతత్. వాయుమను- పతద్రీవ వలస్యమ్న్యాదేవత్వాదితి - అస్తమేతి. ఉదవాసీత్ - అస్తం గత ఇత్యర్థః. ఇతి శబ్దోక్తి రహస్యవిషయ వాక్యసమాప్త్యర్థః. అధ్యాత్మం ప్రాణవ్రతం, మధిదైవతం చ వాయువ్రతమిత్యేకమేవ వ్రతం ధార్యమితి మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం ప్రతిపాద్యత స్మాదితి వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) న హి వాగాదయో గ్రావ్యవమేవాపరేస్పష్టవిరహిణస్తాత్సుమర్త్యన్ని- తేన ప్రాణాదివ్రతం త్రైరనువర్త్యత ఏవేత్యర్థః. ఏకమేవేతి నియమే ప్రాణవ్యాపారస్యాభగ్నత్వం హేతుమాహ (న హీతి) తదనుచరమేవ ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నను ప్రాణనాద్యభావే జీవనాసమ్భవాత్తస్యాశక్యత్వాత్తదపస్థానమవిధేయమిత్యాశఙ్క్యోపకారలభ్యం నియమం దర్శయతి (హిత్వేతి) నేదిత్యాదివాక్యస్యాపరార్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థమాహ (యద్యపీతి) ప్రాణవ్రతస్యానుష్ఠానసమాశఙ్క్యాస త్వేన్ద్రియవ్యాపారనివృత్తిరూపం సన్న్యాసమాచరణమనువర్తయేదిత్యాహ (యదీతి) విపక్షే దోషమాహ (యది హీతి) ప్రాణాదిసమ్భవపరిహారార్థం నియమం నిగమయతి (తస్మాదితి) విద్యాఫలం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తేనేతి) వ్రతమేవ విశినష్టి (ప్రాణేతి) ప్రతిపత్తిమేవ ప్రకటయతి (సర్వభూతేష్వితి) సమ్ప్రతి విద్యాఫలం కథయతి (ఏవమితి) కథమేకస్మిన్నేవ విజ్ఞానే ఫలవికల్పస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య విజ్ఞాన ప్రకర్షాపేక్షం సాయుజ్యం - తన్నికర్షాపేక్షం చ సాలోక్యమిత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౩.— ఉక్తార్థే సాక్షిత్వేన మన్త్రముపన్యస్యతి తమాహ (అథైష శ్లోకో భవతీతి) ప్రకృతవిషయే ఽయం శ్లోకస్సంవాదకో భవతీత్యర్థః యతశ్చోదేతి సూర్యోఽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతీత్యముం పరికం శ్లోకార్థం స్వయమేవ వ్యాచష్టే శ్రుతిః (ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతీతి) అత్ర ప్రాణశబ్దార్థో వాయుః వాయు ప్రేరణాధీనత్వాదాదిత్యాదిగతేరగ్న్యాదిత్యాదేరుదయాస్తమయయో వాయ్వధీనావిత్యతో వాయోరేవ భవన్తీతి భావః. శ్లోకస్యోత్తరార్ధమాహ (తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇతీతి) తం- ప్రాణమేవ దేవాః- అధ్యాత్మం వాగాదయో, ఽధిదైవతమగ్న్యాదిత్యాదయశ్చ ధర్మం చక్రిరే- ప్రాణోపాసనమేవ శ్రేయస్సాధనమితి నిశ్చితవన్తః. అతస్స ఏవ ధర్మోఽద్యాప్యనుష్ఠేయః- శ్వోఽప్యనుష్ఠేయ ఇతి. అముమేవ మన్త్రార్ధస్యార్థం స్వయం సంక్షిప్యాహ శ్రుతిః (యద్వా ఏతేఽముర్హ్యధ్రియన్త తదేవాప్యద్య కుర్వన్తీతి) వై శబ్దోఽవధారణే. యత్ - యస్మాత్ఖారణాదేతే- వాగాద్యా దేవాః అముర్హి- అముష్మిన్కాలే ముఖ్యప్రాణమధ్రియన్త- ఉపాస్యత్వేనావధృతవన్తః. తస్మాదద్యాపి తదేవ కుర్వన్తి- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఏవం శ్రుతిస్మృతిమాంసాభ్యాం పరిసమాప్య తత్ప్రనిశ్చితమర్థమాహ (తస్మాదేకమేవ వ్రతం చరేదితి) తస్మాత్ - ఉక్తహేతుభిః ఏకం వ్రతం- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవ చరేత్ - ఆచరేత్. అనుతిష్ఠేదిత్యర్థః. ఏవం ముఖ్యప్రాణోపాసనం విధాయాఙ్గత్వేనోపకారమాహ (ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేన్మా పాప్మా మృత్యురాప్నువదితి) ఉక్తప్రాణోపాసనారమ్భసమయే ప్రాణ్యాదపాన్యాచ్చైవ- ప్రాణనాపాననే- రేచకపూరకే ఉపాసనాఙ్గత్వేన కుర్యాత్. కిమర్థం. మా- మాం. ఇచ్ఛబ్దోఽవధారణే. పాప్మా- పాపరూపః- శ్రమరూపో మృత్యుర్నాప్నువత్ - శత్రురన్తరాయం శబ్దః. మాం నాప్నుయాదితి బుద్ధ్యేత్యర్థః. అన్యథా ప్రాణనాపాననాకరణే శ్రమేణ వ్యాసారోపరోధస్స్యాదితి భావః. కించ (యద్యుచ్చరేత్సమాపిపయిషేత్) యదీదం ప్రథమముపక్రమేత- తన్నిసమాపిపయిషేత్- సమాపనం కర్తుమిచ్ఛేత్. సమాపనం కుర్యాదేవ. మధ్యే విచ్ఛేదం న కుర్యాదిత్యర్థః. ఏవం సాఙ్గముపాసనముక్త్వాఽథ తత్ఫలమాహ (తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యం సలోకతాం జయతీతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ఏతస్యై దేవతాయై ఇతి విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఏతస్యా దేవతాయా ఇత్యర్థః. తేన- అనుష్ఠితేన ప్రాణోపాసనేన ఏతస్యాః ప్రాణదేవతాయా ఏవ సాయుజ్యం- సమానగుణయోగం సాలోక్యం చ ప్రాప్నోతీత్యర్థః... ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మ తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి నామాన్యుత్తిష్ఠన్తి । ఏతదేషాం సామైతద్ధి సర్వైర్నామభిః సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి నామాని బిభర్తి ॥ ౧

శం.— యదేతదవిద్యావిషయత్వేన ప్రస్తుతం సాధ్యసాధనలక్షణం వ్యాకృతం జగత్, త్ర్యన్నాత్మప్రాప్త్యన్తోత్కర్షవదపి ఫలం,- యా చైతస్య వ్యాకరణాత్ప్రాగవస్థాఽవ్యాకృతశబ్దవాచ్యా వృక్షబీజవత్,- సర్వమేతత్ త్రయం. కిం తత్త్రయమితి. ఉచ్యతే- నామరూపం కర్మ చేతి- అనాత్మైవ. నాత్మా- యదాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యుక్తం. తస్మాదస్మాద్విరజ్యేతేత్యేవమర్థస్త్రయం వా ఇత్యాద్యారమ్భః. నహ్యస్మాదనాత్మనోఽవ్యావృత్తచిత్తస్యాత్మానమేవలోకమహం బ్రహ్మాస్మీత్యుపాసితుం బుద్ధిః ప్రవర్తతే- బాహ్యప్రత్యగాత్మప్రవృత్త్యోర్విరోధాత్. తథా కాఠకే- పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది. కథం పునరస్య వ్యాకృతావ్యాకృతస్య క్రియాకారకఫలాత్మనః సంసారస్య నామరూపకర్మాత్మతైవ- న పునరాత్మత్వమిత్యేతత్ప్రాపయితుం శక్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- తేషాం నామ్నాం- యథోపన్యస్తానాం. నామేతి శబ్దసామాన్యముచ్యతే- *యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సేత్యుక్తత్వాత్. వాగిత్యేతస్య శబ్దస్య యోఽర్థః శబ్దసామాన్యమాత్రం- ఏతదేషాం- నామవిశేషాణాముక్థం- కారణం. ఉపాదానం సైన్ధవలవణకణానామివ సైన్ధవాచలః. తదాహ- అతో హి- అస్మాన్నామసామాన్యాత్ సర్వాణి నామాని- యజ్ఞదత్తో దేవదత్త ఇత్యేవమాదిప్రవిభాగాన్యుత్తిష్ఠన్తి- ఉత్పద్యన్తే. ప్రవిభజ్యన్తే లవణాచలాదివ లవణకణాః. కార్యం చ కారణేనావ్యతిరిక్తం. తథా- విశేషాణాం చ సామాన్యేఽన్తర్భావాత్. కథం సామాన్యవిశేషభావ ఇతి. ఏతత్- శబ్దసామాన్యమేషాం- నామవిశేషాణాం సామ- సమత్వాత్సామ సామాన్యమిత్యర్థః. ఏతద్ధి- యస్మాత్సర్వైర్నామభిరాత్మవిశేషైః సమం. కిం చ- ఆత్మలాభావిశేషాచ్చ నామవిశేషాణాం. యస్య చ యస్మాదాత్మలాభో భవతి- స తేనావిభక్తో దృష్టః- యథా ఘటాదీనాం మృదా. కథం నామవిశేషాణామాత్మలాభో వాచ్య ఇతి. ఉచ్యతే- యత ఏతదేషాం- వాక్శబ్దవాచ్యం వస్తు బ్రహ్మ- ఆత్మా. తతో హ్యాత్మలాభో నామ్నాం- శబ్దవ్యతిరిక్తస్వరూపానుపపత్తేః. తత్ప్రతిపాదయతి- ఏతత్- శబ్దసామాన్యం హి- యస్మాచ్ఛబ్దవిశేషాన్- సర్వాణి నామాని బిభర్తి- ధారయతి స్వరూపప్రదానేన. ఏవం కార్యకారణత్వోపపత్తేః, సామాన్యవిశేషోపపత్తే, రాత్మప్రదానోపపత్తే, శ్చ నామవిశేషాణాం శబ్దమాత్రతా సిద్ధా ఏవముత్తరయోరపి సర్వం యోజ్యం యథోక్తం. ౧

ఆ.— ప్రపఞ్చితస్యావిద్యాకార్యస్య సఙ్క్షేపేణోపసంహారార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (యదేతదితి) ఫలమపి జ్ఞానకర్మణోరుక్తవిశేషణవద్యదేతత్ప్రస్తుతమితి సమ్బన్ధః. అవ్యాకృతప్రక్రియాయాముక్తం స్మారయతి (యా చేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతస్య జగతః సఙ్గృహీతం రూపమాహ (సర్వమితి) వాఙ్మనః ప్రాణాఖ్యం త్రయమితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (కిం తదిత్యాదినా) కిమర్థః పునరయముపసంహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మైవేతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (యదాత్మేతి) అనాత్మత్వేన జగతో హేయత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. వైరాగ్యమపి కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవిరక్తోఽపి కుర్యాదాత్మధియా తత్రాధికారీ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) అనాత్మప్రవణమనస్యాత్మానం ప్రత్యాయయిష్యతి - ఆత్మనః సర్వాత్మత్వాత్ - కుతో విరోధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కథం తర్హి ప్రత్యగాత్మధీః - తత్రాహ (కశ్చిదితి) ఉపసంహారస్యోక్తఫలత్వేఽపి సర్వస్య జగతో నామాదిమాత్రత్వే ప్రమాణాభావాదయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) అనుమానైస్తన్మాత్రత్వం దర్శయతి (అత్రేతి) తత్ర శబ్దకార్యత్వహేతుకమనుమానమాహ (తేషామితి) వాగిత్యేతదుక్థమితి సమ్బన్ధః. ఇన్ద్రియవ్యావృత్త్యర్థం వాక్శబ్దార్థమాహ (శబ్దేతి) సన్నిహితమర్థం వివృణోతి (యః కశ్చేత్యాదినా) ఉక్తముపపాదయితుముత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తథా హీతి) కార్యకారణభావే కిమాయాతం- అత ఆహ (కార్యం చేతి) సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రాస్తతోఽనతిరిచ్యన్తే- తత్కార్యత్వాత్ - యద్యస్య కార్యం- తత్తతోఽనతిరిచ్యతే- యథా మృదో ఘట ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తత్సామాన్యకల్పితాః- ప్రత్యేకం తదనువిద్ధత్వాత్ - రజ్జ్వవయవాంశానువిద్ధసర్పాదివదిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) కార్యాణాం కారణేఽన్తర్భావవదితి యావత్. ఉక్తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) సామత్వం సాధయతి (ఏతద్ధీతి) ఇతశ్చ నామవిశేషా నామమాత్రే వర్తన్త ఇత్యాహ (కిం చేతి) నామవిశేషాణాం నామమాత్రాదాత్మలాభాత్తస్మాదవిశేషాస్తన్మాత్రేవాన్తర్భావ ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రాన్న పృథగ్వస్తుతః సన్తి- తేనాత్మవత్త్వాత్ - యో యేనాత్మవాన్- స తతో నైవ వస్తుతోఽన్యః సన్ - యథా మృదాఽఽత్మవాన్ ఘటాదిర్నో వస్తుతస్తతోఽన్యేన సన్నిత్యనుమానే వ్యాప్తిం సాధయతి (యస్య చేతి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరవాక్యముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) అతః శబ్దమాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభో భవతీతి శేషః. తత్రైవ యుక్తిమాహ (తతో హీతి) తృతీయవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదిత్యాదినా) తస్మాచ్ఛబ్దమాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభ ఇతి వాక్యశేషః. ప్రథమఖణ్డోక్తాయాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉపపత్తిత్రయముత్తరవాక్యద్వయేఽపి తుల్యమిత్యాదిశతి (ఏవముత్తరయోరితి) ౧

రం.— (త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేతి) చేతనాచేతనాత్మకే జగతి ఇదం- పరిదృశ్యమానమచేతనాత్మకం జగత్ త్రయమేవ. కిం తత్. నామరూపం కర్మేతి. అత్ర కర్మ- జీవీయపుణ్యపాపాత్మకమచేతనస్య నామరూపాత్మకపరిణామే కారణం. తత్కార్యం దేవమనుష్యాదినామరూపాత్మకం జగత్. ఏతత్త్రితయరూపమేవేత్యర్థః. (తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమితి) తేషాం - నామరూపకర్మణాం మధ్యే ఏషాం నామ్నాం దేవో మనుష్యో ఘటః పట ఇత్యాదీనాం వాగితి శబ్దనిర్దిష్టమేతత్ - వాగిన్ద్రియాత్మకం వస్తు ఉక్థం- ఉత్పాదనమిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (అతో హి సర్వాణి

ఉ.— అథరూపాణాంచక్షురిత్యే[illegible]దేషాముక్థమతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాగ్ంసామైతద్ధిసర్వైరూపైస్సమమేతదేషాంబ్రహ్మైతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తి॥ ౨

అథకర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతోహి సర్వాణికర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాగ్ం సామైతద్ధిసర్వైఃకర్మభిస్సమమేతదేషాంబ్రహ్మైతద్ధిసర్వాణికర్మాణిబిభర్తితదేతత్త్రయంసదేకమయమాత్మాత్మో ఏకస్సన్నేతత్త్రయంతదేతదమృతగ్ంసత్యేనచ్ఛన్నంప్రాణోవా అమృతంనామరూపేసత్యంతాభ్యామయంప్రాణశ్ఛన్నః॥ ౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేషష్ఠంబ్రాహ్మణమ్.

ఇ తి బృ హ దా ర ణ్య కే తృ తీ యో ఽ ధ్యా యః.

శ్రీః శ్రీః

నామాన్యుత్తిష్ఠన్తీతి) వాగిన్ద్రియాధీనత్వాత్సర్వేషాంనామ్నామభిలాపస్యఅతః- వాగిన్ద్రియాదేవసర్వాణినామాన్యుత్తిష్ఠన్తి - జాయన్తఇతిహి- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. కథమేకేనవాగిన్ద్రియేణానన్తనామాభిలాపశక్త్యత్రాహ (ఏతదేషాంసామేతి) వాగిత్యేతదేషాంసర్వేషాంనామ్నాంసామేత్యర్థః. తత్రసామపదార్థంవివృణ్వన్నేతదుపపాదయతి (ఏతద్ధిసర్వైర్నామభిస్సమమితి) కార్యానురూపత్వాత్కారణస్యసర్వైర్నామభిస్సమం- సర్వనామానురూపమేవవాగిన్ద్రియమిత్యర్థః. సమత్వమేవసామత్వమితిభావః. (ఏతదేషాంబ్రహ్మేతి) వాగిత్యేతదేషాంనామ్నాంబ్రహ్మేత్యర్థః. బ్రహ్మశబ్దార్థవివరణేనైతదుపపాదయతి (ఏతద్ధిసర్వాణినామానిబిభర్తీతి) భర్తృత్వమేవబృహత్త్వరూపంబ్రహ్మత్వం. అతఏతత్-వాగిన్ద్రియంసర్వాణినామానిబిభర్తీతిభర్తృత్వాద్వాగిన్ద్రియస్యనామానిప్రతిబ్రహ్మత్వమితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— అథేదానీంరూపాణాం - సితాసితప్రభృతీనాంచక్షురితి - చక్షుర్విషయసామాన్యంచక్షుశ్శబ్దాభిధేయం. రూపసామాన్యం. ప్రకాశ్యమాత్రమభిధీయతే. అతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తి. ఏతదేషాంసామ-ఏతద్ధిసర్వైరూపైస్సమం. ఏతదేషాంబ్రహ్మ- ఏతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తి ౨

ఆ.— తత్రవ్యాఖ్యానసాపేక్షాణిపదానివ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నామవ్యాఖ్యానేనసర్వమన్యచ్ఛబ్దార్థః చక్షురుక్థమితిసమ్బన్ధః. చక్షురితిచక్షుశ్శబ్దాభిధేయంచక్షుర్విషయసామాన్యమభిధీయతే - తచ్చరూపసామాన్యం- తదపిప్రకాశ్యమాత్రమితియోజనా. ౨

రం.— (అథరూపాణాంచక్షురిత్యేతదేషాముక్థమితి) పూర్వవదర్థః. (అతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తీతి) రూపజ్ఞానస్యచక్షురుత్థితత్వాత్ రూపస్యచక్షురుత్థితత్వవ్యవహారఔపచారికః. (ఏతదేషాంసామైతద్ధిసర్వైరూపైస్సమమితి) సర్వరూపజ్ఞానజనకత్వాచ్చక్షుషఃకారణస్యకార్యసమత్వోక్తిః. (ఏతదేషాంబ్రహ్మైతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తీతి) చక్షుషోరూపజ్ఞానభర్తృత్వాద్రూపభరణంతజ్జ్ఞానద్వారాద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— అథేదానీంసర్వకర్మవిశేషాణాం- మననదర్శనాత్మకానాంచలనాత్మకానాంచక్రియాసామాన్యమాత్రేసర్వాభవఉచ్యతే. కథం. సర్వేషాంకర్మవిశేషాణామాత్మా- శరీరంసామాన్యం. ఆత్మా- ఆత్మనఃకర్మాత్మేత్యుచ్యతే. ఆత్మనాహి - శరీరేణకర్మకరోతీత్యుక్తం. శరీరేచసర్వంకర్మాభివ్యజ్యతే- అతస్తాత్స్థ్యాత్తచ్ఛబ్దంకర్మ. కర్మసామాన్యమాత్రంసర్వేషామేషాముక్థమిత్యాదిపూర్వవత్. తదేతత్ - యథోక్తంనామరూపకర్మత్రయంఇతరేతరాశ్రయమితరేతరాభివ్యక్తికారణమితరేతరప్రలయంసంహతంత్రిదణ్డవిష్టమ్భవత్సదేకం. కేనాత్మనైకత్వమితి. ఉచ్యతే- అయమాత్మా- అయంపిణ్డఃకార్యకారణాత్మసఙ్ఘాతః. తథాన్నత్రయేవ్యాఖ్యాతః *ఏతన్మయోవాఅయమాత్మేత్యాదినా. ఏతావద్ధీదంసర్వంవ్యాకృతమవ్యాకృతంచ - యదుతనామరూపంకర్మేతి. ఆత్మాఉఏకోఽయంకార్యకరణసఙ్ఘాతస్సన్నధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేనవ్యవస్థితమేతదేవత్రయంనామరూపంకర్మేతి. తదేతత్- వక్ష్యమాణమమృతంసత్యేనచ్ఛన్నమితి. ఏతస్యవాక్యస్యార్థమాహ (ప్రాణోవాఽమృతం) కరణాత్మకోఽన్తరుపష్టమ్భకకర్మాత్మభూతోఽమృతః- అవినాశీ. నామరూపేసత్యంకార్యాత్మకేశరీరావస్థే. క్రియాత్మకస్తుప్రాణస్తయోరుపష్టమ్భకోబాహ్యాభ్యాంశరీరాత్మకాభ్యాముపజనాపాయధర్మిభ్యాంమర్త్యాభ్యాంఛన్నోఽప్రకాశీకృతః. ఏతదేవసంసారసత్త్వమవిద్యావిషయంప్రదర్శితం. అతఊర్ధ్వంవిద్యావిషయఆత్మాధిగన్తవ్యఇతిచతుర్థఆరభ్యతే. ౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతిశ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌబృహదారణ్యకభాష్యేతృతీయాధ్యాయభాష్యమ్.

౩ — రూపప్రకరణానన్తర్యమథేత్యుచ్యతే. క్రియావిశేషాణాం క్రియామాత్రేఽన్తర్భావం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఆత్మశబ్దేనాత్ర శరీరనిర్వర్త్యకర్మగ్రహణే పురుషవిధబ్రాహ్మణశేషమనుకూలయతి (ఆత్మనా హీతి) లిఙ్గైర్వోపపత్తిమాహ (శరీరే చేతి) తథాపి కథమాత్మశబ్దః శరీరనిర్వర్త్యకర్మ బ్రూయాదిత్యాశఙ్క్యాలక్షణయేత్యాహ (అత ఇతి) సఙ్క్షేపస్యాపి సఙ్క్షేపాన్తరమాహ (తదేతదితి) తదేతత్త్రయం త్రిదణ్డవిష్టమ్భవత్సంహతం సదేకమితి సమ్బన్ధః. కథం సంహతత్వం- అత ఆహ (ఇతరేతరాశ్రయమితి) రూపం విషయమాశ్రిత్య నామకర్మణీ సిధ్యతః- స్వాత్మన్యేవ క్రియాప్రకాశనిమిత్తత్వాదుభయోస్తయోరభివ్యఞ్జకత్వాత్. నామకర్మణీ చాశ్రిత్య రూపం సిధ్యతి- స హి తే హేత్వాదినా విశిష్టత్వాదిత్యర్థః. వాచకేన వాచ్యస్య, తేనేతరస్య, తాభ్యాం చ క్రియాయాః, న చ ఋతే తయోః, కర్మణో దర్శనాదన్యోన్యమభివ్యఞ్జకత్వమాహ (ఇతరేతరేతి) సతి నామ్ని రూపోపసంహారదర్శనాత్, రూపే చ సతి నామసంహారదృష్టేః, సతోశ్చ తయోః కర్మణ, కర్మణి చ సతి తయోః, రుపసంహారోపలమ్భాదితరేతరప్రలయమిత్యాహ (ఇతరేతరప్రలయమితి) త్రయాణామేకత్వం విరుద్ధమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కథం కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మనా త్రయాణామేకత్వం- తత్రాహ (తథేతి) నామరూపకర్మణాం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్రత్వేఽపి తతో వ్యతిరిక్తం సఙ్ఘాతాభిన్నత్వాద్యుదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) నామాదిత్రయస్య సఙ్ఘాతమాత్రత్వే కథం వ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) సఙ్ఘాతోఽయమాత్మశబ్దితః స్వయమేకోఽపి సన్నధ్యాత్మాదిభేదేన స్థితం త్రయమేవ భవతీతి వ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యర్థః. ఏకస్మిన్నపి సఙ్ఘాతే కార్యకరణరూపేణావాన్తరవిభాగమాహ (తదేతదితి) ఆత్మభూతః- తస్యోపాధిత్వేన స్థిత ఇతి యావత్. అవినాశీ- స్థూలదేహో గచ్ఛత్యపి యావన్మోక్షం న గచ్ఛతీత్యర్థః. సచ్చ త్యచ్చ సత్యం- భూతపఞ్చకం. తదాత్మనీ నామరూపే ఇత్యాహ (నామేతి) కరణద్వారా తాదాత్మ్యకం కథయతి (క్రియాత్మక స్త్వితి) పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతాత్మకం తత్కార్యం సర్వం సచ్చ త్యచ్చేతి వ్యుత్పత్త్యా తే సత్యం వై రాజం శరీరం కార్యమపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతకార్యాత్మకకరణరూపస్తదపరివేదజస్య సూత్రాత్మనస్త్వాయతనం సైన్ధవాచ్ఛాదకం- లక్షణ్వాన్నాత్మాపి స్థూలదేహాచ్ఛన్నత్వాద్దుర్విజ్ఞానం- తేనాపిచ్ఛన్నం ప్రత్యగ్వస్తు సుష్పరామితి తద్ధానే ఉపాయత్త్వైర్వాన్యమితి భావః. ఇదానీమవిద్యాకార్యం ప్రపఞ్చముపసంహరతి (ఏతదితి) అవిద్యావిషయవివరణస్య వక్ష్యమాణోపయోగముపసంహరతి (అత ఇతి) ప్రపఞ్చితే సత్యవిద్యావిషయే తతో విరక్తస్యాత్మానం వివిదిషోర్జ్ఞాపనార్థం చతుర్థప్రముఖః సన్దర్భో భవిష్యతి- తస్మాదవిద్యాయా విషయవివరణముపయోగీతి భావః...... ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యేణ

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానేన కృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం తృతీయాధ్యాయభాష్యటీకా.

౩. — (అథ కర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి కర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్తీత్యాది) అత్ర కర్మశబ్దః పుణ్యపాపాత్మకకర్మపర ఇతి పూర్వముక్తం. ఆత్మశబ్దో జీవపరః. ఆత్మన ఏవ పుణ్యపాపాని జాయన్తే, స చ సర్వపుణ్యపాపకర్తృత్వానురూపః. సర్వపుణ్యపాపానాం భర్తా, చేత్యర్థః. పదానామర్థః స్పష్టః. (తదేతత్త్రయం సదేకమయమాత్మేతి) ఏవం నామరూపకర్మాత్మకస్యాచేతనస్య చేతనభూతాత్ప్రత్యగాత్మనో జీవాదత్యన్తవై లక్షణ్యేపి నామరూపకర్మలక్షణం తదేతత్త్రితయం ఏకం సదయమాత్మా- నామరూపకర్మాణ్యాత్మనా అగృహీతవివేకానాం సామరాణామేకమివ భవన్తీత్యర్థః. తదేతద్వృథయతి (ఆత్మో ఏకస్సన్నేతత్త్రయమితి) వివేకినాం త్రయమేతత్. అవివేకినామేక ఆత్మేవేత్యర్థః. ఉశబ్దోఽవధారణే. అవివేకినాత్మా పృథక్కృతో న జ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ (తదేతదమృతం సత్యేన ఛన్నమితి) తదేతద్వాక్యమమృతసత్యశబ్దవివరణపూర్వకం శ్రుతిస్స్వయమేవ వ్యాచష్టే (ప్రాణో వా అమృతం నామరూపే సత్యం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్న ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దో బద్ధజీవపరః- *ప్రాణో వా ఆశాయా భూయానిత్యాదౌ ప్రాణశబ్దస్య బద్ధజీవే ప్రయోగాత్. సత్యం- పుణ్యపాపకర్మఫలమిత్యర్థః. * ఋతం పిబన్తావిత్యాదౌ సత్యాపరపర్యాయస్య ఋతశబ్దస్య కర్మఫలే ప్రయోగదర్శనాత్. కర్మఫలం హ్యవశ్యమ్భావితయా సత్యం భవితుమర్హతి. తథా చ పూర్వవాక్యే అమృతమిత్యుక్తః ప్రాణః- జీవాత్మా. సత్యశబ్దోక్తే చ నామరూపే. తాభ్యాం - నామరూపాభ్యామయం ప్రాణశబ్దితః ప్రత్యగాత్మా ఛన్నః. అతః పామన్తర్న జ్ఞాయత ఇతి వివేచ్యేతి పూర్వవాక్యార్థః. తతశ్చ కర్మఫలభూతాభ్యాం నామరూపాభ్యాం సపిహితోఽయం స్వయమమృతః - అపహతపాప్మత్వాదిమానేవాత్మా వ్యాధకులసంవర్ధితరాజకుమారవత్తాభ్యాం ప్రచ్ఛన్నో భవతి- నామరూపాభ్యామగృహీతవివేకో భవతీతి పూర్వవాక్యఫలితార్థ ఇత్యర్థః. కేచిత్తు ప్రాణశబ్దవివృతోఽయమమృతశబ్దః నిరుపాధికామృతప్రాణశబ్దవాచ్యపరమాత్మపరః. తథా చ స ఏవ నామరూపాత్మకజగతోఽన్తర్యామీ సన్ జీవకర్మఫలతయా స్వసృష్టాభ్యాం తాభ్యాం స్వయమేవ విశిష్టో భవతీతి వాక్యార్థః. తతశ్చ * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యాదౌ ప్రపఞ్చితస్య పరమాత్మన ఏవ సర్వనామరూపభాక్త్వమిత్యస్యార్థస్య నిగమనపరోఽయం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్న ఇత్యన్తస్సన్దర్భ ఇత్యపి వదన్తి........................ ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే తృతీయాధ్యాయభాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచయుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

చతుర్థాధ్యాయః.

అవతారికా.

శం.— ఆత్మేత్యేవోపాసీత - తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మా. తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరం. *ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీత్యాత్మతత్త్వమేకం విద్యావిషయః. యస్తు భేదదృష్టివిషయః-సః * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి నస వేదేత్యవిద్యావిషయః. * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమ్, మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీత్యేవమాదిభిః ప్రవిభక్తౌ విద్యావిద్యావిషయౌ సర్వోపనిషత్సు. తత్రచ యోఽవిద్యావిషయః-స సర్వ ఏవ సాధ్యసాధనాదిభేదవిశేషవినియోగేన వ్యాఖ్యాత ఆతృతీయాధ్యాయపరిసమాప్తేః. సచ వ్యాఖ్యాతోఽవిద్యావిషయః సర్వఏవద్విప్రకారః - అన్తః ప్రాణఉపష్టమ్భకోగృహస్యేవ స్తమ్భాదిలక్షణః ప్రకాశకోఽమృతో, బాహ్యశ్చ కార్యలక్షణోఽప్రకాశక ఉపజనాపాయధర్మక స్తృణకుశమృత్తికాసమో గృహస్యేవ సత్యశబ్దవాచ్యోమర్త్యః. తేనామృతశబ్దవాచ్యః ప్రాణశ్ఛన్న ఇతిచోపసంహృతః. సఏవచ ప్రాణో బాహ్యాధారభేదేష్వనేకధావిస్తృతః. ప్రాణ ఏకో దేవ ఇత్యుచ్యతే తస్యైవ బాహ్యః పిణ్డఏకస్సాధారణో విరాడ్వైశ్వానర ఆత్మా పురుషవిధః ప్రజాపతిః కో హిరణ్యగర్భ ఇత్యాదిభిః పిణ్డప్రధానైః శబ్దైరాఖ్యాయతే సూర్యాదిప్రవిభక్తకరణః. ఏకంచానేకంచ బ్రహ్మైతావదేవ-నాతః పరమస్తి. ప్రత్యేకంచ శరీరభేదేషు పరిసమాప్తం చేతనావత్కర్తృ భోక్తృ చేతి. అవిద్యావిషయమేవాత్మత్వేనోపగతో గార్గ్యో బ్రాహ్మణోవక్తోపస్థాప్యతే. తద్విపరీతాత్మదృగజాతశత్రుః శ్రోతా. ఏవం హి యతః పూర్వపక్షసిద్ధాన్తాఖ్యాయికారూపేణ సమర్ప్యమాణోఽర్థః శ్రోతుశ్చిత్తస్య వశమేతి-విపర్యయే హి తర్కశాస్త్రవత్కేవలార్థానుగమవాక్యైస్సమర్ప్యమాణోదుర్జ్ఞేయస్స్యాత్ - అత్యన్తసూక్ష్మత్వాద్వస్తునః తథాచ కాఠకే - శ్రవణాయాపి బహుభిర్యోనలభ్య ఇత్యాదివాక్యైరనుసంస్మృతదేవబుద్ధిగమ్యత్వం, సామాన్యమాత్రబుద్ధ్యగమ్యత్వం, చ స ప్రపఞ్చం దర్శితం. *ఆచార్యవాన్పురుషో వేద *ఆచార్యాద్ధైవవిద్యేతిచ ఛాన్దోగ్యే. * ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన ఇతిచ గీతాసు. ఇహాపిచ శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే నాతిగహ్వరత్వం మహతా సంరమ్భేణ బ్రహ్మణో వక్ష్యతి. తస్మాచ్ఛిష్టపవాఖ్యాయికారూపేణ పూర్వపక్షసిద్ధాన్తమాసమాపాద్యైవం వస్తుసమర్పణార్థమస్యారమ్భః. ఆచారవిధ్యుపదేశార్థశ్చ - ఏవమాచారవతోర్వక్తృశ్రోత్రోరాఖ్యాయికాను గతోఽర్థోఽవగమ్యతే కేవలతర్కబుద్ధినిషేధార్థాచాఖ్యాయికా- * నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా * నతర్కశాస్త్రదగ్ధాయేతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. శ్రద్ధాచ బ్రహ్మవిజ్ఞానే పరమం సాధనమిత్యాఖ్యాయికార్థః- తథాహి గార్గ్యాజాతశత్రూ వ్వరతీవ శ్రద్ధాయుతా దృశ్యతే ఆఖ్యాయికాయాం. * శ్రద్ధావాఁల్లభతే జ్ఞానమితిచ స్మృతిః......................................

ఆ— తృతీయాధ్యాయే సూత్రితవిద్యావిద్యయోరవిద్యా ప్రపఞ్చితా- సమ్ప్రతి విద్యాం ప్రపఞ్చయితుం చతుర్థమధ్యాయమారభమాణో వృత్తం సఙ్కీర్తయతి (ఆత్మేతి) కిమిత్యర్థాన్తరేము సత్యాత్మతత్త్వమేవానుసన్ధాతవ్యం- తత్రాహ (తదన్వేషణేచేతి) తస్యైవాన్వేష్టవ్యత్వే పరమప్రేమాస్పదత్వేన పరమానన్దత్వం హేత్వన్తరమాహ (తదేతదితి) ఆత్మతత్త్వజ్ఞానస్య సర్వావాప్తిఫలత్వాచ్చ తదేవాన్వేష్టవ్యమిత్యాహ (ఆత్మానమితి) ఉక్తయా పరిపాట్యా ప్రసిద్ధమర్థం సఙ్క్షిపతి (ఆత్మతత్త్వమితి) ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యస్త్వితి) సోఽవిద్యావిషయ ఇతి సమ్బన్ధః. కథం భేదదృష్టివిషయస్యావిద్యావిషయత్వం- తత్రాహ (అన్యోసావితి) యో భేదదృష్టిపరస్స న వేదేత్యవిద్యాలిఙ్గదృష్టిమూలం సూచితా- తేన తద్విషయో భేదదృష్టివిషయ ఇత్యర్థః. కథం యథోక్తావిద్యాఽవిద్యావిషయావసఙ్కీర్ణావవగన్తుం శక్యేతే- తత్రాహ (ఏకధేతి) షష్ఠాన్తబ్రాహ్మణేవృత్తమర్థం కథయతి (తత్రచేతి) విద్యావిద్యావిషయయోరితియావత్. ఆదిపదం సాధ్యసాధనావాన్తరభేదసఙ్గ్రహార్థం. యథోక్తో భేద ఏవ విశేషః. తస్మిన్వినియోగః- వ్యవస్థాపనం. తేనేత్యర్థః. ఉపసంహారబ్రాహ్మణాన్తే వృత్తమనుభాషతే (సచేతి) అథవా- ఉక్తావిద్యావిద్యావిషయా కథమసఙ్కీర్ణా మన్తవ్యావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకధేతి) తత్రోత్తరగ్రన్థస్యవిషయసంశోధనార్థం పురుషవిధ బ్రాహ్మణశేషమారభ్యోక్తం దర్శయతి (తత్రచేతి) తర్హి సమస్తత్వాదవిద్యావిషయస్య కథమవిదుషో గార్గ్యస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్య తదర్థమవాన్తరవిభాగమనువదతి (సచేతి) తావేవ ప్రకారౌ దర్శయన్నాదౌ సూక్ష్మశరీరముపన్యస్యతి (అన్తరితి) తస్య బాహ్యకరణద్వారా స్థూలేషు విషయేషు ప్రకాశకత్వమమృతత్వంచ వృత్త్యాదితం. ద్వితీయం ప్రకారమాచక్షాణః స్థూలం దర్శయతి (బాహ్యశ్చేతి) తస్యకయాపివిధయా సూక్ష్మదేహం ప్రత్యప్రకాశకత్వాదప్రకాశకత్వం, ఆగమాపాయిత్వేనచ హేయత్వం, సూచయతి (ఉపజనేతి) యథా గృహస్య తృణాదిబహిరఙ్గం - తథా సూక్ష్మస్య దేహస్య స్థూలో దేహః. తథాపి తృణాదినా వినా గృహస్య వ్యవహారాయోగ్యత్వవత్తస్యాపి స్థూలదేహం వినా నతద్యోగ్యత్వమితి మత్వాహ (తృణేతి) తస్య పూర్వప్రకరణాన్తే నామరూపే సత్యమి

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆస స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి స హోవాచాజాతశత్రుః సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి॥ ౧

తత్ర ప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (సత్యేతి) సర్వాభాబాదసైధుర్యంసత్యత్వమితిశఙ్కాం నిరసితుం విశినష్టి (మర్త్యఇతి) తస్య కార్యం దర్శయతి (తేనేతి) వృత్తమనూద్యాజాతశత్రుబ్రాహ్మణమవతారయతి (సఏవేతి)ఆదిత్యచన్ద్రాదయో బాహ్యాధారభేదాః అనేకధాత్వం ॥ అతిస్తోమమూర్తిత్వాదివచ్యుమానగుణవశాత్ప్రసిద్ధవ్యం. కథంతర్హితస్యైకత్వం - తత్రాహ (ప్రాణఇతి) ప్రాణస్యనానాత్వమేకత్వంచోక్తం- తస్యైకత్వంవివృణోతి (తస్యైవేతి , ప్రాణస్యైవస్వభావభూతోఽనాత్మలక్షణః పిణ్డస్సమష్టిరూపో హిరణ్యగర్భాదిశబ్దైరుపాధివిషయైస్తత్ర తత్ర శ్రుతిస్మృత్యోరుచ్యతే- సఏవ ॥ అగ్నిర్మూర్ధాచక్షుషీచన్ద్రసూర్యావిత్యాదిశ్రుతేస్సూర్యాదిభిః ప్రవిభక్తైరనేకైరుపేతో భవతీత్యర్థః. యద్బ్రహ్మసమస్తంవ్యస్తంచ - తదిదం హిరణ్యగర్భమాత్రమేవ - నతస్మాదధికమస్తీతిహిరణ్యగర్భం స్తౌతి (ఏకంచేతి) ఏకత్వంవిశదీకృత్యప్రాణస్య నానాత్వంవిశదయతి (ప్రత్యేకంచేతి) గౌణ్యాదసామాన్యతుల్యత్వంవ్యావర్తయతి (దేవనావదితి) కేవలభోక్తృత్వపక్షంవారయతి (కర్త్రితి) వక్తా- పూర్వపక్షవాదీతియావత్. తస్మాత్- అముఖ్యాద్బ్రహ్మణోవిపరీతం - ముఖ్యం బ్రహ్మ. తద్విజ్ఞానాభిజ్ఞో రాజాశ్రోతా- సిద్ధాన్తవాదీత్యర్థః. కిమితివక్తృశ్రోతృరూపాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఏవంహీతి) ఏవంశబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (పూర్వపక్షేతి) అతో భవితవ్యమాఖ్యాయికయేతిశేషః. ఆఖ్యాయికానఙ్గీకారేదోషమాహ (విపర్యయేహీతి) యథోక్తశాస్త్రేణ సమ్యగ్బ్రహ్మావబోధుం నశక్యతే- బ్రహ్మణోఽతీన్ద్రియత్వాత్, తథా కేవలమతిగమ్యత్వే ప్రశ్న ప్రతివచనభావరహితైస్తర్కైః- తేషామప్రతిష్ఠత్వాత్ యద్వాఖ్యాయికానాం నిర్మియతే- తేన సానుకూల ప్రతిపత్తవ్యమపిఉపదేశే. ఇతిహాసాద్యపేక్షత్వం- తత్రాహ (అత్యన్తేతి) యథోక్తస్యవస్తునో దుర్విజ్ఞేయత్వే శ్రుతిస్మృతిసంవాదం దర్శయతి (తథాచేతి) సుసంస్కృతా- పరిశుద్ధా. దేవబుద్ధిః- సాత్త్వికీబుద్ధిః. సామాన్యమాత్రబుద్ధిః- తామసీ రాజసీచబుద్ధిః. అతిగహ్వరత్వం-అత్యన్తగమ్భీరత్వం. సురస్య- తాత్పర్యం. బ్రహ్మణోదుర్విజ్ఞేయత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆఖ్యాయికాయాః సుఖప్రతిపత్త్యర్థత్వముక్త్వా ఫలాన్తరమాహ (ఆచారేతి) ఉత్తమాదధమేన ప్రణిపాతోపసదనాదిద్వారా విద్యా గ్రాహ్యా - అధమాదుత్తమేన తద్వ్యతిరేకేణ శ్రద్ధాదిమాత్రేణ సా లబ్ధవ్యేత్యాచారప్రకారజ్ఞాపనార్థమాఖ్యాయికారమ్భ ఇత్యర్థః. ఆఖ్యాయికాయా యథోక్తేనైపుణ్యంకథయతి (ఏవమితి) వక్తృశ్రోత్రోర్యథోక్తాచారవతా శ్రోత్రా విద్యాలబ్ధవ్యా- వక్త్రాచతాదృశేనసోపదేష్టవ్యేత్యేషోఽర్థోఽస్యామాఖ్యాయికాయామనుగతో గమ్యతే. తస్మాదాచారవిశేషందర్శయితుమేషా ఆఖ్యాయికాయతేత్యర్థః. అగమానుసారిగురుసమ్ప్రదాయాదేవతత్త్వధీర్లభ్యతే- యస్తుకేవలస్తర్కః- తద్వశాన్నైషా బుద్ధిస్సిధ్యతి - తథాచ కేవలతర్కప్రయుక్తా తత్త్వబుద్ధిరితిసమ్భావనానిషేధార్థా ఆఖ్యాయికేతిపక్షాన్తరమాహ (కేవలేతి) కేవలేన తర్కేణ తత్త్వబుద్ధిర్నసిధ్యతీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీ దర్శయతి (నైషేతి) మతింపశ్యాదితిశేషః. ప్రకారాన్తరేణాఖ్యాయికామవతార్య తత్రాఖ్యాయికానుగుణ్యం దర్శయతి (తథాహీతి) శ్రద్ధా బ్రహ్మజ్ఞానే పరమసాధనమిత్యత్ర భగవతోఽపి సమ్మతిమాహ (శ్రద్ధావానితి) ………………

శం.— తత్ర పూర్వపక్షవాద్యవిద్యావిషయబ్రహ్మవిద్దృప్తబాలాకిః- దృప్తః- గర్వితః. అసమ్యగ్బ్రహ్మవిత్త్వాదేవ. బలాకాయా అపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చ దృప్తబాలాకిః. హశబ్ద ఇతిహాసార్థ ఆఖ్యాయికాయాం. అనూచానః- అనువచనసమర్థః. వక్తా. వాగ్మీ. గార్గ్యో గోత్రతః. ఆస - బభూవ కస్మింశ్చిత్కాలే. స హోవాచాజాతశత్రుం నామతః కాశ్యం- కాశిరాజమభిగమ్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి- తే - తుభ్యం బ్రహ్మ బ్రవాణి- కథయాని. స- ఏవముక్తోఽజాతశత్రురువాచ- సహస్రం గవాం దద్మః ఏతస్యాం వాచి- యామాం ప్రత్యవోచో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. తావన్మాత్రమేవ గోసహస్రప్రదానే నిమిత్తమిత్యభిప్రాయః. సాక్షాద్బ్రహ్మకథనమేవ నిమిత్తం కస్మాన్నాపేక్షతే సహస్రదానే- బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతీయమేవ తు వాఙ్నిమిత్తమపేక్షితమితి. ఉచ్యతే- యతః శ్రుతిరేవ రాజ్ఞోఽభిప్రాయమాహ- జనకో దాతా జనకః శ్రోతేతి వై తస్మిన్వాక్యద్వయమేవ దద్వయమభ్యస్యతే జనకో జనక ఇతి. వైశబ్దః ప్రసిద్ధావద్యోతనార్థః. జనకో దిత్సుర్జనకః శుశ్రూషురితి బ్రహ్మ శుశ్రూషవో వివక్షవః ప్రతిజిఘృక్షవశ్చ జనా ధావన్తీతి- అభిగచ్ఛన్తి. తస్మాత్తత్సర్వం మయ్యపి సమ్భావితవానసీతి. ౧

ఆ — ఆఖ్యాయికాస్థబహుధాస్థితేతదక్షరాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) పూర్వపక్షవాదిత్వే హేతుమాహ (అవిద్యావిషయేతి) గర్వితత్వే హేతుమాహ (అసమ్యగితి) (ఇయమేవతు వాఙ్నిమిత్తమితి) అత్రాపి కస్మాదిత్యనుషజ్యతే. అతో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి వాగేవ సహస్రదానే నిమిత్తమితిశేషః. శ్రుతిం వ్యాచష్టే (జనకఇతి) ప్రసిద్ధం జనకస్య దాతృత్వాది - తదవద్యోతకో వై నిపాత ఇతి యావత్. వాక్యార్థమాహ (జనకో దిత్సురిత్యాదినా) (సమ్భావితవానసీతి) ప్రాగుక్తం వాఙ్మాత్రం సహస్రదానే నిమిత్తమితిశేషః. తస్మాత్ - ఉక్తప్రసిద్ధ్యతిక్రమణాదితి యావత్. తత్సర్వం- దాతృత్వాదికమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దోఽభిప్రాయసమాప్త్యర్థః. ౧

శం.— తృతీయాధ్యాయే ॥ తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యుపక్షిప్తస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వస్య ప్రపఞ్చనాయాయమధ్యాయ ఆరభ్యతే. (దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆసేతి) దృప్తః- గర్వితః. బలాకాస్యాపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చేతి సమస్తో నిర్దేశః. హాశ

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ఽతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి॥ ౨

ప్రావృత్తాగ్నస్మరణే. అనూచానః- అఙ్గాధ్యాయీ. * ఏకాం శాఖామధీత్య శ్రోత్రియోఽఙ్గాధ్యాయ్యనూచాన ఇతి స్మృతేః. అతశ్చామీమాంసిత వేదార్థ ఇత్యుక్తం భవతి. గార్గ్యః- గోత్రతో గార్గ్యః ఆస- బభూవ. (స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి) సః- బాలాకిః కాశ్యం - కాశీరాజమజాతశత్రునామానం ప్రాప్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవానిత్యర్థః. మహతో బ్రహ్మవిత్సన్నిహ అయం బాలాకిర్ధనవత్త్వముత్సహతఇత్యాశ్చర్యార్థో హశబ్దః (స హోవాచాజాతశత్రురితి) అత్రహశబ్దేన తస్య రాజ్ఞో బ్రహ్మనిత్సువాత్సల్యాతిశయం దర్శయతి శ్రుతిః. తామేవాజాతశత్రోరుక్తిం దర్శయన్ నీలకణ్ఠేవ తేషుతద్వాత్సల్యం సహేతుకం వివృణోతి (సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి) బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యేతస్యామేవ వాచి నిమిత్తే గవాం సహస్రం ప్రయచ్ఛామః. మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే ఉపదిశామీతి శబ్దప్రయోక్తా కో వా ఏతావన్తం కాలం సమ్భృష్టః- సర్వే హి జనాః బ్రహ్మవిదం జనకమేవ బ్రహ్మశుశ్రూషుర్జనక ఏవ దాతా చేతి జనకస్య సమీపమేవ ధావన్తి. భవాంస్తు మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవాన్- అతోఽనేనైవ వాక్యేన తోషితోఽహం గవాం సహస్రం బ్రవాణీతివాక్యమాత్రేణైవ ప్రయచ్ఛామీతి భావః. ౧

శం.— ఏవం రాజానం శుశ్రూషుమభిముఖీభూతం స హోవాచ గార్గ్యః - య ఏవాసావాదిత్యే చక్షుషి హృదయే చాభిమానీ, చక్షుర్ద్వారేణ హృది ప్రవిష్టోఽహం భోక్తా కర్తా చేత్యవస్థితః, - ఏతమేవాహం బ్రహ్మ పశ్యామ్యస్మిన్ కార్యకరణసంఘాతే - ఉపాసే. తస్మాత్తమహం పురుషం బ్రహ్మ తుభ్యం బ్రవీమ్యుపాస్స్వేతి. సః- ఏవముక్తః ప్రత్యువాచాజాతశత్రుః- (మా మా) మా మేత్యాహ స్తేన వినివారయన్. ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి విజ్ఞేయే మా సంవదిష్ఠాః. మా మేత్యాబాధనార్థం ద్విర్వచనం. ఏవం సమానవిజ్ఞానవిషయ ఏవావయోరస్మానజ్ఞానవత ఇవ దర్శయతా బాధితాః స్యామః - అతో మా సంవదిష్ఠాః- మా సంవాదం కార్షీరస్మిన్ బ్రహ్మణి. అన్యచ్చేజ్జానాసి-తద్బ్రహ్మ వక్తుమర్హసి- న తు యన్మయా జ్ఞాయత ఏవ. అథ చేన్మన్యసే- జానీషే త్వం బ్రహ్మమాత్రం- న తు తద్విశేషణోపాసనఫలానీతి- తన్న మన్తవ్యం- యతః సర్వమేతదహం జానే- యద్బ్రవీషి. కథం. అతిష్ఠాః- అతీత్య సర్వాణి భూతాని తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః సర్వేషాం చ భూతానాం మూర్ధా- శిరః. రాజేతి వై -రాజా-దీప్తిగుణోపేతత్వాత్. ఏతైర్విశేషణైర్విశిష్టమేతద్బ్రహ్మాస్మిన్ కార్యకరణసంఘాతే కర్తృ భోక్తృ చేత్యహమేతముపాస ఇతి. ఫలమప్యేవం విశిష్టోపాసకస్య - స య ఏతమేవముపాస్తే - అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి. యథాగుణోపాసనమేవ హి చ ఫలం- తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౨

ఆ.— హృది ప్రవిష్టత్వే భోక్తాహమిత్యాది ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (అహమితి) దృష్టిఫలం నైరన్తర్యాభ్యాసం దర్శయతి (ఉపాస ఇతి) తావతా మమకిం స్యాదిత్యుక్తం - తదాహ (తస్మాదితి) మామేతి ప్రతీకముపాదాయ వ్యాఖ్యాసస్యాబ్ధమాహ (మామేతి) వినివారయన్ ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః. ఏకస్య హస్తస్య నివారకత్వం- అపరస్య సంవాదేన సఙ్గతిరితి విభాగే సమ్భవతి కుతో ద్విర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (మామేత్యాబాధనార్థ మితి) తదేవ స్ఫుటయతి (ఏవమితి) త్వదుక్తేన ప్రకారేణ యో విజ్ఞానవిషయో వయోర్యః - తస్మిన్నావయోర్విజ్ఞానసామ్యాదేవ సమానే విజ్ఞానవత్త్వే సత్యస్మాన విజ్ఞానవత ఇవ స్వీకృత్య తమేవార్థమస్మాన్ ప్రత్యుపదేశేన జ్ఞాపయతా భవతా వయం బాధితాః స్యామ ఇతి యోజనా. తథాపి గార్గ్యస్య కథమీషద్బాధనం - తత్రాహ (అత ఇతి) అతిష్ఠాః సర్వేషామిత్యాది వాక్యం శఙ్కాద్వారావతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఏతం పురుషమితిశేషః. ఇతి శబ్దో గుణోపాస్తిసమాప్త్యర్థః. పూర్వోక్తరీత్యా త్రిభిర్గుణైర్విశిష్టం బ్రహ్మ, తదుపాసకస్య ఫల, మపి జానామీత్యుక్త్వా ఫలవాక్యముపాదత్తే (స య ఇతి) కిమితి యథోక్తం ఫలముచ్యతే- తత్రాహ (యథేతి) ౨

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతీతి) ఆదిత్యే- ఆదిత్యమణ్డలే యోఽయం పురుషోఽభిమానితయా వర్తతే- ఏతమేవ- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. తదేవ బ్రహ్మ- అతస్త్వమపి తద్బ్రహ్మోపాస్స్వేతి భావః. (స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః) స చాజాతశత్రురేతచ్ఛ్రుత్వోవాచ. కిమితి. మా-మాం ప్రతి ఏతస్మిన్-ఆదిత్యపురుషవిషయే మా సంవదిష్ఠాః-సంవాదం మా కార్షీః. అజ్ఞాతే హి విషయే సంవాదః కర్తవ్యః- అయం తు జ్ఞాత ఏవేతి భావః. కథమిత్యత్రాహ (అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. ప్రసిద్ధౌ వా. అతీత్య- సర్వానతీత్య తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః. * అతో మనినిత్యాదినా విచ్ప్రత్యయః. సర్వేషాం భూతానాం చ మూర్ధేవ మూర్ధా- శ్రేష్ఠః. దీప్తిగుణోపేతత్వాద్రాజా. ఇతి- ఏతైరతిష్ఠాత్వసర్వభూతమూర్ధత్వరాజత్వవిశిష్టమేతం- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. అతోఽస్య జ్ఞాతత్వాదస్మిన్విషయే న సంవాదో నః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. స్వోక్తస్య ఫలం దర్శయతి (స య ఏతమేవముపాస్తే అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతీతి) య ఏతమాదిత్యమేవం - ఉక్తగుణవిశిష్టముపాస్తే - సోఽయమతిష్ఠాత్వాదిగుణవిశిష్టాదిత్యోపాసనవశాత్ స్వయమపి తత్క్రతున్యాయాత్తద్గుణయుక్తో భవతీతి భావః. అత్ర * య ఏషోఽన్తరాదిత్యే ఇత్యాద్యుక్తః పరమాత్మోచ్యత ఇతి న భ్రమితవ్యం - ఉత్తరత్ర ఖణ్డమువత్య్యమాణా బ్రహ్మభూతచన్ద్రాదిపురుషసహపాఠా, దస్యపర బ్రహ్మత్వనిషేధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౨

మూ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్రే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా బృహన్ పాణ్డరవాసాః సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే అహరహర్హ సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయతే ॥ ౩

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతి పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాస్తేజస్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే తేజస్వీ హ భవతి తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి ॥ ౪

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః పూర్ణమప్రవర్తీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే పూర్యతే హ ప్రజయా పశుభిర్నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తతే ॥ ౫

శం.— సంవాదేనాదిత్యే బ్రహ్మణి ప్రత్యాఖ్యాతే అజాతశత్రుణా చన్ద్రమసి బ్రహ్మాన్తరం ప్రతిపేదే గార్గ్యః — య ఏవాసౌ చన్ద్రమసి మనసి చైకః పురుషో భోక్తా కర్తా చేతి పూర్వవద్విశేషణమ్. బృహన్ — మహాన్. పాణ్డరం — శుక్లం వాసో యస్య సోఽయం పాణ్డరవాసాః — అప్ఛరీరత్వాత్ప్రాణస్య. యశ్చాన్నభూతః సోమో రాజా చన్ద్రమా యశ్చ లతాత్మకో యజ్ఞే — తమేకీకృత్యైతమేవాహం బ్రహ్మోపాసే. యథోక్తగుణం య ఉపాస్తే — తస్యాహరహః సోమోఽభిషుతో యజ్ఞే, ప్రసుతశ్చ వికారేషు, అన్నం చాస్య న క్షీయతేఽన్నాత్మకోపాసకస్య. ౩

ఆ.— (మనసి చేతి) చకారాద్బుద్ధౌ చేత్యర్థః. ఏకః పురుషః — తమేవాహం బ్రహ్మోపాసే — త్వం చైతముపాస్స్వేత్యుక్తే మైవమిత్యాదినా ప్రత్యాహ చేత్యాహ (ఇతి పూర్వవదితి) భానుమణ్డలతో ద్విగుణం చన్ద్రమణ్డలమితి ప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యాహ (మహానితి) కథం పాణ్డరం వాసశ్చన్ద్రాభిమానినః ప్రాణస్య సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అప్ఛరీరత్వాదితి) పురుషో హి శరీరేణ వాససేవ వేష్టితో భవతి — పాణ్డరత్వం చాపాం ప్రసిద్ధం — "ఆపో వాసః ప్రాణస్యే"తి చ శ్రుతిః. అతో యుక్తం ప్రాణస్య పాణ్డరవాసస్త్వమిత్యర్థః. న కేవలం సోమశబ్దేన చన్ద్రమా గృహ్యతే — కిం తు లతాపి — సమానధర్మత్వాదిత్యాహ (యశ్చేతి) చన్ద్రమసం లతాత్మకం బుద్ధిస్థం చ పురుషమేకీకృత్యాహం బ్రహ్మత్వేనోపాస్మ ఇత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (యథోక్తేతి) యజ్ఞశబ్దేన ప్రకృతిరుక్తా. వికారశబ్దేన వికృతయో గృహ్యన్తే. యథోక్తోపాసకస్య ప్రకృతివికృత్యనుష్ఠానసామర్థ్యం లీలయా లభ్యమిత్యర్థః. అన్నాక్షయస్యోపాసనానుసారిత్వాదుపపన్నత్వమభిప్రేత్యోపాసకం విశినష్టి (అన్నాత్మేతి) ౩

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్ర ఇత్యాది) చన్ద్రే — చన్ద్రమణ్డలే తదభిమానితయా వర్తతే యశ్చన్ద్రపురుషః — తమహముపాస ఇతి గార్గ్య ఆహేత్యర్థః. (స హోవాచాజాతశత్రురిత్యాది) పూర్వవత్. (బృహన్ పాణ్డరవాసాః సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతీతి) బృహన్ — మహాన్. పాణ్డరం — శుక్లం కిరణరూపం వాసః — వస్త్రం జగదాచ్ఛాదకం యస్య సః పాణ్డరవాసాః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః "పాణ్డరై రంశుభిర్జగచ్ఛాదకత్వాత్పాణ్డరవాసస్త్వమితి". సోమో రాజా — యజ్ఞసాధనభూతసోమరాజశబ్దితలతావిశేషైకశబ్దాభిలాపప్రయుక్తతదభేదేన వా — చన్ద్రస్యౌషధీశతయా సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషలక్షణౌషధీనామీశతయా శేషశేషిత్వసమ్బన్ధకృతాభేదేన వా సోమో రాజేతి చైతైర్గుణైః ఏతం — చన్ద్రపురుషం అహముపాస ఇత్యర్థః. సోమలతాఽభిన్నత్వేనోపాసనఫలమాహ (స య ఏతమేవముపాస్తే అహరహస్సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయత ఇతి) సుత ఇతి ప్రసుత ఇతి చ కర్తరి క్తః. ఉక్తగుణవిశిష్టచన్ద్రోపాసకః అహరహస్సోమం సునుయాదిత్యర్థః. ప్రకృతివికృతిభేదవిషయా సుతః ప్రసుత ఇత్యుక్తిః. చన్ద్రస్యాన్నభూతసోమశబ్దవాచ్యలతాత్మకత్వేనోపాస్యత్వాదన్నాక్షయత్వఫలకథనమపి తత్క్రతున్యాయాద్యుజ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. కేచిత్తు చన్ద్రస్య స్వత ఏవ దేవాన్నభూతసోమత్వాత్ తత్త్వేనోపాసనస్యైవాన్నాక్షయ్యాభావః ఫలం — తస్యైవ సోమరాజశబ్దముఖ్యార్థత్వేనోపాసనస్య యాథార్థ్యసమ్భవే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతాఽభేదోపాసనాభ్యుపగమస్యావ్యర్థత్వాత్. న చైవం సుతః ప్రసుత ఇతి సోమసుత్వరూపఫలకీర్తనమయుక్తమితి వాచ్యం — చన్ద్రస్య సోమరాజత్వేనోపాసనే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషస్వరూపఫలకీర్తనే విరోధాభావాత్ ఏకశబ్దరూపిత తత్స్వరూపప్రత్యాసత్తిసత్త్వాదితి వదన్తి. ౩

శం.— తథా విద్యుతి త్వచి హృదయే చైకా దేవతా. తేజస్వీతి విశేషణం తస్యాః. తత్ఫలం — తేజస్వీ హ భవతి, తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి. విద్యుతాం బహుత్వస్యాఙ్గీకరణాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుల్యమ్. ౪

ఆ.— సంవాదదోషేణ చన్ద్రే బ్రహ్మణ్యపి ప్రత్యాఖ్యాతే బ్రహ్మాన్తరమాహ (తథేతి) కథమేకముపాసనమనేకఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యుతామితి) ౪

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతీత్యాది) విద్యుతి విద్యమానస్య విద్యుదభిమానినః పురుషస్య తేజస్విత్వేన గుణేనోపాసనే స్వయమపి తేజస్వీ భవతి తదుపాసకః; తత్పుత్రశ్చ తేజస్వీ భవతీత్యర్థః. ప్రజా — పుత్ర ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టమ్. ౪

శం.— తథా ఆకాశే హృద్యాకాశే చైకా. పూర్ణమప్రవర్తి చేతి విశేషణద్వయమ్. పూర్ణత్వవిశేషణఫలమిదం — పూర్యతే హ ప్రజయా పశుభిః. అప్రవర్తివిశేషణఫలం — నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తత ఇతి — ప్రజాసన్తానావిచ్ఛిత్తిః. ౫

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ఇన్ద్రో వైకుణ్ఠోఽపరాజితా సేనేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే జిష్ణుర్హాపరాజిష్ణుర్భవత్యన్యతస్త్యజాయీ॥ ౬

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా విషాసహిరితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే విషాసహిర్హ భవతి విషాసహిర్హాస్య ప్రజా భవతి॥ ౭

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః ప్రతిరూప ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ప్రతిరూపం హైవైనముపగచ్ఛతి నాప్రతిరూపమథో ప్రతిరూపోఽస్మాజ్జాయతే॥ ౮

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా రోచిష్ణురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే రోచిష్ణుర్హ భవతి రోచిష్ణుర్హాస్య ప్రజా భవత్యథో యైః సన్నిగచ్ఛతి సర్వాంస్తానతిరోచతే॥ ౯

ఆ.— అప్రవర్తిత్వం-అప్రవర్తకత్వం. అక్రియారూపత్వం వా ౫

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఇత్యాది) ఆకాశే విద్యమానస్య తదభిమానినః పురుషస్య పూర్ణత్వవిశిష్టోపాసనాయాః ఫలం ప్రజయా పశుభిశ్చ పరిపూర్ణత్వం. పూర్ణత్వప్రయుక్తనిర్వ్యాపారత్వలక్షణాప్రవర్తిత్వవిశేషణవిశిష్టోపాసనాయాః ఫలం ప్రజానామవిచ్ఛిత్తిరితి విభాగో ద్రష్టవ్యః. ఉద్వర్తతే-ఉద్వర్తనం-లోకాన్తరగమనం. అస్యోపాసకస్య ప్రజా అస్మాల్లోకాల్లోకాన్తరం న గచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— తథా వాయౌ ప్రాణే హృది చైకా. విశేషణం- ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. వైకుణ్ఠః- అప్రసహ్యః. న పరాజితపూర్వా - అపరాజితా సేనా. మరుతాం గణత్వప్రసిద్ధేః. ఉపాసనఫలమపి- జిష్ణుః- జయనశీలః, అపరాజిష్ణుః- న చ పరాజితస్వభావో భవతి. అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యతస్త్యానాం- సపత్నానాం జయనశీలో భవతి. ౬

ఆ.— కథమేతస్మిన్ వాయావపరాజితా సేనేతి గుణస్సమ్భవతి- తత్రాహ (మరుతామితి) విశేషణత్రయస్య ఫలత్రయం క్రమేణ వ్యాఖ్యాపయతి (జిష్ణురిత్యాదినా) అన్యతస్త్యానాం- అన్యమాతృతో జాతానాం. ౬

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఇత్యాది) ఇన్ద్రః - పరమైశ్వర్యశాలీ. ※ యోఽయం పవత ఏష దేవానాం గృహా ఇతి వాయోర్దేవలోకత్వప్రసిద్ధేర్దేవలోకస్య సాయుజ్యాద్వైకుణ్ఠత్వం. మరుతాం గణత్వప్రసిద్ధేరపరాజితా సేనేత్యుక్తిః. జిష్ణుః - జయశీలః. అపరాజిష్ణుః - అపరాజితః. అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యతో భవాః అన్యతస్త్యాః - శత్రవ ఇతి యావత్. తాన్ జేతుం శీలమస్యేత్యన్యతస్త్యజాయీ.
※ సుప్యజాతావితి ణినిః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— అగ్నావిత్యాదిష్వేకా. విశేషణం - విషాసహిః- మర్షయితా పరేషాం. అగ్నిబాహుళ్యాత్ఫలబాహుళ్యం పూర్వవత్. ౭

ఆ.— యద్యస్మిన్ హూయతే- క్షిప్యతే తత్సర్వం తస్మిన్ కరణే సహతే- తేనాగ్నిర్విషాసహిః. యథా పూర్వం విద్యుతాం బాహుళ్యాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుళ్యముక్తం - తథాఽత్రాప్యగ్నీనాం బహుళత్వాదుపాసకస్యాత్మని ప్రజాయాం చ దీప్తాగ్నిత్వం సిధ్యతీత్యాహ (అగ్నావితి) ౭

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఇత్యాది) విషాసహిః- సోఢుమశక్యస్య శత్రోరభిభవితేత్యర్థః. మర్షణశీల ఇతి వాఽర్థః. విషాసహిత్వగుణవిశిష్టాగ్నిపురుషోపాసనేన సహోపాసకస్తత్పుత్రశ్చ విషాసహిర్భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— అప్సు రేతసి హృది చైకా. విశేషణం- ప్రతిరూపః- అనురూపః. శ్రుతిస్మృత్యప్రతికూల ఇత్యర్థః. ఫలం- ప్రతిరూపం - శ్రుతిస్మృతిశాసనానురూపమేవైనముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. న విపరీతమన్యచ్చ. అస్మాత్తథావిధ ఏవోపజాయతే ౮

ఆ.— ప్రతిరూపత్వం- ప్రతికూలత్వమిత్యేతద్వ్యావర్తయతి (అనురూప ఇతి) అన్యచ్చ- ఫలమితి సమ్బన్ధః. అస్మాత్- ఉపాసితురిత్యర్థః. తథావిధః- శ్రుతిస్మృత్యనుకూల ఇతి యావత్. ౮

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఇత్యాది) ప్రతిరూపః- ప్రతిబిమ్బః. సదృశప్రతిబిమ్బోపేతత్వాదపామప్పురుషస్య ప్రతిరూపత్వవిశిష్టోపాసనోపపత్తిః. యథాక్రతున్యాయాద్దేవతదుపాసకస్యేదం ఫలం - ప్రతిరూపం - సదృశమేవ కళత్రాదికమేనం- ఉపాసకముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. నాప్రతిరూపం ప్రాప్నోతి. ప్రతిరూపః- సదృశ ఏవ పుత్రోఽస్మాజ్జాయత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— ఆదర్శే ప్రసాదస్వభావే చాన్యత్ర ఖడ్గాదౌ హృది చ సత్త్వశుద్ధిస్వాభావ్యాదేకా. విశేషణం- రోచిష్ణుః- దీప్తిస్వభావః. ఫలం చ తదేవ. రోచనాధారబాహుళ్యాత్ఫలబాహుళ్యం. ౯

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేత్యేతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా అసురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వꣳ హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి॥ ౧౦

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా ద్వితీయోఽనపగ ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ద్వితీయవాన్ హ భవతి నాస్మాద్గణశ్ఛిద్యతే॥ ౧౧

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా మృత్యురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వꣳ హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాన్మృత్యురాగచ్ఛతి॥ ౧౨

ఆ.— హార్దాచేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (సత్త్వేతి) సర్వత్రైకైకవిశేషణస్యైవ తత్తద్విశేష్యతయా సమ్బధ్యతే. తదేవ - రోచిష్ణుత్వమిత్యర్థః. ౯

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఇత్యాది) ఆదర్శే విద్యమానస్య ప్రతిబిమ్బపురుషస్య రోచిష్ణుత్వం - భ్రాజమానత్వం. స్వచ్ఛత్వమితి యావత్. తదుపాసకస్తత్ప్రజ్ఞశ్చ రోచిష్ణురేవ భవతి. అథో - అపి చ. యైస్సన్నిగచ్ఛతి - యైస్సఙ్గతో భవతి. సర్వాంస్తానతిరోచతే - అతిక్రమ్య ప్రకాశతే. సమానానాముత్తమశ్లోకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౯

శం.— యన్తం - గచ్ఛన్తం య ఏవాయం శబ్దః పృష్ఠతోఽనూదేతి, అధ్యాత్మం చ జీవనహేతుః ప్రాణః, తమేకీకృత్యాహ. అసుః - ప్రాణః. జీవనహేతురితి గుణః. తస్య ఫలం - సర్వమాయురస్మింల్లోక ఏతీతి - యథోపాత్తం కర్మణా యుః. కర్మఫలపరిచ్ఛిన్నకాలాత్పురా - పూర్వం రోగాదిభిః పీడ్యమానమప్యేనం ప్రాణో న జహాతి. ౧౦

ఆ.— అహమేతమేవాహమిత్యాదిశేషః. తస్య గుణవదుపాసనస్యేత్యర్థః. సర్వమాయురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (యథోపాత్తమితి) ౧౦

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేతీత్యాది) యన్తం - గచ్ఛన్తం. శబ్దమిత్యస్య విశేష్యం ప్రాక్తనం - ఉత్తరత్ర శబ్ద ఇతి శ్రవణాత్. తథా చ అగ్రే గచ్ఛన్తం శబ్దం అను - అనుసృత్య యః పశ్చాచ్ఛబ్దః - ప్రతిధ్వనిరుదేతి - సమాన శబ్దాన్తరముదేతి. తస్య ప్రతిశబ్దస్య ప్రాణకార్యత్వాత్ అసురిత్యహముపాస ఇత్యర్థః. అసుః - ప్రాణః. ప్రాణజన్య ఇతి యావత్. తదుపాసనస్య ఫలం - అస్మింల్లోకే - ఉపాసకశరీరే యావదాయుః ప్రాప్తం - తత్సర్వమేతి. నైనం పురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి - ఆయురన్తకాలాత్పూర్వమేనముపాసకం అపమృత్యుర్న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— దిక్షు కర్ణయోర్ద్విదైవత్యా - అశ్వినౌ దేవావవియుక్తస్వభావౌ. గుణస్తస్య ద్వితీయవత్త్వం, అనపగత్వం - అవియుక్తభావో - ఽన్యోన్యం, - దిశామిత్వానాం చైకత్వాత్. తదేవ చ ఫలముపాసకస్య గణావిచ్ఛేదో ద్వితీయవత్త్వం చ. ౧౧

ఆ.— కా పునరసావేకా దేవతా - తత్రాహ (అశ్వినావితి) తస్య - దేవస్యేతి యావత్. యథోక్తం గుణద్వయముపపాదయతి (గామితి) ద్వితీయవత్త్వం - సానుభృత్యపరివృతత్వం. ౧౧

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షు పురుష ఇత్యాది) దిశాం యుగ్మభూతాశ్వినైవత్యత్వాత్ ద్వితీయత్వేనోపాసనోపపత్తిః. ద్వితీయత్వం - ద్వితీయవత్త్వం. అనపగత్వం - అవిచ్ఛిన్నత్వం. దిశాం పరస్పరవిచ్ఛేదాభావాదనపగత్వోపపత్తిః. తత్ర ద్వితీయత్వేనోపాసనాఫలం ద్వితీయవానితి - సహాయవానిత్యర్థః. అవిచ్ఛిన్నత్వలక్షణానపగత్వోపాసనాఫలం - నాస్మాద్గణశ్ఛిద్యత ఇతి. గణః - బన్ధువర్గః. అస్మాత్ - ఉపాసకాన్న ఛిద్యతే - నాన్తరితో భవతి. ఉపాసకస్య బన్ధువిశ్లేషో న భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౧

శం.— ఛాయామయాం - బాహ్యతమస్యధ్యాత్మం చావరణాత్మకే హృదయే సైషా హృదయస్థైకా దేవతా. విశేషణం - మృత్యుః. ఫలం సర్వం పూర్వవత్. మృత్యోరనాగమో రోగాదిపీడాభావో విశేషః. ౧౨

ఆ.— శబ్దబ్రహ్మోపాసకస్యైవ తమో బ్రహ్మోపాసకస్యాపి ఫలమిత్యాహ (ఫలమితి) ఫలభేదాభావే చ కథముపాసనభేదః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యోరితి) ౧౨

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఇత్యాది) ఛాయామయః పురుషః - పురుషచ్ఛాయా. తస్యాః మృత్యువన్మలినత్వాద్భయఙ్కరత్వాచ్చ మృత్యుత్వేనోపాసనోపపత్తిః. శిష్టం పూర్వవత్ స్పష్టం. ౧౨

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ఆత్మన్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్త ఆత్మన్వీ హ భవత్యాత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి స హ తూష్ణీమాస గార్గ్యః॥ ౧౩

స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇత్యేతావద్ధీతి నైతావతా విదితం భవతీతి స హోవాచ గార్గ్య ఉప త్వా యానీతి॥ ౧౪

శం.— ఆత్మని- ప్రజాపతౌ బుద్ధౌ చ హృది చైకా. ఆత్మన్వీ హ భవతి - ఆత్మవాన్ భవతి. ఆత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి - బుద్ధిపరిగతత్వాత్ప్రజాయాం సమ్ప్రదానమితి విశేషః. స్వయం పరిజ్ఞాతత్వాన్నైవం క్రమేణ ప్రత్యాఖ్యాతేషు బ్రహ్మసు స గార్గ్యః క్షీణబ్రహ్మవిజ్ఞానోఽప్రతిభాసమానోత్తరస్తూష్ణీమవాక్శిరా ఆస. ౧౩

ఆ.— వ్యస్తాని బ్రహ్మాణ్యుపన్యస్య సమస్తం బ్రహ్మోపదిశతి (ప్రజాపతావితి) ఆత్మన్విత్వం-వశ్యాత్మకత్వం. ఫలస్యాత్మగామిత్వాత్ప్రజాయాం తదభిధానముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) ౧౩

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఇత్యాది) ఆత్మని- శరీరాదావహమిత్యభిమన్యమానో యః పురుషః- తం స్వాత్మానం సైవ బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. అథవా - ప్రత్యగాత్మసామాన్యం బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. ఆత్మన్వీ- ఆత్మశబ్దాత్ప్రశంసాయాం ఛాన్దసో విని ప్రత్యయః. ప్రశస్తశరీరేన్ద్రియాదిమత్త్వాజ్జీవస్యాత్మన్విత్వోపపత్తిః. ఏవంరూపోపాసకస్తత్ప్రజశ్చ ఆత్మన్వీ భవతీత్యర్థః. స్పష్టం స్పష్టం. (స హ తూష్ణీమాస గార్గ్య ఇతి) తతః పరముత్తరాస్ఫూర్తేః గార్గ్యస్తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ౧౩

శం.— తం తథాభూతముపలభ్య గార్గ్యం స హోవాచాజాతశత్రుః- ఏతావన్నూ౩ ఇతి- కిమేతావద్బ్రహ్మ నిర్జ్ఞాతం- ఆహోస్విదధికమప్యస్తీతి. ఇతర ఆహ- ఏతావద్ధీతి నైతావతా విదితేన బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యాహాజాతశత్రుః- కిమర్థం గర్వితోఽసి బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. కిమేతావద్విదితం విదితమేవ న భవతీతి. ఉచ్యతే- న- ఫలవద్విజ్ఞానశ్రవణాత్. న చార్థవాదత్వమేవ వాక్యానామవగన్తుం శక్యం- అపూర్వవిధానపరాణి హి వాక్యాని ప్రత్యుపాసనోపదేశం లక్ష్యన్తే * అతిష్ఠాస్సర్వేషాం భూతానామిత్యాదీని. తదనురూపాణి చ ఫలాని సర్వత్ర శ్రూయన్తే విభక్తాని. అర్థవాదత్వే హ్యేతదసమఞ్జసం. కథం తర్హి నైతావతా విదితం భవతీతి. నైష దోషః- అధికృతాపేక్షత్వాత్. బ్రహ్మోపదేశార్థం హి శుశ్రూషవేఽజాతశత్రవే అముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యః ప్రవృత్తః- న యుక్తమేవ ముఖ్యబ్రహ్మవిదాఽజాతశత్రుణాఽముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యోఽపరత్తుం- యన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వక్తుం ప్రవృత్తస్త్వం- తన్న జానీష ఇతి. యద్యముఖ్యబ్రహ్మవిజ్ఞానమపి ప్రత్యాఖ్యాయేత-తన్నైతావతేతి న బ్రూయాత్ - న కిఞ్చిజ్జ్ఞాతం త్వయేత్యేవం బ్రూయాత్ - తస్మాద్ధ్యవస్యేతావన్న్యవిద్యావిషయే బ్రహ్మణి. ఏతావద్విజ్ఞానద్వారత్వాచ్చ పరబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య యుక్తమేవ వక్తుం నైతావతా విదితం భవతీతి. అవిద్యావిషయే హి జ్ఞేయత్వం నామరూపకర్మాత్మకత్వం చైషాం తృతీయే ధ్యాయే ప్రదర్శితం. తస్మాన్నైతావతా విదితం భవతీతి బ్రువతాఽధికం బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమస్తీతి దర్శితం భవతి. తచ్చానుపసన్నాయ న వక్తవ్యమిత్యాచారవిధిజ్ఞో గార్గ్యః స్వయమేవాహోప త్వా యానీతి - ఉపగచ్ఛానీతి త్వాం. యథాన్యః శిష్యో గురుం. ౧౪

ఆ.— విచారార్థాస్తు తిరితి కథయతి (కిమేతావదితి) వాక్యార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం స్ఫుటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆదిత్యాదేరవిదితత్వనిషేధం ప్రతిజ్ఞాయ హేతుమాహ (సఫలవదితి) నైతాని వాక్యాని ఫలవద్విజ్ఞానపరాణి- అర్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఫలవత్త్వాచ్చాపూర్వవిధిపరాణ్యేతాని వాక్యానీత్యాహ (తదనురూపాణీతి) అర్థవాదత్వేఽపి తేషామపూర్వార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థవాదత్వ ఇతి) వాక్యానాం ఫలవద్విజ్ఞానపరత్వముపేత్య నిషేధవాక్యస్య గతిం పృచ్ఛతి (కథం తర్హీతి) తస్యానర్థక్యం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) అధికృతాపేక్షత్వాద్వివదన ప్రతిషేధస్యేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (బ్రహ్మేతి) నైతావతేత్యవిశేషేణాముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞానమపి నిషిద్ధమితి చేత్. నేత్యాహ (యదీతి) కిఞ్చ- నిష్ఠా నేన చేదేతాన్యుపాసనాన్యనుష్ఠేయాని- తత్రైతేషాం బ్రహ్మజ్ఞానార్థత్వాదముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞాననిషేధమన్తరేణ నిషేధోపపత్తిరిత్యాహ (ఏతావద్విజ్ఞానేతి) ఆదిత్యాదికమేవ ముఖ్యం బ్రహ్మేతి నిషేధానర్థక్యం తదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఆదిత్యాదేరముఖ్యబ్రహ్మత్వాసమ్భవాన్నిషేధస్యోపపన్నత్వాత్తత్సామర్థ్యసిద్ధమర్థముపన్యస్యతి (తస్మాదితి) ఉపగమనవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తచ్చేతి) అబ్రాహ్మణాదధ్యయనమాపత్కాలే విధీయతే. ౧౪

రం.— (స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇతీతి) నూ ఇతి ప్రశ్నే ప్లుతః. ఏతావదేవ కిం త్వయా జ్ఞాతమితి సః అజాతశత్రూ రాజా ఉవాచ- పప్రచ్ఛేత్యర్థః. గార్గ్య ఆహ (ఏతావద్ధీతి) ఏతావదేవ మయా జ్ఞాతం - నేతోఽధికమిత్యర్థః. పునరజాతశత్రురాహ (నైతావతా విదితం భవతీతి) బ్రహ్మస్వరూపమితి శేషః. ఏతావతా జ్ఞాతేన బ్రహ్మస్వరూపం న విదితం భవతీత్యర్థః. త్వజ్జ్ఞాతేభ్యోఽన్యదేవ బ్రహ్మస్వరూపమితి భావః. (స హోవాచ గార్గ్య ఇతి) ఏవమజాతశత్రుణోక్తో బాలాకిర్గతాభిమానః * నీచాదప్యుత్తమాం విద్యాం * ఆపత్కాలే బ్రాహ్మణస్య బ్రాహ్మణాద్విద్యోపయోగ ఇతి శాస్త్రమనుస్మృత్య క్షత్రియాదప్యజాతశత్రోర్బ్రహ్మవిద్యాముపాదిత్సన్నుపసన్నాయ బ్రహ్మోపదేష్టవ్యమితి శాస్త్రార్థం జానన్

ఉ.— సహోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమం వై తద్యద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియముపేయాద్బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి వ్యేవ త్వా జ్ఞపయిష్యామీతి తం పాణావాదాయోత్తస్థౌ తౌ హ పురుషం సుప్తమాజగ్మతుస్తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రే బృహన్పాణ్డరవాసః సోమ రాజన్నితి స నోత్తస్థౌ తం పాణినాపేషం బోధయాఞ్చకార స హోత్తస్థౌ॥ ౧౫

గార్గ్యస్స్వయమేవాహేత్యర్థః. హశబ్దో బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తౌ గార్గ్యస్య తాత్పర్యాత్మికమభినివేశం సూచయతి. కిమితీత్యత ఆహ (ఉపత్వాయానీతి) త్వా- త్వాముపయాని- శిష్యస్సన్నుపగచ్ఛామి మహ్యం బ్రహ్మవిద్యాం దేహీత్యర్థః. ౧౪

శం.— సహోవాచాఽజాతశత్రుః- ప్రతిలోమం - విపరీతం చైతత్. కిం తత్. యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణః ఆచార్యత్వేఽధికృతస్సన్ క్షత్రియం- అనాచార్యస్వభావముపేయాత్ -ఉపగచ్ఛేచ్ఛిష్యవృత్త్యా బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి. ఏతదాచారవిధిశాస్త్రేషు నిషిద్ధం- తస్మాత్తిష్ఠ త్వమాచార్య ఏవ సన్- విజ్ఞాపయిష్యామ్యేవ త్వామహం- యస్మిన్విదితే బ్రహ్మ విదితం భవతి, యన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వేద్యం,. తం- గార్గ్యం సలజ్జమాలక్ష్య విస్రమ్భజననాయ పాణౌ- హస్తే ఆదాయ- గృహీత్వోత్తస్థౌ- ఉత్థితవాన్. తౌ హ- గార్గ్యాజాతశత్రూ పురుషం సుప్తం రాజగృహప్రదేశే క్వచిదాజగ్మతుః- ఆగతౌ. తం చ- పురుషం సుప్తం ప్రాప్యైతైర్నామభిః- బృహన్ పాణ్డరవాసస్సోమ రాజన్నిత్యేతైరామన్త్రయాఞ్చక్రే. ఏవమామన్త్ర్యమాణోఽపి స- సుప్తో నోత్తస్థౌ. తమప్రతిబుధ్యమానం పాణినాపేషం- ఆపిష్యాపిష్య బోధయాఞ్చకార- ప్రతిబోధితవాన్. తేన స హోత్తస్థౌ. తస్మాద్యో గార్గ్యేణాభిప్రేతః- నాసావస్మిఞ్ఛరీరే కర్తా భోక్తా బ్రహ్మేతి. కథం పునరిదమవగమ్యతే - సుప్తపురుషగమనతత్సమ్బోధనానుత్థానైర్గార్గ్యాభిమతస్య బ్రహ్మణోఽబ్రహ్మత్వం జ్ఞాపితమితి. జాగరితకాలే యో గార్గ్యాభిప్రేతః పురుషః కర్తా భోక్తా బ్రహ్మ- సన్నిహితః కరణేషు యథా - తథాఽజాతశత్రువాభిప్రేతోఽపి తత్స్వామిభృత్యేష్వివ రాజా సన్నిహిత ఏవ- కిం తు భృత్యస్వామినోర్గార్గ్యాజాతశత్రువాభిప్రేతయోర్వివేకావధారణకారణం- తత్సంసృష్టత్వాదనవధారితవిశేషం. యద్ద్రష్టృత్వమేవ భోక్తుః- న స్పృశ్యత్వం, యచ్చ భోజ్యస్య స్పృశ్యత్వమేవ- న తు ద్రష్టృత్వం,- తచ్చోభయమిహ సంసృష్టత్వాద్వివిచ్య దర్శయితుమశక్యమితి సుప్తపురుషగమనం. నను సుప్తేఽపి పురుషే విశిష్టైర్నామభిరామన్త్రితో భోక్తైవ ప్రతిపద్యతే- నాభోక్తేతి నైవ నిర్ణయస్స్యాదితి. న- నిర్ధారితవిశేషత్వాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్య. యో హి సత్యేన ఛన్నః ప్రాణ ఆత్మాఽమృతో వాగాదిష్వవిశ్రమితో నిమ్లోచత్సు, యస్యాపః శరీరం పాణ్డరవాసాః, యశ్చాసపత్నవాన్, యశ్చ బృహన్, యశ్చ సోమో రాజా షోడశకలః,- స స్వవ్యాపారరూపో యథా నిర్జ్ఞాతవిశేషానస్తమితస్వభావ ఆస్తే- న చాస్య తస్య కస్యచిద్వ్యాపారస్తస్మిన్కాలే గార్గ్యేణాభిప్రేయతే తద్విరోధినః. తస్మాత్స్వనామభిరామన్త్రితేన ప్రతిబోద్ధవ్యం- స చ ప్రత్యబుధ్యత-తస్మాత్పారిశేష్యాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్యాభోక్తృత్వం బ్రహ్మణః. భోక్తృస్వభావశ్చేద్భుఞ్జీతైవ స్వం విషయం ప్రాప్తం - న హి దగ్ధృస్వభావః ప్రకాశయితృస్వభావస్సన్ వహ్నిస్తృణోలపాదిదాహ్యం స్వవిషయం ప్రాప్తం న దహతి, ప్రకాశ్యం చ న ప్రకాశయతి,. న చేద్దహతి ప్రకాశయతి చ ప్రాప్తం స్వం విషయం- నాసౌ వహ్నిర్దగ్ధా ప్రకాశయితా చేతి నిశ్చీయతే. యథాసౌ ప్రాప్తశబ్దాదివిషయోపలబ్ధృస్వభావశ్చేద్గార్గ్యాభిప్రేతః ప్రాణః- బృహన్పాణ్డరవాసా ఇత్యేవమాదిశబ్దం స్వం విషయముపలభేత- యథా ప్రాప్తం తృణోలపాది వహ్నిర్దహేత్ప్రకాశయేచ్చావ్యభిచారేణ- తద్వత్. తస్మాత్ప్రాప్తానాం శబ్దాదీనామప్రతిబోధాదభోక్తృస్వభావ ఇతి నిశ్చీయతే. న హి యస్య యస్స్వభావో నిశ్చితః- స తం వ్యభిచరతి కదాచిదపి అతః సిద్ధం ప్రాణస్యాభోక్తృత్వం. సమ్బోధనార్థనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాదప్రతిబోధ ఇతి చేత్. స్యాదేతత్ - యథా బహుష్వాసీనేషు స్వనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాన్మామయం సమ్బోధయతీతి- శృణ్వన్నపి సమ్బోధ్యమానోఽవిశేషతో న ప్రతిపద్యేత- తథేమాని బృహన్నిత్యేవమాదీని మమ నామానీత్యగృహీతసమ్బన్ధత్వాత్ప్రాణో న గృహ్ణాతి సమ్బోధనార్థం శబ్దం- న త్వవిజ్ఞాతృత్వాదేవేతి చేత్. న- దేవతాభ్యుపగమేఽగ్రహణానుపపత్తేః. యస్య హి చన్ద్రాద్యభిమానినీ దేవతాధ్యాత్మం ప్రాణో భోక్తాభ్యుపగమ్యతే- తస్య తయా సంవ్యవహారాయ విశేషనామ్నా సమ్బన్ధోఽవశ్యం గృహీతవ్యః- అన్యథా ఆహ్వానాదివిషయే సంవ్యవహారోఽనుపపన్నస్స్యాత్. వ్యతిరిక్తపక్షేఽప్యప్రతిపత్తేరయుక్తమితి చేత్. యస్య చ ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా - తస్యాపి బృహన్నిత్యాదినామభిస్సమ్బోధనే బృహత్త్వాదినామ్నాం తదాతద్విషయత్వాత్ప్రతిపత్తిర్యుక్తా- న చ కదాచిదపి బృహత్త్వాదిశబ్దైస్సమ్బోధితః ప్రతిపద్యమానో దృశ్యతే- తస్మాదకారణమభోక్తృత్వే సమ్బోధనాప్రతిపత్తిరితి చేత్. న-తద్వతస్తావన్మాత్రాభిమానానుపపత్తేః. యస్య ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా- స ప్రాణాదికరణవాన్ ప్రాణీ. తస్య న ప్రాణదేవతామాత్రేఽభిమానః-యథా హస్తే. తస్మాత్ప్రాణనామసమ్బోధనే కృత్స్నాభిమానినో యుక్తైవాప్రతిపత్తిః-న తు ప్రాణస్యాసాధారణనామసంయోగే. దేవతాత్మత్వాభిమానాచ్చాత్మనః స్వనామప్రయోగేఽప్రతిపత్తిదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. సుప్తస్య యల్లౌకికం దేవదత్తాదినామ- తేనాపి సమ్బోధ్యమానః కదాచిన్న ప్రతిపద్యతే సుప్తః-తథాభోక్తాపి సన్ప్రాణో న ప్రతిపద్యత ఇతి చేత్. న-ఆత్మప్రాణయోస్సుప్తాసుప్తత్వవిశేషోపపత్తేః. సుప్తత్వాత్ప్రాణగ్రస్తతయోపరతకరణ ఆత్మా స్వం నామ ప్రయుజ్యమానమపి న ప్రతిపద్యతే-న తు తదసుప్తస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే ఉపరతకరణత్వం సమ్బోధనాగ్రహణం వాయుక్తం. అప్రసిద్ధనామభిస్సమ్బోధనమయుక్తమితి చేత్. సన్తి హి ప్రాణవిషయాణి ప్రసిద్ధాని ప్రాణాదినామాని- తాన్యపోహ్యాప్రసిద్ధైర్బృహత్త్వాదినామభిస్సమ్బోధనమయుక్తం-లౌకికన్యాయాపోహాత్ -తస్మాద్భోక్తురేవ సతః ప్రాణస్యాప్రతిపత్తిరితి చేత్. న-దేవతాప్రత్యాఖ్యానార్థత్వాత్. కేవలసమ్బోధనమాత్రాప్రతిపత్త్యైవాసుప్తస్యాధ్యాత్మికస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే సిద్ధే యచ్చన్ద్రదేవతా

విషయైర్నామభిః సమ్బోధనం- తచ్చ న్యస్తదేవతాప్రాణోఽస్మిన్ శరీరే భోక్తేతి గార్గ్యస్య విశేషప్రతిపత్తినిరాకరణార్థం సహితత్వాత్కేవలనామ్నా సమ్బోధనేన క్షుణ్ణకమ్. ప్రాణప్రత్యాఖ్యానేన ప్రాణగ్రస్తత్వాత్కరణానాం తదానీం ప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిః. దేవతా న ప్రాణాభావాచ్చ. నను -అతిష్ఠా ఇత్యాద్యాస్య స్వోక్త్వైన గుణవన్తదేవతాభేదస్య దస్మితత్వాదయుక్తమితి చేన్న-తస్య ప్రాణవిషైకత్వాభ్యుపగమాత్, సర్వశ్రుతిష్వరనాధిపర్మానేన సత్యేన ఛన్నః ప్రాణో వా అమృతమితి చ ప్రాణబాహ్యస్యాన్యస్యానభ్యుపగమాచ్చోక్తత్వాత్, *ఏవ ఉ హ్యేవ సర్వే దేవాః కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి చ సర్వదేవానాం ప్రాణవిషైకత్వోపపాదనాచ్చ తథా కరణభేదేష్వనాశఙ్కా-దేహభేదేష్వివస్మృత్యభిజ్ఞా నైచ్ఛాది ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. నహ్యన్యదృష్టం అన్యః స్మరతి జానాతి చ ప్రతిసన్ధత్తే వా తస్మాన్న కరణభేదవిషయో భోక్తృత్వాశఙ్కా-విజ్ఞానమాత్రవిషయఞ్చాశాకదాచిదప్యుపపద్యతే నను సఙ్ఘాత ఏవాస్తు భోక్తా- కింవ్యతిరిక్తకల్పనయేతి. న- అపేక్షణే విశేషదర్శనాత్. యది హి ప్రాణశరీరసఙ్ఘాతమాత్రో భోక్తా స్యాత్- సఙ్ఘాతమాత్రావిశేషాత్సదా పిష్టస్యానాపిష్టస్య చ ప్రతిబోధే విశేషో న స్యాత్. సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తే తు పునర్భోక్తరి సఙ్ఘాతసమ్బన్ధవిశేషానేకత్వాత్స్వపతాపేక్షణకృతవేదనాయాః, సుఖదుఃఖమోహాద్యభ్యుపాధిసమ్బన్ధకర్మఫలభేదోపపత్తేః, శ్చవిశేషో యుక్తః- నతు సఙ్ఘాతమాత్రే సమ్బన్ధకర్మఫలభేదానుపపత్తేర్విశేషో యుక్తః ఇతి ఘాతశబ్దాదిపటుమాన్త్యాదిక్రియశ్చ. అస్తి చాయం విశేషః- యసా న్స్వర్యమాణైర్నామభిః ప్రతిబుధ్యమానం పురుషం సుప్తం పాణినా పేషం-అపిష్ట్యాపిష్ట్యబోధయాఞ్చకార రాజాతశత్రుః- తస్మాద్యః ఆపేషణేన ప్రతిబుబుధే జ్వలన్నివస్ఫురన్నివ తప్రోదాగతఇవ, పిణ్డఞ్చపూర్వవిపరీతం బోధచేష్టాకారవిశేషా నిమిత్తైర్నామాదయస్త్వ-సోఽన్యో ఽస్తీతి గార్గ్యాభిమత బ్రహ్మభ్యోఽన్యస్తత్ర క్షణసిద్ధం. సంహతత్వాచ్చ సార్థో ఽనుపపత్తిః ప్రాణస్య. గృహస్య స్తమ్భాదివచ్ఛరీరస్యాన్తరుపష్టమ్భకః ప్రాణశ్శరీరాదిభిస్సంహతత్వాదిత్యవోచామ, అత ఏవ వచ్చ, నా ఘస్థానీయ ఏతస్మిన్సర్వమితి. చ- తస్మాత్స్వహాదివత్స్వావయవసముదాయ జాతీయవ్యతిరిక్తార్థం సంహన్యత ఇత్యేవమవగచ్ఛామహి. స్తమ్భకుడ్యతృణకాష్ఠాది గృహావయవానాం స్వాత్మజన్మోపచయాపచయవినాశనామాకృతి కార్యధర్మనిరపేక్షలబ్ధసత్తాదితద్విషయ ద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాతృఫలత్వం దృష్టమన్యాము హాతఃసఙ్ఘాతస్య చ - తథా ప్రాణాద్యవయవానాం సఙ్ఘాతస్య చ స్వాత్మజన్మోపచయాపచయవినాశనామాకృతికార్యధర్మనిరపేక్షలబ్ధసత్తాదితద్విషయద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాతృఫలత్వం భవితుమర్హతి. దేవతాచేతనావత్త్వేసమత్వాత్ గుణభావానుపగమ ఇతి చేత్. ప్రాణస్యాపి కేచ్చైర్నామభిరామన్త్రణదర్శనాచ్చేతనావత్త్వమభ్యుపగతం- చేతనావత్త్వే చ సోఽపార్థ్యస్యగమః సమత్వాదనుపపన్న ఇతి చేన్న- నిరుపాధికస్య కేవలస్య విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్. క్రియాకారకఫలాత్మకతా హ్యాత్మనోఽనామరూపోపాధిజనితా అవిద్యాధ్యారోపితా- తన్నిమిత్తో లోకస్య క్రియాకారకఫలాభిమానలక్షణః సంసారః. స నిరుపాధికాత్మస్వరూపవిద్యయా నివర్తయితవ్య ఇతి తత్స్వరూపవిజిజ్ఞాపయిషయోపనిషదారమ్భః- బ్రహ్మతే బ్రవాణి బ్రహ్మతే బ్రవాణి నైతావతా విదితం భవతీతి చోపక్రమ్య ఏతావాన్ఖల్వమృతత్వమితి చోపసంహారాత్. నచాఽన్యస్యాన్తరాలే వస్త్వన్తరముక్తం నాస్తి- తస్మాదనవస్థసమత్వాద్గుణభావానుపగమ ఇతి చోద్యస్య. నిశేషత్వోఽసావపాకస్య సంవ్యవహారార్థో గుణగుణిభావః- సఉపపద్యతేఽస్య. నిరుపాధ్యాత్మవిజిజ్ఞాపయిషతస్సర్వన్యాయ ఉపనిషది- *స ఏష నేతి నేతీత్యుపసంహారాత్. తస్మాదాదిత్యాదిబ్రహ్మభ్యోఽపి తేభ్యో విజ్ఞానమయేభ్యో విలక్షణోఽన్యోఽస్తి విజ్ఞానమయ ఇత్యేతత్సిద్ధం. ॥౧౫॥

ఆ — *అను ప్రవ్రజ్యా చ శుశ్రూషా యావదధ్యయనం గురోః । నాబ్రాహ్మణే గురౌ శిష్యో వాసమాత్యన్తికం వసేదిత్యాదిన్యాయాచారభఙ్గభయాదాహ. ఆపేత్యాది బ్రహ్మభ్యో విశేషమాహ (యస్మిన్నితి) ప్రాణస్య వ్యాప్రియమాణస్యైవ సమ్బోధనాన్తం పృథగుక్తనామశ్రవణం, ఆపేషణాచ్చోత్థానం, తత్సాభోక్తృత్వం నిర్ధారితఫలితమాహ (తస్మాదితి) తోఽహం సుప్తమిత్యాది సుప్తపురుషగత్యుక్తిమాపిపతి (కథమితి) గార్గ్యస్య కాశ్యాభిమతయోః సుభయోరపి జాగరితేకరణేషు సన్నిధానావిశేషాత్తత్రైవ విమితివివేకో న వక్తి తదిత్యర్థః. జాగరితేషు కరణేషు ద్వయోరపి సన్నిధానేఽపి సాఙ్కర్యాదప్రస్ఫురతి వివేచనమితి పరిహరతి (జాగరితే) బ్రహ్మశబ్దాహార్యత్వం సశబ్దమధ్యాహృత్య యోజనా. తర్హి స్వామిభృత్యన్యాయేన తయోర్వివేకోఽపి సుకరస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం త్వితి) కిం తద్వివేకావధారణకారణం- తదాహ (యద్ధేత్యాదిమితి) కథం తదనవధారితవిశేషమితి- తదాహ (తచ్చేతి) ఇహేతి జాగరితోక్తిః. యద్యపి జాగరితం హిత్వా సుప్తే పురుషే వివేకార్థం తయోరుపగతిః- తత్ర యో భోక్తైవ సమ్బోధితః స్వనామభిస్తద్ధబ్దం శ్రోష్యతి - నాచేతనః. తథాపి నేష్టవివేకసిద్ధిరార్యకాశ్యాభీష్టాత్మనోః - ఉభితిసంశయాదితి శఙ్క్యతే (నస్వితి) సంశయం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) విశేషావధారణమేవ విశదయతి (మహాహీత్యాదినా) స్వవ్యాపారః- తుములశబ్దాదిః. యథానిర్జ్ఞాతః - యథోక్తైర్విశేషణైరుపలబ్ధం రూపమనతిక్రమ్యైవ గృహ్యమానః. ప్రాణస్యోక్తవిశేషణవత్త్వే న స్వాపేఽవస్థానే సితస్యతదాభోగాభావః - తత్ర భోక్త్రన్తరాభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యైవ భోక్తృత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అస్తు తస్య ప్రాప్తశబ్దశ్రవణం - తత్రాహ (నచేతి) పరిశేషసిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (భోక్తృస్వభావశ్చేదితి) నచభుక్త్వైతస్మాదభోక్తేతి శేషః. ఉక్తమర్థం వృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీత్యాదినా) ఉలపం - బాలతృణం. విపక్షే దోషమాహ (నచేదితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (యథేత్యాదినా) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వముక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) యద్యపి ప్రాణః స్వాపే శబ్దాదీన్న ప్రతిబుధ్యతే - తథాపి భోక్తృస్వభావోఽభవిష్యతి. నేత్యాహ (నహీతి) సమ్బోధనశబ్దాశ్రవణమకస్మాదర్థః. తస్య స్వనామగ్రహణం సమ్బన్ధాగ్రహణకృతం- నానాత్మత్వకృతమితి శఙ్కతే (సమ్బోధనార్థేతి) శఙ్కామపనయతి (స్యాదేతదిత్యాదినా) దేవతాయాస్సమ్బన్ధాగ్రహణమయుక్తం- సర్వజ్ఞత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నదేవతేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యస్య హీత్యాదినా) తయోర్గ్రహణకర్తృనిర్దేశః. అవశ్యమితి సూచితామనుపపత్తిమాహ (అన్యథేతి) అధిపదేనయాగస్తుతినమస్కారాదిర్గృహ్యతే. సంవ్యవహారః- అభిజ్ఞాభోగప్రసాదాదిః. సమ్బోధననామగ్రహాస్తత్కృతానాత్మదోషశ్చత్వ

దిష్టాత్మనోఽపితుల్యా ఇతిశఙ్క్యతే (వ్యతిరిక్తేతి) సఙ్గృహీతం చోద్యం వివృణోతి (యస్యచేతి) తదా- సుషుప్తిదశాయాం. ప్రతిపత్తిర్యుక్తేతి సమ్బన్ధః. (తద్విషయత్వాదితి) అతిరిక్తాత్మవిషయత్వాదితియావత్. అస్త్వేవాతిరిక్తస్యాత్మనస్సమ్బోధనశ్రవణమితిచేత్. నేత్యాహ (నచకదాచిదితి) త్వదిష్టాత్మనస్సమ్బోధనశబ్దాప్రతిపత్తావపి భోక్తృత్వాఙ్గీకారస్సచ్ఛబ్దార్థః. అభోక్తృత్వేన- ప్రాణస్యేతిశేషః. యథాహ స్తనసాదోఽఙ్గులిరిత్యాదినామోక్తామైత్రాత్మనో ప్రష్ఠతి- సర్వదేహాభిమానిత్వేన తస్మాత్ప్రాణాభిమానిత్వాత్. ఏవం కాశ్యేష్టాత్మనః సర్వకార్యకరణాభిమానిత్వాదఙ్గులిస్థానీయప్రాణమాత్రేతత్రభావాత్తన్మాత్రగ్రహణం- నచ్చేతనత్వాదితిపరిహరతి (నతద్వత ఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (యస్యేతి) ప్రాణమాత్రే ప్రాణాదికరణవతోఽభిమానాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) చన్ద్రస్యాపి ప్రాణైకదేశత్వాత్తన్నామభిస్సమ్బోధనేకృత్స్నాభిమానీసనోత్తిష్ఠతి- అత్రాప్యఙ్గుల్యాదిదృష్టాన్తోపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) గోత్వవత్తస్యసర్వవస్తుషుసమాప్తేరహమితిసర్వత్రాభిమానసిద్ధేర్బోధాభావోదాతుల్యావిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతేతి) విశిష్టస్యాత్మనో దేవతాయామాత్మత్వాభిమానాభావా, దితరస్యచకూటస్థస్య చిన్మాత్రత్వేనలదమోగా, న్నతుల్యతేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణతస్యాభోక్తృత్వం వారయన్నాహ (స్వనామేతి) అయుక్తం- ప్రాణేతరస్యభోక్తృత్వమితిశేషః. తదేవవివృణోతి (సుషుప్తస్యేతి) విశేషం దర్శయన్నుక్తిమాహ (నాతేతి) కాశ్యాభీష్టాత్మనః సుప్తత్వప్రయుక్తం ఫలమాహ (సుప్తత్వాదితి) ప్రాణస్యాపిసంహృతకరణత్వాత్స్వనామగ్రహణమిత్యాశఙ్క్యతస్యాసుప్తత్వకృతలం కార్యం కథయతి (సత్యమితి) నహికరణస్వామిని ప్రాప్యయమాణేకరణోపరమస్సమ్భవతి - తస్యచానుపరతకరణస్యస్వనామగ్రహణమయుక్తమిత్యర్థః. ప్రాణనామత్వేనాప్రసిద్ధనామభిస్సమ్బోధనాత్తపసుత్థానం - నానాత్మత్వాదితిశఙ్క్యతే (అప్రసిద్ధేతి) తదేవస్పష్టయతి (సన్నిహితి) ప్రసిద్ధమనూద్యాప్రసిద్ధం విధేయమితిలౌకికోన్యాయః. అప్రసిద్ధసంజ్ఞాభిస్సమ్బోధనస్యాయుక్తత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) చన్ద్రదేవతాస్మిం దేహేకర్త్రీ భోక్త్రీచాత్మేతిగార్గ్యాభిప్రాయనిషేధే దేవతానామగ్రహస్యతాత్పర్యాత్తద్గ్రహోరూర్ధ్వాసిద్ధపరిహరతి (నదేవతేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (దేవతేతి) ప్రాణాదినామభిస్సమ్బోధనేపితన్నిరాకరణంకర్తుంశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) లౌకికనామ్నాం దేవతావిషయత్వాభావాదిత్యర్థః ప్రాణస్యాభోక్తృత్వేపిస్త్రియాణాంభోక్తృత్వమితికేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రాణకరణత్వేచన్ద్రదేవతాయాః అభోక్తృత్వేపిదేవతాన్తరమత్రభోక్తృస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతాన్తరాణాంచేతి) భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిరితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రోపక్రమవిరోధం శఙ్క్యతే (నన్వితి) దర్శితత్వాత్ - దేవతాన్తరాభావోనాస్తీతిశేషః. స్వతన్త్రదేవతాభేదానాస్తీతిసమాధత్తే (సత్యమితి) ప్రాణేదేవతాభేదస్యైక్యేయుక్తిమాహ (అరనాభీతి) నదేవతాన్తరస్యభోక్తృత్వం - గార్గ్యస్యస్వపక్షవిరోధాదితిశేషః. సర్వశ్రుతిష్వీద్యుక్తం - తాస్వైక్యతాం దర్శయతి (ఏష ఇతి) * కతిదేవాయాజ్ఞవల్క్యేత్యాదినాసఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం సర్వేషాందేవానాం ప్రాణాత్మన్యేవైకత్వముపపాద్యతే - అతోనదేవతాభేదోస్తీత్యాహ (సర్వదేవానామితి) ప్రాణాత్పృథగ్భూతస్యదేవస్యాత్మాతిరేకేసత్యసత్త్వాపత్తేశ్చ ప్రాణాన్తర్భావస్సర్వదేవతాభేదస్యేతివక్తుంచశబ్దః. కరణానామభోక్తృత్వే హేత్వన్తరమాహ (తథేతి) దేవతాభేదేష్వేవేతియావత్. అనాశఙ్క్య- భోక్తృత్వస్యేతిశేషః. తత్రోదాహరణాన్తరమాహ (దేహభేదేష్వితి) నహిహస్తాదిషుప్రత్యేకం భోక్తృత్వం శఙ్క్యతే- తథా శ్రోత్రనేత్రాదిష్వపినభోక్తృత్వాశఙ్కాయుక్తా- తేషుస్మృతిరూపజ్ఞానస్య, చ్చాక్షుషం, ఘ్రాణజం రూపమద్రాక్షంనశబ్దంశృణోమీత్యాదిప్రతిసన్ధానస్య, చాయోగాదిత్యర్థః. అనుపపత్తిమేవస్ఫుటయతి (నహీతి) క్షణికవిజ్ఞానస్యనిరాశ్రయస్యభోక్తృత్వాశఙ్కాపిప్రతిసన్ధానాసమ్భవాదేవప్రత్యుక్తేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ప్రాణాదీనామనాత్మత్వముక్త్వాస్థూలదేహస్యతద్వక్తుం పూర్వపక్షయతి (నన్వితి) సఙ్ఘాతః- భూతచతుష్టయసమూహాత్మః. స్థూలోదేహ ఇతియావత్. గౌరోహంపశ్యామీత్యాది ప్రత్యక్షేణతస్యాత్మత్వదృష్టేరితిభావః. ప్రమాణాభావాదతిరిక్తకల్పనాయుక్తేత్యాహ (కింవ్యతిరిక్తేతి) సఙ్ఘాతస్యాత్మత్వం దూషయతి (నావిశేషణతేతి) విశేషదర్శనం వ్యతిరేకద్వారానిశదయతి (యదిహీతి) ప్రాణేనసహితం స్థూలం శరీరమేవ సఙ్ఘాతః. తన్నామ్నా, యదిభోక్తాస్యాదితియోజనా. త్వత్పక్షేపికథం పేషణాపేషణయోరుత్థానే విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్ఘాతేతి) తస్యసఙ్ఘాతేనసంబన్ధవిశేషాః- స్వకర్మారబ్ధత్వాత్మీయత్వస్వప్రాణపరిపాల్యత్వాదయః. తేషామనేకత్వాత్పేషణాపేషణయోరిష్టానిష్టవ్యాఖ్యాభివ్యక్తవేదనాయాః స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వాత్మకో విశేషోయుక్తః, సుఖదుఃఖమోహానాముత్తమమధ్యమాధమకర్మఫలానాం కర్మోద్భవాభివ్యక్తవిశేషసమ్భవాచ్చయథోక్తవిశేషస్సమ్భవతీ, త్యర్థః. పరపక్షేపితథైవవిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) నహితత్రస్వకర్మారబ్ధత్వాదయస్సమ్బన్ధవిశేషాః కర్మఫలభేదోవాయుజ్యతే- సఙ్ఘాతవాదినాతీన్ద్రియకర్మానఙ్గీకారాత్. అతస్సఙ్ఘాతమాత్రేభోక్తరిప్రతిబోధే విశేషాసిద్ధిరిత్యర్థః. శబ్దస్పర్శాదీనాం పటుత్వమపటుత్వం మాన్ద్యమతిమాన్ద్యమిత్యేవమాదినాకృతో విశేషః బోధేదృశ్యతే- సోపి సఙ్ఘాతవాదేనసిధ్యతీత్యాశయేనాహ (తథేతి) అయుక్త ఇతియావత్. చకారోవిశేషానుకర్షార్థః. మాత్రస్మిన్ప్రతిబోధేవిశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) విశేషదర్శనఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిశబ్దేనగుణాదిగ్రహ్యతే. అస్మాత్- సఙ్ఘాతాదితిశేషః. దేహాదేరనాత్మత్వముక్త్వా ప్రాణస్యానాత్మత్వే హేత్వన్తరమాహ (సంహతత్వాచ్చేతి) హేతుం సాధయతి (గృహస్యేతి) యథా నేమిరరాశ్చమిథస్సంహన్యన్తే- తథైవ ప్రాణస్యసంహతిరిత్యాహ (అరనేమివచ్చేతి) కించ- ప్రాణేనాభిస్థానీయే సర్వమర్పితమితిశ్రూయతే- తద్యుక్తం తస్యసంహతత్వమిత్యాహ (నాభీతి) సంహతత్వఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్యగృహాదివత్పారార్థ్యేపిసంహతశేషిత్వమేషితవ్యం- గృహాదేస్తథాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తమ్భేతి) స్వాత్మనాస్తమ్భాదీనాం జన్మచోపచయశ్చాపచయశ్చ వినాశశ్చ నామచాకృతిశ్చ కార్యంచేత్యేతేధర్మాః. తన్నిరపేక్షతయాలబ్ధాసత్తా- స్ఫురణం చయేనస, చ- తేషు- స్తమ్భాదిషు విషయేషు ద్రష్టాచ శ్రోతాచమన్తాచవిజ్ఞాతాచ,- తదర్థత్వం తేషాంతత్సఙ్ఘాతస్యచద్రష్ట్రా ప్రాణాదీనామపితథాత్వం భవితుమర్హతీతి వ్యాఖ్యామహ ఇతిసమ్బన్ధః. ప్రాణాదేస్స్వాతిరిక్తద్రష్టృశేషః- సంహతత్వాత్- గృహాదివ

దిత్యనుమానాత్సత్తాయాం ల్తప్రతీతౌ చ ప్రాణాదివిక్రియానపేక్షతయా సిద్ధో ద్రష్టా నిర్వికారోఽయుక్తః - తస్యాపి కారణత్వే హేత్వభావాదితి భావః. ప్రాణదేవతాపారార్థ్యానుమానం వ్యాప్త్యన్తరవిరుద్ధమితి శఙ్కతే (దేవతేతి) ప్రాణదేవతాయాశ్చేతనత్వమేవ కథమభ్యుపగతం - తత్రాహ (ప్రాణస్యేతి) తథాపి ప్రకృతేఽనుమానే కథం వ్యాప్త్యన్తరవిరోధః - తత్రాహ (చేతనావత్త్వే చేతి) యోఽయమనుమానే సతి చేతనత్వే శేషిత్వం న భవతి - యథా దీపాదీనాం స్తరేణ తుల్యా నతిచేతనా పి ఇతి వ్యాప్తిర్నిరోధః స్యాదిత్యర్థః. నాయం విరోధస్సమాధాతవ్యః- శేషశేషిభావస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాదితి పరిహరతి (ననిరుపాధికస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (క్రియేత్యాదినా) ఉపనిషదా రఞ్జ్యా నిరుపాధికం స్వరూపం జ్ఞాపయితుమిత్యత్ర గమకమాహ (బ్రహ్మేతి) *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చేత్యాదిదర్శనాదప్యాముపనిషది సోపాధికమపి బ్రహ్మ వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ద్విత్వవాదస్య కల్పితవిషయవత్త్వాత్, *నేతి నేతీతి నిర్విశేషవస్తుసమర్పణాత్, *అతోఽన్యదార్తమితి చోక్తే, రత్ర నిరుపాధికమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యమితి భావః. శేషశేషిభావస్యాప్రతిపాద్యత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) కిమర్థం తర్హి శేషశేషిభావస్తత్రోక్తః- తత్రాహ (విశేషవతోఽపీతి) సోపాధికస్య శేషశేషిభావో వివక్షితస్తత్ర - తత్ర చ స్వామిభృత్యన్యాయేన నిశేషసమ్భవాదవిరుద్ధం సమత్వమిత్యర్థః. న చ విపరీతస్య నిరుపాధికస్య శేషశేషిత్వమస్తీత్యత్ర హేతుమాహ (నిరుపాఖ్యే హీతి) శేషశేషిత్వాద్యశేషవిశేషశూన్య ఇత్యర్థః పాణిపేషవాక్యవిచారార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదీతి) ౧౫

రం — (స హోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమం చైతదిత్యాది) ఏవముపసన్నం బాలాకిమజాతశత్రురువాచేత్యర్థః. హేతిరాజ్ఞస్తస్యానిరభిమానత్వప్రశంసార్థం. కిమిత్యువాచ. ప్రతిలోమం - విపరీతం చైతత్. కిం తత్. యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణ ఆచార్యత్వేఽధికృతః క్షత్రియం - అనాచార్యస్వభావం బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి శిష్యవృత్త్యోపేయాత్ - ఉపగచ్ఛతీత్యేతత్. ఆచారవిధాయకశాస్త్రవిరుద్ధమితి భావః. కథం తర్హి విద్యాప్రాప్తిరితి న వాచ్యం- ఆచార్యకమస్వీకృత్యైవ మైత్ర్యైవ కేవలం విజ్ఞాపయిష్యామీత్యాహ (వ్యేవ త్వా జ్ఞపయిష్యామీతీతి) త్వా- త్వాం కేవలమేవ విజ్ఞాపయిష్యామి - బోధయిష్యామి. బ్రహ్మేతి శేషః. వేదస్వ్యవధానం చాన్తసం. (తం పాణావాదాయోత్తస్థౌ) ఏవముక్త్వా తం పాణావాదాయ- హస్తే గృహీత్వా గార్గ్యోపదిష్టజీవాతిరిక్తబ్రహ్మజ్ఞాపనాయాసనాదుదతిష్ఠత్. (తౌ హ పురుషం సుప్తమాజగ్మతుః) తౌ - గార్గ్యాజాతశత్రూ తస్మిన్రాజభవనే సుప్తం కంచిత్పురుషం ప్రాప్తవన్తౌ. (తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాంచక్రే బృహన్పాణ్డరవాసస్సోమ రాజన్నితీతి) ఏవం సుప్తపురుషసమీపం గార్గ్యం నీత్వాజాతశత్రుస్తం- సుప్తం పురుషమేతైః- వక్ష్యమాణైర్నామభిరామన్త్రయాంచకార. తాని నామాన్యాహ (బృహన్నిత్యాది) అత్ర * ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణేన ప్రాణస్య బృహత్త్వాత్ బృహన్నిత్యామన్త్రణం. అప్వాసస్త్వం చ ప్రాణధర్మః- * కిం మే వాస ఇతి ప్రాణేన పృష్టే * ఆపో వాస ఇత్యహం ప్రాణవాసస్త్వోక్తేః. తాసాం చాపాం * యచ్ఛుక్లం తదపామితి శుక్లవర్ణాశ్రయత్వాత్పాణ్డరత్వం యుక్తం. సప్తాన్నబ్రాహ్మణే * అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతి ప్రాణస్య చన్ద్రసమ్బన్ధప్రతీతేశ్చన్ద్రనామ్నా సోమేతి ప్రాణస్య సమ్బోధనం. * ప్రాణో వై సమ్రాడితి శ్రవణాద్రాజన్నిత్యామన్త్రితమితి వ్యాసార్యైరుక్తం. (స నోత్తస్థౌ తం పాణినాపేషం బోధయాంచకార) ఏవమామన్త్రితోఽపి సః- సుప్తో నోదతిష్ఠత్. తతోఽజాతశత్రుస్తం సుప్తం పాణినా పేషం * హింసార్థానాం చ సమానకర్మకాణామితి పిషేస్తృతీయాయాముపపదే ణముల్. * తృతీయా ప్రభృతీన్యన్యతరస్యామితి వికల్పాత్సమాసాభావః. పాణినాపిష్ట్వా బోధయాంచకార - ప్రాబోధయత్. (స హోత్తస్థౌ) సః- ఏవం పాణినా పిష్టస్సుప్తపురుషః పేషణాత్ప్రబుద్ధ ఉదతిష్ఠత్. ఏవం ప్రాణనామభిరామన్త్రణేఽపి అనుత్థానప్రదర్శనం జీవాత్మనః ప్రాణాదన్యత్వజ్ఞాపనార్థం. సుషుప్తిదశాయాముపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యోఽన్యత్వస్య జీవే సుజ్ఞానత్వాత్తత్స్వామపి దశాయామనుపరతవ్యాపారాత్ప్రాణాదన్యత్వమేవ జ్ఞాపనీయమితి ప్రాణనామభిరామన్త్రణేఽప్యనుత్థానేన పాణిపేషణేనోత్థానప్రదర్శనేన చ జీవస్య ప్రాణవ్యతిరేకః ప్రదర్శితో భవతి. తథా హి- సుప్తస్య ప్రబోధానన్తరం సుఖమహమస్వాప్సమితి సౌషుప్తికానన్దప్రతిసన్ధానేన సుషుప్తికాలే జీవశబ్దితస్య సిద్ధస్య సత్త్వస్య తస్మిన్ననుపరతవ్యాపారేణ సంభవతీతి తస్యోపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యో వైలక్షణ్యం సిద్ధమేవ. తదానీమప్యనుపరతోచ్ఛ్వాసాదివ్యాపారః ప్రాణ ఏవ యది జీవశబ్దవాచ్యస్స్యాత్ -తర్హి తన్నామభిరామన్త్రణే తదుత్థానమావశ్యకం- లోకే స్వనామ్నా ఆమన్త్రితస్యోత్థానదర్శనాత్. అతః ప్రాణనామభిరామన్త్రణేఽప్యనుత్థానాత్ప్రాణస్య న జీవశబ్దార్థత్వమితి తదతిరిక్తజీవసిద్ధిరితి. న చ ప్రత్యగాత్మన్యజ్ఞానమయేత్యాది జీవనామభిరామన్త్రణేఽప్యనుత్థానదర్శనాత్త్వదభిమతస్య శరీరేన్ద్రియప్రాణాతిరిక్తస్యాపి జీవశబ్దార్థత్వం న స్యాదితి వాచ్యం- దేహాద్యతిరిక్తే స్వస్మిన్నాత్మాభిమానశూన్యస్య సంస్కారిణశ్శుద్ధజీవవాచిశబ్దైరామన్త్రణేఽప్యనుత్థానస్యాదోషత్వాత్, యత్ర పునర్దేవదత్తాదినామసఙ్కేతితశరీరాదినష్టాలే స్వాత్మత్వమభిమనుతే- తన్నామ్నా ఆమన్త్రణే ఉత్థానదర్శనాచ్చ. న చేయం సమాధిః ప్రాణస్యైవ జీవశబ్దార్థత్వేఽపి సంభవతీతి వాచ్యం- ప్రాణస్యైవ సఙ్కేతాభిమానిత్వే అనుపరతవ్యాపారస్యైవ తస్య పాణిపేషణానన్తరం పూర్వమసతః ప్రబోధస్య ప్రాప్త్యోత్థానాసంభవాత్. న చ జీవస్యాప్యనుపరతవ్యాపారస్య తదసంభవశ్శఙ్క్యః - తస్య స్మరణాత్మకవ్యాపారసత్త్వేఽపి తదానీమప్రబోధత్వాత్. ప్రాణస్య తు తదానీమపి శరీరే సంచరతః స్వనామభిరామన్త్రణాశ్రవణమచేతనత్వమాపాదయత్యేనేతి చేతనస్య తద్వైలక్షణ్యం సిద్ధ్యత్యేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౧౫

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైషఏతత్సుప్తోఽభూద్యఏషవిజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి తదుహనమేనే గార్గ్యః॥ ౧౬

శం.— సఏవమజాతశత్రుర్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం ప్రతిపాద్య గార్గ్యమువాచ - యత్ర - యస్మిన్కాలే ఏషః విజ్ఞానమయః పురుష ఏతత్ - స్వపనం సుప్తోఽభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధాత్. విజ్ఞానం - విజ్ఞాయతేఽనేనేత్యన్తఃకరణం బుద్ధిరుచ్యతే. తన్మయః - తత్ప్రాయో విజ్ఞానమయః. కిం పునస్తత్ప్రాయత్వం తస్మిన్నుపలభ్యత్వం తేన చోపలభ్యత్వముపలబ్ధృత్వం చ. కథం పునర్మయటోఽనేకార్థత్వే ప్రాయార్థతైవావగమ్యతే. * సవా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యేవమాదౌ ప్రాయార్థ ఏవ ప్రయోగదర్శనా, త్పరవిజ్ఞానవికారత్వస్యాప్రసిద్ధత్వా, ద్య ఏష విజ్ఞానమయ ఇతి చ ప్రసిద్ధవదనువాదా, దవయవోపఘాతదోషాశ్రాసమ్భవా, త్పారిశేష్యాత్ప్రాయార్థతైవ. తస్మాత్సఙ్కల్పవికల్పాద్యాత్మకమన్తఃకరణం - తన్మయ ఇత్యేతత్. పురుషః - పురిశయనాత్. క్వైష తదాభూదితి ప్రశ్నః స్వభావవిజిజ్ఞాపయిషయా. ప్రాక్ప్రతిబోధాత్క్రియాకారకఫలవిపరీతస్వభావ ఆత్మేతి కార్యాభావేన దిదర్శయిషితం - నహి ప్రాక్ప్రతిబోధాత్కర్త్రాదికార్యం సుఖాదికం చ న గృహ్యతే. తస్మాదకర్మప్రయుక్తత్వాత్ తథాస్వాభావ్యమేవాత్మనోఽవగమ్యతే - యస్మిన్ స్వాభావ్యేఽభూత్, యతశ్చ స్వాభావ్యాత్ప్రచ్యుతస్సంసారిస్వభావవిలక్షణ, ఇతి. ఏతద్ద్వయమ్ అపృచ్ఛతి గార్గ్యం ప్రతిభానరహితం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. ఏతదుభయం గార్గ్యేణైవ న స్పష్టం వ్యఖ్యాసీత్ - తథాపి గార్గ్యేణ న స్పృష్టమితి నోదాస్తే అజాతశత్రుః - బోధయితవ్య ఏవేతి ప్రవర్తతే - జ్ఞాపయిష్యామ్యేవేతి ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్. ఏవమస్యావ్యుత్పాద్యమానోఽపి గార్గ్యో యత్రైష ఆత్మాభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధా, ద్యతశ్చైతదాగమనమాగాత్,- ఉభయం న వ్యుత్పేదే ఏవ వక్తుం వా ప్రష్టుం వా గార్గ్యో హ న మేనే - న జ్ఞాతవాన్. ౧౬

ఆ.— వృత్తమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాచష్టే (సఏవమిత్యాదినా) ఏతత్స్వపనం - యథాభవతి తథేతి యావత్. యత్రేత్యుక్తం కాలం విశినష్టి (ప్రాగితి) తదాక్వాభూదితి సమ్బన్ధః. విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానం - పరం బ్రహ్మ. తద్వికారః - జీవః. తేన వికారార్థే మయడితి కేచిత్. తన్నిరాకరోతి (విజ్ఞానమితి) అన్తఃకరణప్రాయత్వమాత్మనో న ప్రకల్పతే - తస్యాసఙ్గస్య తేనాసమ్బన్ధాదిత్యాశఙ్కతి (కింపునరితి) అసఙ్గస్యాప్యావిద్యం బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధమపేత్య పరిహరతి (తస్మిన్నితి) తత్సాక్షిత్వాచ్చ తత్ప్రాయత్వమిత్యాహ (ఉపలబ్ధృత్వం చేతి) నియామకాభావం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఏకస్మిన్నేవ వాక్యే * పృథివీమయ ఇత్యాదౌ ప్రాయార్థత్వోపలమ్భాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యత్రాపి తదర్థత్వమేవ మయటో నిశ్చితమిత్యుక్తం. ఇదానీం జీవస్య పరమాత్మరూపవిజ్ఞానవికారస్య శ్రుతిస్మృత్యోరప్రసిద్ధత్వాచ్చ ప్రాయార్థత్వమేవేత్యాహ (పరేతి) అప్రసిద్ధమపి విజ్ఞానవికారత్వం శ్రుతివశాదిష్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (యఏష ఇతి , యఏష విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానమయస్య య ఏష ఇతి ప్రసిద్ధవదనువాదాదప్రసిద్ధవిజ్ఞానవికారత్వం సర్వథా శ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. జీవో బ్రహ్మావయవస్తత్సదృశో వా- తదర్థో మయడిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవేతి) బ్రహ్మణో నిరవయవత్వశ్రుతే, స్తస్యైవ జీవరూపేణ ప్రవేశశ్రవణా, చ్చ ప్రకృతే వాక్యే మయటోఽవయవాద్యర్థాయోగాన్నిర్విషయత్వాసమ్భవాచ్చ పారిశేష్యాత్పూర్వోక్తా ప్రాయార్థతైవ తస్య ప్రత్యేతవ్యేత్యర్థః. విజ్ఞానమయపదార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్రేత్యాదివ్యాఖ్యాయ వాక్యశేషమవతార్య తాత్పర్యమాహ (క్వైష ఇతి) స్వరూపజ్ఞాపనార్థం ప్రశ్నప్రవృత్తిరిత్యేతత్ప్రకటయతి (ప్రాగితి) కార్యాభావేనేత్యుక్తం వ్యనక్తి (నహీతి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (అకర్మప్రయుక్తత్వాదితి) కిం తథాస్వాభావ్యమితి- తదాహ (యస్మిన్నితి) ద్వితీయప్రశ్నార్థం ప్రకటయతి (యతశ్చేతి) ఉక్తేఽర్థే ప్రశ్నద్వయముత్థాపయతి (ఏతదితి) తథాస్వాభావ్యమేవేతి సమ్బన్ధః. ఏతదిత్యధికరణమపాదానం చ గృహ్యతే. కిమితి తం ప్రత్యుభయం పృచ్ఛతి. స్వకీయాం ప్రతిజ్ఞాం నిర్వోఢుమిత్యభిప్రేత్యాహ (బుద్ధీతి) ననుశిష్యత్వాద్గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యం- నచేదజ్ఞత్వాన్న పృచ్ఛతి - తర్హి రాజ్ఞస్తస్మిన్నౌదాసీన్యమేవ యుక్తం- తత్రాహ (ఇత్యేతదుభయమితి) తదు హేత్యాదివ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఏతదాగమనం - యథాభవతి తథేతి యావత్. తత్ర క్రియాపదయోర్యథాక్రమం వక్తుం ప్రష్టుం వేత్యాభ్యాం సమ్బన్ధః. ౧౬

రం. ఏవం దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణవ్యతిరిక్తం జీవం ప్రదర్శ్య తతోఽప్యన్యం పరమాత్మానం ప్రదర్శయితుమారభతే (స హోవాచాజాతశత్రురితి) ఏవం జీవం ప్రదర్శ్యాజాతశత్రుః గార్గ్యమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి) యత్ర - యదా ఏషః ఏతత్సుప్తోఽభూత్ - ఏతత్ - స్వాపం సుప్తోఽభూత్. స్వాపం ప్రాప్తోఽభూత్. ఏతదిత్యనేనైవ స్వపిధాత్వర్థస్య సిద్ధత్వాత్ సుప్త ఇత్యేతత్ప్రత్యయార్థమాత్రపరం - పాకం పచతీతివత్. యద్వా - ఏతత్ - ఈదృశం సుప్తం యస్య సః ఏతత్సుప్తః. కఏష ఇతి నిర్దిష్ట ఇత్యత్రాహ (యఏష విజ్ఞానమయః పురుషః) యస్సం ప్రబుధ్యమాన ఏవ సర్వేన్ద్రియార్థవిజ్ఞానమయతయా తిష్ఠతి- స ఏష పురుషః. అయం తదా- పాణిపేషణోత్థాపనాత్ప్రాక్ స్వాపదశాయాం క్వ స్థితః. ఏతత్ - ఏతస్మిన్ స్థానే కుత ఆగాత్ - కుత ఉద్గత ఇతీత్యర్థః. ఇత్యాహ - ప ప్రచ్ఛేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవం జీవసుషుప్తేః స్థానతయా ప్రబోధాపాదానతయా చ జీవాత్పరమీశ్వరం దర్శయితుమేవమజాతశత్రుణా పృష్టోఽపి గార్గ్యః తదుహ న మేనే- తత్ప్రశ్నార్థం న జ్ఞాతవాన్. ఉశబ్దోవధారణే. హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. ౧౬

ఉ.— సహోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైషఏతత్సుప్తోఽభూద్యఏషవిజ్ఞానమయఃపురుషస్తదేషాంప్రాణానాంవిజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేతానియదాగృహ్ణాత్యథహైతత్పురుషఃస్వపితినామతద్గృహీతఏవప్రాణోభవతిగృహీతా వాక్ గృహీతంచక్షుర్గృహీతꣳ శ్రోత్రం గృహీతంమనః॥ ౧౭

శం.— సహోవాచాజాతశత్రుర్వివక్షితార్థసమర్పణాయ. యత్రైషఏతత్సుప్తోఽభూద్యఏషవిజ్ఞానమయఃపురుషఃక్వైషతదాభూత్ కుతఏతదాగాదితియదపృచ్ఛామ- తచ్ఛృణువాచ్యమానం. యత్రైషఏతత్సుప్తోఽభూత్- తదా- తస్మిన్కాలేఏషాం- వాగాదీనాంప్రాణానాంవిజ్ఞానేన- అన్తఃకరణగతాభివ్యక్తివిశేషవిజ్ఞానేనోపాధిస్వభావజనితేనాదాయవిజ్ఞానం - వాగాదీనాంస్వస్వవిషయగతసామర్థ్యంగృహీత్వాయఏషోఽన్తః- మధ్యేహృదయేహృదయస్థాకాశోయః. ఆకాశశబ్దేనపరఏవస్వఆత్మోచ్యతే. తస్మిన్స్వఆత్మన్యాకాశేశేతేస్వాభావికేఽసాంసారికే. నకేవలఆకాశఏవ- శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్ « సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతి». లిఙ్గోపాధిసమ్బన్ధకృతంవిశేషాత్మస్వరూపముత్సృజ్యావిశేషేస్వాభావికఆత్మన్యేవకేవలఏవర్తతఇత్యభిప్రాయః. యదాశరీరేన్ద్రియాధ్యక్షతాముత్సృజతి - తదాసౌస్వాత్మన్యేవవర్తతఇతికథమవగమ్యతే. నామప్రసిద్ధ్యా. కాసౌనామప్రసిద్ధిరితి. ఆహ- తాని- వాగాదివిజ్ఞానానియదా- యస్మిన్కాలేగృహ్ణాతి- ఆదత్తే అథ-తదా-హఏతత్పురుషఃస్వపితినామ- ఏతన్నామాస్యపురుషస్యతదాప్రసిద్ధంభవతి. గౌణమేవాస్యనామభవతి- స్వమేవాత్మానమపీతో- అపిగచ్ఛతీతిస్వపితీత్యుచ్యతే. సత్యం - స్వపితీతినామప్రసిద్ధ్యాఆత్మనఃసంసారధర్మవిలక్షణంరూపమవగమ్యతే- నత్వత్రయుక్తిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ - తత్ - తత్రస్వాపకాలేగృహీతఏవప్రాణోభవతి - ప్రాణఇతిఘ్రాణేన్ద్రియం. వాగాదిప్రకరణాత్. వాగాదిసమ్బన్ధేహిసతితదుపాధిత్వాదస్యసంసారధర్మిత్వంలక్ష్యతే - వాగాద్యయశ్చోపసంహృతాఏవతదాతేన. కథం. గృహీతావాక్. గృహీతంచక్షుః. గృహీతంశ్రోత్రం. గృహీతంమనః. తస్మాదుపసంహృతేషువాగాదిషుక్రియాకారకఫలాత్మతాభావాత్స్వాత్మస్థఏవాత్మాభవతీత్యవగమ్యతే. ౧౭

ఆ.— కూటస్థచిదేకరసోఽయమాత్మా- తత్రక్రియాకారకఫలవ్యవహారోవస్తుతోనాస్తీతివివక్షితోఽర్థః- తస్యప్రకటీకరణార్థంప్రస్తుతంప్రశ్నద్వయమనువదతి (యత్రేతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం. తస్యస్వభావః- తదుపాదానమజ్ఞానం. తేనజనితమన్తఃకరణగతమభివ్యక్తంవిశేషవిజ్ఞానం- చైతన్యాభాసలక్షణం. తేనకరణేనేత్యర్థః. వాగాదీనాంస్వంస్వంవిషయగతంప్రతినియతంప్రకాశనం - విజ్ఞానసామర్థ్యమిత్యర్థః. యఏషోఽన్తరితిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (మధ్యఇతి) ఆకాశశ్చేద్భూతాకాశవిషయత్వమాశఙ్క్య « ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాదితిన్యాయేనాహ (ఆకాశశబ్దేనేతి) సద్రూపేబ్రహ్మణ్యేవసుషుప్తస్యశయనం- భూతాకాశేతునభవతీత్యత్రఛాన్దోగ్యశ్రుతిమాహ (శ్రుత్యన్తరేతి) కీదృగాత్మశయనంవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (లిఙ్గేతి) స్వాపాధికాత్స్వాభావికత్వం- అవిద్యామాత్రసంమిశ్రితత్వం. « సలిలస్వచ్ఛోద్వయవిదురిత్యాదిశ్రుతేరితిద్రష్టవ్యం. తానియదేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముదత్తే (యదేత్యాదినా) విజ్ఞానాని- తత్సాధనానీత్యేతత్. పురుషఇతిప్రథమాషష్ఠ్యర్థే. అతోవక్ష్యతి (అస్యపురుషస్యేతి) అశ్వకర్ణాదినామ్నోవిశేషమాహ (గౌణమేవేతి) గౌణత్వంవ్యుత్పాదయతి (స్వమేవేతి) నామ్నార్థవ్యభిచారస్యాపిదృష్టత్వాన్నతద్వశాత్స్వాపేస్వరూపేవస్థానమితిశఙ్కామనూద్యతద్గృహీతఏవేత్యాదివాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (సత్యమిత్యాదినా) కాపునరాత్మనఃస్వాపావస్థాయామసంసారిస్వరూపేవస్థానమిత్యత్రయుక్తిరితిచోద్యం భవతి- తత్రాహ (వాగాదీతి) తదా- సుషుప్త్యవస్థాయాం తేన-ఆత్మనాచైతన్యాభాసేనేతినేత్యర్థః. స్వాపేకరణోపసంహారంవివృణోతి (కథమిత్యాదినా) తదుపసంహారఫలంకథయతి (తస్మాదితి) ౧౭

రం.— (సహోవాచాజాతశత్రుః) ఏవంస్వస్వప్రష్టైవిమూఢంగార్గ్యంతదర్థం స్వయమేవజ్ఞాపయన్నజాతశత్రురాహ. కిమితి. (యత్రైషఏతత్సుప్తోఽభూద్యఏషవిజ్ఞానమయఃపురుషస్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేఇతి) యత్ర-యదాయఏషవిజ్ఞానమయఃపురుషః- ఏషఃఏతత్సుప్తోఽభూత్ -తదాతస్మిన్నాకాశేశేతేఇతిసమ్బన్ధః. అత్ర *ప్రాణానాంవిజ్ఞానేనవిజ్ఞానమాదాయ- ప్రాణశబ్దవాచ్యేన్ద్రియజన్యంజ్ఞానంమనసాసహాదాయేత్యర్థః. ఉపరతవ్యాపారంకృత్వేత్యర్థః. అనేనేన్ద్రియవ్యాపారోపరతిఃఫలితా- తేషాంమనస్సాపేక్షత్వాదితివ్యాసార్యైర్వివృతం. యఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశఇతిజీవస్వాపస్థానపరతయానిర్దిష్టఆకాశశబ్దఃపరమాత్మపరః. « సర్వాణిహవా ఇమానిభూతాన్యాకాశాదేవసముత్పద్యన్తే «ఆకాశోహవైనామరూపయోర్నిర్వహితేత్యత్రాకాశశబ్దస్యపరమాత్మనిప్రసిద్ధేః, కౌషీతకీనాముపనిషదిసమానప్రకరణే « అథాస్మిన్ప్రాణఏవైకధాభవతీతిప్రాణశబ్దితస్యసుషుప్త్యాధారత్వశ్రవణాత్, « అతఏవప్రాణః « ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యాదౌప్రాణశబ్దస్యపరమాత్మపరత్వస్యసాధితత్వాత్, ఆకాశప్రాణశబ్దయోఃశ్రుతనిరూఢ్యనుసారేణ పరమాత్మపరత్వేనాఽర్థసమ్భవేతత్పరిత్యాగస్యానుచితత్వాత్, « సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతీతిసుషుప్తౌబ్రహ్మసమ్పత్తిశ్రుత్యన్తరసిద్ధత్వాచ్చాకాశశబ్దస్యబ్రహ్మైవార్థః. తత్రచశయనంనామ- తదేకతాపత్తిః. ఏకత్వంచ-దేవత్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫురణం. తతశ్చసుషుప్తౌజీవోదేవత్వాద్యహమభిమానానుగుణజ్ఞానప్రసరరూపకార్యావస్థాప్రహాణేనస్వద్వారాతద్రాహిత్యరూపకారణావస్థావతిస్వశరీరిణి బ్రహ్మణ్యవతిష్ఠతఇతివాక్యార్థః. ఏవంసుప్తఃపరమాత్మన్యవతిష్ఠతఇత్యత్రస్వపితీతివ్యవహారం ప్రమాణమాహ (తానీత్యాది) తాని- ఇన్ద్రియాణియదాగృహ్ణాతి - స్వస్థానేభ్యోయదోపసంహరతి. ఇన్ద్రియజన్యజ్ఞానానుకూలయత్నహానిర్యదానభవతీతియావత్. (అథహైతత్పురుషస్స్వపితినామ) అథ- అనన్తరమేవపురుషస్స్వపితీత్యేతన్నామభవతి. పురుషస్స్వపి

సయత్రైతత్స్వప్న్యయా చరతి తే హాస్య లోకాస్తదుతేవ మహారాజో భవత్యుతేవ మహాబ్రాహ్మణ ఉతేవోచ్చావచం నిగచ్ఛతి స యథా మహారాజో జానపదాన్గృహీత్వా స్వే జనపదే యథాకామం పరివర్తేతైవమేవైష ఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తతే॥ ౧౮

లీనశ్శబ్దః ప్రయుజ్యత ఇతి భావః. అత్ర * స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షత ఇతి ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణ స్వశ్శబ్దః - కారణావస్థస్వశరీరకపరమాత్మపరః స్వపీత ఇతి స్వపితిశబ్దార్థో ఽభిప్రేతః. తదానీమిన్ద్రియోపసంహారమేవోపపాదయతి (తద్గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతీత్యాదినా) తత్ - తదేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణశబ్దః ఘ్రాణేన్ద్రియప్రకరణాద్ఘ్రాణేన్ద్రియపరః - నతు ముఖ్యప్రాణపరః. ముఖ్యప్రాణస్య తదానీం సంచారదర్శనాత్. స్వస్వస్థానే ఘ్రాణవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనః ప్రభృతీనీన్ద్రియాణ్యుపసంహృతాని భవన్తీత్యర్థః. గన్ధాదివిషయగ్రహణవచనాది వ్యాపారాభావదర్శనాదితి భావః. ౧౭

శం.— నను దర్శనలక్షణాయాం స్వప్నావస్థాయాం కార్యకరణవియోగేఽపి సంసారధర్మిత్వమస్య దృశ్యతే - యథా చ జాగరితే సుఖీ దుఃఖీ స్వపితి యః స్వశోచతి ముహ్యతే చ. తస్మాచ్ఛోకమోహధర్మవానేవాయం - నాస్య శోకమోహాదయః సుఖదుఃఖాదయశ్చ కార్యకరణసంయోగజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితా ఇతి. న - మృషాత్వాత్. సః - ప్రకృత ఆత్మా యత్ర - యస్మిన్కాలే దర్శనలక్షణయా స్వప్న్యయా - స్వప్నవృత్త్యా చరతి - వర్తతే. తదా తే హ అస్య లోకాః - కర్మఫలాని. కే తే. తత్ - తత్ర ఉత - అపి మహారాజ ఇవ భవతి సోఽయం. మహారాజత్వమివాస్య లోకాః - స మహారాజత్వమేవ జాగరిత ఇవ. తథా మహాబ్రాహ్మణ ఇవ. ఉత ఇవ - అపి ఉచ్చావచం - ఉచ్చం చ - దేవత్వాది. అవచం చ - తిర్యక్త్వాది. ఉచ్చమివావచమివ చ నిగచ్ఛతి. మృషైవ మహారాజత్వాదయోఽస్య లోకాః - ఇవశబ్దప్రయోగాద్వ్యభిచారదర్శనాచ్చ. తస్మాన్న బన్ధువియోగాదిజనితశోకమోహాదిభిః స్వప్నే సంబధ్యత ఏవ. నను చ యథా జాగరితే జాగ్రత్కాలావ్యభిచారిణో లోకాః - ఏవం స్వప్నేఽపి తేఽస్య మహారాజత్వాదయో లోకాః స్వప్నకాలభావినః స్వప్నకాలావ్యభిచారిణ ఆత్మభూతా ఏవ - నత్వవిద్యాధ్యారోపితా ఇతి. నను చ జాగ్రత్కార్యకరణాత్మత్వం దేవతాత్మత్వం చావిద్యాధ్యారోపితం న పరమార్థ ఇతి వ్యతిరిక్తవిజ్ఞానమయాత్మప్రదర్శనేనైతదుక్తం - తత్కథం దృష్టాన్తత్వేన స్వప్నలోకస్య మృషాత్వ ఇవోచ్యేత విషయప్రాదుర్భావాపత్తి. సత్యం - విజ్ఞానమయవ్యతిరిక్తం కార్యకరణదేవతాత్మత్వప్రదర్శనమవిద్యాధ్యారోపితం శుక్తికాయామివ రజతత్వదర్శనమిత్యేతత్సిద్ధ్యతి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రదర్శనన్యాయేనైవ - నతు తద్విశుద్ధిపరతయైవ న్యాయ ఉక్త ఇతి అసన్నపి దృష్టాన్తో జాగ్రత్కార్యకరణదేవతాత్మత్వదర్శనలక్షణం పునరుద్భావ్యతే. సర్వో హి న్యాయః కించిద్విశేషమపేక్షమాణోఽపునరుక్తీభవతి. న తావత్స్వప్నే అనుభూతమహారాజత్వాదయో లోకా ఆత్మభూతాః - ఆత్మనోఽన్యస్య జాగ్రత్ప్రతిబుద్ధస్య తస్య లోకస్యాదర్శనాత్. మహారాజ ఏవ తావదస్వప్నే సుప్తః స్వప్రకృతిం పర్యఙ్కే శయానః స్వప్నాన్పశ్యన్నుపసంహృతకరణః పునరుపగతప్రకృతిం మహారాజమివాత్మానం జాగరిత ఇవ పశ్యతి యథా ప్రాగసంభుక్తాన్సమీపవర్తిభోగాన్ - న చ తస్య మహారాజస్య పర్యఙ్కే శయానాద్ద్వితీయోఽస్తి ప్రకృత్యుపేతో విషయే పర్యటన్నహాని లోకే ప్రసిద్ధోఽస్తి - యమసౌ సుప్తః పశ్యతి. న చోపసంహృతకరణస్య రూపాదిమతో దర్శనముపపద్యతే. న చ దేహే దేహాన్తరస్య తత్తుల్యస్య సమ్భవోఽస్తి - దేహస్థ ఏవ హి స్వప్నప్రదర్శనం. నను పర్యఙ్కే శయానః పథి ప్రవృత్తమాత్మానం పశ్యతి. న బహిః స్వప్నాన్పశ్యతీత్యేతదాహ - స మహారాజో జానపదాన్ - జనపదే భవాన్ రాజోపకరణభూతాన్భృత్యానన్యాంశ్చ గృహీత్వా - ఉపాదాయ స్వే - ఆత్మీయ ఏవ జనపదేఽపి జానపదే యథాకామం - యో యః కామోఽస్య యథాకామం. ఇచ్ఛాతో యథా పరివర్తత ఇత్యర్థః. ఏవమేవ ఏషః - విజ్ఞానమయః. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. ప్రాణాన్గృహీత్వా - జాగరితస్థానేభ్య ఉపసంహృత్య స్వే శరీరే - స్వ ఏవ దేహే. న బహిః. యథాకామం పరివర్తతే - కామకర్మభ్యాముద్భాసితాః పూర్వానుభూతవస్తుసదృశీ ర్వాసనా అనుభవతీత్యర్థః. తస్మాత్స్వప్నే మృషాధ్యారోపితా ఏవాత్మభూతత్వేన లోకా అవిద్యమానా ఏవ సన్తః. తథా జాగరితేఽపి ప్రత్యేతవ్యం. తస్మాద్విశుద్ధోఽక్రియాకారకఫలాత్మకో విజ్ఞానమయ ఇత్యేతత్సిద్ధం. యస్మాద్దృశ్యస్యైవ ద్రష్టృత్వేనయథాభూతాః క్రియాకారకఫలాత్మకాః కార్యకరణలక్షణా లౌకికా న తథా స్వప్నేఽపి. తస్మాదసావత్యన్తవ్యతిరిక్తః స్వప్నజాగరితలోకేభ్యో ద్రష్టా విజ్ఞానమయో విశుద్ధః. ౧౮

ఆ.— అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వాగాద్యుపాధికమాత్మనః సంసారిత్వముక్తం - తత్ర వ్యతిరేకాసిద్ధిమాశఙ్కతే (నన్వితి) వ్యతిరేకాసిద్ధ్యా ఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్య రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వేన వస్తుధర్మత్వాభావాన్నాత్మనస్సంసారిత్వమితి ఉత్తరమాహ (నమృషాత్వాదితి) తదుపపాదయన్నాదౌ సయత్రేత్యాదీన్యక్షరాణి యోజయతి (సప్రకృత ఇత్యాదినా) అథాత్ర స్వప్నస్వభావో నిర్దిశ్యతే - న సత్యమిథ్యాత్వం కథ్యతే - తత్రాహ (మృషైవేతి) స్వప్నే దృష్టానాం మహారాజత్వాదీనాం జాగ్రత్యనువృత్తిరాహిత్యం వ్యభిచారదర్శనం. స్వప్నస్య మిథ్యాత్వే సిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) వివాదాస్పదా లోకా న మిథ్యా - తత్కాలావ్యభిచారిత్వాత్ - జాగ్రల్లోకవదితి శఙ్కతే (ననుయథేతి) సాధ్యవైకల్యం వక్తుం సిద్ధాన్తి పాణిపేషణాద్యుక్తం స్మారయతి (నను చేతి) జాగ్రల్లోకస్య మిథ్యాత్వే ఫలితమాహ (తత్కథమితి) ప్రాదుర్భావే జాగ్రల్లోకస్య కర్తృత్వం ప్రాకరణికమేష్టవ్యం. తత్ర పూర్వవాదీ దృష్టాన్తం సాధయతి (సత్యమిత్యాదినా) అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యో న్యాయః. దేహద్వయస్యాత్మనశ్చ వివేకమాత్రం ప్రాగుక్తం - నతు ప్రాధాన్యేనాత్మనః శుద్ధిరుక్తేతి విభాగమఙ్గీకృత్య వస్తుతోఽసన్తమపి దృష్టాన్తం సన్తం కృత్వా తేన స్వప్నసత్యత్వమాశఙ్క్యతన్నిరాసేనాత్మనశ్శుద్ధిరాత్మనః స్వప్నవాక్యేనోచ్యతే - యథా జాగ్రతో పి తథా మిథ్యాత్వాదాత్మైకరసః శుద్ధః స్యాదిత్యాశయవానాహ (ఇత్యసన్నపీతి) పాణిపే

షవాక్యేజాగ్రన్మిథ్యాత్వోక్త్యార్థాదుక్తాశుద్ధిః- అత్రాపిస్వైవాచ్యతే చేత్స్వసరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోహీతి) యత్కిఞ్చిత్సామాన్యాత్స్వస రుక్త్యంసర్వత్ర తుల్యం- అవాన్తరభేదాదపౌనరుక్త్యం ప్రకృతేఽపినమం. పూర్వత్ర శుద్ధిద్వారస్యాక్షికత్వా, దిహ వాచనికత్వా. దితిభావః. జాగ్ర ద్దృష్టానైనస్వప్నసత్యత్వచోద్యనమ్భవాద్వాచ్యన్తస్యసమాధిరితిపూర్వవాదిముఖేనోక్త్వాసమాధిమధునాకథయతి (నతావదితి) విమతాస్సద్ద్రష్టురా త్మనోధర్మాః- తద్దృశ్యత్వాత్- ఘటాదివదిత్యర్థః. కిఞ్చ- స్వప్నదృష్టానాఞ్జాగ్రద్దృష్టాదర్థాన్తరత్వేనదృష్టేర్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (మహారాజఇతి) తేషాఞ్జాగ్రద్దృష్టాదర్థాన్తరత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రమాణసామగ్ర్యభావాచ్చస్వప్నస్యమిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) యోగ్యదేశాభావాచ్చతన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) దేహాద్బహిరేవస్వప్నదృష్ట్యర్థాకారావోగ్యదేశసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్యేతి) ఏతదే వసాధయితుంశఙ్కయతి (నన్వితి) తత్రసయథేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాచష్టే (నబహిరిత్యాదినా) యథాకామం- తంతమనతి క్రమ్యేత్యర్థః. ఏతదితి క్రియాయాగ్రహణస్యవిశేషణం. ఏతత్- గ్రహణంయథాతథేత్యర్థః. పరివర్తనమేవవిశృణోతి (కాయేతి) యోగ్యదేశాభావే సిద్ధేసిద్ధమర్థందర్శయతి (తస్మాదితి) స్వప్నస్యమిథ్యాత్వేతద్దృష్టాన్తేనజడత్వాదిహేతునాజాగరితస్యాపితథాత్వంశక్యంనిశ్చేతుమిత్యాహ (తథేతి) ద్వయోర్మిథ్యాత్వే ప్రతీచోవిశుద్ధిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) అక్రియాకారకఫలాత్మకత్వవిశేషణంసమర్థయతే (యస్మాదితి) జాగరి తంవ్యష్టిస్సిద్ధవద్దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ద్రష్టృదృశ్యాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆనన్దత్వఫలంకథయతి (విశుద్ధఇతి) ౧౮

రం.— సుషుప్తస్వప్నప్రాశ్నికత్వమపకుంస్వప్నముపక్షిపతి (సయత్రైతదిత్యాదినా) ఏతత్ - ఏషఇత్యర్థః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సఏషః - శరీరేన్ద్రియప్రాణనిలక్షణతయాప్రదర్శితోజీవః యత్ర- యదాస్వప్న్యయా - స్వప్నావస్థయా. స్వప్నావస్థమనసాయుక్తస్సన్ స్వ ప్నస్థానేసఞ్చరతీత్యర్థః. (తేహాస్యలోకాఃతదుతేవమహారాజోభవతీత్యాది) తదేతిశేషః. తేహ - ప్రసిద్ధాస్స్వరాదిలోకాఅస్య - స్వాప్నిక జీవస్యభవన్తి. తత్ - తదా. ఉతశబ్దోఽప్యర్థః. మహారాజఇవసామ్రాజ్యాదిగుణవిశిష్టోభవత్యపి. మహాబ్రాహ్మణఇవశ్రోత్రియత్వాదిగుణయు క్తోపిభవతీత్యర్థః. (ఉతేవోచ్చావచంనిగచ్ఛతీతి) ఉచ్చావచమివ- దేవత్వతిర్యక్త్వాద్యుత్కృష్టాపకృష్టగుణవిశిష్టశరీరమప్యచినితం ప్రాప్నోతీత్య ర్థః. స్వాప్నపదార్థానాంతత్తత్కాలేతత్తత్పురుషానుభావ్యపుణ్యపాపానుగుణ్యేనపరమాత్మస్సృష్టతయాయథార్థత్వస్య *యఏషసుప్తేషుజాగర్తికామంకామం పురుషోనిర్మిమాణః । తదేవశుక్రమమృతం *అథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతేసహికర్తేత్యాదిశ్రుతిప్రామాణికత్వాదత్రేవశబ్దోనస్వాప్నికవస్తుమిథ్యా త్వపరః- అపితుజాగ్రద్వస్తుసాదృశ్యపరఏవేతిద్రష్టవ్యం. అతఏవహిసూత్రకృతా * వైధర్మ్యాచ్చనస్వప్నాదివదితిసూత్రితం. (సయథామహారా జోజానపదాన్గృహీత్వేత్యాది) సః- జాగరప్రసిద్ధోయథామహారాజోజానపదాన్-జనపదప్రభవాన్భోగ్యపదార్థాన్గృహీత్వా-ఉపాదాయ- ఉపసంహృత్యస్వేజనపదే- స్వీయమూలరాజధాన్యాంయథేష్టంపరివర్తతే- సఞ్చరతి. ఏవమేవైషః-స్వప్నదృక్పురుషఃఏతత్- ఏతస్మిన్కాలేప్రాణా న్గృహీత్వా- స్వస్థానేభ్యఇన్ద్రియాణ్యుపసంహృత్యస్వేశరీరేయథేష్టంసఞ్చరతి- విహరతీత్యర్థః. సచ*ప్రాణేనరక్షన్నవరంకులాయంబహిష్కులాయా దమృతశ్చరిత్వేతిబహిష్కులాయసఞ్చరణస్యశ్రుతత్వాత్, స్వప్నేశరీరాదిస్పష్టేశ్చప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్, స్వేశరీరేయథాకామమిత్యనుపపన్న మితివాచ్యం - స్వప్నదృష్టవ్యాఘ్రమనుష్యాదిదేహాన్తరస్యాపి జాగ్రచ్ఛరీరవత్స్వకర్మానుగుణమీశ్వరసృష్టతయాస్వీయత్వేనస్వేశరీరఇత్యస్యావిరో ధాత్. నన్వేవంస్వేశరీరఇతివ్యర్థం- అవ్యావర్తకత్వాత్. స్వప్నేవ్యాఘ్రమనుష్యాదిశరీరేణహిమవదాదిదేశగమనస్యానుభూయమానతయాపూర్వశ రీరాద్బహిర్గమనేప్రసక్తేతద్వ్యావర్తకతయాహిస్వేశరీరేయథాకామంపరివర్తతఇతివాక్యంసఫలంస్యాదితిచేన్న- స్వేశరీరేఇత్యస్యస్వప్నదృక్స్వప్నే స్వీయేశరీరేయత్రక్వాపిపరివర్తతే- నతుజాగ్రచ్ఛరీరఏవేతిజాగ్రద్దశాయామివనియమోస్తీత్యేతదర్థపరత్వాద్వాక్యస్య. ఇతరథాబహిష్కులాయశ్రు తివిరోధాత్. నచబహిష్కులాయశ్రుతిఃకులాయాద్బహిరివచరిత్వేతిభాక్తతయావ్యాఖ్యేయేతివాచ్యం- తథాత్వేజీవస్యస్వశరీరఏవస్థితతయాజాగ్రద్ద శాయామివస్వాపతస్తైర్గుణశరీరరక్షణస్యసిద్ధతయా*ప్రాణేనరక్షన్నవరంకులాయమితిప్రాణద్వారారక్షకత్వోక్తిరత్యపివాప్యృతత్వోక్త్యానుపపన్నా స్యాత్. అతోబహిష్కులాయశ్రుతిరుపపత్తిరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతతయాప్రబలత్వాన్నభాక్తతయావ్యాఖ్యేయేతిస్వేశరీరఇతిశ్రుతిస్తదనురో ధేనపూర్వోక్తార్థపరేత్యేవయుక్తమితిద్రష్టవ్యం. ఇదంచవాక్యంవియత్పాదే * ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చేతిసూత్రేచినితం. తత్రహిజీవోనక ర్తా - తస్యానాధేయాతిశయత్వేనఆత్మనికృతేరసమ్భవాత్, * అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతిశ్రుత్యాఅసఙ్గత్వావగమేనకృతినిమిత్తసంయోగాద్యభా వా, చ్చ. * హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుంహతశ్చేన్మన్యతేహతం । ఉభౌతౌనవిజానీతోనాయంహన్తినహన్యత ఇతి ఆత్మనఃకర్తృత్వస్యప్రతిషిద్ధత్వాత్, *ప్రకృతేః క్రియమాణానిగుణైఃకర్మాణిసర్వశః । అహఙ్కారవిమూఢాత్మాకర్తాహమితిమన్యతే * నాన్యంగుణేభ్యఃకర్తారం యదాద్రష్టానుపశ్యతీ త్యాదిస్మరణా, చ్చాన్తఃకరణరూపేణపరిణతాత్రిగుణాత్మికాప్రకృతిరేవకర్త్రీ- నజీవఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాత్. ఆత్మైవక ర్తా- నప్రకృతిః- * జ్యోతిష్టోమేనయజేతేత్యాదిశాస్త్రాణామర్థవత్త్వస్యావశ్యమ్భావాత్. శాస్త్రంహ్యప్రవృత్తస్యప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనద్వారాప్ర వృత్తిముత్పాద్యసాఫల్యంగచ్ఛేత్ - అన్తఃకరణాదేరచేతనస్య ప్రవర్త్యత్వేతస్యాచేతనత్వేన ప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనాసమ్భవాచ్ఛాస్త్రంవిఫలమేవ స్యాత్. నచాత్మనోఽనాధేయాతిశయత్వాత్కృత్యభావశ్శఙ్క్యః- సుఖదుఃఖాద్యతిశయస్యప్రత్యక్షసిద్ధత్వేనానాధేయాతిశయత్వాసిద్ధేః. నచకృ తినిమిత్తసంయోగాభావః - * ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తంభోక్తేత్యాహుర్మనీషిణఇతినిమిత్తసంయోగస్యశ్రుత్యాప్రతిపాదనాత్, అసఙ్గత్వశ్రుతేస్తు జాగ్రద్దశాయాంస్వప్నదృష్టేనజీవస్యసమ్బన్ధాభావమాత్రపరత్వాత్, *హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుమితిశ్రుతేర్హననక్రియాయాంనిత్యస్యాత్మనఃకర్తృక ర్మభావనిషేధపరత్వేనకర్తృత్వసామాన్యప్రతిషేధకత్వాభావాత్, యచ్చ *ప్రకృతేః క్రియమాణానీత్యాదినాగుణానామేవకర్తృత్వంస్మర్యతఇ

ఉ.— అథయదాసుషుప్తోభవతియదానకస్యచనవేదహితానామనాడ్యోద్వాసప్తతిసహస్రాణిహృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తేతాభిఃప్రత్యవసృప్యపురీతతిశేతేసయథాకుమారోవా మహారాజోవా మహాబ్రాహ్మణోవా అతిఘ్నీమానన్దస్యగత్వాశయీతైవమేవైషఏతచ్ఛేతే॥ ౧౯

తి- తత్సాంసారికప్రవృత్తిష్వాత్మనఃకర్తృతాసత్త్వరజస్తమోగుణసంసర్గకృతా- నస్వరూపప్రయుక్తేతి ప్రస్తుతవివేకేనగుణానామేవకర్తృత్వమిత్యుచ్యతే. తథాచతన్త్రాన్తరేణోచ్యతే *కారణంగుణసఙ్గోఽస్యసదసద్యోనిజన్మస్వితి.అతఏవ *అధిష్ఠానంతథాకర్తాకరణంచపృథగ్విధం। వివిధాశ్చపృథక్చేష్టాదైవంచైవాత్రపఞ్చమం- తత్రైవంసతికర్తారమాత్మానంకేవలంతుయః। పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాన్నసపశ్యతిదుర్మతిరితిఅధిష్ఠానాదిసాపేక్షస్యాత్మనఃకర్తృత్వేయఃకేవలమాత్మానంకర్తారంపశ్యతి- నసపశ్యతీతికేవలస్యైవాత్మనఃకర్తృత్వంనిషిధ్యతే. * ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చ. * సయథామహారాజఇతిప్రకృత్య *ఏవమేవైషఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వాస్వేశరీరేయథాకామంపరివర్తతఇత్యుపాదానవిహారయోఃకర్తృత్వోపదేశాత్, *వ్యపదేశాచ్చక్రియాయాంనచేన్నిర్దేశవిపర్యయః. *విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుతేకర్మాణితనుతేఽపిచేతిలౌకికవైదికక్రియాసుకర్తృత్వవ్యపదేశాచ్చాత్మాకర్తా. ననువిజ్ఞానశబ్దేనాత్మనోవ్యపదేశః - కింతుబుద్ధేరితిచేత్ - తథాసతిబుద్ధేఃకరణత్వాద్విజ్ఞానేనేయజ్ఞంతనుతఇతినిర్దేశస్స్యాత్. *ఉపలబ్ధివదనియమః యథాత్మనోవిభుత్వేసార్వత్రికోపలబ్ధిస్స్యాదిత్యుపలబ్ధ్యనియమఃప్రసజ్యతే- ఏవమాత్మనోఽకర్తృత్వేప్రకృతేశ్చకర్తృత్వేతస్యాస్సర్వపురుషసాధారణత్వాత్సర్వాణికర్మాదీనిసర్వేషాంభోగాయస్యుః. అన్తఃకరణాదయోఽపినియమకాభావాదనియతాస్స్యుః. * శక్తివిపర్యయాత్. బుద్ధేఃకర్తృత్వేభోక్తృత్వస్యకర్తృత్వసామానాధికరణ్యాద్భోక్తృత్వమపిబుద్ధేరేవస్యాత్- తతశ్చ * పురుషోస్తిభోక్తృభావాదితిసాఙ్ఖ్యదర్శనమసఙ్గతమేవస్యాత్. * సమాధ్యభావాచ్చ. ప్రకృతేఃకర్తృత్వేఆత్మనశ్చాకర్తృత్వేప్రకృతివివిక్తాత్మజ్ఞానలక్షణసమాధిశ్చలుప్యేత- ప్రకృతేస్తాదృశజ్ఞానాసమ్భవాత్, ఆత్మనోనిష్క్రియస్యకర్తృత్వాసమ్భవాచ్చ. నన్వాత్మనఃకర్తృత్వేస్వాభావికేసతిసర్వదాకర్తృత్వంస్యాత్- తత్రాహ *యథాచతక్షోభయథా. యథాతక్షాసత్యామిచ్ఛాయాంవాశ్యాదిసహకారిసమ్పత్తౌకరోతి- నాన్యదా- తథాఆత్మాపీచ్ఛాదిసమ్పత్తౌకరోతి,తదభావేనకరోతీత్యుపపద్యతే. నచకర్తృత్వస్యౌపాధికత్వేయావద్ద్రవ్యభావిత్వమితినియమః- జపరక్తత్వస్యామరక్తరూపస్యౌపాధికయోరపియావద్ద్రవ్యభావిత్వాదర్శనాదితిసిద్ధాన్తితం. అనేనైవాత్మనఃకర్తృత్వసమర్థనేనబుద్ధిగతంకర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యతఇతివదన్తోమృషావాదినోఽపిపరాకృతాః - అన్తఃకరణమితిలోకవేదయోఃకరణత్వేనప్రసిద్ధాయాబుద్ధేఃకర్తృత్వాసమ్భవాత్. * శక్తివిపర్యయాదితిసూత్రేబుద్ధేఃకరణశక్తిర్హీయేత, కర్తృశక్తిశ్చాపద్యేత,- సత్యాంచకర్తృశక్తౌకర్తృశక్తియుక్తాయాఅన్తఃకరణమన్యత్కల్పనీయంస్యాత్ - శక్తౌహికర్తాలోకేకరణముపాదాయప్రవర్తతఇతి. తతశ్చనామమాత్రేవివాదస్స్యాత్ నార్థభేదఃకశ్చిత్ - కరణవ్యతిరిక్తస్యకర్తృత్వాభ్యుపగమాదితిపరైరుక్తత్వాత్, * గుహాంప్రవిష్టావితిసూత్రేచవస్తుతోనైకస్యాపికర్తృత్వం - బుద్ధేరచేతనత్వాదాత్మనోనిర్వికారత్వాదితిపరైరేవోక్తత్వాచ్చాన్తఃకరణగతంకర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యతఇత్యుక్తిఃపూర్వాపరవిరుద్ధైవేత్యాస్తాంతావత్. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.— దర్శనవృత్తౌస్వప్నేవాసనారాశేర్దృశ్యత్వాదతద్ధర్మతేతివిశుద్ధతావగతా. ఆత్మనస్తత్ర *యథా కామంపరివర్తతఇతికామవశాత్పరివర్తనముక్తం- ద్రష్టృదృశ్యసమ్బన్ధశ్చాస్యస్వాభావికఇత్యశుద్ధతాశఙ్క్యతే-అత తద్విశుద్ధ్యర్థమాహ-అథయదాసుషుప్తోభవతి-యదాస్వప్నేయయాచరతి-తదాప్యయంవిశుద్ధఏవ. అథ-పునర్యదాహిత్వాదర్శనవృత్తింస్వప్నంయదా-యస్మిన్కాలేసుషుప్తః-సుష్ఠుసుప్తః. సంప్రసాదంస్వాభావ్యంగతోభవతి- సలిలమివాన్యసమ్బన్ధకాలుష్యంహిత్వాస్వాభావ్యేనప్రసీదతి. కదాసుషుప్తోభవతి. యదా- యస్మిన్కాలేనకస్యచన- నకిఞ్చనేత్యర్థః. వేద- విజానాతి. కస్యచనవా- శబ్దాదేఃసమ్బన్ధివస్త్వన్తరంకిఞ్చనవేదేత్యధ్యాహార్యం. పూర్వంతున్యాయ్యం - సుషుప్తేతువిశేషజ్ఞానాభావస్యవివక్షితత్వాత్. ఏవంతావద్విశేషవిజ్ఞానాభావేసుషుప్తోభవతీత్యుక్తం. కేనపునఃక్రమేణసుషుప్తోభవతీతి. ఉచ్యతే - హితానామ- హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యోహితాఉచ్యన్తే. హితాఇత్యేవంనామ్న్యోనాడ్యః - సిరాఃదేహస్యాన్నరసవిపరిణామభూతాః. తాశ్చద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్వేసహస్రేఅధికేసప్తతిశ్చసహస్రాణి. తానిద్వాసప్తతిసహస్రాణినాడీనాంహృదయాత్ - హృదయంనామమాంసపిణ్డః. తస్మాన్మాంసపిణ్డాత్పుణ్డరీకాకారాత్. పురీతతంహృదయపరివేష్టనమాచక్షతే. తదుపలక్షితంశరీరమిహపురీతచ్ఛబ్దేనాభిప్రేతం. పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తేఇతి- శరీరంకృత్స్నంవ్యాప్నువన్త్యశ్వత్థపర్ణరాజయఇవబహిర్ముఖాఃప్రవృత్తాఇత్యర్థః. తత్రబుద్ధేరన్తఃకరణస్యహృదయంస్థానం. తత్రబుద్ధితన్త్రాణిచేతరాణిబాహ్యానికరణాని. తేనబుద్ధిఃకర్మవశాచ్ఛ్రోత్రాదీనితాభిర్నాడీభిర్మత్స్యజాలవత్కర్ణశష్కుల్యాదిస్థానేభ్యఃప్రసారయతి. ప్రసార్యచాధితిష్ఠతి. జాగరితకాలేతాంవిజ్ఞానమయోఽభివ్యక్తస్వాత్మచైతన్యావభాసతయావ్యాప్నోతి, సఙ్కోచనకాలేచతస్యాఅనుసఙ్కుచతి. సోఽస్యవిజ్ఞానమయస్యస్వాపః. జాగ్రద్విక్షేపోఽస్యభవోభోగః- బుద్ధ్యుపాధిస్వభావానువిధాయీహ్యసౌ- చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బఇవజలాద్యనువిధాయీ. తస్మాత్తస్యాఃబుద్ధేర్జాగ్రద్విషయాయాస్తాభిస్తాభిర్నాడీభిఃప్రత్యవసర్పణమనుప్రత్యవసృప్యపురీతతి - శరీరేశేతే - తిష్ఠతి. తప్తమివలోహపిణ్డమవిశేషేణసంవ్యాప్యాగ్నివచ్ఛరీరంసంవ్యాప్యవర్తతఇత్యర్థః. స్వాభావికఏవస్వాత్మనివర్తమానోఽపికర్మానుగతబుద్ధ్యనువృత్తిత్వాత్పురీతతిశేతఇత్యుచ్యతే. నహిసుషుప్తికాలేశరీరసమ్బన్ధోఽస్తి - తీర్ణోహితదాసర్వాన్శోకాన్హృదయస్యేతివక్ష్యతి. సర్వసంసారదుఃఖవియుక్తేయమవస్థేత్యత్రదృష్టాన్తః - సయథాకుమారోవా - అత్యన్తబాలోవామహారాజో

వా- అత్యన్తవశ్యప్రకృతిర్యద్వా క్షత్ర మహాబ్రాహ్మణో వా- అత్యన్తపరిపక్వవిద్యావినయసమ్పన్నో ఽతిఘ్నీం- అతిశయేన దుఃఖం హన్తీత్యతిఘ్నీ ఆనన్దస్యావస్థా- సుఖావస్థా. తాం ప్రాప్య- గత్వా శయీత- అవతిష్ఠేత. ఏషాం చ కుమారాదీనాం స్వభావస్థానాం సుఖం నిరతిశయం ప్రసిద్ధం లోకే- విక్రియమాణానాం హి తేషాం దుఃఖం న స్వభావతః - తేన తేషాం స్వాభావిక్యవస్థా దృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే- ప్రసిద్ధత్వాత్. న లేషాం స్వాపవిషాఖి ప్రత్తః- స్వాపస్య దార్ష్టాన్తికత్వేన వివక్షితత్వాద్విశేషాభావాచ్చ. విశేషే హి సతి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తిక భేదః స్యాత్- తస్మాన్న తేషాం స్వాపో దృష్టాన్తః. ఏవ మేవ- యథాయం దృష్టాన్తః. ఏషః- విజ్ఞానమయః ఏతత్- శయనం శేత ఇతి. ఏతచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణార్థః ఏవమయం స్వాభావికే స్వ ఆత్మని సర్వసంసారధర్మాతీతో వర్తతే స్వాపకాల ఇతి. ౧౯

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరశ్రుతినిరస్యామాశఙ్కామాహ (దర్శనవృత్తావిత్యాదినా) తత్రేతి స్వప్నోక్తిః. కామాదిసమ్బన్ధశ్చకారార్థః. నివృత్తశఙ్కాసద్భావాన్నివర్తకాన్తరశ్రుతిం ప్రతిజానీతే (అత ఇతి) స్వప్నేఽపి శుద్ధిరుక్తా - కిం సుషుప్తిగ్రహణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) గతో భవతి- తదా సుతరామస్య శుద్ధిః సిధ్యతీతి శేషః. తమేవ సుషుప్తికాలం ప్రశ్నపూర్వం ప్రకటయతి (కదేతి) వికల్పం వ్యావర్తయతి (పూర్వమిత్యాది) వృత్తమనూద్య ప్రశ్నపూర్వకం సుషుప్తిగతిప్రకారం దర్శయతి (ఏవం తావదితి) హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యో హితా ఉచ్యన్తే. తాసాం దేహస్య ప్రాణా యస్మాదుత్పత్తేరేకాభ్యాసన్న రసవికారత్వమాహ (అన్నేతి) తాసామేకసహస్ర్యసఙ్ఖ్యాం కథయతి (తాశ్చేతి) తాసాం హృదయస్థత్వస్థితీనాంతితో నిర్గత్య దేహవ్యాప్త్యాబహిర్ముఖత్వమాహ (హృదయాదితి) తాభిరిత్యాదివ్యాకర్తుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) శరీరం సప్తమ్యర్థః శరీరే కరణానాం బుద్ధితన్త్రత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (తేనేతి) తదాపి జీవస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తం విజ్ఞానమయ ఇతి) భోగశబ్దో జాగరవిషయః. బుద్ధివికాసమనుభవన్నాత్మా జాగర్తీత్యుచ్యతే - తత్సఙ్కోచమనుభవన్ స్వపితీత్యత్ర హేతుమాహ (బుద్ధీతి) బుద్ధ్యనువిధాయిత్వం పరామృశ్య తాభిరిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) ప్రత్యవసర్పణం వ్యావర్తనం. సప్తమ్యర్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (అన్తమివ) ఇతి) కస్మాన్దేహస్య కర్తృత్వే చాత్మనో దృష్టాన్తద్వయం. హృదయాకాశే బ్రహ్మణి శేతే విజ్ఞానాత్మేత్యుక్త్వా పురీతతి శయనమాచక్షాణస్య పూర్వాపరవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావిక ఇతి) ఔపచారికమిదం వచనమిత్యత్ర హేతుమాహ (నహీతి) ఇయమవస్థేతి ప్రకృతా సుషుప్తిరుచ్యతే. ఉక్తేఽర్థే దృష్టాన్తముపదర్శయతి (ఏషాం చేతి) దుఃఖమపి తేషాం ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (విక్రియమాణానాం హీతి) కుమారాదిస్వాపస్యైవ దృష్టాన్తత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న తేషామితి) తత్స్వాపస్య దృష్టాన్తత్వం - అస్మత్స్వాపస్య దార్ష్టాన్తికత్వమిత్యవిభాగమాశఙ్క్యాహ (విశేషాభావాదితి) కిం పునర్దాయాదితి ప్రశ్నస్యోత్తరముపపాదితముపసంహరతి (ఏవమితి) ౧౯

ర.— ఏవం స్వప్నం నిరూప్య తద్విలక్షణాం సుషుప్తిమాహ (అథ యదా సుషుప్తో భవతీత్యాదినా) అథ - స్వప్నానన్తరం యదా - యస్మిన్ కాలే సుషుప్తో భవతి, యదా న కస్యచన వేద- యదా న కించన విజానాతి, తదర్థః అథ యదా న కస్యచన వేదేత్యనేన సుషుప్తో భవతీత్యుక్తసుషుప్తిస్వరూపమత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచ ఇత్యుక్తం భవతి. (హితా నామ నాడ్య ఇత్యాది) తదేతి శేషః. హితా నామ- ఆత్మనో హితావహత్వాద్ధితా ఇతి ప్రసిద్ధాః ద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్విసహస్రాధికసప్తతిసహస్రాణి నాడ్యః - సిరాః హృదయాత్ - హృదయం ప్రవిశ్య పురీతతమభి - పురీతచ్ఛబ్దితహృదయాన్తర్వర్తిమాంసపిణ్డమభిముఖీకృత్య ప్రతిష్ఠన్తే- ప్రసృతా భవన్తి. తాభిః- నాడీభిః ప్రత్యవసృప్య - కరణగ్రామోపసంహారపూర్వకం తాభిర్ద్వారభూతాభిర్నాడీభిః ప్రత్యాగత్య పురీతతి స్థానే శేతే- అత్ర పురీతతీవ ప్రమాణే బ్రహ్మణి శేత ఇత్యర్థః. *యఏషో ఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే ఇతి పరమాత్మనస్సుషుప్త్యాధారత్వప్రతిపాదకపూర్వవాక్యానుసారాత్, పర్యఙ్కాన్తరణయోరిత్ర -న పురుషాధారత్వవత్పురీతచ్ఛబ్రహ్మణోరపి సముచ్చిత్యసుషుప్తపురుషాధారత్వోపపత్తేః యయోరిత్యభిప్రాయాదేః *తద భావో నాడీష్విత్యత్ర సమచ్చితత్వాత్, తథాహి- తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సంప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి *తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే* *య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే ఇతి నాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం సుషుప్తిస్థానత్వం శ్రూయతే, తదను ప్రాసాదగతఖట్వాపర్యఙ్కాధారత్వవత్ప్రతీతిభఙ్గప్రసఙ్గాద్ యుగపదనేకస్థానవృత్త్యసమ్భవాచ్చ వికల్ప ఇతి పూర్వపక్షే *తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చ* ఇతి సూత్రే- పూర్వనిర్దిష్టస్వప్నాభావః. సుషుప్తిరిత్యర్థః. నాడీషు, ఆత్మని-పరమాత్మని, చకారాత్పురీతతి, చేత్యర్థః. తచ్ఛ్రుతేః- పూర్వోదాహృతవాక్యేషు నాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం త్రయాణామపి సుషుప్త్యాధారత్వశ్రుతేరిత్యర్థః. నాడీమార్గేణైవ గత్వా పురీతదాఖ్యం హృదయవేష్టనమాంసపిణ్డం తత్ర హృదయాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణి శేరతే జీవః ప్రాసాదే శేతే - ఖట్వాయాం శేతే- పర్యఙ్కే శేత ఇతివన్నాడీషు శేతే- పురీతతి శేతే - బ్రహ్మణి శేత ఇతి నిర్దేశాత్ త్రయస్యాప్యుపపత్తేః సముచ్చయ ఏవ సమ్భవతి నాతికబాధకగర్భో వికల్పో నాఙ్గీకార్యః. సాక్షాత్స్థానం తు బ్రహ్మైవేత్యూర్త్రార్థః. *అతః ప్రబోధోఽస్మాత్. యతో బ్రహ్మైవ సుషుప్తిస్థానం- అత ఏవ సుషుప్తస్య *సత ఆగమ్య న విదుః ఇతి బ్రహ్మణ ఏవ నిత్యపత్తిబోధశ్రూయమాణ ఉపపద్యత ఇతి సిద్ధాన్తితం. ప్రకృతమనుసరామః. (స యథా కుమారో వేత్యాది) స యథా- స దృష్టాన్తో వక్ష్యమాణో యథేత్యర్థః. కుమారః- రాజతనయః. మహారాజః- సప్తద్వీపపతిః. మహాబ్రాహ్మణః- అనవరత బ్రహ్మానన్దపరో బ్రహ్మవిత్. ఏతదన్యతమో యథా ఆనన్దస్య అతిఘ్నీం- అతిశయం గతాం మాత్రాం గత్వా శయీత- తిష్ఠేత్. ఏవమేవైషః- సుప్తో జీవః ఏతత్ - ఏతస్మిన్ కాలే స్వాపవశాద్యామతిశయితామానన్దస్య దశాం ప్రాప్య పురీతతి శేతే- అవతిష్ఠత ఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛబ్దః పురీతత్పరో వా ద్రష్టవ్యః. ఏతత్- ఏతస్యాం పురీతతీత్యర్థః. ఏవం స్వప్నసుషుప్త్యోర్వైలక్షణ్యం నిరూపితం. తథా జాగరస్వప్నాభ్యాం వైలక్షణ్యస్య పాపిపేషాజ్ఞానాదిభిస్స్ఫుటతయా ప్రసజ్ఞాదిష్వవస్థాత్రయం వైరాగ్యాయోపపాదితం భవతి. ౧౯

ఉ.— సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేద్యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్త్యేవమేవాస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణాః సర్వే లోకాః సర్వే దేవాః సర్వాణి భూతాని వ్యుచ్చరన్తి తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమ్॥ ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే - ప్రథమబ్రాహ్మణమ్,

శం.— క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనముక్తం. అనేన చ ప్రశ్ననిర్ణయేన విజ్ఞానమయస్య స్వభావతో విశుద్ధిరసంసారిత్వం చోక్తం. కుత ఏతదాగాదిత్యస్య ప్రశ్నస్యాపాకరణార్థ ఆరమ్భః. నను యస్మిన్ స్థానే భవతి - సోఽన్యత్ర గన్తుం తత ఏవ స్థానాదాగచ్ఛతి - నాన్యతః. తథా చ క్వైష తదాభూదిత్యేతావానేవాస్తు ప్రశ్నః - యత్రాభూత్తత ఏవాగమనం ప్రసిద్ధం స్యాత్ - నాన్యత ఇతి కుత ఏతదాగాదితి ప్రశ్నోఽనర్థక ఏవ కిం శ్రుతిరుపాలభ్యతే భవతా. న కిన్తర్హి ద్వితీయస్య ప్రశ్నస్యార్థాన్తరం శ్రోతుమిచ్ఛామి. అత ఆనర్థక్యం చోదయామి. ఏవం తర్హి కుత ఇత్యపాదానార్థతా న గృహ్యతే. అపాదానార్థత్వే హి పునరుక్తతా - నాన్యార్థత్వే. అస్తు తర్హి నిమిత్తార్థః ప్రశ్నః - కుత ఏతదాగాత్ - కిం నిమిత్తమిహాగమనమితి. న నిమిత్తార్థతాపి - ప్రతివచనవైరూప్యాత్. ఆత్మనశ్చ సర్వస్య జగతోఽగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదివదుత్పత్తిః ప్రతివచనే శ్రూయతే. న హి విస్ఫులిఙ్గానాం విద్రవణేఽగ్నిర్నిమిత్తం - అపాదానమేవ తు సః. తథా పరమాత్మా విజ్ఞానమయస్యాత్మనోఽపాదానత్వేన శ్రూయతే అస్మాదాత్మన ఇత్యేతస్మిన్ వాక్యే. తస్మాత్ప్రతివచనవైలోమ్యాత్కుత ఇతి ప్రశ్నస్య నిమిత్తార్థతా న శక్యతే వర్ణయితుం. నన్వపాదానపక్షేఽపి పునరుక్తతాదోషః స్థిత ఏవ. నైష దోషః - ప్రశ్నద్వయస్యాత్మని క్రియాకారకఫలాత్మతాపోహస్య వివక్షితత్వాత్. ఇహ హి విద్యాఽవిద్యావిషయావుపన్యస్తౌ - ఆత్మేత్యేవోపాసీత ఆత్మానమేవావేత్ ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి విద్యావిషయః. తథాఽవిద్యావిషయశ్చ పాఙ్క్తం కర్మ తత్ఫలం చాన్నత్రయం నామరూపకర్మాత్మకమితి. తత్రావిద్యావిషయ ఏవ వక్తవ్యం సర్వముక్తం - విద్యావిషయస్త్వాత్మా కేవల ఉపన్యస్తో న నిర్ణీతః. తన్నిర్ణయాయ చ బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి ప్రక్రాన్తం జ్ఞపయిష్యామీతి చ. అతస్తద్బ్రహ్మవిద్యావిషయభూతం జ్ఞాపయితవ్యం యాథాత్మ్యతః. తస్య చ యాథాత్మ్యం క్రియాకారకఫలభేదశూన్యమత్యన్తవిశుద్ధమద్వైతమిత్యేతద్వివక్షితం - అతస్తదనురూపౌ ప్రశ్నావుత్థాప్యేతే శ్రుత్యా క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. తత్ర - యత్ర భవతి - తదధికరణం. యద్భవతి - తదధికర్తవ్యం. తయోశ్చాధికరణాధికర్తవ్యయోర్భేదో దృష్టో లోకే. తథా - యత ఆగచ్ఛతి - తదపాదానం. య ఆగచ్ఛతి - స కర్తా తస్మాదన్యో దృష్టః. తథాత్మా క్వాప్యభూదన్యస్మిన్నన్యః - కుతశ్చిదాగాదన్యస్మాదన్యః కేనచిద్భిన్నేన సాధనాన్తరేణేత్యేవం లౌకికవత్ప్రాప్తా బుద్ధిః - సా ప్రతివచనేన నివర్తయితవ్యేతి. నాయమాత్మాఽన్యత్రాభూత్ - అన్యో వాఽన్యస్మాదాగతః - సాధనాన్తరం వాఽన్యన్నాస్తి కిం తర్హి. స్వాత్మన్యేవాభూత్ - స్వమపీతో భవతి సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః పర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. అత ఏవ నాన్యోఽన్యస్మాదాగచ్ఛతి - తచ్ఛ్రుత్యైవ ప్రదర్శ్యతే అస్మాదాత్మన ఇతి. ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరాభావాత్. నన్వస్తి ప్రాణాద్యాత్మవ్యతిరిక్తం వస్త్వన్తరం. న - ప్రాణాదేస్తత ఏవ నిష్పత్తేః. తత్కథమితి ఉచ్యతే తత్ర దృష్టాన్తః - స యథా లోకే ఊర్ణనాభిః - ఊర్ణనాభిః - లూతాకీటః. ఏక ఏవ ప్రసిద్ధః సన్ స్వాత్మాప్రవిభక్తేన తన్తునోచ్చరేత్ - ఉద్గచ్ఛేత్. న చాస్తి తస్యోద్గమనే స్వతోఽతిరిక్తం కారకాన్తరం. యథా చైకరూపాదేకస్మాదగ్నేః క్షుద్రాః - అల్పా విస్ఫులిఙ్గాః - త్రుటయోఽగ్న్యవయవా వ్యుచ్చరన్తి - వివిధం నానా వ్యుచ్చరన్తి. యథేమౌ దృష్టాన్తౌ కారకభేదాభావే ప్రవృత్తిం దర్శయతః ప్రాక్ప్రవృత్తేశ్చ స్వభావత ఏకత్వం,- ఏవమేవాస్మాదాత్మనః - విజ్ఞానమయస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్యత్స్వరూపం - తస్మాదిత్యర్థః. సర్వే ప్రాణాః - వాగాదయః. సర్వే లోకాః - సర్వాణి కర్మఫలాని. సర్వే దేవాః - ప్రాణలోకాధిష్ఠాతారోఽగ్న్యాదయః. సర్వాణి భూతాని - బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని ప్రాణిజాతాని. సర్వ ఏత ఆత్మాన ఇత్యస్మిన్ పాఠే ఉపాధిసమ్పర్కజనితప్రబుధ్యమానవిశేషాత్మాన ఇత్యర్థః. వ్యుచ్చరన్తి. యస్మాదాత్మనః స్థావరజఙ్గమం జగదిదమగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్వ్యుచ్చరత్యనిశం, యస్మిన్నేవ చ ప్రలీయతే జలబుద్బుదవత్, యదాత్మకం చ వర్తతే స్థితికాలే,- తస్యాస్యాత్మనో బ్రహ్మణః ఉపనిషత్ - ఉప-సమీపం నిగమయతీతి. అభిధాయకః శబ్ద ఉపనిషదిత్యుచ్యతే. శాస్త్రప్రామాణ్యాదేతచ్ఛబ్దగతో విశేషోఽవగన్తుం శక్యతే ఉపనిగమయితృత్వం నామ. కా సావుపనిషదితి ఆహ (సత్యస్య సత్యమితి) సా హి సర్వత్ర చోపనిషదలౌకికార్థత్వాద్దుర్విజ్ఞేయార్థేతి తద్వ్యాచష్టే, (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ఏతస్యైవ వాక్యస్య వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం భవిష్యతి. భవతు తావదుపనిషద్వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం. తస్యోపనిషదిత్యుక్తం - తత్ర సంజానీమః కిం ప్రకృతస్యాత్మనో విజ్ఞానమయస్య పాణిపేషణోత్థితస్య సంసారిణః శబ్దాదిభుజ ఇయముపనిషత్ - ఆహోస్విదసంసారిణః కస్యచిత్. కిం చాతః. యది సంసారిణః - తదా సంసార్యేవ విజ్ఞేయః - తద్విజ్ఞానాదేవ సర్వప్రాప్తిః - స ఏవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యః - తద్విద్యైవ బ్రహ్మవిద్యేతి. అథాసంసారిణః - తదా తద్విషయా విద్యా బ్రహ్మవిద్యా - తస్మాచ్చ బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సర్వభావాపత్తిః - సర్వం చైతచ్ఛాస్త్రప్రామాణ్యాద్భవిష్యతి. కిన్త్వస్మిన్పక్షే ఆత్మేత్యేవోపాసీత ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి పరబ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదికాః శ్రుతయః కుప్యేరన్. సంసారిణశ్చాన్యస్యాభావ ఉపదేశానర్థక్యాత్. యత ఏవం పణ్డితానామప్యేతన్మహామోహస్థానమనుక్తప్రతివచనప్రశ్నవిషయం - అతో యథాశక్త్యా బ్రహ్మవిద్యాప్రతిపాదకవాక్యేషు బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసూనాం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ విచారయిష్యామః. న తావదసంసారీ పరః - పాణిపేషణప్రతిబోధితాచ్ఛబ్దాదిభుజోఽవస్థాన్తరవిశిష్టాదుత్పత్తిశ్రుతేః. న ప్రశాసితా శనాయాద్యతీతః పరో విద్యతే. కస్మాత్. యస్మాద్బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ

సుప్తం పురుషం పాణిపేషం బోధయిత్వా తం శబ్దాదిభోక్తృత్వవిశిష్టం దర్శయిత్వా తస్యైవ స్వప్నద్వారేణ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరముక్త్వా యత స్సర్వే దేవా త న్నిఖిలం సృష్టం విశిష్టాదగ్నివిస్ఫులిఙ్గోర్ణనాభిదృష్టాన్తాభ్యాముత్పత్తిం దర్శయతి శ్రుతిరేవ *అస్మాదిత్యాదినా సచాన్యో జగదుత్పత్తికారణమన్తరాత్మే శ్రుతౌ క్తి- విజ్ఞానమయస్యైవహి ప్రకరణం. సమాన ప్రకరణే చ శ్రుత్యన్తరే కౌషీతకినామాదిత్యాదిపురుషాన్ ప్రస్తుత్య *స హోవాచ యో వై బాలాకే ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వై తత్కర్మ స వై వేదితవ్య ఇతి ప్రబుద్ధస్యైవ విజ్ఞానమయస్య వేదితవ్యతాం దర్శయతి నార్థాన్తరస్య. తథా చ *ఆత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతీత్యుక్త్వా య ఏవాత్మా ప్రియః ప్రసిద్ధః - తస్యైవ ద్రష్టవ్యశ్రోతవ్యమన్తవ్యనిదిధ్యాసితవ్యతాం దర్శయతి. తథా చ విద్యోపన్యాసకాలే *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయః *తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవమాదివాక్యానామానులోమ్యం స్యాత్ పరాభావే వక్ష్యతి చ *ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుష ఇతి. సర్వవేదాన్తేషు చ ప్రత్యగాత్మవేద్యత్వైవ ప్రదర్శ్యతే హమితి - నబహిర్వేద్యతా శబ్దాదివత్ప్రియస్య తేఽస్తా బ్రహ్మేతి. తథా కౌషీతకినామేవ *న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాదిత్యాదినా వాగాదికరణైర్వ్యాపృతస్య కర్తురేవ వేదితవ్యతాం దర్శయతి అవస్థాన్తరవిశిష్టోఽసంసారీతి చేత్. అథాపి స్యాత్ - యో జాగరితే శబ్దాదిభుగ్విజ్ఞానమయః - స ఏవ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరం గతోఽసంసారీ పరః ప్రశాసితాఽన్యస్స్యాదితి చేత్. న - అదృష్టత్వాత్. నహ్యేవం ధర్మకః పదార్థో దృష్టోఽన్యత్ర వైనాశికసిద్ధాన్తాత్. నహిలోకే గౌస్తిష్ఠన్ ఛన్నశ్వో భవతి - శయానస్స్వశ్వాదిజాత్యన్తరమితి న్యాయాచ్చ. యద్ధర్మకో యః పదార్థః ప్రమాణేనావగతో భవతి - స దేశకాలావస్థాన్తరేష్వపి తద్ధర్మక ఏవ భవతి. సచేత్తద్ధర్మకత్వం వ్యభిచరతి - సర్వః ప్రమాణవ్యవహారో లుప్యేత. తథా చ న్యాయవిదస్సాఙ్ఖ్యమీమాంసకాదయోఽసంసారిణోఽభావం యుక్తిశతైః ప్రతిపాదయన్తి. సంసారిణోఽపి జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వం విజ్ఞానస్యాదావాదయుక్తమితి చేత్. యన్మహతా ప్రపఞ్చేనస్థాపితం భవతా శబ్దాదిభుక్సంసార్యేవావస్థాన్తరవిశిష్టో జగతః కారణమితి - తదసత్ - యతో జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వవిజ్ఞానశక్తిసాధనాభావాత్ సర్వలోకప్రత్యక్షస్సంసారిణః - సకథమస్మదాదిస్సంసారీ మనసాపిచిన్తయితుమశక్యం పృథివ్యాదివిన్యాసవిశిష్టం జగన్నిర్మిమీత సయాత్ - అతోఽయుక్తమితి చేత్. న - శాస్త్రాత్. శాస్త్రం సంసారిణః *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి జగదుత్పత్త్యాది దర్శయతి - తస్మాత్సర్వం శ్రద్ధేయమితి స్యాదయమేకః పక్షః. *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ *సోఽశనాయాపిపాసే అత్యేతి *అసఙ్గో నహి సజ్యతే *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే *యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్నన్తర్యామ్యమృతః *స యస్తాన్ పురుషాన్నిరుహ్యాత్యక్రామత్ *స వా ఏష మహానజ ఆత్మా *ఏష సేతుర్విధరణః *సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః *య ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుః *తత్తేజోఽసృజత *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ *న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః, స్మృతేశ్చ *అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇతి, పరో హ్యసంసారీ. శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యశ్చ స చ కారణం జగతః. నను *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి సంసారిణ ఏవోత్పత్తిం దర్శయతీత్యుక్తం. న - *య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి పరస్య ప్రకృతత్వాత్ *అస్మాదాత్మన ఇతి యుక్తః పరస్యైవ పరామర్శః. *క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనత్వేనాకాశశబ్దవాచ్యః పర ఆత్మోక్తః *య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిన్ శేత ఇతి. *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః *పర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్య ఆకాశశబ్దవాచ్యః పర ఆత్మేతి నిశ్చీయతే *దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి ప్రస్తుత్య తస్మిన్నాత్మశబ్దప్రయోగాచ్చ ప్రకృత ఏవ పర ఆత్మా. తస్మాద్యుక్తం *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి పరమాత్మన ఏవ సృష్టిరితి. సంసారిణః సృష్టిస్థితిసంహారజ్ఞానసామర్థ్యాభావం చావోచామ. అత్ర చ *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తుతా. బ్రహ్మవిషయం చ బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి. *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి *బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి చారబ్ధం. తత్రేదానీమసంసారి బ్రహ్మ జగతః కారణమశనాయాద్యతీతం నిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావం - తద్విపరీతశ్చ సంసారీ. తస్మాదహం బ్రహ్మాస్మీతి న గృహ్ణీయాత్. పరం హి దేవమీశానం నికృష్టస్సంసార్యాత్మత్వేన స్మరన్ కథం న దోషభాక్స్యాత్ - తస్మాన్నాహం బ్రహ్మాస్మీతి యుక్తం. తస్మాత్పుష్పోదకాఞ్జలిస్తుతినమస్కారబల్యుపహారస్వాధ్యాయధ్యానయోగాదిభిరారిరాధయిషేత - ఆరాధనేన విదిత్వా సర్వేశస్య బ్రహ్మ భవతి. న పునరసంసారి బ్రహ్మ సంసార్యాత్మత్వేన చిన్తయేదగ్నిమివ శీతత్వేనాకాశమివ మూర్తిమత్త్వేన. బ్రహ్మాత్మత్వప్రతిపాదకమపి శాస్త్రమర్థవాదో భవిష్యతి. సర్వతర్కశాస్త్రలోకన్యాయైశ్చైవమవిరోధస్స్యాత్. న - మన్త్రబ్రాహ్మణవాదేభ్యస్తస్యైవ ప్రవేశశ్రవణాత్. *పురశ్చక్ర ఇతి ప్రకృత్య *పురః పురుష ఆవిశదితి *రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయ *సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః నామాని కృత్వాఽభివదన్ యదాస్తే ఇతి సర్వశాఖాసు సహస్రశో మన్త్రవాదాః స్రష్టుః కర్తురేవాసంసారిణః శరీరప్రవేశం దర్శయన్తి. తథా బ్రాహ్మణవాదాః *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత *సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య *ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశత ఇత్యాద్యాః. సర్వశ్రుతిషు చ బ్రహ్మణ్యాత్మశబ్దప్రయోగాత్, ఆత్మశబ్దస్య చ ప్రత్యగాత్మాభిధాయకత్వాత్, *ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి చ శ్రుతేః, పరమాత్మవ్యతిరేకేణ సంసారిణోఽభావాత్ *ఏకమేవాద్వితీయం *బ్రహ్మైవేదం *ఆత్మైవేదమిత్యాదిశ్రుతిభ్యో యుక్తమేవాహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవ ధారయితుం. యద్యేవం స్థితశ్శాస్త్రార్థః - తదా పరమాత్మనస్సంసారిత్వం - తథా చ సతి శాస్త్రానర్థక్యం. అసంసారిత్వే చోపదేశానర్థక్యం స్పష్టో దోషః ప్రాప్తః. యది తావత్పరమాత్మా సర్వభూతాన్తరాత్మా సర్వశరీరసమ్పర్కజనితదుఃఖాన్యనుభవతీతి స్పష్టం పరస్య సంసారిత్వం ప్రాప్తం - తథా చ పరస్యాసంసారిత్వప్రతిపాదికాః శ్రుతయః కుప్యేరన్ స్మృతయశ్చ సర్వే చ న్యాయాః. అథకథంచిత్ప్రాణశరీరసమ్బన్ధజైర్దుఃఖైర్న సమ్బధ్యత ఇతి శక్యం ప్రతిపాదయితుం - పరమాత్మనస్సాధ్యపరిహార్యాభావాదుపదేశానర్థక్యదోషో న శక్యతే నివారయితుం. అత్ర కేచిత్పరిహారమాచక్షతే - పరమాత్మనా సాక్షాద్భూతేష్వనుప్రవిష్టః స్వేన రూపేణ. కింతర్హి. వికారభావమాపన్నో విజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపేదే. స చ విజ్ఞానాత్మా పరస్మాదన్యోఽనన్యశ్చ. యేనాన్యః - తేన సంసారిత్వసమ్బన్ధీ.

యేనానన్యః- తేనాహం బ్రహ్మేతి ధారణార్థః. ఏవం సర్వమవిరుద్ధం భవిష్యతీతి. తత్ర విజ్ఞానాత్మనో వికారపక్షే ఏతా గతయః - పృథివీ ద్రవ్యవదనేకద్రవ్యసమాహారస్య సావయవస్య పరమాత్మన ఏకదేశవిపరిణామో విజ్ఞానాత్మా ఘటాదివత్. పూర్వసంస్థానావస్థస్య వా పరస్యైకదేశో విక్రియతే కేశోషరాదివత్. సర్వ ఏవ వా పరః పరిణమేత్ క్షీరాదివత్. తత్ర సమానజాతీయానేకద్రవ్యసమూహస్య కశ్చిద్ద్రవ్యవిశేషో విజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపద్యతే యదా- తదా సమానజాతీయత్వాదేకత్వమప్యుపచరితమేవ- న తు పరమార్థతః. తథా చ సతి సిద్ధాన్తవిరోధః. అథ నిత్యావయవసిద్ధావయవానుగతోఽవయవీ పరమాత్మా- తస్య తదవస్థస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మా సంసారీ - తదాపి సర్వావయవానుగతత్వాదవయవిన ఏవావయవగతో దోషో గుణో వేతి విజ్ఞానాత్మనస్సంసారిత్వదోషేణ పర ఏవాత్మా సమ్బధ్యత ఇతీయమప్యనిష్టా కల్పనా. క్షీరవత్సర్వపరిణామపక్షే సర్వశ్రుతిస్మృతికోపః. స చానిష్టః. "నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం" "దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః" "ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః" "స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతః" "న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిత్" "అవ్యక్తోఽయమ్" ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధా ఏతే సర్వే పక్షాః. అచలస్య పరమాత్మన ఏకదేశపక్షే విజ్ఞానాత్మనః కర్మఫలదేశసంసరణానుపపత్తిః. పరస్య వా సంసారిత్వమితి త్యుక్తమ్. పరస్యైకదేశోఽగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్ స్ఫుటితో విజ్ఞానాత్మా సంసరతీతి చేత్. తథాపి పరస్యావయవస్ఫుటనేన క్షతప్రాప్తిః, తత్సంసరణే చ పరమాత్మప్రదేశాన్తరావయవవ్యూహచ్ఛిద్రతాప్రాప్తిః, అవ్రణత్వవాక్యవిరోధశ్చ. ఆత్మావయవభూతస్య విజ్ఞానాత్మనస్సంసరణే పరమాత్మశూన్యప్రదేశాభావాదవయవాన్తరనోదనవ్యూహనాభ్యాం హృదయశూలేనేవ పరమాత్మనో దుఃఖిత్వప్రాప్తిః. అగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తశ్రుతేర్న దోష ఇతి చేన్న - శ్రుతేర్జ్ఞాపకత్వాత్. న శాస్త్రం పదార్థానన్యథా కర్తుం ప్రవృత్తమ్. కిం తర్హి యథాభూతానామజ్ఞాతానాం జ్ఞాపనే. కిం చాతః శృణ్వతో యద్భవతి - యథాభూతా మూర్తామూర్తాదిపదార్థధర్మా లోకే ప్రసిద్ధాః. తద్దృష్టాన్తోపాదానేన తదవిరోధ్యేవ వస్త్వన్తరం జ్ఞాపయితుం ప్రవృత్తం శాస్త్రమ్ - న లౌకికవస్తువిరోధిజ్ఞాపనాయ లౌకికమేవ దృష్టాన్తముపాదత్తే. ఉపాదీయమానోఽపి దృష్టాన్తోఽనర్థకః స్యాత్ - దార్ష్టాన్తికాసఙ్గతేః. న హ్యగ్నిః శీతః, ఆదిత్యో న తపతీ, తి వా దృష్టాన్తశతేనాపి ప్రతిపాదయితుం శక్యం- ప్రమాణాన్తరేణాన్యథాధిగతత్వాద్వస్తునః. న చ ప్రమాణం ప్రమాణాన్తరేణ విరుధ్యతే - ప్రమాణాన్తరావిషయమేవ హి ప్రమాణాన్తరం జ్ఞాపయతి. న చ లౌకికపదపదార్థాశ్రయణవ్యతిరేకేణాగమేన శక్యమజ్ఞాతం వస్త్వన్తరమవగమయితుం- తస్మాత్ప్రసిద్ధన్యాయమనుసరతా న శక్యా పరమాత్మనః సావయవాంశాంశిత్వకల్పనా పరమార్థతః ప్రతిపాదయితుమ్. "క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గాః" "మమైవాంశః" ఇతి శ్రూయతే స్మర్యతే చేతి చేన్న- ఏకత్వప్రత్యయార్థపరత్వాత్. అగ్నేర్హి విస్ఫులిఙ్గోఽగ్నిరేవేత్యేకత్వప్రత్యయార్హో దృష్టో లోకే- తథా చాంశోంఽశినైకత్వప్రత్యయార్హః. తత్రైవం సతి విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మని కార్యాంశత్వవాచకాః శబ్దాః పరమాత్మైకత్వప్రత్యయాధిత్సవః. ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం చ. సర్వాసు హ్యుపనిషత్సు పూర్వమేకత్వం ప్రతిజ్ఞాయ దృష్టాన్తైర్హేతుభిశ్చ పరమాత్మనో వికారాంశాదిత్వం జగతః ప్రతిపాద్య పునరేకత్వముపసంహరతి. తద్యథా- ఇహైవ తావత్ "ఇదం సర్వం యదయమాత్మా" ఇతి ప్రతిజ్ఞాయోత్పత్తిస్థితిలయహేతుదృష్టాన్తైర్వికారవికారిత్వాద్యేకత్వప్రత్యయహేతూన్ ప్రతిపాద్యాన్తరం "అబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మ" ఇత్యుపసంహరిష్యతి. తస్మాదుపక్రమోపసంహారాభ్యామయమర్థో నిశ్చీయతే - పరమాత్మైకత్వప్రత్యయద్రఢిమ్నే ఉత్పత్తిస్థితిలయప్రతిపాదకాని వాక్యానీతి. అన్యథా వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చ. సర్వోపనిషత్సు విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మనైకత్వప్రత్యయో విధీయత ఇత్యవిప్రతిపత్తిస్సర్వేషాముపనిషద్వాదినామ్. తద్విధ్యేకవాక్యయోగే చ సమ్భవత్యుత్పత్త్యాదివాక్యానాం వాక్యాన్తరత్వకల్పనాయాం న ప్రమాణమస్తి. ఫలాన్తరం చ కల్పయితవ్యం స్యాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాది శ్రుతయ ఆత్మైకత్వప్రతిపాదనపరాః. అత్ర చ సమ్ప్రదాయవిదః ఆఖ్యాయికాం సమ్ప్రచక్షతే - కశ్చిత్కిల రాజపుత్రో జాతమాత్ర ఏవ మాతాపితృభ్యామపవిద్ధో వ్యాధగృహే సంవర్ధితః. సోఽముష్య వంశ్యతామజానన్ వ్యాధజాతిప్రత్యయో వ్యాధజాతికర్మాణ్యేవానువర్తతే- న రాజాస్మీతి రాజజాతికర్మాణ్యనువర్తతే. యదా పునః కశ్చిత్పరమకారుణికో రాజపుత్రస్య రాజశ్రీప్రాప్తియోగ్యతాం జానన్నముష్య పుత్రతాం బోధయతి - న త్వం వ్యాధః - అముష్య రాజ్ఞః పుత్రః- కథం చిద్వ్యాధగృహమనుప్రవిష్ట ఇతి - స ఏవం బోధితస్త్యక్త్వా వ్యాధజాతిప్రత్యయకర్మాణి పితృపైతామహీమాత్మనః పదవీమనువర్తతే రాజాహమస్మీతి. తథా కిలాయం పరస్మాదగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదివ తజ్జాతిరేవ విభక్త ఇహ దేహేన్ద్రియాదిగహనే ప్రవిష్టోఽసంసారీ సన్ దేహేన్ద్రియాదిసంసారధర్మమనువర్తతే- దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతోఽస్మి - కృశః స్థూలః సుఖీ దుఃఖీతి పరమాత్మతామజానన్నాత్మనః. న త్వమేతదాత్మకః - పరమేవ బ్రహ్మాస్యసంసారీతి ప్రతిబోధిత ఆచార్యేణ హిత్వైషణాత్రయానువృత్తిం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపద్యతే. అత్ర రాజపుత్రస్య రాజప్రత్యయవద్బ్రహ్మప్రత్యయో దృఢీభవతి- విస్ఫులిఙ్గవదేవత్వం పరస్మాద్బ్రహ్మణో భ్రష్ట ఇత్యుక్తే విస్ఫులిఙ్గస్య ప్రాగగ్నేర్విభాగాదగ్న్యేకత్వదర్శనాత్. తస్మాదేకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యాయైవ హి లోహాగ్నివిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తాః - నోత్పత్త్యాదిభేదప్రతిపాదనపరాః. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞప్త్యేకరసనైరన్తర్యావధారణాత్, "ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమ్" ఇతి చ,. యది చ బ్రహ్మణశ్చిత్రపటవద్వృక్షసముద్రాదివచ్చోత్పత్త్యాద్యనేకధర్మవిచిత్రతా విజిగ్రాహయిషితా- ఏకరసం సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమితి నోపసమహరిష్యత్, "ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమ్" ఇతి చ,. న ప్రాయోక్ష్యత "య ఇహ నానేవ పశ్యతి" ఇతి నిన్దావచనం చ,. తస్మాదేకరూపైకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యాయైవ సర్వవేదాన్తేషూత్పత్తిస్థితిలయాదికల్పనాః- న తత్ప్రత్యయకరణాయ. న చ నిరవయవస్య పరమాత్మనోఽసంసారిణః సంసార్యేకదేశకల్పనా న్యాయ్యా- స్వతోఽదేశత్వాత్పరమాత్మనః. అదేశస్య పరస్యైకదేశసంసారిత్వకల్పనాయాం పర ఏవ సంసారీతి కల్పితం భవేత్. అథ పరోపాధికృత ఏకదేశః పరస్య ఘటకరకాద్యాకాశవత్ - న తదా తత్ర వివేకినాం పరమాత్మైకదేశః పృథక్ సంవ్యవహారభాగితి బుద్ధిరుత్పద్యతే. అవివేకినాం వివేకినాం చోపచరితా బుద్ధిర్దృష్టేతి చేన్న - అవివేకినాం మిథ్యాబుద్ధిత్వాత్, వివేకినాం చ సంవ్యవహారమాత్రావలమ్బనార్థత్వాత్,. యథా కృష్ణో రక్తశ్చాకాశ ఇతి వివేకినామపి క

దాచిత్కృతపరిచ్ఛేదాభావాకాశస్యసంవ్యవహారమాత్రావలమ్బనార్థత్వం ప్రతిపద్యతఇతినపరమార్థతఃకృతపరిచ్ఛేదోవాఆకాశోభవితుమర్హతి అతోనసన్తి
తైః బ్రహ్మస్వరూప ప్రతిపత్తివిషయే బ్రహ్మణోంశాంశ్యేకదేశైకదేశివికారవికారిత్వకల్పనాకార్యాః- సర్వకల్పనాపనయనార్థసారపరత్వాత్సర్వోపని
షదాం. అతోహిత్వాసర్వకల్పనామాకాశస్యేవనిర్విశేషతా ప్రతిపత్తవ్యా ॥ఆకాశవత్సర్వగతశ్చనిత్యః॥ నలిప్యతేలోకదుఃఖేనబాహ్యఇత్యాదిశ్రుతి
శతేభ్యః. నాత్మానం బ్రహ్మవిలక్షణంకల్పయేదుష్ణాత్మకఇవాగ్నౌశీతైకదేశం, ప్రకాశాత్మకఇవాసవితరితమఏకదేశం,- సర్వకల్పనాపనయనార్థసా
రపరత్వాత్సర్వోపనిషదాం. తస్మాన్నామరూపోపాధినిమిత్తాఏవాత్మనస్సంసారధర్మాఇతిసర్వేవ్యవహారాః-॥రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవ॥సర్వా
ణిరూపాణివిచిత్యధీరోనామానికృత్వాభివదన్యదాస్తే, ఏవమాదిమన్త్రవర్ణేభ్యః. నస్వతఆత్మనఃసంసారిత్వం-అలక్తకాద్యుపాధిసంయోగజనితరక్తస్ఫటి
కాదిబుద్ధివద్భ్రాన్తిరేవ-నపరమార్థతః-॥ధ్యాయతీవలేలాయతీవ॥నకర్మణావర్ధతేనోకనీయాన్॥ ॥నకర్మణాలిప్యతేపాపకేన॥సమంసర్వేషుభూతే
షుతిష్ఠన్తం ॥ శునిచైవశ్వపాకేచేత్యాదిశ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యః పరమాత్మనోఽసంసారిత్వమేవ-అతఏకదేశః-వికారః-శక్తిర్వా-విజ్ఞానాత్మాఽన్యోవేతివిక
ల్పయితుం నిరవయవత్వాభ్యుపగమేనిశేషతోనశక్యతే. అంశాదిశ్రుతిస్మృతివాదాశ్చైకత్వార్థాః- నతుభేదప్రతిపాదకాః- వివక్షితార్థైకవాక్యయో
గాదిత్యవోచామ సర్వోపనిషదాంపరమాత్మైకత్వజ్ఞానపరత్వేఅథకిమర్థంతత్ప్రతికూలోర్థోవిజ్ఞానాత్మభేదఃపరికల్ప్యతఇతి. కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిరో
ధపరిహారాయేత్యేకే. కర్మప్రతిపాదకానిహివాక్యాన్యనేకక్రియాకారకఫలభేదకృతకర్తృత్వాశ్రయాణి-విజ్ఞానాత్మభేదాభావేహ్యసంసారిణఏకపరమా
త్మనఏకత్వేకథమిష్టఫలాసుక్రియాసుప్రవర్తయేయు, రనిష్టఫలాభ్యోవాక్రియాభ్యోనివర్తయేయుః. కస్యవాబద్ధస్యమోక్షాయోపనిషదారభ్యేత.
అపిచ- పరమాత్మైకత్వవాదిపక్షేకథంపరమాత్మైకత్వోపదేశః, కథంవాతదుపదేశగ్రహణఫలం,- బద్ధస్యహిబన్ధనాశాయోపదేశః-తదభావేఉపనిషచ్ఛా
స్త్రంనిర్విషయమేవ. ఏవంతర్హ్యుపనిషద్వాదిపక్షస్యకర్మకాణ్డవాదిపక్షేణచోద్యపరిహారయోస్సమానఃపన్థాః- యేనభేదాభావేకర్మకాణ్డంనిరాలమ్బన
మాత్మానంనలభతేప్రామాణ్యంప్రతి- తథోపనిషదపి ఏవంతర్హియస్యప్రామాణ్యేస్వార్థవిఘాతోనాస్తి- తస్యైవకర్మకాణ్డస్యాస్తుప్రామాణ్యం-ఉ
పనిషదాంతుప్రామాణ్యకల్పనాయాంస్వార్థవిఘాతోభవేదితిమాభూత్ప్రామాణ్యం. నహికర్మకాణ్డం ప్రమాణంసదప్రమాణంభవితుమర్హతి- నహి
ప్రదీపఃప్రకాశ్యంప్రకాశయతి, నప్రకాశయతి,చేతి. ప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిప్రతిషేధాచ్చ. నకేవలముపనిషదో బ్రహ్మైకత్వంప్రతిపాదయ
న్త్యఃస్వార్థవిఘాతంకర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతంచకుర్వన్తి - ప్రత్యక్షాదినిశ్చితభేదప్రతిపత్త్యర్థైః ప్రమాణైశ్చవిరుధ్యన్తే. తస్మాదప్రామాణ్యమే
వోపనిషదామన్యార్థతావాస్తు - నత్వేవబ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థతా. న - ఉక్తోత్తరత్వాత్. ప్రమాణస్యహి ప్రమాణత్వమప్రమాణత్వంవా ప్ర
మోత్పాదనానుత్పాదననిమిత్తం- అన్యథాచేత్- స్తమ్భాదీనాంప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్ఛబ్దాదౌప్రమేయే కించాతః. యద్యేతావదుపనిషదోబ్రహ్మై
కత్వప్రతిపత్తిప్రమాంకుర్వన్తి- కథమప్రమాణంభవేయుః. నకుర్వన్త్యేవేతిచేత్- యథాగ్నిశ్శీతఇతి. సభవాన్నేవంవక్తవ్యః- ఉపనిషత్ప్రా
మాణ్యప్రతిషేధార్థంభవతోవాక్యముపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధంకింనకరోత్యేవ- అగ్నిర్వారూపప్రకాశం. అథకరోతి. యదికరోతి - భవతు
తదాప్రతిషేధార్థంప్రమాణంభవద్వాక్యం- అగ్నిర్వారూపప్రకాశకోభవేత్. ప్రతిషేధవాక్యప్రామాణ్యేభవత్యేవోపనిషదాంప్రామాణ్యం.అత్ర
భవన్తోబ్రువన్తుకఃపరిహారఇతి. నన్వత్రప్రత్యక్షోన్యద్వాక్యఉపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధార్థప్రతిపత్తిః - అగ్నౌచరూపప్రకాశనప్రతిపత్తిః ప్ర
మాపకః. తర్హిభవతఃప్రద్వేషోబ్రహ్మైకత్వప్రత్యయేప్రమాంప్రత్యక్షంకుర్వతీషూపనిషత్సూపలభ్యమానాసు- ప్రతిషేధానుపపత్తేః శోక
మోహాదినివృత్తిశ్చప్రత్యక్షంఫలంబ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిపారమ్పర్యజనితమిత్యవోచామ. తస్మాదుక్తోత్తరత్వాదుపనిషదంప్రత్యప్రామాణ్యశఙ్కాతా
వన్నాస్తి. యచ్చోక్తంస్వార్థవిఘాతకరత్వాదప్రామాణ్యమితి- తదపిన- తదర్థప్రతిపత్తేర్బాధకాభావాత్. నహ్యుపనిషద్భ్యోబ్రహ్మైకమేవాద్విత
యం, నైవచేతిప్రతిపత్తిరస్తి - యథాగ్నిరుష్ణశ్శీతశ్చేత్యస్మాద్వాక్యాద్విరుద్ధార్థద్వయప్రతిపత్తిః. అభ్యుపగమ్యచైతదవోచామ- నతువాక్యప్రా
మాణ్యసమయఏషన్యాయః- యదుతైకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వం. సతిచానేకార్థత్వేనాన్వయే, శ్చస్యాత్తద్విఘాతకృచ్చవిరుద్ధోన్యోర్థః. - నత్వేతద్వా
క్యప్రమాణకానాంవిరుద్ధమవిరుద్ధంచైకంవాక్యమనేకమర్థంప్రతిపాదయతీత్యేషనసమయః- అర్థైకత్వాద్ధ్యేకవాక్యతా. నచకానిచిదుపనిషద్వాక్యా
నిబ్రహ్మైకత్వప్రతిషేధంకుర్వన్తి. యత్తులౌకికంవాక్యమగ్నిరుష్ణశ్శీతశ్చేతి - నతత్రైకవాక్యతా - తదేకదేశస్యప్రమాణాన్తరవిషయానువాది
త్వాత్. అగ్నిశ్శీతఇత్యేతదేకంవాక్యం-అగ్నిరుష్ణఇతితుప్రమాణాన్తరానుభవస్మారకం- నతుస్వయమర్థావబోధకం. అతోనాగ్నిశ్శీతఇత్యనేనైక
వాక్యతా - ప్రమాణాన్తరానుభవస్మారణేనైవోపక్షీణత్వాత్. యత్తువిరుద్ధార్థప్రతిపాదకమిదంవాక్యమితిమన్యతే- తచ్ఛీతోష్ణపదాభ్యామగ్నిపదసా
మానాధికరణ్యప్రయోగనిమిత్తాభ్రాన్తిః- నత్వేకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వంలౌకికస్యవైదికస్యవా. యచ్చోక్తంకర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకృదు
పనిషద్వాక్యమితి- తన్న - అన్యార్థత్వాత్. బ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనపరాహ్యుపనిషదోనేష్టార్థప్రాప్తిసాధనోపదేశం, తస్మిన్వాపురుషనియోగం,
వారయన్తి - అనేకార్థత్వానుపపత్తేరేవ. నచకర్మకాణ్డవాక్యానాంస్వార్థేప్రమానోత్పద్యతే. అసాధారణేచేత్స్వార్థేప్రమాముత్పాదయతివా
క్యం- కుతోన్యేనవిరోధస్స్యాత్. బ్రహ్మైకత్వేనిర్విషయత్వాత్ప్రమానోత్పద్యతఏవేతిచేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రమాయాః. ॥దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం
స్వర్గకామోయజేత॥ బ్రాహ్మణోనహన్తవ్యఇత్యేవమాదివాక్యేభ్యః ప్రత్యక్షాప్రమాజాయమానా. సానైవభవిష్యతి-, యద్యుపనిషదోబ్రహ్మైక
త్వంబోధయిష్యన్తీత్యనుమానం. నచానుమానం ప్రత్యక్షవిరోధే ప్రామాణ్యంలభతే. తస్మాదసదేతదుక్తంప్రమైవనోత్పద్యతఇతి. అపిచ-య
థాప్రాప్తస్యైవావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్యక్రియాకారకఫలస్యాశ్రయణేనేష్టానిష్ట ప్రాప్తిపరిహారోపాయసామాన్యేప్రవృత్తస్యతద్విశేషమజానత
స్తదాచక్షాణాశ్రుతిఃక్రియాకారకఫలభేదస్యలోకప్రసిద్ధస్యసత్యతామసత్యతాంవానాచష్టే, నచవారయతీష్టానిష్టఫలప్రాప్తిపరిహారోపాయం,- విధి

పరత్వాత్. యథాకామ్యేషు ప్రవృత్తాః శ్రుతిః కామానాం మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వే సత్యపి యథాప్రాప్తానేవ కామాననూద్య తత్సాధనాన్యేవ విధత్తే-న తు కామానాం మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థరూపత్వం చేతి న విదధాతి- తథా నిత్యాగ్నిహోత్రాదిశాస్త్రమపి మిథ్యాజ్ఞానప్రభవం క్రియాకారకభేదం యథాప్రాప్తమేవాదాయేష్టవిశేషప్రాప్తిమనిష్టవిశేషపరిహారం వా కిమపి ప్రయోజనం పశ్యదగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి విధత్తే - నావిద్యాగోచరాసద్వస్తువిషయమితి న ప్రవర్తతే - యథా కామ్యేషు. న చ పురుషా న ప్రవర్తేరన్నవిద్యావన్తః- దృష్టత్వాత్. యథా కామినః. విద్యావతామేవ కర్మాధికార ఇతి చేన్న - బ్రహ్మైకత్వవిద్యాయాం కర్మాధికారవిరోధస్యోక్తత్వాత్. ఏతేన బ్రహ్మైకత్వే నిర్విషయత్వాదుపదేశేన తద్గ్రహణఫలాభావదోషపరిహార ఉక్తో వేదితవ్యః. పురుషేచ్ఛారాగాదివైచిత్ర్యాచ్చ. అనేకా హి పురుషాణామిచ్ఛా- రాగాదయశ్చ దోషా విచిత్రాః- తతశ్చ బాహ్యవిషయరాగాద్యపహృతచేతసో న శాస్త్రం నివర్తయితుం శక్తం. నాపి స్వభావతో బాహ్యవిషయవిరక్తచేతసో విషయేషు ప్రవర్తయితుం శక్తం. కిం తు శాస్త్రాదేతావదేవ భవతి - ఇదమిష్టసాధనమిదమనిష్టసాధనమితి సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాభివ్యక్తిః- ప్రదీపాదివత్తమసి రూపాదివిజ్ఞానం. న తు శాస్త్రం భృత్యానివ బలాన్నివర్తయతి నియోజయతి వా. దృశ్యన్తే హి పురుషా రాగాదిగౌరవాచ్ఛాస్త్రమప్యతిక్రామన్తః. తస్మాత్పురుషమతివైచిత్ర్యమపేక్ష్య సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాననేకధోపదిశతి. తత్ర పురుషాః స్వయమేవ యథారుచి సాధనవిశేషేషు ప్రవర్తన్తే - శాస్త్రం తు సవితృప్రదీపాదివదుదాస్త ఏవ. తథా కస్యచిత్పరోఽపి పురుషార్థోఽపురుషార్థవదవభాసతే- యస్య యథావభాసః- స తథారూపం పురుషార్థం పశ్యతి, తదనురూపాణి సాధనాన్యుపాదిత్సతే. తథా చార్థవాదోఽపి *త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషురిత్యాది. తస్మాన్న బ్రహ్మైకత్వం జ్ఞాపయిష్యన్తో వేదాన్తా విధిశాస్త్రబాధకాః. న చ విధిశాస్త్రమేతావతా నిర్విషయం స్యాత్- నాప్యుక్తకారకాదిభేదం విధిశాస్త్రముపనిషదాం బ్రహ్మైకత్వం ప్రతి ప్రామాణ్యం నివర్తయతి - స్వవిషయశూరాణి హి ప్రమాణాని శ్రోత్రాదివత్. తత్ర పణ్డితంమన్యాః కేచిత్స్వచిత్తవశాత్సర్వం ప్రమాణమితరేతరవిరుద్ధం మన్యన్తే-తథా ప్రత్యక్షాదివిరోధమపి చోదయన్తి బ్రహ్మైకత్వే. శబ్దాదయః కిల శ్రోత్రాదివిషయాః భిన్నాః ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యన్తే - బ్రహ్మైకత్వం బ్రువతాం ప్రత్యక్షవిరోధః స్యాత్. తథా శ్రోత్రాదిభిః శబ్దాద్యుపలబ్ధారః, కర్తారశ్చ ధర్మాధర్మయోః, ప్రతిశరీరం భిన్నా అనుమీయన్తే-సంసారిణః తత్ర బ్రహ్మైకత్వం బ్రువతామనుమానవిరోధశ్చ. తథా చాగమవిరోధం చ వదన్తి- *గ్రామకామో యజేత *పశుకామో యజేతేత్యేవమాదివాక్యేభ్యో గ్రామపశుస్వర్గాదికామాస్తత్సాధనాద్యనుష్ఠాతారశ్చ భిన్నా అవగమ్యన్తే. అత్రోచ్యతే - తే కుతర్కదూషితాన్తఃకరణా బ్రాహ్మణాదివర్ణాపశదాః అనుకమ్పనీయా ఆగమార్థవిచ్ఛిన్నసమ్ప్రదాయబుద్ధయ ఇతి. కథం. శ్రోత్రాదిద్వారైః శబ్దాదిభిః ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యమానైః బ్రహ్మణ ఏకత్వం విరుధ్యత ఇతి వదన్తో వక్తవ్యాః - కిం శబ్దాదీనాం భేదేనాకాశైకత్వం విరుధ్యత ఇతి. అథ న విరుధ్యతే - న తర్హి ప్రత్యక్షవిరోధః. యచ్చోక్తం ప్రతిశరీరం శబ్దాద్యుపలబ్ధారో ధర్మాధర్మయోశ్చ కర్తారో భిన్నా అనుమీయన్తే - తథా చ బ్రహ్మైకత్వే అనుమానవిరోధ ఇతి. భిన్నాః కైరనుమీయన్త ఇతి ప్రష్టవ్యాః అథ యది బ్రూయుః సర్వైరస్మాభిరనుమానకుశలైరితి- కే యూయమనుమానకుశలా ఇత్యేవం పృష్టానాం కిముత్తరం శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసు చ ప్రత్యేకమనుమానకౌశలప్రత్యాఖ్యానే శరీరేన్ద్రియమనస్సాధనా ఆత్మానో వయమనుమానకుశలాః- అనేకకారకసాధ్యత్వాత్క్రియాణామితి చేత్. ఏవం తర్హ్యనుమానకౌశలే భవతామనేకత్వప్రసఙ్గః- అనేకకారకసాధ్యా హి క్రియేతి భవద్భిరేవాభ్యుపగతం. తత్రానుమానం చ క్రియా- సా శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసాధనైః కారకై రాత్మకర్తృకా నిర్వర్త్యత ఇత్యేతత్ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర వయమనుమానకుశలా ఇత్యేవం వదద్భిః శరీరేన్ద్రియమనఆత్మానః ప్రత్యేకం వయమనేక ఇత్యభ్యుపగతం స్యాత్. అహో అనుమానకౌశలం దర్శితమపుచ్ఛశృఙ్గైస్తార్కికబలీవర్దైః. యో హ్యాత్మానమేవ న జానాతి- స కథం మూఢస్తద్గతం భేదమభేదం వా జానీయాత్. తత్ర కిమనుమినోతి కేన వా లిఙ్గేన. న హ్యాత్మనః స్వతో భేదప్రతిపాదకం కించిల్లిఙ్గమస్తి- యేన లిఙ్గేనాత్మభేదం సాధయేత్. యాని లిఙ్గాన్యాత్మభేదసాధనాయ నామరూపవన్త్యుపన్యస్యన్తే - తాని నామరూపగతాన్యుపాధయ ఏవాత్మనో ఘటకరకాపవరకభూచ్ఛిద్రాణీవాకాశస్య. యదాకాశస్య భేదలిఙ్గం పశ్యతి- తదాత్మనోఽపి భేదలిఙ్గం లభేత సః. న హ్యాత్మనః స్వపరతో విశేషమభ్యుపగచ్ఛద్భిస్తార్కికశతైరపి భేదలిఙ్గమాత్మనో దర్శయితుం శక్యతే. స్వతస్తు దూరాదపనీతమేవ- అవిషయత్వాదాత్మనః. యద్యత్పరధర్మత్వేనాభ్యుపగచ్ఛతి- తస్య తస్య నామరూపాత్మకత్వాభ్యుపగమాన్నామరూపాభ్యాం చాత్మనోఽన్యత్వాభ్యుపగమాత్,, *ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. *నామరూపే వ్యాకరవాణీతి చ., ఉత్పత్తిప్రలయాత్మకే హి నామరూపే- తద్విలక్షణం చ బ్రహ్మ. అతోఽనుమానస్యైవావిషయత్వాత్కుతోఽనుమానవిరోధః. ఏతేనాగమవిరోధః ప్రత్యుక్తః. యదుక్తం బ్రహ్మైకత్వే యస్మా ఉపదేశో, యస్య చోపదేశగ్రహణఫలం,- తదభావాదేకత్వోపదేశానర్థక్యమితి- తదపి న-అనేకకారకసాధ్యత్వాత్క్రియాణాం కశ్చోద్యోఽభవతి. ఏకస్మిన్ బ్రహ్మణి నిరుపాధికే నోపదేశో, నోపదేష్టా, న చోపదేశగ్రహణఫలం,- తస్మాదుపనిషదాం చానర్థక్యమిత్యేతదభ్యుపగతమేవ. అథానేకకారకవిషయానర్థక్యం చోద్యతే. న- స్వతోఽభ్యుపగమవిరోధాదాత్మవాదినాం. తస్మాత్తార్కికచాటభటరాజాప్రవేశ్యమభయం దుర్గమిదమల్పబుద్ధ్యగమ్యం శాస్త్రగురుప్రసాదరహితైశ్చ- *కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి *దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం పురా *నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా. వరప్రసాదలభ్యత్వశ్రుతిస్మృతివాదేభ్యశ్చ. *తదేజతి తన్నైజతి తద్దూరే తద్వన్తికే ఇత్యాదివిరుద్ధధర్మసమవాయిత్వప్రకాశకమన్త్రవర్ణేభ్యశ్చ. గీతాసు చ *మత్స్థాని సర్వభూతానీత్యాది. తస్మాత్పరబ్రహ్మవ్యతిరేకేణ సంసారీ నామ నాన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి-తస్మాత్సూక్తముచ్యతే* బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి *నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాది శ్రుతిశతేభ్యః. తస్మాత్పరస్యైవ బ్రహ్మణః సత్యస్య సత్యం నామోపనిషత్పరా. ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సయథేత్యాదేస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంసఙ్కీర్తయతి (క్వైషఇతి) కింపునరాద్యప్రశ్ననిర్ణయేనఫలమితి. త్వంపదార్థశుద్ధిరిత్యాహ (అనేనేతి) శుద్ధిద్వారా బ్రహ్మత్వంచలభ్యేత్యుక్తమాహ (అసంసారిత్వంచేతి) ఉత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (కుతఇతి) పూర్వోక్తోత్తరస్యగతార్థత్వంశఙ్కతే (నన్వితి) స్థిత్యవధేరేవనిర్ధారితత్వాదాగత్యవధేర్నిర్ధారయిషయా ప్రశ్నే ప్రతివచనంసావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపతీతి) అపౌరుషేయీశ్రుతిరశేషదోషశూన్యత్వాదనతిశఙ్కనీయేతిసిద్ధాన్తీగూఢాభిసన్ధిరాహ (కింశ్రుతిరితి) నశ్రుతిరాక్షిప్యతే- నిర్దోషత్వాదితిపూర్వవాద్యాహ (నేతి) శ్రుతేరనాక్షేప్యత్వేత్వదీయంచోద్యంనిరవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్యసావకాశత్వంపూర్వవాదీసాధయతి (ద్వితీయస్యేతి) పూర్వవాదిన్యపాదానాదర్థాన్తరేపక్షద్వయ్యాంశ్రుతిప్రమాణేసత్యేకదేశీబ్రవీతి (ఏవంతర్హీతి) కథమన్యార్థత్వం- తదాహ (అస్తీతి) తర్హి- తస్యామపాదానార్థత్వేనపునరుక్తత్వావస్థాయామిత్యర్థః. ఏకదేశీనంపూర్వవాదీదూషయతి (నేతి) అపాదానార్థతావదిత్యపెర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మనశ్చేతి) జగతస్సర్వస్యచేతనస్యాచేతనస్యచేతివక్తుంచశబ్దః. తర్హిభవత్వపాదానార్థాపక్షమిత్యాశఙ్క్యపూర్వవాదీపూర్వోక్తంస్మారయతి (నన్వితి) సర్వావిద్యాతజ్జాతసిర్ముక్తంప్రత్యగద్వయంబ్రహ్మ ప్రశ్నద్వయవ్యాజేనప్రతిపిపాదయిషితమితినపునరుక్తిరితిసిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయతి (నైషదోషఇతి) యథోక్తంవస్తుప్రశ్నాభ్యాంవివక్షితమితికుతోజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్యతద్వక్తుంతాత్పర్యమనువదతి (ఇహహీతి) విద్యావిషయనిర్ణయస్యకర్తవ్యత్వమత్రనప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నిర్ణయాయచేతి) అన్యథా ప్రక్రమభఙ్గస్స్యాదితిభావః. కింతద్యాథాత్మ్యం- తదాహ (తస్యచేతి) కథంయథోక్తయాథాత్మ్యవ్యాఖ్యానోపయోగిత్వం ప్రశ్నయోరిత్యాశఙ్క్యతయోశ్శ్రౌతమర్థమాహ (తత్రేతి) ప్రశ్నప్రవృత్తిముక్త్వాప్రతివచనప్రవృత్తిమాహ (నేతి) నివర్తయితవ్యేతి- తత్ప్రవృత్తిరితిశేషః. సుప్తిప్రతివచనయోస్తాత్పర్యమాహ (నాయమితి) స్వాప్నస్యేవాభూదిత్యత్రప్రమాణమాహ (స్వమాత్మానమితి) సుషుప్తౌస్వాత్మన్యవస్థితిరితశ్శబ్దార్థః. ప్రబోధదశాయామాత్మనఏవాగమనాపాదానత్వమిత్యత్రమానత్వేనాన్తరశ్రుతిముత్థాపయతి (తచ్ఛ్రుత్యైవేతి) స్థిత్యాగత్యోరాత్మనఏవావధిత్వమిత్యత్రోపపత్తిమాహ (ఆత్మేతి) వస్త్వన్తరాభావస్యాసిద్ధింశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) క్రియావతోమృదాదేర్ఘటాద్యుత్పత్తిదర్శనాద్బ్రహ్మణోఽక్రియత్వాత్తతోనప్రాణాద్యుత్పత్తిరితిశఙ్కతే (తత్కథమితి) సృష్టిర్మాయామయత్వమాశ్రిత్యశ్రుత్యాపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) స్వాత్మాప్రవిభక్తైనేత్యుక్తమన్వయవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నచేతి) అసహాయస్యకారణత్వేదృష్టాన్తముక్త్వాఘటనస్యసద్భావేదృష్టాన్తమాహ (యథాచేతి) మాధ్యన్దినశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (సర్వఏతఇతి) తస్యేత్యాద్యుపనిషదర్థమాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) నను ప్రత్యగ్భూతస్య బ్రహ్మణోవాచకేషుశబ్దాన్తరేష్వపిసత్సుకిమిత్యేతచ్ఛబ్దవిషయమాదరణంక్రియతే. తత్రాహ (శాస్త్రేతి) బ్రాహ్మణవాక్యస్యాఖ్యాయికత్వంనిశ్చేయలామిత్యతఆహ (ఏతస్యేతి) ఉక్తమఙ్గీకృత్యవిశేషాదృష్ట్యాసంశయానోవిచారంప్రస్తౌతి (భవత్వితి) ససిద్ధంసప్రయోజనంచవిచార్యమితిన్యాయేనసన్దేహముక్త్వావిచారప్రయోజకంప్రయోజనంపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) కస్మిన్పక్షేకింఫలమితిపృష్టేప్రథమపక్షమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (యదీతి) యద్విజ్ఞానాన్ముక్తిః- తస్యైవజ్ఞేయతా- నజీవస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానాదేవసా- నసంసారిజ్ఞానాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏవేతి) యద్విద్యాబ్రహ్మవిద్యా- తదేవబ్రహ్మ- నసంసారీత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విద్యైవేతి) ఆద్యకల్పీయఫలసమాప్తావితిశబ్దః. పక్షాన్తరమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (అథేత్యాదినా) కిమత్రనియామకమిత్యాశఙ్క్య * బ్రహ్మవాఇదమిత్యాదిశాస్త్రమిత్యాహ (సర్వమేతదితి) బ్రహ్మోపనిషత్పక్షేశాస్త్రప్రామాణ్యాత్సర్వంసమఞ్జసంచేత్- తథైవాస్తు-కింవిచారేణేత్యాశఙ్క్యజీవబ్రహ్మణోర్భేదః-అభేదోవేతివికల్ప్యద్వైధోషమాహ (కింత్వితి) అభేదపక్షందూషయతి (సంసారిణశ్చేతి) ఉపదేశానర్థక్యాత్-అభేదపక్షోనుపపత్తిరితిశేషః. విశేషానుపలమ్భస్యసంశయహేతుత్వమనువదతి (యతఇతి) పక్షద్వయేఫలప్రతీతింపరామృశతి (ఏవమితి) అన్వయవ్యతిరేకకౌశలంపాణ్డిత్యం. ఏతదిత్యైకాత్మ్యోక్తిః. మహత్త్వంమోహస్య- విచారోత్థనిర్ణయంవినాసుచ్ఛిన్నత్వం. తస్యస్థానం-ఆలమ్బనం. కేనాపినోక్తంప్రతివచనంయస్య-కింతదైకాత్మ్యమితిప్రశ్నస్య. తన్నవిషయభూతమితియావత్. నహియేనకేనచిదైకాత్మ్యంప్రష్టుంప్రతివక్తుంవాశక్యతే-* శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః.విచారప్రయోజకముక్త్వాతత్కార్యంవిచారముపసంహరతి(అతఇతి) సంశయాదినావిచారకార్యతామవతార్యపూర్వపక్షయతి (సత్యావదిని) జగత్కర్తాహీశ్వరోవివక్ష్యతే- ప్రకృతేచనుపుష్టివిశిష్టాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మోచ్యతే- తస్మాదీశ్వరోజీవాదతిరిక్తోనాస్తీత్యర్థః. తదేవప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) ప్రకృతేపిజీవేజగత్కారణత్వమీశ్వరస్యైవాత్రశ్రుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రప్రకరణవిరోధహేతుమాహ (విజ్ఞానేతి) శ్రుత్యన్తరవశాదపిజీవఏవాత్రజగత్కర్తేత్యాహ (సమానప్రకరణేచేతి) శ్రుత్యన్తరస్యచజీవవిషయత్వంజగద్వాచిత్వాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనద్రష్టవ్యం. వాక్యశేషవశాదపిజీవస్యైవవేదితవ్యత్వంవాక్యాన్వయాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనదర్శయతి (తథాచేతి) జీవాతిరిక్తస్యపరస్యవేదితవ్యస్యాభావేపూర్వోత్తరవాక్యానామానుకూల్యంహేత్వన్తరమాహ (తథాచేత్యాదినా) ఇతశ్చజీవస్యైవవేద్యతేత్యాహ (సర్వేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (తథేతి) * సవైవేదితవ్య ఇత్యత్రనస్పష్టంజీవస్యవేదితవ్యత్వం- ఇహతుస్పష్టమితిభేదః. స్వాపావస్థాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మశ్రుతేస్తస్యైవవేద్యత్వదృష్టేశ్చజగద్ధేతురీశ్వరోవేదాన్తవేద్యోనాస్తీత్యుక్తేసేశ్వరవాదీచోదయతి (అవస్థాన్తరేతి) చోద్యమేవవివృణోతి (అథాపీతి) ఉక్తోపపత్తిసత్త్వేపీతియావత్. నావస్థాభేదాద్వస్తుభేదః- తథాఽననుభవాదపరాద్ధాన్తాచ్చేతిపరిహరతి (నాదృష్టత్వాదితి) అవస్థాభేదాద్వస్తుభేదాభావందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) జాగరాదివిశిష్టస్యైవస్వాపవైశిష్ట్యాత్తస్యసంసారిత్వాన్నేశ్వరోన్యోస్తీత్యుక్త్వా తదభావే [illegible] సమ్మతిమాహ (తథాచేతి) ఆదిశబ్దోలోకాయతాదిసమస్తనిరీశ్వరవాదిసఙ్గ్రహార్థః. (యుక్తిశతైరితి) తస్యదేహిత్వేఽస్మదాదితుల్యత్వాత్, తదభావేముక్తవజ్జ

గత్కర్తృత్వాయోగాత్, జీవానామేవాదృష్టద్వారా తత్కర్తృత్వసమ్భవాత్, స్యాత్కించిత్కరత్వమిత్యాదిభిరిత్యర్థః. జీవో జగజ్జన్మాదిహేతుర్న భవ
తి- తత్రాసమర్థత్వాత్- పాషాణవత్. తచ్చ సంసారిత్వాదితి శఙ్క్యతే (సంసారిణోఽపీతి) ఈశ్వరస్యైవేత్యవధారణార్థః. అయుక్తం- ప్రాణాదికర్తృత్వ
మితి శేషః. సఙ్క్షేపవాక్యం వివృణోతి (యదాహేత్యాదినా) కాలాత్యయాపదేశేన దూషయతి (న శాస్త్రేతి) నిరీశ్వరవాదముపసంహరతి
(తస్మాదితి) సేశ్వరవాదముత్థాపయతి (యః సర్వజ్ఞ ఇత్యాదినా) తాః- పృథివ్యాదిష్వభిమానినః పురుషాను తాద్వ్యవహారాతిత్రాన్తవాక్- సవి
శేషసర్వవిశేషశూన్య ఇతి యావత్. ఉదాహృతాః శ్రుతయః స్మృతయశ్చ. న్యాయస్తు విచిత్రం కార్యం విశిష్టవిజ్ఞానవత్పూర్వకం- ప్రాసాదాదౌ తథోప
లమ్భాదిత్యాదిః. ప్రకరణమనుసృత్య జీవస్య ప్రాణాదికారణత్వముక్తం స్మారయతి (సస్వేతి) నేదం జీవస్య ప్రకరణమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా)
ప్రతివచనస్యాకాశశబ్దస్య పరవిషయత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్షైవేష ఇతి) ఇతశ్చాకాశశబ్దస్య పరమాత్మవిషయతేత్యాహ (దహరోఽస్మిన్ని
తి) *య ఆత్మాఽపహతపాప్మా ఇత్యాత్మశబ్దప్రయోగః. ప్రతివచనే పరస్యాకాశశబ్దవాచ్యత్వే ఫలితమాహ (ప్రకృత ఏవేతి) తస్య ప్రకృతత్వే లబ్ధ
మర్థమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ పరస్మాదేవ ప్రాణాదిసృష్టిరిత్యాహ (సంసారిణ ఇతి) యన్మహతా ప్రపఞ్చేన నేత్యాదావితి శేషః. అక్షీశ్వరో జగత్కా
రణం బ్రహ్మ - తదేవ జీవస్య స్వరూపం - తస్యైవ యముపనిషదః సిద్ధాన్తమాశఙ్క్య దూషయతి (అత్ర చేతి) తృతీయాధ్యాయస్య ప్రమ్యర్థః. కా పునః
సా బ్రహ్మవిద్యేతి- తత్రాహ (బ్రహ్మవిషయం చేతి) ఇతి- బ్రహ్మవిదాం ప్రసిద్ధమితి శేషః. చతుర్థే బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తుతేత్యాహ (బ్రహ్మేతి)
సత్యమస్తి ప్రస్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- సా జీవవిద్యాఽపి భవతి - జీవబ్రహ్మణోరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాం ప్రస్తుతాయా
మితి యావత్. ఇదానీం న గృహ్ణీయాదితి సమ్బన్ధః. మిథోవిరుద్ధస్య ప్రతీత్యవస్థాయామిత్యేతత్. అన్యోన్యవిరుద్ధత్వం తచ్ఛబ్దార్థః విపక్షే దోషమా
హ (పరమితి) కథం తర్హీశ్వరే మతిం కుర్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వామిత్వేనేత్యాహ (తస్మాదితి) ఆదిపదం ప్రపఞ్చేనాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఐకాత్మ్యశాస్త్రా
దాత్మమతిరేవ బ్రహ్మణి కర్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (స పునరితి) కా తర్హి శాస్త్రగతిః- తత్రాహ (బ్రహ్మేతి) ముఖ్యార్థత్వసమ్భవే కిమిత్యర్థవాదతే
త్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సంసారిత్వాసంసారిత్వాదినా మిథో విరుద్ధయోర్జీవేశ్వరయోః శీతోష్ణవదైక్యానుపపత్తిరిత్యన్వయః. విజ్ఞానాత్మవిషయ
త్వం తటస్థేశ్వరవిషయత్వం చోపనిషదో నివారయన్నుదాహరతి (నేత్యాదినా) పరస్యైవ ప్రవేశవాదిమన్త్రబ్రాహ్మణవాదానుదాహరతి (పురశ్చ
క్ర ఇత్యాదినా) యత్త్వహం బ్రహ్మేతి న గృహ్ణీయాదితి- తత్రాహ (సర్వశ్రుతిషు చేతి) శాస్త్రీయముపాస్యైకత్వమనిష్టప్రసఙ్గాన్న స్వీకర్తవ్యమితి శఙ్క్య
తే (యదేతి) పరస్య సంసారిత్వే తదసంసారిత్వే చ శాస్త్రానర్థక్యం ఫలితమాహ (తథా చేతి) సంసారిణోఽనన్యస్యాపి పరస్యాసంసారిత్వే సంసా
రిత్వాభిమతోఽప్యసంసారీత్యుపదేశానర్థక్యం- తం నిస్తరవముక్తిసిద్ధేరితి దోషాన్తరమాహ (అసంసారిత్వే చేతి) తత్రాద్యం దోషం వివృణోతి (యది
తావదితి) *న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాద్యాః శ్రుతయః. * యస్య నాహంకృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యత ఇత్యాద్యాః స్మృతయః. కూటస్థా
సఙ్గత్వాదయో న్యాయాః. ద్వితీయే దోషప్రసఙ్గమాపాద్యం ప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) దోషద్వయే స్వయమధ్యసమాధిముత్థాపయతి (అ
త్రేతి) కథం తర్హి తస్య కార్యప్రవిష్టస్య జీవత్వం- తత్రాహ (కిం తర్హీతి) జీవస్య బ్రహ్మవికారత్వే పితతోఽభేదాన్నాహం బ్రహ్మేతి ధీః - అభేదే బ్ర
హ్మణోఽపి సంసారితేత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) తథాపి కథం శఙ్కితదోషాభావః- తత్రాహ (యేనేతి) ఏవమితి భిన్నాభిన్నత్వపరామర్శః. ఏకదేశిమతం
నిరాకర్తుం వికల్పయతి (తత్రేతి) (ఏతా గతయ ఇతి) ఏతే పక్షా వక్ష్యమాణాః సమ్భవన్తి- న గత్యన్తరమిత్యర్థః. యథా పృథివీశబ్దితం ద్రవ్యమనేకావయవ
సముదాయః- తథా భౌతికాత్మకానేకద్రవ్యసముదాయః సావయవః పరమాత్మా- తస్యైకదేశస్తత్స్థలక్షణస్తద్వికారో జీవః పృథివ్యేకదేశమృద్వికా
రఘటశరావాదివదిత్యేకః కల్పః. యథా భూమేరూషరాదిదేశః - నఖకేశాదివా పురుషస్య వికారః - తథావయవినః పరస్యైకదేశవికారో జీవ ఇతి ద్వితీ
యః కల్పః. యథా క్షీరం సువర్ణం వా సర్వాత్మనా దధిరుచకాదిరూపేణ పరిణమతే - తథా కృత్స్న ఏవ పరో జీవభావేన పరిణమేదితి కల్పాన్తరం. తత్రాద్య
మనూద్య దూషయతి (తత్రేత్యాదినా) నానాద్రవ్యాణాం సమాహారో వా- తాని వాఽన్యోన్యాపేక్షాణి పరశ్చేత్ - న తస్యైకత్వం స్యాత్ - న హి బహూ
నాం ముఖ్యమైక్యం, సమాహారస్య చ సముదాయాపరపర్యాయస్య సముదాయిభ్యో భేదాభేదాభ్యాం దుర్భణత్వేన కల్పితత్వా, దిత్యర్థః. తర్హి బ్రహ్మణో
ముఖ్యమైక్యం మాభూత్- తత్రాహ (తథా చేతి) న హి తన్నానాత్వం కస్యాపి సమ్మతమితి భావః. ద్వితీయమనూద్య నిరాకరోతి (అథేత్యాదినా) స
ర్వదైవాపృథగవస్థితేష్వవయవేషు జీవేష్వనుగతశ్చేతనోఽవయవీ పరశ్చేత్- తర్హి యథా ప్రత్యవయవం మలసంసర్గే దేహస్య మలినత్వం - తథా పరస్య జీ
వగతైర్దుఃఖైర్మహద్దుఃఖం స్యాదితి ప్రథమకల్పనావద్ద్వితీయాపి కల్పనా న యుక్తేత్యర్థః. తృతీయం ప్రత్యాహ (క్షీరవదితి) *న జాయతే మ్రియతే వా
విపశ్చిదిత్యాద్యాః శ్రుతయః. * న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిదిత్యాద్యాః స్మృతయః. శ్రుత్యాదికోపస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య వైదికం ప్రత్యాహ (స
చేతి) శ్రుతిస్మృతీ వివేచయన్ పక్షత్రయసాధారణం దూషణమాహ (నిష్కలమిత్యాదినా) కూటస్థస్య నిరవయవస్య కార్త్స్న్యైకదేశాభ్యాం పరిణా
మాసమ్భవో న్యాయః. జీవస్య పరమాత్మైకదేశత్వే దోషాన్తరమాహ (అచలస్యేతి) ఏకదేశస్యైకదేశివ్యతిరేకేణాభావాజ్జీవస్య స్వర్గాదిషు గత్యనుపప
త్తిరిత్యుక్తం. అన్యథా పరస్యాపి స్యాత్- న హి పటావయవేషు చలత్సు పటో న చలతీత్యాహ (పరస్యవేతి) ఉక్తం- యది తావత్పరమాత్మేత్యాదావితి
శేషః. జీవస్యాసంసారిత్వే పరస్య తన్నాస్తీతి శఙ్క్యతే (పరస్యేతి) పరస్య నిరవయవత్వశ్రుతేరవయవస్ఫుటనానుపపత్తిం మన్వానో దూషయతి
(తథాపీతి) యత్ర పరస్యావయవః స్ఫుటతి - తత్ర తస్య క్షతం ప్రాప్నోతి. తదీయావయవసంసరణే చ పరమాత్మనః ప్రదేశాన్తరేఽవయవానాం
వ్యూహసత్యుపచయస్స్యాత్. తథా చ పరస్యావయవా యతో నిర్గచ్ఛన్తి- తత్రచ్ఛిద్రతాప్రాప్తిః- యత్ర చ తే గచ్ఛన్తి - తత్రోపచయస్స్యాదితి
* అకాయమవ్రణం * అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదివాక్యవిరోధో భవేదిత్యర్థః. పరస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మేతి పక్షే దుఃఖిత్వమపి తస్య దుర్వారమాపతే

దితిదోషాన్తరమాహ (ఆత్మావయవేతి) మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తశ్రుతివశాత్పరస్యావయవా జీవాస్సిధ్యన్తీత్యతో జీవానాంపరైకదేశత్వేనోక్తా
దోషోఽవతరతి - యుక్త్యపేక్షయాశ్రుతేర్బలవత్త్వాదితిశఙ్కతే (విస్ఫులిఙ్గాదీతి) శాస్త్రార్థోయుక్తివిరుద్ధోనసిధ్యతీతిదూషయతి (నశ్రుతేరితి)
నఞర్థంవివృణోతి (నశాస్త్రమితి) హేతుభాగమాకాఙ్క్షాపూర్వకంవిభజతే (కింతర్హీతి) స్మృత్యాదివ్యావృత్త్యర్థమజ్ఞాతానామిత్యుక్తం. అస్తుశా
స్త్రమజ్ఞాతజ్ఞాపకం - తథాపిపరస్యనాస్తిసావయవత్వమిత్యత్రకిమాయాతమితిపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) శాస్త్రస్యయథోక్తస్వభావత్వేయత్పరస్య
నిరవయవత్వంఫలతి- తదుచ్యమానంసమాహితేనశ్రోతవ్యమిత్యాహ (శృణ్వితి) తత్రప్రథమంలోకావిరోధేనశాస్త్రప్రవృత్తిందర్శయతి (యథే
తి) ఆదిపదేనధావనాభావాదిగృహ్యతే. పదార్థేష్వేవ భోక్తృపారతన్త్ర్యేవ్యవస్థితశబ్దః. తేషాం- లోకప్రసిద్ధపదార్థానాం దృష్టాన్తానాముపన్యాసేనే
తియావత్. తదవిరోధి- లోకప్రసిద్ధార్థావిరోధీత్యర్థః. వస్త్వన్తరం- నిరవయవాదిదార్ష్టాన్తికం. తదవిరోధ్యేవేత్యేవకారస్యవ్యావర్త్యమాహ (న
లౌకికేతి) విపక్షేదోషమాహ (ఉపాదీయమానోపీతి) సామాన్యేనోక్తమర్థందృష్టాన్తవిశేషనివిష్టతయాస్పష్టయతి (నహీతి) అగ్నేరుష్ణత్వే. మా
టిన్యస్యతాపకత్వే, మన్యథేత్యుచ్యతే. ననులౌకికంప్రమాణంలౌకికపదార్థావిరుద్ధమేవస్వార్థంసమర్పయతి- వైదికంపునరపౌరుషేయంతద్విరుద్ధమపి
స్వార్థంప్రమాపయేత్- అలౌకికవిషయత్వాత్. అతఆహ (నచేతి) ననుశ్రుతేరజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వేలోకానపేక్షత్వాత్తద్విరోధేపికాహానిః-తత్రా
హ (నచేతి) లోకావగతసామర్థ్యశ్శబ్దోవేదేపిబోధకఇతిన్యాయాత్తదనపేక్షాశ్రుతిర్నాజ్ఞాతంజ్ఞాపయితుమలమిత్యర్థః. శాస్త్రస్యలోకానుసారి
త్వేసిద్ధేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రసిద్ధోన్యాయః- లౌకికోదృష్టాన్తః. నహినిత్యస్యాకాశాదేస్సావయవత్వం- పరస్యనిత్యోభ్యుపగతః - తన్నతస్య
సావయవత్వేనాంశాంశిత్వకల్పనావస్తుతస్సమ్భవతి - లోకవిరోధాదిత్యర్థః. జీవస్యపరాంశత్వానఙ్గీకారేశ్రుతిస్మృత్యోర్గతిర్వక్తవ్యేతిశఙ్కతే (క్షు
ద్రా ఇతి) తయోర్గతిమాహ (నేత్యాదినా) విస్ఫులిఙ్గేదగ్నితంన్యాయంసర్వత్రాంశమాత్రేఽతిదిశతి (తథాచేతి) దృష్టాన్తేయథోక్తనీత్యా
స్థితేదార్ష్టాన్తికమాహ (తత్రేతి) పరమాత్మనాసహజీవస్యైకత్వవిషయంప్రత్యయమాధాతుమిచ్ఛన్తీతితథోక్తాః. తేషామేకత్వప్రత్యయావతార
హేతుత్వేహేత్వన్తరంసఙ్గృహ్ణాతి (ఉపక్రమేతి) తదేవస్ఫుటయతి (సర్వాసుహీతి) ఉక్తమర్థముదాహరణనిష్ఠతయావిభజతే (తదస్తథేతి)
ఇహేతిప్రకృతోపనిషదుక్తిః ఆదిశబ్దేనాంశాంశిత్వాదిగృహ్యతే. వివృతంసఙ్క్షేపవాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తేషాంస్వార్థనిష్ఠత్వేదోషం
వదన్నేకత్వప్రత్యయార్థత్వేహేత్వన్తరమాహ (అన్యథేతి) సమ్భవత్యేకవాక్యత్వేవాక్యభేదస్యనేష్యతఇతిన్యాయేనోక్తంప్రపఞ్చయతి (స
ర్వోపనిషత్స్వితి) కించ- తేషాంస్వార్థనిష్ఠత్వేశ్రుతఫలాభావాత్ఫలాన్తరంకల్పనీయం - నచైకత్వప్రత్యయవిషయతయాతత్ఫలేనిరాకాఙ్క్షేతేషుక
ల్పనాయుక్తా- దృష్టేసత్యదృష్టకల్పనానవకాశాదిత్యాహ (ఫలాన్తరంచేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాంస్వార్థనిష్ఠత్వాసమ్భవేఫలితముపసంహరతి (త
స్మాదితి) తత్త్వమస్యాదివాక్యమైక్యపరం- తచ్ఛేషస్సృష్ట్యాదివాక్యమిత్యుక్తేర్థేగన్ధారాచార్యసమ్మతిమాహ (అత్ర చేతి) తత్రదృష్టాన్తరూపా
మాఖ్యాయికాంప్రణయతి (కశ్చిదితి) జాతిమాత్రేప్రాగవస్థాయామేవ రాజాస్మీత్యభిమానాన్నభివ్యక్తైరిత్యర్థః. తాభ్యాంతత్పరిత్యాగేనిమిత్తవిశేష
స్యానిశ్చితత్వద్యోతనార్థంకిలేత్యుక్తం. వ్యాధజాతిప్రత్యయః - తత్ప్రయుక్తోవ్యాధోస్మీత్యభిమానోయస్యసతథా. వ్యాధజాతికర్మాణి- తత్ప్రయు
క్తానిమాంసవిక్రయణాదీని. రాజాస్మీత్యభిమానపూర్వకంతజ్జాతిప్రయుక్తానిపరిపాలనాదీనికర్మాణి. అజ్ఞానంతత్కార్యంచోక్త్వాజ్ఞానంతత్ఫలంచదర్శ
యతి (యదేత్యాదినా) బోధనప్రకారమభినయతి (నత్వమితి) కథంతర్హిశబరవేశ్మప్రవేశః - తత్రాహ (కథంచిదితి) రాజాహమస్మీత్యభి
మానపూర్వకమాత్మనఃపితృపైతామహీంపదవీమనువర్తతఇతిసమ్బన్ధః. దార్ష్టాన్తికరూపామాఖ్యాయికామాచష్టే (తథేతి) జీవస్యపరస్మాద్విభాగేని
మిత్తమజ్ఞానంతత్కార్యంచప్రసిద్ధమితిద్యోతయితుంకిలేత్యుక్తం. తజ్జాతిః- తత్స్వభావః. వస్తుతఃపరమాత్మైవేతియావత్. ఇహేత్యపరోక్షానుభవగమ్య
తోక్తిః. గహనం- గమ్భీరంవనం. సంసారధర్మానువర్తనేహేతుమాహ (పరమాత్మతామితి) ఉక్తావిద్యాతత్కార్యవిరోధినీంబ్రహ్మాత్మవిద్యాంలక్ష
యతి (నత్వమితి) రాజపుత్రస్యరాజాస్మీతిప్రత్యయవద్వాక్యాదేవాధికారిణోబ్రహ్మాస్మీతిప్రత్యయశ్చేత్ - కృతంవిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తశ్రుత్యే
త్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) తథాపికథంబ్రహ్మప్రత్యయదార్ఢ్యం- తత్రాహ (విస్ఫులిఙ్గస్యేతి) దృష్టాన్తేష్వేకత్వదర్శనం తస్మాదితిపరా
మృష్టం. ఉత్పత్త్యాదిభేదేనాస్తిశాస్త్రతాత్పర్యమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (సైన్ధవేతి) చకారోఽవధారణాదితిపదమనుకర్షతి. సఙ్గృహీతమర్థం
వివృణోతి (యదిచేత్యాదినా) నిస్తావదనంచనప్రాయోత్యేతేతిసమ్బన్ధః. ఏకత్వస్యావధారణఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏకత్వస్యభేదసహత్వం
వారయితుమేకరూపవిశేషణం. ఆదిశబ్దేనప్రవేశనియమనేగృహ్యేతే. సతత్ప్రత్యయకరణాయేత్యత్ర, తచ్ఛబ్దేనోత్పత్త్యాదిభేదోవివక్షితః. కిం
చ - పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేత్యత్రతదేకదేశః స్వాభావికోవాస్యాత్ - ఔపాధికోవేతివికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నచేతి) విపక్షేదోషమాహ
(అదేశస్యేతి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఏకదేశస్యోపాధికత్వపక్షే పరస్మిన్నివేకవశాం - తదఖణ్డత్వబుద్ధిధారాంతదేకదేశోవస్తుతః పృ
థగస్తీత్యవ్యవహారాలమ్బనమితినైవబుద్ధిర్జాయతే- ఔపాధిక స్ఫటికలౌహిత్యవన్మిథ్యాత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నతిదేతి) ననుజీవేకర్తాహం భోక్తా
హమితిపరిచ్ఛిన్నధీస్సర్వేషాముపలభ్యతే - సాచతన్యవస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మమాత్రత్వాన్మఞ్చక్రోశనధీవదుపచరితా - తస్మాదుభయోరపిము
క్తాత్మబుద్ధిదర్శనాత్పరమాత్మైకదేశత్వం జీవస్యదుర్వారమితిచోదయతి (అవివేకినామితి) తత్రావివేకినాం యథోక్తాబుద్ధిరుపచరితానభవతి- అ
తస్మింస్తద్బుద్ధిత్వేనావిద్యాత్వాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తథాపివివేకినామీదృశీధీరుపచరితేతిచేత్ - తత్రాహ (వివేకినామితి) తేషాంసం
వ్యవహారః - అభిజ్ఞాభివదనాత్మకః. తావన్మాత్రస్యాలమ్బనమాభాసభూతోర్థః. తద్విషయత్వాత్తద్బుద్ధేరపిమిథ్యాబుద్ధిత్వాదుపచరితత్వాసిద్ధిరిత్య
ర్థః. వివేకినామవివేకినాంచాత్మనిపరిచ్ఛిన్నధీరుపలబ్ధేత్యేతావతానతస్యవస్తుతో బ్రహ్మాంశత్వాదిసిధ్యతీత్యేతద్దృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేతి) అవివే

కినామివేత్యేపేరర్థః. బ్రహ్మణివస్తుతోఽంశాదికల్పనానకర్తవ్యేతి దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి (అతఇతి) అంశాంశినోర్వ్విశదీకరణమేకదేశైకదేశీతి. అతశ్శబ్దోపాత్తమేవహేతుంస్ఫుటయతి (సర్వకల్పనేతి) సర్వాసాంకల్పనానాంఅపనయనమేవార్థస్సారత్వేనాభీష్టః. తత్పరత్వాదుపనిషదాంత దేకసమధిగమ్యే బ్రహ్మణ్యంశకదాచిదపికల్పనాఽస్తీత్యర్థః. ఉపనిషదాంనిర్వికల్పకవస్తుపరత్వేఫలితమాహ (అతోహిత్వేతి) బ్రహ్మణోనిర్విశేషత్వేపి ఆత్మనస్తదేకదేశస్యసవిశేషత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మానిర్విశేషశ్చేత్కథంతస్మిన్వ్యవహారత్రయమిత్యాశఙ్క్యాహ (విస్మాదితి) ఆత్మనిసర్వోవ్యవహారోనామరూపోపాధిప్రయుక్త ఇత్యత్రప్రమాణమాహ (రూపంరూపమితి) అసంసారధర్మిణీత్యుక్తంవిశేషణంవిశదయతి (నస్వతఇతి) భ్రాన్త్యాసంసారిత్వమాత్మనీత్యత్రమానమాహ (ధ్యాయతీతి) కూటస్థత్వాఽసఙ్గత్వాదిర్న్యాయః. పరమాత్మనఃసాంశత్వపక్షోనిరాకృతః. నను అస్యసంసారంశత్వేపితతోజీవస్యతస్మాన్నాంశత్వం - తదేకదేశత్వాసమ్భవాత్. అతఆహ (ఏకదేశఇతి) కథంతర్హి * పాదోస్యవిశ్వాభూతాని *మమైవాంశోజీవలోకే * అంశోనానావ్యపదేశాత్ * సర్వేపితఆత్మనోవ్యుచ్చరన్తీతిశ్రుతిస్మృతివాదః-తత్రాహ (అంశాదీతి) న్యాయాగమాభ్యాంజీవేశ్వరయోరంశాంశిత్వాదికల్పనాంనిరాకృత్య వేదాన్తానామైక్యపరత్వేస్థితేసతిద్వైతాసిద్ధిఃఫలతీత్యాహ (సర్వోపనిషదామితి) ఏకత్వజ్ఞానస్యసనిదానద్వైతధ్వంసిత్వముభయత్రార్థః. ప్రకృతంజ్ఞానంతత్పదేనపరామృశ్యతే. ఇతి - అద్వైతమేవతత్త్వమితిశేషః. కిమర్థమితిప్రశ్నంచమన్వానోద్వైతినాంపక్షముత్థాపయతి (కర్మకాణ్డేతి) వేదాన్తానామైక్యపరత్వేపికథంతత్ప్రామాణ్యవిరోధప్రసఙ్గః - తత్రాహ (కర్త్రేతి) తథాపివిరోధావకాశఃకథంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానాత్మేతి) కేవలాద్వైతపక్షేకర్మకాణ్డవిరోధముక్త్వాతత్రైవజ్ఞానకాణ్డవిరోధమాహ (కస్యచేతి) పరస్యనిత్యముక్తత్వా, దన్యస్యస్వతఃపరతోవాబద్ధస్యాభావా, చ్ఛిష్యాభావః - తథాచాధికార్యభావాదుపనిషదారమ్భాసిద్ధిరిత్యర్థః. కర్మకాణ్డస్యజ్ఞానకాణ్డస్యచప్రామాణ్యానుపపత్తిర్విజ్ఞానాత్మాదిభేదంకల్పయతీత్యర్థాపత్తిద్వయముక్తం-తత్ర ద్వితీయామర్థాపత్తింప్రపఞ్చయతి (అపిచేతి) కాపునరుపదేశస్యానుపపత్తిః- తత్రాహ (బద్ధస్యేతి) తదభావఇత్యత్రతచ్ఛబ్దోబద్ధమధికరోతి. నిర్విషయం - నిరధికారం. కించ - యద్యప్యర్థాపత్తిద్వయముక్తయావిధయోత్తిష్ఠతి-తథాపిభేదస్యదుర్నిరూపత్వాత్కథంకర్మకాణ్డంప్రమాణమితియద్బ్రహ్మవాదినాకర్మవాదీచోద్యతే-తద్బ్రహ్మవాదస్యకర్మవాదేనతుల్యం - బ్రహ్మవాదేపిశిష్యశాస్త్రాదిభేదాభావేకథముపనిషత్ప్రామాణ్యమిత్యాక్షేప్తుంసుకరత్వాత్. యథోపనిషదాంప్రతీయమానంశిష్యశాస్త్రాదిభేదమాశ్రిత్య ప్రామాణ్యమితిపరిహారః - సకర్మకాణ్డస్యాపిసమానః - తత్రాపిప్రతీతికభేదమాదాయప్రామాణ్యస్యసుప్రతిపన్నత్వాత్. నచభేదప్రతీతిర్భ్రాన్తిః- బాధాభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) చోద్యసామ్యంవివృణోతి (యేనేతి) ఇతి చోద్యసామ్యాత్పరిహారస్యాపిసామ్యమితిశేషః. ననుకర్మకాణ్డంభేదపరం-బ్రహ్మకాణ్డమభేదపరంప్రతిభాతి-నచవస్తునివికల్పస్సమ్భవతి-అతోఽన్యతరస్యాప్రామాణ్యం- అతఆహ (ఏవంతర్హీతి) తుల్యముపనిషదామపిస్వార్థావిఘాతకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపనిషదామితి) స్వార్థః - శబ్దశక్తివశాత్ప్రతీయమానఃసృష్ట్యాదిభేదః. యత్తూచ్యతేకర్మకాణ్డస్యవ్యావహారికంప్రామాణ్యం- నతాత్త్వికం. తాత్త్వికంతుజ్ఞానకాణ్డస్యేతి - తత్రాహ (నహీతి) యద్విప్రామాణ్యస్యవ్యావహారికత్వం-వేదేవతస్యతాత్త్వికత్వం-నహిప్రమాణం, తత్త్వంచనావేదయతీ, తివ్యాఘాతాదిత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) స్వార్థాభిఘాతాత్కర్మకాణ్డవిరోధాచ్చోపనిషదామప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ఉపనిషదప్రామాణ్యే చోద్యాన్తరమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) ప్రత్యక్షాదీనినిశ్చితానిభేదప్రతిపత్త్యర్థానిప్రమాణాని- తైరితివిగ్రహః. అధ్యయనవిధ్యుపాత్తానాంకుతస్తాసామప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యాయ్యతావేతి) సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయితుంసామాన్యన్యాయమాహ (ప్రమాణస్యేతి) స్వార్థేప్రమోత్పాదకత్వాభావేపిప్రామాణ్యమిచ్ఛన్తంప్రత్యాహ (అన్యథేతి) యథోక్తప్రమోత్పాదకప్రయుక్తం ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యంవేత్యేతస్మిన్పక్షేకింఫలతీతిపృచ్ఛతి (కించేతి) తత్రకిముపనిషదఃస్వార్థంబోధయన్తి- నవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (యదితావదితి) ద్వితీయముత్థాప్యనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) అగ్నిర్యథాశీతంనకరోతి - తథోపనిషదోపిబ్రహ్మైకత్వేప్రమాంనకుర్వన్తీతి పరాస్తం ప్రతిప్రతిబన్ధేనప్రమాణయుక్తః-అనుభవవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) తర్హిస్వార్థేప్రమితిజనకత్వాద్వాక్యస్యప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదప్రామాణ్యేభవద్వాక్యాప్రామాణ్యం- తత్ప్రామాణ్యేచోపనిషత్ప్రామాణ్యం దుర్వారమితిసామ్యేప్రాప్తేవ్యవస్థాపకస్సమాధిర్వక్తవ్యఇత్యాహ (అత్రేతి) ఉక్తమేవార్థంచోద్యసమాధిభ్యాంవిశదయతి (నన్విత్యాదినా) ప్రతిషేధమఙ్గీకృత్యోక్తాయథోక్తోపనిషదుపలబ్ధసతిచస్యనిరవకాశత్వాత్ప్రద్వేషానుపపత్తిరిత్యాహ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదుత్థాప్రమాధీనోనైష్ఫల్యాత్తాసామప్రమాణతేత్యాశఙ్క్యాహ (శోకేతి) ఏకత్వప్రతీతిస్తావదాపాతేనజాయతే- సాచవిచారంప్రయుజ్యమననాదిద్వారాదృఢీభవతి-సాపునరశేషశోకాదికమపనయతీతిపారమ్పర్యజనితంఫలమితిద్రష్టవ్యం. స్వార్థేప్రమాజనకత్వాదుపనిషదాంప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రామాణ్యహేతుసద్భావాదుపనిషదాంప్రామాణ్యం ప్రతిపాద్యతదప్రామాణ్యంపరోక్తమనువదతి (యచ్చోక్తమితి) కథంహితాసాం స్వార్థవిఘాతకత్వం. కింతాభ్యో బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం, నైవచ, తిప్రతిపత్తిరుత్పద్యతే- కింవాకాశ్చిద్బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిం, అన్యాశ్చోపనిషదస్తత్ప్రతిషేధం, కుర్వన్తీతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (తదపినేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వమఙ్గీకృత్యద్వైధర్మ్యోదాహరణంయుక్తమిత్యాహ (అభ్యుపగమ్యేతి) తస్యాఙ్గీకారవాదత్వేహేతుమాహ (నత్వితి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (సతిచేతి) భవత్వేకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వం. నేత్యాహ (నత్వితి) కస్తర్హితేషాం సముదాయః- తత్రాహ (అర్థైకత్వాదితి) తదుక్తంప్రథమేతన్త్రే *అర్థైకత్వాదేకంవాక్యంసాకాఙ్క్షంచేద్విభాగేస్యాదితి. ద్వితీయందూషయతి (నచేతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వంలోకేదృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) తదేకదేశస్యేత్యాదివాక్యంవివృణోతి (అగ్నిరితి) అనువాదకభా

ఫలభాగయోరేకవాక్యత్వాన్నావఫలితమాహ (అతఇతి) హేత్వర్థముక్తమేవస్ఫుటయతి (ప్రమాణాన్తరేతి) శీతస్తైజసోఽగ్నిరిత్యేతద్బోధకమేవ చేద్వాక్యం- కథంతర్హిలౌకికస్యవిరుద్ధార్థధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) స్వార్థవిఘాతకత్వాదప్రామాణ్యముపనిషదామిత్యేతన్నిరాకృత్య చోద్యాన్తరమనూద్యనిరాకరోతి (యచ్చేత్యాదినా) తస్మిన్నితీష్టార్థప్రాపకసాధనోక్తిః. ననూపనిషద్వాక్యంబ్రహ్మైకత్వంసాధ్యత్వేనప్రతిపాదయద ప్యర్థాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకమితిచేత్ తత్రతదప్రామాణ్యమసత్వలక్షణం- విపర్యాసలక్షణంవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (నచే తి) ఉదితపవతదర్థసఙ్గతేర్వాక్యాద్భ్రాన్త్యాయభావేనవదర్థసుప్రమోత్పత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. స్వార్థేప్రమాముత్పాదయదపివాక్యంమానాన్తరవిరోధాద ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసాధారణేచేదితి) స్వగోచరశూరత్వాత్ప్రమాణానామిత్యర్థః. విమతంనప్రమోత్పాదకం- ప్రమాణాపహృతవిష యత్వాత్- అనుష్ఠాగ్నివాక్యవదితిశఙ్కతే (బ్రహ్మేతి) ప్రత్యక్షవిరోధాదనుమానమనవకాశమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) ఇతశ్చకర్మకాణ్డస్య నాప్రామాణ్యమితివదన్ద్వితీయంప్రత్యాహ (అపిచేతి) యథాప్రాప్తస్యైవస్వైవవ్యాఖ్యానమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్యేతి. సాధ్యసాధనస మ్బన్ధబోధకస్యకర్మకాణ్డస్యనవిపర్యాసః- మిథ్యార్థత్వేపితస్యార్థక్రియాకారిత్వసామర్థ్యానపహారాత్ప్రామాణ్యోపపత్తేరితిభావః. ననుకర్మకాణ్డస్య మిథ్యార్థత్వేమిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థనిష్ఠత్వేనాప్రవర్తకత్వావప్రామాణ్యం- అతఆహ (యథేతి) విమతమప్రమాణం- మిథ్యార్థత్వాత్- విప్రలమ్భకవాక్యవదిత్యాశఙ్క్యవ్యభిచారమాహ (యథాకామ్యేష్వితి) అగ్నిహోత్రాదిషుకామ్యేషుకర్మసుమిథ్యాజ్ఞానజనితంమిథ్యాభూతం కామముపాదాయశాస్త్రప్రవృత్తివన్నిత్యేష్వపితేషుసాధనమసదేవాదాయశాస్త్రంప్రవర్తతాం - తథాపిబుద్ధిమన్నోనప్రవర్తిష్యన్తే- వేదాన్తేభ్యస్త స్మిథ్యాత్వావగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అవిద్యావతాంకర్మసుప్రవృత్తిమాక్షిపతి (విద్యావతామేవేతి) ద్రవ్యదేవతాదిజ్ఞానంవా- బ్ర హ్మైకత్వజ్ఞానంవా- కర్మప్రవర్తకమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయతి (నేత్యాదినా) కర్మకాణ్డప్రామాణ్యానుపపత్తింనిరాకృత్య ద్వితీయాముపపత్తిమతిదేశేననిరాకరోతి (ఏతేనేతి) కర్మకాణ్డస్యాఙ్గంప్రతిసమర్పకత్వోపపాదనేనేత్యర్థః. ననుకర్మకాణ్డంసమ్బన్ధంబోధయ త్ప్రవృత్త్యాదిపరం- అతోరాగాదివశాత్తదయోగాచ్ఛాస్త్రీయప్రవృత్త్యాదివిషయస్యద్వైతస్యసత్యత్వం- అన్యథాతద్విషయత్వానుపపత్తిరిత్యర్థా పత్త్యన్తరమాయాతమితి-తత్రాహ (పురుషేచ్ఛేతి) నప్రవృత్తిర్నివృత్తిర్వాశాస్త్రవశాదితిశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (అనేకాహీతి) శాస్త్రస్యాకార కత్వాత్ప్రవర్తకత్వాద్యభావముక్త్వాతత్రైవయుక్త్యన్తరమాహ (దృశ్యన్తేహీతి) తర్హిశాస్త్రస్యకింకృత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తత్ర- సమ్బన్ధవిశేషోపదేశేసతీతియావత్. యథారుచిపురుషాణాంప్రవృత్తిశ్చేత్- పరమపురుషార్థంకైవల్యముపదిశ్యసమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధయేతదుపాయశ్రవణా దిషుసన్న్యాసపూర్వికాప్రవృత్తిర్బుద్ధిపూర్వకారిణాముచితేత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) రాగాదిసన్నిధిత్యాగ్యనుసారేణేతియావత్. ఉక్తంహి- అపిబ్ర హ్మావసేయాన్యస్యగాలత్వమిత్యాది. తర్హికథంపురుషార్థవివేకసిద్ధిః- తత్రాహ (యస్త్వితి) పురుషార్థదర్శనకార్యమాహ (తదనురూపాణీతి) స్వాభి ప్రాయానుసారేణపురుషాణాంపురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యత్రగమకమాహ (తథాచేతి) యథావకారత్రయోప్రజాపతినోక్తేదేవాదయస్స్వాభిప్రాయే ణదమాద్యర్థత్రయంజగృహుః-తథాస్వాభిప్రాయవశాదేవపురుషాణాంపురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యర్థావాదతోఽవగతమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరకాణ్డయోరవిరోధ ముపసంహరతి(తస్మాదితి)ఏకస్యవాక్యస్యద్వ్యర్థత్వాయోగాదితియావత్. అర్థాద్బాధకత్వమాశఙ్క్యాహ(నచేతి)ఏతావతా-వేదాన్తానాంబ్రహ్మై కత్వజ్ఞాపకత్వమాత్రేణేత్యర్థః. వేదాన్తానామబాధకత్వేపికర్మకాణ్డస్యతత్ప్రామాణ్యనివర్తకత్వమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ(నాపీతి)స్వపక్షేసర్వవిరోధనిరాస ద్వారాస్వార్థేవేదాన్తానాంప్రామాణ్యముక్తం. సమ్ప్రతితార్కికపక్షముత్థాపయతి (తత్రేతి) ఐక్యేశాస్త్రగమ్యేస్వీకృతేసతీతియావత్. (స ర్వంప్రమాణమితి) ఆగమవాక్యంప్రత్యక్షాదిచేత్యర్థః. కథమైక్యావేదకమాగమవాక్యంప్రత్యక్షాదినావిరుధ్యతే- తత్రాహ (తథేతి) యథా బ్రహ్మైకత్వేప్రవృత్తస్యశాస్త్రస్యప్రత్యక్షాదివిరోధంమన్యన్తే- తథాతమస్మాన్ప్రతిచోదయన్త్యపీతియోజనా. తత్రప్రత్యక్షవిరోధంప్రకటయ తి (శబ్దాదయఇతి) సమ్ప్రత్యనుమానవిరోధమాహ (తథేతి) స్వదేహసమవేతచేష్టాతుల్యచేష్టాదేహాన్తరేదృష్టా- సాచప్రయత్నవత్పూర్వికా- విశిష్టచేష్టాత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతశాస్త్రమిత్యర్థః. తత్రైవప్రమాణాన్తరవిరోధమాహ (తథాచేతి) మానత్రయవిరోధాన్న బ్రహ్మైక్యమితిప్రాప్తంప్రత్యాహ (కుతర్కేతి) ఇతి - శోచ్యతాతేషామితిశేషః. ద్వైతగ్రాహిప్రమాణవిరుద్ధమద్వైతమితివదతాంకథంశో చ్యతేతిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రబ్రహ్మైకత్వేప్రత్యక్షవిరోధంపరిహరతి (శ్రోత్రాదీతి) తథాత్వేతదేకత్వాభ్యుపగమవిరోధస్స్యాదితిశేషః. య థాసర్వభూతస్థమేకమాకాశమిత్యత్రనశబ్దాదిభేదగ్రాహిప్రత్యక్షవిరోధః- తథైకంబ్రహ్మేత్యత్రాపినతద్విరోధోఽస్తీత్యాహ (అథేతి) తస్యకల్పిత భేదవిషయత్వాదితిభావః. అనుమానవిరోధంపరోక్తమనువదతి (యచ్చేతి) యాచేష్టా- సాప్రయత్నవత్పూర్వికేత్యేతావతానాత్మభేదః- స్వప్ర యత్నపూర్వకత్వస్యాపిసమ్భవాత్. అనుపలబ్ధివిరోధేత్వనుమానస్యైవానుత్థానాత్. స్వదేహచేష్టాయాఃస్వప్రయత్నపూర్వకత్వవత్ పరదేహచేష్టా యాస్తద్యత్నపూర్వకత్వేచాతావేవస్వపరభేదఃసిధ్యేత్. సచనాధ్యక్షాత్ - పరస్యానధ్యక్షత్వాత్. నానుమానాత్ - అన్యోన్యాశ్రయాదిత్యాశయ వానాహ (భిన్నాఇతి) దోషాన్తరాభిధిత్సయాశఙ్కయతి (అథేతి) అస్మదర్థంపృచ్ఛతి (కేయాయమితి) సహస్థూలదేహోవా- కరణజాతం వా- దేహద్వయాదన్యోవా. నాద్యౌ - తయోరచేతనత్వాదనుమాతృత్వాయోగాత్. నతృతీయః - తస్యావికారిత్వాదితిభావః. కింశబ్దస్యప్రశ్నార్థ తాంమత్వాపూర్వవాద్యాహ (శరీరేతి) ఆత్మాదేహాదిబహుసాధనవిశిష్టోనుమాతా- క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాత్. ఏవంవిశిష్టాత్మకర్తృ కానుమానాత్ప్రతిదేహమాత్మభేదధీరిత్యర్థః. విశిష్టస్యాత్మనోనుమానకర్తృత్వేక్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదితిహేతుశ్చేత్ - తదాతవదేహాదె ర్నైకైకస్యాప్యనేకత్వంస్యాదిత్యుత్తరమాహ (ఏవంతర్హీతి) తదేవవివృణోతి (అనేకేతి) ఆత్మనోదేహాదీనాంచానుమానకారకాణాంప్రత్యేక

మవాన్తరక్రియాః స్థి-వహ్న్యధిశ్రయణాదిరూపా దర్శనాత్. తథా చాత్మనోఽవాన్తరక్రియా కిమనేకకారకసాధ్యా-కింవాన. ఆద్యే స్యాత్మాతిరిక్తానేకకారకసాధ్యా- కింవా తదనతిరిక్తత్వాత్సాధ్యా వా. నాద్యః-అనవస్థానాత్. ద్వితీయే త్వాత్మనోఽనేకత్వాపత్తేస్తైరాత్మ్యం స్యాత్. నచావాన్తరక్రియా నానేకకారకసాధ్యా- ప్రధానక్రియాయామపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్. ఏతేన దేహాదిష్వపి కారకత్వం ప్రత్యుక్తమితి భావః. యత్త్వాత్మా ఆత్మప్రతియోగికభేదవాన్-వస్తుత్వాత్-ఘటవదితి. తత్రాత్మా ప్రతిపన్నః- అప్రతిపన్నో వా. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నహీతి) ప్రతిపన్నత్వపక్షేఽపి భేదేన-అభేదేన వాతత్ప్రతిపత్తిః ఉభయథాపి నానుమానప్రవృత్తిరిత్యాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చాత్మభేదానుమానానుత్థానమిత్యాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం స్ఫుటయతి (నహీతి) జన్మాదీనాం ప్రతినియమాదిలిఙ్గవశాదాత్మభేదస్సేత్స్యతీతి చేత్. నేత్యాహ (యానీతి) ఆత్మనః సజాతీయభేదే లిఙ్గాభావం దృష్టాన్తేన సాధయతి (యదేతి) కించౌపాధికో వా-స్వాభావికో వాత్మభేదస్సాధ్యతే నాద్యః- సిద్ధసాధ్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) నద్వితీయ ఇత్యాహ (స్వలక్షణ ఇతి) ఆత్మా ద్రవ్యత్వాతిరిక్తాపరజాతిమాన్-అశ్రావణవిశేషగుణవత్త్వాత్-ఘటవదిత్యనుమానాన్తరమాశఙ్క్య వ్యభిచారాన్నేదిత్యుదర్శయతి (యద్యదితి) తాభ్యామాత్మనోఽన్యత్వాభ్యుపగమేఽనుమానమనుపపన్నమితి (ఆకాశ ఇతి) తత్తైర్వోపపత్తిమాహ (ఉత్పత్తీతి) అనుమానావిరోధముపసంహరతి (అత ఇతి) ఆగమవిరోధముక్తన్యాయేనాదేశేన నిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఔపాధికభేదాశ్రయత్వేన వ్యవహారస్యోపపన్నత్వదర్శనేనేతి యావత్. ప్రత్యక్షానుమానాగమైరద్వైతస్యావిరోధేఽపి స్యాద్విరోధోఽర్థాపత్త్యేతి చేత్-అత ఆహ (యస్తు క్రమితి) ఉపదేశో యస్మై క్రియతే, యస్య చోపదేశగ్రహణప్రయుక్తం ఫలం,- తయోర్బ్రహ్మైకత్వే సత్యుపదేశానర్థక్యమిత్యనువాదార్థః. కిం క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదేవం చోద్యతే- కింవా బ్రహ్మణో నిత్యముక్తత్వాదితి వికల్ప్య ద్వయం దూషయతి (తదపీతి) తాసామనేకకారకసాధ్యత్వస్య ప్రత్యుక్తత్వాదితి భావః. యది బ్రహ్మణో నిత్యముక్తత్వాభిప్రాయేణోపదేశానర్థక్యం చోద్యతే- తత్ర నిత్యముక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే- అజ్ఞాతే వా తదానర్థక్యం చోద్యత ఇతి వికల్ప్య ద్వయమఙ్గీకరోతి (ఏకస్మిన్నితి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఉపదేశస్తావదనేకేషాం కారకాణాం సాధ్యతయా విషయః. తదానర్థక్యం. తదజ్ఞాతే నిత్యముక్తే బ్రహ్మణి చోద్యతే చేదిత్యర్థః. సర్వైర్వాదాత్మవాదిభిరుపదేశస్యాజ్ఞానార్థమిష్టత్వాత్తద్విరోధాదజ్ఞాతే బ్రహ్మణి తదానర్థక్యచోద్యమనుపపన్నమిత్యాహ (నస్వత ఇతి) అద్వైతే విరోధాన్తరాభావేఽపి తార్కికసమయవిరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రమాణవిరోధాభావ స్తచ్ఛబ్దార్థః. ఆర్యమర్యాదాం భిన్దానా వాచాటా వివక్ష్యన్తే. భటాస్తు- నైవకామిథ్యాభాషిణః. తేషాం సర్వేషాం రాజానస్తార్కికాః. తైరప్రవేశ్యం - అనాక్రమణీయమిదం బ్రహ్మైకత్వమితి యావత్. శాస్త్రాదిప్రసాదహీనైరగమ్యత్వే ప్రమాణమాహ (కస్తమితి) దేవతాదేర్వరప్రసాదేన లభ్యమిత్యత్ర శ్రుతిస్మృతివాదాస్సన్తి- తేభ్యశ్చ శాస్త్రాదిప్రసాదహీనైరలభ్యం తత్త్వమితి నిశ్చితమిత్యర్థః. శాస్త్రాదిప్రసాదవతామేవ తత్త్వం సుగమమిత్యత్ర శ్రౌతం స్మార్తం చ లిఙ్గాన్తరం దర్శయతి (తదేజతీతి) బ్రహ్మాద్వైతే సర్వప్రకారవిరోధాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సంసారిణో బ్రహ్మణోఽర్థాన్తరత్వాభావే శ్రుతీనామానుకూల్యం దర్శయతి (తస్మాదితి) అద్వైతే శ్రుతిసిద్ధే విచారనిష్పన్నమర్థముపసంహరతి (తస్మాత్పరస్యేతి) ౨౦

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— ఏవం పూర్వోక్తప్రశ్నయోః * క్వైష తదాభూదిత్యస్యోత్తరముక్తం. అథ * కుత ఏతదాగాదిత్యస్యోత్తరమాహ (సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేదిత్యాదినా) సః- ప్రసిద్ధః ఊర్ణనాభిః- లూతాఖ్యః కీటవిశేషః తన్తుజాలమధ్యస్థితః ఆహారగ్రహణాయ యథా తన్తునా- తన్తుద్వారా బహిరుద్గచ్ఛేదిత్యర్థః. దృష్టాన్తాన్తరమాహ (యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్తీతి) అత్రోద్గమనాపాదానస్య బ్రహ్మణః ఉద్గచ్ఛత్సర్వభూతాపేక్షయా * అత్యతిష్ఠద్దశాఙ్గులమిత్యుక్తవైపుల్యం బ్రహ్మణ ఏకస్య కథం సర్వభూతలయాధారత్వమిత్యేతచ్ఛఙ్కావారణాయోక్తం ప్రథమదృష్టాన్తేన. ద్వితీయేన త్వేకదైవ సర్వభూతోద్గమనం నిదర్శితం. అథవా- యథా ఊర్ణనాభిరేక ఏవ సన్నానావిధతన్తురూపేణాపి జిహీర్షురుచ్చరతి- ఏవమేవ బ్రహ్మ నానాభూతరూపేణేతి ప్రథమదృష్టాన్తార్థః. తదానీం తన్తునా - నానాతన్తురూపేణేత్యర్థో ద్రష్టవ్యః. వ్యుచ్చరన్తి-ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇత్యాది) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్తద్వయవదేవ అస్మాత్- సుషుప్త్యాధారాత్పరమాత్మనస్సర్వే ప్రాణాః-ప్రాణశబ్దో జీవపరః. సర్వే జీవా ఇత్యర్థః. సర్వే లోకాః- లోకశబ్దో జ్ఞానపరః - లోకనం లోక ఇతి వ్యుత్పత్తేః. సర్వాణి జ్ఞానానీత్యర్థః. సర్వే దేవాః- సర్వాణీన్ద్రియాణీత్యర్థః. దేవశబ్ద ఇన్ద్రియపరః. సర్వాణి భూతాని దేవమనుష్యాదిరూపాజీవాస్సర్వే చ. సర్వే ద్రష్టారస్సర్వాణి దర్శనాని సర్వాణి తత్కరణాని చ సుషుప్త్యాధారభూతాదేకస్మాద్బ్రహ్మణ ఏవ యుగపదేవ వ్యుచ్చరన్తీత్యర్థః. నన్వత్ర సుప్తతజ్జీవమాత్రోద్గమనాపాదాన ప్రశ్నే * క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి క్రతే సర్వభూతోద్గమనాపాదానత్వకీర్తనస్య కిం ఫలమితి చేన్న-సర్వభూతోద్గమనాపాదానస్య పరమాత్మనస్సుప్తైతజ్జీవోద్గమనాపాదానత్వే కో భార ఇత్యేతదర్థపరత్వాత్తస్య. నచ సమానప్రకరణే కౌషీతకినాముపనిషది * ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకా ఇతి క్రమాన్తరం వర్ణితమితి విరోధశ్శఙ్కనీయః- యథా * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః ఆకాశాద్వాయుః వాయోరగ్నిః అగ్నేరాపః అద్భ్యః పృథివీతి శ్రుతేః, * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీతి శ్రుతేశ్చ * విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చేతి న్యాయేనావిరోధసమర్థనే * ఏతస్మాజ్జాయత ఇత్యాదియౌగపద్యరూపక్రమశ్రుతేః * ఆత్మన ఆకాశ ఇత్యాదిపరమ్పరారూపక్రమోపస్థాపకశ్రుత్యనుసారేణార్థో వర్ణితః - ఏవమిహాపి * ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణా ఇతి కౌషీతకిశ్రుత్యనురోధే నైతచ్ఛ్రుత్యర్థస్య వర్ణనీయతయా పరమాత్మనో జీవాః- తేభ్యః ప్రాణిభ్య ఇన్ద్రియాణి- తేభ్యో జ్ఞానాని వ్యుచ్చరన్తీత్యర్థాదవిరుద్ధత్వం ద్రష్టవ్యం. అత్ర జగద్వాచిత్వాధికరణే ప్రాణనామామన్త్రిణా శ్రవణపాఠి

ఉ.— యో హ వై శిశుꣳ సాధానꣳ సప్రత్యాధానꣳ సస్థూణꣳ సదామం వేద సప్త హ ద్విషతో భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి । అయం వావ శిశుర్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తస్యేదమేవాధానమిదం ప్రత్యాధానం ప్రాణః స్థూణాఽన్నం దామ ॥ ౧

పేషిత్థానాటభిః ప్రాణవ్యతిరిక్తజీవప్రదర్శనం తదతిరిక్తపరమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమితి * అన్యార్థంతు జైమినిః ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామితి సూత్రేణ స్థాపితం. ఇదమధికరణం చ కౌషీతకి ప్రకాశికాయాముపన్యస్తం తత్రైవ ద్రష్టవ్యం. ఇత్థం శరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణతయా ప్రదర్శితాజ్జీవాత్తత్సుషుప్త్యాధారత్వతత్ప్రతిబోధాపాదానత్వాభ్యాం విలక్షణతయా ప్రతిపాదితస్య పరబ్రహ్మణస్సుషుప్తిదశాయాముపాసనస్య ప్రాప్యత్వకథనేన మోక్షరూపాయా బ్రహ్మప్రాప్తేః పరమానన్దరూపత్వం కైముత్యన్యాయేన సూచయన్న జాతశత్రుః ప్రాసఙ్గికజాగరాద్యవస్థానిరూపణనిర్విణ్ణాయ ముముక్షవే గార్గ్యాయ బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనభూతోపాసనాప్రకారముపదిశతి (తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితీతి) తస్య- పరమాత్మనస్సత్యస్య సత్యమితి ఉపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః. ఏతన్నామార్థం స్వయమేవ వివృణోతి (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ప్రాణాః- జీవాత్మాన ఇత్యర్థః. తేషాం చేతనత్వస్వరూపాన్యథాభావరూపవికారాభావాత్ సత్యతా- నిర్వికారతా సిద్ధితేః సత్యమిత్యుచ్యన్తే. శ్రైశఙ్క్ఱప్రసిద్ధా. ఏవం జీవానాం స్వరూపవికారాభావేఽపి స్వాభావికభూతధర్మభూతజ్ఞానేన వికారితయా నిరవధికం సత్యత్వం - పరమాత్మనస్తు జీవానామివ పుణ్యపాపప్రయుక్తస్య ధర్మభూతజ్ఞానసఙ్కోచవికాసలక్షణస్వభావాన్యథాభావస్యాప్యభావాత్ తదపేక్షయా పృథికసత్యత్వేఽపి సత్యస్య సత్యత్వేఽస్త్యర్థః అత్ర సత్యస్యేత్యేకవచనం జాత్యభిప్రాయం- ప్రాణా వై ఇతివివరణాత్. తేనైకజీవవాదవ్యుదాసః. సర్వస్యేతి షష్ఠీ చ నిర్ధారణార్థా- తేషామేష సత్యమితి వివరణస్వారస్యాత్. తేన జీవబ్రహ్మైక్యవాదవ్యుదాసః. తతశ్చోక్తగుణవిశిష్టస్యోక్తనామ్నోపాసనం మోక్షసాధనం- అతస్త్వమప్యేవముపాస్స్వేత్యజాతశత్రురాహేత్యర్థః.................. ౨౧

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రస్తుతం - తత్ర యతో జగజ్జాతం, యన్మయం, యస్మింశ్చ లీయతే,- తదేకం బ్రహ్మేతి జ్ఞాపితం. కిమాత్మకం పునస్తజ్జగజ్జాయతే లీయతే చ. పఞ్చభూతాత్మకం. భూతాని చ నామరూపాత్మకాని- * నామరూపే సత్యమిత్యభిహ్యుక్తం. తస్యాపి సత్యస్య పఞ్చభూతాత్మకస్య సత్యం బ్రహ్మ. కథం పునర్భూతాని సత్యమితి - మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణం మూర్తామూర్తభూతాత్మకత్వాత్ కార్యకరణాత్మకాని భూతాని ప్రాణా అపి సత్యం. తేషాం కార్యకరణాత్మకానాం భూతానాం సత్యత్వనిర్ధారణాయ బ్రాహ్మణద్వయమారభ్యతే. సైవోపనిషద్వ్యాఖ్యా- కార్యకరణసత్యత్వావధారణద్వారేణ హి సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మావధార్యతే. అత్రోక్తం * ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి- తత్ర కే ప్రాణాః, కియన్తో వా ప్రాణవిషయా ఉపనిషదః, కా, ఇతి చ బ్రాహ్మణద్వయోపనిషద్వ్యాఖ్యానేన కరణానాం స్వరూపమవధారయతి- పథిగతకూపారామాద్యవధారణవత్. యో హ వై శిశుꣳ సాధానꣳ సప్రత్యాధానꣳ సస్థూణꣳ సదామం వేద- తస్యేదం ఫలం. కిం తత్. సప్త- సప్తసఙ్ఖ్యాకాన్ హ- ద్విషతః- ద్వేషకర్తౄన్ భ్రాతృవ్యాన్- భ్రాతృవ్యా హి ద్వివిధా భవన్తి- ద్విషన్తోఽద్విషన్తశ్చ. తత్ర ద్విషన్తో యే భ్రాతృవ్యాః- తాన్ ద్విషతో భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి. సప్త హి శీర్షణ్యాః ప్రాణా విషయోపలబ్ధిద్వారాణి- తత్ప్రభవా విషయరాగాః సహజత్వాద్భ్రాతృవ్యాః. తే హ్యస్య స్వాత్మస్థాం దృష్టిం విషయవిషయాం కుర్వన్తి- తేన తే ద్వేష్టారో భ్రాతృవ్యాః - ప్రత్యగాత్మేక్షణప్రతిషేధకరత్వాత్. కాఠకే చోక్తం * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నిత్యాది. తత్ర యః శిశ్వాదీన్ వేద- తేషాం యాథాత్మ్యమవధారయతి. స ఏతాన్ భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి - అపావృణోతి. వినాశయతి. తస్మై ఫలశ్రవణేనాభిముఖీభూతాయాహ- అయం వావ శిశుః. కోఽసౌ యోఽయం మధ్యమః ప్రాణః - శరీరమధ్యే యః ప్రాణో లిఙ్గాత్మా, యః పఞ్చధా శరీరమావిష్టో బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమో రాజన్నిత్యుక్తః, యస్మిన్ వాఙ్మనఃప్రభృతీని కరణాని విషక్తాని షడ్వింశత్యర్థనివర్తనాత్,- స ఏష శిశురివ విషయేష్వితరకరణవదపటుత్వాచ్ఛిశుః. సాధానమిత్యుక్తం- కిం పునస్తస్య శిశోర్వత్సస్థానీయస్య కరణాత్మన ఆధానం. తస్యేదమేవ- శరీరమాధానం కార్యాత్మకం. ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం. తస్య హి శిశోః ప్రాణస్యేదం శరీరమధిష్ఠానం- అస్మిన్ హి కరణాన్యధిష్ఠితాని లబ్ధాత్మకాన్యుపలబ్ధిద్వారం భవన్తి- న తు ప్రాణమాత్రే నిషక్తాని- తథా హి దర్శితమజాతశత్రుణా - ఉపసంహృతేషు కరణేషు విజ్ఞానమయో నోపలభ్యతే శరీరదేశవ్యూఢేషు తు కరణేషు విజ్ఞానమయ ఉపలభ్యమాన ఉపలభ్యతే- తచ్చ దర్శితం పాణిపేషప్రతిబోధనేన. ఇదం ప్రత్యాధానం- శిరః. ప్రదేశవిశేషేషు ప్రతిప్రత్యాధీయత ఇతి ప్రత్యాధానం. ప్రాణః స్థూణా- అన్నపానజనితా శక్తిః ప్రాణో బలమితి పర్యాయాః. బలావష్టమ్భో హి ప్రాణోఽస్మిఞ్ఛరీరే - * స యత్రాయమాత్మాఽబల్యం నేత్యన మోహమివ న్యేతీతి దర్శనాత్. యథా వత్సః స్థూణావష్టమ్భః- ఏవం. శరీరపక్షపాతీ వాయుః ప్రాణః స్థూణేతి కేచిత్. అన్నం దామ- అన్నం హి భుక్తం త్రేధా పరిణమతే- యః స్థూలః పరిణామః- స ఏతద్ద్వయమిదం భూత్వేమామప్యేతి మూత్రం చ పురీషం చ. యో మధ్యమో రసః స్యాద్రసః- స లోహితాదిక్రమేణ స్వకార్యం శరీరం సాప్తధాతుకముపచినోతి- స్వయోన్యన్నాగమే హి శరీరముపచీయతే- అన్నమయత్వాత్. విపర్యయేఽపక్షీయతే- పతతి. యస్త్వణిష్ఠో రసోఽమృతమూర్జం ప్రభావ ఇతి చ కథ్యతే- స నాభేరూర్ధ్వం హృదయదేశమాగత్య హృదయాద్విప్రసృతేషు ద్వాసప్తతినాడీసహస్రేషు ప్రవిశ్య యత్తత్కరణసఙ్ఘాతరూపం లిఙ్గం శిశుసంజ్ఞకం- తస్య శరీరే స్థితికారణం భవతి బలముపజనయత్ స్థూణాఖ్యం. తేనాన్నముభయతఃపాశవత్సదామవత్ ప్రాణశరీరయోర్నిబన్ధనం భవతి. ౧

౬.— వృత్తమవక్ష్యమాణయోస్సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (బ్రహ్మేతి) * బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి ప్రక్రమ్య * వ్యేవ త్వా జ్ఞపయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ జగతో జన్మాదయో యతః- తదద్వితీయం బ్రహ్మేతి వ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః. జన్మాదివిషయస్య జగతః స్వరూపం పృచ్ఛతి (కిమాత్మకమితి) విప్రతిపత్తినిరాసార్థం తత్స్వరూపమాహ (పఞ్చేతి) కథం తర్హి నామరూపకర్మాత్మకం జగదిత్యుక్తం- తత్రాహ (భూతానీతి) తత్ర గమకమాహ (నామరూపే ఇతి) భూతానాం సత్యత్వే కథం బ్రహ్మణస్సత్యత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) * తత్సత్యమిత్యవధారణాద్బ్రహ్మైవ భూతేషు సత్యత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య యత్త్వా సమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) సచ్చ త్యచ్చ సత్యమితి వ్యుత్పత్త్యా భూతాని సత్యశబ్దవాచ్యాని వివక్షితానీతి చేత్- కథం తర్హి కార్యకారణసఙ్ఘాతస్య ప్రాణానాం చ సత్యత్వముక్తం- తత్రాహ (మూర్తేతి) యథోక్తభూతరూపత్వాత్కార్యకరణానాం, తథాత్మకాని భూతాని సత్యానీత్యఙ్గీకారాత్, కార్యకరణానాం సత్యత్వం. ప్రాణా అపి తదాత్మకాః సత్యశబ్దవాచ్యా భవన్తీతి * ప్రాణా వై సత్యమిత్యవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఏవం పాతనికాం కృత్వోత్తరబ్రాహ్మణద్వయస్య విషయమాహ (తేషామితి) ఉపనిషద్వ్యాఖ్యానాయ బ్రాహ్మణద్వయమిత్యుక్తి విరుద్ధమేవేతిత్యాశఙ్క్యాహ (సైవేతి) కార్యకారణాత్మకానాం భూతానాం స్వరూపనిర్ధారణద్వారోపనిషద్వ్యాఖ్యైవేత్యత్ర హేతుమాహ (కార్యేతి) బ్రాహ్మణద్వయమేవమవతార్య శిశు బ్రాహ్మణస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (అత్రేత్యాదినా) ఉపనిషదః కాః - కియన్త్యో వేతి - ఉపసఙ్ఖ్యానతత్వానిత్యాకాఙ్క్షాయామితి శేషః బ్రహ్మ చేదవధారయితుమిష్టం- తర్హి తదేవావధార్యతాం- కిమితి మధ్యే కరణస్వరూపమవధార్యతే-తత్రాహ (పఠితి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వా పదకృత్యాని యోజయతి (యో హేత్యాదినా) విశేషణస్యార్థవత్త్వార్థం భ్రాతృవ్యాభిధానమితి (భ్రాతృవ్యానితి) కే పునరత్ర భ్రాతృవ్యా వివక్ష్యన్తే - తత్రాహ (సప్తేతి) కథం శ్రోత్రాదీనాం సప్తత్వం. ద్వారభేదాదిత్యాహ (విషయేతి) కథం తేషాం భ్రాతృవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య విషయాభిలాషద్వారేణేత్యాహ (తత్ప్రభవా ఇతి) తథాపి కథం తేషాం ద్వేష్టృత్వం- అత ఆహ (తే హీతి) అథేన్ద్రియాణి విషయవిషయాం దృష్టిం కుర్వన్త్యేనాత్మవిషయామపి తాం కరిష్యన్తి- తన్న యథోక్తభ్రాతృవ్యత్వం తేషామితి - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) ఇన్ద్రియాణి విషయప్రవణానితత్త్వావద్దృష్టిహేతవః- న ప్రత్యగాత్మనీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (కారకే చేతి) ఫలితముపసంహరతి (తత్రేతి) ఉక్తవిశేషణేషు భ్రాతృవ్యేష్వనుక్తిష్విత్యాదివత్. ప్రాణే వాగాదీనాం ప్రతిషక్తత్వే హేతుమాహ (పఞ్చేతి) యథా జాతో వత్సః పశుబన్ధనకీలాదిషు పర్యాయేణ తాడ్యతో యన్త్రితో భవతి - తథా ప్రాణే వాగాదీనీతి నిదర్శనాత్ప్రాణే విషక్తాని వాగాదీని సిద్ధానీత్యర్థః. శరీరస్య ప్రాణం ప్రత్యాధానత్వం సాధయతి (తస్య హీతి) శరీరస్యాధిష్ఠానత్వం స్ఫుటయతి (అస్మిన్హీతి) ప్రాణమాత్రే విషక్తాని నోపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథా హీతి) దేహాధిష్ఠానే ప్రాణే విషక్తాని తాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్ర అనుభవమనుకూలయతి (శరీరేతి) తత్రైవాజాతశత్రుబ్రాహ్మణసంవాదం దర్శయతి (తచ్చేతి) శరీరాశ్రితే ప్రాణే వాగాదిషు విషక్తేషు ఉపలబ్ధురుపలభ్యమానత్వమితియావత్. ప్రత్యాధానత్వం శిరసో వ్యుత్పాదయతి (ప్రదేశేతి) బలపర్యాయస్య ప్రాణస్య స్థూణాత్వం సమర్థయతే (బలేతి) అయం - ముమూర్షురాత్మా యస్మిన్కాలే దేహమబలభావం నీత్వా సమ్మోహమివ ప్రతిపద్యతే- తదోత్క్రమతి విషక్తదర్శనాదితియావత్. బలావస్థమేవాఽస్మిన్దేహే ప్రాణ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భస్త్రాప్రపఞ్చోపష్టంభం దర్శయతి (శరీరేతి) ఉక్తం హి * ప్రాణ ఇత్యుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసకర్మా వాయుః శారీరః- శరీరపక్షపాతీ గృహ్యతే ఏతస్యాం స్థూణాయాం శిశుః ప్రాణః- కరణదేవతాలిఙ్గపక్షపాతీ గృహ్యతే. స దేనః ప్రాణ ఏతస్మిన్బాహ్యే ప్రాణే బద్ధ ఇతి. అన్నం దామేత్యేతద్వ్యాఖ్యాతుం భూమికాం కరోతి (అన్నం హీతి) త్వగసృఙ్మాంసమేదోమజ్జాస్థిషు క్రియతః సప్తభ్యో ధాతుభ్యో జాతం- షాట్కౌశికం. తథాపి కథమన్నస్య దామత్వం-తదాహ (తేనేతి ౧

౨౦.— అథ * ప్రాణా వై సత్యమిత్యత్ర జీవానాం ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వం ప్రాణోవినాభావసమ్బన్ధేన భవతీత్యుపపాదయితుమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే. (యో హ వై శిశుం సాధానమిత్యాది) ఆధానప్రత్యాధానస్థూణాదామవిశిష్టం శిశుం యో వేద- తస్య వేదనఫలమాహ- ప్రసిద్ధం. కింతత్. సప్త ద్విషతో భ్రాతృవ్యాన్- సప్త పురుషపర్యన్తాన్ ద్వేషయుక్తాన్ శత్రూనవరుణద్ధి - స్వవశీకరోతీత్యర్థః. మన్త్రస్యార్థమాహ శ్రుతిః స్వయమేవ (అయం వావ శిశుర్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణ ఇత్యాదినా) మధ్యమః- శరీరమధ్యవర్తీ అయం- సఞ్చారవృత్తిర్యః ప్రాణః - సోఽయమేవ శిశుః ఇతరకరణవల్లీనామాకర్షకత్వాదధికృత్యాత్ శిశురివ శిశురిత్యర్థః. నావశబ్ద ఏవార్థః. తస్య - శిశోః. వత్సస్థానీయస్యాముష్య ప్రాణస్యేదమేవాధానం- ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం- గర్భగోళకం. ఇదం- మధ్యమః ప్రాణ ఇత్యత్ర మధ్యశబ్దోపస్థాపితం శరీరమధ్యదేశరూపం హృదయమేవాధానం- గర్భగోళమిత్యర్థః. ఇదం ప్రత్యాధానం- ఇదమితి ప్రత్యక్షోపస్థాపితం శరీరమేవ ప్రత్యాధానం- ఆహితస్యాధానం ప్రత్యాధానం. గర్భే ఆహితో హి వత్సః పశ్చాద్బహిరాధీయత ఇతి ప్రత్యాధానం - ప్రసూతిభూమిః. ఏవం హృదయే లబ్ధాత్మకో హి ప్రాణః పశ్చాత్సర్వశరీరవ్యాప్త్యభివ్యక్త ఇతి శరీరం ప్రాణస్య ప్రత్యాధానం- ప్రసూతిభూమిస్థానీయం. ప్రాణః స్థూణా- స్థూణాయాం హి బద్ధో వత్సో భవతి- ఏవం ప్రాణశబ్దితే జీవే హి ముఖ్యప్రాణో బద్ధో భవతి- జీవే శరీరే స్థిత ఏవ ప్రాణస్యావస్థితేః. అతో జీవః ప్రాణస్య స్థూణాస్థానీయః. (అన్నం దామ) దామ- పాశ ఇత్యర్థః. యథా వత్సః పాశేన బద్ధోఽవతిష్ఠతే- ఏవమన్నేన పాశేన బద్ధో హి ప్రాణోఽవతిష్ఠతే- *అన్నం ప్రాణస్య పశ్వింశ ఇతి శ్రుతేః. పశ్వింశో హి పాశవిశేషః. తథా చ హృదయదేశాలబ్ధసత్తాకశ్శరీరేఽభివ్యక్తః పఞ్చవృత్తిః ప్రాణోఽన్నేన జీవే నిబద్ధోవ ర్తత ఇతి ప్రాణే వత్ససాదృశ్యం విభావయతః పూర్వోక్తం ఫలం భవతీతి మన్త్రార్థ ఇత్యర్థః. ౧

మం.— తమేతాః సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే తద్యా ఇమా అక్షన్లోహిన్యో రాజయస్తాభిరేనగ్ం రుద్రోఽన్వాయత్తోఽథ యా అక్షన్నాపస్తాభిః పర్జన్యో యా కనీనకా తయాదిత్యో యత్కృష్ణం తేనాగ్నిర్యచ్ఛుక్లం తేనేన్ద్రోఽధరయైనం వర్తన్యా పృథివ్యన్వాయత్తా ద్యౌరుత్తరయా నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేద॥ ౨

† తదేష శ్లోకో భవతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపం తస్యాసత ఋషయః సప్త తీరే వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇతీదం తచ్ఛిర ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపమితి ప్రాణా వై యశో నిహితం విశ్వరూపం ప్రాణానేతదాహ తస్యాసత ఋషయః సప్త తీర ఇతి ప్రాణా వా ఋషయః ప్రాణానేతదాహ వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్తే॥ ౩

శం.— ఇదానీం తస్యైవ శిశోః ప్రత్యాధానే ఽథస్య చక్షుషి కాశ్చనోపనిషద ఉచ్యన్తే (తమేతాస్సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే) తం- కరణాత్మకం ప్రాణం శరీరేఽన్నభూతం చక్షుష్యవస్థితం ఏతాః- వక్ష్యమాణాః సప్త- సప్తసఙ్ఖ్యాకాః అక్షితయః- అక్షితిహేతుత్వాత్. ఉపతిష్ఠన్తే- యద్యప్యన్నస్య కరణస్థితిరుపపూర్వాత్తిష్ఠతేర్దేవపూజార్థే భవతి- తథాపి సప్త దేవతాభిధానాని హ మన్త్రస్థానీయాని కరణానిత్యర్థః- అతో మన్త్రప్రాప్త్యర్థేఽపదమనపి విరుద్ధం. తాస్తా అక్షితయ ఇతి. ఉచ్యన్తే- తత్- తత్ర యా ఇమాః- ప్రసిద్ధాః అక్షన్- అక్షిణి లోహిన్యః- లోహితాః రాజయః - రేఖాః తాభిర్ద్వారభూతాభిరేనం- మధ్యమం ప్రాణం రుద్రోఽన్వాయత్తః- అనుగతః. అథ యా అక్షన్- అక్షిణి ఆపః- ధూమాదిసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాః. తాభిః- అద్భిర్ద్వారభూతాభిః పర్జన్యః- దేవతాత్మాఽన్వాయత్తః- అనుగతః ఉపతిష్ఠత ఇత్యర్థః. స చాన్నభూతోఽక్షితిః ప్రాణస్య- పర్జన్యవర్షస్యాన్నస్య ప్రాణభవనమితి శ్రుత్యన్తరాత్. యా కనీనికా- దృక్శక్తిః. తయా- కనీనికయా ద్వారేణ ఆదిత్యో మధ్యమం ప్రాణముపతిష్ఠతే. యత్కృష్ణం చక్షుషి- తేనైనమగ్నిరుపతిష్ఠతే. యచ్ఛుక్లం చక్షుషి- తేనేన్ద్రః. అధరయా వర్తన్యా- పక్ష్మణా ఏనం పృథివ్యన్వాయత్తా- అధరత్వసామాన్యాత్. ద్యౌరుత్తరయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. ఏతాః సప్తాన్నభూతాః ప్రాణస్య సన్తతముపతిష్ఠన్త ఇత్యేవం యో వేద- తస్యైతత్ఫలం (నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేద) ౨

ఆ.— * మోహస్యైశశుమిత్యాదౌ సూత్రితశిశ్వాదిపదార్థాన్ వ్యాఖ్యాయానన్తరసందర్భస్య తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరవాక్యముపాదాయ వ్యాకరోతి (ఇదానీమిత్యాదినా) నను చ తత్ర మన్త్రేణోపస్థానం క్రియతే- తిష్ఠతేరుపపూర్వస్యాత్మనేపదం భవతి- ఉక్తం హి పాణినినా *ఉపాన్మన్త్రకరణేష్వితి. దృశ్యతే చ ఆదిత్యం గాయత్ర్యోపతిష్ఠత ఇతి. న చాత్ర మన్త్రేణ కించిత్ క్రియతే- కింత్వన్నాక్షయహేతుత్వాత్ ప్రాణస్య సప్తాక్షితయ ఇత్యుపనిషదో వివక్ష్యన్తే- తత్రాహ (యద్యపీతి) మన్త్రేణ కస్యచిదనుష్ఠానస్య కరణే వివక్షితే తిష్ఠతేరుపపూర్వాద్యద్యప్యాత్మనేపదం భవతి- తథాప్యత్ర సప్త రుద్రాదిదేవతానామాని మన్త్రవదవస్థితాని- తైశ్చ కరణానాముపాసనానుష్ఠానాన్యత్ర క్రియన్తే- అతస్తిష్ఠతేరుపపూర్వస్యాత్మనేపదమవిరుద్ధమితి యోజనా. లోహితరేఖాభీ రుద్రస్య ప్రాణం ప్రత్యనుగతే రసన్తరమిత్యర్థశబ్దార్థః. పర్జన్యస్యాన్నద్వారా ప్రాణాక్షయహేతుత్వే ప్రమాణమాహ (పర్జన్య ఇతి) కథం పునరేతేషాం ప్రాణం ప్రత్యక్షితిత్వం సర్వేషాం సిధ్యతి- తత్రాహ (ఏతా ఇతి) సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (ఇత్యేవమితి) ౨

రం.— (తమేతాస్సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే) తమేతం చక్షుష్యారూఢం ప్రాణం ఏతాః వక్ష్యమాణాస్సప్తాక్షితయః ఉపతిష్ఠన్తే- ఉపస్థితా భవన్తి. న విద్యతే క్షితిః - క్షయో యేషాం తేతథోక్తాః. అక్షితిత్వం చ తేషాం వక్ష్యమాణానామాపేక్షికం ద్రష్టవ్యం. తా ఏవ సప్తాక్షితీరాహ (తద్యా ఇమా అక్షన్లోహిన్యో రాజయ ఇత్యాదినా) తత్- తత్ర అక్షన్- చక్షుషి. అక్షన్నితి ఛాన్దసం రూపం. యా ఇమా లోహిన్యః - లోహితా రాజయః- రేఖాస్సన్తి- తాభిర్ద్వారభూతాభిః ఏనం- ప్రాణం రుద్రోఽన్వాయత్తః- ఉపస్థితో భవతీత్యర్థః. అథేతి వాక్యాన్తరోపక్రమే. యాః అక్షన్- అక్షిణి ధూమాదికటుద్రవ్యసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాః ఆపః- తాభిర్ద్వారభూతాభిః పర్జన్యో దేవతాత్మా ఉపతిష్ఠతే. (యా కనీనికా) అక్షిణి యా కనీనికా- తారకా. తేజోమయీ దృక్శక్తిరితి యావత్. తయా- తద్ద్వారా ఆదిత్య ఉపతిష్ఠతే. అక్షిణి యత్కృష్ణం రూపం- తేనాగ్నిరుపతిష్ఠతే, యదక్షిణి శుక్లం రూపం దృశ్యతే - తేనేన్ద్రః ఉపస్థితో భవతీత్యర్థః. (అధరయైనం వర్తన్యా పృథివ్యన్వాయత్తా) అధరయా వర్తన్యా- అధరేణ పక్ష్మణా ఏనం- ప్రాణం పృథివ్యన్వాయత్తా- ఉపస్థితేత్యర్థః. (ద్యౌరుత్తరయా) వర్తన్యేతి వర్తతే. ఉత్తరయా వర్తన్యా - ఉత్తరేణ పక్ష్మణా ద్యౌస్సప్తవతాత్మోపస్థితేత్యర్థః. సప్తాక్షిత్యుపస్థేయచక్షుర్నిష్ఠప్రాణజ్ఞానస్య ఫలమాహ (నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తత్- తత్రైతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఇత్యాదిః. తత్ర మన్త్రార్థమాచష్టే శ్రుతిః- అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇతి కః పునరసౌ అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నః. ఇదం తచ్ఛిరః- చమసాకారం హి తత్. కథం. ఏష హ్యర్వాగ్బిలః- ముఖస్య బిలరూపత్వాత్. శిరసో బుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నః. (తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపమితి). యథా సోమశ్చమసే- ఏవం తస్మిఞ్ఛిరసి విశ్వరూపం - నానారూపం యశః నిహితం- స్థితం భవతి. కిం పునస్తద్యశః. ప్రాణా వై యశో విశ్వరూపం - ప్రాణాః- శ్రోత్రాదయో వాయవశ్చ మరుతః సప్తధా తేషు ప్రసృతాః యశ ఇత్యేతదాహ మన్త్రః. శబ్దాదిజ్ఞానహేతుత్వాత్. తస్యాసత ఋషయః సప్త తీర ఇతి- ప్రాణాః- పరిస్పన్దాత్మకాః. త ఏవ చ ఋషయః. ప్రాణానేతదాహ మన్త్రః. (వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి) బ్రహ్మణా సంవాదం కుర్వత్యష్టమీ భవతి. తద్ధేతుమాహ (వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్తే ఇతి) ౩

† ఇదం తదేవ శిర ఇతి, వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్తేతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— § ఇమావేవగౌతమభరద్వాజావయమేవగౌతమోఽయంభరద్వాజఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ అయమేవవిశ్వామిత్రోఽయంజమదగ్నిరిమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావయమేవవసిష్ఠోఽయంకశ్యపోవాగేవాత్రిర్వాచాహ్యన్నమద్యతేఽత్తిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితిసర్వస్యాత్తాభవతిసర్వమస్యాన్నంభవతియఏవం వేద॥ ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణమ్. ౪

ఆ.— రుద్రాదిశబ్దానాం దేవతావిషయత్వాన్న ప్రాణాదివిషయతేత్యాశఙ్క్యచక్షుషిరుద్రాదిగణస్యోక్తత్వాత్ ఇన్ద్రియసమ్బన్ధాత్తస్వీకరణగ్రామస్య ప్రతీతేస్తద్విషయాః శ్లోకాః- నప్రసిద్ధదేవతావిషయా ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తస్యేతి) మన్త్రస్యవ్యాఖ్యానసాపేక్షత్వం తత్రేత్యుచ్యతే. శిరసశ్చమసాకారత్వమస్పష్టమిత్యాశఙ్క్యసమాధత్తే (కిమసీత్యాదినా) వాగష్టమీత్యయుక్తం - తస్యాస్సప్తమత్వేనోక్తత్వాత్. న చైకస్యాద్విరూపమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణేతి) శబ్దరాశిర్బ్రహ్మ. తేనసంవాదః- సంసర్గః. తంగచ్ఛతీతి- శబ్దరాశిముచ్చారయన్తీ వాగష్టమీస్యాదితియావత్. తథాపిసప్తసంఖ్యాంవిహాయకథమష్టమత్వం- తత్రాహ (తద్ధేతుమితి) వక్తృత్వాత్తృత్వభేదేనద్విధాభావాత్ సా- తత్ర వక్తృత్వేనాష్టమీ- సప్తమీచాత్తృత్వేనేత్యవిరోధః. రసనాత్మనోపలబ్ధిహేతురితిభావః. ౩

రం.— (తదేషశ్లోకోభవతీతి) తత్- తస్మిన్ముఖ్యప్రాణవిషయే. తత్ప్రతిపాదక ఏషః- వక్ష్యమాణః శ్లోకో భవతీత్యర్థః. అర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్న ఇత్యాదినోపాత్తమమున్మన్త్రం శ్రుతిరేవ వ్యాచష్టేతత్ర అర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్న ఇతిమన్త్రఖణ్డముపాదాయ తేనోచ్యమానమర్థమాహ (ఇతీదంతచ్ఛిరఇతి) ఇతిమన్త్రఖణ్డేనోక్తంతదిదం- ప్రసిద్ధమేవశిరః-కణ్ఠాద్యుపరిభాగ ఇతియావత్. కథంతదర్వాగ్బిలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతి) చమ్యతేఽనేనేతిచమసః- భక్షణసాధనమిత్యర్థః. ఏషః- ఉక్తోముఖరూపశ్చమసః అర్వాగ్బిలః - అధోవిద్యమానస్యాస్యస్య బిలరూపత్వాత్ అర్వాగ్బిలత్వం ఊర్ధ్వబుధ్నః- శిరసఊర్ధ్వస్థూలమూలభాగరూపబుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నత్వం. లోకేహి ప్రసిద్ధశ్చమసఊర్ధ్వబిలస్తిర్యగ్బుధ్నః- అయంతు కణ్ఠోర్ధ్వభాగస్థశ్శిరోవిలక్షణశ్చమస ఇతిభావః. తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమితీత్యుపాత్తంమన్త్రఖణ్డంనిర్వక్తి (ప్రాణావైయశోనిహితంవిశ్వరూపంప్రాణానేతదాహేతి) ఇతిఏతత్ - తస్మిన్యశఇత్యాదివాక్యంప్రాణానాహేతిప్రతిజ్ఞా. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణావైయశోవిశ్వరూపమితి) ప్రాణస్యప్రాణాపానాదిబహురూపతయావిశ్వరూపత్వం. యశోవత్ప్రియతరత్వాద్యశస్త్వేనరూపణం. వృత్తిభేదాత్ప్రాణా ఇతిబహువచనం. ఏతాదృశోముఖ్యప్రాణస్తస్మిన్ముఖరూపేచమసేనిహితఇతిమన్త్రఖణ్డార్థ ఇత్యర్థః. తస్యాసత ఋషయస్సప్తతీర ఇతీత్యుపాత్తమన్త్రఖణ్డస్యార్థమాహ (ప్రాణావాఋషయఃప్రాణానేతదాహేతి) నాసాక్షిశ్రోత్రాస్యోపాధిసమ్బద్ధిసస్పశీర్షణ్యాః ప్రాణా ఋషయ ఇతిమన్త్రోక్తాః- అతస్తస్యాసత ఋషయ ఇత్యేతత్- అయంమన్త్రఖణ్డః ప్రాణానాహేతి. తథాచసప్తశీర్షణ్యాః ప్రాణాఃతస్య- ముఖచమసస్యతీరే-సమీపేవర్తన్త ఇత్యర్థ ఇత్యర్థః. వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతీత్యుపాత్తంమన్త్రభాగంవ్యాచష్టే (వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిత్తేతి) వాగేవాష్టమీ. నను సప్తమీత్వేనోక్తాయావాచఃకథమష్టమీత్వమిత్యత్రాహ (బ్రహ్మణేత్యాది) బ్రహ్మణా- వేదేనచతుర్ముఖేనవాసంవిదానా - సంవాదం కుర్వతీ వాగష్టమీత్యర్థః. తథాచవాచో వక్ష్యమాణప్రకారేణాత్తృత్వేనరూపేణసప్తమత్వేఽపి వదనకృత్వేనరూపాన్తరేణాష్టమత్వముపపద్యత ఇతిమన్త్రార్థ ఇత్యాహ (బ్రహ్మణాసంవిత్తేతి) సంవిత్తా - సమిత్యేకీకారః. విత్తశబ్దో జ్ఞానపరః. బ్రహ్మణాఐకప్రత్యయా. ఏకబుద్ధిః. బ్రహ్మైకకర్త్రా వేదవాదినీతియావత్. ౩

శం.— కేపునస్తస్యచమసస్యతీరేఆసతేఋషయఇతి. (ఇమావేవగౌతమభరద్వాజౌ) కర్ణౌ. (అయమేవగౌతమోఽయంభరద్వాజః) దక్షిణశ్చోత్తరశ్చ. విపర్యయేణవా. తథాచక్షుషీఉపదిశన్నువాచ (ఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ) దక్షిణంవిశ్వామిత్రః- ఉత్తరంజమదగ్నిః. విపర్యయేణవా. (ఇమావేవవసిష్ఠకశ్యపౌ) నాసికేఉపదిశన్నువాచ. దక్షిణఃపుటోభవతివసిష్ఠః - ఉత్తరఃకశ్యపః. పూర్వవద్వా. వాగేవాత్రిః- అదనక్రియాయోగాత్సప్తమః. వాచాహ్యన్నమద్యతే- తస్మాదత్తిర్హవై - ప్రసిద్ధంనామైతదత్తృత్వాదత్తిరితి. అత్తిరేవసన్యదత్రిరుచ్యతే-పరోక్షేణ. సర్వస్యైతస్యాన్నజాతస్య ప్రాణస్యాత్రిస్సర్వచనవిజ్ఞానాదత్తాభవతి. అత్తైవభవతి- నాముష్మిన్నన్యేనపునః ప్రత్యపద్యత ఇత్యేతదుక్తంభవతి- సర్వమస్యాన్నంభవతి. యఏవమేతద్యథోక్తంప్రాణయాథాత్మ్యంవేద - సఏవం మధ్యమః ప్రాణో భూత్వాఆధానప్రత్యాధానగతో భోక్తైవభవతి - నభోజ్యం. భోజ్యాద్వ్యావృత్త ఇత్యర్థః. ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— విపర్యయేణవాఇత్యేతత్పూర్వవదిత్యుచ్యతే. అత్రిస్సప్తమఇతిసమ్బన్ధః. అత్రిత్వేహేతుః (అదనక్రియాయోగాదితి) హేతుంసాధయతి (వాచాహీతి) సాధ్యమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) తర్హికథమత్రిరితివ్యపదిశ్యతే- అతఆహ (అత్తిరేవేతి) ప్రాణస్యయదన్నజాతం- తదేతస్యసర్వస్యాత్తాభవత్యత్రిస్సర్వచనవిజ్ఞానాదితిసమ్బన్ధః. సర్వమస్యేత్యాదివాక్యమర్థోక్తిపూర్వకంప్రకటయతి (అత్తైవేతి) నకేవలమత్రినిర్వచనవిజ్ఞానకృతమేతద్విజ్ఞానఫలం- కింతుప్రాణయాథాత్మ్యవేదనప్రయుక్తమిత్యాహ (యఏవమితి) ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

§ అత్రిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చ మర్త్యం చామృతం చ స్థితం చ యచ్చ సచ్చ త్యచ్చ॥ ౧

రం.— సప్తఋషయః కే ఇత్యత శ్రోత్రాదిషు నాసాస్యోపాధిసమ్బన్ధినః సప్త ప్రాణాన్ సప్తర్షిత్వేన రూపయన్ శ్రోత్రే ప్రథమం కర్ణౌ ప్రదర్శయన్నాహ (ఇమావేవ గౌతమభరద్వాజావితి) ఇమౌ- దృశ్యమానౌ కర్ణావేవ గౌతమభరద్వాజౌ సప్తర్షిగణమధ్యవర్తినావిత్యర్థః. తత్పునర్విభజ్య దర్శయతి (అయమేవ గౌతమోఽయం భరద్వాజ ఇతి) దక్షిణోత్తరయోః కర్ణయోర్మధ్యే ఏకో గౌతమః- ఏకో భరద్వాజ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. చక్షుషీ ఉపదిశన్నాహ (ఇమావేవ విశ్వామిత్ర ఇత్యాది) చక్షుషీ ఏవ విశ్వామిత్రజమదగ్నీ. తత్రాపి చక్షుషోర్మధ్యే ఏకం విశ్వామిత్రః - అపరం జమదగ్నిరిత్యర్థః. నాసికే ఉపదిశన్నాహ (ఇమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావిత్యాది) పూర్వవదేవ నాసికయోర్మధ్యే ఏకో వసిష్ఠః - అపరః కశ్యప ఇత్యర్థః. (వాగేవాత్రిర్వాచా హ్యన్నమద్యత ఇతి) వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానభూతేనాస్యేనాన్నమద్యత ఇతి తదుపాధిద్వారకాత్తృత్వవత్త్వాత్ వాగిన్ద్రియమేవాత్రిరిత్యర్థః. (అత్తిర్హ వై నామైతద్యదత్రిరితి) యదత్రిరితి నామైతత్- ఏతత్ - వాగిన్ద్రియం యత్- యస్మాదత్తృత్వాదత్తిరిత్యేవం నామవత్- తస్మాదత్తిర్హ వై- అత్రిరితి ప్రసిద్ధం పరోక్షేణోచ్యత ఇత్యర్థః. వాగత్రిత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేత్యాది) య ఏవం- వాగత్రిత్వం వేద- స సర్వస్యాత్తా భవతి- సర్వస్య భోక్తా భవతి. (సర్వమస్యాన్నం భవతీతి) అత్ర సర్వస్యాత్తా భవతీత్యనేనైవ సర్వమస్యాన్నం భవతీత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్ పునః కీర్తనమనుకూలభోగ్యత్వకీర్తనమితి ద్రష్టవ్యం.. ౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తత్ర * ప్రాణా వై సత్యమిత్యుక్తం. యాః ప్రాణానాముపనిషదః- తా బ్రహ్మోపనిషత్ప్రసఙ్గేన వ్యాఖ్యాతాః. ఏతే తే ప్రాణా ఇతి చ. తే కిమాత్మకాః - కథం వా తేషాం సత్యత్వమితి చ వక్తవ్యమితి పఞ్చభూతానాం సత్యానాం కార్యకరణాత్మకానాం స్వరూపావధారణార్థమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే- యదుపాధివిశేషాపనయద్వారేణ * నేతి నేతీతి బ్రహ్మణః సతత్త్వం నిర్దిధారయిషితం. తత్ర ద్విరూపం బ్రహ్మ- పఞ్చభూతజనితకార్యకరణసమ్బద్ధం మూర్తామూర్తాఖ్యం మర్త్యామృతస్వభావం తజ్జనితవాసనారూపం చ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి సోపాఖ్యం భవతి క్రియాకారకఫలాత్మకం చ సర్వవ్యవహారాస్పదం. తదేవ బ్రహ్మ విగతసర్వోపాధివిశేషం సమ్యగ్దర్శనవిషయమజమజరమమృతమభయం వాఙ్మనసయోరప్యవిషయమద్వైతత్వాత్ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే. తత్ర యదపోహద్వారేణ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మ - తే ఏతే ద్వే వావ. వావశబ్దోఽవధారణార్థః. ద్వే ఏవేత్యర్థః. బ్రహ్మణః- పరమాత్మనో రూపే- రూప్యతే యాభ్యామరూపం సత్పరం బ్రహ్మ అవిద్యాధ్యారోప్యమాణాభ్యాం. కే తే ద్వే మూర్తం చైవ- మూర్తమేవ చ. తథా అమూర్తం చైవ- అమూర్తమేవ చేత్యర్థః. అన్తర్నీతస్వాత్మవిశేషణే మూర్తామూర్తే ద్వే ఏవేత్యవధార్యతే కాని పునస్తాని విశేషణాని మూర్తామూర్తయోరిత్యుచ్యన్తే - (మర్త్యం చ) మర్త్యం- మరణధర్మి. అమృతం చ- తద్విపరీతం. స్థితం- పరిచ్ఛిన్నం. గతిపూర్వకం యత్ స్థాస్ను. యచ్చ- యాతీతి యత్ - వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం స్థితవిపరీతం. సచ్చ - సదిత్యన్యేభ్యో విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవిశేషవత్. త్యచ్చ - తద్విపరీతం. త్యదిత్యేవ సర్వదా పరోక్షాభిధానార్హం. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేతి) అజాతశత్రుబ్రాహ్మణావసానం సప్తమ్యర్థః. ఉపనిషదః- రహస్యాభిధానాని. చకారాదుక్తమిత్యనుషఙ్గః ఉత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తే కిమాత్మకా ఇతి) బ్రహ్మణో నిర్ధారణీయత్వాత్ కిమితి భూతానాం సత్యత్వం నిర్ధార్యతే- తత్రాహ (యదుపాధీతి) తేషాముపాధిభూతానాం స్వరూపావధారణార్థం బ్రాహ్మణమితి సమ్బన్ధః. * సత్యస్య సత్యమిత్యత్ర షష్ఠ్యన్తసత్యశబ్దితం హేయం- ప్రథమాన్తసత్యశబ్దితముపాదేయం- తయోరాద్యస్వరూపోక్త్యర్థం * అథేత్యతః ప్రాక్తనం వాక్యం- తదూర్ధ్వమాబ్రాహ్మణసమాప్తేరాదేయనిరూపణార్థమితి సముదాయార్థః. సవిశేషమేవ బ్రహ్మ- న నిర్విశేషమితి కేచిత్. తాన్నిరాకర్తుం విభజతే (తత్రేతి) బ్రాహ్మణార్థపూర్వోక్తనీత్యా స్థితే సతీతి యావత్. * ద్వే వావేత్యాదిశ్రుతేః సోపాధికం బ్రహ్మరూపం వివృణోతి (పఞ్చభూతేతి) శబ్దప్రత్యయవిషయత్వం సోపాఖ్యత్వం. నిరుపాధికం బ్రహ్మరూపం దర్శయతి (తదేవేతి) ఏవంభూమికాయాం వయ్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (తత్రేత్యాదినా) ద్వైరూప్యే సతీతి యావత్. అమూర్తం చేత్యత్ర చకారాదేవకారానుషక్తిః. వివక్షితబ్రహ్మణో రూపద్వయమవధారితం చేత్ - మర్త్యత్వాదీని వక్ష్యమాణవిశేషణాన్యవధారణవిరోధాదయుక్తానీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తర్నీతేతి) మూర్తామూర్తయోరన్తర్భావితాని స్వాత్మనియంసవిశేషణాని - తాన్యాకాఙ్క్షాద్వారా దర్శయతి (కాని పునరిత్యాదినా) యద్గతిపూర్వకం స్థాస్ను- తత్పరిచ్ఛిన్నం స్థితమితి యోజనా. విశేష్యమాణత్వం- ప్రత్యక్షేణోపలభ్యమానత్వం. ౧

రం.— (ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాది) బ్రహ్మణో ద్వే రూపే- శరీరే వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. కే తే ద్వే రూపే ఇత్యత్రాహ (మూర్తం చామూర్తం చేత్యాది) మూర్తం- కఠినం. అమూర్తం- అకఠినం. మర్త్యం- మరణధర్మాత్మకం. వినశ్వరమిత్యర్థః. అమృతం- తదితరత్. స్థితం- అవ్యాపకం. యత్- వ్యాపకం. ఏతి- గచ్ఛతి సర్వాణీతి యత్. వ్యాపకమితి యావత్. సత్- చాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యం. స్వతో రూపవదితి యావత్. త్యత్- తదితరదిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తదేతన్మూర్తంయదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చైతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్యమూర్తస్యైతస్యమర్త్యస్యైతస్యస్థితస్యైతస్యసతఏషరసోయఏషతపతిసతోహ్యేషరసః॥ ౨
అథామూర్తంవాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్యయతఏతస్యత్యస్యైషరసోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషస్త్యస్యహ్యేషరసఇత్యధిదైవతమ్॥ ౩

శం.— తత్రచతుష్టయవిశేషణవిశిష్టంమూర్తం - తథాఽమూర్తంచ. కానిమూర్తవిశేషణాని - కానిచేతరాణీతి. విభజ్యన్తే (తదేతన్మూర్తం) మూర్ఛితావయవం. ఇతరేతరానుప్రవిష్టావయవం. ఘనం. సంహతమిత్యర్థః. కింతత్. యదన్యత్. కస్మాదన్యత్. వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చభూతద్వయాత్. పరిశేషాత్పృథివ్యాదిభూతత్రయం. ఏతన్మర్త్యం - యదేతత్ - మూర్తాఖ్యంభూతత్రయం. ఇదంమర్త్యం - మరణధర్మి. కస్మాత్. యస్మాత్స్థితమేతత్. పరిచ్ఛిన్నంహ్యర్థాన్తరేణసమ్ప్రయుజ్యమానంవిరుధ్యతే - యథాఘటస్స్తమ్భకుడ్యాదినా. తథామూర్తంస్థితం - పరిచ్ఛిన్నమర్థాన్తరసంబన్ధి. తతోఽర్థాన్తరవిరోధాన్మర్త్యం. ఏతత్సత్ - విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవత్. తస్మాద్ధిపరిచ్ఛిన్నం. పరిచ్ఛిన్నత్వాన్మర్త్యం. అతోమూర్తం. మూర్తత్వాద్వామర్త్యం మర్త్యత్వాత్స్థితం. స్థితత్వాత్ సత్. అతోన్యోన్యావ్యభిచారాచ్చతుర్ణాంధర్మాణాంయథేష్టంవిశేషణవిశేష్యభావోహేతుహేతుమద్భావశ్చదర్శయితవ్యః. సర్వథాపితుభూతత్రయంచతుష్టయవిశేషణవిశిష్టంమూర్తంరూపంబ్రహ్మణః. తత్రచతుర్ణామేకస్మిన్గృహీతేవిశేషణేఇతరద్గృహీతమేవవిశేషణమిత్యాహ (తస్యైతస్యమూర్తస్యైతస్యమర్త్యస్యైతస్యస్థితస్యైతస్యసతః) చతుష్టయవిశేషణస్యభూతత్రయస్యేత్యర్థః. ఏషరసః- సారఇత్యర్థః. త్రయాణాంహిభూతానాంసారిష్ఠస్సవితా. ఏతత్సారాణిత్రీణిభూతాని - యతఏతత్కృతవిభజ్యమానరూపవిశేషాణిభవన్తి. ఆధిదైవికస్యకార్యస్యైతద్రూపం- యత్సవితా- యఏతన్మణ్డలంతపతి. సతః - భూతత్రయస్యహి- యస్మాదేషరసఇత్యేతద్గృహ్యతే- మూర్తోహ్యేషసవితాతపతిసారిష్ఠశ్చ. యత్త్వాధిదైవికంకరణంమణ్డలస్యాభ్యన్తరం- తద్వక్ష్యామః. ౨

ఆ.— తత్రేతినిర్ధారణార్థాసప్తమీ. తత్ర- ప్రత్యేకంమూర్తామూర్తచతుష్టయవిశేషణత్వేసతీతియావత్. కథంస్థితత్వేమర్త్యత్వం తత్రాహ (పరిచ్ఛిన్నంహీతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) అతోమర్త్యత్వాన్మూర్తమితిశేషః మూర్తత్వమర్త్యత్వయోరన్యోన్యంహేతుహేతుమద్భావంద్యోతయితుంవాశబ్దః. కథంపునశ్చతుర్ష్వధర్మేషువిశేషణవిశేష్యభావోహేతుహేతుమద్భావశ్చనిశ్చేతవ్యః- తత్రాహ (అన్యోన్యేతి) రూపరూపిభావస్యాపివ్యవస్థాఽభావమాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపీతి) తస్యైతస్యైషరసఇతివక్ష్యన్నేకమితిమూర్తస్యేత్యాదినావిశేషణచతుష్టయమనూద్యతే- తత్రాహ (తత్రేతి) సారత్వంసాధయతి (త్రయాణాంహీతి) తత్రప్రతిజ్ఞామనూద్యహేతుమాహ (ఏతదితి) ఏతేన-సవితృమణ్డలేనకృతానివిభజ్యమానాని- అసఙ్కీర్ణానిశుక్లకృష్ణలోహితమిత్యేతానిరూపాణివిశేషణానియేషాం- పృథివ్యప్తైజసాం- తానితథా. తతోభూతత్రయకార్యమధ్యేసవితృమణ్డలస్యప్రాధాన్యమిత్యర్థః. యఏషతపతీత్యస్యార్థమాహ (ఆధిదైవికస్యేతి) హేతువాక్యమాదాయతస్యతాత్పర్యమాహ (సతఇతి) మణ్డలమేవైతచ్ఛబ్దార్థః. మణ్డలపరిగ్రహేహేతుమాహ (మూర్తోహీతి) మూర్తగ్రహణస్యోపలక్షణత్వాత్ చతుర్ణామన్వయోహేత్వర్థః. అతశ్చమణ్డలాత్మాసవితాభూతత్రయకార్యమధ్యేభవతిప్రధానం- కార్యకారణయోరైకరూప్యస్యౌత్సర్గికత్వాదిత్యాహ (సారిష్ఠశ్చేతి) మణ్డలంచేదాధిదైవికంకార్యం- కింపునస్తథావిధంకరణమితి-తదాహ (యత్త్వితి) ౨

రం.— ఏవంబ్రహ్మరూపత్వేనప్రతిజ్ఞాతేమూర్తామూర్తేదర్శయన్తీశ్రుతిస్తత్రప్రథమంమూర్తమర్త్యస్థితసదాత్మకంరూపం దర్శయతి (తదేతన్మూర్తమిత్యాది) యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ - వాయ్వన్తరిక్షవ్యతిరిక్తంపృథివ్యప్తేజోలక్షణంయదస్తి - తదేతత్కఠినత్వేనమూర్తం. (ఏతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్) తథామూర్తత్వేనోక్తమేతదేవరూపం వినశ్వరత్వాదవ్యాపకత్వాచ్చాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యత్వరూపధర్మయుక్తతయామర్త్యస్థితసచ్ఛబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. అత్రకాఠిన్యమప్తేజసోఃకరకాసువర్ణాదౌద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్యమూర్తస్యేత్యాది) యఏషతపతిలోకం తేజోమణ్డలరూపేణ-ఏషః- తదేతదాదిత్యమణ్డలంహి-యస్మాత్ - సచ్ఛబ్దితస్యతేజోఽబన్నస్యరసః. తేజోబన్నవన్మణ్డలస్యప్రత్యక్షోపలభ్యమానత్వాదితిభావః. తస్మాద్ధేతోరాదిత్యమణ్డలేమూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయయుక్తతేజోబన్నరసత్వబుద్ధిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— (అథామూర్తం) అథ- అధునాఽమూర్తముచ్యతే. వాయుశ్చాన్తరిక్షంచ - యత్పరిశేషితంభూతద్వయం. (ఏతదమృతం) అమూర్తత్వాదస్థితం. అతోఽవిరుధ్యమానంకేనచిత్- అమృతం- అమరణధర్మి. ఏతద్యత్- స్థితవిపరీతం. వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం. యస్మాద్యదేతదన్యేభ్యోఽప్రవిభజ్యమానవిశేషం- అతస్త్యం-త్యదితిపరోక్షాభిధానార్హమేవ. పూర్వవత్. తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్యయతఏతస్యత్యస్య - చతుష్టయవిశేషణస్యామూర్తస్యైషరసః. కోఽసౌ. (యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషః) కరణాత్మకోహైరణ్యగర్భః ప్రాణఇత్యభిధీయతే యః- సఏషఃఅమూర్తస్యభూతద్వయస్యరసః - పూర్వవత్సారిష్ఠః. ఏతత్పురుషసారంచామూర్తంభూతద్వయం - హైరణ్యగర్భలిఙ్గారమ్భాయహిభూతద్వయాభివ్యక్తిరవ్యాకృతాత్. తస్మాత్తాదర్థ్యాత్తత్సారంభూతద్వయం. (త్యస్యహ్యేషరసః) యస్మాద్వ్యోమమణ్డలస్థఃపురుషః - మణ్డలవన్నగృహ్యతేసారశ్చభూతద్వయస్య -. తస్మాదస్తిమణ్డలస్థస్యపురుషస్యభూతద్వయస్యచసాధర్మ్యం. తస్మాద్యుక్తంప్రసిద్ధవద్ధేతూపాదానంత్యస్యహ్యేషరసఇతి. రసః- కారణంహిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మాచేతనఇతికేచిత్. తత్రచకిలహిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మనఃకర్మవాయ్వన్తరిక్షయోఃప్రయోక్తృ. తత్ర—

ఉ.— అథాధ్యాత్మమిదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సత ఏష రసో యచ్చక్షుః సతో హ్యేష రసః॥ ౪

క్షవాయ్వన్తరిక్షాధారం సదన్యేషాం భూతానాం ప్రయోక్తృ భవతి. తేన స్వకర్మణా వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తృత్వేన తయోః రసః కారణముచ్యత ఇతి తన్న- మూర్తరసేనాతుల్యత్వాత్. మూర్తస్య తు భూతత్రయస్య రసో మూర్త ఏవ మణ్డలం దృష్టం భూతత్రయసమానజాతీయం - న చేతనః తథాఽమూర్తయోరపి భూతయోస్తత్సమానజాతీయేనైవామూర్తరసేన యుక్తం భవితుం- వాక్యప్రవృత్తేస్తుల్యత్వాత్. యథా హి మూర్తామూర్తే చతుష్టయధర్మవతీ విభజ్యేతే- తథా రసయోరపి మూర్తామూర్తయోస్తుల్యేనైవ న్యాయేన యుక్తో విభాగః - న చార్ధవైశసం. మూర్తరసేఽపి మణ్డలాధిపశ్చేతనో వివక్ష్యత ఇతి చేత్. అత్యల్పమిదముచ్యతే- సర్వత్రైవ తు మూర్తామూర్తయోః బ్రహ్మరూపేణ వివక్షితత్వాత్. పురుషశబ్దోఽచేతనేఽనుపపన్న ఇతి చేత్. న- పక్షపుచ్ఛాదివిశిష్టస్యైవ లిఙ్గస్య పురుషశబ్దదర్శనాత్ * న వా ఇత్థం సన్తః శక్ష్యామః ప్రజాః ప్రజనయితుమితి తే సప్త పురుషానేకం పురుషం కరవామేతి త ఏతాన్సప్త పురుషానేకం పురుషమకుర్వన్నిత్యాదౌ, అన్నరసమయాదిషు చ శ్రుత్యన్తరేషు పురుషశబ్దప్రయోగాత్,. ఇత్యధిదైవతమిత్యుక్తోపసంహారః అధ్యాత్మవిభాగోక్త్యర్థః. ౩

ఆ.— ఆధిదైవికం మూర్తమభిధాయ తద్వదేవామూర్తం ప్రతీకోపాదానపూర్వకం స్ఫుటయతి (అథేత్యాదినా) అమూర్తత్వముభయహేతుత్వేన సమ్బధ్యతే అపరిచ్ఛిన్నత్వమవిరోధే హేతుః. అమూర్తత్వాదీనాం మిథో విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ యథేష్టం ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) పునరుక్తిరపి పూర్వవత్. య ఏష ఇత్యాది ప్రతీకగ్రహణం. తస్య వ్యాఖ్యానం (కరణాత్మక ఇతి) యథా భూతత్రయస్య మణ్డలం సారిష్ఠముక్తం- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) సారిష్ఠత్వమనూద్య హేతుమాహ (ఏతదితి) తాదర్థ్యాత్-భూతద్వయస్య భూతత్రయోపసర్జనస్య స్వయం ప్రధానస్య హిరణ్యగర్భారమ్భార్థత్వాదితి యావత్. భూతద్వయం- భూతత్రయోపసర్జనమితి శేషః. హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (త్యస్య హీతి) పురుషశబ్దాదుపరిష్టాత్సశబ్దో ద్రష్టవ్యః. అమూర్తత్వాదివిశేషణచతుష్టయవైశిష్ట్యం సాధర్మ్యం. తత్ఫలమాహ (తస్మాదితి) స్వమతముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చమతమాహ (రస ఇతి) త్యస్య హీత్యాదౌ రసశబ్దేన భూతద్వయకారణముక్తం- న చ తచ్చేతనాదన్యత్. న చ జీవస్తథా- అసామర్థ్యాత్. నాపి పరః- కౌటస్థ్యాత్. తస్మాచ్చేతనః సూత్రం క్షేత్రజ్ఞస్తథేత్యర్థః. సోఽపి కథం భూతద్వయకారణం - అత ఆహ (తత్రేతి) పరకీయపక్షః సప్తమ్యర్థః. తత్కార్యేణ సూత్రాత్మా సాధారణ్యమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యభిప్రేత్య కిలేత్యుక్తం యథాహుః * యో హ్యేతస్మిన్మణ్డలే విజ్ఞానాత్మా- ఏష ఖల్వవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాపరిష్కృతో విజ్ఞానాత్మత్వమాపద్యతే- తదేతత్కార్యరూపం విజ్ఞానాత్మనః - తద్వాయ్వన్తరిక్షప్రయోక్తృ భవతీతి. నను హిరణ్యగర్భదేహస్య పఞ్చభూతాత్మకత్వాద్భూతద్వయోత్పత్తావపీతరభూతోత్పత్తిం వినా కుతోఽస్య భోగసిద్ధిరిత్యత ఆహ (తత్కార్యేతి) వాయ్వన్తరిక్షాధారం- తద్రూపపరిణతమితి యావత్. వాయ్వన్తరిక్షయోః- భూతత్రయోపసర్జనయోరితి శేషః. ప్రయోక్తా-హైరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మా. నిరాకరోతి (తన్నేతి) కథం మూర్తరసేన సహ యథోక్తామూర్తరసస్యాతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్తస్యేతి) అమూర్తస్యాసౌ రసశ్చేత్యమూర్తరసః- తేనేతి యావత్. అమూర్తరసస్య చేతనత్వే తు రసయోర్వైజాత్యం స్యాదితి భావః. అస్తు తయోర్వైజాత్యం. నేత్యాహ (యథా హీతి) మూర్తం మర్త్యం స్థితం సదితి మూర్తస్య ధర్మచతుష్టయం. అమూర్తమమృతం వ్యాపి త్యదిత్యమూర్తస్య. విభజనం - అసఙ్కీర్ణత్వేన ప్రదర్శనం. యథా రసవతోర్మూర్తామూర్తయోస్తుల్యత్వముక్తం - తథా రసయోరపి తయోస్తుల్యేనైవ ప్రకారేణ ప్రదర్శనముచితం - న త్వమూర్తరసశ్చేతనో, మూర్తో రసస్త్వచేతన, ఇతి యుక్తో విభాగః- అర్ధజరతీయస్యాప్రామాణికత్వాదిత్యాహ (తథేతి) అర్ధవైశసం పరిహర్తుం శఙ్కతే (మూర్తరసేఽపీతి) అమూర్తరసవన్మూర్తరసశబ్దేనాపి చేతనస్యైవ బ్రహ్మణో మణ్డలాపన్నస్య గ్రహణమిత్యేతద్దూషయతి (అత్యల్పమితి) మణ్డలస్యాచేతనకార్యతయాఽచేతనత్వే సర్వస్య తత్కార్యత్వాయాతన్మాత్రత్వాద్రసయోశ్చేతనతేతి విశేషణానర్థక్యమిత్యర్థః. మణ్డలాధారస్య చేతనత్వం పురుషశబ్దవశాదేష్టవ్యమితి శఙ్కతే (పురుషశబ్ద ఇతి) అనుపపత్తిం పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ వ్యాకరోతి (న వా ఇతి) ఇత్థం - విభక్తాస్సన్తో నైవ శక్ష్యామో వ్యవహారం ప్రజనయితుమిత్యాలోచ్య త్వక్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణవాఙ్మనోరూపాణి తే సప్త పురుషానేకం పురుషం - సంహతం లిఙ్గం కరవామేతి నిశ్చిత్య అమీ ప్రాణాః సప్త పురుషాన్ - ఉక్తానేకం పురుషం- లిఙ్గాత్మానం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన లౌకికమపి దర్శనం గృహ్యతే. శ్రుత్యన్తరం- తైత్తిరీయకం. పురుషశబ్దప్రయోగః * స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ ఇత్యాదిః. పరకీయం వ్యాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౩

రం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. తదేవాహ (వాయుశ్చాన్తరిక్షం చేతి) (ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యదితి) అత్ర వాయ్వాకాశయోరమృతత్వయత్త్వరూపావినశ్వరత్వవ్యాపకత్వే ఆపేక్షికే మన్తవ్యే. త్యత్త్వం చ స్వతో రూపవత్త్వాభావపర్యవసన్నం గ్రాహ్యం. అతస్తయోర్వినాశిత్వకార్యత్వప్రత్యక్షత్వాదేరవిరోధః. (తస్యైతస్యామూర్తస్యేత్యాది) త్యస్య హ్యేష రసః- హి యస్మాదాదిత్యమణ్డలస్థపురుషోఽస్మదాదిప్రత్యక్షాగోచరత్వాత్త్యస్య రసః - తస్మాదమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్త్వలక్షణధర్మచతుష్టయాశ్రయవాయ్వన్తరిక్షరసత్వబుద్ధిరాదిత్యమణ్డలస్థపురుషే పరమాత్మని కర్తవ్యేత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- ఇతి ఉక్తరీత్యా అధిదైవతముపాసనకర్తవ్యతాప్రకార ఉక్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— అథ-అధునాఽధ్యాత్మం-మూర్తామూర్తయోర్విభాగ ఉచ్యతే. కిం తన్మూర్తం. ఇదమేవ. కిం చేదం. యదన్యత్ప్రాణాచ్చ-వాయోః.

ఉ.— అథామూర్తం ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్యైష రసో యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్త్యస్య హ్యేష రసః॥ ౫

తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాసో యథా పాణ్డ్వావికం యథేన్ద్రగోపో య

యశ్చాయమన్తః- అభ్యన్తర ఆత్మన్యాకాశః ఖం శరీరస్థం, చయః ప్రాణః, - ఏతద్ద్వయం వర్జయిత్వా యదన్యచ్ఛరీరారమ్భకం భూతత్రయం- ఏతన్మర్త్యమిత్యాదిసమానమన్యత్పూర్వేణ. (ఏతస్య స ఏష రసో యచ్చక్షురితి) ఆధ్యాత్మికస్య శరీరారమ్భకస్య కార్యస్యైష రసః- సారః. తేన హి సారేణ సారవదిదం శరీరం సముత్థం- యథాధిదైవతరూపాదిత్యమణ్డలేన. ప్రాథమ్యాచ్చ * చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి. * తేజో రసో నిరవర్తతాగ్నిరితి లిఙ్గాత్. తైజసం హి చక్షుః. ఏతత్సారమాధ్యాత్మికం భూతత్రయం. సతో హ్యేష రస ఇతి మూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౪

ఆ.— చక్షుషః సారత్వం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రకటయతి (ఆధ్యాత్మికస్యేత్యాదినా) చక్షుషః సారత్వే శరీరావయవేషు ప్రాథమ్యం హేత్వన్తరమాహ (ప్రాథమ్యాచ్చేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (చక్షుషీ ఏవేతి) సమ్భవతః- జాయమానస్య జన్తోశ్చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే- ప్రధానే సమ్భవతః- జాయేతే. * శశ్వద్ధైవ రేతసః సిక్తస్య చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. చక్షుషః సారత్వే హేత్వన్తరమాహ (తేజ ఇతి) శరీరమాత్రస్యావిశేషేణ నిష్పాదకం తత్ర సర్వత్ర సన్నిహితమపి తేజో విశేషతశ్చక్షుషి స్థితం- * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః. అతః తేజశ్శబ్దపర్యాయరసశబ్దస్య చక్షుషి ప్రవృత్తిరవిరుద్ధేతి భావః. ఇతశ్చ తేజశ్శబ్దపర్యాయోరసశబ్దశ్చక్షుషి సమ్భవతీత్యాహ (తేజసో హీతి) ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి (ఏతత్సారమితి) హేతుమవతార్యతస్యార్థమాహ (సతో హీతి) చక్షుషో మూర్తత్వాన్మూర్తభూతత్రయకార్యత్వం యుక్తం- సాధర్మ్యాద్దేహావయవేషు ప్రాధాన్యాచ్చ తస్యాధ్యాత్మికభూతత్రయసారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౪

రం.— (అథాధ్యాత్మమితి) ఇతః పరమధ్యాత్మం మూర్తామూర్తరసోపాసనచిన్తాప్రకారో వర్ణ్యత ఇత్యర్థః. అధ్యాత్మం- ఆత్మని-దేహ ఇత్యర్థః. (ఇదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఇతి) యస్ముఖ్యప్రాణాదన్యత్, యశ్చాన్తరాత్మన్- శరీరాన్తరాకాశః - తస్మాచ్చాన్యత్,- సర్వమిదం మూర్తమిత్యర్థః. ఆకాశ ఇత్యత్ర తస్మాచ్చేతి శేషః. ఏతన్మర్త్యం. ఏతత్స్థితం. ఏతదేవ సచ్చేత్యర్థః. (తస్యైతస్య మూర్తస్యేత్యాది) చక్షుర్గోళస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యత్వేన సద్రసత్వసమ్భవాచ్చక్షుర్గోళే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయవిశిష్టప్రాణశరీరాన్తరాకాశోభయాన్యశరీరవర్తివస్తురసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. పదార్థః పూర్వవత్. ౪

శం.— అథ- అధునాఽమూర్తముచ్యతే. యత్పరిశేషితం భూతద్వయం- ప్రాణ, శ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశః, - ఏతదమూర్తం. అన్యత్పూర్వవత్. ఏతస్య త్యస్యైష రసః- సారః. యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః. దక్షిణేఽక్షన్నితి విశేషగ్రహణం శాస్త్రప్రత్యక్షత్వాత్. లిఙ్గస్య హి దక్షిణేఽక్షని విశేషతోఽధిష్ఠాతృత్వం శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షం- సర్వశ్రుతిషు తథా ప్రయోగదర్శనాత్. త్యస్య హ్యేష రస ఇతి - పూర్వవద్విశేషతోఽగ్రహణాదస్యామూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౫

ఆ.— కుతో విశేషోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దక్షిణ ఇతి) శాస్త్రస్య - తేన వా దక్షిణేఽక్షని విశేషస్య ప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయం వ్యాఖ్యానమాశ్రిత్య హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (లిఙ్గస్యేతి) హేతుమనూద్య తదర్థం కథయతి (త్యస్యేతి) యథా పూర్వత్ర చక్షుషి మూర్తత్వాది చక్షుషి దృష్ట్యా తద్భూతత్రయసారతోక్తా- తథాత్రాపి లిఙ్గాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయస్యవిశేషేణాగ్రహణాదమూర్తత్వాదినా సాధర్మ్యాదుక్తవిధభూతద్వయసారత్వం. తస్య శరీరే ప్రాధాన్యాచ్చ తత్సారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౫

రం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. (ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమిత్యాది) ప్రాణహార్దాకాశయోరమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్త్వాఖ్యధర్మచతుష్టయవత్త్వస్య పూర్వోక్తరీత్యా సమ్భవాదమూర్తత్వాదిధర్మచతుష్టయాశ్రయప్రాణహార్దాకాశయోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః పరమాత్మా రసః- తస్యాన్యాదిప్రత్యక్షేణానుపలభ్యత్వేన త్యస్య రసత్వాత్. తథా చ దక్షిణాక్షిస్థే పరమాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయవిశిష్టప్రాణహార్దాకాశరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. నన్వహి కుణ్డలాధికరణభాష్యే * మూర్తామూర్తస్యాచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వం * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం. తద్వ్యాచక్షాణై ర్వ్యాసార్యైః * చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చకథనేనాచిత్ప్రపఞ్చోఽపి కథితస్స్యాదిత్యర్థః. నత్వన్యయోగవ్యవచ్ఛేదః. సజ్జీవ్యుపయోగిత్వేనాచిత్ప్రపఞ్చోపాదానం కృతమితి భాష్యస్థమచిత్ప్రపఞ్చపదం చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపలక్షకమితి వ్యాఖ్యాతం. న చాస్మిఞ్ఛ్రుతిసన్దర్భే చిత్ప్రపఞ్చసమర్పకం కిమపి పదం దృశ్యత ఇతి చేన్న- వాయ్వన్తరిక్షాదిశబ్దానాం చిత్సంస్పృష్టాచిత్పరత్వోపపత్త్యా చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపాదానసమ్భవేన చేతనాచేతనప్రపఞ్చస్య * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా బ్రహ్మశరీరత్వప్రతిపాదనాదితి ధ్యేయం. ౫

శం.— బ్రహ్మణ ఉపాధిభూతయోర్మూర్తామూర్తయోః కార్యకరణవిభాగేనాధ్యాత్మాధిదైవతయోర్విభాగో వ్యాఖ్యాతః సత్యశబ్దవాచ్యయోః. అథేదానీం తస్య హైతస్య పురుషస్య- కరణాత్మనో లిఙ్గస్య రూపం వక్ష్యామో వాసనామయం మూర్తామూర్తవాసనావిజ్ఞానమయసంయోగజనితం విచిత్రం పటభిత్తిచిత్రవన్మాయేన్ద్రజాలమృగతృష్ణికోపమం సర్వవ్యామోహాస్పదం- ఏతావన్మాత్రమేవాత్మేతి విజ్ఞానవాదినో వైనాశికా యత్ర భ్రాన్తాః-

థా౽గ్న్యర్చిర్యథాపుణ్డరీకం। యథా సకృద్విద్యుత్తగ్ం సకృద్విద్యుత్తేవ హ వా అస్య శ్రీర్భవతి య ఏవం వే
దాథాత ఆదేశో నేతి నేతి। న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్త్యథ నామధేయగ్ం సత్యస్య సత్యమితి ప్రా
ణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమ్॥ ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

ఏతదేవ వాసనారూపం పటరూపవదాత్మనో ద్రవ్యస్య గుణ ఇతి నైయాయికా వైశేషికాశ్చ సమ్ప్రతిపన్నాః - ఇదమాత్మార్థం త్రిగుణం స్వతన్త్రం ప్రధానాశ్రయం పురుషార్థేన హేతునా ప్రవర్తత ఇతి సాఙ్ఖ్యాః. ఔపనిషదంమన్యా అపి కేచిత్ప్రక్రియాం రచయన్తి- మూర్తామూర్తరాశిరేకః, పరమాత్మరాశిరుత్తమః, తాభ్యామన్యోఽయం మధ్యమః కిల తృతీయః కర్తా భోక్తా విజ్ఞానమయో నాజాతశత్రుప్రతిబోధితేన సహవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాసముదాయః,. ప్రయోక్తృకర్మరాశిప్రయోజ్యః పూర్వోక్తో మూర్తామూర్తభూతరాశిస్సాధనం చేతి. తత్ర చ తార్కికైస్సహ సన్ధిం కుర్వన్తి. లిఙ్గాశ్రయశ్చైవ కర్మరాశిరిత్యుక్త్వా పునస్తత్రస్యన్తః సాఙ్ఖ్యభయాత్- సర్వః కర్మరాశిః పుష్పాశ్రయ ఇవ గన్ధః పుష్పవియోగేఽపి పుటకతైలాశ్రయో భవతి- తద్వల్లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మైకదేశమాశ్రయతే- స పరమాత్మైకదేశః కిల స్వత ఆగతేన గుణేన కర్మణా సగుణో భవతి నిర్గుణోఽపి సన్ కర్తా భోక్తా బధ్యతే ముచ్యతే చ విజ్ఞానాత్మేతి వైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్తి. స చ కర్మరాశిర్భ్రాన్తిరాగన్తుకః. స్వతో నిర్గుణ ఏవ - పరమాత్మైకదేశత్వాత్. స్వత ఉత్థితా౽విద్యా౽నాగన్తుకా ఊషరవదనాత్మధర్మ ఇత్యనయా కల్పనయా సాఙ్ఖ్యచిత్తమనువర్తన్తే. సర్వమేతత్తార్కికైస్సహ సామఞ్జస్యకల్పనయా రమణీయం పశ్యన్తి- నోపనిషత్సిద్ధాన్తం సర్వన్యాయవిరోధం చ పశ్యన్తి. కథం. ఉక్తా ఏవ తావత్సావయవత్వే పరమాత్మనః సంసారిత్వసవ్రణత్వకర్మఫలదేశసంసరణానుపపత్త్యాదయో దోషాః. నిత్యభేదే చ విజ్ఞానాత్మనః పరేణైకత్వానుపపత్తిః. లిఙ్గమేవేతి చేత్ పరమాత్మన ఉపచరితదేశత్వేన కల్పితం ఘటకరకభూచ్ఛిద్రాకాశాదివత్- తదా లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మదేశాశ్రయణం వాసనాయాః. అవిద్యాయాశ్చ స్వత ఉత్థానమూషరవదిత్యాదికల్పనానుపపన్నైవ. న చ వాస్యదేశవ్యతిరేకేణ వాసనాయా వస్త్వన్తరసఞ్చరణం మనసాపి కల్పయితుం శక్యం. న చ శ్రుతయోఽనుగచ్ఛన్తి * కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా * హృదయే హ్యేవ రూపాణి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః * తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్ హృదయస్యేత్యాద్యాః. న చాసాం శ్రుతీనాం శ్రుతాదన్యార్థాన్తరకల్పనా న్యాయ్యా- ఆత్మనః పరబ్రహ్మత్వోపపాదనార్థపరత్వాదాసాం, ఏతావన్మాత్రార్థోపక్షయత్వాచ్చ సర్వోపనిషదాం,. తస్మాచ్ఛ్రుత్యర్థకల్పనాకుశలాః సర్వ ఏవోపనిషదర్థమన్యథా కుర్వన్తి. తథాపి వేదార్థశ్చేత్స్యాత్- కామం భవతు- న మే ద్వేషః. న చ * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి రాశిత్రయోపపత్తేః సమఞ్జసం యదా ఖలు మూర్తామూర్తే తజ్జనితవాసనాశ్చ మూర్తామూర్తే ద్వే రూపే, బ్రహ్మ చ రూపి తృతీయం. న చాన్యచ్చతుర్థమన్తరాళే,- తద్వైతదనుకూలమవధారణం ద్వే ఏవ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి. అన్యథా బ్రహ్మైకదేశస్య విజ్ఞానాత్మనో రూపే ఇతి కల్ప్యం- పరమాత్మనో వా విజ్ఞానాత్మద్వారేణ. తదా చ రూపే ఏవేతి ద్వివచనమసమఞ్జసం- రూపాణీతి వాసనాభిస్సహ బహువచనం యుక్తతరం స్యాత్ - ద్వే చ మూర్తామూర్తే, వాసనాశ్చ తృతీయమితి. అథ మూర్తామూర్తే ఏవ పరమాత్మనో రూపే - వాసనాస్తు విజ్ఞానాత్మన ఇతి చేన్న - తదా విజ్ఞానాత్మద్వారేణ విక్రియమాణస్య పరమాత్మన ఇతీయం వాచోయుక్తిరనర్థికా స్యాత్ - వాసనాయా అపి విజ్ఞానాత్మద్వారస్యావిశిష్టత్వాత్. న చ వస్తు వస్త్వన్తరద్వారేణ విక్రియత ఇతి ముఖ్యయా వృత్త్యా శక్యం కల్పయితుం. న చ విజ్ఞానాత్మా పరమాత్మనో వస్త్వన్తరం- తథా కల్పనాయాం సిద్ధాన్తహానాత్. తస్మాద్వేదార్థమూఢానాం స్వచిత్తప్రభవా ఏవమాదికల్పనా అక్షరబాహ్యాః. న హ్యక్షరబాహ్యో వేదార్థః- వేదార్థోపకారీ వా- నిరపేక్షత్వాద్వేదస్య ప్రామాణ్యం ప్రతి. తస్మాద్రాశిత్రయకల్పనా౽సమఞ్జసా. * యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి లిఙ్గాత్మా ప్రస్తుతోఽధ్యాత్మే, అధిదైవే చ * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష ఇతి, - తస్యేతి ప్రకృతోపాదానత్వాత్ స ఏవోపాదీయతే- యోఽసౌ త్యస్యామూర్తస్య రసః- న తు విజ్ఞానమయః. నను విజ్ఞానమయస్యైవైతాని రూపాణి కస్మాన్న భవన్తి- విజ్ఞానమయస్యాపి ప్రకృతత్వాత్, తస్యేతి చ ప్రకృతోపాదానాత్,. నైవం- విజ్ఞానమయస్యారూపిత్వేన విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్. యది హ్యేతస్యైవ విజ్ఞానమయస్యైతాని మాహారజనాదీని రూపాణి స్యుః- తస్యైవ * నేతి నేతీత్యనాఖ్యేయరూపతయా ఆదేశో న స్యాత్. నన్వన్యస్యైవాసావాదేశః- న తు విజ్ఞానమయస్యేతి. న- షష్ఠాన్తే ఉపసంహారాత్ * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి విజ్ఞానమయం ప్రస్తుత్య * స ఏష నేతి నేతీతి. * విజ్ఞాపయిష్యామీతి చ ప్రతిజ్ఞాయా అర్థవత్త్వాత్. యది చ విజ్ఞానమయస్యైవాసంవ్యవహార్యమాత్మస్వరూపం జ్ఞాపయితుమిష్టం స్యాత్ ప్రథమ ఏవ సర్వోపాధివిషయం- తత ఇయం ప్రతిజ్ఞార్థవతీ స్యాత్- యేనాసౌ జ్ఞాపితో జానాత్యాత్మానమేవాహం బ్రహ్మాస్మీతి, శాస్త్రనిష్ఠాం ప్రాప్నోతి, న బిభేతి కుతశ్చనేతి. అథ పునరన్యో విజ్ఞానమయః- అన్యః * నేతి నేతీతి వ్యపదిశ్యతే- తదా అన్యదదో బ్రహ్మాన్యోఽహమస్మీతి విపర్యయో గృహీతస్స్యాత్ - న * ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీతి. తస్మాత్తస్యైవైతస్య- లిఙ్గపురుషస్యైవైతాని రూపాణి. సత్యస్య చ సత్యే పరమాత్మస్వరూపమేవ వక్తవ్యే నిరవశేషం సత్యం వక్తవ్యం- సత్యస్య చ విశేషరూపాణి వాసనాః- తాసామిమాని రూపాణ్యుచ్యన్తే. ఏతస్య పురుషస్య- ప్రకృతస్య లిఙ్గాత్మన ఏతాని రూపాణి. కాని తానీతి. ఉచ్యన్తే- యథా లోకే మాహారజనం- హరిద్రా. తయా రక్తం మాహారజనం యథా వాసో లోకే- ఏవం స్త్ర్యాదివిషయసంయోగే తాదృశం వాసనారూపం రఞ్జనాకారముత్పద్యతే చిత్తస్య- యేనాసౌ పురుషో రక్త ఇత్యుచ్యతే వస్త్రాదివత్. యథా చ లోకే పాణ్డ్వావికం- అవేరిదమావికం- ఊర్ణాది. యథా చ ఏతదా పాణ్డురం భవతి- తథాన్యద్వాసనారూపం. యథా చ లోకే ఇన్ద్రగోపోఽత్యన్తరక్తో భవతి- ఏవమస్య వాసనారూపం. క్వచిద్విషయవిశేషాపేక్షయా రా

గస్య తారతమ్యం- క్వచిత్పురుషచిత్తవృత్త్యపేక్షయా. యథా చ లోకే ఽగ్నేర్జ్వాలా భాస్వరం భవతి- తథా క్వచిత్కస్యచిద్వాసనారూపం భవతి. యథా పుణ్డరీకం శుక్లం- తద్వదపి చ వాసనారూపం కస్యచిద్భవతి. యథా సకృద్విద్యుత్తం- యథా సకృద్విద్యోతనం సర్వతః ప్రకాశకం భవతి. తథా జ్ఞానప్రకాశవివృద్ధ్యపేక్షయా కస్యచిద్వాసనారూపముపజాయతే. నైషాం వాసనారూపాణామాదిరన్తో మధ్యం సఙ్ఖ్యా వా దేశః కాలో నిమిత్తం వా ఽవధార్యతే- అసఙ్ఖ్యేయత్వాద్వాసనాయాః, వాసనాహేతూనాం చానన్త్యాత్,. తథా చ వక్ష్యతి షష్ఠే *ఇదంమయో ఽదోమయ ఇత్యాది. తస్మాన్న స్వరూపసఙ్ఖ్యావధారణార్థా దృష్టాన్తాః యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదయః. కిం తర్హి. ప్రకారప్రదర్శనార్థాః- ఏవం ప్రకారాణి హి వాసనారూపాణీతి. యత్తు వాసనారూపమభిహితమన్తే సకృద్విద్యుత్తమితి- తత్కిల హిరణ్యగర్భస్య వ్యాకృతాత్ప్రాదుర్భవతస్తడిద్వత్సకృదేవ వ్యక్తిర్భవతీతి. తత్తదీయం వాసనారూపం హిరణ్యగర్భస్య యో వేద- తదస్య సకృద్విద్యుత్తేవ- హ వా ఇత్యవధారణార్థః. ఏవమేవాస్య శ్రీః- ఖ్యాతిర్భవతీత్యర్థః. యథా హిరణ్యగర్భస్యైవం- ఏతద్యథోక్తం వాసనారూపమన్త్యం యో వేద ఏవం నిరవశేషం సత్యస్య స్వరూపమభిధాయ యత్తత్సత్యస్య సత్యముపాచామ- తస్యైవ స్వరూపావధారణార్థం బ్రాహ్మణశేష ఆరభ్యతే- అథ- అనన్తరం. సత్యస్వరూపనిర్దేశానన్తరం యత్సత్యస్య సత్యం- తదేవావశిష్యతే యస్మాత్- అతః- తస్మాత్సత్యస్య సత్యం స్వం స్వరూపం నిర్దేక్ష్యామః. ఆదేశః- నిర్దేశో బ్రహ్మణః. కః పునరసౌ నిర్దేశ ఇతి ఉచ్యతే- నేతి నేతీత్యేవం నిర్దేశః. నను కథమాభ్యాం నేతి నేతీతి శబ్దాభ్యాం సత్యస్య సత్యం నిర్దిదిక్షితమితి. ఉచ్యతే - సర్వోపాధివిశేషాపోహేన. యస్మిన్న కశ్చిద్విశేషోఽస్తి నామ వా రూపం వా కర్మ వా భేదో వా జాతిర్వా గుణో వా. తద్ద్వారేణ హి శబ్దప్రవృత్తిర్భవతి- న చైషాం కశ్చిద్విశేషో బ్రహ్మణ్యస్తి- అతో న నిర్దేష్టుం శక్యతే ఇదం తదితి. గౌరసౌ స్పన్దతే శుక్లో విషాణీతి యథా లోకే నిర్దిశ్యతే- తథా. అధ్యారోపితనామరూపకర్మద్వారేణ బ్రహ్మ నిర్దిశ్యతే- *విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ *విజ్ఞానఘన ఏవ *బ్రహ్మాత్మేత్యేవమాదిశబ్దైః. యదా పునః స్వరూపమేవ నిర్దిదిక్షితం భవతి నిరస్తసర్వోపాధివిశేషం - తదా న శక్యతే కేనచిదపి ప్రకారేణ నిర్దేష్టుం. తదా ఽయమేవాభ్యుపాయః- యదుత ప్రాప్తనిర్దేశప్రతిషేధద్వారేణ నేతి నేతీతి నిర్దేశః. ఇదం చ నకారద్వయం వీప్సావ్యాప్త్యర్థం. యద్యత్ప్రాప్తం- తత్తన్నిషిధ్యతే. తథా చ సతి నిర్దిష్టాశేషాబ్రహ్మణః పరిహృతా భవతి- అన్యథా హి నకారద్వయేన ప్రకృతద్వయప్రతిషేధే యదన్యత్ప్రకృతాత్ప్రతిషిద్ధద్వయాత్- తద్బ్రహ్మ- తన్న నిర్దిష్టం కీదృశమిత్యాకాఙ్క్షా న నివర్తిష్యతే తథా చానర్థకశ్చ స నిర్దేశః- పురుషస్య వివిదిషాయా అనివర్తకత్వాత్. *బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి చ వాక్యముపక్రమస్యార్థం స్యాత్. యదా తు సర్వదిక్కాలాదివివిదిషా నివర్తితా స్యాత్సర్వోపాధినిరాకరణద్వారేణ- తదా సైన్ధవఘనవదేకరసం ప్రజ్ఞానఘనమనన్తరమబాహ్యం సత్యస్య సత్యమహం బ్రహ్మాస్మీతి సర్వతో నివర్తతే వివిదిషా, ఆత్మన్యేవావస్థితా ప్రజ్ఞా భవతి,. తస్మాద్వీప్సార్థం నేతి నేతీతి నకారద్వయం. నను మహతా యత్నేన పరికరబన్ధం కృత్వా కిం యుక్తమేవం నిర్దేష్టుం బ్రహ్మ. బాఢం- కస్మాత్. (నహి) యస్మాదితి నేత్యేతస్మాదితి వ్యాప్తవ్యప్రకారాన్నకారద్వయవిషయాన్నిర్దేశః- యథా గ్రామో గ్రామో రమణీయ ఇతి. అన్యత్పరం నిర్దేశనం నాస్తి- తస్మాదయమేవ నిర్దేశో బ్రహ్మణః. యదుక్తం *తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి- ఏవం ప్రకారేణ సత్యస్య సత్యం తత్పరం బ్రహ్మ- అతో యుక్తముక్తం నామధేయం బ్రహ్మణః నాస్త్యేవ నామధేయం. కిం తత్. (సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్య హేత్యాదేః వృత్తానువాదపూర్వకం సమ్బన్ధమాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) విభాగః- విశేషః. తస్య- అధిదైవం ప్రకృతస్య. ఏతస్య- అధ్యాత్మసన్నిహితస్య. అమూర్తరసభూతాన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనేతి వక్తుం తస్య హేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. కథమిదం రూపం లిఙ్గస్య ప్రాప్తమితి. తత్రాహ (మూర్తేతి) మూర్తామూర్తవాసనాభిర్విజ్ఞానమయసంయోగేన చ జనితం బుద్ధేః రూపమిత్యేతద్యావత్. నేదమాత్మనో రూపం- తస్యైకరసస్యానేకరూపత్వానుపపత్తేరితి శఙ్కాం నిరస్యతి (విచిత్రమితి) వాసనావత్త్వశఙ్కాం వారయతి (మాయేతి) వైచిత్ర్యమనుసృత్యానేకోదాహరణం. అన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనాశ్చేత్- కథం పురుషస్తన్మయో దృశ్యతే. తత్రాహ (సర్వేతి) తదేవ వ్యాకుర్వన్ విజ్ఞానమయాదీనాం భ్రాన్తిమాహ (ఏతావన్మాత్రమితి) బుద్ధిమాత్రస్యేవాహంవృత్తివిశిష్టం స్వరసభఙ్గురం రాగాదికలుషితమాత్మా- నాస్య స్వస్థాయాః కశ్చిదాశ్రయోఽస్తీతి యత్ర తే భ్రాన్తాః - తస్య రూపం వక్ష్యమాణమితి సమ్బన్ధః. తార్కికా నామపి తద్భ్రాన్తిముద్భావయతి (ఏతదేవేతి) అన్తఃకరణమేవాహంధీగ్రాహ్యం రాగాదిధర్మకమాత్మా - తస్య వాసనామయం రూపం పటస్యేవ శౌక్ల్యాదిగుణః- స చ సంసార ఇతి యత్ర తార్కికా భ్రాన్తాః- తస్య రూపం వక్ష్యమాణమితి పూర్వవత్. సాఙ్ఖ్యానాం భ్రాన్తిమాహ (ఇదమితి) కేన ప్రకారేణాన్తఃకరణమాత్మేతి స్యాత్ - తత్రాహ (పురుషార్థేనేతి) కథమస్య త్రిగుణత్వాదికం సిధ్యతి - తత్రాహ (ప్రధానాశ్రయమితి) నాన్తఃకరణమేవాత్మా- కింత్వన్యః సర్వగతః సర్వవిక్రియాశూన్యః స్వప్రకాశః - తస్య భోగాపవర్గానుగుణ్యేన ప్రధానాత్మకమన్తఃకరణం తత్సధర్మకం ప్రవర్తత ఇతి యత్ర కాపిలా భ్రాన్తాస్తి- తస్య రూపం వక్ష్యమాణమితి సమ్బన్ధః. యత్ర విచిత్రా విపశ్చితాం భ్రాన్తిః- తదన్తఃకరణం తస్య హేత్యత్రోచ్యతే- నాత్మేతి స్వపక్షముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (ఔపనిషదమన్యా ఇతి) కీదృశీ ప్రక్రియేత్యుక్తే రాశిత్రయకల్పనాం వదన్నాదావధమం రాశిం దర్శయతి (మూర్తేతి) ఉత్కృష్టరాశిమాచష్టే (పరమాత్మేతి) రాశ్యన్తరమాహ (తాభ్యామితి) *తాన్యేతాని త్రీణి వస్తూని మూర్తామూర్తం మాహారజనాదిరూపమాత్మతత్త్వమితి పరోక్తిమాశ్రిత్య రాశిత్రయకల్పనాముక్త్వా మధ్యమాధమరాశ్యోర్విశేషమాహ (ప్రయోక్త్రితి) ఉత్పాదకత్వం ప్రయోక్తృత్వం. కర్మగ్రహణం విద్యాప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. సాధనం- జ్ఞానకర్మకారణం కార్యకరణజాతం. తదపి స్త్రీభోజ్యమిత్యాహ (సాధనం చేతి) ఇతి శబ్దో రాశిత్రయకల్పనాసమాప్త్యర్థః. పరకీయకల్పనాన్తరమాహ (తత్రేతి) రాశిత్రయే కల్పితే సతీతి యావత్. సన్ధికరణమేవ స్ఫోరయతి (లిఙ్గాశ్రయశ్చేతి) తత ఇత్యుక్తపరామర్శః. సాఙ్ఖ్యభయాత్తైస్స్వనాస్త్వైశేషికచిత్తమప్యనుసరసీతి సమ్బన్ధః.

కథంతచ్ఛ్రుత్యనుసరణం. తదుపపాదయతి (కర్మరాశిరితి) కథంనిర్గుణస్యాత్మనఃకర్మరాశిరాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మైకదేశఇతి) (అన్య
తఇతి) కార్యకరణాత్మకాన్యాలిరాశేరితియావత్. యదాభూతరాశినిష్ఠంకర్మాదితద్ద్వారాఆత్మన్యాగచ్ఛతి- తదాసకర్తృత్వాదిసంసారమనుభవతీ
త్యాహ (సకర్త్రితి) స్వతస్తస్యకర్మాదిసమ్బన్ధిత్వేనసంసారిత్వంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) నిర్గుణఏవ-విజ్ఞానాత్మేతిశేషః. సాఙ్ఖ్యాద్యుక్తానుసారా
ర్థమేవంపరేషాంప్రక్రియాన్తరమాహ (స్వతఇతి) నైసర్గిక్యప్యవిద్యాపరస్మాదేవాభివ్యక్తాసతీతదేకదేశం వికృత్యతస్మిన్నేవాన్తఃకరణాఖ్యేతిష్ఠతీతివ
దన్తోఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేత్యుక్త్వాసాఙ్ఖ్యాదిశ్రమప్యనుసరన్తీత్యర్థః. అవిద్యాపరస్మాదుత్పన్నాచేత్- తమేవాశ్రయేత్- నతదేకదేశమిత్యాశఙ్క్యాహ
(ఊషరవదితి) యథాపృథివ్యాజాతోప్యూషరదేశస్తదేకదేశమాశ్రయతి-ఏవమవిద్యాపరస్మాజ్జాతాపితదేకదేశమాశ్రయిష్యతీత్యర్థః. తదేతద్దూషయి
తుముపక్రమతే (సర్వమేతదితి) తార్కికైస్సహాస్థికరణాదికమేతత్సర్వమధికృత్యసామఞ్జస్యేనపూర్వోక్తానాంకల్పనానామనుపాతేనరమణీయత్వమను
భవన్తీతియావత్. యథోక్తకల్పనానాంశ్రుతిన్యాయానుసారిత్వాభావాత్త్యాజ్యత్వంసూచయతి (నేత్యాదినా) కర్తృద్వయం ప్రత్యేకం క్రియాపదే
నసమ్బధ్యతే. నఞశ్చోభయత్రాన్వయః. కథంయథోక్తకల్పనానామనుపాతరమణీయత్వేనశ్రుతిన్యాయబాహ్యత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) యదుక్తం
పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేతి- తత్రతదేకదేశత్వంవాస్తవం-అవాస్తవంవా. ప్రథమేసపరస్మాదభిన్నః- భిన్నోవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (ఉక్తాపి
వేతి) ఆదిశబ్దేనశ్రుతిస్మృతివిరోధోగృహ్యతే. కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (నిత్యభేదేచేతి) భేదాభేదయోర్విరుద్ధత్వాదనుపపత్తిశ్చకారార్థః. లిఙ్గోపాధి
రాత్మాపరస్యాంశఇతికల్పాన్తరంశఙ్కతే (లిఙ్గమేవేతి) ఉపచరితత్వం- కల్పితత్వం లిఙ్గోపాధినాకల్పితఃపరాంశోజీవాత్మేత్యుక్తేస్యాపాదౌలిఙ్గత్వంనై
వాననాత్మనిస్యాత్- లిఙ్గాభావేతదధీనజీవాభావాత్. తతశ్చతద్వియోగేపిలిఙ్గస్థావాసనాజీవతిష్ఠతీతిప్రక్రియాఽనుపపన్నేతిదూషయతి (తదేతి)
యత్తుపరస్మాదవిద్యాయాఃసముత్థానమితి- తన్నిరాకరోతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) ఆదిపదేనానాత్మధర్మత్వమవిద్యాయాగృహ్యతే. పరస్మాదవి
ద్యోత్పత్తౌతన్నైవసంసారస్స్యాత్- తదేవాద్వైకాధికరణ్యాత్. అతశ్చావిద్యాయాంసత్యాంనముక్తిః. నచతస్యాంనష్టాయాం - తత్సిద్ధికారణేస్థితే
కార్యస్యాత్యన్తనాశాయోగాత్. కార్యావిద్యానాశేతత్కారణపరాభావః- తథాచమోక్షిణోఽభావాన్మోక్షాసిద్ధిః. నచానాత్మధర్మోఽవిద్యా-విద్యా
యాఅపితద్ధర్మత్వప్రసఙ్గాత్తయోరేకాశ్రయత్వాదితిభావః. యత్తులిఙ్గోపరమేతద్గతావాసనాత్మన్యస్తీతి- తత్రాహ (నచేతి) పుటకాచౌటుపు
ష్పాద్యవయవానామేవానువృత్తిరితిభావః. ఇతశ్చవాసనాయాజీవాశ్రయత్వమసఙ్గతమిత్యాహ (నచేతి) ననుజీవేసమవాయికారణేమనస్సంయో
గాదసమవాయికారణాత్కామాద్యుత్పత్తిరిత్యుదాహృతశ్రుతిమువివక్ష్యతే- తత్రాహ (నచాసామితి) దృశ్యమానసంసారమనూద్యాధికమభిధాయజీ
వస్యబ్రహ్మత్వోపపాదనేతాత్పర్యంశ్రుతీనాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిభ్యోగమ్యతే- తన్నార్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. ఇతశ్చయథోక్తశ్రుతీనాం
నార్థాన్తరకల్పనేత్యాహ (ఏతావన్మాత్రేతి) సర్వాసాముపనిషదామేకరసైకపర్యవసానంఫలవత్త్వాదిలిఙ్గేభ్యోగమ్యతే- తత్కథముక్తశ్రుతీనామ
ర్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. ననూపనిషదామైక్యాదర్థాన్తరమపిప్రతిపాద్యంవ్యాఖ్యాతారోవర్ణయన్తి - తత్కథమర్థాన్తరకల్పనానుపపత్తిః - అతఆహ
(తస్మాదితి) సర్వోపనిషదామైక్యపరత్వప్రతిభాసస్తచ్ఛబ్దార్థః. ననుపరైరుచ్యమానోపివేదార్థోభవత్యేవ- కిమిత్యస్యాద్వేషాదివత్యజ్యతే- తత్రా
హ (తథాపీతి) నచార్థాన్తరస్యవేదార్థత్వం- తత్రతాత్పర్యలిఙ్గాభావాదితిభావః. లిఙ్గవియోగేపిపుంసివాసనాస్తీత్యేతన్నిరాకృత్యరాశిత్రయకల్ప
నాంనిరాకరోతి (నచేతి) కథంసిద్ధాన్తేపివాదశబ్దాదిసామఞ్జస్యం- తత్రాహ (యదేతి) రాశిత్రయపక్షేజీవస్యరూపమధ్యేన్తర్భావేనిషేధ్యకో
టినివేశస్స్యాత్- రూపిమధ్యేన్తర్భావేశ్రుతిస్సఙ్కుచితేత్యాహ (అన్యథేతి) భవత్వేవంశ్రుతేఃసఙ్కోచఇతి - తత్రాహ (తదేతి) రూపిమధ్యేజీవాన్త
ర్భావకల్పనాయుక్తేతియావత్. విషయభేదేనోపక్రమావిరోధంచోదయతి (అథేతి) ఇత్థంవ్యవస్థాయాంజీవద్వారావిక్రియమాణస్యపరస్యరూ
పేమూర్తామూర్తేఇత్యుక్తిరయుక్తా- వాసనాకర్మాదేరపితద్ద్వారాతత్సమ్బన్ధావిశేషాదితిదూషయతి (తదేతి) విజ్ఞానాత్మద్వారాపరస్యవిక్రియమాణ
త్వమఙ్గీకృత్యోక్తం-తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్యచవిక్రియాయాదురుపపాదత్వాదిత్యర్థః. కించ-జీవస్యబ్రహ్మణో
వస్త్వన్తరత్వమాత్యన్తికం- అనాత్యన్తికంవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయః - భేదాభేదనిరాసాదితిద్రష్టవ్యం. పరపక్షదూషణముపసం
హరతి (తస్మాదితి) ఏవమాదికల్పనాః - రాశిత్రయం, జీవస్యకామాద్యాశ్రయత్వ, మిత్యాద్యాః. అక్షరబాహ్యత్వేఫలితమాహ (నహీతి) వే
దార్థోపకారిత్వాభావేహేతుమాహ (నిరపేక్షత్వాదితి) వేదార్థత్వాద్యభావేసిద్ధమర్థంకథయతి (తస్మాదితి) తస్యహేత్వన్తరపరకీయప్రక్రి
యాంప్రత్యాఖ్యాయస్వమతేతచ్ఛబ్దార్థమాహ (యోఽయమితి) ప్రకృతత్వాల్లిఙ్గాత్మగ్రహేజీవస్యాపిపాణిపేషవాక్యేతద్భావాత్తస్యైవాత్రతచ్ఛ
బ్దేనగ్రహఃస్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) ప్రకృతత్వేపితస్యనిర్విశేషబ్రహ్మత్వేనజ్ఞాపయితుమిష్టత్వాన్నవాసనామయంసంసారరూపంతత్త్వతోయు
క్తమితిపరిహరతి (నైవమితి) ఇతశ్చజీవస్యనవాసనారూపితా- కింతుచిత్తస్యేత్యాహ (యదిహీతి) నిషేధ్యకోటిప్రవేశాదితిభావః. నాయంజీవ
స్యాదేశః- కింతుబ్రహ్మణస్తటస్థస్యేతిశఙ్కయిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) షష్ఠావసానే *విజ్ఞాతారమరేకేనేత్యాత్మానముపక్రమ్య * సవి
షనేతినేత్యాత్మేత్యాత్మశబ్దాత్తస్యైవాదేశః- నతటస్థస్యేత్యర్థః. ఇతశ్చప్రత్యగర్థస్యైవాయమాదేశఇత్యాహ (విజ్ఞాపయిష్యామీతి) తదేవసమర్థ
యతి (యదీతి) కథమేతత్ప్రతిజ్ఞార్థవత్త్వం- తదాహ (యేనేతి) జ్ఞానఫలంకథయతి (శాస్త్రేతి) అన్వయముఖేనోక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేన
సాధయతి (అథేత్యాదినా) విపర్యయేగృహీతేబ్రహ్మబుద్ధికావిరోధందర్శయతి (నాత్మానమితి) తచ్ఛబ్దేనజీవపరామర్శాసమ్భవేఫలితమాహ (త
స్మాదితి) ననులిఙ్గస్యచేదేతానిరూపాణి- కిమిత్యుపన్యస్యన్తే- పరమాత్మస్వరూపస్యైవవక్తవ్యత్వాత్. అతఆహ (సత్యస్యచేతి) ఇన్ద్రగోపోపమా
నేనకౌసుమ్భస్యగతత్వాన్మహారజనంహరిద్రేతివ్యాఖ్యాతం. తత్రలోకప్రసిద్ధిందర్శయతి (యోనేతి) ఊర్ణాదీత్యాదిపదంకమ్బళాదిగ్రహార్థం. మ

ననువాసనానాం చిత్రైకరూప్యం కింకారణమితి- తదాహ (క్వచిదితి) చిత్తవృత్తిశబ్దేన సత్త్వాదిగుణపరిణామో వివక్షితః. పరిమితదృష్టాన్తోక్త్యా వాసనానామపి పరిమితత్వం- దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోః సామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైషామితి) ఇతి వాక్యశేషం సంవాదయతి (తథాచేతి) వాసనానన్త్యాదీ యపరిమితిప్రదర్శనే పరిమితదృష్టాన్తగ్రహస్యాతాత్పర్యైకుత్ర తాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రకారప్రదర్శనమేవాభినయతి (ఏవం ప్రకారాణీతి) అన్యవాసనాదివిశిష్టసూత్రోపాస్తిం ఫలవతీం తత్ప్రకర్షాభిధానపూర్వకమభిదధాతి (యత్త్విత్యాదినా) వ్యక్తిః - సర్వస్యవస్తుజాతస్యేతి శేషః. తదీయమిత్యస్య వ్యక్తీకరణమాహ (హిరణ్యగర్భస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) వృత్తిమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఏవమిత్యాదినా) తస్యైవ- బ్రహ్మణ ఇతి సమ్బన్ధః. కస్మాదనన్తరమిత్యుక్తే తద్దర్శయన్నతశ్శబ్దం చాపేక్షితం పూరయన్ వ్యాకరోతి (సత్యేతి) యథోక్తాదేశస్యాభావపర్యవసాయిత్వం మన్వానం శఙ్కతే (నన్వితి) నిరవధినిషేధాసిద్ధేస్తదవధిత్వేన సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మ నిర్దేష్టుమిష్టమితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) బ్రహ్మణో విధిముఖేన నిర్దేశే సమ్భావ్యమానే కిమితి నిషేధముఖేన తన్నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యస్మిన్నితి) తద్విధిముఖేన నిర్దేష్టుమశక్యమితి శేషః. నామరూపాద్యభావేపి బ్రహ్మణి శబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (తద్ద్వారేణేతి) జాత్యాదీనామన్యతమస్య బ్రహ్మణ్యపి సమ్భవాత్తద్ద్వారా తత్ర శబ్దప్రవృత్తిస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (గౌరితి) తథా- జాత్యాద్యభావాన్న బ్రహ్మణి శబ్దప్రవృత్తిరితి శేషః. కథం తర్హి క్వచిద్విధిముఖేన బ్రహ్మోపదిశ్యతే- తత్రాహ (అధ్యారోపితేతి) విజ్ఞానానన్దాదివాక్యేషు శబలగృహీతశక్తిభిశ్శబ్దైర్లక్ష్యతే బ్రహ్మేత్యర్థః. ననులక్షణాముపేక్ష్య సాక్షాదేవ బ్రహ్మకిమితి న విశిష్యతే- తత్రాహ (యదా పునరితి) నిర్దేష్టుం- లక్షణాముపేక్ష్య సాక్షాదేవ వక్తుమితి యావత్. తత్ర శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానాం జాత్యాదీనామభావస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః. విధిముఖేన నిర్దేశాసమ్భవే ఫలితమాహ (తదేతి) ప్రాప్తనిర్దేశోయస్యవిశేషస్య- తత్ప్రతిషేధముఖేనేతి యావత్. ఏవం బ్రహ్మనిర్దిదిక్షితం చేదేకేనైవ నఞాలం- కృతం ద్వితీయేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదం చేతి) వీప్సయా- వ్యాప్తిః- సర్వవిషయస్సంగ్రహః. తదర్థం నకారద్వయమిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (యద్యదితి) విషయత్వేన ప్రాప్తం సర్వం న బ్రహ్మేత్యుక్తే సతి అవిషయః ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మేత్యేకత్వేనాసౌ సర్వావసానా నైరాకాఙ్క్ష్యం శ్రోతుస్సిద్ధ్యతీత్యాహ (తథా చేతి) ఇతిశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్ప్రకృతమూర్తామూర్తాదేరన్యత్వే బ్రహ్మణోऽన్యాకారపర్యవసానం కిమితి నేష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) ఆశఙ్కానివృత్త్యభావే దోషమాహ (తథా చేతి) అనర్థకశ్చేతి చకారేణ సముచ్చితం దోషాన్తరమాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తమర్థమన్వయముఖేన సమర్థయతే (యదా త్వితి) సర్వోపాధినిరాసేన తత్ర తత్ర విషయే వేదనేచ్ఛా యదా నివర్తితా- తదా యథోక్తం ప్రత్యగ్బ్రహ్మాహమితి నిశ్చిత్యాకాఙ్క్షా సర్వతో వ్యావర్తతే- తేన నిర్దేశస్య సార్థకత్వం. యదా చోక్తరీత్యా బ్రహ్మత్మైత్యేవ ప్రజ్ఞాऽవస్థితా భవతి - తదా ప్రతిజ్ఞావాక్యమపి పరిసమాప్తార్థం స్యాదితి యోజనా. వీప్సాపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆదేశస్య ప్రక్రమానుగుణత్వమాశఙ్క్యానన్తరవాక్యేన పరిహరతి (నన్విత్యాదినా) నహీతి ప్రతీకోపాదానం. యస్మాదిత్యస్య హిశబ్దార్థస్య తస్మాదిత్యనేన సమ్బన్ధః. వ్యాప్తవ్యాః- సఙ్గ్రాహ్యాః. విషయీకర్తవ్యాః యే ప్రకారాః - తేన కారద్వయస్య విషయాస్సన్తో నిర్దిశ్యన్త ఇతి నేత్యేతస్మాదిత్యనేన ధారా నేతి యోజనా. ఇతి శబ్దాభ్యాం వ్యాప్తవ్యసర్వప్రకారసఙ్గ్రహే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) గ్రామో గ్రామో రమణీయ ఇత్యుక్తే రాజ్యనివిష్టరమణీయసర్వగ్రామసఙ్గ్రహవత్ప్రకృతే పీతిశబ్దాభ్యాం విషయభూతసర్వప్రకారసఙ్గ్రహేణ నకారాభ్యాం తన్నిషేధ ఇత్యర్థః. యథోక్తాన్నిషేధరూపాన్నిర్దేశాదన్యన్నిర్దేశనం యస్మాద్బ్రహ్మణో నపరమస్తి- తస్మాదిత్యుపసంహారః. అథేత్యాదివాక్యం ప్రకృతోపసంహారత్వేన వ్యాచష్టే (యదుక్తమిత్యాదినా) ………………………………………… ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.—— అథన కేవలం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తాఖ్యచేతనాచేతనశరీరకత్వం - కింతు దివ్యతేజోవిరాజమానదివ్యవిగ్రహోప్యస్తీత్యాహ (తస్యహైతస్య పురుషస్యరూపమిత్యాదినా) యథా మాహారజనం వాసః- కౌసుమ్భవస్త్రమివ. యథా పాణ్డ్వావికం- పాణ్డురవర్ణకమ్బళ ఇవ. యథేన్ద్రగోపః- శక్రగోపక్రిమిరివ. యథాగ్న్యర్చిః- అగ్నిజ్వాలేవ. యథా పుణ్డరీకం- అమ్భోజమివేత్యర్థః. యథా సకృద్విద్యుత్తం - విద్యుత్తమితి ద్యుతేర్నిష్ఠా. విద్యోతనమితి యావత్. సకృత్- యుగపత్ప్రవృత్తా విద్యుదివేత్యర్థః. ఏవం రూపం రూపవంతస్యైతస్య- మూర్తామూర్తచిదచిచ్ఛరీరస్యతత్ర తత్ర సత్త్వేనోపాస్యస్య బ్రహ్మణఇహ- * ఆదిత్యవర్ణం తమసఃపరస్తాత్ * విద్యుతః పురుషాత్ * హిరణ్మయః పురుష ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం భవతీతి పూర్వేణాన్వయః. (సకృద్విద్యుత్తేవహ వా అస్య శ్రీర్భవతీతి) సకృద్విద్యుత్తేవ- యుగపత్ప్రవృత్తవిద్యుదివాస్య శ్రీః ప్రకాశమానా భవతి- య ఏవం- పూర్వోక్తరీత్యా వేద- ఉపాస్త ఇత్యర్థః. * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి మూర్తామూర్తాత్మకరూపవత్త్వే బ్రహ్మణః కథితే తత్ప్రయుక్తైయత్తాలక్షణపరిచ్ఛేదరూపప్రకారవత్త్వం ప్రాప్తం ప్రతిషేద్ధుముపక్రమతే (అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి) ఆదేశః- ఉపదేశ ఇత్యర్థః. క్రియత ఇతి శేషః. అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపన్యాసార్థః. అతః- పూర్వం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తశరీరత్వేనోక్తత్వాత్తత్ప్రయుక్తైయత్తానివారణాయాయముపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్ద ఇయత్తాలక్షణప్రకారవచనః. నేతి నేతి- నైవం నైవమిత్యర్థః. మూర్తామూర్తాత్మకరూపద్వయవత్త్వప్రయుక్తైయత్తాలక్షణప్రకారయుక్తో నేత్యర్థః. ఇయత్తాయా నేతి నేతీతి వీప్సా ఆత్యన్తికాభావద్యోతనార్థా. నేతి నేతీతీయత్తానిషేధ ఏవ - న పూర్వోక్తప్రకారనిషేధ ఇత్యభిప్రాయేణాహ (న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి) ఇతి నేతీయత్తారహితం యద్బ్రహ్మ ప్రతిపాదితం- తస్మాదేతస్మాదన్యద్వస్తు పరం నహ్యస్తి. బ్రహ్మణోऽన్యత్స్వరూపతో గుణతశ్చ పరం- ఉత్కృష్టం నాస్తీత్యర్థః. నత్విన్యమాత్రస్యాత్ర నిషేధః - తథా హి సత్యస్య సత్యమితి పదద్వయాన్వతరవైయర్థ్యాపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. తదుపపాదయతి (అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ప్రకృతివత్స్వరూపవికారరహి

తతయాఽసత్యశబ్దవాచ్యేభ్యః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టేభ్యశ్చేతనేభ్యోఽపి కదాచిదపి జ్ఞానాదిసఙ్కోచాభావాత్పరమాత్మా సత్యం- నిర్వికారమిత్యల న్తస్య సత్యస్య సత్య మితినామధేయం భవతి. అతశ్చేతనాచేతనాభ్యాం పరస్స ఏవ వైలక్షణ్యతయా పృథగన్యః పర ఇత్యర్థః. నను * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి పూర్వముపదిష్టస్య మూర్తామూర్తాత్మకరూపస్య, * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి సర్వజ్ఞోపదిష్టస్య వా రూపస్య, * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీత్యనేన నిషేధః కిం న స్యాదితి చేన్న- తథా సతి రూపిణోఽపి బ్రహ్మణః ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి. నను తథా సతి మానాన్తరాప్రాప్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదకశాస్త్రాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్తన్నిషేధో నోపపద్యత ఇతి చేన్న- * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి బ్రహ్మణో మానాన్తరాప్రాప్తమూర్తామూర్తాత్మకరూపద్వయవత్త్వప్రతిపాదకశాస్త్రస్యాప్యప్రామాణ్యప్రసఙ్గసామ్యాత్. స చోపాసనార్థం తదుపదేశసాఫల్యమితి వాచ్యం- బ్రహ్మస్వరూపేఽపి తథాత్వప్రసక్తాత్. అతః * నేతి నేతీత్యనేన ఇయత్తైవ నిషిధ్యతే. ఇదం వాక్యముభయలిఙ్గపాదే * ప్రకృతైతావత్త్వమితిసూత్రే చిన్తితం. తత్ర హి- సంసారిజీవస్యేవ బ్రహ్మణోఽపి మనుష్యాదిదేహాన్తరవస్థితత్వాత్తత్ప్రయుక్తసుఖదుఃఖభోక్తృత్వమపి ప్రసజ్యేత్ యద్యపి పరమాత్మనో దేహాన్తరవస్థితిప్రయుక్తభోక్తృత్వమాశఙ్క్య పరిహృతో దహ్యమానగృహాన్తర్వర్తిత్వే దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోరవిశేషేఽపి తత్స్వామిన స్తదభిమానినో దేవదత్తస్యైవ యజ్ఞదత్తస్య తత్ప్రయుక్తదుఃఖదర్శనవత్ దేహాన్తర్వర్తిత్వే జీవపరయోరవిశేషేఽపి * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి శ్రుత్యనుసారేణ దేహాభిమానిజీవవన్న పరస్య భోక్తృత్వమితి * సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాదితిసూత్రే స్థితం. తథాఽప్యతిహాదేహిసర్వస్యాపి పరమాత్మశరీరతయా శరీరం ప్రతి స్వామిత్వమపి పరమాత్మనో ఽస్తీతి మనుష్యాదిశరీరస్వామినస్తస్య తద్వర్తినః పరమాత్మనో భోక్తృత్వమవర్జనీయమితి జీవేశ్వరస్వభావావిభాగ ఇతి పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య శరీరస్వామిత్వేఽపి తద్వర్తిత్వేఽపి నిత్యనిర్ధూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్య పరమాత్మనో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః యథా లోకే రాజశాసనానువర్తినాం తదతివర్తినాం చ రాజానుగ్రహనిగ్రహకృతసుఖదుఃఖయోగే సత్యపి న రాజ్ఞి తత్ప్రసక్తిః- ఏవం న పరమాత్మని శాసితరి భోక్తృత్వప్రసక్తిరితి * భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవదితి వ్యధికరణే స్థితం. తథాపి శాసకస్యాపి రాజ్ఞస్స్వచ్ఛన్దతోఽపి భూయశ్శోణితాదికర్దమితే కారాగృహే వసతో దుఃఖసమ్బన్ధాపరిహారవత్పరమాత్మనోఽపి స్వేచ్ఛయా హేయేషు మనుష్యాదిశరీరేషు వసతో దుఃఖసమ్బన్ధో ఽపరిహార్యః. బ్రాహ్మణాదిశరీరస్యామిత్వాచ్చ బ్రాహ్మణాదిశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావేన * బ్రాహ్మణో యజేతేత్యాదివిధికిఙ్కరత్వావశ్యమ్భావేన కర్మవశ్యత్వాదేరప్యవశ్యమ్భావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి. మనుష్యాదిదేహస్థానప్రయుక్తం భోక్తృత్వం పరస్య న సమ్భవతి- * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి శ్రుత్యా సర్వత్ర హి విద్యమానం పరం బ్రహ్మ హేయప్రత్యనీకత్వకల్యాణైకతానత్వరూపోభయలిఙ్గయుక్తమేవ భవతి. అతో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః. * భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్. యథా జీవస్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకయుక్తస్యాపి మనుష్యాదిదేహసమ్బన్ధరూపావస్థాభేదాద్భోక్తృత్వం- ఏవం పరమాత్మనోఽపి కిం న స్యాదితి చేన్న- అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే * స త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి అన్తర్యామిణః పరస్య బ్రహ్మణో నిత్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకత్వలక్షణామృతత్వం శ్రూయతే- అతో న జీవసామ్యం. * అపి చైవమేకే. అపి చ- ఏకే శాఖినః * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి జీవపరయోరేకస్య భోక్తృత్వాభోక్తృత్వలక్షణం వైషమ్యమధీయతే. * అరూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్. సర్వశరీరస్థమపి బ్రహ్మ అరూపవదేవ- అశరీరతుల్యమేవ- * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి నామరూపకార్యాస్పృష్టత్వే సతి నామరూపనిర్వోఢృత్వస్య ప్రతిపాదనేన మనుష్యాదినామరూపసమ్బన్ధకృతకార్యస్య తత్రాప్రసక్తేః. అతస్సర్వత్రావిద్యమానమపి బ్రహ్మోభయలిఙ్గమేవ. నను బ్రహ్మణః కల్యాణగుణానన్త్యం- * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాదితి చేత్- తత్రాహ- * ప్రకాశవచ్చావైయర్థ్యాత్. యథా * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యవైయర్థ్యాయ జ్ఞానాదిరూపత్వమభ్యుపగమ్యతే- ఏవం * సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యాది శ్రుత్యవైయర్థ్యాయ కల్యాణగుణాకరత్వమభ్యుపగన్తవ్యః. నను * సత్యం జ్ఞానమితి జ్ఞానస్వరూపత్వప్రతిపాదనాదేవ జ్ఞానస్య గుణాశ్రయత్వాసమ్భవాదగ్గుణాశ్రితత్వాదితిచేత్తత్రాహ- * ఆహ చ తన్మాత్రం. * సత్యం జ్ఞానమితి శ్రుతిర్బ్రహ్మణో జ్ఞానరూపతామాత్రం ప్రతిపాదయతి- న గుణాశ్రయతాం ప్రతిషేధతి. తేజోరూపస్య సూర్యస్య ప్రభారూపతేజోన్తరాశ్రయత్వవజ్జ్ఞానరూపస్యాపి బ్రహ్మణః సార్వజ్ఞ్యాద్యాశ్రయత్వముపపద్యతే. * దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే దర్శయతి చ వేదాన్తగణః * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం * పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి బ్రహ్మణ ఉభయలిఙ్గత్వం. స్మర్యతే చ * యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమిత్యాదిభిః. * అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్. యత ఏవం తత్తత్స్థానస్థితస్యాపి నిర్దోషత్వం- అత ఏవ * ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్ తథాత్మైకోప్యనేకస్థో జలాధారేష్వివాంశుమాన్ * ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదితి జలగతసూర్యప్రతిబిమ్బాదివదితి దృష్టాన్తో యుజ్యతే * అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వం. తు శబ్దశ్చోద్యం ద్యోతయతి. అమ్బువదితి సప్తమ్యన్తాద్వతిః. పరమాత్మనో న తథాత్వం- సూర్యప్రతిబిమ్బాదిసామ్యం న సమ్భవతీత్యర్థః కుతః. అమ్బువదగ్రహణాత్- అమ్బుని యథా ప్రతిబిమ్బో గృహ్యతే- న తథా హి పరమాత్మా గృహ్యతే. తత్ర హి ఆ జలస్థమేవ ప్రతిబిమ్బం జలస్థమివ గృహ్యతే- అతస్తత్ర తద్గతదోషాసంస్పర్శో యుజ్యతే. ప్రకృతే చ వికారాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణి తద్గతదోషాస్పర్శో న యుజ్యతే ఇత్యర్థం. * వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవం దర్శనాచ్చ. వికారాన్తర్భావప్రయుక్తవికారగతవృద్ధిహ్రాసాదిభాక్త్వలక్షణో యో దోషః - స నాపతతి - తద్గతతయా ప్రతీయమానస్యాపి తద్గతదోషాస్పృష్టత్వాంశే ఆకాశసూర్యరూపదృష్టాన్తద్వయసామఞ్జస్యసమ్భవాత్, సింహ ఇవ మాణవక ఇత్యాదౌ వివక్షితకార్యాంశ ఏవ దృష్టాన్తత్వదర్శనాచ్చ న సర్వథా సామ్యం దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరపేక్షితమితి భావః. నను * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి ప్రకృతస్య మూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చస్య, * యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదినోపదిష్టస్యాకారవిశేషస్య, చ * అథా

ఉః— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్ స్థానాదస్మి హన్త తే ఽనయా కాత్యాయన్యాఽన్తం కరవాణీతి॥ ౧

తత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాత్ నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మ-అతో నోభయలిఙ్గత్వమితి-తత్రాహ-* స కృత్తైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః. ప్రకృతైః-* ద్వేవావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితైః రూపైర్బ్రహ్మణో యదేతావత్త్వం- పరిచ్ఛిన్నత్వలక్షణో యః ప్రకారః. తం ఇతి శబ్దేన పరామృశ్య నేతి నేతీతి నిషేధతి - న తు స్వరూపేణ బ్రహ్మ సవ్యక్తిరూపం నిషేధతి. స హి శ్రుతిః స్వయమేవ మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చరూపత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య స్వయమేవ నిషేధతీతి యుజ్యతే వక్తుం- * ప్రక్షాళనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమితి న్యాయాత్ అత ఏవ నిషేధానన్తరమపి బ్రహ్మణో భూయో గుణజాతం బ్రవీతి శ్రుతిః- * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి స్వరూపతో గుణతశ్చ సర్వోత్కృష్టత్వం ప్రతిపాద్యతే. * అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి నామధేయరూపగుణవత్తా చ ప్రతిపాద్యతే. అతః * నేతి నేతీతి ప్రకృతైతావత్త్వమాత్రస్య నిషేధః. * తదవ్యక్తమాహ హి. తత్- బ్రహ్మ అవ్యక్తం- మానాన్తరాగమ్యమితి శ్రుతిరాహ * న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచేతి. తతశ్చ మానాన్తరాగమ్యస్య శ్రుత్యేకసమధిగమ్యస్య బ్రహ్మస్వరూపస్య వా మూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చశరీరకత్వస్య వా న నిషేధో యుక్తః. * అపి సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం. సంరాధనం- సమ్యక్ప్రీణనం భక్తిరూపాపన్నం నిదిధ్యాసనం. తస్మిన్ సత్యేవ సాక్షాత్కారః - జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కళం ధ్యాయమానః * నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా - భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జున ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. * ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యం ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాత్. నిదిధ్యాసనజన్యసాక్షాత్కారదశాయాం చ బ్రహ్మస్వరూపభూతానన్దజ్ఞానాదితుల్యతయా * అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి బ్రహ్మశరీరభూతమనుసూర్యాది ప్రపఞ్చస్యాపి తత్త్వవిద్భిర్వామదేవాదిభిస్సాక్షాత్క్రియమాణత్వాద్బ్రహ్మస్వరూపవత్తచ్ఛరీరభూతమూర్తామూర్తాత్మక ప్రపఞ్చస్యాప్యబాధితత్వం సిద్ధం. బ్రహ్మస్వరూప ప్రకాశశ్చ కథం భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ- ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదితి. సంరాధనాత్మకే ధ్యానరూపే కర్మణ్యభ్యాసాత్ప్రకాశో భవతి- * ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాద్దేవం పశ్యేన్నిగూఢవదితి శ్రుత్యన్తరాదితి భావః. * అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గం. అతః - ఉక్తైర్హేతుభిరనన్తేన కల్యాణగుణేన విశిష్టం బ్రహ్మ. తథా హి సత్యేవ హ్యుభయలిఙ్గం బ్రహ్మ ఉపపన్నం భవతీత్యర్థః. ఇతి తత్ర స్థితం. * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి వాక్యం తత్రైవ పాదే * తథాన్యప్రతిషేధాదితి సూత్రే చిన్తితం. తత్ర హి సేతూన్మానాత్పరం బ్రహ్మణోఽపి పరం కిఞ్చిదస్తి- * య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరితి సేతుత్వశ్రవణాత్. సేతుర్హి కూలాన్తర ప్రాపకః. ఏవమస్యాపి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్యాన్తర ప్రాపకత్వమభ్యుపగన్తవ్యం. కిం చ- * చతుష్పాద్బ్రహ్మ షోడశకలమితి చ తస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వావగమాత్ అపరిచ్ఛిన్నం ముఖ్యం బ్రహ్మాతో జగత్కారణమన్యదితి నిశ్చీయతే. తథా- * అమృతస్యైష సేతురితి ప్రాప్యేణామృతేన సమ్బన్ధోఽప్యపదిశ్యతే తథా * పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమితి పరస్మాద్బ్రహ్మణః ప్రాప్యస్య భేదోఽప్యపదిశ్యతే. అతః పరబ్రహ్మణోఽప్యన్యత్ప్రాప్యాన్తరమస్తీతి * పరమతస్సేతూన్మానసమ్బన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం ప్రాపయ్యోత్తరం పరతి- * సామాన్యాత్తు. బుద్ధ్యర్థః పాదవత్. స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్. ఉపపత్తేశ్చ. తథాన్యప్రతిషేధాత్. అసఙ్కరకారిత్వలక్షణసేతుసామాన్యాత్సేతురితి బ్రహ్మోచ్యతే- * ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి శ్రుతేః. ప్రసిద్ధో హి సేతుః పార్శ్వద్వయవర్తిజలాసఙ్కరకారీతి భావః. * బుద్ధ్యర్థః పాదవత్. చతుష్పాద్బ్రహ్మేత్యున్మానవ్యపదేశో బుద్ధ్యర్థః- ఉపాసనార్థః. యథా బ్రహ్మ ప్రతీకభూతే మనసి * వాక్పాదః ప్రాణః పాద ఇతి వ్యపదేశః ఉపాసనార్థః- తద్వత్. స హి మనసో వాగాదిపాదవత్త్వం వాస్తవం సమ్భవతి. * స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్. యథా ఆలోకాకాశాదేర్వాతాయనఘటాదిస్థానభేదాత్పరిచ్ఛిన్నతయాఽనుసన్ధానం- ఏవమనన్తస్యాపి బ్రహ్మణోఽనన్తత్వముపపద్యత ఇతి భావః. * ఉపపత్తేశ్చ. * యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇతి స్వప్రాప్తేస్స్వయమేవ సాధనతయా జ్ఞానోక్తేః స్వయమేవ బ్రహ్మేతి * అమృతస్యైష సేతురితి స్వస్య ప్రాప్యప్రాపకభావ సమ్బన్ధస్యోపపత్తేరిత్యర్థః. * తథాన్యప్రతిషేధాత్. యదుక్తం * పరాత్పరమితి పరభేదోఽప్యపదిశ్యత ఇతి - తన్న- * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి ఇతః నేతి శబ్దనిర్దిష్టాత్ ఏతస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యస్య పరంనాస్తీత్యన్యస్య పరస్య ప్రతిషేధాత్. * పరాత్పరం పురుషమితి శ్రుతిస్తు * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి అక్షరాపేక్షయా పరస్మాత్సమష్టిజీవాత్పరమదృశ్యత్వాదిగుణకం ప్రకృతం భూతయోన్యక్షరపురుషమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః. * అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః. అనేన- బ్రహ్మణా సర్వస్య- జగతో గతత్వం వ్యాప్తత్వం * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం * అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః * నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మమిత్యాదిభిరాయామశబ్దాదియుక్తైః ప్రమాణైరవగమ్యతే. అత ఇదమేవ పరం బ్రహ్మ సర్వస్మాత్పరమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆత్మేత్యేవోపాసీత- తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ ప్రేయో విత్తాత్ ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరం యదయమాత్మా- తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మేతి తత్త్వం - యస్మాత్ ప్రేయః పుత్రాదేరిత్యుపన్యస్తస్య వాక్యస్య వ్యాఖ్యానవిషయే సమ్బన్ధప్రయోజనేఽభిహితే * తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. ఏవం ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయ ఇత్యేతదుపన్యస్తం. అవిద్యాయాశ్చ విషయః * అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యారభ్య చాతుర్వర్ణ్యప్రవిభాగాదినిమిత్తపాఙ్క్తకర్మసాధ్యసాధనలక్షణో బీజాఙ్కురవద్వ్యాకృతావ్యాకృతస్వభావో నామరూపకర్మాత్మకస్సంసారః * త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేత్యుపసంహృతః. శాస్త్రీయః ఉత్కర్షలక్షణో బ్రహ్మలోకాన్తః, అధోభావశ్చ స్థావరాన్తోఽశాస్త్రీయః, పూర్వమేవ ప్రదర్శితః * ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదినా. ఏతస్మాదవిద్యా

విషయాద్విరక్తస్యాస్య ప్రత్యగాత్మవిషయబ్రహ్మవిద్యాయామధికారః కథం నామ స్యాదితి తృతీయేఽధ్యాయే ఉపసంహృతస్సమస్తోఽవిద్యావిషయః. చతుర్థేతు బ్రహ్మవిద్యావిషయం ప్రత్యగాత్మానం * బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి * బ్రహ్మ జ్ఞపయిష్యామీతిచ ప్రస్తుత్య తద్బ్రహ్మైకమద్వయం సర్వవిశేషశూన్యం క్రియాకారకఫలస్వభావసత్యశబ్దవాచ్యాశేషభూతధర్మప్రతిషేధద్వారేణ నేతి నేతీతి జ్ఞాపితం. అస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయా అఙ్గత్వేన సన్న్యాసో విధిత్సితః- జాయాపుత్రవిత్తాదిలక్షణం పాఙ్క్తం కర్మావిద్యావిషయం యస్మాన్నాత్మప్రాప్తిసాధనం. అన్యసాధనం హ్యన్యస్మై ఫలసాధనాయ ప్రయుజ్యమానం ప్రతికూలం భవతి- నహి బుభుక్షాపిపాసానివృత్త్యర్థం ధావనం గమనం వా సాధనం. మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధనత్వేన హి పుత్రాదిసాధనాని శ్రుతాని- నాత్మప్రాప్తిసాధనత్వేన - విశేషితత్వాచ్చ. నచ బ్రహ్మవిదో విహితాని - కామ్యత్వశ్రవణాత్ * ఏతావాన్వై కామ ఇతి బ్రహ్మవిదశ్చాప్తకామత్వాత్, ఆప్తకామస్య కామానుపపత్తేః. * యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతిచ శ్రుతేః. కేచిత్తు బ్రహ్మవిదోప్యేషణాసమ్బన్ధం వర్ణయన్తి. తైర్బృహదారణ్యకం న శ్రుతం- పుత్రాద్యేషణానామవిద్వద్విషయత్వం, విద్యావిషయే చ * యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇత్యేతే * కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇతి, - ఏషణావిభాగస్తైర్న శ్రుతః శ్రుత్యా కృతః. సర్వక్రియాకారకఫలోపమర్దస్వరూపాయాం చ విద్యాయాం సత్యాం సహకారిత్వేనావిద్యాయా అనుపపత్తిలక్షణశ్చ విరోధస్తైర్న విజ్ఞాతో, వ్యాసవాక్యం చ తైర్న శ్రుతం,. కర్మవిద్యాస్వరూపయోర్విద్యావిద్యాత్మకయోః ప్రతికూలవర్తనం విరోధః. * యదిదం వేదవచనం కురు కర్మ త్యజేతి చ| కాం గతిం విద్యయా యాన్తి కాం చ గచ్ఛన్తి కర్మణా | ఏతద్వై శ్రోతుమిచ్ఛామి తద్భవాన్ ప్రబ్రవీతు మే! ఏతావన్యోన్యవైరూప్యే వర్తేతే ప్రతికూలతః ఇత్యేవం పృష్టస్య ప్రతివచనేన * కర్మణా బధ్యతే జన్తుర్విద్యయా చ విముచ్యతే | తస్మాత్కర్మ న కుర్వన్తి యతయః పారదర్శిన ఇత్యేవమాదివిరోధః ప్రదర్శితః. తస్మాన్న సాధనాన్తరసహితా బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థసాధనం. సర్వవిరోధాత్ సాధననిరపేక్షైవ పురుషార్థసాధనమితి పారివ్రాజ్యం సర్వసాధనసన్న్యాసలక్షణమఙ్గత్వేన విధిత్స్యతే - ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వసాధనమిత్యవధారణాత్, షష్ఠసమాప్తౌ లిఙ్గాచ్చ * కర్మీసన్ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవవ్రాజేతి, మైత్రేయ్యై చ కర్మసాధనరహితాయై సాధనత్వేనామృతత్వస్య బ్రహ్మవిద్యోపదేశాత్, విత్తనిన్దావచనాచ్చ. యది హ్యమృతత్వసాధనం కర్మ స్యాత్- విత్తసాధ్యం పాఙ్క్తం కర్మేతి తన్నిన్దావచనమనిష్టం స్యాత్. యది తు పరిత్యాజయిషితం కర్మ- తతో యుక్తా తత్సాధననిన్దా. కర్మాధికారనిమిత్తవర్ణాశ్రమాదిప్రత్యయోపమర్దాచ్చ * బ్రహ్మ తం పరాదాత్ * క్షత్త్రం తం పరాదాదిత్యాదేః. నహి బ్రహ్మక్షత్త్రాద్యాత్మప్రత్యయోపమర్దే బ్రాహ్మణేనేదం కర్తవ్యం క్షత్త్రియేణేదం కర్తవ్యమితి విషయాభావాదాత్మానం లభతే విధిః. యస్యైవ పురుషస్యోపమర్దితః ప్రత్యయో బ్రహ్మక్షత్త్రాద్యాత్మవిషయః- తస్య తత్ప్రత్యయసన్న్యాసాత్ తత్కార్యాణాం కర్మణాం కర్మసాధనానాం చార్థప్రాప్తస్సన్న్యాసః. తస్మాదాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేన సన్న్యాసవిధిత్సయేదమాఖ్యాయికేయమారభ్యతే. (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) మైత్రేయీం స్వాం భార్యామన్త్రితవాన్ యాజ్ఞవల్క్యో నామ ఋషిః. ఉద్యాస్యన్ - ఊర్ధ్వం యాస్యన్ పారివ్రాజ్యమాశ్రమాన్తరం వై. అరే ఇతి సమ్బోధనం. అహమస్మాత్- గార్హస్థ్యాత్స్థానాత్- ఆశ్రమాదూర్ధ్వం గన్తుమిచ్ఛన్నస్మి- భవామి. అతో హన్తానుమతిం ప్రార్థయామి తే- తవ. కిం చాన్యత్- తవానయా ద్వితీయయా భార్యయా కాత్యాయన్యా అన్తం- విచ్ఛేదం కరవాణి పతిద్వారేణ. యువయోర్మయా సమ్బధ్యమానయోర్యస్సమ్బన్ధ ఆసీత్- తస్య సమ్బన్ధస్య విచ్ఛేదం కరవాణి. ద్రవ్యవిభాగం కృత్వాపి తేన సంవిభజ్య యువాం గమిష్యామి. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధాభిధిత్సయా వృత్తం కీర్తయతి (ఆత్మేత్యేవేతి) కిమిత్యాత్మతత్త్వమేవం జ్ఞాతవ్యం - తత్రాహ (తదేవేతి) ఇత్థం సూత్రితస్య విద్యావిషయస్య వాక్యస్య వ్యాఖ్యానమేవ విషయః- తత్ర విద్యాసాధనం- సాధ్యా ముక్తిరితి సమ్బన్ధః, ముక్తిశ్చ ఫల, మిత్యేతే *తదాత్మానమిత్యాదినా దర్శితే ఇత్యాహ (ఇత్యుపన్యస్తస్యేతి) విద్యావిషయముక్తం నిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తమర్థాన్తరం స్మారయతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) *అన్యోఽసావిత్యాద్యారభ్యావిద్యాయా విషయశ్చ సంసారరూప ఉపసంహృతః * త్రయమిత్యాదినేతి సమ్బన్ధః. సంసారమేవ విశినష్టి (చాతుర్వర్ణ్యేతి) చాతుర్వర్ణ్యం చాతురాశ్రమ్యమితి ప్రవిభాగాదినిమిత్తం యస్య పాఙ్క్తస్య కర్మణః- తస్య సాధ్యసాధనమిత్యేవమాత్మక ఇతి యావత్. తస్యానాదిత్వం దర్శయతి (బీజాఙ్కురవదితి) తమేవ త్రిధా సఙ్క్షిపతి (నామేతి) స చోత్కర్షాపకర్షాభ్యాం ద్విధాభిద్యతే- తత్రాద్యముదాహరతి (శాస్త్రీయ ఇతి) ఉత్కృష్టో హి సంసారస్త్ర్యన్నాత్మభావః శాస్త్రీయజ్ఞానలభ్య ఇత్యర్థః. ద్వితీయం కథయతి (అధోభావశ్చేతి) నికృష్టః సంసారః స్వాభావికజ్ఞానకర్మసాధ్య ఇత్యర్థః. కిమిత్యవిద్యావిషయో వ్యాఖ్యాతః- నహి స పురుషస్యోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ప్రత్యగాత్మైవ విషయః. తస్మిన్ యా బ్రహ్మేతి విద్యా- తస్యామితి యావత్. తార్తీయమర్థమనూద్య చాతుర్థికమర్థం కథయతి (చతుర్థేత్వితి) ఏవం వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అస్యా ఇతి) కిమితి సన్న్యాసో విధిత్స్యతే- కర్మణైవ విద్యాలాభాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) అవిద్యావిషయ ఏవ విషయో యస్యేతి విగ్రహః. తస్మాత్ సన్న్యాసో విధిత్సిత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. నను ప్రకృతం కర్మావిద్యావిషయమపి కిమిత్యాత్మజ్ఞానం తాదర్థ్యేనానుష్ఠీయమానం నోపనయతి- తత్రాహ (అన్యేతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) పాఙ్క్తస్య కర్మణోఽన్యసాధనత్వమేవ కథమధిగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనుష్యేతి) *సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యః కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇతి విశేషితత్వం శ్రుతమేవ విశేషితత్వోక్తిద్వారా స్ఫుటీకృతమితి చకారేణ ద్యోత్యతే. నను బ్రహ్మవిద్యా స్వఫలే విహితం కర్మాపేక్షతే - శ్రౌతసాధనత్వాత్ - దర్శాదివత్. తథా చ సముచ్చయాన్న కర్మసన్న్యాససిద్ధిః- అత ఆహ (నచేతి) కర్మణాం కామ్యత్వేపి బ్రహ్మవిదస్తాని కిన్న స్యురిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిదశ్చేతి) ఇతశ్చ తస్య పుత్రాదిసాధనానుపపత్తిరిత్యాహ (యేషామితి) సముచ్చయపక్షమనుభాష్య శ్రుతివిరోధేన దూషయతి (కేచిత్త్వితి) శ్రుతివిరోధమేవ స్ఫారయతి (పుత్రాదీతి) అవిద్వద్విషయత్వం- శ్రుతం తత్ప్రకరణే శేషాముపదేశాదితి శేషః. కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యత్ర ఆరభ్య యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి చ విద్యావి

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ। యన్నున ఇయంభగోః సర్వా పృథివీ విత్తేనపూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాంజీవితం తథైవ తే జీవితగ్ం స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥ ౩

ఒదయే శ్రుతమితిరాజవా. ఏష విభాగః శ్రుత్యోక్తత్వత్సై-సముచ్చయవాదిభిర్న శ్రుత ఇతిసమ్బన్ధః. న కేవలం శ్రుతివిరోధాదేవ సముచ్చయాసిద్ధిః-కింతు యుక్తివిరోధాచ్చేత్యాహ (సర్వేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థో నఞాసమ్బధ్యతే స్మృతివిరోధాచ్చ సముచ్చయాసిద్ధిరిత్యాహ (వ్యాసేతి) తత్ర ప్రథమం పూర్వోక్తం యుక్తివిరోధం స్ఫుటయతి (కస్మాదితి) ప్రతికూలవర్తనం-నివర్తనం నివర్తకభావః. సమ్ప్రతి స్మృతివిరోధం స్ఫారయతి (యదిద మితి) ప్రసిద్ధం వేదవచనం కురు కర్మ త్యజ్ఞం ప్రతియదిదముపలభ్యతే, నివేకినం ప్రతి చ త్యజేతి,- తత్ర కాం గతిమిత్యాదిః శిష్యస్య వ్యాసం ప్రతి ప్రశ్నః. రస్య బీజమాహ (ఏతావితి) విద్యాకర్మాఖ్యావుపాయౌ పరస్పరవిరుద్ధత్వేవ వర్తేతే - సాక్షిమానత్వే నిరభిమానత్వాదపురస్కారేణ ప్రాతికూల్యాత్. అత స్సముచ్చయానుపపత్తేర్యథోక్తస్య ప్రశ్నస్యసావకాశత్వమిత్యర్థః. ఇత్యేవం పృష్టస్య- భగవతో వ్యాసస్యేతి శేషః. విరోధః - జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయస్యేతి వక్తవ్యం. సముచ్చయానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) కథం తర్హి బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థసాధనమితి- తత్రాహ (సర్వవిరోధాదితి) సర్వస్య- క్రియాకారకఫలభేదాత్మకస్య ద్వైతస్య జాలస్య బ్రహ్మవిద్యయా విరోధాదితి యావత్. ఏకాకినీ బ్రహ్మవిద్యాముక్తిహేతురిత్యస్థితే ఫలితమాహ (ఇతి పారివ్రాజ్యమితి) న కేవలం సన్న్యాసస్య శ్రవణాది పౌష్కల్యదృష్టద్వారేణ విద్యాపరిపాకాఙ్గత్వం శ్రుత్యాదివశాదవగమ్యతే - కిం తు లిఙ్గాదపీత్యాహ (ఏతావదేవేతి) తత్రైవలిఙ్గాన్తరమాహ (పుష్పసమాప్తావితి) ఏతచ్చోభయతః సమ్బధ్యతే. యది కర్మసహితం జ్ఞానం ముక్తిహేతుః- తదాకిమితి కర్మిణః సతో యాజ్ఞవల్క్యస్య పారివ్రాజ్యముచ్యతే. తస్మాత్తత్త్యాగస్తదఙ్గత్వేన విధిత్సిత ఇత్యర్థః. తత్రైవలిఙ్గాన్తరమాహ (మైత్రేయ్యాశ్చేతి) నహి మైత్రేయ్యా భర్తురివ్య క్తకర్మణస్స్వయం కర్మాధికరుముక్తాతి- పతిద్వారమన్తరేణ భార్యాయాస్తదనధికారాత్. తథా చ కర్మశూన్యాయై ముక్తిసాధనత్వేన విద్యోపదేశాత్ కర్మత్యాగస్తదఙ్గత్వేన ధ్వనిత ఇత్యర్థః తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (వి త్తేతి) *కిమహం తేన కుర్యామితి నిన్ద్యతే- అతశ్చ రత్నార్థం కర్మజ్ఞానసహాయత్వేన ముక్తౌ నోపకరోతీత్యర్థః తదేవ వివృణోతి (యదిహీతి) తన్నిన్దావచనమిత్యస్తత చ్ఛబ్దేన విత్తముచ్యతే త్వత్పక్షే హి కథం నిన్దావచనమితి-తత్రాహ (యది త్వితి) బ్రాహ్మణోఽహం క్షత్రియో వాహమిత్యభిమానస్య కర్మానుష్ఠాననిమిత్తస్య నిన్దయా సర్వమిదమాత్మేతి ప్రత్యస్మేశ్రుతేస్తాత్పర్యదర్శనాద్విద్యాఙ్గత్వేన సన్న్యాసో విధిత్సిత ఇత్యాహ (కర్మాధికారేతి) నను జాగ్రతి విధౌ కర్మానుష్ఠానమయుక్తముపహర్తుమిత్యత ఆహ (నహీతి) నను వర్ణాశ్రమాభిమానవతః సన్న్యాసోఽపీష్యతే-స కథం తదభావే-తత్రాహ (యస్యైవేతి) (అగ్ర్యా ప్రవ్రజ్యేతి) ఆవధారణార్థశ్చకారః. ప్రయోజకజ్ఞానవతోఽపి తథా సన్న్యాసాభ్యుపగమాదవిరోధ ఇతిభావః. ఆత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం సన్న్యాసస్య శ్రుతిస్మృతిన్యాయసిద్ధం చేత్ - కిమర్థమియమాఖ్యాయికా ప్రణీయతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) విధ్యపేక్షితార్థవాదసిద్ధ్యర్థమాఖ్యాయికేతి భావః. భార్యామామన్త్ర్య కిం కృతవానితి- తదాహ (ఉద్యాస్యన్నితి) వై శబ్దోఽవధారణార్థః. అస్మాత్ స్థానాదూర్ధ్వం యాస్యన్నేవాహమస్మీతి సమ్బన్ధః. యథోక్తే చ్ఛాన్తరం భార్యయోః కర్తవ్యం దర్శయతి (అత ఇతి) సతి భార్యాద్వైతే సన్న్యాసస్య తదనుజ్ఞాపూర్వకత్వనియమాదితి భావః. కర్తవ్యాన్తరం కథయతి (కిం చేతి) అనయోర్విచ్ఛేదః స్వాభావికోఽస్తి- కిం తత్ర కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పతిద్వారేణేతి) త్వయి ప్రవ్రజితే స్వయమేవావయోర్విచ్ఛేదో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవ్యేతి) విత్తేన సంవిభాగశూన్యత్వే కలహః స్యాదితి న్యాయాదితి భావః. ౧

రం.— అమృతత్వప్రాప్త్యుపాయత్వసర్వజగత్కారణత్వసర్వాత్మత్వాదికల్యాణగుణప్రతిపిపాదయిషయా చతుర్థం బ్రాహ్మణమిదమారభ్యతే. (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) యాజ్ఞవల్క్యస్య మునేర్ద్వౌ భార్యే స్తః-మైత్రేయీ కాత్యాయనీ చేతి. మిత్రాయా అపత్యం మైత్రేయీ. తాం మైత్రేయీం ప్రత్యువాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి) అరే- మైత్రేయి. అహమస్మాత్ స్థానాత్ - గార్హస్థ్యలక్షణాదాశ్రమాత్ ఉద్యాస్యన్నస్మి - ఊర్ధ్వం గన్తుమిచ్ఛన్నస్మి. హన్తేత్యనుకమ్పాయాం. తే- తవ అనయా కాత్యాయన్యా సహ అన్తం - నిశ్చయం. యువయోః కలహశాన్తయే ద్రవ్యవిభాగనిర్ణయం కరవాణీత్యువాచేత్యన్వయః. ౧

శం.— సా- ఏవముక్తా హ ఉవాచ. యత్ - యది. ను ఇతి వితర్కే. మే- మమ ఇయం పృథివీ భగోః - భగవన్ సర్వా - సాగరపరిక్షిప్తా విత్తేన- ధనేన పూర్ణా స్యాత్. కథం- న కథం చ నేతి తేషామర్థః. ప్రశ్నార్థో వా. తేన - పృథివీపూర విత్తసాధ్యేన కర్మణాగ్నిహోత్రాదినాఽమృతా కిం స్యామితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. ప్రత్యువాచ యాజ్ఞవల్క్యః. కథమితి. యది తేషామర్థం- అనుమోదనం నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. ప్రశ్నశ్చేత్- ప్రతివచనార్థం. నైవ స్యా అమృతా. కింతర్హి. యథైవ లోక ఉపకరణవతాం- సాధనవతాం జీవితం సుఖోపాయభోగసమ్పన్నం- తథైవ- తద్వదేవ తవ జీవితం స్యాత్. అమృతత్వస్య తు నాశా మనసాప్యస్తి విత్తేన- విత్తసాధ్యేన కర్మణేతి. ౩

ఆ.— మైత్రేయీ మోక్షమేవాపేక్షమాణా భర్తారం ప్రత్యానుకూల్యమాత్మనో దర్శయతి (సైవమితి) కర్మసాధ్యస్య గృహప్రాసాదాదివన్నిత్యత్వానుపపత్తిరాక్షేపనిదానం. కథంశబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వపక్షే వాక్యం యోజయతి (తేనేతి) కథం తేనేత్యత్ర కథంశబ్దేన * కిమహం

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవా న్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి॥ ౩

‡ స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నః సతీ ప్రియం భాషస ఏహ్యాస్స్వ వ్యాఖ్యాస్యా మి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౪

తేనేత్యత్ర కింశబ్దముపాదాయ వాక్యం యోజనీయం- విత్తసాధ్యస్య కర్మణోఽమృతత్వసాధనత్వమత్రాసిద్ధమితి ప్రకారప్రశ్నస్యావకాశాభావాదిత్యర్థః. మునిరపి భార్యాహృదయాభిజ్ఞః సన్ముముక్షుత్వాన్నాక్షేపం ప్రశ్నం చ ప్రతిపదతీత్యాహ (ప్రత్యువాచేతి) విత్తేన సమృద్ధమాత్మత్వాదిభోగోపకరణం కించిత్తద్ రమణీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) ౨

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయీతి) సా మైత్రేయీ తం మునిం ప్రత్యాహేత్యర్థః. కిమితి. (యన్నుమ ఇయం భగోస్సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితి) హే భగోః ॥ సమ్బుద్ధౌ విధిః ప్లుతభవన్భగవదఘవతామోచ్చావస్యేతి ఓత్వం. రుత్వం. విసర్గశ్చ. హే భగవన్. సర్వాపీయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా యత్ - యది మే - మమ స్యాత్ - ఏతం వదా స్యాదిత్యర్థః. తదా తేన- విత్తేన కథం - కథఞ్చిదప్యమృతా స్యాం న- సంసారాన్ముక్తా స్యాం కిమిత్యర్థః. ఇత్యేవం ప్రశ్నే (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది) స యాజ్ఞవల్క్యో నేత్యువాచ హ. విత్తేన త్వం సంసారాన్ముక్తా న స్యాః ఇతి హ- నిశ్చితమాహేత్యర్థః తర్హి విత్తేన కిం స్యాదిత్యత్రాహ (యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితం స్యాదితి) ఉపకరణవతాం- భోగసాధనవతాం జీవితం - సుఖజీవనం యథా సిధ్యతి - తథైవ తే భోగోపకరణవిత్తవత్యాః జీవితం సుఖేన జీవనం పరం లభ్యత ఇత్యర్థః. యథా విత్తేనైహికసుఖం లభ్యతే - తథా మోక్షసుఖమపి కిం న లభ్యత ఇతి స్పృచ్ఛన్తీం పునః ప్రత్యాహ (అమృతత్వస్య త్వితి) తు శబ్దో మోక్షస్య ॥ నాన్యః పన్థా ఇత్యాది శ్రుతిసిద్ధం జ్ఞానైకసాధ్యత్వమాహ. అమృతత్వస్య - మోక్షస్య విత్తేన సాధనేన ప్రాప్యత్వాశాపి నాస్తీత్యర్థః మోక్షస్య విత్తప్రాప్యత్వసంభావనాపి నాస్తీతి యావత్. ౨

శం.— సా హోవాచ మైత్రేయీ- ఏవముక్తా ప్రత్యువాచ మైత్రేయీ. యద్యేవం- యేనాహం నామృతా స్యాం- కిమహం తేన - విత్తేన కుర్యాం. యదేవ భగవాన్ కేవలమమృతత్వసాధనం వేద- తదేవామృతత్వసాధనం మే- మహ్యం బ్రూహి. ౩

ఆ.— విత్తస్యామృతత్వసాధనత్వాభావమధిగమ్య తస్మిన్నాస్థాం త్యక్త్వా ముక్తిసాధనమాత్మజ్ఞానమాత్మానం జ్ఞాతుం వక్తుం నియుఙ్క్తే సా బ్రూతే (సా హేతి) ౩

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి) సా మైత్రేయీ ప్రత్యువాచ హ. అహో స్త్రీయా విత్తత్యాగేన మోక్షసాధనాపేక్షేతి భావః. కిమితి. మమామృతత్వప్రాప్త్యనుపాయభూతేన విత్తేనాహం కిం కరిష్యామీతి. తర్హి కిం తవాపేక్షితం- తత్రాహ (యదేవేతి) భగవాన్యదమృతత్వప్రాప్త్యుపాయం వేద- తదేవ మే బ్రూహీత్యర్థః. ౩

శం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏవం విత్తసాధ్యేఽమృతత్వసాధనే ప్రత్యాఖ్యాతే యాజ్ఞవల్క్యః స్వాభిప్రాయసమ్పత్తౌ తుష్ట ఆహ- స హోవాచ. ప్రియా- ఇష్టా. బత ఇత్యనుకమ్పాహ. అరే- మైత్రేయి. నః- అస్మాకం పూర్వమపి ప్రియా సతీ - భవతీ ఇదానీం ప్రియమేవ- చిత్తానుకూలం భాషసే. ఏహి. ఆస్స్వ- ఉపవిశ. వ్యాఖ్యాస్యామి - యత్తే - తవేష్టమమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం కథయిష్యామి. వ్యాచక్షాణస్య తు మే- మమ వ్యాఖ్యానం కుర్వతో నిదిధ్యాసస్వ- వాక్యాన్యర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛేతి. ౪

ఆ.— భార్యాపేక్షితం మోక్షోపాయం వివక్షుస్తామాదౌ స్తౌతి (స హేత్యాదినా) విత్తేన సాధ్యం- కర్మ. తస్మిన్నమృతత్వసాధనే శఙ్కితే ॥ కిమహం తేన కుర్యామితి భార్యయాపి ప్రత్యాఖ్యాతే సతీతి యావత్. స్వాభిప్రాయానుసారి కర్మ ముక్తిహేతురితి - తస్య భార్యాద్వారాపి సమ్పత్తౌ సత్యామిత్యర్థః. ౪

రం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నః సతీ ప్రియం భాషస ఇత్యాది) ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తాం ప్రత్యువాచ. కిమితీత్యత్రాహ (ప్రియేతి) బత ఇత్యనుకమ్పాయాం. అరే మైత్రేయి. త్వం సతీ- సాధ్వీ చ సతీ, నః- అస్మాకం ప్రియా - అనుకూలా చ సతీ, ప్రియం- మనోఽనుకూలం వాక్యం భాషసే. ఇతి తాం ప్రశస్యాత్యాదరేణాహ (ఏహ్యాస్స్వేతి) ఏహి- ఇహ ఆగచ్ఛ. ఆస్స్వ- మత్సమీపే ఉపవిశ. ఇతి సభక్తిసాధ్వసాం తాం సమీపోపవేశనేనానుజ్ఞాయాహ (వ్యాఖ్యాస్యామీతి) తే- అమృతత్వోపాయం తవాపేక్షితం వ్యాఖ్యాస్యామి- వక్ష్యామి. కిం తు వ్యాచక్షాణస్య- వ్యాఖ్యానం కుర్వతో మే- మమ వాక్యాని నిదిధ్యాసస్వ- అర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛ. యద్వా - వ్యాచక్షాణస్య తు మే ముఖం నిదిధ్యాసస్వ- నిధ్యానం- అవలోకనం, అవలోకితుమిచ్ఛ. అవలోకయేతి యావత్. ఇతి శబ్దో వాక్యావసానే. ఏవముక్తా మైత్రేయీ సావధానా సతీ స్వస్య శ్రవణావధానం జ్ఞాపయితుమాహ (బ్రవీతు మే భగవానితీతి) స్పష్టోఽర్థః.

‡ నిదిధ్యాసస్వేతి బ్రవీతు మే భగవానితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— స హోవాచ న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతి న వా అరే జాయాయై కామాయ జాయా ప్రియా భవత్యాత్మనస్తు కామాయ జాయా ప్రియా భవతి । న వా అరే పుత్రాణాం కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే విత్తస్య కామాయ విత్తం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ విత్తం ప్రియం భవతి। న వా అరే బ్రహ్మణః కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవతి। న వా అరే క్షత్రస్య కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవతి న వా అరే లోకానాం కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే దేవానాం కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే భూతానాం కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్తి। న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదగ్ం సర్వం విదితం॥ ౫

శం.— స హోవాచ - అమృతత్వసాధనం వైరాగ్యముపదిదిక్షుః. జాయాపతిపుత్రాదిభ్యో విరాగముత్పాదయతి తత్సన్న్యాసాయ. (న వై) వైశబ్దః ప్రసిద్ధస్మరణార్థః ప్రసిద్ధమేవ తల్లోకే. పత్యుః- భర్తుః కామాయ - ప్రయోజనాయ జాయాయాః పతిః ప్రియో న భవతి. కిం తర్హి. ఆత్మనస్తు కామాయ- ప్రయోజనాయైవ భార్యాయాః పతిః ప్రియో భవతి. తథా (న వా అరే జాయాయై ఇత్యాది) సమానమన్యత్. న వా అరే పుత్రాణాం. న వా అరే విత్తస్య. న వా అరే బ్రహ్మణః. న వా అరే క్షత్రస్య న వా అరే లోకానాం న వా అరే దేవానాం. న వా అరే భూతానాం. న వా అరే సర్వస్య. పూర్వం పూర్వం యథాసన్నం ప్రీతిసాధనే వచనం తత్ర తత్రేష్టతరత్వాద్వైరాగ్యస్య. సర్వగ్రహణముక్తానుక్తార్థం. తస్మాల్లోకప్రసిద్ధమేతత్- ఆత్మైవ ప్రియః- నాన్యత్. తదేతత్ప్రేయః పుత్రాదిత్యుపన్యస్తం- తస్యైతద్వ్యాచిఖ్యాసునీయం ప్రపఞ్చితం. తస్మాదాత్మప్రీతిసాధనత్వాద్గౌణీ అన్యత్ర ప్రీతిః- ఆత్మన్యేవ ముఖ్యా. తస్మాదాత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః- దర్శనార్హః. దర్శనవిషయమాపాదయితవ్యః. శ్రోతవ్యః- పూర్వమాచార్యతః ఆగమతశ్చ. పశ్చాన్మన్తవ్యః- తర్కతః. తతో నిదిధ్యాసితవ్యః - నిశ్చయేన ధ్యాతవ్యః. ఏవం హ్యసౌ దృష్టో భవతి శ్రవణమనననిదిధ్యాసనసాధనైర్నిర్వర్తితైః. యదైకత్వమేతాన్యుపగతాని- తదా సమ్యగ్దర్శనం బ్రహ్మైకత్వవిషయం ప్రసీదతి- నాన్యథా శ్రవణమాత్రేణ. యద్బ్రహ్మక్షత్రాదికర్మనిమిత్తం వర్ణాశ్రమాదిలక్షణమాత్మన్యవిద్యయాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయం క్రియాకారకఫలాత్మకమవిద్యాప్రత్యయవిషయం రజ్జ్వామివ సర్పప్రత్యయః- తదుపమర్దనార్థమాహ- ఆత్మని ఖల్వరే- మైత్రేయి. దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితం భవతి. ౫

ఆ.— అమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం వివక్షితం చేత్- * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదివక్తవ్యం - కిమితి న వా అరే పత్యురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) ఉవాచ- జాయాదీనామాత్మార్థత్వేన ప్రియత్వం, మాత్మనశ్చానౌపాధికప్రియత్వేన పరమానన్దత్వం, మితి శేషః. ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (న వా ఇతి) కిం తన్నిపాతేన స్మార్యతే- తదాహ (ప్రసిద్ధమితి) యథోక్తక్రమే నియామకమాహ (పూర్వం పూర్వమితి) యద్యదాసన్నం ప్రీతిసాధనం- తత్తదసతి క్రమ్యతస్మిన్విషయే పూర్వం పూర్వం వచనమితి యోజనా. తత్ర హేతుమాహ (తత్రేతి) న వా అరే సర్వస్యేత్యయుక్తం- పత్యాదీనాముక్తత్వాదంశేన పునరుక్తిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగ్రహణమితి) ఉక్తవదనుక్తానామపి గ్రహణం కర్తవ్యం- న చ సర్వే విశేషతో గృహీతుం శక్యన్తే - తేన సామాన్యార్థం సర్వపదమిత్యర్థః. సర్వపర్యాయేణ సిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) నను త్వత్తీయే ప్రియత్వమాత్మన ఆఖ్యాతం- తదేవాత్రాపి కథ్యతే చేత్ పునరుక్తిస్స్యాత్- తత్రాహ (తదేతదితి) అథోపన్యాసవివరణాభ్యాం ప్రీతిరాత్మన్యేవేత్యయుక్తం- పుత్రాదావపి తద్దర్శనాత్. అత ఆహ (తస్మాదితి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రీత్యాస్పదత్వేన పరమానన్దత్వమభిధాయోత్తరవాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్మాదిత్యాదినా) కథం పునరిదం దర్శనముత్పద్యతే- తత్రాహ (శ్రోతవ్య ఇతి) శ్రవణాదీనామన్యతమేనాత్మజ్ఞానలాభాత్కిమితి సర్వేషామధ్యయనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) విధ్యనుసారిత్వమేవం శబ్దార్థః. శ్రుతత్వావిశేషాద్వికల్పహేత్వభావాచ్చ సమస్తైరేవాత్మజ్ఞానం జాయతే చేత్- తేషాం సమప్రధానత్వమాగ్నేయాదివదాపతేదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) శ్రవణస్య ప్రమాణవిచారత్వేన ప్రధానత్వాదఙ్గిత్వం- మనననిదిధ్యాసనయోస్తు తత్కార్యప్రతిబన్ధప్రధ్వంసిత్వాదఙ్గత్వమిత్యఙ్గాఙ్గిభావేన యదా శ్రవణాదీన్యసకృత్తదనుష్ఠానేన సముచ్చితాని- తదా సామగ్రీపౌష్కల్యాత్తత్త్వజ్ఞానం ఫలశిరస్కం సిధ్యతి. మననాద్యభావే శ్రవణమాత్రేణ నైవ తదుపపద్యతే - మననాదినా ప్రతిబన్ధాప్రధ్వంసే వాక్యస్య ఫలవజ్జ్ఞానజనకత్వాయోగాదిత్యర్థః. పరామర్శవాక్యతాత్పర్యమాహ (యదిత్యాదినా) కర్మనిమిత్తం బ్రహ్మక్షత్రాది. తదేవ వర్ణాశ్రమావస్థాదిరూపం, ఆత్మన్యవిద్యయారోపితస్య ప్రత్యయః- మిథ్యాజ్ఞానం. తస్య విషయతయా స్థితం, క్రియాద్యాత్మకం. తదుపమర్దనార్థమాహేతి సమ్బన్ధః. అవిద్యాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయమిత్యేతదేవ వ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) అవిద్యాజనితప్రత్యయవిషయత్వే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామితి) ౫

§ సర్వం విదితం భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౪౦.— ఏవముపసన్నాయైమైత్రేయ్యై యాజ్ఞవల్క్యో మోక్షోపాయం బ్రహ్మోపాసన ముపదేష్టుమారభత ఇత్యాహ (స హోవాచేతి) కిమితి. (న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యాది) అత్రామృతత్వార్థిన్యై మైత్రేయ్యై అమృతత్వ సాధనదర్శనవిషయతయా ఆత్మైవ ద్రష్టవ్య ఇత్యుపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మైవేత్యవశ్యమభ్యుపేయః- * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి। నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యత ఇతి తస్యైవ పరమాత్మదర్శనస్య మోక్షసాధనత్వావగమాత్. * బ్రహ్మ తం పరాదాదిత్యాదినా తస్యాత్మనస్స ర్వాత్మత్వకథనాత్, * ఆత్మనో వా అరే దర్శనేనేత్యాదినా తజ్జ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యాభిధానేన సర్వోపాదానత్వప్రతిపాదనాత్, ప్రాచీనే ప్రకరణే ప్రస్తుతస్యా ఉపదిశ్యమానఆత్మా పరమాత్మేతి సిద్ధం. అమృతత్వోపపాదకస్యాస్య సన్దర్భస్య యథా పరమాత్మపరత్వం స్యాత్ - తథాఽర్థో వర్ణనీయ ఇతి సిద్ధం. అతోఽస్య వాక్యస్యాయమర్థః- న వా ఇత్యత్ర వైశబ్దోఽవధారణే నైవేత్యర్థః. పత్యుః కామాయ- కామః- సఙ్కల్పః. కామాయ-సఙ్కల్పాయ. సఙ్కల్పం సఫలీకర్తుమిత్యర్థః. * క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ. తథా చ అరే- హే మైత్రేయి. పత్యుః ప్రియత్వం అహమస్యాః ప్రియస్స్యామితి పతిసఙ్కల్పసాఫల్యాయ నైవ భవతి నవా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యస్యార్థః జాయాయాం పతి పత్యుః ప్రియత్వం పతి సఙ్కల్పాయ త్తం న భవతి యావత్ వేదాధ్యయనసంసఫలీకర్తుం యజ ఇత్యుక్తే న వేదాధ్యయనస్య యజ్ఞఫలమితి హీనీ ఇత్యత్ర- ఏవం సఙ్కల్పసాఫల్యాయ ప్రియత్వమిత్యుక్తే సఙ్కల్పాయ త్తం ప్రియత్వమితి నిష్పన్నం పతిశ్చాహమస్యా జాయాయాః ప్రియస్స్యామితి పతి స్సఙ్కల్పయన్నపి న సతస్యాః ప్రియో భవతి- కిం త్వాత్మనః కామాయ పతిః సత్యాః ప్రియో భవతి పత్యుః ప్రియత్వమాత్మనః కామాయ పరమాత్మనస్సఙ్కల్పాత్ పతిః పత్యాః ప్రియో భవతీత్యర్థః. ఆత్మశబ్దస్య పరమాత్మవిషయత్వం ప్రతిపాదితం ప్రాక్. స్యాత్ త్వేతి పరమాత్మైవోచ్యతే- ప్రకరణాత్ స్యాత్స్వ తదిచ్ఛపరమాత్మా పరమాత్మా యస్య ప్రియో భవతీత్యత్ర కర్మానుగుణం సఙ్కల్పయతి- స తస్య ప్రియో భవతీతి వాక్యార్థః. అత్రాపి కామాయ ఇత్యత్ర పూర్వవచ్చతుర్థీ ఏవము ఇతరత్రాపి వాక్యాస్వార్థో ద్రష్టవ్యః. బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇత్యర్థః. క్షత్రం- క్షత్రియ ఇత్యర్థః. లోకాః-స్వర్గాద్యా ఇత్యర్థః దేవాః-ఉపాస్యదేవతా ఇత్యర్థః తతః కిమిత్యత్రాహ (ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి) తస్మాత్పతిజాయాదీనాం ప్రియత్వస్య యత్సఙ్కల్పాయత్తం - తస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాయ పరమాత్మా ద్రష్టవ్యః. స హి పరమాత్మా దర్శనేన ప్రసన్నస్సన్ తద్దర్శనరూప బ్రహ్మవిద్యానుష్ఠానే జాయాదిషు తత్ప్రీతిస్వియత్ప్రియత్వా పాదకపుత్రాపుత్యాత్మక భగవత్సఙ్కల్పో పరమేకస్య ప్రసిద్ధనివృత్తేస్స్వోపాసనాయసిద్ధుశస్యాతస్వైర్యణ సర్వేషామపి వస్తూనాం పతిజాయాదివత్తతోఽధికం వా ప్రియత్వమాపాదయితుం శక్నోతి. మోక్షదశాయామనుకూల్యప్రతికూల్యవిభాగరహితం సర్వశరీరకం సవిభూతికం బ్రహ్మానన్దరూపం తత్ప్రీసాదాదేవ తదుపాసకోనుభవతీతి తత్ప్రసాదసిద్ధ్యర్థం సవిశేష పరమాత్మోపాస్య ఇతి ఫలితోఽర్థః * న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం। సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి శ్రవణాదితి భావః. అత్రోపాస్యస్య పరత్వేన అధీతవేదః పురుషః ప్రధానజనకదర్శనాత్ పస్నిత్ యాయస్వయమేవ గురుముఖాన్న్యాయయుక్తార్థగ్రహణలక్షణ శ్రవణే ప్రవర్తత ఇతి శ్రవణస్య ప్రాప్తత్వాచ్ఛ్రోతవ్య ఇత్యస్యానువాదః. న్యాయస్యైవమేవతియ క్తిఖిర్షా తాత్వప్రతిష్ఠాపనలక్షణమననస్య శ్రవణప్రతిష్ఠార్థతయా ప్రాప్తత్వాన్మన్తవ్య ఇతి చానువాదః. అతోఽనవరతభావనారూపం ధ్యానమేవ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి విధీయతే. ఉపాయవశాత్ ప్రభృతి భగవద్ధ్యానస్యాసమానత్వసూచనాయ నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యసన సపదేన నిర్దేశః. అత్ర * న్యృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి ధ్యానస్యైవ మోక్షం ప్రత్యవ్యవహిత హేతుత్వశ్రవణాత్ * క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావర ఇతి దర్శనస్యాపి మోక్షావ్యవహితకారణత్వశ్రవణాత్ ఉభయోరేకార్థత్వస్యావశ్యకత్వాత్, చాక్షుషజ్ఞానవాచితయా దృశిధాతోశ్చాక్షుషజ్ఞానస్య చ * న చక్షుషా గృహ్యత ఇత్యచాక్షుషజ్ఞానవేద్యే బ్రహ్మణి పథాతుమసమ్భవాత్, ద్రష్టవ్య ఇతి దర్శనశబ్దేన ఉపచారాత్ దర్శనసమానాకారమితి విశదతమజ్ఞానమభిధీయతే. తతశ్చ ద్రష్టవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాభ్యాం దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టం ధ్యానం విధీయతే- * అగ్నాయం వృణీతేఏకం వృణీతే ద్వౌ వృణీతే త్రీన్ వృణీతే న చతురో వృణీతే న పఞ్చాతి వృణీత ఇత్యత్రాగ్నేయం వృణీతే త్రీన్వృణీత ఇత్యాభ్యాం త్రిత్వవిశిష్టార్షేయవరణవిధానవదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవం విహితస్య దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టవిశదతమనిదిధ్యాసనస్య కిం ఫలమిత్యత్రాహ (మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదం సర్వం విదితం భవతీతి) అత్ర వాక్యే విజ్ఞానశబ్దో నిదిధ్యాసనపరః- ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి స్థానప్రమాణాత్. వైశబ్దోఽవధారణే. తథా చ తస్మిన్ పరాత్మని శ్రవణమననాభ్యాం దర్శనసమానాకారధ్యానవిషయీకృతే సత్యేవ తత్ప్రసాదాదిదం సర్వం విదితం భవతి- అనుకూలత్వేన విదితం భవతి. సర్వం ప్రియం భవతీతి యావత్. ఆత్మనో దర్శనాత్మకవిజ్ఞానేనైవ నిరతిశయప్రియబ్రహ్మప్రాప్తిర్భవతి- నాన్యేన విత్తాదినేతి వాక్యార్థః. యద్వా - నిదిధ్యాసితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య పరమాత్మనః జగత్కారణత్వే సత్యేవ ధ్యేయత్వసిద్ధిస్స్యాదితి - * కారణం తు ధ్యేయ ఇత్యవధారణాత్. అతస్తస్య జగత్కారణత్వగలక్షణమాహ (ఆత్మనో వా ఇత్యాదినా) ఉపాదానోపాదేయయోరభేదాత్తస్మిన్నాత్మని జ్ఞాతే సర్వం విదితం భవతీత్యర్థః. శ్రవణమతివిజ్ఞానదర్శనాని జ్ఞానావస్థావిశేషాః. అత్ర సర్వమిదమితిశబ్దౌ స్థూలావస్థచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరౌ- సర్వశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ చరాచరవ్యపాశ్రయసకలశబ్దవాచ్యత్వస్య * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాదిత్యత్ర సమర్థితత్వాత్. ఆత్మశబ్దోఽపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరః - తస్య శరీరప్రతిసమ్బన్ధినిరూఢత్వాత్, తాదర్థ్యాత్సూక్ష్మచిదచితోశ్శరీరత్వేన ప్రవేశాత్,. అతస్తయోరాత్మసర్వపదార్థయోరభేదాదాత్మవిజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞాతమిత్యుపపద్యతే. అనేన జగదుపాదానత్వముక్తం భవతి. అత్ర నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్త్వా సర్వోపాదానత్వకథనాత్ జగత్కారణత్వం సకలపరవిద్యానుయాయీత్యుక్తం భవతీతి వదన్తి. ౫

———

ఉ.— బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్రం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః క్షత్రం
వేద లోకాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద భూ
తాని తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్ర
హ్మేదం క్షత్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమాని భూతానీదగ్ం సర్వం యదయమాత్మా॥ ౬
స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన
దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౭

శం.— నను కథమన్యస్మిన్ విదితేఽన్యద్విదితం భవతి. నైష దోషః- న హ్యాత్మవ్యతిరేకేణాన్యత్కించిదస్తి. యద్యస్తి- న తద్విదితం స్యాత్. న త్వన్యదస్తి- ఆత్మైవ తు సర్వం. తస్మాత్సర్వమాత్మని విదితే విదితం స్యాత్. కథం పునరాత్మైవ సర్వమితి. ఏతచ్ఛ్రావయతి - బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిః తం పురుషం పరాదాత్ - పరాదధ్యాత్, పరాకుర్యాత్. కం. యోఽన్యత్రాత్మనః- ఆత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ. ఆత్మైవ న భవతీయం బ్రాహ్మణజాతిరితి తాం యో వేద- తం పరాదధ్యాత్సా బ్రాహ్మణజాతిరనాత్మస్వరూపేణ మాం పశ్యతీతి- పరమాత్మా హి సర్వేషామాత్మా. తథా- క్షత్రం- క్షత్రియజాతిః. తథా- లోకా దేవా భూతాని సర్వమిదం బ్రహ్మేతి. యాన్యనుక్రాన్తానీదం బ్రహ్మ- ఇదం క్షత్రమిత్యాదీని- సర్వాణ్యాత్మైవ- యదయమాత్మా- యోఽయమాత్మా ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్య ఇతి ప్రకృతః. యస్మాదాత్మనో జాయతే, ఆత్మన్యేవ లీయతే, ఆత్మమయం చ స్థితికాలే,- ఆత్మవ్యతిరేకేణాగ్రహణాదాత్మైవ సర్వం. ౬

ఆ.— ఆత్మని విదితే సర్వం విదితమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) దృష్టవిరోధం నిరాచష్టే (నైష దోష ఇతి) ఆత్మని జ్ఞాతే జ్ఞాతమేవ సర్వం తతోఽర్థాన్తరస్యాభావాదిత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (యదీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముదాహృత్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) పురుషం విశేషతో జ్ఞాతుం ప్రశ్నముపన్యస్య ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (కమిత్యాదినా) పరాకరణే పురుషస్యాపరాధిత్వం దర్శయతి (అనాత్మేతి) పరమాత్మాతిరేకేణ దృశ్యమానామపి బ్రాహ్మణజాతిం స్వస్వరూపేణ పశ్యన్నపరాధీ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఇదం బ్రహ్మేత్యుత్తరవాక్యానువాదః. తస్య వ్యాఖ్యానం (యాన్యనుక్రాన్తానీత్యాది) ఆత్మైవ సర్వమిత్యేతత్ప్రతిపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్థితికాలేఽపి తస్మాదాత్మైవ సర్వం- తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాదితి యోజనా. ౬

రం.— నను కథమాత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్ - జగతస్తద్భిన్నత్వాదిత్యాశఙ్క్య సర్వాత్మత్వమేవాహ (బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేదేత్యాదినా) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణవర్గః. క్షత్రాదిసహపాఠాత్. యస్త్వధికారీ బ్రాహ్మణవర్గమాత్మనోఽన్యత్ర- పరమాత్మనోఽన్యత్ర స్థితం. న తు పరమాత్మని స్థితం. అపరబ్రహ్మాత్మకం. స్వనిష్ఠం వేద- జానీయాత్, తం బ్రహ్మ- స బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ పరాదాత్- పరాకుర్యాత్. అభిభవేత్. ఆత్మనోఽన్యత్వేన- అబ్రహ్మాత్మకత్వేనావగతో బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ తం తథావగన్తారం సంసారయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అతః సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వమేవ స్వరూపమిత్యుక్తం భవతి- అబ్రహ్మాత్మకత్వస్య ప్రతిపత్తేః సంసారహేతుత్వోక్త్యా మిథ్యాజ్ఞానత్వం నిర్ధారితమితి ద్రష్టవ్యం. క్షత్రం- క్షత్రియవర్గః. లోకాః- భూస్స్వర్గాదిలోకాః. దేవాః- ఆరాధ్యాస్తత్తల్లోకప్రాపకా దేవతాః. భూతాని - అచిత్సంసృష్టచేతనవర్గః. ఇతరః స్పష్టార్థః. ననూక్తరీత్యా సర్వస్య బ్రహ్మధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వే బ్రహ్మాత్మకస్య శరీరభూతస్య జగతశ్శరీరభూతబ్రహ్మవేద్యతయాఽభిన్నత్వేన తథావిధబ్రహ్మజ్ఞానేన సర్వజ్ఞానాసంభవాత్ తస్మిన్విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితమితి సిద్ధాన్తో నోపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్య సర్వస్యాపి తచ్ఛరీరత్వేన శరీరవాచినాం చ శబ్దానాం శరీరిపర్యన్తత్వాత్ ఇదం సర్వమితి శబ్దాభ్యామన్యైరపి శబ్దైస్తచ్ఛరీరకం బ్రహ్మైవాభిధీయత ఇతి సర్వశరీరిణి బ్రహ్మణి జ్ఞాతే తచ్ఛరీరభూతతయా తదన్తర్గతం చ సర్వమిదం జ్ఞాతం భవత్యేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఇదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిత్యాది) అయమాత్మేతి యదుక్తం బ్రహ్మ- తదేవ బ్రహ్మక్షత్రలోకదేవాదిసర్వరూపం సర్వశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. తతశ్చాత్మని విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితం భవతి - ఏతత్సర్వశరీరకం బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యర్థ ఉపపద్యత ఇతి భావః. ౬

శం.— కథం పునరిదానీమిదం సర్వమాత్మైవేతి గృహీతుం శక్యతే. చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్ర చిత్స్వరూపతైవేతి గమ్యతే. తత్ర దృష్టాన్త ఉచ్యతే. యత్స్వరూపవ్యతిరేకేణాగ్రహణం యస్య- తస్య తదాత్మత్వమేవ లోకే దృష్టం. స యథా- స ఇతి దృష్టాన్తో లోకే యథా. దున్దుభేః- భేర్యాదేర్హన్యమానస్య- తాడ్యమానస్య దణ్డాదినా న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాన్ - బహిర్భూతాఞ్ఛబ్దవిశేషాన్. దున్దుభిశబ్దసామాన్యాన్నిష్క్రాన్తాన్ దున్దుభిశబ్దవిశేషాన్న శక్నుయాద్గ్రహణాయ- గృహీతుం. దున్దుభేస్తు గ్రహణేన- శబ్దసామాన్యవిశేషణత్వేన దున్దుభిశబ్దా ఏత ఇతి శబ్దవిశేషా గృహీతా భవన్తి- దున్దుభిశబ్దసామాన్యవ్యతిరేకేణాభావాత్తేషాం. దున్దుభ్యాఘాతస్య వా- దున్దుభేరాహననం- ఆఘాతః. దున్దుభ్యాఘాతవిశిష్టస్య శబ్దసామాన్యస్య గ్రహణేన తద్గతా విశేషా గృహీతా భవన్తి- న తు త ఏవ నిర్భిద్య గృహీతుం శక్యన్తే- విశేషరూపేణాభావాత్తేషాం. తథా ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ స్వప్నజాగరితయోర్న కశ్చిద్వస్తువిశేషో గృహ్యతే- తస్మాత్ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావో యుక్తస్తేషాం. ౭

ఆ.— స్థిత్యవస్థాయాం సర్వస్యాత్మమాత్రత్వం జ్ఞాతుమశక్యం- జ్ఞాపకాభావాదిత్యాక్షిపతి (కథం పునరితి) ఘటః స్ఫురతీత్యాదిప్రత్యయమాశ్రిత్య పరిహరతి (చిన్మాత్రేతి) స యథా దున్దుభేరిత్యాదివాక్యమవతారయతి (తత్రేతి) సర్వత్ర చిదతిరేకేణాసత్త్వం సమ్యగర్థః. దృ

ఉ.— ¶ స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ శఙ్ఖస్య తు గ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౮

స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ వీణాయై తు గ్రహణేన వీణావాదస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౯

ష్టాన్తే వివక్షితం సఙ్క్షిపతి (యత్స్వరూపేతి) దున్దుభిదృష్టాన్తమాదాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (స యథేత్యాదినా) శబ్దవిశేషానేవ విశదయతి (దున్దుభీతి) కథం తర్హి దున్దుభిశబ్దవిశేషాణాం గ్రహణం- తదాహ (దున్దుభేస్త్వితి) దున్దుభిశబ్దసామాన్యస్యేతి యావత్. ఉక్తేऽర్థే దున్దుభ్యాఘాతస్యేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (దున్దుభ్యాఘాతస్యేతి) వాశబ్దార్థమాహ (తద్గతా విశేషా ఇతి) ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (నత్వితి) వివక్షితం దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథేతి) తత్రైవ వస్తువిశేషగ్రహణసమ్భావనామభిప్రేత్య స్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం. ౭

రం.— ఏవం జగత్కారణత్వవిశిష్టపరమాత్మోపాసనాం విధాయ ఉపాసనోపకరణభూతమనః ప్రభృతికరణనియమనమాహ (స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీత ఇతి) దున్దుభేరిత్యనాదరే షష్ఠీ. గ్రహణశబ్ద ఇహ నిరోధపరః- ఉపాదాననిరోధయోర్ద్వయోరపి గ్రహణశబ్దవాచ్యత్వాత్. యథా గృహీతాని పుష్పాణి- గృహీతశ్చోర ఇతి. స యథా - సదృష్టాన్తో యథేత్యర్థః దున్దుభేర్హన్యమానస్య- దున్దుభౌ హన్యమానే బాహ్యాఞ్ఛబ్దాన్ తతో బహిర్నిస్సరతశ్శబ్దాన్ గ్రహణాయ న శక్నుయాత్- న నిరోద్ధుం శక్నుయాదిత్యర్థః. కథం తర్హి నిరుణద్ధీత్యత్రాహ (దున్దుభేస్త్వితి) కింతు ఆహన్యమానం దున్దుభిమనుపేత్య దున్దుభేర్గ్రహణేన- శబ్దనిస్సరణాధారభూతదున్దుభినిరోధేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా- తదాహన్తృపురుషస్య నిరోధేన వా శబ్దో గృహీతః- భేర్యా నిస్సరన్తశ్శబ్దా నిరుధ్యన్త ఇత్యర్థః. దున్దుభ్యాఘాతస్యేతి కర్తరి క్తః. భేరీదణ్డయోరన్యతరనిరోధేన తత్సంయోగనిరోధద్వారా భేరీశబ్దా యథా నిరుధ్యన్తే - ఏవమిన్ద్రియేషు విషయగణేష్వాప్రియమాణేషు బాహ్యార్థానుభవో దుర్నిరోధః- తస్మాద్విషయాపసరణేన వా ఇన్ద్రియనిరోధేన వా విషయేన్ద్రియసంయోగనిరోధద్వారా పరమాత్మసాక్షాత్కారవిరోధిబాహ్యార్థజ్ఞానం నిరుధ్యత ఇత్యర్థః. ఏవం నిరుధ్య నిదిధ్యాసితవ్యో ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్తం దర్శనసమానాకారావిచ్ఛిన్నపరమాత్మస్మృతిసన్తానం సాధయేదితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— తథా- స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య- శబ్దేన సంయోజ్యమానస్య. ఆపూర్యమాణస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాదిత్యేవమాది పూర్వవత్. ౮

ఆ.— తథా- దున్దుభిదృష్టాన్తవదితి యావత్. శఙ్ఖస్య తు గ్రహణేనేత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. *దున్దుభేస్తు గ్రహణేనేత్యాదివాక్యం దృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) ౮

రం.— (శఙ్ఖధ్మానస్యేతి) నన్ద్యాదిత్వాత్కర్తరి ల్యుః శఙ్ఖధ్మాతురిత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— తథా- వీణాయై వాద్యమానాయై- వీణాయా వాద్యమానాయాః. అనేకదృష్టాన్తోపాదానమిహ సామాన్యబహుత్వఖ్యాపనార్థం. అనేకే హి విలక్షణాశ్చేతనాచేతనరూపాః సామాన్యవిశేషాః- తేషాం పారమ్పర్యగత్యా యథైకస్మిన్మహాసామాన్యేऽన్తర్భావః- తథా ప్రజ్ఞానఘనే. కథం ను ప్రదర్శయితవ్య ఇతి. దున్దుభిశఙ్ఖవీణాశబ్దసామాన్యవిశేషాణాం యథా శబ్దత్వే ఏవం స్థితికాలే తావత్సామాన్యవిశేషావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మైకత్వం శక్యమవగన్తుం. ౯

ఆ.— తథేతి దృష్టాన్తద్వయపరామర్శః. ఏకేనైవ దృష్టాన్తేన వివక్షితార్థసిద్ధౌ కిమిత్యనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకే హీతి) ఇహేతి జగదుచ్యతే. శ్రుతిర్వా. సామాన్యబహుత్వమేవ స్ఫుటయతి (అనేకే హీతి) తేషాం స్వస్వసామాన్యేऽన్తర్భావేऽపి కుతో బ్రహ్మణి పర్యవసానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) కథమిత్యస్మాత్పూర్వం తథేత్యధ్యాహారః. ఇతి మన్యతే శ్రుతిరితి శేషః. విమతం నాత్మాతిరేకి- తదతిరేకేణాగృహ్యమాణత్వాత్. యద్యదతిరేకేణాగృహ్యమాణం- తత్తదతిరేకి న భవతి- యథా దున్దుభ్యాదిశబ్దాస్తత్సామాన్యాతిరేకేణాగృహ్యమాణా న తదతిరేకేణ సన్తీత్యనుమానం వివక్షన్నాహ (దున్దుభీతి) శబ్దత్వే- అన్తర్భావస్తథా ప్రజ్ఞానఘనే సర్వం జగదన్తర్భవతీతి శేషః. దృష్టాన్తత్రయమవష్టభ్య నిష్కృష్టమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౯

రం.— (స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై ఇత్యాది) అత్ర వీణాయై ఇతి చతుర్థీ షష్ఠ్యర్థే. ఛాన్దసో విభక్తివ్యత్యయః. వీణావాదస్యేతి కర్తరి కః. సర్వం పూర్వవత్. ౯

¶ శఙ్ఖధ్మానస్య వేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

మూ.—— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమావినిశ్చరన్త్యేవంవా అరేఽస్య మహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదోయజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసఇతిహాసఃపురాణంవిద్యాఉపనిషదశ్శ్లోకాఃసూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానానివ్యాఖ్యానాన్యస్యైవైతానిసర్వాణినిశ్వసితాని॥ ౧౦

శం.—— ఏవముత్పత్తికాలే ప్రాగుత్పత్తేర్బ్రహ్మైవేతిశక్యమవగన్తుం. యథాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గధూమాఙ్గారార్చిషాం ప్రాగ్విభాగాదగ్నిరేవేతిభవత్యగ్నేరేకత్వం- ఏవంజగన్నామరూపవికృతం ప్రాగుత్పత్తేః ప్రజ్ఞానఘనఏవేతియుక్తంగ్రహీతుమిత్యేతదుచ్యతే- సయథాఆర్ద్రైధాగ్నేః- ఆర్ద్రైధోభిరిద్ధోగ్నిరార్ద్రైధాగ్నిః. తస్మాదభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమాః-పృథక్- నానాప్రకారం. ధూమగ్రహణంవిస్ఫులిఙ్గాదిప్రదర్శనార్థం. ధూమవిస్ఫులిఙ్గాదయోఽగ్నేర్వినిశ్చరన్తి. ఏవం- యథాయందృష్టాన్తః అరే- మైత్రేయి. అస్య- పరమాత్మనః ప్రకృతస్య మహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతత్- నిశ్వసితమివనిశ్వసితం. యథాఽప్రయత్నేనైవపురుషనిశ్వాసోభవతి- ఏవంవాఅరే. కింతన్నిశ్వసితమివతతోజాతమితి. ఉచ్యతే-యదృగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసః- చతుర్విధంమన్త్రజాతం. ఇతిహాసఇత్యూర్వశీపురూరవసోస్సంవాదాదిః *ఊర్వశీహాప్సరా ఇత్యాది బ్రాహ్మణమేవ. పురాణం- *అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యాది. విద్యా- దేవజనవిద్యా. వేదస్సోఽయం. ఇత్యాదిః. ఉపనిషదః- ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాః. శ్లోకాః- బ్రాహ్మణప్రభవామన్త్రాః *తదేతేశ్లోకాఇత్యాదయః. సూత్రాణి- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యానివేదే. యథా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని- మన్త్రవివరణాని. వ్యాఖ్యానాని- అర్థవాదాః. అథవా- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యవివరణాన్యనువ్యాఖ్యానాని. యథాచతుర్థాధ్యాయే *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యస్య, యథావా *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతినసవేదయథాపశురేవమిత్యస్యాయమేవాధ్యాయశేషః మన్త్రవివరణానివ్యాఖ్యానాని. ఏవమష్టవిధంబ్రాహ్మణం. ఏవంమన్త్రబ్రాహ్మణయోరేవగ్రహణం. నియతరచనావతోవిద్యమానస్యైవవేదస్యాభివ్యక్తిః పురుషనిశ్వాసవత్. నచపురుషబుద్ధిప్రయత్నపూర్వకః- అతఃప్రమాణంనిరపేక్షఏవస్వార్థే. తస్మాద్యత్తేనోక్తంతత్తథైవప్రతిపత్తవ్యమాత్మనశ్శ్రేయఇచ్ఛద్భిర్జ్ఞానంవాకర్మవేతి. నామప్రకాశవశాహిరూపస్యవిక్రియావ్యవస్థా. నామరూపయోరేవహిపరమాత్మోపాధిభూతయోర్వ్యాక్రియమాణయోస్సలిలఫేనవత్తత్త్వాన్యత్వేనానిర్వక్తవ్యయోస్సర్వావస్థయోస్సంసారత్వమిత్యతోనామ్నఏవనిశ్వసితత్వముక్తం- తద్వచనేనైవేతరస్యనిశ్వసితత్వసిద్ధేః. అథవా- సర్వస్యద్వైతజాతస్యావిద్యావిషయత్వముక్తం *బ్రహ్మతంపరాదాత్ *ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతి. తేనవేదస్యాప్రామాణ్యమాశఙ్క్యతే. తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమిదముక్తం- పురుషనిశ్వాసవదప్రయత్నోత్థితత్వాత్ప్రమాణంవేదః- నయథాన్యోగ్రన్థఇతి. ౧౦

ఆ.—— సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (ఏవమిత్యాదినా) స్థితికాలవదిత్యేవంశబ్దార్థః. తత్రవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (ఇత్యేతదితి) మహతః- అనవచ్ఛిన్నస్య. భూతస్య- పరమార్థస్యేతియావత్. నిశ్వసితమివేత్యుక్తంవ్యనక్తి (యథేతి) అరే - మైత్రేయి. తతోజాతమితిసమ్బన్ధః. తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకంవిశదయతి (కింతదిత్యాదినా) ఇతిహాసఇతి- బ్రాహ్మణమేవేతిసమ్బన్ధః. సంవాదాదిరిత్యాదిపదేన ప్రాణసంవాదాదిగ్రహణం. అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * అసదేవేదమగ్ర ఆసీదితిగృహ్యతే. దేవజనవిద్యా- నృత్యగీతాదిశాస్త్రం. వేదస్సోఽయం- వేదాద్బహిర్నభవతీత్యర్థః. ఇత్యాద్యా - విద్యేతిసమ్బన్ధః. ఆదిశబ్దశ్శిల్పశాస్త్రసఙ్గ్రహార్థః. ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాఇత్యత్రాదిశబ్దః * సత్యస్యసత్యమిత్యుపనిషత్సఙ్గ్రహార్థః. తదేతేశ్లోకాఇత్యాదయఇత్యత్రాదిశబ్దేన * తదప్యేషశ్లోకోభవతిఅసన్నేవసభవతీత్యాదిగృహ్యతే. ఇత్యాదీనీత్యాదిపదం * అథయోఽన్యాందేవతాముపాస్తే * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదిగృహీతుం. అర్థవాదేషువ్యాఖ్యానపదప్రవృత్తౌహేత్వభావంశఙ్కిత్వాపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇతిహాసాదిశబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏవమితి) బ్రాహ్మణం - ఇతిహాసాదిపదవేదనీయమితిశేషః. ఋగాదిశబ్దానామితిహాసాదిశబ్దానాంచప్రసిద్ధార్థత్యాగేకోహేతురిత్యాశఙ్క్యనిశ్వసితశ్రుతిరితిహాసాదిశబ్దానాంప్రసిద్ధార్థత్యాగేహేతుః- పరిశేషస్త్వన్యత్రేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంమన్త్రేతి) ననుప్రథమేకాణ్డేవేదస్యనిత్యత్వేనప్రామాణ్యంస్థాపితం - తదనిత్యత్వేతద్ధానిరిత్యతఆహ (నియతేతి) నిత్యాదావనోపిశేష్యతే. * కల్పాన్తేతస్యైతాస్వేదానిత్యాదివాక్యాన్నియతరచనావత్త్వంవేదస్యగమ్యతే, * అనాదినిధనానిత్యాదేశ్చసదాతనత్వంతస్యనిశ్చీయతే,. నచకృతకత్వాదప్రామాణ్యం- ప్రత్యక్షాదావ్యభిచారాత్. నచపౌరుషేయత్వాదనపేక్షత్వహేత్వభావాదప్రామాణ్యం- బుద్ధిపూర్వప్రణీతత్వాభావేనతత్సిద్ధేః. నచోన్మత్తవాక్యసాదృశ్యం- అబాధితార్థత్వాదిభావాత్. సిద్ధేవేదస్యప్రామాణ్యేఫలితమాహ (తస్మాదితి) నామప్రపఞ్చసృష్టిరేవాత్రోపదిష్టా- నరూపప్రపఞ్చసృష్టిః. సాచోపదేష్టవ్యా- సృష్టిపూర్వోత్తరయోరన్యథానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యద్యపినామతన్త్రారూపసృష్టిరితినామసృష్టివచనేనరూపసృష్టిరర్థాదుక్తా- తథాపిసర్వసంసారసృష్టిరనుక్తా- నామరూపయోరేవసంసారత్వేప్రాగుక్తస్సృష్టేః సంసారోనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపయోరితి) సర్వావస్థయోః- వ్యక్తావ్యక్తావస్థయోరితియావత్. నామప్రపఞ్చస్యైవాత్రసృష్టోక్తిముపపాదితాముపసంహరతి (ఇతీతి) అశక్యస్యార్థంస్ఫుటయతి (తద్వచనేనేతి) నిశ్వసితశ్రుతింవిధాన్తరేణావతారయతి (అథవేత్యాదినా) మిథ్యాత్వేఽపిప్రతిబిమ్బవత్ ప్రామాణ్యసమ్భవాత్, ఉన్మత్తాదివాక్యానాంచమిథ్యాజ్ఞానాధీనప్రయత్నజన్యత్వేనావమానత్వాద్వేదస్యతదభావాద్విషయావ్యభిచారాచ్చప్రామాణ్యమిత్యాహ (తదాశఙ్కేతి) అన్యోగ్రన్థః-బుద్ధాదిప్రణీతస్స్వర్గకామశ్చైత్యంవన్దేతేత్యాదిః. ౧౦

రం.—— పూర్వంపరమాత్మనస్సామాన్యేనోక్తం సర్వకారణత్వం ప్రపఞ్చయతి (సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమావినిశ్చ

ఉ.— స యథా సర్వాసామపాగ్ం సముద్ర ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రసానాం జిహ్వైకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం గన్ధానాగ్ం నాసికే కాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రూపాణాం చక్షురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం శబ్దానాగ్ం శ్రోత్రమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం సఙ్కల్పానాగ్ం మన ఏకాయనమేవగ్ం సర్వాసాగ్ం విద్యానాగ్ం హృదయమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం కర్మణాగ్ం హస్తావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామానన్దానాముపస్థ ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం విసర్గాణాగ్ం పాయురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామధ్వనాగ్ం పాదావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం వేదానాగ్ం వాగేకాయనం॥ ౧౧

రస్తీత్యాదినా) ఏధశబ్దః అకారాన్తః ఇన్ధనవాచీ. ఆర్ద్రైధవిశిష్టాగ్నిగ్రహణం బ్రహ్మణ ఏవ చిదచిద్విశిష్టస్య సఙ్కల్పవిశిష్టస్యోపాదానత్వనిమిత్తత్వ ద్యోతనార్థం. అగ్నిగ్రహణం ధూమోత్పత్తావాహ్నేయనిమిత్త, మిన్ధనవిశిష్టత్వేన తదుపాదానం భవతీతి ద్రష్టవ్యం. అభ్యాహితాత్ - ఆధ్మానవీజనాదినా ప్రవర్తితాదిత్యర్థః. పృథగ్ధూమా ధూమాః విశ్చరన్తి - నిర్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. స యథా - సదృష్టాన్తో యథా. ఏవం వా - ఏవమేవ అరే - మైత్రేయి. అస్య - పూర్వోక్తస్య జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతస్య మహతో భూతస్య - పరమాత్మనో నిశ్వసితం - నిశ్వాసవదనాయాసేనైవ తస్మాదుద్గతం. కింతత్. ఏతత్ - వక్ష్యమాణమిత్యర్థః. తదేవాహ (యదృగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాదినా) ఇతిహాసః - రామాయణాదిః. పురాణం - విష్ణుపురాణాది. విద్యాః - చతుష్షష్టివిద్యాః. ఉపనిషదః - ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః - స్మృతిరూపాః. సూత్రాణి - బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని - భాష్యవ్యాఖ్యానాని, వ్యాఖ్యానాని - భాష్యరూపాణి. ఋగ్వేద ఇత్యాది యద్యదస్తి - ఏతాని సర్వాణి భగవతోఽస్యైవ నిశ్వసితాని - అయత్నేన తదుద్గతానీత్యర్థః. యద్యపి సూత్రస్మృతిపురాణాదయో వ్యాసాద్యుద్గతా ఇతి పురాణేషు ప్రసిద్ధిః - తథాపి తేషాం భగవదంశత్వాద్భగవన్నిశ్వసితత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర యద్యపి వాచకశబ్దసృష్టిమాత్రముక్తం - తథాపి షష్ఠే మైత్రేయీబ్రాహ్మణే తు * ఇష్టం హుతమాశితం పాయితమిత్యాదినా భోగ్యభోగస్థానభోక్తృవర్గరూపవాచ్యసృష్టేరుక్తత్వాత్, అనుక్తస్యాన్యతో గ్రాహ్యత్వాత్, వత్రాపి వాచ్యస్య సృష్టిరుక్తైతి ద్రష్టవ్యం. అనేన పూర్వం సామాన్యతో నిర్దిష్టం జగత్కారణత్వం వివృతం భవతి. ౧౦

శం.— కించాన్యత్ - న కేవలం స్థిత్యుత్పత్తికాలయోరేవ ప్రజ్ఞానఘనవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వం - ప్రళయకాలే చ జలబుద్బుదఫేనాదీనామివ సలిలవ్యతిరేకేణాభావః - ఏవం ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ తత్కార్యాణాం నామరూపకర్మణాం తస్మిన్నేవ లీయమానానామభావః. తస్మాదేకమేవ బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసం ప్రతిపత్తవ్యమిత్యత ఆహ - ప్రళయప్రదర్శనాయ దృష్టాన్తః. స ఇతి దృష్టాన్తః. యథా - యేన ప్రకారేణ సర్వాసాం - నదీవాపీతటాకాదిగతానామపాం సముద్రః - అబ్ధిరేకాయనం - ఏకగమనం. ఏకప్రలయః. అవిభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. యథాయం దృష్టాన్తః - ఏవం సర్వేషాం స్పర్శానాం - మృదుకర్కశకఠినపిచ్ఛిలాదీనాం వాయోరాత్మభూతానాం త్వగేకాయనం - త్వగితి - త్వగ్విషయం స్పర్శసామాన్యమాత్రం. తస్మిన్ ప్రవిష్టాః స్పర్శవిశేషాః ఆప ఇవ సముద్రం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతా భవన్తి. తస్యైవ హి తే సంస్థానమాత్రా ఆసన్. తథా తదపి స్పర్శసామాన్యమాత్రం త్వక్ఛబ్దవాచ్యం మనస్సఙ్కల్పే మనోవిషయసామాన్యమాత్రే త్వగ్విషయ ఇవ స్పర్శవిశేషాః ప్రవిష్టం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతం భవతి. ఏవం మనోవిషయోఽపి బుద్ధివిషయసామాన్యమాత్రే ప్రవిష్టస్తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతో భవతి. విజ్ఞానమాత్రమేవ భూత్వా ప్రజ్ఞానఘనే పరే బ్రహ్మణి ఆప ఇవ సముద్రే ప్రలీయతే. ఏవం పరమ్పరాక్రమేణ శబ్దాదౌ సహ గ్రాహకేణ కరణేన ప్రలీనే ప్రజ్ఞానఘనే ఉపాధ్యభావాత్ సైన్ధవఘనవత్ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసమనన్తరమపారం నిరన్తరం నిరఞ్జనం బ్రహ్మ వ్యవతిష్ఠతే. తస్మాదాత్మైవైకమద్వయమితి ప్రతిపత్తవ్యం. తథా - సర్వేషాం గన్ధానాం - పృథివీవిశేషాణాం నాసికే - ఘ్రాణవిషయసామాన్యం. తథా - సర్వేషాం రసానాం - అబ్విశేషాణాం జిహ్వేన్ద్రియవిషయసామాన్యం. తథా రూపాణాం - తేజోవిశేషాణాం చక్షుర్విషయసామాన్యం. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యం పూర్వవత్. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యానాం మనోవిషయసామాన్యే సఙ్కల్పే. మనోవిషయసామాన్యస్యాపి బుద్ధివిషయసామాన్యే విజ్ఞానమాత్రే. విజ్ఞానమాత్రం భూత్వా పరస్మిన్ ప్రజ్ఞానఘనే ప్రలీయతే. తథా కర్మేన్ద్రియాణాం విషయాః వదనాదానగమనవిసర్గానన్దవిశేషాస్తత్క్రియాసామాన్యేష్వేవ ప్రవిష్టా న విభాజ్యా భవన్తి సముద్ర ఇవాబ్విశేషాః. తాని చ సామాన్యాని ప్రాణమాత్రం. ప్రాణశ్చ ప్రజ్ఞానమాత్రం. ఏవం *యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి కౌషీతకినోఽధీయతే. నను సర్వత్ర విషయస్యైవ ప్రళయోఽభిహితః - న తు కరణస్య - తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. బాఢం. కింతు విషయసమానజాతీయం కరణం మన్యతే శ్రుతిః - న తు జాత్యన్తరం. విషయస్యైవ స్వాత్మగ్రాహకత్వేన సంస్థానాన్తరం కరణం నామ - యథా రూపవిశేషస్యైవ సంస్థానం ప్రదీపః కరణం సర్వరూపప్రకాశనే. ఏవం సర్వవిషయవిశేషాణామేవ స్వాత్మవిశేషప్రకాశకత్వేన సంస్థానాన్తరాణి కరణాని - ప్రదీపవత్. తస్మాన్న కరణానాం పృథక్ప్రళయే యత్నః కార్యః - విషయసామాన్యాత్మకత్వాద్విషయప్రళయేనైవ ప్రళయః సిద్ధో భవతి కరణానామితి. ౧౧

ఆ.— స యథా సర్వాసామపామిత్యాదిసమనన్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (కించాన్యదితి) తదేవ వ్యాకరోతి (న కేవలమితి) ప్రళయకాలేచ ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వమితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (జలేతి) తథాపి ప్రజ్ఞానమనేకమేవం స్యాత్ - న బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సత్యజ్ఞానాదివాక్యాద్బ్రహ్మణస్సామాన్యాత్వాదిత్యర్థః. యథోక్తం బ్రహ్మైవేత్ప్రతిపత్తవ్యం - కిమితి తర్హి స యథేత్యాది వాక్యమిత్యాశఙ్క్యతచ్ఛేషత్వేన ప్రళయం దర్శయితుం దృష్టాన్తవచనమేతదిత్యాహ (అత ఆహేతి) ప్రలీయతేఽస్మిన్నితి ప్రళయః. ఏ

ఉ.— ¶ సయథా సైన్ధవఖిల్య ఉదకే ప్రాస్త ఉదకమేవానువిలీయేత న హాస్యోద్గ్రహణాయేవ స్యాత్ యతో యతస్త్వాదదీత లవణమేవైవం వా అర ఇదం మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవ। ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యరే బ్రవీమీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః॥ ౧౨

కశ్చాసౌ ప్రలయశ్చేత్యేకప్రళయః. తటాకాదిగతానామపాం కుతః సముద్రే లయ- నహి తాసాం తేన సజాతీయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనిభాగేతి) అత్రాపి సముద్రశబ్దేన జలసామాన్యముచ్యతే- తద్వ్యతిరేకేణ చ జలవిశేషాణామభావో వివక్షితః- తేషాం తత్సామాన్యమాత్రత్వాత్. అతశ్చాసామస్మిన్న విభాగస్యప్రాప్తిరితి సముద్రే విభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. (పిచ్ఛిలాదీనామితి) ఆదిశబ్దేనానుక్తస్పర్శవిశేషాః సర్వే గృహ్యన్తే. విషయాణామిన్ద్రియకార్యత్వాభావాత్కుతః స్పర్శానాం త్వచి విలయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వగితి) స్పర్శవిశేషాణాం స్పర్శసామాన్యేఽన్తర్భావం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్నితి) తథాపి సమస్తస్య జగతో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావాద్బ్రహ్మత్వమిత్యేతత్కథం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్య పరమ్పరయా బ్రహ్మణి సర్వప్రవిలయం దర్శయితుం క్రమమనుక్రామతి (తథేతి) మనసి సతి విషయవిషయిభావస్య దర్శనాత్, అసతి చాదర్శనాత్, మనస్స్పన్దితమాత్రం విషయజాతమితి తస్య తద్విషయమాత్రే ప్రవిష్టస్య తదతిరేకేణాసత్త్వమిత్యర్థః. సఙ్కల్పస్యాధ్యవసాయపారతన్త్ర్యదర్శనాదధ్యవసాయాత్మికాయాం చ బుద్ధౌ తద్విషయస్య పూర్వవదనుప్రవేశాత్, సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమనస్స్పన్దితత్వాత్తస్య సఙ్కల్పాత్మకే మనస్యన్తర్భావాత్, తస్య చ లయో విషయసామాన్యస్య బుద్ధివిషయసామాన్యే ప్రవిష్టస్య తద్వ్యతిరేకేణాసత్త్వమిత్యాహ (ఏవమితి) సర్వం జగదుక్తేన న్యాయేన బుద్ధిమాత్రం భూత్వా *తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మనీతి శ్రుత్యా బ్రహ్మణి పర్యవస్యతీత్యాహ (విజ్ఞానమాత్రమితి) నను జగదిదం విలీయమానం శక్తిశేషమేవ విలీయతే- తత్త్వజ్ఞానాదృతే తస్య నిశ్శేషనాశానాశ్రయణాత్. తథా చ కుతో బ్రహ్మైకరసస్య ప్రతిపత్తిః - అత ఆహ (ఏవమితి) శక్తిశేషలయేఽపి తస్యాః దుర్నిరూపత్వాద్వస్తున్యేకరసస్య ధీరవిరుద్ధేతి భావః. ఏకాయనప్రక్రియా తత్సర్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఘ్రాణవిషయసామాన్యమిత్యాదావేకాయనమితి సర్వత్ర సమ్బన్ధః. కథం పునరత్ర ప్రతిపర్యాయం బ్రహ్మణి పర్యవసానం- తత్రాహ (తథేతి) యథా సర్వేషు పర్యాయేషు బ్రహ్మణి పర్యవసానం- తథోచ్యత ఇతి యావత్. (పూర్వవదితి) త్వగ్విషయసామాన్యవదిత్యర్థః. సఙ్కల్పే లయ ఇతి శేషః. విజ్ఞానమాత్ర ఇత్యత్రాపి తథైవ. ఏవం సర్వేషాం కర్మణామిత్యాదేరర్థమాహ (తథా కర్మేన్ద్రియాణామితి) క్రియాసామాన్యానాం సూత్రాత్మసంస్థానభేదత్వమభ్యుపేత్యాహ (తాసాంచేతి) క్రియాజ్ఞానశక్త్యోశ్చిదుపాధిభూతయోశ్చ భేదాదభేదమభిప్రేత్య ప్రాణశ్చేత్యాదినా భావ్యం. తత్ర తయోరన్యోన్యాభేదే మానమాహ (యో వా ఇతి) శ్రుతిముఖ్యాస్మరణబలమేవ న ప్రతిభాతి - స్వయం చ వ్యాఖ్యాయతే- తత్ర కో హేతురితి పృచ్ఛతి (నన్వితి) శ్రుత్యా కరణలయస్యానుక్తత్వమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) పృష్టమభిప్రాయం ప్రకటయతి (కిం త్వితి) కరణస్య విషయసాజాత్యం వివృణోతి (విషయస్యైవేతి) కిమత్ర ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యానుమానం సూచయతి (ప్రదీపవదితి) చక్షుస్తైజసం- రూపాదిషు మధ్యే రూపస్యైవ వ్యఞ్జకత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యాదీన్యనుమానాని శాస్త్రప్రకాశికాయామనుగన్తవ్యాని. కరణానాం విషయసాజాత్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పృథక్- విషయప్రళయాదితి శేషః. ఏకాయనప్రక్రియా సమాప్తేతి శబ్దః. ౧౧

రం.— ఏవం ప్రథమోక్తం జగత్కారణత్వం విశదయిత్వా తదనన్తరం సామాన్యేన *సయథా దున్దుభేర్హన్యమానస్యేత్యాదినోక్తం పరోపాసనోపకరణభూతకరణగ్రామనియమం సంవిశదయతి (సయథా సర్వాసామపాం సముద్ర ఏకాయనమేవం సర్వేషాం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమిత్యాదినా) సముద్రస్య సర్వాసామపామేకాయనత్వం నామ తదుపాదానత్వమేవ- ఏవం త్వచస్సర్వస్పర్శానామేకాయనత్వం నామ తదుపాదానత్వం. తత్రాయమర్థః - యథా సముద్రో భూయసీరపో బహుధా విశతీర్గృహ్ణాతి, తాభిః కదాచిదపి న పూర్యతే చ- ఏవం త్వగిన్ద్రియమసఙ్ఖ్యాకాన్ బహుధా ప్రాప్నువతస్స్పర్శవిశేషాన్ గృహ్ణాతి, తైః కదాచిదపి న తృప్యతి, చ- తతశ్చ త్వగిన్ద్రియస్య స్పర్శవిషయకవ్యాపారా అనన్తా ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (సర్వాసాం విద్యానాం హృదయమితి) అవస్థావిశేషవిశిష్టం మన ఏవ హృదయమిత్యుచ్యతే. అధ్వనాం- అధ్వగమనానామిత్యర్థః. శిష్టస్య స్పష్టోఽర్థః. తతశ్చైకైకేన్ద్రియవృత్తివిశేషా అనన్తాః - తతశ్చాత్మసాక్షాత్కారార్థినా ఏతే వృత్తివిశేషా నిరోద్ధవ్యా ఇత్యభిప్రాయః. తతశ్చ *సయథా దున్దుభేర్హన్యమానస్యేత్యనేనోక్తం బ్రహ్మోపాసనోపయోగికరణగ్రామనియమనం వివృతం భవతి. ౧౧

శం.— తత్ర *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర హేతురభిహితః ఆత్మసామాన్యత్వమాత్మజత్వమాత్మప్రళయత్వం చ, తస్మాదుత్పత్తిస్థితిప్రళయకాలేషు ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాత్ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మాత్మైవేదం సర్వమితి ప్రతిజ్ఞాతం యత్- తత్తర్కతః సాధితం. స్వాభావికోఽయం ప్రళయ ఇతి పౌరాణికా వదన్తి. యస్తు బుద్ధిపూర్వకః ప్రళయో బ్రహ్మవిదాం బ్రహ్మవిద్యానిమిత్తః- అయమాత్యన్తిక ఇత్యాచక్షతే. అవిద్యానిరోధద్వారేణ యో భవతి- తదర్థోఽయం విశేషారమ్భః. తత్ర దృష్టాన్త ఉపాదీయతే (సయథేతి) సైన్ధవఖిల్యః- సిన్ధోర్వికారః సైన్ధవః. సిన్ధుశబ్దేనోదకమభిధీయతే- స్యన్దనాత్సిన్ధురుదకం. తద్వికారస్తత్రభవో వా సైన్ధవశ్చాసౌ ఖిల్యశ్చేతి సైన్ధవఖిల్యః. ఖిల ఏవ ఖిల్యః. స్వార్థే యత్ప్రత్యయః. ఉదకే- సిన్ధౌ స్వయోనౌ ప్రాస్తః- ప్రక్షిప్తః ఉదకమేవ విలీయమానమనువిలీయేత. యత్తద్భౌమతైజససంపర్కాత్కాఠిన్యప్రాప్తిః ఖిల్యస్య స్వయోనిసంపర్కాదపగచ్ఛతి- తదుదకస్య విలయనం. తదను సైన్ధవఖిల్యో విలీయత ఇత్యుచ్యతే. తదేతదాహ (ఉదకమేవానువిలీయేతేతి) (నహ) నైవాస్య- ఖిల్య

¶ నహాస్యోద్గ్రహణాయైవ స్యాదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స్వాదగ్రహణాయ- ఉద్ధృత్యపూర్వవద్గ్రహణాయ గృహీతుం నైవ సమర్థః కశ్చిత్ స్యాత్సునిపుణోపి. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. గ్రహణాయ నైవ సమర్థః. కస్మాత్. యతోయస్యాః- యస్మాద్యస్మాద్దేశాత్ తదుదకమాదదీత- గృహీత్వాస్వాదయేత్. లవణాస్వాదమేవ తదుదకం- నతు ఖిల్యభావః. యథాయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవ తు అరే- మైత్రేయి ఇదం- పరమాత్మాఖ్యం మహద్భూతం. యస్మాన్మహతో భూతాదవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నాసతీ కార్యకరణోపాధిసమ్బన్ధాత్ ఖిల్యభావమాపన్నాసి, మర్త్యా జన్మమరణాశనాయాపిపాసాదిసంసారధర్మవత్యసి, నామరూపకార్యాత్మికా అముష్యాన్వయాహమితి. సఖిల్యభావస్తవ కార్యకరణభూతోపాధిసంపర్కభ్రాన్తిజనితో మహతి భూతే స్వయోనౌ మహాసముద్రస్థానీయే పరమాత్మన్యజరేఽమరేఽభయే శుద్ధే సైన్ధవఘనవదేకరసే ప్రజ్ఞానఘనేఽనన్తేఽపారే నిరన్తరేఽవిద్యాజనితభ్రాన్తిభేదవర్జితే ప్రవేశితః. తస్మిన్ ప్రవిష్టే స్వయోనిగ్రస్తే ఖిల్యభావేఽవిద్యాకృతే భేదభావే ప్రణాశితే ఇదమేకమద్వైతం మహద్భూతం. మహచ్చ తద్భూతం చ మహద్భూతం. సర్వమహత్తరత్వాత్ తదాకాశాదికారణత్వాచ్చ. భూతం- త్రిష్వపి కాలేషు స్వరూపావ్యభిచారాత్ సర్వదైవ పరినిష్పన్నమితి. త్రైకాలికో నిష్ఠా ప్రత్యయః. అథవా- భూతశబ్దః పరమార్థవాచీ. మహచ్చ పారమార్థికం చేత్యర్థః. లౌకికం తు యద్యపి మహద్భవతి- స్వప్నమాయాకృతం హిమవదాదిపర్వతోపమం న పరమార్థవస్తు. అతో విశినష్టి- ఇదం చ మహచ్చ తద్భూతం చేతి. అనన్తం- నాస్యాన్తో విద్యత ఇత్యనన్తం. కదాచిదాపేక్షికం స్యాదిత్యతో విశినష్టి (అపారమితి) విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం. విజ్ఞానం చ తద్ఘనశ్చేతి విజ్ఞానఘనః. ఘనశబ్దో జాత్యన్తరప్రతిషేధార్థః- యథా సువర్ణఘనోఽయోఘన ఇతి. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః. నాన్యజ్జాత్యన్తరమన్తరాలేఽవిద్యత ఇత్యర్థః. యదీదమేకమద్వైతం పరమార్థతః స్వచ్ఛం సంసారదుఃఖాసంపృక్తం- కిన్నిమిత్తోఽయం ఖిల్యభావ ఆత్మనో జాతో మ్రియే సుఖీ దుఃఖ్యహం మమేత్యేవమాదిలక్షణోఽనేకసంసారధర్మోపద్రుత ఇతి ఉచ్యతే- ఏతేభ్యో భూతేభ్యః - యాన్యేతాని కార్యకరణవిషయాకారపరిణతాని నామరూపాత్మకాని సలిలఫేనబుద్బుదోపమాని స్వచ్ఛస్య పరమాత్మనః సలిలోపమస్య, యేషాం విషయపర్యన్తానాం ప్రజ్ఞానఘనే బ్రహ్మణి పరమార్థవివేకజ్ఞానేన ప్రవిలాపనముక్తం నదీసముద్రవత్,- ఏతేభ్యః- హేతుభూతేభ్యో భూతేభ్యః సత్యశబ్దవాచ్యేభ్యః సముత్థాయ - సైన్ధవఖిల్యవత్, యథాద్భ్యః సూర్యచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బో, యథా వా స్వచ్ఛస్య స్ఫటికస్యాలక్తకాద్యుపాధిభ్యో రక్తాదిభావః,- ఏవం కార్యకరణభూతభూతోపాధిభ్యో విశేషాత్మఖిల్యభావేన సమ్యగుత్థాయ. యేభ్యో భూతేభ్య ఉత్థితః - తాని యదా కార్యకరణవిషయాకారపరిణతాని భూతాన్యాత్మనో విశేషాత్మఖిల్యహేతుభూతాని శాస్త్రాచార్యోపదేశేన బ్రహ్మవిద్యయా నదీసముద్రవత్ప్రవిలాపితాని వినశ్యన్తి సలిలఫేనబుద్బుదాదివత్- తేష్వనువినశ్యత్సు అను ఏష విశేషాత్మఖిల్యభావో వినశ్యతి - యథోదకాలక్తకాదిహేత్వపనయే సూర్యచన్ద్రస్ఫటికాదిప్రతిబిమ్బో వినశ్యతి. చన్ద్రాదిస్వరూపమేవ పరమార్థతో వ్యవతిష్ఠతే- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘనమనన్తమపారం స్వచ్ఛం వ్యవతిష్ఠతే. న తత్ర ప్రేత్య విశేషసంజ్ఞాస్తి కార్యకరణసంఘాతేభ్యో విముక్తస్యేతి. ఏవమరే- మైత్రేయి బ్రవీమి నాస్తి విశేషసంజ్ఞేత్యహమసావముష్యపుత్రో మమేదం క్షేత్రం ధనం సుఖీ దుఃఖీత్యేవమాదిలక్షణా - అవిద్యాకృతత్వాత్ తస్యాః, అవిద్యాయాశ్చ బ్రహ్మవిద్యయా నిరన్వయతో నాశితత్వాత్ కుతో విశేషసంజ్ఞాసంభవో బ్రహ్మవిదశ్చైతన్యస్వభావావస్థితస్య. శరీరావస్థితస్యాపి విశేషసంజ్ఞా నోపపద్యతే- కిముత కార్యకరణవిముక్తస్య సర్వత ఇతి హోవాచ- ఉక్తవాన్ కిల పరమార్థదర్శనం మైత్రేయ్యై భార్యాయై యాజ్ఞవల్క్యః. ౧౨

ఆ.— సయథా సైన్ధవఖిల్య ఇత్యాదేః సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేత్యాదినా) పూర్వస్సన్దర్భస్తత్రేత్యుచ్యతే. ప్రతిజ్ఞాతేఽర్థే పూర్వోక్తం హేతుమనూద్య సాధ్యసిద్ధిం ఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) ఉక్తహేతోః. యథోక్తం బ్రహ్మైవ సర్వమిదం జగదితి యత్ప్రతిజ్ఞాతం *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి తత్పూర్వోక్తదృష్టాన్తప్రబన్ధరూపతర్కవశాత్సాధితమితి యోజనా. ఉత్తరవాక్యస్య విషయపరిశేషార్థముక్తప్రశ్నయోః ప్రాథమికప్రశ్నమిత్యాహ (స్వాభావిక ఇతి) కార్యాణాం ప్రకృతావాత్మత్వం స్వాభావికత్వం. ప్రళయాన్తరేపి తేషాం సమ్యక్తిం సజ్జిరతే (యస్త్వితి) ద్వితీయప్రశ్నమథకృత్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అవిద్యేతి) తత్రేత్యాద్యన్తికప్రశ్నోక్తిః. ఉదకేఽవలీయమానమిత్యయుక్తం- కాఠిన్యవిలయే పిణ్డస్యాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యేతి) నహీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నైవేతి) అన్వయప్రదర్శనార్థం నైవేతి పునరుక్తం. మహద్భూతం- ఏకమద్వైతమిత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. అస్యార్థస్య సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధత్వప్రదర్శనార్థో హిశబ్దః. ఇదం మహద్భూతమిత్యత్రేదంశబ్దార్థం విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తదిదం పరమాత్మాఖ్యం మహద్భూతమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఖిల్యభావాపత్తికార్యం కథయతి (మర్త్యేత్యాదినా) కోసౌ ఖిల్యభావోఽభిప్రేతః- తత్రాహ (నామరూపేతి) కార్యకరణసంఘాతే తాదాత్మ్యాభిమానద్వారా జాతాభిమానోత్ర ఖిల్యభావ ఇతి. ఇతిశబ్దేనాభిమానో లక్ష్యతే. యథోక్తే ఖిల్యభావే సతి కుతో భూతస్య మహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సఖిల్యభావ ఇతి) ఖిల్యభావః స్వశబ్దార్థః. పరస్య పరిశుద్ధత్వాదగ్రమజరాదివిశేషణాని. కేన రూపేణైకరస్యం- తదాహ (ప్రజ్ఞానేతి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (అనన్త ఇతి) తస్య సాపేక్షత్వం వారయతి (అపార ఇతి) ప్రతిభాసమానే భేదే కథం యథోక్తం తత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) భవతు యథోక్తే తత్త్వే ఖిల్యభావస్య ప్రవేశః- తథాపి కిం స్యాదిత్యత ఆహ (తస్మిన్నితి) మహత్త్వం సాధయతి (సర్వేతి) భూతత్వముపపాదయతి (త్రిష్వపీతి) మహదిత్యుక్తే పారమార్థికం చేతి విశేషణం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (లౌకికమితి) జాగ్రత్కాలీనం పరిదృశ్యమానం హిమవదాదిమహద్యద్యపి భవతి - తథాపి స్వప్నమాయాదిసమత్వాన్న తత్పరమార్థవస్తు- నహి దృశ్యం జడమిన్ద్రజాలాదేర్విశిష్యతే - అతో లౌకికాన్మహతో బ్రహ్మణ్యావర్తయితుం విశేషణమిత్యర్థః. ఆపేక్షికం స్యాత్- ఆసన్నమితి శేషః. అవధారణరూపమర్థమేవస్ఫోరయతి (నాన్యదితి) ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయేత్యాదిసమనన్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (యదీదమితి) వస్తుతః స్వచ్ఛత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (సంసారేతి) తర్హి తస్మిన్నిమిత్తాభావాన్న తస్య ఖిల్యత్వమితి మత్వాహ (కిన్నిమిత్త ఇతి) ఖిల్యభావమేవ విశినష్టి (జాత ఇతి) అనేకస్సంసారరూపో ధర్మః - అశనాయాపిపాసాదిః. తేనోపద్రుతః - దూషిత ఇతి యావత్. ఖిల్యభావనిమిత్తం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత

ఇతి) ఏతచ్ఛబ్దార్థంవ్యాకరోతి (యానీతి) స్వచ్ఛస్యపరమాత్మనఃకార్యకరణరూపనామరూపాకారేణపరిణతానీతియావత్. తానివ్యవహారసిద్ధ్యర్థంవిశినష్టి (నామరూపాత్మకానీతి) తేషామతిదుర్బలత్వంసూచయతి (సలిలేతి) స్వప్నేష్వివదృష్టాన్తమాహ (సలిలోపమస్యేతి) తేషాంప్రత్యక్షత్వేపిప్రకృతత్వాభావేకథమేతచ్ఛబ్దేనపరామర్శఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేషామితి) ఉక్తం - ఏకాయనప్రక్రియాయామితిశేషః. బ్రహ్మణిప్రజ్ఞానఘనేభూతానాంప్రళయేదృష్టాన్తమాహ (నదీతి) హేతౌపఞ్చమీతిదర్శయతి (హేతుభూతేభ్య ఇతి) పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణేపఞ్చభూతసత్యశబ్దవాచ్యతయాతేషాంప్రకృతత్వమాహ (సత్యేతి) యథాసైన్ధవస్సఖిల్యఃసిన్ధోస్తజ్జస్సన్నపేష్వద్భవతి-తథాభూతేభ్యఃఖిల్యభావోభవతీత్యాహ (సైన్ధవేతి) సముత్థానమేవవివృణోతి (యథేత్యాదినా) తాన్యేవేత్యాదివ్యాచష్టే (ఏభ్య ఇతి) ఖిల్యహేతుభూతాని-తత్త్వహేతుభూతానీతియావత్. బ్రహ్మవిదోత్పత్తౌహేతుమాహ (శాస్త్రేతి) తత్ఫలంసదృష్టాన్తమాచష్టే (నదీసముద్రవదితి) యథాసలిలేఫేనాదయోవినశ్యన్తి- తథాతేషుభూతేషువినశ్యత్సుసత్సు అను- పశ్చాత్ఖిల్యభావోనశ్యతీత్యాహ (సలిలేతి) కింపునర్భూతానాంఖిల్యభావస్యచవినాశేసత్యవశిష్యతే- తత్రాహ (యథేతి) తత్రైతత్కేవలోక్తిః. ఉక్తమేవవాక్యార్థంస్ఫుటయతి (నాస్తీతి) బ్రహ్మవిదోఽశరీరస్యవిశేషసంజ్ఞాభావంకైముతికన్యాయేనకథయతి (శరీరావస్థితస్యేత) సుషుప్తస్యేతియావత్. సర్వతః- ముక్తస్యేతిశేషః. ౧౨

రం.---- అథసర్వావస్థాస్వపిజీవస్వరూపస్యపరమాత్మనిష్ఠతయాస్వాతన్త్ర్యాభావజ్ఞాపనాయజీవవాచిశబ్దేనపరమాత్మానంనిర్దిశన్ అమృతత్వోపాయప్రవృత్తిప్రోత్సాహనాయభూతసఙ్ఘాత్మక శరీరమరణానువిధాయినస్సంసరతోజీవస్యాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారతాముపపాదయతి. ఏవముపపాదితేహిస్వయమపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దాకార, ఏవసన్నయంజీవఃపఞ్చభూతమయశరీరానువిధానేనజన్మమరణాదిచక్రే స్వకర్మతిరోహితస్వరూపఃపరిభ్రమతి- తచ్చకర్మేశ్వరసఙ్కల్పరూపంసర్వథేశ్వరపరతన్త్రేణస్వేనస్వాతన్త్ర్యేణనిర్మోచయితుమశక్యం - అతస్తాదృశకర్మబన్ధవిమోచనపూర్వకస్వస్వభావావిర్భావరూపమోక్షప్రాప్తయేపరమాత్మోపాసనమేవకర్తవ్యమితిప్రతీయేతేతి. (సయథాసైన్ధవఖిల్య ఇత్యాది) సః - లవణరసఘనతయాప్రసిద్ధః. సైన్ధవఖిల్యః- లవణఖణ్డః. ఖిల ఏవ ఖిల్యః. స్వార్థేయత్. యథాసైన్ధవశకలఃఉదకేప్రాస్తః - ప్రక్షిప్తఃఉదకమను- అనుసృత్య. ప్రవిశ్యవిలీయతఏవ. అస్య- విలీనస్యలవణస్యోద్గ్రహణాయ- ఉదకాత్పృథక్కృత్యగ్రహీతుంయథానైవస్యాత్- కోపినశక్తస్స్యాత్. తచ్చోదకం యథాయతోయతః- యస్మాద్యస్మాత్ప్రదేశాత్. మధ్యతః పార్శ్వతోవాఆదదీత- గృహ్ణీయాత్. తతస్తతస్తత్రాయంలవణమేవ - లవణరసమయమేవభవతి. ఏవంవా- ఏవమేవ. ఉక్తలవణఖిల్యదృష్టాన్తవదేవమహద్భూతం- సర్వచేతనాచేతనేభ్యఃఉత్కృష్టం. తదేవోపపాదయతి (అనన్తమపారమితి) అనన్తం- స్వరూపేణాపరిచ్ఛేద్యం. అపారం - గుణతోప్యపరిచ్ఛేద్యంబ్రహ్మవిజ్ఞానఘనఏవసన్ - జీవఏవసన్. జీవశరీరకఏవసన్నితియావత్. *అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతిశ్రుతేఃజీవశరీరకతయాభూతేష్వనుప్రవిశ్యఏభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతి- భూతేషుశరీరాదిరూపేణోత్పద్యమానేషుతేభ్యఏవ- భూతేభ్యోహేతుభ్యఃస్వయముత్పద్యమాన, నైషునశ్యత్సుతాని- భూతానిఅను-పశ్చాత్ స్వయంవినశ్యతీత్యర్థః. దేహోత్పత్తివినాశానువిధాయిత్వాదవినాశవాన్భవతీతియావత్. వినాశోనామఅత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచః. *వినశ్యతి- నపశ్యతీత్యర్థ ఇతి *స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరితిసూత్రేభగవతాభాష్యకృతోక్తం. ఉత్పత్తిర్జ్ఞానవికాసప్రాదుర్భావః. ఇమావుత్పత్తివినాశౌవిజ్ఞానమయశబ్దితేజీవశరీరకేమహద్భూతమిత్యుక్తేపరమాత్మనిజీవద్వారాసమ్భవతఇతిద్రష్టవ్యం. (నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతి) ప్రేత్య - చరమదేహవియోగంప్రాప్య. *యేయంప్రేతేవిచికిత్సామనుష్యఇతిప్రయోగాత్. తదామోక్షదశాయాంస్వాభావికాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్యసఙ్కోచాభావేనసంజ్ఞాస్తి- సమిత్యేకీకారే. జ్ఞాధాతోర్జ్ఞానమర్థః. తతశ్చభూతసంఘాతైస్సైకీకృత్యజ్ఞానంసంజ్ఞాశబ్దార్థః. సానాస్తీత్యర్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చపూర్వోక్తభగవదుపాసనేనజ్ఞానసఙ్కోచహేతుభూతకర్మణోవినాశేనిరస్తసమస్తాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానవతోజీవస్యస్వస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేనసంజ్ఞాశబ్దితదేహాత్మభ్రమాదినివృత్త్యాపూర్వోక్తభూతానువిధానప్రయుక్తోత్పత్తివినాశాదిర్మోక్షదశాయాంనాస్తీతిక్రమోపసంసారచక్రభ్రమణనివృత్త్యర్థంపరమాత్మోపాసనమేవకార్యమితియాజ్ఞవల్క్యోమైత్రేయ్యాఉపదిదేశేత్యర్థః. అత్రారే బ్రవీమీత్యుక్తిస్స్వోక్తిప్రామాణ్యదార్ఢ్యార్థం. నచమహద్భూతమనన్తమపారమితినిర్దిష్టస్యైవబ్రహ్మణోవిజ్ఞానఘనఏతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయేతిజీవత్వసంసారిత్వాపాదనంసాక్షాదేవాస్తు- కిమితివిజ్ఞానఘనః - జీవశరీరక ఇతివ్యాఖ్యాయజీవద్వారకంతస్యతదిత్యుచ్యత ఇతివాచ్యం- *నిరఞ్జనోనిరవద్య ఇత్యాదిశ్రుతిప్రతిపన్ననిఖిలహేయప్రత్యనీకత్వస్యపరమాత్మనస్సంసారిత్వాసంభవాత్. అతఏవమోక్షధర్మేజనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదేయాజ్ఞవల్క్యేనైవ *అన్యశ్చరాజన్నవరస్తథాన్యఃపఞ్చవింశకః। తత్స్థత్వాదనుపశ్యన్తి ఏక ఏవేతిసాధవఇతిశరీరశరీరిణోర్జీవేశ్వరయోర్భేదేసత్యపిశరీరాన్తఃస్థితస్యశరీరిణ ఏకత్వాదయమేకఃపురుష ఇతిసశరీరేజీవేవ్యవహారవత్ పరమాత్మనోజీవాన్తరవస్థితినిబన్ధనాఃప్రకారైక్యవిషయాఃజీవేశ్వరాభేదవ్యవహారా ఇత్యుక్తం. తతశ్చతేనైవయాజ్ఞవల్క్యేనాత్రాపిజీవస్యపరమాత్మశరీరతయాతద్వాచినావిజ్ఞానఘనశబ్దేనపరమాత్మనోఽభిధానం, తద్ధర్మభూతోత్పత్తివినాశాదిసాధర్మ్యకథనం, చనవిరుద్ధముపపన్నతరంచేతిద్రష్టవ్యం. నచోక్తరీత్యానిర్వికారేపరమాత్మన్యుత్థానవినాశయోస్సద్వారకవిశేషణత్వేఆవశ్యకేసతితావన్మాత్రమేవకథనీయంస్యాత్- నత్వధికం. ఏవంసతివిజ్ఞానఘనత్వస్యపరమాత్మనిసాక్షాదేవసమ్భవాద్విజ్ఞానఘనశబ్దస్య జీవవాచిత్వమాశ్రిత్యవిజ్ఞానఘనశబ్దేనజీవశరీరకపరమాత్మాభిధానాశ్రయణక్లేశః *అవస్థితేరితికాశకృత్స్న ఇతిసూత్రభాష్యేకుతోఽనుభూయత ఇతివాచ్యం- పరమాత్మనస్స్వరూపేణోత్థానవినాశాసమ్భవాత్ జీవరూపేణోత్థానవినాశయోర్వక్తవ్యత్వేనజీవవాచిపదస్యకస్యచిదశ్రవణేజీవద్వారకత్వోక్త్యయోగేనతద్వాచిపదావశ్యకత్వాత్, అన్యస్యచాభావాత్, విజ్ఞానఘనశబ్దస్యజీవవాచిత్వసమ్భవాచ్చ, విజ్ఞానఘనశబ్దేనజీవశరీరకపరమాత్మాఽభిధీయత ఇతిభాష్యోక్తేర్విరోధాభావాదుపపన్నతరత్వాచ్చేతిద్రష్టవ్యం. ౧౨

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయ॥ ౧౩

ఉ.— యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి తదితర ఇతరం జిఘ్రతి తదితర ఇతరగ్ం శృణోతి తదితర ఇతరమభివదతి తదితర ఇతరం మనుతే తదితర ఇతరం విజానాతి యత్ర వా అస్య సర్వమాత్మైవాభూత్త

శం.— ఏవం ప్రతిబోధితా సా హ - కిల ఉవాచ - ఉక్తవతీ మైత్రేయీ. అత్రైవ - ఏతస్మిన్నేవైకస్మిన్వస్తుని బ్రహ్మణి విరుద్ధధర్మత్వమాచక్షాణేన భగవతా మమ మోహః కృతః. తదాహ- అత్రైవ మా భగవాన్ - పూజావానమూముహత్ - మోహం కృతవాన్. కథం తేన విరుద్ధధర్మత్వముక్తమితి. ఉచ్యతే- పూర్వం * విజ్ఞానఘన ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాయ పునః * న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. కథం విజ్ఞానఘన ఏవ- కథం వా న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. న హ్యుష్ణః శీతశ్చాగ్నిరేవైకో భవతి- అతో మూఢాస్మ్యత్ర. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. (న వై) అరే- మైత్రేయి. అహం మోహం న బ్రవీమి- మోహనం వాక్యం న బ్రవీమీత్యర్థః నను కథం విరుద్ధధర్మత్వమవోచో విజ్ఞానఘనః సంజ్ఞాభావం చ. న మయేదమేకస్మిన్ధర్మిణ్యభిహితం- త్వయైవేదం విరుద్ధధర్మత్వేనైకం వస్తు పరిగృహీతం భ్రాన్త్యా- న తు మయోక్తం. మయా త్విదముక్తం- యస్త్వవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితః కార్యకరణసమ్బన్ధ్యాత్మనః ఖిల్యభావః- తస్మిన్విద్యయా నాశితే తన్నిమిత్తా విశేషసంజ్ఞా శరీరాదిసమ్బన్ధినీ అన్యత్వదర్శనలక్షణా సా కార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధౌ ప్రవిలాపితే న స్యాత్- హేత్వభావాత్, ఉదకాద్యాధారనాశాదివ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బః, తన్నిమిత్తశ్చ ప్రకాశాదిః, న పునః పరమార్థచన్ద్రాదిత్యస్వరూపానాశవదసంసారిబ్రహ్మస్వరూపస్య విజ్ఞానఘనస్య నాశః- తద్విజ్ఞానఘన ఇత్యుక్తం. స ఆత్మా సర్వస్య జగతః పరమార్థతో భూతనాశాన్న వినాశీ - వినాశీ త్వవిద్యాకృతఖిల్యభావః- * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయం తు పారమార్థికోఽవినాశీ వా అరే అయమాత్మా. అతోఽలం- పర్యాప్తం వై అరే ఇదం - మహద్భూతమనన్తమపారం యథావ్యాఖ్యాతం విజ్ఞానాయ - విజ్ఞాతుం. * న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే అవినాశిత్వాదిత్యుపరిష్టాద్వక్ష్యతి. ౧౩

ఆ.— ఉక్తం పరమార్థదర్శనమేవ వ్యక్తీకర్తుం చోదయతి (ఏవమితి) తేన- యాజ్ఞవల్క్యేనేత్యేతావత్. ఇతి- వదతా విరుద్ధధర్మవత్త్వముక్తమితి శేషః. ఏవం వదతోఽపి కుతో విరుద్ధధర్మోక్తిః- తత్రాహ (కథమితి) ఏకస్యైవ విజ్ఞానఘనత్వే సంజ్ఞారాహిత్యే చ కుతో విరుద్ధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) విరోధబుద్ధిఫలమాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యుక్తవిషయపరామర్శః. న వా ఇతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (అరే ఇతి) మోహనవాక్యం బ్రవీత్యేవ భవానితి శఙ్కతే (నన్వితి) సమాధత్తే (న మయేతి) కథం తర్హి మమైకస్మిన్నేవ వస్తుని విరుద్ధధర్మవత్త్వబుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయైవేతి) త్వయా తర్హి కిముక్తమితి- తత్రాహ (మయా త్వితి) ఖిల్యభావస్య వినాశే ప్రత్యగాత్మరూపమేవ వినశ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న పునరితి) బ్రహ్మస్వరూపస్యానాశే విజ్ఞానఘనస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి) విజ్ఞానఘనస్యేత్యుక్తత్వం దర్శయతి (స ఆత్మేతి) కథం తర్హి తాన్యేవానువినశ్యతీతి- తత్రాహ (భూతనాశాదితి) ఖిల్యభావస్యావిద్యాకృతత్వే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) ఖిల్యభావవత్పరమాత్మనోఽపి నాశిత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (అయం త్వితి) పారమార్థికత్వే ప్రమాణమాహ (అవినాశీతి) అవినాశిత్వఫలమాహ (అత ఇతి) పర్యాప్తం- విజ్ఞాతుమితి సమ్బన్ధః ఇదమిత్యాదిపదానాం గతార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వం సూచయతి (యథేతి) విజ్ఞానఘన ఏవేత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (న హీతి) ౧౩

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి) ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేనోపదిష్టా మైత్రేయ్యువాచ కిమితి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్ వాక్య ఏవ భగవాన్ మా- మామమూముహత్ - * ముహేర్ణ్యన్తస్య. మోహయతిస్మేత్యర్థః. విజ్ఞానఘనశబ్దితస్య జ్ఞానైకాకారస్యాత్మనో ముక్తౌ సంజ్ఞాఽభావో విరుద్ధ ఇత్యతో ముక్తౌ సంజ్ఞాభావప్రతిపాదకే భవద్వాక్యే మోహో మే సంవృత్త ఇతి భావః. అత్ర న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి వాక్యస్య విజ్ఞానఘనతోక్తివిరోధే ఆపాదనీయ్యేపి మైత్రేయ్యా గురుగౌరవేణ స్వస్య వాక్యార్థాస్ఫూర్తిరూప మోహ ఏవ వాచనికవృత్త్యా ఆపాదిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్యపి సంజ్ఞాశబ్దో దేహాత్మైక్యభ్రాన్తిపర ఇతి న విరోధః - తథాపి తదపి స్త్రియా న విజ్ఞానాత్ ముహ్యన్తీ మైత్రేయ్యేవముక్తవతీతి ద్రష్టవ్యం. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయేతి) న ఇత్థం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రాహ. కిమితి. అరే- మైత్రేయి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి నాహం మోహం- మోహకం వచో బ్రవీమి. ఇదం- విజ్ఞానఘనశబ్దితం మహద్భూతం ప్రేత్యాపి విజ్ఞానాయాలమేవ - జ్ఞాతుం పర్యాప్తమేవేత్యర్థః. తతశ్చ ముక్తౌ సర్వజ్ఞతయా సర్వం పశ్యత ఏవ సతో విజ్ఞానఘనస్య మయా పూర్వనిర్దిష్టస్సంజ్ఞాభావో నామ దేహాత్మైక్యవిషయకభ్రాన్త్యభావాత్మేతి భావః. ౧౩

శం.— కథం తర్హి * ప్రేత్య సంజ్ఞా నాస్తీతి. ఉచ్యతే- శృణు. యత్ర - యస్మిన్నవిద్యాకల్పితే కార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధిజనితే విశేషాత్మని ఖిల్యభావే హి - యస్మాద్ద్వైతమివ - పరమార్థతోఽద్వైతే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ- భిన్నమివ వస్త్వన్తరమాత్మన ఉపలభ్యతే. నను ద్వైతేనోపమీయమానత్వాత్ ద్వైతస్య పారమార్థికత్వమితి. న- * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్ * ఏకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వమితి చ. తత్- తత్ర. యస్మాద్ద్వైతమివ- తస్మాదేవేతరోఽసౌ పరమాత్మనః ఖిల్యభూత ఆత్మా పరమార్థచన్ద్రాదేరివోదకచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బ ఇతరః- ద్రష్టా

తత్కేన కం జిఘ్రేత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కగ్ం శృణుయాత్తత్కేన కమభివదేత్తత్కేన కం మన్వీత తత్కేన కం విజానీయాత్ । యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్ విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి॥ ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణమ్.

ఇతరేణ- చక్షురాదికరణేనేతరత్- ద్రష్టవ్యం రూపాదికం పశ్యతి. ఇతర ఇతరమితి కారకప్రదర్శనార్థం. పశ్యతీతి క్రియాఫలయోరభిధానం - యథా చ్ఛినత్తీతి. యథోద్యమ్యోద్యమ్య నిపాతనం చ్ఛేద్యస్య చ ద్వైధీభావ ఉభే అపి క్రియాఫలే ఛినత్తీత్యేకేనైవ శబ్దేనాభిధీయేతే - క్రియావసానత్వాత్ఫలానాం, క్రియావ్యతిరేకేణ చ తత్ఫలస్యానుపలమ్భాత్. ఇతరో ఘ్రాతా ఇతరేణ ఘ్రాణేనేతరం ఘ్రాతవ్యం జిఘ్రతి. తథా- సర్వం పూర్వవద్విజానాతి ఇయమవిద్యావదవస్థా. యత్ర తు బ్రహ్మవిద్యయా అవిద్యా నాశముపగమితా తత్రాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావః. యత్ర వా అస్య- బ్రహ్మవిదః సర్వం- నామరూపాద్యాత్మన్యేవ ప్రవిలాపితమాత్మైవ సంవృత్తం. యత్రైవమాత్మైవాభూత్- తత్ర కేన కరణేన కం ఘ్రాతవ్యం కః ఘ్రాతా జిఘ్రేత్. తథా పశ్యేత్. విజానీయాత్. సర్వత్ర హి కారకసాధ్యా క్రియా- అతః కారకాభావేऽనుపపత్తిః క్రియాయాః. క్రియాऽభావే చ ఫలాభావః. తస్మాదవిద్యాయామేవ సత్యాం క్రియాకారకఫలవ్యవహారః- న బ్రహ్మవిదః- ఆత్మత్వాదేవ సర్వస్య. న చాత్మవ్యతిరేకేణ కారకం క్రియాఫలం వాస్తి. న చానాత్మా సన్ సర్వమాత్మైవ భవతి కస్యచిత్ - తస్మాదవిద్యయైవానాత్మత్వం పరికల్పితం- న తు పరమార్థత ఆత్మవ్యతిరేకేణాస్తి కించిత్. తస్మాత్పరమార్థాత్మైకత్వప్రత్యయే క్రియాకారకఫలప్రత్యయానుపపత్తిః. అతో విరోధాద్బ్రహ్మవిదః క్రియాణాం తత్సాధనానాం చాత్యన్తమేవ నివృత్తిః. కేన కమితి క్షేపార్థం వచనం ప్రకారాన్తరానుపపత్తిప్రదర్శనార్థం - కేనచిదపి ప్రకారేణ క్రియాకరణాదికారకానుపపత్తేః. కేనచిత్కంచిత్కశ్చిత్కథంచిన్న పశ్యేదేవేత్యర్థః. యత్రాప్యవిద్యావస్థాయామన్యోऽన్యం పశ్యతి- తత్రాపి యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్ - యేన విజానాతి- తస్య కరణస్య విజ్ఞేయే వినియుక్తత్వాత్. జ్ఞాతుశ్చ జ్ఞేయ ఏవ హి జిజ్ఞాసా- నాత్మని. న చాగ్నేరివాత్మాత్మనో విషయః. న చావిషయే జ్ఞాతుర్జ్ఞానముపపద్యతే. తస్మాద్యేనేదం సర్వం విజానాతి- తం విజ్ఞాతారం కేన కరణేన కో వాన్యో విజానీయాత్. యదా తు పునః పరమార్థవివేకినో బ్రహ్మవిదో విజ్ఞాతైవ కేవలోऽద్వయో వర్తతే- తం విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి. ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఆత్మనో విజ్ఞానఘనత్వం ప్రామాణికం చేత్- తన్నిషేధవాక్యమయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) అవిద్యాకృతవిశేషవిజ్ఞానాభావాభిప్రాయేణ నిషేధవాక్యోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (శృణ్విత్తి) యస్మిన్సూక్ష్మే కార్యకరణసంఘాతే తస్మాద్యథోక్తే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ ద్వైతముపలక్ష్యతే- తస్మాత్తస్మిన్సతీతర ఇతరం పశ్యతీతి సమ్బన్ధః. ద్వైతమివేత్యుక్తమనూద్య వ్యాచష్టే (భిన్నమివేతి) ఇవశబ్దస్యోపమార్థముపేత్య శఙ్కతే (నన్వితి) ద్వైతేన ద్వైతస్యోపమీయమానత్వాద్దృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికస్య చ వస్తుత్వం స్యాత్- ఉపమానోపమేయయోశ్చన్ద్రముఖయోర్వస్తుత్వోపలమ్భాదిత్యర్థః. ద్వైతప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వవాదశ్రుతివిరోధాన్న తస్య సత్యతేతి పరిహరతి (నవాచారమ్భణమితి) తత్ర- తస్మిన్ ఖిల్యభావే సతీతి యావత్. స్వప్నాదిద్వైతమివ జాగరితేऽపి ద్వైతం యస్మాదాలక్ష్యతే- తస్మాత్పరమాత్మనః సకాశాదితరో నామాత్మా ఖిల్యభూతోऽపరమార్థః సన్నితరం పశ్యతీతి యోజనా. పరస్మాదితరస్మిన్నాత్మన్యపరమార్థఖిల్యభూతే ద్రష్టా స్యాదాహ (చన్ద్రాదేరివేతి) ఇతరశబ్దమనూద్య తస్యార్థమాహ (ద్రష్టేతి) అవిద్యాదశాయాం సర్వాణ్యపి కారకాణి సన్తి - కర్తృకర్మసిద్ధేశ్చ సర్వకారకోపలక్షణత్వాదిత్యాహ (ఇతర ఇతి) క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వే దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి) దృష్టాన్తేऽపి ప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యానన్తరోక్తం హేతుమేవ స్పష్టయతి (క్రియేతి) అతశ్చ పశ్యతీత్యత్రాపి క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వమవిరుద్ధమితి శేషః. ఉత్తరవాక్యార్థమనూద్య వాక్యాన్తరేష్వతిదిశతి (ఇతర ఇతి) తథా- ఇతరో ద్రష్టా ఇతరేణ చక్షుషేతరం ద్రష్టవ్యం పశ్యతీత్యాది ద్రష్టవ్యమితి శేషః. ఉత్తరేష్వపి వాక్యేషు పూర్వవాక్యవత్కర్తృకర్మసద్భావస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వం, క్రియాపదస్య చ క్రియాతత్ఫలాభిధాయిత్వం, తుల్యమిత్యాహ (సర్వమితి) యత్ర హీత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (ఇయమితి) యత్ర వా అస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (యత్ర త్వితి) ఉక్తేऽర్థే వాక్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యత్రేతి) తమేవార్థం సఙ్క్షిపతి (యత్రైవమితి) సర్వం కర్తృకరణాదీతి శేషః. తత్కేనేత్యాది వ్యాకరోతి (తత్రేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం కథయతి (సర్వత్ర హీతి) బ్రహ్మవిదోऽపి కారకద్వారా క్రియాదిస్వీక్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మత్వాదితి) సర్వస్యాత్మత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్య *సర్వమాత్మైవాభూదితి శ్రుత్యా సమాధత్తే (న చేతి) కథం తర్హి సర్వమాత్మవ్యతిరేకేణ భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) భేదభానస్యావిద్యాకృతత్వే ఫలితమాహ (తస్మాత్పరమార్థేతి) తద్ధేతోరజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదితి శేషః. ఏకత్వప్రత్యయాదజ్ఞాననివృత్తిద్వారా క్రియాదిప్రత్యయే నివృత్తేऽపి క్రియాదిః స్యాత్. నేత్యాహ (అత ఇతి) కరణప్రమాణయోరభావే కార్యస్య విరుద్ధత్వాదితి యావత్. నను కింశబ్దే ప్రశ్నార్థే ప్రతీయమానే కథం క్రియాతత్సాధనయోరత్యన్తనివృత్తిర్వివక్ష్యతే - తత్రాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్య ప్రాగేవాక్షేపార్థత్వముక్తం - తచ్చాక్షేపార్థవచో విదుషః సర్వప్రకారక్రియాకారకాద్యసమ్భవప్రదర్శనార్థమిత్యత్యన్తమేవ క్రియానివృత్తిర్విదుషో యుక్తేత్యర్థః. సర్వప్రకారానుపపత్తిమేవాభినయతి (కేనచిదితి) కైవల్యావస్థామాస్థాయ సఙ్జ్ఞాऽభావవచనమిత్యుక్త్వా తత్రైవ కింపునర్వా

యదవస్థమవిద్యావస్థాయామపి సాక్షిణో జ్ఞానావిషయత్వమాహ (యత్రాపీతి) యేన-కూటస్థబోధేనవ్యాప్తా లోకస్సర్వం జానాతి - తం - సాక్షిణం కేనకరణేనకో వాజ్ఞాతాజానీయాదిత్యత్ర హేతుమాహ (యేనేతి) యేన- చక్షురాదినాలోకో జానాతి - తస్యవిషయగ్రహణేనైవోపక్షీణత్వాన్నసాక్షిణి ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ఆత్మనోఽసన్దిగ్ధభావత్వాచ్చ ప్రమేయత్వాసిద్ధిరిత్యాహ (జ్ఞాతుశ్చేతి) కించ-ఆత్మాస్వేనైవజ్ఞాయతే-జ్ఞాత్రన్తరేణవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (నచావిషయఇతి) జ్ఞాత్రన్తరస్యాభావాత్తస్యాఽవిషయత్వాయమాత్మాకుతస్తేనజ్ఞాతుంశక్యతే-నహిజ్ఞాత్రన్తరమస్తి *నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మని ప్రమాతృప్రమాణనిరాకరణాద్వా జ్ఞానావిషయత్వం ఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞాతారమిత్యాదివాక్యస్యార్థం ప్రపఞ్చయతి (యదాత్వితి) తదేవంస్వరూపాపేక్షం విజ్ఞానఘనత్వం - విశేషవిజ్ఞానాపేక్షంతుసంజ్ఞాభావవచనమిత్యవిరోధఇతి.. ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం * న ప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతిస్వవాక్యస్యముక్తౌదేహాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వేనవిజ్ఞానఘనత్వావిరోధముక్త్వాన్యనిష్ఠతాభ్రమనివృత్తిప్రతిపాదకత్వేనాపితదవిరోధముపపాదయతి (యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతీత్యాదినా) యత్ర - యస్యామవస్థాయాంహి-ప్రసిద్ధం. ద్వైతమివభవతి - స్వనిష్ఠతయాపరమాత్మనస్సకాశాత్పృథగివభవతీత్యర్థః స్వాతన్త్ర్యేణభవతీతియావత్. స్వాతన్త్ర్యస్యాప్రామాణికత్వద్యోతనాయేవశబ్దః తత్ - తస్యాందశాయాం ఇతరఇతరంపశ్యతి- ఇతరః- పరమాత్మనోభిన్నాత్మకః. పృథక్సిద్ధఇతియావత్. ఇతరం- భిన్నాత్మకం. పరమాత్మనఃపృథక్సిద్ధంవిషయంపశ్యతి. అత్రఇతరేణేత్యధ్యాహార్యం- ఉత్తరత్ర తత్కేనకంజిఘ్రేదితిదర్శనాత్ ఇతరేణ- స్వతన్త్రేణకరణేనజిఘ్రతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అత్ర జిఘ్రతిపశ్యతిశృణోతిమనుతే విజానాతీత్యుక్తం సర్వజ్ఞానేన్ద్రియవృత్త్యుపలక్షణం. తత్ర మనుతఇతిమనోవృత్తిరుక్తా - విజానాతీతిబుద్ధివృత్తిరితితయోర్భేదః. అభివదతీత్యుక్తావాగిన్ద్రియవ్యాపారస్సర్వకర్మేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణార్థఇతిద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. (యత్రవాఅస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంజిఘ్రేదిత్యాది) యత్ర-యదాఅస్య-జీవస్యసర్వంవస్తుఆత్మైవాభూత్ - పరమాత్మాపృథక్సిద్ధమేకాత్మకమేవాభూత్. తదా కేనభిన్నాత్మకేనకరణేనకంభిన్నాత్మకంవిషయంజిఘ్రేదిత్యర్థః. అత్రకఇత్యధ్యాహార్యం-తదితరఇతరంపశ్యతీతిపూర్వముక్తత్వాత్. కః-భిన్నాత్మకః. స్వతన్త్రఃకర్తాజిఘ్రేదిత్యర్థః.అత్రకింశబ్దఇతరశబ్దశ్చసర్వత్రస్వతన్త్రతత్ప్రతిషేధపరః. ఏవంసర్వత్రద్రష్టవ్యం. అత్రసదైకాత్మకస్యజగతఃకాలభేదేనభిన్నాభిన్నాత్మకత్వయోఃపరమాత్మపృథక్సిద్ధత్వపృథక్సిద్ధిరూపయోరసమ్భవాత్ ఆత్మైవాభూదిత్యస్యపి కాత్మకత్వేనజ్ఞాతమభూదితి, ద్వైతమివభవతీత్యస్యభిన్నాత్మకత్వేనజ్ఞాతంభవతీతి, చైవార్థోవక్తవ్యః. తథాచయస్యాత్మభేదప్రతీతిఃకియత్యప్యస్తి-తస్యకర్తృకర్మకరణేషుభిన్నాత్మకత్వప్రతీతిరనువర్తతే. యస్యాత్మభేదప్రతీతిర్యదాసర్వథానాస్తి- తదావిరుద్ధధర్మవత్త్వాత్ప్రతీత్యైకకర్తృకర్మకరణేషుభిన్నాత్మకత్వప్రతీతిస్సర్వథానాస్తీతిపర్యవసితోఽర్థః. శిష్టంస్పష్టం ఏవం * న ప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతివాక్యస్య ముక్తౌదేహాత్మభ్రమస్వతన్త్రాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వోపపాదనేనమైత్రేయ్యాఅజ్ఞానంపరిహృత్యతాదృశసార్వజ్ఞ్యరూపమోక్షస్య భగవత్ప్రసాదోనిదిధ్యాసనంచేతిద్వయమేవసాధనమిత్యవశ్యంనిదిధ్యాసనేనభగవత్ప్రసాదోముముక్షుణాసంపాదనీయఇత్యుపసంహారవాక్యద్వయేన (యేనేదంసర్వంవిజానాతితంకేనవిజానీయాదిత్యాదినా) యేన- పరమాత్మనా ప్రసన్నేనానుగృహీతఃఇదంసర్వంవిజానాతి- సర్వజ్ఞోభవతి. తం - పరమాత్మానం కేనహేతునావిజానీయాత్ - * కఇత్థావేదయత్రసఇతివత్పరమాత్మప్రసాదమన్తరేణపరమాత్మాదురవబోధఇత్యర్థః. (విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదితి) అత్రవిజ్ఞాతృశబ్దేన ప్రక్రమోపక్రమజ్ఞాతృత్వకారణత్వాత్ప్రసర్వజ్ఞత్వాశ్రయఃపరమాత్మైవోచ్యతే. తాదృశంవిజ్ఞాతారం- సర్వజ్ఞంపరమాత్మానం ప్రక్రమోదితధ్యానంవినాకేన- కేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయేనవిజానీయాత్. నకేనాపీత్యర్థః ఉక్తంచవ్యాసార్యైః * పరమాత్మప్రసాదావ్యతేతస్యదురవగమత్వపరంతంకేనవిజానీయాదితిపూర్వవాక్యం. ఉపాసనాతిరిక్తకేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయాన్తరనిషేధపరంవిజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదిత్యుత్తరవాక్యమితి తతశ్చపరమాత్మప్రసాదపరమాత్మోపాసనయోస్సర్వమోక్షస్యైకకత్వంద్వాభ్యాంవాక్యాభ్యాం ప్రతిపాదితంభవతి. అత్ర పరమాత్మోపాసనతత్ప్రసాదసాధ్యాపరమాత్మావగతిః కింరూపేతిచిన్తాయాందర్శనసమానాకారధ్యానరూపావగతిరేవ పరమాత్మప్రసాదోపాసనసాధ్యత్వేన వాక్యద్వయప్రతిపన్నేతికేచిదాహుః. ముక్తికాలీనాదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మసాక్షాత్కారలక్షణా * పరాత్పరం పురిశయంపురుషమీక్షతఇత్యుక్తైత్యపరే. నోభయథాపి విరోధం పశ్యామః. ఇతిశబ్దః ప్రతివచనసమాప్తౌ. ఇదంచ బ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయే చతుర్థపాదేచిన్తితం - ఉపక్రమేపతిజాయాపుత్రవిత్తాదిప్రియసమ్బన్ధిత్వలక్షణజీవలిఙ్గకీర్తనా, నధ్యేచ * విజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతీతి దేహానువిధాయిజననమరణలక్షణజీవలిఙ్గప్రతిపాదనాత్, అన్తేచ * విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదితివిజ్ఞాతృత్వరూపలిఙ్గకీర్తనాచ్చకృత్స్నమపిప్రకరణంజీవపరమేవ. పరమాత్మలిఙ్గానితుకథం చిన్నేయానీతిపూర్వపక్షేపతత్యాచార్యః * వాక్యాన్వయాత్. కృత్స్నస్యవాక్యసన్దర్భస్యాన్వయః పరమాత్మన్యేవోపపద్యతే-నాన్యత్ర. తథాహి- * అమృతత్వస్యతునాశాస్తివిత్తేనేతియాజ్ఞవల్క్యేనాభిహితే * యేనాహంనామృతాస్యాంకిమహంతేనకుర్యామితిఅమృతత్వోపాయమాత్రార్థిన్యైమైత్రేయ్యై * ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఇతిద్రష్టవ్యత్వేనోపదిష్టస్యాత్మనఃపరమాత్మత్వమేవాభ్యుపగన్తవ్యం. ఆఖ్యాయికాయావిద్యాగతవిశేషప్రతిపాదనోపయుక్తత్వస్య పురుషార్థపాదేస్థితత్వాత్. తత్రహి * అథహయాజ్ఞవల్క్యస్యద్వేభార్యేబభూవతురిత్యాద్యాఖ్యానానాం * సర్వాణ్యాఖ్యానానిపారిప్లవేశంస్తీత్యశ్వమేధగతపారిప్లవనామకశంస్ప్రవినియుక్తత్వాత్పారిప్లవార్థాన్యాఖ్యానాని- నతువిద్యోపయోగీనీతి-* పారిప్లవార్థాఇతిచేదితి సూత్రఖణ్డేనపూర్వపక్షంకృత్వా * నవిశేషితత్వాదిత్యాదినాసిద్ధాన్తితం. అయమర్థః- నసర్వాణ్యాఖ్యానానిపారిప్లవార్థాని

భవితుమర్హన్తి- * సర్వాణ్యాఖ్యానానిశంసన్తీతివిధాయ * మనుర్వైవస్వతో రాజేత్యాదినా కేషాంచిదాఖ్యానానామేవవిశేషితత్వాత్. వాక్యశేషపఠితానామాఖ్యానానాంపారిప్లవేవినియోగేనసర్వేషామపి విద్యాసన్నిధిపఠితానాంయాజ్ఞవల్క్యాద్యాఖ్యానానాం తత్తద్వాక్యగత పరమాత్మవిషయకత్వాదివిశేషప్రతిపాదనోపయోగిత్వమేవ. * తథాహ్యేకవాక్యోపలబ్ధాత్. యథా *తేజోవైఘృతం * సౌరీం దీతత్యేవమాదీనాం * అక్తాశ్శర్కరా ఉపదధాతి * తస్మాద్బర్హిషిరజతంనదేయమిత్యాదివిధినిషేధైకవాక్యతయా విధినిషేధవిషయస్తుతినిన్దాద్యుపయోగిత్వం- తథైవాత్మావారే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదివిధినాఆఖ్యానానామేకవాక్యత్వోపలబ్ధాత్ విధేయవిద్యావిశేషోపయోగిత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యమితిసిద్ధాన్తితం. తతశ్చోపక్రమగతాఖ్యాయికావశాత్పరమాత్మవిషయత్వమేవ ప్రకరణస్య. తథా * అస్యమహతో భూతస్యనిశ్వసితమేతత్ * ఆత్మనోవాఅరేదర్శనేనశ్రవణేనేత్యాదినా ప్రతీయమానసర్వోపాదానత్వం, * బ్రహ్మతంపరాదాదిత్యాదినా ప్రతీయమానంసార్వాత్మ్యం, చనపరమాత్మనోఽన్యత్ర సమ్భవతి. యదుక్తంపతిజాయాపుత్రాదిసమ్బన్ధిత్వకీర్తనంజీవలిఙ్గమితి- తన్న - తస్యవాక్యస్యపరమాత్మానుగుణతయాఽప్యవస్థానోపపత్తేః. తద్వర్ణనప్రకారశ్చపూర్వమేవ ప్రదర్శితః. నన్వేవం * విజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయ * జీవవాచివిజ్ఞానఘనశబ్దేనకథంపరమాత్మనోఽభిధానం, ముక్త్యాదవినాశాదిజీవలిఙ్గానాంచకథంపరమాత్మనిసమన్వయ, ఇతిచేత్- తత్రాహ- * ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః. ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యుపాదానోపాదేయభావలబ్ధాభేదసూచకంజీవధర్మాణాంతత్రకీర్తనమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యోమన్యతే. *ఉత్క్రమిష్యత ఏవమ్భావాదిత్యౌడులోమిః. * ఆముక్తేర్భేదఏవస్యాజ్జీవస్యచపరస్యచ । ముక్తస్యతునభేదోఽస్తిభేదహేతోరభావత ఇత్యుక్తరీత్యా ముక్తిదశాయాం భావ్యభేదవశాత్ పరమాత్మనిజీవధర్మాభిధానముపపద్యత ఇత్యౌడులోమిరాచార్యోమన్యతే. * అవస్థితేరితికాశకృత్స్నః జీవేపరమాత్మనోఽన్తర్యామితయా అవస్థితేరాకృత్యధికరణన్యాయేనశరీరభూతజీవవాచిశబ్దైశ్శరీరిణఃపరమాత్మనోఽభిధానసమ్భవా, చ్ఛరీరభూతజీవధర్మాణాంశరీరిణిపరమాత్మన్యుపపత్తే, శ్చజీవశ్రుతిలిఙ్గానాంపరమాత్మనినానుపపత్తిరితిస్థితం. అత్రతుకాశకృత్స్నమతమేవాచార్యస్యమతం - తదుపరిపక్షాన్తరానుపన్యాసాత్, ఆశ్మరథ్యౌడులోమిమతయోర్దుష్టత్వా, చ్చ. ఉపాదానోపాదేయయోర్భేదాభేదవాదాశ్మరథ్యమతంజైనమతప్రతిక్షేపాదేవప్రతిక్షిప్తం. తర్కపాదే జైనానాంమతంహి ప్రతిక్షిప్తమాచార్యేణ. యేచైవంమన్యన్తే- జీవాజీవాస్రవసంవరనిర్జరబన్ధమోక్షానామసప్తపదార్థాః. బోధాత్మకోజీవః. జడవర్గస్త్వజీవః. ఇన్ద్రియప్రవృత్తిరాస్రవః. శమదమాదిరూపాప్రవృత్తిస్సంవరః. తప్తశిలారోహణాదిర్నిర్జరః. బన్ధోఽష్టవిధంకర్మ. తత్రఘాతికర్మచతుర్విధం- జ్ఞానావరణీయందర్శనావరణీయంమోహనీయమాన్తరాయికమితి. తత్త్వజ్ఞానాన్నమోక్షఇతివిపర్యయోజ్ఞానావరణీయంకర్మ. ఆర్హతదర్శనాభ్యాసాన్నమోక్షఇతిజ్ఞానందర్శనావరణీయం. బహుషువిప్రతిషిద్ధేషుమోక్షమార్గేషువిశేషానవధారణంమోహనీయం. మోక్షమార్గప్రవృత్తానాంతద్విఘటనకరంవిజ్ఞానమాన్తరాయికం. తానీమానిశ్రేయోహన్తృత్వాద్ఘాతికర్మాణీత్యుచ్యన్తే. అఘాతికర్మచతుర్విధం - వేదనీయంనామికంగోత్రికమాయుష్కంచేతి. తత్రవేదనీయంకర్మశుక్లపుద్గలవిపాకహేతుః తద్ధికర్మబన్ధాయనభవతి - నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుజ్ఞానావిఘాతకత్వాత్. శుక్లపుద్గలారమ్భకంవేదనీయకర్మానుగుణంనామికంకర్మ. తద్ధిశుక్లపుద్గలస్యావస్థాంకలిలబుద్బుదాదికామారభతే. గోత్రికంతుఅవ్యాకృతంతతోఽప్యధ్యంశక్తిరూపేణావస్థితం. ఆయుష్కం - ఆయుః కథయత్యుత్పాదనద్వారేణేత్యాయుష్కం. తాన్యేతానిశుక్లపుద్గలాశ్రయత్వాదఘాతికర్మాణి. తదేతత్కర్మాష్టకంపురుషంబధ్నాతీతిబన్ధః. విగలితసమస్తక్లేశతద్వాసనావరణజ్ఞానస్యసుఖైకతానస్యాత్మనఉపరిదేశావస్థానంమోక్షఇత్యేకే. అన్యేతూర్ధ్వగమనశీలస్యజీవస్యశుష్కాలాబుఫలోన్మజ్జనవత్సతతోర్ధ్వగమనంమోక్షఇతివర్ణయన్తి. ఇమమన్యమపిప్రపఞ్చమాచక్షతే- పఞ్చాస్తికాయానామ-జీవాస్తికాయఃపుద్గలాస్తికాయోధర్మాస్తికాయోఽధర్మాస్తికాయఆకాశాస్తికాయశ్చేతి. అస్తీతికాయతే- శబ్ద్యతఇత్యస్తికాయః. ఏవంసర్వత్ర. తత్రజీవాస్తికాయస్త్రివిధః- బద్ధోముక్తోనిత్యసిద్ధశ్చ. తత్రనిత్యసిద్ధఆర్హతః. ఇతరౌద్వౌప్రసిద్ధౌ. పూరయన్తిగలన్తిచేతిషడ్విధానిపుద్గలశబ్దేనోచ్యన్తే. పుద్గలాస్తికాయశ్చషోఢా- పృథివ్యాదిభూతచతుష్టయంస్థావరంజఙ్గమంచేతి. ధర్మాస్తికాయఃప్రవృత్త్యనుమేయః. అధర్మాస్తికాయస్స్థితిహేతుః. ఆకాశాస్తికాయోద్వివిధః - లోకాకాశోఽలోకాకాశశ్చేతి. ఉపర్యుపరివర్తమానానాం లోకానామన్తర్వర్తీ ఆకాశోలోకాకాశః. సర్వేషాంలోకానామూర్ధ్వవర్తీఅనావృతాకాశోఽలోకాకాశః. సర్వేష్వేతేషుపదార్థేషు-స్యాదస్తి, స్యాన్నాస్తి, స్యాదస్తిచనాస్తిచ, స్యాదవక్తవ్యం, స్యాదస్తిచావక్తవ్యం, స్యాన్నాస్తిచావక్తవ్యం, స్యాదస్తిచనాస్తిచావక్తవ్యం, చేత్యేవంసత్త్వాసత్త్వసదసత్త్వసదసద్విలక్షణత్వసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వ అసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వ సదసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వరూపసప్తభఙ్గీనయవృత్తాః. స్యాచ్ఛబ్దోఽయం తిఙన్తప్రతిరూపకోనిపాతోఽనైకాన్త్యద్యోతీ. ఏవంసర్వంవస్త్వనేకాన్తమిత్యార్హతసమయస్యాద్ధుః- కస్యాప్యప్రతిక్షేపకత్వాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తే ః నైకస్మిన్నసమ్భవాత్. ఏకస్మిన్వస్తునిసత్త్వాసత్త్వభిన్నత్వాభిన్నత్వాదివిరుద్ధధర్మాణాంపరస్పరవిరహస్వరూపాణామసమ్భవాత్తన్మతమసమఞ్జసం - ప్రమాణాప్రమాణవిభాగభఙ్గప్రసఙ్గేనసర్వవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్. *ఏవంచాత్మాకార్త్స్న్యం. జీవస్యదేహానురూపపరిమాణత్వమిత్యేవమభ్యుపగచ్ఛతాం జైనానాంహస్త్యాదిశరీరస్థాత్మనోన్యూనపరిమాణమశకాదిశరీరానుప్రవేశే ఆత్మనఃపరిపూర్ణతానస్యాత్. అథసఙ్కోచవికాసధర్మతయా క్రమపర్యాయేణ- అవస్థానేనాపత్త్యవిరోధఇతిచేత్- తత్రాహ- * నచపర్యాయాదప్యవిరోధోవికారాదిభ్యః. కాలభేదేనసఙ్కోచవికాసావస్థాభ్యుపగమే వికారిత్వానిత్యత్వాదిదోషప్రసక్తిః. * అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః. జీవస్యయదన్త్యంపరిమాణంమోక్షావస్థాగతం - తస్యతతఃపరందేహాన్తరపరిగ్రహాభావేనావస్థితత్వా, త్తస్యపరిమాణస్యతదాశ్రయస్యచజీవస్యచోత్తరావస్థాప్రాప్తివిధురత్వేననిత్యత్వాత్తదేవపరిమాణంపూర్వత్రాప్యవిశిష్టమిత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం - ఉత్తరావధిశూన్యస్యపూర్వావధ్యభావాత్. తతశ్చదేహభేదేనతదనురూపపరిమాణభేదఇతిజైనానాంచదర్శనమస

ఉ.— ఇయంపృథివీసర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యైపృథివ్యైసర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమ స్యాంపృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం శారీరస్తేజోమయోఽమృత మయఃపురుషోఽయమేవసయోయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧

జలధిస్థితం. తతశ్చ జైనమతి ప్రలక్షేపేణైవభేదాభేదసమావేశవాద్యాశ్మరథ్యమతమపినిరస్తమేవ * పరమాత్మనోర్భాగపరగార్థఇతీష్యతే। విశిష్టైకత్వస్యద్వివ్యంహి నైలితద్గ్రన్థతాంయత ఇతినరణాత్ బ్రహ్మణోన్యస్యజీవస్యముక్తౌ బ్రహ్మైక్యవాద్యౌడులోమిమతమపినిరస్తం. అతఃకాశకృత్స్నమతమేవభగవద్బాదరాయణమతం. అతఏవ * అంశోనానావ్యపదేశాదిత్యజీవస్య బ్రహ్మాంశత్వమేవోక్తం. తత్రహ్యధికరణే * జ్ఞాజ్ఞౌద్వావజావీశనీశావిత్యాదిభేదశ్రుత్యనురోధాదభేదవాదో జాత్యాద్యభేదాభిప్రాయేణగౌణోనేతవ్యః. అథవా- * తత్త్వమస్యాద్యభేదశ్రుత్యనురోధాద్భేదవ్యపదేశ ఔపాధికభేదపరతయానేతవ్య ఇత్యేవంపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఽభిధీయుచ్యతే - * అంశోనానావ్యపదేశాదన్యథాచాపిదాశకితవాదిత్వమధీయతఏకే నానావ్యపదేశాత్- భేదవ్యపదేశాత్, అన్యథాచాపి - అభేదేనాపివ్యపదేశాత్, చ్ఛ్రుతిద్వయానుగ్రహాయ బ్రహ్మణోంశోజీవఇత్యవగమ్యతే. చిదచిద్విశిష్టంహి బ్రహ్మణస్స్వరూపం- తత్రవిశేషణభూతచిదంశస్యాన్తర్భూతత్వాదభేదవ్యపదేశోపపత్తిః- విశేష్యాపేక్షయావిశేషణస్యభిన్నత్వాద్భేదవ్యపదేశస్యాప్యుపపత్తిః * బ్రహ్మదాశాబ్రహ్మదాసాబ్రహ్మేమేకితవాఉతేతిదాశకితవాదీనామపి బ్రహ్మత్వమాకేశాఖినఅధీయతే. నాస్యాభేదవ్యపదేశస్యగౌణత్వంవక్తుంయుజ్యతే - నాపిస్వజ్యత్వసంహారత్వాదిలక్షణభేదవ్యపదేశస్యమానాన్తరాసిద్ధార్థాభిధాయినోఽనువాదిత్వం గౌణత్వం వావక్తుంయుజ్యతే- అతోవ్యపదేశద్వయముఖ్యత్వాయసలగోత్వాద్యపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతరూపజాత్యాదివిశిష్టద్రవ్యస్య యథారూపజాత్యాదివిశేషణమంశః- ఏవమపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతశ్చిత్స్థానీయోజీవోంశఇత్యర్థః. * మన్త్రవర్ణాత్ * పాదోఽస్యవిశ్వాభూతానీతిమన్త్రవ్యాసర్వజీవానాం భూతశబ్దితానాంపాదశబ్దితాంశత్వప్రతిపాదనాచ్చజీవో బ్రహ్మవిశేషణాంశః. * అపిస్మర్యతే. * మమైవాంశోజీవలోకఇతిగీతావచనాచ్చాంశత్వం. ననుజీవస్యాంశత్వేజీవస్య బ్రహ్మైకదేశత్వావశ్యంభావేనతద్గతాదోషాః బ్రహ్మణిస్యుః. నేత్యుచ్యతే- * ప్రకాశాదివత్తునైవంపరః. తుశబ్దశ్శోద్యం వ్యావర్తయతి. పరః- పరమాత్మాఏవంన- జీవవద్దుష్టః. ప్రకాశాదివత్- యథా ప్రకాశగోత్వాదివిశిష్టప్రభావద్గవాదిద్రవ్యస్యప్రభాగోత్వాదికమంశః- తాదృశోయమంశః- నఘటాకాశాదివత్త్రుటికదేశరూపః. అతోనజీవదోషేణపరస్యదుష్టతా. * స్మరన్తిచ. స్మరన్తిచపరాశరాదయః * ఏకదేశస్థితస్యాగ్నేర్జ్యోత్స్నావిస్తారిణీయథా। పరస్యబ్రహ్మణశ్శక్తిస్తథేదమఖిలంజగదితి ప్రకాశాద్యంశసామ్యం. ననుసర్వేషాంజీవానాం బ్రహ్మాంశత్వేసమానేకేషాంచిద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞా- కేషాంచిత్పరిహారఇతివ్యవస్థాకథంసఙ్గచ్ఛతాం. తత్రాహ- * అనుజ్ఞాపరిహారౌదేహసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిరాదివత్. యథాఽగ్న్యేకరూపస్యైవశ్రోత్రియచణ్డాలాగారాదిసమ్బన్ధవశేనహేయత్వోపాదేయత్వే - ఏవం బ్రహ్మాంశత్వావిశేషేపిజీవానాం త్రైవర్ణికశరీరసంయోగాద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞాపరిహారావుపపద్యేతే. * అసన్తతేశ్చావ్యతికరః. ప్రతిశరీరంభిన్నానాంజీవానామణుత్వేనసర్వత్రాసన్తతత్వాత్ నభోగవ్యతికరదోషఃభవతి. ననుజీవబ్రహ్మభేదపక్షేపి అవిద్యాకృతోపాధిభేదాద్భోగాసఙ్కరఉపపద్యతే. తత్రాహ- * ఆభాసఏవచ. అఖణ్డైకరసప్రకాశమాత్రస్వరూపస్య బ్రహ్మణఃఅవిద్యాకృతస్వరూపతిరోధానపూర్వకోపాధిభేదపరికల్పనహేతురాభాసఏవ- ప్రకాశస్వరూపస్యతిరోధానంహిప్రకాశనాశఏవేతిపర్యవస్యేత్. ననుపారమార్థికోపాధ్యుపహిత బ్రహ్మజీవవాదేఉపాధిభేదహేతుభూతానాద్యదృష్టవశాద్భోగవ్యవస్థాభవిష్యతి. తత్రాహ- * అదృష్టానియమాత్: బ్రహ్మస్వరూపస్యాచ్ఛేదనభేదనాద్యసమ్భవేనసర్వేషామప్యదృష్టానామనియతత్వాన్నభోగవ్యవస్థాసిధ్యేత్. ననుఅదృష్టహేతుభూతాభిసన్ధ్యాదివ్యవస్థయాఅదృష్టవ్యవస్థా- తద్ద్వారాభోగవ్యవస్థాచభవిష్యతీత్యత్రాహ- అభిసన్ధ్యాదిష్వపిచైవం. అభిసన్ధ్యాదీనామపిభేదనాద్యనర్హబ్రహ్మస్వరూపమాత్రసమ్బన్ధిత్వాదవ్యవస్థాతదవస్థైవ. * ప్రదేశభేదాదితిచేన్నాన్తర్భావాత్. ననుబ్రహ్మస్వరూపస్యైకత్వేప్యుపాధిసమ్బన్ధిప్రదేశభేదాదుపపద్యతేభోగవ్యవస్థేతిచేన్న- ఉపాధీనాంతత్రతత్రగమనాత్ సర్వప్రదేశానాంసర్వోపాధ్యన్తర్భావేనభోగవ్యతికరస్తదవస్థఏవ. ప్రదేశభేదేనోపాధిసమ్బన్ధేపిసర్వస్యబ్రహ్మప్రదేశత్వాత్ సర్వసమ్బన్ధిదుఃఖం బ్రహ్మణఏవస్యాదితిబ్రహ్మధామహానర్థఆపద్యేతేతి. అతోజీవో బ్రహ్మణోవిశేషణాంశఇతిస్థితం. తతశ్చాన్తర్యామితయాపరమాత్మనోఽవస్థితేశ్శరీరవాచిశబ్దానాంచశరీరిపర్యన్తత్వాత్ శరీరభూతజీవవాచివిజ్ఞానఘనశబ్దేనశరీరిభూతపరమాత్మాభిధానంనవిరుధ్యత ఇతి కాశకృత్స్నమతమేవబాదరాయణమతం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యత్కేవలంకర్మనిరపేక్షమమృతత్వసాధనం-తద్వక్తవ్యమితిమైత్రేయీబ్రాహ్మణమారబ్ధం. తచ్చాత్మజ్ఞానంసర్వసన్న్యాససాఙ్గవిశిష్టం. ఆత్మనిచవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి- ఆత్మాచప్రియఃసర్వస్మాత్ - తస్మాదాత్మాద్రష్టవ్యః. సచశ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్య ఇతిచదర్శనప్రకారాఉక్తాః. తత్రచశ్రోతవ్యః- ఆచార్యాగమాభ్యాం. మన్తవ్యః- తర్కతః. తత్రచతర్కఉక్తః- * ఆత్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతస్యహేతువచనంఆత్మైకసామాన్యత్వమాత్మైకోద్భవత్వమాత్మైకప్రలయత్వంచ. తత్రాయంహేతురసిద్ధఇత్యాశఙ్క్యతేఆత్మైకసామాన్యోద్భవప్రలయాఖ్యః- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమేతద్బ్రాహ్మణమారభ్యతే. యస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతంజగత్సర్వంపృథివ్యాది - యచ్చలోకేప

రస్పరోపకార్యోపకారకభూతం- తదేకకారణపూర్వకమేకసామాన్యాత్మకమేకప్రళయంచదృష్టం. తస్మాదిదమపిపృథివ్యాదిలక్షణంజగత్పరస్పరకార్యకారణత్వాత్తథాభూతంభవితుమర్హతి. ఏషహ్యర్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణేప్రకాశ్యతే. అథవా- * అస్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతస్యాత్మోత్పత్తిస్థితిలయత్వంహేతుముక్త్వాపునరాగమప్రధానేనమధుబ్రాహ్మణేనప్రతిజ్ఞాతస్యార్థస్యనిగమనంక్రియతే. తథాహి నైయాయికైరుక్తం * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాఃపునర్వచనంనిగమనమితి అన్యైర్వ్యాఖ్యాతం- ఆదున్దుభిదృష్టాన్తాచ్ఛ్రుతవ్యాఖ్యానం ఆగమవచనం. ప్రాక్తుమధుబ్రాహ్మణాన్మన్తవ్యత్వముపపత్తిప్రదర్శనేన. మధుబ్రాహ్మణేనతునిదిధ్యాసనవిధిరుచ్యతఇతి. సర్వథాపితుయథాగమేనావధారితం- తర్కతస్తథైవమన్తవ్యం. యథాతర్కతోమతస్యతత్థాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యతథైవనిదిధ్యాసనంక్రియతఇతిపృథఙ్నిదిధ్యాసనవిధిరనర్థకఏవ. తస్మాత్పృథక్ప్రకరణవిభాగోఽనర్థకఇత్యన్యదభిప్రాయఃశ్రవణమనననిదిధ్యాసనానామితి సర్వథాపిత్వధ్యాయద్వయస్యార్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణఉపసంహ్రియతే. ఇయంపృథివీ- ప్రసిద్ధాన్సర్వేషాంభూతానాంమధు- సర్వేషాంబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాంభూతానాం- ప్రాణినాంమధు- కార్యం మధ్వివమధు. యథైకోమధ్వపూపోఽనేకైర్మధుకరైర్నిర్వర్తితః- ఏవమియంపృథివీసర్వభూతనిర్వర్తితా. తథా- సర్వాణిభూతాన్యస్యైపృథివ్యై- పృథివ్యాఅస్యాఃమధు- కార్యం. కించ- యశ్చాయమస్యాంపృథివ్యాంతేజోమయః- చిన్మాత్రప్రకాశమయోఽమృతమయః- అమరణధర్మాపురుషః, యశ్చాయమధ్యాత్మంశారీరః- శరీరేభవఃపూర్వవత్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషః, సచలిఙ్గాభిమానీ సఏవసర్వేషాంభూతానాముపకారకారణత్వేనమధు. సర్వాణిచభూతాన్యస్యమధు. చశబ్దసామర్థ్యాత్ ఏవమేతచ్చతుష్టయంతావదేకంసర్వభూతకార్యం- సర్వాణిచభూతాన్యస్యకార్యం. అతోఽస్యైకకారణపూర్వకతా. యస్మాదేకస్మాత్కారణాదేతజ్జాతం- తదేవైకంపరమార్థతోబ్రహ్మ- ఇతరత్కార్యంవాచారమ్భణంవికారోనామధేయమాత్రమిత్యేషమధుపర్యాయాణాంసర్వేషామర్థస్సంక్షేపతః. అయమేవసః- యోఽయంప్రతిజ్ఞాతః * ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతి. ఇదమమృతం- యన్మైత్రేయ్యాఅమృతత్వసాధనముక్తమాత్మవిజ్ఞానం- ఇదంతదమృతం. ఇదంబ్రహ్మ- యత్ * బ్రహ్మతేబ్రవాణి * జ్ఞాపయిష్యామీత్యధ్యాయాదౌప్రకృతం, యద్విషయావిద్యాబ్రహ్మవిద్యేత్యుచ్యతే, ఇదంసర్వం- యస్మాద్బ్రహ్మణోవిజ్ఞానాత్సర్వంభవతి. ౧

ఆ — పూర్వోత్తరబ్రాహ్మణయోస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (యత్కేవలమితి) కైవల్యంవ్యాచష్టే (కర్మేతి) నిరపేక్షమితిచ్ఛేదః. జ్ఞానముక్తమితిసమ్బన్ధః. తతోఽనురాకాఙ్క్షత్వంసిద్ధమితిచకారార్థః. ఆత్మజ్ఞానంసన్న్యాసినామేవేతిసంన్యాసంవిశినష్టి (సర్వేతి) ననుకృతతోనైరాకాఙ్క్ష్యం- సత్యపితస్మిన్ సజ్ఞేయాన్తరసమ్భవాత్. అతఆహ (ఆత్మనిచేతి) * నవాఅరేపత్యుః * ఇత్యాదావుక్తంస్మారయతి (ఆత్మాచేతి) తస్యనిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేనపరమానన్దత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) సచేద్దర్శనార్హః- తర్హితద్దర్శనేకానిసాధనానీత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) దర్శనప్రకారాః- దర్శనస్యోపాయప్రభేదాః. శ్రవణమననయోస్స్వరూపవిశేషందర్శయతి (తత్రేతి) కోఽసౌతర్కః- యేనాత్మామన్తవ్యోభవతి- తత్రాహ (తత్రచేతి) దున్దుభ్యాదిగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. ఉక్తమేవతర్కంసఙ్గృహ్ణాతి (ఆత్మైవేదమితి) ప్రధానాదివాదమూలాయహేత్వసిద్ధిశఙ్కాయాంతన్నిరాకరణార్థమిదంబ్రాహ్మణమితిసఙ్గతింసఙ్గిరతే (తత్రాయమితి) కథంహేత్వసిద్ధిశఙ్కోద్ధ్రియతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్తథాభూతంభవితుమర్హతీతిఉత్తరత్రసమ్బన్ధః. అన్యోన్యోపకార్యోపకారకభూతంజగదేకచైతన్యానువిద్ధమేకప్రకృతికంచేత్యత్రవ్యాప్తిమాహ (యచ్చేతి) దృష్టం- స్వప్నాదీతిశేషః. దృష్టాన్తేసిద్ధమర్థం దార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థంస్ఫుటయతి (పరస్పరేతి) తథాభూతమిత్యేకకారణపూర్వకత్వాదిగృహ్యతే. విమతమేకకారణకం- పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతత్వాత్- స్వప్నవదిత్యయుక్తం- హేత్వసిద్ధేః. నహిసర్వంజగత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషహీతి) హేత్వసిద్ధిశఙ్కాంపరిహర్తుంబ్రాహ్మణమితిసఙ్గతిముక్త్వాప్రకారాన్తరేణతామాహ (అథవేతి) ప్రతిజ్ఞాహేతూక్రమేణోక్తౌ. హేతుసహితస్యప్రతిజ్ఞార్థస్యపునర్వచనంనిగమనమిత్యత్రతార్కికసమ్మతిమాహ (తథాహీతి) భర్తృప్రపఞ్చానాంబ్రాహ్మణారమ్భప్రకారమనువదతి (అన్యైరితి) వృత్తవ్యాఖ్యానవాక్యాదారభ్యాదున్దుభిదృష్టాన్తాదాగమవచనంశ్రోతవ్యఇత్యుక్తశ్రవణనిరూపణార్థం. దున్దుభిదృష్టాన్తాదారభ్యమధుబ్రాహ్మణాత్ప్రాగుపపత్తిప్రదర్శనేనమన్తవ్యఇత్యుక్తమనననిరూపణార్థమాగమవచనం. నిదిధ్యాసనంవ్యాఖ్యాతుంపునరేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. ఏతద్దూషయతి (సర్వథాపీతి) శ్రవణాద్యేవోభయత్రాపీతియావత్. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంశ్రవణేప్రవృత్తస్యతత్త్వనిష్ఠత్వేసత్యర్థలబ్ధంమననంనవిధిమపేక్షతే. యథాతర్కతోమతంతత్త్వం- తథాతర్కితస్యతర్కాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యాభయసామర్థ్యాదేవనిదిధ్యాసనసిద్ధ్యాతదపినవిధ్యనపేక్షితమేవేత్యర్థః. త్రయాణాంవిధ్యనపేక్షితత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతి - పరకీయవ్యాఖ్యానమయుక్తమితిశేషః. సిద్ధాన్తేపిశ్రవణాదివిధ్యుపగమాత్కథంపరకీయంప్రస్థానంప్రత్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపిత్వితి) తద్విధ్యుపగమోపీతియావత్. ఏవంసఙ్గతింబ్రాహ్మణస్యోక్త్వాతదక్షరాణివ్యాకరోతి (ఇయమిత్యాదినా) యదుక్తంమధ్వివమధ్వితి - తద్వివృణోతి (యథేతి) నకేవలముక్తంమధుద్వయమేవ- కింతుమధ్వన్తరంచాస్తీత్యాహ (కించేతి) పురుషశబ్దస్యక్షేత్రవిషయత్వంవారయతి (సచేతి) తస్యపృథివీవన్మధుత్వమాహ (సచసర్వేషామితి) సర్వేషాంచభూతానాంతంప్రతిమధుత్వందర్శయతి (సర్వాణిచేతి) నన్వాద్యమేవమధుద్వయంశ్రుతం - అశ్రుతంతుమధుద్వయమశక్యంకల్పయితుం- కల్పకాభావాత్. అతఆహ (చశబ్దేతి) ప్రథమపర్యాయార్థముపసంహరతి (ఏవమితి) పృథివీ, సర్వాణిభూతాని, పార్థివఃపురుషః, శారీర, శ్చేతిచతుష్టయమేకంమధ్వితిశేషః. మధుశబ్దార్థమాహ (సర్వేతి) (అస్యేతి) పృథివ్యాదేరితియావత్. పరస్పరముపకార్యోపకారకభావేఫలితమాహ (అతఇతి) అస్యేతిసర్వంజగదుచ్యతే. ఉక్తంచయస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాది భవత్వనేనన్యాయేనమధుపర్యాయేషుసర్వేషుకారణోపదేశః - బ్రహ్మోపదేశస్తుకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) సః - ప్రకృతఆత్మా

ఉ.— ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వాసామపాగ్ం సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమాస్వప్సు తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం రైతసస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౨

అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాగ్నేః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నగ్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం వాఙ్మయస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౩

అయం వాయుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య వాయోః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్వాయౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం ప్రాణస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౪

వాయం చ యచ్ఛ్రోక్తా భేదదృష్టితయోజనా. ఇదమితి చతుష్టయకల్పనాస్థానవిషయం జ్ఞానం పరామృశతి. ఇదం బ్రహ్మేత్యత్ర చతుష్టయాధిష్ఠానమిదంశబ్దార్థః శ్రుతిరేవ చ తేషు ప్రకృతత్వం దర్శయతి (యద్విషయేతి) ఇదం సర్వమిత్యత్ర బ్రహ్మజ్ఞానమిత్యుక్తం. సర్వం - సర్వాప్తిసాధనమితి యావత్ తదేవ స్పష్టయతి (యస్మాదితి) ౧

రం.— పూర్వం * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే దివ్యమఙ్గళవిగ్రహవిశిష్టతయా ప్రతిపాదితః పురుష ఏవాస్మిన్ మైత్రేయీబ్రాహ్మణే * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్త ఆత్మా సర్వాన్తర్యామిత్వప్రతిపాదనాయైవం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఇయం పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధు అస్యై పృథివ్యై సర్వాణి భూతాని మధు ఇత్యాదినా) ఇయం-దృశ్యమానా పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధు. సర్వభూతానాం ధారణాన్నపానాదిహేతుతయోపజీవ్యత్వేన పృథివ్యాస్సర్వభూతమధుత్వం. అస్యై పృథివ్యై - అస్యాః పృథివ్యా ఇత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సర్వభూతానాం పృథివీ ధార్యత్వేన తత్పోష్యత్వేన తదనుకూలత్వాత్పృథివీం ప్రతి మధుత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవం పృథివ్యాః భూతానాం చోపజీవ్యోపజీవకత్వేన పరస్పరమధుత్వమిత్యర్థః. (యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం శారీరస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేతి) అస్యాం-సర్వభూతోపజీవ్యతయా మధుభూతాయాం పృథివ్యామన్తర్యామితయావస్థితః తేజోమయః- స్వయంప్రకాశజ్ఞానమయ ఇతి యావత్ అమృతమయః- మరణాదిధర్మశూన్యః అపహతపాప్మత్వాదిగుణాశ్రయ ఇతి యావత్ యః పురుషో వర్తతే. యశ్చాయమధ్యాత్మం- ఆత్మని అధ్యాత్మం. అత్రాత్మశబ్దేన దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణజీవసఙ్ఘాత ఉచ్యతే. తస్మిన్యోఽయం శారీరః- శరీరాన్తర్యామీ తేజోమయోఽమృతమయశ్చేతి పూర్వవత్ యశ్చైష పురుషః. అత్ర శరీరస్య పృథివీవికారత్వాత్ అధిభూతం పృథివ్యాః స్థానే అధ్యాత్మం శరీరస్య నివేశః. అయమేవ స యోఽయమాత్మా - యోఽయమాత్మా * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి మైత్రేయీబ్రాహ్మణే ఆత్మతయా నిర్దిష్టః- సోఽయమేవ- పృథివ్యన్తర్యామీ శరీరాన్తర్యామీ చాయమేవేత్యర్థః. అయమేవ చ పురుషః- * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపమిత్యుక్తదివ్యమఙ్గళవిగ్రహవానపీతి ద్రష్టవ్యం. ఇదమమృతం- ఉపకోసలవిద్యాయాం * ఏతదమృతమేతదభయమేతద్బ్రహ్మేతి అమృతత్వాభయత్వాదినా నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ ఇదం బ్రహ్మేదం సర్వం- * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ సర్వోపాదానతయా నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ బ్రహ్మేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం ౧

శం.— తథా ఆపః. అధ్యాత్మం రేతస్యపాం విశేషతోఽవస్థానం ౨

ఆ.— యథా పృథివీ మధుత్వేన వ్యాఖ్యాతా- తథా ఽన్యేఽపి వ్యాఖ్యేయా ఇత్యాహ (తథేతి) రైతస ఇతి విశేషణస్యార్థమాహ (అధ్యాత్మమితి) * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి హి శ్రుత్యన్తరం ౨

రం.— (ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానామిత్యాది) రైతసః- * యో రేతసి తిష్ఠన్ యో రేతసోఽన్తర ఇత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణే రేతోఽన్తరతయా నిర్దిష్టః పరమాత్మా రైతస ఇత్యుచ్యతే రేతసో జలవికారత్వాత్, * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి శ్రుతేః, అధిభూతమపాం స్థానేఽధ్యాత్మం రేతసో నివేశః. అన్యోన్యోపజీవ్యోపజీవకత్వవతోరపభూతయోరన్తర్యామీ రేతోఽన్తర్యామీ చ పూర్వోక్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తథాఽగ్నిః. వాచ్యగ్నేర్విశేషతోఽవస్థానం. ౩

ఆ.— పృథివ్యామప్సు చోక్తన్యాయమగ్నావతిదిశతి (తథేతి) వాఙ్మయ ఇత్యస్యార్థమాహ (వాచీతి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి హి శ్రూయతే. ౩

రం.— (అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అగ్న్యభిమానికత్వాద్వాచః, * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతేః, అధ్యాత్మం తత్స్థానే వాచో నివేశ ఉపపద్యతే. (వాఙ్మయ ఇతి) * యో వాచి తిష్ఠన్నిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్త ఇత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— తథా వాయుః. అధ్యాత్మం ప్రాణః. భూతానాం శరీరారమ్భకత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తదన్తర్గతానాం తేజోమయాదీనాం కరణత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తథా చోక్తం * తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి. ౪

మూ.— అయమాదిత్యస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాదిత్యస్య సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాదిత్యే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంచాక్షుషస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౫

ఇమాదిశస్సర్వేషాం భూతానాంమధ్వాసాందిశాగ్ంసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమాసుదిక్షు తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ంశ్రౌత్రఃప్రాతిశ్రుత్కస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౬

అయంచన్ద్రస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యచన్ద్రస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిగ్ంశ్చన్ద్రే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంమానసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౭

ఇయం విద్యుత్సర్వేషాంభూతానాం మధ్వస్యైవిద్యుతే సర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమస్యాంవిద్యుతి తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంతైజసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౮

అయగ్ంస్తనయిత్నుఃసర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యస్తనయిత్నోఃసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిగ్ంస్తనయిత్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ంశాబ్దస్సౌవరస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ంసర్వమ్॥ ౯

అయమాకాశస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాకాశస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాకాశే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ంహృద్యాకాశస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వమ్॥ ౧౦

ఆ.— అగ్న్యుక్తన్యాయంవాయావతిదిశతి (తథేతి) * వాయుః ప్రాణోభూత్వానాసికేప్రావిశదితిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) పృథివ్యాదేస్తదన్తర్వర్తినాంచపురుషాణామేకవాక్యోపాత్తానామేకరూపంమధుత్వమితిశఙ్కాంపరిహరన్నవాన్తరవిభాగమాహ (భూతానామితి) పృథివ్యాదీనాంకార్యత్వం- తేజోమయాదీనాంకరణత్వమిత్యత్రసప్తాన్నాధికారసమ్మతిమాహ (తథాచోక్తమితి) ౪

శం.— (అయంవాయుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) ముఖ్యప్రాణస్యవాయువికారత్వాత్తత్త్వానేతన్నివేశః. ప్రాణః - కాయస్యప్రాణశరీరకతయా * ప్రాణఇతిహోవాచేత్యాదావుక్తఇత్యర్థః. ౪

శం.— తథాదిత్యోమధు. చక్షురధ్యాత్మం. ౫

ఆ.— యద్యప్యాదిత్యప్రభృతయోభూతేష్వర్భవతి- తథాపిదేవతాభేదమాశ్రిత్యాగ్న్యుక్తన్యాయంతస్మిన్నతిదిశతి (తథేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షురితి) ౫

శం.— తథాదిశోమధు. దిశాంయద్యపి శ్రోత్రమధ్యాత్మం- శబ్దప్రతిశ్రవణవేళాయాంతువిశేషతస్సన్నిహితోభవతీత్యధ్యాత్మంప్రాతిశ్రుత్కః- ప్రతిశ్రుత్కాయాం- ప్రతిశ్రవణవేళాయాంభవఃప్రాతిశ్రుత్కః. ౬

ఆ.— ఆదిత్యగతంన్యాయందిక్షుసమ్పాదయతి (తథేతి) * దిశశ్శ్రోత్రంభూత్వాకర్ణౌప్రావిశన్నితి శ్రుతేః శ్రోత్రమేవదిశామధ్యాత్మం. తథాచాధ్యాత్మంశ్రోత్రమిత్యేవవక్తవ్యేకథంప్రాతిశ్రుత్కఇతివిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (దిశామితి) తథాపీత్యస్మిన్నర్థతుశబ్దః. ౬

శం.— తథాచన్ద్రః. అధ్యాత్మంమానసః. ౭

ఆ.—దిక్షువ్యవస్థితన్యాయంచన్ద్రేదర్శయతి(తథేతి) * చన్ద్రమామనోభూత్వాహృదయంప్రావిశదితిశ్రుతిమనుసృత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) ౭

శం.— తథావిద్యుత్. త్వక్తైజసిభవస్తైజసోఽధ్యాత్మం. ౮

ఆ.— చన్ద్రవద్విద్యుతోపిమధుత్వమాహ (తథేతి) అధ్యాత్మంతైజసఇత్యస్యార్థమాహ (త్వగితి) ౮

శం.— తథాస్తనయిత్నుః. శబ్దేభవఃశాబ్దోఽధ్యాత్మం యద్యపి- తథాపిస్వరేవిశేషతోభవతీతిసౌవరోఽధ్యాత్మం. ౯

ఆ.— పర్జన్యోపివిద్యుదాదివత్సర్వేషాంభూతానాంమధుభవతీత్యాహ (తథేతి) అధ్యాత్మంశాబ్దఇత్యస్యార్థమాహ (శబ్దేభవఇతి) యద్యప్యధ్యాత్మంశబ్దేభవఇతిశాబ్దఃపురుషః - తథాపిస్వరేవిశేషతోభవతీత్యధ్యాత్మంసౌవరఃపురుషఇతియోజనా. ౯

శం.— తథాకాశః. అధ్యాత్మంహృదయాకాశః- హృదయం. ౧౦

ఆ.— స్తనయిత్నూక్తన్యాయమాకాశేఽతిదిశతి (తథేతి) ౧౦

ఉ.— అయం ధర్మః సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య ధర్మస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్ ధర్మే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం ధార్మస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౧

రం.— (అయమాకాశస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) (హృద్యాకాశ ఇతి) *అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యుక్తః పరమాత్మేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

రం.— (అయమాదిత్యస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) సర్వత్రోపజీవ్యోపజీవకభావేన మధుత్వం జ్ఞేయం. *ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేరాదిత్యస్య చక్షురభిమానిత్వాదాదిత్యస్థానే చక్షుర్నివేశ ఇత్యేవం సమ్బన్ధవిశేషస్తత్ర తత్ర ద్రష్టవ్యః. (చాక్షుష ఇతి) *య శ్చక్షుషి తిష్ఠన్నిత్యుక్త ఇత్యర్థః. ౬

రం.— (అయం చన్ద్రస్సర్వేషాం భూతానామిత్యాది) (మానస ఇతి) *యో మనసి తిష్ఠన్మనసోఽన్తర ఇత్యుక్తః పరమాత్మేత్యర్థః. చన్ద్రస్య మనోఽధిష్ఠాతృత్వాచ్చన్ద్రస్థానే మనోనివేశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

రం.— (ఇమా దిశస్సర్వేషామిత్యాది) శ్రోత్రః - శ్రోత్రాన్తర్యామీ. ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిశ్రుత్కా - ప్రతిధ్వనిః. తత్సమ్బన్ధీ ప్రాతిశ్రుత్కః. ప్రతిశబ్దగ్రాహితయా వత్. మూలశబ్దగ్రాహిత్వమపి సిద్ధం- ప్రతిశబ్దగ్రహణస్య మూలశబ్దగ్రహణపూర్వకత్వాత్. తద్గ్రాహిత్వం చ పరమాత్మనశ్శ్రోత్రేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వాదుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. *దిశశ్శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశదితి శ్రుతేరత్రాపి సఙ్గతిరేయా. ౮

రం.— (ఇయం విద్యుత్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అస్యై విద్యుతే- అస్యా విద్యుత ఇత్యర్థః. తైజసః- కౌక్షేయతేజస్సమ్బన్ధీత్యర్థః. విద్యుజ్జాఠరయోస్తైజసత్వేనైక్యోక్త్యా నేతదుక్తిః. ౯

రం.— (అయం స్తనయిత్నుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) స్తనయిత్నుః - మేఘగర్జనం. శాబ్దః - వాగిన్ద్రియోచ్చార్యమాణశబ్దాన్తర్యామీ *యస్సర్వేషు వేదేషు తిష్ఠన్నిత్యాద్యుక్తః. తస్యైవ విశేషణం (సౌవర ఇతి) స్వరే భవస్సౌవరః. ద్వారాదిత్వాదైజాగమః. అత్ర స్తనయిత్నురితి మేఘనిష్ఠగర్జనమేవ గృహ్యతే- అధ్యాత్మం తత్స్థానే శబ్దస్య నివేశాదితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర శబ్దస్య ద్రవ్యత్వేన శరీరత్వాసమ్భవాత్తద్గుణకద్రవ్యనిష్ఠతయా తదుక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ప్రమాణబలాద్ద్రవ్యస్యాపి శబ్దస్య ద్రవ్యత్వే ఘటత శరీరత్వాభావేఽపి పరమాత్మాశ్రయత్వేన ప్రకారాన్తరేణ శరీరత్వాదీర విరుద్ధేతి వా ద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— ఆకాశాన్తాః పృథివ్యాదయో భూతగణా దేవతాగణాశ్చ కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మానః ఉపకుర్వన్తో మధు భవన్తి ప్రతిశరీరిణమిత్యుక్తం. యేన తే ప్రయుక్తాః శరీరిభిస్సమ్బధ్యమానా మధుత్వేనోపకుర్వన్తి- తద్వక్తవ్యమితీదమారభ్యతే (అయం ధర్మః) అయమిత్యప్రత్యక్షోఽపి ధర్మః కార్యేణ తత్ప్రయుక్తేన ప్రత్యక్షేణ వ్యపదిశ్యతే అయం ధర్మ ఇతి ప్రత్యక్షవత్. ధర్మశ్చ వ్యాఖ్యాతః శ్రుతిస్మృతిలక్షణః క్షత్త్రాదీనామపి నియన్తా జగతో వైచిత్ర్యకృత్- పృథివ్యాదీనాం పరిణామహేతుత్వాత్. ప్రాణిభిరనుష్ఠీయమానరూపశ్చ- తేన చాయం ధర్మ ఇతి ప్రత్యక్షేణ వ్యపదేశః. సత్యధర్మయోశ్చాభేదేన నిర్దేశః కృతః శాస్త్రాచారలక్షణయోః. ఇహ తు భేదేన వ్యపదేశః ఏకత్వేఽపి సత్యాదృష్టాదృష్టభేదరూపేణ కార్యారమ్భకత్వాత్. యస్త్వదృష్టోఽపూర్వాఖ్యో ధర్మః- సామాన్యవిశేషాత్మనాఽదృష్టేన రూపేణ కార్యమారభతే. సామాన్యరూపేణ పృథివ్యాదీనాం ప్రయోక్తా భవతి- విశేషరూపేణ చాధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. తత్ర పృథివ్యాదీనాం ప్రయోక్తరి యశ్చాయమస్మిన్ ధర్మే తేజోమయః. తథాఽధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతకర్తరి ధర్మే భవో ధార్మః. ౧౧

ఆ.— పర్యాయాన్తరం వృత్తమనూద్యోత్థాపయతి (ఆకాశాన్తా ఇతి) ప్రతిశరీరిణం- సర్వేషాం శరీరిణాం ప్రత్యేకమితి యావత్. ధర్మస్య శాస్త్రైకగమ్యత్వేన పరోక్షత్వాదయమితి నిర్దేశానర్హత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితీతి) యద్యపి ధర్మోఽప్రత్యక్షోఽయమితి నిర్దేశానర్హః- తథాపి పృథివ్యాదిధర్మకార్యస్య ప్రత్యక్షత్వాత్తేన కారణస్యాభేదమౌపచారికమాదాయ ప్రత్యక్షఘటాదివదయం ధర్మ ఇతి వ్యపదేశోపపత్తిరిత్యర్థః. కోఽసౌ ధర్మః- యస్య ప్రత్యక్షత్వేన వ్యపదేశః- తత్రాహ (ధర్మశ్చేతి) వ్యాఖ్యాతః- ఆదౌ *తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మమిత్యాదావితి శేషః. తర్హి తస్య ప్రత్యక్షత్వాన్న చోదనాలక్షణత్వమిత్యాశఙ్క్య గౌణత్వముఖ్యత్వాభ్యామవిరోధమభిప్రేత్యాహ (శ్రుతీతి) తస్మిన్నేవ కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి (క్షత్త్రాదీనామితి) తత్రైవానుమానాన్తరం వివక్షిత్వోక్తం (జగత ఇతి) జగద్వైచిత్ర్యకారిత్వే హేతుమాహ (పృథివ్యాదీనామితి) ధర్మస్య ప్రత్యక్షేణ వ్యపదేశే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాణిభిరితి) తేన- అనుష్ఠీయమానాకారేణ ప్రత్యక్షేణ ధర్మస్య లక్ష్యమాణత్వేనేతి యావత్. నను తృతీయో ధ్యాయే* యో వై స ధర్మః సత్యం వై తదితి సత్యధర్మయోరభేదవచనాత్తయోర్భేదేనాత్ర పర్యాయద్వయోపాదానమనుపపన్నం- అత ఆహ (సత్యేతి) కథమేకత్వే సతి భేదేనోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టేతి) అదృష్టేన రూపేణ కార్యారమ్భకత్వం ప్రకటయతి (యస్త్వితి) సామాన్యాత్మనారమ్భకత్వము

అత్ర పఞ్చమాదిదశమపర్యన్తం రఙ్గరామానుజీయస్య పృథఙ్నివేశనస్థాన్యైవైషమ్యాదితి ద్రష్టవ్యం

ఉ.— ఇదగ్ం సత్యగ్ం సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య సత్యస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మి
న్సత్యే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం సాత్యస్తేజోమయోఽమృతమయః పు
రుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౨

ఇదం మానుషగ్ం సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య మానుషస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయ
మస్మిన్మానుషే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం మానుషస్తేజోమయోఽమృత
మయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౩

అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాత్మనః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నా
త్మని తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమాత్మా తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమే
వ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౧౪

దాహరతి (సామాన్యరూపేణేతి) విశేషాత్మనా కార్యారమ్భకత్వం వ్యనక్తి (విశేషేతి) ధర్మస్య ద్వైవిధ్యముక్త్వా-తయోర్మధ్యే ప్రథమమధికృత్యాయ
శ్చేత్యాదివాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి) ద్వితీయం విషయీకృత్య యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాది ప్రవృత్తమిత్యాహ (తథేతి) ౧౧

రం.— (అయం ధర్మస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధో జ్యోతిష్టోమాదిరూపో ధర్మః. అత్ర పరమాత్మనః యశ్చాయమస్మిన్ ధర్మే ఇతి క్రియారూపధర్మాన్తర్యామిత్వోక్తిః *యస్య వేదాశ్శరీరం యస్య యజ్ఞాశ్శరీరమిత్యాదావివ పూర్వఖణ్డోక్తశబ్దవదేవతాద్వారా యన్తృత్వస్థితయా ద్రష్టవ్యా. అపృథక్సిద్ధిమాత్రాభిప్రాయా వేతన విరోధః. ధార్మస్తు తత్ఫలభూతసుఖాదిరూపః. తదన్తర్యామీ పురుష ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— తథా దృష్టేనాసత్యేనాచారరూపేణ సత్యాఖ్యో భవతి స ఏవ ధర్మః సోఽపి ద్విప్రకార ఏవ- సామాన్యవిశేషాత్మరూపేణ. సామాన్యరూపః పృథివ్యాదిసమవేతః. విశేషరూపః కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతః తత్ర పృథివ్యాదిసమవేతే వర్తమానః క్రియారూపే సత్యే. తథాధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతే సత్యే భవః సాత్యః. *సత్యేన వాయురావాతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧౨

ఆ.— ఇదం సత్యమిత్యస్మిన్ పర్యాయే సత్యశబ్దార్థమాహ (తథా దృష్టేనేతి) సోఽపీత్యపిశబ్దో ధర్మోదాహరణార్థః. ద్వయోరపి ప్రకారయోర్వినియోగం విభజతే (సామాన్యరూప ఇతి) ఉభయత్ర సమవేతశబ్దస్తత్ర కారణత్వేనానుగతార్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్య విషయమాహ (తత్రేతి) సత్యే- యశ్చేత్యాదివాక్యమితి శేషః. యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాదివాక్యస్య విషయమాహ (తథాధ్యాత్మమితి) సత్యస్య పృథివ్యాదౌ కార్యకరణసఙ్ఘాతే చ కారణత్వే ప్రమాణమాహ (సత్యేనేతి) ౧౨

రం.— (ఇదం సత్యం సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) సత్యం-సత్యవచనం. సాత్యం తత్ఫలభూతం సుఖాది. అత్రాపి సత్యాన్తర్యామిత్వోక్తిః పూర్వవత్తదభిమానిదేవతాదిద్వారా ద్రష్టవ్యా. ౧౨

శం.— ధర్మసత్యాభ్యాం ప్రయుక్తోఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతవిశేషః. స యేన జాతివిశేషేణ సంయుక్తో భవతి- స జాతివిశేషో మానుషాదిః. తత్ర మానుషాదిజాతివిశిష్టా ఏవ సర్వే ప్రాణినికాయాః పరస్పరోపకార్యోపకారకభావేన వర్తమానా దృశ్యన్తే- అతో మానుష్యాదిజాతిరపి సర్వేషాం భూతానాం మధు. తత్ర మానుషాదిజాతిరపి బాహ్యా ఆధ్యాత్మికా చేత్యుభయథా నిర్దేశభాగ్భవతి. ౧౩

ఆ.— ఇదం మానుషమిత్యత్ర మానుషగ్రహణం సర్వజాత్యుపలక్షణమిత్యభిప్రేత్యాహ (ధర్మసత్యాభ్యామితి) కథం పునరేషా జాతిః సర్వేషాం భూతానాం మధు భవతి- తత్రాహ (తత్రేతి) భోగభూమిస్సప్తమ్యర్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యద్వయస్య విషయభేదం దర్శయతి (తత్రేతి) వ్యవహారభూమావితి యావత్. ధర్మాదివదిత్యేవేరర్థః. నిర్దిష్టాస్స్వశరీరనిష్ఠా జాతిరాధ్యాత్మికీ- శరీరాన్తరాశ్రితా తు బాహ్యేతి భేదః. వస్తుతస్తు నోభయథాత్వమిత్యభిప్రేత్య నిర్దేశభాగిత్యుక్తం. ౧౩

రం.— (ఇదం మానుషం సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అత్రాధిదైవతం మానుషం నామ లక్షణయా మనుష్యప్రసిద్ధమగ్నిష్టోమాది రూపం. అధ్యాత్మం మానుష ఇత్యత్ర మానుషశబ్దో ముఖ్యమనుష్యాన్తర్యామిపరః. ౧౩

శం.— యస్తు కార్యకరణసఙ్ఘాతో మానుషాదిజాతివిశిష్టః- సోఽయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధు. నన్వయం శరీరశబ్దేన నిర్దిష్టః పృథివీపర్యాయ ఏవ. న- పార్థివాంశస్యైవ తత్ర గ్రహణాత్. ఇహ తు సర్వాత్మా ప్రత్యస్తమితాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదిసర్వవిశేషః సర్వభూతదేవతాగుణవిశిష్టః కార్యకరణసఙ్ఘాతః సోఽయమాత్మేత్యుచ్యతే. తస్మిన్నస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽమూర్తరసః సర్వాత్మకో నిర్దిశ్యతే. ఏకదేశేన తు పృథివ్యాదిషు నిర్దిష్టః- అత్రాధ్యాత్మవిశేషాభావాత్ స న నిర్దిశ్యతే. యస్తు పరిశిష్టో విజ్ఞానమయో, యదర్థోఽయం దేహలిఙ్గసఙ్ఘాతః,- ఆత్మా స యశ్చాయమాత్మేత్యుచ్యతే. ౧౪

ఉ.— సవాఅయమాత్మాసర్వేషాంభూతానామధిపతిస్సర్వేషాంభూతానాగ్ం రాజాతద్యథారథనాభౌచరథనేమౌచారాఃసర్వేసమర్పితాఏవమేవాస్మిన్నాత్మనిసర్వేప్రాణాస్సర్వేలోకాస్సర్వేదేవాస్సర్వాణిభూతానిసర్వఏతఆత్మానస్సమర్పితాః॥ ౧౫

ఆ.— అన్తిమపర్యాయమవతారయతి (యస్మిన్నితి) ఆత్మనఃశరీరేణగతత్వాత్పునరుక్తిరనుపయుక్తేతిశఙ్కతే (నన్వితి) అవయవావయవివిషయత్వేనపర్యాయద్వయమపునరుక్తమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) పరమాత్మానంవ్యావర్తయతి (సర్వభూతేతి) చేతనంవ్యవచ్ఛినత్తి (కార్యేతి) యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యవిషయమాహ (తస్మిన్నితి) యశ్చాయమధ్యాత్మమితికిమితినోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకదేశేనేతి) అన్త్యేత్వస్మిన్పర్యాయేనోక్తిః. యశ్చాయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (యస్మిన్నితి) ౧౪

రం.— ఏవమధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవతభేదభిన్నసర్వాచేతనాన్తర్యామిత్వం, తద్ద్వారాసర్వాచేతనవైలక్షణ్యం, చ బ్రహ్మణఃప్రతిపాదితం. అథచేతనాన్తర్యామిత్వముక్త్వాసర్వచేతనవైలక్షణ్యంప్రతిపాదయతి (అయమాత్మాసర్వేషాంభూతానామధ్వితి) ఆత్మా- ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. (యశ్చాయమస్మిన్నాత్మనితేజోమయోఽమృతమయఇతి) సర్వేషుపర్యాయేషుయశ్చాయంతేజోమయోఽమృతమయఃపురుషఇతినిర్దిష్టోయః- సోస్మిన్- ఆత్మన్యవస్థితోన్తర్యామీత్యర్థః సాపేక్షఇత్యత్రాహ (యశ్చాయమాత్మేతి) పూర్వత్రాబ్రహ్మణయోఃపురుషాత్మశబ్దాభ్యాముక్తః పరమాత్మేవేత్యర్థః. ౧౪

శం.— యస్మిన్నాత్మనిపరిశిష్టోవిజ్ఞానమయోన్త్యేపర్యాయేప్రవేశితః- సోయమాత్మా. తస్మిన్నవిద్యాకృతకార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధివిశిష్టేబ్రహ్మవిద్యయాపరమార్థాత్మనిప్రవేశితేసఏవముక్తోఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనభూతఃసర్వేషాంభూతానామయమాత్మాసర్వైరుపాస్యఃసర్వేషాంభూతానామధిపతిః- సర్వభూతానాంస్వతన్త్రః. నకుమారామాత్యవత్. కింతర్హి. సర్వేషాంభూతానాంరాజా. రాజత్వవిశేషణమధిపతిరితి. భవతికశ్చిద్రాజోచితవృత్తిమాశ్రిత్యరాజా- నత్వధిపతిః- అతోవిశినష్ట్యధిపతిరితి. ఏవంసర్వభూతాత్మావిద్వాన్బ్రహ్మవిన్ముక్తోభవతి. యదుక్తం ❋ బ్రహ్మవిద్యయాసర్వంభవిష్యన్తోమనుష్యామన్యన్తే కిముతద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితీదంతద్వ్యాఖ్యాతం. ఏవమాత్మానమేవసర్వాత్మత్వేనాచార్యాగమాభ్యాంశ్రుత్వామత్వాతర్కతోవిజ్ఞాయసాక్షాదేవం- యథామధుబ్రాహ్మణేదర్శితం-తస్మాద్బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవభవతీతిసిద్ధం. తథాత్ -పూర్వమపిబ్రహ్మైవసదవిద్యయాఽబ్రహ్మాసీత్, సర్వమేవచసదసర్వమాసీత్. తాంత్వవిద్యామస్మాద్విజ్ఞానాత్ తిరస్కృత్యబ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవసన్బ్రహ్మాభవత్, సర్వంసత్సర్వమభవత్,. పరిసమాప్తఃశాస్త్రార్థః - యదర్థఃప్రస్తుతః. అస్మిన్నేతస్మిన్సర్వాత్మభూతేబ్రహ్మవిదిసర్వాత్మనిసర్వంజగత్సమర్పితమిత్యేతస్మిన్నర్థేదృష్టాన్తఉపాదీయతే (తద్యథారథనాభౌచరథనేమౌచారాస్సర్వేసమర్పితాఇతి) ప్రసిద్ధోర్థః. ఏవమేతస్మిన్నాత్మని- పరమాత్మభూతేబ్రహ్మవిదిసర్వాణిభూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానిసర్వేదేవాః- అగ్న్యాదయఃసర్వేలోకాః- భూరాదయఃసర్వేప్రాణాః - వాగాదయఃసర్వఏతఆత్మానః- జలచన్ద్రవత్ప్రతిశరీరానుప్రవేశితాఅవిద్యాకల్పితాః. సర్వంజగదస్మిన్సమర్పితం. యదుక్తంబ్రహ్మవిద్వామదేవఃప్రతిపేదేఅహంమనురభవంసూర్యశ్చేతి- సఏషసర్వాత్మభావోవ్యాఖ్యాతః. సఏషవిద్వాన్బ్రహ్మవిత్సర్వోపాధిః సర్వాత్మాసర్వంభవతి, నిరుపాధిర్నిరుపాఖ్యోఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయోఽచలో నేతినేత్యస్థూలోఽనణ్విత్యేవంవిశేషణోభవతి,. తమేతమర్థమజానన్తస్తార్కికాః, కేచిచ్ఛ్రుతిమన్యాశ్చాగమవిదః, శాస్త్రార్థంవిరుద్ధంమన్యమానావికల్పయన్తోమోహమగాధముపయాన్తి. తమేతమర్థమేతౌమన్త్రావనువదతః ❋ అనేజదేకంమనసోజవీయః ❋తదేజతితన్నైజతీతి. తథాచతైత్తిరీయకే ❋యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిత్ ❋ఏతత్సామగాయన్నాస్తేఅహమన్నమహమన్నమహమన్నమిత్యాది. తథాచఛాన్దోగ్యే ❋జక్షత్క్రీడన్రమమాణః ❋సయదిపితృలోకకామః ❋సర్వగన్ధఃసర్వరసః ❋సర్వజ్ఞఃసర్వవిదిత్యాది. ఆథర్వణేచ ❋దూరాత్సుదూరేతదిహాన్తికేచ. కఠవల్లీష్వపి ❋అణోరణీయాన్మహతోమహీయాన్ ❋కస్తంమదామదందేవం ❋తద్ధావతోన్యానత్యేతితిష్ఠదితిచ. తథాగీతాసు ❋అహంక్రతురహంయజ్ఞః ❋పితాహమస్యజగతః ❋నాదత్తేకస్యచిత్పాపం ❋సమంసర్వేషుభూతేషు ❋ అవిభక్తంవిభక్తేషు - గ్రసిష్ణుప్రభవిష్ణుచేత్యేవమాద్యాగమార్థంవిరుద్ధమివప్రతిభాన్తంమన్యమానాఃస్వచిత్తసామర్థ్యాదర్థనిర్ణయాయవికల్పయన్తోఽస్త్యాత్మా- నాస్త్యాత్మా కర్తా- అకర్తా. ముక్తః- బద్ధః. క్షణికో విజ్ఞానమాత్రం. శూన్యంచేత్యేవంవికల్పయన్తోనపారమధిగచ్ఛన్తి - అవిద్యయావిరుద్ధధర్మదర్శిత్వాత్సర్వత్ర. తస్మాత్తత్రయఏవశ్రుత్యాచార్యదర్శితమార్గానుసారిణః- తఏవావిద్యాయాఃపారమధిగచ్ఛన్తి. తఏవచాస్మాన్మోహసముద్రాదగాధాదుత్తరిష్యన్తి- నేతరేస్వబుద్ధికౌశలానుసారిణః. ౧౫

ఆ.— సవాఅయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (యస్మిన్నితి) పరిశిష్టః- పూర్వపర్యాయేష్వనుపదిష్టోఽన్త్యపర్యాయేఽయమాత్మేత్యుక్తోవిజ్ఞానమయోయస్మిన్నాత్మనిఖిల్యదృష్టాన్తవచసాప్రవేశితస్తేనపరేణాత్మనాతాదాత్మ్యంగతోవిద్వానత్రాత్మశబ్దార్థఇత్యర్థః. ఉక్తమాత్మశబ్దార్థమనూద్యసర్వేషామిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) అవిద్యయాకృతఃకార్యకరణసఙ్ఘాతఏవోపాధిః. తేనవిశిష్టేజీవేతస్మిన్పరమార్థాత్మని - బ్రహ్మణిబ్రహ్మవిద్యయాప్రవేశితేసఏవాయమాత్మాయథోక్తవిశేషణఃసర్వైరుపాస్యఃసర్వేషాంభూతానామధిపతిరితిసమ్బన్ధః. వ్యాఖ్యేయంపదమాదాయతస్యవాచ్యమర్థమాహ (సర్వేషామితి) తస్యైవవివక్షితోఽర్థస్సర్వైరుపాస్యఇత్యుక్తః. స్వాతన్త్ర్యంవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) సర్వే

ఉ.— ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ తద్వాం నరా సనయే దంస ఉగ్రమావిష్కృణోమి తన్యతుర్న వృష్టిం। దధ్యఙ్ హ యన్మధ్వాథర్వణో వామశ్వస్య శీర్ష్ణా ప్ర యదీమువాచేతి॥ ౧౬

షాం భూతానాం రాజేత్యేతావతైవ యథోక్తార్థసిద్ధౌ కిమిత్యధిపతిరితి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (రాజత్వేతి) రాజత్వజాత్యా క్షత్రియోఽపి కశ్చిత్తదుచిత పరిపాలనాదివ్యవహారవాన్ దృశ్యతే — సపునస్స్వస్యాత్మ స్వ్యం రాజపరవశత్వాత్. తస్మాత్తతో వ్యవచ్ఛేదార్థమధిపతిరితి విశేషణమిత్యర్థః. రాజాధిపతిరిత్యుభయగుణారపిమిథో విశేషణవిశేష్యత్వముభే ప్రత్యేయా వ్యాఖ్యార్థం నిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తస్య విద్యాఫలస్య తృతీయేనైకవాక్యత్వమాహ (యదుక్తమితి) తదేవ వ్యాఖ్యానం స్మారయతి (ఏవమితి) మైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తక్రమేణేతియావత్. ఏవమిత్యస్యార్థం కథయతి (యథేతి) మధుబ్రాహ్మణే పూర్వబ్రాహ్మణే చోక్తక్రమేణాత్మని శ్రవణాదిత్రయం సమ్పాద్యపి ద్వాన్ బ్రహ్మ భవతీతి సమ్బన్ధః. నను మోక్షావస్థాయామేవ విదుషో బ్రహ్మత్వాదపరిచ్ఛిన్నత్వం — న ప్రాగ్విద్యాదశాయామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సమానాధికరణం పఞ్చమీత్రయం. ఏవం లక్షణాత్ — బ్రహ్మణ్యస్మిన్ శ్రవణాదికృతాత్ తత్త్వసాక్షాత్కారాదితియావత్. అబ్రహ్మత్వాదిధీధ్వస్తిః పృష్టా కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాంత్వితి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయతి (పరిసమాప్త ఇతి) యస్య — శాస్త్రస్యార్థః — విషయప్రయోజనాఖ్యో బ్రహ్మాత్మైక్యతద్విద్యాఖ్యశ్చతుర్థాదౌ ప్రస్తుతః — తస్యార్థో యథోక్తన్యాయేన నిర్ధారిత ఇత్యేతత్ ప్రస్తావనార్థః. సర్వాత్మభూతత్వం — సర్వాదివత్కల్పితానాం సర్వేషామాత్మభావేన స్థితత్వం. సర్వం — బ్రహ్మ. తద్రూపత్వం — సర్వాత్మత్వం. సర్వ ఏత ఆత్మాన ఇతి కుతో భేదోక్తిః — ఆత్మైక్యస్య శ్రౌతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలచన్ద్రవదితి) దార్ష్టాన్తికభాగస్య సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (సర్వమితి) ఉక్తస్య సర్వాత్మభావస్య తృతీయేనైకవాక్యత్వం నిర్దిశతి (యదుక్తమితి) సర్వాత్మభావే విదుషః సప్రపఞ్చత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏష ఇతి) సర్వేణ — కల్పితేన సర్వాత్మత్వేన సహోపమర్దస్థానభూతం బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భావేన పశ్యన్విద్వాన్ సర్వోపాధిః. తద్రూపేణ స్థితస్సర్వం భవతి. తదేవం కల్పితం సప్రపఞ్చత్వమాదిద్వచ్చన్త్యా విదుషోఽభీష్టమిత్యర్థః. విద్వద్దృష్ట్యా తస్య నిష్ప్రపఞ్చత్వం దర్శయతి (నిరుపాధిరితి) నిరుపాఖ్యత్వం — శబ్దప్రత్యయాగోచరత్వం. బ్రహ్మణః సప్రపఞ్చత్వమవిద్యాకృతం — నిష్ప్రపఞ్చత్వం తాత్త్వికమిత్యాగమార్థే అవిరోధ ఉక్తః. కథం తర్హి తార్కికాణాం మీమాంసకానాం చ శాస్త్రార్థవిరుద్ధం పశ్యన్తో బ్రహ్మాస్తి నాస్తీత్యాది వికల్పయన్తో మోముహ్యన్తే — తత్రాహ (తమేతమితి) వాదివ్యామోహాన్యజ్ఞానసమూలముక్త్వా ప్రకృతే బ్రహ్మణోఽద్వైతరూపత్వే ప్రమాణమాహ (తమిత్యాదినా) తైత్తిరీయశ్రుతావాదిశబ్దేన "అహమన్నమహమన్నమద" స్తమస్మీత్యాది గృహ్యతే. ఛాన్దోగ్యశ్రుతావాదిశబ్దేన "సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పో విజరో విమృత్యుః" ఇత్యాది గృహీతం. శ్రుతిసిద్ధేఽద్వైతరూపే స్మృతిమపి సంవాదయతి (తథేతి) పూర్వోక్తప్రకారేణాగమార్థే విరోధసమాధానే విద్యమానే సతి తదజ్ఞానాద్వాదివిభ్రాన్తిరిత్యుపసంహరతి (ఇత్యేవమాదీతి) వికల్పమేవ స్ఫుటయతి (అస్తీతి) సర్వత్ర — శ్రుతిస్మృతిష్వాత్మనీతియావత్. కేచిత్తర్హి పారం బ్రహ్మవిద్యాయాః సమధిగచ్ఛన్తి — తత్రాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలమాహ (తపివేతి) ౧౫

రం.— (స వా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిరిత్యాది) స వా అయమాత్మా — ఇయతా ప్రబన్ధేన ప్రతిపాదితశ్చేతనాచేతనవిలక్షణ ఆత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిః — శేషీ. పతిశబ్దశ్శేషిణిరూఢ ఇతి వ్యాసార్యైస్సమర్థితత్వాత్. సర్వేషాం భూతానాం రాజా — నియన్తా. నాభిః — చక్రమధ్యవర్తి సరన్ధ్రకాష్ఠం. నేమిః — బాహ్యవలయాకారకాష్ఠం. అరాః — మధ్యవర్తిదారుశలాకాః. అరా యథా నాభినేమ్యాశ్రితాః — ఏవం సర్వాణి భూతాని దేవలోకప్రాణజీవాః పరమాత్మాశ్రితా ఇత్యర్థః. చేతనాచేతనాత్మకస్సర్వోఽపి ప్రపఞ్చస్తదాశ్రిత ఇతియావత్. ౧౫

శం.— పరిసమాప్తా బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనభూతా — యాం మైత్రేయీ పృష్టవతీ భర్తారం యదేవ భగవానమృతత్వసాధనం వేద — తదేవ మే బ్రూహీతి. ఏతస్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికాఽఽనీతా. తస్యా ఆఖ్యాయికాయాః సఙ్క్షేపతోఽర్థప్రకాశనార్థావేతౌ మన్త్రౌ భవతః. ఏవం హి మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం స్తుతత్వాదమృతత్వసర్వప్రాప్త్యేకసాధనత్వం బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రకటీకృతం రాజమార్గముపనీతం భవతి. యథా ఆదిత్య ఉద్యన్ శార్వరం తమోఽపనయతీతి — తద్వత్. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా — యా ఇన్ద్రేణ రాజరక్షితా — సాధుష్వప్రాపితా దేవైరపి — యస్మాదశ్విభ్యామపి దేవభిషగ్భ్యామిన్ద్రరక్షితా విద్యా మహతాయాసేన ప్రాప్తా. బ్రాహ్మణస్య శిరశ్ఛిత్త్వా అశ్వ్యం శిరః ప్రతిసన్ధాయ తస్మిన్నిన్ద్రేణ ఛిన్నే పునః స్వశిర ఏవ ప్రతిసన్ధాయ తేన బ్రాహ్మణస్య స్వశిరసైవోక్తా శేషా బ్రహ్మవిద్యా శ్రుతా — తస్మాత్తతః పరతరం కించిత్పురుషార్థసాధనం న భూతం న భావి వా — కుత ఏవ వర్తమానమితి. నాతః పరా స్తుతిరస్తి. అపి చైవం స్తూయతే బ్రహ్మవిద్యా — సర్వపురుషార్థానాం కర్మ హి సాధనమితి లోకే ప్రసిద్ధం — తచ్చ కర్మ విత్తసాధ్యం. తేనాశాపి నాస్త్యమృతత్వస్య — తదిదమమృతత్వం కేవలయాత్మవిద్యయా కర్మనిరపేక్షయా ప్రాప్యతే — యస్మాత్కర్మప్రకరణే వక్తుం ప్రాప్తాపి సతీ ప్రవర్గ్యప్రకరణే కర్మప్రకరణాదుత్థాప్య కర్మణా విరుద్ధత్వాత్ కేవలసన్న్యాససహితాఽభిహితాఽమృతత్వసాధనాయ. తస్మాన్నాతః పరం పురుషార్థసాధనమస్తి. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా — సర్వో హి లోకో ద్వన్ద్వారామః — "స వై నైవ రేమే తస్మాదేకాకీ న రమత" ఇతి శ్రుతేః. యాజ్ఞవల్క్యో లోకసాధారణోఽపి సన్నాత్మజ్ఞానబలాద్ భార్యాపుత్రవిత్తాదిసంసారరతిం పరిత్యజ్య ప్రజ్ఞానతృప్త ఆత్మరతిర్బభూవ. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా — యస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యేన సంసారమార్గాద్వ్యుత్తిష్ఠతాపి ప్రియాయై భార్యాయై ప్రీత్యర్థమేవాభిహితా — "ప్రియం భాషస ఏహ్యాస్వ" ఇతి లిఙ్గాత్. అత్రేయం స్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికేత్యవోచామ. కా పునస్సా ఆఖ్యాయికేతి. ఉచ్యతే — ఇదమిత్యనన్తరనిర్దిష్టం వ్యపదిశతి — బుద్ధౌ సన్నిహితత్వాత్. నైశ

ప్రస్మరణార్థః. తదిత్యాఖ్యాయికానిర్వృత్తం ప్రకరణాన్తరాభిహితం పరోక్షం వైశబ్దేన స్మారయన్నిహ వ్యపదిశతి. యత్తత్ప్రవర్గ్యప్రకరణే సూచితం- నాతిస్ఫుటీకృతం మధు- తదిదం మధ్విహానన్తరం నిర్దిష్టం *ఇయం పృథివీత్యాదినా. కథం తత్ప్రకరణాన్తరే సూచితం. *దధ్యఙ్ హ వా ఆభ్యామాథర్వణో మధు నామ బ్రాహ్మణమువాచ। తదేనయోః ప్రియం ధామ, తదేవైనయోరేతేనోపగచ్ఛతి। స హోవాచేన్ద్రేణ వా ఉక్తోऽస్మి యత్వేదన్యస్మా అనుబ్రూయాః శిర ఏవ తే ఛేత్స్యామీతి। తస్మాద్వై బిభేమి యద్వై మే స శిరో న ఛిన్ద్యాత్ తద్వాముపనేష్య ఇతి। తౌ హోచతురావాం త్వా తస్మాత్త్రాస్యావహే ఇతి। కథం మా త్రాస్యేథే ఇతి। యదా నావుపనేష్యసే। అథ తే శిరశ్ఛిత్త్వాऽన్యత్రాహృత్యోపనిధాస్యావః। అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావః। తేన నావనువక్ష్యసి। స యదా నావనువక్ష్యసి। అథ తే తదిన్ద్రః శిరశ్ఛేత్స్యతి। అథ తే స్వం శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావ ఇతి। తథేతి తౌ హోపనిన్యే। తౌ యదోపనిన్యే। అథాస్య శిరశ్ఛిత్త్వాన్యత్రోపనిదధతుః। అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతుః। తేన హాభ్యామనూవాచ। స యదాభ్యామనూవాచాథాస్య తదిన్ద్రః శిరశ్చిచ్ఛేద। అథాస్య స్వం శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతురితి. యావత్తు ప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతం మధు- తావదేవ తత్రాభిహితం- న తు కక్ష్యమాత్మజ్ఞానాఖ్యం. తత్ర యా ఆఖ్యాయికాభిహితా- సేహ స్తుత్యర్థా ప్రదర్శ్యతే- ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోऽనేన ప్రపఞ్చేనాశ్విభ్యామువాచ. (తదేతదృషిః) తదేతత్కర్మ ఋషిః- మన్త్రః పశ్యన్- ఉపలభమానోऽవోచత్- ఉక్తవాన్. కథం. తద్వాం నర ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. దంస ఇతి కర్మణో నామధేయం. తచ్చ దంసః కింవిశిష్టం. ఉగ్రం- క్రూరం. వాం- యువయోః. హే నరా- నరాకారౌ అశ్వినౌ. తచ్చ కర్మ కిన్నిమిత్తం. సనయే- లాభాయ. లాభలుబ్ధో హి లోకేऽపి క్రూరం కర్మాచరతి. తథైవైతౌ ఉపలభ్యేతే- యథా లోకే. తదావిః- ప్రకాశం కృణోమి- కరోమి. యద్రహసి భవద్భ్యాం కృతం. కిమివేతి. ఉచ్యతే- తన్యతుః- పర్జన్యః స- ఇవ నకారస్తూపరిష్టాదుపచార ఉపమార్థీయో వేదే- న ప్రతిషేధార్థః. యథా- అశ్వం న- అశ్వమివేతి యద్వత్. తన్యతురివ వృష్టిం- యథా పర్జన్యో వృష్టిం ప్రకాశయతి స్తనయిత్న్వాదిశబ్దైః- తద్వదహం యువయోః క్రూరం కర్మావిష్కృణోమీతి సమ్బన్ధః. నన్వశ్వినోః స్తుత్యర్థా కథమియమాఖ్యాయికా స్యాత్- నిన్దావచనా హి సా. నైష దోషః- స్తుతిరేవైషా- న నిన్దావచనా. యస్మాదీదృశమప్యతిక్రూరం కర్మ కుర్వతోర్యువయోర్న లోమాపి హీయత ఇతి, న చాన్యత్కించిద్ధీయత ఏవేతి, స్తుతావేతౌ భవతః. నిన్దాం ప్రశంసాం హి లోకే ప్రస్మరన్తి. తథా ప్రశంసారూపా చ నిన్దా లోకే ప్రసిద్ధా దధ్యఙ్ నామ ఆథర్వణః. హ ఇత్యనర్థకో నిపాతః. యన్మధు- కక్ష్యమాత్మజ్ఞానలక్షణం. ఆథర్వణో వాం- యువాభ్యామశ్వస్య శీర్ష్ణా- శిరసా యదీమువాచ- యత్ ప్రోవాచ మధు. ఈమిత్యనర్థకో నిపాతః. ౧౬

ఆ —— *తద్యథేత్యాదివాక్యస్య వ్యవహితేనోక్త్వాన్వయం సంకీర్తయతి (పాసమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్యాపరిసమాప్తౌ చేత్కిము తత్ర గ్రన్థసన్దర్భేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యా ఇతి) ఇయమితి ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికాం పరామృశతి (అనీతేతి) ఇదం వై తన్మధ్విత్యాదినా బ్రాహ్మణేనేతి శేషః. తదేతదృషిరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యా ఇతి) *తద్వాం నర ఇత్యాదిరేకో మన్త్రః. *ఆథర్వణాయేత్యాదిరపరః. మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం పశ్యమానాభ్యాం బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వే కిం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) తస్యాః ముక్తిసాధనత్వం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) కేన ప్రకారేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వం- తదాహ (అపిచేతి) అపిశబ్దః స్తావకబ్రాహ్మణసముచ్చయనార్థః. మన్త్రద్వయసముచ్చయార్థశ్చశబ్దః. ఏవంశబ్దసూచితం స్తుతిప్రకారమేవ ప్రకటయతి (యదిన్ద్రేతి) తస్యా దుష్ప్రాపత్వే హేతుమాహ (యస్మాదితి) మహత్త్వమాయాసం స్ఫుటయతి (బ్రాహ్మణస్యేతి) కృతార్థానామపీన్ద్రేణ రక్షితత్వే విద్యాయా దౌర్లభ్యం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) న కేవలముక్తేనైవ ప్రకారేణ విద్యా స్తూయతే- కిం తు ప్రకారాన్తరేణాపీత్యాహ (అపిచేతి) తదేవ ప్రకారాన్తరం ప్రకటయతి (సర్వేతి) కేవలయోరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం (కర్మనిరపేక్షయోరితి) తత్ర హేతుః (యస్మాదితి) కిమితి తత్ప్రకరణే ప్రాప్తాపి ప్రకరణాన్తరే కథ్యతే- తత్రాహ (కర్మణేతి) ప్రసిద్ధం పురుషార్థోపాయం కర్మ త్యక్త్వా విద్యాయామేవాదరః సన్న్యాసినాం సమధిగత ఇతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిం దర్శయతి (అపిచేతి) అవాప్యాపి సక్తిం త్యక్త్వా ఆత్మస్నేహాస్పదహేతుత్వాన్మహతీ విద్యేత్యర్థః. విధాన్తరేణ తస్యాః స్తుతిమాహ (అపిచైవమితి) కథం బ్రహ్మవిద్యాయా భార్యాయై ప్రత్యర్థమేవోక్తేతి గమ్యతే- తత్రాహ (ప్రియమితి) ఆఖ్యాయికాయాః స్తుత్యర్థత్వం ప్రతిపాద్య వృత్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తామవతార్య వ్యాకరోతి (అత్రేత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యాస్తుత్యర్థః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదితి) దధ్యఙ్ఙిత్యాది వ్యాకుర్వన్నాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికామనుకీర్తయతి (కథమిత్యాదినా) ఆభ్యాం- అశ్విభ్యామితి యావత్. కేన ప్రకారేణోవాచేత్యపేక్షాయామాహ (తదేనయోరితి) ఏనయోః- అశ్వినోః స్తత్- మధు ప్రీత్యాస్పదమాసీత్. తద్వశాత్తాభ్యాం ప్రార్థితో బ్రాహ్మణస్తదువాచేత్యర్థః. యదశ్విభ్యాం మధు ప్రార్థితం- తదేతేన- వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ ప్రయచ్ఛన్నేవైనయోః- అశ్వినోరాచార్యత్వేన బ్రాహ్మణస్సమీపగమనం కృతవానిత్యాహ (తదేవేతి) ఆచార్యత్వానన్తరం బ్రాహ్మణస్య వచనం దర్శయతి (స హోవాచేతి) ఏతచ్ఛబ్దో మధ్వనుభవవిషయః. యద్యర్థో యచ్ఛబ్దః. తచ్ఛబ్దస్తర్హీత్యర్థః. వాం- యువాముపనేష్యే- శిష్యత్వేన స్వీకరిష్యామీతి యావత్. తౌ- దేవభిషజావశ్వినౌ. శిరశ్ఛేదనిమిత్తం మరణం పఞ్చమ్యర్థః. నౌ- ఆవామ్. ఉపనేష్యసే- స్వశిష్యత్వేన స్వీకరిష్యసీతి యావత్. అథశబ్దస్తదేత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్యానుజ్ఞానన్తర్యమథేత్యుక్తం. మధుప్రవచనానన్తర్యం తృతీయస్యాథశబ్దస్యార్థః. యదశ్వస్య శిరో బ్రాహ్మణే నిబద్ధం- తస్యచ్ఛేదనానన్తర్యం చతుర్థస్యాథశబ్దస్యార్థః. తర్హి సమస్తమపి మధు ప్రవర్గ్యప్రకరణే ప్రదర్శితమేవేతి కృతమనేన బ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యావత్త్వితి) ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థితాఖ్యాయికా కిమర్థమత్రానీతేత్యాశఙ్క్య ఏతస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికేత్యుక్తముపసంహరతి (తత్రేతి) బ్రాహ్మణభాగవ్యాఖ్యానం నిగమయతి (ఇదమితి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) కథం లాభాయేతి క్రూరకర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (లాభేతి) నను ప్రతిషేధే ముఖ్యనకారః కథమివార్థవ్యాఖ్యా

ఉ.— ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచత్ ఆథర్వణాయాశ్వినాదధీచేఽశ్వ్యగ్ంశిరఃప్రత్యైరయతం । సవాంమధుప్రవోచదృతాయన్త్వాష్ట్రంయద్దస్రావపికక్ష్యంవామితి॥ ౧౭

యతే- తత్రాహ (నకారస్త్వితి) వేదేపచాదుపరిష్టాత్ యోనకారః శ్రుతః- సఖలూపచారస్సన్ ఉపమార్థోపిసన్భవతి- ననిషేధార్థః. తత్రోదాహరణమాహ (యథేతి) 'అశ్వంనగూహసుశ్వినేత్యత్ర నకారోయథోపమార్థీయః- తథాప్రకృతేపీత్యర్థః. తదేవస్పష్టయతి (అశ్వమివేతియద్వదితి) ఉపమార్థీయేనకారేసతివాక్యస్వరూపమనూద్యతదర్థంకథయతి (తస్యరురిత్యాదినా) విద్యాస్తుతిద్వారాతద్వన్తావశ్వినావత్రసస్తూయేతే- కింతు.క్రూరకర్మకారిత్వేననస్తూయేతే- తదస్యాఖ్యాయికావిద్యాస్తుత్యర్థత్వేయుక్తమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఆఖ్యాయికాయావిద్యాస్తుత్యర్థత్వమవిరుద్ధమితిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) లోమమాత్రమపినహీయతేయస్మాత్- తస్మాద్విద్యాస్తుత్యాతద్వతోఃస్తుతిరేవాత్రవివక్షితేతియోజనా. యద్యపిక్రూరకర్మకారిణోరశ్వినోర్నదృష్టహానిః- తథాప్యదృష్టహానిస్స్యాదేవేత్యాశఙ్క్యశక్తిముక్తన్యాయేనాహ (నచేతి) కథంపునస్తిన్దాయాందృశ్యమానాయాంస్తుతిరిష్యతే- తత్రాహ (నిన్దామితి) 'నహినిన్దానిన్ద్యంనిన్దితుం- అపితువిధేయంస్తోతుమితిన్యాయాదిత్యర్థః. యథానిన్దాననిన్ద్యంనిన్దితుమేవ - తథాస్తుతిరపిస్తుత్యంస్తోతుమేవనభవతి- కిన్తునిన్దితుమపి- తథాచనాస్యైకాన్త్యవస్థితత్వమిత్యాహ (తథేతి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రస్యపూర్వార్థంవ్యాఖ్యాయాఖ్యాయికాయాఃస్తుత్యర్థత్వవిరోధంచోద్ధృత్యఉత్తరార్థంవ్యాచష్టే (దధ్యఙ్ఙామేతి) యత్కక్ష్యంజ్ఞానాఖ్యంమధు - తదాథర్వణోయువాభ్యామశ్వస్యశిరసాప్రావోచత్. యచ్చాసౌమధుయువాభ్యాముక్తవాన్- తదహమావిష్కృణోమీతిసమ్బన్ధః. ౧౬

రం.— ఏవముపదిష్టమధువిద్యాస్తుతయేఆఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే. అత్రేయమాఖ్యాయికాఽనుసన్ధేయా - దధ్యఙ్ఙాథర్వణనామాఋషిఃఇన్ద్రాన్మధుబ్రాహ్మణవిద్యాంప్రాప్తవాన్. ఇన్ద్రేణచతదుపదేశసమయేసదధ్యఙ్ఙాథర్వణఏవమనుశిష్టః- అన్యస్మైనైతదుపదేష్టవ్యం- అన్యథాత్వతేతేశిరశ్ఛేత్స్యామీతి. ఇత్యుక్తోఽప్యసౌలాభాదశ్వినోస్సమీపమాగత్యైవముక్తవాన్ - మయేయంమధువిద్యేన్ద్రాత్ప్రాప్తా - అతోఽస్యాఅస్యాశ్చఉపదేశేసఇన్ద్రోమేశిరశ్ఛేత్స్యతీతిభీతోఽస్మి- తద్భయంయువాభ్యాంనివార్యతేచేత్ - యువయోర్మధుబ్రాహ్మణముపదేక్ష్యామీతి. తతస్తాభ్యామశ్విభ్యాంసదధ్యఙ్ఙాథర్వణఇత్థంప్రత్యుక్తః- ఇన్ద్రాత్తేభయంవ్యపైతు- ఆవాంత్వాంరక్షిష్యావః. తత్రేత్థముపాయంకరిష్యావః - ఉపదేశాత్పూర్వకాలే ఆవామేవత్వదీయంశిరశ్ఛిత్వాఽన్యత్రస్థాపయిత్వాఅన్యదీయేనశిరసాత్వాంయోజయిష్యావః- తేనశిరసాఆవాభ్యాముపదిశ. ఉపదేశకుపితేనేన్ద్రేణతచ్ఛిరసిఛిన్నేత్వదీయమేవశిరోయథాపూర్వంప్రతిసన్ధాస్యావహేఇతి. ఏవంతౌతేనసమయంకృత్వాతథైవతేనోపాయేనవిద్యాంప్రాప్తవన్తౌ, తతఇన్ద్రేణతచ్ఛిరసిఛిన్నేతస్యపూర్వశిరోయథాపూర్వంప్రతిసంహితవన్తౌ, చేతి. ఇమామాఖ్యాయికామభిప్రేత్యాహ (ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచేతి) వైశబ్దోయథోక్తాఖ్యాయికాస్మారణే. దధ్యఙ్ఙితిదధ్యఞ్చ్. *ఋత్విగిత్యాదినాక్విన్. హలన్తాదనంయోగాన్తలోపేక్విన్ప్రత్యయస్యకురితికుత్వం. ఆథర్వణః- అథర్వణఃపుత్రః. సఃదధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్విభ్యాం తదేతన్మధుబ్రాహ్మణ మువాచేత్యర్థః. (తదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచదితి) తదేతత్- అశ్వినోర్వృత్తంక్రూరకర్మణావిద్యాప్రాప్తిరూపంయోగసాదృశ్యాకారేణపశ్యన్కశ్చిదృషిరశ్వినౌప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితిత్యత్రాహ (తద్వాంనరాసనయఇత్యాది) హేనరా- *సుపాంసులుగిత్యాదినాద్వివచనస్యాకారాదేశః. హేనరౌ - దివ్యపురుషౌ. హేఅశ్వినౌ. వాం- యువయోఃసనయే-సనిః- లాభః. లాభాయ. మధువిద్యాలాభాయేతియావత్. తల్లాభాయయువాభ్యాంకృతమితిఫలితార్థః. ఉగ్రం- క్రూరం. శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానరూపందంసః-కర్మ అస్తి. సకారాన్తోయందంసశబ్దః. తన్యతుః- పర్జన్యః వృష్టింన-వృష్టిమివ. నశబ్దఇవార్థే. యథాపర్జన్యోవృష్టింప్రకాశయతి- ఏవంతత్- పూర్వకాలేయువాభ్యాంకృతంకర్మావిష్కృణోమి-ప్రకాశయామి. లోకప్రసిద్ధంయథాతథాఘోషయామీత్యర్థః. కింతదావిష్క్రియతఇత్యత్రాహ (దధ్యఙ్హయన్మధ్వాథర్వణోవామిత్యాది) ఈంశబ్దోఽనర్థకోనిపాతః. హః ప్రసిద్ధౌ. హేఅశ్వినౌవాం- యువయోఃదధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్వస్యశీర్ష్ణా- స్వశిరోవ్యతిరిక్తేనాశ్వశిరసామధు- మధువిద్యాంప్రోవాచేతియత్-తత్ హ-ప్రసిద్ధంయథాతథాఆవిష్కృణోమీత్యర్థః. ఇతిసఋషిస్తావభీష్టవానితిభావః. తతశ్చఏవంమహతాప్రయత్నేనాశ్విభ్యాందధీచోవిద్యాసంగృహీతేయమితివిద్యాస్తుతాభవతి. ౧౬

శం.— (ఇదంవైతన్మధుఇత్యాది) పూర్వవత్. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థం. తథాన్యోమన్త్రస్తామేవాఖ్యాయికామనుసరతిస్మ. ఆథర్వణోదధ్యఙ్ఙామ. ఆథర్వణోఽన్యోవిద్యతఇతిఅతోవిశినష్టిదధ్యఙ్ఙామాథర్వణః. తస్మైదధీచఆథర్వణాయ. హేఅశ్వినావితిమన్త్రదృశోవచనం. అశ్వ్యం- అశ్వస్యస్వభూతంశిరః. బ్రాహ్మణస్యశిరసిఛిన్నేఽశ్వస్యశిరశ్ఛిత్వాఈదృశమతిక్రూరంకర్మకృత్వాఅశ్వ్యంశిరోబ్రాహ్మణంప్రతిఐరయతం-గమితవన్తౌయువాం. సచ-ఆథర్వణోవాం- యువాభ్యాంతన్మధుప్రవోచత్- యత్పూర్వంప్రతిజ్ఞాతంవక్ష్యామీతి. సకిమర్థమేవం జీవితసన్దేహమారుహ్యప్రోవాచేతి. ఉచ్యతే-ఋతాయన్ - యత్పూర్వంప్రతిజ్ఞాతం- సత్యంతత్పరిపాలయితుమిచ్ఛన్. జీవితాదపిహిసత్యధర్మపరిపాలనాగురుతరేత్యేతస్యలిఙ్గమేతత్. కింతన్మధుప్రోవాచేతి. ఉచ్యతే-త్వాష్ట్రం- త్వష్టా- ఆదిత్యః. తస్యసమ్బన్ధి. యజ్ఞస్యశిరశ్ఛిన్నంత్వష్టాభవత్ - తత్ప్రతిసన్ధానార్థంప్రవర్గ్యంకర్మ. తత్రప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతంయద్విజ్ఞానం-తత్త్వాష్ట్రంమధు. యజ్ఞస్యశిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానాదివిషయందర్శనంత్వాష్ట్రంయన్మధు. హేదస్రా- దస్రావితిపరబలానాముపక్షయితారౌ. శత్రూణాంవాహింసితారౌ. అపిచ-నకేవలంత్వాష్ట్రమేవమధుకర్మసమ్బన్ధియువాభ్యా

ఉ.— ¶ ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ పురశ్చక్రే ద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః। పురః స పక్షీ భూత్వా పురః పురుష ఆవిశదితి। స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయో నైనేన కించనానావృతం నైనేన కించనాసంవృతమ్॥ ౧౮

ప్రవోచత్-అపి చ కక్ష్యం-గోప్యం. రహస్యం పరమాత్మసమ్బన్ధి యద్విజ్ఞానం మధు మధుబ్రాహ్మణేనోక్తం అధ్యాయద్వయప్రకాశితం-తచ్చ వాం-యువాభ్యాం ప్రావోచదిత్యనువర్తతే. ౧౭

ఆ.— సమానార్థత్వే కిమితి పునరుచ్యతే- తత్రాహ (మన్త్రాన్తరేతి) తుల్యార్థస్య బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (తథేతి) విశేషణకృత్యం దర్శయన్ వ్యాకరోతి (వక్ష్యామీతి) ప్రథమమశ్వ్యసి ఇత్యాదిపదాన్తవచనం. అశ్వస్యేత్యాదౌ నిత్యత్వోక్తిః. అశ్వ్యం శిర ఇత్యత్ర త్వన్నయా ఉక్తమిత్యాహ. ప్రేతె పూర్వకాలె యాని ప్రవృత్తిరయుక్తే తైత్తిరీయ శాఖాన్తరే (సకిమిత్యమితి) ఋతాయన్నిత్యత్రార్థసిద్ధం కథయతి (జీవితాదపీతి) ॥యజ్ఞస్య శిరోఽచ్ఛిద్యత తే దేవా అశ్వినావబ్రువన్ భిషజౌ వై స్థ ఇదం యజ్ఞస్య శిరః ప్రతిధత్తమిత్యాది శ్రుత్యన్తరం గృహీత్వాహ (యజ్ఞస్యేత్యాది) ప్రవర్గ్యకర్మణ్యేవం ప్రసృష్టైపి ప్రకృతే విజ్ఞాననిమిత్తమాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (యజ్ఞస్యేతి) యద్యథోక్తదర్శనం- తత్త్వాష్ట్రం వా యచ్ఛిన్నం- తత్ప్రోవాచేతి సమ్బన్ధః. అధ్యాయద్వయప్రకాశితం- తృతీయచతుర్థాధ్యాయాభ్యాం ప్రకటితమితి యావత్. ౧౭

రం.— (ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః మన్త్రాన్తరప్రదర్శనాయాయమారమ్భః. (తం మన్త్రే సే వాభూ ఆథర్వణాయాశ్వినౌ దధీచే ఇత్యాది) హే అశ్వినౌ. దధీచే ఆథర్వణాయ- దధ్యఙ్ఙామ్నే ఆథర్వణాయ-అశ్వ్యం శిరః-అశ్వస్య సమ్బన్ధి శిరః ప్రత్యైరయతం- యువాం ప్రతిసంహితవన్తౌ. సః-దధ్యఙ్ఙామా ఋషిః వాం- యువయోః ఋతాయన్-ఉపదేశ్యాన్ అవితథం వచః ఋతం కుర్వన్. సూనృతం కుర్వన్ త్వాష్ట్రం మధు-త్వష్టా-యజ్ఞశిరః. తత్సమ్బన్ధి త్వాష్ట్రం. శిరస్సన్ధానోపాయకర్మ సామర్థ్యాత్. తాభ్యాం మధు-ప్రవర్గ్యమితి యావత్. ప్రవర్గ్యస్య కుత్స్నస్య ఛిన్నయజ్ఞశిరః ప్రతిసన్ధానార్థత్వాత్ త్వాష్ట్రత్వం. మధు బ్రాహ్మణస్యాపి శిరః ప్రతిసన్ధానార్థత్వాత్ త్వాష్ట్రతుల్యతయా త్వాష్ట్రత్వమిత్యర్థః తత్ప్రోవాచ- ప్రోక్తవాన్. హే దస్రా- హే అశ్వినౌ. నాసత్యావశ్వినావదస్రావిత్యమరః కక్ష్యం-గోప్యమపి యద్బ్రహ్మసమ్బన్ధి మధు బ్రాహ్మణం వాం- యువయోః ప్రోవాచేత్యర్థః. తస్మాన్నేన ప్రాణకర్మణా బ్రహ్మవిద్యా ప్రాప్తిర్యువాభ్యాముక్తేత్యభిప్రాయః. విద్యాస్తుత్యర్థత్వం పూర్వవత్. ౧౭

శం.— (ఇదం వై తన్మధ్వితి) పూర్వవత్. ఉక్తౌ ద్వౌ మన్త్రౌ ప్రవర్గ్యసమ్బన్ధాఖ్యాయికోపసంహర్తారౌ. ద్వయోః ప్రవర్గ్యశాస్త్రార్థయోరధ్యాయయోరర్థస్య ఆఖ్యాయికాభూతాభ్యాం మన్త్రాభ్యాం ప్రకాశితః- బ్రహ్మవిద్యార్థయోస్త్వధ్యాయయోరర్థ ఉత్తరాభ్యామృగ్భ్యాం ప్రకాశయితవ్య ఇత్యతః ప్రవర్తతే. యత్కక్ష్యం చ మధు ఉక్తవాన్ ఆథర్వణో యువాభ్యామిత్యుక్తం- కిం పునస్తన్మధ్వితి ఉచ్యతే- (పురశ్చక్రే) పురః- పురాణి. శరీరాణి. యతోఽయమవ్యాకృతవ్యాకరణప్రక్రియా-స పరమేశ్వరో నామరూపే అవ్యాకృతే వ్యాకుర్వాణః ప్రథమం భూరాదీన్ లోకాన్ సృష్ట్వా చక్రే- కృతవాన్. ద్విపదః- ద్విపాదుపలక్షితాని మనుష్యశరీరాణి తథా- పురః- శరీరాణి చక్రే చతుష్పదః- చతుష్పాదుపలక్షితాని పశుశరీరాణి పురః. పురస్తాత్సః- ఈశ్వరః పక్షీ- లిఙ్గశరీరం భూత్వా పురః- శరీరాణి పురుష ఆవిశదితి. అస్యార్థమాచష్టే శ్రుతిః- స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు-సర్వశరీరేషు పురిశయః- పురి శేత ఇతి పురిశయస్సన్ పురుష ఇత్యుచ్యతే. నైనేన-అనేన కించన- కించిదపి అనావృతం-అనాచ్ఛాదితం. తథా- నైనేన కించనాసంవృతం- అన్తరనుప్రవేశితం బాహ్యభూతేనాన్తర్భూతేన చ నానావృతం. ఏవం స ఏవ నామరూపాత్మనాన్తర్బహిర్భావేన కార్యకరణరూపేణ వ్యవస్థితః. పురశ్చక్రే ఇత్యాది మన్త్రః సఙ్క్షేపతః ఆత్మైకత్వమాచష్ట ఇత్యర్థః. ౧౮

ఆ.— ఉక్తమన్త్రాభ్యాం వక్ష్యమాణమన్త్రయోరపునరుక్తత్వాదర్థవత్త్వం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (ఉక్తావితి) ఆఖ్యాయికావిశేషేణ ప్రాప్తం సఙ్క్షేపం పరిహరతి (ద్వయోరితి) ఉత్తరమన్త్రద్వయప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే (బ్రహ్మేతి) సమ్ప్రత్యవాన్తరసఙ్గతిమాహ (యత్కక్ష్యం చేతి) సారణ్యగర్భకర్తృకం శరీరనిర్మాణమత్ర నోచ్యతే- కింతు ప్రకరణబలాదీశ్వరకర్తృకమిత్యాహ (యత ఇతి) శరీరసృష్ట్యపేక్షయా లోకసృష్టిప్రాథమ్యం. పురస్తాత్- దేహసృష్ట్యనన్తరం ప్రవేశాత్పూర్వమితి యావత్. స హి సర్వేషు శరీరేషు వర్తమానః పురిశేత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పురిశయస్సన్ పురుషో భవతీత్యుక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ పురుషశబ్దార్థం వ్యుత్పాదయతి (నేత్యాదినా) వాక్యద్వయస్యైకార్థత్వమాశఙ్క్య సర్వం జగదోతప్రోతత్వేనాత్మవ్యాప్తమిత్యర్థవిశేషమాశ్రిత్యాహ (బాహ్యేతి) పూర్ణత్వేన తాత్పర్యతః * దివ్యోహ్యమూర్త ఇత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్య ఫలితమాహ (ఏవమితి) మన్త్రబ్రాహ్మణయోరర్థవై మత్యమాశఙ్క్యాహ (పుర ఇతి) ౧౮

రం.— (ఇదం వై మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థోఽయమారమ్భః. (పురశ్చక్రే ద్విపదః ఇత్యాది) మధువిద్యాప్రతిపాద్యస్సర్వాన్తర్యామీ పరమాత్మా. కృతః. సః-పరమాత్మా ద్విపదః పురశ్చక్రే-పురః-పురాణి.

¶ నానేన కించనానావృతం నానేన కించ నేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచతదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ రూపఁరూపంప్రతిరూపోబభూవతదస్యరూపంప్రతిచక్షణాయ। *ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతెయుక్తాహ్యస్యహరయఃశతాదశేతిఅయంవైహరయోఽయంవైదశచసహస్రాణిబహూనిచానన్తానిచ తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మాబ్రహ్మసర్వానుభూరిత్యనుశాసనమ్॥ ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే- పఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

పూర్వస్మిన్నయంద్వితీయోబహువచనాన్తః శరీరాణీతిపూర్వవత్. ద్విపాదః పురాణి- సమానమనుష్యాదిశరీరాణిచ చతుష్పాదః పశ్వాదిశరీరాణి. పక్షీభూత్వా- లిఙ్గశరీరరూపేణ పశ్వాదిశరీరాణిచచకారేత్యర్థః. ఏవంసంసారదశాయాం పురుషరూపం సమ్పాద్య అనన్తరం పరమాత్మా పక్షీభూత్వా- సంసరణహేతుభూతకామ్యకర్మవిద్యాకర్మాణ్యవలమ్బ్యాపీత్యర్థః. అత్ర కామ్యవిద్యాకర్మజీవసంసరణతో జీవస్య పక్షిత్వేనారూపణం. తాన్యేవసంసారకారణాని పక్షీభూత్వా- సంసారిజీవశరీరరూపేణ పురః పురుషః ఆవిశత్ పరమాత్మాన్తర్యామిత్వేనాధిష్ఠాతృత్వేన ప్రావిశదిత్యర్థః. పురః- స్థూలసూక్ష్మసర్వాణిపురాణి జీవశరీరాణి పరమాత్మా ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. ...నసజీవోనామనాసప్రవిశ్యేతిశ్రుత్యన్తరాత్. అతఏవపురుషః- పురుష ఉచ్యత ఇత్యర్థః. తమిమమర్థం శ్రుతిరేవస్వయం వ్యాచష్టే (సవాఅయంపురుషస్సర్వాసుపూర్షుపురిశయఇత్యాది) వైశిష్ట్యప్రసిద్ధౌ. సర్వాసుపూర్షు- సర్వశరీరేషు వర్తమానస్సోఽయంపురుషః బ్రహ్మణ ప్రతిపాద్యః *పురసంజ్ఞశరీరేస్మిన్ శయనాత్పురుషో హరిః॥ శకారస్యషకారోఽయం వ్యత్యయేన ప్రయుజ్యత ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః. పురిశయః - సర్వశరీరాన్తర్వర్తీతి తస్మాత్పురిశయనాత్ పురుష ఇత్యర్థః. తామేవసర్వాన్తర్యామిత్వరూపాం సర్వవ్యాప్తిం స్పష్టీకరోతి (నానేనకించనానావృతంనానేనకించనాసంవృతమితి) అనావృతం- బహిరనావృతమిత్యర్థః. అసంవృతం- అన్తరసంవృతమిత్యర్థః. అనేన- పరమాత్మనా అవ్యాప్తం కించన- కిమపివస్తు నాస్తీత్యర్థః. అతోఽస్య పురుషశబ్దవాచ్యత్వమిత్యభిప్రాయః॥ ౧౮

శం.— ఇదంవైతన్మధ్విత్యాదిపూర్వవత్. (రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవ) రూపం రూపం ప్రతి ప్రతిరూపః రూపాన్తరం బభూవేత్యర్థః. ప్రతిరూపః- అనురూపో వా. యాదృక్సంస్థానౌ మాతాపితరౌ- తత్సంస్థానస్తదనురూప ఏవ పుత్రో జాయతే- నహిచతుష్పదో ద్విపాజ్జాయతే- ద్విపదో వా చతుష్పాత్. సఏవహిపరమేశ్వరో నామరూపే వ్యాకుర్వాణో రూపంరూపం ప్రతిరూపో బభూవ. కిమర్థం పునః ప్రతిరూపమాగమనం తస్యేతి. ఉచ్యతే- తదస్య- ఆత్మనోరూపం ప్రతిచక్షణాయ- ప్రతిఖ్యాపనాయ యదిహి నామరూపే న వ్యాక్రియేతే - తదాఽస్యాత్మనో నిరుపాధికంరూపం ప్రజ్ఞానఘనాఖ్యం న ప్రతిఖ్యాయేత. యదా పునః కార్యకరణాత్మనా నామరూపే వ్యాకృతే భవతః- తదాఽస్యరూపం ప్రతిఖ్యాయేత. ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరో మాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిః. నామరూపభూతకృతమిథ్యాభిమానైర్వా. నతుపరమార్థతః. పురురూపః - బహురూప ఈయతే- గమ్యతే ఏకరూప ఏవ ప్రజ్ఞానఘనస్సన్నవిద్యా ప్రజ్ఞాభిః. కస్మాత్పునః కారణాత్. యుక్తాః - రథ ఇవ వాజినస్స్వవిషయప్రకాశనాయ హి- యస్మాదస్యహరయః- హరణాదిన్ద్రియాణి. శతా- శతాని. దశ చ. ప్రాణిభేదబాహుళ్యాత్ శతాని దశ చ భవన్తి. తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుళ్యాత్ప్రకాశనాయైవచయుక్తానితాని- నాత్మప్రకాశనాయ. *పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయమ్భూరితిహి కాఠకే తస్మాత్తైరేవవిషయస్వరూపైరీయతే- న ప్రజ్ఞానఘనైకరసేనస్వరూపేణ. ఏవం తర్హ్యన్యయమన్యః పరమేశ్వరః- అన్యే హరయ ఇత్యేవం ప్రాప్తే ఉచ్యతే (అయం వై హరయోఽయం వై దశచసహస్రాణిబహూనిచానన్తానిచ) ప్రాణిభేదస్యానన్త్యాత్. కింబహునా- తదేతద్బ్రహ్మ- యదాత్మా- అపూర్వం- నాస్యకారణం- పూర్వంవిద్యత ఇతి అపూర్వం. నాస్యాపరం- కార్యం విద్యత ఇత్యనపరం. నాస్యజాత్యన్తరమన్తరాలే విద్యత ఇత్యనన్తరం అబాహ్యం- తథా బహిరస్య న విద్యత ఇత్యబాహ్యం. కింపునస్తన్నిరన్తరం బ్రహ్మ అయమాత్మా. కోఽసౌ. యః ప్రత్యగాత్మా ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా విజ్ఞాతా సర్వానుభూః- సర్వాత్మనా సర్వమనుభవతీతి సర్వానుభూః. ఇతి-ఏతదనుశాసనం- సర్వవేదాన్తోపదేశః. ఏష సర్వవేదాన్తానాముపసంహృతోఽర్థః. ఏతదమృతమభయం. పరిసమాప్తశ్చశాస్త్రార్థః ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాచీనమేవబ్రాహ్మణముదాహృత్య మన్త్రముపతారయతి (ఇదమితి) ప్రతిశబ్దః ప్రత్యర్థః. రూపంరూపం- ప్రత్యుపాధిభేదం. ప్రతిరూపః- రూపాన్తరం. ప్రతిబిమ్బం. బభూవేత్యేతత్ప్రతిరూపోబభూవేత్యత్రవివక్షితమితియోజనా. అనురూపోవేత్యుక్తం వివృణోతి (యాదృగిత్యాదినా) ఉక్తమర్థమనుభవానుసారేణ స్ఫుటీకరోతి (నహీతి) రూపాన్తరభవనే కర్తృరూపం నిరంవారయతి (సఏవహీతి) ప్రతిఖ్యాపనాయ- శాస్త్రాచార్యాదిభేదేన తత్త్వప్రకాశనాయేత్యర్థః. తదేవ వ్యతిరేకేణ స్వయమేవ చ స్ఫుటయతి (యదిహీత్యాదినా) మాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిరితిపరపక్షముక్త్వా స్వపక్షమాహ (మాయాభిరితి) మిథ్యాధీహేతుభూతానాద్యనిర్వాచ్యశక్తాయమానాజ్ఞానవశాదేష బహురూపో భాతి- ప్రకారభేదాత్తు బహూక్తిరితి వాక్యార్థమాహ (ఏకరూప ఏవేతి) అవిద్యాప్రజ్ఞాభిర్బహురూపోగమ్యత ఇతి పూర్వేణసమ్బన్ధః. పరస్యబహురూపత్వేనిమిత్తం ప్రశ్నపూర్వకం నివేదయతి (కస్మాదిత్యాదినా) యథా రథే యుక్తా వాజినో రథినం స్వగోచరం దేశం ప్రాపయితుం ప్రవర్తన్తే- తథాస్య ప్ర

[illegible]నీయోశరీరేయుక్తాకారయోఃస్వవిషయ ప్రకాశనేయస్మాత్ప్రవర్తనే- తస్మాదిన్ద్రియాణాంతద్విషయాణాంచబహుత్వాత్తద్రూపైరేవ [illegible]. [illegible]న్ద్రియేషు ప్రత్యక్షనిమిత్తమాహ ([illegible]రణాదితి) ప్రతీచోవిషయాకారప్రతీతిరేవ. ఇన్ద్రియాధారత్వే [illegible] ([illegible]) ఇన్ద్రియవిషయాధారత్వాత్- ప్రత్యగాత్మా బహురూపఇతిశేషః. స్వాత్మానం ప్రకాశయితుమిన్ద్రియాణి ప్రవృత్తా [illegible] (తత్ప్రకాశకారూపి) తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుళ్యా [illegible] ([illegible]) యద్వా-యథోక్తరూపేణ [illegible] (తస్మాదితి) యస్మాదిన్ద్రియాణిపరాఙ్విషయేప్రవృత్తా [illegible] - [illegible] యత్రాహీతిసమ్బన్ధమాత్రత్వశఙ్కాతే [illegible] అయమిత్యాదివాక్యేన [illegible] (అయమితి) [illegible]నానాత్వమ్పస్యకల్పితత్వాన్నాన్వైతహాని [illegible]. ఇన్ద్రియాణాం [illegible] ([illegible]) [illegible]కామాత్రచయ్యతత్పరంవాక్యమ [illegible] ([illegible]) [illegible]- కింపునస్సర్వవేదాన్తానామిత్యాహ (ఏషఇతి) [illegible] ([illegible]) [illegible]పసంహరతి (పరిసమాప్తశ్చేతి.)...................... ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణటీకా.

రం. (ఇదంవై [illegible]త్యాది) [illegible]. మన్త్రో [illegible]ఽయమారభ్యతే. [illegible] ([illegible]రూపంరూపం ప్రతిరూపోబభూవేత్యాది) [illegible]- [illegible]. ప్రతిరూపః - [illegible]. [illegible] (బభూవేతి) సర్వదా [illegible]. యద్వా - ప్రతిరూపం- [illegible] తద్రూపం- యస్య [illegible]. సర్వాణి [illegible]. (తదస్యరూపం ప్రతిచక్షణాయ) [illegible]. ప్రతిచక్షణం- వ్యవహారః. ప్రతిచక్షణాయ- వ్యవహారాయ. తదితి [illegible]. యద్వ్యవహారాయ-య [illegible]. తత్సర్వమస్య- మధు బ్రాహ్మణోదితస్యపరమాత్మనోరూపం- శరీరమిత్యర్థః. యద్వా- తత్ - తస్మాదిత్యర్థః. తథా [illegible] - తస్మాదేవసర్వం వ్యవహార్యం వస్తు తచ్ఛరీరమిత్యర్థః. నను శరీరసమ్బన్ధస్యకర్మాధీనత్వాత్ తత్కర్మానారబ్ధస్య [illegible] కథం [illegible]. తస్యరూపం [illegible] (ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇతి) ఇన్ద్రః - పరమైశ్వ ర్యః * ఇతిపరమైశ్వర్యఇతి [illegible]. మాయాభిః - * మాయావయునం జ్ఞానమితి [illegible] మాయాభిః - [illegible] విచిత్రాశ్చ [illegible] పురురూపః - బహుశరీరః. [illegible] సహస్రాణి [illegible] - [illegible] ఇత్యర్థః. స్వేచ్ఛాస్వీకృతానన్తదేహఇతియావత్. ననురూపంరూపం ప్రతి [illegible] ఇతియావత్ (యత్రాహ్యస్య హరయశ్శతాదశేతి) శతా- శతానీత్యర్థః. *సుపాంసులుగిత్యాదినాఆకారాదేశః. అస్య- అనన్తస్యపత్యుస్స్యయుక్తాః- [illegible] ఇత్యర్థః. తదనురూపస్య [illegible]. శతానిదశహరయః- శతానిదశ- అనన్తాఇతియావత్. అనన్తాహరయః. అన్తర్యామివిగ్రహ [illegible] ఇత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. సర్వశ [illegible] (అయంవైహరయో [illegible] అయంవైదశచశతానిసహస్రాణిబహూనిచానన్తానీతి) [illegible] అయమేకఏవహరిః దశశతానిచసహస్రాణిబహూనిచహరయోభ వతి- [illegible] ఏవం ప్రత్యేకం స్వరూపేణాపిపర్యాప్తస్యసర్వశరీరిత్వముపపద్యత ఇతిభావః. [illegible]మాత్మ [illegible]. అన్యత్ [illegible]జీవద్వారకసర్వానుప్రవేశపురుషత్వముపపాదితం - ద్వితీయేనతు [illegible] ప్రవేశేనసా [illegible]. [illegible] ఏతాదృశ [illegible] ఉపదేశాద్విదుషాం [illegible] ఫలితా ర్థః. [illegible] (తదేతద్బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మశబ్దేన త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యముపపాదయతి (అపూ ర్వమిత్యాదినా) అపూర్వమనపరం- పూర్వోత్తరకాలశూన్యం. కాలాపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః కాలపరిచ్ఛిన్నస్యహిపూర్వోత్తరకాలసమ్భవ ఇతిభావః. అ నన్తరమబాహ్యం- దేశపరిచ్ఛేదశూన్యమిత్యర్థః దేశపరిచ్ఛిన్నస్యహి బాహ్యాభ్యన్తరవ్యవహారార్హత్వమితిభావః [illegible]లక్షణంవస్తుపరి చ్ఛేదాభావముపపాదయతి (అయమాత్మేతి) సర్వనియన్తృతయా సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః యద్వా-సర్వాత్మత్వాదేవ [illegible] వస్తుపరిచ్ఛేదోఽ [illegible]. అయం- మధువిద్యావిషయ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మ-ఏవం త్రివిధపరిచ్ఛేదశూన్యతయా బ్రహ్మశబ్దవాచ్య ఇతి భావః. సర్వానుభూః- సర్వజ్ఞః. ఇదంజగత్కారణస్య నియన్తృత్వాత్ [illegible]సర్వశక్తిత్వాదిగుణానాముపలక్షణం. అత్రసర్వమనుభవతి- సర్వదా సర్వథాసాక్షాత్కరోతీతివ్యుత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యా. (ఇత్యనుశాసనం) అనుశాసనం- ఉపదేశః. ఇతి- పర్యాప్త ఇత్యర్థః.................. ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— అథవగ్ంశః పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః కౌశికా
త్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః॥ ౧
ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యః శాణ్డిల్యాచ్చానభిమ్లాతాచ్చానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాత ఆనభి
మ్లాతాదానభిమ్లాతో గౌతమాద్గౌతమః సైతవప్రాచీనయోగ్యాభ్యాగ్ం సైతవప్రాచీనయోగ్యౌ పారా
శర్యాత్పారాశర్యో భారద్వాజాద్భారద్వాజో భారద్వాజాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమో భారద్వాజాద్భా
రద్వాజః పారాశర్యాత్పారాశర్యో బైజవాపాయనాద్బైజవాపాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨
ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో
జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌ
పజన్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్డేర్మాణ్డిర్గౌతమాద్గౌత
మో గౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః
కుమారహారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్ర
వాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథస్సౌభరాత్పన్థాస్సౌభరోఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతే
స్త్వాష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వ
ణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వగ్ంసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వగ్ంసనః ప్ర
ధ్వగ్ంసనాత్ప్రధ్వగ్ంసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిస్సనారోః సనారు
స్సనాతనాత్సనాతనస్సనకాత్సనకః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే-షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

చతుర్థాధ్యాయస్సమాప్తః.—ఓం తత్సత్.

శం.— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యార్థస్య మధుకాణ్డస్య వంశః స్తుత్యర్థో బ్రహ్మవిద్యాయాః. మన్త్రశ్చాయం స్వాధ్యాయార్థో జపార్థశ్చ. త
ప వంశ ఇవ వంశః యథా వేణుర్వంశః పర్వణః పర్వణో హి భిద్యతే- తద్వదాఽగ్రాత్ప్రభృత్యా మూలప్రాప్తేరయం వంశః. అధ్యాయచతుష్టయస్యా
చార్యపరమ్పరాక్రమో వంశ ఇత్యుచ్యతే. తత్ర ప్రథమాన్తాశ్శిష్యాః. పఞ్చమ్యన్తా ఆచార్యాః. ౧-౨

ఆ.— బ్రహ్మవిద్యాం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం ప్రతిపాద్య వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) మహాజనపరిగృహీతా హి బ్రహ్మవిద్యా-
తేన సా మహాభాగధేయేతి స్తుతిః. బ్రాహ్మణస్యార్థాన్తరమాహ (మన్త్రశ్చేతి) స్వాధ్యాయః-స్వాధీనోచ్చారణతమత్వేనస్య ధ్యాపనం. జపస్తు ప్రత్య
హమావృత్తిరితి భేదః. యన్నోక్తనీత్యా బ్రాహ్మణారమ్భస్సిద్ధేవంశశబ్దార్థమాహ (తత్రేతి) తదేవస్ఫుటయతి (యథేతి) శిష్యావసానోపలక్షితే
భాగాత్పౌతిమాష్యాదారభ్యత దాదిస్వయమ్భు బ్రహ్మమూలపర్యన్తోఽయం వంశః పర్వణః పర్వణో భిద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వంశశబ్దేన నిష్పన్నమర్థమాహ
(అధ్యాయచతుష్టయస్యేతి) అథాన్తశిష్యాచార్యవాచకశబ్దానామేకతోఽప్యవసేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ౧-౨

రం.— అజ్ఞాతసమ్ప్రదాయాయా విద్యాయా అభ్యుదయఫలకత్వాభావేనానాదరణీయత్వాత్, "ఆచార్యవంశో జ్ఞేయ" ఇతి శ్రవణా,
చ్చ విద్యాప్రవర్తకాచార్యపరమ్పరాముపదిశతి (అథవంశ ఇత్యాదినా) వంశః- శిష్యాచార్యపరమ్పరాక్రమః. కీర్త్యత ఇతి శేషః. సర్వత్ర ప్రథ
మాన్తైశ్శిష్యనిర్దేశః. పఞ్చమ్యన్తైరాచార్యనిర్దేశః. పౌతిమాష్యో గౌపవనాత్- పౌతిమాష్యశ్శిష్య ఆచార్యాద్గౌపవనాత్ప్రాప్తవిద్యో బభూవేతి శేషః. ఏ
వముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (శాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చేతి) తస్య శాణ్డిల్యస్యాచార్యద్వయం కౌశికో గౌతమశ్చేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి పఞ్చ
మ్యన్తద్వయస్థలే ద్రష్టవ్యం. ౧-౨

శం.— పరమేష్ఠీ- విరాట్. బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాత్. తతః పరమాచార్యపరమ్పరా నాస్తి. యత్పునర్బ్రహ్మ- తన్నిత్యం స్వయం
భు. తస్మై బ్రహ్మణే స్వయమ్భువే నమః. ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే చతుర్థాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— పరమేష్ఠి బ్రహ్మశబ్దయోరేకార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (పరమేష్ఠీతి) కుతస్తస్య బ్రహ్మణో విద్యాప్రాప్తిః తత్రాహ (తతఇతి) స్వయం ప్రతిభాతవేదో హిరణ్యగర్భో నాచార్యాన్తరముపేక్షతే ఈశ్వరానుగృహీతస్య బుద్ధ్యా వా నిర్మూఢత్వాద్వా దేవవిద్యాలాభసమ్భవాదిత్యర్థః. కుతస్తస్మిన్వేదో జాయతే తత్రాహ (యత్పునరితి) పరస్యైవ బ్రహ్మణో వేదమావేశాన్మానాన్తరస్య నిత్యత్వాన్న హేత్వపేక్షేత్యర్థః. ఆదానప్రచక్రాదిమత్వాగ్రన్థాం ప్రచారితత్వ [illegible] బ్రహ్మణే నమ ఇత్యుక్తం వ్యాచష్టే (తస్మా ఇతి) ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమదానన్దజ్ఞానకృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం చతుర్థాధ్యాయస్య టీకా.

రం.— (పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణః బ్రహ్మ స్వయమ్భ్వితి) [illegible] - పరబ్రహ్మణః - [illegible] నారాయణః స్వయమ్భూః - [illegible] ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే చతుర్థోఽధ్యాయః సమాప్తః.

శ్రీగురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

పఞ్చమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.—— జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుస్తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య విజిజ్ఞాసా బభూవ కస్స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి స హ గవాం సహస్రమవరురోధ దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః॥ ౧

శం.—— జనకో హ వైదేహ ఇత్యాదియాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డమారభ్యతే. ఉపపత్తిప్రధానత్వాదత్రాన్నేన మధుకాణ్డేన సమానార్థత్వేఽపి న పునరుక్తతా. మధుకాణ్డం హ్యాగమప్రధానం. ఆగమోపపత్తీ హ్యాత్మైకత్వప్రకాశనాయ ప్రవృత్తే శక్నుతః కరతలగతబిల్వమివ దర్శయితుం- * శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇతి హ్యుక్తం. తస్మాదాగమార్థస్యైవ పరీక్షాపూర్వకం నిర్ధారణాయ యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డముపపత్తిప్రధానమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విజ్ఞానస్తుత్యర్థా. ఉపాయవిధిపరా వా. ప్రసిద్ధో హ్యుపాయో విద్వద్భిః శాస్త్రేషు చ దృష్టో దానం. దానేన హ్యుపనమన్తే ప్రాణినః. ప్రభూతం హిరణ్యం గోసహస్రదానం చేహోపలభ్యతే- తస్మాదన్యపరేణాపి శాస్త్రేణ విద్యాప్రాప్త్యుపాయదానప్రదర్శనార్థా ఆఖ్యాయికా దృష్టా. అపి చ- తద్విద్యసంయోగః, తైశ్చ సహ వాదకరణం, విద్యాప్రాప్త్యుపాయో న్యాయవిద్యాయాం దృష్టః- తచ్చాస్మిన్నధ్యాయే ప్రాబల్యేన ప్రదర్శ్యతే. ప్రత్యక్షా చ విద్వత్సంయోగే ప్రజ్ఞావృద్ధిః తస్మాద్విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనార్థైవాఖ్యాయికా. జనకో నామ హ- కిల సమ్రాట్ రాజా బభూవ విదేహానాం. తత్ర భవో వైదేహః- స వై దేహః. స చ బహుదక్షిణేన యజ్ఞేన - శాఖాన్తరప్రసిద్ధో బహుదక్షిణో నామ యజ్ఞః. అశ్వమేధో వా దక్షిణాబాహుళ్యాద్బహుదక్షిణ ఇహోచ్యతే. తేనేజే- అయజత్. తత్ర- తస్మిన్యజ్ఞే నిమన్త్రితాః దర్శనకామా వా కురూణాం దేశానాం పాఞ్చాలానాం చ బ్రాహ్మణాః. తేషు హి విదుషాం బాహుళ్యం ప్రసిద్ధం. అభిసమేతాః- అభిసఙ్గతా బభూవుః. తత్ర మహాన్తం విద్వత్సముదాయం దృష్ట్వా అథ తస్య హ- కిల జనకస్య యజమానస్య కో ను ఖల్వత్ర బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛా- విజిజ్ఞాసా బభూవ. కథం. కస్స్విత్- కో ను ఖల్వేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమః- సర్వ ఇమేఽనూచానాః - కస్స్విదేషామతిశయేనానూచాన ఇతి. స హానూచానతమవిషయోత్పన్నజిజ్ఞాసస్సన్ తద్విజ్ఞానోపాయార్థం గవాం సహస్రం ప్రథమవయసామవరురోధ- గోష్ఠేఽవరోధం కారయామాస. కింవిశిష్టాస్తా గావోఽవరుద్ధా ఇతి. ఉచ్యతే- పలచతుర్భాగః- పాదస్సువర్ణస్య. దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః గోశ్శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః. పఞ్చ పఞ్చ పాదా ఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే. ౧

ఆ.—— మధుకాణ్డే త్వాష్ట్రం కక్ష్యం చేతి మధుద్వయం వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి కాణ్డాన్తరారమ్భం ప్రతిజానీతే (జనక ఇతి) నను పూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయే వ్యాఖ్యాతమేవ తత్త్వముత్తరత్రాపి వక్ష్యతే- తథా చ పునరుక్తేరలం కాణ్డేనేతి- తత్రాహ (ఉపపత్తీతి) తుల్యముపపత్తిప్రధానత్వం మధుకాణ్డస్యాపీతి చేత్. నేత్యాహ (మధుకాణ్డం హీతి) నను ప్రమాణాదాగమాదేవ తత్త్వజ్ఞానముత్పద్యతే- కిముపపత్త్యా, తత్ప్రధానేన కాణ్డేన, వేతి- తత్రాహ (ఆగమేతి) కరణత్వేనాగమస్తత్త్వజ్ఞానే హేతుః- ఉపపత్తిరుపకరణతయా పదార్థపరిశోధనద్వారా ఇతి ద్వే హేతూ ఇత్యత్రాగమకమాహ (శ్రోతవ్య ఇతి) కరణోపకరణయోరాగమోపపత్త్యోస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వే సిద్ధం ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తరీత్యా కాణ్డారమ్భే కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) విజ్ఞానవతాం పూజా అత్ర ప్రయుజ్యమానా దృశ్యతే- తథా చ విజ్ఞానం మహాభాగధేయమితి స్తుతిరత్ర వివక్షితేత్యర్థః. విద్యాగ్రహణే దానాఖ్యోపాయప్రకారజ్ఞాపనపరా వా ఆఖ్యాయికేత్యర్థాన్తరమాహ (ఉపాయేతి) కథం పునర్దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వం - తత్రాహ (ప్రసిద్ధో హీతి) * గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన వేత్యాదౌ దానాఖ్యో విద్యాగ్రహణోపాయో యస్మాత్ప్రసిద్ధః - తస్మాత్తస్య తదుపాయత్వే నాస్తి వక్తవ్యమిత్యర్థః. * దానే సర్వం ప్రతిష్ఠితమిత్యాది శ్రుతిషు విద్వద్భిరేవ విద్యాగ్రహణోపాయో దృష్టః- తస్మాన్న తస్యోపాయత్వే వివదితవ్యమిత్యాహ (విద్వద్భిరితి) ఉపపన్నం చ దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వమిత్యాహ (దానేనేతి) భవతు దానం విద్యాగ్రహణోపాయః- తథాపీయమాఖ్యాయికా కథం తత్ప్రదర్శనపరేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రభూతమితి) నను సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు బ్రహ్మిష్ఠతమం నిర్ధారయితుం రాజా పృష్టవాన్- తత్కథమపరేణ గ్రన్థేన విద్యాగ్రహణోపాయవిధానాయాఖ్యాయికారభ్యతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) ఉపలక్ష్యా యథోక్తస్య చ్ఛన్దార్థః. ఇతశ్చాఖ్యాయికా విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనపరేత్యాహ (అపి చేతి) తస్మిన్- వేద్యేర్థే విద్యా యేషాం తే తద్విద్యాః. తైస్సహ సమ్బన్ధః, తైశ్చ తైరేవ ప్రశ్నప్రతివచనద్వారా వాదకరణం, చ విద్యాప్రాప్త్యుపాయ ఇత్యత్రాగమకమాహ (న్యాయవిద్యాయామితి) తత్త్వనిర్ణయఫలాం హి వీతరాగకథామిచ్ఛన్తి. తద్విద్యసంయోగాదేర్విద్యాప్రాప్త్యుపాయత్వేఽపి కథం ప్రకృతే తత్ప్రదర్శనపరత్వం- అత

ఉ — తాన్హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠః స ఏతా గా ఉదజతామితి। తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషురథ హ యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచైతాః సోమ్యోదజ సామశ్రవా౩ ఇతి తా హోదాచకార తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేత్యథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవ స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ౩ ఇతి స హోవాచ నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయం స్మ ఇతి తꣳ హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతాశ్వలః॥ ౨

ఇహ (తచ్చేతి) తద్విషయసంవాదాదీత్యర్థః. న కేవలం కర్మణా న్యాయతః సంవాదే ప్రజ్ఞావృద్ధిః కింతు స్వానుభవవశాదపీత్యాహ (ప్రత్యక్షేణేతి) ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) రాజసూయాభిషిక్తః సార్వభౌమో రాజా సమ్రాడిత్యుచ్యతే బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనాయజదితి సమ్బన్ధః. అశ్వమేధో వా బహుదక్షిణో యజ్ఞ ఇత్యుక్తం. బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవురితి సమ్బన్ధః. కురుపాఞ్చాలానాం వచనే విశేషణం. తత్రాహ (తేషు హేతి) తత్ర — యజ్ఞే ఇత్యర్థః. విజిజ్ఞాసా మే కా జాతా బ్రహ్మవిద్యాయాం ఇత్యాహ (కథమిత్యాదినా) అనూచానత్వం — అనువచనసమర్థత్వం. ఏషాం మధ్యే కోఽతిశయేనానూచాన ఇతి పృష్టార్థః. ఏకస్య పలస్య చత్వారో భాగాః పాదా ఉచ్యన్తే. ప్రత్యేకం శృఙ్గయోర్దశ దశ పాదాః సువర్ణస్యేతి సమ్బన్ధః. (పఞ్చేతి) ఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే ఆబద్ధా బభూవురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧

ర. — అథ హ యజ్ఞసిద్ధ్యర్థం యజ్ఞశాలాయాం సమాగతానాం బ్రాహ్మణానాం ఆఖ్యాయికారభ్యతే (జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజ ఇత్యాది) హ ఇత్యైతిహ్యార్థః. వైదేహః — విదేహదేశాధిపతిర్జనకః బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే — ఇష్టవాన్. ఈజే — * ఆఙ్ సంప్రసారణం. (తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుః) తత్ర — తస్మిన్ యజ్ఞే — బహుదక్షిణతయా ప్రసిద్ధే విద్యుద్భ్యాం కురుపాఞ్చాలదేశేభ్యః బ్రాహ్మణాః అభిసమేతాః — సహాగతాః. ఏవం బహుషు బ్రాహ్మణేషు సమాగతేషు తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య — ప్రసిద్ధం యష్టుం ప్రవృత్తస్య విజిజ్ఞాసా — విచారణా బభూవ కిమితి. (కస్స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి) ఏషాం — ఆగతానాం బ్రాహ్మణానాం మధ్యే కస్స్విదతిశయేన అనూచానః — అతిశయేన బ్రహ్మవిద్యానువచనకుశల ఇతి జిజ్ఞాసాం బభూవేత్యర్థః. (స హ గవాం సహస్రమవరురోధ) సః — జనకః విజ్ఞాసయా — ప్రసిద్ధయాభూతానాం గవాం సహస్రమవరురోధ — గోష్ఠీచకార కిఞ్చ (దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవురితి) పాదః — పలస్య చతుర్థాంశః ∗పాదస్తురీయో భాగస్స్యాదిత్యుక్తేః. సువర్ణస్య దశ దశ పాదాః — సార్ధపలద్వయమిత్యర్థః. ప్రత్యేకం శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవురిత్యర్థః. ౧

శం. — గా ఏవమవరుధ్య బ్రాహ్మణాంస్తాన్ హోవాచ — హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యామన్త్ర్య — యో వః — యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః — సర్వే యూయం బ్రాహ్మణాః — అతిశయేన యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః. స ఏతా గా ఉదజతాం — ఉత్కాలయతు స్వగృహం ప్రతి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే హ — కిలైవముక్తాః బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మిష్ఠతామాత్మనః ప్రతిజ్ఞాతుం న దధృషుః — న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః. అప్రగల్భభూతేష్వథ యాజ్ఞవల్క్యః స్వం — ఆత్మీయమేవ బ్రహ్మచారిణం — అన్తేవాసినమువాచ — ఏతాః — గాః హే సోమ్య ఉదజ — ఉద్గమయాస్మద్గృహాన్ ప్రతి. హే సామశ్రవః — సామవిధిం హి శృణోతి అతోఽసౌ సామశ్రవాః యాజ్ఞవల్క్యః. తాః — గాః హ ఉదాచకార — ఉత్కాలితవానాచార్యగృహం ప్రతి. యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేనాత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి తే హ చుక్రుధుః — క్రుద్ధవన్తః బ్రాహ్మణాః. తేషాం క్రోధాభిప్రాయమాచష్టే — కథం నః — అస్మాకమేకైకప్రధానానాం బ్రహ్మిష్ఠోఽస్మీతి బ్రువీతేతి. అథ హ — ఏవం క్రుద్ధేషు బ్రాహ్మణేషు జనకస్య — యజమానస్య హోతా — ఋత్విక్ అశ్వలో నామ బభూవ — ఆసీత్. స ఏవం — యాజ్ఞవల్క్యం బ్రహ్మిష్ఠాభిమానీ రాజాశ్రయత్వాద్ధృష్టో యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛ — పృష్టవాన్. కథం. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ౩ ఇతి. ప్లుతిర్భర్త్సనార్థా. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః — నమస్కుర్మో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ ఇదానీం గోకామాః స్మో వయమితి. తం బ్రహ్మిష్ఠప్రతిజ్ఞం సన్తం తత ఏవ బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణాత్ ప్రష్టుం దధ్రే — ధృతవాన్ మనో హోతాశ్వలః ౨

ఆ. బ్రాహ్మణాః — వేదాధ్యయనసమ్పన్నాః. తదర్థనిష్ఠా ఇతి యావత్. ఉత్కాలయతు — ఉద్గమయతు. యతో యాజ్ఞవల్క్యో యజుర్వేదవిదస్స కాశాద్బ్రహ్మచారీ సామవిధిం శృణోతి, ఋక్షు చాధ్యారూఢం సామ గీయతే, త్రిష్వేవ చ వేదేష్వన్తర్భూతోఽథర్వవేదః, తస్మాదర్థాత్ — యజుర్వేదినో ముఖ్యశిష్యస్య సామవేదాధ్యయనానుపపత్తేర్వేదచతుష్టయవిశిష్టో మునిరిత్యాహ (అత ఇతి) నిమిత్తనివేదనపూర్వకం బ్రాహ్మణానాం సభ్యానాం క్రోధప్రాప్తిం దర్శయతి (యాజ్ఞవల్క్యేనేతి) క్రోధాన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (క్రుద్ధేష్వితి) అశ్వలప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యే హేతుః (రాజేతి) యాజ్ఞవల్క్యనిత్యసమానోఽన్వయప్రదర్శనార్థః. ప్రశ్నమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివిశదయతి (కథమిత్యాదినా) అనాద్ధ

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం మృత్యునాఽఽప్తగ్ం సర్వం మృత్యునాఽభిపన్నం కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతి హోత్రర్త్విజాఽగ్నినా వాచా వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా తద్యేయం వాక్ సోఽయమగ్నిః స హోతా స ముక్తిః సాఽతిముక్తిః॥ 3

త్వం బ్రహ్మవిదో లిఙ్గమితి సూచయతి (స హేతి) కిముత తత్సన్నిధౌ స్వగృహం ప్రతి గావో బ్రహ్మిష్ఠపణభూతా నీతాః- తత్రాహ (ఇదానీమితి) నతత్స్వతా స్పృశ్య ప్రతిజ్ఞా ప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఏవేతి) ౨

టీ.— (తాన్హోవాచ) స జనకః ఏవం బ్రహ్మిష్ఠతమత్వ జిజ్ఞాసయా గా నాయయేతి తా గాస్స్వదక్షిణాత్వేనిరుధ్య తదర్థం ప్రసిద్ధం తాన్- బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యువాచ. కమితి. (బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠస్స ఏతా గా ఉదజతామితి) హే భగవన్తః- పూజావన్తః. హే బ్రాహ్మణాః వః- భవతాం మధ్యే యో బ్రహ్మిష్ఠః- అతిశయేన బ్రహ్మవిత్. స ఏతా గా ఉదజతాం- స్వగృహం ప్రతి కాలయతు. నయతు. ఇత్యుక్తా చైత్యన్వయః. *ఉదజ ఇత్యుపసర్గయోరుత్క్షేపణార్థాః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) ఏవం వదత్యపి జనకే తే బ్రాహ్మణా న దధృషుః- న ధృష్టా బభూవుః. * అధృష్టా ద్యోతితా జనా వై హాపం. తేషు బ్రాహ్మణేషు బహుషు మధ్యే న కో పి గా నేతుం చ శక్తః. హే తాత్యాశ్చర్యే. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్స్వమేవ బ్రహ్మచారిణముు వాచ) అథైవమస్పృశ్తాం స్తాన్ దృష్ట్వాసి యాజ్ఞవల్క్యస్స్వమేవ బ్రహ్మచారిణం- స్వశిష్యమిష్టము వాచైవేత్యర్థః. హే తాత్యాశ్చర్యే. కిమితి. (ఏతాస్సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి) సామశ్రవణాచ్ఛిష్యో నామశ్రవా. హే సోమ్య- సోమార్హ. హే సామశ్రవః- ఏతాః- గాః- అస్మద్గృహం ప్రతి ఉదజ- కాలయేతి స్వశిష్యముు వాచేత్యర్థః. (తా హోదాచకారేతి) స సామశ్రవా ఏతా- గాః- స్వగృహాయ ఉదయదిత్యర్థః. ఉదాచకార ఇతి పాఠోఽపి సవిశేషః. (తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేతి) యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేన ఆత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి సర్వే క్రుద్ధా బభూవుః. కథం నః- అస్మాన్ నాద్రృత్యాహం బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి వదేదయం యాజ్ఞవల్క్య ఇతి చుక్రుధుః- చుక్రుధురిత్యర్థః. చుక్రుధుః కుపితా ఇత్యర్థః. (అథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాఽశ్వలో బభూవేతి) అథ- తదానీం వైదేహస్య జనకస్య హోతా- ఋత్విగశ్వలో నామాసీదిత్యర్థః. (స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి) సః- సము నేతా నాం బహూనాం అస్మాకం మధ్యే హే యాజ్ఞవల్క్య త్వమేవ ఖలు ప్రసిద్ధం బ్రహ్మిష్ఠోఽసి ఇతి అశ్వలనామా స హోతా పప్రచ్ఛేత్యర్థః. అసీ ఇతి భర్త్సనే ప్లుతిః. సురవధారణే (స హోవాచేతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యః ఉపశ్వలం హ- ప్రసిద్ధం ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయం స్మ ఇతీతి) వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ నమస్కుర్మః. నాస్మాకం బ్రహ్మిష్ఠత్వాభిమానాద్గావో నీతాః- కింతు గోకామా వయమిత్యతో గోకామేన గావో నీతా ఇతి సోపహాసము క్తవానిత్యర్థః. (తం హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతాఽశ్వల ఇతి) ఏవముపహసితో హోతాఽశ్వలః తత ఏవ - సోపహాసవచనాదేవ కృద్ధస్సన్ తం యాజ్ఞవల్క్యం పరాజేతుం ప్రశ్నం ప్రష్టుమపక్రాన్తో బభూవేత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. ౧

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) తత్ర మధుకాణ్డే పాఙ్క్తస్య కర్మణో దర్శనసముచ్చితస్య యజమానస్య మృత్యోరత్యయో వ్యాఖ్యాత ఉద్గీథప్రకరణేన సఙ్క్షేపతః. తస్యైవ పరీక్షా విషయోఽయమితి తద్గతదర్శనవిశేషార్థోఽయం విశేష ఆరభ్యతే. యదిదం - సాధనజాతం కర్మణః ఋత్విగగ్న్యాది. మృత్యునా- కర్మలక్షణేన స్వాభావికాజ్ఞానసహితేన ఆప్తం. న కేవలం వ్యాప్తం- అభిపన్నం చ మృత్యునా- వశీకృతం చ. కేన దర్శనలక్షణేన సాధనేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతీత్య- మృత్యుగోచరత్వమతిక్రమ్య ముచ్యతే - స్వాతన్త్ర్యేణ మృత్యోరవశ్యో భవతీత్యర్థః. ననూద్గీథ ఏవాభిహితం- యేనాతిముచ్యతే ముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనేతి. బాఢం- ఉక్తః. తస్యైవ తు సర్వో విశేషస్సత్- తదర్థోఽయమారమ్భ ఇత్యదోషః. హోత్రర్త్విజాఽగ్నినా వాచేత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతస్యార్థం వ్యాచష్టే - కథం స హోతా యేన మృత్యుమతిక్రామతీతి. ఉచ్యతే - వాగ్వై యజ్ఞస్య - యజమానస్య. * యజ్ఞో వై యజమాన ఇతి శ్రుతేః. యజ్ఞస్య - యజమానస్య యా వాక్ - సైవ హోతాఽధియజ్ఞే. కథం. తత్- తత్ర యా ఇయం వాక్ యజ్ఞస్య- యజమానస్య. సోఽయం- ప్రసిద్ధోఽగ్నిరధిదైవతం. తదేతత్ అన్నప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. స చ- అగ్నిర్హోతా- * అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః. యదేతద్యజ్ఞస్య సాధనద్వయం- హోతా చ ఋత్విగధియజ్ఞం, అధ్యాత్మం చ వాక్, ఏతదుభయం సాధనద్వయం పరిచ్ఛిన్నం మృత్యునాఽఽప్తం- స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తేన కర్మణా- మృత్యునా ప్రతిక్షణమన్యథాత్వమాపాద్యమానం వశీకృతం. తదనేనాధిదైవతరూపేణాగ్నినా దృశ్యమానం యజమానస్య మృత్యోరతిముక్తయే భవతి. తదేతదాహ (స ముక్తిః) సః - హోతాఽగ్నిర్ముక్తిః. అగ్నిస్వరూపదర్శనమేవ ముక్తిః. యదైవ సాధనద్వయమగ్నిరూపేణ పశ్యతి- తదానీమేవ హి స్వాభావికాదాసఙ్గాన్మృత్యోర్విముచ్యతే ఆధ్యాత్మికాత్, పరిచ్ఛిన్నరూపాదాధిభౌతికాచ్చ. తస్మాత్ సః- హోతాఽగ్నిరూపేణ దృష్టో ముక్తిః- ముక్తిసాధనం యజమానస్య. (సాఽతిముక్తిః) సైవ చ ముక్తిః- సాఽతిముక్తిః- అతిముక్తిసాధనమిత్యర్థః. సాధనద్వయస్య పరిచ్ఛిన్నస్య యాఽధిదేవతారూపేణాపరిచ్ఛిన్నేనాగ్నిరూపేణ యా దృష్టిః- సా ముక్తిః. యాఽసౌ ముక్తిరధిదేవతాదృష్టిః- సైవాధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదవిషయాసఙ్గాస్పదం మృత్యుమతిక్రమ్యాధిదేవతాత్వస్య- అగ్నిభావస్య ప్రాప్తిర్యా ఫలభూతా - సాఽతిముక్తిరిత్యుచ్యతే. తస్యా అతిముక్తేర్ముక్తిరేవ సాధనమితి కృత్వా సాఽతిముక్తిరిత్యాహ. యజమానస్య హ్యతిముక్తిర్వాగాదీనామగ్న్యాదిభావ ఇత్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. తత్ర సామాన్యేన ముఖ్యప్రాణదర్శనమాత్రం ముక్తిసాధనముక్తం - న తద్విశేషో వాగాదీనామగ్న్యాదిదర్శనం. ఇహ విశేషో వర్ణ్యతే. మృత్యుప్రాప్త్యతిముక్తిస్తు సైవ ఫలభూతా- యోద్గీథబ్రాహ్మణేన వ్యాఖ్యాతా * మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇత్యాద్యా. 3

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదꣳ సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తꣳ సర్వమహోరాత్రాభ్యామభిపన్నం కేన యజమానోఽహోరాత్రయోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యధ్వర్యుణర్త్విజా చ

ఆ — తత్ర ప్రథమం మునే రాభిముఖ్యమాపాదయితుం సమ్బోధయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉక్తరీత్యా అశ్వల ప్రశ్నే ప్రస్తుతే తస్యా న్ద్విధాధికారేణ సఙ్గతిమాహ (తత్రేతి) మధుకాణ్డే పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతే యదుద్గీథ ప్రకరణం- అస్మిన్నాసఙ్గే సాప్మనో మృత్యోరత్యయః సముచ్చితేన కర్మణా నక్షేపతో వ్యాఖ్యాత ఇతి సమ్బన్ధః. తస్యైవ- ఉద్గీథవర్శనస్యేతి యావత్. పరీక్షా విషయః- విచారభూమిరయం - ప్రశ్న ప్రతివచనరూపో గ్రన్థ ఇత్యర్థః. తచ్ఛబ్దోపసమన న్తరనిర్దిష్ట గ్రన్థవిషయః. దర్శనం - ఉద్గీథోపాసనం. తస్య విశేషః - వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వవిజ్ఞానం తత్ప్రస్తుతోఽయం క్రమః. ఏవమవా న్తరసఙ్గతిముక్త్వా ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యదిదమితి) మృత్యునాప్తమిత్యనేన మృత్యునాభిపన్నమిత్యస్య గతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (న కేవలమితి) కర్మణో మృత్యుత్వాత్తేన మృత్యోరత్యయాయోగాత్ తదత్యయసాధనం కించిద్దర్శనమేవ వాచ్యమిత్యాశయేన పృచ్ఛతి (కేనేతి) దర్శనవిషయం ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) యేన ముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనాతిముచ్యతే- తదుద్గీథ ప్రక్రియాయామేవోక్తం. తథా చ మృత్యోరత్యయోపాయస్య విజ్ఞానస్య విజ్ఞాతత్వాత్ నేదం ప్రశ్నానుపపత్తిరితి యోజనా తస్యైవ పరీక్షా విషయోఽయమిత్యాదావుక్తముపాయపరిహారతి (బాఢమితి) ఉద్గీథ ప్రకరణే వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వదర్శనరూపో విశేషో న వ్యాఖ్యాతో నోక్తః- తదుక్త్యర్థోఽయం ప్రశ్న ప్రతివచనరూపో గ్రన్థ ఇతి కృత్వా కేనే త్యాది ప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః. కీదృక్ పునర్దర్శనం మృత్యుజయసాధనం హోత్రేత్యాదావుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) వ్యాచష్టే- వాగ్వై య జ్ఞస్యేత్యాదినేతి శేషః. వ్యాఖ్యానమేవ విశదయితుం పృచ్ఛతి (కః పునరితి) దర్శనవిషయం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) యజ్ఞ శబ్దస్య యజమా నే వృత్తప్రయోగో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞ ఇతి) యజమానస్య యాగకర్తృత్వం- సైవాధియజ్ఞే హోతా తాస్తు- తథాపి కథం తయోస్తావతా సనా దర్శన మిత్యాహ (కథమితి) తయోరగ్న్యాత్మనా దర్శనముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన వ్యాచష్టే (తత్రేతి) కథం పునర్వాగగ్న్యోరేకత్వం- తదాహ (తదే వదితి) తయోరేకత్వే సిద్ధే హోతుస్తదైక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) సముక్తిరిత్యేతదవతారయితుం భూమికాం కరోతి (యదేతదితి) న కేవ లమేతదుభయం మృత్యునాసంస్పృష్టమేవ- కింతు తేన వశీకృతం చేత్యాహ (స్వాభావికేతి) మృత్యునాప్తం మృత్యునాభిపన్నమిత్యనయోరర్థమనూద్య హోత్రేత్యాదేరర్థమనువదతి (తదనేనేతి) సాధనద్వయం తచ్ఛబ్దార్థః. యజమాన గ్రహణం హోతురుపలక్షణం. ఉక్తైకత్వసమనన్తరం వాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (తదేతదాహేతి) ముక్తిశబ్దస్తత్సాధనవిషయః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (అగ్నిస్వరూపేతి) వాచో హోతుశ్చాగ్నిస్వరూపేణ దర్శనమేవ ముక్తిహేతురితి యావత్. ఉక్తమర్థం ప్రపఞ్చయతి (యస్మాదేవేతి) సముక్తిరిత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరం సము క్త్యాస్య వ్యాచష్టే (సాతిముక్తిరితి) ముక్త్యతిముక్త్యోరసఙ్కీర్ణత్వం దర్శయతి (సాధనద్వయస్యేతి) ప్రాప్తిరతిముక్తిరితి సమ్బన్ధః. తామేవ స్ఫుట యతి (యాఫలభూతేతి) ఫలభూతా యా- అగ్న్యాదిదేవతాప్రాప్తిః కథమతిముక్తిశబ్దోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యా ఇతి) నను వాగాదీనామగ్న్యా దిభావోఽత్ర శ్రూయతే- యజమానస్య న కించిదుచ్యతే- తత్రాహ (యజమానస్యేతి) తస్మిన్నేవ గతార్థత్వాదనర్థకమిదం బ్రాహ్మణమిత్యాశఙ్క్య బాఢమిత్యాదినోక్తం స్మారయతి (తత్రేతి) దర్శనవత్ఫలేపి విశేషః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యుప్రాప్తీతి.) ౩

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) ప్రథమం యాజ్ఞవల్క్యేతి సమ్బోధ్య వక్ష్యమాణం ప్రశ్నమశ్వల ఉవాచేత్యర్థః. తమేవ ప్రశ్నమాహ (యదిదం సర్వం మృత్యునాప్తం సర్వం మృత్యునాభిపన్నమిత్యాది) యదిదం- ప్రత్యక్షాది ప్రసిద్ధం జగచ్చేతనాచేతనాత్మకం మృత్యునా- మృత్యుశబ్దోపలక్షితేన జన్మజరామరణధర్మేణాప్తం- వ్యాప్తం. న కేవలం వ్యాప్తం - కింతు మృత్యునా అభిపన్నం - వశీకృతం చేత్యేతత్సిద్ధమిత్యర్థః. యద్వా- ఆప్తమిత్యస్య వివరణమభిపన్నమితి ఇతి ప్రశ్నోపయుక్తం సిద్ధమర్థమనూద్య వివక్షితం ప్రశ్నమాహ (కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతీతి) ఏవం సతి యజమానః- బ్రహ్మవిద్యార్థం కర్మ కుర్వన్నధికారీ కేనానుష్ఠితేన సాధనేన మృత్యోర్వ్యాప్తిం- సంసారబన్ధమతిక్రమ్య ముక్తః ప్రాప్తవిద్యాసిద్ధ్యా ము చ్యత ఇత్యర్థః. తమేతం ప్రశ్నం యాజ్ఞవల్క్యః ప్రతివక్తి (హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచేతి) తదర్థమాథం తమాశ్వలం ప్రతి పునస్స్వయమేవ తదేతద్వ్యా చష్టే (వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా తద్యేయం వాక్సోఽయమగ్నిస్స హోతా స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి) కర్మాఙ్గభూతే హోతర్యగ్న్యభిన్నత్వేన వాగగ్న్య ధిష్ఠితత్వేన వా ధ్యాతా యా వాచోద్యత్ప్రాకృతా యాం కర్మణో వీర్యవత్తరతయా బ్రహ్మోపాసనద్వారా జీవద్దశాయామేవ విశ్లిష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరదురిత భరత్వలక్షణాముక్తిర్భవతి, శరీరవియోగానన్తరం ప్రకృత్యతిక్రాన్తపదాధిరోహణలక్షణా అతిముక్తిర్భవతి, త్యర్థః. క్రమాదుద్దేశ్యవిధేయాభిప్రాయస్స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి లిఙ్గభేదేనాయం నిర్దేశో ద్రష్టవ్యః. వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా- యజ్ఞాఙ్గభూత హోతరి వాగ్దృష్టిక ర్తవ్యేత్యర్థః. తద్యేయం వాక్- యా హోతర్యధ్యస్యమానా వాగిత్యర్థః. సోఽయమగ్నిస్స హోతా - సా వాగేవాగ్న్యధిష్ఠితత్వాదినా అగ్న్యభేదేన ధ్యాతా హోతర్యధ్యస్యమానాము క్త్యాదిసాధనమిత్యర్థః. సముక్తిస్సాతిముక్తిరితి కారణే కార్యోపచారః. ౩

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) స్వాభావికాదజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తాత్కర్మలక్షణాన్మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. తస్య కర్మణస్సాసఙ్గస్య మృత్యోరాశ్రయభూతానాం దర్శపూర్ణమాసాదికర్మసాధనానాం యో విపరిణామహేతుః కాలః- తస్మాత్కాలాత్పృథగతిముక్తిర్వక్తవ్యే తీదమారభ్యతే. క్రియానుష్ఠానవ్యతిరేకేణాపి ప్రాగూర్ధ్వం చ క్రియాయాః సాధనవిపరిణామహేతుత్వేన వ్యాపారదర్శనాత్కాలస్య - తస్మాత్పృథక్కాలా

క్షుషాదిత్యేనచక్షుర్వై యజ్ఞస్యాధ్వర్యుస్తద్యదిదం చక్షుః సోఽసావాదిత్యః సోఽధ్వర్యుః సముక్తిః సాతి
ముక్తిః॥ ౪

మూ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వంపూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామాప్తగ్ం సర్వంపూర్వ
పక్షాపరపక్షాభ్యామభిపన్నం కేనయజమానః పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యుద్గాత్ర
ర్త్విజావాయునా ప్రాణేన ప్రాణో వై యజ్ఞస్యోద్గాతా తద్యోఽయం ప్రాణస్స వాయుః స ఉద్గాతా సము
క్తిః సాతిముక్తిః॥ ౫

నతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యత ఆహ (యదిదం సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తం) సచకాలాద్యవరోధః- అహోరాత్రాదిలక్షణస్తిథ్యాదిలక్షణశ్చ. త
త్రాహోరాత్రాదిలక్షణాత్తావదతిముక్తిమాహ - అహోరాత్రాభ్యాంహిసర్వం, జాయతేవర్ధతే వినశ్యతిచ- తథాయజ్ఞసాధనంచయజ్ఞః స్వ-య
జమానస్యచక్షురధ్వర్యుశ్చ, శిష్టాన్యక్షరాణిపూర్వవన్నేయాని. యజమానస్యచక్షురధ్వర్యుశ్చసాధనద్వయమధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదంహిత్వాఽగ్ని
నైవతాత్మనావ్యాప్తంయత్- సముక్తిః- సోఽధ్వర్యురాదిత్యభావేనదృష్టోముక్తిః. సైవ - ముక్తిరేవాతిముక్తిరితిపూర్వవత్. ఆదిత్యాత్మభావమాపన్న
స్యహినాహోరాత్రే సమ్భవతః. ౪

ఆ.— ప్రశ్నాన్తరమవతార్య తాత్పర్యమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఆశ్రయభూతానికానితానీత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శపూర్ణమాసాదీని)
ప్రతిక్షణమన్యథాత్వం- విపరిణామః. అగ్న్యాదిసాధనాన్యగ్నిహోత్రకామ్యకర్మస్వృత్విక్శబ్దితముత్పద్యతే- తేషాంసాధనానాంవిపరిణామహేతుత్వా
త్కాలోమృత్యుః తతోఽతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యుత్తరగ్రన్థారమ్భ ఇత్యర్థః. కర్మణాముక్తిరుక్తాచేత్- కాలాదపి సోక్తైవ - తస్యకర్మాన్తర్భావేనమృత్యు
త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథగితి) కర్మనిరపేక్షతయాకాలస్యమృత్యుత్వం ప్రత్యాయయతి (కిమితి) కాలస్యపృథఙ్మృత్యుత్వేసిద్ధఫలితమాహ
(తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థప్రశ్నయోర్విషయంభేత్తుంకాలంభినత్తి (సచేతి) ఆదిత్యశ్చన్ద్రశ్చేతికర్తృభేదాద్ద్వైవిధ్యమున్నేయం. కాలస్యద్వైవిధ్య
మాపన్నత్యాదిక్రియాసాధనమాహ (తత్రేతి) అహోరాత్రయోర్మృత్యుత్వేనిర్దిష్టేతావిషయముక్తిర్వక్తవ్యా- తదేవకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అ
హోరాత్రాభ్యామితి) యజ్ఞసాధనంచ- తథాతాభ్యాంజాయతేవర్ధతేవినశ్యతిచేతిసమ్బన్ధః. ప్రతివచనవ్యాఖ్యానేయజ్ఞశబ్దార్థమాహ (యజమాన
స్యేతి) సముక్తిరిత్యస్యతాత్పర్యార్థమాహ (యజమానస్యేత్యాదినా) తస్యైవాభావార్థంకథయతి (సోఽధ్వర్యురితి) యథోక్తనీత్యాఆదిత్యాత్మత్వే
పికథమహోరాత్రాభ్యాంముక్తిరిత్యత ఆహ (ఆదిత్యేతి) ※నోదేతానాస్తమేతేత్యాదిశ్రుతేరాదిత్యేవస్తుతోనాహోరాత్రేస్తః-
తథాచతదాత్మనివిదుష్యపితేనసమ్భవత ఇత్యర్థః. ౪

రం.— సవిషయప్రశ్నపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచయదిదంసర్వమహోరాత్రాభ్యామిత్యాదినా) అహోరాత్రరూపకాలమృత్యో
రంకతిపయోహోరాత్రైర్వినశ్వరత్వం. ఉత్తరమాహ (అధ్వర్యుణర్త్విజాచక్షుషాదిత్యేనేతి) ఆదిత్యాధిష్ఠితత్వాత్ తాఆదిత్యాధారాధ్యవసాయభూత
చక్షుర్దృష్టివిషయఃకర్మాఙ్గభూతోఽధ్వర్యుర్ముక్త్యాదిహేతురిత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. ౪

———

శం.— ఇదానీంతిథ్యాదిలక్షణాదతిముక్తిరుచ్యతే (యదిదంసర్వం) అహోరాత్రసంసారవిశిష్టశరీరాదిత్యేకత్రా- నప్రతిపదాదీ
నాంతిథీనాం. తాసాంతువృద్ధిక్షయోపగమనేనప్రతిపత్ప్రభృతీనాంచన్ద్రమాఃకర్తా. అతస్తదాపత్త్యాపూర్వపక్షాపరపక్షాత్యయః - ఆదిత్యాపత్త్యేవ
హోరాత్రాత్యయవత్. తత్రయజమానస్యప్రాణోవాయుః-సఏవోద్గాతేత్యుద్గీథబ్రాహ్మణేఽవగతం. ※వాచాచహ్యేవసప్రాణేనచోదగాయదితి
చనిర్ధారితం. ※అగ్నైతస్యప్రాణస్యాపఃశరీరంజ్యోతీరూపమసౌచన్ద్ర ఇతిచ ప్రాణవాయుచన్ద్రమసామేకత్వాచ్చన్ద్రమసావాయునాచోపసంహారేణ
కశ్చిద్విశేషః. ఏవంమన్యమానాశ్రుతిర్వాయునాధిదైవతరూపేణోపసంహరతి. అపిచ - వాయునిమిత్తౌహివృద్ధిక్షయౌచన్ద్రమసః- తేనతిథ్యాదిలక్ష
ణస్యకాలస్యకర్తురపికారయితావాయుః-అతోవాయుమాపన్నస్తిథ్యాదికాలాదతీతోభవతీత్యుపపన్నతరంభవతి. తేనశ్రుత్యన్తరేచన్ద్రరూపేణదృష్టి
ర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చ- ఇహతుకాణ్వానాంసాధనద్వయస్యతత్కారణరూపేణవాయ్వాత్మనాదృష్టిర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చేతినశ్రుత్యోర్విరోధః. ౫

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) నన్వహోరాత్రాదిలక్షణేకాలేతిథ్యాదిలక్షణస్యకాలస్యాన్తర్భావాత్తతోఽతి
ముక్త్యాయుక్తాయాంతిథ్యాదిలక్షణాదపికాలాదసావుక్తైవేతికృతంపృథగారమ్భేణేతి- తత్రాహ (అహోరాత్రయోరితి) అవిశిష్టయోః- వృద్ధిక్షయ
శూన్యయోరితియావత్. కథంతర్హితిథ్యాదిలక్షణాత్కాలాదతిముక్తిః- అత ఆహ (అతస్తదాపత్త్యేతి) చన్ద్రప్రాప్త్యేతిథ్యాద్యత్యయోమాధ్యన్దినశ్రు
త్యోచ్యతే- కాణ్వశ్రుత్యాతువాయుభావాపత్త్యాతదత్యయఉక్తః - తథాచశ్రుత్యోర్విరోధేకస్సమాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) కాణ్వశ్రు
తావితియావత్. ఉద్గాతురపిప్రాణాత్మకవాయురూపత్వంశ్రుతిద్వయానుసారేణదర్శయతి (సఏవేతి) నకేవలముద్గాతుః ప్రాణత్వం ప్రతిజ్ఞా
మాత్రేణప్రతిపన్నం - కింతువిచార్యనిర్ధారితంచేత్యాహ (వాచేతి) ప్రాణచన్ద్రమసోశ్చైకత్వంసప్తాన్నాధికారేనిర్ధారితమిత్యాహ (అథేతి) ఉ
క్తయారీత్యాప్రాణాదీనామేకత్వేశ్రుత్యోరవిరోధంఫలితమాహ (ప్రాణేతి) మనో బ్రహ్మణోఽశ్చన్ద్రమసా, ప్రాణోద్గాత్రోశ్చవాయునో, హ్యస్య
త్వేనోపసఙ్గ్రహేమృత్యుతరణేవిశేషానాస్తీతిశ్రుత్యోర్వికల్పేనోపపత్తిరిత్యర్థః. ఉపసంహరతి- ప్రాణముద్గాతారంచతద్రూపేణోపాస్యతయాసఙ్గృ

౫౧

ఊ.—— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమనారమ్బణమివ కేనాక్రమేణయజమానః స్వర్గంలోకమాక్రమత ఇతి బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణ మనో వై యజ్ఞస్య బ్రహ్మా తద్యదిదం మనః సోఽసౌ చన్ద్రః స బ్రహ్మా స ముక్తిః సాతిముక్తిరిత్యతిమోక్షా అథ సమ్పదః॥ ౬

మాసికాన్ని శ్రుతిరిత్యర్థః. ఇతశ్చ కాణ్వశ్రుతిరుపపన్నేత్యాహ (అపిచేతి) వాయుః మూర్తామూర్తా - తన్నిమిత్తో సావయవస్య చన్ద్రమసోవృద్ధిహ్రాసౌ- మూర్తామూర్తనిర్వాహకత్వాచ్చేత్యర్థః. వృష్ట్యాదిహేతుత్వేఫలితమాహ (తేనేతి) కర్తుః- చన్ద్ర స్యేత్యర్థః. వాయోశ్చన్ద్రమసికారయితృత్వేపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (అతఇతి) ఉదితానుదితహోమవద్వికల్పముపేత్యావిరోధముపసంహరతి (తేనేతి) శ్రుత్యన్తరం- మాధ్యన్దినశ్రుతిః. సాధనద్వయస్యేత్యుభయత్రసమ్బధ్యతే - తత్రాద్యౌమనసో బ్రహ్మణశ్చేత్యర్థః. ఉత్తరత్ర ప్రాణస్యోద్గాతుశ్చేత్యర్థః. తచ్ఛబ్దశ్చన్ద్రవిషయః. ౫

ర౦.—— పునస్పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచయదిదంసర్వంపూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామిత్యాది) పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిర్నాశకత్వేనమృత్యుత్వేనస్వరూపం. ఉత్తరమాహ (ఉద్గాత్రర్త్విజావాయునా ప్రాణేనేతి) వాయువికారత్వాదినావాయ్వభిన్నముఖ్యప్రాణదృష్టివిషయభూత ఉద్గాతాకర్మాఙ్గభూతః పూర్వవన్మృత్యుతిముక్తిహేతురిత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్ ౫

శం.—— వ్యాఖ్యాః కాలాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతాయజమానస్య. సోఽతిముచ్యమానః కేనావష్టమ్భేనపరిచ్ఛేదవిషయంస్వర్గమతీత్యఫలం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యతఇతి. ఉచ్యతే- యదిదం- ప్రసిద్ధమన్తరిక్షం- ఆకాశోఽనారమ్బణం- అనాలమ్బనం. ఇవశబ్దాదన్యేనవతదాలమ్బనం- తత్తునజ్ఞాయతఇత్యభిప్రాయః. యత్తుతదజ్ఞాయమానమాలమ్బనం- తత్సర్వథానాస్తి కేనేతిపృచ్ఛ్యతే - అన్యథాఫలప్రాప్తేరసమ్భవాత్. యేనావష్టమ్భేన- ఆక్రమేణయజమానః కర్మఫలం ప్రతిపద్యమానోఽతిముచ్యతే- కింతదితిప్రశ్నవిషయః. కేనాక్రమేణయజమానః స్వర్గంలోకమాక్రమతఇతి- స్వర్గంలోకం- ఫలం ప్రాప్నోతి-అతిముచ్యతఇత్యర్థః. (బ్రహ్మణర్త్విజామనసాచన్ద్రేణేతి) అక్షరన్యాసః పూర్వవత్. తత్రాధ్యాత్మంయజ్ఞస్య- యజమానస్యయదిదం- ప్రసిద్ధంమనః- సోఽసౌచన్ద్రోఽధిదైవతం. మనోఽధ్యాత్మంచన్ద్రమాఅధిదైవతమితిహిప్రసిద్ధం. సఏవచన్ద్రమాబ్రహ్మర్త్విక్. తేనాధిభూతంబ్రహ్మణఃపరిచ్ఛిన్నంరూపం, అధ్యాత్మంచమనసః, ఏతద్ద్వయమపరిచ్ఛిన్నేనచన్ద్రమసోరూపేణపశ్యతి- తేనచన్ద్రమసామనసావలమ్బనేనఫలంస్వర్గంలోకం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యతఇత్యభిప్రాయః. ఇతీత్యుపసంహారార్థంవచనం. ఇతి- ఏవంప్రకారాఃమృత్యోరతిమోక్షాః. సర్వాణిహిదర్శనప్రకారాణియజ్ఞాఙ్గవిషయాణ్యస్మిన్నవసరఉక్తానీతికృత్వోపసంహారః - ఇత్యతిమోక్షాః- ఏవంప్రకారాఅతిమోక్షాఇత్యర్థః. (అథసమ్పదః) అథ- అధునాసమ్పదఉచ్యన్తే. సమ్పన్నామ- కేనచిత్సామాన్యేనాగ్నిహోత్రాదీనాంకర్మణాంఫలవతాంతత్ఫలాయసమ్పాదనంసమ్పత్. ఫలస్యైవవా. సర్వోత్సాహేనఫలసాధనానుష్ఠానేప్రయతతాంకేనచిద్వైగుణ్యేనాసమ్భవః. తదిదానీంఆహితాగ్నిస్సన్యత్కించిత్కర్మాగ్నిహోత్రాదీనాంయథాసమ్భవమాదాయ- ఆలమ్బనీకృత్యకర్మఫలవిద్వత్తాయాంసత్యాంయత్కర్మఫలకామోభవతి - తదేవసమ్పాదయతి. అన్యథారాజసూయాశ్వమేధపురుషమేధసర్వమేధలక్షణానామనధికృతానాంత్రైవర్ణికానామప్యసమ్భావ్యత్వాత్తేషామనుష్ఠానస్వాధ్యాయార్థఏవకేవలస్యాత్ - యదితత్ఫలప్రాప్త్యుపాయఃకశ్చననస్యాత్. తస్మాత్తేషాంసమ్పద్దైవతత్ఫలప్రాప్తిః. తస్మాత్సమ్పదామపిఫలవత్త్వం - అతస్సమ్పదఆరభ్యన్తే. ౬

ఆ —— యదిదమన్తరిక్షమిత్యాదిప్రశ్నాన్తరంవృత్తానువాదపూర్వకముపాదత్తే (మృత్యోరితి) వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావేనక్రియాపదేనేతవ్యం. ఇతి- ఏతత్ప్రశ్నరూపముచ్యతే- సమునన్తరవాక్యేనేతియావత్. తద్వ్యాచష్టే (యదిదమితి) కేనేతిప్రశ్నస్యవిషయమాహ (యత్త్వితి) ప్రశ్నవిషయంప్రపఞ్చయతి (అన్యథేతి) ఆలమ్బనమన్తరేణేతియావత్. ప్రశ్నార్థంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (కేనేతి) అక్షరన్యాసః- అక్షరాణామన్వయవృత్తిరితియావత్. మనోవైయజ్ఞస్యేత్యాదేరర్థమాహ (తత్రేతి) వ్యవహారభూమిః స్పష్టార్థః. వాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ద్వితీయాన్తతృతీయాభ్యాంసమ్బధ్యతే. దర్శనఫలమాహ (తేనేతి) వాగాదీనామగ్న్యాదిభావేనదర్శనముక్తం- త్వగాదీనాంతు బాహ్యాదిభావేనదర్శనంవక్తవ్యం- తత్కథంవక్తవ్యశేషేసత్యుపసంహారోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాణీతి) వాగాదావుక్తన్యాయస్య త్వగాదావతిదేశోఽత్రవివక్షితఇత్యాహ (ఏవంప్రకారాఇతి) అథశబ్దోదర్శనప్రభేదకథనానన్తర్యార్థః. కేయంసమ్పన్నామేతిపృచ్ఛతి (సమ్పన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (కేనచిదితి) మహతాంఫలవతాం- అశ్వమేధాదికర్మణాంకర్మత్వాదినాసామాన్యేనాల్పీయస్సుకర్మసువివక్షితఫలసిద్ధ్యర్థంసమ్పత్తిస్సమ్పదుచ్యతే. యథాశక్త్యగ్నిహోత్రాదినిర్వర్తనేనాశ్వమేధాదిమయానిర్వర్త్యతఇతిధ్యానంసమ్పదిత్యర్థః. యద్వా- ఫలస్యైవ - దేవలోకాదేరుజ్జ్వలత్వాదిసామాన్యేనాజ్యాద్యాహుతిసమ్పాదనంసమ్పదిత్యాహ (ఫలస్యేతి) సమ్పదనుష్ఠానావసరమాదర్శయతి (సర్వోత్సాహేనేతి) అసమ్భవః-అనుష్ఠానస్యేతిశేషః. కర్మిణామేవసమ్పదనుష్ఠానేధికారఇతిదర్శయితుమాహితాగ్నిస్సన్నిత్యుక్తం. అగ్నిహోత్రాదీనామితినిర్ధారణేషష్ఠీ. యథాసమ్భవం- వర్ణాశ్రమానురూపమితియావత్. ఆదాయేత్యస్యవ్యాఖ్యానమాలమ్బనీకృత్యేతి. నకేవలంకర్మిత్వమేవసమ్పదనుష్ఠాతురపేక్షతే - కింతుతత్ఫలవిద్వత్త్వమపీత్యాహ (కర్మేతి) తదేవ- కర్మఫలమేవేత్యర్థః. కర్మాణ్యేవఫలవన్తి- నసమ్పదః- తత్కథంతాసాంకార్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) విహితాధ్యయనస్యార్థజ్ఞానానుష్ఠానాదిపరమ్పరయాఫలవత్త్వమిష్టం. నచాశ్వమేధాదిషుసర్వేషామనుష్ఠానసమ్భవః - కర్మస్వధికృతానామపిత్రైవర్ణి

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాఽస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి తిసృభిరితి కతమా
స్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయా కిం తాభిర్జయతీతి యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృ
దితి॥ ౭

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమా
స్తాస్తిస్ర ఇతి యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి యా హుతా అతినేదన్తే యా హుతా అధిశేరతే కిం తాభిర్జయతీతి యా

నానాం కేషాంచిదనుష్ఠానాసమ్భవాత్. అతస్తేషాంచిదధ్యయనార్థపత్త్వాపత్తేస్సమ్పాదాపత్తిఫలవత్త్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. మహతోఽశ్వమేధాదిఫ
లస్య కథమల్పీయసా సమ్పాదా ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽగ్నేయ్రిప్రామాణ్యాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యదీతి) తదాతత్వార్థస్వాధ్యాయాగ్రవేదేతి పూర్వేణస
మ్బన్ధః. అధ్యయనస్య ఫలవత్త్వేవక్తవ్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషాం- రాజసూయాదీనామిత్యేయావత్. బ్రాహ్మణాదీనాం రాజసూయాద్యధ్యయ
నసామర్థ్యాత్తేషాం సమ్పాదైవ తత్ఫలప్రాప్తావపి కింసిధ్యతి - తత్రాహ (తస్మాత్సమ్పాదామితి) కర్మణానివేలిదృష్టాన్తార్థోఽపిశబ్దః. తాసాం ఫలవత్త్వే ఫ
లితమాహ (అతఇతి) ౬

ర౦.— పునరేవాశ్వలః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమిత్యాదినా) అనారమ్బణం- ఆలమ్బనరహితమ్. అన్తరిక్షమి
వానాలమ్బనమివ దృశ్యతే. తత్- అన్తరిక్షం స్వయమనాలమ్బనం కేనాక్రమేణ- ఆక్రమణసాధనేన కేనవా ఆక్రమ్య యజమానః- బ్రహ్మవిద్యార్థక
ర్మానుష్ఠాతా స్వర్గం- నిరతిశయసుఖరూపతయా స్వర్గాఖ్యం ప్రాకృతంముక్తిస్థానం భగవల్లోకమాక్రమత ఇత్యర్థః. అత్ర స్వర్గలోకశబ్దస్య భగవల్లో
కవాచిత్వేన సముక్తిస్థానిముక్తిత్యుత్తరవాక్యస్వారస్యం భవతి. ఉత్తరమాహ (బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణేతి) చన్ద్రాభిన్నత్వేన వాతదభిమా
నికత్వేనవా ధ్యాతమనోదృష్ట్యోపాసితో బ్రహ్మభగవల్లోకాక్రమణసాధనమిత్యర్థః (ఇత్యతిమోక్షా ఇతి) ఇతి- అనేనప్రకారేణాతిమోక్షాః - ప్ర
కృతిమణ్డలాతిక్రమణరూపమోక్షప్రకాశస్య మూర్తా ఇత్యర్థః. (అథసమ్పద ఇతి) ఉచ్యన్త ఇతి శేషః. యేనాగ్నిహోత్రాదీనాం ఫలవత్కర్మణామనవ
త్వలాయసమ్పాదనం- సాసమ్పత్. ౬

శం.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ- అభిముఖీకరణాయ. కతిభిరయమద్యాస్మిన్యజ్ఞే- కతిభిఃఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాభిఃఋగ్జాతిభిరయం
హోతా- ఋత్విగస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతి- శస్త్రం శంసతి. ఆహేతరః- తిసృభిఃఋగ్జాతిభిరితి. ఉక్తవన్తం ప్రత్యాహేతరః- కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి. సఙ్ఖ్యే
యవిషయోఽయం ప్రశ్నః- పూర్వస్తు సఙ్ఖ్యావిషయః. పురోనువాక్యా చ- ప్రాక్ప్రయోగకాలాద్యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- సర్వాః పురోనువా
క్యేత్యుచ్యన్తే. యాగార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- సర్వా అపి యాజ్యా. శస్త్రార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- సర్వా అపి శస్యా. సర్వాస్తు యాః కా
శ్చనర్చః- తాః స్తోత్రియా వా అన్యా వా సర్వా అపి తాస్వేవ తిసృషు ఋగ్జాతిష్వన్తర్భవన్తి. కిం తాభిర్జయతీతి. యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృదితి. అతశ్చ సఙ్ఖ్యా
సామాన్యాద్యత్కిఞ్చిత్ప్రాణభృజ్జాతం- తత్సర్వం జయతి. తత్సర్వం ఫలజాతం సమ్పాదయతి సఙ్ఖ్యాదిసామాన్యేన. ౭

ఆ.— సమ్పదామారమ్భముపపాద్య ప్రశ్నవాక్యముత్థాపయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కతిభిరిత్యా
దినా) కతిభిః, కతమా, ఇతి ప్రశ్నయోర్విషయభేదం దర్శయతి (సఙ్ఖ్యేయేతి) స్తోత్రియా నామాన్యాపి కాచిదృగ్జాతిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వా
స్త్వితి) అన్యా వేతి శస్త్రజాతిగ్రహః విధేయభేదాత్సర్వశబ్దపునరుక్తిః. అతశ్చ- సమ్పత్తికారణాదిత్యర్థః. సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్- త్రిత్వావిశేషాదితి
యావత్. ప్రాణభృజ్జాతం- లోకత్రయం వివక్షితం. ౭

ర౦.— తమేవ సమ్పద్విషయమశ్వలప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి) అయం
హోతాద్య- యజ్ఞకాలే కతిభిః ఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిఃఋగ్భిః అస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతి- హౌత్రమితి శేషః. యాజ్ఞవల్క్యస్తూత్తరమాహ (తిసృభిరితీతి) ఋ
గ్భిరిత్యనుషఙ్గః. పునః ప్రశ్నమశ్వలస్యాహ (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతీతి) సఙ్ఖ్యేయర్గ్విశేషవిషయోఽయం ప్రశ్నః. పూర్వస్తు ఋక్సఙ్ఖ్యావిషయ
ఇతి భేదః. కాస్తా ఋచ ఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ చ తృతీయేతి) యాగకాలాత్ప్రాక్ప్రయు
జ్యమానా ఋచః పురోనువాక్యాః. యాగసాధనభూతా ఋచో యాజ్యాః. శస్త్రార్థా ఋచశ్శస్యాః. సర్వత్ర జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం ద్రష్టవ్యం.
తిసృష్వేవ హౌత్రాణామృచామన్తర్భావః- న చతుర్థః ప్రకార ఇతి భావః. ఏవమగ్రేపి. కిం తాభిర్జయతీతి పునరశ్వలప్రశ్నః. ప్రయుజ్యమానాభిస్తాభి
ఋగ్భిః కింఫలం యజమానః ప్రాప్నోతీత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృదితి) ప్రాణిజాతం యత్కిఞ్చిదస్తి- తత్సర్వం
జయతీతి శేషః. ౭

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. (కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి) కత్యాహుతిప్రకా
రాః. తిస్ర ఇతి. (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) పూర్వవత్. ఇతర ఆహ- యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి- సమిదాజ్యాహుతయః. యా హుతా అతినేదన్తే- అతీవ
శబ్దం కుర్వన్తి. మాంసాద్యాహుతయః. యా హుతా అధిశేరతే- అధి- అధోగత్వా భూమేః, అధిశేరతే- పయస్సోమాహుతయః. (కిం తాభిర్జయతీతి)

హుతా ఉజ్జ్వలన్తి దేవలోకమేవ తాభిర్జయతి దీప్యత ఇవ హి దేవలోకో యా హుతా అతినేదన్తే పితృలోక
† మేవ తాభిర్జయత్యతీవ హి పితృలోకో యా హుతా అధిశేరతే మనుష్యలోకమేవ తాభిర్జయత్యధ ఇవ హి మ
నుష్యలోకః॥ ౮

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్య బ్రహ్మా యజ్ఞం దక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీత్యే
కయేతి కతమా సైకేతి మన ఏవేత్యనన్తం వై మనోऽనన్తా విశ్వే దేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి॥ ౯

తాభిః- ఏవం సిద్ధ్యర్తితాభిరాహుతిభిః కిం జయతీతి యా ఆహుతయో హుతాః ఉజ్జ్వలన్తి- ఉజ్జ్వలనయుక్తా ఆహుతయో నిర్వర్తితాః. ఫలం చ దేవలోకా ఖ్యముజ్జ్వలమేవ తేన సామాన్యేన యాశ్చ యాస్తా ఉజ్జ్వలన్త్య ఆహుతయో నిర్వర్త్యమానాః- తా ఏతాః సాక్షాద్దేవలోకస్య కర్మఫలస్య రూపం - దేవ లోకాఖ్యం ఫలమేవ మయా నిర్వర్త్యత ఇత్యేవం సమ్పాదయతి. యా హుతా అతినేదన్తే ఆహుతయః - పితృలోకమేవ తాభిర్జయతి కుత్సితశబ్దకర్తృత్వసా మాన్యేన. పితృలోకసమ్బద్ధా యా సంయమిన్యాం పుర్యాం తస్యాం తేన యాత్యమానానాం హాహా తా స్మ ముఞ్చ ముఞ్చేతి శబ్దో భవతి- తథా ఽవదానా హుతయః. తేన పితృలోకసామాన్యాత్పితృలోక ఏవ మయా నిర్వర్త్యత ఇతి సమ్పాదయతి. యా హుతా అధిశేరతే- మనుష్యలోకమేవ తాభిర్జయతి-భూ మ్యుపరిసమ్బన్ధసామాన్యాత్. అధ ఇవ హి-అధ ఏవ మనుష్యలోకః ఉపరితనాన్ సాధ్యాన్ లోకానపేక్ష్య. అథవా- అధోగమనమపేక్ష్య. అతో మనుష్య లోక ఏవ మయా నిర్వర్త్యత ఇతి సమ్పాదయతి యస్మా మాహుతిం నిర్వర్తనకాలే. ౮

ఆ.— ప్రథమస్సఙ్ఖ్యావిషయః- ద్వితీయస్తు సఙ్ఖ్యేయవిషయః ప్రశ్న ఇతి విభాగం లక్షయతి (పూర్వవదితి) తేన సామాన్యేన- ఉజ్జ్వ లత్వేనేతి యావత్. ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (దేవలోకాఖ్యమితి) కథం మాంసాద్యాహుతీనాం పితృలోకేన సహాయథోక్తం సామాన్యం - అత ఆహ (పితృలోకేతి) (అధోగమనమపేక్ష్యేతి) అగ్నిహిసోమాద్యాహుతీనామథస్తాద్గమనం- అస్తి చ మనుష్యలోకస్యపాపప్రచురస్య తాదృగ్గమనం - త దపేక్ష్యేత్యర్థః. అతః- సామాన్యాదితి యావత్. ౮

రం.— పునరశ్వలః ప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి) కతి- కతిసఙ్ఖ్యా కా ఆహుతీర్హోష్యతీత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. అత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (తిస్ర ఇతి) పునః ప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) ఉత్తరం (యా హు తా ఉజ్జ్వలన్తి యా హుతా అతినేదన్తే యా హుతా అధిశేరత ఇతి) యాః - ఆహుతయో హుతాస్సత్యః ఉజ్జ్వలన్తి - తాః సోమాజ్యాద్యా ఆహుతయ ఏకా కోటిరిత్యర్థః. యా ఆహుతయో హుతాః అతినేదన్తే - అతీవ కుత్సితశబ్దం కుర్వన్తి - నేదతిః కుత్సాయాం శబ్దే - కుత్సితశబ్దం కుర్వన్తీత్యర్థః. తా మాంసాద్యాహుతయో ద్వితీయా కోటిః. యాస్త్వాహుతయో హుతాః అధిశేరతే - అధి - అధోగత్వా అగ్నౌ శేరతే - తాః పయస్సోమాద్యా ఆహుతయస్తృతీయా కోటిరిత్యర్థః. అన్యత్పూర్వవత్. పునః ప్రశ్నః (కిం తాభిర్జయతీతి) ఉత్తరం (యా హుతా ఇత్యాది) యా హుతాస్సత్య ఉజ్జ్వలన్తి- తాభిరాహుతిభిస్సమిదాదిభిర్దేవలోకం జయతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (దీప్యత ఇవ హి దేవలోక ఇతి) హి - యస్మాత్తత్త్వానాం దేవ లోకో దీప్యత ఇవ భాసతే- అత ఉజ్జ్వలానాం సమిదాజ్యాద్యాహుతీనాముజ్జ్వలదేవలోకసాధనత్వముపపన్నమితి భావః. (యా హుతా ఇత్యాది) యా హుతాః ఆహుతయ అతినేదన్తే- కుత్సితశబ్దం కుర్వన్తి పితృలోకమేవ తాభిః- ఆహుతిభిర్జయతీత్యత్ర హేతుమాహ (ఏవమివ హి పితృలోక ఇతి) ఏవమి వ హి- యస్మాత్కుత్సితశబ్దయుక్త ఏవేత్యర్థః. కుత్సితశబ్దకర్తృత్వసామాన్యాత్ కుత్సితశబ్దయుక్తాభిరాహుతిభిః కుత్సితశబ్దయుక్తం పితృలోకం జయతీ త్యర్థః. పితృలోకసమ్బద్ధా యా సంయమన్యాం పుర్యాం తస్యాం తేన యాత్యమానానాం హాహా తాస్మేతి శబ్దో భవతి- అతః పితృలోకస్య కుత్సితశబ్దయు క్తత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. (యా హుతా ఇత్యాది) యా ఆహుతయో హుతాః అగ్నావధిశేరత ఇత్యుక్తాః- తృతీయకోట్యన్తర్భూతాభిస్తాభిః మనుష్యలో కమేవ జయతీత్యత్ర హేతుమాహ (అధ ఇవ హి మనుష్యలోక ఇతి) ఊర్ధ్వలోకానపేక్ష్య మనుష్యలోకో హి అధ ఇవ హి వర్తతే- అత స్తత్సామాన్యాత్తాభిర ధశ్శయానాభిర్మనుష్యలోకం జయతీత్యర్థః. ౮

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. అయమృత్విగ్బ్రహ్మా దక్షిణతో బ్రహ్మాసనే స్థిత్వా యజ్ఞం గోపాయతి. కతిభిర్దేవ తాభిర్గోపాయతీతి. ప్రాసఙ్గికమేతద్బహువచనం- ఏకయా హి దేవతయా గోపాయత్యసౌ. ఏవం జ్ఞాతే బహువచనేన ప్రశ్నో నోపపద్యతే స్వయం జా నతః- తస్మాత్పూర్వయోః ఖణ్డికయోః ప్రశ్నప్రతివచనేషు కతిభిః కతిభిస్తిస్రభిస్తిస్ర ఇతి ప్రసఙ్గం దృష్ట్వేహాపి బహువచనేనైవ ప్రశ్నోపక్రమః క్రియతే. అథవా- ప్రతివాదివ్యామోహార్థం బహువచనం. ఇతర ఆహ (ఏకయేతి) ఏకా సా దేవతా- యయా దక్షిణతః స్థిత్వా బ్రహ్మాసనే యజ్ఞం గోపాయ తి. కతమా సైకేతి. (మన ఏవేతి) మనస్సా దేవతా- * మనసా హి బ్రహ్మా వ్యాపియతే ధ్యానేనైవ తస్య యజ్ఞస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ తయోరన్యతరాం మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మేతి శ్రుత్యన్తరాత్. తేన మన ఏవ దేవతా- తయా మనసా హి గోపాయతి బ్రహ్మా యజ్ఞం. తచ్చ మనో వృత్తిభేదేనానన్తం. వై శ బ్దః ప్రసిద్ధావద్యోతకః. ప్రసిద్ధం మనస ఆనన్త్యం. తదానన్త్యాభిమానినో దేవా అనన్తా వై విశ్వే దేవాః- * సర్వే దేవా యత్రైకం భవన్తీతి శ్రుత్యన్త రాత్. తేనానన్త్యసామాన్యాదనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి. ౯

† ఏవమివ హి పితృలోక ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాస్స్తోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ చ తృతీయా కతమాస్తా యా అధ్యాత్మమితి ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా ఽపానో యాజ్యా వ్యానశ్శస్యా కిం తాభిర్జయతీతి పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకగ్ం శస్యయా తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామ॥...... ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

ఆ.— దక్షిణతః- ఆహవనీయస్యేతి శేషః. ప్రాసఙ్గికం బహువచనమిత్యుక్తం ప్రకటయతి (ఏకయాహీతి) జల్పకథా ప్రస్తుతేత్యభిప్రాయః బహుత్వోక్తిస్త్వన్తరమాహ (అథవేతి) మనసో దేవతాత్వం సాధయతి (మన ఏవేతి) వర్ధనీ - వర్ధనీ. తయోః - వాఙ్మనసయోర్వర్తనోరన్యతరాం- వాచం మనసా- మౌనేన బ్రహ్మా సంస్కరోతి- వాగ్విసర్గః ప్రాయశ్చిత్తనిభానాదితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. తథాపి కథం సమ్పదస్సిద్ధిః- తత్రాహ (అన్నేతి) దేవాస్సర్వే యస్మిన్ - మనస్యేకం భవన్తీత్యభిన్నత్వం ప్రతిపాద్యతే - తస్మిన్విశ్వే దేవదృష్ట్యా భవత్యనన్తలోకప్రాప్తిరితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. అనన్తమిత్యాది వ్యాచష్టే (తేనేతి) ఉక్తేన ప్రకారేణేతి యావత్. తేన-మనసి విశ్వేదేవదృష్ట్యా ధ్యానేనేత్యర్థః. సక్రత్యుపాసకోక్తిః. ౯

౨౦ — పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛేతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్య బ్రహ్మా యజ్ఞం దక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీతి) విహారస్య దక్షిణత ఉపవిష్టో బ్రహ్మా కతిభిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిర్దేవతాభిరుపాసితాభిర్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (ఏకయేతి) కతమా సైకేతి పునః ప్రశ్నః. సా దేవతా కేత్యర్థః. ఉత్తరం (మన ఏవేతి) తేన కిం జయతీతి పునః ప్రశ్నే తత్రాభ్యాహ గవ్యః. ఉత్తరమాహ (అనన్తం వై మన ఇత్యాది) తత్ర ఫలం వివక్షుః ప్రథమం మనస ఉపాసనప్రకారమాహ (అనన్తం వై మన ఇతి) మనః ఆనన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాస్యమిత్యర్థః. తదానన్త్యే హేతుమాహ (అనన్తా విశ్వే దేవా ఇతి) విశ్వే- సర్వే ఇత్యర్థః. దేవశబ్ద ఇన్ద్రియపరః. మనసోఽధీనానాం సర్వేషామిన్ద్రియాణామానన్త్యాన్మనస ఆనన్త్యమితి భావః. ఏవముపాసనప్రకారముక్త్వా ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) ఏవమానన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాసితేన మనసానన్తం భగవల్లోకం ముక్తిస్థానం భగవదుపాసనద్వారా జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరస్యాభావ్యాద్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నస్యాపి విద్యార్థస్య కర్మణః ప్రబ్రహ్మ నిర్వ్యాపాదకత్వేన జ్ఞానమేవార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯

౩౦ — (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. కతిస్తోత్రియాస్స్తోష్యత్యయముద్గాతా. స్తోత్రియా నామ ఋక్సామసముదాయః కతిపయానామృచాం. స్తోత్రియా వా శస్యా వా యాః కాశ్చన ఋచః- తాస్సర్వాస్తిస్ర ఏవేత్యాహ - తాశ్చ వ్యాఖ్యాతాః పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి. తత్ర పూర్వముక్తం * యత్కించేదం ప్రాణభృత్సర్వం జయతీతి - తత్తేన సామాన్యేనేతి. ఉచ్యతే- కతమాస్తాస్తిస్ర ఋచః- యా అధ్యాత్మం భవన్తీతి. ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా- పశబ్దసామాన్యాత్. అపానో యాజ్యా- ఆనన్తర్యాత్. అపానేన హి ప్రత్తం హవిర్దేవతా గ్రసన్తి- యాగశ్చ ప్రదానం. వ్యానః శస్యా- * అప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. (కిం తాభిర్జయతీతి) వ్యాఖ్యాతం. తత్ర విశేషసమ్బన్ధసామాన్యమనుక్తమిహోచ్యతే- సర్వమన్యద్వ్యాఖ్యాతం. లోకసమ్బన్ధసామాన్యేన పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయతి. అన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా- మధ్యత్వసామాన్యాత్. ద్యులోకం శస్యయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. తతో హ-తస్మాదాత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాదసౌ హోతాశ్వల ఉపరరామ నాయమస్మద్గోచర ఇతి...................................... ౧౦

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణాయేత్యర్థః. ప్రతివచనముపాదత్తే (స్తోత్రియా వేతి) ప్రగీతమృగ్గానం స్తోత్రం. అప్రగీతం శస్త్రం. కతమాస్తాస్తిస్ర ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తాశ్చేతి) ప్రశ్నాన్తరం వృత్తమనూద్యోపాదత్తే (తత్రేతి) యజ్ఞాధికారస్స ప్తమ్యర్థః. పురోనువాక్యాదినా లోకత్రయజయలక్షణం ఫలం కేన సామాన్యేనేత్యపేక్షాయాం సఙ్ఖ్యావిశేషేణేత్యుక్తం స్మారయతి (తదితి) అధియజ్ఞముక్తం స్మారయిత్వాఽధ్యాత్మం విశేషం దర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాదౌ పురోనువాక్యాదౌ చ పృథివ్యాదిలోకదృష్టిరితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కతమా ఇతి) అపానే యాజ్యాదృష్టౌ హేత్వన్తరమాహ (అపానేన హీతి) హస్తాద్యాదానవ్యాపారేణేతి యావత్. ప్రాణాపానవ్యాపారవ్యతిరేకేణ శస్త్రప్రయోగస్య శ్రుత్యన్తరే సిద్ధత్వాద్వ్యానే శస్యాదృష్టిరిత్యాహ (అప్రాణన్నితి) తత్ర- పురోనువాక్యాదిషు చేతి యావత్. ఇహేత్యనన్తరవాక్యోక్తిః. సర్వమన్యదితి సఙ్ఖ్యాసామాన్యోక్తిః. కిం తద్విశేషసమ్బన్ధసామాన్యం - తదాహ (లోకేతి) పృథివీలక్షణేన లోకేన సహ ప్రథమత్వేన సమ్బన్ధసామాన్యం పురోనువాక్యాయామస్తి - తేన పృథివీలోకమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అశ్వలస్య తూష్ణీం భావం భజతోఽభిప్రాయమాహ (నాయమితి) ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛేతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాస్స్తోష్యతీతి) అయముద్గాతా అద్య- యాగకాలే అస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః- స్తోత్రసాధనభూతాః ఋచః కతిసఙ్ఖ్యాకాః స్తోష్యతీత్యర్థః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరం పఠతి (తిస్ర ఇతి) పునః

ఉ.— అథ హైనం జారత్కారవ ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి యే తేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః కతమే త ఇతి॥ ౧

ప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) ఉత్తరం (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి) ఉక్తోస్యార్థః పూర్వమేవ. పునః పృచ్ఛతి (కతమాస్తా యా అధ్యాత్మమితి) తాః పురోనువాక్యాద్యాస్తిస్రః అధ్యాత్మం కథం భవన్తి ఆనుకీంరూపాధ్యాత్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా అపానో యాజ్యా వ్యానః శస్యేతి) పురోనువాక్యాయాజ్యాశస్యానుక్రమాదధ్యాత్మం ప్రాణాపానవ్యానదృష్టిం కృత్వా ఉద్గాతా త్రయః ప్రయుఞ్జీతేత్యర్థః. పునః పృచ్ఛతి (కిం తాభిర్జయతీతి) ప్రాణాదిదృష్టివిశిష్టపురోనువాక్యాదిభిః ప్రయుజ్యమానాభిః కాన్ లోకాన్ జయతీత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకం శస్యయేతి) స్పష్టోర్థః. (తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామేతి) ఏవం స్వకృతప్రశ్నానాముత్తరే దత్తే ప్రష్టవ్యాన్తరాభావాద్ధోతాశ్వల ఉపరరామ తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం — ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధః ప్రసిద్ధ ఏవ. మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా కాలలక్షణాత్కర్మలక్షణాచ్చ. కః పునరసౌ మృత్యుః యస్మాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. స చ స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గాస్పదోఽధ్యాత్మాధిభూతవిషయపరిచ్ఛిన్నో గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుః. తస్మాత్పరిచ్ఛిన్నరూపాన్మృత్యోరతిముక్తస్య రూపాణ్యగ్న్యాదిత్యాదీన్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతాని. అశ్వలప్రశ్నే చ తదధికో విశేషః కశ్చిత్. లిఙ్గే చైతత్కర్మణాం జ్ఞానసహితానాం ఫలం. ఏతస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్సంసారాన్మోక్షః కర్తవ్య ఇత్యతో బన్ధనరూపస్య మృత్యోః స్వరూపముచ్యతే. బద్ధస్య హి మోక్షః కర్తవ్యః. యదప్యతిముక్తస్య స్వరూపముక్తం తత్రాపి గ్రహాతిగ్రహాభ్యాం వినిర్ముక్త ఏవ మృత్యురూపాభ్యాం. తథా చోక్తం ‘అశనాయా హి మృత్యుః’ ‘ఏష ఏవ మృత్యుః’ ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరం పురుషమఙ్గీకృత్యాహ. ‘ఏకో మృత్యుర్బహవ’ ఇతి చ. తదాత్మభావాపన్నో హి మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యుచ్యతే న చ తత్ర గ్రహాతిగ్రహౌ మృత్యురూపౌ న స్తః ‘అథైతస్య మనసో ద్యౌః శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యః’. మనశ్చ గ్రహః ‘స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీత’ ఇతి. వక్ష్యతి ‘ప్రాణో వై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ’, ‘వాగ్వై గ్రహః స నామ్నాతిగ్రాహేణ’ ఇతి చ. తథా త్ర్యన్నవిభాగే వ్యాఖ్యాతమస్మాభిః. సువిచారితం చైతద్యదేవ ప్రవృత్తికారణం తదేవ నివృత్తికారణం న భవతీతి. కేచిత్తు సర్వ ఏవ నివృత్తికారణం మన్యన్తే అతః కారణాత్పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాన్మృత్యోర్ముచ్యతే. ఉత్తరముత్తరం ప్రతిపద్యమానో వ్యావృత్త్యర్థమేవ ప్రతిపద్యతే. న తు తాదర్థ్యమిత్యత ఆప్త్వాతిశయాత్సర్వం మృత్యుః. ద్వైతైకత్వమేవ పరమార్థతో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యతే. అతశ్చాపేక్షికీ గౌణీ ముక్తిరన్తరాలే. సర్వమేతదేవమ్ బృహదారణ్యకం. నను సర్వైకత్వం మోక్షః ‘తస్మాత్తత్సర్వమభవత్’ ఇతి శ్రుతేః. బాఢం. భవత్యేతదపి. న తు ‘గ్రామకామో యజేత’ ‘పశుకామో యజేత’ ఇత్యాదిశ్రుతీనాం తాదర్థ్యం. యది హ్యద్వైతార్థత్వమేవాసాం గ్రామపశుస్వర్గాద్యర్థత్వం నాస్తీతి గ్రామపశుస్వర్గాదయో న గృహ్యేరన్ గృహ్యన్తే తు కర్మఫలవైచిత్ర్యవిశేషాః. యది చ ద్వైతికానాం కర్మణాం తాదర్థ్యమేవ సంసార ఏవ న భవిష్యత్. అథ తాదర్థ్యేఽప్యనునిష్పాదితపదార్థస్వభావః సంసార ఇతి చేత్ యథా చ రూపదర్శనార్థ ఆలోకే సర్వోఽపి తత్రస్థః ప్రకాశ్యత ఏవ. న. ప్రమాణానుపపత్తేః. అద్వైతార్థత్వే వైదికానాం కర్మణాం విద్యాసహితానామన్యస్యానునిష్పాదితత్వే ప్రమాణానుపపత్తిః. న ప్రత్యక్షం, నానుమానం, నతరాం వచనాగమః. ఉభయమేకేన వాక్యేన ప్రదర్శ్యత ఇతి చేత్ కుల్యాప్రణయనాలోకాదివత్. తన్న. వాక్యధర్మానుపపత్తేః. న హ్యేకవాక్యగతస్యార్థస్య ప్రవృత్తినివృత్తిసాధనత్వమవగన్తుం శక్యతే. కుల్యాప్రణయనాలోకాదావర్థస్య ప్రత్యక్షత్వాదదోషః. యదప్యుచ్యతే మన్త్రా అస్మిన్నర్థే దృష్టా ఇతి అయమేవ తు తావదర్థః ప్రమాణాగమ్యః. మన్త్రాః పునః కిమస్మిన్నర్థే ఆహోస్విదన్యస్మిన్నర్థ ఇతి నిరూపణీయమేతత్. తస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుర్బన్ధః తస్మాన్మోక్తవ్య ఇత్యత ఇదమారభ్యతే. న చ జానీమో విషయసన్తానవాన్తరాలే అవస్థానమనుజరత్వేయకౌశలం. యస్తు మృత్యోరతిముచ్యత ఇత్యుక్తం గ్రహాతిగ్రహావుచ్యేతే తత్స్వరూపసమ్బన్ధాత్పరోఽయం సాధ్యసాధనలక్షణో బన్ధః. గ్రహాతిగ్రహావిసర్గోక్తకాత్. సగడేహనిర్జ్ఞాతేనిగడితస్య మోక్షోయయత్నః కర్తవ్యో భవతి తస్మాత్తాదర్థ్యేనారమ్భః. (అథ హైనం) హాశబ్ద ఇతి హ్యర్థః. అథ అనన్తరం. అశ్వలే ఉపరతే ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యం జరత్కారుగోత్రః జారత్కారవః ఋతభాగస్యాపత్యం ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేత్యభిముఖీకరణాయ. పూర్వవత్ప్రశ్నః (కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి) ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. తత్ర నిర్జ్ఞాతేషు వా గ్రహాతిగ్రహేషు ప్రశ్నః స్యాత్ అనిర్జ్ఞాతేషు వా. యది తావద్గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతాః తదా తద్గతస్యాపి గుణస్య సఙ్ఖ్యాయా నిర్జ్ఞాతత్వాత్కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి సఙ్ఖ్యావిషయః ప్రశ్నో నోపపద్యతే. అథానిర్జ్ఞాతాః తదా సఙ్ఖ్యేయవిషయప్రశ్న ఇతి కే గ్రహాః కే అతిగ్రహా ఇతి ప్రష్టవ్యం న తు కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి ప్రశ్నః. అపి చ నిర్జ్ఞాతసామాన్యకేషు చ విశేషవిజ్ఞానాయ ప్రశ్నో భవతి యథా కతి మే త్రకతాః కతమే త్రకలాపా ఇతి. న చాత్ర గ్రహాతిగ్రహా నామ పదార్థాః కేచన లోకే ప్రసిద్ధాః యేన విశేషార్థః ప్రశ్నః స్యాత్. నను చ ‘అతిముచ్యత’ ఇత్యుక్తం. గ్రహగృహీతస్య హి మోక్షః ‘స ముక్తిః సాతిముక్తిః’ ఇతి హి ద్విరుక్తం తస్మాత్ప్రసిద్ధా గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ. నను తత్రాపి చత్వారో గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతా వాక్చక్షుః ప్రాణమనాంసి. తత్ర కతీతి ప్రశ్నో నోపపద్యతే నిర్జ్ఞాతత్వాత్. న. అనవధారణార్థత్వాత్. న హి చతుష్ట్వం తత్ర వివక్షితం. ఇహ తు గ్రహాతిగ్రహదర్శనే అష్టత్వగుణవిశిష్టా గ్రహాః కతీతి ప్రశ్న ఉపపద్యత ఏవ. తస్మాత్ ‘స ముక్తిః సాతిముక్తిః’ ఇతి ముక్తిమతిముక్తిం చ ద్విరుక్తే గ్రహాతిగ్రహా అపి సిద్ధాః. అ

ప్రకృతిసఙ్ఖ్యాకా గ్రహాః- కతివాఅతిగ్రహాఇతిపృచ్ఛతి. ఇతరఆహ (అష్టౌగ్రహాఅష్టావతిగ్రహాఇతి) యేతేఽష్టౌగ్రహాఅభిహితాః- తఏవమేతేనియ మేనసఙ్గృహీతవ్యాఇతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయన్నాఖ్యాయికాకిమర్థేతిశఙ్కామనన్తరంప్రత్యాహ (ఆఖ్యాయికేతి) యాజ్ఞవల్క్యోహివిద్యాప్ర కర్షవశాదత్రపూజాభాగీలక్ష్యతే- నాన్యథాగన్తవ్యా- విద్యామాహాత్మ్యాత్. అతోవిద్యాస్తుత్యర్థాయమాఖ్యాయికేత్యర్థః. ఇదానీంబ్రాహ్మణార్థంవక్తుం వృత్తంకీర్తయతి (మృత్యోరితి) మృత్యుస్వరూపంపృచ్ఛతి (కఃపునరసావితి) తత్స్వరూపనిరూపణార్థంబ్రాహ్మణముత్థాపయతి (సచేతి) మృ త్యురితిసమ్బన్ధః స్వాభావికం- నైసర్గికం. అనాదిసిద్ధమజ్ఞానం. తస్మాదాసఙ్గః. తస్యాస్పదమేవాస్పదంయస్యసతథేతిగ్రహః. తస్యవిషయము క్త్వావ్యాప్తిమాహ (అథాస్మేతి) తస్యస్వరూపమాహ (గ్రహేతి) యథోక్తమృత్యువ్యాప్తిమగ్న్యాదీనాంకథయతి (తస్మాదితి) తాన్యపిగ్ర హాతిగ్రహగృహీతాని- అధ్యాత్మనియమసంసర్గిత్వాదిత్యర్థః. తద్వతోవిశేషః - అగ్న్యాదిగతోవృష్టిభేదఇతియావత్. కస్మాత్ - వ్యాఖ్యాతఇతిసమ్బన్ధః. సూత్రస్యాపిమృత్యుగ్రస్తత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అగ్న్యాదిత్వాద్యాత్మకంసూత్రపదమితియావత్. ఫలం-యథోక్తమృత్యుగ్రస్తమితిశేషః. విముక్తిర్మృత్యోర్బన్ధనరూపస్యస్వరూపమనుచ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ననుమోక్షేకర్మబన్ధనరూపోపవర్గస్యానుపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బన్ధస్యేతి) అగ్న్యాదీనాంయథోక్తమృత్యువ్యాప్తిమూర్తాంవ్యక్తీకరోతి (యదపీతి) అవినిరుక్తఏవ - అతిముక్తోపీతిశేషః. తథాపికథంసూత్ర స్యయథోక్తమృత్యువ్యాప్తిః- తత్రాహ (తథాచేతి) తథాపికథమగ్న్యాదీనాంమృత్యువ్యాప్తిః - నహితత్రప్రమాణమస్తి- తత్రాహ (ఏకఇతి) ఏకానఇతిభాష్యం. తథాపివిదుషోమృత్యోరతిముక్తస్యనతదాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మేతి) సోత్రపదేమృత్యువ్యాప్తింప్రకారాన్తరేణప్రక టయతి (నచేతి) మనసికార్యకరణరూపేణదివశ్యాదిత్యస్యనైక్యమస్తు- తథాపికథంగ్రహాతిగ్రహగృహీతత్వంసూత్రస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి) వాగాదేర్వక్తవ్యాదేశ్చగ్రహత్వేఽతిగ్రహత్వేచహిరణ్యగర్భేకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కర్మఫలస్యసంసారత్వాచ్చతత్ఫలంప్రాప్తస్య పదంమృత్యుగ్రస్తమేవేత్యాహ (సువిచారితంచేతి) యదేవకర్మబన్ధప్రవృత్తిప్రయోజకం- తదేవబన్ధనివృత్తేర్నకారణం- అతఃకర్మఫలంహైరణ్య గర్భంపదంబన్ధనమేవేత్యర్థః. స్వపక్షముక్త్వామతాన్తరమాహ (కేచిత్త్వితి) సర్వస్మాత్- కర్మణఇతిశేషః. స్వర్గకామయాజ్యేదేహాత్యయేనివృత్తిః- గోదో హనవాక్యస్యతస్మాధికారనివృత్తిః- నిత్యనైమిత్తికవిధిస్వర్గాన్తరోద్దేశేనస్వాభావికప్రవృత్తినిరోధః-నిషేధేనస్వాభావికనైసర్గికప్రవృత్తయోనిరు ద్ధాస్తే-తదేవంసర్వమేవకర్మకాణ్డంనివృత్తిద్వారేణమోక్షపరమిత్యర్థః. ననుకామ్యస్యకర్మణోహేతోరుత్తరముత్తరంకార్యకరణసఙ్ఘాతమతిశయవ న్తమాగ్రహాత్ప్రతిపద్యమానస్యపూర్వపూర్వస్మాన్ముచ్యతే - తస్మాన్నినివృత్తిపరత్వంకర్మకాణ్డస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అతఃకారణాదితి) యద్యపీదము త్తరముత్తరంసాతిశయంఫలంప్రాజాపత్యంపదం- తదపిప్రాణాదారోహణక్రమేణవ్యావృత్తిద్వారామోక్షమవతారయితుం - నతుతత్రైవప్రా జాపత్యేపదేశ్రుతేస్తాత్పర్యం- తస్యాపినిరతిశయఫలత్వాభావాదిత్యర్థః. ఫలితమాహ (ఇత్యతఇతి) యస్మాద్యూర్వపూర్వంపరిత్యజ్యోత్తరము త్తరంప్రతిపద్యమానస్తస్మాన్నివృత్తిద్వారాముక్త్యర్థమేవతత్ప్రతిపద్యతే - నతుతత్రైవప్రాజాపత్యేపదేవాక్యంపర్యవసితం - తస్యానవత్వేనాఫల త్వాత్. తస్మాద్వైశేషయపర్యన్తంసర్వోపిఫలనిశేషమృత్యుగ్రస్తత్వాత్ప్రాసాదారోహణన్యాయేనమోక్షోఽవతిష్ఠతే. హిరణ్యగర్భపదప్రాప్తస్య త్వలక్షయేతువస్తుతోమృత్యోరాప్తిమతిక్రమ్యపరమాత్మరూపేణస్థితోముక్తోభవతి. తథాచమనుష్యభావాదూర్ధ్వం, మర్త్యాత్పరమాత్మభావా, న్మధ్యేయా తత్తత్పదప్రాప్తిః- సాఖల్వాపేక్షికీసతీగౌణీముక్తిః- ముఖ్యాముక్తిపూర్వోక్తైవేత్యర్థః. సర్వమేతదుత్ప్రేక్షామాత్రేణారచితం - నతుబృహదారణ్యకస్య శ్రుత్యన్తరస్యచార్థఇతి దూషయతి (సర్వమేతదితి) సర్వైకత్వలక్షణోమోక్షో బృహదారణ్యకార్థఏవాస్మాభిరుచ్యతే- తస్యార్థమన్మదుక్తమ దార్ఢ్యాదారణ్యకమితిశఙ్క్యతే (సత్యమితి) అఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకృతమంశంవిశదయతి (భవతీతి) ఏతత్ - సర్వైకత్వమారణ్యకార్థోభ వత్యపీతిదోషాజనా. కథం త్వసర్వమేతదబృహదారణ్యకమిత్యుక్తం - తత్రాహ (నత్వితి) తదుక్తరీత్యాకర్మశ్రుతీనాం యథోక్తమోక్షార్థత్వం నఘటతే - తేన సర్వమేతదౌత్ప్రేక్షికం - నశ్రౌతమిత్యుక్తమిత్యర్థః. కర్మశ్రుతీనాం మోక్షార్థత్వాభావంసమర్థయతే (యదీహేతి) తస్మాత్తా సాం నమోక్షార్థతేతిశేషః. కించ- సంసారస్తావద్ధర్మాధర్మహేతుకః- తౌచవిధినిషేధాధీనౌ-తయోశ్చేత్త్వదుక్తరీత్యామోక్షార్థత్వం-తదాహేత్వభా వాత్సంసారఏవనస్యాదిత్యాహ (యదిచేతి) విధినిషేధయోర్నివృత్తిద్వారాముక్త్యర్థత్వేపివిధ్యాదిజ్ఞానాదనుసిష్టాదితోయంకర్మపదార్థః - తస్యా యంస్వభావః- యదుతకర్తారమనర్థేనసంయునక్తీతిచోదయతి (అథేతి) మోక్షార్థమపికర్మకాణ్డంసంసారార్థంభవతీతిసదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ప్రమాణాభావేనపరిహరతి (నేతి) తదేవవ్యనక్తి (అద్వైతార్థత్వఇతి) అన్యస్య- బన్ధస్యేతియావత్. అనుపపత్తింస్ఫారయతి (నప్రత్యక్ష మితి) కర్మశ్రుతివాక్యస్యాపాన్తరతాత్పర్యంయథాశ్రుతేర్గృహ్యతే- నివృత్తిద్వారాముక్తౌతుమహాతాత్పర్యమిత్యఙ్గీకృత్యశఙ్క్యతే (ఉభయమితి) కృత్రిమాఃఖల్వాకృత్రిమాఃసరితః- కుల్యాః. తాసాంప్రణయనం - శాల్యర్థంపానీయార్థమాచమనీయాద్యర్థంచ. ప్రదీపశ్చప్రాసాదశోభార్థకృతోగమ నాదిహేతురపిభవతి. వృక్షమూలేచసేచనమనేకార్థం. తథాకర్మకాణ్డమనేకార్థమిత్యుపపాదయతి (కుల్యేతి) ఏకస్యవాక్యస్యయథాశ్రుతేనా ర్థేనార్థవత్త్వేసమ్భవతినాన్యత్రతాత్పర్యంకల్ప్యం - కల్పకాభావాత్. నచత్వదుక్తయారీత్యాఽనేకార్థత్వలక్షణోధర్మోవాక్యస్యైకస్యోపపద్యతే- * అర్థైకత్వాదేకంవాక్యమితిన్యాయాదితిపరిహరతి (తన్నైవమితి) వాక్యస్యానేకార్థత్వాభావేపితదర్థస్యకర్మణోబన్ధమోక్షాభ్యామనేకార్థత్వంస్యా దిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) పరోక్తందృష్టాన్తంవిఘటయతి (కుల్యేతి) * విద్యాంచావిద్యాంచేత్యాదయోమన్త్రాఃసముచ్చయపరాదృష్టాః- స ముచ్చయశ్చేత్కర్మకాణ్డస్యనివృత్తిద్వారామోక్షార్థత్వమిత్యయమర్థస్సిధ్యతీతిశఙ్క్యతే (యదపీతి) కర్మకాణ్డస్యోక్తరీత్యామోక్షార్థత్వేనాపిప్ర

ఉ.— ¶ ప్రాణో వై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ గృహీతోఽపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతి॥ ౨

మాణమితి పరిహరతి (అయమేవేతి) మన్త్రాణాం సముచ్చయపరత్వాత్, తస్య చ యథోక్తార్థాక్షేపకత్వాత్, శ్రుతౌ స్వార్థస్య ప్రమాణాగమ్యత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మన్త్రాః పునరితి) తేషాం న సముచ్చయపరతేత్యత్రైవ్యక్తీభవిష్యతీత్యర్థః. పరమతాసమ్భవే స్వమతముపసంహరతి (తస్మాదితి) బన్ధనిరూపణమనుపయోగీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాన్మోక్షఇతి) యథోక్తకర్మకాణ్డం బన్ధాయ ముక్తయే వా న భవతి- కిన్త్వన్తరావస్థానకారణమితి- తద్దూషయతి (న చేతి) యథా సజాతీయస్య పితృపితామహాదిద్వారా గ్రహణస్యైవ ఉన్నరాత్రేఽవస్థానం దుర్ఘటం, యథాచార్థం కుక్కుటాస్యాః పాకార్థం - అర్ధంచ ప్రసవాయేతి కౌశలం నోపలభ్యతే,- తథా కర్మకాణ్డం న బన్ధాయ, నాపి మోక్షాయేతి వ్యాఖ్యానం కర్తుం న జానీమ ఇత్యర్థః. యత్తు శ్రుతిరేవాత్ర రోత్తరపద ప్రాప్త్యభిధానవ్యాజేన మోక్షే పురుషమవతారయతీతి- తత్రాహ (యస్త్వితి) మృత్యోరాప్తిమతీత్యముచ్యత ఇత్యుక్త్వాయదేతద్గ్రహాతిగ్రహవచనం- తదయం సర్వస్సాధ్యసాధనలక్షణో బన్ధ ఇత్యసై నాత్యన్తప్రయోజనోచ్యతే తచ్చాత్రైవ- మృత్యుపదార్థానాంస్వయ మర్శనాదిలక్షణా. అర్థ ష్వప్నాదిత్యుక్తం స్ఫుటయతి (గ్రహాతిగ్రహావినిర్మోక్షాదితి) ఏషామన్త్రలిఙ్గస్యైవ ప్రతిపాదయతి- నతు మోక్షే పురుషమవతారయతీతి భావః. న ను పురుషస్యాపేక్షితో మోక్షః ప్రతిపాద్యతాం- కిమిత్యనర్థాత్మ బోధః ప్రతిపాద్యతే- తత్రాహ (నిగడేతి) బన్ధజ్ఞానం వినా తతో విశ్లేషాయోగాన్ముముక్షోః ప్రయోజక బన్ధజ్ఞానార్థత్వేనానన్తర బ్రాహ్మణస్యప్రవృత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కతి గ్రహా ఇత్యాదిః ప్రశ్నః కిం విషయః ప్రశ్నః- కిం తమేతఇతి ద్వితీయః కింవిషయ ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) సమ్ప్రతి ప్రశ్నమాక్షిపతి (తత్రేత్యాదినా) ఆద్యం ప్రశ్నమాక్షిప్య ద్వితీయమాక్షిపతి (అపిచేతి) విశేషతశ్చాజ్ఞాతేష్వితిచ శబ్దార్థః. ముక్త్యతిముక్తిపదార్థద్వయప్రతియోగినౌ బన్ధనాఖ్యౌ గ్రహాతిగ్రహౌ సామాన్యేన ప్రాప్తౌ- ప్రశ్నస్తు విశేషబుభుత్సాయామితి ప్రస్తావోదయతి (నను చేతి) తథాపి ప్రశ్నద్వయమనుపపన్నమిత్యాక్షేప్తా బ్రూతే (నను తత్రేతి) ఇవా ఙ్క్వయజ్ఞస్యేహ వాలేత్యాద్యావలియావత్. నిర్జ్ఞాతత్వాత్-విశేషస్యేతి శేషః. అతిమోక్షోపదేశేనత్వాగాదేరపి సూచితత్వాత్తేషు చ మిష్టస్యానిర్ధారణాచ్చ విశేషేణ ప్రశ్నే తు వాగాదిము విశేషబుభుత్సాయాం సఙ్ఖ్యాదివిషయత్వేన ప్రశ్నస్యోపపన్నార్థత్వాన్నాక్షేపోపపత్తిరితి సమాధత్తే (నానవధారణార్థత్వాదితి) తదేవ స్పష్టయతి (నహీతి) తత్ర- పూర్వ బ్రాహ్మణే వాగాదిష్వితియావత్. ఫలితం ప్రథమప్రశ్నోపపత్తిం కథయతి (ఇహత్వితి) నను గ్రహాణామేవ పూర్వత్ర ప్రదేశాతిదేశాభ్యాం ప్రతిపన్నత్వాత్తేషు విశేషబుభుత్సాయాం కతి గ్రహా ఇతి ప్రశ్నేఽపి అతిగ్రహాణాం ప్రతిపన్నత్వాత్కథం కత్యతిగ్రహా ఇతి ప్రశ్నస్స్యాత్- అత ఆహ (తస్మాదితి) పూర్వస్మాద్బ్రాహ్మణాదితియావత్. వాగాదయో వక్ష్యమాణా అష్టౌ గ్రహాశ్చతత్వారోఽతిగ్రహాశ్చ యద్యపి విశేషతో నిర్జ్ఞాతాః- తథాప్యతిదేశ ప్రాప్తత్వాత్ అవిశేషతో న జ్ఞాయన్తే- తేన తేషు విశేషతో జ్ఞాననిర్ణయే ప్రశ్న ఇత్యపి ప్రైత్య పిశినష్టి (నియమేనేతి) ౧

రం.— (అథ హైనం జారత్కారవ ఆర్తభాగః ప్రపచ్ఛేతి) అథ- ఆశ్వలపరాభవానన్తరం ఏనం- యాజ్ఞవల్క్యం జారత్కారవః - జరత్కారుగోత్రజః ఋతభాగపుత్రః- ఆర్తభాగః విజిగీషురేవ పప్రచ్ఛేత్యర్థః. హే యాజ్ఞవల్క్యేతి సమ్బోధనేన అస్యాభిముఖ్యం కృత్వా గ్రహాః కతి అతిగ్రహాః కతీతి ప్రశ్నద్వయం పృష్టవానిత్యర్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాఇతి) పునః ప్రశ్నః (యే తేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః కతమే త ఇతి) యే గ్రహా అతిగ్రహాశ్చాష్టావష్టావితి త్వయోక్తాః- తే ఏతే క ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తత్రాహ (ప్రాణో వై గ్రహః) ప్రాణ ఇతి ఘ్రాణముచ్యతే ప్రకరణాద్వాయుసహితః. (సోఽపానేనేతి) గన్ధేనేత్యేతత్. అపానసచివత్వాదపానో గన్ధ ఉచ్యతే అపానోపహృతం హి గన్ధం ఘ్రాణేన సర్వోలోకో జిఘ్రతి. తదేతదుచ్యతే (అపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) ౨

ఆ.— ద్వితీయే ప్రశ్నే పరిహారముత్థాపయతి (తత్రాహేతి) ప్రాణశబ్దస్య ఘ్రాణవిషయత్వే పూర్వోత్తరగ్రన్థయోర్వాగాదీనాం ప్రకృతత్వం హేతుమాహ (ప్రకరణాదితి) తస్య గన్ధేన గృహీతత్వసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (వాయుసహిత ఇతి) అపానశబ్దస్య గన్ధవిషయత్వే గన్ధస్యాపానసహభావం హేతుమాహ (అపానేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అపానోపహృతం హీతి) అపశ్వాసో ఽత్రాపానశబ్దార్థః. ఉక్తేఽర్థే వాక్యం పాతయతి (తదేతదితి) ౨

రం.— అత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ప్రాణో వై గ్రహస్సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ గృహీతః ఇత్యాది) అత్ర ప్రాణశబ్దేన నస్యత్వేన సామాన్యాద్ఘ్రాణేన్ద్రియం గౌణ్యావృత్త్యాఽభిధీయతే. గృహ్ణాతి- ఆత్మానం స్వవశం కరోతీతి గ్రహః- ఇన్ద్రియం. పచాద్యచ్. అపానః-గన్ధః. అపానేన- నిశ్వాసవాయునా ఉపనీయమానత్వాత్ గన్ధోఽపానశబ్దేన లక్ష్యతే. సః- ఘ్రాణేన్ద్రియాత్మకో గ్రహః తేన విషయరూపేణాతిగ్రాహేణ గన్ధాత్మనా గృహీతః- వ్యాప్తో భవతి. అతిశయేన స్వస్వవిషయిణమిన్ద్రియాత్మకం గృహ్ణాతి- స్వవశీకరోతీత్యతిగ్రహః - విషయః. గన్ధస్య ఘ్రాణవశీకరణప్రకారముపపాదయతి (అపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) అత్ర ఘ్రాణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం. అపానేన- నిశ్వాసేనోపనీతాన్ గన్ధాన్ ఘ్రాణేన జిఘ్రతీత్యర్థః. యద్వా- అపానశబ్దో ఘ్రాణపరో ద్రష్టవ్యః- ఉత్తరసన్దర్భైకరూప్యాత్. అతో గన్ధగ్రాహకత్వాత్ ఘ్రాణం గన్ధాధీనమితి భావః. తతశ్చ * ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇత్యుక్తరీత్యా గ్రహశబ్దితేభ్యోఽపీన్ద్రియేభ్యోఽతిగ్రహశబ్దితానాం విషయాణాం ప్రబలతయా తద్వశీకరణే విషయేన్ద్రియవియోజనరూపవివయత్నః కర్తవ్యో ముముక్షుణేతి భావః. ౨

¶. ద్వితీయాదినవమాన్తఖణ్డేషు- అతిగ్రాహేణ గృహీత ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ— వాగ్వై గ్రహః స నామ్నాతిగ్రాహేణ గృహీతో వాచా హి నామాన్యభివదతి॥ ౩
జిహ్వా వై గ్రహః స రసేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో జిహ్వయా హి రసాన్విజానాతి॥ ౪
చక్షుర్వై గ్రహః స రూపేణాతిగ్రాహేణ గృహీతశ్చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి॥ ౫
శ్రోత్రం వై గ్రహః స శబ్దేనాతిగ్రాహేణ గృహీతః శ్రోత్రేణ హి శబ్దాఞ్ఛృణోతి॥ ౬
మనో వై గ్రహః స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో మనసా హి కామాన్కామయతే॥ ౭
హస్తౌ వై గ్రహః స కర్మణాతిగ్రాహేణ గృహీతో హస్తాభ్యాꣳ హి కర్మ కరోతి॥ ౮
త్వగ్వై గ్రహః స స్పర్శేనాతిగ్రాహేణ గృహీతస్త్వచా హి స్పర్శాన్వేదయత ఇత్యేతేऽష్టౌ గ్రహా
అష్టావతిగ్రహాః॥ ౯
§ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదꣳ సర్వం మృత్యోరన్నం కా స్విత్సా దేవతా యస్యా మృత్యు
రన్నమిత్యగ్నిర్వై మృత్యుః సోऽపామన్నమప పునర్మృత్యుం జయతి॥ ౧౦

శం.— (వాగ్వై గ్రహః) వాచా హ్యధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయాऽऽసఙ్గవిషయాస్పదయాऽసత్యానృతాసభ్యబీభత్సాదివచనేషు వ్యాపృతయా గృహీతో లోకః అపహృతః. తేన వాక్ గ్రహః. (స నామ్నాऽతిగ్రాహేణ గృహీతః) సః వాగాఖ్యో గ్రహో నామ్నా వక్తవ్యేన విషయేణాతిగ్రాహేణ. అతిగ్రాహేణేతి దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. నామ వక్తవ్యార్థో హి వాక్ తేన వక్తవ్యేనార్థేన ప్రయుక్తా వాక్ తేన వశీకృతా. తేన తత్కార్యమకృత్వా నైవ తస్యాః మోక్షః అతో నామ్నాऽతిగ్రాహేణ గృహీతా వాగిత్యుచ్యతే. వక్తవ్యాసఙ్గేన హి ప్రవృత్తా సర్వానర్థైర్యుజ్యతే. సమానమన్యత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

ఆ.— వాచో గ్రహత్వముపపాదయతి (వాచా హీతి) ఆసఙ్గస్య విషయః శబ్దాదిరేవాస్పదం యస్యా వాచః తయేతి విగ్రహః. తత్సిద్ధ్యర్థమధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయేతి విశేషణం. అసత్యం పరపీడాకరం మిథ్యావచనం. తదేవ త్వదృష్టమాత్రవిరోధ్యనృతం. విపరీతం వా. ఆదిపదేనేష్టానిష్టోక్తిగ్రహః. వాచి ప్రకృతాయాం స నామ్నేతి కథముచ్యతే తత్రాహ (వాగాఖ్య ఇతి) వక్తవ్యేన వాచో వశీకృతత్వం సాధయతి (వక్తవ్యార్థ ఇతి) తేన తావదర్థేన. వచనకరణత్వేనేతి యావత్. వచనార్థే వాచో వక్తవ్యేన వశీకృతత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) తత్కార్యం వచనం. మోక్షశ్చ అసాధారణే దేవతాత్మని పర్యవసానం. వక్తవ్యార్థోక్తిం వినా వాచోऽపర్యవసానే సిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వాచోऽతిగ్రహగృహీతత్వమనుభవేన సాధయతి (వక్తవ్యేతి) వాచా హీత్యాదేరపానేన హీత్యాదినా తుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౩-౪-౫-౬-౭-౮

రం.— (వాగ్వై గ్రహ ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

శం.— ఇత్యేతే త్వక్పర్యన్తా అష్టౌ గ్రహాః, స్పర్శపర్యన్తాశ్చైతేऽష్టావతిగ్రహాః, ఇతి. ౯

ఆ.— ప్రాణం వాగ్జిహ్వా చక్షుః శ్రోత్రం మనో హస్తౌ త్వగిత్యుక్త్వా గ్రహాన్నిగమయతి (ఇత్యేత ఇతి) గన్ధో నామ రసో రూపం శబ్దః కామః కర్మ స్పర్శ ఇత్యతిగ్రహాన్నిగమయతి (స్పర్శపర్యన్తాశ్చేతి) ౯

రం.— ఏవం ప్రాణవాగ్జిహ్వాచక్షుఃశ్రోత్రమనోహస్తత్వగాఖ్యాన్ గ్రహాన్ తద్విషయరూపానతిగ్రహాంశ్చోక్త్వోపసంహరతి (ఇత్యష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) స్పష్టోऽర్థః. విషయేన్ద్రియమధ్యే ఏతేషామేవ ప్రబలత్వాదవశ్యనిగ్రాహ్యత్వాభిప్రాయేణాష్టానామేవోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— ఉపసంహృతేషు గ్రహాతిగ్రహేషు ఆహ పునః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) యదిదం సర్వం మృత్యోరన్నం సర్వం జాయతే విపద్యతే చ గ్రహాతిగ్రహలక్షణేన మృత్యునా గ్రస్తం. కా స్విత్ కా ను స్యాత్ సా దేవతా యస్యాః దేవతాయాః మృత్యురప్యన్నం భవేత్ — మృత్యుర్యస్యోపసేచనమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయమభిప్రాయః ప్రష్టుః యది మృత్యోర్మృత్యుం వక్ష్యతి అనవస్థా స్యాత్. అథ న వక్ష్యతి అస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణాన్మృత్యోర్మోక్షో నోపపద్యతే. గ్రహాతిగ్రహమృత్యువినాశే హి మోక్షః స్యాత్ స యది మృత్యోరపి మృత్యుః స్యాత్ గ్రహాతిగ్రహలక్షణస్య మృత్యోర్వినాశః. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్వానః పృచ్ఛతి (కా స్విత్సా దేవతేతి) అస్తి తావన్మృత్యోర్మృత్యుః. నన్వనవస్థా స్యాత్ తస్యాప్యన్యో మృత్యురితి. నానవస్థా సర్వమృత్యోర్మృత్యవ్యన్తరానుపపత్తేః. కథం పునరవగమ్యతేऽస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. దృష్టత్వాత్. అగ్నిస్తావత్సర్వస్య దృష్టో మృత్యుః వినాశకత్వాత్. సోऽద్భిర్భక్ష్యతే సోऽగ్నిరపామన్నం. గృహాణ తర్హ్యస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. తేన సర్వం గ్రహాతిగ్రహజాతం భక్ష్యతే మృత్యోర్మృత్యునా తస్మిన్ బన్ధనే నాశితే మృత్యునా భక్షితే సంసారాన్మోక్ష ఉపపన్నో భవతి. బన్ధనం హి గ్రహాతిగ్రహలక్షణముక్తం తస్మాచ్చ మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేతత్ప్రసాధితం అతో బన్ధమోక్షాయ పురుషప్రయాసస్సఫలో భవతి. అతోऽపజయతి పునర్మృత్యుం. ౧౦

§ అపపునర్మృత్యుంజయతీయేవం వేదేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో౩ నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యోఽత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేతే॥ ౧౧

ఆ.—— ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యదిదమితి) ఇదమిదం వ్యాకృతం జగత్సర్వం మృత్యోరన్నమితి యోజనా. తస్య తదన్నత్వం సాధయతి (సర్వమితి) మృత్యోరన్నత్వస్వభావనాయోగం శ్రుత్యన్తరం సంభావయతి (మృత్యురితి) మృత్యోర్మృత్యుమధికృత్య ప్రశ్నస్య కరణే తన్నిరూపణవత ప్రయోజనత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితి) సత్యేవ గ్రహాతిగ్రహాత్మకే మృత్యౌ మోక్షో భవిష్యతీతిచేత్ - నేత్యాహ (గ్రహేతి) బన్ధస్యహి గ్రహాతిగ్రహనాశే ముక్తిరిత్యత ఆహ (సయదీతి) సచేన్మృత్యోర్మృత్యురస్తి - అనవస్థానాదిత్యుక్తమితిభావః. పక్షేఽనవస్థానా. త్పక్షే చాముక్తే, రిత్యతశ్శఙ్క్యాహ. అస్తిపక్షం పరిగృహ్ణాతి (అస్తితావదితి) మృత్యోర్మృత్యుర్బ్రహ్మత్వసాతత్త్వాత్తారోపితపక్షేఽతః. తిస్యాప్యన్యో మృత్యురస్తి చేదనవస్థా- నాస్తిచేత్ తద్వేత్పజ్ఞానస్యాసిద్ధిరేవముక్తిరితి శఙ్కతే (నన్వితి) తత్రాస్తిపక్షం పరిగృహ్యాపరిహారం (నానవస్థేతి) యథోక్తస్య మృత్యోః స్వపరవిరోధిత్వాన్న కించిదవస్థ్యమిత్యర్థః. ఉక్తంపక్షం ప్రశ్నద్వారా ప్రమాణారూఢంకరోతి (కథమితి) దృష్టాన్తం స్పష్టయతి (అగ్నిస్తావదితి) దృష్టఫలమాచష్టే (గృహణేతి) తస్య కార్యం కథయతి (తేనేతి) అపపునర్మృత్యుంజయతీత్యస్య పాతనికాం కరోతి (తస్మిన్నితి) ఉక్తమేవవ్యక్తీకరోతి (బన్ధనం హీతి) ప్రనాధితం- మృత్యోరతిమృత్యురస్తీతి ప్రదర్శనే నైతి శేషః. మోక్షోపపత్త్యాఫలితమాహ (అతఇతి) పురుషప్రయాసః- శమాదిపూర్వకశ్రవణాది. తత్ఫలస్యజ్ఞానస్య ఫలం దర్శయన్వాక్యం యోజయతి (అతఇతి) జ్ఞానంపఞ్చమ్యర్థః. ౧౦

రం.—— ఏవం గ్రహాతిగ్రహప్రశ్నస్యోత్తరే దత్తే ఆర్తభాగః ప్రశ్నాన్తరం పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వం మృత్యోరిత్యాది) యస్య మృత్యోరిదం సర్వం దృశ్యమానమన్నం- అదనీయం. సోఽపి మృత్యుర్యస్యా దేవతాయా అన్నం భవతి- సా కా దేవతేతి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ (అగ్నిర్వై మృత్యుస్సోఽపామన్నమితి) అగ్నినాహి సర్వం దహ్యతే అతస్సర్వం తస్యాన్నమితి సమృత్యుః. సోఽప్యద్భిశ్శామ్యతే- అతోఽపామగ్నిరన్నమిత్యర్థః. అపామగ్న్యన్నకత్వవిదస్య ఫలమాహ (అపపునర్మృత్యుం జయతియ ఏవం వేదేతి) అపామగ్న్యన్నకత్వం చిన్తయన్ అపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. అత్ర కాస్వి త్తాదేవతేతి ప్రశ్నానురోధాదప్ఛబ్దస్యాపామిత్యస్య తదభిమానినారాయణపరత్వేపి న దోషః - కేవలాస్వప్సు దేవతాశబ్దస్యాస్వారస్యాత్. అస్మిన్పక్షే అగ్నిర్వై మృత్యురిత్యత్రాగ్నిశబ్దస్య కాలాగ్నిరుద్రపరత్వం ద్రష్టవ్యం- * అగ్నిర్వై రుద్ర ఇతి ప్రసిద్ధేశ్చ. ఏతదేవాభిప్రేత్య వ్యాసార్యైః *ఆర్తభాగప్రశ్నస్య విద్వద్విషయత్వేపీతి గ్రన్థేనాస్య ప్రకరణస్య పరమాత్మవిషయత్వమపి అన్వారుహ్య వ్యాఖ్యా సూచితం. ౧౦

శం.—— పరేణ మృత్యునాఽఽత్మనాశితే పరమాత్మదర్శనేన సోఽయం ముక్తో విద్వాన్ - సోఽయం పురుషో యత్ర- యస్మిన్కాలే మ్రియతే- ఉత్- ఊర్ధ్వమస్మాత్ - బ్రహ్మవిదో మ్రియమాణాత్ప్రాణాః- వాగాదయో గ్రహాః, నామాదయశ్చాతిగ్రహా వాసనారూపా అన్తస్థాః సప్రయోజకాః, క్రామన్త్యూర్ధ్వం- ఉత్క్రామన్తి. ఆహోస్విన్నేతి. (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) నోత్క్రామన్తి అత్రైవ- అస్మిన్నేవ పరేణాత్మనా అవిభాగం గచ్ఛన్తి విదుషి కరణాని స్వయోనౌ పరబ్రహ్మసత్త్వే సమవనీయన్తే- ఏకీభావేన సమవసృజ్యన్తే. ప్రలీయన్త ఇత్యర్థః. ఊర్మయ ఇవ సముద్రే. తథాచ శ్రుత్యన్తరం కలాశబ్దవాచ్యానాం ప్రాణానాం పరస్మిన్నాత్మని ప్రలయం దర్శయతి *ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాః షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తీతి. ఇతి పరేణాత్మనాఽవిభాగం గచ్ఛన్తీతి దర్శితం. నతర్హి మృతః. నహి- మృతశ్చాయం. యస్మాత్స ఉచ్ఛ్వయతి- ఉచ్ఛూనతాం ప్రతిపద్యతే. ఆధ్మాయతి - బాహ్యేన వాయునా పూర్యతే దృతివదాధ్మాతో మృతశ్శేతే నిశ్చేష్టః. బన్ధననాశే ముక్తస్య న క్వచిద్గమనమితి వాక్యార్థః. ౧౧

ఆ.—— సమ్యగ్జ్ఞానస్యాపపునర్మృత్యుం జయతీత్యుక్తం ఫలం విశదీకర్తుం ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (పరేణేతి) పరేణ మృత్యునా పరమాత్మదర్శనేనేతి సమ్బన్ధః. గ్రహాతిగ్రహలక్షణో బన్ధః స ప్రత్యగర్థః. గ్రహశబ్దేన ప్రయోజ్యరాశిర్గృహీతః. నామాదీనాం స్థూలానాం బహిష్ఠత్వేన స్వరసత స్సక్తత్వాత్కథం తదుత్క్రాన్తిః పృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (వాసనారూపా ఇతి) తేషామనుత్క్రాన్తౌ ముక్త్యసమ్భవం సూచయతి (సప్రయోజకా ఇతి) ఉత్క్రాన్తిపక్షే * ధ్రువం జన్మమృతస్య చేతి న్యాయాత్పునరుత్పత్తిః స్యాత్. అనుత్క్రాన్తిపక్షే మరణప్రసిద్ధిర్విరుధ్యేతేతి భావః. ద్వితీయం పక్షం పరిగృహ్య పరిహరతి (నేతి హోవాచేత్యాదినా) కార్యాణి కరణాని వా సర్వాణి పరేణాత్మనా సహావిభాగం గచ్ఛన్తి సన్త్యస్మిన్నేవ విదుషి సమవనీయన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తేషాం విదుషి విలయే హేతుమాహ (స్వయోనావితి) విద్వాన్ హి పూర్వమవిద్యయా తేషాం యోనిరాసీత్ - తస్మిన్స్విద్యాదశాయాం తద్బాధదవిద్యాయామపనీతాయాం పరిపూర్ణతత్త్వే తేషాం పర్యవసానం సమ్భవతీత్యర్థః. కారణే కార్యాణాం ప్రవిలయే దృష్టాన్తమాహ (ఊర్మయ ఇతి) ప్రాణాదీనాం కారణసంసర్గాఖ్యో లయశ్చేత్ - పునరుత్పత్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానేన సత్యజ్ఞానధ్వంసాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (తథాచేతి) సవిషయాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి, వాయవశ్చ పఞ్చ, ఇతి షోడశకలాః. తాసాం స్వాతన్త్ర్యవ్యుదాసాయాన్తరం చ వారయతి (పురుషాయణా ఇతి) తాసాం నివృత్తిశ్చ పురుషవ్యతిరేకేణ నాస్తీతి పురుషం ప్రాప్యేతి. ప్రాణాశ్చేన్నోత్క్రామన్తి - తర్హి మృతో న భవతీతి ప్రతీతివిరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (నతర్హీత్యాదినా) దృతిశబ్దో భస్త్రావిషయః. ప్రకృతం వాక్యం ప్రత్యక్షసిద్ధదేహమరణానువాదకమిత్యభిప్రేత్యాహ (బన్ధనేతి) ౧౧

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి నామేత్యనన్తం హ వై నామానన్తా విశ్వే దేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి॥ ౧౨

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చన్ద్రం దిశః శ్రోత్రం పృథివీం శరీరమాకాశమాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా అప్సు

రం.— పునస్సైవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి) యత్ర- యదాయం పురుషః - జీవో మ్రియతే - తదా కిమస్మాత్- మ్రియమాణాజ్జీవాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి - జీవం విహాయ యథాయథం గచ్ఛన్తి- ఆహో- ఉత సహ యథాయథం గచ్ఛన్తి- కిం పునః తత్సంయుక్తా ఏవ సన్తస్తేన సహైవోత్క్రామన్తీతి ప్రశ్నార్థః. న యథాయథం గచ్ఛన్తీత్యుత్తరమాహ (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) తర్హి కిం భవన్తీత్యత్రాహ (అత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి) అత్రైవ- అస్మిన్నాత్మన్యేవ సమవనీయన్తే- సంయుజ్యన్తే. సమిత్యేకీకారే. ఏకీభూతతయా సంయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. న తం విహాయోత్క్రామన్తి- కింతు సహైవోత్క్రామన్తీత్యర్థః. స ఉచ్ఛ్వయతి- సః- పురుషః మృతః - ఉత్క్రాన్తప్రాణస్సన్ శ్వయథుం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఆధ్మాయతి- బాహ్యవాయునాపూర్యతే. ఆధ్మాతః- ఏవం బాహ్యవాయునాపూరితస్సన్ శేతే ఇత్యర్థః. ఉచ్ఛ్వయనాధ్మానాదిస్తు దేహధర్మః- నత్వస్మాదితి నిర్దిష్టమ్రియమాణజీవధర్మః - తథాపి దేహాత్మనోరభేదోపచారేణ నదోషః పరామృశ్యతథాపి నైవ దోషః. న చ స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి ఉచ్ఛ్వాయనత్వాదివిస్పష్టదేహధర్మశ్రవణేన దేహాహానకోత్క్రమణప్రతిషేధవిషయకత్వోపపత్తౌ భేదోపచారమాశ్రిత్య జీవాపాదానకోత్క్రమణనిషేధపరత్వం కుత ఆశ్రయణీయమితి వాచ్యం- *యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యత్ర శారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధవాదినో నతస్మాదిత్యస్య పరైరప్యభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వేన దోషసామ్యాత్. ఇ ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాదితి సూత్రభాష్యాదావస్యార్థస్య ప్రపఞ్చితత్వాన్నాత్రాస్మాకం వక్తవ్యమవశిష్యతే. ౧౧

శం.— ముక్తస్య కిం ప్రాణా ఏవ సమవనీయన్తే- ఆహోస్విత్తత్ప్రయోజకమపి సర్వం. అథ ప్రాణా ఏవ- న తత్ప్రయోజకం సర్వం- ప్రయోజకే విద్యమానే పునః ప్రాణానాం ప్రసఙ్గః. అథ సర్వమేవ కామకర్మాది- తతో మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేవమర్థ ఉత్తరప్రశ్నః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి) ఆహేతరః (నామేతి) సర్వం సమవనీయత ఇత్యర్థః. నామమాత్రం తు న లీయతే- ఆకృతిసమ్బన్ధాత్. నిత్యం హి నామ- అనన్తం వై నామ. నిత్యత్వమేవానన్త్యం నామ్నః. తదానన్త్యాధికృతా అనన్తా వై విశ్వే దేవాః. (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి) తన్నామానన్త్యాధికృతాన్విశ్వాన్దేవానాత్మత్వేనోపేత్య తేనానన్త్యదర్శనేనానన్తమేవ లోకం జయతి. ౧౨

ఆ.— ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి విశేషణమాశ్రిత్య ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (ముక్తస్యేతి) ఏతద్వాక్యస్యాపి ప్రయోజనం కథయతి (అథేత్యాదినా) యత్పూర్వత్ర శ్రోత్రాద్యభూత్ - తదధునా నామమాత్రావశేషమిత్యుక్తేనావశిష్టం కించిదితి యథావగమ్యతే - తథా త్రాపి నామమాత్రం మ్రియమాణం విద్వాంసం న జహాతీత్యుక్తేన కించిదవశిష్టమితి దృష్టిస్స్యాదితి ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యథాశ్రుతమర్థమాశ్రిత్య ప్రత్యుక్తిం వ్యాచష్టే (నామమాత్రం త్వితి) విదుషో నామనిత్యత్వే హేత్వన్తరముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి (నిత్యం హీతి) అనన్తశబ్దో నామ్నో వ్యక్తిప్రాచుర్యే ప్రతిభాతి- కుతో నిత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యత్వమేవేతి) వ్యక్తిభేదస్య ప్రసిద్ధత్వాన్న తద్వక్తవ్యం. బ్రహ్మవిదః స్వదృష్ట్యా నామాపి నశిష్యతే- పరదృష్ట్యా తదవశేషోక్తిః - శుకో ముక్త ఇత్యాది వ్యపదేశదర్శనాత్. అతో నామనిత్యత్వం వ్యావహారికమితి భావః. బ్రహ్మాస్మీతి దర్శనేన విశ్వేదేవానాత్మత్వేనోపగమ్యానన్తం లోకం జయతీతి సిద్ధానువాదో బ్రహ్మవిద్యాస్తోతుమిత్యభిప్రేత్యానన్తరవాక్యమాదత్తే (తదానన్త్యేతి) తద్వ్యాచష్టే (తన్నామానన్త్యేతి) ౧౨

రం.— పునరార్తభాగ ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేతం న జహాతీతి) పూర్వత్ర ప్రాణా మ్రియమాణం న జహతీత్యుక్తం- ఇదానీం తు ప్రాణేభ్యోఽన్యత్కిం వా మ్రియమాణం న జహాతీతి ప్రశ్నః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (నామేతి) నామధేయం న త్యజతీత్యర్థః. తదత్యాగ ఏవ ప్రదర్శ్యతే ప్రసిద్ధ్యా (అనన్తం హ వై నామేతి) దేహనష్టేఽపి యుధిష్ఠిరాదీనాం నామానువృత్తిదర్శనాదనన్తం నామ- నామ్నో నాశో నాస్తీత్యర్థః. నామాభిమానిదేవతా అప్యనన్తా ఇత్యాహ (అనన్తా విశ్వే దేవా ఇతి) విశ్వేదేవా నామాభిమానిన ఇతి ద్రష్టవ్యం. నామానన్త్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) తేన- అనువృత్తేన నామ్నా అనన్తం- శాశ్వతం పుణ్యలోకం జయతీత్యర్థః. అత ఏవ హి లోకే నామానువృత్త్యర్థం యత్నః క్రియత ఇతి భావః. ౧౨

శం.— గ్రహాతిగ్రహరూపం బన్ధనముక్తం మృత్యురూపం. తస్య చ మృత్యోర్మృత్యుసద్భావాన్మోక్ష ఉపపద్యతే. స చ మోక్షో గ్రహాతిగ్రహరూపాణామిహైవ ప్రలయః ప్రదీపనిర్వాణవత్. యత్తద్గ్రహాతిగ్రహాఖ్యం బన్ధనం మృత్యురూపం- తస్య యత్ప్రయోజకం - తత్స్వరూపనిర్ధారణార్థమిదమారభ్యతే (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి- గ్రహాతిగ్రహస్య సప్రయోజకస్య వినాశే కిం తదవశిష్యత ఇత్యుచ్యతే- నామావశిష్టో విద్యయా మోక్షస్థానీయయా స్వాత్మప్రభవయా పరమాత్మనః పరిచ్ఛిన్నో భోజ్యాచ్చ జగతో వ్యావృత్తః ఉచ్ఛిన్నకామకర్మా అన్తరాలేఽవతిష్ఠతే. తస్య

లోహితంచ రేతశ్చ నిధీయతే క్వాయం తదా పురుషో భవతీత్యాహర సోమ్య హస్తమార్తభాగావామేవైత
స్య వేదిష్యావో న నావేతత్ సజన ఇతి తౌ హోత్క్రమ్య మన్త్రయాఞ్చక్రాతే తౌ హ యదూచతుః కర్మ
హైవ తదూచతురథ యత్ప్రశశఁసతుః కర్మ హైవ తత్ప్రశశఁసతుః పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పా
పః పాపేనేతి తతో హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ॥ ౧౩

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే- ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్

పరమాత్మైకత్వదర్శనేన ద్వైతదర్శనమపనేతవ్యమితి అతః పరం పరమాత్మదర్శనమారబ్ధవ్యమితి. ఏవముపవర్ణాభ్యాముత్తరాణ్యావస్థాం పాశికలోప్యత్ర తత్ర గ్రన్థస
మ్బన్ధం కుర్వన్తి. తత్ర వక్తవ్యం- విశిష్టామకరణేషు విదేహస్య పరమాత్మదర్శనశ్రవణమనననిదిధ్యాసనాని కథమితి- సమవనీతప్రాణస్య హి నామమాత్రా
వశిష్టస్యేతి తైరుచ్యతే. *మృతశ్చేత ఇతి హ్యుక్తం న మనోరథేనాప్యేతదుపపాదయితుం శక్యతే. అథ జీవన్నేవావిద్యామాత్రావశిష్టో భోజ్యాదపావృత్త ఇ
తి పరికల్ప్యతే- తత్తు కిం నిమిత్తమితి- వక్తవ్యం. సమస్తద్వైతైకత్వాత్మప్రాప్తినిమిత్తమితి యద్యుచ్యతే- తత్పూర్వమేవ నిరాకృతం. కర్మసహితేన ద్వై
తైకత్వాత్మదర్శనేన సమ్పన్నో విద్వాన్ మృతః సమవనీతప్రాణో జగదాత్మత్వం హిరణ్యగర్భస్వరూపం వా ప్రాప్నుయాత్ - అసమవనీతప్రాణో భోజ్యా
జ్జీవన్నేవ వా వ్యావృత్తో విరక్తః పరమాత్మదర్శనాభిముఖస్స్యాత్. న చోభయమేకప్రయత్ననిష్పాద్యేన సాధనేన లభ్యం. హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం
చేత్- న తతో వ్యావృత్తిసాధనం. పరమాత్మాభిముఖీకరణస్య భోజ్యాద్వ్యావృత్తేః సాధనం చేత్ - న హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం. న హి యద్గతిసాధనం-
తద్గతినివృత్తేరపి. అథ మృత్వా హైరణ్యగర్భం ప్రాప్య తతస్సమవనీతప్రాణో నామమాత్రావశిష్టః పరమాత్మజ్ఞానేఽధిక్రియతే - తతోఽస్మదాద్యర్థం పరమాత్మజ్ఞా
నోపదేశోఽనర్థకస్స్యాత్. సర్వేషాం హి బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థాయోపదిశ్యతే * తద్యో యో దేవానామిత్యాద్యయా శ్రుత్యా. తస్మాదత్యన్తనికృష్టా
శాస్త్రబాహ్యైవేయం కల్పనా. ప్రకృతం వర్ణయిష్యామః. తత్ర కేన ప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనమిత్యేతన్నిర్దిధారయిషయాహ- యత్రా
స్య పురుషస్య- అసమ్యగ్దర్శినః శిరఃపాణ్యాదిమతో మృతస్య వాగగ్నిమప్యేతి- వాతం ప్రాణోఽప్యేతి- చక్షురాదిత్యమప్యేతీతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే మనశ్చ
న్ద్రం. దిశః శ్రోత్రం. పృథివీం శరీరం. (ఆకాశమాత్మేతి) అత్రాత్మాధిష్ఠానం హృదయాకాశముచ్యతే. స ఆకాశమప్యేతి. ఓషధీరపియన్తి లోమాని.
వనస్పతీనపియన్తి కేశాః. అప్సు లోహితం రేతశ్చ నిధీయత ఇతి పునరాదానలిఙ్గం. సర్వత్ర హి వాగాదిశబ్దేన దేవతాః పరిగృహ్యన్తే- న తు కరణాన్యేవాపక్రా
మన్తి ప్రాఙ్మోక్షాత్. తత్ర దేవతాభిరనధిష్ఠితాని కరణాని న్యస్తదాత్రాద్యుపమానాని విదేహశ్చ కర్తా పురుషోఽస్వతన్త్రః కిమాశ్రితో భవతీతి పృచ్ఛ్యతే
(క్వాయం తదా పురుషో భవతీతి) కిమాశ్రితస్తదా పురుషో భవతీతి. యమాశ్రయమాశ్రిత్య పునః కార్యకరణసఙ్ఘాతముపాదత్తే, యేన గ్రహాతిగ్రహలక్షణ
బన్ధనం ప్రయుజ్యతే,- తత్కిమితి ప్రశ్నః. అత్రోచ్యతే- స్వభావయదృచ్ఛాకాలకర్మదైవవిజ్ఞానమాత్రశూన్యాని వాదిభిః పరికల్పితాని- అతోఽనేకవిప్రతి
పత్తిస్థానత్వాన్నైవం జల్పన్యాయేన వస్తునిర్ణయః. అత్ర వస్తునిర్ణయం చేదిచ్ఛసి- ఆహర సోమ్య హస్తమార్తభాగ హే. ఆవామేవైతస్య- త్వత్పృష్టస్య వేదిత
వ్యం యత్- తద్వేదిష్యావః- నిరూపయిష్యావః. కస్మాత్. న నౌ- ఆవయోరేతద్వస్తు సజనే- జనసముదాయే నిర్ణేతుం న శక్యతే- అత ఏకాన్తం గమిష్యావో విచా
రణాయ. తౌ హేత్యాది శ్రుతివచనం. తౌ- యాజ్ఞవల్క్యార్తభాగావేకాన్తం గత్వా కిం చక్రతురితి. ఉచ్యతే- తౌ హోత్క్రమ్య సజనాద్దేశాన్మన్త్రయా
ఞ్చక్రాతే- ఆదౌ లౌకికవాదిపక్షాణామేకైకం పరిగృహ్య విచారితవన్తౌ. తౌ హ విచార్య యదూచతుః పూర్వపక్షాన్ సర్వాన్- ఏతచ్ఛృణు. కర్మ
హైవాశ్రయః- పునః పునః కార్యకరణోపాదానహేతుం తత్- తత్రోచతుః- ఉక్తవన్తౌ న కేవలం. కాలకర్మదైవేశ్వరేష్వభ్యుపగతేషు హేతుషు య
త్ప్రశశంసతుస్తౌ- కర్మ హైవ తత్ప్రశశంసతుః. యస్మాన్నిర్ధారితమేతత్కర్మప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహాది కార్యకరణోపాదానం పునః పునః - తస్మా
త్పుణ్యో వై శాస్త్రవిహితేన పుణ్యేన కర్మణా భవతి. తద్విపరీతేన విపరీతో భవతి- పాపః పాపేనేతి. ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రశ్నేషు నిర్ణీతేషు తతోఽశక్యప్ర
కమ్ప్యత్వాద్యాజ్ఞవల్క్యస్య హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ........................ ౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — యత్రాస్యేత్యాదేస్తాత్పర్యం వృత్తానువాదపూర్వకం కథయతి (గ్రహాతిగ్రహరూపమిత్యాదినా) *కిమేనమిత్యాదివాక్యస్య
స్వవ్యాఖ్యాముక్త్వా యత్రేత్యాదేస్తాత్పర్యం చోక్తం. ఇదానీం భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (అత్రేతి) కిమేనమిత్యాదావితి యావత్.
సముచ్చయానుష్ఠానాద్దేహయోః సప్రయోజకయోర్నాశే పుంసో ముక్తిర్న చేత్- తర్హి తస్య బద్ధత్వాద్యోగార్హామప్రసాదకామవదవస్థితామిత్యాశఙ్క్యా
హ (నామమాత్రావశిష్ట ఇతి) ఛిన్నతేరూషరవదవస్థితాత్మా విద్యయా పరస్మాత్పరిచ్ఛిన్నశ్చేదాత్మా- తర్హి బన్ధపక్ష ఏవ స్యాత్ - న తు భోజ్యాజ్జగతో వ్యావృత్తి
రిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్ఛిన్నేతి) సర్వస్య కర్మాదిఫలస్య మాత్రాకర్మణః సముచ్చయానుష్ఠానాదితస్య భోగాత్ప్రత్యర్థాన్యవాత్తామసిద్ధ్యా కర్మాభావా
త్ప్రయోజకరాశేరుచ్ఛిత్తిరిత్యర్థః. *కిమేనమిత్యాద్యవాన్తరాణాం వస్తుస్య విద్యాధికారిణో నిర్ధారణాత్తదపేక్షితవిద్యాశేషత్వేనోపస్తప్రశ్నాదేరారమ్భం
సమ్భావయతి (తస్యేతి) ఇతిశబ్దో వర్ణయన్తీత్యనేన సమ్బధ్యతే. తర్హి యత్రోపన్యస్తప్రశ్నాదౌ బ్రహ్మవిద్యోచ్యతే- తస్యైవారమ్భో యుక్తః- య
త్రాస్యేత్యాదిస్తు వృథేత్యాశఙ్క్య ఫలవద్విద్యాప్రాప్తిశేషత్వేన నివర్త్యమృత్యుప్రయోజకనిర్ధారణార్థో యత్రేత్యాదిరిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవమితి)
హిరణ్యగర్భాదన్యో వా- అనన్యో వా విద్యాధికారీ. ప్రథమేపి మృతస్య- జీవతో వా విద్యాధికారో వివక్షితస్త్వయేతి పృచ్ఛతి (తత్రేతి) తత్రాద్య

మాక్షిపతి (నిశ్రేష్యేతి) ఆక్షేపం స్ఫుటయితుం తదీయాముక్తిమనువదతి (సమవనీతేతి) నామమాత్రావశిష్టస్య- అధికారో విద్యాయామితి శేషః. సమవనీతప్రాణస్యేత్యత్ర శ్రుతిం సంవాదయతి (మృతఇతి) కథమేతావతా యథోక్తాక్షేపసిద్ధిః- తత్రాహ (సమనోరథేనేతి) ఉపసంహృతప్రాణస్య శ్రవణాద్యసిద్ధికాంత్స్నమేతచ్ఛబ్దార్థః. ద్వితీయం శఙ్కతే (అథేతి) అపావృత్తః- విద్యాధికారీతి శేషః. జీవతో భోజ్యాద్వ్యావర్తనం సప్తమ్యర్థీయం వినా దుశ్శకమితి మత్వా పృచ్ఛతి (తత్రేతి) అప్రాప్తైకాభావతి - ప్రాప్తైసివర్తత ఇతి ప్రసిద్ధే అపరవిద్యయా కర్మసముచ్చితయా హైరణ్యగర్భపదప్రాప్తిరేవ వ్యావృత్తికారణమితి శఙ్కతే (సమస్తైతి) అపరవిద్యాసముచ్చితం కర్మ హైరణ్యగర్భభోగప్రాపకం - నభోగ్యాన్నివృత్తిసాధనమితి తృతీయే వ్యుత్పాదితమితి పరిహరతి (తథాసర్వమేవేతి) ఉక్తమేవవ్యక్తీకుర్వన్విభజతే (కర్మసహితేనేతి) అద్వైతమేవసముచ్చితం కర్మోభయోరర్థం కిం న స్యాత్- అత ఆహ (నచేతి) ఉభయోర్గత్యాభావం సమర్థయతే (హిరణ్యగర్భేత్యాదినా) సముచ్చితం కర్మనోభయోరర్థమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) హిరణ్యగర్భో విద్యాధికారీతి పక్షం ప్రక్షిపతి (అథేతి) దూషయతి (తతఇతి) ననుమహానుభావానామస్మదాదిస్థానామేవ బ్రహ్మవిదో పతిశ్శ్యమానా మోక్షం ఫలతి - నాస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) సచత్వన తేషియద్వారా శ్రవణాదికృత్వాపి విద్యోదయః- తద్వానైవచిదాత్మనో ముక్తిసిద్ధౌ కృతనిశ్చరత శ్రవణాదినేతి వాచ్యం- ద్వారభేదస్యాయస్థాల్పవిభాగాదీనప్రవృత్తిప్రయుక్తప్రయోజనత్వాత్, విద్యోదయస్య చ కాల్పనికత్వేన యథాప్రతీతివ్యవస్థాపపత్తేః. వస్తుతో నిర్విశేషే చిన్మాత్రే నావిద్యావిద్యే బన్ధముక్తీ చేత్యభిప్రేత్య పరపక్ష నిరాకరణముపసంహృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానం ప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) కర్తవ్యే శ్రుతివ్యాఖ్యానేయత్రేత్యాద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (తత్రేతి) అత్ర పురుషశబ్దేన విద్వాననుక్తః - అనన్తరం తత్సన్నిధేరిత్యాశఙ్క్య వక్ష్యమాణకర్మాశ్రయత్వలిఙ్గేన బాధ్యస్సన్నిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (అసమ్యగ్దర్శిన ఇతి) సన్నిధిబాధే లిఙ్గాన్తరమాహ (నిధీయత ఇతి) తస్య హి పునరాదాననియోగ్యద్రవ్యనిధానే ప్రయోగదర్శనాదిహాపి పునరాదానలోహితాదేరాభాతి- అతః ప్రసిద్ధసంసారిగోచర ఏవాయం ప్రశ్న ఇత్యర్థః అవిదుషో వాగాదిలయాభావాత్ * వాఙ్మనసి దర్శనాదితి న్యాయాత్, తస్య చాత్ర శ్రుతేః, ర్విద్వానేవపురుషః - తదీయకలాలయస్య శ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రహీతి) అగ్న్యాద్యంశానాం వాగాదిశక్తితానాముపక్రమజ్జేషికరణానాం సహ్యావేతదధిష్ఠానస్య దేహస్యాపి భావేన భోగసమ్భవాన్న ప్రశ్నావకాశోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) దేవతాంశేష్వాపసంహృతేష్వితియావత్. తేషాం తాభిరనపేక్షితత్వే సత్యర్థక్రియాక్షమత్వం ఫలితేత్యాహ (న్యస్తైతి) కరణానామనిష్టాత్మహీనానాం భోగహేతుత్వాభావే పికథమాశ్రయప్రశ్నో భోక్తుస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విదేహశ్చేతి) ప్రశ్నం వివృణోతి (యమాశ్రయమితి) ఆహరేత్యాదిపరిహారమవతారయతి (అత్రేతి) విమానసకాలాకాయతాజ్యోతిస్సిద్ధో వైదికా దేవతాకాఙ్క్షీయం విజ్ఞానవాదినో మాధ్యమికాశ్చేత్యనేకే విప్రతిపత్తారః. జల్పన్యాయేన- పరస్పరప్రచలితమాత్రపక్షనైనవిచారణేయావత్. అత్రేతి ప్రశ్నోక్తిః. నను ప్రష్టా ఆర్తభాగః- యాజ్ఞవల్క్యశ్చ ప్రతివక్తేతి ద్వావిహోపలభ్యేతే- తథా చతౌ హేత్యాదివచనమయుక్తం- తృతీయస్యాత్రాభావాత్. అత ఆహ (తౌహేత్యాదీ) (తత్రేతి) ఏకాన్తస్థిత్వా విచారావస్థాయామితియావత్. నకేవలం కర్మకారణమూచతుః- కింతు కాలదైవాదిషు హేతుష్వభ్యుపగతేషు సత్సు ప్రశశంసతుః- అతః ప్రశంసావచనాత్కర్మణః ప్రాధాన్యం గమ్యతే- నతు కాలాదీనామహేతుత్వం- తేషాం స్వరూపనిష్పత్తౌ కారకతయా గుణభావదర్శనాత్, ఫలకాలేఽపి తత్ప్రాధాన్యేనైవతద్ధేతుత్వసమ్భవాదిత్యాహ (నకేవలమితి) పుణ్యో వై పుణ్యేనేత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా)...౧౩

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౭౦.— పునరస్యార్తభాగః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతీత్యాది) అత్ర వాగాదీన్ద్రియాణామాకల్పస్థాయిత్వాత్, అహఙ్కారికత్వాచ్చ మరణదశాయామనుపాదానభూతేష్వగ్న్యాదౌ తేషాం లయాసమ్భవాచ్చ అగ్నిం వాగప్యేతీత్యాదావగ్న్యాద్యనామవాగిన్ద్రియాభిమానిదేవభూతస్యాగ్నేః వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానానుకూలవ్యాపారమన్తరేణావస్థితిరేవ. మరణసమయే మ్రియమాణజీవసమ్బన్ధివాగిన్ద్రియం తదభిమానీ అగ్నిర్న వ్యాపారయతీతియావత్. సూత్రితం చ భగవతా బాదరాయణేన *అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితిచేన్న భాక్తత్వాదితి. ఏవముత్తరత్రాపి వాతం ప్రాణ ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. అప్యయశ్చ భాక్తో యథాయోగ్యం ద్రష్టవ్యః. (ఆకాశమాత్మేతి) ఆత్మా- దేహో న్తర్గతాకాశ ఇత్యర్థః. (ఓషధీర్లోమానివనస్పతీన్కేశా ఇతి) లోమకేశాభిమానిదేవతా ఓషధివనస్పత్యభిమానిదేవతామప్యేతి. లోమకేశాభిమానిత్వం విహాయ కేవలమోషధివనస్పత్యభిమానినీ భవతీత్యర్థః. (అప్సు లోహితం చ రేతశ్చ నిధీయత ఇతి) నిధీయతే- ప్రక్షిప్యత ఇత్యర్థః. (క్వాయం తదా పురుషో భవతీతి) మ్రియమాణసమ్బన్ధిషు సర్వేషు కర్తరీత్యాత్తత్తదాధారాన్ప్రతి తేషు సత్సు అయం - శారీరః పురుషః తదా కిమాశ్రితో భవతీతి ప్రశ్నః. ఏవం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ఏతదుత్తరస్యాతిగోప్యస్య ప్రకృతజల్పమార్గేణ సర్వజనసమక్షం ప్రకటనీయత్వాత్ ఆర్తభాగం హస్తేనాదాయ రహసి బోధయిష్యన్నాహ (ఆహర సోమ్య హస్తమార్తభాగావామేవైతస్య వేదిష్యావో న నావేతత్సజన ఇతి) హే సోమ్య - సౌమ్య. హే ఆర్తభాగ. ఇతినమ్బోధ్యహస్తం త్వదీయమాహరేత్యుక్త్వా ప్రసారితమార్తభాగహస్తం గృహీత్వా పునః ప్రాహ- ఆవామేవైతస్య - ప్రశ్నస్యోత్తరం వేదిష్యావః- జ్ఞాస్యావ ఇత్యర్థః. యద్యపి యాజ్ఞవల్క్యఏవ విచారకోనిర్ణేతా చ- అథాపి ద్వివచనం తదా గకథాత్వద్యోతనార్థం. నౌ- ఆవయోః ఏతత్- ప్రకృతప్రశ్నోత్తరం సజనే- జనసముదాయే న భవతీత్యర్థః. ఏవం యాజ్ఞవల్క్యోక్తమార్తభాగోఽప్యఙ్గీచకార. (తౌ హోత్క్రమ్య మన్త్రయాఞ్చక్రాతే ఇతి) అథ తౌ- ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యౌ తస్మాద్దేశాదుత్క్రమ్య- విజనం గత్వా మన్త్రయాఞ్చక్రాతే- విచారముకురుతామిత్యర్థః. (తౌ హ యదూచతుః కర్మ హైవ తదూచతురిత్యాది) తౌ- ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యావితి ద్వావిచార్య నిశ్చిత్య కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుభూతమారీర పురుషస్యాధారభూతం యదుక్త

ఉ.— అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ। మద్రేషు చరకాః పర్యవ్రజామ తే పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహానైమ తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరస ఇతి తం యదా లోకానామన్తానపృచ్ఛామాథైనమబ్రూమ క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి క్వ పారిక్షితా అభవన్స త్వా పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి॥ ౧

వన్తౌ- తత్కర్మైవ. అథ యత్ప్రశశంసతుః- తాదృశశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుం యత్ స్తుతవన్తౌ- తత్కర్మైవేత్యర్థః. యద్యపీశ్వరకాలాదీని కారణాన్తరాణి సన్తి- తథాపి తేషాం సాధారణకారణత్వాత్ శారీరస్య శరీరపరిగ్రహహేతూనాం మధ్యే కర్మైవాసాధారణం కారణం పురుషస్యాశ్రయభూతమితి స్తుతవన్తావిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీత్యాది) వై శబ్దోఽవధారణే. పుణ్యేన కర్మణైవ పుణ్యో భవతి- పుణ్యశరీరయుక్తో భవతి. పాపేన కర్మణైవ పాపో భవతి - పాపశరీరయుక్తో భవతీత్యర్థః. *తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వా అథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వేతి శ్రుత్యన్తరాదితి భావః. (తతో హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామేతి) పూర్వవత్ స్పష్టోఽర్థః.............. ౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛ) గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనముక్తం - యస్మాత్సప్రయోజకాన్ముక్తో ముచ్యతే, యేన వా బద్ధః సంసరతి,- స మృత్యుః. తస్మాచ్చ మోక్ష ఉపపద్యతే- యస్మాన్మృత్యోర్మృత్యురస్తి. ముక్తస్య చ న గతిః క్వచిత్- సర్వోత్సాదో నామమాత్రావశేషః ప్రదీపనిర్వాణవదితి చావధృతం. తత్ర సంసరతాం ముచ్యమానానాం చ కార్యకరణానాం స్వకారణసంసర్గే సమానే ముక్తానామత్యన్తమేవ పునరనుపాదానం, సంసరతాం తు పునః పునరుపాదానం, యేన ప్రయుక్తానాం భవతి- తత్కర్మేత్యవధారితం విచారణపూర్వకం. తత్క్షయే చ నామావశేషేణ సర్వోత్సాదో మోక్షః. తచ్చ పుణ్యపాపాఖ్యం కర్మ- *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేత్యవధారితత్వాదేతత్కృతస్సంసారః. తత్రాపుణ్యేన స్థావరజఙ్గమేషు స్వభావదుఃఖబహులేషు నరకతిర్యక్ప్రేతాదిషు చ దుఃఖమనుభవతి పునః పునర్జాయమానో మ్రియమాణశ్చేత్యేతద్రాజవర్త్మవత్సర్వలోకప్రసిద్ధం. యస్తు శాస్త్రీయః- *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీతి తత్రైవాదరః క్రియత ఇహ శ్రుత్యా. పుణ్యమేవ చ కర్మ సర్వపురుషార్థసాధనమితి సర్వే శ్రుతిస్మృతివాదాః- మోక్షస్యాపి పురుషార్థత్వాత్తత్సాధ్యతా ప్రాప్తా. యావద్యావత్పుణ్యోత్కర్షః - తావత్తావత్ఫలోత్కర్షప్రాప్తిః- తస్మాదుత్తమేన పుణ్యోత్కర్షేణ మోక్షో భవిష్యతీత్యాశఙ్కా స్యాత్. సా నివర్తయితవ్యా- జ్ఞానసహితస్య చ ప్రకృష్టస్య కర్మణ ఏతావతీ గతిః- వ్యాకృతనామరూపాస్పదత్వాత్కర్మణస్తత్ఫలస్య చ. న త్వకార్యే నిత్యేఽవ్యాకృతధర్మిణ్యనామరూపాత్మకే క్రియాకారకఫలస్వభావవర్జితే కర్మణో వ్యాపారోఽస్తి. యత్ర చ వ్యాపారః- న స సంసార ఏవేతి. అస్యార్థస్య ప్రదర్శనాయ బ్రాహ్మణమారభ్యతే. యత్తు కైశ్చిదుచ్యతే - విద్యాసహితం కర్మ నిరభిసన్ధి విషదధ్యాదివత్కార్యాన్తరమారభత ఇతి. తన్న- అనారభ్యత్వాన్మోక్షస్య. బన్ధననాశ ఏవ హి మోక్షః- న కార్యభూతః. బన్ధనం చావిద్యేత్యవోచామ. అవిద్యాయాశ్చ న కర్మణా నాశ ఉపపద్యతే. దృష్టవిషయత్వాచ్చ కర్మసామర్థ్యస్య. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారా హి కర్మసామర్థ్యస్య విషయః. ఉత్పాదయితుం ప్రాపయితుం వికర్తుం సంస్కర్తుం చ సామర్థ్యం కర్మణః- నాతో వ్యతిరిక్తవిషయోఽస్తి కర్మసామర్థ్యస్య - లోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. న చ మోక్ష ఏషాం పదార్థానామన్యతమోఽవిద్యామాత్రవ్యవహిత ఇత్యవోచామ. బాఢం- భవతు కేవలస్యైవ కర్మణ ఏవం స్వభావతా. విద్యాసంయుక్తస్య తు నిరభిసన్ధేర్భవత్యన్యథాస్వభావః - దృష్టం హ్యన్యశక్తిత్వేన నిర్జ్ఞాతానామపి పదార్థానాం విషదధ్యాదీనాం విద్యామన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తానామన్యవిషయే సామర్థ్యం- తథా కర్మణోఽప్యస్త్వితి చేన్న- ప్రమాణాభావాత్. తత్ర హి కర్మణ ఉక్తవిషయవ్యతిరేకేణ విషయాన్తరే సామర్థ్యాస్తిత్వే ప్రమాణం న ప్రత్యక్షం నానుమానం నోపమానం నార్థాపత్తిర్న శబ్దోఽస్తి. నను ఫలాన్తరాభావే చోదనాన్యథానుపపత్తిః ప్రమాణమితి. న హి నిత్యానాం కర్మణాం విశ్వజిన్న్యాయేన ఫలం కల్ప్యతే, నాపి శ్రుతం ఫలమస్తి, చోద్యన్తే చ తాని,- పారిశేష్యాన్మోక్షస్తేషాం ఫలమితి గమ్యతే- అన్యథా హి పురుషా న ప్రవర్తేరన్. నను విశ్వజిన్న్యాయ ఏవాయాతః- మోక్షస్య ఫలస్య కల్పితత్వాత్. మోక్షే వాన్యస్మిన్వా ఫలేఽకల్పితే పురుషా న ప్రవర్తేరన్నితి మోక్షః ఫలం కల్ప్యతే శ్రుతార్థాపత్త్యా యథా విశ్వజితి- న త్వేవం సతి కథముచ్యతే విశ్వజిన్న్యాయో న భవతీతి. ఫలం కల్ప్యతే చ, విశ్వజిన్న్యాయశ్చ న భవతి, ఇతి విప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. మోక్షః ఫలమేవ న భవతీతి చేన్న- ప్రతిజ్ఞాహానాత్. కర్మకార్యాన్తరం విషదధ్యాదివదారభత ఇతి హి ప్రతిజ్ఞాతం- స చేన్మోక్షః కర్మణః కార్యం ఫలమేవ న భవతి- సా ప్రతిజ్ఞా హీయేత. కర్మకార్యత్వే చ మోక్షస్య స్వర్గాదిఫలేభ్యో విశేషో వక్తవ్యః. అథ కర్మకార్యం న భవతి- నిత్యానాం కర్మణాం ఫలం మోక్ష ఇత్యస్యాః వచనవ్యక్తేః కోఽర్థ ఇతి వక్తవ్యం. న చ కార్యఫలశబ్దభేదమాత్రేణ విశేషః శక్యః కల్పయితుం. అఫలం చ మోక్షో, నిత్యైశ్చ కర్మభిః క్రియతే,. నిత్యానాం కర్మణాం ఫలం, న కార్యం, మితి చైషోఽర్థో విప్రతిషిద్ధోఽభిధీయతే - యథాగ్నిః శీత ఇతి. విజ్ఞానవదితి చేత్. యథా జ్ఞానస్య కార్యం మోక్షో జ్ఞానేనాక్రియమాణోఽప్యుచ్యతే- తద్వత్కర్మకార్యత్వమితి చేన్న- అజ్ఞాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్య. అజ్ఞానవ్యవధాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్య మోక్షో జ్ఞానస్య కార్యమిత్యుపచర్యతే. న తు కర్మణా నివర్తయితవ్యమజ్ఞానం. న చాజ్ఞానవ్యతిరేకేణ మోక్షస్య వ్యవధానాన్తరం కల్పయితుం శక్యం - నిత్యత్వాన్మోక్షస్య, సాధకస్వరూపావ్యతిరేకాచ్చ- యత్కర్మణా నివర్త్యేత. అజ్ఞానమేవ నివర్తయతీతి చేన్న- విలక్షణత్వాత్. అనభివ్యక్తిరజ్ఞానమభివ్యక్తిలక్షణేన జ్ఞానేన విరుధ్యతే-

కర్మణునాజ్ఞానేనవిరుధ్యతే- తేనజ్ఞానవిలక్షణంకర్మ. యదిజ్ఞానాభావః- యదిసంశయజ్ఞానం- యదివిపరీతజ్ఞానంవోచ్యతేఽజ్ఞానమితి- సర్వంహితజ్జ్ఞా
నేనైవనివర్త్యతే. నతుకర్మణాన్యతమేనాపి- విరోధాభావాత్. అథాదృష్టంకర్మణామజ్ఞాననివర్తకత్వంకల్ప్యమితిచేన్న-జ్ఞానేనాజ్ఞాననివృత్తౌగమ్యమా
నాయామదృష్టనివృత్తికల్పనానుపపత్తేః. యథాఽవఘాతేనవ్రీహీణాంతుషనివృత్తౌగమ్యమానాయామగ్నిహోత్రాదినిత్యకర్మకార్యానకల్ప్యతేతు
షనివృత్తిః- తద్వదజ్ఞాననివృత్తిరపినిత్యకర్మకార్యాఽదృష్టానకల్ప్యతే. జ్ఞానేనవిరుద్ధత్వంచాసకృత్కర్మణామవోచామ. యదవిరుద్ధంజ్ఞానంకర్మభిః-త
ద్దేవలోకప్రాప్తినిమిత్తమిత్యుక్తం- విద్యయాదేవలోకఇతిశ్రుతేః. కించాన్యత్- కల్ప్యేచఫలేనిత్యానాంకర్మణాంశ్రుతానాంయత్కర్మభిర్విరుధ్యతే,
ద్రవ్యగుణకర్మణాంకార్యమేవనభవతి, కింతత్కల్ప్యతాంయస్మిన్కర్మణఃసామర్థ్యమేవనదృష్టం,- కింవాయస్మిన్దృష్టంసామర్థ్యం, యచ్చకర్మణాం
ఫలమవిరుద్ధం, తత్కల్ప్యతామితి. పురుషప్రవృత్తిజననాయావశ్యంచేత్కర్మఫలంకల్పయితవ్యం - కర్మావిరుద్ధవిషయఏవశ్రుతార్థాపత్తేఃక్షీణత్వాన్ని
త్యమోక్షఫలంకల్పయితుం నశక్యంతద్వ్యవధానాజ్ఞాననివృత్తిర్వా - అవిరుద్ధత్వాదదృష్టసామగ్ర్యవిషయత్వాచ్చేతి. పారిశేష్యన్యాయాన్మోక్ష
ఏవకల్పయితవ్యఇతిచేత్. సర్వేషాంహికర్మణాంసర్వంచఫలం - నచాన్యదితరకర్మఫలవ్యతిరేకేణఫలంకల్పనాయోగ్యమస్తి- పరిశిష్టశ్చమోక్షః- స
చేష్టోవేదవిదాంఫలం- తస్మాత్సఏవకల్పయితవ్యఇతిచేన్న- కర్మఫలవ్యక్తీనామానన్త్యాత్పారిశేష్యన్యాయానుపపత్తేః. నహిపురుషేచ్ఛావిషయాణాం
కర్మఫలానామేతావత్త్వంనామకేనచిదసర్వజ్ఞేనావధృతం తత్సాధనానాంవాపురుషేచ్ఛానాంవా - అనియతదేశకాలనిమిత్తత్వాత్పురుషేచ్ఛావిష
యసాధనానాంచపురుషేష్టఫలప్రయుక్తత్వాత్,. ప్రతిప్రాణిచేష్టావైచిత్ర్యాత్ఫలానాంతత్సాధనానాంచానన్త్యసిద్ధిః-తదానన్త్యాచ్చాశక్యమేతా
వత్త్వంపురుషైర్జ్ఞాతుం. అజ్ఞాతేచసాధనఫలైతావత్త్వే కథం మోక్షస్యపరిశేషసిద్ధిరితి. కర్మఫలజాతి పారిశేష్యమితిచేత్. సత్యపీచ్ఛావిషయాణాం
తత్సాధనానాంచానన్త్యేకర్మఫలజాతిత్వంనామసర్వేషాంతుల్యం- మోక్షస్త్వకర్మఫలత్వాత్పరిశిష్టఃస్యాత్ - తస్మాత్పరిశేషాత్సఏవయుక్తః కల్పయి
తుమితిచేన్న- తస్యాపి నిత్యకర్మఫలత్వాభ్యుపగమేకర్మఫలసమానజాతీయత్వోపపత్తేః పరిశేషానుపపత్తిః. తస్మాదన్యథాప్యుపపత్తేః- తస్మాత్ క్షీ
ణాశ్రుతార్థాపత్తిః. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారాణామన్యతమమపినిత్యానాం కర్మణాం ఫలముపపద్యతఇతిక్షీణాశ్రుతార్థాపత్తిః. చతుర్ణామన్యతమ
ఏవమోక్షఇతిచేత్. నతావదుత్పాద్యః - నిత్యత్వాత్. అతఏవావికార్యః. అసంస్కార్యశ్చాతఏవ. అసాధనద్రవ్యాత్మకత్వాచ్చ. సాధనాత్మకంహి
ద్రవ్యంసంస్క్రియతే- యథాపాత్రాజ్యాదిప్రోక్షణాదినా. నచసంస్క్రియమాణః సంస్కారనిర్వర్త్యోవా- యూపాదివత్. పారిశేష్యాదాప్యఃస్యాత్.
నాప్యోఽపి- ఆత్మస్వభావత్వాదేకత్వాచ్చ. ఇతరైఃకర్మభిర్వైలక్షణ్యాన్నిత్యానాంకర్మణాంతత్ఫలేనాపి విలక్షణేనభవితవ్యమితిచేన్న- కర్మత్వసాలక్షణ్యా
త్సలక్షణంకస్మాత్ఫలంనభవతి. ఇతరకర్మఫలైర్నిమిత్తవైలక్షణ్యాదితిచేన్న - క్షామవత్యాదిభిఃసమానత్వాత్. యథాహిగృహదాహాదినిమిత్తేష్వపవ
త్యాదీష్టిః, తథా *భిన్నేజుహోతి *స్కన్నేజుహోతీత్యేవమాదౌనైమిత్తికేషుకర్మసునమోక్షఫలంకల్ప్యతే,- తైశ్చావిశేషాన్నైమిత్తికత్వేన. జీవ
నాదినిమిత్తేచ శ్రవణాత్. తథానిత్యానామపి నమోక్షఫలం ఆలోకస్య సర్వేషాం రూపదర్శనసాధనత్వేఉలూకాదయ ఆలోకేన రూపంనపశ్య
న్తీతిఉలూకాదిచక్షుషాంవైలక్షణ్యాదితరలోకచక్షుర్భిస్తురసాదివిషయత్వం పరికల్ప్యతే - రసాదివిషయేసామర్థ్యస్యాదృష్టత్వాత్. సుదూరమపి
గత్వాయద్విషయేదృష్టంసామర్థ్యం - తత్రైవకశ్చిద్విశేషఃకల్పయితవ్యః. యత్పునరుక్తంవిద్యామన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తవిషదధ్యాదివన్నిత్యాని
కార్యాన్తరమారభన్తఇతి. ఆరభ్యతాంవిశిష్టంకార్యం - తదిష్టత్వాదవిరోధః. నిరభిసన్ధేఃకర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యవిశిష్టకార్యాన్తరారమ్భేనకశ్చి
ద్విరోధః- దేవయాజ్యాత్మయాజినోరాత్మయాజినోవిశేషశ్రవణాద్దేవయాజినః * శ్రేయానాత్మయాజీత్యాదౌ, *యదేవవిద్యయాకరోతీత్యా
దౌ, చ. యస్తుపరమార్థదర్శనవిషయేమనునోక్తఆత్మయాజిశబ్దః * సమంపశ్యన్నాత్మయాజీత్యత్ర - సమంపశ్యన్నాత్మయాజీభవతీత్యర్థః. అథ
వాభూతపూర్వగత్యా. ఆత్మయాజ్యాత్మసంస్కారార్థంనిత్యానికర్మాణికరోతి- * ఇదమేఽనేనాఙ్గంసంస్క్రియతఇతిశ్రుతేః. తథా * గార్భైర్హో
మైరిత్యాదిప్రకరణేకార్యకరణసంస్కారార్థత్వంనిత్యానాంకర్మణాందర్శయతి. సంస్కృతశ్చయఆత్మయాజీతైఃకర్మభిః-సమంద్రష్టుంసమర్థోభవతి.
తస్యేహవాజన్మాన్తరేవాసమమాత్మదర్శనముత్పద్యతే. సమంపశ్యన్ స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీత్యేషోఽర్థః.ఆత్మయాజిశబ్దస్తుభూతపూర్వగత్యాప్రయుజ్యతే-
జ్ఞానప్రయుక్తానాంహినిత్యానాంకర్మణాంజ్ఞానోత్పత్తిసాధనత్వప్రదర్శనార్థం. కించాన్యత్ - బ్రహ్మవిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ। ఉత్తమాం
సాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతిచ. దేవసార్ష్టివ్యతిరేకేణభూతాప్యయందర్శయతి * భూతాన్యప్యేతిపఞ్చవై. భూతాన్యత్యేతిపాఠంయే
కుర్వన్తి- తేషాంవేదవిషయేపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాదదోషః. నచార్థవాదత్వమధ్యాయస్య - బ్రహ్మాన్తకర్మవిపాకార్థస్యతద్వ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానార్థస్యచకర్మ
కాణ్డోపనిషద్భ్యాంతుల్యార్థత్వదర్శనాత్, విహితాకరణప్రతిషిద్ధకర్మణాంచస్థావరశ్వసూకరాదిఫలదర్శనాత్, వాన్తాశ్యాదిప్రేతదర్శనాచ్చ. నచ
శ్రుతిస్మృతివిహితప్రతిషిద్ధవ్యతిరేకేణవిహితానివాప్రతిషిద్ధానివాకర్మాణికేనచిదవగన్తుంశక్యన్తే-యేషామకరణాదనుష్ఠానాచ్చప్రేతశ్వసూకరస్థావ
రాదీనికర్మఫలానిప్రత్యక్షానుమానాభ్యాముపలభ్యన్తే. నచైషామకర్మఫలత్వంకేనచిదభ్యుపగమ్యతే తస్మాద్విహితాకరణప్రతిషిద్ధసేవానాంయథైతేకర్మ
విపాకాఃప్రేతతిర్యక్స్థావరాదయః- తథోత్కృష్టేష్వపిబ్రహ్మాన్తేషుకర్మవిపాకత్వంవేదితవ్యం. తస్మాత్ * సఆత్మనోవపాముదఖిదత్ * సోఽరోదీద్య
దరోదీదిత్యాదివన్నాభూతార్థవాదత్వం. తత్రాప్యభూతార్థవాదత్వంమాభూదితిచేత్-భవత్వేవం. నచైతావతాఽస్యాధ్యాయస్యబాధోభవతి, నచా
స్మత్పక్షోవాదుష్యతి,. నచ * బ్రహ్మవిశ్వసృజఇత్యాదీనాంకామ్యకర్మఫలత్వంశక్యంవక్తుం-తేషాందేవసార్ష్టితాయాఃఫలస్యోక్తత్వాత్. తస్మాత్సాభిస
న్ధీనాంనిత్యానాంకర్మణాంసర్వమేధాశ్వమేధాదీనాంచబ్రహ్మత్వాదీనిఫలాని. యేషాంపునర్నిత్యానినిరభిసన్ధీన్యాత్మసంస్కారార్థానిక్రియన్తే-తేషాం
జ్ఞానోత్పత్త్యర్థానితాని-* బ్రాహ్మీయంక్రియతేతనురిత్యాదిస్మరణాత్. తేషామారాదుపకారకత్వాన్మోక్షసాధనాన్యపికర్మాణిభవన్తీతినవిరుధ్యన్తే.

యథా చాయమర్థః- షష్ఠే జనకాఖ్యాయికాయాం వక్ష్యామః. యత్తు విషభక్షణాదివదిత్యుక్తం- తత్ర ప్రత్యక్షానుమానవిషయత్వాదవిరోధః. యస్త్వత్యన్తశబ్దగమ్యోऽర్థః- తత్ర వాక్యస్యాభావే తదర్థప్రతిపాదకస్య న శక్యం కల్పయితుం విషభక్షణాదిసాధర్మ్యం. న చ ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధార్థవిషయే శ్రుతేః ప్రామాణ్యం కల్ప్యతే- యథా శీతోऽగ్నిః క్లేదయతీతి. శ్రుతేస్తు తాదర్థ్యే వాక్యస్య ప్రమాణాన్తరస్యాభాసత్వం- యథా ఖద్యోతోऽగ్నిరితి, తలమలినమన్తరిక్షమితి, బాలానాం యత్ప్రత్యక్షమపి- తద్విషయప్రమాణాన్తరస్యాతథార్థత్వే నిశ్చితే సత్యతార్థమపి బాలప్రత్యక్షమాభాసీభవతి, తస్మాద్వేదప్రామాణ్యస్యావ్యభిచారాత్తాదర్థ్యేన తద్వాక్యస్య తథాత్వం స్యాత్- న తు పురుషమతికౌశలం. న హి పురుషమతికౌశలాత్సవితా రూపం న ప్రకాశయతి- తథా వేదవాక్యాన్యపి నాన్యార్థాని భవన్తి. తస్మాన్న మోక్షార్థాని కర్మాణీతి సిద్ధం. అతః కర్మఫలానాం సంసారత్వప్రదర్శనాయైవ బ్రాహ్మణమారభ్యతే. అథ- అనన్తరముపరతే జారత్కారవే భుజ్యుర్లిరితి నామతః. లహ్యస్యాపత్యం లాహ్యః. తదపత్యం లాహ్యాయనిః. పప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) అథాదౌ క్రతుమశ్వమేధదర్శనం, సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చాశ్వమేధక్రతుః. జ్ఞానసముచ్చితో వా కేవలజ్ఞానసహాయో వా సర్వకర్మణాం పరాకాష్ఠా- *బ్రాహ్మణహత్యాశ్వమేధాభ్యాం న పరం పుణ్యపాపయోరిహ స్మరన్తి. తేన హి సమష్టిర్వ్యష్టిశ్చ ప్రాప్నోతి. తత్ర వ్యష్టయో నిర్ధారితాః అజ్ఞానే వ్యవసాయా అశ్వమేధఫలభూతాః. * మృత్యురస్యాత్మా భవత్యేతాసాం దేవతానామేకో భవతీత్యుక్తం. మృత్యుశ్చాశనాయాలక్షణో బుద్ధ్యాత్మా సమష్టిః ప్రథమజో వాయుసూత్రం సత్యం హిరణ్యగర్భః. తస్య వ్యాకృతో విషయః - యదాత్మకం సర్వం ద్వైతమేకత్వం, యస్సర్వభూతాన్తరాత్మా లిఙ్గమమూర్తరసః. యదాశ్రితాని సర్వభూతకర్మాణి, యత్కర్మణాం కర్మసహితానాం చ విజ్ఞానానాం పరం గతిః - పరం ఫలం,. తస్యైతయోనో చరః - కియతీ వ్యాప్తిః సర్వతః పరిసమాప్తీభూతా- సా వక్తవ్యా. తస్యాముక్తాయాం సర్వస్య సంసారో బన్ధగోచర ఉక్తో భవతి. తస్య చ సమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనార్థమాఖ్యాయికామాత్మనో వృత్తాం ప్రకురుతే. తేన చ ప్రతివాదిబుద్ధిం వ్యామోహయిష్యామీతి మన్యతే. మద్రేషు- మద్రా నామ జనపదాః. తేషు. చరకాః- అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః. అధ్వర్యవో వా. పర్యవ్రజామ- పర్యటితవన్తః. (తే పతఞ్చలస్య) తే- వయం పర్యటన్తః పతఞ్చలస్య- నామతః. కాప్యస్య- కపిగోత్రస్య గృహానైమ- గతవన్తః. తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా- గన్ధర్వేణ- అమానుషేణ సత్త్వేన కేనచిదావిష్టా. గన్ధర్వో వా - ధిష్ణ్యోऽగ్నిః ఋత్విగ్దేవతా విశిష్టవిజ్ఞానత్వాదవసీయతే. న హి సత్త్వమాత్రస్యేదృశం విజ్ఞానముపపద్యతే. తం సర్వే వయం పరివారితాస్సన్తః అపృచ్ఛామ- కోऽసీతి - కస్త్వమసి, కింనామా, కింసత్త్వః,. సోऽబ్రవీద్గన్ధర్వః- సుధన్వా - నామతః. ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః. తం యదా- యస్మిన్కాలే లోకానామన్తాన్- పర్యవసానాన్యపృచ్ఛామ- అథైనం - గన్ధర్వమబ్రూమ- భువనకోశపరిమాణజ్ఞానాయ ప్రవృత్తైః సర్వైః స్వాత్మా సంశ్లాఘయన్నస్పృష్టవన్తో వయం. కథం. క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి. స చ గన్ధర్వః సర్వమస్మభ్యమబ్రవీత్. తేన దివ్యేభ్యో మయా లబ్ధం జ్ఞానం- తత్త్వయా నాస్తి- అతో నిగృహీతోऽసీత్యభిప్రాయః. సః- అహం విద్యాసమ్పన్నో లబ్ధాగమో గన్ధర్వాత్ త్వా- త్వాం పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య. క్వ పారిక్షితా అభవన్- తత్త్వం కిం జానాసి - హే యాజ్ఞవల్క్య కథయ- పృచ్ఛామి క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమనన్తరార్థవృత్తం కీర్తయతి (అథేత్యాదినా) ఉక్తమేవ సఙ్క్షేపతః స్ఫుటీకరోతి (యస్మాదితి) *అగ్నిర్వై మృత్యురిత్యాదావుక్తం స్మారయతి (తస్మాదితి) *యత్రాయమిత్యాదావుక్తమనుద్రవతి (ముక్తస్య చేతి) *యత్రాస్యేత్యాదావనిర్ణీతమనుభాషతే (తత్రేతి) పూర్వబ్రాహ్మణస్థో గ్రహస్సప్తమ్యర్థః. తస్య చానిర్ధారితనిత్యనేన సమ్బన్ధః. సంసరతాం ముచ్యమానానాం చ యాని కార్యకరణాని- తేషామితి వైయధికరణ్యం. ఉపాదానమనుపాదానమిత్యుభయత్ర కార్యకరణానామితి సమ్బన్ధః. కర్మణో ధర్మాధర్మాభ్యాం బన్ధమోక్షౌ ఉక్తౌ- తత్రాభావద్వారా కర్మణో మోక్షహేతుత్వం స్ఫుటయతి (తస్మాదితి) తస్య భావద్వారా బన్ధహేతుత్వం ప్రకటయతి (ఇచ్ఛేతి) పుణ్యాపాపయోరుభయోరపి సంసారఫలత్వావిశేషాత్పుణ్యం ఫలవత్త్వాత్సఫలమపి ప్రత్యక్షవక్తవ్యం- అన్యథా తతో విరాగాసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్య వక్ష్యమాణస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) పుణ్యేష్వపుణ్యేషు చ నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. స్వభావదుఃఖజనకపాపేష్విత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే. తస్య పుణ్యాఖ్యమపి సర్వలోకప్రసిద్ధత్వాన్నాత్ర వక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) శాస్త్రీయః - సుఖానుభవ ఇతి శేషః. ఇహేతి బ్రాహ్మణోక్తిః. శాస్త్రీయం కర్మ సర్వమపి సంసారఫలమేవేతి వక్తుం బ్రాహ్మణమిత్యుక్తాశఙ్కోత్తరత్వేనాపి తదవతారయతి (పుణ్యమేవేత్యాదినా) మోక్షస్య పుణ్యాసాధ్యత్వం విధాన్తరేణ సాధయతి (యావద్యావదితి) కథం తస్యాపవర్గసమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానసహితస్యేతి) సముచ్చితమపి కర్మ సంసారఫలమేవేత్యత్ర హేతుమాహ (వ్యాకృతేతి) మోక్షేऽపి స్వర్గాదావివ పురుషార్థత్వావిశేషాత్ కర్మణో వ్యాపారః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అకార్యత్వం- ఉత్పత్తిహీనత్వం. నిత్యత్వం- నాశశూన్యత్వం. అవ్యాకృతధర్మిత్వం- వ్యాకృతనామరూపరాహిత్యం. *అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అనామేతి) * నిష్కలం నిష్క్రియమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (క్రియేతి) చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణే మోక్షే కర్మణో వ్యాపారో న సమ్భవతీతి భావః. సన్న్యాసినో రాచ ప్రజాపతేః సర్వత్ర కర్మవ్యాపారాత్కథం మోక్షే ప్రజాపతిభావలక్షణే తద్వ్యాపారో నాస్తి- తత్రాహ (యత్ర చేతి) కర్మఫలస్య సర్వస్య సంసారత్వమేవేతి కుతస్సిధ్యతి - తత్రాహ (ఇత్యస్యేతి) విద్యాసహితమపి కర్మ సంసారఫలం- విద్యైవ మోక్షహేతురితి స్వపక్షశుద్ధ్యర్థం విచారయన్ పూర్వపక్షయతి (యత్త్వితి) యథా కేవలం విషదధ్యాదిమరణజ్వరాదికరమపి మన్త్రశర్కరాదియుక్తం జీవనపుష్ట్యాద్యారభతే - తథా స్వతో బన్ధఫలమపి కర్మ ఫలాభిలాషమన్తరేణానుష్ఠితం విద్యాసముచ్చితం మోక్షాయ క్షమమిత్యర్థః. ముక్తేః సాధ్యత్వాఙ్గీకారే సముచ్చితకర్మసాధ్యత్వం స్యాత్- న తు తస్యాసాధ్యత్వం- ధీమాత్రాయత్తత్వాదిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) హేతుమేవ సాధయతి (బన్ధనేతి) కిం తద్బన్ధనం - తదాహ (బన్ధనం చేతి) అవిద్యానాశోऽపి కర్మారభ్యో భవిష్యతీతి చేత్. నేత్యాహ (అవిద్యాయాశ్చేతి) మోక్షో న కర్మసాధ్యః - అవిద్యాస్తమయత్వాత్- ర

జ్జవిద్యాసమయపదిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (దృష్టవిషయత్వాచ్చేతి) న కర్మసాధ్యా ముక్తిరితి శేషః. తదేవ స్పష్టయతి (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవ కర్మసామర్థ్యవిషయమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాధయతి (ఉత్పాదయితుమితి) అప్రసిద్ధత్వాదితి చ్ఛేదః. ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమత్వాన్మోక్షస్యాపి కర్మసామర్థ్యవిషయతా స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (న చేతి) నిత్యత్వాదాత్మత్వాత్కూటస్థత్వాన్నిత్యశుద్ధత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. ఆత్మభూతో యథోక్తో మోక్షస్తస్మిన్కిమితి సర్వేషాం న ప్రథత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఉక్తకర్మసామర్థ్యం పూర్వవాద్యఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకారమేవ స్ఫారయతి (భవత్వితి) ఏవం స్వభావతా- ఉత్పాదనాదౌ సమర్థతా. కా తర్హి విప్రతిపత్తిః- తత్రాహ (విద్యాసంయుక్తస్యేతి) అన్యథాస్వభావః- చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణేఽపి మోక్షే సమర్థతేతి యావత్. ఉత్పత్త్యాదౌ సమర్థస్య కర్మణోఽపి విద్యాసంయుక్తస్య తద్విలక్షణేఽపి మోక్షే సామర్థ్యమస్తీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (దృష్టం హీతి) ఉక్తదృష్టాన్తవశాత్కర్మణోఽపి కేవలస్య సంసారఫలస్య విద్యాసంయోగాన్ముక్తిఫలత్వమపి స్యాదిత్యాహ (తథేతి) సమాధత్తే (నేత్యాదినా) అతీన్ద్రియత్వాత్కర్మణాం ముక్తిసాధనత్వే ప్రత్యక్షాదేరప్రవృత్తేరప్రతిపత్తిరస్తీతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) నిత్యేషు కర్మసు మోక్షాదిరిక్తస్య ఫలస్య శ్రుతస్యాభావే సతి తదుపలభ్యమానచోదనాయాః మోక్షఫలత్వం వినా అనుపపత్తిస్తేషాం తత్సాధనత్వే మానమిత్యర్థః. నను విశ్వజితా యజేతేత్యత్ర యాగకర్తవ్యతారూపో నియోగోఽవగమ్యతే- తస్య నియోజ్యసాపేక్షత్వాత్ స్వర్గః స్యాత్ సర్వాన్ప్రత్యవిశిష్టత్వాదితి న్యాయేన స్వర్గకామో నియోజ్యోఽఙ్గీకృతః. తథా నిత్యేష్వపి కర్మసు భవిష్యతి స్వర్గో నియోజ్యవిశేషణం- అత ఆహ (న హీతి) జీవన్ జుహుయాదితి జీవనవిశిష్టస్య నియోజ్యస్య లాభాన్న నిత్యేషు స్వర్గో నియోజ్యవిశేషణమిత్యర్థః. నను జీవనవిశిష్టోఽపి ఫలాభావేన న నియోజ్యః స్యాత్ - తథా చ కర్మణా పితృలోక ఇతి శ్రుతం ఫలం తేషు కల్పయిష్యతే. నేత్యాహ (నాపీతి) నిత్యవిధిప్రకరణే పితృలోకవాక్యస్యాశ్రవణాదిత్యర్థః. తర్హి ఫలాభావాచ్చోదనైవ మా భూదితి చేత్. నేత్యాహ (చోదనాస్తైవేతి) తథాపి ఫలాన్తరం కల్ప్యతామిత్యాశఙ్క్య కల్పకాభావాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (పారిశేష్యాదితి) ముక్తేరర్థకల్పకం- అదేవ ఫలాన్తరస్యాపి కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య తస్య నిరతిశయఫలవిషయత్వాన్ముక్తికల్పకమేవేత్యభిప్రేత్యాహ (అన్యథేతి) అనుపపత్త్యా చేన్నియోజ్యలాభాయ నిత్యేషు ఫలం కల్ప్యతే- కథం తర్హి విశ్వజిన్న్యాయేన స్వర్గో నేతి సిద్ధాన్తీ ప్రత్యాహ (నన్వితి) ఉక్తమేవ వివృణోతి (మోక్షే చేతి) అకల్పితే సతీతి చ్ఛేదః. శ్రుతార్థాపత్త్యా- విధేః శ్రుతస్య ప్రవర్తకానుపపత్త్యేతి యావత్. విశ్వజిత్యపి నిత్యేషు మోక్షఫలే కల్ప్యమానే సతీతి ఫలితమాహ (నన్వేవమితి) కథమిత్యుక్తామనుపపత్తిమేవ స్ఫుటయతి (ఫలం చేతి) ఫలకల్పనాయాం విశ్వజిన్న్యాయోఽవతరతి - మోక్షస్తు స్వరూపస్థితిత్వేనానుత్పాద్యత్వాత్ ఫలమేవ న భవతీతి శఙ్క్యతే (మోక్ష ఇతి) నిగ్రహముద్భావయన్నుత్తరమాహ (నేతి) ప్రతిజ్ఞాహానిం ప్రకటయతి (కస్మిత్యాదినా) కర్మకార్యత్వం ముక్తేరుపేత్యోక్తం- తదేవాయుక్తమిత్యాహ (కర్మకార్యత్వే చేతి) ఫలత్వేఽపి కర్మకార్యత్వం న ముక్తేరస్తీత్యుక్తం దోషం పరిహర్తుం చోదయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేన ప్రతివిధత్తే (నిత్యానామితి) ఫలత్వమఙ్గీకృత్య కార్యత్వేఽనఙ్గీకృతే కథం వ్యాహతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) విశేషః- అర్థగత ఇతి శేషః ఫలత్వమఙ్గీకృత్య కార్యత్వానఙ్గీకారే వ్యాహతిముక్త్వా పరీత్యేపి తద్వ్యక్త్యాపదయతి (ఆ ఫలం చేతి) ఆద్యం వ్యాహతం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నిత్యానామితి) దృష్టాన్తేన వ్యాహతం పరిహరన్నాశఙ్క్యతే (విజ్ఞానవదితి చేదితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేతి) దృష్టాన్తం విఘటయతి (నేతి) జ్ఞానస్య మోక్షవ్యవధిభూతాజ్ఞాననివర్తకత్వాన్మోక్షస్తేనాక్రియమాణోఽపి తత్కార్యమితి వ్యపదేశభాగ్భవతీత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (అజ్ఞానేతి) దార్ష్టాన్తికం నిరాచష్టే (న త్వితి) యత్కర్మణా నివర్త్యేత- తన్మోక్షస్య వ్యవధానాన్తరం కల్పయితుం న తు శక్యమితి సమ్బన్ధః. వ్యవధానధ్వంసే కర్మణో ప్రవేశోఽపి ముక్తావేవ తత్ప్రవేశః స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నిత్యత్వాదితి) నిత్యకర్మనివర్త్యం వ్యవధానాన్తరం నాస్తి- అజ్ఞానమేవ తన్నివర్త్యం భవిష్యతి- తథా చ మోక్షస్య కర్మకార్యత్వం శక్యముపచరితుమితి శఙ్క్యతే (అజ్ఞానమేవేతి) కర్మణోఽజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాన్నాజ్ఞాననివర్తకత్వమిత్యుత్తరమాహ (న విలక్షణత్వాదితి) వైలక్షణ్యమేవ ప్రకటయతి (అనభివ్యక్తిరితి) ఇతశ్చ జ్ఞాననివర్త్యమేవాజ్ఞానమిత్యాహ (యదీతి) అన్యతమేన- నిత్యాదినా వ్యస్తేన సమస్తేన వా- శ్రావితేనాస్మాస్తేనవేత్యర్థః. కర్మాజ్ఞానయోరవిరోధో హేత్వర్థః. అజ్ఞాననివర్తకత్వం కర్మణో నాన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం- కిం త్వదృష్టమేవ కల్ప్యమితి శఙ్క్యతే (అథేతి) దృష్టే సత్యదృష్టకల్పనాసమ్భవాదుపపరిహరతి (జ్ఞానేనేతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన బుద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) అదృష్టమితి ఛేదః. అస్తు జ్ఞానాదజ్ఞానధ్వస్తిః- కిం తు కర్మసముచ్చితాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేనేతి) నను కర్మభిరవిరుద్ధమపి హిరణ్యగర్భాదివిజ్ఞానమస్తి- తథా చ సముచ్చితం జ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసి భవిష్యతి. నేత్యాహ (యదవిరుద్ధమితి) నిత్యానాం కర్మణాం సముచ్చితానామసముచ్చితానాం చ స్వరూపస్థితౌ మోక్షే తత్ప్రతిబన్ధకాజ్ఞానధ్వస్తౌ వా నాదృష్టసామర్థ్యం కల్ప్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తత్కల్పనామఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (కిం చేతి) కర్మణోఽస్తి న మోక్షసామర్థ్యమిత్యేతదుక్తాదేవ కారణాన్న భవతి - కిం త్వన్యచ్చ కారణం తత్రాస్తీత్యర్థః. తదేవ పర్యాయితుం విచారయతి (కల్ప్యే చేతి) విరోధమభినయతి (ద్రవ్యేతి) కార్యత్వాభావం సమర్థయతే (యస్మిన్నితి) పక్షాన్తరమాహ (కిం వేతి) సామర్థ్యవిషయం విశదయతి (యచ్చేతి) కథమిహ నిర్ణయః - తత్రాహ (పురుషేతి) కల్పయితవ్యం- ఫలమితి సమ్బన్ధః. ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమోఽపి కర్మభిరవిరుద్ధో విషయః - తత్రైవ నిత్యకర్మచోదనానుపపత్తేరుపశాన్తత్వాన్నిత్యకర్మఫలత్వేన మోక్షః తద్వ్యవధానాజ్ఞాననివృత్తిర్వా న శక్యతే కల్పయితుం. కర్మాజ్ఞానయోర్విరోధాభావాత్, దృష్టం సామర్థ్యం యస్మిన్నుత్పత్త్యాదౌ - తద్విషయత్వాచ్చ కర్మణ, స్తద్విలక్షణే మోక్షే న వ్యాపారః. తథా చ నిత్యకర్మవిధివశాత్పురుషప్రవృత్తిసమ్పాదనాయ ఫలం చేత్కల్పయితవ్యం - తర్హి తదుత్పత్త్యాదీనామన్యతమదేవ తదవిరుద్ధం కల్ప్యమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దః శ్రుతార్థాపత్తిపరిహారసమాప్త్యర్థః. మోక్ష ఏవ నిత్యానాం కర్మణాం ఫలత్వేన కల్పయితవ్యః- పారిశేష్యన్యాయాదితి శఙ్క్యతే (పారిశేష్యేతి) పారిశేష్యన్యాయమేవ విశదయతి (సర్వేషామితి) సర్వం చ- స్వర్గపశుపుత్రాదీతి యావత్. తథాపి మోక్షాదన్యదేవ నిత్యకర్మ

ఫలంకింనస్యాత్- తత్రాహ (నచేతి) మోక్షస్యాపీతరకర్మఫలనివేశమాశఙ్క్యాహ (పరిశిష్టశ్చేతి) తస్యఫలత్వమేవకథంసిద్ధం- తత్రాహ (సచేతి) పరిశేషాయత్తమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) పారిశేష్యాసిద్ధ్యాదూషయతి (నేతి) కర్మఫలవ్యాఖ్యానన్యము క్తంవ్యనక్తి (నహీతి) ఫలవత్సాధనానాంఫలనిషయేచ్ఛాసాంచానన్త్యంకథయతి (తత్సాధనానామితి) తదానన్త్యేహేతుమాహ (అనియతేతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యేహేత్వన్తరమాహ (పురుషేతి) ఏతావత్త్వంనామనాస్తీత్యుభయత్రసమ్బన్ధః. పురుషస్యేష్టంఫలం- శోభనాధ్యాసవిషయభూతం. తత్రవిషయిణాంశోభనాధ్యాసేనప్రయుక్తత్వాదితిహేత్వర్థః. ఇచ్ఛాద్యానన్త్యంప్రాణిభేదేషుదర్శయిత్వాతదానన్త్యమేకైకస్మిన్నపి ప్రాణినిదర్శయతి (ప్రతిప్రాణిచేతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యఫలితమాహ (తదానన్త్యాచ్చేతి) సాధనాదిష్వేతావత్త్వాజ్ఞానేకింస్యాత్- తదాహ (అజ్ఞాతేచేతి) ఇతిశబ్దఃపారిశేష్యోపపత్తిసమాప్త్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణపారిశేష్యంశఙ్కతే (కర్మేతి) తానేవజ్ఞానంవిశదయతి (సత్యపీతి) తథాపికథం మోక్షస్యపరిశిష్టత్వం- తదాహ (మోక్షస్త్వితి) పరిశేషఫలమాహ (తస్మాదితి) శఙ్కితంపరిశేషందూషయతి (నేత్యాదినా) అర్థాపత్తిపరిశేషాపరాకృత్యఅర్థాపత్తిపరాకరణం ప్రపఞ్చయితుం ప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) అన్యథాప్యుపపత్తిం ప్రకటయతి (ఉత్పత్తీతి) నిత్యానాముత్పత్త్యాదిఫలత్వేపిమోక్షస్యతత్ఫలత్వంసిధ్యతీతిశఙ్కతే (చతుర్ణామితి) తత్రమోక్షస్యోత్పాద్యత్వందూషయతి (నతావదితి) ఉభయత్రాతశ్శబ్దోనిత్యత్వపరామర్శీ. అసంస్కార్యత్వేహేత్వన్తరమాహ (అసాధనేతి) తదేవవ్యతిరేకముఖేనవివృణోతి (సాధనాత్మకంహీతి) ఇతశ్చమోక్షస్యాసంస్క్రియమాణత్వమిత్యాహ (నచేతి) యథాయూపస్తక్షణాష్టాశ్రీకరణాభ్యఞ్జనాదినాసంస్క్రియతే, యథాచాహవనీయస్సంస్కారేణనిష్పాద్యతే,- నతథామోక్షః- నిత్యశుద్ధత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. పఠౌన్తరమనుభాష్యదూషయతి (పారిశేష్యాదిత్యాదినా) ఏకత్వం- పూర్వత్వం. సాధనవైలక్షణ్యంఫలవైలక్షణ్యంకల్పయతీతిశఙ్కతే (ఇతరైరితి) హేతువైలక్షణ్యాసిద్ధ్యాకల్పకాభావాత్ఫలవైలక్షణ్యాసిద్ధిరితిదూషయతి (నకర్మత్వేతి) నిమిత్తకృతహేతువైలక్షణ్యవశాత్ఫలవైలక్షణ్యసిద్ధిరితిశఙ్కతే (నిమిత్తేతి) నిమిత్తవైలక్షణ్యంఫలవైలక్షణ్యస్యానిమిత్తమితిపరిహరతి (నక్షామవత్యాదిభిరితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథాహీతి) * యస్యాహితాగ్నేరగ్నిర్గృహాన్దహేదగ్నయేక్షామవతేపురోడాశమష్టాకపాలంనిర్వపేదిత్యత్రదహేదితివిధివిభక్త్యాప్రసిద్ధార్థయచ్ఛబ్దోపహితయాగృహదాహాఖ్యనిమిత్తపరామర్శేనాగ్నయేక్షామవతేపురోడాశమిత్యాదినాక్షామవతీవిధీయతే. *యస్యోభయంహవిరార్తిమార్ఛేత్సఐన్ద్రంపఞ్చశరావమోదనంనిర్వపేదిత్యత్రచార్ఛేదితివిధివిభక్త్యానిర్వపేదితివిధాస్యమాననిమిత్తంహవిరార్తిమనూద్యనిర్వాపోవిధీయతే. *భిన్నేజుహోతి*స్కన్నేజుహోతి *అథయస్యపురోడాశౌక్షాయతస్తంయజ్ఞంవరుణోగృహ్ణాతియదాతద్ధవిస్సంతిష్ఠేతాథతదేవహవిర్నిర్వపేద్యజ్ఞోహియజ్ఞస్యప్రాయశ్చిత్తమితిచభేదనాదినిమిత్తంప్రాయశ్చిత్తముక్తం. నచతస్యముక్తిఫలం- తథానిమిత్తభేదేపినిత్యకర్మముక్తిఫలమిత్యర్థః. క్షామవత్యాదితుల్యత్వంనిత్యకర్మణాం కుతోలబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (తైశ్చేతి) క్షామవత్యాదిభిరితియావత్. అవిశేషేహేతుః (నైమిత్తికత్వేనేతి) తదేవకథమితిచేత్- తత్రాహ (జీవనాదీతి) దార్ష్టాన్తికంస్పష్టయతి (తథేతి) నిత్యంకర్మకర్తౄన్తరాద్విలక్షణమపినమోక్షఫలమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (ఆలోకస్యేతి) చక్షురన్తరేభ్యోబాకాదిచక్షుషాంవైలక్షణ్యేపినరసాదివిషయత్వమిత్యత్రహేతుమాహ (రసాదీతి) వైలక్షణ్యంతర్హికుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (సుదూరమపీతి) మనుష్యాన్విహాయోలూకాదీనామపీతియావత్. యద్విషయే- రూపాదావిత్యర్థః. విశేషః- దూరసూక్ష్మాదిరతిశయః. దార్ష్టాన్తికంపూర్వవాదానువాదపూర్వకమాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా) తత్- తత్రేతియావత్. తదేవవివృణోతి (నిరభిసన్ధేరితి) విద్యాసంయుక్తంకర్మవిశిష్టకార్యకరమిత్యత్రశతపథశ్రుతింప్రమాణయతి (దేవయాజీతి) *తదాహురిత్యుపక్రమ్య *దేవయాజీశ్రేయానిత్యాదౌ కామ్యకర్తుర్దేవయాజినస్సకాశాదాత్మశుద్ధ్యర్థంకర్మకుర్వన్నాత్మయాజీ శ్రేయానిత్యాత్మయాజినోవిశేషశ్రవణాత్, *సర్వక్రతుయాజినామాత్మయాజీవిశిష్యతఇతిస్మృతే, శ్చవిశిష్టస్యకర్మణోవిశిష్టకార్యారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యేపివిద్యాసంయుక్తస్యకర్మణోవిశిష్టకార్యారమ్భకత్వందృష్టమిత్యాహ (యదేవేతి) ననుసత్యయాజిశబ్దోనిత్యకర్మానుష్ఠాయివిషయోనభవతి- *సర్వభూతేషుచాత్మానంసర్వభూతానిచాత్మని। సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీవైస్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీత్యత్రపరాత్మదర్శనవిషయేతస్యప్రయుక్తత్వాత్. అతఆహ (యస్త్వితి) యదిసమంపశ్యన్భవేత్. తదాపరేణాత్మనైకీభూతఃస్వారాడ్భవతీత్యాత్మజ్ఞానస్తుతిరత్రవివక్షితా- మహాశ్రీహోయం బ్రహ్మవిద్యా-యద్బ్రహ్మవిదేవాత్మయాజీభవతి-నహితదనుష్ఠానంపృథగపేక్షతే. * బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదితిచవక్ష్యతీత్యర్థః. పరదర్శనవత్యాత్మయాజిశబ్దస్యగత్యన్తరమాహ (అథవేతి) భూతాయాపూర్వస్థితిః-తామపేక్ష్యాత్మయాజిశబ్దోవిదుషీత్యర్థః. తదేవప్రపఞ్చయతి (ఆత్మేతి) తేషాంతత్సంస్కారార్థత్వేప్రమాణమాహ (ఇదమితి) తత్రైవస్మృతింప్రమాణయతి (తథేతి) గర్భసమ్బన్ధిభిర్హోమైర్జాతకర్మనిబన్ధనాదిభిశ్చవైదికహోమైః, ఏనఃశమయతీత్యస్మిన్ప్రకరణేనిత్యకర్మణాంసంస్కారార్థత్వంనిశ్చితమిత్యర్థః. సంస్కారోపికుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ (సంస్కృతశ్చేతి) యోహినిత్యకర్మానుష్ఠాయీ- సదనుష్ఠానజనితాపూర్వవశాత్పరిశుద్ధబుద్ధిఃససమ్యగ్జ్ఞానయోగ్యోభవతి- * మహాయజ్ఞైశ్చయజ్ఞైశ్చబ్రాహ్మీయంక్రియతేతనురితిస్మృతేరిత్యర్థః. కదాపునరేషాసమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే- తత్రాహ (తస్యేతి) ఉత్పన్నస్యసమ్యగ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (సమమితి) కథంపునఃసమ్యగ్జ్ఞానవత్యాత్మయాజిశబ్దఇత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తంస్మారయతి (ఆత్మేతి) కిమితీహభూతపూర్వగతిరాశ్రితేతి- తత్రాహ (జ్ఞానప్రయుక్తానామితి) ఐహికైరాముష్మికైర్వాకర్మభిఃశుద్ధబుద్ధేఃశ్రవణాదివశాదైక్యజ్ఞానంముక్తిఫలమునేతి- కర్మతువిద్యాసంయుక్తమపిసంసారఫలమేవేతిభావః. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (కించేతి) విద్యాయుక్తమపికర్మబన్ధాయైవేత్యత్రనకేవలముక్తమేవకారణం - కిం[illegible]స్యచ్చతదుపపాదకమస్తీత్యర్థః. తదేవదర్శయతి (బ్రహ్మేతి) సాత్త్వికీం- సత్త్వగుణప్రసూతజ్ఞానసముచ్చితకర్మఫలభూతామితియావత్. అత్రహివిద్యాయుక్తమపికర్మసంసారఫలమేవేతిసూచ్యతే. * ఏషసర్వస్సముద్దిష్టస్త్రిప్రకారస్యకర్మణః। త్రివిధస్త్రివిధఃకర్మసంసారస్సార్వభౌతికఇత్యుపసంహారాదితిచ

కారార్థః. కించ- * ప్రవృత్తం కర్మ సంసేవ్య దేవానామేతి సార్ష్టితామితి కర్మఫలభూతదేవతాసదృశైశ్వర్యప్రాప్తిముక్త్వా తదతిరేకేణ *నివృత్తం సేవమానస్తు భూతాన్యత్యేతి పఞ్చ వై ఇతి భూతేష్వప్యయవచనాన్న సముచ్చయస్య ముక్తిఫలతేత్యాహ (దేవసార్ష్టితి) * నివృత్తం సేవమానస్తు భూతాన్యత్యేతి పఞ్చ వై ఇతి పాఠాత్ ముక్తిరేవ సముచ్చయానుష్ఠానాద్భవతీతి చేత్. నేత్యాహ (భూతానీతి) జ్ఞానమేవ ముక్తిహేతురితి ప్రతిపాదకోపనిషద్విరోధాన్నాయం పాఠస్సాధీయానిత్యర్థః. నను విగ్రహవద్దేవతైవ నాస్తి- మన్త్రమేవ హి దేవతాశబ్దప్రత్యయాలమ్బనం - అతః * బ్రహ్మ విశ్వసృడిత్యాదేరర్థవాదత్వాన్న తద్బలేన నిత్యకర్మణాం ముక్తిసాధనత్వం నిరాకర్తుం శక్యం- అత ఆహ (నచేతి) జ్ఞానార్థస్య - * సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీత్యాదేరితి శేషః. కించ- *అకుర్వన్విహితం కర్మ నిన్దితం చ సమాచరన్ । ప్రసజంశ్చేన్ద్రియార్థేషు నరః పతనమృచ్ఛతి *శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నరః। వాచికైః పక్షిమృగతాం మానసైరన్త్యజాతితాం * శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణాం గోజావిమృగపక్షిణాం । చణ్డాలపుల్కసానాం చ బ్రహ్మహా యోనిమృచ్ఛతీత్యాదివాక్యైః ప్రతిపాదితఫలానాం ప్రత్యక్షేణాపి దర్శనాత్ యథా తత్ర నాభూతార్థవాదత్వం-తథా యథోక్తార్థవాక్యస్యాపి నాభూతార్థవాదతేత్యాహ (విమతేతి) కించ- వఙ్గాదిదేశే ఛన్దితాశ్వాది ప్రేతానాం ప్రత్యక్షత్వాత్, దధ్యయనరహితానామపి స్త్రీశూద్రాదీనాం వేదోచ్చారణదర్శనేన బ్రహ్మగ్రహసద్భావావగమాచ్చ న బ్రహ్మాదివాక్యస్యార్థవాదతేత్యాహ (మానైతి) నను స్థావరాదీనాం శ్రౌతస్మార్తకర్మఫలత్వాభావాన్న తద్దర్శనేన వచనానాం భూతార్థత్వం శక్యం కల్పయితుం - అత ఆహ (నచేతి) నేహాదిదృష్టకారణసామ్యేఽపి ఫలనైషమ్యోపలమ్భాదవశ్యమతీన్ద్రియం కారణం వాచ్యం - న చ తచ్ఛ్రుతిస్మృతివిహితాదన్యన్మానమస్తి - తథా చ శ్రౌతస్మార్తకర్మకృతాన్యేవ స్థావరాదీని ఫలానీత్యర్థః. సన్నిహితాసన్నిహితేషు స్థావరాదిషు ప్రత్యక్షానుమానయోర్యథాయోగం ప్రవృత్తిరున్నేయా. స్థావరాణాం జీవశూన్యత్వాదకర్మఫలత్వమితి కేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (నచైషామితి) అస్మదాదివదేవ వృక్షాదీనాం వృద్ధ్యాదిదర్శనాత్, సజీవత్వప్రసిద్ధేః, * తస్మాత్పశ్యన్నిపాదపా ఇత్యాదిప్రయోగాచ్చ తేషాం కర్మఫలత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. స్థావరాదీనాం కర్మఫలత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మాదీనాం పుణ్యకర్మఫలత్వేఽపి ప్రకృతే కిం స్యాత్ - తదాహ (తస్మాదితి) కర్మవిపాకప్రకరణస్యాభూతార్థవాదత్వాభావే దృష్టాన్తేఽపి తన్న స్యాదితి శఙ్కతే (తత్రాపీతి) అఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) కథం తర్హి వైధర్మ్యదృష్టాన్తసిద్ధిః- అత ఆహ (నచేతి) వైధర్మ్యదృష్టాన్తాభావమాత్రేణ కర్మవిపాకాధ్యాయస్యాభూతార్థతేత్యస్య న్యాయస్య నైవ బాధః - సాధర్మ్యదృష్టాన్తాదపి తత్సిద్ధేరిత్యర్థః. నను *ప్రజాపతిరాత్మనో వపాముదఖిదదిత్యాదీనామభూతార్థవాదత్వాభావే కథమర్థవాదాధికరణం ఘటిష్యతే- తత్రాహ (నచేతి) తదఘటనాయామపి నాస్మత్పక్షక్షతిః - తత్రైవ తదభూతార్థవాదత్వం త్యజత తద్విరోధాదిత్యర్థః. నను కర్మవిపాకప్రకరణస్యార్థవాదత్వాభావేఽపి బ్రహ్మాదీనాం కామ్యకర్మఫలత్వాన్న జ్ఞానసంయుక్తనిత్యకర్మఫలత్వం- తతో మోక్ష ఏవ తత్ఫలమిత్యత ఆహ (నచేతి) తేషాం - కామ్యానాం కర్మణామితి యావత్. దేవసార్ష్టితాయాః- దేవైః- ఇన్ద్రాదిభిస్సమానైశ్వర్యప్రాప్తేరిత్యర్థః. * ఉత్కృష్టం కర్మ సంసేవ్య దేవానామేతి సార్ష్టితామిత్యత్రేతి శేషః. నను విద్యాసంయుక్తానాం కర్మణాం ఫలం బ్రహ్మాదిభావశ్చేత్ - కథం తాని జ్ఞానోత్పత్త్యర్థాన్యాశ్రీయన్తే- తత్రాహ (తస్మాదితి) కర్మణాం ముక్తిఫలత్వాభావస్సప్తమ్యర్థః. సాభిసన్ధీనాం - దేవతాభావఫలేఽనురాగవతామితి యావత్. నిత్యాని కర్మాణి- శ్రౌతాని స్మార్తాని చాగ్నిహోత్రసన్ధ్యోపాసనప్రభృతీని. నిరభిసన్ధీని- ఫలాభిలాషవికలాని పరమేశ్వరార్పణబుద్ధ్యా క్రియమాణాని. ఆత్మశబ్దో మనోవిషయః. కర్మణాం చిత్తశుద్ధిద్వారా జ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రాహ్మీతి) కథం తర్హి కర్మణాం మోక్షసాధనత్వం కేచిదాచక్షతే - తత్రాహ (తేషామితి) సంస్కృతబుద్ధీనామితి యావత్. కర్మణాం పరమ్పరయా మోక్షసాధనత్వం కథమత్ర సిద్ధవదుచ్యతే- తత్రాహ (యథా చేతి) అయమర్థః- లభ్యత ఇతి శేషః. నిరస్తమప్యధికవివక్షయా పునరనువదతి (యత్త్వితి) విషాదేర్మన్త్రాదిసంహితస్య జీవనాదిహేతుత్వం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధం - అతో దృష్టాన్తే కార్యారమ్భకత్వే విరోధో నాస్తీత్యాహ (తత్రేతి) కర్మణో విద్యాసంయుక్తస్య కార్యాన్తరారమ్భకత్వలక్షణోఽర్థః శబ్దేనైవ గమ్యతే. న చ తత్ర మానాన్తరమస్తి. న చ సముచ్చితస్య కర్మణో మోక్షారమ్భకత్వే ప్రతిపాదకం వాక్యముపలభ్యతే - తదభావే కర్మణి విద్యాయుక్తే విషదధ్యాదిసాధర్మ్యం కల్పయితుం న శక్యమిత్యాహ (యస్త్వితి) కర్మసాధ్యత్వే చ మోక్షస్యానిత్యతా స్యాదితి భావః. *అపామ సోమమమృతా అభూమేత్యాదిశ్రుతేర్మోక్షస్య కర్మసాధ్యస్యాపి నిత్యత్వమితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమిత్యనుమానానుగృహీతం *తద్యథేహేత్యాదివాక్యం- తద్విరోధే-నార్థవాదశ్రుతేః స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధార్థే ప్రామాణ్యం శ్రుతేర్నేష్యతే చేత్- అద్వైతశ్రుతేరపి కథం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధార్థే ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతేస్త్వితి) * తత్త్వమస్యాదివాక్యస్య షడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గైస్సదద్వైతపరత్వే నిర్ధారితే సద్భేదవిషయస్య ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వం భవతీత్యర్థః. తదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) యదవివేకినాం యథోక్తం ప్రత్యక్షం- తద్యద్యపి ప్రథమభావిత్వేన ప్రబలం నిశ్చితార్థం చ. తథాపి తస్మిన్నేవాకాశాదౌ విషయే ప్రవృత్తస్యాప్తవాక్యాదేర్మానాన్తరస్య యథార్థత్వే సతి తద్విరుద్ధం పూర్వోక్తమవివేకిప్రత్యక్షమప్యాభాసీభవతి- తథేదం ద్వైతవిషయం ప్రత్యక్షాద్యద్వైతాగమవిరోధే భవత్యాభాస ఇత్యర్థః. నను తాత్పర్యం నామ పురుషస్య మనోధర్మః- తద్వశాచ్చేదద్వైతశ్రుతేర్యథార్థత్వం- తర్హి ప్రతిపురుషమన్యథైవ తాత్పర్యదర్శనాత్తద్వశాదన్యథైవ శ్రుత్యర్థః స్యాదిత్యాశఙ్క్య దార్ష్టాన్తికం నిగమయన్నుత్తరమాహ (తస్మాదిత్యాదినా) తాదర్థ్యం- అర్థపరత్వం. తథాత్వం- యాథార్థ్యం. శబ్దధర్మస్తాత్పర్యం- తచ్చ షడ్విధలిఙ్గగమ్యం - తథా చ శబ్దస్య పురుషాభిప్రాయవశాన్నాన్యథార్థత్వమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) విచారాఙ్గముపసంహరతి (తస్మాదితి) విద్యాసంయుక్తస్యాపి కర్మణో మోక్షారమ్భకత్వాసమ్భవస్సప్తమ్యర్థః. మా భూత్కర్మణాం మోక్షార్థత్వం- కిం తావతేత్యాశఙ్క్య బ్రాహ్మణారమ్భం నిగమయతి (అత ఇతి) బ్రాహ్మణారమ్భమేవం ప్రతిపాద్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేతి) యాజ్ఞవల్క్యమభిముఖీకృత్య భుజ్యుః స్వస్య పూర్వనిర్వృత్తాం కథాం కథయతి. తామవతారయితుమశ్వ

మూ.— స హోవాచోవాచ వై సో గచ్ఛన్వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి క్వ న్వశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి ద్వాత్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోకస్తం సమన్తం పృథివీ ద్విస్తావత్పర్యేతి

మేధస్వరూపం తత్ఫలం చ విభజ్య దర్శయతి (ఆదావితి) క్రతుః- ఉక్త ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. క్రతోర్ద్వైవిధ్యమాహ (జ్ఞానేతి) అశ్వమేధస్య ద్విధా విభక్తస్య సర్వకర్మోత్కర్షముద్గిరతి (సర్వకర్మణామితి) తస్య పుణ్యకృత్త్వమాహ (బ్రహ్మహత్యేతి) సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చేత్యుక్తం స్పష్టయతి (తేనేతి) అశ్వమేధేన సహకారికామనాభేదేన సమష్టిః- సమనుగతరూపాః వ్యష్టిశ్చ - వ్యావృత్తరూపా దేవతాః ప్రాప్యన్తే ఇత్యర్థః. కాః పునస్తా వ్యష్టిరూపా వివక్ష్యన్తే- ఇత్యాహ (తత్రేతి) అగ్నిరాదిత్యో వాయురిత్యాద్యా వ్యష్టిరూపా దేవతాః * సోఽగ్నిరభవదిత్యాదావుక్తా నర్వత్రనో(?)శ్వమేధఫలభూతా దర్శితా ఇత్యర్థః. కాత్స్న్యం సమష్టిస్తేవ తేత్యుక్తే తత్ర తైర్వో క్తం స్మారయతి (మృత్యురితి) తామేవ సమష్టిరూపాం దేవతాం ప్రపఞ్చయితుమిదం బ్రాహ్మణమితి వక్తుం పాతనికాం కరోతి (మృత్యుశ్చేతి) ప్రాణాత్మకబుద్ధిధర్మోఽశనాయా కథం మృత్యోర్లక్షణం- తత్రాహ (బుద్ధ్యాత్మేతి) తస్మిన్బుద్ధేర్వ్యష్టిత్వాన్న చ భూరపి తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమష్టిరితి) ప్రాగేవ వ్యష్ట్యుత్పత్తేరుత్పన్నత్వేన సమష్టిత్వం సాధయతి (ప్రథమజ ఇతి) సర్వాశ్రయత్వం దర్శయతి (సూత్రమితి) తత్ర *వాయుర్వై గౌతమ సూత్రమిత్యాదివాక్యం ప్రమాణమితి సూచయతి (వాయురితి) తథాపి కథం ప్రథమజత్వం- భూతానాం ప్రథమముక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) హిరణ్యగర్భస్యోక్తలక్షణత్వే శ్రుతిమాహ తం మృత్యోరిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భ ఇతి) జగదేవ సమష్టివ్యష్టిరూపం- న సూత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్మకమితి) ద్వైతం వ్యష్టిరూపం. ఏకత్వం సమష్టిరూపం. తత్సర్వం యదాత్మకం- తస్యేతి సమ్బన్ధః. తస్యోక్తప్రమాణత్వం ప్రకటయతి (యస్య సర్వేతి) విజ్ఞానాత్మానం వ్యావర్తయతి (లిఙ్గమితి) *త్వష్ట్రస్య వ్యాకరణ ఇత్యనుసృత్యాహ (అమూర్తేతి) తస్య సాధనాశ్రయత్వం దర్శయతి (యదాశ్రితానీతి) తస్యైవ ఫలాశ్రయత్వమాహ (యః కర్మణామితి) పరాగభిరిత్యస్యైవ వ్యాఖ్యానం పరం ఫలమితి. ఏవం భూమికాం కృత్వా రచయిత్వా అనన్తర బ్రాహ్మణమవతారయతి (తస్యేతి) ప్రశ్నమేవ ప్రకటయతి (కియతీతి) సర్వతః- పరితో మణ్డలభావమాపాద్యస్థితే తేతియావత్. నను కిమితి సా వక్తవ్యా- తస్యా ముక్తాయామపి వక్తవ్యసంసారావశేషాదాకాఙ్క్షా విశ్రాన్త్యభావాత్. అత ఆహ (తస్యామితి) ఇయాన్బన్ధః- నాధికో న్యూనో వేత్యన్యవ్యవచ్ఛేదేన బన్ధపరిమాణపరిచ్ఛేదార్థం కర్మఫలవ్యాప్తిరత్రోచ్యతే- తత్పరిచ్ఛేదశ్చ వైరాగ్యద్వారా ముక్తిహేతురితి భావః. బ్రాహ్మణస్యైవం ప్రవృత్తావపి కిమితి భుజ్యుః స్వస్య పూర్వనిర్వృత్తాం కథామాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) సమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనేన వా కిం స్యాత్- తదాహ (తేన చేతి) ఇతి మన్యతే- భుజ్యురితి శేషః. జల్పే పరపరాజయేనాత్మజయస్యేష్టత్వాదిత్యర్థః. దిష్ట్యర్థత్వమగ్నేః- ఉపాస్యత్వం. *అగ్నిర్వై దేవానాం హోతేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (ఋత్విగితి) యథోక్తగన్ధర్వశబ్దార్థస్య సఙ్గ్రహలిఙ్గమాహ (విశిష్టేతి) తస్యాన్యథాసిద్ధిం దూషయతి (నహీతి) అర్థేనమిత్యాదేరర్థం వివృణోతి (భువనేతి) భవత్వేవం గన్ధర్వం ప్రతి భవతః ప్రశ్నః- లౌకికేమాయాలం-తదాహ (స చేతి) తేన- గన్ధర్వవచనేనేతియావత్. దివ్యేభ్యః- గన్ధర్వేభ్యస్సకాశాదిత్యేతత్. ఏతద్జ్ఞానాభావే త్వజ్ఞానం-అప్రతిభా బ్రహ్మిష్ఠత్వప్రతిజ్ఞాహానిశ్చేత్యాహ (అత ఇతి) ప్రష్టురభిప్రాయముక్త్వా ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (సోఽహమితి) ప్రథమా తావత్క్వ పారిక్షితా అభవన్నిత్యుక్తిర్గన్ధర్వప్రశ్నార్థం. ద్వితీయా తదనురూపప్రతివచనార్థా. యో హి క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి ప్రశ్నో గన్ధర్వం ప్రతి కృతః- తస్య ప్రత్యుక్తిం నర్వాం సోఽస్మభ్యమబ్రవీదితి తత్ర వివక్ష్యతే తృతీయా తు ముని ప్రతి ప్రశ్నార్థ ఇతి విభాగః. ౧

రం.— (అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛేతి) అథ- ఆర్తభాగోపరమానన్తరం భుజ్యుః - నామతః. లాహ్యాయనిః- గోత్రతః. లాహ్యస్య గోత్రాపత్యం. *గర్గాదిభ్యో యఞ్ *తస్యాపత్యం యఞిఞోశ్చేతి ఫక్. తతః * గోత్రాద్యూన్యస్త్రియామితి యువత్య ఇఞ్. స ఏనం-యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేషు చరకాః పర్యవ్రజామేతి) మద్రా నామ జనపదాః. తేషు చరకాః- అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః. యద్వా- మద్రేషు చరన్తీత్యర్థః * చరేష్టఇతి టప్రత్యయే *తత్పురుషే కృతి బహులమిత్యలుక్. స్వార్థే కః. పర్యవ్రజామ- పర్యటిపవన్త ఇత్యర్థః. అస్మదో ద్వయోశ్చేత్యేకస్మిన్ బహువచనం. స్వబ్రహ్మచార్యపేక్షయా వా. (తే పతఞ్చలస్య కాప్యస్య గృహానైమ) తే వయం నామ్నా పతఞ్చలస్య గోత్రేణ కాప్యస్య గృహానైమ-గతవన్తః. ఇణో లఙ్. (తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా) తస్య- కాప్యస్య దుహితా పుత్రీ గన్ధర్వేణ- అమానుషేణ సత్త్వేనావిష్టాఽఽసీత్. (తమపృచ్ఛామ) తం- గన్ధర్వమపృచ్ఛామ లఙ్. కిమితి. (కోఽసీతి) (సోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరస ఇతి) సః- గన్ధర్వః నామతోఽహం సుధన్వా, గోత్రత ఆఙ్గిరస ఇత్యబ్రవీత్. తం- గన్ధర్వం వయం లోకానాం - పుణ్యలోకవిశేషాణామన్తానపృచ్ఛామ- నిశ్చయాన్ పృష్టవన్త ఇతియత్- తత్త్వాం పృచ్ఛామి. జానాసి చేద్వదేతి శేషః §(అథ హైనం బ్రూమ క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి) బ్రూమేత్యడభావశ్ఛాన్దసః. అథ హ- అనన్తరమస్య దైవతం గన్ధర్వం బ్రూమః- అపృచ్ఛామ. కిం తత్. పారిక్షితాః - పరిక్షిత్పుత్రాః క్వ-కస్మిల్లోకే అభవన్నితి. సమ్ప్రతి మేద్విరుక్తిః. (స త్వా పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి) సః- తతో గన్ధర్వాదవగతతత్స్వరూపః అహం త్వాం పృచ్ఛామి తమేవ ప్రశ్నం పారిక్షితాః క్వాభవన్నితీత్యర్థః. ౧

శం.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. (ఉవాచ వై సః) వై శబ్దః స్మరణార్థః. ఉవాచ వై స గన్ధర్వస్తుభ్యం- అగచ్ఛన్వై తే-పారిక్షితాస్తత్- తత్ర. క్వ. యత్ర-యస్మిన్నశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి. నిర్ణీతే ప్రశ్న ఆహ- క్వను-కస్మిన్నశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి. తేషాం గతివివక్షయా భువనకోశపరి

---

§ అథ హైనం బ్రూమ క్వ పారిక్షితా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తితాꣳసమన్తంపృథివీంద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి తద్యావతీక్షురస్యధారా యావద్వామక్షికాయాః పత్రం తావానన్తరేణాకాశస్తానిన్ద్రః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్తాన్వాయురాత్మనిధిత్వా తత్రాగమయద్యత్రాశ్వమేధయాజినోభవన్నిత్యేవమివవైస వాయుమేవప్రశశꣳస తస్మాద్వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుస్సమష్టిరపపునర్మృత్యుంజయతి యఏవంవేద తతోహభుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ॥ ౨

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే-తృతీయంబ్రాహ్మణమ్,

ఉచ్యతే-ద్వాత్రింశతంవై - ద్వేఅధికేత్రింశతంవై దేవరథాహ్న్యాని-దేవః-ఆదిత్యః. తస్యరథో దేవరథః. తస్యరథస్యగత్యాహ్నాయావత్పరిచ్ఛిద్యతే దేశపరిమాణం-తద్దేవరథాహ్న్యం. తద్ద్వాత్రింశద్గుణితందేవరథాహ్న్యాని-తావత్పరిమాణోఽయంలోకః-లోకాలోకగిరిణాపరిక్షిప్తః. యత్రవైరాజంశరీరం యత్రచకర్మఫలోపభోగః ప్రాణినాం,-సఏషలోకః. ఏతావాన్-లోకః-అతఃపరమలోకః తం-లోకంసమన్తం-సమన్తతోలోకవిస్తారాద్ద్విగుణపరిమాణవిస్తారేణపరిమాణేనతంలోకంపరిక్షిప్యపర్యేతిపృథివీ తాంపృథివీంతథైవసమన్తంద్విస్తావత్-ద్విగుణేనపరిమాణేనసముద్రఃపర్యేతి-యంఘనోదమాచక్షతేపౌరాణికాః. తత్రాణ్డకపాలయోర్వివరపరిమాణముచ్యతే- యేనవివరేణమార్గేణబహిర్నిర్గచ్ఛన్తోవ్యాప్నువన్త్యశ్వమేధయాజినః. తత్రయావతీ- యావత్పరిమాణాక్షురస్యధారా- అగ్రం, యావద్వాసౌక్ష్మ్యేణయుక్తంమక్షికాయాఃపత్రం,- తావాన్-తావత్పరిమాణోఽన్తరేణ- మధ్యేకపాలయోరాకాశః- ఛిద్రం. తేనాకాశేనేత్యేతత్. తాన్- పారిక్షితానశ్వమేధయాజినః ప్రాప్తానిన్ద్రః-పరమేశ్వరః. యోఽశ్వమేధేఽగ్నిశ్చితస్సుపర్ణో, యద్విషయందర్శనముక్తం॥ తస్యప్రాచీదిక్శిరఇత్యాదినా,. సుపర్ణః-పక్షీభూత్వా- పక్షపుచ్ఛాద్యాత్మకఃసుపర్ణోభూత్వావాయవే ప్రాయచ్ఛన్మూర్తత్వాన్నాస్త్యాత్మనోగతిరత్రేతి. తాన్ - పారిక్షితాన్వాయురాత్మనిధిత్వా- స్థాపయిత్వా. స్వాత్మభూతాన్కృత్వాతత్ర- తస్మిన్నగమయత్. క్వ యత్రపూర్వేఽతిక్రాన్తాఃపారిక్షితాఅశ్వమేధయాజినోభవన్నితి. ఏవమివవై-ఏవమేవసః-గన్ధర్వోవాయుమేవప్రశశంస పారిక్షితానాంగతిం. సమాప్తాఆఖ్యాయికా- తన్నిర్వృత్తంత్వర్థమాఖ్యాయికాతోఽపసృత్యస్వేనశ్రుతిరాచష్టేఽస్మభ్యం - యస్మాద్వాయుఃస్థావరజఙ్గమానాంభూతానామన్తరాత్మా, బహిశ్చసఏవ,- తస్మాదధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేనవివిధాయావ్యష్టిః- వ్యష్టిః. సవాయురేవ. తథాసమష్టిః కేవలేనసూత్రాత్మనావాయురేవ. ఏవంవాయుమాత్మానంసమష్టివ్యష్టిరూపాత్మకత్వేనోపగచ్ఛతి- యఏవంవేద. తస్యకింఫలమితి. ఆహ (అపపునర్మృత్యుంజయతి) సకృన్మృత్వాపునర్నమ్రియతే తతః-ఆత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాత్ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ. ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— అజ్ఞానాదినిగ్రహంపరిహరన్నుత్తరమాహ (సహోవాచేతి) స్మరణార్థః- గన్ధర్వాల్లబ్ధస్యజ్ఞానస్యేతిశేషః కిమువాచేత్యపేక్షాయామాహ (అగచ్ఛన్నితి) అహోరాత్రమాదిత్యరథగత్యాయావాన్పన్థామితః- తావాన్దేశోద్వాత్రింశద్గుణితస్తత్పరిణామావ్యాప్తః. సచచన్ద్రిరశ్మివ్యాప్తేనదేశేనసాకంపృథివీమ్నృతేత్యుచ్యతే ఽరవిచన్ద్రమసోర్యావన్మయూఖైరవభాస్యతే। సముద్రపరిచ్ఛేద్యాతావతీపృథివీమ్నృతేత్యాహ (ద్వాత్రింశతమిత్యాదినా) అయంలోకఇత్యస్యార్థమాహ (తావదితి) తత్రలోకభాగంవిభజతే (యత్రేతి) ఉక్తంలోకమనూద్యావశిష్టస్యాలోకత్వమాహ (ఏతావానితి) ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (లోకమిత్యాదినా) అస్యాయందర్శయితుంతంలోకమితిపునరుక్తిః. తత్రపౌరాణికసమ్మతిమాహ (యంఘనోదమితి) ఉక్తంహి ॥అణ్డస్యాస్యసమన్తాత్తుసన్నివిష్టోఽమృతోదధిః। సమన్తాద్ఘనతోయేనధార్యమాణస్సతిష్ఠతీతి తద్యావతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) లోకాదిపరిమాణేయథోక్తరీత్యాస్థితేసతీతియావత్. కపాలవివరస్యానుపయుక్తత్వాత్కింతత్పరిమాణచిన్తయేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) వ్యవహారభూమిస్సప్తమ్యర్థః. పరమాత్మానంవ్యావర్తయతి (యోఽశ్వమేధఇతి) సుపర్ణశబ్దస్యశ్యేనసాదృశ్యమాత్రేణచిత్యేగ్నౌప్రవృత్తిందర్శయతి (యద్విషయమితి) ఉక్తార్థంపదమనువదతి (సుపర్ణఇతి) భూత్వేత్యస్యార్థమాహ (పక్షేతి) నను చిత్యాగ్నిరక్షాద్బహిరశ్వమేధయాజిసంగృహీతాన్స్వయమేవగచ్ఛతు- కిమితితాన్వాయవేప్రయచ్ఛతి-తత్రాహ (మూర్తత్వాదితి) ఆత్మనః-చిత్యస్యాగ్నేరితియావత్. తత్రేత్యస్యార్థాద్వ్యాహృతోదేశోక్తిః. ఇతి - యదుక్తంవాయవేప్రదానమితిశేషః. ఆఖ్యాయికాసమాప్తావితిశబ్దః పరితోదురితంక్షీయతేయేనసపరిక్షిత్- అశ్వమేధః. తద్యాజినఃపారిక్షితాః. తేషాంగతిం- వాయుమితిసమ్బన్ధః. మునివచనేవభ్రమానేకథమాఖ్యాయికాసమాప్తిః- తత్రాహ (సమాప్తేతి) వాయుప్రశంసాయాంహేతుమాహ (యస్మాదితి) కింపునర్యథోక్తవాయుతత్త్వవిజ్ఞానేఫలం-తదాహ (ఏవమితి) ……………౨

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (సహోవాచ) సః- యాజ్ఞవల్క్యఃఉవాచహఉత్తరం. కిమితి. (ఉవాచవైస్మసోఽగచ్ఛన్వైతేతద్యత్రాశ్వమేధయాజినోగచ్ఛన్తీతి) యత్ర- యస్మిల్లోకేఅశ్వమేధయాజినోగచ్ఛన్తి- తత్- తంలోకంతే- పారిక్షితాఅగచ్ఛన్నితిసః- గన్ధర్వఃయుష్మభ్యమువాచవైస్మ-ఉక్తవాన్కిలేత్యర్థః. ఏవముత్తరేదత్తేయాజ్ఞవల్క్యంపునస్సఏవపప్రచ్ఛ (క్వన్వశ్వమేధయాజినోగచ్ఛన్తీతి) అశ్వమేధయాజినఃకంలోకంగచ్ఛన్తీత్యర్థః ఏవంపునఃపృష్టోయాజ్ఞవల్క్యస్తుఏతస్యైవద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరేదత్తేపి॥లోకానామన్తానపృచ్ఛామేతిప్రథమప్రశ్నస్యప్రతివచనమన్తరేణాయంసశామ్యతీతిమత్వా ప్రథమప్రశ్నస్యాస్యచోత్తరమాహ (ద్వాత్రింశతంవైదేవరథాహ్న్యాన్యయంలోకఇత్యాదినా) దేవరథః-

ఉ.— అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా సర్వాన్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరో యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యోఽపానేనాపానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యో వ్యానేన వ్యానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో య ఉదానేనోదానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తర ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరః॥ ౧

సూర్యరథః. తస్య గత్యా అహ్నా యావద్దేశపరిమాణం పరిచ్ఛిద్యతే- తద్దేవరథాహ్న్యం. ద్వాత్రింశద్గుణితదేవరథాహ్న్యదేశపరిమితోఽయంలోకః- లోకాలోకగిరిపరివృతదేశ ఇత్యర్థః. ద్వాత్రింశతం - ద్వాత్రింశదిత్యర్థః. (తంసమన్తంపృథివీద్విస్తావత్పర్యేతి) తం- లోకాలోకవృతం లోకంసమన్తం - సమన్తతో ద్విగుణా పృథివీ పర్యేతి. (తాంసమన్తంపృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి) తాం - మహాపృథివీం సమన్తాద్ద్విగుణస్సముద్రః పర్యేతి - యంఘనోదకమాచక్షతే పౌరాణికాః. తత్రాశ్వమేధ లోకమార్గవివరపరిమాణముచ్యతే (తద్యావతీక్షురస్యధారేత్యాది) క్షురస్య ధారా యావతీ - యావదతిసూక్ష్మపరిమాణా. మక్షికాయాఃపత్రం - పతత్రం ఘనేన యావత్పరిమాణమతిసూక్ష్మం, తావానిత్యర్థః. తత్ - తత్రాణ్డకటాహే క్షురధారయా మక్షికాపత్రేణ వా సదృశః అన్తరేణాకాశః - మధ్యేరన్ధ్రమిత్యర్థః. తత్ర సూక్ష్మరన్ధ్రమార్గే పారిక్షితానాం గతిప్రకారమాహ (తానిన్ద్రస్సుపర్ణోభూత్వావాయవే ప్రాయచ్ఛదితి) తాన్ - పారిక్షితానిన్ద్రఃసుపర్ణోభూత్వా - సమీచీనవాహనంభూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్- దత్తవానిత్యర్థః. కంచిత్ప్రదేశమిన్ద్రఏవోఢ్వా తాననన్తరం వాయవే దత్తవానిత్యర్థః. (తాన్వాయురాత్మనిధిత్వాతత్రాగమయదిత్యాది) వాయుస్తు తాన్పారిక్షితాన్ ఆత్మనిధిత్వా- ఆత్మని- స్వశరీరేస్థాపయిత్వా యత్ర- బ్రహ్మలోకే అశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తి- తత్రాగమయదిత్యర్థః. తతశ్చేన్ద్రస్యాపి ప్రవేశాయోగ్యరన్ధ్రమార్గద్వారా వాయుఃపారిక్షితాంశ్చతుర్ముఖలోకమగమయదిత్యర్థః. ఏవంయాజ్ఞవల్క్య ఉక్త్వాస్వోక్తస్యసంవాదం దర్శయతి (ఏవమివవైసవాయుమేవప్రశశంసేతి) ఏవమేవ ఖలు సః - భవద్భిఃపృష్టో గన్ధర్వః వాయుమేవ స్తుతవానిత్యర్థః. ఇవశబ్ద ఏవార్థే. వైశబ్దః కిలార్థే. (తస్మాద్వాయురేవవ్యష్టిర్వాయురేవసమష్టిరితి) తస్మాత్ గన్ధర్వేణస్తుతత్వాత్ స వాయుః సమష్ట్యాత్మకాపఞ్చీకృతభూతవ్యష్ట్యాత్మకబ్రహ్మలోకతదధస్తనలోకసఞ్చారితయా సూత్రాత్మప్రాణరూపేణ సర్వనిర్వాహకతయా వ్యష్టిసమష్టిరూప ఇత్యర్థః. వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మతయా వాయుచిన్తనస్య ఫలమాహ (అపపునర్మృత్యుంజయతియఏవంవేదేతి) య ఏవం వేద- స పునరపమృత్యుంజయతీతి సమ్బన్ధః. (తతోహభుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. ౨

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథహైనముషస్తశ్చాక్రాయణఃపప్రచ్ఛ) పుణ్యపాపప్రయుక్తైర్గ్రహాతిగ్రహైర్గృహీతః పునఃపునర్గ్రహాతిగ్రహం త్యజన్నుపాదదత్సంసరతీత్యుక్తం. పుణ్యస్య చ పర ఉత్కర్షో వ్యాఖ్యాతో వ్యాకృతవిషయః సమష్టివ్యష్టిరూపద్వైతైకత్వాత్మప్రాప్తిః. యస్తు గ్రహాతిగ్రహైర్గ్రస్తః సంసరతి- సోఽస్తి- నాస్తి,- అస్తిత్వే చ కింలక్షణ, ఇత్యాత్మన ఏవం వివేకావగమాయైష ప్రశ్న ఆరభ్యతే. తస్య చ నిరుపాధిస్వరూపస్య క్రియాకారకవినిర్ముక్తస్వభావస్యాధిగమాద్యథోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యతే సప్రయోజకాత్. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తు ప్రసిద్ధః. అథహైనం - ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యం ఉషస్తః- నామతః. చక్రస్యాపత్యం చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ. యద్బ్రహ్మ సాక్షాత్- అవ్యవహితం కేనచిద్ద్రష్టుః. అపరోక్షాత్-అగౌణం. న శ్రోత్రబ్రహ్మవివత్. కింతత్. (య ఆత్మా) ఆత్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మోచ్యతే- తత్రాత్మశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. సర్వస్యాభ్యన్తరః- సర్వాన్తరః. యద్యశబ్దాభ్యాం ప్రసిద్ధ ఆత్మా బ్రహ్మేతి. తం- ఆత్మానం మే- మహ్యం వ్యాచక్ష్వేతి - విస్పష్టం శృఙ్గే గృహీత్వా యథా గాం దర్శయతి-తథా ఆచక్ష్వ. సోఽయమిత్యేవం కథయస్వేత్యర్థః. ఏవముక్తః ప్రత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః- ఏష తే- తవ ఆత్మా సర్వాన్తరః- సర్వస్యాభ్యన్తరః. సర్వవిశేషణోపలక్షణార్థం సర్వాన్తరగ్రహణం. యత్సాక్షాత్-అవ్యవహితం అపరోక్షాత్- అగౌణం బ్రహ్మ-బృహత్తమమాత్మా- సర్వస్యాభ్యన్తరః. ఏతైర్గుణైః సమస్తైర్యుక్త ఏషః. కోఽసౌ. తవాత్మా- యోఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్తవ- యేనాత్మనాత్మవాన్- స ఏష తవాత్మా. తవ - కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేత్యర్థః. తత్ర పిణ్డ, స్తస్యాభ్యన్తరే లిఙ్గాత్మా కరణసఙ్ఘాత, స్తృతీయో యశ్చ సన్దిహ్యమానః,- తేషు కతమో మమాత్మా సర్వాన్తరస్త్వయా వివక్షితః. ఇత్యుక్త ఇతర ఆహ- యః ప్రాణేన- ముఖనాసికాసఞ్చారిణా ప్రాణితి- ప్రాణచేష్టాం కరోతి. యేన ప్రాణః ప్రణీయత ఇత్యర్థః. స తే-తవ కార్యకరణస్యాత్మా విజ్ఞానమయః. సమానమన్యత్. యోఽపానేనాపానితి. వ్యానేన వ్యానితీతి - ఛాన్దసం దైర్ఘ్యం. సర్వాః కార్యకరణసఙ్ఘాతగతాః ప్రాణాదిచేష్టా దారుయన్త్రస్యేవ యేన క్రియన్తే. న హి చేతనావదనధిష్ఠితస్య దారుయన్త్రస్యేవ ప్రాణాదిచేష్టా విద్యన్తే - తస్మాద్విజ్ఞానమయేనాధిష్ఠితం విలక్షణేన దారుయన్త్రవత్ప్రాణాదిచేష్టాం ప్రతిపద్యతే. తస్మాత్సోఽస్తి కార్యకరణసఙ్ఘాతవిలక్షణః- యశ్చేష్టయతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తస్యాపునరుక్తమర్థం వక్తుమార్తభాగప్రశ్నే వృత్తం కీర్తయతి (పుణ్యేతి) భుజ్యుప్రశ్నే సిద్ధమర్థమనుద్రవతి (పుణ్యస్యచేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతం- జగద్ధిరణ్యగర్భాత్మకం. తద్విషయముత్కర్షం విశినష్టి (సమష్టీతి) కథం యథోక్తోత్కర్షస్య పుణ్యకర్మఫలత్వం- తత్రాహ (ద్వైతేతి) సమ్ప్రత్యనన్తరబ్రాహ్మణస్య విషయం దర్శయతి (యస్త్వితి) మాధ్యమికానామన్యేషాం చాత్ర వివాదః. కింలక్షణః-దేహాదీనామన్యతమః- తేభ్యో విలక్షణో వేతి యావత్. ఇత్యేవం విమృశ్యాత్మనో దేహాదిభ్యో వివేకేనాధిగమాయ

ఉ.—— సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణోయథావిబ్రూయాదసౌగౌరసావశ్వఇత్యేవమేవైతద్వ్య
పదిష్టంభవతియదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయ ఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమెవ్యాచక్ష్వేత్యేషతఆత్మాస

దం బ్రాహ్మణమిత్యాహ (ఇత్యాత్మన ఇతి) వివేకాదిగమన్యభేదజ్ఞానత్వేనానర్థకరత్వమాశఙ్క్యైకహోలాశ ప్రశ్నతాత్పర్యం సఙ్గృహ్ణాతి (తస్యచేతి) బ్రాహ్మణసమ్బన్ధముక్త్వాఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికేతి) విద్యాస్తుత్యర్థా సుఖావబోధార్థాచాఖ్యాయికేత్యర్థః. భుజ్యుప్రశ్ననిర్ణయానన్తర్యమథశబ్దార్థః. సమ్బోధనమభిముఖీకరణార్థం. చక్షురవ్యవహితమిత్యుక్తే ఘటాదివదవ్యవధానం గౌణమితిశఙ్క్యతే (యదితి) తన్నిరాకర్తుమపరోక్షాదిత్యుక్తం. ముఖ్యమేవ చక్షురవ్యవహితం స్వరూపం బ్రహ్మ- తథాచ ద్రష్ట్రధీనసిద్ధిత్వాభావాత్స్వతోఽపరోక్షమిత్యర్థః. *శ్రోత్రం బ్రహ్మ *మనో బ్రహ్మేత్యాదియథాగౌణం - నతథాగౌణం చక్షురవ్యవహితం బ్రహ్మ- అద్వితీయత్వాదిత్యాహ (నశ్రోత్రేతి) ఉక్తమవ్యవధానమాకాశాద్వారాఽన్తరవాక్యేన సాధయతి (కింతదిత్యాదినా) తస్యపరిచ్ఛిన్నత్వశఙ్కాం నారయతి (సర్వస్యేతి) సర్వనామభ్యాం ప్రత్యగ్బ్రహ్మవిశేష్యం సమర్ప్యతే- ఇతరైస్తుశబ్దైర్విశేషణానీతి విభాగమభిప్రేత్యాహ (యదృచ్ఛబ్దాభ్యామితి) ఇతిరుచ్యత ఇత్యనేనసమ్బధ్యతే. ఇతిశబ్దోద్వితీయః ప్రశ్నసమాప్త్యర్థః. తమేవప్రశ్నం వివృణోతి (విస్పష్టమితి) తదర్థవాక్యార్థాన్వయయోగ్యపృష్టతత్త్వప్రదర్శనార్థం ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (ఏవముక్తఇతి) సర్వాన్తరఇతివిశేషోక్త్యా ప్రశ్నస్థవిశేషణాన్తరాణామనాస్థామాశఙ్క్యాహ (సర్వవిశేషణేతి) ఏషసర్వాన్తరఇతిభాగస్యార్థంవివృణోతి (యదితి) ఏషశబ్దార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కోసావితి) ఆత్మశబ్దార్థంవివృణోతి (యోయమితి) యోనేత్యత్ర సశబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఉక్తమర్థం స్పష్టయతి (తవేతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్య ప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) సర్వాన్తర స్తవాత్మేత్యుక్తే సతీతియావత్. తృతీయః - సాక్షిమాత్రం. ప్రణీయతే- ప్రాణనవిశిష్టః క్రియత ఇతియావత్. కథమేతావతా సత్త్వేహోఽపాకృత ఇత్యాశఙ్క్యవివక్షితమనుమానం వక్తుం వ్యాప్తిమాహ (సర్వాఇతి) యాఖల్వచేతనప్రవృత్తిః- సాచేతనాధిష్ఠానపూర్వికా - యథారథాదిప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యోనక్రియతే- సోఽస్తీతిసమ్బన్ధః. దృష్టాన్తస్యసాధ్యవైకల్యం పరిహరతి (నహీతి) సమ్ప్రత్యనుమానమారచయతి (తస్మాదితి) విమతాచేష్టా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా- అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్- రథాదిచేష్టావదిత్యర్థః. ప్రతిపద్యతే - ప్రాణాదీతిశేషః. అనుమానఫలమాహ (తస్మాత్త్వోస్తీతి) చేష్టయతి - కార్యకరణసఙ్ఘాతమితి శేషః. ౧

రం.—— ఏవమస్యయాజ్ఞవల్క్యస్యకర్మకాణ్డే అవిచాల్యం నైదుష్యం మత్వాజనకసభికాః బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మకాణ్డేనాఅస్య ప్రతిభాం సమ్పాదయిష్యామ ఇతిమన్యమానాః ప్రష్టుం ప్రావర్తన్త. తదేవాహ (అథహైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛేత్యాదినా) నామ్నాఉషస్తః. చక్రస్యగోత్రాపత్యం. *నడాదిభ్యఃఫక్. చాక్రాయణః. శిష్టంస్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మా సర్వాన్తరస్తంమెవ్యాచక్ష్వేతి) అపరోక్షాత్ - అపరోక్షమిత్యర్థః. *సుపాంసులుగిత్యాదినాఆడాదేశః. అపరోక్షత్వంనామసర్వదేశకాలసన్నిహితత్వం. దేశకాలసన్నికర్షే హ్యపరోక్ష్యదర్శనాత్. యదపరోక్షం సాక్షాత్ బ్రహ్మ - అవ్యవధానేన బ్రహ్మ. అగౌణం. ముఖ్యం బ్రహ్మేతియావత్. సర్వాన్తరఆత్మాచ * ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యఇత్యాదినాదర్శనాదికర్మత్వేనోక్తశ్చయః. తాదృశంవస్తుమేవ్యాచక్ష్వేతిప్రశ్నః. వ్యాచక్ష్వ - ప్రదర్శయేత్యర్థః. ఉత్తరత్ర *నదృష్టేర్ద్రష్టారంపశ్యేరితిద్రష్టవ్యత్వాదేరన్యత్రనిషేధాద్ద్రష్టవ్యత్వాదికమపి ప్రశ్నవిషయ ఇతిద్రష్టవ్యం. యాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ (ఏషతఆత్మాసర్వాన్తరఇతి) తేయఆత్మా - సఏవసర్వాన్తరఇత్యర్థః. పృచ్ఛత్యుషస్తః (కతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరఇతి) యదుక్తంతేఆత్మాసర్వాన్తరఇతి- తదస్తు. కింతుకతమఆత్మాసర్వాన్తరఇతితవాభిప్రాయ ఇతి నజానే. కిందేహేన్ద్రియప్రాణజీవాదిషుకశ్చిన్మే ఆత్మాసర్వాన్తరః- ఉతతతోఽన్యఇత్యర్థః. యద్యపితేఆత్మేతివ్యతిరేకనిర్దేశేన ప్రత్యక్షదృష్టాభిముఖశరీరవ్యతిరేకస్సిధ్యతి - తథాపీన్ద్రియాద్యన్యతమత్వసన్దేహోనాపాకృత ఇతిభావః. అత్రయాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ (యఃప్రాణేనప్రాణితిసత ఆత్మాసర్వాన్తరఇత్యాది) అత్రఏషతఆత్మాసర్వాన్తరఇత్యత్రఉక్తఇతిశేషః. ప్రాణిత్యపానితివ్యానితీత్యాదౌ * రుదశ్చపఞ్చభ్యఇతీట్. ప్రాణాదిభిః ప్రాణనాదివ్యాపారకర్తాయః - సతేఆత్మా. సఏవసర్వాన్తరఆత్మేత్యర్థః. అత్రప్రాణేనేత్యాదినాప్రాణస్యకరణత్వయానిర్దేశాత్ప్రాణవ్యతిరేకస్సిద్ధః. సుషుప్తౌబాహ్యాభ్యన్తరేన్ద్రియోపరతావపి ప్రాణనాదివ్యాపారదర్శనాత్ తద్వ్యతిరేకోపిసిద్ధః. సుషుప్తౌజీవస్యాప్యుపరతవ్యాపారతయాప్రాణేనప్రాణితృత్వాభావాత్తద్వ్యతిరేకోపిసిధ్యతీత్యాశయః. ౧

శం.—— సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణః. యథాకశ్చిదన్యథాప్రతిజ్ఞాయపూర్వం పునర్విప్రతిపన్నో బ్రూయాదన్యథాఅసౌగౌరసావశ్వః- యశ్చలతిధావతీతివా. పూర్వం ప్రత్యక్షం దర్శయామీతి ప్రతిజ్ఞాయపశ్చాచ్చలనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిశతి - ఏవమేవైతద్బ్రహ్మ ప్రాణనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిష్టంభవతిత్వయా. కింబహునా- త్యక్త్వాగోతృష్ణానిమిత్తంవ్యాజంయదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, యఆత్మాసర్వాన్తరః,- తంమేవ్యాచక్ష్వేతి. ఇతరఆహ- యథామయాప్రథమం ప్రతిజ్ఞాతస్తవాత్మా ఏవంలక్షణ ఇతి- తాం ప్రతిజ్ఞామనువర్త ఏవ. తత్తథైవ- యథోక్తంమయా. యత్పునరుక్తంతమాత్మానం ఘటాదివద్విషయీకుర్వితి- తదశక్యత్వాన్న క్రియతే. కస్మాత్పునస్తదశక్యమితి. ఆహ- వస్తుస్వాభావ్యాత్. కింపునస్తద్వస్తుస్వాభావ్యం. దృష్ట్యాదికర్తృత్వం. దృష్టేర్ద్రష్టాహ్యాత్మా. దృష్టిరితిద్వివిధాభవతి- లౌకికీపారమార్థికీచేతి. తత్రలౌకికీ - చక్షుస్సంయుక్తాన్తఃకరణవృత్తిః.

త్వా న్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరః। న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న శ్రుతేః శ్రోతారꣳ శృణుయా న మతేర్మన్తారం మన్వీథా న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయాః । ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరోఽతోఽన్యదార్తం తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

సాక్షిక్రియత ఇతి జాయతే వినశ్యతి చ. యా త్వాత్మనో దృష్టిరగ్నేరుష్ణప్రకాశాదివత్ - సా చ ద్రష్టుః స్వరూపత్వాన్న జాయతే న వినశ్యతి చ. సా క్రియమాణయోపాధిభూతయా సంసృష్టేవ వ్యపదిశ్యతే ద్రష్టేతి, భేదవచ్చ ద్రష్టుర్దృష్టిరితి, చ. యాసౌ లౌకికీ దృష్టిశ్చక్షుర్ద్వారా రూపోపరక్తా జాయమానా సైవ నిత్యయాత్మదృష్ట్యా సంసృష్టేవ తత్ప్రతిచ్ఛాయా- తయా వ్యాప్తైవ జాయతే, తథా వినశ్యతి, చ. తేనోపచర్యతే ద్రష్టా సదా పశ్యన్నపి పశ్యతి న పశ్యతీతి చేతి. న తు పునర్ద్రష్టుర్దృష్టేః కదాచిదప్యన్యథాత్వం- తథా చ వక్ష్యతి షష్ఠే * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి చ. తమిమమర్థమాహ- లౌకిక్యా దృష్టేః కర్మభూతాయాః ద్రష్టారం- స్వకీయయా నిత్యయా దృష్ట్యా వ్యాప్తారం న పశ్యేః. యాసౌ లౌకికీ దృష్టిః కర్మభూతా - సా రూపోపరక్తా రూపాభివ్యఞ్జికా నాత్మానం స్వాత్మనో వ్యాప్తారం ప్రత్యఞ్చం వ్యాప్నోతి - తస్మాత్తం ప్రత్యగాత్మానం దృష్టేర్ద్రష్టారం న పశ్యేః. తథా శ్రుతేః శ్రోతారం న శృణుయాః. తథా మతేః- మనోవృత్తేః కేవలాయా వ్యాప్తారం న మన్వీథాః. తథా విజ్ఞాతేః- కేవలాయా బుద్ధివృత్తేర్వ్యాప్తారం న విజానీయాః. ఏష వస్తునః స్వభావః- అతో నైవ దర్శయితుం శక్యతే గవాదివత్. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాక్షరాణ్యన్యథా వ్యాచక్షతే కేచిత్- న దృష్టేర్ద్రష్టారం - దృష్టేః కర్తారం. దృష్టిభేదమకృత్వా దృష్టిమాత్రస్య కర్తారం న పశ్యేరితి. దృష్టేరితి కర్మణి షష్ఠీ. సా దృష్టిః క్రియమాణా ఘటవత్కర్మ భవతి. ద్రష్టారమిత్యనేన ద్రష్టుర్దృష్టికర్తృత్వమాచష్టే. తేషాం సా దృష్టేర్ద్రష్టా- దృష్టేః కర్తేతి వ్యాఖ్యానాభిప్రాయః. తత్ర దృష్టేరితి పదస్యానేన దృష్టిగ్రహణం నిరర్థకమితి దోషం న పశ్యన్తి- పశ్యతాం వా పునరుక్తమసారః - ప్రమాదపాఠ ఇతి నానాదరః. కథం పునరాధిక్యం కృజనైవ దృష్టికర్తృత్వస్య సిద్ధత్వాద్దృష్టేరితి నిరర్థకం తదా ద్రష్టారం న పశ్యేరిత్యేతావదేవ వక్తవ్యం. యస్మాద్ధాతోః పరస్తృచ్ప్రత్యయః క్రియతే- ధాత్వర్థకర్తృవిశిష్టే చ స్మర్యతే. గన్తారం ఛేత్తారం వా సయతీత్యేతావానైవ హి శబ్దః ప్రయుజ్యతే- న తు గతేర్గన్తారం ఛిదేశ్ఛేత్తారమితి తస్య సర్వస్య విశేషేప్రయోక్తవ్యః. న చార్థవాదత్వేన హాతవ్యం సత్యాం గతౌ. న చ ప్రమాదపాఠః- సర్వేషామవిగానాత్. తస్మాద్వ్యాఖ్యాతౄణామేవ బుద్ధిదౌర్బల్యం- నార్థేష్వప్రమాదః. యథా వ్యాఖ్యాతం లౌకికదృష్టేర్వ్యావృత్య నిత్యదృష్టివిశిష్ట ఆత్మా ప్రదర్శయితవ్యః - తథా కర్మకర్తృవిశేషణత్వేన దృష్టిశబ్దస్య ప్రయోగ ఉపపద్యతే ఆత్మరూపనిర్ధారణాయ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేరితి చ ప్రదేశాన్తరవాక్యేనైవమేకవాక్యతోపపన్నా భవతి. తథా చ * చక్షూంషి పశ్యన్తి * శ్రోత్రమిదం శ్రుతమితి శ్రుత్యన్తరైకవాక్యతోపపన్నా. న్యాయాచ్చ. ఏవమేవ హ్యాత్మనో నిత్యత్వముపపద్యతే క్రియాభావే. విక్రియావత్త్వే త్వనిత్యత్వం ప్రతిషిద్ధం. * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే * ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యేతి చ శ్రుత్యక్షరాణ్యన్యథా న గచ్ఛన్తి. నను * ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతేత్యేవమాదీన్యక్షరాణ్యాత్మనో విక్రియత్వేన గచ్ఛన్తీతి. న- యథాప్రాప్తలౌకికవాక్యానువాదిత్వాత్తేషాం నాత్మతత్త్వనిర్ధారణార్థానితాని. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యేవమాదీనామన్యార్థాసమ్భవాద్యథోక్తార్థపరత్వమవగమ్యతే. తస్మాదనవబోధాదేవ హి విశేషణం పరిత్యక్తం దృష్టేరితి. ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యేవమాద్యుక్తార్థః. అతః- ఏతస్మాదాత్మనః అన్యదార్తం- కార్యం వా శరీరం, కరణాత్మకం వా లిఙ్గం,. ఏతిదేవైకమనార్తమవినాశి కూటస్థం. తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ. ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యే చతుర్థం బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.—— ప్రశ్నప్రతివచనయోరననురూపత్వమాశఙ్క్యతే (స హోవాచేతి) దృష్టాన్తమేవ స్పష్టయతి (అసావిత్యాదినా) ప్రత్యక్షం గామశ్వం వా దర్శయామీతి పూర్వం ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చాద్వ్యపలక్షణైర్గౌః- యో వా ధావతి సోఽశ్వ ఇతి చలనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిశతి- ఏవమేవ బ్రహ్మ ప్రత్యక్షం దర్శయామీతి మత్ప్రశ్నానుసారేణ ప్రతిజ్ఞాయ ప్రాణనాదిలిఙ్గైస్తద్వ్యపదిశతస్తే ప్రతిజ్ఞాహానిరసమఞ్జసం వచనమిత్యాదిత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞాప్రశ్నావనుసరత్వా బుద్ధిపూర్వకారిణే ఫలితమాహ (కిం పునరితి) ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (యథేతి) ప్రతిజ్ఞానుసారేణ వాక్యమితి నయతి (తథేతి) * కతమో యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది ప్రశ్నస్య తాత్పర్యమాహ (యత్పునరితి) న దృష్టేరిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం వదన్నుత్తరమాహ (తదశక్యత్వాదితి) ఆత్మనో వస్తుత్వాద్ఘటాదివద్విషయీకరణం నాశక్యమితి శఙ్క్యతే (కస్మాదితి) వస్తుస్వరూపమనుసృత్య పరిహరతి (ఆహేతి) ఘటాదేరపి వస్తుస్వాభావ్యాన్నాభూద్విషయీకరణమితి మత్వా నశ్శఙ్క్యతే (కిం పునరితి) దృష్ట్యాదిసాక్షిత్వం వస్తుస్వాభావ్యం- తతశ్చావిషయత్వం. న చైవం వస్తుస్వాభావ్యం ఘటాదేరస్తీత్యుత్తరమాహ (దృష్టేరితి) దృష్ట్యాదిసాక్షిణో దృష్టివిషయత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టిరితి) యథా ప్రదీపాలోకికజ్ఞానేన ప్రకాశ్యో నస్వప్రకాశకం జ్ఞానం ప్రకాశయతి- తథా దృష్టిసాక్షీ దృష్ట్యా న ప్రకాశ్యత ఇత్యర్థః. దృష్టేర్ద్రష్టైవ నాస్తీతి సౌగతాః. తాన్ప్రత్యాహ (దృష్టిరితీతి) లౌకికీం వ్యాచష్టే (తత్రేతి) పారమార్థికీం దృష్టిం వ్యాకరోతి (యా త్వితి) న న్వాత్మా నిత్యదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం ద్రష్టేత్యాదివ్యపదేశః సిధ్యతి- తత్రాహ (సా క్రియమాణయేతి) సాక్ష్యబుద్ధితద్వృత్తిగతం కర్తృత్వం క్రియాత్వం చాధ్యాత్మికం నిత్యదృగ్రూపేఽవ్యప్రియత ఇత్యర్థః. ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే కథం పశ్యతి- న పశ్యతి చేతి క్వాచిత్కో వ్యవహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యాసావితి) యాట

మాయికేషణాలౌకికీ దృష్టిః- అస్యాస్తత్ప్రతిచ్ఛాయేతి సమ్బన్ధః. తయా-తత్ప్రతిచ్ఛాయయా-వ్యాప్తైవేతి యావత్. కిమిత్యౌపచారికో వ్యపదేశః- ముఖ్య స్తు కిన్న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) దృష్టేర్వస్తుతో నవిక్రియావత్త్వమిత్యత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి) ఉక్తేర్థే న దృష్టేరిత్యాది శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తమిమమిత్యాదినా) ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (యోఽసావితి) న దృష్టేరిత్యాదివాక్యార్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ఉక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి (తథేతి) ఉక్తం వస్తుస్వాభావ్యముపసంహృత్య ఫలితమాహ (ఏష ఇతి) న దృష్టేరిత్యత్ర స్వపక్షముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (న దృష్టేరితి) కథమక్షరాణామన్యథా వ్యాఖ్యేత్యాశఙ్క్య ప్రతిపత్తుమక్షరార్థమాహ (న దృష్టేరితి) ఇతిశబ్దో వ్యాచక్షత ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే. ఏవం వ్యాకుర్వతామభిప్రాయమాహ (దృష్టేరితి) కర్మణి షష్ఠీమేవ స్ఫుటయతి (సా దృష్టిరితి) షష్ఠీం వ్యాఖ్యాయ తతో ద్వితీయాం వ్యాచష్టే (ద్రష్టారమితీతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ఉక్తాం పరకీయవ్యాఖ్యాం దూషయతి (తత్రేతి) దృష్టికర్తృత్వనిషేధేఽయాం కృజనైవ తత్సిద్ధేః షష్ఠీ నిరర్థికేత్యర్థః. కథం పునర్వ్యాఖ్యాతారో యథోక్తదోషం న పశ్యన్తి - తత్రాహ (పశ్యతాం వేతి) షష్ఠ్యా నైరర్థక్యం ప్రాగుక్తమాకాఙ్క్షాద్వారా సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) కియత్తర్హి షష్ఠ్యా విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) క్రియాఽఽధాత్వర్థః - కర్తా ప్రత్యయార్థః. తథా చైకేనైవ పదేనోభయలాభాత్ పృథక్క్రియాగ్రహణమనర్థకమిత్యర్థః. దృష్టేరిత్యస్యానర్థకత్వం ద్రష్టా న సాధయతి (గన్తారమిత్యాదినా) అర్థవాదత్వేన తర్హి పదముపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విధిశేషత్వాభావా, దస్మదుక్తనీత్యా చార్థవత్త్వసమ్భవాదిత్యర్థః. అథ పరపక్షే నిరర్థకమేవేదం పదం ప్రమాదాత్ప్రతిపన్నమితి చేత్, నేత్యాహ (నచేతి) సర్వేషాం-కాణ్వమాధ్యన్దినానామితి యావత్. కథం తర్హీదం పదమనర్థకమితి పరేషాం ప్రతీతిః-తత్రాహ (తస్మాదితి) కథం పునర్వ్యవహితామపి దృష్టేర్ద్విరుపాదానముపపద్యతే-తత్రాహ (యథాత్వితి) ప్రదర్శయితవ్యపదాదుపరిష్టాదితిశబ్దో ద్రష్టవ్యః. కర్తృకర్మవిశేషణత్వేన-సాక్షీ సాక్ష్యస్వరూపకత్వేనేతి యావత్. తత్సమర్పణమపి కుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ (ఆత్మేతి) దృష్ట్యాదిసాక్ష్యాత్మా న తద్విషయ ఇతి తత్స్వరూపనిశ్చయార్థం సాక్ష్యాదిసమర్పణమిత్యర్థః. ఆత్మా నిత్యదృష్టిస్వభావో న దృశ్యాదిదృష్టేర్విషయ ఇత్యేష చేన్న దృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యార్థః- తదా * నహీత్యాదినాఽస్యైకవాక్యత్వం సిధ్యతి- తస్మాద్యథోక్తార్థత్వమేవ న దృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యేత్యాహ (నహీతి) ఆత్మా కూటస్థదృష్టిరిత్యత్ర తలవకారశ్రుతిం సంవాదయతి (తథా చేతి) తస్య కూటస్థదృష్టిత్వే హేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) తమేవ న్యాయం విశదయతి (ఏవమేవేతి) విపక్షే దోషమాహ (విక్రియావచ్చేతి) ఇతశ్చాత్మనో నాస్తి విక్రియావత్త్వమిత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) అన్యథా - విక్రియావత్త్వే సతీతి యావత్. అవిక్రియత్వేఽపి శ్రుత్యక్షరాణ్యనుపపన్నానీతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) న తేషాం విరోధః - దృష్టం ద్రష్ట్ర్యాదికర్తృత్వమనుసృత్య ప్రవృత్తేః లౌకికైకాన్తైతదర్థానువాదిత్వాదుక్తశ్రుత్యక్షరాణాం స్వార్థే ప్రామాణ్యాభావాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) న దృష్టేరిత్యాదీన్యపి తర్హి శ్రుత్యక్షరాణి న స్వార్థే ప్రమాణానీత్యాశఙ్క్యాహ (న దృష్టేరితి) అనూద్యార్థః-దృష్ట్యాదికర్తా. యథోక్తార్థః - దృష్ట్యాదిసాక్షీ. ద్రష్టృపదస్య సాక్షివిషయత్వే సిద్ధే దృష్టేరితి సాక్షిసమర్పణార్థవత్త్వోపపత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) పరోక్తమర్థం నిరాకృత్య స్వపక్షముపపాద్యానన్తరం వాక్యం విభజతే (ఏష ఇతి) అన ఆర్తమితి విశేషణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదేవేతి) ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౫.— (స హోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణ ఇతి) జీవవ్యతిరేకో నోక్త ఇతి మత్వాఽఽశయమవిద్వానుషస్తః పునరాహేత్యర్థః. కిమితి. (యథా విబ్రూయాదసౌ గౌరసావశ్వ ఇత్యేవమేవైతద్వ్యపదిష్టం భవతీత్యాది) యథాహి గాం ప్రదర్శ్యాసౌ గౌరసావశ్వ ఇతి గవ్యశ్వాభేదోపదేశోఽయథావిరుద్ధః - ఏవమేవ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేతి మామకప్రశ్నే ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర, యః ప్రాణేన ప్రాణితీతి ప్రాణనాదికర్తృత్వస్యాత్మనో జీవస్య సర్వాన్తరత్వకథనం విరుద్ధవచనమేవ - జీవస్యాణుత్వేన ప్రతిదేహం భిన్నత్వేన చ సర్వాన్తరత్వాసమ్భవాత్. విబ్రూయాత్ - విరుద్ధం బ్రూయాదిత్యర్థః. అతః కథం హే యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరః-స తావదవిరుద్ధతయా వక్తవ్య ఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న శ్రుతేః శ్రోతారం శృణుయా ఇత్యాది) అత్ర దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదిః పాఠః పఠతీతి వన్నిర్దేశః. ద్రష్టారం - కర్తారమిత్యర్థః. ఏవం శ్రోతారమిత్యాదావపి. తేన దృష్ట్యాదేః కాల్పనికత్వనివృత్తిః. తథా చ దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానానాం యః కర్తా జీవః-స న ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః. దర్శనాదికర్తుర్జీవాదన్య ఏవ దర్శనాదికర్మభూతస్సర్వాన్తర ఆత్మా. ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాం కర్తారం జీవం ప్రాణనాదికర్తృత్వేన న పశ్యేః - న మన్వీథా ఇత్యాదిర్వాక్యార్థః (ఏష త ఆత్మేత్యాది) త ఆత్మేతి మయోక్త ఏష ఏవ. (అతోఽన్యదార్తమితి) అతః ఏష త ఆత్మేతి మయోక్తాత్పరమాత్మనః అన్యత్ - వ్యతిరిక్తం త్వదభిమతమపాధిక ప్రాణితృత్వాదిమజ్జీవజాతమార్తం- దుఃఖీత్యర్థః. అతస్స న పరమాత్మేతి భావః. అత ఏవ నిత్యముక్తానాం కదాప్యస్పృష్టదుఃఖత్వాత్ అతోఽన్యదార్తమిత్యుక్తిః కథమితి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా - తేషామిహాప్రసక్తత్వాత్, అన్యశబ్దస్య సన్నిహిత ప్రాణితృత్వాదిమత్సంసారి జీవపరత్వాత్,, యద్వా-ఆర్తం- జీవాఖ్యం త్వదభీష్టం న నిర్వికారం వస్తు. తస్య కర్మకృతస్వభావవికారవత్త్వాదితి భావః. (తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామేతి) పూర్వవత్. ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.—— ¶ అథహైనంకహోళఃకౌషీతకేయః పప్రచ్ఛయాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచయదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమేవ్యాచక్ష్వేత్యేషతఆత్మాసర్వాన్తరః। కతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరోయోఽశనాయాపిపాసేశోకంమోహంజరాంమృత్యుమత్యేతి॥ ఏతంవైతమాత్మానంవిదిత్వాబ్రాహ్మణాఃపుత్రైషణాయాశ్చవిత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చవ్యుత్థాయ। అథభిక్షాచర్యంచరన్తియాహ్యేవపుత్రైషణాసావిత్తైషణాయావిత్తైషణాసాలోకైషణోభేహ్యేతే ఏషణే ఏవభవతః। తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేత్ బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యాథమునిరమౌనంచమౌనంచనిర్విద్యాథబ్రాహ్మణఃసబ్రాహ్మణః కేనస్యాద్యేనస్యాత్తేనేదృశ ఏవాతోఽన్యదార్తంతతోహకహోళః కౌషీతకేయఉపరరామ॥ ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే-పఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

శం. —— బన్ధనం సప్రయోజకముక్తం. యస్యబన్ధః- తస్యాప్యస్తిత్వ, మధిగతంవ్యతిరిక్తత్వం, చ. తస్యేదానీంబన్ధమోక్షసాధనంసస న్న్యాససమాత్మజ్ఞానంవక్తవ్యమితికహోళప్రశ్న ఆరభ్యతే. అథహైనంకహోళః-నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం-కౌషీతకేయఃపప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, యఆత్మాసర్వాన్తరః,-తంమేవ్యాచక్ష్వేతి-యంవిదిత్వాబన్ధనాత్ప్రముచ్యతే,. యాజ్ఞవల్క్యఆహ- ఏషతే-తవాత్మా. కిముషస్తకహోళాభ్యామేకఆత్మాపృష్టః-కింవాభిన్నావాత్మానౌతుల్యలక్షణావితి. భిన్నావితియుక్తం- ప్రశ్నయోరపునరుక్తత్వోపపత్తేః. యదిహ్యేకఆత్మాఉషస్తకహోళప్రశ్నయోర్వివక్షితః - తత్రైకేనైవప్రశ్నేనాధిగతత్వాత్తద్విషయోద్వితీయః ప్రశ్నోఽనర్థకస్స్యాత్. నచార్థవాదరూపత్వంవాక్యస్య. తస్మాద్భిన్నావేతావాత్మానౌక్షేత్రజ్ఞపరమాత్మాఖ్యావితికేచిద్వ్యాచక్షతే. తన్న- ఏషతఇతిప్రతిజ్ఞానాత్. ఏషతఆత్మేతిహిప్రతివచనేప్రతిజ్ఞాతం. నహ్యేకస్యకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యద్వావాత్మానావుపపద్యేతే - ఏకోహికార్యకరణసఙ్ఘాతఏకేనాత్మనాఆత్మవాన్. నచోషస్తస్యాన్యః-కహోళస్యాన్యోజాతితోభిన్నఆత్మాభవతి- ద్వయోరగౌణత్వాత్మత్వసర్వాన్తరత్వానుపపత్తేః. యద్యేకమగౌణంబ్రహ్మద్వయోః-ఇతరేణావశ్యంగౌణేనభవితవ్యం. తథాత్మత్వంసర్వాన్తరత్వం చ- విరుద్ధత్వాత్పదార్థానాం. యద్యేకంసర్వాన్తరంబ్రహ్మాత్మాముఖ్యః- ఇతరేణాసర్వాన్తరేణానాత్మనాఽముఖ్యేనావశ్యంభవితవ్యం. తస్మాదేకస్యైవద్విశ్శ్రవణంవిశేషవివక్షయా. యత్తుపూర్వోక్తేనసమానంద్వితీయేప్రశ్నాన్తరేఉక్తం- తావన్మాత్రంపూర్వస్యైవానువాదః- తస్యైవానుక్తఃకశ్చిద్విశేషోవక్తవ్యఇతి. కఃపునరసావిశేషఇతి. ఉచ్యతే-పూర్వస్మిన్ప్రశ్నేఅస్తివ్యతిరిక్తఆత్మా- యస్యాయంసప్రయోజకోబన్ధఉక్తఇతి- ద్వితీయేతుతస్యైవాత్మనోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వంవిశేషఉచ్యతే- యద్విశేషపరిజ్ఞానాత్సన్న్యాససహితాత్పూర్వోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యతే. తస్మాత్ప్రశ్నప్రతివచనయోరేషతఆత్మేత్యేవమన్తయోస్తుల్యార్థతైవ. ననుకథమేకస్యైవాత్మనోఽశనాయాద్యతీతత్వంబద్ధత్వంచేతివిరుద్ధధర్మసమవాయిత్వమితి న-పరిహృతత్వాత్. నామరూపవికారకార్యకరణలక్షణసఙ్ఘాతోపాధిభేదసమ్పర్కజనితభ్రాన్తిమాత్రంహిసంసారిత్వమిత్యసకృదవోచామ, విరుద్ధశ్రుతివ్యాఖ్యానప్రసఙ్గేన, చ. యథారజ్జుశుక్తికాగగనాదయఃసర్పరజతమలినాభవన్తిపరాధ్యారోపితధర్మవిశిష్టాః- స్వతశ్చకేవలాఏవరజ్జుశుక్తికాగగనాదయః- నచైవంవిరుద్ధధర్మసమవాయిత్వేపదార్థానాంకశ్చనవిరోధః నామరూపోపాధ్యస్తిత్వే * ఏకమేవాద్వితీయం * నేహనానాస్తికిఞ్చనేతిశ్రుతయోవిరుధ్యేరన్నితిచేన్న - సలిలఫేనదృష్టాన్తేనపరిహృతత్వాన్మృదాదిదృష్టాన్తైశ్చ. యదాతుపరమార్థదృష్ట్యాపరమాత్మతత్త్వాత్ శ్రుత్యనుసారిభిరన్యత్వేననిరూప్యమాణేనామరూపేమృదాదివికారవద్వస్త్వన్తరేతత్త్వతోనస్తః సలిలఫేనఘటాదివికారవదేవ-తదాతదపేక్ష్య *ఏకమేవాద్వితీయం* నేహనానాస్తికిఞ్చనేత్యాదిపరమార్థదర్శనగోచరత్వంప్రతిపద్యతే. యదాతుస్వాభావిక్యాఽవిద్యయాబ్రహ్మస్వరూపంరజ్జుశుక్తికాగగనస్వరూపవదేవస్వేనరూపేణవర్తమానంకేనచిదస్పృష్టస్వభావమపినామరూపకృతకార్యకరణోపాధిభ్యోవివేకేననావధార్యతే,నామరూపోపాధిదృష్టిరేవచభవతిస్వాభావికీ,-తదాసర్వోఽయంవస్త్వన్తరాస్తిత్వవ్యవహారః. అస్తిచాయంభేదకృతోమిథ్యావ్యవహారః-యేషాంబ్రహ్మతత్త్వాదన్యత్వేనవస్తువిద్యతే, యేషాంచనాస్తి,. పరమార్థవాదిభిస్తుశ్రుత్యనుసారేణనిరూప్యమాణేవస్తునికింతత్త్వతోఽస్తివస్తు-కింవానాస్తీతి- బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయంసర్వసంవ్యవహారశూన్యమితినిర్ధార్యతే. తేననకశ్చిద్విరోధః. నహిపరమార్థావధారణనిష్ఠాయాంవస్త్వన్తరాస్తిత్వంప్రతిపద్యామహే- *ఏకమేవాద్వితీయం * అనన్తరమబాహ్యమితిశ్రుతేః. నచనామరూపవ్యవహారకాలేత్వవివేకినాంక్రియాకారకఫలాదిసంవ్యవహారోనాస్తీతిప్రతిషిధ్యతే. తస్మాత్ జ్ఞానాజ్ఞానేఅపేక్ష్యసర్వస్సంవ్యవహారశ్శాస్త్రీయోలౌకికశ్చ- అతోనకాచనవిరోధాశఙ్కా. సర్వవాదినామప్యపరిహార్యఃపరమార్థసంవ్యవహారకృతోవ్యవహారః. తత్రపరమార్థాత్మస్వరూపముపేక్ష్యప్రశ్నఃపునః- కతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరఇతి. ప్రత్యాహేతరః (యోఽశనాయాపిపాసే) అశితుమిచ్ఛాఅశనాయా. పాతుమిచ్ఛాపిపాసా. తేఅశనాయాపిపాసేయోఽత్యేతీతివక్ష్యమాణేనసమ్బన్ధః. అవివేకిభిస్తలమలవదిహగగనంగమ్యమానమపితలమలేఅత్యేతి-పరమార్థతస్తాభ్యామసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. తథామూ

¶ పుత్రైషణా విత్తైషణా లోకైషణేతి, ఉభేహ్యేతే ఏషణేఏవేతి, రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స్వైరశనాయాపిపాసాదిమద్బుద్ధ్యాగమ్యమానమపిత్వభిధీయతే అహంపిపాసితోఽహమితి - తదత్యేత్యేవ - పరమార్థతస్తాభ్యామసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. * న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇతి శ్రుతేః. అవిద్వల్లోకాధ్యారోపితదుఃఖేనేత్యర్థః. ప్రాణైకధర్మత్వాత్సమానకరణమశనాయాపిపాసయోః. (శోకంమోహం) శోక ఇతి - కామః. ఇష్టంవస్తూద్దిశ్య చిన్తయతో యదరమణం - తత్తృష్ణాభిభూతస్య కామబీజం. తేనహికామోదీప్యతే. మోహస్తువిపరీతప్రత్యయప్రభవోఽవివేకోభ్రమః - సచావిద్యాసర్వస్యానర్థస్యప్రసవబీజం. భిన్నకార్యత్వాత్తయోఃశోకమోహయోరసమానకరణం. తౌమనోఽధికరణౌ. తథాశరీరాధికరణౌ జరాంమృత్యుంచాత్యేతి. జరేతి - కార్యకరణసఙ్ఘాతవిపరిణామోవలీపలితాదిలిఙ్గః. మృత్యురితి - తద్విచ్ఛేదోవిపరిణామావసానః. తౌజరామృత్యూశరీరాధికరణావత్యేతి. యేతేఽశనాయాదయః ప్రాణమనశ్శరీరాధికరణాః ప్రాణిష్వనవరతంవర్తమానా అహోరాత్రాదివత్సముద్రోర్మివచ్చ ప్రాణిషుసంసారఋత్వమ్వన్తి. దూరాత్సాదృశ్యాత్తేనాభిలపణ్యః సాక్షాత్ - అవ్యవహితోఽపరోక్షాత్ - అగౌణః సర్వాన్తరః - ఆత్మా బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాంభూతానాం - అశనాయాపిపాసాదిభిఃసంసారధర్మైఃసదానస్పృశ్యతే - ఆకాశ ఇవ ఘనాదిమలైః - తమేతంవై - ఆత్మానంస్వంతత్త్వంవిదిత్వా - జ్ఞాత్వా అయమహమస్మి పరంబ్రహ్మసదాసర్వసంసారవినిర్ముక్తంనిత్యతృప్తమితి. బ్రాహ్మణాః - బ్రాహ్మణానామేవాధికారోవ్యుత్థానే - అతో బ్రాహ్మణగ్రహణం. వ్యుత్థాయ - వైపరీత్యేనోత్థానంకృత్వా కుతఇతి ఆహ - పుత్రైషణాయాః - పుత్రార్థైషణాపుత్రైషణా. పుత్రేణేమంలోకంజయేయమితిలోకజయసాధనంపుత్రం ప్రతీచ్ఛా - ఏషణా - దారసంగ్రహః. దారసఙ్గ్రహమకృత్వేత్యర్థః. విత్తైషణాయాశ్చ - కర్మసాధనస్యగవాదేరుపాదానం - అనేనకర్మకృత్వాపితృలోకంజేష్యామీతి - విద్యాసంయుక్తేనవాదేవలోకం - కేవలయానాహిరణ్యగర్భాదివిద్యయాదైవేనవిత్తేనదేవలోకం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానమేవనాస్తీతి కేచిత్ - యస్మాత్తద్బలేనహికిలవ్యుత్థానమితి. తదసత్ - * ఏతావాన్వై కామఇతిపఠితత్వాత్ ఏషణామధ్యేదైవస్యవిత్తస్య హిరణ్యగర్భాదిదేవతావిషయైవవిద్యావిత్తేత్యుచ్యతే - దేవలోకహేతుత్వాత్. ననునిరుపాధికప్రజ్ఞానఘనవిషయా బ్రహ్మవిద్యాదేవలోకప్రాప్తిహేతుః - * తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * ఆత్మాహ్యేషాంసభవతీతిశ్రుతేః. తద్బలేనహివ్యుత్థానం - ఏతంవైతమాత్మానంవిదిత్వేతివిశేషవచనాత్. ఉచ్యతే. త్రిభ్యోహ్యేతేభ్యోఽనాత్మలోకప్రాప్తిసాధనేభ్యఏషణావిషయేభ్యోవ్యుత్థాయ. ఏషణా - కామః. * ఏతావాన్వైకామ ఇతిశ్రుతేః. ఏతస్మింస్త్రివిధేఽనాత్మలోకప్రాప్తిసాధనేతృష్ణామకృత్వేత్యర్థః. సర్వాహిసాధనేచ్ఛాఫలేచ్ఛైవ - అతోవ్యాచష్టేశ్రుతిరేకైవైషణేతి. కథం. యాహ్యేవపుత్రైషణా - సావిత్తైషణా - అదృష్టఫలసాధనత్వతుల్యత్వాత్. యావిత్తైషణాకర్మభూతా - సాలోకైషణా - ఫలార్థైవసా. సర్వఃఫలార్థప్రయుక్తఏవహి సర్వంసాధనముపాదత్తే. అతఏకైవైషణా. లోకైషణాయాః - సాధనమన్తరేణనసమ్పాదయితుంనశక్యతఇతిసాధ్యసాధనభేదేనోభేహి - యస్మాదేతేఏషణేఏవభవతః - తస్మాద్బ్రహ్మవిదోనాస్తికర్మకర్మసాధనంవా. అతోయేఽతిక్రాన్తాఃబ్రాహ్మణాః - సర్వంకర్మకర్మసాధనంచసర్వందేవపితృమనుష్యనిమిత్తంయజ్ఞోపవీతాది. తేనహిదైవంపిత్ర్యంమానుషంచకర్మక్రియతే - * నివీతంమనుష్యాణామిత్యాదిశ్రుతేః. తస్మాత్పూర్వేబ్రాహ్మణాబ్రహ్మవిదోవ్యుత్థాయకర్మభ్యఃకర్మసాధనేభ్యశ్చయజ్ఞోపవీతాదిభ్యః పరమహంసపారివ్రాజ్యంప్రతిపద్యభిక్షాచర్యంచరన్తి. భిక్షార్థంచరణం - భిక్షాచర్యంచరన్తిత్యక్త్వాస్మార్తంలిఙ్గంకేవలమాశ్రమమాత్రశరణానాంజీవనసాధనంపారివ్రాజ్యవ్యఞ్జకం. * విద్వాన్లిఙ్గవర్జితః * తస్మాదలిఙ్గోధర్మజ్ఞోఽవ్యక్తలిఙ్గోఽవ్యక్తాచారఇతిస్మృతిభ్యః, * అథపరివ్రాడ్వివర్ణవాసాముణ్డోఽపరిగ్రహఇత్యాదిశ్రుతేః, * సశిఖాన్కేశాన్నికృత్యవిసృజ్యయజ్ఞోపవీతమితి, చ. నను వ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తీతివర్తమానాపదేశాదర్థవాదోఽయం - నవిధాయకః ప్రత్యయఃకశ్చిచ్ఛ్రూయతేలిఙ్లోట్తవ్యానామన్యతమోపి. తస్మాదర్థవాదమాత్రేణశ్రుతిస్మృతివిహితానాంయజ్ఞోపవీతాదీనాంసాధనానాంనశక్యతేపరిత్యాగఃకారయితుం - * యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీతయాజయేద్యజేతవా. పారివ్రాజ్యేతావదధ్యయనంవిహితం - * వేదసన్న్యసనాచ్ఛూద్రస్తస్మాద్వేదంనసన్న్యసేదితి. * స్వాధ్యాయఏవోత్సృజమానోవాచమిత్యాపస్తమ్బః. * బ్రహ్మోజ్ఝంవేదనిన్దాచకౌటసాక్ష్యంసుహృద్వధః గర్హితాన్నాద్యయోర్జగ్ధిఃసురాపానసమానిషడితివేదపరిత్యాగేదోషశ్రవణాత్. * ఉపాసనేగురూణాంవృద్ధానామతిథీనాంహోమేజప్యకర్మణి భోజనే ఆచమనే స్వాధ్యాయేచ యజ్ఞోపవీతీస్యాదితిపరివ్రాజకధర్మేషుచగురూపాసనస్వాధ్యాయభోజనాచమనాదీనాంకర్మణాంశ్రుతిస్మృతిషుకర్తవ్యతయాచోదితత్వాత్ గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేనయజ్ఞోపవీతస్యవిహితత్వాత్తత్పరిత్యాగోనైవావగన్తుంశక్యతే. యద్యప్యేషణాభ్యోవ్యుత్థానంవిధీయతఏవ - తథాపిపుత్రాద్యేషణాభ్యస్తిసృభ్యఏవవ్యుత్థానం - నతుసర్వస్మాత్కర్మణఃకర్మసాధనాచ్చవ్యుత్థానం. సర్వపరిత్యాగేచాశ్రుతంకృతంస్యాచ్ఛ్రుతంచయజ్ఞోపవీతాదిహాపితంస్యాత్, - తథాచమహానపరాధోవిహితాకరణప్రతిషిద్ధాచరణనిమిత్తఃకృతఃస్యాత్. తస్మాద్యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గపరిత్యాగోఽన్ధపరమ్పరైవ. న - * యజ్ఞోపవీతంవేదాంశ్చసర్వంతద్వర్జయేద్యతిరితిశ్రుతేః. అపిచ - ఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్సర్వస్యాఉపనిషదః. ఆత్మాద్రష్టవ్యఃశ్రోతవ్యోమన్తవ్యఇతిహిప్రస్తుతం - సచాత్మైవసాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మవర్జితఇత్యేవంవిజ్ఞేయఇతితావత్ప్రసిద్ధం. సర్వాహియముపనిషదేవంపరేతివిభ్యన్తరశేషత్వంతావన్నాస్తి - అతోనార్థవాదః - ఆత్మజ్ఞానస్యకర్తవ్యత్వాత్. ఆత్మాచాశనాయాదిధర్మవాన్నభవతీతిసాధనఫలవిలక్షణోజ్ఞాతవ్యః. అతోవ్యతిరేకేణాత్మనోజ్ఞానమవిద్యా - * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి నసవేద * మృత్యోఃసమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం * ఏకమేవాద్వితీయం * తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుతిభ్యః. క్రియాఫలంసాధనంచాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతాదాత్మనోఽన్యదవిద్యావిషయం - * యత్రహిద్వైతమివభవతి * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి నసవేద * అథయేఽన్యథాతోవిదురిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. నచవిద్యావిద్యేఏకస్యపురుషస్యసహభవతః - విరోధాత్ - తమఃప్రకాశావివ. తస్మాదాత్మవిదోఽవిద్యావిషయోఽధికారోనద్రష్టవ్యఃక్రియాకారకఫలభేదరూపః - * మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతీత్యాదినిన్దితత్వాత్, సర్వక్రియాసాధనఫలానాంచావిద్యావిషయాణాంతద్విపరీతాత్మవిద్యయాహాతవ్యత్వేనేష్టత్వాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనానాంచ తద్విషయత్వాత్,. తస్మాదసాధనఫలస్వభావా

దాత్మనోఽన్యవిషయాఃఏషణాః- ఉభే హ్యేతే సాధనఫలే ఏషణే ఏవ భవతః. యజ్ఞోపవీతాదేస్తత్సాధ్యకర్మణాం చ సాధనత్వాత్, * ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి హేతువచనేనావధారణాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనాత్ తత్సాధ్యేభ్యశ్చ కర్మభ్యోఽవిద్యావిషయత్వాత్ ఏషణారూపత్వాచ్చ జిహాసితవ్యరూపత్వాచ్చ వ్యుత్థానం విధిత్సితమేవ. సతు-ఉపనిషదః ఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్. వ్యుత్థానశ్రుతిస్తుస్తుత్యర్థా - నవిధిః. న- విధిత్సితవిజ్ఞానేన సమానకర్తృకత్వశ్రవణాత్. నహ్యకర్తవ్యేన కర్తవ్యస్య సమానకర్తృకత్వేన వేదే కదాచిదపి శ్రవణం సమ్భవతి. కర్తవ్యానామేవ హ్యభిషవహోమభక్షణానాం యథా శ్రవణం * అభిషుత్య హుత్వా భక్షయన్తీతి - తద్వదాత్మజ్ఞానైషణావ్యుత్థానభిక్షాచర్యాణాం కర్తవ్యానామేవ సమానకర్తృకత్వశ్రవణం భవేత్. అవిద్యావిషయత్వాదేషణాత్వాచ్చార్థప్రాప్తమేవాత్ర జ్ఞానవిధేరేవ యజ్ఞోపవీతాదిపరిత్యాగః- నతు విధాతవ్య ఇతి చేన్న - సుతరామాత్మజ్ఞానవిధిసన్నిధావిహితస్య సమానకర్తృకత్వశ్రవణేన తదర్థోత్పత్తిః. తథా భిక్షాచర్యస్య యత్పునరుక్తం వస్తుమానాపదేశాదర్థవాదమాత్రమితి - ఔదుమ్బరయూపాదివిధిసమానత్వాదదోషః. వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యనేన పారివ్రాజ్యం విధీయతే - పారివ్రాజ్యాశ్రమే చ యజ్ఞోపవీతాదిసాధనాని విహితాని లిఙ్గం చ శ్రుతిభిః స్మృతిభిశ్చ - అత స్తద్వర్జయిత్వా అన్యస్మాద్వ్యుత్థానమేషణాత్వేఽపీతి చేన్న - విజ్ఞానసమానకర్తృకాత్పారివ్రాజ్యాదేషణావ్యుత్థానలక్షణాత్ పారివ్రాజ్యాన్తరోపపత్తేః. యత్త్విదమేషణాభ్యో వ్యుత్థానలక్షణం పారివ్రాజ్యం - తదాత్మజ్ఞానాఙ్గం - ఆత్మజ్ఞానవిరోధ్యేషణాపరిత్యాగరూపత్వాత్, అవిద్యావిషయత్వాచ్చైషణాయాః. తద్వ్యతిరేకేణ చాస్త్యాశ్రమరూపం పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మలోకాదిఫలప్రాప్తిసాధనం- యద్విషయం యజ్ఞోపవీతాదిసాధనవిధానం లిఙ్గవిధానం చ. నచైషణారూపసాధనోపాదానస్యాశ్రమధర్మమాత్రేణ పారివ్రాజ్యాన్తరవిషయస్య సమ్భవతి సతి సర్వోపనిషద్విహితస్యాత్మజ్ఞానస్య బాధనం యుక్తం. యజ్ఞోపవీతాద్యవిద్యావిషయైషణారూపసాధనోపాదిత్సాయాం చావశ్యమసాధనఫలరూపస్యాశనాయాదిసంసారధర్మవర్జితస్యాహం బ్రహ్మాస్మీతి విజ్ఞానం బాధ్యతే. నచ తద్బాధనం- సర్వోపనిషదాం తదర్థపరత్వాత్. భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యేషణానాం గ్రాహయన్తీ శ్రుతిః స్వయమేవ బాధత ఇతి చేత్. అథాపి స్యాత్ - ఏషణాభ్యో వ్యుత్థానం విధాయ పునరేషణైకదేశం భిక్షాచర్యం గ్రాహయన్తీ తత్సమ్బద్ధమన్యదపి గ్రాహయతీతి చేన్న- భిక్షాచర్యస్యాప్రయోజకత్వాత్. హుత్వోత్తరకాలభక్షణవత్. శేషప్రతిపత్తికర్మత్వాదప్రయోజకం హి తత్. అసంస్కారకత్వాచ్చ. భక్షణం పురుషసంస్కారకమపి స్యాత్ - నతు భిక్షాచర్యం- నియమాదృష్టస్యాపి బ్రహ్మవిదోఽనిష్టత్వాత్. నియమాదృష్టస్యేష్టత్వే కిం భిక్షాచర్యేణేతి చేన్న- అన్యసాధనాద్వ్యుత్థానస్య విహితత్వాత్. తథాపి కిం తేనేతి చేత్ - యది స్యాద్బాఢం- అభ్యుపగమ్యతే హి తత్. యాని పారివ్రాజ్యేఽభిహితాని వచనాని * యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీతేత్యాదీని - తాన్యవిద్వత్పారివ్రాజ్యమాత్రవిషయాణీత్యపహతాని- ఇతరథాత్మజ్ఞానబాధః స్యాదిత్యవోచామ. * నిరాశిషమనారమ్భం నిర్నమస్కారమస్తుతిమ్। అక్షీణం క్షీణకర్మాణం తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః ఽసర్వకర్మాపవర్గయస్మృతిభ్యశ్చ. * నిర్వాణలిఙ్గనివస్త్రత స్తస్మాదలిఙ్గో ధర్మజ్ఞ ఇతి చ. తస్మాత్పరమహంసపారివ్రాజ్యమేవ వ్యుత్థానలక్షణం ప్రతిపద్యేతాత్మవిత్సర్వకర్మసాధనపరిత్యాగరూపమితి. యస్మాత్పూర్వే బ్రాహ్మణా ఏతమాత్మానమసాధనఫలస్వభావం విదిత్వా సర్వస్మాత్సాధనస్వరూపాదేషణాలక్షణాత్ వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తి స్మ- దృష్టాదృష్టార్థం కర్మతత్సాధనం చ హిత్వా- తస్మాదద్యత్వేఽపి బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిత్ పాణ్డిత్యం - పణ్డితభావం. ఏతదాత్మవిజ్ఞానం- పాణ్డిత్యం. తన్నిర్విద్య-నిశ్శేషం కృత్వా. ఆత్మవిజ్ఞానం నిరవశేషం కుర్యాదిత్యర్థః ఆచార్యత ఆగమతశ్చ ఏషణాభ్యో వ్యుత్థాయ. ఏషణావ్యుత్థానావసానమేవ హి తత్పాణ్డిత్యం- ఏషణాతిరస్కారోద్భవత్వాదేషణాయా విరుద్ధత్వాత్. ఏషణామతిరస్కృత్య న హ్యాత్మవిషయస్య పాణ్డిత్యస్యోద్భవ ఇత్యాత్మజ్ఞానేనైవ విహితమేషణావ్యుత్థానం. ఆత్మజ్ఞానసమానకర్తృకత్వాప్రత్యయోపాదానలిఙ్శ్రుత్యా దృఢీకృతం. తస్మాదేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ జ్ఞానబలభావేన - బాల్యేన తిష్ఠాసేత్ - స్థాతుమిచ్ఛేత్. సాధనఫలాశ్రయణం హి బలమితరేషామనాత్మవిదాం- తద్బలం హిత్వా విద్వాన్ సాధనఫలస్వరూపాత్మవిజ్ఞానమేవ బలం తద్భావమేవ కేవలమాశ్రయేత్. తదాశ్రయణే హి కరణాన్యేషణావిషయే ఏన సంహృత్యాస్థాపయితుం నోత్సహన్తే. జ్ఞానబలహీనం హి మూఢం దృష్టాదృష్టవిషయాయామేషణాయామేవైనం కరణాని నియోజయన్తి. బలం నామాత్మవిద్యయాఽశేషవిషయదృష్టితిరస్కరణం. అతస్తద్భావేన బాల్యేన తిష్ఠాసేత్. తథా * ఆత్మనా విన్దతే వీర్యమితి, శ్రుత్యన్తరాత్ * నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్య ఇతి, చ. బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్య- నిశ్శేషం కృత్వాఽథ మననాన్మునిః- యోగీ భవతి ఏతావద్ధి బ్రాహ్మణేన కర్తవ్యం - యదుత సర్వానాత్మప్రత్యయతిరస్కారః. ఏతత్కృత్వా కృతకృత్యో యోగీ భవతి. అమౌనం చ- ఆత్మజ్ఞానానాత్మప్రత్యయతిరస్కారౌ పాణ్డిత్యబాల్యసంజ్ఞకౌ నిశ్శేషం కృత్వా మౌనం నామ- అనాత్మప్రత్యయతిరస్కరణస్య పర్యవసానం ఫలం. తచ్చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః- కృతకృత్యో భవతి. బ్రహ్మైవ సర్వమితి ప్రత్యయ ఉపజాయతే. స బ్రాహ్మణః కృతకృత్యః - అతో బ్రాహ్మణః- నిరుపచరితం హి తదాతస్య బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం. అత ఆహ- స బ్రాహ్మణః కేన స్యాత్ - కేన చరణేన భవేత్. యేన స్యాత్ -యేన చరణేన భవేత్ - తేనేదృశ ఏవాయం. యేన కేనచిచ్చరణేన స్యాత్ - తేనేదృశ ఏవ- ఉక్తలక్షణ ఏవ బ్రాహ్మణో భవతి. యేన కేనచిచ్చరణేనేతి స్తుత్యర్థం. యేయం బ్రాహ్మణ్యావస్థా సేయం స్తూయతే- నతు చరణేఽనాదరః. అతః- ఏతస్మాద్బ్రాహ్మణ్యావస్థానాదశనాయాద్యతీతాత్మస్వరూపాన్నిత్యతృప్తాదన్యత్ - అవిద్యావిషయమేషణాలక్షణం వస్త్వన్తరమార్తం- వినాశ్యార్తిపరిగృహీతం స్వప్నమాయామరీచ్యుదకసమమసారం. ఆత్మైవైకః కేవలో నిత్యముక్త ఇతి. తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామ. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణత్రయార్థం సఙ్కలితం వక్తుమనువదతి (బన్ధనమితి) చతుర్థబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిపతి (యస్యేతి) ఉత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉపన్యస్తప్రశ్నానన్తర్యమథశబ్దార్థః. (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణార్థం సమ్బోధితవానిత్యర్థః. బన్ధధ్వంసిజ్ఞానప్ర

శ్రవణాత్ప్రతిభాతి- కిం తత్సర్వం పదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యం విదిత్వేతి) తం వ్యాచష్టే ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రశ్నయోరవాన్తరవిశేష ప్రదర్శనార్థం ఫలాభ్యాసః (కిముషస్తే) తత్ర పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (భిన్నావితి) ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యది హీత్యాదినా) ఆసైకం వాక్యం వస్తుపరం- తస్యాన్యథావాదాద్ద్వితీయం పునరుక్తం వాక్యం. నేత్యాహ (నచేతి) ద్వయోరప్యేకార్థత్వే పునరుక్తిలక్షణదోషం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తత్రాద్యం వాక్యం క్షేత్రజ్ఞవిషయకరణం- ద్వితీయం పరమాత్మవిషయమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞ ఇతి) బ్రాహ్మణద్వయేనార్థద్వయం వివక్షితమితి భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానం ప్రత్యాహ (తన్నేతి) ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకరూపత్వాన్నార్థభేదోఽస్తీత్యుక్తముపపాదయతి (విషయ ఇతి) తథాప్యర్థభేదే కానుపపత్తిః- తత్రాహ (నచేతి) తదేవోపపాదయతి (ఏకో హీతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతభేదాదాత్మభేదమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) జాతితః- స్వభావతః. అహమహమిత్యేకాకారత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ న తత్త్వభేద ఇత్యాహ (ద్వయోరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యదీతి) ద్వయోరాత్మత్వేఽప్యేకం బ్రహ్మ గౌణం- తదేతరేణ గౌణేనాభవితవ్యం, తథా చ కృత్స్నాత్మత్వాదియథోక్తవిశేషణం- ఉభయోరపి సాక్షాదాత్మత్వాద్వా, యత ఏకస్యాదితి చేత్ - తత్రాహ (విరుద్ధత్వాదితి) ఉక్తోపపాదనపూర్వకం ద్విత్వశ్రవణస్యాభిప్రాయమాహ (యదీత్యాదినా) అనేకముఖ్యాత్మసమ్భవే, వ్యస్తసమస్తపరిచ్ఛిన్నస్య ఘటవదబ్రహ్మత్వాదనాత్మత్వాచ్చైకమేవ ముఖ్యం ప్రత్యగాత్మభూతం బ్రహ్మేత్యర్థః. యది జీవేశ్వరభేదాభావస్తర్హి కిమర్థో భేదః- తస్మాత్పునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తత్రాపి విశేషో వర్ణయితవ్యః - యేన పునరుక్తిరర్థవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అనుక్తవిశేషకథనార్థముక్తపరిహారేణాన్యత్రోక్తమనూద్య చేత్- అనుక్తో విశేషః స్వయం ప్రదర్శ్యతామితి పృచ్ఛతి (కం పునరితి) బుభుత్సితం విశేషం దర్శయతి (ఉచ్యత ఇతి) ఇతరత్కిం క్రియాపదేన సమ్బధ్యతే. కిమిత్యపేక్షాయామనుషఙ్గో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (యస్త్వితి) అర్థభేదానభ్యుపేత్య ఫలితమాహ (తస్మాదితి) యోఽశనాయేత్యాదినా దువివక్షితవిశేషోక్తిరితి శేషః. ఏకస్మిన్నాత్మని తత్త్వమధికృత్య ప్రశ్నద్వయమిత్యత్ర చోదయతి (నన్వితి) విరుద్ధధర్మవత్త్వాన్నైకోఽపి నా ప్రశ్నార్థోఽపీత్యేతద్దూషయతి (నేతి) తదేవ ప్రకటయతి (నామరూపేతి) తయోర్వికారః కార్యకరణలక్షణస్సఙ్ఘాతః. స ఏవోపాధిభేదః. తేన సమ్పర్కః- తస్మిన్నహంమమాధ్యాసః. తేన జనితా భ్రాన్తిః- అహం కర్తేత్యాద్యా. భావనాన్త్రం సంసారిత్వమిత్యనేకశబ్దవ్యపదేశ్యతా- తస్మాన్నాస్తి వస్తుతో విరుద్ధధర్మవత్త్వమిత్యర్థః. కించ- సవిశేషత్వనిర్విశేషత్వశ్రుత్యోర్విషయవిభాగోక్తిప్రసఙ్గేన సంసారిత్వస్యాపి భ్రాన్తత్వం మత్వా బ్రాహ్మణశాస్త్రైర్వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (విరుద్ధేతి) కథం తర్హి విరుద్ధధర్మవత్త్వప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) పరేణ- పురుషేణ. అజ్ఞానేన వా. అధ్యారోపితైస్సర్పత్వాదిభిర్ధర్మైర్విశిష్టా ఇతి యావత్. స్వతశ్చ- అధ్యారోపేణ వినేత్యర్థః. ప్రతిభాసతోఽపి విరుద్ధధర్మవత్త్వేఽపి క్షేత్రజ్ఞేశ్వరయోర్భిన్నత్వాద్భిన్నార్థావేవ ప్రశ్నావితి చేత్, నేత్యాహ (నచైవమితి) నిరుపాధికరూపేణాసంసారిత్వం- సోపాధికరూపేణ సంసారిత్వమిత్యవిరోధ ఉక్తః. ఇదానీముపాధ్యభ్యుపగమే సద్వయత్వం- సర్వస్యైవ ఘటాదేరుపాధిత్వసమ్భవాదితి శఙ్క్యతే (నామేతి) సలిలాతిరేకేణ నాస్తి ఫేనాదయో వికారాః, నాపి మృదాద్యతిరేకేణ ఘటోదఞ్చనశరావాదయః సన్తి, తద్వత్తత్త్వాఖ్యాయమవిద్యానామరూపరచితకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యావిద్యామాత్రత్వాత్, తస్యాశ్చావిద్యాయాశ్చానిరూప్యత్వాన్నద్వయమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) కార్యస్య తత్త్వమభ్యుపగమ్యోక్తం- ఇదానీం తదపి నిరూప్యమాణే నాస్తీత్యాహ (యదా త్వితి) * నేహ నానాస్తి కించనేత్యాది శ్రుత్యనుసారిభిర్వస్తుదృష్ట్యా నిరూప్యమాణే నామరూపే పరమాత్మతత్త్వాదన్యత్వేనానన్యత్వేన చానిరూప్యమాణే స్వతో వస్త్వన్తరేణ నాస్తీతి సమ్బన్ధః. మృదాదివికారవదిత్యుక్తం ప్రకటయతి (సలిలేతి) తదాహ - పరమాత్మతత్త్వమపేక్ష్యేతి యోజనీయం. కదా తర్హి లౌకికో వ్యవహారః- తత్రాహ (యదా త్వితి) అవిద్యయాఽస్వాభావిక్యా బ్రహ్మ యదోపాధిభ్యో వివేకేన నావధార్యతే - తదా లౌకికో వ్యవహారశ్చేత్- తర్హి వివేకినాం నాసావిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి) భేదప్రధానప్రయుక్తో వ్యవహారోఽవివేకినామవివేకేనాఽఽచతురస్రాద్వాయం- వస్త్వన్తరాస్తిత్వాభిప్రాయేణ వివేకినాం నాస్తీతి శేషః. నను యథాప్రతిభాసం వస్త్వన్తరం పారమార్థికమేవ కిం న స్యాత్ - తత్రాహ (పరమార్థేతి) కిం ద్వితీయం వస్తుతత్త్వతోఽస్తి- కిం వా నాస్తీతి వస్తుని నిరూప్యమాణే సతి శ్రుత్యనుసారేణ తత్త్వదర్శిభిరేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ వ్యవహర్తవ్యమితి నిర్ధార్యతే- తేన వ్యవహారదృష్ట్యా క్రియాభేదకృతో మిథ్యావ్యవహారః, పరమార్థదృష్ట్యా క్రియాభేదేన చ తదనావిషయశాస్త్రీయో వ్యవహారః, ఇత్యుభయవిధవ్యవహారసిద్ధిరిత్యర్థః. తత్ర శాస్త్రీయవ్యవహారోపపత్తిం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తథా చ విద్యావస్థాయాం శాస్త్రీయోఽభేదవ్యవహారః-తదితరవ్యవహారస్త్వాభాసమాత్రమితి శేషః. అవిద్యావస్థాయాం లౌకికవ్యవహారోపపత్తిం వివృణోతి (నచ నామేతి) ఉభయవిధవ్యవహారోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తరీత్యా వ్యవహారద్వయోపపత్తౌ ఫలితమాహ (అత ఇతి) ప్రత్యక్షాదిభిర్వేదాన్తైశ్చేతి శేషః. జ్ఞానాజ్ఞానే పురస్కృత్య వ్యవహారశ్శాస్త్రీయో లౌకికశ్చేతి నాస్మాభిరేవోచ్యతే- కింతు సర్వేషామపి పరీక్షకాణామేతత్సమ్మతం - సంసారదశాయాం క్రియాకారకవ్యవహారస్య, మోక్షావస్థాయాం చ తదభావస్యేష్టత్వాదిత్యాహ (సర్వవాదినామితి) నిరుపాధికే పరస్మిన్నాత్మని చిద్ధాతావనాద్యవిద్యాకల్పితోపాధికృతమశనాయాదిమత్త్వం- వస్తుతస్తద్రాహిత్యమిత్యుపపాద్యాన్తరప్రశ్నముత్థాప్య ప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) కల్పితాకల్పితయోరాత్మరూపయోర్నిర్ధారణార్థాస్సప్తమీ. యోఽస్త్వితి- స సర్వాన్తరత్వాదివిశేషణస్తవాత్మేతి శేషః. నను న పరోఽశనాయాదిమాన్- అప్రసిద్ధేః. నాపి జీవస్తథా - తస్య పరస్మాదవ్యతిరేకాత్. అత ఆహ (అవివేకిభిరితి) పరమార్థత ఇతి ఉభయతః సమ్బధ్యతే. బ్రహ్మైవాఖణ్డం సచ్చిదానన్దమనాద్యవిద్యాతత్కార్యబుద్ధ్యాదిసమ్బద్ధమాభాసద్వారా స్వానుభవాదశనాయాదిమద్గమ్యతే- తత్తు వస్తుతోఽవిద్యాద్యసమ్బన్ధాదశనాయాద్యతీతం నిత్యముక్తం తిష్ఠతీత్యర్థః. అశనాయాపిపాసాదిమద్బ్రహ్మ గమ్యమానమితి వదన్నాచార్యో నానాజీవవాదస్యానిష్టత్వం సూచయతి. పరమార్థతో బ్రహ్మణ్యశనాయాద్యసమ్బన్ధమాసమాహ (నలిప్యత ఇతి) బాహ్యత్వం- అసఙ్గత్వం. లోకదుఃఖే నేత్యయుక్తం- లోకస్యాత్మనో దుఃఖసమ్బన్ధానభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్వదితి) అశనాయాపిపాసయోః

సమస్యోపాదానే హేతుమాహ (ప్రాణేతి) అరతిర్వాచీశోకశబ్దః- న కామవిషయ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టమితి) కామబీజత్వమరతేరనుభవేనాభివ్య
క్తి (తేనహీతి) కామస్య శోకోబీజమితిస కామతయా వ్యాఖ్యాతః. అనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు నిత్యశుచిసుఖాత్మఖ్యాతిర్విపరీత ప్రత్యయః. త
స్మాన్మనసి ప్రభవతి కర్తవ్యాకర్తవ్యావివేకః. స లౌకికైస్సమ్యగ్జ్ఞానవిరోధీ భ్రమోఽవిద్యేత్యుచ్యతే. తస్యాః సర్వానర్థోత్పత్తౌ నిమిత్తత్వం- మూలావి
ద్యాయాస్తూపాదానత్వం. తదేతదాహ (మోహాన్త్వితి) కామస్యశోకః - మోహోదుఃఖస్యహేతురిత్యభిన్నకార్యత్వం. తద్విచ్ఛేద ఇత్యత్ర కా
ర్యకరణసఙ్ఘాత స్తచ్ఛబ్దార్థః. సంసారాద్విరక్తస్యపారివ్రాజ్యం వక్తుముత్తరం వాక్యమిత్యభిప్రేత్యసఙ్క్షేపతః సంసారస్వరూపమాహ (ఏతఇత్యాది
నా) తేషామాత్మధర్మత్వం వ్యావర్తయితుం పఠినష్టి (ప్రాణేతి) తేషాం స్వతోవిచ్ఛేదశఙ్కాం వారయతి (ప్రాణిష్వితి) ప్రవాహరూపేణనైర
న్తర్యేణదృష్టాన్తమాహ (అహోరాత్రాదివదితి) తేషామతిచపలత్వే దృష్టాన్తః (సముద్రోర్మివదితి) తేషాం హేయత్వం ద్యోతయతి (ప్రాణి
ష్వితి) యే యథోక్తాః ప్రాణిష్వశనాయాదయః- తే తేషు సంసార ఇత్యుచ్యన్త ఇతియోజనా. ఏతం వైతమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థం ఉపస్త ప్రశ్నోక్తం
త్వంపదార్థం కథయతి (యోసావితి) ఏతచ్ఛబ్దార్థం కహోళ ప్రశ్నోక్తం తత్పదార్థం దర్శయతి (అశనాయేతి) తయోరైక్యం సామానాధికర
ణ్యేన సూచితమిత్యాహ (తమేతమితి) జ్ఞానమేవ విశదయతి (అయమిత్యాదినా) జ్ఞాత్వా బ్రాహ్మణా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః స
న్న్యాసవిధాయకే వాక్యే కిమిత్యధికారిణి బ్రాహ్మణపదం- తత్రాహ (బ్రాహ్మణానామితి) పుత్రార్థమేషణా సైవ వివృణోతి (పుత్రేణేతి)
తతో వ్యుత్థానం సఙ్గృహ్ణాతి (దారసఙ్గ్రహమితి) విత్తైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానం కర్తవ్యమిత్యాహ (విత్తేతి) విత్తం ద్వివిధం- మానుషం దైవం చ. మా
నుషం- గవాది. తస్య కర్మసాధనస్యోపాదానం- ఉపార్జనం. తేనకర్మకృత్వా కేవలేనకర్మణా పితృలోకంజేష్యామి,. దైవం విత్తం - విద్యా. తత్సం
యుక్తేనకర్మణా దేవలోకం, కేవలయాచవిద్యయా తమేవజేష్యామి, తీచ్ఛావిత్తైషణా. తతశ్చవ్యుత్థానం కర్తవ్యమితి వ్యాచష్టే (కర్మసాధనస్యేతి)
ఏతేన లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానముక్తంవేదితవ్యం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానమాక్షిపతి (దైవాదితి) తస్యాపి కామత్వా త్తతో వ్యుత్థాతవ్యమితి
పరిహరతి (తదసదితి) తర్హి బ్రహ్మవిద్యాయాః సకాశాదపి వ్యుత్థానాత్తస్మాలభ్యం నేతద్వ్యత్యాసాత్ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి)
దేవతోపాసనాయా విత్తశబ్దోక్త విద్యాత్వే హేతుమాహ (దేవలోకేతి) తత్ప్రాప్తిహేతుత్వం బ్రహ్మవిద్యాయామపి తుల్యమితిచేత్. నేత్యా
హ (నహీతి) తత్రఫలాన్తర శ్రవణం హేతూకరోతి (తస్మాదితి) ఇతశ్చ బ్రహ్మవిద్యా దైవాద్విత్తాద్బహిరేవేత్యాహ (తద్బలేనేతి) ప్రా
గేవ వేదనం సిద్ధం చేత్ - కిం పునర్వ్యుత్థానే నేత్యాశఙ్క్య ప్రయోజకజ్ఞానం తత్ప్రయోజకం- ఉద్దేశ్యం తు తత్సాక్షాత్కరణమితి వివక్షిత్వాహ (తస్మా
దితి) ప్రయోజకజ్ఞానం పఞ్చమ్యర్థః. వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః. వ్యుత్థానస్వరూప ప్రదర్శనార్థమేషణాస్వరూపమాహ (ఏషణేతి)
కిమేతావతేత్యాశఙ్క్య వ్యుత్థానస్వరూపమాహ (ఏతస్మిన్నితి) సమ్బన్ధస్తుపూర్వవత్. యాహ్యేవేత్యాది శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వాహీతి) ఫ
లం నేచ్ఛతి, సాధనం చ చికీర్షతీ, తిద్వ్యాహతాత్ఫలేచ్ఛాన్తర్భూతైవ సాధనేచ్ఛా - తదుక్తమేషణైక్యమిత్యర్థః. శ్రుతేస్తదైక్యవ్యుత్పాదకత్వం ప్రశ్న
పూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఫలైషణాన్తర్భావం సాధనైషణాయాస్సమర్థయతే (సర్వ ఇతి) ఉభేహీత్యాది శ్రుతిమవతార్య వ్యా
చష్టే (లోకైషణేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతః సాధ్యసాధనరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్య కర్మతత్సాధనయోరనవ్యవసాయోఽత్రారముద్దిశ్యఫలితం సన్న్యాసం
దర్శయతి (అతఇతి) అతిక్రాన్తా బ్రాహ్మణాః- కిం ప్రజయేత్యాది ప్రకాశితాః. తేషాం కర్మ, కర్మసాధనం చ యజ్ఞోపవీతాది, నాస్తీతి పూర్వేణాస
మ్బన్ధః. దేవపితృమానుషనిమిత్తమితి విశేషణం విశదయతి (తేనహీతి) * ప్రాచీనావీతం పిత్ర్యాణాముపవీతం దేవానామిత్యాదిశబ్దార్థః. యస్మాత్పూర్వే
విచార ప్రయోజకజ్ఞానవన్తో బ్రాహ్మణా విరక్తాస్సన్న్యస్య తత్ప్రయుక్తం ధర్మమన్వతిష్ఠన్- తస్మాదధునాతనో పి ప్రయోజకజ్ఞానీ విరక్తో బ్రాహ్మణస్తథా
కుర్యాదిత్యాహ (తస్మాదితి) * త్రిదణ్డేన యతిశ్చైవేత్యాదిస్మృతేర్న పరమహంసపారివ్రాజ్యమత్ర వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్త్వేతి) తస్యదృష్టార్థ
త్వాన్ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వం సూచయతి (కేవలమితి) అముఖ్యత్వాచ్చ తస్య త్యాజ్యతేత్యాహ (పారివ్రాజ్యేతి) తథాపి త్వదిష్టస్సన్న్యాసోన స్మృతికా
రైర్నిబద్ధ ఇతిచేత్. నేత్యాహ (విద్వానితి) ప్రత్యక్షశ్రుతివిరోధాచ్చ స్మార్తసన్న్యాసో ముఖ్యోన భవతీత్యాహ (అథేతి) ఏతం వైతమిత్యాది
వాక్యస్యవిధాయకత్వముపేత్య సర్వకర్మతత్సాధనపరిత్యాగపరత్వముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఇతశ్చ యజ్ఞోపవీతమపరిత్యాజ్యమిత్యాహ (యజ్ఞో
పవీత్యేవేతి) యజనాదిసమభివ్యాహారాదసన్న్యాసివిషయమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (పారివ్రాజ్యేతావదితి) వేదత్యాగే దోషశ్రుతేస్తదత్యాగే పి కథం
పారివ్రాజ్యే యజ్ఞోపవీతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాసనఇతి) ఇత్యనేనవాక్యేన గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేన యజ్ఞోపవీతస్య విహితత్వా, త్పరివ్రాజకధ
ర్మేషు గురూపాసనాదీనాం కర్తవ్యతయా శ్రుతిస్మృతిషుచోదితత్వా, ద్యజ్ఞోపవీతపరిత్యాగోఽవగన్తుం నైవశక్యత ఇత్యన్వయః. సమ్ప్రతి ప్రౌఢిమారూ
ఢో వ్యుత్థానే విధిమఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (యద్యపీత్యాదినా) ఏషణాభ్యో వ్యుత్థానే సతి ఏషణాత్వావిశేషాత్కర్మణస్తత్సాధనాచ్చ వ్యుత్థానం సేత్స్యతీ
త్యాశఙ్క్య యజ్ఞోపవీతాదేరేషణాత్వమసిద్ధమిత్యాశయేనాహ (సర్వేతి) అశ్రుతకరణే శ్రుతత్యాగే చ * అకుర్వన్విహితం కర్మేత్యాదిస్మృతిమాశ్రిత్య
దూషణమాహ (తథాచేతి) ననుదృశ్యతే యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గత్యాగః- సకస్మాన్నిరాక్రియతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) నేయమర్థపరమ్పరేతి పరిహ
రతి (నేత్యాదినా) * బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాది విధ్యుపలమ్భే పి ప్రౌఢవాదేనాత్మజ్ఞానవిధిబలాదేవ సన్న్యాసం సాధయితుమాత్మజ్ఞానప
రత్వం తావదుపనిషదాముపన్యస్యతి (అపిచేతి) ఇతశ్చాత్రసన్న్యాసే విధిరితియావత్. తద్విధిబలాదేవ సన్న్యాససిద్ధిరితి శేషః. కథం సర్వోపని
షదామాత్మజ్ఞానపరత్వం- కర్తృస్తుతిద్వారా కర్మవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేత్యాదినా) అస్తు యథోక్తం వస్తు విజ్ఞేయం- తథా
పి ప్రస్తుతే కిం జాతం- తదాహ (సర్వాహీతి) ననుతస్యకర్తవ్యత్వే పి కథం కర్మతత్సాధనత్యాగసిద్ధిః- అతఆహ (ఆత్మేతి) విపక్షే దోషమాహ

(అత ఇతి) సాధనఫలాన్తర్భూతత్వేనాత్మనో జ్ఞానమవిద్యేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (అన్యోఽసావిత్యాదినా) క్రియాకారకఫలవిలక్షణస్యాత్మనో జ్ఞానం కర్తవ్యం - తత్సామర్థ్యాత్సాధ్యసాధనత్యాగస్సిధ్యతీత్యుక్తం. సమ్ప్రత్యవిద్యావిషయత్వాచ్చ సాధ్యసాధనయోర్విద్యావతా త్యాజ్యతేత్యాహ (క్రియేతి) తస్యాఽవిద్యావిషయత్వే శ్రుతీరుదాహరతి (యత్రేతి) అవిద్యావిషయత్వేఽపి సాధనాదివిద్యావత ఏవ భవిష్యతి - విద్యావిద్యయోరస్మదాదిషు సాహిత్యోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) విద్యావిద్యయోస్సాహిత్యాసమ్భవే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ ప్రయోజకజ్ఞానవతా సాధ్యసాధనభేదో న ద్రష్టవ్యః - వివక్షితతత్త్వసాక్షాత్కారవిరోధిత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) భవత్వవిద్యావిషయాణామవిద్యావతా త్యాగః - తథాపి కుతో యజ్ఞోపవీతాదీనాం త్యాగః - తత్రాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తద్విషయత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దోఽవిద్యావిషయః. ఏషణాత్వాచ్చ యజ్ఞోపవీతాదీనాం త్యాజ్యతేత్యాహ (తస్మాదితి) జ్ఞేయత్వేన ప్రస్తుతాదితి యావత్. సాధ్యసాధనవిషయా తదాత్మికైషణా త్యాజ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (విలక్షణేతి) పురుషార్థరూపాద్విపరీతా సా హేయేత్యర్థః. సాధ్యసాధనయోరేషణాత్వం సాధయతి (ఉభే హీతి) తథాపి యజ్ఞోపవీతాదీనాం కర్మణాం చ కథమేషణాత్వమిత్యాశఙ్క్య సాధనాన్తర్భావాదిత్యాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తయోరేషణాత్వం కథం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభే హీతి) తయోరేషణాత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) ఆత్మజ్ఞానవిధిరేవ సన్న్యాసవిధిరిత్యుక్తత్వాద్వ్యుత్థాయేత్యస్య నాస్తి విధిత్వమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) వ్యుత్థాయ విదిత్వేతి పాఠక్రమమతిక్రమ్య వ్యాఖ్యానే భవత్వేవాయం వివిదిషోర్విధిరితి పరిహరతి (న విధిత్సితేతి) పాఠక్రమేఽపి ప్రయోజకజ్ఞానవతో విరక్తస్య భవత్యేవాయం విధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (న హీతి) ఉక్తమేవాన్వయముఖేనోదాహరణద్వారా వివృణోతి (కర్తవ్యానామితి) అభిషుత్య - సోమస్యాభిషవం కృత్వా రసమాదాయేత్యర్థః. పాఠక్రమమేవాశ్రిత్య శఙ్క్యతే (అవిద్యేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతో విరక్తస్యాత్మజ్ఞానవిధిసామర్థ్యలబ్ధస్య యజ్ఞోపవీతాదిత్యాగస్య కర్తవ్యాత్మజ్ఞానేన సమానకర్తృకత్వశ్రవణాదతిశయేనావశ్యకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (న సుతరామితి) వ్యుత్థానే దర్శితన్యాయం భిక్షాచర్యేఽప్యతిదిశతి (తథేతి) భిక్షాచర్యస్య చాత్మజ్ఞానవిధినైకవాక్యస్య తదైవార్థోపపత్తిరితి సమ్బన్ధః. వ్యుత్థానాదివాక్యస్యార్థవాదత్వముక్తమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) * ఔదుమ్బరో యూపో భవతీత్యాదౌ లెట్పరిగ్రహేణ విధిస్వీకారవదత్రాపి పఞ్చమలకారేణ విధిసిద్ధేర్నార్థవాదత్వశఙ్కేత్యర్థః. సమ్ప్రతి ప్రకృతే వాక్యే పారివ్రాజ్యవిధిమఙ్గీకృత్య స్వయాథ్యశ్శఙ్క్యతే (వ్యుత్థాయేతి) కా తర్హి విప్రతిపత్తిః - తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) లిఙ్గం - త్రిదణ్డిత్వాది. * పురాణే యజ్ఞోపవీతే విసృజ్య నవముపాదాయాశ్రయం ప్రవిశేత్ త్రిదణ్డీ కమణ్డలుమానిత్యాద్యాః శ్రుతయః స్మృతయశ్చ. ఏషణాత్వాద్యజ్ఞోపవీతాదీనామపి త్యాజ్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతిస్మృతివశాద్వ్యుత్థానే సఙ్కోచమభిప్రేత్యాహ (అత ఇతి) ఉదాహృతశ్రుతిస్మృతీనాం విషయాన్తరం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (యద్ధీత్యాదినా) తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వే హేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) ఏషణాయాస్తద్విరోధిత్వమేవ కుతస్సిద్ధం - తత్రాహ (అవిద్యేతి) తర్హి యథోక్తానాం శ్రుతిస్మృతీనాం కిమాలమ్బనం - తదాహ (తద్వ్యతిరేకేణేతి) (ఆశ్రమరూపమితి) ఆశ్రమత్వేన నిరూప్యతే - వస్తుతస్తు నాశ్రమః. తదాభాస ఇతి యావత్. తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం వారయతి (బ్రహ్మేతి) అథ వ్యుత్థానవాక్యోక్తముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమేవ లిఙ్గాదివిధానస్య కిం న స్యాత్ - తత్రాహ (న చేతి) ఏషణారూపాణి సాధనాని - యజ్ఞోపవీతాదీని. తేషాముపాదానం - అనుష్ఠానం. తస్యాశ్రమధర్మమాత్రేణోక్తస్య యథోక్తే సన్న్యాసాభాసే విషయే సతి ప్రధానబాధేన ముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమయుక్తమిత్యర్థః. కథం పునర్ముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వే యజ్ఞోపవీతాదేరిష్టే ప్రధానబాధనం - తదాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) సాధ్యసాధనయోరాసఙ్గే తద్విలక్షణస్యాత్మనో జ్ఞానం బాధ్యతే చేత్ - కా నో హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) భిక్షాచర్యం తావద్విహితం - విహితానుష్ఠానం చ యజ్ఞోపవీతాదివినా న సమ్భవతీతి శ్రుత్యైవాత్మజ్ఞానం యజ్ఞోపవీతాద్యవిరోధీతి శఙ్క్యతే (భిక్షాచర్యమితి) శఙ్కామేవ విశదయతి (అథాపీత్యాదినా) యథాహుతశేషస్య భక్షణం విహితమపి న ద్రవ్యాక్షేపకం - పరిశిష్టద్రవ్యోపాదానేన ప్రవృత్తేః. తథా సర్వస్వత్యాగే విహితే పరిశిష్టభిక్షోపాదానేన విహితమపి భిక్షాచరణముపవీతాద్యనాక్షేపకమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తమేవ స్పష్టయతి (శేషేతి) తత్ - భక్షణమితి సమ్బన్ధః. అప్రయోజకం - ద్రవ్యవిశేషస్యానాక్షేపకమితి యావత్. యద్వా- దార్ష్టాన్తికమేవ స్ఫుటయతి (శేషేతి) సర్వస్వత్యాగే విహితే శేషస్య కాలస్య శరీరపాతాన్తస్య ప్రతిపత్తికర్మమాత్రం భిక్షాచర్యం - అతో న తదుపవీతాదిప్రాపకమిత్యర్థః. కిం చ - భిక్షాచర్యస్య శరీరస్థిత్యైవాక్షిప్తత్వాన్న తత్రాపి విధిరితి న తద్వశాదుపవీతాదిసిద్ధిరిత్యాహ (అసంస్కారకత్వాచ్చేతి) తదేవ స్ఫుట్యతే (భక్షణమితి) * ఏకకాలం చరేద్భైక్ష్యమిత్యాదినియమవశాదదృష్టం సిధ్యదుపవీతాదికమప్యాక్షిపతీతి చేత్. నేత్యాహ (నియమేతి) వివిదిషోస్తదిష్టమపి నోపవీతాద్యాక్షేపకం - జ్ఞానోత్పాదకశ్రవణాద్యుపయోగిదేహస్థిత్యర్థత్వేనైవ చరితార్థత్వాదితి భావః. తర్హి యథా కథంచిదుపనతేనాన్నేన శరీరస్థితిసమ్భవాద్భిక్షాచర్యం చరన్తీతి వాక్యం వ్యర్థమితి శఙ్క్యతే (నియమాదృష్టస్యేతి) భిక్షాచర్యానువాదేన ప్రతిగ్రహాదినివృత్త్యర్థత్వాద్వాక్యస్య నానర్థక్యమిత్యుత్తరమాహ (నాన్యేతి) నివృత్త్యుపదేశేన వాక్యస్యార్థవత్త్వేఽపి తదుపదేశస్యానర్థవత్త్వం - కూటస్థాత్మజ్ఞానేనైవ సర్వనివృత్తేస్సిద్ధేరితి శఙ్క్యతే (తథాపీతి) యది నిష్క్రియాత్మజ్ఞానాదశేషనివృత్తిస్స్యాత్ - తర్హి తదస్మాభిరపి స్వీక్రియతే - సత్యమిత్యఙ్గీకరోతి (యదీతి) యది తు క్షుదాదిదోషప్రాబల్యాదాత్మానం నిష్క్రియమపి విస్మృత్య ప్రార్థనాదిపరో భవతి - తదా నివృత్త్యుపదేశోఽపి భవత్యర్థవానితి భావః. ప్రాగుక్తవాక్యవిరోధాన్నివృత్త్యుపదేశోఽశక్య ఇతి చేత్ - తత్రాహ (యానీతి) ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయత్వే దోషం స్మారయతి (ఇతరథేతి) నివృత్త్యుపదేశానుగ్రాహకత్వేన స్మృతీరుదాహరతి (నిరాశిషమిత్యాదినా) అముఖ్యసన్న్యాసివిషయత్వాసమ్భవాన్ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయం వ్యుత్థానవాక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దో వ్యుత్థానవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. తస్మాదిత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమే

వ్యుత్థానం స్పష్టయతి (దృష్ట్వేతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యామేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ శ్రుత్యాచార్యాభ్యాం కర్తవ్యం జ్ఞానం నిశ్శేషం కృత్వా బాల్యేన తిష్ఠాసే దితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర నైవ వ్యుత్థానం విహితమిత్యాహ (ఏషణేతి) అర్థపాణ్డిత్యేనైషణాభ్యో వ్యుత్థానే సమ్భవతి - తదత్ర వ్యుత్థానవిధిరిత్యర్థః. ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (ఏషణేత్యాదినా) తాసాం తిరస్కారేణ పాణ్డిత్యముత్పన్నమితి తస్యైషణాభిర్విరుద్ధత్వాదితి. తథా చ పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర తాభ్యో వ్యుత్థానవిధానముచితమిత్యర్థః. వినాఽపి వ్యుత్థానం పాణ్డిత్యముత్పద్యతే ఇతి చేత్ - నేత్యాహ (నహీతి) పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర వ్యుత్థానవిధిముక్తముపసంహరతి (ఇత్యాత్మజ్ఞానేనేతి) తర్హి కిమితి విదిత్వా వ్యుత్థాయేత్యత్ర వ్యుత్థానే విధిరభ్యుపగమ్యతే - తత్రాహ (అన్యజ్ఞానేతి) తేన వ్యుత్థానస్య సమానకర్తృత్వే క్త్వాప్రత్యయస్యోపపాదనమేవ లిఙ్గమనూద్య శ్రుతేః. తయా పృథక్కృతం - నియమేన సన్న్యాసిలిఙ్గం వ్యుత్థానమిత్యర్థః. బాల్యేనేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (తస్మాదితి) వివేకాదివశాదేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ పాణ్డిత్యం సమ్పాద్య తస్మాత్పాణ్డిత్యాజ్జ్ఞానబలభావేన స్థాతుమిచ్ఛేదితి యోజనా. కేయం జ్ఞానబలభావేన స్థితిరిత్యాశఙ్క్య తాం వ్యుత్పాదయతి (సాధనేత్యాదినా) విద్వానితి వివేకిత్వోక్తిః. యథోక్తబలభావావష్టమ్భే కరణానాం విషయపారవశ్యనివృత్త్యా పురుషస్యాపి తత్పారవశ్యనివృత్తిః ఫలతీత్యాహ (తదాశ్రయణేహీతి) ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (జ్ఞానబలేతి) నన్వవ్యాప్తిర్జ్ఞానస్య బలం కింస్విదిత్యాశఙ్క్యతే - తత్రాహ (బలం నామేతి) బాల్యవాక్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) యథాజ్ఞానబలేన విషయేభ్యో ముఖ్యా దృష్టిస్తిరస్క్రియతే - తథైవ తిష్ఠేత్. అత్మనా - తద్విజ్ఞానాతిశయేనైవేత్యర్థః. వీర్యం - విషయదృష్టితిరస్కరణసామర్థ్యమిత్యేతత్. బలహీనేన - విషయదృష్టితిరస్కరణసామర్థ్యరహితేనాయమాత్మా న లభ్యః - న శక్యోఽవాప్తుమిత్యర్థః. బాల్యం చేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బాల్యం చేతి) పూర్వోక్తమౌనస్య తత్ప్రతి హేతుత్వద్యోతనార్థోఽథశబ్దః. తదేవోపపాదయతి (ఏతావద్ధీతి) వాక్యాన్తరముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అమౌనం చేత్యాదినా) మౌనామౌనయోర్బ్రాహ్మణ్యం ప్రతి సాధనత్వద్యోతకోఽథశబ్దః. బ్రాహ్మణ్యముపపాదయతి (బ్రహ్మేతి) ఆచార్యోపచర్యాపూర్వకం వేదాన్తానాం తాత్పర్యావధారణం పాణ్డిత్యం. యుక్తితోఽనాత్మదృష్టితిరస్కారో బాల్యం. అహమాత్మా పరం బ్రహ్మ - సమస్తాన్యదస్తి కిఞ్చనేతి మననసైవానుసన్ధానం మౌనం. మహావాక్యార్థావగతిర్బ్రాహ్మణ్యమితి విభాగః. ప్రాగపి ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణ్యమితి చేత్ - తత్రాహ (నిరుపచరితమితి) బ్రహ్మవిదః స్వరూపం పృచ్ఛతి (సకేనేతి) అనియతం తస్య చరణమిత్యుత్తరమాహ (యేనేతి) ఉక్తలక్షణత్వం కృతకృత్యత్వం. అవ్యవస్థితం చరణమిచ్ఛతో బ్రహ్మవిదో యథేష్టచేష్టాప్రస్తా స్యాత్ - తథా చ * యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతి స్మృతేరితరేషామప్యాచారేఽనాదరః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనకేనచిదితి) విహితమాచరతో నిషిద్ధం వర్జయతః శుద్ధబుద్ధేః శ్రుతాద్వాక్యాత్సమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే - తస్య చ వాసనావశాద్వ్యవస్థితైవ - నావ్యవస్థితేతి న యథేష్టచేష్టాచరణప్రయుక్తో దోష ఇత్యర్థః. అతోఽన్యదిత్యాది వ్యాకరోతి (అత ఇతి) స్వప్నేత్యాది బహుదృష్టాన్తోపాదానం దార్ష్టాన్తికస్య బహురూపత్వద్యోతనార్థం. అతోఽన్యదిత్యేతద్విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మైవేతి) ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦. — (అథ హైనం కహోళః కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛేతి) కహోళః - నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం కౌషీతకేయః. * వికర్ణకుషీతకాత్కాశ్యపే ఇతి ఢక్. అన్యత్పూర్వవత్. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవ సాక్షాదపరోక్షాదిత్యాదిః ప్రశ్నః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి) పునః ప్రశ్నః (కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి) పూర్వవదర్థః. యద్యపి ప్రశ్నోఽయముషస్తేన కృత ఏవ - దత్తోత్తరశ్చ. నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వనిరఙ్కుశసర్వాన్తరత్వాద్యైర్హి జీవవ్యావృత్తిరపి సిద్ధా * న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదినా దర్శనశ్రవణాదికర్తుర్జీవస్య ద్రష్టృత్వాదినిషేధముఖేన ముఖ్యబ్రహ్మత్వమపి ప్రతిషిద్ధం. తథాపి ప్రాణిత్వస్య జాగ్రదాదిదశావిశేషేఽపి చాపి సమ్భవాత్, యత్కిఞ్చిత్స్థూలదేహాపేక్షయాఽఽన్తరేఽపి జీవేఽపేక్షికసర్వాన్తరత్వసమ్భవాత్, * న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాపి దృష్టివ్యతిరిక్తద్రష్టృనిషేధపరత్వసమ్భవేన జ్ఞానస్వరూపస్యైవ సతో జీవస్య జ్ఞానగుణకత్వప్రతిపాదకత్వసమ్భవాత్ ఉక్తధర్మాణాం పరమాత్మైకాన్తికత్వం నిశ్చేతుమసమర్థస్యోషస్తస్య దృఢతరేణ వ్యావర్తకధర్మేణ జీవవ్యావృత్తినిశ్చికీర్షయా పునః ప్రశ్న ఉపపన్న ఇతి ద్రష్టవ్యం. అతఏవ * వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవదితి సూత్రే * వ్యావర్తకధర్మభూయస్త్వాయ వ్యావృత్తిబుద్ధ్యతిశయార్థమేకవిషయకప్రశ్నద్వయమిత్యుక్తం వ్యాసార్యైః. తదభిప్రాయం జానన్ యాజ్ఞవల్క్యో దృఢతరజీవవ్యావృత్తిసిద్ధయే వ్యావర్తకధర్మాన్తరమాహ (యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతీతి) అశనాయా - బుభుక్షా. పాతుమిచ్ఛా - పిపాసా. శోకః - ఇష్టానిష్టవియోగసంయోగజః. మోహః - కామాదిజనితః అజ్ఞానం వా. జరామృత్యూ ప్రసిద్ధౌ. జీవస్య కర్మాధీనదేహసంసర్గితయాఽశనాయాద్యతీతత్వాభావాత్ తద్వ్యావృత్తిస్సిద్ధ్యతీతి భావః. యద్యపి ముక్తానాం నిత్యానాం చాశనాయాద్యతీతత్వమస్తి - తథాపి తేషామశనాయాద్యతీతత్వస్య పరమాత్మసఙ్కల్పాయత్తత్వాదనన్యసఙ్కల్పాధీనాశనాయాద్యతీతత్వముపాధ్యసఙ్కోచసిద్ధం పరమాత్మన ఏవ. కిఞ్చ - ప్రకృతే బద్ధజీవవ్యావృత్తేరేవ సత ఆత్మేతి నిర్దిష్టస్యాపదేష్టవ్యతయా నిత్యముక్తవ్యావర్తకధర్మానుక్తావపి న దోష ఇతి ద్రష్టవ్యం. అథ వ్యావర్తకధర్మాన్తరమప్యాహ (ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) తమేవైతం - సర్వాన్తరమశనాయాద్యతీతమేవ పరమాత్మానమనన్తరం విదిత్వా. బ్రాహ్మణా ఇత్యనేన క్షత్రియాదివ్యావృత్తిః. పుత్రైషణాయాశ్చ - ఇషేర్ణ్యన్తాత్ * ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్. క్తిన్నపవాదః. * అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతేతి నిపాతః. ఇషేస్స్వార్థే ణిచ్ఛాన్దసః. పుత్రైషణేత్యనేన తృతీయాశ్రమే * జాయా మే స్యాత్ప్రజాయేయేతి యోక్తా - సా గృహ్యతే. విత్తైషణాయాశ్చేత్యనేన * విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి యోక్తా - సా గృహ్యతే. లోకైషణాయాశ్చేత్యనేన జాయాపుత్రకర్మసాధ్యసకలలోకేచ్ఛా గృహ్యతే. ఉక్తైషణాత్రయాద్వ్యుత్థాయ - ఏషణాత్రయం హిత్వా. యథావిధి సన్న్యస్యేతి యావత్. అథ - అనన్తరం దేహయా

త్రార్థం భిక్షాచర్యం చరన్తి- భిక్షాటనం కుర్వన్తీత్యర్థః ఇదం చోపలక్షణం సర్వసన్న్యాసాశ్రమధర్మానుష్ఠానస్య. అత్ర ప్రాప్తత్వాత్ పారివ్రాజ్యం విధీ
యతే. (యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణేతి) అవర్జనీయాత్పరస్పరసమ్బన్ధాదన్యోన్యావినాభూతా ఏతాస్తిస్రోఽపీ
తి భావః. (ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవత ఇతి) సర్వథాపి త్రయ ఏతాః సాధ్యసాధనవిషయకైషణాద్వయమేవ భూత్వా పర్యవస్యన్తీతి భావః. (తస్మాద్బ్రా
హ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేద్బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరితి) యస్మాద్వైరాగ్యమావశ్యకం- తస్మాద్బ్రాహ్మణః- అధీతవేద ఇ
త్యర్థః. బ్రహ్మ-వేదమధీత ఇతి బ్రాహ్మణః. జాతపరో వా. పాణ్డిత్యం నిర్విద్య- ఊహాపోహక్షమధీః పణ్డా. సాస్య సఞ్జాతా ఇతి పణ్డితః. తస్య కర్మ పాణ్డి
త్యం. ఔపదేశికార్థాధిగమరూపం వివేకనిర్వేదపరకాష్ఠాఫలకం - తత్పాణ్డిత్యం నిర్విద్య- లబ్ధ్వా బాల్యేన- స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాలస్వభావే
న యుక్తస్సన్ బ్రహ్మణి తిష్ఠాసేత్- తన్నిష్ఠాం లభేత. ఉపాసీతేతియావత్. తథైవ వ్యాఖ్యాతం చ వ్యాసార్యైః బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిః-
బాల్యపాణ్డిత్యే- పూర్వోక్తే నిర్విద్య- లబ్ధ్వా అథ మునిస్స్యాత్- ఆలమ్బనసంశీలనలక్షణమననశీలస్స్యాదిత్యర్థః. ధ్యానవిచ్ఛేదదశాయామప్యత్యన్తనిష్ప్రయో
స్సుఖత్వరాహిత్యాయ శుభాశ్రయవస్తుసంశీలనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. (అమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణ ఇతి) అమౌనం- మౌనాదన్యత్. మౌ
నాత్పూర్వనిర్దిష్టం బాల్యపాణ్డిత్యలక్షణం ద్వయం. మౌనం-ఆలమ్బనసంశీలనాత్మకం. అమౌనం మౌనం చైతదుభయం నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మ
విద్భవతి. లబ్ధనిదిధ్యాసనో భవతీత్యర్థః. పునః కహోళః పృచ్ఛతి (స బ్రాహ్మణః కేన స్యాదితి) స బ్రాహ్మణః - త్వదుక్తో లబ్ధనిదిధ్యాసనో బ్రహ్మవిదు
క్తోపాయాదన్యేన కేన స్యాదితి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (యేన స్యాత్తేనేదృశ ఏవేతి) యేన- మౌనపర్యన్తేన సాధనేన బ్రాహ్మణస్స్యా
దిత్యుక్తం- తేనైవేదృశస్స్యాత్- న కేనాప్యన్యేనోపాయేనేత్యర్థః. (అతోఽన్యదార్తమితి) అతః- అస్మాత్పరమాత్మనః యదన్యత్ప్రాణిజాతం - తదా
ర్తం-దుఃఖీత్యర్థః. తతశ్చ యస్స్వయమశనాయాద్యతీత ఏవ సన్ ఆర్తరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్య తస్మాద్బ్రాహ్మణ ఇత్యాద్యుక్తసాధనసాధ్యనిదిధ్యా
సనం కుర్వతో జీవస్య సంసారమోక్షం కరోతి- స ఏవ మయా సత ఆత్మేత్యుక్తః- న తు త్వదభిమతో బద్ధజీవ ఇతి భావః. అత ఏవ నిత్యముక్తవ్యావృత్తిశ్చ సిద్ధేతి ద్వథ
తరజీవవ్యావృత్తిబుద్ధిస్సిద్ధిరితి ద్రష్టవ్యం. (తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామేతి) స్పష్టోఽర్థః. అత్ర * బాల్యేన తిష్ఠాసేదిత్యత్ర బాల్యశబ్ద
స్య భావకర్మసాధారణత్వేఽపి వయోవిశేషలక్షణబాలభావస్యేచ్ఛయా సమ్పాదయితుమశక్యత్వేనావిధేయత్వాత్ కర్మైవ విధేయం. తత్ర కామచారకామ
వాదకామభక్షణాదికం యద్బాలస్య కర్మ, యచ్చ దమ్భాదిరాహిత్యలక్షణం స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణరూపం కర్మ- తత్సర్వం బాల్యశబ్దేన విధేయం-
అవిశేషాత్. న చ నిషిద్ధస్య కామచారాదేర్విధానమయుక్తమితి వాచ్యం- వామదేవ్యోపాసనాఙ్గతయా ప్రాప్తయోషిదపరిహారలక్షణనిషి
ద్ధకర్మవిధానవద్విద్యాఙ్గతయా నిషిద్ధస్యాపి కామచారాదేర్విధానసమ్భవాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే * అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్. స్వమాహా
త్మ్యమనావిష్కుర్వన్నేవ విద్వాన్ తిష్ఠేత్- స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాల్యస్యైవ విద్యయాఽన్వయసమ్భవాత్. *నావిరతో దుశ్చరితాన్నా
శాన్తో నాసమాహితః। నాశాన్తమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాదితి విశిష్య విద్యాయామపి ప్రతిషిద్ధస్య కామచారాదేర్విద్యాఙ్గతయాఽన్వయా
సమ్భవాత్, దిప్యజపాదేష్ఠితం. తత్రైవ * తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేద్బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరిత్యత్ర మునిశబ్దే
న పాణ్డిత్యశబ్దవిహితం జ్ఞానమేవానూద్యతే- న తతోఽర్థాన్తరం జ్ఞానం విధీయతే- ప్రమాణాభావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే * సహకార్యన్తరవిధిః
పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్యాదివత్. విధీయత ఇతి కర్మసాధనో విధిశబ్దః. సహకార్యన్తరం చ తద్విధిశ్చ సహకార్యన్తరవిధిః. తద్వతః-విద్యావతస్తృ
తీయం-బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయా తృతీయం మౌనం విద్యాయాస్సహకార్యన్తరం విధీయత ఇత్యర్థః. న చ మునిశబ్దార్థస్య పాణ్డిత్యశబ్దేనైవ ప్రాప్తత్వాద్వి
ధేయత్వానుపపత్తిరితి వాచ్యం- పక్షేణ ప్రకృష్టమననశీలవ్యాసాదౌ మునిశబ్దప్రయోగాత్ప్రకృష్టం మననమేవ మునిశబ్దార్థః. తచ్చ పాణ్డిత్యశబ్దితాదౌ
పదేశికార్థాధిగమాత్, శ్రవణప్రతిష్ఠార్థాన్మననాచ్చార్థాన్తరభూతమాలమ్బనసంశీలనాత్మకమితి తస్యాప్రాప్తత్వేన విధానార్హత్వాద్విధేయత్వం
యుజ్యతే. పక్షః- పరిగ్రహః. * పక్షపరిగ్రహ ఇతి ధాతుః. ఆదర ఇతియావత్. తత్కృత ఉత్కర్షయుక్తం మననం మౌనం. తదేవ మునిశబ్దేన విధీ
యతే. సాదరమననమాలమ్బనసంశీలనం విధీయత ఇత్యర్థః. విధ్యాదివత్ - అత్రాపి విధిశబ్దః కర్మసాధనః. విధిశ్చాసావాదిశ్చేతి సమాసః. విధేయా
దివదిత్యర్థః. ప్రస్తుతమననాపేక్షయా ఆదిర్యో విధేయః- ప్రాక్తనో విధేయః- పాణ్డిత్యబాల్యలక్షణః. తతశ్చాయమర్థః- విద్యాఙ్గతయా యథా బాల్య
పాణ్డిత్యే విధీయేతే - ఏవమేవ మునిశబ్దేనాపి ఆలమ్బనసంశీలనలక్షణం సాదరం మననం సహకారి విధీయత ఇత్యర్థః. యద్వా-విధ్యాదివదిత్యత్ర విధిశబ్దేన
విధేయం యజ్ఞదానాద్యుచ్యతే. ఆదిపదగ్రాహ్యం రాగప్రాప్తం శ్రవణం మననం చ. సహకార్యన్తరవిధిరిత్యత్ర చ సహకార్యన్తరేతి పృథక్పదం
లుప్తవిభక్తికం. తతశ్చాయమర్థః - తృతీయం మౌనం యత్ - తద్యజనశ్రవణమననవత్ బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయా సహకార్యన్తరం సత్ - అర్థాన్తరం
సద్విధ్యర్హమిత్యర్థః. పాణ్డిత్యాభిన్నత్వే హ్యనువాద్యతా స్యాదిత్యర్థః. నను బాల్యపాణ్డిత్యమౌనశమాది నానాశ్రమధర్మభూతయజ్ఞాద్యఙ్గికాయా విద్యా
యాస్సర్వేష్వాశ్రమేషు సమ్భవాత్ ఛాన్దోగ్యే * అభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే ఇత్యారభ్య * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలో
కమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తత ఇతి గార్హస్థ్యధర్మేణోపసంహారః కథమిత్యత్రాహ- * కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః. తుశబ్దః పక్షం వ్యావ
ర్తయతి. కృత్స్నేష్వాశ్రమేషు బ్రహ్మవిద్యాయాస్సద్భావాత్ ఛాన్దోగ్యే గృహస్థేనోపసంహారః ఉపలక్షణార్థః. యథా ఛాన్దోగ్యే గృహస్థధర్మకీ
ర్తనమితరాశ్రమధర్మోపలక్షణార్థం - ఏవం బృహదారణ్యకే * భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సన్న్యాసిధర్మకీర్తనమాశ్రమధర్మాన్తరోపలక్షణార్థమిత్యాహ-
* మౌనవదితరేషామప్యుపదేశాత్. అత్ర మౌనశబ్దేన మౌనసమభివ్యాహృతసన్న్యాసిధర్మభూతభిక్షాచరణాదికం లక్ష్యతే. మౌనవత్ - సన్న్యాసిధర్మవ
దితరోఽప్యాశ్రమధర్మో విద్యాఙ్గమిత్యర్థః. ఇతరేషామప్యాశ్రమిణాం * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి బ్రహ్మవిద్యాయా మోక్షస్యోపదేశాత్. ఇ

ఉ.— అథ హైనం గార్గీ వాచక్నవీ ప్రపచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వమప్స్వోతంచ ప్రోతంచ కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి। వాయౌ గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు వాయురోతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యన్తరిక్షలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వన్తరిక్షలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి గన్ధర్వలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు గన్ధర్వలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యాదిత్యలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వాదిత్యలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి చన్ద్రలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు చన్ద్రలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి నక్షత్రలోకేషు గార్గీ

పస్థితం. ఉషస్తకహోళబ్రాహ్మణద్వయం చేదం గుణోపసంహారపాదే * అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేన్నోపదేశవదిత్యత్ర చిన్తితం. తత్ర హి బ్రాహ్మణద్వయప్రతిపాద్యవిద్యయోర్భేదోఽస్తి నేతి విశయే పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే- *అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేదితి.అన్తరశబ్దాద్యభిధానాత్ *సుపాం సులుగితి తృతీయైకవచనస్యాకారాదేశే అన్తరేతి రూపం. అన్తరా. అన్తరత్వేనేత్యర్థః. అన్తరాశబ్దాభిధ్యవదనోప్యస్తి. తయోరేకశేషేణసూత్రే యమన్తరేతి నిర్దేశః. తతశ్చాయమర్థః- ఉషస్తబ్రాహ్మణే * ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి సర్వాన్తరత్వేన నిర్దేశః భూతగ్రామవత్స్వాత్మనః- భూతగ్రామవానస్యాస్త్వాత్మా, - భూతగ్రామశబ్దితాచేతనాన్తర్యామీ యః ప్రత్యగాత్మా- తద్విషయకః. న తు పరమాత్మవిషయకః- * ప్రాణేన ప్రాణితీతి ప్రాణిత్వాదిజీవధర్మస్య వాక్యశేషే కీర్తనాత్. కహోళబ్రాహ్మణం తు అశనాయాద్యతీతత్వరూపపరమాత్మలిఙ్గాత్పరమాత్మవిషయకమేవ. యది బ్రాహ్మణద్వయమపి పరమాత్మవిషయం స్యాత్-తర్హ్యుషస్తేన స్పష్టప్రత్యుక్తే చ పరమాత్మస్వరూపే కహోళస్య పునః ప్రశ్నః ప్రతివచనం చాసఙ్గతం స్యాత్. అతో వేద్యభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నోపదేశవత్- న వేద్యభేదోఽభ్యుపగమ్యతే - *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి ముఖ్యబ్రహ్మత్వలక్షణ సాక్షాద్బ్రహ్మత్వ, సర్వదేశకాలసన్నిహితత్వలక్షణాపరోక్షత్వ, సర్వాన్తర్యామిత్వ, రూపపరమాత్మలిఙ్గవిశిష్టవిషయత్వేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్, * యః ప్రాణేన ప్రాణితీతి వాక్యశేషశ్రుతస్యాపి నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వస్య పరమాత్మలిఙ్గత్వాత్, ఉత్తరత్ర * నదృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరిత్యాదినా ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాం కర్తారం ప్రత్యగాత్మానం ప్రాణనస్య కర్తృత్వేనోక్తమపి నమస్తీర్థా ఇతి ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తైః ప్రతిపాదితత్వాచ్చ ఉషస్తప్రశ్నప్రతివచనమపి పరమాత్మవిషయమేవ. అత ఏవ కహోళప్రశ్నే *యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేత్యేవకారేణ పూర్వపృష్టాధికవిషయత్వం వ్యావర్తితం. నన్వేవం సతి పునః ప్రశ్నవైయర్థ్యమితి చేన్న- ఉపదేశవత్-యథా సద్విద్యాయాం- *ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇతి ప్రక్రాన్తస్య సదుపదేశే * భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి *భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రశ్నస్య, *స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి ప్రతివచనస్య, చ భూయోభూయ ఆవృత్తిస్సతో బ్రహ్మణస్తత్తన్మాహాత్మ్యవిశేషప్రతిపాదనాయ దృశ్యతే- తద్వదేకస్యైవ సర్వాన్తరభూతస్య కృత్స్నప్రాణిప్రాణనహేతోః పరస్య బ్రహ్మణః అశనాయాద్యతీతత్వాదిరూపబ్రహ్మలిఙ్గాన్తరప్రతిపాదనాయ కహోళస్య పునః ప్రశ్నోపపత్తేః. * వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్ హి- యస్మాద్ధేతోరేకమేవ పరమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యవచనాని సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వాశనాయాద్యతీతత్వాదిధర్మైర్విశింషన్తి-తస్మాద్ద్వైతోర్వైద్యైక్యాద్విద్యైక్యే సవ్యతిహారః- బ్రాహ్మణద్వయశ్రుతానాం గుణానామితరేతరత్రోపసంహారః కర్తవ్యః. ఇతరవత్-యథా సద్విద్యాయాం వేద్యైక్యప్రయుక్తవిద్యైక్యబలాత్ *భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచేతి ప్రశ్నప్రతివచనభేదేపి సర్వప్రతివచనగతానాం సర్వేషాం ధర్మాణాం సర్వత్రోపసంహారః- తద్వత్. నను సద్విద్యాయామపి ప్రశ్నప్రతివచనభేదాత్ భేదపివా స్త్వితి త్రాహ- * నైవహి సత్యాదయః నైవహి- సచ్ఛబ్దాభిహితాదేవతైవహి *తత్సత్యం స ఆత్మేతి శ్రుతా. సత్యత్వాదయశ్చ ధర్మాః *ఉద్దాలకో హారుణిశ్శ్వేతకేతుం పుత్రముపాచేత్యారభ్య ప్రవృత్తేషు నవస్వపి ఖణ్డేష్వనుగతాః దృశ్యమానాః వేద్యైక్యమవగమయన్తి. అతో న సద్విద్యాయాం విద్యాభేదశఙ్కావకాశ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ………………………………………………………………………………………… ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ సర్వాన్తర ఆత్మేత్యుక్తం- తస్య సర్వాన్తరస్య స్వరూపాధిగమాయ శాకల్యబ్రాహ్మణాద్గ్రన్థ ఆరభ్యతే. పృథివ్యాదీన్యాకాశాన్తాని భూతాన్యన్తర్బహిర్భావేన వ్యవస్థితాని- తేషాం యద్బాహ్యం బాహ్యం-అధిగమ్య నిరాకుర్వన్- ద్రష్టుః సాక్షాత్సర్వాన్తరోఽగౌణ ఆత్మా సర్వసంసారధర్మనిర్ముక్తో దర్శయితవ్య ఇత్యారమ్భః. అథ హైనం గార్గీ-నామతః. వాచక్నవీ- వచక్నోర్దుహితా పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. యదిదం సర్వం- పార్థివం ధాతుజాతమప్సు- ఉదకే ఓతం చ- దీర్ఘపటతన్తువత్, ప్రోతంచ- తిర్యక్తన్తువత్,. విపరీతం వా. అద్భిస్సర్వతోఽన్తర్బహిర్భూతాభిర్వ్యాప్తమిత్యర్థః. అన్యథా సక్తుముష్టివద్విశీర్యేత. ఇదం తావదనుమానముపన్యస్తం- యత్కార్యం పరిచ్ఛిన్నం స్థూలం- కారణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి దృష్టం- యథా పృథివ్యద్భిః. తథా పూర్వం పూర్వముత్తరేణోత్తరేణ వ్యాపినా భవితవ్యమిత్యేష ఆసర్వాన్తరాదాత్మనః ప్రశ్నార్థః. తత్ర భూతాని పఞ్చ సంహతాన్యేవోత్తరోత్తరం సూక్ష్మభావేన వ్యాపకేన కారణరూపేణ చ వ్యవతిష్ఠన్తే. న చ పరమాత్మనోఽర్వాక్తద్వ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరమస్తి- *సత్యస్య సత్యమితి శ్రుతేః. సత్యం చ- భూతపఞ్చకం. సత్యస్య సత్యం చ- పర ఆత్మా. (కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి) తా ఆపోఽపి కార్యత్వాత్స్థూలత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ క్వచిదోత ప్రోతభావేన భవితవ్యం-క్వ తా ఆప ఓతప్రోతభావ ఇతి. ఏవముత్తరోత్తరం ప్ర

తికస్మిన్నుఖలునక్షత్రలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి దేవలోకేషుగార్గీతికస్మిన్నుఖలుదేవలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతీన్ద్రలోకేషుగార్గీతికస్మిన్నుఖల్విన్ద్రలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతిప్రజాపతిలోకేషుగార్గీతి కస్మిన్నుఖలుప్రజాపతిలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతిబ్రహ్మలోకేషుగార్గీతికస్మిన్నుఖలుబ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతిసహోవాచగార్గిమాతిప్రాక్షీర్మాతేమూర్ధా వ్యపప్తదనతిప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసిగార్గిమాతిప్రాక్షీరితితతోహగార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణమ్.

———

శ్చ ప్రసఙ్గో యోజయితవ్యః (వాయౌ గార్గీతి) నన్వగ్నావితి వక్తవ్యం. నైష దోషః- అగ్నేః పార్థివం వాప్యం వా ధాతుమనాశ్రిత్యేతరభూతవత్స్వతన్త్ర్యేణాత్మలాభో నాస్తీతి తస్మిన్నోతప్రోతభావో నోపదిశ్యతే కస్మిన్నుఖలు వాయురోతశ్చ ప్రోతశ్చేతి (అన్తరిక్షలోకేషు గార్గీతి) తాన్యేవ భూతాని సంహతాన్యన్తరిక్షలోకాః. తాన్యపి గన్ధర్వలోకేషు గన్ధర్వలోకా ఆదిత్యలోకేషు. ఆదిత్యలోకాశ్చన్ద్రలోకేషు చన్ద్రలోకా నక్షత్రలోకేషు నక్షత్రలోకా దేవలోకేషు. దేవలోకా ఇన్ద్రలోకేషు. ఇన్ద్రలోకా విరాట్శరీరారమ్భకేషు భూతేషు- ప్రజాపతిలోకేషు. ప్రజాపతిలోకా బ్రహ్మలోకేషు. బ్రహ్మలోకా నామ- అణ్డారమ్భకాణి భూతాని సర్వత్ర హి సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రాణ్యుపభోగాశ్రయాకారపరిణతాని భూతాని సంహతాని- తాన్యేవం పఞ్చమీబహువచనభాఞ్జి. కస్మిన్నుఖలు బ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః- హే గార్గి మాతిప్రాక్షీః- స్వం ప్రశ్నం న్యాయప్రకారమతీత్య- ఆగమేన ప్రష్టవ్యాం దేవతామనుమానేన మా ప్రాక్షీరిత్యర్థః. పృచ్ఛన్త్యాశ్చ తే- తవ మూర్ధా- శిరో వ్యపప్తత్- విస్పష్టం మా పతేత్. దేవతాయాః స్వప్రశ్న ఆగమవిషయః. తం ప్రశ్నవిషయమతిక్రాన్తో గార్గ్యాః ప్రశ్నః- ఆనుమానికత్వాత్. సయస్యా దేవతాయాః ప్రశ్నః- సాఽతిప్రశ్న్యా. నాతిప్రశ్న్యా- అనతిప్రశ్న్యా. స్వప్రశ్నవిషయైవ. కేవలాగమగమ్యేత్యర్థః. తామనతిప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసి. అతో గార్గి మాతిప్రాక్షీః- మర్తుం చేన్నేచ్ఛసి. తతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామ ౧

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౧.— పూర్వబ్రాహ్మణయోరాత్మనః సర్వాన్తరత్వముక్తం- తన్నిగమయోర్ధ్వముత్తరం బ్రాహ్మణత్రయమితి సఙ్గతిమాహ (యత్సాక్షాదితి) ఉక్తమేవ సప్రపఞ్చం వివృణోతి (పృథివ్యాదీనీతి) అన్తర్బహిర్భావేన- సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యక్రమేణేత్యర్థః. బాహ్యం బాహ్యమితి వీప్సా. ఉపరిష్టాదిచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః- యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్. నిరాకుర్వన్- యథాముముక్షుః సర్వాన్తరమాత్మానం ప్రతిపద్యతే - తథానయర్థో క్తవిశేషణో నిర్ణయితవ్య ఇత్యుత్తరగ్రన్థారమ్భ ఇతి యోజనా. కహోలప్రశ్ననిర్ణయానన్తర్యమథశబ్దార్థః. యత్పార్థివం ధాతుజాతం - తదిదం సర్వమప్స్విత్యాది యోజనీయం. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (అద్భిరితి) పార్థివస్య ధాతుజాతస్యాద్భిర్వ్యాప్తత్వదృష్ట్యాభావే దోషమాహ (అన్యథేతి) కిమత్ర గార్గ్యా వివక్షితమితి-తదాహ (ఇదం తావదితి) తదేవ దర్శయితుం వ్యాప్తిమాహ (యత్కార్యమితి) కారణేన-వ్యాపకేనేతి శేషః. తత్కార్యం తత్కారణేన వ్యాప్తం, యత్పరిచ్ఛిన్నం - తద్వ్యాపకేన వ్యాప్తం, యచ్చ స్థూలం-తత్సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి త్రిప్రకారా వ్యాప్తిః ఇతిశబ్దసమ్బన్ధః. వ్యాప్తిభూమిమాహ (యథేతి) సమ్ప్రత్యనుమానమాహ (తథేతి) పూర్వం పూర్వమిత్యాద్యర్ధర్మిణో నిర్దేశః. ఉత్తరేణోత్తరేణ - వాయ్వాదికారణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి శేషః. విమతం కారణేన వ్యాపకేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాత్స్థూలత్వాచ్చ- పృథివీవదిత్యర్థః. సర్వాన్తరాత్మనో ఽర్వాగుక్తన్యాయం సర్వత్ర సఞ్చారయతి (ఇత్యేష ఇతి) సను తథాపి భూతపఞ్చకవ్యతిరిక్తానాం గన్ధర్వలోకాదీనామప్యన్తరత్వోపదేశాత్కథం భూతపఞ్చకవ్యుదాసేన సర్వాన్తరప్రతిపత్తిర్వివక్షితేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యా ప్రశ్నాదిష్వితి తేన లిఙ్గేనేతి యావత్. భూతాత్మస్థితినిర్ధారణే వా సప్తమీ. అథ పరమాత్మానం భూతాని చ హిత్వా పృథగేవ గన్ధర్వలోకాదీని వన్తరాణి భవిష్యన్తి. నేత్యాహ (నచేతి) గన్ధర్వలోకాదీన్యపి భూతానామేవావస్థావిశేషాః- తతస్సత్యం భూతపఞ్చకం- తస్య సత్యం పరం బ్రహ్మ నాన్యదన్తరాలే ప్రతిపత్తవ్యమితి అన్యప్రతిషేధార్థో చశబ్దః. తాత్పర్యముక్త్వా ప్రశ్నముత్థాప్యతదక్షరాణి వ్యాకరోతి (కస్మిన్నిత్యాదినా) కస్మిన్నుఖలు వాయురిత్యాదావుక్తన్యాయమతిదిశతి (ఏవమితి) వాయావిత్యయుక్తా ప్రయుక్తిః- అపామగ్నికార్యత్వాదగ్నావితి వక్తవ్యత్వాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) అగ్నేరుదకవ్యాపకత్వేపి కాష్ఠవిద్యుదాదిపారతన్త్ర్యాత్స్వతన్త్రేణ కేనచిదపాం వ్యాప్తిర్వక్తవ్యేత్యగ్నిం హిత్వా తత్కారణే వాయావిత్యుక్తం. వాయోశ్చ స్వకారణతన్త్రత్వేపి నోదకతన్త్రతేతి తద్వ్యాపకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇత్యాదినా) అన్తరిక్షలోకశబ్దార్థమాహ (తాన్యేవేతి) ప్రజాపతిలోకశబ్దార్థం కథయతి (విరాడితి) అన్తరిక్షలోకాదీనాం ప్రత్యేకమేకత్వాచ్ఛ్రుతౌ బహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్ర హీతి) పూర్వవదనుమానేన సూత్రం పృచ్ఛన్తీం గార్గీం ప్రతిషేధతి (స హోవాచేత్యాదినా) ఉక్తమేవ స్పష్టయన్వాక్యార్థమాహ (ఆగమేనేతి) ప్రతిషేధాతిక్రమే దోషమాహ (పృచ్ఛన్త్యాశ్చేతి) మూర్ధపాతప్రసఙ్గం ప్రకటయన్ప్రతిషేధముపసంహరతి (దేవతాయా ఇత్యాదినా) ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧.— (అథ హైనం గార్గీ వాచక్నవీ ప్రపచ్ఛేత్యాది) గర్గస్య గోత్రాపత్యం గార్గ్యః. * గర్గాదిభ్యో యఞ్. స్త్రీత్వవివక్షాయాం

ఉ. — అథ హైనముద్దాలక ఆరుణిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ మద్రేష్వవసామ పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానాస్తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్ కబన్ధ ఆథర్వణఇతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ వేత్థను త్వం కాప్య తత్సూత్రం యేనాయంచ లోకః పరశ్చలోకః సర్వాణిచ భూతానిసన్దృబ్ధానిభవన్తీతిసోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యోనాహంతద్భగవన్వేదేతి। సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలంకాప్యంయాజ్ఞికాంశ్చ వేత్థనుత్వం కాప్యతమన్తర్యామిణంయఇమంచలోకంపరంచలోకగ్ంసర్వాణిచభూతానియోఽన్తరోయమయతీతిసోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యోనాహంతంభగవన్వేదేతిసోఽబ్రవీత్పతఞ్జలంకాప్యంయాజ్ఞికాంశ్చయోవై తత్కాప్యసూత్రంవిద్యాత్తంచాన్తర్యామిణమితి సబ్రహ్మవిత్సలోకవిత్సదేవవిత్సవేదవిత్సభూతవిత్స ఆత్మవిత్స సర్వవిదితి తేభ్యోఽబ్రవీత్తదహంవేదతచ్చేత్త్వంయాజ్ఞవల్క్యసూత్రమవిద్వాగ్ంస్తంచాన్తర్యామిణం బ్రహ్మగవీరుదజసేమూర్ధాతేవి పతిష్యతీతి వేదవా అహంగౌతమతత్సూత్రంతంచాన్తర్యామిణమితియోవా ఇదంకశ్చిద్బ్రూయాద్వేదవేదేతియథా వేత్థతథా బ్రూహీతి॥ ౧

*యఞ్శ్చేతిజీబ్. *యస్యేతిచేత్యకారలోపః. *హలస్తద్ధిత స్యేతియకారలోపః. గార్గీ గోత్రజా స్త్రీత్యర్థః. వాచక్నవీ- వచక్నుర్నామఋషిః. తస్యాపత్యంస్త్రీ అణిజీషిఙాజిప్రష్టౌ ఒర్గుణఅవాదేశే *యస్యేతిచేత్యకారలోపేవాచక్నవీ-వచక్నుపుత్రీత్యర్థః. అన్యత్ స్పష్టం. యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి పూర్వవత్. యదిదంసర్వమప్స్వోతంచప్రోతంచ) యదిదం-దృశ్యమానంపార్థివంసర్వంధాతుజాతంకారణభూతాస్వప్సుఓతంచప్రోతంచ-దీర్ఘతన్తుషుపటవదోతం, తిర్యక్తన్తుషుపటవత్ప్రోతం, చాస్తి. అప్సుప్రోతత్వాభావేపార్థివోధాతుస్సక్తుముష్టివద్విశీర్యేతేతిభావః. తాఆపఃకస్మిన్నోతాశ్చప్రోతాశ్చేతిప్రశ్నః తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (వాయౌగార్గీతి) హేగార్గి త్వదుక్తాఆపఃవాయావోతాశ్చప్రోతాశ్చేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిప్రశ్నప్రతివచనరూపలయానాక్యాసి నేయాని. ప్రజాపతిలోకః-దక్షాదిలోకః. బ్రహ్మలోకః-చతుర్ముఖలోకః. సచాణ్డాబాదేస్స్వయోనిభూతవాయ్వాదావోతత్వాదిసమ్భవేప్యత్రపృథక్స్థితానామన్తరిక్షలోకాదీనాముపరితనేషు గన్ధర్వలోకాదిష్వోతత్వప్రోతత్వేఅనుపపన్నేఇతిశఙ్క్యం - పర్వతానాముపరిస్థితానాంక్షితిధారకత్వవ, దూర్ధ్వస్థితస్యధ్రువస్యజ్యోతిశ్చక్రధారకత్వవ, చ్చైతదుపపత్తేరితిద్రష్టవ్యం. (సహోవాచేతి) సయాజ్ఞవల్క్య ఉవాచహేత్యర్థః కిమితీత్యతఆహ (గార్గిమాతిప్రాక్షీర్మాతేమూర్ధావ్యపప్తదితి) హేగార్గి బ్రహ్మలోకమప్యతిక్రమ్యతతఊర్ధ్వస్స్వతదాధారస్యప్రశ్నంమాకురు తేమూర్ధ్నః పతనంమాభూదిత్యర్థః. పునఃపృచ్ఛసిచేత్పతిష్యతీతిభావః. అపప్తత్-లుఙ్లృదిత్వాదఙ్. *పతఃపుమితిపుమాగమః. తత్కుతఇత్యత్రాహ (అనతిప్రశ్న్యాంవైదేవతామతిపృచ్ఛసిగార్గిమాతిప్రాక్షీరితి) నియమాద్యపేతప్రశ్నమర్యాదామతిక్రమ్యవర్తమానః ప్రశ్నః అతిప్రశ్నః. ఆక్షేపరూపఇత్యావత్. అతిప్రశ్నమర్హతీత్యతిప్రశ్న్యా- ఆక్షేపార్హేత్యర్థః. సానభవతీత్యనతిప్రశ్న్యా. ఆక్షేపముఖేనజ్ఞాతుమయోగ్యాంపరదేవతామాక్షేపముఖేనజ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యతో యద్యేవంపునఃపృచ్ఛసి- తతస్తేమూర్ధాపతిష్యతీత్యర్థః. స్వరూపసత్తానతేస్యాదితిభావః. యద్యపిబ్రహ్మలోకాధారవిషయఃప్రశ్నోనపరదేవతావిషయః- అపిత్వవ్యాకృతాకాశవిషయః. తథాపిఏదనన్తరప్రశ్నః పరదేవతావిషయోభవిష్యతీతి దూరదృష్ట్యాబ్రహ్మలోకాధారప్రశ్నమేవప్రతిషేధేతిద్రష్టవ్యం. (తతో హగార్గీవాచక్నవ్యుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. తతశ్చాయంవాచక్నవీపరిదేవితాంస్వయంజానన్త్యపిఋషిప్రశ్నైరేతస్మాత్ప్రశ్నాత్ ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం — ఇదానీంబ్రహ్మలోకానామన్తరతమంసూత్రంచవక్తవ్యమితితదర్థారమ్భః. తచ్చాగమేనైవ ప్రష్టవ్యమితీతిహాసేనాగమోపన్యాసః క్రియతే. అథహైనముద్దాలకః- నామతః. అరుణస్యాపత్యం-ఆరుణిఃపప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచ మద్రేషు-దేశేష్వవసామ-ఉషితవన్తః. పతఞ్జలస్య- పతఞ్జలోనామ. తస్యైవకపిగోత్రస్య-కాప్యస్యగృహేషుయజ్ఞమధీయానాః- యజ్ఞశాస్త్రాధ్యయనంకుర్వాణాః. తస్యాసీద్భార్యాగన్ధర్వగృహీతా. తమపృచ్ఛామకోఽసీతి. సోఽబ్రవీత్- కబన్ధః- నామతః. అథర్వణోఽపత్యం- ఆథర్వణఇతి సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వఃపతఞ్జలంకాప్యంయాజ్ఞికాంశ్చ-తచ్ఛిష్యాన్. వేత్థనుత్వం- హేకాప్యజానీషే,తత్సూత్రం. కింతత్. యేన-సూత్రేణాయంచలోకః- ఇదంచజన్మ. పరశ్చలోకః- పరంచప్రతిపత్తవ్యంజన్మ. సర్వాణిచభూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానిసన్దృబ్ధాని- సఙ్గ్రథితాని. స్రగివసూత్రేణవిష్టబ్ధానిభవన్తియేన- తత్కింసూత్రంవేత్థ. సోఽబ్రవీదేవంపృష్టఃకాప్యః (నాహంతద్భగవన్వేదేతి) తత్సూత్రంనాహంజానే. హేభగవన్నితిసమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః ఉపాధ్యాయమస్మాంశ్చ- వేత్థనుత్వంకాప్యతమన్తర్యామిణమితి. అన్తర్యామీవిశేష్యతే-యఇమంచలోకంపరంచలోకంసర్వాణిచభూతానియోఽన్తరః-అభ్యన్తరస్సన్యమయతి- నియమయతి. దారుయన్త్రమివభ్రామయతి. స్వంస్వముచితవ్యాపారంకారయతీతి. సోఽబ్రవీదేవముక్తఃపతఞ్జలఃకాప్యః- నాహంతంజానేభగవన్నితిసమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః. సూత్రతదన్తర్గతాన్తర్యామిణోర్విజ్ఞానంస్తూయతే- యఃకశ్చిద్వైతత్సూత్రంహేకాప్యవిద్యాత్- విజానీయాత్, తంచాన్తర్యామిణంసూత్రాన్తర్గతంతస్యైవసూత్రస్యనియన్తారంవిద్యాద్యః, ఇతి- ఏవముక్తేన

ప్రకారేణ. సహి బ్రహ్మవిత్ - పరమాత్మవిత్. సలోకాంశ్చ భూరాదీనన్తర్యామిణా నియమ్యమానాన్ లోకాన్వేత్తి. స దేవాంశ్చాగ్న్యాదీన్ లోకినో జానాతి. వేదాంశ్చ సర్వప్రమాణభూతాన్వేత్తి. భూతానిచ- బ్రహ్మాదీని సూత్రేణ ధ్రియమాణానితదన్తర్గతేనాన్తర్యామిణా నియమ్యమానానివేత్తి. స ఆత్మానం చ-కర్తృత్వభోక్తృత్వవిశిష్టం తేనైవాన్తర్యామిణా నియమ్యమానం వేత్తి. సర్వం చ జగత్తథాభూతం వేత్తీతి. ఏవం స్తుతే సూత్రాన్తర్యామివిజ్ఞానే ప్రలుబ్ధః కాప్యోఽభిముఖీభూతః - వయం చ. తేభ్యశ్చాస్మభ్యమభిముఖీభూతేభ్యో బ్రవీద్గన్ధర్వః సూత్రమన్తర్యామిణం చ. తదహం సూత్రాన్తర్యామివిజ్ఞానం వేద గన్ధర్వాల్లబ్ధాగమస్సన్. తచ్చేద్యాజ్ఞవల్క్య సూత్రం, తం చాన్తర్యామిణ, మవిద్వాంశ్చేత్-అబ్రహ్మవిత్సన్యది బ్రహ్మగవీరుదజసే- బ్రహ్మవిదాం స్వభూతా గా ఉదజసే. ఉన్నయసి త్వమన్యాయేన. తతో మచ్ఛాపదగ్ధస్య మూర్ధా- శిరస్తే- తవ విస్పష్టం పతిష్యతి. ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- వేద- జానామ్యహం హే గౌతమేతి - గోత్రతః. తత్సూత్రం - యద్గన్ధర్వస్తుభ్యముక్తవాన్. యం చాన్తర్యామిణం గన్ధర్వాద్విదితవన్తో యూయం- తం చాన్తర్యామిణం వేదాహమితి. ఏవముక్తే ప్రత్యాహ గౌతమః-యః కశ్చిత్-ప్రాకృతః - ఇదం-యత్త్వయోక్తం బ్రూయాత్. కథం. వేద వేదేత్యాత్మానం శ్లాఘయన్. కిం తేన గర్జితేన-కార్యేణ దర్శయ. యథా వేత్థ-తథా బ్రూహీతి. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే సూత్రాదర్వాక్తనం వ్యాపకముక్తం - ఇదానీం సూత్రం తదన్తర్గతమన్తర్యామిణం చ నిర్వక్తుముత్తరబ్రాహ్మణమితి సఙ్గతిమాహ (ఇదానీమితి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వాఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (తచ్చాగమేనైవేతి) ఆచార్యోపదేశో త్రాగమశబ్దార్థః. గార్గ్యామూర్ధపాతభయాదుపరతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. సా బ్రవీదితి ప్రతీకోపాదానం. తస్యార్థమాహ (సూత్రమితి) ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఏవమితి) యేనాయం చేత్యాదిరుక్తః ప్రకారః. స సర్వలోకాంశ్చ వేత్తీతి సమ్బన్ధః. విశేషణోక్తిపూర్వకం తానేవ లోకాననువదతి (భూరాదీనితి) స బ్రహ్మవిదిత్యాదినోక్తం సఙ్క్షిపతి (సర్వం చేతి) తథాభూతం- సూత్రేణ విధృత, మన్తర్యామిణా చ నియమ్యమాన, మితియావత్. ప్రస్తుతస్తుతిప్రయోజనమాహ (ఇత్యేవమితి) భవత్వేవం తవ సూత్రాదిజ్ఞానం- మమ కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేదితి) కిం తేనేత్యత్ర తత్స్యేత్యధ్యాహారః. కార్యేణ దర్శయేత్యుక్తం వివృణోతి (యథేతి) ౧

రం.— (అథ హైనముద్దాలక ఆరుణిః పప్రచ్ఛేత్యాది) నామ్నా ఉద్దాలకః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. శిష్టం స్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేష్వవసామ పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానా ఇతి) వయం మద్రేషు దేశేషు గోత్రతః కాప్యస్య నామ్నా పతఞ్జలస్య గృహేషు- *గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవేతి ఏకస్మిన్ బహువచనం. యజ్ఞం- కల్పసూత్రమధీయానాః అవసామ-ఉషితవన్త ఇత్యర్థః. (తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతేత్యాది) తస్య- కాప్యస్య పతఞ్జలస్య. (తమపృచ్ఛామ) తం- గృహీతారం గన్ధర్వం వయం పృష్టవన్తః. కిమితి. త్వం కోసీతి. సో బ్రవీద్గన్ధర్వః. కిమితి. అహం కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి- నామ్నా కబన్ధః. అథర్వణపుత్రశ్చేత్యర్థః. ఇతరత్స్పష్టం. ౧

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ) సః-గన్ధర్వః యాజ్ఞికాన్- యజ్ఞాధ్యేతౄనస్మాన్, తమధ్యాపకం కాప్యం, చాబ్రవీదిత్యర్థః. తదేవాహ (వేత్థ ను త్వం కాప్య తత్సూత్రమిత్యాది) యేన- సూత్రేణ. అయం చ లోకః - భూలోకాదిః. పరశ్చ లోకః - ఊర్ధ్వలోకాః. చతుర్దశ భువనాని, తత్స్థాని చ సర్వాణి భూతాని, సన్దృబ్ధాని-యేన సూత్రేణ సూత్రేణ పుష్పాణీవ గ్రథనేన విష్టబ్ధానీత్యర్థః. తదేతాదృశం సూత్రం త్వం వేత్థ కిమితి ప్రశ్నః. (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తద్భగవన్వేదేతి) స్పష్టోర్థః. ౨

రం.— ఏవం సూత్రం పృష్ట్వా అన్తర్యామిణం పప్రచ్ఛేత్యాహ (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణమిత్యాది) య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకమన్తరో యమయతి, సర్వాణి చ భూతాని యోన్తరో యమయతీతి యచ్ఛబ్దద్వయాన్వయః. (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్య ఇత్యాది) శిష్టస్య స్పష్టోర్థః. ౩

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవత్. (యో వై తత్కాప్య సూత్రం విద్యాత్తం చాన్తర్యామిణమితీతి) ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. హే కాప్య.తత్సూత్రం, తం చాన్తర్యామిణ, మస్మత్పృష్టమితి- అస్మదవగతప్రకారేణ యో విద్యాదిత్యర్థః. (స బ్రహ్మవిత్స లోకవిదిత్యాది) స ఏవ పరబ్రహ్మవిత్. స ఏవ తన్నియామ్య దేవలోకభూతాదివిత్. స ఏవాత్మవిత్ - పరమాత్మవిత్. పరబ్రహ్మణః పరమాత్మత్వప్రకారం స ఏవ జానాతీత్యర్థః. స ఏవ చ సర్వవిదిత్యేవం తేభ్యః- కాప్యయాజ్ఞికేభ్యః స గన్ధర్వో బ్రవీదిత్యర్థః. అజ్ఞాతజ్ఞానార్థోయం ప్రశ్నః- న వాదిపరాభవార్థః - అజ్ఞాతాన్తర్యామ్యాదికథనం చ సనియమకప్రశ్నసాధ్యం-అతో నైవం ప్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్కాం వారయతి (తదహం వేదేతి) తత్సర్వమహం జానే ఇత్యర్థః. తతో నాజ్ఞాతజ్ఞానార్థోయం మమ ప్రశ్న ఇతి భావః. (తచ్చేత్త్వం యాజ్ఞవల్క్య సూత్రమవిద్వానిత్యాది) తత్సూత్రం తం చాన్తర్యామిణమవిదిత్వా త్వం హే యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మగవీరుదజసే చేత్ - బ్రహ్మగవీః - బ్రహ్మవిద్యాపణబన్ధభూతాః గాః. * గౌరపద్ధిత లుకీతిలుకి సమాసాన్తే * టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్. ఉదజసే చేత్- కాలయసి చేత్. తే మూర్ధా పతిష్యతీతి యాజ్ఞవల్క్యముద్దాలకశ్శశాపేత్యర్థః. ౪

రం.— అత్ర వేద వా అహం గౌతమ తత్సూత్రం తం చాన్తర్యామిణమితి యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతివచనం. హే గౌతమ. తత్సూత్రం తం చాన్తర్యామిణం త్వయా పృష్టమహం వేద్మీత్యర్థః. ఏవముక్త ఉద్దాలక ఉవాచ (యో వా ఇదం కశ్చిద్బ్రూయాత్ వేద వేదేతీతి) యః కశ్చిదేవ-సర్వజ్ఞవద్బోధితకశ్చిల్లోకే అహమిదం వేద ఇదం వేదేతి కేవలం వాచా బ్రూయాదపి- తేన కిం ఫలమిత్యర్థః. అతస్త్వం యథా వేత్థ తథా బ్రూహీతి-యేన ప్రకారేణ వేత్థ- తేన ప్రకారేణ బ్రూహి. కిమహం వేదేతి కేవలవికత్థనవచసా వఞ్చయసీత్యర్థః. ౫

అత్ర శాఙ్కరపాఠే ప్రథమః ఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయే పఞ్చఖణ్డాత్మకో దృశ్యతే.

ఉ.— సహోవాచవాయుర్వై గౌతమతత్సూత్రంవాయునావై గౌతమ సూత్రేణాయంచలోకఃపరశ్చలోకఃసర్వాణిచభూతానిసన్దృబ్ధానిభవన్తితస్మాద్వై గౌతమ పురుషంప్రేత మాహుర్వ్యస్రంసిషతాస్యాఙ్గానీతివాయునాహిగౌతమసూత్రేణసన్దృబ్ధానిభవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యాన్తర్యామిణంబ్రూహీతి॥ ౨

యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్పృథివ్యాఅన్తరోయంపృథివీనవేదయస్య పృథివీశరీరంయఃపృథివీమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౩

శం.— సహోవాచ-యాజ్ఞవల్క్యః. బ్రహ్మలోకాయస్మిన్నోతాశ్చప్రోతాశ్చవర్తమానే కాలే యథాపృథివ్యప్సు- తత్సూత్రమాగమగమ్యంవక్తవ్యమితితదర్థంప్రశ్నాన్తరముత్థాపితమిత్యతస్తన్నిర్ణయాయాహ (వాయుర్వైగౌతమతత్సూత్రం) నాన్యత్. వాయురితి-సూక్ష్మమాకాశవద్విష్టమ్భకంపృథివ్యాదీనాం. యదాత్మకంసప్తదశవిధంలిఙ్గంకర్మవాసనాసమవాయిప్రాణినాం, యత్తత్సమష్టివ్యష్ట్యాత్మకం, యస్యబాహ్యాభేదాఃసప్తసప్తమరుద్గణాఃసముద్రస్యేవోర్మయః,- తదేతద్వాయవ్యంతత్త్వంసూత్రమిత్యభిధీయతే. వాయునావైగౌతమసూత్రేణాయంచ లోకఃపరశ్చలోకస్సర్వాణిచభూతానిసన్దృబ్ధానిభవన్తి- సఙ్గ్రథితానిభవన్తీతిప్రసిద్ధమేతత్. అస్తిచలోకేప్రసిద్ధిః. కథం. యస్మాద్వాయుస్సూత్రం- వాయునావిధృతంసర్వం. తస్మాద్వైగౌతమపురుషంప్రేతమాహుః- కథయన్తివ్యస్రంసిషత- విస్రస్తాన్యస్య- పురుషస్యాఙ్గానీతి. సూత్రాపగమేహిమణ్యాదీనాంప్రోతానామవస్రంసనందృష్టం- ఏవంవాయుస్సూత్రం- తస్మిన్మణివత్ప్రోతానియద్యస్యాఙ్గానిస్యుః - తతోయుక్తమేతద్వాయ్వపగమేవిస్రంసనమఙ్గానాం. అతోవాయునాహిగౌతమసూత్రేణసన్దృబ్ధానిభవన్తీతినిగమయతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య- సమ్యగుక్తంసూత్రం. తదన్తర్గతంత్విదానీంతస్యైవసూత్రస్యనియన్తారమన్తర్యామిణంబ్రూహి. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యోక్తేస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మలోకాఇతి) ఇత్యభీప్సమాగమవిదామిత్యధ్యాహృత్యాద్యస్యేతిశబ్దస్యయోజనా. ప్రశ్నాన్తరం- సూత్రవిషయంగౌతమవాక్యం. వైశబ్దార్థమాహ (నాన్యదితి) సూక్ష్మత్వేదృష్టాన్తమాహ (ఆకాశవదితి) వాయుమేవవిశినష్టి (యదాత్మకమితి) పఞ్చభూతాని, దశబాహ్యనీన్ద్రియాణి, పఞ్చవృత్తిఃప్రాణ, శ్చతుర్విధమన్తఃకరణ, మితిసప్తదశవిధత్వం. కర్మణాంవాసనానాంచోత్తరోత్తరసృష్టిహేతూనాంప్రాణిభిరార్జితానామాశ్రయత్వాదపేక్షితమేవలిఙ్గమిత్యాహ (కర్మేతి) తస్యైవసామాన్యవిశేషాత్మనోబహురూపత్వమాహ (యత్తదితి) తస్యైవలోకపరీక్షకప్రసిద్ధత్వమాహ (యస్యేతి) తస్యసూత్రత్వంసాధయతి (వాయునేతి) ప్రసిద్ధమేతత్-సూత్రవిదామితిశేషః. లౌకికీంప్రసిద్ధిమేవప్రశ్నపూర్వకమనన్తరశ్రుత్యవష్టమ్భేనస్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) ఉక్తమేవదృష్టాన్తంవ్యనక్తి (సూత్రేత్యాదినా) వాయోస్సూత్రత్వేసిద్ధఫలితమాహ (అతఇతి) ౨

రం.— (సహోవాచవాయుర్వైగౌతమతత్సూత్రమితి) హేగౌతమ. తత్సూత్రంత్వయాపృష్టంవాయురేవేత్యర్థః. వైశబ్దోఽవధారణే. వాయోరేవసర్వలోకభూతాధారత్వంసూత్రలక్షణమస్తీత్యాహ (వాయునావైగౌతమసూత్రేణాయంచలోకఃపరశ్చలోకస్సర్వాణిచభూతానిసన్దృబ్ధానిభవన్తీతి) ఉక్తేర్థేగమకమాహ (తస్మాద్వైగౌతమపురుషంప్రేతమాహురిత్యాదినా) యస్మాత్సర్వాణివాయునాగ్రథితానితస్మాదేవహేతోఃఉత్క్రాన్తప్రాణస్యపురుషస్యాఙ్గానిఉత్సూత్రమాల్యానీవవిస్రస్తానిభవన్తి.అతఏవహిజనాఃమృతస్యాఙ్గానివ్యస్రంసిషతేత్యాహుః.అతోవాయునాసన్దృబ్ధానిసర్వలోకభూతానీతిసయాజ్ఞవల్క్యఉవాచేతిసమ్బన్ధః. వ్యస్రంసిషత- లుఙ్. ఉక్తమర్థముద్దాలకఃఅఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) భవత్వేతదేవమితరద్బ్రూహీత్యాహ (అన్తర్యామిణంబ్రూహీతి) స్పష్టోర్థః. ౬

శం.— ఇత్యుక్తఆహ- యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్ - భవతిసోఽన్తర్యామీ. సర్వఃపృథివ్యాంతిష్ఠతీతిసర్వత్రప్రసఙ్గోమాభూదితివిశినష్టి- పృథివ్యాఅన్తరః- అభ్యన్తరః. తర్హ్యేతత్స్యాత్పృథివీదేవతైవాన్తర్యామీతి- అతఆహ- యం-అన్తర్యామిణంపృథివీదేవతాపినవేదమయ్యన్యఃకశ్చిద్వర్తతఇతి. (యస్యపృథివీశరీరం) యస్యచపృథివ్యేవశరీరం- నాన్యత్. పృథివీదేవతాయాయచ్ఛరీరం- తదేవశరీరంయస్య. శరీరగ్రహణంచోపలక్షణార్థం - కరణంచపృథివ్యాస్తస్యాః. స్వకర్మప్రయుక్తంహికార్యంకరణంచ పృథివీదేవతాయాః - తదస్యస్వకర్మాభావాదన్తర్యామిణో నిత్యముక్తత్వాత్పరార్థకర్తవ్యతాస్వభావత్వాత్పరస్యయత్కార్యంకరణంచ-తదేవాస్య-నస్వతః. తదాహ- యస్యపృథివీశరీరమితి. దేవతాకార్యకరణస్యేశ్వరసాక్షిమాత్రసాన్నిధ్యేనహినియమేనప్రవృత్తినివృత్తీస్యాతాం. యఈదృగీశ్వరోనారాయణాఖ్యఃపృథివీం- పృథివీదేవతాంయమయతి- నియమయతిస్వవ్యాపారే. అన్తరః- అభ్యన్తరస్తిష్ఠన్. (ఏషతఆత్మా) తే-తవమమచసర్వభూతానాంచేత్యుపలక్షణార్థమేతత్-అన్తర్యామీ. యస్త్వయాపృష్టోఽమృతః-సర్వసంసారధర్మవర్జితఇత్యేతత్. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— నియన్తురీశ్వరస్యలౌకికనియన్తృవత్కార్యకరణవత్త్వమాశఙ్క్యాహ (యస్యచేతి) పృథివ్యాఃశరీరత్వమేవ-నతుశరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి) పృథివ్యాఃయత్కరణం- తదేవతస్యకరణంచేతియోజనా. కథంపృథివ్యాఃశరీరేన్ద్రియవత్త్వం- తదాహ (స్వకర్మేతి) అన్తర్యామిణోపితథాకింనస్యాత్- తత్రాహ (తదస్యేతి) అస్యాన్తర్యామిణస్తదేవకార్యంకరణంచ- నాన్యదిత్యత్రహేతుమాహ (స్వకర్మేతి) తదేవహి

ఉ.— యోఽప్సు తిష్ఠన్నద్భ్యోఽన్తరో యమాపో న విదుర్యస్యాపః శరీరం యోఽపోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౪

యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిః శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౫

యోఽన్తరిక్షే తిష్ఠన్నన్తరిక్షాదన్తరో యమన్తరిక్షం న వేద యస్యాన్తరిక్షగ్ంశరీరం యోఽన్తరిక్షమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౬

యో వాయౌ తిష్ఠన్వాయోరన్తరో యం వాయుర్న వేద యస్య వాయుః శరీరం యో వాయుమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౭

యో దివి తిష్ఠన్దివోఽన్తరో యం ద్యౌర్న వేద యస్య ద్యౌః శరీరం యో దివమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౮

య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేద యస్యాదిత్యః శరీరం య ఆదిత్యమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౯

యో దిక్షు తిష్ఠన్దిగ్భ్యోఽన్తరో యం దిశో న విదుర్యస్య దిశః శరీరం యో దిశోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౦

త్వన్తరేణ స్ఫోరయతి (పర్యాప్త ఇతి) యః పృథివీమిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (దేవతేతి) తత్ర వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (య ఈదృగితి) యస్య పృథివీ దేవతా కార్యకరణాభ్యామేవ కార్యకరణవత్త్వం-ఈదృశత్వం. పృథివీపర్యాయో యద్యన్వితవ్యాయం పర్యాయాన్తరేఽపి తిదిశతి (సమానమితి) 3

రం.— యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి) పృథివ్యాం స్థితః తదన్తరః తదవేద్యః తచ్ఛరీరకశ్చ సన్యోఽన్తః ప్రవిశ్య ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణనియమనం కరోతి - ఏషోఽన్తర్యామీ తే అమృత ఆత్మా - నిరుపాధికామృతత్వశాలీ ఆత్మేత్యర్థః. అత్ర త ఆత్మేతి వ్యతిరేకనిర్దేశాదన్తర్యామిణో జీవవ్యతిరేకస్సిద్ధః. అమృతత్వవిశేషణాచ్చ సిధ్యతి- తద్ధి విశేషణం జీవవ్యావృత్త్యర్థం. అన్తర్యామీ త ఆత్మేత్యుక్తే ఆత్మశబ్దస్య స్వరూపవచనత్వశఙ్కయా జీవవ్యావృత్తిర్న ప్రాప్నోతీతి హి అమృత ఇత్యుక్తం. జీవస్యామృతత్వసిద్ధేః పరమాత్మప్రసాదాధీనత్వాన్న తత్స్యనిరుపాధికమితి నిరుపాధికామృతత్వశాలీ ఆత్మా పరమాత్మైవ. అత్ర అమృతత్వస్యోపాధ్యనుక్త్యా నిరుపాధికత్వసిద్ధిర్ద్రష్టవ్యా. అత్ర ప్రశ్నానురూప్యేణ ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామీతి ఏకేనైవ నిర్దేశేన సర్వాన్తర్యామిణ ఉద్దాలకం ప్రతి త ఆత్మేత్యాత్మత్వప్రతిపాదనసమ్భవాత్ యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ యోఽప్సు తిష్ఠన్నిత్యాదిపర్యాయోపదేశబాహుళ్యం కిమర్థమితి చేన్న- పృథివ్యాదికేష్వేకైకవస్తుని ప్రత్యేకం పరిపూర్ణత్వేన నియన్తృతయా స్థితిజ్ఞాపనార్థత్వేన సార్థక్యాత్. *పరిపూర్ణత్వం చాణుమాత్రేఽపి వస్తుని స్థితస్య నిరవధిక షాడ్గుణ్య విశిష్టతయా ప్రతిపత్తియోగ్యత్వమితి వ్యాసార్యైర్వాక్యాన్వయాధికరణే వర్ణితం. ఇదం హి పూర్ణత్వం నైకేన పూర్వోక్తరీత్యా నిర్దేశేన సిధ్యతి. నను *సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతి తం మే బ్రూహీతి - సర్వభూతానామప్యన్తర్యామీ ఏకోఽస్తి- స వక్తవ్య ఇతి పృష్టవన్తముద్దాలకం ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యేన పృథివ్యన్తర్యామ్యేవ త అన్తర్యామీ - జలాన్తర్యామ్యేవ తేఽన్తర్యామీతి పృథివ్యాద్యన్తర్యామిణశ్చ ఉద్దాలకాన్తర్యామిణశ్చాభేదబోధనమసఙ్గతం- అన్తర్యామ్యైక్యస్య ప్రాగేవ నిశ్చితత్వాత్. అతస్స త ఆత్మేత్యత్రాత్మశబ్దోఽనాన్తర్యామివచనః - అపి తు స్వరూపవచన ఇత్యేవ యుక్తమితి చేన్న- ఆత్మశబ్దస్య శేషిత్వాధారత్వాద్యర్థకతయాఽప్యుపపత్తేః త ఆత్మేతి వ్యధికరణనిర్దేశస్వారస్యభఙ్గాయోగాత్. *పతిం విశ్వస్యేత్యాదివాక్యైర్విశ్వశేషిణః కస్యచిదవగతత్వాత్ తేన వాక్యేన ప్రతిపన్నస్తే ఆత్మా - తే శేషీ పృథివ్యాదీనామన్తర్యామీతి ప్రఘట్టార్థః. ౭

శం.— యోఽప్సు తిష్ఠన్. అగ్నౌ. అన్తరిక్షే. వాయౌ. దివి. ఆదిత్యే. దిక్షు. చన్ద్రతారకే. ఆకాశే. యస్తమసి- ఆవరణాత్మకే బాహ్యే తమసి. తేజసి- తద్విపరీతే ప్రకాశసామాన్యే. ఇతి- ఏవమధిదైవతం- అన్తర్యామివిషయం దర్శనం దేవతాసు. అథాధిభూతం- భూతేషు- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు అన్తర్యామిదర్శనమధిభూతం. అథాధ్యాత్మం- యః ప్రాణే- ప్రాణవాయుసహితే ఘ్రాణే. యో వాచి. చక్షుషి. శ్రోత్రే. మనసి. త్వచి. విజ్ఞానే- బుద్ధౌ. రేతసి- ప్రజననే. కస్మాత్పునః కారణాత్పృథివ్యాది దేవతా మహాభాగాస్సత్యో మనుష్యాదివదాత్మని తిష్ఠన్తమాత్మనో నియన్తారమన్తర్యామిణం న విదురిత్యత ఆహ- అదృష్టః - న దృష్టః. న విషయీభూతశ్చక్షుర్దర్శనస్య కస్యచిత్. స్వయం తు చక్షుషి సన్నిహితత్వాత్ దృశిస్వరూప ఇతి ద్రష్టా. తథా- అశ్రుతః- శ్రోత్రగోచరత్వమనాపన్నః కస్యచిత్. స్వయం త్వలుప్తశ్రవణశక్తిః సర్వశ్రోత్రేషు సన్నిహితత్వాత్- శ్రోతా. తథా-అమతః- మనస్సఙ్కల్పవిషయతామనాపన్నః. దృష్టశ్రుతే ఏవ హి సర్వస్సఙ్కల్పయతి- అదృష్టత్వాదశ్రుతత్వాదేవామతః. అలుప్తమననశక్తిత్వాత్సర్వమనస్సు సన్నిహితత్వాచ్చ మన్తా. తథా- అవిజ్ఞాతః-నిశ్చయగోచరమనాపన్నో రూపాదివత్సుఖాదివద్వా. స్వయం త్వలుప్తవిజ్ఞానశక్తి

యశ్చన్ద్రతారకే తిష్ఠగ్ంశ్చన్ద్రతారకాదన్తరో యం చన్ద్రతారకం న వేద యస్య చన్ద్రతారకగ్ం శరీరం యశ్చన్ద్రతారకమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౧

య ఆకాశే తిష్ఠన్నాకాశాదన్తరో యమాకాశో న వేద యస్యాకాశః శరీరం య ఆకాశమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౨

యస్తమసి తిష్ఠగ్ంస్తమసో న్తరో యం తమో న వేద యస్య తమశ్శరీరం యస్తమో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౩

యస్తేజసి తిష్ఠగ్ంస్తేజసో న్తరో యం తేజో న వేద యస్య తేజశ్శరీరం యస్తేజో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇత్యధిదైవతమథాధిభూతం॥ ౧౪

యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్సర్వేభ్యో భూతేభ్యో న్తరో యగ్ం సర్వాణి భూతాని న విదుర్యస్య సర్వాణి భూతాని శరీరం యస్సర్వాణి భూతాన్యన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇత్యధిభూతమథాధ్యాత్మం॥ ౧౫

యః ప్రాణే తిష్ఠన్ప్రాణాదన్తరో యం ప్రాణో న వేద యస్య ప్రాణశ్శరీరం యః ప్రాణమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౬

యో వాచి తిష్ఠన్వాచో న్తరో యం వాఙ్న వేద యస్య వాక్శరీరం యో వాచమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౭

యశ్చక్షుషి తిష్ఠగ్ంశ్చక్షుషో న్తరో యం చక్షుర్న వేద యస్య చక్షుశ్శరీరం యశ్చక్షురన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౮

యశ్శ్రోత్రే తిష్ఠన్ శ్రోత్రాదన్తరో యగ్ం శ్రోత్రం న వేద యస్య శ్రోత్రగ్ం శరీరం యశ్శ్రోత్రమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౯

యో మనసి తిష్ఠన్మనసో న్తరో యం మనో న వేద యస్య మనః శరీరం యో మనో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౦

యస్త్వచి తిష్ఠగ్ంస్త్వచో న్తరో యం త్వఙ్న వేద యస్య త్వక్శరీరం యస్త్వచమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౧

యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్విజ్ఞానాదన్తరో యం విజ్ఞానం న వేద యస్య విజ్ఞానగ్ం శరీరం యో విజ్ఞానమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౨

యో రేతసి తిష్ఠన్రేతసో న్తరో యగ్ం రేతో న వేద యస్య రేతశ్శరీరం యో రేతో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతో ఽదృష్టో ద్రష్టా ఽశ్రుతః శ్రోతా ఽమతో మన్తా ఽవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతా నాన్యో తో ఽస్తి ద్రష్టా నాన్యో తో ఽస్తి శ్రోతా నాన్యో తో ఽస్తి మన్తా నాన్యో తో ఽస్తి విజ్ఞాతైష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతో ఽతో ఽన్యదార్తం తతో హోద్దాలక ఆరుణిరుపరరామ॥ ౨౩

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే-సప్తమం బ్రాహ్మణమ్.

త్వాత్సన్నిధ్యాచ్చ విజ్ఞాతా. తత్ర * యం పృథివీ న వేద * యం సర్వాణి భూతాని న విదురితి చాన్యైనియన్తవ్యా విజ్ఞాతారః- అన్యో నియన్తాన్తర్యామీతి ప్రాప్తం. తదన్యత్వాశఙ్కానివృత్త్యర్థముచ్యతే (నాన్యో తః) న అన్యః అతః- అస్మాత్. అన్తర్యామిణో నాన్యో తో స్తి ద్రష్టా. తథా- నాన్యో తో స్తి శ్రోతా. నాన్యో తో స్తి మన్తా. నాన్యో తో స్తి విజ్ఞాతా. యస్మాత్పరో నాస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా, యో ఽదృష్టో ద్రష్టా ఽశ్రుతః శ్రోతా ఽమతో మన్తా అవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతా, అమృతః- సర్వసంసారధర్మవర్జితః సర్వసంసారిణాం కర్మఫలవిభాగకర్తా,-ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః. అస్మాదీశ్వరాదాత్మనో న్యదార్తం. తతో హోద్దాలక ఆరుణిరుపరరామ. ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సర్వత్ర ప్రాణాదౌ తిష్ఠన్నన్తర్యామీత్యాత్మేతి సమ్బన్ధః. వాక్యాన్తరం ప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (.కస్మాదిత్యాదినా) యథా మనసి- తథా బుద్ధావపి సన్నిధానాద్జ్ఞాతృతేతి యావత్. తత్రేతి పూర్వసన్దర్భోక్తిః. అన్వయముపలక్షయితుమతో న్య ఇత్యుక్తా పదార్థాన్వ

కరోతి (అతఇతి) అన్యోద్రష్టానాస్తీతిసమ్బన్ధః. ఏషతఇత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేసప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— ఏవమప్సుఅగ్నౌఅన్తరిక్షేవాయౌదివిఆదిత్యేదిక్షుచన్ద్రతారకేఆకాశేతమసితేజసిచాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిదైవతమితి) ఉపదిష్టమన్తర్యామిస్వరూపమితిశేషః. (అథాధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముపదిశ్యతఇతిశేషః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮.

౪౦.— సర్వేషుభూతేషుచాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముక్తమితిశేషః. (అథాధ్యాత్మమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముచ్యతఇతిశేషః. ౧౯

౪౦.— ఏవంప్రాణేవాచిచక్షుషిశ్రోత్రేమనసిత్వచిచోక్త్వాహ (యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నిత్యాది) అత్రవిజ్ఞానశబ్దోజీవాత్మపరః-సమానప్రకరణేమాధ్యన్దినశాఖాయాం అత్రత్యవిజ్ఞానశబ్దస్థానే * ఆత్మనితిష్ఠన్నితిఆత్మశబ్దేనపఠితదర్శనాత్, జ్ఞానస్వరూపస్యతస్యతచ్ఛబ్దవాచ్యత్వయోగాచ్చేతిద్రష్టవ్యం. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-

౪౦.— ఏవంరేతస్యన్తర్యామిణముక్త్వాహ (అదృష్టోద్రష్టాఅశ్రుతశ్శ్రోతాఅమతోమన్తాఅవిజ్ఞాతోవిజ్ఞాతేతి) అత్రద్రష్టృత్వం-రూపసాక్షాత్కారవత్త్వం. నతుచక్షుర్జన్యజ్ఞానవత్త్వం- తస్యపరమాత్మన్యసమ్భవాత్. శ్రోతృత్వం- శబ్దసాక్షాత్కారవత్త్వం. మన్తృత్వం-మన్తవ్యవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. విజ్ఞాతృత్వం - విజ్ఞానశబ్దితనిదిధ్యాసనవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. ద్రష్టృత్వాదికంజీవస్యాప్యస్తీతిఅదృష్టత్వాదినాద్రష్టృత్వాదికంవిశేషితం. తాదృశంచతన్నజీవస్యాస్తీతిభావః. అత్రచద్రష్టృత్వాదావుపాధ్యనుక్తేఃనిరుపాధికద్రష్టృత్వమర్థసిద్ధమితిద్రష్టవ్యం. (నాన్యోఽతోస్తిద్రష్టానాన్యోతోస్తిశ్రోతానాన్యోఽతోస్తిమన్తానాన్యోతోస్తివిజ్ఞాతాఏషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఃఅతోన్యదార్తమితి) అన్యశబ్దాదేస్సర్వనామ్నఃపూర్వనిర్దిష్టసదృశాన్యపరత్వస్య * సమానేనుపూర్వత్వాదితిసామానాధికరణేవ్యవస్థితత్వాత్ అత్రాప్యన్యశబ్దేనపూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికరూపాదిసాక్షాత్కారాదిమతోనిషేధఉపపద్యతే. జీవస్యకరణాయత్తజ్ఞానత్వాత్. అన్యస్తత్సదృశోఽదృష్టోద్రష్టానాస్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. శిష్టంస్పష్టం. (తతోహోద్దాలకఆరుణిరుపరరామేతి) పూర్వవత్. ఇదంచబ్రాహ్మణమధికృత్యసమన్వయాధ్యాయేద్వితీయపాదేచిన్తితం- * యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్నిత్యాద్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణేఽధిదైవతమధిలోకమధివేదమధియజ్ఞమధిభూతమధ్యాత్మంచాన్తరవస్థితత్వేనోక్తోఽయమన్తర్యామీజీవఏవస్యాత్- వాక్యశేషేద్రష్టాశ్రోతేతికరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వోక్తేః. నచదర్శనశ్రవణాదిశబ్దారూపశబ్దాదిసాక్షాత్కారపరాః- తాదృశసాక్షాత్కారవత్త్వంచపరమాత్మనోపిసమ్భవతీతివాచ్యం- తథాహిసతి * నాన్యోఽతోస్తిద్రష్టేతితదతిరిక్తద్రష్టృనిషేధానుపపత్తేః. జీవస్యైవతదతిరిక్తస్యరూపాదిసాక్షాత్కారవతస్సత్త్వాత్. ద్రష్ట్రాదిశబ్దానాంకరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వార్థకతయాజీవపరత్వేతుజీవవ్యతిరిక్తస్యకరణాయత్తజ్ఞానవతోనిషేధఉపపద్యతే- ఈశ్వరస్యకరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వాభావాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * అన్తర్యామ్యధిదైవాదిలోకాదిషుతద్ధర్మవ్యపదేశాత్. అధిదైవాదిలోకాదిషుశ్రూయమాణోన్తర్యామీపరమాత్మైవ - సర్వభూతాన్తరత్వామృతత్వాదేఃపరమాత్మధర్మస్యశ్రవణాత్. అధిలోకాదయోమాధ్యన్దినేద్రష్టవ్యాః. అన్యశబ్దస్యపూర్వోక్తన్యాయేన పూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాది విశేషితనిరుపాధికరూపాది సాక్షాత్కర్త్రన్తరపరత్వేన వాక్యశేషోప్యుపపద్యతే. * నచ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాచ్ఛారీరశ్చ. యథాస్మార్తం - ప్రధానం * అదృష్టోద్రష్టేతి శ్రుతస్యాదృష్టత్వవిశిష్టద్రష్టృత్వస్య, సర్వాన్తర్యామిత్వామృతత్వాదేశ్చ తదసమ్భావితధర్మస్య శ్రవణాన్న ప్రతిపాద్యం- ఏవం నజీవోప్యత్రప్రతిపాద్యతే. * ఉభయేపిహిభేదేనైనమధీయతే. కాణ్వామాధ్యన్దినాశ్చోభయేపి అన్తర్యామిణం జీవభిన్నమేవామనన్తి. మాధ్యన్దినాహి * యఆత్మనితిష్ఠన్నాత్మనోన్తరఇతి. కాణ్వాశ్చాత్మపర్యాయస్థానే * యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నితి ఆత్మపదస్థానే విజ్ఞానపదమధీయతే. అతో నజీవోన్తర్యామీతిస్థితం. నను ఆత్మనోజ్ఞానాశ్రయస్య కథం విజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వమితిచేన్న- అస్యార్థస్యనియతత్వాదేచిన్తితత్వాత్. తథాహి- * యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్ * విజ్ఞానం యజ్ఞంతనుతే * జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలంపరమార్థతః ఇతి శ్రుతిస్మృతిభిర్జ్ఞానస్వరూపత్వస్యైవాత్మనః ప్రతీతేర్న జ్ఞాతాత్మా. అథవా- * యోవేదేదం జిఘ్రాణీతిసఆత్మా * ఏషహిద్రష్టాశ్రోతా ఇత్యాదిశ్రవణా, దహంజానామ్యజ్ఞాసిషమిత్యాద్యనుభవా, చ్చాగన్తుకజ్ఞానాశ్రయఏవ - నస్వయం జ్ఞానరూపః. జ్ఞానరూపత్వవచనాని తులాఘుణికానీత్యేవం పూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * జ్ఞోతఏవ. అతఏవ- *ఏషహి ద్రష్టా శ్రోతా రసయితా ఘ్రాతా మన్తా బోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషఃఇతివిజ్ఞానాత్మనఏవ జీవస్యద్రష్టృత్వాదిశ్రుతేరేవజ్ఞానాత్మకోపిసన్ స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయశ్చభవతీత్యర్థః. ననువిభోరాత్మనస్స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయత్వేతజ్జ్ఞానస్య సర్వపదార్థసమ్బన్ధాత్సార్వజ్ఞ్యంసర్వదాస్యాత్ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- *ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం. విభుత్వేస్యాదియంశఙ్కాపి- * తేనప్రద్యోతేనైషఆత్మానిష్క్రామతి * యేవైకేచాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవతేసర్వేగచ్ఛన్తి * తస్మాల్లోకాత్పునరేతి అస్మైలోకాయకర్మణేఇతిజీవస్యోత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రవణాత్ జీవోనవిభుః. అతోనసర్వదాసార్వజ్ఞ్యాపత్తిరిత్యర్థః. ననుశరీరాదుత్క్రమణంనామశరీరవిషయాభిమానరాహిత్యం- తచ్చవిభోరప్యాత్మనస్సమ్భవతీత్యత్రాహ- *స్వాత్మనాచోత్తరయోః. చశబ్దోఽవధారణే. విభుత్వపక్షేఉత్క్రమస్యకథంచిత్సమ్భవేపిఉత్తరయోః - గమనాగమనయోస్స్వాత్మనా- స్వరూపేణైవసమ్పాద్యత్వాద్విభుత్వేతదసంభవః. కించ- భూతకరణగ్రామసమ్పరిష్వక్తస్యైవ *ఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదా

నోత్కృదయమేవాన్యత్ర క్రామతి ఉత్క్రమణాదాయపునరేతత్స్థానమితిశరీరఏవ స్యాత్తన్నైవగత్యాగతిశ్రవణాత్ విభుత్వేచలనయోగాసమ్భవాన్నవిభురాత్మా. *నాణురతచ్ఛ్రుతేరితిచేన్నేతరాధికారాత్. *యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి జీవం ప్రస్తుత్య *సవా ఏష మహానజ ఆత్మేతి మహత్త్వశ్రుతేర్నాణుర్జీవ ఇతిచేన్న- *యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మేతి జీవేతరం- పరమాత్మానమధికృత్యత్యతస్యైవ తత్ర మహత్త్వప్రతిపాదనాత్. *స్వశబ్దోన్మానాభ్యాం చ. *ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్య ఇతి అణుత్వేనైష ణస్య స్వస్య వాచకశబ్దశ్రవణాత్, *వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవస్సవిజ్ఞేయ ఇతి అణుసదృశవస్తూద్ధృత్యతన్మానత్వస్య జీవే ఆమననాచ్చాణురేవ. నన్వణుత్వే సత్యేకదేశస్థస్య కథం సకలదేహవ్యాపివేదనోపలబ్ధిరిత్యత్ర మతాన్తరేణపరిహారమాహ - *అవిరోధశ్చన్దనవత్. యథా హరిచన్దనబిన్దుః శరీరైకదేశస్థోఽపి సకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదం కరోతి- ఏవం జీవోఽపి భవిష్యతి. *అవస్థితివైశేష్యాదితి చేన్నాభ్యుపగమాద్ధృది హి. హరిచన్దనబిన్ద్వాదేర్హృదయాదిరూపదేశవిశేషావస్థితివిశేషోఽస్తి తథా భావః- అత్ర నోనదేశవిశేషావస్థితిరస్తీతి కథం తథాత్వమితి చేన్న- *హృది హ్యయమాత్మేతి జీవస్యాపి శరీరస్య దేశవిశేషావస్థిత్యభ్యుపగమాత్. ఆత్మస్వమతేన పరిహారమాహ- *గుణాద్వాలోకవత్. వాశబ్దో మతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. లోకే యథా ఏకదేశస్థానాం మణిద్యుమణిప్రభృతీనాం ప్రభా వ్యాపినీ - ఏవమేకదేశస్థితస్యాపి జీవస్య ప్రభాస్థానీయధర్మభూతజ్ఞానవ్యాప్త్యా సర్వాఙ్గీణసుఖదుఃఖాద్యనుభవసంభవాన్నానుపపత్తిః. నన్వాత్మవ్యతిరిక్తం జ్ఞానం నాస్తీత్యత్రాహ- *వ్యతిరేకో గన్ధవత్తథా చ దర్శయతి. యథా గన్ధస్య పృథివీవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః - తథా అహం జానామీతి జ్ఞానస్యాత్మవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః. *జానాత్యేవాయం పురుష ఇతి శ్రుతిశ్చ తథా దర్శయతి. *పృథగుపదేశాత్. విజ్ఞానాత్మనోః పృథక్ శ్రుత్యా *నహి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి తద్వాచకశబ్దైరేవ పృథగుపదేశదర్శనాదాత్మధర్మభూతం జ్ఞానమస్త్యేవ. నను జ్ఞానస్యాత్మాపేక్షయా పృథక్త్వే *యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతీనాం కా గతిరిత్యత్రాహ- *తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్. తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. జీవే విజ్ఞానగుణస్యైవ సారభూతగుణత్వాత్ విజ్ఞానమితి జీవో వ్యపదిశ్యతే- యథా ప్రాజ్ఞస్య- పరమాత్మనః ఆనన్దగుణసారత్వాత్ *యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదిత్యానన్దశబ్దేన వ్యపదేశః. *యావదాత్మభావిత్వాచ్చ న దోషస్తద్దర్శనాత్. యథా గోత్వాదీనాం యావద్ద్రవ్యభావిత్వాద్గోత్వవాచిభిః గవాదిశబ్దైర్వ్యక్తిర్నిర్దిశ్యతే - ఏవమేవ జ్ఞానరూపధర్మస్య యావదాత్మభావిత్వాత్తద్వాచిశబ్దేన ధర్మిణో వ్యపదేశే న దోష ఇత్యర్థః. అత్ర చకారాత్ జ్ఞానవదాత్మనోఽపి స్వప్రకాశత్వేన జ్ఞానమితి వ్యపదేశో న దోష ఇతి సముచ్చినోతి. నను సుషుప్త్యాదిషు జ్ఞానాభావాన్న జ్ఞానస్య యావదాత్మభావిధర్మత్వం- తత్రాహ- *పుంస్త్వాదివత్త్వస్య సతోఽభివ్యక్తియోగాత్. యథా సర్వదా విద్యమానస్య పుంస్త్వవ్యఞ్జకధాతోః యౌవనేఽభివ్యక్తిః - ఏవం సర్వదా విద్యమానస్యాపి జ్ఞానస్యేన్ద్రియసంప్రయోగదశాయామభివ్యక్తిః. అతశ్చ జ్ఞానస్వరూపోఽణురాత్మా జ్ఞాతా చ. నను జ్ఞానరూప ఏవాత్మా విభురస్తు- తత్రాహ- *నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్యతరనియమో వాన్యథా. కిం సర్వగత ఆత్మా ఉపలబ్ధేరేవ వా- అనుపలబ్ధేరేవ వా హేతుః- ఉతోభయత్ర. అద్యపక్షద్వయే ఉపలబ్ధిరేవ వా అనుపలబ్ధిరేవ వేత్యన్యతరనియమస్స్యాత్. తృతీయపక్షే సర్వదా ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీస్స్యాతాం- తతశ్చోపలమ్భానుపలమ్భౌ పర్యాయేణ దృశ్యమానౌ నోపపద్యేయాతాం. అణోర్జ్ఞానస్వరూపస్యైవాత్మనః ఇన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదికారణమహిమ్నా కదాచిద్ధర్మభూతజ్ఞానాభివ్యక్తిరితి సిద్ధాన్తపక్షే త్వనుపపత్తిరితి స్థితం. తథా తత్రైవపాదే *కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదితి ప్రతిపాదితం జీవానాం కర్తృత్వం న పరమాత్మాయత్తం- తథా త్వే హి ప్రవృత్తినివృత్త్యోస్స్వాలభ్యే కావనస్వతన్త్రం జీవం నియోజయతీతి విధినిషేధశాస్త్రయోరానర్థక్యం స్యాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- *పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. తచ్చ కర్తృత్వం పరాత్- పరమాత్మాయత్తమిత్యర్థః. *య ఆత్మానమన్తరో యమయతీతి తత్కర్తృత్వస్య పరాయత్తత్వశ్రవణాత్. నన్వేవం విధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం- తత్రాహ- *కృతప్రయత్నాపేక్షస్తు విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. పరమాత్మా జీవకృతం పూర్వప్రయత్నమపేక్ష్య తదనుమతిదానేన ప్రవర్తయతి- ఏవం సతి విధిప్రతిషేధావైయర్థ్యానుగ్రాహకత్వాదికం సిద్ధ్యతి. సభగవాన్ పురుషోత్తమః అవాప్తసమస్తకామస్సర్వజ్ఞః సర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పస్స్వమాహాత్మ్యానుగుణలీలాప్రవృత్తః ఏతానికర్మాణి సమీచీనాని - ఏతాన్యసమీచీనానీతి కర్మద్వైవిధ్యం సర్వం విధాయ తదుపాదానోచితదేహేన్ద్రియాదికం తన్నియమనశక్తిం చ సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానాం సామాన్యేన ప్రదిశ్య స్వశాసనావబోధిశాస్త్రం చ ప్రదర్శ్యాన్తరాత్మతయాఽనుప్రవిశ్యానుమన్తృతయా చ నియచ్ఛంస్తిష్ఠతి. తే చ క్షేత్రజ్ఞాస్తదాహితశక్తయః తత్ప్రదిష్టకరణకలేబరాదికాః తదాధారాః స్వయమేవ స్వేచ్ఛానుగుణ్యేన పుణ్యాపుణ్యరూపే కర్మణీ ఉపాదదతే. తతశ్చ పుణ్యరూపకర్మకారిణం స్వశాసనానువర్తినం జ్ఞాత్వా ధర్మార్థకామమోక్షైర్వర్ధయతే- శాసనాతివర్తినం చ తద్విపర్యయేణ యోజయతి. అతస్స్వాతన్త్ర్యదయాలుత్వాదివైకల్యచోద్యస్యానవకాశః. దయా హి నామ స్వార్థనిరపేక్షా పరదుఃఖాసహిష్ణుతా. సా చ స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయిన్యపి వర్తమానా నగుణాయావకల్పతే- ప్రత్యుతాపుంస్త్వమేవావహతి. తన్నిగ్రహ ఏవ తత్ర గుణః- అన్యథా శత్రునిగ్రహాదీనామగుణత్వప్రసఙ్గాత్. స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయనివృత్తిమాత్రేణ అనాద్యనన్తకల్పోపచితదుర్వహానన్తాపరాధానఙ్గీకారేణ నిరతిశయసుఖసంవృద్ధయే స్వయమేవ ప్రయతతే. యథోక్తం *తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకం। దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాన్తి తే ఇతి. నను కూపే పతన్తం బాలకం దృష్ట్వా ఉపేక్షమాణస్యానుమతిం కృతవతో వా పుంసో నైర్ఘృణ్యాదిప్రసక్తివత్స్వాహితకర్మప్రవృత్తపురుషవిషయే ఉపేక్షకత్వే వా అనుమన్తృత్వే వా ప్రయోజకత్వే వా సర్వేశ్వరస్య తస్య నిర్దయత్వాదికమవశ్యమ్భావీతి చేన్న- శాస్త్రప్రవర్తనముఖేన సాహాయ్యేనాహితప్రవృత్తినివారణస్య కృతత్వాత్ నోపేక్షణం. తత్తత్ప్రవృత్తికాలే తు విశేషతో నివారకత్వాభావలక్షణముపేక్షకత్వం తు స్వాతన్త్ర్యస్యనపర్యనుయోజ్యం. ఏతాదృశస్వాతన్త్ర్యమేవ దోష ఇతి చేత్. తత్ర కిం ప్రమాణం. న ప్రత్యక్షం- తస్యేశ్వరవిషయే అప్రమాణత్వాత్. నాప్యనుమానం. తత్ర హి కిమీశ్వరాఖ్యం ధర్మిణం శాస్త్రైకసమధిగమ్యమభ్యుపేత్య తత్స్వాతన్త్ర్యస్య దోషత్వమనుమీయతే- ఉతానభ్యుపగమ్య. అనభ్యుప

ఉ.— † అథహ వాచక్నవ్యువాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిమం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి తౌ చేన్మే వక్ష్యతి న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౧

¶ సా హోవాచాహం వై త్వా యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వా వైదేహో వోగ్రపుత్ర ఉజ్జ్యం

గమో హేతోరాశ్రయణీద్ధిః. అభ్యుపగమే ఘన్త్రాహకేణ సాన్త్రిణకస్య గుణత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్ కాలాత్మయా పదిష్టత్వం. చికీర్షాపూర్వకకృతిమత్త్వేన సాంభక్షికావిలక్షణయా జీవస్య కర్తృత్వాత్ నశాస్త్రానర్థక్యం- ప్రవర్తకజ్ఞానచికీర్షాత్మ్యాదకత్వేన సాఫల్యాత్. కాలాదివత్సాధారణకృతి హేతోరీశ్వరస్య నవై షమ్యాది ప్రసక్తిశ్చ. ఉక్తంచ భగవతా పరాశరేణ * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణీతి. నిమిత్తమాత్రం - సాధారణమాత్రమిత్యర్థః. గీతం చ భగవతాపి *తస్య కర్తారమపి మాం విద్ధ్యకర్తారమవ్యయమితి. సాధారణం కర్తారం విద్ధి, అసాధారణకర్తారం న విద్ధీతి హి భావః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః *నైయత్యం యావతా న స్యాద్విధాన ప్రతిషేధయోః। నియన్తృత్వం శ్రుతౌ తావత్ సజ్జీవానాం స్వతః పరఇతి. నన్వేవం సాధారణకారణత్వాదిభిరేవ సర్వకార్యోత్పత్తి సమ్భవే ఈశ్వరస్య ప్రయోజకత్వానుమన్తృత్వాదికం కుతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్. కల్పనాయామేవం దృశ్యాదపకాశః- *అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా *ఏష హ్యేవ సాధుకర్మ కారయతీత్యాది ప్రమాణ ప్రతిపన్నా ఈదృశచోద్యానవకాశాదితి స్థితం. తథా ప్రాణవదేజీవస్య యత్స్వభోగసాధనశరీరాద్యధిష్ఠాతృత్వం - నతత్పరమాత్మాయత్తమితి పూర్వపక్షేఉచ్యతే- *జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్ ప్రాణవతా శబ్దాత్. ప్రాణవతా - జీవేన సహ జ్యోతిరాదీనాం - అగ్న్యాదిదేవతానాం యత్ప్రాణివిషయమధిష్ఠానం- జీవేనాగ్న్యాదిదేవతాభిశ్చ క్రియమాణం ప్రాణకర్మకాధిష్ఠానం యత్. తత్ తదామననాత్ - తస్య - పరమాత్మన ఆమననాత్ - సఙ్కల్పాదేవ భవతి- *యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిశ్శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయతి*య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిశబ్దాత్. *తస్య చ నిత్యత్వాత్. సర్వేషాం పరమాత్మనాఽధిష్ఠితత్వస్య యావదాత్మభావిత్వాచ్చేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.............................. ౨౭

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అతః పరమశనాయాదివినిర్ముక్తం నిరుపాధికం సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మ వక్తవ్యమిత్యత ఆరమ్భః. (అథహ వాచక్నవ్యువాచ) పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యేన నిషిద్ధా మూర్ధపాతభయాదుపరతా సతీ పునః ప్రష్టుం బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రార్థయతే హే బ్రాహ్మణాః భగవన్తః- పూజావన్తః శృణుత మమవచః. హన్తాహమిమం- యాజ్ఞవల్క్యం పునర్ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి- యద్యనుమతిర్భవతామస్తి. తౌ- ప్రశ్నౌ చేత్ - యదివక్ష్యతి- కథయిష్యతి మే కథంచిత్. న వై జాతు- కదాచిద్యుష్మాకం మధ్యే ఇమం- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవదనం ప్రతి జేతా. న వై కశ్చిద్భవేదితి. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా అనుజ్ఞాం ప్రదదుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే సూత్రాన్తర్యామిణౌ ప్రశ్నప్రత్యుక్తిభ్యాం నిర్ధారితౌ. సమ్ప్రత్యక్షర బ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అతః పరమితి) సోపాధికవస్తునిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. నను యస్మాద్భయాద్గార్గీ పూర్వముపరతా- తస్యాస్తదవస్థత్వాత్కథం పునః సా ప్రష్టుం ప్రవర్తతే- తత్రాహ (పూర్వమితి) హన్తేత్యస్యార్థమాహ (యదీతి) న వై జాత్వితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కదాచిదిత్యాదినా) ఆశ్చర్యం దర్శయితుం కశ్చిదితి పునరుక్తిః. ౧

రం.— (అథహ వాచక్నవ్యువాచేత్యాది) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే ప్రసిద్ధే బ్రహ్మనిద్యుద్దాలకే యాజ్ఞవల్క్యేన పరాజితే సర్వేషాం బ్రాహ్మణానామేవమేవ పరాజయో భవిష్యతీతి మన్యమానా గార్గీ * మాతిప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదితి యాజ్ఞవల్క్యస్య సక్రోధోక్త్యా భీత్యా పూర్వముపరతాపి బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రాప్య పునః ప్రష్టుకామా అనుజ్ఞాదానాయ బ్రాహ్మణానువాచేత్యర్థః (బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిత్యాది) హన్త- హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః. ఇమం - యాజ్ఞవల్క్యం అహం ప్రశ్నద్వయం ప్రక్ష్యామి. తస్య చేదుత్తరం మే ప్రశ్నద్వయస్య యాజ్ఞవల్క్యో వక్ష్యతి- తదేమం- యాజ్ఞవల్క్యం యుష్మాకం మధ్యే బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా కోఽపి జాతు నాస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోద్యం- *వదన్సు పిత్స్వపేతి క్యప్. (తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి) మే- మమ తౌ ప్రశ్నౌ వయం యాజ్ఞవల్క్యో న ప్రతివక్ష్యతి యది - తర్హి మాం * మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదిత్యన్యాయేన బ్రహ్మవాదినీమిమాం పూర్వం శప్తవతోఽస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య బ్రహ్మిష్ఠస్య మూర్ధా విపతిష్యతి బ్రహ్మిష్ఠపణగ్రహణాదిత్యస్మిన్నర్థే బ్రాహ్మణా అనుగృహ్ణన్త్విత్యర్థః. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా అద్యత్వానుమతిమాహుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— లబ్ధానుజ్ఞా హ యాజ్ఞవల్క్యం (సా హోవాచ) అహం వై త్వా- త్వాం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామీత్యనుషజ్యతే. కౌ తావితి జిజ్ఞాసాయాం తయోర్దురుత్తరత్వం ద్యోతయితుం దృష్టాన్తపూర్వకం తావాహ- హే యాజ్ఞవల్క్య యథా లోకే కాశ్యః - కాశీషు భవః కాశ్యః. ప్రసిద్ధం శౌర్యం కాశ్యే. వైదేహో వా- విదేహానాం వా రాజా ఉగ్రపుత్రః- శూరాన్వయ ఇత్యర్థః. ఉజ్జ్యం- అవతారితజ్యాకం ధనుః పునరధిజ్యం - ఆరోపిత

† బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి పృచ్ఛ గార్గీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అహం వై యాజ్ఞవల్క్యేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

నోహృదయమేవాస్యవత్రాయమితిశ్రుతిహృదాయపునరేతస్థానమితిశరీరఏవ స్యాత్తస్యైవగత్యాగతిశ్రవణాత్ విభుత్వేచలనాసమ్భవాన్నవిభురాత్మా.
*నాణురతచ్ఛ్రుతేరితిచేన్నేతరాధికారాత్. *యోయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితిజీవంప్రస్తుత్య *సవాఏషమహానజఆత్మేతిమహత్త్వశ్రుతేర్నాణుర్జీవ
ఇతిచేన్న- *యస్యానువిత్తఃప్రతిబుద్ధఆత్మేతిజీవేతరం- పరమాత్మానమధికృత్యతస్యైవతత్రమహత్త్వప్రతిపాదనాత్. * స్వశబ్దోన్మానాభ్యాంచ.
*ఏషోఽణురాత్మాచేతసావేదితవ్యఇతిఅణుత్వలక్షణస్యస్వస్యవాచకశబ్దశ్రవణాత్, *వాలాగ్రశతభాగస్యశతధాకల్పితస్యచ। భాగోజీవస్సవిజ్ఞేయ
ఇతిఅణుసదృశవస్తూద్ధృత్యతన్మానస్యజీవేఽభిధానాచ్చాణురేవ సన్వణుత్వేసత్యేకదేశస్థస్యకథంసకలదేహవ్యాపివేదనోపలబ్ధిరిత్యత్రమతాన్తరే
ణపరిహారమాహ - *అవిరోధశ్చన్దనవత్. యథాహరిచన్దనబిన్దుశ్శరీరైకదేశస్థోపిసకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదంకరోతి- ఏవంజీవోపిభవిష్యతి. *అవస్థితి
వైశేష్యాదితిచేన్నాభ్యుపగమాద్ధృదిహి. హరిచన్దనబిన్దోర్దేహస్యదయాదిరూపదేశవిశేషావస్థితివిశేషాదస్తుతథాభావః- ఆత్మనోనదేశవిశేషావస్థితిరస్తీ
తికథంతథాత్వమితిచేన్న- *హృదిహ్యేషఆత్మేతిజీవస్యాపిశరీరస్థదేశవిశేషావస్థిత్యభ్యుపగమాత్. అథస్వమతేనపరిహారమాహ- *గుణాద్వాలోక
వత్. వాశబ్దోమతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. లోకేయథాఏకదేశస్థానామపిమణిద్యుమణిప్రభృతీనాంప్రభావ్యాపినీ - ఏవమేకదేశస్థితస్యాపిజీవస్యప్ర
భాస్థానీయధర్మభూతజ్ఞానవ్యాప్త్యాసర్వాఙ్గీణసుఖదుఃఖాద్యనుభవసంభవాన్నానుపపత్తిః. నన్వాత్మవ్యతిరిక్తంజ్ఞానంనాస్తీత్యత్రాహ- *వ్యతిరేకో
గన్ధవత్తథాచదర్శయతి. యథాగన్ధస్యపృథివీవ్యతిరేకఃప్రత్యక్షసిద్ధః - తథాఅహంజానామీతిజ్ఞానస్యాత్మవ్యతిరేకఃప్రత్యక్షసిద్ధః. *జానాత్యేవా
యంపురుషఇతిశ్రుతిశ్చతథాదర్శయతి. *పృథగుపదేశాత్. విజ్ఞానాత్మనోఽపృథక్త్వే *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతితద్వాచక
శబ్దైరేవపృథగుపదేశదర్శనాదాత్మధర్మభూతంజ్ఞానమస్త్యేవ. ననుజ్ఞానస్యాత్మాపేక్షయాపృథక్త్వే *యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతీనాంకాగతిరిత్య
త్రాహ- *తద్గుణసారత్వాత్తుతద్వ్యపదేశఃప్రాజ్ఞవత్. తుశబ్దశ్చోద్యంవ్యావర్తయతి. జీవేవిజ్ఞానగుణస్యైవసారభూతగుణత్వాత్ విజ్ఞానమితిజీవో
వ్యపదిశ్యతే- యథాప్రాజ్ఞస్య- పరమాత్మనః ఆనన్దగుణసారత్వాత్ *యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదిత్యానన్దశబ్దేనవ్యపదేశః. *యావదాత్మభావి
త్వాచ్చనదోషస్తద్దర్శనాత్. యథాగోత్వాదీనాంయావద్గోవ్యక్తిభావిత్వాద్గోత్వవాచిభిరపిగవాదిశబ్దైర్వ్యక్తినిర్దేశోదృశ్యతే - ఏవమేవజ్ఞానరూపధ
ర్మస్యయావదాత్మభావిత్వాత్తద్వాచిశబ్దైనధర్మిణోవ్యపదేశేనదోషఇత్యర్థః. అత్రచకారాత్ జ్ఞానవదాత్మనోపిస్వప్రకాశత్వేనజ్ఞానమితివ్యపదేశో
నదోషాయేతిసముచ్చినోతి. ననుసుషుప్త్యాదిషుజ్ఞానాభావాన్నజ్ఞానస్యయావదాత్మభావిధర్మత్వం- తత్రాహ- *పుంస్త్వాదివత్త్వస్యసతోఽభివ్యక్తి
యోగాత్. యథాసర్వదావిద్యమానస్యపుంస్త్వస్యబాల్యదశాతోయౌవనేఽభివ్యక్తిః - ఏవంసర్వదావిద్యమానస్యాపిజ్ఞానస్యేన్ద్రియసంప్రయోగద
శాయామభివ్యక్తిః. అతశ్చజ్ఞానస్వరూపోఽణురాత్మాజ్ఞాతాచ. ననుజ్ఞానరూపఏవాత్మావిభురస్తు- తత్రాహ- *నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్య
తరనియమోవాన్యథా. కింసర్వగతఆత్మాఉపలబ్ధేరేవహేతుః- అనుపలబ్ధేరేవహేతుః- ఉతోభయత్ర. అద్యపక్షద్వయేఉపలబ్ధిరేవవాఅనుపలబ్ధిరేవ
వేత్యన్యతరనియమస్స్యాత్. తృతీయపక్షేసర్వదాఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీస్యాతాం- తతశ్చోపలమ్భానుపలమ్భపర్యాయేణదృశ్యమానౌనోపపద్యేయాతాం.
అణోర్జ్ఞానస్వరూపస్యైవాత్మనఃఇన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదికారణమహిమ్నాకాదాచిత్కధర్మభూతజ్ఞానాభివ్యక్తిరితిసిద్ధాన్తపక్షేతునానుపపత్తిరితిస్థితం.
అథాత్రైవపాదే *కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాదితిప్రతిపాదితంజీవానాంకర్తృత్వంనపరమాత్మాయత్తం- తథాత్వేహిప్రవృత్తినివృత్త్యోస్స్వాతన్త్ర్యానఙ్గీకారా
దస్వతన్త్రంజీవంనియోజయతోవిధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యంస్యాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- *పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేః. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్త
యతి. తచ్చకర్తృత్వంపరాత్- పరమాత్మాయత్తమిత్యర్థః. *యఆత్మానమన్తరోయమయతీతితత్కర్తృత్వస్యపరాయత్తత్వశ్రవణాత్. నన్వే
వంవిధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం- తత్రాహ- *కృతప్రయత్నాపేక్షస్తువిహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. పరమాత్మాజీవకృతంపూర్వప్రయత్నమపే
క్ష్యతదనుమతిదానేనప్రవర్తయతి-ఏవంసతివిధిప్రతిషేధావైయర్థ్యానుగ్రాహకత్వాదికంసిధ్యతి. సభగవాన్పురుషోత్తమఃఅవాప్తసమస్తకామస్స
ర్వజ్ఞఃసర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పస్స్వమాహాత్మ్యానుగుణలీలాప్రవృత్తఃఏతానికర్మాణిసమీచీనాని - ఏతాన్యసమీచీనానీతికర్మద్వైవిధ్యంసర్వంవిధా
యతదుపాదానోచితదేహేన్ద్రియాదికంతన్నియమనశక్తించసర్వేషాంక్షేత్రజ్ఞానాంసామాన్యేనప్రదిశ్యస్వశాసనావబోధిశాస్త్రంచప్రదర్శ్యాన్త
రాత్మతయాఽనుప్రవిశ్యానుమన్తృతయాచనియచ్ఛంస్తిష్ఠతి. తేచక్షేత్రజ్ఞాఃతదాహితశక్తయఃతత్ప్రదిష్టకరణకళేబరాదికాఃతదాధారాఃస్వయ
మేవస్వేచ్ఛానుగుణ్యేనపుణ్యాపుణ్యరూపేకర్మణీఉపాదదతే. తతశ్చపుణ్యరూపకర్మకారిణంస్వశాసనానువర్తినంజ్ఞాత్వాధర్మార్థకామమోక్షైర్వర్ధయ
తే- శాసనాతివర్తినంచతద్విపర్యయేణయోజయతి. అతస్స్వాతన్త్ర్యదయాభఙ్గాదినైర్ఘృణ్యాదిచోద్యస్యనావకాశః. దయాహినామస్వార్థనిరపేక్షాపర
దుఃఖాసహిష్ణుతా. సాచస్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయిన్యపివర్తమానానగుణాయావకల్పతే- ప్రత్యుతాపుంస్త్వమేవావహతి. తన్నిగ్రహఏవతత్రగు
ణః- అన్యథాశత్రునిగ్రహాదీనామగుణత్వప్రసఙ్గాత్. స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయనివృత్తిమాత్రేణానాద్యనన్తకల్పోపచితదుర్విషహానన్తాపరాధా
నఙ్గీకారేణనిరతిశయసుఖసంవృద్ధయేస్వయమేవప్రయతతే.యథోక్తం *తేషాంసతతయుక్తానాంభజతాంప్రీతిపూర్వకం। దదామిబుద్ధియోగంతం
యేనమాముపయాన్తితేఇతి. ననుమాఽపతన్తంబాలకందృష్ట్వాఉపేక్షమాణస్యానుమతింకృతవతోవాపుంసోనైర్ఘృణ్యాదిప్రసక్తివత్స్వాహితకర్మప్ర
వృత్తపురుషవిషయేఉపేక్షకత్వేవాఅనుమన్తృత్వేవాప్రయోజకత్వేవాసర్వేశ్వరస్యతస్యనిర్దయత్వాదికమవశ్యమ్భావీతిచేన్న-శాస్త్రప్రవర్తనముఖే
నసామాన్యేనాహితప్రవృత్తినివారణస్యకృతత్వాత్ నోపేక్షణం. తత్తత్ప్రవృత్తికాలేతువిశేషతోనివారకత్వాభావలక్షణముపేక్షకత్వంతుస్వాతన్త్ర్య
స్యనపర్యనుయోజ్యం. ఏతాదృశస్వాతన్త్ర్యమేవదోషఇతిచేత్. తత్రకింప్రమాణం. నప్రత్యక్షం- తస్యేశ్వరవిషయేఅప్రమాణత్వాత్. నాప్య
నుమానం. తత్రహికిమీశ్వరాఖ్యంధర్మిణంశాస్త్రైకసమధిగమ్యమభ్యుపేత్యతత్స్వాతన్త్ర్యస్యదోషత్వమనుమీయతే- ఉతానభ్యుపగమ్య. అనభ్యుప

ఉ.— † అథహవాచక్నవ్యువాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిమం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి తౌ చేన్మే వక్ష్యతి న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౧

¶ సా హోవాచాహం వై త్వా యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వా వైదేహో వోగ్రపుత్ర ఉజ్జ్యం

గమే హేతో రాశ్రయణీయః. అభ్యుపగమే ధర్మిగ్రాహకేణ శాస్త్రేణ తస్య గుణత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్ కాలాత్మయా ఽపదిష్టత్వం. చికీర్షాపూర్వకకృతిమత్త్వేన సాధ్యత్వేన కావిలక్షణయా జీవస్యకర్తృత్వాత్ సజాతాన్తర్నిర్దేశ్యం. ప్రవర్తకజ్ఞానచికీర్షాత్వాదకత్వేన సాఫల్యాత్. కాలాదివత్సాధారణకృతిహేతోరీశ్వరస్య న వైషమ్యాదిప్రసక్తిశ్చ. ఉక్తం చ భగవతా పరాశరేణ * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణి నిమిత్తమాత్రం - సాధారణమాత్రమిత్యర్థః. గీతం చ భగవతాపి * తస్య కర్తారమపి మాం విద్ధ్యకర్తారమవ్యయమితి. సాధారణం కర్తారం విద్ధి, అసాధారణకర్తారం న విద్ధీతి హి తస్యార్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * వైయర్థ్యం యావతా న స్యాద్విధానప్రతిషేధయోః। నియన్తృత్వశ్రుతేస్తావత్ సర్గోచితాన్యత్వతః పర ఇతి. న స్వేవం సాధారణకారణత్వాదిభిరేవ సర్వకార్యోత్పత్తిసమ్భవే ఈశ్వరస్య ప్రయోజకత్వానుమన్తృత్వాదికం కుతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్. కల్పనాయా మే వేదశిరో వ్యాపకాశః - * అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా * ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతీత్యాదిప్రమాణప్రతిపన్నా స్సాధ్యాదృశో వ్యాపకాశాదిత్తిష్ఠితం. తథా ప్రాణపా దేజీవస్య యత్స్వభోగసాధనశరీరాద్యధిష్ఠాతృత్వం - న తత్పరమాత్మా యత్నమితి పూర్వపక్షే ఉచ్యతే - * జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్ప్రాణవతాశబ్దాత్. ప్రాణవతా - జీవేన సహ జ్యోతిరాదీనాం - అగ్న్యాదిదేవతానాం యత్ప్రాణవిషయమధిష్ఠానం - జీవేనాగ్న్యాదిదేవతాభిశ్చ క్రియమాణం ప్రాణకర్తృకాధిష్ఠానం యత్. తత్ తదామననాత్ - తస్య - పరమాత్మన ఆమననాత్ - సఙ్కల్పాదేవ భవతి. యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిశ్శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయతి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిశబ్దాత్, * తస్య చ నిత్యత్వాత్. సర్వేషాం పరమాత్మనాఽధిష్ఠితత్వస్య యావత్స్వరూపభావిత్వాత్, చేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః........................... ౨౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అతః పరమశనాయాదివినిర్ముక్తం నిరుపాధికం సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మ వక్తవ్యమిత్యత ఆరమ్భః. (అథహవాచక్నవ్యువాచ) పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యేన నిషిద్ధా మూర్ధపాతభయాదుపరతా సతీ పునః ప్రష్టుం బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రార్థయతే హే బ్రాహ్మణా భగవన్తః - పూజావన్తః శృణుత మమ వచః హన్తాహమిమం - యాజ్ఞవల్క్యం పునర్ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి - యద్యనుమతిర్భవతామస్తి. తౌ - ప్రశ్నౌ చేత్ - యది వక్ష్యతి - కథయిష్యతి మే కథంచిత్. న వై జాతు - కదాచిద్యుష్మాకం మధ్యే ఇమం - యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం - బ్రహ్మవదనం ప్రతి జేతా. న వై కశ్చిద్భవేదితి. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా అనుజ్ఞాం ప్రదదుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే సూత్రాన్తర్యామిణౌ ప్రశ్నప్రత్యుక్తిభ్యాం నిర్ధారితౌ. సమ్ప్రత్యక్షరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అతః పరమితి) సోపాధికవస్తునిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. నను యస్మాద్భయాద్గార్గీ పూర్వముపరతా - తస్యాస్తదవస్థత్వాత్కథం పునస్సా ప్రష్టుం ప్రవర్తతే - తత్రాహ (పూర్వమితి) హన్తేత్యస్యార్థమాహ (యదీతి) న వై జాత్వితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కదాచిదిత్యాదినా) ఆశ్చర్యం దర్శయితుం కశ్చిదితి పునరుక్తిః. ౧

రం.— (అథహవాచక్నవ్యువాచేత్యాది) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే ప్రసిద్ధే బ్రహ్మనిష్ఠ ఉద్దాలకే యాజ్ఞవల్క్యేన పరాజితే సర్వేషాం బ్రాహ్మణానామేవమేవ పరాజయో భవిష్యతీతి మన్యమానా గార్గీ * మాతి ప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదితి యాజ్ఞవల్క్యస్య సక్రోధోక్త్యా భీత్యా పూర్వముపరతాపి బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రాప్య పునః ప్రష్టుకామా అనుజ్ఞాదానాయ బ్రాహ్మణానువాచేత్యర్థః (బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిత్యాది) హన్త - హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః. ఇమం - యాజ్ఞవల్క్యం అహం ప్రశ్నద్వయం ప్రక్ష్యామి. తస్య చేదుత్తరం మే ప్రశ్నద్వయస్య యాజ్ఞవల్క్యో వక్ష్యతి - తదేమం - యాజ్ఞవల్క్యం యుష్మాకం మధ్యే బ్రహ్మోద్యం - బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా కోఽపి జాతు నాస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోద్యం - వదస్సుపిక్యప్చేతి క్యప్. (తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి) మే - మమ తౌ ప్రశ్నౌ వయం యాజ్ఞవల్క్యో న ప్రతివక్ష్యతి యది - తర్హి మాం * మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదిత్యన్యాయేన బ్రహ్మవాదినీమివ పూర్వం శప్తవతోఽస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య బ్రహ్మిష్ఠస్య మూర్ధా విపతిష్యతి బ్రహ్మిష్ఠపణగ్రహణాదిత్యస్మిన్నర్థే బ్రాహ్మణా అనుగృహ్ణన్త్విత్యర్థః. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా అదృత్యానుమతిమాహుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— లబ్ధానుజ్ఞా హ యాజ్ఞవల్క్యం (సా హోవాచ) అహం వై త్వా - త్వాం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామీత్యనుషజ్యతే. కౌ తావితి జిజ్ఞాసాయాం తయోర్దురుత్తరత్వం ద్యోతయితుం దృష్టాన్తపూర్వకం తావాహ - హే యాజ్ఞవల్క్య యథా లోకే కాశ్యః - కాశిషు భవః కాశ్యః. ప్రసిద్ధం శౌర్యం కాశ్యే. వైదేహో వా - విదేహానాం వా రాజా ఉగ్రపుత్రః - శూరాన్వయ ఇత్యర్థః. ఉజ్జ్యం - అవతారితజ్యాకం ధనుః పునరధిజ్యం - ఆరోపిత

---

† బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి పృచ్ఛ గార్గీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అహం వై యాజ్ఞవల్క్యేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ధనురధిజ్యం కృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ సపత్నాతివ్యాధినౌ హస్తే కృత్వోపోత్తిష్ఠేదేవమేవాహం త్వా ద్వాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాముపోదస్థాం తౌ మే బ్రూహీతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౨

ఉ.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే కస్మింస్తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౩

స హోవాచ యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశే తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౪

§ సా హోవాచ నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్య యో మ ఏతం వ్యవోచోఽపరస్మై ధారయస్వేతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౫

జ్యాం కృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ- బాణశబ్దేన - శరాగ్రే యో వంశఖణ్డస్స ఉచ్యతే. తేన వినాపి శరో భవతీత్యతో విశినష్టి బాణవన్తావితి. తౌ ద్వౌ బాణవన్తౌ శరౌ. తయోరేవ విశేషణం- సపత్నాతివ్యాధినా- శత్రోః పీడాకరావతిశయేన. హస్తే కృత్వోపోత్తిష్ఠేత్ - సమీపత ఆత్మానం దర్శయేత్. ఏవమేవాహం త్వాం శరస్థానీయాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాం ద్వాభ్యాముపోదస్థాం - ఉత్థితవత్యస్మి త్వత్సమీపే. తౌ మే బ్రూహి బ్రహ్మవిచ్చేత్. ఆహేతరః (పృచ్ఛ గార్గీతి) ౨

ఆ.— సన్ధీయతే-సణ్డచ్యత ఇతి శేషః. ప్రశ్నయోరవశ్యప్రత్యుత్తరణీయత్వే బ్రహ్మిష్ఠత్వాఙ్గీకారో హేతురిత్యాహ (బ్రహ్మవిచ్చేదితి) ౨

రం.— (సా హోవాచేత్యాది) తదేవ యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి బ్రాహ్మణానుమతయా వాచక్నవ్యోక్తమాహ (అహం వై త్వా యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వేత్యాది) హే యాజ్ఞవల్క్య. అహం వై- ప్రసిద్ధం యథా తథా కాశీదేశభవః విదేహదేశభవో వా ఉగ్రపుత్రః - శూరవంశ్యః యథా ఉజ్జ్యం- ఉత్సృష్టజ్యం ధనుః పునరపి సజ్యం కృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ- బాణశబ్దేన శరాగ్రే యో వంశఖణ్డః- సోఽభిధీయతే. తద్వన్తౌ, సపత్నాతివ్యాధినౌ- సపత్నాత్యన్తవ్యథనశీలౌ, చ శరౌ హస్తే గృహీత్వా ఉపోత్తిష్ఠేత్ - సపత్నసమీపం గచ్ఛతి. ఏవమేవాహం ద్వాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాం త్వాముపస్థితాస్మి. ఉపోదస్థాం - స్థాధాతోర్లుఙ్. *గాతిస్థాఘుపాభూభ్య ఇతి సిచో లుక్. తౌ మే ప్రశ్నౌ బ్రూహీత్యర్థః. ఏవముక్త ఆహ యాజ్ఞవల్క్యః (పృచ్ఛ గార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— సా హోవాచ. యదూర్ధ్వం- ఉపరి దివః- అణ్డకపాలాత్. యచ్చావాక్- అధః పృథివ్యాః. అధోఽణ్డకపాలాత్. యచ్చాన్తరా- మధ్యే ద్యావాపృథివీ- ద్యావాపృథివ్యోః. అణ్డకపాలయోః ఇమే చ ద్యావాపృథివీ. యద్భూతం- యచ్చాతీతం. భవచ్చ - వర్తమానం స్వవ్యాపారస్థం. భవిష్యచ్చ- వర్తమానాదూర్ధ్వకాలభావి లిఙ్గగమ్యం. యత్సర్వమేతదాచక్షతే-కథయన్త్యాగమతః. తత్సర్వం ద్వైతజాతం యస్మిన్నేకీభవతీత్యర్థః. తత్సూత్రసంజ్ఞం పూర్వోక్తం కస్మిన్నోతం చ ప్రోతం చ- పృథివీధాతురివాప్సు. ౩

ఆ.— సూత్రస్యాధారే ప్రష్టవ్యే కిమితి సర్వజగదనూద్యతే- తత్రాహ (తత్సర్వమితి) పూర్వోక్తసర్వజగదాత్మకమితి యావత్. ౩

రం.— (సా హోవాచేతి) సా గార్గీ పప్రచ్ఛ. తదేవాహ (యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదర్వాక్పృథివ్యా ఇత్యాది) హే యాజ్ఞవల్క్య. దివః యదూర్ధ్వం- ద్యులోకాద్యదూర్ధ్వం వస్తుజాతం. యదర్వాక్పృథివ్యాః - పృథివ్యాశ్చాధస్తనం యద్వస్తుజాతం. అనయోర్ద్యావాపృథివ్యోరన్తరాళవర్తి యత్. యే చేమే ద్యావాపృథివీ. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నం చ యద్వస్తుజాతం వ్యవహారవిషయం. ఏతత్సర్వం కుత్రవాదిభిర్వ్యక్తమస్తీతి వదతః ఓతం ప్రోతం చ తన్మే బ్రూహీతి ప్రశ్నార్థః. యదవాక్పృథివ్యా ఇతి పాఠే వ్యయమేవార్థః. ౩

శం.— స హోవాచ-ఇతరః. హే గార్గి. యత్త్వయోక్తమూర్ధ్వం దివ ఇత్యాది-తత్సర్వం యత్సూత్రమాచక్షతే-తత్సూత్రం. ఆకాశే తదోతం చ ప్రోతం చ- యదేతద్వ్యాకృతం సూత్రాత్మకం జగదవ్యాకృతాకాశేఽప్స్వివ పృథివీధాతుః త్రిష్వపి కాలేషు వర్తత ఉత్పత్తౌ స్థితౌ లయే చ. ౪

ఆ.— యథాప్రశ్నమనూద్య ప్రత్యుక్తిమాదత్తే (స హోవాచేతి) తాం వ్యాచష్టే (యదేతదితి) యజ్జగద్వ్యాకృతం సూత్రాత్మకం- ఏతదవ్యాకృతాకాశే వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. త్రిష్వపి కాలేష్వితి యదుక్తం తద్వ్యనక్తి (ఉత్పత్తావితి) ౪

రం.— (స హోవాచ) యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ వక్ష్యమాణం. (యదూర్ధ్వం గార్గీత్యాది) హే గార్గి. యదూర్ధ్వమిత్యాదినా త్వదుక్తం సర్వమాకాశే ఓతం చ ప్రోతం చేత్యర్థః. ఆకాశశబ్దేన చాత్ర న వాయుమదమ్బరం గృహ్యతే - తస్య సర్వవికారాశ్రయత్వాభావాత్. కిన్త్వవ్యాకృతాకాశః. ఏతచ్చ *అక్షరమమ్బరాన్తధృతేరిత్యత్ర స్థితం. శిష్టం పూర్వవత్. ౪

శం.— పునస్సా హోవాచ. నమస్తేఽస్త్విత్యాది ప్రశ్నస్య దుర్వచత్వప్రదర్శనార్థం. యో మే- మమైతం- ప్రశ్నం వ్యవచః - విశేషేణోక్తవానసి. ఏతస్య దుర్వచత్వే కారణం- సూత్రమేవ తావదనవగమ్యమితరైర్దుర్వాచ్యం- కిముత తద్యస్మిన్నోతం చ ప్రోతం చేతి. అతో నమోఽస్తు తే- తుభ్యం. అపరస్మై- ద్వితీయాయ ప్రశ్నాయ ధారయస్వ- దృఢీకుర్వాత్మానమిత్యర్థః. పృచ్ఛ గార్గీతీతర ఆహ. వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౫

---

§ యో మ ఏతం వ్యవోచోఽపరస్మై ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే కస్మింస్తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౬

§ స హోవాచ యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౭

స హోవాచైతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమచ్ఛాయమతమోఽవాయ్వనాకాశమసఙ్గమరసమగన్ధమచక్షుష్కమశ్రోత్రమవాగమనోఽతేజస్కమప్రాణమముఖమమాత్రమనన్తరమబాహ్యం న తదశ్నాతి కించన న తదశ్నాతి కశ్చన॥ ౮

అ.— నక్షత్రాణాం వాక్యమన్యత్ప్రస్తుతే. ౫

రం.— (సా హోవాచేత్యాది) అథ గార్గ్యువాచ. కిమితి. హే యాజ్ఞవల్క్య! యథా త్వం మే ప్రథమం ప్రశ్నం వ్యవోచః-వివిచ్య ఉక్తవానసి- తస్మై తే నమోఽస్తు. ఇతి లఘూక్తముత్తరమఙ్గీకృత్యాహ- అపరస్మై-ద్వితీయప్రశ్నాయ ధారయస్వ-చిత్తం సావధానం కుర్విత్యర్థః. (స హోవాచ పృచ్ఛ గార్గీతి) స యాజ్ఞవల్క్యః హే గార్గి! పృచ్ఛేత్యనుమేన ఇత్యర్థః. ౫

శం.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది ప్రశ్నః ప్రతివచనం చోక్తస్యైవార్థస్యావధారణార్థం పునరుచ్యతే- న కించిదపూర్వమర్థాన్తరముచ్యతే. సర్వం యథోక్తం గార్గ్యా ప్రత్యుచ్చార్యోక్తమేవావధారితవానాకాశ ఏవేతి యాజ్ఞవల్క్యః. గార్గ్యాహ (కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) ఆకాశమేవ తావత్కాలత్రయాతీతత్వాద్దుర్వాచ్యం- తతోఽపి కష్టతరమక్షరం- యస్మిన్నాకాశమోతం చ ప్రోతం చ. అతోఽవాచ్యమితి కృత్వా న ప్రతిపద్యతే- సాఽప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం తార్కికసమయే. అథావాచ్యమపి వదతి- తథాపి విప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం- విరుద్ధా ప్రతిపత్తిర్హి సా- యదవాచ్యస్య వచనం. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్యతే గార్గీ. ౬-౭

ఆ.— తదేవ ప్రశ్నప్రతివచనరూపమనువదతి (సా హేతి) పునరుక్తేరకించిత్కరత్వం వ్యావర్తయతి (ఉక్తస్యైవేతి) ప్రతివచనానువాదతాత్పర్యమాహ (గార్గీతి) ప్రశ్నాభిప్రాయం ప్రకటయతి (ఆకాశమేవేతి. ౬-౭

రం.— (సా హోవాచ) సా గార్గీ పప్రచ్ఛ. కిమితి. (యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) (ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి) య ఆకాశస్త్వయోక్త ఇతి శేషః. యదూర్ధ్వం దివ ఇత్యాద్యుక్తం సర్వవస్తుజాతం ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి త్వయా య ఆకాశ ఉక్తః- స ఆకాశః కస్మిన్ను ఖల్వోతశ్చ ప్రోతశ్చేతి- సోఽవ్యాకృతమాకాశః కిమాశ్రిత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— తద్దోషద్వయమపి పరిజిహీర్షన్నాహ - స హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతద్వై తత్- యత్పృష్టవత్యసి కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి. కిం తత్. అక్షరం- యన్న క్షీయతే న క్షరతీతి చాక్షరం. తదక్షరం హే గార్గి! బ్రాహ్మణాః - బ్రహ్మవిదోఽభివదన్తి. బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహమవాచ్యం వక్ష్యామి, న చ విప్రతిపద్యే, ఇత్యేవం దోషద్వయం పరిహరతి. ఏవముక్తే పునః ప్రశ్నే గార్గ్యాః ప్రతివచనం ద్రష్టవ్యం- బ్రూహి కిం తదక్షరం- యద్బ్రాహ్మణా అభివదన్తీతి. ఉక్త ఆహ- అస్థూలం తత్ - స్థూలాదన్యత్. ఏవం తర్హ్యణు. అనణు. అస్తు తర్హి హ్రస్వం. అహ్రస్వం. ఏవం తర్హి దీర్ఘం. నాపి దీర్ఘం- అదీర్ఘం. ఏవమేతైశ్చతుర్భిః పరిమాణప్రతిషేధైర్ద్రవ్యధర్మః ప్రతిషిద్ధః. యస్మాన్న ద్రవ్యం- తదక్షరమిత్యర్థః. అస్తు తర్హి లోహితో గుణః. తతోఽప్యన్యత్- అలోహితం. ఆగ్నేయో గుణో లోహితః. భవతు తర్హ్యపాం స్నేహనం. న-అస్నేహం. అస్తు తర్హి ఛాయా- సర్వథాప్యనిర్దేశ్యత్వాత్. ఛాయాయా అప్యన్యత్- అచ్ఛాయం. అస్తు తర్హి తమః. అతమః. భవతు వాయుస్తర్హి. అవాయుః. భవతు తర్హ్యాకాశం. అనాకాశం. భవతు తర్హి సఙ్గాత్మకం జతువత్. అసఙ్గం. రసోఽస్తు తర్హి. అరసం. తథా- అగన్ధం. అస్తు తర్హి సచక్షుష్కం. అచక్షుష్కం. న హి చక్షురస్య కరణం విద్యతే- అతోఽచక్షుష్కం- పశ్యత్యచక్షురితి మన్త్రవర్ణాత్. తథా- అశ్రోత్రం. స శృణోత్యకర్ణ ఇతి. భవతు తర్హి వాక్. అవాక్. తథా- అమనః. తథా- అతేజస్కం- అవిద్యమానం తేజోఽస్య- తదతేజస్కం. న హి తేజోఽగ్న్యాదివత్ప్రకాశవదస్య విద్యతే. అప్రాణం- ఆధ్యాత్మికో వాయుః ప్రతిషిధ్యతేఽప్రాణమితి. ముఖం తర్హి ద్వారం. తదముఖం. అమాత్రం- మీయతే యేన తన్మాత్రం. అమాత్రం- మాత్రారూపం తన్న భవతి, న తేన కించిన్మీయతే. అస్తు తర్హి ఛిద్రవత్- అనన్తరం. నాస్యాన్తరమస్తి. సమ్భవేత్తర్హి బహిస్తస్య. అబాహ్యం. అస్తు తర్హి భక్షయితృ తత్. న తదశ్నాతి కించన. భవేత్తర్హి భక్ష్యం కస్యచిత్. న తదశ్నాతి కశ్చన. సర్వవిశేషణరహితమిత్యర్థః. ఏకమేవాద్వితీయం హి తత్- కేన కిం విశిష్యతే. ౮

షష్ఠఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయపాఠే న దృశ్యతే,

§ సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా అహోరాత్రాణ్యర్ధమాసా మాసా ఋతవః సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్త్యేతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోఽన్యాః నద్యః స్యన్దన్తే శ్వేతేభ్యః పర్వతేభ్యః ప్రతీచ్యోఽన్యా యాం యాం చ దిశమన్వేతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తి యజమానం దేవా దర్వీం పితరోఽన్వాయత్తాః ॥ ౯

ఆ.— అప్రతిపత్తిర్విప్రతిపత్తిశ్చేతి దోషద్వయం సామాన్యేనోక్తం విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కింతదితి) అస్థూలాదివాక్యముపతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) * లోహితగుణరూపమిత్యాది ప్రతీకం గృహీత్వాహ (అగ్నేరితి) అవాయువిశేషణేన ప్రాణవిశేషణస్య పునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (ఆధ్యాత్మికఇతి) అనన్తరమితి మానసోఽయం సఙ్కోచోనాస్తి రాక్రియతే. అన్యైత్యాత్రోక్తిః సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (సర్వేతి) లక్షణం ప్రకటయతి (ఏకమితి) ౮

రం.— (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ. కిమిత్యత్రాహ (ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీత్యాదినా) హే గార్గి. తదేతద్వై సర్వాసూపనిషత్సు * యస్యాక్షరం శరీరం యస్యావ్యక్తం శరీరమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమక్షరం. అశ్నుతే వ్యాప్నోతీతి వా నక్షరతి న క్షీయత ఇతి వాఽక్షరం. బ్రహ్మ అన్యాకృతాకాశస్యాప్యాధారభూతం బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మవిదః అభివదన్తి. అత్ర బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహం కించిద్విప్రతిపన్నం వదామీతి సూచితం భవతి. తదేవ బ్రహ్మాభివదన్తి. అస్థూలం స్థూలభిన్నం. తర్హి కిం అణ్వితి తత్రాహ (అనణ్వితి) తర్హి కిం హ్రస్వమిత్యత ఆహ (అహ్రస్వమితి) కిం తర్హి దీర్ఘమిత్యత్రాహ (అదీర్ఘమితి) ఏవమున్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అమాత్రం మాత్రాః ఇన్ద్రియాణి యద్వా మాత్రా పరిచ్ఛేదః. తద్రహితమిత్యర్థః. అనన్తరమబాహ్యం స్వవ్యాప్తదేశశూన్యమిత్యర్థః. (న తదశ్నాతి కించన) తత్ అక్షరం కించిదపి నాశ్నాతి అవాప్తసమస్తకామత్వాత్ అనశనమిత్యర్థః. తత్స్వయంఇతరస్యాపి భక్ష్యమిత్యాహ (న తదశ్నాతి కశ్చనేతి) తత్ బ్రహ్మ కస్య చిత్ భక్ష్యం న భవతి. ౯

శం.— అనేకవిశేషణప్రతిషేధప్రయాసాదస్తిత్వం తావదక్షరస్యోపగమితం శ్రుత్యా. తథాపి లోకబుద్ధిమపేక్ష్యాశఙ్క్యతే యతః అతోఽస్తిత్వాయానుమానం ప్రమాణముపన్యస్యతి (ఏతస్య వా అక్షరస్య) యదేతదధిగతమక్షరం సర్వాన్తరం సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మాఽశనాయాదిధర్మాతీతః, ఏతస్య వై అక్షరస్య ప్రశాసనే. యథా రాజ్ఞః ప్రశాసనే రాజ్యమస్ఫుటితం నియతం వర్తతే ఏవమేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే హే గార్గి, సూర్యాచన్ద్రమసౌ సూర్యశ్చ చన్ద్రమాశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసౌ అహోరాత్రయోర్లోకప్రదీపౌ తాదర్థ్యేన ప్రశాసిత్రా తన్నిర్వర్త్యమానలోకప్రయోజనవిజ్ఞానవతా నిర్మితౌ విధృతౌ చ స్యాతాం. సాధారణసర్వప్రాణిప్రకాశోపకారకత్వాత్ లౌకికప్రదీపవత్. తస్మాదస్తి తత్ యేన నిర్మితావీశ్వరౌ స్వతన్త్రౌ సన్తౌ నిర్మితౌ తిష్ఠతః, నియతదేశకాలనిమిత్తోదయాస్తమయవృద్ధిక్షయాభ్యాం వర్తేతే. తదస్త్యేవమేతయోః ప్రశాసితృ అక్షరం ప్రదీపకర్తృవిధారయితృవత్. ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ ద్యౌశ్చ పృథివీ చ సావయవత్వాత్ స్ఫుటనస్వభావే, అపి సత్యౌ గురుత్వాత్ పతనస్వభావే, సంయుక్తత్వాద్వియోగస్వభావే, చేతనావదభిమానిదేవతాధిష్ఠితత్వాత్స్వతన్త్రే, అప్యేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే వర్తేతే విధృతే తిష్ఠతః. ఏతద్ధ్యక్షరం సర్వవ్యవస్థాసేతుః సర్వమర్యాదావిధరణం. అతో నాస్యాక్షరస్య ప్రశాసనం ద్యావాపృథివ్యావతిక్రామతః. తస్మాత్సిద్ధమస్యాస్తిత్వమక్షరస్య. అవ్యభిచారి హి తల్లిఙ్గం యద్ద్యావాపృథివ్యౌ నియతే వర్తేతే. చేతనావన్తం ప్రశాసితారమసంసారిణమన్తరేణ నైతద్యుక్తం. * యేన ద్యౌరుగ్రా పృథివీ చ దృఢేతి మన్త్రవర్ణాత్. ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా ఇత్యేతే కాలావయవాః సర్వస్యాతీతానాగతవర్తమానస్య జనిమతః కలయితారః. యథా లోకే ప్రభుశాసితో గణకః సర్వమాయం వ్యయం చాప్రమత్తో గణయతి తథా ప్రభుస్థానీయః ఏషాం కాలావయవానాం నియన్తా. తథా ప్రాచ్యః ప్రాగఞ్చనాః పూర్వదిగ్గమనా నద్యః స్యన్దన్తే స్రవన్తి శ్వేతేభ్యః హిమవదాదిభ్యః పర్వతేభ్యః గిరిభ్యః. గఙ్గాద్యా నద్యస్తాశ్చ యథా ప్రవర్తితా ఏవ నియతాః ప్రవర్తన్తే నాన్యథాపి ప్రవర్తితుముత్సహన్తే అతస్తదేతల్లిఙ్గం ప్రశాస్తుః. ప్రతీచ్యోఽన్యాః ప్రతీచీం దిశం వఙ్క్షుసిన్ధ్వాద్యా నద్యః. అన్యాశ్చ యాం యాం దిశమనుప్రవృత్తాః తాం తాం నవ్యభిచరన్తి తచ్చ లిఙ్గం. కించ దదతః హిరణ్యాదీన్ ప్రయచ్ఛతః స్వాత్మపీడాం కుర్వతోఽపి ప్రమాణజ్ఞా అపి మనుష్యాః ప్రశంసన్తి. తత్ర యచ్చ దీయతే, యశ్చ దదాతి, యే చ ప్రతిగృహ్ణన్తి, తేషామిహైవ సమాగమో విలయశ్చాన్వక్షో దృశ్యతే. అదృష్టస్తు పరః సమాగమః. తథాపి మనుష్యా దదతాం దానఫలేన సంయోగం పశ్యన్తః ప్రమాణజ్ఞతయా ప్రశంసన్తి. తచ్చ కర్మఫలేన సంయోజయితరి కర్తుః కర్మఫలవిభాగజ్ఞే ప్రశాస్తర్యసతి న స్యాత్ దానక్రియాయాః ప్రత్యక్షవినాశిత్వాత్. తస్మాదస్తి దానకర్తౄణాం ఫలేన సంయోజయితా. అపూర్వమితి చేన్న తత్సద్భావే ప్రమాణానుపపత్తేః. ప్రశాస్తురపీతి చేన్న ఆగమతాత్పర్యస్య సిద్ధత్వాత్. అవోచామ హ్యాగమస్య వస్తుపరత్వం. కించాన్యత్ అపూర్వకల్పనాయాం చార్థాపత్తేః క్షయః అన్యథైవోపపత్తేః. సేవాఫలస్య సేవ్యాత్ప్రాప్తిదర్శనాత్, సేవాయాశ్చ క్రియాత్వాత్, తత్సామాన్యాచ్చ యాగదానహోమాదీనాం, సేవ్యాదీశ్వరాదేః ఫలప్రాప్తిరుపపద్యతే. దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యమపరిత్యజ్యైవ ఫలప్రాప్తికల్పనోపపత్తౌ దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యపరిత్యాగో న న్యాయ్యః. కల్పనాధిక్యాచ్చ. ఈశ్వరః కల్ప్యః అపూర్వం వా. తత్ర

క్రియాయాశ్చ స్వభావేనైవాన్యఫలప్రాప్తిర్దృష్టా- సఫలత్వాత్. నచాపూర్వం దృష్టం. తత్రాపూర్వమదృష్టం కల్పయితవ్యం, తస్య చ ఫలదాతృత్వే సామర్థ్యం-సామర్థ్యవచనలిఙ్గదానం చాభ్యధికమితి, ఈశ్వరస్య సైవ్య స్య సద్భావమాత్రం కల్ప్యం-న తు ఫలదాన సామర్థ్యం దాతృత్వం చ. సేవ్యాత్ఫలప్రాప్తిదర్శనాత్. అనుమానం చ దర్శితం ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఇత్యాది. తథా చ యజమానం దేవాః ఈశ్వరాస్సన్తో జీవనార్థం ఉపజీవన్తి తాన్యుపజీవనస్య ప్రయోజనేన- అన్యథా పిణ్డికతుముత్సహన్తే కృపణా దీనాం త్వత్రిణా శ్రిత్యన్తే ఇత్యర్థః. తచ్చ ప్రశాస్తృప్రశాసనాత్స్యాత్. తథా పితరో దర్వీహోమం ప్రయోజనం దర్వీహోమా యమన్వాయత్తాః అనుగతా ఇత్యర్థః. సమానం సర్వమన్యత్. ౯

ఆ.— అక్షయదోక్తయా నీత్యా త్రైస్వాతన్త్ర్యాత్ జ్ఞాపితేవ తద్వ్యాఖ్యానాత్మకమన్త్రేణ ప్రస్తౌతి- తత్రాహ (ఏతస్యేతి) య దక్షి- లిఙ్గవిశేషణమేవేదం లౌకికబుద్ధిః. అశక్యా ఇతి- నైతదుపలబ్ధం శక్యమితి లౌకికః. అన్తర్యామి ఈశ్వరో జగత్కారణత్వేనాక్షరస్య సమానసిద్ధాన్తపటీయః సిద్ధాన్తమన్యత్ - ఇగత్కారణత్వస్యోపలక్షణాయ ఏనా దిశ్యాతే కత్వా, ఏతేనోక్తేన ద్వారా జగతీశ్వరాయత్తప్రవృత్తేః, అతో యస్య సమానం ప్రకటయతి మితిబోధః. అనుమానం త్వత్ర రాజశాస్త్రం కరోతి (యదేతదితి) ప్రశాసనే- సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ స్వాతన్త్ర్యాణి విశిష్టస్య కర్తా సర్వేశ్వరః (యథేతి) అత్రాపి పూర్వవదన్వయః. జగద్వ్యవస్థా ప్రశాసితృపూర్వికా- వ్యవస్థాత్వాత్-రాజ్యవ్యవస్థావదిత్యర్థః. సూర్యాచన్ద్రమసావిత్యాది మన్త్రమాహ (సూర్యశ్చేత్యాదినా) తాదర్థ్యేన-లోకప్రకాశార్థత్వేన. ప్రశాసితారం విశిష్టజ్ఞానవన్తం వదతి (తస్మిన్నిత్యాదినా) సూర్యాచన్ద్రమసౌ ప్రజ్వాల్య. విధృతౌ విశిష్టవిజ్ఞానవతా నిర్మితౌ- ప్రకాశకత్వాత్- ప్రదీపవదిత్యర్థః. విధృతౌ నియన్తృపూర్వకౌ- విశిష్టచేష్టావత్త్వాత్- భృత్యాదివదిత్యభిప్రేత్యాహ (విధృతావితి) ప్రకాశోపకారకత్వం- జనకత్వం. నిర్మాతుర్విశిష్టవిజ్ఞానసమ్భావనార్థం విశేషణం. సాధారణస్స్వేషాం ప్రాణినాం యః ప్రకాశః- తస్య జనకత్వాదితి యావత్. దృష్టాన్తే లౌకికవిశేషణం ప్రాసాదాదివిశిష్టదేశనివిష్టస్య సిద్ధ్యర్థం. అనుమానఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశిష్టచేష్టావత్త్వాదిత్యుపదిష్టం హేతుం స్పష్టయతి (నియతేతి) నియతౌ దేశకాలౌ. నియతం చ నిమిత్తం- ప్రాణ్యదృష్టం. లిఙ్గాన్తరమాహ సూర్యాచన్ద్రమసావుద్యన్తావస్తమయన్తావ యోనవిధృతావుదయాస్తమయాభ్యాం వృద్ధిక్షయాభ్యాం చ వర్తేతే. ఉదయశ్చాస్తమయశ్చోదయాస్తమయం. వృద్ధిశ్చ క్షయశ్చ వృద్ధిక్షయమితి ద్వన్ద్వం గృహీత్వా ద్వివచనం. ఏవం-కర్తృత్వేన విధారయితృత్వేన చేత్యర్థః. విధృతే ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే- సావయవత్వే స్ఫుటిత్వా, గురుత్వే పి అపతిత త్వా, సంయుక్తత్వే వియుక్తత్వా, చేతనావత్త్వే స్వతన్త్రత్వా, చ-హాన్యస్య సహోపశాదివదితి ద్వితీయపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (సావయవత్వాదిత్యాదినా) కిమిత్యేతస్య ప్రశాసనేద్యావాపృథివ్యౌ వర్తేతే- తత్రాహ (ఏతద్ధీతి) పృథివ్యాదివ్యవస్థా నియన్తారం వినా నుపపన్నా తత్కల్పికేత్యర్థః. తథా కిమిత్యేతే సవిధృతే ద్యావాపృథివ్యావితి- తత్రాహ (సర్వమర్యాదేతి) * ఏష సేతుర్విధరణ ఇతి శ్రుత్యన్తరమప్యత్ర శ్రుత్యర్థలిఙ్గమాహ (అతో నాన్యేతి) ద్వితీయపర్యాయార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్చ హేతోరపి తత్పక్షం స్ఫోరయతి (అవ్యభిచారీతి) అవ్యభిచారిత్వం ప్రకటయతి (చేతనావన్తమితి) పృథివ్యాదేర్నియన్తృత్వం తచ్ఛ్రుత్యర్థః. నియన్తృత్వసిద్ధావపి కథమీశ్వరసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) ఉగ్రత్వం పృథివ్యాదేః- చేతనావత్త్వమూనిదేవతాపత్త్వేన స్వాతన్త్ర్యం. * యేన ద్యౌరుగ్రా పృథివీ చ దృఢా యేన స్వః స్తభితం యేన నాకః యో అన్తరిక్షే రజసో విమానః కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ ఇత్యత్ర హిరణ్యగర్భాధిష్ఠాతేశ్వరః పృథివ్యాదేర్నియన్తోచ్యతే - నహి హిరణ్యగర్భమాత్రస్యాస్మిన్ప్రకరణే పూర్వాపరగ్రన్థసారూప్యమాసంసిద్ధిశుకం సర్వనియన్తృత్వం సమ్భవతీతి భావః. ఏతే కాలావయవా విధృతా స్తిష్ఠన్తీతి సమ్బన్ధః. తత్రానుమానం వక్తుం హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యః కలయితా- స నియన్తృపూర్వక ఇతి వ్యాప్తిం కథయతి (యథేతి) దార్ష్టాన్తికం దర్శయన్ననుమానమాహ (తథేతి) నిమేషాదయో నియన్తృపూర్వకాః - కలయితృత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కాష్ఠానద్య ఇత్యస్య తాత్పర్యమాహ (గఙ్గాద్యా ఇతి) అన్యథా స్రవన్తీముత్సహమానత్వం- తత్తద్దేవతానాం చేతనత్వేన స్వాతన్త్ర్యం. విధృతా నియన్తృపూర్వికా - నియతప్రవృత్తిత్వాత్ - భృత్యాదిప్రవృత్తివదితి చతుర్థపర్యాయార్థః. నియతప్రవృత్తిమత్త్వం తదేవ తత్ప్రత్యుచ్యతే. తచ్చేత్యవ్యభిచారితో హేతుః. నిమయం విశిష్టజ్ఞానవదాత్మకం- కర్మఫలత్వాత్- సేవాఫలవదిత్యభిప్రేత్య పఞ్చమం పర్యాయముత్థాపయతి (కిం చేతి) దాతా ప్రతిగృహీతా దానం దేయం వా ఫలం దాస్యతి- కిమీశ్వరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) దాత్రాదీనామిహైవ ప్రత్యక్షో నాశో దృశ్యతే- తేన తత్ప్రియుక్తాదృష్టః పురుషార్థోనకశ్చిదస్తీత్యర్థః. అదృష్టం పురుషార్థం ప్రశ్నాహ (అదృష్టస్త్వితి) సమాగమః- ఫలప్రతిలాభః. సఖిత్వైవ హికో నభవతి- కింతు పారలౌకికః. తథా చ నాసావిహైవ సద్దాత్రాది ప్రయుక్తస్సమ్భవతీత్యర్థః. తర్హి ఫలదాతురభావాత్ * స్వార్థభ్రంశో హి మూర్ఖతేతి న్యాయాద్దాతృప్రశంసైవ మా భూదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) ఫలసంయోగదర్శనే హేతుమాహ (ప్రమాణజ్ఞా ఇతి) * హిరణ్యదా అమృతత్వం భజన్త ఇత్యాది ప్రమాణం. తథాపి కథమీశ్వరసిద్ధిః- తత్రాహ (కర్తురితి) లబ్ధదాతృప్రశంసనం విశిష్టే నియన్తరి అసత్యనుపపన్నం తత్కల్పకమిత్యర్థః. దానక్రియావశాదేవ తత్ఫలసిద్ధావకృతం నియన్త్రేతి చేత్. నేత్యాహ (దానేతి) కర్మణః క్షణికత్వాత్, ఫలస్య చ కాలాన్తరభావిత్వా, న్న సాధనత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. అనుమానార్థాపత్తిభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) అపూర్వస్యైవ ఫలదాతృత్వాత్ కృతమీశ్వరేణేతి శఙ్క్యతే (అపూర్వమితి చేదితి) స్వయమచేతనం చేతనానధిష్ఠితం వా ఽపూర్వం ఫలదాతృ న కల్ప్యం- అప్రామాణికత్వాదితి పరిహరతి (నేతి) ఈశ్వరద్వేషీ శఙ్క్యతే (ప్రశాస్తురితి) సద్భావే ప్రమాణానుపపత్తిరితి శేషః. పరిహరతి (నాగమేతి) కథం కార్యపరస్యాగమస్య వస్తుపరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవోచామేతి) కర్మవిధిర్హి ఫలదాత్రతిరేకేణ నోపపద్యతే - న చ కర్మ క్షణికత్వ వినాశి కాలాన్తరభావిఫలానుకూలం - తదర్థాపత్తిసిద్ధే ఽపూర్వే కథం మానాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం చేతి) న కేవలం సద్భావే ప్రమాణాసత్త్వమేవాపూర్వదూషణం-కిం చాన్యత్కించిదస్తీతి యావత్. తదేవ ప్రక

ఊ.— యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతి యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణోఽథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స బ్రాహ్మణః॥ ౧౦

టయతి (అపూర్వేతి) అపూర్వస్య కల్పనా [illegible] ఉపపత్తిశ్చ కల్ప్యతే - తస్యాః కల్పితమపూర్వమనుపపన్నం [illegible] యజనాన్, అన్యథానుపపత్తిం వివృణోతి (సేవేతి) [illegible] కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (సేవా యాశ్చేతి) [illegible] ఇతశ్చ పూర్వకల్పనానుపపత్తిరిత్యాహ (దృష్టేతి) దృష్టం [illegible] - ఆదానస్య [illegible] ఫలప్రాప్తి [illegible] అపూర్వస్య ఫలహేతుత్వే [illegible] (కల్పనేతి) [illegible] (ఈశ్వర ఇతి) [illegible] మిథ్యాత్వమ్ [illegible] (తత్రేతి) [illegible] అపూర్వస్యాదృష్టత్వేన [illegible] (ఇహేత్యాది) [illegible] ఫలదానే [illegible] (అనుమానేతి) [illegible] (తథాచేతి) [illegible] జీవనార్థం జీవనం [illegible] ౯

రం.— (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇతి) [illegible] ప్రశాసనే - ఆజ్ఞాయాం. సూర్యాచన్ద్రమసౌ - [illegible] విధృతౌ - విశేషేణ ధృతౌ [illegible] ప్రకృష్టం శాసనం ప్రశాసనం [illegible] ప్రశాసితారం [illegible] సర్వవిషయకశాసనాధీనసూర్యాచన్ద్రాద్యాకాశధృత్యాదిధారకత్వం [illegible] ప్రధాన [illegible] ప్రశాసనశక్తి [illegible] సర్వవిషయకశాసనాధీనసర్వధారకత్వాత్ [illegible] ప్రధానం ప్రతిపాద్యతే. ఇదం చ [illegible] ప్రశాసనాదిసూత్రే స్పష్టం. (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఇత్యాది) స్పష్టం (సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్తీతి) ఇతి శబ్దః ప్రకారవచనః [illegible] - ఏవం జాతీయకాః కాలవిశేషా [illegible] (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోఽన్యా నద్యః స్యన్దన్త ఇత్యాది) అత్ర ప్రశాసనే [illegible] ప్రాచ్యః - ప్రాక్ప్రవాహాః [illegible] హిమవదాదిభ్యః పర్వతేభ్యః [illegible] తత్ప్రశాసనాభావే [illegible] ప్రతీచ్యః - ప్రత్యక్ప్రవాహాః [illegible] - సర్వాణి తానిత్యస్య [illegible] (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తీత్యాది) ఏతస్యైవాక్షరస్య ప్రశాసనేనేతి [illegible] అనుశాసనం [illegible] ప్రశంసన్తీత్యర్థః. ప్రశాసనశక్త్యా [illegible] అన్వాయత్తా ఇతి పదం [illegible] ద్వితీయా [illegible] ప్రశంసన్తీత్యనేనాన్వయః [illegible] అన్వాయత్తాస్సన్తో దేవాః ప్రశంసన్తి [illegible] అన్వాయత్తాస్సన్తః పితరః ప్రశంసన్తీత్యర్థః. ఏవమేవ [illegible] ౮

శం.— ఇతశ్చాస్తి తదక్షరం యస్మాత్తదజ్ఞానే నియతా సంసారోపపత్తిః. భవితవ్యం తు [illegible] యద్విజ్ఞానాత్ [illegible] తదుపపన్నైః. నను క్రియాత [illegible] - యో వా ఏతదక్షరం గార్గి అవిదిత్వా - అవిజ్ఞాయాస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే యద్యపి బహూని వర్షసహస్రాణి - అన్తవదేవాస్య తత్ఫలం భవతి - తత్ఫలోపభోగాన్తే క్షీయన్త ఏవాస్య కర్మాణి. అపి చ - యద్విజ్ఞానాత్ [illegible] సంసారవిచ్ఛేదః [illegible] తదస్త్యక్షరం ప్రశాసితృ. తదేతదుచ్యతే - యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి - స కృపణః - పణక్రీత ఇవ దాసాదిః. అథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి - స బ్రాహ్మణః. ౧౦

ఆ.— ఈశ్వరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) మోక్షహేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాపి తదస్తీత్యాహ (భవితవ్యమితి) యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిర్యత్తజ్జ్ఞానాత్సా నివర్తత ఇతి న్యాయః. కర్మవశాదేవ మోక్షసిద్ధేస్తద్ధేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాక్షరం నాభ్యుపేయమితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) యస్యాజ్ఞానాదసకృదనుష్ఠితాన్యపి విశిష్టఫలాన్యపి సర్వాణి కర్మాణి సంసారమేవ ఫలయన్తి - తదజ్ఞాతమక్షరం నాస్తీత్యయుక్తం - సంసారాభావప్రసఙ్గాదితి భావః. అక్షరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (అపి చేతి) పూర్వవాక్యం జీవదవస్థపురుషవిషయం - ఇదం తు పరలోకవిషయమితి విశేషం మత్వోత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా) ౧౦

ఉ.— తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రశ్రుతꣳ శ్రోత్రమతం మన్త్రవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రేతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౧౧

సా హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తస్తదేవ బహు మన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తతో హ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧౨

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయేఽష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

రం.— (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాస్మిꣳల్లోకే జుహోతీత్యాది) ఉక్తా పరబ్రహ్మజ్ఞానమన్తరేణ క్రియమాణం హోమయజ్ఞబహుకాలసాధ్యతపఆదికం సర్వమస్య- కర్తురన్తవదేవ- నశ్వరఫలసాధనం భవతీత్యర్థః. (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) తజ్జ్ఞానమన్తరేణ లోకాదస్మాల్లోకాన్తరం గతస్యాపి శోచ్యతా భవతీత్యర్థః కృపణః- శోచ్యః. తదజ్ఞానాత్సంసారో భవతీతి యావత్. యో వా ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- బ్రహ్మజ్ఞానవాన్మ్రియతే. స బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిత్. బ్రహ్మణోఽనుభవితా. ముక్త ఇతి యావత్. తథా చ భగవతా భాష్యకృతా యో వా ఏతదక్షరం గార్గీత్యేతద్వ్యాకుర్వతా *యదజ్ఞానాత్సంసారప్రాప్తిః, యజ్జ్ఞానాచ్చామృతత్వప్రాప్తిః, - తదక్షరం పరం బ్రహ్మేతి భాషితం. ౯

శం.— అగ్నేర్దహనప్రకాశకత్వవత్స్వాభావికమస్య ప్రశాస్తృత్వమచేతనస్యైవేత్యత ఆహ- తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం- న కేనచిద్దృష్టం. అవిషయత్వాత్. స్వయం తు ద్రష్టృ- దృష్టిస్వరూపత్వాత్. తథాఽశ్రుతం - శ్రోత్రావిషయత్వాత్. స్వయం శ్రోతృ- శ్రుతిస్వరూపత్వాత్. తథాఽమతం- మనసోఽవిషయత్వాత్. స్వయం మన్తృ- మతిస్వరూపత్వాత్. తథాఽవిజ్ఞాతం - బుద్ధేరవిషయత్వాత్. స్వయం విజ్ఞాతృ- విజ్ఞానస్వరూపత్వాత్. కిం చ- నాన్యదతః- అస్మాదక్షరాదస్తి. నాస్తి కించిద్ద్రష్టృ- దర్శనక్రియాకర్తృ. ఏతదేవాక్షరం దర్శనక్రియాకర్తృ సర్వత్ర. తథా నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ - తదేవాక్షరం శ్రోతృ సర్వత్ర. నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ- తదేవాక్షరం మన్తృ సర్వత్ర సర్వమనోద్వారేణ. నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ- విజ్ఞానక్రియాకర్తృ. తదేవాక్షరం సర్వబుద్ధిద్వారేణ విజ్ఞానక్రియాకర్తృ. నాచేతనం ప్రధానమన్యద్వా. (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతో, యస్మిన్నాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ, - ఏషా పరా కాష్ఠా, ఏషా పరా గతిః, ఏతత్పరం బ్రహ్మ, ఏతత్పృథివ్యాదేరాకాశాన్తస్య సత్యస్య సత్యం. ౧౧

ఆ.— ప్రధానవాదిశఙ్కాముత్తరవాక్యేన నిరాకరోతి (అగ్నేరిత్యాదినా) ఇతశ్చాక్షరస్యాచేతనత్వమిత్యాహ (కిం చేతి) నాస్తీత్యన్వయప్రదర్శనం. అతోఽన్యదితి విశేషణసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదితి) అన్యద్వా- పూర్వోక్తమవ్యాకృతాదిపృథివ్యన్తం. నిగమనవాక్యముపాదాయ తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పరా కాష్ఠా- పర్యవసానం. నాస్మాదుపరిష్టాదధిష్ఠానం కించిదస్తీత్యర్థః. తస్యైవ పరమపురుషార్థత్వమాహ (ఏషేతి) *పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి హి శ్రుత్యన్తరం. బ్రహ్మాస్మాదక్షరాదన్యదస్తీతి చేత్. నేత్యాహ (ఏతదితి) నను చతుర్థే సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మ వ్యాఖ్యాతం- అక్షరం తు నైవమితి చేత్- తత్రాహ (ఏతత్పృథివ్యాదేరితి) ౧౧

రం.— (తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాది) అయోగిభిరదృశ్యం స్వయం ద్రష్టృ- రూపాదిసాక్షాత్కర్తృ. ఏవమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతమిత్యత్రాప్యయోగిభిరయోగ్యం- యోగివిషయో* ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్తైః. శ్రోతృ- శబ్దసాక్షాత్కర్తృ. మన్తృ- మన్తవ్యసాక్షాత్కర్తృ. విజ్ఞాతృ- అధ్యవసేయసాక్షాత్కర్తృ. (నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రితి) అత్రాప్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానోక్తరీత్యా అన్యశబ్దస్య తత్సదృశపరత్వమేవ. యథా చోక్తం ఏవ భూపతిః- నాన్య ఇత్యుక్తైస్తత్సదృశభూపతినిషేధపరత్వం- ఏవమిహాప్యదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికద్రష్టృత్వాశ్రయస్య పరమాత్మనః సదృశం కిమపి నాస్తీత్యేవార్థః. యద్వా- యథా ఏతదక్షరమన్యైరదృష్టం సత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తద్రష్టృ, స్వవ్యతిరిక్తసమస్తాధారభూతం, చ- ఏవమన్యేనాక్షరేణాదృష్టం ఏతస్యాక్షరస్యాధారభూతమేతస్య ద్రష్టృ నాస్తీత్యర్థః. పూర్వవ్యాఖ్యాయాం సమనిషేధః- అస్యాం వ్యాఖ్యాయామధికనిషేధః ఫలతి. న చ * నేహ నానాస్తీతివన్నాన్యదతోఽస్తీత్యాదివాక్యస్యాప్యబ్రహ్మాత్మకవస్తునిషేధపరత్వోపపత్తౌ సమాభ్యధికనిషేధపరతయా వ్యాఖ్యానం కిమర్థమితి వాచ్యం - తద్వదత్రైక్యవిధిశేషత్వాభావేన సమాభ్యధికనిషేధపరత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. ఉపసంహరతి (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతీతి) స్పష్టోఽర్థః. ఇతిశబ్దః ప్రతివచనసమాప్తౌ. ౧౦

శ.— సా హోవాచ. హే బ్రాహ్మణా భగవన్తః శృణుత మదీయం వచః. తదేవ బహు మన్యేధ్వం - మన్యధ్వం. కిం తత్. యదస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం- ముచ్యధ్వమస్మై నమస్కారం కృత్వా. తదేవ బహు మన్యధ్వమిత్యర్థః. జయస్త్వస్య మనసాపి నాశంసనీయః - కిముత

కార్యలః. కస్మాత్. నవైయుష్మాకంమధ్యేజాతు- కదాచిదపీమం- యాజ్ఞవల్క్యంబ్రహ్మోద్యం ప్రతిజేతా. ప్రశ్నౌచేన్మహ్యంవక్ష్యతి- నవైజేతా భవితేతిపూర్వమేవమయాప్రతిజ్ఞాతం - అద్యాపిమమాయమేవనిశ్చయః బ్రహ్మోద్యంప్రత్యేతత్తుల్యోనకశ్చిద్విద్యతఇతి. తతోహవాచక్నవ్యుపరరామ. అత్రాన్తర్యామిబ్రాహ్మణఏతదుక్తం- * యఃపృథివీనవేద * యంసర్వాణిభూతానినవిదురితిచ. యమన్తర్యామిణంనవిదు, ర్యేచనవిదు, ర్యచ్చతఏతరందర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వేనసర్వేషాంచేతనాధారత్వముక్తం,- కస్తేషాంవిశేషః - కింవాసామాన్యమితి తత్రకేచిదాచక్షతే-పరస్యమహాసముద్రస్థానీయస్యబ్రహ్మణోఽక్షరస్యాప్రచలితస్వరూపస్యేషత్ప్రచలితావస్థాన్తర్యామీ. అత్యన్తప్రచలితావస్థాక్షేత్రజ్ఞః - యస్తంన వేదాన్తర్యామిణం. తథాన్యాఃపఞ్చావస్థాఃపరికల్పయన్తిత్థాష్టావస్థాబ్రహ్మణోభవన్తీతివదన్తః అన్యేఽక్షరస్యశక్తయఏతాఇతి, వదన్త్యనన్తశక్తిమదక్షరమితి, చ. అన్యేత్వక్షరస్యవికారాఇతివదన్తి అవస్థాశక్తీతావన్నోపపద్యేతే- అక్షరస్యాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వశ్రుతేః నహ్యశనాయాదిధర్మవదవస్థావత్త్వంచైకస్య యుగపదుపపద్యతే. తథాశక్తిమత్త్వంచ. వికారావయవత్వేచదోషాఃప్రదర్శితాశ్చతుర్థే. తస్మాదేతాఅసత్యాఃసర్వాఃకల్పనాః. కస్తర్హిభేదఏషాం. ఉపాధికృతఇతిబ్రూమః. నస్వతఏషాంభేదోఽభేదోవా - సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వాభావ్యాత్. * అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మాబ్రహ్మేతిచశ్రుతేః * సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజఇతిచాథర్వణే. తస్మాన్నిరుపాధికస్యాత్మనోనిరుపాఖ్యత్వాన్నిర్విశేషత్వాదేకత్వాచ్చ * నేతినేతీతివ్యపదేశోభవతి. అవిద్యాకామకర్మవిశిష్టకార్యకరణోపాధిరాత్మాసంసారీజీవఉచ్యతే. నిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్త్యుపాధిరాత్మాన్తర్యామీశ్వరఉచ్యతే. సఏవనిరుపాధిఃకేవలఃశుద్ధఃస్వేనస్వభావేనాక్షరంపరఉచ్యతే. తథాహిరణ్యగర్భావ్యాకృతదేవతాజాతిపిణ్డమనుష్యతిర్యక్ప్రేతాదికార్యకరణోపాధిభిర్విశిష్టస్తదాఖ్యస్తద్రూపోభవతి. తథా * తదేజతితన్నైజతీతివ్యాఖ్యాతం. తథా * ఏషతఆత్మా * ఏషసర్వభూతాన్తరాత్మా *ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢః *తత్త్వమసి *అహమేవేదంసర్వం *ఆత్మైవేదంసర్వం *నాన్యోఽతోస్తిద్రష్టేత్యాదిశ్రుతయోనవిరుధ్యన్తే. కల్పనాన్తరేష్వేతాఃశ్రుతయోనగచ్ఛన్తి. తస్మాదుపాధిభేదేనైవైషాంభేదః-నాన్యథా- * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యవధారణాత్సర్వోపనిషత్సు. ౧౨

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యేపఞ్చమాధ్యాయెఽష్టమంబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కింతద్వచనంతదాహ (తదేవేతి) బహుమానవిషయభూతంవస్తుపృచ్ఛతి (కింతదితి) యదాదౌమదీయంవచనం - తదేవబహుమానవిషయమిత్యాహ (యదితి) తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) నమస్కారంకృత్వా - ప్రశ్నానుజ్ఞాం,ప్రాప్యేతిశేషః. తదేవేతిప్రాథమికవచనోక్తిః. కిమితిత్వదీయంపూర్వంవచోబహుమన్యామహే- జేతుంపునరిమమాశాస్మహే. నేత్యాహ (జయస్త్వితి) తత్ర,ప్రశ్నపూర్వకంపూర్వోక్తమేవబహుమానవిషయభూతంవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) పరాజితాయాగార్గ్యావచోనోపాదేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రశ్నౌచేదితి) లక్ష్య - ప్రశ్ననిర్ణయాద్యాజ్ఞవల్క్యస్యాప్రకమ్ప్యత్వంప్రతిపాద్యబ్రాహ్మణాన్ప్రతిహితంవచోక్తవత్యర్థః. అన్తర్యామీక్షేత్రజ్ఞోక్షరమిత్యేతేషామవాన్తరవిశేషప్రదర్శనార్థంప్రకృతత్వందర్శయతి (అత్రాన్తర్యామీతి) తత్రాన్తర్యామిణఃప్రకృతత్వంప్రకటయతి (యమితి) క్షేత్రజ్ఞస్యప్రకృతత్వంస్ఫుటయతి (యేచేతి) అక్షరస్యప్రస్తుతత్వంప్రత్యాయయతి (యచ్చేతి) సర్వేషాంవిషయాణాందర్శనశ్రవణాదిక్రియాకర్తృత్వేనచేతనాధారురితియత్తదక్షరముక్తమిత్యన్వయః. తేషువిచారమవతారయతి (కస్త్వితి) తస్మిన్విచారేస్వయాథ్యమతముత్థాపయతి (తత్రేతి) క్షేత్రజ్ఞస్యాప్రస్తుతత్వశఙ్కాంవారయతి (యస్తమితి) యథాపరస్యాత్మనోన్తర్యామీజీవశ్చేత్యవస్థేద్వేకల్ప్యేతే - తథాతస్యైవాన్యాఃపఞ్చావస్థాఃపిణ్డోజాతిర్విరాట్సూత్రందైవమిత్యేవంలక్షణమహాభూతసంస్థానభేదేనకల్పయన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తరీత్యాకల్పనాయాంపిణ్డోజాతిర్విరాట్సూత్రందైవమవ్యాకృతం సాక్షీక్షేత్రజ్ఞశ్చేత్యష్టావస్థాబ్రహ్మణోభవన్తీతివదన్తః కల్పయన్తీతిసమ్బన్ధః. అవస్థాపక్షముక్త్వాశక్తిపక్షమాహ (అన్యఇతి) తుశబ్దేనావయవపక్షంపరిగృహ్యవికారపక్షంనిక్షిపతి (అన్యేత్వితి) తత్రపక్షద్వయంప్రత్యాహ (అవస్థేతి) అన్తర్యామిప్రభృతీనామితిశేషః. తస్యసాంసారికధర్మాతీతత్వశ్రుతావపికథమవస్థావత్త్వంశక్తిమత్త్వంవానసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవశిష్టపక్షద్వయనిరాకరణంప్రాగేవప్రవృత్తంస్మారయతి (వికారేతి) పరపక్షనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరకీయకల్పనాఽసమ్భవేపృచ్ఛతి (కస్తర్హీతి) ఉత్తరమాహ (ఉపాధీతి) ఆత్మనిస్వతోవిశేషాభావేహేతుమాహ (సైన్ధవేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అపూర్వమితి) బాహ్యం- కార్యం. అభ్యన్తరం- కారణం. తాభ్యాంకల్పితాభ్యాంసహాధిష్ఠానత్వేనసత్తాస్ఫూర్తిప్రదతయావర్తతేబ్రహ్మ - స్వభావతస్తుజన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యంకూటస్థంసతద్వదిత్యథర్వణశ్రుతేరర్థః. ఆత్మనఃస్వతోవిశేషాభావగమేఫలితమాహ (తస్మాదితి) నిరుపాఖ్యత్వం - వాచాంమనసాంచాగోచరత్వం. తత్రనిర్విశేషత్వమేకత్వంచహేతుః. నిరుపాధికస్యేతినిర్విశేషత్వంసాధయితుముక్తం. తత్రచవీప్సావాక్యంప్రమాణీకృతం. కథంపునరేతస్యైవవస్తునఃసంసారిత్వం- తదాహ (అవిద్యేతి) త్రైవిశిష్ట్యంయత్కార్యకరణం- తేనోపాధినోపహితఃపరమాత్మాజీవస్సంసారీతిచవ్యపదేశభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపికథంతస్యాన్తర్యామిత్వం- తదాహ (నిత్యేతి) నిత్యంనిరతిశయం - సర్వత్రాప్రతిబద్ధంజ్ఞానం. తస్మిన్సత్త్వపరిణామేసత్త్వప్రధానామాయాశక్తిరుపాధిః. తేనవిశిష్టస్సన్నాత్మైశ్వరోన్తర్యామీతిచోచ్యతఇత్యర్థః. కథంతర్హితస్మిన్నక్షరశబ్దప్రవృత్తిః- తత్రాహ (సఏవేతి) నిరుపాధిత్వంశుద్ధత్వేహేతుః. కేవలత్వమద్వయత్వే. తథాపికథంప్రతిహిరణ్యగర్భాదిశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథైకస్మిన్నేవపరస్మిన్నాత్మనికల్పితోపాధిప్రయుక్తంనానాత్వం- తథా *తదేజతితన్నైజతీత్యాదివాక్యమపి,తత్రప్రాగేవోక్తమిత్యాహ (తథేతి) కల్పనయాపరస్యనానాత్వం-వస్తుతస్త్వేకత్వమిత్యత్రశ్రుతీరుదాహరతి (తథేత్యాదినా) అవస్థాశక్తివికారావయవపక్షేష్వపియథోక్తశ్రుతీనామనుప

సత్త్రిమాశఙ్క్యాహ (కల్పనా న రేఽప్యేవి) ఔపాధికో న్తర్యామ్యాదిభేదః- నస్వాభావిక ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వతో వస్తునినాస్తి భేదః- కిం త్వైకరస్యమేవేత్యత్ర హేతుమాహ (ఏకమితి) ౧౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే2ష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౮౦ — ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రత్యుక్తా వాచక్నవీ తదుక్తసాభ్యుపగమ్య బ్రాహ్మణాన్ద్రష్ట్వా ఆహేత్యాహ (సా హోవాచేతి) ఉక్తిమేవాహ (బ్రాహ్మణా భగవన్తః దేవ బహు మన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వమితి) హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః. యూయం తదేవ బహు మన్యేధ్వం. కిం తత్. యదస్మాత్- యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం- నమస్కారం కృత్వా ముచ్యధ్వమితి యత్. ముక్తా భవతేయదిత్యర్థః. తదేవ బహుమన్యధ్వమిత్యన్వయః. న హి వాచా దప్యస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య పరాజయశ్శఙ్కనీయః- అతో నమస్కారం కృత్వాఽస్మాన్ముక్తా భవతేత్యర్థః. మన్యేధ్వం ముచ్యేధ్వమితి లిఙ్మధ్యమబహువచనం (నవై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి) యుష్మాకం మధ్యే ఇమం- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిదపి బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా నైనాస్తీత్యర్థః. ఏవం బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యుక్త్వా తతో వాచక్నవ్యుపరరామ- తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ఇదం చ బ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయే తృతీయపాదే చిన్తితం- *ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీత్యత్ర అక్షరశబ్దితం ప్రధానమేవ- *అక్షరాత్పరతః పర ఇత్యాదావక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రయోగాత్, అస్థూలమిత్యాదినిషేధానాం చ స్థూలత్వాది ప్రసక్తమత్యే చేతనే సామఞ్జస్యాత్. *కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యాకాశాధారత్వేన ప్రశ్నస్యాకాశోపాదానతయా తదాధారభూతప్రధానవిషయత్వోచిత్యాచ్చేత్యేవం ప్రాప్తే ఉచ్యతే- *అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః. అక్షరం పరం బ్రహ్మ- అమ్బరాన్తధృతేః- అమ్బరస్య - ఆకాశస్యాన్తః- పారభూతం ప్రధానం. తద్ధారకత్వాదిత్యర్థః. అయం భావః- *కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యత్రాకాశో న వాయుప్రకృతిభూతాకాశః- అపి త్వవ్యాకృతాకాశః- *యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యాః యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి కాలత్రయవర్తివికారాధారతయా వర్ణ్యమానస్య భూతాకాశే అసమ్భవేనావ్యాకృతాకాశ ఏవ సమ్భవాత్ తస్యాప్యాధారతయాఽభిధీయమానమక్షరం పరమేవ బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. ననుజీవస్యాప్యచేతనాధారత్వసమ్భవాత్ జీవ ఏవాక్షరశబ్దితః కిం న స్యాదిత్యత్రోత్తరం- * సా చ ప్రశాసనాత్. సా చ- అమ్బరాన్తధృతిః *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాదినా ప్రశాసనాధీనా శ్రూయతే. ప్రకృష్టం శాసనం- ప్రశాసనం శాసనస్య ప్రకర్షశ్చ- అసఙ్కుచితసర్వవిషయత్వం. తచ్చాసఙ్కుచితచిదచిత్ప్రశాసనం పరమాత్మధర్మః *అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ. *తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాద్యుపదిశ్యమానైరితరాదృష్టత్వే సతి సర్వద్రష్టృత్వాదిరూపైర్ధర్మైః పరమాత్మనః ప్రకృతిజీవభావవ్యావృత్తేశ్చ పరమాత్మైవేతి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదేపి * ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదినిర్దిష్టాక్షరసన్నిధిగా అస్థూలత్వాదయః ప్రపఞ్చప్రత్యనీకతారూపాః సర్వకర్తృత్వసర్వకామత్వాదివత్ సర్వాసు పరవిద్యాసునోపసంహర్తవ్యాః - ఉపసంహారే ప్రమాణాభావాత్. స్వరూపనిరూపకాణాం సత్యత్వజ్ఞానత్వాదిధర్మాణాం సర్వపరవిద్యోపసంహారస్య *ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధత్వాత్తద్వదేవాస్థూలాదికం కిం న స్యాదితి చేన్న - సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ ప్రత్యేతుమశక్యతయా సత్యత్వాదేస్సర్వవిద్యోపసంహారేఽప్యస్థూలత్వాదీనామభావరూపాణాం *లబ్ధరూపే క్వచిత్కించిత్తాదృగేవ నిషిధ్యత ఇతి న్యాయేన బ్రహ్మప్రతీత్యనన్తరభావిప్రతీతికానాం బ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యుపయోగిత్వాభావేన సర్వపరవిద్యోపసంహారే ప్రమాణాభావాదితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *అక్షరధియాం త్వవరోధస్సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదుక్తం. అక్షరబ్రహ్మసమ్బన్ధినీనామస్థూలత్వాదిధియాం సర్వాసు పరవిద్యాస్వవరోధః-సఙ్గ్రహణం కర్తవ్యం. కుతః. సామాన్యతద్భావాభ్యాం- సర్వేష్వప్యుపాసనేషూపాస్యస్యాక్షరబ్రహ్మణస్సమానత్వాత్, అస్థూలత్వాదీనాం బ్రహ్మప్రతిపత్తావన్తర్భావాచ్చేత్యర్థః. యథా సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వరూపం ప్రతిపత్తుమశక్యం- తథాఽస్థూలత్వాదికమన్తరేణ జీవవ్యావృత్తం బ్రహ్మస్వరూపం సత్యజ్ఞానాదివాక్యైర్న ప్రతిపత్తుం శక్యం - సత్యత్వాదేః ప్రత్యగాత్మసాధారణత్వేన ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తత్వాభావాత్. స్థూలత్వాదిభేదానర్హత్వం తు న జీవసాధారణం. తతశ్చాస్థూలత్వాదీనాం నిషేధరూపతయా సత్యాదివాక్యజన్యబ్రహ్మప్రతీత్యుపజీవకత్వేపి స్వేతరసమస్తవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యర్థమస్థూలత్వాదికం సకలపరవిద్యాపసంహార్యమేవ. * ఇయదామననాత్. అభిముఖ్యేన మననం- ఆమననం. ధ్యానమితి యావత్. ఆమననాత్- ధ్యానార్థత్వాత్. ధ్యానార్థమియదేవాపేక్షితం- న సర్వకర్తృత్వసర్వకామత్వాదికమపి. తేన వినాపి ఇతరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపస్య ప్రత్యేతుం శక్యతయా న సర్వకర్మత్వాదేస్సర్వపరవిద్యోపసంహారః- అపి తు యత్ర ప్రకరణే ఆమ్నాతం- తత్రైవ వ్యవతిష్ఠతే. అస్థూలత్వాదికం తు సామర్థ్యరూపలిఙ్గవశాత్సర్వవిద్యాసు యాయి. అత ఏవ హి * సమ్భృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాత ఇత్యధికరణే వ్యాప్త్యాదేస్సామర్థ్యవశాదల్పాయతనవిద్యాసు న నివేశ ఇత్యుక్తం. తత్ర హి * బ్రహ్మజ్యేష్ఠా వీర్యా సమ్భృతాని బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన| బ్రహ్మభూతానాం ప్రథమో హి జజ్ఞే తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం క ఇతి రాణాయనీయానాం ఖిలేషు మన్త్రః శ్రూయతే. అస్యమన్త్రస్యాయమర్థః- బ్రహ్మ- బ్రహ్మణేత్యర్థః. వ్యత్యయశ్ఛన్దసి. జ్యేష్ఠా- జ్యేష్ఠాని. శేః * సుపాం సులుగితి లుకి నలోపే చ రూపం. వీర్యా- వీర్యాణి. సమ్భృతాని- ధృతాని. తథా చ బ్రహ్మణా బహూని శ్రేష్ఠాని వీర్యాణి ధృతానీత్యర్థః. బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన- తచ్చ జ్యేష్ఠం బ్రహ్మ అగ్రే- సృష్టేరాదౌ స్వర్గమేవ దివం- స్వర్గమాతతాన- వ్యాప్తవత్. కించ- బ్రహ్మ దేవానాం ప్రథమో హి జజ్ఞే- బ్రహ్మ దేవానాముత్పత్తేః ప్రాగపి విద్యమానమిత్యర్థః. తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం కః- తాదృశేన బ్రహ్మణా కః స్పర్ధితుం క్షమేతేత్యర్థః. అత్ర పరిచ్ఛేదాతీతే బ్రహ్మణి ద్యువ్యాపకత్వాదికథనస్య స్వరూపోపదేశార్థం ఉపాసనార్థత్వస్య సిద్ధతయాస్య ప్రకరణే ఉపాసనాద్యశ్రవణేనాఽనారభ్యాధీతస్య ద్యువ్యాపనాదేః ప్రకరణాన్త

ఉ.— అథ హైనం విదగ్ధః శాకల్యః పప్రచ్ఛ కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి షడిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి ద్వావిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యధ్యర్ధ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యేక ఇత్యోమితి హోవాచ కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి॥ ౧

రశ్మ్యుత్పత్తివిద్యాస్వివ క్వచిత్కేనచిద్రూపేణ కారణావస్థానత్వాదినా సత్యత్వాదివచ్చ సర్వవిద్యాస్వర్థోపస్థితస్య ఉచ్యతే- * సమ్భృతివిద్యాయాః స్వోపదిష్టత్వాత్. సమ్భృతిద్యువ్యాప్త్యాదేరుపసంహారస్వరూపత్వాదేకవద్భావః. సమ్భరణం ద్యువ్యాపనం చ తత్తత్స్థానవశాత్ వ్యవతిష్ఠతే. అల్పస్థానాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు అల్పత్వే ద్యువ్యాపకత్వయోర్విరోధాన్నిర్జ్ఞాతదల్పాయతనానవరుద్ధవిద్యాస్వేవ వ్యవతిష్ఠతే సహైవమల్పాయతనాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు ఆనన్త్యస్యాప్యుపసంహారాసమ్భవేన సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదేస్సర్వవిద్యాసు నియమోపస్థితస్య * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధస్య విరోధః స్యాదితి వాచ్యం- స్వాభావికానన్తస్యాప్యాధికాల్పాయతనత్వస్య చానుసన్ధానే విరోధాభావాత్, ఇహ ద్యుపరిచ్ఛిన్నత్వరూపద్యువ్యాపకత్వస్య చాల్పాయతనావచ్ఛిన్నత్వస్య చౌపాధికయోః పరస్పరవిరుద్ధోపాధికపరిమాణద్వయానుసన్ధానవిరోధ ఇతి హిత ప్రస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛ) పృథివ్యాదీనాం సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరోత్తరస్మిన్నోతప్రోతభావం కథయన్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ ప్రకాశితవాన్. తస్య చ బ్రహ్మణో వ్యాకృతవిషయే సూత్రభేదేషు నియన్తృత్వముక్తం- వ్యాకృతవిషయే వ్యక్తతరం లిఙ్గమితి. తస్యైవ బ్రహ్మణః సాక్షాదపరోక్షత్వేన నియన్తవ్యదేవతాభేదసఙ్కోచవికాసద్వారేణాధిగన్తవ్య ఇతి తదర్థం శాకల్యబ్రాహ్మణమారభ్యతే విదగ్ధ ఇతి-నామతః శకలస్యాపత్యం-శాకల్యః పప్రచ్ఛ-కతి సఙ్ఖ్యాకా దేవా హే యాజ్ఞవల్క్యేతి. స యాజ్ఞవల్క్యః-కిం ప్రత్యువాచ-వక్ష్యమాణయా నివిదా ప్రతిపేదే సఙ్ఖ్యాం- యాం సఙ్ఖ్యాం పృష్టవాన్ శాకల్యః. యావన్తః- యావత్సఙ్ఖ్యాకా దేవా వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది. నివిన్నామ. దేవతాసఙ్ఖ్యావాచకాని మన్త్రపదాని-కానిచిద్వైశ్వదేవే శస్త్రే శస్యన్తే- తాని నివిత్సంజ్ఞకాని తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాః శ్రూయన్తే- తావన్తో దేవా ఇతి. కా పునస్సా నివిదితి. తాని నివిత్పదాని ప్రదర్శ్యన్తే- త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ దేవా, దేవానాం త్రీణి చ శతాని. పునరప్యేవం- త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రాణి, ఏతావన్తో దేవా ఇతి శాకల్యోఽప్యోమితి హోవాచ- ఏవమేతావన్తో యథోక్తసఙ్ఖ్యా సమ్యక్ త్వయా జ్ఞాతా. పునస్తేషామేవ దేవానాం సఙ్కోచవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) త్రయస్త్రింశత్ షట్ త్రయో ద్వావధ్యర్ధ ఏక ఇతి దేవతాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా పునస్సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) గార్గీప్రశ్నానన్తర్యమథశబ్దార్థః. తేనైతదుక్తం భవతి- సర్వాన్తరత్వం ప్రతిపాద్య తదనన్తరం యథాక్రమం సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం సఙ్కీర్తయతి (పృథివ్యాదీనామితి) * యత్సాక్షాదిత్యాది ప్రస్తుత్య సర్వాన్తరస్య నిరూపణద్వారా సాక్షిత్వాదికముక్తం బ్రాహ్మణద్వయే నిర్ధారితమిత్యర్థః అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే పురతో నిర్దిష్టమప్యనుస్మరతి (తస్య చేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతో విషయః- స్థూలప్రపఞ్చః. తత్ర సూత్రస్య భేదా యే పృథివ్యాదయః- తేషు యో నియన్తృత్వం తదన్తర్యామిత్వమితి యోజనా. కిమితి వ్యాకృతవిషయే నియన్తృత్వముక్తమితి- తత్రాహ (వ్యాకృత ఇతి) తత్ర హి పరస్య నియన్తుః పృథివ్యాదేర్నియమనం లిఙ్గం స్పష్టతరమిత్యర్థః. తన్నియన్తృత్వముక్తమిత్యర్థః. ఉత్తరమనూద్య బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) నియన్తవ్యానాం దేవతాభేదానాం సఙ్కోచవికాసద్వారేణ విశేషతః. తద్ద్వారా ప్రత్యక్తస్యైవ బ్రహ్మణః సాక్షాదపరోక్షత్వే *సవిషనేతి నేత్యాత్మేత్యాదినా ఉపసంహరిష్యత ఇతి. అత్ర దేవతాసఙ్కోచవికాసోక్తి, రనన్తరం వక్ష్యమాణ ఇత్యేతదర్థమేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణారమ్భమేవముక్త్వా తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నివిది- యాస్తు యస్తావన్తో దేవాః శస్త్రే సమ్పన్నాః కేయం నివిదితి పృచ్ఛతి (సా నివిన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (దేవతేతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (తస్యామితి యద్యపి శాస్త్రే నివిద్వ్యాఖ్యాతా-తథాపి ప్రశ్నద్వారా శ్రుత్యా తాం వ్యాఖ్యాతి (కా పునరిత్యాదినా) అనుజ్ఞావాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) మధ్యమా సఙ్ఖ్యా- షడధికత్రింశతాధికత్రిశతాధికత్రిసహస్రలక్షణా. కత్యేవేత్యాదిప్రశ్నానాం పూర్వప్రశ్నేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (పునరిత్యాదినా) కతమే తే త్రయశ్చేత్యాది ప్రశ్నస్య విషయభేదం దర్శయతి (దేవతేతి) ౧

రం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛేత్యాది) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః. విదగ్ధః- సమర్థంమన్య ఇతి యావత్. ప్రశ్నమేవాహ (కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) కింసఙ్ఖ్యాకా దేవా ఇత్యర్థః. (స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే) సః- ఏవం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ఏతయా- వక్ష్యమాణయైవ నివిదా దేవతాసఙ్ఖ్యాం ప్రతిపేదే- ప్రత్యపాదయత్. ఉక్తవానితి యావత్. తదేవ వ్యాకరోతి (యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్త ఇతి) వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది- నివిన్నామ - వైశ్వదేవశస్త్రే శస్యమానః దేవతాసఙ్ఖ్యావాచకపదయుక్తమన్త్రవిశేషః. తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాశ్శ్రూయన్తే-

ఉ.— సహోవాచ మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రిగ్ంశత్త్వేవ దేవా ఇతి కతమే తే త్రయస్త్రిగ్ంశది
త్యష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రిగ్ంశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రిగ్ంశావితి॥ ౨
కతమే వసవ ఇత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చ చన్ద్రమాశ్చ నక్షత్రాణి
చైతే వసవ ఏతేషు హీదం వసు సర్వగ్ం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి॥ ౩
కతమే రుద్రా ఇతి దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశస్తే యదాస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాదుత్క్రామ
న్త్యథ రోదయన్తి తద్యద్రోదయన్తి తస్మాద్రుద్రా ఇతి॥ ౪

తావన్తో దేవా ఇత్యర్థః. కియన్త ఇత్యత్రాహ (త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ త్రీణి శతానీత్యర్థః. ఉభయత్ర సుపాం సులుగిత్యాదినా పూర్వసవర్ణాదేశః. త్ర్యధికా త్రిశతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రా- త్ర్యధికా త్రిసహస్రీతి. తద్వత్ ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఓమితి) (ఉవాచేతి) విదగ్ధ ఇతి శేషః. పునరపి సూత్రం ద్రష్టా పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉత్తరమాహ (త్రయస్త్రింశదితి) శాకల్యోఽఙ్గీకరోతి (ఓమితి) పునరపి సూత్రం ద్రష్టా పృచ్ఛతి (కత్యేవేత్యాది) యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (షడితి) అభ్యుపగచ్ఛతి (ఓమితి హోవాచేతి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం (అధ్యర్ధ ఇతి) ఏక ఇతి శేషః. అర్ధాధిక ఏక ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం దేవతాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి శాకల్యః (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) పూర్వవదర్థః. ౧

శం.— సహోవాచ- ఇతరః. మహిమానః - విభూతయ ఏషాం - త్రయస్త్రింశతాం దేవానామేతే - త్రయశ్చ త్రీ చ శతేత్యాదయః. పరమార్థతస్తు త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి. కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి. ఉచ్యన్తే- అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రింశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి- త్రయస్త్రింశతాం పూరణౌ. ౨

ఆ.— కతి తర్హి దేవా భవన్తి- తత్రాహ (పరమార్థతస్త్వితి) త్రయస్త్రింశతో దేవానాం స్వరూపం ప్రశ్నద్వారా నిర్ధారయతి (కతమే త ఇతి) ౨

రం.— (సహోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః. తదేవాహ (మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి) ఏషాం- త్రయస్త్రింశతో దేవానామేతే- షడధిక త్రిశతాధిక త్రిసహస్రభేదా మహిమాన ఏవ- గుణభూతా ఇత్యర్థః. తథైవ వ్యాససూత్రైః "విరోధః కర్మణీతి" సూత్రే ఉక్తం. తస్మాత్ త్రయస్త్రింశదేవ దేవా ఇత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి) ఉత్తరం (అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఇన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి) ఇన్ద్రో ద్వాత్రింశః. ప్రజాపతిస్త్రయస్త్రింశ ఇత్యర్థః. ౨

శం.— (కతమే వసవ ఇతి) తేషాం స్వరూపం ప్రత్యేకం పృచ్ఛ్యతే (అగ్నిశ్చ పృథివీ చేతి) అగ్న్యాద్యా నక్షత్రాన్తా ఏతే వసవః. ప్రాణినాం కర్మఫలాశ్రయత్వేన కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపేణ తన్నివాసత్వేన విపరిణమన్తో జగదిదం సర్వం వాసయన్తి వసన్తి చ. తే యస్మాద్వాసయన్తి తస్మాద్వసవ ఇతి ౩

ఆ.— ఉత్తరప్రశ్నప్రపఞ్చప్రతీకం గృహీత్వా తస్య తాత్పర్యమాహ (కతమ ఇతి) తేషాం- వస్వాదీనాం. ప్రత్యేకం - వస్వాది త్రయే ప్రతిగణం, మిన్ద్రే ప్రజాపతౌ చైకైకస్మిన్, త్యర్థః తేషాం వసుత్వమేతేషు హీత్యాదివాక్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (ప్రాణినామితి) తేషాం క ర్మణస్తత్ఫలస్య చాశ్రయత్వేన, తేషామేవ నివాసత్వేన, చ శరీరేన్ద్రియసముదాయాకారేణ విపరిణమన్తోఽగ్న్యాదయో జగదేతదాశ్రయన్తి. స్వ యం చ తత్ర వసన్తి. తస్మాద్యుక్తం తేషాం వసుత్వమిత్యర్థః. వసుత్వం నిగమయతి (తే యస్మాదితి) ౩

రం.— పునః పృచ్ఛతి (కతమే వసవ ఇతి) అష్టౌ వసవ ఇత్యుక్తా వసవః క ఇత్యర్థః. (ఉత్తరమగ్నిశ్చ పృథివీ చేత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తా నాం వసుత్వముపపాదయతి (ఏతేషు హీదం వసు సర్వం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి) యస్మాదేతేషు- అగ్న్యాదిషు సర్వమిదం వసుశబ్దవాచ్యం ధనం హి తం- నిహితం. తే తస్మాద్వసవ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. అస్మిన్ ప్రకరణేఽగ్నిపృథివ్యాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరా ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౩

శం.— కతమే రుద్రా ఇతి. దశ ఇమే పురుషే కర్మబుద్ధీన్ద్రియాణి- ప్రాణాః. ఆత్మా- మన ఏకాదశః- ఏకాదశానాం పూరణః. త ఏతే ప్రాణా యదా అస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాత్ప్రాణినాం కర్మఫలోపభోగక్షయే ఉత్క్రామన్తి- అథ- తదా రోదయన్తి. తత్- తత్ర యస్మాద్రోదయన్తి తే సమ్బన్ధినః- తస్మాద్రుద్రా ఇతి. ౪

ఆ.— ప్రాణశబ్దార్థమాహ (కర్మేతి) తే యదాస్మాదిత్యాదివాక్యమనుసృత్య తేషాం రుద్రత్వముపపాదయతి (త ఏతే ప్రాణా ఇతి) మరణకాల ఇతి సప్తమ్యర్థః. ౪

ఉ.— కతమ ఆదిత్యా ఇతి ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఏతే హీదగ్ం సర్వమాదదానా యన్తి తే యదిదగ్ం సర్వమాదదానా యన్తి తస్మాదాదిత్యా ఇతి॥ ౫

కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి కతమః స్తనయిత్నురిత్యశనిరితి కతమో యజ్ఞ ఇతి పశవ ఇతి॥ ౬

కతమే షడిత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చైతే షడేతే హీదగ్ం సర్వగ్ం షడితి॥ ౭

కతమే తే త్రయో దేవా ఇతీమ ఏవ త్రయో లోకా ఏషు హీమే సర్వే దేవా ఇతి కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావిత్యన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి యోఽయం పవత ఇతి॥ ౮

రం.— పృచ్ఛతి (కతమే రుద్రా ఇతి) ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యుక్తాః కే ఇత్యర్థః. ఉత్తరం (దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః) జ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణి దశ పురుషస్థాని. దశమే- దశేమ ఇత్యర్థః. దశేమే పురుష ఇతి పాఠే స్పష్టోఽర్థః. ఏకాదశం త్వాత్మా- మన ఇత్యర్థః. తే ప్రాణా యదాఽస్మాచ్ఛరీరాత్- మరణధర్మకాచ్ఛరీరాదుత్క్రామన్తి- అథ- తదా మ్రియమాణం పురుషం రోదయన్తీతి రుద్రా ఇత్యర్థః. ౪

శం.— కతమ ఆదిత్యా ఇతి. ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్య కాలస్యావయవాః ప్రసిద్ధా ఏత ఆదిత్యాః. కథం. ఏతే హి- యస్మాత్పునః పునః పరివర్తమానాః ప్రాణినామాయూంషి కర్మఫలం చాదదానాః- గృహ్ణన్తః- ఉపాదదతో యన్తి- గచ్ఛన్తి. యస్మాదేవమిదం సర్వమాదదానా యన్తి- తస్మాదాదిత్యా ఇతి. ౫

ఆ.— తేషామాదిత్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్క్యతే (కథమితి) ఏతే హీత్యాదివాక్యేనోత్తరమాహ (ఏత ఇతి) ౫

రం.— పృచ్ఛతి (కతమ ఆదిత్యా ఇతి) ద్వాదశాదిత్యా ఇత్యుక్తాః క ఇత్యర్థః. ఉత్తరం (ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఇతి) స్పష్టం. తేషామాదిత్యత్వముపపాదయతి (ఏతే హీదం సర్వమాదదానా యన్తీత్యాది) ఏతే హి- మాసా ఇదం- ఉత్పత్తిమతాం జీవితం సర్వమాదదానాః- అపహరన్తో యన్తి- గచ్ఛన్తి. తస్మాదాదిత్యా ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి. కతమః స్తనయిత్నురితి. (అశనిరితి) అశనిః- వజ్రం. వీర్యం. బలం యత్ప్రాణినః ప్రమాపయతి. స ఇన్ద్రః- ఇన్ద్రస్య హి తత్కర్మ. కతమో యజ్ఞ ఇతి (పశవ ఇతి) యజ్ఞస్య హి సాధనాని పశవః. యజ్ఞస్యారూపత్వాత్పశుసాధనాశ్రయత్వాచ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే. ౬

ఆ.— ప్రసిద్ధం వజ్రం వ్యావర్తయతి (వీర్యమితి) తదేవ స్ఫుటతి నిష్ఠత్వేన స్ఫుటయతి (బలమితి) కిం తదిత్యత్రోత్తరమాహ (యత్ప్రాణిన ఇతి) ప్రమాపణం- హింసనం. కథం తస్యేన్ద్రత్వం. ఉపచారాదిత్యాహ (ఇన్ద్రస్య హీతి) పశూనాం యజ్ఞత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞస్య హీతి) కారణే కార్యోపచారం సాధయతి (యజ్ఞస్యేతి) అరూపత్వాత్. సాధనవ్యతిరిక్తరూపాభావాత్, తద్యజ్ఞస్య పశ్వాశ్రయత్వాచ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. ౬

రం.— కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి ప్రశ్నః. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరిత్యుత్తరం. కతమః స్తనయిత్నురితి పునః ప్రశ్నః అశనిరిత్యుత్తరం. కతమో యజ్ఞ ఇతి ప్రశ్నః. అత్రోత్తరం (పశవ ఇతి) యజ్ఞసాధనత్వాత్ పశవ ఏవ యజ్ఞ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. ౬

శం.— కతమే షడితి. త ఏవాగ్న్యాదయో వసుత్వేన పఠితాశ్చన్ద్రమసం నక్షత్రాణి చ వర్జయిత్వా షడ్భవన్తి- షట్సఙ్ఖ్యావిశిష్టాః. ఏతే హి- యస్మాత్ త్రయస్త్రింశదాద్యుక్తం- ఇదం సర్వమేత ఏవ షడ్భవన్తి. సర్వో హి వస్వాదివిస్తర ఏతేష్వేవ షట్స్వన్తర్భవతీత్యర్థః. ౭

ఆ.— ఏతే హీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యత్త్రయస్త్రింశదాద్యుక్తం- తత్సర్వమేత ఏవ- యస్మాదేతే షడ్భవన్తీతి యోజనా. అక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సర్వో హీతి) ౭

రం.— కతమే షడితి ప్రశ్నః. షడిత్యుక్తా దేవాః కే ఇత్యర్థః. ఏవమగ్రేఽపి. ఉత్తరం (అగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చేతి) (ఏతే షడేతే హీదం సర్వం షడితి) ఉక్తమిదం సర్వమేతే షట్ - ఏతేఽగ్న్యాదయః. అత ఏవ ఏతే షడిత్యర్థః. ౭

శం.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి. (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇతి) పృథివీమగ్నిం చైకీకృత్యైకో దేవః. అన్తరిక్షం వాయుం చైకీకృత్య ద్వితీయః. దివమాదిత్యం చైకీకృత్య తృతీయః. త ఏవ త్రయో దేవా ఇతి. ఏషు హి- యస్మాత్ త్రిషు దేవేషు సర్వే దేవా అన్తర్భవన్తి- తేనైత ఏవ దేవాస్త్రయ ఇత్యేష నైరుక్తానాం కేషాంచిత్పక్షః. కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి. అన్నం చైవ ప్రాణశ్చైతౌ ద్వౌ దేవౌ. అనయోః సర్వేషాముక్తానామన్తర్భావః. కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి. యోఽయం పవతే- వాయుః. ౮

ఉ — * తదాహుర్యదయమేక ఇవైవ పవతే౽థ కథమధ్యర్ధ ఇతి యదస్మిన్నిదగ్ం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షతే॥ ౯

పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్। వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయగ్ం శారీరః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేత్యమృతమితి హోవాచ॥ ౧౦

ఆ.— ప్రజ్ఞాసమాప్తౌ విశేషః. తత్ర హేతుః (ఏషు హీతి) దేవలక్షణస్యైకాన్తేషాం చిదేషహ షష్టిదస్యేతిః- అన్యేషాం తు త్రయాణాం లోకానాం త్రయస్య యథా శ్రుతార్థత్వమాహ (ఇత్యేష ఇతి) ౮

రం.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇత్యాది) సర్వదేవాశ్రయత్వాత్త్రయ ఏవ లోకా దేవా ఇత్యర్థః. ప్రశ్నః (కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి) ఉత్తరం (అన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి) కతమో౽ధ్యర్ధ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (యో౽యం పవత ఇతి) వాయురేవేత్యర్థః. ౮

శం.— తత్రాహుః- చోదయన్తి. యదయం వాయురేక ఇవైవ ఏక ఏవ పవతే- అథ కథమధ్యర్ధ ఇతి. యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అస్మిన్వాయౌ సతీదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అధి ఋద్ధిం ప్రాప్నోతి. తేనాధ్యర్ధ ఇతి. కతమ ఏకో దేవ ఇతి. ప్రాణ ఇతి, స ప్రాణో బ్రహ్మ- సర్వదేవాత్మకత్వాన్మహత్- బ్రహ్మ. (త్యదిత్యాచక్షతే) త్యదితి తద్బ్రహ్మాచక్షతే పరోక్షాభిధాయకేన శబ్దేన. దేవానామేతదేకత్వం నానాత్వం చ. అనన్తానాం దేవానాం నివిత్సంఖ్యావిశిష్టేష్వన్తర్భావః. తేషామపి త్రయస్త్రింశదాదిషూత్తరోత్తరేషు- యావదేకస్మిన్ప్రాణే. ప్రాణస్యైవైకస్య సర్వోऽనన్తసంఖ్యాతో విస్తరః. ఏవమేకశ్చానన్తశ్చావాన్తరసంఖ్యావిశిష్టశ్చ ప్రాణ ఏవ. తత్ర చ దేవస్యైకస్య నామరూపకర్మగుణశక్తిభేదో౽ధికారభేదాత్. ౯

ఆ.— ఏకస్యాధ్యర్ధత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) ఇవశబ్దస్తు కథమిత్యతః సమ్బధ్యతే. పరిహరతి (యదస్మిన్నితి) ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వం సాధయతి (సర్వేతి) తేన మహత్త్వేనేతి యావత్. తస్య పరోక్షత్వప్రతిపత్త్యా ప్రయత్నగౌరవార్థం కథయతి (త్యదితీతి) ఉక్తమర్థం ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (దేవానామితి) ఏకత్వం- ప్రాణే పర్యవసానం. నానాత్వం- ఆనన్త్యం. షడధికత్రిశతాధికత్రిసహస్రసంఖ్యాకానామపి దేవానామత్రోక్తత్వాత్కథం తదానన్త్యమిత్యాశఙ్క్య శతసహస్రశబ్దాభ్యామనన్తతా పూర్వత్రైవేత్యాశయేనాహ (అనన్తానామితి) ఏకస్మిన్ప్రాణే పర్యవసానం యావద్భవతి- తావత్సర్వేऽనన్తా ఉత్తరోత్తరేషు త్రయస్త్రింశదాదిషు తేషామప్యన్తర్భావ ఇత్యాహ (తేషామపీతి) ప్రాణస్యైకస్మిన్నన్తర్భావః- తత్రాహ (ప్రాణస్యైవేతి) సఙ్గృహీతమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఏకస్యానేకభావే కిం నిమిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యా ప్రాణస్వరూపే స్థితే సతీతి యావత్. దేవస్యైకస్య- ప్రకృతస్య ప్రాణస్యైవేత్యర్థః. ప్రాణినాం జ్ఞానే కర్మణి చాధికారస్య- స్వామిత్వస్య భేదః- అధికారభేదః. తన్నిమిత్తత్వేన దేవస్యానేకసంస్థానపరిణామసిద్ధిః. ప్రాణినో హి జ్ఞానం కర్మ చానుష్ఠాయ సూత్రాంశమగ్న్యాదిరూపమాపద్యన్తే- తదుక్తో యథోక్తో భేద ఇత్యర్థః. ౯

రం.— (తదాహుర్యదయమేక ఏవేత్యాది) యత్-యస్మాదయం వాయురేక ఏవ పవతే - తత్కథమివాధ్యర్ధ ఇతి శఙ్కాయామేవముత్తరమాహురిత్యర్థః. తదేవోత్తరమాహ (యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి) అధ్యార్ధ్నోత్- * ఋధు వృద్ధౌ. అధికవృద్ధిం యస్మిన్వాయావిదం జగత్ప్రాప్తం- తేనాయం వాయురధ్యర్ధ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఇతి) నను ప్రాణః పవమానపర్యాయః- స చాధ్యర్ధ ఇత్యుక్తః కథమేక ఇత్యుచ్యత ఇత్యత్రాహ (స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షత ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన త్యత్- అన్యత్. సర్వవిలక్షణం బ్రహ్మేతి యదాహుః- తదేవోచ్యత ఇత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మణో మహిమానః సర్వే దేవా ఇతి పర్యవసితో౽ర్థః. ౯

శం.— ఇదానీం తస్యైవ ప్రాణస్య బ్రహ్మణః పునరష్టధా భేద ఉపదిశ్యతే. పృథివ్యేవ యస్య- దేవస్యాయతనం- ఆశ్రయః. అగ్నిర్లోకో యస్య- లోకయత్యనేనేతి లోకః పశ్యతీతి. అగ్నినా పశ్యతీత్యర్థః. మనోజ్యోతిః - మనసా జ్యోతిషా సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యం కరోతి యః - సో౽యం మనోజ్యోతిః. పృథివీశరీరో౽గ్నిదర్శనో మనసా సఙ్కల్పయితా పృథివ్యభిమానీ కార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్ దేవ ఇత్యర్థః. స ఏవంవిశిష్టం వై తం పురుషం యో వా విద్యాత్ - విజానీయాత్. సర్వస్యాత్మనః- ఆధ్యాత్మికస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాత్మనః పరమయనం- పర ఆశ్రయః. తం పరాయణం. మాతృజేన త్వఙ్మాంసరుధిరరూపేణ క్షేత్రస్థానీయేన బీజస్థానీయస్య పితృజస్యాస్థిమజ్జాశుక్రరూపస్య పరమయనం కరణాత్మనశ్చ. స వై వేదితా స్యాత్- య ఏతదేవం వేత్తి- స వై వేదితా- పణ్డితః స్యాదిత్యభిప్రాయః. యాజ్ఞవల్క్య. త్వం తమజానన్నేవ పణ్డితాభిమానీత్యభిప్రాయః. యది తద్విజ్ఞానే పాణ్డిత్యం లభ్యతే- వేద వా అహం తం పురుషం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం- యమాత్థ- యం కథయసి. తమహం వేద. తత్ర శాకల్యస్య వచనం చ ద్రష్టవ్యం - యది త్వం వేత్థ తం పురుషం- బ్రూహి కిం విశేషణో౽సౌ. శృణు యద్విశేషణః సః. య ఏవాయం శారీరః- పార్థివాంశః. శరీరే భవశ్శారీరః. మాతృజకోశత్రయ

* యదయమేక ఏవ పవత ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— కామ ఏవ యస్యాయతనꣳ హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణꣳ స వై వేదితా స్యాత్ । యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం కామమయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి స్త్రియ ఇతి హోవాచ ॥ ౧౧

రూపఇత్యర్థః. స ఏష దేవః- య స్త్వయా పృష్టో హే శాకల్య. కిం త్వస్తి తత్ర వక్తవ్యం విశేషణాన్తరం- తద్వదైవ- పృచ్ఛైవేత్యర్థః. హే శాకల్య. స ఏవం ప్రతిషేధితో౽పురుషవశగఆహతో త్రాస్తిత ఇవ గజః. తస్య- దేవస్య శారీరస్య కా దేవతా- యస్మాన్నిష్పద్యతే యః- సా తస్య దేవతేత్యస్మిన్ప్రకరణే వివక్షితః. (అమృతమితి హోవాచ) అమృతమితి- యో భుక్తస్యాన్నస్య రసో మాతృజస్య లోహితస్య నిష్పత్తేర్హేతుః. తస్మాద్ధ్యన్నరసాల్లోహితం నిష్పద్యతే స్త్రియా శ్రితం. తతశ్చ లోహితమయం శరీరం బీజాశ్రయం- సమానమన్యత్. ౧౦

ఆ.— సప్తోపచరితా సామ్యం ప్రాణస్వరూపోక్త్యనన్తరమవసరప్రాప్తిరిదానీమిత్యుచ్యతే. ఉపదిశ్యతే- ధ్యానార్థమితి శేషః. అవయవశో వాక్యం యోజయతి (పృథివీతి । సప్తస్వపి తత్ర వాక్యత్రయార్థం కథయతి పృథివీత్యాదినా) వై శబ్దో౽వధారణార్థః. తం పరాయణం య ఏవ విజానీయాత్- స ఏవ వేదితా స్యాదితి సమ్బన్ధః. అథ కేన రూపేణ పృథివీదేవస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రత్యాశ్రయత్వం- తదాహ (మాతృజేనేతి) పృథివ్యా మాతృశబ్దవాచ్యత్వాద్య ఏవ దేవో౽హం పృథివ్యస్మీతి మన్యతే- స ఏవ శరీరారమ్భకమాతృజకోశత్రయాభిమానితయా వర్తతే. తథా చ తస్య తేన రూపేణ పితృజత్రితయం కార్యం, లిఙ్గం చ కరణం, ప్రత్యాశ్రయత్వం సమ్భవతీత్యర్థః. పృథివీదేవస్య పరాయణత్వముపపాద్యానన్తరం వాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (స వై వేదితేతి) తదా మమ కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) స పురుషో యేన విశేషణేన విశిష్టః- తద్విశేషణముచ్యమానం శృణ్విత్యుత్తరవాక్యతదేవాహ (య ఏవేతి) శరీరం హి పఞ్చభూతాత్మకం- తత్ర పార్థివాంశేన జనకత్వేన స్థితః శారీర ఇతి యావత్. తస్య జీవత్వం వారయతి (మాతృజేతి) పృథివీదేవస్య నిర్ణీతత్వశఙ్కాం వారయతి (కిన్త్వితి) యాజ్ఞవల్క్యో వక్తా సన్ ప్రష్టారం శాకల్యం ప్రతి కథం వదైవేతి కథయతి- తత్రాహ (పృచ్ఛేతి) కిఞ్చిదస్యామర్షవశగత్వే దృష్టాన్తః (తోత్త్రేతి) ప్రాకరణికం దేవతాశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషనిష్పత్తికర్తాపష్ట్యోచ్యతే. లోహితనిష్పత్తిహేతుత్వమన్నరసస్యానుభవేన సాధయతి (తస్మాద్ధీతి) తస్య కార్యమాహ (తతశ్చేతి) లోహితాదద్వితీయపదార్థనిష్ఠాత్తత్కార్యం త్వఙ్మాంసరుధిరరూపం బీజస్యాస్త్రీ పఞ్చాత్రాత్మికస్యాశ్రయభూతం భవతీత్యర్థః. పర్యాయసప్తకమాద్యపర్యాయేణ తుల్యార్థత్వాన్న పృథగ్వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౧౦

రం.— (శాకల్యః పృచ్ఛతి పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోకో మనో జ్యోతిరిత్యాదినా) యస్య పృథివ్యేవ ఆయతనం- ఆధారః. శరీరమితి యావత్. యస్యాగ్నిర్లోకః- లోక్యతే౽నేనేతి లోకః. దర్శనసాధనమిత్యర్థః. అగ్నినా హి పశ్యతి. మనో జ్యోతిః- మన ఏవ జ్యోతిః- సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యకారి యస్య స మనోజ్యోతిః పృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేన మనసా సఙ్కల్పయితృత్వేన చ సర్వాత్మనాం- సర్వజీవానాం పరాయణః- పరమప్రాప్యభూతః పురుషశబ్దితః పరమాత్మా వేద్య ఇతి సిద్ధం. తత్ర కీదృశవిశేషణవిశిష్టః పరమాత్మా పృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేన మనసా సఙ్కల్పయితృత్వేన చ ధ్యాతవ్య ఇతి ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. ఈదృశః పరమాత్మా పృథివ్యాయతనకత్వాదినా జ్ఞాతవ్య ఇతి యో జ్ఞాతా- స ఏవ జ్ఞాతా హే యాజ్ఞవల్క్య. నాన్య ఇత్యర్థః. ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థేతి) వైశబ్ద ఏవార్థః. అహం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం పృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినా ఉపాస్యం యం త్వం వదసి- తమహం జానామ్యేవేత్యర్థః. కో౽సావిత్యత్రాహ (య ఏవాయం శారీరః పురుషః స ఏష ఇతి) శారీరః- జీవః తదన్తర్యామీతి యావత్. యద్వా- శారీరః- జగచ్ఛరీరకః. తతశ్చ జగచ్ఛరీరకత్వవిశిష్టః సర్వాత్మపరాయణభూతః పురుషశబ్దితః పరమాత్మా పృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినా ధ్యాతవ్య ఇత్యర్థః. ఏవం తస్యోత్తరముక్త్వా అస్మిన్విషయే జ్ఞేయం విశేషణాన్తరం యాజ్ఞవల్క్యః స్వయం పృచ్ఛతి (వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి) తస్య- పృథివ్యాయతనత్వాదివేదతుః ఉపాస్య దేవతాకా- పునరపి కీదృశగుణవిశిష్టా. కింరూపవిశిష్టా ధ్యాతవ్యా- ఇతి శాకల్య త్వం వదేత్యర్థః. ఉత్తరమాహ శాకల్యః (అమృతమితి హోవాచేతి) అమృతమితి సంజ్ఞయా అమృతత్వగుణేన వా విశిష్టా ధ్యాతవ్యేత్యర్థః. “స త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి” అన్తర్యామిణో౽మృతత్వావేదనాదితి ద్రష్టవ్యం యద్వా- యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (వదైవ శాకల్యేతి) హే శాకల్య. వదైవ- పృచ్ఛైవ. యత్ప్రష్టవ్యం- తత్సర్వం పృచ్ఛేత్యర్థః తస్య కా దేవతేతి శాకల్య ప్రశ్నః. అమృతమితి యాజ్ఞవల్క్యోత్తరం. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— (కామ ఏవ యస్యాయతనం) స్త్రీవ్యతికరాభిలాషః కామః. కామశరీర ఇత్యర్థః. హృదయం లోకః- హృదయేన- బుద్ధ్యా పశ్యతి. య ఏవాయం కామమయః పురుషః- అధ్యాత్మమపి కామమయ ఏవ. తస్య కా దేవతేతి. (స్త్రియ ఇతి హోవాచ) స్త్రీతో హి కామస్య దీప్తిర్జాయతే. ౧౧

ఆ.— ఉత్తరపర్యాయేషు యేషాం పదానామర్థభేదః- తేషాం తత్కాలనార్థం ప్రతీకం గృహ్ణాతి (కామ ఇతి) వాక్యార్థమాహ (కామశరీర ఇత్యర్థ ఇతి) స చ హృదయదర్శనో, మనసా సఙ్కల్పయితేతి పూర్వవత్. తస్య విశేషణం దర్శయతి (య ఏవేతి) ఆధ్యాత్మికస్య కామమయస్య పురుషస్య కారణం పృచ్ఛతి (తస్యేతి) తస్యాస్తత్కారణత్వమనుభవేన వ్యనక్తి (స్త్రీతో హీతి) ౧౧

రం.— (కామ ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (కామమయ ఇతి) కామశరీరక ఇత్యర్థః. (స్త్రియ ఇతి హోవాచేతి) స్త్రీసంజ్ఞకతయా ధ్యాతవ్య ఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.— రూపాణ్యేవయస్యాయతనంచక్షుర్లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతం పురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃపరాయణగ్ంసవై వేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవా అహంతంపురుషగ్ంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయమాత్థయఏవాసావాదిత్యేపురుషఃసఏషవదైవశాకల్యతస్యకా దేవతేతిసత్యమితిహోవాచ॥ ౧౨

ఆకాశఏవయస్యాయతనగ్ం శ్రోత్రం లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతం పురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃపరాయణగ్ంసవై వేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవాఅహంతంపురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయమాత్థయఏవాయగ్ం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్కఃపురుషః సఏషవదైవశాకల్యతస్య కాదేవతేతిదిశఇతి హోవాచ॥ ౧౩

తమఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతం పురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃపరాయణగ్ంసవై వేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవాఅహంతంపురుషగ్ంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయమాత్థయఏవాయంఛాయామయఃపురుషఃసఏషవదైవ శాకల్యతస్యకాదేవతేతిమృత్యురితి హోవాచ॥ ౧౪

రూపాణ్యేవయస్యాయతనంచక్షుర్లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతంపురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃపరాయణగ్ంసవై వేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవా అహంతంపురుషగ్ంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయమాత్థయఏవాయమాదర్శేపురుషఃసఏషవదైవశాకల్యతస్యకాదేవతేత్యసురితి హోవాచ ౧౫

శం.— (రూపాణ్యేవయస్యాయతనం) రూపాణి- శుక్లకృష్ణాదీని. (యఏవాసావాదిత్యేపురుషః) సర్వేషాంహిరూపాణాంవిశిష్టం కార్యమాదిత్యేపురుషః. తస్యకాదేవతేతి. (సత్యమితిహోవాచ) సత్యమితిచక్షురుచ్యతే చక్షుషోహ్యధ్యాత్మ ఆదిత్యస్యాధిదైవతస్యనిష్పత్తిః. ౧౨

ఆ.— రూపశరీరస్యచక్షుర్దర్శనస్యమనసాసఙ్కల్పయితుర్దేవస్యకథమాదిత్యేపురుషోవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంహీతి) రూపమాత్రాభిమానినోదేవస్యాదిత్యేపురుషోవిశేషావచ్ఛేదః. సచసర్వరూపప్రకాశకత్వాత్సర్వైరూపైఃస్వప్రకాశనాయారబ్ధః - తస్మాద్యుక్తంయథోక్తంవిశేషణమిత్యర్థః. కథంచక్షుషస్సకాశాదాదిత్యస్యోత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్య *చక్షోఃసూర్యోఅజాయతేతిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షుషోహీతి) ౧౨.

రం.— (రూపాణ్యేవయస్యాయతనమిత్యాది) (సత్యమితిహోవాచేతి) * తద్యత్సత్యమసౌసఆదిత్యోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషఇతిశ్రుతేరితిభావః. ౧౨

శం.— (ఆకాశఏవయస్యాయతనం) యఏవాయంశ్రోత్రేభవః- శ్రౌత్రః. తత్రాపిప్రతిశ్రవణవేళాయాంవిశేషతోభవతీతి ప్రాతిశ్రుత్కః. తస్యకాదేవతేతి. (దిశఇతిహోవాచ) దిగ్భ్యోహ్యసావాధ్యాత్మికోనిష్పద్యతే. ౧౩

ఆ.— తత్రాపీతిశ్రోత్రోక్తిః ప్రతిశ్రవణం-సంవాదః. ప్రతివిషయంశ్రవణంవా. సర్వాణిశ్రవణానివా. తద్వేళాయామితియావత్. * దిశశ్శ్రోత్రాధిదైవతమితిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (దిగ్భ్యోహీతి) ౧౩

రం.— (ఆకాశఏవయస్యాయతనమిత్యాది) (యఏవాయంశ్రౌత్రఃప్రాతిశ్రుత్కఇతి) ప్రాతిశ్రుత్కః- ప్రతిధ్వనివిశిష్టః. శ్రౌత్రః- శ్రోత్రేణానుభూయమానః. శ్రోత్రానుభూయమానత్వంచపరమాత్మనఃప్రతిధ్వనిద్వారాద్రష్టవ్యం. (దిశఇతిహోవాచేతి) దిక్ఛరీరకోవిజ్ఞానమకోవాడపాస్యఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— (తమఏవయస్యాయతనం) తమఇతి- శార్వరాద్యన్ధకారోగృహ్యతే. అధ్యాత్మంఛాయామయః- అజ్ఞానమయఃపురుషః తస్యకాదేవతేతి. (మృత్యురితిహోవాచ) మృత్యురధిదైవతంతస్యనిష్పత్తికారణం. ౧౪

ఆ.— అధిదైవతంమృత్యుః- ఈశ్వరః. * మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితిశ్రుతేః. సచతస్యాజ్ఞానమయస్యాధ్యాత్మికస్యపురుషస్యోత్పత్తికారణం- అవివేకిప్రవృత్తేరీశ్వరాధీనత్వాత్. * ఈశ్వరప్రేరితోగచ్ఛేత్స్వర్గంవాశ్వభ్రమేవవేతిహిపఠన్తి తదాహ (మృత్యురితి) ౧౪

రం.— (తమఏవయస్యాయతనమిత్యాది) (యఏవాయంఛాయామయఃపురుషఇతి) ఛాయామయః - ఛాయాశరీరకఇత్యర్థః. (మృత్యురితిహోవాచేతి) మృత్యుసంజ్ఞికఇత్యర్థః. బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదేఛాయాపురుషే *మృత్యురితివాఅహమేతముపాసేఇతిదర్శనాదితిభావః. ౧౪

శం.— (రూపాణ్యేవయస్యాయతనం) పూర్వంసాధారణానిరూపాణ్యుక్తాని- ఇహతుప్రకాశకానివిశిష్టానిరూపాణిగృహ్యన్తే. రూపాయతనస్యదేవస్యవిశేషాయతనంప్రతిబిమ్బాధారమాదర్శాది. (అసురితిహోవాచ) తస్యప్రతిబిమ్బాఖ్యస్యరూపస్యనిష్పత్తిరసోః- ప్రాణాత్. ౧౫

ఉ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః
పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం
యమాత్థ య ఏవాయమప్సు పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి వరుణ ఇతి హోవాచ॥ ౧౬
రేత ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః
పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాద్యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమా
త్థ య ఏవాయం పుత్రమయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి ప్రజాపతిరితి హోవాచ॥ ౧౭
శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యస్త్వాగ్ం స్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా౩
ఇతి॥ ౧౮

ఆ.— పునరుక్తిం ప్రత్యాహ (ప్రాణ్యమితి) ఆధారశబ్దో ధావ ప్రధానః. తథా చ ప్రతిబిమ్బస్యాధారత్వం యత్ర - తదిత్యుక్తం భవతి. ఆదిశబ్దేన స్వచ్ఛస్వభావః ఖడ్గాదిర్గృహ్యతే. ప్రాణేన హి నిష్పద్యమానే దర్పణాదౌ ప్రతిబిమ్బాభివ్యక్తియోగ్యరూపవిశేషో నిష్పద్యతే- తతో యుక్తం ప్రాణస్య ప్రతిబిమ్బకారణత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (తస్యేతి) ౧౫

రం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోక ఇతి) పూర్వము దిత్యపురుషే రూపచక్షుస్సామాన్యముక్తం- ఇహ తు తద్విశేష ఇతి భిదా (అసురితి హోవాచేతి) బాలాకిబ్రాహ్మణే ప్రతిశ్రుత్కపురుషే అసుత్వముక్తం- ఇహ తు ఆదర్శపురుషే అసుత్వం- తత్ర ఆదర్శపురుషే రోచిష్ణుత్వముక్తం- భేదసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇయాంస్తు విశేషః - బాలాకిబ్రాహ్మణే బ్రహ్మలిఙ్గాభావాత్తత్రత్యపురుషశబ్దో న బ్రహ్మపర్యన్తః- ఇహ తు సర్వాత్మత్వపరాయణత్వాదిరూపబ్రహ్మలిఙ్గాత్ బ్రహ్మపర్యన్త ఇతి నైకే. కేచిత్తు బాలాకిబ్రాహ్మణే అత్రత్యపురుషశబ్దానామపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వం నాభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఉభయథాపి న విరోధః. ౧౫

శం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనం) సాధారణాస్సర్వా ఆప ఆయతనం. వాపీతటాకాద్యాశ్రయాస్త్వప్సు విశేషావస్థానం. తస్య కా దేవతేతి. (వరుణ ఇతి) వరుణాత్సఙ్ఘాతగతా ఆప్యా- ధ్యాత్మమాప ఏవ వాప్యాద్యపాం నిష్పత్తికారణం. ౧౬

ఆ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనం, య ఏవాయమప్సు పురుష, ఇత్యుభయత్ర సామాన్యవిశేషభావానప్రతిభాతిశఙ్కమానం ప్రత్యాహ (సాధారణా ఇతి) కథం పునర్వాపీకూపవిశేషాయతనస్య వరుణో దేవతా- న హి దేవతాత్మనో వరుణస్య తదనిష్ఠాతు స్తత్కారణత్వం-తత్రాహ (వరుణాదితి) అపో వాపీకూపాద్యాపీతాస్సత్యో- ధ్యాత్మం శరీరే మూత్రాదిసఙ్ఘాతం కుర్వన్తి - తాశ్చ వరుణాద్భవన్తి. వరుణశబ్దేనాప ఏవ రశ్మిద్వారా భూమిం పతన్త్యో విధీయన్తే-తథా చ తా ఏవ వరుణాత్మికా వాప్యాద్యపాం పీయమానానామాముత్పత్తికారణమిలి యుక్తం వరుణస్య వాపీతటాకాద్యాయతనం పురుషం ప్రతి కారణత్వమిత్యర్థః. ౧౬

రం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయమప్సు పురుషః - అప్ఛరీరక ఇత్యర్థః (వరుణ ఇతి హోవాచేతి) వరుణ నామక ఇత్యర్థః. ౧౬

శం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనం) (య ఏవాయం పుత్రమయః) విశేషాయతనం రేత ఆయతనస్య. పుత్రమయ ఇతి చాస్థిమజ్జాశుక్రాణి పితుర్జాతాని. తస్య కా దేవతేతి. (ప్రజాపతిరితి హోవాచ) ప్రజాపతిః- పితోచ్యతే. పితృతో హి పుత్రస్యోత్పత్తిః. ౧౭

ఆ.— వాక్యద్వయం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (విశేషేతి) పుత్రమయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (పుత్రమయ ఇతి) ౧౭

రం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తాష్టపురుషేషు మనోజ్యోతిష్ట్వం సర్వత్రానుగతం- ఆయతనానాం లోకానాం ధర్మాణాం చ భేదః. ౧౭

శం.— అష్టధా దేవలోకపురుషభేదేన త్రిధా త్రిధాత్మానం విభజ్యావస్థిత ఏకైకో దేవః ప్రాణ ఏవోపాసనార్థం వ్యపదిష్టః. అధునా దిగ్విభాగేన పఞ్చధా ప్రవిభక్తస్యాత్మన్యుపసంహారార్థమాహ. తూష్ణీంభూతం శాకల్యం యాజ్ఞవల్క్యో గ్రహేణేవావేశయన్నాహ-శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః త్వాం స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణం- అఙ్గారా అవక్షీయన్తే యస్మిన్స సన్దంశాదిః తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వామక్రత- కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః. త్వం తు తన్న బుధ్యసే ఆత్మానం దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః. ౧౮

ఆ.— శాకల్యేతి హోవాచేత్యాది గ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అష్టధేతి) లోకః- సామాన్యాకారః. పురుషః-విశేషావచ్ఛేదః. దేవః- తత్కారణం. అనేన ప్రకారేణ త్రిధా త్రిధాత్మానం ప్రతిపద్యస్థితో య ఏకైకో దేవ ఉక్తః- స ప్రాణ ఏవ సూత్రాత్మా- తద్భేదత్వాత్పూర్వోక్తస్య సర్వస్య. స చోపాసనార్థమష్టధోపదిష్ట ఇత్యర్థః. ఉత్తరస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (అధునేతి) ప్రవిభక్తస్య-జగతః సర్వ

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యో యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః కిం బ్రహ్మ విద్వానితి దిశో వేద సదేవాః సప్రతిష్ఠా ఇతి యద్దిశో వేత్థ సదేవాః సప్రతిష్ఠాః॥ ౧౯

కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీత్యాదిత్యదేవత ఇతి స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీతి కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి రూపేష్వితి చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి రూపాణి జానాతి హృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౦

స్వలితేవ. ఆత్మశబ్దో హృదయవిశేషణః. యాజ్ఞవల్క్యవాక్యస్య శాకల్యప్రష్టవ్యం ప్రత్యుక్తబుద్ధిపూర్వకారిత్వాపాదకత్వం దర్శయతి (త్వాంస్విదితి) సర్వేషామేవ బ్రాహ్మణానాం ప్రాయేణాఽస్త్వత్త్వేన సమ్మతో భవానితి ముఖేన రక్షితం హితం. ౧౮

రం.— (శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ఇతి) ఏవం ప్రతివాదముపేతో యాజ్ఞవల్క్యః శాకల్యేతి సంబోధ్యతమువాచేత్యర్థః తదేవాహ (త్వాంస్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా ఇతీతి) స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణాః స్వయం వాదప్రతివాదేభీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణం- అఙ్గారా అవక్షీయన్తే- గృహ్యన్తే యేన పాత్రేణ తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వామక్రత - కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః. త్వం తు న బుధ్యసే ఆత్మానం దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః ౧౮

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి స్వయం భీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి కిం బ్రహ్మ విద్వానేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- బ్రహ్మవిజ్ఞానం తావదిదం మమ. కిం తత్ దిశో వేద- దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే. తచ్చ న కేవలం దిశ ఏవ- సదేవాః- దేవైః సహ దిగధిష్ఠాతృభిః. కిఞ్చ- సప్రతిష్ఠాః- ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహ. ఇతర ఆహ- యత్- యది దిశో వేత్థ సదేవాః సప్రతిష్ఠా ఇతి- సఫలం యది విజ్ఞానం త్వయా ప్రతిజ్ఞాతం. ౧౯

ఆ.— శాకల్యస్తు కాలచోదితత్వాత్తదనురోధినీమన్యథా ప్రతిపత్తిముపాదాయ చోదయతీత్యాహ (యదిదమితి) (దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే) తన్మమాస్తీత్యర్థః. తచ్చ విజ్ఞానం కేవలం దిఙ్మాత్రస్య న భవతి- కిన్తు దేవైః సహ ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహితా దిశో వేదేత్యాహ (తచ్చేతి) అవతారితస్య వాక్యస్యార్థం సంక్షిపతి (సఫలమితి) ౧౯

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) ఉవాచ - అత్రోత్తరమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీరిత్యాది) కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానిమాన్ సర్వాన్ స్వదోషేణ త్వమాదీః- అత్యుక్తవానసి అధిక్షిప్తవానసి కిల స్వయం భీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి. (కిం బ్రహ్మ విద్వానితి) కీదృశబ్రహ్మవిద్యావానితి హేతోరేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. అహం తు దిశః తదధిష్ఠాతృదేవతాశ్చ తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ ఇతి - ఏవం ప్రకారేణ జానే. త్వమపి యది వా దిశో దేవతాస్తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ యది వేత్సి - తర్హి పృచ్ఛామి వదేత్యర్థః. ౧౯

శం.— కిందేవతః- కా దేవతా అస్య తవ దిగ్భూతస్య. అసౌ హి యాజ్ఞవల్క్యో హృదయమాత్మానం దిక్షు పఞ్చధా విభక్తం దిగాత్మభూతం తద్ద్వారేణ సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్యాహమస్మి దిగాత్మేతి వ్యవస్థితః పూర్వాభిముఖః- సప్రతిష్ఠావచనాత్. యథా యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతిజ్ఞా- తథైవ పృచ్ఛతి- కిందేవతస్త్వమస్యాం దిశ్యసీతి. సర్వత్ర హి వేదే యాం యాం దేవతాముపాస్తే - ఇహైవ తద్భూతస్తాం తాం ప్రతిపద్యత ఇతి. తథా చ వక్ష్యతి "దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి". అస్యాం ప్రాచ్యాం కా దేవతా దిగాత్మనస్తవాధిష్ఠాత్రీ - కయా దేవతయా త్వం ప్రాచీదిగ్రూపేణ సంపన్న ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ప్రాచ్యాం దిశి మమాదిత్యో దేవతా- సోఽహమాదిత్యదేవతః. సదేవా ఇత్యేతదుక్తం. సప్రతిష్ఠా ఇతి తు వక్తవ్యమిత్యాహ- స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి (చక్షుషీతి) అధ్యాత్మతశ్చక్షుష ఆదిత్యో నిష్పన్న ఇతి హి మన్త్రబ్రాహ్మణవాదాః "చక్షోః సూర్యో అజాయత" "చక్షుష ఆదిత్యః" ఇత్యాదయః. కార్యం హి కారణే ప్రతిష్ఠితం భవతి. కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి. (రూపేష్వితి) రూపగ్రహణాయ హి రూపాత్మకం చక్షుః రూపేణ ప్రయుక్తం. యైర్హి రూపైః ప్రయుక్తం తైరాత్మగ్రహణాయారబ్ధం చక్షుః తస్మాత్సాదిత్యం చక్షుః సహ ప్రాచ్యా దిశా సహ తత్స్థైః సర్వై రూపేషు ప్రతిష్ఠితం. చక్షుషా సహ ప్రాచీ దిక్ సర్వా రూపభూతా చ. కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయారబ్ధాని రూపాణి- రూపాకారేణ హి హృదయం పరిణతం. యస్మాద్ధృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి. హృదయమితి బుద్ధిమనసీ ఏకీకృత్య నిర్దేశః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని- హృదయేన హి స్మరణం భవతి రూపాణాం వాసనాత్మనాం - హృదయే రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీత్యర్థః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౦

ఆ.— ప్రాచ్యాం దిశి కా దేవతేతి వక్తవ్యే కథమన్యథా పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అసౌ హీతి) ఆత్మానం- ఆత్మీయమితి యావత్. యథోక్తం హృదయమాత్మత్వేనోపగమ్యేతి సమ్బన్ధః. తథాపి ప్రథమం ప్రాచీం దిశమధికృత్య ప్రశ్నే కో హేతురితి చేత్- తత్రాహ (పూర్వాభిముఖ ఇతి) యద్యపి దిగాత్మాహమస్మీతి స్థితః- తథాపి కథం సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్య తిష్ఠతీత్యవగమ్యతే- తత్రాహ (సప్రతిష్ఠేతి) సప్రతిష్ఠా దిశో వేదేతి వచనా

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి యమదేవత ఇతి స యమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి యజ్ఞ ఇతి కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి దక్షిణాయామితి కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి శ్రద్ధాయామితి యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తేఽథ దక్షిణాం దదాతి శ్రద్ధాయాం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి హృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౨౧

త్సర్వమపి హృదయద్వారా జగదాత్మత్వేనోపగమ్య స్థితో మునిరితి ప్రతిభాతీత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞానుసారిత్వాచ్చాయం ప్రశ్నో యుక్తిమానిత్యాహ (యథేతి) అహమస్మి దిగాత్మేతి ప్రతిజ్ఞానుసారిణ్యపి ప్రశ్నే దేవతాపాత్తో త్తరభావీ దేవతాభావః కథం పృచ్ఛ్యతే- సతి దేహే ధ్యాతు స్తద్భావాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వ స్త్రీతి) ఇతి- సభావి దేవతాభావః ప్రశ్నగోచర ఇతి శేషః. ఉక్తార్థవాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి) ప్రశ్నార్థముపసంహరతి (అస్యామితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయితుం కార్యకారణభావం తయోర్దర్శయతి (అధ్యాత్మం చక్షురితి) * చక్షోస్సూర్యోఽజాయతేత్యాదయో మన్త్రవాదాః, తదనుసారిణశ్చ బ్రాహ్మణవాదాః. భవతు కార్యకారణభావః- తథాపి కథం చక్షుష్యాదిత్యస్య ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (కార్యం హీతి) కథం చక్షుషో రూపేషు ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (రూపగ్రహణాయేతి) తథాపి కథం యథోక్తమాధారాధేయత్వం- అత ఆహ (యైస్తైరితి) చక్షుషో రూపాధారత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపసంహృతమర్థం సఙ్క్షిపతి (చక్షుషేతి) హృదయారబ్ధత్వం రూపాణాం స్ఫుటయతి (రూపాకారేణేతి) హృదయే రూపాణాం ప్రతిష్ఠితత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) హృదయశబ్దస్య మాంసఖణ్డవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (హృదయమితి) కథం పునర్బహిస్స్థానిరూపాణి హృదయే స్థాతుం పారయన్తి- తత్రాహ (హృదయేన హీతి) తథాపి కథం తేషాం హృదయ ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (వాసనాత్మనేతి) ౨౦

రం.— ఇత్యుక్తావతి పృష్టేత్యుక్తశ్శాకల్యః పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీతి) అస్యాం ప్రాచ్యాం దిశి కిందేవతస్త్వమసి- కా దేవతా యస్య సః కిందేవతః. ప్రాగ్దిగధిష్ఠాతృత్వేన కాం దేవతాముపాస్స ఇత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ఆదిత్యో దేవతా యస్య సః ఆదిత్యదేవతః. ప్రాచ్యాం దిశ్యధిష్ఠాతృత్వేనాదిత్యముపాస ఇత్యర్థః. శాకల్యః పృచ్ఛతి (స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (చక్షుషీతి) ప్రతిష్ఠిత ఇత్యనుషఙ్గః. పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి) ఉత్తరం (రూపేష్వితి) తత్రోపపత్తిమాహ (చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతీతి) హి- యస్మాచ్చక్షుషా రూపాణి పశ్యతి- అతశ్చక్షుస్స్వవిషయే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి) ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచ) తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హి- యస్మాల్లోకో హృదయేనైవ రూపాణి జానాతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి- అన్తఃకరణ ఏవ వాసనాత్మనా ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౦

శం.— (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవత్. దక్షిణాయాం దిశి కా దేవతా తవ (యమదేవత ఇతి) యమో దేవతా మమ దక్షిణాదిగ్భాగస్య స యమః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (యజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞే కారణే స ప్రతిష్ఠితో యమస్సహ దిశా కథం పునర్యజ్ఞస్య కార్యం యమ ఇతి. ఉచ్యతే- ఋత్విగ్భిర్నిష్పాదితో యజ్ఞః. దక్షిణయా యజమానస్తేభ్యో యజ్ఞం నిష్క్రీయ తేన యజ్ఞేన దక్షిణాం దిశం సహ యమేనాభిజయతి. తేన యజ్ఞే యమః కార్యత్వాత్ప్రతిష్ఠితః సహ దక్షిణయా దిశా. కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దక్షిణాయామితి) దక్షిణయా స నిష్క్రీయతే- తేన దక్షిణా కార్యం యజ్ఞః. కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. (శ్రద్ధాయామితి) శ్రద్ధా నామ- దిత్సుత్వం. ఆస్తిక్యబుద్ధిర్భక్తిసహితా. కథం తస్యాం ప్రతిష్ఠితా దక్షిణా యస్మాద్యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తే - అథ దక్షిణాం దదాతి. నాశ్రద్దధద్దక్షిణాం దదాతి. తస్మాచ్ఛ్రద్ధాయాం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయస్య హి వృత్తిః శ్రద్ధా- యస్మాద్ధృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి. వృత్తిశ్చ వృత్తిమతి ప్రతిష్ఠితా భవతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీతి ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౧

ఆ.— పూర్వవదిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (దక్షిణాయామితి) యమస్య యజ్ఞకార్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య యజ్ఞకార్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) యజ్ఞస్య దక్షిణాయాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దక్షిణయేతి) కార్యం చ కారణే ప్రతిష్ఠితమితి శేషః. దక్షిణాయాః శ్రద్ధాప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి) హృదయే సా ప్రతిష్ఠితేత్యత్ర హేతుమాహ (హృదయస్యేతి) హృదయవ్యాపృతత్వాచ్చ శ్రద్ధాయాస్తత్ప్రతిష్ఠితత్వమిత్యాహ (హృదయేన హీతి) హృదయస్య శ్రద్ధా వృత్తిరస్తు- తథాపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (వృత్తిశ్చేతి) ౨౧

రం.— అథాన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవదర్థః ఉత్తరమాహ (యమదేవత ఇతి) పృచ్ఛతి (స యమః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (యజ్ఞ ఇతి) కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (దక్షిణాయామితి) కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. శ్రద్ధాయామిత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్త ఇతి) యదా శ్రద్ధా జాయతే- తదైవ దక్షిణాం దదాతి- అతః శ్రద్ధాయామేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి) (హృదయ ఇతి హోవాచ) ఉత్తరమితి శేషః తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హృదయేన హి- యస్మాత్ శ్రద్ధాం జానాతి- కరోతి- అతో హృద్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యర్థః. (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి పూర్వవత్. ౨౧

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి వరుణదేవత ఇతి స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇత్యప్స్వితి కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి రేతసీతి కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహుర్హృదయాదివ సృప్తో హృదయాదివ నిర్మిత ఇతి హృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౨

కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి సోమదేవత ఇతి స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి దీక్షాయామితి కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి సత్య ఇతి తస్మాదపి దీక్షితమాహుః సత్యం వదేతి సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి సత్యం జానాతి హృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౩

కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీత్యగ్నిదేవత ఇతి సోఽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాచీతి కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి॥ ౨౪

శం.— కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి. తస్యాం వరుణోఽధిదేవతా మమ స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (అప్స్వితి) అపాం హి వరుణః కార్యం- "శ్రద్ధా వా ఆపః" శ్రద్ధాతో వరుణమసృజతేతి శ్రుతేః. కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి. (రేతసీతి) "రేతస ఆపః సృష్టా" ఇతి శ్రుతేః. కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి. (హృదయ ఇతి) యస్మాద్ధృదయస్య కార్యం రేతః. కామో హృదయస్య వృత్తిః- కామినో హి హృదయాద్రేతోఽధిస్కన్దతి. తస్మాదపి ప్రతిరూపం- అనురూపం పుత్రం జాతమాహుర్లౌకికాః - అస్య పితుర్హృదయాదివాయం పుత్రః సృప్తః - వినిస్సృతః. హృదయాదివ నిర్మితః- యథా సువర్ణేన నిర్మితః కుణ్డలః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౨

ఆ.— రేతసో హృదయకార్యత్వం సాధయతి (కామ ఇతి) తథాపి కథం రేతో హృదయస్య కార్యం- తదాహ (కామినో హీతి) తత్రైవ లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) అపిశబ్దస్సముచ్చయార్థః. అవధారణార్థో వా. ౨౨

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి) ఉత్తరం (వరుణదేవత ఇతి) స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. అప్స్విత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి ప్రశ్నః. రేతసీత్యుత్తరం. కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః. హృదయ ఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహురిత్యాది) యస్మాజ్జాతం పితుః ప్రతిరూపం - పితృసదృశసంస్థానం పుత్రం జనాః పితుర్హృదయాన్నిర్గత ఇవ వర్తతే, పితృహృదయాన్నిర్మిత ఇవ వర్తతేఽయం కుమార ఇత్యాహుః- అతో హృదయ ఏవ పుత్రకారణీభూతం రేతః ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౨

శం.— కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి. (సోమదేవత ఇతి) తాం సోమం దేవతాం చైకీకృత్య నిర్దేశః. స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దీక్షాయామితి) దీక్షితో హి యజమానస్సోమం క్రీణాతి- క్రీతేన సోమేనేష్ట్వా జ్ఞానవానుత్తరాం దిశం ప్రతిపద్యతే సోమదేవతాధిష్ఠితాం సౌమ్యాం. కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి. సత్య ఇతి. కథం యస్మాత్సత్యే దీక్షా ప్రతిష్ఠితా - తస్మాదపి దీక్షితమాహుస్సత్యం వదేతి కారణభ్రేషే కార్యభ్రేషో మా భూదితి సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి. హృదయ ఇతి హోవాచ. హృదయేన హి సత్యం జానాతి - తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీతి ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౩

ఆ.— దీక్షాయాం సోమస్య ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దీక్షితో హీత్యాదినా), దీక్షాయాస్సత్యే ప్రతిష్ఠితత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా సమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) అపిశబ్దోఽవధారణార్థః. సత్యం వదేతి వదతామభిప్రాయమాహ (కారణేతి) భ్రేషః- భ్రంశః. నాశః. ఇతి- తేషామభిప్రాయ ఇతి శేషః. ప్రకృతోపసంహారః (సత్యే హీతి) ౨౩

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి) సోమదేవత ఇత్యుత్తరం. స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. దీక్షాయామిత్యుత్తరం. కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. సత్య ఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి దీక్షితమాహురిత్యాది) యస్మాద్దీక్షితం సత్యం వదేః దీక్షాసిద్ధ్యైతద్వ్యాజకాస్సిద్ధమాణా ఆహుః- తస్మాత్సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచేతి) తదుపపాదయతి (హృదయేన హి సత్యం జానాతీత్యాదినా) అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౩

శం.— (కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీతి) మేరోస్సమన్తతో వసతామవ్యభిచారాదూర్ధ్వా దిగ్ధ్రువేత్యుచ్యతే. (అగ్నిదేవత ఇతి) ఊర్ధ్వాయాం హి ప్రకాశభూయస్త్వం- ప్రకాశశ్చాగ్నిః. సోఽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. వాచీతి. కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి. హృదయ ఇతి. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యః సర్వాసు దిక్షు విప్రసృతేన హృదయేన సర్వా దిశ ఆత్మత్వేనాభిసమ్పన్నః - సదేవాః సప్రతిష్ఠా దిశశ్చాత్మభూతాస్తస్య నామరూపకర్మాత్మభూతస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య. యద్రూపం- ప్రాచ్యాదిశాః సహ హృదయభూతం యాజ్ఞవల్క్యస్య. యచ్చైవ లంకర్మ, పుత్రోత్పాదనలక్షణం, చ

ఊ.— అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసై యద్ధ్యేతదన్యత్రాస్మత్స్యాచ్ఛ్వానో వైనదద్యుర్వయాంసి వైనద్విమథ్నీరన్నితి॥ ౨౫

కస్మిన్నుత్వం చాత్మా చ ప్రతిష్ఠితౌ స్థ ఇతి ప్రాణ ఇతి కస్మిన్ను ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యపాన ఇతి కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి వ్యాన ఇతి కస్మిన్ను వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుదాన ఇతి కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి స

జ్ఞానసహితం, చ సహ ఫలేనాధిష్ఠాత్రీభిశ్చ దేవతాభిర్దక్షిణా ప్రతీచ్యాదిభ్యః కర్మఫలాత్మికాహృదయమేవాపన్నా సస్య. ధ్రువయాదిశాసహానామస ర్వంవాగ్ద్వారేణహృదయమేవాపన్నం. ఏతావద్ధీదంసర్వం- యద్రూపంవాకర్మ నామవేతి. సర్వంహృదయమేతత్. తత్సర్వాత్మకంహృదయంస్పృ చ్ఛ్యతే (కస్మిన్నుహృదయం ప్రతిష్ఠితమితి) ౨౪

ఆ.— కథంపునరూర్ధ్వాదిగవస్థితా ధ్రువేత్యుచ్యతే- తత్రాహ (మేరోరితి) తత్రాగ్నిదైవతాత్వం ప్రకటయతి (ఊర్ధ్వాయాం హీతి) దిశౌవేదేత్యాదిశ్రుత్యాజగతోఽభాగేసపఞ్చధాత్వేంధ్యానక్రముక్తం. ఇదానీంవిభాగవాదిన్యాఃశ్రుతేరర్థ త్రయమాహ (తత్రేతి) యథోక్తైవిభాగేసతీతియావత్. ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిపతి (సదేవా ఇతి) తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (యద్రూపమితి) ఆద్యేపర్యాయేహృదయేరూప ప్రపఞ్చోపసంహారాదస్మిలః- * హృదయేహ్యేవరూపాణీతిశ్రుతేరిత్యర్థః. దక్షిణాయామిత్యాదిపర్యాయత్రయేణ తత్రైవకర్మోపసంహారఉక్తఇ త్యాహ (యత్కేవలమితి) యద్ధికేవలంకర్మతత్ఫలాదిభిస్సహదక్షిణాదిగాత్మకంహృద్యుపసంహ్రియతే - యజ్ఞదక్షిణాదిద్వారాహృదయేప్రతి ష్ఠితత్వాక్షేత్రక్షేణస్యాదిశస్తత్ఫలత్వాత్. పుత్రజన్మాఖ్యంచకర్మ ప్రతీచ్యాత్మకంతత్రైవోపసంహృతం-*హృదయేహ్యేవరేతః ప్రతిష్ఠితమితిశ్రుతేః, పుత్రజన్మనశ్చతత్కార్యత్వాత్,. జ్ఞానసహితమపికర్మఫలప్రతిష్ఠాదేవతాభిస్సహోదీచ్యాత్మకంతత్రైవోపసంహృతం- సోమదేవతాయాదీక్షాదిద్వారా తత్ప్రతిష్ఠత్వశ్రుతేః. ఏవందిక్త్రయేసర్వంకర్మహృదిసంహృతమిత్యర్థః. పఞ్చమపర్యాయస్యతాత్పర్యమాహ (ధ్రువయేతి) నామరూపకర్మసూపసం హృతేష్వపికించిదుపసంహర్తవ్యాన్తరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్యనిరాకరోతి (ఏతావద్ధీతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (తత్సర్వాత్మకమితి) ౨౪

రం.— పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాందిశ్యసీతి) స్వర్లోకాపేక్షయాభూమేర్ధ్రువత్వాత్ భూమిరూపాఅధోదిక్ ధ్రువేత్యు చ్యతే. ఉత్తరం (అగ్నిదేవత ఇతి) సోఽగ్నిఃకస్మిన్ ప్రతిష్ఠితఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (వాచీతి) కస్మిన్నువాక్ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. హృదయఇ త్యుత్తరం. పునఃపృచ్ఛతి (కస్మిన్నుహృదయం ప్రతిష్ఠితమితి) ఏవంసర్వదిగ్దేవతానాం ప్రతిష్ఠాభూతంహృదయంక్వప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ౨౪

శం.— (అహల్లికేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః) నామాన్తరేణసమ్బోధనంకృతవాన్. యత్ర- యస్మిన్కాలేఏతత్ హృదయమాత్మా స్యశరీరస్యాన్యత్రక్వచిద్దేశాన్తరేఽస్మత్తోవర్తతఇతిమన్యాసై- మన్యసే. యద్ధి- యదిహ్యేతద్ధృదయమన్యత్రాస్మత్స్యాత్- భవేత్. శ్వానోవాఏ నత్- శరీరంతదాఽద్యుః. వయాంసివా- పక్షిణోవాఏనద్విమథ్నీరన్-విలోడయేయుః. వికర్షేరన్నితి. తస్మాన్మయిశరీరేహృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్య ర్థః. శరీరస్యాపినామరూపకర్మాత్మకత్వాద్ధృదయే ప్రతిష్ఠితత్వం. ౨౫

ఆ.— హృదయప్రదేశనామాధ్యాధారవదహల్లికశబ్దేనాపిహృదయాధికరణంవివక్ష్యతే - వాక్యచ్ఛాయాసామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నా మాన్తరేణేతి) అహనిలీయతఇతివిగృహ్యప్రేతవాచినేతిశేషః. దేహేహృదయం ప్రతిష్ఠితమితిప్రత్యాపయతి (యత్రేత్యాదినా) తస్మిన్కాలేశ రీరంమృతంస్యాదితిశేషః. శరీరస్యహృదయాశ్రయత్వంవిశదయతి (యద్ధీత్యాదినా) దేహాదన్యత్రహృదయస్యావస్థానేయథోక్తదోషమితిశబ్దేనప రామృశ్యఫలితమాహ (ఇతీత్యాదినా) దేహస్తర్హికుత్రప్రతిష్ఠితఇత్యతఆహ (శరీరస్యేతి) ౨౫

రం.— (అహల్లికేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యఇతి) అహల్లికేత్యుక్త్వాయాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహేత్యర్థః. అహల్లికఇతిశాకల్యస్యనా మాన్తరమితికేచిత్. అహల్లికః- షణ్ఢః. కోపాదేవంశాకల్యంయాజ్ఞవల్క్యోబ్రూతఇతికేచిత్. (యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసైఇతి) అస్మత్- అస్మాచ్ఛరీరాదిత్యర్థః. యద్వా- అస్మదితి- పఞ్చమీబహువచనాన్తోఽస్మచ్ఛబ్దోద్రష్టవ్యః. అస్మత్- అస్మత్తఇత్యర్థః. అస్మాచ్ఛరీరాదన్యత్రయత్ర క్వాప్యేతద్ధృదయంప్రతిష్ఠితమితికిలమన్యాసై- మన్యసే యద్యేతత్- హృదయంఅస్మత్-అస్మత్తోఽన్యత్రగచ్ఛేత్- తర్హ్యేనత్-ఇదంశరీరంశ్వానోవా అద్యుః-భక్షయేయుః. వయాంసి-పక్షిణోవావిమథ్నీరన్-లోడయేయుః. తస్మాచ్ఛరీరస్యమధ్యేహృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. అభేదోపచారాచ్ఛరీర మేవాస్మదిత్యుక్తమితిద్రష్టవ్యం. ౨౫

శం.— హృదయశరీరయోరేవమన్యోన్యప్రతిష్ఠోక్తాకార్యకరణయోః. అతస్త్వాంపృచ్ఛామి- కస్మిన్నుత్వంచ- శరీరమాత్మాచ - తవ హృదయంప్రతిష్ఠితౌస్థఇతి. (ప్రాణఇతి) దేహాత్మానౌప్రాణేప్రతిష్ఠితౌస్యాతాం- ప్రాణవృత్తౌ. కస్మిన్నుప్రాణఃప్రతిష్ఠితఇతి. (అపానఇ తి) సాపిప్రాణవృత్తిఃప్రాజేవప్రేయాత్- అపానవృత్త్యాచేన్ననిగృహ్యతే. కస్మిన్న్వపానఃప్రతిష్ఠితఇతి. (వ్యానఇతి) సాప్యపానవృత్తిరధఏవ యాయాత్, ప్రాణవృత్తిశ్చప్రాజేవ, - మధ్యస్థయాచేద్వ్యానవృత్త్యాననిగృహ్యతే. కస్మిన్వ్యానఃప్రతిష్ఠితఇతి. (ఉదానఇతి) సర్వాస్తిస్రోపి వృత్తయఉదానేకీలస్థానీయేచేన్ననిబద్ధాః- విష్వగ్భవేయుః. కస్మిన్నుదానఃప్రతిష్ఠితఇతి. (సమానఇతి) సమానప్రతిష్ఠాహ్యేతాఃసర్వావృత్తయః.

మాన ఇతి స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యతి। ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌ లోకా అష్టౌ దేవా అష్టౌ పురుషాః స యస్తాన్పురుషాన్నిరుహ్య ప్రత్యుహ్యాత్యక్రామత్తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి తం చేన్మే న వివక్ష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి। తం హ న మేనే శాకల్యస్తస్య హ మూర్ధా విపపాతాపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానాః॥ ౨౬

ఏతదుక్తం భవతి - శరీరహృదయవాయవోఽన్యోన్యం ప్రతిష్ఠాః సఙ్ఘాతేన నియతా వర్తన్తే విజ్ఞానమయార్థప్రయుక్తా ఇతి. సర్వమేతద్యేన నియతం, యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితమాకాశాన్తమోతం చ ప్రోతం చ, - తస్య నిరుపాధికస్య నామాదపరోక్షాద్వ్యతిరిక్తస్య నిర్దేశః కర్తవ్య ఇత్యయమారమ్భః. స ఏషః - సః - యః "నేతి నేతీ"తి నిర్దిష్టో మధుకాణ్డే - ఏష సః. సోఽయమాత్మాఽగృహ్యః - న గృహ్యతే. కథమ్. యస్మాత్సర్వకార్యధర్మాతీతః - తస్మాదగృహ్యః. కుతః. యస్మాన్న హి గృహ్యతే - యద్ధి కరణగోచరం వ్యాకృతం వస్తు - తద్గ్రహణగోచరమ్. ఇదం తు తద్విపరీతమాత్మతత్త్వమ్. తథాఽశీర్యః - యద్ధి మూర్తం సంహతం శరీరాది - తచ్ఛీర్యతే. అయం తు తద్విపరీతః - అతో న హి శీర్యతే. అసఙ్గః - మూర్తో మూర్తాన్తరేణ యుజ్యమానః సంబధ్యమానః - సజ్యతే. అయం చ తద్విపరీతః - అతో న హి సజ్యతే. తథాఽసితః - అబద్ధః. యద్ధి మూర్తం - తద్బధ్యతే. ఇదం తు తద్విపరీతత్వాదబద్ధత్వాన్న వ్యథతే. అతో న రిష్యతి - గ్రహణశరణసఙ్గబన్ధకార్యధర్మరహితత్వాన్న రిష్యతి - న హింసామాపద్యతే న వినశ్యతీత్యర్థః. క్రమమతిక్రమ్యోపనిషదస్య పురుషస్యాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుత్యా స్వేన రూపేణ త్వరయా నిర్దేశః కృతః. తతః పునరాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహ - ఏతాని - యాన్యుక్తాన్యష్టావాయతనాని - పృథివ్యేవ యస్యాయతనమిత్యేవమాదీని, అష్టౌ లోకాః - అగ్నిలోకాదయః, అష్టౌ దేవాః - "అమృతమితి హోవాచే"త్యేవమాదయః, అష్టౌ పురుషాః - శారీరః పురుష ఇత్యాదయః. స యః - కశ్చిత్తాన్ పురుషాన్ - శారీరప్రభృతీన్నిరుహ్య - నిశ్చయేనోహ్య గమయిత్వా. అష్టచతుష్కభేదేన లోకస్థితిముపపాద్య పునః ప్రాచీదిగ్ద్వారేణ ప్రత్యుహ్య స్వాత్మని హృదయేఽత్యక్రామత్ - అతిక్రాన్తవానుపాధిధర్మం హృదయాద్యాత్మత్వం స్వేనైవాత్మనావ్యవస్థితః, య ఔపనిషదః పురుషః - అశనాయాదివర్జిత ఉపనిషత్స్వేవ విజ్ఞేయః - నాన్యప్రమాణగమ్యః, - తం త్వా - త్వాం విద్యాభిమానినం పురుషం పృచ్ఛామి. తం చేద్యది మే న వివక్ష్యసి - విస్పష్టం న కథయిష్యసి, మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. తం త్వౌపనిషదం పురుషం శాకల్యో న మేనే హ - న విజ్ఞాతవాన్కిల. తస్య హ మూర్ధా విపపాత - విపతితః. సమాప్తా ఆఖ్యాయికా. శ్రుతేర్వచనం - తం హ న మేన ఇత్యాది. కిం చ - అపి హాస్య పరిమోషిణః - తస్కరాః అస్థీన్యపి సంస్కారార్థం శిష్యైర్నీయమానాని గృహాన్ప్రత్యపజహ్రుః - అపహృతవన్తః. కిం నిమిత్తమ్. అన్యత్ - ధనం నీయమానం మన్యమానాః. పూర్వవృత్తా హ్యాఖ్యాయికేహ సూచితా. అష్టాధ్యాయ్యాం కిల శాకల్యేన యాజ్ఞవల్క్యస్య సమాన ఏవ సంవాదో నిర్వృత్తః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యేన శాపో దత్తః "పురేఽతిథ్యే మరిష్యసి న తేఽస్థీని చ న గృహాన్ప్రాప్స్యన్తీ"తి. స తథైవ మమార. తస్య హాస్థీన్యన్యన్మన్యమానాః పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రుః. తస్మాన్నోపవాదీ స్యాదుత హ్యేవం విత్పరో భవతీతి. సైషా ఆఖ్యాయికా ఆచారార్థం సూచితా. విద్యాస్తుతా. ౨౬

ఆ — వృత్తమనూద్య ప్రశ్నాన్తరముపాదత్తే (హృదయేతి) ప్రాణశబ్దస్య సూత్రవిషయత్వం వ్యవచ్ఛేత్తుం వృత్తివిశేషేణ ప్రాణస్యాపానే ప్రతిష్ఠితత్వం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (సాపీతి) ప్రాణాపానయోరుభయోరపి వ్యానాధీనత్వం సాధయతి (సాప్యపానేతి) తిసృణాం వృత్తీనాముక్తానాముదానే నిబద్ధత్వం దర్శయతి (సర్వా ఇతి) విష్వక్ష్వితి నానాగతిత్వోక్తిః. కస్మిన్ హృదయమిత్యాదేః సమానాన్తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతదితి) తేషాం ప్రవర్తకం దర్శయతి (విజ్ఞానమయేతి) స ఏష ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యస్య హాటస్థదృష్టిమాత్రస్యాన్తర్యామిత్వకల్పనాధిష్ఠానస్యాజ్ఞానవశాత్ప్రశాసనే ద్యావాపృథివ్యాదిస్థితం - సః - పరమాత్మా ఏషః - ప్రత్యగాత్మైవేతి పదయోరర్థం వివక్షిత్వాహ (స ఏష ఇతి) నిషేధద్వయం మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (స ఏష నేతి) యో మధుకాణ్డే చతుర్థే "నేతి నేతీ"తి నిషేధముఖేన నిర్దిష్టః. స ఏష మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే తన్ముఖే నైవ వక్ష్యత ఇతి యోజనా. నిషేధద్వారా నిర్దిష్టమేవ స్పష్టయతి (సోఽయమితి) కార్యధర్మాః - శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ. శ్రుత్యుక్తం హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (కుత ఇత్యాదినా) తద్విపరీతత్వం - అకరణగోచరత్వమ్. న చక్షుషేత్యాది శ్రుతేః. తద్విపరీతత్వాత్ - అమూర్తత్వాదితి యావత్. పరత్రాప్యుభయత్ర తద్విపరీతత్వమేతదేవ. అతశ్శబ్దార్థం స్ఫుటయన్నుక్తముపపాదయతి (గ్రహణేతి) కార్యధర్మాః - శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ ప్రాగుక్తాః. నను శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాదాత్మికేయమాఖ్యాయికా - తత్ర కథం శాకల్యేనాపృష్టమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యో వ్యాచష్టే - తత్రాహ (క్రమమితి) విజ్ఞానాదివాక్యే వక్ష్యమాణత్వాత్క్రమమిత్యుక్త సిద్ధేశ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (త్వరయేతి) ఏతాన్యష్టావిత్యాదివాక్యస్య పూర్వేణాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (తతః పునరితి) నిశ్చయేన గమయిత్వేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (అష్టేతి) ప్రత్యుహ్య - ఉపసంహృత్యేతి యావత్. ఔపనిషదత్వం పురుషస్య వ్యుత్పాదయతి (ఉపనిషత్స్వేవేతి) తం హేత్యాది యాజ్ఞవల్క్యస్య వా మధ్యమస్య వా వాక్యమితి శఙ్కాం వారయతి (సమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్విద్వేషే పరలోకవిరోధోఽపి స్యాదిత్యాహ (కిం చేతి) మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధ్ని పతితే శాపేన కిమిత్యగ్నిహోత్రాగ్నిసంస్కారమపి శాకల్యో న ప్రాప్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవృత్తేతి) తామేవాఖ్యాయికామనుక్రామతి (అష్టాధ్యాయ్యామితి) అష్టాధ్యాయీ బృహదారణ్యకాత్ప్రాచీనా కర్మవిషయా. పురే - పుణ్యక్షేత్రాతిరిక్తదేశే. అతిథ్యే - పుణ్యతిథిభిన్నే కాలే. అస్థీని చ నేతి చ నశబ్దోఽధ్యర్థః. ఉపవాదీ - పరిభవకర్తా. తచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఉత హీతి) కిమితీయమాఖ్యాయికాత్ర విద్యాప్రకరణే సూచితేత్యాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) బ్రహ్మవిది వినీతేన భవితవ్యమిత్యాచారః. మహతీ హీయం బ్రహ్మవిద్యా - యత్తన్నిష్ఠావజ్ఞాయామైహికాముష్మికవిరోధః స్యాదితి విద్యాస్తుతిః. ౨౬

౮.— పునఃపృచ్ఛతి (కస్మిన్ను త్వం చాత్మా చ ప్రతిష్ఠితౌ స్థ ఇతి) హృదయప్రతిష్ఠాధారభూతస్త్వం - అస్మదితి త్వయోక్తః శరీరం చాత్మా చ - ఆత్మశబ్దేనాత్ర హృదయముచ్యతే. త్వం చ శరీరం చ హృదయం చ కస్మిన్ ప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. స్థ ఇతి ఆర్షో బహువచనప్రయోగః ద్వివచనం. ఉత్తరం (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణాధీనప్రతిష్ఠత్వాచ్ఛరీరస్య సర్వేషాం ఉత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కస్మిన్ను ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. అపాన ఇత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. వ్యాన ఇత్యుత్తరం. కస్మిన్ను వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉదాన ఇత్యుత్తరం. కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. సమాన ఇత్యుత్తరం. ఏవం ప్రశ్నప్రతివచనపరమ్పరాయాం ఉపాసనాస్థాయాం తూష్ణీమ్భూతే శాకల్యే సమానప్రతిష్ఠాధారప్రశ్నస్య తేన కృతత్వాభావాత్ ఏవమేవ ... యాజ్ఞవల్క్యః స్వయమేవ సమానప్రతిష్ఠాధారం స్వయం శాకల్యం పృచ్ఛతి. తమేవ సమానప్రతిష్ఠాధారం విశినష్టి (స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాదినా) స ఏషః - ఉక్తసమానప్రతిష్ఠాధారభూతః. * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి నిర్దిష్ట ఆత్మా - స ఏషః - సమాన ప్రతిష్ఠాధారభూత ఇత్యర్థః. (అగృహ్యో న హి గృహ్యతే) ఇన్ద్రియగ్రహణానర్హత్వాదిన్ద్రియైర్న గృహ్యతే. (అశీర్యో న హి శీర్యతే) విశరణయోగ్యావయవశూన్యత్వాన్న శీర్యతే. (అసఙ్గో న హి సజ్యతే) నిర్లేపత్వాత్ సఙ్గం నానుభవతీత్యర్థః. (అసితో న వ్యథతే న రిష్యతీతి) అసితః * షిఞ్ బన్ధనే. కర్మబన్ధశూన్యత్వాదేవ సర్వదేహాన్తరతోఽపి న వ్యథతే - న శోచతి న నశ్యతి - న హింస్యత ఇత్యర్థః. ఏతాదృశం సమానప్రతిష్ఠాధారభూతం యాజ్ఞవల్క్యో మనసి నిధాయ ఏతం శాకల్యం ప్రతి నిశ్చిత్య పృచ్ఛతి (ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌ లోకా అష్టౌ దేవా అష్టౌ పురుషా ఇత్యాదినా) యాని ప్రాగుక్తాని పృథివ్యాదీన్యష్టావాయతనాని, అగ్న్యాద్యా అష్టౌ లోకాః, అమృతాద్యా అష్టౌ దేవాః, శారీరాద్యా అష్టౌ పురుషాః,- స యః - ప్రసిద్ధః పురుషః ఏతాన్ పురుషాన్ నిరూహ్య ప్రత్యూహ్యాత్యక్రామత్ - అత్ర పురుషానిత్యుపలక్షణం. ఆయతనలోకదేవాదీనపి ద్రష్టవ్యం ఏతాన్ నిరూహ్య ప్రత్యూహ్య - సమ్యఙ్నిర్ధారణార్థో నిరూహః. ప్రతిక్షణ్యూహః ప్రత్యూహః. ఆయతనదేవలోకపురుషాన్ ప్రతివ్యక్తి తద్గుణాంస్తత్స్వరూపం నిర్ధార్య తాన్ సర్వానప్యత్యక్రామత్ - యః పురుషః అత్యక్రామత్ - సకలకార్యవర్గవిలక్షణత్వేన నిశ్చిత ఇత్యర్థః. యద్యపి అతిక్రమణకర్తృత్వమౌపనిషదాత్మగతం - నిరూహప్రత్యూహకర్తృత్వం తు పురుషగతం. తథాపి ఉభయకర్తృతయా యదూహయిత్వా అత్యక్రామదిత్యుక్తౌ న విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యం - ఊహవిషయస్య పరమాత్మనః ఊహయితృత్వసమ్భవాత్. అతిక్రమణం నామ ఇదం వా పరమిదం వా పరమితి సంశయవిషయతాతిక్రమణం. తచ్చ పరమాత్మకర్తృకం సమ్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. (తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి) తం - సర్వవిలక్షణమౌపనిషదం - ఉపనిషదేకసమధిగమ్యం త్వాం పృచ్ఛామి. తం చేన్మే న వివక్ష్యసి - తర్హి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి యాజ్ఞవల్క్యః శాకల్యం శశాపేత్యర్థః. సూత్రితం చ పరమపురుషస్యౌపనిషదత్వం భగవతా బాదరాయణేన * శాస్త్రయోనిత్వాదితి తస్మిన్నధికరణేఽనుమానాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధేశ్వరానువాదితయా న వేదాన్తవాక్యం తత్ర ప్రమాణం - అతో వేదాన్తన్యాయగ్రథనాత్మకమీమాంసాశాస్త్రమనారమ్భణీయం. న చేశ్వరవదనుమానసిద్ధమనూద్య వేదాన్తైర్జగదుపాదానత్వాదికం బోధ్యతాం- అతశ్శాస్త్రమారభ్యతామితి వాచ్యం- కార్యస్యోపాదానభిన్నకర్తృకత్వవ్యాప్తతయా అభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తవాక్యస్య ధర్మిగ్రాహకానుమానజాతీయనిమిత్తోపాదానభేదగ్రాహ్యనుమానబాధితత్వాత్. అతో న వేదాన్తవాక్యం బ్రహ్మణి ప్రమాణమితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * శాస్త్రయోనిత్వాత్ శాస్త్రం యోనిః- ప్రమాణం యస్య తచ్ఛాస్త్రయోని. తస్మాత్ - శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వాద్వేదాన్తానాం ప్రామాణ్యమస్తీత్యర్థః. కార్యత్వేన హేతునా సకర్తృకత్వసాధనే తేనైవ హేతునా గుణత్రయవశ్యకర్తృకత్వశరీరజన్యత్వాదేరపి ప్రసఙ్గాత్, ప్రాసాదాదివిపులకార్యస్యానేకకర్తృకత్వదర్శనేన క్షితాదికార్యస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాచ్చ. ఈశ్వరస్య నిత్యజ్ఞానేచ్ఛా... హేతుభూతయోర్జ్ఞానేచ్ఛయోరీశ్వరే అసిద్ధిప్రసఙ్గేన జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నలక్షణగుణత్రయాశ్రయేశ్వరాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్. అతశ్శాస్త్రైకసమధిగమ్యేశ్వరస్వరూపోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తానామనుపపత్తిః. అత ఏవ సాఙ్ఖ్యపక్షస్య ప్రతిష్ఠితతర్కమూలత్వేన యథా అనాదరణీయత్వం - ఏవం కణభక్షపాదపక్షపరమాణుకారణత్వపక్షస్యాపి ... తర్కమూలత్వాద్వైదికపరిగ్రహశూన్యత్వాచ్చ నాదరణీయత్వమితి ప్రతిపాదితం * ఏతేన శిష్టాపరిగ్రహా అపి వ్యాఖ్యాతా ఇత్యధికరణే. శిష్టాః- మనుశిష్టాః తైశ్చ తే అపరిగ్రహాశ్చ శిష్టాపరిగ్రహాః. అవశిష్టాః వైదికపరిగ్రహశూన్యాః కణభుగాదిపక్షాః ఏతేన- సాఙ్ఖ్యపక్షదూషణేన - దుష్టత్వేన వ్యాఖ్యాతా ఇతి సూత్రార్థః తథా తత్పక్షాదేః పరమాణుకారణవాదో దూషితః. తథాహి- కాణాదపక్షే హి ప్రలయకాలే క్రియారహితతయా అవస్థితపరమాణూనాం సృష్టికాలే ... ఉచ్యతే- * మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యామ్. పారిమాణ్డల్యపరిమాణాశ్రయేణ పరస్పరసంయుక్తపరమాణుద్వయేన హ్రస్వం ద్వ్యణుకముత్పద్యతే, పరస్పరసంయుక్తైస్త్రిభిర్హ్రస్వద్వ్యణుకైర్మహద్దీర్ఘం త్ర్యణుకముత్పద్యతే, ఇత్యసమఞ్జసం ప్రక్రియా... క్రియాఽసమఞ్జసైవ. కిం తత్రాసామఞ్జస్యమితి చేన్న- నిష్ప్రదేశే పరమాణౌ ప్రాదేశికసంయోగానభ్యుపగమాత్, సంయోగస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వనియమాత్, పరస్పరసంయుక్తప్రదేశాభావేన తతోఽధికపరిమాణకార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. * ఉభయథాపి న కర్మాతస్తదభావః. పరమాణునిష్పన్దం కర్మాదృష్టకారితమితి హి వైశేషికైరభ్యుపగమ్యతే. తత్ర న పరమాణుసమవేతమదృష్టం క్రియాహేతుః- అచేతనస్యాదృష్టానాధారత్వాత్. నాప్యాత్మగతం పరమాణుక్రియాహేతుః- వ్యధికరణత్వాత్ అతః అదృష్టకారితాద్యకర్మణా పరమాణుద్వయసంయోగ ఇతి తత్ప్రక్రియా న యుక్తా. * సమవాయాభ్యుపగమాచ్చ సామ్యాదనవస్థితేః. జాతిగుణాదివిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతయా సమవాయాభ్యుపగమే తత్తన్తుపటస్సమవేత ఇతి సమవాయవిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతాసామ్యేన సమ్బన్ధాన్తరస్యావశ్యకతా. తత్రాపి సమ్బన్ధాన్తరాభ్యుపగమే అనవస్థా చ స్యాత్. * నిత్యమేవ చ భావాత్. సమవాయలక్షణసమ్బన్ధస్య నిత్యం సత్త్వాత్ సమ్బన్ధినోరపి నిత్యసత్త్వావశ్యమ్భావేన జగతో నిత్యత్వమేవ స్యాత్. * రూపాదిమత్త్వాచ్చ విపర్యయో దర్శనాత్. రూపాదిమత్త్వాచ్చ పరమాణోస్తద్విధితనిత్యత్వనిరవయవత్వాదివ్యతిరేకః ప్రసజ్యేత - లోకే రూపాదిమతామనిత్య

త్వాదిదర్శనాత్. నన్వేకద్వ్యోపశాన్తయోరూపాదిశూన్యా ఏవ పరమాణవస్సన్తు- తత్రాహ- *ఉభయథా చ దోషాత్. కారణగుణపూర్వకత్వాత్తస్య తేకార్యగుణానాం ద్వ్యణుకాదీనామపి రూపాదిశూన్యత్వప్రసఙ్గః. *అపరిగ్రహాచ్చాత్యన్తమనపేక్షా. వైశేషికపరిగ్రహాభావాచ్చ తత్పక్షస్యానిశ్చిన్త్య యస్తాస్థితస్య ఏవ నవైవ కార్యా. ఇతస్తతః. తేహి వైశేషికా ఏవమాహుః- ద్వితీయం నాశకాణ్డం హోమగోష్ఠీ ప్రసిద్ధిః- జాతదన్తానామపచయమానానాం భుక్తపీతాహారౌషధరసద్రవ్యరూపాణామవయవానాం ప్రతిక్షణముపచయాపచయదర్శనాత్ అవయవిశరీరమపి ప్రతిక్షణముపచయాపచయవదన్యదన్యద్భవతి. యద్యపి శరీరస్య ప్రతిక్షణముపచయాపచయదర్శనం నాస్తి- తథాపి వస్త్రాధారానిపాతైర్నటాకజలస్యేవ, ఘటీయన్త్రక్షేపణైర్హ్రదజలస్యేవ చానైరన్తర్యదర్శనాద్యౌక్తికం ప్రతిక్షణం కిఞ్చిత్కిఞ్చిదుపచయాపచయవత్త్వజ్ఞానమస్త్యేవ- చన్ద్రతారకాదీనాం ముహూర్తాదికాలవ్యవధానే సతి దేశాన్తరప్రాప్తిదర్శనాత్ ప్రతిక్షణం స్వల్పదేశాన్తరప్రాప్తిజ్ఞానవదభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఏవం ప్రతిక్షణమనశ్వరమపి విధేశ్శశనపూరణాదిష్వగ్నో శిఖస్య, నదీజలసంసరణశీలరోత్పత్తేరస్య ముద్రస్య, చోపచయాపచయవత్త్వం క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తి - అతిస్థూలత్వే నాశకాః. బౌద్ధాస్తు సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తస్సర్వస్యైవ నాశకాన్ ఇతి హిన్దాదికానాం వ్యవహారః. అతో వైనాశికత్వే పరమాణుకారణవాదిత్వసామ్యాద్వైశేషికానన్తరం బౌద్ధమతమపి ప్రతిక్షిప్యత ఇత్యాహ *సముదాయ ఉభయహేతుకేఽపి తదప్రాప్తిరిత్యాదినా. తత్ర హి త్రివిధాస్తే హ్యాత్మవాదినః పరమాణవః పృథివ్యాదిభూతలక్షణాస్సఙ్ఘాతీభూతా ఉత్పద్యన్తే, పృథివ్యాదిభిశ్చ శరీరేన్ద్రియవిషయసఙ్ఘాతలక్షణస్సముదాయ ఉత్పద్యతే, ఇతి హి తేషాం ప్రక్రియా. తత్రాణుహేతుకేష్వపి ద్వ్యాదిభూతాత్మకస్సముదాయః, భూతహేతుకేచ శరీరేన్ద్రియవిషయలక్షణభౌతికసముదాయే, చేతనాభిజ్ఞకాభ్యాసేన సముదాయోత్పత్తిర్నోపపద్యతే- సర్వస్య క్షణికత్వాభ్యుపగమాద్యావత్సఙ్ఘాతభావాపత్త్యవస్థానాసమ్భవాత్. *ఇతరేతరప్రత్యయత్వాదుపపన్నమితి చేన్న సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్. యద్యపి సర్వే పదార్థాః క్షణికాః - అథాప్యవిద్యాదీనాముత్తరేతరకారణత్వాదుపపద్యతే లోకయాత్రా. తే చావిద్యాదయః- అవిద్యా, సంస్కారః, విజ్ఞానం, నామరూపం, షడాయతనం, స్పర్శః, వేదనా, తృష్ణా, ఉపాదానం, భవః, జాతిః, జరా, మరణం, శోకః, పరిదేవనా, దుఃఖం, దౌర్మనస్య, మిత్యేవం జాతీయకా ఇతరేతరహేతుకాస్సుగతసమయే అభ్యుపగన్తవ్యాః. అవిద్యా- క్షణికకార్యదుఃఖశూన్యేషు స్థాయినిత్యసుఖవస్తుబుద్ధిః. తతో రాగద్వేషమోహాధర్మాధర్మసంస్కారాః. సంస్కారవశాజ్జీవస్య గర్భాశయప్రవేశప్రాథమికం విజ్ఞానం. విజ్ఞానసంసర్గాత్ గర్భద్రవ్యస్య కలలబుద్బుదాద్యాకారేణాభివ్యక్తిర్నామరూపం. తదభివ్యక్తిక్రమేణ షడిన్ద్రియాయతనశరీరం ద్వ్యన్తిష్ఠదాయతనం. నిర్వృత్తశరీరేన్ద్రియస్య గర్భగతవిషయేన్ద్రియసంసర్గజం జ్ఞానం స్పర్శః. తస్మిన్ సతి సుఖదుఃఖే వేదనా. సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారార్థా విషయేషు పాదానేచ్ఛా తృష్ణా. తయా విషయేషు ప్రవృత్తిరుపాదానం. తతః క్రమేణ గర్భాన్నిష్క్రమణం భవః. నిరతస్య మనుష్యత్వాదిజాత్యభిమానో జాతిః. క్రమభావినీ జరా మరణే ప్రసిద్ధే. మ్రియమాణస్య పుత్రకళత్రాద్యభిష్వఙ్గాదన్తర్దాహశ్శోకః. తదుక్తః ప్రలాపః పరిదేవనా. మరణక్లేశాదిదుఃఖం. మానసదుఃఖం దౌర్మనస్యం. ఏతేషామితరేతరహేతుత్వస్యానుభవసిద్ధత్వాదుపపద్యతే లోకయాత్రేతి చేన్న- సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్ -అస్థిరేష్వపి స్థిరత్వబుద్ధిరూపావిద్యాశ్రయస్యైకస్య కస్యచిత్ స్థిరస్య చేతనస్యాభావేనావిద్యయోత్పత్తేరసమ్భావేన సఙ్ఘాతహేతుత్వాభావాన్నవ్యవస్థైవ. *ఉత్తరోత్పాదే చ పూర్వనిరోధాత్. బౌద్ధమతే వస్తుతః కాలో నాస్తి ఉదయాస్తమనస్వభావక్షణరూపఘటాదిక్షణసఙ్కల్పనామాత్రనిమిత్తం భవతి. స చ ఘటాదిస్స్వోదయవినాశపరికల్పితక్షణవత్త్వాత్ క్షణికోఽపి భవతి, వస్తుతస్స వ్యతిరిక్తక్షణాభావాత్స్వయమేవ క్షణో భవతి, ఇతి తేషాం ప్రక్రియా. తత్ర పూర్వఘటక్షణస్యోత్తరఘటక్షణోత్పత్తికాలే అసతస్తద్ధేతుత్వం న సమ్భవతి- అసతోఽపి హేతుత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్. *అసతి ప్రతిజ్ఞోపరోధో యౌగపద్యమన్యథా. అసత్యపి కారణే కార్యస్యోత్పత్తౌ ఇత్యధిపతిసహకార్యాలమ్బనసమనన్తరప్రత్యయాశ్చత్వారశ్చిత్తచైత్తోత్పత్తిహేతవ ఇతి బౌద్ధానాం ప్రతిజ్ఞాయా ఉపరోధప్రసఙ్గః. అధిపతిః- ఇన్ద్రియం. తద్విజ్ఞానస్య రూపాదిషు పఞ్చసు ఏకైకమాత్రవిషయత్వనియామకం- నియామకశ్చాధిపతిరుచ్యతే. సహకారి- ఆలోకాదికం. ఆలమ్బనం- ఘటాదిర్విషయః. సమనన్తరప్రత్యయః - పూర్వజ్ఞానం. ఏతైశ్చతుర్భిరేవ హేతుభిర్విజ్ఞానస్య చైత్తశబ్దితానాం చిత్తాభిన్నసుఖాదీనాం చోత్పత్తిరితి హి తేషాం ప్రతిజ్ఞా. సా ప్రతిజ్ఞా హీయేత. యది పూర్వోత్తరక్షణవర్తిత్వం విషయస్య న స్యాత్ తత్ర యది పూర్వక్షణవర్తిత్వం న స్యాత్- తదా కారణత్వం హీయేత ఉత్తరక్షణవర్తిత్వాభావే చ వర్తమానత్వగ్రాహిప్రత్యక్షవిషయత్వం న స్యాత్. అతః క్షణద్వయవర్తిత్వమభ్యుపేతవ్యమితి క్షణికత్వవిరోధః. యద్యేతద్దోషపరిజిహీర్షయా కారణఘటక్షణస్యాపి కార్యఘటక్షణోత్పత్తిదశాయామవస్థానమభ్యుపగమ్యతే - తదా ఘటక్షణద్వయయౌగపద్యప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః. *ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాప్రాప్తిరవిచ్ఛేదాత్. బౌద్ధాస్సర్వస్య వస్తునస్సరన్వయో వినాశ ఇతి వదన్తి. స చ ద్వివిధః- స్థూలస్సూక్ష్మశ్చ. ముద్గరపాతాద్యనన్తరం సన్తత్యైవోపలభ్యమానో ఘటాదీనాం వినాశస్స్థూలః. స ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధ ఇత్యుచ్యతే. ప్రతిసఙ్ఖ్యా- విషయసత్త్వప్రతికూలా తదసత్త్వగ్రాహిణీ లౌకికానాం బుద్ధిః తద్విషయో నిరోధః ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధ ఇత్యర్థః. తద్విపరీతో నిరోధః- అప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః. సదసామ్యాల్లౌకికబుద్ధ్యయోగ్యో బౌద్ధైర్యుక్త్యా సాధ్యమానః ప్రతిక్షణవినాశః. తయోరుభయోరప్రాప్తిః- అసమ్భవః. కుతః. అవిచ్ఛేదాత్- పిణ్డఘటకపాలాదిరూపేణ స్థితస్య ద్రవ్యస్య స్వరూపవిచ్ఛేదాభావాత్. న చ ద్రవ్యానువృత్తావసత్సు ఘటత్వాదిష్వపి తేన్ద్రియవిషయత్వాపత్తిః- అవస్థాన్తరాపత్తివిషయత్వసమ్భవాత్. *ఉభయథా చ దోషాత్. బౌద్ధాః కిలైవం వదన్తి- ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః అప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః ఆకాశం చేత్యేతత్త్రయం వస్తు నిరుపాఖ్యం తుచ్ఛం. అన్యత్తు క్షణికమత్యాజ్యమితి మన్యన్తే. తత్ర పూర్వోత్పన్నస్య ఘటక్షణస్య తదానీమేవ నిరుద్ధత్వప్రాప్త్యా తుచ్ఛస్య నిరోధాదేవ కార్యఘటక్షణస్యోత్పత్తిరితి యదభ్యుపగమ్యతే- తత్ర తుచ్ఛాదుత్పత్త్యసమ్భవస్తావదేకో దోషః- తుచ్ఛాదుత్పత్త్యభ్యుపగమే హి తుచ్ఛస్య నిర్విశేషత్వేన కారణవిశేషకృతః కార్యవిశేష ఇతి వ్యవస్థాయా అభావాత్ ఘటక్షణానన్తరం సర్వజగదుత్పత్తిస్స్యాత్. తథా తుచ్ఛాదుత్పద్యమానం కార్యమపి తుచ్ఛ

ఉ.— అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే స మా పృచ్ఛతు సర్వే వా మా పృచ్ఛత యో వః కామయతే తం వః పృచ్ఛామి సర్వాన్వా వః పృచ్ఛామీతి తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః॥ ౨౭

నైవోత్పద్యతే-న తు సమ్ప్రతి-కారణానుసారిత్వాత్కార్యస్యేత్యపరో దోష ఇత్యర్థః. *ఆకాశే చావిశేషాత్. ఘటోఽయం-పటోఽయమితి ప్రత్యక్షప్రతీతివత్ బాహ్యోఽసౌ - రన్ధ్రమేతత్ - ఖగ ఇహ పతతీత్యాది ప్రతీతేః స్యాద్విశేషేణాకాశం నిరుపాఖ్యం తుచ్ఛం - ఘటాదికం క్షణికం తుచ్ఛమిత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్. న చేహ శ్యేనః పతతీత్యాది ప్రతీతేరాలోక ఏవ విషయో న్యాస్తీతి వాచ్యం - ఇహాలోక ఇహాన్ధకార ఇత్యాలోకాన్ధకారాధారత్వేన ప్రతీతస్యాలోకరూపత్వాభావాత్. * అనుస్మృతేశ్చ. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ స్థిరస్యైవాభ్యుపగన్తవ్యత్వేన క్షణికత్వాసమ్భవాదిత్యర్థః. * నాసతోఽదృష్టత్వాత్. యదుచ్యతే సౌత్రాన్తికైః- జ్ఞానగతైర్నీలాద్యాకారైర్బాహ్యార్థా అనుమీయన్తే- అతో జ్ఞానకాల ఏవ విషయస్య క్షణికతయాఽసత్త్వేఽపి న దోషః. యద్యపి నీలాదిజ్ఞానమపరోక్షతయాఽవభాసతే, ఇన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి చ భవతి,- తథాపి ఇన్ద్రియసన్నికృష్టేన యేనార్థేన యజ్జ్ఞానం జాయతే- న తజ్జ్ఞానం తద్విషయకం. కిన్తు స్వయముత్పన్నం నీలాద్యాకారం భవతీతి తజ్జ్ఞానం స్వప్రకాశకతయా స్వాత్మానమివ విషయీకుర్వత్ స్వగతం నీలాద్యాకారమపి విషయీకరోతి- అతో న నీలాదిజ్ఞానస్యాపరోక్ష్యానుభవవిరోధః, నవా ఇన్ద్రియవ్యాపారానువిధానవిరోధః. నీలాద్యర్థే బహిః ప్రవృత్తిస్తు నాపరోక్షజ్ఞానాత్ - కిన్తు తదనన్తరభావిన ఆనుమానికజ్ఞానాత్ - యథా నాయనరశ్మీనాం శాఖాచన్ద్రసంస్పృష్టవృత్తమహాలే ప్రవృత్తిః న చైవమర్థస్య క్షణికతయా జ్ఞానకాలేఽనవస్థానాత్ జ్ఞానవిషయత్వం న స్యాదితి వాచ్యం - జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వమేవ హి జ్ఞానవిషయత్వం- న జ్ఞానకాలేఽవస్థానం. న చైతావతా చక్షురాదేర్జ్ఞానవిషయత్వప్రసఙ్గః - స్వాకారసమర్పణేన జ్ఞానహేతోరేవ జ్ఞానవిషయత్వాభ్యుపగమాత్. జ్ఞానే స్వాకారం సమర్ప్య నష్టోఽప్యర్థో జ్ఞానగతేన నీలాద్యాకారేణానుమీయతే. న చ పూర్వపూర్వజ్ఞానేనోత్తరోత్తరజ్ఞానాకారసిద్ధిః- నీలజ్ఞానసన్తతౌ పీతజ్ఞానానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. అతోఽర్థకృతమేవ జ్ఞానవైచిత్ర్యమితి. తత్రోచ్యతే- నాసతః-నాఽయం జ్ఞానే నీలాద్యాకార ఉపలభ్యతే- న వినష్టస్య అసతోఽర్థస్యాకారో భవితుమర్హతి. కుతః. అదృష్టత్వాత్ - న ఖలు ధర్మిణి వినష్టే ధర్మస్యాకారాన్తరే సఙ్క్రమణం దృష్టం. ప్రతిబిమ్బాదికమపి స్థిరస్యైవ భవతి. తత్రాపి న ధర్మమాత్రస్య. అతోఽర్థవైచిత్ర్యకృతం జ్ఞానవైచిత్ర్యమర్థస్య జ్ఞానకాలేఽవస్థానాదేవ భవతి- జపాకుసుమాదేః స్ఫటికాదౌ స్వాకారార్పణహేతుత్వే సత ఏవ దర్శనేన అసతో విషయస్య జ్ఞానే స్వాకారార్పణాసమ్భవాత్. *ఉదాసీనానామపి చైవం సిద్ధిః. తథాత్వే అసత ఏవోత్పాదకత్వే ఉదాసీనానాం - అనుద్యుఞ్జానానాం పురుషాణాముద్యుఞ్జానపురుషవత్సర్వకార్యసిద్ధిః స్యాత్ - ఉద్యుఞ్జానానుద్యుఞ్జానయోరసత్త్వావిశేషాదితి స్థితం. ఏతత్పక్షోక్తదోషాః అర్థవైనాశికమతేఽపి సమానా ఇతి తన్నిరసనప్రకారోఽన్యథా నాదర్తవ్య ఏవేతి స్థితం. తథా సర్వజ్ఞపశుపతిప్రణీతత్వాత్పాశుపతం మతముపాదరణీయమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * పత్యురసామఞ్జస్యాత్. పత్యుః- పశుపతేర్మతమనాదరణీయం - వేదవిరుద్ధముద్రికాషట్కధారణసురాకుమ్భస్థాపనశవభస్మస్నానాదిధర్మాణాం నిమిత్తమాత్రేశ్వరస్య చాభ్యుపగమేన తన్మతస్యాసామఞ్జస్యాత్. * అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ. అవైదికస్య తదభిమతాశరీరేశ్వరస్య ప్రధానాద్యధిష్ఠాతృత్వానుపపత్తేశ్చ. * కరణవచ్చేన్న భోగాదిభ్యః. యథా జీవస్య కరణకలేబరాద్యధిష్ఠానే కరణకలేబరాన్తరానైరపేక్ష్యం-ఏవం ప్రధానాద్యధిష్ఠానే శరీరనైరపేక్ష్యమస్త్వితి చేన్న - భోగాదిభ్యః-పుణ్యాపాపరూపకర్మఫలభోగార్థం పుణ్యాపాపరూపాదృష్టకారితం హి తదధిష్ఠానం - తద్వత్పశుపతేరపి పుణ్యాపాపరూపాదృష్టతత్ఫలభోగాదిసర్వం ప్రసజ్యేత తతో నాధిష్ఠానసమ్భవః. * అన్తవత్త్వమసర్వజ్ఞతా వా. పాశబద్ధస్యాపి పశుపతేః పుణ్యాపాపరూపాదృష్టవత్త్వే జీవవదన్తవత్త్వం- సృష్టిసంహారాద్యసత్త్వమసర్వజ్ఞతా చ స్యాదిత్యనాదరణీయమేవేదం మతమితి స్థితం. ఏతత్పక్షోక్తదూషణానామస్యాసమాసికేశ్వరవాదినామప్యర్థవైనాశికానాం మతేఽపి సమానత్వాత్తన్మతం సర్వథా నాదర్తవ్యమితి చ స్థితం. తథా * ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్త ఇత్యనేనాధికరణే కేవలనిమిత్తేశ్వరవాదిహైరణ్యగర్భమతమపి కపిలమతవదేవ వేదవిరుద్ధత్వాదప్రామాణికమితి వదతా సూత్రకారేణ భగవతా బాదరాయణేన సకలజగదాధారభూతస్య సకలజగదేకకారణస్య పరబ్రహ్మణో నారాయణస్య పురుషోత్తమస్యోపనిషదత్వమేవ స్వీకృతం (తం హ న మేనే శాకల్య ఇతి) తమేతం తర్కాగోచరం ప్రమాణాన్తరాగమ్యమౌపనిషదమాత్మానం శాకల్యో నాజ్ఞాసీదిత్యర్థః. తస్య హ మూర్ధా విపపాత-విపీడం శిరః పతితః. (అపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానా ఇతి) ఏవం శాపవశాన్మూర్ధని పతితే తస్య కోపాగ్నినా శరీరం చ దగ్ధమభవత్. సంస్కారార్థం శిష్యైర్గృహాన్నీయమానాన్యస్థీన్యపి అన్యత్-ధనం మన్యమానాః పరిమోషిణః-తస్కరాః అపజహ్రుః-అపహృతవన్తః. యద్వా-పరిమోషిణః - ముషితశరీరస్య. నష్టశరీరస్యేతి యావత్. తస్య-శాకల్యస్యాస్థీన్యేవాన్యన్మన్యమానాః- శరీరం మన్యమానాః ఔర్ధ్వదైహికక్రియార్థం తత్పుత్రాద్యా అపహృతవన్త ఇత్యర్థః. ౨౬

శం.— యస్య * నేతి నేతీత్యన్యప్రతిషేధద్వారేణ బ్రహ్మణో నిర్దేశః కృతః-తస్య విధిముఖేన కథం నిర్దేశః కర్తవ్య ఇతి పునరాఖ్యాయికామేవ నిమిత్తీకృత్యాహ-మూలం చ జగతో వక్తవ్యమితి. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తు బ్రహ్మవిదో బ్రాహ్మణాఞ్జిత్వా గోధనం హర్తవ్యమితి. న్యాయం మత్వాహ (అథ హోవాచ) అథ- అనన్తరం తూష్ణీంభూతేషు బ్రాహ్మణేషు హ ఉవాచ హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యేవం సమ్బోధ్య. యో వః- యుష్మాకం మధ్యే కామయతే- ఇచ్ఛతి యాజ్ఞవల్క్యం పృచ్ఛామీతి. స మా- మామాగత్య పృచ్ఛతు. (సర్వే వా మా పృచ్ఛత) సర్వే వా యూయం మా-మాం పృచ్ఛత. యో వః కామయతే యాజ్ఞవల్క్యో మాం పృచ్ఛత్వితి- తం వః పృచ్ఛామి. సర్వాన్వా వః- యుష్మానహం పృచ్ఛామి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణా ఏవముక్తా అపి న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః కిఞ్చిదపి ప్రత్యుత్తరం వక్తుం. ౨౭

ఉ.— తాన్హైతైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ। యథా వృక్షో వనస్పతి స్తథైవ పురుషోఽమృషా। తస్య లోమాని పర్ణాని త్వగస్యోత్పాటికా బహిః। త్వచ ఏవాస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది త్వచ ఉత్పటః। తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతి రసో వృక్షాదివాహతాత్। మాంసాన్యస్య శకరాణి కినాటగ్ స్నావ తత్స్థిరం। అస్థీన్యన్తరతో దారూణి మజ్జా మజ్జోపమా కృతా। యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్నవతరః పునః। మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। రేతస ఇతి మా వోచత జీవత స్తత్ప్రజాయతే। ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఽఞ్జసా ప్రేత్య సమ్భ

ఆ — అథ హైతాన్యథ స్తర గన్థమవతారయతి (యస్యేత్యాదినా) జగతో మూలం చ వక్తవ్యమిత్యాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహేతి సమ్బన్ధః. ఆఖ్యాయికాకిమర్థేత్యత ఆహ (ఆఖ్యాయికేతి) ఇతి శబ్దః సమ్బన్ధసమాప్త్యర్థః నను బ్రాహ్మణేషు తూష్ణీం భూతేషు ప్రతిషేద్ధుర భావాద్గ్రాధనం హర్తవ్యం-కిమితి తాన్ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యోఽవాదీదిత్యత ఆహ (న్యాయం మత్వేతి) బ్రహ్మస్వం హి బ్రాహ్మణానస్మతిమనాపాద్య నీయమానమ నర్థాయ స్యాదిత్యభిప్రాయః. సమ్బన్ధో న ఇదం చేన్సమ్బన్ధః యావదితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాకమితి) వ్యాఖ్యాతభాగమనూద్య వ్యాఖ్యేయమాదాయ వ్యాకరోతి (యావదిత్యాదినా) యథోక్తప్రశ్నానన్తరం బ్రాహ్మణానాం ప్రతిభాం దర్శయతి (తే హేతి) ౨౭

రం — (అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయత ఇత్యాది) అథ- శాకల్యమరణానన్తరం యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యాహ కిమితి. హే పూజావన్తో బ్రాహ్మణాః. యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రష్టుకామః - స మాం స్వాభీష్టం పృచ్ఛతు. సర్వే వా మిళిత్వా మాం పృచ్ఛత. అథ వా వః- యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రత్యుత్తరం దిత్సతి - తమహం ప్రశ్నం పృచ్ఛామి. యది సర్వేషాం సమూహ్య ప్రత్యుత్తరదిత్సా - తర్హి మిళితాన్వా సర్వాన్ యుష్మాన్ పృచ్ఛామీతి యాజ్ఞవల్క్య ఉక్తవానిత్యర్థః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణాః యాజ్ఞవల్క్యేన సహ జల్పకథాయాం న ప్రగల్భా బభూవుః ౨౭

—

శం.— తేష్వప్రగల్భీభూతేషు బ్రాహ్మణేషు తాన్హ ఏతైః- వక్ష్యమాణైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ- పృష్టవాన్. యథా లోకే వృక్షో వనస్పతిః- వృక్షస్య విశేషణం వనస్పతిరితి. (తథైవ పురుషోఽమృషా) అమృషా- సత్యమేతత్. (తస్య లోమాని) తస్య- పురుషస్య లోమానీతరస్య వనస్పతేః పర్ణాని. (త్వగస్యోత్పాటికా బహిః) త్వక్ అస్య- పురుషస్యేతరస్యోత్పాటికా వనస్పతేః త్వచ ఏవ సకాశాదస్య- పురుషస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది వనస్పతేః త్వచ ఉత్పటః- త్వచ ఏవోత్స్ఫుటతి. యస్మాదేవం సర్వం సమానమేవ వనస్పతేః పురుషస్య చ- తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్- హింసితాత్ప్రైతి తత్- రుధిరం నిర్గచ్ఛతి. వృక్షాదివాహతాత్- ఛిన్నాద్రసః ఏవం మాంసాన్యస్య- పురుషస్య. వనస్పతేస్తాని శకరాణి- శకలానీత్యర్థః. కినాటం వృక్షస్య. కినాటం నామ- శకలేభ్యోఽభ్యన్తరం వల్కలరూపం కాష్ఠసంలగ్నం. తత్స్నావ పురుషస్య. తత్స్థిరం- తత్- కినాటం స్నావవద్దృఢం హి- తత్. అస్థీని- పురుషస్య స్నావ్నోఽభ్యన్తరతోఽస్థీని భవన్తి. తథా కినాటస్యాభ్యన్తరతో దారూణి- కాష్ఠాని. (మజ్జా) మజ్జైవ వనస్పతేః పురుషస్య చ మజ్జోపమా కృతా- మజ్జాయా ఉపమా మజ్జోపమా. నాన్యో విశేషోఽస్తీత్యర్థః. యథా వనస్పతేర్మజ్జా- తథా పురుషస్య. యథా పురుషస్య- తథా వనస్పతేః. యత్- యది వృక్షో వృక్ణః- ఛిన్నః రోహతి పునః- ప్రరోహతి. ప్రాదుర్భవతి మూలాత్పునర్నవతరః- పూర్వస్మాదభినవతరం. యదేతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్వనస్పతేః పురుషస్య చ సర్వం సామాన్యమవగతం- అయం తు వనస్పతౌ విశేషో దృశ్యతే- యచ్ఛిన్నస్య ప్రరోహణం. న తు పురుషే మృత్యునా వృక్ణే పునః ప్రరోహణం దృశ్యతే- భవితవ్యం చ కుతశ్చిత్ప్రరోహణేన. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి- మర్త్యః- మనుష్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి- మృతస్య పురుషస్య కుతః ప్రరోహణమిత్యర్థః. యది చేదేవం వదథ రేతసః ప్రరోహతీతి. మా వోచత- మైవం వక్తుమర్హథ కస్మాత్. యస్మాజ్జీవతః పురుషాత్తత్- రేతః ప్రజాయతే- న మృతాత్ అపి చ (ధానారుహః) ధానా- బీజం బీజరుహోఽపి వృక్షో భవతి- న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. వై వృక్షోఽఞ్జసా- సాక్షాత్ప్రేత్య- మృత్వా సమ్భవః-ధానాతోఽపి ప్రేత్య సమ్భవో భవేదఞ్జసా వనస్పతేః యత్- యది సహ మూలేన ధానయా వా వృహేయుః- ఉద్వృహేయుః. ఉత్పాటయేయుర్వృక్షం - న పునరాభవేత్- పునరాగత్య న భవేత్. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి సర్వస్యైవ జగతో మూలం (మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) జాత ఏవేతి మన్యధ్వం యది-కిమత్ర ప్రష్టవ్యమితి. జనిష్యతో హి సమ్భవః ప్రష్టవ్యః-న జాతస్య. అయం తు జాత ఏవ- అతోఽస్మిన్విషయే ప్రశ్న ఏవ నోపపద్యత ఇతి చేత్. న. కిం తర్హి. మృతః పునరపి జాయత ఏవ- అన్యథా అకృతాభ్యాగమకృతనాశ ప్రసఙ్గాత్. అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం- మృతం పునర్జనయేత్. తన్న విజజ్ఞుర్బ్రాహ్మణాః - యతో మృతః పునః ప్రరోహతి. జగతో మూలం న విజ్ఞాతం బ్రాహ్మణైః- అతోఽబ్రహ్మిష్ఠత్వాద్ధృతా గావో, యాజ్ఞవల్క్యేన జితా బ్రాహ్మణాః,. సమాప్తాఖ్యాయికా. యజ్జగతో మూలం, యేన చ శబ్దేన సాక్షాద్వ్యపదిశ్యతే బ్రహ్మ, యద్యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్పృష్టవాన్,-తత్ స్వేనైవ రూపేణ శ్రుతిరస్మభ్యమాహ (విజ్ఞానం) విజ్ఞప్తిః-విజ్ఞానం. తచ్చానన్దం-న విషయవిజ్ఞానవద్దుఃఖానువిద్ధం. కిం తర్హి. ప్రసన్నం శివమతులమనాయాసం నిత్యతృప్తమేకరసమిత్యర్థః. కిం తత్. బ్రహ్మోభయవిశేషణవత్. రాతిః-రాతేః. షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః. ధనస్య దాతుః- కర్మకృతో యజమానస్య పరమయనం-పరా గతిః. కర్మఫలస్య ప్రదాతృత్వాత్. కిం చ- వ్యుత్థాయైషణాభ్యస్తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి తిష్ఠత్యకర్మకృత్, తత్- బ్రహ్మ వేత్తీతి తద్విచ్చ. తస్య తిష్ఠమానస్య చ తద్విదః- బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. పరాయణమితి. అత్రేదం విచార్యతే-ఆనన్దశబ్దో లోకే సుఖవాచీ ప్రసిద్ధః. అత్ర చ బ్రహ్మణో విశేషణత్వేన ఆనన్దశబ్దః శ్రూయతే ఆనన్దం బ్రహ్మేతి. శ్రుత్యన్తరే చ

పః। యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షం న పునరాభవేత్। మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। జాత ఏవ న జాయతే కో న్వేనం జనయేత్పునః। విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం। తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి॥ ౨౮

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే-నవమం బ్రాహ్మణమ్.

పఞ్చమాధ్యాయస్య మన్త్రాః.— ఓం తత్సత్.

*ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ *ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ *యదేష ఆకాశ ఆనన్దః *ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి *ఏష పరమ ఆనన్ద ఇత్యాద్యాః. సంవేద్యే చ సుఖ ఆనన్దశబ్దః ప్రసిద్ధః బ్రహ్మణశ్చానన్దస్య యద్యసంవేద్యత్వం స్యాత్ - యదుక్తాపి తే బ్రహ్మణ్యానన్దశబ్దాః న సహ చ శ్రుతిస్మృతిప్రమాణ్యాత్సంవేద్యానన్దస్వరూపమేవ బ్రహ్మ- కింతత్కార్యమితి. న- విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్. సత్యం- ఆనన్దశబ్దో బ్రహ్మణి, శ్రూయతే-విజ్ఞానప్రతిషేధశ్రుత్యేకత్వే *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్ విజానీయాత్ *తం కేన విజానీయాత్ *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేదేత్యాది, విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్తైరేక ... విచారార్హా ... ఇత్యాదిప్రతిపత్తిశ్చ. సాఙ్ఖ్యవైశేషికాశ్చ మోక్షవాదినో నాస్తి మోక్షే సుఖసంవేద్యమిత్యేవం ప్రతిపన్నాః. అన్యే ... సుఖాన్తస్య సంవేద్యత్వం.

కిం తావద్యుక్తం. ఆనన్దాదిశ్రవణాత్ *జక్షత్క్రీడన్రమమాణః *స యది పితృలోకకామో భవతి *స సర్వజ్ఞః సర్వవిత్ *సర్వాన్కామాన్సమశ్నుత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యో మోక్షే సుఖం సంవేద్యమితి. నన్వేకత్వే కారకవిభాగాభావాద్విజ్ఞానానుపపత్తిః- క్రియాయా అనేకకారకసాధ్యత్వాత్, జ్ఞానస్య చ క్రియాత్వాత్, నైష దోషః-శబ్దప్రామాణ్యాద్విజ్ఞానమానన్దమితి విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదీన్యానన్దస్వరూపస్య సంవేద్యత్వేఽనుపపన్నాని వచనానీత్యవోచామ. న స్వతః సేనాత్మైకత్వే, ముక్తస్య చౌక్యం, న క్రియాఫల- జ్ఞాపకత్వాద్వచనానాం. న చ దేశాన్తరేఽగ్నిః శీత ఇతి కృతే జ్ఞాపయితుం, యస్మాద్వా దేశాన్తరే ఉదకమిలి. న- సత్యానాన్యానన్దవిజ్ఞానదర్శనాత్ న విజ్ఞానమానన్దమిత్యేవమాదీనాం వచనానాం శీతో గ్నిరిత్యాదివాక్యవత్ ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధార్థప్రతిపాదకత్వం-అనుభూయతే ఽవిరుద్ధార్థతా సుఖ్యహమితి సుఖాత్మకతా సంప్రత్యయమేవ వేదయతే తస్మాత్సుతరాం ప్రత్యక్షావిరుద్ధార్థతా. తస్మాదానన్దం బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్మకం స్వయమేవ వేదయతే తథా ఆనన్దప్రతిపాదికాః శ్రుతయః సమఞ్జసాః స్యుః *జక్షత్క్రీడన్రమమాణ ఇత్యేవమాద్యాః ఉపపన్నాః. న - కార్యకరణాభావే ఽనుపపత్తేర్విజ్ఞానస్య శరీరవియోగో హి మోక్ష ఆత్యన్తికః. శరీరాభావే చ కరణానుపపత్తిః- ఆశ్రయాభావాత్. ఇన్ద్రియవిజ్ఞానానుపపత్తిః- అకార్యకరణత్వాత్ దేహాద్యభావే చ విజ్ఞానోత్పత్తౌ సర్వేషాం కార్యకరణోపాదానానర్థక్యప్రసఙ్గః. ఏకత్వవిరోధాచ్చ. పరం చేత్ బ్రహ్మానన్దాత్మకమాత్మానం నిత్యవిజ్ఞానత్వాన్నిత్యమేవ విజానీయాత్ - తన్న సంసార్యపి సంసారవినిర్ముక్తః స్వాభావ్యం ప్రతిపద్యేత. జలాశయవదాదర్శాదిష్విత్థం సూర్యాదేర్నవ్యవపిష్టతేజసః ... బ్రహ్మవిజ్ఞానాయ - తదాముక్త ఆనన్దాత్మకమాత్మానం వేదయత ఇత్యేతదనర్థకం వాక్యం అథ బ్రహ్మానన్దమన్యః స్వమ్ముక్తో వేదయతే ప్రత్యగాత్మానం వా ... నన్దస్వరూపమితి- తదైకత్వవిరోధః తథా చ సలిల ఏకో ద్రష్టాద్వైతో భవతీత్యాదిశ్రుతివిరోధః తృతీయాచ కల్పనా నోపపద్యతే. కించాన్యత్ - బ్రహ్మణశ్చ నిరన్తరానన్దవిజ్ఞానే విజ్ఞానావిజ్ఞానకల్పనానర్థక్యం. నిరన్తరం చేదాత్మానన్దవిషయం బ్రహ్మణో విజ్ఞానం - తదేవాస్య స్వభావ ఇత్యాత్మానన్దం విజానాతీతి కల్పనా ఽనుపపన్నా అతద్విజ్ఞానప్రసఙ్గేహికల్పనాయా అర్థవత్త్వం- యథాత్మానం సంసరంశ్చ వేత్తీతి. న హ్యన్యో ద్రష్టా సత్తమనన్తరం... జ్ఞానాజ్ఞానకల్పనాయా అర్థవత్త్వం. అథ విచ్ఛిన్నమాత్మానం విజానాతీతి- విజ్ఞానస్య నిజ్ఞానచ్ఛిద్రే ఽన్యవిషయత్వప్రసఙ్గః. అన్యస్య క్రియాయా వక్తవ్యం. తత్రాత్మన్యనిర్వికల్పనసఙ్గతిసాధ్యవిజ్ఞానమానన్దస్వరూపానాఖ్యానప్రసఙ్గః - నాత్మానన్దసంవేద్యత్వాత్. *జక్షత్క్రీడన్నిత్యాదిశ్రుతివిరోధో ఽసంవేద్యత్వ ఇతి చేన్న - సర్వాత్మకత్వే యథా ప్రాప్తానువాదత్వాత్. ముక్తస్య సర్వాత్మభావే సతి యత్క్వచిద్యోనిషు దేవేషు వా జక్షణాది ప్రాప్తం- తద్యథా ప్రాప్తమేవానూద్యతే- తత్రైవ సర్వాత్మభావాదిసర్వాత్మకత్వాన్మోక్షస్తుతయే యథాప్రాప్తానువాదత్వేఽపి స్వప్నసుషుప్త్యోరివ పీడా. దుఃఖాదిషు యథా ప్రాప్తజక్షణాదివత్స్థావరాదిష్వపి యథా ప్రాప్తం దుఃఖిత్వమపీతి చేన్న- నామరూపకృతకార్యకరణోపాధిసమ్పర్కజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితత్వాత్ సుఖదుఃఖిత్వాదివిశేషస్యేతి ప్రత్యుక్తమేతత్ సర్వం నిరుద్ధశ్రుతీనాం చ విషయమవోచామ. తస్మాత్ *విజ్ఞానస్య పరమానన్దమితి న విజ్ఞానానన్దవాక్యాని ద్రష్టవ్యాని...... ౨౮

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-నవమం బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

అ.— స్వకీయజ్ఞానప్రకర్షప్రకటనార్థమేవ ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (తేష్వితి) వృక్షో వనస్పతిరితి పర్యాయత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వృక్షస్యేతి) తచ్చ తస్య మహత్త్వమాహేత్యపునరుక్తిః. పురుషస్య వృక్షసాధర్మ్యమేతదిత్యుచ్యతే. సాధర్మ్యమేవ స్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా) నీరసా త్వగుత్పాటికేత్యుచ్యతే. ఉత్పాటః- వృక్షనిర్యాసః. విశేషాభావమేవాభినయతి (యథేతి) సాధర్మ్యే సతి వైధర్మ్యం వక్తుమశక్యమిత్యాశయేనాహ (యద్యదీతి) ఇదమపి సాధర్మ్యమేవ కింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతస్మాదితి) ఏతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్యద్విశేషణముక్తం- తత్సర్వముభయోః సామాన్యమవగతమితి సమ్బన్ధః. వృక్షస్యాజస్యేతి శేషః. మాభూత్తస్య ప్రరోహణమితి చేత్. నేత్యాహ (భవితవ్యం చేతి) * ధ్రువం జన్మ మృతస్య చేతీత్యర్థః. జీవతో హి రేతో జాయతే - స ఏవ కుతో భవతీతి విచార్యతే. న చాసిద్ధేనాసిద్ధస్య సాధనం. న చ పురుషాన్తరాదితి వాచ్యం- ఏకాసిద్ధావన్యతరప్రయోగానుపపత్తేరితి మన్వానో హేతుమాహ (యస్మాదితి) వైధర్మ్యాన్తరమాహ (అపిచేతి) కాణ్డరుహోఽపీత్యపేరర్థః. వైశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతక ఇత్యభిప్రేత్యాహ (వైవృక్ష ఇతి) అఞ్జసేత్యాదేరర్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (ధానాతోఽపీతి) తథాపి కథం వైధర్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యదీతి) పురుషస్యాపి పునరుత్పత్తిర్మాభూదిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తం నిగమయతి (తస్మాదితి) స్వభావవాదముత్థాపయతి (జాత ఇతి) ఇతిశబ్దశ్చోద్యసమాప్త్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (జనిష్యతో హీతి) న జాయత ఇతి భాగేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) స్వభావవాదే దోషమాహ (అన్యథేతి) స్వభావానపహ్నవే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (జగత ఇతి) బ్రహ్మవిదాం శ్రేష్ఠత్వే యాజ్ఞవల్క్యస్య సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) (సహ స్మాఖ్యాయికేతి) బ్రాహ్మణాశ్చ సర్వే యథాయథం జగ్మురిత్యర్థః. విజ్ఞానాదివాక్యముత్థాపయతి (యజ్జగత ఇత్యాదినా) విజ్ఞానశబ్దస్య కరణాదివిషయత్వం వారయతి (విజ్ఞప్తిరితి) ఆనన్దవిశేషణకృత్యం దర్శయతి (నేత్యాదినా) ప్రసన్నం- దుఃఖహేతుకామక్రోధాదినాసమ్బన్ధరహితం. శివం- కామాదికారణేనాజ్ఞానేనాపి సమ్బన్ధశూన్యం. సాతిశయత్వప్రయుక్తదుఃఖరాహిత్యమాహ (అతులమితి) సాధనసాధ్యత్వాధీనదుఃఖవైధుర్యమాహ (అనాయాసమితి) దుఃఖనివృత్తిమాత్రం సుఖమితి పక్షం ప్రతిక్షిపతి (నిత్యతృప్తమితి) ఆనన్దో జ్ఞానమితి బ్రహ్మణ్యాకారభేదమాశఙ్క్యాహ (ఏకరసమితి) *ఫలమత ఉపపత్తేరితి న్యాయేన బ్రహ్మణో జగన్మూలత్వమాహ (రాతిరిత్యాదినా) * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి స్మృత్యన్తరమాశ్రిత్య తస్యైవ ముక్తౌ నిత్యతృప్తత్వముపదిశతి (కించేతి) అక్షరవ్యాఖ్యానసమాప్తావితిశబ్దః. సచ్చిదానన్దాత్మకం బ్రహ్మ విద్యావిద్యాభ్యాం బన్ధమోక్షాస్పదమిత్యుక్తం. ఇదానీం బ్రహ్మానన్దవిచారమవతారయన్నవిగీతమర్థమాహ (అత్రేతి) తథాపి ప్రకృతే వాక్యే కిమాయాతమితి- తదాహ (అత్రేతి) న చ కేవలమత్రైవానన్దశబ్దో బ్రహ్మవిశేషణార్పకత్వేన శ్రుతః- కింతు తైత్తిరీయకాదావపీత్యాహ (శ్రుత్యన్తరే చేతి) బ్రహ్మవిశేషణత్వేనానన్దశబ్దః శ్రూయత ఇతి సమ్బన్ధః అన్యాః శ్రుతీరేవోదాహరతి (ఆనన్ద ఇత్యాదినా) ఏవమాద్యాః- శ్రుతయ ఇతి శేషః. తథాపి కథం విచారసిద్ధిః- తత్రాహ (సంవేద్య ఇతి) లోకప్రసిద్ధేరద్వైతశ్రుతేశ్చ బ్రహ్మణ్యానన్దస్సంవేద్యోఽసంవేద్యో వేతి విచారః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ఉభయత్ర ఫలం దర్శయతి (బ్రహ్మానన్దశ్చేతి) అన్యథా లోకవేదయోః శబ్దార్థభేదాత్ *అవిశిష్టస్తు వాక్యార్థ ఇతి న్యాయవిరోధః. అసంవేద్యత్వే పునరద్వైతశ్రుతిరవిరుద్ధేతి భావః. విచారమాక్షిపతి (నన్వితి) విరుద్ధశ్రుత్యర్థనిర్ణయార్థం విచారకర్తవ్యతాం దర్శయతి (నేతి) సద్విషయవాక్యం వివృణోతి (సత్యమిత్యాదినా) ఏకత్వే సతి విజ్ఞానప్రతిషేధశ్రుతిమేవోదాహరతి (యత్రేత్యాదినా) ఇత్యాది- శ్రవణమితి శేషః. ఫలితమాహ (విరుద్ధశ్రుతీతి) శ్రుతివిప్రతిపత్తేర్విచారకర్తవ్యతాముపసంహరతి (తస్మాదితి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (మోక్షేతి) తామేవ విప్రతిపత్తిం వివృణోతి (సాఙ్ఖ్యా ఇతి) విమర్శపూర్వకం పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (కింతావదిత్యాదినా) ఆనన్దాదిశ్రవణాత్- * విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. మోక్షే సుఖం సంవేద్యమితియుక్తమితి సమ్బన్ధః. తత్రైవ వాక్యాన్తరాణ్యుదాహరతి (జక్షదిత్యాదినా) పూర్వపక్షమాక్షిపతి (నన్వితి) మోక్షే చేదిష్యతే సుఖజ్ఞానం- తర్హి తదనేకకారకసాధ్యం వాచ్యం- క్రియాత్వాత్ - పాకాదివత్. సర్వైకత్వే చ మోక్షే కారకవిభాగాభావాన్న సుఖసంవేదనం భవతీత్యర్థః. జన్యస్య కారకాపేక్షాయామపి సుఖజ్ఞానస్యాజన్యత్వాన్న తదపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాయాశ్చేతి) యా క్రియా- సాఽనేకకారకసాధ్యేతి వ్యాప్తేర్గమనాదావవగతత్వాత్, జ్ఞానస్యాపి ధాత్వర్థత్వేన క్రియాత్వా, దనేకకారకసాధ్యతా సిద్ధైవేత్యర్థః. శ్రుతిప్రామాణ్యమాశ్రిత్య పూర్వవాదీ పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (విజ్ఞానమితి) అద్వయే బ్రహ్మణి శ్రుతిప్రామాణ్యాదానన్దజ్ఞానముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) అద్వైతశ్రుతివిరోధాద్బ్రహ్మణి విజ్ఞానక్రియాకారకవిభాగాపేక్షో నోపపద్యతే - న హి * విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదివచనాని మానాన్తరవిరోధేన విజ్ఞానక్రియాం బ్రహ్మణ్యుత్పాదయన్తి- తేషాం జ్ఞాపకత్వా, జ్జ్ఞాపకస్య చావిరోధాపేక్షత్వా, దన్యథాతిప్రసఙ్గా, దిత్యర్థః. లౌకికజ్ఞానస్య క్రియాత్వేఽపి మోక్షే సుఖజ్ఞానం క్రియైవ న భవతి- తన్న విజ్ఞానాదివాక్యస్యాద్వైతశ్రుతినిరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) పయఃపావకయోస్సర్వత్రైకరూపత్వవద్విజ్ఞానస్యాపి లోకవేదయోరేకరూపత్వమేవేతి భావః. మానాన్తరవిరోధాదాత్మన్యానన్దజ్ఞానస్య సత్త్వమేవ వా నిషిధ్యతే- తస్య క్రియాత్వం వా నిరాక్రియతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (న విజ్ఞానమితి) సుఖజ్ఞానస్య గుణత్వాఙ్గీకారాత్ క్రియాత్వనిరాకరణమిష్టమేవేతి మత్వాహ (అనుభూయత ఏవేతి) అనుభవమేవాభినయతి (సుఖ్యహమితి) తథాపి శ్రుతివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షానుసారేణ సాపి నేతవ్యేత్యాశయేనాహ (తస్మాదితి) ఆత్మన్యానన్దజ్ఞానస్య క్రియాత్వానఙ్గీకారాత్కారకభేదాపేక్షాభావాదిత్యర్థః. గుణత్వపక్షే చ ప్రత్యక్షస్యానుగుణత్వా, దాగమస్యవిరోధినస్తదనుసారేణ నేయత్వాదవిరుద్ధత్వా, దస్య భూయస్త్వా, దిత్యాశయః. అవిరుద్ధార్థతా- విజ్ఞానాదిశ్రుతేరితి శేషః. గుణగుణిభావేఽపి నాద్వైతశ్రుతిః శక్యా నేతుమిత్యాశఙ్క్య స్వవేద్యత్వపక్షమాశ్రిత్యాహ (తస్మాదానన్దమితి) యథాకథంచిద్బ్రహ్మణ్యానన్దస్య వేద్యత్వే శ్రుతీనామానుగుణ్యమస్తీత్యాహ (తథేతి) ఆనన్దో వేద్యో బ్రహ్మణీతి చోదితే సిద్ధాన్తమాహ (నేతి) ఆగన్తుకం - అనాగన్తుకం

వాజ్ఞానంముక్తావానన్దంగోచరయతి. నాద్యఇత్యాహ (కార్యేతి) అనుపపత్తిమేవస్ఫోరయతి (శరీరేతి) కార్యకరణయోరభావేపిమోక్షే బ్రహ్మానన్దజ్ఞానంజనిష్యతే- సంసారేహిహేత్వపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (దేహాదీతి) ద్వితీయందూషయతి (ఏకత్వేతి) నహిబ్రహ్మస్వరూపజ్ఞానమేవవేద్యానన్దరూపంభవితుముత్సహతే- విషయవిషయిణోరేకత్వవిరోధాత్. తతశ్చానాగన్తుకమపిజ్ఞానంముక్తౌనానన్దమధికరోతీత్యర్థః. కించ- బ్రహ్మావా- ముక్తోవా- సంసారీవాబ్రహ్మానన్దంగోచరయేత్. తత్రాద్యమనువదతి (పరంచేదితి) తస్మిన్పక్షేనబ్రహ్మస్వరూపానన్దంవేత్తి- తస్యైక్యాద్భేదేత్రివిషయవిషయిత్వానుపపత్తేరుక్తత్వా, ద్వితీయందూషయతి (తస్మైతి) నాపిసంసారీబ్రహ్మానన్దంగోచరయతి - సఖల్వనివృత్తేసంసారేసంసారిణమాత్మానముపలభమానోనబ్రహ్మానన్దమాకలయితుమలం. సంసారేనివృత్తేతుతతోనిర్ముక్తోబ్రహ్మస్వాభావ్యం ప్రతిపద్యమాననదానన్దగతద్వైదేవ విషయీకర్తుంనాప్నోతీతితృతీయంప్రత్యాహ (సంసార్యపీతి) ముక్తోపిబ్రహ్మణోభిన్నః- అభిన్నోవేతివికల్ప్యభేదపక్షమనుభాషతే (జలేతి) బ్రహ్మభిన్నస్యముక్తస్యతదానన్దవిషయీకరణముక్తన్యాయేనసరస్యతి (తదేతి) భేదపక్షమనువదతి (అథేతి) బ్రహ్మానన్దంప్రత్యగాత్మానమితిసమ్బన్ధః. వేదనప్రకారమభినయతి (అహమితి) * తత్త్వమస్యాదిశ్రుతివిరోధేననిరాకరోతి (తదేతి) ముక్తోబ్రహ్మణస్సకాశాద్భిన్నోఽభిన్నోవానుభూతే- ర్భిన్నాభిన్నస్తుస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తృతీయేతి) సర్వప్రభేదాభేదవాదస్యదూషితత్వాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణఃస్వానన్దస్యావేద్యత్వేహేత్వన్తరమాహ (కించాన్యదితి) నిదేవోపపాదయతి (నిరన్తరంచేదితి) అఖ్యాతప్రయోగస్యతస్మిన్నుపపన్నత్వం- తత్రాహ (అతద్విజ్ఞానేతి) దేవదత్తాఖ్యబుద్ధిపూర్వకారిత్వావస్థాయాంస్వాత్మానమన్యంచవిపశ్యనజానాతి - నాన్యదేవ్యభయథాప్యదర్శనాత్తత్రాఖ్యాతప్రయోగోయుజ్యతే. నైవంబ్రహ్మణ్యజ్ఞానప్రసక్తోస్తి - నిత్యజ్ఞానస్వభావత్వాత్. తథాచతత్రాఖ్యాతప్రయోగోనార్థవానిత్యర్థః. బ్రహ్మణ్యాఖ్యాతప్రయోగానర్థక్యందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (సహీతి) ప్రత్యగాత్మనినిత్యజ్ఞానత్వానిర్ణీతంశఙ్కయతి (అథేతి) విచ్ఛిన్నమితిక్రియావిశేషణం. పరిహరతి (విజ్ఞానస్యేతి) ఆత్మనోవిజ్ఞానస్యఛిద్రం- అన్తరాళం. అసత్త్వావస్థా. తదాపివిజ్ఞానమస్తిచేత్- తస్యాన్యవిషయత్వప్రసఙ్గః. తథాచ * యత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేరాత్మనోసుర్వ్యాప్తిః. నచేత్తదావిజ్ఞానం-తదాపాషాణవదచేతనత్వం- విజ్ఞప్తిరూపత్వానఙ్గీకారాదిత్యర్థః. ఆత్మనోనిత్యజ్ఞానవత్త్వేదోషాన్తరమాహ (ఆత్మనశ్చేతి) ఆనన్దజ్ఞానేబ్రహ్మణివిషయవిషయిత్వాయోగశ్చేత్-కథంవిజ్ఞానాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యానన్దస్యావేద్యత్వేశ్రుతివిరోధముక్తంస్మారయతి (జక్షదితి) సర్వత్రాత్మనోముక్తస్యైశ్వర్యతిరోగాద్యభావయథాజక్షణాదిప్రాప్తం - తథైవతదనువాదిత్వాదస్యాఃశ్రుతేర్నవిరోధోస్తీతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (ముక్తస్యేతి) కిమనువాదఫలమితిచేత్- తదాహ (తత్రస్యేతి) ముక్తస్యరోగాద్యభావసర్వత్రాత్మభావాదేవతత్ప్రాప్తంజక్షణాద్యన్నభుక్తిస్తుతయేఽనూద్యతే - తన్నానువాదవైయర్థ్యమిత్యర్థః నిముక్తస్యసర్వాత్మ్యేనరోగాద్యభావప్రాప్తజక్షణాద్యనువాదేస్యాదతిప్రసక్తిరితిశఙ్కతే (యథాప్రాప్తేతి) అతిప్రసక్తిమేవప్రకటయతి (రోగాదిష్వితి) అవిద్యాత్మకనామరూపనిరచితోపాధిద్వయసమ్బన్ధనిబన్ధనమిథ్యాజ్ఞానాధీనత్వాదాత్మనిదుఃఖిత్వాదిప్రతీతేర్నతత్ర్వస్తుతోదుఃఖిత్వం. నచజక్షణాద్యపివాస్తవం - అవిద్యస్యైవముక్తేస్తుతయేఽనువాదాత్. దుఃఖిత్వస్యహినానువాదః- నిహీనత్వప్రాప్తేరితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) యత్తువిరుద్ధశ్రుతిద్వయేర్నాగమార్థోనిర్ణీతోభవతీతి - తత్రాహ (విరుద్ధేతి) వేద్యత్వావేద్యత్వాదిశ్రుతీనాం సోపాధికనిరుపాధికవిషయత్వేనమధుకాణ్డవ్యవస్థోక్తేరిత్యర్థః. బ్రాహ్మణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యానన్దస్యవేద్యతాయాముక్తనిరూపత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. యథా *ఏషాస్యేత్యత్రభేదానవివక్షితః-సర్వాత్మభావస్యప్రకృతత్వాత్. తథావిజ్ఞానాదివాక్యేప్యానన్దస్యవేద్యతానవివక్షితా - ఉక్తరీత్యాతద్వేద్యతాయాదుష్ప్రతిపాదత్వాత్. తస్మాదనతిశయానన్దచిదేకతానంవస్తుసిద్ధమిత్యర్థః.. ౨౮

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం పఞ్చమాధ్యాయభాష్యటీకా.

———

౨౦.— (తాన్హైతైశ్శ్లోకైఃపప్రచ్ఛేతి) యాజ్ఞవల్క్యఇతిశేషః. తాన్- బ్రాహ్మణాన్. శ్లోకానేవపఠతి (యథావృక్షోవనస్పతిస్తథైవపురుషోఽమృషా) యథావనస్పతిః- ఫలపుష్పవతోవృక్షః- తాదృశఏవపురుషః. అమృషా- సత్యమిత్యర్థః. *వానస్పత్యఃఫలైఃపుష్పిణీతిహినిఘణ్టుః. తత్సాధర్మ్యమేవాహ (తస్యలోమానిపర్ణానిత్వగస్యోత్పాటికాబహిః) తస్య - పురుషవృక్షస్యలోమాన్యేవపర్ణాని. అస్యపురుషస్యయాత్వక్- సాబహిర్భూతోత్పాటికా - వృక్షోపమర్దనైవోత్పాట్యతఇత్యుత్పాటికా. చిఞ్చాదేరివబహిస్త్వక్. రుధిరావారకాచ్చర్మణోయాబహిర్భూతా- సాబహిస్త్వక్. (త్వచఏవాస్యరుధిరంప్రస్యన్దిత్వచఉత్పటః) ఉత్పటతి- గచ్ఛతీత్యుత్పటః- క్షీరాదిసారః. అస్యపురుషవృక్షస్యత్వచఏవహిరుధిరంప్రస్యన్దిభవతి. వృక్షస్యచత్వచఏవక్షీరాదిసారఃస్యన్దిభవతి. అతస్సాధర్మ్యమిత్యర్థః. (తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతిరసోవృక్షాదివాహతాత్) తత్- వృక్షసాధర్మ్యాదేవహేతోఃఆతృణ్ణాత్-*తృహింసాయాం. ఆతృణ్ణాత్-ఛిన్నాత్తస్మాత్-పురుషరూపాద్వృక్షాద్వాహతాద్రసఇవరుధిరంనిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. (మాంసాన్యస్యశకరాణి) అస్య-పురుషస్యమాంసానివృక్షస్యశకరాణీవ-శకలానీవేత్యర్థః. (కినాటంస్నావతత్స్థిరం). స్నావేత్యేతన్నాన్తంనపుంసకం. నిరేతియావత్. తదేవవృక్షస్యస్థిరంకినాటం. కినాటంనామ-దార్వస్థిభాగాదుద్గతవల్కః. వృక్షస్యతత్స్థిరం-వల్కాన్తర్గతస్థిరాంశః. (అస్థీన్యన్తరతోదారూణి) అస్యపురుషస్యాస్థీన్యేవాన్తరతోదారూణి-అన్తస్థదార్వంశఇత్యర్థః. (మజ్జామజ్జోపమాకృతా) దారు

టేయా మజ్జా-సాప్యపురుషస్యమజ్జోపమైవకృతా భవతి, తథాచవృక్షమజ్జాస్థానే పురుషస్య ప్రసిద్ధమజ్జా భవతీత్యర్థః. (యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్న వతరః పునః। మర్త్యస్స్విన్మృత్యునావృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) ఏవంవృక్షస్యశరీరస్యచసామ్యే సత్యపివృక్షోవృక్ణస్సన్ - ఛిన్నస్సన్ మూలాన్నవతరః- అత్యన్తంనవస్సన్ పునః ప్రరోహతి మర్త్యస్స్విన్మృత్యునావృక్ణస్సన్ కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతీతి ప్రశ్నః (రేతస ఇతి మావోచత జీవతస్తత్ ప్రజాయతే) రేతస ఏవ మూలాత్పునర్మర్త్యః ప్రరోహతీతి మావోచత. కుతః. జీవత ఏవ హి తత్ - రేతః ప్రజాయతే. అయంతుమృత ఇతి నాత్ర రేతోమూలం వక్తుంశక్యం. సహివృక్షస్యచ్ఛిన్నావశిష్టమూలమివ నాస్య రేతోమయం స్వకంమూలమవశిష్యతే - యతః పునః ప్రరోహతీతి కల్ప్యేత. (ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఽఞ్జసా ప్రేత్యసమ్భవః) కించ-వృక్షో ధానారుహో భవతి. ధానాః-బీజం. ధానాభ్యో రోహతీతి తథోక్తః. బీజరుహో పి వృక్షో భవతి- న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ. ఇవశబ్దోఽప్యర్థః. వృక్షః అఞ్జసా- సాక్షాత్ ప్రేత్య- మృత్వా ధానాతోఽపి సమ్భవేత్. (యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షం న పునరాభవేత్) యత్-యది సమూలం- మూలేన ధానయా చ సహ ఆవృహేయుః- ఉత్పాటయేయుః. తదా స వృక్షో న పునరాగత్య భవేత్. అతో మూలం బీజం చ వృక్షస్య రోహకారణం దృష్టమిత్యర్థః. (మర్త్యస్స్విన్మృత్యునావృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) అతోఽహం పృచ్ఛామి వృక్షసధర్మాయం మర్త్యో వృక్ణః కస్మాత్ ప్రరోహతి మూలాదితి. స చ యస్తు మృత్యునా హతస్స హత ఏవ. అస్యైవ తు కశ్చిజ్జాయతే - అతో వృక్ణస్య మర్త్యస్య పునర్జననహేతు ప్రశ్నోఽనుపపన్న ఇత్యత్రాహ (జాత ఏవ న జాయతే కో న్వేనం జనయేత్పునః) యది నష్టస్య పునర్జననం న స్యాత్ - తర్హి కృతహానాకృతాభ్యాగమ ప్రసఙ్గః. అతో మృతస్య పునర్జననం సిద్ధం. అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం పునర్జనయేదితీత్యర్థః. తథా చ జగతో మూలం కిమితి ప్రశ్నార్థః. యతో జగతో మూలం తైర్జనకసభికైర్బ్రాహ్మణైర్న జ్ఞాతం- అతో యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రాహ్మణా జితాః సమాప్తా ఆఖ్యాయికా. యజ్జగతో మూలం యాజ్ఞవల్క్య న పృష్టం-తచ్ఛ్రుతిస్స్వయమేవాహ (విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి) రాతిః-రాతేః. షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః. రాతేః-ధనస్య దాతుః- కర్మకృతో యజమానస్యేతి యావత్. పరాయణం-పరమగతిః. తత్తత్కర్మానుగుణఫలప్రదమిత్యర్థః. తిష్ఠమానస్య-బ్రహ్మసంస్థస్య తద్విదః-బ్రహ్మవిదః పరాయణం-పరమప్రాప్యం విజ్ఞానానన్దరూపం బ్రహ్మైవ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టం జగన్మూలమిత్యర్థః......ఇతి

ఇతిబృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేనవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

షష్ఠాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రేఽథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ। తగ్ం హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య కి
మర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితి। ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ॥ ౧
యత్తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమా
న్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛైలినోఽబ్రవీద్వాగ్వై బ్రహ్మేత్యవదతో హి కిగ్ం స్యాదిత్యబ్రవీ
త్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య

శం.— (జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రే) అస్య సమ్బన్ధః - శారీరాద్యానష్టౌ పురుషాన్నిరూహ్య ప్రత్యూహ్య పునర్హృదయే దిగ్భేదేన చ పునః పఞ్చధా వ్యూహ్య హృదయే ప్రత్యూహ్య హృదయం శరీరం చ పునరన్యోన్యప్రతిష్ఠం ప్రాణాదిపఞ్చవృత్త్యాత్మకే సమానాఖ్యే జగదాత్మని సూత్ర ఉపసంహృత్య జగదాత్మానం శరీరహృదయసూత్రావస్థమతిక్రాన్తవాన్ య ఔపనిషదః పురుషః * నేతి నేతీతి వ్యపదిష్టః- స సాక్షాచ్చోపాదానకారణస్వరూపేణ చ నిర్దిష్టః * విజ్ఞానమానన్దమితి. తస్యైవ వాగాదిదేవతాద్వారేణ పునరధిగమః కర్తవ్య ఇత్యధిగమోపాయాన్తరార్థోఽయమారమ్భో బ్రాహ్మణద్వయస్య. ఆఖ్యాయికా త్వాచారప్రదర్శనార్థా. జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రే- ఆసనం కృతవాన్. ఆస్థాయికాం దత్తవానిత్యర్థః దర్శనకామేభ్యో రాజా. అథ హ- తస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ- ఆగతవానాత్మనో యోగక్షేమార్థం, రాజ్ఞో వా వివిదిషాం దృష్ట్వానుగ్రహార్థం,. తం- ఆగతం యాజ్ఞవల్క్యం యథావత్పూజాం కృత్వోవాచ హ- ఉక్తవాన్ జనకః. హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః- ఆగతోఽసి. కిం పశూనిచ్ఛన్ పునరపి. ఆహోస్విత్-అణ్వన్తాన్-సూక్ష్మాన్తాన్. సూక్ష్మవస్తునిర్ణయాన్తాన్ప్రశ్నాన్మత్తః శ్రోతుమిచ్ఛన్నితి. ఉభయమేవ-పశూన్ ప్రశ్నాంశ్చ. హే సమ్రాట్. సమ్రాడితి వాజపేయయాజినో లిఙ్గం. సమస్తస్య వా భారతస్య వర్షస్య రాజా. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే జల్పన్యాయేన సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ నిర్ధారితం - ఇదానీం వాదన్యాయేన తదేవ నిర్ధారయితుమధ్యాయాన్తరమవతారయతి (జనక ఇతి) తత్ర బ్రాహ్మణద్వయస్యావాన్తరసమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అస్యేతి) తమేవ వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (శారీరాద్యానితి) (నిరూహ్య ప్రత్యూహ్యేతి) విస్తార్య వ్యవహారమాపాద్యేత్యర్థః. ప్రత్యూహ్య - హృదయే పునరుపసంహృత్యేతి యావత్. జగదాత్మనీత్యవ్యాకృతోక్తిః. సూత్రశబ్దేన తత్కారణం గృహ్యతే. అతిక్రమణం- తద్గుణదోషాసంస్పృష్టత్వం. అనన్తరబ్రాహ్మణద్వయతాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) వాగాద్యధిష్ఠాత్రీష్వగ్న్యాదిదేవతాసు బ్రహ్మదృష్టిద్వారేత్యర్థః. పూర్వోక్తాన్వయవ్యతిరేకాదిసాధనాపేక్షయాన్తరశబ్దః. ఆచార్యవతా శ్రద్ధాదిసమ్పన్నేన విద్యాలబ్ధవ్యేత్యాచారః. అప్రాప్తప్రాప్తిర్యోగః. ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమ ఇతి విభాగః. భారతస్య వర్షస్య- హిమవత్సేతుపర్యన్తస్యేతి యావత్. ౧

రం.— (జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రే) దర్శనకామేభ్యో దర్శనం దాతుం వైదేహో జనకస్సభాయామాసాఞ్చక్రే- స్థిత ఇత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ) అథ-అస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ- ఆగతః. (తం హోవాచ) జనక ఇతి శేషః. తం-యాజ్ఞవల్క్యమిత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితి) హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః - ఆగతోఽసి. కిం పునరపి పశూనిచ్ఛన్- ఆహోస్విదణ్వన్తానితి- అన్తః- నిశ్చయః. అణోః- సూక్ష్మస్య వస్తునః ప్రత్యగాత్మాదేరన్తాన్- నిశ్చయాన్ కర్తుమిత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరమాహ (ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచేతి) త్వదనుగ్రహార్థమేవాగతోఽస్మి. తత్ప్రసఙ్గే యది పశవశ్చ పునస్స్యుః-తదపి న ప్రతిషేధామః. హే సమ్రాడితి హోవాచ-యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. సమ్రాట్-హే సార్వభౌమేత్యర్థః. ౧

శం.— కిన్తు- యత్తే- తుభ్యం కశ్చిదబ్రవీదాచార్యః. అనేకాచార్యసేవీ హి భవాన్ తచ్ఛృణవామేతి. ఇతర ఆహ- అబ్రవీత్-ఉక్తవాన్మే- మమాచార్యో జిత్వా నామతః. శిలినస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై బ్రహ్మేతి- వాగ్దేవతా బ్రహ్మేతి. ఆహేతరః - యథా మాతృమాన్ - మాతా యస్య విద్యతే పుత్రస్య సమ్యగనుశాస్త్రీ- అనుశాసనకర్త్రీ. స మాతృమాన్. అత ఊర్ధ్వం పితా యస్యానుశాస్తా - స పితృమాన్. ఉపనయనాదూర్ధ్వమాసమావర్తనాదాచార్యో యస్యానుశాస్తా - స ఆచార్యవాన్. ఏవం శుద్ధిత్రయహేతుసంయుక్తబుద్ధిరాచార్యః స్వయం న కదాచిదపి ప్రామాణ్యాద్వ్యభిచరతీతి. స యథా బ్రూయాచ్ఛిష్యాయ- తథాఽసౌ జిత్వా శైలినిరుక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. (అవదతో హి కిం స్యాదితి) న హి మూకస్యై

వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత । కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య । వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ । వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానానీష్టగ్ం హుతమాశితం పాయితమయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని వాచైవ సమ్రాట్ప్రజ్ఞాయన్తే వాగ్వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ । నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే । హస్త్యృషభగ్ం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః । స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి ॥ ౨

హార్థమముత్రార్థం వా కించన స్యాత్. కింతు- అబ్రవీత్ - ఉక్తవాన్ తే- తుభ్యం తస్య - బ్రహ్మణ ఆయతనం ప్రతిష్ఠాం చ. ఆయతనం నామ శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేషు య ఆశ్రయః. ఆహేతరః- న మేఽబ్రవీదితి. ఇతర ఆహ- యద్యేవం- ఏకపాద్వా ఏతత్ - ఏకః పాదో యస్య బ్రహ్మణః- తదిదమేకపాద్బ్రహ్మ. త్రిభిః పాదైః శూన్యముపాస్యమానమపి న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. యద్యేవం- సః- త్వం విద్వాన్ సన్ - అస్మభ్యం బ్రూహి హే యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. స చాహ (వాగేవాయతనం) వాగ్దేవస్య బ్రహ్మణో వాగేవ- కరణమాయతనం- శరీరం. ఆకాశః - అవ్యాకృతాఖ్యః ప్రతిష్ఠోత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు. (ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) ప్రజ్ఞేతీయముపనిషద్బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. ప్రజ్ఞేతి కృత్వా ఏతద్బ్రహ్మోపాసీత. (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య) కిం స్వయమేవ ప్రజ్ఞా- ఉత ప్రజ్ఞానిమిత్తం. యథా ఆయతనప్రతిష్ఠే బ్రహ్మణో వ్యతిరిక్తే - తద్వత్కిం. న. కథం తర్హి. (వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ) వాగేవ ప్రజ్ఞేతి హ ఉవాచ - ఉక్తవాన్. న వ్యతిరిక్తా ప్రజ్ఞేతి. కథం పునర్వాగేవ ప్రజ్ఞేతి. ఉచ్యతే (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అస్మాకం బన్ధురిత్యుక్తే ప్రజ్ఞాయతే బన్ధుః. తథా- ఋగ్వేదాది, ఇష్టం- యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం, హుతం- హోమనిమిత్తం చ, ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తం, పాయితం- పానదాననిమిత్తం, అయం చ లోకః- ఇదం చ జన్మ, పరశ్చ లోకః- ప్రతిపత్తవ్యం చ జన్మ, సర్వాణి చ భూతాని, వాచైవ సమ్రాట్ ప్రజ్ఞాయన్తే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం- యథోక్తం బ్రహ్మవిదం వాగ్జహాతి. సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి బలిదానాదిభిః. ఇహ దేవో భూత్వా పునశ్శరీరపాతోత్తరకాలం దేవానప్యేతి- అపిగచ్ఛతి. య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే. విద్యానిష్క్రియార్థం హస్తితుల్య ఋషభః- హస్త్యృషభో యస్మిన్ గోసహస్రే- తద్ధస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. అననుశిష్య- శిష్యం కృతార్థమకృత్వా శిష్యాద్ధనం న హరేతేతి మమ పితాఽమన్యత. మమాప్యయమేవాభిప్రాయః. ౨

ఆ — తత్ర రాజానం ప్రతి ప్రశ్నముత్థాపయతి (కింత్వితి) కశ్చిదితి విశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (అనేకేతి) ప్రామాణ్యం - ఆప్తత్వం. యథోక్తార్థానుసారేణ సంబోధనే యుక్తిమాహ (న హీతి) యథోక్తబ్రహ్మవిద్యయా కృతకృత్యత్వం మన్వానం రాజానం ప్రత్యాహ (కింత్వితి) ఆయతనప్రతిష్ఠయోరేకత్వాత్పునరుక్తిమాశఙ్క్య విభజతే (ఆయతనం నామేతి) ఏకపాదత్వేఽపి బ్రహ్మణస్తదుపాసనాదిష్టసిద్ధిరితి చేత్. నేత్యాహ (త్రిభిరితి) బ్రూహి- ప్రతిష్ఠామాయతనం చేతి శేషః. ప్రశ్నమేవ వివృణోతి (కిం స్వయమేవేతి) ప్రజ్ఞానిమిత్తం యస్యా వాచః- సా తథా. ద్వితీయపక్షం విశదయతి (యథేతి) వ్యతిరేకపక్షం నిషేధతి (నేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పక్షాన్తరం గృహ్ణాతి (కథం తర్హీతి) బలిదానం - ఉపహారసమర్పణం. ఆదిశబ్దేన స్రక్చన్దనవస్త్రాలఙ్కారాది గ్రహః. విద్యానిష్క్రియార్థం - ఉపాచేతి సమ్బన్ధః. పితురేతన్మతమస్తు - తవ కిమాయాతం - తదాహ (మమాపీతి) ౨

రం. — ఏకముక్త్వా విశేషోపదేశాయ ప్రవృత్తో యాజ్ఞవల్క్యో జనకం పునరాహ (యత్తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేతి) యత్తే- తుభ్యం కశ్చిదాచార్యోఽబ్రవీత్ - అనేకాచార్యోపసేవీ హి భవాన్. తచ్ఛృణవామ. శ్రుత్వా ఉపదేష్టవ్యాంశముపదేక్ష్యామ ఇతి భావః. జనక ఆహ (అబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నామతో జిత్వా. శిలినస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై- వాగ్దేవతా. బ్రహ్మేతి - బ్రహ్మప్రతీకతయా వాగ్దేవతోపాస్యేతి మే ఉక్తవానిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాదిత్యాది) మాతా యస్య విద్యతే అనుశాసనకర్త్రీ తయా - స మాతృమాన్. పితా యస్య తథా విద్యతే- స పితృమాన్. ఆచార్యో యస్య తథా విద్యతే- స ఆచార్యవాన్. ఉపనయనాత్ప్రాక్ మాతాపితరావనుశిష్టః- ఊర్ధ్వమాచార్యోఽనుశాస్తి. తైరేవం యథాకాలం శిక్షితో హీనమజ్ఞానవాన్ భవతి. తథా చ మాత్రా పిత్రా ఆచార్యేణ చానుశిష్టో యథా బ్రవీతి- తథా శైలిన ఉక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. సమ్యగుక్తవానిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (అవదతో హి కిం స్యాదితి) అవదతః- వాగ్వ్యాపారరహితస్య. న హి మూకస్యైహికమాముష్మికం వా కించిత్సిధ్యేత్ - తస్మాద్యుక్తం వాగ్వై బ్రహ్మేతి శైలినోక్తం సర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్వాచి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతీత్యర్థః. (అబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠామితి) పరం తు తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం చ తే స కిమబ్రవీత్. ఆయతనం - శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేష్వాశ్రయః. ఏతద్ద్వయమపి శైలినిరుక్తవాన్ కిమిత్యర్థః. జనక ఆహ (న మేఽబ్రవీదితి) ఇతర ఆహ (ఏకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి) ఏకః పాదో యస్య తదేకపాత్. ఏతత్-బ్రహ్మ. వాగ్రూపం బ్రహ్మ ఉపాస్యమానమపి ఏకపాత్- త్రిభిః పాదైశ్శూన్యం. న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. జనక ఆహ (స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్యేతి) హే యాజ్ఞవల్క్య సః త్వం- విద్వాన్ సన్- అస్మభ్యం బ్రూహి- ఆయతనాదీతి శేషః. స చా

ఉ.— ‡ యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మ ఉదఙ్కః శౌల్బాయనః ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్ పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాత్తథా తచ్ఛౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేత్యప్రాణతో హి కిꣳ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రియమిత్యేనదుపాసీత కా ప్రియతా యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ ప్రాణస్య వై సమ్రాట్ కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం ప్రాణో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౩

హ (వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) వాగధిష్ఠాత్ర్యం దేవతాయామధ్యస్యమానస్య బ్రహ్మణో వాగేవాయతనం-శరీరం. అవ్యాకృతఆకాశః ప్రతిష్ఠా. ఆకాశః- పరమవ్యోమవా ప్రతిష్ఠా- కాలత్రయేప్యాశ్రయః. ఏనత్- బ్రహ్మ ప్రజ్ఞేత్యుపాసీతేత్యర్థః. జనకః పృచ్ఛతి (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్యేతి) అయమభిప్రాయః- యథా ప్రతిష్ఠాంశః వాచో భిన్నః-ఏవం ప్రజ్ఞాపి కిం వాచో భిన్నా- ఉత నేతి ప్రశ్నః. ప్రతిష్ఠావన్నభిన్నా- కింతు ఆయతనవత్ ప్రజ్ఞాపి వాచః అభిన్నేత్యుత్తరమాహ (వాగ్వై సమ్రాడితి హోవాచ) హే సమ్రాట్. వాగేవ ప్రజ్ఞా. నతు తతోఽతిరిచ్యత ఇత్యర్థః. తదుపపాదయతి (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అయం బన్ధురితి వాచైవ హి ప్రజ్ఞాయతే. తథా (ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాది) ఇతిహాసః- రామాయణాదిః. పురాణం-విష్ణుపురాణాది. విద్యాః-చతుష్షష్టికలాః. ఉపనిషదః-ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః-మనుస్మృత్యాదిరూపాః. సూత్రాణి- బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని-భాష్యవ్యాఖ్యానాదీని. వ్యాఖ్యానాని-భాష్యాదీని. ఇష్టం-యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం. హుతం- హోమనిమిత్తం ధర్మజాతం ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తకం. పాయితం-పానీయదాననిమిత్తకం. అయం లోకః-ఐహలౌకికం ఫలం. పరశ్చ లోకః-స్వర్గమోక్షాది. సర్వాణి భూతాని- శత్రుమిత్రోదాసీనరూపాణి. ఏవమేతత్ సర్వం హే సమ్రాట్. వాచైవ ప్రజ్ఞాయతే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ- వాగ్దేవతాయాం బ్రహ్మోపాసనం ప్రజ్ఞానామకత్వేన కర్తవ్యమిత్యర్థః. తదుపాసనాయాః ఫలమాహ (నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి) య ఏవం విద్వాన్- ఉక్తాయతనాదిజ్ఞానవాన్ ఏతత్- వాగ్రూపం బ్రహ్మోపాస్తే- ఏనం- బ్రహ్మవిదం వాక్- అధీతా బ్రహ్మవిద్యా న జహాతి. విద్యాయాః విస్మరణం నాస్తీతియావత్. యథా వత్సాయ గావోఽభిక్షరన్తి- ఏవం బలిదానాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యభిక్షరన్తి-స్నిహ్యన్తీత్యర్థః. దేవో భూత్వా-ఉపాస్యమానవాగధిష్ఠాతృదేవో భూత్వా. తద్దేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్యేతియావత్. దేవానప్యేతి- ఆజానసిద్ధదేవతాన్తర్గతో భవతీత్యర్థః. (హస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః) హస్తితుల్యః ఋషభో యస్మిన్ గోసహస్రే- తత్తథా. తాదృశర్షభయుక్తం గోసహస్రముపదిష్టవిద్యాయా దక్షిణాత్వేన దదామీతి జనక ఉక్తవానిత్యర్థః. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి) శిష్యం సమ్యగననుశిష్య తతః కించిదపి ద్రవ్యం నాహరేతేతి మే పితాఽమన్యత - బోధితవానితియావత్. అతస్సమ్యగనుశిష్య హరిష్యామి-న తతః ప్రాగితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి నేయం. ౨

శం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్) ఉదఙ్కః- నామతః శుల్బస్యాపత్యం - శౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి. ప్రాణో వాయుర్దేవతా పూర్వవత్. ప్రాణ ఏవాయతనం. ఆకాశః ప్రతిష్ఠా. ఉపనిషత్- ప్రియమిత్యేతదుపాసీత. కథం పునః ప్రియత్వం. ప్రాణస్య వై హే సమ్రాట్. కామాయ- ప్రాణస్యార్థాయాయాజ్యం యాజయతి పతితాదికమపి. అప్రతిగృహ్యస్యాప్యుగ్రాదేః ప్రతిగృహ్ణాత్యపి. తత్ర- తస్యాం దిశి. వధనిమిత్తమాశఙ్కా- వధాశఙ్కేత్యర్థః. యాం దిశమేతి తస్కరాద్యాకీర్ణాం చ- తస్యాం దిశి వధాశఙ్కా. తచ్చైతత్సర్వం ప్రాణస్య ప్రియత్వే భవతి- ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ. తస్మాత్ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం ప్రాణో జహాతి. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— యథా వాగగ్నిర్దేవతా- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) ప్రాణ ఏవాయతనమిత్యత్ర ప్రాణశబ్దః కరణవిషయః. పతితాదికమిత్యాదిపదమకులీనగ్రహార్థం. ఉగ్రః- జాతివిశేషః. ఆదిశబ్దేన మ్లేచ్ఛగణో గృహ్యతే. ౩

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీదిత్యాది) (ఉదఙ్కశ్శౌల్బాయన ఇతి) నామత ఉదఙ్కః. శుల్బస్యాపత్యం శౌల్బాయనః. నడాదిత్వాత్ఫక్ (అప్రాణతో హి కిం స్యాదితి) జీవతో హి సర్వపురుషార్థావాప్తిరితి భావః. (ప్రియమిత్యేనదుపాసీతేతి) ప్రియమితి నామ్నా ప్రాణప్రతీకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణస్య ప్రియతామేవోపపాదయతి (ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మేతి) ప్రాణస్య కామాయ- ప్రాణశయా అయాజ్యమపి యాజయతి. అప్రతిగృహ్యమపి ప్రతిగృహ్ణాతి. అప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపీత్యత్ర ప్రత్యపిభ్యాం * గ్రహేశ్ఛన్దసీతి క్విప్,

‡ తత్ర వధాశఙ్కా భవతీతి కాణ్వ రఃపాఠః.

ఉ.— యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే బర్కుర్వార్ష్ణశ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేత్యపశ్యతో హి కిగ్ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా సత్యమిత్యేనదుపాసీత కా సత్యతా యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవ సమ్రాడితి హోవాచ చక్షుషా వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీరితి స ఆహాద్రాక్షమితి తత్సత్యం భవతి చక్షుర్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం చక్షుర్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౪

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే గర్దభీవిపీతో భారద్వాజః శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్భారద్వాజోఽబ్రవీచ్ఛ్రోత్రం వై బ్రహ్మేత్యశృణ్వతో హి కిగ్ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య శ్రోత్రమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్త ఇత్యేనదుపాసీత కాఽనన్తతా యాజ్ఞవల్క్య దిశ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ తస్మాద్వై సమ్రాడపి యాం కాం చ దిశం గచ్ఛతి నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛత్యనన్తా హి దిశో దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రగ్ శ్రోత్రం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనగ్ శ్రోత్రం జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౫

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే సత్యకామో జాబాలో మనో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తజ్జాబాలోఽబ్రవీన్మనో వై బ్రహ్మేత్యమనసో హి

పురుషాయాం దిశం గచ్ఛతి- తత్ర వధాశఙ్కా భవతి- వధస్యాశఙ్కా యస్యాత్- తచ్చోరవ్యాఘ్రాదివధాశఙ్కం. తత్ర తత్ర వర్తతే చేదపి- తత్రాపి ప్రాణస్య కామాయ యాతి. తతః ప్రాణస్య ప్రియత్వాత్ స ఏవ పరం బ్రహ్మేత్యుపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం ప్రాణో జహాతీతి) దీర్ఘాయుర్భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— (యదేవ తే కశ్చిత్) బర్కురితి- నామతః. వృష్ణస్యాపత్యం- వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి. ఆదిత్యో దేవతా చక్షుషి. ఉపనిషత్సత్యం. యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణ శ్రుతమనృతమపి స్యాత్- న తు చక్షుషా దృష్టం. తస్మాద్వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీస్త్వం హస్తినమితి- స చేదద్రాక్షమిత్యాహ- తత్సత్యమేవ భవతి. యస్త్వన్యో బ్రూయాదహమశ్రౌషమితి- తద్వ్యభిచరతి. యత్తు చక్షుషా దృష్టం- తదవ్యభిచారాత్సత్యమేవ భవతి. ౪

ఆ.— చక్షుర్బ్రహ్మణః సత్యత్వం సాధయతి (యస్మాదితి) ఉక్తమేవోపపాదయతి (యస్త్వితి) ౪

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (బర్కుర్వార్ష్ణ ఇతి) నామతో బర్కుః. వృష్ణేరపత్యం వార్ష్ణః. (తత్సత్యం భవతీతి) చక్షుషా దృష్టే యథా సత్యత్వాధ్యవసాయః- తథా మానాన్తరావగతే న భవతీత్యర్థః. అతశ్చక్షుషి బ్రహ్మ సత్యనామ్నోపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం చక్షుర్జహాతీతి) చక్షుషా దృష్టం న విస్మరతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— (యదేవ తే) గర్దభీవిపీత ఇతి- నామతః. భారద్వాజః- గోత్రతః. శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి. శ్రోత్రే దిగ్దేవతా. అనన్త ఇత్యేతదుపాసీత. కాఽనన్తతా శ్రోత్రస్య. దిశ ఏవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం యస్మాత్ - తస్మాద్వై సమ్రాట్. ప్రాచీముదీచీం వా యాం కాంచిదపి దిశం గచ్ఛతి- నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛతి కశ్చిదపి. అతోఽనన్తా హి దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రం. తస్మాద్దిగానన్త్యమేవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం. ౫

ఆ.— దిశామానన్త్యేఽపి శ్రోత్రస్య కిమాయాతం- తదాహ (దిశో వా ఇతి) ౫

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (గర్దభీవిపీతో భారద్వాజ ఇతి) గోత్రతో భారద్వాజః. నామ్నా గర్దభీవిపీత ఇత్యర్థః. (దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రమితి) * దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశదితి శ్రుతేః దిక్ఛ్రోత్రయోరైక్యమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— సత్యకామ ఇతి- నామతః. జబాలాయా అపత్యం- జాబాలః. చన్ద్రమా మనసి దేవతా. ఆనన్ద ఇత్యుపనిషత్. యత్ - యస్మా

కిం స్విదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య మన ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్ద ఇత్యేనదుపాసీత కాఽఽనన్దతా యాజ్ఞవల్క్య మన ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభిహార్యతే తస్యాం ప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్దో మనో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం మనో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి. ౬

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే విదగ్ధః శాకల్యో హృదయం వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛాకల్యోఽబ్రవీద్ధృదయం వై బ్రహ్మేత్యహృదయస్య హి కిꣳ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య హృదయమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా స్థితిరిత్యేనదుపాసీత కా స్థితతా యాజ్ఞవల్క్య హృదయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనꣳ హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానాం ప్రతిష్ఠా హృదయే హ్యేవ సమ్రాట్ సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి హృదయం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనꣳ హృదయం జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి. ౭

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

స్య న ఏవానన్దః- తస్మాన్మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభికామయమానో విహార్యతే- ప్రార్థయత ఇత్యర్థః తస్మాత్తస్యాం స్త్రియమభికామయమానోఽభిహార్యతే - తస్యాం ప్రతిరూపః - అనురూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్దహేతుః పుత్రః. స యేన మనసా నిర్వర్త్యతే - తస్మాన్మన ఆనన్దః ౬

ఆ.— తథాపి కథం మానస్యానన్దత్వం మనసస్స్వభావతి- తత్రాహ (స యేనేతి) ౬

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (సత్యకామో జాబాల ఇతి) జబాలాయా అపత్యం జాబాలః. నామ్నా సత్యకామ ఇత్యర్థః. (మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభిహార్యతే తస్యాం ప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్ద ఇతి) స్త్రియమభి - స్త్రియం ప్రతి. మనసాహార్యతే- మనసా నీయతే. స్త్రీసంభోగో మనస ఆయత్త ఇతి భావః. ప్రతిరూపః - తుల్యరూప ఇత్యర్థః. ఆనన్దహేతుత్వాత్పుత్రస్యానన్దత్వమితి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— విదగ్ధః శాకల్యో హృదయం వై బ్రహ్మేతి. (హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనం) నామరూపకర్మాత్మకాని హి భూతాని హృదయాశ్రయాణీత్యవోచామ శాకల్యబ్రాహ్మణే హృదయప్రతిష్ఠాని చేతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ సమ్రాట్ సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి. తస్మాద్ధృదయం స్థితిరిత్యుపాసీత. హృదయే చ ప్రజాపతిర్దేవతా. ౭

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయస్య ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కథం హృదయస్య సర్వభూతాయతనత్వం తత్ప్రతిష్ఠాత్వం చ- తదాహ (నామరూపేతి) తస్మాదితి శాకల్యబ్రాహ్మణస్యోపసంహారః భూతానాం హృదయప్రతిష్ఠత్వే ఫలితమాహ (తస్మాద్ధృదయమితి) ౭

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే - ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (విదగ్ధశ్శాకల్య ఇతి) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః. నామ్నా విదగ్ధః హృదయం- బుద్ధిః. (హృదయం వై సమ్రాట్సర్వేషాం భూతానామాయతనం హృదయం వై సమ్రాట్సర్వేషాం భూతానాం ప్రతిష్ఠా) ఆయతనం - ఆధారః. ప్రతిష్ఠా - స్థితిహేతుః. అతో హృదయే సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని - బుద్ధ్యధీనస్థితిమన్తి భవన్తి. తస్మాత్ హృదయం వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ శిష్టం స్పష్టం........................ ౭

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— జనకో హ వైదేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచ నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యాను మా శాధీతి స హోవాచ యథా వై సమ్రాణ్మహాన్తమధ్వానమేష్యన్ రథం వా నావం వా సమాదదీతైవమేవైతాభిరుపనిషద్భిః సమాహితాత్మాఽస్యేవం బృన్దారక ఆఢ్యస్సన్నధీతవేద ఉక్తోపనిషత్క ఇతో విముచ్యమానః క్వ గమిష్యసీతి నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీత్యథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి బ్రవీతు భగవానితి॥ ౧

ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తం వా ఏతమిన్ధꣳ సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణైవ పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః॥ ౨

శం.— (జనకో హ వైదేహః) యస్మాత్సవిశేషణాని సర్వాణి బ్రహ్మాణి జానాతి యాజ్ఞవల్క్యః - తస్మాదాచార్యకత్వం హిత్వా జనకః కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయోప - సమీపమవసర్పన్ - పాదయోర్నిపతన్నిత్యర్థః. ఉవాచ - ఉక్తవాన్. నమస్తే - తుభ్యమస్తు హే యాజ్ఞవల్క్య. అనుమా శాధి - అనుశాధి మామిత్యర్థః. ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. స హోవాచ - యాజ్ఞవల్క్యః. యథా వై లోకే హే సమ్రాట్. మహాన్తం - దీర్ఘమధ్వానమేష్యన్ - గమిష్యన్. రథం వా స్థలేన గమిష్యన్ - నావం వా జలేన గమిష్యన్ - సమాదదీత - ఏవమేవైతాని బ్రహ్మణ్యేతాభిరుపనిషద్భిర్యుక్తాన్యుపాసనాని సమాహితాత్మాసి - అత్యన్తమేతాభిరుపనిషద్భిః సంయుక్తాత్మాసి. న కేవలముపనిషత్సమాహితః - ఏవం బృన్దారకః - పూజ్యశ్చ. ఆఢ్యశ్చ - ఈశ్వరః. న దరిద్ర ఇత్యర్థః. అధీతవేదః - అధీతో వేదో యస్య - సోఽయమధీతవేదః. ఉక్తాశ్చోపనిషద ఆచార్యైస్తుభ్యం - స త్వముక్తోపనిషత్కః. ఏవం సర్వవిభూతిసమ్పన్నోఽపి సన్భయమధ్యస్థ ఏవ - పరమాత్మజ్ఞానేన వినాఽకృతార్థ ఏవ తావదిత్యర్థః - యావత్పరం బ్రహ్మ న వేత్సి. ఇతః - అస్మాద్దేహాద్విముచ్యమాన ఏతాభిర్నౌస్థానీయాభిః సమాహితః క్వ - కస్మిన్ గమిష్యసి - కిం వస్తు ప్రాప్స్యసీతి. నాహం తద్వస్తు భగవన్ - పూజావన్ వేద - జానే యత్ర గమిష్యామీతి. అథ - యద్యేవం న జానీషే - యత్ర గతః కృతార్థః స్యాః - అహం వై తే - తుభ్యం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి. బ్రవీతు భగవానితి. యది ప్రసన్నో మాం ప్రతి. శృణు. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే కానిచిదుపాసనాని జ్ఞానసాధనానీత్యుక్తాని. ఇదానీం బ్రహ్మణస్తైజసస్య జాగరాదిద్వారా జ్ఞానార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (జనకో హేతి) రాజ్ఞో జ్ఞానిత్వాభిమానే శిష్యత్వవిరోధిన్యపనీతే మునిం ప్రతి తస్య శిష్యత్వేనోపసత్తిం దర్శయతి (యస్మాదితి) నమస్కారోక్తేరుద్దేశ్యముపన్యస్యతి (అను మేతి) అభీష్టమనుశాసనం కర్తుం ప్రాచీనజ్ఞానస్య ఫలాభాసహేతుత్వోక్తిద్వారా పరమఫలహేతురాత్మజ్ఞానమేవేతి వివక్షిత్వా తత్ర రాజ్ఞో జిజ్ఞాసాముత్పాదయతి (స హేత్యాదినా) యథోక్తగుణసమ్పన్నశ్చేదహం - తర్హి కృతార్థత్వాన్నమే కర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) యాజ్ఞవల్క్యో రాజ్ఞో జిజ్ఞాసాముత్పాద్య పృచ్ఛతి (ఇత ఇతి) పరవస్తువిషయేగతేరయోగాత్ప్రశ్నవిషయం వివక్షితం సఙ్క్షిపతి (కిం వస్త్వితి) రాజ్ఞా స్వకీయమజ్ఞత్వముపేత్య శిష్యత్వే స్వీకృతే ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (అథేతి) తత్రాపేక్షితమథశబ్దసూచితం పూరయతి (యద్యేవమితి) ఆజ్ఞాపనమనుచితమితి శఙ్కాం వారయతి (యదీతి) ప్రసాదాభిముఖ్యమాత్మనః సూచయతి (శృణ్వితి) ౧

రం.— (జనకో హ వై దేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచేతి) జనకస్తు యాజ్ఞవల్క్యస్య జ్ఞానవైశిష్ట్యం దృష్ట్వా కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయ. ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ. ఉపావసర్పన్ - ఉపసీదన్నాచార్యమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యాను మా శాధీతి) హే యాజ్ఞవల్క్య. తుభ్యం నమోఽస్తు శిష్యం మామనుశాధీతి. వ్యవధానం ఛాన్దసం. (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఆహ. కిమితి. (యథా వై సమ్రాడిత్యాది) హే సమ్రాట్ - హే మహారాజ. యథా మహాన్తం భౌమం సాముద్రం వాఽధ్వానమేష్యన్ - గమిష్యన్ రథం వా నావం వా సమాదదీత - సజ్జీకుర్యాత్. ఏవం త్వత్తదాచార్యోపదిష్టాభిరేతాభిరుపనిషద్భిరత్యన్తం సమాహితాత్మాసి - సంపన్నపరలోకసాధనోఽసి. ఏవం - తథా. బృన్దారకః - రాజత్వేన పూజ్యమానః ఆఢ్యః - ధనాఢ్యశ్చ సన్నధీతవేదః గురుభిరుక్తోపనిషత్కః - ఉపదిష్టబ్రహ్మవిద్యశ్చాసీత్యేవం సర్వపురుషార్థసమ్పత్తిమాంస్త్వమితః - అస్మాచ్ఛరీరాద్విముచ్యమానః - ఉత్క్రమన్క్వ - కస్మిన్మార్గే గమిష్యసీత్యర్థః. ఏవం బ్రహ్మవిద ఉత్క్రమతో గతౌ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టాయామితర ఆహ (నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీతి) యత్ర - యస్మిన్మార్గే. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి) యస్మిన్వర్త్మని గమిష్యసి - తద్వక్ష్యామీత్యర్థః. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) యద్యనుజిఘృక్షాఽస్తీతి శేషః. అత్ర ఉపకోసలవిద్యావద్గతిప్రశ్నోఽనన్య బ్రహ్మణోఽప్యుపలక్షకః - అత ఏవ తద్వదత్రాపి ద్వయోరప్యుత్తరత్ర ప్రతివచనముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— (ఇన్ధో హ వై నామ) ఇన్ధ ఇత్యేవం నామాయం - యశ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి పురోక్త ఆదిత్యాన్తర్గతః పురుష ఏషః - యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ - అక్షిణి విశేషేణ వ్యవస్థితః. స చ సత్యనామా. తం వా ఏతం - పురుషం. దీప్తిగుణత్వాత్ప్రత్యక్షం నామాస్యేన్ధ ఇతి. తమిన్ధꣳ సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణ. యస్మాత్పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః - ప్రత్యక్షనామగ్రహణం ద్విషన్తి. ఏష త్వం వైశ్వానరమాత్మానం సమ్పన్నోఽసి. ౨

ఆ.— విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానువాదేన తురీయం బ్రహ్మ దర్శయితుమాదౌ విశ్వమనువదతి (ఇన్ధ ఇతి) కోఽసావిన్ధనామేతి చేత్ - తమాహ (యశ్చక్షురితి) అధిదైవతం పురుషముక్త్వాఽధ్యాత్మం తం దర్శయతి (యోఽయమితి) తస్య పూర్వస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వమాహ (స చేతి)

ఉ.— అథైతద్వామేఽక్షిణిపురుషరూపమేషాస్యపత్నీవిరాట్ తయోరేషసగ్ంస్తావోయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశోఽథైనయోరేతదన్నంయఏషోఽన్తర్హృదయేలోహితపిణ్డోఽథైనయోరేతత్ప్రావరణంయదేతదన్తర్హృదయేజాలకమివాథైనయోరేషాసృతిః సఞ్చరణీయైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి యథా కేశః సహస్రధాభిన్న ఏవమస్యైతాహితానామనాడ్యోఽన్తర్హృదయే ప్రతిష్ఠితాభవన్త్యేతాభిర్వాఏతదాస్రవదాస్రవతితస్మాదేషప్రవివిక్తాహారతరఇవైవభవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః॥ ౩

ప్రకృతేపురుషేవిశేషంసమ్మతిమాహ (తంవాఏతమితి) ఇన్ధత్వంసాధయతి (దీప్తీతి) ప్రత్యక్షస్యపరోక్షేణాఖ్యానేహేతుమాహ (యస్మాదితి) ౨

రం.— (ఇన్ధోహవైనామైషయోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుషఇత్యాది) యోఽయందక్షిణాక్షిస్థఃపురుషః-సఇన్ధోనామ - ఇన్ధఇతి ప్రసిద్ధఇత్యర్థః. ఏవంతమేతంపురుషమిన్ధంసన్తమిన్ద్రఇతిపరోక్షేణవదన్తి. దేవాహి- యస్మాద్గోపనీయమర్థంపర్యాయాన్తరేణవదన్తి- నతుస్పష్టతయా. (పరోక్షప్రియాఇవహిదేవాః ప్రత్యక్షద్విషః) ఇవశబ్దఏవార్థః యస్మాద్ధిదేవాః ప్రత్యక్షేణగ్రహణేద్విషన్తి-పర్యాయాన్తరగ్రహణే ప్రీతిమన్తోభవన్తి- అతఇతివదన్తీత్యర్థః. * యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషః యశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్నితిదక్షిణాక్షిస్థితస్యాదిత్యాన్తరవస్థితస్యచైక్యశ్రవణాత్, ఆదిత్యాన్తరవస్థితస్యపుణ్డరీకాక్షత్వాత్, * అన్తరఉపపత్తేరితిచక్షుషిస్థితత్వేనోపదిష్టస్యపరబ్రహ్మత్వస్థాపనాత్, * ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతఇత్యాదిషుపరమపురుషస్యేన్ద్రశబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధేశ్చనారాయణఏవాత్రదక్షిణాక్షిస్థఃపురుషఇతిద్రష్టవ్యం. జ్యోతిరధికరణేవ్యాసార్యైరస్యనారాయణత్వముపపాదితం. ౨

శం.— (అథైతద్వామేఽక్షిణిపురుషరూపమేషాస్యపత్నీ) యంత్వంవైశ్వానరమాత్మానంసమ్పన్నోఽసి- తస్యాస్యేన్ద్రస్యభోక్తుర్భోగ్యైషాస్యపత్నీ. విరాట్- అన్నం. భోగ్యత్వాదేవ. తదేతదన్నంచాత్తాచైకంమిథునంస్వప్నే. కథం. తయోరేషః- ఇన్ద్రాణ్యాఇన్ద్రస్యచైషసంస్తావః- సమ్భూయయత్రసంస్తావంకుర్వాతేఅన్యోన్యం- సఏషసంస్తావః. కోఽసౌ. (యఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశః) అన్తర్హృదయే- హృదయస్య- మాంసపిణ్డస్యమధ్యే. అథైనయోరేతత్- వక్ష్యమాణమన్నం- భోజ్యం. స్థితిహేతుః. కింతత్. (యఏషోఽన్తర్హృదయేలోహితపిణ్డః) లోహితఏవపిణ్డాకారాపన్నోలోహితపిణ్డః. అన్నంజగ్ధంద్వేధాపరిణమతే యత్స్థూలం- తదధోగచ్ఛతి. యదన్యత్- తత్పునరగ్నినాపచ్యమానంద్వేధాపరిణమతే. యోఽయంమధ్యమోరసః-సరసోలోహితాదిక్రమేణపాఞ్చభౌతికంపిణ్డంశరీరముపచినోతి. యోఽన్తిష్ఠోరసః- సఏషలోహితపిణ్డఇన్ద్రస్యలిఙ్గాత్మనోహృదయేమిథునీభూతస్య- యంతైజసమాచక్షతే సతయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోర్హృదయేమిథునీభూతయోఃసూక్ష్మాసునాడీష్వనుప్రవిష్టఃస్థితిహేతుర్భవతి. తదేతదుచ్యతే- అథైనయోరేతదన్నమిత్యాది. కించాన్యత్ (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం) భుక్తవతోఃస్వపతోశ్చప్రావరణంభవతిలోకే- తత్సామాన్యమిహకల్పయతిశ్రుతిః. కింతదిహప్రావరణం. యదేతదన్తర్హృదయేజాలకమివ- అనేకనాడీఛిద్రబహులత్వాజ్జాలకమివ. అథైనయోరేషాసృతిః- మార్గః. సఞ్చరతోఽనయేతిసఞ్చరణీ- స్వప్నాజ్జాగరితదేశాగమనమార్గః. కాఽసౌసృతిః. యాఏషాహృదయదేశాదూర్ధ్వాభిముఖాసత్యుచ్చరతినాడీ. తస్యాఃపరిమాణ్యమిదముచ్యతే- యథాలోకేకేశఃసహస్రధాభిన్నోఽత్యన్తసూక్ష్మోభవతి- ఏవంసూక్ష్మాఃఅస్య- దేహస్యసమ్బన్ధిన్యోహితానామ- హితాఇత్యేవంవ్యాఖ్యాతాఃనాడ్యః. తాశ్చాన్తర్హృదయే- మాంసపిణ్డేప్రతిష్ఠితాభవన్తిహృదయాద్విప్రరూఢాస్తాఃసర్వత్రకదమ్బకేసరవత్. ఏతాభిః- నాడీభిరత్యన్తసూక్ష్మాభిరేవఏతత్- అన్నమాస్రవత్- గచ్ఛదాస్రవతి- గచ్ఛతి. తదేతద్దేవతాశరీరమనేనాన్నేనదామభూతేనోపచీయమానంతిష్ఠతి. తస్మాత్-యస్మాత్స్థూలేనాన్నేనోపచితఃపిణ్డః- ఇదంతుదేవతాశరీరంలిఙ్గంసూక్ష్మేణాన్నేనోపచితం. పిణ్డోపచయకరమప్యన్నంప్రవిభక్తమేవమూత్రపురీషాదిస్థూలమపేత్య. లిఙ్గస్థితికరంత్వన్నంతతోఽపిసూక్ష్మతరం- అతఃప్రవివిక్తాహారఃపిణ్డః- తస్మాత్ప్రవివిక్తాహారాదపిప్రవివిక్తాహారతరఏషలిఙ్గాత్మాఇవఏవభవతి. (అస్మాచ్ఛారీరాత్) శరీరమేవశారీరం. తస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః- వైశ్వానరాత్తైజసఃసూక్ష్మాన్నోపచితోభవతి. ౩

ఆ.— ఏకస్యైవవైశ్వానరస్యోపాసనార్థంప్రాసఙ్గికమిన్ద్రశ్చేన్ద్రాణీచేతిమిథునంకల్పయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాసఙ్గికత్వాన్నాధికారార్థోఽథశబ్దః. యదేతన్మిథునంజాగరితేవిశ్వశబ్దితం - తదేవైకంస్వప్నేతైజసశబ్దవాచ్యమిత్యాహ (తదేతదితి) తచ్ఛబ్దితంతైజసమధికృత్యపృచ్ఛతి (కథమితి) కింతస్యస్థానంపృచ్ఛ్యతే- అన్నంవా- ప్రావరణంవా-మార్గోవేతివికల్ప్యాద్యంప్రత్యాహ (తయోరితి) సంస్తావం- సఙ్గతిమితియావత్. ద్వితీయంప్రత్యాహ (అథేతి) అన్నాతిరేకేణస్థితేరసంభవాత్తస్యవక్తవ్యత్వాదిత్యథశబ్దార్థః. లోహితపిణ్డంసూక్ష్మాన్నరసంవ్యాఖ్యాతుంభక్షితస్యాన్నస్యతావద్విభాగమాహ (అన్నమితి) యదన్యత్తత్పునరితియోజనీయం. తత్రేత్యథాప్యత్యయోఽయంమధ్యమఇత్యాదిగ్రన్థోయోజ్యః. ఉపాధ్యుపహితయోరేకత్వమాశ్రిత్యాహ (యంతైజసమితి) తస్యాన్నత్వముపపాదయతి (సతయోరితి) వ్యాఖ్యాతేఽర్థేవాక్యస్యాన్వితావయవత్వమాహ (తదేతదితి) ప్రావరణంపృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (కించాన్యదితి) భోగస్యావసానత్వమథశబ్దార్థః. ప్రావరణప్రదర్శనస్యప్రయోజనమాహ (భుక్తవతోరితి) ఇహేతిభోక్తృభోగ్యయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోరుక్తిః. హృదయజాలకయోరాధారాధేయత్వమవివక్షితం - తస్యైవతద్భావాత్. మార్గస్తర్హిపృచ్ఛ్యతే-తత్రాహ (అథేతి) నాడీభిశ్శరీరవ్యాప్తస్యాన్నస్యప్రయోజనమాహ (తదేతదితి) తస్మాదిత్యాదివాక్యమాదా

మూ.— తస్య ప్రాచీ దిక్ప్రాఞ్చః ప్రాణా దక్షిణా దిగ్దక్షిణే ప్రాణాః ప్రతీచీ దిక్ప్రత్యఞ్చః ప్రాణా ఉదీచీ దిగుదఞ్చః ప్రాణా ఊర్ధ్వా దిగూర్ధ్వాః ప్రాణా అవాచీ దిగవాఞ్చః ప్రాణాః సర్వా దిశః సర్వే ప్రాణాః స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యత్యభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః। స హోవాచ జనకో వైదేహోఽభయం త్వా గచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య యో నో భగవన్నభయం వేదయసే నమస్తేఽస్త్విమే విదేహా అయమహమస్మి ౩ ఇతి॥ ౪

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

యద్వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) తథాపి ప్రవివిక్తాహార ఇత్యేవ వక్తవ్యే ప్రవివిక్తాహారతర ఇతి కస్మాదుచ్యతే. తత్రాహ (ఇన్ధ ఇతి) యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం కథయతి (అత ఇతి) శారీరాదితి శ్రూయతే - కథం శరీరాదిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (శరీరమేవేతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఆత్మన ఇతి) ౩

శం.— (అథైతద్వామేఽక్షణి పురుషరూపమేషాస్య పత్నీ విరాట్) విరాట్పురుషరూపం-సుషుప్త్యాకార ఇత్యర్థః. అస్య-ఇన్ద్రస్య పత్నీ. విరాట్ వామాక్షిస్థా మనుష్యాకారా తత్పత్నీ సా చౌల్లక్ష్మీరేవ- తైత్తిరీయకే * విరాడన్నిబృహతీ శ్రీరన్నస్య పత్నీ భర్తృపత్నీ ఇన్ద్రస్య పత్న్యా ఉక్తః శ్రీశబ్దవాచ్యత్వావగమాత్. అస్యాస్సౌల్లక్ష్మీత్వం చ వ్యాఖ్యాతం న తైత్తిరీయే ఉక్తం. (తయోరేష సంస్తావో య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః) తయోరిన్ద్రపత్న్యోరేషః- వక్ష్యమాణస్సంస్తావః- ఏకాన్తసమ్భోగభూమిః. అధికరణే ఘఞ్. య ఏష హృదయకమలమధ్యే ఆకాశ ఇత్యర్థః ఏతచ్చ జ్యోతిరధికరణే ఏవ వ్యాసేనోక్తం. (అథైనయోరేతదన్నం) ఏతయోరిన్ద్రపత్న్యోరన్నం- భోగ్యం. ప్రాసాదస్థానీయమేతదేవ. కిం తత్. (య ఏషోఽన్తర్హృదయే లోహితపిణ్డః) యః ఏషః- దృశ్యమానః అన్తర్హృదయే కమలకర్ణికాకారో మాంసపిణ్డః. (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం యదేతదన్తర్హృదయే జాలకమివ) ఏనయోరిన్ద్రపత్న్యోరేతదేవ ప్రావరణం-వస్త్రం. కిం తత్. యద్ధృదయే లూతాజాలవద్వక్ష్యమాణహితనామకనాడీనిచయసమ్పన్నం జాలకం. తదేవ పట్టవస్త్రమనయోరిత్యర్థః. (అథైనయోరేషా సృతిస్సఞ్చరణీ యైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి) ఏతస్మాద్ధృదయాదూర్ధ్వవర్తినీయా నాడ్యుచ్చరతి - సైషా సుషుమ్నాఖ్యైవ ముపాసకస్య బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మలోకసాధకతపరమపదప్రాప్తిహేతుభూతా సఞ్చరణీ సృతిః-నిరవగ్రహమార్గ ఇత్యర్థః. (యథా కేశస్సహస్రధా భిన్న ఏవమస్యైతా హితా నామ నాడ్య ఇత్యాది) అన్తర్హృదయే - హృదయాన్తః ప్రతిష్ఠితా భవన్తి యాః కేశసహస్రాంశాతిసూక్ష్మాః హితనామకా నాడ్యః- తాభిః ఏతత్ - జీవజాతమాస్రవత్ - ఆ-సమన్తాత్ స్రవత్ - సంసరద్భూతజాతమాస్రవతి - సంసరతీత్యర్థః. * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి హి శ్రుత్యన్తరం. (తస్మాదేష ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః) యస్మాద్దతోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషో దివ్యవిగ్రహమఙ్గళగుణాదిభిర్దీప్యమానతయా ఇన్ద్రో భవతి- తస్మాదేవాస్మాచ్ఛారీరాత్ - శరీరేస్థితాత్సుషుప్త్యవస్థాం గచ్ఛతోఽస్మాజ్జీవాత్మనః దక్షిణాక్షిస్థ ఏష పురుషః ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవతి- అతిప్రకృష్టామృతవద్భవతీతి యావత్. స్వశరీరభూతాదణ్వాసన్నరూపాజ్జీవాన్నిరతిశయానన్దరూపోఽయం పురుషోఽతిభోగ్యో భవతీత్యర్థః. అథైషా సృతిస్సఞ్చరణీత్యుక్త్యా గమనమార్గ ఉక్తో భవతి. ౩

శం.— స ఏష హృదయభూతస్తైజసః సూక్ష్మభూతేన ప్రాణేన విధ్రియమాణః ప్రాణ ఏవ భవతి. తస్య- అస్య విదుషః క్రమేణ వైశ్వానరాత్తైజసం ప్రాప్తస్య హృదయాత్మానమాపన్నస్య హృదయాత్మనశ్చ ప్రాణాత్మానమాపన్నస్య ప్రాచీ దిక్ ప్రాఞ్చః- ప్రాగ్గతాః ప్రాణాః. తథా- దక్షిణా దిగ్దక్షిణే ప్రాణాః. తథా- ప్రతీచీ దిక్ ప్రత్యఞ్చః ప్రాణాః. ఉదీచీ దిగుదఞ్చః ప్రాణాః. ఊర్ధ్వా దిగూర్ధ్వాః ప్రాణాః. అవాచీ దిగవాఞ్చః ప్రాణాః. సర్వా దిశః సర్వే ప్రాణాః. ఏవం విద్వాన్ క్రమేణ సర్వాత్మకం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగతో భవతి. తం సర్వాత్మానం ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య ద్రష్టుర్ద్రష్టృభావం నేతి నేత్యాత్మానం తురీయం ప్రతిపద్యతే. య మేవ విద్వాననేన క్రమేణ ప్రతిపద్యతే- స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మేత్యాది న రిష్యతీత్యన్తం వ్యాఖ్యాతమేతత్. అభయం వై- జన్మమరణాదినిమిత్తభయశూన్యం హే జనక ప్రాప్తోఽసీతి హ- ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్యాజ్ఞవల్క్యః. తదేతదుక్తం *అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి. స హోవాచ జనకో వైదేహః. అభయమేవ త్వా- త్వామపి గచ్ఛతాత్ -గచ్ఛతు. యస్త్వం నః- అస్మాన్ హే భగవన్- పూజావన్నభయం- బ్రహ్మ వేదయసే- జ్ఞాపయసి. ప్రాపితవానుపాధికృతాజ్ఞానవ్యవధానాపనయనేనేత్యర్థః. కిమన్యదహం విద్యానిష్క్రయార్థం ప్రయచ్ఛామి సాక్షాదాత్మానమేవ దత్తవతే- అతో నమస్తేఽస్తు. ఇమే విదేహాస్తవ - యథేష్టం భుజ్యన్తాం. అయం చాహమస్మి దాసభావే స్థితః. యథేష్టం మాం రాజ్యం చ ప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః. ౪

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయస్య ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్య ప్రాచీ దిగిత్యాద్యవతారయితుం భూమికాం కరోతి (స ఏష ఇతి) ప్రాణశబ్దేనాజ్ఞాతః ప్రత్యగాత్మా ప్రాజ్ఞో గృహ్యతే. ఏవం భూమికాం కృత్వా వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (తస్యేత్యాదినా) తైజసం ప్రాప్తస్యేత్యస్య వ్యాఖ్యానం హృదయాత్మానమాపన్నస్యేతి. ఉక్త

ఉ॥— జనకగ్ం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యోజగామ స మేనే నవదిష్య ఇత్యథహ యజ్జనకశ్చ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సముదాతేత స్మై హ యాజ్ఞవల్క్యోవరం దదౌ స హ కామప్రశ్నమేవవవ్రే తగ్ం హాస్మై దదౌ తగ్ం సమ్రాడేవపూర్వంపప్రచ్ఛ॥ ౧

మర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (ఏవంవిద్వానితి) విశ్వస్యజాగరితాభిమానిన స్తైజసే, తస్యచస్వప్నాభిమానినః సుషుప్త్యభిమానిని ప్రాజ్ఞే, క్రమేణాన్తర్భావం జానన్నిత్యర్థః. సఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాదేర్భూమికాం కరోతి (తంసర్వాత్మానమితి) తత్ర వాక్యమవతార్య పూర్వోక్తం వ్యాఖ్యానం స్మారయతి(యమేవ ఇతి) తురీయాదపి ప్రాప్తవ్యమన్యదభయమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (అభయమితి) గన్తవ్యంవస్త్వేనాత్యుపక్రమ్యావస్థాత్రయాతీతం తురీయము పదిశన్నాత్మాన్నస్పృష్టః కోఽపి దారానాచష్టఇతి న్యాయవిషయతాం నాతివర్తతేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) విద్యాయా దక్షిణాన్తరాభావమభిప్రేత్యాహ (సహోవాచేతి) కథం పునరన్యస్య స్థితస్య నష్టస్య వాన్యస్య ప్రాపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) పశ్వాదికం దక్షిణాన్తరం సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యోక్తసోక్తవిద్యానురూపత్వం నాస్తీత్యాహ (కిమన్యదితి) వస్తుతో దక్షిణాన్తరాభావముక్త్వా ప్రతీతిమాశ్రిత్యాహ (అతఇతి) అక్షరార్థముక్త్వాఽఽఖ్యాయికార్థమాహ (యథేష్టమితి).. ౪

ఇతిషష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— అథపునరపిదక్షిణాక్షిస్థస్య ప్రకృతస్యపురుషోత్తమస్య ప్రకారాన్తరేణాక్షిశరీరగతజీవవైలక్షణ్యమేవద్రఢయతి (తస్య ప్రాచీదిక్ప్రాఞ్చః ప్రాణా ఇత్యాది) తస్య-శరీరస్థజీవస్య ప్రాఞ్చః- పూర్వాభిముఖాః ప్రాణా ఏవ ప్రాచీదిక్- ప్రాచీదిగ్గతవిషయసాధనానీత్యర్థః. ఏవమగ్రేపి. తతశ్చజీవాస్సర్వాసుదిక్షు ప్రాణేన్ద్రియప్రచురాః ప్రాణేన్ద్రియోపకరణకా ఇతియావత్. ఏవం జీవస్వరూపముక్త్వా ఇన్ద్రస్యపురుషస్య తద్వైలక్షణ్యమాహ (సఏష నేతి నేతీత్యాత్మా అగృహ్యోనహిగృహ్యత ఇత్యాదినా) సఏషః-దక్షిణాక్షిస్థపురుషః ఇన్ద్రియాద్యగ్రాహ్యత్వాద్విశరణశూన్యత్వాన్నిర్లేపత్వాచ్ఛోకమృత్యురహితత్వాచ్చ * నేతి నేతీతి శ్రుతిషుప్రకృతైతావత్త్వప్రతిషేధపూర్వకమితరవిలక్షణత్వేననిర్దిష్టఆత్మేత్యర్థః. (అభయంవై జనకప్రాప్తోసీతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః) ఏతాదృశమిమంపురుషముపాస్యాభయం-పరమాత్మానం ప్రాప్తవానసి. వైశబ్దఏవార్థః. ప్రాప్తప్రాయఏవాసి-ఉపాసనోపకరణసమ్పత్తిమత్త్వాత్. యద్వా- ప్రాప్తాసీతి-ఆశంసాయాంభూతవచ్చేతిక్తప్రత్యయః. ఇతియాజ్ఞవల్క్యోజనకమువాచేత్యర్థః. సహోవాచజనకోవైదేహః. కిమితి (అభయంత్వాగచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య) హేయాజ్ఞవల్క్య. త్వదుక్తముభయంతుమామాగచ్ఛతాత్. ఆశిషితాతఙ్. బ్రహ్మప్రాప్తిరస్త్విత్యాదిత్యర్థః. కించహేభగవన్. యస్త్వంనః- అస్మాకంఅభయం వేదయసే- అభయంపరమాత్మానంబోధయసే. ఈదృశాయపరమాత్మప్రాపకాయతుభ్యంపరమోపకారిణేనమోఽస్తు. ఇమేవిదేహాః- తుభ్యందక్షిణాత్వేనసమర్పితాః ఇతిశేషః. అయమహం- తద్దేశాధిపతిరహమపితేదాసోఽస్మీత్యర్థః ఇతిశబ్దఆఖ్యాయికాసమాప్త్యై.. ౪

ఇతిషష్ఠాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (జనకంహవైదేహంయాజ్ఞవల్క్యోజగామేతి) అస్యాభిసమ్బన్ధః- విజ్ఞానమయఆత్మా సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ సర్వాన్తరః పరఏవ- * నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టా * నాన్యదతోఽస్తిద్రష్ట్ర్ ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. * సఏష ఇహప్రవిష్టః వదనాదిలిఙ్గోస్తీతి విక్తఇతి మధుకాణ్డే జాతశత్రుసంవాదే ప్రాణాదికర్తృత్వభోక్తృత్వప్రత్యాఖ్యానేనాధిగతోఽపి సన్పునః ప్రాణాదిపణమువన్యస్యోషస్తప్రశ్నే ప్రాణనాదిలిఙ్గాద్యః సామాన్యేనాధిగతః * ప్రాణేనప్రాణితీత్యాదినా- * దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినాఽలుప్తశక్తిస్వభావోఽధిగతః. తస్యచపరోపాధినిమిత్తః సంసారః-యథారజ్జూషరశుక్తికాగగనాదిషుసర్పోదకరజతమలినత్వాదిపరాధ్యారోపణనిమిత్తమేవ- నస్వతః- తథా. నిరుపాధికో నిరుపాఖ్యః * నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్యః సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తర ఆత్మా బ్రహ్మాక్షరమన్తర్యామీ ప్రశాస్తౌపనిషదః పురుషో విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యధిగతం తదేవ పునః. ఇన్ధసంజ్ఞః ప్రవివిక్తాహారః - తతోఽన్తర్హృదయేలిఙ్గాత్మా ప్రవివిక్తాహారతరః- తతః పరేణజగదాత్మా ప్రాణోపాధిః- తతోఽపి ప్రవిలాప్య జగదాత్మానముపాధిభూతం రజ్జ్వాదావివసర్పాదికంవిద్యయా * సఏష నేతి నేతీతి సాక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మాధిగతం. ఏవమభయంప్రాపితోజనకో యాజ్ఞవల్క్యేనాగమతః సఙ్క్షేపతః. అత్రచజాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తతురీయాణ్యుపన్యస్తాన్యప్రసఙ్గేన * ఇన్ధః * ప్రవివిక్తాహారతరః * సర్వేప్రాణాః * సఏష నేతి నేతీతి. ఇదానీంజాగ్రత్స్వప్నాదిద్వారేణైవమహతాతర్కేణవిస్తరతోఽధిగన్తవ్యః- అభయంప్రాపయితవ్యం, సద్భావశ్చాత్మనో విప్రతిపత్త్యాశఙ్కానిరాకరణద్వారేణ, వ్యతిరిక్తత్వంశుద్ధత్వం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమలుప్తశక్తిస్వరూపత్వం నిరతిశయానన్దస్వాభావ్యమద్వైతత్వం, చాధిగన్తవ్యమితీదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికాతువిద్యాసమ్ప్రదానగ్రహణవిధిప్రకాశనార్థా. విద్యాస్తుతయేచవిశేషతోవరదానాదిసూచనా. జనకంహవైదేహంయాజ్ఞవల్క్యోజగామ. సచగచ్ఛన్నేవంమేనే- చిన్తితవాన్- నవదిష్యేకించిదపిరాజ్ఞే. గమనప్రయోజనంతుయోగక్షేమార్థం. నవదిష్యఇత్యేవంసఙ్కల్పోఽపియాజ్ఞవల్క్యోయద్యజ్జనకఃపృష్టవాన్- తత్ప్రతిపేదే-తత్రకోహేతుస్సఙ్కల్పితస్యాన్యథాకరణ ఇత్యత్రాఖ్యాయికామాచష్టే. పూర్వత్రకిలజనకయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాద ఆసీదగ్నిహోత్రేనిమిత్తే- తత్రజనకస్యాగ్నిహోత్రవిషయంవిజ్ఞానముపలభ్యపరితుష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మైజనకాయహ- కిలవరందదౌ. సచజనకోహకామప్రశ్నమేవవరంవవ్రే- వృతవాన్. తంచవరంహాస్మైదదౌయాజ్ఞవల్క్యః. తేనవరప్రదానసామర్థ్యేనావ్యాచిఖ్యాసుమపియాజ్ఞవల్క్యం

తూష్ణీంస్థితమపి సమ్రాడేవ జనకః పూర్వం పప్రచ్ఛ. తత్రైవానుక్తిర్బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాద్యనపేక్షత్వాత్, విద్యాయాశ్చ స్వాతన్త్ర్యాత్, స్వాతన్త్ర్యం హి బ్రహ్మవిద్యాసహకారిసాధనాన్తరనిరపేక్షపురుషార్థసాధనత్వం చ. ౧

ఆ — పూర్వస్మిన్ బ్రాహ్మణే జాగరాదిద్వారేణ నిర్ధారితం. సప్రయోజకం బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య తస్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (జనకమితి) తమేవ వక్తుం తృతీయే వృత్తం కీర్తయతి (విజ్ఞానమయ ఇతి) యస్య బ్రహ్మసాక్షాదపరోక్షాత్ సర్వాన్తర ఆత్మా - స ఏవ విజ్ఞానమయ ఆత్మేత్యత్ర హేతుమాహ (నాన్య ఇతి) విజ్ఞానమయః పర ఏవేత్యత్ర వాక్యాన్తరం పఠతి (స ఏష ఇతి) * వదన్వాగిత్యాద్యుక్తమనువదతి (వదనాదీతి) తార్తీయమర్థమనూద్య చాతుర్థికమర్థమనువదతి (అస్తీతి) యథాధ్యాయాన్తే గార్గ్యకాశ్యసంవాదే ప్రాణాదీనాం కర్తృత్వాదినిరాకరణేన తేభ్యో వ్యతిరిక్తోఽన్యో విజ్ఞానాత్మా నేతి నోఽధిగతః. తర్హి కిమితి పఞ్చమే తస్య భావో వ్యావర్ణ్యతే- తత్రాహ (పునరితి) యద్యపి విజ్ఞానమయ ఆత్మా వక్తవ్యతయా స్థితః- తథాపి పునరాత్మనస్తస్య ప్రశ్నే * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా ప్రాణనాదిలిఙ్గము పన్యస్య లిఙ్గగమ్యః సామాన్యేనాధిగతః-సః * దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినా కూటస్థదృష్టిస్వభావో విశేషతో నిశ్చితః. తథా చ పఞ్చమే తద్వ్యుత్పాదనముచితమిత్యర్థః. ఆత్మా కూటస్థదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం తస్య సంసారః- తత్రాహ (తస్య చేతి) అజ్ఞానం, తత్కార్యం చాన్తఃకరణాది, పరోపాధిశబ్దార్థః. సంసారస్యోపాధికత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికస్యానేకరూపత్వాదనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యభిప్రేత్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) తథా- ఉక్తదృష్టాన్తానుసారేణాత్మన్యపి పరోపాధిస్సంసార ఇతి యావత్. సోపాధికస్యాత్మనః సంసారిత్వముక్త్వా నిరుపాధికస్య నిత్యముక్తత్వమాహ (నిరుపాధిక ఇతి) నిరుపాఖ్యత్వం- వాచాం మనసాం చాగోచరత్వం. కథం తర్హి తత్ర ప్రమాణ్యం- తత్రాహ (నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్య ఇతి) కహోలప్రశ్నోక్తిమనుద్రవతి (సాక్షాదితి) అక్షరబ్రాహ్మణోక్తం స్మారయతి (అక్షరమితి) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్తం స్మారయతి (అన్తర్యామీతి) శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తమనుసన్దధాతి (ఔపనిషద ఇతి) పాఞ్చమికమర్థమిత్థమనూద్యాతీతే బ్రాహ్మణద్వయే వృత్తమనుభాషతే (తదేవేతి) యత్సాక్షాదపరోక్షాత్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ- తదేవాధిగమనోపాయవిశేషోపదర్శనపురస్సరం పునరధిగతమితి సమ్బన్ధః. షడాచార్యబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిప్య కూర్చబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిపతి (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) ఇన్ధస్య విశేషణం ప్రవివిక్తాహారతర ఇతి. హృదయేఽన్తర్యోఽలిఙ్గాత్మా- స తతః- వైశ్వానరాదిస్థానాత్ప్రవివిక్తాహారతర ఇత్యేవ యోజనా. విశ్వతైజసావుక్తౌ- ప్రాజ్ఞతురీయౌ ప్రదర్శయతి (తత్పరేణేతి) తతః - తస్మాద్విశ్వాత్తైజసాచ్చ పరేణ వ్యవస్థితో యో జగదాత్మా ప్రాణోపాధిరవ్యాకృతాఖ్యః ప్రాజ్ఞః-తతోఽపి తదుపాధిభూతం జగదాత్మానం కేవలం ప్రతీచి విద్యయా ప్రవిలాప్య, స ఏష నేతి నేతీతి యత్తురీయం బ్రహ్మ- తదధిగతమితి సమ్బన్ధః. విద్యయోపాధివిలాపనే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) అభయం వై జనకేత్యాద్యుక్తమనువదతి (ఏవమితి) కూర్చబ్రాహ్మణోక్తమర్థమనుభాషితం సఙ్క్షిప్యాహ (అత్ర చేతి) అన్యప్రసఙ్గేన- ఉపాసనానాం క్రమముక్తిఫలత్వప్రదర్శనప్రసఙ్గేనేతి యావత్. తేషాముపన్యాసమేవాభినయతి (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) ఆదిశబ్దః సుషుప్తితురీయసఙ్గ్రహార్థః. తత్కార్యస్య మహత్త్వం- చతుర్విధనరకపాతహేతునాబాధితత్వం. అధిగమః- తస్యైవ ప్రస్తుతస్య బ్రహ్మణ ఇతి శేషః. కర్తవ్యః- ఇతీవమిదానీమారభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. కిమిదం బ్రహ్మణోఽధిగమస్య కర్తవ్యత్వం నామ- తదాహ (అభయమితి) అధిగన్తవ్యమర్థాన్తరమాహ (సద్భావశ్చేతి) ప్రాగపి సద్భావస్తస్యాగమతోఽధిగతః-తర్హి కిమర్థం పునస్తాదర్థ్యేన ప్రయత్యతే- తత్రాహ (విప్రతిపత్తీతి) బాహ్యానాం విప్రతిపత్త్యా నాస్తిత్వశఙ్కాయాం తన్నిరాసద్వారా ఆత్మనః సద్భావోఽధిగన్తవ్య ఇత్యర్థః. ఆత్మనోఽస్తిత్వేఽపి కేచిద్దేహాదౌ తదన్తర్భావమభ్యుపయన్తి- తాన్ప్రత్యాహ (వ్యతిరిక్తత్వమితి) దేహాదివ్యతిరిక్తోఽప్యాత్మా కర్తా భోక్తా చేత్యేకే, భోక్తైవ కేవలమిత్యపరే,- తాన్ప్రత్యుక్తం (శుద్ధత్వమితి) తస్య జడత్వపక్షం ప్రత్యాచష్టే (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) తత్ర కూటస్థదృష్టిస్వభావత్వం హేతుమాహ (అలుప్తేతి) ఏతేన విజ్ఞానస్య గుణత్వపక్షోఽపి వేదితవ్యః. యే త్వానన్దమాత్మగుణమాహుః- తాన్ప్రత్యాహ (నిరతిశయేతి) ఆత్మనః ప్రసఙ్ఖ్యత్వపక్షం ప్రత్యాదిశతి (అద్వైతత్వం చేతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యమభిధాయాఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) విద్యాసమ్ప్రదానం- శిష్యః. తస్య గ్రహణవిధిః- శ్రద్ధాదిప్రకారః. తస్య ప్రకాశనార్థేయమాఖ్యాయికేతి యావత్. ప్రయోజనాన్తరం తస్యాః దర్శయతి (విద్యేతి) కథం కర్మభ్యో విశేషతో విద్యాయాః స్తుతిరత్ర లక్ష్యతే- తత్రాహ (వరేతి) కామప్రశ్నాఖ్యస్య వరస్య యాజ్ఞవల్క్యేన రాజ్ఞే దత్తత్వాత్, తేన చావసరే బ్రహ్మజ్ఞానస్యైవ పృష్టత్వాద్, దనేన విధినా విద్యాస్తుతేః సూచనా. సాప్యత్ర వివక్షితేత్యర్థః. తాత్పర్యమేవముక్త్వా వ్యాఖ్యాముపక్రమాణ ఆరభతే (జనకమిత్యాదినా) సంవాదం న కరోమీతి వ్రతం చేత్- కిమితి గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (గమనేతి) ఉత్తరమాహ (యోగేతి) అథ హేత్యాద్యవతారయతి (నేత్యాదినా) అత్ర- ఉత్తరత్ర నేతి శేషః. పూర్వత్రైతికర్మకాణ్డోక్తిః. నన్వగ్నిప్రకరణే కామప్రశ్నే వరో దత్తశ్చేత్- కిమితి తత్రైవాత్మయాథాత్మ్యప్రశ్నప్రతివచనే నాసూచితాం - తత్రాహ (తత్రైవేతి) కర్మనిరపేక్షాయా బ్రహ్మవిద్యాయాః మోక్షహేతుత్వాదపి కర్మప్రకరణే తదనుక్తిరిత్యాహ (విద్యాయాశ్చేతి) సర్వాపేక్షాధికరణన్యాయానుసారతస్స్యాః స్వాతన్త్ర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాతన్త్ర్యం హీతి) సా హి స్వోత్పత్తౌ- స్వఫలే వా కర్మాణ్యపేక్షతే. నాద్యః- అభ్యుపగమాత్. న ద్వితీయః- *అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతి న్యాయవిరోధాదిత్యభిప్రేత్యాహ (సహకారీతి) ఇతి- అస్మాచ్చ హేతోస్తత్రైవానుక్తిరితి సమ్బన్ధః. ౧

౧౦.— (జనకం హ వై దేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ) *యోగక్షేమార్థమీశ్వరమధిగచ్ఛేదితి స్మృత్యనుసారేణ కదాచిజ్జనకసమీపం యాజ్ఞవల్క్యో గతః. (స మేనే న వదిష్య ఇతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యో గచ్ఛన్నేవం మేనే- చిన్తితవాన్. కిమితి. కించిదప్యర్థాన్తరం విషయే న వదిష్యామి.

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యకింజ్యోతిరయంపురుషఇతి। ఆదిత్యజ్యోతిఃసమ్రాడితిహోవాచ ఆదిత్యేనైవాయంజ్యోతిషాఽఽస్తేపల్యయతేకర్మకురుతేవిపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨

టి. ఏవంకృతసఙ్కల్పోపియాజ్ఞవల్క్యోజనకేనపృష్టఃసర్వమపిప్రవక్తుమపచక్రమఇత్యాఖ్యాయికామాచష్టే (అథహయజ్జనకశ్చేత్యాదినా) అన్తరానింజనకశ్చవైదేహోయాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రేసముదాతే - అగ్నిహోత్రవిషయేసంవాదంకృతవన్తావిత్యర్థః (తస్మైహయాజ్ఞవల్క్యోవరందదౌ) తస్యజనకస్యకర్మవిషయకంవిజ్ఞానంశ్రుత్వాపరితుష్టోయాజ్ఞవల్క్యస్తస్మైవరందదౌ - ఇష్టంవృణీష్వేత్యువాచేత్యర్థః. (సహకామప్రశ్నమేవవవ్రే) సజనకఃకామతఃశ్రద్ధయాకృతప్రశ్నంవరంవవ్రే. (తంహాస్మైదదౌ) తంచవరంయాజ్ఞవల్క్యస్తస్మైదదావిత్యర్థః. (తంసమ్రాడేవపూర్వంపప్రచ్ఛ) తేనవరప్రదానసామర్థ్యేనానాచిఖ్యాసుమపియాజ్ఞవల్క్యంతూష్ణీంస్థితమపిసమ్రాడేవపూర్వంప్రథమంపప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧

శం.— హేయాజ్ఞవల్క్యేత్యేవంసమ్బోధ్యాభిముఖీకరణార్థం. (కింజ్యోతిరయంపురుషఇతి) కిమస్యపురుషస్యజ్యోతిః యేనజ్యోతిషావ్యవహరతి సోఽయంకింజ్యోతిః అయంప్రకృతఃకార్యకరణసఙ్ఘాతరూపఃశిరఃపాణ్యాదిమాన్పురుషఃపృచ్ఛ్యతే. కిమయంస్వావయవసఙ్ఘాతబాహ్యంజ్యోతిరన్తరేణవ్యవహరతి ఆహోస్విత్స్వావయవసఙ్ఘాతమధ్యపాతినాజ్యోతిషాకార్యమయంపురుషోనిర్వర్తయతీత్యేతదభిప్రేత్యపృచ్ఛతి. కించాతః యదివ్యతిరిక్తేన యదివాఽవ్యతిరిక్తేనజ్యోతిషాజ్యోతిఃకార్యంనిర్వర్తయతి. శృణుతత్రకారణం యదివ్యతిరిక్తేనైవజ్యోతిషాకార్యనిర్వర్తకత్వమస్యస్వభావోనిర్ధారితోభవతి తతోఽదృష్టజ్యోతిఃకార్యవిషయేఽప్యనుమాస్యామహేవ్యతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తమేవేదంకార్యమితి. అథావ్యతిరిక్తేనైవస్వాత్మనాజ్యోతిషావ్యవహరతి తతోఽప్రత్యక్షేఽపిజ్యోతిషిజ్యోతిఃకార్యదర్శనేఽవ్యతిరిక్తమేవజ్యోతిరనుమేయం. అథానియమఏవ వ్యతిరిక్తమవ్యతిరిక్తంవాజ్యోతిఃపురుషస్యవ్యవహారహేతుః తతోఽనధ్యవసాయఏవజ్యోతిర్విషయఇతి. ఏవంమన్వానఃపృచ్ఛతిజనకోయాజ్ఞవల్క్యం కింజ్యోతిరయంపురుషఇతి. నన్వేవమనురూపఃకౌశలేజనకస్య కింప్రశ్నేన స్వయమేవకస్మాన్నప్రతిపద్యతఇతి. సత్యమేవమేతత్. తథాపిలిఙ్గలిఙ్గిసమ్బన్ధనిశేషాణామత్యన్తసౌక్ష్మ్యాద్దురవబోధతాంమన్యతేబహూనామపిపణ్డితానాం కిముతైకస్య. అతఏవహిధర్మసూక్ష్మనిర్ణయేపరిషద్వ్యాపారఇష్యతే, పురుషవిశేషశ్చాపేక్ష్యతే. దశావరాపరిషత్త్రైవిద్యోవైకోవేతి. తస్మాద్యద్యప్యనుమానకౌశలంరాజ్ఞః తథాప్యత్రయుక్తోయాజ్ఞవల్క్యస్యప్రష్టుం విజ్ఞానకౌశలతారతమ్యోపపత్తేఃపురుషాణాం. అథవా శ్రుతిఃస్వయమేవఆఖ్యాయికావ్యాజేనానుమానమార్గముపన్యస్యాస్మాన్బోధయతిపురుషమతిమనుసరన్తీ. యాజ్ఞవల్క్యోపిజనకాభిప్రాయాభిజ్ఞతయావ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిర్బోధయిష్యన్జనకంవ్యతిరిక్తప్రతిపాదకమేవలిఙ్గంప్రతిపేదేయథాప్రసిద్ధం ఆదిత్యజ్యోతిఃసమ్రాడితిహోవాచ. కథం. ఆదిత్యేనైవ స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనచక్షుషోనుగ్రాహకేణజ్యోతిషాఽయంప్రాకృతఃపురుషఆస్తే ఉపవిశతి. పల్యయతే పర్యేతిక్షేత్రమరణ్యంవా. తత్రగత్వాకర్మకురుతే. విపల్యేతి. విపర్యేతిచయథాగతం. అత్యన్తవ్యతిరిక్తజ్యోతిష్ట్వప్రసిద్ధతాప్రదర్శనార్థమనేకవిశేషణం. బాహ్యానేకజ్యోతిఃప్రదర్శనంచలిఙ్గస్యావ్యభిచారిత్వప్రదర్శనార్థం. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యప్రశ్నభఙ్గేహేతుముక్త్వాజనకస్యప్రశ్నముత్థాపయతి (హేయాజ్ఞవల్క్యేతి) అక్షరార్థముక్త్వాప్రశ్నవాక్యేవివక్షితమర్థమాహ (కిమయమిత్యాదినా) స్వశబ్దోయథోక్తపురుషవిషయః. జ్యోతిఃకార్యమిత్యాసనాదివ్యవహారోక్తిః. ఇత్యేతదితివికల్పద్వయంపరామృశ్యతే. పక్షద్వయేఽపిఫలంపృచ్ఛతి (కించేతి) సప్తమ్యన్తానిశేషః. ఉత్తరమాహ (శృణ్వితి) తత్రేతిపక్షద్వయోక్తిః. కారణం ఫలమితియావత్. ప్రథమపక్షమనూద్యస్వపక్షసిద్ధిఫలమాహ (యదీత్యాదినా) షష్ఠీపురుషమధికరోతి. కారణభూతంజ్యోతిర్నదృశ్యతే తత్కార్యంత్వాసనాద్యుపలభ్యతే తత్రాపివిషయే స్వప్నాదావితియావత్. అనుమానమేవాభినయతి (వ్యతిరిక్తేతి) విమతమతిరిక్తజ్యోతిరధీనం వ్యవహారత్వాత్ సమ్మతవదిత్యర్థః. పక్షాన్తరమనూద్యలోకాయతపక్షసిద్ధిఫలమాహ (అథేత్యాదినా) (అప్రత్యక్షేపీతి) అవ్యతిరిక్తమితిచ్ఛేదః. కల్పాన్తరమాహ (అథేతి) అనియమంవ్యాకరోతి (వ్యతిరిక్తమితి) అనిశ్చితేవ్యవహారహేతౌజ్యోతిష్యనిశ్చయాత్తద్వికారోవ్యవహారోపినస్థైర్యమాలమ్బతేత్యాహ (తతఇతి) వ్యాఖ్యాతంప్రశ్నముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) వ్యతిరిక్తజ్యోతిర్బుభుత్సయాప్రశ్నోభవిష్యతీతిచేత్ తత్రాహ (స్వయమేవేతి) రాజ్ఞోఽనుమానకౌశలమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కిమితితర్హిపృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) వ్యాప్యవ్యాపకయోర్యస్సమ్బన్ధస్సంబాధసూక్ష్మత్వాదేకేనదుర్జ్ఞానత్వాత్తజ్జ్ఞానేయాజ్ఞవల్క్యోపేక్షితఇత్యర్థః. కథంతేషామతిసూక్ష్మత్వం తత్రాహ (బహూనామపీతి) లిఙ్గాదిజ్ఞానేవిశేషేణపణ్డితానాందుర్బోధతాస్తి కిముతైకస్యేతిదుర్బోధతావాచ్యేత్యర్థః. తేషామత్యన్తసౌక్ష్మ్యమనుమానసాపేక్ష్యంప్రమాణయతి (అతఏవ) కుశలస్యాపిపురుషస్యతత్త్వనిర్ణయేపురుషాన్తరాపేక్షాయాఃసత్త్వాదేవేతియావత్. పురుషవిశేషః వేదవిదధ్యాత్మవిదిత్యాదిః. తత్రస్మృతింసఙ్గృహ్ణాతి (దశేతి) ఉక్తంహి * ధర్మేణాధిగతోయైస్తువేదస్సపరిబృంహణః। తేశిష్టాబ్రాహ్మణాజ్ఞేయాఃశ్రుతిప్రత్యక్షహేతవః॥ దశావరావాపరిషద్యంధర్మంపరికల్పయేత్। త్ర్యవరావాపివృత్తస్థాతంధర్మంనవిచాలయేత్। త్రైవిద్యోహైతుకస్తర్కీనైరుక్తోధర్మపాఠకః। త్రయశ్చాశ్రమిణఃపూర్వేపరిషత్స్యాద్దశావరా। ఋగ్వేదవిద్యజుర్విచ్చసామవేదవిదేవచ। త్ర్యవరాపరిషజ్జ్ఞేయాధర్మసంశయనిర్ణయఇతి. ఏకోవేతి అధ్యాత్మవిదుచ్యతే. శ్రుతేస్సర్వానుగ్రాహకత్వాద్యాజ్ఞవల్క్యంప్రతిప్రశ్నోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) సూక్ష్మార్థనిర్ణయేపురుషాన్తరాపేక్షాయావ్య

ఉ.— అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి చ
న్ద్రమసైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౩
అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇత్యగ్నిరేవాస్య
జ్యోతిర్భవతీత్యగ్నినైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య.౪
అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి వా
గేవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి వాచైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి తస్మాద్వై సమ్రాడపి
యత్ర స్వః పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతేఽథ యత్ర వాగుచ్చరత్యుపైవ తత్ర న్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౫

[illegible] తత్త్వోపన్యాసాత్. తత్ప్రశ్నే హేతుమాహ (విజ్ఞానేతి) యాజ్ఞవల్క్యస్యేతి ముపపాద్యపరో ప్రశ్నమాహ (తథాపీతి) తథాచాత్ర రాజ్ఞో [illegible] తత్ప్రశ్నసప్రతిపత్తౌ ప్రతివచనముపపన్నమేవేత్యవధ్యాన స్థ [illegible] (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఆదిత్యజ్యోతిష్ప్రశ్నాద్రాజ్ఞోఽభిప్రాయః - తదభిప్రాయః [illegible] జ్యోతీరాజా సంబోధయి [illegible] యథా [illegible] జ్యోతిరాదేవకం [illegible] గృహీతవ్యాప్తికం ప్రసిద్ధం భవతి- తథా- తద్వ్యాప్తి గ్రహణస్థలమాదిత్యజ్యోతిరిత్యాదినా [illegible] రపి ప్రతిపన్నవానిత్యర్థః వ్యాప్తిం బుభుత్సమానః పృచ్ఛతి (కథమితి) యో వ్యవహారః- సోఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః- యథా [illegible] జాగ్రద్వ్యవ హార ఇతి వ్యాప్తిం వ్యాకరోతి (ఆదిత్యేనేతి) వివక్షారం వ్యాచష్టే (స్వాభ్యయపేతి) ఆదిత్యాఖ్యేన జ్యోతిషా [illegible] చక్షుర్ద్వారేణైవాయం వ్యవహరన్నిత్య [illegible] తీత్యాశఙ్క్యాహ (చక్షుషఇతి) [illegible] విశేషణం [illegible] మిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థేనేతి) అనేనాదీనామపి [illegible] దేహస్య [illegible] ఇతి సదసు [illegible] వ్యాపారచతుష్టయము పదిష్టమిత్యర్థః. తథాపి [illegible] పాదానం- [illegible] గృహస్థాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) దేహేన్ద్రియమనో వ్యాపారరూపం కర్మలిఙ్గం- [illegible] జ్యోతిరవ్యభిచారసాధనార్థం [illegible] పన్యాసః- బహవో హి దృష్టాన్తా వ్యాప్తిం ద్రఢయన్తీత్యర్థః ౨-౨-౨

రం.— ప్రశ్నమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి) కింజ్యోతిరితి బహువ్రీహిః. అస్య పురుషస్యాసనగమనకర్మ నిర్వృత్త్యాదిసాధనభూతం జ్యోతిః కిమితి ప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యజ్యోతిస్సమ్రాడితి హోవాచ) యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. హే సమ్రాట్. అ యం పురుషః ఆదిత్యజ్యోతిరితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. ఆదిత్యో జ్యోతిరస్యేత్యర్థః. తదుపపాదయతి (ఆదిత్యేనైవేతి) ఆదిత్యేనైవాయం జ్యో తిషాస్తే- ఉపవిశతి పల్యయతే- *ఉపసరత్యాయతానితి [illegible] పర్యయతే-ఇతస్తతో గమనం కరోతి లౌకికం వైదికం వా కర్మ కురుతే. యథాయథం విపల్యేతి- విపర్యేతి- ప్రతినివృత్త్యాగచ్ఛతీతి యావత్. ఉక్తమఙ్గీకరోతి జనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨

శం.— తథా అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి. చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౩

రం.— (అన్యత్పృచ్ఛతి అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) ఆదిత్యేఽస్తమితేఽయం పురుషః కింజ్యోతిర్భ వతీత్యర్థః. ఉత్తరం (చన్ద్రమా ఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩

శం.— అస్తమిత ఆదిత్యే చన్ద్రమస్యస్తమితేఽగ్నిర్జ్యోతిః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౪

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి జనకః (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) స్పష్టం. ఉత్తరమా హ యాజ్ఞవల్క్యః (అగ్నిరేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) పూర్వవత్. ౪

శం.— శాన్తేఽగ్నౌ వాగ్జ్యోతిః. వాగితి శబ్దః పరిగృహ్యతే. శబ్దేన విషయేణ శ్రోత్రమిన్ద్రియం దీప్యతే, శ్రోత్రేన్ద్రియే సమ్ప్రదీప్తే మనసి వివేక ఉపజాయతే- తేన మనసా బాహ్యాం చేష్టాం ప్రతిపద్యతే- * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీతి బ్రాహ్మణం. కథం పునర్వాగ్జ్యోతిరితి- వాచో జ్యోతి ష్ట్వమప్రసిద్ధమిత్యత ఆహ (తస్మాద్వై సమ్రాట్) యస్మాద్వాచా జ్యోతిషాఽనుగృహీతోఽయం పురుషో వ్యవహరతి- తస్మాత్ప్రసిద్ధమేతద్వాచో జ్యోతిష్ట్వం. కథం. అపి యత్ర- యస్మిన్కాలే ప్రావృషి ప్రాయేణ మేఘాన్ధకారే సర్వజ్యోతిః ప్రత్యస్తమయే స్వోఽపి పాణిః- హస్తో న విస్పష్టం నిర్జ్ఞాయ తే- అథ తస్మిన్కాలే సర్వచేష్టానిరోధే ప్రాప్తే బాహ్యజ్యోతిషోఽభావాద్యత్ర వాగుచ్చరతి- శ్వా వా భషతి. గర్దభో వా రౌతి. (ఉపైవ తత్ర న్యేతి) తేన శబ్దే న జ్యోతిషా శ్రోత్రమనసోః సన్తతిర్భవతి- తేన జ్యోతిః కార్యవత్త్వం వాక్ప్రతిపద్యతే. తేన వాచా జ్యోతిషా ఉపన్యేత్యేవ- తత్ర చ కర్మ కురుతే విపల్యే తి. తత్ర వాగ్జ్యోతిషో గ్రహణం గన్ధాదీనాముపలక్షణార్థం- గన్ధాదిభిరపి హి ఘ్రాణాదిష్వనుగృహీతేషు ప్రవృత్తినివృత్త్యాదయో భవన్తి- తేన తైరప్యనుగ్రహో భవతి కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియం వ్యాకరోతి (వాగితీతి) శబ్దస్య జ్యోతిష్ట్వం స్పష్టయితుం పాతనికాం కరోతి (శబ్దేనేతి) తద్దీపనకార్యమాహ (శ్రోత్రేతి) మనసి విషయాకారేణ పరిణామే సతి కిం స్యాత్- తదాహ (తేనేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (మనసా హీతి) ఏవం పాతనికాం కృత్వా

ఉ.— అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితేశాన్తేఽగ్నౌశాన్తాయాంవాచికింజ్యోతిరేవాయం పురుషఇత్యాత్మైవాస్యజ్యోతిర్భవతీత్యాత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతేవిపల్యేతీతి॥ ౬

వాచోజ్యోతిష్ట్వసాధనార్థంపృచ్ఛతి (కథమితి) కాపునరత్రానుపపత్తిః- తత్రాహ (వాచఇతి) తత్రాన్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాప్యవ్యాకరోతి (అతఆహేత్యాదినా) ప్రసిద్ధిమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకంస్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) ఉక్తైవేత్యాదివ్యాచష్టే (తేనశబ్దేనేతి) జ్యోతిఃకార్యవత్త్వం- తజ్జన్యవ్యవహారరూపకార్యవత్త్వమితియావత్. తత్రవాగ్జ్యోతిష ఇత్యత్రచశబ్దగమ్యాయస్యప్రవృత్తిః. కిమితిగన్ధాదయఃశబ్దేనోపలక్ష్యన్తే - తత్రాహ (గన్ధాదిభిరితి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (ఏవమేవేతి) తథాపిస్వప్నాదౌతస్యప్రవృత్తిదర్శనాత్తత్కారణీభూతంజ్యోతిర్వక్తవ్యమితిశేషః. ౬

రం.— అనన్తర్యప్రచ్ఛతిజనకః (అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితేశాన్తేఽగ్నౌకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతి) శాన్తేఽగ్నౌ- అగ్నౌచనిర్వాణంగతఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ఉత్తరం (వాగేవాస్యజ్యోతిర్భవతీత్యాది) అత్రవాక్శబ్దేనశబ్దఉచ్యతే వాచోజ్యోతిష్ట్వముపపాదయతి (తస్మాద్వైసమ్రాడపియత్రస్వఃపాణిర్నవినిర్జ్ఞాయతేఽథయత్రవాగుచ్చరత్యుపైవతత్రన్యేతీతి) యస్మాదాదిత్యచన్ద్రాగ్నిష్వసత్స్వపివాగేవజ్యోతిః- తస్మాదేవయత్ర-యస్మిన్దేశేఽన్ధకారావృతాయాంతమిస్రాయాంరాత్రౌస్వోపిపాణిర్నవినిర్జ్ఞాయతే - నవిశిష్యతే. అథాపితస్మిన్కాలేహేసమ్రాట్ యత్రదేశేయత్రస్వవ్యాయజ్జనశ్చత్రస్వవాఽహమత్రతిష్ఠామీతివాగుచ్చరతి - శబ్దోనిర్గచ్ఛతి. తత్ర - తదాఅత్రాసావత్రేతిజ్ఞాత్వాఉపన్యేత్యేవ - ఉప - సమీపేఽపి - నితరాంమేల- గచ్ఛతీత్యర్థః. తతశ్చశబ్దద్వారాశ్రోత్రంప్రకాశకంభవతీత్యర్థః. అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతదితి) ౬

శం.— శాన్తాయాంపునర్వాచిగన్ధాదిష్వపిచశాన్తేషుబాహ్యేష్వనుగ్రాహకేషుసర్వప్రవృత్తినిరోధఃప్రాప్తోఽస్యపురుషస్య ఏతదుక్తంభవతి- జాగ్రద్విషయేబహిర్ముఖానికరణానిచక్షురాదీన్యాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరనుగృహ్యమాణానియదా- తదాస్ఫుటతరఃసంవ్యవహారోఽస్యపురుషస్యభవతీత్యేవంతావజ్జాగరితేస్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనైవజ్యోతిషాజ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్యపురుషస్యదృష్టా-తస్మాద్వయంమన్యామహేసర్వబాహ్యజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయేఽపిస్వప్నసుషుప్తకాలే, జాగరితేచతాదృగవస్థాయాం, స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనైవజ్యోతిషాజ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్యేతి. దృశ్యతేచస్వప్నేజ్యోతిఃకార్యసిద్ధిర్బన్ధుసఙ్గమనవియోగదర్శనందేశాన్తరగమనాదికం,సుషుప్తాచ్చోత్థానంసుఖమహమస్వాప్సంనకిఞ్చిదవేదిషమితి,-తస్మాదస్తివ్యతిరిక్తంకిమపిజ్యోతిః. కింపునస్తచ్ఛాన్తాయాంవాచిజ్యోతిర్భవతీతి ఉచ్యతే (ఆత్మైవాస్యజ్యోతిర్భవతీతి) ఆత్మేతి- కార్యకరణస్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తంకార్యకరణావభాసకమాదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిర్వత్స్వయమన్యేనానవభాస్యమానమభిధీయతేజ్యోతిః. అన్తరస్థంచతత్పారిశేష్యాత్. కార్యకరణవ్యతిరిక్తంతదితితావత్సిద్ధం. యచ్చకార్యకరణవ్యతిరిక్తంకార్యకరణసఙ్ఘాతానుగ్రాహకంచజ్యోతిః-తద్బాహ్యైశ్చక్షురాదికరణైరుపలభ్యమానందృష్టం. నతుతథాతచ్చక్షురాదిభిరుపలభ్యతే-ఆదిత్యాదిజ్యోతిఃషూపరతేషుకార్యంతుజ్యోతిషాదృశ్యతే-యస్మాదాత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతేవిపల్యేతీతి-తస్మాన్నూనమన్తఃస్థంజ్యోతిరిత్యవగమ్యతే. కించ-ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్విలక్షణంతదభౌతికంచ-నచైవహేతుః-యచ్చక్షురాద్యగ్రాహ్యత్వమాదిత్యాదివత్. న-సమానజాతీయేనైవోపకారదర్శనాత్. యదాదిత్యాదివిలక్షణంజ్యోతిరన్తరంసిద్ధమితి-ఏతదసత్. కస్మాత్. ఉపక్రియమాణసమానజాతీయేనైవాదిత్యాదిజ్యోతిషాకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యభౌతికస్యభౌతికేనైవోపకారఃక్రియమాణోదృశ్యతే. యథాదృష్టంచైవదనుమేయం.యదినామకార్యకరణావర్ణాన్తరంతదుపకారకమాదిత్యాదివజ్జ్యోతిః-తథాపికార్యకరణసఙ్ఘాతసజాతీయమేవానుమేయం- కార్యకరణసఙ్ఘాతోపకారకత్వాత్-ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్. యత్పునరన్తఃస్థత్వాత్ప్రత్యక్షత్వాచ్చవైలక్షణ్యముచ్యతే- తచ్చక్షురాదిజ్యోతిర్భిర్నైకాన్తికం - యతోఽన్తఃస్థాన్యప్రత్యక్షాణిచక్షురాదిజ్యోతీంషి - తస్మాత్తవమనోరథమాత్రంవిలక్షణమాత్మజ్యోతిస్సిద్ధమితి. కార్యకరణసఙ్ఘాతభావభావిత్వాచ్చసఙ్ఘాతధర్మత్వమనుమీయతేజ్యోతిషః. సామాన్యతోదృష్టస్యచానుమానస్యవ్యభిచారిత్వాదప్రామాణ్యం. సామాన్యతోదృష్టబలేనహిభవానాదిత్యాదివద్వ్యతిరిక్తంజ్యోతిఃసాధయతికార్యకరణేభ్యః-నచప్రత్యక్షమనుమానేనబాధితుంశక్యతే. అయమేవతుకార్యకరణసఙ్ఘాతఃప్రత్యక్షంపశ్యతిశృణోతిమనుతేవిజానాతిచ. యదినామజ్యోతిరన్తరమస్యోపకారకంస్యాదాదిత్యాదివత్- నతదాత్మాస్యజ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదేవ. యఏవతుప్రత్యక్షందర్శనాదిక్రియాంకరోతి- సఏవాత్మాస్యాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతః- నాన్యః- ప్రత్యక్షవిరోధేఽనుమానస్యాప్రామాణ్యాత్. నన్వయమేవచేద్దర్శనాదిక్రియాకర్తాత్మాసఙ్ఘాతః- కథమనికలస్యైవాస్యదర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వంకదాచిద్భవతి, కదాచిన్నేతి,. నైషదోషః - దృష్టత్వాత్. నహిదృష్టేఽనుపపన్నంనామ - నహిఖద్యోతేప్రకాశాప్రకాశకత్వేదృశ్యమానేకారణాన్తరమనుమేయం-అనుమేయత్వేచకేనచిత్సామాన్యాత్సర్వత్రానుమేయంస్యాత్- తచ్చానిష్టం. నచపదార్థస్వభావోనాస్తి - నహ్యగ్నేరుష్ణస్వాభావ్యమన్యనిమిత్తం, ఉదకస్యవాశైత్యం,. ప్రాణిధర్మాధర్మాద్యపేక్షమితిచేత్ - ధర్మాధర్మాదేర్నిమిత్తాన్తరాపేక్షస్వభావప్రసఙ్గః. అస్త్వితిచేన్న- తదనవస్థాప్రసఙ్గః- సచానిష్టః. న- స్వప్నస్మృత్యోర్దృష్టస్యైవదర్శనాత్. యదుక్తంస్వభావవాదినాదేహస్యైవదర్శనాదిక్రియా- నవ్యతిరిక్తస్యేతి-తన్న - యదిహిదేహస్యైవదర్శనాదిక్రియా - స్వప్నేదృష్టస్యైవదర్శనంనస్యాత్. అన్ధఃస్వప్నంపశ్యన్దృష్టపూర్వమేవపశ్యతి - నశాకద్వీపాదిగతమదృష్టపూర్వం. తతశ్చైతత్సిద్ధంభవతి - యఃస్వప్నేపశ్యతిదృష్టపూర్వంవస్తు - సఏవపూ

ర్వం విద్యమానే చ చక్షుష్యద్రాక్షీత్ - న దేహ ఇతి. దేహశ్చేద్ద్రష్టా-యేనాద్రాక్షీత్ - తస్మిన్నుద్ధృతే చక్షుషి స్వప్నేఽపి దేవదృష్టపూర్వం సపశ్యేత్. అస్తి చ లోకే ప్రసిద్ధిః - పూర్వం దృష్టం మయా హిమవతశ్శృఙ్గమద్యాహం స్వప్నేఽద్రాక్షమిత్యుద్ధృతచక్షుషామన్ధానామపి. తస్మాదనుద్ధృతేఽపి చక్షుషి యస్స్వప్నదృక్ - స ఏవ ద్రష్టా - న దేహ ఇత్యవగమ్యతే తథా - స్మృతౌ ద్రష్టుస్స్మర్తురేకత్వే సతి య ఏవ ద్రష్టా - స ఏవ స్మర్తా యదా చైవం - తదానీమీలితాక్షోఽపి స్మరన్ దృష్టపూర్వం రూపం స్వప్న ఇవ దేవ పశ్యతీతి. ఉపాధిస్సంనిమీలితం - తస్య ద్రష్టృ. యచ్చోన్మీలితే చక్షుషి స్మరన్ రూపం పశ్యతి - తదేహాన్నిమీలితేఽపి చక్షుషి ద్రష్టా నేదిత్యవగమ్యతే మృతే చ దేహేఽవికలస్యైవ చ రూపాదిదర్శనాభావాత్ దేహస్యైవ ద్రష్టృత్వే మృతేఽపి దర్శనాదిక్రియా స్యాత్. తస్మాద్యద్భావాయో దేహవ్యతిరిక్తభావే-యద్భావే చ భవతి- తద్దర్శనాదిక్రియాకర్తృ - న దేహ ఇత్యవగమ్యతే. చక్షురాదీన్యేవ దర్శనాదిక్రియాకర్తౄణీతి చేన్న - యదహమద్రాక్షం - తత్ స్పృశామీతి భిన్నకర్తృకత్వే ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః మనస్తర్హీతి చేన్న - మనసోఽపి విషయత్వాద్రూపాదివద్ద్రష్టృత్వాద్యనుపపత్తిః. తస్మాదన్తస్థం వ్యతిరిక్తమాదిత్యాదివదితి సిద్ధం. యదుక్తం కార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయమేవ జ్యోతిరన్తరమనుమేయం-ఆదిత్యాదిభిస్తత్సమానజాతీయైరేవోపక్రియమాణత్వాదితి-తదసత్ -ఉపకార్యోపకారకభావస్యానియమదర్శనాత్. కథం. పార్థివైరిన్ధనైః పార్థివత్వసమానజాతీయైస్తృణోలపాదిభిరగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారః క్రియమాణో దృశ్యతే - నచ తావతా తత్సమానజాతీయైరేవాగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారః సర్వత్రానుమేయస్స్యాత్ - ఉదకేనాపి ప్రజ్వలనోపకారో భిన్నజాతీయేన వైద్యుతస్యాగ్నేర్జాఠరస్య చ క్రియమాణో దృశ్యతే. తస్మాదుపకార్యోపకారకతా వై సమానజాతీయానామసమానజాతీయానామనియమేనాస్తి. కదాచిత్సమానజాతీయా మనుష్యా మనుష్యైరేవోపక్రియన్తే - కదాచిత్స్థావరపశ్వాదిభిశ్చ భిన్నజాతీయైః - తస్మాదహేతుః కార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయైరేవాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరుపక్రియమాణత్వాదితి. యత్పునరాత్థ - చక్షురాదిభిరాదిత్యాదిజ్యోతిర్వదదృశ్యత్వాదిత్యయం హేతుర్జ్యోతిరన్తరస్యాన్తస్థత్వం వైలక్షణ్యం చ న సాధయతి - చక్షురాదిభిరనైకాన్తికత్వాదితి - తదసత్ - చక్షురాదికరణేభ్యోఽన్యత్వే సతీతి హేతోర్విశేషణత్వోపపత్తేః. కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వం జ్యోతిష ఇతి యదుక్తం - తన్న - అనుమానవిరోధాత్. ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్కార్యకరణసఙ్ఘాతాదన్యదన్తర్జ్యోతిరితి హ్యనుమానముక్తం - తేన విరుధ్యత ఇయం ప్రతిజ్ఞా కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వం జ్యోతిష ఇతి. తద్భావభావిత్వం త్వసిద్ధం-మృతే దేహే జ్యోతిషోఽదర్శనాత్. సామాన్యతో దృష్టస్యానుమానస్యాప్రామాణ్యే సతి పానభోజనాదిసర్వవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః-స చానిష్టః. పానభోజనాదిషు హి క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిముపలబ్ధవతస్తత్సామాన్యాత్పానభోజనాద్యుపాదానం దృశ్యమానం లోకే న ప్రాప్నోతి-దృశ్యన్తే హ్యుపలబ్ధపానభోజనాస్సామాన్యతః పునః పానభోజనాన్తరైః క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిమనుమిన్వన్తస్తాదర్థ్యేన ప్రవర్తమానాః. యదుక్తమయమేవ తు దేహో దర్శనాదిక్రియాకర్తేతి- తత్ప్రథమమేవ పరిహృతం స్వప్నస్మృత్యోర్దేహాదర్థాన్తరభూతో ద్రష్టేతి. అనేనైవ జ్యోతిరన్తరస్యానాత్మత్వమపి ప్రత్యుక్తం. యత్పునః శిరఃపాణ్యాదేః కాదాచిత్కం ప్రకాశాప్రకాశకత్వం- తదసత్ - పత్యుద్భవయవసంయోగవిభాగానిమిత్తత్వాత్ప్రకాశాప్రకాశకత్వస్య. యత్పునరుక్తం ధర్మాధర్మయోరవశ్యం ఫలదాతృత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్య ఇతి- తదభ్యుపగమే భవతస్సిద్ధాన్తహానాత్. ఏతేనానవస్థాదోషః ప్రత్యుక్తః. తస్మాదస్తి వ్యతిరిక్తం చాన్తస్థం జ్యోతిరాత్మేతి. ౬

ఆ — కథం పునరత్ర స్వయం జ్యోతిరన్తరమిత్యాశఙ్క్య ప్రశ్నురభిప్రాయమాహ (ఏతదుక్తం భవతీతి) యో వ్యవహారః- సాతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తః- యథా ఆదిత్యాదినిమిత్తో జాగ్రద్వ్యవహార ఇతి వ్యాప్తిముక్తాం నిగమయతి (ఏవంతావదితి) వ్యాప్తిజ్ఞానకార్యమనుమానమాహ (తస్మాదితి) తాదృగవస్థాయాం - సర్వజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయదశాయామిత్యావత్. విమతో వ్యవహారోఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః- వ్యవహారత్వాత్ - సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థస్తాదేవానుమానమావేదితం సూతిభావః. హేతోరాశ్రయాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (దృశ్యతే చేతి) ఆదిశబ్దేన దేశాన్తరాదౌ కర్మకరణం గృహ్యతే. ఆశ్రయైకదేశాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తాచ్చేతి) ధ్యానదశాయామిష్టదేవతాదర్శనం చ కార్యార్థః. అనుమానఫలం నిగమయతి (తస్మాదితి) యథోక్తానుమానాజ్జ్యోతిస్సిద్ధం చేత్ - కిం ప్రశ్నేనేత్యాశఙ్క్యాహ (కింపునరితి) సర్వజ్యోతిరుపరమే దృశ్యమానస్య వ్యవహారస్య కారణతయాఽనుమానతో జ్యోతిర్మాత్రసిద్ధావపి తద్విశేషబుభుత్సయాయం ప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః. ప్రతివచనమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) అవభాసకత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆదిత్యాదీతి) తత్ర వ్యతిరిక్తత్వం సాధయతి (కార్యేతి) అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యాదివదితి శేషః. తచ్చాన్తస్థం పారిశేష్యాదిత్యుక్తముపపాదయతి (యచ్చేతి) ఉపరతేషు- అన్యజ్యోతిరితి శేషః. తదేవ తర్హి మాభూదితి చేత్. నేత్యాహ (కార్యంత్వితి) స్వప్నాదౌ దృశ్యమానం వ్యవహారం హేతూకృత్య ఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) విమతమన్తస్థం- అతీన్ద్రియత్వాత్ - ఆదిత్యవదితి వ్యతిరేకీత్యర్థః. వ్యతిరేకాన్తరమాహ (కించేతి) సమ్ప్రతి లౌకాయతికశ్చోదయతి (నేత్యాదినా) తత్ర నఞర్థం వ్యాచష్టే (యదితి) ఉక్తం హేతుం ప్రశ్నపూర్వకం విభజతే (కస్మాదిత్యాదినా) యద్యపి దేహాదేరుపకార్యాదుపకారకమాదిత్యాదిసజాతీయం దృష్టం- తథాపి నాత్మజ్యోతిరుపకార్యసజాతీయమనుమేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా దృష్టం చేతి) తదేవ స్పష్టయతి (యదినామేతి) విమతమన్తస్థమతిరిక్తం చ- అతీన్ద్రియత్వాత్ - ఆదిత్యవదితి పూర్వోక్తం వ్యతిరేక్యనుమానమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) అనైకాన్తికత్వం వ్యనక్తి (యత ఇతి) అన్తస్స్థాని- అవ్యతిరిక్తాని చ సఙ్ఘాతాదితి ద్రష్టవ్యం. వ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) విలక్షణం- అన్తస్థం చేతి మన్తవ్యం. కించ- చైతన్యం శరీరధర్మః- తద్భావభావిత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాహ (కార్యకరణేతి) విమతం సఙ్ఘాతాద్భిన్నం- తద్భాసకత్వాత్ - ఆదిత్యవదిత్యనుమానాన్న సఙ్ఘాతధర్మత్వం చైతన్యస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సామాన్యతో దృష్టస్యేతి) లౌకాయతస్య దేహావభాసకమపి చక్షుస్తతో న భిద్యతే- తథా చ వ్యభిచారాన్నత్వదనుమానప్రామాణ్యమిత్యర్థః. మనుష్యోఽహం జానామీతి ప్రత్యక్షవిరోధాచ్చ తదనుమానమమానమిత్యాహ (సామాన్యతో దృష్టేతి) నను తేన ప్రత్యక్షముత్సార్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఇ

తర్హి దేహస్యైవచైతన్యమిత్యాహ (అయమితి) జ్యోతిషో దేహవ్యతిరేకమఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (యదినామేతి) విమతం జ్యోతిరనాత్మా - దేహోపకారకత్వాత్ - ఆదిత్యవదిత్యర్థః. ఆత్మత్వం తర్హి కస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యఏవత్వమితి) అనుమానాదాత్మనో దేహవ్యతిరిక్తత్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) నాస్యఆత్మేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. దేహస్యాత్మత్వే కాదాచిత్కం ద్రష్టృత్వం శ్రోతృత్వాద్యయుక్తమితిశఙ్కతే (నన్వితి) స్వభావవాదీపరిహరతి (నైషదోషఇతి) కాదాచిత్కేదర్శనాదర్శనేసమ్భవతః- దేహస్వాభావ్యాదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) విమతం కారణాన్తరపూర్వకం- కాదాచిత్కత్వాత్ - ఘటవదిత్యనుమానం దృష్టాన్తైర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యగ్నిరుష్ణఇతివదుష్ణముదకమిత్యపి ద్రష్టవ్యత్వాదిత్యాదిదానుమానమిత్యేతే త్యతిప్రసఙ్గమాహ (అనుమేయత్వేచేతి) ననుయద్వనతి- తత్సత్యమితి తేమేవ- నస్వభావాద్వహ్నిం చిదస్మాకం ప్రసిద్ధం- తత్రాహ (నచేతి) అగ్నేరౌష్ణ్యముదకస్యశైత్యమిత్యాద్యపినిర్నిమిత్తం- కింతు ప్రాణ్యదృష్టాపేక్షమితిశఙ్కతే (ప్రాణీతి) ఆదిశబ్దేనేశ్వరాదిగ్రహ్యతే. సూధాభిసన్ధేఃస్వభావవాద్యాహ (ధర్మ్యేతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వం శఙ్కిత్వాస్వాభిప్రాయమాహ (అస్త్విత్యాదినా) సిద్ధాన్తీస్వప్నాదసిద్ధిమనుపపత్త్యాదేహాతిరిక్తమాత్మానమభ్యుపగమయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తత్రనఞర్థం విభజతే (యదుక్తమితి) స్వప్నేదృష్టస్యైవదర్శనాదితిహేతుభాగం వ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదిహీతి) జాగ్రద్దేహస్య దష్టుఃస్వప్నేనష్టత్వాత్, తదీన్ద్రియస్య సంస్కారస్యచానిష్టత్వాత్, తదన్యదృష్టస్యచాన్యస్యస్వప్నాయోగాత్, స్వస్వప్నేదృష్టస్యైవదర్శనం దేహాత్మవాదేనసమ్భవతీత్యర్థః. మాభూద్దృష్టస్యైవస్వప్నేదృష్టిః- అన్ధస్యాపిస్వప్నేదృష్టేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్ధఇతి) అపిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. పూర్వదృష్టస్యైవస్వప్నేదృష్టత్వే కిమతో దేహవ్యతిరిక్తోద్రష్టాసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తతశ్చేతి) అథోభయత్ర దేహస్యైవద్రష్టృత్వేకాహానిరితిచేత్- అతఆహ (దేహశ్చేదితి) తస్య సహకారిచక్షురభావాచ్చనురనన్తరస్యైవోత్పత్తౌ దేహాన్తరస్యాపిసముత్పత్తిసమ్భవాదన్యదృష్టేఽన్యస్యనస్వప్నఃస్యాదిత్యర్థః. మాభూత్పూర్వదృష్టస్వప్నః-దేహస్యాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) కథంతేజాత్యన్తరానామీదృగ్దర్శనమితిచేత్ - జన్మాన్తరానుభవవశాదితిబ్రూమః. అన్ధస్యదేహస్యద్రష్టృత్వేపిచక్షుష్మతస్స్యాదేవదష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) స్వప్నేదృష్టస్యైవదర్శనాదితిహేతుంవ్యాఖ్యాయస్మృతౌదృష్టస్యైవదర్శనాదితిహేతుంవ్యాచష్టే (తథేతి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వేపికుతో దేహాతిరిక్తోద్రష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (యబాచేతి) దేహాతిరిక్తస్యస్మర్తృత్వేపికుతో దష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వస్యోక్తత్వాద్దేహాతిరిక్తఃస్మర్తాచేత్- ద్రష్టాపితథాసిధ్యతీతిభావః. దేహస్యాదష్టృత్వేహేత్వన్తరమాహ (మృతేచేతి) నతస్యదష్టృతేతిశేషః. తదేవోపపాదయతి (దేహస్యైవేతి) దేహవ్యతిరిక్తమాత్మానముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) చైతన్యంయత్తదోరర్థః. మాభూద్దేహస్యాత్మత్వం- ఇన్ద్రియాణాంతుస్యాదితిశఙ్కతే (చక్షురాదీనీతి) అన్యదృష్టస్యేతరేణప్రత్యభిజ్ఞానాదితిన్యాయేనపరిహరతి (నేత్యాదినా) అత్రప్రత్యేకం హేతూనాంమనసిసమ్భవాదితిన్యాయేనశఙ్కతే (మనఇతి) జ్ఞాతుర్జ్ఞానసాధనోపపత్తేః సంజ్ఞాభేదమాత్రమితిన్యాయేనపరిహరతి (నమనసోపీతి) దేహాదేరనాత్మత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆత్మజ్యోతిస్సఙ్ఘాతాదితిశేషః. పరోక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) అనుగ్రాహ్యసజాతీయమనుగ్రాహకమిత్యత్రహేతుమాహ (ఆదిత్యాదిభిరితి) ఉపకార్యోపకారకత్వేసాజాత్యనియమందూషయతి (తదసదితి) అనియమదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకముదాహరతి (కథంపార్థివైరితి) ఉలపం- బాలతృణం. పార్థివస్యాగ్నింప్రత్యుపకారకత్వనియమంవారయతి (నచేతి) తావతా-పార్థివేనాగ్నేరుపకరియమాణత్వదర్శనేనేతియావత్. తత్సమానజాతీయైరితితచ్ఛబ్దస్తృణాదివిషయః. తత్రహేతుమాహ (యేనేతి) దర్శనఫలంనిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపకార్యోపకారకభావేసాజాత్యానియమవదపకార్యాపకారకభావేపిసాజాత్యనియమోనాస్తీత్యర్థః. తత్రోపకార్యోపకారకత్వేసాజాత్యనియమాభావముదాహరణాన్తరేణవర్ణయతి (కదాచిదితి) అప్సుసాఽగ్నినావాఽగ్నేరుపశాన్త్యుపలమ్భాదపకార్యాపకారకత్వేసాజాత్యనియమోపినాస్తీతిమతోపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తానియమదర్శనంతచ్ఛబ్దార్థః. అహేతుః- ఆత్మజ్యోతిషఃసఙ్ఘాతేనసమానజాతీయతాయామితిశేషః. అనుగ్రాహకమనుగ్రాహ్యసజాతీయం- అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యవదిత్యపాస్తం. సమ్ప్రతివ్యతీన్ద్రియత్వహేతౌరనైకాన్త్యంపరోక్తమనుభాష్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) విమతంజ్యోతిస్సఙ్ఘాతధర్మః- తద్భావభావిత్వాత్- రూపాదివదిత్యుక్తమనూద్యనిరాకరోతి (కార్యేతి) అనుమానవిరోధమేవసాధయతి (ఆదిత్యాదీతి) కాలాత్యయాపదేశముక్త్వాహేత్వసిద్ధిందోషాన్తరమాహ (తద్భావేతి) అదర్శనాదితిభేదః. యత్పునః విశేషేఽనుగమాభావస్సామాన్యేసిద్ధసాధ్యతేత్యనుమానదూషణమభిప్రేత్యసామాన్యతోదృష్టస్యచేత్యాద్యుక్తం-తద్దూషయతి (సామాన్యతోదృష్టస్యేతి) విశేషతోదృష్టస్యేత్యపిద్రష్టవ్యం.కిమిత్యనుమానాప్రామాణ్యేసర్వవ్యవహారహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పానేతి) తత్సామాన్యాత్ - పానత్వభోజనత్వాదిసాదృశ్యాదితియావత్. పానభోజనాద్యుపాదానంతృశ్యమానమిత్యుక్తంవిశదయతి (దృశ్యన్తేహీతి) తాదర్థ్యేన- క్షుత్పిపాసాదినివృత్త్యుపాయభోజనపానాద్యర్థత్వేనేతియావత్. దేహస్యైవద్రష్టృత్వమిత్యుక్తమనూద్యపూర్వోక్తంపరిహారంస్మారయతి (యదుక్తమిత్యాదినా) జ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదనాత్మేత్యుక్తంప్రత్యాహ (అనేనేతి) సఙ్ఘాతాద్వ్యతిరిక్తజ్యోతిష్ట్వనిరాకరణేనేతియావత్. దేహస్యకాదాచిత్కందర్శనాదిమత్త్వంస్వాభావికమిత్యన్యపరోక్తందృష్టాన్తమనుభాష్యనిరాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా) సిద్ధాన్తినాపిస్వభావవాదన్యక్వచిదిష్టత్వాత్వముపదిష్టమనూద్యదూషయతి (యత్పునరితి) ధర్మాదేర్యదిహేత్వన్తరాధీనంఫలదాతృత్వం- తదాహేత్వన్తరస్యాపిహేత్వన్తరాధీనఫలదాతృత్వమిత్యనవస్థేత్యుక్తంప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) సిద్ధాన్తవిరోధప్రసక్తేర్నేతియావత్. లౌకాయతమతాసమ్భవేస్వపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౬

౭.—. పృచ్ఛతి (అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) స్వప్నేకిమస్యప్రకాశకమితిప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ

ఉ.— కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః। స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ । స హి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణి॥ ౭

(ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాదినా) స్వప్నే బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాత్ ప్రసిద్ధాదిత్యాదిప్రకాశకాభావాచ్చాత్మైవ స్వధర్మభూతజ్ఞానేన స్థితిగమనాదిహేతుభూతప్రకాశకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— యద్యపి వ్యతిరిక్తత్వాదిసిద్ధం- తథాపి సమానజాతీయానుగ్రాహకత్వదర్శననిమిత్తభ్రాన్త్యా కరణానామేవాన్యతమః- వ్యతిరిక్తో వేత్యవివేకతః పృచ్ఛతి (కతమ ఇతి) న్యాయసూక్ష్మతాయా దుర్విజ్ఞేయత్వాదుపపద్యతే భ్రాన్తిః. అథవా - శరీరవ్యతిరిక్తే సిద్ధేఽపి కరణాని సర్వాణి విజ్ఞానవన్తీతి వివేకత ఆత్మనోఽనుపలబ్ధత్వాత్. అతోఽహం పృచ్ఛామి కతమ ఆత్మేతి. కతమోఽసౌ దేహేన్ద్రియప్రాణమనస్సు- యస్త్వయోక్త ఆత్మా- యేన జ్యోతిషాస్త ఇత్యుక్తః. అథవా- యోఽయమాత్మా త్వయాభిప్రేతో విజ్ఞానమయః- సర్వే హీమే ప్రాణా విజ్ఞానమయా ఇవ - ఏషు ప్రాణేషు కతమః. యథా సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు సర్వ ఇమే తేజస్వినః- కతమ ఏషు షడఙ్గవిదితి. పూర్వస్మిన్ వ్యాఖ్యానే కతమ ఆత్మేత్యేతావదేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రతివచనం. ద్వితీయే తు వ్యాఖ్యానే ప్రాణేష్విత్యేవమన్తం ప్రశ్నవాక్యం. అథవా- సర్వమేవ ప్రశ్నవాక్యం విజ్ఞానమయో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః కతమ ఇత్యేతదన్తం. యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేతస్య శబ్దస్య నిర్ధారితార్థవిశేషవిషయత్వం, కతమ ఆత్మేతి తిఙన్తస్య చ ప్రశ్నవాక్యపరిసమాప్త్యర్థత్వం వ్యవహితసమ్బన్ధమన్తరేణ. యథోక్తమితికృత్వా కతమ ఆత్మేత్యేవమన్తమేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయమిత్యాదిపరం సర్వమేవ ప్రతివచనమితి నిశ్చీయతే. యోఽయమిత్యాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాన్నిర్దేశః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః బుద్ధివిజ్ఞానోపాధిసమ్పర్కావివేకాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యుచ్యతే. బుద్ధివిజ్ఞానసంయుక్త ఏవ హి యస్మాదుపలభ్యతే రాహురివ చన్ద్రాదిత్యసంయుక్తః. బుద్ధిర్హి సర్వార్థకరణం తమసీవ ప్రదీపః పురోవస్థితః-

* మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీత్యుక్తం. బుద్ధివిజ్ఞానాలోకవిశిష్టమేవ హి సర్వం విషయజాతముపలభ్యతే- పురోవస్థితప్రదీపాలోకవిశిష్టమివ తమసి. ద్వారమాత్రాణి త్వన్యాని కరణాని బుద్ధేః - తస్మాత్తేనైవ విశేష్యతే విజ్ఞానమయ ఇతి. యేషాం పరమాత్మవిజ్ఞప్తివికార ఇతి వ్యాఖ్యానం - తేషాం * విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాదౌ విజ్ఞానమయశబ్దస్యాన్యార్థదర్శనాదశ్రౌతార్థతావసీయతే. సన్దిగ్ధశ్చ పదార్థోఽన్యత్ర నిశ్చితప్రయోగదర్శనాన్నిర్ధారయితుం శక్యః- వాక్యశేషాన్నిశ్చితన్యాయబలాద్వా. * సాధీరితి చోత్తరత్ర పాఠాత్, హృద్యన్తరితి వచనాద్వ్యక్తం విజ్ఞానప్రాయత్వమేవ. ప్రాణేష్వితి వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థా సప్తమీ - యథా వృక్షేషు పాషాణ ఇతి సామీప్యలక్షణా. ప్రాణేషు హి వ్యతిరేకావ్యతిరేకతా సన్దిహ్యత ఆత్మనః. ప్రాణేషు- ప్రాణేభ్యో వ్యతిరిక్త ఇత్యర్థః. యో హి యేషు భవతి- స తద్వ్యతిరిక్తో భవత్యేవ- యథా పాషాణేషు వృక్షః. (హృది) తత్రైకత్వాత్- ప్రాణేషు ప్రాణజాతీయైవ బుద్ధిః స్యాదితి. అత ఆహ (హృద్యన్తరితి) హృచ్ఛబ్దేన పుణ్డరీకాకారో మాంసపిణ్డః. తాత్స్థ్యాత్తద్బుద్ధిర్హృత్. తస్యాం హృది- బుద్ధౌ. అన్తరితి బుద్ధివృత్తివ్యతిరేకప్రదర్శనార్థం. జ్యోతిః-అవభాసాత్మకత్వాదాత్మోచ్యతే. తేన హ్యవభాసకేనాత్మనా జ్యోతిషాఽస్తే పల్యయతే కర్మకురుతే చేతనావానివ హ్యయం కార్యకరణపిణ్డః-యథా ఆదిత్యప్రకాశస్థో ఘటః. యథా వా మరకతాదిర్మణిః క్షీరాదిద్రవ్యే ప్రక్షిప్తః పరీక్షణాయ- తత్ఛాయమేవ తత్క్షీరాది ద్రవ్యం కరోతి - తాదృగేతదాత్మజ్యోతిః. బుద్ధేరపి- హృదయాత్సూక్ష్మత్వాత్ హృద్యన్తఃస్థమపి హృదయాదికం కార్యకరణసఙ్ఘాతం చైకీకృత్య స్వజ్యోతిశ్ఛాయం కరోతి- పారమ్పర్యేణ సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యాత్సర్వాన్తరతమత్వాత్. బుద్ధిస్తావత్ స్వచ్ఛత్వాదానన్తర్యాచ్చాత్మచైతన్యజ్యోతిః ప్రతిచ్ఛాయా భవతి - తేన హి వివేకినామపి తత్రాత్మాభిమానబుద్ధిః ప్రథమా. తతోఽప్యానన్తర్యాన్మనసి చైతన్యావభాసతా - బుద్ధిసమ్పర్కాత్. తత ఇన్ద్రియేషు - మనస్సంయోగాత్. తతోఽనన్తరం శరీరే- ఇన్ద్రియసమ్పర్కాత్. ఏవం పారమ్పర్యేణ కృత్స్నం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్మా చైతన్యస్వరూపజ్యోతిషావభాసయతి - తేన హి సర్వస్య లోకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతే తద్వృత్తిషు చానియతాత్మాభిమానబుద్ధిర్యథావివేకం జాయతే. తథా చ భగవతోక్తం గీతాసు * యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః। క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత * యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమిత్యాది చ. * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామితి చ కాఠకే. * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి చ * యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ ఇతి చ మన్త్రవర్ణః. తేనాయం హృద్యన్తర్జ్యోతిః. పురుషః - ఆకాశవత్సర్వగతత్వాత్పూర్ణ ఇతి పురుషః. నిరతిశయం చాస్య స్వయం జ్యోతిష్ట్వం - సర్వావభాసాత్మకత్వాత్ స్వయమన్యానవభాస్యత్వాచ్చ. స ఏష పురుషః స్వయమేవ జ్యోతిస్స్వభావః- యం త్వం పృచ్ఛసి కతమ ఆత్మేతి. బాహ్యానాం జ్యోతిషాం సర్వకరణానుగ్రాహకాణాం ప్రత్యస్తమయేఽన్తఃకరణద్వారేణ హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఆత్మానుగ్రాహకః కరణానామిత్యుక్తం. యదాపి బాహ్యకరణానుగ్రాహకాణామాదిత్యాదిజ్యోతిషాం భావః - తదాప్యాదిత్యాదిజ్యోతిషాం పరార్థత్వాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాచైతన్యేన స్వార్థానుపపత్తేః, స్వార్థజ్యోతిష ఆత్మనోఽనుగ్రహాభావేఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతో న వ్యవహారాయ కల్పతే. ఆత్మజ్యోతిరనుగ్రహేణైవ హి సర్వదా సర్వసంవ్యవహారః- * యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్సంజ్ఞానమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. సాభిమానో హి సర్వప్రాణిసంవ్యవహారః- అభిమానహేతుం చ మరకతమణిదృష్టాన్తేనావోచామ. యద్యప్యేవమేతత్ - తథాపి జాగ్రద్విషయే సర్వకరణాగోచరత్వాదాత్మజ్యోతిషో, బుద్ధ్యాదిబాహ్యాభ్యన్తరకార్యకరణవ్యాపారసన్నిపాతవ్యాకులత్వాన్న శక్యతే తజ్జ్యోతిరాత్మాఖ్యం ముఞ్జేషీకావన్నిష్కృష్య దర్శయితుమిత్యతః

స్వప్నేఽపి దర్శయిష్యన్ ప్రకురుతే (స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి) యస్స పురుషస్స్వయమేవ జ్యోతిరాత్మా- స సమానః- సదృశస్సన్. కేన. ప్రకృతత్వాత్సన్నిహితత్వాచ్చ హృదయేన. హృదీతి చ హృచ్ఛబ్దవాచ్యా బుద్ధిః ప్రకృతా, సా సన్నిహితా, చ- తస్మాత్తయైవ సామాన్యం. కింపునస్సామాన్యం అశ్వమహిషవద్వివేకతోఽనుపలబ్ధిః. అవభాస్యా బుద్ధిః- అవభాసకం తదాత్మజ్యోతిరాలోకవత్. అవభాస్యావభాసకయోర్వివేకతోఽనుపలబ్ధిః ప్రసిద్ధా- విశుద్ధత్వాద్ధ్యాలోకోఽవభాస్యేన సదృశో భవతి. యథా రక్తమవభాసయన్ ఆలోకో రక్తసదృశః- రక్తాకారో భవతి, యథా హరితం నీలం లోహితం వాఽవభాసయన్నాలోకస్తత్సదృశః- తత్సమానో భవతి, తథా బుద్ధిమవభాసయన్ బుద్ధిద్వారేణ కృత్స్నం క్షేత్రమవభాసయతీత్యుక్తంమరకతమణినిదర్శనేన - తేన సర్వేణ సమానో బుద్ధిసామాన్యద్వారేణ- * సర్వమయ ఇతి చాపి వివక్ష్యతి. తేనాసౌ కుతశ్చిత్ప్రవిభజ్య సాక్షీ కేవలత్వేన స్వజ్యోతీరూపేణ దర్శయితుం న శక్యత ఇతి సర్వవ్యాపారం తత్రాధ్యారోప్య నామరూపగతం, శ్లోకనిర్గతం చ నామరూపయోర్నామరూపే చాత్మజ్యోతిషి, సర్వో లోకో మోముహ్యతేఽయమాత్మా నాయమాత్మా, ఏవంధర్మా నైవంధర్మా,- కర్తాఽకర్తా, శుద్ధోఽశుద్ధో, బద్ధో ముక్తః, స్థితో గత ఆగతో, ఽస్తి నాస్తీ, త్యాదివికల్పైః అతస్సమానస్సన్నుభౌ లోకౌ- ప్రతిపన్నప్రతిపత్తవ్యావిహలోకపరలోకావుపాత్తదేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతత్యాగోపాదానసన్తానప్రబన్ధశతసహస్రాణి క్రమేణ సఞ్చరతి. ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చరణహేతుః- న స్వత ఇతి. తత్ర నామరూపోపాధిసాదృశ్యం భ్రాన్తినిమిత్తం యత్- తదేవ హేతుః- న స్వత ఇత్యేతదుచ్యతే- యస్మాత్స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుక్రమేణ సఞ్చరతి- తదేతత్ప్రత్యక్షమిత్యేతద్దర్శయతి- యతో ధ్యాయతీవ- ధ్యానవ్యాపారం కరోతీవ. చిన్తయతీవ. ధ్యానవ్యాపారవతీం బుద్ధిం స తత్స్థచిత్స్వభావజ్యోతీరూపేణావభాసయన్ తత్సదృశస్తత్సమానస్సన్ ధ్యాయతీవాలోకవదేవ అతో భవతి చిన్తయతీతి భ్రాన్తిర్లోకస్య - న తు పరమార్థతో ధ్యాయతి. తథా లేలాయతీవ - అత్యర్థం చలతీవ. తేష్వేవ కరణేషు బుద్ధ్యాదిషు వాయుషు చ చలత్సు తదవభాసకత్వాత్తత్సదృశం తదితి లేలాయతీవ - న తు పరమార్థతశ్చలనధర్మకం తదాత్మజ్యోతిః. కథం పునరేతదవగమ్యతే- తత్సమానత్వభ్రాన్తిరేవోభయలోకసఞ్చరణాదిహేతుః- న స్వత ఇతి. అస్యార్థస్య ప్రదర్శనాయ హేతురుపదిశ్యతే - స- ఆత్మా హి- యస్మాత్స్వప్నో భూత్వా. స యయా ధియా సమానః- సా ధీర్యద్యద్భవతి- తత్తదసావపి భవతీవ. అత ఉచ్యతే - తస్మాద్యదా స్వప్నో భవతి - స్వాపవృత్తిం ప్రతిపద్యతే ధీః- తదా సోఽపి స్వప్నవృత్తిం ప్రతిపద్యతే. యదా ధీర్జిజాగరిషతి- తదా సావపి. అత ఆహ స్వప్నో భూత్వా - స్వప్నవృత్తిమవభాసయన్ ధియస్స్వాపవృత్త్యాకారో భూత్వా- ఇమం లోకం- జాగరితవ్యవహారలక్షణం కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకం లౌకికశాస్త్రీయవ్యవహారాస్పదమతిక్రామతి- అతిక్రామతి. వివిక్తేన స్వేనాత్మజ్యోతిషా స్వప్నాకారాం ధీవృత్తిమవభాసయన్నవతిష్ఠతే యస్మాత్ -తస్మాత్స్వయంజ్యోతిః స్వభావ ఏవాసౌ విశుద్ధస్సన్ కర్తృక్రియాకారకఫలశూన్యః పరమార్థతః- ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చారాదిసంవ్యవహారభ్రాన్తిహేతుః. (మృత్యో రూపాణి) మృత్యుః- కర్మాదిర్వ్యాధిః. న తస్యాన్యద్రూపం స్వతః- కార్యకరణాన్యేవాస్య రూపాణి. అతస్తాని మృత్యో రూపాణ్యతిక్రామతి క్రియాఫలాశ్రయాణి. నను నాస్త్యేవ నియామకమన్యద్విభిన్నమవభాసకమాత్మజ్యోతిః- ధీవ్యతిరేకేణ ప్రత్యక్షేణ వాఽనుమానేన వా నోపలభ్యతే. యథాన్యా తత్కాలే ఏవ ద్వితీయా ధీః. యత్త్వవభాస్యావభాసకయోరన్యత్వే సతి వివేకానుపలబ్ధిత్వాత్సాదృశ్యమితి ఘటాద్యాలోకయోః - తత్ర భవత్వన్యత్వేనాలోకస్యోపలభ్యమానస్య ఘటాదేస్సంశ్లిష్టయోస్సాదృశ్యం భిన్నయోరేవ. నచ తథేహ ఘటాదేరివ ధియోఽవభాసకం జ్యోతిరన్తరం ప్రత్యక్షేణ వాఽనుమానేన వోపలభామహే. ధీరేవ హి చిత్స్వరూపావభాసకత్వేన హి స్వాకారా విషయాకారా చ. తస్మాన్నానుమానతో నాపి ప్రత్యక్షతో ధియోఽవభాసకం జ్యోతిరన్యచ్ఛక్యతే ప్రతిపాదయితుం వ్యతిరిక్తం చ. యదపి దృష్టాన్తరూపమభిహితమవభాస్యావభాసకయోర్భిన్నయోరేవ ఘటాద్యాలోకయోస్సంయుక్తయోః సాదృశ్యమితి- తత్రాభ్యుపగమమాత్రమస్మాభిరుక్తం. న తు తత్ర ఘటాద్యవభాస్యావభాసకౌ భిన్నౌ- పరమార్థతస్తు ఘటాదిరేవావభాసాత్మకః - నాలోకోఽన్యోఽన్యో హి ఘటాదిరుత్పద్యతే. విజ్ఞానమాత్రమేవ వా సాలోకఘటాదివిషయాకారమవభాసతే. యస్మాదేవం- తదా న బాహ్యో దృష్టాన్తోఽస్తి- విజ్ఞానలక్షణమాత్రత్వాత్సర్వస్య. ఏవం తస్యైవ విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకాకారతామలం పరికల్ప్య తత్రైవ పునర్విశుద్ధిం పరికల్పయన్తి - కేచిద్గ్రాహ్యగ్రాహకవినిర్ముక్తం విజ్ఞానం స్వచ్ఛీభూతం క్షణికం వ్యవతిష్ఠత ఇతి కేచిత్. తస్యాపి శాన్తిం కేచిదిచ్ఛన్తి. అన్యే తదపి విజ్ఞానం సంవృతం గ్రాహ్యగ్రాహకాంశవినిర్ముక్తం శూన్యమేవ ఘటాదిబాహ్యవస్త్వపి తథ్యమేవేత్యాచక్షతే. సర్వాణి తాని కల్పనాని బుద్ధిర్జ్ఞానావభాసకస్య వ్యతిరిక్తస్యాత్మజ్యోతిషోఽపహ్నవాదనాశ్రయాణాం సప్రతిపక్షభూతాని వైదికస్య. తత్ర యే తావద్బాహ్యార్థోఽస్తీత్యాహుః- తాన్ ప్రత్యుచ్యతే తావత్ - స- స్వాత్మానవభాసకత్వాద్ఘటాదేః. తమసి అవస్థితో ఘటాదిస్తావన్న కదాచిదపి స్వాత్మనావభాస్యతే- ప్రదీపాద్యాలోకసంయోగే తు నియమేనైవావభాస్యమానో దృష్టః. సంశ్లిష్టయోరపి ఘటాలోకయోరన్యత్వమేవ- పునః పునస్సంశ్లేషవిశ్లేషదర్శనాత్ రజ్జుఘటయోరివ. అన్యత్వే చ ఘటవ్యతిరిక్తావభాసకత్వం - న స్వాత్మనైవ స్వమాత్మానమవభాసయతి. నను ప్రదీపస్స్వాత్మానమేవావభాసయన్ దృష్టః- న హి ఘటాదివత్ ప్రదీపదర్శనాయ ప్రకాశాన్తరముపాదదతే లౌకికాః- తస్మాత్ప్రదీపస్స్వాత్మానం ప్రకాశయతి. న- అవభాస్యత్వావిశేషాత్. యద్యపి ప్రదీపోఽన్యస్యావభాసకః- స్వయమవభాస్యాత్మకత్వాత్. తథాపి వ్యతిరిక్తచైతన్యావభాస్యత్వం నవ్యభిచరతి- ఘటాదివదేవ. యదా చైవం- తదా వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం తావదవశ్యంభావి. నను యథా ఘటశ్చైతన్యావభాస్యత్వేఽపి వ్యతిరిక్తమాలోకాన్తరమపేక్షతే- నత్వేవం ప్రదీపోఽన్యమాలోకాన్తరమపేక్షతే - తస్మాత్ప్రదీపోఽన్యావభాస్యోఽపి సన్నాత్మానమవభాసయతి. న- స్వతః పరతో వా విశేషాభావాత్, యథా చైతన్యావభాస్యత్వం ఘటస్య- తథా ప్రదీపస్యాపి చైతన్యావభాస్యత్వమవిశిష్టం. యత్తూచ్యతే ప్రదీప ఆత్మానం ఘటం చావభాసయతీతి- తదసత్. కస్మాత్. యదా ఆత్మానం నావభాసయతి - తదా కీదృశస్స్యాత్. న హి తదా ప్రదీపస్య స్వతో వా పరతో వా విశేషః కశ్చిదుపలభ్యతే. స నామ హ్యవభాస్యో భవతి- యదాఽస్యావభాసకసన్నిధావసన్నిధౌ చ విశేష ఉపలభ్యతే. న హి ప్రదీపస్యాత్మసన్నిధిర

సన్నిధిర్వా శక్యః కల్పయితుం. అసతిచ కాదాచిత్కే విశేషే ఆత్మానం ప్రదీపః ప్రకాశయతీతి మృషైవోచ్యతే. చైతన్యగ్రాహ్యత్వం తు ఘటాదిభిరవిశిష్టం ప్రదీపస్య. తస్మాద్విజ్ఞానస్యాపి గ్రాహ్యగ్రాహకత్వేన ప్రదీపోదాహరణం దృష్టాన్తః. చైతన్యగ్రాహ్యత్వం చ విజ్ఞానస్య బాహ్యానిపదైరవిశిష్టం. చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చ విజ్ఞానస్య కిం గ్రాహ్యవిజ్ఞానగ్రాహ్యత్వైవ- కింవా గ్రాహకవిజ్ఞానగ్రాహ్యతేతి తత్ర సన్దిహ్యమానే వస్తుని యథా న్యత్ర దృష్టో న్యాయః కల్పయితుం యుక్తః- న తు దృష్టవిపరీతః. తథా చ సతి యథా వ్యతిరిక్తేనైవ గ్రాహకేణ బాహ్యానాం ప్రదీపాదీనాం గ్రాహ్యత్వం దృష్టం- తథా విజ్ఞానస్యాపి చైతన్యగ్రాహ్యత్వాత్ ప్రకాశకత్వే సత్యపి ప్రదీపవద్వ్యతిరిక్తచైతన్యగ్రాహ్యత్వం యుక్తం కల్పయితుం - న స్వేనైవ స్వగ్రాహ్యత్వం. యశ్చాన్యో విజ్ఞానస్య గ్రహీతా - స ఆత్మా జ్యోతిరన్తరం విజ్ఞానాత్. తదాఽనవస్థేతి చేన్న- గ్రాహ్యత్వమాత్రం హి తద్గ్రాహకస్య స్వరూపస్వరత్వే లిఙ్గముక్తం న్యాయతః. న త్వేకాన్తగ్రాహకత్వే సత్యగ్రాహకాన్తరాస్తిత్వే వా కదాచిదపి లిఙ్గం సమ్భవతి- తస్మాన్న తదనవస్థాప్రసఙ్గః. విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వే కరణాన్తరాపేక్షాయామనవస్థేతి చేన్న - నియమాభావాత్. న హి సర్వత్రాయం నియమో భవతి. యత్ర వస్త్వన్తరేణ గృహ్యతే వస్త్వన్తరం- తత్ర గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణాన్తరం స్యాదితి నైకాన్తేన నియన్తుం శక్యతే - వైచిత్ర్యదర్శనాత్. కథం. ఘటస్తావత్ స్వాత్మవ్యతిరిక్తేనాత్మనా గృహ్యతే- తత్ర ప్రదీపాదిరాలోకో గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణం. న హి ప్రదీపాద్యాలోకో ఘటాంశశ్చక్షురంశో వా. ఘటవచ్చక్షుర్గ్రాహ్యత్వేపి ప్రదీపస్య చక్షుః ప్రదీపవ్యతిరేకేణ న బాహ్యాలోకస్థానీయం కించిత్కరణాన్తరమపేక్షతే. తస్మాన్నైవ నియన్తుం శక్యతే యత్ర యత్ర వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వం- తత్ర తత్ర కరణాన్తరం స్యాదేవేతి తస్మాద్విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహకగ్రాహ్యత్వే న కరణద్వారానవస్థా - నాపి గ్రాహకద్వారా కదాచిదప్యుపపాదయితుం శక్యతే తస్మాత్సిద్ధం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిరన్తరమితి. నను నాస్త్యేవ బాహ్యోర్థో ఘటాదిః ప్రదీపో వా విజ్ఞానవ్యతిరిక్తః- యద్ధి యద్వ్యతిరేకేణ నోపలభ్యతే- తత్తావన్మాత్రం వస్తు దృష్టం - యథా స్వప్నవిజ్ఞానగ్రాహ్యం ఘటపటాదివస్తు. స్వప్నవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాత్స్వప్నఘటప్రదీపాదేః స్వప్నవిజ్ఞానమాత్రతావగమ్యతే- తథా జాగరితేపి ఘటప్రదీపాదేర్జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాజ్జాగ్రద్విజ్ఞానమాత్రత్వమేవ యుక్తం భవితుం. తస్మాన్నాస్తి బాహ్యోర్థో ఘటప్రదీపాదిః- విజ్ఞానమాత్రమేవ తు సర్వం తత్ర యదుక్తం విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిరన్తరం ఘటాదేరివేతి- తన్మిథ్యా- సర్వస్య విజ్ఞానమాత్రత్వే దృష్టాన్తాభావాత్. న- యావత్తావదభ్యుపగమాత్. న తు బాహ్యోర్థోభవతైకాన్తేనైవ నాభ్యుపగమ్యతే న సుష్ఠు అనభ్యుపగమ్యత ఏవ. న- విజ్ఞానం ఘటః ప్రదీప ఇతి చ శబ్దార్థః పృథక్త్వాభ్యుపగమాత్తావదపి బాహ్యమర్థాన్తరమవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యం. విజ్ఞానాదర్థాన్తరం వస్తు న చేదభ్యుపగమ్యతే - విజ్ఞానం ఘటః పట ఇత్యేవమాదీనాం శబ్దానామేకార్థత్వే పర్యాయశబ్దత్వం ప్రాప్నోతి. తథా సాధనానాం ఫలస్య చైకత్వే సాధ్యసాధనభేదోపదేశశాస్త్రానర్థక్యప్రసఙ్గః - తత్కర్తురజ్ఞానప్రసఙ్గో వా. కిం చాన్యత్ - విజ్ఞానవ్యతిరేకేణ వాదిప్రతివాదివాదదోషాభ్యుపగమాత్. న హ్యాత్మవిజ్ఞానమాత్రమేవ వాదీ ప్రతివాదీ ప్రతివాదివాదనదోషో వాఽభ్యుపగమ్యతే- నిరాకర్తవ్యత్వాత్ప్రతివాద్యాదీనాం. న హ్యాత్మీయవిజ్ఞానం నిరాకర్తవ్యమభ్యుపగమ్యతే, స్వయం వాఽఽత్మా కస్యచిత్,- తథా చ సతి సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. న చ ప్రతివాద్యాదయస్స్వాత్మనైవ గృహ్యన్త ఇత్యభ్యుపగమః- వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యా హి తేఽభ్యుపగమ్యన్తే. తస్మాత్తత్సర్వమేవ వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం వస్తు- జాగ్రద్విషయత్వాత్- జాగ్రద్వస్తు ప్రతివాద్యాదివదితి, సులభో దృష్టాన్తః- సన్తత్యన్తరవద్విజ్ఞానాన్తరవచ్చేతి, తస్మాద్విజ్ఞానవాదినాపి న శక్యం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం జ్యోతిరన్తరం నిరాకర్తుం. స్వప్నే విజ్ఞానవ్యతిరేకాభావాదయుక్తమితి చేన్న- అభావాదపి భావస్యైవ వస్త్వన్తరత్వోపపత్తేః. భవతైవ తావత్స్వప్నే ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమభ్యుపగతం- తదభ్యుపగమ్య తద్వ్యతిరేకేణ ఘటాద్యభావ ఉచ్యతే స నిజ్ఞానవిషయో ఘటాదిర్యద్యభావః - యది వా భావః స్యాత్- ఉభయథాపి ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమభ్యుపగతమేవ. న తు తన్నివర్తయితుం శక్యతే- తన్నివర్తకన్యాయాభావాత్. ఏతేన సర్వస్య శూన్యతా ప్రత్యుక్తా. ప్రత్యగాత్మగ్రాహ్యతా చాత్మనోఽహమితి మీమాంసకపక్షః ప్రత్యుక్తః. యత్తూక్తం సాలోకో స్యక్షణిన్యశ్చ ఘటో జాయత ఇతి- తదసత్- క్షణాన్తరేపి స ఏవాయం ఘట ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. సాదృశ్యాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం కృత్తోత్థితకేశనఖాదిష్వివేతి చేన్న- తత్రాపి క్షణికత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ జాత్యేకత్వాచ్చ. కృత్తేషు పునరుత్థితేషు చ కేశనఖాదిషు కేశనఖత్వజాతేరేకత్వాత్కేశనఖప్రత్యయస్తన్నిమిత్తోఽభ్రాన్త ఏవ- న హి దృశ్యమానలూనోత్థితకేశనఖాదిషు వ్యక్త్యేకత్వే ప్రత్యభిజ్ఞాప్రత్యయో భవతి కస్యచిత్. దీర్ఘకాలవ్యవహితదృష్టేషు చ తుల్యపరిమాణేషు తత్కాలీన బాలాదితుల్యా ఇతి ప్రత్యయో భవతి- న తు త ఏవేతి. ఘటాదిషు పునర్భవతి స ఏవేతి ప్రత్యయః- తస్మాన్న సమో దృష్టాన్తః. ప్రత్యక్షేణ హి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే వస్తుని త దేవేతి- న చాన్యత్వమనుమాతుం యుక్తం- ప్రత్యక్షవిరోధే లిఙ్గస్యాభాసోపపత్తేః. సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తేశ్చ- జ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్. ఏకస్య హి వస్తుదర్శినో వస్త్వన్తరదర్శనే సాదృశ్యప్రత్యయః స్యాత్- న తు వస్తుదర్శ్యేకో వస్త్వన్తరదర్శనాయ క్షణాన్తరమవతిష్ఠతే- విజ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్సకృద్వస్తుదర్శనేనైవ క్షయోపపత్తేః. తేనేదం సదృశమితి హి సాదృశ్యప్రత్యయో భవతి- తేనేతి దృష్టస్మరణం- ఇదమితి వర్తమానప్రత్యయః. తేనేతి దృష్టం స్మృత్వా యావదిదమితి వర్తమానం క్షణకాలమవతిష్ఠేత - తతః క్షణవాదహానిః. అథ తేనేత్యేవోపక్షీణః స్మర్తృప్రత్యయః, ఇదమితి చాన్య ఏవ వర్తమానకః ప్రత్యయః క్షీయతే,- తతః సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తేనేదం సదృశమితి- అనేకదర్శిన ఏకస్యాభావాత్. వ్యపదేశానుపపత్తిశ్చ - ద్రష్టవ్యదర్శనేనైవోపక్షయాద్విజ్ఞానస్య. ఇదం దృష్టమదోఽద్రాక్షమితి వ్యపదేశానుపపత్తిః- దృష్టవతో వ్యపదేశక్షణానవస్థానాత్. అథావతిష్ఠేత- క్షణవాదహానిః. అథాఽదృష్టవతో వ్యపదేశః సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. తదానీం జాత్యన్ధస్యేవ రూపవిశేషవ్యపదేశస్తత్సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. సర్వమన్ధపరమ్పరేతి ప్రసజ్యేత సర్వజ్ఞశాస్త్రప్రణయనాది- న చైతదిష్యతే. అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశదోషౌ తు ప్రసిద్ధతరౌ క్షణవాదే. దృష్టవ్యపదేశహేతుః పూర్వోత్తరసహిత ఏక ఏవ హి శృఙ్ఖలావత్ప్రత్యయో జాయత ఇతి చేత్, తేనేదం సదృశమితి, చ. న- వర్తమానాతీతయోర్భిన్నకాలత్వాత్. తత్ర వర్తమాన

ప్రత్యయవికల్పశృఙ్ఖలావయవస్థానీయాః- అతీతశ్చాపరః. తౌ ప్రత్యయావన్యోన్యాకారౌ. తదుభయప్రత్యయవిషయస్సన్కశ్చిచ్ఛృఙ్ఖలాప్రత్యయః- తత్క్షణధ్వంసివ్యాపిత్వాదేకస్య విజ్ఞానస్య పునఃక్షణాన్తరాదర్శనాత్. మమేదమితి తాదవిశేషానుపపత్తేశ్చ సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. సర్వస్య చ స్వసంవేద్యవిజ్ఞానమాత్రత్వే విజ్ఞానస్య చ స్వచ్ఛావభాసత్వాభావభాసమాత్రస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్తద్భిన్నసత్త్వాన్యత్వాభావే నిత్యదుఃఖశూన్యానాత్మత్వాద్యనేకకల్పనానుపపత్తిః. నచ బాహ్యమాదేశేనావిశుద్ధానేకాంశవత్త్వం విజ్ఞానస్య- స్వచ్ఛావభాసస్వాభావ్యాద్విజ్ఞానస్య. అనిత్యదుఃఖాదీనాం విజ్ఞానాంశత్వే చ సత్యనుభూయమానత్వాద్వ్యవస్థితిక్షపణయత్వప్రసఙ్గః. అథానిత్యదుఃఖాద్యాత్మైకత్వమేవ విజ్ఞానస్య- తదా తద్వియోగాద్విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. సంయోగివస్తువియోగాద్ధి విశుద్ధిర్భవతి- యథాఽఽదర్శప్రభృతీనాం. నతు స్వాభావికేన ధర్మేణ కస్యచిద్వియోగో దృష్టః- నహ్యగ్నేః స్వాభావికేన ప్రకాశేనౌష్ణ్యేన వా వియోగో దృష్టః. యదపి పుష్పగుణానాం రక్తత్వాదీనాం ద్రవ్యాన్తరసంయోగేన వియోజనం దృశ్యతే - తత్రాపి సంయోగపూర్వత్వమనుమీయతే- బీజభావనయా పుష్పఫలాదీనాం గుణాన్తరోత్పత్తిదర్శనాత్. అతో విజ్ఞానస్య విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. విషయవిషయ్యాభాసత్వం చ యన్మలం పరికల్ప్యతే విజ్ఞానస్య- తదప్యన్యసంసర్గాభావాదనుపపన్నం- నహ్యవిద్యమానేన విద్యమానస్య సంసర్గస్స్యాత్. అసతి చాన్యసంసర్గే యో ధర్మో యస్య దృష్టః- సతత్స్వభావత్వాన్న తేన వియోగమర్హతి- యథాఽగ్నేరౌష్ణ్యం, సవితుర్వా ప్రభా, తస్మాదన్యసంసర్గేణ మలినత్వం తద్విశుద్ధిశ్చ విజ్ఞానస్యేతీయం కల్పనాన్ధపరమ్పరయైవ ప్రమాణశూన్యైవ గమ్యతే. యదపి తస్య విజ్ఞానస్య నిర్వాణం పురుషార్థం కల్పయన్తి- తత్రాపి ఫలాశ్రయానుపపత్తిః. కణ్టకవిద్ధస్య హి కణ్టకవేధజనితదుఃఖనివృత్తిః ఫలం- నతు కణ్టకవిద్ధమరణే తత్సుఖనివృత్తిఫలస్యాశ్రయ ఉపపద్యతే తద్వత్సర్వనిర్వాణే సతి ఫలాశ్రయో పురుషార్థకల్పనా వ్యర్థైవ- యస్య పురుషశబ్దవాచ్యస్య హి సత్త్వస్యాత్మనో విజ్ఞానస్య చార్థః పరికల్ప్యతే- తస్య పునః పురుషస్య నిర్వాణే కస్యార్థః పురుషార్థ ఇతి స్యాత్. యస్య పునరన్యస్యానేకార్థదర్శినో విజ్ఞానస్యాతిరిక్త ఆత్మా,- తస్య దృష్టస్మరణదుఃఖసంయోగవియోగాది సర్వమేవోపపన్నం- అన్యసంయోగనిమిత్తం కాలుష్యం- తద్వియోగనిమిత్తా చ విశుద్ధిరితి. శూన్యవాదిపక్షస్తు సర్వప్రమాణవిప్రతిషిద్ధ ఇతి తన్నిరాకరణాయ నాదరః క్రియతే. 2

ఆ.— నన్వాత్మజ్యోతిస్సఙ్ఘాతాద్వ్యతిరిక్తమన్తస్థం చేతి సాధితం- తథా చ కథం కతమ ఆత్మేతి పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి) అసఙ్గ్రాహ్యేణ దేహాదినా సమసజాతీయస్యాదిత్యాదేరసఙ్గ్రాహకత్వదర్శనాన్నిమిత్తాదసఙ్గ్రాహకత్వావిశేషాదాత్మజ్యోతిరపి సమానజాతీయం దేహాదినైవేతి భ్రాన్తిర్భవతి- తదయోగ్యమేవ. అవివేకినో నిష్కృష్టదృష్ట్యా భావాదిత్యర్థః. వ్యతిరేకసాధకస్య న్యాయస్యాదర్శితత్వాత్తతో భ్రాన్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న్యాయేతి) భ్రాన్తినిమిత్తావివేకకృతం ప్రశ్నముక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ ప్రశ్నముత్థాపయతి (అథవేతి) ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (కతమో హీతి) జ్యోతిర్నిమిత్తో వ్యవహారో మయోక్తః- సత్వాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషేత్యుక్తత్వాదాసనాదినిమిత్తం జ్యోతిరాత్మేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ ప్రశ్నం వ్యాకరోతి (అథవేతి) సఙ్క్షేపమర్థం కథయతి (సర్వ ఇతి) యోఽయం త్వయాభిప్రేతో విజ్ఞానమయః- స ప్రాణేషు మధ్యే పరస్స్యాత్- తే పి హి విజ్ఞానమయా ఇవ భాసన్తే యోజనా. ఉక్తమర్థం స్పష్టయన్ బుద్ధావారోపయతి (యథేతి) వ్యాఖ్యానభేదాన్తరవిభాగమాహ (పూర్వస్మిన్నిత్యాదినా) హృదీత్యాదిప్రతివచనమితి శేషః. ద్వితీయతృతీయపక్షయోరరుచిం సూచయన్నాద్యం పక్షముపక్రమతే (యోఽయమితి) యస్త్వయా పృష్టః - సోఽయమిత్యాత్మనిర్దేశాత్ప్రత్యక్షత్వాదయమితి నిర్దేశ ఇతి పదద్వయస్యార్థః. దేహాద్యవచ్ఛేదార్థం విశినష్టి (విజ్ఞానమయ ఇతి) విజ్ఞానశబ్దార్థమాచష్టేన సత్త్వాన్యత్వం ప్రకటయతి (బుద్ధీతి) బుద్ధిరేవ విజ్ఞానం- విజ్ఞాయతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్తేః. తేనోపాధినా సమ్పర్కో ఽవివేకః- తస్మాదితి యోజనా. తత్ర సమ్పర్కే ప్రమాణమాహ (బుద్ధివిజ్ఞానేతి) తస్మాద్విజ్ఞానమయ ఇతి శేషః. నను చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయ ఇత్యాదివద్విజ్ఞానమయ ఇత్యేవ కస్మాన్నోపదిశ్యతే- తత్రాహ (బుద్ధిర్హీతి) తస్యాస్సాధారణకరణత్వే ప్రమాణమాహ (మనసా హీతి) మనసస్సర్వార్థత్వం సమర్థయతే (బుద్ధీతి) కిమర్థాని తర్హి చక్షురాదీని కరణానీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వారమాత్రాణీతి) బుద్ధేస్సర్వప్రాధాన్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానం- పరం బ్రహ్మ. తద్వికృతి కో జీవో విజ్ఞానమయ ఇతి భర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమనువదతి (యేషామితి) విజ్ఞానమయాదిషు స్థానమయటో నవికారార్థతేతి తైరేవోచ్యతే- తత్ర మనస్సుఖిత్వాహారాద్విజ్ఞానం- బుద్ధిః. నచాత్మా తద్వికారః. తస్మాదపి స్వప్రాణమయటో వికారార్థత్వే వదతాం స్వోక్తివిరోధః స్యాదితి దూషయతి (తేషామితి) కథం విజ్ఞానమయపదార్థనిర్ణయాత్ కింప్రయోగాన్తరమనుస్రియతే- తత్రాహ (సన్దిగ్ధేతి) యథా * పురోడాశం చతుర్ధా కృత్వా బర్హిషదం కరోతీతి పురోడాశమాత్రచతుర్ధాకరణవాక్యసంకోచార్థసమ్బన్ధినా శాఖాన్తరీయేణ * ఆగ్నేయం చతుర్ధా కరోతీత్యనేన విశేషవిషయేణ సన్దిగ్ధార్థేనాగ్నేయ ఏవ పురోడాశే వ్యవస్థాప్యతే, యథా వా * అక్తాశ్శర్కరా ఉపదధాతీత్యత్ర కేనాక్తా ఇత్యపేక్షాయాం * తేజో వై ఘృతమితి వాక్యశేషాన్నిర్ణయః,- తథేహాపీత్యర్థః. ఆత్మవికారత్వే మోక్షానుపపత్త్యాద్యబాధితన్యాయాచ్చ విజ్ఞానమయపదార్థనిశ్చయ ఇత్యాహ (సన్దిగ్ధేతి) యదుక్తం నిర్ణయో వాక్యశేషాదితి- తదేవ వ్యనక్తి (సాధీనితిచేతి) ఆధారాద్యర్థా సప్తమీ దృష్టా- సా కథం వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) భవత్వత్రాపి సామీప్యలక్షణా సప్తమీ- తథాపి కథం వ్యతిరేకప్రదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేషు హీతి) ఫలితం సప్తమ్యర్థముపనయతి (ప్రాణేష్వితి) తేషు సమీపస్థోపి కథం తేభ్యో వ్యతిరిచ్యతే- తత్రాహ (యో హీతి) విశేషణాన్తరమాదాయ వ్యావర్త్యాశఙ్కాముక్త్వా పునరవతార్య వ్యాకరోతి (హృదీత్యాదినా) విశేషణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (అన్తరితీతి) జ్యోతిశ్శబ్దార్థమాహ (జ్యోతిరితి) జ్యోతిష్ట్వం స్పష్టయతి (తేనేతి) ఆత్మజ్యోతిషా వ్యాప్తస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య వ్యవహారక్షమత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) చేతనావానివేత్యుక్తం దృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథా వేతి) హృదయః- బుద్ధిః. తతోఽతిసూక్ష్మత్వాదాత్మజ్యోతిస్సమనన్తరమపి హృదయాదికం సఙ్ఘాతం చ సర్వమేకీకృత్య స్వచ్ఛాయం కరోతీతి కృత్వా యథోక్తహృదిస్థాదృశ్యముచితమితి దార్ష్టాన్తికే యోజనా. కథమిదమాత్మజ్యోతిః సర్వమాత్మచ్ఛా

యం కరోతి - తత్రాహ (పారమ్పర్యేణేతి) విషయేభ్యో విప్రకృష్టత్వాదాత్మనస్తేషు చోత్తరోత్తరసూక్ష్మతారతమ్యాత్, తైర్వ్యవహితత్వాద్విషయసంస్థాన తారతమ్యాచ్చ ప్రతీచస్సర్వస్మాదన్తరతమత్వాత్ తత్ర తత్ర స్వాకారహేతుత్వమస్తీత్యర్థః. బుద్ధేరాత్మచ్ఛాయత్వం సమర్థయతే (బుద్ధిస్తావదితి) లౌకికపరీక్షకాణాం బుద్ధావాత్మాభిమానభ్రాన్తిముక్తైస్తైః ప్రమాణయతి (తేన హీతి) బుద్ధేరవస్థానస్య కించిచ్ఛాయత్వే తత్ర హేతుమాహ (బుద్ధీతి) ఆత్మనస్సర్వావభాసకత్వముక్తముపసంహరతి (ఏవమితి) ఆత్మనస్సర్వావభాసకత్వే కిమితి కస్యచిత్ క్వచిదేవాత్మధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేన హీతి) బుద్ధ్యాదేరుక్తక్రమేణాత్మచ్ఛాయత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వావభాసకత్వే లోకప్రసిద్ధిరేవ న ప్రమాణం - కింతు భగవద్వాక్యమపీత్యాహ (తథా చేతి) అనాశినామయమనాత్మేతి చేతనాః చేతయితారో బ్రహ్మాదయః. తేషామయమేవ చేతనః. యథోదకాదీనాం అనగ్నీనామగ్నినిమిత్తం దాహకత్వం- తథా ఆత్మనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమన్యేషామిత్యాహ (నిత్య ఇతి) అనుగమనవ్యభిచారం స్వగతేయసాధారణ్యాదితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (తస్యేతి) (యేనేతి) తత్ర *నావేదవిన్మనుతే తం బృహన్తమితి శ్రుత్యన్తరే సత్యస్సత్యజ్యోతిశ్శ్రుతివాక్యార్థమనుసంహరతి (తేనేతి) హృద్యన్తర్జ్యోతిరయమాత్మా సర్వావభాసకత్వేన జ్యోతిర్భవతీతి యోజనా. పదాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (పురుష ఇతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిషః సకాశాదాత్మజ్యోతిషి విశేషమాహ (నిరతిశయం చేతి) వివిచ్య వాక్యార్థముపసంహరతి (సవిషయ ఇతి) సమానస్సన్నిత్యాద్యవతారయితుం కీర్తయతి (బాహ్యానామితి) తస్మిన్ బాహ్యజ్యోతిషస్సద్భావావస్థాయాం కించిత్పరమాత్మజ్యోతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్వితి) వ్యతిరేకముఖేనోక్తమర్థమన్వయముఖేన కథయతి (ఆత్మజ్యోతిరితి) ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వే ప్రమాణమాహ (యదేతదితి) సర్వమన్తఃకరణాది ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యైతరేయకే శ్రవణాద్యుక్తమాత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వమిత్యర్థః. కించ - అచేతనానాం కార్యకరణానాం చేతనత్వప్రసిద్ధ్యనుపపత్త్యా సదా చిదాత్మవ్యాప్తిరేష్టవ్యేత్యాహ (సాభిమానో హీతి) కథమసఙ్గస్య ప్రతీచస్సర్వత్ర బుద్ధ్యాదావహంమాన ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అభిమానేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతారయతి (యద్యపీతి) యథోక్తమపి ప్రత్యగ్జ్యోతిర్జాగరితే దర్శయితుమశక్యమితి స్వప్నం ప్రస్తౌతీత్యర్థః. అశక్యత్వే హేతుద్వయమాహ (సర్వేతి) స్వప్నే- నిష్కృష్టం జ్యోతిరితి శేషః. సద్రశ్మిస్సన్ - అనుసఞ్చరతీతి సమ్బన్ధః. సాదృశ్యస్య ప్రకృతోపయోగిత్వం పృచ్ఛతి (కేనేతి) ఉత్తరం (ప్రకృతత్వాదితి) ప్రాణానామపి తుల్యత్వం ప్రతిభాతి చేత్ - తత్రాహ (సన్నిహితత్వాచ్చేతి) హేతుద్వయం సాధయతి (హృదీత్యాదినా) ప్రకృతత్వాదిఫలమాహ (తస్మాదితి) సామాన్యం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిం పునరిత్యాదినా) వివేకతోఽనుపలబ్ధిం వ్యక్తీకర్తుం బుద్ధిజ్యోతిషః స్వరూపమాహ (అవభాస్యేతి) అవభాసకత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆలోకవదితి) తథాపి కథం వివేకతోఽనుపలబ్ధిః- తత్రాహ (అవభాస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (విశుద్ధత్వాదితి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన బుద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) దృష్టాన్తగతమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథేతి) పునరుక్తిం పరిహరతి (ఇత్యుక్తమితి) సర్వావభాసకత్వే కథం బుద్ధ్యైవ సామ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) సర్వావభాసకత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. కిమర్థం తర్హి బుద్ధ్యా సామాన్యముక్తమిత్యాశఙ్క్య ద్వారత్వేనేత్యాహ (బుద్ధీతి) ఆత్మనస్సర్వేణ సమానత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (సర్వమయ ఇతి చేతి) వాక్యశేషసిద్ధేఽర్థే లోకభ్రాన్తేర్నిమిత్తత్వమాహ (తేనేతి) సర్వమయత్వేనేతి యావత్. ఆత్మానాత్మనోర్వివేకదర్శనస్యాశక్యత్వే పరస్పరాధ్యాసస్తద్ధర్మాధ్యాసశ్చ స్యాత్ - ఇతి శబ్లలోకానాం మోహమోహాభవేదిత్యాహ (ఇతి సర్వేతి) ధర్మివిషయం మోహముక్తిం నయతి (అయమితి) ధర్మవిషయం మోహం దర్శయతి (ఏవం ధర్మేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (కర్త్రిత్యాదినా) వికల్పే- సర్వో లోకో మోహముహ్యతీతి సమ్బన్ధః. సమానస్సన్నిత్యస్యార్థముక్త్వాఽవశిష్టభాగం వ్యాకరోతి (అత ఇత్యాదినా) ఆత్మనస్స్వరూపావికముభయలోకసఞ్చరణమిత్యాశఙ్క్యాఽనన్తరవాక్యమాదత్తే (తత్రేతి) ఆత్మానస్సమ్బన్ధః. యతిశబ్దో వస్తుమాత్రేణాతిశయేన సమ్బధ్యతే. అత ఉక్తమర్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (ధ్యానేతి) ధ్యానవతీం బుద్ధిం వ్యాప్య చిదాత్మా ధ్యాయతీవేత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (ఆలోకవదితి) యథాఽఽలోకో నీలం పీతం వా విషయం వ్యాప్య వాసన్తదాకారో దృశ్యతే- తథాఽయమపి ధ్యానవతీం బుద్ధిం భాసయన్ ధ్యానవానివ భవతీత్యర్థః. యథోక్తబుద్ధ్యవభాసకత్వముక్తం హేతుమనూద్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇవశబ్దార్థం కథయతి (నత్వితి) బుద్ధిధర్మాణామాత్మన్యాగన్తుకత్వం సాధయతి (లేలాయతీవేతి) ఇవశబ్దసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (నత్వితి) సహిత్యాద్యనన్తరవాక్యమాకాఙ్క్షాద్వారోత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) తద్ధర్మో బుద్ధివిషయః. సఞ్చరణాదిత్యాదిశబ్దో ధ్యానాదివ్యాపారసఙ్గ్రహార్థః. స్వప్నో భూత్వా- లోకమతిక్రామతీతి సమ్బన్ధః. కథమాత్మా స్వప్నో భవతి- తత్రాహ (సయదేతి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (ఆహేతి) ఉక్తం హేతుమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కార్యకరణాతీతత్వాత్ప్రత్యగాత్మనోఽసఙ్గత్వాత్స్వచ్ఛత్వాచ్చేత్యాహ (మృత్యోరితి) రూపాణి- అతిక్రామతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. క్రియాఫలాని చాశ్రయో యేషాం- యాని వా క్రియాణాం అఫలానాం చాశ్రయాః - తానీతి యావత్. బుద్ధ్యవభాసకం జ్యోతిరాత్మేత్యుక్తం ప్రత్యాక్యశ్శఙ్క్యతే (నన్వితి) ప్రమాణాదతిరిక్తాత్మోపలబ్ధిరిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షమనుమానం చేతి ప్రమాణద్వైవిధ్యనియమమభిప్రేత్య తాభ్యామతిరిక్తాత్మానుపలమ్భాన్నాసావస్తీత్యాహ (ధీవ్యతిరేకేణేతి) తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటాదిరాలోకశ్చేత్యుభయోర్మిథస్సంసృష్టయోర్వివేకేనానుపలమ్భవదవభాస్యావభాసకయోర్బుద్ధ్యాత్మనోర్భేదేఽప్యపృథగనుపలమ్భాదైక్యమవభాసతే - వస్తుతస్తయోరన్యత్వమేవేతి శఙ్కామనువదతి (యద్యపీతి) వైషమ్యప్రదర్శనేనోత్తరమాహ (తత్రేతి) దృష్టాన్తస్సప్తమ్యర్థః. ఘటాదేరన్యత్వే నేతి సమ్బన్ధః. జ్యోతిరన్తరం నాస్తి చేత్ - కుతో గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ధీరేవేతి) బాహ్యార్థవాదినోఽసౌ త్రాన్తికవైభాషికయోరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) ఇదానీం విజ్ఞానవాదిబాహ్యార్థవాదిభ్యామభ్యుపగతం దృష్టాన్తమనువదతి (యదపీతి) బాహ్యార్థవాదప్రక్రియానుగతాభిప్రేతమిదూషయతి (తత్రేతి) ఉక్తదృష్టాన్తస్వరూపం సప్తమ్యర్థః. నను ఘటాదేరవభాస్యా

దాలోకోఽవభాసకోఽనేనోఽలక్ష్యతే. నేత్యాహ (పరమార్థత ఇతి) తస్య స్థాయిత్వం వ్యావర్తయతి (అన్యోన్యేతి) ప్రతీతమపి వ్యవస్థా స్యం వ్యావర్తయన్నుక్తమేవ వ్యనక్తి (విజ్ఞానమాత్రమితి) విజ్ఞానవాదే యథోక్తదృష్టాన్తరాహిత్యం ఫలతీత్యాహ (యదేతి) శిష్యబుద్ధ్యనుసా రేణ త్రివిధం బుద్ధాభిప్రాయముపసంహరతి (ఏవమిత్యాదినా) పరికల్ప్యేత్యన్తేన బాహ్యార్థవాదముపసంహృత్యాత్రైకేత్యాదినా విజ్ఞానవాద ముపన్యస్తవాన్. తత్ర విజ్ఞానవాదోపసంహారం వివృణోతి (తద్గ్రాహ్యేతి) శూన్యవాదిమతమాహ (తస్యాపీతి) తదేవ స్ఫుటయతి (తదపీతి) పక్షత్రయేఽపి దోషం సమ్పాదయతి (సర్వథేతి) కిమపూర్వాకల్పనానాం దూషణమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమం బాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (తత్రే తి) నిర్ధారణే సప్తమీ. యత్తు ధీరేవావభాసకత్వేన స్వాకారేతి - తత్రాహ (నేతి) యదవభాస్యం - తత్స్వాతిరిక్తావభాసకభాస్యం- అవభాస్యత్వాత్- యథా ఘటాదిః. అవభాస్యా చేయం బుద్ధిరిత్యనుమానాద్బుద్ధ్యతిరిక్తసాక్షిసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తం సాధయతి (ఇమనీతి) [illegible] దర్శ యితుం విశేషణం. సాలోకో ఘట ఇతి సంశ్లేషావగమాన్నాస్తి ఘటస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంశ్లిష్టయోరపీతి) భవత్వన్యత్వం- కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యత్వే చేతి) వ్యతిరిక్తావభాసకత్వం- తాదృశావభాసకసాహిత్యమితి యావత్. అవభాసయతి- ఘటాదిరితి శేషః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవి కలత్వే పరిహృతే వ్యభిచారమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి) అనైకాన్తికత్వం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రదీపస్య పక్షతుల్య త్వాన్న వ్యభిచారోఽస్తీతి పరిహరతి (నావభాస్యత్వేతి) ఇతి ప్రదీపస్యావభాసకత్వాత్తస్య నాన్యావభాస్యత్వమితి చేత్- తత్రాహ (యద్యపీతి) అవభాస్యత్వహే తోరవ్యభిచారాపేక్షితమాహ (యదా చేతి) వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం- బుద్ధేరితి శేషః. అవభాస్యత్వే సత్యపి ప్రదీపస్యాతిరిక్తేనైవావభాస్యత్వమితి నియమా సిద్ధేర్వ్యభిచారతాదవస్థ్యమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) యది ప్రదీపస్యావభాసనాత్ పూర్వమప్యస్తిత్వం తదనన్తరకాలే స్యాత్- అభానాత్మానం భా సయతీతి వక్తుం యుక్తం- న చ సోఽస్తీతి దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (యథేతి) అవభాస్యత్వాపత్తేరిత్యర్థః. ప్రదీపపరోక్షం వి శేషమనుభాష్య దూషయతి (యత్త్విత్యాదినా) యదా దీపస్స్వాత్మానం భాసయతి- తదాఽనర్థసమానత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) విశే షాభావేఽపి దీపస్య స్వేనైవావభాస్యత్వం కిం న స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (సనామహీతి) దీపస్య విశేషాన్తరాభావే స్వాత్మనః సన్నిధ్యసన్నిధీ విశేషావిత్యా శఙ్క్యాహ (నహీతి) దీపస్య స్వేనాన్యేన వా స్వనిష్ఠవిశేషాభావే ఫలితమాహ (అసతీతి) వ్యభిచారనిరాసపూర్వకం భాస్యత్వానుమానముపపాద్యా నుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) యద్వ్యఞ్జకం- తత్స్వవిజాతీయవ్యఙ్గ్యం- యథా సూర్యాది. వ్యఞ్జకం చ విజ్ఞానం- తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తస్య చా త్మనస్సిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రదీపస్య న స్వావభాస్యత్వం- కింతు విజాతీయచైతన్యావభాస్యత్వమితి సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) యద్గ్రాహ్యం - తద్గ్రాహకా న్తరగ్రాహ్యం- యథా దీపః. గ్రాహ్యం చేదం విజ్ఞానమిత్యనుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) తథాపి కథం త్వదిష్టగ్రాహకసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య విమృశతి (చైతన్యస్య గ్రాహ్యత్వే చేతి) కథం తన్నిర్ణయః- తత్రాహ (ఇతి సన్దిహ్యమాన ఇతి) అస్తు లోకానుసారేణ నిర్ణయః - లోకస్తు కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి) తథాపి కుతో నివర్తకస్యాత్మనః సిద్ధిః- తత్రాహ (యత్త్వితి) విజ్ఞానస్య గ్రాహకాన్తరగ్రాహ్యత్వే తస్యాపి గ్రాహకాన్తరం స్యాది త్యనవస్థా ప్రసక్తిరితి శఙ్క్యతే (అనవస్థేతి చేదితి) కూటస్థబోధస్య విజ్ఞానసాక్షిణోఽవిషయత్వాన్నానవస్థేతి పరిహరతి (నేతి) యద్గ్రాహ్యం- త త్స్వాతిరిక్తగ్రాహ్యం - యథా ఘటాదిః గ్రాహ్యత్వమాత్రం బుద్ధిగ్రాహకస్యాతో న స్వతన్త్రత్వే ప్రదీపస్య స్వావభాస్యత్వన్యాయేన నిర్ణయముక్తం. న చ బుద్ధిసాక్షిణో గ్రాహ్యత్వమస్తి- కూటస్థస్యాపి స్వాభావ్యాత్. తద్యుక్తోఽనవస్థేత్యుపపాదయతి (గ్రాహ్యత్వమాత్రేణేతి) సాక్షీ స్వాతిరిక్తగ్రా హ్యః- గ్రాహకత్వాత్- బుద్ధివదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) గ్రాహకత్వం హి గ్రహణకర్తృత్వం వా- సాక్షిత్వం వా. ఆద్యే బుద్ధిసాక్షిణోఽముఖ్యవృత్త్యా గ్రహణకర్తృత్వేన కించిద్గ్రాహ్యం సమ్భవతి. ద్వితీయే తస్య గ్రాహకాన్తరాసిద్ధేర్న కదాచిదపి ప్రమాణమస్తి ఉక్తతోఽనవస్థేత్యర్థః. గ్రాహకానవస్థాం పరిహృత్య కరణానవస్థామాశఙ్క్యతే (విజ్ఞానస్యేతి) తస్య గ్రాహ్యత్వే చక్షురాదిస్థానీయేన కరణేన భవితవ్యం- తస్యాపి గ్రాహ్యత్వే న్యకరణమిత్యనవస్థాం దూషయతి (సనియమాభావాదితి) నియమాభావం సాధయతి (నహీత్యాదినా) వైచిత్ర్యదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాది నా) ఉభయవ్యతిరేకం దర్శయతి (నహీతి) తథాపి కథం వైచిత్ర్యం- తత్రాహ (ఘటవదితి) నియమాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అ నవస్థాద్వయనిరాకరణం నిగమయతి (తస్మాద్విజ్ఞానస్యేతి) బాహ్యార్థవాదిమతనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాత్సిద్ధమితి) బాహ్యార్థవాదినిరాసే వి జ్ఞానవాదీ చోదయతి (నన్వితి) బాహ్యోఽర్థో విజ్ఞానాతిరిక్తో నాస్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (యద్ధీతి) నోపలభ్యతే చ జాగ్రత్స్వప్నయోర్జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతి రేకేణేతి శేషః. దృష్టాన్తం సమర్థయతే (స్వప్నేతి) దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (తథేతి) ఉక్తమనుమానముపసంహరతి (తస్మాదితి) సర్వం విజ్ఞానమా త్రమితి స్థితే ఫలితమాహ (తత్రేతి) కిమితి తస్య మిథ్యాత్వం - తత్రాహ (సర్వస్యేతి) బాహ్యార్థాపలాపవాదినం దూషయతి (నేత్యాదినా) హేతుం విశదయతి (నన్వితి) విజ్ఞానమాత్రప్రతిభాతత్వాదేకాన్తేన బాహ్యార్థాసత్త్వమపగతమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) బాహ్యార్థగ్రాహకత్వాదఙ్గీకారయతి (నే త్యాదినా) అన్వయముఖేనోక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (విజ్ఞానాదితి) జ్ఞానజ్ఞేయయోరైక్యే దోషాన్తరమాహ (తథేతి) అసఙ్గతం శా స్త్రముపదిశతో బుద్ధస్య సర్వజ్ఞత్వం న స్యాదిత్యాహ (తత్కర్తురితి) వాశబ్దార్థః ఇతశ్చ సర్వస్య నాస్తి జ్ఞానమాత్రత్వమిత్యాహ (కించాన్యదితి) న కేవలం పూర్వోక్తోపపత్తివశాదేవ బాహ్యార్థోఽభ్యుపేయః- కింతు తత్రాన్యదపి కారణముచ్యత ఇతి యావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (విజ్ఞానేనేతి) య ద్గ్రాహ్యం- తత్స్వవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం- యథా ప్రతివాద్యాది. జాగ్రద్వస్తు చేదం గ్రాహ్యమిత్యనుమానాన్న బాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తే విప్రతిపత్తిం ప్రత్యాహ (నహీతి) నిరాకర్తవ్యత్వేఽపి తేషాం జ్ఞానమాత్రత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య త్వదీయజ్ఞానత్వం వా- పరకీయజ్ఞానత్వం వా తే షామితి వికల్ప్య క్రమేణ దూషయతి (నహీత్యాదినా) స్వకీయనిషేధే చానిష్టాపత్తిమాచష్టే (తథా చేతి) త్వదఙ్గీకారాలాపనాయోగమపి ప్రతి

ఘటాద్యర్థానాంవిజ్ఞానాతిరేకః నేత్యస్యతీత్యాహ (నచేతి) అన్యథావివాదాభావాపాతాదితిభావః. కథంతర్హి తేషామఙ్గీకారః- తత్రాహ (వ్యతిరిక్తేతి) సిద్ధేదృష్టాన్తేఫలితమనుమానంనిగమయతి (తస్మాదితి) కించ- చైత్రసన్తానేనమైత్రసన్తానోవ్యవహారాదనుమీయతే, సర్వజ్ఞజ్ఞానేనచాసర్వజ్ఞజ్ఞానాని జ్ఞాయన్తే,- తత్రభేదస్యతేపిసిద్ధేసద్దృష్టాన్తాన్నీలాదేస్తద్ధియశ్చభేదశ్శక్యోఽనుమాతుమిత్యాహ (సన్తత్యన్తరవదితి) నబాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరితిశేషః. తదపలాపాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానార్థభేదోక్త్యాప్రత్యగాత్మావిజ్ఞానాతిరిక్తఉక్తః. సమ్ప్రతివిమతంనజ్ఞానభిన్నం- గ్రాహ్యత్వాత్- స్వప్నగ్రాహ్యవదిత్యుక్తమనువదతి (స్వప్నఇతి) ఆయుక్తం- విజ్ఞానాతిరిక్తత్వమర్థస్యేతిశేషః దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతామభిప్రేత్యపరిహరతి (నాభావాదపీతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (భవత్యేవేతి) బాహ్యార్థవాదిభ్యోవిశేషమాహ (తదభ్యుపగమ్యేతి) తథాపికథందృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతేత్యాశఙ్క్యాహ (సఇతి) ఘటాదివిజ్ఞానస్యభావభూతస్యాభ్యుపగతస్యఘటాదేర్బాధాభావాద్వావిషయాదర్థాన్తరత్వాద్వస్య కస్యచిద్బాహ్యార్థస్యోపగమాద్దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతానుప్రసిద్ధేత్యర్థః. మాధ్యమికమతమతిదేశేననిరాకరోతి (ఏతేనేతి) జ్ఞానజ్ఞేయయోర్నిరాకర్తుమశక్యత్వవదనేనేతియావత్. ఆత్మనోగ్రాహ్యస్యాహమితిప్రత్యగాత్మనైవగ్రాహ్యతేతిమీమాంసకమతమపిప్రత్యుక్తం - ఏకస్యైవగ్రాహ్యగ్రాహకతాయోగాదిత్యాహ (ప్రత్యగాత్మేతి) క్షణభఙ్గవాదినోక్తమనూద్యప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేననిరాకరోతి (యత్తూక్తమిత్యాదినా (స్వపక్షేపిప్రత్యభిజ్ఞోపపత్తింశాక్యశ్శఙ్కతే (సాదృశ్యాదితి) దృష్టాన్తంవిఘటయన్నుత్తరమాహ (నతత్రాపీతి) తథాపికథంతత్రప్రత్యభిజ్ఞేత్యాశఙ్క్యాహ (జాతీతి) తన్నిమిత్తాతేషుప్రత్యభిజ్ఞేతిశేషః. తదేవప్రపఞ్చయతి (కృత్తేష్వితి) అభ్రాన్తఇతిచ్ఛేదః. కిమితిజాతినిమిత్తైషాధీః- వ్యక్తినిమిత్తాకింనస్యాత్- అతఆహ (నహీతి) ననుసాదృశ్యవశాద్వ్యక్తిమేవవిషయీకృత్యప్రత్యభిజ్ఞానంకేశాదిషుకింనస్యాత్ - తత్రాహ (కస్యచిదితి) అభ్రాన్తస్యేతియావత్. దార్ష్టాన్తికవైషమ్యమాహ (ఘటాదిష్వితి) వైషమ్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్సత్- తత్క్షణికం - యథాప్రదీపాది. సన్తశ్చామీభావాఇత్యనుమానవిరోధాద్భ్రాన్తంప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేణేతి) అనుష్ణతానుమానవత్ప్రత్యక్షవిరోధేక్షణికత్వానుమానంనోదేతి - అబాధితవిషయత్వస్యాస్యనుమిత్యఙ్గత్వాదితిభావః. ఇతశ్చప్రత్యభిజ్ఞానంసాదృశ్యనిబన్ధనో భ్రమోనభవతీత్యాహ (సాదృశ్యేతి) తదనుపపత్తౌహేతుమాహ (జ్ఞానస్యేతి) తస్యక్షణికత్వేపికిమితిసాదృశ్యప్రత్యయోనసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకస్యేతి) అస్తుతర్హివస్తుద్వయవన్నిత్యమేకస్యేతిచేత్. నేత్యాహ (నత్వితి) ఉక్తమేవార్థంప్రపఞ్చయతి (తేనేత్యాదినా) భవతుకింతావతేతి - తత్రాహ (తేనేతిద్రష్టుమితి) అవతిష్ఠేత- యదీతిశేషః. క్షణికత్వహానిపరిహారంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (అథేత్యాదినా) తత్రహేతుమాహ (అనేకేతి) పరపక్షేదోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశేతి) తదేవవివృణోతి (ఇదమితి) వ్యపదేశక్షణేఽనవస్థానాసిద్ధిం శఙ్కిత్వాదూషయతి (అథేత్యాదినా) అన్యోద్రష్టా- అన్యశ్చవ్యపదేష్టేత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (అథేత్యాదినా) శాస్త్రప్రణయనాదీత్యాదిశబ్దేనశాస్త్రీయంసాధ్యసాధనాదిగృహ్యతే. క్షణికత్వపక్షేదూషణాన్తరమాహ (అకృతేతి) వ్యపదేశానుపపత్తిముక్తాంసమాదధానశ్శఙ్కతే (దృష్టేతి) సాదృశ్యప్రత్యయశ్శృఙ్ఖలాస్థానీయేనప్రత్యయేనైవనేత్స్యతీత్యాహ (తేనేదమితి) అపసిద్ధాన్తప్రసక్త్యాప్రత్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తావేవాభాప్రత్యయావిషయౌ, తదవగాహీచేన్మధ్యవర్తీశృఙ్ఖలావయవస్థానీయః ప్రత్యయఇతియావత్. క్షణానాంమిథస్సమ్బన్ధస్తర్హిమాభూదితిచేత్- తత్రాహ (మమేతి) వ్యపదేశసాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తుస్థితైవేతిచకారార్థః. యత్తువిజ్ఞానస్యదుఃఖాద్యుపప్లుతత్వం- తద్దూషయతి (సర్వస్యచేతి) శుద్ధత్వాత్తత్సంసర్గద్రష్టృభావాచ్చనజ్ఞానస్యదుఃఖాదిసంప్లవః- స్వసంవేద్యత్వాఙ్గీకారాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్యశుద్ధబోధైకస్వాభావ్యమసిద్ధం- దాడిమాదివన్నానావిధదుఃఖాద్యంశవత్త్వాశ్రయణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అనిత్యేతి) తేషాంతద్ధర్మత్వేసత్యనుభూయమానత్వాత్తతోఽతిరిక్తత్వంస్యాత్- ధర్మాణాంధర్మిమాత్రత్వాభావాత్, స్వాయీనాంచమానాదర్థాన్తరత్వాత్. అతోఽయమస్మేయం - తజ్జ్ఞానాంశః - యథాఘటాది. మేయంచదుఃఖాదీత్యర్థః. జ్ఞానస్యదుఃఖాదిధర్మోనభవతి- కింతుస్వరూపమేవేతిశఙ్కామనుభాష్యదోషమాహ (అథేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవప్రకటయతి (సంయోగీత్యాదినా) స్వాభావికస్యాపివియోగోస్తి- పుష్పరక్తత్వాదీనాంతథోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ద్రవ్యాన్తరశబ్దేనపుష్పసమ్బన్ధినోఽవయవాస్తదన్తరరక్తత్వాద్యారమ్భకావివక్షితాః. విమతంసంయోగపూర్వకం- విభాగవత్త్వాత్ - మేషాదివదిత్యనుమానాన్నస్వాభావికస్యసతివస్తునినాశోస్తీత్యర్థః. అనుమానానుగుణంప్రత్యక్షందర్శయతి (బీజేతి) కార్పాసాదిబీజేద్రవ్యవిశేషసమ్పర్కాద్రక్తాదివాసనయాపుష్పాదీనాంరక్తాదిగుణోదయోపలమ్భాత్తత్సంయోగిద్రవ్యాపగమాదేవతత్పుష్పాదిషురక్తత్వాద్యపగతిరిత్యర్థః. విశుద్ధ్యనుపపత్తిముపసంహరతి (అతఇతి) కల్పనాన్తరమనూద్యదూషయతి (విషయవిషయీతి) కథంపునర్జ్ఞానస్యాన్యేనసంసర్గాభావః- తస్యవిషయేణసంసర్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అథాన్యసంసర్గమన్తరేణాపివిజ్ఞానస్యవిషయవిషయ్యాభాసత్వమలంస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (అసతిచేతి) కల్పనాద్వయమప్రామాణికమనాదేయమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కల్పనాన్తరముత్థాపయతి (యదపీతి) ఉపశాన్తిర్నిర్వాణశబ్దార్థః. దూషయతి (తత్రాపీతి) ఫల్యభావేపిఫలంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (కణ్టకేతి) దార్ష్టాన్తికంవివృణోతి (యస్యేతి) ననుత్వన్మతేపివస్తునోఽద్వయత్వాత్, తస్యాసఙ్గస్యకేనచిదపిసంయోగవియోగయోరయోగాత్ఫలిత్వాసమ్భవేమోక్షాసమ్భవాదితుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యపునరితి) యద్యపిపూర్వంవస్తువస్తుతోఽసఙ్గమఙ్గీక్రియతే- తథాపిక్రియాకారకఫలభేదస్యావిద్యామాత్రకృతత్వాదస్మన్మతే సర్వవ్యవహారసమ్భవాన్నసామ్యమితిభావః. ననుబాహ్యార్థవాదోవిజ్ఞానవాదశ్చనిరాకృతౌ- శూన్యవాదోనిరాకర్తవ్యోపికస్మాన్ననిరాక్రియతే- తత్రాహ (శూన్యవాదీతి) సమస్తవ్యవస్తునిసత్త్వేనభానాత్, మానానాంచసర్వేషాంసద్విషయత్వాత్, చ్ఛూన్యస్యచావిషయతయాప్రాప్త్యభావేననిరాకరణానర్హత్వాత్, తద్విషయత్వేచశూన్యవాదినైవవిషయనిరాకరణోక్త్యాశూన్యస్యాప

హ్యనా, తస్య చ స్ఫురణాస్ఫురణయోః సర్వథాస్యత్వాయోగాత్, తద్వాదినశ్చ సత్త్వాసత్త్వయోస్తదనుపపత్తేః, సంవృతేశ్చ శ్రయ-భావాదసమ్భ నా, తదాశ్రయత్వే చ శూన్యస్య స్వరూపహానా, నిరాశ్రయత్వే చాసంవృతిత్వాత్, న్యాస్యాభిస్తద్వాదనిరాసాయాదరః క్రియతే- ఇష్టార్థం బుద్ధ్యా ద్యతిరిక్తం నిత్యసిద్ధమస్తి స్థానుపలక్షణమద్వయమాత్మజ్యోతిరితి భావః. ౭

రం.—— «ఆత్మైవాస్య జ్యోతిరిత్యత్రాత్మజ్యోతిశ్శబ్దాభ్యాం నిర్దిష్టశ్శరీరసపురుషస్వరూపం కిమితి పృచ్ఛతి జనకః (కతమ ఆత్మేతి) హృత్స్థ-మిదమ ధ్యసతః ప్రాణశక్తిరేన్ద్రియముఖ్యప్రాణమధ్యగః విజ్ఞానధర్మకో జ్యోతిశ్శబ్దిత ప్రకాశకస్వరూపః పురుషాదీనన్యత్వ క్షరమాహ (యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః) ఇతి) అత్ర విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రాచుర్యార్థమయట్, ఆత్మనో ధర్మభూతజ్ఞానప్రవృత్తిరేకత్వ క్తేః. ప్రాణేష్వితి ప్రసఙ్గిన్ద్రియాణి న్ద్రియముఖ్యప్రాణవ్యతిరేకోఽపి సిద్ధః. అత్ర జ్యోతిశ్శబ్దితాత్మనో జ్ఞానస్వరూపస్య విజ్ఞానమయత్వోక్త్యా ధర్మభూతజ్ఞానద్వారా ఆధారత్వాదిత్యాదీనా మివ తేజోరూపాణాం ప్రభాద్వారా జ్యోతిష్ట్వమితి భావః. (ససమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ) సః-జీవః «విజ్ఞాన ఘనాధారాత్కర్తాహమితి మన్యతః ఇత్యుక్తరీత్యా పరాయత్తకర్తృత్వోపేతః మానస్సన్-మానః-అభిమానః. తేనసహితస్సన్. స్వాల్పత్వలక్షణకర్తృత్వాభి మానయుక్తస్సన్ గోపురభారవద్ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ-స్వపన్నైవ ఉభౌ లోకావనుసఞ్చరతి-లోకద్వయమపి సఞ్చరతీత్యర్థః. ధ్యాయతీవ-స్వతన్త్ర న్నైవ. లేలాయతీవ-స్వయం చలతీవ. ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాభ్యాం జీవస్య కర్తృత్వం పరమాత్మాయత్తమితి, స్వాంశానాం కర్తృత్వమపాధికమితి, మభ్యుపగమం. అత్ర పరతన్త్ర స్వభావ ప్రభుం వేత్యుక్తివత్పరాయత్తకర్తృత్వాశ్రయో ధ్యాయతీవేతి ఇవ శబ్ద ప్రయోగేణానుసమ్పన్నమితి ద్రష్టవ్యం. ఇతశ్చ లోకద్వయాదేహద్వయేన సఞ్చారకథనాద్దేహద్వయవ్యతిరేకో వ్యక్తో భవతి. నచాత ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతీవశబ్దప్రయోగాత్ కర్తృత్వస్యాత్మనో నాస్తిత్వే వాభ్యుపగన్తవ్యమితి వాచ్యం- «కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణే సాఙ్ఖ్యాభిమతమకర్తృత్వమాత్మనః పూర్వపక్షీకృత్య కర్తృత్వస్య పరైరపి సిద్ధా న్తితత్వాత్. వస్తుస్థితౌ సిద్ధ్యమానాయామచేతనత్వాత్ మహతస్తత్త్వాచ్చ నాన్తఃకరణస్య వాదితో వాకర్తృత్వమిత్యభ్యుపగమస్య, పరస్పరావివేకేన పర స్పరధర్మాధ్యాస ఇత్యభ్యుపగమస్య, చపరేషాం సాఙ్ఖ్యానాం చ సామ్యేన సాఙ్ఖ్యపక్షోత్సరపక్షే వైషమ్యాభావేన «కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణవిరోధ స్వపరపక్షేదుర్నిరసత్వాత్. నచ « యథా పతఙ్గోభయధేత్యత్ర «తత్త్వమసీత్యాదిభిర్బహుకృత్వఃకర్తృత్వాద్యనర్హానాశ్రయ బ్రహ్మాభేదబోధనా త్కర్తృత్వమపరమార్థమితి పరైరుక్తమితి వాచ్యం - «యో వై బాలాకే ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్కర్మేత్యాదివాక్యైః కర్తృత్వోపేతనేన బ్రహ్మాభేదబోధనేన సర్వకర్తృత్వాపాతేనాకర్తృత్వాప్రసక్తేః, «దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా « మనసా తు విశుద్ధేన « ధ్యాయతోఽపి నసైవయమితి కర ణత్వేన ప్రతిపన్నస్య మనసః కర్తృత్వం- « ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుష ఇతి కర్తృ త్వేన ప్రతిపన్నస్యాకర్తృత్వమిత్యుక్తేరయుక్తత్వాత్, విజ్ఞానశక్తిరహం బుద్ధేః కర్తృత్వే కరణాన్తరాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్ ప్రకృతివివేకలక్షణస మాధౌ ప్రకృతేః కర్తృత్వాసమ్భవేన ఆత్మన ఏవ కర్తృత్వమాస్థేయమితి «శక్తివిపర్యయాత్ «సమాధ్యభావాచ్చేతి సూత్రయోస్స్వయమేవోక్తత్వా, చ్చ. కర్తృత్వాదిబన్ధస్యాన్యగతత్వాభ్యుపగమే బన్ధమోక్షయోర్వైయధికరణ్యప్రసఙ్గాత్. నచ కర్తృత్వాద్యనర్హాశ్రయాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధి ష్ఠానభావలక్షణోవా-. « అవిద్యాస్తమయో మోక్షస్సా సంసార ఉదాహృత ఇత్యుక్తరీత్యా తదధ్యాసహేతుభూతావిద్యాలక్షణబన్ధో వా ఆత్మగతస్సమ్భవతీతి వా చ్యం- «తదధీనత్వాదర్థవదితి సూత్రే «అవిద్యాత్మికా హి సా బీజశక్తిరవ్యక్తశబ్దనిర్దేశ్యా పరమేశ్వరాశ్రయా మాయామయీ మహాసుప్తిః- యస్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరతే సంసారిణో జీవాః. తదేవావ్యక్తం క్వచిదాకాశశబ్దనిర్దిష్టం « ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి. క్వచిదక్షరశబ్దోదితం «అక్షరాత్పరతః పర ఇతి శ్రుతేః. క్వచిన్మాయేతి నిర్దిష్టం « మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాదితి మన్త్రవర్ణాదితి శఙ్కరభాష్యే పరమే శ్వరాశ్రితాయా ఏవావిద్యాయాః ప్రతిపాదనేన తస్మాత్ జీవచైతన్యే సంసారాసమ్భవాత్. నచవాచస్పతినా పరమేశ్వరాశ్రయత్వోక్త, «పరమేశ్వ రం విషయత్వేనాశ్రయతీతి పరమేశ్వరాశ్రయా - పరమేశ్వరవిషయేత్యర్థః, విద్యాస్వరూపస్య పరమాత్మనోఽవిద్యాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. య స్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరత ఇత్యత్రాపి యస్యామవిద్యాయాం సత్యాం శేరతే జీవా ఇత్యేవార్థః. అతశ్చ జీవాశ్రయా ఏవావిద్యాః నచావి ద్యోపాధికభేదాధీనో జీవభేదః- జీవభేదాధీనోఽవిద్యోపాధిభేద ఇతి పరస్పరాశ్రయాదుభయాసిద్ధిరితి వాచ్యం- బీజాఙ్కురన్యాయేనానాదిత్వాదుభయసి ద్ధేరితి అవిద్యానాం జీవాశ్రితత్వమేవ సముచితమితి వాచ్యం-. «నచ తస్యాః జీవాశ్రయత్వం- జీవశబ్దవాచ్యస్య కల్పితత్వాత్, అవిద్యకత్వాజ్జీవశబ్దవాచ్య స్య,- జీవశబ్దలక్ష్యస్య తు బ్రహ్మావ్యతిరేకేణ బ్రహ్మాశ్రయత్వపక్షస్యైవాశ్రితత్వాపాతాదిత్యానన్దగిరిప్రభృతిభిస్తస్య పక్షస్య దూషితత్వాయా «ఆశ్ర యత్వవిషయత్వభాగినీ నిర్విశేషచితిరేవ కేవలా । పూర్వసిద్ధతమసో హి పశ్చిమో నాశ్రయో భవతి నాపి గోచర ఇత్యుక్తరీత్యా చిన్మాత్రస్యైవావిద్యాశ్రయ త్వేన జీవస్య బన్ధాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. నచ బన్ధో మోక్షశ్చ న జీవాశ్రితః- అపితు చిన్మాత్రాశ్రిత ఏవ- అతస్సమ్భవత్యేవ బన్ధమోక్షయోస్సామానాధి కరణ్యమితి వాచ్యం - అస్మిన్పక్షే ముక్తిర్నామ చిన్మాత్రాశ్రితాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానభావాపాదకావిద్యానివృత్తిరేవ వాచ్యా. తత్ర చావిద్యైక్యపక్షే ఏకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గః. నచ కస్యాపి ముక్తిర్నాస్తీతి శక్యం వక్తుం- «శుకస్తు మారుతాచ్ఛీఘ్రాం గతిం కృత్వా వనం యయౌ దర్శయి త్వా ప్రభావం స్వం సర్వభూతగతో భవత్ «తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే «తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవదిత్యాది ప్ర మాణవిరోధప్రసఙ్గాత్. అతోఽవిద్యానానాత్వేఽభ్యుపగన్తవ్యే తత్ర చ చిన్మాత్రాశ్రితసర్వావిద్యానామేకవిద్యానివర్త్యత్వే ఏకముక్తౌ సర్వముక్తి ప్రసఙ్గదోషతాదవస్థ్యాత్, ఏకావిద్యానివృత్తిమాత్రాభ్యుపగమే చావిద్యాన్తరాశ్రయత్వస్య చిన్మాత్రే పూర్వమివ స్థితత్వేనాన్తఃకరణతాదాత్మ్య ధ్యాసాధిష్ఠానభావలక్షణసంసారానివృత్తేస్తదవస్థత్వాత్, అతస్సోఽప్యనుపపన్నః. నన్వహమితి భాసమానైతదవిద్యాన్తఃకరణోపాధిభేదభిన్నే చిదంశే అ

ఉ.— సవా అయం పురుషో జాయమానః శరీరమభిసమ్పద్యమానః పాప్మభిస్సꣳసృజ్యతే స ఉత్క్రామన్
మ్రియమాణః పాప్మనో విజహాతి॥ ౮

విద్యానివృత్తిరుక్తైక్యం చేన్న - అవిద్యాయా అన్తఃకరణస్య వా దర్పణాదివత్ప్రతిబిమ్బనోపాధిత్వం సమ్భవతి - దర్పణాద్యుపాధిప్రతిహతనాయన రశ్మిగృహ్యమాణస్య బిమ్బస్యైవ ప్రతిబిమ్బతయా చక్షుషా అగృహ్యమాణస్య చిదంశస్య ప్రతిబిమ్బత్వాసమ్భవేన ఘటాదివదవచ్ఛేదకత్వేనోపాధిత్వే వక్తవ్యే- అన్తఃకరణస్య సఞ్చరత ఉపాధిత్వే అనవచ్ఛేద్యచైతన్యప్రదేశస్య భిన్నభిన్నతయా కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గేన వ్యాపిన్యా ఏవావిద్యాయా అవచ్ఛేదకత్వే వాచ్యే తత్త్వైవ వక్తవ్యే- సర్వస్యాప్యవిద్యాన్తర్గతచిత్ప్రదేశస్య సర్వావిద్యావృతత్వేన వికల్పస్య బ్రహ్మవిద్యయా ఏకస్యావిద్యాయా నాశేఽప్యవిద్యాన్తరాయత్తసంసారతాదవస్థ్యాత్, అవిద్యావచ్ఛిన్నవికారప్రదేశే అనవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణోఽవస్థానాసమ్భవేన బ్రహ్మణో వికారాన్తరవస్థానప్రతిపాదకాన్తర్యామిబ్రాహ్మణానాం తస్యాప్రసఙ్గాచ్చ. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణస్య జీవవిషయత్వాభావస్యాన్తర్యామ్యధికరణసిద్ధత్వాత్. నహి ఘటానవచ్ఛిన్నాకాశస్య ఘటాన్తరవస్థితిస్సమ్భవతి. *అత్ర బ్రహ్మసమన్నత ఇతి తిన్నతే జతే ప్రివ బ్రహ్మభావావేదకశ్రుతివ్యాకోపశ్చ స్యాత్ - అవిద్యావచ్ఛిన్నదేశే అనవచ్ఛిన్నబ్రహ్మభావాసమ్భవాత్. వికారాన్తరవస్థితస్య చ గీతాచార్యస్య భగవతః కృష్ణస్య జీవత్వమేవ స్యాత్ తతశ్చ చిదాశ్రితసర్వావిద్యానివృత్తికామనారూపముముక్షోరసమ్భవాత్, దేకావిద్యానివృత్తిమాత్రేణ సంసారస్యానపాయాత్, ముముక్షోర్బ్రహ్మవిచారాదికం వా వితాద్యశవిషకత్వం స్యాత్. అత ఏవన ప్రతిబిమ్బో నాప్యవచ్ఛేదో జీవః - అపి తు కౌన్తేయస్యైవ రాధేయత్వవత్ బ్రహ్మణ ఏవాపితృకత్వస్యానిర్వచనీయజీవభావ ఇతిపక్షోఽపి న్యూనః- తథాసతి నిత్యముక్తశ్రుతేర్నిర్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. పారమార్థికశోకాభావాన్ప్రాయోనిత్యముక్తత్వశ్రుతిరితి చేన్న. మోక్షే శోకాభావశ్రుతేరపి పారమార్థికశోకాభావవిషయత్వప్రసఙ్గాత్. *తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్ ఇత్యాదీనాం, శుకాదిముక్తత్వప్రతిపాదకానాం, బ్రహ్మణో జగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వనిరవద్యత్వాపేక్షకానాం చ శాస్త్రాణామప్రసఙ్గాత్. *వివాదగోచరతాపన్నప్రమాణజ్ఞానం స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తస్వవిషయావరణస్వనివర్త్యస్వదేశగతవస్త్వన్తరపూర్వకమిత్యజ్ఞానస్యజ్ఞానసమానాధికరణత్వస్య వివరణే ప్రతిపాదితత్వాత్, *జడస్యాజ్ఞానాశ్రయత్వే చ బ్రాన్తిసమ్యగ్జ్ఞానయోరపి తదాశ్రయత్వప్రసఙ్గ ఇతి వివరణకృతోక్తత్వాచ్చ జ్ఞాతృత్వాశ్రితత్వేఽజ్ఞానస్య తదధీనకర్తృత్వాదికమపి తస్యైవ. తతశ్చాజ్ఞానస్యజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితత్వాత్కర్తృత్వాదికమప్యజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితమేవేతి సిద్ధం తతశ్చ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ ప్రయోగః పరతన్త్రప్రభౌ ప్రభురేవేత్యుక్తివత్. అతః పరతన్త్రకర్తృత్వాశ్రయత్వాజ్జీవస్యైవ శబ్దప్రయోగ ఉపపద్యత ఇత్యేవా స్థేయం. ప్రకృతమనుసరామః. శరీరవ్యతిరేకమేవ స్పష్టయతి (సహి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి) సహి. జీవః స్వప్నో భూత్వా- స్వప్నావస్థో భూత్వా స్వప్నే వ్యాఘ్రాదిశరీరకో భూత్వేత్యర్థః. ఇమం లోకం- పరిదృశ్యమానం జాగ్రత్ప్రపఞ్చం మృత్యోః- సంసారస్య రూపాణి- దుఃఖరూపాణీతి యావత్. తాన్ప్రకాశమానసన్దీని శరీరాణి అతిక్రామతి- న పశ్యతీతి యావత్. తతశ్చ స్వప్నే జాగ్రద్దశావద్దేహానుపలమ్భాత్ దేహాన్తరపరిగ్రహదర్శనాచ్చ జీవస్య దేహవ్యతిరేకః ప్రదర్శితో భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— యథైవాయమేకస్మిన్దేహే స్వప్నో భూత్వా మృత్యో రూపాణి కార్యకరణసఙ్ఘాతాన్యతిక్రామన్స్వప్నాత్మజ్యోతిష్ట్యాస్తే- ఏవం. సవై- ప్రకృతః పురుషోఽయం జాయమానః. కథం జాయమాన ఇతి. ఉచ్యతే- శరీరం- దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతమభిసమ్పద్యమానః- శరీరే ఆత్మభావమాపద్యమాన ఇత్యర్థః. పాప్మభిః- పాప్మసమవాయిభిర్ధర్మాధర్మాశ్రయైః కార్యకరణైరిత్యర్థః. సంసృజ్యతే- సంయుజ్యతే. స ఏవోత్క్రామన్- శరీరాన్తరమూర్ధ్వం క్రామన్- గచ్ఛన్. మ్రియమాణ ఇత్యేతస్య వ్యాఖ్యానముత్క్రామన్నితి. తాన్సేవ సంశ్లిష్టాన్పాప్మరూపాన్ కార్యకరణలక్షణాన్ విజహాతి- తైర్వియుజ్యతే. తాన్పరిత్యజతి. యథాఽయం స్వప్నజాగ్రద్వృత్త్యోర్వర్తమాన ఏకస్మిన్దేహే పాప్మరూపకార్యకరణోపాదానపరిత్యాగాభ్యామనవరతం సఞ్చరతి ధియా సమానస్సన్ - తథా సోఽయం పురుషః ఉభావిహలోకపరలోకౌ జన్మమరణాభ్యాం కార్యకరణోపాదానపరిత్యాగావనవరతం ప్రతిపద్య ఆసంసారమోక్షాత్సఞ్చరతి. తస్మాత్సిద్ధమస్యాత్మజ్యోతిషోఽన్యత్వం కార్యకరణరూపేభ్యః పాప్మభ్యః- సంయోగవియోగాభ్యాం. నహి తద్ధర్మత్వే సతి తైరేవ సంయోగవియోగౌ న్యాయ్యౌ. ౮

ఆ.— ప్రసఙ్గాగతం పరపక్షం నిరాకృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానమేవానువర్తయన్నుత్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (యథేతి) ఏవం- ఆత్మాదేహాద్భేదేపి వర్తమానం జన్మత్యజన్ జన్మాన్తరం చోపాదదానః కార్యకరణాన్యతిక్రామతీతి శేషః. అత్రస్వప్నజాగరితసఞ్చారదృష్టాన్తో వ్యతిరేకవదిహలోకపరలోకసఞ్చారోక్త్యాపి తద్వ్యతిరేక ఏవోచ్యతేఽనన్తరవాక్యేనేత్యర్థః. సంప్రత్యుత్తరం వాక్యం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (సవా ఇత్యాదినా) పాప్మశబ్దస్య లక్షణయా తత్కార్యవిషయత్వం దర్శయతి (పాప్మసమవాయిభిరితి) పాప్మశబ్దస్య పాపవాచిత్వేపి కార్యసామ్యాద్ధర్మేపి వృత్తిం సూచయతి (ధర్మాధర్మేతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తత్వేనానువదతి (యథేతి) అవస్థాద్వయసఞ్చారస్య లోకద్వయసఞ్చారం దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఇహలోకపరలోకావనవరతం సఞ్చరతీతి సమ్బన్ధః. సఞ్చరణప్రకారం ప్రకటయతి (జన్మేతి) జన్మనా కార్యకరణయోరుపాదానం, మరణేన చ తయోస్త్యాగః, మధ్యే దేవలభమానో మోహోదర్శనాగనవరతం సఞ్చరన్ దుఃఖీ భవతీత్యర్థః. సవా ఇత్యాది వాక్యతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తత్ప్రసాధ్యమేవ స్ఫుటయతి (సంయోగేతి) కథమేతావతా తేభ్యోఽన్యత్వం- తత్రాహ (నహీతి) స్వాభావికస్య హి ధర్మస్య సతి స్వభావే కుతః సంయోగవియోగౌ- పట్యాఽవస్థాయ్యదర్శనాత్. కార్యకరణయోశ్చ సంయోగవిభాగవశాదస్వాభావికత్వే సిద్ధమాత్మనస్తదన్యత్వమిత్యర్థః. ౮

రూపం వాసనాత్మకం స్వప్నం కుర్వన్ ప్రస్వపితి. యదైవం వర్ణితం - తత్ ప్రస్వపితీత్యుచ్యతే. అత్ర - ఏతస్యామవస్థాయామేతస్మిన్ కాలే ఽయం పురుషః- ఆత్మా స్వయమేవ విభక్తజ్యోతిర్భవతి- బాహ్యాధ్యాత్మికభూతభౌతికసంసర్గరహితం జ్యోతిర్భవతి. నన్వస్య లోకస్య మాత్రోపాదానం కృత్వం - కథం తస్మిన్ సత్యత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతీత్యుచ్యతే. నైష దోషః- విషయభూతమేవ హి తత్. తేనైవ చాత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్దర్శయితుం శక్యః- నాన్యథా. యదా పునః అసౌ విషయభూతా భవతి- తదా ఽఽదిత్యాదివన్నిష్కృష్టం సంసర్గరహితం చక్షురాదికార్యకరణజాతస్వరూపమలుప్తదృగాత్మజ్యోతిః స్వేన రూపేణ వాసనాం పశ్యద్దృశ్యతే. తేనాత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతీతి సిద్ధం. ౯

ఆ.— తస్యేత్యాదివాక్యస్య వ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (నన్వితి) అవస్థాద్వయవల్లోకద్వయసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) కథం తర్హి లోకద్వయప్రసిద్ధిః- అత ఆహ (తిస్రాదితి) తత్రోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇతి) స్థానద్వయప్రసిద్ధిద్యోతనార్థో వై శబ్దః. అవధారణం వివృణోతి (నేతి) వేదనా- సుఖదుఃఖాదిలక్షణా. అగమ్యపరలోకసాధకత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అవధారణమాక్షిపతి (నన్వితి) తస్య స్థానాన్తరత్వం దూషయతి (నేతి) స్వప్నస్య లోకద్వయాతిరిక్తస్థానత్వాదావేదకసంధ్యత్వప్రసిద్ధిరిత్యాహ (కథమితి) తస్య సన్ధ్యత్వాత్ స్థానాన్తరత్వమిత్యుత్తరమాహ (సన్ధ్యం తదితి) సన్ధ్యత్వం వ్యుత్పాదయతి (ఇహేతి) యత్తు తస్య స్థానం తృతీయమన్యదితి- ఇహలోకపరలోకయోః సన్ధిరిత్యసమ్బన్ధః. అస్య సన్ధ్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) పూరణప్రత్యయశ్రుత్యా స్థానాన్తరత్వమేవ స్యాత్ తస్య కిం సన్ధ్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రథమశ్రుతసన్ధ్యశబ్దవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నహీతి) పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణాన్తరజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి (కథమితి) ప్రత్యక్షం ప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (ఉభయ ఇత్యాదినా) స్వప్నప్రత్యక్షం పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణమిత్యుక్తం - తదేవోత్తరవాక్యాస్పష్టయితుం పృచ్ఛతి (కథమితి) కథం శబ్దార్థమేవ ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్రాథశబ్దముక్తప్రశ్నార్థం వ్యాకరోతి (అథేతి) ఉత్తరభాగముత్తరత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మిన్నితి) యదుక్తం కిమాక్రమ ఇతి- తత్రాహ (యథాక్రమ ఇతి) యదుక్తం కేన పథా నేతి- తత్రాహ (తమాక్రమమితి) పాప్మశబ్దస్య యథార్థత్వే సమ్భవతి కిమితి ఫలవిషయత్వం- తత్రాహ (నత్వితి) సాక్షాత్- అగమ్యత్వే ప్రత్యక్షేణేతి యావత్. పాప్మనామేవ సాక్షాత్ దర్శనాసమ్భవ స్తచ్ఛబ్దార్థః. కథం పునరాత్మైవ యదిపాప్మనామానన్దానాం చ స్వప్నే దర్శనం- తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) యద్యపి పూర్వమేవ యదికరణపాటవానైహికవాసనయా స్వప్నో దృశ్యతే- తథాపి కథం నిమేషమాత్రే స్వప్నదర్శనం - తదాహ (యానీతి) ఫలానాంత్ప్రశక్తత్వం- అత్ర లేశతోఽభుక్తత్వం. యానీత్యుపక్రమాత్తానీత్యుపసంఖ్యాతవ్యం. ఐహికవాసనావశాద్దైహికానామేవ పాప్మనామానన్దానాం చ స్వప్నే దర్శనసమ్భవాన్న స్వప్నప్రత్యక్షం పరలోకసాధకమితి శఙ్కతే (తత్కథమితి) పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) యద్యపి స్వప్నే మనుష్యత్వాదిరూపస్థాదిభావాదర్శనభూతోఽపి తథాపి న తదపూర్వమేవ దర్శనమిత్యాహ (నచేతి) స్వప్నదృగ్జన్మాన్తరభావిజన్మభావినోఽపి స్వప్నే దర్శనాత్ పూర్వమేవ త్యుక్తం. నచ తదపూర్వదర్శనమపి సమ్యగ్జ్ఞానం- ఉత్థానప్రత్యయబాధాత్. నచైవం స్వప్నదృగ్రూపాభావిజన్మాసిద్ధిః - యథాజ్ఞానసమర్థాజ్జీర్ణకారాదివిభ్రమః. ప్రశ్నాన్తరఫలముపసంహరతి (తేనేతి) స యత్రేత్యాదివాక్యస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తమనువ్యాక్షిపతి (యదిత్యాదినా) బాహ్యజ్యోతిరభావే సత్యయం పురుషః- కార్యకరణసఙ్ఘాతోఽనేన సఙ్ఘాతాతిరిక్తేనాత్మజ్యోతిషా గమనాదిసర్వం కర్మయతి- తదాత్మజ్యోతిరస్తీతియదుక్తమిత్యసమ్బన్ధః. వివిక్తస్థానాభావం వక్తుం విశేషణాభావం తావద్దర్శయతి (తదేవేతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిరభావవిశిష్టస్థానం యత్రేత్యుక్తం- తదేవ స్థానం నాస్తి- విశేషణాభావాదితి శేషః. యథోక్తస్థానాభావే హేతుమాహ (యేనేతి) సంసృష్టః- బాహ్యైర్జ్యోతిర్భిరితి శేషః. వ్యవహారభూమౌ బాహ్యజ్యోతిరభావాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థముత్తరత్వేనావతారయతి (అథేత్యాదినా) యథోక్తం- సర్వవ్యతిరిక్తత్వం స్వయం జ్యోతిష్ట్వమిత్యాది. ఆహ- స్వప్నం ప్రస్తౌతీతి యావత్. ఉపాదానశబ్దః పరిగ్రహవిషయః. కథమస్య సర్వావత్త్వం - తదాహ (సర్వావత్త్వమితి) సంసర్గకారణభూతా సహోద్యోతాదివిభాగే నేతి శేషః. కిముపాదాన ఇత్యస్యోత్తరముక్త్వా కేన విధినేత్యస్యోత్తరమాహ (స్వయమిత్యాదినా) ఆపాద్య- ప్రస్వపితీత్యుక్తార్థతసమ్బన్ధః. కథం పునరాత్మనో దేహవిహన్తృత్వం- జాగ్రద్ధేతుకర్మఫలోపభోగోపరమకాద్బినసమ్భావ్యతే- తత్రాహ (జాగరితే హీత్యాదినా) స్వాభావికమవిషయం దర్శయతి (వాసనామయమితి) యథా మాయావీ మాయామయం దేహం నిర్మిమీతే - తద్వదిత్యాహ (మాయామయమివేతి) కథం పునరాత్మనో యథోక్తదేహనిర్మాణకర్తృత్వం- కర్మకృతత్వాత్తన్నిర్మాణస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిర్మాణమపీతి) స్వేనభాసేత్యత్ర తత్త్వం భావే తృతీయా. కరణే తృతీయాం వ్యాచష్టయతి (సాహీతి) తత్రైతి స్వప్నే కిః. యథోక్తాన్తఃకరణవృత్తేర్విషయత్వేన ప్రకాశమానత్వేఽపి స్వభాసో భవతు కరణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సా తత్రేతి) స్వేన జ్యోతిషేతి కర్తరి తృతీయా. స్వశబ్దాత్రాత్మవిషయః. కోఽయం ప్రస్వాపో నామ- తత్రాహ (యదేవమితి) వివిక్తవిశేషణం వివృణోతి (బాహ్యేతి) స్వప్నే స్వయం జ్యోతిరాత్మేత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వస్యేతి) వాసనాపరిగ్రహస్య మనోవృత్తిరూపస్య విషయత్వే ఽపి విషయిత్వాభావావిరుద్ధమాత్మనః స్వప్నే స్వయం జ్యోతిష్ట్వమితి సమాధత్తే (నైష దోష ఇతి) కుతో వాసనోపాదానస్య విషయత్వమిత్యాశఙ్క్య స్వయం జ్యోతిష్ట్వ శ్రుతిసామర్థ్యాదిత్యాహ (తేనేతి) మాత్రాదానస్య విషయత్వేనేతి యావత్. తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నత్వితి) యథా సుషుప్తికాలే వ్యక్తస్య విషయస్యాభావే స్వయం జ్యోతిరాత్మా దర్శయితుం న శక్యతే- తథా స్వప్నేఽపి. తస్మాత్తత్ర స్వయం జ్యోతిష్ట్వ శ్రుత్యా మాత్రాదానస్య విషయత్వం ప్రకాశితమిత్యర్థః. భవతు స్వప్నే వాసనాదానస్య విషయత్వం - తథాపి కథం స్వయం జ్యోతిరాత్మా శక్యతే వివిచ్య దర్శయితుమిత్యాశ

ఊ.— నతత్రరథానరథయోగానపన్థానోభవన్త్యథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతేనతత్రానన్దాముదఃప్రముదోభవన్త్యథానన్దాన్ముదఃప్రముదస్సృజతేనతత్రవేశాన్తాః పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యోభవన్త్యథ వేశాన్తాన్పుష్కరిణీస్స్రవన్తీస్సృజతేసహికర్తా॥ ౧౦

జాగ్రద్వ్యాఖ్యాహ (యదాపునరితి) అవభాసయత్ - అవభాస్యంవాసనాత్మకమన్తఃకరణమితిశేషః స్వప్నావస్థాయామాత్మనోఽవభాసకాన్తరాభావే ఫలితమాహ (తేనేతి) ౯

రం.— నను *స్వప్నోభూత్వేమంలోకమతిక్రామతీతిస్వప్నేశరీరవ్యతిరేకప్రదర్శనమయుక్తం - ఐహలౌకికపరలౌకికయోర్దేవశరీరపరిగ్రహస్థానత్వాత్, స్వప్నస్యాతథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యవాఏతస్యపురుషస్యద్వేఏవస్థానేభవతఇదంచపరలోకస్థానంచేతి) తస్యైతస్య పురుషస్య - జీవస్యశరీరపరిగ్రహేఽయంచపరశ్చలోకఇతిస్థానద్వయమేవలోకేప్రసిద్ధమిత్యర్థః. (సన్ధ్యంతృతీయంస్వప్నస్థానం) సన్ధౌభవంసన్ధ్యం. స్వప్నరూపస్థానంతుపూర్వోక్తస్థానద్వయానుభవయోగ్యత్వాత్ సన్ధ్యం- తృతీయస్థానమేవభవతీత్యర్థః. మృతఃపరలోకంపశ్యతి - జాగ్రత్స్వపుషస్త్విహమేవలోకంపశ్యతి. స్వప్నావస్థస్తుకదాచిదిమంలోకంపశ్యతి - కదాచిత్పరలోకంస్వర్గనరకాదికంపశ్యతి. అతఃస్థానద్వయదర్శనయోగ్యాదలక్షణేయంస్వప్నావస్థేత్యర్థః. అముమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్సన్ధ్యేస్థానేతిష్ఠన్నేతేఉభేస్థానేపశ్యతిఇదంచపరలోకస్థానంచేతి) స్పష్టోర్థః. నన్వేతద్దేహాపరిత్యాగేనాన్తరభావినఃపరలోకస్థానదర్శనస్యకథంస్వప్నావస్థపురుషదృశ్యత్వంసమ్భవతి- అతఃస్వప్నేదృశ్యంపరలోకస్థానమన్యదేవేత్యత్రాహ (అథయథాక్రమోఽయంపురుషఃపరలోకస్థానేభవతీత్యాది) ఆక్రమత్యనేనేత్యాక్రమః-ఆశ్రయః పుణ్యపాపరూపః. యాదృక్పుణ్యపాపరూపాక్రమవిశిష్టస్సన్ పరలోకేసుఖదుఃఖాఅనుభవతి- తమేవ- తాదృశమేవపుణ్యపాపలక్షణమాక్రమమాక్రమ్యఅథ - తదాస్వప్నేప్రతికూలానుకూలాంశ్చోభయవిధాన్పదార్థాన్పశ్యతి. తతశ్చస్వప్నేపరిదృశ్యమానమేతత్సాహిత్యదేహభోగ్యంతదాత్వఏవేశ్వరసృష్టసూక్ష్మపుణ్యపాపఫలరూపమిదంపరలోకస్థానమేవేత్యర్థః. నను స్వప్నేపరలోకవత్పుణ్యపాపాదివశేనపదార్థసృష్టౌస్వయంజ్యోతిష్ట్వంకుతోఽభ్యుపగన్తవ్యం - ఇన్ద్రియాణాం ప్రకాశకానాంసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సయత్రప్రస్వపిత్యస్యలోకస్యసర్వావతోమాత్రాముపాదాయస్వయన్విహత్యేత్యాది) సః- జీవోయత్ర- యదాప్రస్వపితి- స్వప్నమనుభవతి. తదాసర్వావతః- సర్వతోభోగ్యభోగోపకరణాదిసర్వయుక్తస్యఅస్యజగతః - జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్యమాత్రాం- మీయతేఽనేనేతిమాత్రా- ప్రకాశకోజాగ్రదవస్థేన్ద్రియవర్గః. తముపాదాయస్వయమేవపమిన్ద్రియవర్గంనిహత్య - నిశ్చేష్టతామాపాద్య. నిర్వ్యాపారంకారయిత్వేతియావత్. అథస్వాప్నికదేహేన్ద్రియాదివస్తుజాతంస్వయంనిర్మాయ- సృష్ట్వా. అత్రోక్తంజీవస్యస్వాప్నపదార్థనిర్మాతృత్వమదృష్టద్వారేతిద్రష్టవ్యం- అగ్రే *సహికర్తేతివాక్యేనతేషామీశ్వరసృష్టత్వస్యవక్ష్యమాణత్వాత్, పరైరప్యదృష్టద్వారేత్యుక్తత్వాచ్చ. స్వేనభాసేత్యస్యైవవివరణం (స్వేనజ్యోతిషేతి) ప్రస్వపితి- స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. అత్ర- అస్యాందశాయాంపురుషః- జీవఃస్వయంజ్యోతిర్భవతి - ప్రకాశకాన్తరాభావాదిత్యర్థః. యద్యపిస్వప్నపదార్థభానంస్వాప్నికేన్ద్రియద్వారప్రసృమరేణధర్మభూతజ్ఞానేనైవ - నాత్మజ్యోతిషా. తథాప్యాదిత్యాదిప్రకాశకాన్తరస్థానాభిషిక్తఆత్మైవేతిభావః. యద్యపిస్వప్నేప్యాదిత్యాదిజ్యోతిస్సృష్ట్యభ్యుపగమః ప్రకాశకాన్తరవ్యతిరేకోనవక్తుంశక్యః- తథాపిలోకప్రసిద్ధాదిత్యాదిజ్యోతిరన్తరాభావాజ్జాగ్రదాదిష్వివ పుష్యమస్తీత్యత్రోక్తంస్వయంజ్యోతిష్ట్వం ప్రసిద్ధజ్యోతిరనపేక్షప్రకాశకత్వమేవేతిద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— నన్వత్రకథంపురుషఃస్వయంజ్యోతిః- యేనజాగరితఇవగ్రాహ్యగ్రాహకాదిలక్షణఃసర్వోవ్యవహారోదృశ్యతే, చక్షురాద్యనుగ్రాహకాశ్చాదిత్యాద్యాలోకాస్తథైవదృశ్యన్తేయథాజాగరితే,- తత్రకథంవిశేషావధారణంక్రియతే * అత్రాయంపురుషఃస్వయంజ్యోతిర్భవతీతి. ఉచ్యతే- వైలక్షణ్యాత్స్వప్నదర్శనస్య. జాగరితేహీన్ద్రియబుద్ధిమనఆలోకాదివ్యాపారసఙ్కీర్ణమాత్మజ్యోతిః- ఇహతుస్వప్నఇన్ద్రియాభావాత్తదనుగ్రాహకాదిత్యాద్యాలోకాభావాచ్చవివిక్తంకేవలంభవతి- తస్మాద్విలక్షణం. నను తథైవవిషయాఉపలభ్యన్తేస్వప్నేపి- యథాజాగరితే. తత్రకథమిన్ద్రియాభావాద్వైలక్షణ్యముచ్యతఇతి. శృణు. నతత్రవిషయాఃస్వప్నేరథాదిలక్షణాః. తథానరథయోగాః- రథేయుజ్యన్తఇతిరథయోగాః- అశ్వాదయస్తత్రనవిద్యన్తే. నచపన్థానః- రథమార్గాభవన్తి. అథరథాన్రథయోగాన్పథశ్చసృజతేస్వయం. కథంపునస్సృజతేరథాదిసాధనానాంవృక్షాదీనామభావే. నన్వుక్తం *అస్యలోకస్యసర్వావతోమాత్రాముపాదాయస్వయంవిహత్యస్వయంనిర్మాయేతి- అన్తఃకరణవృత్తిరస్యలోకస్యవాసనా- మాత్రా. తాముపాదాయరథాదివాసనారూపాన్తఃకరణవృత్తిస్తదుపలబ్ధినిమిత్తేనకర్మణాచోద్యమానాదృశ్యత్వేనవ్యవతిష్ఠతే. తదుచ్యతే * స్వయంనిర్మాయేతి. తదేవాహ (రథాదీన్సృజతఇతి) ననుతత్రకరణం, వాకరణానుగ్రాహకాణివాదిత్యాదిజ్యోతీంషి, తదవభాస్యావారథాదయోవిషయా, విద్యన్తే- తద్వాసనామాత్రంతుకేవలంతదుపలబ్ధికర్మనిమిత్తచోదితోద్భూతాన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయందృశ్యతే. తద్యస్యజ్యోతిషోదృశ్యతేఽలుప్తదృశః- తదాత్మజ్యోతిరత్రకేవలమసిరివకోశాద్వివిక్తం. తథా- నతత్రానన్దాః- సుఖవిశేషాః. ముదః - హర్షాఃపుత్రాదిలాభనిమిత్తాః. ప్రముదః- తఏవప్రకర్షోపేతాః. అథచానన్దాదీన్సృజతే. తథా- నతత్రవేశాన్తాః- పల్వలాఃపుష్కరిణ్యః- తటాకాఃస్రవన్త్యః - నద్యోభవన్తి. అథవేశాన్తాదీన్సృజతేవాసనామాత్రరూపాన్. యస్మాత్సహికర్తా. తద్వాసనాశ్రయచిత్తవృత్త్యుద్భవనిమిత్తకర్మహేతుత్వేనేత్యవోచామతస్యకర్తృత్వం.

నతు సాఽఽదేవతత్ర క్రియా సమ్భవతి- తత్ర సాధనాభావాత్. నహి కారకమన్తరేణ క్రియా సమ్భవతి - నచ తత్ర హస్తపాదాదీని క్రియాకారకాణి సన్భవన్తి, యత్ర తు తాని విద్యన్తే జాగరితే- తత్రాత్మజ్యోతిరవభాసితైః కార్యకరణై రథాదివాసనాశ్రయాన్తఃకరణవృత్త్యుద్భవనిమిత్తం కర్మ నిర్వర్త్యతే- తేనోచ్యతే సహి కర్తేతి. తదుక్తం « ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే ఇతి. తత్రాపి న పరమార్థతః స్వతః కర్తృత్వం చైతన్యజ్యోతిషోఽవభాసకత్వవ్యతిరేకేణ. యచ్చైతన్యాత్మజ్యోతిషాన్తఃకరణద్వారేణావభాసయతి కార్యకరణాని, తదవభాసితాని కర్మసు వ్యాప్రియన్తే కార్యకరణాని,- తత్ర కర్తృత్వముపచర్యత ఆత్మనః. యదుక్తం *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తదేవానూద్యతే సహి కర్తేతి హేత్వర్థం. ॥

౯.— యదుక్తం స్వప్నే స్వయం జ్యోతిరాత్మేతి- తత్ప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) అవస్థాద్వయేఽపి విశేషాభావకృతం చోద్యం దూషయతి (ఉచ్యత ఇతి) వైలక్షణ్యం స్ఫుటయతి (జాగరితే హీతి) మనస్తు స్వప్నే సదపి విషయత్వాన్న స్వయం జ్యోతిష్ట్వవిహతిరితి భావః. ఉక్తం వైలక్షణ్యం ప్రతీతిమాత్రేణాక్షిపతి (నన్వితి) న తత్రేత్యాదివాక్యం వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (శృణ్వితి) ప్రతీతిం ఘటయతి (అథేతి) రథాదిసృష్టిమాక్షిపతి (కథం పునరితి) వాసనామయీ సృష్టిరిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తదుపలబ్ధినిమిత్తేనేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన వాసనాత్మికా మనోవృత్తిరేవోక్తా. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (నన్విత్యాదినా) తదుపలబ్ధిః- వాసనోపలబ్ధిః. తత్ర యత్కర్మ నిమిత్తం- తేన చోదితతయోద్భూతాన్తఃకరణవృత్తిగ్రాహకావస్థా- తదాశ్రయం- తదాత్మకం. తద్వాసనారూపం దృశ్యత ఇతి యోజనా. తథాపి కథమాత్మజ్యోతిః స్వప్నే కేవలం సిద్ధ్యతి - తత్రాహ (తద్యస్యేతి) యథాకోశాదసిర్వివిక్తో భవతి- తథా ద్రష్టాయాం బుద్ధావపి వివిక్తమాత్మజ్యోతిరితి కైవల్యం సాధయతి (అసిరివేతి) తథా - రథాద్యభావవదితి యావత్. సుఖాన్యేవ విశిష్యన్త ఇతి విశేషః- సుఖసామాన్యానీత్యర్థః. తథేత్యానన్దాద్యభావో దృష్టాన్తితః. అల్పీయాంసి సరాంసి పల్వలశబ్దేనోచ్యన్తే. సహి కర్తేత్యత్ర హిశబ్దో యస్మాదిత్యుక్తః. తస్మాత్సృజతీతి శేషః. కుతోఽస్య కర్తృత్వం- సహకార్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వాసనేతి) తచ్ఛబ్దేన వేశాన్తాదిగ్రహణం. తదీయవాసనాధారశ్చిత్తపరిణామః. తేనోద్భవతి యత్కర్మ- తస్య సృజ్యమానసిద్ధానత్వేనేతి యావత్. ముఖ్యం కర్తృత్వం వారయతి (నత్వితి) తత్రేతి స్వప్నోక్తిః. సాధనాభావేఽపి స్వప్నే క్రియా కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తర్హి స్వప్నే కాఽస్యాపి భవిష్యన్తీత్యాహ (నచేతి) తర్హి పూర్వోక్తమపి కర్తృత్వం కథమితి చేత్- తత్రాహ (యత్ర త్వితి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తదుక్తమితి) ఉపక్రమే ముఖ్యం కర్తృత్వం- ఇహ త్వౌపచారికమితి విశేషమాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) పరమార్థతశ్చైతన్యజ్యోతిషా వ్యాపారవదుపాధ్యవభాసకత్వవ్యతిరేకేణ స్వతో న కర్తృత్వం వాక్యోపక్రమేఽపి వివక్షితమిత్యర్థః. ఆత్మనో వాక్యోపక్రమే కర్తృత్వమౌపచారికమిత్యుపసంహరతి (యదితి) సహి కర్తేత్యౌపచారికం కర్తృత్వమిత్యుచ్యతే చేత్- తస్య * ధ్యాయతీవేత్యాదినోక్తత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదుక్తమితి) అనువాదే ప్రయోజనమాహ (హేత్వర్థమితి) స్వప్నే రథాదిస్రష్టేతి విశేషః. ॥

౧౦.— నను *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుత ఇత్యాదినోపపద్యతే- స్వప్నే ఆసనగమనక్రియాకర్మకరణాదీనామసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నతత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్రథయోగాన్పథస్సృజత ఇతి) రథయోగాః - అశ్వాదయః. రథరథాశ్వమార్గాదయో జాగ్రద్దశానుభవయోగ్యాః తత్ర- స్వప్నే న సన్తి- న జాయన్తే. అథ తు తత్త్పురుషస్తత్కాలమాత్రానుభావ్యాన్ రథాదీనర్థాన్ పరమాత్మా సృజత ఇత్యర్థః. ఏవమగ్రేఽపి ద్రష్టవ్యం. అనుకూలవస్తుదర్శనజా ప్రీతిరానన్దః. తస్మిన్ స్వకీయత్వబుద్ధిజా ప్రీతిర్ముత్. తద్వినియోగజా ప్రీతిః ప్రముత్. వేశాన్తాః- వేశన్తాః. పల్వలాని. వేశాన్తా ఇతి దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. పుష్కరిణ్యః- వాప్యః. స్రవన్త్యః- నద్యః. పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్య ఇతి చ్ఛాన్దసో విభక్తివ్యత్యయః. పుష్కరిణీస్స్రవన్తీస్సృజత ఇత్యర్థః. పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజత ఇత్యత్ర * వా ఛన్దసీతి వా పూర్వసవర్ణదీర్ఘాభావః. నను స్వప్నదృగ్వస్తు స్మైవ శేయదా రథం పశ్యతి- తదానీం తత్రస్థితోఽన్యస్తం న పశ్యతి. స్వప్నదృగపి ప్రబోధానన్తరం తత్రగతస్తం న పశ్యతి. తత్ర తస్యాన్యత్ర నయనచిహ్నాని నాశచిహ్నాని వా నోపలభ్యన్తే అతః కథమీదృశీ స్వప్నార్థసృష్టిరుపపద్యతామిత్యత్రాహ (సహి కర్తేతి) సకలప్రపఞ్చనాటకసూత్రధారస్స ఏవేశ్వరః ఖలు తత్ర కర్తా- స కిం వా కర్తుం న శక్నుయాదితి హిశబ్దాభిప్రాయః. నచ సహీత్యనేన * స యత్ర ప్రస్వపితీతి ప్రాక్ప్రస్తుతో జీవ ఏవ పరామృశ్యతామితి వాచ్యం- సన్ధ్యాధికరణే తస్య నిరస్తత్వాత్. తథాహి- *సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి. *నతత్ర రథా న రథయోగా ఇతి వాక్యే సన్ధ్యే- స్వప్నస్థానే జీవకర్తృకైవ సృష్టిరామ్నాయతే- *సహి కర్తేతి స్వప్నదృశం ప్రాక్ప్రస్తుతం జీవమేవ స ఇతి శబ్దేన పరామృశ్య తస్య కర్తృత్వం శ్రుతిరాహ హి. *నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్చ. ఏకే శాఖినః *య ఏషు సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణ ఇతి కామానాం నిర్మాతారం జీవమామనన్తి. అత్ర కామశబ్దేన కామ్యమానాః పుత్రాదయో వర్ణ్యన్తే- పూర్వం హి * సర్వాన్ కామాన్ ఛన్దతః ప్రార్థయస్వ శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వేతి పుత్రాదయో హి కామాః ప్రకృతాః. అతో జీవ ఏవాత్ర కర్తృత్వేనాభిధీయతే. నచ జీవస్య కథమీదృశం సృష్టిసామర్థ్యమితి వాచ్యం - ప్రజాపతివాక్యే జీవస్యాపి సత్యసఙ్కల్పత్వాద్యామ్నానాత్. నచ తత్సంసారదశాయాం తిరోహితమితి వాచ్యం- ముక్తావివ స్వప్నదశాయామావిర్భావాదితి ద్వాభ్యాం సూత్రాభ్యాం పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. మాయాశబ్దోఽత్యాశ్చర్యత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్య భగవత్సఙ్కల్పవాచీ. *మాయా వయునం జ్ఞానమితి నిఘణ్టుపాఠాచ్చ మాయాశబ్దో జ్ఞానరూపసఙ్కల్పవచనః మాయామాత్రం- భగవత్సఙ్కల్పమాత్రసృష్టం. నతు జీవసృష్టమిత్యర్థః. తత్ర హేతుః- కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాదితి. జీవస్య సత్యసఙ్కల్పత్వాది బ్రహ్మరూపస్య ప్రజాపతివాక్యోదితస్య సంసారదశాయాం సర్వాత్మనాఽనభివ్యక్తత్వాత్ న తస్య కర్తృత్వసమ్భవనాపి. * సహి కర్తేతి హిశబ్దేన ప్రసిద్ధస్యైవ కర్తృతయా నిర్దేశాత్. స్వప్నదృశ ఏవ కర్తృత్వే స్వాహితచోరవ్యాఘ్రాదేస్సృష్టిర్నోపపద్యేత. ఇమాన్ స్వాప్నాన్ పదార్థాన స్రాక్షమితి ప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాచ్చ. * కామం

ఉ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తి। స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాసుప్తః సుప్తానభిచాకశీతి। శుక్రమాదాయ పునరైతి స్థానగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౧

ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వా। స ఈయతేఽమృతో యత్ర కామగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౨

జ్ఞానం పురుషాసని ప్రమాణత్వం స్యాత్ ॥ ఇదేవతు క్రత్విష్యతి హి త్వద్ధ్యానేషస్య వచనస్య బ్రహ్మవిషయత్వాచ్చ న జీవస్య న ప్రత్యక్త్వం. నను స్వాప్నకస్య సాక్షిత్వేనాపాస్యత్వాదేస్య తస్య సఙ్కల్పకత్వపర్యన్తస్యానన్దత్వ క్షీణత్వం న పశ్యతీత్యత్రాహ - ॥ పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ. పరాభిధ్యానాత్ - పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ తత్తిరోహితం భవతి. తత్సఙ్కల్పాదేవాస్య - జీవస్య బన్ధమోక్షౌ - ॥ యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యే ఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతేఽథ సోఽభయం గతో భవతి యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతేఽథ తస్య భయం భవతి ॥ ఏష హ్యేవానన్దయాతీతి శ్రవణాత్. ॥ దేహయోగాద్వా సోఽపి. సోఽపి - తిరోభావః సృష్టికాలే దేహయోగద్వారేణ భవతి- ప్రళయకాలే సూక్ష్మచిచ్ఛక్తియోగద్వారేణ భవతీత్యర్థః. ॥ సూచకశ్చ హి శ్రుతేరాచక్షతే చ తద్విదః. స్వాప్నార్థో హి శుభాశుభసూచకః- ॥ యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి। సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్ తస్మిన్ స్వప్ననిదర్శనే ॥ స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదన్తం పశ్యతి స ఏనం హన్తీత్యాదిశ్రుతేః. అపి చ తే చ స్వప్నాధ్యాయవిదస్తథా. తదస్య యదీయం స్వప్నస్య సృష్టిర్జీవకర్తృకా- తర్హి శుభసూచికా నైవ స్యాత్ స్వాపేక్షయా సాధకసూచితా ॥ అతో న జీవకర్తృకేయం సృష్టిరల్పశ్చ భయజనకపదేశాత్. యద్యపి పరమాత్మకర్తృకత్వే స్వప్నసృష్టేః స్వత్వేనైవ తథాఽపి సత్యేనోపదేశాదిత్యర్థః. తావత్ స్వప్నే విజ్ఞాయతేఽసత్యత్వేఽపి తత్ర స్వప్రకాశత్వం స్యాదితి చేత్ తన్న స్యాత్ - అతః స్వప్నదృష్టాన్తస్య ఉపపత్తిః. తస్మాత్ - పరమాత్మేతి మనసః ప్రకాశకస్య సత్త్వేన స్వప్నే స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వసాధనముపసంహృతమేవ హి స్యాత్. తస్మాచ్ఛ్లోకస్య స్థిరత్వం స్వప్నే స్వకీయజ్ఞానేన ప్రకాశత్వాత్స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వమస్తీత్యర్థో హి స్యాత్ శ్రుతేస్తాత్పర్యవిషయం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౦

శం.— తత్-ఏతస్మిన్నుక్తేఽర్థే ఏతే శ్లోకాః-మన్త్రా భవన్తి. స్వప్నేన-స్వప్నభావేన శారీరం-శరీరమభిప్రహత్య-నిశ్చేష్టమాపాద్యాసుప్తః-స్వయమలుప్తదృగాదిశక్తిస్వాభావ్యాత్. సుప్తాన్-వాసనాకారోద్భూతానన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయాన్ బాహ్యాధ్యాత్మికాన్ సర్వాన్ భావాన్ స్వేన రూపేణ ప్రత్యస్తమితాన్. సుప్తానభిచాకశీతి- అలుప్తయా స్వదృష్ట్యాఽవపశ్యతి. అవభాసయతీత్యర్థః. శుక్రం- శుద్ధం. జ్యోతిష్మదిన్ద్రియమాత్రారూపమాదాయ- గృహీత్వా పునః కర్మణా జాగరితస్థానమేతి- ఆగచ్ఛతి హిరణ్మయః- హిరణ్మయ ఇవ చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావః. పురుష ఏకహంసః- ఏక ఏవ హన్తీత్యేకహంసః. ఏకో జాగ్రత్స్వప్నేహలోకపరలోకాదీన్ గచ్ఛతీత్యేకహంసః. ౧౧

ఆ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తీత్యేతత్ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (ఏతేష్వితి) ఉక్తోఽర్థః- స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వాదిః. శారీరమిత్యాదిపదాని స్వయమసుప్తత్వేన చ మాహ (అలుప్తేతి) వ్యాఖ్యేయం పదమాదాయ వ్యాచష్టే (సుప్తానిత్యాదినా) ఉక్తనయేనాన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయానాహ (సుప్తానభిచాకశీతి) ౧౧

రం.— (తదేతే శ్లోకా భవన్తి) తత్-సుషుప్తిప్రత్యాయితే-వక్ష్యమాణాః శ్లోకాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః (స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాసుప్తః సుప్తానభిచాకశీతి) స్వప్నే నేతీత్థమ్భూతే తృతీయా. పురుషః- జీవః స్వప్నేనోపలక్షితస్సన్ శారీరం- శరీరమభిప్రహత్య- నిశ్చేష్టతామాపాద్య అసుప్తః- అలుప్తప్రకాశః సన్ సుప్తాన్- ఉపరతప్రకాశాన్ ప్రాణానభితశ్చాకశీతి- ఽకశగతిశబ్దయోరిత్యస్మాత్ యఙ్లుగన్తాదిదం రూపం. పర్యటతీత్యర్థః. శుక్లం-జ్యోతిష్మత్ (ప్రకాశకం మనఆదికమిత్యర్థః) ఆదాయ స్వప్నే పునః స్వస్థానమేతి-జాగరితస్థానం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. హిరణ్మయః- ప్రకాశమయః. ఏకహంసః- ఏక ఏవ హన్తి గచ్ఛతీత్యేకహంసః ౧౧

శం.— తథా- ప్రాణేన- పఞ్చవృత్తినా రక్షన్- పరిపాలయన్. అన్యథా మృతభ్రాన్తిః స్యాత్. అవరం- నికృష్టం. అనేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాదత్యన్తబీభత్సం కులాయం- నీడం శరీరం స్వయం తు బహిస్తస్మాత్ కులాయాచ్చరిత్వా. యద్యపి శరీరస్థ ఏవ స్వప్నం పశ్యతి - తథాపి తత్సమ్బన్ధాభావాత్తత్స్థ ఇవాకాశో బహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యతే. అమృతః-స్వయమమరణధర్మా. ఈయతే- గచ్ఛతి యత్ర కామం- యత్ర యత్ర కామోవిషయేషూద్భూతవృత్తిర్భవతి- తం తం కామం వాసనారూపేణోద్భూతం గచ్ఛతి. ౧౨

ఆ.— తథాశబ్దః స్వప్నగతవిశేషసముచ్చయార్థః. కిమితి స్వప్నే ప్రాణేన శరీరమాత్మా పాలయతి- తత్రాహ (అన్యథేతి) బహిశ్చరిత్వేత్యయుక్తం- శరీరస్థస్యైవ స్వప్నోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) తత్సమ్బన్ధాభావాద్బహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. దేహస్థస్యైవ బహిర్వద్దృష్టాన్తమాహ (తత్స్థ ఇతి) ౧౨

రం.— (ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వేత్యాది) సః-జీవః స్వప్నే అవరం- నికృష్టం కులాయం- స్థూలం శరీరం ప్రాణేన- పఞ్చవృత్తి ప్రాణేన రక్షన్. ప్రాణస్యాపి స్వప్నే జీవేన సహ నిర్గమే సద్యో మరణమేవ స్యాత్- అతః ప్రాణేన శరీరం రక్షన్ అత ఏవ అమృతః ఏవ

ఉ. — స్వప్నాన్తఉచ్చావచమీయమానోరూపాణిదేవఃకురుతెబహూని । ఉతేవ స్త్రీభిఃసహమోద మానోజక్షదుతేవాపిభయానిపశ్యన్॥ ౧౩

ఆరామమస్యపశ్యన్తినతంపశ్యతికశ్చనేతి । తంనాయతంబోధయేదిత్యాహుః । దుర్భిషజ్యగ్ం హాస్మైభవతియమేషన ప్రతిపద్యతెఅథోఖల్వాహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైషఇతియానిహ్యేవజాగ్రత్ప శ్యతితానిసుప్తఇత్యత్రాయంపురుషఃస్వయంజ్యోతిర్భవతిసోహంభగవతేసహస్రందదామ్యతఊర్ధ్వం విమోక్షాయబ్రూహీతి॥ ౧౪

... జాగ్రచ్ఛరీరాద్బహిశ్చరన్యత్రకామం- కామ్యత ఇతి కామం. యత్రభోగ్యం. తత్రసర్వత్రచరిత్వాఅమృతః - అమరణః ... హంసః పురుషః పునరపిస్వస్థానమాయాతె - గచ్ఛతీత్యర్థః. యద్వా - కులాయాద్బహిశ్చరిత్వాయత్రకామం - తత్ర ... గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧౨

శాం, — కించ- స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థానేఉచ్చావచం- ఉచ్చం- దేవాదిభావం. అవచం- తిర్యగాదిభావంనికృష్టం. తదుచ్చావచమీయ మానః- గమ్యమానః. ప్రాప్నువన్రూపాణిదేవః- ద్యోతనావాన్కురుతే- నిర్వర్తయతివాసనారూపాణిబహూని- అసఙ్ఖ్యేయాని. ఉత - అపి స్త్రీభిస్స హమోదమానఇవ. జక్షదివ- హసన్నివవయస్యైః. ఉతేవాపిభయాని- బిభేత్యేభ్యఇతిభయాని- సింహవ్యాఘ్రాదీనిపశ్యన్నివ. ౧౩

ఆ. — స్వప్నసంవిశేషా న్తరమాహ (కించేతి) ఉచ్చావచంవిషయాత్కృత్యతేనతేనాత్మనాస్వేనైవస్వయంగమ్యమానఇత్యర్థః. ౧౩

శాం. — (స్వప్నాన్తఉచ్చావచమీయమానోరూపాణిదేవఃకురుతేబహూనీత్యాది) స్వప్నాన్తే- స్వప్నమధ్యఇత్యర్థః అన్తశబ్దోమధ్య వచనః. ఉచ్చావచం- పుణ్యపాపమతిక్రమోత్కృష్టాపకృష్టమీయమానః- గచ్ఛమానోదేవః- జీవఇత్యర్థః. బహూని- దేవాదీనిరూపాణికురుతే- భా వయతీత్యర్థః. ఉత - అపిచ. ఉతశబ్దఇత్యర్థః. స్త్రీభిస్సహమోదమానఇవక్వచిద్రూపేణభవతి. క్వచిజ్జక్షదివ. జక్షణం - భక్షణం. హసనంవా. * జక్షభక్షహసనయోరితిహిధాతుః. ఉత - అపిచ. భయాని - బిభేత్యేభ్యఇతిభయాని - వ్యాఘ్రాదీనిపశ్యన్నివాపిభవతీత్యర్థః. స్వప్నస్థానాం తత్కాలమాత్రావభాసత్వాత్తదైకాసుభావ్యత్వాచ్చాత్రేవశబ్దః. ౧౩

శాం. — ఆరామం- ఆరమణం. ఆక్రీడామనేననిర్మితాంవాసనారూపామస్యాత్మనఃపశ్యన్తిసర్వేజనాః. గ్రామంనగరంస్త్రియమన్నా ద్యమిత్యాదివాసనానిర్మితమాక్రీడనరూపం. (నతంపశ్యతి) తంనపశ్యతికశ్చన. కష్టంభోర్వర్తతే-అత్యన్తవివిక్తందృష్టిగోచరమాపన్నమప్యహో భాగ్యహీనతాలోకస్య - యచ్ఛక్యదర్శనమప్యాత్మానంతంనపశ్యతి. లోకంప్రత్యనుక్రోశందర్శయతిశ్రుతిః. అత్యన్తవివిక్తఃస్వయంజ్యోతిరాత్మా స్వప్నేభవతీత్యభిప్రాయః. (తంనాయతంబోధయేదిత్యాహుః) ప్రసిద్ధిరపిలోకేవిద్యతేస్వప్నఆత్మజ్యోతిషోవ్యతిరిక్తత్వే. కాసౌ. తం- ఆత్మా నంసుప్తమాయతం- సహసా. భృశంనబోధయేదిత్యాహుః. ఏవంకథయన్తిచికిత్సకాదయోజనాలోకే. నూనంతేపశ్యన్తిజాగ్రద్దేహాదిన్ద్రియద్వార తోపసృత్యకేవలోబహిర్వర్తతఇతి- యతఆహుస్తంనాయతంబోధయేదితి. తత్రచదోషంపశ్యన్తి - భృశంహ్యసౌబోధ్యమానఃతానీన్ద్రియద్వారా ణిసహసాప్రతిబోధ్యమానోనప్రతిపద్యతఇతి. తదేతదాహ (దుర్భిషజ్యంహాస్మైభవతియమేషనప్రతిపద్యతఇతి) తమిన్ద్రియద్వారదేశం - యస్మా ద్దేశాచ్ఛుక్రమాదాయాపసృతః- తమిన్ద్రియదేశమేవ.ఆత్మాపునర్నప్రతిపద్యతే. కదాచిద్వ్యత్యాసేనేన్ద్రియమాత్రాఃప్రవేశయతి- తతఆన్ధ్య బాధిర్యాదిదోషప్రాప్తౌదుర్భిషజ్యం - దుఃఖభిషక్కర్మతాహాస్మై- దేహాయభవతి. దుఃఖేనచికిత్సనీయోసౌదేహోభవతీత్యర్థః. తస్మాత్ప్రసిద్ధ్యాపిస్వ ప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వమవగమ్యతే. స్వప్నేభూతాన్యతిక్రాన్తోమృత్యోర్రూపాణీతి - తస్మాత్స్వప్నేస్వయంజ్యోతిరాత్మా అథో - అపిఖల్వన్యఆ హుః- జాగరితదేశఏవాస్యైషః- యస్స్వప్నః. ననన్యస్థానాన్తరమిహలోకపరలోకాభ్యాంవ్యతిరిక్తం. కింతర్హి. ఇహలోకఏవ-జాగరితదేశః. యద్యే వం- కించాతః. శృణ్వతోయద్భవతి. యదాజాగరితదేశఏవాయంస్వప్నః - తదాఽయమాత్మాకార్యకరణేభ్యోనవ్యావృత్తస్తైర్మిశ్రీభూతః- అతో నస్వయంజ్యోతిరాత్మేతి. అతఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాయాన్యఆహుర్జాగరితదేశఏవాస్యైషఇతి. తత్రచహేతుమాచక్షతే జాగరితదేశత్వే- యా ని హి- యస్మాద్ధస్త్యాదీనిపదార్థజాతానిజాగ్రత్- జాగరితదేశేపశ్యతిలౌకికః- తాన్యేవసుప్తోపిపశ్యతీతి. తదసత్-ఇన్ద్రియోపరమాత్. ఉపరతేష్విన్ద్రి యేషుస్వప్నాన్పశ్యతి - తస్మాన్నాన్యస్యజ్యోతిషస్తత్రసమ్భవోస్తి. తదుక్తం *నతత్రరథానరథయోగాఇత్యాది. తస్మాదత్రాయంపురుషస్స్వ యంజ్యోతిర్భవతీత్యేవ. స్వయంజ్యోతిరాత్మాస్తీతిస్వప్ననిదర్శనేనప్రదర్శితం, ‘అతిక్రామతిమృత్యోర్రూపాణీతిచ, క్రమేణసఞ్చరన్నిహలోకప రలోకాదీనిహలోకపరలోకాదివ్యతిరిక్తః, తథాజాగ్రత్స్వప్నకులాయాభ్యాంవ్యతిరిక్తః, తత్రచక్రమసఞ్చారాన్నిత్య, శ్చేత్యేతత్ప్రతిపాదితం యాజ్ఞవల్క్యేన. అతోవిద్యానిష్క్రియార్థంసహస్రందదామీత్యాహజనకః. సోహం- ఏవంబోధితస్త్వయాభగవతే - తుభ్యంసహస్రందదామి. వి మోక్షశ్చకామప్రశ్నోమయాభిప్రేతః. తదుపయోగ్యేవాయంతావదర్థాత్తదేకదేశఏవ. అతస్త్వాంనియోక్ష్యామి- సమస్తకామప్రశ్ననిర్ణయశ్రవ ణేనవిమోక్షాయాతఊర్ధ్వంబ్రూహి- యేనసంసారాద్విప్రముచ్యేయంత్వత్ప్రసాదాత్. విమోక్షపదార్థైకదేశనిర్ణయహేతోఃసహస్రదానం. ౧౪

ఉ.— సవాఏషఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదేరత్వా చరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచ । పునఃప్రతిన్యా

ఆ — ఆరామంలివ్యణోల (గ్రామమిత్యాదినా) నతమిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (కష్టమితి) దృష్టిగోచరమాపన్నమపినపశ్యతీతిస ప్యన్యస్య. కష్టమిత్యాదినోక్తం ప్రపఞ్చయతి (అహోఇతి) శ్లోకానాంతాత్పర్యముపసంహరతి (అత్యన్తేతి) వాక్యాన్తరమాదాయతాత్పర్యము క్త్వాఆకాఙ్క్షాపూర్వకమక్షరాణివ్యాకరోతి (తంనేత్యాదినా) తేషామభిప్రాయమాహ (నూనమితి) ఇన్ద్రియాణ్యేవద్వారాణ్యన్యేతీన్ద్రియ ద్వారాః- జాగ్రద్దేహాః. తస్మాదితియావత్. తథాపిసహసాఽస్యాబోధ్యతాం- కాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) సహసాబోధ్యమానత్వంసప్త మ్యర్థః కిమత్రప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (తదేతదాహేత్యాదినా) పునరప్రతిపత్తౌదోషప్రసఙ్గందర్శయతి (క దాచిదితి) వ్యత్యాసప్రవేశస్యకార్యందర్శయతి దుర్భిషజ్యమిత్యాదివ్యాచష్టే (తతఇతి) ఉక్తాంప్రసిద్ధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) వృత్తమ నూద్యమతాన్తరముత్థాపయతి (స్వప్నాభూత్వేత్యాదినా) ఇతిశబ్దోయస్మాదర్థే. తదేవమతాన్తరంస్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) ఉక్తమఙ్గీకృత్యశఙ్ కాంపృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) స్వప్నోజాగరితదేశఇత్యేవంయదీష్టం- అతఃకింస్యాదితిప్రశ్నార్థః ఫలంప్రతిజ్ఞాయప్రకటయతి (శృణ్వితి) మ తాన్తరోపన్యాసస్యస్వమతవిరోధిత్వమాహ (అత్యతఇతి) స్వప్నస్యజాగ్రద్దేశత్వందూషయతి (తదసదితి) తస్యజాగ్రద్దేశత్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వప్నేబాహ్యజ్యోతిషస్స్యభావోనాస్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (తదుక్తమితి) బాహ్యజ్యోతిరభావేపిస్వప్నేవ్యవహారదర్శనాత్తత్రస్వ యంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనశ్శక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కథంపునస్స్వప్నాయమనుక్తాయామసహాన్ప్రదానవచనమిత్యాశఙ్క్యవృత్తంకీర్త యతి (స్వయంజ్యోతిరితి) మృత్యోరూపాణ్యతిక్రామతీత్యత్రచకార్యకరణవ్యతిరిక్తత్వమాత్మనోదర్శితమిత్యాహ (అతిక్రామతీతి) లోకద్వ యసఞ్చారవశాదుక్తమర్థమనువదతి (క్రమేణేతి) ఆదిశబ్దస్తత్రత్యదేహాదివిషయః. స్థానద్వయసఞ్చారవశాదుక్తమనుభాషతే (తథేతి) ఇహలోక పరలోకాభ్యామితియావత్. లోకద్వయోస్థానద్వయోశ్చక్రమసఞ్చారప్రయుక్తమర్థాన్తరమాహ (తత్రచేతి) ఆత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వేదేహాదివ్య తిరిక్తస్యనిత్యస్యజ్ఞాపితత్వాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. కామప్రశ్నస్యనిర్ణీతత్వాన్నిరాకాఙ్క్షత్వమిత్యాశఙ్క్యానివారయతి (విమోక్షస్త్వితి) సమ్యగ్బోధసద్ధేతురితి యావత్. ననుసఏవప్రాగుక్తః- నాసావక్తవ్యోస్తి- తత్రాహ (తదుపయోగీతి) అయమిత్యుక్తాత్మస్వరూపోక్తిః. తాదర్థ్యాత్-పదార్థజ్ఞానస్య వాక్యార్థజ్ఞానశేషత్వాదితియావత్. పదార్థస్యవాక్యార్థబహిర్భావందూషయతి (తదేకదేశఏవేతి) కామప్రశ్నోనాద్యాపినిర్ణీతఇత్యత్రోత్తర వాక్యంగమకమిత్యాహ (అతఇతి) కామప్రశ్నస్యానిర్ణీతత్వాదితియావత్. తేనాపేక్షితేసహేతుకేనేత్యర్థః. విమోక్షశబ్దస్యసమ్యగ్జ్ఞానపరత్వం సూచయతి (యేనేతి) సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తావుపాయప్రసాదస్యప్రాధాన్యందర్శయతి (త్వత్ప్రసాదాదితి) ననువిమోక్షపదార్థోనిర్ణీతః- అన్యథా సహస్రప్రదానస్యాకస్మికత్వప్రసఙ్గాత్. అతఆహ (విమోక్షేతి) ౧౪

రం.— (ఆరామమస్యపశ్యన్తినతంపశ్యతికశ్చన) అస్య- జీవస్యారామం- భోగోపకరణభూతమద్యనాటకందేహేన్ద్రియాదికంచన పశ్యన్తి. తం- దేహేన్ద్రియాదివిక్తమన్తర్బహిస్సఞ్చరన్తమపిజీవంకశ్చనపశ్యతీతిలోకంప్రత్యనుక్రోశంవర్ణయతిశ్రుతిః. ఇతిక్రమాన్తరసమా ప్తౌ. లోకప్రసిద్ధిరపితథేత్యాహ (తన్నాయతంబోధయేదిత్యాహుర్దుర్భిషజ్యంహాస్మైభవతియమేషనప్రతిపద్యతేఇతి) యతఏవస్వప్నేఇన్ద్రియా ణ్యుపసంహృత్యజీవోబహిర్నిర్గచ్ఛతి- తత్- అతఏవఆయతం- గాఢమసుప్తం. యమయమఃపరమో. నిస్త్రా. అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః. తం సహసానబోధయేదిత్యాహుశ్చికిత్సకాః. తేహితత్రదోషంపశ్యన్తి. కోయందోషః. ఏషః- సహసాప్రబోధితోజాగ్రచ్ఛరీరేప్రవిశన్యాహ్నిర్గత మాత్మాయంకంచిదిన్ద్రియదేశంనప్రతిపద్యేతేయదికదాచిత్- తర్హివ్యత్యాసేనేన్ద్రియాణీన్ద్రియాన్తరదేశేప్రవేశయేత్. తత్రాన్ధ్యబాధిర్యాదిదో షప్రాప్తౌదుర్భిషజ్యం- దుఃఖేనభిషక్కర్మాస్మై- దోషాయభవతి. అయందోషోదుర్విచికిత్స్యఏవస్యాదిత్యర్థః. (అథోఖల్వాహుర్జాగరితదేశఏవాస్యైష ఇత్యాహుర్యానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) అథోశ్రుతివాక్యాన్తరోపక్రమో. ఖలు - ప్రసిద్ధంతత్ర్యేఆహుః. కిమితి. జాగరితదేశే-జాగ్రత్స్థాన ఏవాస్య- జీవస్యఏషః- స్వప్నఇతి. నస్థానాన్తరఇతి. తత్రచహేతుమాహుః- యాన్యేవ- హస్త్యాదీనిజాగ్రత్పశ్యతి- తాన్యేవసుప్తోపిపశ్యతీతి. అత్రమ తాన్తరత్వేహేతుస్సుషుప్తావయంభావః - ఉపరతేష్వేన్ద్రియేషుహిస్వప్నాన్పశ్యతి - అతోనతత్ర జాగరితదేశస్యావకాశోస్తి. అతస్తృతీయస్థాన మేవస్వప్నస్థానమితి. కేచిత్తుఅథోఖల్వాహురిత్యాదిగ్రన్థోపిపూర్వోక్తార్థోపపాదకఏవ- నమతాన్తరం. తథాహి - జాగరితశబ్దాదీషదసమాప్తౌదేశ్య ప్రత్యయేఖ్యాన్తస్యాయలోపః. జాగరితాదీషన్న్యూనమేవాస్యజీవస్యస్వప్నస్థానమిత్యర్థః. దినాన్తరానుభవాయోగ్యత్వమీషన్న్యూనత్వం. ఉక్త ఏవార్థఉపపత్త్యాసమర్థ్యతే (యానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) యాని - నక్షత్రవనితాన్నపానాదీనిజాగ్రద్దశాయాంపశ్యతి- తాన్య వాన్యేవార్థక్రియాకారీణితానిస్వప్నేపశ్యతి. అతఃస్వప్నాస్సృష్టాఏవభగవతా. తస్మాదిహపరలోకవ్యతిరిక్తస్థానాన్తరమేవ స్వప్నస్థానమిత్యర్థ ఇత్యాహుః. ఉక్తంస్వయంజ్యోతిష్ట్వముపసంహరతి (అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి) పూర్వవదర్థః. జనకఆహ (సోహంభగవతేస హస్రందదామీతి) ప్రాస్తస్వయంజ్యోతిష్ట్వవిద్యానిష్క్రియత్వేనసహస్రంగవాందక్షిణాత్వేనదదామి. (అతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవబ్రూహీతి) అతఃపరంసంసారవిమోక్షాయైవసాధనంబ్రూహి. నాన్యత్కించిదపేక్షితమితిభావః. ౧౪

శం.— యత్ప్రస్తుతం "ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తఇతి- తత్ప్రత్యక్షతః ప్రతిపాదితం "అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి స్వప్నే. యత్తూక్తం "స్వప్నోభూత్వేమంలోకమతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతి- తత్రైతదాశఙ్క్యతే- మృత్యోరూపాణ్యేవాతిక్రామతి - నతుమృ

యం ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాయైవ స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి। ౧౫

త్యం. ప్రత్యక్షం హ్యేతత్ స్వప్నే కార్యకరణవ్యావృత్తస్యాపి మోదత్రాసాదిదర్శనం-తస్మాన్న స్వప్నే నైవాయం మృత్యుమతిక్రామతి- కర్మణో హి-కార్యం మోదత్రాసాది దృశ్యతే. యది చ మృత్యునా బద్ధ ఏవాయం స్వభావతః - తతో విమోక్షో నోపపద్యతే. న హి స్వభావాత్కశ్చిద్విముచ్య-తే అథ స్వభావో న భవతి మృత్యుః- తతస్తస్మాన్మోక్ష ఉపపత్స్యతే. యథాసౌ మృత్యురాత్మధర్మో న భవతి-తత్ప్రదర్శనాయ *అత ఊర్ధ్వం విమోక్షా-య బ్రూహీ*త్యేవం జనకేన పర్యనుయుక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తద్దిదర్శయిషయా ప్రవవృతే. స వై- ప్రకృతః స్వయంజ్యోతిః పురుష ఏషః- యః స్వప్నే ద-ర్శితః. ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదే- సమ్యక్ప్రసీదత్యస్మిన్నితి సమ్ప్రసాదః. జాగరితే దేహేన్ద్రియవ్యాపారశతసన్నిపాతజం హిత్వా కాలుష్యం తేభ్యో విప్ర-ముక్త ఈషత్ప్రసీదతి స్వప్నే- ఇహ తు సుషుప్తే సమ్యక్ప్రసీదతీత్యతః సుషుప్తం సమ్ప్రసాద ఉచ్యతే. *తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్ భవతి *సలిల ఏకో ద్రష్టేతి హి వక్ష్యతి సుషుప్తస్థమాత్మానం. స వా ఏష ఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదే క్రమేణ సమ్ప్రసన్నః సుషుప్తే స్థిత్వా. కథం సమ్ప్రసన్నః. స్వప్నాత్సుషుప్తం ప్రవివిక్షుః స్వప్నావస్థ ఏవ రత్వా- రతిమనుభూయ మిత్రబన్ధుజనదర్శనాదినా. చరిత్వా- విహృత్యానేకధా. చరణఫలం శ్రమముపలభ్యేత్యర్థః. దృష్ట్వైవ- న కృత్వేత్యర్థః. పుణ్యం చ- పుణ్యఫలం. పాపం చ - పాపఫలం. న తు పుణ్యపాపయోః సాక్షాద్దర్శనమస్తీత్యవోచామ. తస్మాన్న పుణ్యపాపాభ్యామను-బద్ధః. యో హి కరోతి పుణ్యపాపే- స తాభ్యామనుబధ్యతే- న హి దర్శనమాత్రేణ తదనుబద్ధః స్యాత్- తస్మాత్స్వప్నో భూత్వా మృత్యుమతిక్రామత్యేవ-న మృత్యురూపాణ్యేవ కేవలం. అతో న మృత్యోరాత్మస్వభావత్వాశఙ్కా. మృత్యుశ్చేత్స్వభావోఽస్య- స్వప్నేఽపి కుర్యాత్- న తు కరోతి. స్వభావశ్చేన్నిత్యక్రియః-స్యాత్- అనిర్మోక్షతైవ స్యాత్. న తు స్వభావః- స్వప్నేఽభావాత్. అతో విమోక్షోఽస్యోపపద్యతే మృత్యోః- పుణ్యపాపాభ్యాం. నను- జాగరితేఽస్య స్వభావ ఏవ స- బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతం హి తత్. తచ్చ ప్రతిపాదితం సాదృశ్యాత్ *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవే*తి. తస్మాన్నైకాన్తేనైవ స్వప్నే మృత్యురూపాతిక్రమ-ణాన్న స్వాభావికత్వాశఙ్కాఽనిర్మోక్షతా వా. తత్ర రత్వేతి- చరణఫలం శ్రమముపలభ్యేత్యర్థః. సమ్ప్రసాదానుభవోత్తరకాలం పునః ప్రతిన్యా-యం- యథాన్యాయం. యథాగతం. ని అయః-న్యాయః. అయనం- ఆయః. నిగమనం. పునః పూర్వగమనవైపరీత్యేన యదాగమనం - స ప్రతిన్యా-యః. యథాగతం పునరాగచ్ఛతీత్యర్థః. ప్రతియోని- యథాస్థానం. స్వప్నస్థానం, స్వప్నస్థానాద్ధి సుషుప్తిం ప్రతిపన్నః- స యథాస్థానమేవ పునరా-గచ్ఛతీతి- ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాయైవ- స్వప్నస్థానాయైవ. నను స్వప్నే న కరోతి పుణ్యపాపే- తయోః ఫలమేవ పశ్యతీతి కథమవగమ్యతే - యథా జా-గరితే- తథా కరోత్యేవ స్వప్నేఽపి- తుల్యత్వాద్దర్శనస్యేతి. స- యత్ ఆహ- సః- ఆత్మా యత్కించిత్తత్ర- స్వప్నే పశ్యతి పుణ్యపాపఫలం - అనన్వాగతః-అననుబద్ధస్తేన దృష్టేన భవతి. నైవానుబద్ధో భవతీతి. యది హి స్వప్నే కృతమేవ తేన స్యాత్- తేనానుబధ్యేత స్వప్నాదుత్థితోఽపి సమన్వాగతః స్యాత్. న చ తల్లోకే స్వప్నకృతకర్మణాన్వాగతత్వప్రసిద్ధిః. న హి స్వప్నకృతేనాగసాఽఽగస్కారిణమాత్మానం మన్యతే కశ్చిత్. న చ స్వప్నదృశః శ్రుత్వా లోకస్తం గర్హయతి పరిహరతి వా. అతోఽనన్వాగత ఏవ తేన భవతి. తస్మాత్స్వప్నే కుర్వన్నివోపలభ్యతే- న తు క్రియాఽస్తి పరమార్థతః. *ఉతేవ స్త్రీభిః సహ మోదమాన ఇతి- శ్లోక ఉక్తః. ఆఖ్యాతారశ్చ స్వప్నస్య సహశబ్దేనాచక్షతే హస్తినోఽద్యాఘటిక్షత్తాం ధావ స్త్రీవపుర్దృష్టామితి. అతో న తస్య కర్తృత్వమితి. కథం పునర-స్యాకర్తృత్వమితి. కార్యకరణైర్మూర్తైః సంశ్లేషో మూర్తస్య - స తు క్రియాహేతుర్దృష్టః న హ్యమూర్తః కశ్చిత్క్రియావాన్దృశ్యతే. అమూర్తశ్చా-త్మా- అతోఽసఙ్గః. యస్మాచ్చాసఙ్గో హ్యయం పురుషః- తస్మాదనన్వాగతస్తేన స్వప్నదృష్టేన. అత ఏవ న క్రియాకర్తృత్వమస్య కథంచిదుపపద్యతే. కా-ర్యకరణసంశ్లేషేణ హి కర్తృత్వం స్యాత్. స చ సంశ్లేషః- సఙ్గో నాస్త్యస్య- యతోఽసఙ్గో హ్యయం పురుషః తస్మాదమృతః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవ-ల్క్య. (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహి) మోక్షపదార్థైకదేశస్య కర్మప్రవివేకస్య సమ్యగ్దర్శితత్వాత్. అత ఊ-ర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. ౧౫

ఆ — ఉత్తరకణ్డికామవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (యత్ప్రస్తుతమితి) *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే ఇత్యాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బ్రాహ్మణాదౌ ప్రస్తుతం- తత్ *అత్రాయమిత్యాదినా ప్రత్యక్షతః స్వప్నే ప్రతిపాదితమితి సమ్బన్ధః. వృత్తమనూద్యోత్తరమాద్యచోద్యముత్థాపయతి (యత్తూక్తమితి) మృత్యుం నాతిక్రామతీత్యత్ర హేతుమాహ (ప్రత్యక్షం హీతి) ఇచ్ఛాద్వేషాది రాగాదికర్మాద్యర్థం. తథాపి తు మృత్యుం నాతిక్రామతీ-త్యత్రాహ (తస్మాదితి) కార్యస్య కారణాదన్యత్ర ప్రవృత్త్యయోగాదితి యావత్. ఉక్తముపపాదయతి (కర్మణో హీతి) అతః స్వప్నం గతోఽపి మృ-త్యుం కర్మాఖ్యం నాతిక్రామతీతి శేషః. మృత్యోరతిక్రమాభావాత్ - కో దోషః- తత్రాహ (యది చేతి) స్వభావాదపి మృత్యోర్విముక్తిమాశ-ఙ్క్యాహ (న హీతి) ఉక్తం హి *న హి స్వభావో భావానాం వ్యావర్తేతౌష్ణ్యవద్రవేరితి. కథం తర్హి మోక్షోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) ఏవమా-శఙ్క్య ప్రాగేవ రాజ్ఞా కృతేతి దర్శయన్నుత్తరముత్థాపయతి (యథేత్యాదినా) తద్దిదర్శయిషయేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన మృత్యోరతిక్రమణం గృహ్యతే. విశిష్టస్య ప్రసిద్ధార్థత్వముపేత్య సశబ్దార్థమాహ (స వై ప్రకృత ఇతి) ఏషశబ్దమనూద్య వ్యాకరోతి (ఏష ఇతి) సమ్ప్రసాదే- స్థిత్వా మృత్యుమతిక్రా-మతీతి శేషః. సుషుప్తస్య సమ్ప్రసాదత్వం సాధయతి (జాగరిత ఇత్యాదినా) తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తీర్ణో హీతి) అస్తు సమ్యక్ప్రసాదః సు-షుప్తం స్థానం- తథాపి కిమాయాతమిత్యత ఆహ (స వా ఇతి) పూర్వోక్తేన క్రమేణ సమ్యక్ప్రసాదే సుషుప్తే స్థిత్వా సమ్యక్ప్రసన్నః సన్ మృత్యుమతిక్రా

మిత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) తత్త్వేత్యాదివ్యాకుర్వన్పరిహరతి (స్వప్నాదితి) పుణ్యపాపశబ్దయోర్యథాశ్రుతార్థమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఉపచారాదు- *ఉభయానేవపశ్యన్నానన్దాంశ్చపశ్యతీత్యత్రేతిశేషః. పుణ్యపాపయోర్దర్శనమేవ - నకరణమిత్యత్రఫలితమాహ (తస్మాదితి) తద్ద్రష్టురపితదనుబన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాతిప్రసక్త్యాన్నైవమిత్యాహ (యోహీత్యాదినా) పుణ్యపాపాభ్యామాత్మనో ఽసంస్పర్శేఫలితమాహ (తస్మాదితి ; మృత్యోరతిక్రమణేకథంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతోనేతి) మృత్యోరస్వభావత్వముపపాదయతి (మృత్యుశ్చేదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) అనన్వాగతవాక్యాదసఙ్గవాక్యాచ్చేత్యర్థః. మోక్షశాస్త్రప్రామాణ్యాదపిమృత్యోరస్వభావత్వమిత్యాహ (స్వభావశ్చేదితి) ఇతశ్చమృత్యుస్స్వభావోనభవతీత్యాహ (నత్వితి) అభావాదితిచ్ఛేదః. తస్యాఽస్వభావత్వేలబ్ధమర్థంకథయతి (అతఇతి) మృత్యురూపేవత్యాచష్టే (పుణ్యపాపాఖ్యమితి) స్వప్నేమృత్యోః స్వభావత్వాభావేపిజాగ్రదవస్థాయామాత్మకర్తృత్వమాత్మనస్స్వభావః - తథాచనియమేనతస్యమృత్యోరతిక్రమోనసిద్ధ్యతీతిశఙ్క్యతే (నత్వితి) ఔపాధికత్వాత్కర్తృత్వస్యస్వాభావికత్వాభావాదాత్మనోమృత్యోరతిక్రమః సమ్భవతీతిపరిహరతి (నేతి) కథమౌపాధికత్వంకర్తృత్వస్యసిద్ధవదుచ్యతే-తత్రాహ (తచ్చేతి) *ధ్యాయతీవేత్యాదౌసాదృశ్యవాచకాదివశబ్దాదౌపాధికత్వంకర్తృత్వస్యప్రాగేవదర్శితమిత్యర్థః జాగరితేపికర్తృత్వస్యస్వాభావికత్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) మృత్యోస్స్వాభావికత్వాశఙ్కాభావకృతంఫలమాహ (అనిర్మోక్షతావేతి) వాశబ్దోనఞోదర్థః. పుణ్యంచపాపంచేత్యేతదన్తంవాక్యంవ్యాఖ్యాయపునరిత్యాదివ్యాచష్టే (తత్రేతి) స్వప్నాదుత్థాయసుషుప్తిమనుభూయోత్తరకాలమితియావత్. స్థానాత్స్థానాన్తరప్రాప్తావభ్యాసంవక్తుంపునశ్శబ్దః. ప్రతిన్యాయమిత్యస్యావయవార్థముక్త్వావక్షితమర్థమాహ (పునరితి) సమ్ప్రసాదాదూర్ధ్వమితియావత్. జాగరితాత్స్వప్నం, తతస్సుషుప్తం, గచ్ఛతీతిపూర్వగమనం. తతోవైపరీత్యేనసుషుప్తాత్స్వప్నంజాగరితంవాఆగచ్ఛతీతియదాగమనం- సప్రతిన్యాయః. తమేవసఙ్క్షిపతి (యథేతి) యథాస్థానమాద్రవతీత్యేతద్వివృణోతి (స్వప్నస్థానాదితి) ఉక్తమ్వాక్యంపాఠయతి (ప్రతియోనీతి, కిమర్థంయథాస్థానమాగమనం-తదాహ (స్వప్నస్థానాయైవేతి) సయదిత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) తత్రవాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాకరోతి (యతఆహేతి) అనను బద్ధఇత్యస్యార్థంస్ఫుటయతి (నైవేతి) సయదిత్యాదివాక్యస్యాక్షరార్థముక్త్వాతాత్పర్యమాహ (యదిహీతి) తేన-జాగ్రత్స్వస్థేనేతియావత్. స్వప్నేకృతంకర్మపునస్తేనైవయుక్తం అనుబద్ధభోగమాహ (స్వప్నాదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వప్నకృతేనకర్మణాజాగ్రదవస్థస్యపురుషస్యాన్వాగతత్వప్రసిద్ధిరితియదుచ్యతే- తస్యావ్యవహారభూమావసిద్ధిరిత్యర్థః. స్వప్నదృష్టేనజాగ్రతస్సన్జీవిత్వప్రత్యనుభవందర్శయతి (నహీతి) యథోక్తేఽనుభవేలోకస్యాపిసమ్మతిందర్శయతి (నచేతి) తత్రఫలితమాహ (అతఇతి) కథంతర్హిస్వప్నేకర్తృత్వప్రతీతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్యాభాసత్వాచ్చనతత్రవస్తుతోఽస్తిక్రియేత్యాహ (ఉతేవేతి) తదాభాసత్వేలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (ఆఖ్యాతారశ్చేతి) స్వప్నస్యాభాసత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) అనన్వాగతవాక్యంప్రతిజ్ఞారూపంవ్యాఖ్యాయాసఙ్గవాక్యంహేతురూపమవతారయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) సూర్యస్యమూర్తాన్తరేణసంయోగేక్రియోపలమ్భాదమూర్తస్యతదభావా, దాత్మనశ్చామూర్తత్వేనాసంయోగేక్రియాఽయోగాదకర్తృత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరంహేతువాక్యార్థకథనపూర్వకంకథయతి (కార్యకరణైరిత్యాదినా) ఆత్మనోఽసఙ్గత్వేనాకర్తృత్వముక్తంసమర్థయతే (అతఏవేతి) అతశ్శబ్దార్థంవిశదయతి (కార్యేతి) క్రియాభావాత్ప్వభావేజన్మమరణాదిరాహిత్యంకౌటస్థ్యంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) కర్మప్రవివేకముక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమితి) తత్ప్రతిజ్ఞాత్మజ్ఞానేచాదక్షిణ్యం సూచయతి (సోహమితి) నైరాకాఙ్క్ష్యంవ్యావర్తయతి (అతఇతి) కథంతర్హిసహస్రదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షేతి) కామప్రవివేకవిషయనియోగమర్హతీత్యపునరనుక్రామతి (అతఊర్ధ్వమితి) ౧౫

ర౦.— యాజ్ఞవల్క్యఆహ (సవాఏషఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదేరత్వాచరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచపునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతిస్వప్నాయైవేతి) సమ్ప్రసీదత్యస్మిన్నితిసమ్ప్రసాదః. జాగరితేదేహేన్ద్రియాదివ్యాపారశతసన్నిపాతజన్యంకాలుష్యమస్తి - స్వప్నేతుతేభ్యోవిప్రముక్తఈషత్ప్రసీదతి- అతస్సమ్ప్రసాదశబ్దేనస్వప్నస్థానముచ్యతే. యద్యపిసమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తౌముఖ్యః- అథాపిస్వప్నస్యప్రస్తుతత్వాత్తస్యైవఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదఇతిఏతచ్ఛబ్దసమానాధికరణసమ్ప్రసాదశబ్దేనపరామర్శోయుక్తః. తస్మిన్జిగమిషితేసతీతిశేషః. రత్వా- రమేరనిదిత్త్వాత్ *అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః సఏషజీవఃజాగరితేరత్వా- క్రీడిత్వా. చరిత్వా - భక్షయిత్వా. విహృత్యవా. * చరగతిభక్షణయోరితిహిధాతుః. దృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచ- పుణ్యపాపఫలమనుభూయ. తతఃపునస్సమ్ప్రసాదే- స్వప్నస్థానేజిగమిషితేసతిప్రతిన్యాయం- యథాన్యాయం. యథానిర్గతమిత్యర్థః. అయనం- ఆయః. నిర్గమనమిత్యర్థః పూర్వంస్వప్నస్థానాద్యథానిర్గతః - తథైవేతియావత్. ప్రతియోనిప్రతిస్థానం. యోనిశబ్దఃస్థానవాచీ. స్థానంప్రతి. స్వప్నస్థానంప్రత్యాద్రవతి- ఆగచ్ఛతిస్వప్నాయ - స్వప్నానుభవాయేత్యర్థః. (సయత్తత్రకించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేనభవతి) తత్ర- జాగ్రద్దశాయాంసః- జీవఃయత్కించిత్ - మనుష్యవ్యాఘ్రశరీరాదికమూర్త్యయత్వేనపశ్యతి- తేనాసన్వాగతోభవతి- తేనాననుసృతోభవతి. తత్సమ్బన్ధరహితోభవతీత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతి) కర్మాదినోపాధికేనశరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదినాఅసఙ్గస్వభావత్వాదిత్యర్థః. యదిహికేనచిత్సఙ్గస్స్వభావసిద్ధస్స్యాత్- తదైవహితస్యసర్వదాతదనువృత్తిస్స్యాత్. అతోఽసఙ్గస్వభావత్వాజ్జాగ్రద్దశాదృష్టపదార్థానానువృత్తిర్యుజ్యతఇతిభావః. ఉక్తమఙ్గీకరోతిజనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) (సోహంభగవతేసహస్రమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౬

ఉ.— ¶ స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి॥ ౧౬

స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ॥ ౧౭

శం.— తత్రాసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యసఙ్గతా అకర్తృత్వే హేతురుక్తః. ఉక్తం చ పూర్వం కర్మవశాత్ స ఈయతే యత్ర కామమితి. కామశ్చ సఙ్గః. అతోఽసిద్ధో హేతురుక్తః “అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి. న త్వేతదస్తి. కథం తర్హి. అసఙ్గ ఏవేత్యేతదుచ్యతే (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే) స వై ఏషః - పురుషః సమ్ప్రసాదాత్ప్రత్యాగతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వా యథాకామం దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చేతి సర్వం పూర్వవత్. బుద్ధాన్తాయైవ - జాగరితస్థానాయ. తస్మాదసఙ్గ ఏవాయం పురుషః. యది స్వప్నే సఙ్గవాన్ స్యాత్కామీ - తతస్తత్సఙ్గజైర్దోషైర్బుద్ధాన్తాయ ప్రత్యాగతో లిప్యేత. ౧౬

ఆ.— ఉత్తరకణ్డికావ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (తత్రేతి) పూర్వకణ్డికాస్థ ఇత్యర్థః. భవత్వకర్తృత్వే హేతురసఙ్గత్వం - కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉక్తం చేతి) పూర్వశ్లోకోపన్యాసదశాయామితి యావత్. కర్మవశాత్ - స్వప్నహేతుకర్మసామర్థ్యాదిత్యర్థః. ఆత్మనః స్వప్నే కామకర్మసమ్బన్ధేఽపి కిమితి నాసఙ్గత్వం - తత్రాహ (కామశ్చేతి) హేత్వసిద్ధిం పరిహరతి (న త్వితి) సాధ్యద్ధేతోరసిద్ధత్వం - తర్హి కథం తత్సిద్ధిరితి పృచ్ఛతి (కథమితి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అసఙ్గ ఇతి) ప్రతియోన్యాద్రవతీత్యేతదన్తం సర్వమిత్యుక్తం. స్వప్నే కర్తృత్వాభావస్య చ స్థార్థః. ఉక్తమసఙ్గత్వం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యదీతి) సఙ్గవానిత్యస్య వ్యాఖ్యానం కామీతి. తత్సఙ్గజైః - తత్ర - స్వప్నవిషయవిశేషే. కామాఖ్యసఙ్గవశాదుత్పన్నైరాగద్వేషైరితి యావత్. స తు లిప్యతే - ప్రాయశ్చిత్తవిధానస్యాపి స్వప్నసూచితాశుభాశఙ్కానిబర్హణార్థత్వాద్వస్తుస్పృష్టానుసారిత్వాభావాదివిశేషః. ౧౬

శం.— (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్త ఇత్యాది) స్వప్నాన్తే - స్వప్నస్థాన ఇత్యర్థః. అన్తశబ్దః స్థానవచనః - “ఉభావన్తావనుసఞ్చరతి” ఇతివదస్తి హి సైన్ధవఖిల్యాః. బుద్ధాన్తాయైవ - బుద్ధం - బోధః. భావే నిష్ఠా. అన్తశబ్దః స్థానవచనః. బోధస్థానాయ. జాగ్రత్స్థానాయేతి యావత్. (స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవతీతి) జాగ్రద్దశాయాం స్వప్నదృష్టవస్తుసంబన్ధరహితో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౬

శం.— “యథాఽసౌ స్వప్నేఽసఙ్గత్వాత్స్వప్నసఙ్గజైర్దోషైర్జాగరితే ప్రత్యాగతో న లిప్యతే - ఏవం జాగరితసఙ్గజైరపి దోషైర్న లిప్యత ఏవ బుద్ధాన్తే. తదేతదుచ్యతే - స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే - జాగరితే రత్వా చరిత్వేత్యాది పూర్వవత్. యత్తత్ర బుద్ధాన్తే కించిత్పశ్యతి - అనన్వాగతస్తేన భవతి - అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి. ననుదృష్ట్వైవేతి కథమవధార్యతే - కరోతి చ తత్ర పుణ్యపాపే, తత్ఫలం చ పశ్యతి,. న - కారకావభాసకత్వేన కర్తృత్వోపపత్తేః. “ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్త ఇత్యాదినాత్మజ్యోతిషావభాసితః కార్యకరణసఙ్ఘాతో వ్యవహరతి - తేనాస్య కర్తృత్వముపచర్యతే - న స్వతః కర్తృత్వం. తథా చోక్తం “ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ - న స్వతః. ఇహ తు పరమార్థాపేక్షయా నిరపేక్షముచ్యతే దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ - న కృత్వేతి. తేన న పూర్వాపరవ్యాఘాతాశఙ్కా - యస్మాన్నిరుపాధికః పరమార్థతో న కరోతి న లిప్యతే క్రియాఫలేన. తథా చ వ్యాసేన భగవతోక్తం “అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్పరమాత్మాయమవ్యయః। శరీరస్థోఽపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యత ఇతి. తథా సహస్రదానం తు కామప్రశ్నవిషయస్యాదర్శితత్వాత్. తథా “స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే” “స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్త ఇత్యేతాభ్యాం కణ్డికాభ్యామసఙ్గతైవ ప్రతిపాదితా. యస్మాత్పూర్వస్థానేనైకత్వేన స్వప్నాన్తగతః సమ్ప్రసన్నోఽసమ్బద్ధో భవతి - సైన్యాదికార్యాదర్శనాత్. తస్మాత్త్రిష్వపి స్థానేషు స్వతోఽసఙ్గ ఏవాయం. అతోఽన్యతః - స్థానత్రయధర్మవిలక్షణః. (ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ) సమ్ప్రసాదాయేత్యర్థః. దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్య స్వప్నశబ్దేనాభిధానదర్శనాదన్తశబ్దేన చ విశేషణోపపత్తేః, “ఏతస్మా అన్తాయ ధావతీతి చ సుషుప్తం దర్శయిష్యతి. యది పునరేవముచ్యతే - “స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా “ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చేతి దర్శనాత్స్వప్నాన్తాయైవేత్యత్రాపి దర్శనవృత్తిరేవ స్వప్నదర్శనమితి. తథాపి న కించిద్దుష్యతి - అసఙ్గతా హి సిషాధయిషితా సిద్ధ్యత్యేవ యస్మాజ్జాగరితే దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ రత్వా చరిత్వా చ స్వప్నాన్తమాగతో న జాగరితదోషేణానుగతో భవతి. ౧౭

ఆ.— ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తీకృత్య జాగరితేఽపి నిర్లేపత్వమాత్మనో దర్శయతి (యథేత్యాదినా) తత్ర ప్రమాణమాహ (తదేతదితి) జాగ్రదవస్థాయాముక్తమకర్తృత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తత్ర కల్పితం కర్తృత్వమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (ఆత్మనైవేతి) స్వతోఽకర్తృత్వే వాక్యోపక్రమం సంవాదయతి (తథా చేతి) వాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (బుద్ధ్యాదీతి) కర్తృత్వమితి శేషః. నన్వోపాధికం కర్తృత్వం పూర్వముక్తం - ఇదానీం తన్నిరాకరణే పూర్వోత్తరవిరోధః స్యాదిత్యత్రాహ (ఇహ త్వితి) ఉపాధినిరపేక్షం - కర్తృత్వాభావ ఇతి శేషః. తేనేత్యుక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ఆత్మనో లేపాభావే భగవద్వాక్యమపి ప్రమాణమిత్యాహ (తథా చేతి) అవస్థాత్రయేఽపి అసఙ్గత్వముప

¶ ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కూలే అనుసఞ్చరతి పూర్వం చాపరం చైవమేవాయం పురుష ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చ॥ ౧౮

తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్తః సంహత్య పక్షౌ సంలయాయైవ ధ్రియత ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి॥ ౧౯

న్యాగలత్వం చాత్మనః సిద్ధం చేత్ - విమోక్షపదార్థస్యనిర్ణీతత్వాజ్జనకస్య నైరాకాఙ్క్ష్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథా మోక్షైకదేశస్య కర్మవివేకస్య దర్శితత్వాత్పూర్వత్ర సహస్రదానముక్తం- తథా త్రాపి తదేకదేశస్య కామవివేకస్య దర్శితత్వాత్తద్దానం- నతు కామప్రశ్నస్యనిర్ణీతత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయతృతీయఖణ్డికయోస్తాత్పర్యం సంగృహ్ణాతి (తథేత్యాదినా) యథా ప్రథమఖణ్డికయా కర్మవివేకః ప్రతిపాదితః- తథేతియావత్. ఖణ్డికాత్రితయార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (యస్మాదితి) అవస్థాత్రయే ఽప్యసఙ్గత్వే కిం సిధ్యతి - తదాహ (అత ఇతి) ప్రతీకముపాదాయ స్వప్నాన్తశబ్దార్థమాహ (స్వప్న ఇతి) కథం పునస్తస్య సుషుప్తవిషయత్వమిత్యాహ (దర్శనవృత్తేరితి) దర్శనం - వాసనామయం. తస్య వృత్తిర్యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా స్వప్నో దర్శనవృత్తిః. తస్య స్వప్నశబ్దేనైవ సిద్ధత్వాదన్తశబ్దవైయర్థ్యాత్తస్యాన్తః - లయో ఽయస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా స్వప్నాన్తశబ్దేన సుషుప్తిగ్రహే సత్యన్తశబ్దేన స్వప్నవ్యావృత్త్యుపపత్తేరత్ర సుషుప్తస్థానమేవ స్వప్నాన్తశబ్దితమిత్యర్థః. తత్రైవ వాక్యశేషానుగుణ్యమాహ (ఏతస్మా ఇతి) స్వప్నాన్తశబ్దస్య స్వప్నే ప్రయోగదర్శనాదిహాపితస్యైవ తేన గ్రహణమితి పక్షాన్తరముత్థాప్యాఙ్గీకరోతి (యదీత్యాదినా) నిషేధయిష్యత్యాత్మసిద్ధౌ హేతుమాహ (యస్మాదితి) ౧౭

రం.— (స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్త ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౧౭

శం.— ఏవమయం పురుష ఆత్మా స్వయం జ్యోతిః కార్యకరణవిలక్షణస్తత్ప్రయోజకాభ్యాం కామకర్మభ్యాం విలక్షణః- యస్మాదసఙ్గో హ్యయం పురుషః- అసఙ్గత్వాదిత్యయమర్థః ః స వా ఏష ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాద ఇత్యాద్యాభిస్తిసృభిః ఖణ్డికాభిః ప్రతిపాదితః. తత్రాసఙ్గతైవాత్మనః కుతః- యస్మాజ్జాగరితాత్ స్వప్నం, స్వప్నాచ్చ సమ్ప్రసాదం, సమ్ప్రసాదాచ్చ పునః స్వప్నం, క్రమేణ బుద్ధాన్తం- జాగరితం, బుద్ధాన్తాచ్చ పునః స్వప్నాన్తమిత్యేవమనుక్రమసఞ్చారేణ స్థానత్రయస్య వ్యతిరేకః సాధితః. పూర్వం చోపన్యస్తో ఽయమర్థః ※ స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణీతి. తదిహ విస్తరేణ ప్రతిపాద్య కేవలం దృష్టాన్తమాత్రమవశిష్టం - తద్వ్యాఖ్యేయమిత్యారభ్యతే. తత్ - తత్రైతస్మిన్ యథా ప్రదర్శితే ఽర్థే దృష్టాన్తో ఽయముపాదీయతే. యథా లోకే మహామత్స్యః- మహాంశ్చాసౌ మత్స్యశ్చ. నాదేయేన స్రోతసా ఽహార్య ఇత్యర్థః. స్రోతశ్చ విష్టమ్భయతి, స్వచ్ఛన్దచారీ ఉభే - కూలే నద్యాః పూర్వం చాపరం చానుక్రమేణ సఞ్చరతి,. సఞ్చరన్నపి కూలద్వయం - తన్మధ్యవర్తినోదకస్రోతోవేగేన న పరవశీక్రియతే. ఏవమేవాయం పురుష ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి. కౌ తౌ. స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చ. దృష్టాన్తప్రదర్శనఫలం తు- మృత్యురూపః కార్యకరణసఙ్ఘాతః సహ తత్ప్రయోజకాభ్యామనాత్మధర్మో, ఽయం చాత్మైతస్మాద్విలక్షణ, ఇతి విస్తరతో వ్యాఖ్యానం. ౧౮

ఆ.— ఖణ్డికాత్రయేణ సిద్ధమర్థమనువదతి (ఏవమితి) ఆత్మనః స్థానత్రయసఞ్చారాదసిద్ధో ఽసఙ్గత్వహేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్వైశద్యేనిర్ధారణం సప్తమ్యర్థః. సప్రయోజకాద్దేహద్వయాద్వైలక్షణ్యం తు మారనిరస్తమిత్యేవశబ్దార్థః. ఏవం చోదితహేతుసమర్థనార్థం మహామత్స్యవాక్యమితి సఙ్గతిమభిప్రేత్యసఙ్గత్యన్తరమాహ (పూర్వం చేతి) యథా ప్రదర్శితో ఽర్థః - అసఙ్గత్వం కార్యకరణవినిర్ముక్తత్వం చ అహార్యత్వం - అప్రకమ్ప్యత్వం. స్వచ్ఛన్దచారిత్వం ప్రకటయతి (సఞ్చరన్నపీతి) కిం పునర్దృష్టాన్తేన దార్ష్టాన్తికే లభ్యతే - తదాహ (దృష్టాన్తేతి) ౧౮

రం.— ఏవం త్రిభిః ఖణ్డైర్జాగరితాత్స్వప్నాన్తం- స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తం- బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తం యాతీత్యారోహావరోహసఞ్చారప్రదర్శనేన సంసారచక్రప్రవృత్తిర్దర్శితా. అథైకస్యైవ పురుషస్య ఉభయత్ర సఞ్చారే దృష్టాన్తమాహ (తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కూలే అనుసఞ్చరతి పూర్వం చాపరం చేత్యాది) స్పష్టో ఽర్థః. ౧౮

శం.— అత్ర చ స్థానత్రయానుసఞ్చారేణ స్వయం జ్యోతిష ఆత్మనః కార్యకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్య కామకర్మభ్యాం వినిర్ముక్తతోక్తా. స్వతో నాయం సంసారధర్మవాన్- ఉపాధినిమిత్తమేవ తస్య సంసారిత్వమవిద్యాధ్యారోపితమిత్యేష సముదాయార్థ ఉక్తః. తత్ర చ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానానాం త్రయాణాం విప్రకీర్ణరూప ఉక్తః- న పుఞ్జీకృత్యైకత్ర దర్శితః. యస్మాజ్జాగరితే ససఙ్గస్సమృత్యుస్స కార్యకరణసఙ్ఘాత ఉపలభ్యతే ఽవిద్యయా- స్వప్నే తు కామసంయుక్తో మృత్యురూపవినిర్ముక్త ఉపలభ్యతే - పునర్బుద్ధాన్తమాగతో బుద్ధాన్తాచ్చ సుషుప్తే పునస్సమ్ప్రసన్నో ఽసఙ్గో భవతీత్యసఙ్గతాపి దృశ్యతే. ఏకవాక్యతయోపసంహ్రియమాణం ఫలం నిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావతా ఽస్యైకత్ర పుఞ్జీకృత్య ప్రదర్శితేతి తత్ప్రదర్శనాయ ఖణ్డికారభ్యతే. సుషుప్తే హ్యేవం రూపతాస్య వక్ష్యమాణేతి ※ తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మా ఽభయం రూపమితి. యస్మాదేవం రూపం విలక్షణం

ఉ.— తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశః సహస్రధా భిన్నస్తావతాఽణిమ్నా తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పిఙ్గలస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణా అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవ జినన్తీవ హస్తీవ విచ్ఛాయయతి గ

సుషుప్తం ప్రవివిక్షితమితి. తత్కథమితి. ఆహ. దృష్టాన్తేనాస్యార్థస్య ప్రకటీభావో భవతీతి తత్ర దృష్టాన్త ఉపాదీయతే. తద్యథాస్మిన్నాకాశే- భౌతికే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా-సుపర్ణశబ్దేన క్షిప్రః శ్యేన ఉచ్యతే. యథాకాశేఽస్మిన్ విహృత్య-విపరిపత్య శ్రాన్తః-నానాపరిపతనలక్షణేన కర్మణా పరిఖిన్నః సంహత్య పక్షౌ- సఙ్గమయ్య. సమ్ప్రసార్య పక్షౌ. సమ్యగ్లీయతేఽస్మిన్నితి సల్లయః- నీడః. నీడాయైవ ధ్రియతే- స్వాత్మనైవ ధార్యతే స్వయమేవ. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి. అన్తశబ్దవాచ్యస్య విశేషణం- యత్ర- యస్మిన్నన్తే సుప్తో న కంచన- న కంచిదపి కామం కామయతే. తథా- న కంచన స్వప్నం పశ్యతి. న కంచన కామమితి స్వప్నబుద్ధాన్తయోరవిశేషేణ సర్వః కామః ప్రతిషిధ్యతే- కంచనేత్యవిశేషితాభిధానాత్. తథా న కంచన స్వప్నమితి. జాగరితేఽపి యద్దర్శనం- తదపి స్వప్నం మన్యతే శ్రుతిః - అత ఆహ న కంచన స్వప్నం పశ్యతీతి. తథా చ శ్రుత్యన్తరం "తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నా" ఇతి. యథా దృష్టాన్తే పక్షిణః పరిపతనజశ్రమాపనుత్తయే స్వనీడోపసర్పణం- ఏవం జాగ్రత్స్వప్నయోః కార్యకరణసంయోగజక్రియాఫలైః సంయుజ్యమానస్య - పక్షిణః పరిపతనజ ఇవ శ్రమో భవతి. తచ్ఛ్రమాపనుత్తయే స్వాత్మనో నీడం - ఆయతనం సర్వసంసారధర్మవిలక్షణం సర్వక్రియాకారకఫలాయాసశూన్యం స్వమాత్మానం ప్రవిశతి. ౧౯

ఆ.— శ్యేనవాక్యమవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్ర చేతి) పూర్వసన్దర్భస్య సఙ్క్షేపార్థః. దేహద్వయేన సప్రయోజకేన వస్తుతోఽసమ్బన్ధే ఫలితమాహ (స్వత ఇతి) కథం తర్హి తత్ర సంసారిత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) ఔపాధికస్యాపి వస్తుత్వమాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయన్ భూమికామాహ (తత్రేతి) స్థానత్రయసమ్బన్ధస్త్వేవం ప్రకీర్ణం- విశ్లిష్టం యథా సమస్యైకత్వాత్మా తథా. పుఞ్జీకృత్య- వివక్షితం సర్వవిశేషణమాదాయేతి యావత్. ఏకత్రేతి వాక్యోక్తిః. తత్ర హేతుం వదన్ జాగ్రద్వాక్యేనావివక్షితాత్మోక్తిరిత్యాహ (యస్మాదితి) ససఙ్గత్వాదేర్దృశ్యమానరూపస్య మిథ్యాత్వం సూచయతి (అవిద్యయేతి) స్వప్నవాక్యే వివక్షితాం త్వాత్మసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) తర్హి సుషుప్తవాక్యే తత్సిద్ధిః- నేత్యాహ (సుషుప్తే పునరితి) తత్రాప్యవిద్యాసమ్బన్ధోక్తౌ న ప్రతిభాతీతి భావః ఏవం పాతనికాం కృత్వా శ్యేనవాక్యమాదత్తే (ఏకవాక్యతయేతి) పూర్వవాక్యానామితి శేషః. కుత్ర తర్హి యథోక్తమాత్మరూపం పుఞ్జీకృత్య ప్రదర్శ్యతే- తత్రాహ (సుషుప్తే హీతి) తత్రాభయమిత్యవిద్యారాహిత్యముచ్యతే. సా చ సుషుప్తే స్వరూపేణ సత్యపి నాభివ్యక్తా భాతీతి ద్రష్టవ్యం. యస్మాత్సుషుప్తే యథోక్తమాత్మరూపం నిర్దిశ్యతే- తస్మాదితి యావత్. ఏవంరూపమిత్యేతదేవ ప్రకటయతి (విలక్షణమితి) కార్యకరణవినిర్ముక్తం కామకర్మావిద్యారహితమిత్యర్థః. స్థానద్వయం హిత్వా కథం సుషుప్తం ప్రవేష్టుమిచ్ఛతీతి పృచ్ఛతి (తత్కథమితి) స్వప్నాదౌ దుఃఖానుభవాత్తత్త్యాగేన సుషుప్తం ప్రాప్నోతీత్యాహ (ఆహేతి) అథోత్తరా శ్రుతిః స్థానాత్స్థానాన్తరప్రాప్తిమభిధత్తాం - తథాపి కిం దృష్టాన్తవచనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేనేతి) అస్యార్థస్య- సుషుప్తిప్రాప్తిరూపస్యేత్యేతత్. నపి వార్థస్తత్రేతి సప్తమ్యర్థః. పరమాత్మాకాశం వ్యావర్తయితుం భౌతికవిశేషణం. మహాకాయో మన్దవేగః శ్యేనః. సుపర్ణస్తు వేగవానల్పవిగ్రహ ఇతి భేదః. ధారణే సౌకర్యం వక్తుం స్వయమేవేత్యుక్తం. స్వప్నజాగరితయోరవసానం-అన్తః. అజ్ఞాతం బ్రహ్మ. (తథా న కంచన స్వప్నమితి) స్వప్నజాగరితయోరవిశేషేణ సర్వం దర్శనం నిషిధ్యత ఇతి శేషః. స్వప్నవిశేషణాత్ స్వాప్నదర్శననిషేధే కుతో జాగ్రద్దర్శనం నిషిధ్యతే- తత్రాహ (జాగరితేపీతి) కథమయమభిప్రాయః శ్రుతేరవగత ఇత్యాశఙ్క్య విశేషణసామర్థ్యాదిత్యాహ (అత ఆహేతి) జాగరితస్యాపి స్వప్నత్వే శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (తథా చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వివక్షితమంశం దర్శయతి (యథేత్యాదినా) సంయుజ్యమానస్య- క్షేత్రజ్ఞస్యేతి శేషః సర్వసంసారధర్మవిలక్షణమితి విశేషణం వ్యాచష్టే (సర్వేతి) ౧౯

రం.— ఏవం స్థానద్వయసఞ్చారం ప్రదర్శ్య సుషుప్తిదశాం ప్రకాశయతి (తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్త ఇత్యాది) యథా ఆకాశే శ్యేనో వా గరుడో వా విపరిపత్య- విశేషేణ పరితః పతనం కృత్వా శ్రాన్తస్సన్ పక్షౌ సంహత్య సల్లయాయ- లీయతేఽస్మిన్ పక్షీతి లయః- నీడం. సమీచీననీడాయైవ ధ్రియతే-అవతిష్ఠతే. ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. తేనుజ్జ్వరం నీడమభిధావతీత్యర్థః. ఏవమేవాయం పురుషః- జీవః బుద్ధాన్తస్వప్నాన్తసఞ్చరణశ్రాన్తో యత్ర స్థానే సుప్తోఽయం కామాద్యనుపహతః, స్వాప్నాంశ్చానుకూలప్రతికూలపదార్థాన్న పశ్యతి,- తాదృశాయ పూర్వోక్తస్థానద్వయకాలుష్యవిరహితాయ సుషుప్తిస్థానాయ ధావతీత్యర్థః. ౧౯

శం.— యద్యస్యాయం స్వభావః సర్వసంసారధర్మశూన్యతా, పరోపాధినిమిత్తం చాస్య సంసారధర్మిత్వం, యన్నిమిత్తం చాస్య పరోపాధికృతం సంసారధర్మిత్వం- సా చావిద్యా,- తస్యా అవిద్యాయాః కిం స్వాభావికత్వం - ఆహోస్విత్కామకర్మాదివదాగన్తుకత్వం. యది చాగన్తుకత్వం- తతో విమోక్ష ఉపపద్యతే. తస్యాశ్చాగన్తుకత్వోపపత్తిః. కథం వాఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేతి. సర్వానర్థబీజభూతాయా అవిద్యాయాః తత్త్వావధారణార్థం పరా కణ్డికా ఆరభ్యతే- తా వా అస్య- శిరఃపాణ్యాదిలక్షణస్య పురుషస్యైతా హితా నామ నాడ్యః యథా కేశస్సహస్రధా భిన్నః- తావతా - తావత్పరిమాణేనాణిమ్నా- అణుత్వేన తిష్ఠన్తి. తాశ్చ శుక్లస్య రసస్య నీలస్య పిఙ్గలస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణాః - ఏతైః శుక్లత్వాదిభీ రసవిశేషైః పూర్ణా ఇత్యర్థః. ఏతే చ రసానాం వర్ణవిశేషాః వాతపిత్తశ్లేష్మణామితరేతరసంయోగవైషమ్యవిశేషాద్విచిత్రా బహవశ్చ భవన్తి. తాస్వేవంవిధాసు నాడీషు సూక్ష్మాసు వాలాగ్ర

గ్గమివ పతతి॥ యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి తదత్రావిద్యయా మన్యతే అథ యత్ర దేవ ఇవ రాజేవాహమే
వేదగ్ం సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోకః॥ ౨౦

సహస్రధా భేదప్రకారాణాం శుక్లాదిరసపూర్ణాస్తాః సకలదేహవ్యాపిన్యః సూక్ష్మపరిమాణాః లిఙ్గం వర్తతే. తదాశ్రితా సర్వా వాసనా ఉచ్చావచ సంసారధర్మానుభవజనితాః. తల్లిఙ్గం వాసనాశ్రయం సూక్ష్మత్వాత్ స్వచ్ఛం స్ఫటికమణికల్పం నాడీగతరసోపాధిసంసర్గవశాద్ధర్మాధర్మప్రేరితోద్భూతవృత్తివిశేషం స్త్రీరథహస్త్యాద్యాకారవిశేషైర్వాసనాభిః ప్రత్యవభాసతే. అథ ఏవం సతి యత్ర యస్మిన్కాలే కేచన శత్రవః అన్యే వా తస్కరాదయః మాగత్యఘ్నన్తీతి ప్రదృష్టైర్వాసనానిమిత్తః ప్రత్యయో ఽవిద్యాఖ్యో జాయతే. తదేతదుచ్యతే ఏనం స్వప్నదృశం ఘ్నన్తీవేతి. తథా జిన న్తీవ వశం కుర్వన్తీవ. న కేచన ఘ్నన్తి, నాపి వశీకుర్వన్తి, కేవలం త్వవిద్యావాసనోద్భవనిమిత్తం భ్రాన్తిమాత్రం. తథా హస్తీ చైనం విచ్ఛాయయతి విచ్ఛాదయతి. విద్రావయతి. ధావయతీవేత్యర్థః. (గర్తమివ పతతి) గర్తం జీర్ణకూపాదికమివ పతన్తమాత్మానముపలక్షయతి తాదృశీహ్యస్య మృషా వాసనోద్భవత్యత్యన్తనికృష్టా ధర్మోద్భాసితా న్తఃకరణవృత్త్యా స్త్రియా దుఃఖరూపత్వాత్. కిం బహునా యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి హస్త్యాదిలక్షణం. తదేవ భయరూపమత్ర అస్మిన్ స్వప్నేఽవిద్యావాసనయా మిథ్యైవోత్థితయా మన్యతే. అథ పునర్యత్ర విద్యాపక్షస్య కాలే విద్యా చోత్కృష్యమాణా. కిం విషయా కింలక్షణా వేతి. ఉచ్యతే అథ పునర్యత్ర యస్మిన్కాలే దేవ ఇవ స్వయం భవతి. దేవతావిషయా విద్యా యదా ఉద్భూతా జాగరితకాలే తదోద్భూతయా వాసనయా దేవమివాత్మానం మన్యతే స్వప్నేఽపి. తదుచ్యతే దేవ ఇవ. రాజేవ రాజ్యస్థోఽభిషిక్తః స్వప్నేఽపి రాజాహమితి మన్యతే రాజవాసనావాసితః. ఏవముత్కృష్యమాణా విద్యా, స్ఫుటతాం చ విద్యా సర్వాత్మవిషయా, యదా తదా స్వప్నేఽపి తద్భావభావితోఽహమేవేదం సర్వోఽస్మీతి మన్యతే. స యః సర్వాత్మభావః సోఽస్యాత్మనః పరమో లోకః పరమాత్మభావః స్వాభావికః. యస్తు సర్వాత్మభావాదర్వాగ్వాలాగ్రమాత్రమప్యన్యత్వేన దృశ్యతే నాహమస్మీతి తదవస్థాఽవిద్యా. తయా ఽవిద్యయా యే ప్రత్యుపస్థాపితా అనాత్మభావా లోకాః తేఽపరమాః స్థావరాన్తాః. తాన్సంవ్యవహారవిషయాన్లోకానపేక్ష్య అయం సర్వాత్మభావః సమస్తోఽనన్తరోఽబాహ్యః సోఽస్య పరమో లోకః. తస్మాదపకృష్యమాణాయామవిద్యాయాం, విద్యాయాం చ కాష్ఠాం గతాయాం, సర్వాత్మభావో మోక్షో యథా స్వయం జ్యోతిష్ట్వం స్వప్నే ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యతే తద్వద్విద్యాఫలముపలభ్యత ఇత్యర్థః. తథాఽవిద్యాయామప్యుత్కృష్యమాణాయాం, తిరోభీయమానాయాం చ విద్యాయాం, అవిద్యాయాః ఫలం ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యతే అథ యదైనం ఘ్నన్తీవ జినన్తీవేతి. తే ఏతే విద్యాఽవిద్యాకార్యే సర్వాత్మభావః పరిచ్ఛిన్నాత్మభావశ్చ విద్యయా శుద్ధయా సర్వాత్మా భవతి. అవిద్యయా చాసర్వో భవతి. అన్యతః కుతశ్చిత్ప్రవిభక్తో భవతి. యతో ప్రవిభక్తో భవతి తేన విరుధ్యతే. విరుద్ధత్వాద్ధన్యతే జీయతే విచ్ఛాద్యతే చ అసర్వవిషయత్వే చ భిన్నత్వాదేతద్భవతి, సమస్తస్తు సన్కుతో భిద్యతే యేన విరుధ్యతే. విరోధాభావాత్ న హన్యతే జీయతే విచ్ఛాద్యతే చ. అత ఇదమవిద్యాయాః స్వరూపముక్తం భవతి సర్వాత్మానం సన్తమసర్వాత్మత్వేన గ్రాహయతి ఆత్మనోఽన్యద్వస్త్వన్తరమవిద్యమానం ప్రత్యుపస్థాపయతి. ఆత్మానమసర్వమాపాదయతి. తతస్తద్విషయః కామో భవతి యతో భిద్యతే, కామతః క్రియాముపాదత్తే, తత్ఫలం, తదేతదుక్తం వక్ష్యమాణం చ యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతీత్యాది. ఇదమవిద్యాయాః సతత్త్వం సహ కార్యేణ ప్రదర్శితం. విద్యాయాశ్చ కార్యం సర్వాత్మభావః ప్రదర్శితోఽవిద్యావిపర్యయేణ సా చావిద్యా నాత్మనః స్వాభావికో ధర్మః. యస్మాద్విద్యాయాముత్కృష్యమాణాయాం స్వయమపచీయమానా సతీ కాష్ఠాం గతాయాం విద్యాయాం పరినిష్ఠితే సర్వాత్మభావే సర్వాత్మనా నివర్తతే రజ్జ్వామివ సర్పజ్ఞానం రజ్జునిశ్చయే. తచ్చోక్తం యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాది తస్మాన్నాత్మధర్మోఽవిద్యా. న హి స్వాభావికస్యోచ్ఛిత్తిః కదాచిదప్యుపపద్యతే సవితురివౌష్ణ్యప్రకాశయోః తస్మాత్తస్య మోక్ష ఉపపద్యతే. ౨౦

ఆ.—— శ్యేనవాక్యేనాత్మనః సౌషుప్తం రూపముక్తం. ఇదానీం నాడీఖణ్డస్య సమ్బన్ధం వక్తుం చోదయతి (యద్యస్యేతి) పరస్పరసాక్షి-సుప్త్యాదిః. అసఙ్గత్వాత్ స్వతో బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధాసమ్భవముపేత్యాహ (యస్మిన్నిమిత్తం నేతి) సిద్ధాన్తాభిప్రాయమనూద్య పూర్వవాదీ వికల్పయతి (తస్యేతి) ఆగన్తుకత్వం అస్వాభావికత్వం. ఆద్యే మోక్షోపపత్తిం నివసతీత్యాహ (యది చేతి , అస్తుతస్మిన్ద్వితీయోఽత్ర- మోక్షోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాశ్చేతి) స్వాభావికోఽప్యాత్మస్వభావః - పద్ధర్మస్తున్యాత్ - ధర్మస్య నిరాభావాదిత్యాహ (కథం వేతి) తత్రోత్తరత్వేన శ్రుతిగ్రన్థముత్థాపయతి (సర్వా నాడ్య ఇతి) తాసాం పరమసూక్ష్మత్వం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేతి) కథమన్నరసస్య వర్ణవిశేషప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వాతేతి) భుక్తస్యాన్నస్య పరిణామవిశేషా వాతబాహుల్యే నీలా భవతి. పిత్తాధిక్యే పిఙ్గలో జాయతే. శ్లేష్మాధిక్యే శుక్లో భవతి పిత్తాల్పత్వే హరితః. సామ్యే చ ధాతూనాం లోహితః, తేషాం మిథస్సంయోగవైషమ్యాత్తత్తద్వ్యాప్య విచిత్రా బహవశ్చాన్నరసా భవన్తి. తద్వ్యాప్తానాం నాడీనామపి తాదృశో వర్ణో జాయతే- *అరుణాస్సిరా వాతవహా నీలాః పిత్తవహాస్సిరాః। అసృగ్వహాస్తు రోహిణ్యో గౌర్యః శ్లేష్మవహాస్సిరా ఇతి శ్రుతేర్దర్శనాదిత్యర్థః. నాడీస్వరూపం నిరూప్య తత్ర జాగరితే లిఙ్గశరీరస్య వృత్తిం దర్శయతి (తాస్వితి) ఏవం విధాస్విత్యస్యైవ వివరణం (సూక్ష్మాస్విత్యాది) పఞ్చభూతాని, దశేన్ద్రియాణి, ప్రాణాః, న్తఃకరణం, మిలిత్వా సప్తదశకం. జాగరితే లిఙ్గశరీరస్య స్థితిముక్త్వా స్వాప్నీం తత్స్థితిమాహ (తల్లిఙ్గమితి) ఏవమేతాం స్వప్నే స్థితిముక్త్వా ప్రత్యక్షరాణి యోజయతి (అథేత్యాదినా) స్వప్నే ధర్మాదినిమిత్తవశాల్లిఙ్గం నానాకారమవభాసతే- తన్మిథ్యాజ్ఞానం లిఙ్గానుగతమవిద్యాకార్యత్వాదవిద్యేతి స్థితే సతీత్యర్థః శబ్దార్థమాహ (ఏవం సతీతి) తస్మిన్కాలే స్వప్నదర్శనం విశేషయతి శేషః. ఇవశబ్దార్థమాహ (నేత్యాదినా) ఉక్తోదాహరణేన సముచ్చితోదాహరణాన్తరమాహ (తథేతి) గర్తాదిపతనప్రతిపత్తౌ హేతుమాహ (తాదృశీహీతి) తాదృశత్వం విశదయతి (అత్య

ఉ.— తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయꣳ రూపం। తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్ప

న్నేతి) యథోక్తవాసనా ప్రభవత్వం కథంగ్రహణాదేరవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (దుఃఖేతి) యదేవేత్యాదిశ్రుతేరర్థమాహ (కింబహునేతి) భయమి త్యస్యభయరూపమితివ్యాఖ్యానం. భయంరూప్యతేఽనేన-తత్కారణంతథా. హస్త్యాదినా క్వచిత్-కథంస్వప్నేభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) అథయ త్ర దేవఇవేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) తత్ర తస్యాఃఫలముచ్యతఇతిశేషః. తాత్పర్యోక్త్యాథశబ్దార్థముక్త్వావిద్యాయావిషయస్వరూపే ప్రశ్నపూ ర్వకంవదన్యత్రేత్యాదేరర్థమాహ (కింవిషయేతి) ఇవశబ్దప్రయోగాత్స్వప్నఏవోక్తఇతిశఙ్కాంవారయతి (దేవతేతి) విద్యేత్యుపాస్తిరుక్తా. అభిషిక్తో రాజ్యస్థః-జాగ్రదవస్థాయామితిశేషః. అహమేవేదమిత్యాద్యవతారయతి (ఏవమితి) యథావిద్యాయాముపకృష్యమాణాయాంకార్యముక్తం-తద్వ దిత్యర్థః యదేతిజాగరితోక్తిః. ఇదంచైతన్యమహంచిన్మాత్రమేవ- నమమదతిరేకేణాస్తి-తస్మాదహంపూర్ణోఽస్మీతిజానాతీత్యర్థః. సర్వాత్మభావస్యపరమ త్వముపపాదయతి (యత్రేత్యాదినా) తత్ర తేనాకారేణావిద్యావస్థితేత్యాహ (తదవస్థేతి) తస్యాఃకార్యమాహ (తయేతి) సమస్తత్వం-పూర్ణ త్వం. అనన్తరత్వం- ఏకరసత్వం. అబాహ్యత్వం- ప్రత్యక్త్వం. సోఽయంయథోక్తోలోకః- సోఽస్యాత్మనోలోకానాం సర్వోత్తానపేక్ష్యపరమఇ తిసమ్బన్ధః. వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) మోక్షః- విద్యాఫలమిత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. తస్యప్రత్యక్షత్వందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) విద్యాఫలవదవిద్యాఫలమపిస్వప్నే ప్రత్యక్షమిత్యుక్తమనువదతి (తథేతి) విద్యాఫలమవిద్యాఫలంచేత్యుక్తముపసంహరతి (తేఏతేఇతి) ఉక్తంఫల ద్వయంవిభజతే (విద్యయేతి) అసర్వోభవతీత్యేతత్ప్రకటయతి (అన్యతఇతి) ప్రవిభాగేఫలమాహ (యతఇతి) విరోధఫలంకథయతి (విరుద్ధ త్వాదితి) అవిద్యాకార్యంనిగమయతి (అసర్వేతి) అవిద్యాయాశ్చేత్పరిచ్ఛిన్నఫలత్వం - తదాతస్యభిన్నత్వాదేవయథోక్తంవిరోధాదిదుర్వారమి త్యర్థః. విద్యాఫలంనిగమయతి (సమస్తస్త్వితి) నన్వవిద్యాయాస్తత్త్వంనిరూపయితుమారబ్ధం- నచతదద్యాపినిశ్చితం- తథాచకింకృతంస్యాత్- అ తఆహ (అతఇతి) కార్యవశాదితియావత్. ఇదంశబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (సర్వాత్మానమితి) గ్రాహకస్యైవవ్యక్తిః (ఆత్మనఇతి) వస్త్వ న్తరోపస్థితిఫలమాహ (తతఇతి) కామస్యకార్యమాహ (కామతఇతి) క్రియాతఃఫలంలభతే, తదోఽగకాలేచరాగాదినా క్రియామాదధాతి, త్వవి చ్ఛిన్నఃసంసారః తద్వ్యవస్థసమ్యగ్జ్ఞానం- తావన్మిథ్యాజ్ఞాననిదానమవిద్యాదుర్వారేత్యాహ (తతఇతి) భేదదర్శననిదానమవిద్యేత్యవిద్యాసూత్రే వృత్తమిత్యాహ (తదేతదితి) తత్రైవవాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యమాణంచేతి) అవిద్యా ఆత్మనఃస్వభావోనవేతివిచారేకింనిర్ణీతంభవతీత్యాశ ఙ్క్యవృత్తంకీర్తయతి (ఇదమితి) అవిద్యాయాఃపరిచ్ఛిన్నఫలత్వమితితతోనైవపరీత్యేనవిద్యాయాఃకార్యముక్తం- నచసర్వాత్మభావోదర్శితఇతిహీనో జనా. సమ్ప్రతిసన్నిహితమర్థందర్శయతి (సాచేతి) జ్ఞానేసత్యవిద్యానివృత్తిరిత్యత్రవాక్యశేషంప్రమాణయతి (తచ్చేతి) అవిద్యానాత్మనఃస్వభావః- నివర్త్యత్వాత్- రజ్జుసర్పవదిత్యాహ (తస్మాదితి) నివర్త్యత్వేఽప్యాత్మస్వభావత్వేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవిద్యాయాఃస్వాభావిక త్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౨౦

రం.— నను క్వచిత్స్వప్నాదిదర్శనం- క్వచిత్తదభావఇత్యత్రకింవినిగమకమితిశఙ్కాయాంస్థానవైషమ్యకృతమిత్యాహ (తావా అస్యైతా హితానామనాడ్యో యథాకేశస్సహస్రధాభిన్నఇత్యాది) యత్ర- స్థానేస్థితమేనం- జీవంకేచనఘ్నన్తీవ, కేచనజినన్తీవ - జయన్తీవ, హస్తీని చ్ఛాయయతీవ- గజోవిద్రావయతీవ, గర్తమివపతతి-గర్తమివపతననిమిత్తంభాతి,- తాః- అస్యపురుషస్యతాదృశస్థానభూతాః స్వప్నదర్శనస్థానభూ తా ఇత్యర్థః. కేశసహస్రాంశో యావతా అణిమ్నా-సౌక్ష్మ్యేణతిష్ఠతి- తావదతిసూక్ష్మాఃశుక్లనీలపిఙ్గళహరితలోహితాదినానారూపాన్నరసపూర్ణాహి తానామికానాడ్యోభవన్తీత్యర్థః. (యదేవజాగ్రద్భయంపశ్యతితదత్రావిద్యయామన్యతే) యద్వజ్జాగ్రద్దశాయాంభయసాధనంపశ్యతి- త త్సర్వమత్ర- ఆసునాడీషు అవిద్యయా- కర్మవశాన్మన్యతే- ప్రత్యేతి. హితనామకస్వప్నవహనాడీస్థితస్యకర్మసమ్బన్ధసత్త్వాదీషణస్వప్నపదార్థప్ర తిభానంసమ్భవతీతిభావః. (అథయత్రదేవఇవరాజేవాహమేవేదంసర్వోఽస్మీతిమన్యతేసోఽస్యపరమోలోకః) * సయథాకుమారోవామహారాజోవా మహాబ్రాహ్మణోవా అతిఘ్నీమానన్దస్యగత్వాశయీతైవమేవైషఏతచ్ఛేతే ఇతిబాలాకిబ్రాహ్మణోక్తరీత్యాయత్రస్థానేస్థితస్య దేవవద్రాజవచ్చాన న్దానుభవః, కించ- యత్రస్థితఃఅహమేవసర్వోఽస్మీతిమన్యతే- స్వవ్యతిరిక్తానుకూలప్రతికూలవస్తునోపలభతే,- సోఽస్య- జీవస్యపరమోలోకః- ముఖ్యా శ్రయః. పరమాత్మేతియావత్. అతస్తత్రసుషుప్తిస్థానేస్థితస్యనస్వప్నాద్యుపలమ్భఇతిభావః. ౨౦

శం.— ఇదానీంయోఽసౌసర్వాత్మభావోమోక్షోవిద్యాఫలంక్రియాకారకఫలశూన్యం- సప్రత్యక్షతోనిర్దిశ్యతే- యత్రావిద్యాకామ కర్మాణినసన్తి. తదేతత్- ప్రస్తుతం *యత్రసుప్తోనకంచనకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతీతి. తద్వా అస్యరూపం- యస్సర్వాత్మభావః *సోఽస్యపరమోలోకఇత్యుక్తః. తదతిచ్ఛన్దాః- అతిచ్ఛన్దమిత్యర్థః. రూపపరత్వాత్. ఛన్దః-కామః.అతిగతఃఛన్దోయస్మాద్రూపాత్-తదతిచ్ఛన్దంరూ పం.అన్యోఽసౌఆసన్తఃఛన్దశ్శబ్దోగాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవాచీ. అయంతుకామవచనః-అతఃస్వరాన్తఏవ. తథాప్యతిచ్ఛన్దా ఇతిపాఠఃస్వాధ్యాయధర్మోద్ర ష్టవ్యః. అస్తిచలోకేకామవచనప్రయుక్తఃఛన్దశబ్దఃస్వచ్ఛన్దఃపరచ్ఛన్దఇత్యాదౌ. అతోఽతిచ్ఛన్దమిత్యేవముపనేయంకామవర్జితమేతద్రూపమిత్యస్మి న్నర్థే. తథా- అపహతపాప్మ- పాప్మశబ్దేనధర్మాధర్మావుచ్యేతే-*పాప్మభిఃసంసృజ్యతే *పాప్మనోవిజహాతీత్యుక్తత్వాత్. అపహతపాప్మ-ధర్మాధర్మవర్జి తమిత్యేతత్. కించ- అభయం- భయంహినామావిద్యాకార్యం - అవిద్యయాభయంమన్యతఇతిహ్యుక్తం. తత్కార్యద్వారేణకారణప్రతిషేధోఽయ

రిష్వక్తోనబాహ్యంకించనవేదనాన్తరమేవమేవాయంపురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తోనబాహ్యం
కించనవేదనాన్తరం। తద్వాఅస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామꣳరూపꣳశోకాన్తరమ్॥ ౨౧

మభయంరూపమితి. అవిద్యావర్జితమిత్యేతత్ యదేతద్విద్యాఫలంసర్వాత్మభావః- తదేతదతిచ్ఛన్దాపహతపాప్మాభయంరూపంసర్వసంసారధర్మవర్జితం- అతోఽభయంరూపమేతత్. ఇదంచపూర్వమేవోపన్యస్తమతీతానన్తరబ్రాహ్మణసమాప్తౌ * అభయంవైజనకప్రాప్తోసీత్యాగమతః. ఇహతు తర్కతః ప్రపఞ్చితందర్శితాగమార్థప్రత్యయదార్ఢ్యాయ. అయమాత్మాస్వయంచైతన్యజ్యోతిస్స్వభావఃసర్వంస్వేనచైతన్యజ్యోతిషావభాసయతి- స యత్తత్రకించిత్పశ్యతిరమతేచరతి జానాతిచేత్యుక్తం. అతఃస్థితంచైతన్నైవయతోనిత్యంస్వరూపంచైతన్యజ్యోతిష్ట్వమాత్మనః. సయద్యాత్మాత్రావిద్యాసంస్పర్శః స్వేనైవరూపేణవర్తతే- కస్మాదయమహమస్మీత్యాత్మానంవా - బహిర్వేమానిభూతానీతిజాగ్రత్స్వప్నయోరివనజానాతీత్యత్రోచ్యతే - శృణ్వత్రాజ్ఞానహేతుం. ఏకత్వమేవాజ్ఞానహేతుః. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- దృష్టాన్తేనహిప్రత్యక్షీభవతివివక్షితోర్థఇత్యాహ. తత్ - తత్ర యథాలోకే ప్రియయా- ఇష్టయాస్త్రియాసమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః కామయన్త్యాకాముకస్సన్నబాహ్యమాత్మనఃకించన - కించిదపినవేదమత్తోన్యద్వస్త్వితి. నచాన్తరమయమహమస్మిసుఖీదుఃఖీవేతి అపరిష్వక్తస్తుతయాప్రవిభక్తోజానాతిసర్వమేవబాహ్యమాభ్యన్తరంచ- పరిష్వఙ్గోత్తరకాలంత్వేకత్వాపత్తేర్నజానాతి. ఏవమేవ- యథాదృష్టాన్తః- అయంపురుషః - క్షేత్రజ్ఞోభూతమాత్రాసంసర్గతఃసైన్ధవఖిల్యవత్ప్రవిభక్తోజలాదౌచన్ద్రాదిప్రతిబింబవత్కార్యకరణఇహప్రవిష్టః. సోఽయంపురుషఃప్రాజ్ఞేన- పరమార్థేనస్వాభావికేనస్వేనాత్మనాపరేణజ్యోతిషాసమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః. ఏకీభూతోనిరన్తరస్సర్వాత్మా నబాహ్యంకించనవస్త్వన్తరం, నాప్యాన్తరమాత్మన్యయమహమస్మిసుఖీదుఃఖీవేతి, వేద. తత్రచైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వేకస్మాదిహనజానాతీతియదప్రాక్షీః - తత్రాయంహేతుర్మయోక్తః- ఏకత్వం - యథాస్త్రీపుంసయోఃసమ్పరిష్వక్తయోః. తత్రార్థాన్నానాత్వంవిశేషవిజ్ఞానహేతురిత్యుక్తంభవతి. నానాత్వేచకారణమాత్మనోవస్త్వన్తరస్యప్రత్యుపస్థాపికాఽవిద్యేత్యుక్తం. తత్రచావిద్యాయాయదాప్రవివిక్తోభవతి - తదాసర్వేణైకత్వమేవాస్యభవతి. తతశ్చజ్ఞానజ్ఞేయాదికారకవిభాగేఽసతికుతోవిశేషవిజ్ఞానప్రాదుర్భావఃకామోవాసమ్భవతి స్వాభావికేస్వరూపస్థఆత్మజ్యోతిషి. యస్మాదేవంసర్వైకత్వమేవాస్యరూపం- అతస్తద్వైఅస్య - ఆత్మనఃస్వయంజ్యోతిస్స్వభావస్యైతద్రూపమాప్తకామం - యస్మాత్సమస్తమేతత్ - తస్మాదాప్తాః కామాఅస్మిన్రూపే- తదిదమాప్తకామం. యస్యహ్యన్యత్వేనప్రవిభక్తఃకామః - తదనాప్తకామంభవతి- యథాజాగరితావస్థాయాందేవదత్తాదిరూపం. నత్విదంతథాకుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యతే - అతస్తదాప్తకామంభవతి. కిమన్యస్మాద్వస్త్వన్తరాన్నప్రవిభజ్యతే- ఆహోస్విదాత్మైవతద్వస్త్వన్తరం. అతఆహ- నాన్యదస్త్యాత్మనఃకామ్యం - అతఆత్మకామం - ఆత్మైవకామాయస్మిన్రూపే. యేఽన్యత్రప్రవిభక్తాఇవాన్యత్వేనకామ్యమానాఃయథాజాగ్రత్స్వప్నయోః - తేఽస్యాత్మైవ - అన్యత్వేనప్రత్యుపస్థాపకహేతోరవిద్యాయాఅభావాదాత్మకామం. అతఏవాకామమేతద్రూపం- కామ్యవిషయాభావాత్. శోకాన్తరం- శోకచ్ఛిద్రం. శోకశూన్యమిత్యేతత్. శోకమధ్యమితివా. సర్వథాప్యశోకమేతద్రూపం. శోకవర్జితమిత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— తద్వాఅస్యైతదిత్యనన్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) విద్యావిద్యయోస్తత్ఫలయోశ్చప్రదర్శనానన్తరమితియావత్. మోక్షమేవవిశినష్టి (యత్రేతి) పదద్వయస్యస్వయందర్శయన్వివక్షితమర్థమాహ (తదేతదితి) యత్రేత్యనన్తశబ్దితంబ్రహ్మోచ్యతే. వ్యాఖ్యాతంపదద్వయమనూద్యవైశబ్దస్యప్రసిద్ధార్థత్వంమన్వానోరూపశబ్దేనమష్ట్యాస్సమ్బన్ధందర్శయతి (తదితి) అతిచ్ఛన్దమితిప్రయోగేహేతుమాహ (రూపపరత్వాదితి) కథమతిచ్ఛన్దమిత్యాత్మరూపంవివక్ష్యతే- తత్రాహ (ఛన్దఇతి) ఛన్దశ్శబ్దస్యగాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిషయస్యకథంకామవిషయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యోసావితి) గాయత్ర్యాదివిషయత్వంత్యక్త్వాఛన్దశబ్దస్యకామవిషయత్వమతశ్శబ్దార్థః. యద్యాత్మరూపంకామవర్జితమిత్యేతదత్రవివక్షితం- కిమితితర్హిదైర్ఘ్యంప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) స్వాధ్యాయధర్మత్వం- ఛాన్దసత్వం. వృద్ధవ్యవహారమన్తరేణకామవాచిత్వంఛన్దశబ్దస్యకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) తస్యకామవచనత్వేసంసిద్ధంపదరూపమనూద్యతస్యార్థముపసంహరతి (అతఇతి) తథా- కామవర్జితత్వవదిత్యేతత్. నన్వత్రాధర్మవర్జితత్వమేవప్రతీయతే- సధర్మవర్జితత్వం- పాప్మశబ్దస్యఅధర్మమాత్రవచనత్వాత్. అతఆహ (పాప్మశబ్దేనేతి) ఉపక్రమానుసారేణపాప్మశబ్దస్యోభయవిషయత్వేవిశేషణమనూద్యవివక్షితమర్థంకథయతి (అపహతేతి) తర్హికార్యమేవావిద్యాయానిషిధ్యతే. నేత్యాహ (తత్కార్యేతి) తస్మాదద్వైతచ్ఛబ్దః. వాక్యార్థముపసంహరతి (యదేతదితి) పూర్వబ్రాహ్మణాన్తేపీదముక్తమిత్యాహ (ఇదంచేతి) ఆగమవశాత్తత్రోక్తంచేత్- కిమిత్యత్రపునరుచ్యతే - తత్రాహ (ఇహత్వితి) సవిశేషత్వంచేదాత్మత్వానుపపత్తిరిత్యాదిస్తర్కః. ఆగమసిద్ధేకింతర్కోపన్యాసేనేత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శితేతి) స్త్రీవాక్యస్యసఙ్గతింవక్తుంవృత్తమనుద్రవతి (అయమితి) అనన్వాగతవాక్యేచాత్మనశ్చేతనత్వముక్తమిత్యాహ (సయదితి) ఆత్మనస్సదాచైతన్యజ్యోతిష్ట్వంస్వరూపంనకేవలముక్తాదాగమాదేవసిద్ధం - కింతుపూర్వోక్తాదనుమానాచ్చస్థితమిత్యాహ (అతస్స్థితంచేతి) వృత్తమనూద్యసమ్బన్ధంవక్తుంకామశ్చోదయతి (సయదీతి) అత్రేతిసుషుప్తిరుక్తా. చైతన్యస్వభావస్యైవసుషుప్తైవిశేషజ్ఞానాభావంసాధయతి (ఉచ్యతఇతి) సుషుప్తిస్సప్తమ్యర్థః. అజ్ఞానం- విశేషజ్ఞానాభావః. కోసావజ్ఞానహేతుః- తమాహ (ఏకత్వమితి) జీవస్య పరేణాత్మనాయదేకత్వం- తత్కథంసుషుప్తైవిశేషజ్ఞానాభావేకారణం- తస్మిన్సత్యపిచైతన్యస్వభావానివృత్తేరితిశఙ్కతే (తత్కథమితి) తత్రస్త్రీవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యతఇతి) తత్రదృష్టాన్తభాగమాచష్టే (దృష్టాన్తేనేతి) ఏకత్వకృతోవిశేషజ్ఞానాభావోవివక్షితోర్థః. పరిష్వఙ్గప్ర

ఊ.— అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా లోకా అలోకా దేవా అదేవా వేదా అవేదాః । అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహా చాణ్డాలోఽచాణ్డాలః పౌల్కసోఽపౌల్కసః శ్రమణోఽశ్ర

యుక్తః సుషుప్తిని విశేషజ్ఞానం కిమితి కల్ప్యతే- స్వాభావికమేవ తత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అపరిష్వక్తస్త్రీవదితి) తర్హి పరిష్వఙ్గవతోఽపి స్వభావవి పర్యాసస్య వాద్విశేషవిజ్ఞానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (పరిష్వఙ్గేతి) స్త్రీపుంసలక్షణయోర్ద్వయోర్మిశ్రత్వం పరిష్వఙ్గః. తదుత్తరకాలం స్వాప్నాగ ఫలప్రాప్తిరేకత్వాసక్తిః. తద్వశాన్విశేషజ్ఞానమిత్యర్థః దార్ష్టాన్తికం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) భూతమాత్రాః- శరీరేన్ద్రియలక్షణాః. తాభిస్సమ్భూ తస్సన్ తస్మాదాత్మా ఋధ్యాసాత్ తత్పరిచ్ఛిన్నో జాతః. తతో విభక్తస్సన్ తాభ్యో విత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (సైన్ధవేతి) తస్య దేహాదౌ ప్రవేశం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (జలాదావితి) ఉపసర్గబలలబ్ధమర్థం కథయతి (ఏకీభూత ఇతి) తాదాత్మ్యం వ్యావర్తయితుం నిరన్తర ఇత్యుక్తం. పరమాత్మాఽభేదప్రయుక్తమ నవచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వాత్మేతి) ఏవం శ్రీభాష్యకృతా వ్యాఖ్యాయ చోద్యపరిహారం ప్రకటయతి (తత్రేతి) ప్రత్యగాత్మనీతి యావత్. ఇ హేతి సుషుప్తిరుచ్యతే. యథా పరిష్వక్తయోః స్త్రీపుంసయోరేకత్వం పుంసోఽవిశేషవిజ్ఞానాభావే తస్య తత్ర కారణముక్తమిత్యర్థః. స్త్రీవాక్యోక్తమస్పష్ట మభిధాయార్థికమర్థమాహ (తత్రేతి) కిం పునర్నానాత్వే కారణమితి తదాహ (నానాత్వే చేతి) ఉక్తం- *అథయో నాన్యామిత్యాదావిత్యర్థః. కిమేతావ తా సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానాభావస్స్యాదిత్యత్రాహ (తత్రేతి) విశేషవిజ్ఞానేన నానాత్వం- తత్ర చావిద్యా కారణమితి తస్మిన్ సతీతి యావత్. యదాత దేతి సుషుప్తిర్వివక్షితా. ప్రవివిక్తత్వం- కార్యకరణావిద్యాపరిహితత్వం. సత్త్వేన- ప్రాజ్ఞేన పరమాత్మనా సహేత్యర్థః. విజ్ఞానాత్మా పఞ్చ్యత్యుచ్యతే. ఏ కత్వఫలమాహ (తత ఇతి) ఉక్తముపనిషద్వ్యాఖ్యాస్తకామవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఆప్తకామత్వం సమర్థయతే (యస్మాత్సమస్తమితి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యస్య హీత్యాదినా) విశేషణాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (కిమన్యస్మాదిత్యాదినా) సుషుప్తే రన్యత్రాత్మనస్సకాశాదన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామ్యమానాః- సుషుప్తావాత్మైవ కామాః తస్మాదాత్మకామమాత్మరూపమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) అవస్థాద్వయే ఖల్వాత్మనస్సకాశాదన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామాః. కామ్యన్త ఇతి కామాః నైవం సుషుప్త్యవస్థాయామాత్మనస్తైవిధ్యస్తే- కిం తు సుషుప్తస్యాత్మైవ కామా ఇత్యాత్మకామం తద్రూపమిత్యర్థః. తస్యాత్మైవేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్యత్వేనేతి) యద్యపి సుషుప్తేఽవిద్యావిద్యతే- త థాపి న సాభివ్యక్తాస్తీత్యనర్థపరిహారోపపత్తిరిత్యర్థః కామానామాత్మాశ్రయత్వపక్షం ప్రతిషేధ్యం తృతీయం విశేషణం. శోకమధ్యం- శోకస్యాన్తరం. ప్రత్యగ్భూతమితి యావత్. తర్హి శోకవత్త్వం ప్రాప్తం. నేత్యాహ (సర్వథేతి) పదద్వయేఽపి శోకశూన్యమాత్మరూపం- నహి శోకో యేనాత్మనా భా సస్య శోకవత్త్వం- శోకస్యాత్మాధీనసత్తాస్ఫూర్తిరాత్మాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః. ౨౧

రం.— (తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయం రూపం) తదేతత్- స్థానమేవాస్యాతిచ్ఛన్దాః- ఛన్దశ్శబ్ద ఇచ్ఛావాచీ. అతిచ్ఛ న్దా ఇతి ఛాన్దసం. అతిచ్ఛన్దం. అఖిలాశాతిగం. అపహతపాప్మ- పాపప్రతిభటం అభయం - ప్రాప్యం రూపం. పరమాత్మైవేత్యర్థః తత్కిమిత్యత ఆహ (తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమిత్యాది) యథా ప్రియతమయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తస్య పురుషస్యాన్తర సుఖాదిపదార్థజ్ఞానం, నా బాహ్యపదార్థజ్ఞానం, నానాస్తి- ఏవం పరమప్రియేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా- సర్వజ్ఞేన పరమాత్మనా సమ్పరిష్వక్తస్యాస్య పురుషస్య- జీవస్య బాహ్యాభ్యన్తరస్వేతరసర్వవస్తుజ్ఞానాభావ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః. అత్ర చ సమ్పరిష్వఙ్గో నామ తత్ర లయ ఏవ- స్వాప్యయసూత్రే *స్వమపీతో భ వతీతి వాక్యసమానార్థకతయా భగవతా భాష్యకృతైతద్వాక్యస్యోదాహృతత్వాత్. అథవా- జాగ్రత్స్వప్నభోగప్రదకర్మసమ్బన్ధవిరోధీ పరిష్వఙ్గస్సమ్బన్ధ విశేషస్సుషుప్తిమాత్రకాలవర్తీతి ద్రష్టవ్యం. (తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపం శోకాన్తరం) తదేవ జీవసుషుప్తిస్థానభూతం ప్రాజ్ఞాత్మలక్షణం స్వరూపమాప్తకామం- అవాప్తసమస్తకామం. ఆత్మకామం- ఆత్మానన్దతృప్తం. అకామం- ఆత్మవ్యతిరిక్తకామనాశూన్యం. శో కాన్తరం- శోకబాహ్యం. అన్తరశబ్దో బహిర్యోగవచనః. శోకమన్తరావర్తమానం. శోకశూన్యం ప్రాప్యం రూపమిత్యర్థః. ౨౧

శం.— ప్రకృతస్స్వయంజ్యోతిరాత్మా అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్త ఇత్యుక్తం- అసఙ్గత్వాదాత్మన, ఆగన్తుకత్వాచ్చ తేషాం,. తత్రైవా శఙ్కా జాయతే. చైతన్యస్వభావత్వే సత్యప్యేకీభావాన్న జానాతి స్త్రీపుంసయోరివ సమ్పరిష్వక్తయోరిత్యుక్తం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమేతదుక్తం - కామక ర్మాదివత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వమప్యస్యాత్మనో న స్వభావః - యస్మాత్సమ్ప్రసాదే నోపలభ్యత ఇత్యాశఙ్కాయాం ప్రాప్తాయాం తన్నిరాకరణాయ. స్త్రీపుంసయోర్దృష్టాన్తోపాదానేన విద్యమానస్యైవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య సుషుప్తేఽగ్రహణమేకీభావాద్ధేతోః - నతు కామకర్మాదివదాగ న్తుకమిత్యేతత్ప్రాసఙ్గికమభిధాయ యత్ప్రకృతం తదేవానుప్రవర్తయతి. అత్ర చైతత్ప్రకృతం - అవిద్యా కామకర్మవినిర్ముక్తమేవ తద్రూ పం- యత్సుషుప్త ఆత్మనో గృహ్యతే ప్రత్యక్షత ఇతి. తదేతద్యథాభూతమేవాభిహితం- సర్వసమ్బన్ధాతీతమేతద్రూపమితి. యస్మాదత్ర- ఏతస్మిన్ సు షుప్తస్థానేఽతిచ్ఛన్దాపహతపాప్మాభయమేతద్రూపం- తస్మాదత్ర పితా- జనకః. తస్య చ జనయితృత్వాద్యత్పితృత్వం పుత్రం ప్రతి - తత్కర్మనిమి త్తం. తేన చ కర్మణాఽయమసమ్బద్ధోఽస్మిన్కాలే- తస్మాత్పితా పుత్రసమ్బన్ధనిమిత్తస్య కర్మణో వినిర్ముక్తత్వాత్ పితాప్యపితా భవతి. తథా- పుత్రోఽపి పి తురపుత్రో భవతీతి సామర్థ్యాద్గమ్యతే. ఉభయోర్హి సమ్బన్ధనిమిత్తం కర్మ- తదయమతిక్రాన్తో వర్తతే- *అపహతపాప్మేతి హ్యుక్తం. తథా - మాతా ఽమాతా. లోకాః-కర్మణా జేతవ్యా జితాశ్చ. తత్కర్మసమ్బన్ధాభావాల్లోకా అలోకాః. తథా- దేవాః- కర్మాఙ్గభూతాః. తత్కర్మసమ్బన్ధాత్యయాద్దే

మణస్తాపసోఽతాపసోఽనన్వాగతంపుణ్యేనానన్వాగతంపాపేనతీర్ణోహితదాసర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయ
స్యభవతి॥ ౨౨

వాఅదేవాః. తథా- వేదాః- సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాభిధాయకాః బ్రాహ్మణలక్షణామన్త్రలక్షణాశ్చాభిధాయకత్వేనకర్మాఙ్గభూతాఅధీతాఅధ్యేతవ్యా శ్చకర్మనిమిత్తమేవసమ్బధ్యన్తేపురుషేణ. తత్కర్మాతిక్రమణాదేతస్మిన్కాలేవేదాఅప్యవేదాః సమ్పద్యన్తే. నకేవలంశుభకర్మసమ్బన్ధాతీతః. కింతర్హి. అశుభైరప్యత్యన్తఘోరైఃకర్మభిరసమ్బద్ధఏవాయంవర్తతఇత్యేతమర్థమాహ - అత్రస్తేనః- బ్రాహ్మణసువర్ణహర్తా. భ్రూణహనాసహపాఠాదవగమ్యతే. సతేనఘోరేణకర్మణైతస్మిన్కాలేవినిర్ముక్తోభవతి- యేనాయంకర్మణామహాపాతకీస్తేనఉచ్యతే తథా- భ్రూణహాఽభ్రూణహా. తథా (చాణ్డాలః) నకేవలంప్రత్యుత్పన్నేనైవకర్మణావినిర్ముక్తః. కింతర్హి. సహజేనాప్యత్యన్తనికృష్టజాతిప్రాపకేణాపివినిర్ముక్తఏవాయం. చణ్డాలోనామ - శూద్రేణబ్రాహ్మణ్యాముత్పన్నః. చణ్డాలఏవచాణ్డాలః. సజాతినిమిత్తేనకర్మణాఽసమ్బద్ధత్వాదచాణ్డాలోభవతి. పౌల్కసః- పుల్కసఏవపౌల్కసః-శూద్రేణైవక్షత్రియాయాముత్పన్నః. తథాసోఽప్యపుల్కసోభవతి. తథా- శ్రమలక్షణైశ్చకర్మభిరసమ్బద్ధోభవతీత్యుచ్యతే- శ్రమణః-పరివ్రాట్ యత్కర్మనిమిత్తోభవతి - సతేనవినిర్ముక్తత్వాదశ్రమణః. తథా - తాపసః- వానప్రస్థోఽతాపసః. సర్వేషాంవర్ణాశ్రమాదీనాముపలక్షణార్థముభయోర్గ్రహణం. కింబహునా-అనన్వాగతం - నఅన్వాగతమనన్వాగతం. అసమ్బద్ధమిత్యేతత్. పుణ్యేన- శాస్త్రవిహితేనకర్మణా. తథా- పాపేన-విహితాకరణప్రతిషిద్ధక్రియాలక్షణేన. రూపపరత్వాన్నపుంసకలిఙ్గం- అభయంరూపమితిహ్యనువర్తతే. కింపునరసమ్బద్ధత్వేకారణమితి. తద్ధేతురుచ్యతే- తీర్ణః- అతిక్రాన్తోహి- యస్మాదేవంరూపస్తదా- తస్మిన్కాలేసర్వాఞ్ఛోకాన్- శోకాః- కామాః. ఇష్టవిషయప్రార్థనాః. తేహితద్విషయవియోగే శోకత్వమాపద్యన్తే. ఇష్టంహివిషయమప్రాప్తంవియుక్తంచోద్దిశ్యచిన్తయానస్తద్గుణాన్సన్తప్యతేపురుషః- అతఃశోకో, ఽరతిః, కామ, ఇతిపర్యాయాః. యస్మాత్సర్వకామాతీతోహ్యత్రాయంభవతి. *నకంచనకామంకామయతే *అతిచ్ఛన్దాఇతిహ్యుక్తం - తత్ప్రక్రియాపతితోఽయంశోకశబ్దఃకామవచనఏవభవితుమర్హతి. కామశ్చకర్మహేతుః- వక్ష్యతిహి *సయథాకామోభవతితత్క్రతుర్భవతియత్క్రతుర్భవతితత్కర్మకురుతఇతి. అతస్సర్వకామాతీతత్వాద్యుక్తముక్తమనన్వాగతంపుణ్యేనేత్యాది. (హృదయస్య) హృదయమితి - పుణ్డరీకాకారోమాంసపిణ్డః. తత్స్థమన్తఃకరణం- బుద్ధిర్హృదయమిత్యుచ్యతే- తాత్స్థ్యాత్- మఞ్చక్రోశనవత్. హృదయస్య- బుద్ధేర్యేశోకాః. బుద్ధిసంశ్రయాహితే- *కామస్సఙ్కల్పోవిచికిత్సేత్యాదిసర్వంమనఏవేత్యుక్తత్వాత్. వక్ష్యతిచ *కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాఇతి. ఆత్మసంశ్రయభ్రాన్త్యపనోదాయహీదంవచనం *హృదిశ్రితాఃహృదయస్యశోకాఇతిచ. హృదయకరణసమ్బన్ధాతీతశ్చాయమస్మిన్కాలే- *అతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతిహ్యుక్తం. హృదయసమ్బన్ధాతీతత్వాత్తత్సంశ్రయకామసమ్బన్ధాతీతోభవతీతియుక్తతరంవచనం. యేతువాదినోహృదిశ్రితాఃకామావాసనాశ్చహృదయసమ్బన్ధినమాత్మానముపసర్పన్త్యుపశ్లిష్యన్తే- హృదయవియోగేఽపిచాత్మన్యవతిష్ఠన్తేపుటతైలస్థఇవపుష్పాదిగన్ధఇత్యాచక్షతే- తేషాం *కామస్సఙ్కల్పః *హృదయేహ్యేవరూపాణి *హృదయస్యశోకాఇత్యాదీనాంవచనానామానర్థక్యమేవ. హృదయకరణోత్పాద్యత్వాదితిచేన్న- *హృదిశ్రితాఇతివిశేషణాత్. నహిహృదయస్యకరణమాత్రత్వేహృదిశ్రితాఇతి, వచనంసమఞ్జసం *హృదయేహ్యేవరూపాణిప్రతిష్ఠితానీతి, చ. ఆత్మవిశుద్ధేశ్చవివక్షితత్వాద్హృచ్ఛ్రయణవచనం యథార్థమేవయుక్తం- *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతిచశ్రుతేరన్యార్థాసమ్భవాత్. *కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాఇతివిశేషణాదాత్మాశ్రయాఅపిసన్తీతిచేన్న- అనాశ్రితాపేక్షత్వాత్. నచాత్రాశ్రయాన్తరమపేక్ష్యయేహృదీతివిశేషణం. కింతర్హి. యేహృద్యనాశ్రితాఃకామాః - తానపేక్ష్యవిశేషణం. యేత్వప్రరూఢాభవిష్యా, భూతాః, స్వప్రతిపక్షతోనివృత్తాః,- తేనైవహృదిశ్రితాః. సమ్భావ్యన్తేచతే - అతోయుక్తంతానపేక్ష్యవిశేషణం యేప్రరూఢావర్తమానాదివిషయే - తేసర్వేప్రముచ్యన్తఇతి. తథాపివిశేషణానర్థక్యమితిచేన్న - తేషుయత్నాధిక్యాద్హేయార్థత్వాత్. ఇతరథాఽశ్రుతమనిష్టంచకల్పితంస్యాదాత్మాశ్రయత్వంచకామానాం. *నకంచనకామంకామయతఇతిప్రాప్తప్రతిషేధాదాత్మాశ్రయత్వంకామానాం శ్రుతమేవేతిచేన్న- *సహిస్వప్నోభూత్వేతిపరనిమిత్తత్వాత్కామాశ్రయత్వప్రాప్తేః. అసఙ్గవచనాచ్చ. నహికామాశ్రయత్వేఽసఙ్గవచనముపపద్యతే- సఙ్గశ్చకామఇత్యవోచామ. *ఆత్మకామఇతిశ్రుతేరాత్మవిషయోఽస్యకామోభవతీతిచేన్న- వ్యతిరిక్తకామాభావార్థత్వాత్తస్యాః వైశేషికాదితన్త్రన్యాయోపపన్నమాత్మనఃకామాద్యాశ్రయత్వమితిచేన్న- *హృదిశ్రితాఇత్యాదివిశేషశ్రుతివిరోధాదనపేక్ష్యాస్తావైశేషికాదితన్త్రోపపత్తయః- శ్రుతివిరోధేన్యాయాభాసత్వోపగమాత్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ. కామాదీనాంచస్వప్నే కేవలదృశిమాత్రవిషయత్వాత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వంసిద్ధంస్థితంచబాధ్యేతాత్మసమవాయిత్వే- దృశ్యత్వానుపపత్తేఃచక్షుర్గతవిశేషవత్. ద్రష్టుర్హిదృశ్యమర్థాన్తరభూతమితి ద్రష్టుఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వంసిద్ధం- తద్బాధితంస్యాత్-యదికామాద్యాశ్రయత్వంపరికల్ప్యేత. సర్వశాస్త్రప్రతిషేధాచ్చ. పరస్యైకదేశకల్పనాయాఃకామాద్యాశ్రయత్వేచసర్వశాస్త్రార్థజాతంకుప్యేత. ఏతచ్చవిస్తరేణచతుర్థేఽవోచామ. మహతాహిప్రయత్నేనకామాద్యాశ్రయకల్పనాఃప్రతిషేద్ధవ్యాః- ఆత్మనఃపరేణైకత్వశాస్త్రార్థసిద్ధేః. తత్కల్పనాయాంపునఃక్రియమాణాయాంశాస్త్రార్థఏవబాధితస్స్యాత్. యథేచ్ఛాదీనామాత్మధర్మత్వంకల్పయన్తోవైశేషికానైయాయికాశ్చోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థేనసఙ్గచ్ఛన్తే- తథేయమపికల్పనోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థబాధనాన్నాదరణీయా. ౨౨

ఆ.— అత్రపితేత్యాదివాక్యమవతారయితుంవృత్తమనుద్రవతి (ప్రకృతఇతి) అవిద్యాదిశోకహేతువ్వయమాహ (అసఙ్గత్వాదితి) యద్యపినాగన్తుకత్వమవిద్యాయాయుక్తం - తథాప్యభివ్యక్తాయాఽనర్థహేతురాగన్తుకీతిద్రష్టవ్యం. శ్రీవాక్యనిరస్యాశఙ్కామనువదతి (త

త్రేతి) కామాదివిమోకే దస్మిన్తే సతీతి యావత్. స్వభావస్యాపాయో న సమ్భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) శఙ్కోత్తరత్వేన శ్రుతివాక్యమవతార్య తత్తాత్పర్యం పూర్వోక్తమనుకీర్తయతి (విద్యమానస్యైవ స్వాయమితి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యేతదితి) స్వయం జ్యోతిష్ట్వస్య స్వాభావికత్వమేతచ్ఛబ్దార్థః. ప్రాసఙ్గికం - కామాదేరాగన్తుకత్వోక్తిప్రసక్తాదాగతమితి యావత్. ప్రకృతమేవ దర్శయతి (అత్ర చేతి) అతిచ్ఛన్దాదివాక్యం సప్తమ్యర్థః. ప్రత్యక్షతః-స్వరూపచైతన్యవశాద్యథోక్తాత్మరూపస్య సుషుప్తే గృహ్యమాణత్వముక్తిస్తస్యపరామర్శోఽవధేయం. కామాదిసమ్బన్ధవదాత్మనస్తద్రహితమపి రూపం కల్పితమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ప్రకృతమర్థముక్త్వోత్తరవాక్యస్థసప్తమ్యర్థమాహ (అత్రై తస్మిన్నితి) జనకః- అపుత్రాపితా భవతీతి సమ్బన్ధః. పితాప్యపుత్రాపితా భవతీత్యుపపాదయతి (తస్యేత్యాదినా) యథాఽస్మిన్కాలే తత్పితా పుత్రస్యాపితా భవతి- తద్వదిత్యాహ (తథేతి) నాస్యార్థస్య ప్రతిపాదకశ్శబ్దోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) తదేవ సామర్థ్యం దర్శయతి (ఉభయోరితి) సుషుప్తే కర్మాతిక్రమే ప్రమాణమాహ (అపహతేతి) పునర్లోకదేవశబ్దావనువాదార్థౌ. వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాభిధాయకాః- బ్రాహ్మణలక్షణా ఇతి శేషః. అభిధాయకత్వేన - ప్రమాణత్వేన ప్రమేయత్వేన చేత్యర్థః. అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (న కేవలమితి) స్తేనశబ్దోఽత్ర చోరమాత్రే భాతి-కథం విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (భ్రూణహేతి) భ్రూణహా ద-వరిష్ఠబ్రహ్మహాన్నోచ్యతే. తదేవ ఘోరం కర్మ నిరనక్తి (యేనేతి) మహాపాతకమన్యేతి వ్యుత్పత్త్యా మహాపాతకః స్తేనః. స్తేనాదివాక్యేన చాణ్డాలాదివాక్యస్య గతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) ప్రత్యుత్పన్నం- ఆగన్తుకం. * బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాత్తు జాతో వైశ్యాద్వైదేహకస్తథా। శూద్రాజ్జాతస్తు చణ్డాలః సర్వధర్మబహిష్కృత ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్యాహ (చణ్డాలోనామేతి) * జాతో నిషాదాచ్ఛూద్రాయాం జాత్యా భవతి పుల్కసఇతి స్మృతేః * శూద్రాయాం బ్రాహ్మణాజ్జాతో నిషాదః - న చ జాత్యా శూద్రః - తస్మాత్ క్షత్రియాయాం జాతః పుల్కసో భవతీతి వ్యాఖ్యానమపేత్యాహ (శూద్రేణైవేతి) తథా- చాణ్డాలవదితి యావత్. శ్రమణాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (తథేతి) పరివ్రాట్తాపసయోరేవ గ్రహణాత్తత్కర్మాయోగేఽపి సౌషుప్తస్య వర్ణాశ్రమాన్తరకర్మయోగం శఙ్కిత్వాహ (సర్వేషామితి) ఆదిశబ్దేన వయోఽవస్థాదిగృహ్యతే. సౌషుప్తే పురుషే ప్రకృతే కథమనన్వాగతమితి నపుంసకప్రయోగః- తత్రాహ (రూపపరత్వాదితి) తత్పరత్వే హేతుమనుషఙ్గం దర్శయతి (అభయమితి) హేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కింపునరిత్యాదినా) యస్మాదతిచ్ఛన్దాదివాక్యోక్తస్వభావోఽయమాత్మా సుషుప్తే కాలే హృదయనిష్ఠాన్ సర్వాన్ శోకానతిక్రామతి- తస్మాదేతదాత్మరూపం పుణ్యపాపాభ్యామనన్వాగతం యుక్తమిత్యర్థః. శోకశబ్దస్య కామవిషయత్వం సాధయతి (ఇష్టేతి) కథం తస్య శోకత్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టం హీతి) తేషాం పర్యాయత్వేఽపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (యస్మాదితి) అత్రేతి సుషుప్తిరుచ్యతే. అతస్సర్వకామాతీతత్వాదిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. న కేవలం శోకశబ్దస్య కామవిషయత్వముపపన్నమేవ- కిన్తు సన్నిధేరపి సిద్ధమిత్యాహ (న కం చ నేతి) శోకశబ్దస్య కామవిషయత్వేఽపి తదత్యయమాత్రాత్కథం కర్మాత్యయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) తత్ర వాక్యం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతి హీతి) కామస్య కర్మహేతుత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) హృదయస్య శోకానతిక్రామతీత్యత్ర హృదయశబ్దార్థమాహ (హృదయమితీతి) మాంసపిణ్డవిశేషవిషయం హృదయపదం కథం బుద్ధిమాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తాత్స్థ్యాదితి) యథా మఞ్చాః క్రోశన్తీతి మఞ్చక్రోశనము వ్యమానం మఞ్చస్థాన్ పురుషానుపచారాదాహ- తథా హృదయస్థత్వాద్బుద్ధావుపచారాద్బుద్ధిం హృదయశబ్దో దర్శయతీత్యర్థః. హృదయశబ్దార్థముక్త్వా తస్య సమ్బన్ధం దర్శయతి (హృదయస్యేతి) తానతిక్రాన్తో భవతీతి శేషః. ఆత్మాశ్రయాస్తేన బుద్ధ్యాశ్రయ స్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) కథం తర్హి కేచిదాత్మాశ్రయత్వం తేషాం వదన్తీత్యాశఙ్క్య భ్రాన్తివశాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) భవతు కామాదీనాం హృదయాశ్రితత్వం - తథాపి తత్సమ్బన్ధద్వారా తదాశ్రయత్వసమ్భవాత్ కథమాత్మా సుషుప్తే కామానతివర్తతే - తత్రాహ (హృదయకరణేతి) తత్సమ్బన్ధాతీతత్వే శ్రుతిసిద్ధే ఫలితమాహ (హృదయేతి) భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (యేత్వితి) సత్యేవ హృదయే తన్నిష్ఠానాం కామాదీనామాత్మన్యుపశ్లేషః - స తస్మిన్నివృత్తే నివర్తత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (హృదయవియోగేపీతి) తన్మతే శ్రుతివిరోధమాహ (తేషామితి) కరణేన హృదయేనోత్ప్రేక్ష్యత్వాదాత్మవికారాణామపి కామాదీనాం హృదయసమ్బన్ధసమ్భవాన్నానర్థక్యం శ్రుతీనామితి శఙ్కతే (హృదయ ఇతి) న కామాదిసమ్బన్ధమాత్రం హృదయస్య శ్రుత్యర్థః. కింత్వాశ్రయాశ్రయిత్వం. తచ్చ కరణత్వే న స్యాత్ - న హి చక్షురాద్యాశ్రయం రూపాదిజ్ఞానం దృష్టమితి పరిహరతి (న హ్యాదీతి) చకారాద్వచనం న సమఞ్జసమితి సమ్బధ్యతే. ప్రదీపాయత్తం ఘటజ్ఞానమితివదన్తఃకరణాయత్తమాత్మాశ్రితం కామాదీతి తస్య తదాశ్రయత్వవచనమౌపచారికమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మవిశుద్ధేశ్చేతి) ఇతశ్చేదమయథార్థమేవేత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) అన్యార్థాసమ్భవాత్- బుద్ధ్యాశ్రయణవచనస్యేతి శేషః. దక్షిణేనాక్ష్ణా పశ్యతీత్యుక్తే వామేన న పశ్యతీతివత్ప్రముచ్యన్తే హృది శ్రితా ఇతి విశేషణమాశ్రిత్యాశఙ్కతే (కామాయే ఇతి) ప్రకారాన్తరేణ విశేషణస్యార్థవత్త్వం దర్శయతి (నేత్యాదినా) అత్రేతి ప్రకృతశ్రుత్యుక్తిః. ఆశ్రయాన్తరం- బుద్ధ్యతిరిక్తమాత్మాఖ్యం. బుద్ధ్యనాశ్రితాః కామా ఏవ న సన్తి- యదపేక్షయా హృదయాశ్రయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యోఽపీతి) ప్రతిపక్షత్వం- విషయదోషదర్శనాదితి యావత్. కామానాం వర్తమానత్వనియమాభావాద్భూతభవిష్యతామపి సమ్భవే ఫలితమాహ (యే ఇతి) హృదయమనాశ్రితభూతభవిష్యత్కామసమ్భవేఽపి సర్వకామనివృత్తేర్వివక్షితత్వాద్వర్తమానవిశేషణమనర్థకమితి శఙ్కతే (తథాపీతి) అతీతానాగతకామాభావః సమ్భవతి స్వతస్సిద్ధః- న తన్నివృత్త్యై యత్నోఽపేక్ష్యతే శుద్ధాత్మదిదృక్షుణా వర్తమానకామనిరాసే యత్నాధిక్యమాధేయమితి జ్ఞాపయితుం వర్తమానగ్రహణమితి పరిహరతి (న తేష్వితి) యదియథోక్తం వ్యాఖ్యానమనాదృత్యాత్మాశ్రయత్వమేవ కామానామాశ్రీయతే- తదాఽశ్రుతం, మోక్షాసమ్భవేనానిష్టం, చ కల్పితం స్యాదిత్యాహ (ఇతరథేతి) అశ్రుత

ఊ.— యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతి । నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే౽వినాశిత్వాత్ ॥ నతు తద్ద్వితీయమస్తి తతో౽న్యద్విభక్తం యత్పశ్యేత్ ॥ ౨౩

ర్యమసిద్ధమితిశఙ్క్యతే (నకంచనేతి) అస్థానాదాత్మాశ్రయత్వం శ్రుతమేవ కామానామిత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) నిషేధోహి ప్రాప్తిమపేక్షతే- నవా స్తవం కామానామాత్మధర్మత్వం. ప్రాప్తిస్తు భ్రాన్త్యాపిసమ్భవతి - తస్మాదాత్మనోవస్తుతోనకామాద్యాశ్రయత్వమిత్యర్థః. ఇతశ్చాత్మనోనకామాద్యాశ్రయత్వమిత్యాహ (అసఙ్గేతి) నస్వసఙ్గవచనమాత్మనఃసఙ్గాభావంసాధయతి తస్యకామిత్వేనవిరుధ్యతే-తత్రాహ (సఙ్గశ్చేతి) కామశ్చసఙ్గః- తతో౽సిద్ధోహేతురత్రేతిశేషః. వాక్యాన్తరమాశ్రిత్యాత్మని కామాశ్రయత్వంశఙ్కిత్వాదూషయతి (ఆత్మేత్యాదినా) ఇచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః- గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానాత్పరిశేషాత్ కామాద్యాశ్రయత్వమాత్మనఃసేత్స్యతీతిశఙ్క్యతే (వైశేషికాదీతి) శ్రుత్యవష్టమ్భనిరాచష్టే (నేత్యాదినా) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ- నాత్మాశ్రయత్వంకామాదీనామితిశేషః. తదేవవివృణోతి (కామాదీనామితి) స్త్వితశ్చ- అనుమానాదితిశేషః. యద్యత్ర సమవేతం-తత్తేననదృశ్యతే- యథాచక్షుర్గతం కార్ష్ణ్యం తేనైవచక్షుషానదృశ్యతే. తథా కామాదీనామాత్మసమవాయిత్వేదృశ్యత్వంనస్యాత్. దృశ్యత్వబలేనైవస్వయంజ్యోతిష్ట్వంసాధితం- తథాచతద్బాధేపూర్వోక్తమనుమానమపిబాధ్యేతేత్యర్థః కథంకామాదీనామాత్మదృశ్యత్వమాశ్రిత్యస్వప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వస్యోపదిష్టత్వం-తత్రాహ (ద్రష్టురితి) తథాపితేషామాత్మాశ్రయత్వేకానుపపత్తిః-తత్రాహ (తద్బాధితమితి) యత్తు పరమాత్మైకదేశంజీవమాశ్రిత్యతదాశ్రితం కామాదీతి-తత్రాహ (సర్వశాస్త్రేతి) తదేవస్ఫుటయతి (పరస్యేతి) శాస్త్రార్థజాతం- నిరవయవత్వప్రత్యగేకత్వాది. తస్యకథంకోపః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతచ్చేతి) చతుర్థేచేద్ధర్మప్రపఞ్చమతంనిరస్తం-కిమ్పునస్సిరాకరణమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (మహతేతి) పరేణసహప్రత్యగాత్మనోయదేకత్వం - తస్యశాస్త్రార్థస్యసిద్ధ్యర్థమితియావత్. అంశత్వకల్పనాయామపిశాస్త్రార్థసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (తత్కల్పనాయామితి) భర్తృప్రపఞ్చకల్పనాయాహేయత్వముపసంహరతి (యథేత్యాదినా) ౨౨

రం.— (అత్రపితా౽పితాభవతిమాతా౽మాతా) అత్ర- పరమాత్మనిసుషుప్తిస్థానేలీనస్యజీవస్యపిత్రాదయోనసన్తి- తద్రూపస్యశరీరసమ్బన్ధఘటకకర్మసమ్బన్ధశూన్యతయా అశరీరస్యజనకాభావేనపిత్రాదేరభావాదితిభావః. (లోకాఅలోకాః) తస్యాశ్రయశూన్యత్వాదితిభావః. (దేవాఅదేవాః) అనుగ్రాహకశూన్యత్వాదితిభావః. (వేదాఅవేదాః) అననుశాసనీయస్వరూపత్వాదితిభావః. (అత్రస్తేనో౽స్తేనోభవతిభ్రూణహా౽భ్రూణహేత్యాది) పరిశుద్ధాత్మస్వరూపేస్తైన్యాదికర్తృత్వాద్యసమ్భవాదితిభావః. (చాణ్డాలో౽చాణ్డాలఇత్యాది) చణ్డాలపుల్కసశ్రమణతాపసాదిదేహసమ్బన్ధాభావాదేవేతిభావః. అత్రహేతుమాహ (అనన్వాగతంపుణ్యేనానన్వాగతంపాపేనేతి) శరీరసమ్బన్ధఘటకపుణ్యపాపసంస్పర్శాభావాదితిభావః. నను చరమదేహవియోగానన్తరభావిత్వాత్సర్వకర్మప్రహాణస్యకథం సుషుప్తౌకర్మసమ్బన్ధాభావఇత్యాశఙ్క్యాహ (తీర్ణోహితదాసర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్యభవతీతి) సుషుప్తఃపురుషోహి- యస్మాద్ధృదయస్యసర్వాన్ శోకాన్ తీర్ణోభవతి- తతో మనస్తాపరూపఫలాభావాత్ విద్యమానానామపికర్మణాంఫలప్రదానాభిముఖ్యాభావాత్కర్మణామసమ్బద్ధప్రాయత్వాత్తత్కృతశరీరసమ్బన్ధాభావేనతదనుబన్ధిమాతాపిత్రాదయోపినసమ్బధ్యన్తే- అతోనసన్తీత్యర్థః. ౨౨

శం.— స్త్రీపుంసయోరివైకత్వాన్నపశ్యతీత్యుక్తం, స్వయంజ్యోతిరితి, చ. స్వయంజ్యోతిష్ట్వంనామ- చైతన్యాత్మస్వభావతా. యదిహ్యగ్న్యుష్ణత్వాదివచ్చైతన్యాత్మస్వభావఆత్మా- సకథమేకత్వేపిహిస్వభావంజహ్యాత్- నజానీయాత్. అథనజహాతి-కథమిహసుషుప్తేనపశ్యతి. విప్రతిషిద్ధమేతచ్చైతన్యమాత్మస్వభావో, నజానాతి, చేతి. నవిప్రతిషిద్ధం-ఉభయమప్యేతదుపపద్యతఏవ. కథం. యద్వై సుషుప్తేతన్నపశ్యతి-పశ్యన్వై తత్- తత్రపశ్యన్నేవనపశ్యతి. యత్తత్రసుషుప్తేనపశ్యతీతిజానీషే- తన్నతథాగృహ్ణీయాః. కస్మాత్. పశ్యన్నేవభవతితత్ర. నన్వేవంనపశ్యతీతిసుషుప్తేజానీమః- యతోనచక్షుర్వామనోవాదర్శనేకరణంవ్యాపృతమస్తి. వ్యాపృతేషుహిదర్శనశ్రవణాదిషుపశ్యతీతివ్యవహారోభవతిశృణోతీతివా- నచవ్యాపృతానికరణానిపశ్యామః. తస్మాన్నపశ్యత్యేవాయం. నహి. కింతర్హి. పశ్యన్నేవభవతి కథం. నహి- యస్మాద్ద్రష్టుః- దృష్టికర్తుర్యాదృష్టిః- తస్యాఃదృష్టేర్విపరిలోపః- వినాశః. సనవిద్యతే. యథాగ్నేరౌష్ణ్యంయావదగ్నిభావి-తథాచాయమాత్మాఅవినాశీ- అతో౽వినాశిత్వాదాత్మనోదృష్టిరప్యవినాశినీ- యావద్ద్రష్టృభావినీహిసా. నను విప్రతిషిద్ధమిదమభిధీయతే- ద్రష్టుస్సాదృష్టి, ర్నవిపరిలుప్యతఇతి, చ. దృష్టిశ్చద్రష్ట్రా క్రియతే-దృష్టికర్తృత్వాద్ధి ద్రష్టేత్యుచ్యతే. క్రియమాణాచద్రష్ట్రాదృష్టిర్నవిపరిలుప్యతఇతిచాశక్యంవక్తుం. నను నవిపరిలుప్యతఇతివచనాదవినాశినీస్యాత్. నవచనస్యజ్ఞాపకత్వాత్. నహిన్యాయప్రాప్తవినాశఃకృతకస్యవచనశతేనాపివారయితుంశక్యతే - వచనస్యయథాప్రాప్తార్థజ్ఞాపకత్వాత్. నైషదోషః- ఆదిత్యాదిప్రకాశకత్వవద్దర్శనోపపత్తేః. యథాఆదిత్యాదయోనిత్యప్రకాశస్వభావాఏవసన్తఃస్వాభావికేననిత్యేనైవప్రకాశేనప్రకాశయన్తి- నహ్యప్రకాశాత్మానస్సన్తఃప్రకాశంకుర్వన్తఃప్రకాశయన్తీత్యుచ్యన్తే. కింతర్హి. స్వభావేనైవనిత్యేనైవప్రకాశేన- తథా౽యమాత్మాఅవిపరిలుప్తస్వభావయాదృష్ట్యానిత్యయాద్రష్టేత్యుచ్యతే. గౌణంతర్హి ద్రష్టృత్వం. న- ఏవమేవముఖ్యత్వోపపత్తేః. యదిహ్యన్యథాప్యాత్మనోద్రష్టృత్వందృష్టం- తదాస్యద్రష్టృత్వస్యగౌణత్వం. నత్వాత్మనోన్యోదర్శనప్రకారో౽స్తి- తదైవమేవముఖ్యం ద్రష్టృత్వముపపద్యతే- నాన్యథా- యథాఆదిత్యాదీనాం ప్రకాశయితృత్వంనిత్యేనైవస్వాభావికేనాక్రియమాణేనప్రకాశేన. తదేవచ ప్రకాశయితృత్వంముఖ్యం - ప్రకాశయితృత్వాన్తర

భానుపపత్తేః. తస్మాన్న ద్రష్టుర్దృష్టిర్విపరిలుప్యత ఇతి న విప్రతిషేధగన్ధోఽప్యస్తి. నన్వనిత్యక్రియాకర్తృవిషయ ఏవ తృచ్ప్రత్యయాన్తస్య శబ్దస్య ప్రయోగో దృష్టః- యథా ఛేత్తా భేత్తా గన్తేతి. తథా ద్రష్టేత్యత్రాపీతి చేన్న - ప్రకాశయితేతి దృష్టత్వాత్. భవతు ప్రకాశకేషు - అన్యథాఽసమ్భవాత్. న త్వాత్మనీతి చేన్న- దృష్ట్యవిపరిలోపశ్రుతేః. పశ్యామి న పశ్యామీత్యనుభవదర్శనాన్నేతి చేన్న - కరణవ్యాపారవిశేషాపేక్షత్వాత్. ఉద్ధృతచక్షుషాం చ స్వప్న ఆత్మదృష్టేరవిపరిలోపదర్శనాత్. తస్మాదవిపరిలుప్తస్వభావైవాత్మనో దృష్టిః. అతస్తయాఽవిపరిలుప్తయా దృష్ట్యా స్వయంజ్యోతిఃస్వభావయా పశ్యన్నేవ భవతి సుషుప్తే. కథం తర్హి న పశ్యతీతి ఉచ్యతే- న తు తదస్తి. కిం తత్. ద్వితీయం విషయభూతం. కిం విశిష్టం. తతః - ద్రష్టురన్యత్- అన్యత్వేన విభక్తం యత్పశ్యేత్- యదుపలభ్యేత. యద్ధి తద్విశేషదర్శనకారణమన్తఃకరణం చక్షూరూపం చ - తదవిద్యయాఽన్యత్వేన ప్రత్యుపస్థాపితమాసీత్. తదేతస్మిన్ కాలే ఏకీభూతం- ఆత్మనః పరేణ పరిష్వఙ్గాత్. ద్రష్టుర్హి పరిచ్ఛిన్నస్య విశేషదర్శనాయ కరణమన్యత్వేన వ్యవతిష్ఠతే. అయం తు స్వేన సర్వాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః స్వేన పరేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా ప్రియయేవ పురుషః - తేన న పృథక్త్వేన వ్యవస్థితాని కరణాని విషయాశ్చ. తదభావాద్విశేషదర్శనం నాస్తి- కరణాదికృతం హి తత్- నాత్మకృతం. ఆత్మకృతమివ ప్రత్యవభాసతే- తస్మాత్తత్కృతేయం భ్రాన్తిరాత్మనో దృష్టిః పరిలుప్యత ఇతి. ౨౩

ఆ.— యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాదేః సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (స్త్రీపుంసయోరితి) చకారాదుక్తం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి సమ్బధ్యతే. కిమిదం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి- తదాహ (స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామేతి) ఏవం వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యవ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (యదీత్యాదినా) స్వభావత్యాగమేవాభినయతి (న జానీయాదితి) తత్త్యాగాభావే సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమయుక్తమిత్యాహ (అథేత్యాదినా) ఆత్మా చిద్రూపోఽపి సుషుప్తే విశేషం న జానాతి చేత్- కిం దుష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రతిషిద్ధమితి) పరిహరతి (నేతి) ఉభయం- చైతన్యస్వభావత్వం విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యం చేత్యర్థః. ఉభయస్వీకారే శఙ్కితం విప్రతిషేధమాకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్రుత్యా నిరాకరోతి (కథమిత్యాదినా) యద్వై తదిత్యాదివాక్యం చోదితార్థానువాదః- తత్పరిహారస్తు పశ్యన్నిత్యాదివాక్యమితి విభజతే (యత్తత్రేతి) నహీత్యాదివాక్యనిరస్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) చక్షురాదివ్యాపారాభావే సుషుప్తే దర్శనాది కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాపృతేష్వితి) అస్తు తర్హి తత్రాపి కరణవ్యాపారః. నేత్యాహ (న చేతి) అయమితి సుషుప్తపురుషోక్తిః. న పశ్యత్యేవేతి నియమం నిషేధతి (నేతి) తత్ర హేతుం వక్తుం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిజ్ఞాం ప్రస్తౌతి (కిం తర్హీతి) తత్రాకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతువాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) అవినాశిత్వాదిత్యేతద్వ్యాకుర్వన్ దృష్టేర్వినాశాభావం స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ద్రష్టుర్దృష్టిర్నశ్యతీత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి) విప్రతిషేధమేవ సాధయతి (దృష్టిశ్చేతి) కార్యస్యాపి వచనాదవినాశః స్యాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) తస్యాకారకత్వాన్నైవమితి పరిహరతి (వచనస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి. (నహీతి) యత్కృతకం - తదనిత్యమితి వ్యాప్తస్య గృహీతానుమానవిరోధాద్వచో న కార్యనిత్యత్వబోధకమిత్యర్థః. కూటస్థదృష్టిరేవాత్ర ద్రష్టృశబ్దార్థః- న దృష్టికర్తా- తన్న విప్రతిషేధోఽస్తీతి సిద్ధాన్తయతి (నైష దోష ఇతి) ఆదిత్యాదిప్రకాశకత్వవదిత్యుక్తం దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) దృష్టాన్తేఽపి విప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (నహీతి) దర్శనోపపత్తేరిత్యుక్తం దార్ష్టాన్తికం విభజతే (తథేతి) ఆత్మనో నిత్యదృష్టిత్వే దోషమాశఙ్కతే (గౌణమితి) గౌణస్య ముఖ్యాపేక్షత్వాత్, ముఖ్యస్య చాన్యస్య ద్రష్టృత్వస్యాభావాన్నైవమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తామేవోపపత్తిముపదర్శయతి (యది హీత్యాదినా) అన్యథా- కూటస్థదృష్టిమన్తరేణేతి యావత్. దర్శనప్రకారస్యాన్యత్వం- క్రియాత్మత్వం. తస్యానిష్క్రియత్వశ్రుతిస్మృతివిరోధాదితి శేషః. ద్రష్ట్రన్తరానుపపత్తేః ఫలితమాహ (తదేవమేవేతి) నిత్యదృష్టిత్వేనైవేత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే దృష్టాన్తమాహ (యథేత్యాదినా) తథాత్మనోఽపి ద్రష్టృత్వం నిత్యేనైవ స్వాభావికేన చైతన్యజ్యోతిషా సిధ్యతి- తదేవ చ ద్రష్టృత్వం ముఖ్యం- ద్రష్ట్రన్తరానుపపత్తేరితి శేషః. ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తృజన్తం ద్రష్టృశబ్దమాశ్రిత్యాశఙ్కతే (నన్వితి) అత్రాపి- అనిత్యక్రియాకర్తృవిషయస్తృజన్తశబ్దప్రయోగ ఇతి శేషః. తృజన్తశబ్దప్రయోగస్యానిత్యక్రియాకర్తృవిషయత్వం వ్యభిచారయన్నుత్తరమాహ (నేతి) వైషమ్యమాశఙ్కతే (భవత్వితి) ఆదిత్యాదిషు స్వాభావికప్రకాశేన ప్రకాశయితృత్వమస్తు- కాదాచిత్కప్రకాశేన ప్రకాశయితృత్వస్య తేష్వసమ్భవాత్. న త్వాత్మని నిత్యా దృష్టిరస్తి- తన్మానాభావాత్. తథా చ కాదాచిత్కదృష్ట్యైవ తస్య ద్రష్టృతేత్యర్థః. ప్రతీచశ్చిద్రూపస్య శ్రౌతత్వాత్కర్తృత్వం వినా ప్రకాశయితృత్వమవిశిష్టమిత్యుత్తరమాహ (న దృష్టేరితి) కూటస్థదృష్టిరాత్మేత్యుక్తే ప్రత్యక్షవిరోధం శఙ్కతే (పశ్యామీతి) ద్వివిధోఽనుభవస్తస్య కూటస్థదృష్టిత్వమనుగృహ్ణాతి- చక్షురాదివ్యాపారభావాభావాపేక్షయా పశ్యామి న పశ్యామీతి ధియోరాత్మసాక్షికత్వాదిత్యుత్తరమాహ (న కరణేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉద్ధృతేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) తన్నిత్యత్వోక్తిఫలమాహ (అత ఇతి) వాక్యాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ద్వితీయాదిపదానాం పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య తాత్పర్యభేదం దర్శయతి (యద్ధీత్యాదినా) సాభాసమన్తఃకరణం యత్పశ్యేదితి విశేషదర్శనకారణం ప్రమాతృద్వితీయం. తస్మాదన్యచ్చక్షురాది ప్రమాణం. రూపాది చ ప్రమేయం విభక్తం. తత్సర్వం జాగ్రత్స్వప్నయోరవిద్యాప్రతిపన్నం సుషుప్తికాలే కారణమాత్రతాం గతమభివ్యక్తం నాస్తీత్యర్థః. సుషుప్తే ద్వితీయం ప్రమాతృరూపం నాస్తీత్యేతదుపపాదయతి (ఆత్మన ఇతి) ప్రమాతృరూపం పృథఙ్నాస్తీతి శేషః. తథాపి కరణవ్యాపారకృతం విషయదర్శనమాత్మనః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టురితి) సుషుప్తస్యాపి పరిచ్ఛిన్నత్వమాశఙ్క్యాహ (అయం త్వితి) తస్య పరేణైకీభావఫలమాహ (తేనేతి) విషయేన్ద్రియాభావకృతం ఫలమాహ (తదభావాదితి) కిమితి విషయాద్యభావాద్విశేషదర్శనం నిషిధ్యతే - తత్త్వమేవ తస్యాత్మసత్త్వాధీనం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కరణాదీతి) నన్వవస్థాద్వయే విశేషదర్శనమాత్మకృతం ప్రతిభాతి - తస్య ప్రధానత్వాత్. అత ఆహ (ఆత్మకృతమితి) న త్విత్యాదేస్తాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రమాతృకరణవిషయకృతత్వాద్విశేషదృష్టేస్తేషాం చ సుషుప్తావభావా,

ఉ.— యద్వైతన్నజిఘ్రతి జిఘ్రన్వైతన్నజిఘ్రతి నహిఘ్రాతుర్ఘ్రాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయజ్జిఘ్రేత్ ॥ ౨౪

యద్వైతన్నరసయతేరసయన్వైతన్నరసయతేనహిరసయితూరసయతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్రసయేత్ ॥ ౨౫

యద్వైతన్నవదతివదన్వైతన్నవదతి నహివక్తుర్వక్తేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్వదేత్ ॥ ౨౬

యద్వైతన్నశృణోతిశృణ్వన్వైతన్నశృణోతినహిశ్రోతుఃశ్రుతేర్విపరిలోపోవిద్యతే ఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోన్యద్విభక్తంయచ్ఛృణుయాత్ ॥ ౨౭

త్తత్త్వాదర్శనాయాం విశేషదృష్టేరపి తత్రాభావాదితి యావత్. తత్కృతా - జాగరాదావాత్మకృతత్వేన భ్రాన్తిప్రతిపన్నవిశేషదర్శనాభావప్రయుక్తేత్యర్థః. ౨౩

రం.— * యోఽయంవిజ్ఞానమయఇత్యుక్తజ్ఞాతృస్వరూపస్యసుషుప్తస్యాత్మనోబాహ్యాన్తరజ్ఞానాభావః కింనిబన్ధనఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వైతంనపశ్యతిపశ్యన్వైతన్నపశ్యతీత్యాదినా) ద్వైతం- బాహ్యమాన్తరంవాస్వాతిరిక్తంవస్తుసుషుప్తోజీవోనపశ్యతీతియత్ - తత్పశ్యన్నేవనపశ్యతి-వైశబ్దఏవార్థః. పశ్యతః - దర్శనయోగ్యజ్ఞానవతఏవబాహ్యాన్తరాదర్శనమిత్యర్థః. నన్వపశ్యతఃకథంపశ్యత్త్వమిత్యత్రాహ (నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాదితి) జ్ఞాతుర్ధర్మభూతజ్ఞానస్యనిత్యత్వాద్వినాశోనాస్తీత్యర్థః. తర్హిసుషుప్తౌకథమదర్శనమితి- తత్రాహ (నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయత్పశ్యేదితి) అయమర్థః- జ్ఞానస్వరూపాభావనిబన్ధనోబాహ్యాభ్యన్తరద్వితీయజ్ఞానాభావోనభవతి-అపితుతతోవిభక్తస్య-ప్రాజ్ఞాత్మనఃపృథక్సిద్ధస్యాన్యస్యబాహ్యాభ్యన్తరరూపద్వితీయవస్తునోఽభావాదేవానుకూలప్రతికూలపదార్థాదర్శనమితి. నచపృథక్సిద్ధపదార్థాభావస్యజాగ్రత్స్వప్నయోరపిసమత్వాత్తత్రేవసుషుప్తావప్యపిద్వయానపృథక్సిద్ధపదార్థానుభవోఽస్త్వితిశఙ్క్యం - తత్రకర్మరూపదోషవశాత్పృథక్సిద్ధపదార్థోపలమ్భసమ్భవాత్, సుషుప్తౌకర్మరూపదోషస్యాకార్యకరత్వేనాసమ్బద్ధప్రాయత్వస్యోపపాదితత్వాచ్చ. నచతస్యాప్యపృథక్సిద్ధతయాబ్రహ్మాత్మకత్వేనైవసుషుప్తౌవిషయాణాముపలమ్భోఽస్త్వితిశఙ్క్యం - *సర్వాఃప్రజాఅహరహర్గచ్ఛన్త్యఏతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్త్యనృతేనహిప్రత్యూఢా ఇతిశ్రుత్యాఅనృతశబ్దితకర్మవిశేషేణజీవధర్మభూతజ్ఞానస్యతిరోహితతయాబ్రహ్మణఉపలమ్భానభ్యుపగమేనబ్రహ్మాత్మకతయాప్యుపలమ్భాసమ్భవాత్. బ్రహ్మాత్మకత్వాబ్రహ్మాత్మకత్వోభయబహిర్భూతపదార్థప్రత్యక్షాభావాదితిభావః. అత్రనతుతద్ద్వితీయమితిశబ్దేనధర్మభూతజ్ఞానప్రసరద్వారభూతమనఃపర్యన్తసర్వేన్ద్రియోపసంహారాజ్జ్ఞానస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాన్నసుషుప్తౌబాహ్యాభ్యన్తరవిషయజ్ఞానమిత్యపిహేత్వన్తరమభిప్రేతంద్రష్టవ్యం. ౨౩

శం.— సమానమన్యత్ (యద్వైతన్నజిఘ్రతి) (యద్వైతన్నరసయతే) (యద్వైతన్నవదతి) (యద్వైతన్నశృణోతి) (యద్వైతన్నమనుతే) (యద్వైతన్నస్పృశతి) (యద్వైతన్నవిజానాతి) మననవిజ్ఞానయోర్దృష్ట్యాదిసహకారిత్వేఽపిసతిచక్షురాదినిరపేక్షోభూతభవిష్యద్వర్తమానవిషయవ్యాపారోవిద్యతఇతిపృథగ్గ్రహణం. కింపునర్దృష్ట్యాదీనామగ్న్యౌష్ణ్యప్రకాశనజ్వలనాదివద్ధర్మభేదః- ఆహోస్విదభిన్నస్యైవధర్మస్యోపాధినిమిత్తంధర్మాన్యత్వమితి. అత్రకేచిద్వ్యాచక్షతే- ఆత్మవస్తునఃస్వతఏవైకత్వంనానాత్వంచ - యథాగోర్గోద్రవ్యతయైకత్వం, సాస్నాదీనాంధర్మాణాంపరస్పరతోభేదః,. యథాస్థూలేష్వేవమేకత్వంనానాత్వం- తథానిరవయవేష్వమూర్తవస్తుష్వేకత్వంనానాత్వంచానుమేయం. సర్వత్రావ్యభిచారదర్శనాదాత్మనోఽపితద్వదేవదృష్ట్యాదీనాంపరస్పరంనానాత్వమాత్మనాచైకత్వమితి. న - అన్యపరత్వాత్. నహిదృష్ట్యాదిధర్మభేదప్రదర్శనపరమిదంవాక్యంయద్వైతదిత్యాది. కింతర్హి. యదిచైతన్యాత్మజ్యోతిః- కథంనజానాతిసుషుప్తే- నూనమతోనచైతన్యాత్మజ్యోతిరిత్యేవమాశఙ్కాప్రాప్తౌతన్నిరాకరణాయైతదారబ్ధంయద్వైతదిత్యాది. యదనేనజాగ్రత్స్వప్నయోశ్చక్షురాద్యనేకోపాధిద్వారాచైతన్యాత్మజ్యోతిఃస్వాభావ్యముపలక్షితందృష్ట్యాద్యభిధేయవ్యవహారాపన్నం- సుషుప్తఉపాధిభేదవ్యాపారనివృత్తావనుద్భాస్యమానత్వాదనుపలక్ష్యమాణస్వభావమప్యుపాధిభేదేనభిన్నమివయథాప్రాప్తానువాదేనైవవిద్యమానత్వముచ్యతే. తత్రదృష్ట్యాదిధర్మభేదకల్పనావివక్షితార్థానభిజ్ఞతయా- సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనశ్రుతివిరోధాచ్చ. *విజ్ఞానమానన్దం *సత్యంజ్ఞానం *ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శబ్దప్రవృత్తేశ్చ. లౌకికీచశబ్దప్రవృత్తిశ్చక్షుషారూపంవిజానాతి- శ్రోత్రేణశబ్దంవిజానాతి- వాచాన్నస్యరసంవిజానాతీతిచసర్వత్రైవదృష్ట్యాదిశబ్దాభిధేయానాంవిజ్ఞానశబ్దవాచ్యతాంప్రదర్శయతి. శబ్దప్రవృత్తిశ్చప్రమాణం. దృష్టాన్తోపపత్తేశ్చ. యథాహిలోకేస్వచ్ఛస్వాభావ్యయుక్తఃస్ఫటికస్తన్నిమిత్తమేవకేవలంహరితనీలలోహితాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్తదాకారత్వంభజతే- నచస్వచ్ఛస్వాభావ్యవ్యతిరేకేణహరితనీలలోహితాదిలక్షణాఃధర్మభేదాఃస్ఫటికస్యకల్పయితుంశక్యన్తే- తథాచక్షురాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్ప్రజ్ఞానఘనస్వభావస్యైవాత్మజ్యోతిషోదృష్ట్యాదిశక్తిభేదఉపలక్ష్యతే. ప్రజ్ఞానఘనస్యస్వచ్ఛస్వాభావ్యాత్- స్ఫటికస్వచ్ఛస్వాభావ్యవత్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వాచ్చ. యథాచాదిత్యజ్యోతిరవభాస్యభేదైఃసంయుజ్యమానంహరితనీలపీతలోహితాదిభేదైరవిభాజ్యంత

ఉ.— యద్వై తన్న మనుతే మన్వానో వై తన్న మనుతే నహి మన్తుర్మతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశి
త్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యన్మన్వీత॥ ౨౮
యద్వై తన్న స్పృశతి స్పృశన్వై తన్న స్పృశతి నహి స్ప్రష్టుః స్పృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవి
నాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్స్పృశేత్॥ ౨౯
యద్వై తన్న విజానాతి విజానన్వై తన్న విజానాతి నహి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవి
నాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్విజానీయాత్॥ ౩౦

దాకారాభాసః భవతి - తథా చక్షుస్సంజ్ఞ, వదభాసయచ్చక్షురాదీని, చతదాకారం భవతి. తథా చోక్తం * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్త ఇత్యాది.
నచ నిరవయవస్యానేకాత్మతా శక్యతే కల్పయితుం- దృష్టాన్తాభావాత్. యదప్యాకాశస్య సర్వగతత్వాదిధర్మభేదః పరికల్ప్యతే, పరమాణ్వాదీనాం చ గన్ధ
రసాద్యనేకగుణవత్త్వం,- తదపి నిరూప్యమాణం పరోపాధినిమిత్తమేవ చ భవతి. ఆకాశస్య తావత్సర్వగతత్వం నామ న స్వతో ధర్మోఽస్తి- సర్వోపాధిసం
బన్ధాపేక్షయా సర్వత్ర స్వేన రూపేణ సత్త్వమపేక్ష్య సర్వగతత్వవ్యవహారః. నత్వాకాశః క్వచిద్గతో వా అగతో వా స్వతః. గమనం హి నామ- దేశాన్తరస్థస్య
దేశాన్తరేణ సంయోగకారణం. సా చ క్రియాన్యైవాన్విశేషే సమ్భవతి. ఏవం ధర్మభేదా నైవ సన్త్యాకాశే తథా పరమాణ్వాదావపి. పరమాణుర్నామ-పృథి
వ్యా గన్ధఘనాయాః పరమసూక్ష్మోఽవయవో గన్ధాత్మక ఏవ- న తస్య పునర్గన్ధవత్త్వం నామ శక్యతే కల్పయితుం. అథ తస్యైవ రసాదిమత్త్వం స్యాదితి చే
న్న- తత్రాప్యబాదిసంసర్గనిమిత్తత్వాత్. తస్మాన్న నిరవయవస్యానేకధర్మవత్త్వే దృష్టాన్తోఽస్తి. ఏతేన దృగాదిశక్తిభేదానాం స్వతః పృథక్త్వమాపాదితం రూపాదిభేదో
పాధికామభేదకల్పనా పరమాత్మని ప్రత్యుక్తా. ౨౪- ౨౫- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

ఆ.— సమానమన్యదితి - యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాదావుక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి. మనోబుద్ధ్యోః సాధారణకరణత్వాత్పృథ
గ్వ్యాపారాభావే కథం పృథగ్విశేషః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి) వాక్యాని వ్యాఖ్యాయ స్వసిద్ధాన్తమనుస్మరణార్థం విచారయతి (కింపునరితి) ధర్మ
భేదః- ధర్మాణాం సతాం మిథో ధర్మిణశ్చ భేదోనాస్తీతియావత్. ధర్మస్య- దృష్ట్యాదిపదార్థస్యేత్యర్థః. పరోపాధినిమిత్తకం- చక్షురాద్యుపాధికృతమి
త్యేతత్. ధర్మాన్యత్వం- ధర్మత్వం ధర్మిణో, మిథోఽన్యత్వం, చేత్యర్థః. భర్తృప్రపఞ్చమతే సపూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (అత్రేతి) గవాదీనాం సా
వయవత్వాద్రూపభేదసమ్భవాదేకేన రూపేణాభిన్నత్వం, రూపాన్తరేణ భిన్నత్వం, మిత్యుభయథాత్వేఽపి నిరవయవే ష్వాత్మాదిషు కథమనేకత్వసిద్ధిరిత్యాశ
ఙ్క్యాహ (యథాస్థూలేష్వితి) ఏకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తాత్ప్రష్టే, నానారూపత్వే గవాదిదృష్టాన్తదర్శనాత్, తద్దేవానుమేయం. విమతం భిన్నాభి
న్నం- వస్తుత్వాత్- గవాదివదిత్యర్థః. యద్యపి గగనాదిషు భిన్నాభిన్నత్వమనుభూయతే- తథాపి కథమాత్మని తదనుమానమిత్యాశఙ్క్య వస్తుత్వస్య నానారూ
పత్వేనావ్యభిచారాదాత్మన్యపి యథోక్తమనుమానం నిరఙ్కుశం ప్రసరమిత్యాహ (సర్వత్రేతి) యథోక్తానుమానానుగ్రహాచ్చ యద్వై తదిత్యాదేర్భి
న్నాభిన్నవస్తుని తాత్పర్యమితి భావః. భర్తృప్రపఞ్చోక్తం వాక్యతాత్పర్యం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) చైతన్యావినాశే వాక్యతాత్పర్యం చేత్-కథం
తర్హి దృష్ట్యాదిభేదావచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదన్యేతి) తత్తద్విషయస్త్వవస్థాయాముపాధేర న్తఃకరణస్య చక్షురాదిభేదాధీనపరిణామవ్యాపారనివృత్తౌ స
త్యాముపాధిభేదస్యానుద్భవస్యమానత్వాత్తేనభిన్నమివానుపలక్ష్యమాణస్వభావం యద్యపి- తథాపి చక్షుర్ద్వారేణ జాయమానాయాం బుద్ధివృత్తౌ వ్య
క్తా తస్యం దృష్టిః- ఘ్రాణద్వారేణ జాతాయాం తస్యాం వ్యక్తం ఘ్రాతిరిత్యుపాధిభేదాత్ప్రాప్తభేదానువాదేన చైతన్యస్యావినాశిత్వే వాక్యతాత్పర్యమిత్య
ర్థః. ఉక్తే వాక్యతాత్పర్యే నాస్తి తేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ దృష్ట్యాదిభేదకల్పనా నశ్లిష్టేత్యాహ (సైన్ధవేతి) తదేవస్పష్టయతి (విజ్ఞానమితి) సదృష్ట్యా
దిభేదకల్పనేతిశేషః యథా ఘటాకాశో మహాకాశ ఇత్యేకశబ్దవిషయత్వాదుపాధిభేదేఽప్యాకాశస్యైకత్వమిష్టం- తథైకశబ్దప్రవృత్తేరేకత్వం చితోఽపి
స్వీకర్తవ్యం- తస్మాత్తో దృష్ట్యాదిభేదసిద్ధిరిత్యాహ) శబ్దప్రవృత్తేశ్చేతి) తామేవ నివృణోతి (లౌకికీచేతి) యత్తు సిద్ధాన్తే దృష్టాన్తో నాస్తీతి -. తత్రా
హ (దృష్టాన్తేతి) కిమేకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తోనాస్తి- కింవా మిథ్యాత్వే తన్నానారూపస్యేతి వక్తవ్యం. నాద్యః- నానారూపవస్తువాదిభిరప్యైకైక
రూపస్యానవస్థాపరిహారార్థమనానారూపత్వాఙ్గీకారాదస్మాకం దృష్టాన్తసిద్ధేః, ద్వితీయస్తత్త్వహేతోశ్చ తత్త్రైవానైకాన్తికత్వాత్,. తస్మాదేకరూపమేవ వ
స్తుస్వీకర్తవ్యమితి భావః. ద్వితీయం దూషయతి (యథాహీతి) తన్నిమిత్తమేవేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన స్వచ్ఛస్వాభావ్యం పరామృశ్యతే. స్ఫటికే హరితాదిధ
ర్మాణాం స్వాభావికత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్య హి స్వచ్ఛం స్వాభావ్యం- తద్వశేన హరితాద్యుపాధిభేదసమ్బన్ధవ్యతిరేకేణేతి యావత్.
ఏకస్య నానారూపత్వం మిథ్యేత్యత్ర దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఆత్మా మిథ్యానానానిర్భాసః- ఉపహితత్వాత్- స్ఫటికవదిత్యర్థః. కిం
చ- ఆత్మా మిథ్యానానాత్వాధారః- స్వచ్ఛత్వాత్- సప్రతిపన్నవదిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) కించ- ఆత్మా కల్పితనానాత్వాధారః-జ్యోతిష్ట్వాత్-
ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వదిత్యాహ (స్వయమితి) ఆదిత్యాదావకల్పితోఽపి భేదోఽస్తీత్యాశఙ్క్య వివక్షితం సామ్యమాహ (యథా చేత్యాదినా) అవిభాజ్యం-
వస్తుతో విభాగాయోగ్యమితి యావత్. చక్షురాదీని చ- అవభాసయదితి సమ్బన్ధః. ఆత్మనః సర్వావభాసకత్వే వాక్యోపక్రమం ప్రమాణయతి (తథేతి)
యత్తు నిరవయవేష్వపి నానారూపత్వమనుమేయమితి- తత్రాహ (నచేతి) ఆకాశాదీనాం దృష్టాన్తత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే (యదపీత్యాదినా) కథ
మాకాశస్యానేకధర్మవత్త్వమౌపాధికమిత్యాశఙ్క్య తస్య సర్వగతత్వం తావదౌపాధికమితి సాధయతి (ఆకాశస్యేతి) కథం తర్హి సర్వగతత్వవ్యవహారః-
తత్రాహ (సర్వోపాధీతి) నన్వాకాశస్య సర్వత్ర గమనమపేక్ష్య సర్వగతత్వం కిమితి న వ్యవహ్రియతే-తత్రాహ (నత్వితి) ఆకాశే గమనాయోగ్యం

మూ.— యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేదన్యోఽన్యద్రసయేదన్యోఽన్యద్వదేదన్యోఽన్యచ్ఛృణుయాదన్యోఽన్యన్మన్వీతాన్యోఽన్యత్స్పృశేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్ ॥ ౩౧

సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హైనమనుశశాస యాజ్ఞవల్క్య ఏషాస్య పరమా గతిరేషాస్య పరమా సమ్పదేషోఽస్య పరమో లోక ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి ॥ ౩౨

ఏష్టుంతత్స్వరూపమాహ (గమనంహీతి) ననుకుతశ్చిద్విభాగే, సంయోగేచకేనచిద్దేశేన, తత్కారణీభూతాక్రియాపిశ్యేనాదావిహాకాశేభవిష్యతి. నేత్యాహ (సాచేతి) సావయవేహిశ్యేనాదౌక్రియాదృశ్యతే- ఆకాశంత్వవిశేషం - నిరవయవం. కుతస్తత్రక్రియేత్యర్థః. తథాపిధర్మాన్తరాణ్యాకాశేభవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యతేషామపిక్రియాపూర్వకాణాముక్తన్యాయకబళీకృతత్వమాహ (ఏవమితి) భేదాభేదాభ్యాందుర్వచత్వాచ్చతత్రధర్మధర్మిభావోనసమ్భవతీతిభావః. ఆకాశేదర్శితన్యాయమన్యత్రాపిసఞ్చారయతి (తథేతి) పార్థివత్వంపరమాణోరేకంరూపం - గన్ధవత్త్వంచాపరమిత్యనేకరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాణుర్నామేతి) నహిపార్థివత్వాతిరేకేగన్ధవత్త్వంప్రామాణికమితిభావః. వైశేషికపరిభాషామాశ్రిత్యాశఙ్కయతి (అథేతి) పార్థివపరమాణౌరసాదిమత్త్వమనౌపాధికంనభవతి- జలాదిసంసర్గకృతత్వాత్. తథాచనిరుపాధికభేదేనేదముదాహరణమితిపరిహరతి (నతత్రాపీతి) ఉక్తన్యాయస్యదిగాదావపిసమత్వంమత్వోపసంహరతి (తస్మాదితి) సన్తిపరస్మిన్నాత్మనిదృగాదిశక్తిభేదాః- తేషాంమధ్యేదృక్ఛక్తిశ్చక్షురాత్మనారూపాత్మనాచపృథగేవపరిణమతే, ఘ్రాతిశక్తిశ్చఘ్రాణాత్మనాగన్ధాత్మనా, చేత్యనేనక్రమేణపరస్మిన్పరిణామకల్పనాభర్తృప్రపఞ్చైర్వ్యాకృతా- సాపిపరస్యైకరూపత్వోపపాదనేననిరస్తేత్యాహ (ఏతేనేతి) ౨౪- ౨౫- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

రం.— (యద్వైతన్నజిఘ్రతిజిఘ్రన్వైతన్నజిఘ్రతీత్యాది) పూర్వవత్. ౨౪-౨౫

రం.— (వదన్వైతన్నవదతీతి) వదనక్రియాహేతుతాయోగ్యజ్ఞానవత్త్వేఽపి వావదనమిత్యర్థః. ఇదంసర్వకర్మేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణం. ౨౬- ౨౭

రం.— మనుతఇతిమనోవృత్తికథనం. ౨౮- ౨౯

రం.— విజానాతీతిబుద్ధివృత్తికథనం. అన్యత్సర్వంపూర్వవత్. ౩౦

శం.— జాగ్రత్స్వప్నయోరివయద్విజానీయాత్- తద్ద్వితీయంప్రవిభక్తమన్యత్వేననాస్తీత్యుక్తం - అతస్సుషుప్తేనవిజానాతివిశేషం. ననుయద్యయమేవాస్యస్వభావః- కింనిమిత్తమస్యవిశేషవిజ్ఞానంస్వభావపరిత్యాగేన. అథవిశేషవిజ్ఞానమేవాస్యస్వభావః - కస్మాదేషవిశేషంనవిజానాతీతి. ఉచ్యతే- శృణు. యత్ర- యస్మిన్జాగరితేస్వప్నేవాఽన్యదివ-ఆత్మనోవస్త్వన్తరమివావిద్యయాప్రత్యుపస్థాపితంభవతి- తత్రతస్మాదవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితాదన్యోఽన్యమివాత్మానంమన్యమానోఽసత్యాత్మనఃప్రవిభక్తేవస్త్వన్తరే, ఽసతిచాత్మనితతఃప్రవిభక్తే, నోఽన్యత్పశ్యేత్- ఉపలభేత. తచ్చదర్శితంస్వప్నేప్రత్యక్షతః ఘ్నన్తీవజినన్తీవేతి. తథా-అన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేద్రసయేద్వదేచ్ఛృణుయాన్మన్వీతస్పృశేద్విజానీయాదితి. ౩౧

ఆ.— ఔపాధికోదృష్ట్యాదిభేదః- నవాస్తవోఽస్తీత్యుపపాద్యవృత్తమనువదతి (జాగ్రదితి) యత్రేత్యుత్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కాందర్శయతి (నన్వితి) కిమస్యవిశేషవిజ్ఞానరాహిత్యంస్వరూపం-కింవావిశేషవిజ్ఞానవత్త్వం. ఆద్యేజాగ్రత్స్వప్నయోరనుపపత్తిః. ద్వితీయేసుషుప్తేరసిద్ధిరితిభావః. ప్రతీచశ్చిన్మాత్రజ్యోతిషోవిశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమేవస్వరూపం - తథాపిస్వావిద్యాకల్పితవిశేషవిజ్ఞానవత్త్వమాశ్రిత్యావస్థాద్వయంసిధ్యతీత్యుత్తరంవాక్యమవలమ్బ్యోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇత్యాదినా) (తచ్చేతి) అవిద్యకదర్శనమిత్యర్థః. ౩౧

రం.— అథస్వప్నస్థానాదావేవమిత్యాహ (యత్రవాఅన్యదివస్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాది) అన్యోఽన్యదిత్యత్రాన్యేనేతిశేషః. తథాచయత్రస్థానేస్వప్నాదౌస్థితస్యాల్పమపిపృథక్సిద్ధంస్యాత్,ఇన్ద్రియాదికంచకరణంస్యాత్,- తదానీంకించిద్ద్రష్ట్రాదికంకేనచిత్కరణేనకశ్చిత్పశ్యేదపి- ఇహతుపృథక్సిద్ధపదార్థాభావాత్, కర్మసమ్బన్ధోపరమేనకరణభూతేన్ద్రియసమ్బన్ధాభావాచ్చ నాన్యవస్తుదర్శనమితిభావః. ౩౧

శం.— యత్రపునఃసాఽవిద్యాసుషుప్తేవస్త్వన్తరప్రత్యుపస్థాపికాశాన్తా- తేనాన్యత్వేనావిద్యాప్రవిభక్తస్యవస్తునోఽభావాత్తత్కేనకంపశ్యేజ్జిఘ్రేద్విజానీయాద్వా. అతఃస్వేనైవహిప్రాజ్ఞేనాత్మనాస్వయంజ్యోతిస్స్వభావేనసమ్పరిష్వక్తఃసమస్తప్రసన్నఆప్తకామఆత్మకామఃసలిలవత్స్వచ్ఛీభూతః. సలిలఇవసలిలః. ఏకః- ద్వితీయస్యాభావాత్. అవిద్యయాహిద్వితీయఃప్రవిభజ్యతే- సాచశాన్తాత్ర- అతఏకః. ద్రష్టా- దృష్టేరవిపరిలుప్తత్వాత్- ఆత్మజ్యోతిస్స్వభావాయాః. అద్వైతః - ద్రష్టవ్యస్యద్వితీయస్యాభావాత్. ఏతదమృతమభయం. (ఏషబ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవలోకోబ్రహ్మలోకః. పరఏవాయమస్మిన్కాలేవ్యావృత్తకార్యకరణోపాధిభేదఃస్వఆత్మజ్యోతిషిశాన్తసర్వసమ్బన్ధోవర్తతే. హేసమ్రాడితి- హసంబోధయన్నేనం- జనకమనుశశాస- అనుశిష్టవాన్యాజ్ఞవల్క్యఇతి. శ్రుతేర్వచనమేతత్. కథంవానుశశాస. ఏషాస్య- విజ్ఞానమయస్యపరమాగతిః. యాస్త్వన్యాఃదేహగ్రహణలక్షణాఃబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాఅవిద్యాకల్పితాః- తాగతయోఽతోఽపరమాః-అవిద్యావిషయత్వాత్. ఇయంతుదేవ

మూ.— స యో మనుష్యాణాꣳ రాద్ధః సమృద్ధో భవత్యన్యేషామధిపతిః సర్వైర్మానుష్యకైర్భోగైః సమ్పన్నతమః స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దోఽథ యే శతం మనుష్యాణామానన్దాః స ఏకః పితౄణాం జితలోకానామానన్దోఽథ యే శతం పితౄణాం జితలోకానామానన్దాః స ఏకో గన్ధర్వలోక ఆనన్దోఽథ యే శతం గన్ధర్వలోక

తాదిగతీనాం కర్మవిద్యాసాధ్యానాం పరమా- ఉత్తమా. యస్సమస్తాత్మభావః- *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతీతి. (ఏషైవాస్య పరమా సమ్పత్) సర్వాసాం సమ్పదాం - విభూతీనామియం పరమా - స్వాభావికత్వాదస్యాః. కృతకా హ్యన్యాస్సమ్పదః. తథా (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) యేఽన్యే కర్మఫలాశ్రయా లోకాః- తేఽస్యాపరమాః. 'అయం తు న కేనచ కర్మణా మీయతే - స్వాభావికత్వాత్. ఏషోఽస్య పరమో లోకః తథా (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) యాన్యన్యాని విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజనితాని ఆనన్దజాతాని- తాన్యపేక్ష్యైషోఽస్య పరమ ఆనన్దః - నిత్యత్వాత్. *యో వై భూమా తత్సుఖమితి శ్రుత్యన్తరాత్. యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి,- తదల్పం మర్త్యమముఖ్యం. సుఖమిదం తు తద్విపరీతం- అత ఏవ ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః. ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాం - కలామవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితాం విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధకాలవిభావ్యామన్యాని భూతాన్యుపజీవన్తి ఏతస్యైవానన్దస్యావిద్యయా ప్రవిభజ్యమానస్వరూపాణ్యన్యత్వేన. తాని బ్రహ్మణః పరికల్ప్యమానాన్యన్యాని సన్త్యుపజీవన్తి భూతాని విషయేన్ద్రియసమ్పర్కద్వారేణ విభావ్యమానాం. ౩౩

ఆ.— పూర్వోక్తవస్తూపసంహారార్థం సలిలవాక్యముత్థాపయతి (యత్రేత్యాదినా) తేన-అవిద్యాయాం శాన్తత్వేన ఇతి యావత్. వస్తునోఽభావాత్- తత్రేతి శేషః. సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తం ఫలమాహ (అత ఇతి) పూర్వమేవాస్యార్థస్యోక్తత్వం ద్యోతయితుం హిశబ్దః. సమ్పరిష్వఙ్గఫలం సమస్తత్వం - అపరిచ్ఛిన్నత్వం. తత్ఫలం సమ్ప్రసన్నత్వం. అసమ్ప్రసాదో హి పరిచ్ఛేదాభిమానకృతః సమ్ప్రసన్నత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఆప్తకామ ఇతి) తదేవ సమ్ప్రసన్నత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (సలిలవదితి) ఉక్తార్థవాక్యాక్షరాణి యోజయతి (సలిల ఇవేతి) ద్వితీయస్యాభావం సుషుప్తే వ్యక్తీకరోతి (అవిద్యయేతి) అద్రష్టా-ద్రష్టేతి వా భేదః. ఏకోఽద్వైత ఇత్యభ్యాసస్తాత్పర్యలిఙ్గం. తస్య పరమపురుషార్థత్వం దర్శయన్ స్నాటస్థత్వమాహ (ఏతదితి) కిమితి షష్ఠీ సమాసముపేత్యైకర్షణథారయో గృహ్యతే- తత్రాహ (పరవివేతి) అస్మిన్కాలే- సుషుప్త్యవస్థాయామిత్యేతత్. పరమత్వం సాధయతి (యా స్త్వితి) ప్రస్తుతం సమస్తాత్మభావం విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యేన విశినష్టి (యత్రేతి) సర్వాత్మభావాఖ్యస్య లోకస్య పరమత్వముపపాదయతి (యేన్య ఇతి) మీయతే-పరిచ్ఛిద్యతే. సాధ్యత ఇతి యావత్. సౌషుప్తస్య సర్వాత్మభావస్య పరమానన్దత్వం విశదయతి (యానీతి) ఆత్మనోఽనవచ్ఛిన్నానన్దత్వే ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సంవాదయతి (యో వై భూమేతి) ననువైషయికమేకం సుఖం- ఆత్మరూపం చాపరమితి సుఖభేదాఙ్గీకారాదపసిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాముఖ్యముఖ్యభేదేన తదుపపత్తేరైక్యమిత్యాహ (యత్రేత్యాదినా) కించ - వస్తుతో నాస్త్యేవాత్మసుఖాతిరిక్తం వైషయికం సుఖమిత్యాహ (ఏతస్యేతి) బ్రహ్మాతిరిక్తచేతనాభావే కాస్యోపజీవకాని స్యురిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (తానీత్యాదినా) విభావ్యమానాం- ఆనన్దస్య మాత్రామితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౩౩

రం.— (సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి) యథా జలం జలే ప్రక్షిప్తమేకం భవతి - ఏవం సలిలే శిథిలవత్ స్వచ్ఛస్వభావే పరమాత్మని లీనోఽయం ద్రష్టా- జీవః ప్రాజ్ఞాత్మపరిష్వఙ్గవశే నైకీభూతస్సన్నద్వైతో భవతి - దేవాదిలక్షణభేదకాకారశూన్యో భవతీత్యేషః- సుషుప్త్యాధార ఏవ ఛాన్దోగ్యే * బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తీత్యత్ర బ్రహ్మలోకశబ్దితః పరమాత్మా - హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్యో జనకమనుశిష్టవానిత్యర్థః. ననుకథం సుషుప్త్యాధారస్య బ్రహ్మలోకత్వం- బ్రహ్మలోకో హి పరమగతిత్వాదినా శ్రూయత ఇత్యత్రాహ (ఏషాఽస్య పరమా గతిః) జీవస్యాస్యార్చిరాదిగత్యా ప్రాప్యతయా శ్రుతా పరమగతిరేషైవ. (ఏషాఽస్య పరమా సమ్పత్) తత్త్వజ్ఞానాదినా ప్రాప్యా పి సమ్పదేషైవ. (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) శాశ్వతం భోగస్థానమప్యేష ఏవ. (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) నిరతిశయానుకూల్యస్యాయమేవేత్యర్థః. ననుస్వర్గాదిషు భోగేష్వనుకూలేషు జాగ్రత్సు కథమేతస్య పరమానన్దత్వమిత్యత్రాహ (ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి) అన్యాని భూతాని- బ్రహ్మణ ఉపజీవన్తి స్వర్గాదివైషయికసుఖానుభవితారస్సర్వే ఏతదానన్దస్య ప్రాంశానుభవితార ఇత్యర్థః. ౩౩

శం.— యస్య పరమానన్దస్య మాత్రాః- అవయవాః బ్రహ్మాదిభిర్మనుష్యపర్యన్తైర్భూతైరుపజీవ్యన్తే - తదానన్దమాత్రావయవద్వారేణ మాత్రిణం పరమానన్దమధిజిగమిషన్నాహ సైన్ధవలవణశకలైరివ లవణశైలం. స యః- కశ్చిన్మనుష్యాణాం మధ్యే రాద్ధః - సంసిద్ధః. అవికలః సమగ్రావయవ ఇత్యర్థః. సమృద్ధః- ఉపభోగోపకరణసమ్పన్నో భవతి. కించ- అన్యేషాం- సమానజాతీయానామధిపతిః-స్వతన్త్రః పతిః. న మాణ్డలికః. సర్వైః- సమస్తైః. మానుష్యకైరితి దివ్యభోగోపకరణనివృత్త్యర్థం. మనుష్యాణామేవ యాని భోగోపకరణాని- తైస్సమ్పన్నానామప్యతిశయేన- సమ్పన్నతమః. స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దః. తత్రానన్దానన్దినోరభేదనిర్దేశాన్నార్థాన్తరభూతత్వమిత్యేతత్. పరమానన్దస్యైవ వైషయికవిషయాకారేణ మాత్రా ప్రసృతేతి హ్యుక్తం * యత్ర వా అన్యదివ స్యాదిత్యాదివాక్యేన - తస్మాద్యుక్తోఽయం స పరమ ఆనన్ద ఇత్యభేదనిర్దేశః. యుధిష్ఠిరాదితుల్యో రాజాత్రోదాహరణం. దృష్టం మనుష్యానన్దమాదిం కృత్వా శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణోన్నీయ పరమానన్దం- యత్ర భేదో నివర్తతే- తమధిగమయతి. అత్రాయమానన్దః శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణ వర్ధమానో యత్ర వృద్ధికాష్ఠామనుభవతి, యత్ర గణితభేదో నివర్తతే- అన్యదర్శనశ్రవణమననాభావాత్,- తం పరమాన

ఆనన్దాః సఏకః కర్మదేవానామానన్దో యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్తే । అథ యే శతం కర్మదేవానామానన్దాః సఏక ఆజానదేవానామానన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతమాజానదేవానామానన్దాః సఏకః ప్రజాపతిలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనన్దాః సఏకో బ్రహ్మలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథైష ఏవ పరమ ఆనన్దః । ఏష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీత్యత్ర హ యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో మాఽన్తేభ్య ఉదరౌత్సీదితి॥ 33

స్తంపవిశినష్టి- అథ యే మనుష్యాణామేవం ప్రకారాః శతమానన్దభేదాః - సఏకః పితౄణాం. తేషాం విశేషణం జితలోకానామితి. శ్రాద్ధాదికర్మభిః పితౄన్ తోషయిత్వా తేన కర్మణా జితో లోకో యేషాం తే జితలోకాః పితరః తేషాం పితౄణాం జితలోకానాం మనుష్యానన్దశతగుణీకృతపరిమాణ ఏక ఆనన్దో భవతి. సోఽపి శతగుణీకృతో గన్ధర్వలోక ఏక ఆనన్దో భవతి. స చ శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః. అగ్నిహోత్రాదిశ్రౌతకర్మణా యే దేవత్వం ప్రాప్నువన్తి- తే కర్మదేవాః తథైవాజానదేవానామేక ఆనన్దః ఆజానత ఏవ- ఉత్పత్తిత ఏవ యే దేవాః- త ఆజానదేవాః. యశ్చ శ్రోత్రియః- అధీతవేదః. అవృజినః- వృజినం- పాపం. తద్రహితః యథోక్తకారీత్యర్థః అకామహతః- వీతతృష్ణః ఆజానదేవేభ్యోఽర్వాగ్యావన్తో విషయాః- తేషు. తస్య చైవంభూతస్యాజానదేవైస్సమాన ఆనన్ద ఇత్యేతదనువాక్యేష్వపి చశబ్దాత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణః ప్రజాపతిలోక ఏక ఆనన్దః - విరాట్ఛరీరే. తథా తద్విజ్ఞానవాన్ శ్రోత్రియః- అధీతవేదశ్చావృజిన ఇత్యాదిపూర్వవత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణో బ్రహ్మలోక ఏక ఆనన్దః - హిరణ్యగర్భాత్మని. యశ్చేత్యాది పూర్వవదేవ. అతః పరం గణితనివృత్తిః. ఏష పరమ ఆనన్ద ఇత్యుక్తః - యస్య చ పరమానన్దస్య బ్రహ్మలోకాద్యానన్దా మాత్రాః ఉదధేరివ విప్రుషః ఏవం శతగుణోత్తరోత్తరవృద్ధ్యుపేతా ఆనన్దా యత్రైకతాం యాన్తి, యశ్చ శ్రోత్రియప్రత్యక్షః- అద్వైత ఏవ సమ్పన్నాదలత్వేన పరమ ఆనన్దః. తత్ర హి నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి - అతో భూమా. భూమత్వాదమృతః. ఇతరే తద్విపరీతా ఆనన్దాః. అత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే తుల్యే. అకామహతత్వకృతో విశేష ఆనన్దశతగుణవృద్ధిహేతుః. అత్రైతాని సాధనాని శ్రోత్రియత్వావృజినత్వాకామహతత్వాని తస్య తస్యానన్దస్య ప్రాప్త్యర్థాదభిహితాని - యథా కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని దేవానాం దేవత్వప్రాప్తౌ తత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వలక్షణే కర్మణీ అధరభూమిష్వపి సమానే ఇతి నోత్తరానన్దప్రాప్తిసాధనే అభ్యుపేయేతే. అకామహతత్వం తు వైరాగ్యతారతమ్యోపపత్తేరుత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనమిత్యవగమ్యతే. స ఏష పరమ ఆనన్దో వీతతృష్ణశ్రోత్రియప్రత్యక్షోఽధిగతః. తథా చ వేదవ్యాసః "యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం। తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతే నార్హతః షోడశీం కలామితి. ఏష బ్రహ్మలోకో హే సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. సోఽహం - ఏవమనుశిష్టో భగవతే- తుభ్యం సహస్రం దదామి గవాం. అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్. అత్ర హ- విమోక్షాయేత్యస్మిన్ వాక్యే యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార- భీతవాన్. యాజ్ఞవల్క్యస్య భయకారణమాహ శ్రుతిః- న యాజ్ఞవల్క్యో వక్తృత్వసామర్థ్యాభావాద్భీతవానజ్ఞానాద్వా. కిం తర్హి. మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో మా- మామన్తేభ్యః- ప్రశ్ననిర్ణయావసానేభ్యః ఉదరౌత్సీత్- ఆవృణోత్. అవరోధం కృతవానిత్యర్థః. యద్యన్మయా నిర్ణీతం ప్రశ్నరూపం విమోక్షార్థం- తత్తదేకదేశత్వేనైవ కామప్రశ్నస్య గృహీత్వా పునః పునర్మాం పర్యనుయుఙ్క్త ఏవ - మేధావిత్వాదిత్యేతద్భయకారణం- సర్వం మదీయం విజ్ఞానం కామప్రశ్నవ్యాజేనోపాదిత్సతీతి. 33

ఆ --- స యో మనుష్యాణామిత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (యస్యేతి) యథా సైన్ధవావయవాః సైన్ధవాచలం బోధయన్తి తథా తస్యానన్దస్య మాత్రా నామ- అవయవాః. తత్ప్రదర్శనద్వారేణావయవినం పరమానన్దమధిగమయితుమిచ్ఛన్ ఇదం గ్రన్థః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వాక్షరాణి వ్యాచష్టే (స యః కశ్చిదిత్యాదినా) రాద్ధత్వమవికలత్వం చేత్- సమృద్ధత్వేన పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సమగ్రేతి) రాద్ధత్వమపీత్యాశఙ్క్య వ్యాకరోతి (ఉపభోగేతి) అన్తర్భావితోపసమృద్ధిభేదాదపునరుక్తిరితి భావః న కేవలముక్తమేవ తస్య విశేషణం - కిం తు విశేషణాన్తరం చాస్తీత్యాహ (కించేతి) విశేషణతాత్పర్యమాహ (దివ్యేతి) తదనివృత్తనేత్రస్య వక్ష్యమాణగన్ధర్వాద్యానన్దాన్తర్భావః స్యాదితి భావః అతిశయేన - సమన్న ఇతి శేషః- అభేదనిర్దేశస్యాభిప్రాయమాహ (తత్రేతి) ప్రకృతం వాక్యం సప్తమ్యర్థః అత్ర సస్వాకాశ ఆనన్దస్యేతి శేషః. ఔపచారికత్వమభేదనిర్దేశస్య భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమానన్దస్యేతి) [illegible] (తస్మాదితి) యథోక్తో మనుష్యానన్దశ్చ [illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యుధిష్ఠిరాదీతి) అథ యే శతం మనుష్యాణామిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (దృష్టమితి) శతగుణేనోత్తరోత్తరత్రానన్దస్యోత్కర్షప్రదర్శనక్రమేణ పరమానన్దముక్తిం యేతమధిగమయత్యుత్తరేణ గ్రన్థేనేతి సమ్బన్ధః. పరమానన్దమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) శేషః- సఙ్ఖ్యావ్యవహారః ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (యత్రేత్యాదినా) పరమానన్దే నివృద్ధికాష్ఠాయాం హేతుమాహ (అన్యేతి) యద్యపి యస్యేత్యాదినోక్తమేతత్ - తథాపి పూర్వవ్యాఖ్యానావసరే తదేవ వివృతమిత్యవిరోధః. తత్తదానన్దప్రదర్శనాన్తర్యన్తత్రతత్రార్థః(?) తత్తద్వాక్యోపక్రమే వా. ఏవం ప్రకారకత్వం- సమృద్ధత్వాది. పితౄణాం- ఆనన్ద ఇతి సమ్బన్ధః. శ్రాద్ధాదికర్మభిరిత్యాదిన [illegible] పిణ్డపితృయజ్ఞాది గృహ్యతే. కే తే కర్మదేవా నామ- తత్రాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యథా గన్ధర్వానన్దః శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః - తథా కర్మదేవానన్దః శతగుణీకృతస్సన్నాజానదేవా

నామేక ఆనన్దో భవతీత్యాహ (తథైవేతి) కుత్రవీతతృష్ణత్వం-తత్రాహ (అజానదేవేభ్య ఇతి) శ్రోత్రియాదివాక్యస్య ప్రకృతాసఙ్గతిమాశఙ్క్యా. హ (తస్యచేతి) ఏవంభూతస్య- విశేషణత్రయవిశిష్టస్యేతియావత్. ప్రజాపతిలోకశబ్దస్య బ్రహ్మలోకశబ్దాదర్థభేదమాహ (విరాడితి) యథా విరాడాత్మన్యాజానదేవానన్దశ్శతగుణీకృతస్సన్నేక ఆనన్దో భవతి-తథా విరాడాత్మోపాసితా శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణో విరాజాతుల్యానన్దస్స్యాదిత్యాహ (తథేతి) (తచ్ఛతగుణీకృతేతి) తచ్ఛబ్దో విరాడానన్దవిషయః. శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణవానపి హిరణ్యగర్భోపాసకస్తేన తుల్యానన్దో భవతీత్యాహ (యశ్చేతి) హిరణ్యగర్భానన్దాదుపరిష్టాదపి బ్రహ్మానన్దే గణితభేదే ప్రాకరణికే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (అథైషపరమితి) *ఏషాస్య పరమానన్ద ఇత్యుపక్రమ్యైకమిత్యానన్దానన్తరముపదర్శితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషఇతి) తథాపి సోమస్తంసర్వాత్మత్వముపేక్షితమితి చేత్. నేత్యాహ (యస్య చేతి) ప్రకృతస్య బ్రహ్మానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (తత్రహీతి) అనవచ్ఛిన్నత్వఫలమాహ (భూమత్వాదితి) బ్రహ్మానన్దాదితరేపరిచ్ఛిన్నా. మర్త్యాశ్చేత్యాహ (ఇతరఇతి) *అథయత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేరితి భావః. శ్రోత్రియాదిపదాని వ్యాఖ్యాయ తాత్పర్యం దర్శయతి (అత్ర చేతి) మధ్యే విశేషణేషు త్రిష్వితియావత్. తుల్యే- సర్వపర్యాయేష్వితి శేషః. విశేషణాన్తరే విశేషమాహ (అకామహతత్వేతి) యథోక్తవిధ ముపపాదయితుం సిద్ధమర్థమాహ (అవ్రీతానీతి) యశ్చేత్యాదివాక్యం సప్తమ్యర్థః. తస్యతస్యానన్దస్యేతి దైవప్రాజాపత్యాదినిర్దేశః. అర్థాదర్థేతి తత్త్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యేకర్మణా దేవత్వమిత్యాదిశ్రుతిసామర్థ్యాద్దేవానన్దాప్త్యై యథా కర్మాణి సాధనాన్యుక్తాని-తథా యశ్చేత్యాదిశ్రుతిసామర్థ్యాదేవ తాన్యపి శ్రోత్రియత్వాదీని తత్తదానన్దప్రాప్తిసాధనాని వివక్షితానీత్యర్థః. నను త్రయాణామవిశేషశ్రుతౌ కథం శ్రోత్రియత్వావృజినత్వయోః సర్వత్ర తుల్యత్వం- సహితే పూర్వభూమిషు శ్రుతే. తథా చాకామహతత్వవదానన్దోత్కర్షే తయోరపి హేతుతేతి- తత్రాహ (తత్ర చేతి) నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. సహి శ్రోత్రియత్వాదశూన్యః సార్వభౌమాదిసుఖమనుభవితుముత్సహతే - తథా చ సర్వత్ర శ్రోత్రియత్వాదేస్తుల్యత్వాన్న తదానన్దాతిరేకప్రాప్తౌ సాధారణం సాధనమిత్యర్థః. యదుక్తమానన్దశతగుణవృద్ధిహేతురకామహతత్వకృతోఽపి శేషఇతి- తదుపపాదయతి (అకామహతత్వం త్వితి) పూర్వపూర్వభూమిషు వైరాగ్యముత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనం- వైరాగ్యస్యాతిరతభావేన పరమకాష్ఠాపత్తేర్నిరతిశయస్య తస్య పరమానన్దప్రాప్తిసాధనత్వసమ్భవాదిత్యర్థః. యశ్చేత్యాదివాక్యస్యేష్టం తాత్పర్యముక్త్వా ప్రకృతే పరమానన్దే విద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (సఏషఇతి) నిరతిశయమకామహతత్వం పరమానన్దప్రాప్తిహేతురిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) ప్రకృతం ప్రత్యగ్ర్యాత్మం పరమానన్దమేష ఇతి పరామృశతి శ్రుతిః. మేధావీత్యాద్యం వ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తథాపి కిం తద్భయకారణం-తదాహ (యద్వేతి, మేధావిత్వాత్- ప్రజ్ఞాతిశయశాలిత్వాదితియావత్. తదేవ భయకారణం ప్రకటయతి (సర్వమితి) ౩౨

రం.— తస్య పరమానన్దత్వమేవ మనుష్యానన్దాదితారతమ్యనిరూపణేన ప్రపఞ్చయతి (సయో మనుష్యాణాం రాద్ధస్సమృద్ధో భవతీత్యాదినా) రాద్ధః- * రాధసంసిద్ధావితి హి ధాతుః. సిద్ధః. ఉపాయైస్సిద్ధః, యువత్వాదిగుణైస్సమృద్ధః, అన్యేషాంచ మనుష్యాణామధిపతిః, సర్వైర్మానుషభోగైర్నిరతిశయం సమ్పన్నః, శ్చకశ్చిద్భవతి యది - సః - ఉక్తలక్షణ ఆనన్దః మనుష్యాణాం మధ్యే శ్రేష్ఠ ఆనన్ద ఇత్యర్థః. అత్ర సమృద్ధత్వాదిగుణానాం అనుకూలతయా వేదనీయత్వాదానన్దత్వముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. (అథ యే శతం మనుష్యాణామానన్దాస్స ఏకః పితౄణాం జితలోకానామానన్దః) శతగుణితా మనుష్యాణాం పూర్వోక్తాః పరమానన్దాః శ్రాద్ధాదికర్మభిః పితౄన్సన్తోష్య యత్రాజితపితృలోకా యే పితరః - తేషామేక ఆనన్దో భవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్ర. స ఏకః కర్మదేవానామానన్ద ఇత్యత్ర కర్మదేవానామిత్యస్యార్థమాహ (యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్త ఇతి) దేవత్వం హి ద్వివిధం - కర్మసిద్ధం-జ్ఞానసిద్ధంచ. కల్పాదావేవ యత్సిద్ధం - తదాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- ఉపాసనసిద్ధమాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- త్రయస్త్రింశద్దేవతాసాయుజ్యం కర్మదేవత్వం. త్రయస్త్రింశద్దేవతాత్మత్వమాజానసిద్ధత్వమితి వివేకో ద్రష్టవ్యః. (అథ యే శతం కర్మదేవానామానన్దాస్స ఏక ఆజానదేవానామానన్దః యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతః) శ్రోత్రియః- శ్రుతవేదాన్తః. అత ఏవ అవృజినః- అపాపః అత ఏవ అకామహతః- ఉపాసనానివృత్తసమస్తక్లేశకామ ఇత్యర్థః. ముక్త ఇతియావత్. శతగుణితాః కర్మదేవానన్దాః ఆజానదేవానన్ద ఏకో భవతి - తథోక్తగుణవిశిష్ట ముక్తానన్దోఽప్యేకో భవతీత్యర్థః. యద్యపి ముక్తానన్దాజానదేవానన్దయోర్న్యూనాధిక్యతారతమ్యమస్తి - తథాప్యన్యూనత్వే తాత్పర్యం ద్రష్టవ్యం. (అథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనన్దాస్స ఏకో బ్రహ్మలోక ఆనన్దః యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహత ఇతి) అత్ర ప్రజాపతిశబ్దశ్చతుర్ముఖపరః- తైత్తిరీయకే సమానప్రకరణే * ప్రజాపతేరానన్ద ఇత్యేకవచనాన్తప్రజాపతిశబ్దశ్రవణాత్, దక్షాదిప్రజాపతిపరత్వే బహువచనాన్తతాప్రసఙ్గేన తత్రత్య ప్రజాపతిశబ్దస్య చతుర్ముఖపరతయా తదైకార్థ్యేనాత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్యాపి తత్పరత్వాత్,. తతశ్చ చతుర్ముఖానన్దశ్శతగుణితో బ్రహ్మలోకే ఏక ఆనన్దో భవతి - తథా ముక్తానన్దోఽపి భవతీత్యర్థః. నచ తే యే శతం స ఏక ఇతి నిర్దేశాత్ బ్రహ్మానన్దస్య పరిచ్ఛిన్నత్వం శఙ్కనీయం - ఆధిక్యమాత్రే తాత్పర్యాత్. యథా * క్షిప్తైషు రివ సర్పతీతి వాక్యం సూర్యస్య గతిమాన్ద్యనివృత్తిపరం - నత్విషుసామ్యపరం - సూర్యస్య నిమేషమాత్రే బహుయోజనాతిలఙ్ఘిత్వస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాత్. ఏవమస్యాపి వాక్యస్య చతుర్ముఖానన్దాపేక్షయా ఆధిక్యమాత్రే తాత్పర్యమవగమ్యతే- బ్రహ్మానన్దాపరిచ్ఛిన్నత్వస్య శ్రుతిసిద్ధత్వాత్. యద్వా- *రోమకూపేష్వనన్తాని బ్రహ్మాణ్డాని భ్రమన్తి తే *అణ్డానాం తు సహస్రాణాం సహస్రాణ్యయుతాని చ। ఈదృశానాం తథా తత్ర కోటికోటిశతాని చేతి బ్రహ్మాణ్డానన్త్యావగమేన తత్రత్యచతుర్ముఖానాం చాసఙ్ఖ్యేయత్వావగమాత్ నియామ్యానన్దాదనన్తాన్నియన్తుశ్శతగుణితానన్దత్వోక్త్యా నేనియన్తుర్నిరానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమర్థసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. ఆనన్దమయాధికరణాదావేవమేవ భాష్యకారైర్వర్ణితం. (అథైష ఏవ పరమ ఆనన్ద ఏష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (అత్ర హ యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార మేధావీత్యాది) అయం రాజాతీవ మేధావీ - మాం సర్వే

ఉ.— స వా ఏష ఏతస్మిన్స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ॥ ౩౪

§ తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదేవమేవాయꣳ శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి॥ ౩౫

భ్యః అన్తేభ్యః - అన్తః - నిశ్చయః. నిశ్చయహేతుభ్యః ప్రశ్నేభ్యః ఉపరోత్స్యత్ - అవరోధం కృతవాన్. సర్వాన్ ప్రశ్నాన్ మామసౌ ప్రష్టుముపాక్రమతేత్యర్థః. అత ఇత్థం పరం నత్యక్ష్యతీతి అత్ర - రాజప్రశ్నపరమ్పరాయాం విషయే యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార - బిభేతి స్మేత్యర్థః. ౩౩

శం.— అత్ర విజ్ఞానమయః స్వయం జ్యోతిరాత్మా స్వప్నే ప్రదర్శితః. స్వప్నాన్తబుద్ధాన్తసఞ్చారేణ కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా కామకర్మప్రవివేకశ్చ సఙ్గతయా మహామత్స్యదృష్టాన్తేన ప్రదర్శితః. పునశ్చావిద్యాకార్యం స్వప్న ఏవ *ఘ్నన్తీవేత్యాదినా ప్రదర్శితం. అర్థాదవిద్యాయాస్తత్త్వం నిర్ధారితమతద్ధర్మాధ్యారోపణరూపత్వమనాత్మధర్మత్వం చ. తథా విద్యాయాశ్చ కార్యం ప్రదర్శితం సర్వాత్మభావః స్వప్న ఏవ ప్రత్యక్షతః * సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోక ఇతి. ఏవం సర్వాత్మభావః స్వభావోఽస్య - అవిద్యాకామకర్మాదిసర్వసంసారధర్మసమ్బన్ధాతీతం రూపమస్య సాక్షాత్సుషుప్తే గృహ్యత ఇత్యేతద్విజ్ఞాపితం స్వయం జ్యోతిరాత్మా. ఏష పరమ ఆనన్ద ఏష విద్యాయా విషయః. స ఏష పరమస్సమ్ప్రసాదః, సుఖస్య చ పరా కాష్ఠేత్యేతదేవమన్తేన గ్రన్థేన వ్యాఖ్యాతం. తచ్చైతత్సర్వం విమోక్షపదార్థస్య దృష్టాన్తభూతం బన్ధనస్య చ. తే చ ఏతే మోక్షబన్ధనే సహేతుకే సప్రపఞ్చే నిర్దిష్టే విద్యావిద్యాకార్యే - తత్సర్వం దృష్టాన్తభూతమేవేతి తద్దార్ష్టాన్తికస్థానీయే మోక్షబన్ధనే సహేతుకే కామప్రశ్నార్థభూతే వక్తవ్యే ఇతి పునః పర్యనుయుక్తో జనకః *అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. తత్ర మహామత్స్యవత్స్వప్నబుద్ధాన్తావసఙ్గస్సఞ్చరత్యేక ఆత్మా స్వయం జ్యోతిరిత్యుక్తం. యథా చాసౌ కార్యకరణాని మృత్యురూపాణి పరిత్యజన్స్వప్నపదాన్తాన్ మహామత్స్యవత్స్వప్నబుద్ధాన్తావనుసఞ్చరతి - తథా జాయమానో మ్రియమాణశ్చ తైరేవ మృత్యురూపైస్సంయుజ్యతే వియుజ్యతే, చోభౌ లోకావనుసఞ్చరతి, తిసఞ్చరణం స్వప్నబుద్ధాన్తానుసఞ్చారస్య దార్ష్టాన్తికత్వేన సూచితం. తదిహ విస్తరేణ ససనిమిత్తం సఞ్చరణం వర్ణయితవ్యమితి తదర్థోఽయమారమ్భః. తత్ర చ బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తమయమాత్మాను ప్రవేశితః - తస్మాత్సమ్ప్రసాదస్థానం మోక్షదృష్టాన్తభూతం. తతః ప్రచ్యావ్య బుద్ధాన్తే సంసారవ్యవహారః ప్రదర్శయితవ్య ఇతి తేనాస్య సమ్బన్ధః. స వై - బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తక్రమేణ సమ్ప్రసన్న ఏషః తస్మిన్ సమ్ప్రసాదే స్థిత్వా తతః పునరీషత్ప్రచ్యుతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వేత్యాది పూర్వవద్బుద్ధాన్తాయైవాద్రవతి. ౩౪

ఆ.— స వా ఏష ఏతస్మిన్నిత్యాద్యుత్తరగ్రన్థసమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్రేతి) * అత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతీతి వాక్యం సప్తమ్యర్థః. వృత్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (స్వప్నాన్తేతి) కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా - ప్రదర్శితేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థాన్తరమాహ (కామేతి) * అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవేత్యాద్యాపుక్తమనుభాషతే (పునశ్చేతి) కిం తత్కార్యప్రదర్శనసామర్థ్యాన్నిర్ధారితమవిద్యాయాస్తత్త్వం - తదాహ (అతద్ధర్మేతి) అనాత్మధర్మత్వం - ఆత్మని చైతన్యవదస్వాభావికత్వం. అవిద్యాకార్యవద్విద్యాకార్యం చ స్వప్నే సర్వాత్మభావలక్షణం ప్రత్యక్షత ఏవ ప్రదర్శితమిత్యాహ (తథేతి) సుషుప్తే స్వప్నవదేతద్దర్శితమిత్యాహ (ఏవమితి) సాక్షాత్ - స్వరూపచైతన్యవశాదిత్యేతత్. అన్యథోక్తికస్య సుఖపరామర్శో న స్యాదితి భావః. ఉక్తం విద్యాకార్యం నిగమయతి (ఏష ఇతి) తమేవ విద్యావిషయం విశదయతి (స ఏష ఇతి) వృత్తానువాదముపసంహరతి (ఇత్యేతదితి) ఏవమన్తేన గ్రన్థేన - బ్రహ్మలోకాన్తవాక్యేనేతి యావత్. సోఽహమిత్యాదేస్తాత్పర్యమనువదతి (తచ్చేతి) యతో రాజేత్థం మన్యతే - అత స్తస్య సహస్రదానే యుక్తా ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. అత ఊర్ధ్వమిత్యాదేరభిప్రాయమనుద్రవతి (తే చేతి) యద్యపి యథోక్తలక్షణే మోక్షబన్ధనే ప్రాగేవోపదిష్టే - తథాపి పూర్వోక్తం సర్వం దృష్టాన్తభూతమేవ తయోరితి యతో రాజా భ్రామ్యతి - అతో మోక్షబన్ధనే దార్ష్టాన్తికభూతే వక్తవ్యే యాజ్ఞవల్క్యేనేతి మన్యమానస్తం ప్రేరయతీత్యర్థః. బన్ధమోక్షయోర్వక్తవ్యత్వేన ప్రాప్తయోరపి ప్రథమం బన్ధో వర్ణ్యత ఇతి వక్తుం దృష్టాన్తం స్మారయతి (తత్రేతి) దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికస్య బన్ధస్య మాత్రిత్వం దర్శయతి (యథా చేత్యాదినా) ఉభౌ లోకావిత్యత్ర ప్రథమ ఏవం శబ్దో ద్రష్టవ్యః. వృత్తమనూద్యానన్తరప్రకరణముత్థాపయతి (తదిహేతి) అజ్ఞస్సంసారీ సప్తమ్యర్థః. ససనిమిత్తం - కామాదినా నిమిత్తేన సహితమిత్యేతత్. ప్రకరణారమ్భముక్త్వా సమనన్తరవాక్యస్యావ్యవహితేన సమ్బన్ధమాహ (తత్ర చేతి) * స వా ఏష ఏతస్మిన్బుద్ధాన్తే రత్వేత్యుపక్రమ్య స్వప్నాన్తాయైవేతి వాక్యం సప్తమ్యా పరామృశ్యతే. స్వప్నాన్తశబ్దస్య స్వప్నవిషయత్వావృత్త్యర్థం విశినష్టి (సమ్ప్రసాదేతి) కథం పునస్సమ్ప్రసన్నస్య సంసారోపవర్ణనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఇతి) ప్రాగుక్తస్య సప్తమ్యర్థః. వ్యవహితో గ్రన్థస్తేనేతి పరామృశ్యతే. సమనన్తరగ్రన్థః పఞ్చమ్యోచ్యతే. వాక్యస్యావ్యవహితేన సమ్బన్ధముక్త్వా తదక్షరాణి యోజయతి (స వై బుద్ధాన్తాదితి) స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వేత్యాది బుద్ధాన్తాయైవాద్రవతీత్యేతదన్తం పూర్వవదితి యోజనా. ౩౪

రం.— అథ యాజ్ఞవల్క్యో జాగ్రద్దేశాదుత్క్రమణం వివక్షుః స్వప్నాన్తేఽవస్థాపితస్య జీవస్య బుద్ధాన్తసఞ్చరణం దర్శయతి (స వా ఏష ఏతస్మిన్స్వప్నాన్త ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౩౪

శం.— ఇత ఆరభ్యాస్య సంసారో వర్ణ్యతే. యథాఽయమాత్మా స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తమాగతః - ఏవమయమస్మాద్దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపత్స్యత ఇత్యాహాత్ర దృష్టాన్తం - తత్ - తత్ర యథా లోకే అనః - శకటం సుసమాహితం - సుష్ఠు - భృశం వా సమాహితం - భాణ్డోపస్కరణేనోపా

§ ఏతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— స యత్రాయమణిమానం న్యేతి జరయా వోపతపతా వాణిమానం నిగచ్ఛతి తద్యథాఽఽమ్రం వోదుమ్బరం వా పిప్పలం వా బన్ధనాత్ప్రముచ్యత ఏవమేవాయం పురుష ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్య పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి ప్రాణాయైవ॥ ౩౬

ఖలముసలశూర్పపిఠరాదినాన్నాద్యేన చ సమ్పన్నం. సమ్భారేణాక్రాన్తమిత్యర్థః. తథా భారాక్రాన్తం సదుత్సర్జత్ - శబ్దం కుర్వద్యథా యాయాత్ - గచ్ఛేచ్ఛాకటికేనాధిష్ఠితం సత్. ఏవమేవ - యథోక్తదృష్టాన్తః. అయం శారీరః - శరీరే భవః. కోఽసౌ. ఆత్మా - లిఙ్గోపాధిః. యస్స్వప్నబుద్ధాన్తావివ జన్మమరణాభ్యాం పాప్మసంసర్గవియోగలక్షణాభ్యామిహలోకపరలోకావనుసఞ్చరతి, యస్యోత్క్రాన్తిమను ప్రాణాద్యుత్క్రాన్తిః, - స ప్రాజ్ఞేన - పరేణాత్మనా స్వయంజ్యోతిస్స్వభావేనాన్వారూఢః - అధిష్ఠితః. అవభాస్యమానః. తథా చోక్తం *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే* ఇతి. ఉత్సర్జన్యాతి. తత్ర చైతన్యాత్మజ్యోతిషా భాస్యే లిఙ్గే ప్రాణప్రధానే గచ్ఛతి సతి లిఙ్గోపాధిరాత్మా గచ్ఛతీవ. తథా చ శ్రుత్యన్తరం *కస్మిన్న్వహమిత్యాది *ధ్యాయతీవేతి చ అత ఏవోక్తం ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఇతి అన్యథా ప్రాజ్ఞేనైకీభూతశ్శకటవత్కథముత్సర్జన్యాతి. తేన లిఙ్గోపాధిరాత్మా ఉత్సర్జన్ - మర్మసు నికృత్యమానేషు దుఃఖవేదనయాఽఽర్తశ్శబ్దం కుర్వన్యాతి - గచ్ఛతి. తత్కస్మిన్కాల ఇతి. ఉచ్యతే - యత్రైతద్భవతి. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ - యత్రోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్య భవతీత్యర్థః. దృశ్యమానస్యాప్యనువదనం వైరాగ్యహేతోః. ఈదృశః కష్టః ఖల్వయం సంసారః - యేనోత్క్రాన్తికాలే మర్మసూత్కృత్యమానేషు స్మృతిలోపో దుఃఖవేదనార్తస్య, పురుషార్థసాధనప్రతిపత్తౌ చాసామర్థ్యం పరవశీకృతచిత్తస్య. తస్మాద్యావదియమవస్థా నాగమిష్యతి - తావదేవ పురుషార్థసాధనకర్తవ్యతాయామప్రమత్తో భవేదిత్యాహ కారుణ్యాచ్ఛ్రుతిః. ౩౫

ఆ.— తద్యథేత్యాదేః * ఇతి తు కామయమాన ఇత్యన్తస్య సన్దర్భస్య తాత్పర్యం తదితిహేత్వర్థం క్రమమనువదతి (ఇత ఆరభ్యేతి) తద్యథేత్యస్యాద్వ్యాఖ్యాదేశద్దృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ఇతి-అత్ర దృష్టాన్తమాహేతి యోజనా. భాణ్డోపస్కరణేన - భాణ్డప్రముఖేన గృహోపస్కరణేనేతి యావత్. తదేవోపకరణం విశినష్టి (ఉలూఖలేతి) పిఠరం - సాకార్థం స్థూలం భాణ్డం. అన్వయం దర్శయితుం యథాశబ్దోఽనూద్యతే. లిఙ్గవిశిష్టమాత్మానం విశినష్టి (యస్స్వప్నేతి) జన్మమరణే విశదయతి (పాప్మేతి) కార్యకరణాని పాప్మశబ్దేనోచ్యన్తే శారీరస్య ప్రాధాన్యం ద్యోతయతి (యస్యేతి) ఉత్సర్జద్యాతీతి చేత్ - తదాఙ్గీకృతమాత్మనో గమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనో గమనప్రతీతిరిత్యత్ర పూర్వేణ శ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) ఉత్సర్జద్యాతీతి శ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వాదాత్మనో వస్తుతో గమనం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) లిఙ్గోపాధికమాత్మనో గమనమిత్యత్ర లిఙ్గాన్తరమాహ (అత ఏవేతి) కథమేతావతా నిరుపాధేరాత్మనో గమనం నేష్యతే - తత్రాహ (అన్యథేతి) ప్రమాణఫలం నిగమయతి (తేనేతి) తత్కస్మిన్నిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనార్తస్య శబ్దవిశేషకరణపూర్వకం గమనం గృహ్యతే. ఏతత్ - ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్య యథా స్యాత్ - తథావస్థా యస్మిన్కాలే భవతి - తస్మిన్గమనమిత్యుపపాదయతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) కిమితి ప్రత్యక్షమర్థం శ్రుతిరనువదతి - తత్రాహ (దృశ్యమానేతి) కథం సంసారస్వరూపానువాదమాత్రేణ వైరాగ్యసిద్ధిః - తత్రాహ (ఈదృశ ఇతి) ఈదృశత్వమేవ విశదయతి (యేనేత్యాదినా) అనువాదశ్రుతేరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩౫

రం.— అథోత్క్రాన్తిరాహ (తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదిత్యాది) యథా అనః - శకటం సుతరాం సమాహితం - యన్త్రోపకరణసమ్భారాక్రాన్తం సత్పూర్వం దేశముత్సృజ్య యాతి - ఏవమేవ శకటస్థానీయోఽయం శారీర ఆత్మా - జీవః ప్రాజ్ఞేన - సర్వజ్ఞేనాత్మనా - పరమాత్మనా సారథిస్థానీయేనాన్వారూఢః - సమ్పన్నవిశేషం ప్రాప్తః శరీరముత్సృజ్య యాతీత్యర్థః. కదేత్యత్రాహ (యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి) యత్ర - యదా ఏతచ్ఛరీరమూర్ధ్వశ్వాసీ భవతి - తదోత్సృజ్య యాతీత్యర్థః. ౩౫

శం.— తదస్యోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వం కస్మిన్కాలే - కిన్నిమిత్తం - కథం - కిమర్థం వా స్యాదిత్యేతదుచ్యతే - సోఽయం - ప్రాకృతశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్పిణ్డో యత్ర - యస్మిన్కాలే అణిమానం - అణోర్భావం. అణుత్వం. కార్శ్యమిత్యర్థః. న్యేతి - నిగచ్ఛతి. కిన్నిమిత్తం. జరయా వా స్వయమేవ కాలపక్వఫలవజ్జీర్ణః కార్శ్యం గచ్ఛతి. ఉపతపతీత్యుపతపన్ - జ్వరాదిరోగః. తేనోపతపతా వా. ఉపతప్యమానో హి రోగేణ విషమాగ్నితయాఽన్నం భుక్తం న జరయతి - తతోఽన్నరసేనానుపచీయమానః పిణ్డః కార్శ్యమాపద్యతే. తదుచ్యతే ఉపతపతా వేతి. అణిమానం నిగచ్ఛతి. యదాఽత్యన్తకార్శ్యం ప్రతిపన్నో జ్వరాదినిమిత్తైః - తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి. యదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ - తదా భృశాహితసమ్భారశకటవదుత్సర్జన్యాతి. జరాభిభవో రోగాదిపీడనం కార్శ్యాపత్తిశ్చ శరీరవతోఽవశ్యంభావిన ఏతేఽనర్థా ఇతి వైరాగ్యాయేదముచ్యతే. యదాసావుత్సర్జన్యాతి - తదా కథం శరీరం విముఞ్చతీతి. దృష్టాన్త ఉచ్యతే - తత్ - తత్ర యథాఽఽమ్రం వా - ఫలముదుమ్బరం వా - ఫలం పిప్పలం వా - ఫలం. విషమానేకదృష్టాన్తోపాదానం మరణస్యానియతనిమిత్తత్వఖ్యాపనార్థం. అనియతాని హి మరణస్య నిమిత్తాన్యసఙ్ఖ్యాతాని చ. ఏతదపి వైరాగ్యార్థమేవ - యస్మాదయమనేకమరణనిమిత్తవాన్ - తస్మాత్సర్వదా మృత్యోరాస్య ఏవ వర్తత ఇతి. బన్ధనాత్ - బధ్యతే యేన వృన్తేన సహ - బన్ధనకారణో రసః. యస్మిన్వా బధ్యత ఇతి వృన్తమేవోచ్యతే బన్ధనం. తస్మాద్రసాద్వృన్తాద్వా - బన్ధనాత్ప్రముచ్యతే వాతాద్యనేకనిమిత్తం. ఏవమేవాయం పురుషః - లిఙ్గాత్మా, లిఙ్గోపాధిరేభ్యోఽఙ్గేభ్యః - చక్షురాదిదేహావయవేభ్యస్సమ్ప్రముచ్య - సమ్యక్ - నిర్లేపేన ప్రముచ్య, న సుషుప్తగమనకాల ఇవ ప్రాణేన రక్షన్, కిం తర్హి, సహ వాయునోపసంహృత్య, పునః ప్రతిన్యాయం - పునశ్శబ్దాత్

ఉ.— తద్యథా రాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యోఽన్నైః పానైరావసథైః ప్రతికల్పన్తేఽయమాయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవꣳ హైవంవిదꣳ సర్వాణి భూతాని ప్రతికల్పన్త ఇదం బ్రహ్మాయాతీదమాగచ్ఛతీతి॥ ౩౭

ర్వమప్యయం దేహాద్దేహాన్తరమసకృద్గతవాన్- యథా స్వప్నబుద్ధాన్తౌ పునః పునర్గచ్ఛతి- తథా పునః. ప్రతిన్యాయం- ప్రతిగమనం. యథాగతమిత్యర్థః. ప్రతియోని- యోనిం యోనిం ప్రతి. కర్మశ్రుతాదివశాద్ద్రవతి. కిమర్థం. ప్రాణాయైవ- ప్రాణవ్యూహాయైవేత్యర్థః. స ప్రాణ ఏవ గచ్ఛతి-తతః ప్రాణాయైవేతి విశేషణమనర్థకం. ప్రాణవ్యూహాయ హి గమనం దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతి. తేన హ్యస్య కర్మఫలభోగార్థసిద్ధిః- న ప్రాణసత్తామాత్రేణ- తస్మాత్తాదర్థ్యార్థం యుక్తం విశేషణం ప్రాణవ్యూహాయేతి ౩౬

ఆ.— ప్రశ్నచతుష్టయమనూద్య తస్యోత్తరత్వేన స యత్రేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (తదస్యేత్యాదినా) ప్రశ్నపూర్వకం కార్శ్యనిమిత్తం స్వాభావికమాగన్తుకం చేతి దర్శయతి (కింనిమిత్తమిత్యాదినా) కథం జ్వరాదినా కార్శ్యప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపతపన్మానో హీతి) యథోక్తనిమిత్తద్వయవశాత్కార్శ్యప్రాప్తిం నిగమయతి (అణిమానమితి) కస్మిన్కాలే తదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యేతి ప్రశ్నస్యోత్తరమనుక్తవిధయా సిద్ధమిత్యాహ (యదేతి) అవశిష్టప్రశ్నస్యోత్తరమాహ (యత్రోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీతి) తత్ర హి కార్శ్యం నిమిత్తం. సమ్భృతశకటవన్నానాశబ్దకరణం స్వరూపం. శరీరవిమోక్షణం చ ప్రయోజనమిత్యర్థః. స యత్రేత్యాదివాక్యాదర్థసిద్ధముక్త్వాహ (జరేతి) తద్యథేత్యాది వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) ఫలం- బన్ధనాత్ప్రముచ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. కిమితి విషమో నైకదృష్టాన్తోపాదానం - ఏకేనాపి వివక్షితసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (విషమేతి) కథం మరణస్యానియతాన్యనేకాని నిమిత్తాని సమ్భవన్తీత్యాశఙ్క్యానుభవమనుసృత్యాహ (అనియతానీతి) అమరణస్యానేకానియతనిమిత్తవత్త్వసఙ్కీర్తనం కుత్రోపయుజ్యతే - తత్రాహ (ఏతదపీతి) తదర్థత్వమేవ సమర్థయతే (యస్మాదితి) ఇష్టసుగమత్వైర్భవితవ్యమితి శేషః. వృన్తేన సహ ఫలం యేన రసేన సమ్బధ్యతే - స రసో బన్ధనకరణభూతో బన్ధనం. వృన్తమేవ వా బన్ధనం-యస్మిన్ఫలం సమ్బధ్యతే రసనేనేతి వ్యుత్పత్తేః. తస్మాద్బన్ధనాదనేకనిమిత్తవశాత్పూర్వోక్తస్య ఫలస్య భవతి ప్రమోక్షణమిత్యాహ (బన్ధనాదిత్యాదినా) లిఙ్గసూత్రాత్మా స్థిరస్యేతి తద్విశిష్టః శారీర స్థిరోచ్యతే. సమ్ప్రముచ్య - ఆ ద్రవతీతి సమ్బన్ధః. సమిత్యుపసర్గస్య తాత్పర్యమాహ (నేత్యాదినా) యది స్వప్నావస్థాయామివ మరణావస్థాయాం ప్రాణేన దేహం రక్షన్నాద్రవతీతి నాద్రియతే- కేన ప్రకారేణ తర్హి తదా దేహాన్తరం ప్రతిగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) వాయునా - ప్రాణేన సహ కరణజాలముపసంహృత్య - ఆ ద్రవతీతి పూర్వవత్సమ్బన్ధః. పునః ప్రతిన్యాయమితి ప్రతీకమాదాయ పునశ్శబ్దస్య తాత్పర్యమాహ (పునరిత్యాదినా) తథా పునః- ఆ ద్రవతీతి సమ్బన్ధః. యథా పూర్వమిమం దేహం ప్రాప్తవాన్- (పునరపి తథైవ దేహాన్తరం గచ్ఛతీత్యాహ (ప్రతిన్యాయమితి) దేహాన్తరగమనే కారణమాహ (కర్మేతి) ఆదిశబ్దేన పూర్వప్రజ్ఞా గృహ్యతే. ప్రాణవ్యూహాయ - ప్రాణానాం విశేషాభివ్యక్తిలాభాయేతి యావత్. ప్రాణాయేతి శ్రుతిః కిమర్థమిత్థం వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (స ప్రాణ ఇతి) ఏతచ్చ తదన్తర ప్రతిపత్త్యనికరణే నిర్ధారితం. ప్రాణాయేతి విశేషణస్యానర్థక్యాద్యుక్తం ప్రాణవ్యూహాయేతి విశేషణమిత్యాహ (ప్రాణేతి) నన్వస్య ప్రాణైస్సహ వర్తతే చేత్ - తావతైవ భోగసిద్ధేరలం ప్రాణవ్యూహేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తేనహీతి) అన్యథా సుషుప్తిమూర్ఛయోరపి భోగప్రసక్తేరిత్యర్థః తావదర్థ్యార్థం- ప్రాణస్య భోగశేషత్వసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. ౩౬

రం.— ఊర్ధ్వశ్వాసీభావకాలమాహ (స యత్రాయమణిమానం న్యేతి జరయా వోపతపతా వాఽణిమానం నిగచ్ఛతీతి) సోఽయం- ప్రకృతః శరీరః. పాణ్యాదిమాన్ పిణ్డః యత్ర- యదా అణిమానం- కార్శ్యం న్యేతి- గచ్ఛతి. తత్ర హేతుమాహ - జరయా వా ఉపతపతా వా - స్వయమేవ కాలపక్వఫలవజ్జరయా వా కార్శ్యం గచ్ఛతి. అథవా- ఉపతపతీత్యుపతపన్ - జ్వరాదిరోగః. తేన వా ఉపతప్యమానః అగ్నినా మన్దీభూతస్య భుక్తస్యాజరణే అన్నరసేనానుపచీయమానః సన్ పిణ్డః కార్శ్యమాపద్యతే తదోర్ధ్వశ్వాసీ భవతీత్యర్థః (తద్యథా ఆమ్రం వోదుమ్బరం వా పిప్పలం వేత్యాది) యథా ఆమ్రఫలం వా- ఉదుమ్బరఫలం వా - పిప్పలఫలం వా. అత్ర ఫలేలుగితి వికారప్రత్యయస్య లుక్ వృన్తబన్ధనాత్ కాలవశజీర్ణాత్ ప్రముచ్యతే - ఏవమేవాయం పురుషః స ప్రాణకరణగ్రామః ఏభ్యః- పాణ్యాదిభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సం ప్రముచ్య- మోక్షం ప్రాప్య పునః ప్రతిన్యాయం- యథాపూర్వమాగతస్తథైవ శ్రావణాది ప్రారబ్ధకర్మానుగుణయోనిం ప్రత్యాద్రవతి ప్రాణాయైవ- జీవనాయేత్యర్థః ౩౬

శం.— తత్రాస్యేదం శరీరం పరిత్యజ్య గచ్ఛతో నాన్యస్య దేహాన్తరస్యోపాదానే సామర్థ్యమస్తి- దేహేన్ద్రియవియోగాత్. న చాన్యేఽస్య భృత్యస్థానీయా గృహమివ రాజ్ఞే శరీరాన్తరం కృత్వా ప్రతీక్షమాణా విద్యన్తే. అథైవం సతి కథమస్య శరీరాన్తరోపాదానమితి. ఉచ్యతే- సర్వం హ్యస్య జగత్స్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వాయోపాత్తం. స్వకర్మఫలోపభోగాయ చాయం ప్రవృత్తో దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సుః- తస్మాత్సర్వమేవ జగత్స్వకర్మప్రయుక్తం తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యం సాధనం కృత్వా ప్రతీక్షత ఏవ- *కృతం లోకం పురుషోఽభిజాయత ఇతి శ్రుతేః. యథా స్వప్నాజ్జాగరితం ప్రతిపిత్సోః. తత్కథమితి. లోకప్రసిద్ధో దృష్టాన్త ఉచ్యతే- తత్ర యథా రాజానం- రాజ్యాభిషిక్తమాయాన్తం స్వరాష్ట్రే ఉగ్రాః- జాతివిశేషాః. క్రూరకర్మాణో వా. ప్రత్యేనసః- ప్రతి ప్రత్యేనసి- పాపకర్మణి నియుక్తాః ప్రత్యేనసః. తస్కరాదిదణ్డనాదౌ నియుక్తాః. సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూత

ఊ.— †తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యోఽభిసమాయన్త్యేవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి ౩౮

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

గ్రామణ్యః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరజాతివిశేషాః. గ్రామణ్యః- గ్రామనేతారః. తే పూర్వమేవ రాజ్ఞ ఆగమనం బుద్ధ్వాఽన్నైః- భోజ్యభక్ష్యాది ప్రకారైః. పానైః- మదిరాదిభిః. ఆవసథైశ్చ- ప్రాసాదాదిభిః. ప్రతికల్పన్తే- నిష్పన్నైరేవ ప్రతీక్షన్తేఽయం - రాజా ఆయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవం వదన్తః. ఏవం హైవంవిదం- కర్మఫలస్య వేదితారం. సంసారిణమిత్యర్థః. కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవం శబ్దేన పరామృశ్యతే. సర్వాణి భూతాని- శరీరకర్తౄణి, కరణానుగ్రహీతౄణి చాదిత్యాదీని, తత్కర్మప్రయుక్తాని కృతైరేవ కర్మఫలోపభోగసాధనైః ప్రతీక్షన్తే. ఇదం బ్రహ్మ- భోక్తృ కర్తృ చాస్మాకమాయాతి తథేదమాగచ్ఛతీత్యేవమేవ కృత్వా ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః. ౩౭

ఆ.— తద్యథా రాజానమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) ముమూర్ష్వావస్థాసప్తమ్యర్థః. అథాస్యస్వయమసామర్థ్యేఽపి శరీరాన్తరకర్తారోఽన్యే భవిష్యన్తి- యథా రాజ్ఞో భృత్యా గృహనిర్మాతారః- తత్రాహ (నచేతి) స్వయమసామర్థ్యం, మన్యేషాం చాసత్త్వం. నిమిత్తస్థితే ఫలితమాహ (అథేతి) తద్యథేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) భవత్వస్య స్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వసిద్ధ్యర్థం సర్వం జగదుపాత్తం- తథాపి దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వకర్మేతి) స్వకర్మేత్యత్ర స్వశబ్దః, స్తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దః, శ్చ ప్రకృతభోక్తృవిషయౌ. తత్ర ప్రమాణమాహ (కృతమితి) పురుషాహిత్యక్తవర్తమానదేహో భూతపఞ్చకాత్తనాన్నిర్మితమేవ దేహాన్తరమభివ్యాప్య జాయత ఇతి శ్రుతేరర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) స్వప్నస్థానాజ్జాగరితస్థానం ప్రతిపత్సోరిచ్ఛతశ్శరీరం పూర్వమేవ కృతం నాపూర్వం క్రియతే- తథా దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్య పఞ్చభూతాదినా కృతమేవ దేహాన్తరమిత్యర్థః. సర్వేషాం భూతానాం దేహాన్తరం కృత్వా సంసారిణి పరలోకాయ ప్రస్థితే ప్రతీక్షణం కేన ప్రకారేణేతి ప్రశ్నపూర్వకం దృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) తత్ర పాపకర్మణి నియుక్తత్వమేవ వ్యనక్తి (తస్కరాదీతి) ఆదిపదేనాన్యేపి గ్రాహ్యా గృహ్యన్తే. దణ్డనాదావిత్యాదిశబ్దో హింసాప్రభేదసఙ్గ్రహార్థః. * బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాత్సూత ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్య సూతశబ్దార్థమాహ (వర్ణసఙ్కరేతి) భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైరిత్యాదిశబ్దేన లేహ్యచోష్యయోస్సఙ్గ్రహః. మదిరాదిభిరిత్యాదిపదేన క్షీరాది గృహ్యతే. ప్రాసాదాదిభిరిత్యాదిశబ్దో గోపురతోరణాదిగ్రహార్థః. విద్వాన్మాత్రే ప్రతీయమానే కిమితి కర్మఫలస్య వేదితారమితి విశేషోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మఫలం హీతి) తత్కర్మప్రయుక్తానీత్యత్ర తచ్ఛబ్దస్సంసారివిషయః. సంసారిణో వస్తుతో బ్రహ్మాభిన్నత్వాత్తస్మిన్బ్రహ్మశబ్దః. అభ్యాసస్తూభయత్రాదరార్థః. ౩౭

రం.— (తద్యథా రాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనస ఇత్యాది) తత్- తత్ర ప్రపిత్సితయోరన్తరే. యథా అభిషిక్తం రాజానమాయాన్తం శ్రుత్వా రాష్ట్రవర్తినస్సర్వేపి ఉగ్రాః- జాతివిశేషాః. క్రూరకర్మాణో వా. ప్రత్యేనసః- పాపకర్మణి తస్కరాదిదణ్డనాదౌ నియుక్తాః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరవిశేషాః. గ్రామనేతారో గ్రామణ్యః. సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూతగ్రామణ్యః. అన్నైః- వివిధైర్భోజ్యైః. పానైః- పేయవిశేషైః. ఆవసథైః- ప్రాసాదాదిభిశ్చ. అయం- రాజా ఆయాతి- అయమాగచ్ఛతీతి ససమ్భ్రమం వదన్తః ప్రతికల్పన్తే- ప్రతీక్షన్తే. ఏవమేవ హ్యేవంవిదం- కర్మఫలయుక్తం. సంసరన్తమితి యావత్. కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవం శబ్దేన పరామృశ్యతే. విచ్ఛబ్దస్తల్లబ్ధిపరః. సర్వాణి భూతాని- ఏతద్భోగోపకరణభూతశరీరసాధనాని సర్వాణి భూతాని తత్కర్మప్రయుక్తాని సన్తి కర్మఫలోపభోగసాధనైస్సహ ఇదం బ్రహ్మ- జీవః ఆయాతీదమాగచ్ఛతీతి ససమ్భ్రమం ప్రతికల్పన్తే- ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛరీరత్యాగసమనన్తరమేవ శరీరాన్తరతద్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణాని పరమాత్మసఙ్కల్పవశేన ప్రతిపురుషం సమగ్రాణి భవన్తీత్యర్థః. యద్వా- ఉక్తసంసరణప్రకారాభిజ్ఞస్య సర్వభూతోపజీవ్యత్వం ఫలముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౩౭

శం.— తమేవం జిగమిషుం కే సహాగచ్ఛన్తి? యే వాగచ్ఛన్తి- తే కిం తత్క్రియాః ప్రణున్నాః- ఆహోస్విత్ తత్కర్మవశాత్స్వయమేవ గచ్ఛన్తి పారలౌకికశరీరకర్తౄణి వా భూతానీత్యత్రోచ్యతే దృష్టాన్తః- తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తం- ప్రకర్షేణ యాతుమిచ్ఛన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యః- త ఏవాభిసమాయన్తి- ఆభిముఖ్యేన సమాయన్తి. ఏకీభావేన తమభిముఖా ఆయాన్త్యనాజ్ఞప్తా ఏవ రాజ్ఞా కేవలం తజ్జిగమిషాభిజ్ఞాః. ఏవమేవేమమాత్మానం- భోక్తారమన్తకాలే- మరణకాలే సర్వే ప్రాణాః- వాగాదయోఽభిసమాయన్తి. యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి- వ్యాఖ్యాతం. ౩౮

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (తమేవమితి) వాగాదయస్తమనుగచ్ఛన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యే చేతి) తత్క్రియా ప్రణున్నాః- తస్య- గన్తుర్వాగాదివ్యాపారేణ ప్రేరితాః. సహాయభూతా ఇతి యావత్. యాని చ భూతాని పరలోకశబ్దితం శరీరం కుర్వన్తి, యాని వా కరణానుగ్రహీతౄణ్యాదిత్యాదీని,- తేష్వపి యథోక్తప్రశ్నప్రవృత్తిం దర్శయతి (పరలోకేతి) నాద్యః.

---

† యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— §స యత్రాయమాత్మాఽబల్యం న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేత్యథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి స ఏతాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి స యత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్ పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞో భవతి॥ ౧

పరలోకార్థం ప్రస్థితస్య వాగాదివ్యాపారాభావాదాహ్వానానుపపత్తేః. నద్వితీయః- భోక్తృకర్మణాపి వాగాదిష్వచేతనేషు స్వయం ప్రవృత్తేరనుపపన్నైంతి చోదయితురభిమానః. ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) మరణకాలమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) అచేతనానామపి రథాదీనాం చేతనప్రేరితానాం ప్రవృత్తిదర్శనాద్వాగాదీనామపి భోక్తృకర్మవశాత్తదాహూతత్వమన్తరేణ ప్రవృత్తిస్సమ్భవతీతి భావః..................... ౩౮

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర.— (తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనస్సూతగ్రామణ్య ఇత్యాది) యథా ప్రయియాసన్తం - జిగమిషుం రాజానం తదుపజీవిన ఉగ్రప్రత్యేనః ప్రభృతయః పూర్వవ్యాఖ్యాతాస్సర్వే తదాజ్ఞామన్తరేణాప్యభిసమాయన్తి-ఆభిముఖ్యేనాయాన్తి. ఏవమేవేమమాత్మానం భోక్తారం యత్ర-యదా ఏతత్ - శరీరమూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి- తదా అన్తకాలే సర్వే ప్రాణా ఆయాన్తీత్యర్థః. ౩౮

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (స యత్రాయమాత్మా) సంసారోపవర్ణనం ప్రస్తుతం. తత్ర అయం పురుష ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యేత్యుక్తం. తత్సమ్ప్రమోక్షణం కస్మిన్కాలే- కథం వేతి సవిస్తరం సంసరణం వర్ణయితవ్యమిత్యారభ్యతే. సోఽయమాత్మా- ప్రస్తుతో యత్ర-యస్మిన్కాలే అబల్యం-అబలభావం నిఏత్య-గత్వా. యద్దేహస్య దౌర్బల్యం-తదాత్మన ఏవ దౌర్బల్యమిత్యుపచర్యతే-అబల్యం న్యేత్యేతి. నహ్యసౌ స్వతోఽమూర్తత్వాదబలభావం గచ్ఛతి. తథా (సమ్మోహమివ) సమ్మూఢతా- సమ్మోహః. వివేకాభావః. స సమ్మూఢతామివ నిఏతి-నిగచ్ఛతి. నచాస్య స్వతస్సమ్మోహోఽసమ్మోహో వాఽస్తి-నిత్యచైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వాత్. తేనేవశబ్దః సమ్మోహమివ న్యేతీతి. ఉత్క్రాన్తికాలే హి కరణోపసంహారనిమిత్తో వ్యాకులీభావ ఆత్మన ఇతి లక్ష్యతే లౌకికైః-తథా చ వక్తారో భవన్తి సమ్మూఢస్సమ్మూఢోఽయమితి. అథవా-ఉభయత్రేవశబ్దప్రయోగో యోజ్యః-అబల్యమివ న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేతీతి-ఉభయస్య పరోపాధినిమిత్తత్వావిశేషాత్సమానకర్తృకనిర్దేశాచ్చ. అథ-అస్మిన్కాలే ఏతే ప్రాణాః-వాగాదయః ఏనం-ఆత్మానమభిసమాయన్తి. తదాస్య శారీరస్యాత్మనోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రమోక్షణం. కథం పునస్సమ్ప్రమోక్షణం- కేన వా ప్రకారేణాత్మానమభిసమాయన్తీతి. ఉచ్యతే - సః - ఆత్మా ఏతాస్తేజోమాత్రాః - తేజసో మాత్రాః - తేజోమాత్రాః. తేజోఽవయవా రూపాదిప్రకాశకత్వాచ్చక్షురాదీని కరణానీత్యర్థః. తా ఏతాః సమభ్యాదదానః - సమ్యక్- నిర్లేపేనాభ్యాదదానః- ఆభిముఖ్యేనాదదానః. సంహరమాణః తత్స్వప్నాపేక్షయా విశేషణం సమితి. నతు స్వప్నే నిర్లేపేన సమ్యగాదానం. అస్తి త్వాదానమాత్రం- *గృహీతా వాక్ గృహీతం చక్షుః *అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రాముపాదాయ *శుక్రమాదాయేత్యాదివాక్యేభ్యః. హృదయమేవ- పుణ్డరీకాకాశమన్వవక్రామతి - అన్వవగచ్ఛతి. హృదయేఽభివ్యక్తవిజ్ఞానో భవతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదివిక్షేపోపసంహారే సతి. నహి తస్య స్వతశ్చలనం, విక్షేపోపసంహారాదివిక్రియా, వా- *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యుక్తత్వాత్. బుద్ధ్యాద్యుపాధిద్వారైవ హి సర్వవిక్రియాఽధ్యారోప్యతే తస్మిన్. కదా పునస్తస్య తేజోమాత్రాభ్యాదానమితి. ఉచ్యతే-స యత్రైషః చక్షుషి భవః-చాక్షుషః. ఆదిత్యాంశో భోక్తుః కర్మణా ప్రయుక్తో యావద్దేహధారణం- తావచ్చక్షుషోఽనుగ్రహం కుర్వన్వర్తతే - మరణకాలే త్వస్య చక్షుషోఽనుగ్రహం పరిత్యజతి. స్వమాదిత్యాత్మానం ప్రతిపద్యతే. తదేతదుక్తం యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాది. పునర్దేహగ్రహణకాలే సంశ్రయిష్యన్తి. తథా స్వాపస్య తః ప్రబుధ్యతశ్చ. తదేతదాహ- చాక్షుషః పురుషో యత్ర- యస్మిన్కాలే పరాఙ్పర్యావర్తతే-పరి-సమన్తాత్ పరాఙ్ వ్యావర్తత ఇతి. యథాత్ర- అస్మిన్కాలేఽరూపజ్ఞో భవతి ముమూర్షుః- రూపం న జానాతి. తథాఽయమాత్మా చక్షురాదితేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో భవతి స్వప్నకాల ఇవ. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (స యత్రేతి) సమ్బన్ధం వక్ష్యమాణం కీర్తయతి (సంసారేతి) వక్ష్యమాణోపయోగిత్వేనోక్తపక్షాన్తరమనుద్రవతి (తత్రేతి) సంసారప్రకరణం సప్తమ్యర్థః. సమ్ప్రతి వ్యాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరబ్రాహ్మణమాదత్తే (తత్సంప్రమోక్షణమితి) ఏవం బ్రాహ్మణమవతార్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (సోఽయమిత్యాదినా) గత్వా- సమ్మోహమివ న్యేతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. కథమాత్మనో దౌర్బల్యం-తదాహ (యద్దేహస్యేతి) కిమిత్యుపచారః- ముఖ్యమేవాత్మనో దౌర్బల్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యథాఽయమబలభావం నిగచ్ఛతి-తథా సమ్మోహం- సంమూఢతామివ ప్రతిపద్యతే, వివేకాభావో హి సమ్మోహః. తథా చ సమూఢతామివ నిగచ్ఛతీతి యోజ్యమిత్యాహ (తథేతి) ఇవశబ్దార్థమాహ (నచేతి) కథం పునరాత్మనః సమారోపితోఽపి సమ్మోహః స్యాత్- నిత్యచైతన్యజ్యోతిష్ట్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్క్రాన్తీతి) వ్యాకులీభావః- లిఙ్గస్యేతి శేషః. తత్ర లౌకికీం వార్తామనుకూలయతి (తథేతి) యథాశ్రుతమివశబ్దం గృహీత్వా వాక్యం వ్యాఖ్యాయ పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇవశబ్దప్రయోగస్యోభయత్ర యోజనామేవాభినయతి (అబల్యమితి) ఉభయత్ర తద్యోజనే హేతుమాహ (ఉభయస్యేతి) వ్యుత్పత్త్యా యోర్నాబల్యసమ్మోహయోరేకకర్తృకత్వనిర్దేశాదపృథగయత్రైవకారో ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (సమానేతి) అథేత్యాది వాక్యమవతార్య వ్యాకుర్వన్నస్మిన్కాల ఇత్యస్య

§ పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞో భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏకీభవతినపశ్యతీత్యాహురేకీభవతినజిఘ్రతీత్యాహురేకీభవతినరసయత ఇత్యాహురేకీభవతి నవదతీత్యాహురేకీభవతినశృణోతీత్యాహురేకీభవతినమనుతఇత్యాహురేకీభవతినస్పృశతీత్యాహురే

మృత్యుమోక్షణమిత్యస్యోత్తరమాహ (అథేత్యాదినా) కథంవేత్యుక్తం ప్రశ్నమనూద్య ప్రశ్నాన్తరం ప్రస్తౌతి (కథమితి) అత్రోత్తరత్వేనోత్తరం వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) రూపాదిప్రకాశనశక్తిమత్త్వప్రధానభూతకార్యత్వాత్తైజసా మాత్రాశ్చక్షురాదీనీత్యుక్తం. సమ్యగితిసమభ్యాదదాన ఇత్యస్యార్థమాహ (తా ఏతా ఇతి) సంహరమాణః- హృదయమన్వవక్రామతీత్యన్వయః. తత్సమితివిశేషణంస్వప్నాపేక్షయా విసమ్యక్త్వాత్. కథంస్వప్నాపేక్షయా విశేషణం- ఇదాహ (నత్వితి) ఆదానమాత్రముపి స్వప్నే నాస్తీతి కుతస్తద్వ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తీతి) స ఏతాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదాన ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యాయ హృదయమేవేత్యాదివ్యాచష్టే (హృదయమిత్యాదినా) సవిజ్ఞానో భవతీతి వాక్యశేషమాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (హృదయ ఇతి) కథమాత్మనో నిష్క్రియస్య తేజోమాత్రాదానకర్తృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) తేషాం తద్విశేషస్య చోపసంహారేసత్యాత్మనస్తదాదానకర్తృత్వమౌపచారికమిత్యర్థః. తర్హి తద్విశేషోపసంహర్తృత్వవత్తదాదానకర్తృత్వమపిముఖ్యమేవ భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆదిశబ్దేన క్రియావిశేషః సర్వో గృహ్యతే. కథం తర్హి ప్రతీచి కర్తృత్వాది ప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) సయత్రేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్య వ్యాకరోతి (కదా పునరిత్యాదినా) తస్య పురుషశబ్దాద్భోక్తృత్వే ప్రాప్తే విశినష్టి (ఆదిత్యాంశ ఇతి) తస్య చాక్షుషత్వం సాధయతి (భోక్తురిత్యాదినా) యావద్దేహధారణమితి కుతో విశేషణం- తత్రాహ (మరణకాలేత్వితి) ఆదిత్యాంశస్య చక్షురనుగ్రహమకుర్వతః స్వాతన్త్ర్యం వారయతి (స్వమితి) మరణావస్థాయాం చక్షురాద్యనుగ్రాహకదేవతాంశానామధిదేవతాత్మనోపసంహారే శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (తదేతదితి) తర్హి దేహాన్తరే వాగాదిరాహిత్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) సంశ్రయిష్యన్తి- వాగాదయస్తత్తద్దేవతాధిష్ఠితాః యథాస్థానమితిశేషః. ముమూర్షోరివ స్వప్స్యతః సర్వాణి కరణాని లిఙ్గాత్మనోపసంహ్రియన్తే- ప్రబుధ్యమానస్య చోత్పిత్సోరివ తాని యథాస్థానం ప్రాదుర్భవన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తేర్థే వాక్యం పాతయతి (తదేతదాహేతి) పరాఙ్పర్యావర్తత ఇతి- రూపజ్ఞమముఖ్యం చాక్షుషస్యైవ క్షీతమితిశేషః. ౧

రం.— అథ, ఏభ్యో ఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యేత్యుక్తం సమ్ప్రమోక్షం విస్తరేణ వర్ణయితుమారభతే (సయత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేతీతి) సోయమాత్మా యత్ర- యస్మిన్కాలే అబల్యం - అబలస్య భావః- ఆబల్యం- బలరాహిత్యం న్యేత్య- నితరామేత్య- ప్రాప్య సమ్మోహమివ న్యేతి- ప్రతిపద్యతే. కరణతో భాత్సమ్మోహం ప్రతిపద్యతే. ఇవశబ్దో ఽల్పార్థే. మోహాపక్రమదశాయామిత్యర్థః. మోహో నామ- మరణాయార్ధసమ్పత్తిః. తథాహి- ఉభయలిఙ్గస్య హ దేహాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిమరణానామన్యతమో మోహ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే. * ముగ్ధేఽర్ధసమ్పత్తిః పరిశేషాత్. నతావన్ముగ్ధో జాగరితావస్థో భవితుమర్హతి- ఇన్ద్రియైర్విషయానిరీక్షణాత్. నాపిస్వప్నాన్ పశ్యతి- నిస్సంజ్ఞత్వాత్. నాపి మృతః- తస్య ప్రాణోష్మణోరభావాత్. న చ సుషుప్తః- తద్వైలక్షణ్యాత్. సుప్తో హి ప్రసన్నవదనో నిమీలితనేత్రశ్చ. తస్మాన్మోహో నామ మృతేరర్ధసమ్పత్తిః- అర్ధమృతిరితియావత్. మరణం హి సర్వప్రాణవియోగః. సర్వప్రాణవియోగోపక్రమకల్పమప్రాణసమ్పత్తిర్మూర్ఛా. తత్రాపి ధాతువశాత్కర్మశేషే చ సతి వాఙ్మనసే ప్రత్యాగచ్ఛతః - అసతి తస్మిన్ ప్రాణోష్మాణావప్యపగచ్ఛతః. తస్మాదర్ధమృతిర్మూర్ఛేతి స్థితం. (అథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి) అథ- తదానీం వాగాదయః ప్రాణాః ఏనమభిసమాయన్తి- ఆత్మనస్సమీపమాయాన్తీత్యర్థః. (స ఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి) సః- ఆత్మా తేజోమయ్యో మాత్రాః- తేజోమాత్రాః- ప్రకాశకాంశా ఇత్యర్థః. ఇన్ద్రియాణీతి యావత్. తా ఏతాస్సమభ్యాదదానః- సమితి స్వప్నాపేక్షయా వైషమ్యముచ్యతే. అస్త్యేవ స్వప్నేఽప్యభ్యాదానం- నతు సమ్యక్ - సవాసనమభ్యాదానం. ఇహ తు సవాసనమభ్యాదాయేత్యర్థః. హృదయమేవ- పుణ్డరీకాకారమన్వవక్రామతి- అన్వాగచ్ఛతీత్యర్థః. (సయత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్పర్యావర్తతే) చక్షుషి సన్నిహితః- చాక్షుషః. చాక్షుషః పురుష ఇతి మ్రియమాణో జీవ ఉచ్యతే. సః యత్ర- యదా పరాఙ్- రూపాదివిషయపరాఙ్ముఖస్సన్ హృదయదేశే పర్యావర్తత ఇత్యర్థః. (అథారూపజ్ఞో భవతి) అథ- తదుత్తరకాలే అయం ముమూర్షుః అరూపజ్ఞో భవతి- రూపాదివిషయాన్న జానాతీత్యర్థః. ౧

శం.— ఏకీభవతి- కరణజాతం స్వేన లిఙ్గాత్మనా. తదైనం పార్శ్వస్థా ఆహుర్న పశ్యతీతి. తథా ఘ్రాణదేవతానివృత్తౌ ఘ్రాణమేకీభవతి లిఙ్గాత్మనా- తదా న జిఘ్రతీత్యాహుః. సమానమన్యత్. జిహ్వాయాం సోమో వరుణో వా దేవతా. తన్నివృత్త్యపేక్షయా న రసయత ఇత్యాహుః. తథా న వదతి- న శృణోతి- న మనుతే- న స్పృశతి- న విజానాతీత్యాహుః. తదోపలక్ష్యతే దేవతానివృత్తిః, కరణానాం చ హృదయ ఏకీభావః,. తత్ర హృదయ ఉపసంహృత్యేషు కరణేషు యోఽన్తర్వ్యాపారః- స కథ్యతే- తస్య హ ఏతస్య- ప్రకృతస్య హృదయస్య- హృదయచ్ఛిద్రస్యేత్యేతత్. అగ్రం- నాడీముఖం నిర్గమనద్వారం ప్రద్యోతతే- స్వప్నకాల ఇవ స్వేన భాసా తేజోమాత్రాదానకృతేన, స్వేనైవ జ్యోతిషా ఆత్మనైవ, చ. తేన- ఆత్మజ్యోతిః ప్రద్యోతేన హృదయాగ్రేణైష ఆత్మా- విజ్ఞానమయో లిఙ్గోపాధిర్నిర్గచ్ఛతి- నిష్క్రామతి. తథా ఽథర్వణే * కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి. తత్ర చాత్మచైతన్యజ్యోతిః సర్వదాభివ్యక్తతరం. తదుపాధిద్వారా హ్యాత్మని జన్మమరణగమనాగమనాదిసర్వవిక్రియాలక్షణస్సంవ్యవహారః. తదాత్మకం హి ద్వాదశవిధం కరణం బుద్ధ్యాది. తత్సూత్రం, తజ్జీవనం, సోఽన్తరాత్మా జగతస్తస్థుషశ్చ. తేన ప్రద్యోతేన- హృదయా

కీభవతినవిజానాతీత్యాహుస్తస్యహైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైషఆత్మా నిష్క్రామతి। చక్షుష్టోవామూర్ధ్నోవాఽన్యేభ్యోవాశరీరదేశేభ్యస్తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తగ్ం సర్వే ప్రాణాఅనూత్క్రామన్తి సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి। తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞాచ॥ ౨

ప్రకాశేననిష్క్రామమాణః కేనమార్గేణనిష్క్రామతీతి. ఉచ్యతే-చక్షుష్టోవా- ఆదిత్యలోకప్రాప్తినిమిత్తంజ్ఞానంకర్మవాయదిస్యాత్. మూర్ధ్నోవా- బ్రహ్మలోకప్రాప్తినిమిత్తంచేత్. అన్యేభ్యోవాశరీరదేశేభ్యః - శరీరావయవేభ్యోయథాకర్మయథాశ్రుతమితి. తం - విజ్ఞానాత్మానముత్క్రామన్తం-పరలోకాయప్రస్థితం. పరలోకాయోద్భూతాకూతమిత్యర్థః. ప్రాణఃసర్వాధికారస్థానీయోరాజ్ఞఇవానూత్క్రామతి. తంచప్రాణమనూత్క్రామన్తంవాగాదయస్సర్వేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తి- యథాప్రధానాన్వాచిఖ్యాసేయం- నతుక్రమేణసార్థవద్గమనమిహవివక్షితం. తదాఏషఆత్మాసవిజ్ఞానోభవతి- స్వప్నఇవవిశేషవిజ్ఞానవాన్భవతికర్మవశాత్. నస్వతన్త్రః. స్వాతన్త్ర్యేణహిసవిజ్ఞానత్వేసర్వఃకృతకృత్యస్స్యాత్. నైవతుతల్లభ్యతే. అతఏవాహవ్యాసః *సదాతద్భావభావితఇతి. కర్మణోద్భావ్యమానేనాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాశ్రితవాసనాత్మకవిశేషవిజ్ఞానేనసర్వోలోకఏతస్మిన్కాలేసవిజ్ఞానోభవతి. సవిజ్ఞానమేవచగన్తవ్యమన్వవక్రామతి - అనుగచ్ఛతి. విశేషవిజ్ఞానోద్భాసితమేవేత్యర్థః. తస్మాత్తత్కాలేస్వాతన్త్ర్యార్థంయోగధర్మానుసేవనంపరిసఙ్ఖ్యానాభ్యాసశ్చవిశిష్టపుణ్యోపచయశ్చశ్రద్దధానైఃపరలోకార్థిభిరప్రమత్తైఃకర్తవ్యఇతిసర్వశాస్త్రాణాంయత్నతోవిధేయోర్థః. దుశ్చరితాచ్చోపరమణం. నహితత్కాలేశక్యతేకించిత్సంపాదయితుం- కర్మణానీయమానస్యస్వాతన్త్ర్యాభావాత్. *పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతిపాపఃపాపేనేత్యుక్తం. ఏతస్యహ్యనర్థస్యోపశమోపాయవిధానాయ సర్వశాఖోపనిషదః ప్రవృత్తాః. నహి తద్విహితోపాయానుసేవనం ముక్త్వా ఆత్యన్తికస్యానర్థస్యోపశమోపాయోఽస్తి - తస్మాదత్రైవోపనిషద్విహితోపాయేయత్నపరైర్భవితవ్యమిత్యేషప్రకరణార్థః. శకటవత్సంభృతసమ్భార ఉత్సర్జన్యాతీత్యుక్తం. కింపునస్తస్యపరలోకాయప్రవృత్తస్య పథ్యదనంశాకటికసమ్భారస్థానీయం, గత్వావాపరలోకంయద్భుఙ్క్తే, శరీరాద్యారమ్భకంచయత్,- తత్కిమితి. ఉచ్యతే- తం- పరలోకాయగచ్ఛన్తమాత్మానంవిద్యాకర్మణీ- విద్యాచకర్మచవిద్యాకర్మణీ. విద్యా- సర్వప్రకారా. విహితా- ప్రతిషిద్ధా- అవిహితా - అప్రతిషిద్ధాచ. తథాకర్మ- విహితం- ప్రతిషిద్ధంచ- అవిహితం - అప్రతిషిద్ధంచ. సమన్వారభేతే- సమ్యగన్వారభేతే. అన్వాలభేతే. అనుగచ్ఛతః. పూర్వప్రజ్ఞాచ - పూర్వానుభూతవిషయాప్రజ్ఞా - పూర్వప్రజ్ఞా. అతీతకర్మఫలానుభవవాసనేత్యర్థః. సాచవాసనా అపూర్వకర్మారమ్భేకర్మవిపాకేచాఙ్గంభవతి - తేనాసావప్యన్వారభతే. నహి తయావాసనయావినా కేనచిత్ కర్మకర్తుంఫలంచోపభోక్తుంశక్యతే - నహ్యనభ్యస్తేవిషయేకౌశలమిన్ద్రియాణాంభవతి. పూర్వానుభవవాసనాప్రవృత్తానాంత్విన్ద్రియాణామిహాభ్యాసమన్తరేణకౌశలముపపద్యతే. దృశ్యతేచకేషాంచిత్ కాసుచిత్క్రియాసుచిత్రకర్మాదిలక్షణాసువినైవేహాభ్యాసేనజన్మతఏవకౌశలం. కాసుచిదత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వప్యకౌశలంకేషాంచిత్. తథావిషయోపభోగేషుస్వభావతఏవకేషాంచిత్కౌశలాకౌశలేదృశ్యేతే. తచ్చైతత్సర్వంపూర్వప్రజ్ఞోద్భవానుద్భవనిమిత్తం. తేనపూర్వప్రజ్ఞయావినాకర్మణివాఫలోపభోగేవానకస్యచిత్ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. తస్మాదేతత్త్రయంశాకటికసమ్భారస్థానీయంపరలోకపథ్యదనంవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యం. యస్మాద్విద్యాకర్మణీపూర్వప్రజ్ఞాచదేహాన్తరప్రతిపత్త్యుపభోగసాధనం- తస్మాద్విద్యాకర్మాదిశుభమేవసమాచరేత్ - యథేష్టదేహసంయోగభోగోపభోగౌస్యాతామితి ప్రకరణార్థః. ౨

ఆ.—— తస్మిన్భోక్త్రుపసంహృతంచక్షురత్యన్తాభావీభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకీతి) ఉక్తేఽర్థేలోకప్రసిద్ధిందర్శయతి (తదేతి) చక్షుషిదర్శితన్యాయంఘ్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) యథాచక్షుర్దేవతాయానివృత్తౌలిఙ్గాత్మనాచక్షురేకీభవతి - తథాఘ్రాణదేవతాంశస్యఘ్రాణానుగ్రహనివృత్తిద్వారేణాంశిదేవతయైక్యేలిఙ్గాత్మనాఘ్రాణమేకీభవతీత్యర్థః. తన్నివృత్త్యపేక్షయా-వరుణాదిదేవతాయాజిహ్వాయామనుగ్రహనివృత్తౌజిహ్వాయాలిఙ్గాత్మనైక్యమపేక్షయేత్యర్థః. తత్తదనుగ్రాహకదేవతాంశస్యతత్రతత్రానుగ్రహనివృత్త్యాతత్తదంశిదేవతాప్రాప్తౌతత్తత్కరణస్యలిఙ్గాత్మనైక్యంభవతీత్యభిప్రేత్యాహ (తథేతి, మరణదశాయాంరూపాదిదర్శనరాహిత్యమర్థద్వయసాధకమిత్యాహ (తదేతి) తస్యహైతస్యేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థాసప్తమ్యర్థః. కేనాయంప్రద్యోతోభవతీత్యపేక్షాయామాహ (స్వప్నేతి) యథాస్వప్నకాలే*స్వేనభాసాస్వేనజ్యోతిషాప్రస్వపితీతివ్యాఖ్యాతం-తథాత్రాపితేజోమాత్రాణాంయదాదానం - తత్కృతేనవాసనారూపేణప్రాప్యఫలవిషయబుద్ధివృత్తిరూపేణస్వేనభాసా, స్వేనచాత్మచైతన్యజ్యోతిషా,హృదయాగ్రప్రద్యోతనమిత్యర్థః. తస్యార్థక్రియాందర్శయతి (తేనేతి) కిమితిలిఙ్గద్వారాఆత్మనోనిర్గమనంప్రతిజ్ఞాయతే-తత్రాహ(తథేతి) యదిమరణకాలేతేజోమాత్రాదానం-నతర్హిసదాలిఙ్గోపాధిరాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) సప్తమ్యాలిఙ్గముచ్యతే. సర్వదేతిలిఙ్గసత్తాదశోక్తిః.ఆత్మోపాధిభూతేలిఙ్గేకింప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాత్మనికూటస్థేసంవ్యవహారదర్శనమిత్యాహ(తదుపాధీతి)చక్షురాదిప్రసిద్ధిరపిప్రమాణమిత్యాహ (తదాత్మకంహీతి) ఏకాదశవిధంకరణమిత్యభ్యుపగమాత్కుతోద్వాదశవిధత్వమిత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (బుద్ధ్యాదీతి) *వాయుర్వైగౌతమతత్సూత్రమిత్యాదిశ్రుతిరపియథోక్తేలిఙ్గేప్రమాణమిత్యాహ (తత్సూత్రమితి) జగతోజీవనమపితత్రమానమిత్యాహ (తజ్జీవనమితి) *ఏషసర్వభూతాన్తరాత్మేతిశ్రుతిరపియథోక్తంలిఙ్గంసాధయతీత్యాహ (సోన్తరాత్మేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనోయథోక్తప్రకాశేనమరణకాలేహృదయాన్నిష్క్రమణేమార్గంపృష్టపూర్వకముత్తరవాక్యేనోపదిశతి(తేనేత్యాదినా)చక్షుషోవేతివికల్పేనిమిత్తంసూచయతి(ఆదిత్యేతి)మూర్ధ్నోవేతివికల్పేహేతుమాహ(బ్రహ్మలో

కేతి) తత్ప్రాప్తినిమిత్తంచేత్- జ్ఞానంకర్మవాస్యాదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. దేహావయవాన్తరేభ్యోనిష్క్రమణేనియామకమాహ (యథేతి) కథంప రలోకాయప్రస్థితమిత్యుచ్యతే- ప్రాణగమనాధీనత్వాద్విజ్ఞానాత్మగమనస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (పరలోకాయేతి) ననుజీవస్యప్రాణాదితాదాత్మ్యేసతి కథమనుశబ్దేనక్రమోవివక్ష్యతే - తత్రాహ (యథాప్రధానేతి) ప్రధానమనతిక్రమ్యహియమన్వాఖ్యానేచ్ఛా. తథాచజీవాదేః ప్రాధాన్యాత్ప్రాయేణానుశబ్దప్రయోగః- నక్రమాభిప్రాయేణ- దేశకాలభేదాభావాదిత్యర్థః. సార్థ-సమూహేవ్యక్తిషుక్రమేణగమనంపృశ్యతే-నతథాప్రాణాదిష్వితివ్యతిరేకః. యదుక్తంహృదయాగ్రప్రద్యోతనం- తత్సవిజ్ఞానశ్రుత్యాప్రకటయతి (తదేతి) కర్మవశాదితివిశేషణంసాధయతి (నేతి) విపక్షే దోషమాహ (స్వాతన్త్ర్యేణేతి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) ముముక్షోరస్వాతన్త్ర్యమానమాహ (అతఏవేతి) కర్మవశాదుక్తంసవిజ్ఞానత్వముపసంహరతి (కర్మణేతి) అన్తఃకరణస్యవృత్తివిశేషః- భావిదేహవిషయః. తదాశ్రితం- తద్రూపంయద్వాసనాత్మకంవిశేషవిజ్ఞానం-తేనేతియావత్. మ్రియమాణస్యసవిజ్ఞానత్వేసత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (సవిజ్ఞానమేవేతి) గన్తవ్యస్యసవిజ్ఞానత్వంవిజ్ఞానాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (విశేషేతి) ప్రాగేవోత్క్రాన్తేఃసవిజ్ఞానత్వవాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) పురుషస్యకర్మానుసారిత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. యోగః - చిత్తవృత్తినిరోధః. తస్యధర్మాః- యమనియమప్రభృతయః. తేషామనుసేవనం- పునఃపునరావర్తనం. పరిసఙ్ఖ్యానాభ్యాసః - యోగానుష్ఠానం. కర్తవ్యఇతి-ప్రకృతశ్రుత్యర్థేయోగ్యఇతిశేషః. కించ- పుణ్యోపచయకర్తవ్యతాగూఢార్థసర్వమేవవిధికాణ్డంపర్యవసితమిత్యాహ (సర్వశాస్త్రాణామితి) సర్వస్యాగామిదుశ్చరితాదుపరమణంకర్తవ్యమిత్యస్మిన్నర్థేనిషేధశాస్త్రమపిపర్యవసితమిత్యాహ (దుశ్చరితాచ్చేతి) ననుపూర్వంయథేష్టచేష్టాంకృత్వాపరణకాలేసర్వమేతత్సమ్పాదయిష్యతే. నేత్యాహ (నహీతి) కర్మణానీయమానత్వేమానమాహ (పుణ్యఇతి) తర్హిపుణ్యోపచయాదేవయథోక్తానర్థనివృత్తేర్వ్యర్థంతత్త్వజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) ఉపశమోపాయః- తత్త్వజ్ఞానం. తస్యవిధానం-ప్రకాశనం. తదర్థమితియావత్. దేవతాధ్యానాదనర్థోనివర్తిష్యతే- కింతత్త్వజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తద్విహితేతితచ్ఛబ్దేనప్రకృతాస్సర్వశాఖోపనిషదోగృహ్యన్తే. విధాన్తరేణానర్థధ్వంసాసిద్ధౌఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞాపితంసవిజ్ఞానవాక్యేనేతిశేషః. వృత్తమనూద్యప్రశ్నపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (శకటవదిత్యాదినా) విహితావిద్యా- ఆధ్యాత్మికీ ప్రతిషిద్ధా- నగ్నస్త్రీదర్శనాదిరూపా. అవిహితా-ఘటాదివిషయా. అప్రతిషిద్ధా-పథిపతితతృణాదివిషయా. విహితంకర్మ-యాగాది. ప్రతిషిద్ధం-బ్రహ్మహననాది. అవిహితం-గమనాది. అప్రతిషిద్ధం-నేత్రపక్ష్మవిక్షేపాది. విద్యాకర్మణోరుపభోగసాధనత్వప్రసిద్ధేరన్వారమ్భాపేక్షిమిత్యన్వారభతేవాసనేత్యాశఙ్క్యాహ (సాచేతి) అపూర్వకర్మారమ్భాదావఙ్గంపూర్వవాసనేత్యత్రహేతుమాహ (నహీతి) ఉక్తమేవహేతుముపపాదయతి (నహీత్యాదినా) ఇన్ద్రియాణాంవిషయేషుకౌశలమనుష్ఠానేప్రయోజకం-తచ్చఫలభోగహేతుః. నచాన్తరేణాభ్యాసమిన్ద్రియాణాంవిషయేషుకౌశలంసమ్భవతి - తస్మాదనుష్ఠానాద్యభ్యాసాధీనమిత్యర్థః. తథాపికథంపూర్వవాసనాప్రవృత్త్యాదావఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వానుభవేతి) తత్రలోకానుభవంప్రమాణయతి (దృశ్యతేచేతి) చిత్రకర్మాదీత్యాదిశబ్దేనప్రాసాదనిర్మాణాదిగృహ్యతే. పూర్వవాసనోద్భవకృతంకార్యముక్త్వాతదభావకృతంకార్యమాహ (కాసుచిదితి) రజ్జునిర్మాణాదిష్వితియావత్. తత్రైవోదాహరణసౌలభ్యమాహ (తథేతి) తత్రహేత్వన్తరమాశఙ్క్యపరిహరతి (తచ్చేతి) కర్మానుష్ఠానాదౌపూర్వప్రజ్ఞాయాహేతుత్వముపసంహరతి(తేనేతి) సమన్వారమ్భవచనార్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) తస్యైవతాత్పర్యార్థమాహ (యస్మాదితి) —౨

౮౦.— (ఏకీభవతినపశ్యతీత్యాహురిత్యాది) అయం ముమూర్షుఃఏకీభవతి - స్వాపకాలఇవేన్ద్రియైస్సహితోభవతి. అతోనరూపాదీన్పశ్యతీతిపార్శ్వస్థాఆహురిత్యర్థః. (ఏకీభవతినజిఘ్రతీత్యాహురిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (తస్యహైతస్యహృదయస్యాగ్రంప్రద్యోతతేతేనప్రద్యోతేనైషఆత్మానిష్క్రామతీత్యాది) తస్యహైతస్య- మ్రియమాణస్యసమ్బన్ధియద్ధృదయం- తస్యాగ్రం- నాడీముఖాన్నిర్గమనద్వారంప్రద్యోతతే- ఉపసంహృతకరణతేజఃప్రజ్వలితంసత్ప్రదీప్తంభవతి. తత్ప్రకాశితద్వారస్సన్నేషఆత్మానిష్క్రామతిచక్షురాదిద్వారేభ్యఇత్యర్థః. (తముత్క్రామన్తంప్రాణోఽనూత్క్రామతిప్రాణమనూత్క్రామన్తంసర్వేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తి) ఏవముత్క్రామన్తంతం-అధ్యక్షంజీవంముఖ్యప్రాణోఽనుపశ్చాదుత్క్రామతి. తంముఖ్యప్రాణంజీవమనూత్క్రామన్తంతదధీనాఇతరేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తీత్యర్థః. (సవిజ్ఞానోభవతిసవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి) తస్యాందశాయాముత్క్రామన్జీవః * యంయంవాపిస్మరన్భావంత్యజత్యన్తేకళేబరం । తంతమేవైతీత్యుక్తన్యాయేనప్రాప్తవ్యయోనివిషయకస్మృతిమాన్భవతీత్యర్థః. తచ్చజ్ఞానంకర్మాధీనం- సతుపురుషయత్నసాధ్యం. * యంయోగినఃప్రాణవియోగకాలేయత్నేనచిత్తేవినివేశయన్తి తిస్మృత్యుక్తరీత్యాయోగినామేవహిచరమజ్ఞానంయత్నసాధ్యం. ఏవంసవిజ్ఞానం- ప్రాప్తవ్యయోనిచిన్తనవన్తమేవపురుషంప్రాణవర్గోఽన్వవక్రామతి- అనుగచ్ఛతీత్యర్థః. (తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేపూర్వప్రజ్ఞాచ) తం- తాదృశంచపురుషంవిద్యాకర్మణీ- తదనుష్ఠితజ్ఞానకర్మణీ. పూర్వప్రజ్ఞా- పూర్వవాసనాచతిస్రఇమాఅనువర్తన్తే. తత్రజ్ఞానకర్మణీభోగ్యవిషయోపస్థాపనార్థం, పూర్వవాసనాతుకర్తృత్వభోక్తృత్వార్థం, చానువర్తతే. నహిపూర్వవాసనాంవినాకశ్చిత్కర్తుంభోక్తుంవాప్రభవతి - నహ్యనభ్యస్తేవిషయేకౌశలమిన్ద్రియాణాంభవతి. పూర్వానుభవవాసనయాప్రవృత్తానామిన్ద్రియాణామిహజన్మన్యభ్యాసమన్తరేణైవకాసుచిత్క్రియాసుచిత్రకర్మాదిలక్షణాసుకౌశలందృశ్యతే, కేషాంచిచ్చాత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వపిక్రియాస్వకౌశలందృశ్యతే,- తదేతత్సర్వంపూర్వవాసనోద్భవానుద్భవనిమిత్తకం. తస్మాద్విద్యాకర్మపూర్వవాసనాలక్షణమేతత్త్రితయంశాకటికసమ్భారస్థానీయంపరలోకపాథేయమిత్యర్థః. —౨

ఉ.— తద్యథాతృణజలాయుకాతృణస్యాన్తంగత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరత్యేవమే
వాయమాత్మేదఁ శరీరంనిహత్యావిద్యాంగమయిత్వాన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతి॥ ౩

శం.— ఏవంవిద్యాదిసమ్భారసమ్భృతోదేహాన్తరం ప్రతిపద్యమానోముక్త్వాపూర్వందేహంపక్షీవవృక్షాన్తరం దేహాన్తరంప్రతిపద్యతే-అథవా ఆతివాహికేనశరీరాన్తరేణకర్మఫలజన్మదేశంనీయతే- కింవాఅత్రైవసర్వగతానాంకరణానాంవృత్తిలాభోభవతి- ఆహోస్విచ్ఛరీరస్థస్యసఙ్కుచితానికరణానిమృతస్యభిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వతోవ్యాప్యపునర్దేహాన్తరారమ్భేసఙ్కోచముపగచ్ఛన్తి - కింవామనోమాత్రంవైశేషికసమయఇవదేహాన్తరారమ్భదేశంప్రతిగచ్ఛతి- కింవాకల్పనాన్తరమేవవేదాన్తసమయఇతి. ఉచ్యతే- *తఏతేసర్వఏవసమాఃసర్వేఽనన్తాఇతిశ్రుతేఃసర్వాత్మకానితావత్ కరణాని. సర్వాత్మకప్రాణసంశ్రయాచ్చ. తేషామాధ్యాత్మికాధిభౌతికపరిచ్ఛేదఃప్రాణికర్మజ్ఞానభావనానిమిత్తః. అతస్తద్వశాత్ స్వభావతఃసర్వగతానామనన్తానామపిప్రాణానాంకర్మజ్ఞానవాసనానురూపేణైవదేహాన్తరారమ్భవశాత్ ప్రాణానాంవృత్తిస్సఙ్కుచతివికసతిచ. తథాచోక్తం*సమఃప్లుషిణాసమోమశకేనసమోనాగేనసమఏభిస్త్రిభిర్లోకైఃసమోఽనేనసర్వేణేతి. తథాచేదంవచనమనుకూలం *సయోహైతాననన్తానుపాస్తఇత్యాది. *తంయథాయథోపాసతఇతిచ. తత్రవాసనాపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యావిద్యాకర్మతన్త్రాజలూకావత్సన్తతైవస్వప్నకాలఇవకర్మకృతందేహాద్దేహాన్తరమారభతే హృదయస్థైవ - పునర్దేహాన్తరంపూర్వాశ్రయంవిముఞ్చతీత్యేతస్మిన్నర్థేదృష్టాన్తఉపాదీయతే- తత్- తత్ర దేహాన్తరసఞ్చారేఇదంనిదర్శనం. యథా-యేనప్రకారేణతృణజలాయుకా- తృణజలూకాతృణస్యాన్తం-అవసానంగత్వా- ప్రాప్యాన్యత్తృణం-తృణాన్తరమాక్రమం-ఆక్రమ్యతఇత్యాక్రమః. తమాక్రమమాక్రమ్య-ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనఃపూర్వావయవముపసంహరత్యన్త్యావయవస్థానే. ఏవమేవాయమాత్మా-యఃప్రకృతో, యఃసంసారీ, .ఇదంశరీరం- పూర్వోపాత్తంనిహత్య- స్వప్నంప్రతిపిత్సురివపాతయిత్వాఅవిద్యాంగమయిత్వా-అచేతనంకృత్వాస్వాత్మోపసంహారేణాన్యమాక్రమం-తృణాన్తరమివతృణజలూకాశరీరాన్తరంగృహీత్వాప్రసారితయావాసనయాఆత్మానముపసంహరతి- తత్రాత్మభావమారభతే- యథాస్వప్నేదేహాన్తరమారభతే స్వప్నదేహాన్తరస్థఇవశరీరారమ్భదేశేఆరభ్యమాణేదేహేజఙ్గమేస్థావరేవా. తత్రచకర్మవశాత్ కరణానిలబ్ధవృత్తీనిసంహన్యన్తే, బాహ్యంచకుశమృత్తికాస్థానీయంశరీరమారభ్యతే,. తత్రచకరణవ్యూహమపేక్ష్యవాగాద్యనుగ్రహాః- యాఅగ్న్యాదిదేవతాఃసంశ్రయన్తే. ఏషదేహాన్తరారమ్భవిధిః. ౩

ఆ.— తృణజలాయుకావాక్యమవతారయితుంవృత్తమనూద్యవాదివివాదాన్దర్శయన్నాదౌదిగమ్బరమతమాహ (ఏవమిత్యాదినా) దేవతావాదిమతమాహ (అథవేతి) దేవతాయేనశరీరేణవిశిష్టంజీవంపరలోకంనయతి- తదాతివాహికంశరీరాన్తరం. తేనేతియావత్. సాఙ్ఖ్యాదిమతమాహ (కింవేతి) సిద్ధాన్తంసూచయతి (ఆహోస్విదితి) వైశేషికాదిపక్షమాహ (కింవేతి) న్యూనత్వనివృత్త్యర్థమాహ (కింవాకల్పనాన్తరమితి) తత్రసిద్ధాన్తస్యప్రామాణికత్వేనోపాదేయత్వంవదన్కల్పనాన్తరాణామప్రామాణికత్వేనత్యాజ్యత్వమభిప్రేత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) తేషాంసర్వాత్మకత్వేహేత్వన్తరమాహ (సర్వాత్మకేతి) కథంతర్హికరణానాంపరిచ్ఛిన్నత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) ఆధిదైవికేనరూపేణాపరిచ్ఛిన్నానామపికరణానామాధ్యాత్మికాదిరూపేణపరిచ్ఛిన్నతేత్యుక్తేఫలితమాహ (అతఇతి) తద్వశాత్-ఉదాహృతశ్రుతివశాదిత్యేతత్, స్వభావతః- దేవతాస్వరూపానుసారేణేతియావత్. కర్మజ్ఞానవాసనానురూపేణేత్యత్రభోక్తురితిశేషః. ఉభయత్రసంవాదార్థంప్రాణానామితిద్విరుక్తం. తేషాంవృత్తిసఙ్కోచాదౌప్రమాణమాహ (తథాచేతి) పరిచ్ఛిన్నాపరిచ్ఛిన్నప్రాణోపాసనేగుణదోషసఙ్కీర్తనమపిప్రాణసఙ్కోచవికాసయోస్సూచకమిత్యాహ (తథాచేదమితి) ఆధిదైవికేనరూపేణ సర్వగతానామపికరణానామాధ్యాత్మికాధిభౌతికరూపేణపరిచ్ఛిన్నత్వాత్తత్పరివృత్యగమనంసిధ్యతీతిసిద్ధాన్తోదర్శితః. ఇదానీంతృణజలాయుకాదృష్టాన్తాద్దేహాన్తరంగృహీత్వాపూర్వదేహంముఞ్చత్యాత్మేతిస్థూలదేహవిశిష్టస్యైవపరలోకగమనమితిపౌరాణికప్రక్రియాంప్రత్యాఖ్యాతుందృష్టాన్తవాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రేత్యాదినా) దేహనిర్గమనాత్ప్రాగవస్థాసప్తమ్యర్థః. తత్రైవయథోక్తావాసనాహృదయస్థావిద్యాకర్మనిమిత్తంభావిదేహంస్పృశతి - జీవోపితత్రాభిమానంకరోతి. పునశ్చపూర్వదేహంత్యజతి. యథాస్వప్నేదేవోహమిత్యభిమన్యమానోదేహాన్తరస్థఏవభవతి- తథోత్క్రాన్తావపి. తస్మాన్నపూర్వదేహవిశిష్టస్యైవపరలోకగమనమిత్యర్థః. స్వాత్మోపసంహారః - దేహేపూర్వస్మిన్నాత్మాభిమానత్యాగః. ప్రసారితయావాసనయాశరీరాన్తరంగృహీత్వేతిసమ్బన్ధః. ఉపసంహారస్యస్వరూపమాహ (తత్రేతి) సప్తమ్యర్థంవివృణోతి (ఆరభ్యమాణఇతి) ఆరబ్ధదేహాన్తరేసూక్ష్మదేహస్యాభివ్యక్తిమాహ (తత్రచేతి) కర్మగ్రహణంవిద్యాపూర్వప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. నను లిఙ్గదేహబలాదేవార్థక్రియాసిద్ధౌకృతంస్థూలశరీరేణేత్యాశఙ్క్యతద్వ్యతిరేకేణేతరస్యార్థక్రియాకారిత్వంనాస్తీతిమత్వాహ (బాహ్యంచేతి) ఆరబ్ధదేహద్వయేకరణేషుదేవతానామనుగ్రాహకత్వేనావస్థానందర్శయతి (తత్రేతి) స్థూలోదేహః సప్తమ్యర్థః. కరణవ్యూహః-తేషామభివ్యక్తిః. ౩

రం.— (తద్యథాతృణజలాయుకాతృణస్యాన్తంగత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాది) యథాతృణజలూకాతృణస్యాన్తం- అగ్రభాగంగత్వాఅన్యం- తృణాన్తరలక్షణమాక్రమం - ఆక్రమ్యతేఇత్యాక్రమః- ఆశ్రయఇతియావత్. తమాక్రమ్య - ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనోఽపరావయవముపసంహరతి- పూర్వతృణవియుక్తంకరోతి. ఏవమేవాయం- సంసరన్జీవఃఇదం - ప్రాక్తనంశరీరంనిహత్య. తస్యైవవివరణం (అవిద్యాంగమయిత్వేతి) నిస్సమ్బోధతామాపాద్యేత్యర్థః. అన్యం- అన్యశరీరలక్షణమాక్రమం - ఆశ్రయమాక్రమ్యస్వాత్మానం పూర్వస్మాచ్ఛరీరాదుపసంహరతి- పూర్వశరీరంత్యజతీత్యర్థః. ౩

ఉ.— తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరగ్ం రూపం తనుత ఏవమేవాయమాత్మేదగ్ం శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వాన్యన్నవతరం కల్యాణతరగ్ం రూపం కురుతే పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వా దైవం వా ప్రాజాపత్యం వా బ్రాహ్మం వాఽన్యేషాం వా భూతానామ్॥ ౪

స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయః పృథివీమయ ఆపోమయో వాయుమయ ఆకాశమయస్తేజోమయోఽతేజోమయః కామమయోఽకామమ

శం.— తత్ర దేహాన్తరారమ్భే నిత్యోపాత్తమేవోపాదానముపమృద్యోపమృద్య దేహాన్తరమారభతే - ఆహోస్విదపూర్వమేవ పునః పునరాదత్త ఇత్యత్రోచ్యతే- దృష్టాన్తస్తత్ - తత్రేతస్మిన్నర్థే. యథా పేశస్కారీ- పేశః- సువర్ణం. తత్ కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః పేశసః- సువర్ణస్య మాత్రామపాదాయ- అపచ్ఛిద్య గృహీత్వాన్యత్ - పూర్వస్మాద్రచనావిశేషాదన్యన్నవతరం- అభినవతరం కల్యాణాత్ కల్యాణతరం రూపం తనుతే - నిర్మినోతి. ఏవమేవాయమాత్మేత్యాది పూర్వవత్. నిత్యోపాత్తాన్యేవ పృథివ్యాదీన్యాకాశాన్తాని పఞ్చ భూతాని- యాని * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి చతుర్థే వ్యాఖ్యాతాని పేశస్స్థానీయాని. తాన్యేవోపమృద్యోపమృద్యాన్యదన్యచ్చ దేహాన్తరం నవతరం కల్యాణతరం రూపం - సంస్థానవిశేషం. దేహాన్తరమిత్యర్థః. కురుతే. పిత్ర్యం వా- పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. గాన్ధర్వం- గన్ధర్వాణాముపభోగయోగ్యం. తథా- దేవానాం - దైవం. ప్రజాపతేః - ప్రాజాపత్యం. బ్రహ్మణ ఇదం - బ్రాహ్మం వా. యథాకర్మ యథాశ్రుతమన్యేషాం వా భూతానాం సమ్బన్ధి శరీరాన్తరం కురుత ఇత్యభిసమ్బధ్యతే. ౪

ఆ.— పేశస్కారివాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) సంసారిణో హి ప్రకృతే దేహాన్తరారమ్భే కిముపాదానం నాస్తి- కిం వాఽస్తి. నాస్తి చేత్ - నభావరూపం కార్యం సిధ్యేత్. అస్తి చేత్. తత్కిం భూతపఞ్చకం- ఉతాన్యత్. ఆద్యే పి తన్నిత్యోపాత్తమేవ పూర్వపూర్వదేహోపమర్దేనాన్యమన్యం దేహమారభతే- కిం వాన్యదన్యద్భూతపఞ్చకమన్యమన్యం దేహం జనయతి. నాద్యః- భూతపఞ్చకస్య తత్తద్దేహోపాదానత్వే తాయాఽస్య స్వకారణత్వస్వీకారవిరోధాత్. నద్వితీయః- భూతపఞ్చకోత్పత్తావపి కారణాన్తరస్యమృగ్యత్వాత్తస్యైవ దేహాన్తరకారణత్వసమ్భవాత్. నేతరః- దేహస్య పాఞ్చభౌతికత్వప్రసిద్ధివిరోధాదితి భావః. ఉత్తరం వాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (అత్రేతి) తచ్ఛబ్దార్థమపేక్షితం పూరయన్నాహ (దృష్టాన్త ఇతి) అవశిష్టం భాగమాదాయ వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) కిం పునరుపాదానమేతావతా దేహాన్తరారమ్భేఽభ్యుపగతం భవతి- తత్రాహ (నిత్యోపాత్తానీతి) శరీరద్వయారమ్భకాణీతి శేషః. తేషాముభయారమ్భకత్వేన మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వం దర్శయతి (యానీతి) దేహవికల్పేనియామకమాహ (యథాకర్మేతి) శరీరారమ్భే మాయాత్మకభూతపఞ్చకముపాదానమితి వదతా భూతావయవానామపి సత్త్వావగమనమిత్యుక్తం. ౪

రం.— నను దేహాన్తరారమ్భే ప్రాగుపాత్తమేవోపాదానం స్వీకృత్య తదేవోపమృద్య స్వర్ణకారవద్దేహాన్తరం కరోతి- ఆహోస్విదపూర్వమేవోపాదానద్రవ్యం స్వీకృత్య కరోతి. తత్రాహ (తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరం రూపం కురుత ఇత్యాది) పేశః- సువర్ణం. తత్కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః. పేశసః- పూర్వోపాత్తసువర్ణస్య మాత్రాం- ఏకదేశముపాదాయ యథాఽన్యత్కల్యాణతరం నవతరం చ రూపం తనుతే- కురుతే. యద్వా- పేశస్కారీ- కోశకారక్రిమిః. స యథా పేశసః- పట్టతన్తోః మాత్రాం - అంశముపాదాయ నవతరం కల్యాణతరం చ రూపం- జాలాత్మకం కురుతే- ఏవమేవాయమాత్మా ఇదం శరీరం నిహత్యాన్యద్రూపం కల్యాణతరం నవతరం కురుతే. (అవిద్యాం గమయిత్వేతి) పూర్వవత్. తదేవ రూపం విశినష్టి (పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వేత్యాది) పిత్ర్యం - పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. తథా- గాన్ధర్వం దైవం ప్రాజాపత్యం బ్రాహ్మం- గన్ధర్వాదిలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. (అన్యేషాం వా భూతానాం) అన్యభూతసమ్బన్ధి వా శరీరం కరోతీత్యర్థః. కర్తృత్వం చాస్య కర్మద్వారకం ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— యేఽస్య బన్ధనసంజ్ఞకా ఉపాధిభూతాః, యైః సంయుక్తస్తన్మయోఽయమితి విభావ్యతే,- తే పదార్థాః పుఞ్జీకృత్యేహైకత్ర ప్రతినిర్దిశ్యన్తే. స వా అయం- య ఏవం సంసరత్యాత్మా. బ్రహ్మైవ- పర ఏవ. యోఽశనాయాద్యతీతః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానం- బుద్ధిః. తేనోపలక్ష్యమాణస్తన్మయః. * కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి హ్యుక్తం. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః. యస్మాత్తద్ధర్మత్వమస్య విభావ్యతే * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తథా- మనోమయః- మనస్సన్నికర్షాన్మనోమయః. తథా- ప్రాణమయః- ప్రాణః- పఞ్చవృత్తిః. తన్మయః. యేన చేతనశ్చలతీవ లక్ష్యతే. తథా- చక్షుర్మయో రూపదర్శనకాలే. ఏవం- శ్రోత్రమయః శబ్దశ్రవణకాలే. ఏవం తస్య తస్యేన్ద్రియస్య వ్యాపారోద్భవే తత్తన్మయో భవతి. ఏవం బుద్ధిప్రాణద్వారేణ చక్షురాదికరణమయస్సన్ శరీరారమ్భకపృథివ్యాదిభూతమయో భవతి. తత్ర పార్థివాదిశరీరారమ్భే పృథివీమయో భవతి. తథా- వరుణాదిలోకేష్వాప్యశరీరారమ్భే ఆపోమయో భవతి. తథా- వాయవ్యశరీరారమ్భే వాయుమయో భవతి. తథా- ఆకాశశరీరారమ్భే ఆకాశమయో భవతి. ఏవమేతాని తైజసాని దేవశరీరాణి- తేష్వారభ్యమాణేషు తత్తన్మయస్తేజోమయో భవతి. అతో వ్యతిరిక్తాని పశ్వాదిశరీరాణి నరకప్రేతాదిశరీరాణి చాతేజోమయాని- తాన్యపేక్ష్యాహ (అతేజోమయ ఇతి) ఏవం కార్యకరణసఙ్ఘాతమయస్సన్నాత్మా ప్రాప్తం వస్త్వన్తరం పశ్యన్నిదం మయా ప్రాప్తవ్యమిత్యేవం విపరీతప్రత్యయస్తదభిలాషః కామమయో భవతి. తస్మిన్కామే దోషం పశ్యతస్తద్విషయాభిలాషప్రశమే చిత్తం ప్రసన్నమకలుషం శాన్తం భవ

యః క్రోధమయోఽక్రోధమయో ధర్మమయోఽధర్మమయః సర్వమయస్తద్యదేతదిదంమయోఽదోమయ ఇతి యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతి పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేన। అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవాయం పురుష ఇతి స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే తదభిసమ్పద్యతే॥ ౫

తి- తన్మయః- అకామమయః. ఏవం తస్మిన్నివిహతే కామే కేనచిత్స కామః క్రోధత్వేన పరిణమతే- తేన తన్మయో భవన్- క్రోధమయః. స క్రోధః కేనచిదుపాయేన నివర్తితో యదా భవతి - తదా ప్రసన్నమనాకులం చిత్తం సదక్రోధముచ్యతే- ఏవం తేన తన్మయః. ఏవం కామక్రోధాభ్యామకామాక్రోధాభ్యాం చ తన్మయో భూత్వా ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చ భవతి. నహి కామక్రోధాదిభిర్వినా ధర్మాదిప్రవృత్తిరుపపద్యతే- * యద్యద్ధి కురుతే కర్మ తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మరణాత్. ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చ భూత్వా సర్వమయో భవతి - సమస్తం ధర్మాధర్మయోశ్చ కార్యం యావత్కించిద్వ్యాకృతం - తత్సర్వం ధర్మాధర్మయోః ఫలం. తత్ప్రతిపద్యమానస్తన్మయో భవతి కిం బహునా- తదేతత్సిద్ధమస్య - యదయమిదంమయః- గృహ్యమాణవిషయాదిమయః. తస్మాదయమదోమయః. అద ఇతి పరోక్షం కార్యేణ గృహ్యమాణేన నిర్దిశ్యతే. అనన్తా హ్యన్తఃకరణే భావనావిశేషాః - నైవ తే విశేషతో నిర్దేష్టుం శక్యన్తే. తస్మింస్తస్మిన్ క్షణే కార్యతోఽవగమ్యన్తే ఇదమస్య హృది వర్తతేఽదోఽస్యేతి. తేన గృహ్యమాణకార్యేణేదంమయతయా నిర్దిశ్యతే - పరోక్షోఽన్తఃస్థో వ్యవహారోఽయమిదానీమదోమయ ఇతి. సఙ్క్షేపతస్తు - యథా కర్తుం యథా వా చరితుం శీలమస్య - సోఽయం యథాకారీ యథాచారీ. స తథా భవతి. కరణం నామ - నియతా క్రియా విధిప్రతిషేధాదిగమ్యా. చరణం నామ - అనియతమితి విశేషః. (సాధుకారీ సాధుర్భవతి) యథాకారీత్యస్య విశేషణం. పాపకారీ పాపో భవతీతి చ- యథాచారీత్యస్య. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాదత్యన్తతాత్పర్యతైవ తన్మయత్వం- నతు తత్కర్మమాత్రేణేత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి) పుణ్యపాపకర్మమాత్రేణైవ తన్మయతా స్యాత్ - నతు తాచ్ఛీల్యమపేక్షతే. తాచ్ఛీల్యే తు తన్మయత్వాతిశయ ఇత్యయం విశేషః. తత్ర కామక్రోధాదిపూర్వకపుణ్యాపుణ్యకారితా సర్వమయత్వే హేతుః సంసారస్య కారణం దేహాద్దేహాన్తరసఞ్చారస్య చ - ఏతత్ప్రయుక్తో హ్యస్యదన్యద్దేహాన్తరముపాదత్తే. తస్మాత్పుణ్యాపుణ్యే సంసారస్య కారణం - ఏతద్విషయౌ హి విధిప్రతిషేధౌ- అత్ర శాస్త్రస్య సాఫల్యమితి. అథో- అప్యన్యే బన్ధమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- సత్యం కామాదిపూర్వకే పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకారణం- తథాపి కామప్రయుక్తో హి పురుషః పుణ్యాపుణ్యకర్మణీ ఉపచినోతి కామప్రహాణే తు కర్మ విద్యమానమపి పుణ్యాపుణ్యోపచయకరం న భవతి - ఉపచితే అపి పుణ్యాపుణ్యే కర్మణీ కామశూన్యే ఫలారమ్భకే న భవతః. తస్మాత్కామ ఏవ సంసారస్య మూలం. తథా చోక్తమాథర్వణే * కామాన్ యః కామయతే మన్యమానః స కామభిర్జాయతే తత్ర తత్రేతి. తస్మాత్కామమయ ఏవాయం పురుషః. యదన్యమయత్వం- తదకారణం విద్యమానమపీత్యతోఽవధారయతి కామమయ ఏవేతి. స చ కామమయస్సన్ యస్మాద్యాదృశేన కామేన యథాకామో భవతి - తత్క్రతుర్భవతి - స కామ ఈషదభిలాషమాత్రేణాభివ్యక్తో యస్మిన్విషయే భవతి- సోఽవిహన్యమానః స్ఫుటీభవన్ క్రతుత్వమాపద్యతే. క్రతుర్నామాధ్యవసాయః- నిశ్చయః. యదనన్తరా క్రియా ప్రవర్తతే. యత్క్రతుర్భవతి - యాదృక్కామకార్యేణ క్రతునా యథాస్వరూపః క్రతురస్య- సోఽయం యత్క్రతుర్భవతి. తత్కర్మ కురుతే - యద్విషయః క్రతుః- తత్ఫలనిర్వృత్తయే యద్యోగ్యం కర్మ- తత్కురుతే- నిర్వర్తయతి. యత్కర్మ కురుతే- తదభిసమ్పద్యతే - తదీయం ఫలమభిసమ్పద్యతే. తస్మాత్సర్వమయత్వేఽస్య సంసారిత్వే చ కామ ఏవ హేతురితి. ౫

ఆ.— ఇదానీం స వా అయమాత్మేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (యోఽస్యేతి) తానేవోపాధిభూతాన్పదార్థాన్విశినష్టి (స్యైరితి) నను పూర్వమప్యేతే పదార్థా దర్శితాః- కిం పునస్తత్ప్రదర్శనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (పుఞ్జీకృత్యేతి) స వా అయమాత్మా బ్రహ్మేతి భాగం వ్యాకుర్వన్నాత్మనో బ్రహ్మైక్యం వాస్తవం వృత్తం దర్శయతి (స వా ఇతి) తస్యైవావాస్తవం రూపముపన్యస్యతి (విజ్ఞానమయ ఇత్యాదినా) జ్యోతిర్బ్రాహ్మణేఽపి వ్యాఖ్యాతం విజ్ఞానమయత్వమిత్యాహ (కతమ ఇతి) కస్మిన్నర్థే మయట్ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (విజ్ఞానేతి) ఉక్తే మయడర్థే హేతుమాహ (యస్మాదితి) బుద్ధేర్విక్రియాధ్యాసాత్తద్ధర్మస్య కర్తృత్వాదేరాత్మని ప్రతీతిరిత్యత్ర మానమాహ (ధ్యాయతీవేతి) మనస్సన్నికర్షాత్- తేన ద్రష్టృత్వతయా సమ్బన్ధాదిత్యానత్. చక్షుర్మయత్వాదేరుపలక్షణత్వమఙ్గీకృత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తమనూద్య సోఽహమన్యేన భూతమయత్వమాహ (ఏవం బుద్ధీతి) భూతమయత్వే సత్యవాన్తరవిశేషమాహ (తత్రేత్యాదినా) నచాకాశపరమాణ్వభావాదాకాశస్య శరీరానారమ్భకత్వం- శ్రుతివిరుద్ధారమ్భప్రక్రియానభ్యుపగమాదిత్యభిప్రేత్యాహ (తథాకాశేతి) కథం పునర్ధర్మాదిమయత్వే కామాదిమయత్వముపయుజ్యతే- తత్రాహ (నహీతి) కథం ధర్మాదిమయత్వం సర్వమయత్వే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తమితి) తద్యదేతదిత్యాదేరర్థమాహ (కిం బహునేతి) విషయః- శబ్దాదిః. తతోఽన్యదపి ప్రత్యక్షతో గృహ్యమాణమాదిశబ్దార్థః. ఇదంమయత్వమదోమయత్వగమకమిత్యాహ (తస్మాదితి) విశేషతస్తత్తన్మయతోక్తిం వినా కిమితి సామాన్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్తా హీతి) తదస్తిత్వే మానమాహ (తస్మిన్నితి) అవగతిప్రకారమభినయతి (ఇదమస్యేతి) ఇదంమయత్వమదోమయత్వం చోపసంహరతి (తేనేత్యాదినా) పరోక్షత్వం వ్యాకరోతి (అన్తఃస్థ ఇతి) వ్యవహితవిషయవ్యవహారవానితి యావత్. ఇదానీమిత్యస్మాదుపరిష్టాదపి తేనేతి సమ్బధ్యతే. పరోక్షత్వావస్థైదానీమిత్యుక్తా. తృతీయయా చ ప్రకృతో వ్యవహారో నిర్దిశ్యతే. ఇతిశబ్దః సర్వమయతోపసంహారార్థః. విజ్ఞానమయాదివాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సఙ్క్షేపతస్త్వితి) కరణచరణయోరైక్యేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (కరణం నామేతి) ఆదిశబ్దః శిష్టాచారసఙ్గ్రహార్థః. వాక్యా

ఉ.— తదేషశ్లోకో భవతి తదేవ సక్తస్సహ కర్మణైతి లిఙ్గం మనో యత్ర నిషక్తమస్య। ప్రాప్యాన్తం కర్మ

న్తరం శఙ్కోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (తాచ్ఛీల్యేత్యాదినా) కుత్ర తర్హి తాచ్ఛీల్యముపయుజ్యతే- తత్రాహ (తాచ్ఛీల్యేత్వితి) పూర్వపక్షముప సంహరతి (తత్రేత్యాదినా) కర్మణస్సంసారకారణత్వముపసంహరతి (ఏతత్ప్రయుక్తో హీతి) సంసారప్రయోజకే కర్మణి ప్రమాణమాహ (నిత్య ద్విషయో హీతి ; కథం యథోక్తకర్మవిషయత్వం విధినిషేధయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఇతిశబ్దః పూర్వపక్షసమాప్త్యర్థః. సిద్ధాన్తమవతారయతి (అథో ఇతి) సంసారకారణస్యాజ్ఞానస్య ప్రాధాన్యేన కామస్య హేతురీతిః స్వసిద్ధాన్తం సమర్థయతే (సత్యమిత్యాదినా) కామాద్యపేక్షకర్మణస్సత్త్వం ప్రష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రహాణేత్వితి , నను కామాభావేపి నిత్యాద్యనుష్ఠానాత్పుణ్యాపుణ్యే సఞ్చీయేతే- తత్రాహ (ఉపచితే ఇతి) యోహ్యస పుత్రస్వర్గాదీనతిశయపురుషార్థాన్మన్యమానస్తానేవ కామయతే- స తత్తద్భోగభూమౌ తత్తత్కామసంయుక్తో భవతీత్యాథర్వణశ్రుతేరర్థః. శ్రుతిం చ ముక్తసిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ధర్మాదిమయత్వస్యాపి సత్త్వాదవధారణానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (యదితి) సయథాకామో భవతీత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదిత్యస్య తస్మాదిత్యనేన సమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ౫

రం.— (సవా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయ ఇత్యాది) వై శబ్దోఽవధారణే. సోఽయం విజ్ఞానమయః- జ్ఞానరూపో జ్ఞానగుణక ఆత్మా, బ్రహ్మైవ సన్- అపహతపాప్మత్వాది బ్రహ్మరూపయుక్తోపి సన్. మనోమయః- ఉపకరణోపకరణిత్వలక్షణ సమ్బన్ధేన మనః ప్రచురః. మన ఉపకరణక ఇతి యావత్. ఏవం ప్రాణమయ ఇత్యాదావపి ద్రష్టవ్యం. అతేజోమయః- తేజోవ్యతిరిక్తపూర్వోక్తాతిరిక్త పాదహస్తాదిమయః. తదుపకరణక ఇత్యర్థః. చతుర్వింశతితత్త్వమయత్వాచ్ఛరీరస్యేతరదనుక్తం సర్వం చాతేజోమయశబ్దసంగృహీతమితి ద్రష్టవ్యం. అకామమయః- కామవ్యతిరిక్తసఙ్కల్పశ్రద్ధాదిమయ ఇత్యర్థః. అక్రోధమయః- ప్రీతిమయ ఇత్యర్థః. తద్వ్యపదేశ ఇతి బ్రహ్మాపేక్షయా నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః. ఇదమ్మయోఽదోమయః- ఏతల్లోకపరలోకమయ ఇత్యర్థః. (యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి) యథాకర్తుం- యథాఆచరితుం శీలమస్య- సోఽయం యథాకారీ- యథాచారీ. అగ్నిహోత్రాదికం సుకర్మ. తద్వ్యతిరిక్తం పాతకం సన్ధ్యావన్దనాదికం త్వాచరణం. ఏతత్ * చరణాదితి చేన్నత దుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. తథా భవతి- తత్సంయుక్తో భవతీత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతీతి) సత్కర్మకారీ బ్రాహ్మణాదిరమణీయశరీరయుక్తో భవతి. పాపకారీ శ్వచణ్డాలాదికుత్సితశరీరయుక్తో భవతీత్యర్థః. ఏతే సాధుకారిత్వ పాపకారిత్వే అపి ప్రాక్తనపుణ్యపాపప్రయుక్తే ఇత్యాహ (పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి) (అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవాయం పురుష ఇతి) అథో శబ్దః పక్షాన్తరపరిగ్రహే. కేచిద్బన్ధమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- ప్రసిద్ధమర్థమాహుః. యద్యపి పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకారణం- తథాపి కామప్రయుక్త ఏవ హి పురుషః పుణ్యాపాపే కర్మణీ ఉపచినోతి. తథా చ అయం పురుషః కామమయ ఏవ- కామ ఏవాస్య సంసారస్య మూలమిత్యర్థః. తథా చోక్తమాథర్వణే * కామాన్యః కామయతే మన్యమానస్స కామభిర్జాయతే యత్ర తత్రేతి. తస్మాత్కామమయ ఏవాయం పురుషః. తదేవోపపాదయతి (సయథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతీతి) పురుషస్య యేన ప్రకారేణ కామనా ఉదేతి- తేన ప్రకారేణ క్రతుశబ్దితోఽధ్యవసాయ ఉదేతి. (యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే) తదనన్తరమధ్యవసితం కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే - తదభిసమ్పద్యతే - తస్య ఫలం చ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౬

—

శం.— తత్-తస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః - మన్త్రోఽపి భవతి. తదేవైతి- తదేవ గచ్ఛతి. సక్తః- ఆసక్తః. తత్రోద్భూతాభిలాషస్సన్నిత్యర్థః. కథమేతి. (సహ కర్మణా) యత్కర్మఫలాసక్తస్సన్నకరోత్- తేన కర్మణా సహైవ తదేతి- తత్ఫలమేతి. కిం తత్. (లిఙ్గం మనః) మనః ప్రధానత్వాల్లిఙ్గస్య మనో లిఙ్గమిత్యుచ్యతే. అథవా- లిఙ్గ్యతే- అవగమ్యతే. అవగచ్ఛతి యేన తల్లిఙ్గం. తన్మనో యత్ర- యస్మిన్నిషక్తం - నిశ్చయేన సక్తం. ఉద్భూతాభిలాషం. అస్య- సంసారిణః. తదభిలాషో హి తత్కర్మకృతవాన్ - తస్మాత్తన్మనోఽభిషఙ్గవశాదేవాస్య తేన కర్మణా తత్ఫలప్రాప్తిః. తేనైతత్సిద్ధం భవతి కామో మూలం సంసారస్యేతి. అత ఉత్పన్నకామస్య విద్యమానాన్యపి కర్మాణి బ్రహ్మవిదో వన్ధ్యప్రసవాని భవన్తి- * పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్త్విహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామా ఇతి శ్రుతేః. కిఞ్చ (ప్రాప్యాన్తం కర్మణః) ప్రాప్య- భుక్త్వా. అన్తం- అవసానం యావత్. కర్మణః ఫలం పరిసమాప్తం కృత్వేత్యర్థః. కస్య కర్మణోఽన్తం ప్రాప్యేతి. ఉచ్యతే- తస్య- యత్కిఞ్చన కర్మ ఇహ- అస్మిల్లోకే కరోతి- నిర్వర్తయత్యయం- తస్య కర్మణః ఫలం భుక్త్వా- అన్తం ప్రాప్య తస్మాల్లోకాత్పునరేతి- ఆగచ్ఛత్యస్మై లోకాయ కర్మణే. అయం హి లోకః కర్మప్రధానః- తేనాహ కర్మణ ఇతి. పునః కర్మకరణాయ. పునః కర్మకృత్వా ఫలాసఙ్గవశాత్పునరముం లోకం యాతీత్యేవం. ఇతి ను- ఏవం తు కామయమానస్సంసరతి. యస్మాత్కామయమాన ఏవైవం సంసరతి- అథ- తస్మాదకామయమానో న క్వచిత్సంసరతి. ఫలాసక్తస్య హి గతిరుక్తా- అకామస్య హి క్రియానుపపత్తేః అకామయమానో ముచ్యత ఏవ. కథం పునరకామయమానో భవతి. యోఽకామః- భవత్యసావకామయమానః. కథమకామతేతి. ఉచ్యతే- యో నిష్కామః - యస్మాన్నిర్గతాః కామాః- సోఽయం నిష్కామః. కథం కామా నిర్గచ్ఛన్తి. యః ఆప్తకామో భవతి - ఆప్తాః కామా యేన స ఆప్తకామః. కథమాప్యన్తే కామాః. ఆత్మకామత్వేన. యస్యాత్మైవ- నాన్యః కామయితవ్యో వస్త్వన్తరభూతః పదార్థో భవతి. ఆత్మైవానన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏకరసః- నోర్ధ్వం న తిర్యఙ్నాధః ఆత్మనోఽన్యత్కామయితుం వస్త్వన్తరం. యస్య సర్వమాత్మైవాభూత్- తత్కేన కం పశ్యేత్ శృణుయాన్మన్వీత విజానీయాద్వా- ఏవం విజానన్ కిం కామయేత. జ్ఞా

ణస్తస్య యత్కిఞ్చేహ కరోత్యయమ్ । తస్మాల్లోకాత్పునరైత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి ను కామయమానోఽథాకామయమానో యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతి॥ ౬

యమానో హ్యన్యత్వేన పదార్థః కామయితవ్యో భవతి- న చాసావన్యో బ్రహ్మవిద ఆప్తకామస్యాస్తి. య ఏవాత్మకామతయా ఆప్తకామః - స నిష్కామోఽకామోఽకామయమానశ్చేతి ముచ్యతే. స హి యస్యాత్మైవ సర్వం భవతి- తస్యానాత్మా కామయితవ్యోఽస్తి- అనాత్మా చాన్యః కామయితవ్యః * సర్వం చాత్మైవాభూదితి ప్రతిషిద్ధమ్. సర్వాత్మదర్శినః కామయితవ్యాభావాత్ కర్మానుపపత్తిః. యే తు ప్రత్యవాయపరిహారార్థం కర్మ కల్పయన్తి బ్రహ్మవిదోఽపి- తేషాం నాత్మైవ సర్వం భవతి- ప్రత్యవాయస్య జిహాసితవ్యస్యాత్మనోఽన్యస్యాభిప్రేతత్వాత్. యేన చాశనాయాద్యతీతో నిత్యం ప్రత్యవాయాసస్పృష్టో విదిత ఆత్మా- తం వయం బ్రహ్మవిదం బ్రూమః. నిత్యమేవాశనాయాద్యతీతమాత్మానం పశ్యతి, యస్మాచ్చ జిహాసితవ్యమన్యముపాదేయం వా యో న పశ్యతి,- తస్య కర్మ న శక్యత ఏవ సమ్బన్ధుమ్. యస్త్వబ్రహ్మవిత్ - తస్య భవత్యేవ ప్రత్యవాయపరిహారార్థం కర్మేతి న విరోధః. అతః కామాభావాదకామయమానో న జాయతే- ముచ్యత ఏవ. తస్యైవమకామయమానస్య కర్మాభావే గమనకారణాభావాత్ప్రాణాః- వాగాదయో నోత్క్రామన్తి- నోర్ధ్వం క్రామన్తి దేహాత్. స చ విద్వానాప్తకామ ఆత్మకామతయా ఇహైవ బ్రహ్మభూతః. సర్వాత్మనో హి బ్రహ్మణో దృష్టాన్తత్వేన ప్రదర్శితమేతద్రూపం *తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపమితి- తస్య హి దార్ష్టాన్తికభూతోఽయమర్థ ఉపసంహ్రియతే అథాకామయమాన ఇత్యాదినా. స కథమేవం భూతో ముచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - యో హి సుషుప్తావస్థమివ నిర్విశేషమద్వైతమలుప్తచిద్రూపజ్యోతిస్స్వభావమాత్మానం పశ్యతి- తస్యైవాకామయమానస్య కర్మాభావే గమనకారణాభావాత్ప్రాణాః-వాగాదయో నోత్క్రామన్తి. కిన్తు విద్వాన్స ఇహైవ బ్రహ్మ భవతి-యద్యపి దేహవానివ లక్ష్యతే. స బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి-యస్మాన్న హి తస్యాబ్రహ్మత్వపరిచ్ఛేదహేతవః కామాస్సన్తి-తస్మాదిహైవ బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- న శరీరపాతోత్తరకాలమ్. న హి విదుషో మృతస్య భావాన్తరాపత్తిః, జీవతోఽన్యో భావః, - దేహాన్తరప్రతిసన్ధానాభావమాత్రేణైవ తు బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే. భావాన్తరాపత్తౌ హి మోక్షస్య సర్వోపనిషద్వివక్షితోఽర్థ ఆత్మైకత్వాఖ్యః స బాధితో భవేత్. కర్మహేతుకశ్చ మోక్షః ప్రాప్నోతి - న జ్ఞాననిమిత్త ఇతి. స చానిష్టః. అనిత్యత్వం చ మోక్షస్య ప్రాప్నోతి- న హి క్రియానిర్వృత్తోఽర్థో నిత్యో దృష్టః- నిత్యశ్చ మోక్షోఽభ్యుపగమ్యతే- * ఏష నిత్యో మహిమేతి మన్త్రవర్ణాత్. న చ స్వాభావికాత్ స్వభావాదన్యన్నిత్యం కల్పయితుం శక్యమ్. స్వాభావికశ్చేదగ్న్యుష్ణవదాత్మనః స్వభావః - స న శక్యతే పురుషవ్యాపారానుభావీతి వక్తుమ్. న హ్యగ్నేరౌష్ణ్యం ప్రకాశో వాగ్నివ్యాపారానన్తరానుభావీ- అగ్నివ్యాపారానుభావీ, స్వాభావిక, శ్చేతి విప్రతిషిద్ధమ్. జ్వలనవ్యాపారానుభావిత్వముష్ణప్రకాశయోరితి చేన్న - అన్యోపలబ్ధివ్యవధానాపగమాభివ్యక్త్యపేక్షత్వాత్. జ్వలనాదిపూర్వకమగ్నిరుష్ణప్రకాశగుణాభ్యామభివ్యజ్యతే నాగ్న్యపేక్షయా. కిం తర్హి. అన్యదృష్టేరగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌ ధర్మౌ వ్యవహితౌ కస్యచిద్దృష్ట్యాసమ్బధ్యమానౌ జ్వలనాపేక్షయా వ్యవధానాపగమనే దృష్టేరభివ్యజ్యేతే- తదపేక్షయా భ్రాన్తిరుపజాయతే జ్వలనపూర్వకావేతావుష్ణప్రకాశౌ ధర్మౌ జాతావితి. యద్యుష్ణప్రకాశయోరపి స్వాభావికత్వం న స్యాత్ - యస్స్వాభావికోఽగ్నేర్ధర్మః- తముదాహరిష్యామః. న చ స్వాభావికో ధర్మ ఏవ నాస్తి పదార్థానామితి శక్యం వక్తుమ్. న చ నిగడభఙ్గ ఇవాభావభూతో మోక్షో బన్ధననివృత్తిరూప ఉపపద్యతే. పరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాత్ *ఏకమేవాద్వితీయమితి శ్రుతేః- న చాన్యో బద్ధోఽస్తి- యస్య నిగడనివృత్తివద్బన్ధననివృత్తిర్మోక్షస్స్యాత్. పరమాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావం విస్తరేణావాదిష్మ. తస్మాదవిద్యానివృత్తిమాత్రే మోక్షవ్యవహార ఇతి చావోచామ- యథా రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిజ్ఞాననివృత్తౌ సర్పాదినివృత్తివదితి. యేఽప్యాచక్షతే మోక్షే విజ్ఞానాన్తరమానన్దాన్తరం వాభివ్యజ్యత ఇతి - తైర్వక్తవ్యోఽభివ్యక్తిశబ్దార్థః. యది తావల్లౌకిక్యేవోపలబ్ధివిషయవ్యాప్తిరభివ్యక్తిశబ్దార్థః- తతో వక్తవ్యం- కిం విద్యమానమభివ్యజ్యతే- అవిద్యమానమితి వా. విద్యమానం చేత్- యస్య ముక్తస్య తదభివ్యజ్యతే- తస్యాత్మభూతమేవ తదిత్యుపలబ్ధివ్యవధానానుపపత్తేర్నిత్యాభివ్యక్తత్వాన్ముక్తస్యాభివ్యజ్యత ఇతి విశేషవచనమనర్థకమేవ. అథ కదాచిదేవాభివ్యజ్యతే- ఉపలబ్ధివ్యవధానాదనాత్మభూతం తదిత్యన్యతోఽభివ్యక్తిప్రసఙ్గః. తథా చాభివ్యక్తిసాధనాపేక్షితా. ఉపలబ్ధిసమానాశ్రయత్వాద్వ్యవధానకల్పనానుపపత్తేః సర్వదాభివ్యక్తిరనభివ్యక్తిర్వా-న త్వన్తరాళకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి. న చ సమానాశ్రయాణామేకస్యాత్మభూతానాం ధర్మాణామితరేతరవిషయవిషయిత్వం సమ్భవతి. విజ్ఞానసుఖయోశ్చ ప్రాగభివ్యక్తేస్సంసారిత్వ, మభివ్యక్త్యుత్తరకాలం చ ముక్తత్వం, యస్య- సోఽన్యః పరస్మాన్నిత్యాభివ్యక్తజ్ఞానస్వరూపాత్- అత్యన్తవైలక్షణ్యాత్- శైత్యమివౌష్ణ్యాత్. పరమాత్మభేదకల్పనాయాం చ వైదికః కృతాన్తః పరిత్యక్తస్స్యాత్. మోక్షస్యేదానీమివ నిర్విశేషత్వే తదర్థాధికయత్నానుపపత్తిః శాస్త్రవైయర్థ్యం చ ప్రాప్నోతీతి చేన్న- అవిద్యాభ్రమాపోహార్థత్వాత్. న హి వస్తుతో ముక్తాముక్తత్వవిశేషోఽస్తి-ఆత్మనో నిత్యైకరూపత్వాత్. కిన్తు తద్విషయా అవిద్యాపోహ్యతే శాస్త్రోపదేశజనితవిజ్ఞానేన. ప్రాక్తదుపదేశప్రాప్తేః తదర్థశ్చ ప్రయత్న ఉపపద్యత ఏవ. అవిద్యావతోఽవిద్యానివృత్త్యనివృత్తికృతో విశేష ఆత్మనః స్యాదితి చేన్న- అవిద్యాకల్పనావిషయత్వాభ్యుపగమాత్ రజ్జూషరశుక్తికాగగనానాం సర్పోదకరజతమలినత్వాదివదదోష ఇత్యవోచామ. తిమిరాతిమిరదృష్టివదవిద్యాకర్తృత్వాకర్తృత్వకృత ఆత్మనో విశేషస్స్యాదితి చేన్న- * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి స్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వస్య ప్రతిషిద్ధత్వాత్, అనేకవ్యాపారసన్నిపాతజనితత్వాచ్చావిద్యాభ్రమస్య, విషయత్వోపపత్తేశ్చ, యస్య చావిద్యాభ్రమో ఘటాదివద్వివిక్తో గృహ్యతే-స నావిద్యాభ్రమవాన్. అహం న జానే-ముగ్ధోఽస్మీతి ప్రత్యయదర్శనాత్ అవిద్యాభ్రమవత్త్వమేవేతి చేన్న- తస్యాపి వివేకగ్రహణాత్. న హి యో యస్య వివేకేన గృహీతా-స తస్మిన్భ్రాన్త ఇత్యుచ్యతే. తస్య చ వివేకగ్రహ

ణం, తస్మిన్నేవ చ భ్రమ, ఇతి విప్రతిషిద్ధం. న జానే ముక్తోఽస్మీతి పశ్యత ఇతి బ్రవీషి - తద్దర్శనస్యాజ్ఞానముక్తరూపతాదృశ్యత ఇతి, చ - తద్దర్శనస్యానిష్యం భవతి- కర్మతాపద్యత ఇతి,. తర్హి - కథం కర్మభూతం సత్కర్తృస్వరూపం దృశివిశేషణమజ్ఞానముక్తే స్యాతాం. అథ దృశివిశేషణత్వం తయోః-కథం కర్మ స్యాతాం-దృశినా వ్యాప్యేతే. కర్మ హి కర్తృక్రియయా వ్యాప్యమానం భవతి. అన్యచ్చ వ్యాప్యం- అన్యద్వ్యాపకం- న తేనైవ తద్వ్యాప్యతే చ. వద-కథమేవం సత్యజ్ఞానముక్తే దృశివిశేషణే స్యాతాం. న చాజ్ఞానవివేకదర్శీ అజ్ఞానమాత్మనః కర్మభూతముపలభమానః ఉపలబ్ధృధర్మత్వేన గృహ్ణాతి-శరీరే కార్శ్యరూపాదివత్. తథా సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాది. సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాదీన్ సర్వో లోకో గృహ్ణాతీతి చేత్ -తథాపి గృహీతురుపలబ్ధృత్వేనైవ భ్యపగతాస్స్యాత్. న జానేఽహం త్వదుక్తం- ముగ్ధ ఏవాహమితి. భవత్వముగ్ధో ముగ్ధః. య ఏవం దర్శీ-తం జ్ఞమముగ్ధం ప్రతిజానీమహే వయం. తథా వ్యాసేనోక్తం ఇచ్ఛాదికృత్స్నం క్షేత్రం క్షేత్రీ ప్రకాశయతీతి. * సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరం। వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతీ త్యాదిశతశ ఉక్తం - తస్మాన్నాత్మనః స్వతో బన్ధముక్తిజ్ఞానాజ్ఞానకృతో విశేషోఽస్తి - సర్వదా సర్వస్య సమైకరసస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్. యే త్వతోఽన్యథాఽఽత్మవస్తు పరికల్ప్య బన్ధమోక్షాదిశాస్త్రం చార్థవాదమాపాదయన్తి - త ఉత్సహన్తే ఖే పి శాకునం పదం ద్రష్టుం, ఖం వా ముష్టినాఽఽక్రష్టుం చర్మవద్వేష్టయితుం,- వ యం తు తత్కర్తుమశక్తాః. సర్వదా సమైకరసమద్వైతమవిక్రియమజమజరమమరమమృతమభయమాత్మతత్త్వం బ్రహ్మైవ స్మ ఇత్యేష సర్వవేదాన్తనిష్ఠితోఽర్థ ఇత్యేవం ప్రతిపద్యామహే. తస్మాద్బ్రహ్మైవేత్యుపచారమాత్రమేతత్ - విపరీతగ్రహవద్దేహసన్తత్యవిచ్ఛేదమాత్రం విజ్ఞానఫలమపేక్ష్య. ౬

ఆ.— తత్రేతి గన్తవ్యపరామర్శః. తదేవ గన్తవ్యం ఫలం విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కిం తదితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లిఙ్గమితి) నాఽవగచ్ఛతి- స ప్రమాత్రాదిసాక్షీ యేన సాక్ష్యేణ మనసాఽవగమ్యతే-తన్మనో లిఙ్గమితి పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) యస్మిన్నిశ్చయేన సంసారిణో మనస్సంసక్తం- తత్ఫలప్రాప్తిస్తస్యేతి సమ్బన్ధః. తదేవోపపాదయతి (తదభిలాషోహీతి) పూర్వార్ధార్థముపసంహరతి (తేనేతి) కామస్య సంసారమూలత్వే సత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వన్ధ్యప్రసవత్వం-నిష్ఫలత్వం. పర్యాప్తకామస్య-ప్రాప్తపరమపురుషార్థస్యేతియావత్. కృతాత్మనః- శుద్ధబుద్ధేః. విదితతత్త్వస్యేత్యర్థః. ఇహేతి జీవదవస్థోక్తిః. కామప్రధానః సంసరతి చేత్ - కర్మఫలభోగానన్తరం కామాభావాన్ముక్తిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం చేతి) ఇతశ్చ సంసారస్య కామప్రధానత్వమాస్థేయమిత్యర్థః. యావదవసానం-తావదుక్త్వేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (కర్మణ ఇతి) ఇత్యేవం-పారమ్పర్యేణ సంసరణాదృతే జ్ఞానాన్నముక్తిరితి శేషః. సంసారప్రకరణముపసంహరతి (ఇతిన్విత్య్) అవస్థాద్వయస్య దార్ష్టాన్తికం బన్ధం ప్రబన్ధేన దర్శయిత్వా సుషుప్తస్య దార్ష్టాన్తికం మోక్షం వక్తుమథేత్యాదివాక్యం. తత్రాథశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) కామరహితస్య సంసారాభావం సాధయతి (ఫలాసక్తస్యేతి) విదుషో నిష్కామస్య క్రియారాహిత్యే నైష్కర్మ్యమయత్నసిద్ధమితి భావః. అకామయమానత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కథమిత్యాదినా) బాహ్యేషు శబ్దాదివిషయేష్వసక్తరాగిత్వాదకామయమానతేత్యర్థః. అకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమితి) వాసనారూపకామాభావాదకామతేత్యర్థః. నిష్కామత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుముక్త్వా వ్యాచష్టే (కథమితి) ప్రాప్తపరమానన్దత్వాన్నిష్కామతేత్యర్థః. ఆప్తకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) హేతుమేవ సాధయతి (యస్యేతి) తస్య యుక్తమాప్తకామత్వమితి శేషః. ఉక్తమర్థం ప్రమాణతః ప్రదర్శనార్థం ప్రపఞ్చయతి (ఆత్మైవేతి) కామయితవ్యాభావం బ్రహ్మవిదః శ్రుత్యవష్టమ్భేన సాధయతి (యస్యేతి) ఇతి విద్యావస్థాయస్య విదుషోఽస్తి- సోఽన్యమవిజానన్న కించిదపి కామయేతేతి యోజనా. పదార్థోఽన్యత్వేనావిజ్ఞాతోఽపి కామయితవ్యస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (జ్ఞాయమానో హీతి) అనుభూతే స్మరణవిషయత్వే సతి కామనీయత్వాదిత్యర్థః. అన్యత్వేన జ్ఞాయమానస్తర్హి పదార్థో విదుషోఽపి కామయితవ్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఆప్తకామస్య బ్రహ్మవిదో దృష్టేతరార్థ్యా కామయితవ్యాభావేన ముక్తిస్సిద్ధ్యత్యుపసంహరతి (యస్యేవేతి) కథం కామయితవ్యాభావః- అనాత్మనస్తదభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సర్వాత్మత్వమనాత్మకామయితృత్వం చ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మా చేతి) అథేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యముక్త్వార్థసిద్ధమర్థం కథయతి (సర్వాత్మదర్శిన ఇతి) కర్మజడానాం మతముత్థాప్య శ్రుతివిరోధేన ప్రత్యాచష్టే. (యే త్వితి) బ్రహ్మవిది ప్రత్యవాయప్రాప్తిమఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీం తత్ప్రాప్తిరేవ తస్మిన్నాస్తీత్యాహ (యేన చేతి) యథోక్తస్యాపి బ్రహ్మవిదో విహితత్వాదేవ నిత్యానుష్ఠానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నిత్యమేవేతి) ఈహా హి సతైవాసంసారిణమాత్మానమనుభవతి, న చ హేయముపాదేయం వాత్మనోఽన్యత్పశ్యతి,-యస్మాదేవం-తస్మాత్తస్య కర్మసంస్పృష్టుమయోగ్యం- యథోక్తబ్రహ్మవిద్యయా కర్మాధికారహేతూనామనుపపత్తేరిత్యర్థః. కర్మసమ్బన్ధస్తర్హి కస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) న విరోధః-విధికాణ్డస్యేతి శేషః. శ్రుత్యర్థాభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (అత ఇతి) విద్యావశాదిత్యేతత్. కామాభావాత్ - కర్మాభావాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. అకామయమానః-అకుర్వాణశ్చేతి శేషః. దేశాన్తరప్రాప్త్యయత్నాముక్తిరిత్యేతన్నిరాకర్తుం న తస్యేత్యాది వ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) బ్రహ్మైవ సన్నిత్యేతదవతారయతి (స చేతి) కథం వర్తమానే దేహే తిష్ఠన్నేవ బ్రహ్మభూతో భవతి-తత్రాహ (సర్వాత్మనో హీతి) దృష్టాన్తాలోచనయా దార్ష్టాన్తికేపి సదా బ్రహ్మత్వం భాతీతి భావః. సదా బ్రహ్మీభూతస్య ముక్తిర్నామ నాస్తీతి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (స కథమితి) పరిహారమేవ స్ఫోరయితుం తస్యేత్యాదివాక్యార్థమనువదతి (తస్యైవేతి) బ్రహ్మైవ సన్నిత్యస్యార్థమనువదతి (కిం త్వితి) విద్వానిహైవ బ్రహ్మ చేత్ - కథం తస్య బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యదుక్తం బ్రహ్మైవ సన్నిత్యాది- తదుపపాదయతి (యస్మాదితి) ప్రాగపి బ్రహ్మభూతస్యైవ పునర్దేహపాతే బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యయుక్తం- విదుషో మృతస్య భావాన్తరాపత్తిస్స్వీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) కథం తర్హి బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (దేహాన్తరేతి) విదుషో భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరితి పక్షే కిం దూషణమితి చేత్ - తత్రాహ (భావాన్తరాపత్తౌ హీతి) తథా చ మోక్షనిత్యతా మ ప్రాప్నుయాదనిత్యా హేతుత్వాత్స్యాదితి భావః. భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరిత్యత్ర దోషాన్తరమాహ (కర్మేతి) ఇ

తిపదాదుపరిష్టాత్ క్రియాపదస్యసమ్బన్ధః. అస్తుకర్మనిమిత్తో మోక్షః- జ్ఞాననిమిత్తస్తుమాభూత్- తత్రాహ (నచేతి) ప్రసఙ్గస్సర్వనామ్నాపరామృశ్యతే. ప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. మోక్షస్యకర్మసాధ్యత్వేదోషాన్తరమాహ (అనిత్యత్వంచేతి) తత్రోపయుక్తాంవ్యాప్తిమాహ (నహీతి) అస్తుత్స్వప్రాసాదాదివత్ క్రియాసాధ్యస్యమోక్షస్యాప్యనిత్యత్వం. నేత్యాహ (నిత్యశ్చేతి) కృతకోపి బ్రహ్మభావోధ్వంసవన్నిత్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కృత్రిమస్వభావవ్యావృత్త్యర్థంస్వాభావికపదం. * అతోఽన్యదార్తమితిహిశ్రుతిః. ధ్వంసస్యతువికల్పమాత్రత్వాన్నిత్యత్వమసమ్మతమితిభావః. మోక్షోఽకృత్రిమస్వభావోపికర్మార్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికశ్చేదితి) అగ్నేరౌష్ణ్యవదాత్మనోమోక్షస్స్వాభావికస్వభావశ్చేత్ - నసక్రియాసాధ్యః- వ్యాహతత్వాదిత్యర్థః. దృష్టాన్తంసమర్థయతే (నహీతి) అరణిగతస్యాగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశానోపలభ్యేతే- సతివజ్జ్వలనేదృశ్యేతే - తేనస్వాభావికావపితౌ వాగస్తుకౌ- కాదాచిత్కోపలబ్ధిమత్త్వాదితిశఙ్క్యతే (జ్వలనేతి) సహాసతోగ్నేరౌష్ణ్యాదికాదాచిత్కంయుక్తం-తద్దృష్టివ్యవధానస్యదాద్యాదేర్ధ్వంసేజ్వలనమథనాదినావహ్నేరభివ్యక్తిమపేక్ష్యతత్స్వభావస్యౌష్ణ్యాదేర్వ్యక్త్యభ్యుపగమాదితిపరిహరతి (నాన్యేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి(జ్వలనాదీతి) మన్థనాదివ్యాపారవశాత్ ప్రకాశాదినావ్యజ్యతేగ్నిరితియదుచ్యతే-తదగ్నేస్సత్యేవతద్గతవ్యాపారాపేక్షయా తదౌష్ణ్యాద్యభివ్యక్తివశాన్నభవతి. కింతుదేవదత్తదృష్టేరగ్నిధర్మావ్యవహితౌ-నతులౌకస్యచిద్దృష్ట్యానసమ్బధ్యేతే. జ్వలనాదివ్యాపారాత్తుదృష్టేర్వ్యవధానభఙ్గేతయోరభివ్యక్తిరిత్యర్థః కథంతర్హిజ్వలనవ్యాపారాదగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌజాతావితిబుద్ధిః-తత్రాహ (తదపేక్షయేతి) జ్వలనాదివ్యాపారాద్దృష్టివ్యవధానభఙ్గేవహ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశాభివ్యక్త్యపేక్షయేతియావత్. యథావహ్నేరౌష్ణ్యాదిస్వాభావికం-నక్రియాసాధ్యం- తథాఆత్మనోముక్తిస్స్వాభావికీ- నక్రియాసాధ్యేత్యుక్తం. ఇదానీమగ్నేరౌష్ణ్యాదివస్వాభావికమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉదాహరిష్యామః - మోక్షస్యాత్మస్వభావస్యాకర్మసాధ్యత్వాయేతిశేషః అథాగ్నేఃస్వాభావికోనకశ్చిద్ధర్మోస్తి- మోక్షస్యదృష్టాన్తఃస్యాత్- అతఆహ (నచేతి) లక్ష్యాత్మకంహివస్తువస్త్వన్తరేణసమ్బధ్యతే- అస్తినివ్యావృత్తత్వాదిధీరిత్యర్థః. భావాన్తరాపత్తిపక్షంప్రతిషిధ్యపక్షాన్తరంప్రత్యాహ (నచేతి) నహిబన్ధస్యతథాభూతస్యనివృత్తిః- విరోధాత్. నాప్యన్యథాభూతస్య- అనవస్థానాత్. నచప్రసిద్ధివిరోధః-దుర్నిరూపత్వస్తివిషయత్వాదితిభావః. కించ- పరస్మాదన్యస్యబన్ధనివృత్తిః- తస్యైవవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) తత్ర హేతుత్వేనపరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదిభాష్యంవ్యాఖ్యేయం. నద్వితీయః - తస్యనిత్యముక్తతయాబద్ధత్వానభ్యుపగమాదితి ద్రష్టవ్యం. కథంపరస్మాదన్యోబద్ధోనాస్తీత్యాశఙ్క్యప్రవేశనిచారాదావుక్తంస్మారయతి (పరమాత్మేతి) నచేదన్యోబద్ధోస్తి- కథంమోక్షవ్యవహారఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అన్యస్యబద్ధస్యాభావాత్, పరస్యచనిత్యముక్తత్వాత్, ఇతియావత్. యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానేసర్పాదిహేతోరజ్జ్వజ్ఞానస్యనివృత్తౌసత్యాంసర్పాదేరపినివృత్తిః- తథాఅవిద్యాయాబన్ధహేతోర్నివృత్తిమాత్రేణపర్యార్థస్యబన్ధస్యాపినివృత్తివ్యవహారోభవతీతిచావాదిశ్మృతియోజనా. మతాన్తరముద్భావయతి (యేప్యాచక్షతఇతి) వైషయికజ్ఞానానన్దాపేక్షయాఽన్తరశ్శబ్దః. కేయమభివ్యక్తిః. ఉత్పత్తిర్వా- ప్రకాశోవా. నాద్యః- మోక్షేసుఖాద్యుత్పత్తౌ తదనిత్యత్వాపత్తేరిత్యభిప్రేత్యాహ (తైరితి) ద్వితీయమాశఙ్క్యతే (యదీతి) తత్రదోషంవక్తుంవికల్పయతి (తతఇతి) ద్వితీయేఖరవిషాణవదపరోక్షాభివ్యక్తిర్నస్యాదిత్యభిప్రేత్యాద్యమనుభాష్యదూషయతి (విద్యమానంచేదితి) ఉపలబ్ధిస్వభావస్తావదాత్మా- తస్యవిద్యమానంసుఖాదివ్యజ్యతేచేత్ - జ్ఞానానన్దయోర్నిత్యత్వాదివ్యవధానాభావాదానన్దస్సదైవవ్యజ్యతఇతిముక్తివిశేషణమనర్థకమిత్యర్థః. చక్షుర్ఘటయోర్విషయవిషయిత్వే ప్రతిబన్ధకకుడ్యాదివదధర్మాదిప్రతిబన్ధాదానన్దోజ్ఞానంచ సంసారదశాయాంనవ్యజ్యతే-మోక్షేతువ్యజ్యతే- తదభావాదితిశఙ్క్యతే (అథేతి) ఉపలబ్ధిదేశాద్భిన్నదేశస్యైవఘటాదేరుపలబ్ధిప్రతిబన్ధదర్శనాదనాత్మభూతంసుఖంనస్వభావభూతయోపలబ్ధ్యాప్రకాశేత- కింతువిషయేన్ద్రియసమ్పర్కాదిత్యుత్తరమాహ (ఉపలబ్ధీతి) అన్యతోఽభివ్యక్త్యాకింస్యాదితిచేత్- తదాహ (తథాచేతి) తత్సాధనానిచేన్మక్తాస్స్యుః - సంసారాదవిశేషస్స్యాదితిభావః. ఉపలబ్ధివ్యవధానమానన్దస్యాఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీంతదేవనాస్తీత్యాహ (ఉపలబ్ధీతి) కదాచిదభివ్యక్తిః- అనభివ్యక్తిశ్చకదాచిదిత్యేవంకాలభేదేనోభయంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ఆనన్దజ్ఞానయోర్విషయవిషయిత్వమభ్యుపేత్యకాదాచిత్కీతావదభివ్యక్తిర్నిరస్తా. సంప్రతితదపినసమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) ఆత్మభూతత్వం-స్వాభావికత్వం. విషయంనసమానాశ్రయవిషయం-ధర్మత్వాత్- ప్రదీపప్రకాశవదితిభావః. ముక్తావానన్దజ్ఞానాభివ్యక్తిపక్షేదోషాన్తరంవక్తుంభూమికాంకరోతి (విజ్ఞానసుఖయోశ్చేతి) తద్భేదాపాదనమిష్టమేవేత్యాశఙ్క్యవివక్షితందోషమాహ (పరమాత్మేతి) పరమతేనిరాకృతేసిద్ధాన్తేదోషద్వయమాశఙ్క్యతే (మోక్షస్యేతి) మోక్షార్థోఽధికోయత్నః-శమదమాదిః. శాస్త్రం- మోక్షవిషయం. మోక్షస్యనిర్విశేషత్వేపిప్రత్యగవిద్యాతద్దుఃఖానర్థధ్వంసిత్వేనోభయమర్థవదితిపరిహరతి (నావిద్యేతి) తత్రనఘార్థంవివృణోతి (నహీతి) కథంతర్హిశాస్త్రాద్యర్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) తత్రశాస్త్రార్థవత్త్వంసమర్థయతే (తద్విషయేతి) ప్రస్తుతాత్మవిషయస్తచ్ఛబ్దః. సమ్ప్రతిప్రయత్నస్యార్థవత్త్వంప్రకటయతి (ప్రాగితి) ప్రథమస్తచ్ఛబ్దశ్శాస్త్రవిషయః. ద్వితీయోమోక్షవిషయః. ఆత్మనఃసదైకరూపత్వంప్రాగుక్తమాక్షిపతి (అవిద్యేతి) అవిద్యస్యోపీతిసమాధత్తే (నేతి) యథారజ్జ్వాద్యవిద్యోత్థసర్పాదేస్తద్విద్యయాధ్వంసాధ్వంసయోఃరజ్జ్వాదేర్నవాస్తవోవిశేషః - తథాత్మనోపిస్వావిద్యామాత్రోత్థవిశేషవత్త్వేపితద్ధ్వంసాధ్వంసయోర్నవాస్తవోవిశేషోస్తీత్యర్థః. అదోషః- సవిశేషత్వరాహిత్యం. ప్రకారాన్తరేణసవిశేషత్వంశఙ్క్యతే (తిమిరేతి) కిమిదమవిద్యాకర్తృత్వం. తజ్జనకత్వంవా-తదాశ్రయత్వంవేతివికల్పాద్యద్యందూషయతి (నధ్యాయతీవేతి) ఆత్మనఃస్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అనేకేతి) విషయవిషయ్యాకారతాన్తఃకరణస్య, తత్రచిదాభాసోదయ, శ్చాత్మనోవ్యాపారః- తథాచానేకవ్యాపారసన్నిపాతేసత్యహంసంసారీత్యవిద్యాత్మకోభ్రమోజాయతే-తస్మాన్నతస్యాత్మకార్యతేత్యర్థః. కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (విషయత్వేతి) అవిద్యాదేరాత్మదృశ్యత్వాన్నతదాశ్రయత్వం-నహితద్గతస్య

తద్గ్రాహ్యత్వం- అంశతః స్వగ్రహణపత్తేరిత్యర్థః. తదేవస్ఫోరయతి (యస్యచేతి) అనుభవమనుసృత్యశఙ్కతే (అహంనేత్యాదినా) సాక్షిసాక్ష్యభావేనభేదాభ్యుపగమాన్నాత్మనోఽవిద్యాశ్రయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నతస్యాపీతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) అవిద్యాదేర్వేదకేనగృహీతత్వేపితద్విషయేభ్రాన్తత్వేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) అజ్ఞానంముగ్ధత్వంచాత్మనోనవిశేషణమితివిధాన్తరేణదర్శయితుంచోద్యవాక్యమనువదతి (నజానఇతి) తద్వ్యాచష్టే (తద్దృష్టిశ్చేతి) అజ్ఞానాదిస్పష్టార్థః. దృశ్యమానత్వమేవవిశదయతి (కర్మతామితి) ఇతి-బ్రవీషీతిసమ్బన్ధః. ఏవంపరకీయవాక్యంవ్యాఖ్యాయఫలితమాహ (తత్కథమితి) తత్రచోద్యవాక్యార్థదర్శితరీత్యాస్థితేసతికర్తృవిశేషణంనాజ్ఞానముగ్ధతేస్యాతాం-తయోః ప్రత్యేకంకర్మభూతత్వాదిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (అథేతి) కథంకర్మస్యాతామిత్యేతదేవవ్యాచష్టే (దృశినేతి) తత్రాపికథంశబ్దః సమ్బధ్యతే. ఏతదేవస్ఫుటయతి (కర్మహీతి) ఏవంసతి-వ్యాప్యవ్యాపకభావస్యభేదనిష్ఠత్వాసతీత్యేతత్. కించ-అజ్ఞానముపలబ్ధృధర్మోనభవతి- ఉపలభ్యమానత్వాత్-దేహగతకార్శ్యాదివదిత్యాహ (నచేతి) అజ్ఞానవత్తత్కార్యమపినాత్మధర్మః స్యాదిత్యతిదిశతి (తథేతి) అజ్ఞానోత్థస్యేచ్ఛాదేరాత్మధర్మత్వనిరాకరణేప్రతీతివిరోధస్స్యాదితిశఙ్కతే (సుఖేతి) తేషాంగ్రాహ్యత్వమఙ్గీకృత్యపరిహరతి (తథాపీతి) ఆత్మనిష్ఠత్వేసుఖాదీనాంచైతన్యవదాత్మగ్రాహ్యత్వాయోగాత్తద్గ్రాహ్యాణాంతేషాంనతద్ధర్మతేతిభావః. ప్రకారాన్తరేణనిరాకర్తుంనిరాకృతమేవచోద్యమనుద్రవతి (నజానఇతి) కింప్రమాతురజ్ఞానాద్యాశ్రయత్వమనుభవాదభిదధాసి- తత్సాక్షిణోవా. తత్రాద్యంప్రత్యాహ (భవత్వమితి) కల్పాన్తరంనిరాకరోతి (యస్త్వితి) నహియోయత్సాక్షీ - సతత్రాజ్ఞోమూఢోవేతి- తథాచసర్వసాక్షీనాజ్ఞానాదిమాన్భవతీత్యర్థః. ఆత్మనోమోహాదిరాహిత్యేభగవద్వాక్యంప్రమాణయతి (తథేతి) తస్యసర్వవిశేషశూన్యత్వేవాక్యాన్తరముదాహరతి (సమమితి) ఆదిపదేన *సమంపశ్యన్హిసర్వత్ర * జ్యోతిషామపితజ్జ్యోతిరిత్యాదిగృహ్యతే. ఆత్మనోనిర్విశేషత్వేప్రామాణికేస్వమతముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) పక్షాన్తరమనుభాషతే (యేత్వితి) అతః-నిర్విశేషస్వాభావ్యాదితియావత్. అజ్ఞానాద్బన్ధః- జ్ఞానాన్ముక్తిరితిశాస్త్రమర్థవాదః. ఆదిశబ్దేనరుద్రరోదనాద్యర్థవాదందృష్టాన్తంసూచయతి. సోపహాసందూషయతి (ఉత్సహన్తఇతి) నహిసవిశేషత్వంశక్యమాత్మనః ప్రతిపత్తుం-నిర్విశేషత్వప్రత్యాయకాగమవిరోధాదితిభావః. కథంతర్హిభవద్భిరాత్మతత్త్వమభ్యుపగమ్యతే-తత్రాహ (వయంత్వితి) ప్రమాణవిరుద్ధార్థదర్శనంతచ్ఛబ్దేనపరామృశ్యతే. సత్త్వాదీనామివసామ్యందూషయతి (సర్వదేతి) భేదాభేదమపవదతి (ఏకరసమితి) తత్రహేతుమాహ (అద్వైతమితి) ద్వైతాభావోపలక్షితత్వాదిత్యర్థః. ఏకరస్యైకౌటస్థ్యంహేత్వన్తరమాహ (అవిక్రియమితి) తదుపపాదయతి (అజమిత్యాదినా) అమరం-మరణాయోగ్యం. తత్రసర్వత్రావిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యంహేతుమాహ (అభయమితి) ననుబ్రహ్మైవంవిధం-నత్వాత్మతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యథోక్తంప్రత్యగ్భూతంబ్రహ్మేత్యత్రప్రమాణమాహ (ఇత్యేషఇతి) తత్రైవవిద్వదనుభవంప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) పరపక్షనిరాసేన ప్రకృతంవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉపచారేనిమిత్తమాహ (విపరీతేతి) ఆత్మాతత్త్వతస్సంసారీతి విపరీతగ్రహవతీయాదృష్టిస్సన్తతిః-తస్యాఃవిచ్ఛేదమాత్రంజ్ఞానఫలమపేక్ష్యోపచారమాత్రమిత్యర్థః. ౬

౭౦.— (తదేషశ్లోకోభవతి) ఏతస్మిన్నర్థేఽయంశ్లోకఖణ్డోభవతీత్యర్థః. తమేవాహ (తదేవసక్తస్సహకర్మణైతిలిఙ్గంమనోయత్రనిషక్తమస్యేతి) లిఙ్గ్యతేఽనేనేతిలిఙ్గం- గమకం. తాదృశమస్య-జీవస్యమనః యత్ర- ఫలేనిషక్తం- నివిష్టంభవతి- తదేవ- తత్ఫలమేవతత్ఫలారమ్భకకర్మణాసహదేహవియోగకాలేపిసక్తస్సన్నేతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇత్యేషశ్లోకోభవతీత్యన్వయః. ప్రకృతమనుసరతి (ప్రాప్యాన్తంకర్మణస్తస్య యత్కిఞ్చేహకరోత్యయం। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మైలోకాయకర్మణఇతి) అయం- సంసారీఇహ- లోకేఫలముద్దిశ్యయత్కిఞ్చిత్కర్మకరోతి-తస్యకర్మణోన్తం - భోగేనావసానంప్రాప్య. కృత్స్నఫలంభుక్త్వేతియావత్. తస్మాత్ - అముష్మాల్లోకాదస్మైలోకాయపునరేతి. కిమర్థమిత్యత్రాహ (కర్మణేఇతి) కర్మకర్తుమిత్యర్థః. (ఇతినుకామయమానః) ఏవంకామయమానస్సంసరతీత్యర్థః. ఏవమవిద్వద్విషయంసంసారంసప్రపఞ్చముపవర్ణ్యోపసంహృత్యాథవిదుషస్తద్వైలక్షణ్యందర్శయతి (అథాకామయమానఇత్యాదినా) అథశబ్దోఽర్థాన్తరపరిగ్రహే. అకామయమానః-వీతరాగః. అత్రాచ్యతఇతిశేషః. (యోఽకామోనిష్కామఆప్తకామఆత్మకామఇత్యాది) యః అకామః- కామశూన్యః. కథంకామశూన్యతేత్యత్రాహ (నిష్కామఇతి) నిర్గతాః కామాః యస్మాత్సతథోక్తః. పూర్వస్థితానాంకామానాంనిర్గతత్వాదకామత్వముపపద్యతఇతిభావః. ఉత్తరకామానాంసత్త్వేనివృత్తపూర్వకామస్యాపికథమకామత్వమిత్యతఆహ (ఆప్తకామఇతి) ఆప్తాః కామాః యేనసతథోక్తః. అతోఽనుత్పన్నోత్తరకామఇత్యర్థః. కథమాప్తకామత్వమిత్యత్రాహ (ఆత్మకామఇతి) ఆత్మైవకామోయస్యసతథోక్తః. ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యకామ్యస్యవస్తునోఽభావాదాత్మరూపకామ్యస్యనిత్యసిద్ధత్వాదాప్తకామత్వం. అతఏవాకామత్వంచేత్యర్థః. ఏతాదృశస్తు బ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతీతియోజనా. బ్రహ్మైవసన్-ఆవిర్భూతగుణాష్టకరూపబ్రాహ్మరూపస్సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- పరబ్రహ్మణిలీనోభవతీత్యర్థః. అపిపూర్వస్యఏతేర్లయార్థకత్వాత్. లయోనామ- తద్విభక్తతయాదర్శనాభావః. అపహతపాప్మత్వాదిబ్రాహ్మరూపసాధర్మ్యేణపరబ్రహ్మవిభక్తతయాదర్శనాయోగ్యోభవతీత్యర్థః. నన్వేతన్నసమ్భవతి-బ్రాహ్మరూపావిర్భావోహిపరంబ్రహ్మోపసమ్పన్నస్యైవభవతి-*పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిశ్రవణాత్. పరబ్రహ్మోపసమ్పత్తిర్నామ-దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిరేవ. సాచదేశవిశేషేఽర్చిరాదిమార్గగతిమన్తరేణనసమ్భవతి. తద్గతిశ్చభూతసూక్ష్మయుక్తప్రాణాదిరూపలిఙ్గశరీరయుక్తస్యైవభవతి. తద్యోగశ్చకర్మాధీనః. విధూతకర్మణశ్చఉత్క్రాన్తప్రాణతయాదేహేన్ద్రియప్రాణయోగాసమ్భవేనార్చిరాదిగత్యాదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్త్యసమ్భవాద్బ్రాహ్మరూపావిర్భావాభావేనబ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతీతినోపపద్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తీతి) తస్మాత్-

ఉ.— తదేష శ్లోకో భవతి యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదగ్ం శరీ

అకామత్వాద్యుక్తగుణా జీవాత్ప్రాణా నోత్క్రామన్తీత్యర్థః. నతస్యశ్రుణోతీతివదపాదానలక్షణసమ్బన్ధేషష్ఠీ. అతఏవసమాన ప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం *నతస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతిస్పష్టం పఞ్చమీ శ్రూయతే. ఇదంచవాక్యముత్క్రాన్తిపాదే చిన్తితం. తత్రహి * అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యత్రైవవిదుషః బ్రహ్మభావశ్రవణాన్నోత్క్రాన్తిరితి ప్రాప్తే ఉచ్యతే- *సమానాచాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వంచానుపోష్య. ఆసృత్యుపక్రమాత్- అగత్యుపక్రమాత్. నాడీ ప్రవేశాత్ప్రాగుత్క్రాన్తిర్విద్వదవిదుషోస్సమానా. * శతంచైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి విదుషోపి నాడీ విశేషేణోత్క్రమణ శ్రవణాదుత్క్రాన్తిరవర్జనీయైవ. * అథమర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి విదుషోఽత్రైవ శ్రూయమాణంయదమృతత్వం - తదనుపోష్య - శరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధమదగ్ధ్వైవ ఉత్తరపూర్వాఘాశ్లేషవినాశరూపమమృతత్వ ముచ్యతే. *అత్ర బ్రహ్మసమశ్నుత ఇతిచోపాసనకాల బ్రహ్మానుభవాభిప్రాయం. * తదాపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. అవశ్యంచతత్ - అమృతత్వమదగ్ధదేహసమ్బన్ధస్యైవవక్తవ్యం. కుతః. ఆపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. అపీతిః-అప్యయః. ఆ బ్రహ్మాప్యయంసంసారోహివ్యపదిశ్యతే * తస్యతావదేవచిరంయావన్నవిమోక్ష్యేఽథసమ్పత్స్యఇతి *అశ్వఇవరోమాణివిధూయపాపంచన్ద్ర ఇవరాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య।ధూత్వాశరీరమకృతంకృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతివ్యపదేశాత్. *సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చతథోపలబ్ధేః దేవయానేనపథాగచ్ఛతోపి విదుషః*తం ప్రతి బ్రూయాత్సత్యం బ్రూయాదితిచన్ద్రమస్సంవాదస్య ప్రమాణ ప్రతిపన్నత్వాచ్చసూక్ష్మంశరీరమామోక్షమనువర్తత ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యం- నహ్యశరీరస్యచన్ద్రమసాసంవాదస్సమ్భవతి. *నోపమర్దేనాతః. అతః * అథమర్త్యోఽమృతో భవతీతి శ్రూయమాణమమృతత్వంశరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధానుపమర్దనైవోత్తరపూర్వాఘాశ్లేషవినాశరూపమఙ్గీకర్తవ్యం. *అస్యైవచోపపత్తేరూష్మా. అస్య- సూక్ష్మశరీరస్యక్వచిదుపసంహృతత్వాదేవవిదుషోపి మ్రియమాణస్యక్వాచిత్కఊష్మోపలభ్యతే. * ప్రతిషేధాదితిచేన్న శారీరాత్ స్పష్టోహ్యేకేషాం. నను * యోఽకామోనిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామోనతస్య ప్రాణాఉత్క్రామన్తీతివిదుషోదేహాదుత్క్రాన్తిః ప్రతిషిద్ధా. నచేదంశారీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధపరమితివాచ్యం-*యత్రాయంపురుషో మ్రియతేఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహోనేత్యార్తభాగప్రశ్నే *నేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యఃసఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతోమృతశ్శేతేఇతి ఉచ్ఛూనత్వాదీనాం శరీరధర్మాణాం ప్రతిపాదనేనశరీరాపాదానకోత్క్రమణ ప్రతిషేధస్యైవయుక్తత్వాత్. నహిశారీరస్యోచ్ఛూనత్వమాధ్మాతత్వం శయితృత్వంవాయుజ్యతే. అతశ్శరీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధాన్నోత్క్రాన్తిర్విదుష ఇతిచేన్న- శారీరాదేవోత్క్రమణం ప్రతిషిధ్యతే- ఏకేషాం- మాధ్యన్దినానామామ్నాయేహిస్పష్టం * యోఽకామోనిష్కామఆప్తకామ ఆత్మకామోనతస్మాత్ప్రాణాఉత్క్రామన్తీతిశారీరాపాదానకోత్క్రమణ ప్రతిషేధాత్. కాణ్వశాఖాయాంతు *నతస్య ప్రాణాఇతిషష్ఠీనటస్యశ్రుణోతీతివదపాదానత్వలక్షణసమ్బన్ధపరా. * ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహోనేత్యార్తభాగప్రశ్నేతువిదుషోఽప్రస్తుతత్వేనావిద్వద్విషయత్వావశ్యమ్భావేనావిదుషశ్శరీరాదుత్క్రాన్తేః ప్రతిషేద్ధుమశక్యతయాతత్రాపిశారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధపరత్వస్యైవయుక్తత్వాత్. నచతత్రవాక్యశేషశ్రుతానాముచ్ఛూనత్వాదీనామాత్మన్యనుపపత్తిః- శరీరాపాదానకోత్క్రాన్తిప్రతిషేధవాదినాపి * ఆత్మకామోనతస్మాత్ప్రాణాఉత్క్రామన్తీతిమాధ్యన్దినశాఖావాక్యేఅభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాత్. నచప్రాణానాంశారీరాదుత్క్రాన్తేరప్రసక్తతయా ప్రతిషేధానయుక్తఇతివాచ్యం - వృక్షాదుడ్డీయమానవిహఙ్గమనజ్జుపద్యథాయథంగమనసమ్భవాత్. * తస్యతావదేవచిరంయావన్నవిమోక్ష్యేఽథసమ్పత్స్యఇతిదేహవియోగానన్తర బ్రహ్మసమ్పత్తివచనేనతదానీమేవశారీరాత్ప్రాణోత్క్రమణస్యప్రసక్తత్వాచ్చ. తథాచసూక్ష్మశరీరసాధ్యార్చిరాదిగత్యభావే బ్రహ్మసమ్పత్తేస్తత్సాధ్యాయాఅనుపపత్తిరితిశఙ్కాపరిహారాయ * నతస్య ప్రాణాఉత్క్రామన్తీత్యుచ్యతఇతినిరవద్యం. అతోవిద్వదవిదుషోరుత్క్రాన్తిస్సమానేతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

శం.— స్వప్నబుద్ధాన్తగమనదృష్టాన్తస్యదార్ష్టాన్తికస్సంసారోవర్ణితః. సంసారహేతుశ్చావిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞావర్ణితాః. యైశ్చోపాధిభూతైః కార్యకరణలక్షణైర్మూర్తైః పరివేష్టితఃసంసారిత్వమనుభవతి- తానిచోక్తాని. తేషాంసాక్షాత్ప్రయోజకౌధర్మాధర్మావితిపూర్వపక్షంకృత్వాకామఏవేత్యవధారితం. యథాచ బ్రాహ్మణేనాయమర్థోఽవధారితః-ఏవంమన్త్రేణాపీతిబన్ధకారణంచోక్త్వోపసంహృతం ప్రకరణం *ఇతినుకామయమానఇతి. * అథాకామయమానఇత్యారభ్యసుషుప్తదృష్టాన్తస్యదార్ష్టాన్తికభూతఃసర్వాత్మభావోమోక్షఉక్తః. మోక్షకారణంచాత్మకామతయాయదాప్తకామత్వముక్తం-తచ్చనాత్మజ్ఞానమన్తరేణాత్మకామతయాప్తకామత్వమితిసామర్థ్యాద్బ్రహ్మవిద్యైవమోక్షకారణమిత్యుక్తం అతోయద్యపికామోమూలమిత్యుక్తం-తథాపిమోక్షకారణవిపర్యయేణబన్ధకారణమవిద్యేత్యేతదప్యుక్తమేవభవతి.అత్రాపిమోక్షోమోక్షసాధనంచ బ్రాహ్మణేనోక్తం. తస్యైవదృఢీకరణాయమన్త్రఉదాహ్రియతేశ్లోకశబ్దవాచ్యః- తత్-తస్మిన్నేవార్థఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి. యదా- యస్మిన్కాలే సర్వే- సమస్తాః కామాః- తృష్ణాప్రభేదాః ప్రముచ్యన్తే- ఆత్మకామస్య బ్రహ్మవిదఃసమూలతోవిశీర్యన్తే. యే ప్రసిద్ధాలోకేఇహాముత్రార్థాఃపుత్రవిత్తలోకైషణాలక్షణాఃఅస్య- ప్రసిద్ధస్యపురుషస్యహృది- బుద్ధౌ శ్రితాః- ఆశ్రితాః. అథ- తదానీమ్మర్త్యః - మరణధర్మాసన్ కామవియోగాత్సమూలతోఽమృతోభవతి. అర్థాదనాత్మవిషయాఃకామాఅవిద్యాలక్షణామృత్యవఇత్యేతదుక్తంభవతి. అతోమృత్యువియోగేవిద్వాన్ జీవన్నేవామృతోభవతి. అత్ర - అస్మి

రగ్ం శేతే। అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. ౭

స్మిన్నేవ శరీరే వర్తమానో బ్రహ్మ సమశ్నుతే - బ్రహ్మభావం మోక్షం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. అతో మోక్షో న దేశాన్తరగమనాద్యపేక్షతే - తస్మాద్విదుషో నోత్క్రామన్తి ప్రాణాః- యథావస్థితా ఏవ స్వకారణే పురుషే సమవనీయన్తే - నామమాత్రం హ్యవశిష్యత ఇత్యుక్తం. కథం పునః సమవనీతేషు ప్రాణేషు, దేహే చ స్వకారణే ప్రలీనే, విద్వాన్ముక్తోఽత్రైవ వర్తమానః పునః పూర్వవద్దేహిత్వం సంసారిత్వలక్షణం న ప్రతిపద్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- తత్- తత్రాయం దృష్టాన్తః. యథా లోకే అహిః - సర్పః. తస్య నిర్ల్వయనీ- నిర్మోకః. సాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే - సర్పాశ్రయే వల్మీకాదావిత్యర్థః. మృతా ప్రత్యస్తా- ప్రక్షిప్తా. అనాత్మభావేన సర్పేణ పరిత్యక్తా శయీత- వర్తేత. ఏవమేవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః. ఇదం శరీరం సర్పస్థానీయేన ముక్తేనాఽనాత్మభావేన పరిత్యక్తం మృతమివ శేతే. అథేతరస్సర్పస్థానీయో ముక్తస్సర్వాత్మభూతస్సర్పవత్తత్రైవ వర్తమానోఽప్యశరీర ఏవ- న పూర్వవత్పునస్సశరీరో భవతి. కామకర్మప్రయుక్తశరీరాత్మభావేన హి పూర్వం సశరీరో మర్త్యశ్చ- తద్వియోగాదథేదానీమశరీరః. అత ఏవ చామృతః. ప్రాణః-ప్రాణితీతి ప్రాణః. *ప్రాణస్య ప్రాణమితి హి వక్ష్యమాణే శ్లోకే, *ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి చ శ్రుత్యన్తరే, ప్రకరణవాక్యసామర్థ్యాచ్చ పర ఏవాత్మాత్ర ప్రాణశబ్దవాచ్యః. బ్రహ్మైవ- పరమాత్మైవ. కిం పునస్తత్. తేజ ఏవ-విజ్ఞానం జ్యోతిః. యేనాత్మజ్యోతిషా జగదవభాస్యమానం ప్రజ్ఞానేత్రం విజ్ఞానజ్యోతిష్మత్సదవిభ్రంశాద్వర్తతే. యః కామప్రశ్నో విమోక్షార్థో యాజ్ఞవల్క్యేన వరో దత్తో జనకాయ స హేతుకో బన్ధమోక్షార్థలక్షణో దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభూతః- స ఏష నిర్ణీతస్సప్రపఞ్చో జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికారూపధారిణ్యా శ్రుత్యా. సంసారవిమోక్షోపాయ ఉక్తః ప్రాణిభ్యః. ఇదానీం శ్రుతిః స్వయమేవాహ - విద్యానిష్క్రయార్థం జనకేనైవముక్తమితి. కథం. సోఽహం-ఏవం విమోక్షితస్త్వయా భగవతే- తుభ్యం విద్యానిష్క్రయార్థం సహస్రం దదామీతి హ- ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్ జనకో వైదేహః. అత్ర కస్మాద్విమోక్షపదార్థే నిర్ణీతే విదేహరాజ్యమాత్మానమేవ చ న నివేదయతి- ఏకదేశోక్తావివ సహస్రమేవ దదాతి-తత్కోఽభిప్రాయ ఇతి. అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి- అధ్యాత్మవిద్యారసికో జనకః శ్రుతమప్యర్థం పునర్మన్త్రైః శుశ్రూషతి- అతో న సర్వమేవ నివేదయతి. శ్రుత్వాఽభిప్రేతం యాజ్ఞవల్క్యాత్పునరన్తే నివేదయిష్యామీతి హి మన్యతే యది చాత్రైవ సర్వం నివేదయామి- నివృత్తాభిలాషోఽయం శ్రవణాదితి మత్వా శ్లోకాన్న వక్ష్యతీతి చ భయాత్సహస్రదానం శుశ్రూషాలిఙ్గజ్ఞాపనాయేతి. సర్వమప్యేతదసత్పురుషస్యేవ- ప్రమాణభూతాయాః శ్రుతేర్వ్యాజానుపపత్తేః. అర్థశేషోపపత్తేశ్చ. విమోక్షపదార్థ ఉక్తేఽప్యాత్మజ్ఞానసాధన, మాత్మజ్ఞానశేషభూతస్సర్వైషణాపరిత్యాగస్సంన్యాసాఖ్యో, వక్తవ్యోఽర్థశేషో విద్యతే-తస్మాచ్ఛ్లోకమాత్రశుశ్రూషాకల్పనాఽనృజ్వీ. అగతికా హి గతిః పునరుక్తార్థకల్పనా-సా చాయుక్తా సత్యాం గతౌ. న చ తత్స్తుతిమాత్రమిత్యవోచామ. నన్వేవం సత్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి వక్తవ్యం. నైష దోషః - ఆత్మజ్ఞానవత్ప్రయోజకస్సంన్యాసః పక్షే ప్రతిపత్తికర్మవదితి హి మన్యతే - *సంన్యాసేన తనుం త్యజేదితి హి స్మృతిః. సాధనత్వపక్షేఽపి నాత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి ప్రశ్నప ర్ణలి- మోక్షసాధనభూతాత్మజ్ఞానపరిపాకార్థత్వాత్. ౭

ఆ.— బ్రాహ్మణోక్తేర్మన్త్రముపవతారయితుం బ్రాహ్మణార్థమనువదతి (స్వప్నేత్యాదినా) అయమర్థః-సంసారస్తద్ధేతుశ్చ. మన్త్రః- *తదేవ సక్తస్సహ కర్మణేత్యాదిః. ఆత్మజ్ఞానస్య తర్హి మోక్షకారణత్వముపేక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) అతః- బ్రహ్మజ్ఞానం మోక్షకారణమిత్యుక్తత్వాదితియావత్. మూలం-బన్ధస్యేతి శేషః. అత్రేతి మోక్షప్రకరణోక్తిః బన్ధప్రకరణం దృష్టాన్తయితుమపి శబ్దః. ఉక్తేఽర్థే దేష ఇత్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) యస్మిన్కాలే-విద్యాపరిపాకావస్థాయామిత్యర్థః. సుషుప్తిస్వాప్నవ్యక్తం సర్వవిశేషణమితి మత్వాహ (సమస్తా ఇతి) కామశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (తృష్ణేతి) క్రియాపదం సోపసర్గం వ్యాకరోతి (ఆత్మకామస్యేతి) తానేవ విశినష్టి (యే ప్రసిద్ధా ఇతి) కామానామనాత్మాశ్రయత్వం నిరాకరోతి (హృదీతి) సమూలతః కామవియోగాదితి సమ్బన్ధః. కామవియోగాదమృతో భవతీతి నిర్ధారితసాధ్యస్య సిద్ధమర్థమాహ (అర్థాదితి) తేషాం మృత్యుత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యాదినా వివక్షితమర్థమాహ (అతో మోక్షేతి) ఆదిపదముత్క్రాన్త్యాదిసఙ్గ్రహార్థం. ముక్తేస్తదపేక్షాఽభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తత్రైవ మరణాసిద్ధిరిత్యత్రాహ (యథేతి) ఉత్క్రాన్తిగత్యాగత్యభావో-యథావస్థితత్వం. ఏవం చ పశ్చాత్ప్రతిపాదితమిత్యాహ (నామమాత్రమితి) తదత్యాది వాక్యాక్షరస్యాం శఙ్కామాహ (కథం పునరితి) విదుషో విద్యయాఽఽత్మమాత్రత్వేన ప్రాణాదిషు బాధితేష్వపి దేహే చేదసౌ వర్తతే- తతోఽస్య పూర్వవద్దేహిత్వాద్విద్యావైయర్థ్యమిత్యర్థః. దృష్టాన్తేన పరిహరతి (అత్రేత్యాదినా) దేహే వర్తమానస్యాపి విదుషస్తత్రాభిమానరాహిత్యం తత్రేత్యుచ్యతే. యస్యాం త్వచి సర్పో నిలీయతే-సాహినిర్ల్వయనీ-సర్పత్వగుచ్యతే. సర్పనిర్మోకదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమేవేతి) సర్పదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికం దర్శయతి (అథేతి) అజ్ఞానేన సహ దేహస్య నష్టత్వమశరీరత్వాదౌ హేతురథశబ్దార్థః. అథశబ్దావద్యోతితహేతుత్వప్రయుక్తమశరీరత్వం విశదయతి (కామేతి) పూర్వమిత్యవిద్యావస్థోక్తిః. ఇదానీమితి విద్యావస్థోచ్యతే. వ్యుత్పత్త్యనుసారేణ రూఢం చ ముఖ్యం ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యేతి) శ్లోకే-పర ఏవాత్మా యథా ప్రాణశబ్దః-తథాత్రాపీత్యర్థః. యథా చ శ్రుత్యన్తరే ప్రాణశబ్దః పర ఏవాత్మా-తథాత్రాపీత్యాహ (ప్రాణేతి) కిం చ-పరవిషయమిదం ప్రకరణం-*అథాకామయమాన ఇతి మోక్షస్య ప్రస్తుతత్వాత్. అథాయమిత్యాదివాక్యం చ తద్విషయం- అన్యథా బ్రహ్మాదిశబ్దానుపపత్తేః. తస్మాదుభయసామర్థ్యాదత్ర పర ఏవాత్మా ప్రాణశబ్దిత ఇత్యాహ (ప్రకరణేతి) విశేష్యం దర్శయిత్వా విశేషణం దర్శయతి (బ్రహ్మైవేతి) బ్రహ్మశబ్దస్య కమలాసనాదివిషయత్వం వారయతి (కిం పునరితి)

ఉ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తి। అణుః పన్థా వితతః పురాణో మాఁ స్పృష్టోఽనువిత్తో మయైవ। తేన ధీరా అపి యన్తి బ్రహ్మవిదః స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తాః. ౮

తేజశ్శబ్దస్య కార్యజ్యోతిర్విషయత్వమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (యేనేతి) ప్రజ్ఞా-ప్రకృష్టాజ్ఞప్తిః. స్వరూపచైతన్యం నేత్రమివ నేత్రం-ప్రకాశకమస్యేతి తథోక్తం. సోఽహమిత్యాదేస్తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (యః కామప్రశ్నఇతి) నిర్ణయప్రకారం సఙ్క్షిపతి (సంసారేతి) సోఽహమిత్యాదివాక్యాన్తరముత్థాపయతి (ఇదానీమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం వాక్యమాదాయ విభజతే (కథమితి) సహస్రదానమాక్షిపతి (అత్రేతి) సర్వస్వదానప్రస్తావే సహస్రదానహేతుమేకదేశీయం దర్శయతి (అత్ర కేచిదిత్యాదినా) కదాచిత్కిఙ్గురవే సర్వస్వం రాజా నివేదయిష్యతి- తత్రాహ (శ్రుత్వేతి) నను పునః శుశ్రూషురపి రాజా కిమితి సంప్రత్యేవ సర్వస్వం గురవే న ప్రయచ్ఛతి- ప్రభూతాం హి దక్షిణాం గురుం ప్రీణయన్ స్త్రీయాంశుశ్రూషాం ఫలయతి-తత్రాహ (యదిచేతి) అనాస్తాక్ష్యా హృదయేఽన్యస్మిన్ శ్రాయ వాచ్యస్య నిష్పాదనాత్మకం వ్యాజోత్తరం యుక్తం- శ్రుతౌ త్వపౌరుషేయ్యామపాస్తాశేషదోషశఙ్కాయాం న వ్యాజోక్తిర్యుక్తా - తదీయస్వారసిక ప్రామాణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాదితి దూషయతి (సర్వమపీతి) ఏకదేశీయపరిహారాసమ్భవే హేత్వన్తరమాహ (అన్యథేతి) తదుపపత్తిమేవోపపాదయతి (విమోక్షేతి) తిస్మాపి పూర్వమసకృదుక్తే స్తదీయశుశ్రూషాధీనం సహస్రదానమనుచితమిత్యాశఙ్క్యాశమాదేః జ్ఞానసాధనత్వేన ప్రాగనుక్తైస్తైనసహ భూయోఽపి సన్న్యాసస్య వక్తవ్యత్వ యోగాత్తదపేక్షయాయుక్తం సహస్రదానమిత్యాహ (అగతికాహీతి) నను సన్న్యాసాదివిద్యాస్తుత్యర్థముచ్యతే-మహాభాగోఽయం-యత్తదర్థిదుష్కరమపి కరోతీతి- అతో నార్థశేషసిద్ధిః-తత్రాహ (నచేతి) నతావత్సన్న్యాసో విద్యాస్తుతిః- * విదిత్వా వ్యుత్థాయేతి సమానకర్తృకత్వనిర్దేశాదిపక్షమేస్థితం. నాపి శమాదిర్విద్యాస్తుతిః- తత్రాపి విధేర్వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. అర్థశేషశుశ్రూషయా సహస్రదానమిత్యత్ర జనకస్యాకౌశలం చోదయతి (నన్వితి) రాజ్ఞః శఙ్కితమకౌశలం దూషయతి (నైషఇతి) తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానవదితి) యథాత్మజ్ఞానం మోక్షే ప్రయోజకం-నతథా సన్న్యాసః. సచాస్మిన్పక్షే తస్యాకర్తవ్యత్వం-ప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠానసమ్భవాదితి రాజాయతో మన్యతే-తతస్సన్న్యాసస్య నజ్ఞానతుల్యత్వం. అతో నాతఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి పృచ్ఛతీత్యర్థః. సన్న్యాసస్య ప్రతిపత్తికర్మవత్కర్తవ్యత్వే ప్రమాణమాహ (సన్న్యాసేనేతి) నను వివిదిషాసన్న్యాసమఙ్గీకుర్వతా న తస్య ప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠేయత్వమిష్యతే - తత్రాహ (సాధనత్వేతి) *త్యజతైవహి తద్జ్ఞేయంత్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమిత్యుక్తత్వాదిత్యర్థః. ౭

రం.— (తదేషశ్లోకోభవతి) తత్- తత్ర బ్రహ్మవిదివిషయే ఏషశ్లోకః ప్రవృత్తో భవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదాసర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే ఇతి) కామాః- దుర్విషయగోచరమనోరథాః అస్య - జీవస్య హృది శ్రితాః - హృద్గతాస్సర్వే యదా శాన్తా భవన్తి- అథ- తదనన్తరమేవోపాసకో మర్త్యస్సన్నమృతో భవతి- వినష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరాఘో భవతి. అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే-అత్రైవోపాసనవేళాయాం బ్రహ్మానుభవతీత్యర్థః. పాపసంబన్ధరాహిత్యేన బ్రహ్మానుభవేన చేహైవ ముక్తఇవ భవతీతి యావత్. (తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదం శరీరం శేతే) యథా అహేర్నిర్ల్వయనీ- సర్పస్య నిర్మోకః సర్పేణ వల్మీకే ప్రత్యస్తా- విసృష్టా సర్పాసంసక్తా అతఏవ మృతా- నిష్ప్రాణాపి దూరేపశ్యతాం సర్పవదవభాసమానా శయీత-ఏవమేవ బ్రహ్మవిదశ్శరీరమహమ్బుద్ధ్యగోచరతయా పరిత్యక్తమపి పశ్యతాం బ్రహ్మవిచ్ఛరీరమివ భాసమానం శేతే ఇత్యర్థః. (అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ। అథ దర్శనసమానాకార బ్రహ్మవిద్యాధిగమోత్తరకాలమయం- బ్రహ్మవిదమృతోఽపి- మరణరహితోఽపి. మరణాత్ప్రాగప్యశరీరః - అశరీరకల్ప ఏవేత్యర్థః. శరీరస్పర్శపరివాహాదిజనితవిషాదవ్యథావాదిభావః. ప్రాణో బ్రహ్మైవ- ప్రాణభృత్త్వేపి తాదాత్విక బ్రహ్మానుభవసత్త్వాత్ ఆవిర్భూత బ్రాహ్మరూపఇవేత్యర్థః. తేజఏవ - అజ్ఞానలక్షణాన్ధకారప్రతిభటఏవేత్యర్థః. ఏవం ప్రాప్తబ్రహ్మవిద్యోజనక ఆహ. కిమితి. (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— ఆత్మకామస్య బ్రహ్మవిదో మోక్ష ఇత్యేతస్మిన్నర్థే మన్త్రా బ్రాహ్మణోక్తార్థప్రతిపాదకా ఏతే శ్లోకా భవన్తి. అణుః-సూక్ష్మః పన్థాః- దుర్విజ్ఞేయత్వాత్. విततః-విస్తీర్ణః. విస్పష్టతరణహేతుత్వాద్వా- * వితరఇతి పాఠాన్తరాత్. మోక్షసాధనో జ్ఞానమార్గః పురాణః-చిరన్తనః. నిత్యశ్రుతిప్రకాశితత్వాత్. న తార్కికబుద్ధిప్రభవకుదృష్టిమార్గవదర్వాక్కాలికః. మాం స్పృష్టః- మయా లబ్ధ ఇత్యర్థః. యో హి యేన లభ్యతే - స తం స్పృశతీవ సమ్బధ్యతే- తేనాయం బ్రహ్మవిద్యాలక్షణో మోక్షమార్గో మయా లబ్ధత్వాన్మాం స్పృష్ట ఇత్యుచ్యతే. న కేవలం మయా లబ్ధః-కిన్త్వనువిత్తో మయైవ. అనువేదనం నామ-విద్యాయాః పరిపాకాపేక్షయా ఫలావసానతా నిష్ఠా ప్రాప్తిః భుజేరివ తృప్త్యవసానతా. పూర్వం తు జ్ఞానప్రాప్తిసమ్బన్ధమాత్రమేవేతి విశేషః. కిమసావేవ మన్త్రదృగేకో బ్రహ్మవిద్యాఫలం ప్రాప్తః- నాన్యః ప్రాప్తవాన్-యేనానువిత్తో మయైవేత్యవధారయతి. నైష దోషః-అస్యాః ఫలమాత్మసాక్షికమనుత్తమమితి బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిపరత్వాత్. ఏవం హి కృతార్థాభిమానకరణమాత్మప్రత్యయసాక్షికమాత్మజ్ఞానం-కిమతోఽపరమన్యత్ స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాం స్తౌతి. న తు పునరన్యో బ్రహ్మవిత్తత్ఫలం న ప్రాప్నోతీతి- *తద్యో యో దేవానామితి సర్వార్థశ్రుతేః. తదేవాహ - తేన- బ్రహ్మవిద్యామార్గేణ ధీరాః- ప్రజ్ఞావన్తోఽన్యేఽపి బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. అపియన్తి-అపిగచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిద్యాఫలం మోక్షం స్వర్గం లోకం చ. స్వర్గలోకశబ్దస్త్రివిష్టపవాచ్యపి సన్నిహ ప్రకరణాన్మోక్షాభిధాయకః. ఇతః-అస్మాచ్ఛరీరపాతాదూర్ధ్వాః-ఊర్ధ్వం. జీవన్త ఏవ విముక్తాస్సన్తః. ౮

ఉ.— తస్మింఛుక్లముత నీలమాహుః పిఙ్గలꣳ హరితం లోహితం చ । ఏష పన్థా బ్రహ్మణా హానువిత్తః తేనైతి బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృత్తైజసశ్చ॥ ౯

ఆ.— రాజ్ఞోఽకౌశలం పరిహృత్య మన్త్రానవతారయతి (ఆత్మకామస్యేతి) యదేత్యాద్యతీతశ్లోకేనాగామిశ్లోకానామపౌనరుక్త్యం సూచయతి (విస్తరేతి) జ్ఞానమార్గస్య సూక్ష్మత్వే హేతుమాహ (దుర్విజ్ఞేయత్వాదితి) విస్తీర్ణత్వం పూర్ణవస్తువిషయత్వాదవధేయం. మాధ్యన్దినశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (విస్పష్టేతి) ప్రయత్నసాధ్యత్వం తస్య పఞ్చమ్యా వివక్ష్యతే. కథం పునరధునాతనో వైదికో జ్ఞానమార్గశ్చిరన్తనో నిరుచ్యతే- తత్రాహ (నిత్యేతి) విశేషణప్రకాశితమర్థముక్త్వా తస్య వ్యవచ్ఛేద్యమాహ (నతార్కికేతి) మన్త్రదృశా లబ్ధత్వేపి కుతో జ్ఞానమార్గస్య తత్సంస్పర్శిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యో హీతి) అనువేదనలాభయోర్విశేషాభావాత్పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అనువేదనమితి) పూర్వశబ్దసహితక్రమానుసారేణ లాభో గృహ్యతే ఏవకారమాశ్రిత్య శఙ్కతే (కిమసావితి) తథా చ *తద్యో యో దేవానామిత్యాద్యవిశేషశ్రుతిర్విరుధ్యేత ఇతి శేషః. అవధారణశ్రుతేరన్యపరత్వేనాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాభావమభిప్రేత్య పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) స్తుతిపరత్వమేవ ప్రకటయతి (ఏవం హీతి) కృతార్థోఽస్మీత్యాత్మన్యభిమానకారణం స్వానుభవసిద్ధమాత్మజ్ఞానం - నాస్మాదన్యదుత్కృష్టం కించిదిత్యేవం విద్యామవధారణశ్రుతిః ప్రస్తౌతీత్యర్థః. యథాశ్రుతార్థత్వే కో దోషః స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (నత్వితి) ఇతి- అవధారణశ్రుత్యా వివక్షితమితి శేషః. తత్ర హేతుః (తద్యో య ఇతి) సర్వార్థశ్రుతేః- బ్రహ్మవిద్యా సర్వార్థా- సర్వసాధారణీతి శ్రవణాదితి యావత్. బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వార్థత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణత్వేనావతార్య వ్యాచష్టే (తదేవేతి) నను మోక్షే స్వర్గశబ్దో న యుజ్యతే- తస్యార్థాన్తరే రూఢత్వాత్. అత ఆహ (స్వర్గేతి) యథా జ్యోతిష్టోమప్రకరణే శ్రుతో జ్యోతిశ్శబ్దో జ్యోతిష్టోమవిషయః- తథా మోక్షప్రకరణే శ్రుతః స్వర్గశబ్దో మోక్షమధికరోతి- రూఢ్యఙ్గీకారే బ్రహ్మవిద్యాయా నికర్షప్రసఙ్గాదితి భావః. జీవన్త ఏవ ముక్తాస్సన్తః శరీరపాతాదూర్ధ్వం మోక్షమపియన్తీతి సమ్బన్ధః. ౮

రం.— (తదేతే శ్లోకా భవన్తి) తత్- తత్ర. తస్మిన్విషయే. బ్రహ్మవిద్విషయే ఏతే శ్లోకా భవన్తీత్యర్థః. తానేవాహ (అణుః పన్థా వితతః పురాణో మాంస్పృష్టోఽనువిత్తో మయైవేత్యాది) అణుః- దుర్విజ్ఞానః. మానాన్తరానధిగమ్యః. వితతః- వేదాన్తేషు విస్తరేణ ప్రతిపాదితః. పురాణః- అనాదిః. మాంస్పృష్టః- ఉపాసకం మాం ప్రాప్తః. శతాధికనాడీద్వారా స్వదేహస్పర్శీత్యర్థః. మయైవానువిత్తః - యోగదశాయాం మయైవానుభూతశ్చ యోఽయం పన్థాః- అర్చిరాదిమార్గః. తేన- మార్గేణ ధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినో బ్రహ్మవిదః ఇతః- అస్మాద్దేహాద్విముక్తాస్సన్తః ¶ ఊర్ధ్వం- సర్వేభ్యో లోకేభ్య ఊర్ధ్వం స్వర్గం లోకం- భగవల్లోకం. అత్ర స్వర్గశబ్దః ప్రకరణాద్భగవల్లోకపరః. అపియన్తి- ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౮

శం.— తస్మిన్మోక్షసాధనమార్గే విప్రతిపత్తిర్ముముక్షూణాం. కథం. తస్మిన్ శుక్లం- శుద్ధం. విమలమాహుః కేచిన్ముముక్షవః. నీలమన్యే. పిఙ్గలమన్యేపి. హరితం. లోహితం చ యథాదర్శనం. నాడ్యస్త్వేతాః సుషుమ్నాద్యాః శ్లేష్మాదిరససమ్పూర్ణాః- *శుక్లస్య నీలస్య పిఙ్గలస్యేత్యాద్యుక్తత్వాత్. ఆదిత్యం వా మోక్షమార్గమేవంవిధం మన్యన్తే- *ఏష శుక్ల ఏష నీల ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. దర్శనమార్గస్య చ శుక్లాదివర్ణాసమ్భవాత్. సర్వథాపి తు ప్రకృతాద్బ్రహ్మవిద్యామార్గాదన్యే ఏతే శుక్లాదయః. నను శుక్లః- శుద్ధోఽద్వైతమార్గః. న- నీలపీతాదిశబ్దైర్వర్ణవాచకైః సహానుద్రవణాత్. యాన్ శుక్లాదీన్ యోగినో మోక్షపథానాహుః- న తే మోక్షమార్గాః- సంసారవిషయా ఏవ హి తే- *చక్షుష్టో వా మూర్ధ్నో వాఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యో వేతి శరీరదేశాన్నిస్సరణసమ్బద్ధా, బ్రహ్మాదిలోకప్రాపకా హి తే,. తస్మాదయమేవ మోక్షమార్గః- య ఆత్మకామత్వేనాప్తకామతయా సర్వకామక్షయే గమనానుపపత్తౌ ప్రదీపనిర్వాణవచ్చక్షురాదీనాం కార్యకరణానామత్రైవ సమవనయ ఇత్యేష జ్ఞానమార్గః - పన్థాః బ్రహ్మణా- పరాత్మస్వరూపేణైవ బ్రాహ్మణేన త్యక్తసర్వైషణేనానువిత్తః. తేన బ్రహ్మవిద్యామార్గేణ బ్రహ్మవిదన్యోప్యేతి. కీదృశో బ్రహ్మవిత్తేనైతీతి. ఉచ్యతే - పూర్వం పుణ్యకృద్భూత్వా పునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణః పరమాత్మతేజస్యాత్మానం సంయోజ్య తస్మిన్నభినిర్వృత్తస్తైజసశ్చ - ఆత్మభూత ఇహైవేత్యర్థః. ఈదృశో బ్రహ్మవిత్తేన మార్గేణైతి. న పునః పుణ్యాదిసముచ్చయకారిణో గ్రహణం- విరోధాదిత్యవోచామ. *అపుణ్యపుణ్యోపరమే యం పునర్భవనిర్భయాః। శాన్తాస్సన్న్యాసినో యాన్తి తస్మై మోక్షాత్మనే నమ ఇతి స్మృతేశ్చ. *త్యజ ధర్మమధర్మం చేత్యాది పుణ్యాపుణ్యత్యాగోపదేశాత్. *నిరాశిషమనారమ్భం నిర్నమస్కారమస్తుతిం। అక్షీణం క్షీణకర్మాణం తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః * నైతాదృశం బ్రాహ్మణస్యాస్తి విత్తం యథైకతా సమతా సత్యతా చ। శీలం స్థితిర్దణ్డనిధానమార్జవం తతస్తతశ్చోపరమః క్రియాభ్య ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. ఉపదేక్ష్యన్తి చేహాపి తు * ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్య న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయానితి కర్మప్రయోజనాభావే హేతుముక్త్వా *తస్మాద్బ్రాహ్మణః శాన్తో దాన్త ఇత్యాదినా సర్వక్రియోపరమం దర్శయతి. తస్మాద్యథావ్యాఖ్యాతమేవ పుణ్యకృత్త్వం. అథవా- యో బ్రహ్మవిత్తేనైతి- స పుణ్యకృత్తైజసశ్చేతి. బ్రహ్మవిత్స్తూయతే- పుణ్యకృతి తైజసే చ యోగిని మహాభాగ్యం ప్రసిద్ధం లోకే - తాభ్యామతో బ్రహ్మవిత్స్తూయతే ప్రఖ్యాతమహాభాగ్యత్వాల్లోకే. ౯

ఆ.— తస్మిన్నిత్యాది పూర్వపక్షముత్థాపయతి (తస్మిన్నితి) విప్రతిపత్తిమేవ ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) పిఙ్గలం- వహ్నిజ్వాలాతుల్యం. లోహితం- జపాకుసుమసన్నిభం. సప్రపఞ్చం శబ్దస్పర్శరూపరసాదిమద్బ్రహ్మ- తదుపాసనమనుసృత్య తత్ప్రాప్తిమార్గే వి

¶ ౮. ఇత ఊర్ధ్వం విముక్తా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అన్ధంతమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే। తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాగ్ం రతాః॥౧౦

వాచోముముక్షూణామిత్యాహ (యథావర్మనమితి) తథాపికథం బ్రహ్మప్రాప్తిమార్గేశుక్లాదిరూపసిద్ధిః - నహిజ్ఞానస్యరూపాదిమత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడ్యస్త్వితి) తాసామపికథంయథోక్తరూపవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్లేష్మాదీతి) తథాపికథంశుక్లాదిరూపవత్త్వ మిత్యాశఙ్క్యనాడీఖణ్డోక్తంస్మారయతి (శుక్లస్యేతి) నాడీపరిగ్రహేనియామకాభావమాశఙ్క్యపథోన్తరమాహ (ఆదిత్యంవేతి) ఏవంవిధం - శుక్లాదినానావర్ణమిత్యర్థః. తస్యతథాత్వే ప్రమాణమాహ (ఏషఇతి) ప్రకృతేజ్ఞానమార్గేకిమితిమార్గాన్తరంకల్ప్యతే- తత్రాహ (వర్మనేతి) తర్హినాడీపక్షో వా- ఆదిత్యపక్షో వా- కతరోపివక్షితః- తత్రాహ (సర్వథాపీతి) శుక్లమార్గస్యజ్ఞానమార్గాదన్యత్వమాశఙ్కతి (నన్వితి) శుక్లశబ్దస్యాద్వైతవిషయత్వం-నీలాదిశబ్దసమభివ్యాహారవిరోధాదితిపరిహరతి (ననీలేతి) సైద్ధాన్తికమన్త్రభాగంవ్యాఖ్యాతుంపూర్వపక్షందూషయతి (యాన్ శుక్లాదీనితి) నకేవలందేహదేశనిస్సరణసమ్బన్ధాదేవనాడీభేదానాంసంసారవిషయత్వం-కింతు బ్రహ్మలోకాదిసమ్బన్ధాదపీత్యాహ (బ్రహ్మాదీతి) ఆదితోఽసిద్దేనయా నమధ్యపాతీ బ్రహ్మలోకప్రాపకస్సంసారహేతురేవేతిమన్వానో మోక్షమార్గముపసంహరతి. (తస్మాదితి) ఆప్తకామతయా- జ్ఞానమార్గ ఇతి సమ్బన్ధః ఏవంభూమికాంక్షతే ఏషఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వకామేతి) యథాతైలాదినిలయే ప్రదీపస్యజ్వలనానుపపత్తౌ తేజోమాత్రేనిర్వాణముచ్యతే-తథాస్థూలస్యసూక్ష్మస్యచసర్వస్యైవ కామస్యజ్ఞానాత్క్షయేసతిగత్యనుపపత్తావత్రైవప్రత్యగాత్మనికార్యకరణానామేకీభావేనావసానమిత్యయమేషశబ్దార్థఇత్యర్థః. పన్థాఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (జ్ఞానమార్గ ఇతి) ఇత్థంభావేతృతీయామాశ్రిత్యాహ (పరమాత్మేతి) అనువేదనకర్తుర్బ్రహ్మణస్సన్న్యాసిత్వంవర్ణయతి (త్యక్తేతి) వి:ప్రతిపత్తింనిరాకృత్యమోక్షమార్గం నిర్ధార్య * తేనధీరాఅపియన్తీత్యస్యార్థంనిగమయతి (తేనేతి) అన్యేపి-మన్త్రదృశస్సకాశాదితిశేషః. ఇహైతిజీవదవస్థోక్తిః సముచ్చయకారిణోఽత్ర బ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతికేచిత్- తాన్ప్రత్యాహ (నపునరితి) విరోధాత్-జ్ఞానకర్మణోరితిశేషః. కించ- క్రమసముచ్చయస్సమసముచ్చయోవేతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయతి (అపుణ్యేతి) జ్ఞానస్యకర్మాసముచ్చయేపివేకజ్ఞానేనసముచ్చయోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (త్యజేతి) బ్రహ్మవిదోపిస్తుత్యాదిదృష్టేస్తైనసముచ్చయోజ్ఞానస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిరాశిషమితి) కామ్యానుష్ఠానమనారమ్భః. అక్షీణత్వం-నిషిద్ధానాచరణం. క్షీణకర్మత్వం- నిత్యాదికర్మరాహిత్యం. అసముచ్చయేవాక్యాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఏకతా-నిరపేక్షతా. సర్వోదాసీనతేతియావత్. సమతా- మిత్రోదాసీనశత్రుబుద్ధివ్యతిరేకేణసర్వత్రస్వస్మిన్నివదృష్టిః వణ్ణనిధానం- అహింసాపరత్వం. * అర్థస్యమూలంనికృతిఃక్షమా చకామస్యచిత్తంచవపుర్వయశ్చ।ధర్మస్యయాగాదిదయాదమశ్చమోక్షస్యసర్వోపరమః క్రియాభ్యఇత్యాదిచతుర్విధేపురుషార్థసాధనభేదోపదేశవాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చనపుణ్యాదినముచ్చయకారిణోగ్రహణమిత్యేతస్పష్టః. తథాపిప్రకృతేమన్త్రేసముచ్చయోభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపదేక్ష్యన్తీతి) వాక్యశేషాదిపర్యాలోచనాసిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పూర్వంపుణ్యకృద్భూత్వాపునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణో బ్రహ్మవిత్తేనైతీతిక్రమోనయుజ్యతే-అశ్రుతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) స్తుతిముపపాదయతి (పుణ్యకృతీతి , తేజాంసి- కరణాన్యుపసంహృత్యస్థితస్తైజసః - దహరాద్యుపాసీనోయోగీ తస్మిన్నణిమాద్యైశ్వర్యాన్మహానుభావస్యప్రసిద్ధిః. తాభ్యాం-పుణ్యకృత్తైజసాభ్యామిత్యర్థః. అతశ్శబ్దపరామృష్టంస్పష్టయతి (ప్రఖ్యాతేతి) పుణ్యకృత్తైజసయోరితిశేషః ౯

రం.— (తస్మిన్ శుక్లముతనీలమాహుఃపిఙ్గళంహరితంలోహితంచేత్యాది) తస్మిన్- అర్చిరాదికేమార్గే. శుక్లంనీలంపిఙ్గళంహరితంలోహితం-ఆదిత్యమిత్యర్థః. *అసౌవా అదిత్యఃపిఙ్గళఏషశుక్లఏషనీలఏషపీతఏషలోహితఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఏతాదృశమాదిత్యంతస్మిన్మార్గేస న్తమాహుర్బ్రహ్మవిద:- ఏషపన్థాః- ఏషోఽర్చిరాదిఃపన్థాః బ్రహ్మణాహోఽనువిత్తః-పరబ్రహ్మణాసహతత్ప్రాపకతయాహ- ప్రసిద్ధంయథాతథాసమ్బద్ధః.* బ్రహ్మపథఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధఇతియావత్. తేన- ఉక్తేనార్చిరాదిమార్గేణపుణ్యకృద్బ్రహ్మవిత్ -పూర్వంపుణ్యంకృత్వాతద్వశేనశుద్ధాన్తఃకరణో బ్రహ్మవిచ్చ తైజసః - తేజస్వ్యర్చిః, తేజసోపాసకః. పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠ, శ్చేతియావత్. ఏతి- గచ్ఛతీత్యర్థః. *తద్యఇత్థంవిదుర్యేచేమేఽరణ్యేశ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతేఇతిశ్రుత్యన్తరేపఞ్చాగ్నివిదాం బ్రహ్మవిదాంచార్చిరాదిగతిశ్రవణాత్. యద్యపిపఞ్చాగ్నివిద్యాపి బ్రహ్మాత్మకప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వాత్ బ్రహ్మవిద్యైవ- అథాపివిద్యాన్తరవద్బ్రహ్మవిశేష్యకవిద్యాత్వాభావాద్బ్రహ్మవిత్తైజసశ్చేతిపృథగుక్తిరితిద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— అన్ధం-అదర్శనాత్మకంతమః-సంసారనియామకం ప్రవిశన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. కే. యేఽవిద్యాం-విద్యాతోఽన్యాంసాధ్యసాధనలక్షణాముపాసతే-కర్మానువర్తన్తఇత్యర్థః. తతః-తస్మాదపిభూయఇవ-బహుతరమివతమః ప్రవిశన్తి. కే. యేతువిద్యాయాం-అవిద్యావస్తుప్రతిపాదికాయాంకర్మార్థాయాంత్రయ్యామేవవిద్యాయాంరతాః-అభిరతాః. విధిప్రతిషేధపరఏవవేదః-నాన్యోస్తీత్యుపనిషదర్థానపేక్షిణఇత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— ప్రస్తుతజ్ఞానమార్గస్తుత్యర్థంమార్గాన్తరంనిన్దతి (అన్ధమిత్యాదినా) విద్యాయామితిప్రతీకమాదాయవ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) కథంపునస్త్రయ్యామభిరతానామధఃపతనమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధీతి) ౧౦

రం.— * బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదిత్యుక్తంకర్మాఙ్గకజ్ఞానస్య బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వంస్పష్టయతి (అన్ధంతమః ప్రవిశన్తియేఅవిద్యాముపాసతే) యేఅవిద్యాముపాసతే- అత్రావిద్యాశబ్దఃకర్మవాచీ-*అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యేతి * తద్రుంమృత్యుమవిద్యయేతిచవచనాత్. యేకేవలంస్వర్గాదిఫలార్థ్యైకేనకర్మానుతిష్ఠన్తి- నతు బ్రహ్మజ్ఞానార్థితయా. తేఅన్ధంతమః ప్రవిశన్తి- దురన్తరంసంసారలక్షణమన్ధకారం ప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. (య

ఉ.— అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసావృతాః । తాగ్ంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్త్యవిద్వాగ్ంసో ఽబుధో జనాః ॥ ౧౧

ఆత్మానం చేద్విజానీయా దయమస్మీతి పూరుషః । కిమిచ్ఛన్కస్య కామాయ శరీరమనుసఞ్జ్వరేత్ ॥ ౧౨

ఉవిద్యాయాంరతాః) ఉశబ్దో ఽవధారణే. నిత్యనైమిత్తికం కర్మ పరిత్యజ్య విద్యాయామేవ యత న్తి యే- తే పితరః- *మోహాత్తస్య పరిత్యాగస్తామసః పరికీర్తిత ఇత్యుక్తరీత్యా తస్మాత్తామసత్యాగవశాత్ భూయ ఇవ తమః- ఇవ శబ్దఏవార్థః. ప్రవిశన్తీత్యనుషఙ్గః. పూర్వస్మాదధికం సంసారమేవ ప్రవిశన్తీత్యర్థః. ఉక్తతామసత్యాగప్రయుక్తమనోమాలిన్యేన జ్ఞానానిష్పత్త్యా ఫలలేశమప్యలబ్ధ్వా పతితా భవన్తీత్యర్థః. నానేనపచనేన జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయ ఇతిమన్తవ్యం- జ్ఞానవ్యతిరిక్తోపాయనిషేధకవచనైః, జ్ఞానస్య మోక్షోపాయత్వప్రతిపాదకవచనైః, కర్మకాణ్డాజ్ఞానాఙ్గత్వప్రతిపాదకవచనైశ్చ *నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేనేత్యాదిభిర్వ్యాఖ్యాభిర్విరోధప్రసఙ్గాత్. ౧౦

శం.— యది తే ఽదర్శనలక్షణం తమః ప్రవిశన్తి- కో దోష ఇతి. ఉచ్యతే- అనన్దాః- అనానన్దాః. అసుఖా నామ తే లోకాః. తేనాన్ధేన- అదర్శనలక్షణేన తమసా ఆవృతాః- వ్యాప్తాస్తే. తస్యాజ్ఞానతమసో గోచరాంస్తాన్ తే ప్రేత్య- మృత్వా అభిగచ్ఛన్తి- అభిప్రయాన్తి. కే. యే ఽవిద్వాంసః కిం సామాన్యేనావిద్వత్తామాత్రేణ. నేత్యుచ్యతే- అబుధః- బుధేరవగమనార్థస్య ధాతోః క్విప్ప్రత్యయాన్తస్య రూపం. ఆత్మావగమవర్జితా ఇత్యర్థః. జనాః- ప్రాకృతా ఏవ. జననధర్మిణో వేత్యేతత్. ౧౧

ఆ.— మన్త్రాన్తరమాకాఙ్క్షాద్వారోత్థాప్య వ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా) అబుధ ఇత్యస్య నిష్పత్తిం సూచయన్ వివక్షితమర్థమాహ (బుధేరితి) ౧౧

రం.— అన్ధతమసప్రవేశే కిం భవతీత్యత్రాహ (అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసావృతా ఇత్యాది) అనన్దాః- సుఖలేశశూన్యాః అన్ధతమసావృతాః కేచన లోకాస్సన్తి. తాన్లోకాన్ప్రేత్యాగచ్ఛన్తి తే. కే. యే అవిద్వాంసః- బ్రహ్మజ్ఞానశూన్యాః, అబుధః- యే ప్రత్యగాత్మవిద్యాశూన్యాః. పఞ్చాగ్నివిద్యాశూన్యా, ఇతి యావత్. పూర్వం తయోరేవ ప్రస్తుతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. బుధ ఇతి- బుధ్యతేః క్విబన్తస్య ప్రథమా బహువచనాన్తస్య రూపం. ౧౧

శం.— ఆత్మానం- స్వం పరం సర్వప్రాణిమనీషితజ్ఞం హృత్స్థమశనాయాదిధర్మాతీతం చేత్- యది విజానీయాత్సహస్రేషు కశ్చిత్. చేదిత్యాత్మవిద్యాయా దుర్లభత్వం దర్శయతి. కథం. అయం- పర ఆత్మా సర్వప్రాణిప్రత్యయసాక్షీ- యః * నేతి నేత్యాద్యుక్తః, యస్మాన్నాన్యో ఽస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా, సమస్సర్వభూతస్థో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావో ఽస్మి- భవామీతి. పూరుషః- పురుషః. స కిమిచ్ఛన్- తత్స్వరూపవ్యతిరిక్తమన్యద్వస్తు ఫలభూతం కిమిచ్ఛన్. కస్య వా- అన్యస్యాత్మనో వ్యతిరిక్తస్య కామాయ- ప్రయోజనాయ. న హి తస్యాత్మన ఏష్టవ్యం ఫలం. న చాప్యాత్మనో ఽన్యో ఽస్తి- యస్య కామాయేచ్ఛతి. సర్వస్యాత్మభూతత్వాత్. అతః కిమిచ్ఛన్ కస్య వా కామాయ శరీరమనుసఞ్జ్వరేత్- భఞ్జ్యాత్. సన్తప్యేత్. శరీరోపాధికృతదుఃఖమను దుఃఖీ స్యాత్, శరీరతాపమనుతప్యేత,- తదనాత్మదర్శినో హి తద్వ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరేప్సోః. మమేదం స్యాత్- పుత్రస్యేదం- భార్యాయా ఇదమిత్యేవమీహమానః పునఃపునర్జననమరణప్రబన్ధారూఢః శరీరరోగమనురుధ్యతే. సర్వాత్మదర్శినస్తు తదసమ్భవ ఇత్యేతదాహ. ౧౨

ఆ.— ఉక్తాత్మజ్ఞానస్తుత్యర్థమేతన్నిష్ఠస్య కాయక్లేశరాహిత్యం దర్శయతి (ఆత్మానమిత్యాదినా) విజ్ఞానాత్మనో వైలక్షణ్యార్థం విశినష్టి (సర్వేతి) తాటస్థ్యం వ్యావర్తయతి (హృత్స్థమితి) బుద్ధిసమ్బన్ధప్రాప్తం సంసారిత్వం వారయతి (అశనాయాదీతి) ప్రశ్నపూర్వకం జ్ఞానప్రకారం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) సర్వభూతసమ్బన్ధప్రయుక్తం దోషం వారయితుం విశినష్టి (నిత్యఇతి) ఇతి- విజానీయాదితి సమ్బన్ధః. ప్రయోజనాయ- శరీరమనుసఞ్జ్వరేదితి సమ్బన్ధః. కిమిచ్ఛన్నిత్యాక్షేపం సమర్థయతే (న హీతి) కస్య వా కామాయేత్యాక్షేపముపపాదయతి (న చేతి) ఆక్షేపద్వయం నిగమయతి (అత ఇతి) తదేవ స్పష్టయతి (శరీరేతి) విదుషస్తాపాభావం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (అనాత్మేతి) వస్త్వన్తరేప్సోః- తాపసమ్భవ ఇతి శేషః. సచేత్యేతదర్థ్యాపృత్యపమేదమిత్యాదియోజ్యం. ఇత్యేతదాహ- కిమిచ్ఛన్నిత్యాద్యా శ్రుతిరితి శేషః. ౧౨

రం.— (ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుష ఇత్యాది) యద్యయం పూరుషః- జీవః స్వాత్మానమయమస్మి- ఏతాదృశో ఽహమస్మి. దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణవిలక్షణో బ్రహ్మాత్మకో ఽహమస్మీతి విజానీయాత్. తదా దేహేన్ద్రియోపభోగ్యేషు లోకాదిషు స్పృహాయా అభావాత్, దేహాద్యభిమానకాలే స్వబన్ధుభూతతయాభిమతభార్యాపుత్రాదేరప్యభావాచ్చ కిమిచ్ఛన్- స్వస్య కిం వా ఫలమిచ్ఛన్ కస్య కామాయ- స్వానుబన్ధినో వా కస్య దారపుత్రాదికస్యాభీష్టాయ శరీరమనుసఞ్జ్వరేత్- శరీరానుబన్ధిఫలమనుస్మృత్య కుతస్తప్యేతేత్యర్థః. అతో ఽసావకృతకృత్యః వేత్యర్థః. ౧౨

ఉ.— † యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మాఽస్మిన్సన్దేహ్యే గహనే ప్రవిష్టః। స విశ్వకృత్స హి సర్వస్య కర్తా తస్య లోకః స ఉ లోక ఏవ॥ ౧౩

ఇహైవ సన్తోఽథ విద్మస్తద్వయం న చేదవేదిర్మహతీ వినష్టిః। య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్త్యథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తి॥ ౧౪

శం.— కించ-యస్య- బ్రాహ్మణస్యానువిత్తః-అనులబ్ధః. ప్రతిబుద్ధః-సాక్షాత్కృతః. కథం. అహమస్మి పరం బ్రహ్మేత్యేవం ప్రత్యగాత్మత్వేనావగత ఆత్మా అస్మిన్సన్దేహ్యే-సన్దేహే. అనేకానర్థసఙ్కటోపచయే గహనే-విషమే. అనేకశతసహస్రవివేకవిజ్ఞానప్రతిపక్షవిషమే ప్రవిష్టః. స యస్య బ్రాహ్మణస్యానువిత్తః ప్రతిబోధేనేత్యర్థః. స విశ్వకృత్-విశ్వకర్తా. కథం విశ్వకృత్త్వం తస్య-కిం విశ్వకృదితి నామేత్యాశఙ్క్యాహ-స హి-యస్మాత్సర్వస్య కర్తా. న నామమాత్రం. న కేవలం విశ్వకృత్పరప్రయుక్తః. కిం తర్హి. తస్య లోకః సర్వః. కిమన్యో లోకః-అన్యోసావితి. ఉచ్యతే (స ఉ లోక ఏవ) లోకశబ్దేనాత్మోచ్యతే. తస్య సర్వ ఆత్మా, స చ సర్వస్యాత్మేత్యర్థః. య ఏష బ్రాహ్మణేన ప్రత్యగాత్మా ప్రతిబుద్ధతయాఽనువిత్త ఆత్మాఽనర్థసఙ్కటే గహనే ప్రవిష్టః-స న సంసారీ కింతు పర ఏవ-యస్మాద్విశ్వస్య కర్తా, సర్వస్యాత్మా, తస్య చ సర్వ ఆత్మా, ఏక ఏవాద్వితీయః పర ఏవాస్మీతి మన్తవ్య ఇతి శ్లోకార్థః. ౧౩

ఆ.— న కేవలమాత్మవిద్యా రసికస్య కాయక్లేశరాహిత్యం-కింతు కృతకృత్యతా చాస్తీత్యాహ (కించేతి) సన్దేహే-పృథివ్యాదిభిర్భూతైరుపచితే శరీరే. సన్దేహత్వం సాధయతి (అనేకేతి) విషమత్వం విశదయతి (అనేకశతేతి) న నామమాత్రమిత్యత్ర పురస్తాన్నఞ్ సమ్బధ్యతే. యస్మాదితి పరితవ్యం-యస్మాదిత్యుపక్రమాత్. విశ్వకృత్త్వమితి శేషః. పరశబ్దోఽవిద్యావిషయః. విశ్వకృత్-కృతకృత్య ఇత్యేతత్. లోకలోకివిభాగేన భేదం శఙ్కిత్వా దూషయతి (కిమిత్యాదినా) యస్యేత్యాదిమన్త్రస్య తాత్పర్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (య ఏష ఇతి) అస్త్వేవం-కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏక ఏవేతి) మోహపరస్సర్వప్రకారభేదరాహిత్యాత్పూర్ణతయా వర్తతే-స ఏవాస్మీత్యాత్మానుసన్ధాతవ్య ఇతి యోజనా. ౧౩

రం.— పునరపి స్తౌతి (యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మా అస్మిన్సన్దేహే గహనే ప్రవిష్టః। స విశ్వకృదిత్యాది) గహనే- విషమే అస్మిన్-అనర్థశతసఙ్కటే దేహే ప్రవిష్టస్య యస్య- జీవస్యాత్మా-స్వరూపం ప్రకృతివివిక్తత్వ బ్రహ్మాత్మకత్వ శ్రవణమననాభ్యాసేనానువిత్తః- అవగతః ప్రతిబుద్ధః- ధ్యాతశ్చ భవతీత్యర్థః. సః విశ్వకృత్- స ఏవ లోకకృత్. ఈశ్వరవజ్జగద్వన్ద్య ఇతి యావత్. తత్ర హేతుమాహ (స హి సర్వస్య కర్తా తస్య లోకస్స ఉ లోక ఏవేతి) లోకః- ఆశ్రయభూతః. ఉ-సర్వశ్రుతిప్రసిద్ధస్సర్వస్య కర్తా-య ఈశ్వరః. తస్యాపి స తు పూర్వోక్త బ్రహ్మవిత్తు లోక ఏవ-ఆధార ఏవ. *జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమితి భగవద్గీతత్వాద్భగవతో జ్ఞానినం వినా ఆత్మసత్తాయా అభావాదితి భావః. ఉశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ౧౩

———

శం.— కించ- ఇహైవ - అనేకానర్థసఙ్కులే సన్తః - భవన్తోఽజ్ఞానదీర్ఘనిద్రామోహితాస్సన్తః కథంచిదివ బ్రహ్మతత్త్వమాత్మత్వేనాథ విద్మః- విజానీమః. తత్- ఏతద్బ్రహ్మ ప్రకృతం. అహో వయం కృతార్థా ఇత్యభిప్రాయః. యదేతద్బ్రహ్మ విజానీమః - తన్న చేద్విదితవన్తో వయం. వేదనం- వేదః. వేదోఽస్యాస్తీతి వేదీ. వేద్యేవ వేదిః. న వేదిః- అవేదిః. తతోఽహమవేదిః స్యాం. యద్యవేదిః- కో దోషస్స్యాత్. మహతీ- అనన్తపరిమాణా జన్మమరణాదిలక్షణా వినష్టిః- వినశనం. అహో వయమస్మాన్మహతో వినశనాన్నిర్ముక్తాః-యదద్వయం బ్రహ్మ విదితవన్త ఇత్యర్థః. యథా చ వయం బ్రహ్మ విదిత్వాఽస్మాద్వినాశనాద్విప్రముక్తాః-ఏవం యే తద్విదుః- అమృతాస్తే భవన్తి. యే న పునః-నైవం బ్రహ్మ విదుః. త ఇతరే- బ్రహ్మవిద్భ్యోఽన్యే. అబ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. దుఃఖమేవ- జన్మమరణాదిలక్షణమేవాపియన్తి - ప్రతిపద్యన్తే. న కదాచిదప్యవిదుషాం తతో వినివృత్తిరిత్యర్థః. దుఃఖమేవ హి త ఆత్మత్వేనోపగచ్ఛన్తి. ౧౪

ఆ.— బ్రహ్మవిదో విద్యయా కృతకృత్యత్వే శ్రుతిసంప్రతిపత్తిరేవ కేవలం న భవతి- కింతు స్వానుభవసంప్రతిపత్తిరస్తీత్యాహ (కించేతి) అథేత్యస్య కథంచిదివేతి వ్యాఖ్యానం. తదిత్యస్య బ్రహ్మతత్త్వమిత్యుక్తమర్థం స్ఫుటయతి (తదేతదితి) బ్రహ్మజ్ఞానే కృతార్థత్వం శ్రుత్యనుభవాభ్యాముక్త్వా తదభావే దోషమాహ (యదేతదితి) తర్హి మహతీ వినష్టిరితి సమ్బన్ధః. బహుత్వం న వివక్షితం. జ్ఞానాన్మోక్షోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యభిప్రేత్య అవేదిరిత్యస్యార్థమాహ (వేదనమిత్యాదినా) న చేత్తద్బ్రహ్మ విదితవన్తో వయం-తతోఽహమవేదిః స్యామితి యోజనా. విద్యాఽభావే దోషముక్త్వా విద్వదనుభవసిద్ధమర్థం నిగమయతి (అహో వయమితి) ఇహైవేత్యాదినా పూర్వార్ధేనోక్తమేవార్థముత్తరార్ధేన ప్రపఞ్చయతి (యథా చేత్యాదినా) దుఃఖాదవిదుషాం వినిర్మోకాభావే హేతుమాహ (దుఃఖమేవేతి) ౧౪

రం.— (ఇహైవ సన్తోఽథ విద్మస్తద్వయం న చేదవేదిర్మహతీ వినష్టిః) ఇహైవ సన్తః- అస్మిన్నేవ జన్మని వర్తమానా వయం తత్ - బ్రహ్మ విద్మః- జానీమః. న చేజ్జానీమః-తర్హ్యవేదిః- వేదనం-వేదిః. *ఇన్సర్వధాతుభ్య ఇతి ఇక్ ప్రత్యయః. సస్వరార్థః. అవేదిః- అజ్ఞానం భవతి. తదిదం చ మహతీ వినష్టిః - మహాహానిరిత్యర్థః. తేన జ్ఞానస్యాస్మిన్నేవ జన్మని ప్రాప్తస్య మహాలాభరూపత్వం సూచితం. ఇదం జ్ఞానాజ్ఞానయోరేవ మహాలాభహానిత్వం దర్శయతి (య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్త్యథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తీతి) ఏతత్ - పరం బ్రహ్మ. అమృతాః - ముక్తాః. ఇతరే - ఏతద్వేదనహీనాః. దుఃఖం- సంసారం. శిష్టః స్పష్టార్థః. ౧౪

† అస్మిన్సదేహే గహనే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— స ఉ లోక ఏవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానం దేవమఞ్జసా। ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే॥ ౧౫
§యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తతే। తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమ్॥ ౧౬
యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః। తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్బ్రహ్మామృతోఽమృతమ్॥ ౧౭

శం.— యదా పునరేతమాత్మానం కథంచిత్పరమకారుణికం కంచిదాచార్యం ప్రాప్య తతో లబ్ధప్రసాదస్సన్నను- పశ్చాత్పశ్యతి-సాక్షాత్కరోతి. స్వమాత్మానం దేవం- ద్యోతనవన్తం. దాతారం వా సర్వప్రాణికర్మఫలానాం యథాకర్మానురూపం. అఞ్జసా- సాక్షాదీశానం- స్వామినం భూతభవ్యస్య- కాలత్రయస్యేత్యేతత్. న తతః- తస్మాదీశానాద్దేవాదాత్మానం విశేషేణ జుగుప్సతే - గోపాయితుమిచ్ఛతి. సర్వో హి లోక ఈశ్వరాజ్జుగుప్సిషతి భేదదర్శీ- అయం త్వేకత్వదర్శీ న బిభేతి కుతశ్చన- అతో న తతో విజుగుప్సతే. యదేశానం దేవమఞ్జసాత్మత్వేన పశ్యతి-న తదా నిన్దతి వా కంచిత్. సర్వమాత్మానం హి పశ్యతి- స ఏవం పశ్యన్కమసౌ నిన్ద్యాత్. ౧౫

ఆ.— కించ- విదుషో విహితాకరణాది ప్రయుక్తం భయం నాస్తీతి విద్యాం స్తోతుమేవ మన్త్రాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యదా పునరిత్యాదినా) ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (సర్వో హీతి) జుగుప్సాయా నిన్దాత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్కథమన్యథార్థమాదాయ వ్యాఖ్యాయతే-రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) తదేవోపపాదయతి (సర్వమితి) ౧౫

రం.— తజ్జ్ఞానస్య మహాఫలత్వమేవాహ (యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానం దేవమఞ్జసా। ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సత ఇతి) యదా ఏతం భూతభవ్యాదేరీశితారం దేవం - ద్యోతమానం సర్వభూతానామాత్మానం- అన్తర్యామిణమనుపశ్యతి-సమ్యక్పశ్యతి. తతః- తదా సర్వస్యాస్యైకాత్మ్యకత్వజ్ఞానాన్న విజుగుప్సతే-సర్వవస్తుని నిన్దాం న ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౧౫

శం.— కించ-యస్మాత్- ఈశానాదర్వాక్-యస్మాదన్యవిషయ ఏవేత్యర్థః. సంవత్సరః-కాలాత్మా సర్వస్య జనిమతః పరిచ్ఛేత్తా యమపరిచ్ఛిన్దన్నర్వాగేవ వర్తతే. అహోభిః-స్వావయవైరహోరాత్రైరిత్యర్థః. తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిః- ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామప్యవభాసకత్వాత్. ఆయురిత్యుపాసతే దేవాః. అమృతం జ్యోతిః-అతోఽన్యన్మ్రియతే హి జ్యోతిః. సర్వస్య హ్యేతజ్జ్యోతిరాయుర్గుణేన యస్మాద్దేవాస్తజ్జ్యోతిరుపాసతే- తస్మాచ్చాయుష్మన్తస్తే. తస్మాదాయుష్కామేనాయుర్గుణేనోపాస్యం బ్రహ్మేత్యర్థః. ౧౬

ఆ.— అథేశ్వరస్యాపి కాలాన్యత్వే సతి వస్తుత్వాద్ఘటవత్కాలావచ్ఛిన్నత్వాన్న కాలత్రయం ప్రత్యయుక్తమీశ్వరత్వం - అత ఆహ (కించేతి) యస్మాదీశానాదర్వాక్సంవత్సరో వర్తతే- తముపాసతే దేవా ఇతి సమ్బన్ధః. నను కథం సంవత్సరోఽర్వాగిత్యుచ్యతే- కాలస్య కాలాన్తరాభావేన పూర్వకాలసమ్బన్ధాభావాత్. అత ఆహ (యస్మాదితి) అన్వయస్తు పూర్వవత్. ఆత్మజ్యోతిషో గుణమాయుష్ట్వలక్షణం స్పష్టయన్నుపాసకస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేతి) యథోక్తోపాసనే దేవానామేవాధికారః- విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ౧౬

రం.— (యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తతే। యస్మాత్ - భూతభవ్యేశానాత్పరమాత్మనః అర్వాక్- తదన్యవిషయ ఏవేతి యావత్. కాలాత్మా సంవత్సరః స్వావయవైరహోభిః పరివర్తతే-పరిచ్ఛేదకత్వేన వర్తతే. య ఆత్మా సంవత్సరమాసాదిలక్షణకాలపరిచ్ఛేదాతీత ఇత్యర్థః. (తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతం) జ్యోతిషాం జ్యోతిః - ప్రకాశకానాం ప్రకాశకం. అమృతం-కాలాపరిచ్ఛిన్నం. ఆయుః-సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుభూతం. తం హ దేవా ఉపాసతే-దేవోపాస్యత్వం తు తస్యైవేత్యర్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే * దేవా ఏవ జ్యోతిరుపాసత ఇతి వా- దేవా జ్యోతిరేవోపాసత ఇతి వా వాక్యభఙ్గీ స్యాత్. తత్ర న ప్రథమః కల్పో యుజ్యతే- మనుష్యాణామనధికారప్రసఙ్గాత్. తస్మాజ్జ్యోతిరేవోపాసత ఇత్యర్థ ఇతి. ౧౬

శం.— కించ-యస్మిన్-యత్ర బ్రహ్మణి పఞ్చ పఞ్చజనాః - గన్ధర్వాదయః పఞ్చైవ సంఖ్యాతాః. గన్ధర్వాః పితరో దేవా అసురా రక్షాంసి. నిషాదపఞ్చమా వా వర్ణాః. ఆకాశశ్చ-అవ్యాకృతాఖ్యః. యస్మిన్సూత్రమోతం చ ప్రోతం చ. యస్మిన్ప్రతిష్ఠితం. * ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఇత్యుక్తం తమేవాత్మానమమృతం బ్రహ్మ మన్యేఽహం. న చాహమాత్మానం తతోఽన్యత్వేన జానే. కిం తర్హి. అమృతోఽహం బ్రహ్మ విద్వాన్సన్. అజ్ఞానమాత్రేణ తు మర్త్యోఽహమాసం-తదపగమాద్విద్వానహమమృత ఏవ. ౧౭

ఆ.— జ్యోతిషాం జ్యోతిరమృతమిత్యుక్తం - తస్యామృతత్వం సర్వాధిష్ఠానత్వేన సాధయతి (కించేతి) ఏవకారార్థమాహ (న చేతి) యద్యాత్మానం బ్రహ్మ జానాసి - తర్హి కిం తేతద్విద్యాఫలమితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కిం తర్హీతి) కథం తర్హి తే మర్త్యత్వప్రతీతిః - తత్రాహ (అజ్ఞానమాత్రేణేతి) ౧౭

రం.— (యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః) పఞ్చజనసంజ్ఞాః పఞ్చ, ఆకాశశ్చ యత్ర ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. అత్రాకాశశబ్దాభిహితా నరస్యాప్యుపలక్షకః. పూర్వస్మిన్మన్త్రే *జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి శబ్దస్యార్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, అత్ర పఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయ

§ తందేవా ఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం। మనసో యే మనో విదుః। తే నిచిక్యు
ర్బ్రహ్మపురాణమగ్ర్యం॥ ౧౮
మనసైవానుద్రష్టవ్యం నేహ నానాస్తి కిఞ్చన। మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౯

కాన్తరసాపేక్షత్వాచ్చ పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాన్వయయోగ్యాని జ్యోతింషీన్ద్రియాణ్యేవ వ్యవసీయన్తే. ఉక్తంచ వ్యాసార్యైః * శ్రుత్యైవ పఞ్చసఙ్ఖ్యయా విశే షితత్వాత్పఞ్చసఙ్ఖ్యజ్యోతిరన్తరప్రసిద్ధ్యభావాచ్చ పరిశేషేణేన్ద్రియత్వావగమ ఇతి. (తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్ బ్రహ్మామృతోఽమృతం) తా దృశమాత్మానం అమృతం బ్రహ్మైవ వం విద్వానన్యః-పూర్వమన్యోపాసకత్వేనోక్తదేవేభ్యోఽన్యో మనుష్యోప్యమృతో భవతీత్యర్థః. ౧౭

శం.— కించ - తేన హి చైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యమానః ప్రాణ ఆత్మభూతేన ప్రాణితి- తేన ప్రాణస్యాపి ప్రాణస్సః. తం ప్రాణస్య ప్రాణం. తథా-చక్షుషోపి చక్షుః. తథా- శ్రోత్రస్యాపి శ్రోత్రం. బ్రహ్మశక్త్యధిష్ఠితానాం హి చక్షురాదీనాం దర్శనాదిసామర్థ్యం - స్వతః కాష్ఠ లోష్టసమాని హి తాని చైతన్యాత్మజ్యోతిశ్శూన్యాని. మనసోపి మన ఇతి యే విదుః- చక్షురాదివ్యాపారద్వారానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం- న విషయ భూతం యే విదుః. తే కిం. నిచిక్యుః- నిశ్చయేన జ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మ పురాణం- చిరన్తనమగ్ర్యం- అగ్రే భవం. * తద్యదాత్మవిదో విదురితి హ్యాథర్వణే. ౧౮

ఆ.— ప్రకృతాః పఞ్చజనాః పఞ్చ జ్యోతిషా సహ ప్రాణాదయో వాక్యశేషాదిత్యభిప్రేత్యాహ (కించేతి) కథం చక్షురాదిషు చక్షురాదిత్వం బ్రహ్మణస్సిధ్యతి-తత్రాహ (బ్రహ్మశక్తీతి) విమతాని కేనచిదధిష్ఠితాని ప్రవర్తన్తే-కరణత్వాత్ -వాశ్యాదివదితి చక్షురాదివ్యాపారేణానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం యే విదురితి యోజనా. విధిక్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (నేతి) ప్రత్యగాత్మవిదాం కథం బ్రహ్మవిత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి) ౧౮

రం.— పఞ్చజనశబ్దనిర్దిష్టాని జ్యోతీంషి కానీత్యపేక్షాయామాహ (ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మన సో యే మనో విదురితి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన స్పార్శనేన్ద్రియం గృహ్యతే - వాయ్వాప్యాయితత్వాత్ స్పార్శనేన్ద్రియస్య, ముఖ్యప్రాణస్య జ్యోతిశ్శబ్దేన ప్రదర్శనాయోగాత్, చక్షుష ఇతి చక్షురిన్ద్రియం గృహ్యతే. శ్రోత్రస్యేతి శ్రోత్రేన్ద్రియం. మనస ఇతి మనో గృహ్యతే. సమాన ప్రకరణే మాధ్యన్దిన శాఖాయాం * అన్నస్యాన్నమితి పాఠాత్ * అనుక్రమస్యతో గ్రాహ్యమితి న్యాయేన తదపి గృహ్యతే. సూత్రితం చ * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్న ఇతి. అన్నశబ్దేన చాన్నసమ్బన్ధినో ఘ్రాణరసనయోరన్యతరేణ గ్రహణం. అన్నేన ఘ్రాణస్యాప్యాయితత్వలక్షణసమ్బన్ధః-రసనస్యాన్నభక్షకతయాఽన్నసమ్బన్ధ ఇతి ద్వయోరపి గ్రహణం. ఏతత్సర్వం భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోః స్పష్టం. ఏవం ప్రకాశకత్వేన జ్యోతిశ్శబ్దితత్వక్చక్షురాదీన్ద్రియాణామపి త్వక్చక్షురా దివత్ప్రకాశకం- తేషాం తత్తద్విషయగ్రహణశక్త్యాధాయకమిత్యర్థః. ఏతాదృశం యే జానన్తి- తే పురాణమగ్ర్యం బ్రహ్మ- పరమ బ్రహ్మ నిచిక్యుః- నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. ఇదం చ చిన్తితం సమన్వయాధ్యాయే చతుర్థేపాదే. తత్ర హి * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే పఞ్చత్వవిశే షితయా పఞ్చసఙ్ఖ్యయా పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతేః సాఙ్ఖ్యస్మృతిసిద్ధా బ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వప్రతిపాదకమేవేదం వాక్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ. పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతివశాదపి న సాఙ్ఖ్యాభిమత తత్త్వస్వీకారః- నానాభావాత్ - నా నాత్వాత్. భిన్నత్వాదితి యావత్. సాఙ్ఖ్యాభిమతాబ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వేభ్యః * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి బ్రహ్మాధారకతయా బ్ర హ్మాత్మకత్వేన ప్రతిపాద్యమానానాం తత్త్వానాం భిన్నత్వాదిత్యర్థః. అతిరేకాచ్చ-* యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే యస్మిన్నిత్యా ధారతయా నిర్దిష్టస్యాత్మన, శ్చ ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యాకాశస్య, చ ప్రతిపాదనేన సప్తవింశతితత్త్వప్రతీతేశ్చ న సాఙ్ఖ్యమతప్రత్యభిజ్ఞానం. న స సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపీత్యపిశబ్దాద్వస్తుతస్సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహోపి నాస్తి- పఞ్చభిరారబ్ధసమూహపఞ్చకాసమ్భవాత్. న హి తన్త్రప్రసిద్ధేషు తత్త్వేషు పఞ్చసు పఞ్చసు పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమిత్యాదికమస్తి. న చ పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చ మహాభూతాని, పఞ్చ తన్మాత్రాణి, అవ శిష్టాని పఞ్చేత్యవాన్తరసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమస్త్యేవేతి వాచ్యం - ఆకాశస్య పృథఙ్నిర్దేశేన పఞ్చభిరారబ్ధమహాభూతసమూహాసిద్ధేః. అతః పఞ్చజనా ఇత్య యం సమాసో న సమాహారవిషయః-అపితు * దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞావిషయః. అన్యథా పఞ్చపఞ్చజనీ ఇతి స్యాత్. తతశ్చ * సప్తసప్తర్షయో ఽమలా ఇతివత్పఞ్చపఞ్చజనా ఇతి నిర్దేశ ఉపపద్యతే. కే పునస్తే పఞ్చజనా ఇత్యత్రాహ- * ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్. * ప్రాణస్య ప్రాణమితి వా క్యశేషశ్రుతాః ప్రాణ చక్షుశ్శ్రోత్రాన్నమనోరూపాః పఞ్చార్థా అవసీయన్తే. నన్వేవం కాణ్వానామన్నపాఠాభావాత్ కథం పఞ్చపఞ్చజనప్రతీతిరి త్యత్రాహ- * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే. ఏకేషాం కాణ్వానాం పాఠే అసత్యన్నే * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి ప్రక్రమశ్రుతషష్ఠ్యన్తజ్యోతిశ్శ బ్దాదేవ పఞ్చజనశబ్దితానీన్ద్రియాణీత్యవసీయన్తే. జ్యోతిశ్శబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, పఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, పర స్పరాకాఙ్క్షావశేన పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తాని ప్రకాశకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితానీన్ద్రియాణ్యేవ పఞ్చజనా ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.— తద్బ్రహ్మదర్శనసాధనముచ్యతే- మనసైవ - పరమార్థజ్ఞానసంస్కృతేనాచార్యోపదేశపూర్వకం చానుద్రష్టవ్యం. తత్ర చ ద ర్శనవిషయే బ్రహ్మణి న ఇహ నానాస్తి కిఞ్చన- న చ కించిదపి. అసతి నానాత్వే నానాత్వమధ్యారోపయత్యవిద్యయా. స మృత్యోః-మరణాన్మరణమాప్నో తి. కోసౌ. య ఇహ నానేవ పశ్యతి. అవిద్యాధ్యారోపణవ్యతిరేకేణ నాస్తి పరమార్థతో ద్వితీయమిత్యర్థః. ౧౯

ఆ — మనసో బ్రహ్మదర్శనసాధనత్వే కథం బ్రహ్మణో వాఙ్మనసాతీతత్వశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమార్థేతి) కేవలం మనో బ్రహ్మ విషయీకుర్వదపి శ్రవణాదిసంస్కృతం తదాకారం జాయతే. తేన ద్రష్టవ్యం తదుచ్యతే. అత ఏవ వృత్తివ్యాప్యం బ్రహ్మేత్యుపగచ్ఛన్తీతి భావః. అనుశిష్టార్థమాహ (ఆచార్యేతి) ద్రష్టృద్రష్టవ్యాదిభావనాభేదమాశఙ్క్యాహ (తత్రచేతి) ఏవకారార్థమాహ (నచేతి) కథమాత్మని వస్తుతో భేదరహితేఽపి భేదోఽభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అనతీతి) నేహేత్యాదేః సమ్పిణ్డితమర్థం కథయతి (అవిద్యేతి) ౧౯

౨౦.— తద్జ్ఞానే సాధనమాహ (మనసైవానుద్రష్టవ్యమితి) అను - పశ్చాత్. శ్రవణమననానన్తరమిత్యర్థః. మనసైవ ద్రష్టవ్యం- దర్శనసమానాకారప్రతిసన్తతిరూపధ్యానం విశుద్ధేన మనసా సమ్పాద్యమిత్యర్థః. నన్వేకస్యాత్మనః పఞ్చజనభూతాకాశాద్యాధారత్వం న సమ్భవతీతి మన్వమానం ప్రత్యాహ (నేహ నానాస్తి కిఞ్చ నేతి) ఇహ- ద్రష్టవ్యే బ్రహ్మణి. నానాశబ్దో భావప్రధానః. నానాత్వమిత్యర్థః. *యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి సూత్రనిర్దిష్టఆత్మని కిఞ్చన నానాత్వం నాస్తి. భేదలేశోఽపి నాస్తీత్యర్థః. (మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి) ఇవశబ్దోఽనర్థకః. ఇహ- నిఖిలప్రపఞ్చాధారభూతే ఆత్మని అల్పమపి నానాత్వం యః పశ్యతి- స మృత్యోర్మృత్యుమాప్నోతి- సంసారాత్సంసారమాప్నోతి. అత్యన్తం సంసారమాప్నోతీత్యర్థః. అస్య వాక్యస్య పదైరత్రైవమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్నాత్ర వాక్యే ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వప్రతిపాదనప్రత్యాశా కార్యా. విజ్ఞానమాత్రాస్తిత్వనిరాసిభిః *నాభావ ఉపలబ్ధేః *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్ *నభావోఽనుపలబ్ధేః ఇతి సూత్రైః, సర్వశూన్యత్వనిరాసినా సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చ ఇతి సూత్రేణ చ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదస్య నిరస్తత్వాచ్చ. తత్ర హి విజ్ఞానమేవ తత్త్వం- నాన్యత్ పరమాణుసముదాయరూపం, తల్లక్షణావయవిరూపం, వా కిఞ్చిదస్తి- పరమాణూనామప్రామాణికత్వాత్, తేషాం క్షణికానాం సముదాయభావాసమ్భవాత్, పరమాణుసంయోగస్య వ్యాప్యవృత్తిత్వావ్యాప్యవృత్తిత్వవికల్పదుష్టత్వేనావయవి చేష్టావయవవిషయకృత్స్నైకదేశవికల్పదుష్టత్వేన చ పరస్పరసంయుక్తావయవత్వేదాశ్రితావయవ్యసమ్భవాచ్చ బాహ్యార్థానామనవభాసప్రసక్తాత్. నచ బాహ్యార్థాభావే నీలపీతాదిజ్ఞానానాం నిరాలమ్బనత్వాపాతః- జ్ఞానానామేవ నీలపీతాద్యాకారత్వాత్. నీలాదికం జ్ఞానాద్భిన్నం- జ్ఞానోపలమ్భవ్యాప్యోపలమ్భవిషయత్వాత్- జ్ఞానవత్. వ్యాప్యత్వస్యాభేదే నియమ్యత్వేన నద్వ్యస్థాన్నాసిద్ధిః. నచ నీలతజ్జ్ఞానయోరభేదే అహం జానామీతి ప్రతీయమానగ్రాహ్యగ్రాహకభావేన భేదావభాసవిరోధ ఇతి వాచ్యం- తస్య ద్విచన్ద్రజ్ఞానవద్భ్రాన్తత్వాత్. తథాహుః *అవిభాగోఽపి బుద్ధ్యాత్మా విపర్యాసితదర్శనైః। గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిభేదవానివ లక్ష్యతే ఇతి. నను సర్వస్యాప్యాన్తరత్వే బాహ్యత్వావభాసః కథమితి చేత్. ఉపరిస్థితానాం నక్షత్రాదీనాముచ్చత్వాభ్రమనిమిత్తత్వావభాసవత్ బాహ్యత్వావభాసస్యాపి భ్రమత్వాత్. అపిచ- సమ్యగ్జ్ఞానం తదుద్యజ్ఞానమిత్యేవంరూపజ్ఞానపరమ్పరాతస్య జ్ఞానగతం విశేషమన్తరేణానుపపత్తేః అవశ్యం విషయసారూప్యం జ్ఞానస్యాభ్యుపగన్తవ్యం- తతశ్చ జ్ఞానగతాకారేణ ఆకారద్వయానుపలమ్భాదపార్థికా బహిరర్థకల్పనా. స్వప్నాదివచ్చైవం ద్రష్టవ్యం- యథా హి స్వప్నమాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదిప్రత్యయాః వినైవ బాహ్యార్థేన గ్రాహ్యగ్రాహకాకారా భవన్తి- ఏవం జాగరితప్రత్యయా అపి ప్రత్యయత్వావిశేషాత్. కథం పునరసతి బాహ్యేఽర్థే ప్రత్యయవైచిత్ర్యముపపద్యతే ఇతి చేన్న- వాసనావైచిత్ర్యాదేవ నియామకత్వాత్. అనాదౌ హి సంసారే బీజాఙ్కురవజ్జ్ఞానానాం వాసనానాం చాన్యోన్యనిమిత్తకత్వేన వైచిత్ర్యాత్. తస్మాదభావో బాహ్యార్థస్యేత్యేవం ప్రత్యవస్థితే యోగాచారవాదే ఆచార్యః- *నాభావ ఉపలబ్ధేః. బాహ్యార్థానామభావో న వక్తుం శక్యతే. కుతః. ఉపలబ్ధేః. ఉపలభ్యతే హి కుడ్యాదిః. న చోపలభ్యమానస్యైవాభావో యుక్తః. యథా హి కశ్చిద్భుఞ్జానః భుజిసాధ్యాయాం తృప్తౌ స్వయమనుభవన్ బ్రూయాత్ నాహం భుఞ్జే, నచ తృప్యామి, ఇతి- తద్వదిన్ద్రియసన్నికర్షేణ స్వయముపలభమాన ఏవ బాహ్యమర్థం నాహముపలభే, నచ సోఽస్తి, ఇతి బ్రువన్ కథముపాదేయవచనస్స్యాత్. నను నాహమేవం బ్రవీమి నైవార్థముపలభ ఇతి- కిన్తూపలబ్ధివ్యతిరిక్తం నోపలభ ఇతి బ్రవీమి. బాఢమేవం బ్రవీషి- తదపి విరుద్ధం- ఉపలబ్ధేరేవ. నహి కశ్చిదుపలబ్ధిమేవ స్తమ్భః కుడ్యం చేత్యుపలభతే- ఉపలబ్ధివిషయత్వేనైవ స్తమ్భకుడ్యాదీన్ సర్వే లౌకికా ఉపలభన్తే. నను బాహ్యస్యార్థస్యాసమ్భవాదుక్తః. న- ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తిపూర్వకౌ హి సమ్భవాసమ్భవౌ - నతు సమ్భవాసమ్భవపూర్వికే ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తీ. యత్ర యద్ధి ప్రత్యక్షాదీనామన్యతమేనాపి ప్రమాణేనోపలభ్యతే- తత్సమ్భవతి. యత్తు న కేనచిదప్యుపలభ్యతే- తన్న సమ్భవతి. ఇహ తు యథాస్వం సర్వైరేవ ప్రమాణైర్బాహ్యోఽర్థ ఉపలభ్యమానః కథం న సమ్భవతీత్యుచ్యతే. యదుక్తం స్వప్నాదిప్రత్యయవజ్జాగరితప్రత్యయా అపి వినైవ బాహ్యేనార్థేన భవేయుః- ప్రత్యయత్వావిశేషాదితి- తత్రాహ- *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్. న స్వప్నాదివజ్జాగ్రత్ప్రత్యయా భవితుమర్హన్తి. కస్మాత్. వైధర్మ్యాత్. కిం పునర్వైధర్మ్యం. బాధః. బాధ్యతే హి స్వప్నోపలబ్ధం వస్తు ప్రబుద్ధస్య - మిథ్యైవ మయోపలబ్ధో మహాజనసమాగమః- నహ్యస్తి మమ మహాజనసమాగమః- నిద్రాగ్లానం తు మే మనో బభూవ - తేనైషా భ్రాన్తిరుద్బభూవేతి. ఏవం మాయాదిష్వపి భవతి యథాయథం బాధః. నైవం జాగరితోపలబ్ధం వస్తు స్తమ్భాదికం కస్యాంచిదప్యవస్థాయాం బాధ్యతే. తత్రైవం సతి న శక్యతే వక్తుం మిథ్యా జాగరితోపలబ్ధిః- ఉపలబ్ధిత్వాత్- స్వప్నోపలబ్ధివదితి- ఉభయోరన్తరం స్వయమనుభవతా. నచ స్వానుభవాపలాపః ప్రాజ్ఞమానిభిర్యుక్తః కర్తుం- తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తో బాహ్యోఽర్థోఽబాధితోఽఙ్గీకర్తవ్య ఇతి. ఏవమేవ సూత్రం వ్యాకుర్వతాం పరేషాం ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదః కథం సఙ్గచ్ఛతే- విరోధాత్. నను న విరోధః- జ్ఞానార్థయోరభేదో యోగాచారాభిమతః- వయం తు భేదమఙ్గీకృత్యార్థమిథ్యాత్వం బ్రూమ ఇతి చేన్న - అర్థమిథ్యాత్వస్యైవ యోగాచారాభిమతత్వాత్. అన్యథా జ్ఞానమిథ్యాత్వార్థసత్యత్వయోరన్యతరప్రసఙ్గాత్. నన్వర్థస్య తుచ్ఛత్వం తదభిమతం - వయం తు తన్నిరాసేనానిర్వాచ్యత్వం బ్రూమ ఇతి చేత్. తుచ్ఛత్వమితి కిమప్రతీతత్వం వివక్షితం- ఉత ప్రతీతత్వేఽపి బాధార్హత్వం. నతావదప్రతీతత్వం యోగాచారాభిమతం- సహోపలమ్భనియమస్యైతదుచ్యమానత్వాత్. ద్వితీయే తు శశశృఙ్గతుల్యత్వే పూర్వపక్షిణాం తేషామస్మాకం చ- ప్రతీతత్వే సతి బాధార్హత్వస్యోభయాభిమతత్వాత్. అస్తు వా కించిద్వైషమ్యం భవతాం గ్రన్థస్యాగ్రస్తాత్- తథాపి సూత్రవిరుద్ధం- కారణదోషబాధకప్రత్యయజానిరాసవ్యపదేశ్యోపహతితో

పత్తేరవిశిష్టత్వాత్. నహిఅనిర్వాచ్యపక్షౌస్వర్ణికశ్చిదుపాధిస్సూత్రితో వ్యాఖ్యాతశ్చ. అతఏతత్సూత్రే స్వవ్యాఖ్యానవిరోధోపిపరేషాందుస్తరః. అర్థ లత్వస్వప్నస్య కారణదోషబాధకప్రత్యయాభ్యాం వైధర్మ్యమస్వాదుపహ్యాక్తం- నచస్వప్నజ్ఞానానాం నిర్విషయత్వం- ప్రత్యయసామాన్యస్య నిర్విషయత్వాసంభవాత్. అతో జ్ఞానత్వహేతుర్విరుద్ధశ్చేత్యాహాచార్యః-*నభావోఽనుపలబ్ధేః. కేవలస్యార్థశూన్యస్యజ్ఞానస్యనభావస్సమ్భవతి. కుతః. క్వాపివ్యనుపలబ్ధేః. నహ్యకర్తృకస్యాకర్మకస్య వాజ్ఞానస్య క్వచిదప్యుపలబ్ధిః. స్వప్నజ్ఞానాదిష్వపీశ్వరసృష్టపదార్థానాంసత్త్వాన్నార్థశూన్యత్వమితిఖ్యాతినిరూపణభాష్యే ప్రతిపాదితం. కించ-సర్వేషాంజ్ఞానానామర్థశూన్యత్వే భవద్భిస్సాధ్యోప్యర్థోనసిధ్యతి - నిరాలమ్బనానుమానజ్ఞానస్యాప్యర్థశూన్యత్వాత్. తస్యార్థవత్త్వేజ్ఞానత్వస్యతత్రానైకాన్తికత్వాత్పరాభిమతశూన్యత్వాసిద్ధిరేవేతిస్థితం. ఏవమస్మిన్నధికరణేజ్ఞానాతిరిక్తవిషయాసత్త్వనిరాసేనవిషయాశ్రయశూన్యజ్ఞాననిరాసేనచప్రపఞ్చమిథ్యాత్వంనిరస్తం. అథసర్వశూన్యవాదనిరాసేనాపిప్రపఞ్చమిథ్యాత్వంనిరస్యత్యాచార్యః - అత్ర సర్వశూన్యవాదీమాధ్యమికః ప్రత్యవతిష్ఠతే - శూన్యవాదఏవహిసుగతమతకాష్ఠా. శిష్యబుద్ధియోగ్యతానుగుణ్యేనార్థాభ్యుపగమాదినాక్షణికత్వాదయఉక్తాః- విజ్ఞానంబాహ్యార్థాశ్చనసన్తి, శూన్యమేవతత్త్వం, ముక్తావాపత్తిరేవచమోక్షః, ఇత్యేవబుద్ధస్యాభిప్రాయః. తదేవహియుక్తం-శూన్యస్యాహేతుసాధ్యతయాస్వతస్సిద్ధేః. సతఏవహిహేతురన్వేషణీయః. తచ్చసద్భావాదభావాచ్చనోత్పద్యతే. తత్రభావాత్తావన్నకస్యచిదప్యుత్పత్తిర్దృష్టా - నహిఘటాదిరనుపమృదితేపిణ్డాదికేజాయతే. నాప్యభావాదుత్పత్తిస్సమ్భవతి- నష్టేపిణ్డాదికేఽభావాదుత్పద్యమానంఘటాదికమభావాత్మకమేవస్యాత్. తథాస్వతఃపరతశ్చోత్పత్తిర్నసమ్భవతి - స్వస్మాత్స్వోత్పత్తావాత్మాశ్రయదోషప్రసక్తాత్ ప్రయోజనాభావాచ్చ. పుత్రఃపరోత్పత్తౌపరత్వావిశేషాత్సర్వేషాంసర్వోత్పత్తిప్రసఙ్గః. జన్మాభావాదేవవినాశస్యాప్యభావః. అతశ్శూన్యమేవతత్త్వం - అతోజన్మవినాశసదసదాద్యనుభవా భ్రాన్తిమాత్రం. నచనిరధిష్ఠానభ్రమాసమ్భవాత్ భ్రమాధిష్ఠానంకించిత్పారమార్థికంతత్త్వమాశ్రయితవ్యం - దోషదోషాశ్రయత్వజ్ఞాతృత్వాదిపారమార్థ్యేఽపిభ్రమోపపత్తివదధిష్ఠానాపారమార్థ్యేఽపిభ్రమోపపత్తేః. అతశ్శూన్యమేవతత్త్వమితిప్రాప్తఉచ్యతే- *సర్వథానుపపత్తేశ్చ. సర్వథాఽనుపపత్తేస్సర్వశూన్యత్వంచభవదభిప్రేతంనసమ్భవతి. కింభవాన్ సర్వంసదితిప్రతిజానీతే-అసదితివా-అన్యథావా. -సర్వథాపితవాభిప్రేతంతుచ్ఛత్వంనసమ్భవతి - లోకేభావాభావశబ్దయోస్తత్ప్రతీత్యోశ్చవిద్యమానస్యైవవస్తునోఽవస్థావిశేషగోచరత్వస్యలాఘవన్యాయసిద్ధత్వాత్. అతస్సర్వంశూన్యమితిప్రతిజానతాసర్వంసదితిప్రతిజానతేవసర్వస్యవిద్యమానస్యావస్థావిశేషయోగిత్వైవప్రతిజ్ఞాతాభవతీతిభవదభిమతాతుచ్ఛతానకుతశ్చిదపిసమ్భవతి. కించ- కుతశ్చిత్ప్రమాణాచ్ఛూన్యత్వముపలభ్యశూన్యత్వంనిసాధయిషతాతస్యప్రమాణస్యసత్త్వమభ్యుపేత్యం. తస్యాసత్త్వేతుసర్వంసత్యంస్యాదితిసర్వథాసర్వశూన్యత్వంచానుపపన్నమితిహిస్థితం. నన్వత్రనిరస్తంతుచ్ఛత్వమేవ-నమిథ్యాత్వమితిచేన్న- ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వరూపవిషయస్యతత్సాధకప్రమాణస్యచసత్యత్వమిథ్యాత్వవికల్పేషుసర్వథాప్రపఞ్చమిథ్యాత్వాసిద్ధ్యా ప్రమాణప్రమేయవ్యవస్థారూపసర్వథాఽనుపపత్తిన్యాయసామ్యాత్. నిరూపితంచైతచ్ఛాస్త్రైక్యజిజ్ఞాసాధికరణే ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానుమాననిరాసభాష్యవ్యాఖ్యానావసరే. తుచ్ఛత్వాన్యత్వమిథ్యాత్వస్యదుర్నిరూపత్వాచ్చ. తథాహి - నతావద్భవదభిమతంమిథ్యాత్వం ప్రతీతత్వేసతిబాధ్యత్వం - శశశృఙ్గాదేరపిప్రతీత్యాదేరవిశేషాత్. *శబ్దజ్ఞానానుపాతీవస్తుశూన్యోవికల్ప ఇతిహియోగసూత్రం. యదిశశశృఙ్గాదిర్నప్రతీయతే - తర్హిత్వయైతదనుయుక్తేనవక్తవ్యంతదప్రతీతం *ఖ్యాతేర్నాసదితివ్యతిరేకదృష్టాన్తభూమితయాత్వయాకథంనిర్దిష్టమితి. అథయదిప్రత్యక్షప్రతీతత్వంవివక్షితం- తర్హ్యనుమానాదిప్రతీతస్యామిథ్యాత్వప్రసఙ్గః. యదితుప్రమాణప్రతీతత్వంవివక్షితం - తర్హిబాధ్యత్వవ్యాఘాతః. అతఏవనప్రతిపన్నోపాధౌబాధ్యత్వంమిథ్యాత్వం- శృఙ్గాదిప్రతిపత్త్యుపాధౌశశాదావేవశృఙ్గాభావసత్త్వాత్. నచస్వసమానాధికరణాభావప్రతియోగిత్వంమిథ్యాత్వం- ఘటాద్యధికరణదేశకాలయోస్తదభావస్యవ్యాఘాతాత్. యత్తుఘటాద్యధికరణేస్వాపసమాధ్యోస్తదప్రతీత్యాతత్రతదభావసిద్ధిరితి - తదప్యజ్ఞానమాత్రం - తదానీంసత్స్వపిఘటాదిషుజ్ఞానప్రసరద్వారాణామిన్ద్రియాణాముపసంహారేణజ్ఞానస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాదేవతదప్రతీత్యుపపత్త్యాతత్రతదభావాసిద్ధేః. అతఏవసదసదనిర్వచనీయత్వంమిథ్యాత్వమిత్యపిప్రత్యుక్తం - అసత్త్వేనానిర్వచనీయస్యమిథ్యార్థస్యసదసదనిర్వచనీయత్వాయోగాత్. ఏతేనసత్తాత్రయభేదకల్పనాపిసుదూరనిరస్తా - పారమార్థికసత్త్వాసత్త్వాభ్యామేవసర్వవ్యవహారోపపత్తౌవ్యావహారికప్రాతిభాసికసత్తాద్వయకల్పనాయాగౌరవహతత్వాదప్రామాణికత్వాచ్చ. యదప్యధిష్ఠానపారమార్థ్యాఙ్గీకారాచ్ఛూన్యవాదవైలక్షణ్యంమృషావాదస్యేతి- తదపిమృషావాదఏవ - సర్వజగదధ్యాసాధిష్ఠానభూతస్యావిద్యాశబళస్యత్రైకాలికపారమార్థ్యానఙ్గీకారాత్, త్రైకాలికపారమార్థ్యతయాఙ్గీకృతస్యతుకస్యచిచ్ఛుద్ధస్యజగదధ్యాసానధిష్ఠానత్వాత్, తస్యప్రమాణావిషయస్యతస్యశశవిషాణాదిసమానయోగక్షేమత్వాచ్చ. ననునతస్యశశవిషాణసమానయోగక్షేమత్వం- *ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేమూర్తంచామూర్తంచేత్యారభ్యోపన్యస్తస్యమూర్తామూర్తాదిరూపస్యసర్వస్యచ *నేతినేతీతినిషేధేనసర్వనిషేధానికరణత్వేనశ్రుత్యైవపరిశేషితత్వాదితిచేన్న- తస్యాశ్శ్రుతేః *ప్రకృతైతావత్త్వంహిప్రతిషేధతితతోబ్రవీతిచభూయ ఇతిసూత్రోక్తన్యాయేనబ్రహ్మణఃపరిచ్ఛేదనిషేధార్థకత్వస్యప్రాగేవోపపాదితత్వాత్, తత్ప్రమాణాన్తరాప్రాప్తస్య బ్రహ్మరూపతయాస్వేనైవోక్తస్యసర్వస్యస్వశ్రుత్యాయవనిషేధాయోగాచ్చ. నచనిర్విశేషస్యమిథ్యాత్వేనిరధికరణనిషేధాయోగః-మిథ్యాభూతస్యైవతస్యనిషేధాధికరణత్వస్యశశవిషాణాదేరివపరమతేనూపపాదత్వాత్. అసతోపిహివ్యతిరేకోదాహరణత్వంతేషామిష్టం. నచనిర్విశేషస్యమిథ్యాత్వబాధకనిషేధకాన్తరంమృగ్యతా- *సర్వంశూన్యమితిబుద్ధాగమవచనస్యైవనిర్విశేషనిషేధకస్యసులభత్వాత్. నచబుద్ధాగమస్యాప్రామాణ్యంశక్యం-సర్వమిథ్యాత్వవాదినా-అవిద్యాకార్యాణాంవేదానాంచాప్రామాణ్యస్యైవతత్రతుష్టత్వేనతస్మైప్రమాణభూతవచనస్యైవప్రష్టవ్యత్వాత్. యద్వా- *ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపే ఇతిప్రకృతబ్రహ్మరూపనిషేధకతయాతదభిమతం *నేతినేతీత్యాదివచనమేవప్రకృతత్వావిశేషాద్బ్రహ్మేపినిషేధతు. *నేహనానాస్తీత్యాదివా. నచతన్నిషేధా

ఉ.— ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం ధ్రువమ్। విరజః పర ఆకాశాదజ ఆత్మా మహాన్ ధ్రువః॥ ౨౦

ధికరణవైరూప్యం-మాధ్యమికాభిమతస్య శూన్యత్వస్యైవ తదధ్యాసాధిష్ఠానత్వనిషేధాధికరణత్వయోస్సమ్భవాత్. తస్మాన్నానన్తరా ప్రాప్తజగత్కార
ణత్వాది బ్రహ్మధర్మప్రతిషేధే బ్రహ్మ కుతో న ప్రతిషిధ్యేత. బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య సర్వస్య స్వరూపతో నిషేధే అఖణ్డార్థవేదాన్తవాక్యగతయోగ్యతాయా
అప్యసత్త్వేన తత్సమసత్తాకస్య వాక్యార్థభూత బ్రహ్మణోఽప్యసత్త్వాపాతాత్, త్రిపఞ్చస్య శశశృఙ్గాదివన్నిస్స్వరూపత్వాపాతాత్, చ. నచ నస్వరూపే
ణ నిషేధం బ్రూమః- కింతు పారమార్థికత్వాకారేణేతి వాచ్యం - స్వరూపస్యానిషేధే అబాధ్యత్వలక్షణపారమార్థికత్వస్యాపి సత్త్వేన తస్యాపి నిషేధాసత్త్వా
త్త్వాత్. నను సత్త్వనిషేధ ఏవ స్వరూపనిషేధః - అతః * నేహనానాస్తీతి సత్త్వనిషేధాత్ స్వరూపమపి నిషిద్ధమేవ. నచ తస్య నిస్స్వరూపత్వే శూన్య
వాదావిశేష ఇతి వాచ్యం - బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవిషయే శూన్యవాదావిశేషస్యేష్టత్వాదితి చేన్న - తర్హి * నాభావ ఉపలబ్ధేరిత్యధికరణవిరోధస్య దుర్నిరస
త్వాత్. కించ- చైత్యవన్దనవాక్యార్థస్యైవ *జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామ ఇత్యాదివేదవాక్యార్థస్యాపి *నేహనానేతి స్వరూపతో నిషేధే బౌద్ధశాస్త్రస్యేవ వే
దానామప్యప్రామాణ్యం తన్మతే దుర్వారం. నచ *చైత్యం వన్దేతేతి వాక్యార్థాత్ *జ్యోతిష్టోమేనేతి వాక్యార్థస్య బౌద్ధాభిమతసాంవృతికసత్యత్వస్థానా
భిషిక్తవ్యావహారికసత్యత్వస్యాభ్యుపగతత్వాత్ చైత్యవన్దనవాక్యేతస్యాప్యభావాద్వైషమ్యమితి వాచ్యం-వ్యావహారికత్వస్యాపి తత్ప్రతిపన్నత్వేన తియా
ర్కికనిరూపణాసహత్వరూపతయా తాదృశసత్త్వస్య యథాఽవస్థితార్థరూపత్వాసమ్భవేన తద్విశిష్టార్థప్రతిపాదకవేదానామప్రామాణ్యస్యాకామే
నాప్యఙ్గీకరణీయత్వాత్. అపిచ- * నేహనానాస్తీతి ప్రపఞ్చసత్తానిషేధపక్షే వ్యవహారసిద్ధాయా ఏవ తస్యాః నిషేధ్యత్వేన తథావిధవ్యావహారిక ప్రా
తిభాసికసత్తానిషేధపరత్వమేవాస్యాః శ్రుతేర్వక్తవ్యం- తతశ్చ పరైః ప్రపఞ్చపారమార్థికసత్తాయా అనఙ్గీకారే సత్తాత్రయశూన్యస్య తస్య తుచ్ఛత్వమే
వాపతతీతి పరేషాం బౌద్ధవైషమ్యం దుర్వచం. నచ నేహ ఘటోఽస్తీతివాక్యేనేవ * నేహనానాస్తీతివాక్యేన పారమార్థికసత్త్వైవ నిషిధ్యతామితి వాచ్యం- నే
హ ఘటోఽస్తీతి వాక్యేపి లోకప్రసిద్ధసత్త్వస్యైవ నిషేద్ధుం యుక్తతయా సత్తాన్తరనిషేధస్యాసమ్భవాత్, ఇతరథా * నేహనానాస్తీత్యస్యాః శ్రుతేర
ప్రసక్తప్రతిషేధతాపాతాత్,. ఉక్తం చాభియుక్తైః * వేదోఽనృతో బుద్ధకృతాగమోఽనృతః ప్రామాణ్యమేతస్య చ తస్య చానృతం। బోద్ధాఽనృతో బు
ద్ధిఫలే తథాఽనృతే యూయం చ బౌద్ధాశ్చ సమానసంసదః ఇతీత్యలమనేన. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— యస్మాదేవం- తస్మాదేకధైవ- ఏకేనైవ ప్రకారేణ విజ్ఞానఘనైకరసప్రకారేణాకాశవన్నిరన్తరేణానుద్రష్టవ్యం. యస్మాదే
తద్బ్రహ్మ అప్రమేయం-న ప్రమేయం. సర్వైకత్వాత్. అన్యేన హ్యన్యత్ప్రమీయతే - ఇదం త్వేకమేవ- అతోఽప్రమేయం. ధ్రువం-నిత్యం.
కూటస్థం. అవిచాలీత్యర్థః. నను విరుద్ధమిదముచ్యతే- అప్రమేయం, జ్ఞాయత, ఇతిచ. జ్ఞాయత ఇతి - ప్రమాణైర్మీయత ఇత్యర్థః. అప్రమేయమితి
చ-తత్ప్రతిషేధః. నైష దోషః-అన్యవస్తువదనాగమప్రమాణప్రమేయత్వప్రతిషేధార్థత్వాత్. యథాఽన్యాని వస్తూన్యాగమనిరపేక్షైః ప్రమాణై
ర్విషయీక్రియన్తే- న తథైతదాత్మతత్త్వం ప్రమాణాన్తరేణ విషయీకర్తుం శక్యతే - సర్వస్యాత్మత్వే కేన కం పశ్యేద్విజానీయాదితి. ప్రమాతృప్ర
మాణాదివ్యాపారప్రతిషేధేనైవాగమోఽపి విజ్ఞాపయతి- న త్వభిధానాభిధేయలక్షణవాక్యధర్మాఙ్గీకరణేన. తస్మాన్నాగమేనాపి స్వర్గమేర్వాదివత్ప్రతిపా
ద్యతే- ప్రతిపాదయితృత్మభూతం హి తత్. ప్రతిపాదయితుః ప్రతిపాదనస్య ప్రతిపాద్యవిషయత్వాత్ భేదే హి సతి తద్భవతి. జ్ఞానం చ పరస్మిన్నాత్మభా
వనివృత్తిరేవ. న తస్మిన్సాక్షాదాత్మభావః కర్తవ్యః-విద్యమానత్వాదాత్మభావస్య. నిత్యో హ్యాత్మభావః సర్వస్యాతద్విషయ ఇవ ప్రత్యవభాసతే- తస్మాదతద్వి
షయాభాసనివృత్తివ్యతిరేకేణ న తస్మిన్నాత్మభావో విధీయతే. అన్యాత్మభావనివృత్తావాత్మభావః స్వాత్మని స్వాభావికో యః- స కేవలో భవతీత్యాత్మా జ్ఞాయ
త ఇత్యుచ్యతే. స్వతశ్చాప్రమేయః, ప్రమాణాన్తరేణ న విషయీక్రియత, ఇత్యుభయమప్యవిరుద్ధమేవ. విరజః-విగతరజః. రజో నామ-ధర్మాధర్మాది
మలం. తద్రహిత ఇత్యేతత్. పరః- వ్యతిరిక్తః. సూక్ష్మః. వ్యాపీ వా. ఆకాశాదపి- అవ్యాకృతాఖ్యాత్. అజః-న జాయతే. జన్మమరణప్రతిషేధాత్
ఉత్తరేపి భావవికారాః ప్రతిషిద్ధాః- సర్వేషాం జన్మాదిత్వాత్. ఆత్మా మహాన్- పరిమాణతో మహత్తరః సర్వస్మాత్. ధ్రువః-అవినాశీ. ౨౦

ఆ.— ద్వైతాభావే కథమనుద్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తమేవైకం ప్రకారం ప్రకటయతి (విజ్ఞానేతి) పరిచ్ఛిన్న
త్వం వ్యవచ్ఛినత్తి (ఆకాశవదితి) ఏకరసత్వం హేతూకృత్యాప్రమేయత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఏతద్బ్రహ్మ యస్మాదేకరసం-తస్మాదప్ర
మేయమితి యోజనా. హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (సర్వైకత్వాదితి) తథాపి కథమప్రమేయత్వం-తదాహ (అన్యేనేతి) మిథో విరోధమాశఙ్కతే (నన్వి
తి) విరోధమేవ స్ఫారయతి (జ్ఞాయత ఇతీతి) చోదితం విరోధం నిరాకరోతి (నైష దోష ఇతి) సఙ్గృహీతం సమాధానం విశదయతి (యథేత్యా
దినా) తస్య మానాన్తరైర్విషయీకర్తుమశక్యత్వే హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఇతి- సర్వద్వైతోపశాన్తిశ్రుతేరితి శేషః. ఆగమోపి తర్హి కథమాత్మా
నమావేదయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రమాత్రితి) ఆత్మనస్స్వర్గాదివద్విషయత్వేనాగమప్రతిపాద్యత్వాభావే హేతుమాహ (ప్రతిపాదయిత్రితి) త
థాపి కిమితి విషయత్వేనాప్రతిపాద్యత్వం-తత్రాహ (ప్రతిపాదయితురితి) తదితి ప్రతిపాద్యత్వముక్తం. కథం తర్హి తస్మిన్నాగమికం జ్ఞానం-తత్రాహ
(జ్ఞానంచేతి) పరస్మిన్- దేహాదావాత్మభావస్యారోపితస్య నివృత్తిరేవ వాక్యేన క్రియతే- తథా చాత్మపరిశిష్టః స్వాభావికమేవ స్ఫురణం ప్రతిబన్ధవిగ
మాత్ప్రకటీభవతీతి భావః. నను బ్రహ్మణ్యాత్మభావః శ్రుత్యా కర్తవ్యో వివక్ష్యతే- న తు దేహాదావాత్మత్వవ్యావృత్తిః- అత ఆహ (న తస్మిన్నితి) బ్రహ్మ
ణశ్చేదాత్మభావస్సదా విద్యతే- కథమన్యథా ప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యో హీతి) సర్వస్య- పూర్ణస్య బ్రహ్మణ ఇత్యేతత్. అతద్విషయః- బ్రహ్మ

ఉ.— తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః। నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచోవిగ్లాప నꣳ హితదితి॥ ౨౧

§ సవాఏషమహానజఆత్మాయోఽయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేషుయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మి ఞ్ఛేతేసర్వస్యవశీసర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిఃసనసాధునా కర్మణాభూయాన్నోఏవాసాధునాకనీ

వ్యతిరిక్తవిషయఇత్యర్థః బ్రహ్మణ్యాత్మభావస్యసదావిద్యమానత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అతద్విషయాభాసః- దేహాదావాత్మత్వప్రతిభాసః. తస్మిన్- బ్రహ్మణీత్యర్థః. అన్యస్మిన్నాత్మభావనివృత్తిరేవాగమేన క్రియతేచేత్ - తర్హికథమాత్మాతేనగమ్యతేఽభ్యుచ్యతే- తత్రాహ (అన్యేతి) యద్యాగమికవృత్తివ్యాప్యత్వేనాత్మనోజ్ఞేయత్వమిష్యతే - కథం తర్హితస్యాజ్ఞేయత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతశ్చేతి) వృత్తివ్యాప్యత్వేనజ్ఞేయత్వం, స్ఫురణావ్యాప్యత్వేనచాజ్ఞేయత్వ, మిత్యుపసంహరతి (ఇత్యుభయమితి) యదుక్తం ధ్రువత్వం- తదుపస్కారపూర్వకముపపాదయతి (విరజఇత్యాదినా) కథంజన్మనిషేధాదితరేవికారానిషిధ్యన్తే- తత్రాహ (సర్వేషామితి) ౨౦

రం.— (ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయంధ్రువం) అప్రమేయం- అపరిచ్ఛేద్యం,ధ్రువం- నిశ్చలంఏతత్- సర్వభూతాత్మభూతం బ్రహ్మఏకధైవ- ఏకత్వేనైవఅను- శ్రవణాదేఃపశ్చాత్ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. వ్యాసార్యాస్తు * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం - కేషాంచిత్ స్వనిష్ఠత్వం,బ్రహ్మన్యపరతన్త్రత్వంచానుసన్ధేయం- అపితుపరమాత్మప్రకారతయైకరూపమేవ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థఇత్యుక్తం. * నేహనానాస్తికించనేత్యత్రాపిఅబ్రహ్మాత్మకనానాత్వంనిషిధ్యతఇత్యప్యుక్తం. తదపియుక్తమేవముదుక్తమపి- ఏకార్థపర్యవసాయిత్వాద్వయోరపీతిద్రష్టవ్యం. (విరజఃపరఆకాశాదజఆత్మామహాన్ధ్రువః) విరజః- రాగాదిదోషరహితః. ఆకాశాత్ - అవ్యాకృతాకాశాదపిపరః- తస్యాపికారణభూతఇత్యర్థః. ధ్రువః- స్థిరః. అనాశీత్యర్థః. అజః- ఉత్పత్తిరహితః. ఏవంభూతోమహానాత్మా. ౨౦

శం.— తం- ఈదృశమాత్మానమేవధీరః- ధీమాన్ విజ్ఞాయ- ఉపదేశతఃశాస్త్రతశ్చ. ప్రజ్ఞాం- శాస్త్రాచార్యోపదిష్టవిషయాంజిజ్ఞాసాపరిసమాప్తికరీంకుర్వీత బ్రాహ్మణః. ఏవంప్రజ్ఞాకరణసాధనానిసన్న్యాసశమదమోపరమతితిక్షాసమాధానానికుర్యాదిత్యర్థః. నానుధ్యాయాత్- నానుచిన్తయేద్బహూన్- ప్రభూతాఞ్ఛబ్దాన్. తత్ర బహుత్వప్రతిషేధాత్కేవలాత్మైకత్వప్రతిపాదకాఃస్వల్పాఃశబ్దాఅనుజ్ఞాయన్తే. * ఓమిత్యేవంధ్యాయథాత్మానం * అన్యావాచోవిముఞ్చథేతిచాథర్వణే. వాచోవిగ్లాపనం- విశేషేణగ్లానికరం. శ్రమకరంహి- యస్మాత్తత్- బహుశబ్దాభిధ్యానమితి. ౨౧

ఆ.— యథోక్తేవస్తునిదర్శనంనిగమయతి (తమీదృశమితి) నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణమితియావత్. ఉక్తరీత్యాప్రజ్ఞాకరణేకానిసాధనానీతిచేత్- తానిదర్శయతి (ఏవమితి) కామ్యనిషేధత్యాగః- సన్న్యాసః. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగఇతిభేదః. బహూనితివిశేషణవశాదాగతమర్థందర్శయతి (తత్రేతి) చిన్తనీయేషుశబ్దేష్వితియావత్. తత్రశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (ఓమిత్యేవమితి) నానుధ్యాయాదిత్యత్ర హేతుమాహ (వాచఇతి) తస్మాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్నానుచిన్తయేదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దఃశ్లోకవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ౨౧

రం.— (తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః) తాదృశమాత్మానంధీరః- ప్రజ్ఞాశాలీవిజ్ఞాయ- శ్రవణమననాభ్యాంజ్ఞాత్వా ప్రజ్ఞాం- నిదిధ్యాసనంకుర్వీతేత్యర్థః. అత్రబ్రాహ్మణగ్రహణంద్విజాతేరుపలక్షణం. యద్వా- బ్రహ్మ ధీతఇతిబ్రాహ్మణః- అధీతవేదఇత్యర్థః. (నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్ వాచోవిగ్లాపనంహితత్) బహూన్ శబ్దాన్ బ్రహ్మగుణానువర్ణనరహితాన్నానుధ్యాయాత్- నచిన్తయేదిత్యర్థః. తత్రప్రయోజనంబ్రహ్మవిదోనాస్తీతి హేతుమాహ- తత్ - అబ్రహ్మగుణవర్ణనాదికశబ్దానుధ్యానాదికంహి వాచోవిగ్లాపనం- విగ్లానిసాధనం. శ్రమైకఫలకమిత్యర్థః. ఇతిమన్త్రసమాప్తౌ. ౨౧

శం.— సహేతుకౌబన్ధమోక్షావభిహితౌమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం. శ్లోకైశ్చ పునర్మోక్షస్వరూపంవిస్తరేణ ప్రతిపాదితం. ఏవమేతస్మిన్నాత్మవిషయేసర్వోవేదోయథోపయుక్తోభవతి- తత్తథావక్తవ్యమితితదర్థోయంకణ్డికాఽఽరభ్యతే. తచ్చయథాఽస్మిన్ప్రపాఠకేవిహితంనప్రయోజనం- అనూద్యాత్రవినియోగఃకృత్స్నస్యవేదస్యకామ్యరాశివర్జితస్యైవమర్థఃఉక్తార్థానువాదఃసవాఏషఇత్యాదిః. సఇత్యుక్తపరామర్శార్థః. కోసావుక్తఃపరామృశ్యతే. తంప్రతినిర్దిశతి - యఏషవిజ్ఞానమయఇతి. అతీతానన్తరవాక్యోక్తసంప్రత్యయోమాభూదితి. యఏషకతమఏషఇతి. ఉచ్యతే (విజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి) ఉక్తవాక్యోల్లిఙ్గనంసంశయనివృత్త్యర్థం. ఉక్తంహి పూర్వంజనకప్రశ్నారమ్భే * కతమఆత్మేతియోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాది. ఏతదుక్తంభవతి - * యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్విత్యాదినావాక్యేన ప్రతిపాదితః స్వయంజ్యోతిరాత్మా- సఏషకామకర్మావిద్యానామనాత్మధర్మత్వప్రతిపాదనద్వారేణమోక్షితఃపరమాత్మభావమాపాదితఃపరఏవాయం- నాన్యఇత్యేషససాక్షాన్మహానజఆత్మేత్యుక్తః. యోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి- యథావ్యాఖ్యాతోఽర్థః. ఏవంచ (యఏషోఽన్తర్హృదయే) హృదయపుణ్డరీకమధ్యేయఏషఆకాశోబుద్ధివిజ్ఞానసంశ్రయః- తస్మిన్నాకాశేబుద్ధివిజ్ఞానసహితశ్శేతే- తిష్ఠతి. అథవా- సంప్రసాదకాలేఽన్తర్హృదయేయఏషఆకాశః - పరఏవాత్మానిరుపాధికోవిజ్ఞానమ

---

§ పుత్రైషణా విత్తైషణా లోకైషణేతి, ఉభేహ్యేతేఏషణఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యాన్ । ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయ తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి। యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనైతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి। ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి। ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే విద్వాꣳసః ప్రజాం న కామయన్తే కిం ప్రజయా కరిష్యామః। యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తై-

యస్స్వస్వభావః - తస్మిన్ స్వభావే పరమాత్మన్యాకాశాఖ్యే శేతే. చతుర్థ ఏవ తద్వ్యాఖ్యాతం * క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రతివచనత్వేన. న చ సర్వస్య- బ్రహ్మేన్ద్రాదేర్వశీ. సర్వో హ్యస్య వశే వర్తతే. ఉక్తంచ * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే ఇతి. న కేవలం వశీ-సర్వస్యేశానః- ఈశితా చ బ్రహ్మేన్ద్రప్రభృతీనాం. ఈశితృత్వం చ కదాచిజ్జాతికృతం యథా రాజకుమారస్య బలవత్తరానపి భృత్యాన్ప్రతి-తద్వన్మా భూదిత్యాహ (సర్వస్యాధిపతిః) అధిష్ఠాయ పాలయితా. స్వతన్త్ర ఇత్యర్థః. న రాజపుత్రవదమాత్యాదిభృత్యతన్త్రః. త్రయమప్యేతద్వశిత్వాది హేతుహేతుమద్రూపం. యస్మాత్సర్వస్యాధిపతిః- తతోఽసౌ సర్వస్యేశానః. యో హి యమధిష్ఠాయ పాలయతి-స తం ప్రతీష్ట ఏవేతి ప్రసిద్ధం. యస్మాచ్చ సర్వస్యేశానః-తస్మాత్సర్వస్య వశీ. కించాన్యత్-సః - ఏవంభూతో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషో విజ్ఞానమయో న సాధునా- శాస్త్రవిహితేన కర్మణా భూయాన్ భవతి-న వర్ధతే పూర్వావస్థాతః కేనచిద్ధర్మేణ. నో ఏవ శాస్త్రప్రతిషిద్ధేన-అసాధునా కర్మణా కనీయాన్-అల్పతరో భవతి. పూర్వావస్థాతో న హీయత ఇత్యర్థః. కిఞ్చ-సర్వో హ్యధిష్ఠానపాలనాది కుర్వన్ పరానుగ్రహపీడాకృతేన ధర్మాధర్మాఖ్యేన యుజ్యతే-అస్యైవ తు కథం తదభావ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదేష సర్వేశ్వరస్సన్ కర్మణోఽపీశితుం భవత్యేవ శీలమస్య- తస్మాన్న కర్మణా సమ్బధ్యతే. కిఞ్చ- (ఏష భూతాధిపతిః) బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాం భూతానామధిపతిరిత్యుక్తార్థం పదం. ఏష కర్తా తేషామేవ పాలయితా-రక్షితా. ఏష సేతుః. కింవిశిష్ట ఇతి. ఆహ-విధరణః- వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాయా విధారయితా. తదాహ-ఏషాం-భూరాదీనాం బ్రహ్మలోకాన్తానాం లోకానామసంభేదాయ-అసంభిన్నమర్యాదాయై. పరమేశ్వరేణ సేతువదవిధార్యమాణా లోకాస్సంభిన్నమర్యాదాస్స్యుః. అతో లోకానామసంభేదాయ సేతుభూతోఽయం పరమేశ్వరః- యస్స్వయంజ్యోతిరాత్మైవ. ఏవంవిత్సర్వస్య వశీత్యాది బ్రహ్మవిద్యాయాః ఫలమేతన్నిర్దిష్టం. * కిఞ్జ్యోతిరయం పురుష ఇత్యేవమాదిషష్ఠప్రపాఠకవిహితాయామేతస్యాం బ్రహ్మవిద్యాయామేవంఫలాయాం కామ్యైకదేశవర్జితం కృత్స్నం కర్మకాణ్డం తాదర్థ్యేన వినియుజ్యతే. తత్కథమితి.ఉచ్యతే- తమేతం- ఏవంభూతమౌపనిషదం పురుషం వేదానువచనేన- మన్త్రబ్రాహ్మణాధ్యయనేన నిత్యస్వాధ్యాయలక్షణేన వివిదిషన్తి- వేదితుమిచ్ఛన్తి. కే. బ్రాహ్మణాః. బ్రాహ్మణగ్రహణముపలక్షణార్థం- అవిశిష్టో హ్యధికారస్త్రయాణాం వర్ణానాం. అథవా - కర్మకాణ్డేన మన్త్రబ్రాహ్మణేన వేదానువచనేన వివిదిషన్తి. కథం వివిదిషన్తీతి. ఉచ్యతే (యజ్ఞేనేత్యాది) యే పునర్మన్త్రబ్రాహ్మణలక్షణేన వేదానువచనేన ప్రకాశ్యమానం వివిదిషన్తీతి వ్యాచక్షతే - తేషామారణ్యకమాత్రమేవ వేదానువచనం స్యాత్. న హి కర్మకాణ్డేన పర ఆత్మా ప్రకాశ్యతే - * తం త్వౌపనిషదమితి విశేషశ్రుతేః. వేదానువచనేనేతి చావిశేషితత్వాత్సమస్తగ్రాహీదం వచనం - న చ తదేకదేశోత్సర్గో యుక్తః. నను త్వత్పక్షేఽప్యుపనిషద్వర్జమిత్యేకదేశత్వం స్యాత్. న-ఆద్యవ్యాఖ్యానేఽవిరోధాత్. అస్మత్పక్షే నైష దోషో భవతి - యదా వేదానువచనశబ్దేన నిత్యస్వాధ్యాయో విధీయతే - తదోపనిషదపి గృహీతైవేతి వేదానువచనశబ్దార్థైకదేశో న పరిత్యక్తో భవతి. యజ్ఞాదిసహపాఠాచ్చ. యజ్ఞాదీని కర్మాణ్యేవానుక్రమిష్యన్ వేదానువచనశబ్దం ప్రయుఙ్క్తే- తస్మాత్కర్మైవ వేదానువచనశబ్దేనోచ్యత ఇతి గమ్యతే. కర్మ హి నిత్యస్వాధ్యాయః. కథం పునర్నిత్యస్వాధ్యాయాదిభిః కర్మభిరాత్మానం వివిదిషన్తి - నైవ విహితాన్యాత్మానం ప్రకాశయన్తి యథోపనిషదః. నైష దోషః - కర్మణాం విశుద్ధిహేతుత్వాత్. కర్మభిస్సంస్కృతా హి విశుద్ధాత్మానశ్శక్నువన్త్యాత్మానముపనిషత్ప్రకాశితమప్రతిబన్ధేన వేదితుం. తథా హ్యాథర్వణే * విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతి నిష్కలం ధ్యాయమాన ఇతి. స్మృతిశ్చ * జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణ ఇత్యాదిః. కథం పునర్నిత్యాని కర్మాణి సంస్కారార్థానీత్యవగమ్యతే. * స హ వా ఆత్మయాజీ యో వేదేదం మేఽనేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇదం మేఽనేనాఙ్గముపధీయత ఇత్యాది శ్రుతేః. సర్వేషు చ స్మృతిశాస్త్రేషు కర్మాణి సంస్కారార్థాన్యేవాచక్షతే * అష్టాచత్వారింశత్సంస్కారా ఇత్యాదిషు. గీతాసు చ * యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని మనీషిణాం * సర్వేఽప్యేతే యజ్ఞవిదో యజ్ఞక్షపితకల్మషా ఇతి. యజ్ఞేనేతి- ద్రవ్యయజ్ఞా జ్ఞానయజ్ఞాశ్చ సంస్కారార్థాః. సంస్కృతస్య చ విశుద్ధసత్త్వస్య జ్ఞానోత్పత్తిరప్రతిబన్ధేన భవిష్యతి- అతో యజ్ఞేన వివిదిషన్తి. దానేన- దానమపి- పాపక్షయహేతుత్వాద్ధర్మవృద్ధిహేతుత్వాచ్చ. (తపసా) తప ఇత్యవిశేషేణ కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది ప్రాప్తావిశేషణమనాశకేనేతి. కామానశనమనాశకం - న తు భోజననివృత్తిః. భోజననివృత్తౌ మ్రియత ఏవ- నాత్మవేదనం. వేదానువచనయజ్ఞదానతపశ్శబ్దేన సర్వమేవ నిత్యం కర్మోపలక్ష్యతే. ఏవం కామ్యవర్జితం నిత్యం కర్మజాతం సర్వమాత్మజ్ఞానోత్పత్తిద్వారేణ మోక్షసాధనత్వం ప్రతిపద్యతే. ఏవం కర్మకాణ్డేనాస్యైకవాక్యతావగతిః. ఏవం యథోక్తేన న్యాయేనైతమేవ - ఆత్మానం విదిత్వా యథాప్రకాశితం మునిర్భవతి. మననాన్మునిః. యోగీ భవతీత్యర్థః. ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి- నాన్యం. నన్వన్యవేదనేఽపి మునిత్వం స్యాత్ - కథమవధార్యతే ఏతమేవేతి. బాఢం- అన్యవేదనేఽపి మునిర్భవేత్. కింత్వన్యవేదనే - న మునిరేవ స్యాత్. కింతర్హి. కర్మ్యపి భవేత్. ఏతం త్వౌపనిషదం పురుషం విదిత్వా మునిరేవ స్యాత్ - న తు కర్మీ. అతోఽసాధారణం మునిత్వం వివక్షితమస్యేత్యవధారయత్యేతమేవేతి. ఏతస్మిన్హి విదితే * కేన కం పశ్యేదిత్యేవం క్రియాఽసంభవాన్మననమేవ స్యాత్. కించైతమేవ- ఆత్మానం స్వం లోకమిచ్ఛన్తః- ప్రార్థయన్తః ప్రవ్రాజినః- ప్రవ్రజనశీలాః ప్రవ్రజన్తి- ప్రకర్షేణ వ్రజన్తి. సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవ లోకమిచ్ఛన్త ఇత్యవధారణాన్న బాహ్యలోకత్రయేప్సూనాం పారివ్రాజ్యేఽధికార ఇతి గమ్యతే- న

షణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవతః। స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యత్యేతము హైవైతే న తరత ఇతి। అతః పాపమకరవమిత్యతః కల్యాణమకరవమిత్యుభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి నైనం కృతాకృతే తపతః॥ ౨౨

హి గఙ్గాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీదేశనివాసీ పూర్వాభిముఖః ప్రైతి. తస్మాద్బాహ్యలోకత్రయార్థినాం పుత్రకర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాః సాధనం- "పుత్రేణాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణా" ఇత్యాదిశ్రుతేః. అత ఏవ తద్వద్భిః పుత్రాదిసాధనం ప్రత్యాఖ్యాయ పారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుం యుక్తం- ఆత్మసాధనత్వాత్ పారివ్రాజ్యస్య. తస్మాదేతమేవ లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి యుక్తమవధారణం. ఆత్మలోకప్రాప్తిః - అవిద్యానివృత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానమేవ. తస్మాదాత్మానం చేల్లోకమిచ్ఛతి యః- తస్య సర్వక్రియోపరమ ఏవాత్మలోకసాధనం ముఖ్యమన్తరఙ్గం. యథా పుత్రాదిరేవ బాహ్యలోకత్రయస్య - పుత్రాదికర్మణ ఆత్మలోకం ప్రత్యసాధనత్వాత్. అసమ్భవేన చ విరుద్ధత్వమవోచామ. తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్త్యేవ- సర్వక్రియాభ్యో నివర్తేరన్నేవేత్యర్థః. యథా చ బాహ్యలోకత్రయార్థినః ప్రతినియతాని పుత్రాదీని సాధనాని విహితాని- ఏవమాత్మలోకార్థినః సర్వైషణానివృత్తిః పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మవిదో విధీయత ఏవ. కుతః పునస్త ఆత్మలోకార్థినః ప్రవ్రజన్త్యేవేతి. ఉచ్యతే- తత్రార్థవాదవాక్యరూపేణ హేతుం దర్శయతి (ఏతద్ధ స్మ వై తత్) తదేతత్- పారివ్రాజ్యే కారణముచ్యతే. హ స్మ వై- కిల. పూర్వే- అతిక్రాన్తకాలీనా విద్వాంసః- ఆత్మజ్ఞాః ప్రజాం- కర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాం చ. ప్రజోపలక్షితం హి త్రయమేతద్బాహ్యలోకత్రయసాధనం నిర్దిశ్యతే ప్రజామితి. ప్రజాం కిం. న కామయన్తే- పుత్రాదిలోకత్రయసాధనం నానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. నన్వపరబ్రహ్మదర్శనమనుతిష్ఠన్త్యేవ- తద్బలాద్ధి వ్యుత్థానం. న- అపవాదాత్. "బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద" "సర్వం తం పరాదాత్" ఇత్యపరబ్రహ్మదర్శనమప్యపవదన్త్యేవ- అపరబ్రహ్మణోఽపి సర్వమధ్యాన్తర్భావాత్. "యత్ర నాన్యత్పశ్యతి" ఇతి చ పూర్వాపరబాహ్యాన్తర్దర్శనప్రతిషేధాచ్చ "అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమ్" ఇతి "తత్కేన కం పశ్యేద్విజానీయాత్" ఇతి చ. తస్మాన్నాత్మదర్శనవ్యతిరేకేణాన్యద్వ్యుత్థానకారణమపేక్షతే. కః పునస్తేషామభిప్రాయ ఇతి. ఉచ్యతే- కిం- ప్రయోజనం. ఫలం. సాధ్యం కరిష్యామః ప్రజయా- సాధనేన. ప్రజా హి బాహ్యలోకత్రయసాధనం నిర్జ్ఞాతా. స చ బాహ్యో లోకో నాస్త్యస్మాకమాత్మవ్యతిరిక్తః- సర్వం హ్యస్మాకమాత్మభూతమేవ, సర్వస్య చ వయమాత్మభూతాః,, ఆత్మా చ నః ఆత్మత్వాదేవ న కేనచిత్సాధనేనోత్పాద్య ఆప్యో వికార్యః సంస్కార్యో వా. యదప్యాత్మయాజినః సంస్కారార్థం కర్మేతి- తదపి కార్యకరణాత్మదర్శనవిషయమేవ- "ఇదమఙ్గమనేనాఙ్గం సంస్క్రియత" ఇత్యఙ్గాఙ్గిత్వాది శ్రవణాత్. న హి విజ్ఞానఘనైకరసనైరన్తర్యదర్శినోఽఙ్గాఙ్గిసంస్కారోపధానదర్శనం సమ్భవతి. తస్మాన్న కించిత్ప్రజాదిసాధనైః కరిష్యామః. అవిదుషాం హి తత్ప్రజాదిసాధనైః కర్తవ్యం ఫలం- న హి మృగతృష్ణికాయాముదకదర్శీ ప్రవృత్త ఇతి తత్రోషరమాత్రముదకాభావం పశ్యతోఽపి ప్రవృత్తిర్యుక్తా- ఏవమస్మాకమపి పరమార్థాత్మలోకదర్శినాం ప్రజాదిసాధనసాధ్యే మృగతృష్ణికాదిసమేఽవిద్వద్దర్శనవిషయే న ప్రవృత్తిర్యుక్తేత్యభిప్రాయః. తదేతదుచ్యతే- యేషామస్మాకం- పరమార్థదర్శినామయమాత్మా- అశనాయాదివినిర్ముక్తః సాధ్వసాధుభ్యామవికార్యోఽయం లోకః- ఫలమభిప్రేతం. న చాస్యాత్మనః సాధ్యసాధనత్వాదిసర్వసంసారధర్మవినిర్ముక్తస్య సాధనం కించిదేషితవ్యం. సాధ్యస్య హి సాధనాన్వేషణా క్రియతే- అసాధ్యస్య సాధనాన్వేషణాయాం జలబుద్ధ్యా స్థల ఏవ తరణం కృతం స్యాత్, ఖే వా శాకునపదాన్వేషణం,. తస్మాదేతమాత్మానం విదిత్వా ప్రవ్రజేయురేవ బ్రాహ్మణాః- న కర్మారభేరన్నిత్యర్థః- యస్మాత్పూర్వ ఏవ బ్రాహ్మణా ఏవం విద్వాంసః ప్రజామకామయమానాః. త ఏవం సాధ్యసాధనసంవ్యవహారం నిన్దన్తోఽవిద్వద్విషయమితి కృత్వా కిం కుర్వన్తీతి. ఉచ్యతే- తే హ స్మ- కిల. (పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యాది) వ్యాఖ్యాతం. తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి- ప్రవ్రజేయురిత్యేష విధిరర్థవాదేన సఙ్గచ్ఛతే. న హి సార్థవాదస్యాస్య లోకస్తుత్యభిముఖ్యముపపద్యతే- ప్రవ్రజన్తీత్యస్యార్థవాదరూపో హ్యేతద్ధ స్మేత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థః. అర్థవాదశ్చేన్నార్థవాదాన్తరమపేక్షేత - అపేక్షతే త్వేతద్ధ స్మేత్యాద్యర్థవాదం ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్. యస్మాత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాదికర్మభ్యో నివృత్తాః ప్రవ్రజితవన్త ఏవ- తస్మాదధునాతనా అపి ప్రవ్రజన్తి - ప్రవ్రజేయురిత్యేవం సమ్బధ్యమానం న లోకస్తుత్యభిముఖం భవితుమర్హతి. విజ్ఞానసమానకర్తృకత్వోపదేశాదిత్యాదినాఽవోచామ. వేదానువచనాదిసహపాఠాచ్చ. యథా ఆత్మవేదనసాధనత్వేన విహితానాం వేదానువచనాదీనాం యథార్థత్వమేవ- నార్థవాదత్వం. తథా తైరేవ సహపఠితస్య పారివ్రాజ్యస్యాత్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వేనార్థవాదత్వమయుక్తం. ఫలవిభాగోపదేశాచ్చ. ఏతమేవాత్మానం లోకం విదిత్వేత్యన్యస్మాద్బాహ్యాల్లోకాదాత్మానం ఫలాన్తరత్వేన ప్రవిభజతి- యథా "పుత్రేణైవాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోక" ఇతి. న చ ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్ప్రాప్తవల్లోకస్తుతిపరం, ప్రధానవచ్చార్థవాదాపేక్షం, సకృచ్ఛ్రుతం న స్యాత్,. తస్మాద్భ్రాన్తిరేవైషా లోకస్తుతిపరమితి. న చానుష్ఠేయేన పారివ్రాజ్యేన స్తుతిరుపపద్యతే. యది పారివ్రాజ్యమనుష్ఠేయమపి సదన్యస్తుత్యర్థం స్యాత్- దర్శపూర్ణమాసాదీనామప్యనుష్ఠేయానాం స్తుత్యర్థతా స్యాత్. న చాన్యత్ర కర్తవ్యతైతస్మాద్విషయాన్నిర్జ్ఞాతా- యత ఇహ స్తుత్యర్థో భవేత్. యది పునః క్వచిద్విధిః పరికల్ప్యేత పారివ్రాజ్యస్య- స ఇహైవ ముఖ్యః. నాన్యత్ర సమ్భవతి. యదప్యనధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం పరికల్ప్యతే- తత్ర వృక్షాద్యారోహణాద్యపి పారివ్రాజ్యవత్కల్ప్యేత- కర్తవ్యత్వేనానిర్జ్ఞాతత్వావిశేషాత్. తస్మాత్ స్తుతిత్వగన్ధోఽప్యత్ర నాశఙ్క్యః కల్పయితుం. యద్యయమాత్మా లోక ఇష్యతే - కిమర్థం తత్ప్రాప్తిసా

ఘనత్వేన కర్మాణ్యేవ నారభేరన్ - కింపునః ప్రాజ్యేనేత్యత్రోచ్యతే - అస్యాత్మలోకస్య కర్మభిరసమ్బన్ధాత్. యమాత్మానమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజేయుః- స ఆత్మా సాధనత్వేన, ఫలత్వేన, చోత్పాద్యత్వాది ప్రకారాణామన్యతమత్వేనాపి కర్మభిర్న సమ్బధ్యతే. తస్మాత్స ఏష నేతి నేత్యాత్మా ऽగృహ్యో న నగృహ్యతే ఇత్యాదిలక్షణః. యస్మాదేవం లక్షణ ఆత్మా కర్మఫలసాధనాసమ్బన్ధీ సర్వసంసారధర్మవిలక్షణో ऽశనాయాద్యతీతో ऽస్థూలాదిధర్మవాన్ అజో ऽజరో ऽమరో ऽమృతో ऽభయః సైన్ధవఘనవద్విజ్ఞానైకరసస్వభావః స్వయంజ్యోతిరేక ఏవాద్వయో ऽపూర్వో ऽనపరో ऽనన్తరో ऽబాహ్య ఇత్యేతదాగమతస్తర్కతశ్చ స్థాపితం, విశేషతశ్చేహ జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే ऽస్మిన్,- తస్మాదేవం లక్షణ ఆత్మని విదితే ఆత్మత్వేన నైవ కర్మారమ్భ ఉపపద్యతే - తస్మాదాత్మా నిర్విశేషః. నహి చక్షుష్మాన్ పథి ప్రవృత్తో ऽహని కూపే కణ్టకే వా పతతి. కృత్స్నం హ్యస్య కర్మఫలం విద్యాఫలే ऽన్తర్భవాత్. న చాయత్నప్రాప్యే వస్తుని విద్వాన్ యత్నమాతిష్ఠతి - *అర్కే చేన్మధు విన్దేత కిమర్థం పర్వతం వ్రజేత్। ఇష్టస్యార్థస్య సంప్రాప్తౌ కో విద్వాన్ యత్నమాచరేత్. * సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యత ఇతి గీతాసు. ఇహాపి చైతస్యైవ పరమానన్దస్య బ్రహ్మవిత్ప్రాప్యస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీత్యుక్తం. అతో బ్రహ్మవిదాం న కర్మారమ్భః. యస్మాత్సర్వైషణావినివృత్తః స ఏష నేతి నేత్యాత్మానమాత్మత్వేనోపగమ్య తద్రూపేణైవ వర్తతే- తస్మాదేతం- ఏవంవిదం నేతి నేత్యాత్మభూతమ్ ఉ హైవైతే- వక్ష్యమాణే న తరతః- న ప్రాప్నుతః. ఇతి- యదుక్తమేవేతి వాక్యశేషః. కే తే ఇతి. ఉచ్యతే- అతః- అస్మాన్నిమిత్తాచ్ఛరీరధారణాదిహేతోః పాపం- అపుణ్యం కర్మాకరవం- కృతవానస్మి. కష్టం ఖలు మమవృత్తం- అనేన పాపేన కర్మణాహం నరకం ప్రతిపత్స్య ఇతి యో ऽయం పశ్చాత్పాపం కర్మ కృతవతః పరితాపః- స ఏతం నేతి నేత్యాత్మభూతం న తరతి. తథా- అతః కల్యాణం - ఫలవిషయకామాన్నిమిత్తాత్ యజ్ఞదానాదిలక్షణం పుణ్యం శోభనం కర్మ కృతవానస్మి. అతో ऽహమస్య ఫలం సుఖముపభోక్ష్యే దేహాన్తర ఇత్యేషో ऽపి హర్షః తం న తరతి. ఉభే ఉ హ ఏవ ఏషః- బ్రహ్మవిదేతే కర్మణీ తరతి పుణ్యపాపలక్షణే. ఏవం బ్రహ్మవిదః సన్న్యాసిన ఉభే అపి కర్మణీ క్షీయేతే- పూర్వజన్మని కృతే యే- తే, ఇహజన్మని కృతే యే- తే, చ. అపూర్వే చ నారభ్యేతే కిఞ్చ (నైనం కృతాకృతే) కృతం- నిత్యానుష్ఠానం. అకృతం- తస్యైవాక్రియా. తే అపి కృతాకృతే ఏనం న తపతః. అనాత్మజ్ఞం హి కృతం ఫలదానేన, కృతం ప్రత్యవాయోత్పాదనేన, తపతః- అయం తు బ్రహ్మవిదాత్మవిద్యాగ్నినా సర్వాణి కర్మాణి భస్మీకరోతి- *యథైధాంసి సమిద్ధో ऽగ్నిర్భస్మసాత్కురుతే ऽర్జున। జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథేత్యాదిస్మృతేః. శరీరారమ్భకయోస్తూపభోగేనైవ క్షయః. అతో బ్రహ్మవిదకర్మసమ్బన్ధీ.

ఆ.— ఋగ్ద్వికాన్తరమవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (స హోవాచేతి) ఉత్తరఋగ్ద్వికాతాత్పర్యమాహ (ఏవమితి) విరజః పర ఇత్యాదినోక్తక్రమేణావస్థితే బ్రహ్మణీతి యావత్. తదిత్యుపయుక్తోక్తిః. తదర్థా- బ్రహ్మాత్మని సర్వస్య వేదస్య వినియోగదర్శనార్థేతి యావత్. నను వివిదిషావాక్యేన బ్రహ్మాత్మని సర్వస్య వేదస్య వినియోగో వక్ష్యతే - తథా చ తస్మాత్ప్రాక్తనం వాక్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) అధాస్మిన్ అధ్యాయే సఫలమాత్మజ్ఞానముక్తం - తత్రైవ తదనూద్యేతి యోజనా. కథం యథోక్తజ్ఞానే సర్వో వేదో వినియోక్తుం శక్యతే - స్వర్గకామాదివాక్యస్య స్వర్గాదావేవ పర్యవసానాదిత్యాశఙ్క్య సంయోగపృథక్త్వన్యాయమాదృత్య విశినష్టి (కామ్యరాశీతి) ఉక్తస్య సఫలస్యాత్మజ్ఞానస్యానువాద ఇతి యావత్. ఉక్తానాం భూయస్త్వవిశేషం జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కో ऽసావితి) విశేషణానర్థక్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (అతీతేతి) లబ్ధిః విరజః పర ఇత్యాదినోక్తో మహత్త్వాదివిశేషణః పరమాత్మా - తత్ర సశబ్దాత్ప్రతీతిర్మా భూదితి కృత్వా తేన జ్యోతిర్బ్రాహ్మణస్థం జీవం పరామృశ్య తమేవ సశబ్దేన స్మారయిత్వా తస్య సన్నిహితేన పరేణాత్మనైక్యమేషశబ్దేన నిర్దిశతీత్యర్థః. విశేషణవాక్యస్థమేషశబ్దం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కతమ ఇతి) కథం జీవో విజ్ఞానమయః, కథం వా ప్రాణేష్వితి సప్తమీ ప్రయుజ్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తేతి) తదనువాదస్య సశబ్దార్థస్యేహాపోహం ఫలమాహ (సంశయేతి) ఉక్తవాక్యోల్లిఙ్గనమిత్యుక్తం వివృణోతి (ఉక్తం హీతి) యో ऽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు ప్రాగుక్తః - స ఏష మహానజ ఆత్మేతి జీవానువాదేన పరమాత్మభావో విహిత ఇతి వాక్యార్థమాహ (ఏతదితి) పరమాత్మభావాపాదనప్రకారమనువదతి (సాక్షాదితి) విశేషణవాక్యస్య వ్యాఖ్యేయత్వప్రాప్తావుక్తవాక్యోల్లిఙ్గనమిత్యత్రోక్తం స్మారయతి (యో ऽయమితి) వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాచష్టే (య ఏష ఇతి) కథం పునరాకాశశబ్దస్య పరమాత్మవిషయత్వముపేత్య ద్వితీయం వ్యాఖ్యానం- తస్యార్థాన్తరే రూఢత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చతుర్థ ఇతి) ఇత్థం జ్ఞానమనూద్య తత్ఫలమనువదతి (సచేత్యాదినా) కథం పునర్నిరుపాధికస్యేశ్వరస్య వశిత్వం, కథం చ తదభావే తదాత్మనో విదుషస్తదుపపద్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తం చేతి) విశేషణత్రయస్య హేతుహేతుమద్భావత్వమేవ విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (దృష్టో హీతి) న కేవలముక్తమేవ విద్యాఫలం- కిన్త్వన్యచ్చాస్తీత్యాహ (కిం చేతి) ఏవంభూతత్వం- జ్ఞాతపరమాత్మాభిన్నత్వం. పరిశుద్ధం త్వమర్థమనువదతి (హృదీతి) బ్రహ్మీభూతస్య విదుషః స్వాతన్త్ర్యే ऽపి ధర్మాదిసమ్బన్ధిత్వం స్యాదితి శఙ్క్యతే (సర్వో హీతి) పరతన్త్రత్వముపాధిరితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) సర్వాధిపత్యరాహిత్యం చోపాధిరిత్యాహ (కిఞ్చేతి) సర్వపాలకత్వరాహిత్యం చోపాధిరిత్యాహ (ఏష ఇతి) సర్వాన్నాధారత్వం చోపాధిరిత్యాహ (ఏష ఇతి) కథం విధారయితృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదాహేతి) తదేవ సాధయతి (పరమేశ్వరేణేతి) సర్వస్య వశీత్యాదినోక్తముపసంహరతి (ఏవంవిదితి) సఫలం జ్ఞానమనూద్య వివిదిషావాక్యమవతారయతి (కిఞ్జ్యోతిరితి) ఏవంఫలాయాం - సర్వస్య వశీత్యాదినోక్తఫలోపేతాయామితి యావత్. తాదర్థ్యేన- పరమ్పరయా జ్ఞానోత్పత్తిశేషత్వేనేత్యర్థః. వినియోజకవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (తత్కథమిత్యాదినా) ఏవంభూతం- శ్లోకోక్తవిశేషణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణశబ్దస్య క్షత్రియాద్యుపలక్షణత్వే హేతుమాహ (అవిశిష్టో హీతి) సమ్భావితం పదాన్తరమాహ (అథ వేతి) తేన వివిదిషాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) ధర్మప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాప్య ప్రత్యాచష్టే (యే పునరిత్యాదినా) తత్ర హే

తమాహ (నహీతి) భవతాపనిషన్మాత్రగ్రహణమిత్యాశఙ్క్య వేదోఽనూచ్యతే - గురూచ్చారణానన్తరం పఠ్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా వేదానువచనశబ్దేన సర్వవేదగ్రహే సమ్భవతి తదేకదేశత్యాగో న యుక్త ఇత్యాహ (వేదేతి) దోషసామ్యమాశఙ్కతే (నన్వితి) సిద్ధాన్తేప్యుపనిషదం వర్జయిత్వా వేదానువచనశబ్దేన కర్మకాణ్డగ్రహే విశిష్టత్వాత్స్వవేదైకదేశవిశేషవిషయత్వం స్యాత్ - తతశ్చ *యశ్చోభయోరిత్యాదిన్యాయవిరోధ ఇత్యర్థః. నిత్యస్వాధ్యాయో వేదానువచనమితి పక్షమాదాయ పరిహరతి (నైత్యాదినా) వేదైకదేశపరిగ్రహపరిత్యాగాత్మకవిరోధాభావం సాధయతి (యదేతి) తస్మిన్వ్యాఖ్యానాన్తరమపేక్షితమిత్యాశఙ్క్య తదపి వాక్యశేషవశాదపేక్షితమేవేత్యాహ (యజ్ఞాదీతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యజ్ఞాదీని కర్మాణీతి) తస్మిన్ప్రథమవ్యాఖ్యానే కథం వాక్యశేషోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మహీతి) వేదానువచనాదీనామాత్మవివిదిషాసాధనత్వమాక్షిపతి (కథమితి) ఉపనిషద్భిరివాత్మా తైరపి జ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) కర్మణామప్రమాణత్వేపి పరమ్పరయా జ్ఞానహేతుత్వాద్వివిదిషాశ్రుతిరవిరుద్ధేతి సమాధత్తే (నైష దోష ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (కర్మభిరితి) తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తథాహీతి) తతః - నిత్యాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధధీరాత్మానం సదా చిన్తయన్నుపనిషద్భిస్తం పశ్యతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన *కషాయపక్తిరిత్యాదిస్మృతిసఙ్గ్రహః. నిత్యకర్మణాం సంస్కారార్థత్వే ప్రమాణం పృచ్ఛతి (కథమితి) యద్యపి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం కర్మభిస్సంస్కృతస్యోపనిషద్భిరాత్మజ్ఞానం శక్యతే - తథాపి తేషాం సంస్కారార్థత్వే కిం ప్రమాణమితి ప్రశ్నే శ్రుతిస్మృతీ ప్రమాణయతి (స హ వా ఇత్యాదినా) కిం పునస్స్మృతిశాస్త్రం - తదాహ (అష్టాచత్వారింశదితి) అష్టౌ - అనాయాసాదయో గుణాః. చత్వారింశత్ - గర్భాధానాదయస్సంస్కారా ఇతి విభాగః. బహువచనోపాత్తం స్మృత్యన్తరమాహ (గీతాసు చేతి) పదాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యజ్ఞేనేతి) తేషాం సంస్కారార్థత్వేపి కథం జ్ఞానసాధనత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంస్కృతస్యేతి) దానేన - వివిదిషన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కథం పునస్స్వతన్త్రం దానం వివిదిషాకారణం - అత ఆహ (దానమపీతి) వివిదిషాహేతురితి శేషః. తపసేత్యత్రాపి పూర్వవదన్వయః. కామానశనం - రాగద్వేషరహితైరిన్ద్రియైర్విషయసేవనం. యదృచ్ఛాలాభసన్తుష్టత్వమితి యావత్. యథాశ్రుతార్థత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) భవతూపాత్తానాం వేదానువచనాదీనామిష్యమాణే జ్ఞానే వినియోగః - తథాపి కథం సర్వం నిత్యం కర్మ తత్ర వినియుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదానువచనేనేతి) ఉపలక్ష్యమాహ (ఏవమితి) ప్రణాడ్యా కర్మణో ముక్తిహేతుత్వే కాణ్డద్వయస్యైకవాక్యత్వమపి సిధ్యతీత్యాహ (ఏవం కర్మేతి) వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) తస్యైవార్థమాహ (యథోక్తేనేతి) యజ్ఞాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధిద్వారా వివిదిషోత్పత్తౌ గురుపాదోపసర్పణం శ్రవణాది చేత్యనేన క్రమేణేత్యర్థః. యథాప్రకాశితం - మోక్షప్రకరణమస్మిన్ బ్రాహ్మణాభ్యాముక్తలక్షణమిత్యర్థః. యోగిశబ్దో జీవన్ముక్తవిషయః. ఏవకారం వ్యాకరోతి (ఏతమేవేతి) అవధారణమాక్షిప్య సమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) ఏవకారస్సాత్యజ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (కిన్త్వితి) ఆత్మవేదనేపి కర్తృత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (ఏవం త్వితి) కథమాత్మవిదోపి మునిత్వమసాధారణం - తదాహ (ఏతస్మిన్నితి) ఇతశ్చాత్మవిదో న కర్తృత్వమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) ఆత్మలోకమిచ్ఛతాం ముముక్షూణామపి కర్మత్యాగశ్రవణాదాత్మవిదాం న కర్తృతేతి కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః. తాచ్ఛీల్యం - వైరాగ్యాతిశయశాలిత్వం. అవధారణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతమేవేతి) పారివ్రాజ్యే లోకత్రయార్థినామనధికారే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) లోకత్రయార్థినశ్చేత్పారివ్రాజ్యే నాధిక్రియన్తే - కుతస్తర్హి తేషామధికారః - తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వర్గకామస్య స్వర్గసాధనే యాగేఽధికారవల్లోకత్రయార్థినామపి తత్సాధనే పుత్రాదావధికార ఇత్యర్థః. పుత్రాదీనాం బాహ్యలోకసాధనత్వే ప్రమాణమాహ (పుత్రేణేతి) పుత్రాదీనాం లోకత్రయసాధనత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) అతత్సాధనత్వం - లోకత్రయం ప్రత్యనుపాయత్వం. అవధారణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) లోకత్రయార్థినాం పారివ్రాజ్యేఽనధికారాదితి యావత్. ఆత్మలోకస్య స్వరూపత్వేన సదాఽఽప్తత్వాత్కథం తత్రాస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్యాత్మత్వేన నిత్యప్రాప్తత్వేప్యవిద్యయా వ్యవహితత్వాత్ప్రేప్సా సమ్భవతీతి భావః. భవత్వాత్మలోకప్రేప్సా - తథాపి కిం తత్ప్రాప్తిసాధనం - తదాహ (తస్మాదితి) అవిద్యావశాత్తదీప్సాసమ్భవాదిత్యర్థః. తదిచ్ఛాయా దౌర్లభ్యం ద్యోతయితుం చేచ్ఛబ్దః. ముఖ్యత్వం - శ్రుత్యక్షరప్రతిపన్నత్వం. ప్రణాడికాసాధనేభ్యో వేదానువచనాదిభ్యో విశేషమాహ (అన్తరఙ్గమితి) పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్యాన్తరఙ్గసాధనమితి దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్య సాధనమితి శేషః. పారివ్రాజ్యమేవేతి నియమే హేతుమాహ (పుత్రాదీతి) తస్యాన్యత్రావినియుక్తత్వాదితి శేషః. యద్యపి కేవలం పుత్రాదికం నాత్మలోకప్రాపకం - తథాపి పారివ్రాజ్యసముచ్చితం తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసమ్భవేనేతి) నహి పరివ్రాజకస్య పుత్రాది, నద్వతో వా పారివ్రాజ్యం, సమ్భవతి. ఉక్తం చ సముచ్చయం నిరాకుర్వద్భిస్స పారివ్రాజ్యస్య జ్ఞానస్య కర్మాదినా విరుద్ధత్వం. తేన కుతస్సముచ్చితం పుత్రాద్యాత్మలోకప్రాపకమిత్యర్థః. సాధనాన్తరాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదాత్మానమితి) ప్రవ్రజన్తీతి వర్తమానాపదేశాన్న తద్విధిరస్తీత్యాశఙ్క్య *అగ్నిహోత్రం జుహోతీతివద్విధిరాశ్రిత్యాహ (యథా చేతి) పారివ్రాజ్యవిధిముక్త్వా తదపేక్షితమర్థవాదమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కుతః పునరితి) ఉత్థాపితస్యార్థవాదస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) ఆత్మలోకార్థినాం పారివ్రాజ్యనియమస్స్తుత్యర్థః. అర్థవాదస్థాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తదేతదితి) క్రియాపదేన స్మేతి సమ్బధ్యతే. నిపాతద్వయస్యార్థమాహ (కిలేతి) ప్రజాం - న కామయన్త ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రజామాత్రే శ్రుతే కథం కర్మాదిగృహ్యతే - తత్రాహ (ప్రజేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమన్వయమవ్యాచష్టే (ప్రజాం కిమితి) అకామయమానత్వస్య పర్యవసానం దర్శయతి (పుత్రాదీతి) పూర్వే విద్వాంసః సాధనత్రయం నానుతిష్ఠన్తీత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఏషణాభ్యో వ్యుత్థితానాం కిం తదనుష్ఠానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్బలాద్ధీతి) ఆత్మవిదామపరవిద్యానుష్ఠానం దూషయతి (నాపవాదాదితి) అథాత్ర సర్వస్యానాత్మనో దర్శనమేవాపాద్యతే - న త్వపరస్య బ్రహ్మణో దర్శనం - అత ఆహ (అపరబ్రహ్మణోపీతి) తదపవాదే శ్రుత్యన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్మిన్స్వాత్మన్యవస్థితస్య

ష్టు రాదిభిరన్యం నపశ్యతి శృణోతీత్యాదినా చ దర్శనాది వ్యవహారస్య వారితత్వాదాత్మవిదో నయుక్తమపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (పూర్వేతి) ప్రతిషేధప్రకారమభినయతి (అపూర్వమితి) ఇతశ్చాత్మవిదో నాపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యాహ (తత్కేనేతి) అపరబ్రహ్మదర్శనాసమ్భవే కిం తేషు మోక్షసాధనేష్వప్రవృత్తౌ నైకారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సాధనత్రయమననుతిష్ఠతామభిప్రాయం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కః పునరిత్యాదినా) కైవల్యమేవ తత్సాధ్యం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజామితి) నిర్జ్ఞాతా· * సోఽయమిత్యాదిశ్రుతావితి శేషః. సపి వత్తర్హి ప్రజయా సాధ్యతామితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఆత్మవ్యతిరిక్తో నాస్తీత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వం హీతి) ఆత్మావ్యతిరిక్తస్యైవ లోకస్య ప్రజాదిసాధ్యత్వమిష్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (ఆత్మా చేతి) ఆత్మయాజినః సంస్కారార్థం కర్మేత్యఙ్గీకారాదాత్మనోఽస్తి సంస్కార్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) అథాజ్ఞాత్వం సంస్కార్యత్వం చ ముఖ్యాత్మదర్శనవిషయమేవ కిం నేష్యతే· తత్రాహ (నహీతి) అస్మాదిదం ప్రజాదిసాధ్యాభావముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) కేషాం తర్హి ప్రజాదిభిస్సాధ్యం ఫలం తదాహ (అవిదుషాం హీతి) కేషాంచిత్పుత్రాదిషు ప్రవృత్తిశ్చేత్·తేష్వేవ న్యాయేన విదుషామపి తేషు ప్రవృత్తిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్ర·ప్రవృత్తిరితి సమ్బన్ధః. అవిద్వత్పర్శనవిషయ ఇతి భేదః. ఉక్తేర్థే వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) ఆత్మా చేత్తదభిప్రేతం ఫలం·లబ్ధం తత్ర సాధనేన భవితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) క్వ తర్హి సాధనమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సాధ్యస్యేతి) విపక్షే దోషమాహ (అసాధ్యస్యేతి) యేషామిత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానాం బ్రహ్మవిదాం ప్రజాదిభిస్సాధ్యాభావాదితి యావత్. వాక్యాన్తరం ప్రశ్నద్వారేణావతార్య పాఞ్చమికం వ్యాఖ్యానం తస్య స్మారయతి (తపివమిత్యాదినా) యదర్థాయ తుర్యవాదః·తం విధిం నిగమయతి (తస్మాదితి) మహానుభావోఽయమాత్మలోకః·యత్తద్దానో దుష్కరమపి పారివ్రాజ్యం కుర్వన్తీతి స్తుతిరత్ర వివక్షితా·న విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రవ్రజన్తీత్యస్యేతి) తథాపి ప్రవ్రజన్తి వాక్యస్యార్థవాదత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థవాదశ్చేదితి) అపేక్షితప్రకారమేవ ప్రకటయన్నస్య స్తుత్యభిముఖత్వాభావాద్విధిత్వమేవేత్యాహ (యస్మాదితి) కిఞ్చ·* విదిత్వా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యత్ర విజ్ఞానేన సమానకర్తృకత్వం వ్యుత్థానాదేరుపదిశ్యతే· విజ్ఞానం చ సర్వోపనిషత్సు విధీయతే·అతో వ్యుత్థానమపి విధిమర్హతీత్యుక్తం. తథా చాత్రాపి వ్యుత్థానాపరపర్యాయం పారివ్రాజ్యం విధేయమిత్యాహ (విజ్ఞానేన) ఇతశ్చ పారివ్రాజ్యవాక్యమర్థవాదో న భవతీత్యాహ (నేదేం) తదేవ సాధయతి (యథేత్యాదినా) పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఫలేతి) పుత్రాదిఫలాపేక్షయా పారివ్రాజ్యఫలం విభాగేనోపదిశ్యతే· తథా చ ఫలవత్త్వాత్పుత్రాదివత్పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (ఏతమేవేతి) ప్రకృతమాత్మానం స్వలోకమాప్తుమిచ్ఛన్త ఇతి వ్యాఖ్యాతమేవ సాఙ్ఖ్యకారుమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి వచనాత్పుత్రాదిసాధ్యాన్మనుష్యలోకాదాత్మాఖ్యం లోకం పారివ్రాజ్యస్య ఫలాన్తరత్వేన యతశ్శ్రుతిర్విభజ్యాభిదధాతి· అతస్తస్య విధేయత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. ఫలవిభాగోపదేశే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రాజ్యేపి ఫలవిభాగో శ్రుత్యైవ విధేయ ఇతి దార్ష్టాన్తికమితి శేషార్థః. పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (నచేతి) యథా * వాయుర్వై క్షేపిష్ఠేత్యాదిరర్థవాదః ప్రాప్తాగ్నిదేవతాదిస్తుత్యర్థః స్థితః·న తథేదం స్తుతిపరం·తదవధ్యోత్పతిశబ్దాభావాదిత్యర్థః. కిఞ్చ·ప్రధానస్య దర్శపూర్ణమాసాదేరర్థవాదాపేక్షితత్వాత్పారివ్రాజ్యమపి తదపేక్షముపలభ్యతే· తేన తస్య దర్శాదివద్విధేయత్వం దుర్వారమిత్యాహ (ప్రధానవచ్చేతి) కిఞ్చ · పారివ్రాజ్యం సకృదేవ శ్రుతం చేత్· ఇదమవివక్షితమన్యస్తుతిపరం స్యాత్·నచేదం సకృదేవ శ్రూయతే· ప్రవ్రజన్తీత్యుపక్రమ్య ప్రజాం న కామయన్తే వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యభ్యాసాత్. అతో విన స్తుతిమాత్రమేతదిత్యాహ (సకృదితి) నచేత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే. కథం తర్హి పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వప్రతీతిః· తత్రాహ (తస్మాదితి) అస్తు తర్హి విధేయమపి పారివ్రాజ్యం స్తావకమపీతి చేత్· నేత్యాహ (నచేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదీతి) అథ పారివ్రాజ్యం యజ్ఞాదివదన్యత్ర విధీయతాం· ఇహ స్తుతిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (నచాన్యత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానాధికారాదన్యత్ర పారివ్రాజ్యవిధ్యనుపలబ్ధేరిత్యర్థః. అన్యత్ర విధ్యనుపలమ్భం సమర్థయతే (యదీత్యాదినా) అన్యత్ర· క్రియాయామితి యావత్. కర్మాధికారేణ త్యాగవిధేర్విరుద్ధత్వాదితి భావః. భవత్విహ పారివ్రాజ్యవిధిః· తథాపి సర్వకర్మానధికృతవిషయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) తత్ర· కర్మానధికృతేష్వన్యత్ర· తత్ర హేతుమాహ (కర్తవ్యత్వేనేతి) కర్మానధికృతేన కర్తవ్యతయాజ్ఞాతత్వం వ్యుత్థానాదావపి పారివ్రాజ్యేపి నాస్తి · తథా చానధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం కల్ప్యతే చేత్· తస్మిన్విషయే వ్యుత్థానాద్యపి కల్ప్యతే· అవిశేషాదిత్యర్థః. పారివ్రాజ్యస్యాధికృతవిషయత్వే విధేయత్వే చ సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్తావకం పారివ్రాజ్యం వ్యాఖ్యాయ సవిషయ ఇత్యాది వ్యాకర్తుం శఙ్కయతి (యదీతి) పరిహరతి (అత్రేతి) తదర్థినో నారభన్తే కర్మాణీతి శేషః. కర్మభిరసమ్బన్ధమాత్మలోకస్య సాధయతి (యమాత్మానమితి) తస్య కర్మాసమ్బన్ధే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నిర్విశేషస్తత్ర తత్రదర్శితస్వరూపోఽయమాత్మేత్యేతదాగమోపపత్తిభ్యాం యథా పూర్వత్ర స్థాపితం, తథాఽత్రాపి బ్రాహ్మణద్వయే విశేషతో యస్మాన్నిర్ధారితం,· తస్మాదస్మిన్నాత్మన్యాపాతతో జ్ఞాతే కర్మానుష్ఠానప్రయత్నాసిద్ధిరితి యోజనా. ఉక్తాత్మవిషయవివేకవిజ్ఞానవతో న కర్మానుష్ఠానమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలే సర్వకర్మఫలాన్తర్భావాచ్ఛతదర్థినో ముముక్షోర్న కర్తవ్యం కర్మేత్యాహ (కృత్స్నస్యేతి) తథాపి విచిత్రఫలాని కర్మాణి వివేకీ కుతూహలవశాదనుష్ఠాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్ర లౌకికం న్యాయం దర్శయతి (అర్కే చేదితి) పురోదేశే మధులాభే సతి చ దితి శేషః. జ్ఞానఫలే కర్మఫలాన్తర్భావే మానమాహ (సర్వమితి) అఖిలం· సమగ్రం జ్ఞానేనాప్తమిత్యర్థః. తత్రైవ శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇహాపీతి) నిషేధతాత్పర్యముపసంహరతి (అత ఇతి) ఏతమిత్యాదివాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఉక్తే నిపాతాభ్యాం సూచితోఽర్థో యస్మాదిత్యనుభాషితః. ఇతి శబ్దస్యాపేక్షితం పూరయతి (ఇతియుక్తమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (కేవల ఇత్యాదినా) యథోక్తాత్మవిదస్తూపహర్తా

సంస్పర్శే హేతుమాహ (ఉభేఇతి) పుణ్యపాపేతరేత్యుక్తైర్పృథగవస్థానం తయోః శఙ్క్యతే- తన్నిరస్యతి (ఏవమితి) నిషేధవాక్యోక్తక్రమేణేతి యావత్. ఇతశ్చాత్మవిదో ధర్మాదిసమ్బన్ధో నాస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) తదేవ అనన్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేన స్ఫోరయతి (నైనమితి) తయోస్తస్మిన్కుతస్తాపకత్వం- తదాహ (అనాత్మజ్ఞం హీతి) పురుషత్వావిశేషాదాత్మవిదప్యకృతాకృతయోస్తాపకత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం త్వితి) అత్ర భగవద్వాక్యం ప్రమాణయతి (యథేతి) యద్యపి పూర్వోత్తరయోర్ధర్మాధర్మయోరనారబ్ధయోరాత్మవిద్యావశాద్వినాశాశ్లేషౌ తథాపి ప్రారబ్ధయోరస్తీతయోస్తాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరే) ప్రకృతం వ్యాఖ్యానముపసంహరతి (అత ఇతి) కర్మకార్యాసమ్బన్ధాదితి యావత్. ౨౧

౨౨.— (స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే) స ఏషః- ప్రాఙ్నిర్దిష్టః అజ ఆత్మా- *అజ ఆత్మా మహాన్ ధ్రువ ఇతి యోఽయం నిర్దిష్ట ఆత్మా. అయం పరమాత్మా. విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిరితి పూర్వనిర్దిష్టో యః- తస్మిన్-జీవాత్మని శేతే-తదన్తర్యామితయా వర్తత ఇత్యర్థః. అత ఏవోత్తరత్ర *ఆత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతీతి వక్ష్యతి. అత్ర హృద్యన్తరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఇతి. జ్యోతిరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం ఆకాశ ఇతి- జ్యోతిరాకాశశబ్దయోః ప్రకాశకత్వార్థకత్వేనైకార్థకత్వాత్. అతోఽత్రాకాశశబ్దో జీవపర ఏవ. నను *కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్య ఇత్యధికరణే *వాజసనేయకే తు ఆకాశే శయానస్య వశిత్వాదిశ్రవణాత్ తస్య శయానస్య పరమాత్మత్వేన తదాధారాభిధాయిన ఆకాశశబ్దస్య *తస్యాన్తే సుషిరం సూక్ష్మమితి హృదయాన్తర్గతస్య సుషిరశబ్దవాచ్యస్యాకాశస్యాభిధాయకత్వమవగమ్యతే ఇతి భాష్యే శ్రుతప్రకాశికాయాం చాత్రాకాశశబ్దస్య భూతాకాశపరత్వం సమర్థితమితి ప్రతీయతే- అతస్తద్విరుద్ధమిదమితి చేత్. మైవం- *దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి ఛాన్దోగ్యగతాకాశశబ్దస్యేవాత్రత్యాకాశశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వం నాస్తీత్యత్రైవ భాష్యాదితాత్పర్యాత్. కేచిత్తు భాష్యానురోధాత్ అన్తర్హృదయే యోఽయం భూతాకాశః-తత్ర విజ్ఞానమయః మహానాత్మా శేత ఇత్యర్థః. అస్మిన్ ప్రకరణే *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఇతి సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్జీవపరమాత్మభేదప్రతిపాదనేన విజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టస్య జీవస్య, మహతశ్చ పరమాత్మనః, అభేదాసమ్భవాత్ విజ్ఞానమయశబ్దేన తచ్ఛరీరకః పరమాత్మైవాభిధీయతే. *మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి మైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా విజ్ఞానమయశబ్దస్య *అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇతి సూత్రోక్తన్యాయేనాన్తర్యామిపరత్వమిత్యాహుః. కేచిత్తు యోఽయం విజ్ఞానమయః ఇత్యత్ర *కతమ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి పూర్వనిర్దిష్టజీవస్య ప్రత్యభిజ్ఞాలేశేన గ్రహణం న సమ్భవతి- తస్య మహానజ ఇత్యుక్తమహత్త్వాద్యసమ్భవాత్. అపి తు విజ్ఞానమయ ఇతి సామర్థ్యాదేవ పరమాత్మనో నిర్దేశ ఇత్యాహుః. తమేవ ముముక్షూపాస్యం విశినష్టి (సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిః) సర్వస్య- బ్రహ్మరుద్రాదేః వశీ. సర్వోఽప్యస్య వశే వర్తతే. ఉక్తం చ *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాది. అతశ్చ ప్రశాసనేన ధారకత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తం భవతి. సర్వస్యేశాన ఇత్యనేన నియన్తృత్వలక్షణమాత్మత్వం. సర్వస్యాధిపతిరితి శేషిత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదం చ ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యావాక్యప్రతిపన్నసత్యకామత్వాదీనామప్యుపలక్షణం. ఉక్తం చ భాష్యే *వశిత్వాదయశ్చ వాజసనేయకే శ్రుతాః ఛాన్దోగ్యశ్రుతస్య గుణాష్టకాన్యతమభూతస్య సత్యసఙ్కల్పత్వస్య విశేషా ఏవేతి సత్యసఙ్కల్పత్వసహచారిణాం సత్యకామత్వాదీనామపహతపాప్మత్వపర్యన్తానాం సద్భావమవగమయన్తీతి. (స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్) సాధ్వసాధుకర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్య ఇత్యర్థః. (ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఇత్యాది) సర్వేశ్వరః-సర్వనియన్తా. భూతానాం-ప్రాణినాం అధిపతిః-శేషీ. భూతానాం పాలః- రక్షకః. ఏషాం సర్వేషాం లోకానామసమ్భేదాయ - అసాఙ్కర్యాయ విధరణః- ధారకస్సేతురప్యయమేవ. అనేనేశ్వరేణ సేతునా అవిధార్యమాణాశ్చేదిమే లోకాః నిర్మర్యాదా భవేయురితి భావః. అత్ర బ్రహ్మప్రకరణోపక్రమే *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధ ఇతి దేవతావిశేషస్య నారాయణస్యైవ ప్రస్తుతత్వాదిహాపి తస్యైవ సర్వేశ్వరత్వాదికథనమితి న దేవతాన్తరాణామవకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఇదం చ వాక్యం సగుణోపసంహారపరమేవ నిర్గుణం-*య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇతి ఆకాశశయానత్వవశిత్వాదిగుణవిశిష్టతయోపాస్యః ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాప్రతిపాదితాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టాకాశాదభిన్నః. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే అధీయతే *కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః. తత్ర చేతరత్ర చ- స్థలద్వయేఽపి కామాదివిశిష్టం బ్రహ్మైవోపాస్యం-హృదయాయతనత్వసేతుత్వవిధరణత్వాదిభిర్విద్యైక్యప్రత్యభిజ్ఞానాత్, వాజసనేయకశ్రుతవశిత్వాదీనాం ఛాన్దోగ్యశ్రుతసత్యసఙ్కల్పత్వవివృతిరూపతయా రూపభేదాభావాత్, *పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి *అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి చోభయత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగావిశేషాచ్చ. ఇయాంస్తు విశేషః-ఛాన్దోగ్యదహరాకాశే పరమాత్మధర్మసద్భావాత్ ఆకాశశబ్దితస్య పరమాత్మత్వం-న భూతాకాశత్వం. వాజసనేయకే తు ఆకాశే శయాన ఏవ పరమాత్మలిఙ్గసద్భావాత్ శయానస్యైవ పరమాత్మత్వం-ఆకాశస్య తు భూతాకాశత్వమితి. నను *నేహ నానాస్తి కిఞ్చన *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం *స ఏష నేతి నేతీత్యాదిపూర్వోత్తరవాక్యైః నిర్గుణమేవేహ బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యతే-ఛాన్దోగ్యే తు సగుణం. అతో నిర్గుణసగుణబ్రహ్మవిద్యయోరైక్యాసమ్భవాత్ వాజసనేయకశ్రుతమోక్షార్థనిర్గుణోపాసనే గుణానాం లోప ఏవేత్యత్రాహ- *ఆదరాదలోపః. వాజసనేయకేఽపి *సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఇతి భూయో భూయో గుణోపదేశాద్గుణేష్వాదరః ప్రతీయతే-అతో వాజసనేయకశ్రుతదహరవిద్యాయామపి సగుణత్వాదేవ న గుణానాం లోపః కార్యః- *నేహ నానేత్యాదినిషేధానామబ్రహ్మాత్మకనిషేధపరత్వేన విహితగుణనిషేధపరత్వాభావాత్. నను ఛాన్దోగ్యే *తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాయాస్సర్వలోకకామచారలక్షణసాంసారికఫలసమ్బన్ధః ప్రతీయతే- వాజసనేయకే తు *అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి ము

క్షిఫలత్వం. అతో నానయోర్విద్యయోరైక్యమిత్యత్రాహ- *ఉపస్థితేఽత స్తద్వచనాత్. ఉపస్థితే. బ్రహ్మోపసమ్పన్నే ప్రత్యగాత్మని అతః- ఉపసమ్పత్తేరేవ హేతోః సర్వలోకకామచారః శ్రూయతే * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి. సర్వబన్ధనవినిర్ముక్తానుభావ్యఫలతయా హి సర్వలోకకామచారః శ్రూయతే- అతశ్ఛాన్దోగ్యగతదహరవిద్యా విముక్తిఫలైవ అతో న విద్యాభేద ఇతి తత్ర స్థితం. ఏతేన వాజసనేయకగతహార్దవిద్యా నిర్గుణవిద్యైవేతి వదన్తః పరే ప్రత్యుక్తాః- తథా హి సతి ఛాన్దోగ్యసగుణహార్దవిద్యైక్యసమర్థనస్య, చ పరస్పరగుణోపసంహారసమర్థనస్య, చాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్. న చ నిర్గుణాయామపి విద్యాయాం బ్రహ్మస్తుత్యర్థమేవ సగుణవిద్యాసమ్బన్ధిగుణోపసంహారస్సమ్భవతీతి వాచ్యం - నిర్గుణస్యోత్కృష్టస్య పరస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వరూపాపకర్షప్రతిపాదనేన నిన్దాయా ఏవ ప్రతీయమానతయా స్తుతేరప్రతీతేః. అత ఏవ *వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్ ఇతి సూత్రే వస్తుతో నిర్గుణస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వేనోపాసనమాత్రేణ నికర్షో నాస్తి- బ్రహ్మణో వస్తుతో నిర్గుణత్వాదితి పరైరేవ సగుణత్వే అపకర్షమఙ్గీకృత్య తస్యావాస్తవత్వేన పరిహారస్య కృతత్వాత్. కించ - లోకే హి స్తుతిర్విధేయే రుచ్యుత్పాదనేన సప్రయోజనా. న చాత్ర నిర్గుణస్య తజ్జ్ఞానస్య వా విధేయత్వమస్తి. ప్రతిపాద్యే చ నిర్గుణే బ్రహ్మణి సగుణత్వప్రతిపాదనలక్షణా స్తుతిశ్చ నిర్గుణప్రతిపత్తిలక్షణశేషివిరుద్ధా. అతః * కామాదీతరత్రేత్యధికరణే పరేషాం విద్యైక్యగుణోపసంహారాభిలపనం దురుపపాదమితి యత్కించిదేతదిత్యాస్తాం తావత్

యచ్చేదముచ్యతే- నిర్గుణవాక్యసన్నిధిపతితస్య * సర్వస్య వశీత్యాదిగుణగణసమర్పకవాక్యస్య నిషేధ్యానువాదకతయైకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదేన గుణప్రాపకతా న యుక్తేతి. తత్ర బ్రూమః- తావద్వశిత్వాదీనాం గుణానామన్యతోఽప్రాప్తేః శ్రుతిప్రాప్తస్య శ్రుత్యా నిషేధే అహింసావాక్యమగ్నీషోమీయహింసాయాః, అగ్రహణవాక్యం చ షోడశిగ్రహణస్య, *అసదేవేత్యాదివాక్యం చ బ్రహ్మసత్త్వస్య, నిషేధకం కిం న స్యాత్. కించ- *క్రుధమ్యదేత్యాదివిధిః * నిత్యానేత్యాదినిషేధస్యేవ సగుణవాక్యమేవ నిర్గుణత్వనిషేధకం కిం న స్యాత్. న చ జగత్కర్తృత్వాక్షిప్తసార్వజ్ఞ్యాదిగుణాః నిషేధాయానూద్యన్త ఇతి వక్తుం శక్యం- తథా సతి జగదారోపాధిష్ఠానత్వేన కుసమయసిద్ధం బ్రహ్మసత్త్వం *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి నిషేద్ధుం * సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యనూద్యతే, జ్ఞాననివర్త్యత్వశ్రుత్యాక్షిప్తం విశ్వమిథ్యాత్వం *నేహ నానాస్తీత్యనూద్యతే *విశ్వం సత్యం మఘవానా ఇతి వాక్యేన ప్రతిషేద్ధుమితి కిం న స్యాత్. సత్యత్వం హి మిథ్యాత్వప్రతిషేధ ఏవ. * ఆత్మైవేదం సర్వమితి వాక్యప్రాప్తో జీవబ్రహ్మభేదః *తత్త్వమసీత్యనూద్యతే * ద్వా సుపర్ణేతి నిషేద్ధుమితి చ కిం న స్యాత్. * నేహ నానాస్తి కించనేతి వాక్యే కించనేత్యనేనైవ నిషేధ్యసమర్పణస్య సిద్ధతయా నిషేధ్యసమర్పణాయ * ఏష సర్వేశ్వర ఇత్యాదీనామనపేక్షితత్వాచ్చ. న హి *న సురాం పిబేదిత్యత్ర నిషేధ్యసమర్పణాయ సురాం పిబేదితి వాక్యాన్తరమపేక్షితం. వశిత్వాదీనాం నిషేధార్థమనువాదే * స న సాధునా కర్మణా భూయానితి నిషేధ్యానాం కర్మకృతోత్కర్షాదీనామివ బ్రహ్మణి తేషాం వ్యావహారికసత్యత్వస్యాప్యభావప్రసఙ్గాత్. యచ్చేదముచ్యతే- సగుణనిర్గుణవాక్యవిరోధే పరత్వేన నిర్గుణవాక్యేనాపచ్ఛేదన్యాయేన సగుణవాక్యం బాధ్యత ఇతి - తదేతత్సకలజనవిదితసామాన్యవిశేషన్యాయానభిజ్ఞానాత్. కో హి మీమాంసకో బ్రూయాద్విరోధే శాస్త్రయోర్మిథః। ఏకం ప్రమాణమితరత్త్వప్రమాణం భవేదితి. లోకే హి సామాన్యం విశేషేణ, సావకాశం నిరవకాశేన, నిత్యం నైమిత్తికేన, నైమిత్తికం కామ్యేన, అతిదిష్టముపదిష్టేన, బాధ్యమానమపి స్వోచితసత్యవస్తుసమర్పణేన సమ్భావనీయం దృష్టం- న తు మిథ్యాభూతవస్తువిషయకతయా. తతశ్చ సగుణవాక్యస్య మిథ్యాభూతవస్తువిషయసమర్పణేన సమ్భావనాం కుర్వన్ కథం నోపహాస్యః. అతోఽత్రాపచ్ఛేదనయానవతారాదుత్సర్గాపవాదనయేన నిషేధస్య విశిష్యవిహితేతరగుణవిధిత్వస్యైవ వక్తవ్యత్వాత్, ఉపాధ్యనుక్తిపూర్వకముక్తానాం గుణానాం నిరుపాధికత్వస్య స్వతః ప్రాప్తత్వాత్, * స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి స్వాభావికత్వశ్రుతేః, * నాన్యో హేతుర్విద్యత ఈశనాయేతి ఈశ్వరత్వస్యాహేతుకత్వశ్రవణాత్, * సత్యస్సోఽస్య మహిమేతి చ * సత్యకామా ఇతి చ తేషాం గుణానాం సత్యత్వస్యాపి ప్రతిపాదనాత్, తేషాం మానాన్తరాప్రాప్తానాం నిషేధార్థమనువాద ఇత్యస్యాసమ్భవాత్, క్వచిద్గుణానాముపాస్యత్వశ్రవణమాత్రేణాసత్యత్వే * ఉత్తరస్మింస్తాపనీయే తైత్త్యప్రశ్నేఽథ కాఠకే। మాణ్డూక్యాదౌ చ సర్వత్ర నిర్గుణోపాస్తిరీరితేతి పరైరప్యుపాస్యత్వేనాభ్యుపగతస్య నిర్గుణస్యాప్యసత్త్వప్రసఙ్గాచ్చ. * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి స్వరూపోపదేశపరవాక్యేషూపాసనావిధ్యశ్రవణేఽపి గుణానాం శ్రవణాచ్చ. *తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీతి సగుణజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వశ్రవణేన చ గుణానాం సత్యత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం. గుణనిషేధశ్రుతయస్తు అధ్యాత్మశాస్త్రే గుణశబ్దవాచ్యత్వేన ప్రసిద్ధసత్త్వాదిగుణనిషేధపరా ఇత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం. * కస్మాదుచ్యతే బ్రహ్మేతి బృహన్తో హ్యస్మిన్ గుణాః * న హి తస్య గుణాస్సర్వే సర్వైర్మునిగణైరపి। వక్తుం శక్యా వియుక్తస్య సత్త్వాద్యైరఖిలైర్గుణైః *అనన్తం గుణానాం గచ్ఛన్తి తేనానన్తోఽయమీరితః *తథాఽనన్తగుణస్యాపి షడేవ ప్రథమే గుణాః *వర్షాయుతైర్యస్య గుణా న శక్యా వక్తుం సమేతైరపి సర్వలోకైః। మహాత్మనశ్శఙ్ఖచక్రాసిపాణేర్విష్ణోర్జిష్ణోర్వసుదేవాత్మజస్య * చతుర్ముఖాయుర్యది కోటివక్త్రో భవేన్నరః క్వాపి విశుద్ధచేతాః। స తే గుణానామయుతైకదేశం వదేన్న వా దేవవర ప్రసీద *యథా రత్నాని జలధేరసఙ్ఖ్యేయాని పుత్రక। తథా గుణా హ్యనన్తస్య అసఙ్ఖ్యేయా మహాత్మనః *ఇముత్క్షయాన్నివర్తన్తే నాన్తరిక్షక్షితిక్షయాత్। మతిక్షయాన్నివర్తన్తే న గోవిన్దగుణక్షయాత్ *సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ స్వశక్తిలేశాద్ధృతభూతసర్గః। ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహస్సంసాధితాశేషజగద్ధితోఽసౌ। తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః। పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే ఇత్యాదిప్రమాణానామనాఞ్జస్యమేవ పరమతే. ఉక్తం చ వరదాచార్యైః *యద్బ్రహ్మణో గుణశరీరవికారభేదకర్మాదిగోచరవిధిప్రతిషేధవాచః। అన్యోన్యభిన్నవిషయా న విరోధగన్ధమర్హన్తి తన్న విధయః ప్రతిషేధబాధ్యా ఇతి. అనయైవ దిశాఽన్తర్యామిబ్రాహ్మణాదిషు *య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదివాక్యైర్జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణస్య భేదస్య విహితత్వాత్, నిషేధస్య తదితరవిషయత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, సమస్తహేయరహితస్య బ్రహ్మణో హేయాశ్రయజీవైక్యస్యాయుక్తత్వాత్, హేయస్యాపారమా

న్యేపి తస్యనిరసనీయతయా హేయత్వస్యావర్జనీయత్వాత్, తత్ప్రతిభటతయోక్తస్య బ్రహ్మణ సత్స్వప్నావహావస్థైవాక్యాసమ్భవాత్, సర్వజ్ఞస్య బ్ర
హ్మణః స్వసఙ్కల్పేనస్వగతహేయస్యతద్విషయవిభ్రమస్యవోపాదానాయోగాత్. అసర్వజ్ఞత్వేసర్వజ్ఞశ్రుతివిరోధాత్, సర్వశక్తేః స్వగతహేయాని
వారకత్వాయోగాత్. * పృథగాత్మానం ప్రేరితారంచమత్వేతిపృథక్త్వజ్ఞానస్యమోక్షహేతుత్వావేదనాత్, * యస్తాక్షరమవేత్తాపి త్యుక్తన్తే.
షణ్ణజ్ఞానవతఏవ * అసమూఢస్సమర్త్యేష్విత్యసమ్మోఢస్య ప్రతిపాదనాత్, జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణభేదస్య మానాన్తరా
ప్రాప్తత్వాత్, విహితస్య నిషేధాయోగాత్, ఉపాసనాఙ్గత్వాన్నియమస్య * అథయోఽన్యాం దేవతాముపాస్త ఇతి వాక్యప్రతిపన్నైక్యేపి సమ్భ
వాత్, ఐక్యస్య స్వరూపోపదేశవాక్యప్రతిపన్నత్వవత్ స్వరూపోపదేశపరాన్తర్యామిబ్రాహ్మణప్రతిపాద్యత్వస్యనియన్తృనియామ్యభావలక్షణ
భేదేపిసత్త్వాచ్చ భేదనిషేధశ్రుతయస్తుపృథక్సిద్ధత్వలక్షణబ్రహ్మాత్మకభేదనిషేధపరా ఇత్యేవస్థిత ముక్త్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా. ప్రకృతమనుస
రామః. (తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేతి) తమీదృశం పరమాత్మానం వేదానువచనేన- వేదా
ధ్యయనేన యజ్ఞేన దానేన అనాశకేన- అనశనలక్షణేన తపసా చ బ్రాహ్మణాః జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. అశః- అశనం. భావేఘఞ్. అనాశః- అనశ
నం. అనాశకం- స్వార్థేకః. తచ్చానశనం కామానశనాత్మకం- నతు సర్వాత్మనానశనం- దేహపాతప్రసఙ్గాత్. యద్వా- నవిద్యతే అశః ఫలేషుయ
స్యతపసాశం. స్వార్థేకప్రత్యయః- అనాశకం. తాదృశేనతపసా. ఫలాభిసన్ధిరహితేనేతియావత్ అశ్వేనజిగమిషతి అసినాజిఘాంసతీత్యాదౌ అ
శ్వాదేస్సన్ప్రత్యయప్రకృత్యర్థభూతగమనాది సాధనత్వ ప్రతిపాదనదర్శనాత్ ఇహాపి వేదనసాధనత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే - నతు వివిదిషా సాధన
త్వం యద్యపి ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమిత్యుత్సర్గః - తథాప్యశ్వేన జిగమిషతీత్యాదౌ సన్నన్తప్రయోగస్థలే ప్ర
కృత్యర్థప్రాధాన్యస్యైవవ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాత్ అత్రాపి ప్రకృత్యర్థభూతవేదనసాధనత్వమేవ వేదానువచనాదీనాం తృతీయయా ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్ట
వ్యం. ఇదంచతృతీయాధ్యాయే జిజ్ఞాసాదేచిన్తితం. తత్రహియజ్ఞాద్యస్వరేతస్సుయజ్ఞాద్యభావాత్ తదఙ్గికావిద్యానసమ్భవతీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే * ఏత
మేవప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి * యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసతే ఇత్యాదివాక్యైరూ
ర్ధ్వరేతస్సు బ్రహ్మవిద్యాయాః శ్రవణప్రతిపన్నత్వాత్తేషువిద్యాఅగ్న్యాధానలక్షణాగ్నీన్ధనపూర్వకాగ్నిహోత్రాద్యనపేక్షేతి * అతఏవచా
గ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతిసూత్రేస్థితత్వాద్గృహస్థేష్వపి బ్రహ్మవిద్యాఅగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షైవ- నచవివిదిషావాక్యాద్యజ్ఞాదీనాం తాదర్థ్యప్రతీతిరితివాచ్యం- తే
నవాక్యేనయజ్ఞాదికర్మణాం వివిదిషార్థత్వేపి ఫలస్యేవవిద్యార్థత్వాప్రతీతేరితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- * సర్వాపేక్షాచయజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్. య
థాగమనసాధనభూతోఽశ్వః పరికరబద్ధసాపేక్షః - తథాగృహస్థేషువిద్యాయజ్ఞాదిసర్వకర్మాపేక్షైవ - * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిష
న్తియజ్ఞేనేతి శ్రుతేః. అశ్వేన జిగమిషతీత్యాదిసన్నన్తపదప్రయోగే ప్రకృత్యర్థభూతగమనసాధనత్వప్రతీతిదర్శనేన యజ్ఞేన వివిదిషన్తీత్యత్రాపియ
జ్ఞాదేర్వేదనసాధనత్వస్యైవప్రతీతేరితిస్థితం. తథాతత్రైవపాదే * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతీతి నిత్యతయావిహితానామగ్నిహోత్రాదీ
నామనిత్యకామనావిషయబ్రహ్మవిద్యార్థత్వేనిత్యానిత్యసంయోగవిరోధాత్ ఆశ్రమకర్మాపేక్షయా విద్యార్థానికర్మాణిభిన్నానీతిపూర్వపక్షే ప్రా
ప్తే- యథైకస్యైవఖాదిరత్వస్య * ఖాదిరో యూపో భవతి * ఖాదిరం వీర్యకామస్య యూపం కుర్యాదితివచనద్వయేన క్రతౌ ఫలే చ పృథగ్వినియోగద
ర్శనాత్ క్రత్వర్థతయానిత్యస్యాపి ఖదిరత్వస్యానిత్యకామనావిషయవీర్యార్థత్వావిరోధః- తద్వత్ * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీతినిత్యత
యావిహితమగ్నిహోత్రాదీనాం విహితత్వాదాశ్రమకర్మత్వమప్యస్తి, వివిదిషువాక్యేనవిద్యాసహకారితయావిహితత్వాద్విద్యార్థత్వమప్యస్తీ, తి స్థాపి
తం * విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి * సహకారిత్వేనచేతిసూత్రాభ్యాం. నన్వేవమపి యథాకుణ్డపాయినామయనే * మాసమగ్నిహోత్రం జుహోతీ
తి శ్రుతం కుణ్డపాయిన్యగ్నిహోత్రం నైయమికాగ్నిహోత్రాద్భిద్యతే- తథావివిదిషావాక్యేన విద్యార్థతయా విధీయమానం నిత్యాదగ్నిహోత్రాదే
రన్యదేవాస్త్వితిచేన్న- * సర్వథాఽపి తఏవోభయలిఙ్గాత్. విద్యార్థత్వే ఆశ్రమార్థత్వేపి తఏవయజ్ఞాదయః ప్రతిపత్తవ్యాః- ఉభయత్రయజ్ఞాదిశ
బ్దప్రత్యభిజ్ఞాపకమానత్వరూపలిఙ్గాత్, * యజ్ఞేనేత్యాదిశబ్దైః ప్రసిద్ధయజ్ఞాదివిలక్షణయజ్ఞాదివిధానే తస్యద్రవ్యదేవతాద్యపేక్షాయామపూర్వప్రసఙ్గా
త్తస్యాపేక్షితదేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగత్వరూపయజ్ఞశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తేనయజ్ఞశబ్దముఖ్యార్థత్వాయామాసాగ్నిహోత్రవదప్రాకృతత్వాకర్మాన్తరం
కల్పయితుమశక్యత్వాత్, న తన్న్యాయ ఇహ ప్రవర్తతే. అతః * యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమః * యజ్ఞానాం జపయజ్ఞోఽస్మి * భోక్తారం
యజ్ఞతపసామిత్యాదిష్వివ ప్రసిద్ధయజ్ఞపరత్వమేవయుక్తం. * అనభిభవం చ దర్శయతి. * ధర్మేణ పాపమపనుదతీత్యాదిశ్రుతిశ్చ తానేవయజ్ఞాది
ధర్మాన్నిర్దిశ్య తైర్విద్యాయాః అనభిభవం- పాపకర్మనిరుత్పత్తిప్రతిబన్ధాభావం దర్శయతి. తతశ్చ ప్రసిద్ధస్యైవాగ్నిహోత్రాదేర్ధర్మస్య విద్యోత్పత్తి
ప్రతిబన్ధకపాపాపనోదహేతుత్వాత్తస్యైవవిద్యాఙ్గత్వమితిస్థితం. తథాతత్రైవానాశ్రమిణాం విధురాదీనామాశ్రమధర్మాభావాత్తదఙ్గికా విద్యానస
మ్భవతీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- * అన్తరా చాపి తు తద్దృష్టేః. తుశబ్దః పక్షవ్యావర్తకః. చశబ్దోఽవధారణే. ఆశ్రమాన్తరావర్తమానానాం-
అనాశ్రమిణామితియావత్. తేషామపివిద్యాయామధికారోఽస్త్యేవ- తాదృశానామపిభిక్షురైక్వసంవర్తాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాదర్శనాత్, * యజ్ఞే
నదానేనతపసాఽనాశకేనేతి ఆశ్రమానియతదానతపఆదిభిరపివిద్యానుగ్రహస్య శ్రుతత్వాత్,. * అపిస్మర్యతే. * జప్యేనాపిచసంసిద్ధ్యేద్బ్రాహ్మణో
నాత్రసంశయః ఇతిహిస్మర్యతే. సంసిద్ధ్యేత్- జపాద్యనుగృహీతయావిద్యయా సిద్ధో భవతీత్యర్థః. * విశేషానుగ్రహశ్చ. * తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్ర
ద్ధయా విద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తీతి ఆశ్రమానియతతప ఆదిధర్మవిశేషైరనుగ్రహః శ్రూయతే- * అతస్త్వితరజ్జ్యాయో లిఙ్గాచ్చ. తుశ
బ్దోఽవధారణే. అతః- అనాశ్రమిత్వాదితరత్- ఆశ్రమిత్వమేవ జ్యాయః. అనాశ్రమిత్వమాపద్విషయం. శక్తస్యత్వాశ్రమిత్వమేవోపాదేయం- భూ

మూ.— తదేతదృచాభ్యుక్తం। ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్య న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయాన్। తస్యైవ స్యాత్పదవిత్తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేనేతి। తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాఽఽత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి సర్వమాత్మానం పశ్యతి నైనం పాప్మా తరతి సర్వం పాప్మానం తరతి నైనం పాప్మా తపతి సర్వం పాప్మానం తపతి విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడేనం ప్రాపితోఽసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోఽహం భగవతే విదేహాన్దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి॥ ౨౩

కాంభర, కాభ్వభర కుమారతుల్యకారిత్వాత్. లిక్షాద్వ- లిక్షుంబి-నృత్తి. స్మర్యతేహి- * ఆనాశ్యమీంనతిత్రిమ్ఫుదిన మేకమపిద్విజ ఇతి. అసతివైరా గ్యేహారాలాభఆపత్. సతివైరాగ్యే న స్నాన సన్న్యాసస్వీకారసమ్భవాత్. నచాపిరక్తస్య బ్రహ్మవిద్యాధికారః కథముచ్యత ఇతి వాచ్యం- అస్నానాది ప్రాద్య నుత్వాత్స్నానయూంధారసు గృహారాగస్య వేపిహారాదిమభోగ్యతాతిశయబుద్ధికృతరాగాభావేన బ్రహ్మవిద్యాధికారసమ్భవాత్, దేహాన్తరోపభోగ్య బ్రహ్మ లోకిక్షయఫలాభావేన ముముక్షోః పశ్చి(?) కస్మై రాగ్యసమ్భవాచ్చ. ఏవమేవవ్యాసాన్త్యరుక్తత్వాచ్చ న దోషః. ఇత్థం స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః (ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి) ఏతమేవాత్మానం విదిత్వా మునిః- మననశీలః. యోగీభవతి. నాన్యమిత్యర్థః. (ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛ న్తః ప్రవ్రజన్తి) లోక్యత ఇతి లోకః. ఏతమేవ లోకం- పరమాత్మానమిచ్ఛన్తః సన్న్యాసినస్సన్న్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవేత్యవధారణాత్ లోకాన్తరే ప్సూనాం పారివ్రాజ్యే నాధికార ఇతి గమ్యతే. న హి గఙ్గాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీవాసీ పూర్వాభిముఖో యాతి. (ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే విద్వాంసః ప్ర జాం న కామయన్త ఇత్యాది) హ స్మ వై ఇతి ప్రసిద్ధౌ. తదేతద్విద్వాంసః- ఏతాదృశబ్రహ్మవిదః పూర్వే ప్రజాం న కామయన్తే. తత్ర హేతుం తదభిప్ర ప్రాయమాహ (కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యాదినా) ప్రజాసాధ్యోఽయంలోకో యేషామస్మాకం, అయమాత్మా- పరమాత్మైవ. ఏతల్లోకసాధ్యస్యాను భూయమానస్య పరమాత్మానుభవావ్యతిరిక్తతయా భాయమానత్వాత్. అతః ఏతావన్మాత్ర పరిమూర్తస్సిలబ్ధేవయం ఏతల్లోకరూపముద్దిశ్య ఫలసాధనభూతయా ప్రజయా కిం కరిష్యామ ఇతి ప్రజాం పూర్వే బ్రహ్మవిదో న కామయన్త ఇత్యర్థః. (తేహ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) ఇదం చ కహోళబ్రాహ్మణే వ్యా ఖ్యాతం. (స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాది) ఏతదపి ప్రాగ్వ్యాఖ్యాతం. (ఏతము హైవైతే న తరత ఇత్యాది) అతః- దేహాయాత్రాదిలక్షణాత్ప్రకృతాన్నిమిత్తాత్ పాపమకార్షం, కల్యాణం పుణ్యమకరవమితి ద్వేప్యేతే చిన్తితే ఏతం- ఉక్తలక్షణం బ్రహ్మవిదం నైవ తరతః. న ప్రాప్నుత ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ఉభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి) యస్మాద్గతో హ్యేవ- అస్మిన్నేవ కాలే కేవలః ఏషః- ఉక్తబ్రహ్మవిదేతే- పుణ్యం చ పాపం చ ఉభయం అతితీర్ణవానిత్యర్థః. తత్ర హేతుః (నైనం కృతాకృతే తపత ఇతి) ఏనం హి- బ్రహ్మవిదం కృతాకృతే- సుకృతదుష్కృతే ఫలసమ్బన్ధిన్యకస్తుం న ప్రభవత ఇత్యర్థః. ఏవ ఏవ జపాపకర్మస్వపులకిత(?) శ్రవణాదితి భావః. ౨౨

౨౨. తదేతత్- వస్తు బ్రాహ్మణేనోక్తమృచా- మన్త్రేణాభ్యుక్తం- ప్రకాశితం. ఏషః- నేతి నేత్యాదిలక్షణో నిత్యో మహిమా. అన్యే తు మహిమానః కర్మకృతా ఇత్యనిత్యాః- అయం తు నేతి నేత్యాదిలక్షణస్తద్విలక్షణో మహిమా స్వాభావికత్వాన్నిత్యో బ్రహ్మవిదః- బ్రాహ్మణస్యత్యక్తసర్వైషణస్య. కుతోఽస్య నిత్యత్వమితి. హేతుమాహ (న కర్మణా వర్ధతే) శుభలక్షణేన కృతేన వృద్ధిలక్షణాం విక్రియాం న ప్రాప్నోతి. తథా- అశుభే న కర్మణా నో కనీయాన్- నాప్యపక్షయలక్షణాం విక్రియాం ప్రాప్నోతి. ఉపచయాపచయహేతుభూతా ఏవ హి సర్వా విక్రియా ఇత్యేతాభ్యాం ప్రతిషి ధ్యన్తే. అతోఽవిక్రియత్వాన్నిత్య ఏష మహిమా. తస్మాత్తస్యైవ- మహిమ్నః స్యాత్- భవేత్పదవిత్- పదస్య వేత్తా. పద్యతే- గమ్యతే, జ్ఞాయత ఇతి మహి మ్నస్స్వరూపమేవ పదం. తస్య పదస్య వేదితా. కిం తత్పదవేదనేన స్యాదితి. ఉచ్యతే- తం విదిత్వా- మహిమానం న లిప్యతే- న సమ్బధ్యతే కర్మణా పాపకేన- ధర్మాధర్మలక్షణేన. ఉభయమపి పాపకమేవ విదుషః. యస్మాదేవమకర్మసమ్బన్ధ్యేష బ్రాహ్మణస్య మహిమా నేతి నేత్యాదిలక్షణః- తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తః- బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారత ఉపశాన్తః. తథా- దాన్తః- అన్తఃకరణతృష్ణాతో నివృత్తః ఉపరతః- సర్వైషణావినిర్ముక్తస్సన్న్యాసీ. తితిక్షుః- ద్వన్ద్వసహి ష్ణుః. సమాహితః- ఇన్ద్రియాన్తఃకరణచలనరూపాద్వ్యావృత్త్యైకాగ్ర్యరూపేణ సమాహితో భూత్వా. తదేతదుక్తం పురస్తాత్ * బాల్యం చ పాణ్డి త్యం చ నిర్విద్యేతి. ఆత్మన్యేవ- స్వకార్యకరణసఙ్ఘాతే ఆత్మానం- ప్రత్యక్చేతయితారం పశ్యతి. తత్ర కిం తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నం. నేత్యుచ్యతే- సర్వం- సమస్తమాత్మానమేవ పశ్యతి. నాన్యదాత్మవ్యతిరిక్తం వాలాగ్రమాత్రమప్యస్తీత్యేవం పశ్యతి. మననాన్మునిర్భవతి జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తాఖ్యం స్థానత్ర యం హిత్వా. ఏవం పశ్యన్తం బ్రాహ్మణం- నైనం పాప్మా- పుణ్యపాపలక్షణస్తరతి- న ప్రాప్నోతి. అయం తు బ్రహ్మవిత్సర్వం పాప్మానం తరతి - ఆత్మభా వేనైవ వ్యాప్నోతి. అతిక్రామతి. నచైనం పాప్మా - కృతాకృతలక్షణస్తపతి ఇష్టఫలప్రత్యవాయోత్పాదనాభ్యాం. సర్వం పాప్మానమయం తపతి - బ్ర హ్మవిత్సర్వాత్మదర్శనవహ్నినా భస్మీకరోతి. స ఏష ఏవంవిద్విపాపః- విగతధర్మాధర్మః. విరజః- విగతరజః. రజః- కామః. విగతకామః. అవిచికిత్సః- ఛి న్నసంశయః. అహమస్మి సర్వాత్మా పరం బ్రహ్మేతి నిశ్చితమతిః బ్రాహ్మణో భవతి. అయం త్వేవంభూత ఏతస్యామవస్థాయాం ముఖ్యో బ్రాహ్మణః- ప్రా గేతస్మాద్బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాద్గౌణమస్య బ్రాహ్మణ్యం. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః- ముఖ్యో నిరుపచరితస్సర్వాత్మభా వలక్షణః. హే సమ్రాట్ ఏనం బ్రహ్మలోకం పరిప్రాపితోఽస్యభయం నేతి నేత్యాదిలక్షణమితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏవం బ్రహ్మభూతో జన

...యాజ్ఞవల్క్యేన ...హ్మభావమాపాదితః ప్రత్యాహ- సోహం- త్వయా బ్రహ్మభావమాపాదితస్సన్ భగవతే - తుభ్యంవిదేహాన్ దేశాన్ - మమరా ...దదామి. మాంచ సహాపిదెహైర్దాస్యాయ- దాస్యకర్మణే. దదామీతిచశబ్దాత్సమ్బధ్యతే. పరిసమాపితా బ్రహ్మవిద్యాసహాసన్న్యాసేనసాఙ్గా నేతిక ... తాకా. పరిసమాప్తఃపరమఃపురుషార్థః. ఏతావత్పురుషేణకర్తవ్య, మేషానిష్ఠా, ఏషాపరాగతి, రేతన్నిశ్శ్రేయస, మేతత్ప్రాప్యకృతకృత్యో బ్రాహ్మణోభవ, త్యేతత్సర్వవేదానుశాసన, మితి. ౨౩

ఆ.— ఉక్తైవిద్యాఫలెమన్త్రసంవాదయతి (తదేతదితి) ఏషనిత్యోమహిమేత్యత్రనిత్యత్వముపపాదయతి (అన్యేత్యాది) తద్విల క్షణత్వం-అకర్మకృతత్వం. అకర్మకృతో మహిమా. స్వాభావికత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కుతో స్యేతి) వృద్ధిరపక్షయశ్చేతిద్విక్రియాద్వయాభావేపి విక్రియాన్తరాణిభవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపచయేతి) ఏతాభ్యాం - నిషేధాభ్యామితియావత్. ఆత్మనస్సర్వవిక్రియారాహిత్యేఫలితమాహ (అతఇతి) తస్యనిత్యత్వేపికిం- తదాహ (తస్మాదితి) అధర్మలక్షణేనైవకర్మణేతిదంధర్మాధర్మలక్షణేనేత్యుక్తం - అతఆహ (ఉభయమపీతి) సంసారహేతుత్వావిశేషాదిత్యర్థః. తస్మాదిత్యాదివాక్యంవ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఏవంవిత్ - ఆత్మాకర్మతత్ఫలసమ్బన్ధశూన్యఇత్యాపాతతోజాన న్నిత్యర్థః. విశేషణాభ్యాముత్సర్గతోవిహితస్యోభయవిధకరణవ్యాపారోపరమస్యయావజ్జీవాదిశ్రుతివిహితంకర్మాపవాదః- తస్మాద్విరక్తస్యాపిననిత్యాదిత్యాగః- *షత్సర్గస్యాపవాదేనబాధఃకస్యనసమ్మతఇత్యాదిన్యాయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపరతఇతి) జీవనవిచ్ఛేదవ్యతిరిక్తశీతాదిసహిష్ణుత్వం-తితిక్షుత్వం. యత్రకర్తుస్స్వాతన్త్ర్యం-తేషాంకర్మణాంనివృత్తిశ్శమాదిపదైరుక్తా. యత్రసమ్యగ్ధీవిరోధినినిద్రాలస్యాదౌపుంసోనస్వాతన్త్ర్యం-తన్నివృత్తిః- సమాధానం. సమాహితోభూత్వాపశ్యతీతిసమ్బన్ధః. పశ్యతీతివర్తమానాపదేశాత్కథంవిశేషణేషుసఙ్గ్రామితోవిధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) యథోక్తైస్సాధనైరుదితాయాంవిద్యాయాం కింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తస్యపుణ్యపాపాసంస్పర్శే హేతుమాహ (అయంత్వితి) ఇతశ్చవిదుషోనకర్మసమ్బన్ధోస్తీత్యాహ (నచైనమితి) కిమితిపాప్మాబ్రహ్మవిదంనతపతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) కథంబ్రాహ్మణోభవతీత్యపూర్వవదుచ్యతే- ప్రాగపిబ్రాహ్మణ్యస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయన్త్వితి) ముఖ్యత్వం - అబాధితత్వం. సఫలాంవిద్యాంమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాముపదిశ్యోపసంహరతి (ఏషఇతి) తత్రకర్మధారయసమాసంసూచయతి (బ్రహ్మైవేతి) తథావిధసమాసపరిగ్రహే ప్రకరణమనుగ్రాహకమభిప్రేత్యాహ (ముఖ్యఇతి) తథాపికింమేసిద్ధమితి-తదాహ (ఏనమితి) ఆత్మీయంవిద్యాలాభంద్యోతయితుంరాజ్ఞోవచనమిత్యాహ (ఏవమితి) సఏవక్తవ్యశేషేకథమిత్థంరాజ్ఞోవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరిసమాపితేతి) తథాపిపరమపురుషార్థస్యవక్తవ్యత్వమాశఙ్క్యాహ (సమాప్తఇతి) కర్తవ్యాన్తరంవక్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) తథాపియత్రనిష్ఠాకర్తవ్యా- తద్వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) తథాపిపరమానిష్ఠాస్తిచేత్. నేత్యాహ (ఏషేతి) నిశ్చితశ్శ్రేయోన్యదస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) తథాపికృతకృత్యతయాముఖ్యబ్రాహ్మణ్యసిద్ధ్యర్థంవక్తవ్యాన్తరమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతత్ప్రాప్యేతి) కిమస్యాంప్రతిజ్ఞాపరత్వేరాయాంనియామకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) నిరుపాధికబ్రహ్మజ్ఞానాత్కైవల్యమితిగమయితుమితిశబ్దః. ౨౩

రం.— (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్-పుణ్యపాపసన్తరణమభిముఖీకృత్యఋచోక్తమిత్యర్థః. తామేవర్చంపఠతి (ఏషనిత్యోమహిమాబ్రాహ్మణస్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదఃయఏషమహిమా-సఃనిత్యః- బ్రహ్మజ్ఞానానన్తరంయావదాత్మభావితయాఅనువర్తతఇత్యర్థః, కోసౌమహిమేత్యత్రాహ (నవర్ధతేకర్మణానోకనీయాన్తస్యైవస్యాత్పదవిదితి) తస్య- బ్రహ్మణఃపదవిత్-పద్యతఇతిపదం- స్వరూపం. బ్రహ్మస్వరూపవిదేవకర్మణానవర్ధతే, కర్మణాకనీయాంశ్చనస్యాత్, కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యస్స్యాదిత్యర్థః. ఉక్తబ్రహ్మవిన్మహిమజ్ఞానస్యఫలమాహ (తంవిదిత్వానలిప్యతేకర్మణాపాపకేనేతి) తం- బ్రహ్మవిన్మహిమానంవిదిత్వానరః పాపకేన కర్మణానలిప్యతఇత్యర్థః. (తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తోదాన్తఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితోభూత్వాత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతి) తస్మాత్ - బ్రహ్మవిదఏవంవిధ మహిమశాలిత్వాత్. ఏవంవిత్ - శాస్త్రజన్యజ్ఞానవాన్. శమః-అన్తరిన్ద్రియనియమనరూపః. దమః- బహిరిన్ద్రియనియమనరూపః. ఉపరతిః-నిషిద్ధకామ్యాదికర్మసూపరతిః. తితిక్షా - క్షమా. సమాహితః - సమాహితచిత్తఇత్యర్థః. ఏవంరూపస్సన్నాత్మని - జీవాత్మని ఆత్మానం- పరమాత్మానం తదన్తర్యామిణంపశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. మాధ్యన్దినశాఖాయాం పశ్యేదితిపాఠోదృశ్యతే-అతఃపాఠద్వైవిధ్యమత్రద్రష్టవ్యం. కించ (సర్వమాత్మానంపశ్యతి) ఆత్మానం- పరమాత్మానంసర్వం- సర్వశరీరకంచపశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. ఇదంచవాక్యంతృతీయాధ్యాయే అజ్ఞ్యాదేచినిర్ణీతం. తత్రహిగృహస్థస్యబాహ్యాభ్యన్తరకరణవ్యాపారరూపకర్మానుష్ఠానస్యావశ్యకత్వాత్, శమాదీనాంచ తద్విపరీతత్వాన్నానుష్ఠేయత్వమితి ప్రాప్తఉచ్యతే- *శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్తథాపితు తద్విధేస్తదఙ్గతయా తేషామవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. తథాపి - గృహస్థస్యకర్మానుష్ఠానావశ్యకత్వేపి గృహస్థశ్శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్. *శాన్తోదాన్తఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితోభూత్వాత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతీతి విద్యాఙ్గతయాశమాదీనాం విధానాత్, అశాన్తచిత్తస్యచిత్తవిక్షేపేణ విద్యానిష్పత్త్యసమ్భవేనదృష్టార్థతయా అనుష్ఠేయత్వాచ్చ. నచకర్మణాంశమాదీనాంచవిరోధః- భిన్నవిషయత్వాత్. విహితేషువ్యాపారః - ఇతరేషుతదుపరమరూపశమఇతి. నచకరణవ్యాపారరూపకర్మసువర్తమానస్యవాసనానువృత్త్యాశమాదికంనసమ్భవతీతివాచ్యం-పరమపురుషారాధనరూపకర్మణాంవాసనోచ్ఛేదఏవహేతుత్వాదితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (నైనంపాప్మాతరతిసర్వంపాప్మానంతరతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదంపాప్మా- పుణ్యపాపలక్షణంకర్మనతరతి-నప్రాప్నోతి. అయంతుబ్రహ్మవిత్సర్వంపాప్మానంతరతి- సర్వపాపాతిగోభవతీత్యర్థః. (నైనంపాప్మాతపతిసర్వంపాప్మానంతపతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదంపాప్మానతపతి-నబాధతే. అయమేవసర్వంపాప్మానంజ్ఞానాగ్నినాతపతి- దహతీత్యర్థః. (విపాపోవిరజోఽవిచికిత్సోబ్రా

ఉ.— స వా ఏష మహానజ ఆత్మాన్నాదో వసుదానో విన్దతే వసు య ఏవం వేద॥ ౨౪
స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మాభయం వై బ్రహ్మాభయగ్ం హి వై
బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

హ్మణో భవతి) విపాపః- పాపశూన్యః. విరజః- విరాగః. అవిచికిత్సః-సంశయశూన్యః. * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః ఇత్యుక్తేః. బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిద్భవతీత్యర్థః. అత్ర బ్రాహ్మణ ఇతి పశ్చాన్నిర్దిష్టస్యాపి బ్రాహ్మణశబ్దస్యాచిత్యాదుద్దేశ్యసమర్పకత్వమేవ. తతశ్చ బ్రాహ్మణో విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో భవతీత్యర్థః. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. (సోఽహం భగవతే విదేహాన్ దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి) సోఽహం-ఏవమనుశిష్ట బ్రహ్మవిద్యః స్వరాజ్యం సర్వం భగవతే-తుభ్యం దదామి, రాజ్యేన సహాత్మానమపి తే జ్యోరాయ దదామి, ఇతి జనక ఉవాచేత్యర్థః. ౨౩

శం.— యోఽయం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా- స వై ఏష మహానజ ఆత్మా అన్నాదః - సర్వభూతస్థస్సర్వాన్నానామత్తా. వసుదానః - వసు- ధనం. సర్వప్రాణికర్మఫలం. తస్య దాతా- ప్రాణినాం యథాకర్మ ఫలేన యోజయితేత్యర్థః. తమేతమజమన్నాదం వసుదానమాత్మానమన్నాదవసుదానగుణాభ్యాం యుక్తం యో వేద- సర్వభూతేష్వాత్మభూతోఽన్నమత్తి, విన్దతే చ వసు - సర్వం కర్మఫలజాతం లభతే సర్వాత్మత్వాదేవ,- య ఏవం యథోక్తం వేద. అథవా- దృష్టఫలార్థిభిరప్యేవం గుణ ఉపాస్యః- తేనాన్నాదో వసోశ్చ లబ్ధా - దృష్టేనైవ ఫలేనాన్నాత్తృత్వేన గోఽశ్వాదినా చాస్య యోగో భవతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ— సప్రతిసోపాధిక బ్రహ్మ ధ్యానాదభ్యుదయం దర్శయతి (యోఽయమిత్యాదినా) ఈశ్వరశ్చేత్ప్రాణిభ్యః కర్మఫలం దదాతి-తర్హి తస్యైవైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణినామితి) ఉపాస్యస్వరూపం దర్శయిత్వా తదుపాసనం సఫలం దర్శయతి (తమేతమితి) సర్వాత్మత్వఫలముపాసనముక్త్వా పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) దృష్టం ఫలం-అన్నాత్తృత్వం ధనలాభశ్చ. ఉక్తగుణకమీశ్వరం ధ్యాయతః ఫలమాహ (తేనేతి) తదేవ ఫలం స్పష్టయతి (దృష్టేనేతి) అన్నాత్తృత్వం-దీప్తాగ్నిత్వం. ౨౪

రం— ఏవం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా ఉపాసకానాముపాసనభేదేన భుక్తిముక్తిప్రద ఇతి శ్రుతిరాహ (స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదానః) అన్నాదః-అన్నదః. వసుదానః-వసుప్రదః. య ఏవం వేద- అనేనాకారేణ బ్రహ్మోపాసీనః స విన్దతే వసు-అన్నం వసు చ లభత ఇత్యర్థః. ఇదం చ వృత్తియాథార్థ్యే ఉభయలిఙ్గపాదే చిన్తితం. తత్ర హి ఐహికాముష్మికం శ్రేయఃఫలం కర్మణ ఏవ స్యాత్-తస్య ఫలసాధనత్వశ్రవణాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తేఽభిధీయతే- * ఫలమత ఉపపత్తేః. కర్మభిరారాధితాదస్మాదేవ పరమపురుషాత్ఫలం-సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేః బ్రహ్మణస్సేవారాధిత రాజవత్ఫలప్రదత్వోపపత్తేః. * శ్రుతత్వాచ్చ. * స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదాన ఇతి తస్యైవ ఫలప్రదత్వస్య శ్రుతత్వాత్. పూర్వపక్షమాహ- * ధర్మం జైమినిరత ఏవ. యాగదానాఖ్యధర్మమేవ జైమినిః ఫలప్రదం మన్యతే- అత ఏవ - ఉపపత్తేశ్శ్రుతేశ్చ. కృష్యాదీనాం ఫలసాధనత్వవత్ యాగదానాదీనాం వినశ్వరాణామపూర్వద్వారేణ ఫలసాధనత్వోపపత్తేః. * యజేత స్వర్గకామ ఇతి విధిప్రత్యయేన ప్రకృత్యర్థయాగస్యైవ ఫలసాధనత్వశ్రవణాత్. * పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్. బాదరాయణస్త్వాచార్యః పూర్వోక్తమేవ పరమాత్మానం ఫలప్రదత్వం మన్యతే-హేతువ్యపదేశాత్- * యజ దేవపూజాయామితి ప్రీతిహేతుత్వవాచినా పూజాశబ్దేన యాగస్య దేవతాప్రీతిహేతుత్వవ్యపదేశాత్, * స ఏవైనం భూతిం గమయతీత్యాదికర్మవిధిశేషవాక్యేషు కర్మారాధిత దేవతాయా ఏవ యాగాదేః ప్రీతిహేతుత్వావగమాత్, * అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చేతి ఫలప్రదాయిత్వలక్షణప్రభుత్వస్య పరమాత్మన్యేవ స్మృతత్వాత్, ఆశువినశ్వరస్య కర్మణో విధివాక్యశ్రుతకాలాన్తరభావిఫలసాధనత్వనిర్వాహాయ ద్వారాపేక్షాయాం వాక్యశేషప్రతిపన్నదేవతాప్రీతిరూపద్వారపరిత్యాగేన అశ్రుతమవేతాదృష్టరూపద్వారపరికల్పనస్యానుచితత్వాత్, కర్మప్రీతః పరమాత్మైవ ఫలప్రద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨౪

శం.— ఇదానీం సమస్తస్యైవారణ్యకస్యార్థ ఉక్తః- స సముచ్చిత్యాస్యాం కణ్డికాయాం నిర్దిశ్యత ఏతావాన్ సమస్తారణ్యకార్థ ఇతి. స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరః - న జీర్యత ఇతి. న విపరిణమత ఇత్యర్థః. అమరః - యస్మాచ్చాజరః - తస్మాదమరః. న మ్రియత ఇత్యమరః. యో హి జాయతే జీర్యతే చ - స వినశ్యతి మ్రియతే వా. అయం త్వజత్వాదజరత్వాచ్చావినాశీ యతః- అత ఏవామృతః. యస్మాజ్జని ప్రభృతిభిస్త్రిభిర్భావవికారైర్వర్జితః - తస్మాదితరైరపి భావవికారైస్త్రిభిః, తత్కృతైశ్చ కామకర్మమోహాదిభిర్మృత్యురూపైర్వర్జిత ఇత్యేతత్. అభయోఽత ఏవ. యస్మాచ్చైవం పూర్వోక్తవిశేషణః- తస్మాద్భయవర్జితః. భయం హి నామావిద్యాకార్యం. తత్కార్యప్రతిషేధేన భావవికారప్రతిషేధేన చావిద్యాయాః ప్రతిషేధస్సిద్ధో వేదితవ్యః. అభయ ఆత్మైవం గుణవిశిష్టః కిమసౌ. బ్రహ్మ - పరివృఢం. నిరతిశయం మహదిత్యర్థః. (అభయం వై బ్రహ్మ) ప్రసిద్ధమేతల్లోకేఽ

ఉ.— అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతుర్మైత్రేయీ చ కాత్యాయనీ చ తయోర్హ మైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీ బభూవ స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి కాత్యాయన్యథ హ యాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్॥ ౧

భయం బ్రహ్మేతి- తస్మాద్యుక్తమేవం గుణవిశిష్ట ఆత్మా బ్రహ్మేతి. య ఏవం-యథోక్తమాత్మానమభయం బ్రహ్మ వేద- సోఽభయం హి వై బ్రహ్మ భవతి. ఏష సర్వస్యా ఉపనిషదస్సఙ్క్షేపార్థ ఉక్తః. ఏతస్యైవార్థస్య సమ్యక్ప్రబోధాయోత్పత్తిస్థితిప్రలయాదికల్పనా, క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణా, చాత్మని కృతా. తదపోహేన చ * నేతి నేతీత్యధ్యారోపితవిశేషాపనయనద్వారేణ పునస్తత్త్వమావేదితం. యథైకప్రభృత్యాపరార్ధసఙ్ఖ్యాస్వరూపపరిజ్ఞానాయ రేఖాధ్యారోపణం కృత్వైకేయం రేఖా దశేయం శతేయం సహస్రేయమితి గ్రాహయతి- అవగమయతి సఙ్ఖ్యాస్వరూపం కేవలం. న తు సఙ్ఖ్యాయా రేఖాత్మత్వమేవ, యథా చాకారాదీన్యక్షరాణి విజిగ్రాహయిషుః పత్రమషీరేఖాదిసంయోగోపాయమాస్థాయ వర్ణానాం తత్త్వమావేదయతి- న పత్రాద్యాత్మతామక్షరాణాం గ్రాహయతి,- తథా చేహోత్పత్త్యాద్యనేకోపాయమాస్థాయైకం బ్రహ్మతత్త్వమావేదితం. పునస్తత్కల్పితోపాయజనితవిశేషపరిశోధనార్థం * నేతి నేతీతి తత్త్వోపసంహారః కృతః. తదుపసంహృతం పునః పరిశుద్ధం కేవలమేవ. సఫలం జ్ఞానమన్తే ఽస్యాం కణ్డికాయాముక్తమితి. ౨౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— నిరుపాధికబ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తిరుక్తా, సోపాధికబ్రహ్మధ్యానాచ్చాభ్యుదయ ఉక్తః,- తథా చ కిము త్తరకణ్డికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) అజత్వాచ్చావినాశిత్వం వక్తుం చ శబ్దః. కథం జన్మజరాఽభావయోరమరత్వావినాశిత్వసాధకత్వం-తదాహ (యో హీతి) అయం త్వజత్వాచ్చావినాశీ. అజరత్వాచ్చామరః. అమరత్వాచ్చావినాశీతి యోజనా. మరణాయోగ్యత్వముపజీవ్య మరణకార్యాభావం దర్శయతి (అత ఏవేతి) జన్మాపక్షయవినాశానామేవ భావవికారాణామిహ ముఖతో నిషేధాద్వృద్ధ్యాదీని వికారాన్తరాణ్యాత్మని భవిష్యన్తి - విశేషనిషేధస్య శేషాభ్యనుజ్ఞాపరత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఇతరే-సత్త్వవివృద్ధిపరిణామాః అత ఏవాభయ ఇత్యుక్తం వివృణోతి (యస్మాచ్చేతి) కిం తద్భయం తదాహ (భయం హీతి) అవిద్యానిషేధవిశేషణాభావాదాత్మనం సా సదా స్పృశతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాచ్చేతి) విశేషణాన్తరం ప్రశ్నపూర్వకముక్తం వ్యాకరోతి (అభయ ఇతి) కథం పునరభయగుణవిశిష్టస్యాత్మనో బ్రహ్మత్వం- తదాహ (అభయమితి) వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) లోకశాస్త్రయోస్త్రిష్వప్యుపలక్షణం. వేద్యస్వరూపముక్త్వా విద్యాఫలం కథయతి (య ఏవమితి) కణ్డికార్థముపసంహరతి (ఏష ఇతి) సృష్ట్యాదేరపి తదర్థత్వాత్కిమిత్యసావిహ నోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతస్యేతి) సృష్ట్యాదేరారోపితత్వే గమకమాహ (తదపోహేనేతి) తచ్ఛబ్దస్సృష్ట్యాదిప్రపఞ్చవిషయః. తదపోహే నేత్యుక్తం తదేవ స్ఫుటయతి (నేతీతి) అధ్యారోపాపవాదన్యాయేన తత్త్వస్యావేదితత్వాదారోపితం భవత్యేవ సృష్ట్యాది నైవ తమిత్యర్థః. అధ్యారోపాపవాదన్యాయస్య పఞ్చప్రతిష్ఠేన న్యాయవిరుద్ధత్వాత్తత్త్వం వివక్షితం చేత్-తదేవోచ్యతాం - కిం సృష్ట్యాద్యద్వైతారోపణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉదాహరణాన్తరమాహ (యథా చేతి) దృష్టాన్తద్వయమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథా చేతి) ఇహేతి మోక్షశాస్త్రోక్తిః. తథాపి కల్పితప్రపఞ్చసమ్బన్ధప్రయుక్తం సవిశేషత్వం బ్రహ్మణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) తస్మిన్-ఆత్మని కల్పితస్సృష్ట్యాదిరుపాయః. తేన జనితో విశేషస్తస్మిన్- కారణత్వాదిః. తస్య నిరాసార్థమితి యావత్. తర్హి ద్వైతాభావవిశిష్టం తత్త్వమితి చేత్. నేత్యాహ (తదుపసంహృతమితి) పరిశుద్ధం-భావవదభావేనాపి న సంస్పృష్టమిత్యర్థః. కేవలమిత్యద్వితీయోక్తిః. సృష్ట్యాదివచనస్య గతిముక్త్వా ప్రకృతముపసంహరతి (సఫలమితి) ఇతి శబ్దస్సణ్డికాసమాప్త్యర్థః. బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థో వా.. ౨౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర.— (స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మేత్యాది) స ఏష మహానాత్మా- పరమాత్మా జరామరణశూన్యః. అమృతః- అసంసారీ. అత ఏవ భయశూన్యః. ఏవంభూతోఽయమాత్మా బ్రహ్మ-నిరతిశయబృహదిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అభయం వై బ్రహ్మేతి) * అమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి నిరుపాధికాభయత్వాశ్రయస్య పరమబ్రహ్మత్వప్రసిద్ధేరితి భావః. తజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అభయం హి వై బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేదేతి) బ్రహ్మ భవతి- ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం.. ౨౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆగమప్రధానేన మధుకాణ్డేన బ్రహ్మకాణ్డోక్తబ్రహ్మతత్త్వం నిర్ధారితం. పునస్తస్యైవోపపత్తిప్రధానేన యాజ్ఞవల్కీయేన కాణ్డేన పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహం కృత్వా విగృహ్యవాదేన విచారితం. శిష్యాచార్యసమ్బన్ధేన చ షష్ఠే ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయేన సవిస్తరం విచార్యోపసంహృతం. అథేదానీం నిగమనస్థానీయం మైత్రేయీబ్రాహ్మణమారభ్యతే. అయం చ న్యాయో వాక్యకోవిదైః పరిగృహీతః * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాః పునర్వచనం నిగమనమితి. అథవా- ఆగమప్రధానేన మధుకాణ్డేన యదమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమభిహితం - తదేవ తర్కేణాప్యమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమధిగమ్యతే. తర్కప్రధానం హి యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డం. తస్మాచ్ఛాస్త్రతర్కాభ్యాం నిశ్చితమేతత్-

మూ.— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవ్రజిష్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి ॥ ౨ ॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యన్ను మ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్స్యాన్న్వహం తేనామృతాఽఽహో నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితగ్ం స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాఽస్తి విత్తేనేతి ॥ ౩ ॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేత్థ తదేవ మే వి బ్రూహీతి ॥ ౪

యదేతదాత్మజ్ఞానం సంన్యాససహితమమృతత్వసాధనమితి. తస్మాచ్ఛాస్త్రశ్రద్ధావద్భిరమృతత్వప్రతిపిత్సుభిరేతత్ప్రతిపత్తవ్యమితి. ఆగమోపపత్తిభ్యాం హి నిశ్చితోఽర్థః శ్రద్ధేయో భవత్యవ్యభిచారాదితి. వాక్యాక్షరాణాం తు చతుర్థే యథా వ్యాఖ్యాతోఽర్థః తథా ప్రతిపత్తవ్యోఽత్రాపి. యాన్యవ్యాఖ్యాతాని తాని వ్యాఖ్యాస్యామః. అథేతి హేత్వపదేశానన్తర్యప్రదర్శనార్థః. హేతుప్రధానాని హి వాక్యాన్యతీతాని. తదనన్తరమాగమప్రధానేన ప్రతిజ్ఞాతోఽర్థోఽధిగమ్యతే మైత్రేయీబ్రాహ్మణేన. హ శబ్దో వృత్తావద్యోతకః. యాజ్ఞవల్క్యస్యర్షేః కిల ద్వే భార్యే పత్న్యౌ బభూవతుః ఆస్తాం. మైత్రేయీ చ నామత ఏకా అపరా కాత్యాయనీ నామ. తయోర్భార్యయోర్మైత్రేయీ హ కిల బ్రహ్మవాదినీ బ్రహ్మవదనశీలా బభూవ ఆసీత్. స్త్రీప్రజ్ఞా స్త్రియాముచితా సా స్త్రీప్రజ్ఞా. నైవ యస్యాః ప్రజ్ఞా గృహప్రయోజనాన్వేషణాలక్షణా. సా స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి తస్మిన్కాలే ఆసీత్కాత్యాయనీ. అథ ఏవం సతి హ కిల యాజ్ఞవల్క్యః పూర్వస్మాద్గార్హస్థ్యలక్షణాద్వృత్తాత్ పారివ్రాజ్యలక్షణం వృత్తముపాకరిష్యన్ ఉపాచికీర్షుస్సన్. ౧

ఆ.— సమాప్తే శారీరకే బ్రాహ్మణే వంశబ్రాహ్మణం వ్యాఖ్యాతవ్యం - కృతం గతార్థేన మైత్రేయీబ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్యోద్ధుకామస్తదర్థమనుద్రవతి (ఆగమేతి) పాఞ్చమికమర్థమనుభాషతే (పునరితి) తస్యైవ బ్రహ్మణస్తత్త్వమితి శేషః. విగృహ్యవాదః - జయపరాజయప్రధానో జల్పన్యాయః. షష్ఠే ప్రతిష్ఠాపితమనువదతి (శిష్యేతి) ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయస్తత్త్వనిర్ణయప్రధానో వాదః. ఉపసంహృతం - తదేవ తత్త్వమితి శేషః. సమ్ప్రత్యుత్తరబ్రాహ్మణస్యాగతార్థత్వమాహ (అథేతి) ఆగమోపపత్తిభ్యాం నిశ్చితే తత్త్వే నిగమనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిమాహ (అథవేతి) కథమిహ తస్యాధిగతిః - తత్రాహ (త్యాగేతి) మునికాణ్డస్య తర్కప్రధానత్వే కిం స్యాత్ - తదాహ (తస్మాదితి) ఇతి - ఫలితమితి శేషః. శాస్త్రాదినా యథోక్తస్య జ్ఞానస్య నిశ్చితత్వేఽపి కిం సిధ్యతి - తదాహ (తస్మాచ్ఛాస్త్రశ్రద్ధావద్భిరితి) ఏతచ్ఛబ్దో యథోక్తజ్ఞానపరామర్శార్థః ఇతి - సిధ్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (ఆగమేతి) అవ్యభిచారాత్ - మానయుక్తిగమ్యస్యార్థస్య తథైవ సత్త్వాదితి యావత్. ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసఙ్గతిసమాప్త్యర్థః. తాత్పర్యార్థే వ్యాఖ్యాతే సత్యక్షరవ్యాఖ్యానప్రసక్తావాహ (వాక్యాక్షరాణామితి) తర్హి బ్రాహ్మణేఽస్మిన్నుక్తవ్యాభావాత్ పరిసమాప్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యానీతి) నను వాక్యాని పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని - న హేతురుపదిష్టః. తత్కథం తదుపదేశానన్తర్యం సంన్యాససహితస్యామృతత్వహేతోరాత్మజ్ఞానస్యాథశబ్దేన ద్యోత్యతే - తత్రాహ (హేతుప్రధానానీతి) తదేవ వృత్తం వ్యనక్తి (యాజ్ఞవల్క్యస్యేతి) అథేత్యస్యార్థమాహ (ఏవం సతీతి) భార్యాద్వయే దర్శితరీత్యా స్థితే, స్వస్య చ వైరాగ్యాతిరేకే సతి, తియావత్. ౧

రం.— అథ మైత్రేయీ బ్రాహ్మణం చతుర్థవదిహాపి కించిన్న్యూనాతిరిక్తపదవిశేషోపేతమారభ్యతే. నను కిమర్థోఽస్య పతితస్య మైత్రేయీ బ్రాహ్మణస్య పునః పాఠః. ఉచ్యతే - పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవివ్రజిషయా మైత్రేయ్యై ఆత్మతత్త్వముపదిశ్య పారివ్రాజ్యాయ ప్రవృత్తః స్వవైరాగ్యమాస్థ్యం దృష్ట్వా కించిత్కాలం ధనార్జనం కృత్వా గృహ ఏవానిషిద్ధాన్ కామాననుభూయ నిష్పన్నదృఢవైరాగ్యోఽథ ప్రవివ్రజిషుః పునర్గృహస్థ్యవ్యాపృతచిత్తతయా విస్మృతాత్మతత్త్వాయై మైత్రేయ్యై పునరుపదేష్టుమారభతే. అనయా చాఖ్యాయికయా వైరాగ్యమాత్రే పతితసంన్యాసే నాధికార ఇతి ప్రదర్శితం భవతి. అత్ర విశేషపదాని వ్యాకుర్మః. యద్వా - మైత్రేయీ బ్రాహ్మణస్య ఏతదధ్యాయే నైకార్థ్యప్రదర్శనాయ పునరప్యామ్నానమితి ద్రష్టవ్యం. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతురిత్యాది) తయోర్మధ్యే మైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీ బభూవ - బ్రహ్మవదనశీలా బభూవేత్యర్థః. (స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి కాత్యాయనీ) తర్హి - తస్మిన్కాలే కాత్యాయనీ స్త్రీప్రజ్ఞైవ - స్త్రీణాం యా ఉచితా గృహవ్యాపారవిషయా ప్రజ్ఞా - తద్వత్ప్రజ్ఞావత్యేవ బభూవేత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్) అన్యద్వృత్తం - గార్హస్థ్యాద్విలక్షణం తుర్యాశ్రమముపాశ్రయిష్యన్నిత్యర్థః. ౧-౨-౩-౪

శం.— సో మైత్రేయీతి జ్యేష్ఠాం భార్యామామన్త్రయామాస. ఆమన్త్ర్య చోవాచ హ. ప్రవ్రజిష్యన్ - పారివ్రాజ్యం కరిష్యన్వా అరే మైత్రేయి అస్మాత్స్థానాత్ - గార్హస్థ్యాదహమస్మి - భవామి. మైత్రేయ్యనుజానీహి మాం. హన్తేచ్ఛసి యది - తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీత్యాది వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౨

ఆ.— తస్యాం బ్రహ్మవాదిత్వం తదామన్త్రణద్వారేణ తాం ప్రత్యేవ సంవాదే హేతూకర్తవ్యం. తస్యాః బ్రహ్మవాదిత్వం ద్యోతయితుమిచ్ఛసి యదీత్యుక్తం. ౨

శం.— సైవముక్తా ఉవాచ మైత్రేయీ. సర్వేయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్ - కిం స్యాం కిమహం విత్తసాధ్యేన కర్మణా అమృతా - ఉతాహో న స్యామితి. నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది సమానమన్యత్. ౩-౪

ఉ.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధద్ధన్త తర్హి భవత్యేతద్వ్యాఖ్యాస్యామి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౫

స హోవాచ న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతి। న వా అరే జాయాయై కామాయ జాయా ప్రియా భవత్యాత్మనస్తు కామాయ జాయా ప్రియా భవతి న వా అరే పుత్రాణాం కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్తి న వా అరే విత్తస్య కామాయ విత్తం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ విత్తం ప్రియం భవతి। న వా అరే పశూనాం కామాయ పశవః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పశవః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే బ్రహ్మణః కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవతి। న వా అరే క్షత్రస్య కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవతి। న వా అరే లోకానాం కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే దేవానాం కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే వేదానాం కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే భూతానాం కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్తి। న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి। ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యాత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదగ్ం సర్వం విదితం॥ ౬

బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్రం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః క్షత్రం వేద లోకాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద వేదాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో వేదాన్వేద భూతాని తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమే వేదా ఇమాని సర్వాణి భూతానీదగ్ం సర్వం యదయమాత్మా॥ ౭

స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౮

స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ శఙ్ఖస్య తు గ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౯

స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ వీణాయై తు గ్రహణేన వీణావాదస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౧౦

అ— మైత్రేయీ స్వస్యామృతత్వమాత్రార్థితామాత్మనో దర్శయతి (నైవముక్తి) ౩-౪

శం— స హోవాచ. ప్రియైవ పూర్వం ఖలు నః- అస్మభ్యం భవతీ- భవన్తీ సతీ ప్రియమేవావృధత్- వర్ధితవతీ. నిర్ధారితవత్యసి అతస్తుష్టోఽహం హన్తేచ్ఛసి చేదమృతత్వసాధనం జ్ఞాతుం- హే భవతి తే- తుభ్యం తత్- అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి. ౫

ఆ.— గురుప్రసాదాధీనా విద్యాప్రాప్తిరితి ద్యోతనార్థమాహ (స హోవాచేతి) జ్ఞానేచ్ఛాగుణలాభతాద్యోతనాయ చేదిత్యుక్తం ౫

రం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధదిత్యాది) భవతీ- త్వం నః- అస్మాకం ప్రియా సతీ ప్రియమేవావృధత్ - వర్ధితవతీత్యర్థః. అనుకూల భాషణాదితి భావః. ధృతాదిత్వాదణ్. ✽ ధృతాదిత్వాల్లుఙ్జీతి సరస్మైపదం. అతస్తుష్టోఽహం హే భవతి అమృతత్వసాధనం జిజ్ఞాసమానాయై తుభ్యం ఏతత్ - అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి. వ్యాచక్షాణస్య మే వాక్యం నిదిధ్యాసస్వ- సావధానం శృణ్విత్యర్థః. ౫-౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— ఆత్మని ఖలు అరే మైత్రేయి దృష్టే. కథం దృష్ట ఆత్మనీతి. ఉచ్యతే - పూర్వమాచార్యాగమాభ్యాం శ్రుతే, పునస్తర్కేణోపపత్త్యా మతే- విచారితే,. శ్రవణం త్వాగమమాత్రేణ. మతే- ఉపపత్త్యా. పశ్చాద్విజ్ఞాతే- ఏవమేతన్నాన్యథేతి నిర్ధారితే. కిం భవతీతి. ఉచ్యతే- ఇదం సర్వం విదితం భవతి. ఇదం సర్వమితి- యదాత్మనోఽన్యత్. ఆత్మవ్యతిరేకేణాభావాత్. ౬- ౭- ౮- ౯- ౧౦

౬.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్యపృథగ్ధూమావినిశ్చరన్త్యేవంవా అరేఽస్యమహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసఇతిహాసః పురాణంవిద్యాఉపనిషదశ్శ్లోకాస్సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానానివ్యాఖ్యానానీష్టగ్ం హుతమాశితంపాయితమయంచలోకఃపరశ్చలోకస్సర్వాణిచభూతాన్యస్యైవైతానిసర్వాణినిశ్వసితాని॥ ౧౧

సయథాసర్వాసామపాగ్ం సముద్రఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం స్పర్శానాంత్వగేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రసానాంజిహ్వైకాయనమేవగ్ం సర్వేషాంగన్ధానాంనాసికేఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రూపాణాంచక్షురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం శబ్దానాగ్ం శ్రోత్రమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం సఙ్కల్పానాంమనఏకాయనమేవగ్ం సర్వాసాంవిద్యానాగ్ం హృదయమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం కర్మణాగ్ం హస్తావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామానన్దానాముపస్థఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాంవిసర్గాణాగ్ం పాయురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామధ్వనాంపాదావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాంవేదానాగ్ం వాగేకాయనం॥ ౧౨

సయథాసైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నోరసఘనఏవైవంవా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతినప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యరేబ్రవీమీతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః॥ ౧౩

సాహోవాచమైత్రేయ్యత్రైవమాభగవాన్మోహాన్తమాపీపిపన్నవాఅహమిమంవిజానామీతిసహోవాచనవాఅరేఽహంమోహంబ్రవీమ్యవినాశీవాఅరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా॥ ౧౪

ఆ.— వ్యాఖ్యానప్రకారమాహ (అస్మిన్నితి) దృష్టే- సర్వమిదంవిదితంభవతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః కేనోపాయేనాత్మనిదృష్టేసర్వందృష్టంభవతీత్యాకాఙ్క్షాయాంపృచ్ఛతి (కథమితి) ఆత్మదర్శనోపాయంశ్రవణాదికందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ఉక్తోపాయఫలంప్రకృతార్థమాహ (కిమిత్యాదినా) ఇదంసర్వమిత్యనూద్యతస్యార్థమాహ (యదాత్మనోఽన్యదితి) తదాత్మనిదృష్టేదృష్టంస్యాదితిశేషః తదనుస్మృత్యైతత్సర్వందృష్టంభవతి- తత్రాహ (అవ్యతిరేకేణేతి) ౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— చతుర్వేదనిశ్వాసేనైవలోకాద్యర్థనిశ్వాసన్యాయస్థాప్యదుక్తంభవతీత్యర్థవాదోక్తః. ఇదానీంసర్వశాస్త్రోపసంహారప్రకృతత్వాత్ ... సృష్టికర్తృత్వప్రతిపాద్యతే. ౧౧-౧౨

ఆ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదావిష్టంహుతమిత్యాద్యనేకంవృత్తం- తస్యార్థమాహ (చతుర్థఇతి) సానుష్ఠానం- అర్థవాదస్య. ... నన్వత్రాపిసామర్థ్యాదిశేషాత్పృథగుక్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహత్వితి) ౧౧-౧౨

రం.— (సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాది) ఇష్టంహుతం- యాగహోమాదికర్మ ఆశితంపాయితం- అన్నపానాది. అయంచలోకఃపరశ్చలోకః- ఇహలోకపరలోకౌ. భోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాత్మకఃప్రపఞ్చ ఇతియావత్. ౧౧-౧౨

శం.— సర్వకార్యప్రలయేవిద్యానిమిత్తేసైన్ధవఘనవదనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనఏకఆత్మాఽవతిష్ఠతే. పూర్వంతుభూతమాత్రాసంసర్గవిశేషాల్లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః- తస్మిన్ప్రవిలాపితేవిద్యయావిశేషవిజ్ఞానే, తన్నిమిత్తేచభూతసంసర్గే, నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యేవంయాజ్ఞవల్క్యోక్తా. ౧౩

ఆ.— సయథాసైన్ధవఘనఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (సర్వకార్యేతి) ఏతేభ్యోభూతేభ్యఇత్యాదేరర్థమాహ (పూర్వంత్వితి) జ్ఞానోదయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః. లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః-సన్వ్యవహరతీతిశేషః. ప్రవిలాపితే- తస్యేత్యధ్యాహారః. ౧౩

రం.— (సయథాసైన్ధవఘనఇత్యాది) సైన్ధవఘనః- లవణఖణ్డః. అనన్తరః- అన్తరవయవవ్యతిరిక్తః అబాహ్యః- బాహ్యావయవవ్యతిరిక్తశ్చసర్వోఽప్యవయవోయథారసఘనోభవతి. అత్రాన్తరోబాహ్యశ్చరసఘనఇతివక్తవ్యేఅన్తరత్వబాహ్యత్వశూన్యానాంమధ్యవర్తినామపిగ్రహణంయథాస్యాదితిఅనన్తరోఽబాహ్యఇతివ్యతిరేకముఖేననిర్దేశః. ఏవంచసన్నిహితావయవాత్మసాధారణ్యముఖేతిభవతీతిద్రష్టవ్యం. ఏవమేవాయమాత్మాసర్వత్రవిజ్ఞానఘనః- స్వరూపతోధర్మతశ్చవిజ్ఞానఘనజీవశరీరకఇత్యర్థః. జీవపరయోఃస్వరూపైక్యాభావాత్శరీరాత్మభావఇదంసామానాధికరణ్యంద్రష్టవ్యం. అత్రవక్తవ్యంసర్వంచతుర్థాధ్యాయఏవోక్తం. ౧౩

శం.— సాహోవాచ, అత్రైవమాభగవాన్- ఏతస్మిన్నేవవస్తునిప్రజ్ఞానఘనఏవ నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతిమోహాన్తం- మోహమధ్యంఆపీపిపత్- అపీపయత్. గమితవానసి. సమ్మోహితవానసీత్యర్థః. అతోనవైఅహమిమం-ఆత్మానముక్తలక్షణంవిజానామివివేకతఇతి. సహోవాచ-

ఉ.— యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతితదితరఇతరంజిఘ్రతితదితర ఇతరగ్ంరసయతే తదితరఇతరమభివదతితదితరఇతరగ్ం శృణోతితదితరఇతరంమనుతేతదితర ఇతరగ్ం స్పృశతి తదితరఇతరంవిజానాతియత్రత్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేత్తత్కేనకంజిఘ్రేత్తత్కేనకగ్ం రసయేత్తత్కేనకమభివదేత్తత్కేనకగ్ం శృణుయాత్తత్కేనకంమన్వీత తత్కేనకగ్ం స్పృశేత్తత్కేనకం విజానీయాద్యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతితం కేనవిజానీయాత్సఏషనేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యోనహి గృహ్యతేఽశీర్యోనహిశీర్యతేఽసఙ్గోనహిసజ్యతేఽసితోనవ్యథతేనరిష్యతివిజ్ఞాతారమరేకేన విజానీయాదిత్యుక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరేఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యోవిజహార॥ ౧౫

ఇతిబృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే-పఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

సాహంమోహం బ్రవీమీత్యాహయాజ్ఞవల్క్యః. అవినాశీవాఅరేఽయమాత్మా. యతోవినష్టుంశీలమస్యేతివినాశీ నవినాశ్యవినాశీ. వినాశశబ్దేన విక్రియోచ్యతే. అవినాశీతి- అవిక్రియఆత్మేత్యర్థః. అరేమైత్రేయ్యయమాత్మా - ప్రకృతోఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా- ఉచ్ఛిత్తిః-ఉచ్ఛేదః. అన్తః. వినాశః. ఉచ్ఛిత్తిర్ధర్మోఽస్యేత్యుచ్ఛిత్తిధర్మా. నోచ్ఛిత్తిధర్మాఅనుచ్ఛిత్తిధర్మా నాపివిక్రియాలక్షణో, నాప్యుచ్ఛేదలక్షణో, వినాశోఽస్యవిద్యతఇత్యర్థః. ౧౪

ఆ.— పూర్వోత్తరవిరోధంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (సాహోవాచేత్యాదినా) అవినాశిత్వంపూర్వత్రహేతురిత్యాహ (యతఇతి) ౧౪

రం.— (అత్రైవమాభగవాన్మోహాన్తమాపీపిపత్) అత్రైవ- నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్నేవార్థేభగవాన్మా- మాంమోహాన్తం-మోహమధ్యమాపీపిపత్- ప్రాపితవాన్. ఆపేర్ణౌచఙ్. మోహమేవదర్శయతి (నవాఅహమిమంవిజానామీతి) ఇమం- అర్థమిత్యర్థః. (అవినాశీవాఅరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా) అయమాత్మాస్వయమవినాశీ. అనుచ్ఛిత్తిధర్మా- నవిద్యతేఉచ్ఛిత్తిర్యస్యాసావనుచ్ఛిత్తిః. అవినాశీతియావత్. అనుచ్ఛిత్తిఃధర్మోయస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మా. ఏవంబహువ్రీహిగర్భోబహువ్రీహిః. తస్యజ్ఞానలక్షణోధర్మోఽప్యవినాశీత్యర్థః. నతూచ్ఛిత్తేరభావోఽనుచ్ఛిత్తిః- సధర్మోయస్యేతిబహువ్రీహిః-అవినాశిత్వేనైవపౌనరుక్త్యప్రసఙ్గాదితిద్రష్టవ్యం. ౧౪

శం.— చతుర్ష్వపిప్రపాఠకేష్వేకఆత్మాతుల్యోనిర్ధారితఃపరంబ్రహ్మ. ఉపాయవిశేషస్తుతస్యాధిగమేఅన్యశ్చాన్యశ్చ - ఉపేయస్తుస ఏవఆత్మా- యశ్చతుర్థే *అథాతఆదేశోనేతినేతీతినిర్దిష్టః. సఏవపఞ్చమేప్రాణపణోపన్యాసేనశాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదేనిర్ధారితః. పునఃపఞ్చమసమాప్తౌ. పునర్జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే. పునరిహోపనిషత్సమాప్తౌ. చతుర్ణామపిప్రపాఠకానామేతదాత్మనిష్ఠతా - నాన్యోఽన్తరాలేకశ్చిదపివివక్షితోఽర్థఇత్యేతత్ప్రదర్శనాయాన్తఉపసంహారస్సఏషనేతినేతీత్యాదిః. యస్మాత్ప్రకారశతేనాపినిరూప్యమాణేతత్త్వేనేతినేత్యాత్మైవనిష్ఠా-నాన్యోపలభ్యతేతర్కేణవాగమేనవా. తస్మాదేతదేవామృతత్వసాధనం - యదేతన్నేతినేత్యాత్మపరిజ్ఞానంసర్వసన్న్యాససహితమిత్యేతమర్థముపసంజిహీర్షన్నాహ- ఏతావత్-ఏతావన్మాత్రం. యదేతన్నేతినేత్యద్వైతాద్వయాత్మదర్శనం. ఇదంచాన్యసహకారికారణనిరపేక్షమేవారేమైత్రేయ్యమృతత్వసాధనం. యత్పృష్టవత్యసి *యదేవభగవాన్వేత్థతదేవమేబ్రూహ్యమృతత్వసాధనమితి - తదేతావదేవేతివిజ్ఞేయంత్వయేతిహైవంకిలామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానంప్రియాయైభార్యాయైఉక్త్వాయాజ్ఞవల్క్యఃకింకృతవాన్. యత్పూర్వంప్రతిజ్ఞాతం *ప్రవ్రజిష్యన్నస్మీతి - తచ్చకార-విజహార. ప్రవ్రజితవానిత్యర్థః. పరిసమాప్తాబ్రహ్మవిద్యాసన్న్యాసపర్యవసానా. ఏతావానుపదేశ, ఏతద్వేదానుశాసన, మేషాపరమనిష్ఠా, ఏషపురుషార్థకర్తవ్యతాన్త, ఇతి. ఇదమిదానీంవిచార్యతేశాస్త్రార్థవివేకప్రతిపత్తయే. యతఆకులానిహివాక్యానిదృశ్యన్తే *యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహుయాత్ *యావజ్జీవందర్శపూర్ణమాసాభ్యాంయజేత *కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేచ్ఛతంసమాః *ఏతద్వైజరామర్యంసత్రంయదగ్నిహోత్రమిత్యాదీన్యైకాశ్రమ్యప్రతిష్ఠాపకాని. అన్యానిచాశ్రమాన్తరప్రతిపాదకానివాక్యాని *విదిత్వావ్యుత్థాయప్రవ్రజన్తి *బ్రహ్మచర్యంసమాప్యగృహీభవేద్గృహీవనీభూత్వాప్రవ్రజేత్ యదివేతరథాబ్రహ్మచర్యాదేవప్రవ్రజేద్గృహాద్వావనాద్వేతి *ద్వావేవపన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌభవతఃక్రియాపథశ్చైవపురస్తాత్సన్న్యాసశ్చతయోస్సన్న్యాసఏవాతిరేచయతీతి *నకర్మణానప్రజయాధనేనత్యాగేనైకేనామృతత్వమానశురిత్యాదీని. తథాస్మృతయశ్చ *బ్రహ్మచర్యవాన్ప్రవ్రజతి*అవిశీర్ణబ్రహ్మచర్యోయమిచ్ఛేత్తమావసేత్ *తస్యాశ్రమవికల్పమేకేబ్రువతే-తథా *వేదానధీత్యబ్రహ్మచర్యేణపుత్రపౌత్రానిచ్ఛేత్పావనార్థంపితౄణాం। అగ్నీనాధాయవిధివచ్చేష్టయజ్ఞోవనంప్రవిశ్యాథమునిర్బుభూషేత్ *ప్రాజాపత్యాంనిరూప్యేష్టింసర్వవేదసదక్షిణాం। ఆత్మన్యగ్నీన్సమారోప్యబ్రాహ్మణఃప్రవ్రజేద్గృహాదిత్యాద్యాః. ఏవంవ్యుత్థానవికల్పక్రమయథేష్టాశ్రమప్రతిపత్తిప్రతిపాదకానిహిశ్రుతిస్మృతివాక్యానిశతశఉపలభ్యన్తేఇతరేతరవిరుద్ధాని. ఆచారశ్చతద్విదాం. విప్రతిపత్తిశ్చశాస్త్రార్థప్రతిపత్తౄణాంబహువిదామపి. అతోనశక్యతేశాస్త్రార్థోమన్దబుద్ధిభిర్వివేకేనప్రతిపత్తుం. పరినిష్ఠితశాస్త్రన్యాయబుద్ధిభిరేవహ్యేషాంవాక్యానాంవిషయవిభాగశ్శక్యతేఽవధారయితుం. తస్మాదేషాంవిషయవిభాగజ్ఞాపనాయయథాబుద్ధిసామర్థ్యంవిచారయిష్యామః. యావజ్జీవశ్రుత్యాదివాక్యానామన్యార్థాస

మ్భవాత్ క్రియావసానఏవవేదార్థః. *తంయజ్ఞపాత్రైర్దహన్తీత్యన్తకర్మశ్రవణా, జ్జరామర్యశ్రవణాచ్చ. లిఙ్గాచ్చ * భస్మాన్తంశరీరమితి. నహి
పారివ్రాజ్యపక్షేభస్మాన్తతాశరీరస్యస్యాత్. స్మృతిశ్చ *నిషేకాదిశ్మశానాన్తోమన్త్రైర్యస్యోదితోవిధిః।తస్యశాస్త్రేఽధికారోస్మిన్జ్ఞేయోనాన్యస్య
కస్యచిదితి-సమన్త్రకంహియత్కర్మవేదేనేహవిధీయతే-తస్యశ్మశానాన్తతాందర్శయతి. స్మృత్యధికారాభావప్రదర్శనాచ్చాత్యన్తమేవశ్రుత్యధికా
రాభావోఽకర్మిణోగమ్యతే. అగ్న్యుద్వాసనాపవాదాచ్చ * వీరహావాఏషదేవానాంయోఽగ్నిముద్వాసయతఇతి. నన్వవ్యుత్థానాదివిధానాద్వైకల్పి
కంక్రియావసానత్వంవేదార్థస్య. న- అన్యార్థత్వాద్వ్యుత్థానాదిశ్రుతీనాం *యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతి * యావజ్జీవందర్శపూర్ణమా
సాభ్యాంయజేతేత్యేవమాదీనాం శ్రుతీనాంజీవనమాత్రనిమిత్తత్వాద్వ్యాదానశక్యతేఽన్యార్థతాకల్పయితుం - తథావ్యుత్థానాదివాక్యానాంచకర్మానధి
కృతవిషయత్వసమ్భవాత్. * కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేచ్ఛతంసమాఇతిచ మన్త్రవర్ణాత్. * జరయావాహ్యేవాస్మాన్ముచ్యేతమృత్యునావేతిచజ
రామృత్యుభ్యామన్యత్ర కర్మవియోగచ్ఛిద్రాసమ్భవాత్కర్మిణాంశ్మశానాన్తత్వంనవైకల్పికం. కాణకుణ్ఠాదయోఽపికర్మణ్యనధికృతాఅనుగ్రాహ్యావి
వశ్రుత్యేతివ్యుత్థానాద్యాశ్రమాన్తరవిధానంనానుపపన్నం. పారివ్రాజ్యక్రమవిధానస్యానవకాశత్వమితిచేన్న - విశ్వజిత్సర్వమేధయో ర్యావజ్జీవవి
ధ్యపవాదత్వాత్. యావజ్జీవాగ్నిహోత్రాదివిధేర్విశ్వజిత్సర్వమేధయోరేవాపవాదః- తత్రచక్రమప్రతిపత్తిసమ్భవః * బ్రహ్మచర్యంసమాప్యగృ
హీభవేద్గృహాద్వనీభూత్వాప్రవ్రజేదితి- విరోధానుపపత్తేః. నచైవంవిషయత్వేపారివ్రాజ్యక్రమవిధానవాక్యస్యకశ్చిద్విరోధఃక్రమప్రతిపత్తేః.
అన్యవిషయపరికల్పనాయాంతుయావజ్జీవవిధానాం శ్రుతీనాంస్వవిషయాత్సఙ్కోచితాస్యాత్. క్రమప్రతిపత్తేస్తువిశ్వజిత్సర్వమేధవిషయత్వాన్న కశ్చి
ద్బాధః. న- ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వహేతుత్వాభ్యుపగమాత్. యత్తావత్ * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యారభ్య * సఏషనేతినేత్యేతదన్తేనగ్రన్థేనయదుప
సంహృతమాత్మజ్ఞానం- తదమృతత్వసాధనమభ్యుపగతంభవతా. తత్రైతావదేవామృతత్వసాధనమన్యనిరపేక్షమిత్యేతన్నమృష్యతే. తత్ర భవన్తంపృ
చ్ఛామికిమర్థమాత్మజ్ఞానంమర్షయతిభవానితి. శృణుతత్రకారణం- యథాస్వర్గకామస్యస్వర్గప్రాప్త్యుపాయమజానతోఽగ్నిహోత్రాదిస్వర్గప్రా
ప్తిసాధనంజ్ఞాపయతి- తథేహాప్యమృతత్వప్రతిపిత్సోరమృతత్వప్రాప్త్యుపాయమజానతః * యదేవభగవాన్వేత్థతదేవమేబ్రూహీత్యేవమాకాఙ్క్షిత
మమృతత్వసాధనం *ఏతావదరేఖల్వేవమాదౌవేదేనజ్ఞాప్యతఇతి. ఏవంతర్హియథాజ్ఞాపితమగ్నిహోత్రాదిస్వర్గసాధనమభ్యుపగమ్యతే- తథేహాప్యా
త్మజ్ఞానంయథాజ్ఞాప్యతే- తథాభూతమేవామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానమభ్యుపగన్తుంయుక్తం- తుల్యప్రమాణ్యాదుభయత్ర. యద్యేవంకింస్యాత్.
సర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వాదాత్మజ్ఞానస్యవిద్యయైవకర్మనివృత్తిస్స్యాత్. దారాగ్నిసమ్బన్ధానాంతావదగ్నిహోత్రాదికర్మణాంభేదబుద్ధివిషయ
సమ్ప్రదానకారకసాధ్యత్వం- అన్యబుద్ధిపరిచ్ఛేద్యాంహ్యగ్నిదేవతాంసమ్ప్రదానకారకభూతామన్తరేణనహి తత్కర్మనిర్వర్త్యతే. యయాహిస
మ్ప్రదానకారకబుద్ధ్యాసమ్ప్రదానకారకంకర్మసాధనత్వేనోపదిశ్యతే- సేహవిద్యయానివర్త్యతే *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతినసవేద *దేవాస్తంపరా
దుర్యోఽన్యత్రాత్మనోదేవాన్వేద * మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *సర్వమాత్మానంపశ్యతీత్యాదిశ్రుతి
భ్యః నచదేశకాలనిమిత్తాద్యపేక్షత్వం- వ్యవస్థితాత్మవస్తువిషయత్వాదాత్మజ్ఞానస్య. క్రియాయాస్తుపురుషతన్త్రత్వాత్స్యద్దేశకాలనిమిత్తాపేక్ష
త్వం-జ్ఞానంతువస్తుతన్త్రత్వాన్నదేశంకాలంనిమిత్తంవాపేక్షతే. యథాగ్నిరుష్ణ, ఆకాశోఽమూర్త, ఇతి-తథాత్మవిజ్ఞానమపి. నన్వేవంసతిప్రమా
ణభూతస్యకర్మవిధేర్నిరోధస్స్యాత్-నచతుల్యప్రమాణయోరితరేతరనిరోధోయుక్తః. న-స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రనిరోధకత్వాత్. నహివిధ్యన్తరనిరోధ
కమాత్మజ్ఞానం-స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రంనిరుణద్ధి.తథాపిహేత్వపహారాత్కర్మానుపపత్తేర్విధివిరోధఏవస్యాదితిచేన్న-కామప్రతిషేధాత్కామ్యప్ర
వృత్తినిరోధవదదోషాత్. యథా *స్వర్గకామోయజేతేతిస్వర్గసాధనేయాగే ప్రవృత్తస్యకామప్రతిషేధవిధేః కామవిహతేకామ్యయాగానుష్ఠాన
ప్రవృత్తిర్నిరుధ్యతే-నచైతావతాకామ్యవిధిర్నిరుద్ధోభవతికామప్రతిషేధవిధినా. ప్రతిషేధవిధేరనర్థత్వజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్నిరుద్ధఏవస్యాది
తిచేత్. భవత్యేవ. ఏవంకర్మవిధినిరోధేయథాకామప్రతిషేధేకామ్యవిధేః-తథాప్రామాణ్యానుపపత్తిరితిచేత్. అననుష్ఠేయత్వేఽనుష్ఠాతురభావాదను
ష్ఠానవిధ్యానర్థక్యాదప్రామాణ్యమేవతత్కర్మవిధీనామితిచేన్న-ప్రాగాత్మజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యుపపత్తేః. స్వాభావికస్యక్రియాకారకఫలభేదవిజ్ఞానస్యప్రా
గాత్మజ్ఞానాత్కర్మహేతుత్వముపపద్యతఏవ. యథాకామవిషయేదోషవిజ్ఞానోత్పత్తేఃప్రాక్కామ్యకర్మప్రవృత్తిహేతుత్వంస్యాదేవస్వర్గాదీచ్ఛాయాః
స్వాభావిక్యాః - తద్వత్. తథాసత్యనర్థార్థోవేదఇతిచేన్న - అర్థానర్థయోరభిప్రాయతన్త్రత్వాత్, నోక్తమేకంవర్జయిత్వాఽన్యస్యావిద్యావిషయ
త్వాత్,, పురుషాభిప్రాయతన్త్రోహ్యర్థానర్థౌ-మరణాదికామ్యేష్టిదర్శనాత్. తస్మాద్యావదాత్మజ్ఞానవిధేరాభిముఖ్యం-తావదేవకర్మవిధయః. తస్మా
న్నాత్మజ్ఞానసహభావిత్వంకర్మణామిత్యతస్సిద్ధమాత్మజ్ఞానమాత్రమేవామృతత్వసాధనం *ఏతావదరేఖల్వమృతత్వమితి- కర్మనిరపేక్షత్వాద్జ్ఞానస్య. అ
తోవిదుషస్తావత్పారివ్రాజ్యంసిద్ధం - సమ్ప్రదానాదికర్మకారకజాత్యాదిశూన్యావిక్రియబ్రహ్మాత్మదృఢప్రతిపత్తిమాత్రేణవచనమన్తరేణాప్యుక్త
న్యాయతః. తథాచవ్యాఖ్యాతమేతత్ * యేషాంనోఽయమాత్మాఽయంలోకఇతిహేతువచనేన పూర్వేవిద్వాంసః ప్రజామకామయమానావ్యు
త్తిష్ఠన్తీతి పారివ్రాజ్యంవిదుషామాత్మలోకావబోధాదేవ. తథా వివిదిషోరపిసిద్ధంపారివ్రాజ్యం- * ఏతమేవాత్మానంలోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతివ
చనాత్. కర్మణాంచావిద్వద్విషయత్వమవోచామ. అవిద్యావిషయేచోత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారార్థానికర్మాణీత్యత ఆత్మసంస్కారద్వారేణా
త్మజ్ఞానసాధనత్వమపికర్మణామవోచామయజ్ఞాదిభిర్వివిదిషన్తీతి. అథైవంసత్యవిద్వద్విషయాణామాశ్రమకర్మణాంబలాబలవిచారణాయామాత్మజ్ఞా
నోత్పాదనంప్రతియమప్రధానానామమానిత్వాదీనాం, మానసానాంచధ్యానజ్ఞానవైరాగ్యాదీనాం, సన్నిపత్యోపకారకత్వం. హింసారాగద్వేషా
దిబాహుల్యాద్బహుక్లిష్టకర్మవిమిశ్రితాఇతరఇత్యతఃపారివ్రాజ్యంముముక్షూణాంప్రశంసన్తి * త్యాగఏవహిసర్వేషాముక్తానామపికర్మణాం।వైరా

రంశాస్త్రార్థోవివేకేన ప్రతిభాస్యతి- తత్రాహ (అతఇతి) శ్రుతిస్మృత్యాచారనిష్ఠత్వోపపత్తేరితియావత్. కైశ్చిత్తు శాస్త్రార్థోవివేకేన జ్ఞాతుం శక్యతే- తత్రాహ (పరినిష్ఠితేతి) నానాశ్రుతిదర్శనాదివశాదుపపాదితం విచారారమ్భముపసంహరతి (తస్మాదితి) విచారకర్తవ్యతాముక్త్వా పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (యావదిత్యాదినా) శ్రుత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * కుర్వన్నేవేహేత్యాదిమన్త్రవాదో గృహ్యతే. ఏకాశ్రమ్యే హేత్వన్తరమాహ (తథేతి) * ఏతద్వై జరామర్యం సత్రం యదగ్నిహోత్రమితి శ్రుతేశ్చ పారివ్రాజ్యాసిద్ధిరిత్యాహ (జరేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) పారివ్రాజ్యపక్షే తదనుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఇతశ్చ నాస్తి పారివ్రాజ్యమిత్యాహ (స్మృతిశ్చేతి) తస్యాస్తాత్పర్యమాహ (సమన్త్రకం హీతి) నాన్యస్య కస్యచిదిత్యత్ర సూచితమప్యర్థం కథయతి (స్మృత్యధికారేతి) గృహస్థస్య పారివ్రాజ్యాభావే హేత్వన్తరమాహ (అగ్నీతి) పూర్వపక్షమాక్షిపతి (నన్వితి) వాభయస్యాపి ధర్మస్య నైష్ఠికగృహస్థగ్రహణవదధికారిభేదేన వికల్పోఽయుక్తః- నహి క్రియావసానత్వమేవ వేదార్థ ఇతి పక్షపాతే నిబన్ధనమస్తీత్యర్థః తుల్యవిధిత్వేఽపి ధర్మనైష్ఠికల్పో భవతి-అత్ర తు సావకాశానవకాశత్వేనాతుల్యత్వాన్నైవమిత్యాహ (నాన్యార్థత్వాదితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యావజ్జీవమిత్యాదినా) కర్మానధికృతవిషయత్వసమ్భవాత్-నవైకల్పికమితి సమ్బన్ధః. క్రియావసానత్వం వేదార్థస్యేతి శేషః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (కుర్వన్నిత్యాదినా) నవైకల్పికమిత్యత్ర పూర్వవదన్వయః. వ్యుత్థానాదివాక్యానాం కథమనధికృతవిషయత్వం- అత ఆహ (కాణేతి) అనధికృతవిషయత్వం తేషామశక్యం వక్తుం- * బ్రహ్మచర్యం సమాప్యేత్యాద్యనధికృతవిషయే క్రమదర్శనాదితి శఙ్క్యతే (పారివ్రాజ్యమితి) గత్యన్తరం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నవిశ్వజిదితి) * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యుత్సర్గః- తస్యాపవాదో విశ్వజిత్సర్వమేధౌ-తదనుష్ఠానే సర్వస్వదానాదేవ సాధనసమ్పద్విరహాత్పారివ్రాజ్యస్యావశ్యంభావిత్వాత్. అతస్తద్విషయం క్రమవిధానమిత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (యావజ్జీవేతి) కథం క్రమవిధేరేవం విషయత్వం-కల్పకాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విరోధానుపపత్తేరితి) గృహస్థస్యాపి విరక్తస్య పారివ్రాజ్యమితి క్రమవిషయో నేష్యతే-తత్రాహ (అన్యవిషయమితి) క్రమవిధేరపి తత్పక్షే సఙ్కోచస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమప్రతిపత్తేస్త్వితి) ప్రతిజ్ఞానేకకర్మత్యాగో నిషిధ్యతే - సత్యాం చ విధేర్జిజ్ఞాసాయామితి వికల్పాద్యం దూషయతి సిద్ధాన్తీ (నాత్మజ్ఞానస్యేతి) విద్వత్సన్న్యాసస్యావశ్యంభావిత్వాన్న కర్మావసానైవ వేదార్థ ఇతి సంగృహీతం వస్తు నిష్కృణోతి (యావదితి) విద్యామాత్రాధారత్వాన్నిషేధవాక్యానాం సగ్రహస్తేన యదాత్మజ్ఞానముపసంవ్యాతం-తత్తావన్ముక్తిసాధనమితి భవతాపి యస్మాదుపగతం- పరాఙ్గం చాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రేత్యవధారణాదితి న్యాయాత్ - తస్మాద్జ్ఞానే సతి కర్మానుష్ఠానం నిరవకాశమిత్యర్థః. ఆత్మజ్ఞానం కర్మసహితమమృతత్వసాధనమిష్యతే-న కేవలం. తథా చ జ్ఞానోత్తరకాలమపి న కర్మత్యాగసిద్ధిరితి శఙ్క్యతే (తత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వే సత్యపీతియావత్. కిం నిరపేక్షత్వం చేత్తదాత్మజ్ఞానస్య భవాన్నసహతే - కిమితి తర్హి జ్ఞానమభ్యుపగతమితి సిద్ధాన్తీ పృచ్ఛతి (తత్రేతి) తస్య కర్మసాపేక్షత్వాఙ్గీకారేణేతరః పూర్వవాదీ శాస్త్రీయత్వాదాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనమభ్యుపగతమితి శఙ్క్యతే (శృణ్వితి) జ్ఞాపయతి - వేద ఇతి శేషః శాస్త్రానుసారేణాత్మజ్ఞానాఙ్గీకారే కర్మనిరపేక్షమేవాత్మజ్ఞానం మోక్షసాధనం నేత్యేతత్పరిహరతి (ఏవం తర్హీతి) ఉభయత్ర-జ్ఞానే కర్మణి చేత్యర్థః. యద్వా- జ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వే, తస్య కర్మనిరపేక్షత్వే, చేత్యర్థః తుల్యప్రామాణ్యాత్- ప్రామాణ్యస్య తుల్యత్వాత్. వేదస్యేతి శేషః. యథాశాస్త్రం జ్ఞానాభ్యుపగమేఽపి కథం తత్కేవలం తద్విద్యాకారణమితి పృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) శాస్త్రానుసారేణ జ్ఞానమభ్యుపగచ్ఛన్తం ప్రత్యాహ (సర్వకర్మేతి) అత్ర జ్ఞానస్య తదుపమర్దకత్వం దర్శయితుం కర్మహేతుం తావద్దర్శయతి (దారాగ్నీతి) అగ్నిహోత్రాదీనాం సంప్రదానకారకసాధ్యత్వం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (అన్యేతి) తథాపి కథమాత్మజ్ఞానస్య కర్మహేతూపమర్దకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యయా హీతి) ఇహేతి విద్యాపరోక్తిః. విద్యాయాః శ్రుతిజన్యత్వేన బలవత్త్వం దర్శయతి (అన్యోఽసావిత్యాదినా) నను కుచోద్యవశాదేవ సాధనకాలే శాస్త్రాచార్యాదివశాదుత్పన్నం జ్ఞానం పుమర్థసాధనం- * శుచౌ దేశే ప్రతిష్ఠాప్యేత్యాదిస్మృతేః. తథా చ కథం తస్య భేదబుద్ధ్యుపమర్దకత్వం-అత ఆహ (నచేతి) * యత్రైకాగ్రతా తత్రావిశేషాదితి న్యాయాజ్జ్ఞానసాధనస్య సమాధేరపి న దేశాద్యపేక్షా. దూరతస్తు కూటస్థవస్తుతత్త్వజ్ఞానస్యేతి భావః. విమతం దేశాద్యపేక్షం- శాస్త్రీయత్వాత్ - ధర్మవదిత్యాశఙ్క్యాపురుషతన్త్రత్వముపాధిరిత్యాహ (క్రియాయాస్త్వితి) సాధనవ్యాప్తిం దూషయతి (జ్ఞానం త్వితి) విమతం న దేశాద్యపేక్షం- ప్రమాణత్వాత్- ఉష్ణోఽగ్నిర్జ్ఞానవదితి ప్రత్యనుమానమిత్యాహ (యథేతి) ఆత్మజ్ఞానస్య సర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వే దోషమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కర్మకాణ్డే నకాణ్డాన్తరస్యాపి విరోధసమ్భవాదిత్యర్థః. సామర్థ్యాదాత్మజ్ఞానం కర్మవిధినిరోధి - అర్థాద్వేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ స్ఫుటయతి (నహి విధ్యన్తరేతి) ద్వితీయం శఙ్క్యతే (తథాపీతి) యథా * న కామాః స్యాదితి నిషేధాత్కస్యచిత్క్రాను ప్రవృత్తిర్న భవతీత్యేతావతా న సర్వాన్ప్రతి కామ్యవిధిర్నిరుధ్యతే - తథా కస్యచిదాత్మజ్ఞానాత్కర్మవిధినిరోధేఽపి న సర్వాన్ప్రత్యసౌ నిరుద్ధో భవిష్యతీతి పరిహరతి (న కామేతి) దృష్టాన్తమేవ స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిషేధశాస్త్రార్థానభిజ్ఞం ప్రతి తదుపపత్తేరితి భావః. అభిప్రాయమవిజ్ఞానాశఙ్క్యతే (ప్రతిషేధవిధేరితి) అనర్థత్వజ్ఞానాత్- కామస్యేతి శేషః. ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః- కామ్యేషు కర్మస్వితి ద్రష్టవ్యం. నిరుద్ధస్స్యాత్- కామ్యవిధిరిత్యధ్యాహర్తవ్యం. గూఢాభిసన్ధిస్సిద్ధాన్తీ బ్రూతే (భవత్వితి) పునరభిప్రాయమప్రతిపద్యమానశ్చోదయతి (ఏవమితి) ఏవమితి-జ్ఞానేన కర్మవిధినిరోధే సతీతియావత్. తత్ప్రామాణ్యానుపపత్తిరితి శేషః. తదేవ చోద్యం విశదయతి (అననుష్ఠేయత్వ ఇతి) తేషాం- అనుష్ఠేయానామగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం యే విధయః- తేషామితియావత్. సిద్ధాన్తీ స్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఉపపత్తిమేవోపదర్శయతి (స్వాభావికస్యేతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) అజ్ఞానావస్థాయామేవ కర్మవిధిప్రవృత్తిరిత్యత్రానిష్టమాశఙ్క్యతే (తథాపీతి) కర్మవిధేరపి పురుషాభిప్రాయవశాత్పురుషార్థోపయోగిత్వసిద్ధేర్నానిష్టాపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నార్థేతి) అర్థస్య పురుషాభిప్రాయతన్త్రత్వే

మోక్షస్యాపివాస్తవంపురుషార్థత్వంనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షమితి) అర్థానర్థయోరభిప్రాయతస్త్రిత్వంసాధయతి (పురుషేతి) మరణంప
హాప్రస్థానమిత్యాదికామ్యంకృత్వాజీవదవస్థాయామేవమహాభారతాదావిష్టివిధానందృష్టం- అతో ఽర్థానర్థావాభిప్రాయికావేవేత్యర్థః. కర్మనిధీ
నామాత్మజ్ఞానాత్ప్రాచీనత్వం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తథాపి ప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (తస్మాన్నేతి) తత్రప్రమాణ
మాహ (ఇత్యతఇతి) అతశ్శబ్దార్థంస్ఫుటయతి (కర్మేతి) జ్ఞానస్యకర్మవిరోధిత్వేతన్నిరపేక్షత్వేచసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) ఆత్మజ్ఞానస్యా
ప్యుత్పత్తౌహేతుత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదేరుక్తన్యాయాదాత్మసాక్షాత్కారస్యకైవల్యస్యైకకారణత్వసిద్ధే, స్సతితస్మిన్జీవన్ముక్తస్యకర్మానుష్ఠానానవ
కాశా, త్తదుత్పత్తేర్నైవప్రవృత్తస్యాధీతవేదస్యవిదితపదపదార్థస్యపరోక్షజ్ఞానవతస్సన్న్యాసేనప్రమాణాపేక్షమన్తరేణసిద్ధంసర్వకర్మత్యాగలక్షణంపా
రివ్రాజ్యం. ఏషఏవవిద్వత్సన్న్యాసః. నత్వపరోక్షజ్ఞానవతఃప్రారబ్ధఫలప్రాప్తిమన్తరేణానుష్ఠేయంకించిదస్తీతిభావః. విద్యావిషయత్వాజ్జాతసాక్షా
త్కారస్యకథంపారివ్రాజ్యం- తత్రాహ (వచనమితి) విధింవినాపిఫలభూతపారివ్రాజ్యమిత్యర్థః. సత్యాంజిజ్ఞాసాయాంకర్మత్యాగోనశక్యతేనిషే
ద్ధుమిత్యేవవిద్వద్విదిషాసన్న్యాసంసాధయతి (తథాచేత్యాదినా) విదుషాం - ఆత్మసాక్షాత్కారార్థినాంతత్పరోక్షనిశ్చయవతామితియావత్. ఆత్మ
లోకస్యావబోధోఽపివ్యుత్థానహేతుఃపరోక్షనిశ్చయఏవ - సతీతరస్మిన్ఫలావస్థస్యవ్యుత్థానాద్యనుష్ఠానాయోగా, త్తదన్తరేణతత్ప్రాప్త్యభావా, చ్చ.
ఉక్తంహిశమాదివదుపరతేరపితత్త్వసాక్షాత్కారేనియతంసాధకత్వం. తదాహ (తథాచేతి) ఏతత్ - పారివ్రాజ్యమితిసమ్బన్ధః. వివిదిషుర్నామ- అ
ధీతవేదోవిచారప్రయోజకాపాతికజ్ఞానవాన్ముముక్షుర్మోక్షసాధనంతత్త్వసాక్షాత్కారమపేక్షమాణస్తస్మిన్పరోక్షనిశ్చయేనాపిశూన్యోవివక్షితః. త
స్యకథంపారివ్రాజ్యం-అతఆహ (ఆత్మానమితి) ఇతశ్చవివిదిషాసన్న్యాసోఽస్తీత్యాహ (కర్మణాంచేతి) తథాచావిద్యావిరుద్ధాంవిద్యామిచ్ఛ
న్నశేషాణికర్మాణిశరీరధారణమాత్రకారణేతరాణిత్యజేదితిశేషః. వివిదిషాసన్న్యాసేహేత్వన్తరంసాధయతి (అవిద్యావిషయేచేతి) చతుర్విధ
ఫలానికర్మాణ్యవిద్యావిషయేపరంసమ్భవన్తి - నత్వసాధ్యేవస్తునీత్యతోవస్తుజిజ్ఞాసాయాంత్యాజ్యానితానీత్యర్థః. కథంతర్హికర్మణాముక్తమఫలాన్వ
యః- తత్రాహ (ఆత్మేతి) బుద్ధిశుద్ధిద్వారాజ్ఞానహేతుత్వాత్కర్మణామస్తిప్రణాడ్యాపరమపురుషార్థాన్వయఇత్యర్థః. * సన్న్యాసఃకర్మణాంన
శ్యంశ్శ్రియసకరాపుభావితిన్యతేవిదిషూణాంముముక్షూణాంకథంపారివ్రాజ్యస్యైవకర్తవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) యథావిద్వత్సన్న్యా
సః- తథావివిదిషాసన్న్యాసేపియథోక్తనీత్యాసమ్భావితేసతీతియావత్. ఆత్మజ్ఞానోత్పాదనంప్రత్యాశ్రమధర్మాణాంబలాబలవిచారణా- అన్తరఙ్గ
త్వంబహిరఙ్గత్వంచినా. తస్యాంసత్యామిత్యర్థః. అహింసాఽస్తేయబ్రహ్మచర్యాదయోయమాః. వైరాగ్యాదీనామిత్యాదిశబ్దేనశమాదయోగృహ్యన్తే. ఇ
తరే- నియమప్రధానాఆశ్రమధర్మాబహునాక్లిష్టేన- హావేనకర్మణాసజ్జీర్ణాః- హింసాదిప్రాచుర్యాత్. * యమాన్సతతంకుర్వాణోనియమాన్కే
వలాన్భజన్పతతిస్మృతేః. తస్మాద్యమానామేషామన్తరఙ్గత్వం- ఉత్తరేషాంబహిరఙ్గత్వమిత్యాశయేనాహ (హింసేతి) కర్మయోగాపేక్షయాత్త్యాగస్యా
ధికారివిశేషంప్రతిప్రశస్తత్వముపసంహరతి (ఇత్యతఇతి) తత్ప్రశంసాప్రకారమేవాభినయతి (త్యాగఏవేతి) ఉక్తానాం-ఆశ్రమైరనుష్ఠేయత్వేనే
తిశేషః. తత్త్యాగేహేతుమాహ (వైరాగ్యమితి) మోక్షస్య-కర్మఫలత్యాగస్యేత్యర్థః ఉత్తమపురుషార్థినస్సన్న్యాసద్వారాశ్రవణాదికర్తవ్యమిత్యత్రవా
క్యాన్తరముదాహరతి (కింతేధనేనేతి) అథపిత్రాదిభిగతంపన్థానమన్వేషయామి - నాత్మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహఇతి) వివిదిషాస
న్న్యాసేసాఙ్ఖ్యాదిసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) యథాహుస్సాఙ్ఖ్యాః*జ్ఞానేనచాపవర్గోవిపర్యయాదిష్యతేబన్ధఇతి*వివేకఖ్యాతిపర్యన్తమజ్ఞానాన్వితచే
ష్టితమితి*అవిపర్యయాద్విశుద్ధంకేవలముత్పద్యతేజ్ఞానమితిచ. యోగశాస్త్రవిదశ్చాహుః *అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాంతన్నిరోధఇతి*తత్రవైరాగ్యేణవిష
యస్రోతఃఖిలీక్రియతేవివేకదర్శనాభ్యాసేనకల్యాణస్రోతఉత్పద్యతఇతిచ. *దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్యవశీకారసంజ్ఞావైరాగ్యమితిచ.
ఇతశ్చసన్న్యాసోజ్ఞానంప్రతిప్రత్యాసన్నఇత్యాహ (కామేతి) సన్న్యాసేనకామప్రవృత్త్యభావేపికథంసన్న్యాసస్యజ్ఞానంప్రతిప్రత్యాసన్న
త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రవృత్తేరితి) * ఇతిలుకామయమానః *కామఏషక్రోధఏషరజోగుణసముద్భవః। మహాశనోమహాపాప్మావిద్ధ్యేనమి
హవైరిణమిత్యాదిశాస్త్రాత్ వివిదిషాసన్న్యాసముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తస్యాధికారిణోదర్శితయావిధయాజ్ఞానేనవినాపిసన్న్యాస
స్యప్రాప్తత్వాత్ *బ్రహ్మచర్యాదేవేత్యాదివిధివాక్యముపపన్నమితియోజనా. అథ పారివ్రాజ్యవిధానస్యమన్దకృతవిషయముచితం- తథాసతిసావ
కాశత్వాత్. నత్వధికృతవిషయం- యావజ్జీవశ్రుతివిరోధా, త్తస్యానిరవకాశత్వా, త్సావకాశనిరవకాశయోశ్చనిరవకాశస్యైవబలవత్త్వా, దిత్యు
క్తంశఙ్కతే (నన్వితి) యావజ్జీవశ్రుతేర్నిరవకాశత్వందూషయతి (నైషదోషఇతి) కథమతిశయేనసావకాశత్వం-తత్రాహ (అవిద్వదితి) జీవనమా
త్రంనిమిత్తీకృత్యచోదితంకర్మకథంకామినాకర్తవ్యం- తత్రాహ (నన్వితి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేరిష్టత్వాదిత్యర్థః. అనుష్ఠాతృస్వరూపనిరూపణా
యామపిజీవనమాత్రంనిమిత్తీకృత్యకర్తవ్యమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) తథాపినిత్యేషుకర్మసునకామనిమిత్తాప్రవృత్తిః-తత్రకామ్యమానఫలాభావా
దిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేరపికామితత్వంయుక్తమితిభావః. తథాపినిత్యేకర్మణికామ్యమానంఫలంసిద్ధ్యద్దృష్టేకించిన్నశ్రు
తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) కర్మభిరనేకైస్సాధనైర్యద్దురితనిబర్హణాదిసాధ్యం-తదేవాస్యాశ్రుతమపిసిద్ధ్యద్దృష్టేసాధ్యంభవతి-*యద్యద్ధికురుతేజ
న్తుస్తత్తత్కామస్యచేష్టితమితిస్మృతేస్తద్వ్యతిరేకేణప్రవృత్త్యసమ్పత్తేః. అతోనిత్యేఽపికామితఫలమస్తీత్యర్థః. ననువైదికానాంకర్మణాంనియతఫలత్వా
త్కామోపినియతఫలాయుక్తః-తథాచనిత్యేషుతదభావాన్నకామితంఫలంనేత్స్యతి- తత్రాహ (అనేకఫలేతి) అథతానిపురుషమాత్రకర్తవ్యానీతికు
తోవివక్షితసన్న్యాససిద్ధిః- తత్రాహ (దారేతి) నత్వవిరక్తేనాపిగృహాణాంసత్యదేవతాన్యనుష్ఠేయాని - తావతావిధేశ్చరితార్థత్వాత్. తథాచక
థంఫలబాహుళ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పునఃపునశ్చేతి) యావజ్జీవోపబన్ధాదావృత్తిసిద్ధిరితిభావః. తస్మాద్యావజ్జీవశ్రుతివశాదశేషాశ్రమానుష్ఠేయాన్య

ఉ.— అథవꣳశః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతి మాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనా
ద్గౌపవనో కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః. ౧
ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గౌతమాద్గౌతమః సైతవాత్సైతవః పా
రాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణో గార్గ్యాయణాద్గార్గ్యాయణ ఉద్దాలకాయనాదుద్దాలకాయనో జా
బాలాయనా జ్జాబాలాయనో మాధ్యన్దినాయ నాన్మాధ్యన్దినాయన స్సౌకరాయణాత్సౌకరాయణః కా
షాయణాత్కాషాయణః సాయకాయనాత్సాయకాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨
ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో
జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజ
న్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌ
తమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమార
హారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వ
త్సనపాద్బాభ్రవః పథస్సౌభరాత్పన్థాస్సౌభరో ఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వా
ష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్య
ఙ్ఙాథర్వణో ఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వꣳసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వꣳసనః ప్రధ్వꣳ
సనాత్ప్రధ్వꣳసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిః సనారోః సనారుః సనాతనా
త్సనాతనః సనకాత్సనకః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥...... ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే-షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణమ్.

షష్ఠాధ్యాయస్సమాప్తః— ఓం తత్సత్.

నవరతమగ్నిహోత్రాదీని- కుతో యథోక్తసన్న్యాసోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్షశతేతి) అవిరక్తగృహివిషయత్వం శ్రుతిమన్త్రయోరుపసంహరతి (అతఇతి) యత్తు యావజ్జీవశ్రుతేరపవాదో విశ్వజిత్సర్వమేధయోరితి- తదపి కామిగృహివిషయత్వాత్ * న బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదితి విధ్యపవాదకమిత్యాహ (తస్మింశ్చేతి) పరోక్తం లిఙ్గమపి తద్విషయత్వాన్న సర్వస్య వేదస్య కర్మావసానత్వం ద్యోతయతీత్యాహ (యస్మింశ్చేతి) యావజ్జీవశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఇతరేతి) కథం నాక్షత్రియవైశ్యవిషయత్వేన ప్రవృత్తా - త్రైవర్ణికానామపి పారివ్రాజ్యపరిగ్రహాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యావజ్జీవశ్రుతివదైకాశ్రమ్యప్రతిపాదకస్మృతీనామపి క్షత్రియాదివిషయత్వమాహ (తథేతి) శ్రుతిస్మృతీనాం కర్మతత్సన్న్యాసాదీనాం భిన్నవిషయత్వే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్తు కాణకుణ్ఠాన్ధాదయోఽపి కర్మణ్యనధికృతా అనుగ్రాహ్యా ఏవ శ్రుత్యేతి-తత్రాహ (అనధికృతానాం చేతి) సత్యామేవ భార్యాయాం త్యక్తాగ్నిః- ఉత్సన్నాగ్నిః. తస్యామసత్యాం పరిత్యక్తాగ్నిరనగ్నిక ఇతి భేదః. ఆశ్రమాన్తరవిషయశ్రుతిస్మృతీనామనధికృతవిషయత్వాభావే సిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ౧౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

శం.— (యత్ర హి ద్వైతమివేత్యాది) (ఉక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహార) హే మైత్రేయి. ఉక్తోపదేష్టవ్యాసి. ఏతావదేవ ఖల్వమృతత్వాఙ్గవిజ్ఞేయమిత్యర్థః. అమృతత్వమితి- కారణే కార్యవాచిశబ్దోపచారాత్ ప్రయుక్తః. ఏవముక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహార- యథాభిలషితం ప్రవ్రజ్యాం కృతవానిత్యర్థః. ౧౫

ఇతి బృహదారణ్యకే- షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం యాజ్ఞవల్కీయస్య కాణ్డస్య వంశ ఆరభ్యతే యథా మధుకాణ్డస్య వంశః. వ్యాఖ్యానం తు పూర్వవదితి. బ్రహ్మ స్వయమ్భు- బ్రహ్మణే నమః. ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.............. ౧-౨-౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ — తదేవం విచారద్వారా శ్రుతిస్మృతీనామాపాతతో విరుద్ధానామవిరోధం ప్రతిపాద్యాథ వంశకథనస్యార్థమాహ (అథేతి) సాక్షాత్పాఙ్క్తస్య సఫలస్యాత్మవిజ్ఞానస్య ప్రవచనానన్తర్యమథశబ్దార్థమాహ (అనన్తరమితి) యథా ప్రథమాన్తశ్శిష్యః గురుః పఞ్చమ్యన్త ఇతి చతుర్థాన్తే వ్యాఖ్యాతం తథాత్రాపీత్యాహ (వ్యాఖ్యానన్త్వితి) ఇత్థమాగమోపపత్తిభ్యాం సంన్యాససహితం సాధనజాతమాత్మజ్ఞానసాధనత్వేనోక్తం తత్త్వసాధనత్వేనోపసంహర్తుమితిశబ్దః. పరిసమాప్తావనుబన్ధే చాపరేతి (బ్రహ్మేతి) ౬-౫-౩

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమదానన్దజ్ఞానకృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం షష్ఠాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం — పూర్వవదేవ వంశబ్రాహ్మణం ఆచార్యవంశకీర్తనస్య మధువిద్యాత్వాత్ సాంప్రదాయికమిదం పాఠమాత్రేణ ... శ్రీమజ్జ్ఞానార్థం ౬-౫-౩

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

సప్తమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— పూర్ణమదః పూర్ణమిదం పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే।
పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే॥ ౧

శం — పూర్ణమద ఇత్యాదిఖిలం కాణ్డమారభ్యతే. అధ్యాయచతుష్టయేన యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరో నిరుపాధికోఽశనాయాద్యతీతో నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్యః, నిర్ధారితం యద్విజ్ఞానం కేవలమమృతత్వసాధనం. అధునా తస్యైవాత్మనః సోపాధికస్య శబ్దార్థాదివ్యవహారవిషయాపన్నస్య పురస్తాదనుక్తాన్యుపాసనాని కర్మభిరవిరుద్ధాని ప్రకృష్టాభ్యుదయసాధనాని క్రమముక్తిభాఞ్జి చ యాని, తాని వక్తవ్యానీత్యుపరస్స్వగ్రన్థః. సర్వోపాసనశేషత్వేనోఙ్కారో దమం దానం దయామిత్యేతాని చ విధిత్సితాని. (పూర్ణమదః) పూర్ణం న కుతశ్చిద్వ్యావృత్తం వ్యాపీత్యేతత్. నిష్ఠా చ కర్తరి ద్రష్టవ్యా. అద ఇతి పరోక్షాభిధాయి సర్వనామ. తత్పరం బ్రహ్మేత్యర్థః. తత్సమ్పూర్ణమాకాశవద్వ్యాపి నిరన్తరం నిరుపాధికం చ. తదేవేదం సోపాధికం నామరూపస్థం వ్యవహారాపన్నం పూర్ణం స్వేన రూపేణ పరమాత్మనా వ్యాప్త్యేవ, నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేన విశేషాత్మనా. తదిదం విశేషాపన్నం కార్యాత్మకం బ్రహ్మ పూర్ణాత్ కారణాత్మన ఉదచ్యతే ఉద్రిచ్యతే. ఉద్గచ్ఛతీత్యేతత్. యద్యపి కార్యాత్మన ఉద్రిచ్యతే, తథాపి యత్స్వరూపం పూర్ణత్వం పరమాత్మభావం న జహాతి పూర్ణమేవోద్రిచ్యతే. పూర్ణస్య కార్యాత్మనో బ్రహ్మణః పూర్ణం పూర్ణత్వమాదాయ గృహీత్వా ఆత్మస్వరూపైకరసత్వమాపద్య విద్యయాఽవిద్యాకృతం భూతమాత్రోపాధిసంసర్గజమన్యత్వావభాసం తిరస్కృత్య పూర్ణమేవ అనన్తరమబాహ్యం ప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వభావం కేవలం బ్రహ్మావశిష్యతే. యదుక్తం "బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్" ఇతి. ఏష మన్త్రార్థః. తత్ర బ్రహ్మేత్యస్యార్థః పూర్ణమద ఇతి. ఇదం పూర్ణమితి "బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్" ఇత్యస్యార్థః. తథా చ శ్రుత్యన్తరం "యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ" ఇతి. అతోఽదశ్శబ్దవాచ్యం పూర్ణం బ్రహ్మ తదేవేదం పూర్ణం కార్యస్థం నామరూపోపాధిసంయుక్తమవిద్యయోద్రిక్తం. తస్మాదేవ పరమార్థస్వరూపాదన్యదివ ప్రత్యవభాసమానం తద్యదాత్మానమేవ పరం పూర్ణం బ్రహ్మ విదిత్వాఽహమదః పూర్ణం బ్రహ్మాస్మీత్యేవం పూర్ణమాదాయ తిరస్కృత్యాపూర్ణస్వరూపతామవిద్యాకృతాం నామరూపోపాధిసంపర్కజామేతయా బ్రహ్మవిద్యయా పూర్ణమేవ కేవలమవశిష్యతే. తథా చోక్తం "తస్మాత్తత్సర్వమభవత్" ఇతి. యస్సర్వోపనిషదర్థో బ్రహ్మ స ఏషోఽనేన మన్త్రేణానూద్యతే ఉత్తరసమ్బన్ధార్థం. బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వేన హి వక్ష్యమాణాని సాధనాన్యోఙ్కారదమదానదయాఖ్యాని విధిత్సితాని, ఖిలప్రకరణసమ్బన్ధాత్సర్వోపాసనాఙ్గభూతాని చ. అత్రైకే వర్ణయన్తి పూర్ణాత్ కారణాత్పూర్ణం కార్యముద్రిచ్యతే. ఉద్రిక్తం కార్యం వర్తమానకాలేఽపి పూర్ణమేవ పరమార్థవస్తుభూతం ద్వైతరూపేణ. పునః ప్రలయకాలే పూర్ణస్య కార్యస్య పూర్ణతామాదాయాత్మని ధిత్వా పూర్ణమేవావశిష్యతే కారణరూపం. ఏవముత్పత్తిస్థితిప్రలయేషు త్రిష్వపి కాలేషు కార్యకారణయోః పూర్ణతైవ. సా చైకైవ పూర్ణతా కార్యకారణయోర్భేదేన వ్యపదిశ్యతే. ఏవం చ ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మ. యథా కిల సముద్రో జలతరఙ్గఫేనబుద్బుదాద్యాత్మక ఏక ఏవ. యథా చ జలం సత్యం, తదుద్భవాశ్చ తరఙ్గఫేనబుద్బుదాదయస్సముద్రాత్మభూతా ఏవావిర్భావతిరోభావధర్మిణః పరమార్థసత్యా ఏవ. ఏవం సర్వమిదం ద్వైతం పరమార్థసత్యమేవ జలతరఙ్గాదిస్థానీయం, సముద్రజలస్థానీయం తు పరం బ్రహ్మ. ఏవం చ కిల ద్వైతస్య సత్యత్వే కర్మకాణ్డస్య ప్రామాణ్యం. యదా పునర్ద్వైతం ద్వైతమివావిద్యాకృతం మృగతృష్ణికావదనృతం, అద్వైతమేవ పరమార్థః, తదా కిల కర్మకాణ్డం విషయాభావాదప్రమాణం భవతి. తథా చ విరోధ ఏవ స్యాత్. వేదైకదేశభూతోపనిషత్ప్రమాణం పరమార్థాద్వైతవస్తుప్రతిపాదకత్వాత్. అప్రమాణం కర్మకాణ్డం అసద్ద్వైతవిషయత్వాత్. తద్విరోధపరిజిహీర్షయా శ్రుత్యైతదుక్తం కార్యకారణయోస్సత్యత్వం సముద్రవత్ పూర్ణమద ఇత్యాదినేతి. తదసత్. విశిష్టవిషయాపవాదవికల్పాసంభవాత్. న హీయం స్వవివక్షితా కల్పనా. కస్మాత్. యథా క్రియావిషయే ఉత్సర్గప్రాప్తస్యైకదేశేఽపవాదః క్రియతే. యథా "అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః" ఇతి హింసా సర్వభూతవిషయోత్సర్గేణ నివారితా తీర్థే విశిష్టవిషయే జ్యోతిష్టోమాదావనుజ్ఞాయతే. న చ తథా వస్తువిషయ ఇహాద్వైతం బ్రహ్మైకత్వసర్గేణ ప్రతిపాద్య పునస్తదేకదేశేఽపవదితుం శక్యతే, బ్రహ్మణోఽద్వైతత్వాదేవైకదేశత్వానుపపత్తేః. తథా వికల్పానుపపత్తేశ్చ. యథా "అతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతి" "నాతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతి" ఇతి గ్రహణాగ్రహణయోః పురుషాధీనత్వాద్వికల్పో భవతి. న త్విహ తథా వస్తువిషయే ద్వైతం వా స్యాదద్వైతం వేతి వికల్పః సంభవతి, అపురుషతన్త్రత్వాదాత్మవస్తునః. విరోధాచ్చ ద్వైతాద్వైతత్వయోరేకస్య. తస్మాన్న స్వవివక్షితేయం కల్పనా. శ్రుతిన్యాయవిరోధాచ్చ. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనం నిరన్తరం పూర్వాపరబాహ్యాభ్యన్తరభేదవివర్జితం సబాహ్యాభ్యన

స్వగతభేదనైతినేహనానాస్తీత్యుక్తమజమజరమభయమమృతమిత్యేవమాద్యాశ్శ్రుతయో నస్యుస్తాదృశస్యైకరూపస్యసాకల్యారహితాస్సర్వాస్సమస్తాశ్రు ప్రకుప్యేరన్ - అకించిత్కరత్వాత్ తథాన్యాయవిరోధోఽపి- సావయవస్యానేకాత్మకస్య క్రియావతో నిత్యత్వానుపపత్తేః. నిత్యత్వంచాత్మనస్స్మృత్యానిత్యత్వాపాదనయుక్తే- అనిర్మోక్షప్రసఙ్గోఽపి పూర్వపక్షేఽపి భవత్కల్పనానర్థక్యంచ. స్ఫుటమేవచాస్య స్వపక్షేకర్మకాణ్డానర్థక్యం- అకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్ ప్రసఙ్గాత్. నను బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేన ప్రాదిదృష్టాన్తోఽస్తి- కథముచ్యతే భవతైకస్య ద్వైతాద్వైతత్వం విరుద్ధమితి- అస్యచి యత్నాత్, సర్వనిరవయవస్యవస్తునో యద్యపి నిరవయవత్వమపోహ్య సావయవత్వం కల్పయన్న- న కార్యవిషయే సావయవే- తస్మాచ్ఛ్రుతిస్మృతి న్యాయవిరోధాన్నపక్షోఽయం కల్పనా. అనర్థకల్పనా యదావరణంపక్షపక్షేద్వాభ్యామేవ. అథోఽయత్యాచ్ఛనశాస్త్రార్థోఽయం కల్పనా. నహిజనసమర క్షాన్తస్యైకరసస్య సైన్ధవఘనవత్ పరిపూర్ణస్య ద్వితీయత్వాదయవమనేకరసం బ్రహ్మ ద్వితీయత్వేనజ్ఞేయత్వేనవా శ్రుత్యోపదిశ్యతే. ప్రజ్ఞానఘనత్వం చ వక్తవ్యం యస్మాత్ప్రత్యస్తమితానేకభావసర్వనామవాదబాధ్యమక్షతోఽస్యనస్పర్శనాదయామహానాసైవపశ్యతీతి. యచ్ఛ్రుత్యాకీర్తితం తస్యకర్తృ త్వంయచ్చనక్రియతే- ననుశాస్త్రార్థః బ్రహ్మణోఽనేకరసత్వమనేకభావత్వంచద్వైతరూపంనిర్ధారితత్వాన్నప్రష్టవ్యం- అతోనశాస్త్రార్థః. యత్త్వ కరత్వం బ్రహ్మణః శబ్దేన్ద్రియత్వాత్ప్రతిశక్తా ప్రశక్తాన్తశాస్త్రార్థభేదమనూద్య యద్యూక్తంవేదైకదేశస్య ప్రామాణ్యంకర్మవిషయే, ద్వైతాద్వైతస్యైవప్రామాణ్యమితి. తన్న - యదా ప్రస్తుతోపదేశార్థత్వాత్ నహిద్వైతమద్వైతంవా వస్తుజాతమాత్రస్యైవపురుషంజ్ఞాపయి తుమిష్టమత్ర కేవలమద్వైతంనోపదిశతిశాస్త్రం. సచోపదేశోఽన్యత్వంచ - జాతమాత్రప్రతిబుద్ధిగమ్యత్వాత్. నచద్వైతస్యాన్యతత్త్వబుద్ధిః ప్రమాణాన్తరసిద్ధత్వాత్ - యేనద్వైతస్యసత్యత్వమనుపదిశ్యతశ్శాస్త్రస్యనః ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదయేచ్చాస్త్రం. నాపిపాటన్నిశ్శేరపి ప్రస్తాపితా త్మనస్తస్య ప్రామాణ్యంసిద్ధ్యతి- తథాప్యథా ప్రస్తుతమద్వైతపదమిత్యాక్షిప్తంస్యాద్వైతనిర్ణయముపాదాయస్యావివిద్వైతానిర్ణయాయుక్తాయతా గద్వైతాదిభేదపరిహారమేవతద్వదాయాతపురుషార్థసాధనంకర్మ్యోపాసనస్య ప్రత్యక్షశ్రుత్యాకారకఫలస్వరూపదోషదర్శనవతేతద్విపరీతౌదాసీన్యస్య రూపావస్థా ప్రాప్తిర్నేవముపాయభూతాశాస్త్రైకస్యదర్శనానన్తరం బ్రహ్మవిద్యామనుపదిశతి. ఆత్మైకత్వదర్శనతదాదాసీన్యస్వరూపావస్థానేఽపి శాస్త్రా ప్రస్త్యప్రామాణ్యంప్రత్యక్షంసివక్తే. తదభావాచ్ఛాస్త్రస్యాపిశాస్త్రత్వం లంబితమివ క్షతమివ. తథా ప్రశస్తపురుషంపరిసమాప్తంశాస్త్రమితిశాస్త్రవి రోధోఽస్య కి. అద్వైతజ్ఞానావసానత్వాచ్ఛాస్త్రశిష్యశాసనాదిద్వైతభేదస్య - అన్యదేవమావస్థానే హివిరోధస్స్యాత్. అవస్థితస్యైతరేతరాపేక్ష త్వాచ్ఛాస్త్రశిష్యశాసనానాంనాన్యతమోఽవ్యవతిష్ఠతే. సర్వసమాప్తౌకస్యవిరోధఃఆశఙ్క్యతాశఙ్క్యతే కేవలశేషేసిద్ధే. నాప్యవిరోధతా- అతఏవ. అథా ప్యభ్యుపగమ్య బ్రూమః- ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేఽపిశాస్త్రవిరోధస్యతుల్యత్వాత్. యదాపిశకుత్రాదివద్ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మభ్యుపగచ్ఛా మః- నాన్యదన్యస్వతన్త్రం- తదాపిభవదుక్తాచ్ఛాస్త్రవిరోధాన్నముచ్యామహే. కథం. ఏకం హిపరం బ్రహ్మద్వైతాద్వైతాత్మకం- తచ్ఛోకమోహాద్య తీతత్వాదుపదేశంనకాఙ్క్షతి. నచోపదేష్టాఽన్యో బ్రహ్మణోద్వైతాద్వైతరూపస్య - బ్రహ్మణఏకస్యైవాభ్యుపగమాత్. అథద్వైతవిషయస్యానేక త్వాదన్యోన్యఉపదేశః- సబ్రహ్మవిషయఉపదేశఇతిచేత్ తదాఽద్వైతాత్మకమేవ బ్రహ్మ - నాన్యదస్తీతివిరుధ్యతే. యస్మిన్ద్వైతవిషయేఽన్యో న్యఉపదేశః- సోఽన్యః అద్వైతంచాన్యదేవేతిసముద్రస్యాన్తోఽపిరుద్ధః నచసముద్రాదిద్వైతైకత్వవద్విజ్ఞానైకత్వే బ్రహ్మణోఽన్యస్యోపదేశగ్రహణాది కల్పనాసమ్భవతి. సహి హస్తాదిద్వైతాద్వైతాత్మకేదేవదత్తైవాక్యగ్రహణాద్వారాదైకదేశభూతయోర్వాగుపదేష్టృ - కర్ణః కేవలఉపదేశస్యగృహీతా- దేవదత్తస్తునోపదేష్టా, నాప్యుపదేశస్యగృహీతే, తి కల్ప్యతుంశక్యతే - సముద్రాకోదకాన్యత్వవదేకత్వేవిజ్ఞానవత్త్వాద్దేవదత్తస్య. తస్మాచ్ఛ్రుతిన్యా యవిరోధశ్చాపిశ్రుతార్థానిర్దిష్టైవంకల్పనాయాంస్యాత్. తస్మాద్యథావ్యాఖ్యాతఏవాస్మాభిః పూర్ణమదఇత్యస్యమన్త్రస్యార్థః. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానంసఫలంసాఙ్గోపాఙ్గంపాదన్యాయేనోక్తం. ఇదానీంకాణ్డాన్తరమవతారయతి (పూర్ణమితి) పూర్వాధ్యాయేషేష్వేవ సర్వస్యవక్తవ్యస్యసమాప్తత్వాదలం ఖిలకాణ్డారమ్భేణేత్యాశఙ్క్య పూర్వత్రానుక్తంపరిశిష్టంవస్తుఖిలశబ్దవాచ్యమస్తీత్యాహ (అధ్యాయచతుష్టయేనేతి) సర్వాన్తరః- ఇత్యుక్తఇతిశేషః. అమృతత్వసాధనం- నిర్ధారితమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. శబ్దార్థాదీత్యాదిశబ్దేనమాననియా దిగ్రహః దయాం-శిష్టేదిత్యుక్తానీతిశేషః ఓఙ్కారాదియత్ర సాధనత్వేనవిధిత్సితం-తత్పూర్వోక్తమైక్యజ్ఞానమనువదతి (పూర్ణమితి) అవయవా ర్థముక్త్వాసముదాయార్థమాహ (తత్సమ్పూర్ణమితి) అదః పూర్ణమిత్యనేనలక్ష్యంతత్పదార్థందర్శయిత్వాత్వంపదార్థందర్శయతి (తదేవేతి) కథం సోపాధికస్యపూర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వేనేతి) వ్యావర్త్యమాహ (సోపాధీతి) నవయముపహితేనపరిశిష్టేనరూపేణపూర్ణతాంవర్ణయామః- కిం తు కేవలేనస్వరూపేణేత్యర్థః. లక్ష్యౌతత్త్వంపదార్థావుక్త్వాతావేవవాచ్యౌకథయతి (తదిదమితి) కథం కార్యాత్మనో భిద్యమానస్యపూర్ణత్వమిత్యా శఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) లక్ష్యపదార్థైక్యజ్ఞానఫలముపన్యస్యతి (పూర్ణస్యేతి) ఉపక్రమోపసంహారయోరైకరూప్యమైక్యశ్రుతితాత్పర్యలిఙ్గం సఙ్గిరతే (యదుక్తమితి) కథంపూర్ణఖణ్డికాయా బ్రహ్మఖణ్డికయాసహైకార్థత్వేనైకవాక్యత్వమిత్యాశఙ్క్యతద్వ్యక్తత్వాపాదయతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపక్రమోపసంహారసిద్ధే బ్రహ్మాత్మైక్యైకతశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) బ్రహ్మాత్మనోరైక్యేనైకవాక్యత్వమిత్యుక్తముపజీవ్యవాక్యార్థమాహ (అతఇతి) పూర్ణంయదృచ్ఛ్రుత్యేమిత్యేవమతోద్రష్టవ్యః. ఉక్తమేవవ్యనక్తి (తస్మాదేవేతి) సంసారావస్థాందర్శయిత్వామోక్షావస్థాందర్శయతి (తద్యదాత్మానమితి) ఉక్తవిద్యాఫలేవాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తథాచోక్తమితి) నకేవలం బ్రహ్మఖణ్డికయైవాస్యమన్త్రస్యైకవాక్యత్వం- కింతుసర్వాభిరుపనిషద్భిరిత్యాహ (యస్సర్వోపనిషదర్థఇతి) అనువాదఫలమాహ (ఉక్తఞ్చేతి) తదేవస్ఫుటయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్మాద్యు క్తాబ్రహ్మణోఽనువాదఇతిశేషః. కథంతర్హిసర్వోపాసనశేషత్వేనవిధిత్సితత్వమోఙ్కారాదీనాముక్తం- అతఆహ (ఖిలేతి) అద్వితీయంబ్రహ్మేత్యు

త్యర్థః సమ్ప్రవృత్తం శాస్త్రం ప్రలయావస్థబ్రహ్మవిషయం - సృష్టిశాస్త్రమపి తత్ప్రవృత్తం తస్యానువాదః తతో ద్వైతాద్వైతరూపం బ్రహ్మేతి ర్ద్వైతవాదినామర్థః. తదేవ బ్రహ్మైకానేకాత్మకం సల్లక్షణలక్షితం ద్వైతపక్షముత్థాపయతి (అత్రేత్యాదినా) కార్యకారణయోరుత్పత్తికాలే పూర్వముక్త్వాశ్రిత్య కాలేపి చాహ (ఉదధి కస్మిన్నితి) ప్రలయకాలేపి తయోః పూర్వత్వం దర్శయతి (పునరితి) కాలభేదేన కార్యకారణయోరుక్తాం పూర్వతాం నిగమయతి (ఏవమితి) కార్యకారణే పూర్వే చేత్ - తర్హి కథమద్వైతనిర్దిష్టత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సా చేతి) కథం తర్హి తయోరద్వైతం పూర్ణత్వం-తదాహ (కార్యకారణయోరితి) ఏకాపూర్ణతావ్యపదిశ్యతే-సర్వయోరపి తేషాం సమర్థమాహ (ఏవం చేతి) ఏకం బ్రహ్మానేకాత్మకమితి ప్రతిపాదనమాశఙ్క్య దృష్టాన్తేనసాధయతి (యథాకిలేతి) ఏవమేకం బ్రహ్మానేకాత్మకమితి శేషః. బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేపి సత్యమద్వైతమితి ద్వైతమనృతమిత్యనిరూపదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేత్యాదినా) ద్వైతాంశస్య సత్యత్వేఽపి కర్మకాణ్డశ్రుతిమనుసరతి (ఏవం చేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదా పునరితి) తస్మిన్ కర్మకాణ్డప్రామాణ్యం. నేత్యాహ (తథా చేతి) విరోధః-అధ్యయనవిధేరితి శేషః. తమేవ విరోధం సాధయతి (వేదేతి) కథం తర్హి విరోధస్య సామ్యమిత్యాహ (అద్వైతేతి) స్వపక్షం ద్రఢయితుం పరపక్షప్రస్థానం ప్రత్యాచష్టే (తదసదితి) విశిష్టం-అద్వితీయం బ్రహ్మ. అద్వైతవాదినో ఽత్ర జ్ఞానకర్మణోర్వికల్పసముచ్చయయోరసమ్భవం వక్తుం ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే (నహీతి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం హేతుం విశృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) యథేత్యాది గ్రన్థస్య వదతేత్యాదినా సమ్బన్ధః. క్రియాయాముత్పన్నాయాం సమ్బన్ధమాహ (యథేత్యాదినా) తథాస్యత్రాపి ప్రయోగముత్పత్తివాదో ద్రష్టవ్య ఇతి శేషః. వైధర్మ్యదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (నచేతి) ఏవం యథేదం సర్వం పూర్వవాదోక్తప్రస్థానం తావదద్వయ ఏవ బ్రహ్మణి సమ్భవతి- నహి బ్రహ్మద్వయమేవ జాయతే లీయతే వాఽసమ్భావనాస్పదమేతదిత్యర్థః. ఉత్పత్త్యాపాదానానుపపత్తిమభిధాయ బ్రహ్మణి వికల్పానుప పత్తేశ్చైకరసమేవైతద్వ్యమిత్యాహ (అథేతి) వికల్పానుపపత్తిముపపాదయతి (యథేత్యాదినా) సమ్ప్రతిపన్నయోః సమ్భవతి సమ్భవత్యుపపత్తిః (విరోధాచ్చేతి) ఉత్పత్తాపాదానాదికల్పసముచ్చయాభావమాత్రస్సహ్యతః సిద్ధాన్తే బ్రహ్మణోనానారసత్వకల్పనే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పరకీయ కల్పనానుపపత్తౌ హేత్వన్తరం ప్రతిజ్ఞాయ శ్రుతివిరోధం ప్రకటీకర్తుం న్యాయవిరోధం ప్రకటయతి (అథేతి) బ్రహ్మణోఽనేకరసత్వాన్యాదితి శేషః. సత్త్వాద్యనుపపత్తేః- ఆత్మనో నిత్యత్వాఙ్గీకారవిరోధస్సాద్విద్యాత్యర్థః. ననుతస్య నిత్యత్వం నాఙ్గీక్రియతే- జన్మాద్యభావాదితి ప్రత్యక్షకేమాశఙ్క్యాహ (నిత్యత్వంచేతి) న చ ప్రత్యాదిదర్శనాదిత్యాదిశబ్దేన * సవిశేషకార్యస్య ఏకత్వాదిభ్యస్త్వేకకారణోక్తాహేతవో గృహ్యన్తే. అనుమీయతే- కల్ప్యతే. స్వేచ్ఛయైవ తదిత్యర్థః. తద్విరోధశ్చ- ప్రత్యాదిదర్శనస్య తాత్కాలికత్వాద్యనుమానవిరోధశ్చేత్యర్థః. ఆత్మనో నిత్యత్వే దోషాన్తరమాహ (భవదితి) కర్మకాణ్డస్యసత్యార్థత్వోపవర్ణనకల్ప్యతే- తదానర్థక్యమాత్మానిత్యత్వే స్పష్టమేవాపతేదిత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (స్ఫుటమేవేతి) బ్రహ్మణో నానారసత్వే విరోధముక్తముపసంహారస్సూక్తం స్మారయతి (సన్త్వితి) సతు బ్రహ్మాదీనాం కార్యత్వేనావయవత్వాద్భ్యామనేకాత్మకత్వమవిరుద్ధం- బ్రహ్మణస్తు నిత్యత్వాన్నిరవయవత్వాచ్చ నానేకాత్మకత్వం యుక్తమిత్యేతద్దృష్టమాదర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) బ్రహ్మణో నానారసత్వకల్పనానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) * అజో నిత్యశ్శాశ్వతోయం పురాణ ఇత్యాద్యాః స్మృతయః. నను ప్రత్యక్షాద్యవిరోధేనోపనిషదాం విషయనిర్ణయస్య పాకల్పనా క్రియతే-తథా చ కథం సానుపపన్నేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యాఇతి) విరుద్ధార్థత్వేకల్పితేపి తత్ప్రామాణ్యానుపపత్తేరితి శేషోఽత్రేతి భావః. కిఞ్చ బ్రహ్మణో నానారసత్వం లౌకికం-వైదికం వా. నాద్యః- తస్యాలౌకికత్వాత్ తన్నానారసత్వే లోకస్యాస్పష్టత్వాత్. న ద్వితీయః- తత్ర నానారసత్వస్యాధ్యేయత్వేన జ్ఞేయత్వేన వా శాస్త్రేణానుపదేశాదిత్యాహ (అధ్యేయత్వాచ్చేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నహీతి) ఇదంచ నానారసం బ్రహ్మేతి శాస్త్రం ప్రకాశ్యమిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) చకారాదుపదిశతీత్యాకృష్యతే అనేకధాదర్శనాపవాదాచ్చ- నానారసం బ్రహ్మశాస్త్రీయం న భవతీతి శేషః. భేదదర్శనస్య నిన్దితత్వే లబ్ధమర్థమాహ (యచ్చేతి) అకర్తవ్యత్వే ప్రాప్తమర్థం కథయతి (యచ్చ నేతి) సోఽయమస్యన్యాయం ప్రత్యక్షేదోషజయతి (బ్రహ్మణ ఇతి) కస్తర్హి శాస్త్రార్థః- తత్రాహ (యత్త్వితి) బ్రహ్మైకరసత్వే ప్రాగుక్తం దోషమనుభాషతే (యదుక్తమితి) కర్మకాణ్డస్య కర్మవిషయే న ప్రామాణ్యం-అపద్వైతవిషయత్వాత్. బ్రహ్మకాణ్డస్యత్వద్వైతే ప్రామాణ్యం-పరమార్థాద్వైతవిషయప్రతిపాదకత్వాత్. తథా చ విరోధోఽధ్యయనవిధేరిత్యనువాదార్థః. కర్మకాణ్డప్రామాణ్యం ప్రత్యాచష్టే (తన్నేతి) ప్రసిద్ధభేదమాదాయ తత్రైవ విధినిషేధోపదేశ స్య ప్రవృత్తినివృత్తిద్వారా ఽర్థవత్త్వాన్న కర్మకాణ్డానర్థక్యమిత్యర్థః. ననుశాస్త్రమేవాదౌ భేదం బోధయిత్వా పశ్చాదభ్యుదయసాధనం కర్మోపదిశతి- తథా చ నాస్తి భేదస్యాన్యతః ప్రాప్తిః - అత ఆహ (నహీతి) యథాహి శాస్త్రం జాతమాత్రం పురుషం ప్రత్యద్వైతం వస్తు బోధయిత్వా పశ్చాద్బ్రహ్మవిద్యాముపదిశతీతి నేష్యతే - తథా ప్రథమమేవ పురుషం ప్రతిద్వైతం బోధయిత్వా కర్మ పునర్బోధయతీత్యపి నాభ్యుపేయం- ప్రథమతో భేదవేదనావస్థాయామస్య శాస్త్రానధికారిత్వాదిత్యర్థః. ద్వైతస్యోపదేశార్హత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం - తదేవ నాస్తీత్యాహ (నచేతి) నను ద్వైతస్య సత్యబుద్ధ్యభావే తత్ప్రవృత్త్యనుష్ఠానాయ పుంసాం ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః స్వప్రామాణ్యసిద్ధ్యర్థమేవ ద్వైతసత్యత్వం శ్రుతిర్బోధయిష్యతి. నేత్యాహ (నచద్వైతస్యేతి) ద్వైతానృతత్వవాదిమకర్మజడానాం ద్వేషప్రతీతేర్న ప్రథమం ద్వైతానృతత్వబుద్ధిః. న చ ద్వైతసత్యత్వం ప్రత్యక్షః - తత్పరిచయహీనానామపి ద్వైతసత్యత్వాభినివేశాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- నద్వైతనైతథ్యం శాస్త్రప్రామాణ్యవిఘాతుకం- యతో బౌద్ధాదిభిః క్రియనైప్రస్థాపితాస్స్వశిష్యాద్వైతమిథ్యాత్వావగమేపి * స్వర్గకామశ్చైత్యం వన్దేతేత్యాదిశాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం గృహ్ణన్తి- తథాగ్నిహోత్రాదిశాస్త్రస్యాపి ప్రామాణ్యం భవిష్యతి- సాధనత్వశక్త్యనపహారాదిత్యాహ (నాపీతి) కాణ్డద్వయస్య ప్రామాణ్యోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధామాయాం క్రియాది రూపే ద్వైతే దోషః- సాతిశయత్వాదిః. తద్దర్శనం- వివేకః. తద్వతే. తస్మాత్- ద్వైతాద్విపరీతమానన్దోపలక్షితం స్వరూపం. తస్మిన్నవస్థానం-

ఓం౩ ఖంబ్రహ్మ। ఖంపురాణంవాయురంఖమితిహస్మాహకౌరవ్యాయణీపుత్రో వేదోఽయంబ్రాహ్మణావిదుర్వేదైనేనయద్వేదితవ్యం॥ ౧

ఇతిబృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

త్తైవల్యం. తదర్థినే - ముముక్షవే. సాధనచతుష్టయసమ్పన్నాయేత్యర్థః. కిఞ్చ-తత్త్వజ్ఞానాదూర్ధ్వం-పూర్వంవా కార్యకారణయోర్విరోధశ్శఙ్క్యతే నాద్యఇత్యాహ (అథేతి) అవస్థాభేదాదేకస్మిన్నపిపురుషేకార్యద్వయస్య ప్రామాణ్యమవిరుద్ధమిత్యేవంస్థితేసత్యుపనిషద్భ్యస్తత్త్వజ్ఞానోత్పత్త్యనన్తరంనాస్తరీయకత్వేన ప్రాప్తకైవల్యేపురుషస్యనైరాకాఙ్క్ష్యంజాయతే. నచనిరాకాఙ్క్షంపురుషంప్రతిశాస్త్రస్యశాస్త్రత్వమస్తి- ప్రవృత్తిర్వానివృత్తిర్వానిత్యేనకృతకేనవా। పుంసాంయేనోపదిశ్యేతతచ్ఛాస్త్రమభిధీయతఇతిన్యాయాత్కృతకృత్యంప్రతిప్రవర్తకత్వాదివిరహేణశాస్త్రత్వాయోగాత్. అతోజ్ఞానానన్తర్యంకథఞ్చిద్బాధ్యోవిరోధానిర్ద్ధిరిత్యర్థః. నికస్మిన్నపరుషే... సర్వత్రావిదితి తథేతి) జ్ఞానానన్తర్యంవిరోధాభావముపసంహరతి (ఇతినేతి) కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (అద్వైతేతి) తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాక్స్వాభేదస్యావస్థితత్వాత్తత్రవిధ్యాద్యధికారిభేదాదవస్థాభేదాద్వాకాణ్డద్వారవిరోధసిద్ధిరిత్యర్థః. భేదస్యేవోపపాదయతి (అన్యత్రేతి) తత్త్వాదీనామన్యతమస్యైవానవస్థానంచేత్-అవస్థితస్యైతస్మింశ్చసాక్షత్వాత్ప్రోవ్యవస్థిత. నద్యజ్ఞానాత్ప్రాగస్యనస్త్యైకస్థానం - నద్యోపాసేవతేషాంయథాప్రతిభావమవస్థానాత్. అతోనపూర్వంవిరోధశఙ్కేత్యర్థః. ఊర్ధ్వంవిరోధశఙ్కాచాపమనికవివక్షయానువదతి (సర్వేతి) కథంకైవల్యం- విరోధాభావస్యనత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అన్యాన్యతత్త్వేవాభావస్యాపిత త్త్వనిమజ్జనాదిత్యాహ (ఆదవితి) అద్వితీయమేవ బ్రహ్మ - నద్వైతాత్మకమిత్యుపపాదితం. ఇదానీం బ్రహ్మణోద్వైతాద్వైతాత్మకత్వాభ్యుపగమేఽపివిరోధోనశక్యతేపరిహర్తుమిత్యాహ (అథాపీతి) తుల్యత్వాత్ - తదభ్యుపగమోఽప్యధతిశేషః. ఉక్తమేవోపదిశతి (యదాపీతి) ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకంబ్రహ్మేత్యుపేత్యకథంవిరోధోనసమాధీయతే - ద్వైతమద్వైతంచాధికృత్యకాణ్డద్వయప్రామాణ్యసమ్భవాదిత్యాశఙ్కతే (కథమితి) బ్రహ్మవిషయశాస్త్రోపదేశః- కింవాఽబ్రహ్మవిషయః. ప్రథమేద్వైతాద్వైతరూపస్యైవబ్రహ్మణోఽభ్యుపగమాత్తస్యచనిత్యముక్తత్వాన్నోపదేశస్సమ్భవతీత్యాహ (ఏకంహీతి) తస్యోపదేశాభావేహేత్వన్తరమాహ (నచేతి) ఉపదేష్టాహిబ్రహ్మణోఽన్యః- అనన్యోవా. నాద్యః- అభ్యుపగమవిరోధాత్. నద్వితీయః - భేదమన్తరేణోపదేశ్యోపదేశకభావాసమ్భవాదితిభావః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేనవనాకరోతి (తదా) కిఞ్చ-సర్వస్యబ్రహ్మరూపత్వేఽయస్యచ దృష్టాన్తః-నస్యాత్-పరస్పరోపదేశస్యాబ్రహ్మవిషయత్వాదిత్యాహ (యస్మిన్నితి) అథయథాఘటాదినాకారణాంభిన్నత్వేఽపిసమప్రదకాత్మకత్వం- తథాజీవాదీనాంభిన్నత్వేఽపిబ్రహ్మస్వభావవిజ్ఞానైక్యాత్సర్వమితిననిరుధ్యతే- తత్రాహ (నచేతి) సర్వస్యబ్రహ్మత్వమఙ్గీకృతంచేత్ - బ్రహ్మవిషయవిరోపదేశస్స్యాత్ - భేదస్యాపిచారితరమణీయత్వాదిత్యర్థః. ననునానారూపవస్తుసముదాయోబ్రహ్మ- తత్రోపదేశభేదాదుపదేశ్యోపదేశకభావః. బ్రహ్మణోనోపదేశ్యముపదేశకంచేతి - తత్రాహ (నహీతి) తత్రహేతుమాహ (సముద్రేతి) యథాసముద్రస్యోదకాత్మనాఫేనాదిష్వేకత్వం- తథాదేవదత్తయజ్ఞదత్తస్యవాగాద్యవయవభేదేనవిజ్ఞానవత్త్వాన్నవ్యవస్థానసమ్భవః. తథాబ్రహ్మణ్యపి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. మతాన్తరనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మైకరసప్రతిపాదికాశ్రుతిః. న్యాయశ్చ- సావయవస్యానేకాత్మకస్యేత్యాదావుక్తః. అభిప్రేతార్థాసిద్ధిః - భవత్కల్పనానర్థక్యంచేత్యాదినాదర్శితా. ఏవంకల్పనాయాం- ఏకానేకాత్మకంబ్రహ్మేత్యభ్యుపగతేఽపీత్యర్థః. పరకీయవ్యాఖ్యానాసమ్భవఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧

రం.— ప్రణవోపాసనాంవిధిత్సన్ ప్రణవంపరోక్షరూపేణస్తౌతి (పూర్ణమదఃపూర్ణమిదమిత్యాదినా) అదః - పరోక్షరూపఃపరలోకః. ఇదం- అయంచలోకః. పూర్ణం- వేదేనపూర్ణమిత్యర్థః. శబ్దప్రభవత్వాత్సర్వస్యలోకస్య. * సభూరితివ్యాహరత్సభూమిమసృజతేతిలోకానాంవ్యాహృతిప్రభవత్వాభ్యానాత్. కారణేనచకార్యస్యవ్యాప్తత్వాత్. (పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే) పూర్ణాత్ - పూర్యమాణాల్లోకాత్పూర్ణం- పూరణకర్తృ ఉదచ్యతే - ఉత్తంభవతి. ఆఞ్చ్గతిపూజనయోః. కర్మణిప్రత్యయః. ఉద్గతంభవతి - శ్రేష్ఠంభవతీత్యర్థః. తథాచ పూర్యమాణలోకాపేక్షయాపూరణకర్తృవ్యాహృతిరూపశబ్ద ఉత్కృష్టఇత్యర్థః. (పూర్ణస్యపూర్ణమాదాయ) పూర్ణస్యవ్యాహృతివ్యాప్తస్యలోకస్యపూర్ణం- పూరణకర్తృవ్యాహృతిరూపంవస్త్వాదాయ - ఉపసంహృత్య (పూర్ణమేవావశిష్యతే) తస్యాపియద్వ్యాప్తం- పూరయితృఓఙ్కారాత్మకంవస్తు- తదేవావశిష్యతఇత్యర్థః. * ఓఙ్కారేణసర్వావాక్సన్తృణ్ణా ఇతి శ్రుతేః. ఓఙ్కారస్యసర్వవ్యాపకత్వేన పూర్ణత్వాత్తదేవకారణంవ్యాహృత్యాదిషుశబ్దేషునాశ్యేష్వపిసత్స్వపరిశిష్యతఇత్యర్థః. *ఓఙ్కారాద్వ్యాహృతిర్భవతివ్యాహృత్యాగాయత్రీభవతీతిసర్వశబ్దనిదానత్వాత్తదేవపరిశిష్యతఇత్యర్థః. ఇదంచపరుచ్ఛ్రుత్యాపదనాయప్రణవస్తుతిమాత్రం-అన్యథానిమిత్తకారణస్యవ్యాహృత్యాదేఃకార్యవ్యాపకత్వాసమ్భవాత్, ఉపాదానభూతస్య భూతపఞ్చకస్యైవవ్యాపకత్వసమ్భవాత్, దసామఞ్జస్యంస్యాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— ఓంఖంబ్రహ్మేతి- మన్త్రః. అయంచాన్యత్రావినియుక్తః- ఇహబ్రాహ్మణేధ్యానకర్మణివినియుజ్యతే. అత్రచబ్రహ్మేతివిశేష్యాభిధానం. ఖమితివిశేషణం. విశేషణవిశేష్యయోశ్చసామానాధికరణ్యేననిర్దేశోనీలోత్పలవత్ఖంబ్రహ్మేతి. బ్రహ్మశబ్దోబృహద్వస్తుమాత్రాస్పదో

ఽవిశేషితః- అతోవిశేష్యతేఖం బ్రహ్మేతి. యత్తత్ఖం బ్రహ్మ-తదోంశబ్దవాచ్యం. ఓంశబ్దస్వరూపమేతత్. ఉభయథాపి సామానాధికరణ్యమవిరుద్ధం. ఇహచ బ్రహ్మోపాసనసాధనత్వార్థమోంశబ్దః ప్రయుక్తః-తథాచ శ్రుత్యన్తరాత్ *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరం *ఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీత *ఓమిత్యేతేనైవాక్షరేణపరంపురుషమభిధ్యాయీత *ఓమిత్యేవంధ్యాయథాత్మానమిత్యాదేః. అన్యార్థాసమ్భవాచ్చోపదేశస్య. యథాన్యత్ర *ఓమితిశంసత్యోమిత్యుద్గాయతీత్యేవమాదౌ స్వాధ్యాయారమ్భాపవర్గయోశ్చోఙ్కారప్రయోగోవినియోగాదవగమ్యతే- నచతథార్థాన్తరమిహావగమ్యతే. తస్మాద్ధ్యానసాధనత్వేనైవేహోఙ్కారశబ్దస్యోపదేశః. యద్యపి బ్రహ్మాత్మాదిశబ్దా బ్రహ్మణోవాచకాః- తథాపి శ్రుతిప్రామాణ్యాద్బ్రహ్మణోనేదిష్ఠమభిధానమోఙ్కారః. అతఏవ బ్రహ్మప్రతిపత్తావిదంపరంసాధనం. తచ్చద్విప్రకారేణ- ప్రతీకత్వేనాభిధానత్వేనచ. ప్రతీకత్వేనయథా- విష్ణ్వాదిప్రతిమాఽభేదేనైవోఙ్కారో బ్రహ్మేతిప్రతిపత్తవ్యః. తథాహ్యోఙ్కారాలమ్బనస్య బ్రహ్మప్రసీదతి- *ఏతదాలమ్బనంశ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరం। ఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకేమహీయతఇతిశ్రుతేః. తత్రఖమితిభౌతికేప్రతీతిర్మాభూదిత్యాహ- ఖంపురాణం- చిరన్తనంఖం-పరమాత్మాకాశమిత్యర్థః. యత్తత్పరమాత్మాకాశంపురాణంఖం- తచ్చక్షురాద్యవిషయత్వాన్నిరాలమ్బనమశక్యం గృహీతుమితిశ్రద్ధాభక్తిభ్యాంభావవిశేషేణచౌఙ్కారఆవేశయతి- యథావిష్ణ్వఙ్గాఙ్కితాయాంశైలాదిప్రతిమాయాంవిష్ణుంలోకః. ఏవం (వాయురంఖం) వాయురస్మిన్విద్యతఇతివాయురంఖం మన్త్రిఖమిత్యుచ్యతే.నపురాణంఖమిత్యేవమాహస్మ. కౌస్సా. కౌరవ్యాయణీపుత్రః. వాయురేహిఖేముఖ్యఃఖశబ్దవ్యవహారః- తస్మాన్ముఖ్యేసంప్రత్యయోయుక్తఇతిమన్యతే. తత్రయదిపురాణం బ్రహ్మనిరుపాధిస్వరూపం- యదివావాయురంఖంసోపాధికం బ్రహ్మ- సర్వథాప్యోఙ్కారః ప్రతీకత్వేనైవ ప్రతిమావత్సాధనత్వం ప్రతిపద్యతే-*ఏతద్వై సత్యకామపరంచాపరంచ బ్రహ్మయదోఙ్కారఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. కేవలఖశబ్దార్థప్రతిపత్తిః. వేదోఽయం-ఓఙ్కారః. వేద-విజానాత్యనేనయద్వేదితవ్యం-తస్మాద్వేదః. ఓఙ్కారోవాచకోఽభిధానం-తేనాభిధానేనయద్వేదితవ్యం బ్రహ్మ ప్రకాశ్యమానం- అభిధీయమానం. వేదసాధకః- విజానాతి. ఉపలభేత. తస్మాద్వేదోఽయమితి బ్రాహ్మణావిదుః. తస్మాద్బ్రాహ్మణానామభిధానత్వేనసాధనత్వమభిప్రేతమోఙ్కారస్య. అథవా-వేదోఽయమిత్యాద్యర్థవాదః. కథం. ఓఙ్కారో బ్రహ్మణః ప్రతీకత్వేనవిహితః- ఓంఖం బ్రహ్మేతిసామానాధికరణ్యాత్. తస్యస్తుతిరిదానీంవేదత్వేన. సర్వోహ్యయంవేదఓఙ్కారఏవ- ఏతత్ప్రభవఏతదాత్మకస్సర్వఋగ్యజుస్సామాదిభేదభిన్నఏషఓఙ్కారః.* తద్యథాశఙ్కునాసర్వాణిపర్ణానీత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. ఇతశ్చాయంవేదఓఙ్కారః- యద్వేదితవ్యం- యత్తత్సర్వంవేదితవ్యమోఙ్కారేణైవవేద్యతేనేన - అతోఽయమోఙ్కారోవేదః. ఇతరస్యాపివేదస్యవేదత్వమతఏవ. తస్మాద్విశిష్టోయమోఙ్కారస్సాధనత్వేన ప్రతిపత్తవ్యఇతి. అథవా - వేదస్సః. కోఽసౌ. యం బ్రాహ్మణావిదురోఙ్కారం. బ్రాహ్మణానాంహ్యసౌ ప్రణవోద్గీథాదివికల్పైర్విజ్ఞేయః. తస్మిన్ప్రయుజ్యమానేసాధనత్వేన- సర్వోవేదః ప్రయుక్తోభవతీతి.............................. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ధ్యానశేషత్వేనోపనిషదర్థం బ్రహ్మానూద్యతద్విధానార్థంతస్మిన్వినియుక్తంమన్త్రముత్థాపయతి (ఓంఖమితి) *ఇషేత్వేత్యాదివత్తస్యకర్మాన్తరేవినియుక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (అయంచేతి) వినియోజకాభావాదితిభావః. తర్హిధ్యానేపినాయంవినియుక్తః- వినియోజకాభావావిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహేతి) ఖంపురాణమిత్యాది- బ్రాహ్మణం. తస్యచవినియోజకత్వంధ్యానసమవేతార్థప్రకాశనసామర్థ్యాత్. యద్యపిమన్త్రనిష్ఠంసామర్థ్యంవినియోజకం-తథాపిమన్త్రబ్రాహ్మణయోరేకార్థత్వాద్బ్రాహ్మణస్యసామర్థ్యద్వారావినియోజకత్వమవిరుద్ధమితిభావః. అత్రేతిమన్త్రోక్తిః. విశేషణవిశేష్యత్వేయథోక్తసామానాధికరణ్యంహేతూకరోతి (విశేషణేతి) బ్రహ్మేత్యుక్తేసత్యాకాఙ్క్షాఽభావాత్ కింవిశేషణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిరుపాధికస్యసోపాధికస్యవా బ్రహ్మణోవిశేషణత్వేపికథంతస్మిన్నోంశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) కిమితియథోక్తే బ్రహ్మణిఓంశబ్దోమన్త్రే ప్రయుజ్యతే-తత్రాహ (ఇహచేతి) ఓంశబ్దో బ్రహ్మోపాసనేసాధనమిత్యత్రమానమాహ (తథాచేతి) సాపేక్షంశ్రైష్ఠ్యంవారయతి (పరమితి) ఆదిశబ్దేన *ప్రణవోధనురిత్యాదిగృహ్యతే. ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతిసామానాధికరణ్యోపదేశస్య బ్రహ్మోపాసనేసాధనత్వమోఙ్కారస్యేత్యస్మాదర్థాన్తరాసమ్భవాచ్చతస్యతత్సాధనత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (అన్యార్థేతి) ఏతదేవప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) అన్యత్రేతి-తైత్తిరీయశ్రుతిగ్రహణం. అపవర్గః- స్వాధ్యాయావసానం. అర్థాన్తరావగతేరభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ననుశబ్దాన్తరేష్వపిబ్రహ్మవాచకేషుసత్సుకిమిత్యోంశబ్దఏవధ్యానసాధనత్వేనోపదిశ్యతే - తత్రాహ (యద్యపీతి) నేదిష్ఠం-నికటతమం. సమ్ప్రియతమమిత్యర్థః. ప్రియతమత్వప్రయుక్తంఫలమాహ (అతఏవేతి) సాధనత్వేఽవాన్తరవిశేషందర్శయతి (తచ్చేతి) ప్రతీకత్వేనకథంసాధనత్వమితిపృచ్ఛతి (ప్రతీకత్వేనేతి) కథమిత్యధ్యాహారః. పరిహరతి (యథేతి) ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతిప్రతిపత్తౌకింస్యాత్- తదాహ (తథాహీతి) మన్త్రమేవంవ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణమవతార్యవ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) మన్త్రస్సప్తమ్యర్థః. ననుయథోక్తంతత్త్వంస్వేనైవరూపేణ ప్రతిపత్తుంశక్యతే - కింప్రతీకోపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) భావవిశేషః-బుద్ధేర్విషయాహారవశ్యంపరిహృత్య ప్రత్యగ్బ్రహ్మజ్ఞానాభిముఖ్యం. ఓఙ్కారే బ్రహ్మావేశనముదాహరణేనద్రఢయతి (యథేతి) కల్పాన్తరమాహ (వాయురమిత్యాదినా) కిమితిసూత్రాధికరణమవ్యాకృతమాకాశమత్రగృహ్యతే-తత్రాహ (వాయురేహీతి) తదేవభూతాకాశాత్మనావిపరిణతమితిభావః. తర్హిపక్షద్వయేసమ్ప్లవమానేకస్సిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాధికారిభేదమాశ్రిత్యాహ (తత్రేతి) శ్రుత్యన్తరస్యాన్యథాసిద్ధిసమ్భవాదోఙ్కారస్యప్రతీకత్వేపిప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలమితి) ఇతరత్రవిప్రతిపత్తిద్యోతకాభావాదితిభావః. ప్రతీకపక్షముపపాద్యాభిధానపక్షముపపాదయతి (వేదోయమితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (తేనేతి) వేదేత్యత్రాదౌ తచ్ఛబ్దోద్రష్ట

ఉ.— త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషుర్దేవా మనుష్యాఅసురాఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యందేవాఊచుర్బ్రవీతునోభవానితి తేభ్యోహైతదక్షరమువాచద ఇతివ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతివ్యజ్ఞాసిష్మేతిహోచుర్దామ్యతేతినఆత్థేత్యోమితి హోవాచవ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౧

వ్యా. బ్రాహ్మణావిదురితివిశేషనిర్దేశస్యతాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) ప్రతీకపక్షేపివేదోయమిత్యాదిగ్రన్థోనిర్వహతీత్యాహ (అథవేతి) విధ్యభావేకథమర్థవాదస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) వేదత్వేనస్తుతి మోఙ్కారస్యసఙ్క్షిప్యవివరణాభ్యాందర్శయతి (సర్వోహీతి) ఓఙ్కారేసర్వస్యనామజాతస్యాన్తర్భావేప్రమాణమాహ (తద్యథేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమవతార్యవ్యాకరోతి (ఇతశ్చేతి) వేదితవ్యం - పరమపరంవాబ్రహ్మ. *ద్వేబ్రహ్మణీవేదితవ్యేఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. తద్వేదనసాధనత్వేపికథమోఙ్కారస్యవేదత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరస్యాపీతి) అతఏవ- వేదితవ్యవేదనహేతుత్వాదేవేత్యర్థః. ప్రతీకపక్షేవాక్యయోజనాం నిగమయతి (తస్మాదితి) అభిధానపక్షే ప్రతీకపక్షేపివాక్యస్యైకత్రయోజయిత్వాపక్షద్వయేపిసాధారణ్యేనయోజయతి (అథవేతి) తస్యపూర్వోక్తనీత్యావేదత్వేలాభందర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఓఙ్కారస్యబ్రహ్మణఉపాస్తిసాధనత్వమిత్థంసిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఓంఖం బ్రహ్మ) ఓఙ్కారఏవఖం - అపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మేత్యర్థః. తతశ్చౌఙ్కారేఅపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మోపాసనంకర్తవ్యమిత్యర్థః. ఖంబ్రహ్మేతిబ్రహ్మవిశేషణీభూతతయోక్తస్య ఖశబ్దస్యస్వాభిమతమర్థమాహ (ఖంపురాణమితి) ఖమిత్యనేననవాయుమానాకాశఉచ్యతే-అపితుయత్పురాణం-దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నంపరంబ్రహ్మ - తదేవఖసాదృశ్యాత్ ఖమిత్యుచ్యతే. ఖం-అపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. (వాయురంఖమితిహస్మాహకౌరవ్యాయణీపుత్రః) కౌరవ్యాయణీపుత్రస్తుకశ్చనఋషిఃవాయురమేవ- వాయుమదమ్బరమేవఖం-ఖశబ్దేనోచ్యతే- తతశ్చాకాశశరీరకంబ్రహ్మప్రణవేఅధ్యస్యోపాస్యమిత్యాహేత్యర్థః. ప్రణవేబ్రహ్మోపాస్యమిత్యత్రనవివాదః. తత్రాధ్యస్యమానంచ బ్రహ్మపరిచ్ఛిన్నత్వేనగుణేనోపాస్యం - ఉతభూతాకాశశరీరకత్వేనైవోపాస్యమిత్యత్రైవవివాదఇతిభావః. (వేదోఽయంబ్రాహ్మణావిదుర్వేదైనేనయద్వేదితవ్యం) యస్మాదసావేదితాపి నేన-ఏతేన ఓఙ్కారేణయద్వేదితవ్యం- జ్ఞాతవ్యం. తత్తత్సర్వంవేద-జానాతి. తస్మాదయమేవ- ప్రణవోవేదః-వేదయితృత్వరూపయౌగికార్థస్యపుష్కలత్వాత్. ఇతరేషాంతువేదత్వమముఖ్యమితిబ్రాహ్మణామన్యన్తఇత్యర్థః............ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అధునాదమాదిసాధనత్రయవిధానార్థోయమారమ్భః. త్రయాః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. ప్రాజాపత్యాః - ప్రజాపతేరపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. తేకిం. ప్రజాపతౌపితరి బ్రహ్మచర్యం- శిష్యవృత్తేర్బ్రహ్మచర్యస్యప్రాధాన్యాత్. శిష్యాస్సన్తో బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్తఇత్యర్థః. కేతేవిశేషతః. దేవామనుష్యాఅసురాశ్చ. తేచోషిత్వా బ్రహ్మచర్యంకిమకుర్వన్నితి. ఉచ్యతే- తేషాందేవాఊచుఃపితరంప్రజాపతింప్రతి. కిమితి. బ్రవీతు- కథయతునః- అస్మభ్యంయదనుశాసనంభవానితి. తేభ్యః- ఏవమర్థిభ్యోహఏతదక్షరం - వర్ణమాత్రమువాచదఇతి. ఉక్త్వాచతాన్పప్రచ్ఛపితా- కింవ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి - మయోపదేశార్థమభిహితస్యాక్షరస్యార్థంవిజ్ఞాతవన్తః- ఆహోస్విన్నేతి. దేవాఊచుః- వ్యజ్ఞాసిష్మేతి- విజ్ఞాతవన్తోవయం. యద్యేవం - ఉచ్యతాంకింమయోక్తమితి. దేవాఊచుః- దామ్యత- అదాన్తాయూయంస్వభావతః - అతోదాన్తాభవతేతినః- అస్మాన్- కథయసి. ఇతరఆహ-ఓమితి- సమ్యగ్వ్యజ్ఞాసిష్టేతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తద్విధానంసర్వోపాస్తిశేషత్వేనేతిద్రష్టవ్యం. ఆఖ్యాయికాప్రవృత్తిః- ఆరమ్భః. పితరిబ్రహ్మచర్యం- ఊషురితిసమ్బన్ధః. ప్రజాపతిసమీపేబ్రహ్మచర్యవాసమాత్రేణకిమిత్యసౌదేవాదిభ్యోహితంబ్రూయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శిష్యేతి) శిష్యభావేనవృత్తేస్సమ్బన్ధినోయేధర్మాః- తేషాంమధ్యేబ్రహ్మచర్యస్యేత్యాదియోజ్యం. తేషామితినిర్ధారణేషష్ఠీ. ఊహాపోహశక్తానామేవశిష్యత్వమితిద్యోతనార్థోహశబ్దః. విచారార్థాపహ్నుతిరిత్యఙ్గీకృత్యప్రశ్నమేవవ్యాచష్టే (మయేతి) ఓమిత్యనుజ్ఞామేవవిభజతే (సమ్యగితి) ౧

రం.— (త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌపితరి బ్రహ్మచర్యమూషుః) త్రయాః - త్రిప్రకారాః. * ద్విత్రాభ్యాంతయస్యాయజ్వేతిత్రేఃపరస్యతయస్యాయజాదేశః. ప్రాజాపత్యాః- ప్రాజాపతిపుత్రాఃపితరి- ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్తః. కేతేఇత్యత్రాహ (దేవామనుష్యాఅసురాఇతి) (ఉషిత్వాబ్రహ్మచర్యందేవాఊచుః బ్రవీతునోభవానితి) బ్రవీతు-ఉపదేష్టవ్యమితిశేషః. (తేభ్యోహైతదక్షరమువాచదఇతివ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి) తేభ్యోదఇత్యేతదక్షరముక్త్వా ప్రజాపతిఃకింయూయంవ్యజ్ఞాసిష్ట-మదభిప్రాయంజ్ఞాతవన్తఃకిమితిపప్రచ్ఛేత్యర్థః. (వ్యజ్ఞాసిష్మేతిహోచుః) వయంజ్ఞాతవన్తఇతిదేవాఃప్రత్యూచురిత్యర్థః. కథమిత్యత్రాహుః (దామ్యతేతినఆత్థేతి) నః- అస్మాన్ప్రతిదామ్యత- దాన్తాభవతేతిఖలుఆత్థ- వదసిఇత్యూచురిత్యర్థః. దమేఃశ్యనిశమాదిత్వాద్దీర్ఘః. (ఓమితిహోవాచవ్యజ్ఞాసిష్టేతి) ఓం- సత్యం. వ్యజ్ఞాసిష్టేతిప్రజాపతిరువాచేత్యర్థః. ననుకథందఇత్యుచ్చారణమాత్రేణదామ్యతేతినఆత్థేతిదేవాఃప్రత్యపద్యన్త. ఉచ్యతే - దేవానామైశ్వర్యశాలితయా భోగప్రావణ్యేనమదాన్తత్వాత్ స్వదోషంజానతాందేవానాందశబ్దోచ్చారణమాత్రేణతత్ప్రతిపత్తిస్సమ్భవతీతిద్రష్టవ్యం. ౧

ఉ.— అథ హైనం మనుష్యా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదేవాక్షరమువాచ దఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దత్తేతి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౨
అథ హైనమసురా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదేవాక్షరమువాచ దఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దయధ్వమితి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి తదేతదేవైషా దైవీ వాగనువదతి స్తనయిత్నుర్దదద ఇతి దామ్యత దత్త దయధ్వమితి తదేతత్త్రయꣳ శిక్షేద్దమం దానం దయామితి॥ ౩
ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— సమానమన్యత్. స్వభావతో లుబ్ధా యూయం - అతో యథాశక్త్యా సంవిభజత- దత్తేతి నః - అస్మానాత్థ. కిమన్యద్బ్రూయాన్నో హితమితి మనుష్యాః. ౨

ఆ.— సమానత్వేనోత్తరస్య సర్వస్యైవార్థవాదస్యావ్యాఖ్యేయత్వే ప్రాప్తే దత్తేత్యత్ర తాత్పర్యమాహ (స్వభావత ఇతి) దానమేవ లోభత్యాగరూపముపదిష్టమితి కుతో నిర్దిష్టం- కిమన్యదేవ హితం కించిదాదిష్టం కింన స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కిమన్యదితి) ౨

రం.— (అథ హైనం మనుష్యా ఊచురిత్యాది) (దత్తేతి న ఆత్థేతి) దత్త- దానం కురుతేత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨

శం.— తథాఽసురాః-దయధ్వమితి- క్రూరా యూయం హింసాదిపరాః-అతో దయధ్వం- ప్రాణిషు దయాం కురుతేతి. తదేతత్ప్రజాపతేరనుశాసనమద్యాప్యనువర్తత ఏవ. యః పూర్వం ప్రజాపతిర్దేవాదీననుశశాస-సోఽప్యద్యాప్యనుశాస్త్యేవ దైవ్యా- స్తనయిత్నులక్షణయా వాచా. కథం. ఏషా శ్రూయతే దైవీ వాక్. కాసౌ. (స్తనయిత్నుర్దదద ఇతి) దామ్యత దత్త దయధ్వమిత్యేషాం వాక్యానాముపలక్షణాయ త్రిర్దకార ఉచ్చార్యతేఽనుకృతిః - న తు స్తనయిత్నుశబ్దస్త్రిరేవ - సఙ్ఖ్యానియమస్య లోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. యస్మాదద్యాపి ప్రజాపతిర్దామ్యత దత్త దయధ్వమిత్యనుశాస్త్యేవ- తస్మాత్కారణాదేతత్త్రయం. కిం తత్త్రయమితి. ఉచ్యతే. దమం దానం దయామితి శిక్షేత్-ఉపాదద్యాత్. ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిః కర్తవ్యమిత్యేవం మతిం కుర్యాత్. తథా చ స్మృతిః ✻ త్రివిధం నరకస్యేదం ద్వారం నాశనమాత్మనః। కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. అస్య హి విధేః శేషః పూర్వః. తత్ర దేవాదీనుద్దిశ్య కిమర్థం దకారత్రయముచ్చారితవాన్ ప్రజాపతిః పృథగనుశాసనార్థిభ్యః, తే వా కథం వివేకేన ప్రతిపన్నాః ప్రజాపతేర్మనోగతం సమానేనైవ దకారమాత్రేణ, తిపరాభిప్రాయజ్ఞా వికల్పయన్తి. అత్రైక ఆహుః-అదాన్తత్వాదాతృత్వాదయాళుత్వైర్వరస రాధితా మాత్మనో మన్యమానాః శఙ్కితా ఏవ ప్రజాపతావూషుః కిం నో వక్ష్యతీతి. తేషాం చ దకారశ్రవణమాత్రాదేవాత్మాశఙ్కావశేన తదర్థప్రతిపత్తిరభూత్. లోకేఽపి హి ప్రసిద్ధం-పుత్రాః శిష్యాశ్చానుశాస్యాః స్వదోషాన్నివర్తయితవ్యా ఇతి. అతోయుక్తం ప్రజాపతేర్దకారమాత్రోచ్చారణం. దమాదిత్రయే చ దకారాన్వయాత్ ఆత్మనో దోషానురూప్యేణ దేవాదీనాం వివేకేన ప్రతిపత్తుం చేతి. ఫలం త్వేతత్ - ఆత్మదోషజ్ఞానే సతి దోషాన్నివర్తయితుం శక్యస్తేఽల్పేనాప్యుపదేశేన - యథా దేవాదయో దకారమాత్రేణేతి. నన్వేతత్త్రయాణాం దేవాదీనామనుశాసనం దేవాదిభిరప్యేకైకమేవోపాదేయం. అద్యత్వేఽపి న తు త్రయం మనుష్యైః శిక్షితవ్యమితి. అత్రోచ్యతే- పూర్వైర్దేవాదిభిర్విశిష్టైరనుష్ఠితమేతత్త్రయం - తస్మాన్మనుష్యైరేవ శిక్షితవ్యమితి. తత్ర దయాళుత్వస్యానుష్ఠేయత్వం స్యాత్. కథం. అసురైరప్రశస్తైరనుష్ఠితత్వాదితి చేత్. న- తుల్యత్వాత్త్రయాణాం. అతోఽయమభిప్రాయః- ప్రజాపతేః పుత్రా దేవాదయస్త్రయః - పుత్రేభ్యశ్చ హితమేవ పిత్రోపదేష్టవ్యం. ప్రజాపతిశ్చ హితజ్ఞో నాన్యథోపదిశతి. తస్మాత్పుత్రానుశాసనం ప్రజాపతేః పరమమేతద్ధితం - అతో మనుష్యైరేవైతత్త్రయం శిక్షితవ్యమితి. అథవా - న దేవా అసురా వాఽన్యే కేచన విద్యన్తే మనుష్యేభ్యః. మనుష్యాణామేవాదాన్తా యేఽన్యైరుత్తమైర్గుణైస్సమ్పన్నాః,- తే దేవాః. లోభప్రధానా మనుష్యాః. తథా హింసాపరాః క్రూరా అసురాః. త ఏవ మనుష్యా అదాన్తత్వాదిదోషత్రయమపేక్ష్య దేవాదిశబ్దభాజో భవన్తి, ఇతరాంశ్చ గుణాన్ సత్త్వరజస్తమాంస్యపేక్ష్య. అతో మనుష్యైరేవ హి శిక్షితవ్యమేతత్త్రయమితి- తదపేక్షయైవ ప్రజాపతినోపదిష్టత్వాత్. తథా హి మనుష్యా అదాన్తా లుబ్ధాః క్రూరాశ్చ దృశ్యన్తే. తథా చ స్మృతిః ✻ కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— (తథేతి) యథా దేవా మనుష్యాశ్చ స్వాభిప్రాయానుసారేణ దకారద్వయశ్రవణే సత్యర్థం జగృహుః- తథేతి యావత్. దయధ్వమిత్యత్ర తాత్పర్యమీరయతి (క్రూరా ఇతి) హింసాదీత్యాదిశబ్దేన పరస్వాపహారాది గృహ్యతే. ప్రజాపతేరనుశాసనం ప్రాగాసీదిత్యత్ర లిఙ్గమాహ (తదేతదితి) అనుశాసనస్యానువృత్తిమేవ వ్యాకరోతి (యః పూర్వమితి) దఇతి విసన్ధికరణం సర్వత్ర వర్ణాన్తరభ్రమాపోహార్థం. యథా దకారత్రయమత్ర వివక్షితం- తథా స్తనయిత్నుశబ్దేఽపి త్రిత్వం వివక్షితం చేత్- ప్రసిద్ధివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనుకృతిరితి) దశబ్దానుకారమాత్రమత్ర వివక్షితం- న తు స్తనయిత్నుశబ్దే త్రిత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ప్రకృతస్యార్థవాదస్య విధిపర్యవసాయిత్వం ఫలితమాహ (యస్మాదితి) ఉపాదానప్రకారమేవాభినయతి (ప్రజాపతేరితి) శ్రుతిసిద్ధవిధ్యనుసారేణ భగవద్వాక్యప్రవృత్తిం దర్శయతి (తథా చేతి) తదేతత్త్రయం శిక్షేదిత్యేష విధిశ్చేత్ - కృతం ✻ త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ఇత్యాదినా గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాయస్మాదిత్యాదినా సూచితమాహ (అన్యేతి) సర్వైరేవ త్రయ

ఉ.— ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వం తదేతత్త్ర్యక్షరగ్ం హృదయమితి హృ ఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద ద ఇత్యేకమక్షరం దదత్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద యమిత్యేకమక్షరమేతి స్వర్గం లోకం య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

మనుష్యేయం చేత్ - తర్హి దేవాదీనుద్దిశ్య దకారత్రయోచ్చారణమనుపపన్నమితి శఙ్క్యతే (తత్రేతి) దమాదిత్రయస్య సర్వైరనుష్ఠేయత్వే సతీతి యావత్. కిఞ్చ - పృథక్పృథగనుశాసనార్థినో దేవాదయః- తేభ్యో దకారమాత్రోచ్చారణే- నాపేక్షితమనుశాసనం సిధ్యతీత్యాహ (పృథగితి) కిమర్థమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దకారమాత్రముచ్చారయతోఽపి ప్రజాపతేర్విభాగేనానుశాసనమభిసంహితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేవేతి) త్రయం సర్వైరనుష్ఠేయమితి పరస్య- సిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః. తదభిజ్ఞాస్సన్తో యథోక్తనీత్యా వికల్పయన్తీతి యోజనా. పరాభిప్రాయజ్ఞా ఇత్యుపహాసో వా. పరస్య ప్రజాపతేర్మనుష్యాదీనాం చానభిప్రాయజ్ఞా ఇతి నఞుల్లేఖీ వా పాఠః. ఏకీయం పరిహారముత్థాపయతి (అత్రేతి) అస్తు తేషామేవ శఙ్కా- తథాపి దకారమాత్రాత్కీదృశీ ప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాం చేతి) తదర్థః- దకారార్థో దమాదిః. తస్య ప్రతిపత్తిః- తద్ద్వారేణాదాన్తత్వాదినివృత్తిరాసీదిత్యర్థః. కిమితి ప్రజాపతిస్తోషజ్ఞాపనద్వారేణ తతో దేవాదీననుశాస్య కదాపాన్నివర్తయిష్యతి- తత్రాహ (లోకేపీతి) దకారోచ్చారణస్య ప్రయోజనే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) యత్తూక్తం తే వా కథమిత్యాది- తత్రాహ (దమాదీతి) ప్రతిపత్తుం చ- యుక్తం దమాదీతి శేషః. ఇతిశబ్దస్స్వయాధ్యమతసమాప్త్యర్థః. పరోక్తం పరిహారమఙ్గీకృత్య వ్యాఖ్యాయికాతాత్పర్యం సిద్ధాన్తీ బ్రూతే (ఫలం త్వితి) నిర్జ్ఞాతదోషా దేవాదయో యథా దకారమాత్రేణ తతో నివర్తన్త ఇతి శేషః. ఇతిశబ్దో దార్ష్టాన్తికప్రదర్శనార్థః. విశిష్టాక్షరప్రత్యనుశాసనస్య ప్రవృత్తత్వాదస్మాకం తదభావాదనుపాదేయం దమాదీతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) కిఞ్చ- దేవాదిభిరపి ప్రాతిస్వికానుశాసనవశాదేకైకమేవ దమాద్యనుష్ఠేయం- న తత్త్రయమిత్యాహ (దేవాదిభిరితి) యథా పూర్వస్మిన్కాలే దేవాదిభిరేకైకమేవోపాదేయమిత్యుక్తం - తథా వర్తమానేఽపి కాలే మనుష్యైరేకైకమేవ కర్తవ్యం - పూర్వాచారానుసారాత్. న తు త్రయం శిక్షితవ్యం. తథా చ కస్యాయం విధిరిత్యాహ (అద్యత్వేపీతి) ఆచారప్రామాణ్యమాశ్రిత్య పరిహరతి (అత్రేతి) ఇతి- ఏకైకమేవ నోపాదేయమితి శేషః. దయాలుత్వస్యానుష్ఠేయత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) మధ్యే దమాదీనామితి యావత్. అసురైరనుష్ఠితత్వేపి దయా- సత్త్వమనుష్ఠేయం- హితసాధనత్వాత్ - దానాదివదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) దేవాదిషు ప్రజాపతేరవిశేషాత్తేభ్యస్తదుపదిష్టమద్యత్వేపి సర్వమనుష్ఠేయమిత్యర్థః. హితస్యైవోపదేష్టవ్యత్వేపి తదజ్ఞానాత్ప్రజాపతిరన్యథోపదిశతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిశ్చేతి) హితజ్ఞస్య పితురహితోపదేశిత్వాభావస్తస్మాదిత్యుక్తః. విశిష్టైరనుష్ఠితస్యాస్మదాదిభిరనుష్ఠేయత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ప్రాజాపత్యా దేవాదయో విగ్రహవన్తస్సన్తీత్యర్థవాదస్య యథాశ్రుతేఽర్థే ప్రామాణ్యమభ్యుపగమ్య దకారత్రయస్య తాత్పర్యం సిద్ధమితి వక్తుమితిశబ్దః. సమ్ప్రతి కర్మమీమాంసకమతమనుసృత్యాహ (అథ వేతి) కథం మనుష్యేష్వేవ దేవాసురత్వం- తత్రాహ (మనుష్యాణామితి) అన్యే గుణాః - జ్ఞానాదయః. కిం పునర్మనుష్యేషు దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తం- తదాహ (అదాన్తత్వాదీతి) దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తాన్తరమాహ (ఇతరాంశ్చేతి) మనుష్యేష్వేవ దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌ ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇతిశబ్దో విధ్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థః. మనుష్యైరేవ త్రయం శిక్షితవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (తదపేక్షయేతి) మనుష్యాణామేవ దేవాదిభావే ప్రమాణమాహ (తథా హీతి) త్రయం శిక్షితవ్యమిత్యత్ర స్మృతిముదాహరతి (తథా చేతి) ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథ హైనమసురా ఊచురిత్యాది) (దయధ్వమితి న ఆత్థేతి) దయధ్వం - ప్రాణిషు దయాం కురుతేత్యర్థః. (తదేతదేవైషా దైవీ వాగనువదతి స్తనయిత్నుర్దద ద ఇతి) దామ్యత- దాన్తా భవత. దత్త-దానం కురుత. దయధ్వం-దయాం కురుతేతి దమదానదయాలక్షణం తదేతత్త్రితయం స్తనయిత్నుః- మేఘః దద ద ఇతి దకారత్రయోచ్చారణేనానువదతి. సైషా దైవీ వాక్-న తు స్తనయిత్నుశబ్దమాత్రం. (తదేతత్త్రయం శిక్షేద్దమం దానం దయామితి) తస్మాదద్యాపి దమదానదయాలక్షణం ధర్మత్రయం శిక్షేత్ - ఉపాదద్యాత్. ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిః కర్తవ్యమిత్యేవం మతిం కుర్యాదిత్యర్థః. తథా చ స్మృతిః *త్రివిధం నరకస్యైతద్ద్వారం నాశనమాత్మనః। కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. అస్య విధేశ్శేషః ప్రాచీనోఽర్థవాదః.............................. ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— దమాదిసాధనత్రయం సర్వోపాసనశేషం విహితం- దాన్తోఽలుబ్ధో దయాలుస్సన్ సర్వోపాసనేష్వధిక్రియతే. తత్ర నిరుపాధికస్య బ్రహ్మణో దర్శనమతిక్రాన్తం. అథునా సోపాధికస్య తస్యైవాభ్యుదయఫలాని వక్తవ్యానీత్యేవమర్థోఽయమారమ్భః. (ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయం) ప్రజాపతిరనుశాస్తీత్యనన్తరమేవాభిహితం. కః పునరసావనుశాస్తా ప్రజాపతిరితి. ఉచ్యతే- ఏష ప్రజాపతిః. కోఽసౌ. (యద్ధృదయం)

ఉ.— *తద్వైతదేతదేవ తదాస సత్యమేవ స యో హైతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి జయతీమాఁల్లోకాఞ్జిత ఇన్న్వసావసద్య ఏవమేతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి సత్యగ్ంహ్యేవ బ్రహ్మ॥ ౧

హృదయమితి - హృదయస్థా బుద్ధిరుచ్యతే. యస్మిన్ శాకల్యబ్రాహ్మణే నామరూపకర్మణాముపసంహార ఉక్తో దిగ్విభాగద్వారేణ - తదేతత్సర్వభూతప్రతిష్ఠం సర్వభూతాత్మభూతం యద్ధృదయం- ప్రజాపతిః- ప్రజానాం స్రష్టా. ఏతద్బ్రహ్మ- బృహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ బ్రహ్మ. ఏతత్సర్వం-ఉక్తం పఞ్చమాధ్యాయే. హృదయస్య హృదయత్వం సర్వత్వం చ యస్మాత్ -తస్మాదుపాస్యం హృదయం బ్రహ్మ. తత్ర హృదయనామాక్షరవిషయమేవ తావదుపాసనముచ్యతే-తదేతద్ధృదయమితి నామ త్ర్యక్షరం- త్రీణ్యక్షరాణ్యస్యేతి త్ర్యక్షరం. కాని పునస్తాని త్రీణ్యక్షరాణి. ఉచ్యన్తే-హృ ఇత్యేకమక్షరం. అభిహరన్తి- హృతేరాహరతి కర్మణో హృ ఇత్యేతద్రూపమితి యో వేద. యస్మాద్ధృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ- ఇన్ద్రియాణి. అన్యే చ- విషయాః శబ్దాదయస్స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి, హృదయం చ భోక్త్రర్థమభిహరతి,- అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద. అస్మై విదుషేఽభిహరన్తి స్వాశ్చ- జ్ఞాతయః. అన్యే చ- సమ్బద్ధాః. బలిమితి వాక్యశేషః. విజ్ఞానానురూప్యేణైతత్ఫలం. తథా- ద ఇత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఏతదపి దానార్థస్య ధాతోరూపం హృదయనామాక్షరత్వేన నిబద్ధం. అత్రాపి-హృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ - కరణాని. అన్యే చ- విషయాః. స్వం స్వం వీర్యం దదతి, హృదయం చ భోక్త్రే దదాతి స్వం వీర్యం,- అతో దకార ఇత్యేవం యో వేద- అస్మై దదతి స్వాశ్చాన్యే చ. తథా-యమిత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద-స స్వర్గంలోకమేతి. ఏవం నామాక్షరాదపీదృశం విశిష్టం ఫలం ప్రాప్నోతి- కిము వక్తవ్యం హృదయస్వరూపోపాసనాదితి హృదయస్తుతయే నామాక్షరోపన్యాసః.. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సార్థవాదేన విధినా సిద్ధమర్థమనువదతి (దమ దీతి) కథం తస్య సర్వోపాసన శేషత్వం- తదాహ (దాన్త ఇతి) అలుబ్ధ ఇతి శేషః. సమ్ప్రత్యుత్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) కాణ్డద్వయం సప్తమ్యర్థః. అనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యమాహ (అథునేతి) పాపక్షయాదిః- అభ్యుదయః. తత్ఫలాని- ఉపాసనానీతి శేషః. అనన్తర బ్రాహ్మణమాదాయ తస్య సఙ్గతిమాహ (ఏష ఇత్యాదినా) ఉక్తస్య హృదయశబ్దార్థస్య పాఞ్చమికత్వం దర్శయన్ ప్రజాపతిత్వం సాధయతి (యస్మిన్నితి) కథం హృదయస్య సర్వత్వం- తదాహ (ఉక్తమితి) సర్వాత్మ్వసఙ్కీర్తనఫలమాహ (తస్మాదితి) తత్ర- హృదయస్యోపాస్యత్వే నిర్ధేసతీత్యేతత్. ఫలోక్తిముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అభిహరన్తీతి) యో వేద- అస్మై విదుషేఽభిహరన్తీతి సమ్బన్ధః. వేదనమేవ విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్వకార్యం- రూపదర్శనాది. హృదయం తు- కార్యం- సుఖాది. సమ్బద్ధాః- జ్ఞాతివ్యతిరిక్తాః. ఇత్యుక్తం ఫలం కథయతి (విజ్ఞానేతి) (అత్రాపీతి) దకారాక్షరోపాసనేపి. ఫలముచ్యత ఇతి శేషః. తామేవ ఫలోక్తిం వ్యనక్తి (హృదయాయేతి) అస్మై విదుషే స్వాశ్చాన్యే చ దదతి- బలిమితి శేషః. నామాక్షరోపాసనాని త్రీణి. హృదయస్వరూపోపాసనమేకమితి చత్వార్యుపాసనాన్యత్ర వివక్షితానీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం సర్వోపాసనాఙ్గభూతం దమదానదయాలక్షణమర్థత్రయముపదిశ్య బ్రహ్మోపాసనాఙ్గభూతం హృదయోపాసనమాహ (ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వమిత్యాదినా) పూర్వం దమాద్యనుశాస్తృత్వేన ప్రస్తుతో యోఽయం ప్రజాపతిః-సోఽపి హృదయమేవ. తదేతద్బ్రహ్మ- బృహత్. ఏతత్సర్వం- పఞ్చమాధ్యాయే శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా హృదయస్య సర్వత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవం హృదయస్య ప్రజాపతిత్వ బృహత్త్వ సర్వత్వ రూప విశేషణ విశిష్టతయా హృదయోపాసనం విధాయ ఉపాస్యం హృదయం హృదయశబ్దనిర్వచనేన స్తౌతి (తదేతత్త్ర్యక్షరం హృదయమితీత్యాదినా) తత్ర ప్రత్యేకమక్షరార్థాంస్తద్వేదనఫలాని చాహ (హృ ఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేదేత్యాదినా) హృ ఇతి హృతో రూపం. యస్మాద్ధృదయాయ స్వాశ్చ - ఇన్ద్రియాణి చ అన్యే చ- విషయాశ్చ శబ్దాదయః. స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి- స్వకార్యం సర్వం తదధీనం కుర్వన్తి. తత్తజ్జ్ఞానస్య సర్వస్యాప్యన్తఃకరణాధీనత్వాదితి భావః. అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద-అస్మై విదుషే స్వాశ్చ- జ్ఞాతయః అన్యే చ సమ్బన్ధినో బలిముపహరన్తి తత్క్రతున్యాయాదితి భావః. (ద ఇత్యేకమక్షరం దదత్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద) యస్మాద్ధృదయాయ స్వాః-ఇన్ద్రియాణి. అన్యే చ-విషయాః. స్వం స్వం వీర్యం దదతి. అతః దకారోఽస్మిన్నామ్ని నిబద్ధ ఇతి యో వేద-తస్మాపి స్వీయాః అన్యే చ స్వం స్వం వీర్యం ప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. (యమిత్యేకమక్షరమేతి స్వర్గంలోకం య ఏవం వేద) ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద-స స్వర్గంలోకమేతి. ఏవం నామాక్షరనిర్వచనజ్ఞానాదపీదృశం విశిష్టం ఫలం లభ్యతే-కిముత తదుపాసనయేతి హృదయస్య స్తుతిః కృతా భవతి...... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తస్యైవ హృదయాఖ్యస్య బ్రహ్మణస్సత్యమిత్యుపాసనం విధిత్సన్నాహ- తదితి- హృదయ బ్రహ్మపరామృష్టం. వై ఇతి - స్మరణార్థం. తద్యద్ధృదయం బ్రహ్మ స్మర్యత ఇత్యేకస్తచ్ఛబ్దః. తదేతదుచ్యతే ప్రకారాన్తరేణేతి ద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః. కిం పునస్తత్ప్రకారాన్తరం. ఏతదేవ. ఏత

---

* సయో హైతన్మహద్యక్షమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఆపఏవేదమగ్రఆసుస్తాఆపఃసత్యమసృజన్త సత్యంబ్రహ్మ బ్రహ్మప్రజాపతింప్రజాపతిర్దేవాగ్ స్తేదేవాస్సత్యమేవోపాసతే తదేతత్త్ర్యక్షరగ్ం సత్యమితి స ఇత్యేకమక్షరం తీత్యేకమక్షరం యమిత్యేకమక్షరం ప్రథమోత్తమేఅక్షరేసత్యం మధ్యతోఽనృతం తదేతదనృతముభయతస్సత్యేనపరిగృహీతగ్ం సత్యభూయమేవభవతి నైనంవిద్వాగ్ంసమనృతగ్ం హినస్తి॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్థంబ్రాహ్మణమ్.

(రం)- వక్ష్యమాణంబుద్ధౌసన్నిధీకృత్యాహ. ఆస- బభూవ. తత్కింపునః. ఏతదేవయదుక్తంహృదయంబ్రహ్మేతి- తదితితృతీయస్తచ్ఛబ్దోవినియుక్తః. కింతదితి. విశేషతోనిర్దిశతి (సత్యమేవ) సచ్చత్యచ్చ- మూర్తంచామూర్తంచ. సత్యంబ్రహ్మ. పఞ్చభూతాత్మకమిత్యేతత్. సయఃకశ్చిత్సత్యాత్మానమేతంమహ, న్మహత్త్వాద్యక్షం- పూజ్యం,. పూర్వం- ప్రథమజం- ప్రథమంజాతం. సర్వస్మాత్సంసారిణఏతదేవాగ్రేజాతంబ్రహ్మ- అతఃప్రథమజం, వేద- విజానాతిసత్యంబ్రహ్మేతి. తస్యేదంఫలముచ్యతే-యథాసత్యేనబ్రహ్మణాఇమేలోకాఆత్మసాత్కృతాః- ఏవంసత్యాత్మానంబ్రహ్మమహద్యక్షంప్రథమజంవేద- సజయతీమాంల్లోకాన్. కిఞ్చ-జితః- వశీకృతఇన్నం- యథాబ్రహ్మణా. అసౌ- శత్రురితివాక్యశేషః. అసచ్చ- అసద్భవేదసౌ. శత్రుర్జితోభవేదిత్యర్థః. కస్మైత్యతత్ఫలమితి.పునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతి) అతోవిద్యానురూపంఫలంయుక్తం- సత్యంహ్యేవయస్మాద్బ్రహ్మ. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాప్యాక్షరాణివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) సత్యశబ్దార్థంసత్యజ్ఞానాదివాక్యోపాత్తంవ్యావర్తయతి (సచ్చేతి) సర్వాత్మత్వస్యచతుర్థేప్రస్తుతత్వంసూచయతి (మూర్తంచేతి) వేదనమనూద్యఫలోక్తిమవతారయతి (సయఇతి) ప్రథమజత్వంప్రకటయతి (సర్వస్మాదితి) సయఃకశ్చిత్- వేదేతిసమ్బన్ధః. కైముతికసిద్ధంఫలాన్తరమాహ (జితఇతి) వశీకృతస్యశత్రోస్స్వరూపేణసత్త్వంవారయతి (అసచ్చేతి) సయోహైతమిత్యాదినాయఏవమేతమిత్యాదేరేకార్థత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్మైత్యదితి) కథమస్యవిజ్ఞానస్యేదంఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) పఞ్చమీపరామృష్టంస్పష్టయతి (సత్యంహీతి). ౧

రం.— హృదయస్యప్రజాపతిత్వేనోపాసనాముక్త్వాసత్యత్వేనోపాసనామాహ (తద్వైతదేతదేవతదాససత్యమేవేత్యాదినా) వైశబ్దోవధారణే. తద్వై- తదేవతత్- తాదృశంహృదయమేతదేవతదాస- ఏతత్-వక్ష్యమాణంతత్సదాసేత్యర్థః. కింతదాసేత్యత్రాహ (సత్యమేవేతి) * ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపే ఇత్యత్రసత్త్యచ్ఛబ్దితం మూర్తంచామూర్తంచ - సత్యం. అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకంవిరాడ్రూపమభవదిత్యర్థః. తదుపాసనస్యఫలమాహ (సయోహైతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతీత్యాదినా) యఃకశ్చిదేతత్-హృదయంమహత్. అతఏవయక్షం- పూజ్యం. ప్రథమజం- ప్రథమజాతం. సర్వస్మాత్కార్యజాతాత్ ప్రథమజం. సత్యం- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకం. బ్రహ్మ-బృహదితియఃకశ్చిదేతద్ధృదయంవేద-ఉపాస్తే. సఇమాంల్లోకాన్జయతి. జితః-వశీకృతః. ఇన్ను-ఇత్థం. అసౌ-శత్రురుపాసకస్య. కథం. యథాబ్రహ్మణాజితః. అసత్-అసత్ప్రియోభవేదిత్యర్థః. తస్మైత్యతత్ఫలమితిపునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతిసత్యంహ్యేవబ్రహ్మేతి) యఃఏవంమహద్యక్షంప్రథమజంసత్యంహృదయముపాస్తే- తచ్ఛత్రోరసత్త్వంయుక్తమేవ-హి-యతఏతదుపాస్యంసత్యంబ్రహ్మ-అతోయంసత్యోపాసకఇత్యతస్తదుపాసకస్యసత్త్వంతద్విరోధినశ్చాసత్త్వంయుక్తమేవేతిభావః. ౧

శం.— సత్యస్యబ్రహ్మణస్స్తుత్యర్థమిదమాహ. *మహద్యక్షంప్రథమజమిత్యుక్తం- తత్కథంప్రథమజత్వమితి. ఉచ్యతే (ఆపఏవేదమగ్రఆసుః) ఆపఇతి - కర్మసమవాయిన్యోఽగ్నిహోత్రాద్యాహుతయః. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతేర్ద్రవాత్మకత్వాదప్త్వం. తాశ్చాపోఽగ్నిహోత్రాదికర్మాపవర్గోత్తరకాలం కేనచిదదృష్టేనసూక్ష్మేణాత్మనాకర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్యః. ఇతరభూతసహితాఏవ - నకేవలాః. కర్మసమవాయిత్వాత్తుప్రాధాన్యమపామితి. సర్వాణ్యేవభూతాని ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతావస్థానికర్తృసహితానినిర్దిశ్యన్తెఆపఇతి. తాఆపోబీజభూతాజగతోఽవ్యాకృతాత్మనాఽవస్థితాః. తాఏవేదం- సర్వంనామరూపవికృతంజగదగ్రఆసుః. నాన్యత్కించిద్వికారజాతమాసీత్. తాఃపునరాపస్సత్యమసృజన్త. తస్మాత్సత్యంబ్రహ్మప్రథమజం. తదేతద్ధిరణ్యగర్భస్యసూత్రాత్మనోజన్మ- యదవ్యాకృతస్యజగతోవ్యాకరణం. తత్సత్యంబ్రహ్మ. కుతః. మహత్త్వాత్. కథంమహత్త్వమితి. ఆహ- యస్మాత్సర్వస్యస్రష్టృ. కథం. యత్సత్యంబ్రహ్మ- తత్ప్రజాపతిం- ప్రజానాంపతింవిరాజంసూర్యాదికరణమసృజతేత్యనుషఙ్గః. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) సవిరాట్ప్రజాపతిర్దేవానసృజత. యస్మాత్సర్వమేవంక్రమేణసత్యాద్బ్రహ్మణోజాతం- తస్మాన్మహత్సత్యంబ్రహ్మ. కథంపునర్యక్షమితి. ఉచ్యతే-తే- ఏవంసృష్టాదేవాఃపితరమపివిరాజమతీత్యతదేవసత్యంబ్రహ్మోపాసతే. అతఏవప్రథమజంమహద్యక్షం. తస్మాత్సర్వాత్మనోపాస్యంతత్. తస్యాపిసత్యస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితి. తదేతత్త్ర్యక్షరం. కానితాన్యక్షరాణీతి. ఆహ- సఇత్యేకమక్షరం. తీత్యేకమక్షరం. తీతి-ఇకారానుబన్ధోనిర్దేశార్థః. యమిత్యేకమక్షరం. తత్రతేషాంప్రథమోత్తమేఅక్షరే-సకారయకారౌసత్యం- మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః-మధ్యమనృతం. అనృతంహిమృత్యుః-మృత్య్వనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. తదేతదనృతం- మృత్యురూపముభయతస్సత్యేన-

ఉ.— తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తావేతావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం పశ్యతి నైనమేతే రశ్మయః ప్రత్యాయన్తి॥ ౧

సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- వ్యాప్తం. అన్తర్భావితం సత్యరూపాభ్యాం. అతోఽకిఞ్చిత్కరం తత్సత్యభూయమేవ- సత్యబాహుళ్యమేవ భవతి. ఏవం సత్యబాహుళ్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకించిత్కరత్వం, యో విద్యాత్ - తమేవం విద్వాంసమనృతం కదాచిత్ప్రమాదోత్థం సహినస్తి.... ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇదమూర్ధ్వం బ్రాహ్మణం గృహ్యతే. తస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (మహదితి) ఆనుతీనామేవకర్మసమవాయిత్వం - నత్వహమిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యద్యప్యాపస్సోమాద్యాహుతయస్తాః కర్మసమవాయిన్యః- తథాప్యుత్తరకాలే కథం తాసామన్తర్ధాత్వం - కర్మణోఽస్థాయిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తా శ్చేతి) కర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్య స్తత్సమ్బన్ధిత్వేనాపః ప్రథమం ప్రవృత్తాస్తన్నాశోత్తరకాలం సూక్ష్మేణాదృష్టేనాత్మనా- అతీన్ద్రియేణాత్మనాతిష్ఠన్తీతియోజనా. ఆప ఇతి విశేషణం భూతాన్తరవ్యావృత్యర్థమితి మతిం వారయతి (ఇతరేతి) కథం తర్హి తాసామేవ శ్రుతావుపాదానం- తదాహ (కర్మేతి) ఇతి- తాసామేవాత్ర గ్రహణమితిశేషః. వివక్షితపదార్థం నిగమయతి (సర్వాణ్యేవేతి) పదార్థముక్తమనూద్య వాక్యార్థమాహ (తా ఇతి) యాస్తా యథోక్తా ఆపః- తా ఏవేతి యచ్ఛబ్దానుబన్ధేన యోజనా. సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుతం సత్యం కథం భూతాన్తరసహితాభ్యోఽద్భ్యో జాయతే- తత్రాహ (తదేతదితి) తస్య బ్రహ్మత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (తత్సత్యమితి) సత్యస్య బ్రహ్మణో మహత్త్వం ప్రశ్నద్వారా సాధయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య సర్వస్రష్టృత్వం ప్రశ్నద్వారేణ స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) మహత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశేషణత్రయే సిద్ధఫలితమాహ (తస్మాదితి) తస్యాపీత్యపిశబ్దో హృదయబ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః. బుద్ధిపూర్వకమనృతం విదుషోపి బాధకమిత్యభిప్రేత్య విశినష్టి (ప్రమాదోక్తమితి).. ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే- సప్తమాధ్యాయే- చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— సత్యస్య బ్రహ్మణః స్తుత్యర్థం *మహద్యక్షం ప్రథమజమిత్యుక్తం- తత్కథం ప్రథమజత్వమిత్యత్రాహ (ఆప ఏవేదమగ్ర ఆసురిత్యాది) ఇదం- వ్యాకృతం జగత్ అగ్రే- అణ్డసృష్టేః ప్రాక్ ఆప ఏవాసుః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మనా అవర్తతేత్యర్థః. (తా ఆపస్సత్యమసృజన్త) తా ఆపః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాని సత్యం- పఞ్చీకృతపఞ్చభూతాత్మకం కార్యమణ్డమసృజన్తేత్యర్థః. (సత్యం బ్రహ్మ) తచ్చ సత్యం బ్రహ్మ- చతుర్ముఖమసృజతేత్యర్థః. బ్రహ్మేతి నపుంసకత్వం ఛాన్దసం. (బ్రహ్మ ప్రజాపతిం) బ్రహ్మ ప్రజాపతిం- దక్షాది ప్రజాపతిమసృజతేత్యర్థః. జాత్యావేకవచనం. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) అసృజతేతిశేషః. తే దేవాస్సత్యమేవోపాసత ఇత్యాది స్పష్టం. (త్ర్యేకమక్షరమితి) అత్ర తీతి ఇకారానుబన్ధో నిర్దేశార్థః. (ప్రథమోత్తమే అక్షరే సత్యం మధ్యతోఽనృతం) ప్రథమోత్తమే అక్షరే- సకారయకారౌ సత్యం- మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః- మధ్యాక్షరస్తకారస్త్వనృతం. అనృతం హి మృత్యుః- మృత్యన్యనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. (తదేతదనృతముభయతస్సత్యేన పరిగృహీతం సత్యభూయమేవ భవతీత్యాది) తదేతదనృతం మృత్యురూపముభయతస్సత్యేన- సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- సందష్టం సత్యభూయమేవ - సత్యబాహుళ్యమేవ భవతి. (నైనం విద్వాంసమనృతం హినస్తి) ఏవం సత్యబాహుళ్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకించిత్కరత్వం, చ యో విద్వాన్-తమేనం విద్వాంసమనృతం ప్రమాదోత్థం కదాచిదపి న హినస్తీత్యర్థః.. ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అథాధునా సత్యస్య బ్రహ్మణః సంస్థానవిశేష ఉపాసనముచ్యతే. తద్యత్. కిం తత్. యత్సత్యం బ్రహ్మ ప్రథమజం. కిం. అసౌ సః. కోసౌ. ఆదిత్యః. కః పునరసావాదిత్యః. య ఏషః. క ఏషః. య ఏతస్మిన్నాదిత్యమణ్డలే పురుషోభిమానీ- సోఽసౌ సత్యం బ్రహ్మ. యశ్చాయమధ్యాత్మం దక్షిణేఽక్షన్- అక్షిణి పురుషః. చశబ్దాత్స చ సత్యం బ్రహ్మేతి సమ్బన్ధః. తావేతావాదిత్యాక్షిస్థౌ పురుషావేకస్య సత్యస్య బ్రహ్మణస్సంస్థానవిశేషౌ యస్మాత్- తస్మాదన్యోన్యస్మిన్- ఇతరేతరస్మిన్. ఆదిత్యశ్చాక్షుషే, చాక్షుషశ్చాదిత్యే, ప్రతిష్ఠితౌ - అధ్యాత్మాధిదైవతయోరన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వాత్. కథం ప్రతిష్ఠితావితి. ఉచ్యతే- రశ్మిభిః ప్రకాశేనానుగ్రహం కుర్వన్నేషః- ఆదిత్యోఽస్మిన్- చక్షుష్యధ్యాత్మే ప్రతిష్ఠితః. అయం చ- చాక్షుషః ప్రాణైరాదిత్యమనుగృహ్ణన్నముష్మిన్- ఆదిత్యాధిదైవే ప్రతిష్ఠితః. సః- అస్మిఞ్ఛరీరే విజ్ఞానమయో భోక్తా యదా- యస్మిన్కాల ఉత్క్రమిష్యన్భవిష్యతి- తదాఽసౌ చాక్షుష ఆదిత్యపురుషో రశ్మీనుపసంహృత్య కేవలేనౌదాసీన్యేన రూపేణ వ్యవతిష్ఠతే. తదాయం విజ్ఞానమయః పశ్యతి శుద్ధమేవ- కేవలం. విరశ్మ్యేతన్మణ్డలం చన్ద్రమణ్డలమివ. తదేతదరిష్టదర్శనం ప్రాసఙ్గికం ప్రదర్శ్యతే. కథం నామ. పురుషః కరణీయే యత్నవాన్స్యాదితి. నైనం- చాక్షుషం పురుషమురీకృత్యైతం ప్రత్యనుగ్రహాయ ఏతే రశ్మయస్స్వాధికర్తవ్యవశాత్పూర్వమాగచ్ఛన్తోపి పునస్తత్కర్మక్షయముపరుధ్యమానా ఇవ నాయన్తి- న ప్రత్యాగచ్ఛన్త్యేనం. అతోఽవగమ్యతే పరస్పరోపకార్యోపకారకభావాత్సత్యస్యైవైకస్యాత్మనోఽంశావేతావితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (అస్యేత్యాదినా) తత్రాధిదైవికం స్థానవిశేషముపన్యస్యతి (తదిత్యాదినా) స

ఉ.— య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్తస్య భూరితి శిర ఏకగ్ం శిర ఏకమేతదక్షరం భువ ఇతి బాహూ ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే సువరితి ప్రతిష్ఠా ద్వే ప్రతిష్ఠే ద్వే ఏతే అక్షరే తస్యోపనిషదహరితి హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేద॥ ౨

యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తస్య భూరితి శిర ఏకగ్ం శిర ఏకమేతదక్షరం భువ ఇతి బాహూ ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే సువరితి ప్రతిష్ఠా ప్రతిష్ఠే ద్వే ద్వే ఏతే అక్షరే తస్యోపనిషదహమితి హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేద॥ ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్. ౩

వ్యాహృత్యాత్మనః స్థానవిశేషం దర్శయతి (యశ్చేత్యాదినా) ప్రదేశభేదవర్తినోః స్థానభేదేన భేదం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (తావేతావితి) అన్యోన్యస్యముపకార్యోపకారకత్వేనాన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణైః- చక్షురాదిభిరిన్ద్రియైరితి యావత్. అనుగృహ్ణన్- ఆదిత్యమణ్డలాత్మానం ప్రకాశయన్నిత్యర్థః. ప్రాసఙ్గికం- ఉపాసనాప్రసఙ్గాగతమిత్యర్థః. తత్ప్రదర్శనస్య కిం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) పురుషద్వయస్యాన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వముక్తం నిగమయతి (నేత్యాదినా) పునశ్శబ్దేన ప్రతేరుత్తరకాలో గృహ్యతే. రశ్మినామచేతనత్వాదివశబ్దః. పునర్నకారోచ్చారణమన్వయప్రదర్శనార్థం. ౧

రం.— ఏవం సత్యత్వేన హృదయోపాసనముక్త్వా అథ్యాదిత్యాన్తర్వర్తినో బ్రహ్మణో నిర్వికారత్వరూపసత్యత్వేన వ్యాహృతిశరీరకత్వేన చోపాసనం దర్శయతి (తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇత్యాదినా) తద్యత్ప్రసిద్ధం సత్యం- అసౌ స ఆదిత్యః. స క ఇత్యత్రాహ (య ఏష ఇత్యాది) *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే *య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి శ్రుతి ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. అక్షన్- అక్షీత్యర్థః. (తావేతావన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితౌ రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్) అధిదైవతమధ్యాత్మం చావస్థితావాదిత్యచాక్షుషపురుషౌ అన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ - పరస్పరోపకారకౌ భవతః. రశ్మిద్వారా ఆదిత్యపురుషశ్చాక్షుషపురుషస్యోపకారకః- ఆదిత్యరశ్మిసమ్బన్ధాభావే చాక్షుషపురుషస్య పరరూపస్వకార్యాసామర్థ్యాత్. చాక్షుషశ్చ పురుషః ప్రాణద్వారా ఆదిత్యస్యోపకారకః- ప్రాణనాభావే ఆదిత్యపురుషస్య పరరూపస్య ప్రకాశకత్వాభావాత్. (స యదోత్క్రమిష్యన్ భవతి శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం పశ్యతి నైనమేతే రశ్మయః ప్రత్యాయన్తీతి) ఏవం విద్వానుత్క్రాన్తివేళాయాం ద్వారభూతమాదిత్యమణ్డలం శుద్ధం- రశ్మిప్రతిఘాతరహితం ద్రష్టుం శక్నోతి. సూర్యస్య రశ్మయః ఏనం ప్రతి- ప్రతికూలం నాయన్తి - అస్యోపాసకస్య చక్షుః ప్రతిఘాతాయ న ప్రభవన్తీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యమణ్డలస్థయోః పురుషయోః పరస్పరోపకార్యోపకారకభావజ్ఞానస్యైవ భావాదితి భావః. ౧

శం.— తత్రైవోపాసా. కః. య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్తస్య నామ - తస్య వ్యాహృతయోఽవయవాః. కథం. భూరితి యేయం వ్యాహృతిః - సా తస్య శిరః. ప్రాథమ్యాత్. తత్ర సామాన్యం స్వయమేవాహ శ్రుతిః ఏకం - ఏకసఙ్ఖ్యాయుక్తం శిరః. తథైతదక్షరమేకం భూరితి. భువ ఇతి బాహూ - ద్విత్వసామాన్యాత్. ద్వౌ బాహూ. ద్వే ఏతే అక్షరే. తథా సువరితి ప్రతిష్ఠా; ద్వే ప్రతిష్ఠే. ద్వే ఏతే అక్షరే. ప్రతిష్ఠే- పాదౌ. ప్రతితిష్ఠత్యాభ్యామితి. తస్యాస్య వ్యాహృత్యవయవస్య సత్యస్య బ్రహ్మణ ఉపనిషత్ - రహస్యమభిధానం. యేనాభిధానేనాభిధీయమానం తద్బ్రహ్మాభిముఖీభవతి లోకవత్. కోఽసావితి. ఆహ (అహరితి) అహరితి చైతద్రూపం హన్తి జహాతి చేతి యో వేద- సహన్తి జహాతి చ పాప్మానం- య ఏవం వేద. ౨

ఆ.— తత్ర- స్థానద్వయసమ్బన్ధినస్తస్య బ్రహ్మణో ధ్యానే ప్రస్తుతే సతీత్యర్థః. (తత్రేతి) ప్రథమవ్యాహృతౌ శిరోదృష్ట్యారోపే వివక్షితే. తస్యోపనిషదిత్యాది వ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) యథా లోకే గవాదిస్స్వనామాభిధానేనాభిధీయమానః సమ్ముఖీభవతి- తద్వదిత్యాహ (లోకవదితి) నామోపాస్తిఫలమాహ (అహరితి చేతి) ౨

రం.— (య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్తస్య భూరితి శిరః) ఆదిత్యమణ్డలే వర్తమానస్య సత్యపురుషస్య భూరితి వ్యాహృతిశ్శిర ఇత్యర్థః. తచ్ఛిరస్త్వేన ధ్యానం కర్తవ్యమితి భావః. తత్రోపపత్తిమాహ(ఏకం శిర ఏకమేతదక్షరం) ఏకత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితి భావః. తథా-భువ ఇతి వ్యాహృతిర్బాహూ ధ్యాతవ్యౌ. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే) ద్విత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితి భావః. (సువరితి ప్రతిష్ఠా) ప్రతిష్ఠా-పాదావిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వే ప్రతిష్ఠే ద్వే ఏతే అక్షరే ఇతి) (తస్యోపనిషదహరితి) తస్య- ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తినః పురుషస్య అహరిత్యుపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపీత్యత్ర * ఉపనిషదౌ - రహస్యనామనీ ఇత్యర్థ ఇతి. అహరిత్యస్య హన్తి జహాతి చేతి రూపసమ్భవమభిప్రేత్య తదనుసారేణ ఫలమాహ (హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేదేతి) య ఏవం వేద- ఉపాస్తే. స పాప్మానం హన్తి జహాతి చేత్యర్థః. ౨

శం.— ఏవం- యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః - తస్య భూరితి శిర ఇత్యాది సర్వం సమానం. తస్యోపనిషదహమితి- ప్రత్యగాత్మభూతత్వాత్. పూర్వవద్ధన్తి జహాతి చేతి.. ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

ఆ.— యథా మణ్డలపురుషస్య వ్యాహృత్యవయవస్య సౌపనిషత్కస్యాధిదైవతముపాసనముక్తం తథాఽధ్యాత్మం చాక్షుషపురుషస్యోక్తనిశేషణస్యోపాసనముచ్యత ఇత్యాహ (ఏవమితి) చాక్షుషస్య పురుషస్య కథమహమిత్యుపనిషదిష్యతే - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) హన్తి జహాతి తేత్యాహమిత్యేతద్రూపమితి యో వేద - స హన్తి పాప్మానం జహాతి చేతి పూర్వవత్ఫలవాక్యం యోజ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుష ఇత్యాదౌ. తస్యోపనిషదహమిత్యపి పూర్వవద్రూపం. తదనుసారేణ ఫలం చ హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేదేతి. ఇదం చ చిన్తితం గుణోపసంహారపాదే- * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యాదినాఽఽదిత్యాదిత్యవస్థితయా వ్యాహృతిశరీరకతయా చోపాస్యత్వేనోపదిష్టస్య బ్రహ్మణః *తస్యోపనిషదహరిత్యధిదైవతం *తస్యోపనిషదహమిత్యధ్యాత్మమితి యే అహరిత్యహమితి చ రహస్యనామనీ ఉపదిష్టే - తే కిం స్థానవిశేషనియతే- అతశ్చాహరితి నామ ఆదిత్యమణ్డలస్థానవిశిష్టస్యైవ, అహమితి చ నామాక్షిస్థపురుషస్యైవేతి నియమోఽస్తి- ఉత నేతి చిన్తాయాం పూర్వపక్ష ఉచ్యతే-*సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపి. యథా మనోమయత్వాదివిశిష్టస్యైకత్వాదుపాస్యైక్యేన విద్యైక్యాత్ శాణ్డిల్యవిద్యాయాం గుణోపసంహారః- ఏవమత్యాదిత్యసమ్బన్ధినో బ్రహ్మణః సత్యస్య వ్యాహృతిశరీరకస్యైకత్వేన విద్యైక్యాత్ తత్సమ్బన్ధినోర్నామ్నోరప్యనియమేన స్థానద్వయేఽప్యుపసంహార ఇతి. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- * న వా విశేషాత్. * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః తావేతావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితావితి ద్విత్వసఙ్ఖ్యయా ప్రధానోపాస్యభేదప్రతీతేః. ఆదిత్యాక్షిస్థానభేదేన రూపభేదాచ్చ విద్యాభేదాన్నామ్నోరనియమేన స్థానద్వయేఽప్యనుపసంహారః. *దర్శయతి చ. * తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపమిత్యాదిచ్ఛాన్దోగ్యశ్రుతిరేవ స్థానభేదే పరస్పరగుణప్రాప్తిం దర్శయతి హి చాక్షుషే పురుషే ఆదిత్యపురుషరూపాద్యతిదేశేన. యది హి స్థానభేదేఽపి పరస్పరగుణప్రాప్తిః తర్హ్యతిదేశానర్థక్యమేవ స్యాత్. అత ఆదిత్యస్థానవిశిష్టస్యైవాహరితి నామ- అక్షిస్థస్యైవాహమితి నామేతి వ్యవస్థేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ... ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం. — ఉపాధీనామనేకత్వాత్ అనేకవిశేషణత్వాచ్చ తస్యైవ ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణో మనఉపాధివిశిష్టస్యోపాసనం విధిత్సన్నాహ- మనోమయః- మనః ప్రాయః. మనస్యుపలభ్యమానత్వాత్. మనసా వాఽపలభ్యత ఇతి మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యః- భా ఏవ సత్యం - సద్భావః. స్వరూపం యస్యసోఽయం భాస్సత్యః. భాస్వర ఇత్యేతత్. మనసస్సర్వార్థావభాసకత్వాన్మనోమయత్వాచ్చాస్య భాస్వరత్వం. తస్మిన్నన్తర్హృదయే- హృదయస్యాన్తస్తస్మిన్నిత్యేతత్. యథా వ్రీహిర్వా యవో వా పరిమాణతః- ఏవం పరిమాణస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యోగిభిర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. స ఏష సర్వస్యేశానః- సర్వస్య- స్వభేదజాతస్యేశానః- స్వామీ. స్వామిత్వేఽపి సతి కశ్చిదమాత్యాదితన్త్రః - అయం తు న తథా. కిం తర్హి. అధిపతిః - అధిష్ఠాయ పాలయితా. (సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ) యత్కిఞ్చిత్సర్వం జగత్- తత్సర్వం ప్రశాస్తి. ఏవం మనోమయస్యోపాసనాత్తద్భావాపత్తిరేవ ఫలం- *తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి బ్రాహ్మణం ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (ఉపాధీనామితి) అనేకవిశేషణత్వాచ్చ- ప్రత్యేకం తేషామితి శేషః. తత్ప్రాప్యత్వే హేతుమాహ (మనసీతి) ప్రకారాన్తరేణ తత్ప్రాప్యత్వమాహ (మనసా వేతి) తస్య భాస్వరరూపం సాధయతి (మనస ఇతి) తస్య ధ్యానార్థం స్థానం దర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఔపాధికమిదం పరిమాణం- స్వాభావికం త్వానన్త్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (స ఏష ఇతి) యదుక్తం సర్వస్యేశాన ఇతి - తన్నిగమయతి (సర్వమితి) యథాఽన్యత్ర- తథాత్రాఫలశ్రుతేరఫలమిదముపాసనమకార్యమితి చేత్. నేత్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— శాణ్డిల్యవిద్యామాహ (మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్య ఇత్యాదినా) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః. భాః- భారూపః. సమానప్రకరణే ఛాన్దోగ్యే * మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప ఇతి శ్రవణాత్. సత్యః - నిర్వికారః. దేహాదిధ్వంసేఽపి నిర్వికార ఇతి యావత్. (తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా) అన్తర్హృదయే- హృదయాన్తర్గత స్తదవచ్ఛేదనిబన్ధనస్వల్పపరిమాణ ఇత్యర్థః. (స ఏష సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ) సర్వస్యేశానః- నియన్తా. సర్వస్యాధిపతిః- శేషీ. సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ - ప్రశాసనేన ధారక ఇత్యర్థః. అత్ర నియన్తృత్వధారకత్వశేషిత్వాని త్రీణ్యుక్తాని. అత్ర వశిత్వాదేర్బృహదారణ్యకమాధ్యన్దినశాఖాగతస్య ఛాన్దోగ్యశాణ్డిల్యవిద్యాగతసత్యసఙ్కల్పత్వవిశేషరూపత్వాత్ వేద్యరూపభేదాభావాత్ విద్యైక్యమితి ద్రష్టవ్యం. గుణోపసంహారపాదే ఏకస్యామేవ వాజసనే

ఉ.— విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుర్విదానాద్విద్యుద్విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమం బ్రాహ్మణమ్.

వాచం ధేనుముపాసీత తస్యాశ్చత్వారః స్తనాః స్వాహాకారో వషట్కారో హన్తకారస్స్వధాకారస్తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి స్వాహాకారం చ వషట్కారం చ హన్తకారం మనుష్యాస్స్వధాకారం పితరస్తస్యాః ప్రాణ ఋషభో మనో వత్సః॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

(యశాఖాయామగ్నిరహస్యే - స ఆత్మానముపాసీత మనోమయం ప్రాణశరీరం భారూపం సత్యసఙ్కల్పమాకాశాత్మానమితి శ్రుతశాణ్డిల్యవిద్యాతః మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చేతి శ్రుతశాణ్డిల్యవిద్యాభిద్యతే. సత్యసఙ్కల్పత్వవశిత్వరూపగుణభేదాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- సమానమేవం చాభేదాత్. ఉభయత్రాపి మనోమయత్వాదికే సమానేऽపి వశిత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వానతిరూపత్వేన వశిత్వసత్యసఙ్కల్పత్వయోరభేదాద్రూపభేదాభావాద్విద్యైక్యమిత్యుపపాదితం. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— తథైవోపాసనాన్తరం సత్యస్య బ్రహ్మణో విశిష్టఫలమారభ్యతే (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతో బ్రహ్మణో నిర్వచనముచ్యతే- విదానాత్- అవఖణ్డనాత్తమసః. మేఘాన్ధకారం విదార్య హ్యవభాసతే విద్యుత్. ఏవం గుణం విద్యుద్బ్రహ్మేతి యో వేద- అసౌ విద్యతి - అవఖణ్డయతి, వినాశయతి పాప్మనః. ఏనం- ఆత్మానం ప్రతి ప్రతికూలభూతాః పాప్మానో యే- తాన్ సర్వాన్ పాప్మనోऽవఖణ్డయతీత్యర్థః. య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి- తస్యానురూపం ఫలం-విద్యుద్ధి- యస్మాద్బ్రహ్మ. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ— బ్రాహ్మణాన్తరముద్భావ్య విభజతే (తథైవేత్యాదినా) తమసో విదానాద్విద్యుదితి సమ్బన్ధః తదేవ స్ఫుటయతి (మేఘేతి) ఉక్తమేవ ఫలం ప్రకటయతి (ఏనమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతి కేచిదాహుః. విద్యుతి బ్రహ్మాధ్యాసహేతుభూతం సాదృశ్యమాహ (విదానాద్విద్యుత్) మేఘాన్తస్స్థితాన్ధకారఖణ్డనాత్ విద్యుత్. బ్రహ్మ చాజ్ఞానలక్షణతమఃఖణ్డకమితి విద్యుత్త్వమస్తీతి భావః. (విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ) యః విద్యుద్బ్రహ్మేత్యేవం వేద- ఏనం పాప్మనో విద్యతి- ఏనం ప్రతి ప్రతికూలభూతా యే పాప్మానః- తాన్ సర్వాన్ విద్యతి- విశేషేణ ద్యతి- ఖణ్డయతి. దో అవఖణ్డనే ఇతి హి ధాతుః. తత్రోపపత్తిమాహ (విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణో విద్యుత్ఖణ్డకత్వాదిత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— పునరుపాసనాన్తరం తస్యైవ బ్రహ్మణః వాగ్వై బ్రహ్మేతి. వాగితి- శబ్దః. త్రయీ. తాం వాచం ధేనుం- ధేనురివ ధేనుః. యథా ధేనుశ్చతుర్భిః స్తనైః స్తన్యం పయః క్షరతి వత్సాయ - ఏవం వాగ్ధేనుర్వక్ష్యమాణైః స్తనైః పయ ఇవాన్నం క్షరతి దేవాదిభ్యః. కే పునస్తే స్తనాః, కే వా తేభ్యః క్షరతి,. తస్యా ఏతస్యా వాచో ధేన్వా ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి వత్సస్థానీయాః. కౌ తౌ. (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చ) ఆభ్యాం హి హవిర్దీయతే దేవేభ్యః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్తేతి మనుష్యేభ్యోऽన్నం ప్రయచ్ఛన్తి. (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యస్స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తి. తస్యాః- ధేన్వా వాచః ప్రాణ ఋషభః- ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే. (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ప్రవర్తతే. తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయం. ఏవం వాగ్ధేనూపాసకస్తాద్భావ్యమేవ ప్రతిపద్యతే. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (పునరితి) తాం ధేనుం- ఉపాసీతేతి సమ్బన్ధః. వాచో ధేన్వాశ్చ సాదృశ్యం విశదయతి (యథేత్యాదినా) స్తనచతుష్టయం శ్లోకత్రయం చ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కే పునరిత్యాదినా) కథం దేవా యథోక్తౌ స్తనావుపజీవన్తి - తత్రాహ (ఆభ్యాం హీతి) హన్త- యద్యపేక్షితమిత్యర్థః. స్వధాం- అన్నం. ప్రస్నావ్యతే- ప్రస్నుతా- క్షరణోద్యతా క్రియతే. మనసా హి త్వా

ఉ.— అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యో౽యమన్తః పురుషే యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యతే తస్యైష
ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషం శృణోతి॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమం బ్రాహ్మణమ్.

యదా వై పురుషో౽స్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్ర
స్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథాడమ్బరస్య ఖం తేన స ఊ
ర్ధ్వ ఆక్రమతే స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే
స లోకమాగచ్ఛత్యశోకమహిమం తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః సమాః॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమం బ్రాహ్మణమ్.

...నోక్తం వివృణోతి (మనసేతి) ఫలాన్తరవర్ణనాదేతదుపాసనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తాద్భావ్యం-యథోక్తం వాగుపాధికబ్రహ్మాగ్న్యాదిభావమిత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే౽ష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర౦.— ఉపాసనాన్తరమాహ (వాచం ధేనుముపాసీతేత్యాదినా) త్రయీలక్షణాం వాచం ధేనురిత్యుపాసీతేత్యర్థః. తస్యాశ్చత్వారః స్తనా ఇత్యాది స్పష్టం. (తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తీతి) తస్యై- తస్యాః. వాగ్ధేన్వా ఇత్యర్థః. (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చేతి) స్వాహాకారేణ వా వషట్కారేణ వా దేవేభ్యో హవిః ప్రదానాదితి భావః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్తేతి హి మనుష్యా యజ్ఞే మనుష్యేభ్యో౽న్నం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యః స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (తస్యాః ప్రాణ ఋషభః) ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే. ప్రసూయతే- స్వకార్యాపాదికేత్యర్థః (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ ప్రవర్తతే- తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయమితి భావః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అయమగ్నిర్వైశ్వానరః) పూర్వవదుపాసనాన్తరం. అయమగ్నిర్వైశ్వానరః. కో౽యమగ్నిరితి. ఆహ- యో౽యమన్తః పురుషే. కిం శరీరారమ్భకః. నేత్యుచ్యతే- యేన- అగ్నినా వైశ్వానరాఖ్యేనేదమన్నం పచ్యతే. కిం తదన్నం. యదిదమద్యతే- భుజ్యతే౽న్నం ప్రజాభిః. జాఠరో౽గ్నిరిత్యర్థః. తస్యాసావగ్నేరుపలక్షణార్థమిదమాహ- తస్య- అగ్నేరన్నం పచతో జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి. కో౽సౌ. యం- ఘోషం. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. కర్ణావపిధాయ- అఙ్గులీభ్యామపిధానం కృత్వా శృణోతి. తం ప్రజాపతిముపాసీత వైశ్వానరమగ్నిం. అత్రాపి తద్భావ్యం ఫలం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమిదమరిష్టలక్షణముచ్యతే- సః- అత్ర శరీరే భోక్తా యదోత్క్రమిష్యన్భవతి- నైనం ఘోషం శృణోతి. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమనూద్య తస్య తాత్పర్యమాహ (అయమితి) అన్నపానస్య పక్తా. తత్సద్భావే మానమాహ (తస్యేతి) క్రియా యామితి- శ్రవణస్యైతదితి విశేషణం. ఏతద్యథా భవతి తథేత్యర్థః. కౌక్షేయాగ్న్యుపాధికస్య పురుషస్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతీత్యాహ (తత్రేతి)... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర౦.— ప్రసక్తాదుత్క్రాన్తిం వక్తుం తదుపక్రమమాహ (అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యో౽యమన్తః పురుషే ఇత్యాది) కో౽సావిత్యత్రాహ (యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యత ఇతి) యదిదమద్యతే- తదిదం భుజ్యమానం యేనాగ్నినా పచ్యతే- స వైశ్వానరో౽గ్నిరిత్యర్థః. (తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి) తస్య- వైశ్వానరాగ్నేః జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి- యం- ఘోషం ఏతత్- ఇదానీం కర్ణావపిధాయ- కర్ణావఙ్గులీభ్యాం పిధాయ శృణోతి. తాదృశవైశ్వానరాగ్నౌ బ్రహ్మదృష్టిః కార్యేత్యర్థసిద్ధో౽ర్థః. (స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషం శృణోతి) తదానీం జాఠరాగ్నేరభావాదితి భావః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— సర్వేష్వస్మిన్ప్రకరణ ఉపాసనానాం గతిరియం, ఫలం చోచ్యతే. యదా వై పురుషః - విద్వానస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- శరీరం పరిత్యజతి. స తదా వాయుమాగచ్ఛతి. అన్తరిక్షే తిర్యగ్భూతో వాయుస్స్తిమితో౽భేద్యస్తిష్ఠతి. స వాయుస్తత్ర- స్వాత్మని తస్మై- సంప్రాప్తాయ విజిహీతే- స్వావయవాన్విగమయతి. ఛిద్రీకరోత్యాత్మానమిత్యర్థః. కింపరిమాణం ఛిద్రమితి. ఉచ్యతే- యథా రథచక్రస్య ఖం- ఛిద్రం ప్రసిద్ధపరిమాణం.

ఉ.— ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమగ్ం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమరణ్యగ్ం హరన్తి పరమగ్ం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమగ్ం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశం బ్రాహ్మణమ్.

తేన- ఛిద్రేణ సః- విద్వానూర్ధ్వ ఆక్రమతే- ఊర్ధ్వస్సన్గచ్ఛతి. స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి. ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితః. సోఽప్యేవంవిదే ఉపాసకాయ ద్వారం ప్రయచ్ఛతి- తస్మై స తత్ర విజిహీతే. యథా డమ్బరస్య ఖం- వాదిత్రవిశేషస్య ఛిద్రపరిమాణం. తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే. స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. సోఽపి తస్మై తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం ప్రసిద్ధం. స తేన ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే. స లోకం- ప్రజాపతిమాగచ్ఛతి. కింవిశిష్టం. అశోకం- మానసేన దుఃఖేన వివర్జితమిత్యేతత్. అహిమం-హిమవర్జితం. శారీరదుఃఖవర్జితమిత్యర్థః తం ప్రాప్య తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః- నిత్యాస్సమాః-సంవత్సరానిత్యర్థః బ్రహ్మణో బహూన్కల్పాన్వసతీత్యేతత్ ౧

సప్తమాధ్యాయే దశమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వేషామితి) ఫలంచ- అనుక్తఫలానామితి శేషః కిమితి విద్వాన్వాయుమాగచ్ఛతి- తత్ర నైవ నిర్గత్యైవ బ్రహ్మలోకం కుతో న గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తరిక్ష ఇతి) ఆదిత్యం ప్రత్యాగమనస్య ప్రయోజనమాహ (ఆదిత్య ఇతి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యం యోజయతి (తస్మా ఇతి) బహూన్కల్పానిత్యనాన్తరికల్పోక్తిః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉత్క్రాన్తిప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మవిదో గతిమాహ (యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతీత్యాదినా) యదా బ్రహ్మవిత్పురుషః అస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- తదా అర్చిరాదిపూర్వపక్షషడుదఙ్మాససంవత్సరద్వారా వాయుమాగచ్ఛతి. తస్మై- ఆగతాయ బ్రహ్మవిదే సః- వాయుః విజిహీతే- ఆత్మావయవాన్విగమయతి. ఛిద్రీకరోత్యాత్మానమిత్యర్థః. కింపరిమాణం ఛిద్రమిత్యత్రాహ (యథా రథచక్రస్య ఖమితి) రథచక్రమధ్యవర్తిరన్ధ్రం యత్పరిమాణం- తత్పరిమాణచ్ఛిద్రం కరోతి. తేన చ- ఛిద్రేణోర్ధ్వం గత్వా సః- బ్రహ్మవిత్ ఆదిత్యలోకమాగచ్ఛతీత్యర్థః. సచ *దేవలోకాదాదిత్యమితి శ్రుత్యన్తరోక్త ఇతి వాచ్యం- * యో వాయుః పవత ఏష దేవానాం గృహా ఇతి శ్రుతేర్వాయోరేవ తత్ర దేవలోకశబ్దవాచ్యత్వాత్. సూత్రితం చ *వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితి. వాయుమబ్దాత్- సంవత్సరాదూర్ధ్వమధిగచ్ఛేత్. అవిశేషవిశేషాభ్యాం- సామాన్యవిశేషాభ్యాం. దేవలోకశబ్దో హి సామాన్యశబ్దః. వాయుశబ్దో విశేషః. అతో వాయురేవ దేవలోక ఇతి స్థితం. (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా డమ్బరస్య ఖమిత్యాది) ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితోఽపి తస్మై- ఏవంవిదే ఉపాసకాయ ప్రాప్తాయ డమ్బరాఖ్యవాద్యవిశేషస్య ఖం- ఛిద్రమివ ఛిద్రం కరోతి. తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమ్య చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం) సోఽపి- చన్ద్రమాః తస్మై బ్రహ్మవిదే దున్దుభిరన్ధ్రసదృశం రన్ధ్రం కరోతి. తస్మాత్తేన మార్గేణ స ఊర్ధ్వముత్ప్లుత్య విద్యుద్వరుణేన్ద్రధాతృలోకానతిక్రమ్య అశోకం- శోకశూన్యం అహిమం - హిమాద్యాధిదైవికదుఃఖశూన్యం పరబ్రహ్మలోకం గత్వా శాశ్వతీస్సమాః - అనన్తాన్సంవత్సరాంస్తత్రైవ వసతి- న పునరావర్తత ఇత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఏతద్వై పరమం తపః. కిం. యద్వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ యత్తప్యతే- తదేతత్పరమం తప ఇత్యేవం చిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవం చిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతుస్తదేవ తపో భవత్యనిన్దతోఽవిషీదతః. స ఏవ చ తేన విజ్ఞానతపసా దగ్ధకిల్బిషః పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. తథా- ముమూర్షురాదావేవ కల్పయతి కిం ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతం - మాం గ్రామాదరణ్యం హరన్తి ఋత్విజోఽన్త్యకర్మణే- తద్గ్రామాదరణ్యగమనసామాన్యాత్పరమం మమ తత్తపో భవిష్యతి. గ్రామాదరణ్యగమనం పరమం తప ఇతి హి ప్రసిద్ధం. పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. తథా- ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి. అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్. పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రహ్మోపాసనప్రసఙ్గేన సఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతే (ఏతదితి) యద్వ్యాహిత ఇతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (జ్వరాదీతి) కర్మక్షయహేతురిత్యత్ర కర్మశబ్దేన పాపముచ్యతే పరమం హైవ లోకమిత్యత్ర తపసోఽనుసారిఫలం లోకశబ్దార్థః అస్తు గ్రామాదరణ్యగమనం- తథాపి కథం తపస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రామాదితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదేతి) వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ యత్తప్యతే- తదేవ పరమం తప ఇత్యేవం చిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవం చిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతుః స ఏవ తపో భ

ఉ.— అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాదేతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతస్తద్ధ స్మాహ ప్రాతృదః పితరం కింస్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి తస్మా ఉ హైతదువాచ వీత్యన్నం వై వి అన్నే హీమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని రమితి ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్తే సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేద ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశం బ్రాహ్మణమ్.

ఏతి. స ఏవం తేన జ్ఞానేన తపసా దగ్ధకిల్బిషః పరమం హైవ లోకం జయతి - య ఏవం వేద. (ఏతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమరణ్యం హరన్తి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) యం ప్రేతం గ్రామాదరణ్యం ఋత్విజో హరన్తి- తస్మిన్ కర్మణి గ్రామాదరణ్యగమనత్వసామాన్యాత్ పరమం తపో భవిష్యతీతి తత్ర పరమతపస్త్వబుద్ధిం జీవద్దశాయామేవ యః కరోతి - స పరమం లోకం జయతి. (ఏతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్ భవిష్యతి ప్రేతభూతస్య స్వస్యాగ్నావభ్యాధానే పరమతపస్త్వబుద్ధిం కుర్వతః పరలోకప్రాప్తిరిత్యర్థః.... ... ... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అన్నం బ్రహ్మేతి) తద్వైతదుపాసనాన్తరం విధిత్సన్నాహ- అన్నం బ్రహ్మ- అన్నం-అద్యత ఇతి. తద్బ్రహ్మేత్యేకే- ఆచార్యా ఆహుః తచ్చ న తథా గృహీతవ్యమన్నం బ్రహ్మేతి. అన్యే చాహుః ప్రాణో బ్రహ్మేతి. తదపి తథా న గృహీతవ్యం. కిమర్థం పునరన్నం బ్రహ్మేతి న గ్రాహ్యం. యస్మాత్పూయతి- క్లిద్యతే. పూతిభావమాపద్యతే ఋతే ప్రాణాత్. తత్కథం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. బ్రహ్మ హి నామ తత్-యదవినాశి. అస్తు తర్హి ప్రాణో బ్రహ్మ. నైవం-యస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణః - శోషముపైతి ఋతేఽన్నాత్. అత్తా హి ప్రాణః - అతోఽన్నేనాద్యేన వినా న శక్నోత్యాత్మానం ధారయితుం. తస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్. అత ఏకైకస్య బ్రహ్మతా నోపపద్యతే యస్మాత్ -తస్మాదేతే హ త్వేవ- అన్నప్రాణదేవతే ఏకధాభూయం- ఏకధాభావం భూత్వా- గత్వా పరమతాం- పరమత్వం గచ్ఛతః బ్రహ్మత్వం ప్రాప్నుతః. తదేతదేవమధ్యవస్యాహ స్మ ఆహ స్మ ప్రాతృదో నామ పితరమాత్మనః. కింస్విదితి వితర్కే. యథా మయా బ్రహ్మ పరికల్పితం - ఏవం విదుషే కింస్విత్సాధు కుర్యాం - సాధు- శోభనం. పూజాం. కాం తస్మై పూజాం కుర్యామిత్యభిప్రాయః. కిమేవ వాస్మై- ఏవం విదుషేఽసాధు కుర్యాం. కృతకృత్యోఽసావిత్యభిప్రాయః. అన్నప్రాణౌ సహ భూతౌ బ్రహ్మేతి విద్వాన్నాసావసాధుకరణేన ఖణ్డితో భవతి, నాపి సాధుకరణేన మహీకృతః. తమేవం వాదినం సః- పితా హ స్మ ఆహ. పాణినా- హస్తేన నివారయన్. మా ప్రాతృద మైవం వోచః. (కస్తు) తయోరేనయోః- అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం కస్తు గచ్ఛతి- న కశ్చిదపి విద్వాననేన బ్రహ్మదర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్నైవం వక్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసావితి. యద్యేవం బ్రవీతు భవాన్కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి. తస్మై ఉ హ ఏతత్- వక్ష్యమాణం వచ ఉవాచ. కిం తత్. వీతి. తద్వి ఇత్యుచ్యతే (అన్నం వై వి) అన్నే హి-యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని- ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యతే కిఞ్చ-రమితి- రమితి చోక్తవాన్ పితా. కిం పునస్తద్రం. ప్రాణో వై రం. కుత ఇతి. ఆహ- ప్రాణే హి- యస్మాద్బలాశ్రయే సతి సర్వాణి భూతాని రమన్తే- అతో రం ప్రాణః. సర్వభూతాశ్రయగుణమన్నం. సర్వభూతరతిగుణశ్చ ప్రాణః. న హి కశ్చిదనాయతనో నిరాశ్రయో రమతే, నాపి సత్యప్యాయతనేఽప్రాణో దుర్బలో రమతే. యదా త్వాయతనవాన్ప్రాణీ బలవాంశ్చ- తదా కృతార్థమాత్మానం మన్యమానో రమతే లోకః. *యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయక ఇత్యాది శ్రుతేః. ఇదానీమేవంవిదః ఫలమాహ- సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి- అన్నగుణజ్ఞానాత్. సర్వాణి భూతాని రమన్తే- ప్రాణగుణజ్ఞానాత్. య ఏవం వేద. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అన్నమితి) యథా పూర్వస్మిన్ బ్రాహ్మణే ఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముక్తం- తద్వదిత్యాహ (తథేతి) ఏతదితి బ్రహ్మవిషయోక్తిః. ఉపాస్యం బ్రహ్మ నిర్ధారయితుం విచారయతి (అన్నమిత్యాదినా) అన్నస్య వినాశిత్వేఽపి బ్రహ్మత్వం కిం న స్యాత్- అత ఆహ (బ్రహ్మ హీతి) కథమన్నం వినా ప్రాణస్య శోషప్రాప్తిః- తత్రాహ (అత్తా హీతి) ప్రత్యేకం నాశిత్వమతశ్శబ్దార్థః. కింస్విదిత్యాదివాక్యస్యార్థం వివృణోతి (అన్నప్రాణావితి) కస్త్వితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (తయోరితి) యద్యేవం - ఉక్తరీత్యా పరమత్వం యది నాస్తీత్యర్థః. ఉక్తముపసంహృత్య గుణద్వయం సఙ్క్షిప్యాహ (సర్వభూతేతి) అన్నగుణం వినా ప్రాణగుణాదేవ తద్ధ్యానం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ప్రాణగుణస్యాప్యన్నగుణత్వసమ్భవాదలం ప్రాణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) గుణద్వయస్య పరస్పరాపేక్షామనుభవానుసారేణ స్ఫోరయతి (యద

ఉ.— ఉక్థం ప్రాణో వా ఉక్థం ప్రాణో హీదగ్ం సర్వముత్థాపయత్యుద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠత్యుక్థస్య సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౧

యజుః ప్రాణో వై యజుః ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే యుజ్యన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ యజుషస్సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౨

ఛార్థ్వితి) ఆయతనవతో బలవత్త్వశ్చ కృతార్థతేత్యత్ర తైత్తిరీయశ్రుతిం సంవాదయతి (యథా స్యాదిత్యాదినా) *ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠస్తస్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణా స్యాదిత్యేతదాదిశబ్దేన గృహ్యతే. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్) కేచిదన్నం బ్రహ్మేత్యాహురాచార్యాః. తన్న తథా యుజ్యతే- ప్రాణాదృతే తదన్నం పూయతి- పూతిభావమాపద్యతే. తస్మాన్నాన్నం బ్రహ్మేతి. (ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్) కేచిత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాహుః. తదపి న యుక్తం- అన్నాభావే ప్రాణస్య శోషదర్శనాదిత్యర్థః. (ఏతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతః) తస్మాదన్నప్రాణరూపే ఏతే దేవతే ఏకధాభూయం- ఏకధాభావం భూత్వా- గత్వా సరమతాం- పరమత్వం గచ్ఛతః. (తద్ధ స్మాహ ప్రాతృదః పితరం) తదేవమధ్యవస్య హ స ప్రాతృదో నామ పుత్రః పితరమాహ. కిమితీత్యత్రాహ (కిం స్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి) అన్నప్రాణావేకీభూతౌ బ్రహ్మేతి విదుషేఽస్మై సుహ్యాం కిం వా సాధు కర్మ కుర్యాం. కిం వా అసాధు కర్మ కుర్యాం. కృతకృత్యస్యాస్య మే సాధ్వసాధుకర్మభ్యాం కిం భవిష్యతీతి భావః. అస్మా ఇతి స్వాత్మానమేవ నిర్దిశతి దేహాదివివేకజ్ఞాపనాయ అథవా- అస్మా ఇతి కస్యచిత్ప్రచ్ఛిష్యస్య తద్విదుష ఉపవాసినో నిర్దేశః. (స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి) తమేవం వాదినం పుత్రం హస్తేన నివారయన్ స హ- పితా ఆహ స్మ. కిమితి. హే ప్రాతృద మైవం వోచః. కస్త్వేనయోః- అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా - గత్వా స్థితయోః పరమతాం విద్వాన్ పరమతాం గచ్ఛతి. న కశ్చిదపి విద్వాన్ నేనదర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్నైవం వస్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసావితి. ఇతిపి పుత్రః క్తః పుత్రః యద్యేవం- బ్రవీతు భగవాన్ కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి పితరం పప్రచ్ఛ. (తస్మా ఉ హైతదువాచ) తస్మై- ఏవం పృష్టవతే పుత్రాయ పితా ఏతత్- వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (వీత్యన్నం వై వీత్యాది) అన్నే హి- యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని- ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యత ఇత్యర్థః అతో వీత్యన్నముపాస్యమిత్యర్థః. (రమితి) ప్రాణ ఉపాస్య ఇతి శేషః. తదేవోపపాదయతి (ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్త ఇతి) యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని ప్రాణే రమన్తే- అతః ప్రాణ ఏవ రమిత్యర్థః. విరమితిగుణవిశిష్టాన్నప్రాణోపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వాణి హ వా అస్మిన్ భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ఉక్థం) తథోపాసనాన్తరం. ఉక్థం- శస్త్రం. తద్ధి ప్రధానం మహావ్రతే క్రతౌ. కిం పునస్తదుక్థం. (ప్రాణో వా ఉక్థం) ప్రాణశ్చ ప్రధానం. ఉక్థం చ శస్త్రాణాం- అత ఉక్థమిత్యుపాసీత. కథం ప్రాణ ఉక్థమితి. ఆహ- ప్రాణో హి- యస్మాదిదం సర్వముత్థాపయతి- ఉత్థాపనాదుక్థం ప్రాణః. న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతి. తదుపాసనఫలమాహ (ఉత్ హ) అస్మాత్- ఏవంవిద ఉక్థవిత్ - ప్రాణవిద్వీరః పుత్ర ఉత్తిష్ఠతి హ. దృష్టమేతత్ఫలం. అదృష్టం తు- ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౧

ఆ.— అన్నప్రాణయోర్గుణద్వయవిశిష్టయోర్మిళితయోరుపాసనముక్తం. ఇదానీం బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తాత్పర్యమాహ (ఉక్థమితి) సత్సు శస్త్రాన్తరేషు కిమిత్యుక్థముపాస్యత్వేనోపన్యస్యతే- తత్రాహ (తద్ధీతి) కస్మిన్ క్రతావారోప్యకస్యోపాస్యత్వమితి ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కిం పునరితి) తస్మిన్నుక్థదృష్టౌ హేతుమాహ (ప్రాణశ్చేతి) తస్మిన్నుక్థశబ్దస్య సమవేతార్థత్వం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) ఉత్థానస్య స్వతోఽపి సమ్భవాన్న ప్రాణకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్థస్య - ప్రాణస్యైతద్విజ్ఞానతారతమ్యాపేక్ష్య సాయుజ్యం సాలోక్యం చ వ్యాఖ్యేయం. ౧

రం.— ప్రాణస్యైవ ఋగ్యజుస్సామత్వేనోపాసనమాహ- ఉక్థం- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. ఉక్థశబ్దశ్శస్త్రవిశేషవచనోఽపి యజుస్సామ ప్రాయపాఠాదృఙ్మాత్రపరః. శస్త్రపరత్వేఽపి న దోషః. తత్రోపపత్తిమాహ (ప్రాణో వా ఉక్థమితి) ప్రాణస్యోక్థత్వముపపాదయతి (ప్రాణో హీదం సర్వముత్థాపయతీతి) న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతీతి భావః. (ఉద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠతి) అస్మాత్- ఏవంవిదః ఉక్థవిత్- ఉక్థప్రాణవిత్ వీరః పుత్రః ఉత్తిష్ఠతీతి వ్యవహితేన సంబన్ధః. ఏవం దృష్టఫలముక్త్వా అదృష్టం ఫలమాహ (ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేదేతి) ఉక్థప్రాణేన సాయుజ్యం సలోకతాం ప్రాప్నోతీతి భావః. ౧

శం.— యజురితి చోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై యజుః. కథం యజుః ప్రాణః. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే. న హ్య

ఉ.— సామ ప్రాణో వై సామ ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సమ్యఞ్చి హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ కల్పన్తే సామ్నః సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౩

క్షత్త్రం ప్రాణో వై క్షత్త్రం ప్రాణో హి వై క్షత్త్రం త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోః ప్ర క్షత్త్రమత్రమాప్నోతి క్షత్త్రస్య సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ………………… ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశం బ్రాహ్మణమ్.

భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరగ్ం హ వా ఏకం గాయత్రై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౧

సః ప్రాణే కేన చిత్కారణేన చిదూర్ధ్వగ సామస్త్యం- అతో యః స క్రీడి ప్రాణో యజుః. ఏవంవిదః ఫలమాహ - యుజ్యన్తే- ఉద్యమన్త ఇత్యర్థః. హ అస్మై-ఏవం విదే సర్వాణి భూతాని. శ్రైష్ఠ్యం- శ్రేష్ఠభావః. తస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ. స శ్రేష్ఠో భవేదితి. యజుషః- ప్రాణస్య సాయుజ్యమిత్యాది సర్వం సమానం. ౨

ఆ.— యజుశ్శబ్దస్యాన్యత్ర రూఢత్వాదయుక్తం ప్రాణవిషయత్వమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) అసత్యపి ప్రాణే యోగస్య స్పష్టత్వాచ్ఛఙ్కా-వ్యూహ (నహీతి) ప్రకరణానుగృహీత ప్రాణశబ్దశ్రుత్యా యజుశ్శబ్దస్య రూఢిం త్యక్త్వా యోగో ఽఙ్గీక్రియత ఇత్యాహ (అత ఇతి) ౨

రం.— యజుః- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేష ఇత్యాది పూర్వవత్. ప్రాణే సతి హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే-సన్నహ్యన్తే. అతః ప్రాణో యజుః. (యుజ్యన్తే హాస్మా ఇత్యాది) అస్యాః కమసౌ శ్రేష్ఠో భవత్విత్యేవంవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ యుజ్యన్తే-సన్నహ్యన్తే. ఉద్యుఞ్జతే సర్వాణి భూతానీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— సామేతి చోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై సామ. కథం ప్రాణస్సామ. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే. సఙ్గమనసమ్యక్త్వాపత్తిహేతుత్వాత్ సామ ప్రాణః. సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని. న కేవలం సఙ్గచ్ఛన్త ఏవ- శ్రైష్ఠ్యభావాయ చాస్మై కల్పన్తే- సమర్థన్తే. సామ్నస్సాయుజ్యమిత్యాది పూర్వవత్. ౩

ఆ.— సఙ్గమనాదిత్యేతదేవ వ్యాచష్టే (సఙ్గమేతి) ౩

రం.— (సామ ప్రాణో వై సామేత్యాది) పూర్వవత్. సమ్యఞ్చి- సఙ్గతాని భవన్తీత్యర్థః. అస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ సమ్యఞ్చి కల్పన్తే- సః శ్రేష్ఠో భవత్విత్యర్థః ప్రాణవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ సఙ్గతాని సన్తి కల్పన్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— తం ప్రాణం క్షత్త్రమిత్యుపాసీత. ప్రాణో వై క్షత్త్రం. ప్రసిద్ధమేతత్- ప్రాణో హి వై క్షత్త్రం. కథం ప్రసిద్ధతేతి. ఆహ- త్రాయతే-పాలయత్యేనం-పిణ్డం. దేహం ప్రాణః. క్షణితోః - శస్త్రాదిహింసితాత్పునర్మాంసేన పూరయతి యస్మాత్ - తస్మాత్క్షత త్రాణాత్ప్రసిద్ధం క్షత్త్రత్వం ప్రాణస్య. విద్వత్ఫలమాహ (ప్రక్షత్త్రమత్త్రం) న త్రాయతే ఽన్యేన కేనచిదిత్యత్త్రం క్షత్త్రం- ప్రాణః-తమత్త్రం క్షత్త్రం ప్రాణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః శాఖాన్తరపాఠాత్ క్షత్త్రమాత్త్రం ప్రాప్నోతి- ప్రాణో భవతీత్యర్థః. క్షత్త్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— శాఖాన్తరశబ్దేన మాధ్యన్దినశాఖోచ్యతే … … … … … … … … … … … … ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— క్షత్త్రం-ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. తత్రోపపత్తిః (ప్రాణో వై క్షత్త్రమితి) తత్ర వివదమానం ప్రత్యాహ (ప్రాణో హి వై క్షత్త్రమితి) ప్రాణస్య క్షత్త్రత్వే ప్రసిద్ధిరితి భావః. తదుపపాదయతి (త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోరితి) *క్షణు హింసాయామిత్యస్మాత్ * ఇకన్ సర్వధాతుభ్య ఇతి ఇకన్. క్షణిః- హింసా. తస్మాత్పఞ్చమ్యర్థే తోసున్ ప్రత్యయః. హింసాతస్త్రాయతే హ్యేనం ప్రాణ ఇత్యర్థః. శస్త్రాదిహింసాయామపి ప్రాణసద్భావే పునర్మాంసేన పూర్ణం భవతీత్యర్థః. విద్యాయాః ఫలమాహ. (ప్రక్షత్త్రమత్త్రమాప్నోతీతి) న త్రాయతే ఽన్యేన కేనచిదిత్యత్త్రం- ప్రాణః. తమత్త్రం క్షత్త్రం- క్షత్త్రత్వగుణవిశిష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (క్షత్త్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి) క్షత్త్రప్రాణస్య సాయుజ్యసాలోక్యే గచ్ఛతీత్యర్థః. … … … … … … … … … … … … … … … … … ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మణో హృదయాద్యనేకోపాధివిశిష్టస్యోపాసనముక్తం. అథేదానీం గాయత్ర్యుపాధివిశిష్టస్యోపాసనం వక్తవ్యమిత్యారభ్యతే. సర్వచ్ఛన్దసాం హి గాయత్రీ ఛన్దః ప్రధానభూతం-తత్ప్రయోక్తృగయ త్రాణాద్గాయత్రీతి వక్ష్యతి. న చాన్యేషాం ఛన్దసాం చ ప్రయోక్తృ ప్రాణ

ఊ.— ఋచో యజూꣳషి సామానీత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరꣳ హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావతీయం త్రయీవిద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౨

ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఇత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరꣳ హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవా

త్రాణసామర్థ్యం. ప్రాణాత్మభూతా చ సా- సర్వచ్ఛన్దసాం చాత్మా ప్రాణః. ప్రాణశ్చ క్షతత్రాణాత్ క్షత్రమిత్యుక్తం- ప్రాణశ్చ గాయత్రీ. తస్మాత్తాముపాసనత్వేనోపదిశ్యతే ద్విజోత్తమజన్మహేతుత్వాచ్చ. *గాయత్ర్యా హి బ్రాహ్మణమసృజత త్రిష్టుభా రాజన్యం జగత్యా వైశ్యమితి ద్విజోత్తమస్య ద్వితీయం జన్మ గాయత్రీనిమిత్తం. తస్మాత్ప్రధానా గాయత్రీ। బ్రాహ్మణాద్యుత్తమాయ బ్రాహ్మణాభివదనిస బ్రాహ్మణో విపాపో విజరో విచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవతీత్యుత్తమపురుషార్థసమ్బన్ధం బ్రాహ్మణస్య దర్శయతి తచ్చ బ్రాహ్మణత్వం గాయత్రీజన్మమూలం- అతో వక్తవ్యం గాయత్ర్యాస్సతత్త్వం. గాయత్ర్యా హి యస్స్పృష్టో ద్విజోత్తమః- నిరఙ్కుశ ఏవోత్తమపురుషార్థసాధనేఽధిక్రియతే- అత ఉత్తమపురుషార్థసమ్బన్ధః తస్మాత్తదుపాసనవిధానాయాహ- భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యేతాన్యష్టావక్షరాణి అష్టాక్షరం- అష్టావక్షరాణి యస్య తదిదమష్టాక్షరం. హ వై- ప్రసిద్ధావద్యోతకౌ. ఏకం- ప్రథమం గాయత్ర్యై- గాయత్ర్యాః పదం- యకారేణైవాష్టత్వపూరణం. ఏతదు హైవ- ఏతదేవాస్యాః- గాయత్ర్యాః పదం- పాదః ప్రథమో భూమ్యాదిలక్షణస్త్రైలోక్యాత్మా- అష్టాక్షరత్వసామాన్యాత్. ఏవమేతత్ త్రైలోక్యాత్మకం గాయత్ర్యాః ప్రథమం పదం యో వేద- తస్మై యత్ఫలం- సః- విద్వాన్యావత్- కించిదేషు త్రిషు లోకేషు జేతవ్యం- తావత్సర్వం హ జయతి- యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య గాయత్రీ బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (బ్రాహ్మణ ఇత్యాదినా) ఛన్దోన్తరేష్వపి విద్యమానేషు కిమితి గాయత్ర్యుపాధికమేవ బ్రహ్మోపాస్యమిష్యతే- తత్రాహ (సర్వచ్ఛన్దసామితి) తత్ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (తదితి) తత్ప్రయోగే తుల్యం ప్రయోక్తృప్రాణత్రాణసామర్థ్యం ఛన్దోన్తరాణామపీతి చేత్ నేత్యాహ (న చేతి) ప్రమాణాభావాదితి భావః. కిఞ్చ- ప్రాణాత్మభూతా గాయత్ర్యభివ్యజ్యతే- ప్రాణశ్చ సర్వేషాం ఛన్దసాం సర్వగతత్వాదాత్మా- తథా చ సర్వచ్ఛన్దో వ్యాపక గాయత్ర్యుపాధిక బ్రహ్మోపాసనమేవాత్ర వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణాత్మేతి) తదాత్మభూతా గాయత్రీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ప్రాణశ్చేతి) తత్ప్రయోక్తృగయత్రాణాద్ధి గాయత్రీ- ప్రాణశ్చ నాగాదీనాం త్రాతా- తత్తస్యైకలక్షణత్వాత్తత్రైవాస్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. ప్రాణగాయత్ర్యోస్తాదాత్మ్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (ద్విజోత్తమేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (గాయత్ర్యేతి) తత్ప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (బ్రాహ్మణాదితి) కథమేతావతా గాయత్రీప్రాధాన్యం- తత్రాహ (తచ్చేతి) అతో వక్తవ్యమిత్యత్రోక్తమర్థమాహ (గాయత్ర్యా హీతి) అధికారిత్వకృతం కార్యమాహ (అత ఇతి) తచ్ఛబ్దో గాయత్రీవిషయః. గాయత్ర్యాశ్శైష్ట్యం పరామృశ్య ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) గాయత్రీ ప్రథమపాదస్య సప్తాక్షరత్వం ప్రతీయతే- నత్వష్టాక్షరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యకారేణేతి) గాయత్రీప్రథమపాదస్య త్రైలోక్యాత్మనా సఙ్ఖ్యాసామాన్యప్రయుక్తం కార్యమాహ (ఏతదితి) గాయత్రీప్రథమపాదే త్రైలోక్యదృష్ట్యారోపస్య ప్రయోజనం దర్శయతి (ఏవమితి) ప్రథమపాదజ్ఞాతేర్విరాడాత్మ్యం కృత్స్నం ఫలతీత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం మనోహృదయాద్యనేకవిశిష్టస్యోపాసనముక్త్వా గాయత్ర్యుపాధికవిశిష్టస్యోపాసనమాహ (భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణీత్యాదినా) అత్ర ద్యౌరిత్యక్షరద్వయం కృత్వా యకారేణ సహాష్టత్వం ద్రష్టవ్యం. (అష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం) గాయత్ర్యా ఏకం పదమష్టాక్షరం ఏకైకః పాదోఽష్టాక్షర ఇత్యర్థః (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్- లోకత్రయాత్మకం అస్యాః- గాయత్ర్యా ఏతత్- పదం. ఏకం పదమిత్యర్థః. లోకత్రయే గాయత్ర్యేకపదత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఏవమేతత్పదం యో వేద- స త్రిషు లోకేషు యావజ్జేతవ్యం- తావజ్జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— తథా- ఋచో యజూంషి సామానీతి త్రయీవిద్యానామాక్షరాణ్యేతాన్యప్యష్టావేవ తథైవాష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం- ద్వితీయం. ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్- యదృగ్యజుస్సామలక్షణం- అష్టాక్షరత్వసామాన్యాదేవ సః యావతీయం త్రయీవిద్యా- త్రయ్యా విద్యయా యావత్ఫలజాతమాప్యతే. తావద్ధ జయతి- యోఽస్యా ఏతత్- గాయత్ర్యాస్త్రయీవిద్యాలక్షణం పదం వేద. ౨

ఆ.— ప్రథమే పాదే త్రైలోక్యదృష్టివద్ద్వితీయే పాదే కర్తవ్యా త్రయీవిద్యాదృష్టిరిత్యాహ (తథేతి) దృష్టివిధ్యుపయోగిత్వేన సఙ్ఖ్యాసామాన్యం కథయతి (ఋచ ఇతి) సఙ్ఖ్యాసామాన్యఫలమాహ (ఏతదితి) విద్యాఫలం దర్శయతి (స యావతీతి) ౨

రం.— (ఋచో యజూంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణీత్యాది) (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్- వేదత్రయాత్మకమస్యాః- గాయత్ర్యాః ఏతత్- ఏకం పదమిత్యర్థః. (స యావతీయం త్రయీవిద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఇయం త్రయీవిద్యా యావతీ- యావత్ఫలప్రకాశికా. తత్ఫలం సర్వం జయతీత్యర్థః. గాయత్ర్యాః వేదత్రయాత్మకం పదం జానన్ త్రయీప్రతిపాద్యం సర్వం ఫలమాప్నోతీతి యావత్. ౨

శం.— తథా- ప్రాణః, అపానః, వి అనః- వ్యాన, ఏతాన్యపి ప్రాణాద్యభిధానాక్షరాణ్యష్టౌ. తచ్చ గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం. యావదిదం ప్రాణిజాతం తావద్ధ జయతి- యోఽస్యా ఏతదేవం గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం వేద. అథ- అనన్తరం గాయత్ర్యాస్త్రిపదాయాః

స్యా ఏతత్సయావదిదం ప్రాణి తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేదాథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శ
తం పదం పరోరజా య ఏష తపతి యద్వై చతుర్థం తత్తురీయం దర్శతం పదమితి దదృశ ఇవ హ్యేష పరోరజా ఇ
తి సర్వము హ్యేవైష రజ ఉపర్యుపరి తపత్యేవꣳ హైవ శ్రియా యశసా తపతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద ॥ ౩

మూ.— § సైషా గాయత్ర్యేతస్మిꣳస్తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా తద్వై తత్సత్యే ప్రతిష్ఠితం చ
క్షుర్వై సత్యం చక్షుర్హి వై సత్యం తస్మాద్యదిదానీం ద్వౌ వివదమానావేయాతామహమదర్శమహమ
శ్రౌషమితి య ఏవ బ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ తద్వై తత్సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితం ప్రా

ణ్యకాయాస్తురీయం పదముచ్యతే— అథేత్యభూతం. అథాస్యాః ప్రకృతాయా గాయత్ర్యా ఏతదేవ వక్ష్యమాణం తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి. తురీయమిత్యాదివాక్యపదార్థం స్వయమేవ వ్యాచష్టే శ్రుతిః— యద్వై చతుర్థం ప్రసిద్ధం లోకే, తదిహ తురీయశబ్దేనాభిధీయతే. దర్శతం పదమిత్యస్య కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే— దదృశ ఇవ— దృశ్యత ఇవ హి ఏషః— మణ్డలాన్తర్గతః పురుషః. అతో దర్శతం పదముచ్యతే. పరోరజా ఇత్యస్య పదస్య కోఽర్థ ఇతి. ఉచ్యతే— సర్వం— సమస్తం ఉ హి ఏషః— మణ్డలాన్తర్గతః పురుషో రజః— రజోజాతం. సమస్తం లోకమిత్యర్థః. ఉపర్యుపరి— ఆధిపత్యభావేన సమస్తం లోకం— రజోజాతం తపతి. ఉపర్యుపరీతి వీప్సా సర్వలోకాధిపత్యఖ్యాపనార్థా. నను సర్వశబ్దేనైవ సిద్ధత్వాద్వీప్సాఽనర్థికా. నైష దోషః— యేషాముపరిష్టాత్సవితా దృశ్యతే— తద్విషయ ఏవ సర్వశబ్దః స్యాదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థా వీప్సా. *యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేతి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సార్వభౌమార్థా వీప్సా. యథాసౌ సవితా సర్వాధిపత్యలక్షణయా శ్రియా యశసా చ— ఖ్యాత్యా తపతి— ఏవం హైవ శ్రియా యశసా చ తపతి— యోఽస్యా ఏతదేవం తురీయం దర్శతం పదం వేద. ౩

ఆ.— ప్రథమద్వితీయపాదయోస్త్రైలోక్యత్రయీవిద్యాదృష్టివత్తృతీయే పాదే ప్రాణాపానాదిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) నను త్రిపదా గాయత్రీ వ్యాఖ్యాతా చేత్— కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) శబ్దాత్మకగాయత్ర్యాః ప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. యద్వై చతుర్థమిత్యాదిగ్రన్థస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) ఇహేతి ప్రకృతవాక్యోక్తిః. రూపాదిమత్త్వాభావేఽపి దృశ్యత ఇవేత్యుక్తం— కథం తస్య దృశ్యత్వం— అతీన్ద్రియత్వాదిత్యాహ (దృశ్యత ఇవేతి) లోకా రజాంస్యుచ్యన్త ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (సమస్తమితి) ఆకాశస్య కథం వ్యాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపర్యుపరీతి) వీప్సామాక్షిపతి (నన్వితి) సర్వం రజస్తపతీత్యేతావతైవ సర్వాధిపత్యస్య సిద్ధత్వాద్వ్యర్థా వీప్సేతి చోద్యం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) యేషాం— లోకానామిత్యర్థః. మణ్డలపురుషస్య నిరఙ్కుశమాధిపత్యమిత్యత్ర ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సూచయతి (యే చేతి) వీప్సార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) చతుర్థపాదజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వం కథయతి (యథేతి) ౩

రం.— (ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఇత్యష్టావక్షరాణీతి) అత్ర వ్యకారయకారేణ సహాష్టాక్షరత్వం. (స యావదిదం ప్రాణి తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేదేతి) ప్రాణాత్మకగాయత్రీతృతీయపాదోపాసకః ప్రాణిజాతం సర్వం జయతీత్యర్థః. (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి) అస్యాః గాయత్ర్యా ఏతదేవ తురీయం పదం. అత్ర తురీయదర్శతశబ్దౌ స్వయమేవ వ్యాచష్టే (యద్వై చతుర్థం తత్తురీయం దర్శతం పదమితి దదృశ ఇవ హ్యేషః) లోకే చతుర్థమితి ప్రసిద్ధమేవ తురీయం. ఏషః— మణ్డలాన్తర్గతః పురుషో దృశ్యత ఇవ హి— దృశ్యతే. అతో దర్శతం పదమిత్యర్థః. పరోరజా ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (పరోరజా ఇతి సర్వము హ్యేవైష రజ ఉపర్యుపరి తపతి) సర్వం రజః— లోకముపర్యుపరి— అత్యన్తమూర్ధ్వం స్థిత్వా ఏషః— మణ్డలపురుషస్తపతీత్యర్థః. (ఏవం హైవ శ్రియా యశసా తపతీత్యాది) యోఽస్యా గాయత్ర్యా ఏతదేవం పదం వేద— స శ్రియా యశసా చ ఏవమేవ— తురీయపదభూతమణ్డలపురుష ఇవ దీప్యత ఇత్యర్థః. ౩

శం.— సైషా— త్రిపదోక్తా త్రైలోక్యత్రైవిద్యప్రాణలక్షణా గాయత్రీ. ఏతస్మింశ్చతుర్థే తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా— మూర్తామూర్తరసత్వాదాదిత్యస్య. రసాపాయే హి వస్తు నీరసమప్రతిష్ఠితం భవతి— యథా కాష్ఠాది దగ్ధసారం— తద్వత్. యథా మూర్తామూర్తాత్మకం జగత్త్రిపదా గాయత్ర్యాదిత్యే ప్రతిష్ఠితా— తద్రసత్వాత్సహ త్రిభిః పాదైః— తథా తురీయం పదం సత్యే ప్రతిష్ఠితం. కిం పునస్తత్సత్యం. ఉచ్యతే— చక్షుర్వై సత్యం. కథం చక్షుస్సత్యమితి. ఆహ— ప్రసిద్ధమేతత్— చక్షుర్హి వై సత్యం. కథం ప్రసిద్ధతేతి. ఆహ— తస్మాద్యత్— యదీదానీమేవ ద్వౌ వివదమానౌ— విరుద్ధం వదమానావేయాతాం— ఆగచ్ఛేయాతాం. అహమదర్శం— దృష్టవానస్మి. అన్య ఆహ— అహమశ్రౌషం— త్వయా దృష్టం న తథా తద్వస్త్వితి. తయోర్య ఏవం బ్రూయాదహమద్రాక్షమితి— తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ. న పునర్యో బ్రూయాదహమశ్రౌషమితి. శ్రోతుర్మృషా శ్రవణమపి సమ్భవతి— న తు చక్షుషో మృషాదర్శనం. తస్మాన్నాశ్రౌషమిత్యుక్తవతే శ్రద్దధ్యామ. తస్మాత్సత్యప్రతిపత్తిహేతుత్వాత్సత్యం చక్షుః. తస్మిన్సత్యే చక్షుషి సహ త్రిభిరితరైః పాదైస్తురీయం పదం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తం చ *స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీతి. తద్వై— తురీయపదాశ్రయం సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితం. కిం పునస్తద్బలమితి. ఆహ— ప్రాణో వై బలం. తస్మిన్ప్రాణే బలే ప్రతిష్ఠితం సత్యం. తథా చోక్తం సూత్రే తదోతం చ ప్రోతం చేతి. యస్మాద్బలే సత్యం ప్రతిష్ఠితం— తస్మాదాహుర్బలం సత్యాదోగీయః— ఓజీయః. ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకేఽపి యస్మిన్హి యదాశ్రితం భవతి— తస్మా

§ తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామేతి, బలం సత్యాదోజీయ ఇతి, ఏవం వైషా సా యస్మా ఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౯౯

ణో వై బలం తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం తస్మాదాహుర్బలగ్ం సత్యాదోగీయ ఇత్యేవమేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా సా హైషా గయాగ్ం స్తత్రే ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాగ్ం స్తత్రే తద్యద్గయాగ్ం స్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ స యామేవామూగ్ం సావిత్రీమన్వాహైషైవ స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాగ్ం స్త్రాయతే ॥ ౪

ఉ.— తాగ్ం హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి న తథా

దాత్రితాదాశ్రయస్య బలవత్తరత్వం ప్రసిద్ధం. న హి దుర్బలం బలవతః క్వచిదాశ్రయభూతం దృష్టం. ఏవం - ఉక్తన్యాయేన ఉ ఏషా గాయత్రీ అధ్యాత్మం- అధ్యాత్మే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా. సైషా గాయత్రీ ప్రాణః - అతో గాయత్ర్యాం జగత్ప్రతిష్ఠితం. యస్మిన్ ప్రాణే సర్వే దేవాస్సర్వే వేదాః కర్మాణి ఫలం చైకం భవతి- సైవ గాయత్రీ ప్రాణరూపా సతీ జగత ఆత్మా. సా హైషా గయాం స్తత్రే- త్రాతవతీ. కే పునర్గయాః. ప్రాణాః - వాగాదయో వై గయాః. శబ్దకరణాత్. తాం స్తత్రే సైషా గాయత్రీ. తత్ -తత్ర యస్మాద్గయాం స్తత్రే- తస్మాద్గాయత్రీ నామ- గయత్రాణాద్గాయత్రీతి ప్రథితా. సః- ఆచార్య ఉపనీయ మాణవకమష్టవర్షం యామేవాముం సావిత్రీం- సవితృదేవతాకామన్వాహ పచ్ఛోఽర్ధర్చశస్సమస్తాం చ. ఏషైవ సః - సాక్షాత్ప్రాణో జగత ఆత్మా మాణవకాయ సమర్పితా. ఇహేదానీం వా వ్యాఖ్యాన్వయమాహ- సః- ఆచార్యో యస్మై - మాణవకాయాన్వాహ- అనువక్తి. తస్య- మాణవకస్య గయాన్- ప్రాణాన్ త్రాయతే నరకాదిపతనాత్. ౪

ఆ.— అభిధానాభిధేయయోస్సింకాం గాయత్రీం వ్యాఖ్యాయ అభిధానస్యాభిధేయపరత్వమాహ (సైషేతి) ఆదిత్యే ప్రతిష్ఠితా మూర్తామూర్తాత్మికా గాయత్రీత్యత్ర హేతుమాహ (మూర్తేతి) భవతు మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణానుసారేణాదిత్యస్య తత్సారత్వం - తథాపి కథం గాయత్ర్యాస్తత్ప్రతిష్ఠాత్వం- పృథగేవ సా మూర్తామూర్తాత్మికా స్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (రసేతి) తద్వత్ - ఆదిత్యసమ్బన్ధాభావే మూర్తామూర్తాత్మికా గాయత్రీ స్యాదప్రతిష్ఠితేతి శేషః. సారాదృతే సావత్త్వాయోగాన్మూర్తామూర్తయోః ఫలితమాహ (యథేతి) ఆదిత్యస్య స్వాపేక్షత్వం వారయతి (తథేతి) సత్యశబ్దస్యాన్యత్ర విపరీతవాదిత్వం శఙ్కాద్వారా వారయతి (కింపునరిత్యాదినా) చక్షుషస్సత్యత్వే ప్రమాణాభావం శఙ్కిత్వా దూషయతి (కథమిత్యాదినా) శ్రోతరి శ్రద్ధాభావే హేతుమాహ (శ్రోతురితి) ద్రష్టురపి మృషాదర్శనం సమ్భవతీత్యత్రాహ (నత్వితి) క్వచిత్కథంచిత్స్వప్నేఽపి శ్రోత్రపేక్షయా ద్రష్టరి విశ్వాసో దృష్టో లోకస్యేత్యాహ (తస్మాన్నేతి) విశ్వాసాతిశయఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం పఞ్చమేఽపి ప్రతిపాదితమిత్యాహ (ఉక్తం చేతి) సత్యస్య స్వాతన్త్ర్యం ప్రత్యాహ (తద్వా ఇతి) సత్యస్య ప్రాణప్రతిష్ఠితత్వం చ పాఞ్చమికమిత్యాహ (యథా చేతి) సూత్రం - ప్రాణో వాయుః. తచ్ఛబ్దేన సత్యశబ్దితసర్వభూతగ్రహణం. సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) తదేవోపపాదయతి (లోకేఽపీతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (న హీతి) ఏతేన గాయత్ర్యా న్యాయాత్ప్రాణాత్మత్వం సిద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) తస్మిన్నర్థే వాక్యం యోజయతి (సైషేతి) గాయత్ర్యాః ప్రాణత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (అత ఇతి) తదేవ స్పష్టయతి (యస్మిన్నిత్యాదినా) గాయత్రీనామనిర్వచనేన తస్యా జగజ్జీవనహేతుత్వమాహ (సా హైషేతి) ప్రయోక్తృశరీరం సప్తమ్యర్థః. గాయన్తీతి గయాః- వాగుపలక్షితాశ్చక్షురాదయః. ప్రత్యృణ్యమూలత్వేన స్తుత్యర్థం గాయత్ర్యా ఏవ సావిత్రీత్వమాహ (స ఆచార్య ఇతి) పచ్ఛః- పాదశః. సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వం సాధయతి (స ఇతి) అతస్సావిత్రీ గాయత్రీతి శేషః. ౪

రం.— (సైషా గాయత్ర్యేతస్మింస్తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా) ఏషా గాయత్రీ తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి-మణ్డలపురుషే ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. (తద్వై తత్సత్యే ప్రతిష్ఠితం చక్షుర్వై సత్యం) ఆదిత్యశ్చక్షుషి సత్యే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. చక్షుషస్సత్యత్వే వివదమానం ప్రత్యాహ (చక్షుర్హి వై సత్యమితి) తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాద్యదిదానీమిత్యాదినా) అహమదర్శమిత్యేకః. అహమశ్రౌషమిత్యేకః. ఏవం ద్వౌ వివదమానావేయాతాం- ఆగచ్ఛేతాం చేదిత్యర్థః. (య ఏవ బ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ) చక్షుషాహం దృష్టవానితి వచనాదేవ శ్రద్ధాం కుర్వీమహి- న తు తద్విరుద్ధార్థాదశ్రౌషమితి వచనాచ్ఛ్రద్ధా జాయత ఇత్యర్థః. తద్వై తత్సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యాది స్పష్టార్థం. (తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమితి) తత్ - సత్యం బలశబ్దవాచ్యే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. (బలం సత్యాదోజీయ ఇతి) ఓజీయః - ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకే యస్మిన్యదాశ్రితం భవతి- తస్మాదాశ్రితాదాశ్రయస్య బలవత్త్వమితి భావః (ఏవమేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా). ఏవం-ఉక్తప్రకారేణాధ్యాత్మం ప్రాణే గాయత్రీ ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః- గాయత్రీనిర్వచనమాహ (సా హైషా గయాం స్తత్రే) తత్రే- * త్రైఙ్ పాలనే. తస్మాల్లిటి రూపం. పాలయతి స్మేత్యర్థః. గయశబ్దం వ్యాచష్టే (ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాం స్తత్రే ఇతి) తత్ప్రాణాన్- తాన్ ప్రాణానిత్యర్థః. (తద్యద్గయాం స్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ) స్పష్టం. (స యామేవామూం సావిత్రీమన్వాహైషైవ సా) సః - ఆచార్యః * పచ్ఛోఽర్ధర్చశస్సర్వామితి ప్రకారేణ యాం సావిత్రీమన్వాహ-సా-సావిత్రీ ఏషైవ- ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయత ఇత్యర్థః. (స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాంస్త్రాయతే) సః - ఆచార్యో యస్మై శిష్యాయాన్వాహ-తస్య ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయతే. అతో గాయత్ర్యేవ సావిత్రీత్యర్థః. ౪

శం.— తామేతాం-సావిత్రీం హైకే శాఖినోఽనుష్టుభం-అనుష్టుప్ప్రభవాం. అనుష్టుప్ఛన్దస్కామన్వాహురుపనీతాయ. తదభిప్రాయమాహ (వాగనుష్టుప్) వాక్-శరీరే సరస్వతీ. తామేవ హి వాచం-సరస్వతీం మాణవకాయానుబ్రూమ ఇత్యేతద్వదన్తః. న తథా కుర్యాత్ -న తథా విద్యాత్.

కుర్యాద్గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాద్యదిహ వా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతి న హైవ తద్గాయత్ర్యా ఏకఞ్చన పదం ప్రతి॥ ౫

ఊ.— స య ఇమాగ్ స్త్రీఁల్లోకాన్పూర్ణాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్ప్రథమం పదమాప్నుయాదథ యావతీయం త్రయీ విద్యా యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాదథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాదథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి నైవ కేనచనాప్యం కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్. ౬

యస్తైరసూయిభిః స్పృష్టైవ తత్. కిం తర్హి. గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాత్. కస్మాత్. యస్మాత్ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం. ప్రాణ ఉక్తే వాక్చ సరస్వతీ చాన్యే చ ప్రాణాః సర్వం మాణవకాయ సమర్పితం భవతి. కిఞ్చ— ఇదం ప్రాసఙ్గికముక్త్వా గాయత్రీవిదం స్తౌతి- యదిహ వై అపి ఏవంవిద్బహ్వివ. న హి తస్య సర్వాత్మనో బహు నామ కిఞ్చిత్- సర్వాత్మకత్వాద్విదుషః. ప్రతిగృహ్ణాతి- న హైవ తత్- ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకం చన - ఏకమపి పదం ప్రతి పర్యాప్తం. ౫

ఆ.— మతాన్తరముద్భావయతి (తామేతామితి) తత్సవితుర్వరేణ్యం భర్గో దేవస్య భోజనం। శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం। తురం భగస్య ధీమహీత్యనుష్టుభం సావిత్రీమాహుః - సవితృదేవతాకత్వాదిత్యర్థః. ఉపనీతస్య మాణవకస్య ప్రథమతః సరస్వత్యాం శ్రవణాత్మికాయాం సాపేక్షత్వం ద్యోతయితుం వాశబ్దః. దూషయతి (నేత్యాదినా) నన్వపేక్షితవాగాత్మకసరస్వతీసమర్పణం వినా గాయత్రీసమర్పణమయుక్తమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) యదిహేత్యాదేరుత్తరగ్రన్థస్యావ్యవహితపూర్వగ్రన్థాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (ఇదమితి) సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వమిత్యావత్. ఇవశబ్దార్థం దర్శయతి (న హీతి) యద్యపి బహు ప్రతిగృహ్ణాతి విద్వానితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తథాపి న తేన ప్రతిగ్రహజాతేన కస్యాపి గాయత్రీపదస్య విజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్- దూరతస్తు దోషోత్పాదకత్వం తస్యేత్యర్థః ౫

రం.— (తాం హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి) కేచన తామేతాం సావిత్రీమనుష్టుప్ఛన్దస్కామేవాహుః. తత్ర హేతుః (వాగనుష్టుబితి) ఏతాం వాచమనుబ్రూమ ఇతి సావిత్ర్యనువచనే ప్రవర్తమానాః ప్రవర్తన్తే. వాక్చానుష్టుప్. తథా చ సా అనుష్టుప్ఛన్దస్కైవ సావిత్ర్యుపదేష్టవ్యా. అతస్తురీయేణాష్టాక్షరేణ పాదేన యుక్తా సావిత్రీ ఉపదేష్టవ్యా - అతశ్చ ద్వాత్రింశదక్షరతయా అనుష్టుప్ఛన్దస్కా సావిత్రీ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః. తద్దూషయతి (న తథేతి) తథా న కుర్యాత్. కిన్తు (గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాత్) గాయత్రీఛన్దస్కామష్టాక్షరైస్త్రిభిః పాదైర్యుక్తాం గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాదిత్యర్థః. (యదిహ వా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతి) ఏవం ప్రజానన్ దేహయాత్రార్థం బహు ప్రతిగ్రహం కరోతి యది- తత్ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకస్య పదస్యాపర్యాప్తం- తేన న స్పృశ్యతే. ఏవం పాదవిదః ప్రతిగ్రహదోషాశ్లేషమాహ ఇత్యర్థః. ౫

శం.— (స య ఇమాంస్త్రీన్) స యః- గాయత్రీవిదిమాన్- భూరాదీన్ త్రీన్ గోఽశ్వాదిధనపూర్ణాన్ లోకాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సః- ప్రతిగ్రహః అస్యాః- గాయత్ర్యా ఏతత్ప్రథమం పదం - యద్వ్యాఖ్యాతమాప్నుయాత్. ప్రథమపదవిజ్ఞానఫలం తేన భుక్తం స్యాత్ - న త్వధికదోషోత్పాదకః స ప్రతిగ్రహః. అథ- పునర్యావతీయం త్రయీ విద్యా - యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్ - సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాత్- ద్వితీయపదవిజ్ఞానఫలం తేన భుక్తం స్యాత్. తథా- యావదిదం ప్రాణి- యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాత్- తేన తృతీయపదవిజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్. కల్పయిత్వేదముచ్యతే. పాదత్రయసమమపి యది కశ్చిత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- తత్పాదత్రయవిజ్ఞానఫలస్యైవ క్షయకారణం - న త్వన్యస్య దోషస్య కర్తృత్వే క్షమం. న చైవం దాతా ప్రతిగృహీతా వా. గాయత్రీవిజ్ఞానస్తుతయే కల్ప్యతే. దాతా ప్రతిగృహీతా చ యద్యప్యేవం సమ్భావ్యేతే - నాసౌ ప్రతిగ్రహోఽపరాధక్షమః. కస్మాత్. యతోఽభ్యధికమపి పురుషార్థవిజ్ఞానమవశిష్టమేవ చతుర్థపాదవిషయం గాయత్ర్యాః. తద్దర్శయతి (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి) తచ్చైతన్నైవ కేనచిత్ - కేనచన. కేనచిదపి. ప్రతిగ్రహేణాప్యం నైవ ప్రాప్యమిత్యర్థః. యథా పూర్వోక్తాని త్రీణి పదాని. ఏతాన్యపి నైవాప్యాని కేనచిత్- కల్పయిత్వైవముక్తం. పరమార్థతః కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- త్రైలోక్యాదిసమం. తస్మాద్గాయత్ర్యేవం ప్రకారోపాస్యేత్యర్థః. ౬

ఆ.— గాయత్రీవిదః ప్రతిగృహ్ణతో దోషాభావం సామాన్యేనోక్తం- విశేషతస్తదభావమాహ (స ఇతి) యథా త్రైలోక్యావచ్ఛిన్నస్య త్రైవిద్యావచ్ఛిన్నస్య చార్థస్య ప్రతిగ్రహేణ పాదద్వయవిజ్ఞానఫలమేవ భుక్తం- నాధికం దూషణం - తథేతి యావత్. ప్రతిగృహీతా దాతా వా నైవంవిధః సమ్భావ్యతే- కింతు స్తుత్యర్థం శ్రుత్యైతత్కల్పితమిత్యాహ (కల్పయిత్వేతి) ఉక్తమేవ సంగృహ్ణాతి (పాదత్రయేతి) కల్పయిత్వేదముచ్యతే ఇతి కిమితి కల్ప్యతే- ముఖ్యమేవైతత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) కల్పనాఫలం తర్హి కిమిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) అఙ్గీకృత్యోత్తరవాక్యముత్థాపయతి (దాతేతి) తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కస్మాదితి) వాగాత్మకపాదత్రయవిజ్ఞానఫలభోగోక్త్యా న తస్య మతః శబ్దార్థః (?). నైవ ప్రాప్యం- ప్రతిగ్రహేణ కేనచిదపి నైవ భుక్తం స్యాదిత్యర్థః. తత్త్రైవిద్యైర్ధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తాని ప్రతిగ్రహేణ యథాఽఽప్యాని- న తథైతదా

ఉ.— తస్యా ఉపస్థానం గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పద్యపదసి న హి పద్యసే నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసేఽసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదసావస్మై కామో మా సమృద్ధీతి వా న హైవాస్మై స కామః ఋధ్యతే యస్మా ఏవముపతిష్ఠతేఽహమదః ప్రాపమితి వా ॥ ౭

ఏతద్ధ వై తజ్జనకో వైదేహో బుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ యన్ను హో తద్గాయత్రీవిదబ్రూథా అథ కథం హస్తీభూతో వహసీతి ముఖం హ్యస్యాః సమ్రాణ్న విదాఞ్చకారేతి హోవాచ తస్యా

స్వమితి శ్లక్ష్ణః. కుతఇత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతాన్యపీ?) గాయత్రీవిదస్స్తుతిరుక్తా. తత్ఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏవం ప్రకారాభిధానేన... యథోక్తాయాః గాయత్ర్యా ఇత్యర్థః. ౬

రా.— (స య ఇమాంస్త్రీంల్లోకాన్ పూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) య ఇమాంస్త్రీన్ లోకాన్ ధనపూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణాతి-సః గాయత్రీ ప్రథమపాదజ్ఞానఫలమాప్తవాన్. ప్రథమపాదజ్ఞానస్య లోకత్రయభోక్తృత్వం ఫలమిత్యర్థః. యావాన్-లోకత్రయప్రతిగ్రహః ప్రాయశ్చిత్తం ప్రథమపాదాధ్యయనమిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం. (అథ యావతీయం త్రయీ విద్యా య స్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) త్రయీ ప్రకాశ్యసకలఫలానుభవో ద్వితీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. త్రయీప్రకాశ్యసకలఫలప్రతిగ్రహప్రాయశ్చిత్తం ద్వితీయపాదజ్ఞానమితి వాక్యార్థః. (అథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) సర్వప్రాణిసంప్రతిశేషిత్వం తృతీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. పూర్వవద్వాక్యార్థోఽనుసన్ధేయః. (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా ఇత్యాది) దర్శతస్య తురీయపాదస్య యత్ఫలం-తత్కేనచన-కేనాపి నాప్యం-న ప్రాప్తుం యోగ్యం కుత ఇత్యత్రాహ (కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదితి) ఏతదనురూపం ఫలం కుతః స్యాదిత్యర్థః. తస్మాత్ తస్యాన్యతమేన ఫలం-నాస్తీత్యర్థః. ౬

శం.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః-గాయత్ర్యా ఉపస్థానం-ఉపేత్య స్థానం- నమస్కరణమనేన మన్త్రేణ. కోఽసౌ మన్త్ర ఇతి ఆహ - హే గాయత్రి అసి- భవసి త్రైలోక్యపాదేనైకపదీ. త్రయీవిద్యారూపేణ ద్వితీయేన ద్విపదీ. ప్రాణాదినా తృతీయేన త్రిపద్యసి. చతుర్థేన-తురీయేణ చతుష్పద్యసి. ఏవం చతుర్భిః పాదైరుపాస్యసే యోగిభిః-జ్ఞాయసే. అతః పరం పరేణ నిరుపాధికేన స్వేనాత్మనాఽపదసి-అవిద్యమానం పదం యేన పద్యసే-సా త్వమపదసి. యస్మాన్న హి పద్యసే- నేతి నేత్యాత్మత్వాత్. అతో వ్యవహారవిషయాయ నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసే. అసౌ-శత్రుః పాప్మా త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకరః అదః- తదాత్మనః కార్యం-యత్త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకర్తృత్వం. ప్రాపత్- మైవ ప్రాప్నోతు ఇతిశబ్దో మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థః. యం ద్విష్యాత్-యం ప్రతి ద్వేషం కుర్యాత్స్వయం విద్వాన్. తం ప్రత్యనేనోపస్థానం. అసౌ శత్రురముకనామేతి నామ గృహ్ణీయాత్- అస్మై యజ్ఞదత్తాయాభిప్రేతః కామో మా సమృద్ధి- సమృద్ధిం మా ప్రాప్నోత్వితి వోపతిష్ఠతే న హైవాస్మై- దేవదత్తాయ స కామః సమృధ్యతే. కస్మై. యస్మా ఏవముపతిష్ఠతే. అహమదః - దేవదత్తాభిప్రేతం ప్రాపమితి వోపతిష్ఠతే. అసావదో మా ప్రాపదిత్యాది త్రయాణాం మన్త్రపదానాం యథాకామం వికల్పః. ౭

ఆ.— ప్రకృతముపాసనమేవమన్త్రేణ సఙ్గృహ్ణాతి (తస్యా ఇత్యాదినా) ధ్యేయరూపముక్త్వా ధ్యేయం గాయత్ర్యా రూపముపన్యస్యతి (అతః పరమితి) చతుర్థస్య పాదస్య పాదత్రయాపేక్షయా ప్రాధాన్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అత ఇతి) యథోక్తనమస్కారస్య ప్రయోజనమాహ (అసావితి) ద్వివిధముపస్థానం-ఆభిచారికమాభ్యుదయికం చ. తత్రాద్యం ద్వేధా వ్యుత్పాదయతి (యం ద్విష్యాదితి) నామ గృహ్ణీయాత్-తదీయం నామ గృహీత్వా చ తదభిప్రేతం మా ప్రాపదిత్యనేనోపస్థానమితి సమ్బన్ధః. ఆభ్యుదయికముపస్థానం దర్శయతి (అహమితి) కీదృగుపస్థానమత్ర మన్త్రపదేష్వనుష్ఠేయమిత్యాశఙ్క్య యథారుచి వికల్పం దర్శయతి (అసావితి) ౭

రా.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః- గాయత్ర్యా ఉపస్థానం - ఉపస్థానమన్త్ర ఉచ్యత ఇత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పదీత్యాది) హే గాయత్రి. త్వం భూర్భువస్సువర్లక్షణేనైకేన పాదేనైకపద్యసి. త్రయీలక్షణేన ద్వితీయేన పాదేన ద్విపదీ. సర్వప్రాణిజాతరూపేణ తృతీయేన త్రిపదీ. తురీయేన పదేన పరోరజసా చతుష్పద్యసి. అపదసీత్యేతదుపపాదయతి (న హి పద్యసే ఇతి) పద్యసే-గమ్యసే. జ్ఞాయసే ఇత్యర్థః. అపరిచ్ఛిన్నమహిమత్వాత్ పరిచ్ఛిన్నతయా జ్ఞాతుం న శక్యస ఇత్యర్థః. తురీయం పాదం నమస్యతి (నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయేత్యాది) స్పష్టం. (అసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదిత్యాది) ఉక్తగాయత్రీవిత్ యం ద్విష్యాత్-అసౌ-శత్రుః అదః- ఇదం వాఞ్ఛితం మా ప్రాపత్ - నైవ ప్రాప్నోతు ఇతి వా. అసౌ కామ్యః అస్మై - శత్రవే మా సమర్ద్ధి - సమృద్ధం మా భూత్. ప్రీహ్యాదిత్యాదినా. ఇతి వా. యస్మై శత్రవే. యం శత్రుముద్దిశ్యేతి యావత్. ఏవం- ఉక్తమన్త్రాభ్యాం గాయత్రీముపతిష్ఠతే - తస్మై స కామో న ఋధ్యతే - సమృద్ధిం నాప్నోతి. అహమదః శ్రేయః ప్రాపం- ప్రాప్తవానస్మీతి వా మన్త్రేణ య ఉపతిష్ఠతే గాయత్రీం - తస్య తత్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఏవం చ ఏషాం త్రయాణాం మన్త్రాణాం వికల్పేన ప్రయోగ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— గాయత్ర్యా ముఖవిధానాయార్థవాద ఉచ్యతే - ఏతద్ధ - కిలస్మర్యతే. తత్ - తత్ర గాయత్రీవిజ్ఞానవిషయే జనకో హ వైదేహః- బుడిలః- నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విః. తం కిలోక్తవాన్. యన్ను ఇతి- వితర్కే. హో - అహో ఇత్యేతత్.. యత్త్వం గా

అగ్నిరేవ ముఖం యది హ వా అపి బహ్వివాగ్నావభ్యాదధతి సర్వమేవ తత్సందహత్యేవగ్ం హైవైవంవిద్యద్య ¶ పి బహ్వివ పాపం కురుతే సర్వమేవ తత్సంప్సాయ శుద్ధః పూతోఽజరోఽమృతః సంభవతి॥ ౮

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్దశం బ్రాహ్మణమ్.

ఉ.— § హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపిహితం ముఖం। తత్త్వం పూషన్నపావృణు సత్యధర్మాయ దృష్టయే। పూషన్నేకర్షే యమ సూర్య ప్రాజాపత్య వ్యూహ రశ్మీన్। సమూహ తేజో యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి యోఽసావసౌ పురుషః సోఽహమస్మి। వాయురనిలమమృతమథేదం భస్మాన్తగ్ం శరీరం। ఓం౩

యద్గాయత్రీవిదబ్రూథాః- గాయత్రీవిదస్మీతి యదబ్రూథాః. కిమిదం తస్య వచసోఽననురూపం. అథ- కథం యది గాయత్రీవిత్- ప్రతిగ్రహణదోషేణ హస్తీభూతో వహసీతి. స ప్రత్యువాచ రాజ్ఞా స్మారితః. ముఖం గాయత్ర్యా హి- యస్మాదస్యాః హే సమ్రాట్ న విదాఞ్చకార - న విజ్ఞాతవానస్మీతి హోవాచ. ఏకాఙ్గవికలత్వాద్గాయత్రీవిజ్ఞానమఫలం జాతం. శృణు తర్హి-తస్యాః- గాయత్ర్యా అగ్నిరేవ ముఖం యది హ వై అపి బహ్వివేన్ధనమగ్నావభ్యాదధతి లౌకికాః- సర్వమేవ తత్సందహత్యేవేన్ధనమగ్నిః. ఏవం హైవ ఏవంవిత్- గాయత్ర్యా అగ్నిర్ముఖమిత్యేవం వేత్తీత్యేవంవిత్స్యాత్. స్వయం గాయత్ర్యాత్మాగ్నిముఖః సన్ యద్యపి బహ్వివ పాపం కురుతే- ప్రతిగ్రహాదిదోషం. తత్సర్వం పాపజాతం సంప్సాయ - సంభక్షయిత్వా శుద్ధోఽగ్నివత్పూతశ్చ తస్మాత్ప్రతిగ్రహదోషాత్. గాయత్ర్యాత్మా అజరోఽమృతశ్చ సంభవతి ౮

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కిన్నుతద్గాయత్రీవిజ్ఞానప్రతికూలముపలభ్యతే- తదాహ (అథేతి) పూర్వాపరవిరోధావద్యోతకోఽథశబ్దః. తథాపి గాయత్రీవిజ్ఞానఫలవత్త్వే సతి ప్రతికూలమిదం హస్తీభూతస్య తవ మాం ప్రతి వహనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకాఙ్గేతి) రాజా బ్రూతే (శృణ్వితి) ముఖవిజ్ఞానస్యవృష్టాన్తావష్టమ్భేన ఫలమాచష్టే (యదీత్యాదినా) ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. పాపసంస్పర్శరాహిత్యం - శుద్ధిః. తత్ఫలాసంస్పర్శస్తు పూతతేతి భేదః. గాయత్రీజ్ఞానస్య క్రమముక్తిఫలత్వం దర్శయతి (గాయత్ర్యాత్మేతి) ౮

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్దశే బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్ధ వై తజ్జనకో వైదేహో బుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ) ఏతత్ - గాయత్రీవిజ్ఞానం ప్రస్తుత్య వైదేహో జనకో నామ బుడిలం అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విమువాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యన్ను హో తద్గాయత్రీవిదబ్రూథా ఇతి) హో-అహో. తద్యద్గాయత్రీవిదస్మీత్యబ్రూథాః- ఉక్తవానసి. తస్య వచసోఽననురూపమిదమిత్యర్థః. తత్కిమిత్యత్రాహ (అథ కథం హస్తీభూతో వహసీతి) హస్తీవ ప్రతిగ్రహాదిజన్యం పాపం వహసి- అథాపి అహం గాయత్రీవిదితి బ్రూషే- నైతదనురూపమిత్యర్థః. స ఆహ (ముఖం హ్యస్యాః సమ్రాణ్ణవిదాఞ్చకారేతి హోవాచ) హే సమ్రాట్ అహం గాయత్రీం జానే- అపితు తస్యా ముఖం న జ్ఞాతవానస్మి. అతః పాపం వహామీత్యుక్తవాన్. ఇతర ఆహ (తస్యా అగ్నిరేవ ముఖం యది హ వా అపీత్యాది) తస్యాః- గాయత్ర్యాః అగ్నిర్ముఖం. యది బహ్వపీన్ధనమగ్నావభ్యాదధాతి- ప్రక్షిపతి. తత్సర్వమగ్నిర్దహతి ఏవమేవం విద్బహ్వపి పాపం కురుతే చేత్ - తత్ - కృతం పాపం సర్వం సంప్సాయ- * తాం అన్తకర్మణి దగ్ధ్వేత్యర్థః. పూతః- బ్రహ్మవిద్యాప్రతిబన్ధకపాపరహితః శుద్ధః- సంపన్నబ్రహ్మవిద్యః అజరోఽమృతః సంభవతి-జరామరణశూన్యో భవతీత్యర్థః......... ౮

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యో జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీ- సోఽన్తకాలే ఆదిత్యం ప్రార్థయతి. అస్తి చ ప్రసఙ్గః- గాయత్ర్యాస్తురీయః పాదో హి సః. తదుపస్థానం ప్రకృతం. అతస్స ఏవ ప్రార్థ్యతే- హిరణ్మయేన- జ్యోతిర్మయేన పాత్రేణ - యథా పాత్రేణేష్టం వస్త్వపిధీయతే- ఏవమిదం సత్యాఖ్యం బ్రహ్మ జ్యోతిర్మయేన మణ్డలేనాపిహితమివ- అసమాహితచేతసామదృశ్యత్వాత్. తదుచ్యతే సత్యస్యాపిహితం ముఖం- ముఖ్యం స్వరూపం. తదపిధానం పాత్రం- అపిధానమివ దర్శనప్రతిబన్ధకారణం. తత్త్వం హే పూషన్- జగతః పోషణాత్పూషా. సవితా. అపావృణు- అపావృతం కురు. దర్శనప్రతిబన్ధకారణమపనయేత్యర్థః. సత్యధర్మాయ- సత్యం ధర్మోఽస్యేతి మమ- సోఽహం సత్యధర్మా. తస్మై తదాత్మభూతాయేత్యర్థః. దృష్టయే- దర్శనాయ. పూషన్నిత్యాదీని నామాని ఆమన్త్రణార్థాని సవితుః. ఏకర్షే- ఏకశ్చాసావృషిశ్చ ఏకర్షిః. దర్శనాదృషిః. స హి సర్వస్య జగత ఆత్మా చక్షుశ్చ సన్ సర్వం పశ్యతి. ఏకో వా గచ్ఛతీత్యేకర్షిః. * సూర్య ఏకాకీ చరతీతి మన్త్రవర్ణాత్. యమ-సర్వం హి జగతస్సంయమనం త్వత్కృతం. సూర్యః - సుష్ఠు ఈరయతే రసాన్ రశ్మీన్ ప్రాణాన్ ధియో వా జగత ఇతి. ప్రాజాపత్యః- ప్రజాపతేః- ఈశ్వరస్యాపత్యం. హిరణ్యగర్భస్య వా. హే ప్రాజాపత్య. వ్యూహ-విగమయ రశ్మీన్. సమూహ- సఙ్క్షిపాత్మనస్తేజః. యేనాహం శక్నుయాం ద్రష్టుం. తేజసా హ్యపహతదృష్టిర్న శక్నుయాం త్వత్స్వరూపమఞ్జసా ద్రష్టుం విద్యోతన ఇవ రూపాణాం- అత ఉపసంహర తేజః. యత్తే-తవ రూపం సర్వకల్యాణానామతిశయేన కల్యాణం- కల్యాణతమం. తత్తే పశ్యామి- పశ్యామో వ

¶ సర్వమేవ తత్సంసాయేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వాయురనిలం మృతమథేదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

క్రతోస్మరకృతగ్ స్మర క్రతోస్మరకృతగ్ స్మర । అగ్నేనయసుపథారాయేఅస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్। యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనోభూయిష్ఠాంతేనమఉక్తింవిధేమ॥................... ౧

ఇతిబృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశం బ్రాహ్మణమ్.

సప్తమోఽధ్యాయస్సమాప్తః—ఓం తత్సత్.

యం. వచనవ్యత్యయేన. యోఽసౌ- భూర్భువస్స్వర్వ్యాహృత్యవయవః పురుషః- పురుషాకృతిత్వాత్పురుషః. సోఽహమస్మి- భవామి. అహరహమితి చోపనిషదుక్తత్వాదాదిత్యచాక్షుషయోస్తదేవేదం పరామృశ్యతే. సోఽహమస్మ్యమృతమితి సమ్బన్ధః. మమామృతస్య సత్యస్య శరీరపాతే శరీరస్థాయః ప్రాణో వాయుః- సోఽనిలం- బాహ్యం వాయుమేవ ప్రతిగచ్ఛతు. తథా- అన్యా దేవతాస్స్వాం స్వాం ప్రకృతింగచ్ఛన్తు. అథేదమపి భస్మాన్తంసత్ పృథివీం యాతుశరీరం. అథేదానీమాత్మనస్సఙ్కల్పభూతాం మనసి వ్యవస్థితామగ్నిదేవతాం ప్రార్థయతి (ఓం క్రతో) ఓమితి క్రతో ఇతి చ సమ్బోధనార్థావేవ ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదోం. మనోమయత్వాచ్చ క్రతుః. హే క్రతో స్మర స్మర్తవ్యం. అన్తకాలే హి త్వత్స్మరణవశాదిష్టా గతిః ప్రాప్యతే- అతః ప్రార్థ్యతే- యన్మయా కృతం- తత్స్మర. పునరుక్తిరాదరార్థా. కిఞ్చ- హే అగ్నే నయ- ప్రాపయ సుపథా - శోభనేన మార్గేణ రాయే - ధనాయ. కర్మఫలప్రాప్తయ ఇత్యర్థః. న దక్షిణేన కృష్ణేన పునరావృత్తియుక్తేన. కిం తర్హి. శుక్లేనైవ సుపథాఽస్మాన్. విశ్వాని- సర్వాణి హే దేవ వయునాని ప్రజ్ఞానాని సర్వప్రాణినాం విద్వాన్. కిఞ్చ- యుయోధి- అపనయ. వియోజయ. అస్మత్- అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలం ఏనః- పాపం. పాపజాతం సర్వం. తేన పాపేన వియుక్తా వయమేష్యామ ఉత్తరేణ పథా త్వత్ప్రసాదాత్. కిన్తు వయం తుభ్యం కర్తుం శక్నుమః. భూయిష్ఠాం- బహుతమాం తే- తుభ్యం నమఉక్తిం- నమస్కారవచనం విధేమ. నమస్కారోక్త్యా పరిచరేమేత్యర్థః. అన్యత్కర్తుమశక్తాస్సన్తః.................................. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ — బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (యోజ్ఞానకర్మేతి) ఆదిత్యస్య ప్రస్తుతత్వాత్కథం తత్ప్రార్థనేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) తథాపి కథమాదిత్యస్య ప్రసఙ్గః- తత్రాహ (తదుపస్థానమితి) ఉపస్థానసైతిరీయా ఆమనన్తి తదిత్యర్థః. ఆదిత్యస్య ప్రసఙ్గఫలితమాహ (అతఇతి) అసమాహితచేతసాం- ప్రయుక్తవతామపి దృశ్యత్వాత్సన్నాపిహితం- కింతు సపిహితమేవేతి- తత్రాహ (అసమాహితేతి) జగతః పోషణాత్- ధర్మ్యం హిమవృష్ట్యాదిదానేనేతి శేషః. అపావరణకారణమేవ నివృణోతి (దర్శనేతి) సత్యం- పరమార్థస్వరూపం బ్రహ్మ. ధర్మః -స్వభావ ఇతి యావత్. నను దర్శనార్థం తత్ప్రతిబన్ధకనివృత్తౌ పూషణి నియుక్తే కిమిత్యనేన సమ్బోధ్యనియుజ్యతే- తత్రాహ (పూషన్నిత్యాదీతి) దర్శనాదృషిరిత్యుక్తం విశదయతి (సహీతి) సూర్యఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి మన్త్రవర్ణమాశ్రిత్యోక్తం (జగతఆత్మేతి) చక్షుర్మిత్రస్య వరుణస్యాగ్నేరిత్యేతదాశ్రిత్యాహ (చక్షుశ్చేతి) స్వాభావికారశ్మయోనవిగమయితుం శక్యా ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సమూహేతి) మదీయ తేజస్సఙ్క్షేపం వినాపి తేమత్స్వరూపదర్శనం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజసాహీతి) విద్యోతనం- విద్యుత్ప్రకాశః. తస్మిన్సతి రూపాణాం స్వరూపమఞ్జసా చక్షుషా న శక్యం ద్రష్టుం- తస్య చక్షుర్మోషిత్వాత్. దృష్టాన్తమాహ (విద్యోతనఇవేతి) తేజస్సఙ్క్షేపస్య ప్రయోజనమాహ (యదితి) కిఞ్చ- నాహం త్వాం భృత్యవద్యాచే- అభేదేన ధ్యాతత్వాదిత్యాహ (హనాదితి) వ్యాహృతిశరీరేకథమహమితి ప్రయోగోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అహరితి) తదేవేదమిత్యహంరూపముచ్యతే. నను తవ శరీరపాతేపి నాస్త్యమృతత్వం- ఆధ్యాత్మికవాయ్వాది ప్రతిబన్ధాత్. అతఆహ (మమేతి) వాయుగ్రహణస్యోపలక్షణత్వం వివక్షిత్వాహ (తథేతి) దేహస్థదేవతానామప్రతిబన్ధకత్వేపి దేహస్యైవ సూక్ష్మతాంగతస్య ప్రతిబన్ధకత్వాన్న తవామృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) మన్త్రాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేదానీమిత్యాదినా) అవతీత్యోం - ఈశ్వరస్సర్వస్య రక్షకః. తస్య జాఠరాగ్నిప్రతీకత్వేన ధ్యాతత్వాదగ్నిశబ్దేన నిర్దేశః. ఏవమగ్నిదేవతాం సమ్బోధ్య నియుఙ్క్తే (స్మరేతి) ఇష్టాం గతిం జిగమిషతా కిమితి స్మరణే దేవతా నియుజ్యతే- తత్రాహ (త్వత్స్మరణేతి) ప్రార్థనాన్తరం సముచ్చినోతి (కిఞ్చేతి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (నేత్యాదినా) అస్మాన్- నయేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞానగ్రహణం కర్మాదీనాముపలక్షణం. ప్రార్థనాన్తరం దర్శయతి (కిఞ్చేతి) పాపవిమోజనఫలమాహ (తేనేతి) భవద్భిరారాధితో భవతాం యథోక్తం ఫలం సాధయిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (కిన్త్వితి) బహుతమత్వం- భక్తిశ్రద్ధాతిరేకయుక్తత్వం. యాగాదినా పరిచరణం క్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యదితి) సన్తః- నమస్కారోక్త్యా పరిచరేమేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అశక్తిశ్చ ముమూర్షావశాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః.................................. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం సప్తమాధ్యాయభాష్యటీకా.

౨౦.— అర్చిరాద్యాతివాహికాను ప్రవిష్టాదిత్యప్రార్థనామన్త్రః (హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం) సత్యస్య- బ్రహ్మణోముఖం- ద్వారం. బ్రహ్మగమనమార్గఇతియావత్. హిరణ్మయేనపాత్రేణ - తేజిష్ఠేనతేమణ్డలేనఅపిహితం - ఆవృతం. (తత్త్వంపూషన్నపావృణు) తత్ - ద్వారంహేపూషన్నపావృణు- అనావృతంకురు. కిమర్థమిత్యత్రాహ (సత్యధర్మాయదృష్టయే) సత్యం - బ్రహ్మ. ధర్మః- ఆశ్రయః. సాధనంయస్యతస్మై. బ్రహ్మైకనిష్ఠాయ. బ్రహ్మదర్శనార్థినేమహ్యం దృష్టయే - బ్రహ్మదర్శనాయేత్యర్థః. (పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్య) హేపూషన్. ఏకశ్చాసా ఋషిశ్చఏకర్షిః. ఋషిః- ద్రష్టా. సవితుర్జగదేకచక్షుష్ట్వాదితిభావః. యమ- యమయితః. సూర్య - సుష్ఠుఈరయతిరశ్మీనితి సూర్యః. ప్రాజాపత్య - ప్రజాపతేఃపుత్ర. (వ్యూహరశ్మీన్సమూహతేజః) తావకాన్రశ్మీన్వ్యూహ - అపగమయ. తేజస్సమూహ- సఙ్క్షిప. కిమర్థమిత్యత్రాహ (యత్తేరూపంకల్యాణతమంతత్తేపశ్యామి) తేజసాంసఙ్క్షేపాభావేతవరూపందుర్దర్శమితిభావః. (యోసావసౌపురుషస్సోహమస్మి) ఆత్మాయాస్యత్రాపః - తాదృగ్రూపోఽహమస్మి. తాదృగ్రూపతయావేద్మి. అస్మత్సవిదస్మీత్యర్థః. (వాయురనిలంమృతమథేదంభస్మాన్తంశరీరం) అర్చిరాదిమాగతస్యమేప్రాణవాయుర్వాయావాలీయతాం. మృతంచేదంశరీరంభస్మాన్తంచభవతు. తతశ్చదేహేన్ద్రియాదిష్వాత్మాభిమానీనాహమస్మి-తద్విలక్షణాత్మజ్ఞానవానిత్యర్థః. (ఓంక్రతోస్మరకృతంస్మర) ఓమితిప్రణవప్రతిపాద్యత్వాదాదిత్యస్యసమ్బోధనం. అధిగన్తుర్యేషాంకర్మణీతికర్మణిషష్ఠీ. క్రతో- క్రతుం. ఉపాస్తిమనుష్ఠితాంస్మర. తదఙ్గతయాకృతంకర్మాపిస్మర. అహందేహవిలక్షణాత్మజ్ఞానీకర్మాఙ్గకబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠశ్చ - అతస్స్వస్వరూపంప్రదర్శయ, ముక్తిమార్గంచప్రయచ్ఛే, త్యర్థః.

అర్చిరాదిప్రథమపర్వాగ్నిప్రార్థనామన్త్రః (అగ్నేనయసుపథారాయేఅస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్) హేఅగ్నే. సుపథా- శోభనేనార్చిరాదిమార్గేణరాయే- ఐశ్వర్యాయ. స్వారాజ్యాయ. మోక్షాయేతియావత్. అస్మాన్నయ-ప్రాపయ. హేదేవ-ద్యోతమాన. విశ్వానివయునాని- సర్వాణిజ్ఞానానివిద్వాన్భవసి. అతోమదీయమప్యాత్మజ్ఞానంత్వంజానాసీత్యర్థః. (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనః) యుయోధి - అపనయ. అస్మత్ - అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలం. హ్వృచ్ఛాకౌటిల్యఇత్యస్మాత్తానచిరూపం. ఏనః - పాపంయుయోధీత్యన్వయః. భూయిష్ఠాం - భూయసీంనమఉక్తింతేకరవామేత్యర్థః ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యే - సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

అష్టమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— యో హ వై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాంభవతి ప్రాణో వై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాంభవత్యపిచ యేషాంబుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౧

శం.— ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం. కస్మాత్పునః కారణాత్ప్రాణభావో గాయత్ర్యాః- నపునర్వాగాదిభావ ఇతి. యస్మాజ్జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ ప్రాణః. నవాగాదయో జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యభాజః. కథంజ్యేష్ఠత్వంచ శ్రేష్ఠత్వంచ ప్రాణస్యేతి. తన్నిర్ధారణాయేదమారభ్యతే. అథవా - ఉక్థయజుస్సామక్షత్రాదిభావైః ప్రాణస్యైవోపాసనమభిహితం సత్స్వప్యన్యేషు చక్షురాదిషు. తత్ర హేతుమాత్రమిహ. ఆనన్తర్యేణ సమ్బధ్యతే. నపునః పూర్వశేషతా. వివక్షితంతు ఖిలత్వాదస్య కాణ్డస్య పూర్వత్రానుక్తం విశిష్టఫలం ప్రాణవిషయముపాసనం- తద్వక్తవ్యమితి. యః-కశ్చిత్. హ వై ఇత్యవధారణార్థం. యో జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణం వక్ష్యమాణం వేద- అసౌ భవత్యేవ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. ఏవం ఫలేన ప్రలోభితస్సన్ ప్రశ్నాయాభిముఖీభూతః. తస్మై చాహ (ప్రాణో వై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) కథం పునరవగమ్యతే ప్రాణో జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి. యస్మాన్నిషేకకాల ఏవ శుక్రశోణితసమ్బన్ధః ప్రాణాదికలాపస్యావిశిష్టః - తథాపినా ప్రాణం శుక్రం విరోహతీతి ప్రథమో వృత్తిలాభః ప్రాణస్య చక్షురాదిభ్యః. అతో జ్యేష్ఠో వయసా ప్రాణః. నిషేకకాలాదారభ్య గర్భం పుష్యతి ప్రాణః. ప్రాణే హి లబ్ధవృత్తౌ పశ్చాచ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః- అతో యుక్తం ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వం చక్షురాదిషు. భవతి తు కశ్చిత్కులే జ్యేష్ఠః- గుణహీనత్వాత్తు న శ్రేష్ఠః మధ్యమః కనిష్ఠో వా గుణాఢ్యత్వాద్భవేచ్ఛ్రేష్ఠః - న జ్యేష్ఠః. న తథేహేత్యాహ - ప్రాణ ఏవ తు జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. కథం పునః శ్రైష్ఠ్యమవగమ్యతే ప్రాణస్య. తదిహ సంవాదేన దర్శయిష్యామః. సర్వథాపి తు ప్రాణం జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణం యో వేద- ఉపాస్తే. స స్వానాం-జ్ఞాతీనాం జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి- జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణోపాసనసామర్థ్యాత్. స్వవ్యతిరేకేణాపి చ యేషాం మధ్యే జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవిష్యామీతి బుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపి జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠప్రాణదర్శీ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. నను వయోనిమిత్తం జ్యేష్ఠత్వం-తదిచ్ఛాతః కథం భవతీతి ఉచ్యతే- నైష దోషః- ప్రాణవద్వృత్తిలాభస్యైవ జ్యేష్ఠత్వస్య వివక్షితత్వాత్. ౧

ఆ.— ఓఙ్కారాదయమాది త్రయం బ్రహ్మ బ్రహ్మోపాసనాని తత్ఫలం తదర్థా గతిరాదిత్యాద్యుపస్థానమిత్యేషోऽర్థః సప్తమే నిర్వృత్తః. సమ్ప్రతి ప్రాధాన్యేన బ్రహ్మోపాసనం సఫలం శ్రీమన్థాదికర్మ చ వక్తవ్యమిత్యష్టమమధ్యాయమారభమాణో బ్రాహ్మణసఙ్గతిమాహ (ప్రాణ ఇతి) తస్మాత్ప్రాణో గాయత్రీతి యదుక్తముక్తమితి శేషః. ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదినా ద్యాపి నిర్ధారితమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ప్రకారాన్తరేణ పూర్వోత్తరగ్రన్థసఙ్గతిమాహ (అథవేతి) ఆదిశబ్దాదన్నవైశిష్ట్యాదిసఙ్గ్రహః. తత్రేతి- ప్రాణస్యైవ విశిష్టగుణకస్యోపాస్యత్వోక్తౌ హేతుః - జ్యేష్ఠత్వాదిః. తన్మాత్రమిహానన్తరగ్రన్థేన కథ్యత ఇతి శేషః. తదేవం పూర్వగ్రన్థస్య హేతుమత్త్వాదుత్తరగ్రన్థస్య చ హేతుత్వాదానన్తర్యేణ- పౌర్వాపర్యేణ పూర్వగ్రన్థేన సహోత్తరం గ్రన్థజాతం సమ్బధ్యత ఇతి ఫలితమాహ (ఆనన్తర్యేణేతి) వక్ష్యమాణప్రాణోపాసనస్య పూర్వోక్తోక్థాద్యుపాస్తిశేషత్వమాశఙ్క్య గుణభేదాత్ఫలభేదాచ్చ నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (న పునరితి) కిమితి ప్రాణోపాసనమిహ స్వతన్త్రముపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఖిలత్వాదితి) ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణారమ్భోపసంహారార్థః. ఏవం బ్రాహ్మణారమ్భం ప్రతిపాద్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యః కశ్చిదిత్యాదినా) యచ్ఛబ్దస్య పునరుపాదానమన్వయార్థం. నిపాతయోరర్థమవధారణమేవ ప్రాగుక్తం ప్రకటయతి (భవత్యేవేతి) ప్రశ్నాయ-కోऽసౌ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి ప్రశ్నః. తదర్థమితి యావత్. ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదికమాక్షిపతి (కథమితి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాజ్జ్యేష్ఠత్వాదికం తుల్యమేవేతి శేషః. సమ్బన్ధావిశేషమఙ్గీకృత్య జ్యేష్ఠత్వం ప్రాణస్య సాధయతి (తథాపీతి) ఉక్తమేవ సమర్థయతే (నిషేకకాలాదితి) తత్రాపి విప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (ప్రాణే హీతి) జ్యేష్ఠత్వేనైవ శ్రేష్ఠత్వే సిద్ధే కిమితి పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (భవతీత్యాది) జ్యేష్ఠత్వే సత్యపి శ్రేష్ఠత్వాభావముక్త్వా తద్భావే సత్యపి జ్యేష్ఠత్వాభావమాహ (మధ్యమ ఇతి) ఇహేతి ప్రాణోక్తిః. ప్రాణశ్రేష్ఠత్వే ప్రమాణాభావమాశఙ్క్య ప్రత్యాహ (కథమిత్యాదినా) పూర్వోక్తముపాస్తిఫలముపసంహరతి (సర్వథాపీతి) ఆరోపేణానారోపేణ వేత్యర్థః. జ్యేష్ఠత్వస్య విద్యాఫలత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తస్య విద్యాఫలత్వం సాధయతి (ఉచ్యత ఇతి) ఇచ్ఛాతో జ్యైష్ఠ్యం దుస్సాధమితి దోషస్యాసత్త్వమాహ (నేతి) తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణవదితి) యథా ప్రాణకృతాశనాదిప్రయుక్తశ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః- తథా ప్రాణోపాసకాధీనం జీవనమన్యేషాం స్వానాం భవతీతి ప్రాణవదస్మిన్నో జ్యేష్ఠత్వం న వయోనిబన్ధనమిత్యర్థః. ౧

రం.— ప్రాణవిషయకవిద్యా ప్రస్తూయతే (యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతీత్యాది.) ప్రాణో హీన్ద్రియాణాం మధ్యే జ్యేష్ఠః- ప్రాణవ్యాపారానన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియాణాం తత్ప్రవృత్తేరితి భావః. శ్రేష్ఠశ్చ- వక్ష్యమాణరీత్యేతి భావః. ఏవంతం ప్రా

ఉ.— యో హ వై వసిష్ఠాం వేద వసిష్ఠస్స్వానాం భవతి వాగ్వై వసిష్ఠా వసిష్ఠస్స్వానాం భవత్యపి చ యేషాం బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౨

యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గే చక్షుర్వై ప్రతిష్ఠా చక్షుషా హి సమే చ దుర్గే చ ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గే య ఏవం వేద॥ ౩

యో హ వై సమ్పదం వేద సగ్ం హాస్మై పద్యతే యం కామం కామయతే శ్రోత్రం వై సమ్పచ్ఛ్రోత్రే హీమే సర్వే వేదా అభిసమ్పన్నాః సగ్ం హాస్మై పద్యతే యం కామం కామయతే య ఏవం వేద॥ ౪

ణముపాసీనో యః- స స్వానాం- జ్ఞాతీనాం జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. ఇతరేషాం చ యేషాం జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠో బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపి జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చ భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యో హ వై వసిష్ఠాం వేద వసిష్ఠస్స్వానాం భవతి - దర్శనానురూప్యేణ ఫలం. యేషాం చ జ్ఞాతివ్యతిరేకేణ వసిష్ఠో భవితుమిచ్ఛతి- తేషాం చ వసిష్ఠో భవతి. ఉచ్యతాం తర్హి కాసౌ వసిష్ఠేతి (వాగ్వై వసిష్ఠా) వాసయత్యతిశయేన- వస్తే వేతి వసిష్ఠా. వాగ్మినో హి ధనవన్తో వసన్త్యతిశయేన. ఆచ్ఛాదనార్థస్య వా వసేర్వసిష్ఠా. అభిభవన్తి హి వాచా వాగ్మినోఽన్యాన్. తేన వసిష్ఠగుణవత్పరిజ్ఞానాద్వసిష్ఠగుణో భవతీతి దర్శనానురూపం ఫలం. ౨

ఆ.— వసిష్ఠత్వమపి ప్రాణస్యైవేతి వక్తుముత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (యో హేత్యాదినా) ఫలేన ప్రలోభితం శిష్యం ప్రశ్నాభిముఖం ప్రత్యాహ (ఉచ్యతామిత్యాదినా) వాచో వసిష్ఠత్వం ద్విధా ప్రతిజానీతే (వాసయతీతి) వాసయత్యతిశయేనేత్యుక్తం విశదయతి (వాగ్మినో హీతి) వాసయన్తి చేతి ద్రష్టవ్యం. వస్తే వేత్యుక్తం ప్రకటయతి (ఆచ్ఛాదనార్థస్య వేతి) ఆచ్ఛాదనార్థత్వమనుభవేన సాధయతి (అభిభవన్తీతి) ఉక్తముపాస్తిఫలం నిగమయతి (తేనేతి) ౨

రం.— (యో హ వై వసిష్ఠాం వేద వసిష్ఠస్స్వానాం భవతీత్యాది) అతిశయేన వసుమత్త్వం- వసిష్ఠత్వం. (వాగ్వై వసిష్ఠేతి) వాగ్మిన ఏవ హి వసుమన్తో భవన్తి- అతో వాచో వసిష్ఠత్వం సిద్ధం. శిష్టం పూర్వవత్. ౨

శం.— (యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద) ప్రతితిష్ఠత్యనయేతి ప్రతిష్ఠా. తాం ప్రతిష్ఠాం- ప్రతిష్ఠాగుణవతీం యో వేద- తస్యైతత్ఫలం- ప్రతితిష్ఠతి సమే- దేశే కాలే చ. తథా- దుర్గే- విషమే చ. దుర్గమనే చ దేశే, దుర్భిక్షాదౌ వా కాలే విషమే,. యద్యేవముచ్యతాం కాసౌ ప్రతిష్ఠా. చక్షుర్వై ప్రతిష్ఠా. కథం చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వమితి, ఆహ- చక్షుషా హి సమే చ దుర్గే చ దృష్ట్వా ప్రతితిష్ఠతి. అతోఽనురూపం ఫలం (ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గే య ఏవం వేదేతి) ౩

ఆ.— గుణాన్తరం వక్తుం వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యో హ వా ఇతి) సమే ప్రతిష్ఠావిద్యాం వినాపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దుర్గే చేతి) విషమే చ- ప్రతితిష్ఠతీతి సమ్బన్ధః. విషమశబ్దస్యార్థమాహ (దుర్గమనే చేతి) ఇదానీం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిష్ఠాం దర్శయతి (యద్యేవమితి) ప్రతిష్ఠాత్వం చక్షుషో వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) విద్యాఫలం నిగమయతి (అత ఇతి) ౩

రం.— (యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతితిష్ఠతి సమే ప్రతితిష్ఠతి దుర్గే ఇత్యాది) (చక్షుర్వై ప్రతిష్ఠేతి) చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వం నామ- సమవిషమదేశప్రదర్శనద్వారా పురుషప్రతిష్ఠాహేతుత్వం. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— (యో హ వై సమ్పదం వేద) సమ్పద్గుణయుక్తం యో వేద. తస్యైతత్ఫలం- అస్మై- విదుషే సమ్పద్యతే హ. కిం. యం కామం కామయతే- స కామః. కిం పునస్సమ్పద్గుణకం. శ్రోత్రం వై సమ్పత్. కథం పునశ్శ్రోత్రస్య సమ్పద్గుణత్వమితి. ఉచ్యతే - శ్రోత్రే సతి హి- యస్మాత్సర్వే వేదా అభిసమ్పన్నాః- శ్రోత్రేన్ద్రియవతోఽధ్యేయత్వాత్. వేదవిహితకర్మాయత్తాశ్చ కామాః. తస్మాచ్ఛ్రోత్రం సమ్పత్. అతో జ్ఞానానురూపం ఫలం (సం హాస్మై పద్యతే యం యం కామయతే య ఏవం వేద) ౪

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదాయ విభజతే (యో హ వై సమ్పదమితి) ప్రశ్నపూర్వకం సమ్పదుత్పత్తివాక్యముపాదత్తే (కిం పునరితి) శ్రోత్రస్య సమ్పద్గుణత్వం వ్యుత్పాదయతి (కథమితి) అధ్యేయత్వం- అధ్యయనార్హత్వం. తథాపి కథం శ్రోత్రం సమ్పద్గుణకమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) పూర్వోక్తం ఫలముపసంహరతి (అత ఇతి) ౪

రం.— (యో హ వై సమ్పదం వేద సం హాస్మై పద్యతే యం కామం కామయత ఇత్యాది) (సం హాస్మై పద్యత ఇత్యాది) అస్మై సంపద్యతే. శ్రోత్రే సత్యేవ హి సర్వే వేదాస్సమ్పన్నా భవన్తి- తస్మాత్సమ్పత్త్వగుణకం శ్రోత్రం యో వేద- తస్య కామ్యమానః కామస్సమ్పద్యత ఇత్యర్థః. ౪

మూ.— యోహ వా ఆయతనం వేదాయతనగ్ం హ స్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంమనో హ వా ఆయతనమా యతనగ్ం హ స్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంయ ఏవం వేద॥ ౫

యోహ వై ప్రజాపతిం వేద ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభీ రేతో వై ప్రజాపతిః ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిర్య ఏవం వేద॥ ౬

తే హేమే ప్రాణా అహగ్ం శ్రేయసే వివదమానా బ్రహ్మ జగ్ముస్తద్ధోచుః కో నో వసిష్ఠ ఇతి తద్ధోవాచ యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్త ఇదగ్ం శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వో వసిష్ఠ ఇతి॥ ౭

సా హ వాగుచ్చక్రామ సా సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకతర్తే మజ్జీవితుమితి తే హోచు

శం.— (యోహ వా ఆయతనం వేద) ఆయతనం-ఆశ్రయః. తద్యో వేద- ఆయతనం స్వానాంభవ, త్యాయతనంజనానాం - అన్యే షామపి. కింపున స్తదాయతనమితి. ఉచ్యతే - మనో వా ఆయతనం- ఆశ్రయ ఇన్ద్రియాణాం విషయాణాంచ. మనఆశ్రితాహి విషయా ఆత్మనోభో గ్యత్వం ప్రతిపద్యన్తే. మనస్సఙ్కల్పవశాని చేన్ద్రియాణి ప్రవర్తన్తే. అతో మన ఆయతనమిన్ద్రియాణాం. అతోదర్శనానురూప్యేణ ఫలం (ఆయత నం స్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంయ ఏవం వేద) ౫

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదాయ విభజతే (యోహ వా ఆయతనమితి) సామాన్యేనోక్తమాయతనం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కింపు నరితి) మనసో విషయాశ్రయత్వం విశదయతి (మన ఇతి) ఇన్ద్రియాశ్రయత్వం తస్య స్పష్టయతి (మనస్సఙ్కల్పేతి) పూర్వవత్ఫలం నిగమయ తి (అత ఇతి) ౫

రం.— (యోహ వా ఆయతనం వేద ఆయతనం స్వానాం భవత్యాయతనంజనానామిత్యాది) ఇన్ద్రియాణాం మనోఽధీనవృత్తికత్వాది న్ద్రియాన్తరాపేక్షయా మనస ఆయతనత్వం. అత ఏవ జనానామప్యాయతనత్వం. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— యోహ వై ప్రజాపతిం వేద- ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిశ్చ- సమ్పన్నో భవతి. (రేతో వై ప్రజాతిః) రేతసా ప్రజననే న్ద్రియముపలక్ష్యతే. తద్విజ్ఞానానురూపం ఫలం (ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిర్య ఏవం వేద) ౬

ఆ.— గుణాన్తరం వక్తుం వాక్యాన్తరం గృహీత్వా తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (యోహేత్యాదినా) వాగాదీన్ద్రియాణి తత్తద్గుణవిశిష్టాని శి ష్ట్వా రేతో విశిష్టగుణమాచష్టే. శుక్రస్య ప్రకరణవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రేతసేతి) విద్యాఫలముపసంహరతి (తద్విజ్ఞానేతి) ౬

రం.— (యోహ వై ప్రజాపతిం వేద ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిరిత్యాది) (రేతో వై ప్రజాపతిరితి) రేతశ్శబ్దేన ప్రజననేన్ద్రి యం లక్ష్యతే. తేనహి పుత్రపౌత్రాదిమత్తయా ప్రకృష్టతయా జాయతే పురుష ఇతి తత్ప్రజాపతిః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— తే హ ఇమే ప్రాణాః- వాగాదయోఽహం శ్రేయసే-అహం శ్రేయానిత్యేతస్మై ప్రయోజనాయ. వివదమానాః-విరుద్ధం వదమా నా బ్రహ్మ జగ్ముః- బ్రహ్మగతవన్తః. బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం ప్రజాపతిం గత్వా చ తద్ధ బ్రహ్మోచుః- ఉక్తవన్తః. కో నః- అస్మాకం మధ్యే వసిష్ఠః-కోఽస్మాకం మధ్యే వసతి చ వాసయతి చ. తత్- బ్రహ్మ తైః పృష్టం సత్ హోవాచ- ఉక్తవత్. యస్మిన్వః- యుష్మాకం మధ్యే ఉత్క్రాన్తే- నిర్గతే శరీరాత్. ఇదం శరీ రం పూర్వస్మాదతిశయేన పాపీయః-పాపతరం మన్యతే లోకః. శరీరం హి నానా నేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాజ్జీవతోఽపి పాపమేవ- తతోఽపి కష్టతరం యస్మిన్నుత్క్రాన్తే భవతి. వైరాగ్యార్థమిదముచ్యతే పాపీయ ఇతి. స వః-యుష్మాకం మధ్యే వసిష్ఠో భవిష్యతి. జానన్నపి వసిష్ఠం ప్రజాపతిర్నోవాచాయం వసిష్ఠ ఇతి - ఇత రేషాం చ ప్రియపరిహారాయ. ౭

ఆ.— ఉత్క్రాన్తవసిష్ఠత్వాదిగుణా న వాగాదిగామినః- కింతు ముఖ్యప్రాణగతా ఏవేతి దర్శయితుమాఖ్యాయికాం వ్యాకరోతి (తే హేత్యా దినా) ఇయమన్ప్రియోగస్య తాత్పర్యమాహ (శరీరం హీతి) కిమితి శరీరస్య పాపీయస్త్వముచ్యతే - తదాహ (వైరాగ్యార్థమితి) శరీరే వైరా గ్యోత్పాదనద్వారా తస్మిన్నహం మమాభిమానపరిహారార్థమిత్యర్థః. వసిష్ఠో భవిష్యతి - ఇత్యుక్తవానితి సమ్బన్ధః. కిమితి సాక్షాదేవ ముఖ్యం ప్రాణం వసిష్ఠ త్వాదిగుణం నోక్తవాన్ప్రజాపతిః- స హి సర్వజ్ఞ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (జానన్నపీతి) ౭

రం.— (తే హేమే ప్రాణా అహం శ్రేయసే వివదమానా బ్రహ్మ జగ్మురిత్యాది) తే హేమే వాగాదయః ప్రాణాః అహమర్థస్యాత్మనః శ్రేయసే వివదమానాః బ్రహ్మ- చతుర్ముఖం. నపుంసకత్వం ఛాన్దసం. జగ్ముః. తం గత్వా నః - అస్మాకం మధ్యే కో వసిష్ఠః- శ్రేయానితి తత్ - బ్రహ్మ ప్రతి ఊచుః. తచ్చ - బ్రహ్మ ప్రత్యువాచ. కిమితి. వః- యుష్మాకం మధ్యే యస్మిన్నుత్క్రాన్తే ఇదం శరీరం పాపీయః- పాపిష్ఠతరమివ జనో మన్యతే- స వః శ్రేష్ఠ ఇతి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౭

శం.— త ఏవముక్తా బ్రహ్మణా ప్రాణా ఆత్మనో వీర్యపరీక్షణాయ క్రమేణోచ్చక్రముః. తత్ర వాగేవ ప్రథమం హ అస్మాచ్ఛరీరాదు

చుర్యథాకలా అవదన్తో వాచా ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాగ్ంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ వాక్॥ ౮

ఉ.— చక్షుర్హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హో చుర్యథాఅన్ధాఅపశ్యన్తశ్చక్షుషా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాగ్ంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ చక్షుః. ౯

శ్రోత్రగ్ం హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హో చుర్యథాబధిరా అశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా విద్వాగ్ంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ శ్రోత్రం॥ ౧౦

మనో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హో చుర్యథా ముగ్ధా అవిద్వాగ్ంసో మనసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ మనః. ౧౧

రేతో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హో చుర్యథా క్లీబా అప్రజాయమానా రేతసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాగ్ంసో మనసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ రేతః. ౧౨

అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్యథా మహాసుహయః సైన్ధవః పడ్వీశశఙ్కూన్సంవృహేదేవగ్ం హైవేమాన్ప్రాణాన్సంబబర్హ తే హో చుర్మా భగవ ఉత్క్రమీర్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుమితి తస్యో మే బలిం కురుతేతి తథేతి॥ ౧౩

చ్చక్రామ- ఉత్క్రాన్తవతీ. సా చోత్క్రమ్య సంవత్సరం ప్రోష్య- ప్రోషితా భూత్వా పునరాగత్యోవాచ- కథమశకత- శక్తవన్తో యూయం మదృతే- మాం వినా జీవితుమితి. ఏవముక్తా ఊచుః. యథా లోకే కలాః- మూకాః అవదన్తో వాచా, ప్రాణన్తః ప్రాణన-వ్యాపారం కుర్వన్తః ప్రాణేన, పశ్యన్తః- దర్శనవ్యాపారం చక్షుషా కుర్వన్త, స్తథా- శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ, విద్వాంసో మనసా కార్యాకార్యాదివిషయం, ప్రజాయమానా రేతసా- పుత్రానుత్పాదయన్త, ఏవమజీవిష్మ వయం. ఇత్యేవం ప్రాణై ర్దత్తోత్తరా వాగాత్మనోఽస్మిన్నవసిష్ఠత్వం బుద్ధ్వా ప్రవివేశ హ వాక్. తథా- చక్షుర్హోచ్చక్రామేత్యాది పూర్వవత్ శ్రోత్రం మనః ప్రజాతిరితి. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.— వాగ్ఘోచ్చక్రామేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తదేవమితి) ఉక్తైర్థేశ్రుత్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) కార్యాకార్యాదివిషయమిత్యాదిశబ్దేనోపేక్షణీయసఙ్గ్రహః. చక్షురాదిభిర్దత్తోత్తరా పునర్వాక్కిమకరోదితి- తత్రాహ (ఆత్మన ఇతి) ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

రం.— (వాగ్ఘోచ్చక్రామ సా చ సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచేత్యాది) తత్ర ప్రథమతః పరీక్షార్థం వాగుత్క్రాన్తా సతీ సంవత్సరం ప్రవాసం కృత్వా పునరాగత్య - హే ప్రాణాః మదృతే- మాం వినా జీవితుం కథమశకత- కథం శక్తా ఇత్యువాచ. తే హ ఇతరే ప్రాణాః ప్రత్యూచుః. యథా కలాః - మూకాః వాచా అవదన్తోఽపి సన్తః ప్రాణేన జీవన్తః, చక్షురాదినా దర్శనాదికం కుర్వన్తః, ఆసతే - ఏవం వయమపి అజీవిష్మ - జీవితవన్త ఇతి హోచుః. తతః ప్రాణేషు స్వస్య శ్రేష్ఠత్వం నాస్తీతి మత్వా శరీరే వాగిన్ద్రియం ప్రవివేశేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

శం.— అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్ - ఉత్క్రమణం కరిష్యన్. తదానీమేవ స్వస్థానాత్ప్రచలితా వాగాదయః. కిమివేతి. ఆహ- యథా లోకే మహాంశ్చాసౌ సుహయశ్చ మహాసుహయః - శోభనహయో లక్షణోపేతో మహాన్పరిమాణతః సిన్ధుదేశే భవః- సైన్ధవోఽభిజనతః. పడ్వీశశఙ్కూన్- పాదబన్ధనశఙ్కూన్. పడ్వీశాశ్చ తే శఙ్కవశ్చేతి. తాన్సంబృహేత్- ఉద్యచ్ఛేత్. యుగపదుత్ఖనేదశ్వారోహ ఆరూఢే పరీక్షణాయ ఏవం హైవ ఇమాన్వాగాదీన్ ప్రాణాన్సంబబర్హ- ఉద్యతవాన్. స్వస్థానాద్భ్రంశితవాన్. తే- వాగాదయో హ ఊచుః. హే భగవః- భగవన్ మోత్క్రమీః. యస్మాన్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే- త్వాం వినా జీవితుం. యద్యేవం మమ శ్రేష్ఠతా విజ్ఞాతా భవద్భిః- అహమత్ర శ్రేష్ఠః. తస్య ఉ మే- మమ బలిం- కరం కురుత- కరం ప్రయచ్ఛతేతి. అయం చ ప్రాణసంవాదః కల్పితో విదుషశ్శ్రేష్ఠపరీక్షణప్రకారోపదేశః. అనేన హి విద్వాన్ కో ను ఖల్వత్ర శ్రేష్ఠ ఇతి పరీక్షణం కరోతి- స ఏష పరీక్షణప్రకారస్సంవాదభూతః కథ్యతే. న హ్యన్యథా సంహత్యకారిణాం సతామేషామజ్ఞ సైవ సంవత్సరమాత్రమేవైకైకస్య నిర్గమనాద్యుపపద్యతే. తస్మాద్విద్వానేవానేన ప్రకారేణ విచారయతి వాగాదీనాం ప్రధానబుభుత్సురుపాసనాయ. బలిం ప్రార్థితాస్సన్తః ప్రాణాస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాతవన్తః. ౧౩

ఆ.— వాగాదిప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. ఉత్క్రమం కరిష్యన్ - యదా భవతీతి శేషః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయన్నుత్తరవాక్యమవతారయతి (కిమివేత్యాదినా) ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం వాగాదిభిర్నిర్ధారితమిత్యాహ (తే వాగాదయ ఇతి) తర్హి తత్ఫలేన భవితవ్యమిత్యా

ఉ.— సా హ వాగువాచ యద్వా అహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోసీతి యద్వా అహం ప్రతిష్ఠాస్మి త్వం తత్ప్రతిష్ఠోసీతి చక్షుర్యద్వా అహꣳ సమ్పదస్మి త్వం తత్సమ్పదసీతి శ్రోత్రం యద్వా అహమాయతనమస్మి త్వం తదాయతనమసీతి మనో యద్వా అహం ప్రజాతిరస్మి త్వం తత్ప్రజాతిరసీతి రేతస్తస్యో మే కిమన్నం కిం వాస ఇతి యదిదం కిం చాశ్వభ్య ఆ క్రిమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపో వాస ఇతి న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం ప్రతిగృహీతం య ఏవమేతదనస్యాన్నం వేద తద్విద్వాꣳసః శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచామన్త్యేతమేవ తదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే॥ ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

హ (యద్వైవసిష్ఠేతి) యథోక్తస్య ప్రాణసంవాదస్య కాల్పనికత్వం దర్శయతి (అయం చేతి) కల్పనాఫలం సూచయతి (విదుష ఇతి) తదేవ స్పష్టయతి (అనేనేతి) ఉపాస్యస్య పరీక్షణప్రకారో వివక్షితశ్చేత్ - కిం సంవాదేనేత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏష ఇతి) సంవాదస్య ముఖ్యార్థత్వాద కల్పితత్వమాశఙ్క్యాహ (న హీతి) సంవాదస్య కల్పితత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఏవం ప్రాణసంవాదస్య తాత్పర్యముక్త్వా ప్రకృతామక్షరవ్యాఖ్యామేవానువర్తయతి (బలిమితి). ౧౩

రం.— (అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్ యథా మహాసుహయః సైన్ధవః పడ్వీశశఙ్కూనిత్యాది) అథ ముఖ్యప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్ సన్ యథా లోకే మహాన్ సుహయః - శోభనో హయః సైన్ధవః - సిన్ధుదేశప్రభవః పరీక్షణాయాశ్వారోహేణారూఢః సన్ పడ్వీశశఙ్కూన్ - పడ్వీశాః పాదబన్ధనశఙ్కూన్ సంవృహేత్ - ఉత్ఖనేత్, ఏవమేవేమాన్ సర్వాన్ ప్రాణాన్ - వాగాదీన్ సమ్బర్హ - ఉచ్ఛ్వాస, ఉత్థాతవాన్. (తే హోచుర్మా భగవ ఉత్క్రమీర్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుమితి) తే హ - ప్రాణా ఊచుః - హే భగవన్ - పూజార్హ, ముఖ్యప్రాణ, త్వం మోత్క్రమీః - ఉత్క్రమణం మా కార్షీః. త్వాం వినా వయం జీవితుం న శక్ష్యామ ఇతి హోచుః స ప్రత్యువాచ (తస్యో మే బలిం కురుతేతి) తస్య మే - శ్రేష్ఠస్య యూయం బలిం కురుత- కరం ప్రయచ్ఛతేతి ఉక్తోఽవధారణే తథేత్యేవ లేకే ప్రత్యూచురిత్యర్థః. ౧౪

శం.— (సా హ వాక్) ప్రథమం బలిదానాయ ప్రవృత్తా సా - కిల హ వాచ - ఉక్తవతీ. యద్వా అహం వసిష్ఠాస్మి - యన్మమ వసిష్ఠత్వం తత్తవైవ. తేన వసిష్ఠగుణేన త్వం తద్వసిష్ఠోసీతి. యదహం ప్రతిష్ఠాస్మి త్వం తత్ప్రతిష్ఠోసి - యా మమ ప్రతిష్ఠా - సా త్వమసీతి చక్షుః. సమానమన్యత్ స మ్పదాయతన ప్రజాపతిత్వగుణాన్ క్రమేణ సమర్పితవన్తః. యద్యేవం సాధు బలిం దత్తవన్తః - బ్రూత తస్య మే - ఏవంగుణవిశిష్టస్య కిమన్నం కిం వాస ఇతి. ఆహురితరే- యదిదం లోకే కించ - కించిదన్నం నామ ఆ శ్వభ్య ఆ క్రిమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యః - యచ్ఛ్వాన్నం క్రిమ్యన్నం కీటపతఙ్గాన్నం చ - తేన సహ సర్వమేవ. యత్కించిత్ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం - తత్సర్వం తవాన్నం. సర్వం ప్రాణస్యాన్నమితి దృష్టిరత్ర విధీయతే. కేచిత్తు సర్వభక్షణే దోషాభావం వదన్తి ప్రాణాన్నవిదః. తదసత్ - శాస్త్రాన్తరేణ ప్రతిషిద్ధత్వాత్. తేనాస్య వికల్ప ఇతి చేన్న - అవిధాయకత్వాత్. న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతీతి - సర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేతస్య విజ్ఞానస్య విహితస్య స్తుత్యర్థమేతత్ - తేనైకవాక్యతాపత్తేః. న తు శాస్త్రాన్తరవిహితస్య బాధనే సామర్థ్యం - అన్యపరత్వాద స్య. ప్రాణమాత్రస్య సర్వమన్నమిత్యేతద్దర్శనమిహ విధిత్సితం - న తు సర్వం భక్షయేదితి. యత్తు సర్వభక్షణే దోషాభావజ్ఞానం - తన్మిథ్యైవ - ప్రమాణా భావాత్. విదుషః ప్రాణత్వాత్సర్వాన్నోపపత్తేస్సామర్థ్యాదదోష ఏవేతి చేన్న - అశేషాన్నత్వానుపపత్తేః. సత్యం - యద్యపి విద్వాన్ ప్రాణః - యేన కార్యకరణసఙ్ఘాతేన విశిష్టస్య విద్వత్తా - తేన కార్యకరణసఙ్ఘాతేన క్రిమికీటదేవాద్యశేషాన్నభక్షణం నోపపద్యతే - తేన తత్రాశేషాన్నభక్షణదోషాభా వజ్ఞాపనమనర్థకం - అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణదోషస్య. నను ప్రాణస్సన్ భక్షయత్యేవ క్రిమికీటాద్యన్నమపి. బాఢం - కిం తు న తద్విషయః ప్రతిషేధో స్తి. తస్మాద్దృష్టైవ రక్తం కింశుకం - తత్ర దోషాభావః. అతన్ద్రూపేణ దోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం - అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణే దోషస్య. యేన తు కార్యకరణసఙ్ఘాతసమ్బన్ధేన ప్రతిషేధః క్రియతే. తత్సమ్బన్ధేనత్విహ నైవ ప్రతిప్రసవోస్తి. తస్మాత్ప్రతిషేధాతిక్రమే దోష ఏవ స్యాత్ - అన్యవిషయత్వా న్న హ వేత్యాదేః. న చ బ్రాహ్మణాదిశరీరస్య సర్వాన్నత్వదర్శనమిహ విధీయతే - కిం తు ప్రాణమాత్రస్యైవ. యథా చ సామాన్యేన సర్వాన్నస్య ప్రాణస్య కించిదన్నజాతస్య కించిజ్జీవనహేతుః - యథా విషం విషజస్య క్రిమేః - తదేవాన్యస్య ప్రాణాన్నమపి సద్దృష్టమేవ దోషముత్పాదయతి మరణాదిలక్షణం - త థా సర్వాన్నస్యాపి ప్రాణస్య ప్రతిషిద్ధాన్నభక్షణే బ్రాహ్మణత్వాదిదేహసమ్బన్ధాద్దోష ఏవ స్యాత్. తస్మాన్మిథ్యాజ్ఞానమేవాభక్ష్యభక్షణే దోషాభావజ్ఞా నం. (ఆపో వాస ఇతి) ఆపో భక్ష్యమాణా వాసస్స్థానీయాస్తవ. అత్ర చ ప్రాణస్యాపో వాస ఇత్యేతద్దర్శనం విధీయతే - న తు వాసఃకార్యే ఆపో వినియో క్తుం శక్యాః - తస్మాద్యథా ప్రాప్తేఽబ్భక్షణే దర్శనమాత్రం కర్తవ్యం. (న హ వై) అస్య - సర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేవంవిదోఽనన్నం - అనదనీయం జ గ్ధం - భుక్తం న భవతి హ. యద్యప్యనేనానదనీయం భుక్తం - అదనీయమేవ భుక్తం స్యాత్ - న తు తత్కృతదోషేణ లిప్యత ఇత్యేతద్విద్యాస్తుతిరిత్యవోచామ. తథా (నానన్నం ప్రతిగృహీతం) యద్యప్యప్రతిగ్రాహ్యం హస్త్యాది ప్రతిగృహీతం స్యాత్ - తదప్యన్నమేవ స్యాత్. తత్రాప్యప్రతిగ్రాహ్య ప్రతిగ్రహదోషేణ న లిప్యత ఇతి స్తుత్యర్థమేవ. య ఏవమేతదనస్య - ప్రాణస్యాన్నం వేద. ఫలం తు ప్రాణాత్మభావ ఏవ - న త్వేతత్ఫలాభిప్రాయేణ. కింత

గ్నిః. స్తుత్యభిప్రాయేణ సర్వాన్నత్వోక్తేః ఫలం కస్యాన్నం భవతి. న ప్రాణాత్మవన్నిపే ప్రాణాత్మభావవిషఫలం. తత్ర చ ప్రాణాత్మభూతస్య సర్వాత్మనోऽన దనీయమప్యద్యమేవ. తథాऽప్రతిగ్రాహ్యమపి ప్రతిగ్రాహ్యమేవేతి యథాప్రాప్తమేవోపాదాయ విద్యాస్తూయతే- తేనైవ ఫలవిధిస్వరూపతా వాక్యస్య. యస్మాదాపో వాసః ప్రాణస్య- తస్మాద్విద్వాంసః- బ్రాహ్మణాః శ్రోత్రియాః- అధీతవేదా అశిష్యన్తః- భోక్ష్యమాణా ఆచామన్త్యపః. అశిత్వా చాచామన్తి- భుక్త్వా చోత్తరకాలమపో భక్షయన్తి. తత్ర తేషాం మాచామతాం కోऽభిప్రాయ ఇతి. ఆహ- ఏతమేవానం- ప్రాణమనగ్నం కుర్వ న్తో మన్యన్తే. అస్తి చైతత్- యో యస్మై వాసో దదాతి - స తమనగ్నం కరోమీతి హి మన్యతే. ప్రాణస్య చాపో వాస ఇతి హ్యుక్తం. యదపః పిబామి - త త్ప్రాణస్య వాసో దదామీతి విజ్ఞానం కర్తవ్యమిత్యేవమర్థమేతత్. నను భోక్ష్యమాణో భుక్తవాంశ్చ ప్రయతో భవిష్యామీత్యాచామతి - తత్ర ప్రాణ స్యానగ్నతాకరణార్థత్వే చ ద్వికార్యతా ఆచమనస్య స్యాత్. న చ కార్యద్వయమాచమనస్యైకస్య యుక్తం. యది ప్రయత్యార్థం- నానగ్నతార్థం. అ థానగ్నతార్థం- న ప్రయత్యార్థం. యస్మాదేవం- తస్మాద్ద్వితీయాచమనాన్తరం ప్రాణస్యానగ్నతాకరణాయ భవతు. న- క్రియాద్విత్వోపపత్తేః. ద్వే హ్యేతే క్రియే. భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం స్మృతివిహితం- తత్ప్రయత్యార్థం భవతి క్రియామాత్రమేవ- న తు తత్ర ప్రాయత్యేప ర్శనాద్యపేక్షతే. తత్ర చాచమనాఙ్గభూతా స్వప్సు వాసో విజ్ఞానం ప్రాణస్యేతి కర్తవ్యతయా చోద్యతే - న తు తస్మిన్ క్రియమాణ ఆచమనస్య ప్రాయ త్యార్థతా బాధ్యతే - క్రియాన్తరత్వాదాచమనస్య. తస్మాద్భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం- తత్రాపో వాసః ప్రాణస్యేతి దర్శనమాత్రం విధీయతే - అప్రాప్తత్వాదన్యతః. ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సా హ వాగితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (ప్రథమమితి) తేన వసిష్ఠత్వగుణేన త్వమేవ వసిష్ఠాసి- తథా చ తద్వసిష్ఠత్వం తవైవేతి యో జనా. బలిదానమఙ్గీకృత్యాన్నవాససీ పృచ్ఛతి (యద్వైవమిత్యాదినా) ఏవంగుణవిశిష్టస్య- జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వవసిష్ఠత్వాదిసమ్బద్ధస్యేత్యర్థః. యదిద మిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యచ్చేతి) ప్రకృతేన శునామన్నేన, కీటాదీనాం వాన్నేన, సహ యత్కించిదన్నం దృశ్యతే- తత్సర్వమేవ తవాన్నమితి యో జనా. తదేవ స్ఫుటయతి (యత్కిఞ్చిదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (సర్వమితి) అస్మిన్నేవ వాక్యే పక్షాన్తరముత్థాపయతి (కేచి త్త్వితి) న హ వా అస్యేత్యాద్యర్థవాదదర్శనాదిత్యర్థః. తద్దూషయతి (తదసదితి) శాస్త్రాన్తరేణ- * క్రిమయో భవన్త్యభక్ష్యభక్షిణ ఇత్యాదినేత్యర్థః. ప్రాణవిదతిరిక్తవిషయం శాస్త్రాన్తరం- సర్వభక్షణం తు ప్రాణదర్శినో వివక్షితం. అతో వ్యవస్థితవిషయత్వాత్ ప్రతిషేధేన సర్వభక్షణస్యోదితాను దితహోమవద్వికల్పః స్యాదితి శఙ్కతే (తేనేతి) కిం తర్హి సర్వాన్నభక్షణం విహితం- నవా. న చేత్- న తస్య నిషిద్ధస్యానుష్ఠానం ప్రాణవిది- తత్ప్రాప కాభావాత్. విహితం చేత్. తత్కిం యదిదమిత్యాదినా- న హ వేత్యాదినా వా విహితం. నాద్య ఇత్యాహ (నావిధాయకత్వాదితి) యదిదమిత్యాది నా హి సర్వం ప్రాణస్యాన్నమితి జ్ఞానమేవ విధీయతే- న తు ప్రాణవిదస్సర్వాన్నభక్షణం- తదవబోధిపదాభావాన్న వికల్పోపపత్తిరిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (న హ వా ఇతి) అన్యైలివిద్వాక్యైరామర్శా, న్నిపాతయోరర్థవాదత్వావబోధనో ర్దర్శనా, దేకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదస్యాన్యా య్యత్వా, చ్చేతి హేతుమాహ (తేనేతి) అర్థవాదస్యాపి స్వార్థే ప్రామాణ్యం దేవతాధికరణన్యాయేన భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య *నకలఞ్జం భక్షయేదిత్యా దివిహితస్యాభక్షణాభావస్య బాధనేన హ వేత్యాదేర్న సామర్థ్యం- దృష్టిపరత్వాదస్య, మానాన్తరవిరోధే స్వార్థే మానత్వాయోగా, దిత్యాహ (నత్విత్వి) న హ వేత్యాదేరన్యపరత్వం ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణమాత్రస్యేతి) తత్ర దోషాభావజ్ఞాపనార్థదేవవిధిత్సితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అర్థవా దస్య మానాన్తరవిరోధే స్వార్థే మానత్వాయోగస్యోక్తత్వాదితి భావః. ప్రమాణాభావస్యాసిద్ధిమాశఙ్కతే (విదుష ఇతి) సామర్థ్యాత్- ప్రాణస్వరూప త్వాదిత్యర్థః- అదోషః- సర్వాన్నభక్షణేऽస్యేతి శేషః. అర్థాపత్తిం దూషయతి (నేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవ వివృణోతి (సత్యమితి) యే నైవ సామర్థ్యాత్ప్రాప్తిః కథాపి తత్కర్తవ్యం- యద్యపీత్యుపక్రమాత్. ప్రాణస్వరూపసామర్థ్యాదనుపపత్తిరపి శామ్యతీతి శఙ్కతే (నన్వితి) కిం భవాత్మనా వి దుషస్సర్వాన్నభక్షణం సాధ్యతే- కిం వా సాధకత్వరూపేణేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) ప్రాణరూపేణ సర్వభక్షణం తచ్ఛబ్దార్థః. తత్ర ప్ర తిషేధాభావే సదృష్టాన్తం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తథా స్వారసికం ప్రాణస్య సర్వభక్షణం, తత్ర చాప్రతిషేధాద్దోషరాహిత్యమితి శేషః. తర్హి ప్రా ణాత్మైకం స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (అత ఇతి) పక్షాన్తరమేవ స్ఫోరయతి (అప్రాప్తత్వాదితి) ప్రాణవిదస్సాధకత్వాకారేణ సాధ్యే సర్వాన్నభక్ష ణమిత్యపక్షం ప్రత్యాహ (యేనత్వితి) ఇహేతి ప్రాణవిదుచ్యతే. నిమిత్తాన్తరాదన్యస్మాత్ప్రాప్తవిషయో విధిః- ప్రతిప్రసవః. యథా జ్వరితస్యాశన ప్రతిషేధే పథ్యభక్షణం విధీయత ఇతి. తథా శాస్త్రాధికారిణస్సర్వాభక్ష్యభక్షణనిషేధే ప్రాణవిదో విశేషవిధిర్నోపలభ్యతే - తథా చ తస్య భక్షణం దుస్సాధ మిత్యర్థః. ప్రతిప్రసవాభావే లబ్ధం దర్శయతి (తస్మాదితి) అర్థవాదస్య తర్హి కా గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యవిషయత్వాదితి) తస్య స్తుతిమాత్రార్థ త్వాన్న తద్వశాచ్ఛాస్త్రప్రతిషేధాతిక్రమ ఇత్యర్థః. నను విశిష్టస్య ప్రాణస్య సర్వాన్నత్వదర్శనమత్ర విధీయతే- తథా చ విదుషోపి తదాత్మనస్సర్వాన్నభ క్షణేన దోషః- యథాదర్శనం ఫలాభ్యుపగమాత్. అత ఆహ (న చేతి) ఇతోపి సర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేతదవష్టమ్భేన ప్రాణవిదస్సర్వభక్షణం న వి ధేయమిత్యాహ (యథా చేతి) ప్రాణస్య యథోక్తస్య సర్వాత్మకస్యైకస్య చిత్కించిదన్నం జీవనహేతురిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా సర్వ ప్రాణిషు వ్యవస్థయాన్నసమ్బన్ధో దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ప్రాణవిదోపి కార్యకరణవతో నిషేధాతిక్రమాయోగే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) వా క్యాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (ఆప ఇతి) స్మార్తాదాచమనాదన్యదేవ శ్రౌతమాచమనమన్యతోऽప్రాప్తం విధేయం - తదర్థమిదం వాక్యమితి కేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (అత్ర చేతి) వాసః కార్యం- పరిధానం. తత్ర సామర్థ్యాదపాం వినియోగాయోగే ప్రాప్తమర్థమాహ (తస్మాదితి) యదిదం కించే

ఉ.— †శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ స ఆజగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణం తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా౩ ఇతి స భో౩ ఇతి ప్రతిశుశ్రావానుశిష్టోన్వసి పిత్రేత్యోమితి హోవాచ॥ ౧

త్యాదావుక్తం దృష్టివిధేరర్థవాదమాదాయ వ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) పునర్భక్షణానుకర్షణమన్వయార్థం. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యద్యపీతి) అభక్ష్యభక్షణం తర్హి స్వీకృతమితి చేత్. నేత్యాహ (ఇత్యేతదితి) యథా ప్రాణవిదోఽభక్ష్యాన్నం భుక్తం భవతి - తథేత్యేతత్. అస్తుతర్హి ప్రాణవిదో దుష్ప్రతిగ్రహోఽపీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) అసత్ప్రతిగ్రహే ప్రాప్తేఽపీత్యర్థః. ఇతిశ్చయఃస్తుత్యాఽర్థవాదస్యోపసంహారార్థః. ఉక్తమేవార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం సమర్థయతే (నన్విత్యాదినా) యథాప్రాప్తం- ప్రకృతివాక్యవశాత్ప్రతిపన్నరూపమనతిక్రమ్యేతి యావత్. వాక్యస్య విద్యాస్తుతిత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) యదుక్తమాపో వాస ఇతి - తస్య శేషభూతముత్తరగ్రన్థముత్థాప్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) తత్రేత్యశనాత్ప్రాగూర్ధ్వం కాలోక్తిః. ఉక్తేఽర్థే ప్రామాణికలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (అస్తి చేతి) తత్రైవ వాక్యోపక్రమస్యానుకూల్యం దర్శయతి (ప్రాణస్యేతి) కిమర్థమిదం సోపక్రమం వాక్యమిత్యపేక్షాయామత్ర చేత్యాదావుక్తం స్మారయతి (యదప ఇతి) దృష్టివిధానమసహమానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) అస్తు ప్రాయత్యార్థమాచమనం ప్రాణపరిధానార్థం చేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) తుల్యప్రణయనన్యాయేన ద్వికరణత్వావిరోధమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్ర ప్రత్యక్షత్వాత్కార్యభేదస్యావిరోధేఽపి ప్రకృతే ప్రమాణాభావాద్ద్వికరణత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యోక్తముపపాదయతి (యదీతి) ననుయథాస్మార్తాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వం-తథైవానగ్నతార్థత్వం ప్రకృతవాక్యాదధిగతం-తథా చ కథం ద్వికరణత్వమప్రామాణికమిత్యాశఙ్క్య వాక్యస్య విషయాన్తరం దర్శయతి (యస్మాదితి) ద్వికరణత్వదోషముక్తం దూషయతి (నేత్యాదినా) తచ్చాచమనం దర్శననిరపేక్షమిత్యాహ (క్రియామాత్రమేవేతి) నన్వాచమనే ఫలభూతం ప్రాయత్యం దర్శనసాపేక్షమితి చేత్. నేత్యాహ (నత్వితి) క్రియాయా ఏవ తదాధానసామర్థ్యాదిత్యర్థః. (తత్రేతి) ఆచమనే శుద్ధ్యర్థే క్రియామాత్రే సతీత్యర్థః. ప్రాణవిజ్ఞానప్రకరణే వాసోవిజ్ఞానం చోద్యతే చేత్ - వాక్యభేదః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి) సర్వాన్నవిజ్ఞానవదితి చకారార్థః. ఆచమనీయాస్వప్సు వాసోవిజ్ఞానం క్రియతే చేత్ - కథమాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ద్వికరణత్వదోషాభావే ఫలితం దర్శనవిధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) అప్రాప్తత్వాద్వాసోదృష్టేర్విధివ్యతిరేకేణ ప్రాయత్యభావాద్దృష్టేశ్చాత్ర ప్రకృతత్వాత్, * కార్యాఖ్యానాదపూర్వమితి చ న్యాయాదిత్యర్థః. ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (సా హ వాగువాచ యద్వా అహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోసీతి) యద్వై-యేనైవ గుణేనాహం వసిష్ఠాస్మి- తత్ - తేన గుణేన త్వమేవ వసిష్ఠోసి మమ వసిష్ఠత్వం త్వదధీనమితి వాగువాచేత్యర్థః. వై శబ్దోఽవధారణే. ఏవముత్తరత్రాపి. (తస్యో మే కిమన్నం కిం మే వాస ఇతి) తస్య-ఏతాదృశగుణవిశిష్టస్య మే అన్నం కిం. వాసః-వస్త్రం కిమితి ముఖ్యః ప్రాణ ఇతరాన్ ప్రాణాన్ పప్రచ్ఛేత్యర్థః. తే ప్రత్యూచుః (యదిదం కిం చాశ్వభ్య ఆ కృమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపో వాస ఇతి) శ్వ కృమ్యాదిపర్యన్తప్రాణిజాతస్య యదన్నం- తత్సర్వం ప్రాణస్య తే అన్నం. ఆపో వాసః. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కర్తవ్యం, అప్సు వాసస్త్వచిన్తనం కర్తవ్య, మిత్యర్థః. న తు సర్వభక్షణం కర్తవ్యం, అద్భిరాచ్ఛాదనం కార్య, మితివాక్యః- తస్యాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం స్తౌతి (న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం ప్రతిగృహీతమిత్యాది) య ఏవమేతదనస్య-ప్రాణస్యాన్నం సర్వం వేద-అస్య-సర్వప్రాణ్యన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కుర్వతః అనన్నం న జగ్ధం భవతి-నాభక్ష్యం భక్షితం భవతి. అభక్ష్యభక్షణేన దోష ఇత్యర్థః. అనన్నం- అభక్ష్యం గజాశ్వాదికం న ప్రతిగృహీతం భవతి. గజాశ్వప్రతిగ్రహాదినా న దోష ఇతి యావత్. *సర్వాన్నోపమతిశ్చ ప్రాణాత్యయ ఏతద్దర్శనాదితి సర్వాన్నానుమతేః ప్రాణాత్యయవిషయత్వసమర్థనాత్ అభక్ష్యభక్షణాదౌ దోషాభావప్రతిపాదనమిదమాపద్విషయమేవ ద్రష్టవ్యం. (తద్విద్వాంసః శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచామన్తీత్యాది) యస్మాదపాం వాసస్త్వమనుసన్ధాతవ్యం-తత్-తస్మాద్ధేతోః శ్రోత్రియాః విద్వాంసః ఆచమనీయాభిరద్భిర్వాసోభిరేతమనం- ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే. ఏవమేతదనం-ఏతం ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యమానాః అశనాత్పూర్వం పశ్చాచ్చాచామన్తీత్యర్థః. అత్రానగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్త ఇత్యుక్త్యా వాసస్త్వచిన్తనమర్థసిద్ధం-వాసః కార్యత్వాదనగ్నతాయా ఇతి ద్రష్టవ్యం. భాష్యోదాహృతం * తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వా చాచామేదిత్యాదివాక్యం మాధ్యన్దినశాఖాగతం ద్రష్టవ్యం.... ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయ ఇత్యస్య సమ్బన్ధః- ఖిలాధికారోఽయం- తత్ర యదనుక్తం- తదుచ్యతే. సప్తమాధ్యాయాన్తే జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారిణాఽగ్నేర్మార్గయాచనం కృతం *అగ్నే నయ సుపథేతి. తత్రానేకేషాం పథాం సద్భావో మన్త్రేణ సామర్థ్యాత్ప్రదర్శితః- సుపథేతి విశేషణాత్. పన్థానశ్చ కృతవిపాకప్రతిపత్తిమార్గాః. వక్ష్యతి చ *యత్కృత్వేత్యాది. తే చ కతి కర్మవిపాకప్రతిపత్తిమార్గా ఇతి సర్వసంసారగత్యుపసంహారార్థోఽయమారమ్భః. ఏతావతీ హి సంసారగతిః-ఏతావాన్కర్మవిపాకః స్వాభావికస్య శాస్త్రీయస్య చ విజ్ఞానస్యేతి. యద్యపి *ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా

† పాఞ్చాలానాం పరిషదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఇత్యత్ర స్వాభావికః పాప్మా సూచితః - న చ తస్యేదం కార్యమితి విపాకః ప్రదర్శితః. శాస్త్రీయస్యైవ తు విపాకః ప్రదర్శితః ప్రత్యగాత్మప్రతిపత్త్యర్థేన- బ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భే తద్వైరాగ్యస్య వివక్షితత్వాత్. తత్రాపి కేవలేన కర్మణా పితృలోకో, విద్యయా విద్యాసంయుక్తేన చ కర్మణా దేవలోక, ఇత్యుక్తం. తత్ర కేన మార్గేణ పితృలోకం ప్రతిపద్యతే- కేన వా దేవలోకమితి నోక్తం-తచ్చేహ ఖిలప్రకరణే శేషత్వేన వక్తవ్యమిత్యత ఆరభ్యతే. అన్తే చ సర్వోపసంహారశ్శాస్త్రస్య దృష్టః. అపి చ-ఏతావదమృతత్వమిత్యుక్తం, న కర్మణోఽమృతత్వాశాస్తీతి, చ. తత్ర హేతుర్నోక్తః-తదర్థశ్చాయమారమ్భః. యస్మాదియం కర్మణో గతిః-న నిత్యేఽమృతత్వే వ్యాపారోస్తి-తస్మాదేతావదేవామృతత్వసాధనమితి సామర్థ్యాద్ధేతుత్వం సమ్పద్యతే. అపి చ-ఉక్తమగ్నిహోత్రే * న త్వేవైతయోస్త్వముత్క్రాన్తిం న గతిం న ప్రతిష్ఠాం న తృప్తిం న పునరావృత్తిం న లోకం ప్రత్యుత్థాయినం వేత్థేతి. తత్ర ప్రతివచనే * తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామత ఇత్యాదినా ఆహుత్యోః కార్యముక్తం. తచ్చైతత్కర్తురాహుతిలక్షణస్య కర్మణః ఫలం-నహి కర్తారమనాశ్రిత్యాహుతిలక్షణస్య కర్మణస్స్వతన్త్రస్యోత్క్రాన్త్యాది కార్యారమ్భ ఉపపద్యతే - కర్త్రర్థత్వాత్కర్మణః కార్యారమ్భస్య. సాధనాశ్రయత్వాచ్చ కర్మణః. తత్రాగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవ కార్యమిత్యుక్తం షట్ప్రకారమపి. ఇహ తు తదేవ కర్తుః ఫలమిత్యుపదిశ్యతే షట్ప్రకారమపి-కర్మఫలవిజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్. తద్ద్వారేణ చ పఞ్చాగ్నిదర్శనమిహోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విధిత్సితం. ఏవమశేషసంసారగత్యుపసంహారః కర్మకాణ్డస్యైష నిష్ఠేత్యేతచ్చ దిదర్శయిషురాఖ్యాయికాం ప్రణయతి. శ్వేతకేతుర్హ వై-నామతః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః. హ-శబ్ద ఐతిహ్యార్థః. పిత్రాఽనుశిష్టస్సన్ ఆత్మనో యశః ప్రథనాయ పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ - పఞ్చాలాః- ప్రసిద్ధాః. తేషాం పరిషదమాగత్య జిత్వా రాజ్ఞోపి పరిషదం జేష్యామీతి గర్వేణాజగామ - జీబలస్యాపత్యం- జైబలిం పఞ్చాలరాజం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైః పరిచారయమాణం- ఆత్మనః పరిచరణం కారయన్తమిత్యేతత్. స రాజా పూర్వమేవ తస్య విద్యాభిమానగర్వం శ్రుత్వా వినేతవ్యోయమితి మత్వా తముదీక్ష్యోత్ప్రేక్ష్యాగతమాత్రమేవాభ్యువాద- అభ్యుక్తవాన్. కుమారా౩ ఇతి సమ్బోధ్య. భర్త్సనార్థా చ ప్లుతిః. స ప్రతిశుశ్రావ భో౩ ఇతి-భో౩ ఇత్యేవం ప్రతిరూపమపి క్షత్రియం ప్రత్యుక్తవాన్ క్రుద్ధస్సన్. అనుశిష్టః- అనుశాసితోఽసి- భవసి పిత్రేత్యువాచ రాజా. ప్రత్యాహేతరః- ఓమితి- బాఢం. అనుశిష్టోస్మి, పృచ్ఛ- యది సంశయస్తే. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తస్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి) కో సౌ సమ్బన్ధః- తమాహ (ఖిలేతి) తత్ర- కర్మకాణ్డజ్ఞానకాణ్డవాయద్వస్తు ప్రాధాన్యేన నోక్తం- తదస్మిన్కాణ్డే వక్తవ్యం- అస్య ఖిలాధికారత్వాత్. తథా చ పూర్వమనుక్తం వస్తు మిదం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. వక్తవ్యశేషం దర్శయితుం వృత్తం కీర్తయతి (సప్తమేతి) సముచ్చయకారిణో ముమూర్షోరగ్నిప్రార్థనేపి కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) అధ్యాయావసానం సప్తమ్యర్థః. సామర్థ్యమేవ దర్శయతి (సుపథేతీతి) విశేషణవశాద్బహవో మార్గా భాన్తు - కిం పునస్తేషాం స్వరూపం-తదాహ (పన్థానశ్చేతి) తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతి చేతి) సమ్ప్రత్యాకాఙ్క్షాద్వారా సమనన్తర బ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తే చేతి) ఉపసంహ్రియమాణాం సంసారగతిమేవ పరిచ్ఛినత్తి (ఏతావతీ హీతి) దక్షిణోదగధోగత్యాత్మకేతి యావత్. కర్మవిపాకస్తర్హి కుత్రోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతావానితి) ఇతిశబ్దో యథోక్తసంసారగత్యతిరిక్తకర్మవిపాకాభావాత్తదుపసంహారార్థః. ఏవాయమారమ్భ ఇత్యుపసంహారార్థః. అథోద్గీథాధికారే సర్వోపి కర్మవిపాకో ఽనర్థ ఏవేత్యుక్తత్వాత్పరిశిష్టసంసారగత్యభావాత్కథం ఖిలకాణ్డే తన్నిర్దేశసిద్ధిః- అత ఆహ (యద్యపీతి) కస్తర్హి విపాకస్తత్రోక్తః- తత్రాహ (శాస్త్రీయస్యేతి) తత్ర సుకృతవిపాకస్యైవోపన్యాసే హేతుమాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) అనిష్టవిపాకాత్తు వైరాగ్యం సుకృతాభిముఖ్యాదేవ సిద్ధమితి న తత్ర తద్వివక్షా - ఇహ పునశ్శాస్త్రసమాప్తౌ ఖిలాధికారే తద్విపాకోప్యుపసంహ్రియత ఇతి భావః. ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిం వక్తుముక్తం స్మారయతి (తత్రాపీతి) శాస్త్రీయ విపాకవిషయేపీత్యర్థః ఉత్తరగ్రన్థస్య విషయపరిశేషార్థం పాతనికామాహ (తత్రేతి) లోకద్వయం సప్తమ్యర్థః. ప్రాగనుక్తమపి దేవయానం పన్థానం కథయతీతి కుతో నియమసిద్ధిః - తత్రాహ (తచ్చేతి) వక్తవ్యశేషస్య సత్త్వే ఫలితమాహ (ఇత్యత ఇతి) లర్హి ప్రాగనుక్తం తద్దేవయానాదివక్తవ్యం - ప్రాగేవోక్తం తు బ్రహ్మలోకాదికస్మాదుచ్యతే- తత్రాహ (అన్తే చేతి) శాస్త్రస్యాన్తే చేతి సమ్బన్ధః. ఇతశ్చేదం బ్రాహ్మణమగతార్థత్వాదారభ్యమిత్యాహ (అపి చేతి) ఏతావదిత్యాత్మజ్ఞానోక్తిః. అమృతత్వం - తత్సాధనమితి యావత్. చకారాదుక్తమిత్యనుషఙ్గః. జ్ఞానమేవామృతత్వే హేతురిత్యుక్తార్థస్తత్రేతి సప్తమ్యర్థః. తదర్థః- హేత్వపదేశార్థః. కథం పునర్వక్ష్యమాణా కర్మగతిర్జ్ఞానమేవామృతత్వసాధనమిత్యత్ర హేతుత్వం ప్రతిపద్యతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) వ్యాపారోస్తి - కర్మణ ఇతి శేషః. సామర్థ్యాత్- జ్ఞానాతిరిక్తస్యోపాయస్య సంసారహేతుత్వనియమాదిత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ బ్రాహ్మణతాత్పర్యం వక్తుమగ్నిహోత్రవిషయే జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదసిద్ధమర్థమనువదతి (అపి చేత్యాదినా) ఏతయోః - అగ్నిహోత్రాహుత్యోస్సాయంప్రాతస్సనుష్ఠితయోరితి యావత్. లోకం ప్రత్యుత్థాయినం - యజమానం పరివేష్ట్యేమం లోకం ప్రత్యావృత్తయోస్తయోరనుష్ఠానోపచితయోః పరలోకం ప్రతిస్వాశ్రయోత్థానహేతుం పరిణామమిత్యేతత్. ఇతి - ప్రశ్నషట్కమగ్నిహోత్రవిషయే జనకేన యాజ్ఞవల్క్యం ప్రత్యుక్తమితి సమ్బన్ధః. తత్రేత్యాక్షేపగతప్రశ్నషట్కోక్తిః. నను ఫలవతోఽశ్రవణాత్కస్యేదమాహుతిఫలం - నహి తత్స్వతన్త్రం సమ్భవతి - తత్రాహ (తచ్చేతి) కర్తృవ్యాపారాభావాదాహుత్యపూర్వస్యైవోత్క్రాన్త్యాదికార్యారమ్భకత్వాన్న తత్ర కర్తృగామిఫలముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కించ - కారకాశ్రయత్వాత్కర్మణో యుక్తం తత్ఫలస్య కర్తృగామిత్వమిత్యాహ (సాధనేతి) స్వాతన్త్ర్యసమ్భవాదాహుత్యోస్స కర్తృకయోరేవ గత్యాది వివక్షితం చేత్- తర్హి కథం తత్ర కేవలాహుత్యోర్గత్యాది గమ్యతే - తత్రాహ (తత్రేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణం సప్తమ్యర్థః. అగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాత్- ప్రశ్నప్రతివచనరూపస్య సన్దర్భస్యేతి శేషః. భవత్వేవమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితిః. ప్రకృతే తు కిమాయాతం- తత్రాహ (ఇహ త్వితి)

ఉ.—— వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీ౩ ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వాఽపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం। ద్వే సృతీ అశృణవం పితౄణామహం దేవానాముత మర్త్యానాం। తాభ్యామిదం విశ్వమేజత్సమేతి యదన్తరా పితరం మాతరం చేతి। నాహమత ఏకం చన వేదేతి హోవాచ॥ ౨

కిమిత్యవిద్యాప్రకరణే కర్మఫలవిజ్ఞానం నివర్త్యతే। తత్రాహ (తద్ద్వారేణేతి) బ్రాహ్మణారబ్ధముపపాదితముపసంహరతి (ఏవమితి) సంసారగత్యుపసంహారేణ కర్మవిపాకస్య సర్వస్యైవోపసంహారస్సిద్ధో భవతి। తదుపరి [illegible] ఇత్యాహ (కర్మకాణ్డస్యేతి) యథోక్తం వస్తు దర్శయితుం బ్రాహ్మణమారభతే చేత్ తత్ర కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే। తత్రాహ (ఇత్యేవం చేతి) సర్వమేవ పూర్వోక్తం వస్తు దర్శయితుమిచ్ఛన్వేదః సుఖావబోధార్థమాఖ్యాయికాం కరోతీత్యర్థః। యదా కదాచిదతిక్రాన్తే కాలే వృత్తార్థద్యోతకత్వం నిపాతస్య వర్ణయతి (హ శబ్ద ఇతి) యశః ప్రథనం విద్వత్సు స్వకీయవిద్యాసామర్థ్యఖ్యాపనం। ప్రసిద్ధాః విద్వజ్జనవిశిష్టత్వేనేతి శేషః। క్వచిజ్జయస్య ప్రాప్తత్వం గర్వే హేతుః। కిమితి రాజా శ్వేతకేతుమాగతమాలక్ష్య [illegible] ప్రతిపద్య [illegible] నసమ్బోధితవానిత్యాశఙ్క్యాహ (స రాజేతి) సమ్బోధ్య భర్త్సనం కృతవానితి శేషః। [illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (భర్త్సనార్థేతి) భో ఇతి ప్రతివచనమాచార్యం ప్రత్యుచితం న క్షత్రియం ప్రతి తస్య హీనత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భో ఇతీతి) అప్రతిరూపవచనే క్రోధం హేతూకరోతి (క్రుద్ధస్సన్నితి) పితుస్సకాశాత్ త్రివలబ్ధానుశాసనత్వే లిఙ్గం నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (పృచ్ఛేతి) ౧

రం —— ప్రకృతిరవిక్తజీవయాథాత్మ్యవిషయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంసృతివైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ) నామ్నా శ్వేతకేతుః అరుణేరపత్యమారుణేయః। సః పఞ్చాలానాం దేశానాం పరిషదం సమాజం స్వవైదుష్యప్రకటనాయాజగామేత్యర్థః। (స ఆజగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణమితి) జీవలస్యాపత్యం జైవలిః। తం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైరాత్మనః పరిచారం కారయన్తం రాజానమాగచ్ఛత్। (తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా౩ ఇతి) స రాజా తం శ్వేతకేతుముదీక్ష్య కుమారా౩ ఇతి ఆమన్త్రితవాన్। ఆమన్త్రితేష్వర్థః। (స భో౩ ఇతి ప్రతిశుశ్రావ) సః శ్వేతకేతుః భో ఇతి ప్రతిశుశ్రావ ప్రత్యువాచ। (అనుశిష్టోన్వసి పిత్రా౩) అథ రాజాపి త్వం విద్యామనుశిష్టోసీతి శ్వేతకేతుం పప్రచ్ఛ (ఓమితి హోవాచ) ఓం అనుశిష్టోస్మీతి ఇతరః ఉవాచేత్యర్థః। ౧

శం.—— యద్యేవం వేత్థ విజానాసి కిం యథా యేన ప్రకారేణ ఇమాః ప్రజాః ప్రసిద్ధాః ప్రయత్యః మ్రియమాణా విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి విప్రతిపద్యన్తే। విచారణార్థా ప్లుతిః। సమానేన మార్గేణ గచ్ఛన్తీనాం మార్గద్వైవిధ్యం యత్ర భవతి తత్ర కాశ్చిత్ప్రజా అన్యేన మార్గేణ గచ్ఛన్తి కాశ్చిదన్యేనేతి విప్రతిపత్తిః। యథా తాః ప్రజా విప్రతిపద్యన్తే తత్కిం వేత్థేత్యర్థః। నేతి హోవాచేతరః। తర్హి వేత్థ ఉ యథా ఇమం లోకం పునః పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి పునరాపద్యన్తే। యథా పునరాగచ్ఛన్తీమం లోకం। నేతి హైవోవాచ శ్వేతకేతుః। వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం ప్రసిద్ధేనాన్యాయేన పునః పునః అసకృత్ప్రయద్భిః మ్రియమాణైర్యథా యేన ప్రకారేణ న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి న సమ్పూర్యతేఽసౌ లోకః। తత్కిం వేత్థ। నేతి హైవోవాచ। వేత్థో యతిథ్యాం యత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం ఆహుతౌ హుతాయామాపః పురుషవాచః పురుషస్య యా వాక్ సైవ యాసాం వాక్ తాః పురుషవాచో భూత్వా పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా యదా పురుషాకారపరిణతాః తదా పురుషవాచో భవన్తి। సముత్థాయ సమ్యగుత్థాయ ఉద్భూతాస్సత్యో వదన్తీ౩ ఇతి। నేతి హైవోవాచ। యద్యేవం వేత్థ ఉ దేవయానస్య పథః మార్గస్య ప్రతిపదం ప్రతిపద్యతే యేన సా ప్రతిపత్। తాం ప్రతిపదం। పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం। ప్రతిపచ్ఛబ్దవాచ్యమర్థమాహ యత్ కర్మ కృత్వా యథావిశిష్టం కర్మ కృత్వేత్యర్థః। దేవయానం వా పన్థానం మార్గం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వా యత్కర్మ కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే తత్కర్మ ప్రతిపదుచ్యతే। తాం ప్రతిపదం కిం వేత్థ। దేవలోకపితృలోకప్రతిపత్తిసాధనం కిం వేత్థేత్యర్థః। అప్యత్రాస్యార్థస్య ప్రకాశకమృషేః మన్త్రస్య వచః వాక్యం నః శ్రుతమస్తి। మన్త్రోఽప్యస్యార్థస్య ప్రకాశకో విద్యత ఇత్యర్థః। కోఽసౌ మన్త్ర ఇతి। ఉచ్యతే ద్వే సృతీ ద్వౌ మార్గావశృణవం శ్రుతవానస్మి। తయోరేకా పితౄణాం ప్రాపికా పితృలోకసమ్బద్ధా। తయా సృత్యా పితృలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః। అహమశృణవమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః। దేవానాముతాపి దేవానాం సమ్బన్ధిన్యన్యా। దేవాన్ ప్రాపయతి సా। కే పునరుభాభ్యాం సృతిభ్యాం పితౄన్ దేవాన్ గచ్ఛన్తీతి। ఉచ్యతే ఉత అపి మర్త్యానాం మనుష్యాణాం సమ్బన్ధినీ। మనుష్యా ఏవ హి సృతిభ్యాం గచ్ఛన్తీత్యర్థః। తాభ్యాం సృతిభ్యామిదం విశ్వం సమస్తమేజత్ గచ్ఛత్సమేతి సఙ్గచ్ఛతే సమ్యగ్గచ్ఛతి। తే చ ద్వే సృతీ యదన్తరా యయోరన్తరా యదన్తరా పితరం మాతరం చ మాతాపిత్రోరన్తరా మధ్య ఇత్యర్థః। కౌ తౌ మాతాపితరౌ। ద్యావాపృథివ్యావణ్డకపాలే। "ఇయం వై మాతాఽసౌ పితా" ఇతి హి వ్యాఖ్యాతం బ్రాహ్మణేన। అణ్డకపాలయోర్మధ్యే సంసారవిషయ ఏవైతే సృతీ నాత్యన్తికామృతత్వగమనాయ। ఇతరశ్చాహ నాహమతః అస్మాత్ప్రశ్నసముదాయాదేకం చన ఏకమపి ప్రశ్నం న వేద। నాహం వేదేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః। ౨

మూ.— అథైనం వసత్యోపమన్త్రయాఞ్చక్రేఽనాదృత్య వసతిం కుమారః ప్రదుద్రావ స ఆజగామ పితరం తం హోవాచేతి వావ కిల నో భవాన్ పురానుశిష్టానవోచదితి కథం సుమేధ ఇతి పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్తతో నైకఞ్చన వేదేతి కతమే త ఇతీమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార॥ ౩

ఆ.— పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సమానే నేతి) నాడీరూపేణ సాధారణేన మార్గేణాభ్యుదయం గచ్ఛతాం యత్ర మార్గవిప్రతిపత్తిః- తత్కిం జానాసీతి ప్రశ్నార్థః. విప్రతిపత్తిమేవ విశదయతి (తత్రేతి) అధికృత ప్రజానిర్ధారణార్థా సప్తమీ. ప్రథమం ప్రశ్నం నిగమయతి (యథేతి) ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (తస్మిన్నితి) తదేవ స్పష్టయతి (యథేతి) పరలోకగతాః ప్రజాః పునరిమం లోకం యథా ఆగచ్ఛన్తి- తథా కిం వేత్థేతి యోజనా. ప్రశ్నాన్తర ప్రతీకముపాదత్తే (వేత్థేతి) తద్వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రసిద్ధో న్యాయః - జరాదిర్మరణహేతుః. ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్య వ్యాచష్టే (వేత్థేత్యాదినా) పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా- సముత్థాయ వదన్తీతి సమ్బన్ధః. కథమపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వం-తదాహ (యదేతి) ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (యద్యేవం వేత్థేతి) పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం - వేత్థేతి సమ్బన్ధః. యత్కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే పన్థానం- తత్కర్మ ప్రతిపదితి యోజనా. వాక్యార్థమాహ (దేవయానమితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (దేవలోకేతి) మార్గద్వయమేవ నాస్తి- త్వయా తూ త్రైవిధ్యమాత్రేణ పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అపీతి) అత్రేతి కర్మవిపాకప్రక్రియోక్తిః. అస్యార్థస్య - మార్గద్వయస్యేత్యేతత్. తేషామేవ మార్గద్వయేఽఙ్గీకృతత్వమితి వక్తుం హీత్యుక్తం. తదేవ స్ఫుటయతి (తాభ్యామితి) విశ్వం - సాధ్యసాధనాత్మకం. సఙ్గచ్ఛతే- గన్తవ్యత్వేన గన్తృత్వేన చేతి శేషః. ప్రకృతమన్త్రవ్యాఖ్యానగ్రన్థో బ్రాహ్మణశబ్దార్థః. యదన్తరేత్యాపౌ వివక్షితమర్థమాహ (అణ్డకపాలయోరితి)

రం.— అథ తం రాజా పృచ్ఛతి (వేత్థ యదిమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి) ప్రయత్యః - మ్రియమాణా ఇమాః ప్రజాః యథా - యేన ప్రకారేణ విప్రతిపద్యన్తే- విశిష్టదేశం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. ప్రశ్నే ప్లుతిః. ఇం- ఇమమర్థం వేత్థ- జానాసి కిమిత్యర్థః. ఏవం గన్తవ్యదేశప్రశ్నః. ఏవం పృష్టః కుమారో నేతి హోవాచ - న వేద్మీత్యువాచేత్యర్థః. అథ పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి) ఉకారః ప్రశ్నే. ఇమం లోకం యథా - యేన ప్రకారేణ పునరాగచ్ఛన్తీతి వేత్థేత్యర్థః. (నేతి హోవాచ) ఇతర ఇతి శేషః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథాసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి) అసౌ- స్వర్గో లోకః అనవరతం ప్రయద్భిః - గచ్ఛద్భిః పురుషైః కుతో న సమ్పూర్యత ఇతి వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హోవాచ) పూర్వవదర్థః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి) యావతాం పూరణీ యతిథీ. * తస్య పూరణే ఇతీథుగాగమః. యావత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం హుతాయామాపః. పురుష ఇతి వాగ్యాసాం తాః పురుషవాచః. పురుషశబ్దవాచ్యాః భూత్వా. పురుషాకారపరిణతా భూత్వా సముత్థాయ వదన్తి- అఖిలపనం కుర్వన్త ఆసతే - తద్వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హైవోవాచ) పూర్వవత్. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా) దేవయానస్య వా పితృయాణస్య వా పథః ప్రతిపదం కిం వేత్థ. ప్రతిపద్యతేఽనేనేతి ప్రతిపత్- ప్రథమం పర్వ. తదేవ స్పష్టయతి (యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వా) యత్కృత్వా - యదనుష్ఠాయేత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. దేవయానపితృయాణవ్యావర్తకాకారప్రశ్నోఽయమితి ద్రష్టవ్యం. భాష్యే ఛాన్దోగ్యపఞ్చాగ్నివిద్యాప్రశ్నానుక్రమేణ ఏకస్మిన్ గన్తవ్యదేశం పునరావృత్తిప్రకారం దేవయానపితృయాణపథవ్యావర్తనే అముష్య లోకస్యాప్రసారం చ వేత్థేతి పృష్ట్వా వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నోఽభిలషితత్వాదిహాపి తావన్మాత్రపర్యవసానం యుక్తం. (అపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం) అస్మిన్ దేవయానపితృయాణవిషయే ఋషేః- మన్త్రకృతో వచః- అస్మాకం శ్రుతమిత్యర్థః. కోఽయం మన్త్ర ఇత్యత్రాహ (ద్వే సృతీ అశృణవం పితౄణామహం దేవానాముత మర్త్యానామిత్యాది) ద్వే సృతీ- గతీ అశృణవమహం- శ్రుతవానస్మి. కే తే సృతీ. పితౄణాం దేవానాం చ ద్వే సృతీ అహమశృణవం- అశ్రౌషమిత్యర్థః. గతిద్వయం కేషాం గన్తౄణామిత్యత్రాహ (మర్త్యానామితి) మనుష్యాణాం హి గతిద్వయం. యద్వా - దేవపితృమనుష్యాణాం ధూమాద్యర్చిరాదిమార్గద్వయమశ్రౌషమిత్యర్థః. ఏజత్- గచ్ఛత్ ప్రాణిజాతం విశ్వం- సమస్తం తాభ్యాం సృతిభ్యాం సమేతి. కిం. బ్రహ్మాణ్డాన్తర్గతం లోకజాతం సమేతి. యదన్తరా పితరం చాన్తరా- వినావర్తతే- తచ్చ గచ్ఛతి. మాతాపితృశూన్యం భగవల్లోకం చ సమేతీత్యర్థః. పితృయాణేన పథా అణ్డాన్తర్వర్తిలోకం సమేతి. ఉత్తరేణ పథా భగవల్లోకం సమేతీత్యర్థః. ఏవం పృష్టః కుమార ఆహ (నాహమత ఏకఞ్చన వేదేతి హోవాచ) అతః- ఏషాం మధ్యే నైకఞ్చిదపి ప్రశ్నం వేద్మీత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౨

శం.— అథ- అనన్తరముపనీయ విద్యాభిమానగర్వమేనం- ప్రకృతం శ్వేతకేతుం వసత్యా - వసతిప్రయోజనేనోపమన్త్రయాఞ్చక్రే- ఇహ వసన్తు భవన్తః- పాద్యమర్ఘ్యం చ ఆనీయతామిత్యుపమన్త్రణం కృతవాన్ రాజా. అనాదృత్య తాం వసతిం కుమారః- శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ- ప్రతిగతవాన్ పితరం ప్రతి స చాజగామ పితరం. ఆగత్య చోవాచ తం. కథం. ఇతి వావ కిల- ఏవం కిల నః- అస్మాన్ భవాన్ పురా- సమావర్తనకాలేఽనుశిష్టాన్ సర్వాభిర్విద్యాభిరవోచదితి. సోపాలమ్భం పుత్రస్య వచః శ్రుత్వా ఆహ పితా- కథం- కేన ప్రకారేణ తవ దుఃఖముపజాతం. హే సుమేధః-శోభనా మేధా యస్యేతి సుమేధాః. శృణు-మమ యథావృత్తం. పఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్ మాం రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యా బన్ధవోఽస్యేతి. పరిభవవచనమేతత్ రాజన్యబన్ధురితి. అప్రాక్షీత్- పృష్టవాన్. తతః-తస్మాన్న ఏకఞ్చన- ఏకమపి న వేద- విజ్ఞాతవానస్మి. కతమే తే - రాజ్ఞా పృష్టాః ప్రశ్నా ఇతి. ఇమే త ఇతి హ ప్రతీకాని- ముఖాని ప్రశ్నానాముదాజహార-ఉదాహృతవాన్. ౩

ఊ.— స హోవాచ తథా నస్త్వం తాత జానీథాః యథా యదహం కించన వేద సర్వమహం తత్తుభ్యమవోచం ప్రేహి తు తత్ర ప్రతీత్య బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి భవానేవ గచ్ఛత్వితి స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైవలేరాస తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాంచకార అథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార తꣳ హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి॥ ౪

స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి॥ ౫

ఆ.— శ్వేతకేతోరభిమానసివృత్త్యర్థం ద్యోతనార్థం బహువచనం. తాం- రాజన్యదత్తవసతిం. అనాదరే హేతుమాహ (కుమారఇతి) ఏవం చేత్- రాజపరాభవః లిఙ్గకం పితృవచనోప్యుపాత్వం ద్యోత్యతే. అజ్ఞానాధీనం దుఃఖాతవాసమ్భావితమితి సూచయతి- సుమేధ ఇతి. ౩

రం.— (అథైనం వసత్యోపమన్త్రయాఞ్చక్రే) అథ రాజా ఏనం- శ్వేతకేతుం వసత్యాహేతునా ఉపామన్త్రయత్. కుమారస్యావాసం ప్రార్థితవానిత్యర్థః. అనాదృత్యతు తాం వసతిం కుమారః - శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ-రాజసమీపాచ్ఛీఘ్రం నిర్జగామేత్యర్థః. అథ స ఆజగామ పితరం. తꣳ హోవాచ. కిమితి. (ఇతి వావ కిల నో భవాన్ పురానుశిష్టానవోచదితి) పురా - సమావర్తనకాలే నః- అస్మాన్ప్రతి భవాన్ అనుశిష్టాస్స్వవిద్యా ఇతి వావ కిలావోచత్- ఏవం రీత్యా హి తదుక్తవానితి. ఏవం సామర్థ్యేనపుత్రేణోక్తః సిత ఆహ (కథం సు మేధ ఇతి) నానుశిష్టోసీతి శేషః. ఇతరోఽననుశాసనం దర్శయతి (పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్తతో నైకంచన వేదేతి) రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యాధమః. రాజన్యానాంబన్ధూ రాజన్యబన్ధుః. స్వయమరాజన్య ఏవ సన్రాజన్యానాం బన్ధురితి వ్యపదిశతీతి ప్రవాహణో నిన్ద్యతే. సః పఞ్చ ప్రశ్నాన్ మాం పృష్టవాన్. తత్రాహమేకమపి న వేద్మీతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః. పితా పృచ్ఛతి (కతమే త ఇతి) ప్రశ్నాః కీదృశా ఇత్యర్థః. పుత్రస్తు (ఇమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార) ఇమే ఇత్యేవం తత్ప్రశ్నానాం ప్రతీకాని. ఏకదేశాన్ ఉదాజహార- సూచితవానిత్యర్థః. ౩

శం.— స హోవాచ పితా పుత్రం క్రుద్ధముపశమయన్. తథా- తేన ప్రకారేణ నః- అస్మాన్ త్వం హే తాత- వత్స జానీథాః- గృహ్ణీయాః. యథా యదహం కించన విజ్ఞానజాతం వేద- సర్వం తుభ్యమవోచమిత్యేవ జానీథాః. కోన్యో మమ ప్రియతరోస్తి- త్వత్తోయదర్థం రక్షిష్యే. అహమప్యేతన్న జానామి- యద్రాజ్ఞా పృష్టం. తస్మాత్ప్రేహి- ఆగచ్ఛ. తత్ర గత్వా రాజ్ఞి బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావో విద్యార్థమితి. స ఆహ- భవానేవ గచ్ఛత్వితి- నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహే. స ఆజగామ గౌతమః- గోత్రతో గౌతమః. ఆరుణిః. యత్ర ప్రవాహణస్య జైవలేరాస- ఆసనం. ఆస్థాయికా. తస్మై- గౌతమాయ గతాయ ఆసనమనురూపమాహృత్యోదకం భృత్యైరాహారయాంచకార (అథ హాస్మై) అస్మై అర్ఘ్యం పురోధసా కృతవాన్. మన్త్రవన్మధుపర్కం చ. కృత్వా చైవం పూజాం తం హోవాచ. వరం భగవతే గౌతమాయ- తుభ్యం దద్మ ఇతి గోఽశ్వాదిలక్షణం. ౪

ఆ.— సత్యం- కించిత్తదుక్తం- కిచిద్విజ్ఞానమన్యస్మై ప్రియతమాయ దాతుం రక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (కోన్య ఇతి) రాజ్ఞా యత్పృష్టం- తన్మయా న విజ్ఞాతం - తథా చ తస్మిన్విషయే త్వయా వఞ్చితోస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (అహమపీతి) తర్హి తద్విజ్ఞానం కథం సాధ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ౪

రం.— (స హోవాచ) పితా ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితి. (తథా నస్త్వం తాత జానీథా ఇత్యాది) హే తాత నః- అస్మాన్ త్వం తథా జానీథాః. కథం. యథా- యేన ప్రకారేణాహం యత్కించ వేద - తత్సర్వం తుభ్యమహమవోచమితి. తతశ్చ మయాపి తే ప్రశ్నా నావగతా ఇతి మయా నోక్తాః. అతస్త్వం చ ప్రేహి- ఆగచ్ఛ. ఆవాం తత్ర- రాజ్ఞస్సమీపం ప్రతీత్య - గత్వా విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి. ఇతర ఆహ (భవానేవ గచ్ఛత్వితి) నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహ ఇతి భావః. (స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైవలేరాస) ఆస- ఆస్థా. ఆసనమిత్యర్థః. (తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాఞ్చకార) తస్మై- గౌతమాయ రాజా ఆసనం దత్వా పాద్యార్థముదకం భృత్యైరానాయితవానిత్యర్థః. (అథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార) అస్మై- గౌతమాయార్ఘ్యం కృతవానిత్యర్థః. (తం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి) భగవతే గౌతమాయ గవాదిలక్షణం వరం ప్రయచ్ఛామ ఇతి గౌతమముక్తవానిత్యర్థః. ౪

శం.— స హోవాచ గౌతమః. ప్రతిజ్ఞాతో మే- మహ్యమేష వరస్త్వయా. అస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం దృఢీకుర్వాత్మానం. యాం తు వాచం కుమారస్య- మమ పుత్రస్యాన్తే- సమీపే వాచమభాషథాః ప్రశ్నరూపాం- తామేవ బ్రూహి. స ఏవ నో వర ఇతి. ౫

ఆ.— వివక్షితవిద్యాం గౌతమో వివక్షిత్వాహ (అస్యామితి) ౫

రం.— (స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి) స హోవాచ గౌతమః. వరో దీయత ఇతి త్వయా ప్రతిజ్ఞాతశ్చేత్- యాం వాచం మమ కుమారస్య అన్తే- సమీపే అభాషథాః- తామేవ వాచం మే బ్రూహి - తానేవ ప్రశ్నాన్మే బ్రూహీత్యర్థః. ౫

ఉ.— స హోవాచ దైవేషు వై గౌతమ తద్వరేషు మానుషాణాం బ్రూహీతి॥ ౬

స హోవాచ విజ్ఞాయతే హాస్తి హిరణ్యస్యాపాత్తం గో అశ్వానాం దాసీనాం ప్రవారాణాం పరిధానస్య మా నో భవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యో భూదితి స వై గౌతమ తీర్థేనేచ్ఛాసా ఇత్యుపైమ్యహం భవన్తమితి వాచా హ స్మైవ పూర్వ ఉపయన్తి స హోపాయనకీర్త్యోవాస॥ ౭

స హోవాచ తథా నస్త్వం గౌతమ మాపరాధాస్తవ చ పితామహా యథేయం విద్యేతః పూర్వం న కస్మింశ్చన బ్రాహ్మణ ఉవాస తాం త్వహం తుభ్యం వక్ష్యామి కో హి త్వైవం బ్రువన్తమర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుమితి॥ ౮

శం.— స హోవాచ రాజా. దైవేషు వరేషు తద్వై గౌతమ-యత్త్వం ప్రార్థయసే. మానుషాణామన్యతమం ప్రార్థయ వరం. ౬

ఆ.— తదితి సామాన్యోక్త్యా వరో నిర్దిశ్యతే. ౬

రం.— (స హోవాచ దైవేషు వై గౌతమ తద్వరేషు మానుషాణాం బ్రూహీతి) సః- రాజోవాచ. ఉరసధారణే. హే గౌతమ. యత్త్వం ప్రార్థయసే- తత్ దైవేషు వరేష్వేవాన్తర్గతం- తస్మాత్తన్న ప్రార్థనీయం. మానుషాణాం వరాణాం మధ్యే కించిద్వృణీష్వేతి. ౬

శం.— స హోవాచ గౌతమః. భవతాపి విజ్ఞాయతే- మమాప్యస్తి సః. న తేన ప్రార్థితేన కృత్యం మమ- యత్త్వం దిత్ససి మానుషం వరం యస్మాన్మమాప్యస్తి హిరణ్యస్య ప్రభూతస్యాపాత్తం- ప్రాప్తం. గోఅశ్వానాం - అపాత్తమస్తీతి సర్వత్రానుషఙ్గః. దాసీనాం. ప్రవారాణాం-పరివారాణాం. పరిధానస్య. న చ యన్మమావిద్యమానం - త్వత్తః ప్రార్థనీయం, త్వయా చాదేయం,, ప్రతిజ్ఞాతశ్చ వరస్త్వయా. త్వమేవ జానీషే-యదత్ర యుక్తం. ప్రతిజ్ఞా రక్షణీయా- తవేతి. మమ పునరయమభిప్రాయః- మా భూన్నః- అస్మానభి- అస్మానేవ కేవలాన్ప్రతి భవాన్సర్వత్ర వదాన్యో భూత్వా అవదాన్యో మా భూత్-కదర్యో మా భూదిత్యర్థః. బహోః- ప్రభూతస్య. అనన్తస్య- అనన్తఫలస్యేత్యేతత్. అపర్యన్తస్య - అపరిసమాప్తికస్య. పుత్రపౌత్రాదిగామిక స్యేత్యేతత్. ఈదృశస్య విత్తస్య మాం ప్రత్యేవ కేవలమదాతా మా భూద్భవాన్. న చాన్యత్రాదేయమస్తి భవతః. ఏవముక్త ఆహ- స త్వం వై హే గౌతమ తీర్థేన- న్యాయేన శాస్త్రవిహితేన. విద్యాం మత్త ఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛస్వేత్యర్థః. ఇత్యుక్తో గౌతమ ఆహ- తీర్థేన ఉపైమి-ఉపగచ్ఛామి. శిష్యత్వేనాహం భవన్తమితి. వాచా హ స్మైవ కిల పూర్వే- బ్రాహ్మణాః క్షత్రియాన్విద్యార్థినస్సన్తో వైశ్యాన్వా. క్షత్రియా వా వైశ్యా, నాపద్యుపయన్తి- శిష్యవృత్త్యా హ్యుపగచ్ఛన్తి. నోపాయనశుశ్రూషాభిః. అతస్స గౌతమో హ ఉపాయనకీర్త్యా- ఉపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్. నోపాయనం చకార. ౭

ఆ.— మమాప్యస్తి స ఇతి యదుక్తం-తదుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) న చ యన్మమేత్య త తస్మాదితి సరితవ్యం. కిం తర్హి మయా కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి) యస్త్వయాభిప్రేతం-తదహం కరోమీత్యాశఙ్క్యాహ (మమేతి) మా భూదిత్యన్వయం దర్శయన్ ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నోస్మానితి) వదాన్యః- దానశీలః. విభవే సత్యదాతా-కదర్య ఇతి భేదః. పరిశిష్టం భాగం వ్యాకుర్వన్వాక్యార్థమాహ (బహోరి. త్యాదినా) మాం ప్రత్యేవేతి నియమస్య కృత్యం దర్శయతి (స త్వం వై ఇతి) కోఽసౌ న్యాయః-తత్రాహ (శాస్త్రేతి) ఉపసదనవాక్యం శాస్త్రమిత్యుచ్యతే. గౌతమో రాజానం ప్రతి శిష్యత్వవృత్తిం కుర్యాన్న శాస్త్రాన్నిరోధమాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచా హేతి) ఆపది- సమాదధికాద్వా విద్యాప్రాప్తిసమ్భవావస్థాయామిత్యర్థః. ఉపాయనం- ఉపగమనం. పాదోపసర్పణమితి యావత్. ౭

రం.— (స హోవాచ విజ్ఞాయతే హాస్తి హిరణ్యస్యాపాత్తం గో అశ్వానాం దాసీనాం ప్రవారాణాం పరిధానస్య) స హోవాచ గౌతమః. తవ హిరణ్యస్య గో అశ్వానాం- సర్వత్ర విభాషా గో ఇతి ప్రకృతిభావః. దాసీనాం ప్రవారాణాం- ప్రచ్ఛదపటానాం అధోంశుకలక్షణస్య పరిధానస్య చాపాత్తం- ప్రాప్తం. ప్రాప్తిరితి యావత్. అస్తి హేతి మమ విజ్ఞాయతే హి. తైర్మానుషైర్విత్తైర్మమ ప్రయోజనం నాస్తీత్యర్థః. (మా నో భవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యో భూదితి) బహోః - ప్రభూతస్య అనన్తస్య- అనన్తఫలస్య అపర్యన్తస్య- పుత్రపౌత్రగామినః విద్యారూపధనస్య నః అభి- అస్మాన్ప్రతి భవానవదాన్యః- అదాతా మా భూత్. సర్వేషాం దాతా భవానస్మాకం కుతో న ప్రయచ్ఛసీతి భావః. ఏవముక్తో రాజా ఆహ (స వై గౌతమ తీర్థేనేచ్ఛాసా ఇతి) హే గౌతమ స త్వం తీర్థేన- న్యాయేన శాస్త్రవిహితేన విద్యాం మత్తః ఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛస్వేత్యర్థః. ఇత్యుక్తో గౌతమః ప్రాహ (ఉపైమ్యహం భవన్తమితి) ఉపైమి- ఉపగచ్ఛామి శిష్యత్వేనాహం భవన్తమితి. (వాచా హ స్మ వై పూర్వ ఉపయన్తి) వాచా హ స్మైవ-కిల పూర్వే- బ్రాహ్మణాః వర్ణావరానుపయన్తి- న తు శిష్యవృత్త్యోపగచ్ఛన్తి. (స హోపాయనకీర్త్యోవాస) అతస్సః- గౌతమోపి ఉపాయనకీర్త్యా- శిష్యత్వేనోపైమీత్యుపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్. నోపగమనశుశ్రూషాదికం కృతవానితి భావః. ౭

శం.— ఏవం గౌతమేనాపదన్తరాఉక్తే స హోవాచ రాజా పీడితం మత్వా క్షామయన్. తథా నః- అస్మాన్ప్రతి మాపరాధాః- అపరాధం మా కార్షీః. అస్మదీయోఽపరాధో న గ్రహీతవ్య ఇత్యర్థః. తవ చ పితామహా అస్మత్పితామహేషు యథాఽపరాధం న జగృహుః - తథా పితామహానాం వృత్తమస్మాస్వపి భవతా రక్షణీయమిత్యర్థః. యథా ఇయం విద్యా- త్వయా ప్రార్థితా ఇతః- త్వత్ప్రదానాత్పూర్వం- ప్రాఙ్న కస్మింశ్చిదపి బ్రాహ్మణే ఉ

ఉ.— అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిస్తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్రశ్మయో ధూమోఽహరర్చిశ్చన్ద్రమా అఙ్గారా నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః॥ తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా సంభవతి॥ ౧

వాస- ఉషితవతి. తథాప్యనుశిష్టాసీషే. సర్వదా క్షత్రియపరమ్పరయేయం విద్యాఽఽగతా - సాక్షిత్వేనోపాధిరక్షణీయా - యదితు శక్యతఇత్యుక్తం * నైవేముసై గౌతమైతద్వేదేషు మానుషాణాం బ్రూహి. సపునస్తదా దేయో వర ఇతి. ఇతః పరం వక్తుం శక్యతే రక్షితుం - తామపి విద్యామహం తుభ్యం వక్ష్యామి. కో హ్యన్యోఽపి- యస్మాదేవం బ్రువన్తం త్వామర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుం న వక్ష్యామీతి. అహం పునః కథం న వక్ష్యే తుభ్యమితి. ౮

ఆ.— విద్యారాహిత్యాపేక్షయా నిహీనశిష్యభావాపాదకాః- ఆపదన్తరా. తథా శబ్దార్థమేవ వివరయతి (యథాచేతి) సన్తుపితామహాయ థాతథా- కిమస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహా వామితి) కిమితి తర్హీయం విద్యా యుష్మాభిరిత్యుపదిశ్యతే- తత్రాహ (సకస్మిన్నితి) తర్హి భవతా సాక్షిభిరక్ష్యతాం - అహం తు యథాగతం గమిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతః పరమితి) తవాహం శిష్యః స్త్రీత్యేవం బ్రువన్తమన్యోఽపి నవక్ష్యామీతి యస్మాన్న ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి- తస్మాదహం పునస్తుభ్యం కథం న వక్ష్యే- కిం తు వక్ష్యామ్యేవ విద్యామిత్యుపపాదయతి (కో హీత్యాదినా) ౮

రం — (సహోవాచ యథా నస్త్వం గౌతమ మావదః యథా న్తవచ పితామహాయథా) సః-రాజోవాచ. హే గౌతమ తవ చ పితామహాయ థానః పూజ్యాః- తథాత్వమపి పూజ్య ఏవ ॥ సనైగౌతమలీక్షైనే చ్ఛాప సా ఇయంచిరకాల సాఙ్గావనకృత పదీయా పరాథ్యః కాగణనీయాః (ఇయం విద్యేతః పూర్వం సకస్మింశ్చన బ్రాహ్మణ ఉవాన) ఇయం చ విద్యా ఇతః పూర్వం కస్మింశ్చిదపి బ్రాహ్మణే నోవాస- నస్థితవతీ. (తాం త్వహం తుభ్యం వక్ష్యామి) తాం-తాదృశీం. బ్రాహ్మణేష్వితః పూర్వమప్రాప్తాం విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామి. (కో హి త్వైవం బ్రువన్తమర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుమితి) కో వా నికృష్టం ప్రతిశిష్యోహం భవామీత్యేవం వదన్తం త్వాం ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి. అతో దుర్లభామపి విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః. ౮

శం.— అసౌ వావ లోకోఽగ్నిర్గౌతమేత్యాదిచతుర్థః ప్రశ్నః ప్రాథమ్యేన నిర్ణీయతే. క్రమభఙ్గస్త్వేతన్నిర్ణయాయత్తత్వాదితరప్రశ్ననిర్ణయస్య. అసౌ-ద్యౌర్లోకోఽగ్నిర్హే గౌతమ. ద్యులోకేఽగ్నిదృష్టిరనగ్నౌ విధీయతే-యథా యోషిత్పురుషయోః. తస్య-ద్యులోకాగ్నేరాదిత్య ఏవ సమిత్-సమిన్ధనాత్. ఆదిత్యేన హి సమిధ్యతేఽసౌ లోకః. రశ్మయో ధూమః- సమిధ ఉత్థానసామాన్యాత్. ఆదిత్యాద్ధి రశ్మయో నిర్గతాః- సమిధశ్చ ధూమో లోక ఉత్తిష్ఠతి. అహరర్చిః-ప్రకాశస్య సామాన్యాత్. దిశోఽఙ్గారాః. ఉపశమసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః- విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపాత్. తస్మిన్నేవం గుణవిశిష్టే ద్యులోకాగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రాదయః శ్రద్ధాం జుహ్వతి- ఆహుతిద్రవ్యస్థానీయాం ప్రక్షిపన్తి. తస్యా ఆహుతేః - ఆహుతేస్సోమో రాజా - పితౄణాం బ్రాహ్మణానాం చ సమ్భవతి. తత్ర కే దేవాః, కథం జుహ్వతి, కిం వా శ్రద్ధాఖ్యం హవి, రిత్యత ఉక్తమస్మాభిస్సప్రపఞ్చం. *నత్వేవైత యోస్త్వముత్క్రాన్తిమిత్యాదిప్రశ్నపఞ్చకనిర్ణయార్థమగ్నిహోత్రే ఉక్తం * తే వా ఏతే అగ్నిహోత్రాహుతీ హుతే సతీ ఉత్క్రామతః తే అన్తరిక్షమావిశతః తే అన్తరిక్షమాహవనీయం కుర్వాతే వాయుం సమిధం మరీచీరేవ శుక్రామాహుతిం తే అన్తరిక్షం తర్పయతః తే తత ఉత్క్రామతః తే దివమావిశతః తే దివమాహవనీయం కుర్వాతే ఆదిత్యం సమిధమిత్యేవమాద్యుక్తం. తత్రాగ్నిహోత్రాహుతీ ససాధనే ఏవోత్క్రామతః. యథేహాధ్యేస్సాధనైర్విశిష్టే ఏతే ఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమాఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గాహుతిద్రవ్యైః - తేతథైవోత్క్రామతోఽస్మాల్లోకాదముం లోకం. తత్రాగ్నిరగ్నిత్వేన సమిత్సమిత్త్వేన ధూమో ధూమత్వేనఅఙ్గారా అఙ్గారత్వేన విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గత్వేన ఆహుతిద్రవ్యమపి పయఆద్యాహుతిద్రవ్యత్వేనైవ సర్గాదావవ్యాకృతావస్థాయామపి పరేణ సూక్ష్మేణాత్మనా వ్యవతిష్ఠతే. తద్విద్యమానమేవ ససాధనమగ్నిహోత్రలక్షణం కర్మాపూర్వేణాత్మనా వ్యవస్థితం సత్తత్పునర్వ్యాకరణకాలే తథైవాన్తరిక్షాదీనామాహవనీయాద్యగ్న్యాదిభావం కుర్వద్విపరిణమతే లిఙ్గే వేదానీమప్యగ్నిహోత్రాఖ్యం కర్మ. ఏవమగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వవిపరిణామాత్మకం జగత్సర్వమిత్యాహుత్యోరేవస్తుత్యర్థోత్క్రాన్త్యాదయో లోకం ప్రత్యుత్థాయ్యన్తాః షట్పదార్థాః కర్మప్రకరణే నిర్ణీతాః. ఇహ తు కర్తుః కర్మవిపాకవివక్షయా ద్యులోకాగ్న్యాద్యారభ్య పఞ్చాగ్నిదర్శనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విశిష్ట కర్మఫలోపభోగాయ విధిత్సితమితి ద్యులోకాగ్న్యాదిదర్శనం ప్రస్తూయతే. తత్ర య ఆధ్యాత్మికాః ప్రాణా ఇహాగ్నిహోత్రస్య హోతారః- త ఏవాధిదైవికత్వేన పరిణతాస్సన్త ఇన్ద్రాదయో భవన్తి. త ఏవ తత్ర హోతారో ద్యులోకాగ్నౌ. త ఏవేహాగ్నిహోత్రస్య ఫలభోగాయాగ్నిహోత్రం హుతవన్తస్త ఏవ ఫలపరిణామకాలే పి తత్ఫలభోక్తృత్వాత్తత్ర తత్ర హోతృత్వం ప్రతిపద్యన్తే తథా తథా విపరిణమమానా దేవశబ్దవాచ్యాస్సన్తః. అత్ర చ యత్పయో ద్రవ్యమగ్నిహోత్రకర్మాశ్రయభూతమిహాహవనీయే ప్రక్షిప్తమగ్నినా భక్షితమదృష్టేన సూక్ష్మేణ రూపేణ విపరిణతం - సహ కర్త్రా యజమానేనాముం లోకం ధూమాదిక్రమేణాన్తరిక్షమన్తరిక్షాద్ద్యు లోకమావిశతి. తాస్సూక్ష్మా ఆప ఆహుతికార్యభూతా అగ్నిహోత్రసమవాయిన్యః కర్తృసహితాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాస్సోమలోకే కర్తుశ్శరీరాన్తరారమ్భాయ ద్యులోకం ప్రవిశన్త్యో హూయన్త ఇత్యుచ్యన్తే. తా న త్ర ద్యులోకం ప్రవిశ్య సోమమణ్డలే కర్తుశ్శరీరమారభన్తే. తదేతదుచ్యతే- దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి. * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః. * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నః-తస్య నిర్ణయవిషయోఽసౌ వావ లోకోఽగ్నిరితి ప్రస్తుతం. తస్మాదాపః కర్మసమవాయిన్యః కర్తుశ్శరీరారమ్భికాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఇతి నిశ్చీయతే. భూయస్త్వాత్ * ఆపః పురుషవచ ఇతి వ్యపదేశః - నత్వితరాణి భూతాని న సన్తీతి. కర్మప్రయుక్తశ్చ శరీరారమ్భః- కర్మ చాప్సమవాయి- తతశ్చాపాం ప్రాధాన్యం శరీరకర్తృత్వే. తేన చాపః పురుషవచ ఇతి వ్యపదేశః. కర్మకృతో హి జన్మారమ్భస్సర్వత్ర. తత్ర యద్యప్య

గ్నిహోత్రాహుతిస్తుతిద్వారేణోత్క్రాన్త్యాదయః ప్రస్తుతాః షట్పదార్థా అగ్నిహోత్రే- తథాపి వైదికాస్సర్వాణ్యేవ కర్మాణ్యగ్నిహోత్రప్రభృతీని ల క్ష్యన్తే- దారాగ్నిసమ్బద్ధం హి పాఙ్క్తం కర్మ ప్రస్తుత్యోక్తం "కర్మణా పితృలోక ఇతి. వక్ష్యతి చ "అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాఞ్జయన్తీతి. ౯

౯— అసావిత్యాదినా - యతిథ్యామిత్యాది చతుర్థప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యేన నిర్ణయే క్రమభఙ్గస్స్యాత్- తత్ర చ కారణం వాచ్యమిత్యాశ ఙ్క్యాహ (క్రమభఙ్గస్త్వితి) మనుష్యజన్మస్థితిలయానాం చతుర్థప్రశ్ననిర్ణయాధీనతయా తస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రాథాన్యేన తస్యార్థక్రమమాశ్రిత్యావివ క్షితస్య పాఠక్రమస్య భఙ్గ ఇత్యర్థః ఇష్టాదీనాం కర్మానధికారిత్వాత్, ద్యులోకస్య చాహవనీయత్వాప్రసిద్ధ్యా హోమాధారత్వాయోగా, త్స్విత్యయ స్య చ శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వానుపపత్తే, స్సప్తిన్నిత్యాదివాక్యమయుక్తమితి శఙ్క్యతే (తత్రేతి) హోమకర్మసమ్పత్త్యర్థః అస్య ప్రాహ్ణస్య సమ్బన్ధ గ్రన్థసమాధానమస్య చోద్యస్యాస్మాభిరుక్తమిత్యాహ (అల ఇతి) తిదేవదర్శయితుమగ్నిహోత్రప్రకరణే వృత్తం స్మారయతి (నత్వితి) కింతదుక్త మితి చేత్- తదాహ (తేవిపేతి) ఆహుత్యోస్స్వతస్త్రియోగుత్క్రాన్త్యాదికథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) యజమానస్యమృతికాలస్య పశ్యర్థః. ససాధనయోరేవతయోరుత్క్రాన్తిః- నస్వత న్త్రయోరేవేత్యేతదుపపాదయతి (యథేత్యాదినా) ఇహ లిజీవదవస్థా చ్యతే. సస్తానామగ్న్యాదీనామ వ్యాకృతిభావాపన్నత్వేనావిశేష ప్రసఙ్గాన్నతైః సహాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాగ్నీతి) నాశాదూర్ధ్వమపి ప్రాతిస్వికశ క్తిరూపేణాగ్న్యాదిరవతిష్ఠతే- తథా చావిశేషప్రసఙ్గాభావాదాహుత్యోస్ససాధనయోరేవోత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యర్థః యథోక్తయోరాహుత్యోరుత్క్రా న్త్యాదిసమర్థనేనాగ్నిహోత్రాద్యపూర్వస్య జగదారమ్భకత్వముక్తం భవతీత్యాహ (తద్విద్యమానమితి) విద్యమానత్వమేవ విశదయతి (అపూర్వ మితి) యథాయథోదితయా విధయా కథమపి పూర్వకల్పీయసంకల్పప్రశయదశాయామవ్యాకృతాత్మనా స్థితం పునర్జగదారమ్భకం- తథాత థాపీదానీం తనమగ్నిహోత్రాదికం కర్మ కథం జగదారమ్భకం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథైవేతి) విమర్యారమ్భకం- తచ్ఛక్తిమత్త్వాత్-సమ్ప్రతిపన్నవదితి వి న్యిదమితిభావః. అగ్నిహోత్రస్య కరణస్యార్థం సంగృహీతముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తముపజీవ్య ప్రకృతబ్రాహ్మణప్రవృత్తిప్రకారం దర్శ యతి (ఇహాపీతి) ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం- విధిత్సితమితి సమ్బన్ధః. కిమిత్యుత్తరమార్గప్రతిపత్తిః- తత్రాహ (విశిష్టేతి) బ్రాహ్మణప్ర వృత్తిమభిధాయాసౌ వై లోకోఽగ్నిరిత్యాదివాక్యప్రవృత్తిప్రకారమాహ (ఇతి ద్యులోకేతి) ఇత్థం బ్రాహ్మణేఽతీతే సతీత్యేతత్. భవత్వేవం-తథాపి కే దేవా ఇతి ప్రశ్నస్య కిముత్తరం- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యా సఙ్గ్యాగ్నిదర్శనే ప్రస్తుతే సతీత్యేతత్. ఇహేతి వ్యవహారభూమిగ్రహః. కథం తే షాం తత్ర హోతృత్వం- తదాహ (తపివేతి) తథాపి కథం ద్యులోకేఽగ్నౌ తేషాం హోతృత్వం-తదాహ (తపివేతి) తత్ఫలభోక్తృత్వాదిత్యత్ర త చ్ఛబ్దోఽగ్నిహోత్రాదికర్మవిషయః. తద్భోక్తృత్వం చ ప్రాణానాం జీవోపాధిత్వాదవధేయం. తథాతథా - ద్యుపర్జన్యాదిసమ్బన్ధయోగ్యాకారేణేతి యావత్ కే దేవా ఇతి ప్రశ్నో నిర్ణీతః. సమ్ప్రత్యవశిష్టం ప్రశ్నద్వయం నిర్ణేతుమాహ (అత్ర చేతి) జీవదవస్థాయామితి యావత్. సహ కర్త్రేత్య స్య లచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అముం లోకం-అవిశతీతి సమ్బన్ధః. ఆవేశప్రకారమాహ (ధూమాదీతి) కథమేతావతా కిం పునశ్శ్రద్ధాఖ్యం హవిరితి ప్రశ్నో నిర్ణీతః- తత్రాహ (తాస్స్వాప్త ఇతి) తథాపి కథం జుహ్వతీతి ప్రశ్నస్య కథం నిర్ణయః- తత్రాహ (సోమలోక ఇతి) తథాపి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి కథముచ్యతే- తత్రాహ (తాస్తత్రేతి) నిర్ణీతేఽర్థే శ్రుతిమవతారయతి (తదేతదితి) కథం పునరాపశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాః- సహి లో కే శ్రద్ధాశబ్దం తాసు ప్రయుఞ్జతే- తత్రాహ (శ్రద్ధేతి) ఉపక్రమవశాదప్యసౌ తత్ర శ్రద్ధాశబ్దవాచ్య ఇత్యాహ (వేదైతి) అపామేవ పురుషశ బ్దవాచ్యానాం శరీరారమ్భకత్వాన్న భూతాన్తరాణామితి కృత్వా తస్య పఞ్చభూతారబ్ధత్వాభ్యుపగమభఙ్గస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భూయస్త్వాదితి) అపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (కర్మేతి) అథ కర్మప్రయుక్తమపి ప్రకృష్టం జన్మాస్తి- తత్కథమపాం సర్వత్ర పురుషశబ్దవాచ్యత్వం-త త్రాహ (కర్మకృతా హీతి) అన్యథా తత్ర తత్ర సుఖదుఃఖప్రభేదోపభోగాసమ్భవాదితి భావః. యదికర్మాపూర్వశబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మం సర్వ ప్రశరీరారమ్భకం- కథం తర్హ్యపూర్వమగ్నిహోత్రాహుత్యోరేవ జగదారమ్భకత్వముక్తం- తత్రాహ (తత్రేతి) లక్ష్యన్తే-అగ్నిహోత్రాహుత్యో రితి శేషః. లక్షణాయాం పూర్వోత్తరవాక్యయోరైకమత్యమాహ (దారాగ్నీతి) ౯

౧౦.— తత్ర "వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్య ప్రతివచనమా హ (అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమ తస్యాదిత్య ఏవ సమిదిత్యాది) హే గౌతమ అసౌ ద్యులోక ఏవాగ్నిః. తస్యాదిత్య ఏవ సమిత్. ఆదిత్యేన హి ద్యులోకో దీ ప్యతే. రశ్మయో ధూమః - ఆదిత్యరశ్మయో ధూమః ఆదిత్యరూపసమిత్ప్రభవత్వాత్. అహరర్చిః - ప్రకాశవత్త్వాత్. (దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః) దిశామవాన్తరదిశాం చ అహోరూపార్చిః ప్రాదుర్భావాధీనాభివ్యక్తికత్వేనాఙ్గారత్వవిస్ఫులిఙ్గత్వే. తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ-ఆదిత్యాదిల క్షణసమిదాద్యుపేతేఽగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రియాణి శ్రద్ధాం జుహ్వతి- "శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రద్ధాశబ్దేనాప ఉచ్యన్తే. ఆత్మధర్మభూతాయాః శ్రద్ధాయాః హోతవ్యత్వాసమ్భవాత్. ఏతచ్చ "ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేరితి సూత్రభాష్యయోస్స్పష్టం. తత్రాపి న జలమాత్రం-కింతు భూ తసూక్ష్మాణాం సర్వేషాముపలక్షకం శ్రద్ధాపదం. ఏతచ్చ "త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాదితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. నచేన్ద్రియాణాం ద్యులోకా గ్నౌ భూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపే కథం హోతృత్వమితి వాచ్యం - ఇన్ద్రియాణామభావే భూతసూక్ష్మాణాం జీవం పరిష్వజ్య ద్యులోకాదిగమనాసమ్భ వాత్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి దేవశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం హోతృత్వోక్తిర్న విరుధ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. తస్యై ఆహుత్యై- తస్యా ఆ హుతేరిత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సోమో రాజా సమ్భవతి- దేవభోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి సమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవి స్ఫులిఙ్గత్వకల్పనేఽమకించిత్సాధర్మ్యం బుద్ధిమద్భిరూహ్యం. ౯

ఉ.— పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య సంవత్సర ఏవ సమిదభ్రాణి ధూమో విద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారా హ్రాదునయో విస్ఫులిఙ్గాః తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః సోమꣳ రాజానం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్వృష్టిస్సమ్భవతి॥ ౧౦

అయం వై లోకో గౌతమాగ్నిస్తస్య పృథివ్యేవ సమిదగ్నిర్ధూమో రాత్రిరర్చిశ్చన్ద్రమా అఙ్గారా నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వృష్టిం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యా అన్నꣳ సమ్భవతి॥ ౧౧

పురుషో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వ్యాత్తమేవ సమిత్ప్రాణో ధూమో వాగర్చిశ్చక్షురఙ్గారాః శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి॥ ౧౨

శం.— (పర్జన్యో వావ గౌతమ) ద్వితీయ ఆహుత్యాధారః ఆహుత్యావృత్తిక్రమేణ పర్జన్యో నామ- వృష్ట్యుపకరణాభిమానీ దేవతాత్మా. (తస్య సంవత్సర ఏవ సమిత్) సంవత్సరేణ హి శరదాదిభిర్గ్రీష్మాన్తైస్స్వావయవైః పర్జన్యోఽగ్నిర్దీప్యతే. అభ్రాణి ధూమః- ధూమప్రభవత్వాద్ధూమవదుపలక్ష్యత్వాద్వా. విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - ఉపశాన్తికాఠిన్యసామాన్యాభ్యాం. హ్రాదునయః- స్తనయిత్నుశబ్దా విస్ఫులిఙ్గాః- విక్షిప్తత్వానేకత్వసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నితి- ఆహుత్యధికరణనిర్దేశః. దేవా ఇతి- త ఏవ హోతారః. సోమꣳ రాజానం జుహ్వతి- యోఽసౌ ద్యులోకాగ్నౌ శ్రద్ధాఖ్యాహుతిపరిణామః- సద్వితీయే పర్జన్యాగ్నౌ హూయతే. తస్యాశ్చ సోమాహుతేర్వృష్టిస్సమ్భవతి. ౧౦

ఆ.— ఆద్యమాహుత్యాధారమేవం నిరూప్యాహుత్యాధారాన్తరాణి బ్రాహ్మణేన నిరూపయతి (పర్జన్యో వావ అగ్నిరిత్యాదినా) కుతోఽస్య ద్వితీయత్వమితి శఙ్కిత్వా క్రమాహుత్యోరితి. అస్థిఖల్వభ్రాణాం ధూమప్రభవత్వే గాథా. ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘ ఇతి. ౧౦

రం.— (పర్జన్యో వావ గౌతమ) వృష్టిప్రవర్తకో దేవః- పర్జన్యః. (తస్య సంవత్సర ఏవ సమిత్) శరదాదిగ్రీష్మాన్తైస్సంవత్సరావయవైరేవ పర్జన్యాగ్నేర్దీప్యమానత్వాత్. హ్రాదునయః - స్తనయిత్నుశబ్దాః. విప్రకీర్ణత్వానేకత్వసామాన్యాత్. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాస్సోమꣳ రాజానం జుహ్వతి) కర్మఫలభోగావసానే అమృతమయ దివ్యదేహో ద్రవీభూతస్సన్ దేవశబ్దవాచ్యైరిన్ద్రియైస్సహ పర్జన్యే పతతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— (అయం వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమ) అయం లోక ఇతి- ప్రాణిజన్మోపభోగాశ్రయః క్రియాకారకఫలవిశిష్టః. స తృతీయోఽగ్నిః. తస్యాగ్నేః పృథివ్యేవ సమిత్ - పృథివ్యా హ్యయం లోకోఽనేకప్రాణ్యుపభోగసమ్పన్నయా సమిధ్యతే. అగ్నిర్ధూమః - పృథివ్యాశ్రయోత్థానసామాన్యాత్. పార్థివేన్ధనద్రవ్యమాశ్రిత్యాగ్నిరుత్తిష్ఠతి- యథా సమిదాశ్రయేణ ధూమః. రాత్రిరర్చిః - సమిత్సమ్బన్ధప్రభవసామాన్యాత్. అగ్నేస్సమిత్సమ్బన్ధేన హ్యర్చిస్సమ్భవతి- తథా పృథివీసమిత్సమ్బన్ధేన శర్వరీ- పృథివీచ్ఛాయాం హి శార్వరం తమ ఆచక్షతే. చన్ద్రమా అఙ్గారాః - తత్ప్రభవత్వసామాన్యాత్. అర్చిషో హ్యఙ్గారాః ప్రభవన్తి - తథా రాత్రౌ చన్ద్రమాః. అఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాద్వా. నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః - విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నిత్యాదిపూర్వవత్. వృష్టిం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేరన్నం సమ్భవతి - వృష్టిప్రభవత్వస్య ప్రసిద్ధత్వాద్వ్రీహియవాదేరన్నస్య. ౧౧

ఆ— వికల్పాంశపృథివ్యాద్యాహ దేహిభావేన భేదఙ్గత్వ్యాహ (పృథివ్యేతి) (పృథివీచ్ఛాయాం హీతి) ఏతాని హి చన్ద్రం రాత్రిస్తమసో ఽపి తోఽస్య భ్యతమస్తరాయన్నితి శ్రుతేః రాత్రిస్తమస్త్వావగమాత్. తస్యచ మృత్యుర్వైతమశ్ఛాయా మృత్యుర్మేవ తత్తమశ్ఛాయాంతరతీతి భూచ్ఛాయాత్వం. తమో రాహుస్థానం- తచ్చ భూచ్ఛాయేతి హి ప్రసిద్ధం- ఉద్ధృత్య పృథివీచ్ఛాయాం నిర్మితం మణ్డలాకృతి। స్వర్భానోస్తు బృహత్స్థానం తృతీయం యత్తమోమయమితి స్మృతేరిత్యర్థః. సోమచన్ద్రమసోరాశ్రయాశ్రయిభావేన భేదః. ౧౧

రం.— (అయం వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమ తస్య పృథివ్యేవ సమిత్) అయం - సముద్రపర్వతాదియుక్తో లోకః అగ్నిః. పృథివ్యంశస్తు సమిత్. (అగ్నిర్ధూమః) సమిదాశ్రితత్వాద్ధూమస్య, అగ్నేరపి పృథివీరూపసమిదాశ్రితత్వాద్, అగ్నేర్ధూమత్వం యుక్తం. (రాత్రిరర్చిః) అర్చిః ప్రకాశస్య రాత్ర్యధీనత్వాత్ రాత్రిరేవార్చిరిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౧

శం.— (పురుషో వావ అగ్నిర్గౌతమ) ప్రసిద్ధశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్ పురుషశ్చతుర్థోఽగ్నిః. తస్య వ్యాత్తం - వివృతం ముఖం సమిత్. వివృతేన హి ముఖేన దీప్యతే పురుషో వచనస్వాధ్యాయాదౌ - యథా సమిధాఽగ్నిః. ప్రాణో ధూమః - తదుత్థానసామాన్యాత్. ముఖాద్ధి ప్రాణ ఉత్తిష్ఠతి. వాక్- శబ్దోఽర్చిః- వ్యఞ్జకత్వసామాన్యాత్. అర్చిశ్చ వ్యఞ్జకం- వాక్- శబ్దోఽభిధేయవ్యఞ్జకః. చక్షురఙ్గారాః- ఉపశమసామాన్యాత్ప్రకాశాశ్రయత్వాద్వా. శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః- విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నన్నం జుహ్వతి. నను నైవ దేవా అన్నమిహ జుహ్వతో దృశ్యన్తే. నైష దోషః- ప్రాణానాం దేవత్వోపపత్తేః. అధిదైవమిన్ద్రాదయో దేవాః- త ఏవాధ్యాత్మం ప్రాణాః - తే చాన్నస్య పురుషే ప్రక్షేప్తారః. తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి- అన్నపరిణామో హి రేతః. ౧౨

ఉ.— యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిల్లోమాని ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తే ఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతి స జీవతి యావజ్జీవత్యథ యదా మ్రియతే॥ ౧౩

అథైనమగ్నయే హరన్తి తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి సమిత్సమిద్ధూమో ధూమో ఽర్చిరర్చిరఙ్గారా అఙ్గారా విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి॥ ౧౪

ఆ.— యోగ్యానుపలబ్ధివిరోధమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఇహేతి పురుషాగ్నినిర్దేశః శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నైష దోష ఇతి) ఉపపత్తిమేవ దర్శయతి (అధిదైవమితి) ౧౨

రం.— (పురుషో వా అగ్నిర్గౌతమేతి) (తస్య వ్యాత్తమేవ సమిత్) వివృతం ముఖమేవ సమిదిత్యర్థః. (వాగర్చిః) ప్రకాశకత్వసామాన్యాత్ వాక్- వాగిన్ద్రియమర్చిరిత్యర్థః. (అస్యా ఆహుత్యై) అస్యా ఆహుతేరిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౨

శం.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ) యోషేతి- స్త్రీ పఞ్చమో హోమాధికరణో ఽగ్నిః- తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్- తేన హి సా సమిధ్యతే. లోమాని ధూమః- తదుత్థానసామాన్యాత్. యోనిరర్చిః- వర్ణసామాన్యాత్. యదన్తః కరోతి తే ఽఙ్గారాః- అన్తఃకరణం- మైథునవ్యాపారాః. తే ఽఙ్గారాః- వీర్యోపశమహేతుత్వసామాన్యాత్. వీర్యాద్యుపశమకారణం హి మైథునం- తథా ఽఙ్గారభావో ఽగ్నేరుపశమకారణం. అభినన్దాః- సుఖలవాః క్షుద్రత్వసామాన్యాద్విస్ఫులిఙ్గాః. తస్మిన్రేతో జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేః పురుషస్సమ్భవతి. ఏవం ద్యుపర్జన్యాయం లోకపురుషయోషాగ్నిషు క్రమేణ హూయమానాస్సోమవృష్ట్యన్నరేతోభావేన స్థూలతారతమ్యక్రమమాపద్యమానాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఆపః పురుషశబ్దమారభన్తే. యః ప్రశ్నశ్చతుర్థః * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి- స ఏష నిర్ణీతః పఞ్చమ్యామాహుతౌ యోషాగ్నౌ హుతాయాం రేతోభూత్వా ఆపః పురుషవాచో భవన్తీతి. స పురుష ఏవం క్రమేణ జాతో జీవతి కియన్తం కాలమితి. ఉచ్యతే- యావజ్జీవతి- యావదస్మిఞ్శరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అథ- తత్క్షయే యదా- యస్మిన్కాలే మ్రియతే. ౧౩

ఆ.— తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతీతి వాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య చతుర్థప్రశ్ననిర్ణాయకత్వేన ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (యః ప్రశ్న ఇతి. నిర్ణయప్రకారమనువదతి (పఞ్చమ్యామితి) యథోక్తనీత్యా జాతే దేహే కథం పురుషస్య జీవనకాలో నియమ్యతే- తత్రాహ (స పురుష ఇతి) ౧౩

రం.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమేతి) యోషా- స్త్రీ. (యోనిరర్చిః) వర్ణసామ్యాద్యోనేరర్చిష్ట్వం. (యదన్తః కరోతి తే ఽఙ్గారాః) అన్తఃకరణం నామ- మిథునీకరణం. (అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః) క్షుద్రత్వసామ్యాత్. ఏవం * యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. అన్యేషామపి ప్రశ్నానాముత్తరం వక్తుం ప్రసఙ్గం సమ్పాదయతి (స జీవతీతి) సః- పురుషః ఏవం క్రమేణ రేతోరూపాయామాహుతౌ హుతాయాం పురుషాకారో జాతస్సఞ్జీవతి. కియన్తం కాలమిత్యత్రాహ (యావజ్జీవతీతి) యావదస్మిఞ్శరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అతః కస్యాపి కాలస్యానియతిరితి భావః. (అథ యదా మ్రియతే) అథ- తత్కర్మక్షయే యస్మిన్కాలే మ్రియత ఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— అథ- తదా ఏనం- మృతమగ్నయే- అగ్న్యర్థమేవాన్త్యాహుత్యై హరన్తి ఋత్విజః. తస్య. ఆహుతిభూతస్య ప్రసిద్ధో ఽగ్నిరేవ హోమాధికరణం- న పరికల్ప్యో ఽగ్నిః. ప్రసిద్ధైవ సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః. విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. యథాప్రసిద్ధమేవ సర్వమిత్యర్థః. తస్మిన్పురుషమన్త్యాహుతిం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుత్యై- ఆహుతేః పురుషో భాస్వరవర్ణః- అతిశయదీప్తిమాన్. నిషేకాదిభిరన్త్యాహుత్యన్తైః కర్మభిస్సంస్కృతత్వాత్. సమ్భవతి- నిష్పద్యతే. ౧౪

ఆ.— పఞ్చాగ్నిక్రమేణ జాతో ఽగ్నిలయశ్చాహం- తేనాగ్నావుత్పత్తిర్ధ్యానసిద్ధయే షష్ఠమగ్నిమన్త్యాహుత్యధికరణం ప్రస్తౌతి (అథేతి) జీవననిమిత్తకర్మవిషయస్తచ్ఛబ్దః. వక్ష్యమాణకీటాదిదేహవ్యావృత్తయే భాస్వరవర్ణవిశేషణం. దీప్త్యతిశయవత్త్వే హేతుమాహ (నిషేకాదిభిరితి) ౧౪

రం.— (అథైనమగ్నయే హరన్తి) అథ- మరణానన్తరం అగ్నయే- అగ్న్యర్థం. అగ్నౌ హోమాయ ఏనం- మృతమృత్విజో హరన్తి. తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి. సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః. విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. అస్యాష్షష్ఠ్యా ఆహుతేరగ్నిసమిదాదికం న కాల్పనికం - అపితు స్వాభావికమేవ. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి) తస్మిన్నగ్నౌ ఋత్విగ్భిః * అసౌ స్వర్గాయ లోకాయ స్వాహేతి యజమానే హుతే సతి దివ్యలోకే దీప్యమానశరీరో యజమానో నిష్పద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

ఉ.— § తే య ఏవమేతద్విదుః యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిరభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి మాసేభ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాదిత్యమాదిత్యాద్వైద్యుతం తాన్వైద్యుతాత్పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి తేషాం న పునరావృత్తిః॥ ౧౫

శం.— ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిరాకరణార్థమాహ- తే. తే య ఏవం- యథోక్తం పఞ్చాగ్నిదర్శనమేతద్విదుః. ఏవంశబ్దాదగ్నిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గశ్రద్ధాదివిశిష్టాః పఞ్చాగ్నయో నిర్దిష్టాః తానేవమేతాన్ పఞ్చాగ్నీన్విదురిత్యర్థః. నన్వగ్నిహోత్రాహుతిదర్శనవిషయమేవైతద్దర్శనం- తత్ర హ్యుక్తముత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కనిర్ణయే 'ఏవమేవాహవనీయః కుర్వాతే' ఇత్యాది ఇహాప్యముష్య లోకస్యాగ్నిత్వమాదిత్యస్య చ సమిత్త్వమిత్యాదివిశేషసామాన్యం. తస్మాత్తద్విషయమేవైతద్దర్శనమితి. న- 'యతిథ్యామి'తి ప్రశ్నప్రతివచనపరిగ్రహాత్. 'యతిథ్యామి'త్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనస్య యావదేవ పరిగ్రహః- తావదేవైవంశబ్దేన పరామ్రష్టుం యుక్తం- అన్యథా ప్రశ్నానర్థక్యాత్ నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చ ప్రశ్నార్థస్య యాఽగ్న్య ఏవ వక్తవ్యాః. ప్రశ్నిర్జ్ఞాతమప్యనూద్యేత- యథా ప్రాప్తస్యైవానువదనం యుక్తం. అథ 'అసౌ వై లోకోఽగ్ని'రిత్యగ్నిత్వోపలక్షణార్థః. తథాప్యాద్యేనాన్త్యేన వోపలక్షణం యుక్తం ప్రశ్నస్తరాచ్చ. సమానే హి ప్రకరణే ఛాన్దోగ్యశ్రుతౌ 'పఞ్చాగ్నీన్వేద' ఇతి పఞ్చసఙ్ఖ్యాయా ఏవోపాదానాదగ్నిహోత్రశేషమేతత్పఞ్చాగ్నిదర్శనం. యత్త్వగ్నిసమిదాదిసామాన్యం- తదగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థమిత్యవోచామ. తస్మాన్నాగ్నిహోత్రాద్యపదార్థషట్కపరిజ్ఞానాదర్చిరాదిప్రతిపత్తిః- ఏవమిత్యేవ ప్రకృతోపాదానేనార్చిరాదిప్రతిపత్తివిధానాత్. కే పునస్తే- య ఏవంవిదుః గృహస్థా ఏవ నను తేషాం యజ్ఞాదిసాధనేన ధూమాదిప్రతిపత్తిర్విధిత్సితా. న- అనేవంవిదామపి గృహస్థానాం యజ్ఞాదిసాధనోపపత్తేః, భిక్షువానప్రస్థయోశ్చారణ్యసమ్బన్ధేన గ్రహణాత్. గృహస్థకర్తృకస్య స్థాచ్చ పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య, అతో నాపి బ్రహ్మచారిణ ఏవంవిదురిత్యుచ్యన్తే. తేషాం తూత్తరేణ పథా ప్రవేశః స్మృతిప్రామాణ్యాత్ 'అష్టాశీతిసహస్రాణాం మునీనామూర్ధ్వరేతసాం । ఉత్తరేణార్యమ్ణః పన్థాస్తేఽమృతత్వం హి భేజిరే' తస్మాద్గృహస్థా ఏవమగ్నిజోఽహమగ్న్యపత్యమితి - ఏవం క్రమేణాగ్నిభ్యో జాతోఽగ్నిరూపత్వేనైవం విదుః-తే, చ- యే చామీ అరణ్యే- వానప్రస్థాః పరివ్రాజకాశ్చారణ్యనిష్ఠాః శ్రద్ధాం- శ్రద్ధాయుక్తాస్సన్తః సత్యం- బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాత్మానముపాసతే న పునః శ్రద్ధాం చోపాసతే- సర్వేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి యావద్గృహస్థాః పఞ్చాగ్నివిద్యాం సత్యం వా బ్రహ్మ న విదుః- తావచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం తతో జాతోఽగ్నేర్లోకం ప్రత్యుత్థాయినోఽగ్నిహోత్రాదికర్మానుష్ఠాతారో భవన్తి. తే కర్మణా ధూమాదిక్రమేణ పునః పితృలోకం పునః పర్జన్యాదిక్రమేణేమమావర్తన్తే. తతః పునర్యోషాగ్నౌ జాతాః పునః కర్మకృత్త్వేత్యేవమేవ ఘటీయన్త్రవద్గత్యాగతిభ్యాం పునరావర్తన్తే. యదా త్వేవం విదుః - తతో ఘటీయన్త్రభ్రమణాద్వినిర్ముక్తాస్సన్తోఽర్చిరభిసమ్భవన్తి. అర్చిరితి నాగ్నిజ్వాలామాత్రం. కిం తర్హి. అర్చిరభిమానిన్యర్చిశ్శబ్దవాచ్యా దేవతోత్తరమార్గలక్షణా వ్యవస్థితైవ. తామభిసమ్భవన్తి. నహి పరివ్రాజకానామగ్నిజ్వలనేన సాక్షాత్సమ్బన్ధోఽస్తి- తేషాం తేన దేవతైవ పరిగృహ్యతేఽర్చిశ్శబ్దవాచ్యా. అతోఽహర్దేవతాం మరణకాలనియమానుపపత్తేరహశ్శబ్దాదపి దేవతైవ. ఆయుషః క్షయే హి మరణం. నైవం విదామహన్యేవ మర్తవ్యమిత్యహర్మరణకాలం నియన్తుం శక్యతే న చ రాత్రౌ ప్రేతాస్సన్తోఽహః ప్రతిపద్యన్తే- * 'స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతీ'తి శ్రుత్యన్తరాత్. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం - అహర్దేవతయాతివాహితా ఆపూర్యమాణపక్షదేవతాం ప్రతిపద్యన్తే శుక్లపక్షదేవతామిత్యేతత్. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసానుదఙ్ - ఉత్తరాం దిశమాదిత్యః- సవితైతి - తాన్షణ్మాసాన్ ప్రతిపద్యన్తే శుక్లపక్షదేవతయాతివాహితాస్సన్తః. మాసానితి బహువచనాత్సఙ్ఘచారిణ్యః షడుత్తరాయణదేవతాః. తేభ్యో మాసేభ్యః- షణ్మాసదేవతాభిరతివాహితా దేవలోకాభిమానినీం దేవతాం ప్రతిపద్యన్తే దేవలోకాదాదిత్యం. ఆదిత్యాద్వైద్యుతం- విద్యుదభిమానినీం ప్రతిపద్యన్తే. విద్యుద్దేవతాం ప్రాప్తాన్ బ్రహ్మలోకవాసీ పురుషో బ్రహ్మణా మనసా సృష్టః- మానసః కశ్చిదేత్య - ఆగత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి. బ్రహ్మలోకానిత్యధరోత్తరభూమిభేదేన భిన్నా ఇతి గమ్యన్తే- బహువచనప్రయోగాత్. ఉపాసనతారతమ్యోపపత్తేశ్చ తేన పురుషేణ గమితాస్సన్తస్తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః- ప్రకృష్టాస్సన్తస్స్వయం పరావతః - ప్రకృష్టాస్సమాః - సంవత్సరాననేకాన్వసన్తి. బ్రహ్మణోఽనేకాన్కల్పాన్వసన్తీత్యర్థః. తేషాం బ్రహ్మలోకం గతానాం నాస్తి పునరావృత్తిః- అస్మిన్సంసారే న పునరాగమనం. * 'ఇహే'తి శాఖాన్తరపాఠాత్ ఇహాకృతిమాశ్రిత్య గ్రహణమితి చేత్ - * 'శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీ'మితి యద్వత్. న- 'ఇహే'తి విశేషణానర్థక్యాత్. యది హి నావర్తన్త ఏవ- ఇహ గ్రహణమనర్థకమేవ స్యాత్. * 'శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీ'మిత్యత్ర పౌర్ణమాస్యాశ్శ్వోభూతత్వమనుక్తం న జ్ఞాయత ఇతి యుక్తం విశేషితుం. నహి తత్ర శ్వ ఆకృతిశ్శబ్దార్థో విద్యత ఇతి శ్వశ్శబ్దోఽనర్థక ఏవ ప్రయుజ్యతే. యత్ర తు విశేషణశబ్దే ప్రయుక్తేఽన్విష్యమాణే విశేషణఫలం చేన్న గమ్యతే- తత్ర యుక్తా నిరర్థకత్వేనోత్స్రష్టుం విశేషణశ్రుతిః- న తు సత్యాం విశేషణఫలావగతౌ. తస్మాదస్మాత్కల్పాదూర్ధ్వమావృత్తిర్గమ్యతే. ౧౫

ఆ.— పఞ్చాగ్నివిదాం గతిం వివక్షురుత్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఇదానీమితి) యే విదుః- తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపఞ్చాగ్నిపరామర్శిత్వం స్ఫుటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) ఏతద్విదురితి శ్రుతమేతద్దర్శనమిత్యుక్తం. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞాపకం దర్శయతి

§ పరాః పరావన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

(తత్రహీతి) ఆదిపదం * ఆదిత్యంసమిధమిత్యాదిసఙ్గ్రహీతుం. రశ్మీనాంధూమత్వ, మహ్నార్చిష్ట్వమిత్యాదిగ్రహీతుంద్వితీయమాదిపదం.
ప్రత్యభిజ్ఞాఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనవిషయస్యైవ ప్రకృతస్యైవంశబ్దేన పరామర్శాన్నషట్ప్రశ్నీయం దర్శనమిహపరామృష్టమితి
పరిహరతి (నేత్యాదినా) సఙ్గృహీతంపరిహారంవివృణోతి (యతిథ్యామిత్యస్యేతి) వ్యధికరణేషష్ఠ్యౌ. యావత్- వస్తు. పరిగ్రహః- విషయఇ
త్యర్థః. షట్ప్రశ్నీయమేవవ్యవహితం దర్శనమత్రపరామృష్టంచేత్- తదా * యతిథ్యామితిప్రశ్నోవ్యర్థస్స్యాత్ - షట్ప్రశ్నీయనిర్ణీతదర్శనశేష
భూతదర్శనస్య ప్రశ్నాదృతే ప్రతివచనసమ్భవాదిత్యాహ (అన్యథేతి) కిఞ్చ- పూర్వస్మిన్ప్రశ్నే పర్యవశిష్టతయా పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయానిశ్చితత్వాత్తదవ
చ్ఛిన్నాస్సామ్యాదికాస్సుయఏవాత్రైవంశబ్దేనపరామర్ష్టుముచితా ఇత్యాహ (నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణేనిర్జ్ఞాతమేవాగ్న్యాదిపూర్వ
గ్రన్థేప్యనూద్యతే-తథాచాగ్నిహోత్రదర్శనంవ్యవహితమేవంశబ్దేనకింపరామృష్టమితిశఙ్క్యతే (అథేతి) అగ్నిహోత్రదర్శనంపూర్వగ్రన్థేఽనూ
ద్యతేచేత్- తత్ప్రకరణే ప్రాప్తంరూపమనతిక్రమ్యైవాన్తరితోఽదేరప్యత్రానువదనంస్యాత్. నతుతస్యైవపరీత్యానానువదనంయుక్తం- అనువాదస్యపు
రోవాదసాపేక్షత్వాత్. నచాత్రాన్తరితోఽద్యనూద్యతే. తస్మాదేవంశబ్దోనాగ్నిహోత్రపరామర్శీతిపరిహరతి (యథాప్రాప్తస్యేతి) ద్యులోకా
దిభావస్యాన్తరితోఽద్యుపలక్షణార్థత్వాత్ పూర్వస్యానువాదత్వసమ్భవాదేవంశబ్దస్యాగ్నిహోత్రవిషయత్వసిద్ధిరితిచోదయతి (అథేతి) ప్రాప్తకాలా
వాదుపలక్షణపక్షోఽయోగేఽప్యఙ్గీకృత్యపఞ్చాగ్నినిర్దేశస్యైయర్థ్యేనదూషయతి (తథాపీతి) ఇతశ్చస్వతన్త్రమేవపఞ్చాగ్నిదర్శనమేవంశబ్దపరామృష్టమి
త్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) సమిదాదిసామ్యదర్శనాదగ్నిహోత్రదర్శనశేషభూతదర్శనమేవైతద్దర్శనమిత్యుక్తమనూద్యదూషయతి (యత్త్వి
త్యాదినా) అహో చాయ-అగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవకార్యమిత్యుక్తమిత్యత్రేతిశేషః. ఏవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శాసమ్భవే
ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (ఏవమితీతి) ప్రకృతం- పఞ్చాగ్నిదర్శనం. తచ్చస్వతన్త్రమిత్యుక్తం. తద్వతోఽర్చిరా
దిప్రతిపత్తిః- నకేవలంకర్మిణామిత్యర్థః. ప్రశ్నపూర్వకంవేదితృవిశేషంనిర్దిశతి (కేపునరిత్యాదినా) గృహస్థానాంయజ్ఞాదినాపితృయాణప్రతి
పత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్నదేవయానేపథిప్రవేశోఽస్తీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) పఞ్చాగ్నివిదాంగృహస్థానాందేవయానేపథ్యధికారః. తద్రహితానాంను
తేషామేవయజ్ఞాదినాపితృయాణప్రాప్తిరితివిభాగోపపత్తేర్నవాక్యశేషవిరోధోఽస్తీతిసమాధత్తే (నేత్యాదినా) ఏవంవిదురితిసామాన్యవచనాత్పరివ్రా
జకాదేరప్యత్ర గ్రహణంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (భిక్షువానప్రస్థయోశ్చేతి) విధాన్తరేణతయోరుత్తరమార్గే ప్రవేశాన్నపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనగ్రహ
ణం- పునరుక్తేరిత్యర్థః. గృహస్థానామేవపఞ్చాగ్నివిదాంతత్ర గ్రహణమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (గృహస్థేతి) బ్రహ్మచారిణాంతర్హి గ్రహణంభవి
ష్యతి. నేత్యాహ (అతఇతి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్యగృహస్థకర్మసమ్బన్ధాదేవేత్యేతత్. కథంతర్హి నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాందేవయానేపథిప్రవేశః-తత్రాహ
(తేషామితి) ఆర్యమ్ణస్సమ్బన్ధీయఃపన్థాః - తమాసాద్యతేనోత్తరేణపథాతే - యథోక్తసఙ్జ్ఞాఋషయః సాపేక్షమమృతత్వంప్రాప్తాఇతిస్మృత్య
ర్థః. ఆశ్రమాన్తరాణాంపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనాత్రాగ్రహణేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అగ్నిజత్వేఫలితమాహ (అగ్న్యపత్యమితి) అగ్నిజత్వంసా
ధయతి (ఏవమితి) అగ్న్యపత్యత్వేకింస్యాత్-తదాహ (అగ్నీతి) ఏవంయేగృహస్థానిమః- తే, యే- తే. చేతియోజనా. అరణ్యం-స్త్రీజనాసఙ్కీ
ర్ణోదేశః. పరివ్రాజకాశ్చేతి- త్రిదణ్డినోగృహ్యన్తే. అన్యేషామేషణాభ్యోవ్యుత్థితానాంసమ్యగ్జ్ఞాననిష్ఠానాందేవయానేపథ్యప్రవేశాత్. ఆశ్రమ
మాత్రనిష్ఠావాతేఽపిగృహ్యేరన్నితిద్రష్టవ్యం. శ్రద్ధాపిస్వయముపాస్యా- కర్మత్వశ్రవణాదిత్యాశఙ్క్యప్రత్యయమాత్రస్యసాపేక్షత్వాదుపాస్యత్వా
నుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ (నపునరితి) సర్వే- పఞ్చాగ్నివిదస్సత్యబ్రహ్మవిదశ్చేత్యర్థః. వినాపివిద్యాబలమర్చిరభిసమ్పత్తిస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (యా
వదితి) కర్మకృత్వా- లోకంప్రత్యుత్థాయినఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. కేవలకర్మిణాందేవయానమార్గప్రాప్తిర్నాస్తీత్యుక్తంనిగమయతి (ఏవమేవేతి)
విదుషామేవదేవయానప్రాప్తిముపసంహరతి (యదాత్వితి) నన్వర్చిషోజ్వాలాత్మనోఽస్థైర్యాత్తదభిసమ్పత్తిర్నఫలాయకల్పతే- తత్రాహ (అర్చి
రితి) అర్చిశ్శబ్దేనయథోక్తదేవతాగ్రహేలిఙ్గమాహ (నహీతి) తతః- అర్చిర్దేవతాయాస్సకాశాదితియావత్. అహశ్శబ్దస్యకాలవిషయత్వం- ఉ
క్తదోషాభావాదితిచేత్. నేత్యాహ (మరణేతి) నియమాభావమేవవ్యనక్తి (ఆయుషఇతి) విద్వద్విషయోనియమమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ననురా
త్రౌమృతోఽపివిద్వానహరపేక్ష్యఫలీభూతస్సమ్పద్యేత. నేత్యాహ (నచేతి) ఏకస్మిన్నేవబ్రహ్మలోకేకథంబహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి)
బ్రహ్మలోకానితి- బహువచనప్రయోగాదితిసమ్బన్ధః. అత్ర బ్రహ్మలోకాః విశేష్యత్వేనగృహ్యన్తే. బహువచనోపపత్తౌహేత్వన్తరమాహ (ఉపా
సనేతి) కల్పశబ్దోఽవాన్తరకల్పవిషయః-* తేషామిహనపునరావృత్తిరితిక్వచిత్పాఠాత్. అస్మిన్నిత్యాదివ్యాఖ్యానమయుక్తమితిశఙ్క్యతే (ఇహేతి)
యథా *శ్వోభూతేపౌర్ణమాసీంయజేతేత్యత్రాకృతిఃపౌర్ణమాసీశబ్దార్థః- శ్వోభూతత్వంచనవ్యావర్తకం - పౌర్ణమాసీపదలక్ష్యేష్టేఃప్రతిపద్యేవకర్త
వ్యతానియమాత్. తథేహాప్యుక్తేఇహశబ్దార్థత్వాన్నిరఙ్కుశైవానావృత్తిరత్రసిధ్యతీత్యర్థః. పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరోక్తందృష్టాన్తంవిఘటయతి
(శ్వోభూతఇతి) కృతసమ్భారవిషయసాపేక్షంహిశ్వోభూతత్వం. పౌర్ణమాసీదినేచాతుర్మాస్యేష్ట్యాకృతాయాంకదాపౌర్ణమాసీష్టిఃకర్తవ్యేతివినావచనంన
జ్ఞాయతే- తత్రశ్వోభూతత్వంవిశేషణంభవత్యవ్యావర్తకం - తద్వదిహాపివిశేషణమపివ్యావర్తకమేవేతినాత్యన్తికానావృత్తిసిద్ధిరిత్యర్థః. యత్తుపౌ
ర్ణమాసీశబ్దస్యాకృతివాచిత్వాదవ్యావర్తకత్వమితి- తత్రాహ (నహీతి) యద్యపిప్రకృతేవాక్యేపౌర్ణమాసీశబ్దోభవత్యాకృతివచనః - తథాపిస్వ
శబ్దార్థోఽపికాచిదాకృతిరస్తీత్యఙ్గీకృత్యావ్యావర్తకశ్శ్వోభూతశబ్దోనైవప్రయుజ్యతే. తథాఽత్రాపివిశేషణశబ్దస్యవ్యావర్తకత్వమావశ్యకమిత్యర్థః.
సుషిరమాకాశమిత్యాదౌవ్యావర్త్యాభావేఽపివిశేషణప్రయోగవదత్రాపివిశేషణంస్వరూపానువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రత్వితి) విశే
షణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౧౫

మూ.— అథయేయజ్ఞేనదానేనతపసాలోకాఞ్జయన్తి తేధూమమభిసమ్భవన్తిధూమాద్రాత్రిగ్ంరాత్రేరపక్షీయమాణపక్షమపక్షీయమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసాన్దక్షిణాఽఽదిత్యఏతిమాసేభ్యఃపితృలోకంపితృలోకాచ్చన్ద్రం తేచన్ద్రంప్రాప్యాన్నంభవన్తితాగ్ంస్తత్రదేవాయథాసోమగ్ంరాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాగ్ంస్తత్రభక్షయన్తి తేషాంయదాతత్పర్యవైత్యథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తేఆ

రం.— ఇదానీంప్రథమప్రశ్ననిర్ణయార్థమారభతే (తేయఏవమేతద్విదుర్యేచామీఅరణ్యేశ్రద్ధాంసత్యముపాసతేతేఽర్చిరభిసమ్భవన్తీత్యాదినా) యేఏవం- అనేనప్రకారేణద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిద్రూపేష్వగ్నిషు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోఽనుషక్తతయా సప్తరసంప్రత్యగాత్మానంబ్రహ్మాత్మకత్వేనయేవిదుః- ఉపాసతే. త, ఇతియావత్. యేచామీ- పురుషాఃఅరణ్యేస్థిత్వాశ్రద్ధాంపురస్కృత్యసత్యం పరమాత్మానంప్రత్యగాత్మాత్మకముపాసతే-తే, చ- ఏతేఉభయేఽపిఅర్చిరభిసమ్భవన్తి- అర్చిరభిమానినీందేవతాంప్రాప్తాభవన్తీత్యర్థః. అర్చిష ఇత్యాదౌసర్వత్రాభిసమ్భవన్తీత్యనుషఙ్గః. అహ్నఆపూర్యమాణపక్షం. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్యఏతి- తాన్మాసాన్. ఉదక్- ఉదఙ్ముఖఇత్యర్థః. ఉదక్శబ్దస్థఇతినా. అత్రాహఃపూర్వపక్షాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః. మాసేభ్యోదేవలోకం- అత్ర ... సంవత్సరమితి ఛాన్దోగ్యశ్రవణాదధికకాలానాంన్యూనకాలేభ్యఉత్తరోత్తరత్వేననివేశస్యపృథగ్దృష్టత్వాన్మాసానన్తరంసంవత్సరమభిసమ్భ ... సంవత్సరద్వారాదేవలోకమిత్యర్థః. అత్రదేవలోకశబ్దశ్చవాయుపరః- ❋ యోఽయంపవతఏషదేవానాంగృహాఇతిశ్రుతిసిద్ధేః, అతరథాదేవలోకాదాదిత్యమితిఆదిత్యానన్తరపూర్వసర్వతయాదేవలోకనిర్దేశకస్యాస్యవాక్యస్య ❋ సవాయుమాగచ్ఛతితస్మైసతత్రవిజిహీతేయథారథచక్రస్యఖంతేన సఊర్ధ్వఆక్రమతేసఆదిత్యమాగచ్ఛతీతివాయోరాదిత్యసమనన్తరపూర్వపర్వత్వప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్,. అతోదేవలోకవాయుశబ్దయోరేకార్థత్వంవక్తవ్యం. ఏతత్సర్వం వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితిసూత్రభాష్యేస్పష్టం. (ఆదిత్యాద్వైద్యుతం) ❋ ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసంచన్ద్రమసోవిద్యుతమితిశ్రుత్యన్తరేమధ్యేచన్ద్రమసఃశ్రవణాత్ చన్ద్రద్వారావిద్యుదభిమానినీందేవతాంప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. (తాన్వైద్యుతాత్పురుషోమానసఏత్యబ్రహ్మలోకాన్గమయతి) వైద్యుతాత్ -వైద్యుతఇత్యర్థః. వైద్యుతఃపురుషఃమానసః-పరేణబ్రహ్మణామనసాసృష్టఃఅమానవశబ్దితః పురుషఏత్య-ఆగత్యతాన్బ్రహ్మలోకాన్గమయతీత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యే ❋ చన్ద్రమసోవిద్యుతంతత్పురుషోఽమానవస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతివైద్యుతస్యామానవశబ్దితస్యైవబ్రహ్మగమయితృత్వశ్రవణాత్, ❋ వైద్యుతేనైవతతస్తస్యశ్రుతేరితిసూత్రితత్వాచ్చ ❋ విద్యుతఉపరివైద్యుతేనామానవేనైవ ... కేనవిదుషాంబ్రహ్మప్రాప్తిగమనమితిభాష్యానుసారాచ్చ వైద్యుతాదిపదంప్రథమాన్తతయావ్యాఖ్యేయం. బ్రహ్మలోకానిత్యత్రబహువచనస్య ... యేనబ్రహ్మైవలోకోబ్రహ్మలోకఇతికర్మధారయస్యైవయుక్తతయాఅర్థస్యైకత్వేనిశ్చితేబహువచనస్య ❋ అదితిఃపాశాన్ ఇతివదుపపత్తేః ... తత్పురుషఇతిపక్షేఽపినదోషః. నచభగవల్లోకస్యైకతయాబహువచనానుపపత్తిరితివాచ్యం- పరస్యబ్రహ్మణఃపరిపూర్ణస్యసర్వగతస్యసత్యసఙ్కల్పస్య ... లీలాపరిపూరణప్రామాణ్యానుసారేణస్వేచ్ఛాపరికల్పితస్యాసాధారణాప్రాకృతలోకానన్త్యసమ్భవేఅనుపపత్త్యభావాత్. ఏతత్సర్వం ❋ పరంజైమినిర్ముఖ్యత్వాదితిసూత్రభాష్యేస్పష్టం. (తేషుబ్రహ్మలోకేషుపరాఃపరావతోవసన్తి) తేషుబ్రహ్మలోకేషుపరాః- నిరతిశయానన్దైశ్వర్యశాలినః. పరావన్తః-పరవన్తః. నాథవన్తఇతియావత్. పరమాత్మనాసనాథాఃతేనానుగృహీతాఃతద్దత్తానిభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణానిభుఞ్జానాఃసుఖేనతత్రైవాసతేఇత్యర్థః. (తేషాంనపునరావృత్తిః) తేషాంనపునస్సంసారబన్ధఇత్యర్థః. ౧౫

శం.— అథ- పునర్యే- నైవంవిదుః, ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనస్య విజ్ఞానస్యానభిజ్ఞాః, కేవలకర్మిణః, యజ్ఞేన - అగ్నిహోత్రాదినా దానేన - బహిర్వేదిభిక్షమాణేషుద్రవ్యసంవిభాగలక్షణేనతపసా - బహిర్వేద్యేవదీక్షాదివ్యతిరిక్తేనకృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదినాలోకాఞ్జయన్తి ... లోకానితిబహువచనాత్తత్రాపిఫలతారతమ్యమభిప్రేతం. తేధూమమభిసమ్భవన్తిఉత్తరమార్గఇవ. ఇహాఽపిదేవతాఏవధూమాదిశబ్దవాచ్యాః- ధూమాదిదేవతాంప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. ఆతివాహికత్వంచదేవతానాంతద్వదేవ. ధూమాద్రాత్రిం - రాత్రిదేవతాం. తతోఽపక్షీయమాణపక్షదేవతాం- తతోయాన్షణ్మాసాన్దక్షిణాందిశమాదిత్యఏతి-తాన్మాసాన్దేవతావిశేషాన్ప్రతిపద్యన్తే. మాసేభ్యఃపితృలోకం. పితృలోకాచ్చన్ద్రం. తేచన్ద్రంప్రాప్యాన్నంభవన్తి. తాంస్తత్రాన్నభూతాన్యథాసోమంరాజానమిహయజ్ఞేఋత్విజఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతిభక్షయన్తి-ఏవమేతాంశ్చన్ద్రంప్రాప్తాన్కర్మిణోభృత్యానివస్వామినోభక్షయన్తి- ఉపభుఞ్జతేదేవాః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతినమన్త్రః.కింతర్హి. ఆప్యాయ్యాప్యాయ్యచమసస్థంభక్షణేనాపక్షయంచకృత్వాపునఃపునర్భక్షయన్తీత్యర్థః. ఏవందేవాఅపిసోమలోకేలబ్ధశరీరాన్కర్మిణఉపకరణభూతాన్పునఃపునర్విశ్రామయన్తఃకర్మానురూపంఫలంప్రయచ్ఛన్తః. తద్ధితేషామాప్యాయనంసోమస్యాప్యాయనమివ. ఉపభుఞ్జతేఉపకరణభూతాన్దేవాః. తేషాం - కర్మిణాంయదా- యస్మిన్కాలేతత్- యజ్ఞదానాదిలక్షణంసోమలోకప్రాపకంకర్మపర్యవైతి - పరిగచ్ఛతి. పరిక్షీయతఇత్యర్థః. అథ- తదాఇమమేవ-ప్రసిద్ధమాకాశమభినిష్పద్యన్తే. యాస్తాఃశ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాద్యులోకాగ్నౌహుతాఆపస్సోమాకారపరిణతాః, యాభిస్సోమలోకేకర్మిణాముపభోగాయశరీరమారబ్ధమమ్మయం,- తాఃకర్మక్షయాద్ధిమపిణ్డఇవాతపసమ్పర్కాత్ప్రవిలీయన్తే. తత్ప్రవిలీనాస్సూక్ష్మాఆకాశభూతాఇవభవన్తి. తదిదముచ్యతే- ఇమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తఇతి. తేపికర్మిణస్తచ్ఛరీరాస్సన్తఃపురోవాతాదినాఇతశ్చాముతశ్చనీయన్తేఽన్తరిక్షగాః. తదాహ (ఆకాశాద్వాయుం

కాశాద్వాయుం వాయోర్వృష్టిం వృష్టేః పృథివీం తే పృథివీం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి తే పునః పురుషాగ్నౌ హూయన్తే తతో యోషాగ్నౌ జాయన్తే § తే లోకాన్ప్రత్యుత్థాయిన స్త ఏవమేవానుపరివర్తన్తేఽథ య ఏతౌ పన్థానౌ న విదుస్తే కీటాః పతఙ్గా యదిదం దన్దశూకమ్॥ ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

యి) వాయోర్వృష్టిం ప్రతిపద్యన్తే. తదుక్తం పర్జన్యాగ్నౌ సోమం రాజానం జుహ్వతీతి. తతో వృష్టిభూతా ఇమాం పృథివీం పతన్తి. తే పృథివీం ప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నం భవన్తి తదుక్తమస్మిఁల్లోకేఽగ్నౌ వృష్టిం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యా అన్నం సమ్భవతీతి. తే పునః పురుషాగ్నౌ హూయన్తేఽన్నభూతా రేతస్సిచి. తతో రేతోభూతా యోషాగ్నౌ హూయన్తే. తతో జాయన్తే. తే లోకం ప్రత్యుత్థాయినః- తే లోకం ప్రత్యుత్తిష్ఠన్తోఽగ్నిహోత్రాదికర్మానుతిష్ఠన్తి. తతో ధూమాదినా పునః పునస్సోమలోకం- పునరిమం లోకమితి త ఏవమేవ కర్మిణోఽనుపరివర్తన్తే- ఘటీయన్త్రవచ్చక్రీభూతా బమ్భ్రమతీత్యభిప్రాయః. ఉత్తరమార్గాయ సద్యోముక్తయే వా యావద్బ్రహ్మ న విదుః. * ఇతి తు కామయమానస్సంసరతీత్యుక్తం. అథ పునర్య ఉత్తరం దక్షిణం చ- ఏతౌ పన్థానౌ న విదుః - ఉత్తరస్య దక్షిణస్య వా పథః ప్రతిపత్తయే జ్ఞానం కర్మ వా నానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. తే కిం భవన్తీతి. ఉచ్యతే- కీటాః పతఙ్గాః యదిదం- యచ్చ దన్దశూకం - దంశమశకమిత్యేతద్భవన్తి. ఏవం హీయం సంసారగతిః కష్టా- అస్మిన్మగ్నస్య పునరుద్ధార ఏవ దుర్లభః. తథా చ శ్రుత్యన్తరం * తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేతి. తస్మాత్సర్వోత్సాహేన యథాశక్తి స్వాభావికకర్మజ్ఞానహానేన దక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం శాస్త్రీయం కర్మ జ్ఞానం వాఽనుతిష్ఠేదితి వాక్యార్థః. తథా చోక్తం * అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం. * తస్మాదస్మాజ్జుగుప్సేతేతి శ్రుత్యన్తరా¶న్మోక్షాయ ప్రయతేతేత్యర్థః. ఏవం ప్రశ్నాస్సర్వే నిర్ణీతాః. * అసౌ వై లోక ఇత్యారభ్య పురుషస్సమ్భవతీతి- చతుర్థః ప్రశ్నః * యతిథ్యామాహుత్యామిత్యాదిః ప్రాథమ్యేన. పఞ్చమస్తు ద్వితీయత్వేన * దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వేతి- దక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనకథనేన. తేనైవ చ- ప్రథమోఽగ్నేరారభ్య కేచిదర్చిః ప్రతిపద్యన్తే- కేచిద్ధూమమితి విప్రతిపత్తిః. పునరావృత్తిశ్చ ద్వితీయః ప్రశ్నః- ఆకాశాదిక్రమేణేమం లోకమాగచ్ఛన్తీతి తేనైవ - * అసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇతి కీటపతఙ్గాదిప్రతిపత్త్యా కేషాంచిదితి తృతీయోఽపి ప్రశ్నో నిర్ణీతః.......................... ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ— దేవయానం పన్థానముక్త్వా పథ్యన్తరం వక్తుం వాక్యాన్తరమాదాయ పదద్వయం వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కథం తే ఫలభాగినో భవన్తీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యజ్ఞేనేతి) నను దానతపసీ యజ్ఞగ్రహణేనైవ గృహీతే స పృథగ్గృహీతవ్యే- తత్రాహ (బహిర్వేదీతి) దీక్షాదిత్యాదిపదేన వ్రతాదియజ్ఞాఙ్గసఙ్గ్రహః. తత్రేతి పితృలోకోక్తిః. అపిశబ్దో బ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః. ధూమసమ్పత్తేరపునర్మార్గత్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఉత్తరమార్గ ఇవేతి) (ఇహాపీతి) పితృయాణమార్గేఽపీత్యర్థః. (తద్వదేవేతి) ఉత్తరమార్గగామినీనాం దేవతానామివేత్యర్థః. తత్రేతి ప్రకృతలోకోక్తిః. కర్మిణాం తత్ర దేవైర్భృత్యమాణానాం చన్ద్రలోకప్రాప్తిరనర్థాయైవేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపభుఞ్జత ఇతి) అన్యథా ప్రతిభాసం వ్యావర్తయతి (ఆప్యాయస్వేతి) ఏవం దేవా అపీతి సఙ్క్షిప్తం దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (సోమలోక ఇతి) కథం పౌనఃపున్యేన విశ్రాన్తిస్సమ్పాద్యతే- తత్రాహ (కర్మానురూపమితి) (దృష్టాన్తవద్దార్ష్టాన్తికే కేచిదిత్యాప్యాయనం నోక్తం- తత్రాహ (తద్ధీతి) పునః పునర్విశ్రామ్యత్యస్య జ్ఞానమితియావత్. లోకద్వయప్రాపకౌ పన్థానావిత్థం వ్యాఖ్యాయ పునరేతల్లోకప్రాప్తిప్రకారమాహ (తేషామిత్యాదినా) కథం చన్ద్రస్థలస్ఖలితానాం కర్మిణామాకాశతాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాస్త్వితి) సోమాకారపరిణతత్వమేవ స్ఫోరయతి (యాభిరితి) తస్యైర్ఘుకితి ద్రవీభవనయోగ్యతాం దర్శయతి (అమ్మయమితి) ఇత్యాద్యర్థాపత్తిరుపపత్తేరితి న్యాయేనాహ (ఆకాశభూతా ఇవేతి) ఆకాశాద్వాయుప్రాప్తిప్రకారమాహ (తే పునరితి) * అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాదితి న్యాయేనాహ (తే పృథివీమితి) * రేతస్సిగ్యోగోఽథేతి న్యాయమాశ్రిత్యాహ (తే పునరితి) * యోనేశ్శరీరమితి న్యాయమనుసృత్యాహ (తత ఇతి) ఉత్పన్నానాం కేషాంచిదిష్ట్యాదికారిత్వమాహ (తే లోకమితి) కర్మానుష్ఠానానన్తరం తత్ఫలభాగిత్వమాహ (తతో ధూమాదినేతి) సోమలోకే ఫలభోగానన్తరం పునరేతల్లోకప్రాప్తిమాహ (పునరితి) పౌనఃపున్యేన విపరివర్తనస్యావధిం సూచయతి (ఉత్తరమార్గాయేతి) అజ్ఞానాత్సంసరణం షష్ఠే వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (ఇతి త్వితి) స్థానద్వయమావృత్తిసహితముక్త్వా స్థానాన్తరం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) స్థానద్వయాత్తృతీయస్థానే విశేషం కథయతి (ఏవమితి) తృతీయే స్థానే ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సంవాదయతి (తథా చేతి) అముష్యా గతేరతికష్టత్వే పరిశిష్టం వాక్యాన్తరమాచష్టే (తస్మాదితి) సర్వోత్సాహః- వాక్కాయచేతసాం ప్రయత్నః. యదుక్తమస్యాం నిమగ్నస్య పునరుద్ధారో దుర్లభో భవతీతి- తత్ర శ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (తథా చేతి) అతః- వ్రీహ్యాదిభావాదిత్యర్థః. (తస్మాదితి) అతికష్టాత్సంసారాదిత్యర్థః. దక్షిణోత్తరమార్గప్రాప్తిసాధనే ఫలసామ్యమాశఙ్క్యాహ (అత్రాపీతి) పఞ్చప్రశ్నాః ప్రస్తుత్యకినిమితి ప్రత్యేకం తేషాం నిర్ణయో న కృత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నిర్ణీతం ప్రకారమేవ సఙ్గృహ్ణాతి (అసావిత్యాదినా) ప్రాథమ్యేన- నిర్ణీత ఇతి సమ్బన్ధః. * దేవయానస్యేత్యాదిః పఞ్చమః ప్రశ్నః. స తు ద్వితీయత్వేన దక్షిణాదిమార్గప్రాప్తిసాధనోక్త్యా నిర్ణీత ఇత్యర్థః. తేనైవ- మార్గద్వయప్రాప్తిసాధనోపదేశేనైవేతి యావత్. మృతానాం ప్రజానాం విప్రతిపత్తిః ప్రథ

§ తే లోకం ప్రత్యుత్థాయిన ఇతి శోధ్యపాఠః.— ¶ టీకాయాం ధృతమత్రాపీతి వాక్యం భాష్యగళితమివ భాతి.

ఉ.— సయఃకామయేతమహత్ప్రాప్నుయామిత్యుదగయనఆపూర్యమాణపక్షస్యపుణ్యాహేద్వాదశాహముపసద్వ్రతీభూత్వౌదుమ్బరేకగ్ంసేచమసేవాసర్వౌషధంఫలానీతిసమ్భృత్య పరిసముహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయపరిస్తీర్యావృతాజ్యగ్ంసగ్ంస్కృత్యపుగ్ంసానక్షత్రేణమన్థగ్ంసన్నీయజుహోతి। యావన్తోదేవాస్త్వయిజాతవేదస్తిర్యఞ్చోఘ్నన్తిపురుషస్యకామాన్। తేభ్యోహంభాగధేయంజుహోమితేమాతృప్తాస్సర్వైఃకామైస్తర్పయన్తుస్వాహా। యాతిరశ్చీనిపద్యతేఽహంవిధరణీఇతి। తాంత్వాఘృతస్యధారయాయజేసగ్ంరాధనీమహగ్ంస్వాహా॥ ౧

సః ప్రశ్నః తస్యనిర్ణయప్రకారమాహ (అగ్నావితి) ద్వితీయప్రశ్నస్వరూపమనూద్యతస్యనిర్ణీతత్వప్రకారం ప్రకటయతి (పునరావృత్తిర్నేతి) ఆగచ్ఛన్తీతి- నిర్ణీతఇత్యుత్తరసమ్బన్ధః తేనైవ- పునరావృత్తైస్తైరేవేత్యర్థః. అముష్యలోకస్యాసమ్పూర్తిస్తృతీయఃప్రశ్నః. సచద్వాభ్యాంహోమాభ్యాం ప్రాగుక్తాభ్యాంనిర్ధారితోభవతీతిభావః ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథయేయజ్ఞేనదానేనతపసాలోకాఞ్జయన్తితేధూమమభిసమ్భవన్తి) యేప్రత్యగాత్మానంబ్రహ్మాత్మకంవా- ప్రత్యగాత్మశరీరకంబ్రహ్మవా అనుపాసీనాస్సన్తః యజ్ఞదానాదికర్మరతాస్సన్తోలోకాన్ గచ్ఛన్తి - తేధూమం - ధూమాభిమానినీందేవతాంగచ్ఛన్తీత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రిం) అత్రాపిరాత్ర్యాదిశబ్దాస్తత్తదభిమాన్యాతివాహికదేవతాపరాః వ్యాఖ్యాచపూర్వవత్. (తేచన్ద్రంప్రాప్యాన్నంభవన్తి) అన్నంభవన్తి- తత్రత్యానామాజానదేవానాంభోగోపకరణంభవన్తీత్యర్థః. (తాంస్తత్రదేవాయథాసోమంరాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాంస్తత్రభక్షయన్తి) యథాసోమంరాజానంయజ్ఞేఋత్విజఃఆప్యాయస్వఅపక్షీయస్వేతిభక్షయన్తి-ఏవమేనాంస్తత్రదేవాభక్షయన్తీత్యర్థః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతిక్రియాసమభిహారేలోట్. *లోటోహిస్వౌవాచతధ్వమోరితిస్వాదేశః * హైవ్యన్తా *క్షీణేస్వే. అపక్షీణాన్ పునరాప్యాయయన్తి, ఆప్యాయితానాంచభక్షణేనక్షయంకుర్వన్తి,. ఏవందేవాశ్చన్ద్రలోకస్థాన్ ఉపకరణభూతాన్కర్మిణః పునఃపునర్విశ్రామయన్తః స్వస్వభోగోపకరణభూతాన్కుర్వన్తీత్యర్థః. తేషాంచన్ద్రలోకగతానాంకర్మిణాంభక్షణంనామస్వభోగోపకరణీకరణమేవ. సూత్రితంచ * భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథాహిదర్శయతీతి. భగవతాభాష్యకృతాపి * జీవస్యదేవానాంభోగోపకరణత్వాభిప్రాయమన్నత్వేనభక్ష్యత్వవచనం - ఆత్మస్యాభక్తం. తేనతృప్తిరేవచదేవానాంభక్షణమితిశ్రూయతే *నహవైదేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తీతిఃభాషితం. అతోన్నత్వశ్రుతావిప్రవర్షనేనాజానసిద్ధదేవోపకరణత్వమేవతద్భక్ష్యత్వమితిభావః (తేషాంయదాతత్పర్యవైతి) తేషాం- కర్మిణాంతత్ - భోగసాధనభూతంకర్మయదాపర్యవైతి- పరిగచ్ఛతి. పరిక్షీయతఇత్యర్థః (అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తే) అథ- తదాయథాస్వర్గపిణ్డఃఅత్యన్తానలసంయోగాత్ప్రవిలీయతే- ఏవంకర్మక్షయేకర్మిణః ప్రలీనాస్సన్తఃసూక్ష్మాఆకాశసదృశాఇవభవన్తీత్యర్థః. సూత్రితంచ * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితి. భాష్యేచ *తదాపత్తివచనంతత్సంసర్గకృతతత్సాదృశ్యాభిప్రాయమితిభాషితం. (ఆకాశాద్వాయుం) అభినిష్పద్యన్తఇతిశేషః. అత్రాప్యవరోహతాంకర్మిణాంపూర్వసిద్ధవాయుభావాసమ్భవాత్ వాయుసాదృశ్యమేవార్థః. (వాయోర్వృష్టిం) అభినిష్పద్యన్తఇత్యనుషఙ్గః. (వృష్టేఃపృథివీం) పూర్వవత్. (తేపృథివీంప్రాప్యాన్నంభవన్తి) అన్నంభవన్తి- ఓషధివనస్పతియవమాషాదిభక్ష్యసంసర్గిణోభవన్తీత్యర్థః. తేపునః- పూర్వవదేవపురుషాగ్నౌహూయన్తే ఇత్యర్థః. (తతోయోషాగ్నౌ) హూయన్తేఇత్యనుషఙ్గః తతఃజాయన్తే- తతఃపరంయోషాగ్నౌహుతాభీరేతోరూపాభిరాహుతిభిఃపురుషరూపాజాయన్తఇత్యర్థః. (తేలోకాన్ప్రత్యుత్థాయినః) తేపురుషాఃపుణ్యలోకాన్ప్రతిఉత్థాయినః-యాత్రాశీలాభవన్తీత్యర్థః. (తఏవమేవానుపరివర్తన్తే) తే- ఏతేకేవలకర్మిణఃఇత్థంగతాగతేకుర్వన్తీత్యర్థః. ఏతావతాపఞ్చమతృతీయప్రశ్నయోరుత్తరముక్తంభవతి (అథయఏతౌపన్థానౌనవిదుఃతేకీటాఃపతఙ్గాయదిదందన్దశూకం) అథేత్యర్థాన్తరోపక్రమే. యే- ప్రాణినఃఏతౌపన్థానౌ- దేవపితృయాణమార్గద్వయంనజానన్తి- విహితకర్మభ్రష్టతయామార్గద్వయానధికారిణఇత్యర్థః. తేకీటపక్షిదంశమశకాదిరూపేణపునఃపునర్భవన్తి. అత్రైవలోకేపరిభ్రమన్తీతివత్. ఏతేన*వేత్థయథాఽసౌలోకఏవంబహుభిఃపునఃపునఃప్రయద్భిర్నసమ్పూర్యతఇతితృతీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. పితృలోకాచ్చన్ద్రాదిత్యనేనగన్తవ్యదేశవిషయకప్రథమప్రశ్నస్యోత్తరముక్తంభవతి.*అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తఇత్యాదినా *వేత్థయథేమంలోకంపునరాపద్యన్తాఇతిపునరాగమనప్రకారవిషయకద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తంభవతి. * వేత్థోదేవయానస్యపథఃప్రతిపదంపితృయాణస్యవేతిదేవయానపితృయాణవ్యావర్తకభేదవిషయకపఞ్చమప్రశ్నస్య *తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి * తేధూమమభిసమ్భవన్తీతిగ్రన్థసన్దర్భాభ్యాముత్తరముక్తంభవతి. ... ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (సయఃకామయేత) జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్రజ్ఞానంస్వతన్త్రం- కర్మతుదైవమానుషవిత్తద్వయాయత్తం- తేనకర్మార్థంవిత్తముపార్జనీయం. తచ్చాప్రత్యవాయకారిణోపాయేనేతి తదర్థంమన్థాఖ్యంకర్మారభ్యతేమహత్త్వప్రాప్తయే. మహత్త్వేచసత్యర్థసిద్ధంహివిత్తం. తదుచ్యతే- సయఃకామయేత- సయః- విత్తార్థీకర్మణ్యధికృతోయఃకామయేత. కిం. మహత్- మహత్త్వంప్రాప్నుయాం. మహాన్స్యామిత్యర్థః.

తత్ర మన్థకర్మణో విధిత్సితస్య కాలోఽభిధీయతే - ఉదగయనే - ఆదిత్యస్య. తత్ర సర్వత్ర ప్రాప్తౌ - ఆపూర్యమాణపక్షస్య - శుక్లపక్షస్య. తత్రాపి సర్వత్ర ప్రాప్తౌ - పుణ్యాహే - అనుకూలే ఆత్మనః. కర్మసిద్ధికర ఇత్యర్థః. ద్వాదశాహం - యస్మిన్నహన్యనుకూలే కర్మ చికీర్షతి - తతః ప్రాక్పుణ్యాహమేవారభ్య ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ - ఉపసత్సు వ్రతముపసద్వ్రతం - ఉపసదః - ప్రసిద్ధా జ్యోతిష్టోమే. తత్ర చ స్తనోపచయాపచయద్వారేణ పయోభక్షణం తద్వ్రతం. అత్ర చ తత్కర్మానుపసంహారాత్ కేవలమితికర్తవ్యతాశూన్యం పయోభక్షణమాత్రముపాదీయతే. సహోపసద ఏవ వ్రతమితి యదా విగ్రహః - తదా సర్వమితికర్తవ్యతారూపం గ్రాహ్యం భవతి - తత్కథం నోపపరిగృహ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - స్మార్తత్వాత్కర్మణః. స్మార్తం హీదం మన్థకర్మ. స హి శ్రుతిచోదితం సత్కథం స్మార్తం భవితుమర్హతి. స్మృత్యనువాదినీ హి శ్రుతిరియం. శ్రౌతత్వే హి ప్రకృతివికారభావః - తతశ్చ ప్రాకృతధర్మగ్రాహిత్వం వికారకర్మణః. నత్విహ శ్రౌతత్వం. అత ఏవ చావసథ్యాగ్నావేవ తత్కర్మ విధీయతే "సర్వం చావృత్ స్మార్తమేవేతి". ఉపసద్వ్రతీ భూత్వా - పయోవ్రతీ సన్నిత్యర్థః. ఔదుమ్బరే - ఉదుమ్బరవృక్షమయే. కంసే చమసే వా - తస్యైవ విశేషణం. కంసాకారే చమసాకారే వా ఔదుమ్బర ఏవ. ఆకారే తు వికల్పః - నౌదుమ్బరత్వే. అత్ర సర్వౌషధం - సర్వాసామోషధీనాం సమాహారం. యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ సర్వా ఓషధీస్సమాహృత్య. తత్ర గ్రామ్యాణాం తు నియమేన గ్రామ్యా వ్రీహియవాద్యా వక్ష్యమాణాః - అధికగ్రహణేఽపి న దోషో గ్రామ్యాణాం. (ఫలానీతి) ఫలాని చ యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ. ఇతిశబ్దస్సమస్తసమ్భారోపచయప్రదర్శనార్థః. అన్యదపి యత్సమ్భరణీయం - తత్సర్వం సమ్భృత్యేత్యర్థః. క్రమస్తు గృహ్యోక్తో ద్రష్టవ్యః. పరిసమూహనపరిలేపనే భూమిసంస్కారః. అగ్నిముపసమాధాయేత్యవచనాదావసథ్యేఽగ్నావితి గమ్యతే - ఏకవచనాదుపసమాధానశ్రవణాచ్చ విద్యమానస్యైవోపసమాధానం. పరిస్తీర్య - దర్భైః. ఆవృతా - స్మార్తత్వాత్కర్మణః స్థాలీపాకావృత్పరిగృహ్యతే. తయా ఆజ్యం సంస్కృత్య పుంసా నక్షత్రేణ పుణ్యాహసంయుక్తేన మన్థం - సర్వౌషధఫలవిశిష్టం. తత్రౌదుమ్బరే చమసే దధిని మధుని ఘృతే చోపసిచ్యైకయోపమన్థన్యోపసమ్మథ్య సన్నీయ - మధ్యే సంస్థాప్యాను స్రువేణ స్రువేణావాపస్థానే ఆజ్యస్య జుహోత్యేతైర్మన్త్రైర్యావన్తో దేవా ఇత్యాద్యైః. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య సఙ్గతిమాహ (స య ఇతి) తత్రైవ నిర్ధారణేన ప్రమా. కథం తర్హి విత్తోపార్జనం సమ్భవతి - తత్రాహ (తచ్చేతి) తదర్థం - విత్తసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. నను మహత్త్వసిద్ధ్యర్థమిదం కర్మారభ్యతే - "మహత్ప్రాప్నుయామితి" శ్రుతేః. తత్కథమన్యథా ప్రతిజ్ఞాతమితి శఙ్కతే (మహత్త్వమితి) పరిహరతి (మహత్త్వే చేతి) ఉక్తార్థే శ్రుత్యక్షరాణి యోజయతి (తదుచ్యత ఇత్యాదినా) స యః - విత్తార్థీ కామయేత - తస్యేదం కర్మేతి శేషః. యస్య కస్యచిద్విత్తార్థిన స్సిద్ధం కర్తృత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తృత్వాధికృత ఇతి) తత్ర - విత్తార్థిని పుంసీతి యావత్. ఉపసదో నామ - ఇష్టివిశేషాః. జ్యోతిష్టోమే - ప్రవర్గ్యాహస్స్వితి శేషః. కిం పునస్తాసు వ్రతమితి. తదాహ (తత్ర చేతి) యదుపసత్సు స్తనోపచయాపచయాభ్యాం పయోభక్షణం యజమానస్య ప్రసిద్ధం - తదత్రోపసద్వ్రతమిత్యర్థః. ప్రకృతేఽపి తర్హి స్తనోపచయాపచయాభ్యాం సపయోభక్షణం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (అత్ర చేతి) మన్థాఖ్యకర్మసమ్పత్త్యర్థః. తత్కర్మేత్యుపసత్ప్రకరణోక్తిః. కేవలమిత్యస్యైవార్థమాహ (ఇతికర్తవ్యతాశూన్యమితి) సమాసాన్తరమాశ్రిత్య శఙ్కతే (సహేతి) కర్మధారయరూపం సమాసవాక్యం తదిత్యుక్తం. మన్థాఖ్యస్య కర్మణః స్మార్తత్వాత్, తత్ర శ్రుత్యుక్తానాముపసదాముపసంహారాభావాత్, న కర్మధారయస్సిద్ధ్యతీత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) మన్థకర్మణస్స్మార్తత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) పరిసమూహనపరిలేపనాగ్న్యుపసమాధానాదేస్స్మార్తస్యాత్రోచ్యమానత్వాదియం శ్రుతిస్స్మృత్యనువాదినీ యుక్తా - తథాచైతత్కర్మ భవత్యేవ స్మార్తమితి పరిహరతి (స్మృతీతి) నను శ్రుతేస్స్మృత్యనువాదిత్వం - వైపరీత్యాత్. అతో భవతీదం శ్రౌతమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రౌతత్వే హీతి) యదీదం కర్మ శ్రౌతం - తదా జ్యోతిష్టోమేనాస్య ప్రకృతివికృతిభావస్స్యాత్. సమగ్రాఙ్గసంయుక్తా - ప్రకృతిః. వికలాఙ్గసంయుక్తా చ - వికృతిః. ప్రకృతివికృతిభావే చ వికృతికర్మణః ప్రకృతికర్మగ్రాహిత్వాదుపసద ఏవ వ్రతమితి విగృహ్య సర్వమితికర్తవ్యతారూపం శక్యం గృహీతుం. న చాత్ర శ్రౌతత్వమస్తి - పరిలేపనాదిసమ్బన్ధాత్. న చ పూర్వభావిన్యాశ్శ్రుతేరుత్తరభావిస్మృత్యనువాదిత్వాసిద్ధిః - తస్యాస్త్రైకాల్యవిషయత్వాభ్యుపగమాదితి భావః. మన్థకర్మణస్స్మార్తత్వే లిఙ్గమాహ (అత ఏవేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వం చేతి) మన్థగతేతికర్తవ్యతాత్రాన్వదిత్యుచ్యతే. ఉపసద ఏవ వ్రతమితి విగ్రహాసమ్భవాదుపసత్సు వ్రతమిత్యస్మదుక్తం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. పయోవ్రతీ సన్ - వక్ష్యమాణేన క్రమేణ జుహోతీతి సమ్బన్ధః. తామ్రమౌదుమ్బరమితి శఙ్కాం వారయతి (వృక్షమయ ఇతి) తస్యైవేతి ప్రకృతపాత్రపరామర్శః. ఔదుమ్బరత్వేఽపి వికల్పమాశఙ్క్యాహ (ఆకార ఇతి) అత్రేతి పాత్రనిర్దేశః. అసమ్భవాదశక్యత్వాచ్చ సర్వౌషధం సమాహృత్యేత్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాసమ్భవమితి) ఓషధీషు నియమం దర్శయతి (తత్రేతి) పరిసఙ్ఖ్యాం వారయతి (అధికేతి) ఇతి సమ్భృత్యేత్యత్రేతిశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (అన్యదపీతి) ఓషధ్యాదీనాం సమ్భరణానన్తరం పరిసమూహనాదిక్రమే కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమ ఇతి) తత్రేతి పరిసమూహనాద్యుక్తిః. హోమాధారత్వేన త్రేతాగ్నిపరిగ్రహం వారయతి (అగ్నిమితి) ఆవసథ్యేఽగ్నౌ - హోమ ఇతి శేషః. కథమేతావతా త్రేతాగ్నిపరిత్యాగః. తత్రాహ (ఏకవచనాదితి) కథముపసమాధానశ్రవణం త్రేతాగ్నినివారకం - తత్రాహ (విద్యమానస్యేతి) ఆహవనీయాదేశ్చాధేయత్వాన్న ప్రాగేవ సత్త్వమితి భావః. మధ్యే - స్వస్యాగ్నేశ్చేతి శేషః. ఆవాపస్థానం - ఆహుతివిశేషప్రక్షేపదేశః. భో జాతవేదః - త్వదధీనా యావన్తో దేవాః క్రమతయస్సన్తో మమార్థాన్ప్రతిఘ్నన్తి - తేభ్యోఽహం భాగం తర్పయామి. తే చ తేన తృప్తా భూత్వా మమ సర్వైః కామైస్తర్పయన్తు. అహం చ త్వదధీనోఽర్పిత ఇత్యాద్యమన్త్రస్యార్థః. జాతం జాతం వేత్తి - జాతే జాతే విద్యత ఇతి వా జాతవేదాః. యా దేవతా కుటిలమతిర్భూత్వా సర్వస్యైవాహమేవ ధారయిత్రీతి మత్వా త్వామాశ్రిత్య వర్తతే - తాం సర్వసాధనీం దేవతాం ఘృతస్య ధారయా యజే. స్వాహేతి పూర్వవదేవ ద్వితీయమన్త్రార్థః. ౧

ఉ.— జ్యేష్ఠాయ స్వాహా శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి ప్రాణాయ స్వాహా వసిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి వాచే స్వాహా ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి చక్షుషే స్వాహా సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి శ్రోత్రాయ స్వాహా ఆయతనాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి మనసే స్వాహా ప్రజాత్యై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి రేతసే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి॥ ౨

అగ్నయే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి సోమాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భూః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భువస్స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి సువస్స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భూర్భువస్సువస్స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి బ్రహ్మణే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి క్షత్రాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భూతాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి భవిష్యతే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి విశ్వాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి సర్వాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి ప్రజాపతయే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సగ్ స్రవమవనయతి॥ ౩

అథైనమభిమృశతి భ్రమదసి జ్వలదసి పూర్ణమసి ప్రస్తబ్ధమస్యేకసభమసి హింకృతమసి హింక్రియమాణమస్యుద్గీథమస్యుద్గీయమానమసి శ్రావితమసి ప్రత్యాశ్రావితమస్యార్ద్రే సన్దీప్తమసి విభూరసి ప్రభూరస్యన్నమసి జ్యోతిరసి నిధనమసి సంవర్గోఽసీతి॥ ౪

రం.— ఏవం జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్ర కర్మసాధనం విత్తం మహత్త్వసాధ్యమితి విత్తార్జనోపాయభూతమహత్త్వప్రాప్త్యుపాయే మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే (స యః కామయేత మహత్ప్రాప్నుయామితీత్యాదినా) అహం మహాన్ స్యామితి యద్యాత్మనో మహత్ - మహత్త్వం కామయేత - స ఉదగయనే ఆపూర్యమాణపక్షస్య - పూర్వపక్షస్య పుణ్యాహే కస్మింశ్చిద్దినే ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ - ఉపసత్సు యత్ప్రసిద్ధం వ్రతం - పయోమాత్రభక్షణాత్మకం - తద్వ్రతవాన్ భూత్వా. ఔదుమ్బరే కంసే చమసే వా - ఉదుమ్బరనిర్మితే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే. సర్వౌషధం ఫలానీతి సంభృత్య - సర్వౌషధీసమూహం, ఫలాని, చ అన్యదపి యద్యత్సంభరణీయం - తత్సర్వం, సంభృత్య. పరిసమూహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్య - పరిసమూహనపరిలేపనే భూమిసంస్కారః. అగ్నిముపసమాధాయ - స్వగృహ్యమగ్నిం పురతః సంస్థాప్య దర్భైః పరిస్తీర్య. ఆవృతాఽఽజ్యం సంస్కృత్య - ఆవృతా - స్మృత్యుక్తపరిపాట్యేత్యర్థః. *ఆవృత్పాటిరనుక్రమ ఇతి హ్యమరః. పుంసా నక్షత్రేణ - నక్షత్రేషు స్త్రీపుంనపుంసకవిభాగో జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రసిద్ధః. తత్ర పుంనక్షత్రం ప్రశస్తం. ప్రశస్తేన నక్షత్రేణ ఇతి యావత్. మన్థం - సర్వౌషధరసపిష్టం. సన్నీయ జుహోతి - అగ్నిసమీపం నీత్వా యావన్తో దేవాస్త్వయీత్యాదివక్ష్యమాణైశ్చతుర్భిర్మన్త్రైరాజ్యేన జుహోతీత్యర్థః. ౧

శం.— జ్యేష్ఠాయ స్వాహా శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యారభ్య ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి. స్రువావలేపనమాజ్యం మన్థే సంస్రావయతి. ఏతస్మాదేవ జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయేత్యాది ప్రాణలిఙ్గాత్ జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠాది ప్రాణవిద ఏవాస్మిన్ కర్మణ్యధికారః. రేతస ఇత్యారభ్యైకైకామాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి. ౨-౩

ఆ.— జ్యేష్ఠాయేత్యాదిమన్త్రేషు ధ్వనితమర్థమాహ (ఏతస్మాదేవేతి) ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వేత్యుక్తం - తత్ర ద్విత్వప్రసఙ్గం ప్రత్యాచష్టే (రేతస ఇత్యారభ్యేతి) సంస్రవః - స్రువావలిప్తమాజ్యం. ౨-౩

రం.— ఇత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి - అగ్నేః పశ్చాత్ స్థితే మన్థే హుతశిష్టం స్రువావలిప్తమాజ్యం నినయేదిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ఇతః పరం ప్రాణాయ స్వాహేత్యాదిమన్త్రైర్ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వా సంస్రవస్య మన్థే నినయనం. ఇతః పరం రేతసే స్వాహేత్యాదిభిరేకైకామాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవనినయనం. ౨-౩

శం.— అథైనముపమన్థన్యా పునర్మథ్నాతి. అథైనమభిమృశతి భ్రమదసీత్యనేన మన్త్రేణ. ౪

ఆ.— మన్థద్రవ్యస్య ప్రాణదేవతాకత్వాత్ ప్రాణేనైకీకృత్య సర్వాత్మకత్వం. తథా చ సర్వదేహేషు ప్రాణరూపేణ త్వం భ్రమదసి - ప్రాణస్య చలనాత్మకత్వాత్, తద్రూపత్వాచ్చ తవ. అగ్నిరూపేణ చ త్వం జ్వలదసి - ప్రకాశాత్మకత్వాదగ్నేస్తద్రూపత్వాచ్చ. తదను బ్రహ్మరూపేణ త్వం పూర్ణమసి. నభోరూపేణ ప్రస్తబ్ధం - నిష్కమ్పమసి. సర్వైరవిరోధిత్వాత్సర్వమపి జగదేకసభవదాత్మన్యన్తర్భావ్యాపరిచ్ఛిన్నతయా స్థితం వస్తుత్వమసి.

మూ.— అథైనముద్యచ్ఛత్యామగ్ంస్యామగ్ంహి తే మహి స హి రాజేశానోఽధిపతిః స మాగ్ం రాజేశానోఽధిపతిం కరోత్వితి॥ ౫

అథైనమాచామతి తత్సవితుర్వరేణ్యం మధు వాతా ఋతాయతే మధు క్షరన్తి సిన్ధవః మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీర్భూస్స్వాహా। భర్గో దేవస్య ధీమహి మధు నక్తముతోషసో మధుమత్పార్థివగ్ం రజః మధు ద్యౌరస్తు నః పితా భువస్స్వాహా। ధియో యో నః ప్రచోదయాత్ మధుమాన్నో వనస్పతిర్మధుమాగ్ం అస్తు సూర్యః మాధ్వీర్గావో భవన్తు నస్సువస్స్వాహేతి। సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహ సర్వాశ్చ మధుమతీరహమేవేదగ్ం సర్వం భూయాసం భూర్భువస్సువస్స్వాహేత్యన్తత ఆచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్య జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్ఛిరాస్సంవిశతి ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమస్యహం మనుష్యాణామేకపుణ్డరీకం భూయాసమితి యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వగ్ంశం జపతి॥ ౬

ప్రస్తోత్రా యజ్ఞాఙ్గభూతేన త్వమేవ హి ప్రస్తుతమసి. త్వమేవ యజ్ఞమధ్యే హి క్రియమాణం చాసి. ఉద్గాత్రా చ యజ్ఞాఙ్గభూతేన త్వమేవోద్గీథముద్గీయమానం చాసి. అధ్వర్యుణా త్వం శ్రావితమసి. ఆగ్నీధ్రేణ చ ప్రత్యాశ్రావితమసి. ఆర్ద్రే-మేఘోదరే సమ్యగ్దీప్తమసి. విభిద్ధి భవతీతి విభూః. ప్రభుః-సమర్థః. భోగ్యరూపేణ సోమాత్మనావస్థితత్వాదన్నం. భోక్తృరూపేణాగ్న్యాత్మనా జ్యోతిః. కారణత్వాన్నిధనం-లయః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్వాగాదీనాం సంహరణాత్ త్వం సంవర్గోఽసీత్యభిమర్శనమన్త్రస్యార్థః. ౪

రం.— అథైనమభిమృశతి- వక్ష్యమాణేన మన్త్రేణేతి శేషః. అభిమర్శనమన్త్రమాహ (భ్రమదసీత్యాదినా) ౪

శం.— అథైనముద్యచ్ఛతి- సహ పాత్రేణోద్గృహ్ణాతి. ఆమంస్యామంహి తే మహీత్యనేన. ౫

ఆ.— ఆమంసి- త్వం సర్వం విజానాసి. వయం చ తే- తవ మహి- మహత్స్వరూపమామంహి-మన్యామహే. స హి-ప్రాణో రాజాదిగుణః స ఏవ మాం తథాభూతం కరోత్విత్యుద్యచ్ఛనమన్త్రస్యార్థః. ౫

రం.— అథైనముద్యచ్ఛతి-భక్షణార్థం వక్ష్యమాణమన్త్రేణ మన్థం హస్తేనోద్గృహ్ణాతీత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (ఆమంస్యామంహీత్యాది) ౫

శం.— అథైనమాచామతి - భక్షయతి. గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదేన, మధుమత్యైకయా, వ్యాహృత్యా చ ప్రథమయా, ప్రథమగ్రాసమాచామతి. తథా గాయత్రీద్వితీయపాదేన, మధుమత్యా ద్వితీయయా, ద్వితీయయా చ వ్యాహృత్యా, ద్వితీయం గ్రాసం. తథా తృతీయేన గాయత్రీపాదేన, తృతీయయా మధుమత్యా, తృతీయయా వ్యాహృత్యా, తృతీయం గ్రాసం. సర్వాం సావిత్రీం, సర్వాశ్చ మధుమతీః, రుక్త్వాఽహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి, చాన్తే భూర్భువస్సువస్స్వాహేతి, సమస్తం భక్షయతి. యథా చతుర్భిర్గ్రాసైస్తద్ద్రవ్యం సర్వం పరిసమాప్యతే - తథా పూర్వమేవ నిరూపయేత్. యత్పాత్రావలిప్తం - తత్పాత్రం సర్వం నిర్ణిజ్య తూష్ణీం పిబేత్. పాణీ ప్రక్షాళ్యాప ఆచమ్య జఘనేనాగ్నిం - పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్ఛిరాస్సంవిశతి. ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్యాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమిత్యనేన మన్త్రేణ యథేతం- యథాగతమేత్య-ఆగత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి. ౬

ఆ.— సవితుర్వరేణ్యం-వరణీయం. శ్రేష్ఠం పదం. ధీమహీతి సమ్బన్ధః. వాతాః-వాయుభేదాః మధు- సుఖం ఋతాయతే-వహన్తి. సిన్ధవః- నద్యో మధు క్షరన్తి- మధురరసాన్ స్రవన్తి. ఓషధీశ్చాస్మాస్వితి మాధ్వీః- మధురరసాస్సన్తు. దేవస్య సవితుర్భర్గః- తేజః. అనన్తరప్రస్తుతం పదం చిన్తయామః. నక్తం- రాత్రిః ఉతోషసః- దివసాశ్చ మధు- ప్రీతికరాస్సన్తు. పార్థివం రజో మధుమత్- అనుద్వేగకరమస్తు. ద్యౌశ్చ పితా నః- అస్మాకం మధు- సుఖకరోఽస్తు. యః-సవితా నః- అస్మాకం ధియః- బుద్ధీః ప్రచోదయాత్- ప్రేరయేత్. తస్య తద్వరేణ్యమితి సమ్బన్ధః. వనస్పతిస్సూర్యోఽస్మాకం మధుమానస్తు. గావః- రశ్మయః. దిశో వా. మాధ్వీః- సుఖకరాస్సన్తు. అన్తశబ్దాదితిశబ్దాచ్చోపరిష్టాదుక్తేత్యనుషజ్యః. ఏవం గ్రాసచతుష్టయే సర్వస్మిన్నుపయుక్తే సత్యవశిష్టే ద్రవ్యే కిం కర్తవ్యం- తత్రాహ (యథేతి) పాత్రావలిప్తస్య పరిత్యాగం వారయతి (యదితి) నిర్ణిజ్య - ప్రక్షాళ్యేతి యావత్. పాణిప్రక్షాళనవచనసామర్థ్యాత్పాత్రస్థం శుద్ధ్యర్థం స్మార్తమాచమనమనుజానాతి (అపమాచమ్యేతి) ఏకపుణ్డరీకశబ్దః షణ్డశ్రేష్ఠవాచీ. ౬

రం.— (అథైనమాచామతి) గాయత్రీప్రథమపాదః ప్రథమమధుమతీ ప్రథమవ్యాహృతిశ్చేతి స్వాహాన్తః ప్రథమమన్త్రః. ద్వితీయైర్ద్వితీయః. తృతీయైస్తృతీయః. ఏవం వక్ష్యమాణైర్మన్త్రైస్త్రిభిస్త్రిర్భక్షయతీత్యర్థః. (సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహేత్యాది) గాయత్రీపాదత్రయం మధుమతీత్రయమహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి మన్త్రో వ్యాహృతిత్రయం చేతి చతుర్థమన్త్రేణావశిష్టం సర్వమాచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్యేత్యర్థః. (జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్ఛిరాస్సంవిశతి) జఘనేనాగ్నిం - అగ్నేః పశ్చాత్ప్రాక్ఛిరాశ్శయీతేత్యర్థః. (ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే) ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్య వక్ష్యమాణేన దిశామేకపుణ్డరీకమితి మన్త్రేణాదిత్యముపస్థాయేత్యర్థః. (యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి) యథాగతమాగత్యాగ్నేః పశ్చాదాసీనో వంశబ్రాహ్మణం జపేదిత్యర్థః. ౬

ఉ.— తꣳ హైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయ యాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౭

ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయ పైఙ్గ్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౮

ఏతము హైవ మధుకః పైఙ్గ్యశ్చూలాయ భాగవిత్తయేఽన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౯

ఏతము హైవ చూలో భాగవిత్తిర్జానకయ ఆయస్థూణాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౦

ఏతము హైవ జానకిరాయస్థూణః సత్యకామాయ జాబాలాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౧

ఏతము హైవ సత్యకామో జాబాలోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనꣳ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి తమేతం నాపుత్రాయ వాఽనన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్॥ ౧౨

§ చతురౌదుమ్బరో భవత్యౌదుమ్బరః స్రువ ఔదుమ్బరశ్చమస ఔదుమ్బర ఇధ్మ ఔదుమ్బర్యా ఉపమన్థన్యౌ దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవో గోధూమాశ్చ మసూరాశ్చ ఖల్వాశ్చ ఖలకులాశ్చ తాన్పిష్టాన్దధని మధుని ఘృత ఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్య జుహోతి॥ ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— (తꣳ హైతముద్దాలక ఇత్యాది- సత్యకామో జాబాలోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరన్నస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి) ఏవమేతం - ఏనం మన్థముద్దాలకాత్ప్రభృత్యేకైకాచార్యక్రమాగతం సత్యకామ ఆచార్యోఽన్తేవాసిభ్యోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచ. కిమన్యగువాచేతి. ఉచ్యతే- అపి య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ- గతప్రాణేఽప్యేనం- మన్థం భక్షణాయ సంస్కృతం నిషిఞ్చేత్ - ప్రక్షిపేత్. జాయేరన్ - ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్ - స్థాణౌ శాఖాః- అవయవా వృక్షస్య, ప్రరోహేయుః పలాశాని- పత్రాణి, యథా జీవతః స్థాణోః. కిము తానేన కర్మణా కామః సిధ్యేదితి ఫ్రువఫలమిదం కర్మేతి కర్మస్తుత్యర్థమేతత్. విద్యాధిగమోపాయతీర్థాని. తేషామిహ స ప్రాణదర్శనస్య మన్థవిజ్ఞానస్యాధిగమే ద్వే ఏవ తీర్థే ఆనుజ్ఞాయేతే పుత్రశ్చాన్తేవాసీ చ. ౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.— తమేతం నాపుత్రాయేత్యాదేరర్థమాహ (విద్యేతి) శిష్యః శ్రోత్రియో మేధావీ ధనదాయీ ప్రియః పుత్రో విద్యయా విద్యాతీర్థాని- షట్తీర్థాని- సమ్ప్రదానాని. ౭-౮-౯-౧౦, ౧౧-౧౨-౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (తꣳ హైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయ యాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచ) ఆరుణిః- అరుణపుత్ర ఉద్దాలకః స్వశిష్యాయ వాజసనేయశాఖాధ్యాయినే యాజ్ఞవల్క్యాయ తం హైతం - ఉక్తం కర్మానుష్ఠానప్రకారముక్త్వాఽన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కిం తదిత్యత్రాహ (యఏనం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేదిత్యాది) ఏనం- సంస్రవసంస్కృతం మన్థం శుష్కే స్థాణౌ యది కశ్చిన్నిషిఞ్చేత్ - తస్యాపి శాఖాః ప్రచురాః శాఖాః జాయేరన్, పత్రాణి చ ప్రరోహేయుః, కిముక్తవానిత్యర్థః. ౭

రం.— (ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. (తమేతం నాపుత్రాయనానన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్) ఏవం శిష్యపరమ్పరయా సంప్రాప్తమేతత్కర్మ పుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తాయ నోపదిశేదిత్యర్థః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

శం.— చతురౌదుమ్బరో భవతీతి - వ్యాఖ్యాతం. దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి - గ్రామ్యాణాం తు ధాన్యానాం దశ నియమేన గ్రాహ్యాణీత్యభిప్రాయః. ధాన్యేతానీతి నిర్దిశ్యన్తే- వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవః- అణవశ్చ - అణుశబ్దవాచ్యాః కఙ్గుచీనకాః ప్రియఙ్గవః - ప్రసిద్ధాః కఙ్గుశబ్దేన. ఖల్వాః- నిష్పావాశ్చ. వల్లశబ్దవాచ్యాః లోకే. ఖలకులాః - కులత్థాః. ఏతద్వ్యతిరేకేణ యథాశక్తి సర్వౌషధయో గ్రాహ్యాః ఫలాని చేత్యభిప్రాయః అయాజ్ఞికాని వర్జయిత్వా. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

---

§ తాన్పిష్ట్వా దధనీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏషాంవై భూతానాంపృథివీరసః పృథివ్యాఆపోఽపామోషధయఓషధీనాంపుష్పాణిపుష్పాణాం ఫలానిఫలానాంపురుషఃపురుషస్యరేతః॥ ౧

‡సహప్రజాపతిరీక్షాఞ్చక్రేహన్తాస్మై ప్రతిష్ఠాంకల్పయానీతిసస్త్రియగ్ँససృజేతాగ్ँసృష్ట్వా ఽధఉపాస్తతస్మాత్స్త్రియమధఉపాసీతసఏతంప్రాఞ్చంగ్రావాణమాత్మనఏవ సముదపారయత్తేనై నామభ్యసృజత్॥ ౨

¶తస్యావేదిరుపస్థోలోమానిబర్హిశ్చర్మాధిషవణేసమిద్ధోమధ్యతస్తౌముష్కౌసయావాన్హవైవా

రం.— చతురౌదుమ్బరోభవతీత్యుక్తంతదేవౌదుమ్బరచాతుర్విధ్యందర్శయతి (ఔదుమ్బరస్స్రువఇత్యాది ; దశగ్రామ్యాణిధాన్యా నీత్యుక్తాన్యేవగణయతి (వ్రీహియవాఇత్యాదినా) ఖలకులాః- కులత్థాఇత్యర్థః. (తాన్పిష్ట్వాదధనిమధునిఘృతఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్యజుహోతి) దధిమధుఘృతైరుపసిచ్యపేషణంకృత్వాఆజ్యేనజుహోతీత్యర్థః. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యామృగ్జ్ఞాయథోక్తాదితోమైర్యాగుణైర్విశిష్టఃపుత్రఆత్మనఃపితుశ్చలోక్యోభవతీతితత్సమ్పాదనాయ బ్రాహ్మణమారభ్యతే. ప్రాణదర్శినఃశ్రీమన్థంకర్మకృతవతఃపుత్రమన్థేఽధికారః. యదాపుత్రమన్థంచికీర్షతి - తదాశ్రీమన్థంకృత్వాఋతుకాలంపత్న్యాః ప్రతీక్షతఇత్యేత ద్రేతసఓషధ్యాదిరసతమత్వస్తుత్యాఽవగమ్యతే. ఏషాంవై- చరాచరాణాంభూతానాంపృథివీరసః - సారభూతా. *సర్వభూతానాంమధ్వితిహ్యు క్తం. పృథివ్యాఆపోరసః- అప్సుహిపృథివ్యోతాచప్రోతాచ. అపామోషధయోరసః - కార్యత్వాద్రసత్వమోషధ్యాదీనాం. ఓషధీనాంపుష్పాణి. పుష్పాణాంఫలాని. ఫలానాంపురుషః. పురుషస్యరేతః- *సర్వేభ్యోఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భూతమితిశ్రుత్యన్తరాత్. ౧

ఆ.— ప్రాణోపాసకస్యవిత్తార్థినోమన్థాఖ్యంకర్మోక్త్వా బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (యామృగితి) ఉక్తగుణస్సకథంస్యాదిత్యపే క్షాయామితిశేషః. తద్భట్టోయథోక్తపుత్రవిషయః. యదస్మిన్బ్రాహ్మణేపుత్రమన్థాఖ్యంకర్మవక్ష్యతే- తద్భవతిసర్వాధికారవిషయమిత్యాశఙ్క్యా హ (ప్రాణేతి) పుత్రమన్థస్యకాలనియమాభావమాశఙ్క్యాహ (యదేతి) కిమత్రగమకమిత్యాశఙ్క్యరేతస్స్తుతిరిత్యాహ (ఇత్యేతదితి) పృ థివ్యాస్సర్వభూతసారత్వేమధుబ్రాహ్మణంప్రమాణయతి (సర్వభూతానామితి) తత్రగార్గిబ్రాహ్మణంప్రమాణమిత్యాహ (అప్సుహీతి) అపాం పృథివ్యాశ్చరసత్వంకారణత్వాదుక్తం- ఓషధ్యాదీనాంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యత్వాదితి) * రేతోఽసృజతేతి ప్రస్తుత్యరేతఃతత్రతేజశ్శబ్దప్ర యోగాత్తస్యపురుషేసారత్వమైతరేయకేవివక్షితమిత్యాహ (సర్వేభ్యఇతి) ౧

రం.— ఆత్మనశ్చపితుశ్చలోక్యత్వవిశిష్టపుత్రోత్పాదకంకర్మవక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఏషాంవై భూతానాంపృథివీరసఇత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧

శం.— యతఏవంసర్వభూతానాంసారతమమేతద్రేతః - అతఃకానుఖల్వస్యయోగ్యాప్రతిష్ఠేతిసహ - స్రష్టాప్రజాపతిరీక్షాఞ్చ క్రే. ఈక్షాంకృత్వాస్త్రియంససృజే. తాంచసృష్ట్వాఽధఉపాస్త- మైథునాఖ్యంకర్మ - అధఉపాసనంనామకృతవాన్. తస్మాత్స్త్రియమధఉపా సీత- శ్రేష్ఠానుశ్రయణాద్ధిప్రజాః. అత్రవాజపేయసామాన్యక్లృప్తిమాహ- సఏతంప్రాఞ్చం - ప్రకృష్టగతియుక్తమాత్మనోగ్రావాణం- సోమా భిషవోపలస్థానీయంకాఠిన్యసామాన్యాత్ప్రజననేన్ద్రియం. ఉదపారయత్ - ఉత్పూరితవాన్స్త్రీవ్యఞ్జనంప్రతి. తేనఏనాం- స్త్రియమభ్యసృజత్- అభిసంసర్గంకృతవాన్. ౨

ఆ.— శ్రేష్ఠమనుశ్రయన్తి- అనుసరన్తీతిశ్రేష్ఠానుశ్రయణాః. ఏవంకర్మణిస్వారస్యేన ప్రాణిమాత్రస్యప్రవృత్తేర్వ్యర్థావిధిరిత్యాశ ఙ్క్యాహ (అత్రేతి) అవాచ్యంకర్మసప్తమ్యర్థః. ౨

రం.— (సహప్రజాపతిరీక్షాఞ్చక్రేహన్తాస్మైఇత్యాది) అస్మై- రేతసేఇత్యర్థః. అధఉపాస్త-మైథునాఖ్యమధఉపాసనంకృతవానిత్య ర్థః. (తస్మాత్స్త్రియమధఉపాసతేఇతి) అద్యాపీతిశేషః. మిథునీకరణస్యవాజపేయఫలావాప్తయేవాజపేయసమ్పత్తిందర్శయతి (సఏతంప్రా ఞ్చంగ్రావాణమాత్మనఏవసముదపారయత్) కాఠిన్యసామాన్యాద్గ్రావా-పుల్లిఙ్గమిత్యర్థః. ఆత్మనఃపుల్లిఙ్గంస్త్రీవ్యఞ్జనంప్రతిప్రాగగ్రంసముద పారయత్- ఉత్పూరితవాన్. (తేనైనామభ్యసృజత్) తేన- లిఙ్గేనఏనాం-స్త్రియమభిసంసర్గంకృతవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తస్యావేదిరిత్యాదిసర్వంసామాన్యంప్రసిద్ధం. సమిద్ధః- అగ్నిర్మధ్యతశ్చర్మ- స్త్రీవ్యఞ్జనస్య. తౌముష్కావధిషవణఫలకేఇతివ్యవ హితేనసమ్బధ్యతే. వాజపేయయాజినోయావాఁల్లోకఃప్రసిద్ధః - తావానస్యైవంవిదుషోమైథునకర్మణోలోకఫలమితిస్తూయతే- తస్మాద్బీభత్సానోకార్యేతి.

‡ స్త్రియమధఉపాసతే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః — ¶ మధ్యతస్తావితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

జపేయేనయజమానస్యలోకో భవతి తావానస్యలోకో భవతియ ఏవంవిద్వానధోపహాసంచరత్యాసాగ్ స్త్రీణాగ్ సుకృతంవృఙ్క్తేఽథయఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్య స్త్రియఃసుకృతంవృఞ్జతే॥ ౩

ఉ.— ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలక ఆరుణిరాహైతద్ధస్మవైతద్విద్వాన్నాకోమౌద్గల్య ఆహైతద్ధస్మవై తద్విద్వాన్కుమారహారితఆహబహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనానిరిన్ద్రియావిసుకృతోఽస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తియ ఇదమవిద్వాగ్ సోఽధోపహాసంచరన్తీతిబహువాఇదగ్ సుప్తస్యవాజాగ్రతోవా రేతస్స్కన్దతి॥ ౪

తదభిమృశేదనువామన్త్రయేతయన్మేఽద్యరేతఃపృథివీమస్కాన్త్సీద్యదోషధీరప్యసరద్యదపః। ఇదమహంతద్రేతఆదదే।పునర్మామైత్విన్ద్రియంపునస్తేజఃపునర్భగః । పునరగ్నిర్ధిష్ణియాయథాస్థానంకల్పన్తామిత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయాన్తరేణస్తనౌవాభ్రువౌవానిమృజ్యాత్॥ ౫

య ఏవంవిద్వానధోపహాసంచరతి- ఆసాంస్త్రీణాంసుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతి. అథ- పునర్యోవాజపేయసమ్పత్తింనజానా, త్వవిద్వాన్రేతస్సేకసకామత్వం, చాధోపహాసంచరతి- తా అస్యస్త్రియఃసుకృతమావృఞ్జతేఅవిదుషః ౩

ఆ.— ముష్కౌ- వృషణౌ. యోనిపార్శ్వయోః కఠినౌమాంసఖణ్డౌ. తత్రాధిషవణశబ్దితసోమఫలకదృష్టిః, ర్యచ్చానడుహంచర్మ సోమఖణ్డనార్థం-తద్దృష్టిరహస్యదేశస్యచర్మణి, కర్తవ్యేత్యాహ (తావితి) ఉపాస్తిప్రకారముక్త్వాఫలోక్తేస్తాత్పర్యమాహ (వాజపేయేతి) స్తూయతే- మైథునాఖ్యంకర్మేతిశేషః. స్తుతిఫలమాహ (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దఃస్తుతిఫలప్రదర్శనార్థః. ఉపాస్తేరధికంఫలమాహ (య ఏవమితి) అవిదుషోదుర్వ్యాపారనిరతస్యప్రత్యవాయందర్శయతి (అథేతి) ౩

రం.— (తస్యావేదిరుపస్థోలోమానిబర్హిరిత్యాది) చర్మ అధిషవణే- అధిషవణఫలకే. చర్మణ్యధిషవణఫలకదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. మధ్యతస్తౌ- యోనిమధ్యస్థౌ ముష్కౌ- వృషణౌసమిద్ధః- అగ్నిః. తయోరగ్నిదృష్టిరిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (సయావాన్హవై వాజపేయేనయజమానస్యలోకో భవతీత్యాది) ఏవం- వాజపేయసమ్పత్తింవిద్వాన్ అధోపహాసం- మైథునంయశ్చరతి-అనుతిష్ఠతి, తస్యవాజపేయేనయావాన్ లోకః-తావాన్లోకో భవతీత్యర్థః. సఃఆసాంస్త్రీణాంసుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతీత్యర్థః. (యఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్యస్త్రియస్సుకృతంవృఞ్జతే) వాజపేయప్రకారానభిజ్ఞస్యసుకృతంస్త్రియఏవప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౩

శం.— ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహ-అధోపహాసాఖ్యంమైథునకర్మవాజపేయసమ్పన్నంవిద్వానిత్యర్థః తథానాకోమౌద్గల్యఃకుమారహారితశ్చ. కింతఆహురితి. ఉచ్యతే- బహవోమర్యాః- మరణధర్మిణోమనుష్యాః. బ్రాహ్మణాఅయనంయేషాంతే బ్రాహ్మణాయనాః- బ్రహ్మబన్ధవః. జాతిమాత్రోపజీవినఇత్యేతత్. నిరిన్ద్రియాః - విశ్లిష్టేన్ద్రియాః. విసుకృతః - విగతసుకృతకర్మాణోఽవిద్వాంసోమైథునకర్మాసక్తాఇత్యర్థః. తేకిమస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తిపరలోకాత్పరిభ్రష్టా ఇతిమైథునకర్మణోఽత్యన్తపాపహేతుత్వందర్శయతి- యఇదమవిద్వాంసోఽధోపహాసంచరన్తీతి. శ్రీమన్థంకృత్వాపత్న్యైఋతుకాలం బ్రహ్మచర్యేణప్రతీక్షతోయదీదంరేతఃస్కన్దతిబహువా- అల్పంవా- సుప్తస్య- జాగ్రతోవా- రాగప్రాబల్యాత్. ౪

ఆ.— అవిదుషామతిగర్హితమిదంకర్మేత్యత్రాచార్యపరమ్పరాసమ్మతిమాహ (ఏతద్ధేతి) పశుకర్మణోవాజపేయసంపన్నత్వమిదంశబ్దార్థః. అవిదుషామవాచ్యేకర్మణిప్రవృత్తానాందోషిత్వముపసంహర్తుమితిశబ్దః. విదుషాలాభమవిదుషశ్చదోషందర్శయిత్వాక్రియాకాలాత్ప్రాగేవ రేతస్స్ఖలనేప్రాయశ్చిత్తందర్శయతి (శ్రీమన్థమితి) యఃప్రతీక్షతే- తస్యరేతోయదిస్కన్దతీతియోజనా. ౪

రం.— (ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహేత్యాది) ఏతదభిజ్ఞాః ఉద్దాలకాదయస్త్రయఃవక్ష్యమాణప్రకారేణఆహురిత్యర్థః. (బహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనాఇత్యాది) యేఇదమవిద్వాంసః- ఏతత్ప్రకారానభిజ్ఞాః అధోపహాసంచరన్తి- మిథునకర్మాచరన్తి. తే మర్యాః- మరణధర్మాణః. బ్రాహ్మణాయనాః- బ్రాహ్మణాఃఅయనంయేషాంతే. బ్రాహ్మణజాతిమాత్రోపజీవినఇతియావత్. నిరిన్ద్రియాః-నిర్వీర్యాః. జ్ఞానకర్మబలహీనాః. విసుకృతః- సుకృతశూన్యాః. బహవః- బహువిధాఃఏవమ్భూతాస్సన్తఃఅస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తీత్యర్థః. ఇత్యాహేతిత్రిషుపూర్వత్రాన్వయః. (బహువాఇదంసుప్తస్యవాజాగ్రతోవారేతస్స్కన్దతి) వాశబ్దోఽవధారణే. ఏతద్విద్యానిష్ఠస్యబహుజాగ్రత్స్వప్నయోః రేతఃస్కన్దత్యేవేత్యర్థః. ౪

శం.— తదభిమృశేత్, అనుమన్త్రయేతవా- అనుజపేదిత్యర్థః. యదాఽభిమృశతి- తదాఽనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాంతద్రేతఆదత్తేఆదద ఇత్యేతేనమన్త్రేణ. పునర్మామిత్యనేననిమృజ్యాదన్తరేణభ్రువౌ-మధ్యేభ్రువోర్వా. స్తనౌ- స్తనయోర్వా. ౫

ఆ.— మే- మమాద్య- అప్రాప్తకాలేయద్రేతఃపృథివీంప్రత్యస్కాన్త్సీత్- రాగాతిరేకేణస్కన్నమాసీత్. ఓషధీఃప్రతిఅప్యసరత్-

ఉ.— అథయద్యుదక ఆత్మానంపరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేత మయి తేజ ఇన్ద్రియం యశో ద్రవిణగ్ం సుకృతమితి శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాం యన్మలోద్వాసాస్తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత॥ ౬

సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్ సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదద ఇత్యయశా ఏవ భవతి॥ ౭

సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి యశస్వినావేవ భవతః. ౮

ఆగమత్. యచ్చాపః - స్వయోనిం ప్రతిగతమభూత్ తదిదం రేతః సమ్ప్రత్యాదదే ఽహమిత్యాదానమన్త్రస్యార్థః. కేనాభిప్రాయేణ తదాదానం- తదాహ (పునరితి) యత్పునా రేతో రూపేణ బహిర్నిర్గతమిన్ద్రియం మాం ప్రత్యేతు-సమాగచ్ఛతు. తేజః- త్వగ్గతా కాన్తిః. భగః- సౌభాగ్యం. జ్ఞానం వా. తదపి సర్వం రేతో నిర్గమాత్తదాత్మనా బహిర్నిర్గతం సన్మాం ప్రత్యాగచ్ఛతు. అగ్నిర్ధిష్ణియం- స్థానం యేషాం తే అగ్నిధిష్ణియాః-దేవాః. తద్రేతో యథాస్థానం కల్పయన్త్విత్యాదానమన్త్రార్థః. ౫

రం.— (తదభిమృశేదనువా మన్త్రయేత) తస్య రేతసోఽభిమర్శనం వా- అనుమన్త్రణం వా- వక్ష్యమాణమన్త్రాభ్యాం కుర్యాదిత్యర్థః. యన్మేఽద్య రేతః పృథివీమిత్యాదిరభిమన్త్రకః. పునర్మామైత్విత్యాదిర్ద్వితీయోనుమన్త్రణే (ఇత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయేతి) అభిమర్శనపక్షే ఆదద ఇత్యనేన మన్త్రేణానామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాం తద్రేతో గృహీత్వా పునర్మామితి మన్త్రేణ స్తనమధ్యే భ్రూమధ్యే వా నిర్మృజ్యాదిత్యర్థః. ౫

శం.— యది- కదాచిదుదకే ఆత్మానం- ఆత్మచ్ఛాయాం పశ్యేత్-తదా అభిమన్త్రయేత అనేన మన్త్రేణ- మయి తేజ ఇతి. శ్రీర్హ వై ఏషా- పత్నీ స్త్రీణాం మధ్యే. యత్ - యస్మాన్మలోద్వాసాః- ఉద్గతమలవద్వాసాః. తస్మాత్తాం మలోద్వాససం యశస్వినీం- శ్రీమతీం అభిక్రమ్య- అభిగత్యోపమన్త్రయేత- ఇదమద్యావాభ్యాం కార్యం- యత్పుత్రోత్పాదనమితి- త్రిరాత్రాన్త ఆప్లుతాం. ౬

ఆ.— అయోనౌ రేతఃస్ఖలనే ప్రాయశ్చిత్తముక్తం. రేతో యోనావుదకే రేతస్విచ్ఛాయాదర్శనే ప్రాయశ్చిత్తం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) నిమిత్తాన్తరే ప్రాయశ్చిత్తాన్తర ప్రదర్శన ప్రక్రమార్థోఽథశబ్దః- మయి తేజః ప్రభృతిదేవాః కల్పయన్త్వితి మన్త్రయోజనా. ప్రకృతే రేతస్విన్యస్యాం పుత్రో జనయితవ్యః- తాం స్త్రియం స్తౌతి (శ్రీరిత్యాదినా) కథం సా యశస్వినీ- సహి తస్యాః ఖ్యాతిరస్తి. తత్రాహ (యశ ఇతి) రజస్వలాభిగమనాది ప్రతిషిద్ధమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (త్రిరాత్రేతి) ౬

రం.— (అథయద్యుదక ఆత్మానం పరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేతేత్యాది) యద్యయం విద్వానుదకే ఆత్మప్రతిబిమ్బం పశ్యేత్ - తదా మయి తేజ ఇతి మన్త్రేణాభిమన్త్రయేతేత్యర్థః. (శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాం యన్మలోద్వాసాః) స్త్రీణాం మధ్యే యా మలోద్వాసాః- రజస్వలా. సా శ్రీః- ఉత్కృష్టేత్యర్థః. (తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత) యశస్వినీం - స్త్రీణామృతుప్రాప్తిరేవ - యశః. తాదృశయశోయుక్తాం మలోద్వాససమభిక్రమ్య- ఏతావాభ్యాం పుత్ర ఉత్పాదయితవ్య ఇత్యుపమన్త్రయేతేత్యర్థః. ౬

శం.— సా చేదస్మై న దద్యాన్మైథునం కర్తుం-కామమేనామవక్రీణీయాదాభరణాదినా జ్ఞాపయేత్. తథాపి సా నైవ దద్యాత్-కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేన్మైథునాయ. శప్స్యామి త్వాం దుర్భగాం కరిష్యామీతి ప్రఖ్యాప్య తామనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదద ఇతి. తస్మాత్తదభిశాపాద్వన్ధ్యా దుర్భగేతి వ్యాఖ్యాతా అయశా ఏవ భవతి. ౭

ఆ.— జ్ఞాపయేత్ - ఆత్మీయం ప్రేమాతిరేకమితి శేషః. బలాదేవ వశీకృతాం భార్యాం పశుకర్మార్థం కథముపగచ్ఛేదిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (శప్స్యామీతి) ౭-౮

రం.— (సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్) ఉపమన్త్రితాపి సా యది వాఞ్ఛితం న దద్యాత్-తదైనాం ఆభరణాదినా వశీకుర్యాదిత్యర్థః. (సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వేత్యాది) ఆభరణాదినాప్యవశీకృతాం దణ్డేన హస్తేన వా పీడయిత్వా ఇన్ద్రియేణ త ఇతి మన్త్రేణాతిక్రమ్య గచ్ఛేత్. సా తతః ప్రభృత్యయశాః- అరజస్కా భవతీత్యర్థః. ౭

శం.— సా చేదస్మై దద్యాత్- అనుగుణైవ స్యాద్భర్తుః. తదాఽనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి. తదా యశస్వినావేవోభావపి భవతః. ౮

రం.— (సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ త ఇత్యాది) ఆదద ఇతి - అనేన మన్త్రేణ గచ్ఛేదితి శేషః. యశస్వినావేవ తౌ దమ్పతీ సమ్భవత ఇత్యర్థః. ౮

ఉ.— స యామిచ్ఛేత్కామయేత మేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖꣳ సంధాయోపస్థమస్యా అభిమృశ్య జపేత్ అఙ్గాదఙ్గాత్సంభవసి హృదయాదధిజాయసే। స త్వమఙ్గకషాయోఽసి దిగ్ధవిద్ధామివ మాదయేమామమూం మయీతి॥ ౯

అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీతేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖꣳ సంధాయాభిప్రాణ్యాపాన్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదద ఇత్యరేతా ఏవ భవతి. ౧౦

అథ యామిచ్ఛేద్దధీతేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖꣳ సంధాయాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదధామీతి గర్భిణ్యేవ భవతి॥ ౧౧

అథ యస్య జాయాయై జారః స్యాత్తం చేద్ద్విష్యాదామపాత్రేఽగ్నిముపసమాధాయ ప్రతిలోమꣳ శరబర్హిస్తీర్త్వా తస్మిన్నేతాః శరభృష్టీః ప్రతిలోమాః సర్పిషాక్తా జుహుయాన్మమ సమిద్ధేఽహౌషీః ప్రాణాపానౌ త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీః పుత్రపశూꣳస్త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీరిష్టాసుకృతే త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీరాశాపరాకాశౌ త ఆదదేఽసావితి। స వా ఏష నిరిన్ద్రియో విసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతి యమేవంవిద్బ్రాహ్మణః శపతి తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్య దారేణ నోపహాసమిచ్ఛేదుత హ్యేవంవిత్పరో భవతి॥ ౧౨

శం.— స యాం- స్వభార్యామిచ్ఛేదియం మాం కామయేతేతి - తస్యామర్థం- ప్రజననేన్ద్రియం నిష్ఠాయ - నిక్షిప్య ముఖేన ముఖం సంధాయోపస్థమస్యా అభిమృశ్య జపేదిమం మన్త్రం- అఙ్గాదఙ్గాదితి. ౯

ఆ.— భర్తుర్భార్యావశీకరణప్రకారముక్త్వా పురుషద్వేషిణ్యాస్తస్యాస్తద్విషయప్రీతిసంపాదనప్రక్రియాం దర్శయతి (స యామిత్యాదినా) హే రేతః త్వం మదీయాత్సర్వస్మాదఙ్గాత్సముత్పద్యసే. విశేషతశ్చ హృదయాదన్నరసద్వారేణ జాయసే. స త్వమఙ్గానాం కషాయః - రసః. విషలిప్తశరవిద్ధాం- మృగీమివేమామమూం- మదీయాం స్త్రియం మయి మాదయ- మద్వశాం కుర్విత్యర్థః ౯

రం.— (స యామిచ్ఛేత్కామయేత మేతీత్యాది) సః- వాజపేయసమ్పత్తిప్రకారవిత్ యాం స్వీయాం స్త్రియం మా - మామియం కామయేతేతీచ్ఛేత్ - తస్యామర్థం నిష్ఠాయ- తస్యా యోనౌ ప్రజననేన్ద్రియం నిక్షిప్యేత్యర్థః. ముఖేన ముఖం సంధాయేత్యాదేః స్పష్టోఽర్థః. ౯

శం.— అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీత- న ధారయేత్. గర్భిణీ మా భూదితి. తస్యామర్థమితి పూర్వవత్. అభిప్రాణ్య - అభిప్రాణనం ప్రథమం కృత్వా పశ్చాదపాన్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదద ఇత్యనేన మన్త్రేణ. అరేతా ఏవ భవతి- న గర్భిణీ భవతీత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— తస్యాః స్వవిషయే ప్రీతిమాపాద్యావాచ్యకర్మానుష్ఠానదశాయామభిప్రాయవిశేషానుసారేణానుష్ఠానవిశేషం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) తత్ర తత్రార్థశబ్దస్తత్తదుపక్రమార్థో నేతవ్యః. పశుకర్మకాలే ప్రథమం స్వకీయపుంస్త్వద్వారా తదీయస్త్రీత్వే వాయుం విసృజ్య తేనైవ ద్వారేణ తత స్తదాదానాభిమానం కుర్యాదిత్యాహ (అభిప్రాణ్యేతి). ౧౦

రం.— (అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీతేతి) ఇయం గర్భిణీ మా భూదితి యామిచ్ఛేదిత్యర్థః. అభిప్రాణ్యాపాన్యాత్ - శ్వాసం గృహీత్వాఽపానం విసృజేదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— అథ యామిచ్ఛేద్దధీత గర్భమితి- తస్యామర్థమిత్యాది పూర్వవత్. పూర్వవిపర్యయేణాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదధామీతి. గర్భిణ్యేవ భవతి. ౧౧

ఆ.— భర్తురేవాభిప్రాయాన్తరానుసారిణం విధిమాహ (అథ యామిత్యాదినా) స్వకీయపశ్చాద్భాగేన్ద్రియేణ తదీయపశ్చాద్భాగేన్ద్రియాద్రేతస్సిక్తం కృత్వా తత్పుత్రోత్పత్తిసమర్థం కృతమితి మత్వా స్వకీయరేతసా సహ తస్మిన్నిక్షిపేత్. తదిదమపానసం ప్రాణనం చ - తత్పూర్వకం రేతస్సేచనం. ౧౧

రం.— (అథ యామిచ్ఛేదిత్యాది) దధీతేతి - గర్భం దధీతేత్యర్థః. తస్యామర్థం నిష్ఠాయేత్యాది సర్వం పూర్వవత్. అత్రాపానానన్తరమభిప్రాణనమితి విశేషః. ౧౧

శం.— అథ పునర్యస్య జాయాయై జారః- ఉపపతిః స్యాత్. తం చేద్ద్విష్యాత్ - అభిచరిష్యామ్యేనమితి మన్యేత. తస్యేదం కర్మ- ఆమపాత్రేఽగ్నిముపసమాధాయ సర్వం ప్రతిలోమం కుర్యాత్. తస్మిన్- అగ్నావేతాః శరభృష్టీః- శరేషీకాః ప్రతిలోమాః సర్పిషాక్తాః- ఘృతాభ్యక్తా జుహుయాన్మమ సమిద్ధే హౌషీరిత్యాద్యా ఆహుతీః అస్తైనర్వాసావసావితి నామగ్రహణం ప్రత్యేకం. స వా ఏష ఏవంవిద్వాన్ బ్రాహ్మణః శపతి- స వి సుకృత్ -

ఉ.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్త్ర్యహంకంసేనపిబేదహతవాసానైనాంవృషలోనవృషల్యుపహన్యాత్త్రిరాత్రాన్తఆప్లుత్యవ్రీహీనవఘాతయేత్ ॥ ౧౩

సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతసర్వమాయురియాదితి క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౪

అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఃపిఙ్గలోజాయేతద్వౌవేదావనుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితిదధ్యోదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౫

విగతపుణ్యకర్మాణ ఇతి. తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్యదారేణనోపహాసమిచ్ఛేత్ - నర్మాపి నకుర్యాత్. కిముతాఘోపహాసం. హి- యస్మాదేవంవిదపి తావత్పరో భవతి- శత్రుర్భవతీత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— సన్ప్రతి ప్రాసఙ్గికమాభిచారికంకర్మ కథయతి (అథపునరితి) ద్వేషవతాఽనుష్ఠితమిదంకర్మఫలవదితి వక్తుంద్విష్యాదిత్యేతద్విశేషణం. ఆమవిశేషణం పాత్రస్య ప్రకృతకర్మయోగ్యత్వఖ్యాపనార్థం. అగ్నిమిత్యేకవచనాదుపసమాధానవచనాచ్చ ఆవసథ్యాగ్నిరత్ర వివక్షితః. సర్వం- పరిస్తరణాది. తస్య ప్రతిలోమత్వే కర్మణః ప్రతిలోమత్వం హేతూకర్తవ్యం. మమస్వభూతేయోషాగ్నావహావనాదినా సమిద్ధే రేతో హుతవానసి- తతోఽపరాధిన స్తవ ప్రాణాపానావాదదఇత్యుక్త్వా హోమో నిర్వర్తయితవ్యః. తదనేచాసౌ ఇత్యాత్మనశ్శత్రోర్వానామగృహ్ణీయాత్. ఇష్టం- శ్రౌతం కర్మ. సుకృతం- స్మార్తం. ఆశా- ప్రార్థనా. పాచాయత్ప్రతిజ్ఞాతం, కర్మణానోపపాదితం,-తస్య ప్రతీక్షా-పరాకాశా. యథోక్తహోమద్వారా శాపదానస్యఫలందర్శయతి (సవిష ఇతి) ఏవంవిత్త్వం- మన్త్రకర్మద్వారా ప్రాణవిద్యావత్త్వం. తస్మాదేవంవిదిత్యత్రైవంవిత్త్వం-పరదారగమనే యథోక్తదోషజ్ఞాతృత్వం. తచ్ఛబ్దోపాత్తంహేత్వన్తరమాహ (ఏవంవిదపీతి) ౧౨

రం.— (అథయస్యజాయాయైజారస్స్యాత్తంచేద్ద్విష్యాదిత్యాది) యస్యజాయాయా ఉపపతిస్స్యాత్ - తంచేద్ద్విష్యాత్ - అముం హనిష్యామీతి యదిమన్యేత. తదాఆమపాత్రే అగ్నిముపసమాధాయ సర్వంకర్మ ప్రతిలోమంకృత్వాశరమయంబర్హిస్తీర్త్వా- ఆస్తీర్య. తస్మిన్నగ్నౌ ఆజ్యేనాక్తాశ్శరభృష్టీః - శరైషీకాః ప్రతిలోమాః - మమసమిద్ధఇత్యాదిమన్త్రైశ్చతుర్భిర్జుహుయాత్. అన్తేఅసావితిశత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్. (సవాఏషనిరిన్ద్రియోవిసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) ఏవంవిద్బ్రాహ్మణోయంశపతి - సనిరిన్ద్రియః, విసుకృత్ - విసుకృత, శ్చసన్మృతో భవతీత్యర్థః (తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్యదారేణేత్యాది) ఏవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్య-ఏవంవిదశ్శ్రోత్రియస్యేత్యర్థః. (ఉతహ్యేవంవిత్పరోభవతి) ఏవంవిత్తస్యైశత్రుస్సన్నభిచరేదపీతిభావః. ౧౨

శం.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్ - ఋతుభావఃప్రాప్నుయాదిత్యేవమాదిగ్రన్థః * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యతః పూర్వం ద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. త్ర్యహంకంసేనపిబేత్ - అహతవాసాశ్చస్యాత్. నైనాంస్నాతామస్నాతాంచ వృషలోవృషలీవానోపహన్యాత్ - నోపస్పృశేత్. త్రిరాత్రాన్తే- త్రిరాత్రవ్రతసమాప్తావాప్లుత్య-స్నాత్వా. అహతవాసాస్స్యాదితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. తామాప్లుతాంవ్రీహీనవఘాతయేత్ - వ్రీహ్యవఘాతాయతామేవవినియుఞ్జ్యాత్. ౧౩

ఆ.— ఆభిచారికంకర్మప్రసఙ్గాగతముక్త్వాపూర్వోక్తమృతుకాలంజ్ఞాపయతి (అథేతి) * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యేతదపేక్షయా పూర్వత్వేపాఠక్రమాదర్థక్రమస్యబలవత్త్వంహేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) అర్థవశాదితియావత్. ౧౩

రం.— అథయస్యజాయామిత్యాదిగ్రన్థః *శ్రీర్హవాఏషేత్యతఃపూర్వోద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. వృషలః- శూద్రః. నోపహన్యాత్-నస్పృశేత్. ఆప్లుత్య-స్నాత్వా. అహతవాసాఇతివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. స్నాతాంచతాంవక్ష్యమాణస్థాలీపాకార్థంవ్రీహ్యవఘాతేనియుఞ్జ్యాదిత్యర్థః ౧౩

శం.— సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లః- వర్ణతః. జాయేత,. వేదమేకమనుబ్రువీత, సర్వమాయురియాత్ - వర్షశతం,. క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతాం- ఈశ్వరౌ- సమర్థౌజనయితవై - జనయితుం. ౧౪

ఆ.— కింపునరవఘాతనిష్పన్నైస్తణ్డులైరనుష్ఠేయం- తదాహ (సయఇతి) బలదేవసాదృశ్యంవా-శుద్ధత్వంవా- శుక్లత్వం. ౧౪-౧౮

రం.— (సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతేత్యాది) (ఈశ్వరౌజనయితవై) తౌదమ్పతీజనయితవై- జనయితుమీశ్వరౌ-సమర్థావిత్యర్థః. తుమర్థేయితవైప్రత్యయః. ౧౪

శం.— దధ్యోదనం- దధ్నాచరుంపాచయిత్వా. ద్వివేదంచేదిచ్ఛతిపుత్రం- తదైవమశననియమః. ౧౫

రం.— (అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఇత్యాది) స్పష్టం. ౧౫

ఉ.— అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేత త్రీన్వేదాననుబ్రువీత సర్వమాయురియాదిత్యుదౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై ॥ ౧౬

అథ య ఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేత సర్వమాయురియాదితి తిలౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై ॥ ౧౭

అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీతః సమితింగమః శుశ్రూషితాం వాచం భాషితా జాయేత సర్వాన్వేదాననుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితి మాంసౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవా ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వా ॥ ౧౮

అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వా స్థాలీపాకస్యోపఘాతం జుహోత్యగ్నయే స్వాహానుమతయే స్వాహా దేవాయ సవిత్రే సత్యప్రసవాయ స్వాహేతి హుత్వోద్ధృత్య ప్రాశ్నాతి ప్రాశ్యేతరస్యాః ప్రయచ్ఛతి ప్రక్షాల్య పాణీ ఉదపాత్రం పూరయిత్వా తేనైనాం త్రిరభ్యుక్షత్యుత్తిష్ఠాతో విశ్వావసోఽన్యామిచ్ఛ ప్రపూర్వ్యాం సంజాయాం పత్యా సహేతి ॥ ౧౯

శం.— కేవలమేవ స్వాభావికమోదనం. ఉదకగ్రహణమన్యప్రసఙ్గనివృత్త్యర్థం. ౧౬

ఆ.— స్వాభావికమోదనం పాచయతి చేత్- కిమర్థముదకగ్రహణం- తద్వ్యతిరేకేణౌదనపాకాసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదకగ్రహణమితి) క్షీరాదేరితి శేషః. ౧౬

రం.— (అథయ ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేతేత్యాది) ఉదౌదనం- ఉదకౌదనం. శుద్ధౌదనమిత్యర్థః. ౧౬

శం.— దుహితుః పాణ్డిత్యం గృహతన్త్రవిషయమేవ- వేదేఽనధికారాత్. తిలౌదనం- కృసరం. ౧౭

ఆ.— వేదవిషయమేవ తత్పాణ్డిత్యం కిం న స్యాత్-అత ఆహ (వేద ఇతి). ౧౭

రం.— (అథయ ఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేతేత్యాది) దుహితుః పాణ్డిత్యం లౌకికవిషయే. వేదేఽనధికారాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౭

శం.— వివిధం గీతః- విగీతః. ప్రఖ్యాత ఇత్యర్థః. సమితింగమః- సభాం గచ్ఛతీతి. ప్రగల్భ ఇత్యర్థః. పాణ్డిత్యస్య పృథగ్గ్రహణాత్. శుశ్రూషితాం- శ్రోతుమిష్టాం రమణీయాం వాచం భాషితా- సంస్కృతాయాః అర్థవత్యా వాచో భాషితేత్యర్థః. మాంసమిశ్రౌదనం- మాంసౌదనం. తన్మాంసనియమార్థమాహ- ఔక్ష్ణేన వా మాంసేన- ఉక్షా- సేచనసమర్థః పుఙ్గవః. తదీయం మాంసం. ఋషభః- తతోఽప్యధికవయాః. తదీయమార్షభం మాంసం. ౧౮

ఆ.— సమితిః- విద్వత్సభా. తాం గచ్ఛతీతి. విద్వానేవోచ్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (పాణ్డిత్యస్యేతి). సర్వశబ్దో వేదచతుష్టయవిషయః. ఔక్ష్ణేనేత్యాదితృతీయా సహార్థే. దేశవిశేషాపేక్షయా- కాలవిశేషాపేక్షయా వా మాంసనియమః. అథశబ్దస్తు పూర్వవాక్యేషు యథారుచి వికల్పార్థః ౧౮

రం.— (అథయ ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీత ఇత్యాది) విగీతః- ప్రసిద్ధః. సమితింజయః-సభాం గన్తా. శుశ్రూషితాం-రమణీయాం. మాంసనియమార్థమాహ (ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వేతి) ఉక్షా-రేతస్సేచనసమర్థః. పుఙ్గవ ఇత్యర్థః. ౧౮

శం.— అథాభిప్రాతరేవ- కాలే- వఘాతనిర్వృత్తాంస్తణ్డులానాదాయ స్థాలీపాకావృతా- స్థాలీపాకవిధినా ఆజ్యం చేష్టిత్వా- ఆజ్యసంస్కారం కృత్వా చరుం శ్రపయిత్వా స్థాలీపాకస్యాహుతీర్జుహోతి. ఉపఘాతం- ఉపహత్యోపహత్య. అగ్నయే స్వాహేత్యాద్యాః. గార్హ్యసూత్రోక్తో విధిర్ద్రష్టవ్యః. అత్ర హుత్వోద్ధృత్య చరుశేషం ప్రాశ్నాతి. స్వయం ప్రాశ్యేతరస్యాః - పత్న్యై ఉచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛతి. ప్రక్షాల్య పాణీ ఆచమ్యోదపాత్రం పూరయిత్వా తేన- ఉదకేనైనాం త్రిరభ్యుక్షత్యనేన మన్త్రేణ- ఉత్తిష్ఠాత ఇతి. సకృన్మన్త్రోచ్చారణం. ౧౯

ఆ.— కదా పునరిదమోదనపాకాదికర్తవ్యం- తదాహ (అథేతి) కోఽసౌ స్థాలీపాకవిధిః- కథం వా తత్ర హోమః-తత్రాహ (గార్హ్య ఇతి) గృహ్యే ప్రసిద్ధః- గార్హ్యః. అత్రేతి పుత్రమన్థకర్మోక్తిః. అతః - ఉద్భార్యాతస్సకాశాద్భో విశ్వావసో-గన్ధర్వ. త్వముత్తిష్ఠ. అన్యాం చ జాయాం ప్రపూర్వ్యాం- తరుణీం పత్యా సక్రీడమానామిచ్ఛ. అహం పునస్స్వామిమాం జాయాం సముపైమీతి మన్త్రార్థః. ౧౯

రం.— (అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వేత్యాది) అపరేద్యుః ప్రాతః కాలే స్థాలీపాకావృతా - స్థాలీపాకవిధినా ఆజ్యం చేష్టిత్వా- సంస్కృత్య స్థాలీపాకస్యోపఘాతం-స్థాలీపాకముపహత్య జుహోతి. చరోరవదాయ అగ్నయే స్వాహేత్యాదిస్వాహాన్తైస్త్రిర్జుహో

ఉ.—— అథైనామభిపద్యతే అమోఽహమస్మి సా త్వగ్ం సా త్వమస్యమోఽహం సామాహమస్మి ఋక్త్వం ద్యౌరహం పృథివీ త్వం తావేహి సగ్ంరభావహై సహ రేతో దధావహై పుంసే పుత్రాయ విత్తయ ఇతి॥ ౨౦

అథాస్యా ఊరూ విహాపయతి విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖగ్ం సన్ధాయ త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి విష్ణుర్యోనిం కల్పయతు త్వష్టా రూపాణి పిగ్ంశతు ఆసిఞ్చతు ప్రజాపతిర్ధాతా గర్భం దధాతు తే। గర్భం ధేహి సినీవాలి గర్భం ధేహి పృథుష్టుకే। గర్భం తే అశ్వినౌ దేవావాధత్తాం పుష్కరస్రజౌ॥ ౨౧

హిరణ్మయీ అరణీ యాభ్యాం నిర్మన్థతామశ్వినౌ। తం తే గర్భం హవామహే దశమే మాసి సూతవే। యథాగ్నిగర్భా పృథివీ యథా ద్యౌరిన్ద్రేణ గర్భిణీ। వాయుర్దిశాం యథా గర్భ ఏవం గర్భం దధామి తేఽసావితి॥ ౨౨

సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి। యథా వాయుః పుష్కరిణీగ్ం సమిఙ్గయతి సర్వతః। ఏవా తే గర్భ ఏజతు సహావైతు జరాయుణా। ఇన్ద్రస్యాయం వ్రజః కృతః సార్గళః సపరిశ్రయః। తమిన్ద్ర నిర్జహి గర్భేణ సావరాగ్ం సహేతి॥ ౨౩

తిత్యర్థః హుతోచ్ఛిష్టత్వాత్ స్వయం ప్రాశ్నాతి. ప్రాశ్యేతరస్యాః- ఇతరస్యై- పత్న్యై ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. ఏనాం- పత్నీం ఉత్తిష్ఠేతి మన్త్రేణ త్రిః ప్రాత రుదేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౯

శం —— అథైనామభిపద్యతే క్షీరౌదనాదినియమాద్యపత్యకామం భుక్త్వేతి క్రమో ద్రష్టవ్యః. సంవేశనకాలే అమోఽహమస్మీత్యాదిమన్త్రేణాభిపద్యతే. ౨౦

ఆ.—— అభిపత్తిః- ఆలిఙ్గనం. కదా క్షీరౌదనాదిభోజనం-తదాహ (క్షీరేతి) భుక్త్వా - అభిపద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. అహం-పతిః అమః. ప్రాణోఽస్మి. త్వం సా-వాగసి. కథం అమః ప్రాణస్త్వం, మమ వాక్త్వం, మిత్యాశఙ్క్యవాచః ప్రాణాధీనత్వప్రసిద్ధేః తదధీనత్వాదిత్యభిప్రేత్య సాత్వమి త్యాది పునర్వచనం. ఋగాధారం హి సామ గీయతే- అతశ్చ మదాధారత్వం తవ- తథా చ మమ సామత్వం, ఋక్త్వం చ తవ. ద్యౌరహం - పితృత్వాత్ పృథివీ త్వం- మాతృత్వాత్. తయోర్మాతాపితృత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. తావావాం సంరభావహై - సంరమ్భం - ఉద్యమం కరవావహై. ఏహి త్వం-ఆగచ్ఛ. కో సౌ సంరమ్భః- తమాహ (సహేతి) పుంస్త్వాయుక్తపుత్రలాభాయ రేతో ధారణం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౨౦

రం —— (అథైనామభిపద్యతే అమోఽహమస్మీత్యాది) అమోఽహమస్మీతి మన్త్రేణైనాం- పత్నీం సఙ్గచ్ఛేతేత్యర్థః. ౨౦

శం.—— అథాస్యా ఊరూ విహాపయతి- విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇత్యనేన. తస్యామర్థమిత్యాది పూర్వవత్ త్రిరేనాం శిరః ప్రభృత్యనులోమామనుమార్ష్టి-విష్ణుర్యోనిమిత్యాది ప్రతిమన్త్రం. అన్తే నామగ్రహణం తస్యా అసావితి న్యాసః. ౨౧-౨౨

ఆ.—— ఊరోర్విస్తమ్భనం ద్యావాపృథివీ ఇతి. విజిహీథాం భవన్తౌ- యువామిత్యర్థః. విష్ణుః- వ్యాపనశీలో భగవాన్ భవత్యా యోనిం కల్పయతు- పుత్రోత్పత్తిసమర్థాం కరోతు. త్వష్టా-సకలరూపాణి పింశతు- విభాగేన దర్శనయోగ్యాని కరోతు. ప్రజాపతిః - విరాడాత్మా మదాత్మనా స్థిత్వా త్వయి రేతస్సమాసించతు- ప్రక్షిపతు. ధాతా పునః- సూత్రాత్మా త్వదీయం గర్భం త్వదాత్మనా స్థిత్వా ధారయతు - పుష్టాతు చ. సినీవాలీ- దిర్కనార్ధాదేవతా త్వదాత్మనావ స్థితే. సా చ పృథుష్టుకా- విస్తీర్ణస్తుతిః. భో సినీవాలి. పృథుష్టుకే. గర్భమిమం ధేహి- ధారయ. అశ్వినౌ దేవౌ- సూర్యాచన్ద్రమసౌ స్వకీయరశ్మిమాలినౌ తవ గర్భం త్వదాత్మనా స్థిత్వా సమాధత్తాం. ౨౧

ఆ.—— జ్యోతిషి ప్రసవార్థమాధీయమానం గర్భం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేతి) ఇన్ద్రేణ - సూర్యేణేతి యావత్. అసావితి పత్యుర్నామనిర్దేశః. తస్యాః- నామగ్రహణమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౨౨

రం.—— (అథాస్యా ఊరూ విహాపయతీతి) విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి మన్త్రేణోరూ వియోజయతీత్యర్థః. యోనిద్వారానుపరోధనం కుర్యాదితి యావత్. (త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి) అనులోమాం - శిరఆరభ్య త్రిరామృశతీత్యర్థః. ఆమర్శనమన్త్రానాహ (విష్ణుర్యోనిం కల్పయత్విత్యాదినా) (అసావితి) మన్త్రాన్తే అసావితి పత్నీనామగృహ్ణీయాదిత్యర్థః. ౨౧-౨౨

శం.—— సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి- ప్రసవకాలే సుఖప్రసవనార్థమనేన మన్త్రేణ - యథా వాతః పుష్కరిణీం సమిఙ్గయతి సర్వతః ఏవా తే గర్భ ఏజత్వితి. ౨౩

ఆ.—— సమిఙ్గయతి- స్వరూపాపఘాతమకృత్వైవ చాలయతీత్యేతత్. ఏవా తే-ఏవమేవ తే స్వరూపాపఘాతమకుర్వన్నేజతు- గర్భశ్చలతు. జరాయుణా- గర్భవేష్టనమాంసఖణ్డేన సహావైతు- నిర్గచ్ఛతు. ఇన్ద్రస్య- ప్రాణస్యాయం వ్రజః- మార్గః సార్గళః కాలే గర్భాధానకాలే వా కృతః. సార్గళ ఇ

ఉ.— జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఆధాయ కగ్ంసే పృషదాజ్యగ్ం సన్నీయ పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోతి। అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమేధమానః స్వే గృహే। అస్యోపసన్ద్యాం మాచ్ఛైత్సీత్ ప్రజయా చ పశుభిశ్చ స్వాహా। మయి ప్రాణాగ్ంస్త్వయి మనసా జుహోమి స్వాహా। యత్కర్మణాత్యరీరిచం యద్వా న్యూనమిహాకరం। అగ్నిష్టత్స్విష్టకృద్విద్వాన్ స్విష్టగ్ం సుహుతం కరోతు నః స్వాహేతి॥ ౨౪

అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః అథ దధి మధు ఘృతగ్ం సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి। భూస్తే దధామి। భువస్తే దధామి। సువస్తే దధామి। భూర్భువస్సువస్సర్వం త్వయి దధామీతి॥ ౨౫

అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీతి తదస్య తద్గుహ్యమేవ నామ భవతి॥ ౨౬

అథైనం మాత్రే ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తనశ్శశయో యో మయోభూర్యో రత్నధా వసువిద్యస్సుదత్రః। యేన విశ్వా పుష్యసి వార్యాణి సరస్వతి తమిహ ధాతవే కరితి॥ ౨౭

ప్రసవవ్యాఖ్యా (సజరి శ్రయఽతి) సహవేష్టనేన జరాయుణా సహిత ఇత్యర్థః. తం చాఽర్థం ప్రాప్యతమిన్ద్ర - గర్భేణ సహాస్మిన్ హి నిర్గచ్ఛ. గర్భనిస్సరణా నన్తరం యా మాంసపేశీ నిర్గచ్ఛతి- సావరా. తాం చ నిర్గమయేత్యర్థః. ౨౩

రం.— (సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి) సోష్యన్తీం - ప్రసవాభిముఖీం పత్నీం యథా వాయుః పుష్కరిణీ మిత్యాదిమన్త్రేణ ప్రోక్షే దిత్యర్థః. ౨౩

శం.— అథ జాతకర్మ - జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఉపాధాయ పుత్రం కంసే పృషదాజ్యం సన్నీయ- సంయోజ్య దధిఘృతే. పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోత్యస్మిన్ సహస్రమిత్యాద్యావాపస్థానే. ౨౪

ఆ.— ఘృతమిశ్రం దధి- పృషదాజ్యమిత్యుచ్యతే. ఉపఘాతమితి- అభీక్ష్ణం పౌనఃపున్యేనావశిష్టం. పృషదాజ్యస్యాల్పమాదాయ పునః పునర్జుహోతీత్యర్థః. అస్మిన్ స్వే గృహే పుత్రరూపేణ వర్ధమానో మనుష్యాణాం సహస్రం పుష్యాసం- అనేకమనుష్యపోషకో భూయాసం. అస్య- మత్పుత్రస్యోపసన్ద్యాం- సన్తతౌ ప్రజయా పశుభిశ్చ సహ శ్రీర్మావిచ్ఛిన్నా భూయాదిత్యాహ (అస్యామితి) మయి- పితరి యే ప్రాణాస్సన్తి- తాన్ పుత్రే త్వయి మనసా సమర్పయామీత్యాహ (మయీతి) అత్యరీరిచమితి- అతిరిక్తం కృతవానస్మి. ఇహ- కర్మణ్యకరవం. తత్సర్వం విద్వాన్- అగ్నిః స్విష్టకృద్భూత్వా స్విష్టం- అనధికం, సుహుతం- అన్యూనం చాస్మాకం కరోత్విత్యర్థః. ౨౪

రం.— (జాతేఽగ్నిముపసమాధాయేత్యాది) జాతే పుత్రే తమఙ్కే పుత్రమాధాయ పృషదాజ్యం - సదధ్యాజ్యం కంసే సన్నీయ- సంయోజ్యేత్యర్థః. హోమమన్త్రానాహ (అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమిత్యాదినా) ౨౪

శం.— అథాస్య దక్షిణకర్ణమభినిధాయ- స్వం ముఖం. వాగ్వాగితి త్రిర్జపేత్. అథ దధిమధుఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన- అవ్యవహితేన జాతరూపేణ- హిరణ్యేన ప్రాశయత్యేతైర్మన్త్రైః ప్రత్యేకం భూరితి. ౨౫

ఆ.— అస్య- జాతస్య శిశోరిత్యర్థః త్రయీలక్షణా వాక్త్వయి ప్రవిశత్వితి జపతో ఽభిప్రాయః. ఏతైర్మన్త్రైః- భూస్తే దధామీత్యాదిభిరితి శేషః. ౨౫

రం.— (అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః) అస్య- పుత్రస్య దక్షిణకర్ణే స్వముఖం నిధాయ వాగ్వాగితి త్రిర్జపేదిత్యర్థః. (అథ దధిమధుఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి) అనన్తర్హితేన- అవ్యవహితేన జాతరూపేణ- హిరణ్యేన సంసృజ్య దధిమధుఘృతం తం పుత్రం ప్రాశయతీత్యర్థః. భూస్తే దధామీత్యాదయః ప్రాశనమన్త్రాః. ౨౫

శం.— అథాస్య నామధేయం కరోతి వేదోఽసీతి. తదస్య తద్గుహ్యం నామ భవతి వేద ఇతి. ౨౬

ఆ.— వేదనామ్నా వ్యవహారో లోకే నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) యత్తద్వేద ఇతి నామ- తదస్య గుహ్యం భవతి. వేదనం- వేదః. అనుభవః. సర్వస్య నిజం స్వరూపమిత్యర్థః. ౨౬

రం.— (అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీత్యాది) స్పష్టం. ౨౬

శం.— అథైనం మాత్రే ప్రదాయ- స్వాఙ్కస్థం స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తన ఇత్యాదిమన్త్రేణ. ౨౭

ఆ.— హే సరస్వతి. యస్తే స్తనః శశయః- శయః- ఫలం. తేన సహ వర్తమానో, యశ్చ సర్వప్రాణినాం స్థితిహేతుస్స్వభావేన జాతో, య

ఉ.— అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయతే । ఇలాసి మైత్రావరుణీ వీరే వీరమజీజనత్ । సా త్వం వీరవతీ భవ యాఽస్మాన్వీరవతోఽకరదితి । తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరతిపితామహో బతాభూః పరమాం బత కాష్ఠాం ప్రాపచ్ఛ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయత ఇతి ॥ ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

అథ వంశః. పౌతిమాషీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్ కాత్యాయనీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్ర ఔపస్వస్తీపుత్రాదౌపస్వస్తీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్కాత్యాయనీపుత్రః కౌశికీపుత్రాత్కౌశికీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రః కాణ్వీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రః ॥ ౧

శ్చ రత్నధా - అన్నపయసోర్ధాతా, యశ్చ వసు - కర్మఫలం. తద్విన్దతీతి వసువిత్, యశ్చ సుష్ఠు దదాతీతి సుదత్రా, యేన చ స్తనేన విశ్వాని వార్యాణి - వరణీయాని దేవాదీన్ బిభూతాని త్వం పుష్యసి,- తం స్తనం మదీయపుత్రస్య ధాతవే- పానాయ మదీయభార్యాస్తనే ప్రవిష్టం కుర్వీత్యర్థః. ౨౭

రం.— (అథాస్మై మాత్రే ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతీత్యాది) ప్రయచ్ఛతి-దాపయేదిత్యర్థః. స్తనస్య ప్రదానమన్త్రమాహ (యస్తే స్తనశ్శశయో మయోభూరిత్యాది) ౨౭

శం.— అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయత ఇలాసీత్యనేన. (తం వా ఏతమాహురితి) అనేన విధినా జాతః పుత్రః పితరం పితామహం చాతిశేత ఇతి, శ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన పరమాం నిష్ఠాం ప్రాపదితి, ఏవం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః. యస్య చైవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయతే - స చైవం స్తుత్యో భవతీత్యధ్యాహార్యమ్. ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇలా-స్తుత్యా భోగ్యాసి. మిత్రావరుణాభ్యాం సమ్భూతో మైత్రావరుణః- వసిష్ఠః. తస్య భార్యా మైత్రావరుణీ. సా చారున్ధతీ. తద్వత్ త్వం తిష్ఠసీతి భార్యాం సమ్బోధయతి (మైత్రావరుణీతి) వీరే- పురుషమయి నిమిత్తభూతే భవతీ వీరం - పుత్రమజీజనత్. సా త్వం వీరవతీ-జీవబహుపుత్రా భవ. యా- భవతీ వీరవతః- పుత్రసమ్పన్నానస్మాన్ కృతవతీతి మన్త్రార్థః. పితరమతీత్య వర్తత ఇత్యతిపితా. అహో మహానేష పిత్రోర్యః- యః పితరం పితామహం చ సర్వమేవ త్వం సమతీత్య సర్వస్మాదధికస్త్వం జాతోసీత్యర్థః. న కేవలం పుత్రస్యైవేయం స్తుతిః- అపి తు యథోక్తపుత్రసమ్పన్నస్య పితురపీత్యాహ (తం వా ఏతమితి) ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయత ఇత్యాది) ఇలాసి మైత్రావరుణీత్యాదిమన్త్రేణ పుత్రమాతరమభిమన్త్రయేదిత్యర్థః. (తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరిత్యాది) ఏవం విదో బ్రాహ్మణస్య జాతః పుత్రః పితరమతిశయితవాన్, పితామహమత్యశేత, శ్రియాదినా స్తుత్యానాం పరమాం కాష్ఠాం ప్రాప్త, ఇతి సర్వేషాం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః. ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్ పుత్రో భవతీతి హి ప్రస్తుతం- అతః స్త్రీవిశేషణేనైవ పుత్రవిశేషణాదాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే. ౧-౨

ఆ.— సాన్నిధ్యాత్ ఖిలకాణ్డస్య వంశోఽయమితి శఙ్కాం నివర్తయన్ వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) విద్యార్థే ద్వాధ్యాయే తస్య కాణ్డద్వయస్య ప్రత్యేకం వంశభాక్త్వే ఖిలస్య పృథక్ తద్భాగిత్వం- ఖిలత్వేన తచ్ఛేషత్వాత్. తథా చ సమాప్తౌ పఠితో వంశః సమస్తస్యైవ ప్రవచనస్య భవిష్యతీత్యర్థః. పూర్వౌ వంశౌ పురుషవిశేషితౌ- తృతీయస్తు స్త్రీవిశేషితః. తత్ర కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్త్రీప్రాధాన్యాదితి) తదేవ స్ఫుటయతి (గుణవానితి) కీర్త్యతే- బ్రాహ్మణే నేతి సమ్బన్ధః. ౧-౨

రం.— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్ పుత్రో భవతీతి ప్రస్తుతత్వాత్ స్త్రీవిశేషకృతపుత్రవిశేషణాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే (అథ వంశ ఇత్యాదినా). ౧-౨-౩

ఉ.— ఆత్రేయీపుత్రాదాత్రేయీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వాత్సీపుత్రాద్వాత్సీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్ర ఆర్తభాగీపుత్రాదార్తభాగీపుత్రః శౌఙ్గీపుత్రాచ్ఛౌఙ్గీపుత్రః సాఙ్కృతీపుత్రాత్సాఙ్కృతీపుత్ర ఆలమ్బాయనీపుత్రా దాలమ్బాయనీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాదాలమ్బీపుత్రో జాయన్తీపుత్రాజ్జాయన్తీపుత్రో మాణ్డూకాయనీపుత్రాన్మాణ్డూకాయనీపుత్రో మాణ్డూకీపుత్రాన్మాణ్డూకీపుత్రః శాణ్డిలీపుత్రాచ్ఛాణ్డిలీపుత్రో రాథీతరీపుత్రాద్రాథీతరీపుత్రో భాలుకీపుత్రాద్భాలుకీపుత్రః క్రౌఞ్చికీపుత్రాభ్యాం క్రౌఞ్చికీపుత్రౌ వైదృభతీపుత్రాద్వైదృభతీపుత్రః కార్శకేయీపుత్రాత్కార్శకేయీ పుత్రః ప్రాచీనయోగీపుత్రాత్ప్రాచీనయోగీపుత్రః సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రః ప్రాశ్నీపుత్రాదాసురివాసినః ప్రాశ్నీపుత్ర ఆసురాయణాదాసురాయణ ఆసురేరాసురిః॥ ౨

యాజ్ఞవల్క్యాద్యాజ్ఞవల్క్య ఉద్దాలకాదుద్దాలకో ఽరుణాదరుణ ఉపవేశేరుపవేశిః కుశ్రేః కుశ్రిర్వాజశ్రవసో వాజశ్రవా జిహ్వావతో వాధ్యోగాజ్జిహ్వావాన్వాధ్యోగో ఽసితాద్వార్షగణాదసితో వార్షగణో హరితాత్కశ్యపాద్ధరితః కశ్యపః శిల్పాత్కశ్యపాచ్ఛిల్పః కశ్యపః కశ్యపాన్నైధ్రువేః కశ్యపో నైధ్రువిర్వాచో వాగమ్భిణ్యా అమ్భిణ్యాదిత్యాదాదిత్యాత్తానీమాని శుక్లాని యజూంషి వాజసనేయేన యాజ్ఞవల్క్యేనాఖ్యాయన్తే॥ ౩

సమానమా సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రో మాణ్డూకాయనేర్మాణ్డూకాయనిర్మాణ్డవ్యాన్మాణ్డవ్యః కౌత్సాత్కౌత్సో మాహిత్థేర్మాహిత్థిః వామకక్షాయణాద్వామకక్షాయణః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యో వాత్స్యాద్వాత్స్యః కుశ్రేః కుశ్రిః యజ్ఞవచసో రాజస్తమ్బాయనాద్యజ్ఞవచా రాజస్తమ్బాయనస్తురాత్కావషేయాత్తురః కావషేయః ప్రజాపతేః ప్రజాపతిర్బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

ఇతి వాజసనేయకే బృహదారణ్యకేఽష్టమోఽధ్యాయః.

బృహదారణ్యకం సమాప్తమ్.

హరిః ఓం తత్సత్.

శం.— తానీమాని శుక్లానీతి- అవ్యామిశ్రాణి. బ్రాహ్మణేన. అథవా- అయాతయామానీమాని యజూంషి. తాని శుక్లాని- శుద్ధానీత్యేతత్. ప్రజాపతిమారభ్య యావత్పౌతిమాషీపుత్రః- తావదధోముఖో నియత ఆచార్యపూర్వక్రమో వంశః. ౩

ఆ.— శుక్లాని యజూంషీత్యస్య వ్యాఖ్యానం - అవ్యామిశ్రాణీతి. దోషైరసఙ్కీర్ణాని- పౌరుషేయత్వదోషద్వారాభావాదిత్యర్థః. అయాతయామాని- అదుష్టాని. అగతార్థానీత్యర్థః. పాఠక్రమేణ మనుష్యాదిః ప్రజాపతిపర్యన్తో వంశో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రత్యర్థక్రమమాశ్రిత్యాహ (ప్రజాపతిమితి) అధోముఖత్వం పాఠక్రమాపేక్షయోచ్యతే. ౩

శం.— బ్రహ్మణః - ప్రవచనాఖ్యస్య. తచ్చైతద్బ్రహ్మ ప్రజాపతిప్రబన్ధపరమ్పరయాఽఽగత్యాస్మాస్వనేకధా విప్రసృతమనాద్యనన్తం స్వయమ్భు బ్రహ్మ నిత్యం. తస్మై బ్రహ్మణే నమః- నమస్తదనువర్తిభ్యో గురుభ్యః. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

౯.— తత్రాపి ప్రజాపతిమారభ్యసాక్షాత్పుత్రపర్యన్తం వాజసనేయిశాఖానుసర్వాస్వేకోవంశఇత్యాహ (సమానమితి) ప్రవచనాఖ్యస్య వంశాత్మనో బ్రహ్మణస్సమ్బన్ధాత్ప్రజాపతిర్విద్యాంలబ్ధవానిత్యాహ (బ్రహ్మణఇతి) తస్యాధికారిభేదాదవాన్తరభేదందర్శయతి (తచ్చేతి) ప్రజాపతిముఖః ప్రబన్ధః ప్రపఞ్చః. సైవపరమ్పరా. తయేతియావత్. తస్యపరమాత్మస్వరూపంస్వాయంభూత్వమభిదధాతి (అనాదీతి) తస్యాపౌరుషేయత్వేనాసమ్భావితదోషతయా ప్రామాణ్యమభిప్రేత్యవిశినష్టి (నిత్యమితి) ఆదిమధ్యాన్తేషుకృతమఙ్గళా గ్రన్థాః ప్రసారిణోభవన్తీతిమన్వానస్సన్నాహ (తస్మైబ్రహ్మణేనమఇతి).. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం అష్టమాధ్యాయభాష్యటీకా.

నమోజన్మాదిసమ్బన్ధనిఘ్నవిధ్వంసహేతవే। హరయేపరమానన్దపరిజ్ఞానవపుర్భృతే॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే।గురవేపరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

౪౦,— ప్రజాపతేః- చతుర్ముఖాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణః - నారాయణాదిత్యర్థః. స్వయంభు- స్వతస్సర్వజ్ఞమిత్యర్థః. బ్రహ్మణేనమః-

* ఆచార్యేభ్యోనమస్కృత్యాథవంశమనుక్రమేత్ । వంశమాబ్రహ్మణోనయక్షాదీర్ఘమాయురవాప్నుయాదిత్యాబ్రహ్మణోవంశపరమ్పరాకీర్తనస్యశ్రేయోహేతుత్వంశాస్త్రసిద్ధమిహానుసన్ధేయమ్. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే - అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాంమదుక్తిమ్॥

శ్రీగురుభ్యో నమః.

—*—

శ్రీమతే నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ప్రథమః ప్రపాఠకః.

అవతరణికా.

శం.— ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యష్టాధ్యాయీ ఛాన్దోగ్యోపనిషత్. తస్యాః సఙ్క్షేపతోఽర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఋజువివరణమల్పగ్రన్థమిదమారభ్యతే. తత్ర సమ్బన్ధః- సమస్తం కర్మాధిగతం ప్రాణాద్యాదిదేవతావిజ్ఞానసహితమర్చిరాదిమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రతిపత్తికారణం, కేవలం చ ధూమాదిమార్గేణ చన్ద్రలోకప్రతిపత్తికారణం,. స్వభావప్రవృత్తానాం చ మార్గద్వయపరిభ్రష్టానాం కష్టాఽధోగతిరుక్తా. న చోభయోరపి మార్గయోరన్యతరస్మిన్నపి మార్గే ఆత్యన్తికీ పురుషార్థసిద్ధిరిత్యతః కర్మనిరపేక్షమద్వైతాత్మవిజ్ఞానం సంసారగతిత్ర

నమోఽజన్మాదిసమ్బన్ధబన్ధవిధ్వంసహేతవే । హరయే పరమానన్దవపుషే పరమాత్మనే॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షఘ్నధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

ఆ.— ఛన్దోగానాముపనిషద్వివిదం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారశ్చికీర్షితగ్రన్థపరిసమాప్తిప్రచయపరిపన్థిదురితనిబర్హణసిద్ధ్యర్థమోఙ్కారోచ్చారణలక్షణం మఙ్గలాచరణం సమ్పాదయన్వ్యాఖ్యేయస్వరూపం వర్ణయతి (ఓమిత్యేతదితి) వ్యాఖ్యానస్య ప్రయోజనం ప్రతిజానీతే (తస్యా ఇతి) నను శారీరకే భగవత్పాదైర్విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతత్వాదముష్య భాష్యం కిమితి సంప్రత్యారభ్యతే- తత్రాహ (సఙ్క్షేపత ఇతి) విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతత్వేఽపి సఙ్క్షిప్తతయా వ్యాఖ్యానమస్యాస్సంప్రదీయతే- విస్తృతస్య సఙ్క్షిప్యగ్రహణేఽసుగ్రహత్వాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- న చేయం యథాపాఠక్రమం వ్యాఖ్యాతా- ప్రకృతే తు పాఠక్రమమనతిక్రమ్య వ్యాఖ్యాయతే- తదుక్తమిదం భాష్యమిత్యాహ (ఋజువివరణమితి) ఋజు - పాఠక్రమానుసారి. వివరణం- అర్థస్ఫుటీకరణం ప్రకృతోపనిషదో యస్మిన్భాష్యే తత్తథేతి యావత్. అథ పాఠక్రమమాశ్రిత్యాపి ద్రావిడభాష్యం ప్రణీతం- తత్కిమనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అల్పగ్రన్థమితి) తథాపి విశిష్టాధికార్యభావే కథమిదమారభ్యతే- తత్రాహ (అర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఇతి) మోహిముముక్షవోఽస్యా వివక్షితమర్థం జిజ్ఞాసన్తే- తేభ్యో భాష్యమిదం ప్రస్తూయతే- తథా చ విశిష్టాధికారిసమ్భవేన తదారమ్భస్సమ్భవతి. తస్యా చ ప్రకృతోపనిషదర్థపరిజ్ఞానమవాన్తరఫలం - తద్ద్వారా కైవల్యం పరమం ఫలమితి భావః. నను కర్మవిధిశేషత్వాదుపనిషద స్తద్వ్యాఖ్యానేనైవ కృతవ్యాఖ్యానత్వాత్ పిష్టపిష్టిప్రసఙ్గాత్కృతం తద్భాష్యేణేత్యాశఙ్క్య శేషశేషిత్వే ప్రమాణాభావాన్నైవమిత్యభిప్రేత్య పూర్వోత్తరకాణ్డయోర్నియతపూర్వాపరభావప్రయుక్తం సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (తత్రేతి) తస్యాః వ్యాఖ్యేయత్వేన ప్రస్తుతాయా ఉపనిషదః కర్మకాణ్డేన సహ సమ్బన్ధోఽభిధీయత ఇత్యర్థః. కోఽసావిత్యపేక్షాయాం తదభిధిత్సయా కర్మకాణ్డార్థమనువదతి (సమస్తమితి) విహితం ప్రతిషిద్ధం చ కర్మ పూర్వస్మిన్కాణ్డే ప్రతిపన్నమిత్యర్థః. తత్ర హి విహితం సముచ్చితమసముచ్చితం చేతి ద్వివిధమఙ్గీకృత్య సముచ్చితస్య ఫలమనువదతి (ప్రాణాద్యాదీతి) ప్రాణశ్చాగ్నిశ్చేత్యాదయో దేవతాః. తద్విజ్ఞానం - తదుపాసనం. తేన సముచ్చితమగ్నిహోత్రాదికర్మ అర్చిరాద్యుపలక్షితేన దేవయానేన యథా కార్యబ్రహ్మప్రాప్తౌ కారణం- న తు బ్రహ్మప్రాప్తౌ - తస్య గన్తవ్యత్వాభావాత్, కార్యస్యైవ గన్తవ్యతాయా బాదరద్యధికరణే రాద్ధాన్తితత్వాత్,. తస్మాన్న సముచ్చితం విహితం కర్మ పరమపురుషార్థహేతురిత్యర్థః. తస్యైవాసముచ్చితస్య ఫలమాహ (కేవలం చేతి) విహితస్య గతిముక్త్వా ప్రతిషిద్ధస్య గతిమాహ (స్వభావేతి) స్వభావేన- శాస్త్రీయమన్తరేణ ప్రకృతివశాదేవ ప్రవృత్తాః- యథేష్టచేష్టా రసికాః. తేషాం కర్మజ్ఞానాభావాద్దేవయానే పితృయాణే చ పథ్యనధికృతానామధోగతిః - తిర్యక్స్థావరత్వం ద్రజన్తులక్షణా అపునరావృత్తిదుర్భగా. వాక్యేనాన్యతరస్మిన్నేవాధికృతానాం పరమపురుషార్థస్సేత్స్యతి- * శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే ఇతి స్మృత్యా తయోర్నిత్యఫలత్వప్రతిపత్తేః. అత ఆహ (న చోభయోరిత్యాదినా) నను మార్గద్వయభ్రష్టానాం పురుషార్థాభావేఽపి ద్వయోః పథోరన్యతరస్మిన్భవిష్యతీతి చేత్. తత్ర న తావద్దేవయానపథినిమిత్తేన నిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- *ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే * తేషామిహ న పునరావృత్తిరిత్యత్రేమమిహేతి విశేషణాత్ * ఏకయా యాత్యనావృత్తిమితి స్మృతావనావృత్తేరేతత్కల్పవిషయత్వాత్, కల్పాన్తరే పునరావృత్త్యాపుక్తవిశేషణానర్థక్యాత్,. నాపి పితృయాణపథినిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- *పితృమేవాధ్వానం పునర్నివర్తతే *అన్యయావర్తతే పునరితి చ ప్రతిష్ఠలస్థలనావగమాత్. తస్మాన్న కర్మవశాదాత్యన్తికపురుషార్థప్రాప్తిరిత్యర్థః. ఏవమనూద్య కర్మఫలం ఫలితం సమ్బన్ధమాహ (ఇత్యత ఇతి) ఉత్తరీత్యా

యహేతూపమర్దేనైవ కర్తవ్యమిత్యుపనిషదారభ్యతే. నచాద్వైతాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రాత్యన్తికీ నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిః- వక్ష్యతిహి *అథ యేఽన్యథాతోవిదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి. విపర్యయేచ *స స్వరాడ్భవతీతి. తథాద్వైతవిషయానృతాభిసన్ధస్య బన్ధనం తస్కరస్యేవ తప్తపరశుగ్రహణేబన్ధదాహాభావః సంసారదుఃఖప్రాప్తిశ్చేత్యుక్త్వా అద్వైతాత్మసత్యాభిసన్ధస్యాతస్కరస్యేవ తప్తపరశుగ్రహణేబన్ధదాహాభావః సంసారదుఃఖనివృత్తిశ్చేతి. అతఏవనకర్మసహభావ్యద్వైతాత్మదర్శనం- క్రియాకారకఫలభేదోపమర్దేన *సదేకమేవాద్వితీయం *ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యేవమాదివాక్యజనితస్యబాధకప్రత్యయానుపపత్తేః. కర్మవిధిప్రత్యయజనితేచేన్న- కర్తృభోక్తృస్వభావవిజ్ఞానవతస్సఞ్జనితకర్మఫలరాగద్వేషాదిదోషవతశ్చకర్మవిధానాత్. అధిగతసకలవేదార్థస్యకర్మవిధానాదద్వైతజ్ఞానవతోఽపికర్మేతిచేన్న- కర్మాధికృతవిషయస్యకర్తృభోక్త్రాదిజ్ఞానస్యస్వాభావికస్య *సదేకమేవాద్వితీయం *ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యనేనోపమర్దితత్వాత్. తస్మాదవిద్యాదిదోషవతఏవకర్మాణివిధీయన్తే-నాద్వైతజ్ఞానవతః, అతఏవహివక్ష్యతి *సర్వేఽప్యేతేపుణ్యలోకాభవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి. తత్రేహాస్మిన్నద్వైతవిద్యాప్రకరణేఽభ్యుదయసాధనాన్యుపాసనాని, స్సూచ్యన్తేకైవల్యసన్నికృష్టఫలానిచాద్వైతాదీషద్వికృతబ్రహ్మవిషయాణి *మనోమయః ప్రాణశరీరఇత్యాదీని, కర్మసమృద్ధిఫలానిచకర్మాఙ్గసమ్బన్ధీని,- రహస్యసామాన్యాన్మనోవృత్తిసామాన్యాచ్చ. యథాఽద్వైతజ్ఞానంమనోవృత్తిమాత్రం- తథాఽన్యాన్యప్యుపాసనానిమనోవృత్తిరూపాణీత్యస్తిహిసామాన్యం. కస్తర్హ్యద్వైతజ్ఞానస్యోపాసనానాంచవిశేషః. ఉచ్యతే- స్వాభావికస్యాత్మన్యక్రియేఽధ్యారోపితస్యకర్త్రాదికారకక్రియాఫలభేదవిజ్ఞానస్యనివర్తకమద్వైతవిజ్ఞానం- రజ్జ్వాదావివ సర్పాద్యధ్యారోపలక్షణజ్ఞానస్య రజ్జ్వాదిస్వరూపనిశ్చయః ప్రకాశనిమిత్తః. ఉపాసనంతు యథాశాస్త్రసమర్పితం కించిదాలమ్బనముపాదాయతస్మిన్సమానచిత్తవృత్తిసన్తానకరణం తద్విలక్షణప్రత్యయానన్తరితమితివిశేషః. తాన్యేతాన్యుపాసనానిసత్త్వశుద్ధికరత్వేన వస్తుతత్త్వావభాసకత్వాదద్వైతజ్ఞానోపకారకాణి, ఆలమ్బనవిషయత్వాత్సుఖసాధ్యాని, చేతిపూర్వముపన్యస్యన్తే. తత్రకర్మాభ్యాసస్యదృఢీకృతత్వాత్కర్మపరిత్యాగేనోపాసనఏవదుఃఖంచేతస్సమర్పణంకర్తుమితికర్మాఙ్గవిషయమేవతావదుద్గీథాద్యుపాసనముపన్యస్యతే..........

కిర్న్యాయతోఽనన్తనిరతిశయపురుషార్థహేతుః- అతస్సాధనాత్కర్మణస్తత్ఫలాచ్చవిరక్తస్యనిరతిశయపురుషార్థం కాఙ్క్షతస్తత్సాధనంకేవలమాత్మజ్ఞానం సంసారానర్థపూర్వోక్తగతిత్రయహేతుకర్మతద్ధేతునిరాకరణేనైవకర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణోపనిషదారభ్యతే. నహికర్మానుష్ఠానాత్పురుషార్థోనిరతిశయోలభ్యతే- అస్య *తద్యథేహేత్యాదౌక్షయిష్ణుఫలత్వశ్రుతేః. తథాచేశ్వరార్పణబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితశుభకర్మవశాదుపజాతశుద్ధబుద్ధేర్విరక్తస్యముముక్షోర్మోక్షసాధనజ్ఞానార్థోఽయముపనిషదారమ్భఇతిహేతుహేతుమద్భావస్సమ్బన్ధఇత్యర్థః. నను *మోక్షార్థీనప్రవర్తేతతత్రకామ్యనిషిద్ధయోః| నిత్యనైమిత్తికేకుర్యాత్ ప్రత్యవాయజిహాసయేతి వృద్ధైరుక్తత్వాత్ కామ్యనిషిద్ధే వర్జనీయే. నిత్యనైమిత్తికేచ కృత్వాఽవస్థితస్య ముముక్షోర్వర్తమానదేహపాతే పునర్దేహాన్తరగ్రహే హేత్వభావాదనాయాససిద్ధాజ్ఞానాదృతేఽపిముక్తిరితి కథం తాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్యతే- తత్రాహ (నచేతి) నహిత్వదుత్ప్రేక్షితో మోక్షోపాయోవినాప్రమాణంకల్ప్యతే. నచ పౌరుషేయంవాక్యం మూలప్రమాణమన్తరేణప్రమాణం. నచాత్ర శ్రుతిస్మృతీ ప్రత్యక్షాదివామూలముపలభ్యతే. సమ్భవతిచ యథావర్ణితచరితస్యాపికర్మశేషవశాద్దేహాన్తరం. నచైకభవికఃకర్మాశయః- *తద్యఇహరమణీయచరణాః *తతశ్శేషేణేత్యాది శ్రుతిస్మృతివిరోధాత్. తస్మాదాత్మజ్ఞానాదేవముక్తిరితిభావః. అద్వైతాత్మజ్ఞానవిధురాణాం భేదజ్ఞానభాజాం కర్మానుష్ఠాయినాం క్షయ్యఫలశాలిత్వేవాక్యశేషంప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) అద్వైతాత్మోపదేశానన్తర్య మథశబ్దార్థః. యే ఉపసన్నానుపాసితగురవస్తదుపదేశశూన్యాః యథామతియథోక్తాదద్వైతాదన్యథా- ద్వైతమేవతత్త్వంవిదన్తి- తేపరతన్త్రాస్సన్తోరాగాదినా కర్మానుతిష్ఠన్తోఽవినాశిఫలశాలినస్స్యురితి శ్రుత్యర్థః. అద్వైతాత్మజ్ఞానాదాత్యన్తిక పురుషార్థసిద్ధిరిత్యత్రాపివాక్యశేషమనుకూలయతి (విపర్యయేచేతి) చకారాత్ క్రియాపదమనుకృష్యతే. సహి- విద్వాన్విద్యయానిరస్తావిద్యాదిమలః స్వపరిజ్ఞానాత్స్వయమేవపరాత్మాభవతి- భేదప్రతిపత్తిహేతోరుచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః. కర్మిణాంపురుషార్థోనిరతిశయోనాస్తీత్యుక్తే- అద్వైతనిష్ఠానాంతుకర్మత్యజతాంపుమర్థస్సేత్స్యతీత్యత్రవాక్యశేషస్థంలిఙ్గందర్శయతి (తథేత్యాదినా) ద్వైతమేవవిషయః. తస్మిన్ *వాచారమ్భణమితిశ్రుతేరనృతేఽభిసన్ధా- యస్యసత్యత్వాభిమానః. తస్యబన్ధనం- పరమానన్దస్యావిర్భావరాహిత్యం, సంసారాత్మకస్యదుఃఖస్యప్రాప్తిశ్చ. యథావస్తుతస్తస్కరస్యనాహంతస్కరోఽస్మీతిమిథ్యాభిమానస్యపరిశోధనార్థంతప్తపరశోర్గ్రహణేదాహాబన్ధనందుఃఖప్రాప్తిశ్చప్రతీయతే- తథైవద్వైతాభినివేశవతోఽపీతిప్రథమముక్త్వావస్తుతోఽతస్కరస్యపరైరారోపితతస్కరత్వస్యపరిశుద్ధ్యర్థం యథాతప్తపరశుగ్రహణేదాహాద్యభావవద్ద్వైతాభావోపలక్షితే ప్రత్యగాత్మనిపరమార్థసత్యేఽభిమానవతోద్వైతాచ్చవ్యావృత్తచిత్తస్యానర్థధ్వంసోనిరతిశయానన్దావిర్భావశ్చేతియథోక్తార్థానురోధేనాగ్రేశ్రుతిర్వక్ష్యతీతియోజనా. కేవలమాత్మజ్ఞానంకైవల్యహేతుః-తత్సిద్ధ్యర్థముపనిషదారమ్భఇతిస్వపక్షోదర్శితః. స్వాధ్యాయాభ్యస్తకర్మసముచ్చితమాత్మజ్ఞానంమోక్షసాధనం-తాదర్థ్యేనోపనిషదారమ్భఇత్యాహుః. తాన్ప్రత్యాహ (అతఏవేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమితివ్యాప్త్యనుగృహీతయా *తద్యథేహేత్యాదిశ్రుత్యాకర్మఫలస్యానిత్యత్వావగమాత్, *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదిశ్రుత్యాచజ్ఞానఫలస్యనిత్యత్వసిద్ధేః, జ్ఞానకర్మణోర్విరుద్ధఫలత్వాద్వ్యవసాయాదద్వైతస్యాత్మనోదర్శనంనైవకర్మణాసహభావిభవితుముత్సహతే- నహివిరుద్ధయోస్తమఃప్రకాశయోస్సముచ్చయస్సఙ్గచ్ఛతే - తన్నసముచ్చితజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భఇత్యర్థః. కిఞ్చ- అ

ద్వైతాత్మజ్ఞానం స్వసాధ్యసిద్ధ్యర్థం కర్మాపేక్షతే స్వబాధకనిరాసనార్థం వా. నాద్యః తస్యాసాధ్యఫలత్వాదితి మన్వానో ద్వితీయం ప్రత్యాహ (క్రియేతి) వాక్యజనితస్య అద్వైతాత్మజ్ఞానస్యేతి శేషః. తస్య బాధకాభావేన తత్పరిహారార్థం సహకార్యపేక్షా నాస్తీత్యర్థః. బాధకప్రత్యయాభావస్యాసిద్ధిమాశఙ్క్యతే (కర్మేతి) తద్విషయో విధిప్రత్యయః * యజేతేత్యాదివిధిజనితః కర్తవ్యతావబోధః. స చాత్మని కర్తృత్వాదికమాకాఙ్క్షన్ కర్త్రాద్యాత్మజ్ఞానస్య బాధకో భవతీత్యర్థః. కస్యాయం కర్మవిధిః. అజ్ఞస్య విదుషో వేతి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (నేత్యాదినా) కర్త్రాద్యాకారం ప్రమాణనిరపేక్షం ప్రకృతిప్రసూతం మిథ్యాజ్ఞానం తద్వతః. తేన మిథ్యాజ్ఞానేన జనితకర్మఫలవిషయరాగాదిదోషః. తద్వతశ్చ కర్మ విధీయతే. నహి కర్తాఽహమిత్యాదిమిథ్యాధియో రాగాదేశ్చాభావే కర్మ విధాతుం శక్యం * యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మృతేః. అతోఽజ్ఞస్య కర్మవిధిసత్త్వేన తత్ప్రత్యయో బాధక ఇతి ప్రాప్తస్య బాధాదిత్యర్థః. ద్వితీయం శఙ్కతే (అధిగతేతి) అధీతస్వాధ్యాయో హి వైదికే కర్మణ్యధిక్రియతే. అధ్యయనం చార్థావబోధఫలమితి మీమాంసకమర్యాదా. తథా చాధ్యయనవతో జ్ఞాతసర్వవేదార్థస్య * యజేతేత్యాదినా కర్మవిధానాదాత్మజ్ఞానస్యాపి కర్మాఙ్గత్వం గమ్యతే. స చాత్మజ్ఞానేన కర్మ బాధ్యతే అవిరోధాదిత్యర్థః. న తావదర్థావబోధఫలమధ్యయనమితి ప్రామాణికం అక్షరావాప్తిఫలం తదితి చార్థ్యేత్వప్రసిద్ధం. తత్రాధ్యయనవిధివశేనాత్మజ్ఞానస్య కర్మవిధిసమ్బన్ధస్సమ్భవతీతి పరిహరతి (నేతి) కిఞ్చ మమేదం కర్మేతి కర్మణ్యైశ్వర్యం ప్రతిపద్య వ్యవస్థితం విషయీకృత్య ప్రవృత్తస్య కర్త్రాద్యాకారవిజ్ఞానస్య ప్రమాణాపేక్షమన్తరేణ స్వభావప్రాప్తస్య వాక్యోత్థేన సమ్యగ్జ్ఞానేనాపహృతత్వాత్ కర్మఫలవిషయరాగాద్యయోగాత్తన్నిబన్ధనస్య కర్మణోఽపి దురనుష్ఠానత్వాన్నాత్మజ్ఞస్య కర్మోపపత్తిరిత్యాహ (కర్మాధికృతేతి) అద్వైతాత్మజ్ఞానస్య కర్మప్రవృత్తివిరోధిత్వే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) అజ్ఞస్య కర్మవిధిః న త్వాత్మజ్ఞస్యేత్యత్ర శ్రుతిం సంవాదయతి (అత ఏవేతి) ఏతే త్రయ ఆశ్రమిణః కర్మాధికృతా ఇతి యావత్. యథా బ్రహ్మచారీ గృహస్థో వానప్రస్థశ్చేత్యేతే కర్మిణః తథా బ్రహ్మవిదపి కర్మీ చేత్ న పృథక్క్రియేత. పృథక్కరణాచ్చ న తస్య కర్మవిధిరితి మతోక్తం (బ్రహ్మసంస్థ ఇతి) యది సముచ్చయాసమ్భవాత్ కేవలమేవాత్మజ్ఞానం కైవల్యసాధనమితి తాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్యతే హన్త కిమిత్యస్యాముపనిషది త్రివిధాన్యుపాసనాన్యుపన్యస్యన్తే తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యోపనిషదారమ్భే సతీతి యావత్. * స యో వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదం రోదితీత్యాదీన్యభ్యుదయఫలాన్యుపాసనాని. కైవల్యసన్నికృష్టఫలత్వం నామ క్రమముక్తిఫలత్వం. అద్వైతాత్ నిష్ప్రపఞ్చాదీషద్వికృతం సగుణం బ్రహ్మ. కర్మసమృద్ధిఫలాని కర్మఫలగతాతిశయఫలాన్యుద్గీథాద్యుపాసనానీత్యర్థః. ఆత్మవిద్యాప్రకరణే త్రివిధోపాసనోపన్యాసే హేతుమాహ (రహస్యేతి) ఉపనిషత్పదవేదనీయత్వస్యాత్మవిద్యాయాముపాసనేషు చావిశేషాదిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరముద్భావ్య విభజతే (మనోవృత్తీత్యాదినా) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాం చ యథోక్తం సామాన్యమిష్యతే చేత్ తర్హి ఫలతోఽపి విశేషో న స్యాదితి మన్వానశ్శఙ్కతే (కస్తర్హీతి) ఫలతో విశేషం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర ప్రథమమాత్మజ్ఞానస్యోపాసనాభ్యో విశేషమాదర్శయతి (స్వాభావికస్యేతి) ప్రత్యగాత్మని క్రియాకారకఫలవిభాగవికలే కూటస్థే స్వభావసిద్ధావిద్యాకృతమధ్యారోపితం కర్త్రాద్యాకారవిజ్ఞానం. తస్యాద్వితీయత్వాదిలక్షణాధిష్ఠానయాథాత్మ్యజ్ఞానం నివర్తకం యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానే సర్పాదిసమారోపరూపస్య మిథ్యాజ్ఞానస్య ప్రకాశాదికారణప్రసూతో రజ్జ్వాద్యధిష్ఠానస్వరూపనిశ్చయో నివర్తకః తథేత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుపాసనానామద్వైతజ్ఞానాద్విశేషం దర్శయతి (ఉపాసనం త్వితి) శాస్త్రం * మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాది. కిఞ్చిదాలమ్బనం మనః ప్రభృతి వివక్షితం. సమానజాతీయప్రత్యయసన్తానకరణం విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య ధ్యాయినోఽపి సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (తద్విలక్షణేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాం చావాన్తరవిశేషముపసంహరతి (ఇతి విశేష ఇతి) నను విద్యాప్రకరణే యథోక్తోపాసనానాముపదేశస్సమ్భవేఽపి విద్యైవ ప్రాధాన్యాత్ప్రథమ్యోచ్యతాం - ఉపాసనాని పునరప్రధానత్వాత్పశ్చాత్తన వాచ్యానీత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) ఉపాసనానామీశ్వరార్పణబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితనిత్యాదికర్మవచ్చిత్తశుద్ధిద్వారా జ్ఞానకారణత్వాత్, కార్యాచ్చ కారణస్య ప్రాథమ్యప్రసిద్ధేః, సాకారవస్తువిషయత్వేన సుసాధ్యత్వాచ్చ మన్దానాం సహసా తేషు ప్రవృత్త్యుపపత్తేరాదావుపదేశస్సమ్భవతీత్యర్థః. తథాపి బహువిధేషూపాసనేషు కిమిత్యఙ్గావబద్ధమేవోపాసనం ప్రథమముచ్యతే తత్రాహ (తత్రేతి) ప్రాకృతే పురుషే కర్మాభ్యాసస్యానాదివాసనయా దృఢీకృతత్వాదభ్యస్తతత్కర్మత్యాగేనాతత్సమ్బన్ధిని కేవలోపాసనే చేతస్సమర్పణం దుఃఖం కర్తుమిత్యఙ్గావబద్ధమేవ తావదుపాసనముచ్యతే. ఏవమాదావుక్త్వా పునరుపాసనాన్తరాణి క్రమేణ వక్తవ్యానీత్యర్థః. ....

హరిః ఓమ్.

ఉ.— ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత। ఓమితి హ్యుద్గాయతి తస్యోపవ్యాఖ్యానమ్॥ ౧

శం.— (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత) ఓమిత్యేతదక్షరం పరమాత్మనోఽభిధానం నేదిష్ఠం - తస్మిన్హి ప్రయుజ్యమానే స ప్రసీదతి ప్రియనామగ్రహణ ఇవ లోకః. తదిహేతిపరం ప్రయుక్తమభిధాయకత్వాద్వ్యావర్తితం శబ్దస్వరూపమాత్రం ప్రతీయతే. తథా చార్చాదివత్పరస్యాత్మనః ప్రతీకం సమ్పద్యతే. ఏవం నామత్వేన ప్రతీకత్వేన చ పరమాత్మోపాసనసాధనం శ్రేష్ఠమితి సర్వవేదాన్తేష్వవగతం. జపకర్మస్వాధ్యాయాద్యన్తేషు బహుశః ప్రయోగాత్ప్రసిద్ధమస్య శ్రైష్ఠ్యం. అతస్తదేతదక్షరం- వర్ణాత్మకముద్గీథభక్త్యవయవత్వాదుద్గీథశబ్దవాచ్యముపాసీత. కర్మాఙ్గావయవభూతే ఓఙ్కారే పరమాత్మప్రతీకే దృఢామైకాగ్ర్యలక్షణాం మతిం సన్తనుయాత్. స్వయమేవ శ్రుతిరోఙ్కారస్యోద్గీథశబ్దవాచ్యత్వే హేతుమాహ (ఓమితి హ్యుద్గాయతి) ఓమిత్యారభ్య హి- యస్మాదుద్గాయతి- అత ఉద్గీథ ఓఙ్కార ఇత్యర్థః. తస్య- అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం - ఏవముపాసనమేవంవిభూత్యేవంఫలమిత్యాదికథనం- ఉపవ్యాఖ్యానం. ప్రవర్తత ఇతి వాక్యశేషః ౧

ఆ.— కాణ్డద్వయస్య నియమేన సర్వప్రయుక్తస్య స్వధర్మపరత్వం తాత్పర్యం చోక్త్వా ప్రత్యక్షరం వ్యాఖ్యాతుకామః ప్రతీకమాదత్తే (ఓమిత్యేతదక్షరమితి) తత్ర ప్రథమమోఙ్కారస్యాభిధాయకత్వపక్షే సామ్యం దర్శయతి (పరమాత్మన ఇతి) అభిధానాన్తరేభ్యో విశేషం దర్శయతి (నేదిష్ఠమితి) నికటతమం. అతిశయేన ప్రియమితి యావత్. ఓఙ్కారస్య నేదిష్ఠత్వం సమర్థయతి (తస్మిన్హీతి) ఓఙ్కారస్యాన్యత్ర పరమాత్మనామత్వేఽపి ప్రకృతే కిం వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదిహేతి) ప్రకృతే హి వాక్యే తదోమిత్యేతదక్షరమితి శబ్దస్య ప్రయుక్తమితి శబ్దసామర్థ్యాద్దేవతావాచకత్వాద్వ్యావర్తితం శబ్దస్వరూపమాత్రముపాస్యం గమ్యతే. యత్ర హీతిపరః ప్రయోగః - న తత్రార్థోఽపి వివక్షితః - యథా గౌరిత్యయమాహేతి. తథా చాత్రేతిపరత్వాదోఙ్కారస్య స్వరూపమాత్రముపాస్యం వివక్షితమిత్యర్థః. తస్యోపాస్యత్వార్థం శ్రైష్ఠ్యం సాధయతి (తథా చేతి) ఇతిపరప్రయోగవశాదభిధాయకత్వాభావే సత్యర్చాశబ్దితప్రతిమాయాం భగవత్ప్రతీకత్వవదోఙ్కారస్యాపి పరమాత్మప్రతీకత్వేన శ్రేష్ఠత్వాదుపాస్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ఉదీయం శ్రైష్ఠ్యం సప్రమాణం దర్శయతి (ఏవమితి) సర్వవేదాన్తేషు-*ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమిత్యాదిషు. కిఞ్చ- నాస్య శ్రైష్ఠ్యం సమర్థనీయం- ప్రసిద్ధత్వాదిత్యాహ (జపేతి) గాయత్ర్యాదిజపే, యజ్ఞాదౌ కర్మణి, స్వాధ్యాయస్యాదావన్తే, చోఙ్కారస్య ప్రయోగో దృశ్యతే- *తస్మాదోమిత్యుదాహృత్య యజ్ఞదానతపఃక్రియాః। ప్రవర్తన్తే విధానోక్తాః సతతం బ్రహ్మవాదినాం * బ్రాహ్మణః ప్రణవం కుర్యాదాదావన్తే చ సర్వదా। స్రవత్యనోఙ్కృతం పూర్వం పరస్తాచ్చ విశీర్యత ఇతి స్మృతేః, *ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్నాహేత్యాదిశ్రుతేశ్చేత్యర్థః. ఓమిత్యయమంశో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రత్యేతదక్షరమిత్యస్యార్థమాహ (అత ఇతి) శ్రేష్ఠత్వముపాస్యత్వార్థమనుకృష్యతే. *వ్యావర్త్యసమర్పకమిత్యాద్యనవిశేషణస్యార్థవత్త్వముక్త్వా ప్రత్యగ్రూపాధిక్యోగమపహరతిలిన్యాయేనాక్షరశబ్దస్య ప్రకరణమనుసృత్య ప్రసిద్ధమర్థమాహ (వర్ణాత్మకమితి) గ్రామోదర్థః- పటాదర్థ ఇతి వదేకదేశేఽపి బాయావిషయం పదం ప్రకృతమిత్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఉపాస్తిం విభజతే (కర్మేతి) ఉద్గీథావయవత్వాదోఙ్కారే ఉద్గీథశబ్దప్రవృత్తిరిత్యుక్తత్వాత్తత్ర వాక్యమకిఞ్చిత్కరమిత్యాశఙ్క్య శ్రుత్యుక్తాయామప్యుక్తో హేతుః - లేశస్స్ఫుటీక్రియతే - తత్ర శ్రుత్యైవాస్యార్థస్యాభిహితత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వయమేవేతి) ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యత్రోపాసనోత్పత్తివిధిరుక్తః. సమ్ప్రతి గుణం వివక్షుర్వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్యేతి) (ఏవముపాసనమితి) రసతమత్వమాప్తిస్సమృద్ధిరిత్యేవంగుణకముపాసనం యస్యాక్షరస్య - తత్తథేత్యర్థః. (ఏవంవిభూతీతి) *పరమః పరార్ధ్యః * తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఇత్యాద్యా విభూతిః- స్తుతిర్యస్య- తత్తథేతి యావత్. (ఏవంఫలమితి) *ఆపయితా హ వై కామానామిత్యాదిఫలం యస్యోపాస్యస్యోఙ్కారస్య- తత్తథోక్తమిత్యర్థః. గోదోహనవదాశ్రిత్య నిషిద్ధానామదనిత్యతాధికారముదముపాసనం- తథాపి పృథగేవ *పృథక్త్వ ప్రతిబన్ధఫలమితి న్యాయేన ఫలవత్. ఫలం యజమానస్య-ఉద్గాతుర్యజమానేన కర్మార్థం క్రీతత్వాత్తత్కర్తృకస్యోపాసనస్యాపి యజమానస్య స్వామిసంఫలమితి వచనమాదిశబ్దార్థః. వాక్యస్య సాకాఙ్క్షత్వేనానర్థక్యం వారయతి (ప్రవర్తత ఇతి) ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతాం॥ ౧
శ్రీశైలపూర్ణవంశాబ్ధికౌస్తుభస్య జగద్గురోః। శ్రీమతస్తాతయార్యస్య చరణౌ శరణం వ్రజే॥ ౨
శ్రీతాతగురుసేవాప్తవేదాన్తయుగళాశయః। వాత్స్యానన్తగురుశ్శ్రీమాఞ్శ్రియసేమేఽస్తు భూయసే॥ ౩
యత్సేవావైభవాల్లబ్ధా మయా పరమహంసతా। తమహం శిరసా వన్దే పరకాలమునీశ్వరం॥ ౪
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। ఛన్దోగోపనిషద్వ్యాఖ్యాం కరవాణి యథామతి॥ ౫

రం.— బ్రహ్మవిద్యోపయికం కర్మాఙ్గవిషయమాదావుపాసనముపదిశ్యతే (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి) ఉద్గీథం- ఉద్గీథభక్త్యవయవభూతమోమిత్యేతదక్షరముపాసీతేత్యర్థః. ఓమిత్యక్షరస్యోద్గీథత్వాసమ్భవేన సామానాధికరణ్యార్థముద్గీథపదస్యవా- అక్షరపదస్య వాముఖ్యార్థత్యాగేన లక్షణాయాం సమాశ్రయణీయాయాం *ఏతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యుపసంహారానుగుణ్యాదుద్గీథశబ్దస్య జఘన్యవృత్తతా, చ తస్యైవోద్గీథావయవలక్షకత్వం యుక్తం- నతు ముఖ్యస్యోమిత్యేతదక్షరమిత్యస్యోఙ్కారావయవయుక్తోద్గీథలక్షకత్వం యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. స్వయ

ఉ.— ఏషాంభూతానాంపృథివీరసఃపృథివ్యాఆపోరసఃఅపామోషధయోరసఓషధీనాంపురుషోరసః
పురుషస్యవాగ్రసోవాచఋగ్రసఋచస్సామరసస్సామ్నఉద్గీథోరసః॥ ౨
సఏషరసానాగ్ంరసతమఃపరమఃపరార్ధ్యోఽష్టమోయదుద్గీథః॥ ౩
కతమాకతమర్క్కతమత్కతమత్సామకతమఃకతమఉద్గీథఇతివిమృష్టంభవతి॥ ౪

హేవంశ్రుతిరోఙ్కారస్యోద్గీథశబ్దప్రతిపాద్యత్వేహేతుమాహ (ఓమితిహ్యుద్గాయతీతి) లోకేఓమిత్యక్షరేణైవోద్గాయతి- అతఉద్గీథావయవత్వాదుద్గీథశబ్దప్రతిపాద్యత్వంయుక్తమిత్యర్థః. (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) తస్య- ఓమిత్యేతస్యాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం - ఇదముపాసనం, ఏవంవిభూతి, ఏవంఫలం, మిత్యాదికథనం. క్రియతఇతిశేషః. ౧

శం.— ఏషాం- చరాచరాణాంభూతానాంపృథివీరసః - గతిఃపరాయణమవష్టమ్భః. పృథివ్యాఆపోరసః - అప్సుహ్యోతాచప్రోతాచపృథివీ- అతస్తారసఃపృథివ్యాః. అపామోషధయోరసః- అప్పరిణామత్వాదోషధీనాం. తాసాంపురుషోరసః- అన్నపరిణామత్వాత్పురుషస్య. తస్యాపిపురుషస్యవాగ్రసః- పురుషావయవానాంహివాక్సారిష్ఠా- అతోవాక్పురుషస్యరసఉచ్యతే. తస్యాఅపివాచఋగ్రసః- సారతరా. ఋచస్సామరసః- సారతరం. తస్యాపిసామ్నఉద్గీథః- ప్రకృతత్వాదోఙ్కారస్సారతరః. ౨

ఆ.— తదేతద్వ్యాఖ్యానమనుపశ్యన్నోఙ్కారస్యరసతమత్వంగుణంవిధాతుంపాతనికాంకరోతి (ఏషామితి) గతిరిత్యుత్పత్తికారణత్వం. పరాయణమితి. స్థితిహేతుత్వం. అవష్టమ్భఇతి- ప్రలయనిదానత్వముచ్యతఇతిభేదః. వైపరీత్యేనవాఽమూనిపదానినేయాని. అపాంపృథివీరసత్వంసాధయతి (అప్సుహీతి) అప్స్వోతత్వస్యప్రోతత్వస్యచప్రసిద్ధింద్యోతయితుంహిశబ్దః. ఓషధీనామపాంప్రతికారణత్వాభావాత్కథంతద్రసశబ్దః-తత్రాహ (అప్పరిణామత్వాదితి) కారణపరతయాపూర్వత్రవ్యాఖ్యాతోఽపిరసశబ్దోగోరసఇతివత్ క్షీరత్రకార్యపరతయావ్యాఖ్యేయఇత్యర్థః. కథమోషధీనాంపురుషోరసః- నహ్యేతాభిరసౌక్రియతే-తత్రాహ (అన్నేతి) పురుషరసత్వంవాచస్సమర్థయతే (పురుషేతి) వాగ్విహీనంప్రతిపురుషాన్తరంనినన్దన్తి- అతోవాచస్సారతమత్వంప్రసిద్ధమితిహిశబ్దార్థః. తస్యాస్సారిష్ఠత్వప్రసిద్ధిరపిశబ్దార్థః. వాఙ్నిర్వర్త్యత్వాదృచస్తద్రసత్వంవ్యక్తీకృత్యాహ (సారతరేతి) ఋచస్సకాశాదపితదూర్ధ్వంసామగీయమానంవక్తృశ్రోతౄణాంసుఖకరమితిమత్వాహ (సారతరమితి) ఉద్గీథశబ్దంచావయవేప్రకరణాన్నియమయతి (ప్రకృతత్వాదితి) నహిసామ్నోఽఙ్గాన్తరంఫలాయభవతీతిమన్వానోబ్రూతే (సారతరఇతి) ౨

రం.— (ఏషాంభూతానాంపృథివీరసః) ఏషాం- స్థావరజఙ్గమాత్మకభూతానాంపృథివీరసః- పరాయణం. భూతానాంపృథివ్యాధారకత్వాదితిభావః. పృథివ్యాఆపోరసః - తస్యాఃజలప్రకృతికత్వాదితిభావః. అపామోషధయోరసః - తత్పరిణామత్వాదితిభావః. ఓషధీనాంపురుషోరసః- అన్నపరిణామత్వాచ్ఛరీరస్యేతిభావః. పురుషస్యవాగ్రసః- వాచోఽత్యుపకారకత్వాత్ వాచఋగ్రసః- ఋచాంగమ్భీరార్థకత్వాదితిభావః. ఋచస్సామరసః- గీతిసారత్వాత్సామ్నఇతిభావః. సామ్నఉద్గీథోరసః- శ్రావ్యత్వాత్సారఇత్యర్థః. అత్రోద్గీథశబ్దేనోద్గీథావయవఓఙ్కారఉచ్యతే. ౨

శం.— ఏవంసఏషః - ఉద్గీథాఖ్యఓఙ్కారోభూతాదీనాముత్తరోత్తరరసానామతిశయేనరసః - రసతమః పరమాత్మప్రతీకత్వాత్పరార్ధ్యః. అర్ధం- స్థానం. పరంచతదర్ధంచ. తదర్హతీతిపరార్ధ్యః- పరమాత్మస్థానార్హః. పరమాత్మవదుపాస్యత్వాదిత్యభిప్రాయః. అష్టమః - పృథివ్యాదిరససంఖ్యాయాం. యదుద్గీథః- యఉద్గీథః. ౩

ఆ.— యదర్థంపృథివ్యాదీనాంరసత్వముక్తం- తదిదానీందర్శయతి (ఏవమితి) రసతమత్వగుణకమోఙ్కారముపాస్యత్వార్థంవిశేషణాభ్యామధికరోతి (రసఇతి) తస్యపరమాత్మస్థానయోగ్యత్వంసమర్థయతే (పరమాత్మవదితి) యథాపరమాత్మాస్వరూపత్వేనానుసన్ధీయతే- తథాఽస్యాపితదాత్మనాఽనుసన్ధేయత్వాద్విష్ణుబుద్ధ్యాలమ్బనార్హప్రతిమావదయమపిపరమాత్మబుద్ధ్యాలమ్బనయోగ్యోభవతీత్యర్థః. ఓఙ్కారాత్పరోఽన్యోరసోనాస్తీతితదీయరసతమత్వస్ఫుటీకరణార్థంపరిగణనా. స్వతస్సిద్ధమష్టమత్వమనువదతి (అష్టమఇతి) ననుభూతాన్యారభ్యనవమత్వేప్రతీయమానేకథమోఙ్కారస్యాష్టమత్వంప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (పృథివ్యాదీతి) సఏషఇత్యుక్తంవ్యక్తీకర్తుంయదుద్గీథఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (యఉద్గీథఇతి) పూర్వవదుద్గీథశబ్దోఽవయవపరోనేతవ్యః. ౩

రం.— (సఏషరసానాంరసతమఃపరమః) సఏషః - ఓఙ్కారః,రసతమఃపరమః - భూతాదీనాముత్తరోత్తరరసానామతిశయితోరసః. ఇతోఽధికోరసోనాస్తీత్యర్థః. (పరార్ధ్యోఽష్టమోయదుద్గీథః) పరార్ధ్యః- పరస్య - బ్రహ్మణఃఅర్ధం- స్థానమర్హతీతిపరార్ధ్యః. *ఛన్దసిచేతియత్. బ్రహ్మవదోఙ్కారస్యాప్యుపాస్యత్వాదితిభావః. అష్టమః - అయముద్గీథః * పృథివీరసఃపృథివ్యాఆపోరసఇతిపరిగణనాయామష్టమఇత్యర్థః. యదుద్గీథః- యఉద్గీథఇత్యర్థః. ౩

శం.— * వాచఋగ్రసఇత్యుక్తం. కతమాసాఋక్. కతమత్తత్సామ. కతమోవాసఉద్గీథః. కతమాకతమేతివీప్సాఆదరార్థా. నను
* వాబహూనాంజాతిపరిప్రశ్నేడతమచ్- నహ్యత్రఋగ్జాతిబహుత్వం- కథండతమచ్ప్రత్యయః. నైషదోషః - జాతౌపరిప్రశ్నోజాతిపరిప్రశ్న

ఉ.—— వాగేవర్క్ప్రాణస్సామోమిత్యేతదక్షరముద్గీథః తద్వా ఏతన్మిథునం యద్వాక్చ ప్రాణశ్చర్క్చ సామ చ ॥ ౫

ఇత్యేతస్మిన్నేకస్మిన్ ప్రశ్నే జాతావృగ్వ్యక్తీనాం బహుత్వోపపత్తేః. నను జాతౌ పరిప్రశ్న ఇతి విగృహ్యతే నను జాతౌ పరిప్రశ్న ఇత్యస్మిన్నపి పక్షే కతమా కత ఇత్యాద్యుదాహరణముపపన్నం - జాతౌ పరిప్రశ్న ఇత్యత్ర తు న యుజ్యతే. తత్రాపి కతరాదిజాతావేవ వ్యక్తిబహుత్వాభిప్రాయేణ పరిప్రశ్న ఇత్యదోషః. యది జాతౌ పరిప్రశ్నస్స్యాత్ - కతమా కతమా ఇతి జాత్యాద్యుపసంఖ్యానం కర్తవ్యం స్యాత్. విస్పష్టం భవతి - విమర్శః కృతో భవతి. విమర్శే హి కృతే సతి ప్రతివచనోక్తిరుపపన్నా ౪

ఆ.—— అథ గుణాన్తరవిధానార్థం ప్రశ్నమవతారయన్ వృత్తమనువదతి (వాచ ఇతి) * ఋక్చ సామరసస్సామ్న ఉద్గీథో రస ఇతి చోక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదానీమృగాదిజాతింజిజ్ఞాసమానః పృచ్ఛతి (కతమేతి) వీప్సా త్రయం ప్రశ్నేతత్తజ్జాతిజ్ఞానే శ్రద్ధాతిరేకం దర్శయితుమిత్యాహ (కతమా కతమేతి) ప్రశ్నత్రయమాక్షిపతి (నను వేతి) అనేకజాత్యుపచ్ఛిన్నానాం మధ్యే యదైకస్యా జాతేర్నిర్ధారణార్థః పరిప్రశ్నో భవతి-తదా తస్మిన్విషయే వికల్పేన డతమచ్ప్రత్యయస్స్యాత్ - యథా బహూనాం కఠాదీనాం మధ్యే కతమజాతినిర్ధారణార్థః కతమః కఠ ఇతి ప్రశ్నో దృశ్యతే- తథాఽన్యత్రాపీతి సూత్రార్థః. బహూనామేకస్య నిర్ధారణే డతమజ్విధానేపి ప్రకృతే ప్రశ్నత్రయే కానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అత్రేతి- అధ్యాపకాధ్యేతృవ్యవహారభూమిరుక్తా. ఋగ్జాతిగ్రహణం సామజాతేరుద్గీథజాతేశ్చోపలక్షణం. తద్బహుత్వాభావేపి కింనశ్ఛిద్యతే - తత్రాహ (కథమితి) ఋగాదిజాతయో యది భూయస్యస్స్యుః- తదా తాసాం మధ్యే కతమా ఋగ్జాతిః - కతమా సామజాతిర్వా - కతమా వోద్గీథజాతిరత్ర వివక్షితేతి ప్రశ్నో యుజ్యతే. నచాస్తి తత్ర జాతిబహుత్వం- ప్రమాణాభావాత్. అతోఽనుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః. ప్రశ్నానుపపత్తిం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) బహూనాం తజ్జాత్యవచ్ఛిన్నానాం సన్నిధానే జాతౌ సత్యాం వ్యక్తిబహుత్వసమ్భవాత్ తదన్యతమనిర్ధారణార్థం పరిప్రశ్నే వికల్పేన డతమజపి సూత్రార్థః- జీకారాద్యృగాదిజాతౌ తద్వ్యక్తిబాహుళ్యాత్ తద్భూతవ్యక్తిః * వాచ ఋగ్రస ఇత్యాదావివక్షితేతి ప్రశ్నపర్యవసానాదుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః. యత్తు విగ్రహాన్తరం గృహీత్వా ప్రశ్నానుపపత్తిరిత్యుక్తం- తత్రాహ (నత్వితి) తత్ర చానుపపత్తిః యది జాతేరిత్యత్ర వ్యక్తిః కల్పయతి. అస్మదిష్టవిగ్రహపరిగ్రహే వృత్తికారీయముదాహరణం విరుధ్యతే. కతశబ్దస్య వ్యక్తివిశేషవాచిత్వాభావాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఉదాహరణేపి సత్యాం కఠజాతౌ తద్వ్యక్తిబాహుళ్యాత్ తదన్యతమనిర్ధారణాభిప్రాయేణ పరిప్రశ్నే డతమజిత్యఙ్గీకారాన్న పరోక్తోదాహరణవిరోధోఽస్మత్పక్షేఽస్తీతి పరిహరతి (తత్రాపీతి) నను ద్విధాపి విగ్రహోపపత్తౌ కిమితి త్వదిష్టవిగ్రహో నియమ్యతే- తత్రాహ (యదీతి) త్వదిష్టవిగ్రహపరిగ్రహశ్చేత్ - ఋగాదిజాతేరేకత్వాత్ ప్రత్యేకం బహుత్వాయోగాత్ * వా బహూనామిత్యాదిసూత్రేణ * కతమర్క్ కతమత్సామేత్యుదాహరణం న సిధ్యేత్. తథా చ తత్సిద్ధ్యర్థం పృథక్సూత్రవిధానం ప్రసజ్యేత- నహి నైదికముదాహరణం ప్రమత్తగీతమివ హాతుం శక్యం. తస్మాదృగాదివ్యక్తిరేవాత్ర ప్రయుక్తేత్యర్థః. కిమితి యథోక్తరీత్యా విమృశ్యతే- వివక్షితమృగాదిస్వరూపమేవాదావుపన్యస్యతాం- లాఘవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విమర్శే హీతి) ౪

రం.—— * వాచ ఋగ్రసో ఋచస్సామ రసః సామ్న ఉద్గీథో రస ఇతి ఋక్సామోద్గీథానాం ప్రస్తుతత్వాత్తాని నిర్దిశతి (కతమా కతమర్గితి) కతమా కతమేతి వీప్సా ఆదరార్థా. కా ఋగిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి కతమత్ కతమత్సామేత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. (ఇతి విమృష్టం భవతి) విమర్శః కృతో భవతీత్యర్థః. ౪

శం.—— (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేతి) వాగృచోరేకత్వేపి నాష్టమత్వవ్యాఘాతః - పూర్వస్మాద్వాక్యాన్తరత్వాత్. ఆప్తిగుణసిద్ధయే హ్యోమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి. వాక్ప్రాణావృక్సామయోనీ ఇతి వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యుచ్యతే. యథాక్రమమృక్సామయోన్యోర్వాక్ప్రాణయోర్గ్రహణే హి సర్వాసామృచాం సర్వేషాం చ సామ్నామవరోధః కృతస్స్యాత్. సర్వర్క్సామావరోధే చ ఋక్సామసాధ్యానాం చ సర్వకర్మణామవరోధః కృతస్స్యాత్. తదవరోధే చ సర్వే కామా అవరుద్ధాస్స్యుః. ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి- భక్త్యాశఙ్కా నివర్త్యతే. తద్వా ఏతదితి - మిథునం నిర్దిశ్యతే. కిం తన్మిథునమితి, ఆహ- యద్వాక్చ ప్రాణశ్చ - సర్వర్క్సామకారణభూతౌ మిథునం. (ఋక్చ సామ చేతి) ఋక్సామకారణౌ ఋక్సామశబ్దోక్తావిత్యర్థః. న తు స్వతన్త్రే ఋక్సామే చ మిథునం- అన్యథా హి వాక్చ ప్రాణశ్చేత్యేకం మిథునమ్, ఋక్సామ చాపరం మిథునమ్, ఇతి ద్వే మిథునే స్యాతాం. తథా చ తద్వా ఏతన్మిథునమిత్యేకవచననిర్దేశోఽనుపపన్నస్స్యాత్. తస్మాదృక్సామయోన్యోర్వాక్ప్రాణయోరేవ మిథునత్వం. ౫

ఆ.—— శిష్యభూతయా శ్రుత్యా చోదితే తస్యైవాచార్యభూతా పరిహరతి (వాగేవేతి) నన్వాద్యే ప్రతివచనే వాగృచోరేకత్వావగమాత్ ఓఙ్కారస్య రసతమవాక్యోపదిష్టమష్టమత్వం వ్యాహన్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగృచోరితి) కథం పునా రసతమత్వవాక్యాదిదం ప్రశ్నప్రతివచనరూపం వాక్యం భిద్యతే- అర్థాధిక్యాభావాత్. తత్రాహ (ఆప్తీతి) పూర్వం హి వాక్యమోఙ్కారస్య రసతమత్వం విదధాతి- ఇదం తు తస్యైవాప్తిగుణం విధత్తే. తథా చ తాదృగ్గుణవిధ్యర్థత్వేనాస్య వాక్యాన్తరత్వాదేతద్వాక్యవశాదష్టమత్వాభావేపి పూర్వవాక్యాదోఙ్కారస్యాష్టమత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తథాపి కథమృగాదిజాతీయే పృష్టే వాగేవర్గిత్యాది ప్రతివచనముచితం- తద్వ్యక్తివిశేషవచనమేవ ప్రశ్నానుసారీత్యాశఙ్క్యాహ (వాక్ప్రాణావితి) వాగృచో యోనిః- తన్నిర్వర్తకత్వాత్. ప్రాణశ్చ సామ్నో హేతుః - బలేన హి గీతిరుత్పాద్యతే. తథా చ వాగేవేత్యాదినా కార్యకారణయోరభేదోపదేశాదృఙ్మాత్రం

ఉ.— తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సగ్ంసృజ్యతే యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై తావన్యోన్యస్య కామం॥ ౬
ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే॥ ౭

సామమాత్రం వాత త్స్వారణాత్మకం ప్రతీయతే. నచ పూర్వత్రాపివ్యక్తిర్వివక్షితా - ప్రశ్న ప్రతివచనయోరేకార్థత్వాత్ నచైవమృగాదిజాతేరేకత్వాత్ దశమచ్ఛ్రుత్యయానుపపత్తిః - తజ్జాత్యవచ్ఛిన్నానామృక్సామోద్గీథానాం సన్నిధావృగాదిజాతేరేకస్యాః నిర్ధారణాసంభవాత్ ప్రశ్నస్య చానవకాశాత్. ఋగాదిషు ప్రత్యేకం భేదవివక్షయా షష్ఠీసమాసే దూషణముక్తం. తత్ర ప్రత్యేకమేకత్వముపేత్యోక్తరీత్యా షష్ఠీసమాసేఽపి న విరోధ ఇత్యపి భావః. ఋగాత్మికాయా వాచస్సామాత్మకస్య ప్రాణస్య చ గ్రహణే ఫలితం దర్శయన్నుక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (యథాక్రమమితి) ఋక్సామయో రత్రావరోధే కిం సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) తథాపి కిం స్యాదితి చేత్ - తత్రాహ (సర్వే కామా ఇతి) ఉక్తప్రక్రియయా సర్వకామావాప్తిహేతుభూతోఙ్కారోపి వక్షితాప్తిగుణకస్సిద్ధ్యతీత్యర్థః. తృతీయే ప్రతివచనే తాత్పర్యమాహ (ఓమిత్యేతదితి) అత్రాపి పూర్వవజ్జాతిగ్రహీతౌ కద్వస్తుక్తి త్వేన భక్తిరేవోక్తేతి శఙ్కాం నిరస్యన్ ఓమిత్యేతదక్షరమితి విశేషణం. తథా చోద్గీథః- తదవయవః. విశేషణాత్ప్రకరణాచ్చేత్యర్థః. పారమ్పర్యేణ వాక్ప్రాణయోస్సర్వకామసమ్బన్ధాదుద్గీథస్యాపి తథాభూతవాగాదిసమ్బన్ధాద సిసర్వకామసమ్బన్ధ ఇత్యుక్తం. ఇదానీమోఙ్కారస్య వాక్ప్రాణద్వారా సర్వకామప్రాప్తిహేతుత్వ మపరమాహ (తద్వా ఇతి) తదేతత్పదమోఙ్కారవిషయత్వం వ్యావర్త్యవక్ష్యమాణవిషయం దర్శయతి (మిథునమితి) వైశబ్దో మిథునప్రసిద్ధ్యర్థః. వాక్చ ప్రాణశ్చేతి యదుభయముపలభ్యతే- తదేతన్మిథునమితి రాజహామజ్ఞీకృత్య వాక్యార్థమాహ (సర్వకామేతి) వాక్ప్రాణయో ఋక్సామకారణత్వము త్తరవాక్యేన స్పష్టయతి (ఋక్చేతి) యథా వాక్ప్రాణౌ మిథునం- ఏవమృక్సామే చ స్వాతన్త్ర్యేణ మిథునం- సిద్ధానవస్థా న్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) విపక్షే దోషమాహ (అన్యథేతి) ఇష్టమేవ మిథునద్వయమితి చేత్ - నేత్యాహ (తథా చేతి) నను మిథునద్వారకగతం మిథునత్వమాదాయైకవచనముపపద్యతే చేత్ నేత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపక్రమభఙ్గాన్న స్వతన్త్రం మిథునద్వయమస్తీత్యర్థః. ౫

రం.— విమర్శనిష్పన్నమర్థమాహ (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి) ఋచో వాగిన్ద్రియోచ్చారణసాధ్యత్వాద్వాగేవర్క్. సామగానస్య ప్రాణనరూపశ్వాసధారణసాధ్యత్వాత్ప్రాణ ఏవ సామ. ఉద్గీథభక్త్యవయవత్వాదోమిత్యక్షరమేవోద్గీథ ఇత్యర్థః. (తద్వా ఏతన్మిథునం యద్వాక్చ ప్రాణశ్చ) స్త్రీలిఙ్గశబ్దవాచ్యతయా వాచః స్త్రీత్వం. ప్రాణస్య పుల్లిఙ్గశబ్దవాచ్యతయా పుంస్త్వమితి భావః. (ఋక్చ సామ చ) అత్రాపి తదేతన్మిథునమిత్యనుషజ్యతే. ఉక్తరీత్యా వాక్ప్రాణయోర్మిథునత్వేన తదభిన్నత్వేన ఋక్సామయోరపి మిథునత్వం ద్రష్టవ్యం. ౫

శం.— తదేతత్ - ఏవంలక్షణం మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే. ఏవం సర్వకామాప్తిగుణవిశిష్టం మిథునమోఙ్కారే సంసృష్టం విద్యత ఇత్యోఙ్కారస్య సర్వకామాప్తిగుణవత్త్వం సిద్ధం. వాఙ్మయత్వమోఙ్కారస్య ప్రాణనిష్పాద్యత్వం చ- మిథునేన సంసృష్టత్వం. మిథునస్య కామాపయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి దృష్టాన్త ఉచ్యతే- యథా లోకే మిథునౌ- మిథునావయవౌ స్త్రీపుంసౌ యదా సమాగచ్ఛతః- గ్రామ్యధర్మతయా సంయుజ్యేయాతాం, తదా ఆపయతః- ప్రాపయతోఽన్యోన్యస్య - ఇతరేతరస్య తౌ కామం. తథా చ స్వాత్మానుప్రవిష్టేన మిథునేన సర్వకామాప్తిగుణవత్త్వమోఙ్కారస్య సిద్ధమిత్యభిప్రాయః. ౬

ఆ.— భవతు వాక్ప్రాణాఖ్యమృక్సామాత్మకం మిథునం- వాక్ప్రాణరూపమిథునమోఙ్కారమోస్సంసర్గే కిం ఫలతీత్యత్రాహ (ఏవమితి) కయా పునర్విధయా మిథునేన సంసృష్టత్వమక్షరస్యేత్యపేక్షాయాం- తత్రాహ (వాఙ్మయత్వమితి) యత్తు సర్వకామాప్తిగుణవిశిష్టం మిథునమిత్యుక్తం- తదుపపాదయతి (మిథునస్యేతి) ప్రసిద్ధమితి- సతాదృగర్థో యథోక్తాక్షరస్య సర్వకామాపయితృత్వే దృష్టాన్తస్సమ్పద్యతేఽనన్తరవాక్యేనేత్యర్థః. దృష్టాన్తమేవ వివృణోతి (యథేత్యాదినా) మిథునద్వయం నాస్తీత్యుక్తత్వాత్కథం మిథునావితి ద్వివచనం- తత్రాహ (మిథునావయవావితి) గ్రామ్యధర్మతయా- తథావిధవ్యాపారవత్తయేతి యావత్. వైశబ్దోఽవధారణే. వివక్షితం దార్ష్టాన్తికమాదర్శయతి (తథేతి) ౬

రం.— (తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే) ఋక్సామాత్మకం తదేతన్మిథునం ఓమిత్యేతస్మిన్నక్షరే ఉద్గీథావయవభూతే సంసృజ్యతే. ఉద్గీథస్య ఋగాధారసామభక్తిరూపత్వేన ఋక్సామరూపతయోద్గీథావయవప్రణవస్య ఋక్సామాభ్యాం సంసృష్టత్వాత్తదాత్మకమిథునేన సంసృష్టత్వమిత్యర్థః. వాక్ప్రాణాత్మకమిథునాధ్యాసవిశిష్టఋక్సామసంసృష్టతయోద్గీథావయవప్రణవోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః (యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై తావన్యోన్యస్య కామం) యదా దమ్పతీ మిథునీభూతౌ గ్రామ్యధర్మాయ సంసృజ్యేయాతాం - తదాఽన్యోన్యస్య కామప్రాపకత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మిథునావితి పుంస్త్వద్వివచనే చ్ఛాన్దసే. తతశ్చోఙ్కారోపి స్వసంసృష్టమిథునేన కామప్రాపక ఇతి భావః. ౬

శం.— తదుపాసకోఽప్యాప్తిగుణధర్మా భవతీత్యాహ- ఆపయితా హ వై కామానాం యజమానస్య భవతి- య ఏతదక్షరమేవం- ఆప్తిగుణవదుద్గీథముపాస్తే- తస్యైతద్యథోక్తం ఫలమిత్యర్థః. "తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతి" ఇతి శ్రుతేః. ౭

ఆ.— ఏవమోఙ్కారమాప్తిగుణవిశిష్టం శిష్ట్వా తదుపాసనాఫలం కథయతి (తదుపాసకోపీతి) తద్ధర్మేతి - ఉపాసకస్యాప్తిగుణవైశిష్ట్య

ఉ.— తద్వా ఏతదనుజ్ఞాక్షరం యద్ధి కిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవ తదాహైషో ఏవ సమృద్ధిర్యదనుజ్ఞా సమర్ధయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే॥ ౮

తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయత్యేతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై మహిమ్నా రసేన॥ ౯

క్తిః. ఆప్తైవ కర్తృత్వేకథమాపయితేత్యుక్తం. తత్రాహ (యజమానస్యేతి) నిహతౌత్స్వవధారణార్థౌ. ఉద్గీథ- ఇదమవయవభూతమితియావత్. ఆప్తిగుణవదోఙ్కారోపాసనాత్ కథముపాసితాలయం భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) ౭

రం.— తముపాసకోఽప్యుద్గాతా తాన్ స్వానప్యారపద్యజమానకామానాపకఇత్యాహ (ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇతి) కామాప్త్యాదివిశిష్టోద్గీథావయవోపాసనస్య యజమానగతకామాప్తిరేవ ఫలమిత్యర్థః ౭

శం.— సమృద్ధిమాంశ్చోఙ్కారః. కథం తద్వా ఏతత్- ప్రకృతమనుజ్ఞాక్షరం- అనుజ్ఞా చ సాఽక్షరం చ- తత్. అనుజ్ఞా- అనుమతిః. ఓఙ్కారఇత్యర్థః. కథమనుజ్ఞేతి. ఆహ- శ్రుతిరేవ- యద్ధి కిఞ్చ- యత్కిఞ్చ లోకే జ్ఞానం ధనం వాఽనుజానాతి విద్వాన్ ధనీ వా- తత్రానుమతిం కుర్వన్నోమిత్యేవ తదాహ. తథా చ వేదే 'త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచే'త్యాది. తథా చ లోకేఽపి తవేదం ధనం గృహ్ణామీత్యుక్తే ఓమిత్యాహ. అతః ఏషా ఉ ఏవ- ఏషైవ సమృద్ధిః- యదనుజ్ఞా. యా అనుజ్ఞా- సా సమృద్ధిః- తన్మూలత్వాదనుజ్ఞాయాః. సమృద్ధో హ్యోమిత్యనుజ్ఞాం దదాతి. తస్మాత్సమృద్ధిగుణవానోఙ్కారఇత్యర్థః. సమృద్ధిగుణోపాసకత్వాత్తద్ధర్మా సన్ సమర్ధయితా హ వై కామానాం యజమానస్య భవతి- య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇత్యాది- పూర్వవత్. ౮

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థస్య గుణాన్తరవిధానే తాత్పర్యం దర్శయతి (సమృద్ధీతి) తస్య సమృద్ధిగుణవత్త్వమప్రామాణికమిత్యాశఙ్కాం పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) తదేతత్పదయోరోఙ్కారాఖ్యమక్షరం విషయత్వేన నిర్దిశతి (ప్రకృతమితి) తస్యైవ వ్యుత్పత్త్యర్థో వై శబ్దః. అనుజ్ఞాక్షరమిత్యేతద్విగ్రహద్వారా వివక్షితేనార్థేన ఘటయతి (అనుజ్ఞా చేతి) తస్యానుజ్ఞాత్వే ప్రశ్నపూర్వకం ప్రసిద్ధిముపన్యస్యతి (కథమితి) తత్రేతి- జ్ఞానధనయోరనుక్తిః తదితి. అనుమన్తవ్యం సాధారణ్యేనోచ్యతే. ఓఙ్కారస్యానుజ్ఞాక్షరత్వే లోకప్రసిద్ధివద్వేదప్రసిద్ధిం సముచ్చినోతి (తథా చేతి) 'కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్య' ఇతి శాకల్యేన పృష్టే 'త్రయస్త్రింశది'తి యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రత్యుక్తే సతి 'ఓమి'తి శాకల్యోఽనుజ్ఞాం కృతవాన్. పునశ్చ 'కత్యేవే'తి ప్రశ్నే 'షడి'తి ప్రతివచనే సతి 'ఓమితి హోవాచే'త్యాది బృహదారణ్యకే యథోక్తార్థానుసారి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్ధి కిఞ్చేత్యాద్యుక్తా లోకప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (తథా చ లోకేపీతి) ఓఙ్కారస్య లోకవేదప్రసిద్ధ్యాఽనుజ్ఞాత్వేఽపి కథం సమృద్ధిగుణకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణార్థో నిపాతస్సమృద్ధిశబ్దాదుపరి సమ్బధ్యతే. తస్యాస్సమృద్ధిమూలత్వం సాధయతి (సమృద్ధో హీతి) అనుజ్ఞాయాస్సమృద్ధిం ప్రతి కారణత్వేన సమృద్ధిత్వే సత్యోఙ్కారస్యాపి తదాత్మకస్య సమృద్ధిగుణవత్త్వం సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) సమర్ధయితేత్యాదిఫలవాక్యం వ్యాచష్టే (సమృద్ధీతి) అస్మిన్వాక్యే సమర్ధయితేత్యాదిపదజాతం 'ఆపయితే'త్యాదిపూర్వవద్వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ఇత్యాదిపూర్వవదితి) ౮

రం.— (తద్వా ఏతదనుజ్ఞాక్షరం) ఓఙ్కారోఽనుజ్ఞాక్షరమిత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (యద్ధి కిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవ తదాహ) లోకే హ్యనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛన్ పురుష ఓమిత్యనుజానాతీత్యర్థః. (ఏషో ఏవ సమృద్ధిర్యదనుజ్ఞా) ఉశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. లోకే సమృద్ధిమాన్హి ఓమిత్యనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతి- అతోఽనుజ్ఞారూపస్యోఙ్కారస్య సమృద్ధిమూలత్వాదనుజ్ఞారూప ఓఙ్కార ఏవ సమృద్ధిరిత్యర్థః. ఏవం సమృద్ధిగుణవిశిష్టోఙ్కారోపాసనస్య ఫలమాహ (సమర్ధయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇతి) యజమానస్య కామసమృద్ధిం కరోతీత్యర్థః. ౮

శం.— అథేదానీమక్షరం స్తౌతి- ఉపాస్యత్వాత్ప్రరోచనార్థం. కథం. తేన- అక్షరేణ ప్రకృతేనేయం - ఋగ్వేదాదిలక్షణా త్రయీవిద్యా. త్రయీవిద్యావిహితం కర్మేత్యర్థః. న హి త్రయీవిద్యైవాశ్రావణాదిభిర్వర్తతే - కర్మ తు తథా ప్రవర్తత ఇతి ప్రసిద్ధం. కథం. ఓమిత్యాశ్రావయ, త్యోమితి శంస, త్యోమిత్యుద్గాయతి,. లిఙ్గాచ్చ సోమయాగ ఇతి గమ్యతే. తచ్చ కర్మ ఏతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై- పూజార్థం. పరమాత్మప్రతీకం హి తత్- తదపచితిః పరమాత్మన ఏవ సా. 'స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవ' ఇతి స్మృతేః. (మహిమ్నా రసేన) కిఞ్చ - ఏతస్యైవాక్షరస్య మహిమ్నా- మహత్త్వేన ఋత్విగ్యజమానాది ప్రాణైరిత్యర్థః. తథా- ఏతస్యైవాక్షరస్య రసేన- వ్రీహియవాదిరసనిర్వృత్తేన హవిషేత్యర్థః. యాగహోమాద్యక్షరేణ క్రియతే. తచ్చాదిత్యముపతిష్ఠతే. తతో వృష్ట్యాదిక్రమేణ ప్రాణోఽన్నం చ జాయతే. ప్రాణైరన్నేన చ యజ్ఞస్తాయతే. అత ఉచ్యతేఽక్షరస్య మహిమ్నా రసేనేతి. ౯

ఆ. ఓఙ్కారస్య గుణత్రయవతస్సఫలముపాసనముక్తం. తథా చ వక్తవ్యాభావాత్ తేనేయమిత్యాదివాక్యమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) స్తుతేరానర్థక్యమాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాదితి) ప్రరోచనం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) త్రయీవిద్యా- వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. త్రయీవిద్యేత్యస్యోపచరితార్థత్వం కథయతి (త్రయీవిద్యేతి) కిమితి శ్రుతం త్యక్త్వా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (న హీతి) తస్యాస్స్వరూ

ఉ.— తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేద నానా తు విద్యా చావిద్యా చ యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి॥ ... ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఫలాభావాదుపాసనవైయర్థ్యం ... శాస్త్రోక్తత్వాదిత్యర్థః. కర్మాపి కథమక్షరావరణాదిభిరాత్మానం లభతే. తత్రాహ (కర్మత్విత్వితి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ఆధ్వర్యవహౌత్రోద్గాత్రసమాహారస్య దర్శపూర్ణమాసాదిష్వసమ్భవాత్, అగ్నిష్టోమాదిషు చ సమ్భవాత్, తత్త్రితయసమాహారాల్లిఙ్గాదోఙ్కారేణ ప్రవర్తమానం త్రయీవిహితం కర్మ సోమయాగ ఇతి ప్రతిభాతీత్యాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) * ప్రవత్యనోఙ్కృతం కర్మ ... ఓఙ్కారేణ వైదికస్య కర్మణః స్థితిరితి సిద్ధం. తం విధాయ స్తుత్యర్థమాహ (తచ్చేతి) కథం పునరక్షరం కర్మణా పూజ్యతే - తత్రాహ (పరమాత్మేతి, తస్య తత్ప్రతీకత్వే కిం స్యాదితి చేత్ - తత్రాహ (తదపచితిరితి) ననుకర్మణా పరమాత్మా చేదారాధ్యతే - తత్ప్రతీకత్వాదక్షరస్యాపి తేనారాధనం స్యాత్. న చేశ్వరస్తేనారాధ్యత ఇతి ప్రమాణమస్తి - తత్రాహ (స్వకర్మణేతి) వర్ణాశ్రమవిహితేన కర్మణా ఈశ్వరం ప్రసాద్య తత్ప్రసాదవశాత్తత్ఫలం కర్తా ప్రాప్నోతీతి భగవతోక్తత్వాత్ ఈశ్వరపూజార్థం కర్మేతి గమ్యతే. తథా చ తత్ప్రతీకత్వాదోఙ్కారస్యాపి తత్పూజార్థం కర్మేతి యుక్తమిత్యర్థః. వైదికం కర్మాక్షరపూజార్థమిత్యుక్తం స్తుత్యర్థం ప్రకారాన్తరేణాహ (కిఞ్చేతి) యజమానాదీత్యాదిపదేన పత్నీ గృహ్యతే. ప్రాణైః త్రయీవిహితం కర్మ వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. స్తుత్యన్తరమాహ (తథేతి) యథాఽక్షరనిర్వర్త్యైర్యజమానాదిప్రాణైర్వైదికం కర్మ ప్రవర్తతే - తథేతి యోజనా. హవిషేత్యత్రాపి పూర్వవదన్వయః. కథం బుభుక్షాదిప్రాణానాం హవిషశ్చాక్షరవికారత్వం - అత ఆహ (యాగేతి) ఆదిశబ్దోఽనుక్తవైదికకర్మసఙ్గ్రహార్థః. * తస్మాదోమిత్యాద్యాహ్వేత్యాదిన్యాయేనేత్యర్థః. * అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిః సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్యాహ (తచ్చేతి) వృష్ట్యాదీత్యాదిశబ్దేనాన్నస్య ప్రజానాం చోత్పత్త్యుపకరణం సర్వముచ్యతే. తథాపి కథమేతస్యైవాక్షరస్య మహిమ్నేత్యాదిత్యత్రాహ (ప్రాణైరితి) ౯

౧౦.— ఉపాస్యమోఙ్కారం ప్రరోచనార్థం స్తౌతి (తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఇత్యాదినా) తేన - ప్రకృతేన. ఉపాస్యేనోఙ్కారేణ త్రయీవిద్యా - త్రయీవిహితం కర్మ ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (ఓమిత్యాశ్రావయతీత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి) ఓఙ్కారపూర్వకత్వాదాశ్రావణశంసనోద్గానానామిత్యర్థః. కిమిత్యోఙ్కారపూర్వకమేవాశ్రావణాదికం క్రియత ఇత్యత్రాహ (ఏతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై మహిమ్నా రసేన) రసేన - సారభూతేన మహిమ్నా - మాహాత్మ్యేన యుక్తస్యైతస్య - ఓఙ్కారలక్షణస్యాక్షరస్యాపచిత్యై - పూజార్థమిత్యర్థః. ౯

౧౧.— తత్రాక్షరవిజ్ఞానవతః కర్మ కర్తవ్యమితి స్థితమాక్షిపతి - తేనాక్షరేణోభౌ - యశ్చైతత్ - అక్షరమేవం - వ్యాఖ్యాతం వేద, యశ్చ కర్మమాత్రవిదక్షరయాథాత్మ్యం న వేద, - తావుభౌ కురుతః కర్మ. తయోశ్చ కర్మసామర్థ్యాదేవ ఫలం స్యాత్ - కిం తత్రాక్షరయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనేతి. దృష్టం హి లోకే హరీతకీం భక్షయతో తద్రసాభిజ్ఞేతరయోర్విరేచనం. నైవం - యస్మాన్నానా తు విద్యా చావిద్యా చ - భిన్నే హి విద్యావిద్యే. తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. నౌఙ్కారస్య కర్మాఙ్గత్వమాత్రవిజ్ఞానమేవ రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవద్విజ్ఞానం. కిం తర్హి. తతోఽభ్యధికం. తస్మాత్తదభ్యాధిక్యాత్ఫలాధిక్యం యుక్తమిత్యభిప్రాయః. దృష్టం హి లోకే వణిక్శబరయోః పద్మరాగాదిమణివిక్రయే వణిజో విజ్ఞానాధిక్యాత్ఫలాధిక్యం. తస్మాద్యదేవ విద్యయా - విజ్ఞానేన యుక్తస్సన్, కరోతి కర్మ. శ్రద్ధయా - శ్రద్దధానశ్చ సన్. ఉపనిషదా - యోగేన యుక్తశ్చేత్యర్థః. తదేవ కర్మ వీర్యవత్తరం - అవిద్వత్కర్మణోఽధికఫలం భవతీతి. విద్వత్కర్మణో వీర్యవత్తరత్వవచనాదవిదుషాపి కర్మ వీర్యవదేవ భవతీత్యభిప్రాయః. న చావిదుషః కర్మణ్యనధికారః - ఔషస్త్యే కాణ్డేఽవిదుషామప్యార్త్విజ్యదర్శనాత్. రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవదక్షరమిత్యేకముపాసనం - మధ్యే ప్రయత్నాన్తరాదర్శనాత్. అనేకైస్తు విశేషణైరనేకధోపాస్యత్వాత్ఖల్వేతస్యైవ - ప్రకృతస్యోద్గీథాఖ్యస్యాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి. ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే - ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

అ.— అక్షరస్యస్తుత్యాముపాసనే సిద్ధే కిముత్తరేణ గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) పూర్వస్మిన్సన్దర్భే స్తుతివశాదక్షరవిజ్ఞానే కర్తవ్యే తన్నిష్ఫాద్యం కర్మ తద్విజ్ఞానవతోఽనుష్ఠేయమితి స్థితం - తదాక్షేపపూర్వముత్తరం వాక్యమిత్యర్థః. ఆక్షేపాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తేనేత్యాదినా) నను కర్మకర్తృత్వే విద్వదవిదుషోర్విద్యానైవ తత్ఫలమశ్నుతే - నావిద్యానేతి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తయోశ్చేతి) ఇతిశబ్దస్యాక్షేపలిఙ్గేనైనసమ్బధ్యతే. కథం విద్వదవిదుషోరవిశిష్టం ఫలమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తమాహ (దృష్టం హీతి) విమతం నస్వతన్త్రఫలం - అఙ్గజ్ఞానత్వాత్ - ఆజ్యావేక్షణవదితి ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (నైవమితి) హేతుత్వేనావతారితం వాక్యం వ్యాచష్టే (భిన్నే హీతి) విద్యా - ఉపాసనా. కర్మ - అవిద్యా. తయోర్భిన్నత్వం - పృథక్ఫలవత్త్వం. తన్నవిద్యావైయర్థ్యమిత్యర్థః. విద్యాయాస్స్వతన్త్రఫలవత్త్వం నాస్తీతి పక్షస్య వ్యావృత్తిప్రకారమేవ ప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) అఙ్గజ్ఞానాద్గుణవదక్షరజ్ఞానస్యాధిక్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తదఙ్గం - కర్మాఙ్గముద్గీథమాత్రజ్ఞానం. తస్మాదాధిక్యాద్విశిష్టాక్షరజ్ఞానస్యేతి యావత్. యత్తుపునరుక్తం తయోశ్చ కర్మసామర్థ్యాదేవ ఫలం స్యాదితి - తత్రాహ (దృష్టం హీతి) యత్త్వఙ్గజ్ఞానత్వాదితి - తన్నిమజ్జత్వేన విజ్ఞానత్వం -

కింవా ఆశ్రిత్యవిహితత్వం- అథవా ఏతదేవజ్ఞానస్య విశేషితం. నాద్యః- తన్నిర్ధారణానియమన్యాయేనాసిద్ధేః. న ద్వితీయః - గోదోహనేన వ్యభిచారాత్. న తృతీయః - దృష్టాన్తస్య సాధనవికలత్వాత్. ఆజ్యావేక్షణస్యాశ్రిత్యవిధ్యుదాహరణబహిర్భూతత్వాత్. అజ్ఞస్యాప్యుద్గీథజ్ఞానత్వమాత్రేణ ప్రాప్తానన్త్వేన సఽఙ్గత్వాపాదేస్సప్రభావాదిత్యధిప్రత్యభిజ్ఞానాధిక్యఫలాధిక్యమిత్యత్రాన్తరవాక్యంయోజయతి (అస్మాదితి) విజ్ఞానం- ఉద్గీథాద్యఙ్గమాత్రవిషయముపాసనానిరిక్తం. తేనేతియావత్. సూ౧౧- దేవతాదివిషయముపాసనం. ఇతిశబ్దస్తదర్థసమాప్త్యర్థః. తత్రైవార్థసిద్ధిమప్యంకథయతి (విద్వదితి) నన్వస్యోపస్థాపిద్యానసర్వ్యదస్త్యశ్చకర్మణ్యధికారిత్వఙ్గీకారాత్, దవిదుపస్తల్లక్షణానాత్రాస్తన్యానధికారాత్, త్వ్యాధంతశ్చర్మవీర్యవదితి ప్రతిజ్ఞాయతే - తత్రాహ (నచేతి) శౌషస్త్యే- ఉషస్తిసమ్బద్ధే * మటచీహతేష్విత్యాదికే తస్మిన్నన్తర్జాతేవిద్యాహీనానామపికర్మాసుస్థానందృశ్యతే * ప్రస్తోతర్యాదేవతేత్యాదౌ- * తాంచేదవిద్వానిత్యాదిలిఙ్గాత్ తస్మాదవిదుషోపికర్మణ్యధికారః. అధికారలక్షణేతుజ్ఞానాభావేపి ప్రాన్యాదిజ్ఞానమాత్రేణవిశేషణసిద్ధిరిత్యర్థః. గుణవదక్షజ్ఞానంస్వతన్త్రఫలమిత్యుక్తం. తత్తురసతమగుణవదక్షరవిషయమేకముపాసనం. తత్రచవిధ్యుద్దేశఫలస్యాశ్రుతత్వేపివిశ్వజిన్న్యాయేననాతత్కల్ప్యతే. ఆప్తిగుణవతస్సమృద్ధిగుణవతశ్చాక్షరస్యద్వేవిజ్ఞానే- ప్రత్యేకంఫలశ్రుతేః. తథాచాత్ర త్రీణ్యుపాసనానిపృథక్ఫలాని సంపచితానీత్యతఆహ (రసతమేతి) నతావదిహ- *ఉపాసీతేతివిధేర్వ్యతిరేకేణమధ్యేవిధ్యన్తరముపలభ్యతే నచ *ఆపయితాహవైకామానామిత్యాదివాక్యైఃఫలశ్రుత్యావిధిరున్నేయః - రసతమగుణవదక్షరవిజ్ఞానవిధౌఫలాకాఙ్క్షిణ్యర్థవాదస్థఫలాంశాన్వయేనానేకగుణవదేకవిజ్ఞానవిధిసమ్భవేవిధిభేదకల్పనాయోగాత్. నఖల్వార్ధ్ర్యాదికఫలవదనేకవిశేషణైకోపాసనావిషయవిధ్యుపగమేనవాక్యైక్యసమ్భవేవాక్యంభేత్తుముచితం. ఏతేనవిశ్వజిన్న్యాయేనానిరస్తః. రాత్రిసత్రన్యాయస్తుప్రకృతానిరోధీతిభావః. * తస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యుక్తిస్త్వోపసంహారవాక్యమితిఖల్వేతస్యేత్యాది. తత్రైతచ్ఛబ్దేన ప్రకృతాకర్షణేకారణమాహ (అనేకైరితి, రసతమాప్తిసమృద్ధిరూపాణ్యనేకానివిశేషణాని. తైర్విశిష్టత్వేనాక్షరస్యానేకప్రకారేణోపాస్యత్వాత్, ప్రకారభేదేప్యుపాసనైక్యస్యప్రాగేవోక్తత్వాత్, ప్రకృతస్యైవాక్షరస్యైతదుపవ్యాఖ్యానం- యథ్యాలుపహితమిత్యర్థః. ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧౦. — నన్వేవంవిద్భిరపికర్మణోఽనుష్ఠీయమానత్వదర్శనాత్ విద్యావైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్య- సత్యం- విద్వద్భిరవిద్వద్భిరపిలోకేఽజ్ఞారేణకర్మానుష్ఠీయతే- తథాపివిద్యాఽవిద్యయోర్విలక్షణఫలే- విద్యయాక్రియమాణంహికర్మవీర్యవత్తరంభవతి- అతోదృశంతునతథేత్యాహ (తేనోభౌకురుతో యశ్చైతదేవంవేదయశ్చనవేదేత్యాదినా) నానాతు- విలక్షణఫలేత్యర్థః యదేవ- కర్మేత్యర్థః. విద్యా- ఉపాసనం. శ్రద్ధా - ఆస్తిక్యబుద్ధిః. ఉపనిషచ్ఛబ్దేనఉపనిషజ్జన్యంబ్రహ్మాత్మకత్వజ్ఞానముచ్యతే. కర్మణోవీర్యవత్తరత్వంనామ- ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫలకత్వం. (ఇతిఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానంభవతి) రసతమత్వాకామాప్తిసమృద్ధిగుణకత్వాదిభిరుక్తప్రకారైర్విశిష్టమభిహితముపాసనంసర్వమేతదక్షర విషయకమేవేత్యర్థః. తతశ్చఉపాస్యభేదశఙ్కానకార్యేతిభావః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయాధికరణాన్యుపన్యస్యన్తే- అఙ్గపాదే * సఏషరసానాంరసతమఃపరమఃపరార్ధ్యోఽష్టమోయదుద్గీథఇత్యేవంజాతీయకానాంవాక్యానాం *ఇయమేవజుహూరాదిత్యఃకూర్మఃస్వర్గోలోకఆహవనీయఇత్యాదివాక్యవత్ స్తావకత్వమేవ - నపరసతమత్వాదిలక్షణోపాస్యగుణసమర్పకత్వం. * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతినోపాసనంవిధీయతే - ఉద్గీథవిధిసిద్ధానుష్ఠానోపయికజ్ఞానసామాన్యవాచీహ్యుపాసనశబ్దః. అతోఽనువాదఏవ. తతశ్చరసతమత్వాదివాక్యసమభివ్యాహృతవిధ్యభావేనతదేకవాక్యతయాస్తావకత్వాభావేన ఉద్గీథపదోపస్థాపితక్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యేకవాక్యతయైవరసతమాదివాక్యానాంస్తావకత్వం. నచస్తావకవాక్యానాంస్తుత్యవిధిసమభివ్యాహారనియమోఽస్తి- *ఏకద్బ్రాహ్మణాన్యేవపఞ్చహవీంషియద్బ్రాహ్మణానీతరాణిఇతిఅతిదిష్టార్థవాదేషువ్యభిచారాత్. అస్తువా * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుపాసనవిధిః, తదేకవాక్యతాచరసతమాదివాక్యానాం,- తథాపిరసతమాదివాక్యానాంనోపాసనవిషయసమర్పకత్వేనైకవాక్యత్వం- *ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యనేనైవఉపాస్యస్యలాభాత్. అపితుఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవ- ఉపాస్యోద్గీథమాదాయస్తుతిమాత్రస్యోపలబ్ధ్యాదితి *స్తుతిమాత్రముపాదానాదితిచేదితిసూత్రఖణ్డేనపూర్వపక్షంకృత్వా *నాపూర్వత్వాదితిసూత్రఖణ్డేనచ *భావశబ్దాచ్చేతిసూత్రేణచసిద్ధాన్తఃకృతః. అయమర్థః- ఉద్గీథేరసతమత్వాదీనాంమానాన్తరాప్రాప్తత్వేనానువాదముఖేనస్తుత్యసమ్భవాత్. *ఇయమేవజుహూరిత్యాదౌజుహ్వాదిభేదస్సన్నిహితతయాతదేకవాక్యత్వేనతత్స్తావకత్వసమ్భవేపిక్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధేరసన్నిహితతయాతదేకవాక్యత్వాభావాత్, * ఏకద్బ్రాహ్మణాన్యేవపఞ్చహవీంషీత్యాదివత్తదేకవాక్యతాకల్పకవచనాన్తరాభావాత్, *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతిసన్నిహితేవిస్పష్టవిధిప్రత్యయయుక్తే [illegible] తదేకవాక్యతామనాదృత్యక్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యేకవాక్యతాకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాత్,. ననుసన్నిహితోపాసనవిధ్యేకవాక్యత్వేపిఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవరసతమాదివాక్యానామేకవాక్యతాస్తు- నతుఉపాస్యసమర్పకత్వేనేతిచేన్న - ఉపాసనవిషయసమర్పకతయా ప్రవృత్తివిశేషకరత్వేసమ్భవతివ్యర్థప్రాయస్తుతిత్వకల్పనాయాఅయుక్తత్వాత్. అతోరసతమత్వాదికమప్యుపాస్యమేవ. తతశ్చరసతమత్వాదివిశిష్టతయైవఉద్గీథోపాసనంకర్తవ్యం [illegible]ధికరణేస్థితం. తథా *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదౌనిర్విశేషసామాన్యేనవ్యవహారాసమ్భవాద్విశేషాకాఙ్క్షాయాంతత్రచ్ఛాన్దోగ్యశాఖాగతానామేవోద్గీథవ్యక్తీనాంసన్నిహితత్వాత్తన్మాత్రవిషయత్వమేవఉద్గీథశ్రుతేర్యుక్తం. తతశ్చతాణ్డిశాఖాగతరసతమత్వాకామాప్తిహిరణ్మయపురుషాకాశాదిదృష్టివిశిష్టోపాసనేతాణ్డిశాఖాగతోద్గీథవ్యక్తేరేవక్రతుమధ్యప్రయుక్తాయాఉపాస్యత్వం- నతుశాఖాన్తరగతోద్గీథవ్యక్తేః. నచసర్వశాఖాగతోద్గీథానామైక్యంశఙ్క్యం- స్వరాదిభేదేనఉద్గీథవ్యక్తీనాంభిన్నత్వాత్. నచోద్గీథశ్రుతేస్సఙ్కోచలక్షణబాధప్రసఙ్గఇతివాచ్యం- శుక్లపటమానయేత్యాదౌపటశబ్దస్యవ్యక్తివిశేషార్థకత్వేపి *జాతివ్యక్తీగృహీత్వోపాదయంతుశ్రుతలక్షితే । కృష్ణాదియదిముఞ్చామఃకాశ్రుతిస్తత్రపీడ్యతఇతిన్యాయేనశ్రుత్యర్థభూతా

ఉ.— దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిరే ఉభయే ప్రాజాపత్యాస్తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనా నభిభవిష్యామ ఇతి॥ ౧

యోఽయమవటస్తజాతే, త్వక్కర్త్వ్యయోఽవ్యక్తే, శ్వాసశ్చాగ్నేరవట ఇత్యత్ర బాధ ఇత్యుక్తరీత్యా ఉద్గీథశ్రుతేరపవాదాభావాత్ తత్తచ్ఛాఖాగతోద్గీథమాత్రవిషయత్వమేవేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *అఙ్గావబద్ధాస్తు న శాఖాసు హి ప్రతివేదం. ఇతి సూత్రం; పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః. ఉద్గీథాద్యఙ్గావబద్ధా ఉపాసనాః తత్తచ్ఛాఖాగతోద్గీథాదిష్వేవ వ్యవతిష్ఠేరన్- ఇతి ప్రతిశాఖం సమ్బధ్యేరన్ ఉక్తంప్రతియోగసయేత్యాదౌ శుక్లవదసమ్భవాదాహారాన్యథాసమ్భవాత్ ప్రతిశాఖం కార్య ప్రత్యాయనాయా విశేషప్రవృత్తశ్రుతేః పీడనేన పక్షే తాదృశబాధకాభావేన అవిశేషప్రవృత్తోద్గీథశ్రుతేః సఙ్కోచాయోగేన సర్వశాఖాగతోద్గీథశాఖాన్తరగతేః క్రతుమధ్యే ఏకస్మిన్ యజ్ఞేషు ఉద్గీథశాఖాన్తరోక్తోపాసనప్రకారేణాప్యుపాస్యత్వమిత్యర్థః. *మన్త్రాదివద్వాఽవిరోధః. శాఖాన్తరోక్తానాం మన్త్రాదీనాం శాఖాన్తరామ్నాతక్రతుసమ్బన్ధవత్ శాఖాన్తరగతోపాసనానామపి శాఖాన్తరగతోద్గీథసమ్బన్ధే విరోధాభావాదిత్యర్థః. త థా గుణోపసంహారపాదే * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదినా విహితానామఙ్గావబద్ధోపాసనానామవ్యభిచరితక్రతుసమ్బన్ధజుహూపస్థాపిత క్రతుఫలనిరాకాఙ్క్షపర్ణతాదివత్ అవ్యభిచరితక్రతుసమ్బన్ధోద్గీథోపస్థాపితక్రతుఫలేనైవ నైరాకాఙ్క్ష్యాత్ *తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి వీర్యవత్తరత్వాది శ్రవణానామర్థవాదత్వాద్వ్రీహి ప్రోక్షణపర్ణతాదివదఙ్గత్వాత్ ఉపాసనాని క్రతౌ నియమేనోపాదేయానీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలం. నిర్ధారణం- నిశ్చయేన మనసాఽవస్థాపనం. ధ్యానమిత్యర్థః. తస్యోపాసనస్యానియమః- నియమేనానను ష్ఠానం. * తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యనియమదర్శనాత్, తస్యోపాసనస్య ప్రబలకర్మాప్రతిబన్ధరూపవీర్యవత్తరత్వలక్షణఫలాన్తరవత్త్వేన కర్మాఙ్గత్వాభావాదిత్యర్థః. అయంభావః- సర్వతో దుష్కరత్వాదిన్యాయేన నిత్యవత్ శ్రవణాదిన్యాయేనైవ విధిః కిముపజనయ్యపునస్తస్యైవ ఫలసమర్పణేవిరమ్య వ్యాపారాద్వాక్యం భిద్యేత- ఉపాసనాయాంతు విస్పష్టవిధి శ్రవణాన్న ఫలవిధిత్వే వాక్యభేదశఙ్కా. అతః సర్వతో దుష్కరతాదివిధ్యపేక్షయా ఉపాసనవిధేరేవ పృథక్ఫలవిధిత్వం సమ్భవతీతి. ఇతి స్థితం. తథా అఙ్గోపాదేయముక్తివ్యతిరిక్తఫలకోపాసనానాముద్గీథవిద్యారహితయజ్ఞాదికర్మనిష్పాద్యానామపి యజ్ఞాదిరూపసాధననిష్పత్త్యానన్తర్యం విశేష్యహేత్వభావాదిహ జన్మన్యేవ నిష్పత్తిరితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ఐహికమప్రస్తుతప్రతిబన్ధే తద్దర్శనాత్. ముక్తివ్యతిరిక్తఫలకముపాసనం అప్రస్తుతప్రతిబన్ధే- ప్రతిబన్ధాభావే ఐహికం- ఇహైవ జన్మని సమ్భవతి. సతి ప్రతిబన్ధే జన్మాన్తరే. నచ ప్రతిబన్ధాసమ్భవశ్శఙ్కనీయః- *యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి ఉద్గీథవిద్యాయాః ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫలత్వావేదనేన ప్రబలకర్మాన్తరప్రతిబన్ధస్యానుజ్ఞాతత్వాత్. నచ * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తీతి యజ్ఞాదేర్వేదన సాధనత్వశ్రవణాత్ కారీర్యభిచారాదివన్నియతైహికత్వమేవ కిం న స్యాదితి వాచ్యం - ఇష్యత్త్వాభిసన్ధి వైరినిశేషవిపత్తిఫలకత్వేన విహితానాం తేషాం నియతైహికత్వేఽపి విద్యాసాధనయజ్ఞాదికర్మణాం తజ్జన్మనిమిత్తోద్దేశేనావిహితతయా పశ్వాదిఫలకచిత్రేష్ట్యాదివన్నియతైహికత్వాభావాత్. పూర్వతన్త్రే చతుర్థాధ్యాయే యోగసిద్ధ్యధికరణే తథా నిర్ణీతత్వాదితి స్థితం. తథా చ ఉత్తరాధికరణే యత్సురూపాబలిరితి న్యాయేన బలవత్కర్మబాధ్యానాం ముక్తిఫలకబ్రహ్మోపాసనానాం ప్రబలకర్మాన్తరప్రతిబన్ధాసమ్భవాన్నియతైహికత్వమేవేతి పూర్వపక్షే ఉచ్యతే - * ఏవం ముక్తిఫలానియమస్తదవస్థాఽవధృతేస్తదవస్థాఽవధృతేః. ముక్తిఫలకవిద్యానామప్యైహికత్వనియమో నాస్తి - అప్రస్తుతప్రతిబన్ధరూపావస్థాయా విశేషేణ శ్రుత్యావధృతత్వాత్. తత్రాపి ప్రబలానాం బ్రహ్మనిదపచారాది ప్రతిబన్ధకానాం సమ్భవాత్. ద్విముక్తిరధ్యాయపాదసమాప్త్యర్థా. ప్రకృతమనుసరామః...........౧..

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— దేవాసురాః- దేవాశ్చాసురాశ్చ. దేవాః- దీవ్యతేర్ద్యోతనార్థస్య. శాస్త్రోద్భాసితా ఇన్ద్రియవృత్తయః. అసురాః - తద్విపరీతాః స్వేష్వేవాసుషు విష్వగ్విషయాసు ప్రాణనక్రియాసు రమణాత్ స్వాభావిక్యస్తమఆత్మికా ఇన్ద్రియవృత్తయ ఏవ. హ వై ఇతి పూర్వవృత్తోద్భాసకౌ నిపాతౌ. యత్ర- యస్మిన్నిమిత్తే ఇతరేతరవిషయాపహారలక్షణే సంయేతిరే- సమ్యక్ప్రయతనం కృతవన్త ఇత్యర్థః. శాస్త్రీయప్రకాశవృత్త్యభిభవనాయ ప్రవృత్తాః స్వాభావిక్యస్తమోరూపా ఇన్ద్రియవృత్తయోఽసురాః. తథా తద్విపరీతాః శాస్త్రార్థవిషయవివేకజ్యోతిరాత్మానో దేవాః స్వాభావికతమోరూపాసురాభిభవనాయ ప్రవృత్తా ఇత్యన్యోన్యాభిభవోద్భవరూపః సఙ్గ్రామ ఇవ సర్వప్రాణిషు ప్రతిదేహం దేవాసురసఙ్గ్రామోఽనాదికాలప్రవృత్త ఇత్యభిప్రాయః. స ఇహ శ్రుత్యా ఆఖ్యాయికారూపేణ ధర్మాధర్మోత్పత్తివివేకవిజ్ఞానాయ కథ్యతే ప్రాణవిశుద్ధివిజ్ఞానవిధిపరతయా. అత ఉభయేఽపి దేవాసురాః ప్రజాపతేరపత్యానీతి- ప్రాజాపత్యాః. ప్రజాపతిః- కర్మజ్ఞానాధికృతః పురుషః. * పురుష ఏవోక్థమయమేవ మహాన్ ప్రజాపతిరితి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్య హి శాస్త్రీయాః స్వాభావిక్యశ్చ కరణవృత్తయో విరుద్ధా అపత్యానీవ- తదుద్భవత్వాత్. తత్- తత్ర ఉత్కర్షాపకర్షలక్షణనిమిత్తే హ దేవా ఉద్గీథం- ఉద్గీథభక్త్యుపలక్షితమౌద్గాత్రం కర్మ ఆజహ్రుః- ఆహృతవన్తః. తస్యాపి కేవలస్యాహరణాసమ్భవాత్ జ్యోతిష్టోమాద్యాహృతవన్త ఇత్యభిప్రాయః. తత్కిమర్థమాజహ్రురితి ఉచ్యతే - అనేన - కర్మణా ఏనాన్ - అసురానభిభవిష్యామ ఇత్యేవమభిప్రాయాః సన్తః. ౧

ఆ.— గుణత్రయవిశిష్టముద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరం పరమాత్మప్రతీకం తద్బుద్ధ్యోపాస్యమిత్యుపదిష్టం. ఇదానీం తస్యైవా

ఉ.— తేహనాసిక్యంప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తꣳహాసురాః పాప్మనావివిధుః। తస్మాత్తేనోభయంజిఘ్రతిసురభిచదుర్గన్ధిచపాప్మనాహ్యేషవిద్ధః॥ ౨

ఉత్తరస్యాధ్యాత్మాధిదైవభేదేనాదిత్యప్రాణదృష్ట్యోపాసనంవివక్షిత్వా ఖణ్డికాన్తరమవతారయతి (దేవాసురాఇతి) తత్రాక్షరాణివ్యాచిఖ్యాసురప్రతిభావ్యుదాసార్థంవివక్షితంసహాసందర్శయతి (దేవాశ్చేతి) దేవశబ్దస్యప్రవృత్తినిమిత్తంసూచయతి (దేవా ఇతి) దీవ్యతేర్ద్యోతనార్థస్య *దివు క్రీడావిజిగీషావ్యవహారద్యుతిస్తుతిమోదమదస్వప్నకాన్తిగతిష్వితిదర్శనాత్. తస్య చాజన్తస్య సతి గుణే కర్తరి యథోక్తరూపసిద్ధిరిత్యర్థః. తేషాం ద్యోతకాదేవాయాభ్యుపగతాస్తా ఇదమేవ విషయస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (శాస్త్రేతి) ఇత్యర్థాత్ప్రవృత్త్యుపసంహారవిరోధాత్ప్రసిద్ధైరేవహేయత్వాదుపాసకశరీరస్థకరణావస్థా దేవాస్సత్త్వాత్మకాశ్శాస్త్రానుసారిణో దేవశబ్దవాచ్యా ఇత్యర్థః తథా- ఆసురాః - విరోచనాదయస్స్వాభావికత్వాచ్ఛబ్దపూర్వవదుపసంహారవిరోధమభిప్రేత్యాహ (అసురా ఇతి) అసురాః- ఇన్ద్రియప్రవృత్తయ ఏవ స్వేష్వసుషు. సాత్త్వికేన్ద్రియవృత్తిభ్యో వైపరీత్యం తాసామసురత్వసిద్ధ్యర్థం దర్శయతి (తద్విపరీతా ఇతి) తాసామసురశబ్దవాచ్యత్వే నిమిత్తాన్తరమాహ (స్వేష్వేవేతి) విష్వగ్విషయాసు- విష్వఞ్చః- నానాగతయో విషయా యాసాం- తా స్వితియావత్. ప్రాణనక్రియాసు- జీవనాసుహుల ప్రాణచేష్టాస్విత్యర్థః తదేవస్ఫోరయతి (స్వాభావిక్య ఇతి) శాస్త్రనిరపేక్షస్వరేణ స్వభావవశాత్ప్రవృత్తిరూపత్వం- స్వాభావికత్వం తథాచ శాస్త్రీయేన్ద్రియవృత్తిభ్యో వైపరీత్యమపి మాసామతివిశదమిత్యర్థః వైపరీత్యాన్తరమాహ (తమ ఆత్మికా ఇతి) కథంమిథో విషయాపహారంనిమిత్తీకృత్య దేవానామసురాణాంచ సఙ్గ్రామోఽభూదిత్యపేక్షాయాముభయేషాం వృత్తింప్రకటయతి (శాస్త్రీయేతి) దైవీంవృత్తింప్రథయతి (తథేతి) దేవానాముక్తాసురవైపరీత్యంస్ఫుటయతి (శాస్త్రేతి) స్వాభావికః- శాస్త్రనిరపేక్షః స్వరూపః, పాప్మా- అసురః- పరిచ్ఛేదాభిమానః. తస్యతిరస్కరణార్థమితియావత్. ఉక్తమాధ్యాత్మికసఙ్గ్రామంనిగమయతి (ఇత్యన్యోన్యేతి) ఉక్తరీత్యాయథోక్తానాందేవానామసురాణాంచ పరాభిభవస్యోద్భవత్యేవంరూపస్సఙ్గ్రామః ప్రతిదేహమనాదికాలప్రవృత్తః - యథా దేవాసురసఙ్గ్రామః - ఇతిహాసోజనా. కిమర్థంపునరపురుషార్థరూపో దేవాసురసఙ్గ్రామః శ్రుత్యా ప్రాప్యతే- తత్రాహ (స ఇహేతి) సహి- సఙ్గ్రామోఽస్మిన్ప్రకరణే ప్రాణస్యశుద్ధివిషయం విజ్ఞానంవిధాతుంప్రవృత్తయాశ్రుత్యాకథారూపేణాఖ్యాయతే. ఇన్ద్రియాణాంవిషయవైముఖ్యేధరన్యాయత్- తేషాంతదాభిముఖ్యేపాపస్యోత్పత్తిరితి వివేకవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థంచాఖ్యాయికాప్రణీయతే. తస్మాదిన్ద్రియాణాంప్రయత్నతో విషయప్రావణ్యంపరిహర్తవ్యం, తద్వైముఖ్యంచ తేషాంశ్రేయోఽర్థిభిర్యత్నాదాధేయమితిభావః యజమానప్రాణానామేవ దేవాసురత్వోక్తేస్తత్త్వమతశ్శబ్దార్థః. ప్రజాపతిశబ్దస్యరూఢార్థమఙ్గీకృత్యవివక్షితమర్థమాహ (ప్రజాపతిరితి) ఉక్తరూపః పురుషః ప్రజాపతిరిత్యత్రగమకమాహ (పురుష ఏవేతి) కథం పునర్యథోక్తానాందేవాసురాణాంతదపత్యత్వం- తత్రాహ (తస్యహీతి) యత్రేత్యుక్తంసఙ్గ్రామస్థానంపరామృశతి (తత్రేతి) దేవానాముత్కర్షోఽసురాణాం, నిత్యత్వాన్నిమిత్తైకధముద్గీథభక్త్యాహరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) లక్షణయానాన్యాయంసూచయతి (తస్మాదితి) ఉద్గీథభక్త్యేవేత్యర్థః. తదాహరణప్రయోజనంప్రశ్నపూర్వకంకథయతి (తదర్థమిత్యాదినా) ౧

ర౦.— ఉద్గీథావయవేఽఙ్కారేముఖ్యప్రాణదృష్టింవిధాతుమాఖ్యాయికాంప్రస్తౌతి (దేవాసురాహవై యత్రసంయేతిరే ఉభయే ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదినా) ద్వివిధాః ప్రజాపతిసుతాః దేవాసురాః యత్ర- యస్మిన్కాలే పరస్పరంసంయేతిరే - యుద్ధంకృతవన్త ఇత్యర్థః. ప్రాజాపత్యా ఇత్యపత్యార్థే * దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతిణ్యః. (తద్ధదేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి) తత్ - తదా. హ- ప్రసిద్ధంయథాతథా దేవాః అనేనైవ- ఉద్గీథావయవేనౌఙ్కారేణోపాసితేనఏనాన్ - అసురాన్ అభిభవిష్యామః - జేష్యామ ఇత్యభిసన్ధాయోద్గీథం ప్రాణంఉపాయత్వేనస్వీకృతవన్త ఇత్యర్థః. ౧

శ౦.— యదా చ తదుద్గీథకర్మాజిహీర్షవః - తదా తేహ- దేవాః నాసిక్యం - నాసికాయాంభవంచేతనావన్తంప్రాణం ప్రాణంఉద్గీథకర్తారముద్గాతారంఉద్గీథభక్త్యోపాసాఞ్చక్రిరే- కృతవన్త ఇత్యర్థః. నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యోద్గీథాఖ్యమక్షరమోఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యర్థః. ఏవంహి ప్రకృతార్థపరిత్యాగోఽప్రకృతార్థోపాదానంచనకృతంస్యాత్ - *ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యేత్యోఙ్కారోహ్యుపాస్యతయా ప్రకృతః. నను ఉద్గీథోపలక్షితంకర్మాహృతవన్త ఇత్యవోచామ- ఇదానీమేవంకథంనాసిక్యప్రాణదృష్ట్యోఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాత్థ. నైష దోషః- ఉద్గీథకర్మణ్యేవహి తత్కర్తృప్రాణదేవతాదృష్ట్యోద్గీథభక్త్యవయవఓఙ్కార ఉపాస్యత్వేనవివక్షితః- న స్వతన్త్రః. అతస్తదర్థంకర్మాహృతవన్త ఇతియుక్తమేవోక్తం.

ఏవందేవైర్వృతముద్గాతారంతమసురాః స్వాభావికాజ్ఞానాత్మానో జ్యోతీరూపంనాసిక్యంప్రాణందేవంస్వేనపాప్మనా- అధర్మాసఙ్గరూపేణ వివిధుః- విద్ధవన్తః. సంసర్గంకృతవన్త ఇత్యర్థః. సహినాసిక్యః ప్రాణః కల్యాణగన్ధగ్రహణాభిమానాసఙ్గాభిభూతవివేకవిజ్ఞానో బభూవ- స తేన దోషేణపాప్మసంసర్గీబభూవ. తదిదముక్తం- అసురాః పాప్మనావివిధురితి. యస్మాదాసురేణపాప్మనావిద్ధః- తస్మాత్తేన- పాప్మనా ప్రేరితో ఘ్రాణః ప్రాణో దుర్గన్ధిగ్రాహకః ప్రాణినాం. అతస్తేనోభయంజిఘ్రతిలోకః సురభిచదుర్గన్ధిచ- పాప్మనాహ్యేషః యస్మాద్విద్ధః. ఉభయగ్రహణమవివక్షితం- *యస్యోభయంహవిరార్తిమార్ఛతీతియద్వత్. *యదేవేదమప్రతిరూపంజిఘ్రతీతిసమానప్రకరణశ్రుతేః. ౨

ఆ— సంప్రత్యుద్గీథాహరణప్రకారంప్రకటయతి (యదా చేతి) అచేతనస్యకరణస్యోద్గాతృత్వానుపపత్తేర్విశినష్టి (చేతనావన్త

ఉ.— అథహ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తాం హాసురాః పాప్మనా వివిధుః తస్మాత్తయోభయం వద
తి సత్యం చానృతం చ పాప్మనా హ్యేషా విద్ధా॥ 3
అథహ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయం పశ్యతి ద
ర్శనీయం చాదర్శనీయం చ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ 4

మితి) ముఖ్యం ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ప్రాణమితి) *త్వం న ఉద్గాయేతి వాజసనేయకశ్రుతివిరోధాత్ ఆహ (ఉద్గీథకర్తారమితి) అథోద్గీథభక్తిరేవ శ్రూయతే- న తూద్గాతా- తత్కథం తదుపాసనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథభక్త్యేతి) తదుపలక్షితముద్గాతారముపాసతేతియావత్. క థముపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథేన కర్తృత్వం ప్రార్థనయేత్యాహ (కృతవన్త ఇతి) తే హ నాసిక్యమిత్యత్ర క్రమమర్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (నాసిక్యేతి) కిమిత్యక్షర యోజనా- రాఖ్యమిహోపాస్యత్వేన వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (ఖల్వితి) తథా చ ప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనే ప్రకృతస్య పరిత్యాగో, భక్తేశ్చ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వాఙ్గీకారేఽప్రకృతోపాదాన, మితి శేషః. పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఉద్గీథోపలక్షితేనోద్గాత్రేణోపలక్షితం జ్యోతిష్టోమాదికర్మాహృతమిత్యుక్తం- తదాహరణం చ - తస్యోపాసనం. తద్విరుద్ధం నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యాఽక్షరోపాసనవచనమిత్యర్థః స్వోక్తేర్మిథోవిరోధం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) ఉద్గీథోపలక్షితకర్మోపలక్షితే జ్యోతిష్టోమాదౌ కర్మణి సత్యేవోద్గాతృప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వేనాక్షరం వివక్షితం. ఓఙ్కారశ్చోద్గీథావయవాత్మేయత్వే నేష్టః- సన్యస్తస్తోత్రవ్యాపకః. తథా చాక్షరోపాసనార్థత్వేన కర్మాహరణం- నత్వేయత్వే నేత్యవిరోధ ఇత్యర్థః. ఆ శ్రుత్యభిధానార్థం కర్మాహరణమిత్యుక్త్వా తం హేత్యాదివ్యాచష్టే (తమేవమితి) స్వోత్సైవ- ఆసురేణ. నాసికాసన్నద్ధైనేతియావత్. అధర్మాదాసఙ్గః. తద్రూపేణేత్యేతత్. తస్యాసఙ్గవేధం సాధయతి (స హీతి) కల్యాణాగన్ధః- సురభిరుక్తః. తస్య గ్రహణం మమైవేత్యభిమానాత్ప్రాప్తాయ ఆసక్తః- తేనాభిభూతం ఉపకారోఽస్తు ప్రాణకృతస్తుల్యః సర్వస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేతి వివేకవిజ్ఞానం యస్య- స తథేతి గ్రాహః. నను కథం యథోక్తాసఙ్గస్పర్శితేత్యాశఙ్క్యాహ (స తేనేతి) ఉక్తార్థవాక్యం యోజయతి (తదిదమితి) ఘ్రాణప్రాణస్యాసురపాప్మవిద్ధత్వే కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి (యస్మాదితి) ఉక్తానుమానావద్యోతివాక్యం వ్యాకరోతి (అత ఇతి) అతశ్శబ్దార్థమేవ స్పష్టయతి (పాప్మనేతి) నను పాప్మనా విద్ధత్వాత్తేన లోకో దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవవక్తవ్యం - సురభిజ్ఞానస్య పాప్మకర్మత్వాభావాత్. తథా చ కథం తేనోభయం జిఘ్రతీత్యుక్తం- తత్రాహ (ఉభయగ్రహణమితి) ఏకస్యాపి హవిషో ద్రవ్యాత్మకస్య పురోడాశాదేర్వా కాకాదిస్పృష్టాద్వ్రీహేః ప్రాయశ్చిత్తసత్త్వేపి *యస్యోభయం హవిరార్తిమార్ఛతి స ఐన్ద్రం పఞ్చశరావమోదనం నిర్వపేదిత్యత్రోభయగ్రహణమవివక్షితమితి స్థితం ప్రథమతన్త్రే- తథాఽత్రాపీత్యాహ (యస్యేతి) న కేవలం పాప్మనా హీతి వాక్యశేషాదత్రోభయగ్రహణమవివక్షితం- కింతు వాజసనేయకే యథోక్తోద్గీథవిద్యావిషయత్వేన సమాన ప్రకరణే *యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతి స ఏవ స పాప్మేతి శ్రుతేరత్రాపి పాప్మవేధవశాద్దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవ వక్తవ్యత్వాద వివక్షితముభయగ్రహణమిత్యాహ (యదేవేతి) ౨

రం.— (తే హ నాసిక్యం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) తే-దేవాః ఘ్రాణేన్ద్రియస్యైవ ఉద్గీథముపాసితవన్త ఇత్యర్థః. నాసికాయాం భవం నాసిక్యం. * శరీరావయవాచ్చేతియత్. (తం హాసురాః పాప్మనా వివిధుః) తం- నాసిక్యం ప్రాణం అసురాః స్వకీయేన పాప్మనా వివిధుః - సంయోజితవన్తః. పాపహేతుభూతవృత్త్యా సంయోజితవన్త ఇతియావత్. (తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధః) తస్మాత్- పాపసంసర్గాత్తేనాఽపురుషో ఘ్రాణేన సురభి చ దుర్గన్ధి చ- ఉభయం జిఘ్రతి. తస్మాన్నాసిక్యః ప్రాణః పాపవిద్ధ ఏవేత్యర్థః. ౨

శం.— ముఖ్యప్రాణస్యోపాస్యత్వాయ తద్విశుద్ధత్వానుభవార్థోఽయం విచారః శ్రుత్యా ప్రవర్తితః - అతశ్చక్షురాదిదేవతాః క్రమేణ విచార్యాసురేణ పాప్మనా విద్ధా ఇత్యపోహ్యన్తే. సమానమన్యత్- అథ హ వాచం చక్షుః శ్రోత్రం మన ఇత్యాది. అనుక్తా అప్యన్యాస్త్వగ్రసనాదిదేవతా ద్రష్టవ్యాః- *ఏవముఖల్వేతా దేవతాః పాప్మభిరితి శ్రుత్యన్తరాత్. ౩-౪-౫-౬

ఆ.— నను నాసిక్యస్య ప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వాదనుపాస్యత్వే సిద్ధే న్యాయసామ్యాద్వాగాదీనామపి నోపాస్యత్వమితి సిద్ధ్యతి - తత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యత ఆహ (ముఖ్యప్రాణస్యేతి.) న్యాయసామ్యేపి ముఖతో నిరాకరణాభావే ముఖ్యప్రాణస్యైవోపాస్యత్వమిత్యనిశ్చయాత్తదుపాస్తాదార్ఢ్యార్థం ముఖతో వాగాదీనాముపాస్యత్వమపాకర్తుముత్తరగ్రన్థ ఇత్యర్థః. విద్ధా ఇతి విచార్య క్రమేణాపోహ్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. ఉత్తరవాక్యేష్వనుక్తవ్యాఖ్యానమనపేక్షితం- పూర్వేణ సమానత్వాదిత్యాహ (సమానమితి) అవశిష్టవాక్యైకదేశగ్రహణార్థమాదిపదం. నను ఘ్రాణాదీనాం పాప్మవిద్ధత్వాదనుపాస్యత్వేపి త్వగాదీనాం తద్విద్ధత్వేనానుపాస్యత్వావచనాన్ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్యోపాస్యత్వం నావసీయతే- తత్రాహ (అనుక్తా ఇతి) ఉక్తానామనుక్తోపలక్షణత్వే బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (ఏవముఖల్వితి) ౩-౪-౫-౬

రం.— (అథ హ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౩

ఉ.—— అథహ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయꣳ శృణోతి శ్రవణీయఞ్చాశ్రవణీయఞ్చ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౫

అథహ మన ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయꣳ సఙ్కల్పతే సఙ్కల్పనీయఞ్చాసఙ్కల్పనీయఞ్చ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౬

అథహాయమేవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తꣳ హాసురా ఋత్వా విదధ్వꣳసుర్యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వꣳసేతైవమ్॥ ౭

యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వꣳసత ఏవꣳ హైవ స విధ్వꣳసతే య ఏవంవిది పాపం కామయతే యశ్చైనమభిదాసతి స ఏషోఽశ్మాఖణః॥ ౮

రం.—— (అథహ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అదర్శనీయం-అమేధ్యాదికమిత్యర్థః. ౪
రం.—— (అథహ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అశ్రవణీయం-పాపవచనమిత్యర్థః. ౫
రం.—— (అథహ మన ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అసఙ్కల్పనీయం- పాపమిత్యర్థః. ౬

శం.—— అసురేణవిద్ధత్వాత్ ఘ్రాణాదిదేవతా అపోహ్యాస్తే. అథ-అనన్తరం అయమేవాయం-ప్రసిద్ధో ముఖభవః- ముఖ్యః ప్రాణః. తము ద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే. తం హాసురాః పూర్వవదృత్వా- ప్రాప్య విదధ్వంసుః-వినష్టా అభిప్రాయమాత్రేణ. అకృత్వా కించిదపి ప్రాణస్య కథం వినష్టా ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ- యథా లోకే అశ్మానమాఖణం - నశక్యతే ఖనితుం కుద్దాలాదిభిరపి, టఙ్కైశ్ఛేత్తుం న శక్యః,- అఖణ ఏవాఖణః. తమృత్వా. సామర్థ్యాల్లోష్టః - పాంసుపిణ్డః. శ్రుత్యన్తరాచ్చ. అశ్మని క్షిప్తోఽశ్మభేదనాభిప్రాయేణ తస్యాశ్మనః కించిదప్యకృత్వా స్వయం విధ్వంసేత- విదీర్యేత. ఏవం విదధ్వంసురిత్యర్థః. ఏవం విశుద్ధోఽసురైరధర్షితత్వాత్ ప్రాణ ఇతి. ౭

ఆ.—— అథహేత్యాదిముఖ్యప్రాణవిషయవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అసురేణేత్యాదినా) పూర్వవత్ - వాగాదిష్వివేతియావత్. టఙ్కైశ్చ- విదారకైర్లోహవిశేషైరిత్యర్థః. అత్ర తస్య లోష్టస్య శ్రోత్రాహాదానే హేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) తస్యధ్వంసనయోగ్యత్వాత్, ధ్వంస తేశ్చకర్త్రపేక్షత్వా, దిత్యర్థః. తర్హి యస్యకస్యచిదేవంవిధస్యసమ్భావాదలం లోష్టగ్రహణే నేత్యాశఙ్క్య *యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతైతి బృహదారణ్యకశ్రుతేస్తస్యైవాత్ర గ్రహణమిత్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికాభ్యాం సిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఏవమితి) ఇతి-ప్రాణస్యవిశుద్ధత్వాత్తదుపాసనం కర్తవ్యమితి శేషః. ౭

రం.—— (అథహాయమేవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) ఉద్గీథావయవమోఙ్కారం ముఖ్యప్రాణత్వేనోపాసితవన్త ఇత్యర్థః. (తంహాసురా ఋత్వా విదధ్వంసుః) తం- ముఖ్యప్రాణం పాప్మనా వేద్ధుం ప్రవృత్తా అసురాస్తం ప్రాప్య స్వయమేవ విదధ్వంసుః- విధ్వస్తా అభవన్నిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసేతైవం) *ఆఖన్యత ఇత్యాఖణం- మృత్పిణ్డః. యథా మృత్పిణ్డోఽశ్మానం ప్రాప్య విధ్వస్తో భవతి - ఏవమితి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. ఆఖణమితి ఛాన్దసం ణత్వం నపుంసకత్వంచ. ౭

శం.—— ఏవంవిదః ప్రాణాత్మభూతస్యేదం ఫలమాహ (యథాశ్మానమితి) ఏష ఏవ దృష్టాన్తః. ఏవం హైవ స విధ్వంసతే - వినశ్యతి. కోఽసావితి. ఆహ- య ఏవంవిది- యథోక్తప్రాణవిది పాపం- తదనర్హం కర్తుం కామయతే- ఇచ్ఛతి, యశ్చాప్యేనమభిదాసతి- హినస్తి. ప్రాణవిదం ప్రత్యాక్రోశతాడనాది ప్రయుఙ్క్తే,- సోఽప్యేవమేవ విధ్వంసత ఇత్యర్థః. యస్మాత్స ఏషః- ప్రాణవిత్ ప్రాణభూతత్వాదశ్మాఖణ ఇవాశ్మాఖణః- అధర్షణీయ ఇత్యర్థః. నను నాసిక్యోపి ప్రాణో వాయ్వాత్మా- యథా ముఖ్యః. తత్ర నాసిక్యః ప్రాణః పాప్మనా విద్ధః ప్రాణ ఏవసన్ - న ముఖ్యః కథం. నైష దోషః- నాసిక్యస్తు స్థానకరణవైగుణ్యాద్విద్ధో వాయ్వాత్మాపిసన్. ముఖ్యస్తు తదసమ్భవాత్ స్థానదేవతాబలీయస్త్వాన్న విద్ధ ఇతి యుక్తం. యథావాశ్యాదయః శిక్షావత్పురుషాశ్రయాః కార్యవిశేషం కుర్వన్తి- నాన్యహస్తగతాః- తద్వద్ఘోషవద్ఘ్రాణసచివత్వాద్విద్ధా ఘ్రాణదేవతా- న ముఖ్యః. ౮

ఆ.—— ఫలవచనమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవంవిద ఇత్యాదినా) ప్రాణవిత్ప్రతిస్పర్ధినో వినాశే హేతుమాహ (యస్మాదితి) నాసిక్యప్రాణస్య ముఖ్యప్రాణస్య చ వాయువికారత్వేన ప్రాణత్వావిశేషాత్పాప్మనా వేధావేధౌ తుల్యావేవ స్యాతామితి శఙ్కతే (నన్వితి) స్థానవిశేషసమ్బన్ధాసమ్బన్ధాభ్యాం ద్వయోరపి పాప్మవేధావేధవ్యవస్థా యుక్తేతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) స్థానావష్టమ్భాచ్ఛిన్నే కరణే వైగుణ్యం- విషయవిశేషాసక్తత్వం. తస్మాత్తద్రూపస్య నాసిక్యప్రాణస్యాపి విద్ధతా స్యాదితి యావత్. తదసమ్భవాత్ - విశేషసమ్బన్ధప్రయుక్తవైగుణ్యాయోగాత్. ఇతి- ఏతదవిద్ధత్వం. యుక్తం- ఉపపన్నం. స్థానసమ్బన్ధవిశేషాత్ ఘ్రాణప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వం, తదభావాచ్చ ముఖ్యప్రాణస్య తదవిద్ధత్వ, మిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) సముఖ్యః- ఘోషవద్ఘ్రాణసచివత్వాభావాదితి శేషః. ౮

ఉ.— నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి విజానాత్యపహతపాప్మా హ్యేష తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరా
న్ప్రాణానవత్యేతము ఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రామతి వ్యాదదాత్యేవాన్తత ఇతి॥ ౯
తం హాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్తేఽఙ్గానాం యద్రసః॥ ౧౦

రం.— ఏతద్విద్యాయా ఫలమాహ (యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసత ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయ తే యశ్చైనమభిదాసతి) ఏవంవిది- ఏతద్విద్యానిష్ఠే యః పాపం కర్తుం కామయతే. యశ్చైనమభిదాసతి- హినస్తి, సోఽశ్మప్రస్తర లోష్టవద్విధ్వంసత ఇత్యర్థః. * దాసృ దానే ఇత్యస్మాత్ * దాస్ దానే ఇత్యస్మాల్లట్ * భిదాసతి. (స ఏషోఽశ్మాఖణః) స ఏషః- ఏతద్విద్యానిష్ఠః పాపకామస్యాశ్మప్రాఖణ ఇత్యర్థః. ఏతేన * ఖనో ఘ చేత్యఘ ప్రత్యయస్య కరణాధికరణయోరిత్యనువృత్తత్వాత్ కరణాధికరణార్థ ఏవ ప్రత్యయోఽవగన్తవ్యః. అత ఆఖణశబ్దస్యాశ్మవిశేషణత్వే నైవ వక్తవ్యం ఖనన సాధనత్వేనాఽఖననయోగ్యత్వేన సంప్రాప్య యథా లోష్టాదికం ధ్వంసతే ఇతి హితస్యార్థః. అత ఏవ స ఏషోఽశ్మాఖణ ఇతి వాక్యశేషేఽప్యశ్మవిశేషణత్వేనైవాఖణస్య ప్రయోగ ఇతి శ్రుతప్రకాశికా- వాజసనేయకే సమానప్రకరణే * యథాఽశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేత ఇతి శ్రవణే నైతత్స్వరూపార్థత్వస్యైవ వక్తవ్యత్వే యదా ఆఖణశబ్దస్య లోష్టవాచిత్వం నైవోచితత్వాత్, బహుళగ్రహణేన కర్తృత్వాదిషు ప్రత్యయస్యోపపత్తేః, ఇతరథా కర్తృవాచిపదాధ్యాహార ప్రసఙ్గాత్. స ఏషోఽశ్మాఖణ ఇత్యత్రాశ్మాఖణశబ్దస్య సమస్తస్యాశ్మప్రాఖణవాచిత్వే నాశ్మశబ్దసామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్యాశ్మవిశేషణత్వాభావాత్, పూర్వవాక్యే నపుంసకలిఙ్గనిర్దిష్టస్యాపి స ఏష ఇతి పుల్లిఙ్గసామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్య పుల్లిఙ్గత్వోపపత్తేశ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౮

శం. యస్మాచ్ఛిష్టోఽసౌ నైర్ముఖ్యః- తస్మాన్నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి విజానాతి. ఘ్రాణేనైవ తదుభయం విజానాతి లోకః. అతశ్చ పాప్మకార్యాదర్శనాదపహతపాప్మా- అపహతః- వినాశితః. అపనీతః పాప్మా యస్మాత్- సోఽయమపహతపాప్మా. హ్యేష విశుద్ధ ఇత్యర్థః. యస్మాచ్చాత్మమ్భరయః కల్యాణాద్యాసఙ్గవత్త్వాద్ఘ్రాణాదయః- న తథా ఆత్మమ్భరిర్ముఖ్యః. కిం తర్హి. సర్వార్థః. కథమితి. ఉచ్యతే- తేన- ముఖ్యేన యదశ్నాతి, యత్పిబతి, లోకః- తేన- అశితేన పీతేన చేతరాన్- ఘ్రాణాదీనవతి - పాలయతి. తేన హి తేషాం స్థితిర్భవతీత్యర్థః. అతస్సర్వమ్భరిః ప్రాణః- అతో విశుద్ధః. కథం పునర్ముఖ్యాశితపీతాభ్యాం స్థితిరేషాం గమ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- ఏతం- ముఖ్యం ప్రాణం. ముఖ్యప్రాణవృత్తిం. అన్నపానే ఇత్యర్థః. అన్తతః- అన్తే. మరణకాలే అవిత్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతి ఘ్రాణాదిప్రాణసముదాయ ఇత్యర్థః. అప్రాణో హి న శక్నోత్యశితుం పాతుం వా- తేన తదోత్క్రాన్తిః ప్రసిద్ధా ఘ్రాణాదికలాపస్య. దృశ్యతే హ్యుత్క్రాన్తౌ ప్రాణస్యాశిశిషా. అతో వ్యాదదాత్యేవ- ఆస్యవిదారణం కరోతీత్యర్థః. తద్ధ్యన్నాలాభే ఉత్క్రాన్తస్య లిఙ్గం. ౯

ఆ.— ఘ్రాణదేవతావిద్ధా- ప్రాణదేవతా తు న విద్ధేత్యత్ర గమకత్వేనానన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ముఖ్యప్రాణస్యపాప్మవేధాభావముపసంహరతి (అతశ్చేతి) పాప్మకార్యం- ఆసఙ్గః. తస్య ప్రాణేఽనుపలమ్భాదిత్యతశ్శబ్దస్యైవార్థం హి శబ్దేనోక్తం పాప్మావేధం విశుద్ధత్వే హేతూకృత్య ముఖ్యప్రాణవిశుద్ధిముపసంహరతి (హ్యేష ఇతి) తస్య విశుద్ధత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాచ్చేతి) అతో విశుద్ధ ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సర్వార్థత్వం ప్రాణస్య ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఘ్రాణాదీనిత్యాదిశబ్దేన కార్యముచ్యతే. * తేనైతాన్ సృష్ట్వేతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తేన హీతి) ప్రాణవృత్తిహేతుభ్యామన్నపానాభ్యాం సఙ్ఘాతస్థితిరతశ్శబ్దార్థః. సర్వార్థత్వం ద్వితీయస్యాతశ్శబ్దస్యార్థః. ముఖ్యప్రాణోపయుక్తత్వాదన్నపానానాం సఙ్ఘాతస్థితిహేతుత్వమిత్యత్ర ప్రశ్నపూర్వకం లిఙ్గం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) వృత్తిమేవ విశినష్టి (అన్నపానే ఇతి) అన్నమనుపయుజ్యమానే అన్నపానే ప్రాణస్థితిహేతూ ఇతి యావత్. ప్రాణస్యోచ్చిక్రమిషాయామపి సఙ్ఘాతస్స్వయమశనపానే కృత్వా స్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (అప్రాణో హీతి) తదా- ప్రాణోచ్చిక్రమిషావస్థాయామితి యావత్. నన్వోత్క్రాన్త్యవస్థాయామశిషాద్యభావాదేవ సఙ్ఘాతస్యోత్క్రాన్తిః- న త్వశనాద్యభావాత్- తత్ర ప్రమాణాభావాత్. అత ఆహ (దృశ్యతే హీతి) తదితి- ముఖవ్యాదానముచ్యతే. అన్నగ్రహణం పానోపలక్షణార్థం. ౯

రం.— ఇతర ప్రాణాద్వ్యావృత్తిం ముఖ్యస్యైవాహ (నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి చ విజానాతి) ఏతేన- ముఖ్యప్రాణేనేత్యర్థః. పురుష ఇతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (అపహతపాప్మా హ్యేష ఇతి) స్పష్టోర్థః. (తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరాన్ప్రాణానవతి) తేనైవ హేతునా- ఏతస్యాపహతపాప్మత్వాదేవ ప్రాణాన్తరవదాత్మమ్భరిత్వాభావాత్ స్వాశితపీతాదినా ఇతరాన్ప్రాణాన్ప్రీణాతీత్యర్థః. (ఏతము ఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రామతి) యత ఏవ ఘ్రాణాదిప్రాణసముదాయః ముఖ్యప్రాణాశితపీతలబ్ధసత్తాకః- అత ఏవ అన్తతః- మరణకాలే ముఖ్యప్రాణాశితాదేరభావేన ఏతమవిత్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతీత్యర్థః. * విద్ల్ లాభ ఇతి హి ధాతుః. (వ్యాదదాత్యేవాన్తత ఇతి) అన్తతః- మరణకాలే సర్వప్రాణానాముత్క్రమణాదేవ ఆస్యవ్యాదానం కరోతీత్యర్థః. ౯

శం.— (తం హాఙ్గిరా) తం- ముఖ్యం ప్రాణం హ అఙ్గిరా ఇత్యేవంగుణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రే- ఉపాసనం కృతవాన్. బకో దాల్భ్య ఇతి వక్ష్యమాణేన సమ్బధ్యతే. తథా బృహస్పతిరిత్యయాస్య ఇతి చోపాసాఞ్చక్రే బక ఇత్యేవం సమ్బన్ధం కృతవన్తః కేచిత్- * ఏతము ఏవాఙ్గిరసం బృహస్పతిమా

ఉ.— తేన తగ్ం హ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః॥ ౧౧

తేన తగ్ం హాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవాయాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే॥ ౧౨

యాస్యం ప్రాణం మన్యన్తే ఇతి వచనాత్. భవత్యేవం యథా శ్రుతార్థసమ్భవే- సమ్భవతి చ యథాశ్రుతమృషిచోదనాయామపి శ్రుత్యన్తరవత్- "అస్యాచ్ఛస్య వామదేవ ఋషి"రిత్యాదిషు. తథా "మధ్యమాగృత్సమదో విశ్వామిత్రో వామదేవోఽత్రి"రిత్యాదిఋషీనేవ ప్రాణమూపాదయతి శ్రుతిః. తస్మాత్ ఋషీణాం ప్రాణోపాసకానామఙ్గిరోబృహస్పత్యయాస్యాః ప్రాణం కరోత్యభేదవిజ్ఞానాయ. "ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతే"త్యాదివచ్చ. తస్మాదృషిరఙ్గిరా నామ ప్రాణ ఏవ సన్నాత్మాఙ్గిరసం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఇత్యేతత్. యస్మాత్ సోఽఙ్గానాం ప్రాణస్సారసః- తేనాసావఙ్గిరసః. ౧౦

ఆ.— విశుద్ధిగుణకముఖ్యప్రాణాత్మోద్గాత్రదృష్ట్యోద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరముపాస్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తత్రైవాఙ్గిరసబృహస్పత్యయాస్యగుణత్రయవిధానార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (తం హేతి) తత్ర వృత్తికారాభిప్రేతం సమ్బన్ధం దర్శయతి (తం ముఖ్యమితి) పరాభిప్రేతసమ్బన్ధమనుకీర్త్యాహ (ఏవమితి) అప్రవిహితసమ్బన్ధసమ్భవే వ్యవహితసమ్బన్ధకల్పనానయుక్తేతి పరిహరతి (భవత్యేవమితి) ఋషీణామఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దైరుపదేశే గుణవిశిష్టప్రాణోపాసనం న విరుధ్యతే - అతశ్చ ప్రథానామాన్ ప్రాణోపాసకానామృషీణాముపదేశోఽసత్యాగమసంస్థాపి - అఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దేభ్యోఽపి ప్రథమప్రతీపతస్యర్షిస్వాహాయయాస్యకవ్రత్తిప్రతీపతత్వగుణమాత్రప్రతిపత్త్యనుపపత్తేరిత్యర్థః. ప్రాణోపాసకానామృషీణామభిధానస్యైతరేయకశ్రుత్యా దర్శయతి (శ్రుత్యన్తరవదితి) తదేవ స్పష్టయతి (తస్మాదితి) శతర్చినో నామ- ప్రథమమణ్డలద్రష్టార ఋషయః. ఏష చ ప్రాణో యస్మాత్ పురుషసంజ్ఞాత్మాఖ్యం శతవర్షాణ్యభిగతవాన్ - తస్మాదేతేనైవ ప్రాణం సన్తమృషిశరీరస్థితమపి శతర్చినమభివాచ్యం వదన్తీతి యోజనా. శతర్చిన్యభిధానముభయవిషయాణి శబ్దాన్తరాణ్యపి సన్తీత్యాహ (తథేతి) ఆద్యం మణ్డలముక్త్వా మధ్యమానాం మణ్డలానాం ద్రష్టారః- మధ్యమా ఋషయః. తేఽపి ప్రాణః- తస్య స్వాస్య నిమధ్యే సర్వజగద్విధారకత్వాత్. గృత్సమదస్తు ద్వితీయమణ్డలదర్శీ. స్వాపకాలే వాగాదీనాం గిరణాత్ ప్రాణో గృత్సః. రేతోవిసర్గకారణమదహేతుత్వాత్ అపానో మదః. ప్రాణాపానాత్మకత్వాత్ ప్రాణోఽపి తథోచ్యతే. తృతీయమణ్డలదర్శీ విశ్వామిత్రః. ప్రాణోఽపి తథా వ్యపదిశ్యతే - విశ్వమిదం భోజ్యజాతం స్థితిహేతుతయా మిత్రమాసీత్. వామదేవస్తు చతుర్థమణ్డలద్రష్టా. ప్రాణోఽపి తథా వ్యపదిశ్యతే - తస్య వామాని దేవతాసమ్భజనీయత్వాత్. పఞ్చమమణ్డలద్రష్టాఽత్రిరిత్యుచ్యతే. ప్రాణోఽపి తథైవ కథ్యతే- తస్య హ్యప్యనో అనర్థరూపాత్ పాప్మనస్సర్వస్మాత్త్రాతృత్వాత్. ఆదిశబ్దేన భరద్వాజాదిషు దార్శ్యగృహీతాని. వ్యస్తానస్మేవం వ్యాఖ్యాయ వాక్యస్థానికమాహ (తథేతి) కిమిత్యఙ్గిరః ప్రభృతీన్ ప్రాణం కరోతి శ్రుతిః. అతఆహ (అభేదేతి) అథావసమస్తప్రాణస్య నామాన్తరత్వం వక్ష్యతే- తథాఽత్రాపి తస్య తత్తదృషిరూపత్వం వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణో హేతి) అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (తస్మాదితి) ప్రాణస్యాఙ్గిరస్త్వం కథన్త్వాదయతి (యస్మాదితి) ౧౦

రం.— (తం హాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) ఏతం- ముఖ్యప్రాణధ్యానముద్గీథం- ఉద్గీథావయవమోఙ్కారమఙ్గిరా ఋషిరుపాసాఞ్చక్రేత్యర్థః. కేచిత్తు అఙ్గిరసా ఉపాస్యమానం ముఖ్యప్రాణం అఙ్గిరసం వదన్తీత్యాహ (ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్తే అఙ్గానాం యద్రసః) అఙ్గానాం ప్రాణాధీనస్థితిత్వేన ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వమభిధానం- అఙ్గరసమఙ్గిరస ఇతి వదన్తి- పరోక్షప్రియత్వాద్దేవానామితి భావః. ౧౦

శం.— తథా- వాచః- బృహత్యాః పతిః. తేనాసౌ బృహస్పతిః. ౧౧

ఆ.— అఙ్గిరశ్శబ్దవద్బృహస్పతిశబ్దోఽప్యుభయత్ర నేతవ్య ఇత్యాహ (తథేతి) ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వం సాధయతి (వాచ ఇతి) ౧౧

రం.— (తేన తం హ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన - అఙ్గిరసత్వేన గుణేన బృహస్పతిరుపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః) వాగిన్ద్రియస్య సర్వార్థప్రకాశకత్వాత్ బృహత్త్వం. తస్య ముఖ్యప్రాణాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య వాక్పతిత్వం. అతః ఉపాస్యస్యైవ బృహస్పతిత్వం మన్యన్త ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— తథా- యత్ - యస్మాదాస్యాదయతే- నిర్గచ్ఛతి. తేనాయాస్య ఋషిః ప్రాణ ఏవ సన్నిత్యర్థః. తథాఽన్యోఽప్యుపాసక ఆత్మానమేవాఙ్గిరసాదిగుణం ప్రాణముద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— అఙ్గిరోబృహస్పతిశబ్దవదయాస్యశబ్దోఽప్యుభయత్ర ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (తథేతి) తస్యోభయత్ర వృత్తిం నిరూపయతి (యదస్మాదితి) యస్మాదాస్యాదయతే- తేనాయాస్యః ప్రాణః. స ఏవాత్రోపాసకత్వాదృషిరపీతి శేషయోజనా. యథోక్తానామృషీణామేవోక్తగుణకముపాసనం- నాన్యేషాం- విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) విశేషస్య న శేషనివర్తకత్వం- ప్రవర్తనార్థత్వాదిత్యర్థః. ౧౨

రం.— (తేన తం హాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన- బృహస్పతిత్వేన అయాస్య ఋషిరుపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవాయాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే) ఆస్యాత్ -ముఖాదయతే- నిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧౨

ఊ.— తేనతꣳహబకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార। సహ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ సహ స్మైభ్యః కామానాగాయతి॥ ౧౩

ఆగాతా హవై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం.— న కేవలమఙ్గిరః ప్రభృతయ ఉపాసాఞ్చక్రిరే- తꣳహ బకో నామ దల్భస్యాపత్యం- దాల్భ్యో విదాఞ్చకార- యథాదర్శితం ప్రాణం విజ్ఞాతవాన్. విదిత్వా చ సహ నైమిశీయానాం- సత్రిణాముద్గాతా బభూవ. స చ ప్రాణవిజ్ఞానసామర్థ్యాదేభ్యః- నైమిశీయేభ్యః కామానాగాయతిస్మ హ- ఆగీతవాన్కిలేత్యర్థః. ౧౩

ఆ.— యథోక్తోపాసనస్య త్రిషు నియమాభావేనగమకం దర్శయతి (న కేవలమితి) స చ ప్రతివిహితోపాసనస్య దృష్టఫలమాదేష్టుం పాతనికాం కరోతి (విదిత్వేతి). ౧౩

రం.— (తేనతꣳహబకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార) తేన - పూర్వోక్తాఙ్గిరసత్వబృహస్పతిత్వాయాస్యత్వాదిగుణవిశిష్టతయా వల్భసుతో బకనామా ఋషిః ఉపాసితవానిత్యర్థః. (సహ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ) స్పష్టోऽర్థః. (సహ స్మైభ్యః కామానాగాయతి) సః- దాల్భ్యో బకఏభ్యః- నైమిశీయేభ్యః యజమానేభ్యః శత్రుపరాభవాదీన్ కామాన్ గానేన విద్యామాహాత్మ్యాత్సమ్పాదితవానిత్యర్థః. ఆగాయతిస్మ- * లట్స్మే ఇతి లట్ భూతేపి. ౧౩

శం.— తథాऽన్యోऽప్యుద్గాతా ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి- య ఏవం విద్వాన్ యథోక్తగుణం ప్రాణమక్షరముద్గీథముపాస్తే. తస్యైతద్దృష్టం ఫలముక్తం. ప్రాణాత్మభావస్త్వదృష్టం * దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి శ్రుత్యన్తరాత్సిద్ధమేవేత్యభిప్రాయః. ఇత్యధ్యాత్మం - ఏతదాత్మవిషయముద్గీథోపాసనమిత్యుక్తోపసంహారోऽధిదైవతోద్గీథోపాసనే వక్ష్యమాణే బుద్ధిసమాధానార్థః........................ ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భూమికాం కృత్వా వివక్షితముపాస్తిఫలం కథయతి (తథేతి) దృష్టమితి విశేషణాదదృష్టం ఫలాన్తరమాచష్టే (ప్రాణేతి) ఆత్మవిషయం- శరీరవర్తి ప్రాణగోచరమితియావత్. ఉపసంహారస్య ప్రయోజనమాహ (అధిదైవతేతి). ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డస్య టీకా.

రం.— (ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే) ఏవముపాసకో యజమానకామానాం గానేన సంపాదయితా భవతీత్యర్థః. (ఇత్యధ్యాత్మం) అధ్యాత్మముద్గీథోపాసనం సమాప్తమిత్యర్థః. ఆత్మశబ్దేన ఇన్ద్రియమనః ప్రాణాదిసఙ్ఘాత ఉచ్యతే. అధ్యాత్మం - ఆత్మనీత్యర్థః. ఆత్మవిషయమితియావత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే - అఙ్గోపాదేబుద్ధిక్పరిక్రయస్యాఙ్గాశ్రితత్వసమాత్రార్థత్వా, దఙ్గావబద్ధోపాసనానాంచ * తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలమితి సూత్రోక్తన్యాయేనానఙ్గత్వాత్, * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరితిన్యాయేన యజమానగామిఫలసాధనభూతోపాసనస్య యజమానేనైవ కర్తవ్యత్వాత్, * గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదితి శ్రుతపశ్వర్థగోదోహనాదేరఙ్గత్వేऽపి ఋత్విక్కర్తృకప్రణయననిర్వర్తకస్య గోదోహనస్య యజమానేనోపాదాతుమశక్యతయా ఋత్విక్కర్తృకత్వేపి ఉద్గాతృకర్తృకే ఉద్గీథే యజమానస్యోపాసనసమ్భవాదుపాసనం యజమానస్యేవ. ఔద్గాత్రసమాఖ్యానం తు * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరితిన్యాయేన విరోధాదుపేక్షణీయం. అతః ఫలస్య స్వామిగతత్వాత్ ఫలస్వామియజమానకర్తృకమేవోపాసనమిత్యాత్రేయమతమితి * స్వామినః ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయ ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా- ఉపాసనాన్యపి ఋత్విక్కర్మాణ్యేవ స్యుః- ప్రయోగాఙ్గస్య ఋత్విజః ప్రయోగాన్తఃపాత్యుద్గీథాద్యుపాసనేపి కర్తృత్వసమ్భవాత్, * తꣳహ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార సహ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ సహ స్మైభ్యః కామానాగాయతీతి ఉద్గాతృదాల్భ్యగతవిద్యాయా యజమానకామసమ్పాదకత్వదర్శనలిఙ్గాచ్చ ఋత్విక్కర్తృకమేవోపాసనం. న చ ఋత్విక్కర్తృకోపాసనస్య ఫలవ్యుత్పత్తిగతమేవస్యాదితిశక్యం ఋత్విజాం పరార్థతయా తేషాం వచనమన్తరేణ ఫలసమ్బన్ధానుపపత్తేః, * యాం వై కాంచన యజ్ఞే ఋత్విజ ఆశిషమాశాసతే యజమానాయైవ తామాశిషమాశాసత ఇతి శ్రుతేశ్చ. * తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్కం తే కామమాగాయానీతి ఋత్విగ్గతవిజ్ఞానస్య యజమానగామిఫలకత్వవేదనలిఙ్గాచ్చ న * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరితిన్యాయావతారః. తతశ్చ పరిక్రయవిధిబలాదుత్పన్నస్య ఋత్విక్కర్తృకస్య యాజమానసమాఖ్యాపాదకాభావా, ల్లిఙ్గానుగ్రహా, దౌద్గాత్రసమాఖ్యానాచ్చార్త్విజ్యమేవోపాసనమితి * ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిస్తస్మై హి పరిక్రియత ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. సూత్రస్య చాయమర్థః- ఉపాసనమార్త్విజ్యం- ఋత్విక్కర్మ. తస్మై- క్రతుప్రయోగాయ హి ఋత్విక్పరిక్రియతే. అతోऽఙ్గభూతమప్యుపాసనం క్రతుప్రయోగాన్తఃపాతిత్వాదృత్విజైవానుష్ఠేయమితి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదేచిన్తితం- తత్ర హి ఛాన్దోగానాం తావత్ * ద్వయా హ వై ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చేత్యారభ్య * తేహ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి ఉద్గీథేనాసురవిధ్వంసనం ప్రతిజ్ఞాయోద్గీథే వాగాదిమనః పర్యన్త

ఉ.— అథాధిదైవతం య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతోద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి ఉద్యగ్ంస్తమో భయమపహన్త్యపహన్తా హ వై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద. ౧

వృష్ఠావసురైరభిభవముక్త్వా * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచురిత్యాదినోద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * భవత్యాత్మనా పరాఽస్య ద్విషన్భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శత్రుపరాజయఫలాకోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. ఏవం ఛన్దోగానామపి * దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఉభయే ప్రాజాపత్యా * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి ఉద్గీథేనాసురపరాభవం ప్రతిజ్ఞాయ తద్వద్దేవ ఉద్గీథే వాగాదిదృష్టిదోషముక్త్వా * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాదినా ఉద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసత ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయత ఇతి శత్రుపరాభవముక్త్వా * యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసత ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయత ఇతి శత్రుపరాభవాయ ఉద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. తత్రోభయత్రాప్యధ్యస్తప్రాణభావస్యోద్గీథస్యైవోపాస్యత్వశ్రవణేన రూపాభేదాత్, శత్రుపరాభవరూపఫలసంయోగావిశేషాత్, ఉద్గీథవిద్యేతి సమాఖ్యైక్యాత్, చ తయోరైక్యమితి పూర్వపక్షః. ఇత్ర రాద్ధాన్తచ్ఛాయయాఽపూర్వపక్షం పరిహరతి- అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాత్. వాజసనేయకే * తే హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గానకర్తరి ప్రాణదృష్టివిధానాచ్ఛాన్దోగ్యే * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యుద్గానకర్మణి ప్రాణదృష్టివిధానాత్, శబ్దాదుపాస్యరూపాన్యథాత్వప్రతీతేర్విద్యాభేద ఇతి చేన్న- దేవాసురసఙ్గ్రామోపక్రమాదిబహుసామ్యాత్. వాజసనేయకేపి * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుద్గీథేనోపక్రమాత్, తదవిరోధాయ * తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి ఉద్గానకర్మభూత ఏవోద్గీథే పాకాదిషు సౌకర్యాతిశయవివక్షయా పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవేత్యోదనస్య కర్తృత్వోపచారవదుద్గానకర్మణ్యేవ కర్తృత్వోపచారోపపత్తేరుద్గీథ ఏవోభయత్రాప్యుపాస్యః. అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే- * న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. న వేతి పూర్వపక్షం వ్యావర్తయతి. ప్రకరణభేదాత్- ఛాన్దోగ్యే * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రకృతోద్గీథావయవప్రణవవిషయకముపాసనం. వాజసనేయకే ప్రణవస్యాప్రకృతత్వాత్, * ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నోద్గీథస్యైవ ప్రస్తుతత్వాత్, కృత్స్నోద్గీథవిషయకమేవోపాసనం. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేదః. కించ- ఛాన్దోగ్య ఉద్గీథస్యాధ్యస్తప్రాణభావస్యోపాస్యత్వం. వాజినాం తు * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి అధ్యస్తప్రాణభావస్యోద్గాతురుపాస్యత్వం. న చ వాజసనేయకే ఉద్గాతురుపాస్యత్వే ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమవిరోధః శఙ్కనీయః- ఉద్గాతురుపాసనే ఉద్గీథస్యాప్యనుప్రవిష్టతయా ఉపక్రమావగతస్యోద్గీథస్యాపరిత్యాగాత్. అత్ర చ వక్తవ్యం బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాముక్తం. తత్రైవానుసన్ధేయం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. నన్వుద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాద్విద్యైక్యముక్తమితి చేన్న- తత్సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేప్యస్త్యేవ- యథాగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే, కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే, చ. ఛాన్దోగ్యగత ప్రథమప్రపాఠకోదితాసు బహ్వీషు విద్యాసూద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యస్య దర్శనాచ్చ తదప్రయోజకమితి భావః. * వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యే ప్రథమప్రపాఠకే ఉత్తరాస్వపి విద్యాసు * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదిషూద్గీథావయవస్య వ్యాప్తత్వేన తత్ర న్యస్తత్వాత్, దస్యా అపి విద్యాయా ఉద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వమేవ. తతశ్చ ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోర్బహ్వర్థవాదసారూప్యేపి ఛాన్దోగ్యగతవిద్యాయా అధ్యస్తప్రాణభావోద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వాత్, వాజసనేయకోద్గీథవిద్యాయాశ్చాధ్యస్తప్రాణభావోద్గానకర్తృవిషయత్వాత్, ప్రధానభూతోపాస్యభేదే బహ్వర్థవాదసారూప్యస్యాప్రయోజకత్వాద్విద్యాభేద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.................... ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం అధిదైవతం- దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తుతమిత్యర్థః. అనేకధోపాస్యత్వాదుద్గీథస్య. య ఏవాసౌ- ఆదిత్యస్తపతి- తముద్గీథముపాసీత. ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. తముద్గీథమిత్యుద్గీథశబ్దోఽక్షరవాచీసన్ కథమాదిత్యే వర్తత ఇతి. ఉచ్యతే- ఉద్యన్- ఉద్గచ్ఛన్నేవ ఏషః ప్రజాభ్యః - ప్రజార్థముద్గాయతి- ప్రజానామన్నోత్పత్త్యర్థం. నహ్యనుద్యతి తస్మిన్వ్రీహ్యాదేర్నిష్పత్తిః స్యాత్. అత ఉద్గాయతీవోద్గాయతి- యథైవోద్గాతాఽన్నార్థం. అత ఉద్గీథస్సవితేత్యర్థః. కించ - ఉద్యన్నైశం తమః, తజ్జం చ భయం ప్రాణినా, మపహన్తి. తమేవంగుణం సవితారం యో వేద - సోఽపహన్తా - నాశయితా హ వై భయస్య - జన్మమరణాదిలక్షణస్యాత్మనః. తమసశ్చ - తత్కారణస్యాజ్ఞానలక్షణస్య భవతి. ౧

ఆ.— అనన్తరం- ఆధ్యాత్మికప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనవచనాదితి శేషః. కిమితి దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తూయతే- తత్రాహ (అనేకధేతి) ప్రాణరూపేణాదిత్యాదిరూపేణ చోద్గీథస్యోపాస్యత్వాద్దైవతావిషయతదుపాస్తిప్రస్తావోయుక్తపి వేత్యర్థః. * ఆదిత్యాదిమతయశ్చేత్యాదిన్యాయేన వాక్యార్థం కథయతి (ఆదిత్యదృష్ట్యేతి) తం- ఆదిత్యముద్గీథముపాసీతేత్యాదిత్యశబ్దస్యోద్గీథశబ్దస్య చ సామానాధికరణ్యమయుక్తం- ఉద్గీథశబ్దస్య ప్రకరణాదక్షరవాచిత్వా, దాదిత్యశబ్దస్య చ జ్యోతిర్విషయత్వా, ద్భిన్నార్థయోశ్చ శబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాయోగా, దితి శఙ్కతే (తముద్గీథమితి) ఆదిత్యే యద్యపి నోద్గీథశబ్దో రూఢ్యా వర్తితుమర్హతి- తథాపి గౌణ్యా చ తత్ర తత్ప్రవృత్తేః సామానాధికరణ్యసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్య

ఉ.—— ‡ సమాన ఉ ఏవాయం చాసౌ చోష్ణోఽయముష్ణోఽసౌ స్వర ఇతీమమాచక్షతే స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇత్యముం తస్మాద్వా ఏతమిమమముం చోద్గీథముపాసీత. ౨

అథ ఖలు వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత యద్వై ప్రాణితి స ప్రాణో యదపానితి సోఽపానః అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః స వ్యానో యో వ్యానస్సా వాక్ । తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి. ౩

తఇతి) ప్రజార్థముద్గాయతీత్యేతదేవస్పష్టయతి (ప్రజాభ్య ఇతి) అన్నోత్పత్త్యర్థం- ఉద్గాయతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తదేవ వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (నహీతి) ఆదిత్యస్యాన్నార్థమాగానమతత్ప్రాప్తః. నలస్యోద్గాతురివ ప్రత్యక్షముద్గానముపలబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గాయతీవేతి) ఉపమామేవోపపాదయతి (యథేతి) *అధ్యాత్మేఽన్నాద్యమాగాయేదితి శ్రుత్యన్తరే యథాఽన్నార్థముద్గాతా ఆగాయతీత్యవగతం- తథా ఆదిత్యోపి ప్రజానామన్నార్థమాగాయతీవేత్యర్థః ఉద్గీథశబ్దస్యాదిత్యే సమ్భవం ప్రదర్శ్య ఫలితమాహ (అతఇతి) ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాసనముపపాద్య ఫలాన్తరం వ్యాచష్టే (కిఞ్చేత్యాదినా) ఏవంగుణం- తమోనిర్ణాశకత్వగుణసహితమితియావత్. ౧

ర౦.—— (అథాధిదైవతం) ఉద్గీథస్యోపాసనముచ్యత ఇతి శేషః. అధిదైవతం- దేవతాయామిత్యర్థః. దేవతావిషయమితియావత్. (య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీత) ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. కర్మాఙ్గభూతోద్గీథాపేక్షయా కర్మారాధ్యస్యాదిత్యస్యోత్కృష్టత్వాత్, దృష్టేరుత్కృష్టదృష్టేరేవ న్యాయ్యత్వాత్, ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథస్యోపాస్యత్వం ద్రష్టవ్యం. అయమర్థః * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణసిద్ధః లిఙ్గాధికరణం బృహదారణ్యక ప్రకాశికాయాముపన్యస్తం- తత్తైత్తిరీయానుసన్ధేయం. ఉద్గీథేఽస్యమానస్యాదిత్యస్యోద్గీథసామ్యమాహ (ఉద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి) వైశిష్ట్యోఽవధారణే. ఏషః-ఆదిత్య ఉద్యన్-ఉద్గచ్ఛన్నేవ ప్రజానామన్నప్రకాశనం కుర్వన్నుద్గాయతీవ భవతి. ఉద్గీథోపి ప్రజానాముద్గాయతీవ భవతీత్యర్థః. (ఉద్యంస్తమో భయమపహన్తి) ఉద్యన్నేవాదిత్యస్తమోజనితం ప్రాణినాం భయమపహన్తీత్యర్థః. తమోభయాపహన్తృత్వగుణవిశిష్టతయా ఉద్గీథే ఆదిత్యోపాసనస్య ఫలమాహ (అపహన్తా హ వై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద) అన్ధకారాదిప్రయుక్తభయహన్తా భవతీత్యర్థః. ౧

శ౦.—— యద్యపి స్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యౌ భిన్నావివలక్ష్యేతే- తథాపి న తత్త్వభేద స్తయోః. కథం. సమాన ఉ ఏవ- తుల్య ఏవ ప్రాణస్సవిత్రా గుణతః, సవితా చ ప్రాణేన,. యస్మాదుష్ణోఽయం- ప్రాణః. ఉష్ణశ్చాసౌ- సవితా. కిఞ్చ- స్వర ఇతీమం - ప్రాణమాచక్షతే- కథయన్తి. తథా స్వర ఇతి, ప్రత్యాస్వర ఇతి. చాముం సవితారం. యస్మాత్ప్రాణః స్వరత్యేవ- నపునర్మృతః ప్రత్యాగచ్ఛతి. సవితా త్వస్తమిత్వా పునరప్యహన్యహని ప్రత్యాగచ్ఛతి- అతః ప్రత్యాస్వరః. అస్మాద్గుణతో నామతశ్చ సమానావితరేతరం ప్రాణాదిత్యౌ. అత స్తత్త్వాభేదాదేతం ప్రాణమిమమ్, అముం చాదిత్యమ్, ముద్గీథముపాసీత. ౨

ఆ.—— నను *అధ్యాత్మమధిదైవతమితి స్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యయోర్భిన్నత్వాత్ భిన్నమేవ తయోరుపాసనముపాదేయం- అత ఆహ (యద్యపీతి) ప్రాణాదిత్యయోస్స్వరూపభేదాభావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఉశబ్దోఽప్యర్థః స్థానభేదతో భేదమనుజానాతి. గుణతస్సామ్యం సాధయతి (యస్మాదితి) నామతస్సామ్యం సఙ్గిరతే (కిఞ్చేతి) సవితృవత్ప్రాణేపి ప్రత్యాస్వరశబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) స్వరత్యేవ-గచ్ఛత్యేవేతియావత్. తస్మిన్నేవస్థూలదేహేన ప్రత్యాగచ్ఛతి-తస్మాత్ప్రాణే స్వరశబ్దప్రవృత్తిరేవేత్యర్థః. సవితర్యపితర్హి తచ్ఛబ్దప్రవృత్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (సవితాత్వితి) ఆదిత్యస్యాస్తంగతస్య ప్రత్యహమేకత్రైవాగందర్శనాత్తస్మిన్ ప్రత్యాస్వరశబ్దస్యాపి ప్రవృత్తిరస్తీత్యర్థః. అతః ప్రాణాదిత్యయోరుక్తం సామ్యం నిగమయతి (అస్మాదితి) అన్యోన్యసామ్యకృతం ఫలమాహ (అత ఇతి) ప్రాణాదిత్యావేకీకృత్యతద్దృష్ట్యోద్గీథాఖ్యమవయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరముపాస్యమిత్యర్థః. ౨

ర౦.—— (సమాన ఉ ఏవాయం చాసౌ చ) అధ్యాత్మప్రకరణోక్తః అయం- ప్రాణశ్చ, అధిదైవతప్రకరణోచ్యమానః అసౌ- ఆదిత్యశ్చ, సమాన ఏవేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (ఉష్ణోఽయముష్ణోఽసౌ) అయం- ప్రాణః ఉష్ణః - ఉచ్ఛ్వాసస్యోష్ణతయోపలభ్యమానత్వాత్. ఉష్ణోఽసౌ- సవితుశ్శైత్యత్వం స్పష్టమేవేతి భావః. (స్వర ఇతీమమాచక్షతే స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇత్యముం) ఇమం - ప్రాణం స్వర ఇత్యాచక్షతే. స్వరం- గన్తేత్యర్థః. * స్వృ శబ్దోపతాపయోరిత్యస్మాద్ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ కర్తర్యచిరూపం. అముం - ఆదిత్యం స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇతి చాచక్షతే- ఉదయాస్తమయయోర్గమన ప్రత్యాగమనసత్త్వాత్. ప్రాణస్య వాయురూపతయా సదాగతిత్వేన ప్రత్యాగమనాభావాన్న ప్రత్యాస్వరసంజ్ఞేతి భావః. అత స్స్వరసంజ్ఞావత్త్వాదౌష్ణ్యాచ్చ ప్రాణాదిత్యౌ పరస్పరసమానావిత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతమిమమముం చోద్గీథముపాసీత) తస్మాత్ - ఉభయోరపిసమత్వాదిమం- ప్రాణం వా అముం- ఆదిత్యం వా ఏతం- ఏతాదృశగుణకముద్గీథముపాసీత- ఉద్గీథోఽధ్యస్తముపాసీతేత్యర్థః. ౨

శ౦.—— (అథ ఖల్వితి) ప్రకారాన్తరేణోపాసనముద్గీథస్యోచ్యతే. వ్యానమేవ - వక్ష్యమాణలక్షణం ప్రాణస్యైవ వృత్తివిశేషముద్గీథముపాసీత. అధునా తస్య తత్త్వం నిరూప్యతే- యద్వై పురుషః ప్రాణితి-ముఖనాసికాభ్యాం వాయుం బహిర్నిస్సారయతి. సః ప్రాణాఖ్యా వాయోర్వృత్తి

‡ ఇమమముం చోద్గీథమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యా వాక్సర్క్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతి యర్క్తత్సామ తస్మాదప్రాణన్ననపానన్సామ గాయతి యత్సామ స ఉద్గీథస్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నుద్గాయతి. ౪

అతో యాన్యన్యాని వీర్యవన్తి కర్మాణి యథాఽగ్నేర్మన్థనమాజేః సరణం దృఢస్య ధనుష ఆయమనమ ప్రాణన్ననపానగ్ స్తాని కరోత్యేతస్య హేతోర్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత. ౫

ఽశేషః. యదపానితి- అపశ్వసితి. తాభ్యామేవాన్తరాకశ్వసితివాయుం. సోఽపానః-అపానాఖ్యావృత్తిః. తతః కిమితి. ఉచ్యతే - అథయఉక్తలక్షణయోః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః - తయోరన్తరావృత్తివిశేషః. సఃవ్యానః యస్సాఙ్ఖ్యాదిశాస్త్రప్రసిద్ధః - శ్రుత్యావిశేషనిరూపణాన్నాసౌ వ్యానఇత్యభిప్రాయః. కస్మాత్పునః ప్రాణాపానౌహిత్వామహతాఽఽయాసేనవ్యానస్యైవోపాసనముచ్యతే. వీర్యవత్కర్మహేతుత్వాత్. కథంవీర్యవత్కర్మహేతుత్వమితి. ఆహ- యోవ్యానస్సావాక్- వ్యానకార్యత్వాద్వాచః. యస్మాద్వ్యానస్సర్వత్ర్యావాక్ - తస్మాదప్రాణన్ననపానన్ - ప్రాణాపానవ్యాపారావకుర్వన్వాచమభివ్యాహరతి- ఉచ్చారయతిలోకః. ౩

ఆ.— అథాధ్యాత్మికయోగ్దైవికంచోద్గీథోపాసనం ప్రస్తుత్యతదేవసహసైవైకీకృత్యోక్తం. తథాచవక్తవ్యాభావాత్కిముత్తరేణగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాధ్యాత్మికమేవోద్గీథోపాసనమనుసృత్యాహ (అథేతి) కోసౌవ్యానః- యద్దృష్ట్యోద్గీథోపాసనముపదిదిక్షితం- అతఆహ (వక్ష్యమాణలక్షణమితి) పదార్థాన్తరంవ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యైవేతి) వక్ష్యమాణలక్షణమిత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (అదునేతి) తన్నిరూపణార్థమాదౌ ప్రాణాపానౌనిరూపయతి (యద్వాఇత్యాదినా) తాభ్యామేవ- ముఖనాసికాభ్యామిత్యేతత్. స్యాతామిత్యేవం ప్రాణాపానౌ - వ్యానస్యతుకిమాయాతమితిశఙ్కిత్వాతత్స్వరూపందర్శయతి (తతఇత్యాదినా) సన్ధిమేవస్ఫుటయతి (తయోరితి) ప్రాణాపానయోర్వృత్త్యోరథావావస్థాయాంమధ్యేచవాయోర్వృత్తివిశేషోయోస్తి- సవ్యానశబ్దార్థఇత్యర్థః. * సన్ధిస్థమర్మదేశవృత్తిర్వ్యానఇతిసాఙ్ఖ్యయోగాశ్చాహుః- తాన్ప్రత్యాహ (యస్సాఙ్ఖ్యాదీతి) సాఙ్ఖ్యానాంయోగానాంచశాస్త్రే ప్రసిద్ధాయోవాయోర్వృత్తివిశేషఃస్కన్ధాదిదేశగః- నాసౌవ్యానః - శ్రుత్యావిశేషనిరూపణాదితియోజనా. వ్యానస్యప్రాణాపానసాపేక్షత్వాత్తయోరన్యతరస్యోపాసనమేవోచితం- నవ్యానోపాసనమితిమన్వానశ్చోదయతి (కస్మాదితి) మహతాఽఽయాసేన- వ్యానతత్త్వనిరూపణేనేతియావత్. తాభ్యాంవైశిష్ట్యముపేత్యపరిహరతి (వీర్యవదితి) వ్యానస్యైవోపాసనమితిశేషః. తదేవప్రశ్నద్వారాప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) కథంవ్యానస్యవీర్యవత్కర్మహేతుత్వంప్రసిద్ధంప్రతిజ్ఞాయతే. కార్యకారణభావాదిత్యాహ (వ్యానేతి) వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వేలిఙ్గందర్శయతి (యస్మాదితి). ౩

రం.— ప్రకారాన్తరేణఉద్గీథోపాసనమాహ (అథఖలువ్యానమేవోద్గీథముపాసీత) ఉద్గీథంవ్యానత్వేనోపాసీతేత్యర్థః. కోవ్యానఇత్యత్రాహ (యద్వైప్రాణితిసప్రాణఇత్యాదినా) పురుషోముఖనాసికేనయత్ప్రాణితి- యంవాయుంబహిర్నిస్సారయతి. సప్రాణాఖ్యోవాయోర్వృత్తివిశేషః. యదపానితిసోఽపానః- ముఖనాసికేనయంవాయుమన్తరాకర్షతి - సోఽపానాఖ్యవృత్తివిశేషః. అథయఃప్రాణాపానయోస్సన్ధిస్సవ్యానః- తయోరన్తరాళవృత్తివిశేషరూపస్సన్ధిఃవ్యానఇత్యర్థః ఉద్గీథేవ్యానాధ్యాసహేతుమాహ (యోవ్యానస్సావాక్) వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వాద్వాగ్వ్యానవివేత్యర్థః. వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వేయుక్తిమాహ (తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి) తస్మాత్-వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వాదేవహేతోః అప్రాణన్ననపానన్ - శ్వాసమోక్షాకర్షణలక్షణప్రాణాపానౌనిస్సైవతత్సన్ధిరూపయావ్యానవృత్త్యావాచమభివ్యాహరతీత్యర్థః. ౩

శం.— తథా-వాగ్విశేషమృచం, ఋక్సంస్థంచసామ, సామావయవంచోద్గీథమప్రాణన్ననపానన్వ్యానేనైవనిర్వర్తయతీత్యభిప్రాయః ౪

ఆ.— యావాగిత్యాదివాక్యానామర్థంసఙ్క్షిపతి (తథేత్యాదినా) ౪

రం — (యావాక్సార్క్తస్మాదిత్యాది) అప్రాణతాఽనపానతాపుంసాక్రియమాణత్వాదేవవ్యానస్యవాగృక్సామోద్గీథానాంసైక్యమిత్యర్థః. ౪

శం.— నకేవలంవాగాద్యభివ్యాహరణమేవ- అతః- అస్మాదన్యాన్యపియానివీర్యవన్తికర్మాణి - ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యాని. యథాఽగ్నేర్మన్థనం, మాజేః- మర్యాదాయాస్సరణం- ధావనం, దృఢస్యధనుషఆయమనం- ఆకర్షణం,- అప్రాణన్ననపానంస్తానికరోతి. అతోవిశిష్టోవ్యానఃప్రాణాదివృత్తిభ్యః. విశిష్టస్యోపాసనంజ్యాయః- ఫలవత్త్వాత్-రాజోపాసనవత్ ఏతస్యహేతోః- ఏతస్మాత్కారణాద్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత - నాన్యద్వృత్త్యన్తరం. కర్మవీర్యవత్తరత్వంఫలం. ౫

ఆ.— అతోయానీత్యాదివ్యాచష్టే (నకేవలమితి) వ్యానేననిర్వర్తయతీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. యాన్యన్యాన్యపియథోక్తానికర్మాణి-తానిలోకోవ్యానేనైవకరోతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యానికర్మాణ్యేవోదాహరతి (యథేతి) యథాతానికర్మాణి - తథాఽన్యాన్యప్యేవంప్రకారాణీతియోజనా. వ్యానస్యవీర్యవత్కార్యహేతుత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) వైశిష్ట్యేపికింస్యాదితిచేత్ - తదాహ (విశిష్టస్యేతి) వైశిష్ట్యఫలముపసంహరతి (ఏతస్యేతి) ఫలవత్త్వాదిత్యుక్తముపాస్తిఫలంస్పష్టయతి (కర్మేతి) వ్యానదృష్ట్యోద్గీథోపాసనస్యాఙ్గావబద్ధత్వాదితిశేషః. ౫

ఉ.— అథ ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథ ఇతి ప్రాణ ఏవోత్ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతి వాగ్గీర్వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతేఽన్నం థమన్నే హీదꣳ సర్వꣳ స్థితం ౬

ద్యౌరేవోదన్తరిక్షం గీః పృథివీ థమాదిత్య ఏవోద్వాయుర్గీరగ్నిస్థꣳ సామవేద ఏవోద్యజుర్వేదో గీః ఋగ్వేదస్థం దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతాన్యేవం విద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి॥ ౭

రం.— (అతో యాన్యన్యాని వీర్యవన్తి కర్మాణీత్యాది) లోకే అగ్నిమథనమర్యాదాధావనదృఢధనురారోపణాదివీర్యవత్కర్మాణి వ్యానసాధ్యాన్యేవ. అతో హేతోరుద్గీథాఖ్యవీర్యవత్కర్మణోఽపి వ్యానసాధ్యత్వాద్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. ౫

శం.— అథ - అధునా ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీత. భక్త్యక్షరాణి మా భూవన్నిత్యతో విశినష్టి (ఉద్గీథ ఇతీతి) ఉద్గీథనామాక్షరాణీత్యర్థః. నామాక్షరోపాసనేఽపి నామవత ఏవోపాసనం కృతం భవేత్ - అముకమిశ్రా ఇతి యద్వత్. (ప్రాణ ఏవోత్) ఉదిత్యస్మిన్నక్షరే ప్రాణదృష్టిః. కథం ప్రాణస్యోత్త్వమితి. ఆహ- ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతి సర్వః- అప్రాణస్యావసాదదర్శనాత్-అతోఽస్త్యుదః ప్రాణస్య చ సామాన్యం. వాగ్గీః. వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతే శిష్టాః తథా- అన్నం థం. అన్నే హీదం సర్వం స్థితం- అతోఽస్త్యన్నస్య థాక్షరస్య చ సామాన్యం. త్రయాణాం శ్రుత్యుక్తాని సామాన్యాని- తాని తేనానురూప్యేణ శేషేష్వపి ద్రష్టవ్యాని. ౬

ఆ.— ఉద్గీథోపాసనప్రసక్తేనోద్గీథాక్షరోపాసనాం ప్రస్తౌతి (అథేతి) విశేషణతాత్పర్యం దర్శయతి (భక్తీతి) ఉద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతేత్యుక్తే భక్త్యక్షరాణ్యుపాస్యాని ప్రాప్తాని- తాని మా భూవన్నితి యతో మన్యతే శ్రుతిః - తతో విశేషణం కరోతీత్యర్థః. విశేషణశ్రుతిం వ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి) నామాక్షరోపాసనముద్గీథోపాసనస్యాకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యథా లోకే కృష్ణమిశ్రాదివాచకశబ్దప్రయోగే వాచ్యస్య పురుషవిశేషస్యోపాసనం గమ్యతే- తథేహాపి నామాక్షరోపాసనేనామవదుపాసనేఽపి తదుపాసనమేవేత్యర్థః. కథమిత్యాశఙ్క్య విభజతే (ప్రాణ ఏవేతి) ప్రాణస్యోదస్సాదృశ్యం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) గీరిత్యస్మిన్నక్షరే వాగ్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (వాగ్గీరితి) వాచో గిరశ్చ సాదృశ్యం దర్శయతి (వాచో హీతి) ఉద్గీరక్షరయోః ప్రాణవాగ్దృష్టివత్ థమిత్యస్మిన్నక్షరేఽన్నదృష్టిః కార్యేత్యాహ (తథేతి) థకారాన్నయోరపేక్షితం సాదృశ్యం దర్శయతి (అన్నే హీతి) ప్రాణ ఏవోదిత్యాదౌ సాదృశ్యం శ్రుత్యైవోక్తం-*ద్యౌరేవోదిత్యాదౌ తు నోక్తం- తథాపి తత్ర సాదృశ్యాభావే కథం దృష్టికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రయాణామితి) ౬

రం.— (అథ ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథ ఇతి) ఉద్గీథ ఇతి త్రీణి ఉద్గీథనామసు ప్రవిష్టాక్షరాణ్యేవ ఉపాసీతేత్యర్థః. (ప్రాణ ఏవోత్) ఉదిత్యక్షరే ప్రాణబుద్ధిః కార్యేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతీతి) స్పష్టం. (వాగ్గీర్వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతే) గీరిత్యక్షరే వాగ్బుద్ధిః కార్యా వాచో గీర్శబ్దవాచ్యత్వాద్గీరిత్యస్య వాగర్థ్యాసాధిష్ఠానత్వముపపద్యత ఇతి భావః. (అన్నం థం) థమిత్యక్షరేఽన్నబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అన్నే హీదం సర్వం స్థితం) అన్నస్య సర్వస్థానత్వేన థకారవత్త్వసామ్యాత్ థశబ్దే అన్నబుద్ధిర్యుజ్యత ఇతి భావః. ౬

శం.— ద్యౌరేవోత్ - ఉచ్చైస్స్థానాత్. అన్తరిక్షం గీః-గిరణాల్లోకానాం. పృథివీ థం-ప్రాణిస్థానాత్. ఆదిత్య ఏవోత్ - ఊర్ధ్వత్వాత్. వాయుర్గీః- అగ్న్యాదీనాం గిరణాత్. అగ్నిస్థం- యాజ్ఞీయకర్మావస్థానాత్. సామవేద ఏవోత్ - స్వర్గసంస్తుతత్వాత్. యజుర్వేదో గీః- యజుషా ప్రత్తస్య హవిషో దేవతానాం గిరణాత్. ఋగ్వేదస్థం- ఋచ్యధ్యూఢత్వాత్సామ్నః. ఉద్గీథాక్షరోపాసనఫలమధునోచ్యతే-దుగ్ధే - దోగ్ధ్యస్మై- సాధకాయ. కా సా. వాక్. కం. దోహం. కోఽసౌ దోహ ఇతి. ఆహ (యో వాచో దోహః) ఋగ్వేదాదిశబ్దసాధ్యం ఫలమిత్యభిప్రాయః. తద్వాచో దోహః. తం స్వయమేవ వాగ్దోగ్ధి. ఆత్మానమేవ దోగ్ధి. కిఞ్చ - అన్నవాన్ - ప్రభూతాన్నోఽన్నాదశ్చ - దీప్తాగ్నిర్భవతి. య ఏతాని- యథోక్తాని ఏవం- యథోక్తగుణాన్యుద్గీథాక్షరాణి విద్వానుపాస్తే ఉద్గీథ ఇతి. ౭

ఆ.— అన్తరిక్షం - ఆకాశః. తదన్తః ప్రతిష్ఠాః లోకాస్తేన గీర్ణా ఇవ ఇతి మత్వాహ (గిరణాదితి) (అగ్న్యాదీనాం గిరణాదితి) సంవర్గవిద్యాయాం ద్రష్టవ్యం. *సామవేదో వై స్వర్గో లోక ఇతి స్వర్గలోకత్వేన సామవేదస్య సంస్తుతత్వాదితి హేతుమాహ (స్వర్గేతి) యజుషా- స్వాహా స్వధాదినైఃయావత్. అధ్యాత్మమధిలోకమధిదైవమధివేదం చ నామాక్షరోపాసనముక్త్వా తత్ఫలోక్తిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి) యో వాచో దోహ ఇత్యత్ర షష్ఠీ కర్మణి ద్రష్టవ్యా. తమేవ వాగ్దోహం ప్రకటయతి (ఋగ్వేదాదీతి) తత్సాధ్యం ఫలం- స్వాధీనోచ్చారణక్షమత్వం. తదనాయాసేనాస్య సమ్భవతీత్యర్థః. తదితి ప్రకృతఫలపరామర్శః. షష్ఠీ పూర్వవత్. తమితి దోహోక్తిః. వాచ ఏవ దోహం కర్మత్వం కర్తృత్వం చేత్యాహ (ఆత్మానమేవేతి) యో దోగ్ధా - సా వాగేవ. సా చాత్మానమేవ తం దోగ్ధీతి యోజనా. యథోక్తాని - ప్రాణవాగన్నాదిరూపత్వేనోక్తానీతి యావత్. యథోక్తగుణాని- ఉత్థానగిరణస్థిత్యాదిధర్మకాణీత్యర్థః. ఉద్గీథాక్షరాణీత్యుక్తం విశేషణానువాదేన స్ఫుటయతి (ఉద్గీథ ఇతీతి) ఉద్గీథ ఇత్యేవం రూపస్య నామ్నోఽక్షరాణీతి యావత్. ౭

ఉ.— అథ ఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీత యేన సామ్నా స్తోష్యన్ స్యాత్తత్సామోపధావేత్ ॥ ౮
యస్యామృచి తామృచం యదార్షేయం తమృషిం యాం దేవతామభిష్టోష్యన్ స్యాత్తాం దేవతాముపధావేత్ ॥ ౯
యేన చ్ఛన్దసా స్తోష్యన్ స్యాత్తచ్ఛన్ద ఉపధావేద్యేన స్తోమేన స్తోష్యమాణస్స్యాత్తగ్ స్తోమముపధావేత్ ॥ ౧౦
యాం దిశమభిష్టోష్యన్ స్యాత్తాం దిశముపధావేత్. ౧౧

రం.— ప్రకారాన్తరేణోద్గీథాక్షరోపాసనమాహ (ద్యౌరేవోదన్తరిక్షం గీః పృథివీ థమిత్యాది) ఉదుత్తరేష్వులోకాదిత్యసామవేదదృష్టి, గీరితి అన్తరిక్షవాయుయజుర్వేదదృష్టిః, థకారే పృథివ్యగ్ఋగ్వేదదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఉక్తస్య చతుర్వర్గస్యోద్గీథనామాక్షరోపాసనస్య ఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం) వాగస్మై ఉపాసకాయ దోహం దోగ్ధీత్యర్థః. కం దోహమిత్యత్రాహ (యో వాచో దోహః) వాక్యార్థజ్ఞానఫలమిత్యర్థః. ఫలాన్తరమప్యాహ (అన్నవానన్నాదో భవతి) ప్రభూతాన్నో దీప్తాగ్నిశ్చ భవతీత్యర్థః. (య ఏతాన్యేవం విద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— అథ ఖల్వ్ ఇదానీమాశీస్సమృద్ధిః ఆశిషః కామస్య సమృద్ధిః యథా భవేత్తదుచ్యత ఇతి వాక్యశేషః. ఉపసరణాని — ఉపసర్తవ్యాని ఉపగన్తవ్యాని. ధ్యేయానీత్యర్థః. కథం. ఇత్యుపాసీత — ఏవముపాసీత. తద్యథా — యేన సామ్నా యేన సామవిశేషేణ స్తోష్యన్ — స్తుతిం కరిష్యన్ స్యాత్ — భవేదుద్గాతా. తత్సామోపధావేత్ — ఉపసర్పేత్. చిన్తయేదుత్పత్త్యాదిభిః. ౮

ఆ.— వాగాదిసమృద్ధిఫలకముపాసనముక్త్వా ఫలసమృద్ధిర్యేన ప్రకారేణ భవతి — తత్ప్రకారజ్ఞానం సర్వకామ్యోపాసనశేషభూతం ప్రాసఙ్గికం విధీయత ఇత్యాహ (అథ ఖల్వితి) వాగాదిసమృద్ధిఫలకోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. వక్ష్యమాణోపాసనానాం సర్వకామ్యోపాసనాశేషత్వద్యోతనార్థం ఖల్విత్యుక్తం. ప్రాసఙ్గికత్వం దర్శయతి (ఇదానీమితి) కామశబ్దః ఫలవిషయః. తత్ప్రకారజ్ఞానమపరామృశ్య ఉచ్యతే — విధీయత ఇత్యర్థః. ధ్యానప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం నిశ్చినోతి (కథమిత్యాదినా) ఇతిశబ్దార్థమభినయతి (ఏవమితి) ఏవంశబ్దార్థముదాహరణనిష్ఠతయా స్పష్టయతి (తద్యథేతి) ఉత్పత్త్యాదిభిరిత్యాదిశబ్దేన దేవతాది గృహ్యతే. ౮

రం.— (అథ ఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీత) ఆశీస్సమృద్ధిహేతుభూతాన్యుపాసనానీమానీతి మత్వా ఉపాసీత — ఉపాసనం తు కథమిత్యత్ర కేనాయముపాసనం కార్యమిత్యత్రాహ (యేన సామ్నా స్తోష్యన్ స్యాత్తత్సామోపధావేత్) ఉపధావేత్ — చిన్తయేత్. ఉపాసీతేత్యస్యార్థః స్పష్టం. ౮

శం.— యస్యామృచి తత్సామ — తాం చర్చముపధావేద్దేవతాదిభిః. యదార్షేయం సామ — తం చర్షిం. యాం దేవతామభిష్టోష్యన్ స్యాత్ — తాం దేవతాముపధావేత్. ౯

ఆ.— దేవతాదిభిరిత్యాదిపదేనార్షేయాది గ్రహః. ౯

రం.— (యస్యామృచి తామృచం) యస్యామృచి సామ స్తోష్యన్ స్యాత్ — తామృచం చిన్తయేదిత్యర్థః. (యదార్షేయం తమృషిం) ఋషిసమ్బన్ధి ఆర్షేయం. యస్యార్షేయం యదార్షేయం. భగవదపత్యమాఙ్గిరసః. సామయదృషికం — తమృషిం చిన్తయేదిత్యర్థః. (యాం దేవతామభిష్టోష్యన్ స్యాత్తాం దేవతాముపధావేత్) స్పష్టం. ౯

శం.— యేన చ్ఛన్దసా — గాయత్ర్యాదినా స్తోష్యన్ స్యాత్ — తచ్ఛన్ద ఉపధావేత్. యేన స్తోమేన స్తోష్యమాణః స్యాత్ స్తోమాఙ్గఫలస్య కర్తృగామిత్వాదాత్మనేపదం స్తోష్యమాణ ఇతి. తం స్తోమముపధావేత్. ౧౦

ఆ.— గాయత్ర్యాదినేత్యాదిపదముష్ణిగనుష్టుబ్బృహత్యాదిసఙ్గ్రహార్థం. త్రివృత్పఞ్చదశసప్తదశైకవింశ ఇతి ప్రసిద్ధస్స్తోమయాగే స్తోమః. ఆత్మనేపదప్రయోగస్య ఫలమనుమాహ (స్తోమాఙ్గేతి) యత్ర కర్తృగామి ఫలం — తత్రాత్మనేపదం ప్రయుజ్యతే. ప్రకృతే చ స్తోష్యమాణ ఇత్యాత్మనేపదం దృశ్యతే — తస్మాదేతత్ఫలస్య కర్తృగామిత్వం గమ్యతే — అన్యథా పూర్వోత్తరయోరివ పరస్మైపదప్రయోగప్రసక్తేరిత్యర్థః. ౧౦

రం.— (యేన చ్ఛన్దసా స్తోష్యన్ స్యాత్తచ్ఛన్ద ఉపధావేత్) ఛన్దః — గాయత్ర్యాదికమిత్యర్థః. (యేన స్తోమేన స్తోష్యమాణస్స్యాత్తగ్ స్తోమముపధావేత్) స్తోమః — త్రివృత్పఞ్చదశాదిలక్షణ ఋక్సఙ్ఘాతవిశేషః. ౧౦

శం.— యాం దిశం స్తోష్యమాణస్స్యాత్ — తాం దిశముపధావేదధిష్ఠాత్రాదిభిః. ౧౧

ఉ.— ఆత్మానమన్తత ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తోఽభ్యాశో హ యదస్మై స కామః సమృధ్యేత యత్కామః స్తువీతేతి యత్కామః స్తువీతేతి. ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతోమితి హ్యుద్గాయతి తస్యోపవ్యాఖ్యానమ్॥ ౧

దేవా వై మృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీం విద్యాం ప్రావిశꣳస్తే ఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్యదేభిరచ్ఛాదయꣳస్తచ్ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వమ్॥ ౨

ఆ.— యథాయథం త్రయాణామపి ... ఆధిదైవతాధ్యాత్మాదివిశేషరహితే ... ౧౧

రం.— (యథాదిశమపి ... దిశ ముపధావేత్) ... ౧౧

శం.— ఆత్మానముద్గాతా స్వం రూపం గోత్రనామాదిభిః సామాదీన్ క్రమేణ, స్వం చాత్మానమన్తతః. ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తః స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః ప్రమాదమకుర్వన్. తతోఽభ్యాశః క్షిప్రం హ యద్యత్రాస్మా ఏవంవిదే స కామః సమృధ్యేత సమృద్ధిం గచ్ఛేత్. కోఽసౌ? యత్కామః స్తువీతేతి. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆత్మానం స్వం రూపం గోత్రాదిభిరుపసృత్య ... స్తువీతేత్యన్వయః. నామాదిభిరిత్యాదిశబ్దేన ... గ్రహణం. ... (సామాదీన్) పూర్వోక్తాన్ సామాదీన్ ... అప్రమాదమకుర్వన్నుద్గాతా స్తువీతేత్యాహ ... ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆత్మానమన్తత ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తః) ... ఆత్మానముపసృత్య ... కామమాత్మన ఇష్టం ధ్యాయన్నప్రమత్తః అవహితః ... (అభ్యాశో హ యదస్మై స కామః సమృధ్యేత యత్కామః స్తువీతేతి యత్కామః స్తువీతేతి) యత్కామః సన్ ... ఫలసిద్ధిరుపసంహరణఫలమిత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్వ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థా. ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఓమిత్యేతదిత్యాది) ప్రకృతస్యాక్షరస్య పునరుపాదానముద్గీథాక్షరాభ్యాసనాన్తరితత్వాదన్యత్ర ప్రసఙ్గో మాభూదిత్యేవమర్థం. ప్రకృతస్యైవాక్షరస్యామృతాభయగుణవిశిష్టస్యోపాసనం విధాతవ్యమిత్యారమ్భః. ఓమిత్యాది వ్యాఖ్యాతమ్. ౧

ఆ.— ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ప్రకృతమనుసన్ధత్తే (ఓమిత్యేతదిత్యాదినా) పునరుపాదానస్య తాత్పర్యమాహ (ఉద్గీథ) ఆదిశబ్దేన పూర్వోక్తాన్యుపాసనాని గృహ్యన్తే. ఉద్గీథస్యైతైర్వ్యవహితత్వాత్ ... సముపాదిత్యేవమర్థం పునరుపాదానమిత్యర్థః. దేవా వై మృత్యోరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (ప్రకృతస్యేతి) అక్షరవ్యాఖ్యానప్రస్తావవాదభాగం ప్రత్యాహ (ఓమిత్యాదీతి) ౧

రం.— (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాది) పూర్వవదర్థః. అత్ర ... ఉద్గీథోపాసనస్య పునఃపరామర్శో ... అక్షరోపాసనయా ... ద్రష్టవ్యమ్. ౧

శం.— దేవా వై మృత్యోః మారకాద్బిభ్యతః కిం కృతవన్త ఇతి. ఉచ్యతే త్రయీం విద్యాం త్రయీవిహితం కర్మ ప్రావిశన్ ప్రవిష్టవన్తః. వైదికం కర్మ ప్రారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః. తన్మృత్యోస్త్రాణం మన్యమానాః. కిఞ్చ తే కర్మణ్యవినియుక్తైః ఛన్దోభిః మన్త్రైర్జపహోమాదికుర్వన్త ఆత్మానం కర్మాన్తరేష్వచ్ఛాదయన్ ఛాదితవన్తః. యత్ యస్మాదేభిః మన్త్రైరచ్ఛాదయన్ తత్ తస్మాచ్ఛన్దసాం మన్త్రాణాం ఛాదనాచ్ఛన్దస్త్వం ప్రసిద్ధమేవ. ౨

ఉ.— తానుతత్ర మృత్యుర్యథా మత్స్యముదకే పరిపశ్యేదేవం పర్యపశ్యదృచి సామ్ని యజుషి తే ను విదిత్వోర్ధ్వా ఋచస్సామ్నో యజుషస్స్వరమేవ ప్రావిశన్॥ ౩

యదా వా ఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవగ్ం సామైవం యజురేష ఉ స్వరో యదేతదక్షరమేతదమృతమభయం తత్ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయా అభవన్॥ ౪

ఆ.— *దేవాసురాహవై యత్ర సంయేతిరే ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యాతాః- దేవాః. మారకాదాసురాత్పాప్మనస్సకాశాదితి యావత్. రోయం కర్మణి ప్రవేశో నామ- తత్రాహ (వైదికమితి) తదితి వైదికం కర్మోచ్యతే. తేఛన్దోభిరిత్యాదివ్యాచష్టే. (కిఞ్చేతి) సహాసద్వైమన్త్రైస్సర్వా ఏవ యజ్ఞాస్తే-తథా వైకస్మిన్కర్మణ్యనుష్ఠీయమానేవిని యుక్తాన్మన్త్రాన్ జప్త్వా కర్మాన్తరేష్వవశిష్టైర్మన్త్రైః కుర్వన్తస్స్వాత్మానం దేవాశ్ఛాదితవన్తః- తస్మాన్మృత్యువశ్యతా తేషామిత్యర్థః. తేషాం ఛన్దోభిశ్ఛాదితత్వే ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వప్రకారమపి నయతి (తస్మాదితి) ౨

రం.— (దేవా వై మృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీం విద్యాం ప్రావిశన్) దేవాః మరణభీతాస్సన్తః త్రయీం విద్యాం ప్రావిశన్-వైదికకర్మ ప్రారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః (తేఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్) ఛన్దోభిః- కర్మవినియుక్తైర్వైదికైర్మన్త్రైః మృత్యుభీతాస్సన్తః ఆత్మానం ఛాదితవన్త ఇత్యర్థః వైదికమన్త్రకఛన్దకచ్ఛన్నా ఇతి యావత్. (యదేభిరచ్ఛాదయం స్తచ్ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వం) ఛాదకత్వాదేవ వైదికమన్త్రాణాం ఛన్దస్త్వమిత్యర్థః. ౨

శం.— తాంస్తత్ర - దేవాన్కర్మపరాన్మృత్యుర్యథా లోకే మత్స్యఘాతకో మత్స్యముదకే నాతిగమ్భీరే పరిపశ్యేద్బడిశోదకస్రావోపాయసాధ్యం మన్యమానః - ఏవం పర్యపశ్యత్ - దృష్టవాన్. మృత్యుః కర్మక్షయోపాయసాధ్యాన్దేవాన్మేన ఇత్యర్థః. క్వాసౌ దేవాన్దదర్శేతి. ఉచ్యతే (ఋచి సామ్ని యజుషి) ఋగ్యజుస్సామసమ్బన్ధికర్మణీత్యర్థః. తే ను- దేవా వైదికేన కర్మణా సంస్కృతాశ్శుద్ధాత్మానస్సన్తో మృత్యోశ్చికీర్షితం విదితవన్తః. విదిత్వా చ తే ఊర్ధ్వాః- వ్యావృత్తాః కర్మభ్యః. ఋచస్సామ్నో యజుషః - ఋగ్యజుస్సామసమ్బద్ధాత్కర్మణః అభ్యుత్థాయేత్యర్థః. తేన కర్మణా మృత్యుభయాపగమం ప్రతి నిరాశాస్తదపాస్యామృతాభయగుణమక్షరం స్వరశబ్దితం ప్రావిశన్నేవ - ప్రవిష్టవన్తః. ఓఙ్కారోపాసనపరాస్సంవృత్తాః. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థస్సన్ సముచ్చయప్రతిషేధార్థః. తదుపాసనపరాస్సంవృత్తా ఇత్యర్థః. ౩

ఆ.— కర్మానులిప్తతాం దేవానాం మృత్యువశ్యతాం వ్యాఖ్యాతైవాహ (తానితి) తత్రేతి వైదికకర్మప్రారమ్భోక్తిః. ఉశబ్దోఽప్యర్థః. యథోక్తకర్మపరానపి తాన్మృత్యుః పర్యపశ్యదిత్యన్వయః కర్మణాం మృత్యుపదగోచరత్వం దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికభాగస్య వివక్షితమర్థం గృహ్ణాతి (మృత్యురితి) దార్ష్టాన్తికేషు ప్రాదకస్థానీయం కింస్యాదితి ప్రశ్నపూర్వకం దర్శయతి (క్వాసావిత్యాదినా) ఋగాదీనాం నిత్యత్వేన తద్యాభావాన్న తు ప్రోదకస్థానీయతేత్యాశఙ్క్య వివక్షితమర్థమాహ (ఋగితి) కర్మణశ్చకృతకత్వేన ఫలతస్స్వరూపతశ్చక్షయితా ప్రసిద్ధేతి భావః. మృత్యుపరిహారోపాయముపాలభతే (తేను దేవా ఇత్యాదినా) కర్మభ్యస్సకాశాదూర్ధ్వాః- వ్యావృత్తా ఇత్యర్థః. సర్వకర్మసన్న్యాసకరత్వేన ఇతి బహువచనం. అవైదికకర్మత్యాగస్యకర్మిష్వపి సిద్ధత్వాద్వైదికకర్మత్యాగార్థం విశినష్టి (ఋచ ఇతి) కర్మత్యాగమాత్రాత్కృతకృత్యతాశఙ్కాం వారయతి (తేనేతి) కింతదక్షరం-తదాహ (ఓఙ్కారేతి) ౩

రం.— (తానుతత్రమృత్యుర్యథామత్స్యముదకే పరిపశ్యేదేవం పర్యపశ్యదృచి సామ్ని యజుషి) ఉశబ్దోనిరర్థకః. తాన్-దేవాన్కర్మపరాన్యథా మత్స్యగ్రాహీ ఉదకే మత్స్యం పరిపశ్యతి - ఏవం మృత్యుస్త్రయీవిహితం కర్మానుప్రవిష్టాన్ కర్మక్షయసమయం ప్రతీక్ష్య గృహీతుమైచ్ఛదిత్యర్థః (తే ను విదిత్వోర్ధ్వా ఋచస్సామ్నో యజుషస్స్వరమేవ ప్రావిశన్) తే-దేవాః మృత్యోశ్చికీర్షితం జ్ఞాత్వా ఋక్సామయజూరూపత్రయీవిహితయజ్ఞాదికర్మభ్యః ఊర్ధ్వాః- అధికాః కర్మనిర్మలీకృతాన్తఃకరణాస్సన్తః స్వరశబ్దితమోఙ్కారం ప్రావిశన్- ఉపాసితుం ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. ౩

శం.— కథం పునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమక్షరస్యేతి. ఉచ్యతే - యదా వై ఋచమాప్నోతి - ఓమిత్యేవాతిస్వరతి. ఏవం సామ. ఏవం యజుః. ఏష ఉ ఏవ స్వరః కోఽసౌ. యదేతదక్షరం. ఏతదమృతమభయం. తత్ప్రవిశ్య యథాగుణమేవామృతా అభయాశ్చాభవన్దేవాః. ౪

ఆ.— ఉదాత్తాదిరూపత్వాభావాదక్షరస్యన స్వరశబ్దత్వమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఋచమాప్నోతి- అధ్యయనేన స్వాధీనం కరోతీత్యర్థః. అతిస్వరతి- అతిశయేనాదరథియోచ్చారయతీతి యావత్. ఋగ్యజుస్సామ్నాం ప్రత్యేకమోఙ్కారోచ్చారణద్వారేణైవా ప్రవృత్తిదర్శనాదిత్యతిశబ్దార్థః. ఉశబ్దోఽపి పర్యాయః సంప్రతిపన్నస్వరవదితి దృష్టాన్తార్థః. అమృతమభయం - తథావిధ బ్రహ్మప్రతీకత్వాదిత్యర్థః. తత్ప్రవిశ్య-బ్రహ్మబుద్ధ్యా తద్ధ్యానం కృత్వేత్యర్థః. ౪

రం.— కథం పునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమోఙ్కారస్యేత్యత్రాహ (యదా వా ఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవం సామైవం యజుః) యదా వా ఋగాదిరమాప్నోతి- ఆరభతే. తదా ఓమిత్యతిస్వరతి- శబ్దం కరోతీత్యర్థః. (ఏష ఉ స్వరః) తస్మాదేషః-ఓఙ్కారః స్వర ఇత్యర్థః. (యదేతదక్షరమేతదమృతమభయం) ఓఙ్కార ఏవ మరణభయాదినివర్తక ఇత్యర్థః. (తత్ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయా అభవన్) మరణభయాదినివర్తకమోఙ్కారం ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయాశ్చ అభవన్నిత్యర్థః. ౪

సయఏతదేవంవిద్వానక్షరంప్రణౌత్యేతదేవాక్షరగ్ స్వరమమృతమభయంప్రవిశతితత్ప్రవిశ్య యదమృతా దేవా స్తదమృతో భవతి॥ ౫

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేచతుర్థఃఖణ్డః.

ఉ.— అథఖలుయఉద్గీథస్సప్రణవో యఃప్రణవస్సఉద్గీథఇత్యసౌ వాఆదిత్యఉద్గీథఏషప్రణవఓమితిహ్యేష స్వరన్నేతి॥ ౧

ఏతమువ ఏవాహమభ్యగాసిషంతస్మాన్మమత్వమేకోఽసీతిహకౌషీతకిఃపుత్రమువాచ।రశ్మీగ్ స్త్వం పర్యావర్తయాద్బహవో వై తేభవిష్యన్తీత్యధిదైవతం॥ ౨

శం.— సయః- అన్యోఽపిదేవవదేతదక్షరమేవం-అమృతాభయగుణంవిద్వాన్ ప్రణౌతి- స్తౌతి. ఉపాసనమేవాత్రస్తుతిరభిప్రేతా. సతథైవైతదేవాక్షరంస్వరమమృతమభయం ప్రవిశతి. తత్ప్రవిశ్యచ-రాజకులం ప్రవిష్టానామివరాజ్ఞోఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావన్న పరస్యబ్రహ్మణోఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావిశేషః. కింతర్హి. యదమృతాదేవాః-యేనామృతత్వేనయదమృతాఅభూవన్. తేనైవామృతత్వేనవిశిష్టస్తదమృతోభవతి. నన్యూనతా, నాప్యధికతా, అమృతత్వఇత్యర్థః ౫

ఇతి ప్రథమ ప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భవతుదేవానామేవం - అస్మాకంతుకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సయోఽన్యోఽపీతి) రాజగృహం ప్రవిష్టస్యవిశేషదర్శనాదక్షరం ప్రవిష్టస్యాపితథావిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రవిశ్యేతి) అమృతత్వేన- విశిష్టాఇతిశేషః. ౫

ఇతి ప్రథమ ప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏతదేవంవిద్వానక్షరం ప్రణౌతీత్యాది) యఏతదేవాక్షరంస్వరమమృతమభయం ప్రణౌతి- ఉపాస్తఇతియావత్. తాదృశామృతత్వాదిగుణకం ప్రణవం ప్రవిశ్యదేవాయాదృశామృతత్వాదియుక్తాః-తాదృశోభవతీత్యర్థః ౫

ఇతి ప్రథమ ప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ప్రాణాదిత్యదృష్టివిశిష్టస్యోద్గీథస్యోపాసనముక్తమేవానూద్య ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వం కృత్వాతస్మిన్ ప్రాణరశ్మిభేదగుణవిశిష్టదృష్ట్యాఽక్షరస్యోపాసనమనేకపుత్రఫలమిదానీంవక్తవ్యమిత్యారభ్యతే - అథఖలుయఉద్గీథః- సప్రణవోబహ్వృచానాం. యశ్చప్రణవస్తేషాం - సఏవఛాన్దోగ్యఉద్గీథశబ్దవాచ్యః. అసావాదిత్యఉద్గీథః. ఏషప్రణవః- ప్రణవశబ్దవాచ్యోఽపి సఏవబహ్వృచానాం - నాన్యః. ఉద్గీథఆదిత్యః కథం. ఉద్గీథాఖ్యమక్షరమోమిత్యేతదేషహి - యస్మాత్స్వరన్ - ఉచ్చారయన్. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం. అథవా - స్వరన్ - గచ్ఛన్నేతి- అతోఽసావుద్గీథస్సవితా. ౧

ఆ.— ఖణ్డాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిత్యేతి) ప్రణవస్యోద్గీథస్యచైకత్వంకృత్వాతస్మిన్ సత్యధ్యాత్మం ప్రాణదృష్ట్యా, అధిదైవతమాదిత్యదృష్ట్యా, చవిశిష్టస్యోద్గీథస్యయదుపాసనముక్తం - తదేవానూద్యనిష్టిత్వా ప్రాణానాంరశ్మీనాంచభేదఏవగుణః- తద్విశిష్టదృష్ట్యేత్యేతస్యోద్గీథావయవస్యాక్షరస్యానేకపుత్రఫలముపాసనమనేన గ్రన్థేనవక్తవ్యమిత్యుత్తరో గ్రన్థస్సప్రవృత్తి ప్రస్తూయతఇత్యర్థః. అమృతాభయగుణకాక్షరోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వేవైదికప్రసిద్ధిప్రదర్శనార్థంఖల్విత్యుక్తం. తయోరేకత్వముక్త్వాఽఽదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిముక్తామనువదతి (అసావితి) ఉద్గీథాదిత్యయోరేకత్వం ప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (ఉద్గీథఇత్యాదినా) ఉచ్చారయన్- ఏతీతిసమ్బన్ధః. స్వరతేస్త్వర్థత్వాత్కథముచ్చారయన్నిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అనేకార్థత్వాదితి) గచ్ఛన్ సవితా ప్రాణినాం ప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివగచ్ఛతి- తస్మాదోఙ్కారత్వంసవితురిత్యాహ (అథవేత్యాదినా) ౧

రం.— ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వవిజ్ఞానమనేకపుత్రఫలకముపదిశ్యతే (అథఖలుయఉద్గీథఃసప్రణవోయః ప్రణవస్సఉద్గీథఇతి) ఉద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానోయఉద్గీథః- ఉద్గీథావయవఓఙ్కారః. సఏవహోత్రా ప్రయుజ్యమానః ప్రణవః. యశ్చహోత్రా ప్రయుజ్యమానఃప్రణవః- సఏవోద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానఉద్గీథావయవఓఙ్కారఇతీతరేతరైక్యాధ్యాసఃకర్తవ్యఇత్యర్థః. ఏవంతయోరైక్యంకృత్వాతత్రాదిత్యదృష్టిముపదిశతి (అసౌవాఆదిత్యఉద్గీథఏషప్రణవఇతి) కథమాదిత్యస్యప్రణవత్వమిత్యత్రాహ (ఓమితిహ్యేషస్వరన్నేతీతి) ఏషః - ఆదిత్యఃఓమితిస్వరన్-కర్తవ్యకర్మణామోమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివోదేతీత్యర్థః. *స్వృశబ్దోపతాపయోరితిహిధాతుః. అతస్సవితా ప్రణవః, అతఏవోద్గీథ, శ్చేతిభావః. ౧

శం.— తమేతమువ ఏవాహమభ్యగాసిషం- ఆభిముఖ్యేనగీతవానస్మి. ఆదిత్యరశ్మ్యభేదంకృత్వాధ్యానంకృతవానస్మీత్యర్థః. తేన- తస్మాత్కారణాన్మమత్వమేకోఽసిపుత్ర ఇతిహకౌషీతకిః- కుషీతకస్యాపత్యంకౌషీతకిః. పుత్రమువాచ- ఉక్తవాన్. అతోరశ్మీనాదిత్యంచభేదేనత్వంపర్యావర్తయాత్- పర్యావర్తయేత్యర్థః- త్వంయోగాత్. ఏవంబహవోవై తే- తవపుత్రాభవిష్యన్తి. ఇత్యధిదైవతం. ౨

ఉ.— అథాధ్యాత్మం య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతోమితి హ్యేష స్వరన్నేతి॥ ౩

ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషం తస్మాన్మమ త్వమేకోఽసీతి హ కౌషీతకిః పుత్రమువాచ ప్రాణాꣳస్త్వం భూమానమభిగాయతాద్బహవో మే భవిష్యన్తీతి॥ ౪

అథ ఖలు య ఉద్గీథః స ప్రణవో యః ప్రణవః స ఉద్గీథ ఇతి హోతృషదనాద్ధైవాపి దురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యనుసమాహరతీతి॥ ………………………………… ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ఆ.— ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపదిష్టమనూద్య నిన్దతి (తమేతమితి) సిద్ధాఫలం దర్శయతి (అతఇతి) పర్యావర్తయాదితి ప్రథమపురుషే. త్వం ప్రాయశః కిమితి మధ్యమపురుషో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (త్వం రశ్మీనితి) యుష్మద్యుపపదే మధ్యమపురుషవిధానాదిత్యర్థః. రశ్మిభేదగుణదృష్టివిశిష్టోద్గీథోపాసనస్య ఫలం కథయతి (ఏవమితి) వక్ష్యమాణేఽధ్యాత్మే బుద్ధిసమాధానార్థముక్తం దేవతావిషయం దర్శనముపసంహరతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౨

రం.— (ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషం తస్మాన్మమ త్వమేకోఽసీతి హ కౌషీతకిః పుత్రమువాచ) ఏతమాదిత్యమేవోద్గీథమహం గీతవానస్మి- న తు బహురశ్మిగుణవిశిష్టతయోపాసితవానస్మి. తేన దోషేణ మమ త్వమేక ఏవ పుత్రో భూరితి కౌషీతకిః స్వపుత్రమువాచేత్యర్థః. (రశ్మీꣳస్త్వం పర్యావర్తయాద్బహవో వై తే భవిష్యన్తీతి) తస్మాత్త్వం బహురశ్మివిశిష్టమిత్యవిజ్ఞానావృత్తిం కురు. తవ రశ్మిబహుత్వవిజ్ఞానమహిమ్నా బహవః పుత్రా భవిష్యన్తీత్యపృథ్వాచేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః పర్యావర్తయాదితి పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. లేటి * లేటోఽడాటావిత్యాడాగమః. (ఇత్యధిదైవతం) ఉపదిష్టమితి శేషః. ౨

శం.— అథ- అనన్తరమధ్యాత్మముచ్యతే. (య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతేత్యాది) తథా పూర్వవదోమితి హ్యేషః- ప్రాణోఽపి స్వరన్నేతి- ఓమితి హ్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివ వాగాదిప్రవృత్త్యర్థమేతీత్యర్థః. న హి మరణకాలే ముమూర్షోస్సమీపస్థాః ప్రాణస్యోఙ్కారణం శృణ్వన్తీతి ఏతత్సామాన్యాదాదిత్యేఽప్యోఙ్కారణమనుజ్ఞామాత్రం ద్రష్టవ్యం. ౩

ఆ— అధ్యాత్మం ప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిముక్త్వా పునర్వదతి (అథేత్యాదినా) కథం ప్రాణోద్గీథయోరేకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథా ప్రాణినాం ప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివాదిత్యో గచ్ఛతీత్యుక్తం- తద్వదితి యావత్. ఉక్తమేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (న హీతి) ముమూర్షుసమీపవర్తినో బన్ధవో మరణకాలే ప్రాణస్య వాగాదిప్రవృత్త్యర్థమనుజ్ఞాకరణం నైవ జానన్తి. తథా చ జీవదవస్థాయామోమితి తదనుజ్ఞావశాదేవ వాగాదీనాం ప్రవృత్తిరాలక్ష్యతే- తస్మాత్ప్రాణస్యానుజ్ఞామాత్రమోఙ్కారణమిత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యయోరధ్యాత్మాధిదైవతయోరుద్గీథత్వావిశేషాత్ప్రాణవదాదిత్యేఽప్యనుజ్ఞామాత్రమోఙ్కారణమవధేయమిత్యాహ (ఏతత్సామాన్యాదితి) ౩

రం.— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యత ఇతి శేషః. (య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీత) స్పష్టోఽర్థః. (ఓమితి హ్యేష స్వరన్నేతి) ఏషః- ప్రాణః వాగాదిప్రాణవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివ సఞ్చరతి. తస్మాత్ప్రాణ ఏవ ప్రణవ ఉద్గీథశ్చేత్యర్థః. ౩

శం.— (ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదేవ. అతో వాగాదీన్ముఖ్యం చ ప్రాణం భేదగుణవిశిష్టముద్గీథం పశ్యన్భూమానం మనసాభిగాయతాత్- పూర్వవదావర్తయేత్యర్థః. బహవో వై మే - మమ పుత్రా భవిష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయస్సన్నిత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యైకత్వోద్గీథదృష్టేరేకపుత్రత్వఫలదోషేణాపోదితత్వాద్రశ్మిప్రాణభేదదృష్టేః కర్తవ్యతాచోద్యతేఽస్మిన్ఖణ్డే బహుపుత్రఫలత్వార్థం. ౪

ఆ.— ప్రాణదృష్ట్యోక్తాముద్గీథోపాస్తిం నిన్దిత్వా వివక్షితాముపాస్తిముపన్యస్యతి (ఏతము ఏవేతి) భూమానం- బహుత్వోపేతమితి యావత్. మధ్యమపురుషే తాతఙాదేశస్య నైకల్పికత్వేఽపి ప్రథమపురుషశఙ్కయా పరస్వయం వ్యావర్తయతి (పూర్వవదితి) ఏకత్వదృష్టినిన్దాద్వారా ప్రధానోపాసనం సఫలముపసంహరతి (ప్రాణేత్యాదినా) ౪

రం.— (ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (ప్రాణాꣳస్త్వం భూమానమభిగాయతాద్బహవో మే భవిష్యన్తీతి) మే బహవః పుత్రా భవిష్యన్తీత్యభిసన్ధాయ ముఖ్యం ప్రాణముపాసీనః త్వం భూమానం- బహుత్వమాశ్రితాన్వాగాదీన్ప్రాణాంశ్చ ముఖ్యప్రాణేన సహాభిసన్ధాయాభిగాయతాత్- ఉద్గానం కుర్విత్యర్థః. ౪

శం.— అథ ఖలు య ఉద్గీథ ఇత్యాది- ప్రణవోద్గీథైకత్వదర్శనముక్తం. తస్యైతత్ఫలముచ్యతే- హోతృషదనాత్ - హోతా యత్రస్థశ్శంసతి - తత్స్థానం హోతృషదనం. హౌత్రాత్కర్మణస్సమ్యక్ప్రయుక్తాదిత్యర్థః. న హి దేశమాత్రాత్ఫలమాహర్తుం శక్యం. కిం తత్. హ ఏవాపి దు

ముద్గీథం- దుష్టముద్గీథం - ఉద్గానం కృతం. ఉద్గాత్రా స్వకర్మణి క్షతం కృతమిత్యర్థః. తదనుసమాహరతి - అనుసన్ధత్త ఇత్యర్థః. చికిత్సయైవ ధాతువైషమ్యశమీకరణమితి. ………………………… ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ— పూర్వోత్తరయోర్భిన్నయోరసఙ్గతిమాశఙ్క్య తాత్పర్యప్రదర్శనపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాకరోతి (అథఖల్వితి) నను యథాశ్రుతం స్థానం హౌత్రషదనం కిం నేష్యతే- తత్రాహ (సహీతి) హోత్రా స్వకర్మణా యత్ఫలమాధ్రియతే - తత్ప్రశ్నపూర్వకమవిశేషతో దర్శయతి (కింతదిత్యాదినా) నిపాతద్వయమవధారణాతిశయఫలకం క్రియాపదేన సమ్బధ్యతే. అపిశబ్దస్తు నిస్థానతరథాపితయా నేతవ్యః. దుష్టముద్గానమేవ స్పష్టయతి (ఉద్గాత్రేతి) కథమన్యనిష్ఠాత్కర్మణోఽన్యత్ర ఫలమాహర్తుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (చికిత్సయేతి) ఉద్గాత్రా ప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానాభావాత్ ప్రమాదికం స్వకర్మణి ప్రాప్తం క్షతం హోత్రా స్వకర్మణః సమ్యక్ప్రయుక్తాత్ ప్రణవాత్ ప్రతిసన్దధాతీత్యర్థః. ………… ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం,— ఉక్తప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (అథ ఖలు య ఉద్గీథస్స ప్రణవ ఇత్యాది) అపి దురుద్గీథం - వేదనహీనప్రయుక్తోద్గీథమిత్యర్థః. హౌత్రషదనాత్ - హౌత్రకర్తృకోద్గీథప్రణవైక్యజ్ఞానాదిత్యర్థః. హౌత్రషదనాదిత్యత్ర * పూర్వపదాదితి షత్వం. అయం భావః - ఉద్గీథప్రణవైకత్వవిజ్ఞానం హోత్రాపి కర్తవ్యం, ముద్గాత్రాపి కర్తవ్యం,- ప్రణవే హోతురుద్గీథే ఉద్గాతుశ్చ కర్తృత్వాత్. తత్రోద్గాతుశ్చేత్తాదృశైకత్వవిజ్ఞానాభావేన దోషయుక్తమపి ఉద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానముద్గీథం హోతా స్వీయోద్గీథప్రణవైకత్వవిజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ అనుసమాహరతి- సమాదధాతి. అదుష్టం కరోతీతి. అనుసమాహరతీత్యనుసమాహరతీతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * అఙ్గేషు యథాశ్రయభావః. అఙ్గేష్వాశ్రితానాముపాసనానాం క్రతోర్బహిః ప్రయోగాసమ్భవేనాశ్రయతన్త్రత్వస్యావశ్యవక్తవ్యతయా ప్రయోగవచనేనాశ్రయాణాముద్గీథాదీనాం సముచ్చయనియమేనాశ్రితానామపి సముచ్చయనియమో యుక్తః- ఇతరథా తదాశ్రితత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. * శిష్టేశ్చ. * గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదితివదధికారాన్తరాశ్రవణేన * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథాఙ్గతయా ఉపాసనవిధానాచ్చ నియమేనోపాసనోపాదేయా. న చ వీర్యవత్తరత్వరూపఫలార్థత్వస్య * తన్నిర్ధారణానియమ ఇత్యత్రోక్తత్వాత్ కథం తస్యోద్గీథాఙ్గత్వమితి వాచ్యం- * ఉద్గీథముపాసీతేతి వాక్యేన ఉపాసనస్యోద్గీథరూపాశ్రయసమ్బన్ధే, వీర్యవత్తరత్వరూపఫలసమ్బన్ధే, చ బోధ్యమానే వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్. న చ వాక్యభేదభీత్యా తస్య ఫలవిధిత్వాసమ్భవేఽపి తస్య ఫలాకాఙ్క్షాయాం రాత్రిసత్రన్యాయేన వీర్యవత్తరత్వస్యైవార్థవాదికస్య ఫలత్వకల్పనం సమ్భవతీతి వాచ్యం- పర్ణతాదావపి తథా ప్రసఙ్గాత్. * సమాహారాత్. * హౌత్రషదనాద్ధైవాపి దురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యుపాసనస్య సమాహారనియమో దృశ్యతే- ఉద్గాతృకృతవేదనహానిప్రయుక్తోద్గీథవైగుణ్యస్య హౌత్రకర్తృకప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానేన సమాధానోక్త్యా ఉపాసనస్యావశ్యకత్వప్రతీతేరిత్యర్థః. * గుణసాధారణ్యశ్రుతేశ్చ. ఉపాసనగుణస్యోపాస్యస్య ప్రణవస్య * తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి సాధారణ్యశ్రుతేశ్చ ఉపాసనావశ్యకతా గమ్యతే- ప్రకృతపరామర్శినా తేనేతి శబ్దేన ఉపాస్యస్య ప్రణవస్యైవ ప్రతీతేః. అత ఉపాసననియమోఽస్తీతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * న వా తత్సహభావాశ్రుతేః. న వా క్రతుషూపాదాననియమః ఉద్గీథోపాసనాదేః. కుతః. తత్సహభావాశ్రుతేః- ఉద్గీథాఙ్గభావాశ్రుతేరిత్యర్థః. వీర్యవత్తరత్వరూపఫలార్థతయా గోదోహనతుల్యత్వేన క్రత్వర్థత్వాభావాదితి భావః. న చ పర్ణతాదేరపి పురుషార్థత్వప్రసఙ్గః - పర్ణతాయా జుహూసమ్బన్ధేఽపి అవ్యాపారరూపతయా ఫలనిష్పాదకత్వాభావేన ఫలాకాఙ్క్షాయా ఏవాభావాత్ ఫలకల్పనాయా అప్రసక్తేః. ఫలాకాఙ్క్షాసిద్ధ్యర్థం క్రతూపరాగేణ వ్యాపారరూపతాం సమ్పాదయితుం జుహూలిఙ్గేన క్రతుముపస్థాప్య తత్సమ్బన్ధబోధకశబ్దో వా కల్ప్యః- జుహూశబ్దస్య జుహూసమ్బన్ధిక్రతులక్షకత్వం వా కల్ప్యం. తతశ్చ క్రతుఫలేనైవ నైరాకాఙ్క్ష్యాత్ రాత్రిసత్రన్యాయేనార్థవాదికఫలకల్పనా న సమున్మిషతి. ఇహోపాసనాయాః స్వయం వ్యాపారరూపాయాః క్రతూపరాగమన్తరేణైవ ఫలాకాఙ్క్షాసమ్భవతి- సత్యాం చ ఫలాకాఙ్క్షాయాం వాక్యశేషస్యైవ ఫలసమర్పకతయా పరిణామసమ్భవే ఫలవత్కర్మాన్తరబాధకవాక్యకల్పనాద్యనపేక్షణాత్. తస్మాద్వాక్యశేషశ్రుతాయ తస్మై ఫలాయోద్గీథాద్యాశ్రయవిశిష్టోపాసనవిధిరిత్యేవ యుక్తం. న చోపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వాత్ సత్యాశ్రయే తత్తన్త్రాణాముపాసనానామప్యావశ్యకత్వమితి వాచ్యం- ఇదమేవ హ్యుపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వం- యదాశ్రయే సత్యేవ ప్రవృత్తిర్నాన్యదాఽస్తీతి. న తు యావదాశ్రయసత్త్వం ప్రవృత్తిరితి. తతశ్చ కామోపబద్ధత్వాదుపాసనానాం, కామనానాం చానిత్యత్వాత్, తదవబద్ధానామప్యుపాసనానామనిత్యత్వమేవ. * దర్శనాచ్చ. * ఏవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతీతి బ్రహ్మణో వేదనేనైవ సర్వేషాం రక్షణం బ్రువతీ శ్రుతిః ఉద్గాతృప్రభృతీనాం వేదనస్యానియమం దర్శయతీతి స్థితం. కేచిత్తు ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వాభావే * అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేదిత్యధికరణే * ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వేన క్రతుసాద్గుణ్యఫలకత్వేఽపి అర్థవాదికమపి ఫలం తదవిరుద్ధం గ్రాహ్యమితి దేవతాధికరణే ప్రతిపాదితమితి భాష్యం విరుధ్యేత. తథా పురుషార్థాధికరణే * యదేవ విద్యయా కరోతీతి విద్యాయాస్తృతీయాశ్రుత్యా కర్మాఙ్గత్వప్రతిపాదనాత్ న విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి * తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రేణ పూర్వపక్షే కృతే తత్ర విద్యాశబ్దస్య ప్రకృతోద్గీథవిద్యావిషయత్వేన ఉద్గీథవిద్యామాత్రస్య కర్మాఙ్గత్వేఽపి న బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వమస్తీత్యేతదర్థప్రతిపాదకయోః * అసార్వత్రికీతి సూత్రతద్భాష్యయోః విరోధశ్చ స్యాత్. అతశ్చాస్యైవ క్రత్వర్థత్వం. న చ * తన్నిర్ధారణానియమః * అఙ్గేషు యథాశ్రయభావ ఇత్యధికరణద్వయవిరోధః- తయోర్నియతక్రత్వర్థత్వప్రతిషేధమాత్రపరత్వాత్. న చ క్రత్వఙ్గత్వేఽప్యర్థవాదికఫలస్వీకారే పర్ణతాయా అపి అపాపశ్లోకశ్రవణఫలకత్వప్రసఙ్గ ఇతి శఙ్క్యం - ప్రస్తరప్రహరణస్యాపి సూక్తవాకమన్త్రప్రతిపాద్యఫలార్థత్వ

ఉ.— ఇయమేవర్గగ్నిస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే
ఇయమేవ సాఽగ్నిరమస్తత్సామ॥ ౧
అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీ
యతేఽన్తరిక్షమేవ సా వాయురమస్తత్సామ॥ ౨
ద్యౌరేవర్గాదిత్యస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే
ద్యౌరేవ సాఽఽదిత్యోఽమస్తత్సామ॥ ౩
నక్షత్రాణ్యేవర్క్చన్ద్రమాస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సా
మ గీయతే నక్షత్రాణ్యేవ సా చన్ద్రమా అమస్తత్సామ॥ ౪

న, దుపహాసలవిద్యాక్షహతాయాఽగ్నివిద్యాయాః ‘తాస్యాపరపురుషాంటీయస్త’ఇతి ప్రతిపన్న బ్రహ్మవిద్యాఽవిరోధితదుపయోగిఫలార్థత్వాత్. ద్వ్యక్షరస్యాఽయం అపిపక్షతాయాఽర్థవాద ప్రతిపన్న కర్త్వనిరుద్ధఫలార్థత్వేనతోపశ్రుతిధ్యాకారాశయఇతివదన్తి. అన్యేతు అన్యథాత్వంశంస్తాదిత్య త్రితాద్యస్యాన్యోపహోత్యాక్షత్వాత్ క్రత్వర్థత్వం నాస్త్యకృతధిమలమితివదన్తి. ప్రకృతమనుసరామః........................ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— అథేదానీం సర్వఫలసమ్పత్త్యర్థ ముద్గీథస్యోపాసనాన్తరం విధిత్స్యతే. ఇయమేవ - పృథివీ ఋక్ - ఋచి పృథివీదృష్టిః కార్యా. తథా- అగ్నిస్సామ-సామ్న్యగ్నిదృష్టిః. కథం పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామత్వమితి. ఉచ్యతే-తదేతత్-అగ్న్యాఖ్యం సామైతస్యాం- పృథివ్యామృచ్యధ్యూఢం- అధిగతం. ఉపరిభావేనస్థితమిత్యర్థః. ఋచీవ సామ. తస్మాత్-అతఏవ కారణాదృచ్యధ్యూఢమేవ సామ గీయత ఇదానీమపి సామగైః యథా చ ఋక్సామనీ నాత్యన్తం భిన్నేఽన్యోన్యం- తథైతౌ పృథివ్యగ్నీ. కథం. ఇయమేవ-పృథివీ సా- సామనామార్థశబ్దవాచ్యా. ఇతరార్థశబ్దవాచ్యోఽగ్నిరమః తత్- ఏతత్పృథివ్యగ్నిద్వయం సామ - ఏకశబ్దాభిధేయత్వమాపన్నం సామ తస్మాన్నాన్యోన్యం భిన్నం పృథివ్యగ్నిద్వయం నిత్యసంశ్లిష్టమృక్సామనీఇవ తస్మాచ్చ పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామత్వమిత్యర్థః సామాక్షరయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టివిధానార్థమియమేవ సాఽగ్నిరమ ఇత్యేకే. ౧

ఆ.— ఇయమేవేత్యాదిసన్దర్భస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి) పుత్రాద్యైశ్వర్యైకదేశవిషయోపాసనోపదేశానన్తరమవసరే ప్రాప్తే సమస్తమహాఫలస్య సమగ్రైశ్వర్యప్రాప్త్యర్థమిదానీముద్గీథవిషయమేవాపూర్వముపాసనమస్మిన్ఖణ్డే విధాతుమిష్టమిత్యర్థః త్రిపదబ్రహ్మోపాసనమాదౌ విదధాతి (ఇయమేవేతి) పృథివ్యామృగ్దృష్టిరత్ర నేష్టా- కర్మాఙ్గస్య సంస్కర్తవ్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఋచీతి) ఋచియథా పృథివీదృష్టిరనన్తరవాక్యేఽపి తథాఽగ్నిస్సామేత్యత్రాగ్నిదృష్టిస్సామ్ని విధీయతే పూర్వవదిత్యాహ (తథేతి) ఋక్త్వం పృథివ్యాః, సామత్వం చాగ్నేః అప్రసిద్ధమితి శఙ్క్యతే (కథమితి) ఋక్సామత్వం- ఋక్సామత్వసిద్ధిరిత్యర్థః ఉత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తయోరాధారాధేయభావేనైకత్వం దర్శయతి (తస్మాదితి) ఋచిపృథివీదృష్టిః, సామ్న్యగ్నిదృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (యథాచేతి) పృథివ్యగ్న్యోరత్యన్తభేదాభావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కర్మాఙ్గయోస్సహ ప్రయోగాదృక్సామయోరన్యోన్యమవ్యభిచారాన్నాత్యన్తభేదః- తథా పృథివ్యగ్న్యోరప్యేకశబ్దవాచ్యత్వాన్నాత్యన్తం భిన్నతేత్యర్థః. తయోరత్యన్తభేదాభావే ఫలితమాహ (తస్మాచ్చేతి) పృథివీ సాశబ్దవాచ్యా - స్త్రీత్వాత్. అగ్నిరమః- పుంస్త్వాదితి ద్రష్టవ్యం. పక్షాన్తరముత్థాప్యాఙ్గీకరోతి (సామాక్షరయోరితి) ౧-౨-౩

రం.— ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనం ప్రస్తూయతే (ఇయమేవర్గగ్నిస్సామ) ఋచి ఇయమిత్యుక్తపృథివీదృష్టిః, సామ్న్యగ్నిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః (తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢం సామ) తదేతత్- అగ్న్యాఖ్యం సామైతస్యాం- పృథివీరూపాయామృచి అధ్యూఢం- ఉపరిస్థితమిత్యర్థః. అతఏవాద్యాపి ఋగారూఢమేవ సామ గీయత ఇత్యాహ (తస్మాదృచ్యధ్యూఢం సామ గీయత ఇతి) ఏవమృక్సామయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టిం విధాయ సామనామావయవభూతయోః సాశబ్దామశబ్దయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టికర్తవ్యేత్యాహ (ఇయమేవ సాఽగ్నిరమ ఇతి) ఉక్తార్థః (తత్సామ) తత్- ఏవమేవ పరస్పరసంశ్లిష్టపృథివ్యగ్నిరూపసాశబ్దామశబ్దమేళనేన సామవ్యవహారోఽపి లోకే ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామేత్యాది- పూర్వవత్. ౨-౩

రం.— అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామేత్యాదేః పూర్వవదర్థః. ౨-౩-౪

శం.— నక్షత్రాణామధిపతిశ్చన్ద్రమాః-అతస్స సామ. ౪

ఆ.— కథం పునర్నక్షత్రపర్యాయేతదేతస్యామిత్యాదివాక్యం - నహి నక్షత్రేషు చన్ద్రమసస్స్థితిః - అత ఆహ (నక్షత్రాణామితి) నక్షత్రాధిపత్యాత్తదుపరిభావేన చన్ద్రమసస్స్థితేరిత్యతశ్శబ్దార్థః. నక్షత్రసహితం చన్ద్రమసం పరామ్రష్టుం సశబ్దః. ౪

ఊ.— అథయదేతదాదిత్యస్యశుక్లంభాస్సైవర్గథయన్నీలంపరఃకృష్ణం తత్సామతదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ంసామతస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ంసామగీయతే॥ ౪
అథయదేవైతదాదిత్యస్యశుక్లంభాస్సైవసాఽథయన్నీలంపరఃకృష్ణంతదమస్తత్సామాథయ ౫
షోఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతేహిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశఆప్రణఖాత్సర్వఏవసువర్ణః॥ ౬

శం.— అథయదేతదాదిత్యస్యశుక్లంభాః- శుక్లాదీప్తిః. సైవఋక్ అథయదాదిత్యేనీలంపరఃకృష్ణం- పరః - అతిశయేనకార్ష్ణ్యం. తత్సామ తద్ధ్యేకాన్తసమాహితదృష్టేర్దృశ్యతే. ౪

ఆ.— అక్ష్యుపాసనానికానిచిదుక్త్వాతాదృగేవోపాసనాన్తరమాహ (అథేతి) ఆదిత్యస్యమణ్డలాత్మనోయద్రూపంశుక్లందృశ్యతే- ఋచితద్దృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవరూపంవిశినష్టి (భాఇతి) తామేవవ్యాచష్టే (శుక్లాదీప్తిరితి) ఋచియథాపూర్వోక్తరూపదృష్టిః- తథాసామ్ని వక్ష్యమాణరూపదృష్టిరనుష్ఠేయేత్యాహ (అథేతి) నన్వాదిత్యేశౌక్ల్యవదతిశయకార్ష్ణ్యంనాస్మాభిరనుభూయతే - తత్రాహ (తద్ధీతి) ఏకాన్తసమాహితా- శాస్త్రసంస్కృతాయస్యదృష్టిః- తస్యాదిత్యేనిరతిశయంకార్ష్ణ్యందృశ్యతే. తథాచతద్దృష్టిస్సామ్నిక్షిప్తేత్యర్థః. ౪

రం.— (అథయదేతదాదిత్యస్యశుక్లంభాస్సైవర్క్) శుక్లంభాః- శుక్లాదీప్తిరిత్యర్థః. శుక్లమితిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (అథయన్నీలంపరఃకృష్ణంతత్సామ) పరఃకృష్ణం - అతిశయేనకార్ష్ణ్యరూపంపరఃకృష్ణమితిప్రసిద్ధంయన్నీలం- తత్సామేత్యర్థః. ఆదిత్యేకార్ష్ణ్యస్యసమాహితదృష్టిభిరీక్ష్యమాణత్వాత్తదస్తీతిద్రష్టవ్యం. అత్రపరశ్శబ్దస్సాన్తోద్రష్టవ్యః. శిష్టంస్పష్టం. ౪

శం.— అతఏవైతేభాశ్శుక్లకృష్ణత్వేసాచామశ్చ- సామ. అథయఏషోఽన్తరాదిత్యే- ఆదిత్యస్యాన్తః- మధ్యేహిరణ్మయః- హిరణ్మయఇవ హిరణ్మయః. నహిసువర్ణవికారత్వందేవస్యసమ్భవతి- ఋక్సామగేష్ణత్వాపహతపాప్మత్వాసమ్భవాత్. నహిసౌవర్ణేచేతనేపాప్మాదిప్రాప్తిరస్తి- యేనప్రతిషిధ్యేత. చాక్షుషేచాగ్రహణాత్. అతోలుప్తోపమఏవహిరణ్మయశబ్దః. జ్యోతిర్మయఇత్యర్థః ఉత్తరేష్వపిసమానాయోజనా. పురుషః- పురిశయనాత్. పూరయతివాస్వేనాత్మనాజగదితి. దృశ్యతే - నివృత్తచక్షుర్భిఃసమాహితచేతోభిఃబ్రహ్మచర్యాదిసాధనాపేక్షైః. తేజస్వినోఽపిశ్మశ్రుకేశాదయఃకృష్ణాస్స్యురిత్యతోవిశినష్టి (హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశఇతి) జ్యోతిర్మయాన్యేవాస్యశ్మశ్రూణికేశాశ్చేత్యర్థః ఆప్రణఖాత్-ప్రణఖః- నఖాగ్రం. నఖాగ్రేణసహసర్వస్సువర్ణఇవభారూపఇత్యర్థః. ౬

ఆ.— అథ యదేవైతదిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అతఏవేతి) అక్ష్యుపాసనానిసమాప్యాన్తరమాధిదైవికీం ప్రధానోపాసనాం వివక్షురుపాస్యస్వరూపముపన్యస్యతి (అథేత్యాదినా) కిమితిహిరణ్మయపదముపమార్థం వ్యాఖ్యాయతే - హిరణ్యవికారత్వమేవాత్ర వివక్షితంకింన స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అపహతపాప్మత్వాసమ్భవంసాధయతి (నహీత్యాదినా) పాప్మాదీత్యాదిపదంతత్కార్యసఙ్గ్రహార్థం. కించ- చక్షుష్యపాస్యేపురుషేసువర్ణవికారస్యాగ్రహణాద్గౌణమేవహిరణ్మయపదమిత్యాహ (చాక్షుషేచేతి) నచతత్రాప్యతిదేశకంతద్గ్రహణం- ఋక్సామగేష్ణత్వాదినాతాదృశేనవిరోధాత్. తస్మాద్గౌణమేవహిరణ్మయపదమిత్యుపసంహరతి (అతఇతి) హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాదివిశేషణేష్వపితుల్యంగౌణత్వమిత్యాహ (ఉత్తరేష్వపీతి) నన్వాదిత్యాదిమణ్డలేపురుషోనాస్మాభిర్దృశ్యతే- తత్రాహ (నివృత్తచక్షుర్భిరితి) విశిష్టాధికారిణామాదిత్యపురుషదర్శనముపపాదయతి (బ్రహ్మచర్యాదీతి) ౬

రం.— (అథయదేవైతదాదిత్యస్యశుక్లంభాస్సైవసాఅథయన్నీలంపరఃకృష్ణంతదమస్తత్సామ) పూర్వవదర్థః. ఏవమృచిపృథివ్యన్తరిక్షద్యునక్షత్రాదిత్యగతశుక్లభారూపత్వదృష్టిం, సామ్నిఅగ్నివాయ్వాదిత్యచన్ద్రాదిత్యగతనీలభారూపత్వదృష్టిం, చవిధాయాహ (అథయఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతే) అన్తరాదిత్యే-ఆదిత్యమణ్డలస్యాన్తఃహిరణ్మయః-రమణీయఃయోగిభిర్దృశ్యతఇత్యర్థః. *దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యాసూక్ష్మయాసూక్ష్మదర్శిభిరితిశ్రుత్యైకార్థ్యాత్. హిరణ్మయఇతిరూపసామాన్యాచ్చన్ద్రముఖవదితివాక్యకారః. తతశ్చహిరణ్మయశబ్దస్యసముఖ్యార్థోగ్రాహ్యఇతివాక్యకారాభిప్రాయః. తతశ్చహిరణ్మయత్వం-ఉజ్జ్వలత్వమిత్యర్థః. తతశ్చనీలతోయదాభస్యాపిహిరణ్మయత్వేనానుపపత్తిః. యద్వా-*కశ్చిన్నతద్ధేమసమానవర్ణంతస్యాననమితిశ్రీరామాయణప్రయోగాత్, *పశ్యతేరుక్మవర్ణమితిశ్రుతేః, శ్చనీలతోయదాభస్యరుక్మవర్ణత్వంసమ్భవతి. తత్రహేతుశ్చసమ్ప్రదాయగమ్యః. ఏతత్సర్వంవేదార్థసఙ్గ్రహశ్రుతప్రకాశికాయాంస్పష్టంతతఏవావగన్తవ్యం. అత్రకేచిత్ *కప్యాసంపుణ్డరీకమితివాక్యైకప్యాసశబ్దేనఆదిత్యమణ్డలముచ్యతే- పుణ్డరీకమిత్యనేనహృదయపుణ్డరీకముచ్యతే. అతశ్చయథాసూర్యమణ్డలంహృదయపుణ్డరీకంచఉపాసనస్థానం- ఏవముపాసకస్యాక్షిణీఅపిపరమాత్మనఉపాసనస్థానమితిపరోక్తవ్యాఖ్యానదూషణావసరేవ్యాసార్యైః *ఆదిత్యమణ్డలరూపస్థానావరుద్ధేఅక్ష్ణోఃస్థానతయాభిధానంనసమ్భవతీత్యుక్తేః ఆదిత్యమణ్డలస్థానముత్పత్తిశిష్టమితిప్రతీయతే - తతశ్చయఏషోఽన్తరాదిత్యఇతివాక్యముపాసనోత్పత్తిపరం. తతశ్చపురుషోదృశ్యతఇత్యత్రద్రష్టవ్యఇత్యర్థఇతివ్యాసార్యాభిప్రాయః. నచాదిత్యమణ్డలస్యోత్పత్తిశిష్టత్వే ఉత్పత్తిశిష్టస్థానావరుద్ధేభాష్యకృదభిమతపుణ్డరీకదళామలాయతాక్షత్వాదేఃకథంవిధానమితివాచ్యం - పుణ్డరీకాక్షత్వాదేరుత్పత్తిశిష్టాదిత్యమణ్డలస్థానావిరుద్ధత్వాత్, ఉత్పత్తిశిష్టావిరుద్ధగుణానాంవిధానసమ్భవాత్, నన్వేవం *సర్వత్రప్రసిద్ధోపదేశాదిత్యత్ర *సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మతజ్జలానితిశాన్తఉపాసీతేతిఉత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యావరుద్ధేమనోమయత్వా

ఉ.— తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద ॥ ౭

దీనాం ఇథాసంభవసమ్భవతీత్యాక్షిప్య *సర్వం ఖల్విదమితి వాక్యస్యాప్యభాసీ తేన నైవ ఏక వాక్యత్వేన వేదసారాన్వత్వస్యానోత్త ప్రతిష్ఠితత్వమిత్యాన్తరస్వ మథ వచనాయుక్తం స్యాత్ - మనోమయత్వాదీనాం తత్ప్రతిష్ఠానాత్ సాక్షాత్కారో భాతి తస్మాత్ సారసమ్బన్ధేన వాక్యభేదమాత్రత్వసారాంశసమ్బన్ధ ప్రతిష్ఠితత్వ భావసమర్థనం కథమితి చేత్. ఉపాయా, నరస్య ఉపాయా, న చాదూషకత్వాదితి వచని అస్యైవాదిత్యమణ్డలస్థానావరుద్ధత్వస్యానోత్త ప్రతిష్ఠస్థానావరు ద్ధత్వమిత్యైవ తం- అసితమయగపదసుపసంహారతే అయమిత్యమణ్డలాక్షిస్థానపస్థానస్య యథా సే౽పి దోషదుష్టవికల్ప ప్రసఙ్గాదత్యేవ తాత్పర్యమిత్యా *యమాత్మా పశ్యతి పశ్యతేయుక్తమవస్థితి ప్రకరణే * మనసా నుపశ్యతి సేన యుక్తమవస్తి గృహావిషయ వివిధమనో గ్రాహ్యతోక్తేః. ఆరోపితాకారస్య వి నస్తమనో గ్రాహ్యత్వాభావా. దనారోపితత్వం సిద్ధం. *ఈశకేశత్వస్యాపదేశాత్ సత్యస్య లైఙ్గణస్య పరమాత్మవిషయత్వం నక్షత్వమితి సారజీకృతత్వా. *ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాదితి తమఃపారవర్తిన ఆదిత్యవర్ణ గృహావిషయత్వాభావా నైనకల్పితత్వా ప్రసక్తేః. నహి కల్పితస్య తమఃపారవర్తిత్వం స మ్భవతి (హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆ ప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణః) రమణీయశ్మశ్రుః కేశో రమణీయప్రభావయవ ఇత్యర్థః. ౬

శం.— తస్యైవం సర్వతః సువర్ణవర్ణస్యాప్యక్ష్ణోర్విశేషః. కథం? తస్య యథా కపేః- మర్కటస్యాసః - కప్యాసః. ఆసేరుపవేశనార్థస్య కరణే ఘఞ్. కపిపృష్ఠాన్తః- యేనోపవిశతి. కప్యాస ఇవ పుణ్డరీకమత్యన్తతేజస్వి ఏవమస్య- దేవస్యాక్షిణీ. ఉపమితోపమత్వాన్న హీనోపమా. తస్య- ఏవంగుణవిశిష్టస్య గౌణమిదం నామోదితి. కథం గౌణత్వం. స ఏషః- దేవః సర్వేభ్యః పాప్మభ్యః - పాప్మనా సహ తత్కార్యేభ్య ఇత్యర్థః * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాది వక్ష్యతి. ఉదితః- ఉత్ ఇతః. ఉద్గత ఇత్యర్థః. అతోఽసావున్నామా. తమేవం గుణసమ్పన్నమున్నామానం యథోక్తేన ప్రకారేణ యో వేద- సోఽప్యేవమేవోదేతి- ఉద్గచ్ఛతి సర్వేభ్యః పాప్మభ్యః. హ వై ఇత్యవధారణార్థౌ నిపాతౌ. ఉదేత్యేవేత్యర్థః ౭

ఆ.— సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి విశేషణాదక్ష్ణోరపి సువర్ణత్వే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (తస్యేతి) విశేషమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివదయతి (కథమి త్యాదినా) యథా కప్యాసస్తథా పుణ్డరీకం తథా తస్యాక్షిణీ ఇతి యోజనా ఆసశబ్దనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (ఆసేరితి) ఘఞన్తస్య శబ్దస్య విశిష్టమర్థం కథయతి (కపీతి) తస్య కరణత్వం స్ఫుటయతి (యేనేతి) కపేః సకపిపృష్ఠాన్తః కప్యాస ఇతి శేషః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (కప్యా స ఇవేతి) నిహీనోపమయా దేవస్య చక్షుషీ వ్యపదిశతా తదనారతే హీనత్వం వ్యపదిష్టం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపమితేతి) కప్యాసేనోపమితం పుణ్డ రీకం - తేనోపమానేనోపమితత్వాచ్చక్షుషోర్న నిహీనోపమానప్రయుక్తా నిహీనత్వమిత్యర్థః. యథోక్తస్యాదిత్యపురుషస్య తేజస్వినో జ్ఞానం వ్యాఖ్యా తుముపాస్యం నామ వ్యపదిశతి (తస్యేతి) నామ్నో గౌణత్వం శఙ్కాద్వారా ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య సర్వపాప్మోదయః- తస్యార్థవత్త్వా త్స్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పాప్మనేతి) ఆదిత్యశ్రేష్ఠస్యాపి సర్వపాప్మోదయస్సమ్భవతి- * స హ త్రైదేవానాం పరం గచ్ఛతీతి శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్య సగమ స్యాపి తస్య వాక్యశేషముదాహరతి (య ఆత్మేతి) ఉక్తార్థద్వారా గౌణత్వమాహ. ఉపాస్యం సఫలమాత్మానముపన్యస్య తదుపాసనమిదానీం సఫలముప న్యస్యతి (తమేవం గుణసమ్పన్నమితి) యథోక్తేన ప్రకారేణ- ఉన్నామానమితి సమ్బన్ధః. ౭

రం.— (తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ) కం పిబతీతి కపిః- ఆదిత్యః. తేన అస్యతే- క్షిప్యతే. వికాస్యత ఇతి కప్యాసం. త థాహ వాక్యకారః *ఆదిత్యక్షిప్తం వా శ్రీమత్త్వాదితి. యద్వా- కం పిబతీతి కపిః - నాళం. తస్మిన్నాస్త ఇతి కప్యాసం. అపచితాదపి పఙ్కజాన్నాళస్థ స్య పుణ్డరీకస్య శోభాతిశయశాలిత్వాత్తాదృశమిహ వివక్షితం. యద్వా- కం-జలం. * ఆస ఉపవేశన ఇతి ధాతురపి పూర్వోక్తః. * వష్టి భాగురిరల్లోపమ వాప్యోరుపసర్గయోరితి వచనాదకారలోపః. కే- జలే హ్యాస్త ఇతి కప్యాసం - సలిలస్థమిత్యర్థః. ఏవమస్యార్థత్రయస్యాప్యుపపన్నతయా వాక్యకారేణ సిద్ధా న్తిత్వమపి వైత్యభగవతా భాష్యకారేణ వేదార్థసఙ్గ్రహే * గమ్భీరామ్భస్సముద్భూతసుమృష్టనాళరవికరవికసితపుణ్డరీకదళామలాయతేక్షణ ఇత్యభి హితం. మర్కటజఘనసదృశపుణ్డరీకసాదృశ్యాద్వర్ణాన్తరం త్వశ్లీలత్వాదిదోషదుష్టతయా వాక్యకృదనాదృతత్వాద్భాష్యకారేణాప్యనాదృతం. యద్యప్య మరకోశే * పుణ్డరీకం సితామ్భోజమిత్యనుశిష్టం - తథాపి శబరస్వామినా నవమాధ్యాయే * వరాహం గావోఽనుధావన్తీత్యత్ర శ్రీకామ ఇతి విహితాయామిష్టౌ * పౌణ్డరీకాణి బర్హీంషి భవన్తీతి సగణార్థత్వేన విహితే పుణ్డరీకే ప్రకృతిదేశప్రాప్తస్య * దర్భైః స్తృణీత హరితైరితి మన్త్రస్య దర్భపదస్థానే పుణ్డరీకపదం, హరితపదస్థానే రక్తపద, మూహితవ్యమిత్యుక్తత్వాద్రక్తామ్భోజమేవ పుణ్డరీకమితి ద్రష్టవ్యం. (తస్యోదితి నామ) స్పష్టోఽర్థః. తస్యోన్నామకత్వే హేతు మాహ (స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః) సర్వపాప్మోద్గతత్వాదున్నామక ఇత్యర్థః. నీడాచ్ఛకునేరస్య ఉద్గమనవత్ పాపపఙ్కాదుద్గమన హేత్వనుఖ్యాతస్య ను త్రాపృథగ్భావాదుద్గమనేన తత్సమ్బన్ధరాహిత్యం లక్ష్యతే- * నైనం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతమితి పర మాత్మనస్సుకృతసమ్బన్ధాభావో హి ప్రతిపాద్యతే. తరతేః ప్రాప్తివాచిత్వాత్. పాపశబ్దశ్చ పుణ్యపాపరూపోభయవిధకర్మపరః- పరమాత్మప్రకరణేషు *నైనం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతం సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్త ఇతి సుకృతేఽపి పాపశబ్దప్రయోగాత్, *పాప్మనః కాలజరామృత్యుశోకాదయః సఙ్ఖ్యాతత్వాదితి వాక్యకారవచనా, దలౌకికత్వే సత్యనిష్టఫలసాధనత్వరూపప్రవృత్తినిమిత్తయోగాత్పుణ్యస్యా పి పాపశబ్దాభిధేయత్వోపపత్తేః, ముముక్షోర్వేదయోస్స్వర్గాదీనామప్యనిష్టత్వాత్, *ఏతేనైవ నిరయాస్తాత్ స్థానస్య పరమాత్మనః *కనాకపృష్ఠగమనం పు

తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యధిదైవతమ్॥ ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— అథాధ్యాత్మం వాగేవర్క్ప్రాణః సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢꣳ సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢꣳ సామ గీయతే వాగేవ సా ప్రాణోఽమస్తత్సామ॥ ౧

సంప్రాప్తిలక్షణం। స్వజనో వాసుదేవే ... సర్వపాపాపహతత్వం నామ కర్మవశ్యతాగన్ధరాహిత్యమిత్యర్థః. కృతానామనుభవితవ్యానాం ఫలజననశక్తిప్రతిభటత్వం ... ఈశ్వరస్వభావవిశేష ఉపహతపాప్మత్వాత్ సర్వపాపోదితిశబ్దార్థత్వాత్ ద్రష్టవ్యం. ఏవంనామవిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— తస్యోద్గీథత్వం దేవస్యాదిత్యాదీనామివ వివక్షిత్వాహ— తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ— పృథివ్యాద్యృక్తలక్షణే పర్వణీ. సర్వాత్మా హి దేవః. పరాపరలోకకామేశితృత్వాద్యుపపద్యతే పృథివ్యగ్న్యాద్యృక్సామగేష్ణత్వం సర్వయోనిత్వాచ్చ. యత ఏవమున్నామా చాసావృక్సామగేష్ణశ్చ— తస్మాదృక్సామగేష్ణత్వే ప్రాప్తే ఉద్గీథత్వముచ్యతే పరోక్షేణ— పరోక్షప్రియత్వాద్దేవస్య. తస్మాదుద్గీథ ఇతి. తస్మాత్త్వేవ హేతోరుద్గాయతీత్యుద్గాతా. యస్మాద్ధ్యేతస్య యథోక్తస్యోన్నామ్నో గాతా సః— అతో యుక్తముద్గాతేతి నామప్రసిద్ధిరుద్గాతుః. స ఏష— దేవ ఉన్నామా యే చాముష్మాత్— ఆదిత్యాత్పరాఞ్చః— పరాగఞ్చనాత్. ఊర్ధ్వా లోకాః. తేషాం— లోకానాంచేష్టే. న కేవలమీశితృత్వమేవ— చశబ్దాద్ధారయతి చ. *స దాధార పృథివీం ద్యాముతేమామిత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. కించ— దేవకామానామీష్టే. ఇత్యేతదధిదైవతం— దేవతావిషయం దేవస్యోద్గీథస్య స్వరూపముక్తం. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— కథం పరస్యోపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథే సమ్పాద్యేతి దర్శయతి (తస్యేత్యాదినా) యథా ఆదిత్యాదీనాముద్గీథే సమ్పాద్యోపాసనముపదిష్టం— తథా పరమాత్మనోఽపి తత్ర సమ్పాద్యోపాసనం వివక్షిత్వా సర్వగాత్మత్వమాహ తస్యేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. మణ్డలావచ్ఛిన్నస్య పురుషస్య కథమృగాదిగేష్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మేతి) పరస్యాత్మరూపేణ సర్వాత్మత్వాత్, ఉపాధ్యానర్థం మణ్డలావచ్ఛేదాత్, ఉపపన్నమృగాదిగేష్ణత్వమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (పరాపరేతి) సర్వాత్మత్వం సాధయతి (సర్వయోనిత్వాదితి) సర్వకారణత్వేన సర్వాత్మత్వాదృగాదిగేష్ణత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః. తస్మాదుద్గీథ ఇతి వాక్యం యోజయతి (యత ఇతి) ప్రాప్తే సతి— తస్మాదుద్గీథ ఇత్యనేన వాక్యేనోద్గీథత్వం పరోక్షేణ నామ్నా దేవస్యోచ్యత ఇతి యోజనా. కిమితి పరోక్షనామ్నా దేవో వ్యపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య * పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విష ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (పరోక్షప్రియత్వాదితి) ఉన్నామత్వే దేవస్యోద్గాతురుద్గాతృత్వప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) గచ్ఛత్యర్థం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ప్రకృతస్యోన్నామ్నో దేవస్యాగానాదిత్యలక్ష్యార్థః ఉద్గాతుః— ఉద్గాతేతి నామ ప్రసిద్ధిరితి యుక్తమితి యోజనా. సర్వపాప్మోదయలిఙ్గా, ప్రస్యచాన్యత్రాసమ్భవాత్, ఆదిత్యాన్తర్గతో దేవః పరాత్మేత్యుక్తం— తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (స ఏష ఇతి) దేవకామానాం— ఆదిత్యాదుపరితనలోకేష్వధిష్ఠాతారో యే దేవాః— తేషాం కామాః— కామ్యమానఫలవిశేషాః. తేషామిత్యాయావత్. సహస్రరశ్మిలోకకామేశితృత్వం పరస్యాదన్యత్ర సమ్భవతి— * ఏష సర్వేశ్వర ఇతి శ్రుతేరిభావః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ) పృథివ్యాగ్న్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టతయా ప్రాక్ప్రస్తుతే ఋక్సామే ఏతస్య గేష్ణౌ— గానరూపే. యద్యపి ఋచో గానాశ్రయత్వేఽపి న గానరూపత్వం— తథాప్యభేదోపచారేణ గేష్ణత్వోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. అవ్యుత్పన్నో గేష్ణశబ్దః. వ్యత్యయేన పుంస్త్వం. అగ్న్యాదిప్రతిపాదకఋక్సామగేయత్వోక్త్యా సర్వాత్మకత్వముక్తం భవతి. (తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా) యస్మాదున్నామకత్వం పరమాత్మనః. అత ఏవ తద్గానరూపత్వాద్ద్వితీయభక్తేరుద్గీథసంజ్ఞత్వం, తద్గాతురుద్గాతృసంజ్ఞావత్త్వం చేత్యర్థః. యద్వా— పరమాత్మన ఉన్నామకత్వాత్ ఋక్సామగేష్ణత్వాచ్చ ఉద్గేష్ణస్య పరమాత్మన ఉద్గీథత్వముపపద్యతే— తత ఉద్గీథే పరమాత్మదృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః (స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చ) స ఏష— హిరణ్మయః పురుషః ఆదిత్యమణ్డలోర్ధ్వవర్తిలోకానాం, దేవభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానానాం, చ నియన్తేత్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఉపాసనముపదిష్టమితి శేషః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ— అధునాఽధ్యాత్మముచ్యతే. వాగేవర్క్ప్రాణః సామ— అధరోపరిస్థానత్వసామాన్యాత్. ప్రాణః— ఘ్రాణముచ్యతే సహ వాయునా. (వాగేవ సా ప్రాణోఽమ ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఉ.— చక్షురేవర్గాత్మాసామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామగీయతే చక్షురేవసాఽఽత్మాఽమస్తత్సామ॥ ౨

శ్రోత్రమేవర్జ్మనః సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామగీయతే శ్రోత్రమేవసా మనోఽమస్తత్సామ॥ 3

అథయదేతదక్ష్ణశ్శుక్లంభాస్సైవర్గథ యన్నీలంపరఃకృష్ణంతత్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామగీయతే అథయదేవైతదక్ష్ణః శుక్లంభాస్సైవసాఽథయన్నీలంపరఃకృష్ణంతదమస్తత్సామ॥ ౪

అథయఏషోఽన్తరక్షిణిపురుషోదృశ్యతే సైవర్క్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ తస్యైతస్య తదేవరూపం యదముష్యరూపం యావముష్యగేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ॥ ౫

ఆ.— ఆధిదైవికోపాస్త్యనన్తర్యమథశబ్దార్థః. ఋచివాగ్దృష్టిః, సామ్ని ప్రాణదృష్టిః, శ్చ కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అథరేతి) కథమృక్సామయోరివ వాక్ప్రాణయోరధరోపరిస్థానత్వం- తత్రాహ (ప్రాణఇతి) ప్రాణమాత్రత్వంవ్యావర్తయతి (సహేతి) ౧

రం.— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యత ఇతి శేషః. (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యాది) సర్వంపూర్వవత్. ౧-౨-3-౪

శం.— (చక్షురేవర్గాత్మాసామ) ఆత్మేతి-ఛాయాత్మా. తత్స్థత్వాత్సామ. ౨

ఆ.— శ్రోత్రారంవ్యావర్తయతి (ఆత్మేతి) ఛాయాత్మనస్సామత్వే హేతుమాహ (తత్స్థత్వాదితి) చక్షుషిఛాయాత్మనఃస్థితత్వా దృచిసామవదిత్యర్థః. ౨-3

శం.— (శ్రోత్రమేవర్జ్మనస్సామ) శ్రోత్రస్యాధిష్ఠాతృత్వాన్మనసస్సామత్వం. 3

శం.— అథయదేతదక్ష్ణశ్శుక్లంభాః- సైవర్క్. అథయన్నీలంపరఃకృష్ణం- ఆదిత్యఇవదృక్శక్త్యధిష్ఠానం. తత్సామ. ౪

ఆ.— ఆధ్యాత్మికానికానిచిదఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరం ప్రకారాన్తరేణాఙ్గోపాసనమేవకిఞ్చిదుపదిశతి (అథేతి) అక్ష్ణోర్యదేతద్రూపంశుక్లందృశ్యతే- ఋచితద్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవరూపంవిశినష్టి (భాఇతి) ఋచిపూర్వోక్తరూపదృష్టివద్వక్ష్యమాణరూపదృష్టిరపిసామ్ని కర్తవ్యేత్యాహ (అథేతి) యథాఆదిత్యమణ్డలేసమధిగమ్యమతికృష్ణరూపముక్తం- తథాచక్షుస్యపిదృక్శక్తేరధిష్ఠానంతాదృగ్రూపముపలభ్యతే- తద్దృష్టిస్సామ్నికర్తవ్యేత్యర్థః. ౪

శం.— (అథయఏషోఽన్తరక్షిణిపురుషోదృశ్యతే) పూర్వవత్. సైవర్క్- అధ్యాత్మంవాగాద్యా. పృథివ్యాద్యాచాధిదైవతం. ప్రసిద్ధాచ ఋక్పాదబద్ధాఽక్షరాత్మికా. తథాసామ. ఉక్థసాహచర్యాద్వాస్తోత్రం- సామ. ఋక్- శస్త్రముక్థాదన్యత్. తథా-యజుః- స్వాహాస్వధావషడాదిసర్వమేవవాగ్యజుః. తత్సఏవ- సర్వాత్మకత్వాత్సర్వయోనిత్వాచ్చేతిహ్యవోచామ. ఋగాదిప్రకరణాత్తద్బ్రహ్మేతి - త్రయోవేదాః. తస్యైతస్య- చాక్షుషస్యపురుషస్యతదేవరూపమతిదిశ్యతే. కింతత్. యదముష్య-ఆదిత్యపురుషస్య - హిరణ్మయఇత్యాదియదధిదైవతముక్తం. యావముష్యగేష్ణౌ- పర్వణీ. తావేవాస్యాపిచాక్షుషస్యగేష్ణౌ. యచ్చాముష్యనామోదిత్యుదీథఇతిచ- తదేవాస్యనామ. స్థానభేదాద్రూపగుణనామాతిదేశాదీశిత్వవిషయభేదవ్యపదేశాచ్చ ఆదిత్యచాక్షుషయోర్భేదఇతిచేన్న- * అమునా * అనేనైవేత్యేకస్యోభయాత్మప్రాప్త్యనుపపత్తేః. ద్విధాభావేనోపపద్యతఇతిచేత్ - వక్ష్యతిహి * సఏకధాభవతిద్విధాభవతీత్యాది. న- చేతనస్యైకస్యనిరవయవత్వాద్ద్విధాభావానుపపత్తేః. తస్మాదధ్యాత్మాధిదైవతయోరేకత్వమేవ. యత్తురూపాద్యతిదేశోభేదకారణమవోచః- నతద్భేదావగమాయ. కింతర్హి. స్థానభేదాద్భేదాశఙ్కామాభూదిత్యేవమర్థః. ౫

ఆ.— ఆధ్యాత్మికప్రధానోపాసనశేషత్వేనాఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరం ప్రధానోపాసనావిషయందర్శయతి (అథేతి) దృశ్యతఇతి ప్రయోగాచ్ఛాయాత్మాయమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవదితి) యథాపూర్వస్మిన్నాధిదైవికేవాక్యేసమాహితచేతోభిరాదిత్యపురుషస్యదృశ్యత్వముక్తం- తథాచాక్షుషపురుషస్యాపివిశిష్టాధికారిభిరేవదృశ్యత్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. ఛాయాత్మపక్షేవాక్యశేషవిరోధమభిప్రేత్యాహ (సైవేతి) యేయమృగ్యథావ్యాఖ్యాతా- సాసర్వాసఏవపురుషఇత్యర్థః. ఋచ్యుక్తంన్యాయంసామ్న్యతిదిశతి (తథేతి) యత్కిఞ్చిత్సామ - తత్సర్వంసఏవపురుషఇత్యర్థః. ఋక్సామశబ్దయోరర్థాన్తరమాహ (ఉక్థేతి) ఋక్సామేయద్వదితిదృష్టాన్తస్తథాశబ్దార్థః. కథమృగాద్యాత్మత్వంపరస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మకత్వాదితి) బ్రహ్మశబ్దస్యపరమాత్మవిషయత్వంవ్యావర్తయన్ ప్రకరణాదిత్యుక్తన్యాయేనత్రయోవేదాస్సఏవపురుషఇత్యుపసంహరతి. ఛాయాత్మనోజడస్యవ్యావృత్త్యర్థంరూపాద్యతిదేశందర్శయతి (తస్యేతి) కింతదాదిత్యపురుషస్యరూపమిత్యపేక్షాయామాహ

ఉ — స ఏష యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి తస్మాత్తే ధనసనయః॥ ౬

అథ య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ॥ ౭

(హిరణ్మయ ఇత్యాదీతి) ఇతశ్చ నాయం ఛాయాత్మేత్యాహ (రూపమస్యేతి) నామాతిదేశోఽప్యేతముపాస్యలయతీత్యాహ (యచ్చేతి) ఆదిత్యచాక్షుషయోరుపాస్యయోరప్యభేదాదుపాసనాపి భిన్నేతి శఙ్కాం (స్థానేతి) ఆదిత్యమణ్డలం చక్షుశ్చేతి స్థానే భిద్యేతే. రూపం హిరణ్మయో హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాది. ఋగాదిగేష్ణత్వాదిగుణః ఉదిత్యాదినామ. తేషామతిదేశః - తస్యైతస్య తదేవ రూపమిత్యాదిః. (యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యధిదైవతం) యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేత్యధ్యాత్మం ఇత్యైశ్వర్యమపి విషయభేదే వ్యవస్థితం. అతస్తయోరభేదానుపపత్తిర్భిన్నమేవేత్యర్థః. నోపాస్యభేదాదుపాసనాభేదోఽస్తీతి దూషయతి (నేతి) ఉపాసకస్తావదమునాఽఽదిత్యేన నాపరాఞ్చో లోకాస్తేన కామాంశ్చాప్నోతి, స ఏవానేన - చాక్షుషరూపేణార్వాచీనలోకాన్ మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీతి శ్రూయతే. న చైకస్యవస్తునో ధిష్ణ్యభేదమాత్రేణ ప్రాప్తిరుపపద్యతే - తస్మాదభేదకల్పనాయుక్తేత్యర్థః. ఉభయాత్మకత్వమేకస్యాపి విద్యామాహాత్మ్యాదేవేత్యుపాసనాపదమాత్రేణ (ద్విధేతి) ఏకస్యవిద్యావశాదనేకరూపత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతీతి) ఏకస్యానేకశరీరసంగ్రహస్యైకస్వరూపభేదోపపత్తిరిత్యుపహరతి (స చేతనస్యేతి) ఏకత్వసాధకసద్భావస్తచ్ఛబ్దాః. పరోక్షం భేదకమనువదతి (యత్త్వితి) భేదకారణమిత్యస్మాదుపరిష్టాదితి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. దూషయతి (నతదిత్యాదినా) తదిత్యతిదిశ్యమానరూపాద్యుక్తం. ౫

రం. — ఏవమృచి వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రాదిగతశుక్లకృష్ణరూపసామదృష్టిం, సామ్ని ప్రాణచ్ఛాయాత్మమనోఽక్షిగతపరఃకృష్ణరూపసామదృష్టిం చోపదిశ్యాహ (అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ) చక్షుషి యః పురుషో యోగిభిర్దృశ్యతే - స ఏవ ఋక్సామాత్మా, ఉక్థాదిశస్త్రాత్మా, బ్రహ్మ చేత్యర్థః. అత్రాక్షస్యత్రయ్యాపేక్షయా పృథక్పరిగణనం గోబలీవర్దన్యాయేన ద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ) తస్యైతస్య - అక్ష్యన్తర్వర్తినః పరమపురుషస్య ఆదిత్యాన్తర్వర్తినో యద్ధిరణ్మయత్వాదిరూపం, ఉదితినామ, ఋక్సామరూపగేష్ణౌ, చ తాని సర్వాణి భవన్తీత్యర్థః. ౫

శం — స ఏషః - చాక్షుషః పురుషో యే చైతస్మాత్ - ఆధ్యాత్మికాదాత్మనోఽర్వాఞ్చః - అర్వాగ్గతా లోకాః. తేషాం చేష్టే, మనుష్యసమ్బన్ధినాం చ కామానాం, తత్ - తస్మాద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్తి గాయకాః - త ఏతమేవ గాయన్తి. యస్మాదీశ్వరం గాయన్తి - తస్మాత్తే ధనసనయః - ధనలాభయుక్తాః. ధనవన్త ఇత్యర్థః. ౬

ఆ. — ఆధిదైవికపురుషవదాధ్యాత్మికేఽపి పురుషే నిరతిశయైశ్వర్యశ్రవణాచ్చ తయోరైక్యమిత్యాహ (స ఏష ఇతి) తయోరైశ్వర్యాభావే హేత్వన్తరమాహ (తత్తస్మాదితి) ఈశ్వరస్యైవ ప్రాగుక్తహేతోర్గానవిషయత్వయోగ్యత్వాదిత్యర్థః. తచ్ఛబ్దార్థం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ౬

రం. — (స ఏష యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి) ఏతస్మాత్ - అక్షిస్థానాదధోవర్తినాం లోకానాం మనుష్యభోగ్యాదీనాం చ నియన్తేత్యర్థః. (తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి) యస్మాదయమీశ్వరః - తస్మాద్ధేతోః వీణాగాయకాస్స్వేష్టిపిఇమమేవ గాయన్తీత్యర్థః. తస్య సర్వాత్మకత్వేన దేవమనుష్యాదికర్మకగానస్యాపి పరమాత్మవిషయత్వాదితి భావః. (తస్మాత్తే ధనసనయః) సనిః - లాభః. ధనానాం సనిర్యేషాం తే ధనసనయః. ఈశ్వరగాయకత్వాదేవ వీణాగాయకానాం ధనలాభవత్త్వం - నహ్యనీశ్వరగాతృత్వే ధనప్రసక్తిరస్తీతి భావః. ౬

శం — అథ య ఏతదేవం విద్వాన్ - యథోక్తం దేవముద్గీథం విద్వాన్ సామ గాయతి - ఉభౌ స గాయతి - చాక్షుషమాదిత్యం చ. తస్యైవం విదః ఫలముచ్యతే - సోఽమునైవ - ఆదిత్యేన. స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాః - తాంశ్చాప్నోత్యాదిత్యాన్తర్గతదేవో భూత్వేత్యర్థః. దేవకామాంశ్చ. ౭

ఆ. — స్థానభేదేన యథోక్తోపాసనవతః ఫలోక్త్యర్థం పాఠపరిశిష్టం కరోతి (అథేతి) ఏతత్ - సామేతి సమ్బన్ధః. ఏవం విద్వానిత్యేతదేవ విభజతే (యథోక్తమితి) విద్వానిత్యస్మాదుపరిష్టాదథశబ్దస్సమ్బధ్యతే. సోఽమునైవ - లోకాన్ కామాంశ్చాప్నోతీతి సమ్బన్ధః. ఆప్తిప్రకారం వివృణోతి (స ఏష ఇతి) ఉపాస్యవదుపాసకస్యాపి మతో నిరతిశయమైశ్వర్యం - నహిద్వయోర్నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆదిత్యేతి) అమునైవాదిత్యేనేత్యుక్తమేవాత్ర వ్యక్తీకృతం. ౭

రం. — (అథ య ఏతదేవం విద్వాన్ సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి) అధ్యాత్మాధిదైవతభిన్నవిద్యాయుక్తస్సన్నుద్గీథం యో గాయతి - స చాక్షుషమాదిత్యస్థం చ గాయతీత్యర్థః. ఉద్గీథస్య చాక్షుషేణ పరమాత్మనా, ఆదిత్యాన్తర్వర్తినా చ పరమాత్మనా, ఐక్యాధ్యాసవిశిష్టతయా తావుభౌ ఉద్గీ

౯

ఉ.— అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాꣳశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాꣳశ్చ తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్ ॥ ౮

కం తే కామమాగాయానీత్యేష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏవం విద్వాన్ సామ గాయతి సామ గాయతి ॥ ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

...గాయకస్యైవ పరమాత్మ గాయకత్వాదితి భావః. తస్యైవం విదః ఫలముచ్యతే (సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాꣳశ్చాప్నోతి దేవకామాꣳశ్చ) స ఏవం విద్వాననేనైవ- ఆదిత్యాన్తర్వర్తినా ఉపాసితేనైష ఏష:-తదుపాసనావిశిష్టః ఏతస్మాదూర్ధ్వలోకాన్ దేవకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః. ౭

శం.— అథ అనేనైవ- చాక్షుషేణైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాః-తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చ. చాక్షుషో భూత్వేత్యర్థః. తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాద్యజమానం. ౮

ఆ.— అతః శబ్దస్తథా పర్యాయః. చాక్షుషో భూత్వా- అనేనైవ చాక్షుషేణైవేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తఫలస్యాగానే యజమానత్వం వర్ణయతి (తస్మాదితి) ౮

రం.— (అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చ) అనేన- అక్ష్యన్తర్వర్తినా ఉపాసితేన మనుష్యలోకాధస్తనలోకాన్ మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యస్థానవర్తిపరమాత్మోపాసనయా సర్వలోకావాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్) ఏవంవిత్- ఏతాదృశవిద్యాయుక్త ఉద్గాతా యజమానం ప్రతి బ్రూయాత్. ౮

శం.— కమిష్టం తే- తవ కామమాగాయానీతి. ఏష హి-యస్మాదుద్గాతా- కామాగానస్య- ఉద్గానేన కామం సమ్పాదయితుమీష్టే-సమర్థ ఇత్యర్థః. కోఽసౌ. య ఏవం విద్వాన్ సామ గాయతి సామ గాయతి. ద్విరుక్తిరుపాసనసమాప్త్యర్థా. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తచ్ఛబ్దార్థమేవ కథయతి (ఏష హీతి) ఉద్గాతారం విశినష్టి (కోఽసావితి) ఉద్గీథే పరస్య సమ్యగుపాసనం విభాగేనోక్తముపసంహరతి (ద్విరుక్తిరితి) ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కిమితీత్యత్రాహ (కం తే కామమాగాయానీతి) హే యజమాన. తే కం- దేవకామం మనుష్యకామం వా ఆగాయాని-గానేన సమ్పాదయానీతి ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. నన్వేతాదృశోక్తౌ ఉద్గాతుః కథం సామర్థ్యమిత్యత్రాహ (ఏష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏతదేవం విద్వాన్ సామ గాయతి సామ గాయతి) ఏవంవిదుషస్సామగస్య కామసమ్పాదకగానసామర్థ్యమస్తీత్యర్థః ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డద్వయస్థలవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే- సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే అన్తరాదిత్యే, అన్తరక్షిణి, చ వర్తమానత్వేన శ్రుతః పురుషో జీవ ఏవ- "హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణ" ఇతి శరీరసమ్బన్ధశ్రవణాత్, శరీరత్వస్యైవ కర్మజన్యతావచ్ఛేదకత్వేన కర్మాజన్యశరీరాసమ్భవాత్,. ప్రక్రమస్థ ... చేన శరీరిత్వలిఙ్గేన జీవత్వే నిశ్చితే ... పసంహారోక్తం సర్వపాపోదితత్వమపి సంకోచనీయమితి పూర్వపక్షే ... స్త్వైతచ్యతే- "అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్". ... ఆదిత్యాక్ష్యన్తర్వర్తిపురుషః పరమాత్మైవ-పరమాత్మధర్మోపదేశాత్. కర్మవశ్యతాగన్ధరహితత్వలక్షణం నిత్యావిర్భూతం సర్వపాపోదితత్వం స పరమాత్మనో ... సమ్భవతి. తచ్చ పరమశ్రుతమపి "ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేదే"తి ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గాత్ప్రబలం తథాభ్యాసరూపం ... నేతి వాక్యప్రతం చ సార్వాత్మ్యం పరమాత్మధర్మః. తథాఽఽదిత్యవర్త్యేకపురుషగతోర్ధ్వాధోవర్తిలోకకామేశ్వరత్వరూపసర్వకామేశ్వరత్వమపి "సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ" "అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చే"తి వాక్యశేషప్రతిపన్నఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతత్వాత్ప్రబలం. అతః ప్రబలైః పరమాత్మలిఙ్గైః పరమాత్మత్వే నిర్ణీతే "అజాయమానో బహుధా విజాయతే" "అజోఽపి సన్నవ్యయాత్మా భూతానామీశ్వరోఽపి సన్ । ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ సమ్భవామ్యాత్మమాయయా" "పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సమ్భవామి యుగే యుగే" ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ ఇతి శ్రుతిస్మృత్యనుసారేణాజహత్స్వస్వభావస్యైవ పరమాత్మనః స్వమాయాశబ్దితసఙ్కల్పమాత్రేణోపాసకపరిత్రాణాయ ప్రాకృతదివ్యవిగ్రహపరిగ్రహోపపత్తేః. ఏతేన నిత్యసర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేర్జ్ఞానార్థం ప్రవృత్త్యర్థం వా కరణానపేక్షణాత్, ఆత్మాసఙ్గత్వశ్రుత్యా విగ్రహస్పర్శాసమ్భవాచ్చ విగ్రహాసమ్భవ ఇతి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా- కరణానపేక్షజ్ఞానక్రియస్యాపి పరమాత్మన ఉపాసకానుగ్రహార్థం భోగార్థం చ విగ్రహస్వీకారోపపత్తేః, ప్రభూతానన్దానామస్యానన్దాన్తరాపేక్షాదర్శనేన నిరతిశయానన్దస్వరూపస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రీతివిశేషాపేక్షాయాః సమ్భవాత్,. నచ

ఉ.— త్రయో హోద్గీథే కుశలా బభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనో దాల్భ్యః ప్రవాహణో జై
బలిరితి తే హోచురుద్గీథే వై కుశలాస్స్మో హన్తోద్గీథే కథాం వదామ ఇతి॥ ౧
తథేతి హ సముపవివిశుః స హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ భగవన్తావగ్రే వదతాం బ్రాహ్మణయో
ర్వదతోర్వాచగ్ శ్రోష్యామీతి॥ ౨

నిగ్రహస్య భోగ్యత్వే స్వయూపభోగ్యత్వస్వైకల్యం శక్యం- స్వసమ్బన్ధిభోగ్యత్వస్య స్వభోగ్యత్వాభిశయూపహత్వేన తద్వైకల్యాపహత్వాభావాత్. తప్రచ * సమస్తాశ్శక్తయస్తత్వా తాన్నయత్ర ప్రతిష్ఠితాః। తద్విశ్వరూపవైరూప్యం రూపమన్యద్ధరేర్మహత్। సమస్తశక్తిరూపాణి తత్కరోతి జనేశ్వర। దేవతిర్య ఙ్మనుష్యాఖ్యాచేష్టావన్తి స్వలీలయా * నిత్యాలిఙ్గస్వభావసంసిద్ధిర్నిష్క్రియా-కారాఙ్గప్రత్యఙ్గవ్యఞ్జనవతీ * ఉజ్జహారాత్మనః కేశౌ సితకృష్ణౌ * అంశాంశేనావ తీర్యోర్వ్యామిత్యాది ప్రమాణాన్నిత్యస్యపి విగ్రహస్యాశిథిలసంస్థానస్యైవ ప్రాకృతానన్తావతారహేతుత్వముపపద్యతే- చతుర్ముఖదేహస్య సంస్థానా స్థైర్యేపి అనేకదేహోపాదకత్వదర్శనాత్. తతశ్చ ఉపాసకానుగ్రహార్థం స్వేచ్ఛాపరిగృహీతాప్రాకృతశరీరసమ్బన్ధస్య ప్రమాణసిద్ధస్య పరమాత్మని సత్త్వాత్ సహిరణ్మయవిగ్రహసమ్బన్ధాన్నుపపత్తిః పరమాత్మనః. అతో ఽత్ర్యాదిత్యాన్తర్వర్తీ పరమాత్మా. నత్వాదిత్యపురుషాదన్యః పరమాత్మైవ నాస్తీత్యత్రాహ- * భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః. * య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేదేత్యాదిత్యపురుషావేద్యస్యతన్నియన్తుః పరమాత్మనో ఽన్యస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాన్నైవ్యప్రభాకోవా నాస్తీతి శఙ్క్యం. న చ నిత్యముక్తవ్యతిరిక్తః పరమాత్మా నాస్తీత్యపి వక్తుం శక్యం- * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యపర్యాయే పఠిత ముక్తాత్మభ్యోపి భేద ప్రతిపాదనాత్. అతో ఽన్తరాదిత్యే న్తరక్షిణి చ విద్యమానః పరమాత్మైతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠసప్తమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— అనేకధోపాస్యత్వాదక్షరస్య ప్రకారాన్తరేణ పరోవరీయస్త్వగుణఫలముపాసనాన్తరమానినాయ. ఇతిహాసస్తు సుఖావబోధ నార్థః. త్రయః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. హ ఇతి- ఐతిహ్యార్థః. ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞానం ప్రతి కుశలాః- నిపుణా బభూవుః కస్మింశ్చిద్దేశే కాలే చ నిమిత్తే వా సమేతా నామిత్యభిప్రాయః. న హి సర్వస్మిఞ్జగతి త్రయాణామేవ కౌశలముద్గీథాదివిజ్ఞానే - శ్రూయన్తే హ్యుషస్తిజానశ్రుతికైకేయప్రభృతయస్సర్వజ్ఞక ల్పాః. కే తే త్రయ ఇతి. ఆహ - శిలకః - నామతః. శలావతో ఽపత్యం శాలావత్యః. చికితాయనస్యాపత్యం చైకితాయనః. దల్భగోత్రో దాల్భ్యః. ద్వ్యాముష్యాయణో వా. ప్రవాహణః- నామతః. జీబలస్యాపత్యం జైబలిః. ఇత్యేతే త్రయః. తే హోచురన్యోన్యం. ఉద్గీథే వై కుశలాః - నిపుణా ఇతి ప్రసిద్ధాస్స్మః. అతో హన్త- యద్యనుమతిర్భవతాం. ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞాననిమిత్తాం కథాం - విచారణాం పక్షప్రతిపక్షోపన్యాసేన వదామః. వాదం కు ర్మ ఇత్యర్థః. తథా చ తద్విద్యసంవాదే విపరీతగ్రహణనాశో ఽపూర్వవిజ్ఞానోపజనస్సంశయనివృత్తిశ్చేత్యతస్తద్విద్యసంయోగః కర్తవ్య ఇతి చేతిహాసప్రయో జనం. దృశ్యతే హి శిలకాదీనాం. ౧

ఆ.— ఆధ్యాత్మాధిదైవతతత్స్థానభేదావచ్ఛిన్నపరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనమఖిలపాప్మాపగమఫలముక్తం. సమ్ప్రతి తత్స్థానభేదావచ్ఛే దంహిత్వా పరోవరీయస్త్వగుణకపరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనం పరోవరీయస్త్వప్రాప్తిఫలకమానీతవానామ్నాయ ఇతి ప్రకరణతాత్పర్యమాహ (అ నేకధేతి) తర్హి వివక్షితముపాసనమేవోచ్యతాం- కిమాఖ్యాయికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసస్త్వితి) ఇతిహాసః- పూర్వవృత్తం. ఇతిహస్యభా వః- ఐతిహ్యం. సమేతానామితి- నిర్ధారణే షష్ఠీ. నను సర్వస్మిఞ్జగతి త్రయాణామేవోద్గీథాదిజ్ఞానే కౌశలమితి కిం నోచ్యతే - కిమితి తేషాం మధ్యే త్రయా ణామేవ తన్నైపుణ్యం ప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (న హీతి) అముష్య- ప్రసిద్ధస్యాపత్యం - ఆముష్యాయణః. ద్వయోరాముష్యాయణః- ద్వ్యా ముష్యాయణః. తవమమ చాయమితి పరిభాషయా ధర్మతః పరిగృహీత ఇతి యావత్. కిమర్థో వా దారమ్భ ఇత్యత ఆహ (తథా చేతి) ప్రవృత్తే వాదే త స్మిన్- వివక్షితే ఽర్థే విద్యావిదుషాం- తైస్సహ సంవాదే దృష్టమేవ ఫలమిత్యర్థః. ఇతి శబ్దస్య ప్రయోజనమిత్యేతేన సమ్బన్ధః. వాదారమ్భస్య దృష్టఫలత్వే ఫలి తమాహ (అత ఇతి) ఇతిహాసస్తు సుఖావబోధార్థ ఇత్యుక్తేన సముచ్చయార్థశ్చకారః. కథం యథోక్తఫలం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యతే హీతి) శి లకాదీనాం- తద్విద్యసంయోగే విపరీతధీధ్వంసాదికం ఫలమితి శేషః. ౧

రం.— ప్రకారాన్తరేణోపాసనం విధాతుమాఖ్యాయికామాహ (త్రయో హోద్గీథే కుశలా బభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనో దాల్భ్యః ప్రవాహణో జైబలిరితి) శాలావత్సుతః శిలకనామా, దల్భగోత్రశ్చైకితాయనసుతః, జీబలసుతః ప్రవాహణనామా, త్రయ ఏతే ఉద్గీథవిజ్ఞానే నిపుణా బభూవురిత్యర్థః. శాలావత్యః- శాలావచ్ఛబ్దాదపత్యార్థే అణి తదన్తాత్స్వార్థే * అభిజిద్విదభృచ్ఛాలావదిత్యాదినా యఞ్ ప్రత్యయః. దాల్భ్యః- దల్భ్యశబ్దాత్ గోత్రాపత్యే గర్గాదిత్వాద్యఞ్. చికితాయనశబ్దాదపత్యార్థే బహుషిత్వాదణి చైకితాయనః. జీబలశబ్దాదత ఇఞి జైబలిః. (తే హోచురు ద్గీథే వై కుశలాస్స్మో హన్తోద్గీథే కథాం వదామ ఇతి) వయముద్గీథవిజ్ఞానే కుశలా భవామః. అతో విద్యావైశద్యాయ వాదకథాం పరస్పరం ప్రవర్తయా మ ఇత్యూచురిత్యర్థః. ౧

శం.— తథేత్యుక్త్వా తే సముపవివిశుః- ఉపవిష్టవన్తః కిల. తత్ర రాజ్ఞః ప్రాగల్భ్యోపపత్తేః స హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచేతరౌ. భగ

ఉ.— సహ శిలకః శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ హన్త త్వా పృచ్ఛానీతి పృచ్ఛేతి హోవాచ॥ ౩

కా సామ్నో గతిరితి స్వర ఇతి హోవాచ స్వరస్య కా గతిరితి ప్రాణ ఇతి హోవాచ ప్రాణస్య కా గతిరిత్యన్నమితి హోవాచాన్నస్య కా గతిరిత్యాప ఇతి హోవాచ॥ ౪

అపాం కా గతిరిత్యసౌ లోక ఇతి హోవాచాముష్య లోకస్య కా గతిరితి న స్వర్గం లోకమతి నయేదితి హోవాచ స్వర్గం వయం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః స్వర్గసంస్తావం హి సామేతి॥ ౫

నన్తౌ - పూజావన్తౌ, అగ్రే - పూర్వం వదతాం. బ్రాహ్మణయోరితి లిఙ్గాద్రాజాసౌ. యువయోర్బ్రాహ్మణయోర్వదతో ర్వాచం శ్రోష్యామి. అర్థరహి తామిత్యపరే - వాచమిత్యర్థాత్. ౨

ఆ.— ... నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ. ... గల్భ్యస్య ... యుక్తం- తస్య రాజత్వే హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రాహ్మణయోరితి) ... (అర్థ) ౨

రం.— (...) ... (సహ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ) ప్రవాహణః ... బ్రాహ్మణౌ ... గల్భ్యాదువాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (భగవన్తావగ్రే వదతాం బ్రాహ్మణయోర్వదతో ర్వాచం శ్రోష్యామి) భగవన్తౌ-పూజావన్తౌ బ్రాహ్మణౌ అగ్రే వదతాం-... తత్ప్రకారం శ్రోష్యామీతి. ౨

శం.— ఉక్తయోస్సహ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. హన్త- యద్యనుమన్యసే త్వా - త్వాం పృచ్ఛానీత్యుక్త ఇతరః పృచ్ఛేతి హోవాచ. ౩

ఆ.— రాజ్ఞానుజ్ఞాతేన ప్రకారేణోక్తయోర్బ్రాహ్మణయోర్మధ్యే శాలావత్యో దాల్భ్యం ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః. ౩

రం.— (సహ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచేత్యాది) స్పష్టోऽర్థః. తత్ర దాల్భ్యస్య ప్రత్యుక్తిమాహ (పృచ్ఛేతి హోవాచేతి) స్పష్టం. ౩

శం.— లబ్ధానుమతిరాహ (కా సామ్నః) ప్రకృతత్వాదుద్గీథస్య. ఉద్గీథో హ్యత్రోపాస్యత్వేన ప్రకృతః, “పరోవరీయాంసముద్గీథ”మితి చ వక్ష్యతి. గతిః - ఆశ్రయః పరాయణమిత్యేతత్. ఏవం పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ- స్వర ఇతి. స్వరాత్మకత్వాత్సామ్నః యో యదాత్మకః - స తద్గతిస్తదాశ్రయశ్చ భవతీతి యుక్తం- మృదాశ్రయ ఇవ ఘటాదిః. స్వరస్య కా గతిరితి. (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణనిష్పాద్యో హి స్వరః- తస్మాత్స్వరస్య ప్రాణో గతిః. ప్రాణస్య కా గతిరితి. (అన్నమితి హోవాచ) అన్నావష్టమ్భో హి ప్రాణః- “శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేऽన్నా”దితి, శ్రుతేః “అన్నం దామే”తి చ. అన్నస్య కా గతిరితి. ఆప ఇతి హోవాచ- అప్సమ్భవత్వాదన్నస్య. ౪

ఆ.— సామ్నః గతిరిత్యన్వయః. సామశబ్దార్థమాహ (ప్రకృతత్వాదితి) తస్య పూర్వోత్తరగ్రన్థయోః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (ఉద్గీథో హీతి) గతిశబ్దస్య క్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఆశ్రయ ఇతి) ఔపచారికమాశ్రయం నిరస్యతి (పరాయణమిత్యేతదితి) స్వరః- ధ్వనిభేదః. ... గతిత్వాశఙ్క్యాహ (స్వరాత్మకత్వాదితి) తద్వ్యఞ్జకతయా తదాశ్రయత్వేన తాదాత్మ్యం భవతి స్వరస్య గతిత్వమర్థః. సామ్నస్స్వరాత్మకత్వేऽపి కథం తద్గతిత్వమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి (యో యదాత్మక ఇతి) ప్రాణస్యాన్నావష్టమ్భకత్వే వాజసనేయశ్రుతిం ప్రమాణయతి (శుష్యతీతి) వత్సస్థానీయస్య ప్రాణస్యాన్నం దామబన్ధనమితి ప్రశ్రుతేరిత్యర్థః. “తా అన్నమసృజన్త” ఇతి శ్రుతేరన్నస్యాప్సమ్భవత్వం ద్రష్టవ్యం. ౪

రం.— శిలకః పృచ్ఛతి (కా సామ్నో గతిరితి) గతిః - అయనం. ప్రాప్యమిత్యర్థః. స దాల్భ్యః స్వర ఇతి హోవాచ - ప్రత్యువాచ. స్వరాత్మకత్వాత్సామ్న ఇతి భావః. శిలకః పృచ్ఛతి (స్వరస్య కా గతిరితి) దాల్భ్య ఉత్తరమాహ (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్స్వరస్యేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాప్యౌచిత్యమనుసన్ధేయం. ౪

శం.— అపాం కా గతిరితి. అసౌ లోక ఇతి హోవాచ - అముష్మాల్లోకాద్వృష్టిస్సమ్భవతి. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ - స్వర్గమముం లోకమతీత్యాశ్రయాన్తరం సామ న నయేత్కశ్చిదితి హోవాచ - ఆహ. అతో వయమపి స్వర్గం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః- స్వర్గలోకప్రతిష్ఠం సామ జానీమ ఇత్యర్థః. స్వర్గసంస్తావం- స్వర్గత్వేన సంస్తవనం- సంస్తావోऽస్యేతి తత్సామ స్వర్గసంస్తావం హి- యస్మాత్. “స్వర్గో వై లోకస్సామవేద” ఇతి శ్రుతిః. ౫

ఆ.— కథమసావసౌ లోకో గతిః- తత్రాహ (అముష్మాదితి) ఇతి పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ హేతి సమ్బన్ధః. తత్ర ఛన్దసి కాలనియమాభావ

ఉ.— తగ్ంహశిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచాప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి॥ ౬

హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచాముష్య లోకస్య కా గతిరిత్యయం లోక ఇతి హోవాచాస్య లోకస్య కా గతిరితి న ప్రతిష్ఠాం లోకమతినయేదితి హోవాచ ప్రతిష్ఠాం వయం లోకగ్ం సామాభిసగ్ంస్థాపయామః ప్రతిష్ఠాసగ్ంస్తావగ్ం హి సామేతి॥ ౭

మభిప్రైత్య క్రియాపదం వ్యాకరోతి (ఆహేతి) యద్యపి పరోనాస్త్యాశ్రయాన్తరం ప్రతిపద్యతే - తథాపిత్వియాతద్వాచ్యమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) అతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫోరయతి (స్వర్గేతి) తస్మాత్స్వర్గలోకప్రతిష్ఠం సామేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః స్వర్గసంస్తావం సామేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (స్వర ఇతి) ౫

రం — అసౌ కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్యః అసౌ లోక ఇతి హోవాచ. ద్యులోకాదేవవృష్టిప్రభవాదితిభావః. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్య ఆహ (న స్వర్గం లోకమతినయేదితి హోవాచ) స్వర్గలోకమతీత్య పరమాశ్రయాన్తరం సామ న నయేత్. స్వర్గలోకవ్యతిరిక్తమాశ్రయాన్తరం సామ న ప్రాపయేదిత్యర్థః. నయదేదితి యావత్. (స్వర్గం వయం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః స్వర్గసంస్తావం హి సామేతి) అతో వయమపి సామాభి- సామ ప్రతిఆశ్రయత్వేన స్వర్గం లోకం సమ్యక్ స్థాపయామః. కిం- యస్మాత్సామ స్వర్గసంస్తావం- * స్వర్గో వై లోకస్సామవేద ఇతి శ్రుత్యా స్వర్గత్వేన సామ్నస్స్తూయమానత్వాదిత్యర్థః. ౫

శం.— తమిత్థం శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. అప్రతిష్ఠితం- అసంస్థితం. పరోవరీయస్త్వేనాసమాప్తగతి సామేత్యర్థః. వై ఇత్యాగమం స్మారయతి. కిలేతి చ. దాల్భ్య తే- తవ సామ. యస్తు - అసహిష్ణుస్సామవిదేతర్హి - ఏతస్మిన్కాలే బ్రూయాత్కశ్చిద్విపరీతవిజ్ఞానమప్రతిష్ఠితం సామ ప్రతిష్ఠితమితి- ఏవం వాదాపరాధినో మూర్ధా - శిరస్తే విపతిష్యతి - విస్పష్టం పతిష్యతీతి. ఏవముక్తస్యాపరాధినస్తథైవ తద్విపతేత్- న సంశయః. న త్వహం బ్రవీమీత్యభిప్రాయః. నను మూర్ధపాతార్హం చేదపరాధం కృతవాన్- అతః పరేణానుక్తస్యాపి పతేన్మూర్ధా. న చేదపరాధీ- ఉక్తస్యాపి నైవ తత్పతతు. అన్యథా అకృతాభ్యాగమః కృతనాశశ్చ స్యాతాం. నైష దోషః - కృతస్య కర్మణశ్శుభాశుభస్య ఫలప్రాప్తేర్దేశకాలనిమిత్తాపేక్షత్వాత్. తత్రైవం సతి మూర్ధపాతనిమిత్తస్యాప్యజ్ఞానస్య పరాభివ్యాహారనిమిత్తాపేక్షత్వమితి. ౬

ఆ.— ఉపదేశపారమ్పర్యం- ఆగమః. యత్కృతకం- తదనిత్యమితి స్వర్గస్యాప్యనిత్యత్వాన్న పరాయణత్వం సమ్భవతీత్యాశయేనాహ (కిలేతి) యథోక్తం న్యాయం సూచయతీతి శేషః. న్యాయాగమాభ్యామప్రతిష్ఠితం సామేత్యుపసంహరతి (దాల్భ్యేతి) స్వర్గప్రతిష్ఠితం సామేతి జ్ఞానే దోషం దర్శయతి (యస్త్వితి) అసహిష్ణుః- మిథ్యావచనమసహమానస్సన్నితి యావత్ ఏతస్మిన్కాలే- మిథ్యావచనావస్థాయామిత్యర్థః. విపరీతం విజ్ఞానం యస్య స తథోక్తః- తం ప్రతీతి విగ్రహః. తదేవ విపరీతజ్ఞానమభినయతి (అప్రతిష్ఠితమితి) సామ ప్రతిష్ఠితమితి- విపరీతజ్ఞానం ప్రతి కశ్చిద్బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః తదీయవచనమేవ దర్శయతి (ఏవమితి) స తథా కథయతు - మమ తు కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవముక్తస్యేతి) తథైవ- సిద్ధపుణ్యస్య వాక్యానుసారేణేతి యావత్. తదితి శిరో నిరుక్తిః. శాపదానాయ ప్రవృత్తస్త్వయమితి శఙ్కాం వారయతి (నత్వితి) మూర్ధపాతోపన్యాసానర్థక్యమాశఙ్కతే (నన్వితి) అపరాధాభావేపి పరోక్తివశాన్మూర్ధపాతే దోషమాహ (అన్యథేతి) సతి చాపరాధిని పరోక్తివైధుర్యాన్మూర్ధపాతాభావే దోషం కథయతి (అకృతేతి) అపరాధస్య మూర్ధపాతహేతోరపి సహకార్యపేక్షత్వాదభివ్యాహరణం నానర్థకమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) కర్మణశ్శుభాదేరాచరితస్య నిమిత్తాపేక్షయా ఫలహేతుత్వేపి ప్రకృతే ఉపరాధినికృతో వ్యాహరణాపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) తత్ర- శుభాదౌ కర్మణ్యేవం నిమిత్తాపేక్షయా ఫలప్రదే సతీత్యర్థః. ఇతి- పరాభివ్యాహరణమర్థవదితి శేషః. ౬

రం.— తం హ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. (అప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి) హే దాల్భ్య అప్రతిష్ఠితం - స్వర్గలోకం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిం వదతస్తవ మతే సామ అప్రతిష్ఠితమేవ స్యాత్. ఏతస్మిన్సమయే యః కశ్చిదాగత్య వాదకథాయామయుక్తమర్థం ప్రతిజానానస్య తే మూర్ధా విపతిష్యతీతి యది బ్రూయాత్ - తదా విపతేదేవ తే మూర్ధా. న సంశయః. మయా తు సౌహార్దాత్తథా నోక్తం - అతో జీవసీతి శిలక ఉక్తవానిత్యర్థః. ౬

శం.— ఏవముక్తో దాల్భ్య ఆహ- హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదాని- యత్ప్రతిష్ఠం సామ. ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ శాలావత్యః - విద్ధీతి హోవాచ. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్యేన శాలావత్యోయం లోక ఇతి హోవాచ - అయం హి లోకో యాగదానహోమాదిభిరముం లోకం పుష్యతీతి. అతః ప్రదానం దేవా ఉపజీవన్తీతి హి శ్రుతయః. ప్రత్యక్షం హి సర్వభూతానాం ధరణీ ప్రతిష్ఠేతి - అతస్సామ్నోప్యయం లోకః ప్రతిష్ఠైవేతి యుక్తం. అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుక్త ఆహ శాలావత్యః- న ప్రతిష్ఠాం- ఇమం లోకమతీత్య న నయేత్సామ కశ్చిత్. అతో వయం ప్రతిష్ఠాం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః- యస్మాత్ ప్రతిష్ఠాసంస్తావం హి- ప్రతిష్ఠాత్వేన సంస్తుతం సామేత్యర్థః. * ఇయం వై రథన్తరమితి చ శ్రుతిః. ౭

ఉ.— తగ్ హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచాన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ॥ ... ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్త్యాకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణమ్॥ ౧

ఆ.— హ నైత్యాదివ్యాకరోతి (ఏవమితి) కథమముష్య లోకస్యైతల్లోకప్రతిష్ఠత్వం- తదాహ (అయంలోక ఇతి) ఆదిశబ్దశ్చ్రిష్టాదిసఙ్గ్రహార్థః. తత్రైవ శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అత ఇతి) అస్మాల్లోకాత్ప్రదీయమానం చరుపురోడాశాద్యగ్నిద్వారోపజీవన్తి దేవా ఇతి శ్రౌతీ ప్రసిద్ధిరిత్యర్థః భవతు పరం లోకం ప్రతి ప్రతిష్ఠాత్వమస్య లోకస్య- తథాపి కథమయంలోకస్సామ్నః ప్రతిష్ఠేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షంహీతి) పృథివ్యాస్సర్వాణి భూతాని ప్రతి ప్రతిష్ఠాత్వేఫలితమాహ (అత ఇతి) సామ్నోపి సర్వాన్తర్భావాదిత్యర్థః. తథాపి ప్రతిష్ఠాన్తరం త్వయా వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతో వయమితి) యస్మాదేతల్లోకప్రతిష్ఠాత్వేన సంస్తుతం సామ - తస్మాదిదం సామ ప్రత్యేతమేవ లోకం ప్రతిష్ఠాం జానీమ ఇతి యోజనా. కథం ప్రతిష్ఠాత్వేన సామత్వావిశేషాత్పృథివ్యా సామస్తుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇయమితి) ❋ ఇయం వై రథన్తరమితి రథన్తరశబ్దవాచ్యస్య సామవిశేషస్య పృథివీత్వేన స్తుతత్వాత్, దృష్టిఫలస్యాపి సామత్వావిశేషాత్, పృథివ్యాత్మత్వం సమ్భావ్యత ఇత్యర్థః. ౭

రం.— (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ) తద్వ్యహం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిం త్వత్తో జానీయామితి దాల్భ్యేన ప్రార్థితశ్శిలకః ప్రథేత్యుక్తవానిత్యర్థః. అనుమతో దాల్భ్యః పృచ్ఛతి (అముష్య లోకస్య కా గతిరితి) శిలకస్యోత్తరమాహ (అయంలోక ఇతి హోవాచ) యాగదానహోమాదిభిః భూలోకస్య స్వర్గోపజీవ్యత్వాదితి భావః. (అస్య లోకస్య కా గతిరితి న ప్రతిష్ఠాం లోకమతినయేదిత్యాది) పృథివీలోకస్య కా గతిరితి దాల్భ్యేన పృష్టః శిలకః ప్రతిష్ఠాం- పృథివీలోకమతిక్రమ్య సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిమన్యం న కశ్చిదపి వదేత్. అతో వయమపి తథైవ వదామః. ❋ ఇయం వై రథన్తరమితి శ్రుత్యా సామ్నః ప్రతిష్ఠాలోకత్వేన స్తూయమానత్వాత్. స్వర్గస్య జ్యోతిశ్చక్రలగ్నతయా బమ్భ్రమ్యమాణత్వేన ప్రతిష్ఠాత్వానావేపి పృథివ్యాస్సుస్థిరత్వాత్ ప్రతిష్ఠాత్వమిత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౭

శం.— తమేవముక్తవన్తం హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ. (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామేత్యాది) పూర్వవత్. తతశ్శాలావత్య ఆహ (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి) విద్ధీతి హోవాచ. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— (హన్తాహమేతదితి) అత్రానన్తం సామ్నైతదిత్యుచ్యతే ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తం హ- శిలకం ప్రవాహణో జైబలిరువాచ- ఉక్తవాన్. కిమితి. (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ) అన్తవతీం పృథివీం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమితయా ప్రతిజానానస్య తే మతే సామాన్తవదేవ స్యాదిత్యర్థః. (యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యాది) పూర్వవదర్థః. హన్తాహమేతదిత్యాది శిలక ఆహ. విద్ధీతి రాజోవాచేత్యర్థః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఇతరోఽనుజ్ఞాత ఆహ- అస్య లోకస్య కా గతిరితి. ఆకాశ ఇతి హోవాచ ప్రవాహణః. ఆకాశ ఇతి చ పర ఆత్మా- ❋ ఆకాశో హ వై నామేత్యాకాశశబ్దశ్రుతేః. తస్య హి కర్మ భూతోత్పాదకత్వం. తస్మిన్నేవ హి భూతప్రళయః. ❋ తత్తేజోఽసృజత ❋ తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి హి వక్ష్యతి. సర్వాణి హ వై ఇమాని భూతాని - స్థావరజఙ్గమాని ఆకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే తేజోఽబాదిక్రమేణ. సామర్థ్యాత్ ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి ప్రళయకాలే తేనైవ విపరీతక్రమేణ. హి- యస్మాదాకాశ ఏవైభ్యః- సర్వేభ్యో భూతేభ్యో జ్యాయాన్ - మహత్తరః. అతస్సర్వేషాం భూతానాం పరాయణం- ప్రతిష్ఠా త్రిష్వపి కాలేష్విత్యర్థః. ౧

ఆ.— ఆకాశశబ్దవాచ్యస్య భూతాకాశవిషయత్వం వ్యావర్త్య పరమాత్మవిషయత్వం వాక్యశేషవశాద్దర్శయతి (ఆకాశ ఇతి చేతి) కిఞ్చ- పరస్యాత్మనస్సర్వభూతోత్పాదకత్వం కర్మేతి వేదాన్తమర్యాదా- తదిహాకాశే శ్రుతం- తథా చ పరమాత్మైవాకాశశబ్ద ఇత్యాహ (తస్య హీతి) కిఞ్చ- పరస్మిన్నేవ భూతానాం ప్రలయః- స చాకాశే శ్రుతః- తస్మాత్పర ఏవాత్మా ఆకాశ ఇత్యాహ (తస్మిన్నేవేతి) సర్వోత్పాదకత్వం పరస్య కర్మేత్యత్ర మానమాహ (తత్తేజోఽసృజతేతి) పరస్మిన్నేవ లయో భూతానామిత్యత్రాపి మానమాహ (తేజ ఇతి) భవతు పరస్యాత్మనస్సర్వోత్పాదకత్వం కర్మ- తథాపి కిమాయాతమాకాశస్యేతి చేత్- తత్రాహ (సర్వాణీతి) కథమయం క్రమో లభ్యతే- అవిశేషేణ హి తత్తత్సర్వోత్పత్తిశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి; ❋ ఆత్మ

ఉ.— స ఏష పరోవరీయానుద్గీథస్స ఏషోఽనన్తః పరోవరీయో హాస్య భవతి పరోవరీయసో హ లోకాఞ్జయతి
య ఏతదేవం విద్వాన్పరోవరీయాంసముద్గీథముపాస్తే॥ ౨

‡ తం హైతమతిధన్వా శౌనక ఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ। యావత్త ఏనం ప్రజాయాముద్గీథం
వేదిష్యన్తే పరోవరీయో హైభ్యస్తావదస్మింల్లోకే జీవనం భవిష్యతి॥ ౩

సత ఆకాశస్సమ్భూతః * తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతిబలాదిత్యర్థః. తథాపి కథమాకాశే సర్వభూతలయః - తత్రాహ (ఆకాశం ప్రతీతి) * విప
ర్యయేణ తు క్రమోఽత ఇతి న్యాయేనాహ (విపరీతేతి) ఆకాశస్య పరమాత్మత్వే హేత్వన్తరమాహ (హి యస్మాదితి) పరాయణత్వమపి తత్రైవ లిఙ్గ
మిత్యాహ (అత ఇతి) ౧

రం.— ఏవమనుయుక్తశ్శిలకో రాజానం పృచ్ఛతి (అస్య లోకస్య కా గతిరితి) అస్య - పృథివీలోకస్య కా గతిరిత్యర్థః. ఇతి శాలావత్యేన పృ
ష్టః ప్రవాహణః ఆకాశ ఇతి హోవాచ - ఆకాశ ఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. అత్రాకాశతే - ప్రకాశతే. ఆకాశయతీతి వా వ్యుత్పత్త్యా ఆకాశశబ్దో బ్రహ్మ
పరః. *ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యాదావాకాశశబ్దస్య బ్రహ్మణ్యపి ప్రసిద్ధత్వాత్. న తు భూతాకాశపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. తదేవ గతిత్వం
ప్రపఞ్చయతి (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి) చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చః ఆకాశాదేవోత్పద్య
తే తత్రైవ లీయత ఇత్యర్థః. (ఆకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయాన్) జ్యాయస్త్వం నామ - సర్వైః కల్యాణగుణైః సర్వేభ్యో నిరతిశయనిరుపాధికోత్కర్షః.
(ఆకాశః పరాయణం) పరాయణత్వం - పరమగతిత్వం. పరమప్రాప్యత్వమితి యావత్. ౧

శం.— యస్మాత్పరం పరం వరీయః, వరీయసోఽప్యేష పర, శ్చ పరోవరీయానుద్గీథః. పరమాత్మసమ్పన్న ఇత్యర్థః. అత ఏవ స ఏషోఽనన్తః -
అవిద్యమానాన్తః. తమేతం పరోవరీయాంసం పరమాత్మభూతమనన్తమేవం విద్వాన్ పరోవరీయాంసముద్గీథముపాస్తే - తస్యైతత్ఫలమాహ - పరోవరీ
యః - పరమ్పరం విశిష్టతరం జీవనం హాస్య - విదుషో భవతి దృష్టం ఫలం. అదృష్టం చ - పరోవరీయసః - ఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరానేవ బ్రహ్మాకాశాన్తాన్లోకా
ఞ్జయతి య ఏతదేవం విద్వానుద్గీథముపాస్తే. ౨

ఆ.— *ఆకాశస్తల్లిఙ్గాదితి న్యాయేనాకాశస్య పరమాత్మత్వముక్తం. ఇదానీం తద్దృష్ట్యోద్గీథే సమ్పాదితస్య పరోవరీయస్త్వం గుణముపదిశతి
(యస్మాదితి) పరం పరం - ఉత్తరముత్తరం. శ్రేష్ఠాదపి శ్రేష్ఠో యమిత్యేతత్. సామమాత్రస్య కథమయం గుణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మే
తి) ఆకాశస్య పరమాత్మత్వే లిఙ్గాన్తరమాహ (అత ఏవేతి) పరమాత్మసమ్పన్నత్వాదితి యావత్. ఆకాశో హి ప్రకృతోద్గీథే సమ్పాదితోఽనన్తశ్శ్రుతః.
స చానన్త్యం బ్రహ్మణోఽన్యత్ర యుక్తం - *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. తస్మాదాకాశో బ్రహ్మేత్యర్థః. సమ్ప్రత్యాకాశశబ్దితస్య పరస్యో
ద్గీథే సమ్పాదితస్య పరోవరీయస్త్వగుణవిశిష్టస్యోపాస్తిం విదధాతి (తమేతమితి) పరమ్పరం - ఉపర్యుపరీతి యావత్. తస్మాదేవముపాసీతేతి భావః. ౨

రం.— (స ఏష పరోవరీయానుద్గీథః) పరః - ఉత్కృష్టః. వరీయసామపి పర ఇత్యర్థః. అత్ర పరశ్శబ్దః సకారాన్తో ద్రష్టవ్యః. ఏవం
రూప ఆకాశ ఉద్గీథః. పరమాత్మదృష్టివిశిష్ట ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. ఉద్గీథ ఏతాదృశాకాశదృష్టిః కర్తవ్యేతి యావత్. (స ఏషోఽనన్తః) ఉద్గీథే అధ్యస్యమా
నః ఆయమాకాశోఽనన్తః - అపరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. తతశ్చానన్తస్యాకాశశబ్దితస్య పరమాత్మన ఏవ సామగతిపరమ్పరా విశ్రాన్తిభూమిత్వాన్మత్వేతి * అన్త
వద్వై కిల తే సామేత్యుక్త్వానన్తత్వోపోషేన ప్రసరతీతి భావః. (పరోవరీయో హాస్య భవతి పరోవరీయసో హ లోకాఞ్జయతీత్యాది) యః పరోవరీయాం
సమేతం - ఆకాశశబ్దితపరమాత్మానం విద్వాన్ ఆకాశత్వేనోద్గీథముపాస్తే - తస్య పరోవరీయస్త్వగుణకం జీవనం భవతి, పరోవరీయస్త్వగుణకసకలలో
కావాప్తిశ్చ భవతి. ౨

శం.— కిఞ్చ - తమేతం - ఉద్గీథం విద్వానతిధన్వా - నామతః. శునకస్యాపత్యం శౌనకః. ఉదరశాణ్డిల్యాయ - శిష్యాయైతం - ఉద్గీథదర్శన
ముక్త్వోవాచ. యావత్ తే - తవ ప్రజాయాం - ప్రజాసన్తతావిత్యర్థః. ఏనముద్గీథం త్వత్సన్తతిజా వేదిష్యన్తే - జ్ఞాస్యన్తే. తావన్తం కాలం పరోవరీ
యో హ ఏభ్యః - ప్రసిద్ధేభ్యో లౌకికజీవనేభ్య ఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరం జీవనం తేభ్యో భవిష్యతి. ౩

ఆ.— విధిశేషమర్థవాదం దర్శయతి (కిఞ్చేతి) ఇతశ్చాత్ర విధిరస్తీత్యేతత్. తేభ్యః - త్వత్సన్తతిజా యే యథోక్తోద్గీథవేదితారః - తదర్థ
మిత్యర్థః. ౩

రం.— ప్రవాహణస్యోక్తార్థం సంవాదయతి (తం హైతమతిధన్వా శౌనక ఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ) అతిధన్వనామా శునకసు
తః ఉదరశాణ్డిల్యాయర్షయే. ఉదరశబ్దేన సన్తతిర్లక్ష్యతే. సన్తతిశాలీ శాణ్డిల్య ఇత్యర్థః. తస్మై ఏనముద్గీథముక్త్వా అన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కిం తదిత్యత్రా
హ (యావత్త ఏనం ప్రజాయాముద్గీథం వేదిష్యన్తే పరోవరీయో హైభ్యస్తావదస్మింల్లోకే జీవనం భవిష్యతీతి) వేదిష్యన్త ఇత్యేతద్వ్యత్యయేనాత్మనేప
దం. ప్రజాయాం - త్వత్సన్తతౌ యావన్తః పురుషాః ఏనముద్గీథముపాసిష్యన్తే - తేషాముత్కృష్టమిహలోకే జీవనం భవిష్యతీత్యర్థః. ౩

---

‡యావన్త ఏనం ప్రజాయామితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తథాఽముష్మిఁల్లోకే లోక ఇతి స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మిఁల్లోకే జీవనం భవతి తథాఽముష్మిఁల్లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతి ॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

---

§ మటచీహతేషు కురుష్వాటిక్యా సహ జాయయోషస్తిర్హ చాక్రాయణ ఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణక ఉవాస ॥ ౧

శం — తథా-అదృష్టేఽపి పరలోకే ఽముష్మిన్ పరోవరీయాఁల్లోకో భవిష్యతీత్యుక్తవాన్ శాణ్డిల్యాయాతిధన్వా శౌనకః. స్యాదేతత్ఫలం పూర్వేషాం మహాభాగ్యానాం- నైదంయుగీనానామిత్యాశఙ్కానివృత్తయే ఆహ- స యః- కశ్చిదేతమేవం విద్వానుద్గీథముత్కృష్టముపాస్తే - తస్యాప్యేవమేవ పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మిఁల్లోకే జీవనం భవతి. తథాఽముష్మిఁల్లోకే లోక ఇతి ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — తథా- దృష్టవిశిష్టతరజీవనవదిత్యర్థః. అదృష్టేఽపీతి చ్ఛేదః. స య ఏతమిత్యాద్యుత్తరవాక్యం శఙ్కోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (స్యా దిత్యాదినా) అస్మిన్యుగే భవన్తీత్యైదంయుగీనాః తేషామైదంయుగీనానాం లోకః-పరోవరీయానితి శేషః పునరుక్తిరుద్గీథోపాసనసమాప్త్యర్థా ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (తథాఽముష్మిఁల్లోకే లోక ఇతి) తథా అముష్మిన్నపి- పరలోకే భవిష్యతీత్యర్థః. పరోవరీయో జీవనమిత్యనుషజ్యతే. లోకే లోక ఇతి వీప్సాయాం ద్విర్వచనం. ఇతి-అతిధన్వా ఉవాచేతి పూర్వేణాన్వయః. అత ఇదానీన్తనానామపి తద్విదాం తత్ఫలమస్తీత్యాహ (స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మిన్నిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. * లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే ఉద్గీథే అధ్యస్యోపాస్యమానాకాశో భూతాకాశ ఏవ - ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశే రూఢత్వేన రూఢ్యాకాశశబ్దాభ్యాసాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్. ఆకాశశబ్దాభిధేయః పరమాత్మా- నిఖిలజగదేకకారణత్వ సర్వజ్యాయస్త్వపరాయణత్వానాం పరమాత్మలిఙ్గానాం భూతాకాశే అసమ్భవాత్. భూతాకాశస్యాచేతనవర్గం ప్రతి కారణత్వసమ్భవేఽపి చిదచిద్వస్తుకారణత్వాసమ్భవాత్, త్వసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణైః సర్వోత్కృష్టత్వలక్షణజ్యాయస్త్వస్యాప్యసమ్భవాత్, అచేతనస్య స్వరూపభిన్నత్వేన మోక్షవిరోధితయా హేయశబ్దాదినిషిద్ధవిషయప్రావణ్యజనకతయా చ సకలపురుషార్థవిరోధినోఽచేతనస్య పరాయణత్వలక్షణప్రాప్యత్వస్య చాసమ్భవాత్, తస్య * కా సామ్నో గతిః * అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుపక్రమలక్షణతాత్పర్యలిఙ్గేన శ్రుతిప్రతిపాదయిషితత్వావగమాత్, ప్రతిపాదయిషితపరాయణత్వానన్తత్వపరోవరీయస్త్వలిఙ్గవిరోధే అభ్యస్తాయా అపి శ్రుతేర్దుర్బలత్వాచ్చాకాశశబ్దశ్చ ఆకాశతే-ఆకాశయతీతి వా యోగవశేన పరమాత్మపర ఏవ. నను * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీతి శ్రుత్యైవాకాశస్య జగత్కారణత్వావేదనాద్యథాశ్రుతాకాశస్యైవ జగత్కారణత్వమభ్యుపేతవ్యమితి చేన్న- * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ . * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీదిత్యాదియోగ్యార్థాననువాదరూపబహువాక్యవిరోధే ఏకస్యానువాదరూపస్యాయోగ్యార్థస్యాస్య వాక్యస్య దుర్బలత్వేన స్వార్థప్రతిపాదనసామర్థ్యాభావాత్. అత ఆకాశశబ్దో యౌగిక్యా వృత్త్యా బ్రహ్మపర ఏవ. యద్యప్యవ్యాసాఙ్గైర్లిఙ్గావిరోధ ఏవ రూఢిప్రాబల్యమిత్యపశూద్రాధికరణన్యాయోపజీవనేనావయవశక్త్యా నిర్వాహో భాష్యే ఉక్తః. రూఢ్యపరిత్యాగే తాత్పర్యవసానవృత్త్యా ఆకాశశబ్దస్య ఆకాశశరీరకపరమాత్మపరతయా నిర్వాహో వృత్తిమత ఇత్యుక్తం- ఏదుపాలయా నరసమ్భవప్రదర్శనమాత్రపరం- న తు ప్రకృతాభిప్రాయం- అనన్యథాసిద్ధభూతాకాశలిఙ్గసత్త్వ ఏవ * జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాదితిసూత్రోక్తన్యాయావతారాత్, * పరవిద్యాసు జీవాక్తిర్నిరుక్త్యాదేఃపరాశ్రయా। తల్లిఙ్గానన్యథాసిద్ధౌ తద్వైశిష్ట్యావలమ్బినీ ఇత్యాచార్యోక్తేర్భూతాకాశశరీరకబ్రహ్మప్రతిపాదకత్వాసమ్భవాచ్చేతి ద్రష్టవ్యమితి లిఖితం. ప్రకృతమనుసరామః........................ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉద్గీథోపాసనప్రసఙ్గేన ప్రస్తావప్రతిహారవిషయమప్యుపాసనం కర్తవ్యమితీదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు సుఖావబోధార్థా. (మటచీహతేషు) మటచ్యః- అశనయః. తాభిర్హతేషు - నాశితేషు కురుషు సస్యేష్విత్యర్థః. తతో దుర్భిక్షే జాతే ఆటిక్యా - అనుపజాతపయోధరాదిస్త్రీవ్యఞ్జనయా సహ జాయయోషస్తిర్హ- నామతః. చక్రస్యాపత్యం- చాక్రాయణః. ఇభః- హస్తీ. తమర్హతీతీభ్యః - ఈశ్వరః. హస్త్యారోహో వా. తస్య గ్రామ ఇభ్యగ్రామః. తస్మిన్ ప్రద్రాణకః- అన్నాలాభాత్. * ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. కుత్సితాం గతిం గతః. అన్త్యావస్థాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఉవాస-ఉషితవాన్ కస్యచిద్గృహమాశ్రిత్య. ౧

---

§ కురుష్వాటక్యా సహేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స హేభ్యం కుల్మాషాన్ ఖాదన్తం బిభిక్షే తగ్ం హోవాచ । నేతోఽన్యే విద్యన్తే యచ్చ యే మ ఇమ ఉపనిహితా ఇతి॥ ౨

ఉ.— ఏతేషాం మే దేహీతి హోవాచ తానస్మై ప్రదదౌ హన్తానుపానమిత్యుచ్ఛిష్టం వై మే పీతగ్ం స్యాదితి హోవాచ॥ ౩

న స్విదేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచ కామో మ ఉదపానమితి॥ ౪

ఆ.— అథోద్గీథావయవోపాసనస్యానేకధోక్తత్వాదవ్యక్తవ్యానవశేషాత్ప్రపాఠకపరిసమాప్తిరేవయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఇదమాఖ్యానం పరామృశ్యతే. ప్రస్తావాద్యుపాసనం వివక్షితం చేత్-తదేవోచ్యతాం. కిమనయా కథయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆఖ్యాయికాస్విత్యాది) సుఖావబోధార్థా ఇతి శేషః. ఉచ్యన్తే- ప్రస్తావనా హేతవోఽనయా. పాషాణవృష్ట్యా వా. తతస్సస్యనాశాదిత్యేతత్. సర్వత్రైవ స్వరసఙ్ఖ్యారేపి సవ్యభిచారశఙ్కేతి దర్శయితుమాటిక్యా ఇతి విశేషణం. ప్రద్రాణకపదస్య క్రియాపదేన సమ్బన్ధః. కుత్సితగతిప్రాప్తిహేతుః - అన్నాలాభాదితి. ప్రద్రాణకశబ్దార్థం ధాతూపన్యాసద్వారా కథయతి (ద్రాకుత్సాయామితి) ౧

రం.— ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తిత్రయవిషయకోపాసనాని విధాతుమాఖ్యాయికామాహ (మటచీహతేషు కురుష్వాటిక్యా సహ జాయయోషస్తిర్హ చాక్రాయణ ఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణక ఉవాస) చక్రస్యాపత్యం చాక్రాయణః ఉషస్తిర్నామకశ్చన ఋషిః మటచీహతేషు - అశ్మవృష్టిహతేషు దుర్భిక్షదూషితేషు కురుదేశేషు ఆటిక్యా- అనుపజాతపయోధరాదివ్యఞ్జనయా భార్యయా సహ ఇభ్యానాం -గజారోహాణాం గ్రామే ప్రద్రాణకః- అనశనేన కుత్సితాం గతిమాపన్నః. బ్రహ్మవిద్యాయాం నిష్ప్రత్యూహప్రాణానాముపసాదం కాఙ్క్షన్నువాస. * ద్రాకుత్సాయాం గతావితి హి ధాతుః. చక్రస్య గోత్రాపత్యమిత్యర్థే అశ్వాదిత్వాత్ఫఞి చాక్రాయణ ఇతి రూపం. ౧

శం.— సోఽన్నార్థమటన్నిభ్యం కుల్మాషాన్-కుత్సితాన్మాషాన్ ఖాదన్తం- భక్షయన్తం యదృచ్ఛయోపలభ్య బిభిక్షే- యాచితవాన్. తం- ఉషస్తిం హ ఉవాచేభ్యః. (నేతః) అస్మాన్మయా భక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేః కుల్మాషా అన్యే న విద్యన్తే. యచ్చ యే-రాశౌ మే-మమ ఉపనిహితాః-ప్రక్షిప్తా ఇమే భాజనే. కిం కరోమి. ౨

ఆ.— యచ్చ యే-యయా- సహ సేత్యర్థః. నేత ఇతి వాక్యోపాదానం. తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) యదిత్యవ్యయం బహువచనాన్తం. ఉపనిహితాః- కుల్మాషా ఇతి శేషః. తేషాం ఖల్విమే భాజనే ప్రక్షిప్తా ఇతి యోజనా. ౨

ర.— (స హేభ్యం కుల్మాషాన్ ఖాదన్తం బిభిక్షే) సోఽన్నార్థీ అటన్ కుల్మాషాన్ - కుత్సితాన్ మాషాన్ ఖాదన్తమిభ్యం యాచితవాన్. * కుల్మసాదన్తీతి నిర్వాచ్యాత్కుత్సితమాషార్థకుల్మాషశబ్దస్య సాధుత్వం. (తం హోవాచ నేతోఽన్యే విద్యన్తే యచ్చ యే మ ఇమ ఉపనిహితా ఇతి) ఇతః-మయా భక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేః కుల్మాషా అన్యే న విద్యన్తే. యత్ - యస్మాద్ధేతోః ఇమే-కుల్మాషాః మే చ యే- మే-మయా భక్ష్యమాణే చ యే- ఉచ్ఛిష్టరాశౌ ఉపనిహితాః- ప్రక్షిప్తాః. అతః కిం కరోమీత్యుషస్తిమిభ్య ఉవాచేత్యర్థః. ౨

శం.— ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచోషస్తిః- ఏతేషాం- ఏతానిత్యర్థః. మే- మహ్యం దేహీతి హోవాచ. తాన్ స ఇభ్యోఽస్మై- ఉషస్తయే ప్రదదౌ- ప్రదత్తవాన్. అనుపానం సమీపస్థముదకం చ. హన్త గృహాణానుపానమిత్యుక్తః ప్రత్యువాచ - ఉచ్ఛిష్టం మే- మమేదముదకం పీతం స్యాత్- యది పాస్యామి. ౩

ఆ.— హన్త- కుల్మాషభక్షితాశ్చేదిత్యర్థః. ౩

రం.— (ఏతేషాం మే దేహీతి హోవాచ) ఉచ్ఛిష్టానామపి మధ్యే మహ్యమపి కిఞ్చిద్దేహీతీభ్యమృషిః ప్రార్థితవానిత్యర్థః. (తానస్మై ప్రదదౌ) తాన్-కుల్మాషానుషస్తయ ఇభ్యో దత్తవానిత్యర్థః. (హన్తానుపానమితి ఉచ్ఛిష్టం వై మే పీతం స్యాదితి హోవాచ) అథ సమీపస్థముదకం గృహీత్వా గృహాణానుపానమితీభ్యేనోక్తస్స ఋషిః తదుదకపానే ఉచ్ఛిష్టోదకపానం మే స్యాదితి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం ప్రత్యువాచేతరః. కిం. న స్విదేతే- కుల్మాషా అప్యుచ్ఛిష్టాః. ఇత్యుక్త ఆహోషస్తిః - న వై అజీవిష్యం- న జీవిష్యామీమాన్- కుల్మాషానఖాదన్ - అభక్షయన్నితి హోవాచ. కామః - ఇచ్ఛాతో మమ ఉదకపానం లభ్యత ఇత్యర్థః. అతశ్చైతామవస్థాం ప్రాప్తస్య విద్యాధర్మయశోవతః స్వాత్మపరోపకారసమర్థస్యైతదపి కర్మ కుర్వతో నాగస్స్పర్శ ఇత్యభిప్రాయః. తస్యాపి జీవితం ప్రత్యుపాయాన్తరే అజుగుప్సితే సతి జుగుప్సితమేతత్కర్మ దోషాయ. జ్ఞానావలేపేన కుర్వతో నరకపాతస్స్యాదేవేత్యభిప్రాయః. ప్రద్రాణకశబ్దశ్రవణాత్. ౪

ఆ.— కిం ప్రత్యువాచేత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కిమిత్యాదినా) అనుపానాభావేపి తుల్యం జీవనరాహిత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామ ఇతి) అన్యోచ్ఛిష్టకుల్మాషభక్షణమృషేర్వదన్యాః శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (అతశ్చేతి) చాక్రాయణస్య విదుషోఽభక్ష్యభక్షణదర్శనాదితి యావత్. ఏతామవస్థాం ప్రాప్తస్య- జీవితసన్దేహమాపన్నస్యేత్యర్థః. విద్యాధర్మయశోవతః- జ్ఞానాదిత్రయయుక్తఖ్యాతిం ప్రపన్నస్యేత్యేతత్. స్వాత్మోపకారేప

మూ.— స హ ఖాదిత్వాఽతిశేషాఞ్జాయాయా ఆజహార సాగ్ర ఏవ సుభిక్షా బభూవ తాన్ప్రతిగృహ్య నిదధౌ ॥ ౫

స హ ప్రాతః సఞ్జిహాన ఉవాచ యద్బతాన్నస్య లభేమహి లభేమహి ధనమాత్రాꣳ రాజాసౌ యక్ష్యతే స మా సర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి ॥ ౬

తం జాయోవాచ హన్త పత ఇమ ఏవ కుల్మాషా ఇతి తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం వితతమేయాయ ॥ ౭

తత్రోద్గాతౄనాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ స హ ప్రస్తోతారమువాచ ॥ ౮

రోపకారే చ సామర్థ్యం - నిగ్రహానుగ్రహశక్తిమత్త్వం. ఏతత్కార్యం - జీవనమాత్రకారణం కుత్సితం చేష్టితమిత్యర్థః. ఉచ్ఛిష్టోదకపానప్రతిషేధశ్రుతేరభిప్రాయమాహ (తస్యాపీతి) ఏతత్కార్యమితి - అభక్ష్యభక్షణోక్తిః. నను జ్ఞానినో యథేష్టచేష్టాఽత్రానుజ్ఞాయతే. నైవం - * సర్వాన్నానుమతిశ్చేత్యాదిన్యాయవిరోధాదిత్యాహ (జ్ఞానేతి) లక్ష్మీనృసింహప్రాయేలిఙ్గం దర్శయతి (ప్రద్రాణకేతి) చాక్రాయణే ప్రద్రాణకశబ్దప్రయోగాత్ రమాపదమాపన్నస్య కుల్మాషానుచ్ఛిష్టాన్ భక్షితవానితి ప్రతిభాతి - తథా చ జ్ఞానినోఽయథేష్టాచరణే ప్రమాణాభావాదనేకప్రమాణవిరోధాచ్చ నాసావత్ర వివక్షిత ఇత్యర్థః. ౪

రం.— (నస్విదేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచ కామో మ ఉదపానమిత్యాది) కిమేతే - ఇదానీం త్వయా మహ్యం దత్తాః కుల్మాషాః నోచ్ఛిష్టా ఇతి ఉక్తే పర్యనుయుక్త ఋషిః కుల్మాషఖాదనే స్వస్య జీవనహానిర్భవతి - తావన్మాత్రఖాదనే సతి ధృతప్రాణస్య స్వస్య ఉచ్ఛిష్టోదకపానం కామః - కామకారితం నిషిద్ధం స్యాదిత్యువాచేత్యర్థః. ౪

శం.— తాంశ్చ స ఖాదిత్వాఽతిశేషాన్ - అతిశిష్టాన్ జాయాయై కారుణ్యాదాజహార. సా ఆటిక్యగ్ర ఏవ - కుల్మాషప్రాప్తేః సుభిక్షా - శోభనభిక్షా. లబ్ధాన్నేత్యేతత్. బభూవ - సంవృత్తా. తథాపి స్త్రీస్వాభావ్యాదనవజ్ఞాయ తాన్ - కుల్మాషాన్పత్యుర్హస్తాత్ప్రతిగృహ్య నిదధౌ - నిక్షిప్తవతీ. ౫

ఆ.— స్త్రీస్వాభావ్యం - పత్యురాజ్ఞాకరణం. ౫

రం.— (స హ ఖాదిత్వాఽతిశేషాన్ జాయాయా ఆజహార) సః - ఉషస్తిస్తాన్ స్వయం కిఞ్చిద్భక్షయిత్వాఽతిశిష్టాన్ - అవశిష్టాన్ జాయాయై దత్తవానిత్యర్థః. (సాగ్ర ఏవ సుభిక్షా బభూవ తాన్ ప్రతిగృహ్య నిదధౌ) సా - జాయా అగ్రే - ప్రాగేవ సుభిక్షా - లబ్ధాన్నా బభూవ. తథాపి స్త్రీస్వభావాదనవజ్ఞాయ తాన్ పత్యుర్హస్తాత్ ప్రతిగృహ్య నిక్షిప్తవతీ. ౫

శం.— స తస్యాః కర్మ జానన్ ప్రాతః - ఉషఃకాలే సఞ్జిహానః - శయనం నిద్రాం వా పరిత్యజన్నువాచ పత్న్యాః శృణ్వన్త్యాః. యత్ - యది. బతేతి - ఖిద్యమానః. అన్నస్య స్తోకం లభేమహి - తద్భుక్త్వాఽన్నం సమర్థో గత్వా లభేమహి ధనమాత్రాం - ధనస్యాల్పం. తతోఽస్మాకం జీవనం భవిష్యతీతి. ధనలాభే చ కారణమాహ - రాజాఽసౌ నాతిదూరస్థానే యక్ష్యతే. యజమానత్వాత్తస్యాత్మనేపదం. స చ - రాజా మా - మాం పాత్రముపలభ్య సర్వైరార్త్విజ్యైః - ఋత్విక్కర్మభిః. ఋత్విక్కర్మప్రయోజనాయేత్యర్థః. వృణీతేతి. ౬

ఆ.— తస్యాః కర్మ - కుల్మాషాణాం పరిరక్షణం. యక్ష్యత ఇతి కస్మాన్నోక్తం - తత్రాహ (యజమానత్వాదితి) రాజ్ఞో యజమానత్వాద్యాగఫలస్యాత్మగామిత్వాద్యక్ష్యత ఇత్యాత్మనేపదం ప్రయుక్తమిత్యర్థః. అన్యే పాఠముపద్రష్టృత్వసమ్భవే కుతస్త్వామేవ రాజా మా నయిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) ౬

రం.— (స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ యద్బతాన్నస్య లభేమహి లభేమహి ధనమాత్రాం) స హోషస్తిః ప్రాతస్సఞ్జిహానః - శయనం పరిత్యజన్నేవ పత్న్యాః శృణ్వన్త్యా ఇదమువాచ. కిం తత్. యదన్నస్య స్తోకమపి లభేమహి - తేన ప్రాణాన్ ధృత్వా ధనమాత్రాం - అల్పధనం లభేమహీత్యర్థః. కథం ధనమాత్రా లభ్యత ఇత్యత్రాహ (రాజాఽసౌ యక్ష్యతే స మా సర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి) రాజాఽసౌ నాతిదూరే యజతే - స మాం దృష్ట్వా సర్వాణ్యార్త్విజ్యాని త్వయా కారయితవ్యానీతి మాం ప్రార్థయేతేత్యువాచేత్యర్థః. ౬

శం.— ఏవముక్తవన్తం జాయోవాచ. హన్త గృహాణ హే పతే. ఇమ ఏవ - యే మద్ధస్తే వినిక్షిప్తాస్త్వయా కుల్మాషా ఇతి. తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం రాజ్ఞో వితతం - విస్తారితం ఋత్విగ్భిరేయాయ. ౭

ఆ.— (హన్తేతి) అన్నలేశలాభశ్చేదేవం ధనలబ్ధిద్వారా జీవనహేతురిత్యర్థః. ౭

రం.— (తం జాయోవాచ హన్త పత ఇమ ఏవ కుల్మాషా ఇతి) హే పతే యే మద్ధస్తే నిక్షిప్తాః కుల్మాషాః - త ఇమ ఏవ. ఏతాన్ గృహాణేతి జాయా ప్రత్యుక్తవతీత్యర్థః. (తాన్ ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం వితతమేయాయ) తానేవ పర్యుషితోచ్ఛిష్టాన్ కుల్మాషాన్ భక్షయిత్వా వితతం - విస్తీర్ణం యజ్ఞం గతవానిత్యర్థః. ౭

శం.— తత్ర చ గత్వోద్గాతౄన్ - ఉద్గాతృపురుషానాగత్య. ఆస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః. తస్మిన్నాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ - సమీప ఉపవిష్టస్తేషామిత్యర్థః. ఉపవిశ్య స హ ప్రస్తోతారమువాచ. ౮

ఉ— ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి॥౯
ఏవమేవోద్గాతారమువాచోద్గాతర్యా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి॥ ౧౦
ఏవమేవ ప్రతిహర్తారమువాచ ప్రతిహర్తర్యా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి తే హ సమారతాస్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే॥.............. ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఆ.— రాజ్ఞో యజ్ఞ సత్రే ప్రత్యుచ్యతే. ఉద్గాతురేకత్వేన కుతో బహూక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గాతృపురుషానితి) ఆస్తువన్త్యస్మిన్నితి సద్యః ఆస్తావదేశోఽభిధీయతే. ౮

రం.— (తత్రోద్గాతౄనాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ) ఆస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః-స్తోత్రస్థానం. సదసి స్తోతుం ప్రవృత్తానాం ఉద్గాతృప్రస్తోతృప్రతిహర్తౄణాం సమీపే ఉపవిష్టవానిత్యర్థః. (స హ ప్రస్తోతారమువాచ) సః- ఉషస్తిః ప్రస్తోతారం ప్రత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౮

శం.— హే ప్రస్తోతరిత్యామన్త్ర్యాభిముఖీకరణాయ. ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావం - ప్రస్తావభక్తిమనుగతా- అన్వాయత్తా. తాం చేత్- దేవతాం ప్రస్తావభక్తేరవిద్వాన్సన్ ప్రస్తోష్యసి విదుషో మమ సమీపే. తత్పరోక్షేఽపి చేద్విపతేత్తస్య మూర్ధా - కర్మమాత్రవిదామప్యనధికార ఏవ కర్మణి స్యాత్. తచ్చానిష్టం- అవిదుషామపి కర్మదర్శనాత్. దక్షిణమార్గశ్రుతేశ్చ. అనధికారే చావిదుషాముత్తర ఏవైకో మార్గః శ్రూయేత. న చ స్మార్తకర్మనిమిత్త ఏవ దక్షిణః పన్థాః- * యజ్ఞేన దానేనేత్యాదిశ్రుతేః. * తథోక్తస్య మయేతి చ విశేషణాద్విద్వత్సమక్షమేవ కర్మణ్యనధికారః -న సర్వత్రాగ్నిహోత్రస్మార్తకర్మాధ్యాపనాదిషు చ. అనుజ్ఞాయాం తత్ర దర్శనాత్కర్మమాత్రవిదామప్యధికారః సిద్ధః కర్మణీతి. మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. ౯

ఆ. కిమర్థమామన్త్రణం- తదాహ (అభిముఖీకరణాయేతి) విదుషస్సమీపే- దేవతామవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి చేత్-మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యగ్రే సమ్బన్ధః. నన్వవిద్వన్నిన్దాయా వివక్షితత్వాద్విద్వత్సమీపవచనమకిఞ్చిత్కరమితి చేత్. నేత్యాహ (తత్పరోక్షేఽపీతి) తస్యేతి- అవిద్వాన్ ప్రస్తోతోచ్యతే. కూఘాత్కర్మమాత్రవిదాం కర్మణ్యధికార ఇతి చేత్. నేత్యాహ (తచ్చేతి) * తేనోభౌ కురుత ఇత్యాదిశ్రుతావితి శేషః. అవిదుషామపి కర్మాధికారే హేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి) తదేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (అనధికారే చేతి) తస్యైవ సముచ్చయఫలత్వాదిత్యర్థః. నను దక్షిణమార్గస్య వాపీకూపతటాకాది స్మార్తకర్మప్రయుక్తత్వాద్వైదికకర్మణ్యవిద్వాన్నైవాధిక్రియతే. నేత్యాహ (న చేతి) * యజ్ఞేన దానేన లోకాఞ్జయతీతి వైదికకర్మనిష్ఠానామజ్ఞానామేవ దక్షిణమార్గశ్రవణాదితి హేతుమాహ (యజ్ఞేనేతి) ఇతశ్చావిదుషాం విద్వత్సమీపే కర్మాధికారో నాస్తీత్యాహ (తథోక్తస్యేతి) దేవతావిజ్ఞానశూన్యస్య మూర్ధా విపతిష్యతీత్యనేన ప్రకారేణ మయోక్తస్య మూర్ధా వ్యపతిష్యదితి విశేషశ్రవణాద్విద్వత్సమీపే తదనుజ్ఞామన్తరేణ కర్మ కుర్వతోఽపరాధిత్వాత్తస్య కర్మణ్యనధికార ఏవేత్యర్థః. విద్వదసమీపే పునరవిదుషాపి కర్మణ్యధికారోఽస్తీత్యాహ (న సర్వత్రేతి) అగ్నిహోత్రాదౌ- శ్రౌతే కర్మణి, స్మార్తేషు చ- వాపీకూపతటాకాదికర్మ, స్వాధ్యాయనజపాదిషు, చ విద్వత్సన్నిధిమన్తరేణాపి సర్వస్మిన్నపి కర్మమాత్రవిదో నాధికారో నాస్తీత్యశక్యం వక్తుమిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అనుజ్ఞేతి) * భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీత్యాదినా రాజ్ఞా స్వకీయకర్మనిర్వర్తనే ప్రార్థనాదర్శనాత్, * ఏత ఏవ సమతిసృష్టాస్స్తువతామితి చానుజ్ఞోపలబ్ధ్యా, దర్శనాచ్చావిదుషామపి కర్మణ్యధికార ఇత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపసంహరతి (కర్మణ్యత్రేతి) విద్వత్సమీపే తదనుజ్ఞామలబ్ధ్వా నాస్తి కర్మానుష్ఠానమిత్యేతన్నిగమయితుమితి శబ్దః. మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యేతదన్తం ప్రస్తోతృవిషయం వాక్యం వ్యాఖ్యాతమిత్యనువదతి (మూర్ధేతి). ౯

రం.— ఉక్తిమేవాహ (ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి). హే ప్రస్తోతః ప్రస్తావమన్వాయత్తా- ప్రస్తావభక్త్యాశ్రయా అధ్యస్యమానా దేవతోపాస్యా. తామవిదిత్వా యది విదుషో మమ సమీపే ప్రస్తోష్యసి - మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యర్థః. యద్యపి * తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యవిదుషోఽప్యార్త్విజ్యాధికారోఽస్తి - తథాపి విద్వత్సన్నిధావవిదుషః కర్మాధికారో నాస్తీతి భావః. ౯

శం. ఏవమేవోద్గాతారం ప్రతిహర్తారమువాచేత్యాది- సమానమన్యత్. తే- ప్రస్తోత్రాదయః కర్మభ్యస్సమారతాః - ఉపరతాస్సన్తో మూర్ధపాతభయాత్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే- అన్యచ్చాకుర్వన్తః-అర్థిత్వాత్.. ౧౦-౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తూష్ణీమిత్యస్యార్థమాహ (అన్యచ్చేతి) తత్ర హేతుమాహ (అర్థిత్వాదితి) తత్తద్దేవతావిషయవిజ్ఞానార్థిత్వేన కర్మాన్తరమకుర్వన్తశ్చాక్రాయణాభిముఖాః స్థితా ఇత్యర్థః.. ౧౦- ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

మూ.— అథ హైనం యజమాన ఉవాచ భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీత్యుషస్తిరస్మి చాక్రాయణ ఇతి హోవాచ॥ ౧

‡ స హోవాచ భగవన్తం వా అహమేభిస్సర్వైరార్త్విజ్యైః పర్యైషిషం భగవతో వా అహమవిత్త్యాఽన్యానవృషి॥ ౨

భగవాంస్త్వేవ మే సర్వైరార్త్విజ్యైరితి తథేత్యథ తర్హ్యేత ఏవ సమతిసృష్టాస్స్తువతాం యావత్త్వేభ్యో ధనం దద్యాస్తావన్మమ దద్యా ఇతి తథేతి హ యజమాన ఉవాచ॥ ౩

అథ హైనం ప్రస్తోతోపససాద ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౪

రం.— (ఏవమేవోద్గాతారముపాచేత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౦

రం.— (ఏవమేవ ప్రతిహర్తారముపాచేత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. (తే హ సమారతాస్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే) తే హ- ప్రస్తోత్రాదయః. సమారతాః- ఉపరతాస్సన్తః మూర్ధపాతభయాత్తూష్ణీమేవస్థితా ఇత్యర్థః. ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం హ ఏనముషస్తిం యజమానః- రాజోవాచ. భగవన్తం వై - పూజావన్తమహం వివిదిషాణి- వేదితుమిచ్ఛామి. ఇత్యుక్త ఉషస్తిరస్మి చాక్రాయణస్తవాపి శ్రోత్రపథమాగతో యదీతి హోవాచ- ఉక్తవాన్. ౧

ఆ.— అథ హైనమిత్యాది వ్యాకరోతి (అథేతి) ప్రస్తోతృప్రభృతీనాం తూష్ణీంభావాదితి శేషః. ౧

రం.— (అథ హైనం యజమాన ఉవాచ భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీతి) కో భవానితి భవన్తం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీతి ఉషస్తిం యజమాన ఉక్తవానిత్యర్థః. (ఉషస్తిరస్మి చాక్రాయణ ఇతి హోవాచ) స ఋషిరితి శేషః. స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— స హ- యజమాన ఉవాచ. సత్యం- ఏవమహం భగవన్తం బహుగుణమశ్రౌషం. సర్వైశ్చ ఋత్విక్కర్మభిః - ఆర్త్విజ్యైః పర్యైషిషం- పర్యేషణం కృతవానస్మి. అన్విష్య భగవతో వా అహమవిత్త్యా- అలాభేనాన్యానిమానవృషి - వృతవానస్మి. ౨

ఆ.— చాక్రాయణస్య వచనమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అఙ్గీకారమేవ స్ఫోరయతి (ఏవమితి) ఆర్త్విజ్యైరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం- ఋత్విక్కర్మభిరితి. తదర్థమితి యావత్. యది మామార్త్విజ్యార్థమనుసంహితవానసి కిమితీమానన్యాన్వృతవానిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్విష్యేతి) ౨

రం.— (స హోవాచ భగవన్తం వా అహమేభిస్సర్వైరార్త్విజ్యైః పర్యైషిషమిత్యాది) తమృషిం యజమాన ఉవాచ. కిమితి. భగవన్తం సర్వగుణోపేతం శ్రుత్వా సర్వాణ్యార్త్విజ్యాని భగవదధీనాని కర్తుం పర్యైషిషం- భగవతోఽన్వేషణం కృతవానస్మి. భగవతః అవిద్యా- విదిః- లాభః. న విదిః- అవిదిః. *ఇక్కృష్యాదిభ్య ఇతి ఇక్. అవిద్యా- అలాభేన ఇమానృత్విజోఽవృషి- వృతవానస్మీత్యర్థః. ౨

శం.— అద్యాపి భగవాంస్త్వేవ మే- మమ సర్వైరార్త్విజ్యైః- ఋత్విక్కర్మార్థమస్తు. ఇత్యుక్తస్తథేత్యాహోషస్తిః కిన్తు- అథైవం తర్హ్యేత ఏవ- త్వయా పూర్వం వృతాః మయా సమతిసృష్టాః- మయా సమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతాస్సన్తః స్తువతాం. త్వయా త్వేతత్కార్యం- యావత్త్వేభ్యః- సర్వేభ్యో ధనం దద్యాః - ప్రయచ్ఛసి. తావన్మమ దద్యాః. ఇత్యుక్తస్తథేతి హ యజమాన ఉవాచ. ౩

ఆ.— ఏవం గతే కిం మయా కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అద్యాపీతి) చాక్రాయణానుమతిం శ్రుత్వా కిమిదమిత్యాకులితేషు ప్రస్తోతృప్రభృతిషు బ్రూతే (కిన్త్వితి) ఉభయోరనుమత్యపేక్షయాఽనన్తర్యమథశబ్దార్థః. మమాలాభేనామీషాం వృతత్వస్య నివృత్త్యవస్థాయామిత్యాహ (తర్హీతి) అనుజ్ఞాతాస్సన్తః ప్రస్తుతిం కుర్వతామిత్యాహ (స్తువతామితి) అస్త్వేవం తతస్తదర్థం పునర్మయా కిం విధేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయా త్వితి) ౩

రం.— (భగవాంస్త్వేవ మే సర్వైరార్త్విజ్యైరితి) ఇతః పరమపి భగవానేవ సర్వైరార్త్విజ్యైః - ఋత్విక్కర్మభిర్వృత ఇత్యువాచేత్యర్థః. సర్వార్త్విజ్యార్థం వృత ఇతి యావత్. (తథేత్యథ తర్హ్యేత ఏవ సమతిసృష్టాస్స్తువతామిత్యాది) అథోషస్తిస్తథేత్యభ్యుపగమ్య - త్వయా పూర్వం వృతా ఏత ఏవ మయా సమతిసృష్టాః- సమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతా ఉపదిష్టదేవతాస్సన్తః స్తువతాం- స్తువన్తు కిన్తు - ఏభ్యో యావద్ధనం ప్రయచ్ఛసి- తావన్మమ దద్యా ఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. (తథేతి హ యజమాన ఉవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౩

శం.— అథ హైనం- ఔపస్త్యం వచః శ్రుత్వా ప్రస్తోతోపససాదోషస్తిం - వినయేనోపజగామ. ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాది మా- మాం భగవానవోచత్పూర్వం. కతమా సా దేవతా- యా ప్రస్తావభక్తిమన్వాయత్తా. ౪

---

‡ అహమవిత్త్యాన్యానితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— ప్రాణ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౫

అథ హైనముద్గాతోపససాదోద్గాతర్యా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౬

ఆదిత్య ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైః సన్తం గాయన్తి సైషా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుదగాస్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౭

ఆ.— యజమానం ప్రత్యుషస్తి ప్రోక్తం వచశ్శ్రుత్వాఽనన్తరమేవముషస్తిం ప్రస్తోతాత్యక్త్వా వ్యాకులత్వం శిష్యత్వేనోపసన్న ఇత్యాహ (అథేతి) ఉపగతి ప్రకారమభినయతి (ప్రస్తోతరితి) ౪

రం.— (అథ హైనం ప్రస్తోతోపససాద) ఉషస్తివచనం శ్రుత్వా ప్రస్తోతా వినయేన తత్సమీపమాగతవానిత్యర్థః. (ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తేత్యాది) భగవాన్మాం ప్రతి ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాదినా యాం దేవతామవోచత్- ఉక్తవాన్. సా దేవతా కేతి ప్రస్తోతా తమృషిం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౪

శం.— ఇతి పృష్టః ప్రాణ ఇతి హోవాచ. యుక్తం ప్రస్తావస్య ప్రాణో దేవతేతి. కథం. సర్వాణి- స్థావరజఙ్గమాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి- ప్రలయకాలే ప్రాణమనులక్ష్యిత్వా ప్రాణాత్మనైవ. ఉజ్జిహతే- ప్రాణాదేవోద్గచ్ఛన్తీత్యర్థ ఉత్పత్తికాలే. అతస్సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా. తాం చేదవిద్వాంస్త్వం ప్రాస్తోష్యః- ప్రస్తవనం- ప్రస్తావభక్తిం కృతవానసి యది. మూర్ధా- శిరస్తే వ్యపతిష్యత్- విపతితమభవిష్యత్తథోక్తస్య మయా- తత్కాలే మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. అతస్త్వయా సాధుకృతం- మయా నిషిద్ధః కర్మణో యదుపరమమకార్షీరిత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— ప్రతివచనమాదాయ ప్రశబ్దసామాన్యం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (పృష్ట ఇతి) కథమిహ ప్రాణశబ్దార్థో నిశ్చీయతామిత్యాశఙ్క్య * అత ఏవ ప్రాణ ఇతి న్యాయేనాహ (కథమితి) ప్రాణాత్మనైవ- సంవిశన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రాణశబ్దార్థస్య పరమాత్మత్వేన నిర్ణీతత్వమతశ్శబ్దార్థః. చేచ్ఛబ్దార్థో యదీత్యుక్తిః. మయా తథోక్తస్య- మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యేవముక్తస్య తవ తత్కాలే- స్వాపరాధావస్థాయాం మూర్ధా వ్యపతిష్యదేవేతి యోజనా. ప్రమాదస్య మహతస్త్వయా పరిహృతత్వాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. ౫-౬

రం.— (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణ ఏవ ప్రస్తావమన్వాయత్తా దేవతేత్యుషస్తిరువాచేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణ ఇత్యుక్త్వా గుణయోగాత్ ప్రాణశబ్దేన పరమాత్మోచ్యతే. ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్యప్రాణపరత్వం వ్యావర్తయతి (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా) ప్రాణమఖిలమ్యసంవిశన్తి- సమిత్యేకీకారే. ఐక్యేన విశన్తి. లీయన్త ఇత్యర్థః. ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే- ప్రాణాదేవ ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. సర్వభూతలయోత్పత్తిస్థానత్వేన వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధా ప్రాణరూపా దేవతా ప్రస్తావభక్త్యనుగతా- ప్రస్తావభక్త్యావధ్యేయా హ్యేత్యర్థః. (తాం చేదవిద్వాన్ ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి) * తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మదుక్త్యనన్తరమపి మదుక్తిమనాదృత్య తద్దేవతామనభిజ్ఞాయ యది ప్రాస్తోష్యః- తదా మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదేవ. అతస్సాధుకృతం త్వయా మత్సమీపమాగత్య వినయేన పృచ్ఛతేతి భావః. అత్ర మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేత్యుక్త్యా విదుషైవముక్తస్యావిదుషః తదనాదరేణ కర్మకరణే ప్రత్యవాయః- న తు విదుషాఽనుమతస్యావిదుష ఇతి భావః. వ్యాసార్యైస్తు మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదిత్యస్య * ఆత్మసత్తానలభ్యేతేత్యర్థ ఇతి ఆత్మసత్తాహానిపర్యన్తః ప్రత్యవాయో వర్ణితః. ౫

శం.— తథోద్గాతాపి పప్రచ్ఛ. కతమా సోద్గీథభక్తిమనుగతా- అన్వాయత్తా దేవతా. ౬

రం.— (అథ హైనముద్గాతోపససాదేత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౬

శం.— ఇతి పృష్ట ఆదిత్య ఇతి హోవాచ. సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైః- ఊర్ధ్వం సన్తం గాయన్తి- శబ్దయన్తి. స్తువన్తీత్యభిప్రాయః. ఉచ్ఛబ్దసామాన్యాత్. ప్రశబ్దసామాన్యాదివ ప్రాణః. అతస్సైషా దేవతేత్యాది పూర్వవత్. ౭

ఆ.— యథా ప్రశబ్దసామాన్యాత్ప్రాణః ప్రస్తావదేవతేత్యుక్తం - తథా ఆదిత్యోద్గీథయోరుచ్ఛబ్దసామాన్యాదుద్గీథదేవతా ఆదిత్య ఇత్యాహ (ఉచ్ఛబ్దేతి) ఉక్తసామాన్యపరామర్శార్థోఽతశ్శబ్దః. ౭

రం.— (ఆదిత్య ఇతి హోవాచేతి) ఉద్గీథేఽధ్యస్యోపాస్య ఆదిత్య ఇత్యర్థః. (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తీతి) ఉచ్చైస్సన్తం- ఉచ్చైఃస్థితం అధఃస్థితాని భూతాని గాయన్తీత్యర్థః. ప్రస్తావప్రాణయోః ప్రశబ్దవత్త్వేన సామ్యవదుద్గీథోచ్చైస్స్థితాదిత్యయోరుచ్ఛబ్దవత్త్వేన సామ్యమితి భావః. శిష్టం పూర్వవత్. ౭

ఉ.— అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాద ప్రతిహర్తర్యా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౮

అన్నమితి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవ ప్రతిహరమాణాని జీవన్తి సైషా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రత్యహరిష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి తథోక్తస్య మయేతి.. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.— ఏవమేవ- అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాద. కతమా సా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా. ౮

ఆ.— ఏవమేవ- ప్రస్తోతృవదుద్గాతృవచ్చేత్యర్థః. ఋత్విగ్భ్యాం ప్రస్తావోద్గీథదేవతయోర్విజ్ఞానాన న్తరం మథశబ్దార్థః. ౮

రం.— (అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాదేత్యాది) పూర్వవత్. ౮

శం.— ఇతి పృష్టోఽన్నమితి హోవాచ. సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవాత్మానం ప్రతి సర్వతః ప్రతిహరమాణాని జీవన్తి. సైషా దేవతా ప్రతిశబ్దసామాన్యాత్ప్రతిహారభక్తిమనుగతా. సమానమన్యత్-తథోక్తస్య మయేతి. ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తీః ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్ట్యోపాసీతేతి సముదాయార్థః. ప్రాణాద్యాపత్తిః కర్మసమృద్ధిర్వా ఫలమితి.. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథమన్నస్య ప్రతిహారత్వం- తదాహ (సర్వాణీతి) తాం చేదవిద్వానిత్యాద్యస్యేతి వ్యాఖ్యాయతే. (తథోక్తస్య మయేతి) ఏతదన్తమితి శేషః. కీదృగుపాసనమస్మిన్ప్రకరణే వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రస్తావేతి) ఉపాస్తేర్యస్య ఫలం దర్శయతి (ప్రాణాదీతి)........... ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నమితి హోవాచ) ప్రతిహారభక్తావన్నమధ్యస్యోపాస్యమిత్యర్థః. (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవ ప్రతిహరమాణాని జీవన్తీతి) ప్రతిహరమాణాని - భక్షయన్తీత్యర్థః. సన్తీతి శేషః. అత్ర ప్రతిశబ్దవత్త్వేన అన్నప్రతిహారయోస్సామ్యాత్ ప్రతిహారే అన్నాభిమానిదేవతాధ్యాసః. తతశ్చ ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తిషు క్రమేణ ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తథోక్తస్య మయేతి తథోక్తస్య మయేతి ద్విరుక్తిర్ధ్యానసమాప్త్యర్థా. శిష్టం పూర్వవత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే ప్రాణస్య భూతజాతస్థితిప్రవృత్తిహేతుత్వసమ్భవాత్ ప్రాణశబ్దేన ముఖ్యప్రాణ ఏవాభిధీయతామితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- శిలాకాష్ఠాద్యచేతనస్వరూపస్య, శుద్ధస్య జీవస్వరూపస్య, చ ముఖ్యప్రాణాధీనస్థితికత్వాభావాత్, ప్రసిద్ధవన్నిర్దిష్టసకలచేతనోత్పత్తిలయహేతుత్వస్య పరమాత్మవ్యతిరిక్తే అసమ్భవాచ్చ, చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్యాపి అచేతనే ముఖ్యప్రాణే అసమ్భవాచ్చ, పరమాత్మైవ ప్రాణ ఇతి శ్రుత్యాదియోగవశేనాభిధీయత ఇతి * అత ఏవ ప్రాణ ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితమ్. నను ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్త్యనుగతత్వేన దేవతాత్వేన చ నిర్దిష్టేషు ప్రాణాదిత్యాన్నేషు ప్రాణస్యైవ పరమాత్మత్వ, మాదిత్యాన్నయోస్తు న తథాత్వ, మిత్యత్ర కిం వినిగమకమ్. చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్త్రిష్వపి సమానః. ప్రాణవాక్యశేషే ప్రసిద్ధప్రాణాసమ్భావితాసఙ్కుచితసర్వభూతసంవేశనోద్గమనాధారత్వశ్రవణవదాదిత్యాన్నవాక్యశేషయోరపి అసఙ్కుచితసర్వభూతగేయత్వసర్వభూతోపజీవ్యత్వయోః ప్రసిద్ధాదిత్యాన్నాసమ్భావితయోశ్శ్రవణావిశేషాత్. యది చాదిత్యవాక్యే సర్వభూతశబ్దః ఆదిత్యగానయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, అన్నవాక్యశేషే న్నోపజీవనయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, చ సఙ్కోచ్యతే- దేవతాశబ్దశ్చ *అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి సూత్రోక్తన్యాయేనాభిమానిదేవతాపరతయా యోజ్యతే- తర్హి ప్రాణేపి తథాస్తు- విశేషాభావాదితి చేత్. ఉచ్యతే- ప్రాణశబ్దస్య * ప్రాణస్య ప్రాణం * యదిదం కిఞ్చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమిత్యాదిషు పరమాత్మన్యపి నిరూఢత్వాత్, *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీత్యాదివాక్యశేషస్వారస్యాచ్చ పరమాత్మపరత్వమాశ్రితమ్. అన్నాదిత్యశబ్దయోస్తథాత్వాచ్చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్య కేవలాదిత్యమణ్డలాన్నయోరభావాత్ తదభిమానిదేవతాపరత్వమ్. అన్నాభిమానిదేవతాయాశ్చ భూతభక్ష్యత్వం తదధిష్ఠేయాన్నాభేదారోపేణోపపద్యతే. *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తీతి ప్రతిపాదితం సర్వభూతగేయత్వం పరమాత్మనోపి న సమ్భవతి- భూతశబ్దో హి ప్రాణినికాయే మహాభూతేషు చ రూఢః. మహాభూతస్య గాతృత్వప్రసక్తేరేవాభావాత్ ప్రాణినికాయపరత్వం వక్తవ్యమ్. తదపి న సమ్భవతి- న హి సర్వే ప్రాణినః పరమాత్మానం గాయన్తి- స్థావరేషు పశ్వాదిషు చాభావాత్. తస్మాద్గానయోగ్యప్రాణివిశేషపరత్వేన సఙ్కోచః పరమాత్మపరత్వేప్యావశ్యక ఇతి ఆదిత్యశబ్దస్య లోకవ్యుత్పత్తివిరుద్ధపరమాత్మపరత్వం నాశ్రయణీయమ్. ఏవమన్నవాక్యశేషేపి * ప్రతిహరమాణానీతి భక్ష్యమాణత్వం న పరమాత్మని ముఖ్యమ్. అత ఆదిత్యాన్నశబ్దయోర్బ్రహ్మపరత్వాభావేపి ప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం సిద్ధమితి ద్రష్టవ్యమ్. ప్రకృతమనుసరామః.......... ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథాతశ్శౌవఉద్గీథస్తద్ధబకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయః స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ॥ ౧
తస్మై శ్వా శ్వేతః ప్రాదుర్బభూవ తమన్యే శ్వాన ఉపసమేత్యోచురన్నం నో భగవానాగాయత్వ
శనాయామ వా ఇతి॥ ౨

శం.— అతీతే ఖణ్డేఽన్నాప్రాప్తినిమిత్తా కష్టావస్థోచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణా. సా మా భూదిత్యన్నలాభాయాథ - అనన్తరం శౌవః- శ్వభిర్దృష్ట ఉద్గీథః- ఉద్గానం సామాతః ప్రస్తూయతే. తత్ర కిల బకః-నామతః. దల్భస్యాపత్యం దాల్భ్యః. గ్లావో వా-నామతః. మిత్రాయాశ్చాపత్యం మైత్రేయః. వాశబ్దశ్చార్థే. ద్వ్యాముష్యాయణో హ్యసౌ-వస్తువిషయే క్రియాస్వివ వికల్పానుపపత్తేః. * ద్వినామా ద్విగోత్ర ఇత్యాదిహి స్మృతిః. దృశ్యతే చోభయతః పిణ్డభాక్త్వం. ఉద్గీథే బద్ధచిత్తత్వాదృషావనాదరాద్వా. వాశబ్దస్స్వాధ్యాయార్థః. స్వాధ్యాయం కర్తుం గ్రామాద్బహిరుద్వవ్రాజ- ఉద్గతవాన్ వివిక్తదేశస్థోదకాభ్యాశం. * ఉద్వవ్రాజ * ప్రతిపాలయాఞ్చకారేతి చైకవచనాల్లిఙ్గాదేకో సావృషిః. శ్వోద్గీథకాలప్రతిపాలనాద్వృషేః స్వాధ్యాయకరణమన్నకామనయేతి లక్ష్యత ఇత్యభిప్రాయతః. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరఖణ్డయోస్సఙ్గతిం దర్శయన్నుపాసనాన్తరం ప్రస్తౌతి (అతీతఇతి) అన్నలాభస్యాపేక్షితత్వమతశ్శబ్దార్థః. ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనమన్నకామస్య ప్రస్తుత్య ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమాఖ్యాయికామాదత్తే (తత్రేతి) న కేవలం దల్భస్యాపత్యం - కిన్తు మిత్రాయాశ్చేతి చార్థః. న చ సా దల్భస్య పత్నీతి యుక్తం- తథా సతి మైత్రేయపదస్య వైయర్థ్యాత్. పత్న్యన్తరాపత్యత్వవ్యావృత్త్యర్థమితి చేన్న - ప్రయోజనాభావాత్. నన్వత్ర వాశబ్దాద్ద్వావృషీ వివక్షితావితి చేత్. నేత్యాహ (వాశబ్దఇతి) కథం పునర్దల్భస్యాపత్యం బకస్తదభార్యాయా మిత్రాయాశ్చాపత్యం భవితుముత్సహతే- తత్రాహ (ద్వ్యాముష్యాయణోహీతి) * చైకితాయనో దాల్భ్య ఇత్యత్రోక్తమేతదితి సూచయితుం హిశబ్దః. ఉదితానుదితహోమవత్కేషాఞ్చిద్దృష్ట్యా బకో సా, వన్యేషాం గ్లావ, ఇత్యేకస్మిన్నపి వికల్పో భవిష్యతి. నేత్యాహ (వస్తువిషయఇతి) కథం పునర్ద్వినామానమేకస్యైవ ద్వినామత్వాద్యఙ్గీక్రియతే- తత్రాహ (ద్వినామేతి) ఇత్యాది- వాక్యం స్మృతిరూపం ధర్మశాస్త్రే ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. ద్విగోత్రత్వమేకస్య లౌకికేపి ప్రసిద్ధమిత్యాహ (దృశ్యతేచేతి) యతస్సుతో జాయతే, యేన చాయం ధర్మతో గృహ్యతే, తయోరుభయోరిత్యాహ (ఉభయతఇతి) * ఉభయోరప్యసావృక్థీ పిణ్డదాతా చ ధర్మత ఇతి హిస్మరన్తీత్యర్థః. దాల్భ్యవదన్యో మైత్రేయ ఇత్యఙ్గీకృత్యాహ (ఉద్గీథఇతి) లిఙ్గపాఠస్తాత్పర్యవృషావనాదరే హేతుః. తస్మాదృషిత్రయమృషిద్వయం వా వివక్షితమిత్యర్థః. పక్షాన్తరద్యోతనార్థో వాశబ్దః. శ్రౌతో వాశబ్దస్సమ్మానార్థమిత్యాశఙ్క్యాహ రాదన్యన్నతస్యఫలమిత్యాహ (వాశబ్దఇతి) మైత్రేయాన్తవాక్యం వ్యాఖ్యాయ స్వాధ్యాయమిత్యాది వ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయమితి) యదుక్తమృషిరేకో బకాదిశబ్దైరుచ్యత ఇతి- తత్ర లిఙ్గమాహ (ఉద్వవ్రాజేతి) శునాముద్గీథః- శ్వోద్గీథః. తత్కాలస్య ప్రతిపాలనం- ప్రతీక్షణమృషేర్గృహ్యతే. తేషాఞ్చోద్గానమన్నార్థం-తదృషేరపి స్వాధ్యాయకరణం తదర్థమిత్యాహ (శ్వోద్గీథేతి) యథోక్తార్థవాచిశబ్దాభావేపి సామర్థ్యాదయమర్థో భవతీత్యాహ (అభిప్రాయతఇతి) ౧

రం.— అతీతఖణ్డే అన్నాప్రాప్తినిమిత్తా ఉచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణా కష్టావస్థోక్తా. అనన్తరమన్నలాభాయ శ్వదృష్ట ఉద్గీథః ప్రస్తూయతే. (అథాతశ్శౌవఉద్గీథః) శౌవః- శ్వదృష్టః ఉద్గీథః. ప్రస్తూయత ఇతి శేషః. శౌవ ఇతి టిలోపశ్ఛాన్దసః (తద్ధబకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయస్స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ) అత్ర వాశబ్దశ్చార్థే. బకగ్లావనామద్వయయుక్తః దల్భసుతో మిత్రాసుతశ్చ స్వాధ్యాయం కర్తుముద్వవ్రాజ- గ్రామాన్నిర్గతవానిత్యర్థః. ౧

శం.— స్వాధ్యాయేన తోషితా దేవతా- ఋషిర్వా శ్వరూపం గృహీత్వా- శ్వా శ్వేతస్సన్ తస్మై- ఋషయే తదనుగ్రహార్థం ప్రాదుర్బభూవ- ప్రాదుశ్చకార. తమన్యే- శుక్లం శ్వానం క్షుల్లకాః- క్షుద్రకాః శ్వాన ఉపసమేత్యోచుః- ఉక్తవన్తః. అన్నం నః- అస్మభ్యం భగవానాగాయతు- ఆగానేన నిష్పాదయత్విత్యర్థః. ముఖ్యప్రాణవాగాదయో వా ప్రాణమన్వన్నభుజస్స్వాధ్యాయపరితోషితాస్సన్తోఽనుగృహ్ణీయురేనం శ్వరూపమాదాయేతి యుక్తమేవం ప్రతిపత్తుం. అశనాయామ వై- బుభుక్షితాస్స్మో వై. ఇత్యేవముక్తవన్తః. ౨

ఆ.— తస్మా ఇత్యాది వ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయేనేతి) క్షుల్లకాః- క్షుద్రకాః. శిశవ ఇతి యావత్. శ్వేతశ్వా కశ్చిదృషిర్దేవతా వా. అన్యే చ శ్వానో దేవతా ఋషయో వేత్యుక్తం- సమ్ప్రతి వివక్షితం పక్షమాహ (ముఖ్యేతి) తమూచురితి సమ్బన్ధః. తానేవ విశినష్టి (ప్రాణమన్వితి) ముఖ్యప్రాణసహితవాగాదిగ్రహే హేతుమాహ (స్వాధ్యాయేతి) అన్యథా వాక్యమనిర్ధారితం స్యాదితి భావః. కిమిత్యన్నం భవద్భ్యమయా సమ్పాద్యతే- నహి భవతామభోక్తౄణాం తేన కృతమస్తీత్యాశఙ్క్యాన్నిష్ఠ చేతనద్వారేణాస్మాకమపి భోగసిద్ధిరస్త్వేవమిత్యాహ (అశనాయామవా ఇత్యాదినా) ౨

రం.— (తస్మై శ్వా శ్వేతః ప్రాదుర్బభూవ) తత్స్వాధ్యాయేన తోషితః కశ్చన ఋషిః శ్వేతశునకరూపతయా ప్రాదుర్బభూవేత్యర్థః. (తమన్యే శ్వాన ఉపసమేత్యోచుః) తం - శ్వేతం శ్వానం క్షుల్లకాశ్శ్వాన ఉపసమేత్యోక్తవన్తః. ఉక్తిమేవాహ (అన్నం నో భగవానాగాయత్వశనాయామ వా ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. వయమశనాయామ-బుభుక్షితాస్స్మః. అస్మాకం గానేన అన్నం భగవాన్ సమ్పాదయత్వితి ఊచురిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తాన్హోవాచేహైవమా ప్రాతరుపసమీయ తేతి తద్ధబకోదాల్భ్యోగ్లావోవామైత్రేయఃప్రతిపాలయాఞ్చకార॥ ౩

తేహయథైవేదంబహిష్పవమానేనస్తోష్యమాణాః సగ్ంరబ్ధాస్సర్పన్తీత్యేవమాససృపుస్తేహసముపవిశ్యహిఞ్చక్రుః॥ ౪

ఓమదా౩ మోంపిబా౩ మోందేవోవరుణఃప్రజాపతిఃసవితా౨ ఽన్నమిహా౨ హరద౨ ఽన్నపతే౨ ఽన్నమిహాహరా౨ ఽ౨హరో౩ మితి॥ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

శం.— సశ్వాశ్వేతస్తాన్ - క్షుల్లకాన్ శునః. ఇహైవ- అస్మిన్నేవదేశే మా- మాం ప్రాతఃకాలే ఉపసమీయాతేతి. దైర్ఘ్యంఛాన్దసం సమీయాతేతి. ప్రమాదపాఠో వా. ప్రాతఃకాలకరణం తత్కాల ఏవ కర్తవ్యార్థం. అన్నదస్య వా సవితురపరాహ్ణేఽనాభిముఖ్యాత్. తత్ - తత్రైవహబకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయ ఋషిః ప్రతిపాలయాఞ్చకార- ప్రతీక్షణంకృతవానిత్యర్థః. ౩

ఆ.— కిమితి ప్రాతఃకాలప్రతీక్షణంకృతం - తత్రాహ (ప్రాతరితి) ఉద్గానస్యేతి శేషః. ప్రాతఃకాలప్రతీక్షణకరణే కారణాన్తరమాహ (అన్నదస్యేతి) తస్య వృష్టిద్వారాఽన్నదత్వమేష్టవ్యం. తద్ధేత్యాదివ్యాచష్టే (తత్రేతి) ఋషేరన్నకామత్వమితోఽవగతం. ౩

రం.— (తాన్హోవాచ ఇహైవమా ప్రాతరుపసమీయాతేతి) శ్వః ప్రాతఃకాలే అస్మిన్నేవదేశే మా - మాముపగచ్ఛతేతి క్షుల్లకాన్ శునః శ్వేతశ్వా ఉవాచేత్యర్థః. (తద్ధబకోదాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయః ప్రతిపాలయాఞ్చకార) బకగ్లావనామా ఋషిః తత్సంవాదం శ్రుత్వా శ్వేతశ్వాద్యాగమనం ప్రతీక్ష్య స్థితవానిత్యర్థః. ౩

శం.— తే-శ్వాన తత్రైవాగత్య ఋషేః సమక్షం యథైవేహ - కర్మణి బహిష్పవమానేన - స్తోత్రేణ స్తోష్యమాణా ఉద్గాతృపురుషాస్సంరబ్ధాః - సంలగ్నా అన్యోన్యమేవ సర్పన్తి - ఏవం ముఖేనాన్యోన్యస్య పుచ్ఛం గృహీత్వా ఆససృపుః - ఆసృప్తవన్తః. పరిభ్రమణంకృతవన్త ఇత్యర్థః. త ఏవం సంసృప్య సముపవిశ్య- ఉపవిష్టాస్సన్తో హిఞ్చక్రుః- హిఙ్కారంకృతవన్తః. ౪

ఆ.— తే హేత్యాదివ్యాకరోతి (తే శ్వాన ఇతి) సమక్షం- ఆససృపురితి సమ్బన్ధః. ఉద్గాతృపురుషా ఇతి - అధ్వర్యుప్రముఖా యజమానపర్యన్తా గృహ్యన్తే. అన్యోన్యమేవ-సంలగ్నాస్సర్పన్తీతి సమ్బన్ధః. ౪

రం.— (తే హ యథైవేదం బహిష్పవమానేన స్తోష్యమాణాస్సంరబ్ధాస్సర్పన్తీత్యేవమాససృపుః) తే శ్వేతశ్వాదయస్తత్రైవ ప్రాతరాగత్య బహిష్పవమానేన స్తోత్రేణ స్తోష్యమాణా ఉద్గాతృపురుషా అన్యోన్యస్పృష్టా గచ్ఛన్తీత్యేతద్యథా - తథైవ అన్యోన్యస్య పుచ్ఛం ముఖేన గృహీత్వా ఆససృపుః- ఉపసర్పణం కృతవన్తః. (తే హ సముపవిశ్య హిఞ్చక్రుః) అథ తే ఉపవిశ్య హిఞ్చక్రుః- హిఙ్కారం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౪

శం.— ఓమదామోంపిబామోం. దేవః - ద్యోతనాత్. వరుణః-వర్షణాజ్జగతః. ప్రజాపతిః- పాలనాత్ప్రజానాం. సవితా- ప్రసవితృత్వాత్సర్వస్య. ఆదిత్య ఉచ్యతే ఏతైః పర్యాయైః. స ఏవంభూత ఆదిత్యోఽన్నమస్మభ్యమిహాహరత్ - ఆహరత్వితి. త ఏవం హిఙ్కృత్వా పునరప్యాహుః. స త్వం హే అన్నపతే- స హి సర్వస్యాన్నస్య ప్రసవితృత్వాత్పతిః. న హి తత్పాకేన వినా ప్రసూతమన్నమణుమాత్రమపి జాయతే ప్రాణినాం- అతోఽన్నపతిః. హే అన్నపతే అన్నమస్మభ్యమిహాహరాహరేతి. అభ్యాస ఆదరార్థః. ఓమితి. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— హిఙ్కారరూపమాహ (ఓమిత్యాదినా) త్రివారమోఙ్కారో గానార్థముచ్చార్యతే. అదామ-అశనం కరవామ. పిబామ-పానం కరవామేత్యేతత్. ఇతిశబ్దో హిఙ్కారసమాప్త్యర్థః. అన్నప్రసవితృత్వమాదిత్యస్య సాధయతి (న హీతి) ఇహేతి ప్రకృతదేశోక్తిః. ఓఙ్కారస్సవితృప్రార్థనామన్త్రసమాప్త్యర్థః. భక్తివిషయోపాస్తిసమాప్త్యర్థమితిపదం.............................. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— హిఙ్కారమేవాహ (ఓంఅదామోంపిబామోమితి) ఓమితి గానోపక్రమే. అదామ- భక్షయేమ. పిబామచ. (ఓందేవోవరుణః ప్రజాపతిస్సవితాన్నమిహాహరత్) ద్యోతమానత్వాద్దేవః. వ్రియమాణత్వాద్వరుణః. ప్రజానాంపాలనాత్ ప్రజాపతిః. ఏవంభూతః సవితా అన్నమాహరత్విత్యర్థః. (అన్నపతేఽన్నమిహాహరాహరోమితి) అన్నపత ఇత్యాదిత్యస్య సమ్బోధనం. ఆహరాహరేతి ద్విరుక్తిః ప్రార్థనాయాం. ఇతి గీతవన్త ఇత్యర్థః. అన్నపత ఇతి మన్త్రకరణకాదిత్యోపాస్యసవిశిష్టోద్గీథోపాసనమన్నఫలకమితి భావః. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అయం వావ లోకో హాఉకారో వాయుర్హాఇకారశ్చన్ద్రమా అథకారః ఆత్మేహకారోఽగ్నిరీకారః ॥ ౧
ఆదిత్య ఊకారో నిహవ ఏకారో విశ్వేదేవా ఔహోయి ఇకారః ప్రజాపతిర్హింకారః ప్రాణస్స్వరో
ఽన్నం యా వాగ్విరాట్ ॥ ౨

శం.— భక్తివిషయోపాసనం సామావయవసమ్బద్ధమిత్యతః సామావయవాన్తరస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణి సంహతాన్యుపదిశ్యన్తే అనన్తరం- సామావయవసమ్బద్ధత్వావిశేషాత్. అయం వావ - అయమేవ లోకో హాఉకారః - స్తోభో రథన్తరే సామ్ని ప్రసిద్ధః. * ఇయం వై రథన్తరమిత్యస్మాత్సమ్బన్ధసామాన్యాద్ధాఉకారస్తోభోఽయం లోక ఇత్యేవముపాసీత. (వాయుర్హాఇకారః) వామదేవ్యే సామని హాఇకారః ప్రసిద్ధః. వాయ్వప్సమ్బన్ధశ్చ వామదేవ్యస్య సామ్నో యోనిరిత్యస్మాత్సామాన్యాద్ధాఇకారం వాయుదృష్ట్యోపాసీత. (చన్ద్రమా అథకారః) చన్ద్రదృష్ట్యాఽథకారముపాసీత. అన్నే హీదం స్థితం- అన్నాత్మా చన్ద్రః. థకారాకారసామాన్యాచ్చ. (ఆత్మా ఇహకారః) ఇహేతి స్తోభః. ప్రత్యక్షో హ్యాత్మా ఇహేతి వ్యపదిశ్యతే- ఇహేతి చ స్తోభః- తత్సామాన్యాత్. (అగ్నిరీకార ఇతి) ఈనిధనాని చాగ్నేయాని సర్వాణి సామానీత్యతస్తత్సామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ననుభక్తిసమ్బద్ధానాముపాసనానాం జ్ఞాతత్వాత్ * సమస్తస్యేత్యాదివక్తవ్యే కిమనన్తరఖణ్డేనేత్యాశఙ్క్యాహ (భక్తీతి) ఇత్యతః - అస్మాత్ప్రసఙ్గాదితి యావత్. ఋగక్షరాణి గీయన్తే. తద్వ్యతిరిక్తాని వాచ్యశూన్యాని గీతిసిద్ధ్యర్థాని స్తోభాక్షరాణి పరిభాష్యన్తే. తాని చ కర్మాపూర్వనిర్వృత్తిద్వారేణ ఫలవత్త్వాదుపాస్యాని. తదుపాస్తివిధిపరముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. వక్ష్యమాణోపాసనానాం ప్రత్యేకం స్వాతన్త్ర్యేణాస్తీత్యాహ (సంహతానీతి) తేషామనన్తరముపదేశే హేతుమాహ (సామావయవేతి) నచైవంవిధస్తోభోనాస్తీతి వాచ్యమిత్యాహ (రథన్తర ఇతి) తథాపి కథం పృథివీదృష్ట్యా యథోక్తస్తోభస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (ఇయం రథన్తర ఇతి) * ఇయం రథన్తరమిత్యత్ర పృథివ్యా రథన్తరత్వం శ్రుతం- ప్రస్తుతశ్చ స్తోభో రథన్తరే స్తీత్యుక్తం. తథా చ యథోక్తాత్సమ్బన్ధరూపాత్సాదృశ్యాత్పృథివీదృష్ట్యా హాఉకార ఉపాస్య ఇత్యర్థః. కథం పునర్వాయుదృష్ట్యా హాఇకారస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (వాయ్వప్సమ్బన్ధశ్చేతి) హాఇకారో వామదేవ్యే సామ్ని ప్రసిద్ధః- తస్య చ వాయోరపాం చ సమ్బన్ధో. యోనిః- స్థైవసేచ్ఛావలీనామపాం * వాయుః పృష్ఠేత్యవ రతతతో వామదేవ్యం సామాభవదితి శ్రుతేః. తస్మాద్యథోక్తాద్వామదేవ్యసామసమ్బన్ధసామాన్యాద్వాయుదృష్ట్యా హాఇకారముపాసీతేత్యర్థః. కథమథకారస్య చన్ద్రదృష్ట్యోపాసనం- తత్రాహ (అన్నే హీతి) తథా చ థకారసామాన్యాద్యథోక్తోపాస్తిసిద్ధిరితి శేషః. థకారవదకారసామాన్యాచ్చ చన్ద్రదృష్ట్యాఽథకారముపాసీతేత్యాహ (థకారేతి) అథకారే తావద్వ్యక్తోఽకారః - అన్నాత్మని చన్ద్రమస్యపి సోఽస్తీతి తదుక్తం యథోక్తముపాసనమిత్యర్థః. ప్రథమం ప్రత్యక్షః పశ్చాత్ప్రత్యక్షీభవన్నితి శేషః. తత్సామాన్యం- ఇహేతి వ్యపదిశ్యమానత్వం. తస్మాదాత్మదృష్టిరిహేతి స్తోభే కర్తవ్యేత్యాహ (తత్సామాన్యాదితి) అగ్నిదృష్టిరీకారాఖ్యే స్తోభాక్షరే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (ఈనిధనానీతి) ఈకారో నిధనం యేషామేషు సామసు - తాన్యాగ్నేయాని ప్రసిద్ధాని. తథా చ తేష్వగ్నిరీకారశ్చేత్యుభయోరాభావాదస్మాత్సాదృశ్యాదీకారమగ్నిదృష్ట్యోపాసీతేత్యర్థః. ౧

రం.— సామావయవాన్తరస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణ్యుపదిశ్యన్తే (అయం వావ లోకో హాఉకారః) హాఉ ఇత్యేవం లక్షణో య స్సామసు స్తోభః- సః అయం లోకః- ఏతల్లోకత్వేనోపాస్య ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి స్తోభశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. అయం స్తోభో రథన్తరసామ్ని ప్రసిద్ధః. (వాయుర్హాఇకారః) హాఇ ఇతి స్తోభో వామదేవ్యసామ్ని ప్రసిద్ధః. ఏవమగ్రేపి. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (ఆదిత్య ఊకారః) ఉచ్చైః- ఊర్ధ్వం స హ్యాదిత్యం గాయన్తీతి- ఊకారశ్చాయం స్తోభః. ఆదిత్యదైవత్యే సామ్ని స్తోభ ఇత్యాదిత్య ఊకారః. నిహవ ఇతి- ఆహ్వానం. ఏకారః- స్తోభః. ఏహీతి చాహ్వయన్తీతి తత్సామాన్యాత్. (విశ్వేదేవా ఔహోయి ఇకారః) వైశ్వదేవ్యే సామ్ని స్తోభస్య దర్శనాత్. (ప్రజాపతిర్హింకారః) ఆనిరుక్త్యాత్, హింకారస్య చావ్యక్తత్వాత్. (ప్రాణస్స్వరః) స్వర ఇతి - స్తోభః. ప్రాణస్య చ స్వరహేతుత్వసామాన్యాత్. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభోఽన్నం. అన్నేన హీదం యాతి- తత్సామాన్యాత్. వాగితి- స్తోభో విరాట్- అన్నం. దేవతావిశేషో వా. వైరాజే సామ్ని స్తోభదర్శనాత్. ౨

ఆ.— ఊకారమాదిత్యదృష్ట్యా కథముపాసీతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్చైరితి) ఊకారాదిత్యయోరూర్ధ్వభావేన రేణ సాదృశ్యమాహ (ఆదిత్యేతి) ఏకారసామాన్యాన్నిహవదృష్టిరేకారే స్తోభే కార్యేత్యాహ (నిహవ ఇత్యాదినా) ఔహోయి ఇకారస్య విశ్వేదేవదృష్ట్యోపాస్తౌ హేతుమాహ (వైశ్వదేవ్య ఇతి) ప్రజాపతిదృష్ట్యా హింకారోపాస్యత్వే హేతుః (అనిరుక్త్యాదితి) నీలపీతాదిరూపేణానిరుక్త్యవిషయత్వాత్ప్రజాపతేరిత్యర్థః. అవ్యక్తత్వాత్- రూపాదిరహితత్వాదిత్యర్థః. (ప్రాణస్య చేతి) చకారాత్స్వరస్య చేత్యర్థః. స్వరహేతుత్వం- తన్నిర్వర్తకత్వేన తదాత్మకత్వం. వాక్యం వ్యాచష్టే (యా ఇతీతి) అన్నదృష్టిర్యా ఇతి స్తోభే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్నేనేతి) విరాడ్దృష్టిర్వాగితి స్తోభే కార్యేత్యత్ర హేతుమాహ (వైరాజ ఇతి) ౨

రం.— (ఆదిత్య ఊకార ఇత్యాది) (నిహవ ఏకారః) నిహవః - ఆహ్వానమిత్యర్థః. * హ్వస్సమ్ప్రసారణం చ న్యభ్యుపవిష్వితి భావే ఙ్వాజః అప్సం ప్రసారణయోర్నిహవ ఇతి రూపం. (ప్రాణస్స్వరః) స్వర ఇతి స్తోభః ప్రాణ ఇత్యర్థః. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభోఽన్నమిత్యర్థః. (వాగ్విరాట్) వాగితి స్తోభో విరాట్- అన్నమిత్యర్థః. విరాట్పురుషో వా. ౨

అనిరుక్తస్త్రయోదశః స్తోభః సఞ్చరో హుఙ్కారః ॥ ౩

దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతామేవగ్ం సామ్నాముపనిషదం వేదోపనిషదం వేదేతి ॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

— ❧ —

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది ప్రథమః ప్రపాఠకస్సమాప్తః — హరిః ఓమ్. తత్సత్.

శం.— అనిరుక్తః- అవ్యక్తత్వాదిదం వేదం వేతి నిర్వక్తుం న శక్యత ఇతి. అతస్సఞ్చరః - వికల్ప్యమానస్వరూప ఇత్యర్థః. కోఽసావితి. ఆహ (హుఙ్కారః) అవ్యక్తో హ్యయం- అతోఽనిరుక్తవిశేష ఏవోపాస్య ఇత్యభిప్రాయః. ౩

ఆ.— అనిరుక్తః- కారణాత్మా. తస్యానిరుక్తత్వం సాధయతి (అవ్యక్తత్వాదితి) స చానేకధా కార్యరూపేణ సఞ్చరతీతి సఞ్చరః. హుఙ్కారోఽపి శాఖాభేదేన వికల్ప్యమానస్వరూపః. త్రయోదశశ్చ * అయం వా వేత్యారభ్య గణ్యమానః. తతశ్చ కారణదృష్ట్యా హుఙ్కారముపాసీతేత్యర్థః. ఉక్తమేవోపపాదయతి (అవ్యక్తో హీతి) తత్ర వికల్ప్యమానత్వం హేతుః. ౩

రం.— (అనిరుక్తస్త్రయోదశస్తోభస్సఞ్చరో హుఙ్కారః) హాఉకారాదిభ్యో ద్వాదశభ్యః పూర్వోక్తేభ్యోఽధికః హుమితి త్రయోదశో యస్స్తోభః- స ఇదమితి నిర్వక్తుమశక్యతయా అనిరుక్తత్వాత్ సఞ్చరః- డోలాయితః. సన్దేహరూప ఇత్యర్థః. తతశ్చ తత్ర సఞ్చరత్వదృష్టిః కార్యేత్యర్థః. తతశ్చ హాఉకారాదిషు త్రయోదశసు స్తోభేషు పృథివీలోకాదిదృష్టిః కర్తవ్యేతి స్థితం. ౩

శం.— స్తోభాక్షరోపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహమిత్యాది) ఉక్తార్థం. య ఏతామేవం- యథోక్తలక్షణాం సామ్నాం- సామావయవస్తోభాక్షరవిషయాముపనిషదం- దర్శనం వేద- తస్యైతద్యథోక్తం ఫలమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః. సామావయవవిషయోపాసనావిశేషపరిసమాప్త్యర్థ ఇతిశబ్ద ఇతి... ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే ప్రథమప్రపాఠకభాష్యమ్.

— ❧ —

ఆ.— నైతాని వ్యస్తాన్యుపాసనాని - ప్రత్యేకం ఫలాశ్రవణాత్. సమస్తం పునరేకమిదముపాసనం - ఏకఫలత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (స్తోభాక్షరేతి) ఉపనిషదం వేదోపనిషదం వేదేత్యావృత్తేస్తాత్పర్యమాహ (ద్విరభ్యాస ఇతి) ప్రథమప్రపాఠకవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థ ఇతిశబ్దః. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

— ❧ —

రం.— తస్య ఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహః) ఉక్తోఽర్థః (య ఏతామేవం సామ్నాముపనిషదం వేదోపనిషదం వేద) సామావయవస్తోభాక్షరోపాసనాం యో వేదేత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ప్రథమప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజః స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ద్వితీయః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓం.

ఉ.— సమస్తస్య ఖలు సామ్న ఉపాసనꣳ సాధు యత్ఖలు సాధు తత్సామేత్యాచక్షతే యదసాధు తదసామేతి॥ ౧

తదుతాప్యాహుః సామ్నైనముపాగాదితి సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహురసామ్నైనముపాగాదిత్యసాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహుః॥ ౨

అథోతాప్యాహుః సామ నో బతేతి యత్సాధు భవతి సాధు బతేత్యేవ తదాహురసామ నో బతేతి యదసాధు భవత్యసాధు బతేత్యేవ తదాహుః॥ ౩

శం.— * ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదినా సామావయవవిశేషవిషయముపాసనమనేకఫలముపదిష్టం - అనన్తరం చ స్తోభాక్షరవిషయముపాసనముక్తం- సర్వథాపి సామ్న ఏకదేశసమ్బద్ధమేవ తదితి. అథేదానీం సమస్తే సామ్ని సమస్తసామవిషయాణ్యుపాసనాని వక్ష్యామీత్యారభతే శ్రుతిః. యుక్తం హ్యేకదేశోపాసనానన్తరమేకదేశివిషయముపాసనముచ్యత ఇతి. సమస్తస్య - సర్వావయవవిశిష్టస్య పాఞ్చభక్తికస్య సాప్తభక్తికస్య చేత్యర్థః. ఖల్వితి వాక్యాలఙ్కారార్థః. సామ్న ఉపాసనం సాధు. సమస్తే సామ్ని సాధుదృష్టివిధిపరత్వాన్న పూర్వోపాసననిన్దార్థత్వం సాధుశబ్దస్య. నను లోకే పూర్వత్రాఽవిద్యమానం సాధుత్వం సమస్తే సామ్న్యభిధీయతే. న- * సాధు సామేత్యుపాస్త ఇత్యుపసంహారాత్. సాధుశబ్దశ్శోభనవాచీ. కథమవగమ్యత ఇతి. ఆహ- యత్ఖలు లోకే సాధు- శోభనం. అనవద్యం ప్రసిద్ధం- తత్సామేత్యాచక్షతే కుశలాః. యదసాధు-విపరీతం. తదసామేతి. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరప్రపాఠకయోస్సఙ్గతిం దర్శయతి (ఓమిత్యేతదిత్యాదినా) సర్వథాపి- సామావయవవిషయత్వే స్తోభాక్షరవిషయత్వే చేత్యర్థః. ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యస్మాదేకదేశవిషయాణ్యుపాసనాని వృత్తాని- తస్మాత్తాని సమస్తవిషయాణి వక్తవ్యానీత్యర్థః. ఏకదేశోపాస్తివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. కథముక్తవక్ష్యమాణోపాసనయోరిదం పౌర్వాపర్యం- తత్రాహ (యుక్తం హీతి) సమస్తస్యోపాసనం సాధ్వితి వచనాదవయవోపాసనం నిన్దితత్వాదననుష్ఠేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్త ఇతి) అర్థాదస్తి నిన్దేతి శఙ్కతే (నన్వితి) పూర్వత్రాపి సాధుత్వస్య విద్యమానస్యైవ విశేషణత్వేనానుపాదానాన్నార్థాదపి నిన్దేతి పరిహరతి (న సాధ్వితి) యత్ఖల్విత్యాదివ్యాఖ్యాతుం పాతనికామాహ (సాధుశబ్ద ఇతి) వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— సామావయవోపాసనం ప్రాఙ్నిర్దిశ్య సమస్తస్య సామ్న ఉపాసనం ప్రస్తౌతి (సమస్తస్య ఖలు సామ్న ఉపాసనం సాధు) సమస్తస్య- పాఞ్చవిధ్యయుక్తస్య- సాప్తవిధ్యయుక్తస్య వా సమస్తస్య సామ్నస్సాధుత్వేన ఉపాసనం కార్యమిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (యత్ఖలు సాధు తత్సామేత్యాచక్షతే యదసాధు తదసామేతి) సాధ్వసాధుకర్మణి సామాసామత్వేన వ్యవహారోఽస్తీత్యర్థః. ౧

శం.— తత్- తత్రైవ సాధ్వసాధువివేకకరణే ఉతాప్యాహుః. సామ్నా- ఏనం - రాజానం సామన్తం వా ఉపాగాత్- ఉపగతవాన్. కోఽసౌ. యతోఽసాధుత్వప్రాప్త్యాశఙ్కా- స ఇత్యభిప్రాయః. శోభనాభిప్రాయేణ- సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తత్- తత్రాహుర్లౌకికా బన్ధనాద్యసాధుకార్యమపశ్యన్తః. యత్ర పునర్విపర్యయే బన్ధనాద్యసాధుకార్యం పశ్యన్తి- తత్రాసామ్నైనముపాగాదితి. అసాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహుః. ౨

ఆ.— కిమ్పునరేవం వివేకకరణే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) వివేకకరణోపాయభేదవికల్పార్థముతేత్యుభయత్ర పదం. సామ్నైనమిత్యాదినా సాధునేత్యాదివాక్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య వ్యాఖ్యావ్యాఖ్యేయభావాన్నైవమిత్యాహ (శోభనేతి) శోభనకార్యదర్శనే సతీతి యావత్. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (బన్ధనాదీతి) అసామ్నేత్యాది వ్యాచష్టే (యత్రేతి) ౨

రం.— (తదుతాప్యాహుః) తత్- తస్మిన్విషయే అన్యదప్యాహుః. కిం తదిత్యత్రాహ (సామ్నైనముపాగాదితి సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహురిత్యాది) సామాసామోపాయాభ్యామాగతం ప్రత్యర్థినం సాధ్వసాధుభ్యామాగతం వ్యవహరన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— అథోతాప్యాహుః స్వసంవేద్యం. సామ నః- అస్మాకం బతేత్యనుకమ్పయతః సంవృత్తమిత్యాహుః. ఏతత్తైరుక్తం భవతి- యత్సాధు భవతి- సాధు బతేత్యేవ తదాహుః. విపర్యయే జాతేఽసామ నో బతేతి. యదసాధు భవతి - అసాధు బతేత్యేవ తదాహుః. తస్మాత్సామసాధుశబ్దయోరేకార్థత్వం సిద్ధం. ౩

సయ ఏతదేవం విద్వాన్సాధు సామేత్యుపాస్తేఽభ్యాశో హ యదేనగ్ం సాధవో ధర్మా ఆ చ గచ్ఛేయురుప చ నమేయుః॥ ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః,

ఉ.— లోకేషు పఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత పృథివీ హిఙ్కారః అగ్నిః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఆదిత్యః ప్రతిహారో ద్యౌర్నిధనమిత్యూర్ధ్వేషు॥ ౧

ఆ.— కార్యగమ్యం సాధుత్వమసాధుత్వం చోక్త్వా స్వానుభవగమ్యం తదుపన్యస్యతి (అథేతి) కార్యాత్తస్య సాధుత్వాదివివేకానన్తర్యమథశబ్దార్థః. స్వసంవేద్యం సాధుత్వమసాధుత్వం చేతి శేషః. తత్ర సాధుత్వం స్వానుభవసిద్ధమిత్యేతద్వ్యుత్పాదయతి (సామేతి) యత్సాధ్విత్యాది వాక్యస్య పూర్వేణ పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) అసామేత్యాది వ్యాచష్టే (విపర్యయ ఇతి) బతేతి ఆహురితి సమ్బన్ధః. కిం తైరుక్తం భవతీత్యాహ (యదసాధ్వితి) సాధుశబ్దశ్శోభనవాచీత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (అథోతాప్యాహుః) అస్మిన్నేవార్థే జనా అన్యదప్యాహురిత్యర్థః. (సామ నో బతేతి యత్సాధు భవతి) యత్కర్మ సాధు భవతి తస్మిన్ అస్మాకం సామ బతేతి సానుమోదాః ప్రవదన్తి లోకాః (సాధు బతేత్యేవ తదాహుః) సామ నో బతేత్యుక్త ఏవ విషయే సాధు బతేతి లోకాః ప్రవదన్తి తతస్సామసాధుశబ్దావేకత్ర ప్రయుజ్యమానౌ దృశ్యేతే ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అతస్సామసాధుశబ్దయోరేకార్థప్రయోగాత్ సమస్తస్య సామ్నస్సాధుత్వేనోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౩

శం.— అతస్స యః - కశ్చిత్సాధు సామేతి సాధుగుణవత్సామేత్యుపాస్తే సమస్తం సామ సాధుగుణవద్విద్వాన్ - తస్యైతత్ఫలం. అభ్యాశో హ - క్షిప్రం. యదితి క్రియావిశేషణార్థం. ఏనం - ఉపాసకం సాధవః - శోభనధర్మాః శ్రుతిస్మృత్యవిరుద్ధా ఆ చ గచ్ఛేయుః - ఆగచ్ఛేయుశ్చ. న కేవలమాగచ్ఛేయుః - ఉప చ నమేయుః - ఉపనమేయుశ్చ. భోగ్యత్వేనోపతిష్ఠేయురిత్యర్థః. ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తయోరేకార్థత్వమతశ్శబ్దార్థః. ఉపాసకమేవ విశినష్టి (సమస్తమితి) ఆగచ్ఛేయురిత్యత్ర క్షిప్రమేవేతి క్రియావిశేషణత్వం యదిత్యస్య ద్రష్టవ్యం.. ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (య ఏతదేవం విద్వాన్ సాధు సామేత్యుపాస్తే అభ్యాశో హ యదేనమిత్యాది) ఏవం సాధుత్వేన సమస్తసామోపాసకం హ ప్రతిష్ఠం - అభ్యాశః - క్షిప్రం సాధుధర్మాస్సర్వే ఆగచ్ఛేయుః భోగ్యత్వేనోపనతాశ్చ భవేయురిత్యర్థః. * రమణీయచరణా అభ్యాశో హేత్యత్ర * అభ్యాశః - అభ్యాగన్తార ఇతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతత్వాత్ ఇహాప్యభ్యాశః - ఆగన్తారః సాధవో ధర్మాః. అభ్యాగమనయోగ్యాస్సాధవో ధర్మాః అభ్యాగచ్ఛేయురితి వాఽర్థః. ఉపనమేయుశ్చ - భోగ్యతాం భజేయురిత్యర్థః ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కాని పునస్తాని సాధుదృష్టివిశిష్టాని సమస్తాని సామాన్యుపాస్యానీతి. ఇమాని తాన్యుచ్యన్తే - లోకేషు పఞ్చవిధమిత్యాదీని. నను లోకాదిదృష్ట్యా తాన్యుపాస్యాని, సాధుదృష్ట్యా చేతి విరుద్ధం. న - సాధ్వర్థస్య లోకాదికార్యేషు కారణస్యానుగతత్వాత్ - మృదాదివద్ఘటాదివికారేషు. సాధుశబ్దవాచ్యో ధర్మః - బ్రహ్మ వా. సర్వథాపి లోకాదికార్యేష్వనుగతం. అతో యథా యత్ర ఘటాదిదృష్టిః మృదాదిదృష్ట్యనుగతైవ సా - తథా సాధుదృష్ట్యనుగతైవ లోకాదిదృష్టిః - ధర్మాదికార్యత్వాల్లోకాదీనాం. యద్యపి కారణత్వమవిశిష్టం బ్రహ్మధర్మయోః - తథాపి ధర్మ ఏవ సాధుశబ్దవాచ్య ఇతి యుక్తం - * సాధుకారీ సాధుర్భవతీతి ధర్మవిషయే సాధుశబ్దప్రయోగాత్. నను లోకాదికార్యేషు కారణస్యానుగతత్వాదర్థప్రాప్తైవ సద్దృష్టిరితి *సాధు సామేత్యుపాస్త ఇతి న వక్తవ్యం. న - శాస్త్రగమ్యత్వాత్తద్దృష్టేః. సర్వత్ర హి శాస్త్రప్రాపితా ఏవ ధర్మా ఉపాస్యాః - న విద్యమానా అప్యశాస్త్రీయాః. లోకేషు - పృథివ్యాదిషు పఞ్చవిధం - పఞ్చభక్తిభేదేన పఞ్చప్రకారం సాధు సమస్తం సామోపాసీత. కథం. (పృథివీ హిఙ్కారః) లోకేష్వితి యా సప్తమీ తాం ప్రథమాత్వేన విపరిణమయ్య పృథివ్యాదిదృష్ట్యా హిఙ్కారే పృథివీ హిఙ్కార ఇత్యుపాసీత. వ్యత్యస్య వా సప్తమీశ్రుతిం లోకవిషయాం హిఙ్కారాదిషు పృథివ్యాదిదృష్టిం కృత్వోపాసీత. తత్ర పృథివీ హిఙ్కారః - ప్రాథమ్యసామాన్యాత్. (అగ్నిః ప్రస్తావః) అగ్నౌ హి కర్మాణి ప్రస్తూయన్తే - ప్రస్తావశ్చ భక్తిః. (అన్తరిక్షముద్గీథః) అన్తరిక్షం హి గగనం - గకారవిశిష్టశ్చోద్గీథః. (ఆదిత్యః ప్రతిహారః) ప్రతిప్రాణ్యభిముఖత్వాన్మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి. (ద్యౌర్నిధనం) దివి నిధీయన్తే హీతో గతాః. ఇత్యూర్ధ్వేషు - ఊర్ధ్వగతేషు లోకదృష్ట్యా సామోపాసనం. ౧

ఆ.— ఏకస్యోభయదృష్టివిషయత్వమయుక్తం - నహి ఘటదృష్టిగోచరస్య పటదృష్టేరపి గోచరత్వం స్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఏక

ఊ.— అథావృత్తేషు ద్యౌర్హిఙ్కార ఆదిత్యః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథోఽగ్నిః ప్రతిహారః పృథివీ నిధనమ్॥ ౨
కల్పన్తే హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ య ఏతదేవం విద్వాఁల్లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాస్తే॥ ౩
ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

స్మిన్నపి ప్రస్తుతం దృష్టిద్వయమవిరుద్ధమితి సమాధత్తే (నసాధ్వర్థస్యేతి) యథా ఘటాదిషు మృదాద్యనుగతం - తథా సాధుశబ్దార్థస్య కారణస్య లోకాదిషు కార్యేష్వనుగతత్వాత్ తద్దృష్ట్యా సాధుదృష్టేరనుగమాన్న దృష్టిద్వయస్యైకత్ర విరోధోఽస్తీత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (సాధుశబ్దేతి) సాధ్వర్థస్య లోకేష్వనుగతేరపి శబ్దార్థః. యత్రేతి దేవదత్తోక్తిః. సా- ఘటాదిదృష్టిః. తత్రేతి శేషః సమసాధుశబ్దార్థయోర్ధర్మబ్రహ్మణోస్తుల్యం కారణత్వం-తథా చాత్ర సాధుశబ్దార్థో నవ్యవస్థితస్స్యాత్. అన్యాయ్యం చానేకార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) ధర్మ ఏవేత్యత్ర తథాపీతి చ వక్తవ్యం. బ్రహ్మాపి తూపరమానస్తైసాధుశబ్దోభక్త్యా గమయితవ్యః నచ ధర్మస్య నిమిత్తకారణత్వాన్న కార్యానుగతిరితి వాచ్యం - కర్తా పూర్వసహితదక్షిణయః ప్రభృత్యవయవసముదాయస్య ధర్మత్వాత్, తత్పరిణామత్వాచ్చ కార్యస్య, తత్ర తదనుగతిసిద్ధేరితి ద్రష్టవ్యం. అపూర్వత్వాభావేన విధిమాక్షిపతి (నన్వితి) కారణానుగమస్యానుమానికత్వేఽపి తద్దృష్టికత్వమపూర్వమేవేతి పరిహరతి (నశాస్త్రగమ్యత్వాదితి) యశ్చార్థాదర్థః - నసచోదనార్థ ఇతి న్యాయేనోక్తం వివృణోతి (సర్వత్రేతి) లోకేష్విత్యాది వాక్యే పఞ్చవిధసామదృష్ట్యా లోకానాముపాస్యత్వం ప్రతీతేరత్రాపి హిఙ్కారదృష్ట్యా పృథివ్యా ధ్యేయత్వే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (లోకేష్వితీతి) లోకాః పఞ్చవిధం సామోపాసీతేతి విభక్తివిపరిణామేన ప్రథమవాక్యార్థపర్యవసానాత్ తదనుసారేణాత్రాపి పృథివీదృష్ట్యా హిఙ్కారే ధ్యేయే సతి పృథివీ హిఙ్కార ఇతి పృథివీదృష్టిమారోప్య హిఙ్కారముపాసీతేతి ద్వితీయవాక్యం పర్యవస్యతీత్యర్థః. లోకసమ్బన్ధాత్ సప్తమీ హిఙ్కారాదిషు, తత్సమ్బన్ధాచ్చ ద్వితీయా లోకేషు, నేతరస్యా- తథా చ లోకవిషయా సప్తమీ శ్రుతిర్హిఙ్కారాదిషు, తత్సమ్బన్ధాచ్చ ద్వితీయా లోకేషు, వ్యత్యస్య పృథివ్యాదిదృష్టిం హిఙ్కారాదిషు కృత్వోపాసీతేతి పక్షాన్తరమాహ (వ్యత్యస్యేతి) * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన పక్షద్వయమాస్థాయ ప్రతివాక్యం వ్యాచష్టే (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యాఽన్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతి తి యావత్. అధ్యాసస్య సాదృశ్యనిబన్ధనత్వాద్ద్వయోః సాదృశ్యాభావే పి యథా కథం చిత్కల్పనీయమిత్యాహ (ప్రాథమ్యేతి) లోకేషు పృథివ్యాః, సామసు చ హిఙ్కారస్య, ప్రాథమ్యమస్తి- తస్మాత్సామాన్యాదితి యావత్. అగ్నిదృష్ట్యా ప్రస్తావోపాసనే ప్రస్తావత్వసామాన్యమాహ (అగ్నౌ హీతి) అన్తరిక్షదృష్ట్యోద్గీథోపాసనే గకారసమ్బన్ధసాదృశ్యం దర్శయతి (అన్తరిక్షం హీతి) ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ ప్రతిశబ్దసామాన్యం హేతుమాహ (ప్రతి ప్రాణీతి) ద్యుదృష్ట్యా నిధనోపాసనే నిధనత్వసామాన్యమాహ (దివీతి) ఉక్తముపాసనముపసంహరతి (ఇత్యూర్ధ్వేష్వితి) ౧

ఠం.— (లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనలక్షణపాఞ్చవిధ్యయుక్తం కృత్స్నం సామోపాసీత. పఞ్చవిధసామకర్మకముపాసనం లోకేషు- లోకవిషయకం కుర్యాదిత్యర్థః. * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణే అఙ్గానాం సమభివ్యాహారయుక్తోపాసనేష్వఙ్గేష్వనఙ్గదృష్టిరూపత్వస్య సమర్థితత్వాత్ అఙ్గభూతే సామ్న్యనఙ్గలోకదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ప్రకారమేవ దర్శయతి (పృథివీ హిఙ్కారోఽగ్నిః ప్రస్తావః అన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనేషు క్రమేణ పృథివ్యగ్న్యన్తరిక్షాదిత్యద్యులోకదృష్టిరూర్ధ్వక్రమేణ కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

శం.— అథావృత్తేషు- అవాఙ్ముఖేషు పఞ్చవిధముచ్యతే సామోపాసనం. గత్యాగతివిశిష్టా హి లోకాః - యథా తే - తథా దృష్ట్యైవ సామోపాసనం విధీయతేఽయం- అత ఆవృత్తేషు లోకేషు ద్యౌర్హిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్. (ఆదిత్యః ప్రస్తావః) ఉదితే హ్యాదిత్యే ప్రస్తూయన్తే కర్మాణి ప్రాణినాం. (అన్తరిక్షముద్గీథః) పూర్వవత్. (అగ్నిః ప్రతిహారః) ప్రాణిభిః ప్రతిహరణాదగ్నేః. (పృథివీ నిధనం) తత ఆగతానామిహ నిధనాత్. ౨

ఆ.— అథావృత్తేష్వితి వాక్యం వ్యాకరోతి (అథేతి) పృథివీముఖ్యేషు ద్యుపర్యన్తేషు పఞ్చవిధసామోపాసనకథనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. పూర్వోత్తరగ్రన్థయోర్మిథో విరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (గత్యాగతీతి) యథా వా తే గతివిశిష్టాః- తథా దృష్ట్యైవ హిఙ్కారాద్యుపాసనం విహితం. యథా చాగతివిశిష్టాస్తే- తథా దృష్ట్యైవ తదుపాసనం విధీయతే. తథా చ శాస్త్రానుసారేణ క్రియమాణయోరుపాసనయోర్న విరోధోఽస్తీత్యర్థః. ద్వివిధోపాస్తివిషయసన్దర్భయోర్విరోధాభావమనూద్య ఫలితముపాసనం దర్శయతి (యత ఇతి) ద్యులోకదృష్ట్యా హిఙ్కారస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ప్రాథమ్యాదితి) అత్ర తౌ ద్యులోకస్య, రశ్మేశ్చ హిఙ్కారస్య, ప్రాథమ్యం ద్రష్టవ్యం. ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ఉదిత ఇతి) పూర్వవదితి- గకారసామాన్యం వివక్షితం. అగ్నిదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ హేతుమాహ (ప్రాణిభిరితి) ప్రతిహరణం- ఇతస్తతో నయనం. ౨

ఠం.— తథా (అథావృత్తేషు ద్యౌర్హిఙ్కార ఆదిత్యః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) అవృత్తక్రమేణ తేష్వేవ ద్యులోకాదిత్యాన్తరిక్షాగ్నిపృథివీదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— ఉపాసనఫలం- కల్పన్తే- సమర్థా భవన్తి హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ - గత్యాగతివిశిష్టాః. భోగ్యత్వేన వ్యవతిష్ఠన్త ఇత్యర్థః. య ఏతదేవం విద్వాఁల్లోకేషు పఞ్చవిధం సమస్తం సాధు సామేత్యుపాస్త ఇతి సర్వత్ర యోజనా పఞ్చవిధే సప్తవిధే చ. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— వృష్టౌ పఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత పురోవాతో హిఙ్కారో మేఘో జాయతే స ప్రస్తావో వర్షతి స ఉద్గీథో విద్యోతతే స్తనయతి స ప్రతిహార ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనమ్॥ ౧

వర్షతి హాస్మై వర్షయతి హ య ఏతదేవం విద్వాన్వృష్టౌ పఞ్చవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత మేఘో యత్సంప్లవతే స హిఙ్కారో యద్వర్షతి స ప్రస్తావో యాః ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే స ఉద్గీథో యాః ప్రతీచ్యస్స ప్రతిహారస్సముద్రో నిధనమ్॥ ౧

ఆ.— సాక్షిత్వేపదంసర్వత్ర ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (ఇహసర్వత్రేతి) సర్వత్రేత్యస్యవ్యాఖ్యా (పఞ్చవిధఇత్యాది) ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— తత్ఫలమాహ (కల్పన్తేహాస్మైలోకాఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చేత్యాది) అస్మై-అస్యలోకాఃకల్పన్తే- ఉపాసకభోగసమ్పాదనసమర్థా భవన్తీత్యర్థః ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాసీత) లోకస్థితేర్వృష్టినిమిత్తత్వాదానన్తర్యం. (పురోవాతోహిఙ్కారః) పురోవాతాద్యుద్గ్రహణాన్తాహివృష్టిః- యథాసామహిఙ్కారాదినిధనాన్తం. అతఃపురోవాతోహిఙ్కారః-ప్రాథమ్యాత్. (మేఘోజాయతేసప్రస్తావః) ప్రావృషిమేఘోపజననేవృష్టేః ప్రస్తావఇతిహిప్రసిద్ధిః. (వర్షతిసఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (విద్యోతతేస్తనయతిసప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (ఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనం) సమాప్తిసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ననులోకదృష్ట్యాసామోపాస్త్యనన్తరంకిమితివృష్టిదృష్ట్యాతదుపాస్తిరుపన్యస్యతే- తత్రాహ (లోకస్థితేరితి) పురోవాతదృష్ట్యా హిఙ్కారోపాసనేహేతుమాహ (పురోవాతాదీతి) ఉద్గ్రహణం- వర్షోపసంహరణం. అతశ్శబ్దార్థమాహ (ప్రాథమ్యాదితి) మేఘజన్మదృష్ట్యాప్రస్తావోపాస్తౌహేతుమాహ (ప్రావృషీతి) వర్షణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనేహేతుమాహ (శ్రైష్ఠ్యాదితి) విద్యోతనస్తనయిత్నుదృష్ట్యాప్రతిహారోపాసనేకారణమాహ (ప్రతిహృతత్వాదితి) విద్యుతాంస్తనయిత్నూనాంచప్రతిహృతత్వం- విప్రకీర్ణత్వం. తేనప్రతిశబ్దసాదృశ్యాద్విద్యోతనాదిదృష్ట్యాకర్తవ్యాప్రతిహారోపాస్తిరిత్యర్థః ఉద్గ్రహణదృష్ట్యానిధనోపాసనేనిదానమాహ (సమాప్తీతి) ౧

రం.— (వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాసీత) పూర్వవదేవాత్రపఞ్చవిధేసామ్నివృష్టిదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. (పురోవాతోహిఙ్కారఇత్యాది) (ఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం - జలస్యోద్గ్రహణం. వర్షసమాప్తిః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— ఫలముపాసనస్య-వర్షతిహాస్మైఇచ్ఛాతః. తథావర్షయతిహాఽసత్యామపివృష్టౌ. యఏతదిత్యాది- పూర్వవత్. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వర్షతిపర్జన్యేతదనుమన్తృత్వమకిఞ్చిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్యామపీతి) ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (వర్షతిహాస్మై) ఇచ్ఛతఇతిశేషః. అన్యేచ్ఛాయాంసత్యాంవర్షతీతియావత్. (వర్షయతిహయఏతదేవంవిద్వాన్వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాస్తే) అద్యాపియఏవముపాస్తే - సఇచ్ఛాయాంసత్యాంవర్షయతి- వర్షంకారయతీత్యర్థః ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సర్వాస్వప్సుపఞ్చవిధంసామోపాసీత) వృష్టిపూర్వకత్వాత్సర్వాసామపామానన్తర్యం. మేఘోయత్సమ్ప్లవతే- ఏకీభావేనేతరేతరంఘనీభవతి. మేఘోయదాఉద్యతోవా- తదాసమ్ప్లవతఇత్యుచ్యతేమేఘః. తదాఽపామారమ్భః. సహిఙ్కారః. (యద్వర్షతిసప్రస్తావః) ఆపస్సర్వతోవ్యాప్తుంప్రస్తుతాః. (యాఃప్రాచ్యస్స్యన్దన్తేసఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (యాఃప్రతీచ్యస్సప్రతిహారః) ప్రతిహారసామాన్యాత్. (సముద్రోనిధనం) తన్నిధనత్వాదపాం. ౧

ఆ.— కిమితివృష్టిదృష్టేరనన్తరమపాందృష్టిస్సామ్నినిక్షిప్యతే- తత్రాహ (వృష్టిపూర్వకత్వాదితి) మేఘసమ్ప్లవదృష్ట్యాహిఙ్కారమారభ్యసామాన్యాదుపాసీతేత్యాహ (మేఘఇతి) వర్షదృష్ట్యాప్రస్తావస్యోపాస్యత్వేహేతుమాహ (ఆపఇతి) ప్రాచ్యః-నద్యాగఙ్గాద్యాః. ప్రతీచ్యస్తు- నర్మదాద్యాఇతిభేదః. ౧

న హాప్సు ప్రైత్యప్సుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధꣳ సామోపాస్తే॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— ఋతుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీత వసన్తో హిఙ్కారో గ్రీష్మః ప్రస్తావో వర్షా ఉద్గీథః శరత్ప్రతిహారో హేమన్తో నిధనం॥ ౧

కల్పన్తే హాస్మా ఋతవ ఋతుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వానృతుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాస్తే॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ఉ.— పశుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీతాజా హిఙ్కారోఽవయః ప్రస్తావో గావ ఉద్గీథోఽశ్వాః ప్రతిహారః పురుషో నిధనం॥ ౧

రం.— (సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) పూర్వవదర్థః. (మేఘో యత్సంప్లవతే స హిఙ్కారః) సంప్లవనం - సఙ్ఘీభవః. (యాః ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే స ఉద్గీథః) స్యన్దన్తే- ఆపఇతి శేషః (యాః ప్రతీచ్యస్స ప్రతిహారః) ప్రతీచ్యః-స్యన్దన్తే ఆపఇతి శేషః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— స హాప్సు నైతి- నేచ్ఛతి చేత్. అప్సుమాన్ భవతి. ఫలం. ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తస్మిన్గఙ్గాదావపేక్షితమపి మరణం న స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (నేచ్ఛతి చేదితి) అప్సుమాన్భవతి-అసౌ ఉపాసకో మరుస్థలీష్వపి యథేచ్ఛముదకవాన్భవతీత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (స హాప్సు నైతి) న ప్రైతి- న మ్రియత ఇత్యర్థః. (అప్సుమాన్భవతి) ప్రభూతోదకసంపన్నో భవతీత్యర్థః. *అపో మోని యచ్ఛరౌఽప్స్విత్యలుక్. శిష్టం స్పష్టం; ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఋతుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) ఋతువ్యవస్థాయా యథోక్తాబ్నిమిత్తత్వాదానన్తర్యం. (వసన్తో హిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాత్. (గ్రీష్మః ప్రస్తావః) యవాదిసఙ్గ్రహః ప్రస్తూయతే హి ప్రావృడర్థం. (వర్షా ఉద్గీథః) ప్రాధాన్యాత్. (శరత్ప్రతిహారః) రోగిణాం మృతానాం చ ప్రతిహరణాత్. (హేమన్తో నిధనం) నిధనాత్ నిధనాత్ప్రాణినాం. ౧

ఆ.— కిమితి సలిలదృష్ట్యనన్తరమృతుదృష్టిస్సామ్న్యారోప్యతే-తత్రాహ (ఋతువ్యవస్థాయా ఇతి) ౧

రం.— (ఋతుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం - కల్పన్తే హ ఋతువ్యవస్థానురూపం భోగ్యత్వేనాస్మా ఉపాసకాయ ఋతవః. ఋతుమాన్ - ఆర్తవైర్భోగైశ్చ సంపన్నో భవతీత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఋతువ్యవస్థానురూపమితి- క్రియావిశేషణం. కస్యచిదుపాసితురపి క్రమేణ తత్తదృతుఫలభోగభాగితోపపత్తేర్భేదముపాసనానురూపం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋతుమానితి) సంపన్నః-సర్వదా స్వేచ్ఛావశాదితి శేషః.. ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (కల్పన్తే హాస్మా ఋతవః) కల్పన్తే- ఉపాసకస్య భోగ్యనిష్పాదనసమర్థా భవన్తీత్యర్థః. (ఋతుమాన్ భవతి) వసన్తాద్యృతుఫలభోగశాలీ భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (పశుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) సమ్యగ్వృష్టేష్వృతుషు పశవ్యః కాల ఇత్యానన్తర్యం. (అజా హిఙ్కారః) ప్రాధాన్యాత్ప్రాథమ్యాద్వా అజః పశూనాం ప్రథమ ఇతి శ్రుతేః. (అవయః ప్రస్తావః) సాహచర్యదర్శనాదజావీనాం. (గావ ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అశ్వాః ప్రతిహారః) ప్రతిహరణాత్పురుషాణాం. (పురుషో నిధనం) పురుషాశ్రయత్వాత్పశూనాం. ౧

ఆ.— ఋతుదృష్ట్యనన్తరం సామ్ని పశుదృష్ట్యారోపకారణమాహ (సమ్యగితి) అజాదృష్ట్యా హిఙ్కారోపాసనే హేతుద్వయమాహ (ప్రా

భవన్తి హాస్య పశవః పశుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్పశుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాస్తే॥ … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— ప్రాణేషు పఞ్చవిధꣳ పరోవరీయః సామోపాసీత ప్రాణో హిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథః శ్రోత్రం ప్రతిహారో మనో నిధనం పరోవరీయాꣳసి వా ఏతాని॥ ౧

పరోవరీయో హాస్య భవతి పరోవరీయసో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతదేవం విద్వాన్ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయః సామోపాస్త ఇతి తు పఞ్చవిధస్య॥ … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ధానాద్యిత్యాదినా । అజావయోజ్ఞ సమ్బన్ధాత్ప్రాధాన్యం. ప్రాథమ్యంతు ప్రథమపాఠాదితి ద్రష్టవ్యం. * బ్రాహ్మణోమనుష్యాణామజః పశూనాంతస్మాత్తే ముఖ్యాః ముఖతోహ్యసృజ్యన్త ఇతి శ్రుతిమజాప్రాధాన్యే ప్రమాణయతి (అజ ఇతి) *తస్మాజ్జాతా అజావయ ఇతి శ్రుతేరజానామవీనాం చ సాహచర్యం హిఙ్కారప్రస్తావయోశ్చ సాహచర్యం ప్రసిద్ధం. ౧

రం.— (పశుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం- భవన్తి హాస్య పశవః. పశుమాన్భవతి- పశుఫలైశ్చ భోగత్యాగాదిభిర్యుజ్యత ఇత్యర్థః. … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పశుమాన్భవతీత్యస్యాపౌనరుక్త్యం పరిహరతి (పశుఫలైశ్చేతి … ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (భవన్తి హాస్య పశవః) అస్యోపాసకస్య భోగసమ్పాదనక్షమా భవన్తీత్యర్థః (పశుమాన్భవతి) ప్రభూతపశుమాన్భవతీత్యర్థః. అయముపాసకఇతి శేషః. శిష్టం స్పష్టం. … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయః సామోపాసీత) పరమ్పరం పరోవరీయస్త్వగుణవత్ప్రాణదృష్టివిశిష్టం సామోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణః- ఘ్రాణో హిఙ్కారః- ఉత్తరోత్తరవరీయసాం ప్రథమ్యాత్. (వాక్ప్రస్తావః) వాచా హి ప్రస్తూయతే సర్వం వాగ్వరీయసీ ప్రాణాత్- అప్రాప్తమప్యుచ్యతే వాచా- ప్రాప్తస్యైవ తు గన్ధస్య గ్రాహకః ప్రాణః. వాచో బహుతరవిషయం ప్రకాశయతి చక్షుః- అతో వరీయో వాచః. ఉద్గీథః- భక్తిత్వాత్. (శ్రోత్రం ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. వరీయశ్చక్షుషః- సర్వతః శ్రవణాత్. (మనో నిధనం) మనసి హి నిధీయన్తే పురుషస్య భోగ్యత్వేన సర్వేన్ద్రియాహృతవిషయాః. వరీయస్త్వం చ శ్రోత్రాన్మనసః- సర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాత్, అతీన్ద్రియవిషయోఽపి మనసో గోచర ఇతి, యథోక్తహేతుభ్యః పరోవరీయాంసి ప్రాణాదీని వై ఏతాని. ౧

ఆ.— పశుప్రసూతపశురోగ్యతాదినిమిత్తత్వాత్ప్రాణస్తైత్తిరీయదృష్ట్యనన్తరం ప్రాణదృష్ట్యా సామోపాస్తిం ప్రస్తౌతి (ప్రాణేష్వితి) ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్యప్రాణవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఘ్రాణ ఇతి) ముఖ్యప్రాణాదుత్తరేషాం వరీయస్త్వాసమ్భవాత్, తస్య సర్వశ్రేష్ఠతాయా నిర్ధారితత్వాత్. ఉత్తరోత్తరవరీయసాం వాగాదీనాం మధ్యే ప్రథమభావిత్వేనోక్తత్వాత్, ఘ్రాణ ఏవాత్ర ప్రాణశబ్దార్థ ఇత్యర్థః. కథం ప్రాణాద్వాచో వరీయస్త్వం- తత్రాహ (వాచేతి) అప్రాప్తస్యాపి- వ్యవహితస్యాపి. చక్షుషో వరీయస్త్వం సాధయతి (వాచ ఇతి) శబ్దస్యేతి యావత్. వాచః- శబ్దాత్ప్రకాశాదిరిత్యర్థః ఉద్గీథత్వే చక్షుషో హేతుమాహ (భక్తిత్వాదితి) మనసో వరీయస్త్వే హేత్వన్తరమాహ (అతీన్ద్రియోఽపీతి) ఇతి- వరీయస్త్వసిద్ధిః పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అప్రాప్తమప్యుచ్యతే వాచేత్యాదయః- యథోక్తహేతవః. ౧

రం.— (ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయః సామోపాసీత) వరీయస్త్వం- జ్యేష్ఠత్వం. పరత్వం- శ్రేష్ఠత్వం. పరస్త్వే సతి వరీయస్త్వం- పరోవరీయస్త్వం. పరశ్చాసౌ వరీయాంశ్చ. పరోవరీయస్త్వగుణక ప్రాణదృష్ట్యా పఞ్చవిధసామోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. తదేవాహ (ప్రాణో హిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథ ఇత్యాదినా) స్పష్టం. (పరోవరీయాంసి వా ఏతాని) ఏతాని- ప్రాణాదీని పరోవరీయాంసి- పరోవరీయస్త్వగుణకానీత్యర్థః. ౧

శం.— ఏతద్దృష్ట్యా విశిష్టం యః పరోవరీయః సామోపాస్తే - పరోవరీయో హాస్య జీవనం భవతీతి- ఉక్తార్థః. ఇతి తు పఞ్చవిధస్య - సామ్న ఉపాసనముక్తమితి సప్తవిధే వక్ష్యమాణవిషయే బుద్ధిసమాధానార్థం. నిరపేక్షో హి పఞ్చవిధే వక్ష్యమాణే బుద్ధిం సమాధిత్సతి. … ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ‡ అథ సప్తవిధస్య వాచి సప్తవిధగ్ం సామోపాసీత యత్కిఞ్చ వాచో హుమితి స హిఙ్కారో యత్ప్రేతి స ప్రస్తావో య ఆదేతి స ఆదిః॥ ౧

యదుదితి స ఉద్గీథో యత్ప్రతీతి స ప్రతిహారో యదుపేతి స ఉపద్రవో యన్నీతి తన్నిధనం॥ ౨

దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్వాచి సప్తవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేఽష్టమః ఖణ్డః.

అథ ఖల్వముమాదిత్యగ్ం సప్తవిధగ్ం సామోపాసీత సర్వదా సమస్తేన సామ మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి సర్వేణ సమస్తేన సామ॥ ౧

అ.— ఉక్తోపసంహారవిరహేఽపి వక్ష్యమాణే బుద్ధిసమాధానం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వదేతి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పరోవరీయో హాస్య భవతి) ఉపాసకస్యాన్యజీవనం శ్రేష్ఠం భవతీత్యర్థః. (ఇతి తు పఞ్చవిధస్య) సామ్న ఉపాసనముక్తం భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం సప్తవిధస్య- సమస్తస్య సామ్న ఉపాసనం సాధ్విదమారభ్యతే. వాచీతి- సప్తమీ పూర్వవత్. వాక్సప్తవిధం సప్తవిధం సామోపాసీతేత్యర్థః. యత్కిఞ్చ వాచః- శబ్దస్య హుమితి యో విశేషః- స హిఙ్కారః. హకారసామాన్యాత్. యత్ప్రేతి శబ్దరూపం- స ప్రస్తావః. ప్రసామాన్యాత్. య ఆ ఇతి- స ఆదిః. ఆకారసామాన్యాత్. ఆదిరితి- ఓఙ్కారః. సర్వాదిత్వాత్. ౧

ఆ.— అధికసఙ్ఖ్యాజ్ఞానస్యాల్పసఙ్ఖ్యాజ్ఞానపూర్వకత్వాత్పఞ్చవిధోపాసనానన్తరం సప్తవిధోపాసనం ప్రస్తౌతి (అథేతి) పూర్వవత్- లోకేష్వివ పఞ్చవిధస్య సప్తమీ చ నేతవ్యేత్యర్థః. వాక్శబ్దేన శబ్దసామాన్యముచ్యతే- తత్ర సప్తధా ప్రవిభక్తం సామావయవేష్వారోప్యోపాసనం కర్తవ్యమితి వాక్యార్థమాహ (వాక్సృష్టీతి) యత్కిఞ్చ వాచ ఇతి- వాక్యోపాదానం. తస్యార్థమాహ (శబ్దస్యేతి) ౧-౨-౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథ సప్తవిధస్య) సప్తవిధస్య- సామ్న ఉపాసనం ప్రస్తూయత ఇత్యర్థః. (వాచి సప్తవిధం సామోపాసీత) హిఙ్కారప్రస్తావాద్యుద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యసప్తవిధాయ సమస్తసామ్ని వక్ష్యమాణప్రకారేణ వాక్ప్రభేదశబ్దదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (యత్కిఞ్చ వాచో హుమితి స హిఙ్కారః) వాచః- శబ్దస్యావయవభూతో హుమితి యశ్శబ్దః- స హిఙ్కారః- హిఙ్కారస్య హుంశబ్దవత్త్వసాదృశ్యాత్. తతశ్చ హిఙ్కారే లౌకికహుంశబ్దాయమానస్య- తద్బుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (యత్ప్రేతి స ప్రస్తావో య ఆ ఇతి స ఆదిః) ప్రస్తావే సర్వప్రశబ్దస్య బుద్ధిః కర్తవ్యా. ఉద్గీథస్యాద్యవయవభూత ఓఙ్కారే ఆ ఇతి శబ్దబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

శం.— యదుదితి- స ఉద్గీథః. ఉత్పూర్వత్వాదుద్గీథస్య. యత్ప్రతీతి- స ప్రతిహారః. ప్రతిసామాన్యాత్. యదుపేతి- స ఉపద్రవః. ఉపోపక్రమత్వాదుపద్రవస్య. యన్నీతి- తన్నిధనం. నిశబ్దసామాన్యాత్. ౨

రం.— (యదుదితి స ఉద్గీథ ఇత్యాది) స్పష్టం. ౨

శం.— దుగ్ధేఽస్మా ఇత్యాది- ఉక్తార్థం. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— ఉపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహః) వాక్సమ్బన్ధీ యో దోహోఽస్తి- వాక్సాధ్యం యత్ఫలమిత్యర్థః. తత్ఫలముపాసకాయాస్మై- ఉపాసకాయ దుగ్ధే- ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అవయవమాత్రే సామ్ని ఆదిత్యదృష్టిః పఞ్చవిధేషూక్తా ప్రథమే చాధ్యాయే. అథేదానీం ఖల్వముమాదిత్యం సమస్తే సామ్న్యవయవవిభాగశోఽధ్యస్య సప్తవిధం సామోపాసీత. కథం పునస్సామత్వమాదిత్యస్యేతి. ఉచ్యతే ఉద్గీథహేతుత్వాదాదిత్యస్య సామత్వే హేతుః. కోఽసౌ. (సర్వ

‡ యత్కిఞ్చ వాచో హుమితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్మిన్నిమాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తానీతి విద్యాత్తస్య యత్పురోదయాత్స హింకారస్తద
స్య పశవోఽన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే హిం కుర్వన్తి హింకారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౨
అథ యత్ప్రథమోదితే స ప్రస్తావస్తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే ప్రస్తుతికామాః ప్రశంసా
కామాః ప్రస్తావభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౩

భాసనం) వృద్ధిక్షయాభావాత్. తేన హేతునాసౌ సమ ఆదిత్యః. మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి తుల్యాం బుద్ధిముత్పాదయతి. అతస్సర్వేణ సమః అతస్సామ-స మత్వాదిత్యర్థః. ఉద్గీథభక్తిసామాన్యవచనాదేవ లోకాదిషూక్తసామాన్యాద్ధిఙ్కారాదిత్వం గమ్యత ఇతి హిఙ్కారాదిత్వే కారణం నోక్తం. సామత్వే పునస్సామ్యతురనుక్తం కారణం న సుబోధమితి సమత్వముక్తం. ౧

ఆ.— వాఙ్మ్రపఞ్చే రసస్తరమాదిత్యే దృష్టిర్విధీయతే- తస్యవాఙ్మయత్వాత్. స చ తద్విధానం యుక్తం- పూర్వమిత్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టోపాస నస్యోపదిష్టత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవమాత్ర ఇతి) తస్య సామత్వే హేతుం పృచ్ఛతి (కథమితి) సర్వదేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (ఉచ్యత ఇతి) - ఉచ్చైస్త్వమిత్యాదిత్యం గాయ స్తీత్యాదితస్యోద్గీథత్వే హేతుః శ్రుత్యోక్తః. తథా సామత్వేఽపి తస్య హేతురుచ్యత ఇత్యర్థః. తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం విస్ఫోరయతి (కో సావితి) ః నోదేతానాస్తమేతేత్యాదిదర్శనాదిత్యర్థః. మాం ప్రతీత్యాదివ్యాచష్టే (మాం ప్రతీతి) అన్యశబ్దస్యాన్యతః ప్రవృత్తిర్వ్యాసనేనేఙ్గితం చిన్నమితి క్షమిత్యాదితస్య సామత్వే హేతురుచ్యతే చేత్- ద్యావదీనాం హిఙ్కారాదిత్వేఽపి కుతో నిమిత్తం శ్రుత్యా నోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఆదిత్యస్యోద్గీథత్వే సహేతుకే సర్వం సామత్వం శ్రుత్యోక్తం- తద్వదసామా చేదాత్మనః క్తాప్రథమ్యాదిహేతుమాన్యయథా పృథివ్యాదిషు హిఙ్కారాదిత్వం గమ్యతే- తథాఆదిత్య ప్రభేదానామపి హిఙ్కారాదిత్వం శక్యావగమమితి శ్రుత్యా తేషాం సద్భావే నోక్తం కారణమిత్యర్థః. తర్హి సామత్వేఽపి కారణోక్తిరతోఽసత్యాన్నవక్తవ్యం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామత్వే పునరితి) సమత్వం- తత్ర నిమిత్తమితి యావత్. ౧

రం.— (అథ ఖల్వముమాదిత్యం సప్తవిధం సామోపాసీత) సప్తవిధే సామ్న్యాదిత్యబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. సాఽమాదిత్యస్య సామత్వ ఉపపత్త్యా స హేతుమాహ (సర్వదా సమస్తేన సామ) ఆదిత్యస్య సర్వదా సమపరిమాణత్వేన సమత్వాత్ సామత్వమిత్యర్థః. (మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి సర్వేణ సమస్తేన సామ) లోకే హ్యాదిత్యో మాం ప్రతి సమః- అభిముఖః, మాం ప్రతి సమ, ఇతి ప్రతీయతే- పురుషవిశేషం ప్రత్యాభిముఖ్యస్య, పురుషవిశేషం ప్రత్యనాభిముఖ్యస్య, వాఽభావాత్. అతస్సర్వం ప్రతి సమత్వాదపి సామత్వమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్మిన్ - ఆదిత్యే ఽవయవవిభాగశ ఇమాని- వక్ష్యమాణాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తాని- అనుగతాన్యాదిత్యముపజీవ్యత్వేనేతి విద్యాత్. కథం. తస్య- ఆదిత్యస్య యత్పురోదయాద్ధర్మరూపం- స హిఙ్కారో భక్తిః. తత్రేదం సామాన్యం- యత్తస్య హిఙ్కారభక్తిరూపం- తదస్య- ఆదిత్యస్య సామ్నః పశవః - గవాదయోఽన్వాయత్తాః- అనుగతాః. తద్భక్తిరూపముపజీవన్తీత్యర్థః. యస్మాదేవం - తస్మాత్తే హిం కుర్వన్తి పశవః ప్రాగుదయాత్. తస్మాద్ధిఙ్కారభాజినో హ్యేతస్య-ఆదిత్యాఖ్యస్య సామ్నః తద్భక్తిభజనశీలత్వాద్ధి తే ఏవం వర్తన్తే ౨

ఆ.— సమస్తే సామ్న్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (తస్మిన్నితి) తేషాం ప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ధర్మరూపత్వం- సుఖకరత్వాత్. ధర్మకార్యాత్మకం రూపమితి యావత్. తద్భక్త్యా హిఙ్కారోపాసనే ప్రాథమ్యం హేతుః. పశవో యథోక్తమాదిత్యరూపముపజీవన్తీత్యత్ర కిం ప్రమాణం- తదాహ (యస్మాదితి) తేషాం హిఙ్కరణం సాధయతి (తస్మాదిత్యాదినా) తద్భక్తిభజనశీలత్వాదిత్యస్మాత్ప్రాగే వప్రాస్మాదిత్యస్య సమ్బన్ధః. ౨

రం.— (తస్మిన్నిమాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తానీతి విద్యాత్) సర్వభూతోపజీవ్యతయా ఆదిత్యముపాసీతేత్యర్థః. భూతానాముపజీవన ప్రకారం కాలభేదేన దర్శయతి (తస్య యత్పురోదయాత్స హిఙ్కారస్తదస్య పశవోఽన్వాయత్తా ఇత్యాదినా) తస్య- ఆదిత్యస్యోదయాత్ పురా - పూర్వం యద్రూపం - స హిఙ్కారః- హిఙ్కారత్వేన రూపదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అస్య- ఆదిత్యస్య హిఙ్కారాఖ్యం తద్రూపం పశవ ఉపజీవన్తి. హ - యత ఏవ తే ఏతస్య సామ్నః - సామరూపస్యాదిత్యస్య సమ్బన్ధిహిఙ్కారభక్తిరూపోపజీవినః - తస్మాత్తే హిం కుర్వన్తి - అత ఏవ పశవో హిమితి శబ్దం కుర్వన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— అథ యత్ప్రథమోదితే సవితృరూపం- తదస్యాదిత్యాఖ్యస్య సామ్నః స ప్రస్తావః. తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తాః- పూర్వవత్. తస్మాత్తే ప్రస్తుతిం ప్రశంసాం కామయన్తే. తస్మాత్ప్రస్తావభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౩

ఆ.— సవితరి ప్రథమోదితే సతి యత్తస్య రూపం- తద్దృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే పూర్వస్మాదానన్తర్యం హేతుః. యథోదయాత్ప్రాచీనరూపం పశుభిరుపజీవ్యతే- తథేత్యాహ (పూర్వవదితి) ఉదయాత్ప్రాచీనమాదిత్యరూపం మనుష్యా ఉపజీవన్తీత్యత్ర లిఙ్గమాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యక్షపరోక్షభావేన ప్రస్తుతిప్రశంసయోర్భేదః. ౩

రం.— (అథ యత్ప్రథమోదితే స ప్రస్తావస్తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తా ఇత్యాది) ప్రథమోదయకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్యః ప్రస్తావః.

ఉ.— అథ యత్సఙ్గవవేలాయాగ్ం స ఆదిస్తదస్య వయాగ్ంస్యన్వాయత్తాని తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౪

అథ యత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే స ఉద్గీథస్తదస్య దేవా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజాపత్యానాముద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౫

అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహారస్తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే ప్రతిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౬

అథ యదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ప్రాగస్తమయాత్స ఉపద్రవస్తదస్యారణ్యా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా కక్షగ్ం శ్వభ్రమిత్యుపద్రవన్త్యుపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౭

అస్యాభిధావిధంరూపం సామోపాస్యమానముపజీవన్తి. యతస్తే వృష్ట్యాభాక్ప్రతిగనాదిత్యాదిస్వరూపోపజీవినః - అతస్తే పశవః ప్రస్తుతికామా భవన్తి. ప్రస్తుతికామా ఇత్యస్య వివరణం- ప్రశంసాకామా ఇతి. ౩

శం.— అథయత్సఙ్గవవేలాయాం- గవాం-రశ్మీనాంసఙ్గమనం- సఙ్గవో యస్యాం వేలాయాం. గవాం వత్సైస్సహ సఙ్గవవేలా. తస్మిన్కాలే యద్రూపం సవితుః- స ఆదిర్భక్తివిశేషః- ఓఙ్కారః. తదస్య వయాంసి- పక్షిణోఽన్వాయత్తాని. యత ఏవం- తస్మాత్తాని- వయాంసి అన్తరిక్షేఽనారమ్బణాని- అనాలమ్బనాన్యాత్మానమాదాయ- ఆత్మానమేవాలమ్బనత్వేన గృహీత్వా పరిపతన్తి- గచ్ఛన్తి. అత ఆకారసామాన్యాదాదిభక్తిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః ౪

ఆ.— గోశబ్దవాచ్యానాం రశ్మీనాం జగన్మణ్డలేన సఙ్గమనం- సఙ్గవస్తద్గమనమిత్యర్థః. వత్సైరితి - సఙ్గమనమితి సమ్బన్ధః. సఙ్గవకాలీనమాదిత్యస్వరూపమారోప్యాదిభక్తిరోఙ్కారస్యోపాస్యత్వే ద్వయోరాకారసామాన్యం హేతుః. పక్షిణాం యథోక్తమాదిత్యరూపముపజీవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (యత ఇతి) ౪

రం.— (అథయత్సఙ్గవవేలాయామిత్యాది) (తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః) తాని - వయాంసి. పక్షిణః అనారమ్బణాని - ఆలమ్బనాన్తరశూన్యాన్యాత్మానమేవాలమ్బనత్వేనాదాయాకాశే పరిపతన్తి. సఙ్గవకాలాదిత్యసమ్బన్ధ్యాదిశబ్దిత ఓఙ్కారరూపోపజీవిత్వాదేవానాలమ్బపరిపతనం పక్షిణామిత్యర్థః. ఆదిశబ్దాదాయశబ్దయో రాకారదకారవత్త్వసామ్యమిహాభిప్రేతం. ౪

శం.— అథయత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే- ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః. స ఉద్గీథభక్తిః. తదస్య దేవా అన్వాయత్తాః- ద్యోతనాతిశయాత్తత్కాలే. తస్మాత్తే సత్తమాః- విశిష్టతమాః ప్రాజాపత్యానాం- ప్రజాపత్యపత్యానాం. ఉద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౫

ఆ.— ఋజుమధ్యన్దినే యదాదిత్యస్వరూపం - తద్దృష్ట్యోద్గీథోపాసనే శ్రైష్ఠ్యం హేతుః. తత్కాలీనాదిత్యరూపస్య దేవోపజీవ్యత్వే హేతుమాహ (ద్యోతనేతి) తథాపి తస్య దేవైరుపజీవ్యత్వం కథమితి చేత్-తత్రాహ (తస్మాదితి) ౫

రం.— (అథయత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే స ఉద్గీథ ఇత్యాది) సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే - ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః. (తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజాపత్యానామిత్యాది) ప్రాజాపత్యానాం మధ్యే తే సత్తమా ఇత్యర్థః. ఉద్గీథసత్తమశబ్దయోస్సంయుక్తతకారశ్రుతిమత్త్వసామ్యాత్ ఉపజీవ్యోపజీవకభావో ద్రష్టవ్యః. ౫

శం.— అథయదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాద్యద్రూపం సవితుః స ప్రతిహారః. తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాః. అత స్తే సవితుః ప్రతిహారభక్తిరూపేణోర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో నావపద్యన్తే- నాధఃపతన్తి తద్ద్వారే సత్యపీత్యర్థః. యతః ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నో గర్భాః. ౬

ఆ.— అథయదూర్ధ్వమితి వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (మధ్యన్దినాదితి) తద్దృష్ట్యా ప్రతిహారోపాసనే ప్రతిశబ్దసామ్యం హేతుః - తస్మిన్కాలే సవితురన్తర్గతం ప్రతిహరణాత్. యథోక్తమాదిత్యరూపం గర్భైరుపజీవ్యమిత్యత్ర గమకమాహ (అత ఇతి) ఊర్ధ్వం- యోనేరుపరిష్టాజ్జఠరం ప్రతీత్యర్థః. యతో గర్భాః పూర్వోక్తవిశేషణవన్తః- అత ఇతి యోజనా. తద్ద్వారం- పతనద్వారం. ౬

రం.— (అథయదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహార ఇత్యాది) (తస్మాత్తే ప్రతిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః) సవితుః ప్రతిహారభక్తిరూపోపజీవిత్వాదేవ ఊర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో గర్భాః నావపద్యన్తే- ద్వారే సత్యపి నాధః పతన్తీత్యర్థః. ౬

శం.— అథయదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ప్రాగస్తమయాత్- స ఉపద్రవః. తదస్యారణ్యాః పశవోఽన్వాయత్తాః. తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా భీతాః కక్షం - అరణ్యం. శ్వభ్రం భయశూన్యమిత్యుపద్రవన్తి- ఉపగచ్ఛన్తి దృష్ట్వా. ఉపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౭

ఉ.— ఆదిరితిద్వ్యక్షరం ప్రతిహార ఇతి చతురక్షరం తత ఇహైకం తత్సమం॥ ౨
ఉద్గీథ ఇతి త్ర్యక్షరముపద్రవ ఇతి చతురక్షరం త్రిభిస్త్రిభిస్సమం భవత్యక్షరమతిశిష్యతే త్ర్యక్షరం తత్సమం॥ ౩
నిధనమితి త్ర్యక్షరం తత్సమమేవ భవతి తాని హ వా ఏతాని ద్వావిꣳశతిరక్షరాణి॥ ౪
ఏకవిꣳశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవిꣳశో వా ఇతోఽసావాదిత్యో ద్వావిꣳశేన పరమాదిత్యాజ్జయతి తన్నాకం తద్విశోకం॥ ౫

కస్యస సప్తవిధసామభక్తివిశేషస్యైకవింశతిలక్షణాదిత్యసఙ్ఖ్యాతిరేకిత్వాదతిమృత్యుత్వం. ఆత్మసమ్మితత్వాతిమృత్యుత్వప్రకారమేవదర్శయతి- హిఙ్కార ఇతి త్ర్యక్షరం. ప్రస్తావ ఇతి త్ర్యక్షరం. తత్సమం. అతశ్చైతయోరుభయోస్సమత్వాదేవావాప్తిద్వాపానక ర్తవ్యావిత్యర్థః. ౧

శం.— (ఆదిరితి ద్వ్యక్షరం) సప్తవిధస్య సామ్నస్సఙ్ఖ్యాపూరణే ఓఙ్కార ఆదిరిత్యుచ్యతే. ప్రతిహార ఇతి చతురక్షరం. తత ఇహైకమక్షరమపచ్ఛిద్యాద్యక్షరయోః ప్రక్షిప్యతే- తేన తత్సమమేవ భవతి. ౨
ఆ.— ఆద్యక్షరయోః - ఆదిభక్తినామాక్షరయోరితియావత్. తేన - ప్రక్షేపేణ తత్ - ఆదిభక్తినామ ప్రతిహారనామ్నా తుల్యమేవేత్యర్థః. ౨-౩
రం.— ఆదిరితి ద్వ్యక్షరం. ప్రతిహార ఇతి చతురక్షరం. (తత ఇహైకం తత్సమం) చతురక్షరాదేకమక్షరం గృహీత్వా ద్వ్యక్షరేనివేశితే సమం భవతీత్యర్థః. ౨

శం.— ఉద్గీథ ఇతి త్ర్యక్షరం. ఉపద్రవ ఇతి చతురక్షరం. త్రిభిస్త్రిభిస్సమం భవతి. అక్షరమతిశిష్యతే- అతిరిచ్యతే. తేన వైషమ్యే ప్రాప్తే సామ్నస్సమత్వకరణాయాహ - తదేకమపి సదక్షరమితి త్ర్యక్షరమేవ భవతి. అత స్తత్సమం. ౩
రం.— ఉద్గీథ ఇతి త్ర్యక్షరం. ఉపద్రవ ఇతి చతురక్షరం. (త్రిభిస్త్రిభిస్సమం భవత్యక్షరమతిశిష్యతే త్ర్యక్షరం తత్సమం) ఉపద్రవ ఇతి చతురక్షరే ఏకస్మిన్నక్షరే పృథక్కృతే సతి అవశిష్టం త్ర్యక్షరం సమమేవ భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— నిధనమితి త్ర్యక్షరం. తత్సమమేవ భవతి. ఏవం త్ర్యక్షరసమతయా సామత్వం సమ్పాద్య యథా ప్రాప్తాన్యేవాక్షరాణి సఙ్ఖ్యాయన్తే- తాని హ వా ఏతాని- సప్తభక్తినామాక్షరాణి ద్వావింశతిః. ౪
ఆ.— నను యథోక్తరీత్యా చతుర్వింశత్యక్షరాణి- తత్కథం తాని హ వా ఏతాని ద్వావింశతిరక్షరాణీతి- తత్రాహ (ఏవమితి) ౪
రం.— నిధనమితి త్ర్యక్షరం. తత్సమమేవ భవతి. ఉపసంహరతి (తాని హ వా ఏతాని ద్వావింశత్యక్షరాణీతి) స్పష్టోర్థః. ౪

శం.— తత్రైకవింశత్యక్షరసఙ్ఖ్యయా ఆదిత్యమాప్నోతి మృత్యుం. యస్మాదేకవింశ ఇతః- అస్మాల్లోకాదసావాదిత్యస్సఙ్ఖ్యయా- *ద్వాదశమాసాః పఞ్చర్తవ స్త్రయ ఇమే లోకా అసావాదిత్య ఏకవిꣳశ ఇతి శ్రుతేరితి. శిష్టేన ద్వావింశేనాక్షరేణ పరం మృత్యోరాదిత్యాజ్జయతి- ఆప్నోతీత్యర్థః. యచ్చ తదాదిత్యాత్పరం- కిం తత్. నాకం- కమితి- సుఖం. తస్య ప్రతిషేధోఽకం. తన్న భవతీతి నాకం. కమేవేత్యర్థః. అమృత్యువిషయత్వాత్. విశోకం చ తత్ - విగతశోకం. మానసదుఃఖరహితమిత్యర్థః. తదాప్నోతీతి. ౫
ఆ.— ఆదిత్యస్యాస్మాల్లోకాదేకవింశత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (ద్వాదశేతి) హేమన్తశిశిరావేకీకృత్య పఞ్చర్తవ ఇత్యుక్తం. ఆదిత్యస్యాహోరాత్రాభ్యాం పౌనఃపున్యేన మృత్యుహేతుత్వమస్మిల్లోకే దృశ్యతే- తదయం లోకో మృత్యువిషయత్వాత్ దుఃఖాత్మకః. తదభావాద్బ్రహ్మలోకస్సుఖాత్మక ఇతి మత్వాహ (అమృత్యువిషయత్వాదితి) ౫
రం.— (ఏకవింశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవింశో వా ఇతోఽసావాదిత్యః) *ద్వాదశమాసాః పఞ్చర్తవస్త్రయ ఇమే లోకా అసావాదిత్య ఏకవింశ ఇతి శ్రుతేః యత ఆదిత్యస్యైకవింశత్వం- అతస్సప్తవిధభక్తినామాక్షరగతైకవింశతిసఙ్ఖ్యయా ఏకవింశతిసఙ్ఖ్యాకమాదిత్యం ప్రాప్నోతి. ఆదిత్యసాలోక్యం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (ద్వావింశేన పరమాదిత్యాజ్జయతి తన్నాకం తద్విశోకం) అవశిష్టేన ద్వావింశేనాక్షరేణాదిత్యాత్పరం దుఃఖాసమ్భిన్నం లోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౫

ఉ.— అభిమన్థతి స హిఙ్కారో ధూమో జాయతే స ప్రస్తావో జ్వలతి స ఉద్గీథోఽఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహార ఉపశామ్యతి తన్నిధనꣳ సꣳశామ్యతి తన్నిధనమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతమ్॥ ౧

స య ఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేద బ్రహ్మవర్చస్యన్నాదో భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతమ్॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఉపమన్త్రయతే స హిఙ్కారో జ్ఞపయతే స ప్రస్తావః స్త్రియా సహ శేతే స ఉద్గీథః ప్రతి స్త్రీꣳ సహ శేతే స ప్రతిహారః కాలం గచ్ఛతి తన్నిధనం పారం గచ్ఛతి తన్నిధనమేతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతమ్॥ ౧

ఆ.— అవిదుషోఽపి ప్రాణిత్వసిద్ధేర్న తదవిద్యాఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవికల ఇతి) కథం పునః సర్వమాయురేతి? శతమిత్యాశఙ్క్యాహ (శతమితి) *శతాయుర్వై పురుష ఇతి శ్రుతేరిత్యుచ్యతే. జ్యోక్ఛబ్దః ప్రసిద్ధః. స చోజ్జ్వలనార్థః. ఉజ్జ్వలః- స్వపరోపకారక్షమ ఇతి యావత్. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తత్ఫలమాహ (స య ఏవమేతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం వేదేత్యాది) ప్రాణీ భవతి- అవికలేన్ద్రియో భవతీత్యర్థః. (జ్యోగ్జీవతి) జ్యోక్- ఉజ్జ్వలః. వ్యాధ్యాదిభిరనుపహత ఇత్యర్థః. మహామనాః స్యాత్ - వదాన్యమనసా భవేదిత్యర్థః. తద్వ్రతం- మహామనస్త్వమేతదుపాసనాఙ్గమిత్యర్థః ఏవముత్తరేష్వపి నేయం. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అభిమన్థతి స హిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాదగ్నేః. (ధూమో జాయతే స ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యాత్. (జ్వలతి స ఉద్గీథః) హవిస్సమ్బన్ధాచ్ఛ్రైష్ఠ్యం జ్వలనస్య. (అఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహారః) అఙ్గారాణాం ప్రతిహృతత్వాత్. ఉపశమః సావశేషత్వాదగ్నేః సంశమః - నిశ్శేషోపశమః సమాప్తిసామాన్యాన్నిధనం. (ఏతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం) మన్థనే హ్యగ్నిర్గీయతే. ౧

ఆ.— సమగ్రప్రాణవతో మన్థనకర్తృత్వసమ్భవాత్ప్రాణదృష్ట్యనన్తరం మన్థనాదిదృష్టిమవతారయతి (అభిమన్థతీత్యాదినా) ఉపశమసంశమయోస్తత్త్వతో భేదాభావాత్పునరుక్తిమాశఙ్క్య సావశేషనిరవశేషత్వాభ్యాం విశేషమాహ (ఉపశమ ఇతి) కథం పునా రథన్తరసామ్నోఽగ్నౌ ప్రతిష్ఠితత్వం- న హి తత్ర కిఞ్చిన్నిమిత్తముపలభ్యతే- అత ఆహ (మన్థనే హీతి) మన్థనసంనిమిత్తత్వాదగ్నేరుత్పత్తౌ రథన్తరసామ్నా గీయమానత్వదర్శనాదగ్నౌ తస్య ప్రతిష్ఠితత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౧

రం.— (అభిమన్థతి స హిఙ్కార ఇత్యాది) (ఉపశామ్యతి తన్నిధనం సంశామ్యతి తన్నిధనం) ఉపశమః - సావశేషశ్శమః నిశ్శేషోపశమః - సంశమః. ౧

శం.— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. (బ్రహ్మవర్చసీ) వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం. తేజస్తు- కేవలం త్విడ్భావః. అన్నాదః- దీప్తాగ్నిః. (న ప్రత్యఙ్) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్ -న భక్షయేత్ కిఞ్చిత్. న నిష్ఠీవేత్ -శ్లేష్మాదినిరసనం చ న కుర్యాత్. తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. నన్వత్ర బ్రహ్మవర్చసీతి ఫలముక్తం - బృహదుపాసనే తు * తేజస్వీ భవతీతి వక్ష్యతే. న చ బ్రహ్మవర్చసతేజసోర్భేదః - తథా చ బృహద్రథన్తరోపాసనయోర్న ఫలవైషమ్యం- అత ఆహ (వృత్తేతి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేదేత్యాది) (న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతం) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్ -న భక్షయేత్. న నిష్ఠీవేత్ - శ్లేష్మాదినిరసనం చ న కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉపమన్త్రయతే - సఙ్కేతం కరోతి. ప్రాథమ్యాత్స హిఙ్కారః. జ్ఞపయతే- తోషయతి. స ప్రస్తావః. సహశయనం - ఏకపర్యఙ్కే గమనం. స ఉద్గీథః- శ్రైష్ఠ్యాత్. ప్రతి స్త్రీశయనం- స్త్రియోఽభిముఖీభావః. స ప్రతిహారః. కాలం గచ్ఛతి- మైథునేన. పారం- సమాప్తిం గచ్ఛతి. తన్నిధనం. ఏతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం- వాయ్వమ్బుమిథునసమ్బన్ధాత్. ౧

ఉ.— సయఏవమేతద్వామదేవ్యంమిథునే ప్రోతం వేదమిథునీభవతిమిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతేసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యానకాఞ్చనపరిహరేత్తద్వ్రతం॥ … ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఃఖణ్డః.

ఉద్యన్హిఙ్కారఉదితఃప్రస్తావోమధ్యన్దిన ఉద్గీథోఽపరాహ్ణఃప్రతిహారోఽస్తం యన్నిధనమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం వేద తేజస్వ్యన్నాదోభవతిసర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యాతపన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ………………… ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఃఖణ్డః.

ఆ.— ఉత్తరాధరారణిస్థానీయయోఃస్త్రీపురుషయోరవాచ్యకర్మణి ప్రవృత్తయోర్మథనసామాన్యాన్మథనాదివృష్ట్యనన్తరం మైథునదృష్టింవిదధాతి (ఉపమన్త్రయతఇత్యాదినా) పురుషోహిపశుకర్మార్థంస్త్రియంవస్త్రాదినాప్రీణయతి - తస్మిన్ప్రీణనసామాన్యాత్ప్రస్తావదృష్టిరిత్యాహ (జ్ఞపయతఇతి) కుతోవామదేవ్యస్యసామ్నోమిథునే ప్రోతత్వం- తత్రాహ (వాయ్వమ్బుమిథునేతి) వాయురపాంచమిథునతయాసమ్బన్ధాద్వామదేవ్యోత్పత్తేరుక్తత్వాత్తస్యమిథునేప్రతిష్ఠితత్వంయుక్తమిత్యర్థః. ౧

రం.— (ఉపమన్త్రయతేసహిఙ్కారః) ఉపమన్త్రణం- సఙ్కేతకరణం. (జ్ఞపయతేసప్రస్తావః) జ్ఞపనం - తోషణం. మారణతోషణనిశామనేషు మిత్త్వాజ్జ్ఞాపాభావోహ్రస్వః. (స్త్రియాసహశేతేసఉద్గీథః) ఏకపర్యఙ్కోపవేశనం- సహశయనం. (ప్రతిస్త్రీంసహశేతేసప్రతిహారః) స్త్రియాఅభిముఖ్యేనశయనమిత్యర్థః. (కాలంగచ్ఛతితన్నిధనంపారంగచ్ఛతితన్నిధనం) మైథుననివృత్తిరిత్యర్థః. ౧

శం.— (సయఇత్యాది) పూర్వవత్. (మిథునీభవతి) అవిధురోభవతీత్యర్థః. మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతఇతి - అమోఘరేతస్త్వముచ్యతే. నకాఞ్చన- కాఞ్చిదపిస్త్రియంస్వాత్మతల్పప్రాప్తాంనపరిహరేత్సమాగమార్థినీం. వామదేవ్యసామోపాసనాఙ్గత్వేనవిధానాత్ ఏతస్మాదన్యత్రప్రతిషేధస్మృతయః. వచనప్రామాణ్యాచ్చధర్మావగతేర్నప్రతిషేధశాస్త్రేణాస్యవిరోధః.……………………… ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నకాఞ్చనేతివాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (కాఞ్చిదపీతి) ** పరాఙ్గనాంనోపగచ్ఛేదితిస్మృతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (వామదేవ్యేతి) విధినిషేధయోస్సామాన్యవిశేషవిషయత్వేనవ్యవస్థాసిద్ధిరితిభావః. కించ-శాస్త్రప్రామాణ్యాదత్రధర్మోఽవగమ్యతే. నకాఞ్చనపరిహరేదితిచశాస్త్రీపగతత్వాదవాచ్యమపి కర్మధర్మోభవితుమర్హతి- తథాచశాస్త్రతేగ్లేదుర్బలాయా:న స్మృతేర్నప్రతిస్పర్ధితేత్యాహ (వచనేతి) యథోక్తోపాసనావతో బ్రహ్మచర్యనియమాభావో వ్రతత్వేనవివక్షితః- తన్న ప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాశఙ్కేతిభావః. … … … … … … … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఫలమాహ (సయఏతద్వామదేవ్యంమిథునేప్రోతంవేదేత్యాది) (మిథునీభవతి) సర్వదాస్త్రియాఅవియుక్తోభవతీత్యర్థః. (మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతే) అమోఘరేతాభవతీత్యర్థః. (నకాఞ్చనపరిహరేత్తద్వ్రతం) కాఞ్చన - స్త్రియం. ప్రార్థయమానామితిశేషః. ప్రార్థయమానసర్వయోషిద్గమనస్యవామదేవ్యోపాసనాఙ్గత్వేనవిధానాత్ పరదారగమనప్రతిషేధవచనానితదతిరిక్తవిషయాణిద్రష్టవ్యాని. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఉద్యన్- సవితా. సహిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాద్దర్శనస్య. (ఉదితఃప్రస్తావః) ప్రస్తవనహేతుత్వాత్కర్మణాం. (మధ్యన్దినఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అపరాహ్ణఃప్రతిహారః) పశ్వాదీనాంగృహాన్ప్రతిహరణాత్. (అస్తంయన్నిధనం) రాత్రౌగృహేనిధానాత్ప్రాణినాం. (ఏతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం) బృహతఃఆదిత్యదైవత్యత్వాత్. ౧

ఆ.— ఆదిత్యస్యప్రజాప్రసవహేతుత్వాత్తద్ధేతుమైథునదృష్ట్యనన్తరమాదిత్యదృష్టిముత్థాపయతి (ఉద్యన్నిత్యాదినా) … ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేచతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఉద్యన్హిఙ్కారఉదితఃప్రస్తావఇత్యాది) ఆదిత్యఇతిశేషః. (మధ్యన్దినఉద్గీథః) మధ్యన్దినకాలావచ్ఛిన్నఆదిత్యఉద్గీథఇత్యర్థః. (అపరాహ్ణఃప్రతిహారః) అపరాహ్ణకాలావచ్ఛిన్నఆదిత్యఃప్రతిహారఇత్యర్థః. (అస్తంయన్నిధనం) యన్- గచ్ఛన్నిత్యర్థః. ౧

శం.— (సయఇత్యాది) పూర్వవత్. తపన్తంననిన్దేత్-తద్వ్రతం.………………………………… ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేచతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అభ్రాణిసంప్లవన్తేసహిఙ్కారో మేఘోజాయతేసప్రస్తావో వర్షతిసఉద్గీథోవిద్యోతతేస్తనయతి సప్రతిహారఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనమేతద్వైరూపంపర్జన్యేప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్వైరూపంపర్జన్యే ప్రోతం వేదవిరూపాంశ్చసురూపాంశ్చపశూనవరున్ధేసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యావర్షన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఃఖణ్డః.

ఉ.— వసన్తోహిఙ్కారో గ్రీష్మఃప్రస్తావోవర్షా ఉద్గీథశ్శరత్ప్రతిహారో హేమన్తోనిధనమేతద్వైరాజమృతుషుప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్వైరాజమృతుషుప్రోతం వేదవిరాజతిప్రజయాపశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేనసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యర్తూన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

రం.— (సయఏవమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతంవేదేత్యాది) (తపన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం , తపన్తమాదిత్యంననిన్దేదిత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— అభ్రాణి- అబ్భరణాత్. మేఘః- ఉదకసేక్తృత్వాత్. ఉక్తార్థమన్యత్. ఏతద్వైరూపంనామసామపర్జన్యేప్రోతం- అనేకరూపత్వాదభ్రాదిభిఃపర్జన్యస్య. ౧

ఆ.— * ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిరితిస్మృతేరాదిత్యకార్యత్వాత్పర్జన్యస్యాదిత్యదృష్ట్యనన్తరంపర్జన్యదృష్టిందర్శయతి (అభ్రాణీతి) కథంవైరూపంసామతస్మిన్ప్రోక్షితం- తత్రాహ (అనేకేతి) ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అభ్రాణిసంప్లవన్తేసహిఙ్కారః) అభ్రాణి - జలధారకత్వమాత్రావస్థాపన్నాని. సంప్లవః- సఞ్చారః. (మేఘోజాయతేసప్రస్తావః) మేఘః- సేచకత్వావస్థాపన్నః. (ఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం- వర్షసమాప్తిః. (ఏతద్వైరూపంపర్జన్యే ప్రోతం) వైరూపం- వైరూపాఖ్యంసామేత్యర్థః ౧

శం.— విరూపాంశ్చసురూపాంశ్చ- అజావిప్రభృతీన్పశూనవరున్ధే- ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వర్షన్తంననిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— ఫలం (సయఏవమేతద్వైరూపంపర్జన్యేప్రోతంవేదేత్యాది) (విరూపాంశ్చసురూపాంశ్చపశూనవరున్ధే) విరూపాన్- వివిధరూపాన్. సురూపాన్- శోభనరూపాన్. అవరున్ధే - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (వర్షన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం) వర్షన్తం- పర్జన్యమిత్యర్థః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వసన్తోహిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాత్. (గ్రీష్మః ప్రస్తావఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— పర్జన్యాయత్తత్వాదృతువ్యవస్థాయాస్తద్దృష్ట్యనన్తరమృతుదృష్టిమాచష్టే (వసన్తఇత్యాదినా) ౧

రం.— (వసన్తోహిఙ్కారో గ్రీష్మః ప్రస్తావోవర్షాఉద్గీథఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం) వైరాజం - వైరాజాఖ్యంసామేత్యర్థః. ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతంవేద- విరాజతి- ఋతువత్. యథర్తవఆర్తవైర్ధర్మైర్విరాజన్తే - ఏవంప్రజాదిభిర్విద్వానితి ఉక్తమన్యత్. ఋతూన్ననిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేషోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వైరాజస్యసామ్నోయుక్తంఋతుషుప్రోతత్వం-తేషాంస్వధర్మైర్విరాజనాదిత్యాహ (ఏతదితి) యద్వా-ఋతూనామహోరాత్రనిమిత్తత్వా, ద్విరాడాత్మసన్బన్ధత్వా, త్తస్యతేషు ప్రతిష్ఠితత్వా, త్తద్ద్వారావైరాజమపిసామతేషు ప్రోతమితిభావః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— పృథివీహిఙ్కారో౽న్తరిక్షంప్రస్తావో ద్యౌరుద్గీథోదిశః ప్రతిహారస్సముద్రో నిధనమేతాశ్శక్వర్యో లోకేషుప్రోతాః॥ ౧

సయఏవమేతాశ్శక్వర్యో లోకేషుప్రోతా వేదలోకీభవతి సర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యా లోకాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ .... ౨.

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఃఖణ్డః.

ఉ.— అజాహిఙ్కారో౽వయః ప్రస్తావో గావఉద్గీథో౽శ్వాః ప్రతిహారః పురుషోనిధనమేతా రేవత్యః పశుషుప్రోతాః॥ ౧

సయఏవమేతా రేవత్యః పశుషుప్రోతా వేదపశుమాన్భవతి సర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యా పశూన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఃఖణ్డః.

లోమహిఙ్కారస్త్వక్ప్రస్తావో మాంసముద్గీథో౽స్థి ప్రతిహారో మజ్జానిధనమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమఙ్గేషు ప్రోతం॥ ౧

శం — (పృథివీహిఙ్కారఇత్యాది) పూర్వవత్. శక్వర్యఇతి-నిత్యంబహువచనం. రేవత్యఇవ. లోకేషుప్రోతాః. ౧

ఆ.— ఋతుషుసమ్యగ్వృత్తేషులోకస్థితేః ప్రసిద్ధత్వాదృతుదృష్ట్యనన్తరంలోకదృష్టిమాహ (పృథివీతి) కథంశక్వర్యఇత్యేకస్యైవ సామ్నోనామధేయం- బహువచనాద్బహూనిసామానిప్రతీయన్తే- తత్రాహ (శక్వర్యఇతీతి) నిత్యబహువచనత్వముభయత్రతుల్యమితిద్యోతనాయవక్ష్యమాణందృష్టాన్తయతి (రేవత్యఇవేతి) మహానామ్నీషుఋక్షుశక్వర్యోగీయన్తే- తాసాంచ * ఆపోవైమహానామ్నీరిత్యద్భిస్సమ్బన్ధః శ్రుత - . అప్సులోకాః ప్రతిష్ఠితాఇతిశ్రుతం. తథాచాస్మాత్సమ్బన్ధాల్లోకేషుశక్వర్యః ప్రతిష్ఠితాఇత్యాహ (లోకేష్వితి) ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (పృథివీహిఙ్కారఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతాశ్శక్వర్యోలోకేషుప్రోతాః) శక్వర్యః - శక్వర్యాఖ్యంసామేత్యర్థః. నిత్యబహువచనం ౧

శం.— (లోకీభవతి) లోకఫలేనయుజ్యతఇత్యర్థః. లోకాన్ననిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం — (సయఏవమేతాఇత్యాది) (లోకీభవతి) ఉత్తమలోకప్రాప్తోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అజాహిఙ్కారఇత్యాది) పూర్వవత్. పశుషుప్రోతాః. ౧

ఆ.— పశూనాంలోకకార్యత్వాల్లోకదృష్ట్యనన్తరంపశుదృష్టిముపన్యస్యతి (అజేతి) రేవత్యఇతిసామనామధేయంపూర్వవన్నిత్యబహువచనాన్తం. * పశవోవైరేవతీరితిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (పశుష్వితి) ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఅష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (అజాహిఙ్కారో౽వయః ప్రస్తావో గావఇత్యాది) (ఏతా రేవత్యఃపశుషుప్రోతాః) రేవత్యఇత్యపిశక్వర్యఇతివన్నిత్యబహువచనంసామవిశేషనామ. ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఅష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పశూన్ననిన్దేత్-తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (లోమహిఙ్కారః) దేహావయవానాంప్రాథమ్యాత్. (త్వక్ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యాత్. (మాంసముద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అస్థిప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. మజ్జానిధనం. ఏతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయంనామసామదేహావయవేషుప్రోతం. ౧

సయఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమఙ్గేషు ప్రోతంవేదాఙ్గీభవతినాఙ్గేనవిహూర్ఛతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యా సంవత్సరంమజ్ఞో నాశ్నీయాత్తద్వ్రతంమజ్ఞో నాశ్నీయాదితివా ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకఏకోనవింశఃఖణ్డః.

ఉ.— అగ్నిర్హిఙ్కారో వాయుః ప్రస్తావఆదిత్యఉద్గీథోనక్షత్రాణిప్రతిహారశ్చన్ద్రమానిధనమేతద్రాజనందేవతాసుప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్రాజనందేవతాసుప్రోతంవేదైతాసామేవదేవతానాగ్ం సలోకతాగ్ంసార్ష్టితాగ్ంసాయుజ్యంగచ్ఛతిసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యా బ్రాహ్మణాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఃఖణ్డః.

ఆ.— పశువికారపరోదర్థ్యాదిదృష్టిరఙ్గానాంద్రష్టవ్యేతిపశుదృష్ట్యనన్తరమఙ్గదృష్టిమాహ (లోమేతి) * రసావైయజ్ఞాయజ్ఞీయమితిశ్రుతే. రసస్యరసవికారేణలోమాదీనాంసమ్బన్ధా, ద్యజ్ఞాయజ్ఞీయంసామాఙ్గేషుప్రతిష్ఠితమిత్యాహ (ఏతదితి) ౧

రం.— (లోమహిఙ్కారస్త్వక్ప్రస్తావఇత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— (అఙ్గీభవతి) సమగ్రాఙ్గోభవతీత్యర్థః. నాఙ్గేన-హస్తపాదాదినావిహూర్ఛతి-నకుటిలీభవతి. పఙ్గుఃకుణీవేత్యర్థః. సంవత్సరం-సంవత్సరమాత్రంమజ్ఞః- మాంసానినాశ్నీయాత్- నభక్షయేత్. బహువచనంమత్స్యోపలక్షణార్థం. మజ్ఞోనాశ్నీయాత్ - సర్వదైవనాశ్నీయాదితివా. తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కుణిః- శ్మశ్రురహితః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమిత్యాది) (అఙ్గీభవతి) సమగ్రాఙ్గయుక్తోభవతీత్యర్థః. (నాఙ్గేనవిహూర్ఛతి) అఙ్గేన- హస్తపాదాదినానవిహూర్ఛతి- కుటిలోనభవతీత్యర్థః. *హుర్ఛాకౌటిల్యఇతిహిధాతుః. (సంవత్సరంమజ్ఞోనాశ్నీయాత్తద్వ్రతం) మజ్ఞః- మజ్జాఖ్యధాతుసవిశేషానిత్యర్థః. (మజ్ఞోనాశ్నీయాదితివా) వ్రతంసర్వదేతిశేషః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అగ్నిర్హిఙ్కారః) ప్రథమస్థానత్వాత్. (వాయుః ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యసామాన్యాత్. (ఆదిత్యఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (నక్షత్రాణిప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (చన్ద్రమానిధనం) కర్మిణాంతన్నిధనాత్. (ఏతద్రాజనందేవతాసుప్రోతం) దేవతానాందీప్తిమత్త్వాత్. ౧

ఆ.— అగ్న్యాదీనామఙ్గేషుప్రతిష్ఠితత్వాదఙ్గదృష్ట్యనన్తరమగ్న్యాదిదృష్టిముత్థాపయతి (అగ్నిరిత్యాదినా) రాజనస్యసామ్నోదేవతాసుప్రోతత్వేహేతుమాహ (దేవతానామితి) ౧

రం.— (అగ్నిర్హిఙ్కారోవాయుఃప్రస్తావఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతద్రాజనందేవతాసుప్రోతం) రాజనం - రాజనాఖ్యంసామేత్యర్థః. ౧

శం.— విద్వత్ఫలం- ఏతాసామేవ- అగ్న్యాదీనాందేవతానాంసలోకతాం - సమానలోకతాం. సార్ష్టితాం- సమానర్ధిత్వం. సాయుజ్యం- సయుగ్భావం. ఏకదేహదేహిత్వమిత్యేతత్. వాశబ్దోఽత్రలుప్తో ద్రష్టవ్యః-సలోకతాంవేత్యాది. భావనావిశేషతఃఫలవిశేషోపపత్తేః. గచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. సముచ్చయానుపపత్తేశ్చ. (బ్రాహ్మణాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం) * ఏతేవైదేవాః ప్రత్యక్షంయద్బ్రాహ్మణాఇతిశ్రుతేర్బ్రాహ్మణనిన్దాదేవనిన్దైవేతి. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకాస్స ప్రస్తావోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యస్స ఉద్గీథో నక్షత్రాణి వయాంసి మరీచయస్స ప్రతిహారస్సర్పా గన్ధర్వాః పితరస్తన్నిధనమేతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతమ్॥ ౧
స య ఏవమేతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం వేద సర్వం హ భవతి॥ ౨
తదేష శ్లోకః। యాని పఞ్చధా త్రీణి త్రీణి తేభ్యో న జ్యాయః పరమన్యదస్తి॥ ౩

ఆ.— ఫలవికల్పాగ్దంబా శబ్దస్యార్థస్తత్రైకఫలం వాక్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సలోకతామితి) కథం పునరేకస్మిన్నుపాసనే ఫలత్రయవికల్ప ఇతి తత్రాహ (భావనేతి) ననుఫలత్రయస్య సముచ్చయ ఇష్యతాం కిమితి వా శబ్దః సఙ్గృహీత్వా వికల్ప్యతే తత్రాహ (సముచ్చయేతి) నహి ఫలత్రయమేకత్ర సముచ్చేతుం శక్యం అతో వికల్పనీయమిత్యర్థః. నను దేవతాద్యుపాస్త్యా తజ్జనస్య సాయుజ్యస్యాపి సాధ్యత్వాత్ కథమేతత్ సముచ్చయోఽన్వ్యభిచారిత్వాత్ సముచ్చయో నోచ్యతే తత్రాహ (ఏవమితి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏవమేతద్రాజనమిత్యాది) (ఏతాసామేవ దేవతానాం సలోకతాం సార్ష్టితాం సాయుజ్యం గచ్ఛతి) సార్ష్టితా సమానైశ్వర్యత్వం సాయుజ్యం సమానభోగత్వం (బ్రాహ్మణానన్తిష్ఠ ప్రోతమ్) ఏతేనైవ దేవాః ప్రత్యక్షం యత్ప్రోక్తం ఆఙ్గిరసశ్రుతేః ప్రాహ తాస్వేవ దేవతాసు నైతి త్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (త్రయీవిద్యా హిఙ్కారః) అగ్న్యాదిసామ్న ఆప సర్వం త్రయీవిద్యా యా అగ్న్యాదికార్యత్వేన శ్రుతేః. హిఙ్కారః ప్రాథమ్యాత్ సర్వకర్తవ్యానాం. త్రయ ఇమే లోకాః తత్కార్యత్వాదనన్తరా ఇతి ప్రస్తావః. అగ్న్యాదీనాముద్గీథత్వం శ్రైష్ఠ్యాత్. నక్షత్రాదీనాం ప్రతిహృతత్వాత్ ప్రతిహారత్వం. సర్పాదీనాం ధకారసామాన్యాన్నిధనత్వం. (ఏతత్సామ) నామవిశేషాభావాత్ సామసముదాయస్సామశబ్దః (సర్వస్మిన్ప్రోతం) త్రయీవిద్యాదిహి సర్వం. త్రయీవిద్యాదిద్రష్టా హిఙ్కారాదిసామభక్తయ ఉపాస్యాః. అతీతేష్వపి సామోపాసనేషు యేషు ప్రోతం యద్యత్సామ తత్తత్ప్రాప్యమిత్యుపాస్యమితి కర్మాఙ్గానాం దృష్టిఃసాఙ్గ్యేణాజ్యస్య సంస్కార్యత్వాత్. ౧

ఆ.— అగ్న్యాదిదృష్టస్య సర్వం త్రయీవిద్యాదృష్టిః కథం నేకారణమాహ (అగ్న్యాదీతి) యద్యగ్న్యాదిలక్షణం సామోపాస్యముక్తం తస్మాదాన సర్వముపాస్యా త్రయీవిద్యాయా యుజ్యతే ఋగ్వేదోఽగ్నేర్యజుర్వేదో వాయోః సామవేద ఆదిత్యాదితి శ్రుతేః త్రయ్యాః తత్కార్యత్వావగమాదిత్యర్థః. తత్కార్యత్వాత్ త్రయీసాధ్యకర్మఫలత్వాదిత్యర్థః. కథం సర్వస్మిన్ప్రోతమిత్యుక్తం త్రయీవిద్యాదౌ ప్రోతత్వాదివ క్త్వాత్. అత ఆహ (త్రయీవిద్యాదీతి) కథం పునరత్ర త్రయీవిద్యాదిద్రష్టా సామోపాస్యమిత్యుచ్యతే తత్రాహ (త్రయీతి) న చాస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం పూర్వేణ సన్దర్భేణ విరోధ ఇత్యాహ (అతీతేష్వపీతి) తత్ర హేతుమాహ (కర్మాఙ్గానామితి) దర్శపూర్ణమాసాధికారే ప్రస్తరేఽవేక్షితమాజ్యం భవతీతి దృష్టివిశేషణమాజ్యం సంస్క్రియతే తథా సామభేదానాం దృష్టివిశేషణత్వాద్ విశేషణాన్తరాణాం కర్మాఙ్గానాం తద్వదృష్ట్యాః సంస్కార్యత్వాదిత్యర్థః ౧

రం.— (త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకాస్స ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం) అత్ర సామనామవిశేషానిర్దేశాత్ సామశబ్దః సామసామాన్యపరః. ౧

శం.— సర్వవిషయసామవిద్యాఫలం సర్వం భవతి సర్వేశ్వరో భవతీత్యర్థః నిరుపచరితసర్వభావే హి దిక్పాలవిక్షేపోపపత్తేః. ౨

ఆ.— అథ యథాశ్రుతం సర్వాత్మత్వమేవ కిం న స్యాత్ అత ఆహ (నిరుపచరితేతి) ౨

రం.— స య ఏతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం వేద తస్య సర్వం హ భవతి. భోగ్యమానం సర్వమనుభవతీత్యర్థః. ౨

శం.— తత్ ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః మన్త్రోఽప్యస్తి. యాని పఞ్చధా పఞ్చప్రకారేణ హిఙ్కారాదివిభాగైః ప్రోక్తాని త్రీణి త్రీణి త్రయీవిద్యాదీని. తేభ్యః పఞ్చత్రికేభ్యో జ్యాయః మహత్తరం పరం చ వ్యతిరిక్తం. అన్యద్వస్తు నాస్తి అన్తర్భూతత్వాదిత్యర్థః. తస్మిన్నేవ హి సర్వస్యాన్తర్భావః. ౩

ఆ.— సర్వవిషయసామవిదస్సర్వేశ్వరత్వమిత్యత్ర మన్త్రం సంవాదయతి (తదేష ఇతి) పరమిత్యస్యైవ వ్యాఖ్యానం అన్యదితి. వస్త్వన్తరాభావే హేతుమాహ (తస్మిన్నేవేతి) సర్వజ్ఞత్వం సర్వేశ్వరత్వం చ ఫలితార్థః. ౩-౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదేష శ్లోకః) తత్ ఉక్తే సర్వాత్మకసామోపాసనే ఏష వక్ష్యమాణో మన్త్రోఽప్యస్తీత్యర్థః. తమేవాహ (యాని పఞ్చధా త్రీణి త్రీణి తేభ్యో న జ్యాయః పరమన్యదస్తి) త్రీణి త్రీణి త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకా ఇత్యాదినోక్తాని త్రయీవిద్యా, లోకత్రయం.

యస్తద్వేదసవేదసర్వꣳసర్వాదిశోబలిమస్మైహరన్తి।సర్వమస్మీత్యుపాసీతతద్వ్రతంతద్వ్రతం॥౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఃఖణ్డః.

ఉ.— వినర్దిసామ్నోవృణేపశవ్యమిత్యగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తఃప్రజాపతేర్నిరుక్తస్సోమస్యమృదుశ్లక్ష్ణం వాయోశ్శ్లక్ష్ణంబలవదిన్ద్రస్యక్రౌఞ్చంబృహస్పతేరపధ్వాన్తంవరుణస్యతాన్సర్వానేవోపసేవేతవారుణంత్వేవవర్జయేత్ ॥ ౧

అమృతత్వందేవేభ్యఆగాయానీత్యాగాయేత్స్వధాంపితృభ్యఆశాంమనుష్యేభ్యస్తృణోదకం పశుభ్యస్స్వర్గంలోకంయజమానాయాన్నమాత్మనఆగాయానీత్యేతానిమనసాధ్యాయన్నప్రమత్తస్స్తువీత॥ ౨

అగ్నివాయ్వాదిత్యాః, నక్షత్రచన్ద్రమసోమరీచయః, సర్పగన్ధర్వపితర, శ్చేత్యేతాని యాని త్రీణిహి ద్వారాదిరూపేణ పఞ్చధాభవన్తి- అతఃపరం - ఉప్యు(?)ష్టంఅన్యచ్ఛ్రేయః కిమపినాస్తీత్యర్థః.

శం.— యస్తత్- యథోక్తంసర్వాత్మకంసామవేద- సర్వంసవేద- సర్వజ్ఞోభవతీత్యర్థః. సర్వాదిశః- సర్వదిక్స్థా అస్మై - ఏవంవిదే, బలిం-భోగంహరన్తి- ప్రాపయన్తీత్యర్థః. సర్వమస్మి- భవామీత్యేవమేతత్సామోపాసీత. తస్యైతదేవవ్రతం. ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (యస్తద్వేదసవేదసర్వం) ఏతదుపాసకస్సర్వజ్ఞోభవతీత్యర్థః. (సర్వాదిశోబలిమస్మైహరన్తి) సర్వదిగ్వర్తినోఽపివశీకృతా అస్మై-ఉపాసకాయ ఉపహారాన్ సమర్పయన్తీత్యర్థః. (సర్వమస్మీత్యుపాసీత) సామమహామాన్యేయుక్తరీత్యాసర్వాత్మత్వాచ్ఛ్రయత్వేనస్వాభిన్నత్వేనచోపాసనాకర్తవ్యేత్యర్థః. (తద్వ్రతంతద్వ్రతం) తస్యైతదేవవ్రతం- నాన్యద్వ్రతమస్తీత్యర్థః. ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సామోపాసనప్రసఙ్గేనగానవిశేషాదిసంపదుద్గాతురుపదిశ్యతే- ఫలవిశేషసమ్బన్ధాత్. వినర్ది- విశిష్టోనర్దః- స్వరవిశేషఋషభకూజితసమోఽస్యాస్తీతివినర్ది. గానమితివాక్యశేషః. తచ్చసామ్నస్సమ్బన్ధి, పశుభ్యోహితం- పశవ్యం, అగ్నేః- అగ్నిదైవత్యం, చోద్గీథః - ఉద్గానం. తదహమేవంవిశిష్టంవృణే- ప్రార్థయ ఇతికశ్చిద్యజమాన ఉద్గాతావామన్యతే. అనిరుక్తః- అముకసమ ఇత్యవిశేషితః. ప్రజాపతేః- ప్రజాపతిదైవత్యస్యగానవిశేషః. అనిరుక్తత్వాత్ప్రజాపతేః. నిరుక్తః- స్పష్టః. సోమస్య- సోమదైవత్యస్స ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. మృదుశ్లక్ష్ణంచగానంవాయోః- వాయుదైవత్యంతత్. శ్లక్ష్ణంబలవచ్చ- ప్రయత్నాధిక్యోపేతమిన్ద్రస్య- ఐన్ద్రంతద్గానం. క్రౌఞ్చం-క్రౌఞ్చపక్షినినాదసమంబృహస్పతేః- బార్హస్పత్యంతత్. అపధ్వాన్తం- భిన్నకాంస్యస్వరసమంవరుణస్యైతద్గానం. తాన్సర్వానేవోపసేవేత- వారుణంత్వేవైకంవర్జయేత్. ౧

ఆ.— సామోపాసనంసమాప్తంచేత్- కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (సామేతి) ఆదిశబ్దేనస్వరాదయోఽవాన్తరగృహ్యన్తే. కిమిత్యుద్గాతురేవోపాస్తిరుచ్యతే - తత్రాహ (ఫలేతి) వృష్ట్యుపరిహారాదిః- ఫలవిశేషః. తత్సమ్బన్ధాదేషోపాస్తిరనుష్ఠేయేత్యర్థః. పశుభ్యోహితత్వమస్యవచనాద్గమయితవ్యం. వాక్యశేషమితిశబ్దంవ్యాచష్టే (ఇతికశ్చిదితి) (ఇత్యవిశేషితః) అనేనప్రకారేణాయమితివిశేషితః-వ్యవచ్ఛిద్యజ్ఞాతోనభవతీత్యర్థః తస్యప్రాజాపత్యత్వేహేతుమాహ (అనిరుక్తత్వాదితి) నీలపీతాదిభిర్నిశ్చిత్యావచనాదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవంసామోపాసనంసమాప్యగానవిశేషానుద్గాతురుపదిశతి (వినర్దిసామ్నోవృణేపశవ్యమితి) విశిష్టోనర్దః- స్వరవిశేషః ఋషభకూజితసమః. సోఽస్యాస్తీతివినర్ది. గానమితివాక్యశేషః. సామ్నః- సామసమ్బన్ధి. పశవ్యం- పశుహితం. * ఉగవాదిభ్యోయదితియత్. సామసమ్బన్ధివినర్దిగానంవృణే- ప్రార్థయేత. పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (అగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః) అగ్నిదైవత్యముద్గానంఅనిరుక్తః-అస్పష్టంభవతి. అస్పష్టోగానవిశేషోఽగ్నిప్రీతిహేతుర్భవతీత్యర్థః. (ప్రజాపతేర్నిరుక్తః) నిరుక్తః- స్పష్టోగానవిశేషః ప్రజాపతిదైవత్యః. ప్రజాపతిప్రీతిహేతురిత్యర్థః. (సోమస్యమృదుశ్లక్ష్ణంవాయోఃశ్లక్ష్ణం) స్పష్టం. (బలవదిన్ద్రస్య) బలవత్ - బలవత్ప్రయత్నోపేతమిత్యర్థః. (క్రౌఞ్చంబృహస్పతేః) క్రౌఞ్చపక్షినాదసమంబార్హస్పత్యంగానమిత్యర్థః. (అపధ్వాన్తంవరుణస్య) భిన్నకాంస్యరవసమంవారుణగానమిత్యర్థః. (తాన్సర్వానేవోపసేవేతవారుణంత్వేవవర్జయేత్) అపధ్వాన్తగానవ్యతిరిక్తాన్ సర్వానుద్గీథానుపసేవేతేత్యర్థః. ౧

శం.— అమృతత్వందేవేభ్యఆగాయాని- సాధయాని. స్వధాంపితృభ్యఆగాయాని. (ఆశాంమనుష్యేభ్యః) ఆశాం- ప్రార్థనాం. ప్రార్థితమిత్యేతత్. తృణోదకంపశుభ్యః. స్వర్గంలోకంయజమానాయ. అన్నమాత్మనే- మహ్యమాగాయానీతి. ఏతానిమనసాచిన్తయన్ - ధ్యాయన్నప్రమత్తః- స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః స్తువీత. ౨

ఉ.— సర్వే స్వరా ఇన్ద్రస్యాత్మానః సర్వ ఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః సర్వే స్పర్శా మృత్యోరాత్మానస్తం యది స్వరేషూపాలభేతేన్ద్రం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతివక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్ ॥౩

అథ యద్యేనమూష్మసూపాలభేత ప్రజాపతిం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతిపేక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాదథ యద్యేనం స్పర్శేషూపాలభేత మృత్యుం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతిధక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్ ॥ ౪

* సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో బలవన్తో వక్తవ్యా ఇన్ద్రే బలం దదానీతి సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతా వక్తవ్యాః ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదానీతి సర్వే స్పర్శా లేశేనానభినిహితా వక్తవ్యా మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి॥ ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఆ.— స్వరవిశేషజ్ఞానపూర్వకముద్గానకాలే ధ్యాతవ్యార్థమాహ (అమృతత్వమితి) స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్య ఇత్యత్రాదిశబ్దేన స్థానప్రయత్నాదిసఙ్గ్రహః. ౨

రం.— (అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయానీత్యాగాయేత్) అమృతత్వప్రాప్తిమాగాయాని- గానేన సాధయానీతి ఆగాయేత్-గానం కుర్యాదిత్యర్థః. యథాప్రార్థనం ఫలం భవతీతి భావః. (స్వధాం పితృభ్యః) ఆగాయానీతి సర్వత్ర సమ్బన్ధః. ఆశాం మనుష్యేభ్యః. తృణోదకం పశుభ్యః. స్వర్గం లోకం యజమానాయ. అన్నమాత్మన ఆగాయానీత్యాగాయేదిత్యర్థః. (ఏతాని మనసా ధ్యాయన్నప్రమత్తః స్తువీత) ఏతాని- దేవామృతత్వాదీని ఫలాని మనసా ధ్యాయన్ స్వరాదిష్వప్రమత్తన్ స్తోత్రం కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

శం.— సర్వే స్వరాః- అకారాదయ ఇన్ద్రస్య- బలకర్మణః ప్రాణస్యాత్మానః - దేహావయవస్థానీయాః. సర్వ ఊష్మాణః- శషసహాదయః ప్రజాపతేః- విరాజః కశ్యపస్య వా ఆత్మానః. సర్వే స్పర్శాః - కాదయో వ్యఞ్జనాని మృత్యోరాత్మానః. తం- ఏవంవిదముద్గాతారం యది కశ్చిత్స్వరేషూపాలభేత-స్వరస్త్వయా దుష్టః ప్రయుక్త ఇతి. ఏవముపాలబ్ధ ఇన్ద్రం- ప్రాణమీశ్వరం శరణం- ఆశ్రయం ప్రపన్నోఽభూవం స్వరాన్ప్రయుఞ్జానోఽహం. సః- ఇన్ద్రో యత్తవ వక్తవ్యం- త్వా- త్వాం ప్రతివక్ష్యతి. స ఏవ దేవ ఉత్తరం దాస్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. ౩

ఆ.— కేనాప్యాక్షిప్తస్యోద్గాతురుద్గానకాలే ప్రతిహారజ్ఞానాయ స్వరాదిదేవతాజ్ఞానముపన్యస్యతి (సర్వే స్వరా ఇతి) శషసహా ఇత్యాదిశబ్దస్తదవాన్తరభేదాభిప్రాయః. యత్తవ వక్తవ్యమిత్యస్మాదూర్ధ్వం తచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ౩

రం.— (సర్వే స్వరా ఇన్ద్రస్యాత్మానః) అచః - స్వరాః. ఆత్మానః - అవయవసదృశా ఇత్యర్థః. (సర్వ ఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః) శషసహాః- ఊష్మాణః. (సర్వే స్పర్శా మృత్యోరాత్మానః) కాదయో మావసానాః- స్పర్శాః. (తం యది స్వరేషూపాలభేత) ఏవంవిదముద్గాతారం యది కశ్చిదాగత్య త్వయా దుష్టస్వరః ప్రయుక్త ఇత్యుపాలమ్భం కుర్యాదిత్యర్థః. (ఇన్ద్రం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతివక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) ఇన్ద్రమహం శరణంగతః- తస్మాదిన్ద్ర ఏవ తవ ప్రత్యుత్తరం దాస్యతీతి తదాక్షేప్తారం ప్రతి బ్రూయాదిత్యర్థః ౩

శం.— యద్యేనమూష్మసు తథైవోపాలభేత- ప్రజాపతిం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం. స త్వా ప్రతిపేక్ష్యతి- సంచూర్ణయిష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. అథ యద్యేనం స్పర్శేషూపాలభేత- మృత్యుం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం- స త్వా ప్రతిధక్ష్యతి- భస్మీకరిష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. ౪

ఆ.— తథైవ- స్వరేష్వివేతి యావత్. ౪

రం.— (అథ యద్యేనమూష్మసూపాలభేతేత్యాది) పూర్వవదుక్తార్థం. (స త్వా ప్రతిపేక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) త్వా ప్రతి-త్వాం ప్రతి. పేక్ష్యతి- చూర్ణయిష్యతీత్యర్థః. * పిష్ సఞ్చూర్ణన ఇతి హి ధాతుః. (స త్వా ప్రతిధక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) ధక్ష్యతి- భస్మీకరిష్యతీత్యర్థః *దహ భస్మీకరణ ఇతి హి ధాతుః. ౪

శం.— యత ఇన్ద్రాద్యాత్మానః స్వరాదయః- అతః సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో వక్తవ్యాః. బలవన్తస్తథా,, అహమిన్ద్రే బలం దదాని - బలమాదధానీతి. తథా సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తాః- అన్తరప్రవేశితాః. అనిరస్తాః- అబహిః క్షిప్తాః. వివృతాః- వివృతప్రయత్నోపేతాః. ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదాని- ప్రయచ్ఛానీతి. సర్వే స్పర్శా లేశేన- శనకైరనభినిహితాః- అనభిక్షిప్తా వక్తవ్యాః. (మృత్యోరాత్మానం) బాలానివ శనకైః పరిహరన్ మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి.. ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

---

* ఇన్ద్రే బలం దదానీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— త్రయో ధర్మస్కన్ధా యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమస్తప ఏవ ద్వితీయో బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి॥ ౧

ఆ — దేవతాజ్ఞానబలేనోద్గాత్రా న ప్రమత్తేన భవితవ్యం- స్వరాదీనామన్యథోచ్చారణే దేవతాభేద ప్రసఙ్గాత్. అతస్స్వరాద్యుచ్చారణే తాత్పర్యేణ కర్తవ్యమిత్యుద్గాతారం శిక్షయతి (యదీతి) ప్రయోగకాలే చిన్తనీయమర్థం కథయతి (తథేతి) యథా కర్తవ్యాస్స్వరాణాం ప్రయోగావస్థాయామిత్యర్థః. ఆపిదానీతి - చిన్తయేదితి శేషః. (తథేతి) ఊష్మణాం ప్రయోగావస్థాయామితియావత్. వివృత ప్రయత్నోపేతాః- ప్రయోక్తవ్యా ఇతి శేషః తత్ప్రసిద్ధ్యాతవ్యం దర్శయతి (ప్రజాపతేరితి) అతిద్రుతోచ్చారణేన వర్ణాన్తరే యథాఽభిక్షిప్తాస్స్యుః- తథా ప్రయత్నమానత్వం- అనభిక్షిప్తత్వం. మృత్యోరాత్మానమితి- వాక్యోపాదానం. తస్య తాత్పర్యమాహ (బాలానివేతి) యథా లోకే కశ్చిద్బాలాదిభ్యో బాలాన్పరిహరతి- తథా మృత్యోరాత్మానం పరిహరన్నితి ధ్యాత్వా స్పర్శానాం ప్రయోగః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యటీకా.

శం. — (సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో బలవన్తో వక్తవ్యా ఇన్ద్రే బలం దదానీతి) ఘోషవత్తయా బలవత్తయా చోచ్చారణమిన్ద్రే బలాధానకమిత్యర్థః. (సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతా వక్తవ్యాః) అగ్రస్తాః- అన్తరప్రవేశితాః. అనిరస్తాః-బహిరక్షిప్తాః. *లుప్తవర్ణరూపం గ్రస్తం నిరస్తం త్వతిదీర్ఘమిత్యపరః. వివృతాః- వివృతప్రయత్నోపేతాః. (ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదానీతి) ఊష్మణాం ప్రజాపత్యాత్మకత్వాత్ అగ్రస్తత్వాదియుక్తోచ్చారణే ప్రజాపతేరాత్మలాభో భవతీత్యర్థః. (సర్వే స్పర్శా లేశేనానభినిహితా వక్తవ్యాః) లేశేన- అల్పశః. అనభినిహితాః- అనభిక్షిప్తాః. అద్రుతోచ్చారితా ఇతి యావత్. (మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి) సర్వేషాం స్పర్శానాం మృత్య్వాత్మకత్వాత్ స్పర్శానాం తేషాం దోషేభ్యః పరిహృత్యోచ్చారణే మృత్యోరాత్మైవ దోషేభ్యః పరిహృతో భవతీతి భావః ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఓఙ్కారస్యోపాసనవిధ్యర్థం త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాద్యారభ్యతే. నైవం మన్తవ్యం - సామావయవభూతస్యైవోద్గీథాదిలక్షణస్యోఙ్కారస్యోపాసనాత్ఫలం ప్రాప్యత ఇతి. కిం తర్హి. యత్సర్వైరపి సామోపాసనైః కర్మభిశ్చ ప్రాప్యం- తత్ఫలమమృతత్వం కేవలాదోఙ్కారోపాసనాత్ప్రాప్యత ఇతి తత్స్తుత్యర్థం సామప్రకరణే తదుపన్యాసః. త్రయః - త్రిసఙ్ఖ్యాకా ధర్మస్య స్కన్ధాః - ధర్మస్కన్ధాః. ధర్మప్రవిభాగా ఇత్యర్థః. కే త ఇతి. ఆహ - యజ్ఞః - అగ్నిహోత్రాదిః. అధ్యయనం - సనియమస్య ఋగాదేరభ్యాసః. దానం - బహిర్వేది యథాశక్తి ద్రవ్యసంవిభాగో భిక్షమాణేభ్యః. ఇత్యేష ప్రథమో ధర్మస్కన్ధః గృహస్థసమవేతత్వాత్ తన్నిర్వర్తకేన గృహస్థేన నిర్దిశ్యతే. ప్రథమః- ఏక ఇత్యర్థః. ద్వితీయతృతీయశ్రవణాత్ నాద్యర్థః. (తప ఏవ ద్వితీయః) తప ఇతి - కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది. తద్వాన్ తాపసః, పరివ్రాడ్వా న బ్రహ్మసంస్థః ఆశ్రమధర్మమాత్రసంస్థః, బ్రహ్మసంస్థస్య త్వమృతత్వశ్రవణాత్. ద్వితీయో ధర్మస్కన్ధః. బ్రహ్మచారీ, ఆచార్యకులే వస్తుం శీలమస్యేత్యాచార్యకులవాసీ, అత్యన్తం - యావజ్జీవమాత్మానం నియమైరాచార్యకులే ఽవసాదయన్ - క్షపయన్ దేహం,- తృతీయో ధర్మస్కన్ధః. అత్యన్తమిత్యాది విశేషణాన్నైష్ఠిక ఇతి గమ్యతే. ఉపకుర్వాణస్య స్వాధ్యాయగ్రహణార్థత్వాన్న పుణ్యలోకత్వం బ్రహ్మచర్యేణ. సర్వ ఏతే- త్రయోఽప్యాశ్రమిణో యథోక్తైర్ధర్మైః పుణ్యలోకా భవన్తి - పుణ్యో లోకో యేషాం త ఇమే పుణ్యలోకా ఆశ్రమిణో భవన్తి. అవశిష్టస్త్వనుక్తః పరివ్రాట్ బ్రహ్మసంస్థః- బ్రహ్మణి సమ్యక్స్థితః. సోఽమృతత్వం - పుణ్యలోకవిలక్షణమమరణభావమాత్యన్తికమేతి. నాపేక్షికం దేవాద్యమృతత్వవత్ - పుణ్యలోకాత్పృథగమృతత్వస్య విభాగకరణాత్. యది చ పుణ్యలోకాతిశయమాత్రమమృతత్వమభవిష్యత్ - తతః పుణ్యలోకత్వాద్విభక్తం నావక్ష్యత్. విభక్తోపదేశాదాత్యన్తికమమృతత్వమితి గమ్యతే. అత్ర చాశ్రమధర్మఫలోపన్యాసః ప్రణవసేవాస్తుత్యర్థం. న తత్ఫలవిధ్యర్థం- స్తుతయే చ ప్రణవసేవాయా, ఆశ్రమధర్మవిధయే, చేతి హి భిద్యేత వాక్యం. తస్మాత్ స్మృతిప్రసిద్ధాశ్రమఫలానువాదేన ప్రణవసేవాఫలమమృతత్వం బ్రువన్ ప్రణవసేవాం స్తౌతి. యథా పూర్ణవర్మణస్సేవా భక్తపరిధానమాత్రఫలా- రాజవర్మణస్తు సేవా రాజ్యతుల్యఫలేతి- తద్వత్. ప్రణవశ్చ తత్సత్యం పరం బ్రహ్మ- తత్ప్రతీకత్వాత్. * ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరమిత్యాద్యామ్నానాత్. కాఠకే యుక్తం తత్సేవాతోఽమృతత్వం. అత్రాహుః కేచిత్-చతుర్ణామాశ్రమిణామవిశేషేణ స్వకర్మానుష్ఠానాత్పుణ్యలోకతేహోక్తా జ్ఞానవర్జితానాం సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తీతి. నాత్ర పరివ్రాడవశేషితః- పరివ్రాజకస్యాపి జ్ఞానం యమాః నియమాశ్చ తప ఏవేతి తప ఏవ ద్వితీయ ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దేన పరివ్రాట్తాపసౌ గృహీతౌ. అతస్తేషామేవ చతుర్ణాం యో బ్రహ్మసంస్థః- ప్రణవసేవకః. సోఽమృతత్వమేతీతి - చతుర్ణామధికృతత్వావిశేషాత్, బ్రహ్మసంస్థత్వేఽప్రతిషేధాచ్చ. స్వకర్మచ్ఛిద్రే చ బ్రహ్మసంస్థతాయాః సామర్థ్యోపపత్తేః. న చ యజ్ఞవరాహాదిశబ్దవద్బ్రహ్మసంస్థశబ్దః పరివ్రాజకే రూఢః- బ్రహ్మణి సంస్థితినిమిత్తముపాదాయ ప్రవృత్తత్వాత్. న హి రూఢిశబ్దా నిమిత్తముపాదదతే. సర్వేషాం చ బ్రహ్మణి స్థితిరుపపద్యతే. యత్ర యత్ర నిమిత్తమస్తి బ్రహ్మణి సంస్థితిః - తస్య తస్య నిమిత్తవతో వాచకం సన్తం బ్రహ్మసంస్థశబ్దం పరివ్రాడేకవిషయే సఙ్కోచే కారణాభావాన్నిరోద్ధుమయుక్తం. న చ పారివ్రాజ్యాశ్రమధర్మమాత్రేణామృతత్వం - జ్ఞానాన

ష్ఠక్యప్రసఙ్గాత్. పారివ్రాజ్యధర్మయుక్తమేవ జ్ఞానమమృతత్వసాధనమితి చేన్న-ఆశ్రమధర్మత్వావిశేషాత్. ధర్మో వా జ్ఞానవిశిష్టోఽమృతత్వసాధనమిత్యేతదపి సర్వాశ్రమధర్మాణామవిశిష్టం. న చ వచనమస్తి పరివ్రాజకస్యైవ బ్రహ్మసంస్థస్య మోక్షః - నాన్యేషామితి. జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి చ సర్వోపనిషదస్సిద్ధాన్తః. తస్మాద్య ఏవ బ్రహ్మసంస్థః స్వాశ్రమవిహితకర్మవతాం- సోఽమృతత్వమేతీతి. న- కర్మనిమిత్తవిద్యాప్రత్యయయోర్విరోధాత్. కర్త్రాదికారకక్రియాఫలభేదప్రత్యయవత్త్వం హి నిమిత్తముపాదాయేదం కుర్విదం మా కార్షీరితి కర్మవిధయః ప్రవృత్తాః. తచ్చ నిమిత్తం న శాస్త్రకృతం- సర్వప్రాణిషు దర్శనాత్. సదేకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వం * బ్రహ్మైవేదం సర్వమితి శాస్త్రజన్యః ప్రత్యయో విద్యారూపః స్వాభావికం క్రియాకారకఫలభేదప్రత్యయం కర్మనిమిత్తముపమృద్నన్ జాయతే- భేదాభేదప్రత్యయయోర్విరోధాత్. న హి తైమిరికద్విచన్ద్రాదిభేదప్రత్యయముపమృద్య తిమిరాపనయనే చన్ద్రైకత్వప్రత్యయ ఉపజాయతే- విద్యాఽవిద్యాప్రత్యయయోర్విరోధాత్. తత్రైవం సతి యం భేదప్రత్యయముపాదాయ కర్మవిధయః ప్రవృత్తాః - యస్య స ఉపమృదితః సదేకమేవాద్వితీయం తత్సత్యం వికారభేదోఽనృతమిత్యేతద్వాక్యప్రమాణజనితేనైకత్వప్రత్యయేన, స సర్వకర్మభ్యో నివృత్తో నిమిత్తనివృత్తేః- స చ నివృత్తకర్మా బ్రహ్మసంస్థ ఉచ్యతే. స చ పరివ్రాడేవ- అన్యస్యాసమ్భవాత్. అన్యో హ్యనివృత్తభేదప్రత్యయః-సోఽన్యత్పశ్యఞ్శృణ్వన్మన్వానో జానన్నిదం కృత్వేదం ప్రాప్నుయామితి హి మన్యతే. తస్యైవం కుర్వతో న బ్రహ్మసంస్థతా- వాచారమ్భణమాత్రవికారానృతాభిసన్ధిప్రత్యయవత్త్వాత్. న చాసత్యమిత్యుపమృదితే భేదప్రత్యయే సత్యమిదమనేన కర్తవ్యం మయేతి ప్రమాణప్రమేయబుద్ధిరుత్పద్యతే- ఆకాశ ఇవ తలమలబుద్ధిర్వివేకినః. ఉపమృదితేఽపి భేదప్రత్యయే కర్మభ్యో న నివర్తతే చేత్- ప్రాగివ భేదప్రత్యయానుపమర్దనాదేకత్వప్రత్యయవిధాయకం వాక్యమప్రమాణీకృతం స్యాత్. అభక్ష్యభక్షణాదిప్రతిషేధవాక్యానాం ప్రామాణ్యవద్యుక్తమేకత్వవాక్యస్యాపి ప్రామాణ్యం- సర్వోపనిషదాం తత్పరత్వాత్. కర్మవిధీనామప్రామాణ్యప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న - అనుపమృదితభేదప్రత్యయవత్పురుషవిషయే ప్రామాణ్యోపపత్తేః. స్వప్నాదిప్రత్యయ ఇవ ప్రాక్ప్రబోధాత్. వివేకినామకరణాత్కర్మవిధిప్రామాణ్యోచ్ఛేద ఇతి చేన్న- కామ్యవిధ్యనుచ్ఛేదదర్శనాత్. న హి కామాత్మతా న ప్రశస్తేత్యేవం విజ్ఞానవద్భిః కామ్యాని కర్మాణి నానుష్ఠీయన్త ఇతి కామ్యకర్మవిధయ ఉచ్ఛిద్యన్తే- అనుష్ఠీయన్త ఏవ కామిభిరితి. తథా బ్రహ్మసంస్థైర్బ్రహ్మవిద్భిః కర్మాణి నానుష్ఠీయన్త ఇతి నైతావతా తద్విధయ ఉచ్ఛిద్యన్తే- అబ్రహ్మవిద్భిరనుష్ఠీయన్త ఏవేతి. పరివ్రాజకానాం భిక్షాచరణాదివదుత్పన్నైకత్వప్రత్యయానామపి గృహస్థాదీనామగ్నిహోత్రాదికర్మానివృత్తిరితి చేన్న - ప్రామాణ్యచిన్తాయాం పురుషప్రవృత్తేరదృష్టాన్తత్వాత్. న హి నాభిచరేదితి ప్రతిషిద్ధమప్యభిచరణం కశ్చిత్కుర్వన్దృష్ట ఇతి శత్రుద్వేషరహితేనాపి వివేకినాఽభిచరణం క్రియతే. న చ కర్మవిధిప్రవృత్తినిమిత్తే భేదప్రత్యయే బాధితేఽగ్నిహోత్రాదౌ ప్రవర్తకం నిమిత్తమస్తి- పరివ్రాజకస్యేవ భిక్షాచరణాదౌ బుభుక్షాది ప్రవర్తకం. ఇహాప్యకరణే ప్రత్యవాయభయం ప్రవర్తకమితి చేన్న- భేదప్రత్యయవతోఽధికృతత్వాత్. భేదప్రత్యయవానుపమృదితభేదబుద్ధిర్విద్యయా యః - స కర్మణ్యధికృత ఇత్యవోచామ. యో హ్యధికృతః కర్మణి- తస్యాకరణే ప్రత్యవాయః. న నివృత్తాధికారస్య- గృహస్థస్యేవ బ్రహ్మచారిణో విశేషధర్మాననుష్ఠానే. ఏవం తర్హి సర్వస్వాశ్రమస్థ ఉత్పన్నైకత్వప్రత్యయః పరివ్రాడితి చేన్న- స్వస్వామిత్వభేదబుద్ధ్యనివృత్తేః, కర్మార్థత్వాచ్చేతరాశ్రమాణాం. * అథ కర్మ కుర్వీయేతి శ్రుతేః. తస్మాత్స్వస్వామిత్వాభావాద్భిక్షురేక ఏవ పరివ్రాట్- న గృహస్థాదిః. ఏకత్వప్రత్యయవిధిజనితేన ప్రత్యయేన విధినిమిత్తభేదప్రత్యయస్యోపమృదితత్వాద్యమనియమాద్యనుపపత్తిః పరివ్రాజకస్యేతి చేన్న- బుభుక్షాదినైకత్వప్రత్యయాత్ప్రచ్యావితస్యోపపత్తేః. నివృత్త్యర్థత్వాత్. న చ ప్రతిషిద్ధసేవాప్రాప్తిః- ఏకత్వప్రత్యయోత్పత్తేః ప్రాగేవ ప్రతిషిద్ధత్వాత్. న హి రాత్రౌ కూపే కణ్టకే వా పతితః ఉదితేఽపి సవితరి పతతి తస్మిన్నేవ. తస్మాత్సిద్ధం నివృత్తకర్మా భిక్షురేవ బ్రహ్మసంస్థ ఇతి. యత్పునరుక్తం సర్వేషాం జ్ఞానవర్జితానాం పుణ్యలోకతేతి - సత్యమేతత్. యచ్చోక్తం పరిశేషాద్బ్రహ్మసంస్థః పరివ్రాడప్యనిష్ట ఇత్యేతదసత్. కస్మాత్. పరివ్రాజకస్యైవ బ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాత్స ఏవ హ్యవశేషిత ఇత్యవోచామ. ఏకత్వవిజ్ఞానవతోఽగ్నిహోత్రాదివత్తపసోఽప్యసమ్భవాత్. భేదబుద్ధిమతస్తపసి హి తత్కర్తవ్యతా స్యాత్. ఏతేన కర్మచ్ఛిద్రే బ్రహ్మసంస్థతాసామర్థ్యం ప్రతిషేధశ్చ ప్రత్యుక్తః. తథా జ్ఞానవానేవ నివృత్తకర్మా పరివ్రాడితి జ్ఞానస్యైవ యజ్ఞస్య ప్రత్యుక్తం. యత్పునరుక్తం యావజ్జీవాదిశ్రుతివత్పరివ్రాజకేన యావద్బ్రహ్మసంస్థశ్శబ్ద ఇతి - తత్పరిహృతమేతత్ - తస్యైవ బ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాన్నాన్యస్యేతి. యత్పునరుక్తం రూఢశబ్దాన్నిమిత్తం నోపాదదత ఇతి- తన్న- గృహస్థేఽపి పరివ్రాజకశబ్దప్రదర్శనాత్. గృహస్థితాని పారివ్రాజ్యతపఆదినిమిత్తోపాదానాదపి గృహస్థపరివ్రాజకాఖ్యాశ్రమవిశేషవిశిష్టజాతిమతి చ గృహస్థ ఇతి పరివ్రాజక ఇతి చ రూఢా దృశ్యన్తే శబ్దాః. న యత్ర క్వచ వృత్తాని నిమిత్తాని- తత్ర తత్ర వర్తన్తే- సిద్ధవ్యభావాత్. తథేహాపి బ్రహ్మసంస్థశబ్దో నివృత్తసర్వకర్మతత్త్వాభినివిష్టపరివ్రాడేకవిషయ ఇత్యాశ్రమిణి పరమహంసాఖ్యే వృత్త ఇహ భవితుమర్హతి- ముఖ్యామృతత్వఫలశ్రవణాత్. అత ఏవ చేదమేవైకం వేదోక్తం పారివ్రాజ్యం- న యజ్ఞోపవీతత్రిదణ్డకమణ్డల్వాదిపరిగ్రహః. ముణ్డోఽపరిగ్రహోఽసఙ్గ ఇతి చ శ్రుతిః. * అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రమిత్యాది శ్వేతాశ్వతరీయే. * నిస్స్తుతిర్నిర్నమస్కార ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. * తస్మాత్కర్మ న కుర్వన్తి యతయః పారదర్శినః * తస్మాదలిఙ్గో ధర్మజ్ఞో అవ్యక్తలిఙ్గ ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. యత్తు సాఙ్ఖ్యైరకర్తృత్వాద్యోఽభ్యుపగమ్యతే- క్రియాకారకఫలభేదబుద్ధేస్సత్యత్వాభ్యుపగమాత్తన్మృషా. యచ్చ బౌద్ధైః శూన్యతాభ్యుపగమాదకర్తృత్వమభ్యుపగమ్యతే- తదప్యసత్- తదభ్యుపగన్తుస్సత్త్వాభ్యుపగమాత్. యచ్చాజ్ఞైరలసతయాఽకర్తృత్వాభ్యుపగమః- సోఽప్యసత్కారకబుద్ధేరనివృత్తత్వాత్ప్రమాణేన. తస్మాద్వేదాన్తప్రమాణజనితైకత్వప్రత్యయవత ఏవ కర్మనివృత్తిలక్షణం పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మసంస్థత్వం చేతి సిద్ధం. ఏతేన గృహస్థస్యైకత్వవిజ్ఞానే సతి పారివ్రాజ్యమర్థసిద్ధం. నన్వగ్నిహోత్రాదనపోషభాక్స్యాత్పరివ్రజన్- * వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయత ఇతి శ్రుతేః. న- దైవేనైవోత్సాదితత్వాత్. ఉత్పన్న ఏవ హి సవికల్పదర్శనే జాతే- * అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వమితి శ్రుతేః. అతో నాపోషభాగ్గృహస్థః పరివ్రజన్నితి. ౧

ఆ.— అధికృతాధికారాణ్యజ్ఞానబద్ధాన్యుపాసనాన్యుక్తాని. సమ్ప్రతిస్వతన్త్రాధికారగోచరమోఙ్కారోపాసనంవిధాతుమారభతే (ఓఙ్కారేతి) అజ్ఞానబద్ధోపాసనాధికారేయథోక్తస్వతన్త్రోపాసనవిధానేకోఽభిప్రాయశ్శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవమితి) నస్వతన్త్రస్యతస్యోపాసనాదిష్వేవకారార్థః. కథంతర్హి మన్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (కింతర్హీతి) సనియమస్య- ప్రాఙ్ముఖత్వాదినియమసహితస్యపురుషస్యేతియావత్. అభ్యాసః - స్వీకరణం, విచారో, జపః, శిష్యేభ్యోదాన, మావృత్తి, శ్చేతిపఞ్చవిధః. వేద్యాంయదధీయతే - తస్యయజ్ఞాఙ్గత్వాత్ పృథక్ఫలవత్త్వంనాస్తీతిమన్వానోవిశినష్టి (బహిర్వేదీతి) గృహస్థేన- తదాశ్రమేణేత్యర్థః. కథంగృహస్థస్యప్రాథమ్యం- బ్రహ్మచారిణ ప్రథమత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకఇత్యర్థఇతి) ఉక్తవ్యాఖ్యానేవాక్యశేషస్యగమకత్వమాహ (ద్వితీయేతి) ప్రాథమ్యమేవప్రథమశబ్దస్యనార్థః- బ్రహ్మచారిప్రాథమ్యప్రసిద్ధివిరోధాదిత్యాహ (నాద్యర్థఇతి) కీదృగత్రపరివ్రాడ్గృహ్యతే- తత్రాహ (నేతి) కుతోబ్రహ్మసంస్థోనగృహ్యతే-తత్రాహ (బ్రహ్మసంస్థస్యేతి) వానప్రస్థగ్రహణమముఖ్యస్యపరివ్రాజోఽపిప్రదర్శనార్థం. బ్రహ్మచారీత్యాదివాక్యస్యనైష్ఠికవిషయత్వం విశేషణసామర్థ్యాద్దర్శయతి (అత్యన్తమిత్యాదీతి) అథోపకుర్వాణస్యాత్రబ్రహ్మచారిత్వావిశేషాత్కిమిత్యుపాదానంనభవేత్- తత్రాహ (ఉపకుర్వాణస్యేతి) ననుబ్రహ్మచారిణోబ్రహ్మచర్యేణపుణ్యలోకోనశ్రూయతే- తత్రాహ (సర్వఇతి) కథమాశ్రమిణాంపుణ్యలోకత్వవిశేషవతాంతదాత్మత్వముచ్యతే- తత్రాహ (పుణ్యాఇతి) ఆశ్రమిషుప్రదర్శ్యమానేషుకింపరివ్రాణ్ముఖ్యోనప్రదర్శ్యతే- తత్రాహ (అవశిష్టస్త్వితి) కుతోహిపుణ్యలోకవైలక్షణ్యమమృతత్వస్యేత్యాశఙ్క్యోక్తం (ఆత్యన్తికమితి) తస్యాపేక్షికత్వాభావేహేతుమాహ (పుణ్యలోకాదితి) అమృతత్వస్యపుణ్యలోకాత్పృథగ్విభాగకరణాత్తతోఽన్యత్వాదాత్యన్తికత్వసిద్ధిరితియోజనా. ఉక్తమేవార్థంవ్యతిరేకముఖేనసాధయతి (యదిచేత్యాదినా) బ్రహ్మశబ్దస్యయథాశ్రుతంముఖ్యమర్థంగృహీత్వాపరబ్రహ్మాత్మనాసాక్షాత్కారవతోనిరఙ్కుశమమృతత్వముక్తం. ప్రకరణాలోచనయాతుప్రణవప్రతీకేబ్రహ్మోపాసనస్యక్రమేణామృతత్వంభేదబుద్ధేరనపాయాద్ద్రష్టవ్యం. కర్మిణామన్తవత్ఫలత్వాభిధానేనతన్నిన్దయా బ్రహ్మసంస్థతాస్తుతిదర్శనా, త్తస్యాశ్చనిత్యార్థత్వా, దమృతత్వకామోబ్రహ్మసంస్థస్స్యాదిత్యేకార్థపరత్వా, దేకమిదంవాక్యమిత్యాహ (అత్రచేత్యాదినా) స్తుతయేఫలసిద్ధయేచేదంవాక్యంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తుతయెచేతి) అర్థైకత్వాదేకంవాక్యం-తద్భేదేతద్భేదనియమాదిత్యర్థః. కింపరంతర్హీదంవాక్యం-తత్రాహ (తస్మాదితి) (స్మృతిప్రసిద్ధేతి) శ్రుతేస్స్మృత్యర్థానువాదిత్వేవైపరీత్యాత్తదనుమితశ్రుతిసిద్ధేతియోజ్యం. స్తుతిమేవదృష్టాన్తావష్టమ్భేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దోఽధ్యాహృతేనస్తుతయెఇత్యనేనసమ్బధ్యతే. ననుబ్రహ్మతత్త్వసేవాతోఽమృతత్వంభవతి-నప్రణవసేవాతః-తత్కిమితితస్యస్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రణవశ్చేతి) తత్రప్రమాణందర్శయన్ఫలితమాహ (ఏతద్ధ్యేవేతి) స్వవ్యాఖ్యానంవ్యఞ్జితదోషముక్త్వా బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యత్రవృత్తికారీయంవ్యాఖ్యానముత్థాపయతి(అత్రేతి)యెఖల్వాశ్రమిణశ్చత్వారోజ్ఞానవర్జితాః-తేషాంసర్వేషామప్యవిశేషేణస్వాశ్రమవిహితధర్మానుష్ఠానేనపుణ్యలోకాభవన్తీత్యత్రోక్తా-నతుపూర్వస్మిన్నపిపరివ్రాడనుక్తస్సన్నవశేషితోఽస్తీతియోజనా. ననుపూర్వస్మిన్స్థవాచకపదంపరివ్రాజోనోపలభ్యతే-తథాచాసావవశేషితః- తత్రాహ (పరివ్రాజకస్యాపీతి) జ్ఞానంయమానియమాశ్చ- ఉపాయభూతాఇతియావత్. పరివ్రాడపిపూర్వత్రాభిహితశ్చేత్- బ్రహ్మసంస్థవాక్యస్యకోఽర్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) పరివ్రాజకస్యానవశిష్టత్వేనచతుర్ణాముపదిష్టత్వావిశేషేఽతశ్శబ్దార్థః. సామాన్యనిర్దేశేహేతుమాహ(చతుర్ణామితి) అప్రతిషేధాచ్చేతిభేదః. నన్వాశ్రమాన్తరాణాంకర్మస్థత్వాత్తత్రైవవ్యాపృతత్వాన్నబ్రహ్మసంస్థాయాంసామర్థ్యమస్తి- పరివ్రాజకస్యతునిర్వ్యాపారస్యబ్రహ్మసంస్థతానుకరేత్యతఆహ (స్వకర్మేతి) ననుపరివ్రాజకేబ్రహ్మసంస్థశబ్దోరూఢః - గవాదిశబ్దవత్- తన్నాసావాశ్రమాన్తరమాస్కన్దతి-తత్రాహ (నచేతి) నిమిత్తమాదాయప్రవృత్తత్వేపికిమితిరూఢిర్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) నస్వేషశబ్దోనైమిత్తికోఽపిపరివ్రాజకమాత్రమధికరోతి-తత్రైవనిమిత్తస్యసత్త్వాత్. తత్రాహ (సర్వేషాంచేతి) ననుపఙ్కజాదిశబ్దాఃనిమిత్తమస్తీత్యేతావతానేష్టివరాదావర్తన్తే-కింతుతామరసాదిమాత్రంవిషయీకుర్వన్తి. తథాబ్రహ్మసంస్థశబ్దోనిమిత్తవత్యపిగృహస్థాదావనవస్థితఃపరివ్రాజకమేవపరంగోచరయేత్-అతఆహ (యత్రేతి) బ్రహ్మసంస్థశబ్దం-నిరోద్ధుమయుక్తమితిసమ్బన్ధః. రూఢిపక్షేదోషాన్తరమాహ (నచేతి) ధర్మసహితస్యజ్ఞానస్య-జ్ఞానసహితస్యవాధర్మస్యామృతత్వసాధనత్వాన్నజ్ఞానానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్యాద్యపక్షమనువదతి (పారివ్రాజ్యేతి) పారివ్రాజ్యధర్మేణైవేతినాయంనియమః-గృహస్థాదిధర్మాణామప్యాశ్రమధర్మత్వేనతుల్యత్వా, త్తద్విశిష్టజ్ఞానమమృతత్వహేతురిత్యపివక్తుంసుకరత్వా, దిత్యాహ (నాశ్రమేతి) ద్వితీయందూషయతి (ధర్మోవేతి) యదిపరివ్రాజకధర్మోజ్ఞానవిశిష్టోముక్తిహేతురిత్యుచ్యతే-తదేతదపి-ముక్తిహేతుత్వంసర్వాశ్రమధర్మాణాంజ్ఞానవిశిష్టానామవిశిష్టం. తథాచనరూఢిపక్షేపిపరివ్రాజకస్యైవజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చపరివ్రాజకస్యైవముక్తిభాక్త్వమసిద్ధమిత్యాహ (నచేతి) మాతర్హికస్యచిదపిముక్తిర్భూయాదితి - తత్రాహ (జ్ఞానాదితి) బ్రహ్మసంస్థవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరివ్రాజకస్యైవామృతత్వమిత్యనియమా, జ్జ్ఞానాదేవతదితినియమా, దిత్యర్థః. బ్రహ్మసంస్థస్సముచ్చయానుష్ఠాయీతివృత్తికారమతంనిరాకరోతి (నకర్మేతి) కర్మనిమిత్తప్రత్యయస్య, శుద్ధబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారస్య, చమిథోవిరోధాన్నసముచ్చయసిద్ధిరితి. వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (కర్త్రాదీతి) కర్మవిధయః- నిషేధాశ్చేతిద్రష్టవ్యం. తథాపిప్రత్యయత్వావిశేషాత్కారకాకారకవిధినిషేధయోర్నవిరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) ప్రత్యయత్వేపిశాస్త్రీయాశాస్త్రీయతయావిద్యాఽవిద్యాభావేనవిరోధోఽస్తీత్యర్థః. సతివిరోధేకింస్యాత్- అత్రాహ (స్వాభావికమితి) విద్యారూపః- ప్రత్యయఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రోక్తమేవహేతుంస్మారయతి (భేదేతి) తత్రలోకప్రసిద్ధముదాహరణమాహ (నహీతి) భేదాభేదప్రత్యయయోర్విద్యాఽవిద్యాత్మనోర్విరోధేనసముచ్చయాసమ్భవాత్తదనుష్ఠాయీబ్రహ్మసంస్థోనభవతిచేత్- కస్తర్హిబ్రహ్మసంస్థస్స్యాత్ - అత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యాసము

ష్ఠ యథా యోగేన తిష్ఠతి తావత్. అన్యస్య గృహస్థాదేర్బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవముక్తం సాధయతి (అపీత్యాదినా) వాచారమ్భణమాత్రేవికారే౽నృతే- శరీరాపౌ ప్రాప్త్యహేతౌ మిథ్యాభినివేశాత్మకో యః ప్రత్యయః- పద్మత్వాదపి హేత్వర్థః. నను బ్రహ్మవిదో౽పి సంస్కారవశా న్నైవ సత్యత్వాభినివేశపూర్వకం కర్మప్రవృత్తిసమ్భవాన్న బ్రహ్మసంస్థతాసు ప్రతిపాదేత్యత ఆహ (న చేతి) ఇహ సత్యబుద్ధ్యభిధేయకత్వాభినివేశే- శరీరేష్వేవ పురుషస్య సత్యత్వాభినివేశేన ప్రవృత్తిరుపపద్యతే- అథ నరూపాణాం భేదబుద్ధిర్న కర్మప్రవృత్తిహేతురిత్యర్థః. అద్వైతజ్ఞానవతో౽పి ప్రత్యవభాసిత్వా కర్మసు ప్రవృత్తిరవశ్యమ్భావినీత్యుక్తం విపక్షే దోషమాహ (ఉపమర్దితేతి) ఏకత్వప్రత్యయజనకం ప్రమాణం భవత్యేవ ప్రమాణం- పూర్వప్రవృత్తక్షేపప్రత్య యవిరోధాదిప్రమాణత్వాహ (అభ్యుపేతి) యథా "నకలఞ్జం భక్షయేదిత్యాదికాస్త్రంపూర్వప్రవృత్తకలఞ్జాదిభక్షణప్రత్యయవిరోధే౽పి ప్రమా- ణం- రాగాదిదోషమూలస్య ప్రత్యయస్యాప్రమాణత్వాత్. తథైవ భేదప్రత్యయస్యావిద్యాత్మకత్వాత్ ప్రమాణ్యాసమ్భవాద్విరోధే౽ప్యద్వైతశాస్త్ర స్యాయుక్తమేవ ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. కార్యపరత్వాదద్వైతశాస్త్రస్యార్థవాదత్వేన సద్భావస్త్రస్య ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోపనిషదామితి) ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గదర్శనాదద్వైతే తాత్పర్యం తాసామవసీయతే - తద్యుక్తమద్వైతశాస్త్రస్య స్వార్థే ప్రామాణ్యమి త్యర్థః భేదాలమ్బనకర్మవిధివిరోధాత్స్వార్థే౽ద్వైతశాస్త్రస్య స్వార్థే మానమిత్యాశఙ్క్యతే (కర్మవిధీనామితి) యథాస్వప్నప్రత్యయో గన్ధర్వనగరాదిప్రత్య యశ్చ ప్రాక్ తత్త్వజ్ఞానాదజ్ఞం పురుషం ప్రత్యమ్యపి ప్రమాణం- తథా కర్మవిధీనాం ప్రామాణ్యసమ్భవాన్నాద్వైతశాస్త్రస్య తద్విరోధో- తిపరిహరతి (నాసపవృత్తేతి) * యస్య నాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జనః ఇతి న్యాయేన విదుషో౽పి కర్మణి స్వేచ్ఛయా ప్రవృత్త్యుపపత్తేర్న ప్రవ ర్తకశాస్త్ర - తథాపి కర్మవిధివిరోధతాదవస్థ్యమితి శఙ్క్యతే (వివేకినామితి) ప్రవృత్తిపరవశత్వాదజ్ఞస్యైవాసావివేకప్రవృత్తిమనుగతే - * ప్రకృతిం యాన్తి భూతాని నిగ్రహః కిం కరిష్యతీతి స్మృతేః, తతో బ్రహ్మవిదాం నైష్కర్మ్యసిద్ధిర్నామ ప్రామాణ్యప్రసక్తిరిత్యాహ (నకామ్యేతి) మేవ ప్రసఞ్జయతి (నహీతి) ఇతి- నోచ్ఛిద్య న్తఇతి శేషః. అస్తు- ప్రవృత్తేరైకాన్తికం - తదాహ (తథేతి) అనుష్ఠేయత్వవిధేః- తద్విధీనామను పపత్తిరితివాక్యశేషః. అద్వైతవాదినో౽వశ్యమ్భావినీ కర్మనివృత్తిరిత్యుక్తం దృష్టాన్తేన విస్పష్టయన్నాశఙ్క్యతే (పరివ్రాజకానామితి) అద్వైతధీ స్తద్వారా వేదనాయాం ఘటనాదిప్రవృత్తిరశక్యపుటమానైవేతి మన్వానస్సమాధత్తే (న ప్రమాణేత్వితి) సముచ్చయస్య ప్రామాణికత్వనిరూపణా యాం ప్రత్యవాయాభావమూలస్య ప్రవృత్త్యాభాసస్యానోదాహరణత్వం. అగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తేరప్యాభాసత్వే ప్రామాణికసముచ్చయసిద్ధాన్తహా నిః ఆత్మనైకత్వాద్యమిత్యర్థః. ఏతదేవద్రష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) తద్వద్వివేకినాకర్మకర్తయమానం ద్రష్టుమితివివేకిత్వపతిష్ఠితయతే - ఘ టనాదిప్రవృత్త్యాభాసస్య ప్రామాణికో౽గ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తేర్నోదాహరణమితి శేషః. ఇతశ్చ నేదముదాహరణమిత్యాహ (నచేతి) అ గ్నిహోత్రాదావపి ప్రవర్తకమస్తీతి శఙ్క్యతే (ఇహాపీతి) అకరణకృతం ప్రత్యవాయదుఃఖం భయమపి వివేకినః- వివేకినో వైతథిత్వాద్వైవ్యమఙ్గీకరోతి (నశ్రేదేతి) కర్మణి భేదబుద్ధిమతో౽ధికృతత్వే పితస్యైవ కరణేకిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోహీతి) ద్వితీయం దూషయతి (నచేతి) వివే కినో౽నివృత్తాధికారస్య ప్రత్యవాయాప్రాప్త్యా కర్మసు ప్రవర్తకాభావాత్కర్మభ్యో నివృత్తిరూపం పారివ్రాజ్యం చేత్ - అతిప్రసఙ్గమస్తీతి శఙ్క్యతే (ఏవంతర్హీతి) కర్మసాధనం స్వయజ్ఞోపవీతాదిత్యజ్యతే- నవా. త్యజ్యతే చేత్- నస్యాశ్రమధర్మః- తతో యజ్ఞోపవీతాద్యన్తరేణ గార్హస్థ్యాదిఫలా వప్తత్వాత్ నత్యజ్యతే చేత్- నపారివ్రాజ్యప్రాప్తిః- సాధనసజ్ఞోహమస్సాధ్యార్థత్వాదితి పరిహరతి (స్వస్వామిత్వేతి) ఇతశ్చాశ్రమాన్తరేషువ పారివ్రాజ్యమిత్యాహ (కర్మాఙ్గత్వాదితి) జానాయాపుత్రవిత్తసమ్బన్ధాన్నవర్త్యం ప్రతావధశజ్ఞాకః గృహస్థాదిషు స్యాశ్రమస్థేష్వేవ పారివ్రాజ్యస్య మార్గత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వస్వామిత్వాభావాత్- వివేకవశాద్యజ్ఞోపవీతాదౌ స్వశజ్ఞాన్యే స్వామిత్వబుద్ధ్యభావాదితి యావత్. యస్తుప రివ్రాజకస్యనివృత్తాధికారస్య ప్రత్యవాయాదిప్రాప్తిరితి- తత్రానిష్టాపత్తిమాశఙ్క్యతే (ఏకత్వేతి) తద్విషయప్రత్యయస్యవిధిః-ఉత్పాదకం * త త్త్వమస్యాదివాక్యం. తజ్జనితే నైకత్వవిషయేణ ప్రత్యయేన నైతి యావత్. తథాచ యథేష్టచేష్టాప్రసక్తిరితి శేషః. జ్ఞానినో వైధం యమాదినాస్తి- తత్ప్రి యాన్నతయసంస్కారవశాదిత్యాశయేనాహ (బుభుత్సాదినేతి) యోహి ద్వైతసదోషణత స్వజ్ఞానాత్ప్రాక్ చిత్ప్రవృత్తిఃతిదాపాదితః - తస్య సంస్కారవశా ద్యమనియమాసుస్థానముపపద్యతే- తస్య దోషకృత ప్రచ్యుతిప్రమాదానియతచేష్టానివృత్తేర్న త్వేనావశ్యమనుస్థేయత్వాత్. తథాచ న యథేష్టచేష్టా ప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చ విదుషా నైవ ప్రవృత్త్యభావే౽పి యథేష్టచేష్టానాస్తీత్యాహ (నచేతి) అనిరుద్ధోపి యథేష్టచేష్టా - విధాయకస్సాక్షాత్ స్యేతి దృష్టా న్తేన స్ఫుటయతి (నహీతి) అన్యేషాం బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరోక్తమనూద్యాఙ్గీకరోతి (యత్పునరితి) ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యచ్చేతి) కింపరివ్రాజకస్యాజ్ఞానహీనస్యాశ్రమమాత్రనిష్ఠస్య తపశ్శబ్దేనోపాదానం - ఆహోస్విజ్జ్ఞానవతో౽పీతి వి క ల్పాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (తదసదితి) జ్ఞానవతో౽పి తపస్వివత్తపశ్శబ్దేనోపాదానముచితమితి శఙ్కిత్వా ప్రత్యాహ (కస్మా దిత్యాదినా) తపశ్శబ్దేనాస్యాగృహీత ఇతి శేషః. తస్య చ జ్ఞానవతో విశిష్టత్వం ప్రాగేవోపదిష్టమిత్యాహ (సవినేతి) ఇతశ్చ పరమహంసపరివ్రా జకో న తపశ్శబ్దేన పరామృష్ట ఇత్యాహ (ఏకత్వేతి) తదేవస్ఫోరయతి (భేదేతి) యత్తు కర్మచ్ఛిద్రే గృహస్థాదేరపి బ్రహ్మసంస్థతా సామర్థ్యమితి- తత్రేత్యాహ (ఏతేనేతి) అనివృత్తభేదప్రత్యయస్య బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవే నేతి యావత్. సామర్థ్యం - ప్రత్యుక్తమితి సమ్బన్ధః. యత్తు చతుర్ష్వాశ్రమేష్వపి బ్రహ్మసంస్థతాయా అప్రతిషేధ ఇతి- తత్రాహ (అప్రతిషేధశ్చేతి) ఏకత్వోపదేశేన భేదప్రత్యయనిరాసాదనివృత్తభేదప్రత్యయ స్యార్థాద్బ్రహ్మసంస్థతా ప్రతిషిద్ధేత్యర్థః. పారివ్రాజ్యమాత్రేణామృతత్వే జ్ఞానవైయర్థ్యముక్తం పరిహరతి (తథేతి) చోద్యాన్తరమనూద్యోక్తం ప రిహారం స్మారయతి (యత్పునరుక్తమితి) తత్ర రూఢ్యాయం శబ్ద ఇతి శేషం పశ్చాద్వ్యాచష్టే. చోద్యాన్తరమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యా

మూ.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్త్రయీవిద్యా సమ్ప్రాస్రవత్తామభ్యతపత్తస్యా అభితప్తాయా ఏతాన్యక్షరాణి సమ్ప్రాస్రవన్త భూర్భువస్స్వరితి॥ ౨

వినా) ఆదిపదేన పఞ్చాదిశబ్దాగ్రహణస్య ఉక్తం ప్రపఞ్చయతి (గృహస్థేతి) ఇహాపీతి ప్రకృతవాక్యోపాదానం. ప్రకృతే పరమహంసపరివ్రాజకే బ్రహ్మసంస్థపదస్య తత్ర హేతుమాహ (ముఖ్యేతి) ఇతరేషాం పారమహంస్యాపేక్షయా గౌణత్వాత్ (అత ఇతి) ఏవకారార్థం కథయతి (నయతీతి) ఇత్యత్ర స్వవాక్యస్య ప్రకరణే యథావిధ ప్రాప్త్యభావ ప్రసఙ్గనార్థః బ్రహ్మసంస్థపదస్య పరమహంసవిషయత్వే ప్రత్యక్షరం సంవాదయతి (న్యాయేతి) అత్యాశ్రమిభ్యః - హాన్వాశ్రమస్యాయమతిత్య - సర్వకర్మత్యాగీ తేభ్యః. పరమహంసపరివ్రాజకేభ్య ఇత్యర్థః. పరమంపవిత్రం - నిరతిశయపరిశుద్ధికారణం పరమపురుషార్థసాధనం సమ్యగ్జ్ఞానం ప్రోవాచేత్యర్థః. స్మృతిశ్చ - యథోక్త పారివ్రాజ్యం సిద్ధస్మృతి విశేషః. "అనారమ్భాదిత్యాదివాక్యసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. కర్మణాం బన్ధహేతుత్వం తత్ప్రాన్తః సిద్ధస్యధర్మకారణత్వం నిరాహిత్యం తత్త్వాదిత్యుక్తం. అలిఙ్గః - ధర్మధ్వజిత్వరహితః ధర్మజ్ఞః - యథావద్ధర్మానుష్ఠాతా. అధర్మజ్ఞ ఇతి వా పాఠః - ధర్మవిచారరహితః. తత్రాప్యసారత్వప్రత్యయవానిత్యర్థః అలిఙ్గ ఇత్యుక్తే ఽనాశ్రమిత్వమాశఙ్క్యాహ (అవ్యక్తేతి) నవ్యక్తం - దర్శనయోగ్యం లిఙ్గం - ఆశ్రమిత్వమస్యాస్తీత్యవ్యక్తలిఙ్గః. లిఙ్గవత్త్వేన స్మృతిప్రత్యుక్తస్య కారణేన తస్యాస్తీత్యర్థః. ఆదిపదం "ధర్మజ్ఞధర్మమధర్మంచేత్యాద్యగ్రహీతుం. అత్రాపి పూర్వవదన్వయః. సర్వకర్మసన్న్యాసి ముపదిశతాత్మనియమా సాఙ్ఖ్యమతేఽపి ఇతం - తేనాపి శరీరాదివ్యాపారో పరమార్థవ్యాఖ్యానసిద్ధాయా స్వీకృతత్వాత్. తత్రాహ (యత్త్విత్తి) సహితన్మతే కూటస్థాత్మధీబలేన నైష్కర్మ్యమయుక్తం- క్రియాకారకాదిబుద్ధిరవివేకస్య వస్తుత్వేన జ్ఞానమాత్రాపనోద్యత్వానభ్యాగాత్. నచసర్వవ్యాపారోపరమసన్న్యాసః - మనోబుద్ధ్యాదీనాం తచ్చేతత్వాత్ "నహికశ్చిత్క్షణమపీత్యాదిస్మృతేః అతస్సాఙ్ఖ్యవచోయుక్తైర్వైవేత్యర్థః. సపనో జ్ఞానాపిస్తే రాత్ర్యమిథ్యాత్వైష్కర్మ్యసిద్ధం- తథాచకర్మత్యాగముపదిశతామ్వయమేతన్మతేఽపి వాస్తమోదితం. నేత్యాహ (యచ్చేతి) తదభ్యుపగమస్యేత్యత్రాకర్తృత్వం తచ్ఛాస్త్రార్థః. "దుఃఖమిత్యేవయత్కర్మ కాయక్లేశభయాత్త్యజేదితిస్మృతేః అతస్త్యాగమాత్రేణైరకర్తృత్వమునాశే యాహే - భవతాపికర్మత్యజతా తన్మతమాదృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చోక్తేతి) అకర్తృత్వాభ్యుపగమ ఇతిభేదః. తేహి మోహాదేవకర్మత్యజన్తో నతత్ఫలంలభన్తే - "స కృత్వా రాజసం త్యాగం నైవ త్యాగఫలం లభేదితి స్మృతేః. వయంతు ప్రమాణవశాదేవకర్మత్యజన్తో నవ్యామోహాద్యాపత్తిమా గ్నియామహే - తస్మాన్నైష్కర్మ్యం శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమస్మత్పక్షేఽయమితిభావః పరోక్తన్యాయేన నైష్కర్మ్యం కైరప్యలభ్యమితి ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్తుక్తేత్యేకాశ్రమ్యమాశ్రితం - తత్పరిత్యాగేన (ఏతేనేతి) వికల్ప విజ్ఞానేన భేదప్రత్యయస్యోపపత్తిరత్యోపపాదనేనేతి భావనాత్. వికల్పవిజ్ఞానం పరోక్షం విపక్షీతం - అపరోక్షేస్వపారివ్రాజ్యమనుష్ఠానేనాగాత్. తస్యోపకతిరిక్తైస్సాశమాదివత్వాభిసత్వశ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం. గృహస్థస్యపారివ్రాజ్యే శ్రుతివిరోధంశఙ్కతే (నన్వితి) ఏకాశ్రమ్యమేవసత్యం. ద్వైతమసత్యం, ఇతి వివేకేజాతేసర్వత్యాగ్యేదేరవస్తుత్వాద్ధ్యవసాయాత్తదభినివేశాద్ధిల్యాన్నగత్యాగేనోపపత్తి ఇతి మాపయతి (నన్వేతి) సమ్యగ్జ్ఞానేసత్యగ్నిత్యాగే ఏకత్వన్నత్వేవమాహ (అపాగాదితి) గృహస్థస్యాపివివేకవతో వైరాగ్యద్వారాయుక్తం పారివ్రాజ్యమిత్యాహ (అతఇతి) ఇతిశబ్దో బ్రహ్మసంస్థవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ౧

టీ.— ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మోపాసనం విధాతుం ప్రస్తౌతి (త్రయోధర్మస్కన్ధా ఇత్యాది) ధర్మస్కన్ధాః - ధర్మసాధకమార్గాః ఆశ్రమరూపమార్గాస్త్రయ ఇత్యర్థః. (యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమః) యజ్ఞాధ్యయనదానశబ్దైర్గృహస్థాశ్రమ ఉచ్యతే. అధ్యయనశబ్దో వేదాభ్యాసపరః. (తప ఏవ ద్వితీయః) తపశ్శబ్దేన వైఖానసపారివ్రాజ్యయోర్గ్రహణం- ఉభయోస్తపః ప్రధానత్వాత్. తపశ్శబ్దో హి కాయక్లేశరూపః- స చ ద్వయోరపి సమానః. (బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్) అత్యన్తమాచార్యకులే యావజ్జీవం వసన్ నైష్ఠికబ్రహ్మచారీ తృతీయ ఆశ్రమ ఇత్యర్థః. (సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి) ఏవం త్రిత్వేన సఙ్గృహీతానాం చతుర్ణామాశ్రమాణాం మధ్యే యో బ్రహ్మసంస్థః- బ్రహ్మనిష్ఠః. సముక్తిభాగ్భవతి. బ్రహ్మనిష్ఠానికలాః కేవలాశ్రమిణః పుణ్యలోకభాజో భవన్తీత్యర్థః. ఏవమేవహి "ఆనుష్టుయం బాదరాయణస్యాపి శ్రుతేరిత్యత్ర భాషితం. నచాత్ర బ్రహ్మసంస్థశబ్దాత్ సన్న్యాసాశ్రమప్రతిపత్తిరితి శఙ్క్యం- బ్రహ్మసంస్థశబ్దస్య ప్రాతిస్వికం కస్మింశ్చిదాశ్రమే నైవవృత్త్యుపపత్తేః సన్న్యాసేరూఢేరనభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్. యోగమాత్రస్య చాశ్రమాన్తరసాధారణత్వాన్న బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన సన్న్యాసాశ్రమగ్రహణే ప్రమాణం పశ్యామః. న చ సమ్యగ్జ్ఞానస్యైతే స్యుః స్థితివాచకత్వాత్, అనన్యవ్యాపారత్వలక్షణాయా బ్రహ్మణి సమాప్తేస్సన్న్యాసిష్వేవాగ్నిహోత్రాదికర్మాన్తరవ్యగ్రాశ్రమాన్తరేష్వసమ్భవాత్, బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన పరివ్రాడేవోచ్యత ఇతి వాచ్యం- స్వాశ్రమోచితధర్మవ్యగ్రతాయాస్సన్న్యాసిష్వప్యవిశిష్టత్వాత్, తదతిరిక్తవ్యాపారరాహిత్యస్య సర్వాశ్రమేష్వపి సమ్భవాత్, న బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన చతుర్థాశ్రమపరామర్శే హేతుం పశ్యామః. ౧

టీ.— యత్సంస్థోఽమృతత్వమేతి- తన్నిరూపణార్థమాహ- ప్రజాపతిః- విరాట్. కశ్యపో వా. లోకానుద్దిశ్య తేషు సారజిఘృక్షయాఽభ్యతపత్- అభితాపం కృతవాన్. ధ్యానం- తపః కృతవానిత్యర్థః. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూతా త్రయీవిద్యా సమ్ప్రాస్రవత్- ప్రజాపతేర్మనసి ప్రత్యభాదిత్యర్థః. (తామభ్యతపత్) పూర్వవత్. తస్యా అభితప్తాయా ఏతాన్యక్షరాణి సమ్ప్రాస్రవన్త- భూర్భువస్స్వరితి వ్యాహృతయః. ౨

తాన్యభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్య ఓఙ్కారస్సమ్ప్రాస్రవత్తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్సన్తృణ్ణోఙ్కార ఏవేదఁ సర్వమోఙ్కార ఏవేదఁ సర్వం॥ ... ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— బ్రహ్మవాదినో వదన్తి యద్వసూనాం ప్రాతస్సవనఁ రుద్రాణాం మాధ్యన్దినఁ సవనమాదిత్యానాంచ విశ్వేషాంచ దేవానాం తృతీయసవనం॥ ౧

ఆ.— కింతద్బ్రహ్మేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యత్సంస్థ ఇతి) లోకానామభితో దర్శయాఽభితాపః ప్రతిభాసంవ్యవచ్ఛినత్తి (ధ్యానమితి) ద్రవాత్మత్వాభావే కథం ప్రస్రవణం త్రయ్యాస్స్రవదిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసి ప్రత్యభాదితి) (పూర్వవదితి) త్రయీవిద్యాసారజిఘృక్షయా ఆలోచితవానిత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవం * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యమృతత్వసాధనం బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా తత్ప్రణవాఙ్గకమితి వక్తుం ప్రణవం స్తౌతి (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపదిత్యాదినా) అభ్యతపత్ - సారనిష్కర్షాయ లోకాన్పర్యాలోచయదిత్యర్థః. (తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్త్రయీవిద్యా సమ్ప్రాస్రవత్) త్రయీవిద్యా సమ్ప్రాస్రవత్ - సారత్వేన నిష్పన్నాఽభవదిత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (తామభ్యతపదిత్యాది) తాం- త్రయీవిద్యామిత్యర్థః. ౨

శం.— తాన్యక్షరాణ్యభ్యతపత్. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూత ఓఙ్కారస్సంప్రాస్రవత్. తద్బ్రహ్మ. కీదృశం కింరూపమితి. ఆహ- తద్యథా శఙ్కునా - పర్ణనాలేన సర్వాణి పర్ణాని- పత్రావయవజాతాని సంతృణ్ణాని-నిబద్ధాని. వ్యాప్తానీత్యర్థః. ఏవమోఙ్కారేణ బ్రహ్మణః పరమాత్మనః ప్రతీకభూతేన సర్వా వాక్- శబ్దజాతం సంతృణ్ణా- * అకారో వై సర్వా వాగిత్యాది శ్రుతేః. పరమాత్మవికారశ్చ నామధేయమాత్రమిత్యత ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమితి. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. లోకాదినిష్పాదనకథనమప్యోఙ్కారస్తుత్యర్థమితి ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథం తస్య బ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యమనుత్తరత్వాదిత్యాహ (కీదృశమిత్యాదినా) తత్ర బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తౌ హేత్వన్తరం సూచయతి (పరమాత్మన ఇతి) ఓఙ్కారావయవస్యాకారస్యాపి సర్వవాగ్వ్యాప్తిరస్తి - కిముత వక్తవ్యమోఙ్కారస్యేతి మన్వానశ్శ్రుత్యుత్తరముదాహరతి (అకార ఇతి) * ఓమితీదం సర్వమిత్యాది వాక్యమాదిపదార్థః. ఓఙ్కారవ్యాప్తత్వేఽపి వాగ్జాతస్య న తస్య సర్వాత్మత్వం - ఆకాశాదిపరమాత్మవికారస్య పృథగేవ విద్యమానత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) సకలమపి జగత్పరమాత్మవికారత్వాత్తదతిరేకేణ నాస్తి. స చ ప్రకృతాదోఙ్కారాన్నాతిరిచ్యతే- * ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార ఇతి శ్రుతేః. తస్మాద్యుక్తమోఙ్కారస్య సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ఓఙ్కారం సర్వాత్మకం బ్రహ్మరూపముపాసీతేతి విధిసమాప్త్యర్థమితి శబ్దః. కిమిత్యోఙ్కారస్య లోకాదిద్వారా నిష్పత్తిరుచ్యతే- తత్రాహ (లోకాదీతి) స్తుతిశ్చోపాస్త్యర్థా- యత్స్తూయతే- తద్విధీయత ఇతి స్థితేః. తథా చ సిద్ధమోఙ్కారోపాసనమమృతత్వఫలమితీతి శబ్దార్థః ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాన్యభ్యతపదిత్యాది) (తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్సన్తృణ్ణోఙ్కార ఏవేదం సర్వమోఙ్కార ఏవేదం సర్వం) యథా సర్వాణి పత్రజాతాని శఙ్కునా- పర్ణనాలేన సన్తృణ్ణాని- వ్యాప్తాని భవన్తి-ఏవం *ఓఙ్కారో వై సర్వా వాగితి శ్రుతేరోఙ్కారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా. అత ఓఙ్కార ఏవ సర్వం వాఙ్మయం. అత ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మోపాసనం కర్తవ్యమితి పర్యవసితోఽర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సామోపాసనప్రసఙ్గేన కర్మగుణభూతత్వాన్నివర్త్యోఙ్కారం పరమాత్మప్రతీకత్వాదమృతత్వహేతుత్వేన మహీకృత్య ప్రకృతస్యైవ యజ్ఞస్యాఙ్గభూతాని సామహోమమన్త్రోత్థానాన్యుపదిదిక్షన్నాహ- బ్రహ్మవాదినో వదన్తి. యత్ప్రాతస్సవనం ప్రసిద్ధం - తద్వసూనాం. తైశ్చ ప్రాతస్సవనసమ్బద్ధోఽయం లోకో వశీకృతస్సవనేశానైః. తథా రుద్రైర్మాధ్యన్దినేశానైరన్తరిక్షలోకః ఆదిత్యైశ్చ విశ్వైర్దేవైశ్చ తృతీయసవనేశానైస్తృతీయో లోకో వశీకృత ఇతి యజమానస్య లోకోఽన్యః పరిశిష్టో న విద్యతే. ౧

ఆ.— ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ప్రకృతమనుసన్ధత్తే (సామేతి) పఞ్చవిధం సప్తవిధం చ యజ్ఞాఙ్గీభూతం - సామ. తస్యోపాసనవచనాదోఙ్కారస్య తద్గుణస్య సుతరామేవ కర్మగుణత్వే ప్రాప్తే తతస్తం వ్యావర్త్య బ్రహ్మప్రతీకత్వాత్కైవల్యహేతుత్వేన తమేవ మహీకృత్య ప్రస్తుతయజ్ఞాఙ్గ

ఉ.—— క్వ తర్హి యజమానస్య లోక ఇతి స యస్తన్న విద్యాత్కథం కుర్యాదథ విద్వాన్కుర్యాత్॥ ౨
పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స వాసవꣳ సామాభిగాయతి॥ ౩
లోకద్వారమపావార్ణ్ణా ౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయꣳ రా ౩-౩-౩-౩౨ ౩ హుం ౩ ఆ ౨-౩-౩ జ్యా ౩ యో ౩ ఆ ౧-౨-౪-౫ ఇతి॥ ౪

భూతసామాదివిజ్ఞానవిధానార్థముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. సామహోమమన్త్రోత్థానాది జ్ఞానవిధిత్సయా తదపేక్షానైదోపమాహ (బ్రహ్మేత్యాదినా) తేషాం ప్రాతస్సవనేశానత్వేఽపి యజమానస్య కాఽఽహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తైశ్చేతి) తథా- యథా పృథివీలోకో వసుభిః - తథేతియావత్. అన్తరిక్షలోకః- వశీకృత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తృతీయో లోకః - ద్యులోకాఖ్యః. అస్తు తత్తద్దేవానాం తత్తల్లోకవశీకారః - తథాఽపి యజమానస్య లోకే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతి యజమానస్యేతి) ౧

రం.—— ప్రసఙ్గాత్కర్మాఙ్గాని కానిచిద్విధాతుం ప్రస్తౌతి (బ్రహ్మవాదినో వదన్తీత్యాదినా) . బ్రహ్మవాదినః- వేదవేత్తార ఇత్యర్థః. తే కిం వదన్తీత్యత్రాహ (యద్వసూనాం ప్రాతస్సవనమిత్యాది) ప్రాతస్సవనమాధ్యన్దినసవనతృతీయసవనేశ్వరైర్వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవైస్తత్సవనఫలభూతాః పృథివ్యన్తరిక్షస్వర్లోకా వశీకృతా ఇత్యర్థః. ౧

శం.—— అతః క్వ తర్హి యజమానస్య లోకః- యదర్థం యజతే. న క్వచిల్లోకోఽస్తీత్యభిప్రాయః. *లోకాయ వై యజతే యో యజత ఇతి శ్రుతేః. లోకాభావే చ స యో యజమానస్తం లోకస్వీకరణోపాయం సామహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం న విజానీయాత్ - సోఽజ్ఞః కథం కుర్యాద్యజ్ఞం. న కథంచన తస్య కర్తృత్వముపపద్యత ఇత్యర్థః. సామాదివిజ్ఞానస్తుతిపరత్వాన్నావిదుషః కర్తృత్వం కర్మమాత్రవిదః ప్రతిషిధ్యతే. స్తూయతే చ సామాదివిజ్ఞానస్య, విద్వత్కర్తృత్వప్రతిషేధాయ, చేతిచేత్ - భిద్యేత వాక్యం. ఆద్యే చాఽపస్త్యేకాన్తేఽవిదుషోఽపి కర్మాస్తీతి హేతుమవోచామ. అథైతద్వక్ష్యమాణం సామాద్యుపాయం విద్వాన్కుర్యాత్. ౨

ఆ.—— పరిశిష్టలోకాభావోఽతశ్శబ్దార్థః. తర్హి-దేహపాతాదూర్ధ్వమిత్యేతత్. లోకాపేక్షాం వినాఽపి విధివశాద్యాగో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాయేతి) లోకత్రయస్య వస్వాద్యధీనతయా యజమానానధీనత్వే తస్య తదధీనత్వార్థం యజ్ఞాద్యనుష్ఠానమిత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాభావే చేతి) అజ్ఞో యజ్ఞం స్వర్గాదిసాధనీభూతం కథం కుర్యాదిత్యాక్షేపాదవిద్వత్కర్మానుష్ఠాననిన్దాపరం వాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామాదీతి) అథేదం వాక్యం స్తుత్యర్థం నిషేధార్థం చ భవిష్యతి. నేత్యాహ (స్తూయతే చేతి) ఇతశ్చావిద్వత్కర్తృత్వం నిరోద్ధుమశక్యమిత్యాహ (ఆద్యే చేతి) * పటుచీయతే ష్విత్యాదౌ విదుషస్సన్నిధానే తదనుజ్ఞామన్తరేణావిదుషః కర్మ కర్తుమయుక్తం- ప్రత్యవాయప్రసఙ్గాత్. తదసన్నిధౌ తు తేనాపి క్రియమాణం కర్మ నదుష్యతీత్యుపపాదితమిత్యర్థః. అథశబ్దోఽహేత్వర్థః. సామాద్యవిజ్ఞానే యస్మాదజ్ఞాకరణమేవ ప్రాప్తం-తస్మాదిత్యర్థః. ౨

రం.—— (క్వ తర్హి యజమానస్య లోక ఇతి) ఏవం త్రైలోక్యానాం వశీకృతతయా అవశిష్టస్య లోకస్య యజమానప్రాప్యస్యాభావాద్యజమానస్య లోకః క్వాస్తీతి వేదితవ్యమిత్యర్థః. (స యస్తన్న విద్యాత్కథం కుర్యాత్) యస్య యజమానప్రాప్యలోకస్థానజ్ఞానం నాస్తి- సోఽజ్ఞః కథం కర్మ కుర్యాత్. (అథ విద్వాన్కుర్యాత్) తస్మాల్లోకస్వీకరణోపాయభూతం వక్ష్యమాణం సామగానహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం జ్ఞాత్వైవ కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

శం.—— కిం తద్వేద్యమితి. ఆహ- పురా- పూర్వం ప్రాతరనువాకస్య శస్త్రస్య ప్రారమ్భాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్య- పశ్చాదుదఙ్ముఖస్సన్నుపవిశ్య స వాసవం-వసుదైవత్యం సామాభిగాయతి. ౩

ఆ.—— జ్ఞాతవ్యం సామాది ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కిం తదిత్యాదినా) అప్రగీతమృఙ్మాత్రం-శస్త్రం. యత్ప్రాతః కాలే శస్యతే ప్రాతరనువాకః- తస్యేతి యావత్. ఉపాకరణాదిత్యస్యార్థమాహ (ప్రారమ్భాదితి) జఘనేనేత్యేతద్వ్యాచష్టే (పశ్చాదితి) సః-గార్హపత్యస్య పృష్ఠత ఉదగ్భాగే స్థిత్వా వసుదేవతాకం సామగానం కృతవానిత్యర్థః. స వాసవమిత్యత్ర సశబ్దో యజమానవిషయః. ౩

రం.—— తదేవాహ (పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాదిత్యాది) ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాత్పురా - ప్రాతరనువాకారమ్భాత్ప్రాక్ గార్హపత్యస్య జఘనేన-పశ్చాదుదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య వాసవం-వసుదైవత్యం సామ సః-విద్వాన్ గాయేదిత్యర్థః. ౩

శం.—— లోకద్వారం- అస్య పృథివీలోకస్య ప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు. హే అగ్నే తేన ద్వారేణ పశ్యేమ త్వా- త్వాం రాజ్యాయేతి. ౪

ఆ.—— రాజ్యాయ-త్వద్దర్శనేన త్వదనుజ్ఞయా పృథివీప్రయుక్తభోగాయేత్యర్థః. ౪

రం.—— తదేవ సామాహ (లోకద్వారమపావృణు పశ్యేమ త్వా వయం రాజ్యాయేతి) హే అగ్నే పృథివీలోకప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు. తేనాపావృతేన ద్వారేణ త్వాం రాజ్యాయ-పృథివీలోకప్రాప్తిఫలాయ పశ్యేమేత్యర్థః. ౪

ఉ.— అథజుహోతినమో౽గ్నయేపృథివీక్షితేలోకక్షితేలోకంమేయజమానాయవిన్దైషవైయజమానస్యలోకఏతాస్మి॥ ౫

అత్రయజమానఃపరస్తాదాయుషస్స్వాహా అపజహిపరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతితస్మైవసవః ప్రాతస్సవనగ్ంసంప్రయచ్ఛన్తి॥ ౬

పురామాధ్యన్దినస్యసవనస్యోపాకరణాజ్జఘనేనాగ్నీధ్రీయస్యోదఙ్ముఖఉపవిశ్యసరౌద్రగ్ంసామాభిగాయతి॥ ౭

లోకద్వారమపావా౩ర్ణూ౩౩పశ్యేమత్వావయంవైరా౩౩౩౩౩హుం౩ఆ౩౩జ్యాయో౩ఆ౩౨౧౧౧ఇతి॥ ౮

అథ జుహోతినమోవాయవేన్తరిక్షక్షితేలోకక్షితేలోకంమేయజమానాయవిన్దైషవైయజమానస్యలోకఏతాస్మి॥ ౯

అత్రయజమానఃపరస్తాదాయుషస్స్వాహాఽపజహిపరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతితస్మైరుద్రామాధ్యన్దినగ్ంసవనగ్ంసమ్ప్రయచ్ఛన్తి॥ ౧౦

పురాతృతీయసవనస్యోపాకరణాజ్జఘనేనాహవనీయస్యోదఙ్ముఖఉపవిశ్యసఆదిత్యగ్ంసవైశ్వదేవగ్ంసామాభిగాయతి॥ ౧౧

శం.— అథ- అనన్తరంజుహోత్యనేనమన్త్రేణ. నమో౽గ్నయే - ప్రహ్వీభూతాస్తుభ్యంవయం. పృథివీక్షితే - పృథివీనివాసాయ. లోకక్షితే- లోకనివాసాయ పృథివీలోకనివాసాయేత్యర్థః. లోకంమే- మహ్యంయజమానాయవిన్ద- లభస్వ. ఏషవైమమయజమానస్యలోకః. ఏతా- ఆగన్తాస్మి.అత్ర- అస్మిన్లోకేయజమానోహమాయుషఃపరస్తాత్- ఊర్ధ్వం. మృతస్సన్నిత్యర్థః. స్వాహేతిజుహోతి. అపజహి - అపనయపరిఘం - లోకద్వారార్గళమిత్యేతంమన్త్రముక్త్వోత్తిష్ఠతి. ఏవమేతైర్వసుభ్యః ప్రాతస్సవనసమ్బద్ధోలోకోనిష్క్రీతస్స్యాత్ - అతస్తస్మైప్రాతస్సవనంవసవోయజమానాయసమ్ప్రయచ్ఛన్తి. ౫ - ౬

ఆ — పృథివ్యాంక్షియతి - వసతీతిపృథివీక్షిత్ - అగ్నిః. తస్మైపృథివీక్షితే. పృథివీలోకేమయాలబ్ధేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషవైమమయజమానస్యేతి) స్వాహేతిశబ్దాన్తమన్త్రేణహుత్వోర్ధ్వోహోమదూర్ధ్వకర్తవ్యమన్త్రేషు. ఏతైః-సామహోమమన్త్రోత్థానైరిత్యర్థః. ౫-౬

రం — (అథజుహోతి) అథ- అనన్తరమనేనవక్ష్యమాణేనమన్త్రేణజుహోతీత్యర్థః. హోమమన్త్రమేవాహ (నమో౽గ్నయేపృథివీక్షితేలోకక్షితేఇత్యాది) పృథివీక్షితే - పృథివీనివాసాయలోకక్షితే-లోకనివాసాయఅగ్నయేనమః. మే-మహ్యంయజమానాయలోకంవిన్ద - లమ్భయస్వ. ఏషవైమమయజమానస్యలోకః. యజమానోహమత్ర- అస్మిన్లోకేఆయుషఃపరస్తాత్- మరణాదూర్ధ్వంఏతాస్మి- ఆగన్తాస్మి. స్వాహేతిజుహోతీత్యర్థః. (అపజహిపరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి) ఏవంహుత్వాఅనన్తరంపరిఘం-లోకద్వారార్గళమపజహి-అపనయ. ఇత్యేతంమన్త్రముక్త్వోత్తిష్ఠతీత్యర్థః. (తస్మైవసవః ప్రాతస్సవనంసమ్ప్రయచ్ఛన్తి) ఏవంసామగానహోమమన్త్రోత్థానకృతేయజమానాయవసవఃప్రాతస్సవనసమ్బన్ధిలోకంపృథివీలోకంప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౫-౬

శం.— తథా - ఆగ్నీధ్రీయస్య - దక్షిణాగ్నేర్జఘనేనోదఙ్ముఖఉపవిశ్యసరౌద్రంసామాభిగాయతి - యజమానోరుద్రదైవత్యంవైరాజ్యాయ ౭-౮

ఆ — యథాపృథివీలోకజయోపాయోవసుదేవత్యకః-తథాఽన్తరిక్షలోకజయోపాయోపిప్రదర్శ్యతఇత్యాహ (తథేతి) ౭-౮

రం.— (పురామాధ్యన్దినస్యసవనస్యేత్యాది) ఆగ్నీధ్రీయస్య-అగ్నేరిత్యర్థః. రౌద్రం-రుద్రదేవతాకమిత్యర్థః. ౭

రం.— (లోకద్వారమిత్యాది) వైరాజ్యాయ-అన్తరిక్షలోకఫలప్రాప్తయఇత్యర్థః. ౮

శం.— (అన్తరిక్షక్షితేఇత్యాది) సమానం. ౯-౧౦

ఆ.— అన్తరిక్షేక్షియతీత్యన్తరిక్షక్షిత్-వాయుః. తస్మైవాయవే. ౯-౧౦

రం.— అథనమోవాయవఇతిమన్త్రేణజుహోతీత్యర్థః. అన్తరిక్షక్షితే-అన్తరిక్షనివాసాయేత్యాదిపూర్వవన్నేయం. ౯

రం.— మాధ్యన్దినంసవనం- మాధ్యన్దినసవనసమ్బన్ధిలోకం. ౧౦

శం.— తథా - ఆహవనీయస్యోదఙ్ముఖఉపవిశ్యస ఆదిత్యదైవత్యంవైశ్వదేవంచసామాభిగాయతి క్రమేణస్వారాజ్యాయసామ్రాజ్యాయ. ౧౧-౧౨-౧౩

ఉ.— లోకద్వారమపావార్ణూ౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ స్వారా౩-౩-౩-౩ హుం ఆ౨-౩-౩ జా౩ యో౩ ఆ౩-౪-౫ ఇత్యాదిత్యం॥ ౧౨

అథ వైశ్వదేవం లోకద్వారమపావార్ణూ౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ సామ్రా౩-౩-౩-౩ హుం౩ ఆ౨-౩-౩ జాయో౩ ఆ౩-౧-౧-౧ ఇతి॥ ౧౩

అథ జుహోతి నమ ఆదిత్యేభ్యశ్చ విశ్వేభ్యశ్చ దేవేభ్యో దివిక్షిద్భ్యో లోకక్షిద్భ్యో లోకం మే యజమానాయ విన్దత॥ ౧౪

ఏష వై యజమానస్య లోక ఏతాస్మ్యత్ర యజమానః పరస్తాదాయుషః స్వాహాఽపహత పరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి॥ ౧౫

తస్మా ఆదిత్యాశ్చ విశ్వే చ దేవాస్తృతీయసవనగ్ సమ్ప్రయచ్ఛన్త్యేష హ వై యజ్ఞస్య మాత్రాం వేద య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది ద్వితీయప్రపాఠకస్సమాప్తః.— హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.— యథా పృథివ్యన్తరిక్షయో రాజ్యప్రాప్త్యుపాయః తథా ద్యులోకాప్త్యుపాయో వ్యుచ్యత ఇత్యాహ (తథేతి) స్వారాజ్యం-అన్తరిక్షే స్వాతన్త్ర్యం. ఆదిత్యానామివ స్వాతన్త్ర్యమిహ వివక్షితం. ౧౧-౧౨-౧౩

రం.— (పురా తృతీయసవనస్యాపాకరణాదిత్యాది) ఆహవనీయస్య- అగ్నేరిత్యర్థః. ఆదిత్యం-ఆదిత్యదైవత్యం. వైశ్వదేవం- విశ్వేదేవదైవత్యమిత్యర్థః. ౧౧.

రం.— తత్రాదిత్యం సామాహ (లోకద్వారమిత్యాది) స్వారాజ్యాయ-స్వర్గలోకాయేత్యర్థః (ఇత్యాదిత్యం) సామోక్తమితి శేషః ౧౨

రం.— (అథ వైశ్వదేవం) సామోచ్యత ఇతి శేషః. సామ్రాజ్యాయ-ఉత్తమస్వర్గఫలాయేత్యర్థః. ౧౩

శం.— (దివిక్షిద్భ్య ఇత్యేవమాది) సమానమన్యత్. విన్దతాపహతేతి బహువచనమాత్రం విశేషః. యాజమానం త్వేతత్- ✱ ఏతాస్మ్యత్ర యజమాన ఇత్యాదిలిఙ్గాత్. ౧౪-౧౫

ఆ.— కిమిదం సామహోమాద్యార్త్విజ్యం- ఆహో యాజమానికమితి వివక్షాయామాహ (యాజమానం త్వితి) ఆదిపదేన ✱లోకం మే యజమానాయేతి నిర్దేశో గృహ్యతే. ౧౪-౧౫

రం.— (అథ జుహోతీత్యాది) సర్వం పూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. ఆదిత్యానాం విశ్వేదేవానాంచ బహుత్వాద్విన్దతాపహతేతి బహువచనం. ౧౪-౧౫

శం.— ఏష హ వై యజమాన ఏవంవిత్ - యథోక్తస్య సామాదేర్విద్వాన్యజ్ఞస్య మాత్రాం- యజ్ఞయాథాత్మ్యం వేద యథోక్తం. (య ఏవం వేద య ఏవం వేదేతి) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా.... ... ... ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— సామాదిజ్ఞానఫలం కథయతి (ఏష ఇతి) య ఏవంవిదిత్యస్య వ్యాఖ్యా (యథోక్తస్యేతి) యథోక్తం సామాదీత్యేతత్. ఏవమిత్యుక్తప్రకారోక్తిః. తస్య యజ్ఞయాథాత్మ్యవిదస్తదనుష్ఠానద్వారా తత్ఫలం సమ్భవతీత్యర్థః. ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యటీకా.

౪౦.— తృతీయసవనం-తత్ఫలంస్వర్గమిత్యర్థః. (ఏషహవై యజ్ఞస్యమాత్రాంవేద) మాత్రాం-యాథాత్మ్యమిత్యర్థః. (యఏవం వేదయఏవంవేద) యఏవంకర్తుంవేదేత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౧౯

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ద్వితీయప్రపాఠక భాష్యమ్.

శ్లేషాయయః కరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

— * —

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

తృతీయః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓం.

ఉ.— అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు తస్య ద్యౌరేవ తిరశ్చీనవగ్ంశోఽన్తరిక్షమపూపో మరీచయః పుత్రాః ॥ ౧
తస్య యే ప్రాఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్య ప్రాచ్యో మధునాడ్యః ఋచ ఏవ మధుకృత ఋగ్వేద ఏవ
పుష్పం తా అమృతా ఆపః ॥ ౨

శం — అసౌ వా ఆదిత్య ఇత్యాద్యధ్యాయారమ్భే సమ్బన్ధః — అతీతానన్తరాధ్యాయాన్తే ఉక్తం * యజ్ఞస్య మాత్రాం వేదేతి. యజ్ఞవిషయాణి చ సామహోమమన్త్రోత్థానాని విశిష్టఫలప్రాప్తయే యజ్ఞాఙ్గభూతాన్యుపదిష్టాని సర్వయజ్ఞానాం చ కార్యనిర్వృత్తిరూపస్సవితా మహత్యా శ్రియా దీప్యతే - స ఏష సర్వప్రాణికర్మఫలభూతః ప్రత్యక్షం సర్వైరుపజీవ్యతే. అతో యజ్ఞవ్యపదేశానన్తరం తత్కార్యభూతసవితృవిషయముపాసనం సర్వపురుషార్థేభ్యః శ్రేష్ఠతమఫలం విధాస్యామీత్యేవమారభతే శ్రుతిః (అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యాది) దేవానాం మోదనాన్మధ్వివ మధ్వసావాదిత్యః. వస్వాదీనాం చ మోదనహేతుత్వం వక్ష్యతి సర్వయజ్ఞఫలరూపత్వాదాదిత్యస్య. కథం మధుత్వమితి. ఆహ- తస్య - మధునో ద్యౌరేవ భ్రామరస్యేవ మధునస్తిరశ్చీనవంశః. తిరశ్చీనశ్చాసౌ వంశశ్చేతి తిరశ్చీనవంశః. తిర్యగ్గతేవ హి ద్యౌర్లక్ష్యతే. అన్తరిక్షం చ మధ్వపూపో ద్యువంశే లగ్నస్సన్ లమ్బత ఇవ- అతో మధ్వపూపసామాన్యాదన్తరిక్షం మధ్వపూపః- మధునస్సవితురాశ్రయత్వాత్. మరీచయః - రశ్మయః. రశ్మిస్థా ఆపో భౌమాస్సవిత్రాకృష్టాః *ఏతా వా ఆపస్స్వరాజో యన్మరీచయ ఇతి హి విజ్ఞాయన్తే- తా అన్తరిక్షమధ్వపూపస్థరశ్మ్యన్తర్గతత్వాద్భ్రమరబీజభూతాః పుత్రా ఇవ హితా లక్ష్యన్త ఇతి పుత్రా ఇవ పుత్రాః- మధ్వపూపనాడ్యన్తర్గతా హి భ్రమరపుత్రాః. ౧

ఆ. — కర్మాఙ్గావబద్ధం విజ్ఞానం పూర్వమాపృక్తకర్మఫలస్యాదిత్యస్యోపాసనో హి ప్రకృతివిధ్యర్థమధ్యాయాన్తరమారభమాణస్సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అసావితి) పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజ్ఞాతం ప్రకటయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అతీతేతి) విశిష్టఫలం-పృథివ్యాదిలోకత్రయం. సమనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం వక్తుం పాతనికాం కరోతి (సర్వేతి) తస్య శ్రీమత్త్వం సూచయతి (మహత్యేతి) కథం పునరాదిత్యస్య సర్వప్రాణికర్మఫలభూతత్వమిత్యాశఙ్క్య సర్వైరుపజీవ్యతోపలమ్భాదిత్యాహ (స ఏష ఇతి) పాతనికాం కృత్వోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అత ఇతి) ఆదిత్యస్య కర్మఫలత్వాదితి యావత్. తదుపదేశే హేత్వన్తరమాహ (సర్వపురుషార్థేభ్య ఇతి) శ్రేష్ఠతమం ఫలం- క్రమేణ ముక్తిలక్షణమస్యాస్తీతి తథోక్తం. ఆదిత్యైకకర్మఫలశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తముక్తం వ్యక్తీకర్తుమాహ (వస్వాదీనాం చేతి) చకారో విద్వత్సఙ్గ్రహార్థః. వక్ష్యతి- ఆదిత్యస్యేతి సమ్బన్ధః. తస్య సర్వేషాం యజ్ఞానాం ఫలరూపత్వాదితి హేతుః. వస్వాదయశ్చ కర్మఫలభోక్తారస్తత్ఫలమాదిత్యం దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః. ఆదిత్యం మధుదృష్ట్యోపాసీతేత్యుక్తం. తత్ర ప్రసిద్ధమధుసామ్యమాదిత్యస్య శ్రుత్యుక్తమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వర్ణయతి (కథమిత్యాదినా) దివి తిరశ్చీనవంశదృష్టిం నిక్షిపతి (తిర్యగ్గతేతి) అన్తరిక్షనివాసిభిరుపరి విస్తారితనయనైరితి శేషః. అన్తరిక్షే మధ్వపూపదృష్టిం కథయతి (అన్తరిక్షమితి) మధున ఇత్యుభయత్ర సమ్బన్ధః. మరీచయః పుత్రా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (మరీచయ ఇతి) ఆపో భౌమా ఆకృష్టా రశ్మిస్థాస్సన్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఏతా ఇతి) స్వరాజః-స్వతేజసా సమ్బన్ధస్య సవితురితి యావత్. తాసాం పుత్రత్వం ప్రకటయతి (తా ఇతి) లోకే హి భ్రమరబీజభూతాః పుత్రా మధ్వపూపచ్ఛిద్రస్థా దృశ్యన్తే- ఏతాశ్చాపో ఽన్తరిక్షలక్షణమధ్వపూపాన్తర్గతరశ్మిస్థా భవన్తి- తత శ్చైతాస్వపి భ్రమరబీజదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

రం. — మధువిద్యా ప్రస్తూయతే (అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు) అసావాదిత్యో వస్వాదీనాం దేవానాం మోదహేతుత్వాన్మధు. అత్ర మధుత్వదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. మధుత్వోపయోగి నిరూపయతి (తస్య ద్యౌరేవ తిరశ్చీనవంశః) తస్య - ఆదిత్యాఖ్యమధునో ద్యులోక ఏవాధారభూత స్తిర్యక్ప్రసారితో వంశ ఇత్యర్థః. (అన్తరిక్షమపూపః) అన్తరిక్షం మధ్వపూపః. మధ్వాశ్రయోఽపూపో హి తిరశ్చీనవంశలగ్నస్సన్ లమ్బతే - ఏవమన్తరిక్షమపి ద్యులోకలగ్నం లమ్బత ఇవ భాతీత్యతో మధ్వపూపత్వం. (మరీచయః పుత్రాః) మరీచిశబ్దేన మరీచిస్థాస్సవిత్రాకృష్టా భౌమ్య ఆప ఉచ్యన్తే. తాః పుత్రా ఇవ పుత్రాః- భ్రమరబీజభూతా మధ్వపూపచ్ఛిద్రస్థాస్సూక్ష్మాః కీటా ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తస్య- సవితుర్మధ్వాశ్రయస్య మధునో యే ప్రాఞ్చః- ప్రాచ్యాం దిశి గతా రశ్మయః - తా ఏవాస్య ప్రాచ్యః- ప్రాగఞ్చనాత్. మధునో నాడ్యః- మధునాడ్య ఇవ. మధ్వాధారచ్ఛిద్రాణీత్యర్థః. తత్ర ఋచ ఏవ మధుకృతః - లోహితరూపం సవిత్రాశ్రయం మధు కుర్వన్తీతి మధుకృతః. భ్రమరా ఇవ. యతో రసానాదాయ మధు కుర్వన్తి- తత్పుష్పమివ పుష్పమృగ్వేద ఏవ. తత్ర ఋగ్బ్రాహ్మణసముదాయస్యర్గ్వేదాఖ్యత్వాత్, ఛన్దస్త

ఉ.— తా వా ఏతా ఋచః ఏతమృగ్వేదమభ్యతపఁస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యఁ రసోఽజాయత॥ ౩

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య రోహితఁ రూపం॥ … ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

మాత్రాచ్ఛబ్దస్వరూపరసనిస్స్రావాసమ్భవాత్. ఋగ్వేదశబ్దేనాత్ర ఋగ్వేదవిహితం కర్మ. తతో హి కర్మఫలభూతమధురసనిస్స్రావసమ్భవాత్. మధుకరైరివ పుష్పస్థానీయాదృగ్వేదవిహితాత్కర్మణోఽప ఆదాయ ఋగ్భిర్మధు నిర్వర్త్యతే. కాస్తా ఆప ఇతి. ఆహ- తాః- కర్మణి ప్రయుక్తాస్సోమాజ్యపయోరూపా అగ్నౌ ప్రక్షిప్తాస్తత్పాకాభినిర్వృత్తా అమృతార్థత్వాదత్యన్తరసవత్య ఆపో భవన్తి. ౨

ఆ.— ప్రాచీదిగ్వదిత్యాదివ్యాఖ్యాసు ప్రాచీనమధునాడీదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి) మధ్వాశ్రయస్య - లోహితాదిరూపం మధు- వక్ష్యమాణం. తదాధారస్యేత్యర్థః. ఋఙ్మన్త్రరూపాసు భ్రమరదృష్టిముపపాదయతి (తత్రేతి) ప్రకృతం మధు సప్తమ్యర్థః. తాసాం మధుకర్తృత్వం సాధయతి (లోహితేతి) ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి పుష్పదృష్టిం సమ్పాదయతి (యత ఇతి) ఋచో మధుకృత ఇతి మన్త్రాణాం పృథక్కృతత్వాదృగ్వేదః పుష్పమితి ఋగ్వేదశబ్దేన బ్రాహ్మణసముదాయస్యైవ వక్తవ్యత్వాత్కథమృగ్వేదవిహితే కర్మణి తచ్ఛబ్దేన లక్షితే పుష్పదృష్టిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తతో హీతి) ఉదకోపపాదయతి (మధుకరైరితి) లోకే తావదపః పుష్పాశ్రయా ఆదాయ మధుకరైర్మధు నిర్వర్త్యతే. తథేహాపి మధుకరస్థానీయైః ఋఙ్మన్త్రైస్తద్వేదవిహితాత్పుష్పస్థానీయాత్కర్మణస్సకాశాదపో గృహీత్వా మధు నిష్పాద్యతే - తస్మాత్కర్మణః స్వఫలభూతమధునిష్పత్తేరుపపత్తేస్తస్మిన్ పుష్పదృష్టిరిత్యర్థః. తా అమృతా ఆప ఇతి వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కాస్తా ఇత్యాదినా) కర్మణి ప్రయుక్తత్వమభినయతి (అగ్నావితి) అగ్నిపాకాదభినిర్వృత్తత్వం- అపూర్వాత్మత్వం. పరమ్పరయా ముక్త్యర్థత్వం- అమృతార్థత్వం. యద్వా - రోహితరూపామృతనిర్వర్తకత్వం- తదర్థత్వం. ఉత్కృష్టఫలవత్త్వం- అత్యన్తరసవత్త్వం. ౨

రం.— తస్యైవ ప్రాచ్యో రశ్మయః- తస్య- ఆదిత్యస్యైవ ప్రాచ్యో రశ్మయః. తా ఏవాస్య ప్రాచ్యో మధునాడ్యః- తా ఏవ ప్రాగ్దిగవచ్ఛిన్నా మధునాడ్యః- మధుచ్ఛిద్రాణి. (ఋచ ఏవ మధుకృతః) ఋఙ్మన్త్రా ఏవ భ్రమరాః. (ఋగ్వేద ఏవ పుష్పం) ఋగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయం. అస్మిన్పుష్పస్థానీయే ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి మధుకరస్థానీయైః ఋఙ్మన్త్రైరాకృష్య మధుత్వేన నిర్వర్త్యమానో రసః క ఇత్యత్రాహ (తా అమృతా ఆపః) తాః- కర్మణి ప్రయుక్తసోమాజ్యపయోరూపా ఆపః అగ్నౌ ప్రక్షిప్తాః పాకాభినిర్వృత్తాః అమృతాః- అత్యన్తరసవత్యో భవన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— తద్రసానాదాయ తా వా ఏతా ఋచః- పుష్పేభ్యో రసమాదదానా ఇవ భ్రమరా ఋచః ఏతం - ఋగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయమభ్యతపన్- అభితాపం చక్రుః ఇవ. ఏతా ఋచః కర్మణి ప్రయుక్తాః. ఋగ్భిర్హి మన్త్రైః శస్త్రస్తోత్రాద్యఙ్గభావముపగతైః క్రియమాణం కర్మ మధునిర్వర్తకం రసం ముఞ్చతీత్యుపపద్యతే పుష్పాణీవ భ్రమరైరాచోష్యమాణాని. తదేతదాహ - తస్య- ఋగ్వేదస్యాభితప్తస్య. కోఽసౌ రసః - యః ఋఙ్మధుకరాభితాపనిస్సృత ఇతి. ఉచ్యతే- యశః- విశ్రుతత్వం. తేజః - దేహగతా దీప్తిః. ఇన్ద్రియం- సామర్థ్యోపేతైరిన్ద్రియైరవైకల్యం. వీర్యం- సామర్థ్యం. బలమిత్యర్థః. అన్నాద్యం- అన్నం చ తదాద్యం చ. యేనోపయుజ్యమానేనాహన్యహని దేవానాం స్థితిస్స్యాత్ - తదన్నాద్యం. ఏష రసోఽజాయత యాగాదిలక్షణాత్కర్మణః. ౩

ఆ.— తా వా ఏతా ఇత్యాది వ్యాచష్టే (తద్రసానితి) యథా హి పుష్పేభ్యో భ్రమరా రసానాదదానాస్తాన్యభితపన్తి- తథైతే మన్త్రాస్తస్మిన్కర్మణి స్థితాస్సమ్యగ్రసానాదాయ మధు నిర్వర్తయన్తో యథోక్తం కర్మాభిమతం సమాలోడయన్తీత్యర్థః. కథం పునర్మన్త్రాణాం భ్రమరస్థానీయానాం పుష్పస్థానీయమృగ్వేదవిహితం కర్మాభితప్తవతాం ఫలవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతా ఋచ ఇతి) తాసాం కర్మణి ప్రయుక్తత్వేఽపి కిమాయాతం - తదాహ (ఋగ్భిరితి) అభితప్తస్య - రసోఽజాయతేతి సమ్బన్ధః. తం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కోఽసావితి) ౩

రం.— (తా వా ఏతా ఋచ ఏతమృగ్వేదమభ్యతపన్) తా వా ఏతా ఋచః- ఋఙ్మన్త్రా భ్రమరస్థానీయాః పుష్పేభ్యో రసమాదదానా భ్రమరా ఇవ ఏతదృగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయమభ్యతపన్- అభితాపం కృతవత్య ఇవ. (తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యం రసోఽజాయత) యశస్తేజ ఇన్ద్రియవీర్యాన్నాద్యలక్షణో రసోఽజాయతేత్యర్థః. ఋగ్భిర్మన్త్రైః శస్త్రస్తోత్రాద్యఙ్గభావముపగతైః క్రియమాణం కర్మ మధునిర్వర్తకం సోమాజ్యాదిరసం ముఞ్చతి పుష్పమివ భ్రమరైరాచోష్యమాణం. తేన చ యశస్తేజ ఇన్ద్రియపాటవవీర్యాదిలక్షణం ఫలముత్పన్నం భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— యశ ఆద్యన్నాద్యపర్యన్తం తద్వ్యక్షరత్- విశేషేణాక్షరత్. అగమత్. గత్వా చ తదాదిత్యమభితః- పార్శ్వతః. పూర్వభాగం సవితురశ్రయత్- ఆశ్రితవదిత్యర్థః. అముష్మిన్నాదిత్యే సఞ్చితం కర్మఫలాఖ్యం మధు భోక్ష్యామహ ఇత్యేవం హి యశ ఆదిలక్షణప్రాప్తయే కర్మాణి క్రియన్తే మనుష్యైః కేదారనిష్పాదనమివ కర్షకైః. తత్ప్రత్యక్షం ప్రదర్శ్యతే శ్రద్ధాహేతోః. కిం తత్. యదేతదాదిత్యస్య- ఉద్యతో దృశ్యతే రోహితం రూపం. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథయేఽస్య దక్షిణారశ్మయస్తా ఏవాస్య దక్షిణా మధునాడ్యో యజూగ్ంష్యేవ మధుకృతో యజుర్వేద ఏవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

తాని వా ఏతాని యజూగ్ంష్యేతం యజుర్వేదమభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య శుక్లగ్ం రూపం॥ ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

అథయేఽస్య ప్రత్యఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్య ప్రతీచ్యో మధునాడ్యః సామాన్యేవ మధుకృతః సామవేద ఏవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

తాని వా ఏతాని సామాన్యేతగ్ం సామవేదమభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౨

ఆ.— తచ్ఛబ్దార్థమాహ (యశఆదీతి) అథానుష్ఠితకర్మజనితఫలం కథమాదిత్యమాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (అముష్మిన్నితి) దృష్టాన్తే - భోగ్యమహో వ్రీహ్యాదిజనితంఫల మిత్యభిప్రాయేణ వ్రీహ్యాదిప్రాప్త్యర్థమితిశేషః. కింతత్కర్మఫలం - యదాదిత్యమాశ్రిత్యతిష్ఠతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రత్యక్షమితి) కర్మఫలే ప్రత్యక్షేతత్సాధనేకర్మణికర్మిణాం శ్రద్ధాసిద్ధ్యర్థమితియావత్. తదేవఫలం ప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కిమిత్యాదినా) ... ..., ... ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తద్వ్యక్షరత్) తత్ - యశఆదిలక్షణంఫలంవ్యక్షరత్ - విశేషేణాగమత్. (తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్) గత్వాచాదిత్యమభితఃఆశ్రితవదిత్యర్థః. (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్యరోహితంరూపం) ఆదిత్యేప్రత్యక్షతఃపరిదృశ్యమానంయద్రోహితరూపం-తత్కర్మనిర్వర్త్యయశస్తేజఆదిలక్షణఫలరూపమిత్యర్థః. రోహితరూపేతద్బుద్ధిఃకర్తవ్యేతియావత్.. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయేఽస్యదక్షిణారశ్మయఇత్యాది) సమానం. (యజూంష్యేవమధుకృతః) యజుర్వేదవిహితేకర్మణిప్రయుక్తానిపూర్వవన్మధుకృతఇవ. యజుర్వేదవిహితంకర్మపుష్పస్థానీయంపుష్పమిత్యుచ్యతే. తాఏవ- సోమాద్యాఅమృతాఆపః. ౧

ఆ.— మధ్వన్తరందర్శయతి (అథేతి) వక్తవ్యవిశేషంకథయతి (యజూంషీతి) కథంతేషాంమధుకృత్త్వం- తదాహ (పూర్వవదితి) ఋఙ్మన్త్రాణాంఋగ్వేదవిహితేకర్మణి ప్రయుక్తానాంయథాపూర్వంమధుకరత్వముక్తం - తథాయజుషామపీత్యర్థః. యజుర్వేదవిహితేకర్మణిపుష్పదృష్టిమాచష్టే (యజుర్వేదేతి) తాఅమృతాఆపఇత్యస్యపూర్వవద్వ్యాఖ్యానమిత్యాహ (తాఏవేతి) ౧-౨

రం.— (అథయేఽస్యదక్షిణారశ్మయఇత్యాది) సర్వంపూర్వవన్నేయం...౧-౨-౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (తానివాఏతానియజూంష్యేతంయజుర్వేదమభ్యతపన్నిత్యేవమాది) సర్వంసమానం. ౨

శం.— మధ్యేతదాదిత్యస్యదృశ్యతేశుక్లంరూపం. ౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యజుషామాదిత్యసమ్బన్ధిమధుప్రత్యక్షందర్శయతి (ఏతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (అథయేఽస్యప్రత్యఞ్చోరశ్మయఇత్యాది) సమానం. ౧-౨

ఆ.— తృతీయంమధుకథయతి (అథేతి) ౧-౨

రం.— (అథయేఽస్యప్రత్యఞ్చోరశ్మయఇత్యాది) పూర్వవదేవ. ౧-౨-౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేతృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య కృష్ణగ్ం రూపం॥ ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

ఉ.— అథయేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్యోదీచ్యో మధునాడ్యోఽథర్వాఙ్గిరస ఏవ మధుకృత ఇతిహాస పురాణం పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

తే వా ఏతేఽథర్వాఙ్గిరస ఏతదితిహాసపురాణమభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య పరం కృష్ణగ్ం రూపం॥ ...౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

ఉ.— అథయేఽస్యోర్ధ్వా రశ్మయస్తా ఏవాస్యోర్ధ్వా మధునాడ్యో గుహ్యా ఏవాదేశా మధుకృతో బ్రహ్మైవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

శం.— తథా సామ్నాం మధ్వేతదాదిత్యస్య కృష్ణం రూపం.. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఋచాం యజుషాం చ మధు యథాకథితం - తథేతి యావత్. తస్యకార్యప్రత్యక్షత్వం దర్శయతి (ఏతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (అథయేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) సమానం. అథర్వాఙ్గిరసః - అథర్వణా అఙ్గిరసా చ దృష్టా మన్త్రా అథర్వాఙ్గిరసః కర్మణి ప్రయుక్తా మధుకృతః. ఇతిహాసపురాణం పుష్పం. తయోశ్చేతిహాసపురాణయోరశ్వమేధే పారిప్లవాసు రాత్రిషు కర్మాఙ్గత్వేన వినియోగః సిద్ధః. ౧-౨

ఆ.— చతుర్థం మధు దర్శయతి (అథేతి) కిం తత్కర్మేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసేతి) తద్ధ్యథర్వణా నామఙ్గిరసాం చ ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణం. తద్విహితం కర్మ పుష్పం- పుష్పస్థానీయమిత్యర్థః. యదా ప్రసిద్ధయోరితిహాసపురాణయోరుపాదానం- తదా పినద్ధమాహ ఇత్యాహ (తయోశ్చేతి) అశ్వమేధే కర్మణి జామితాపరిహారార్థం పారిప్లవః- నానావిధోపాఖ్యానసముదాయో యత్ర, * ఇత్యాదిప్లవమాచక్షీతేతి విధివశాత్ప్రయుజ్యతే- తాసు రాత్రిషు తస్యైవ కర్మణోఽఙ్గత్వేన * మనుర్వైవస్వతో రాజేత్యేవం ప్రకారయోరితిహాసపురాణయోర్వినియోగస్య పూర్వతన్త్రే పారిప్లవార్థాధికరణే నైవసిద్ధత్వాత్తత్సమ్బన్ధి కర్మ పుష్పమిత్యర్థః. ౧- ౨

రం.— (అథయేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) (అథర్వాఙ్గిరస ఏవ మధుకృతః) అథర్వణా అఙ్గిరసా చ దృష్టా మన్త్రాః- అథర్వాఙ్గిరసః. (ఇతిహాసపురాణం పుష్పం) ఇతిహాసపురాణవిహితకర్మసు అథర్వాఙ్గిరసాం మన్త్రాణాం వినియోగాత్ ఋగ్వేదాదివత్పుష్పత్వోక్తిస్తేషామితి ద్రష్టవ్యం. ౧-౨

శం.— మధ్వేతదాదిత్యస్య పరం కృష్ణం రూపం- అతిశయేన కృష్ణమిత్యర్థః.. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అస్యాపి మధునః కార్యప్రత్యక్షతామాహ (మధ్వేతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య పరం కృష్ణం రూపం) పరం కృష్ణం రూపం - అతిశయితం కృష్ణరూపమిత్యర్థః. అన్యత్సర్వం పూర్వవన్నేయం.. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయేఽస్యోర్ధ్వా ఇత్యాది) పూర్వవత్. గుహ్యాః- గోప్యాః. రహస్యా ఏవాదేశాః- లోకద్వారీయాదివిధయః, ఉపాసనాని చ కర్మాఙ్గవిషయాణి, మధుకృతః. బ్రహ్మైవ- శబ్దాధికారాత్ ప్రణవాఖ్యం పుష్పం. ౧

ఆ.— పఞ్చమం మధు దర్శయతి (అథేతి) లోకద్వారీయాదివిధయః - * లోకద్వారమపావృణు పశ్యేమ త్వా వయమిత్యాదయః. బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (శబ్దాధికారాదితి) ఋగాదిశబ్దానాం ప్రకృతత్వాదిత్యర్థః. ౧-౨

రం.— (అథయేఽస్యోర్ధ్వా రశ్మయ ఇత్యాది) (గుహ్యా ఏవాదేశా మధుకృతః) బ్రహ్మవిషయకోపనిషద్రహస్యోపదేశా ఇత్యర్థః. ౧-౨

ఉ.— తే వా ఏతే గుహ్యా ఆదేశా ఏతద్బ్రహ్మాభ్యతపꣳస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యꣳ రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ॥ ౩

తే వా ఏతే రసానాꣳ రసా వేదా హి రసాస్తేషామేతే రసాస్తాని వా ఏతాన్యమృతానామమృతాని వేదా హ్యమృతాస్తేషామేతాన్యమృతాని॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

తద్యత్ప్రథమమమృతం తద్వసవ ఉపజీవన్త్యగ్నినా ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

శం.— సమానమన్యత్. ౨

శం.— మధ్యే తదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ- సమాహితదృష్టేర్దృశ్యతే సంచలతీవ. ౩

ఆ.— అస్యాపి మధునశ్చ స్థిరత్వ ప్రత్యక్షతామాహ (మధ్యే తదితి) సమాహితదృష్టేః - శాస్త్రైకసమాహితచిత్తస్యేత్యర్థః. ౩

రం.— (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ) సమాహితదృష్టిభిర్వీక్ష్యమాణమాదిత్యమణ్డలమధ్యే చలతీవ స్ఫురతీత్యర్థః. ౩

శం.— తే వా ఏతే- యథోక్తా రోహితాదిరూపవిశేషా రసానాం రసాః. కేషాం రసానామితి. ఆహ- వేదా హి- యస్మాల్లోకనిష్యన్దత్వాత్సారా ఇతి రసాః. తేషాం రసానాం కర్మభావాపన్నానామపి వేదా రోహితాదివిశేషరసాః- అత్యన్తసారభూతా ఇత్యర్థః. తథా - అమృతానామమృతాని. వేదా హ్యమృతాః - నిత్యత్వాత్. తేషామేతాని - రోహితాదిరూపాణ్యమృతాని. రసానాం రసా ఇత్యాదికర్మస్తుతిరేషా- యస్యైవం విశిష్టాన్యమృతాని ఫలమితి. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పఞ్చ మధూని వ్యాఖ్యాయ తేషాం సర్వేషాం ధ్యేయత్వసిద్ధ్యర్థం స్తుతిం ప్రకురుతే (తే వా ఏత ఇతి) తస్మాత్తేషామితి సమ్బన్ధః. కర్మణి వినియుక్తత్వేన తదఙ్గత్వాత్ తద్భావాపత్తిః. వేదానాం కార్యత్వేఽపి ప్రయత్నపూర్వకత్వాభావాన్నిత్యత్వం. యా మధునః స్తుతిః - సా కర్మస్తుతిరిత్యాహ (రసానామితి) కర్మస్తుతిమభినయతి (యస్యైవమితి) రసానాం రసాః, అమృతానామమృతాని, ఏవం విశిష్టాన్యమృతాని యస్య ఫలం కర్మణః-తస్య మహాభాగ్యం కిం వక్తవ్యమితి స్తూయతే కర్మేత్యర్థః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తే వా ఏతే రసానాం రసా ఇత్యాది) లోకసారభూతబ్రీహ్యాదిప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యత్వాద్రోహితాది రూపాణామతిరసత్వం. తథా వేదేభ్యోఽపి సత్త్వాత్, అథవా ప్రతిపాదకతయా భోగ్యభూతతయాఽమృతేభ్యో రోహితాదిరూపాణాం తత్ప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యానామతిభోగ్యత్వాదమృతాదప్యమృతత్వమిత్యర్థః- అయమత్ర నిష్కృష్టోఽర్థః- ప్రాగాద్యాస్వవదేశావస్థితరశ్మినాడీషు స్థితత్వాద్వారా ఋగ్యజుస్సామాథర్వేతిహాసాదికమధుకరాదిత్యమణ్డలమానీతాని సోమాజ్యపయః ప్రభృతి ద్రవ్యనిష్పన్నాని యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమిత్యేవమాత్మకాని రోహితం శుక్లం కృష్ణం పరః కృష్ణం మధ్యే క్షోభత ఇవేత్యుక్తాని రోహితాదీని పఞ్చామృతాన్యాదిత్యమధ్యాశ్రితానీతి. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— తత్ - తత్ర యత్ప్రథమమమృతం- రోహితరూపలక్షణం. తద్వసవః- ప్రాతస్సవనేశాః ఉపజీవన్త్యగ్నినా ముఖేన - అగ్నినా ప్రధానభూతేన. అగ్నిప్రధానాస్సన్త ఉపజీవన్తీత్యర్థః. 'అన్నాద్యం రసోఽజాయత' ఇతి వచనాత్ కబళగ్రాహమశ్నన్తీతి ప్రాప్తం- తత్ప్రతిషిధ్యతే (న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్తీతి) కథం తర్హ్యుపజీవన్తీతి. ఉచ్యతే- ఏతదేవ హి-యథోక్తమమృతం రోహితరూపం దృష్ట్వా- ఉపలభ్య- సర్వకరణైరనుభూయ తృప్యన్తి. దృశేస్సర్వకరణద్వారోపలబ్ధ్యర్థత్వాత్. నను రోహితం రూపం దృష్ట్వేత్యుక్తం- కథమన్యేన్ద్రియవిషయత్వం రూపస్యేతి. న- యశఆదీనాం శ్రోత్రాదిగమ్యత్వాత్. శ్రోత్రగ్రాహ్యం యశః. తేజః-రూపం చాక్షుషం. ఇన్ద్రియం - విషయగ్రహణకార్యానుమేయం కరణసామర్థ్యం. వీర్యం- బలం దేహగతం. ఉత్సాహః. ప్రాణవత్తా. అన్నాద్యం - ప్రత్యహముపజీవ్యమానం శరీరస్థితికరం యద్భవతి. రసో హ్యేవ మాత్రా, కృత్స్నః - యం దృష్ట్వా తృప్యన్తి సర్వే. దేవా దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి-ఏతత్సర్వం స్వకరణైరనుభూయ తృప్యన్తీత్యర్థః. ఆదిత్యసంశ్రయాస్సన్తో వై గన్ధాదిదేహకరణదోషరహితాశ్చ. ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద వసూనామేవైకో భూత్వాఽగ్నినైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా
తృప్యతి స య ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యః పురస్తాదుదేతా పశ్చాదస్తమేతా వసూనామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం
పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఆ — అమృతాని ధ్యేయాన్యుక్త్వా తదుపజీవినో దేవతాగణానసుచిన్తనీయానుపదిశతి (తత్రేతి) కబళగ్రాహం - కబళంగృహీత్వా యథాలోకోఽశ్నాతి- తద్వదిత్యేతత్. నను అశనపానాభావేనయుక్తముపజీవనవచనమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) చక్షుషేతివ క్తవ్యేకథం సర్వకరణైరిత్యధికముచ్యతే- తత్రాహ (వృశేరితి) చక్షుష్యైవరూపగ్రహణమితినియమురాశ్రిత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) కర్మఫలభూతస్య రసస్యలోహితాద్యన్తుతాత్మకస్యనాస్తిగన్ధుత్వాత్ గ్రాహ్యత్వమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) కిమేతావతారసస్యాయాతం-తదాహ (రసోహీతి) తస్యాపిశ్రోత్రాదిగ్రాహ్యతేతిశేషః. ఏతదేవేత్యాదివాక్యముపసంహరతి (దేవాఇతి) కింతేషాంస్వతన్త్రాణాంతృప్తిః. నేత్యాహ (ఆదిత్యేతి) నైర్గన్ధ్యం- దౌర్గన్ధ్యం. ఆదిపదేనసమ్భావితాస్సర్వేపిదేహకరణదోషాగృహ్యన్తే. ౧

రం.— ఏషాంపఞ్చానామమృతానాంవసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యగణభోగ్యత్వం, తదుపాసీనానాంవసుత్వాదిప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిం, చ ప్రతిపాదయతి (తద్యత్ప్రథమమమృతంతద్వసవఉపజీవన్త్యగ్నినాముఖేన) అగ్నిముఖావసనోరోహితరూపలక్షణం ప్రథమమమృతముపజీవన్తీత్యర్థః. ఉపజీవనంభక్షణమితిశఙ్కాం ప్రతిషేధతి (నవై దేవా అశ్నన్తి నపిబన్తీతి) చన్ద్రమిమివేతిభావః. పునఃకథముపజీవనమిత్యత్రాహ (ఏతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి) యశస్తేజఆదిలక్షణంరోహితంరూపంసర్వైఃకరణైరుపలభ్యతృప్యన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— కింతేనిరుద్యమాఅమృతముపజీవన్తి. న. కథంతర్హి. ఏతదేవరూపమభిలక్ష్య- అయనాభోగావసరోనాస్మాకమితిబుద్ధ్వాఽభిసంవిశన్తి - ఉదాసతే. యదావైతస్యామృతస్యభోగావసరోభవేత్ - తదైతస్మాదమృతాత్ - అమృతభోగనిమిత్తమిత్యర్థః. ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి- ఉత్సాహవన్తోభవన్తీత్యర్థః. నహ్యనుత్సాహవతామనసుతిష్ఠతామలసానాంభోగప్రాప్తిర్లోకేదృష్టా. ౨

ఆ.— ఏతస్మాద్రూపాదితి- వ్యాఖ్యాతస్యానువాదమాత్రం. ఉత్సాహవతాందేవానాంయథోక్తామృతోపజీవిత్వమిత్యత్రలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (నహీతి) ౨

రం.— (తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్తి) ఏతదేవరూపమభిలక్ష్య - అనుభూయేతియావత్. సంవిశన్తి - భోగానన్తరముదాసీనా భవన్తీత్యర్థః. (ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి) ప్రాప్తేభోగకాలఇతిశేషః. ఏతస్మాద్రూపాదితిల్యబ్లోపేపఞ్చమీ ఏతద్రూపానుభవముద్దిశ్యఉద్యన్తి- సోత్సాహాభవన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— సయః - కశ్చిదేతదేవం- యథోదితమృగ్ఋధుకరతాపరససఙ్క్షరణస్యగ్వేదవిహితకర్మపుష్పాత్, తస్యచాదిత్యసంశ్రయణం, రోహితరూపత్వంచామృతస్య, ప్రాచీదిగ్గతరశ్మినాడీసంస్థతాం, వసుదేవభోగ్యతాం, తద్విదశ్చవసుభిస్సహైకతాంగత్వాఽగ్నినాముఖేనోపజీవనం, దర్శనమాత్రేణతృప్తిం, చస్వభోగావసరముద్యమనం, తత్కాలాపాయేచసంవేశనం, వేద - సోపివసువత్సర్వంతథైవానుభవతి. ౩

ఆ.— పాతక్రమేణోక్తంధ్యేయస్వరూపమనూద్యస్యాధికారిధ్యానవిధిందర్శయతి (సయఇతి) ఏతదితి-అస్మాకంమధునిదర్శయతి. ఏవంశబ్దార్థంవిశదయతి (యథోదితమితి) వసుదేవభోగ్యతా- వసుభిస్తైరుపజీవ్యత్వమితియావత్. తథైవ-శ్రుత్యుక్తక్రమేణైవేత్యర్థః. ౩

రం.— (సయఏతదేవమమృతంవేద) ఏవం - అనేన ప్రకారేణవసుతృప్త్యాధాయకదర్శనగోచరత్వలక్షణవసూపజీవ్యత్వాదినారోహితామృతంయోవేదేత్యర్థః (వసూనామేవైకోభూత్వాఽగ్నినైవముఖేనేత్యాది) తత్క్రతున్యాయేనసః - తదుపాసీనోపివసుత్వంప్రాప్యతథైవభవతీత్యర్థః. ౩

శం.— కియన్తంకాలంవిద్వాంస్తదమృతముపజీవతీతి, ఉచ్యతే - సః - విద్వాన్. యావదాదిత్యఃపురస్తాత్ - ప్రాచ్యాందిశ్యుదేతా, పశ్చాత్ - ప్రతీచ్యామస్తమేతా,- తావద్వసూనాంభోగకాలః. తావన్తమేవకాలంవసూనామాధిపత్యంపర్యేతా - పరితోగన్తాభవతీత్యర్థః. నయథాచన్ద్రమణ్డలస్థఃకేవలకర్మపరతన్త్రోదేవానామన్నభూతః. కింతర్హి. అయమాధిపత్యంస్వారాజ్యం- స్వరాడ్భావంచాధిగచ్ఛతి. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ యద్ద్వితీయమమృతం తద్రుద్రా ఉపజీవన్తీన్ద్రేణ ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద రుద్రాణామేవైకో భూత్వేన్ద్రేణైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యః పురస్తాదుదేతా పశ్చాదస్తమేతా ద్విస్తావద్దక్షిణత ఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతా రుద్రాణామేవ తావదాధిపత్యగ్ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యత్తృతీయమమృతం తదాదిత్యా ఉపజీవన్తి వరుణేన ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

ఆ.— భోగకాలపరిమాణం ప్రశ్నపూర్వకం నిర్ధారయతి (కియన్తమితి) ఆధిపత్యం స్వారాజ్యమితి విశేషణాభ్యాం తాత్పర్యమాహ (స యథేతి) ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— కియన్తం కాలమిత్యత్రాహ (స యావదాదిత్యః పురస్తాదుదేతా పశ్చాదస్తమేతేత్యాది) ఆదిత్యస్య ప్రాచ్యాం దిశి ఉదయః, ప్రతీచ్యామస్తమయః, స యావన్తం కాలమనువర్తతే- తావన్తం కాలం వసూనామాధిపత్యం, యదప్రతిహతసఙ్కల్పత్వలక్షణం స్వారాజ్యం, చ-త్ర పర్యేతా- పరితో గన్తేత్యర్థః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ యద్ద్వితీయమమృతం తద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సమానం. ౧-౨-౩

ఆ.— ప్రథమమమృతమధికృత్యోక్తన్యాయముక్త్వా ద్వితీయమమృతమాశ్రిత్య తద్దర్శయతి (అథేతి) ౧-౨-౩

రం.— (అథ యద్ద్వితీయమమృతం తద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వం పూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. ౧-౨-౩

శం.— స యావదాదిత్యః పురస్తాదుదేతా, పశ్చాదస్తమేతా,- ద్విస్తావత్ - తతో ద్విగుణం కాలం దక్షిణత ఉదేతా, ఉత్తరతోఽస్తమేతా,. రుద్రాణాం తావద్భోగకాలః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— విద్యాఫలం కథయతి (స యావదితి) యావద్వసూనాం భోగకాలః - తతో ద్విగుణో రుద్రాణాం భోగకాలః. యథా ప్రథమామృతధ్యాయినాం వసుభిస్తుల్యో భోగకాలః - తథా ద్వితీయామృతధ్యాయినామపి రుద్రైస్తుల్యో భోగకాల ఇత్యర్థః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స యావదాదిత్యః పురస్తాదిత్యాది) పురస్తాదుదయపశ్చాదస్తమయాపేక్షయా ద్విగుణకాలం దక్షిణత ఉదయముత్తరతోఽస్తమయం చ కల్పయిత్వా శ్రుతిర్బ్రవీతీతి నాత్ర కథన్తా కార్యా. శిష్టం స్పష్టం. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తథా- పశ్చాదుత్తరత ఊర్ధ్వముదేతా, విపర్యయేణాస్తమేతా,. పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాద్ద్విగుణేనోత్తరోత్తరేణ కాలేనేత్యపౌరాణం దర్శనం - సవితుశ్చతుర్దిశమిన్ద్రయమవరుణసోమపురీషూదయాస్తమయకాలస్య తుల్యత్వం హి పౌరాణికైరుక్తం - మానసోత్తరస్య మూర్ధని మేరోః ప్రదక్షిణావృతేస్తుల్యత్వాదితి. అత్రోక్తః పరిహార ఆచార్యైః- అమరావత్యాదీనాం పురీణాం ద్విగుణోత్తరోత్తరేణ కాలేనోద్వాసస్స్యాత్. ఉదయశ్చ నామ- సవితుస్తన్నివాసినాం ప్రాణినాం చక్షుర్గోచరాపత్తిః. తదత్యయశ్చ - అస్తమయః. న పరమార్థత ఉదయాస్తమయౌ స్తః. తన్నివాసినాం చ ప్రాణినామభావే తాన్ ప్రతి తేనైవ మార్గేణ గచ్ఛన్నపి నైవోదేతా, నాస్తమేతేతి, - చక్షుర్గోచరాపత్తేస్తదత్యయస్య చాభావాత్. తథా-

ఉ.— స య ఏతదేవమమృతం వేదాదిత్యానామేవైకో భూత్వా వరుణేనైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యో దక్షిణత ఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతా ద్విస్తావత్పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతాఽఽదిత్యానామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

అథ యచ్చతుర్థమమృతం తన్మరుత ఉపజీవన్తి సోమేన ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద మరుతామేవైకో భూత్వా సోమేనైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యః పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతా ద్విస్తావదుత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా మరుతామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః

అథ యత్పఞ్చమమమృతం తత్సాధ్యా ఉపజీవన్తి బ్రహ్మణా ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద సాధ్యానామేవైకో భూత్వా బ్రహ్మణైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్య ఉత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా ద్విస్తావదూర్ధ్వ ఉదేతాఽర్వాగస్తమేతా సాధ్యానామేవ తావదాధిపత్యꣳ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౫

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

అమరావత్యాస్సకాశాద్ద్విగుణకాలం సంయమనీపురీవసతి- అత ఏవ స్వనివాసినః ప్రాణినః ప్రతి దక్షిణత ఉదేతి, ఉత్తరతోఽస్తమేతి, ఇత్యుచ్యతే. ఏవమస్మిన్గ్రహాదిత్య. తథోత్తరాస్వపి పురీషు యోజనా. సర్వేషాంచ మేరురుత్తరో భవతి. యదా అమరావత్యాం మధ్యాహ్నగతస్సవితా- తదా సంయమన్యాముద్యన్దృశ్యతే తత్ర మధ్యాహ్నగోచరో వారుణ్యాముద్యన్దృశ్యతే. తథోత్తరస్యాం. ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాత్. ఇలావృతవాసినాం సర్వేషాం పర్వతప్రాకారనివారితాదిత్యరశ్మీనాం సవితోర్ధ్వ ఇవోదేతా, అర్వాగస్తమేతా, దృశ్యతే - పర్వతోర్ధ్వచ్ఛిద్రప్రవేశాత్సవితృప్రకాశస్య. తథా- ఋగాద్యమృతోపజీవినామమృతానాంచ ద్విగుణోత్తరోత్తరవీర్యత్వమనుమీయతే భోగకాలద్వైగుణ్యలిఙ్గేన. ఉపాసనసంవేశనాదిదర్శనం రుద్రాదీనాంవిదుషశ్చ సమానం. .... ౧ - ౨ - ౩ - ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

౧ - ౨ - ౩ - ౫ - నవమఖణ్డభాష్యమ్.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - దశమఖణ్డభాష్యమ్.

అ.— ఇతరామృతధ్యాయినాం ఫలాని నిర్దిశతి (తథేతి) విపర్యయేణ- పురస్తాద్దక్షిణతోఽథ పశ్చాచ్చేత్యర్థః. యథా పురస్తాదుదేతా, పశ్చాదస్తమేతా,- తతో దక్షిణతో ద్విగుణేన కాలేనోదేతా, ఉత్తరతశ్చాస్తమేతే, త్యుక్తం - తథా తతో ద్విగుణేన కాలేన పశ్చాదుదేతా, పురస్తాచ్చాస్తమేతా,- తావానాదిత్యానాం భోగకాలః. తృతీయామృతధ్యాయినామపి తావానేవ భోగకాలః. తతో ద్విగుణేన కాలేన యావదాదిత్య ఉత్తరత ఉదేతా, దక్షిణతోఽస్తమేతా,- తావాన్మరుతాం భోగకాలః. చతుర్థామృతధ్యాయినామపి తావానేవ భోగకాలః. తతో ద్విగుణేన కాలేనోర్ధ్వముదేతా, అధస్తాదస్తమేతా,- తావాన్ సాధ్యానాం భోగకాలః. పఞ్చమామృతచిన్తకానామపి తావానేవేత్యర్థః. యత్పూర్వపూర్వోదయాస్తమయకాలాపేక్షయా ద్విగుణేన కాలేనోత్తరోత్తరోదయాస్తమయావిత్యుక్తం- తత్పురాణవిరుద్ధమితి శఙ్క్యతే (పూర్వస్మాత్పూర్వస్మా

దితి) కథం శ్రుత్యుక్తస్యాస్య పురాణవిరుద్ధతేత్యాశఙ్క్యాహ (సహితుశ్చేతి) ఉక్తమేవసఙ్క్షిపతి (మానసోత్తరస్యేతి) మహాగిరేర్మేరోః ప్రాకారవత్పరితః స్థితస్యమూర్ధనిసంలగ్నస్య చక్రాఖ్యస్య సవితుర్మేరోః ప్రదక్షిణావృతేస్తుల్యత్వాత్, తత్కాలాధిక్యేకారణాభావాత్, చతసృష్వపిపురీషు ఉదయాస్తమయకాలస్య తుల్యత్వం. ఉక్తంహివిష్ణుపురాణే * శక్రాదీనాం పురేతిష్ఠన్స్పృశత్యేష పురత్రయం।వికర్ణాద్వౌవికర్ణస్థస్త్రీన్కోణాన్ద్వేపురేతథేతి. శైషైశ్చోక్తం * మానసోపరిమాహేన్ద్రీ ప్రాచ్యాం మేరోః స్థితాపురీ।దక్షిణేధానుపుత్రస్య వరుణస్యతువారుణే। సౌమ్యేసోమస్యవిపులా తాసుదిగ్దేవతాస్థితాః। అమరావతీ సంయమినీ సుఖాచైవ విభాక్రమాత్ । లోకపాలాపరిష్టాత్తు సర్వతోదక్షిణాయనే। కాష్ఠాంగతస్యసూర్యస్య గతిర్యాతాంనిబోధత। దక్షిణాంప్రక్రమేద్భానుః క్షిప్తేషురివధావతి। పురాస్తగోయదాభానుః శక్రస్యభవతి ప్రభుః। సర్వైస్సాంయమనైస్సౌరో హ్యుదయోదృశ్యతేద్విజాః। సఏవం సుఖవత్యాంతు నిశాన్తస్థః ప్రదృశ్యతే। అస్తమేతి తదాసూర్యో విభాయాంవిశ్వదృగ్విభుః। మయా ప్రోక్తోఽమరావత్యాంయథాసావారిసస్కరః। తథాసంయమినీం ప్రాప్యసుఖాంచైవవిభాంఖగః। యదాపరాహ్ణస్త్వాగ్నేయ్యాంపూర్వాహ్ణోనైఋతేద్విజాః। తదాత్వపరరాత్రశ్చవాయుభాగేసుదారుణః। ఐశాన్యాంపూర్వరాత్రస్తుగతిరేషాస్యసర్వతఇతి. తథాచోపరిష్టాదమరావత్యాస్తిష్ఠన్మధ్యాహ్నం, తత్రైశకోణస్థానాంతృతీయయామం, మాగ్నేయకోణస్థానామాద్యంయామం, సంయమిన్యాముదయం, చ కరోతిసవితా. ఏవంయదాయామ్యేమధ్యాహ్నేతిష్ఠతి- తదైన్ద్ర్యామస్తమయః, ఆగ్నేయేతృతీయయామః, నైరృతికోణే ప్రథమోయామః, వారుణేఉదయః,. యదాచవారుణేమధ్యాహ్నః- తదాయామ్యేఽస్తమయః, నిరృతికోణేతృతీయోయామః, వాయవ్యేప్రథమయామః, సౌమ్యేఉదయః, యదాచసౌమ్యేమధ్యాహ్నః- తదావారుణేఽస్తమయః, వాయవ్యేతృతీయయామః, ఈశానకోణేప్రథమోయామః, ఐన్ద్ర్యెఉదయః,. తథాఆగ్నేయేకోణేవర్తమానఃతత్రస్థానాంమధ్యన్దినం, యమేన్ద్రిపుర్యోరాద్యతృతీయయామౌ, నైరృతీశానకోణయోరుదయాస్తమయౌ, చకరోతి. ఏవంసర్వాసువిదిక్షు చేతిపౌరాణికేదర్శనేనతద్విరుద్ధమిదం శ్రుత్యోక్తమిత్యర్థః. యద్యపిశ్రుతివిరోధేస్మృతిరప్రమాణం - తథాపియథాకథంచిద్విరోధపరిహారం ద్రవిడాచార్యోక్తముపపాదయతి (అత్రేతి) * యదాఽమరావతీశూన్యాస్యాత్ -తదాహితాం ప్రతిపురస్తాదుదేతీతి ప్రయోగశూన్యత్వాద్వసూనాంభోగాన్తః. ఏవముత్తరాసాంపురీణాంవినాశేద్విగుణకాలేనరుద్రాదీనాం భోగచ్యుతిరితీమాంవచనవ్యక్తిమాశ్రిత్యతమేవపరిహారమాహ (అమరావత్యాదీనామితి) తథాపికథంవిరోధసమాధిః- తత్రాహ (ఉదయశ్చేతి) * యైర్యత్రదృశ్యతేభాస్వాన్సతేషాముదయస్మృతః।తిరోభావంచయత్రైతితదేవాస్తమయంరవేః।నైవాస్తమయనర్కస్యనోదయస్సర్వదాసతః।ఉదయాస్తమయౌనామదర్శనాదర్శనేరవేరితి. అమరావత్యాదిపురీషుప్రాక్పూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరోద్వాసకాలద్వైగుణ్యమస్తు - ఆస్తాంచదర్శనాదర్శనేసవితురుదయాస్తమయౌ- * నవాఏషనకదాచనాస్తమేతినోదేతీతి శ్రుతేర్వస్తుతోనోదయాస్తమయౌస్తః. తథాచపురీషుతుల్యత్వేనగచ్ఛతఃసవితురుదయాస్తమయకాలవైషమ్యమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నివాసినాంచేతి) భోగకాలద్వైగుణ్యంసవితృగతేరాధిక్యాపేక్షయానశ్రుత్యోచ్యతే- యేనపురాణవిరోధః. కింత్వమరావత్యాదీనాంపురీణాంప్రత్యోపహతానాంపూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరపురీణాం ద్విగుణేనకాలేనోద్వాసాత్తదపేక్షయోత్తరోత్తరస్థానేషుభోగకాలద్వైగుణ్యంశ్రుత్యోక్తమితిభావః. అథోద్వాసకాలాధిక్యాద్భోగచ్యుతికాలాధిక్యం - నభోగకాలాధిక్యం - అతఆహ (తథేతి) యథోద్వాసకాలద్వైగుణ్యముక్తం- తద్వదితియావత్. అమరావతీనివాసిప్రాణివర్గాపేక్షయా సంయమినీనివాసినః ప్రాణినః ప్రతిద్విగుణేనకాలేనసవితురుదయాస్తమయావితియుక్తం వక్తుం- దర్శనాదర్శనయోర్ద్విగుణకాలభావిత్వాత్. సచతన్నివాసిదృష్ట్యపేక్షయాదక్షిణోత్తరయోరుదయాస్తమయౌ - తత్తద్దృష్ట్యాపూర్వపశ్చిమయోరేవతద్భావాత్. అస్మద్బుద్ధ్యపేక్షయతుదక్షిణతఉదేతి, ఉత్తరతస్త్వాస్తమేతీ, త్యుచ్యతే. ఇవశబ్దస్తయోస్తన్నివాసిజనాపేక్షయాదక్షిణోత్తరస్థయోరసత్త్వంద్యోతయతీత్యర్థః. యథాఽమరావత్యపేక్షయాసంయమిన్యాముద్వాసకాలాధిక్యముక్తం- తథాతదపేక్షయావారుణ్యాం, తదపేక్షయావిభాయాం, తత్కాలాధిక్యమవధేయమిత్యాహ (తథేతి) సంయమినీంచాన్తర్భావ్యబహువచనం. ఇతశ్చాస్మద్బుద్ధ్యపేక్షదక్షిణగత్యాఅదిత్యాస్తమయమిత్యాహ (సర్వేషాంచేతి) ఉద్యన్తమాదిత్యంపురతోఽవలోకయతాంవామభాగేస్థితత్వాన్మేరుఃసర్వేషామేవోత్తరతోభవతి. తథాచోదయాస్తమయాభ్యాంపూర్వాపరదిగ్విభాగాన్నతత్పురవాసిదృష్ట్యపేక్షయాదక్షిణతఇత్యాదివచనం-కింత్వస్మద్దృష్ట్యపేక్షయైవేత్యర్థః. ఉద్వాసకాలద్వైగుణ్యాపేక్షయాభోగకాలద్వైగుణ్యమిత్యుక్తం. సమ్ప్రతిసవితృగత్యాధిక్యాపేక్షయైవభోగకాలాధిక్యంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్య పురాణవిరోధసమాధానాసమ్భవాన్నైవమిత్యాహ (యదేత్యాదినా) యథాసంయమిన్యాంమధ్యాహ్నగోవారుణ్యాముద్యన్ భవతి - తథాతస్యాంమధ్యాహ్నగోవిభాయాముద్యన్దృశ్యతఇత్యాహ (తథేతి) ఉక్తంచవాయుప్రోక్తే *మధ్యగస్త్వమరావత్యాంయావద్భవతిభాస్కరః। వైవస్వతేసంయమనేఉదయంస్తత్రదృశ్యతే। సుఖాయామర్ధరాత్రశ్చవిభాయామస్తమేతిచేతి. కథంపునస్సయావదాదిత్యఉత్తరతఉదేతాదక్షిణతోఽస్తమేతాద్విస్తావదూర్ధ్వఉదేతాఅర్వాగస్తమేతేత్యుచ్యతే- నహితత్రోద్వాసకాలస్యబోధితత్వమస్తి - యేనోదయాస్తమయకాలాధిక్యాద్భోగకాలాధిక్యంస్యాత్ - అతఆహ (ఇలావృతేతి) మేరోశ్చతుర్దిశమిలావృతంనామవర్షంప్రసిద్ధం. తన్నివాసినాంప్రాణినాముభయతఃపర్వతాభ్యాంమానసోత్తరసుమేరుభ్యాంప్రాకారస్థానీయాభ్యాముభయోర్ధ్వస్థితిమహోన్నత్యేనవినివారితాదిత్యరశ్మినాసూర్యఉదేతా, అర్వాగస్తమేతా, చసవితాదృశ్యతే. ఇవశబ్దస్తూదయాస్తమయయోర్వస్తుతోఽసత్త్వద్యోతనార్థః. కథంసవితోర్ధ్వస్సన్నుదే, త్యర్వాగస్తమేతి,- తత్రాహ (పర్వతేతి) సర్వావృతప్రకాశస్యపర్వతయోరుపరితనేఛిద్రే ప్రవేశాదధోవర్తినాంప్రాణినాముపరిప్రసారితనేత్రాణాంసావిత్రంప్రకాశంపశ్యతాంతత్రోద్యన్నివసవితోపలభ్యతే- ప్రదేశాన్తరేచదృశ్యమానోఽధస్తాదివాస్తమేతి- యథోపరిష్టాదత్రస్థైరుపలభ్యమానోమేఘస్తతోదూరాద్భూశ్యోభూతలలగ్నశ్చేత్యేవావసీయతే-త

ఉ.— అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతైకల ఏవ మధ్యే స్థాతా తదేష శ్లోకః ॥ ౧

శేషాపేక్షయస్య భోగకాలస్యావిరోధేనాధిక్యమాపాద్యతే న్వైవ లిఙ్గేనాతిశయవత్త్వమమృతానాం దేరపి కథయతి (తథేతి) భోగకాలాధిక్యే సతీతి యావత్. అనుమీయతే - కల్ప్యతే. యత్తు భోగకాలయోరుభయోర్ద్వయోర్నానన్తరం తద్భావం జ్ఞాత్వోపాసనం, మహాభ్యుదయసుఖిత్వం, దృష్టిమాత్రేణ తృప్తిమత్త్వం, సర్వం విదుషోఽపి కల్ప్యతే దేవైస్సహమిత్యాహ (ఉపాసనేతి) ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧-౨-౩-౪ - నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧-౨-౩-౪ - దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథ యత్తృతీయమమృతం తదాదిత్యా ఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వం స్పష్టం ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

రం.— (అథ యచ్చతుర్థమమృతమిత్యాది) పూర్వవత్ ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అథ యత్పఞ్చమమమృతమిత్యాది) సర్వం సమానం. ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కృత్వైవముదయాస్తమయనేన ప్రాణినాం స్వకర్మఫలభోగనిమిత్తమనుగ్రహం తత్కర్మఫలోపభోగక్షయే తాని ప్రాణిజాతాన్యాత్మని సంహృత్యాత్మస్థః. తస్మాదనన్తరం ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదూర్ధ్వః స్వాత్మస్థ ఉదేత్య - ఉద్గమ్య - యాన్ప్రత్యుదేతి - తేషాం ప్రాణినామభావాత్స్వాత్మస్థో నైవోదేతా, నాస్తమేతా, ఏకలః - అద్వితీయః - అనవయవో మధ్యే - స్వాత్మన్యేవ స్థాతా. తత్ర కశ్చిద్విద్వాన్ వస్వాదిసమానచరణో రోహితాద్యమృతభోగభాగీ యథోక్తక్రమేణ స్వాత్మానం సవితారమాత్మత్వేనోపేత్య సమాహితస్సన్నేతం మన్త్రం దృష్ట్వోత్థితోఽన్యస్మై పృష్టవతే జగాద. యతస్త్వమాగతో బ్రహ్మలోకాత్ - కిం తత్రాప్యహోరాత్రాభ్యాం పరివర్తమానస్సవితా ప్రాణినామాయుః క్షపయతి - యథేహాస్మాకమిత్యేవం పృష్టః ప్రత్యాహ - తత్ - తత్ర యథా పృష్టే యథోక్తే చాన్యస్మిన్నపి శ్లోకో భవతి తేనోక్తో యోగినా. నేతి శ్రుతేర్వచనమిదం. ౧

ఆ.— పఞ్చభిః పర్యాయైర్మధువిద్యాం యథావదుక్త్వా - క్రమేణ ముక్తిఫలపర్యవసాయిత్వం తస్యా దర్శయితుమనన్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కృత్వేత్యాదినా) తస్మాత్ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదనన్తరమితి తచ్ఛబ్దార్థః. ఊర్ధ్వస్సన్ - బ్రహ్మీభూతో వర్తమాన ఇతి యావత్. ఆత్మన్యుదేత్య - స్వమహిమ్ని ప్రకాశం లబ్ధ్వేత్యేతత్. స్థాతేతి ప్రయోగాత్క్రమముక్తిరత్ర వివక్షితా. తత్ర విద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (తత్రేతి) క్రమముక్తిస్సప్తమ్యర్థః. యథోక్తక్రమేణ - * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యాదినా పఞ్చామృతత్వేన స్థితమిత్యర్థః. స్వాత్మానం - వేద్యతయా విద్వదాత్మభూతమిత్యర్థః. ఆత్మత్వేనోపేత్య - అహఙ్గ్రహేణ గృహీత్వేత్యేతత్. కథం ప్రశ్న ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యత ఇతి) లబ్ధబ్రహ్మోపదేశో బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మణో వియుక్తావస్థాయాం కేనచిత్పృష్టః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కథం ప్రత్యుక్తిరితి - తత్రాహ (తత్రేతి) ౧

రం.— ఏవం వసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యగణభోగ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయదేవమధుత్వరూపేణ జ్యోతిర్మణ్డలాఖ్యరూపయుక్తస్యోదయాస్తమయాదికృత్యవిశిష్టస్యాదిత్యనామకస్యాదిత్యశరీరకకార్యావస్థబ్రహ్మణ ఉపాసనముపదిశ్య నామరూపకృత్యాదిరహితాకార్యావస్థాదిత్యజీవశరీరకబ్రహ్మోపాసనం దర్శయతి (అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతా) అథ - బ్రహ్మణ ఉపాస్యరూపస్య కల్పస్య సమాప్త్యనన్తరం తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య - ఉదయాస్తమయాభ్యాం ప్రాణ్యనుగ్రహాదూర్ధ్వ ఉదేత్య. ఉదయాస్తమయకృత్యప్రయుక్తప్రాణ్యనుగ్రహరహిత ఇత్యర్థః. (నైవోదేతా నాస్తమేతా ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా) ఉదయాస్తమయశూన్యః ఏకస్వభావ ఏవ ఉదాసీనతయావర్తత ఇత్యర్థః. అత్ర హి భాష్యే * కార్యకారణావస్థబ్రహ్మోపాసనం విధీయతే. * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యారభ్య * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యతః ప్రాక్ ఆదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే. * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మతయావస్థితం కారణావస్థమేవ బ్రహ్మోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం. తత్ర అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యస్య ముక్తావస్థాదిత్యాన్తర్యామిబ్రహ్మోపాసనపరత్వే అథశబ్దాదిస్వారస్యాత్ * కారణావస్థమితి భాష్యస్య అకార్యావస్థం - ముక్త్యవస్థమిత్యర్థ ఏవోచితః. న త్వాదిత్యభావప్రాప్తిపూర్వావస్థా. వ్యాసార్యైస్తు భాష్యస్వారస్యమపలప్య యదిత్యనామరూపభాక్త్వావస్థాపూర్వభావ్యవస్థైవ అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదిసన్దర్భేణ ప్రతిపాద్యత ఇతి వర్ణితం. తేషామయమాశయః - అథశబ్దోఽనిర్దిష్టానన్తర్యార్థః - అపితు అర్థాన్తరప్రస్తావార్థః. అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతా ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా ఇత్యస్యాపి ఉదయాస్తమయతత్కార్యశూన్యత్వమర్థః. తచ్చాదిత్యభావపూర్వావస్థాయాం కల్పాదౌ సమ్భవతీతి. (తదేష శ్లోకః) తత్ - తస్మిన్విషయే దేవాన్ప్రతి కేనచిద్యోగినా గీతః శ్లోకః. ఉచ్యత ఇతి శేషః. ౧

ఉ.— § న వై తత్ర న నిమ్లోచ నోదియాయ కదాచన। దేవాస్తేనాహగ్ం సత్యేన మా విరాధిషి బ్రహ్మణేతి॥ ౨
న హ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతి సకృద్దివా హైవాస్మై భవతి య ఏతామేవం బ్రహ్మోపనిషదం వేద॥ ౩
తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యస్తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయే జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రోవాచ॥ ౪

శం.— (న వై తత్ర) యతో హం బ్రహ్మలోకాదాగతః - తస్మిన్న వై తత్రైవం యథా పృచ్ఛసి. న హి తత్ర నిమ్లోచ - అస్తమగమత్సవితా. న చోదియాయ - ఉదగాత్కుతశ్చిత్కదాచన - కస్మింశ్చిదపి కాలే ఇతి. ఉదయాస్తమయవర్జితో బ్రహ్మలోక ఇత్యనుపపన్నమిత్యుక్తః శపథమివ ప్రతిపేదే - హే దేవాః - సాక్షిణో యూయం శృణుత యథా మయోక్తం సత్యం వచః. తేన సత్యేనాహం బ్రహ్మణా - బ్రహ్మస్వరూపేణ మా విరాధిషి - మా విరుధ్యేయం. అప్రాప్తిర్బ్రహ్మణో మా భూదిత్యర్థః. ౨

ఆ.— శ్లోకముపాదాయ వ్యాకరోతి (న వై తత్రేతి) (నిమ్లోచేతి) నిమ్లోచేత్యత్ర ఛాన్దసః ప్రయోగః. ఇతి శబ్దః పూర్వార్ధ వ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ఉత్తరార్ధముత్థాపయతి (ఉదయాస్తమయేతి) లోకత్వాదితరలోకవద్బ్రహ్మలోకేఽపి నోదయాస్తమయవర్జిత ఇత్యుక్త్వాపి విద్యాసు త్తరార్ధేన శపథం కుర్వన్ పరిహరతీత్యర్థః. ౨

రం.— (న వై తత్ర న నిమ్లోచ నోదియాయ కదాచన దేవాస్తేనాహగ్ం సత్యేన మా విరాధిషి బ్రహ్మణేతి) హే దేవాః తత్ర - తస్మిన్నాదిత్యభావముక్తికాలే సతి - ముక్తాదిత్యాన్తర్యామీ పరమాత్మా న నిమ్లోచ - నాస్తమియాయ. నోదియాయ - నోదితశ్చ. తేన సత్యేన వచనేన బ్రహ్మణా సహాహం మా విరాధిషి - విరోధం సంగచ్ఛామి మా భూదిత్యర్థః. ౨

శం.— సత్యం తేనోక్తమిత్యాహ శ్రుతిః (న హ వా) అస్మై - యథోక్తబ్రహ్మవిదే నోదేతి, న నిమ్లోచతి - నాస్తమేతి, కిం తు బ్రహ్మవిదేఽస్మై సకృద్దివా హైవ - సదైవాహర్భవతి - స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్. య ఏతాం - యథోక్తాం బ్రహ్మోపనిషదం - వేదగుహ్యం వేద. ఏవం - తన్త్రేణ వంశాదిత్రయం, ప్రత్యమృతసమ్బన్ధం చ, యచ్చాన్యదవోచామ - ఏవం జానాతీత్యర్థః. విద్వానుదయాస్తమయకాలాపరిచ్ఛేద్యం నిత్యమజం బ్రహ్మ భవతీత్యర్థః. ౩

ఆ.— ఏవమస్త్విదృక్షపథద్వారా నిష్ఠేఽర్థస ఇత్యాద్యా కిమర్థా శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) న హేత్యాద్యాం శ్రుతిముపాదాయ వ్యాచష్టే (యథోక్తేతి) బ్రహ్మోపనిషదమిత్యస్యార్థమాహ (వేదగుహ్యమితి) ఏవంశబ్దముపాదాయ వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) వంశాది త్రయం - తిరశ్చీనవంశో మధ్వపూపో మధునాడ్యశ్చేత్యేవంరూపమిత్యర్థః. ప్రత్యమృతసమ్బన్ధం చ - లోహితాద్యమృతేష్వేకైకం వస్వాదీనాం సమ్బన్ధమిత్యర్థః. అన్యదితి - ఉద్యమనసంవేశనాదిగృహ్యతే. ఉక్తవిద్యాఫలముపసంహరతి (విద్వానితి) ౩

రం.— (న హ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతీత్యాది) య ఏతాం - మధువిద్యారూపాం బ్రహ్మోపనిషదం - బ్రహ్మవిద్యాం వేద - అనుతిష్ఠతి అస్మై - బ్రహ్మవిదే ఆదిత్యో నోదేతి, నాస్తమేతి, - ఆదిత్యోదయాస్తకాలాధీనం కించిత్తస్య ప్రయోజనమిత్యర్థః. కుత ఇత్యత ఆహ (సకృద్దివా హైవాస్మై భవతీతి) అస్మై - బ్రహ్మవిదే సకృద్దివైవ భవతి - సకృదుదితమహ ఏవ భవతి. సదైవాహర్భవతీత్యర్థః. సన్తతం సర్వవిషయకసాక్షాత్కారోఽస్య భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానం బ్రహ్మ - హిరణ్యగర్భో విరాజే ప్రజాపతయ ఉవాచ. సోఽపి మనవే. మనురిక్ష్వాక్వాదిభ్యః ప్రజాభ్యః ప్రోవాచేతి విద్యాం స్తౌతి బ్రహ్మాదివిశిష్టక్రమాగతేతి. కించ - తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానముద్దాలకాయారుణయే పితా బ్రహ్మవిజ్ఞానం జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ ప్రోవాచ. ౪

ఆ.— నను విద్యా సఫలా చేదుక్తా - తర్హి కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్ధైతదితి) స్తుతిమేవాభినయతి (బ్రహ్మేతి) తద్ధైతదుద్దాలకాయేత్యాదినా విద్యాయా దౌర్లభ్యం పాత్రం ప్రదర్శ్యతే. తద్వ్యాచష్టే (కించేతి) ఇతశ్చ స్తుత్యర్హమేతద్విజ్ఞానమిత్యర్థః. మధువిజ్ఞానం వ్యాకరోతి (బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి) ౪

రం.— మధువిద్యాసమ్ప్రదాయమాహ (తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః) తద్ధైతత్ - మధువిజ్ఞానమిత్యర్థః. బ్రహ్మా - చతుర్ముఖః. ప్రజాపతయే - దక్షాయ. మనవే - స్వాయమ్భువాయ. (తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయే జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రోవాచ) తద్ధైతత్ బ్రహ్మ ఉద్దాలకాయ పితా ప్రోక్తవానిత్యర్థః. ౪

---

§ న వై తత్ర సనిమ్లోచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఇదం వావ తజ్జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్ ప్రాణాయ్యాయ వాఽన్తేవాసినే॥ ౫
నాన్యస్మై కస్మైచన యద్యప్యస్మా ఇమామద్భిః పరిగృహీతాం ధనస్య పూర్ణాం దద్యాదేతదేవ తతో
భూయ ఇత్యేతదేవ తతో భూయ ఇతి॥ ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.— ఇదం వావ తత్ - యథోక్తం. అన్యోఽపి జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ - సర్వప్రియార్హాయ బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్. ప్రాణాయ్యాయ - యోగ్యాయాన్తేవాసినే - శిష్యాయ. ౫

ఆ.— తస్య పరోక్షత్వం వ్యావర్తయతి (ఇదం వావేతి) అథ జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ బ్రహ్మ వక్తవ్యమితి పూర్వేషామయం నియమః - నేదానీన్తనానామిత్యత ఆహ (అన్యోఽపీతి) పాత్రాన్తరమనుజానాతి (ప్రాణాయ్యాయేతి) ౫

రం.— (ఇదం వావ తజ్జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాదిత్యాది) తస్మాద్ధేతోః ఇదం బ్రహ్మవిజ్ఞానం జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ వా ప్రబ్రూయాత్. ప్రాణాయ్యాయ-యోగ్యాయ శిష్యాయ వా ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ప్రాణాయ్యస్సమ్మతావితి నిపాతనాత్ ప్రాణాయ్యశబ్దస్య నిపాతితత్వాత్. ౫

శం.— నాన్యస్మై కస్మైచన ప్రబ్రూయాత్. తీర్థద్వయమనుజ్ఞాతమనేకేషాం ప్రాప్తానాం తీర్థానామాచార్యాదీనాం. కస్మాత్పునస్తీర్థసఙ్కోచనం విద్యాయాః కృతమితి. ఆహ- యద్యప్యస్మై- ఆచార్యాయ ఇమాం - కశ్చిత్పృథివీమద్భిః పరిగృహీతాం-సముద్రపరివేష్టితాం సమస్తామపి దద్యాత్ అస్యా విద్యాయా నిష్క్రయార్థమాచార్యాయ ధనస్య పూర్ణాం-సమ్పన్నాం భోగోపకరణైః. నాసావస్య నిష్క్రయః-యస్మాత్తతోఽపి- దానాదేతదేవ- యన్మధువిద్యాదానం భూయః- బహుతరఫలమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పుత్రశిష్యాభ్యాం పాత్రాన్తరం ప్రత్యాచష్టే (నేతి) తీర్థద్వయం - విద్యాప్రదానేఽధికారిద్వయమిత్యర్థః. ఆచార్యాదీనామితి- నిర్ధారణే షష్ఠీ. ఆచార్యః-విద్యాదాతా. ఆదిపదాద్ధనదాయీ శ్రోత్రియో మేధావీ చ గృహ్యతే. సర్వేషామపి నామ తీర్థత్వే కారణమాశఙ్క్య దూషయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఆచార్యాయేతి పునరుపాదానం క్రియాపదేన తస్యాన్వయద్యోతనార్థం (ఆదరార్థ ఇతి) విద్యాయా మహామహిమత్వమధికారకారణం ఫలతీతి భావః. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (నాన్యస్మై కస్మైచన) ఉక్తపుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తాయ కస్మైచిదపి న బ్రూయాదిత్యన్వయః. (యద్యప్యస్మా ఇమామద్భిః పరిగృహీతాం ధనస్య పూర్ణామిత్యాది) అద్భిః పరిగృహీతాం- సముద్రావృతాం ధనస్య పూర్ణాం - భోగోపకరణైః పూర్ణామిమాం - పృథివీం యద్యప్యస్మై- ఆచార్యాయ దద్యాత్- తదపేక్షయా ఏతద్విజ్ఞానమేవాధికం. నైతస్యానురూపో నిష్క్రియోఽస్తీత్యర్థః. (ఏతదేవ తతో భూయ ఇత్యేతదేవ తతో భూయ ఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-సమన్వయాధ్యాయే మధువిద్యాయాం వస్వాదిగణభోగ్యరోహితరూపాదిసఞ్జ్ఞాస్మృతా శ్రుత్యాదిత్యోపాసనరూపతయా అస్యాం విద్యాయాం వస్వాదీనాం నాధికారస్సమ్భవతి-ఉపాస్యోపాసకభావస్యైకస్మిన్నసమ్భవాత్. నహ్యేకస్యైవ ప్రీణనీయత్వం ప్రీణయితృత్వం చ సమ్భవతి. *వసూనామేవైకో భూత్వేత్యాదినా వసుత్వాదిప్రాప్తేరేవ మధువిద్యాఫలత్వేన వస్వాదీనామేవ సతాం వస్వాదిత్వప్రాప్తికామనాయా అసమ్భవాచ్చార్థిత్వాద్యసమ్భవాత్, *తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమితి పరబ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య దేవోపాస్యత్వనిషేధేన జ్యోతిశ్శబ్దితే బ్రహ్మణ్యేవోపాసనసమ్భావావగమాచ్చ మధువిద్యాదిషు నాధికార ఇతి *మధ్వాదిష్వసమ్భవాదనధికారం జైమినిః *జ్యోతిషి భావాచ్చేతి సూత్రాభ్యాం పూర్వపక్షం కృత్వా *భావం తు బాదరాయణోఽస్తి హీతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తః కృతః. అస్యాయమర్థః - అధికారస్య సద్భావం బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే- అస్తి హి తేషామర్థిత్వాదిసమ్భవ ఇతి. అయమాశయః- నహీయం విద్యా వస్వాదిత్వాదిమాత్రపర్యవసితా- అపితు తచ్ఛరీరకపరమాత్మపర్యన్తా. వస్వాదీనామేవ సతాం స్వాన్తర్యామిపరమాత్మోపాసనం సమ్భవత్యేవ. నచోపాస్యప్రతిపాదకవస్వాదిశబ్దానాం బ్రహ్మపర్యన్తత్వే ప్రమాణాభావః- ఉపసంహారే *బ్రహ్మోపనిషదం వేదేతి శ్రవణాత్. వస్వాదీనామేవ సతాం కల్పాన్తరేవసుత్వాదిప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తేరుద్దేశ్యత్వసమ్భవాచ్చ. లోకే పుత్రిణామేవ సతాం జన్మాన్తరేఽపి పుత్రేప్సాయా దర్శనాత్. నను వస్వాదిపఞ్చగణోపజీవ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయాదిత్యమధూపాసనత్వాన్మధువిద్యాయాః తస్యాం చ విద్యాయాం ఆదిత్యస్యైవోపాస్యతయా ఆదిత్యస్య తద్విద్యాధికారాసమ్భవేఽపి వస్వాదీనాం కథమనధికారశఙ్కా. నహ్యస్యాం విద్యాయాం వస్వాదీనాముపాస్యత్వం - అపితు తద్భోగ్యాదిత్యస్యైవ - భాష్యకృతా *మధువిద్యాయామృగ్వేదాదిప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యస్య రశ్మిద్వారేణ ప్రాప్తస్య రసస్యాశ్రయతయా లబ్ధమధువ్యపదేశస్యాదిత్యస్యాంశానాం వస్వాదిభిర్భుజ్యమానానాముపాస్యత్వమితి పూర్వపక్షే *వస్వాదిభోగ్యభూతాదిత్యాంశస్య విధీయమానముపాసనం తదవస్థస్యైవ

బ్రహ్మణః తత్త్వానగమ్యత్వ ఇతి సిద్ధాన్తే చోక్తత్వాత్. నహి స్వోపాసనవత్ స్వోపజీవ్యస్యాన్యస్యోపాసనం విరుద్ధం- తథా సత్యుపాసనమాత్రోచ్ఛేదప్రస ఙ్గాత్. సర్వేష్వప్యుపాసనేషూపాస్యగతస్వోపజీవ్యస్య సేవ్యత్వస్య ధారకత్వస్యాప్యవర్జ్యత్వాదినా మనుసన్ధేయత్వాత్. తతశ్చ వసూనామేవ సతాం స్వోపజీవ్యపక్షపాతా రాగాదితత్త్వవిషయమధువిద్యాసు న సమ్భవాత్ కుతోఽనధికార ఇతి చేత్. ఉచ్యతే- “వసూనామేవైకో భూత్వా” దినా వసుత్వాదిప్రాప్తిఫలత్వాదికీర్తనేన మధువిద్యాయాం తత్ప్రాప్తిరుచ్యా మేవ వస్వాదీనాముపాస్యత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్, “అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యైకల” ప్రాగాదిక్షయస్వాదికార్యవిశేషావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే- “అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యే”త్యాదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మతయాఽవస్థితం కారణావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యత ఇతి కార్యావస్థోపాసనదశాయాం మధువిద్యావిష్టానాం వస్వాదీనాం చతుర్యుగ్యస్యాకాలత్వాత్, కృత్స్నమధువిద్యాయా ఉపాస్యోపాసనద్వయపక్షపాతలోకోపాసనద్వయవద్ధ్యయోపాసన- ద్వయరూపాకారత్రయవత్త్వాన్న పూర్వాపరవిరోధ ఇత్యనుసన్ధేయమితి ద్రష్టవ్యం. నను వస్వాదీనాం బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వసమ్భవేఽపి “అప్సు భవతి ఉపజీవనీయత్వం” ఉపజీవిత్వేన తదుపాసనస్య బ్రహ్మణస్స్వప్రవర్తకం చేన్న- ఉపజీవ్యత్వస్యాపి సద్వారకతయా తత్ప్రసమ్భవాత్. నన్వేవమపి స్వసవసుపజీవనీయత్వే వసుశబ్దస్య తదన్తర్యామిపరత్వే “వసూనామేవైకో భూత్వే”త్యత్రాపి వసుశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం స్యాత్. నచ తదుక్తం- నహ్యుపాసకస్య జీవస్య కల్పాన్తరేఽపి వసుత్వప్రాప్తిః సంసారదశాయాం వస్వవస్థ బ్రహ్మభావో క్లిశ్యన్నభ్యుపగన్తవ్యః. “వసూనామేవైకో భూత్వే”త్యత్ర యథా శ్రుతిబాధకాభావేన, బ్రహ్మపరత్వే బాధకసమ్భవేన, యథాశ్రుతార్థస్యైవోపపన్నత్వాదిత్యలమతివిస్తరేణ.

నను “వసూనామేవైకో భూత్వా” “స ఏతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతీ”తివాక్యద్వయానుసారేణానయైవ విద్యయా కల్పాన్తరే కంచిత్కాలం వసుభావం ప్రాప్యస జ్యోతిర్బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యభ్యుపగమో నయుక్తః- తథా సతీదానీం మధువిద్యోపాసకానాం ప్రాయణానన్తరం ఫలప్రాప్తిర్న స్యాత్- కల్పాన్తరభావిత్వాద్వసుత్వస్య. న చ నను విలమ్బసోఢవ్యమేవేతి వాచ్యం - కల్పాన్తరే వసుత్వాదిభావప్రాపకమధువిద్యానిష్ఠానాం త్వాప్రాపకకర్మాన్తరనిష్ఠానాంచాసనానాం సమ్భవేన సర్వేషాం యుగపద్వస్వాదిభావేన వసుగతాష్టత్వసంఖ్యావిరోధప్రసఙ్గేన వసుత్వప్రాపకకర్మనిష్ఠానామసన్తానం మధ్యే విపాకానుసారేణ కేషాంచిత్ప్రతిబన్ధకల్పమధ్యే వసుత్వాదిప్రాప్తిర్భవతి, కేషాంచిదనుష్ఠితమధువిద్యానాం సహస్రకల్పపర్యన్తమపి నాస్తి, అభ్యుపగన్తవ్యం సహైవ్యశ్చైకస్మిన్ముముక్షుర్భవతి- సహస్రకల్పపర్యన్తవిళమ్బమభ్యుపగచ్ఛతః కథం ముముక్షుతా - హైరణ్యగర్భాన్తసకలభోగవిరక్తిపూర్వకో బ్రహ్మానన్దప్రాప్త్యభిలాషో ముముక్షుత్వం తాదృశో హి బ్రహ్మవిద్యాయామధికారీ. తతశ్చ వస్వాదిపదాభిలాషిణః కథం ముముక్షుతా, కథం వా బ్రహ్మవిద్యాధికార, ఇతి చేత్. సత్యం- బ్రహ్మైకనిష్ఠైకప్రేప్సవ ఏవ ముముక్షుః. తథాపి యథా దేహావసానకాలే బ్రహ్మైకనిష్ఠైకప్రేప్సుర్ముముక్షుః - ఏవం వసుత్వావసానేఽపి బ్రహ్మైవ ప్రాప్నుయామితి ప్రేప్సాపి బ్రహ్మైకనిష్ఠైకప్రేప్సా భవత్యేవ. శాస్త్రబలాచ్చైతద్విలమ్బసహిష్ణువాప్యధికారిణస్సత్త్వమభ్యుపగన్తవ్యం. తత్రాపి ప్రాక్తనైరేవ శ్రుత్యైరనుమానికం. అత ఏవ “యథాక్రతురస్మిల్లోకే పురుషో భవతి” ఇత్యాదినా కల్పాన్తరపురపివిదక ... ఉద్ధమిత్యుక్తరీత్యా విలమ్బసహిష్ణుతయాస్మాన్ ప్రారబ్ధకర్మణాం సర్వస్యాప్యుపపత్తేః. వస్తుతస్తు ముముక్షూణాం మధ్యే కేచనైహలౌకికా త్తేసాథాత్మభోగసామ్యప్రాప్త్యవత్ “వసూనామేవైకో భూత్వే”త్యస్య చ వాక్యస్య కంచిత్కాలమాముష్మికవస్వాదిభోగసామ్యమనుభూయ తేన సహైవాపరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యత ఇత్యభిప్రాయత్వాత్. తాదృశభోగసామ్యస్య చ దేహావసానాన్తరమేవ సమ్భవాత్, నానుపపత్తిరిత్యప్యాహుః. నను వస్వాదిదేవతానామపి బ్రహ్మోపాసనసామర్థ్యాత్ సమ్భవాత్ కథమనుపాసనాధికారః. నహి దేవాదీనాం శరీరవత్త్వే ప్రమాణముపలభ్యతే. నచార్థవాదైరిత్యవగమ్యమానే- తత్పరత్వాత్. నాపి “వజ్రహస్తః పురన్దరః” “తే నేజ్ఞిరే వజ్రముదయచ్ఛ”దిత్యాదీనాం ప్రామాణ్యం- మన్త్రార్థవాదానామనుష్ఠేయస్మృతిప్రయోజనకతయా విధిశేషతాత్పర్యాభావేన తాత్పర్యాభావే శబ్దస్యాప్రామాణ్యాత్. అన్యథా “శ్వేతవన్ధరజక” ఇత్యాదివచనబోధనతాత్పర్యేణ ప్రయుక్తస్య శ్వేతో ధావతీత్యస్య కుక్కురసమీపగమనప్రతిపాదకత్వసమ్భవమాత్రేణ తత్రాపి ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నను రేవత్యాధారవారవన్తీయసామసాధ్యాగ్నిష్టోమస్య విశిష్టక్రతువిధాయకే “రేవతీషు వారవన్తీయమగ్నిష్టోమసామ కృత్వా పశుకామో హ్యేతేన యజేతే”తి వాక్యే “రేవతీషు వారవన్తీయ”మిత్యంశస్య “రేవతీర్నస్సధమాద” ఇతి ఋక్త్రయాధారవారవన్తీయసామరూప అగ్నిష్టోమస్తోత్రవిశేషణేతాత్పర్యాభావేఽపి ప్రామాణ్యం దృష్టం - నహి తద్విశేషణం “సోమేన యజేతే”త్యాది విశిష్టవిధిషు సోమలతాదివిశేషణవల్లోకసిద్ధం. నాపి విధిసిద్ధం - రేవతీషు రథన్తరం గాయేదితివత్ రేవతీషు వారవన్తీయం గాయేదితివిధ్యదర్శనాత్. నచాత్రైవ విశిష్టగోచరస్య విధేర్విశేషణవిధావపి తాత్పర్యం వక్తుం శక్యం - విధ్యావృత్తిప్రసఙ్గాత్. నచాక్షేపాద్విశేషణప్రసిద్ధిః - అన్యోన్యాశ్రయాత్. విశేషణప్రసిద్ధౌ సత్యాం విశిష్టవిధిః. విశిష్టవిధౌ సత్యేవ విశేషణస్యాక్షేపఇతి పరస్పరాశ్రయాపత్తేః. తస్మాద్విశిష్టవిధేర్విశేషణస్వరూపేతాత్పర్యాభావేఽపి “రేవతీషు వారవన్తీయ”మితి పదద్వయసమభివ్యాహారస్యైవ ప్రామాణ్యమభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్. మైవం- “రేవతీషు వారవన్తీయ”మితి పదద్వయసమభివ్యాహారలభ్యాం రేవత్యాధారవారవన్తీయప్రతీతిముపజీవ్య ప్రవృత్తేన విశిష్టవిధినాఽఽక్షిప్తస్య రేవతీషు వారవన్తీయం కుర్యాదితి విశేషణవిధే రేవత్ర ప్రమాణత్వేన “రేవతీషు వారవన్తీయ”మితి పదద్వయసమభివ్యాహారస్యాప్రమాణత్వాత్. ఇయాంస్తు విశేషః - సోమలతాదివిశేషణం మానాన్తరసిద్ధం సోమపదాత్ప్రతీయతే - ఇహాతు మానాన్తరాసిద్ధమేవ పదసమభివ్యాహారాత్ప్రతీయత ఇతి. ప్రతీయమానేఽపి విశేషణే విశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావః ఉభయత్రాప్యవిశిష్టః. తతశ్చ యథా సోమప్రత్యాయకం సోమపదం న సోమస్వరూపే ప్రమాణం - ఏవం “రేవతీషు వారవన్తీయ”మితి పదద్వయసమభివ్యాహారో రేవతీవారవన్తీయరూపవిశేషణరూపార్థప్రత్యాయకోఽపి న తత్ర ప్రమాణం అయం చాపరో విశేషః - సోమలతాద్రవ్యస్య లోకసిద్ధత్వాత్తత్రయాగసమ్బన్ధిత్వే నైవ విధిః కల్ప్యః - ఇహాతు విశేషణస్వరూపస్యాపి మానాన్తరాసిద్ధత్వాత్, ప్రతీయమానేఽపి తస్మిన్విశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావాత్, చ్ఛత

స్వర్గాదిస్వరూపస్యాపి ప్రత్యవిశేషసద్భావేచ విధివ్యయంకల్ప్యమితి. తస్మాన్మన్త్రార్థవాదానాంస్వార్థే తాత్పర్యాభావాత్ నతేభ్యోదేవతావిగ్రహసిద్ధిః. ననుమన్త్రార్థవాదానాంవిధ్యేకవాక్యతాపన్నానాంస్వార్థేప్యవాన్తరతాత్పర్యంసమ్భవత్యేవ- దర్శపూర్ణమాసాదిప్రధానవిధ్యేకతాపన్నప్రయాజాదివిధివదితిచేత్ సత్యం- మానాన్తరావిరోధే ప్రతీయమానార్థతాత్పర్యంసమ్భవతి- నతుతద్విరుద్ధే. అన్యథా * యజమానః ప్రస్తర ఇత్యత్రాపి ప్రతీయమానార్థే తాత్పర్యప్రసఙ్గాత్. అస్తిచమన్త్రార్థవాదప్రతీతదేవతావిగ్రహాభ్యుపగమేమానాన్తరవిరోధః- దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమేహి నాన్యాయతౌల్యేననానాయాగదేశేయుగపదాహూతానామాగమనస్య, క్వచిత్ప్రత్యక్షభక్షస్యభూతత్వేనవిన్ద్వైకారాదౌ, తదప్యస్యోపగమాత్ప్రత్యక్షోపపత్తివిరోధః. అతో న దేవతావిగ్రహతాత్పర్యంసమ్భవతి. అతోపి న హవిరాదానాహసాధనాస్వావిశేషాకారఇతిపూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే-* తదుపర్యపిబాదరాయణస్సమ్భవాత్. తత్- బ్రహ్మోపాసనముపరి- మనుష్యాణాముపరి. దేవాదిష్వపిసమ్భవతీతి భగవాన్బాదరాయణో మన్యతే- తేషామప్యర్థిత్వసామర్థ్యయోస్సమ్భవాత్. అర్థిత్వంతావత్ ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖత్రయాభితాపాత్, పరస్య చ బ్రహ్మణో నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణనిరతిశయభోగ్యత్వాదిజ్ఞానాచ్చ సమ్భవతి. సామర్థ్యమపిపటుతరదేహేన్ద్రియాదిమత్తయా సమ్భవతి. దేహేన్ద్రియాదిమత్త్వంచసర్వేషు సృష్టివాక్యేషు దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మనా చతుర్విధస్య సృష్టేరామ్నానాత్సిద్ధం. దేవాదిభేదశ్చ తత్తత్కర్మానుగుణ బ్రహ్మలోకప్రభృతిచతుర్దశలోకస్థభోగయోగ్య దేహేన్ద్రియాదియోగాయత్తః. తథా * దేవత్వంగచ్ఛన్తి యదితాఉపయన్తీతి దేవత్వప్రాప్తస్వర్గకతువిధ్యన్యథానుపపత్త్యాపిదేవతావిగ్రహవత్త్వసిద్ధిః. జ్యోతిష్టోమాదివిధ్యన్యథానుపపత్త్యాదేశాన్తరదేహాన్తరభోగ్యైహికసుఖవిలక్షణస్వర్గశబ్దాభిధేయసుఖరూపతత్ఫలభోక్తృకర్తృదేహసిద్ధేరభ్యుపగతత్వాత్, దేవతాసాయుజ్యసాలోక్యాదిఫలకవిధ్యన్యథానుపపత్త్యాదేవతావిగ్రహాణాం తద్భోగస్యభోగోపకరణానామభ్యుపగన్తవ్యత్వాచ్చ. * విరోధఃకర్మణీతిచేన్నానేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్. నన్వేవంమన్త్రార్థవాదాదిసిద్ధదేవతావిగ్రహాభ్యుపగమేకర్మణివిరోధఃప్రసజ్యతే- బహుషుయాగేషుయుగపదేకస్యైవేన్ద్రస్యవిగ్రహవతః * అగ్నిమగ్న ఆవహ * ఇన్ద్రాగచ్ఛేత్యాదినా ఆహూతస్యసన్నిధానానుపపత్తేః విరోధఃప్రసజ్యతఇతిచేత్. తన్న-అనేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్- దృశ్యతేహిసౌభరిప్రభృతీనాంశక్తిమతాంయుగపదనేకశరీరప్రతిపత్తిః. * శబ్దఇతిచేన్నాతఃప్రభవాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం. మాభూత్కర్మణివిరోధః. వైదికేతుశబ్దేవిరోధఃప్రసజ్యతే- దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమేహివిగ్రహస్యసావయవత్వేనానిత్యత్వాదిన్ద్రాదేరర్థస్యవినాశాదూర్ధ్వం, ప్రాగుత్పత్తేశ్చ తద్వాచినోవైదికశబ్దానాంసత్త్వేశబ్దస్యార్థేనౌత్పత్తికస్సమ్బన్ధోనస్యాత్. శబ్దస్వరూపస్యాపినాశేఅనిత్యత్వంస్యాత్. తతశ్చ * ఔత్పత్తికస్తుశబ్దస్యార్థేనసమ్బన్ధఇతిసూత్రప్రతిపాదితంశబ్దార్థసమ్బన్ధానాం నిత్యత్వంవిరుధ్యతేతిచేన్న- * వేదేననామరూపేవ్యాకరోత్సతీప్రజాపతిః * నామరూపంచభూతానాంకృత్యానాంచప్రపఞ్చనం|వేదశబ్దేభ్యఏవాదౌదేవాదీనాంచకారసఇతిస్మర్యతేఅనుమానశబ్దాభ్యాం శ్రుతిస్మృతిభ్యామిన్ద్రాద్యర్థానాంవేదశబ్దప్రభవత్వావేదనాత్. యథాశిల్పినాశిల్పశాస్త్రోదితనామరూపాద్యనుసన్ధానపూర్వకంనిర్మితం దేవతాప్రతిమాదికంపూర్వపూర్వసమానరూపం- ఏవమన్త్రాదిష్వర్థోపదిష్టనామరూపానుసన్ధానశాలినా ప్రజాపతినానిర్మీయమాణఃపూర్వపూర్వసమానరూపఏవభవతి. ఏతేనసమానరూపాకృతిత్వేనాకృతివాచిత్వాదిన్ద్రాదిశబ్దానాంవ్యక్తీనామనిత్యత్వేపిజాతివాచిగవాదిశబ్దవత్ ఇన్ద్రాదిశబ్దానామపిజాతివాచినామనిత్యార్థసంయోగక్తతోవిరోధఇత్యర్థః. నను * మన్త్రకృతోవృణీతే *సంహితాకారపదకారసూత్రకారబ్రాహ్మణకారాణాం* విశ్వామిత్రస్యసూక్తంభవతీతిమన్త్రాదీనాంకార్యత్వశ్రవణాత్ నవేదనిత్యత్వమిత్యత్రాహ- * అతఏవచనిత్యత్వం. * అనాదినిధనాహ్యేషావాగుత్సృష్టాస్వయంభువా|ఆదౌవేదమయీదివ్యాయతస్సర్వాఃప్రవృత్తయఇతిమన్త్రకృత్త్వేనప్రసిద్ధానామపి విశ్వామిత్రాదీనాంవేదనిత్యత్వామ్నానాత్మన్త్రకృత్త్వంమన్త్రద్రష్టృత్వమేవ-నతుమన్త్రకరత్వమిత్యవసీయతే. అతో వేదనిత్యత్వస్యానుపపత్తిః. నన్వేవమపి ప్రాకృతప్రలయేశబ్దస్యతదుపాదానభూతాహఙ్కారాదేశ్చనష్టత్వాత్ కథంవేదనిత్యత్వం, కథంవాసర్వేషాంవేదశబ్దప్రభవత్వం,- తత్రాహ- * సమాననామరూపత్వాచ్చావృత్తావప్యవిరోధోదర్శనాత్స్మృతేశ్చ. కృత్స్నోపసంహారేజగదుత్పత్త్యావృత్తావపిపూర్వోక్తసమాననామరూపత్వస్యతదవస్థత్వాద్వేదనిత్యత్వం. *సూర్యాచన్ద్రమసౌధాతాయథాపూర్వమకల్పయత్ * యథర్తుష్వృతులిఙ్గానినానారూపాణిపర్యయే|దృశ్యన్తేతానితాన్యేవతథాభావాయుగాదిష్వితి శ్రుతిస్మృతిభ్యాంతథైవప్రతిపాదనాద్వేదస్యనిత్యత్వమపౌరుషేయత్వంచ. ఇదమేవహివేదస్యాపౌరుషేయత్వం. యత్పూర్వపూర్వోచ్చారణక్రమానుసన్ధానసాపేక్షోచ్చారణక్రమవత్త్వం. తదిదానీన్తనవేదస్యాప్యవేదేపిసమానం. ఇయాంస్తువిశేషః- భగవతస్త్వితరత్రసర్వేపిపూర్వపూర్వవేదానుపూర్వ్యాసంభవజనితసంస్కారవశేనపూర్వానుపూర్వీంస్మృత్వాతయైవానుపూర్వ్యావేదముచ్చారయన్తి- భగవాంస్తుసంస్కారనిరపేక్షమేవపూర్వానుపూర్వీమనుసన్ధాయతయైవానుపూర్వ్యావేదముచ్చారయతీతి. ఇదమేవహిపౌరుషేయప్రబన్ధాపేక్షయావేదస్యవైలక్షణ్యంనిత్యత్వంచ. ననుచతుర్ముఖకర్తృకావాన్తరకల్పసృష్టివిషయతయాపి * ధాతాయథాపూర్వమకల్పయదిత్యాదిప్రమాణానాముపపత్తేస్సర్వాత్రిపరపఞ్చకర్తృకబ్రహ్మకల్పాద్యసమయప్రవృత్తవేదచతుర్ముఖాదిసృష్టేస్సమానానుపూర్వీకల్పసమాననామరూపకృత్యత్వేకిం ప్రమాణమితిచేత్. ఉచ్యతే - చతుర్ముఖాదేర్నామరూపకృత్యాదీనిఇతిహాసపురాణాదిభ్యోఽవగత్య ఏతాదృశనామరూపకృత్యవిశిష్టశ్చతుర్ముఖోభవానీత్యేవం సఙ్కల్పపూర్వకం భగవత్సమారాధ్యతత్పదంప్రాప్నువన్తీతిహిశాస్త్రప్రసిద్ధిః. యదిహికల్పాన్తరే ఉత్పద్యమానశ్చతుర్ముఖోవిలక్షణనామరూపకృత్యస్స్యాత్- తదాతస్యభగవదారాధకస్యవాఞ్ఛితార్థసిద్ధ్యభావాత్తదిష్టసాధనత్వావేదకశాస్త్రస్యాప్రామాణ్యమేవస్యాత్, తత్పదాభిలాషిణఃప్రవృత్తిశ్చకస్యాపినస్యాత్,. అతఃప్రాకృతసృష్ట్యావృత్తావపియథాపూర్వమేవసృష్టిరితి దేవతాధికరణేస్థితమితి. నన్వగ్నిలోకాద్యూర్ధ్వలోకవర్తినామర్చిరాద్యనతివాహకానామర్చిరాద్యాతివాహికచిన్తనరూపాజ్ఞాసమ్భవాత్, తద్వదిత్యస్య * తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ * యోగినఃప్రతిస్మర్యేతేస్మార్తేచైతేఇ

ఉ.— గాయత్రీ వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం యదిదం కించ వాగ్వై గాయత్రీ వాగ్వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం గాయతి చ త్రాయతే చ॥ ౧

త్యాదిష్వవిశిష్టప్రతీతత్వాత్, వసుప్రభృతీనాం దేవానాం కథముక్తిభూత బ్రహ్మవిద్యాయాం మధుని కారణత్వమితిచేన్న - ఆతివాహికత్వేన స్వస్వద్వారస్థతయా లక్ష్య స్వర్లోకవర్తినాం తదూర్ధ్వలోకవర్తిత్వాతివాహికత్వేన నైవ పాపక్షయోపపత్తేః. న్యాయతయజమానస్యేష్టకర్మణి సూక్తవాకే యజమానస్యాయురాశాసనాదన్న ఛాదనవిశేషితం ఆయురాశాసనాదికమంశతః ప్రాయుక్తం తాం శరీరాతస్యాభీక్షితత్వాత్. తద్వదిహాప్యనపేక్షితానామిహ కామ్యత్వాగనాకేతి తస్య స్వర్లోకోర్ధ్వవర్తిత్వాతివాహికానామపి నసనీయత్వోపపత్తేః. నను *తదుపర్యపి బాదరాయణస్సమ్భవాత్ * ఇత్యాదిన్యాయసమ్భవాదిత్వేన కరణద్వారేణ సకిం ప్రయోజనం- దేవతానాం దేవతావిశేషాణాం చాత్మత్వేనాముష్యనిశ్చయస్యానుపపత్త్యా తాం ప్రత్యుత్తిదిశేషు నౌపయికత్వాత్. న చ దేవానాం ససేనాధికరణద్వారేణ సకించిత ప్రయోజనం - తేషాం స్వకీయపటుతరదేహాదిషు త్త్వాద్యుత్తరస్య ప్రవిగ్రహయోచాధికరణన్యాయేన నపేక్షణాదితి చేత్. ఉచ్యతే- పరం బ్రహ్మదేహాఖ్యం వస్త్వాది దేవతానాం శేషాణాం చాత్మస్వరూపత్వప్రదర్శనేన తస్య కర్మహిరణ్యవిశిష్టతయా ఉపాసనకాలే అనుసన్ధేయత్వనిర్దిష్టం ప్రయోజనసద్భావాత్. దేవతాసి గమనసిద్ధామధువిద్యాయాం దేవతోపన్యాసనిష్ఫలమిత్యసినభవేత్. గత్యనన్తరం తౌత్చే నానాపుత్రాదీనా మేవమాద్యపర్వత్వేనచి ప్తనీయతాన్యాన్- నాతివాహిక దేవతానాం తథా *గాత్ర్యంవా ఽనాత్మనిత్యాదినా స్తేకస్యాయోన్యోరోహణాదికర్మఫలం గన్ధానానాం ఫలం దేహాభవమయ నిప్తసిర ప్రాజాపనదేవకర్మకరణాభావత్వాదైరాగ్యం నసిధ్యేత్- ప్రాప్తిసిరోధవారనతాం మన్త్రార్థవాదానాం ప్రతియమానార్థే ప్రామాణ్యమస్తీతిన్యాయప్రవృత్త్యాదనేన *స్వవాస్తోస్తదత్యథాయజ్ఞరూపాః* ఇతి తృతీయం స్థానమిత్యాదివన్యాయార్థవాదైర్వైరాగ్య సంసిద్ధిరిత్యాదీని ప్రయోజనాని ద్రష్టవ్యాని. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— యతః ఏవమతిశయఫలైషా బ్రహ్మవిద్యా- అతస్తాం ప్రకారాన్తరేణాపి వక్ష్యామీతి గాయత్రీ వా ఇత్యాద్యారభ్యతే. గాయత్రీద్వారేణ చోచ్యతే బ్రహ్మ- సర్వవిశేషరహితస్య *నేతి నేతీత్యాదివిశేషప్రతిషేధగమ్యస్య దుర్బోధత్వాత్. సత్స్వనేకేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యా ఏవ బ్రహ్మజ్ఞానద్వారతయోపాదానం ప్రాధాన్యాత్, సోమాహరణాత్, ఇతరచ్ఛన్దోఽక్షరాహరణేన ఇతరచ్ఛన్దో వ్యాప్త్యా చ. సర్వసవనవ్యాపకత్వాచ్చ యజ్ఞే ప్రాధాన్యం గాయత్ర్యాః. గాయత్రీసారత్వాచ్చ బ్రాహ్మణస్య మాతరమివ హిత్వా గురుతరాం గాయత్రీం తతోఽన్యద్గురుతరం న ప్రతిపద్యతే యథోక్తం బ్రహ్మపీతి- తస్యామత్యన్తగౌరవస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. అతో గాయత్రీముఖేనైవ బ్రహ్మోచ్యతే (గాయత్రీ వా ఇతి) ఆవధారణార్థో వైశబ్దః. ఇదం సర్వం భూతం- ప్రాణిజాతం యత్కించ- స్థావరం జఙ్గమం వా. తత్సర్వం గాయత్ర్యేవ. తస్యాశ్ఛన్దోమాత్రాయాస్సర్వభూతత్వమనుపపన్నమితి గాయత్రీకారణం వాచం శబ్దరూపామాపాదయతి గాయత్రీం (వాగ్వై గాయత్రీతి) (వాగ్వా ఇదం సర్వం భూతం) యస్మాద్వాక్శబ్దరూపా సతీ సర్వం భూతం గాయతి చ- శబ్దయతి అసౌ గౌరసావశ్వ ఇతి. త్రాయతే చ - రక్షతి అముష్మాన్మా భైషీః కిం తే భయముత్థితమిత్యాది. సర్వతో భయాన్నివర్త్యమానో వాచా త్రాతస్స్యాత్. యద్వాగ్భూతం గాయతి త్రాయతే చ- గాయత్ర్యేవ తద్గాయతి త్రాయతే చ- వాచోఽనన్యత్వాత్ గాయత్ర్యాః. గానాత్త్రాణాచ్చ గాయత్ర్యా గాయత్రీత్వం. ౧

ఆ.— గతేన గ్రన్థేనోత్తరగ్రన్థస్య గతార్థత్వం పరిహరతి (యత ఇతి) సవిశేషద్వారక బ్రహ్మవిద్యానన్తరం తద్వైలక్షణ్యేన గాయత్రీద్వారేణ తద్విద్యోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయా వివక్షితత్వే బ్రహ్మైవోపదిశ్యతాం- కిం గాయత్ర్యుపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) తథాపి ఛన్దోన్తరాణి విహాయ కిమితి గాయత్రీద్వారైవ బ్రహ్మోపదిశ్యతే- తత్రాహ (సత్స్వితి) బ్రహ్మజ్ఞానద్వారతయా తదుపాదాయ కరోమీత్యర్థః. ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (సోమాహరణాదితి) సోమస్యాహరణం- ఆనయనం. తత్ర సాధనత్వం గాయత్ర్యాశ్ఛన్దసాం మధ్యే బ్రాహ్మణైరిష్యతే - తద్యుక్తం తస్యా యజ్ఞే ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. యద్వా- దేవైస్సోమాహరణమిచ్ఛద్భిశ్ఛన్దసాం గాయత్రీ త్రిష్టుబ్జగతీనాం తావద్వ్యాసిరమోఽగజగతీ త్రిష్టుభావధ్వే మార్గమధ్యే శ్రాన్తే నివృత్తే. గాయత్రీ సోమం ప్రాప్య రక్షిణ స్వస్య విజిత్యతం దేవేభ్యస్సమాహరదితి ఐతరేయక బ్రాహ్మణే *సోమో వై రాజాఽముష్మిల్లోక ఆసీదిత్యత్ర ప్రసిద్ధం. అతస్తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి) ఉష్ణిగనుష్టుప్ప్రభృతీని - ఇతరాణి ఛన్దాంసి. తేషాం పాదోఽక్షరాణి-సప్తాష్టాదిసఙ్ఖ్యాకాని. తేషామాహరణం- ఉపాదానం గాయత్ర్యక్షరైః షడక్షరైః క్రియతే- అధికసఙ్ఖ్యాయా న్యూనసఙ్ఖ్యాయామన్తరేణాసమ్భవాత్, తస్మాదితరేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యా వ్యాప్తేశ్చ ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. అథవా- గాయత్రీవ్యతిరిక్తయోస్త్రిష్టుబ్జగత్యోశ్ఛన్దసోస్సోమాహరణేఽపద్యత తయోరక్షరాణ్యాహరన్త్యే జగత్యా త్రీణ్యక్షరాణి. త్రిష్టుభ ఏకమక్షరం. తతశ్చాష్టాచత్వారింశదక్షరా జగతీ చతుశ్చత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. చతుశ్చత్వారింశదక్షరా త్రిష్టుప్ త్రిచత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. తత్ర గాయత్రీ సోమమాహరన్తీ త్యక్తానామక్షరాణామాహరణేన పూర్ణతాం తయోరాపాద్య- తే వ్యాప్య స్థితా. తేన తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వసవనేతి) సర్వాణి- ప్రాతస్సవనం, మాధ్యన్దినం సవనం, తృతీయసవనమిత్యేతాని. తేషు గాయత్ర్యా వ్యాపకత్వం - మిత్రణం. గాయత్రం ప్రాతస్సవనం- త్రైష్టుభం మాధ్యన్దినం సవనం- జాగతం తృతీయసవనమితి స్థితే త్రిష్టుబ్జగత్యోర్గాయత్ర్యా స్వైరుక్తత్వాత్, తస్యాశ్చ ప్రాధాన్యం మఖేన చ సోమాహరణద్వారేణ సవనత్రయసమ్బన్ధాత్,

ఉ.— యా వై సా గాయత్రీయం వావ సా యేయం పృథివ్యస్యాꣳ హీదꣳ సర్వం భూతం ప్రతిష్ఠితమేతామేవ నాతిశీయతే॥ ౨

అతశ్చతస్యాభిక్రియజ్ఞైత్రైధాన్యమిత్యర్థః. కర్తనితత్వాత్రిధాన్యైషికతో బ్రహ్మవిద్యాయాం తత్వాత్రిధాన్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) బ్రహ్మవిద్యాయాస్తత్వాత్రిధాన్యమితిశేషః. గాయత్రీమొనాలమ్బనత్వేన ప్రతిపద్యతే బ్రహ్మత్వత్ర లోకప్రసిద్ధిమనుభావయతి (అస్యామితి) గాయత్ర్యా హ్యబ్రహ్మజ్ఞానద్వారత్వేనోపాదానమయుక్తహేతుభ్యస్సిద్ధిమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) *తథాచేతో ర్వ్యాసగమయతిలన్యాయేన గాయత్ర్యా పాధికం బ్రహ్మోపాస్యమితి ప్రతిజానీతే (గాయత్రీతి) నిపాతమాగాయత్ర్యా చష్టే (వై ఇతి) అవధారణమాపమేవార్థం స్ఫుటయన్నిదమిత్యాదివ్యాకరోతి (ఇదమితి) తదిదం సర్వం గాయత్ర్యేవేతియోజనా. గాయత్ర్యాస్సర్వాత్మకత్వాద్బ్రిహ్మదృష్ట్యాహసిర్యుక్తేత్యర్థా సుపపత్తిమాశఙ్క్యాసనరవాక్యైనోత్తరమాహ (లిస్యాఇతి) కథం వాచో గాయత్రీత్వమిత్యాశఙ్క్య తస్యాస్సర్వభూతసమ్బన్ధం దర్శయతి (వాగితి) కుతో గాయత్రీత్వం తత్రాహ (యస్మాదితి) భవత్వేవం వాచస్సవరూపం గాయత్ర్యాస్తుకిమాయాతం తదాహ (యద్వా ఇతి) గాయత్రీనామనిర్వచనావపివాచ్యక్తిరూపం గాయత్ర్యా ఉమవైస్వమిత్యాహ (గానాదితి) ౧

రం.— చతుష్పాత్త్వపాద్విధా[illegible] బ్రహ్మణో గాయత్రీసామ్య[illegible]నసన్ధానరూపావిద్యావసూయతే గాయత్రీవా ఇత్యాదినా, * ఇన్ద్రశ్శచీపతిః। బలేనపీడితః। దుశ్చ్యవనో వృషా। సమిత్సుసాసహిః॥ ఇతిగాయత్రీచతుష్పదా, ష[illegible]రాత్మ[illegible]రపాదపత్రైవనషడ్విధా, చ. ఏవం బ్రహ్మణోఽపి సర్వభూతశక్తితాత్మవర్గవిశిష్టపాదః- కర్మాన్తితభోగస్థానరూపత్వసమీలోకవిశిష్ట- భోగోపకరణం శరీరమేకః పాదః - అస్య స్థిత్వనగుణప్రదేశవిశేషరూపం [illegible] పృథివీశరీరహృదయానిచత్వారః పాదాః. తత్ర సర్వభూతలక్షణపాదస్య బ్రహ్మాత్మకవాక్యర్త్య[illegible]గానరక్షణత్వత్రాణ[illegible]లక్షణం విధాద్వయం- పృథివీలక్షణస్య పాదస్య సర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వసర్వభూతానతివర్తిత్వలక్షణం విధాద్వయం- శరీరహృదయలక్షణ[illegible]పాదయోః ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వ[illegible]వర్తిత్వలక్షణం విధాద్వయం[illegible]ర[illegible]విధాద్వయయోరవిశేషాభావాత్. తతశ్చ పర బ్రహ్మరూపగాయత్రీభూతపృథివీశరీరహృదయరూపపాదచతుష్టయవత్తయా చతుష్పాదా, గానరక్షణత్వత్రాణకర్తృత్వసర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వసర్వభూతానతివర్తిత్వసర్వ[illegible]ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వసర్వ[illegible]ప్రాణానతివర్తిత్వలక్షణవిధా[illegible]షడ్విధా, చ. అతశ్చ చతుష్పాత్త్వషడ్విధత్వాభ్యాం బ్రహ్మణి గాయత్రీసామ్యానుసన్ధానం కర్తవ్యమితి ప్రతిపాదయతి (గాయత్రీ వా ఇదం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చ) అత్ర గాయత్రీశబ్దేన ప్రసిద్ధా గాయత్ర్యభిధీయతే - [illegible]భూతాధిష్ఠానచతుష్పదయత[illegible]త్వాభావాత్, [illegible]ప్రతిపాద్యత్వాభావా, చ్ఛన్దసః[illegible]సమష్టిరూపా[illegible]రూపా[illegible]శబ్దసమష్టిరూపస్య బ్రహ్మణః[illegible]అత్యన్తవిశిష్టాసమ్భావాదర్థ[illegible]తథా గాయత్రీశబ్దో బ్రహ్మణి[illegible]సన్ధానార్థః [illegible]గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే. వైశబ్దోఽవధారణార్థః. బ్రహ్మైవ[illegible]సర్వభూతాత్మకమిత్యర్థః. [illegible]భూతలక్షణపాదవత్త్వమేకం. అథ గాయత్రీశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమపి బ్రహ్మణ్యుపపాదయన్ [illegible] (వాగ్వై గాయత్రీ) గాయత్రీశబ్దేన గాయత్రీసదృశం బ్రహ్మ[illegible]భవతీత్యర్థః. * శబ్దరూప[illegible]శబ్దరూపస్య[illegible]త్వాత్ బ్రహ్మణ ఏవ శబ్దరూపత్వాభిధానాత్. [illegible]త్రాహ (వాగ్వా ఇదం సర్వం భూతం గాయతి చ త్రాయతే చ) వాగ్రూపమేవ బ్రహ్మ సర్వాణి భూతాని[illegible]త్రాయతే, చ. అతశ్చ బ్రహ్మణో వాగ్రూపస్య సర్వభూతగానత్రాణకర్తృత్వాద్గాయత్రీశబ్దవాచ్యత్వం, భూతాత్మకపాదవతో బ్రహ్మణో వాక్య[illegible]గానత్రాణకర్తృత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యం, చోక్తం భవతి. ౧

శం.— యా వై సా ఏవంలక్షణా సర్వభూతరూపా గాయత్రీ ఇయం వావ సా యేయం పృథివీ. కేయం పునః పృథివీ గాయత్రీ ఉచ్యతే- సర్వభూతసమ్బన్ధాత్. కథం సర్వభూతసమ్బన్ధః అస్యాం- పృథివ్యాం హి- యస్మాత్సర్వం- స్థావరం జఙ్గమం చ భూతం ప్రతిష్ఠితమేతామేవ- పృథివీం నాతిశీయతే- నాతివర్తత ఇత్యేతత్. యథా గానత్రాణాభ్యాం భూతసమ్బన్ధో గాయత్ర్యాః - ఏవం భూతప్రతిష్ఠానాద్భూతసమ్బన్ధాత్పృథివీ. అతో గాయత్రీ పృథివీ. ౨

ఆ.— అస్తి హి వాచస్సర్వభూతాత్మకత్వం- శబ్దాత్మకత్వాత్. ప్రాణ్యప్రాణిచవాదకాలేకేశానసిరూపత్వాత్,. తథాచ వాఙ్మాత్రా గాయత్రీ సర్వభూతాత్మికేత్యుక్తం. ఇదానీం తస్యాః విధాన్తరమాహ (యా వై సేతి) ఏవంలక్షణత్వం వ్యాచష్టే (సర్వేతి) గాయత్రీమనూద్య పృథివీత్వం తస్యా విహితం ప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (కథం పునరితి) గాయత్ర్యాస్సర్వభూతసమ్బన్ధస్యోక్తత్వాత్పృథివ్యాస్తత్సమ్బన్ధం చోద్యపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమితి) సర్వస్య పృథివ్యాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (ఏతామేవేతి) తథాపి కథం పృథివ్యా గాయత్రీత్వం - తత్రాహ (యథేతి) ౨

రం.— ఉక్తార్థానువాదపూర్వకం ద్వితీయం పాదం పాదమానాధికరణ్యేనాహ (యా వై సా గాయత్రీయం వావ సా యేయం పృథివీ) ఉక్తరూపవిశిష్టప్రకృతధర్మిపరో యచ్ఛబ్దః. యా- సర్వభూతరూపైకపాదయుతా గాయత్రీ- గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ. తదేవ ప్రసిద్ధా పృథివీత్యర్థః.

ఉ.— యా వై సా పృథివీయం వావ సా యదిదమస్మిన్పురుషే శరీరమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే॥ ౩

యద్వై తత్పురుషే శరీరమిదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే హృదయమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే॥ ౪

సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీ తదేతదృచాభ్యనూక్తం॥ ౫

కథం పృథివ్యా బ్రహ్మాత్మకత్వమిత్యత్రాహ (అస్యాం హీదం సర్వం భూతం ప్రతిష్ఠితం) బ్రహ్మాత్మకత్వాదేవ హి సర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వం. నను కేవలపృథివ్యాస్సర్వభూతధారణశక్తిరస్తీత్యర్థః. ప్రతిష్ఠాత్వం చ నియతమిత్యాహ (ఏతామేవ నాతిశీయన్త ఇతి) పృథివీం భూతాని నాతివర్తన్తే. కిం, వక్ష్యత్యేనాం హి ప్రతిష్ఠాత్వాదేవ పృథివీం నియమేన నాతిక్రమితుం శక్నువన్తీత్యర్థః. పృథివీమయబ్రహ్మాణ్డాన్తర్వర్తిభిర్భూతైః పృథివీ నాతివర్తతే. ఏవం ద్వితీయః పాదో భూతప్రతిష్ఠాత్వం చాతివర్త్యత్వరూపం విధాద్వయం చోక్తం. ౨

శం.— యా వై సా పృథివీ గాయత్రీ- ఇయం వావ సా- ఇదమేవ తత్. కిం. యదిదమస్మిన్పురుషే- కార్యకరణసఙ్ఘాతే జీవతి శరీరం- పార్థివత్వాచ్ఛరీరస్య. కథం శరీరస్య గాయత్రీత్వమితి. ఉచ్యతే- అస్మిన్హీమే ప్రాణాః - భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రతిష్ఠితాః- అతః పృథివీవద్భూతశబ్దవాచ్యప్రాణప్రతిష్ఠానాచ్ఛరీరం గాయత్రీ. ఏతదేవ యస్మాత్-శరీరం నాతిశీయన్తే ప్రాణాః. ౩

ఆ.— సమ్ప్రతి గాయత్ర్యాశ్శరీరరూపత్వం నిరూపయతి (యా వా ఇతి) గాయత్ర్యాత్మికాం పృథివీమనూద్య తస్యా గాయత్రీశరీరయోరభేదే హేతుమాహ (పార్థివత్వాదితి) ఇదానీం గాయత్రీశరీరయోరేకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం కథయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణానాం శరీరే ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి) ౩

రం.— అథ తృతీయం పాదమాహ (యా వై సా పృథివీయం వావ సా యదిదమస్మిన్పురుషే శరీరం) అత్ర పురుషశబ్దశ్శరీరవిశిష్టజీవపరః పృథివీ- పృథివీరూపపాదవిశిష్టా యా గాయత్రీ- గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ. సా శరీరం - శరీరాఖ్యపాదవిశిష్టేత్యర్థః. భూతపృథివ్యోర్గాయత్రీసామానాధికరణ్యేన నిర్దిష్టయోః భూతపృథివీశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యన్తత్వేన తదుపస్థాపకత్వాత్ అగ్రే వ్రహ్మాయనన్యాయేనాత్ర శరీరలక్షణపాదాన్తరనిష్ఠకస్య శరీరశబ్దస్య నిష్కర్షకశబ్దత్వేపి సామానాధికరణ్యేన సిద్ధో యుక్తః. శరీరస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వాభ్యాముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే) నాతిశీయన్తే- నాతివర్తన్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— యద్వై తత్పురుషే శరీరం గాయత్రీ- ఇదం వావ తత్-యదిదమస్మిన్నన్తః - మధ్యే పురుషే హృదయం పుణ్డరీకాఖ్యం. ఏతద్గాయత్రీ కథమితి. ఆహ- అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితాః- అతశ్శరీరవద్గాయత్రీ హృదయం. ఏతదేవ చ నాతిశీయన్తే ప్రాణాః. "ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా" "అహింసన్సర్వభూతాని" ఇతి శ్రుతేః భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రాణాః. ౪

ఆ.— అథ గాయత్ర్యా హృదయత్వమావేదయతి (యద్వై తదితి) హృదయస్య గాయత్ర్యాశ్చైకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విదృణోతి (ఏతదిత్యాదినా) హృదయే ప్రాణానాం ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి) ప్రాణానాం భూతశబ్దవాచ్యత్వే తత్సమ్బన్ధేన భూతానాం గాయత్ర్యాశ్శరీరాదిభావస్స్యాదితి - తేషాం భూతశబ్దవాచ్యత్వే తు కిం మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణో హీతి) అహింసావాక్యేపి ప్రాణపరిమారణం ప్రతిషిధ్యతే- తథా చ భూతశబ్దస్తత్ర ప్రతీతిగోచరో భవత్యేవేత్యాహ (భూతేతి) ౪

రం.— చతుర్థం పాదమాహ (యద్వై తత్పురుషే శరీరమిదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే హృదయం) పురుషే శరీరం- పురుషశబ్దితశరీరవిశిష్టజీవనిష్ఠశరీరాఖ్యపాదవిశిష్టం యద్గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ- తదేవ హృదయం- హృదయశరీరకం. హృదయలక్షణపాదకమిత్యర్థః. హృదయస్య బ్రహ్మాత్మకత్వముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే) ప్రాణశబ్దేన ప్రాణాపానాదయః- ఇన్ద్రియాణి వా కథ్యన్తే. తేషాం హృదయసమ్బన్ధినాడీద్వారా హృదయప్రతిష్ఠితత్వం. ఏవం తృతీయచతుర్థపాదౌ ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వరూపం విధాద్వయం చోక్తం. ౪

శం.— సైషా చతుష్పదా షడక్షరపాదా ఛన్దోరూపా సతీ భవతి గాయత్రీ షడ్విధా - వాగ్భూతపృథివీశరీరహృదయప్రాణరూపా సతీ షడ్విధా భవతి. వాక్ప్రాణయోరన్యార్థనిర్దిష్టయోరపి గాయత్రీప్రకారత్వం- అన్యథా షడ్విధత్వసఙ్ఖ్యాపూరణానుపపత్తేః. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే ఏతత్ -గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ గాయత్ర్యనుగతం గాయత్రీముఖేనోక్తం ఋచాపి- మన్త్రేణాభ్యనూక్తం- ప్రకాశితం. ౫

ఆ.— ఆఖ్యానశేషత్వేన గాయత్ర్యాశ్చతుష్పాదత్వం దర్శయతి (సైషేతి) ఉక్తయుక్త్యా తస్యాష్షడ్విధత్వమనూద్య సాధయతి (షడ్విధేతి) గాయత్రీహృదయయోస్సర్వభూతసమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థముపదిష్టయోర్వాక్ప్రాణయోర్గాయత్రీప్రభేదత్వేన కథం వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ

ఉ.— తావానస్య మహిమా తతో జ్యాయాంశ్చ పూరుషః। పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీతి॥ ౬

యద్వై తద్బ్రహ్మేతీదం వావ తద్యోఽయం బహిర్ధా పురుషాదాకాశో యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశః॥ ౭

అయం వావ స యోఽయమన్తః పురుష ఆకాశో యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశః॥ ౮

(వాక్ప్రాణయోరితి) విధిపక్షే వాక్యశేషయోగాత్తయోరపి గాయత్రీభేదత్వమిత్యర్థః ఏతస్మిన్పక్షే - వాగ్భూతపృథివీశరీరహృదయప్రాణభేదాత్ షడ్విధాం గాయత్రీమనుచిన్త్యాజహల్లక్షణయా తదవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మత్వం తదనుచిన్తయేదితి తచ్ఛేషత్వేనైవ పూర్వోక్తేన్తి[?]తే సతీత్యర్థః. ౫

రం.— ఏవముక్తం చతుష్పాత్త్వం షాడ్విధ్యం చ నిగమయతి (సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీతి) నన్వేవం చతుష్పాత్త్వే బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వం స్యాదితి శఙ్కాయాముక్తస్య మహిమ్నః ఏతావత్త్వప్రతిషేధికామృచముదాహరతి (తదేతదృచాఽభ్యనూక్తం) తదేతత్ - గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మాభిముఖీకృత్య ఋచాఽప్యుక్తమిత్యర్థః. ౫

శం.— తావానస్య - గాయత్ర్యాఖ్యస్య బ్రహ్మణస్సమస్తస్య మహిమా - విభూతివిస్తారః. యావాంశ్చతుష్పాత్ షడ్విధశ్చ బ్రహ్మణో వికారః పాదో గాయత్రీతి వ్యాఖ్యాతః. అతః - తస్మాద్వికారలక్షణాత్ గాయత్ర్యాఖ్యాద్వాచారమ్భణమాత్రాత్ తతో జ్యాయాన్ - మహత్తరశ్చ పరమార్థసత్యరూపోఽవికారః పురుషః - సర్వపూరణాత్పురిశయనాచ్చ. తస్యాస్య పాదస్సర్వా - సర్వాణి భూతాని - తేజోఽబన్నాదీని సస్థావరజఙ్గమాని. త్రిపాత్ - త్రయః పాదా యస్య సోఽయం త్రిపాత్. త్రిపాదమృతం పురుషాఖ్యం సమస్తస్య గాయత్ర్యాత్మనో దివి - ద్యోతనవతి స్వాత్మన్యవస్థితమిత్యర్థ ఇతి. ౬

ఆ.— సమస్తస్య - పాదవిభాగవిశిష్టస్యేతి యావత్. విస్తరమేవ వివృణోతి (యావానితి) * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి వాక్యశేషమాశ్రిత్య విశినష్టి (వాచారమ్భణమాత్రాదితి) పరమార్థసత్యత్వే హేతుమాహ (అవికార ఇతి) తావానస్యేత్యాదిస్పష్టయతి (త స్యేతి) ఆదిపదేన వాయురాకాశశ్చేత్యుభయముక్తం. తతో జ్యాయానిత్యాది స్ఫుటయతి (త్రిపాదితి) సమస్తస్య - సర్వప్రపఞ్చాత్మకస్యేత్యర్థః శ్రుతావితి శబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః. ౬

రం.— తామృచం పఠతి (తావానస్య మహిమా) పూర్వోక్తస్సర్వోఽపి ఏతస్య మహిమా - నియామ్యవర్గః. (తతో జ్యాయాంశ్చ పూరుషః) పూర్వోక్తమహిమాపేక్షయా పురుషో జ్యాయాన్ - పరమాత్మా జ్యాయాన్. తతోఽధికమహిమశాలీత్యర్థః. (పాదోఽస్య సర్వా భూతాని) అత్ర సర్వా భూతానీతి కార్యజగదన్తర్గతా అచిత్సంసృష్టాశ్చేతనా ఉచ్యన్తే. తే సర్వే పాదః - అంశమాత్రమిత్యర్థః. సర్వాశబ్దాత్పరస్య శేః * సుపాంసులుగితి లుకి నలోపే రూపం. (త్రిపాదస్యామృతం దివి) అత్ర ద్యుశబ్దః సమష్టివ్యష్టితత్త్వబహిర్భూతాప్రాకృతస్థానవిశేషపరః. అప్రాకృతే స్థానవిశేషే అస్య - పరమాత్మనః అమృతం పాదత్రయమిత్యర్థః. త్రిపాత్త్వం చాప్రాకృతైర్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణవిశేషైర్వా - భూషణాస్త్రాదిరూపేణ జగదన్తర్గతవస్త్వభిమానిభిర్నిత్యైః, ర్భగవదనుభవమాత్రపరైర్నిత్యసిద్ధైః, శ్చ ముక్తైః, శ్చాత్మభిర్వా సమ్భవతి. ౬

శం.— యద్వై తత్ - త్రిపాదమృతం గాయత్రీముఖేనోక్తం బ్రహ్మేతి - ఇదం వావ తత్ - ఇదమేవ తత్. యోఽయం - ప్రసిద్ధో బహిర్ధా - బహిః పురుషాదాకాశః - భౌతికః. యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశ ఉక్తః. ౭

ఆ.— యద్బ్రహ్మ గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నముపాస్యముక్తం - హృదయాకాశే తద్ధ్యేయమితి వక్తుం క్రమేణ హృదయాకాశమవతారయతి (యద్వై తదిత్యాదినా) ౭-౮

రం.— అథ చతుర్థపాదత్వేనోక్తస్య ఉపాస్యతయా వక్ష్యమాణస్య హృదయస్య స్తుత్యర్థం హృదయాకాశస్య బాహ్యాకాశాభేదేన మహత్త్వం వక్తుం బాహ్యాకాశస్య బ్రహ్మతుల్యత్వం సామానాధికరణ్యేనాహ (యద్వై తద్బ్రహ్మేతీదం వావ తద్యోఽయం బహిర్ధా పురుషాదాకాశో యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశః) స్వకార్యవ్యాప్తత్వామూర్తత్వాచలత్వాదిభిః బ్రహ్మతుల్యో బాహ్యాకాశో యో వర్తత ఇత్యర్థః. ౭

శం.— అయం వావ సః - యోఽయమన్తః పురుషే - శరీర ఆకాశః. యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశః. ౮

రం.— (అయం వావ స యోఽయమన్తః పురుష ఆకాశ ఇతి) తాదృశబాహ్యాకాశాభిన్నః పురుషశబ్దితే శరీరే వర్తమాన ఆకాశ ఇత్యర్థః. బాహ్యాన్తరాకాశయోర్భేదసత్త్వేఽపి ధర్మైక్యాభిప్రాయేణాభేదనిర్దేశః. (యో వై సోఽన్తః పురుష ఆకాశ ఇతి) ఏవం బ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్నశ్శరీరాన్తరాకాశోఽయమిత్యర్థః. ౮

ఉ.— § అయంవావసయోఽయమన్తర్హృదయఆకాశస్తదేతత్పూర్ణమప్రవర్తిపూర్ణామప్రవర్తినీꣳ శ్రియంలభతేయఏవంవేద॥ ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

తస్యహ వాఏతస్య హృదయస్యపఞ్చ దేవసుషయః సయోఽస్య ప్రాఙ్సుషిః సప్రాణస్తచ్చక్షుస్సఆదిత్యస్తదేతత్తేజోఽన్నాద్యమిత్యుపాసీత తేజస్వ్యన్నాదోభవతియఏవంవేద॥ ౧

శం.— అయంవావసః- యోఽయమన్తర్హృదయే- పుణ్డరీకఆకాశః. కథమేకస్యసతఆకాశస్య త్రిధాభేదఇతి. ఉచ్యతే-బాహ్యేన్ద్రియవిషయేజాగరితస్థానేనభసిదుఃఖబాహుళ్యందృశ్యతే. అన్తశ్శరీరేస్వప్నస్థానభూతేమన్దతరందుఃఖంభవతిస్వప్నాన్పశ్యతః. హృదయస్థేపునర్నభసి * నకంచనకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతి. అతస్సర్వదుఃఖనివృత్తిరూపమాకాశంసుషుప్తస్యస్థానం. అతోయుక్తమేకస్యాపి త్రిధాభేదానువ్యాఖ్యానం. బహిర్ధాపురుషాదారభ్యాకాశస్యహృదయేసఙ్కోచకరణంచేతస్సమాధానస్థానస్తుతయే. యథా * త్రయాణామపిలోకానాం కురుక్షేత్రంవిశిష్యతే। అర్ధతస్తుకురుక్షేత్రమర్ధతస్తుపృథూదకమితి- తద్వత్. తదేతత్ - హార్దాకాశాఖ్యంబ్రహ్మపూర్ణం - సర్వగతం. నహృదయమాత్రపరిచ్ఛిన్నమితిమన్తవ్యం- యద్యపిహృదయాకాశేచేతస్సమాధీయతే. అప్రవర్తి- నకుతశ్చిత్ప్రవర్తితుంశీలమస్యేత్యప్రవర్తి తత్. అనుచ్ఛిత్తిధర్మకం. యథాఽన్యానిభూతానిపరిచ్ఛిన్నాన్యుచ్ఛిత్తిధర్మకాణి- నతథాహార్దంనభః. పూర్ణామప్రవర్తినీం- అనుచ్ఛేదాత్మికాం శ్రియం- విభూతిం గుణఫలంలభతేదృష్టం- యఏవం- యథోక్తంపూర్ణమప్రవర్తిగుణం బ్రహ్మవేద- జానాతి. ఇహైవజీవంస్తద్భావంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః........ ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఏకస్యాకాశస్యకథంత్రైవిధ్యముక్తమితిశఙ్కతే (కథమితి) ఔపాధికత్రైవిధ్యమవిరుద్ధమితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) బాహ్యేన్ద్రియవిషయత్వం - తద్విషయశబ్దాద్యాశ్రయత్వం. స్వప్నస్థానభూతే - నభసీతిసమ్బన్ధః. * నకంచనేత్యాదినా నిషేధద్వారేణపూర్వప్రకారమవస్థాద్వయంనిషిధ్యతే. నిషేధఫలమాహ (అతఇతి) సర్వదుఃఖం- స్థూలంవాసనామయంచ. తన్నివృత్త్యానిరూప్యమాణంహృదయాకాశమిత్యర్థః. ఔపాధికత్రైవిధ్యముపసంహరతి (అతఇతి) తథాపికిమిత్యనేనక్రమేణాకాశస్యసఙ్కోచోహృదయేక్రియతే - తత్రాహ (బహిర్ధేతి) స్థానస్తుతిముదాహరణేనస్ఫుటయతి (యథేతి) అత్రకురుక్షేత్రమర్ధతః - అర్ధస్థానీయం. పృథూదకమపితథేతిద్వాదశయుగళమివతదుభయంలోకత్రయాపేక్షయావిశిష్టతరమిత్యర్థః. హృదయాకాశేచేతస్సమాధీయతేచేత్-తతశ్చాత్రపరిచ్ఛిన్నంబ్రహ్మప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) పూర్ణత్వేనజన్మనాశశూన్యత్వంసిధ్యతీత్యాహ (అప్రవర్తీతి) ప్రధానఫలత్వంవ్యావర్తయతి (గుణఫలమితి) అదృష్టఫలంస్వర్గాప్తిరితిదృష్టమిత్యుక్తం. జ్ఞానమేవవిశినష్టి (ఇహైవేతి) వర్తమానోదేహస్సన్నిత్యర్థః. యోవిద్వానేవం- సయథోక్తంఫలంలభతఇతిసమ్బన్ధః. ౯

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అయంవావసయోఽయమన్తర్హృదయఆకాశః) తాదృశశరీరాన్తస్స్థాకాశాభిన్నోహృదయావచ్ఛిన్నాకాశఇత్యర్థః. పూర్వవద్వైయధికరణ్యాదితిభావః. ఏవంబ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్నపురుషాన్తర్గతాకాశాభేదంహృదయాకాశస్యోక్త్వాఏతాదృశమహిమశాలీహృదయాకాశ ఇతిస్తౌతి (యోవైసోఽన్తర్హృదయఆకాశః) అన్తర్హృదయేవర్తమానోయఆకాశః-అయంసః- తాదృశమహిమశాలీత్యర్థః. అనయాచహృదయాకాశస్తుత్యాచతుర్థపాదత్వేనోక్తంహృదయంస్తుతంభవతి. ఏవంచతుష్పాదష్షడ్విధస్యబ్రహ్మణఃప్రపఞ్చాన్తర్భావేనపరిచ్ఛిన్నత్వాస్థిరత్వశఙ్కావ్యావృత్త్యర్థంపూర్ణత్వాప్రవర్తిత్వగుణకతయోపాసనంమోక్షఫలంవిదధాతి (తదేతత్పూర్ణమప్రవర్తి) పూర్ణత్వం- అపరిచ్ఛిన్నత్వం. అప్రవర్తిత్వం- అచలత్వం. స్థిరత్వం. (పూర్ణామప్రవర్తినీంశ్రియంలభతేయఏవంవేద) అనన్తస్థిరాశ్రీః- ముక్తైశ్వర్యమేవ. తదుపాసీనోముక్తింభజతఇత్యర్థః....౯

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తస్యహవాఇత్యాదినాగాయత్ర్యాఖ్యస్యబ్రహ్మణఉపాసనాఙ్గత్వేనద్వారపాలాదిగుణవిధానార్థమారభ్యతే. యథాలోకే ద్వారపాలారాజ్ఞఃఉపాసనేనవశీకృతారాజప్రాప్త్యర్థాభవన్తి- తథేహాపీతి (తస్యేతి) ప్రకృతస్యహృదయస్యేత్యర్థః. ఏతస్య- అనన్తరనిర్దిష్టస్యపఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాః. దేవానాం సుషయోదేవసుషయః-స్వర్గలోకప్రాప్తిద్వారచ్ఛిద్రాణి. దేవైః-ప్రాణాదిత్యాదిభీరక్ష్యమాణానీత్యతోదేవసుషయః. తస్యస్వర్గలోకభవనస్యహృదయస్యాస్యయఃప్రాఙ్సుషిః- పూర్వాభిముఖస్యప్రాగ్గతంయచ్ఛిద్రం- ద్వారం. సప్రాణః- తత్స్థస్తేనద్వారేణయస్సఞ్చరతివాయువిశేషః- సప్రాగనితీతిప్రాణః. తేనైవసమ్బద్ధమవ్యతిరిక్తంతచ్చక్షుః. తథైవ (సఆదిత్యః) * ఆదిత్యోహవైబాహ్యఃప్రాణఇతిశ్రుతేః. చక్షూరూపప్రతిష్ఠాక్రమేణహృదిస్థితః. * సఆదిత్యఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతిచక్షుషీత్యాదివాజసనేయకే. ప్రాణవాయుదేవతైవహ్యేషాచక్షురాదిత్యశ్చసహాశ్రయేణ. వక్ష్యతిచప్రాణాయస్వాహేతిహవిఃఫలంహవిస్సర్వమేతత్తర్పయతీతి. తదేతత్ప్రాణాఖ్యం స్వర్గలోకద్వా

---

§ యోయమన్తర్హృదయఆకాశోయోవైసోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తదేతత్పూర్ణమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రꣳ స చన్ద్రమాస్తదేతచ్ఛ్రీశ్చ యశశ్చేత్యుపాసీత శ్రీమాన్యశస్వీ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨

రత్వాద్బ్రహ్మస్వర్గలోకం ప్రతిపత్తుస్తైజస్వ్యం తచ్చక్షురాదిత్యస్వరూపేణా, న్నాదత్వాద్బసతిరుస్తైజసోఽన్నాదస్య, మిత్యాద్యాన్గుణాభ్యాముపాసీత రత్తైజస్వ్యన్నాదశ్చ- ఆమయావిత్వరహితో భవతి- య ఏవం వేద- తస్యైతద్గుణఫలం. ఉపాసనేన వశీకృతో ద్వారపస్స్వర్గలోకప్రాప్తిహేతుర్భవతీ తిముఖ్యం ఫలం. ౧

ఆ.— [illegible] (యస్యేతి) ద్వారపా [illegible] (యథేతి) ఇతి- [illegible] స్వర్గలోకం [illegible] సాధయతి (దేవైరితి) స్వర్గలోకస్య- [illegible] (ఘూర్ణాస్వితి) (తస్యైతేనేతి) [illegible] (తేనైవేతి) ప్రాణో [illegible] సూర్యః [illegible] (ఆదిత్యో హేతి) కథం [illegible] తత్రాహ (చక్షురితి) [illegible] చక్షుష్ప్రాహకతయా [illegible] రూపాణి [illegible] (స ఆదిత్య ఇతి) ఏకదేవతాఽభిన్నత్వాదపి ప్రాణాభేదేన [illegible] (ప్రాణేతి) [illegible] స్వర్గలోకో వా. ఆదిత్యశ్చ [illegible] తదధిష్ఠితస్య సర్వస్య ప్రాణాత్మత్వేన [illegible] (వక్ష్యతీతి) సహి ప్రాణో [illegible] తదేతత్ప్రాణాఖ్యం బ్రహ్మ స్వర్గలోకం ప్రతిపత్తుః పురుషస్తైజోఽన్నాద్యమిత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. [illegible] ఉపాసనేన [illegible] తత్రాహ (స్వస్తీతి) [illegible] (తేజస్వీతి) [illegible] ప్రాణాఖ్యం బ్రహ్మ [illegible] ఆదిత్యాఖ్యాయ [illegible] ప్రాణాఖ్యం బ్రహ్మ [illegible] తదాహ (ఉపాసనేనేతి) ౧

రం.— [illegible] ద్వారపోపాసనం విధీయతే [illegible] చత్వార్గహపత్వేన [illegible] దేవతాధిష్ఠానభూతాని [illegible] (సర్వాణి [illegible] ఇత్యాది) ప్రాణవృత్తివిశేషః [illegible] తేజోఽన్నాద్య [illegible] ఉపాసనేనోపాసకః [illegible] తేజస్వీ [illegible] తేజోఽన్నాద్యా [illegible] తేజస్విత్వం-లావణ్యం. [illegible] ౧

శం.— అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః- తత్రస్థో వాయువిశేషః సవీర్యవత్కర్మ కుర్వన్- విగృహ్య వా ప్రాణాపానౌ-నానా వా-[illegible] తచ్ఛ్రోత్రమిన్ద్రియం. తథా-స చన్ద్రమాః శ్రోత్రేణ [illegible] సహ శ్రద్ధయాఽఽపూర్యతే [illegible] శ్రోత్రచన్ద్రమసౌ [illegible] - [illegible] శ్రీర్గుణాభ్యాముపాసీతేత్యాది సమానం ౨

ఆ.— హృదయస్య పూర్వదిక్స్థితచ్ఛిద్రస్య సమ్బన్ధిత్వేన ప్రాణముక్త్వా [illegible] శ్రోత్రచన్ద్రమసోః [illegible] (అథేతి) వీర్యవత్కర్మ కుర్వన్- వ్యాన ఇతి సమ్బన్ధః. ప్రాణాపానౌ విగృహ్య- విరుద్ధ్య వా [illegible] నానా - [illegible] తేన సమ్బన్ధః శ్రోత్రస్య [illegible] యథా శ్రోత్రస్య వ్యానేన సమ్బన్ధః- తథా చన్ద్రమసోఽపి తేన సమ్బన్ధస్య [illegible] (తథేతి) శ్రోత్రచన్ద్రమసోః సమ్బన్ధే [illegible] (శ్రోత్రేణేతి) యస్మాద్రాజః శ్రోత్రం- తదాత్మనాదిశశ్చన్ద్రమాశ్చ [illegible] వ్యానాత్మత్వం - తత్రాహ (సహ శ్రద్ధయాఽఽపూర్యత ఇతి) అనయోర్వ్యానాత్మత్వం [illegible] తదేతత్- వ్యానాఖ్యం బ్రహ్మ శ్రీశ్చ యశశ్చేత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. కథం తస్య గుణద్వయవత్త్వమిత్యాశఙ్క్య శ్రోత్రస్య జ్ఞానహేతుత్వా, చ్చన్ద్రమసోఽన్న హేతుత్వా, త్తయోరాశ్రయత్వేన తదాత్మనో వ్యానస్యాపి తద్గుణోపపత్తిరిత్యాహ (శ్రోత్రేతి) వ్యానాఖ్యబ్రహ్మణో గుణాన్తరం సాధయతి (జ్ఞానేతి) ఉక్తస్య బ్రహ్మణో గుణద్వయసమ్భవోఽతఃశబ్దార్థః. శ్రీమానిత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. సమానం - తేజస్వీత్యాదివాక్యేనేతి శేషః. ౨

రం.— (అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం స చన్ద్రమా ఇత్యాది) శ్రీః కీర్తిః- సమ్పత్తిః కీర్తిః. ౨

ఉ.— అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిః సోఽపానః సా వాక్సోఽగ్నిస్తదేతద్బ్రహ్మవర్చసమన్నాద్యమిత్యుపాసీత బ్రహ్మవర్చస్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద॥ ౩

అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిః స సమానస్తన్మనః స పర్జన్యస్తదేతత్కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యుపాసీత కీర్తిమాన్వ్యుష్టిమాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౪

అథ యోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిస్స ఉదానః స వాయుస్స ఆకాశస్తదేతదోజశ్చ మహశ్చేత్యుపాసీత ఓజస్వీ మహస్వాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౫

శం.— అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్ సుషిః పశ్చిమః, తత్స్థో వాయువిశేషః, స మూత్రపురీషాద్యపనయన్నధోఽనితీత్యపానః. స తథా వాక్. తత్సమ్బన్ధాత్తథాఽగ్నిః. తదేతద్బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం. అగ్నిసమ్బన్ధాద్వృత్తస్వాధ్యాయస్య. అన్నగ్రసనహేతుత్వాదపానస్యాన్నాద్యత్వం. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— హృదయస్య పశ్చిమదిగవస్థితసుషిసమ్బద్ధత్వేనాఽపానో వాగగ్నిశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధం ధ్యేయమిత్యాహ (అథ యోఽస్యేతి) సోఽపాన ఇత్యస్యార్థమాహ (తత్స్థ ఇతి) సోఽపాన ఇతి సమ్బన్ధః. అపానశబ్దం వాయువిశేషే వ్యుత్పాదయతి (మూత్రేతి) ఆదిశబ్దేన శుక్రాది గృహ్యతే. యథా చక్షుషః శ్రోత్రస్య చ ప్రాణత్వం వ్యానత్వం చోక్తం- తథా వాగపానో భవతి.* అపానేన హ్యత్యేతి వాచమిత్యాది శ్రుతేరిత్యాహ (స తథేతి) యథా చక్షురాదిద్వారేణాదిత్యాదేః ప్రాణాదిరూపత్వముక్తం- తథా వాచోఽధిష్ఠాతృత్వేన సమ్బన్ధాదగ్నేస్తద్ద్వారేణాపానో భవతీత్యాహ (తత్సమ్బన్ధాదితి) తదేతత్- అపానాఖ్యం బ్రహ్మ. బ్రహ్మవర్చసమన్నాద్యమిత్యాభ్యాం గుణాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. బ్రహ్మవర్చసం వ్యాచష్టే (వృత్తేతి) కథమపానాఖ్యే బ్రహ్మణి యథోక్తో గుణస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాగ్నిద్వారేణేత్యాహ (అగ్నిసమ్బన్ధాదితి) తథాపి కథమన్నాద్యత్వమిత్యాశఙ్క్య ద్వారేణేత్యాహ (అన్నేతి) బ్రహ్మవర్చసీత్యాదిఫలవాక్యం * శ్రీమానిత్యాదినా తుల్యార్థత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౩

రం.— (అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిస్సోఽపానస్సా వాక్సోఽగ్నిరిత్యాది) బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తాధ్యయనజం తేజః. ౩

శం.— అథ యోఽస్యోదఙ్ సుషిః- ఉదగ్గతస్సుషిః తత్స్థో వాయువిశేషః. సోఽశితపీతే సమం నయతీతి సమానః. తత్సమ్బద్ధం మనః- అన్తఃకరణం. స పర్జన్యః- వృష్ట్యాత్మకో దేవః. పర్జన్యనిమిత్తాశ్చాప ఇతి. మనసా సృష్టా ఆపశ్చ వరుణశ్చేతి శ్రుతేః. తదేతత్కీర్తిశ్చ - మనసో జ్ఞానస్య కీర్తిహేతుత్వాత్. ఆత్మపరోక్షం విశ్రుతత్వం- కీర్తిః. యశః. స్వకరణసంవేద్యం విశ్రుతత్వం- వ్యుష్టిః. కాన్తిః. దేహగతం లావణ్యం. తతశ్చ కీర్తిసమ్భవాత్కీర్తిశ్చేతి. సమానమన్యత్. ౪

ఆ.— హృదయస్యోత్తరసుషిసమ్బద్ధత్వేన సమానో మనః పర్జన్యశ్చేతి త్రితయం పరస్పరసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథేతి) సమానశబ్దం వాయువిశేషే వ్యుత్పాదయతి (అశితేతి) మనసస్సమానేన సమ్బన్ధః * సమానేన హ్యేతీతి శ్రుతేర్గ్రాహ్య ఇత్యాహ (తత్సమ్బద్ధమితి) * మనసి హ్యుత్పన్నే పర్జన్యస్సృష్టిత్వాత్తదేవ వాక్యశేషమాశ్రిత్య తయోస్సమ్బన్ధమాహ (స పర్జన్య ఇతి) శ్రుత్యన్తరాదపి తయోస్సమ్బన్ధం వక్తుం పాతనికామాహ (పర్జన్యేతి) ఇతిశబ్దః ప్రసిద్ధిపరామర్శార్థః. తథాపి కథం పర్జన్యమనసోస్సమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య మనసోఽపి కారణత్వేనాబ్భిస్సమ్బన్ధాత్తద్ద్వారా తయోరపి తత్సిద్ధిరిత్యాహ (మనసేతి) తదేతత్- సమానాఖ్యం బ్రహ్మ. కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. తస్మిన్ బ్రహ్మణి కీర్తిరూపం గుణం సాధయతి (మనస ఇతి) వ్యుష్టేరర్థాన్తరత్వం కీర్తేర్దర్శయతి (ఆత్మేతి) తతో వ్యుష్టిం వ్యాచష్టే (స్వకరణేతి) తామేవానుభవారూఢాం కథయతి (కాన్తిరితి) కథం పునర్దేహగతస్య లావణ్యస్య కీర్తితాఽఽశఙ్క్యతే- తత్రాహ (తతశ్చేతి) లావణ్యం పశ్యన్త్యర్థః. ఇతి- అసజ్కీర్ణగుణద్వయవిశిష్టముపాసనం సిద్ధమిత్యర్థః. కీర్తిమానిత్యాదిఫలవాక్యస్య * బ్రహ్మవర్చసీత్యాదినా తుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౪

రం.— (అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిస్స సమానస్తన్మనః స పర్జన్య ఇత్యాది) పర్జన్యః- దేవతావిశేషః. వ్యుష్టిః- దేహకాన్తిః. ౪

శం.— అథ యోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిః- స ఉదానః- ఆపాదతలాదారభ్యోర్ధ్వముత్క్రమణాత్. ఉత్కర్షార్థం చ కర్మ కుర్వన్నితీత్యుదానః. స వాయుః. తదాధారశ్చాకాశః. తదేతత్ వాయ్వాకాశయోరోజో హేతుత్వాదోజః- బలం, మహత్త్వాచ్చ మహః, ఇతి. సమానమన్యత్. ౫

ఆ.— హృదయస్యోర్ధ్వచ్ఛిద్రసంశ్లిష్టోఽయముదానో వాయురాకాశశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథ యోఽస్యేతి) ఉత్క్రమణాత్- ఉదాన ఇతి సమ్బన్ధః. * ఉదానేన హ్యుతి వాయుస్తృప్యతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్యాహ (స వాయురితి) వాయోరాకాశస్య చాధారాధేయసంబన్ధాత్, * వాయౌ తృప్యత్యాకాశస్తృప్యతీతి శ్రుతే, శ్చేత్యాహ (తదాధారశ్చేతి) తదేతత్- ఉదానాఖ్యం బ్రహ్మ. పూర్వవదోజో మహశ్చేత్యాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తగుణద్వయం నిర్దిశతి (వాయ్వాకాశయోరితి) ఓజస్వీత్యాది వాక్యస్య * కీర్తిమానిత్యాదినా తుల్యార్థత్వమాహ (సమానమితి) ౫

ఊ.— తేవాఏతే పఞ్చబ్రహ్మపురుషా స్స్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాః సయఏతానేవంపఞ్చబ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్యలోకస్య ద్వారపాన్వేదాస్యకులే వీరోజాయతేప్రతిపద్యతేస్వర్గంలోకం యఏతానేవంపఞ్చబ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాన్వేద॥ ౬
అథయదతఃపరోదివోజ్యోతిర్దీప్యతేవిశ్వతఃపృష్ఠేషుసర్వతఃపృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్విదంవావతద్యదిదమస్మిన్నన్తఃపురుషేజ్యోతిః॥ ౭

రం.— (అథయోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిస్సఉదానస్సవాయుస్సఆకాశఇత్యాది) ఓజః - బలం. మహత్త్వం - మహః. ఆకాశశ్చ- దేవతాపిశేషః ౫

శం.— తేవైఏతే- యథోక్తాఃపఞ్చసుషిసమ్బన్ధాత్పఞ్చ బ్రహ్మణః-హార్దస్యపురుషాఃరాజపురుషాఇవద్వారస్థాఃస్వర్గస్య-హార్దస్యలోకస్యద్వారపాలాః. ఏతైర్హిచక్షుశ్శ్రోత్రవాఙ్మనఃప్రాణైర్బహిర్ముఖప్రవృత్తైర్బ్రహ్మణోహార్దస్యప్రాప్తిద్వారాణినిరుద్ధాని. ప్రత్యక్షంహ్యేతత్-అజితకరణతయాబాహ్యవిషయాసఙ్గానృతప్రరూఢత్వాన్నహార్దే బ్రహ్మణిమనస్తిష్ఠతి తస్మాత్సత్యముక్తమేతేపఞ్చ బ్రహ్మపురుషాఃస్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాఇతి. అతస్సయఏతానేవం-యథోక్తగుణవిశిష్టాన్స్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాన్వేద-ఉపాస్తే. ఉపాసనయావశీకరోతి. సరాజద్వారపాలానివోపాసనేనవశీకృత్యతైరనివారితః ప్రతిపద్యతేస్వర్గంలోకంరాజానమివహార్దంబ్రహ్మ కించ- అస్యవిదుషఃకులేవీరఃపుత్రోజాయతే- వీరపురుషసేవనాత్. తస్యచర్ణాపాకరణేనబ్రహ్మోపాసనప్రవృత్తిహేతుత్వం. తతశ్చస్వర్గలోకప్రతిపత్తయే పారమ్పర్యేణభవతీతి స్వర్గలోకప్రతిపత్తిరేకైకంఫలం. ౬

ఆ.— * తస్యహవాఏతస్యేత్యాదినోక్తమనువదతి (తేవా ఇతి) కథంబ్రహ్మపురుషాః- తత్రాహ (రాజపురుషాఇవేతి) వ్యపదిశ్యన్తఇత్యర్థః. తేషాంద్వారపాలత్వంప్రపఞ్చయతి (ఏతైరితి) తత్రస్వానుభవంప్రమాణయతి (ప్రత్యక్షంహీతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యాంవశీకృతశ్రోత్రాదికరణగ్రామోపేతత్వాభావాత్పరోక్షశబ్దాదివిషయేఆసఙ్గరూపానృతాక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః. ఏతైరేవ విషయవిముఖైర్బ్రహ్మప్రాప్తిద్వారాణిసమాధ్యాదినావివృతానీత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మపురుషానుక్త్వానుధ్యానఫలముపాసనందర్శయతి (అతఇతి) అనియతానాంచక్షురాదీనాంబ్రహ్మప్రాప్తిప్రతిబన్ధకత్వం-నియతానాంతుతత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యుక్తశబ్దార్థః యథోక్తగుణవిశిష్టత్వం-చక్షురాదీనామాదిత్యాద్యాత్మకత్వం. అదృష్టంఫలముక్త్వాదృష్టఫలమాహ (కించేతి) యథోక్తపుత్రోత్పత్తిర్వివక్షితబ్రహ్మప్రాప్తావనుపయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) పుత్రస్యధ్యానానుసారిత్వహేతుత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. పారమ్పర్యేణ- ఉపాసనాద్వారేణేతియావత్. పుత్రస్యధ్యానద్వారాబ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వేఫలితమాహ (ఇతిస్వర్గేతి) ౬

రం.— (తేవాఏతేపఞ్చబ్రహ్మపురుషాఃస్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాః) తఏతే - ఉక్తగుణవిశిష్టాఆదిత్యచన్ద్రమోఽగ్నిపర్జన్యాకాశాఖ్యాఃబ్రహ్మపురుషాః- బ్రహ్మసమ్బన్ధినఃపురుషాః. స్వర్గస్యలోకస్య- భగవల్లోకస్యహృదయాకాశాఖ్యస్యద్వారపాలకాః. యద్వా-భగవల్లోకస్యద్వారపాః- ఆతివాహికాః. (సయఏతానేవంపఞ్చబ్రహ్మపురుషానిత్యాది) (అస్యకులేవీరోజాయతే) వీరఃపుత్రోజాయతే. విద్యావీర్యస్సపన్నోజాయతఇత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికఫలముక్త్వాప్రధానఫలమాహ (ప్రతిపద్యతేస్వర్గంలోకంయఏతానేవమిత్యాది) భగవల్లోకద్వారపాలకోపాసనయాఅనివారితస్సన్భగవల్లోకంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౬

శం.— అథయదసావిద్వాన్స్వర్గంలోకం వీరపురుషసేవనాత్ప్రతిపద్యతే, యచ్చోక్తం * త్రిపాదస్యామృతందివీతి,- తదిదంలిఙ్గేనచక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియగోచరమాపాదయితవ్యం- యథాఽగ్న్యాదిర్ధూమాదిలిఙ్గేన. తథాహ్యేవమేవేదమితి యథోక్తేఽర్థేదృఢాప్రతీతిస్స్యాత్, అనన్యత్వేనచనిశ్చయ, ఇత్యతఆహ- యదతః-అముష్మాద్దివః- ద్యులోకాత్పరః-పరమితిలిఙ్గవ్యత్యయేన. (జ్యోతిర్దీప్యతే) స్వయంప్రభంసదాప్రకాశత్వాద్దీప్యతఇవదీప్యత ఇత్యుచ్యతే - అగ్న్యాదివజ్జ్వలనలక్షణాయాః దీప్తేరసమ్భవాత్. విశ్వతః పృష్ఠేష్విత్యేతస్యవ్యాఖ్యానం- సర్వతఃపృష్ఠేష్వితి. సంసారాదుపరీత్యర్థః. సంసారఏవహిసర్వః- అసంసారిణఏకత్వాన్నిర్భేదత్వాచ్చ. (అనుత్తమేషు) తత్పురుషసమాసాశఙ్కానివృత్తయేఆహ (ఉత్తమేషులోకేష్వితి) సత్యలోకాదిషుహిరణ్యగర్భాదికార్యరూపస్యపరస్యేశ్వరస్యాసన్నత్వాదుచ్యతే-ఉత్తమేషులోకేష్వితి. ఇదంవావ-ఇదమేవతత్. యదిదమస్మిన్పురుషేఽన్తః - మధ్యేజ్యోతిఃచక్షుశ్శ్రోత్రగ్రాహ్యేనలిఙ్గేనోష్ణిమ్నాశబ్దేనవాఽవగమ్యతే. యత్త్వచాస్పర్శరూపేణగృహ్యతే- తచ్చక్షుష్యేవ- దృఢప్రతీతికరత్వాత్త్వచో, ఽవినాభూతత్వాచ్చరూపస్పర్శయోః. ౭

ఆ.— గాయత్ర్యుపాధికంబ్రహ్మోపాస్యం, తాదర్థ్యేనద్వారపాలోపాస్తిశ్చకర్తవ్యా,- తతశ్చాఙ్గేషుశ్రుతానిఫలానిసముచ్చిత్యప్రధానోపాసనాదేవబ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యుక్తం. ఇదానీంవిద్యాన్తరంప్రస్తౌతి (అథయదితి) పరస్తాద్దివోదీప్యమానంబ్రహ్మకౌక్షేయజ్యోతిషిప్రతీకేఽధ్యస్యదృష్టత్వశ్రుతత్వాభ్యాముపాసితవ్యమితిశ్రౌతమర్థంసిద్ధవత్కృత్యార్థికమర్థమాదాయతాత్పర్యమాహ (యదసావిద్వానితి) వీరాణాం-వీర్యవతామాదిత్యాదీనాంపురుషాణాంసేవనాత్-ఆధ్యానాదితియావత్. లిఙ్గేన- స్పర్శవిశేషేణశ్రవణవిశేషేణచేత్యర్థః. (చక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియ

ఉ.— తస్యైషాదృష్టిర్యత్రైతదస్మిన్ఛరీరేసగ్ స్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతితస్యైషాశ్రుతిర్యత్రైత
తత్కర్ణావపిగృహ్యనినదమివనదథురివాగ్నేరివజ్వలతఉపశృణోతితదేతద్దృష్టంచశ్రుతంచేత్యుపాసీతచ
క్షుష్యశ్శ్రుతోభవతియఏవంవేదయఏవంవేద॥............................... ౮

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

గోచరమితి) మద్దృష్టిం ప్రతిద్వారం, శ్రుతంచమయి, త్వాపాదయితవ్యం-అన్యథాదృష్టత్వశ్రుతత్వాఖ్యాంబ్రహ్మణిధ్యానాసిద్ధేరిత్యర్థః. పరస్యప్ర
తిపత్త్యౌలిఙ్గేన ప్రత్యాయనేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) విప్రతిపన్నంప్రతిధూమాదిలిఙ్గేనాగ్న్యాది ప్రత్యాయ్యతే- తథాస్పర్శాదిలిఙ్గేనదృష్టత్వా
దినిశ్చితమిదంప్రత్యేతవ్యమిత్యర్థః. యథోక్తస్యజ్యోతిషోలిఙ్గేనప్రత్యాయనంకిమితి క్రియతే-తత్రాహ (తథాహీతి) లిఙ్గద్వారాతస్యప్రత్యాయ
నేనతిగుణద్వయవిశిష్టమేవేదంజ్యోతిః- నాన్యథేత్యేవంయథోక్తే-పరస్మిన్నుపాస్యజ్యోతిషిదృఢాధీస్స్యాత్-తద్గుణస్యజ్యోతిషోధ్యానాదిత్యర్థః. మా
భూత్పరస్యజ్యోతిషోయథోక్తగుణస్యవిశిష్యోపాసనమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యత్వేనేతి) కౌక్షేయస్యజ్యోతిషస్సన్నికర్షాజ్జీవాభేదంపరికల్ప్యజాఠరం
జ్యోతిర్బ్రహ్మత్వేనస్యత్వేనధ్యానేజీవబ్రహ్మణోరేకతయానిశ్చయస్సార్థాత్స్యతి-అతోయథోక్తోపాస్తిరర్థవతీత్యర్థః. అథశబ్దస్యవిద్యాన్తరారమ్భార్థ
త్వమభ్యుపేత్యానన్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యముక్త్వాఽవశిష్టాన్యక్షరాణ్యవతార్యవ్యాకరోతి (అతఆహేత్యాదినా) యదిత్యుపక్రమ్యజ్యోతిరిత్యుపసంహా
రాత్పరఇతిపుల్లిఙ్గప్రయోగమాశఙ్క్యాహ (పరమితి) కాదాచిత్కప్రకాశత్వాభావాత్కథందీప్యతఇతిప్రయోగః- తత్రాహ (స్వయంప్ర
భమితి) కస్మాదివేతిప్రయుజ్యతే- ముఖ్యమేవదీప్యమానత్వంకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్న్యాదీతి) హేత్వోరుభయత్రసమ్బన్ధః. సర్వశబ్ద
స్యాసఙ్కుచితత్వాదాత్మనోపితేనసఙ్గ్రహీతత్వాత్కథంతస్మాదూర్ధ్వంబ్రహ్మేత్యుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారాదితి) తస్యైవసర్వశబ్దవాచ్య
త్వముపపాదయతి (సంసారఏవహీతి) తస్యానేకత్వేనసర్వశబ్దార్హత్వాదిత్యర్థః. ఆత్మనిసర్వశబ్దానుపపత్తిమాహ (అసంసారిణఇతి) సర్వశబ్దస్యా
నేకార్థవాచిత్వా, దాత్మనిచైకత్వా, త్ప్రకారభేదస్య చ నిత్యముక్తేతస్మిన్నసమ్భవా, న్నతస్య సర్వశబ్దాత్ప్రతీతిరిత్యర్థః. ఉత్తమానభవనీత్యనుత్త
మా: - తేష్విత్యతత్పురుషాశఙ్కాయాంతన్నివృత్తిద్వారాబహువ్రీహిసిద్ధ్యర్థంవిశేషణమిత్యాహ (తత్పురుషేతి) కిమితితేషు పరబ్రహ్మనిర్దిశ్యతే-
తస్యసర్వగతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి) తద్ధ్యార్యాత్మనాస్థితంపరంబ్రహ్మోత్తమేషులోకేష్విత్యుచ్యతే-తస్యసర్వత్రసతోపిసత్యలో
కాదిషుహిరణ్యగర్భాద్యాత్మనాఽతిశయేననిత్యాభివ్యక్తత్వాదిత్యర్థః. యదితిసర్వనామ్నా ప్రకృతంబ్రహ్మపరామృశ్యతే. తస్యోపాస్యత్వార్థంసంసా
రాదుపరిష్టాదవస్థానముక్తం. ఇదానీంకౌక్షేయజ్యోతిషితదారోపయతి (ఇదమితి) కౌక్షేయజ్యోతిషిప్రతీకేప్రమాణందర్శయతి (చక్షురితి) ✻చ
క్షుష్యశ్శ్రుతోభవతీతిఫలవచనానుసారేణస్పర్శరూపైక్యమాధ్యానికమాదాయోష్ణిమ్నశ్చాక్షుషత్వంద్రష్టవ్యం. రూపస్పర్శయోరైక్యాధ్యాసంస్ఫుటయతి
(యత్త్వచేతి) యదుష్ణంతేజోద్రవ్యాత్మకంత్వగిన్ద్రియేణస్పర్శరూపేణగృహ్యతే- తచ్చక్షుషైవగృహ్యతే. తత్రహేతుమాహ (ద్రఢేతి) త్వచో
ద్రఢాయాంప్రతీతౌహేతుత్వాచ్చక్షుషాతాదాత్మ్యారోపాదిత్యర్థః. యద్రూపవద్భవతి- తత్స్పర్శవదపీతినియమాచ్చరూపస్పర్శయోస్తాదాత్మ్య
ధ్యాసాత్తస్యచాక్షుషత్వసిద్ధిరిత్యాహ (అవినాభూతత్వాచ్చేతి) ౭

రం,— ఏవం గాయత్రీవిద్యాప్రకృతస్యద్యుసమ్బన్ధినఃసకలఫలప్రదస్యపరస్య బ్రహ్మణఅక్షరూపస్యోక్తిమత్త్వరూపఫలవిశేషార్థంకౌక్షే
యజ్యోతీరూపత్వేనఉపాసనావిధానాయాహ (అథయదతఃపరోదివోజ్యోతిర్దీప్యతేవిశ్వతఃపృష్ఠేషుసర్వతఃపృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషులోకేషు)
✻ తథాచరాత్రిసూక్తేవిశ్వమిత్యత్రజగదర్థస్తువ్యాప్తిజాతేవిశ్వశబ్దప్రయోగాత్ విశ్వశబ్దోవ్యాప్తిపరః. సర్వశబ్దఃపనిశేషాత్సముష్టితత్త్వపరః. త
తశ్చాలఃపరోదివః- అప్రాకృతస్థానవిశేషస్యోపరిష్టాత్ సమష్టివ్యష్టిబహిర్భూతేషుఅనుత్తమేషు - స్వావధికోత్తమరహితేషూత్తమస్థానవిశేషేషు ✻ త
స్యభాసాసర్వమిదంవిభాతీతిఅవభాసకతయాజ్యోతిశ్శబ్దితఃపరమాత్మాదీప్యతఇత్యర్థః. అత్ర యచ్ఛబ్దస్యసర్వనామత్వేనప్రకృతపరామర్శితయా
ప్రకృతంత్రిపాద్బ్రహ్మపరామృశ్యతే. (ఇదంవావతద్యదిదమస్మిన్నన్తఃపురుషేజ్యోతిః) తత్ - దివఃపరస్తాద్దీప్యమానంత్రిపాద్బ్రహ్మయదిదమ
స్మిన్నన్తఃపురుషే-శరీరస్యాన్తర్జ్యోతిః- ఇదంవావ- కౌక్షేయజ్యోతిరేవ. కౌక్షేయజ్యోతిశ్శరీరకమేవేత్యర్థః. ✻ అహంవైశ్వానరోభూత్వాప్రాణినాం
దేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తఃపచామ్యన్నంచతుర్విధమితిస్మరణాత్. తతశ్చతదాత్మకత్వానుసన్ధానంకర్తవ్యమిత్యర్థః. ౮

శం.— కథంపునస్తస్యజ్యోతిషోలిఙ్గంత్వగ్దృష్టిగోచరత్వమాపద్యతఇతి. ఆహ- యత్ర- యస్మిన్కాలే. ఏతదితిక్రియావిశేషణం. అ
స్మిన్ఛరీరేహస్తేనాలభ్యసంస్పర్శేనోష్ణిమానం- రూపసహభావినముష్ణస్పర్శభావంవిజానాతి. సహ్యుష్ణిమానామరూపవ్యాకరణాయదేహమనుప్రవిష్ట
స్యచైతన్యాత్మజ్యోతిషోలిఙ్గం-అవ్యభిచారాత్. నహిజీవన్తమాత్మానముష్ణిమావ్యభిచరతి- ✻ ఉష్ణఏవజీవిష్యఞ్ఛీతోమరిష్యన్నితిహివిజ్ఞాయతే. మరణ
కాలేచ ✻ తేజఃపరస్యాందేవతాయామితిపరేణావిభాగత్వోపగమాత్. అతోఽసాధారణంలిఙ్గమౌష్ణ్యమగ్నేరివధూమః. అతస్తస్య- పరస్యైషాదృ
ష్టిః- సాక్షాదివదర్శనం. దర్శనోపాయఇత్యర్థః. తథా- తస్య- జ్యోతిషఏషాశ్రుతిః- శ్రవణం. శ్రవణోపాయోఽప్యుచ్యమానః. యత్ర- యదాపు
రుషోజ్యోతిషోలిఙ్గంశుశ్రూషతి- శ్రోతుమిచ్ఛతి. తదైతత్కర్ణావపిగృహ్య. ఏతచ్ఛబ్దఃక్రియావిశేషణం. అపిగృహ్య - అపిధాయేత్యర్థః. అఙ్గుళీ

ధ్యాం ప్రావృష్యనినదమివ - రథస్యేవఘోషః- నినదః. తమివశృణోతి. నదథుమివ- ఋషభకూజితమివ. శబ్దో యథాఽగ్నేర్బహిర్జ్వలతః- ఏవంశబ్ద మన్తశ్శరీరఉపశృణోతి. తదేతత్- జ్యోతిః దృష్టశ్రుతలిఙ్గత్వాద్దృష్టంచ శ్రుతంచేత్యుపాసీత. తథోపాసనాచ్చక్షుష్యః - దర్శనీయః, శ్రుతః-విశ్రుత, శ్చ. యత్స్పర్శగుణోపాసననిమిత్తం ఫలం-తద్రూపెసమ్పదయా చక్షుష్య ఇతి-రూపస్పర్శయోస్సహభావిత్వాత్, దీప్తత్వాచ్చదర్శనీయతాయాః. ఏవంచవిద్యాయాః ఫలముపపన్నం స్యాత్- సతుమృదుత్వాదిస్పర్శవత్త్వే. య ఏవం యథోక్తౌ గుణౌ వేద స్వర్గలోకప్రతిపత్తిస్తూక్తమదృష్టంఫలం. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. ౮

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శబ్దోయస్యజ్యోతిషో లిఙ్గమౌష్ణ్యంచ-తస్యత్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యస్యచాక్షుషత్వముపపాదయితుం పృచ్ఛతి (కథమితి) తస్యైషా దృష్టిరిత్యాదివాక్యేనోత్తరం దర్శయన్ యత్రేత్యాదివ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) యదైతద్విజ్ఞానం స్యాత్- తదేతద్విజ్ఞానక్రియాయాం విశేషణ మేతదితిపదమిత్యర్థః. సంస్పర్శేనోష్ణిమానం విజానాతిచేత్-కథం తర్హి తస్య చాక్షుషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (రూపసహభావినమితి) భవత్వౌపచారిక మౌష్ణ్యస్య చాక్షుషత్వం- తథాపి కథం తస్య లిఙ్గత్వమిత్యాశఙ్క్య జీవనప్రత్యాయనద్వారా కౌక్షేయజ్యోతిషస్తస్య లిఙ్గత్వం సాధయతి (సహీతి) జీవాత్మనా తస్యావ్యభిచారం స్ఫోరయతి (సహీతి) ఏతస్మిన్నేవ శ్రుతిం సంవాదయతి (ఉష్ణ ఏవేతి) యదాజీవస్య లిఙ్గమౌష్ణ్యం - తదాపరస్యాపిజ్యోతిషస్తల్లిఙ్గం భవతి- జీవపరయోరేకత్వాదిత్యాహ (మరణకాలేచేతి) వాగాదిమనసి- మనః ప్రాణే- ప్రాణస్తేజసి - తదధ్యక్షలక్షణం పరస్యాం దేవతాయాం పరమాత్మాఖ్యాయాం సమ్పద్యత ఇతి శ్రుత్యా జీవస్య పరేణ తదర్థాత్మనానహేళిన్నత్వస్యోపగమాజ్జీవస్య లిఙ్గం తద్భవతి పరస్య లిఙ్గమిత్యర్థః. యదాహి జీవస్య పరస్య చ యథోక్తలిఙ్గాదవగతిః - తదాతత్ర కౌక్షేయజ్యోతిషస్తదవికరణస్య సుతరామవగతిరస్తీత్యాహ (అతఇతి) ఉష్ణస్యజాఠరేజ్యోతిషి ప్రతీకే లిఙ్గత్వే సతి తల్లిఙ్గత్వమాహ (అతఇతి) నిష్టోరివప్రతిమయాజాఠరేణ జ్యోతిషా పరస్య జ్యోతిషస్తాదాత్మ్యాదిత్యర్థః. ప్రతీకద్వారాదభ్యుపాయవశాస్య శ్రవణోపాయం లిఙ్గాన్తరం దర్శయతి (తథేతి) అపిగృహ్య - శృణోతీతిసమ్బన్ధః. యథా శ్రవణమేతద్భవతి- తథాశృణోతీతి శ్రవణక్రియాయా విశేషణమేతచ్ఛబ్దఇతి యోజనా. ప్రావృషీవ - పిథాయేతియావత్. శ్రూయమాణశబ్దస్యవాచ్యార్థభావస్ఫుటీకరణార్థమనేకదృష్టాన్తోపాదానం. కౌక్షేయజ్యోతిష్యారోపితస్యజ్యోతిషో ధ్యేయస్య ధ్యానోపాయాఙ్గత్వేన గుణద్వయముపదిశతి (తదేతదితి) దృష్టమిత్యుపాసనైఫలమాహ (తథేతి) శ్రుతమిత్యుపాసనైఫలమాచష్టే (శ్రుతఇతి) కథం పునస్స్పర్శగుణోపాసనేస్పర్శోభవతీతివక్తవ్యే చక్షుష్యోభవతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (యత్స్పర్శేతి) సమ్పాదనేనిమిత్తమాహ (రూపస్పర్శయోరితి) ఇతశ్చ చక్షుష్యోభవతీతి ఫలవచనముచితమిత్యాహ (ఇష్ట త్వాచ్చేతి) ఫలవచనమపిసమ్పాదనకల్పకమిత్యాహ (ఏవంచేతి) యదాస్పర్శగుణోపాసననిమిత్తఫలత్వం రూపెసమ్పద్యతే-తదావిద్యాయాః శ్రుతంఫలముపపన్నమితిఫలశ్రుతిరనుకూలితాస్యాత్- రూపవిశేషవతిచక్షుష్యశబ్దస్యప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. యదిపునర్మృదుత్వాదిస్పర్శగుణస్యోపాసననిమిత్తఫలత్వంకల్ప్యతే - తదాచక్షుష్యోభవతీతి శ్రుతంఫలంనైవోపపన్నంస్యాత్- తతశ్చఫలశ్రుతిరపిబాధితా భవేదిత్యాహ (సత్వితి) కస్తర్హి ఫలమిత్యపేక్షాయామాహ (య ఏవమితి) ననుపరస్యజ్యోతిషోజాఠరేజ్యోతిష్యారోపితస్య యథోక్తగుణవతో ధ్యానాత్కథమిదమత్యల్పంఫలమనురూపముపదిశ్యతే-తత్రాహ (స్వర్గలోకేతి) ఫలవత్త్వంవిద్యాయామాదరోపేక్షితః.. ౮

ఇతితృతీయ ప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్యైషాదృష్టిర్యత్రైతదస్మిఞ్ఛరీరేసంస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతి) తస్య- పరమాత్మశరీరభూతస్యజాఠరాగ్నేః ఏషాదృష్టిః- ఇదందర్శనమిత్యర్థః. యత్ర- యదాఅస్మిఞ్ఛరీరేహస్తస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతీతియత్- యదౌష్ణ్యోపలమ్భనమిత్యర్థః. ఉపలభ్యమానస్యోష్ణస్పర్శస్యజాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్ తత్స్పర్శసాక్షాత్కారఏవతత్సాక్షాత్కారఇత్యర్థః. (తస్యైషాశ్రుతిర్యత్రైతత్కర్ణావపిగృహ్యనినదమివనదథురివాగ్నేరివజ్వలతఉపశృణోతి) యత్ర- యదాపురుషస్స్వకర్ణావఙ్గుళీభ్యామపిధాయనిఫదమివ- రథఘోషమివ. నదథుమివ - నదథుమివ. ఋషభకూజితమివ. బహిర్జ్వలతోఽగ్నేశ్శబ్దమివచశృణోతీతియత్- తదేవజాఠరాగ్నిశ్రవణం. ఆన్తరస్యశబ్దస్యజాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్తచ్ఛబ్దశ్రవణమేవ తచ్ఛ్రవణమిత్యర్థః. (తదేతద్దృష్టంచశ్రుతంచేత్యుపాసీత) తదేతత్- పరమాత్మశరీరభూతంకౌక్షేయజ్యోతిఃఉక్తరీత్యాదృష్టత్వశ్రుతత్వాభ్యాంగుణాభ్యాముపాసీతేత్యర్థః. తస్యఫలమాహ (చక్షుష్యశ్శ్రుతోభవతియఏవంవేదయఏవంవేద) చక్షుష్యత్వం - అభిరూప్యం. చక్షుస్సుహితఇత్యర్థః శరీరావయవాచ్చేతియత్. శ్రుతత్వం- కీర్తిమత్త్వం. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఉక్తశ్రుత్యర్థస్యజ్యోతిరధికరణేశ్రుతప్రకాశికాయాంస్పష్టః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- అథయదతఃపరోదివోజ్యోతిరిత్యజ్యోతిశ్శబ్దితం ప్రసిద్ధముగ్న్యాదికజ్యోతిరేవ- కౌక్షేయజ్యోతిషైక్యాభ్యాసస్యభౌతికజ్యోతిష్యేవోపపత్తేః, దీప్తేరూపవద్విషయత్వేననీరూపేపరమాత్మన్యదీప్తేరసమ్భవాత్, దివఃపరఇతిద్యుమర్యాదత్వస్యాపినిస్సర్యాదేపరమాత్మన్యభావాత్, లోకేష్విత్యాధారబహుత్వస్యాపినిరాధారేఽసమ్భవాత్, చక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్పఫలశ్రవణాచ్చ. రూపవద్విషయదీప్తిద్యుమర్యాదత్వాధారబహుత్వకౌక్షేయజ్యోతిరభ్యాసచక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్పఫలోపాసనోపాస్యత్వరూపవాక్యశేషశ్రుతలిఙ్గానుగృహీతజ్యోతిశ్శ్రుత్యాప్రసిద్ధమగ్న్యాదిజ్యోతిరేవేహోపదిశ్యతఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్. ద్యుసమ్బన్ధితయానిర్దిష్టంనిరతిశయదీప్తియుక్తంజ్యోతిఃపరమపురుషఏవ- పాదోఽస్యసర్వాభూతానిత్రిపాదస్యామృతందివీతిమన్త్రే ద్యుసమ్బన్ధినస్సర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్, తస్యైవద్యుసమ్బన్ధిన ఇహాపిద్యుసమ్బన్ధిత్వేనప్రత్యభిజ్ఞానాత్, యచ్ఛబ్దస్యసర్వనామత్వేనప్రకృతపరామర్శిత్వస్యైవయుక్తతయాద్యుసమ్బన్ధిత్వేన

ఊ.— సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథా క్రతురస్మిల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత॥ ౧

ప్రకృత త్రిపాద్బ్రహ్మపరామర్శస్యైవ యుక్తత్వాత్, ఫలార్థతయా పరమాత్మన్యేవ కౌక్షేయజ్యోతిశ్శరీరకత్వానుసన్ధానస్యోపపత్తేః, రూపవద్విష యాదీప్తిర్న్యాయ ర్వాదప్యలోకాధారత్వాదీనామ న్తరాదిత్యవిద్యాన్యాయేన విగ్రహవిశిష్ట ఏవోపపత్తేః. భాసకత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తకజ్యోతిశ్శబ్దస్యాపీత త్ప్రవృత్తిస్సమ్భవా, జ్యోతిశ్శబ్దితః పరమపురుష ఏవ. * ఛన్దోభిధానాన్నేతి చేన్న తథా చేతోఽర్పణనిగమాత్తథా హి దర్శనం. పూర్వత్ర గాయత్రీ వా ఇదం సర్వమితి గాయత్ర్యాఖ్య ఛన్దస ఏవ ప్రకృతత్వాత్తస్యైవ * పాదోఽస్య సర్వా భూతానీతి సర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్ న పర బ్రహ్మణః ప్రకృతత్వం- యేనయదతః పరో దివో జ్యోతిరితి యచ్ఛబ్దశ్రుత్యా తత్పరామర్శస్స్యాదితి చేన్న- తత్ర గాయత్రీశబ్దేన ఛన్దః పరామృశ్యతే- అపి తు బ్రహ్మణ ఏవ గాయత్రీచేతోఽర్పణముపదిశ్యతే. బ్రహ్మణి గాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానం ఫలాయోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. చతుష్పదత్వ బ్రహ్మణశ్చతుష్పదయా గాయత్ర్యా సాదృశ్యసమ్భవాత్. తథా అన్యత్రాపి సాదృశ్యాచ్ఛన్దోఽభిధాయీ శబ్దః అర్థాన్తరే ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే- యథా సంవర్గవిద్యాయాం అగ్నిసూర్యజలచన్ద్ర వాయువాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనః ప్రాణరూపేషు దశసు దశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ * సైషా విరాడన్నాదీతి ఛన్దోవాచినో విరాట్ఛబ్దస్య ప్రయోగో దృష్టః. * భూతాది పాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవం. భూతపృథివీశరీరహృదయలక్షణపాదచతుష్టయస్య * సైషా చతుష్పదేతి ప్రతిపాదితస్య ఛన్దోరూపాయాం గాయత్ర్యామసమ్భవాద్గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే. అతో గాయత్రీశబ్దితం త్రిపాద్బ్రహ్మైవ జ్యోతిర్వాక్యేపి యచ్ఛబ్దశ్రుత్యా పూర్వప్రత్యభిజ్ఞాపకద్యుసమ్బన్ధిత్వలిఙ్గానుగృహీతయా ప్రతిపాద్యతే. * ఉపదేశభేదాన్నేతి చేన్నోభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్. పూర్వవాక్యే * త్రిపాదస్యామృతం దివీతి దివోఽధికరణత్వేన నిర్దేశాత్, జ్యోతిర్వాక్యే * దివః పర ఇత్యవధిత్వేన నిర్దేశాత్, న ప్రత్యభిజ్ఞాసమ్భవ ఇతి చేన్న- వృక్షాగ్రే శ్యేనః వృక్షాగ్రాత్పరతశ్శ్యేన ఇతి పఞ్చమీసప్తమ్యోః ప్రయోగదర్శనవదిహాప్యుపపత్తేరితి భావః. ఇతి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః.

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పునస్తస్యైవ త్రిపాదమృతస్య బ్రహ్మణోఽనన్తగుణవతోఽనన్తశక్తేరనేకభేదోపాస్యస్య విశిష్టగుణశక్తిమత్త్వేనోపాసనం వి ధిత్సన్నాహ. సర్వం- సమస్తం ఖల్వితి వాక్యాలఙ్కారార్థో నిపాతః. ఇదం- జగన్నామరూపవికృతం ప్రత్యక్షాదివిషయం బ్రహ్మ- కారణం. వృద్ధతమత్వాద్బ్రహ్మ. కథం సర్వస్య బ్రహ్మత్వమిత్యత ఆహ (తజ్జలానితి) తస్మాత్- బ్రహ్మణో జాతం తేజోఽబన్నాదిక్రమేణ సర్వం- అతస్తజ్జం. తథా- తేనైవ జననక్రమేణ ప్రతిలోమతయా తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి లీయతే- తదాత్మతయా శ్లిష్యత ఇతి తల్లం. తథా- తస్మిన్నేవ స్థితికాలేఽనితి- ప్రాణితి. చేష్టత ఇతి ఏవం బ్రహ్మాత్మతయా త్రిషు కాలేష్వవిశిష్టం- తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాత్. అతస్తదేవేదం జగత్. యథా చేదం తదేవైకమద్వితీయం- తథా షష్ఠే వక్ష్యామః. యస్మాచ్చ సర్వమిదం బ్రహ్మ- అతశ్శాన్తః- రాగద్వేషాదిదోషరహితః సంయతస్సన్ యత్తత్సర్వం బ్రహ్మ- తద్వక్ష్యమాణైర్గుణైరుపాసీత. కథముపాసీత. (స క్రతుం కుర్వీత) క్రతుః- నిశ్చయః అధ్యవసాయః. ఏవమేవ నాన్యథేత్యవిచలః ప్రత్యయః. తం క్రతుం కుర్వీత- ఉపాసీతేత్యనేన వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. కిం పునః క్రతుకరణేన కర్తవ్యం ప్రయోజనం, కథం వా క్రతుః కర్తవ్యః, క్రతుకరణం చాభిప్రేతార్థసాధనం కథం, ఇత్యస్యార్థస్య ప్రతిపాదనార్థమథేత్యాది గ్రన్థః. అథ ఖల్వితి- హేత్వర్థః. యస్మాత్క్రతుమయః- క్రతుప్రాయః. అధ్యవసాయాత్మకః పురుషః- జీవః. యథా క్రతుః- యాదృశః క్రతురస్య సోఽయం యథాక్రతుః యథాధ్యవసాయః. యాదృక్నిశ్చయోఽస్మిల్లోకే- జీవన్నిహ పురుషో భవతి- తథేతః- అస్మాద్దేహాత్ప్రేత్య- మృత్వా భవతి. క్రత్వనురూపఫలాత్మకో భవతీత్యర్థః. ఏవం హ్యేతచ్ఛాస్త్రతో దృష్టం * యం యం వాపి స్మరన్భావం త్యజత్యన్తే కలేబరమిత్యాది యత ఏవం వ్యవస్థా శాస్త్రదృష్టా- అతస్సః- ఏవం జానన్ క్రతుం కుర్వీత- యాదృశం క్రతుం వక్ష్యామస్తం. యత ఏవం శాస్త్రప్రామాణ్యాదుపపద్యతే క్రత్వనురూపం ఫలం- అతస్స కర్తవ్యః క్రతుః. ౧

ర.— ప్రతీకద్వారా బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా ప్రతీకం హిత్వా సగుణబ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతి (పునరిత్యాదినా) తస్యైవ త్రిపాదత్వం వ్యావర్తయతి (అనన్తేతి) కథమేకస్యానేకగుణత్వం- తత్రాహ (అనన్తశక్తేరితి) నను పూర్వమేవాస్యోపాసనాన్యతివృత్తాని- తథా చ వక్తవ్యశేషాభావాత్కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) అనేకేషు- గాయత్ర్యాద్యుపాధిషూపాస్యస్యాపి బ్రహ్మణో మనోమయత్వాదివిశిష్టగుణత్వేన విశిష్టశక్తిమత్త్వేన చోపాసనాన్తరవిధానార్థముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. తస్యేదమా పరామర్శే హేతుమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) బ్రహ్మశబ్దస్య నిరుపాధికార్థవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (కారణమితి) కథం తస్య బ్రహ్మత్వం- తదాహ (వృద్ధతమత్వాదితి) నిరతిశయమహత్త్వాదిత్యర్థః. సర్వమనూద్య తస్య బ్రహ్మాభిధానేయుక్తిం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) తజ్జం చ తల్లం చ తదనం చ తజ్జలానీ. అవయవలోపశ్ఛాన్దసః. తత్ర తజ్జత్వం జగతో వ్యుత్పాదయతి (తస్మాదితి) తల్లత్వముపపాదయతి (తథేతి) * విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చ ఇతి న్యాయాత్ప్రతిలోమతయా- జననవ్యుత్క్రమేణ తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి లీయతే జగదితి కృత్వా యథా తజ్జం- తథేతి యోజనా. తత్ర లయో నామ - జగతశ్శూన్యతేతి శఙ్కాం వ్యావర్తయతి (తదాత్మతయేతి) తదనత్వం ప్రతిపాదయతి (తథేతి) యథా తజ్జం తల్లం చ- తథా తదనం చ జగదిత్యర్థః. ఇతి- తదనమితి శేషః. యుక్తిసిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఏవమితి) బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ త్రిష్వపి కాలేషు జగతోఽగ్రహణాత్తదాత్మత్వేనావిశిష్టమిష్టం జగత్తదేవ స్యాదితి యోజనా. యుక్తిసిద్ధమపి జగతో బ్రహ్మ

త్వం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధం నాఙ్గీకారమర్హతి- సహి సద్వితీయమద్వితీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి) సర్వస్య బ్రహ్మత్వే ఫలితమాహ (యస్మాచ్చేతి) కియన్తం కాలం ప్రత్యయమావర్తయేదిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తత్క్రతుశ్చ యదపర్యన్తమితి దర్శయితుం వ్యవహితం వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ఉపాసీతేత్యస్య క్రతుం కుర్వీతేత్యనేన వ్యవహితేన సమ్బన్ధ ఇతి యోజనా. క్రత్వనుష్ఠానస్య ఫలం పృచ్ఛతి (కిమ్పునరితి) తత్ర క్రతుకరణం చ కేన ప్రకారేణేతి ప్రశ్నాన్తరం దర్శయతి (కథం వేతి) బ్రహ్మభావసాధనత్వాత్ క్రతుకరణస్య ఫలప్రశ్నో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుకరణం చేతి) న హి జీవస్యాస్థితస్య నష్టస్య వా సద్భావస్సమ్భవతీతి భావః. క్రతుకరణస్యేదం ప్రయోజనం - స చ క్రతురేవం క్రియతే - తత్కారణం చానయా రీత్యా బ్రహ్మసద్భావం సాధయతేత్యస్యార్థజాతస్య ప్రతిపాదనార్థమాఖణ్డసమాప్తేరథేత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థ ఇత్యాహ (ఇత్యస్యార్థస్యేతి) అథ ఖల్విత్యత్ర పూర్వవత్ ఖలుశబ్దః. అథశబ్దస్తు హేత్వర్థ ఇత్యత్ర హేతురూపమర్థం వివృణోతి (యస్మాదితి) యద్వా- అథేత్యారభ్య పురుష ఇత్యన్తో గ్రన్థో హేత్వర్థ ఇత్యుక్త్వా తమేవ హేతురూపమర్థం దర్శయతి (యస్మాదితి) యథా క్రతురిత్యస్మాదథ స్యాత్తస్మాచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అస్మిల్లోక ఇతి శ్రుతిమాదాయ వ్యాచష్టే (జీవన్నిహేతి) ఇహ- వర్తమానే దేహే జీవన్ సన్నితి యావత్. క్రతుకరణేన కిం కర్తవ్యం ఫలమితి ప్రశ్నం వ్యాచష్టే (తథేతి) క్రత్వనురూపఫలాత్మకత్వే పురుషస్య శాస్త్రం సంవాదయతి (ఏవం హీతి) శాస్త్రమేవోదాహరతి (యం యమితి) కథం వా క్రతుః కర్తవ్య ఇతి ప్రశ్నం ప్రత్యాహ (యత ఇతి) క్రత్వనురూపఫలాత్మకః పురుషో భవతీత్యేవం రూపా వ్యవస్థైతె[illegible]వత్. ఏవం జానన్ - క్రత్వనురూపం ఫలమితి శాస్త్రతః పశ్యన్నిత్యర్థః కోఽసౌ క్రతురిత్యాశఙ్క్యాహ (యాదృశమితి) స క్రతుం కుర్వీతేత్యస్యార్థం నిగమయతి (యత ఏవమితి) ౧

రం. — శాణ్డిల్యవిద్యా ప్రస్తూయతే (సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత) జాయత ఇతి జం. లీయత ఇతి లం. జలశబ్దౌ డప్రత్యయాన్తౌ. అనితీత్యన్. ఆనితి- జీవతీత్యర్థః. క్విబన్తో విజన్తో వాఽయం శబ్దః. తస్య జలానితి జల్లాన్. ఇతి వ్యుత్పత్తిః. సర్వశబ్దస్సర్వశరీరకపరః. ఇదమిత్యేతద్బ్రహ్మణః- సర్వస్య వా విశేషణం. అవశ్యతజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదన్త్వాత్సర్వాత్మకం బ్రహ్మేతి శాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యర్థః. అత్ర తజ్జత్వతల్లత్వే స్థూలచిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మగతే తదనురూపే. తస్మిన్నిత్యాద్యుత్పత్తిం తు న బ్రహ్మగతం- బ్రహ్మణ స్తదసమ్భవాత్. అపితు చిదచిన్మాత్రగతమితి ద్రష్టవ్యం. భగవతా భాష్యకృతా * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి సర్వోత్పత్తిస్థితిప్రళయకారణత్వేన సర్వస్యాత్మతయా, అనుప్రవేశకృతజీవయితృత్వేన, చ సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యుపాసనం విధాయేతి భాషితం. వ్యాసార్యైశ్చ * బ్రహ్మాత్మకత్వం సర్వస్య శాస్త్రాదవగమ్య * సర్వభూతాత్మకే తాత జగన్నాథే జగన్మయే। పరమాత్మని గోవిన్దే మిత్రామిత్రకథా కుతః ఇత్యుక్తరీత్యా రాగద్వేషాదిరహితస్సన్ వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థ ఇత్యుక్తం. * వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మేతి వదతాం వ్యాసార్యాణామయమాశయః - సర్వం ఖల్విత్యాద్యుక్తం సార్వాత్మ్యం తు నోపాస్యగుణః - ఉత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యగుణావరుద్ధే మనోమయత్వాదివక్ష్యమాణగుణవిధానానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్. న చోపాసనోత్పత్తివాక్యశ్రుతస్య సార్వాత్మ్యస్యైవ తేనోపాస్యగుణతయాభ్యుపగన్తవ్యతేతి వాచ్యం- సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్తస్య వాక్యస్య ఖలుశబ్దకృతేన ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశేన విధివాక్యత్వస్య నివారితత్వాత్. న చ ఉపాసీతేతి ఖల్వితి వచనవ్యక్తిర్ఘటతే. అతస్సార్వాత్మ్యస్యోపాసనోత్పత్తివాక్యశ్రుతత్వాభావేన శాన్త ఉపాసీతేతి వాక్యే ఉపాస్యాకాఙ్క్షాయాం పూర్వవాక్యప్రతిపన్నస్య బ్రహ్మరూపధర్మిమాత్రస్యైవోపాస్యతయాఽన్వయః- న తు సార్వాత్మ్యవిశిష్టస్య. తతశ్చోత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యావరోధాత్ వక్ష్యమాణమనోమయత్వాదిగుణానన్వయశఙ్కా. * సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేతి తదర్థనిర్దేశకభాష్యేపి సార్వాత్మకత్వం నోపాస్యగుణతయా నిర్దిష్టం- అపితు ఉపాస్యబ్రహ్మణః స్వరూపకథనమాత్రపరమితి. ఏతచ్చ సర్వమపి తైః కణ్ఠత ఏవ వర్ణితం చ. నను * బ్రహ్మాత్మకత్వం సర్వస్య శాస్త్రాదవగమ్య రాగద్వేషాదిరహితస్సన్ వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యైరేవోక్తత్వాత్ తదేకవాక్యత్వసమ్భవే తజ్జలానితి వాక్యస్య పృథగ్వాక్యత్వకల్పనాఽయోగాత్, సార్వాత్మ్యస్యోత్పత్తివాక్యవిహితత్వేపి మనోమయత్వాదీనాముత్పత్తిశిష్టగుణావిరోధినామన్వయే దోషాభావాచ్చ వాక్యభేదకల్పనం, శాణ్డిల్యవిద్యాయాం సార్వాత్మ్యస్యానుపాస్యత్వకల్పనం, వా వ్యర్థమితి చేన్న- ఉపాసీతేత్యనేన వాక్యైకవాక్యత్వాభ్యుపగమేపి వాక్యస్య నిరాకరణే బాధాభావాత్, శాన్తిహేతుతయాఽన్వితస్య సార్వాత్మ్యస్యోపాస్యత్వే ప్రమాణాభావాదితి వ్యాసార్యాభిప్రాయాత్. నను బ్రహ్మణస్సార్వాత్మ్యకత్వాత్ యత్ర క్వచిత్ క్రియమాణస్యాపి ద్వేషాదేరాత్మద్వేషపర్యవసన్నత్వేనాయుక్తత్వాత్ శాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యుక్తే బ్రహ్మోపాసీతేతి కథమవగమ్యతే- సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యస్య శమవిధ్యర్థవాదభూతస్య ఉపాస్యసమర్పకత్వాభావాదితి చేత్. సత్యం- శమవిధ్యర్థతయాన్వితస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాస్యాకాఙ్క్షాపూరకత్వస్యాపి సమ్భవాత్, అన్యార్థతయాఽపి స్వవాక్యనిర్దిష్టం బ్రహ్మ నిహాయ ఉపాస్యాన్తరకల్పనస్యానుచితత్వాత్, మూలతశ్శాఖాం పరివాస్యోపవేషం కరోతీత్యత్ర మూలత ఇత్యస్య శాఖాపరివాసనే అపాదానతయాఽన్వితస్యాపి ఆకాఙ్క్షావశేన * ఉపవేషం కరోతీత్యనేనాప్యన్వయాభ్యుపగమాదితి ద్రష్టవ్యం. విహితముపాసనం స్తౌతి (అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథా క్రతురస్మిల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి) * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుత్యన్తరాదిహలోకే పురుషః యథా క్రతుః- యథోపాసనః. తథైవేతః ప్రేత్యాముష్మిల్లోకే భవతి. తతో హేతోః పురుషః క్రతుమయః - క్రతుప్రధానః. ఉపాసనాప్రధాన ఇత్యర్థః. తతశ్చోపాసనస్యైవ హితతమత్వాత్ న ద్యథాఽనుష్ఠేయమిత్యర్థః ఏవం విహితం బ్రహ్మోపాసనం మనోమయత్వాదిగుణాన్తరవిధానాయానువదతి (స క్రతుం కుర్వీత) సః- ఉపాసకః క్రతుం- బ్రహ్మణ ఉపాసనం కుర్వీతేత్యర్థః. ౧

ఉ.— మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధస్సర్వరసస్సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదరః॥ ౨

శం. కథం. మనోమయః- మనః ప్రాయః. మనుతేఽనేనేతి మనః. తత్స్వవృత్త్యా విషయేషు ప్రవృత్తం భవతి. తేన మనసా తన్మయః తథా ప్రవృత్త ఇవ, తతో నివృత్త ఇవ, చ. అత ఏవ (ప్రాణశరీరః) ప్రాణః- లిఙ్గాత్మా విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయసమ్మూర్ఛితః. * యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వా ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి శ్రుతేః. సః శరీరం యస్య స ప్రాణశరీరః. * మనోమయః ప్రాణశరీరనేతేతి చ శ్రుత్యన్తరాత్. (భారూపః) భా- దీప్తిశ్చైతన్యలక్షణం రూపం యస్య స భారూపః. (సత్యసఙ్కల్పః) సత్యాః - అవితథాస్సఙ్కల్పా యస్య సోఽయం సత్యసఙ్కల్పః. న యథా సంసారిణ ఇవానైకాన్తికఫలః సఙ్కల్ప ఈశ్వరస్యేత్యర్థః. అనృతేన మిథ్యాఫలత్వహేతునా ప్రత్యూఢత్వాత్సఙ్కల్పస్య మిథ్యాఫలత్వం భవతీతి * అనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇతి. (ఆకాశాత్మా) ఆకాశ ఇవాత్మా- స్వరూపం యస్య స ఆకాశాత్మా. సర్వగతత్వం సూక్ష్మత్వం రూపాదిహీనత్వం చాకాశతుల్యతేశ్వరస్య (సర్వకర్మా) సర్వం-విశ్వం తేనేశ్వరేణ క్రియత ఇతి జగత్సర్వం కర్మాస్యేతి సర్వకర్మా. * స హి సర్వస్య కర్తేతి శ్రుతేః (సర్వకామః) సర్వే కామా దోషరహితా అస్యేతి స సర్వకామః. * ధర్మావిరుద్ధో భూతేషు కామోఽస్మీతి స్మృతేః. నను * కామోఽస్మీతి వచనాదిహ బహువ్రీహిర్న సంభవతి- సర్వకామ ఇతి. న- కామస్య కర్తవ్యత్వాత్, శబ్దాదివత్పారార్థ్యప్రసఙ్గాచ్చ దేవస్య. తస్మాద్యథేహ సర్వకామ ఇతి బహువ్రీహిః- తథా * కామోఽస్మీతి స్మృత్యర్థో వాచ్యః. సర్వే గన్ధాః సుఖకరా అస్య సోఽయం సర్వగన్ధః * పుణ్యో గన్ధః పృథివ్యామితి స్మృతేః. తథా రసా అపి విజ్ఞేయాః. అపుణ్యగన్ధరసగ్రహణస్య పాప్మసమ్బన్ధనిమిత్తత్వశ్రవణాత్- * తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధ ఇతి శ్రుతేః. న చ పాప్మసంసర్గ ఈశ్వరస్య- అవిద్యాదిదోషస్యానుపపత్తేః. సర్వమిదం- జగదభ్యాత్తః- అభివ్యాప్తః. అతతేర్వ్యాప్త్యర్థస్య కర్తరి నిష్ఠా. తథా (అవాకీ) ఉచ్యతేఽనయేతి వాక్. వాగేవ వాకః. యద్వా- వచేర్ఘఞ్ కరణే వాకః. స యస్య విద్యతే స వాకీ. న వాకీ- అవాకీ. వాక్ప్రతిషేధశ్చాత్రోపలక్షణార్థః. గన్ధరసాదిశ్రవణాదీశ్వరస్య ప్రాప్తాని ఘ్రాణాదీని కరణాని గన్ధాదిగ్రహణాయ- అతో వాక్ప్రతిషేధేన ప్రతిషిధ్యన్తే తాని- * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. అనాదరః- అసమ్భ్రమః. అప్రాప్తప్రాప్తౌ హి సంభ్రమస్స్యాదనాప్తకామస్య - న త్వాప్తకామత్వాన్నిత్యతృప్తస్యేశ్వరస్య సంభ్రమోఽస్తి క్వచిత్. ౨

ఆ.— క్రతుకరణప్రకారమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కథమిదం మనఃప్రాయత్వమిత్యపేక్షాయాం మనశ్శబ్దార్థప్రదర్శనపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (మనుత ఇతి) మనోద్వారా తదుపాధిః పురుషో విషయప్రవణో భవతీత్యర్థః. తత్ప్రాయత్వమాహ (తథేతి) పురుషహితత్వాత్ప్రియస్య మనసి ప్రవర్తమానే స్వయమపి తద్వదేవ ప్రవృత్త ఇవ లక్ష్యతే- తథా నివర్తమానే మనసి నివృత్త ఇవ చావగమ్యతే. వస్తుతస్తు పురుషో న ప్రవృత్తో నివృత్తో వా- * ధ్యాయతీవేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. అత ఏవ- మనోమయత్వాదేవేతి యావత్. సమ్మూర్ఛితత్వం- సమ్పిణ్డితత్వం. విజ్ఞానశక్తేః క్రియాశక్తేశ్చైకస్మిన్నేవ లిఙ్గాత్మని సంపిణ్డితత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (యో వా ఇతి) ఆథర్వణీం శ్రుతిం యథోక్తవిశేషణద్వయే ప్రమాణయతి (మనోమయః ప్రాణేతి) మనోవృత్తిభిర్విభావ్యమానత్వాదాత్మా మనోమయః. ప్రాణ ఏవ- ప్రత్యగాత్మనస్సూక్ష్మశరీరం. తస్య చాసౌ స్థూలాద్దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతి నేతేత్యాథర్వణశ్రుతేరాత్మని విశేషణద్వయసిద్ధిః. ఏతచ్చ విశేషణద్వయం జీవగతమపి తదభేదవివక్షయా బ్రహ్మణి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యత్ర విశేషణేన వ్యావర్త్యమర్థం దర్శయతి (న యథేతి) ఇవశబ్దస్తథార్థః. కథం సంసారిసఙ్కల్పస్యానైకాన్తికఫలత్వం- తత్రాహ (అనృతేతి) సఙ్కల్పస్యానృతేన సంసారిణి ప్రత్యూఢత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతీతి) జడాజడయోరాకాశేతరయోర్న తుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగతత్వమితి) సర్వకర్మేతి- సర్వక్రియాశ్రయత్వమీశ్వరస్యోచ్యతే. తదయుక్తం- నిష్క్రియత్వశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (సర్వమితి) సంసారిభ్యో విశేషసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (దోషరహితా ఇతి) ఉదాహృతస్మృతిమూర్త్యోక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) కామసామానాధికరణ్యే బాధకోపలమ్భాద్బహువ్రీహిరేవేతి పరిహరతి (న కామస్యేతి) తస్య కార్యత్వాత్తదైక్యే బ్రహ్మణోఽనాదిత్వం బాధ్యేత, చేతనశేషత్వాచ్చ కామస్య తదైక్యే బ్రహ్మణస్స్వాతన్త్ర్యం హీయేత,- తథా చ కర్మధారయాసమ్భవాద్బహువ్రీహిరేవేత్యర్థః. కథం తర్హి * కామోఽస్మీతి తాదాత్మ్యస్మృతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) కామేశ్వరయోస్సామానాధికరణ్యాసమ్భవాత్ప్రకృతశ్రుతౌ బహువ్రీహిర్యథేష్టః- తథా స్మృతావపి బ్రహ్మపారతన్త్ర్యమాత్రం కామస్య వివక్షితం- శ్రుత్యనుసారేణ స్మృతేర్నేతవ్యత్వాదిత్యర్థః. సర్వశబ్దాద్దుర్గన్ధానామపి బ్రహ్మణి ప్రాప్తౌ విశినష్టి (సుఖకరా ఇతి) తత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (పుణ్య ఇతి) యథా సర్వగన్ధ ఇత్యత్ర సుఖకరా గన్ధా బ్రహ్మణి దర్శితాః - తథా సర్వరస ఇత్యత్రాపి సుఖకరా ఏవ రసాస్తత్సమ్బన్ధినో గ్రాహ్యా ఇత్యాహ (తథేతి) అత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (అపుణ్యేతి) న తద్గ్రహణం పరస్మిన్నితి శేషః. తచ్ఛబ్దార్థమేవోపపాదయతి (పాప్మనా హీతి) ఏష ఇతి ఘ్రాణప్రాణోక్తిః. భవతు పాప్మసంసర్గకృతమపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణం- తథాపి కథం తదీశ్వరే సర్వజ్ఞే నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) నిమిత్తాభావాదీశ్వరస్య న స్వసమ్బన్ధిత్వేనాపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణమిత్యర్థః. తస్య పాప్మసంసర్గే హేతుమాహ (అవిద్యాదీతి) ఆదిపదేనాస్మితారాగద్వేషాభినివేశా దయో గృహ్యన్తే. అభ్యాత్త ఇతి రూపం తదర్థం చ దర్శయన్ కర్మణి నిష్ఠాం వ్యావర్తయతి (అతతేరితి) వాకశబ్దస్య నిష్పత్తిప్రకారం దర్శయతి (వచేరితి) అత్రేతి శ్రుతేరీశ్వరస్యోక్తిః. ఉపలక్షణార్థః - ఘ్రాణాదిప్రతిషేధస్యేతి శేషః. అథేశ్వరే ఘ్రాణాదిప్రాప్త్యభావాత్తత్ప్రతిషేధో నోపలభ్యేత- అత ఆహ (గన్ధేతి) ఆదిశబ్దేన కామాదిరుక్తః. యదుక్తం చాన్యోపలక్షణం - సాక్షాదేవాన్యత్ర ప్రతిషేధశ్రవణాదిత్యాహ (అపాణీతి) ఆదిపదేన * స వేత్తి వేద్యమిత్యాది గృహ్యతే. ఈశ్వరస్య సంభ్రమాభావం ప్రతిపాదయతి (అప్రాప్తప్రాప్తౌ హీతి) ౨

ఉ.— ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వా సర్షపాద్వా శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వైష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యః॥ ౩

సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధః సర్వరసః సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదర ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మైతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తీతి హ స్మాహ శాణ్డిల్యః శాణ్డిల్యః॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రం — గుణానేవాహ (మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా) మనోమయః-పరిశుద్ధమనోమాత్రగ్రాహ్యః. వివేకాదిసాధనసప్తకానుగృహీతపరమాత్మోపాసననిర్మలీకృతమనోమాత్రగ్రాహ్య ఇత్యర్థః. ప్రాణశరీరః - జగతి సర్వేషాం ప్రాణానాం ధారకః. ప్రాణో యస్య శరీరం - ఆధేయం విధేయం శేషభూతం చ స ప్రాణశరీరః. ఆధేయత్వవిధేయత్వశేషత్వానామేవ శరీరశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్. భారూపః- భాస్వరరూపః. * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * పశ్యతే రుక్మవర్ణమిత్యాదివాక్యప్రతిపన్నాప్రాకృతానన్యసాధారణనిరతిశయకల్యాణగుణగణనిరతిశయదీప్తియుక్తదివ్యవిగ్రహశాలీత్యర్థః. సత్యసఙ్కల్పః- అప్రతిహతసఙ్కల్పః. ఆకాశాత్మా- ఆకాశవత్సూక్ష్మస్వచ్ఛస్వరూపః. సకలేతరకారణభూతస్యావ్యాకృతాకాశస్యాత్మభూత ఇతి వా - ఆకాశాత్మా. స్వయం ప్రకాశతే, అన్యాంశ్చ ప్రకాశయతీతి వా- ఆకాశాత్మా. (సర్వకర్మా) క్రియత ఇతి కర్మ. సర్వం జగద్యస్య కర్మ స సర్వకర్మా. సర్వా వా క్రియా యస్యారాధనరూపా స సర్వకర్మా. (సర్వకామః) కామ్యన్త ఇతి కామాః- భోగ్యభోగోపకరణాదయః. తే పరిశుద్ధా యస్య స ఇత్యర్థః (సర్వగన్ధస్సర్వరసః) 'అశబ్దమస్పర్శమ్' ఇత్యాదినా ప్రాకృతగన్ధరసాదినిషేధాత్ అప్రాకృతాః స్వాసాధారణా నిరవద్యా నిరతిశయాః కల్యాణాః స్వభోగ్యభూతాః సర్వవిధా గన్ధరసా యస్య స ఇత్యర్థః (సర్వమిదమభ్యాత్తః) అభ్యాత్తః సర్వమిదం- కల్యాణగుణజాతమభ్యాత్తః- స్వీకృతవాన్. భుక్తాః బ్రాహ్మణా ఇతివత్ కర్తరి క్తప్రత్యయః. ఆర్షత్వాద్వ్యత్యయో వా. (అవాకీ) వాక్- ఉక్తిః. సాఽస్య నాస్తీత్యవాకీ. కుత ఇత్యత్రాహ (అనాదరః) అవాప్తసమస్తకామత్వేనాదర్తవ్యాభావాదనాదరః. అత ఏవావాకీ- పరిపూర్ణత్వాత్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తమఖిలం జగత్తృణీకృత్య తూష్ణీమాసీన ఇత్యర్థః. ౨

శం — ఏషః- యథోక్తగుణో మే- మమాత్మాన్తర్హృదయే- హృదయపుణ్డరీకస్యాన్తః- మధ్యే అణీయాన్- అణుతరః వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాది- అత్యన్తసూక్ష్మత్వప్రదర్శనార్థం. శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వేతి - పరిచ్ఛిన్నపరిమాణాదణీయానిత్యుక్తేఽణుపరిమాణత్వం ప్రాప్తమాశఙ్క్య తత్ప్రతిషేధాయారభతే (ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయే జ్యాయాన్పృథివ్యా ఇత్యాదినా) జ్యాయఃపరిమాణాచ్చ జ్యాయస్త్వం దర్శయన్ననన్తపరిమాణత్వం దర్శయతి. ౩

ఆ — యథోక్తస్యైవ పరస్య ప్రత్యగాత్మతాం భేదం దర్శయతి (ఏష ఇతి) వ్రీహ్యాద్యనేకోపాదానస్యోపయోగమాహ (అత్యన్తేతి) అణీయస్త్వజ్యాయస్త్వయోరుపదేశయోర్మిథో విరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (శ్యామాకేతి) పృథివ్యన్తరిక్షాదివిషయేశ్వరస్యాపి సాతిశయం మహత్త్వం విశిష్టం తిరస్కారం వారయతి (జ్యాయఃపరిమాణాచ్చేతి) ౩

రం — (ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాది) మదీయే హృదయే వ్రీహ్యాద్యపేక్షయాఽణుత్వేనావస్థితః పరమాత్మా మదుపాసనార్థమవస్థిత ఇత్యర్థః. తథాఽనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి భావః. అన్తర్హృదయేఽవస్థితస్యాపి స్వరూపానన్త్యప్రత్యాకారమనుసన్ధేయమిత్యాహ (ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్పృథివ్యా ఇత్యాది) అన్తర్హృదయే విద్యమానోఽపి స్వరూపతో నిరతిశయపరిమాణ ఇత్యర్థః. ౩

శం — * మనోమయ ఇత్యాదినా * జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య ఇత్యన్తేన యథోక్తగుణలక్షణ ఈశ్వరో ధ్యేయః. న తు తద్గుణవిశిష్ట ఏవ- యథోక్తరాజపురుషమానయ చిత్రగుం చేత్యుక్తే న విశేషణస్యాప్యానయనే వ్యాప్రియతే- తద్వదిహాపి ప్రాప్తం అతస్తన్నివృత్త్యర్థం సర్వకర్మేత్యాది పునర్వచనం. తస్మాన్మనోమయత్వాదిగుణవిశిష్ట ఏవ ఈశ్వరో ధ్యేయః. అత ఏవ షష్ఠసప్తమయోరివ * తత్త్వమసి * ఆత్మైవేదం సర్వమితి నేహ స్వారాజ్యేఽభిషిఞ్చతి- ఏష మ ఆత్మైతద్బ్రహ్మైతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి లిఙ్గాత్. నన్వాత్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మైవోచ్యతే- మమేతి షష్ఠ్యాస్సమ్బన్ధార్థప్రత్యాయకత్వాత్, ఏతమభిసమ్భవితాస్మీతి చ కర్మకర్తృత్వనిర్దేశాత్. నను షష్ఠేఽపి * అథ సమ్పత్స్య ఇతి సమ్పత్తేః కాలాన్తరితత్వం దర్శయతి. న- ఆరబ్ధసంస్కారశేషస్థిత్యర్థపరత్వాన్న కాలాన్తరితార్థతా- అన్యథా * తత్త్వమస్యాద్యర్థస్య బాధప్రసఙ్గాత్. యద్యప్యాత్మశబ్దస్య ప్రత్యగర్థత్వం, * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి చ ప్రకృతే, ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - తథాప్యన్తర్ధ్యానసమీపదర్శితస్యైవైతం- ఆత్మానమితః- అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీత్యుక్తం. యథాక్రతురూపస్యాత్మనః ప్రతిపత్తాస్మీతి యస్యైవంవిదః స్యాత్- భవేదద్ధా-సత్యం,. ఏవం స్యామహం ప్రేత్య

వంశస్యామితినవవిచికిత్సాస్తీత్యేతస్మిన్నర్థే క్రతుఫలసమ్బన్ధే. సతథైవేశ్వరభావం ప్రతిపద్యతేవిద్వానిత్యేతదాహస్మ - ఉక్తవాన్ కిలశాణ్డిల్యోనామ ఋషిః. ద్విరభ్యాసఆదరార్థః. ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. — పునరుక్తైరుపయోగమాహ (మనోమయఇత్యాదినా) యస్మైర్లక్ష్యతే- సవిశేష్వరః- కేవలశక్తియాఖిల్. ఈశ్వరోయథోక్తగుణోధ్యేయఇత్యుక్తైగుణానామభిధ్యానకర్తృత్వంచమిత్యాకాఙ్క్షాయాం (యథాఇతి) పునరుక్తిఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) సగుణస్యేశ్వరస్యధ్యేయత్వేగమకాన్తరమాహ (అతఏవేతి) స్వరూపనాయకస్య [illegible] సత్యసఙ్కల్పాదిగుణైర్విశిష్టస్యేశ్వరస్యేత్యర్థః. లిఙ్గభేదాద్భేదమాశఙ్క్య దోషనివర్తయతి- తస్మిన్పక్షే ప్రత్యక్షేవేద్యత్వేనాపాక్షిప్తాపాదకాన్వయసిద్ధిరితిశఙ్కతే (నన్విత) నాత్రభేదోవివక్షితః-అర్థస్యసంస్కారః- సుఖాదిర్వేనకర్మణా- తచ్చేష్టతౌతాత్పర్యాదిభిర్ఉపసంహరతి (నాత్రేతి) సర్వమిత్యాకాశాన్తస్సంహతం [illegible] వివక్షితంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేతి) కాలాన్తరవిశేషసమ్బన్ధేఽపి తత్త్వమసీతి బ్రహ్మభావస్యనద్వయానోపదేశానుపపత్తించోదయతి (అన్యథేతి) నను ప్రకరణానుగృహీతాభ్యామాత్మబ్రహ్మశబ్దాభ్యాంత్రాసి బ్రహ్మాత్మైక్యమేవవివక్షితమిత్యాహ (యద్యపీతి) లిఙ్గానుగృహీతషష్ఠీ శ్రుతివశాత్ప్రకరణానుగృహీతశ్రుతిఃకథంచిన్నేతివ్యాఖ్యా [illegible] కిం ప్రతిభాత్యంతిష్ఠన్నుత్తోర్యబలవత్త్వాదాత్మశ్రుతేరన్యథోపపత్తేరుక్తత్వాదితిభావః. సగుణబ్రహ్మోపాసకస్యసత్యత్తత్త్వధీమాత్రాన్నాస్తిప్రాప్తఃఫలంసిధ్యతి- కింతుదేహపాతకాలేఽపిసాయుజ్యమాత్రానుసన్ధాత్వాభిధానమస్తీత్యాహ (యథాక్రతురూపస్యేతి) అధ్యవసాయరూపసఙ్కల్పస్సగుణస్యపరమాత్మనోఽహం ప్రతిపత్తాస్మీత్యేవంవిధోయస్యస్యాదద్ధా-నిశ్చయః ప్రేత్యాహమేవంస్యామేవ-నతుసస్యామితి, క్రతుఫలసమ్బన్ధేసంశయోనాస్తి.- సక్రత్వనుసారేణైవపరమాత్మభావం ప్రాప్నోతి. తథాచాన్త్యవాక్యాన్మరణకాలేఽపిసాయుజ్యానుసన్ధానేనభవితవ్యమితిపవిత్రతార్థః. యథోక్తస్యాస్యసాంప్రదాయికత్వంకథయతి (ఇత్యేతదితి) ఆదరః- క్రతుఫలసమ్బన్ధే [illegible] ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేచతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం. — (సర్వకర్మాసర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరసఇత్యాది) ఉక్తార్థః. ఏవమ్భూతం పరంబ్రహ్మపరమకారుణ్యేనాస్మదుజ్జీవయిషయాఽన్తర్హృదయేసన్నిహితమిత్యనుసన్ధాతవ్యమిత్యాహ (ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయఏతద్బ్రహ్మేతి) యథోపాసనమూర్ధ్వశంసరమాత్మానం [illegible] సాక్షాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇత్యుక్తరీత్యాదేశవిశేషవిశిష్టం ప్రాప్తాస్మీతినిశ్చయరూపమనుసన్ధానంకర్తవ్యమిత్యాహ (ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి) అత్రఇతీత్యస్య సక్రతుంకుర్వీతేత్యనేనాన్వయః మనోమయః ప్రాణశరీరఇత్యారభ్యఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీత్యేతత్పర్యన్తోఽనుసన్ధానప్రకారః. అత్రచేతిశబ్దనిర్దిష్టమనోమయత్వాదిగుణకః క్రతువిశేషఏకఏవవిధీయతే మనోమయత్వాద్యుపాస్యగుణానాంతుఅత్రైవలోవిధానం-స్వర్గసర్వతావిధానాదివత్ప్రాప్తానాం. తతశ్చప్రాప్తానువాదేనమనోమయత్వాద్యనేకగుణవిధానేవాక్యభేదఇతిశఙ్కానవకాశః. యద్వా- విధేయానామనేకత్వేఽపి క్రతురూపవిధేయతావచ్ఛేదకైక్యాన్నవాక్యభేదః- యదగ్నయేచప్రజాపతయేచేతివాక్యేదేవతాత్వరూపవిధేయతావచ్ఛేదకైక్యేనవాక్యభేదస్యతాన్త్రికైఃపరిహృతత్వాత్. కేచిత్తుప్రాప్త్యుపాసనానువాదేనజఘన్యదయోఽపివాక్యవత్ప్రయోగవిధిత్వసమ్భవాన్నవాక్యభేదఇతివదన్తి. ఏవంవిధక్రతుప్రాప్తినిశ్చయోపేతస్యోపాసకస్యప్రాప్తౌసంశయోనాస్తీత్యుపసంహరతి (యస్యస్యాదద్ధానవిచికిత్సాస్తీతి) అత్రేతిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః అభిసమ్భవితాస్మీతిఇతిశబ్దస్యకాకాక్షిన్యాయేనవాఽన్వయః. ఇతి- ఉక్తప్రకారేణయస్య- ఉపాసకస్యఅద్ధా- నిశ్చయోస్తి - తస్యప్రాప్తౌవిచికిత్సా - సంశయోనాస్తీత్యర్థః. ఉక్తస్యశ్రద్ధేయత్వసిద్ధ్యర్థంశాణ్డిల్యప్రదర్శయతి (ఇతిహస్మాహశాణ్డిల్యశ్శాణ్డిల్యఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. అయమర్థస్సర్వోఽపిశాఖ్యశ్రుతప్రకాశకయోస్స్పష్టః. ఏతచ్ఛ్రుత్యన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- ఉభయాంశవిద్యాసమన్వయాధ్యాయద్వితీయపాదేచిన్తితా. తత్రహి సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మేత్యత్ర బ్రహ్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మైవనిర్దిశ్యతే - తస్యైవసర్వపదసామానాధికరణ్యనిర్దేశోపపత్తేః. సర్వశబ్దనిర్దిష్టంహి బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తంకృత్స్నంజగత్. బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తభావశ్చ ప్రత్యగాత్మనఏవానాద్యవిద్యామూలకర్మవిశేషోపాధికఉపపద్యతే. పరమాత్మనోఽనిరస్తసమస్తావద్యస్యసమస్తహేయాకరసర్వభావానోపపద్యతే. ప్రత్యగాత్మన్యపి బ్రహ్మశబ్దఃక్వచిత్ప్రయుజ్యతే ఇదంబ్రహ్మాయాతీత్యాది. అతఏవ పరమాత్మా సపరంబ్రహ్మేతిపరమేశ్వరస్యక్వచిత్సవిశేషణోనిర్దేశః. ప్రత్యగాత్మనశ్చనిరుక్తోపాధేః బ్రహ్మత్వంచపద్యతే- సచానన్త్యాయకల్పతఇతిశ్రుతేః. అతఏవతస్యైవకర్మనిమిత్తత్వాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయానాం తజ్జలానితిహేతునిర్దేశోప్యుపపద్యతే. అతోజీవఏవాత్రసన్దర్భే ప్రతిపాద్యతఇతిపూర్వపక్షేఉచ్యతే- సర్వత్రప్రసిద్ధోపదేశాత్. సర్వత్ర- సర్వస్మిఞ్జగతి సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మేతితదాత్మతయావిధీయమానంపరంబ్రహ్మైవ. కుతః ప్రసిద్ధోపదేశాత్ - తజ్జలానిత్యాదినాసర్వంఖల్విదమితిప్రసిద్ధవదుపదేశాత్ యస్మాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయాఃవేదాన్తేషుప్రసిద్ధాః - తదేవాత్రబ్రహ్మేతిప్రతీయతే. వేదాన్తప్రసిద్ధత్వంచపరబ్రహ్మణఏవ- యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తఇత్యాదివేదాన్తేషుపరబ్రహ్మణఏవప్రసిద్ధేః. తస్యబ్రహ్మాదిస్తమ్బభావేఽపిప్రకారభూతశరీరగతానాందోషాణాంప్రకారిణ్యాత్మన్యసంస్పర్శాత్ నిరస్తసమస్తావద్యత్వస్యనానుపపత్తిః. జీవానాంచప్రతిశరీరంభిన్నానాంతేనోన్యతాదాత్మ్యసమ్భవేనసార్వాత్మ్యస్యాసమ్భావితత్వాత్. అతస్సర్వజగత్కారణత్వప్రయుక్తసర్వాత్మకత్వస్యపరబ్రహ్మణ్యేవసమ్భవాత్ పరమేవబ్రహ్మేహవాక్యేప్రతిపాద్యతే. వివక్షితగుణోపపత్తేశ్చ. వివక్షితానాంమనోమయత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదీనాంగుణానాం పరమాత్మన్యేవోపపత్తేశ్చ. వివక్షితత్వం- తాత్పర్యవిషయత్వం. మనోమయత్వాదీనాంచ యథాక్రతురస్మిఁల్లోకేపురుషోభవతీతివాక్యేనమనోమయ

ఊ.— అన్తరిక్షోదరః కోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి దిశో హ్యస్య స్రక్తయో ద్యౌరస్యోత్తరం బిలగ్ం స ఏష
కోశో వసుధానస్తస్మిన్విశ్వమిదగ్ం శ్రితం॥ ౧
తస్య ప్రాచీ దిగ్జుహూర్నామ సహమానా నామ దక్షిణా రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ సుభూతా నామోదీ

త్వాదిగుణకోపాసనేన తద్గుణకబ్రహ్మప్రాప్తిఫలత్వావేదనేన ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గసమ్భవాత్ మనోమయత్వాదీనాం తాత్పర్యవిషయత్వలక్షణం విధేయత్వమవసీయతే. (అనుపపత్తేస్తు న శారీరః) వివక్షితానాం గుణానాం శారీరే అనుపపన్నత్వాత్ న శారీరవిషయం వాక్యమిత్యర్థః. (కర్మకర్తృవ్యపదేశాచ్చ) (ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి ప్రాప్యతయా పరం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే - ప్రాప్తృతయా చ జీవః. అతః ప్రాప్తుర్జీవాదుపాస్యః- ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మోపాస్యమితి. (శబ్దవిశేషాత్) (ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇతి శారీరః షష్ఠ్యా నిర్దిష్టః - ఉపాస్యస్తు ప్రథమయా. అతో నోపాసకస్య జీవస్యోపాస్యత్వం. (స్మృతేశ్చ) (సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్ట ఇత్యాద్యా స్మృతిరపి ఉపాసకాద్భిన్నం పరమాత్మానం దర్శయతి. (అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ) అల్పాయతనత్వం - అర్భకౌకస్త్వం. తద్వ్యపదేశః- అల్పత్వవ్యపదేశః. (ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇతి అణీయానితి హ్యాయతనాల్పత్వస్థితత్వాత్, (అణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వా ఇత్యణీయస్త్వవ్యపదేశాచ్చ నాయం పరమాత్మా- అపితు జీవ ఏవ. పరమాత్మనోఽల్పాయతనత్వాల్పత్వాకారసమ్భవాదితి చేన్న - ఏవం నిచాయ్యత్వాత్ - అల్పాయతనత్వాల్పత్వాభ్యాం తస్యోపాస్యత్వసమ్భవాత్. వ్యోమవచ్చైవం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే (జ్యాయాన్పృథివ్యా ఇత్యాదినా. అతశ్చ జ్యాయస్త్వోపాధ్యశ్రవణాత్ జ్యాయస్త్వం స్వాభావికం- అణీయస్త్వోపాధిశ్రవణాదణీయస్త్వమౌపాధికమిత్యవసీయతే (సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్) పరబ్రహ్మణశ్శరీరాన్తర్వర్తిత్వే తన్నిమిత్తసుఖదుఃఖోపభోగప్రసక్తిర్జీవవత్స్యాదితి చేన్న- తదనారబ్ధహేతుత్వాత్ అపహతపాప్మత్వాదివిశేషసమ్భవాత్. అతో న జీవవద్భోగప్రసక్తిరిత్యుక్తం. ప్రకృతమనుసరామః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అస్య కులే వీరో జాయత ఇత్యుక్తం న వీరజన్మమాత్రం పితుస్త్రాణాయ- తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహురితి శ్రుత్యన్తరాత్. అతస్తద్దీర్ఘాయుష్ట్వం కథం స్యాదిత్యేవమర్థం కోశవిజ్ఞానారమ్భః. అభ్యర్హితవిజ్ఞానవ్యాసఙ్గాదనన్తరమేవ నోక్తం - తదిదానీమేవారభ్యతే. అన్తరిక్షముదరం- అన్తస్సుషిరం యస్య సోఽయమన్తరిక్షోదరః కోశః- కోశ ఇవానేకధర్మసాదృశ్యాత్కోశః. స చ భూమిబుధ్నః- భూమిర్బుధ్నో- మూలం యస్య స భూమిబుధ్నః. న జీర్యతి- న వినశ్యతి. త్రైలోక్యాత్మకత్వాత్. సహస్రయుగకాలావస్థాయీ హి సః. దిశో హ్యస్య సర్వాః స్రక్తయః- కోణాః. ద్యౌరస్య- కోశస్యోత్తరం- ఊర్ధ్వం బిలం. స ఏషః- యథోక్తగుణః కోశో వసుధానః- వసు ధీయతేఽస్మిన్- ప్రాణినాం కర్మఫలాఖ్యం. అతో వసుధానః. తస్మిన్నన్తర్విశ్వం- సమస్తం ప్రాణికర్మఫలం సహ తత్సాధనైః. ఇదం- యద్గృహ్యతే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైః. శ్రితం- ఆశ్రితం. స్థితమిత్యర్థః. ౧

ఆ.— శాణ్డిల్యవిద్యాయాస్సమనన్తరగ్రన్థస్య సమ్బన్ధో నాస్తీత్యాశఙ్క్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం దర్శయితుమనువదతి (అస్యేతి) సమ్ప్రతి వ్యవహితగ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (న వీరేతి) తత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) పుత్రస్య లోక్యత్వాదివిశేషణవత్. అనుశాసనేన విషయీకృతస్య పుత్రస్య లోకప్రాప్తిసాధనత్వాదనుశాసనస్య చేదాధ్యాపనాదేః పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వసిద్ధ్యధీనత్వాత్, చైత్యతశ్చ జ్ఞాతః. పుత్రజన్మోక్త్యనన్తరమేవ కిమిత్యేతద్విజ్ఞానం నోపదిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (అభ్యర్హితేతి) గాయత్ర్యుపాధికబ్రహ్మోపాసనస్య కౌక్షేయజ్యోతిష్యో-ఽప్యపరబ్రహ్మోపాసనమభ్యర్హితం. తస్య చ మనోమయత్వాదిగుణకబ్రహ్మోపాసనమన్తరఙ్గం. తథా చ తద్వ్యాసఙ్గేనైవాయుర్వ్యవహితమనన్తరమేవ కోశవిజ్ఞానం నోక్తమితి నిర్వ్యవహితత్వాద్వ్యాసఙ్గేఽనభ్యుదయస్థితిరిదానీం యథోక్తఫలసిద్ధ్యర్థముచ్యత ఇత్యర్థః. కోశశబ్దేన హిరణ్యాదినిక్షేపాధారో మఞ్జూషాదిరుచ్యతే. కథం త్రైలోక్యాత్మనః కోశత్వం- తత్రాహ (కోశ ఇవేతి) అనేకధర్మసాదృశ్యం విశదయతి (స చేతి) తథాపి కథమవినాశిత్వం- తత్రాహ (సహస్రేతి) త్రైలోక్యాత్మని కోశదృష్టిస్తత్ర భూమావబుధ్నదృష్టిరిత్యుక్తం. కోశస్య చ సాపేక్షమవినాశిత్వం ధ్యేయత్వేనోపదిష్టం. సంప్రతి దిక్షు కోణదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (దిశో హీతి) దివి కోశస్యోర్ధ్వబిలబుద్ధిం దర్శయతి (ద్యౌరితి) యథోక్తే కోశే వసుధానత్వదృష్టిం దర్శయతి (యథోక్తేతి) విదేవ సమర్థయతే (తస్మిన్నితి) ౧

రం.— పుత్రదీర్ఘాయుష్యఫలకం త్రైలోక్యాత్మకకోశవిజ్ఞానమారభ్యతే (అన్తరిక్షోదరః కోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి) అన్తరిక్షముదరం యస్య స తథోక్తః మధ్యవర్తిత్వాదన్తరిక్షస్యోదరత్వం. కోశ ఇవ కోశః- కోశసాదృశ్యాత్కోశః. భూమిః బుధ్నః- మూలం యస్య స భూమిబుధ్నః. న జీర్యతి- న వినశ్యతి. స్థిరకాలత్వాదితి భావః. (దిశో హ్యస్య స్రక్తయః) స్రక్తయః- కోణా ఇత్యర్థః. (ద్యౌరస్యోత్తరం బిలం) ఉత్తరం బిలం - ఊర్ధ్వం ముఖమిత్యర్థః. (స ఏష కోశో వసుధానః) కర్మఫలాఖ్యం వసు ధీయతేఽస్మిన్నితి వసుధానః. (తస్మిన్విశ్వమిదం శ్రితం) కర్మకర్తృఫలాత్మకం పరిదృశ్యమానం కృత్స్నమస్మిన్ కోశే శ్రితమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్యాస్య ప్రాచీ దిక్- ప్రాగ్గతో భాగో జుహూర్నామ- జుహ్వత్యస్యాం దిశి కర్మిణః ప్రాఙ్ముఖాస్సన్త ఇతి జుహూర్నామ. సహన్తేఽస్యాం పాపకర్మఫలాని యమపుర్యాం ప్రాణిన ఇతి- సహమానా నామ దక్షిణా దిక్. తథా (రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ) పశ్చిమా దిక్ రాజ్ఞీ- రాజ్ఞా వరుణేనాధి

చీ తాసాం వాయుర్వత్సః స య ఏతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదగ్ం రోదితి సోఽహమేతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద మా పుత్రరోదగ్ం రుదమ్॥ ౨

ఉ.— అరిష్టం కోశం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భూః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా సువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా॥ 3

స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి ప్రాణో వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చ తమేవ తత్ప్రాపత్సి॥ ౪

ష్ఠితా సన్న్యారాగయోగాద్వా. సుభూతా నామ- భూతిమద్భిరీశ్వరకుబేరాదిభిరధిష్ఠితత్వాత్సుభూతా నామోదీచీ. తాసాం - దిశాం వాయుర్వత్సః- దిగ్జత్వాద్వాయోః. పురోవాత ఇత్యాదిదర్శనాత్. స యః- కశ్చిత్పుత్రదీర్ఘజీవితార్థ్యేవం- యథోక్తగుణం వాయుం దిశాం వత్సమమృతం వేద- స న పుత్రరోదం - పుత్రనిమిత్తం రోదనం న రోదితి. పుత్రో న మ్రియత ఇత్యర్థః. యత ఏవం విశిష్టం కోశదిగ్వత్సవిషయం విజ్ఞానం- అతః సోఽహం-పుత్రజీవితార్థ్యేవమేతం వాయుం దిశాం వత్సం వేద-జానే. అతః పుత్రరోదం మా రుదం-పుత్రమరణనిమిత్తం పుత్రరోదో మమ మా భూదిత్యర్థః. ౨

ఆ.— కోశకోణత్వేనోక్తానుదిశ్య నామాన్తరవిభాగమాహ (తస్యేత్యాదినా) దిశాం విశిష్టనామవత్త్వానుసన్ధానీయత్వముక్త్వా తత్సమ్బన్ధినం వాయుం తద్వత్సమమరణధర్మాణం చిన్తయేదిత్యాహ (తాసామిత్యాదినా) పురోవాత ఇత్యాదీత్యాదిశబ్దః స్థానవిధలౌకికవైదికప్రయోగసఙ్గ్రహార్థః. యథోక్తస్య విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వమిదానీం దర్శయతి (స య ఇతి) యథోక్తగుణవిత్త్వస్య ప్రకటీకరణాయ విశినష్టి (అమృతమితి) సఫలముపాసనముపదిష్టముపసంహరతి (యత ఇతి) ౨

రం.— (తస్య ప్రాచీ దిగ్జుహూర్నామ సహమానా నామ దక్షిణేత్యాది) తస్య - ఉక్తత్రైలోక్యకోశస్య యా ప్రాచీ దిక్- సా జుహూర్నామ్నా ఖ్యాతేత్యర్థః. ఏవమేవావశిష్టస్వప్యర్థః. (తాసాం వాయుర్వత్సః) వాయోర్దిక్ప్రసూతత్వాద్వత్సత్వం. (స య ఏతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదం రోదితి) దిగ్వత్సత్వేన వాయూపాసకః పుత్రనాశననిమిత్తం రోదం - రోదనం న కరోతి. పాకం పచతీతివదయం పుత్రరోదం రోదితీతి నిర్దేశః. రోదమితి ణముల న్తో వా. (సోఽహమేతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద మా పుత్రరోదం రుదం) సః - ఏతదుపదేష్టాఽహమేవమేతదుపాసనమనుష్ఠాయ పుత్రరోదనాభావం ఫలం ప్రాప్తవానస్మీత్యర్థః. ౨

శం.— అరిష్టం- అవినాశినం కోశం- యథోక్తం ప్రపద్యే - ప్రపన్నోఽస్మి పుత్రాయుషే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిర్నామ గృహ్ణాతి పుత్రస్య. తథా - ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భూః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సర్వత్ర ప్రపద్య ఇతి నామగ్రహణం పునః పునః. 3

ఆ.— దీర్ఘాయుష్ట్వం పుత్రస్య కామయమానస్త్రైలోక్యాత్మానం కోశాకారం పరికల్ప్య తస్య చతస్రో దిశో విశిష్టనామవతీః, తాసాం త్రిత్వం, తత్సమ్బన్ధినం వాయుం తద్వత్సమమరణధర్మాణం చిన్తయేదితి ప్రధానోపాస్తిరుక్తా. సమ్ప్రతి తదఙ్గం జపం దర్శయతి (అరిష్టమిత్యాదినా) అమునా-అనేన పుత్రేణ నిమిత్తభూతేన. పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వం నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః. సర్వత్ర-సర్వేషు ప్రపద్య ఇతి క్రియాపదముపాయం దర్శయితుం పునరుపాత్తం నిమిత్తవేదనార్థం చ పునః పునస్త్రిష్వపి పుత్రస్య త్రిర్నామగ్రహణమితి యోజనా. 3

రం.— అథ కోశవిజ్ఞానాఙ్గభూతాం ప్రపదనమన్త్రానాహ (అరిష్టం కోశం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా) అరిష్టం - అవినాశం కోశం ప్రపద్యే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిః పుత్రస్య నామ గృహ్ణాతి. అమునా-పుత్రేణ హేతునా అరిష్టం కోశం ప్రపద్య ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి (ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునేత్యాది) 3

శం.— స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతీతి - వ్యాఖ్యానార్థముపన్యాసః. ప్రాణో వా ఇదం సర్వం భూతం-యదిదం జగత్. * యథా వా అరా నాభావితి వక్ష్యతి. అతస్తమేవ సర్వం తత్త్వేన ప్రాణప్రతిపాదనేన ప్రాపత్సి - ప్రపన్నోఽభూవం. ౪

ఆ.— *అరిష్టమిత్యాదిమన్త్రస్య ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ * ప్రాణమిత్యాదిమన్త్రమాదాయ వ్యాచష్టే (స యదితి) సశబ్దో వక్తృవిషయః. ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వే వాక్యశేషమనుగుణం దర్శయతి (యథేతి) తత్ప్రాణాత్మ్యమతఃశబ్దార్థః. ౪.౫.౬

రం.— స్వోక్తమన్త్రార్థం స్వయమేవ వ్యాచష్టే. తత్ర ప్రథమమన్త్రస్య కోశవిషయస్య పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాద్ద్వితీయాదీన్ వ్యాచష్టే (స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి ప్రాణో వా ఇదం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చేత్యాది) సోఽహం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి యద్వచనమవోచం-తేన వచనేన ప్రాణాత్మకం సర్వం జగత్ప్రాపత్సి- ప్రపన్నోఽభవమిత్యర్థః. ౪

ఉ.— అథయదవోచంభూఃప్రపద్యఇతిపృథివీంప్రపద్యేఽన్తరిక్షంప్రపద్యేదివంప్రపద్యఇత్యేవ తదవోచం॥ ౫

అథయదవోచంభువఃప్రపద్యఇత్యగ్నింప్రపద్యే వాయుంప్రపద్య ఆదిత్యంప్రపద్యఇత్యేవ తదవోచం॥ ౬

అథయదవోచగ్ంసువఃప్రపద్యఇత్యృగ్వేదంప్రపద్యేయజుర్వేదంప్రపద్యే సామవేదంప్రపద్య ఇత్యేవ తదవోచంతదవోచం॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఃఖణ్డః.

ఉ.— పురుషోవావయజ్ఞస్తస్యయానిచతుర్విగ్ంశతివర్షాణితత్ప్రాతస్సవనం చతుర్విగ్ంశత్యక్షరాగాయత్రీగాయత్రం ప్రాతస్సవనంతదస్యవసవోఽన్వాయత్తాః ప్రాణావావవసవఏతేహీదగ్ంసర్వం వాసయన్తి॥ ౧

శం.— తథా-భూః ప్రపద్యఇతి- త్రీఁల్లోకాన్ భూరాదీన్ ప్రపద్యఇతితదవోచం. ౫

రం.— (అథయదవోచంభూః ప్రపద్యఇతిపృథివీంప్రపద్యఇత్యాది) భూః ప్రపద్యఇత్యస్యము-త్రీన్ లోకాన్ ప్రపద్యఇత్యర్థఇత్యర్థః. ౫

శం.— అథయదవోచంభువః ప్రపద్యఇతి- అగ్న్యాదీన్ ప్రపద్యఇతితదవోచం. ౬

రం.— (అథయదవోచంభువఃప్రపద్యఇతిఅగ్నింప్రపద్యేఇత్యాది) స్పష్టం. ౬

శం.— అథయదవోచంసువః ప్రపద్యఇతి- ఋగ్వేదాదీన్ ప్రపద్యఇత్యేవతదవోచమితి. ఉపరిష్టాన్మన్త్రాన్జపేత్తతః-పూర్వోక్తమజరం కోశంసదిగ్వత్సంయథావద్ధ్యాత్వా. ద్విర్వచనమాదరార్థం. ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథాపునరేషాంమన్త్రాణాంజపస్యపౌర్వాపర్యంపూర్వోక్తప్రథానవిద్యానన్తరమిత్యాహ (ఉపరిష్టాదితి) ధ్యాత్వా- ఉపరిష్టాదితిసమ్బన్ధః. యథోక్తవిజ్ఞానే-జపేకాలనియమః. ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదవోచంతదవోచమితి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

శం. పుత్రాయుషఉపాసనముక్తంజపశ్చ. అథేదానీమాత్మనోదీర్ఘజీవనాయేదముపాసనంజపంచవిదధద్దాహ. జీవన్ హిస్వయం పుత్రాదిఫలేనయుజ్యతే. నాన్యథేతి. అతఆత్మానంయజ్ఞంసంపాదయతిపురుషః. పురుషః- జీవనవిశిష్టఃకార్యకరణసఙ్ఘాతోయథాప్రసిద్ధఏవ. వావశబ్దోఽవధారణార్థః. పురుషఏవయజ్ఞ ఇత్యర్థః. తథాహిసామాన్యైస్సమ్పాదయతియజ్ఞత్వం. కథం. తస్య - పురుషస్యయానిచతుర్వింశతివర్షాణ్యాయుషః - తత్ప్రాతస్సవనం పురుషాఖ్యస్యయజ్ఞస్య. కేనసామాన్యేనేతి. ఆహ- చతుర్వింశత్యక్షరాగాయత్రీ- ఛన్దః. గాయత్రీఛన్దస్కంహి విధియజ్ఞస్యప్రాతస్సవనం. అతఃప్రాతస్సవనసమ్పన్నేనచతుర్వింశతివర్షాయుషాయుక్తఃపురుషః- అతోవిధియజ్ఞసాదృశ్యాద్యజ్ఞః తథోత్తరయోరప్యాయుషోస్సవనద్వయసంపత్తి స్త్రిష్టుబ్జగత్యక్షరసఙ్ఖ్యాసామాన్యతోవాచ్యా. కించ- తదస్య-పురుషయజ్ఞస్యప్రాతస్సవనంవిధియజ్ఞస్యేవసవనః దేవాఅన్వాయత్తాః- అనుగతాః. సవనదేవతాత్వేనస్వామినఇత్యర్థః. పురుషయజ్ఞేపివిధియజ్ఞఇవాగ్న్యాదయోవసవోదేవాః ప్రాప్తాఇత్యతోవిశినష్టి ప్రాణావావవసవః- వాగాదయోవాయవశ్చ. తేహి- యస్మాదిదంపురుషాదిప్రాణిజాతమేతేవాసయన్తి. ప్రాణేషుహిదేహేవసత్సుసర్వమిదంవసతి- నాన్యథేతి. అతోవసనాద్వాసనాచ్చవసవః. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్యపురుషోవావేత్యాదిఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పుత్రాయుషమితి) కిమిత్యాత్మనోదీర్ఘజీవనంసమర్థ్యతే-తత్రాహ (జీవన్హితి) యథోక్తఫలహేతుభూతాంవిద్యాముత్థాపయతి (అతఆత్మానమితి) కథంపురుషస్యాత్మనోయజ్ఞత్వంసమ్పాద్యతే - తత్రాహ (పురుషఇతి) అవధారణార్థంసమర్థయతే (తథాహీత్యాదినా) యజ్ఞావయవసాదృశ్యాత్పురుషేయజ్ఞదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యుక్తం- కథంసాదృశ్యాద్యజ్ఞసమ్పాదనమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రోచ్యతే- షోడశాధికంవర్షశతంపురుషస్యాయుఃఫలభూతం- తత్త్రేధావిభజ్యచతుర్వింశతివర్షాయుషిప్రా

ఉ.— తంచేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేత్స బ్రూయాత్ప్రాణా వసవ ఇదం మే ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినగ్ం సవనమనుసన్తనుతేతి మాహం ప్రాణానాం వసూనాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి॥ ౨

అథ యాని చతుశ్చత్వారిగ్ంశద్వర్షాణి తన్మాధ్యన్దినగ్ం సవనం చతుశ్చత్వారిగ్ంశదక్షరా త్రిష్టుప్ త్రైష్టుభం మాధ్యన్దినగ్ం సవనం తదస్య రుద్రా అన్వాయత్తాః ప్రాణా వావ రుద్రా ఏతే హీదగ్ం సర్వగ్ం రోదయన్తి॥ ౩

తత్సవనదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరత్వేపి కథం పూర్వోక్తా ప్రాతస్సవనదృష్టిరిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) విధినాఽనుష్ఠీయమానస్య- విధియజ్ఞస్య ప్రాతఃకాలోపలక్షితం కర్మ- ప్రాతస్సవనం. తత్ర స్తోత్రాదిగాయత్రీఛన్దస్కం. ॥ గాయత్రం ప్రాతస్సవనమితి చ శ్రుతిరిత్యర్థః. యథోక్తే పురుషాయుషి ప్రాతస్సవనే చతుర్వింశత్యక్షరాణి చతుర్వింశతివర్షాణి. ఫలితమాహ (అత ఇతి) తథాపి కథం పురుషాయుషస్య యజ్ఞత్వం- తదాహ (అత ఇతి) అతశ్శబ్దస్యైవార్థః- విధియజ్ఞసాదృశ్యాదితి. విధినాఽనుష్ఠీయమానో యజ్ఞః- విధియజ్ఞః. తేన సాదృశ్యం పురుషస్య- ప్రాతస్సవనసంబన్ధః. తస్మాత్పురుషో యజ్ఞ ఇత్యర్థః. యథా యథోక్తే పురుషాయుషి ప్రాతస్సవనసంపత్తిః- తథా వక్ష్యమాణ ఉత్తరేపి పురుషాయుషో మాధ్యన్దినం సవనం తృతీయసవనమితి సవనద్వయసంపత్తిర్ద్రష్టవ్యేత్యాహ (తథేతి) చతుర్వింశతివర్షమితే పురుషాయుషి ప్రాతస్సవనసంపత్తిస్సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్. వక్ష్యమాణపురుషాయుషః సవనద్వయసంపత్తౌ కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రిష్టుబితి) చతుశ్చత్వారింశదక్షరా త్రిష్టుప్ ప్రసిద్ధా- త్రైష్టుభం చ మాధ్యన్దినం సవనం. అష్టాచత్వారింశదక్షరా జగతీ- జాగతం చ తృతీయసవనం. అతస్సఙ్ఖ్యాసామాన్యాదుత్తరత్రాపి పురుషాయుషః సవనద్వయసంపద్యుక్తేత్యర్థః. పురుషస్య యజ్ఞత్వే విధియజ్ఞేన సహ సాదృశ్యాన్తరమాహ (కించేతి) ప్రాతస్సవనే వసూనాం దేవతాత్వేనాన్వాయత్తత్వమేవ సఙ్గచ్ఛతి (సవనదేవతాత్వేన స్వామిన ఇత్యర్థ ఇతి) వసూనాం సవనస్వామిత్వముభయత్ర తుల్యమిత్యుక్తే ప్రసిద్ధాన్వసూన్ పురుషయజ్ఞేపి ప్రాప్తాన్ ప్రత్యుదస్యతి (పురుషయజ్ఞేపీతి) తేషు వసుశబ్దప్రవృత్తిం సాధయతి (తే హీతి) నిమిత్తాన్తరమాహ (ప్రాణేషు హీతి) ప్రాణానాం వసుత్వముపపాదితముపసంహరతి (ఇత్యత ఇతి) ౧

రం.— దీర్ఘాయుష్ట్వఫలకపురుషవిద్యా ప్రస్తూయతే (పురుషో వావ యజ్ఞ ఇతి) పురుషస్య స్వస్మిన్యజ్ఞదృష్టిం కుర్యాదిత్యర్థః. పురుషస్య యజ్ఞసాదృశ్యం సమ్పాదయతి (తస్య యాని చతుర్వింశతివర్షాణి తత్ప్రాతస్సవనం) షోడశోత్తరవర్షశతమితే పురుషాయుషి ఆద్యాని చతుర్వింశతివర్షాణి ప్రాతస్సవనమిత్యర్థః. తత్ర తద్దృష్టిః కర్తవ్యేతి యావత్. తత్ర హేతుమాహ (చతుర్వింశత్యక్షరా గాయత్రీ గాయత్రం ప్రాతస్సవనం) ప్రాతస్సవనస్య గాయత్రీఛన్దస్కత్వాత్, గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరాత్మకత్వాత్, చతుర్వింశతివర్షైః ప్రాతస్సవనత్వాధ్యాసో యుజ్యత ఇతి భావః (తదస్య వసవోఽన్వాయత్తాః) అస్య- ఉపాసకస్య తత్- ప్రాతస్సవనం వసవస్స్వామిత్వేనానుగతాః ప్రసిద్ధయజ్ఞే ప్రాతస్సవనస్య వసుస్వామికత్వాదితి భావః. ప్రసిద్ధాన్వసూన్వ్యావర్తయతి (ప్రాణా వావ వసవః) వావశబ్దోఽవధారణే. ప్రాణానాం వసుత్వే యుక్తిమాహ (ఏతే హీదగ్ం సర్వం వాసయన్తి) శరీరాణామశైథిల్యలక్షణవాసస్య ప్రాణాధీనత్వాదితి భావః. ౧

శం.— తం చేత్- యజ్ఞసంపాదినమేతస్మిన్- ప్రాతస్సవనసంపన్నే వయసి కించిత్- వ్యాధ్యాది మరణశఙ్కాకారణముపతపేత్- దుఃఖముత్పాదయేత్. స తదా- యజ్ఞసంపాదీ పురుష ఆత్మానం యజ్ఞం మన్యమానో బ్రూయాత్- జపేదిత్యర్థ ఇమం మన్త్రం. హే ప్రాణా వసవః ఇదం మే- ప్రాతస్సవనం మమ యజ్ఞస్య వర్తతే. (తన్మాధ్యన్దినం సవనమనుసన్తనుతేతి) మాధ్యన్దినేన సవనేనాయుషా సహితం- ఏకీభూతం. సన్తతం కురుతేత్యర్థః. మాహం యజ్ఞో యుష్మాకం ప్రాణానాం వసూనాం ప్రాతస్సవనేశానాం మధ్యే విలోప్సీయ- విలుప్యేయం. విచ్ఛిద్యేయమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః. సః తేన జపేన ధ్యానేన చ తతః- తస్మాదుపతాపాదుదేతి- ఉద్గచ్ఛతి. ఉద్గమ్య విముక్తస్సన్నగదో హ- అనుపతాపో హి భవత్యేవ. ౨

ఆ.— సమ్ప్రతి పురుషయజ్ఞవిద్యాఙ్గభూతమాశీర్వాదప్రయోగం దర్శయతి (తం చేదితి) అనుసన్తనుతేత్యత్రానుపదం- ఏకీభావే. మన్త్రజపస్యానుబన్ధిత్వం విధియజ్ఞేన సమానం. (స తేన జపేన ధ్యానేన చేతి) ॥ తస్య యాని చతుర్వింశతివర్షాణీత్యాదినైతి శేషః. ౨

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేత్) తం- పురుషవిద్యానిష్ఠం ఏతస్మిన్వయసి- చతుర్వింశతివర్షాత్మకే వయసి కించిత్- రోగాదికముపతపేత్- బాధేత చేదిత్యర్థః. (స బ్రూయాత్ ప్రాణా వసవ ఇదం మే ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినం సవనమనుసన్తనుతేత్యాది) తదా ఇమం మన్త్రం సః- ఉపాసకః బ్రూయాత్- జపేత్. హే ప్రాణాః వసవః యజ్ఞరూపస్య మమాధునా ప్రాతస్సవనం ప్రవర్తతే. ఇదం ప్రవర్తమానం ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినసవనేనావిచ్ఛిన్నం కురుత. ప్రాతస్సవనేశానాం ప్రాణానాం వసూనాం మధ్యే యజ్ఞోహం- యజ్ఞరూపోహం మా విలోప్సీయ- లుప్తో మా భూవం. ఛాన్దసో మాఙ్యోగాభావః. మాశబ్దో వా. ఇతి మన్త్రం జపేదిత్యర్థః. (ఉద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి) తతః- ఉపతాపాత్ ఉదేతి- ఉద్గచ్ఛతి. అగదో భవతి- అరోగో భవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౨

శం.— (అథ యాని చతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీతి) సమానం. రుదన్తి, రోదయన్తి, ఇతి ప్రాణా రుద్రాః. రుద్రా హి క్రూరాః. తే మధ్యమే వయసి క్రూరా రుద్రాః.

ఉ.— తంచేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేత్ స బ్రూయాత్ప్రాణా రుద్రా ఇదం మే మాధ్యన్దినగ్ం సవనం తృతీయసవనమనుసన్తనుతేతి మాహం ప్రాణానాగ్ం రుద్రాణాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి॥ ౪

అథ యాన్యష్టాచత్వారిగ్ంశద్వర్షాణి తత్తృతీయసవనమష్టాచత్వారిగ్ంశదక్షరా జగతీ జాగతం తృతీయసవనం తదస్యాదిత్యా అన్వాయత్తాః ప్రాణా వావాదిత్యా ఏతే హీదగ్ం సర్వమాదదతే॥ ౫

తంచేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేత్స బ్రూయాత్ ప్రాణా ఆదిత్యా ఇదం మే తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతి మాహం ప్రాణానామాదిత్యానాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హైవ భవతి॥ ౬

ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వానాహ మహిదాస ఐతరేయః స కిం మ ఏతదుపతపసి యోఽహమనేన న ప్రేష్యామీతి స హ షోడశం వర్షశతమజీవత్ప్ర హ షోడశం వర్షశతం జీవతి య ఏవం వేద॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఆ.— ప్రాణేషు రుద్రశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమాహ (రుదన్తీతి) యదుత్క్రాన్తం రోదయన్తీతి రుద్రా ఇతి-తదుపపాదయతి (రుద్రా హీతి) ౩-౪

రం.— (అథ యాని చతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణా వావ రుద్రా ఏతే హీదం సర్వం రోదయన్తి) యావనైఇన్ద్రియాణాముత్క్రాన్తిసమయే ప్రాణవ్యఞ్జనకతయా పురుషాన్ రోదయన్తీతి రుద్రత్వముపపన్నమిత్యర్థః. ౩

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి- చతుర్వింశతివర్షాదూర్ధ్వమష్టషష్టివర్షమధ్యే ఇత్యర్థః. (ప్రాణానాం రుద్రాణాం మధ్యే) మాధ్యన్దినసవనేశానాం భవతాం మధ్య ఇత్యర్థః. ౪

శం.— తథా- ఆదిత్యాః ప్రాణాః- తే హీదం - శబ్దాదిజాతమాదదతే. ౫

ఆ.— యథా ప్రాణా వసవో రుద్రాశ్చోక్తాః- తథా తృతీయావత్, తేష్వాదిత్యశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమాహ (తే హీతి). ౫

రం.— (అథ యాన్యష్టాచత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణా వా ఆదిత్యా ఏతే హీదం సర్వమాదదతే) సర్వస్య విషయజాతస్యాదానాత్ప్రాణానామాదిత్యత్వమిత్యర్థః. ౫

శం.— తథాదిత్యాస్తృతీయసవనమాయుః - షోడశోత్తరవర్షశతం సమాపయత - అనుసన్తనుత. యజ్ఞం సమాపయతేత్యర్థః. సమానమన్యత్. ౬

ఆ.— * తంచేదిత్యాదినా పూర్వేణ గ్రన్థేన * తంచేదేతస్మిన్నిత్యాది వక్ష్యమాణగ్రన్థస్య తుల్యార్థత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షేత్యాహ (సమానమన్యదితి) ౬

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి- అష్టషష్టివర్షాదూర్ధ్వం షోడశోత్తరశతవర్షమధ్య ఇత్యర్థః. (తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతి) తృతీయసవనాత్మకమాయురాసమాప్త్యవిచ్ఛిన్నం కురుతేత్యర్థః. (ప్రాణానామాదిత్యానాం మధ్యే) తృతీయసవనస్వామినాం భవతాం మధ్య ఇత్యర్థః. ౬

శం.— నిశ్చితా హి విద్యాఫలాయేత్యేతద్దర్శయన్నుదాహరతి- ఏతత్ - యజ్ఞదర్శనం హ స్మ వై - కిల తద్విద్వానాహ మహిదాసః-నామతః. ఇతరాయా అపత్యం- ఐతరేయః. కిం- కస్మాన్మే- మమైతత్- ఉపతపనముపతపసి సత్వం హే రోగ. యోఽహం - యజ్ఞోఽనేన - త్వత్కృతేనోపతాపేన న ప్రేష్యామి- న మరిష్యామి. అతో వృథా తవ శ్రమ ఇత్యర్థః. ఇతి- ఏవమాహ స్మేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. సః - ఏవం నిశ్చయస్సన్ షోడశవర్షశతమజీవత్. అన్యోఽప్యేవం నిశ్చయః షోడశం వర్షశతం ప్రజీవతి- య ఏవం- యథోక్తం యజ్ఞసమ్పాదనం వేద- జానాతి. స ఇత్యర్థః......................... ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— మహిదాసోదాహరణస్య తాత్పర్యమాహ (నిశ్చితా హీతి) తదేతద్యజ్ఞదర్శనం విద్వానాహ స్మేతి సమ్బన్ధః. హ వా ఇతి నిపాతయోః కిలేత్యర్థః. తస్యచోదాహరణప్రసిద్ధిద్యోతకత్వం. హే రోగ- కస్మాన్మాం త్వముపతపసీతి సమ్బన్ధః. కస్మాదిత్యాకాఙ్క్షాయాం హేతుమాహ (యోఽహమితి) యో యజ్ఞః- సోఽహమనేనేతి యోజనా. ఇతిశబ్దస్యాన్వయమాచష్టే (ఇత్యేవమితి) నిశ్చితాయా విద్యాయా ధ్యానం ప్రతిఫలం కథయతి (స ఏవమితి)

ఉ.— స యదశిశిషతి యత్పిపాసతి యన్న రమతే తా అస్య దీక్షాః॥ ౧
అథ యదశ్నాతి యత్పిబతి యద్రమతే తదుపసదైరేతి॥ ౨
అథ యద్ధసతి యజ్జక్షతి యన్మైథునం చరతి స్తుతశస్త్రైరేవ తదేతి॥ ౩
అథ యత్తపో దానమార్జవమహింసా సత్యవచనమితి తా అస్య దక్షిణాః॥ ౪

యద్యపి మహిదాసస్య యథోక్తనిశ్చయవతో యథోక్తం ఫలం - తథాపీదానీన్తనస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యోపీతి) (ప్రజీవతీతి) జీవనస్య ప్రకర్షః- రోగాద్యుపతాపరాహిత్యం ప్రశబ్దేనోచ్యతే. ఏవం నిశ్చయజ్ఞః యుక్తం పురుషం నిశదయతి (ఏవమితి) .... ౭.

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (ఏతద్ధస్మవై తద్విద్వానాహ మహిదాస ఐతరేయ ఇత్యాది) హేరోగ. సఃత్వం మే- మాం కిం- కస్మాదేతత్ - ఏవం ప్రకారేణ ఉపతపసి. సోఽహం- పురుషవిద్యానిష్ఠః త్వత్కృతేనానేనోపతాపేన నప్రేష్యామి- నమరిష్యామి. అత స్తవశ్రమో వ్యర్థ ఏవేత్యేతత్ - పురుషవిజ్ఞానస్వరూపం విద్వానితరపుత్రః - ఐతరేయః మహిదాసనామా ఆహ స్మేత్యర్థః. శుభ్రాదిత్వాదితరశబ్దాదపత్యార్థే ఢక్. (సహషోడశం వర్షశతమజీవత్) సః- మహిదాసః షోడశం- షోడశాధికం వర్షశతమజీవదిత్యర్థః. * తదస్మిన్నధికమితి దశాన్తాడ్డ ఇతి షోడశశబ్దాడ్డప్రత్యయః. అతో విద్యాయాం ఫలప్రాపకత్వనిశ్చయవతోఽవశ్యం ఫలప్రాప్తిర్భవతీతి భావః. అన్యోప్యేవం విత్ షోడశం వర్షశతం జీవతీత్యాహ (ప్రహషోడశం వర్షశతం జీవతి య ఏవం వేద) స్పష్టోర్థః. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స యదశిశిషతీత్యాదిర్యజ్ఞసామాన్యనిర్దేశః పురుషస్య పూర్వేణైవ సమ్బధ్యతే. యదశిశిషతి- అశితుమిచ్ఛతి. తథా- పిపాసతి-పాతుమిచ్ఛతి. యన్నరమతే- ఇష్టాద్యప్రాప్తినిమిత్తం. యదేవం జాతీయకం దుఃఖమనుభవతి - తా అస్య దీక్షాః. దుఃఖసామాన్యాద్ధి దీక్షయజ్ఞస్యైవ. ౧

ఆ.— న పూర్వేణాశీర్వాద ప్రయోగేనోదాహరణేన వా సమనన్తరగ్రన్థస్య సమ్బన్ధో నోపలభ్యతే- తత్రాహ (స యదితి) పూర్వేణ * తస్య యాని చతుర్వింశతి వర్షాణీత్యాదినా సాదృశ్యనిర్దేశేనేత్యర్థః. ఏవం జాతీయకం-అశనాయాదికృతమితి యావత్. అశిశిషాదిషు దీక్షాదృష్టౌ హేతుమాహ (దుఃఖేతి) ౧

రం.— తథా పురుషస్య యజ్ఞసాదృశ్యమేవ నిరూపయతి (స యదశిశిషతి యత్పిపాసతి యన్న రమతే తా అస్య దీక్షాః) అశనాయాపిపాసారత్యభావానాం దుఃఖాత్మకత్వేన దీక్షాత్వం కల్ప్యమిత్యర్థః. ౧

శం.— అథ యదశ్నాతి, యత్పిబతి, యద్రమతే- రతిం చానుభవతీష్టాదిసంయోగాత్.. తదుపసదైః సమానతామేతి. ఉపసదాం చ పయో వ్రతత్వనిమిత్తం సుఖమస్తి, అల్పభోజనీయాని చాహాన్యాసన్నానీతి ప్రశ్వాసః,- అతోఽశనాదీనాముపసదాం చ సామాన్యం. ౨

ఆ.— దీక్షావత్త్వసాదృశ్యాత్పురుషస్య యజ్ఞత్వముక్తం. ఇదానీముపసదుపేతత్వసాదృశ్యాదపి తస్య యజ్ఞత్వం విజ్ఞేయమిత్యాహ (అథేతి) అశనాదిషు కథముపసద్దృష్టిః- తత్రాహ (ఉపసదాం చేతి) పయో వ్రతత్వం-పయోభక్షణయుక్తత్వం. యజ్ఞే యాన్యహాన్యల్పభోజనీయాని ప్రసిద్ధాని- తాసు చోపసత్సు క్రియమాణాస్వాసన్నానీతి తాసు ప్రశ్వాసః-స్వాస్థ్యమితి శేషః. అశనాదిషు చ సోఽస్తీతి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. సుఖనిమిత్తత్వం క్లేశనివృత్తిహేతుత్వం చ సామాన్యం. ౨

రం.— (అథ యదశ్నాతి యత్పిబతి యద్రమతే తదుపసదైరేతి) అశనపానరతీనాం పయో వ్రతాదియుక్తోపసద్వత్సుఖరూపత్వాదుపసద్రూపత్వం తదుపసదైరేతి- ఉపసద్భిస్సామ్యమేతి. ఉపసద్దృష్టిస్తాసు కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— అథ యద్ధసతి, యజ్జక్షతి- భక్షయతి, యన్మైథునం చరతి,- స్తుతశస్త్రైరేవ తత్సామాన్యమేతి- శబ్దవత్త్వసామాన్యాత్. ౩

ఆ.— స్తుతశస్త్రైః శిష్ట్యసామ్యాదపి పురుషస్య యజ్ఞత్వమిత్యాహ (అథ యదితి) హసనాదిషు స్తుతశస్త్రదృష్టౌ హేతుమాహ (శబ్దవత్త్వేతి) ౩

రం.— (అథ యద్ధసతి యజ్జక్షతి యన్మైథునం చరతి స్తుతశస్త్రైరేవ తదేతి) హసభక్షణమైథునాదీనాం శబ్దవత్త్వసామ్యాత్ స్తుతశస్త్రసామ్యమేతీత్యర్థః. ౩

శం.— అథ యత్తపో దానమార్జవమహింసా సత్యవచనమితి- తా అస్య దక్షిణాః. ధర్మపుష్టికరత్వసామాన్యాత్. ౪

ఆ.— దక్షిణావత్త్వసామ్యాదపి పురుషస్య యజ్ఞత్వమవధేయమిత్యాహ (అథేతి) తపో దానాదిషు దక్షిణాదృష్టౌ హేతుమాహ (ధర్మేతి) ౪

తస్మాదాహుఃసోష్యత్యసోష్టేతిపునరుత్పాదనమేవాస్యతన్మరణమేవావభృథః॥ ౫

ఉ.— తద్ధైతద్ఘోరఆఙ్గిరసః కృష్ణాయదేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచాపిపాసఏవసబభూవసోన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేతాక్షితమస్యచ్యుతమసిప్రాణసంశితమసీతితత్రైతేద్వే ఋచౌభవతః॥ ౬

ర.— (అథయదిత్యాది) తపోదానమార్జవమహింసాసత్యవచనమిత్యేతాన్యస్యదక్షిణా-వత్త్వేనాదృష్టిస్తైరుక్తద్రవ్యైర్తార్థః. ధర్మపుష్టికరత్వసామ్యాదితిభావః. ౪

శం.— యస్మాచ్చయజ్ఞఃపురుషః- తస్మాత్తంజనయిష్యతిమాతాయదా- తదాఆహురన్యేసోష్యతీతిఅస్యమాతరం. యదాచప్రసూతాభవతి- తదాఽసోష్టపూర్ణికేతి. విధియజ్ఞఇవసోష్యతిసోమందేవదత్తో, ఽసోష్టసోమంయజ్ఞదత్త, ఇతి. అతశ్శబ్దసామాన్యాద్వాపురుషోయజ్ఞః. పునరుత్పాదనమేవాస్యతత్- పురుషాఖ్యస్యయజ్ఞస్య యత్సోష్యత్యసోష్టేతిశబ్దసమ్బన్ధిత్వంవిధియజ్ఞస్యేవ. కిఞ్చ - తన్మరణమేవాస్య - పురుషయజ్ఞస్యావభృథః- సమాప్తిసామాన్యాత్. ౫

ఆ.— ప్రకారాన్తరేణపురుషస్యయజ్ఞత్వంసాధయతి (యస్మాచ్చేతి) * షూఞ్ ప్రాణిప్రసవే * షుఞ్ అభిషవఇతిధాతుద్వయదర్శనాత్ప్రసవేఖణ్డనేచసాధారణస్సవనశబ్దః. తతస్సవనశబ్దసామాన్యాద్వాపురుషేయజ్ఞదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. పురుషగతంశబ్దసామాన్యందర్శయతి (పునరితి) యత్పునరస్యపురుషాఖ్యస్యవిధియజ్ఞస్యేవసోష్యతీత్యాదిశబ్దసమ్బన్ధిత్వం-తదుత్పాదనమేవతదితియోజనా. అవభృథసమ్బన్ధిత్వాదపిపురుషస్యయజ్ఞత్వమస్తీత్యాహ (కించేతి) ౫

ర.— (తస్మాదాహుస్సోష్యత్యసోష్టేతిపునరుత్పాదనమేవాస్య) యతోహేతోఃపురుషస్యైవయజ్ఞరూపత్వం-అతఏవయథాయజ్ఞంకరిష్యమాణేపురుషేదేవదత్తస్సోమంసోష్యతీతిప్రయుజ్యతే- తథాయదామాతాతంపురుషంజనయిష్యతి - తదాపురుషస్యోత్పాదనంప్రతీక్ష్యపురుషంసోష్యతీతిప్రయుఞ్జతేలోకాః. యాగానన్తరంఅసోష్టసోమంయజ్ఞదత్తఇతివత్ అసోష్టమాతాపురుషమిత్యుత్పత్తేఃపశ్చాత్ప్రయుఞ్జతే. తతశ్చపురుషస్యోత్పాదనమేవసోష్యత్యసోష్టేతిశబ్దసమ్బన్ధిత్వసామాన్యాత్ యజ్ఞానుష్ఠానలక్షణముత్పాదనమిత్యర్థః. (తన్మరణమేవావభృథః) సమాప్తిత్వసామ్యాన్మరణేఅవభృథత్వంపశ్యేదితిభావః. ౫

శం.— తద్ధైతత్- యజ్ఞదర్శనం. ఘోరః- నామతః. ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః. కృష్ణాయదేవకీపుత్రాయ - శిష్యాయోక్త్వోవాచ - తదేతత్త్రయమిత్యాద్యవ్యవహితేనసమ్బన్ధః. సచైతద్దర్శనంశ్రుత్వాఽపిపాసఏవాన్యాభ్యోవిద్యాభ్యోబభూవ ఇత్థంచవిశిష్టేయంవిద్యా - యత్కృష్ణస్యదేవకీపుత్రస్యాన్యాంవిద్యాంప్రతితృడ్విచ్ఛేదకరీతిపురుషయజ్ఞవిద్యాంస్తౌతి. ఘోరఆఙ్గిరసఃకృష్ణాయోక్త్వేమాంవిద్యాంకిమువాచేతి. తదాహ- సః- ఏవంయథోక్తయజ్ఞవిదన్తవేలాయాం- మరణకాలఏతన్మన్త్రత్రయంప్రతిపద్యేత- జపేదిత్యర్థః. కింతత్. అక్షితం-అక్షీణం. అక్షతంవాసి. ఇత్యేకంయజుః. సామర్థ్యాదాదిత్యస్థంప్రాణంచైకీకృత్యాహ. తథాతమేవాహ- అచ్యుతం- స్వరూపాదప్రచ్యుతమసి. ఇతిద్వితీయంయజుః. ప్రాణసంశితం- ప్రాణస్యసంశితం- సమ్యక్తనూకృతంచసూక్ష్మంతత్త్వమసి. ఇతితృతీయంయజుః. తత్ర-ఏతస్మిన్నర్థేవిద్యాస్తుతిపరేద్వేఋచౌ-మన్త్రౌభవతః. నజపార్థే- * త్రయంప్రతిపద్యేతేతి త్రిత్వసఙ్ఖ్యాబాధనాత్. పఞ్చసఙ్ఖ్యాహితదాస్యాత్. ౬

ఆ.— పురుషేయజ్ఞదృష్టిరుక్తా. సమ్ప్రతివిశిష్టపురుషసమ్బన్ధేనవిద్యాంస్తోతుం, విద్యాఙ్గంచజపంనిధాతుంచోపక్రమతే (తద్ధైతదితి) దేవకీపుత్రస్యైతద్దర్శనశ్రవణఫలమాహ (సచేతి) కిమర్థమయంగురుశిష్యాఖ్యాయికేతి. అహ (ఇత్థంచేతి) అక్షితమసీతికిన్నిర్దేశం దేవతాంప్రత్యుచ్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యాదితి) నికృష్టస్యస్తుతిసమ్బన్ధాయోగా, త్పురుషయజ్ఞేసవనదేవతాన్తరానుపపత్తే, శ్చప్రాణానామేవాధిష్ఠాపకంరూపమాదిత్యాఖ్యంజప్యమన్త్రార్థత్వేనసమ్బధ్యతఇత్యర్థః. ద్వితీయమన్త్రస్యార్థాన్తరంవారయతి (తథేతి) ప్రథమమన్త్రవదిత్యర్థః. నచద్వయోరేకార్థత్వేసత్యనర్థకస్యైవయర్థ్యం- ద్వయోరపిజప్యత్వేనోపయుక్తత్వాదితిద్రష్టవ్యం. మన్త్రత్రయప్రతిపాద్యంసావిత్రంతత్త్వమృగ్ద్వయమపిప్రతిపాదయతిమితిప్రత్యయదార్ఢ్యార్థమాహ (తత్రేతి) కిమితివిద్యాస్తుతిపరత్వమనయోరిష్యతే- జపార్థత్వమేవకింనస్యాత్- తత్రాహ (నేత్యాదినా) అనయోర్జపార్థత్వేపిత్రిత్వసఙ్ఖ్యాయాస్సత్త్వాన్నసాబాధ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (పఞ్చేతి) అనయోర్జప్యత్వేపఞ్చకంప్రతిపద్యేతేతిపఞ్చసఙ్ఖ్యాయావక్తవ్యత్వాత్త్రిత్వంబాధితంస్యాదిత్యర్థః. ౬

ర.— (తద్ధైతద్ఘోరఆఙ్గిరసఃకృష్ణాయదేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచ) ఘోరనామాఆఙ్గిరోగోత్రఃకశ్చిదృషిఃతదేతత్-పురుషయజ్ఞదర్శనందేవకీపుత్రాయకృష్ణాయ- ఇతిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. కృష్ణశేషభూతం. తత్ప్రత్యర్థమిత్యుక్త్వా- ఇత్యనుసన్ధాయఉవాచ - అనుష్ఠితవానిత్యర్థః. వచేర్లక్షణయాఅనుష్ఠానార్థత్వం. (అపిపాసఏవసబభూవ) సః- ఘోరనామాభగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషయజ్ఞోపాసనానుష్ఠానేనబ్రహ్మవిద్యాంప్రాప్యాపిపాసః- ఇదముపలక్షణమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకస్య. ముక్తోబభూవేత్యర్థః. తతశ్చషోడశాధికవర్షశతజీవనఫలకస్యాపిపురు

ఉ.— ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసః ఉద్వయం తమసస్పరి జ్యోతిః పశ్యన్త ఉత్తరగ్ం స్వః పశ్యన్త ఉత్తరం దేవం దేవత్రా సూర్యమగన్మ జ్యోతిరుత్తమమితి జ్యోతిరుత్తమమితి॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

పయజ్ఞదర్శనస్య భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకమనుష్ఠితస్య బ్రహ్మవిద్యోపకారిత్వముక్తం భవతి. (సోऽన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేత) సః- భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషవిద్యాసాధితచిరాయుష్ట్వానుగృహీతబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠః పురుషః అక్షితమసి, అచ్యుతమసి, ప్రాణసంశితమసి, ఇత్యేతన్మన్త్రత్రయం మరణకాలే జపేదిత్యర్థః. అక్షితమసి- క్షయశూన్యమసి. అచ్యుతమసి- స్వరూపస్వభావప్రచ్యుతిశూన్యమసి. ప్రాణసంశితమసి- జగత్ప్రాణయితృత్వేన సతిసంశితం- సూక్ష్మతత్త్వమసీతి బ్రహ్మసమ్బోధనం శ్లోకానుకరణమితి హి భావః. (తత్రైతే ద్వే ఋచౌ భవతః) తత్ర- పరబ్రహ్మవిషయే ఏతే ఋచౌ- మన్త్రౌ భవత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— ఆదిత్యత్ర ఆకారస్యానుబన్ధస్తకారో, ఉదకమిచ్ఛన్తి, శ్చ. ప్రత్నస్య- చిరన్తనస్య. పురాణస్యేత్యర్థః. రేతసః- కారణస్య. బీజభూతస్య జగతః సదాఖ్యస్య జ్యోతిః- ప్రకాశం పశ్యన్తి. ఆశబ్ద ఉత్కృష్టానుబన్ధః పశ్యన్తీత్యనేన సమ్బధ్యతే. కిం జ్యోతిః పశ్యన్తి. వాసరం - అహః. అహరివ తత్సర్వతో వ్యాప్తం బ్రహ్మణో జ్యోతిః. నివృత్తచక్షుషో బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మచర్యాదినివృత్తిసాధనైః శుద్ధాన్తఃకరణా ఆ- సమన్తతో జ్యోతిః పశ్యన్తీత్యర్థః. పరః- పరమితి లిఙ్గవ్యత్యయేన. జ్యోతిః పరత్వాత్. యదిధ్యతే - దీప్యతే దివి - ద్యోతనవతి పరస్మిన్బ్రహ్మణి వర్తమానం. యేన జ్యోతిషేద్ధః సవితా తపతి, చన్ద్రమా భాతి, విద్యుద్విద్యోతతే, గ్రహతారాగణా విభాసన్తే. కిఞ్చ - అన్యోఽపి మన్త్రో దృగాహ యథోక్తం జ్యోతిః పశ్యన్ (ఉద్వయం) తమసః- అజ్ఞానలక్షణాత్పరి- పరస్తాదితి శేషః. తమసో వా అపనేతృ. యజ్జ్యోతిరుత్తరమాదిత్యస్థం పరి పశ్యన్తో వయముదగన్మేతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. తజ్జ్యోతిః స్వః- ఆత్మీయం. అస్మద్ధృదిస్థితమాదిత్యస్థం చ తదేకం జ్యోతిః. యదుత్తరం - ఉత్కృష్టతరం. ఊర్ధ్వతరం వా పరం జ్యోతిరపేక్ష్య పశ్యన్త ఉదగన్మ వయం. కథముదగన్మేతి ఆహ- దేవం- ద్యోతనవన్తం. దేవత్రా- దేవేషు సర్వేషు సూర్యం- రసానాం రశ్మీనాం ప్రాణానాం చ జగత ఈరణాత్సూర్యః. తముదగన్మ- గతవన్తో జ్యోతిరుత్తమం. సర్వజ్యోతిర్భ్య ఉత్కృష్టతమం. అహో ప్రాప్తా వయమిత్యర్థః. ఇదం తజ్జ్యోతిః - యదృగ్ద్వయేన స్తుతం, యద్యజుస్త్రయేణ ప్రకాశితం. ద్విరభ్యాసో యజ్ఞకల్పనాపరిసమాప్త్యర్థః. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసో జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం। పరో యదిధ్యతే దివీతి మన్త్రస్య ప్రతీకగ్రహణం - ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతస ఇతి. తత్పదచ్ఛేదపూర్వకం వ్యాచష్టే (ఆదిత్యాదినా) ఇచ్ఛబ్దశ్చ- అనర్థక ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కిం తత్కారణమిత్యపేక్షాయాం *సదేవ సోమ్యేదమితి శ్రుతిసిద్ధం బ్రహ్మేత్యాహ (సదాఖ్యస్యేతి) *ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానితివత్ ప్రత్నస్య జ్యోతిరితి సమ్బన్ధో ద్రష్టవ్యః. ఉత్కృష్టానుబన్ధః- ధ్వస్తతకారస్య ఇతి యావత్. నను బ్రహ్మస్వరూపభూతమేతజ్జ్యోతిర్న చ సర్వే పశ్యన్తి- తత్రాహ (నివృత్తచక్షుష ఇతి) నివృత్తాని- విముఖీకృతాని విషయేభ్యశ్చక్షూంషి- కరణాని యేషాం తే- తథా. అత ఏవ బ్రహ్మవిదః. *కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నితి శ్రుత్యన్తరం. తత్రైవోపాయాన్తరం సూచయతి (బ్రహ్మచర్యాదీతి) * స్మరణం కీర్తనం కేలిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం। సఙ్కల్పోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృత్తిరేవ చ। ఏతన్మైథునమష్టాఙ్గం ప్రవదన్తి మనీషిణః। విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాష్టలక్షణం. బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిపదేనాహింసాఽస్తేయాదయో గృహ్యన్తే. ఏతైర్నివృత్తిప్రధానైః సాధనైః శుద్ధం- ఉద్బుద్ధం అన్తఃకరణం యేషాం తే- తథా. వ్యత్యయస్య హేతుమాహ (జ్యోతిఃపరత్వాదితి) యస్య స్వమహిమ్ని ప్రతిష్ఠితస్య దీప్యతే- తత్పరం జ్యోతిరితి సమ్బన్ధః. దీప్యమానత్వం వివృణోతి (యేనేతి) మన్త్రాన్తరమవతారయతి (కిం చేతి) ఇతశ్చ విద్యాస్తుత్యర్థమితి యావత్. కిమాహేత్యపేక్షాయాం ద్వితీయామన్త్రమవతార్య (ఉద్వయమితి) తం వ్యాకరోతి (తమస ఇత్యాదినా) తస్మై వ జ్యోతిషః ప్రభానై జ్యోతిరాన్వయ ఇత్యర్థః. దేవత్వేన ప్రత్యగాత్మత్వమాహ (స్వ ఇతి) తయోరేకత్వం *స యశ్చాయమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరసిద్ధం దర్శయతి (అస్మత్స్థమితి) తత్పదార్థం త్వంపదార్థం చోక్త్వా తయోరైక్యముక్తం. ఇదానీమేకీభూతం జ్యోతిర్విశినష్టి (యదుత్తరమితి) ఏకత్వధీఫలం కథయతి (పశ్యన్త ఇతి) ఫలమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) ఫలవిషయం స్వానుభవం దర్శయతి (అహో ఇతి) మన్త్రాణాం ప్రకృతానాం ఏకవాక్యత్వముపసంహరతి (ఇదం తదితి) ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతస ఇతి) తయోరృచోరాద్యో మన్త్రః ప్రతీకేన గృహీతః. సోఽయం మన్త్రః - ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసః జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం పరో యదిధ్యతే దివి ఇతి. అయమర్థః- ప్రత్నస్య- పురాతనస్య రేతసః- జగద్బీజభూతస్యావ్యక్తస్య ఆదిత్- ఆదిభూతం. సంసారతమసః నివారకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితం పరం బ్రహ్మ * సదా పశ్యన్తి సూరయ ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరయః వాసరం - నిత్యప్రకాశరూపం సర్వకాలం పశ్యన్తీత్యర్థః. యత్- జ్యోతిః * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యత ఇత్యుక్తరీత్యా దివి- భగవల్లోకే పరత్వేన ఇధ్యతే- నిరతిశయదీప్తియుక్తవి ప్రభా

ఉ.— మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమాకాశో బ్రహ్మేత్యుభయమాదిష్టంభవత్యధ్యాత్మంచాధిదైవతంచ॥ ౧

యుక్తమిత్యర్థః. (ఉద్వయంతమసస్పరిజ్యోతిఃపశ్యన్తఉత్తరంస్వఃపశ్యన్తఉత్తరమిత్యాది) తమసః- ప్రకృతేఃపరస్తాత్- ఉత్తరంజ్యోతిః-పరబ్రహ్మపరిపశ్యన్తః. ఉత్తరం- సర్వలోకోర్ధ్వంస్వః- భగవల్లోకంపరిపశ్యన్తః. అత్రపరిపశ్యన్త ఇత్యుభయత్రహేత్వర్థేశతృప్రత్యయః. భగవల్లోకస్య తద్గతపరమాత్మనశ్చదర్శనాయేతియావత్. దేవత్రా- దేవేషు. * దేవమనుష్యేత్యాదినాసప్తమ్యాస్త్రాప్రత్యయః. దేవం - ద్యోతమానం. ఉత్తమం- అర్చిరాదిపర్వభూతం. సూర్యరూపంజ్యోతిర్వయంఉదగన్మ- ఉద్గత్యప్రాప్తాఃస్మఇత్యర్థః. (జ్యోతిరుత్తమమితిజ్యోతిరుత్తమమితి) ద్విరభ్యాసోయజ్ఞకల్పనాసమాప్త్యర్థః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణంలిఖ్యతే - గుణోపసంహారపాదేతైత్తిరీయకే * తస్యైవంవిదుషోయజ్ఞస్యాత్మాయజమానశ్శ్రద్ధాపత్నీశరీరమిధ్మమురోవేదిర్లోమానిబర్హిర్వేదశ్శిఖాహృదయంయూపఃకామఆజ్యంమన్యుఃపశుస్తపోఽగ్నిర్దమశ్శమయితాదక్షిణావాగ్ఘోతాప్రాణఉద్గాతాచక్షురధ్వర్యుర్మనో బ్రహ్మశ్రోత్రమగ్నీద్యావద్ధ్రియతేసాదీక్షాయదశ్నాతియత్పిబతితదస్యసోమపానంయద్రమతేతదుపసదోయత్సఙ్క్రమత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతేచసప్రవర్గ్యోయన్ముఖంతదాహవనీయోయాయదస్యవిజ్ఞానంతజ్జుహోతియత్సాయంప్రాతరత్తితత్సమిధోయత్సాయంప్రాతర్మధ్యన్దినంచతానిసవనానియేఅహోరాత్రేతేదర్శపూర్ణమాసౌయేఽర్ధమాసాశ్చమాసాశ్చతేచాతుర్మాస్యానియఋతవస్తేపశుబన్ధాఃఇతిశ్రుతాయాఃపురుషవిద్యాయాః * పురుషోవావయజ్ఞ ఇతిఛాన్దోగ్యామ్నాతాపురుషవిద్యానభిన్నా - పురుషవిద్యేతిసమాఖ్యైక్యాత్, తత్పురుషసమ్బన్ధియజ్ఞావయవత్వకల్పనాసామ్యాత్, మరణావభృథసామ్యాచ్చేతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * పురుషవిద్యాయామపిచేతరేషామనామ్నానాత్. ఉభయత్రామ్నాతయోఃపురుషవిద్యాత్వేపివిద్యాభేదోఽస్త్యేవ. కుతః. ఇతరేషామనామ్నానాత్ - * యత్సాయంప్రాతర్మధ్యన్దినంచతానిసవనానీత్యాదీనాంతైత్తిరీయకామ్నాతానాంఛాన్దోగ్యేఽనామ్నానాత్, త్రేధావిభక్తపురుషాయుషస్యైవఛాన్దోగ్యేసవనత్వామ్నానాత్, ఛాన్దోగ్యశ్రుతాశిశిషాదిదీక్షాదిత్వపరికల్పనస్యతైత్తిరీయకేఽదర్శనాత్, యజమానపత్న్యాదిపరికల్పనానాంచభిన్నభిన్నత్వాత్, ఛాన్దోగ్యే * పురుషోవావయజ్ఞ ఇతిశ్రుతస్యపురుషేయజ్ఞత్వపరికల్పనస్యతైత్తిరీయకేఽదర్శనాచ్చవిద్యాభేదఏవ. నచ * తస్యైవంవిదుషోయజ్ఞస్యేత్యత్రషష్ఠ్యన్తయోస్సామానాధికరణ్యాశ్రయణేనపురుషేయజ్ఞత్వకల్పనంతైత్తిరీయకేప్యస్తీతివాచ్యం- పురుషస్యైవయజ్ఞత్వేతస్యైవయజమానత్వంవిరుద్ధం- యజ్ఞత్వయజమానత్వయోరేకస్మిన్విరోధాత్. కించ- పురుషేయజ్ఞత్వకల్పనేహివిద్వాన్యజ్ఞఆత్మాయజమానఇత్యేవవక్తవ్యంస్యాత్- నత్వేకవాక్యతయా * విదుషోయజ్ఞస్యాత్మాయజమానఇతి. అతోవిదుషోయజ్ఞస్యేతివ్యధికరణషష్ఠ్యా. విద్వత్సమ్బన్ధియజ్ఞస్యేత్యర్థః. తతశ్చప్రణవఏవవిస్వరఇతిన్యాయేనపురుషస్యయజ్ఞత్వకల్పనైకరూప్యాభావాద్విద్యాభేదఏవ. కించ-ఛాన్దోగ్యామ్నాతాయాఃపురుషవిద్యాయాః * ప్రహషోడశంవర్షశతంజీవతీతిషోడశాధికవర్షశతజీవనంఫలత్వేనామ్నాతం. తైత్తిరీయకేతుశ్రుతాయాఃపురుషవిద్యాయాః * బ్రహ్మణేత్వామహసఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీతేతిపూర్వానువాకవిహితాయాఃబ్రహ్మవిద్యాయాః * బ్రహ్మణోమహిమానమాప్నోతీతిబ్రహ్మప్రాప్తిఫలికాయాస్సన్నిధౌపఠితత్వాద్బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయాబ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వమేవ. అతఃఫలసంయోగభేదాచ్చపురుషవిద్యయోర్భేదఇతిసిద్ధాన్తితం. ప్రకృతమనుసరామః.......................... ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మనోమయఈశ్వరఉక్తఆకాశాత్మేతిచ బ్రహ్మణోగుణైకదేశత్వేన. అథేదానీంమనఆకాశయోస్సమస్తబ్రహ్మదృష్టివిధానార్థఆరమ్భః (మనో బ్రహ్మేత్యాది) మనః - మనుతేఽనేనేతి. అన్తఃకరణం. తద్బ్రహ్మపరమిత్యుపాసీతేత్యేతదాత్మవిషయందర్శనం - అధ్యాత్మం. అథాధిదైవతం- దేవతావిషయమిదంవక్ష్యామః. ఆకాశో బ్రహ్మేత్యుపాసీత. ఏవముభయం - అధ్యాత్మమధిదైవతంచోభయంబ్రహ్మదృష్టివిషయమాదిష్టం- ఉపదిష్టంభవతి- ఆకాశమనసోస్సూక్ష్మత్వాత్. మనసోపలభ్యత్వాచ్చ బ్రహ్మణోయోగ్యంమనో బ్రహ్మదృష్టేః. ఆకాశశ్చసర్వగతత్వాత్సూక్ష్మత్వాదుపాధిహీనత్వాచ్చ. ౧

ఆ.— ననుయజ్ఞవిజ్ఞానేనవక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్యనసఙ్గతిరస్తీతికథంపౌర్వాపర్యమిత్యాశఙ్క్యానన్తరఖణ్డస్యవ్యవహితేనసమ్బన్ధమాహ (మనోమయఇతి) ఇతిచ-ఈశ్వరఉక్తఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రబ్రహ్మణోగుణయోరేకదేశత్వేనమనఆకాశశ్చోక్తఇత్యాహ (బ్రహ్మణఇతి) యథోక్తగుణకబ్రహ్మదృష్ట్యసమర్థస్యతయోరేవసమస్తబ్రహ్మదృష్టికథనార్థముత్తరంగ్రన్థమవతారయతి (అథేతి) ఏవముభయం - ఉపదిష్టంభవతీతిసమ్బన్ధః. తదేవోభయంవిభజతే (అధ్యాత్మమితి) కథంమనోదృష్టివిషయత్వేనాధ్యాత్మంమనో బ్రహ్మేత్యుపాసనంవిధిత్స్యతే-తత్రాహ (మననేతి) తథాపికథంబ్రహ్మదృష్టేరాకాశంవిషయోభవతి- నహితేనోపలభ్యతే బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆకాశశ్చేతి) బ్రహ్మదృష్టేర్యోగ్యమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ౧

రం.— అధ్యాత్మంమనసిఅధిదైవతమాకాశేచబ్రహ్మదృష్టిరుపదిశ్యతే (మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాదినా) ఆదిష్టంభవతి-ఉపదిష్టంభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

ఉ.— తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మ వాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాద ఇత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాద ఇత్యుభయమేవాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ॥ ౨

వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౩

ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స వాయునా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౪

శం.— తదేతత్- మనఆఖ్యం చతుష్పాద్బ్రహ్మ- చత్వారః పాదా అస్యేతి. కథం చతుష్పాత్త్వం మనసో బ్రహ్మణ ఇతి. ఆహ- వాక్ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్రమిత్యేతే పాదాః. ఇత్యధ్యాత్మం. అథాధిదైవతమాకాశస్య బ్రహ్మణోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యో దిశ ఇత్యేతే. ఏవముభయమేవ చతుష్పాద్బ్రహ్మాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ. తత్ర మనసో వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః - ఇతరపాదత్రయాపేక్షయా. వాచా హి పాదేనేవ గవాదివద్వక్తవ్యవిషయం ప్రతితిష్ఠతి - అతో మనసః పాద ఇవ వాక్. తథా- ప్రాణః - ఘ్రాణః పాదః- తేనాపి హి గన్ధవిషయం ప్రతి చంక్రామతి. తథా - చక్షుః పాదః. శ్రోత్రం పాదః. ఇత్యేవమధ్యాత్మం చతుష్పాత్త్వం మనసో బ్రహ్మణః. అథాధిదైవతమగ్నివాయ్వాదిత్యదిశ ఆకాశస్య బ్రహ్మణ ఉదర ఇవ గోః పాదా ఇవ లగ్నా ఉపలభ్యన్తే - తేన తస్యాకాశస్యాగ్న్యాదయః పాదా ఉచ్యన్తే. ఏవముభయమధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ చతుష్పాదాదిష్టం భవతి. ౨

ఆ.— అధ్యాత్మమధిదైవతం చ విహితస్యోపాసనస్యానుచిన్తనం దర్శయతి (తదేతదితి) మనసశ్చతుష్పాత్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఆధిదైవికస్యాకాశస్య చతుష్పాత్త్వం ప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) మనఆకాశయోరుక్తం చతుష్పాత్త్వం నిగమయతి (ఏవమితి) ఆధ్యాత్మికాన్ పాదాన్ ప్రపఞ్చయతి (తత్రేతి) పాదత్వం వాచో వ్యుత్పాదయతి (వాచా హీతి) యథా గవాదిర్గన్తవ్యం పాదేనైవ ప్రాప్నోతి- తథా దేవదత్తోఽపి వాచైవ పాదేన వక్తవ్యం విషయం ప్రతిలభతే- తేన తస్యా యుక్తం పాదత్వమిత్యర్థః. ప్రాణస్య వాచ ఇవ పాదత్వం దర్శయతి (తేనాపీతి) ఆధిదైవికాన్ పాదాన్ వివృణోతి (తథేతి) యథా గోరుదరే పాదా లగ్నా లక్ష్యన్తే - తథాకాశస్యోదర ఇవాగ్న్యాదయో లగ్నా దృశ్యన్తే- తస్మాత్తస్యైతే పాదా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. ద్వివిధపాదవివరణముపసంహరతి (ఏవమితి) ౨

రం.— (తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మ) తదేతత్- మనఆఖ్యం బ్రహ్మ చతుష్పాదిత్యర్థః. కథం మనోరూపస్య బ్రహ్మణశ్చతుష్పాత్త్వమిత్యత్రాహ (వాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాద ఇత్యధ్యాత్మం) వాగాదీనాం చతుర్ణాం మనోనియామ్యత్వాత్ మనఃపాదత్వాధ్యారోపో యుక్త ఇతి భావః. ఇత్యధ్యాత్మం - ఉక్తమితి శేషః. (అథాధిదైవతం) ఉచ్యత ఇతి శేషః. (అగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాద ఇతి) అగ్న్యాదయశ్చత్వారో బ్రహ్మరూపాకాశస్యోదరలగ్నాః పాదా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. (ఇత్యుభయమేవాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చాధిదైవతం చేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తత్ర వాగేవ మనసో బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. సోఽగ్నినాఽధిదైవతేన జ్యోతిషా భాతి చ- దీప్యతే తపతి చ- సంతాపం చౌష్ణ్యం కరోతి. అథవా - తైలఘృతాద్యాగ్నేయాశనేనేద్ధా వాగ్భాతి చ. తపతి చ- వదనాయోత్సాహవతీ స్యాదిత్యర్థః. విద్వత్ఫలం- భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన- య ఏవం- యథోక్తం వేద. ౩

ఆ.— సంప్రత్యాధ్యాత్మికపాదానామాధిదైవికపాదైరధిష్ఠేయతయా సంబన్ధోఽనుచిన్తనీయ ఇతి దర్శయితుముపక్రమతే (తత్రేతి) సోఽగ్నినేత్యాదేరర్థాన్తరమాహ (అథవేతి) కీర్తియశసోః ప్రత్యక్షత్వపరోక్షత్వాభ్యాం భేదః. ౩-౪-౫

రం.— (వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ) అధ్యాత్మం బ్రహ్మరూపస్య మనసో వాగేవ చతుర్థః పాదః. సోఽధిదైవతం బ్రహ్మరూపాకాశపాదతయా తత్సంబన్ధినాఽగ్నినా జ్యోతిషా- ప్రకాశకేన భాతి- ప్రకాశతే. తపతి- స్వకార్యోత్సాహవతీత్యర్థః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నిదేవతాయా ఏవ వాగధిష్ఠాతృత్వేన తదధీన ప్రకాశప్రవృత్తికత్వాదితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద) వితరణవిక్రమరూపహేతుభేదాత్ కీర్తియశసోర్భేదః. బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తాధ్యయనసమృద్ధిః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— తథా- ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. స వాయునా గన్ధాత్మనా భాతి చ తపతి చ. ౪

రం.— (ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స వాయునేత్యాది) వాయుప్రాణయోరేకతత్త్వత్వాదితి భావః. ౪

ఉ.— చక్షురేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స ఆదిత్యేన జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౫

శ్రోత్రమేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స దిగ్భిర్జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశస్తస్యోపవ్యాఖ్యానమసదేవేదమగ్ర ఆసీత్। తత్సదాసీత్తత్సమభవత్తదాణ్డం నిరవర్తత తత్సంవత్సరస్య మాత్రామశయత తన్నిరభిద్యత తే ఆణ్డకపాలే రజతం చ సువర్ణం చాభవతాం॥ ౧

శం.— తథా- చక్షురాదిత్యేన రూపగ్రహణాయ ౫

రం.— (చక్షురేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స ఆదిత్యేనేత్యాది) ఆదిత్యస్య చక్షురధిష్ఠాతృత్వాదితి భావః. ౫

శం.— శ్రోత్రం దిగ్భిః శబ్దగ్రహణాయ. విద్యాఫలం సమానం. సర్వత్ర బ్రహ్మసమ్పత్తిరదృష్టఫలం. య ఏవం వేద - ద్విరుక్తిర్దర్శనసమాప్త్యర్థా. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— సర్వత్రేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (శ్రోత్రమేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స దిగ్భిరిత్యాది) దిశశ్శ్రోత్రం ప్రభూతాస్వకర్ణా ప్రవిశన్నితి దిగ్దేవతానాం శ్రోత్రాధిష్ఠాతృత్వాదితి భావః. అవశిష్టస్స్పష్టోర్థః (య ఏవం వేద య ఏవం వేద) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆదిత్యో బ్రహ్మణః పాద ఉక్త ఇతి తస్మిన్ సకలబ్రహ్మదృష్ట్యర్థమిదమారభ్యతే- ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః - ఉపదేశః. తస్యోపవ్యాఖ్యానం క్రియతే స్తుత్యర్థం. అసత్- అవ్యాకృతనామరూపమిదం - జగదశేషమగ్రే- ప్రాగవస్థాయాముత్పత్తేరాసీత్. న త్వసదేవ- కథమసతస్సజ్జాయేతేత్యసత్కార్యత్వస్య ప్రతిషేధాత్. నన్విహాసదేవేతి విధానాద్వికల్పస్స్యాత్. న- క్రియాస్వివ వస్తుని వికల్పానుపపత్తేః. కథం తర్హీదమసదేవేతి. నన్వవోచామావ్యాకృతనామరూపత్వాదసదివాసదితి. నన్వేవశబ్దోఽవధారణార్థః. సత్యమేవం - న తు సత్త్వాభావమవధారయతి. కిం తర్హి. నామరూపవ్యాకృతవిషయోఽసచ్ఛబ్దప్రయోగో దృష్టః. తచ్చ నామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తం ప్రాయశో జగతః - తదభావే హ్యన్ధం తమ ఇదం న ప్రజ్ఞాయేత కించన. ఇత్యతస్తత్స్తుతిపరే వాక్యే సదపీదం ప్రాగుత్పత్తేర్జగదసదేవేత్యాదిత్యం స్తౌతి బ్రహ్మదృష్ట్యర్హత్వాయ. ఆదిత్యనిమిత్తో హి లోకే సదితివ్యవహారః. యథాఽసదేవేదం రాజ్ఞః కులం సర్వగుణసంపన్నే పూర్ణవర్మణి రాజన్యసతీతి-తద్వత్. న చ సత్త్వమసత్త్వం వేహ జగతః ప్రతిపిపాదయిషితం- ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశపరత్వాత్. ఉపసంహరిష్యత్యన్తే ఆదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి. (తత్సదాసీత్) తత్ - అసచ్ఛబ్దవాచ్యం ప్రాగుత్పత్తేః స్తిమితమనిస్పన్దమసదివ సత్కార్యాభిముఖమీషదుపజాతప్రవృత్తి - సదాసీత్. తతో లబ్ధపరిస్పన్దం తత్సమభవత్ - అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివ బీజం. తతోఽపి క్రమేణ స్థూలీభవత్తదాఽద్భ్యః - ఆణ్డం సమవర్తత- సంవృత్తం. ఆణ్డమితి-దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. తత్ - ఆణ్డం సంవత్సరస్య కాలస్య ప్రసిద్ధస్య మాత్రాం- పరిమాణమభిన్నస్వరూపమేవాశయత-స్థితం బభూవ. తత్ - తతః. సంవత్సరపరిమాణాత్కాలాదూర్ధ్వం నిరభిద్యత- నిర్భిన్నం వయసామివాణ్డం. తస్య నిర్భిన్నస్యాణ్డస్య కపాలే ద్వే రజతం చ సువర్ణం చాభవతాం-సంవృత్తే. ౧

ఆ.— ఖణ్డాన్తరస్య సఙ్గతిమాహ (ఆదిత్య ఇతి) తస్మిన్- ఆదిత్యే బ్రహ్మేతి. అసత్ అవ్యక్తనామరూపత్వాదిత్యగ్రే యేనాసచ్ఛబ్దో గౌణో వ్యాఖ్యాతః. తత్రైవకారావష్టమ్భేన శఙ్కతే (నన్వితి) కథమసతస్సజ్జాయేతేతి అసత్కారణత్వస్య షష్ఠే నిరాకరిష్యమాణత్వాత్తత్ర సత్కారణం భవతు- ప్రకృతే తు సావధారణాదసచ్ఛబ్దాదసదేవ కారణం వివక్షితమిత్యుదితానుదితహోమవద్వికల్ప ఇత్యర్థః. క్రియాయామేకత్ర కృతస్య నివృత్త్యా తదిచ్ఛయా తత్ర వికల్పో, వస్తునస్తు సిద్ధస్య తదిచ్ఛానువిధాయిత్వాన్న వికల్పస్సమ్భవతి- న హి స్థాణురేవ కస్యచిదపేక్షయా పురుషో భవతీతి పరిహరతి (న క్రియాస్వివేతి) వికల్పాసమ్భవే వాక్యస్య గతిర్వక్తవ్యేతి పృచ్ఛతి (కథమితి) అసచ్ఛబ్దస్య గతిః-అవధారణస్య వా పృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (నన్వితి) ద్వితీయం శఙ్కతే (నన్వేవశబ్ద ఇతి) తస్య కా గతిరితి శేషః. పూర్వకాలీనసత్త్వాభిధాయకానీచ్ఛబ్దస్య వాక్యశేషే శ్రవణాన్నోపక్రమే వచనసత్త్వాభావావధారణం వివక్షితం- కింత్వభివ్యక్త్యభావావధారణమాదిత్యస్తుత్యర్థమితి సమాధత్తే (సత్యమేవమితి) క్వ పునరియమాదిత్యస్తుతిరుప

ఊ.— తద్యద్రజతగ్ం సేయంపృథివీయత్సువర్ణగ్ం సాద్యౌర్యజ్జరాయుతేపర్వతాయదుల్బగ్ం సమేఘో నీ
హారోయాధమనయస్తానద్యోయద్వాస్తేయముదకగ్ం ససముద్రః॥ ౨
అథయత్తదజాయతసోఽసావాదిత్యస్తం జాయమానం ఘోషా ఉలూలవోఽనూదతిష్ఠన్సర్వాణి
చభూతానిసర్వేచ కామాస్తస్మాత్తస్యోదయంప్రతిప్రత్యాయనంప్రతిఘోషా ఉలూలవోఽనూత్తిష్ఠన్తి
సర్వాణిచభూతానిసర్వేచైవకామాః॥ ౩

యుజ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మదృష్టితి) జగతో నామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తమిత్యేతదుపపాదయతి (ఆదిత్యేతి) తథాపికథమాదిత్యస్తుతిరిత్యాశఙ్క్య వృష్టాన్తేనదర్శయతి (యథేతి) కించ- ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యేణాదిత్యే బ్రహ్మదృష్టివిధిపరమిదంవాక్యం - నతస్యకారణాసత్త్వేతాత్పర్యంకల్పయితుంశక్యం- అనన్యథాసిద్ధకల్పకాభావాదిత్యాహ (నచేతి) తత్పరత్వంకథమవగతమిత్యాశఙ్క్యోపసంహారస్యోపక్రమానుసారిత్వాదిత్యాహ (ఉపసంహరిష్యతీతి) కథంతస్యాసచ్ఛబ్దవాచ్యత్వం- తదాహ (నిమితమితి) సత్త్వంతర్హికథమితి - తదాహ (కార్యేతి) బీజస్యోచ్ఛూనతావత్కారణస్యసిసృక్షావస్థాందర్శయతి (ఈషదితి) లబ్ధపరిస్పన్దం- ప్రాప్తపరిణామం. భూతసూక్ష్మాకారేణాభవదిత్యర్థః. సూక్ష్మభూతోత్పత్త్యనన్తరంస్థూలభూతోత్పత్తిమాహ (తతోఽపీతి) భూతసూక్ష్మాకారప్రాప్త్యనన్తరంపఞ్చీకరణప్రక్రియయాఽన్యోన్యావయవానుప్రవేశేనస్థూలభూతావస్థమాసీదిత్యర్థః స్థూలేభ్యశ్చభూతేభ్యోఽణ్డనిర్వృత్తింప్రతిజానీతే (అద్భ్య ఇతి) అప్సహితేభ్యోభూతేభ్యఇత్యర్థః ౧

రం.— పూర్వత్రాదిత్యోబ్రహ్మణఃపాదఉక్తః. అథతస్మిన్సకలబ్రహ్మదృష్ట్యర్థమిదమారభ్యతే (ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యాదేశః) ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యుపదేశః క్రియతఇత్యర్థః (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) క్రియతఇతిశేషః. (అసదేవేదమగ్రఆసీత్) ఇదం- జగదగ్రేఽసత్ - అవ్యాకృతనామరూపమాసీత్. (తత్సదాసీత్) తత్- అవ్యాకృతనామరూపంజగత్సదాసీత్- ఈషన్నామరూపకార్యాభిముఖమాసీత్. (తత్సమభవత్) అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివబీజంక్రమేణస్థూలమభవదిత్యర్థః. (తదాణ్డంసమవర్తత) అణ్డంసంవృత్తమిత్యర్థః. ఆణ్డమితిచ్ఛాన్దసోదీర్ఘః (తత్సంవత్సరస్యమాత్రామశయత) సంవత్సరస్యకాలస్యమాత్రాం - పరిమాణమేకరూపతయాఽశయత- స్థితంబభూవేత్యర్థః. (తన్నిరభిద్యత) సంవత్సరకాలాదూర్ధ్వంతదణ్డంనిర్భిన్నమభవత్. (తేఆణ్డకపాలేఇత్యాది) తేఽణ్డకపాలే- అణ్డకపాలేరజతంచసువర్ణంచైకైకమభవతామిత్యర్థః. ౧

శం.— తత్ - తయోఃకపాలయోర్యద్రజతంకపాలమాసీత్- సేయంపృథివీ - పృథివ్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః. యత్సువర్ణంకపాలం- సాద్యౌః - ద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వంకపాలమిత్యర్థః. యజ్జరాయు- గర్భవేష్టనంస్థూలమణ్డస్యవిశకలీభావకాలేఆసీత్- తేపర్వతాబభూవుః. యదుల్బం- యత్సూక్ష్మంగర్భపరివేష్టనం. తత్సహమేఘైః- సమేఘోనీహారః - అవశ్యాయోబభూవేత్యర్థః. యాగర్భస్యజాతస్యదేహేధమనయః- సిరాః. తాఃనద్యోబభూవుః. యత్తస్యవస్తౌభవం- వాస్తేయముదకం- ససముద్రః. ౨

ఆ.— అవశ్యాయశబ్దేనహిమముచ్యతే. ౨

రం.— (తద్యద్రజతంసేయంపృథివీ) యద్రజతమయంకపాలం-తత్పృథివ్యాద్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః. (యత్సువర్ణంసాద్యౌః) సువర్ణమయకపాలంద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వకపాలం. (యజ్జరాయుతేపర్వతాః) జరాయు - గర్భపరివేష్టనం. అణ్డస్యశకలీభావదశాయాంయాఃస్థూలగర్భపరివేష్టనసిరాః- తేపర్వతాబభూవురిత్యర్థః (యదుల్బంసమేఘోనీహారః) యదుల్బం- సూక్ష్మంగర్భపరివేష్టనం. తన్మేఘసహితంహిమం (యాధమనయస్తానద్యః) ధమనయః- సిరాఇత్యర్థః. (యద్వాస్తేయముదకంససముద్రః) వస్తౌభవంవాస్తేయం. ౨

శం.— అథయత్తదజాయతగర్భరూపంతస్మిన్నణ్డే- సోఽసావాదిత్యః. తం- ఆదిత్యంజాయమానంఘోషాః- శబ్దాఃఉలూలవః- ఉరూరవః. విస్తీర్ణరవా, ఉదతిష్ఠన్- ఉత్థితవన్తః.ఈశ్వరస్యేవేహప్రథమపుత్రజన్మనిసర్వాణిచస్థావరజఙ్గమానిభూతాని, సర్వేచతేషాంభూతానాంకామాః- కామ్యన్తఇతి. విషయాః స్త్రీవస్త్రాన్నాదయః,. యస్మాదాదిత్యజన్మనిమిత్తా భూతకామోత్పత్తిః- తస్మాదద్యత్వేపితస్య- ఆదిత్యస్యోదయంప్రతి, ప్రత్యాయనం- ప్రత్యస్తగమనంచప్రతి,. అథవా- పునఃపునఃప్రత్యాగమనం- ప్రత్యాయనం. తత్ప్రతి - తన్నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః. సర్వాణిచభూతాని, సర్వేచకామా, ఘోషాఉలూలవ, శ్చానూత్తిష్ఠన్తి. ప్రసిద్ధంహ్యేతదుదయాదౌసవితుః. ౩

ఆ.— ఉలూలవఇతి - ఉత్సవకాలీనశబ్దవిశేషేప్రసిద్ధః. స్త్రీవస్త్రాన్నాదయః - ఉదతిష్ఠన్నితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. కిమత్రప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రసిద్ధంహీతి) ఏతదితి- భూతాద్యుత్థానం. ౩

రం.— (అథయత్తదజాయతసోఽసావాదిత్యః) తస్మిన్నణ్డేగర్భరూపంయదజాయత- సఆదిత్యఇత్యర్థః. (తంజాయమానంఘోషాఉలూలవోఽనూదతిష్ఠన్సర్వాణిచభూతానిసర్వేచకామాః) తం - ఆదిత్యంజాయమానమనుఉలూలవః - ఉరూరవః. ఉరురవాః. విస్తీర్ణరవాః. మహాధ్వనియుక్తాః. ఉలూలవఇతిఛాన్దసంరూపం. ఘోషాః- శబ్దాః, స్థావరజఙ్గమానిభూతాని, చతేషాంకామాః- కామ్యమానాఃస్త్రీవస్త్రాదయ,

ఉ.— స య ఏతమేవం విద్వానాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽభ్యాశో హ యదేనꣳ సాధవో ఘోషా ఆ చ గచ్ఛేయురుప చ నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది తృతీయప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్.— తత్సత్.

శ్చ ఉదతిష్ఠన్ - ఉత్థితవన్త ఇత్యర్థః. సర్వస్యాదిత్యోదయానన్తరభావిత్వాదితి భావః. (తస్మాత్తస్యోదయం ప్రతి ప్రత్యాయనం ప్రతీత్యాది) తస్మాదద్యత్వేఽప్యాదిత్యస్యోదయం ప్రతి, ప్రత్యాయనం- అస్తమయం చ ప్రతి, ఉరురవాశ్శబ్దాశ్చ భూతాని చ కామాశ్చ ఉత్పద్యన్త ఇత్యర్థః. ఉదయాస్తమయవేలాయాం పక్షిఘోషాదీనాం దర్శనాదితి భావః. ౩

శం.— స యః- కశ్చిదేతమేవం-యథోక్తమహిమానం విద్వాన్ సన్నాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే-స తద్భావం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. కిం చ- దృష్టం ఫలం- అభ్యాశః- క్షిప్రం తద్విదః. యదితి క్రియావిశేషణం. ఏనం- ఏవంవిదం సాధవః- శోభనా ఘోషాః, సాధుత్వం ఘోషాదీనాం-యదుపభోగే పాపానుబన్ధాభావః. ఆ చ గచ్ఛేయుః- ఆగచ్ఛేయుశ్చ. (ఉప చ నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్) న కేవలమాగమనమాత్రం ఘోషాణాం-ఉపసుఖయేయుశ్చ- ఉపసుఖం చ కుర్యురిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థ ఆదరార్థశ్చ. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— అదృష్టఫలమాహాత్మ్యోక్త్యా దృష్టఫలమాచష్టే (కిం చేతి) తద్విదః - దృష్టఫలమితి సమ్బన్ధః. (క్రియావిశేషణమితి) ఏవంవిదం సాధవో ఘోషా ఆగచ్ఛేయురితి యత్-తత్క్షిప్రం- అప్రతిబన్ధేనైవేత్యర్థః. ఆదిత్యే బ్రహ్మదృష్టిరాదరస్య విషయః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయప్రపాఠకభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతదేవం విద్వానాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇత్యాది) హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ఏనం- ఆదిత్యబ్రహ్మోపాసకమభ్యాశః- క్షిప్రం. యత్-య ఇత్యర్థః. యే సాధవః- శోభనా ఘోషాః- తే ఉప-సమీపే ఆ చ గచ్ఛేయుః - ఆగచ్ఛేయుశ్చ. నిమ్రేడేరన్- సుఖం చ కుర్యురిత్యర్థః. * మ్రేడ సుఖే చేతి హి ధాత్వర్థానన్తర్భావితణ్యర్థః. (నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్నితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

చతుర్థః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ,— జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణః శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి॥ ౧

§ అథ హ హꣳసా నిశాయామతిపేతుస్తద్ధైవꣳ హꣳసో హꣳసమభ్యువాద హో హో ఽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతం తన్మా ప్రసాఙ్క్షీస్తత్త్వా మా ప్రధాక్షీరితి॥ ౨

శం.— వాయుప్రాణయోర్బ్రహ్మణః పాదదృష్ట్యా సః పురస్తాద్వర్ణితః. అథేదానీం తయోః సాక్షాద్బ్రహ్మత్వేనోపాస్యత్వాయోత్తరమారభ్యతే. సుఖావబోధార్థా, ఆఖ్యాయికా విద్యాదానగ్రహణవిధిప్రదర్శనార్థా, చ. శ్రద్ధాన్నదానానుద్ధతత్వాదీనాంచ విద్యాప్రాప్తిసాధనత్వం ప్రదర్శ్యతే ఆఖ్యాయికయా. జానశ్రుతిః- జనశ్రుతస్యాపత్యం. హ ఇత్యైతిహ్యార్థః. పుత్రస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణః స ఏవ. శ్రద్ధాదేయః- శ్రద్ధాపురస్సరమేవ బ్రాహ్మణాదిభ్యో దేయమస్యేతి శ్రద్ధాదేయః బహుదాయీ- ప్రభూతం దాతుం శీలమస్యేతి బహుదాయీ. బహుపాక్యః- బహు పక్తవ్యమహన్యహని గృహే యస్యాసౌ బహుపాక్యః. భోజనార్థిభ్యో బహ్వస్య గృహేఽన్నం పచ్యత ఇత్యర్థః. ఏవంగుణసమ్పన్నః స జానశ్రుతిః పౌత్రాయణో విశిష్టే దేశే కాలే చ కస్మింశ్చిత్ ఆస హ- బభూవ. స హ సర్వతః- సర్వాసు దిక్షు గ్రామేషు నగరేషు చావసథాన్- ఏత్య వసన్తి యేష్విత్యావసథాః- తాన్. మాపయాఞ్చక్రే- కారితవానిత్యర్థః. సర్వత ఏవ మే - మమాన్నం తేష్వావసథేషు వసన్తోఽత్స్యన్తి - భోక్ష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయః. ౧

ఆ.— ఆదిత్యస్యహ మాత్రావచ్ఛేదభేదత్వాత్తదుపాసనానన్తరం మాత్రోపాసనముపన్యస్యతే. నన్వధ్యాత్మమధిదైవతంచ వాయుప్రాణయోస్సూత్రాత్మభూతయోరుపాసనం పూర్వాధ్యాయేఽపి వ్యాఖ్యాతం. తథాచకోఽత్ర విశేషః- యేనతదుపాసనం పునరారభ్యతే- అత ఆహ (వాయుప్రాణయోరితి) సాక్షాత్- పాదకల్పనం వినేతి యావత్. బ్రహ్మత్వేన- బ్రహ్మకార్యరూపేణేత్యర్థః. (విద్యేతి) * ధర్మార్థౌ యత్ర నస్యాతాం శుశ్రూషా వాపి తద్విధా| తత్ర విద్యా న వక్తవ్యా శుభం బీజమివోషరఇతి స్మృతిమనుసన్దాయ పుష్కలధనదాయినే కోఽపి రాజైవిద్యాం ప్రాదా, జ్జానశ్రుతిశ్చశాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా పుష్కలధనం దత్త్వైవ శ్రద్ధాదిసంపన్నస్తతో విద్యామాదదే,- తథాఽన్యోఽపి విద్యాం దాతా గృహీతా వా స్యాదితి తద్దానగ్రహణయోర్విధిప్రదర్శనార్థా చాఖ్యాయికేత్యర్థః. నను * షట్శకటాని గవామిత్యాదిదర్శనాద్ధనదానమేవ విద్యాగ్రహణే సాధనమిహ ప్రతీయతే- న తు శ్రద్ధాదీత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధేతి) ఆదిపదేన తాత్పర్యప్రణిపాతాదయో గృహ్యన్తే. ఆఖ్యాయికయా - * తదుహ పునరేవేత్యాదిలక్షణయేతి యావత్. జనశ్రుతస్య పుత్రోఽయః- తస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణః. స చ ప్రకృతో జానశ్రుతిరేవేత్యాహ (పుత్రస్యేతి) శ్రద్ధయా దేయస్యాల్పత్వాశఙ్కాం వారయతి (బహుదాయీతి) బహుపాకస్య ఫలమాహ (భోజనేతి) ఉక్తరాజ్ఞోఽవర్తమానత్వాభావాదసత్త్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఏవమితి) స్వసమీపం ప్రాప్తేభ్యఏవార్థిభ్యోఽసావన్నం దదాతీత్యాశఙ్క్యాహ (స హేతి) ౧

రం.— సంవర్గవిద్యా ప్రస్తూయతే. విద్యాస్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికా. (జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణః శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస) జనశ్రుతస్యాపత్యం- జానశ్రుతిః. హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. పుత్రసంజ్ఞస్య పుత్రః - పౌత్రః. తస్యాపత్యం - పౌత్రాయణః. శ్రద్ధాపురస్సరం దేయమస్య సః శ్రద్ధాదేయః. అర్థిభ్యో బహు దాతుం శీలమస్య స బహుదాయీ. బహ్వస్య గేహేఽన్నం పక్తవ్యం స బహుపాక్యః. ఏవంగుణసమ్పన్నో జానశ్రుతిః కస్మింశ్చిద్దేశే ఆస. (స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి) స హ - జానశ్రుతిస్సర్వత ఏత్యాతిథయో మమాన్నం భోక్ష్యన్త ఇత్యభిప్రాయేణ సర్వాసు దిక్షు గ్రామనగరమార్గారణ్యాదిషు పాన్థానామనాథానాం శీతవాతవర్షాతపవారణాన్నోదకశయనాచ్ఛాదనాదిపూర్ణాశ్శాలాః కారితవానిత్యర్థః. ౧

శం.— తత్రైవం సతి రాజని తస్మిన్ ఘర్మకాలే హర్మ్యతలస్థేఽథ హ హంసాః నిశాయాం- రాత్రావతిపేతుః. ఋషయో దేవతా వా రాజ్ఞోఽన్నదానగుణైస్తోషితాస్సన్తో హంసరూపా భూత్వా రాజ్ఞో దర్శనగోచరేఽతిపేతుః- పతితవన్తః. తత్- తస్మిన్కాలే తేషాం పతతాం హంసానామేకః పృష్ఠ

§ భో భో యి భల్లాక్షేతి, మా ప్రధాక్షీరితి, చ రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

ఉ.— తము హ పరః ప్రత్యువాచ కమ్వర ఏనమేతత్సన్తగ్ం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథగ్ం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి॥ ౩

యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనగ్ం సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి॥ ౪

త్యుపతన్నగ్రతః పతన్తం తం హంసమభ్యువాద — అభ్యుక్తవాన్. హో హో అయి — భో భో ఇతి సమ్బోధ్య. భల్లాక్ష భల్లాక్షేతి — ఆదరం దర్శయన్ యథా పశ్య పశ్యాశ్చర్యమితి — తద్వత్. భల్లాక్షేతి మన్దదృష్టిత్వం సూచయన్నాహ. అథవా — సమ్యగ్బ్రహ్మదర్శనాభిమానవత్త్వాత్తస్యాసకృదుపాలబ్ధస్తేన పీడ్యమానోऽమర్షితయా తత్సూచయతి (భల్లాక్షేతి) జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం తుల్యం దివా ద్యులోకేన జ్యోతిః ప్రభాస్వరమన్నదానాదిజనితప్రభావజమాతతం వ్యాప్తం. ద్యులోకస్పృగిత్యర్థః. దివా — అహ్నా వా సమం జ్యోతిరిత్యేతత్. తన్మా ప్రసాఙ్క్షీః — సఙ్గం సక్తిం. తేన జ్యోతిషా సమ్బన్ధం మా కార్షీరిత్యర్థః. తత్ప్రసఙ్గేన తత్ — జ్యోతిస్త్వా — త్వాం మా ప్రధాక్షీః — మా దహత్విత్యర్థః. పురుషవ్యత్యయేన మా ప్రధాక్షీరితి. ౨

ఆ.— విశిష్టాన్నదానఫలం దర్శయితుమారభతే (తత్రేతి) వాక్యార్థం దర్శయతి (ఋషయ ఇతి) సమ్బోధనాభ్యాసస్య విషయమాహ (ఆదరం దర్శయన్నితి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) భల్లాక్షశబ్దార్థమాహ (భల్లేతి) భల్లాక్షశబ్దో భద్రాక్షవిషయస్సన్ విరుద్ధలక్షణయా మన్దదృష్టిత్వసూచకః. భల్లాక్షశబ్దస్య విషయాన్తరమాహ (అథవేతి) తస్య పృష్ఠగామినో హంసస్య మహాత్మా నాతిక్రమణీయో విజానతేతి సమ్యగ్దర్శనాభిమానశాలిత్వాత్తేనాగ్రగామీ హంసో జానశ్రుతిమతివిచిత్రమిథురమర్షితయా పీడ్యమానస్సన్నల్పం ధర్మం జానాసి — జ్ఞానాభిమానం తు వహసీత్యుపాలబ్ధస్తత్ర భల్లాక్షేత్యుపాలమ్భస్వరూపం సూచయతీత్యర్థః. పృష్ఠగామీ హంసో నిన్దాపూర్వకమగ్రగామినం హంసం సమ్బోధ్య కిముక్తవానిత్యపేక్షాయామాహ (జానశ్రుతేరితి) మా ప్రధాక్షీరితి పాఠే కథం మా ప్రధాక్షీదిత్యుచ్యతే తత్రాహ (పురుషవ్యత్యయేనేతి) మధ్యమపురుషం ప్రథమపురుషం కృత్వా వ్యాఖ్యానమిత్యర్థః. ౨

రం.— (అథ హ హంసా నిశాయామతిపేతుః) ఏవం సతి కస్యాంచిద్రాత్రౌ కేచన మహాత్మానోऽన్నదానాదిగుణైస్తోషితా ఋషయో హంసరూపాస్సన్తో రాజ్ఞో దర్శనగోచరే ఆగతాః. (తద్ధైవం హంసో హంసమభ్యువాద) తత్ — తస్మిన్ కాలే తేషాం హంసానాం మధ్యే ఏకః పృష్ఠతో గచ్ఛన్ హంసః అగ్రేగామినం కఞ్చన హంసమువాచ. (భో భోऽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతమిత్యాది) భో భోऽయి — ఇతి సమ్బోధ్య. భల్లాక్ష భల్లాక్షేతి — అనేన విపరీతలక్షణయా మన్దలోచనేతి సమ్భ్రమేణ ద్విర్వారం సమ్బోధనం. సమం దివా — స్వర్గేణ సమం. దివా — దివసేన సమం వా. అస్య రాజ్ఞః తేజః ప్రసృతం. తత్ — తస్మిం స్తేజసి మా ప్రసాఙ్క్షీః — మా ప్రసక్తో భూః ప్రసక్తౌ కో దోష ఇత్యత్రాహ (తత్త్వా మా ప్రధాక్షీదితి) తత్ — తేజస్త్వాం మా ప్రధాక్షీత్ — మా దహేదిత్యర్థః. ఇత్యభ్యువాదేత్యన్వయః. ౨

శం.— తం — ఏవముక్తవన్తం పరః — ఇతరోऽగ్రగామీ ప్రత్యువాచ. అరే నికృష్టోऽయం రాజా వరాకః. తం కం ఉ ఏనం సన్తం — కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తమితి కుత్సయత్యేనం సబహుమానమేతద్వచనమాత్థ. రైక్వమివ సయుగ్వానం — సహ యుగ్వనా — గన్త్ర్యా వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః. తమివాత్థైనం. అననురూపమస్మిన్నయుక్తమీదృశం వక్తుం రైక్వ ఇవేత్యభిప్రాయః. ఇతరశ్చాహ — యో ను కథం త్వయోచ్యతే సయుగ్వా రైక్వః. ౩

ఆ.— సన్తం — ఏనం — ప్రాణిమాత్రం రాజానమధికృత్య సబహుమానమేతద్వచనమాత్థేతి కుత్సయతీతి సమ్బన్ధః. తత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (రైక్వమివేతి) యుగం వహతీతి యుగ్యః — బలీవర్దః — అశ్వో వాऽస్యామస్తీతి యుగ్వా — శకటీ. తయా సహ వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః. వకారో మత్వర్థీయః. త్వం రైక్వం జ్ఞానమాహాత్మ్యయుక్తమధికృత్య యథా ప్రశంసావచనం తథాకస్మిణమేనం రాజానమధికృత్య కథమేవమాత్థేత్యర్థః. ఉక్తం వాక్యార్థం సఙ్కలయతి (అననురూపమితి) అస్మిన్వరాకే రాజని ధర్మమాత్రనిష్ఠే నైవమనురూపం వచనం — రైక్వే పునర్విజ్ఞానవతి యథోక్తం వచో యుక్తమేవేతి. ఇతరః — పృష్ఠగామీ హంసః. యస్సయుగ్వా రైక్వస్త్వయోచ్యతే — స కథం ను స్యాదిత్యన్వయః. ౩

రం.— (తము హ పరః ప్రత్యువాచ) ఏవం జానశ్రుతిప్రశంసారూపం వాక్యముపశ్రుత్య తదసహమాన ఇవ అపరో హంసః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ప్రత్యుక్తిమేవాహ (కమ్వర ఏనమేతత్సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి) ఉ ఇత్యనర్థకో నిపాతః. అరే కం సన్తం — కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తం ఏనం — జానశ్రుతిం ప్రతి సయుగ్వానం — సశకటం రైక్వం ప్రతీవ ఏతత్ — ప్రశంసావచనం బ్రవీషి. రైక్వ ఏవ బ్రహ్మజ్ఞో మహాప్రభావః. అబ్రహ్మజ్ఞస్యాస్య కిం తేజః. కిం వా మాం దహేదితి భావః. ఏవముక్తః పశ్చాత్పతన్ హంసః పృచ్ఛతి (యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి) త్వయా సయుగ్వా రైక్వ ఇతి య ఉక్తః — స కిం ప్రకార ఇత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం భల్లాక్ష ఆహ — శృణు యథా స రైక్వః — యథా లోకే కృతాయః — కృతో నామ — ద్యూతసమయే ప్రసిద్ధశ్చతురఙ్కః. స యదా జయతి ద్యూతే ప్రవృత్తానాం — తస్మై విజితాయ — తదర్థమితరే త్రిద్వ్యేకాఙ్కా అధరేయాః — త్రేతాద్వాపరకలినామానః సంయన్తి — స

జయన్తి. అన్తర్భవన్తి. చతురఙ్కే కృతాయే త్రిద్వ్యేకాఙ్కానాం విద్యమానత్వాత్తద న్తర్భవన్తీత్యర్థః. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేనం- రైక్వం కృతాయస్థానీయం త్రేతాదిస్థానీయాః సర్వం తదభిసమేతి- అన్తర్భవతి రైక్వే. కిం తత్. యత్కిఞ్చ లోకే సర్వాః ప్రజాః సాధు- శోభనం ధర్మజాతం కుర్వన్తి - తత్సర్వం రైక్వస్య ధర్మేఽన్తర్భవతి. తస్య చ ఫలే సర్వప్రాణిధర్మఫలమన్తర్భవతీత్యర్థః. తథా- అన్యోఽపి కశ్చిత్- యః తత్- వేద్యం వేద కిం తత్. యత్- వేద్యం సః- రైక్వో వేద. తద్వేద్యమన్యోఽపి యో వేద- తమపి సర్వప్రాణిధర్మజాతం తత్ఫలం చ రైక్వమివాభిసమేతీత్యనువర్తతే సః- ఏవంభూతోఽరైక్వోఽపి మయా విద్వానేతదుక్తః- ఏవముక్తో రైక్వవత్. స ఏవ కృతాయస్థానీయో భవతీత్యభిప్రాయః. ౪

౫ — స రైక్వో యేన ప్రకారేణ స్యాత్- తం ప్రకారం శృణ్విత్తి ప్రతిజ్ఞాయ ప్రకారప్రదిదర్శయిషయా దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ద్యూతస్య సమయః- సఙ్కేతః. లవనస్థానకాలే యేన ద్యూతవిద్యాయాం జయః- స ఘోషః. ఆస్యకశ్చిద్భాగోఽయశ్చవాచ్యః. తత్ర చతురఙ్కో భాగః- చత్వారోఽఙ్కాశ్చిహ్నాన్యస్మిన్నిత్యుపలక్షితః. అస్య- కృత నామ వ్యవహారేణ యదా ద్యూతే ప్రవృత్తానాం మధ్యే సకోఽపి జయతి- తదా తస్మై కృతినామక తేనివిజితాయాధరేయాస్సంయన్తీతి సమ్పన్నః. తావద్వ్యాచష్టే (తదర్థమితి) అధరాయాన్వ్యాకరోతి (అధరేయాఃఇతి) తానేవ విశినష్టి (త్రేతేతి) అకస్య యస్మిన్ భాగే త్ర్యఙ్కో భాగః- స త్రేతానామాయో భవతి. యత్ర తు ద్వావఙ్కౌ- స ద్వాపరనామకః. యత్రైకోఽఙ్కః- స కలిసఞ్జ్ఞ ఇతి విభాగః. తావద్వ్యానేతరాన్ త్రానాపు న్తర్భావము క్తం వ్యక్తీకరోతి (చతురఙ్క ఇతి) తదన్తర్భవన్తి- తస్మిన్ కృతే త్రేతాదయ స్తేన్తర్భవన్తీత్యాహ మహాసఙ్ఖ్యాయాం హ్యవాన్తరసఙ్ఖ్యాన్తర్భావః ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) రైక్వమభివ్యాప్య సర్వం సమేతీత్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (అన్తర్భవన్తీతి) రైక్వే సర్వస్యాన్తర్భావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కిం తదిత్యాదినా) తద్ధర్మస్య సుమహత్త్వాన్న సర్వేషాం ధర్మజాతస్యాల్పత్వాత్, తస్యేతరస్మిన్నన్తర్భావస్సమ్భవతీత్యర్థః. కిం చ సర్వేషాం ప్రాణినాం ధర్మఫలవత్ యస్త్వమహత్త్వే రైక్వస్య ధర్మఫలేఽన్తర్భవతీత్యాహ (తస్య చేతి) న కేవలం రైక్వస్యైతస్మాహాత్మ్యం- కిం త్వన్యస్యాపి జ్ఞానవతోఽస్తీతి జానశ్రుతేరనుగ్రహార్థమాహ (తథేతి) ౫

౬ — ఇదానీమాహ (యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాస్సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది) యథా లోకే కృతనామా ఆయః- సమ్పద్యమానః ప్రసిద్ధస్త్వరణ్యాయః. తత్ర విజితం- జయో యస్య స కృతాయవిజితః పురుషః. అథవా- విజితం- విజయః. తస్మా ఇత్యర్థః. తదర్థమితరే త్రేతాద్యాః అధరే- న్యూనా ఆయాస్సంయన్తి- సఙ్గచ్ఛన్తే అన్తర్భవన్తి. చతురఙ్కే కృతాయే త్ర్యఙ్కద్వ్యఙ్కైకాఙ్కానాం శతం సహస్రే సమ్భవతి న్యాయేన విద్యమానత్వాత్ తత్రాన్తర్భవన్తీత్యతః కృతాయ విజయినః ఏకాఙ్కాదివిజయోఽస్తీతి భావః. ఏవమేవ లోకే ప్రజాః యత్సాధు కుర్వన్తి- యదన్యచ్ఛోభనం కర్మానుతిష్ఠన్తి. తత్సర్వమేనం- కృతాయస్థానీయం రైక్వమభిసమేతి- సఙ్గచ్ఛతే. తత్కర్మణి సకలం శోభనం కర్మాన్తర్గతమిత్యర్థః. కిం చ (యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి) సః- రైక్వో యద్వేద - తదేవాన్యోఽపి యః కశ్చిద్వేద. తద్జ్ఞాతమేవాన్యే జానన్తి. తద్జ్ఞానే సర్వజ్ఞానమన్తర్భవతీత్యర్థః సః- తాదృశో రైక్వః మయా ఏతత్- ఇదానీం * స యుగ్వానము వరైక్వమహత్త్వముక్తమిత్యర్థః. వేదాన్తాచార్యైస్తు తత్త్వటీకాయాం మున్యాగ్రస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * లోకే యత్కిఞ్చిత్సాధ్వనుష్ఠితం కర్మ, యచ్చ సర్వచేతనగతం విజ్ఞానం, తదుభయం యదీయజ్ఞానకర్మాన్తర్గతం- స రైక్వ ఇత్యాహేతి. యదపి వ్యాసార్యైః లఘుసిద్ధాన్తే * అవ్యాహిరసకృదుపదేశాదిత్యత్ర యస్తద్వేద- యో వేదితా. యత్స వేద- యద్వేద్యం. స మయైతదుక్తం- సః- వేదితా రైక్వః, ఏతత్- తద్వేద్యం బ్రహ్మ, ఇత్యేతదుభయం మయోక్తం- తయోరుపదిష్టమిత్యర్థ ఇత్యుక్తం- తదప్యేతత్పరం ద్రష్టవ్యం. న తు ప్రతీయమానార్థపరం - యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యాత్ప్రాచీనే * యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాస్సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తీతి వాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరభావేన వేదితా వేద్యం చ తదా పటిష్ఠ [illegible] యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యేన ప్రతిపాదనాసమ్భవాద్భాష్యవిరోధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు భగవతా భాష్యకృతా లఘుసిద్ధాన్తభాష్యే * యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్తమిత్యత్రైతదితి వాక్యప్రతీకస్య ధృతత్వాత్తదనురోధేన వ్యాసార్యైరప్యేతదుక్తమ్ ...

... వేదితా, ఏతత్- వేద్యం పరం బ్రహ్మ, త్యేతదుభయం మయోక్తమిత్యర్థస్యైవ వాక్యస్వారస్యలభ్యత్వాత్, వ్యాసార్యాణామేవ యుక్తమితి వ్యాసార్యాభిప్రాయః. న చాత్రోదాహృతభాష్యవిరోధః * ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదితి సూత్రే, * సా చ రైక్వపక్షిమృగతాం మానసైరన్త్యజాతితాం శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇతి మనుస్మృతౌ, చ మనోవ్యాపారాత్మకే వేదనే కర్మశబ్దప్రయోగదర్శనేన యత్కిఞ్చ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తీత్యనేనైవ సర్వప్రజానుష్ఠితసాధుకర్మణ ఇవ సర్వచేతనగతజ్ఞానస్యాపి గ్రహణం సమ్భవతీత్యభిప్రాయేణైవ తత్ర భాష్యే * యత్కిఞ్చిత్సాధ్వనుష్ఠితం కర్మ యచ్చ సర్వచేతనగతం విజ్ఞానమితి కర్మాపేక్షయా జ్ఞానస్య పృథఙ్నిర్దేశాత్. అత ఏవ పూర్వవాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యపి ప్రత్యుక్తం - సర్వప్రజానుష్ఠితసాధుకర్మణః సర్వచేతనగతజ్ఞానస్య చ రైక్వజ్ఞానకర్మణోః స్వరూపేణాన్తర్భావస్య దురుపపాదతయా కృతాయాధరాయదృష్టాన్తస్వారస్యేన చ రైక్వవేదనవిషయేతత్కర్మాద్యైశ్వర్యభూతే చ సవిభూతిక బ్రహ్మణి సర్వప్రజానుష్ఠితకర్మాద్యైశ్వర్య సర్వచేతనగతజ్ఞానవిషయయోరన్తర్భావస్యైవ వక్తవ్యత్వేన పూర్వవాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరావశ్యకత్వాత్. తత్త్వటీకాగ్రన్థస్తు స మయైతదుక్త ఇతి పుల్లిఙ్గపాఠే చ సతి తన్నిర్వాహమాత్రాభిప్రాయః. అతో వ్యాసార్యప్రతిపాదితార్థ ఏవ భగవద్భాష్యకృదభిమత ఇతి న కాప్యనుపపత్తిరిత్యాహుః. ౬

ఉ.— తము హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణ ఉపశుశ్రావ స హ సఞ్జిహాన ఏవ క్షత్తారమువాచాఙ్గారే హ సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథగ్ం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి॥ ౫

యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనగ్ం సర్వం తదభిసమేతి యత్కించ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి॥ ౬

స హ క్షత్తాఽన్విష్య నావిదమితి ప్రత్యేయాయ తగ్ం హోవాచ యత్రారే బ్రాహ్మణస్యాన్వేషణా తదేనమర్చ్ఛేతి॥ ౭

సోఽధస్తాచ్ఛకటస్య పామానం కషమాణముపోపవివేశ తగ్ం హాభ్యువాద త్వం ను భగవః సయుగ్వా రైక్వ ఇత్యహగ్ం హ్యరా౩ ఇతి హ ప్రతిజజ్ఞే స హ క్షత్తాఽవిదమితి ప్రత్యేయాయ॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

శం.— (తదు హ) తదేతత్ - ఈషద్ధంసవాక్యమాత్మనః కుత్సారూపమన్యస్య విదుషో రైక్వాదేః ప్రశంసారూపముపశుశ్రావ- శ్రుతవాన్ హర్మ్యతలస్థో రాజా జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః తచ్చ హంసవాక్యం స్మరన్నేవ పౌనఃపున్యేన రాత్రిశేషమతివాహయాంచకార. తతః స వన్దిభీ రాజా స్తుతియుక్తాభిర్వాగ్భిః ప్రతిబోధ్యమానః ఉవాచ క్షత్తారం సంజిహాన ఏవ- శయనం నిద్రాం వా పరిత్యజన్నేవ. హే అఙ్గ- వత్సారే హ- సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థ కిం మాం. స ఏవ స్తుత్యర్హః- నాహమిత్యభిప్రాయః. అథవా- సయుగ్వానం రైక్వమాహ్వయ గత్వా మమ తద్దిదృక్షుతాం. ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. అ(?) నర్థకో వా వాచ్యః. స చ క్షత్తా ప్రత్యువాచ రైక్వానయనకామో రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞః (యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి) రాజ్ఞైవముక్తః ఆనేతుం తచ్చిహ్నం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్ యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇత్యవోచత్. ౫

ఆ.— ప్రతిపన్నహంసవచనఖేదిత ఇతరో రాజా రాత్రిశేషమతివాహ్య శయనం జహద్వాస్మనస్సమీపస్థం స్తుతికర్తారం క్షత్తారమఙ్గారే హేత్యాదివాక్యముక్తవాన్. తస్యాభిప్రాయమాహ (స ఏవేతి) కథమివశబ్దాద్వితీయే ఘటతే- తత్రాహ (తదేతి) క్లై(?) అవధారణస్యాపి నోపయోగో(?) స్తీతి చేత్-తత్రాహ (అనర్థకో వేతి) ప్రశ్నవాక్యం వ్యాచష్టే (రాజ్ఞేతి) యో ను కథమిత్యాది- పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయం ౫

రం.— (తము హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణ ఉపశుశ్రావ) తత్- బ్రహ్మజ్ఞానవిధురతయా ఆత్మనిన్దాగర్భం, తద్వత్తయా చ రైక్వప్రశంసారూపం, వాక్యం స రాజా శుశ్రావ. (స హ సఞ్జిహాన ఏవ క్షత్తారమువాచ) సః కథమపి నిశామతివాహ్య సఞ్జిహాన ఏవ- తల్పం త్యజన్నేవ క్షత్తారం వక్ష్యమాణముక్తవాన్. * వైశ్యాద్బ్రాహ్మణకన్యాయాం క్షత్తా నామ ప్రజాయతే। జీవికాస్య తు రేతస్య రాజ్ఞాం అన్తఃపురరక్షణమిత్యుక్తరీత్యా రాజాన్తః పురరక్షకః ప్రతిలోమజాతివిశేషః- క్షత్తా. (అఙ్గారే హ సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇత్యాది) హ అరే అఙ్గ- వత్సేతి తం క్షత్తారం రాజా సమ్బోధ్య రాత్రావేవం హంసయోస్సల్లాపస్సమజనీతి సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేత్యాది హంసోక్తి ప్రత్యుక్తివాక్యానువాదపూర్వకం రైక్వస్య చిహ్నముక్తవానిత్యర్థః. ౫-౬

శం.— స చ భల్లాక్షవచనమేవావోచత్తస్మరన్. ౬

ఆ.— తస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ. ౬-౭

శం.— స హ క్షత్తా నగరం గ్రామం వా గత్వాన్విష్య రైక్వం నావిదం- న వ్యజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగతవాన్. తం హోవాచ క్షత్తారం. అరే యత్ర బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిద ఏకాన్తేఽరణ్యే నదీపులినాదౌ వివిక్తే దేశేఽన్వేషణా- అనుమార్గణం భవతి- తత్- తత్రైనం - రైక్వమర్చ్ఛ- గచ్ఛ. తత్ర మార్గణం కుర్విత్యర్థః. ౭

రం.— (స హ క్షత్తాఽన్విష్య నావిదమితి ప్రత్యేయాయ) స చ క్షత్తా శకటలక్షణరైక్వచిహ్నమనుస్మరన్ గ్రామనగరాదికమన్విష్య నావిదం- నాజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యాగతవాన్. (తం హోవాచ యత్రారే బ్రాహ్మణస్యాన్వేషణా తదేనమర్చ్ఛేతి) అరే క్షత్తః బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదః యత్ర - విజనేషు నదీపులినారణ్యాదిషు మార్గణం యుక్తం - తత్ - తత్ర గత్వాన్విష్య - రైక్వం ప్రాప్నుహి. మార్గణం కుర్వితి తం రాజోవాచేత్యర్థః. ౭

శం.— ఇత్యుక్తః క్షత్తాఽన్విష్య తం విజనే దేశేఽధస్తాచ్ఛకటస్య- గన్త్ర్యాః పామానం కషమాణం- కణ్డూయమానం దృష్ట్వాఽయం నూనం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి సమీపే ఉపోపవివేశ- వినయేనోపవిష్టవాన్, తం చ- రైక్వం హాభ్యువాద - ఉక్తవాన్. త్వమసి హే భగవః- భగవన్ సయుగ్వా రైక్వ ఇతి. ఏవం పృష్టోఽహమస్మి హి అరా౩- అరే ఇతి హ అనాదర ఏవ ప్రతిజజ్ఞే- అభ్యుపగతవాన్. స తం విజ్ఞాయాఽవిదం- విజ్ఞాతవానస్మీతి ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగత ఇత్యర్థః. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తము హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః షట్ శతాని గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే తం హాభ్యువాద. ౧

రైక్వేమాని షట్ శతాని గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథోఽను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి. ౨

తము హ పరః ప్రత్యువాచాహ హారే త్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిరస్త్వితి తదు హ పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణస్సహస్రం గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం దుహితరం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే॥ ౩

ఆ.— మయి హి గార్హస్థ్యం చికీర్షతి- తదర్థం చ ధనమపేక్షతే- న చాయం తాదృశః కంచిదుపకర్తుం శక్యాశయోఽనేనాదరః. విజ్ఞాతవాన్ సః- ఉదయ కండూయణం రైక్వం, తస్య చ గార్హస్థ్యాభిప్రాయం, ధనార్థిత్వం, చేతి శేషః.. ౮

ఇతి చతుర్థ ప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సోఽధస్తాచ్ఛకటస్య పామానం కషమాణముపోపవివేశ) అథ పునస్సః- క్షత్తా గత్వా విజనే కస్మింశ్చిద్దేశే శకటస్యాధస్తాత్ పామానం కషమాణం- కణ్డూయమానం రైక్వమేవ నేంత్యద్రష్టా ఉపోపవివేశ - సమీపే గత్వా నివిష్టవాన్. (తం హాభ్యువాద త్వం ను భగవస్సయుగ్వా రైక్వ ఇతి త్యాది) హే భగవః త్వం హా రైక్వ ఇతి క్షత్రా పృష్టో ఋషిః- అరే అహం హి రైక్వో హా మేవేతి ప్రత్యువాచ. తచ్ఛ్రుత్వా స క్షత్తా అహం రైక్వమదనం- అజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యాగత ఇత్యర్థః.. ౮

ఇతి చతుర్థ ప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్- తత్ర, ఋషేర్గార్హస్థ్యం ప్రత్యభిప్రాయం, బుద్ధ్వా ధనార్థితాం, చ తు హ ఏవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణష్షట్ శతాని గవాం, నిష్కం- కణ్ఠహారం, మశ్వతరీరథం- అశ్వతరీభ్యాం యుక్తం, ఆదాయ గృహీత్వా ప్రతిచక్రమే- రైక్వం ప్రతిగతవాన్ తం చ గత్వాఽభ్యువాద హ- అభ్యుక్తవాన్. ౧

ఆ.— (తత్రేతి) ఋషేర్వచనే శ్రుతే సతీతి సప్తమ్యర్థః. ధనార్థితాం- బుద్ధ్వేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧-౨

రం.— (తము హ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణష్షట్ శతాని గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే) ఉ హేత్యనర్థకౌ నిపాతౌ. తత్- తత్ర జానశ్రుతిః గవాం షట్ శతాని, నిష్కం- కణ్ఠాభరణం, అశ్వతరీయుక్తరథం, తదాగృహీత్వా రైక్వం ప్రతిచక్రమే-గతవాన్. (తం హాభ్యువాద) గత్వా చ రాజా తం రైక్వమిత్యువాచేత్యర్థః. ౧

శం.— హే రైక్వ గవాం షట్ శతానీమాని తుభ్యం మయాఽఽనీతాని. అయం నిష్కః. అశ్వతరీరథశ్చాయం. ఏతద్ధనమాదత్స్వ. భగవో ఽనుశాధి చ మే-మాం. యాం చ దేవతాం త్వముపాస్సే- తద్దేవతోపదేశేన మామనుశాధీత్యర్థః. ౨

రం.— (రైక్వేమాని షట్ శతాని గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథః) హే రైక్వ ఏతత్సర్వమానీతం. తద్గ్రహణం త్వమిత్యర్థః. (అను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి) ఏతద్గృహీత్వా- యాం దేవతాం త్వముపాస్సే- తాం దేవతాం మే అనుశాధి - వివిచ్య జ్ఞాపయేతి ప్రార్థయామాస. ౨

శం.— తం- ఏవముక్తవన్తం రాజానం ప్రత్యువాచ పరః- రైక్వః. అహేతి-అయం నిపాతో వినిగ్రహార్థీయోఽన్యత్ర- ఇహ త్వనర్థకః- ఏవశబ్దస్య పృథక్ప్రయోగాత్. హారేత్వా- హారేణ యుక్తా ఇత్వా - గచ్ఛన్తీ. సేయం హారేత్వా గోభిస్సహ తవైవాస్తు - తవైవ తిష్ఠతు. న మమానేన కర్మార్థమనేన ప్రయోజనమిత్యభిప్రాయః. (హే శూద్రేతి) నను రాజాసౌ- క్షత్త్రసమ్బన్ధాత్. స హ క్షత్తారమువాచేత్యుక్తం. విద్యాగ్రహణాయ చ బ్రాహ్మణసమీపోపగమాత్. శూద్రస్య చానధికారాత్. కథమిదమననురూపం రైక్వేణోచ్యతే- హే శూద్రేతి. తత్రాహురాచార్యాః- హంసవచన శ్రవణాత్ శుగేనమావివేశ- తేనాసౌ శుచా - శ్రుత్వా రైక్వస్య మహిమానం వా ఆద్రవతీతి ఋషిరాత్మనః పరోక్షజ్ఞతాం దర్శయన్ శూద్రేత్యాహేతి. శూద్రవద్వా ధనేనైవైనం విద్యాగ్రహణాయోపజగామ- న చ శుశ్రూషయా. న తు జాత్యైవ శూద్ర ఇతి. అపరే పునరాహుః - అల్పం ధనమాహృతమితి రుష్టైవైనముక్తవాన్ శూద్ర ఇతి- లిఙ్గం చ బహ్వాహరణే ఉపాదానం ధనస్యేతి. తదు హ - ఋషేర్మతం జ్ఞాత్వా పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణో గవాం సహస్రమధికం జాయాం చ ఋషేరభిమతాం దుహితరమాత్మనస్తదాదాయ ప్రతిచక్రమే- క్రాన్తవాన్. ౩

ఆ.— ఉహ శబ్దస్య పూర్వవదత్రాప్యేవకారార్థత్వం. అత్రాపి వినిగ్రహార్థత్వసమ్భవే కిమిత్యానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్య తవైవేత్యేవకారాదేవ వినిగ్రహసిద్ధిరిత్యాహ (ఏవశబ్దస్యేతి) గార్హస్థ్యార్థినస్తవ కర్మానుష్ఠానార్థమిదం ధనం తిష్ఠతామితి చేత్-నేత్యాహ (న మమేతి) శూద్రశబ్దేన జానశ్రుతేస్సమ్బోధనమనుచితమితి చోదయతి (నన్వితి) తస్యాశూద్రత్వే హేత్వన్తరమాహ (విద్యాగ్రహణాయేతి) తస్య శ్రుతి ద్వారా విద్యాధికారో నా

ఉ.— తꣳహాభ్యువాద రైక్వేదꣳ సహస్రం గవామయం నిష్కోऽయమశ్వతరీరథ ఇయం జాయాయం గ్రామో యస్మిన్నాస్సేऽన్వేవ మా భగవశ్శాధీతి. ౪

తస్యా హ ముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచాజహారేమాః శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి తే హైతే రైక్వపర్ణా నామ మహావృషేషు యత్రాస్మా ఉవాస స తస్మై హోవాచ॥………… ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

స్త్రీత్యపహృత్యాదికరణేऽస్తారితిమిత్యాశఙ్క్యాహ (శూద్రస్యచేతి) జానశ్రుతేఃసతః క్షత్రియత్వేశూద్రసమ్బోధనమయోగ్యమిత్యుపసంహరతి (కథమితి) సజాంశూద్రోజానశ్రుతిః కింతుక్షత్రియేऽస్మిన్ప్రాణశ్శూద్రశబ్దఇత్యేకీయమతాపన్యాసేనపరిహరతి (తత్రేతి) తేన-శుగావిష్టత్వేన. అసౌ-జానశ్రుతిః. శుచా శోరుదావైక్వముద్దివతీతిసూచ (శ్రుత్వాహంసవాక్యం రైక్వముద్దివతీతిసైషశోకం తద్వాద్విపదమిత్యర్థః. తథా పికిమితిశూద్రపదేనరాజానమృషిస్సమ్బోధయతీత్యాశఙ్క్య (ఋషిరితి) ఉక్తప్రకారమ్నాయసమాప్తావితిశిష్టః. ప్రకారాన్తరేణజానశ్రుతేస్మాద్రస్త్వంగౌణం శూద్రత్వాదయం (శూద్రవద్వేతి) సచాస్మదృష్టాయాః - తేనశూద్రవత్తేనశేష. మత్వ్యంశూద్రవత్త్వంస్త్రీపమ్పూర్ణత్వాపరయతి (సర్వేతి) స త్రియేజానశ్రుతౌశూద్రశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తాన్తరమాహ (అపరేపునరితి) తద్వ్యసనంపర్ధయతి (విద్యాంచేతి) తద్వచనగతం-అధికధనాద్యత్వమింయాయఃవత్. అధికం- పత్యభేభ్యస్సకాశాదితిశేషః. ౩-౪

రం.— (తముహపరః ప్రత్యువాచ) పరః- రైక్వః. తం- రాజానం ప్రత్యువాచ. తదేవాహ (అహహారేత్వాశూద్రతవైవసహగోభిరస్తు) అహేతినిపాతఅశ్చర్యే. యోగమహిమవిదితలోకత్రయఋషిఃజానశ్రుతేః బ్రహ్మజ్ఞానవిధురతానిమిత్తానాపరగర్భితంసవాక్యశవణేనశోకావిష్టతాం, తదనన్తరమేవబ్రహ్మజిజ్ఞాసయాదద్యోగం, చవిదిత్వాऽస్యబ్రహ్మవిద్యాయోగ్యతామభిజాయసత్యామపివిరక్తాయాంవిరకాలసేవాంవినాఅర్థప్రదానేనశుశ్రూషమాణస్యాస్యయావద్భక్తిప్రదానేనవినా బ్రహ్మవిద్యాప్రతిష్ఠితాఽభవతీతిమత్వాతమనుగృహ్ణన్స్వశోకావిష్టతాముపదేశయోగ్యతాఖ్యాపితాం. బ్రహ్మజిజ్ఞాసాబాధ్యస్యనిర్వర్గంస్యయోగమహిమసాత్మ్యం సకలప్రాప్తవ్యంకృష్ణస్యమహిమానం, తస్యోనిత్యత్వప్రవృత్తిసమితకిశూద్రశబ్దామన్త్రణేనఖ్యాపయన్- హారేత్వా- హారకహితతత్వా- రథః. అశ్వతరీరథః. తవైవగోభిస్సహాస్తు. కిఞ్చ హిరణ్యగ్రామగృహాదికూన్యస్యమమగౌరవహారకేణకార్యమ్. మత్ప్రయోజనాపర్యవసానాల్పధనదానేనదకత్థంతవ బ్రహ్మవిద్యాప్రతిష్ఠితాభవేత్, బిమ్మనాపత్యర్థః

* స్యాయిత్యాదినాఽక్ష్యారణేపతితేన ※ తుచేత్యస్మేతిసూత్రేణరక్షిత్యయం, ఇచేత్యకారస్యదీర్ఘే, ః అయితిమాద్యకీర్ణత్వేపూర్వసూత్రేణథాతారుకారస్యదీర్ఘాదేశే, చశూద్రశబ్దోऽనిష్పన్నోభవతి. (తముహపునరేవజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణస్సహస్రంగవాంనిష్కమశ్వతరీరథందుహితరంతదాదాయప్రతిచక్రమే) తపశ్చాత్పౌత్రాయణజానశ్రుతిఃగవాంసహస్రం, రైక్వస్యపరిణయార్థంస్వకన్యా, మహాసార్థం అత్రత్యం గ్రామం, చాపాజహారేత్యర్థః. ౩

శం.— హేరైక్వఇదంగవాంసహస్రం. అయంనిష్కః. అయమశ్వతరీరథః ఇయంజాయాత్వదర్థమానీతా. అయంచగ్రామః- యస్మిన్నాస్సే- తిష్ఠసి సచత్వదర్థమయాకల్పితః. తదేతత్సర్వమాదాయానుశాధ్యేవమాం మాంహేభగవః ౪

రం.— (తంహాభ్యువాదరైక్వేదంసహస్రంగవామిత్యాది) స్వాపత్యంసర్వంసమర్ప్యఋషిం - మామనుశాధ్యేవ-నప్రత్యాఖ్యాహీతిప్రార్థయామాసేత్యర్థః. యస్మిన్- గ్రామే త్వమాస్సే- నివసిష్యసి. సోऽయంతవవాసార్థో గ్రామఇత్యన్వయః. ౪

శం.— ఇత్యుక్తఃతస్యాః- జాయార్థమానీతాయారాజ్ఞోదుహితుర్ముఖం- ద్వారం, విద్యాదానేతీర్థం, ముఖముపోద్గృహ్ణన్-జానన్నిత్యర్థః * బ్రహ్మచారీధనదాయీమేధావీ శ్రోత్రియః ప్రియః।విద్యయావిద్యాంయః ప్రాహతానితీర్థానిషణ్మమేతివిద్యాయావచనంవిజ్ఞాయతే. ఏవంజానన్-ఉపోద్గృహ్ణన్నువాచ- ఉక్తవాన్. ఆజహార- ఆహృతవాన్భవాన్ యదిమాగావో, యచ్చాన్యద్ధనం,- తత్సాధ్వితివాక్యశేషః. శూద్రేతిపూర్వోక్తానుకృతిమాత్రం- నతుకారణాన్తరాపేక్షయాపూర్వవత్. అనేనైవముఖేన - విద్యాగ్రహణతీర్థేనాలాపయిష్యథాః - ఆలాపయసీతి. మాంభాషయసీత్యర్థః. తే హైతే గ్రామారైక్వపర్ణానామ- విఖ్యాతామహావృషేషు- దేశేషు. యత్ర- యేషు గ్రామేష్వావాస- ఉషితవాన్రైక్వః- తానసౌ గ్రామానదాదస్మై- రైక్వాయరాజా. తస్మై- రాజ్ఞేధనందత్తవతేహ- కిలోవాచవిద్యాంసః - రైక్వః. ……………………… ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విద్యాదానే తస్యాఃద్వారత్వం, తద్దాతుశ్చవరస్నానదానతీర్థతాం, జానన్నువాచేతిసమ్బన్ధః. ధనదాతుర్విద్యాదానతీర్థత్వేప్రమాణమాహ (బ్రహ్మచారీతి) తస్యాఃద్వారతాంవిద్యాదానే, తద్దాతుస్తీర్థతాం, చజానన్నువాచేత్యుక్తమనువదతి (ఏవంజానన్నితి) కిముక్తవానిత్యపేక్షాయామాహ (ఆజహారేతి) తత్రవైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (పూర్వవదితి) అల్పధనహరణనిమిత్తాయాంకారణాపేక్షాయాంశూద్రే

ఉ.— వాయుర్వావ సంవర్గో యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి॥ ౧
యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇత్యధిదైవతమ్॥ ౨

తిస్మ్యేత్యథనపదిత్యర్థః. రైక్వేణ గ్రామాదికం గృహీత్వా విద్యాం జానశ్రుతయే దత్తేత్యనేన ప్రతిగ్రహీతృత్వముపదర్శయతి (తేహైతే ఇతి) మహావృషేషు మహావృషేష్విత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్యా హ ముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచ) ముఖం- ఉపాయనరూపో పాయనం తస్య- జానశ్రుతిసమ్బన్ధినముపోద్గృహ్ణన్- ఆజ్ఞీకుర్వన్ ఉక్తవానిత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (ఆజహారేమాశ్శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి) ఇమాః- దక్షిణాః ఆజహర్థ. ఆజహారేతి వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. అనేనైవ ముఖేన- ఉపాయనేన మాం బ్రహ్మోపదేశరూపం వాక్యమాలాపయిష్యసే. బ్రహ్మవిద్యోపదేశం స్వీకరిష్యసీత్యర్థః. * భాషసే ఇత్యేతదభావశ్ఛాన్దసః. పునరపి శూద్రేతి సమ్బోధనస్య పూర్వవదేవ ప్రయోజనం. అత్ర శూద్రశబ్దస్య నరూఢ్యా వర్ణవిశేషోఽర్థః - చతుర్థవర్ణస్య బ్రహ్మవిద్యాయామనధికారాదితి ద్రష్టవ్యం. (తే హైతే రైక్వపర్ణా నామ మహావృషేషు యత్రాస్మా ఉవాస) యత్ర గ్రామేషు రైక్వ ఉవాస- తే మహావృషాఖ్యదేశేషు రైక్వపర్ణా ఇతి ప్రసిద్ధాః. గ్రామాన్ దత్తవానిత్యర్థః. (తస్మై హోవాచ) తత్సర్వం దత్తవతే జానశ్రుతయే రైక్వస్సోపాస్యాం దేవతాముపదిదేశేత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వాయుర్వావ సంవర్గః) వాయుః బాహ్యః. వావేతి- అవధారణార్థః. సంవర్గః- సంవర్జనాత్. సఙ్గ్రహణాత్. సఙ్గ్రసనాద్వా సంవర్గః. వక్ష్యమాణా అగ్న్యాద్యా దేవతా ఆత్మభావమాపాదయతీత్యతస్సంవర్గః. సంవర్జనాఖ్యో గుణో ధ్యేయో వాయోః - కృతాయమన్తర్భావవదృష్టాన్తాత్. కథం సంవర్గత్వం వాయోరితి. ఆహ- యదా- యస్మిన్కాలే వై అగ్నిరుద్వాయతి- ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి. ఉపశామ్యతి. తదాఽసావగ్నిర్వాయుమేవాప్యేతి- వాయుస్వాభావ్యమపిగచ్ఛతి. తథా- యదా సూర్యోఽస్తమేతి- వాయుమేవాప్యేతి. యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి - వాయుమేవాప్యేతి. నను కథం సూర్యాచన్ద్రమసోస్స్వరూపావస్థితయోర్వాయ్వపిగమనం. నైష దోషః - అస్తమనేఽదర్శనప్రాప్తేర్వాయునిమిత్తత్వాత్. వాయునా హ్యస్తం నీయతే సూర్యః - చలనస్య వాయుకార్యత్వాత్. అథవా - ప్రలయే సూర్యాచన్ద్రమసోః స్వరూపభ్రంశే తేజోరూపయోర్వాయావేవాపిగమనం స్యాత్. ౧

ఆ.— కథం విద్యాముక్తవానిత్యాశఙ్క్యాధిదైవతం తదుక్తిప్రకారం దర్శయతి (వాయురిత్యాదినా) * ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇతి వక్ష్యమాణేనాపునరుక్తితాయై వాయుం వ్యాచష్టే (వాయుర్బాహ్య ఇతి) సంవర్జనాదిశబ్దస్య వ్యాఖ్యా- సఙ్గ్రహణాదితి. సఙ్గ్రహణపక్షం సమర్థయతే (వక్ష్యమాణా ఇతి) కిమితి సంవర్గత్వం వాయోరుపదిశ్యతే. తత్ర దృష్టాన్తశ్రుతిం ప్రమాణయతి (కృతాయేతి) సఙ్గ్రసనాద్వేత్యుక్తం పక్షమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) సూర్యాచన్ద్రమసోర్వాయావపిగమనమాక్షిపతి (నన్వితి) ఆ ప్రలయాత్తయోరధికారపదే స్థితత్వశ్రీకారాత్స్వరూపావస్థితత్వం. వాయునిమిత్తత్వం వ్యుత్పాదయతి (వాయునా హీతి) సూర్యగ్రహణం చన్ద్రమసోప్యుపలక్షణం. గౌణత్వాద్ధి వాయౌ అప్యయస్య సూర్యాదేస్తాత్త్వికప్యయపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ౧

రం.— ఉపదేశమాహ (వాయుర్వావ సంవర్గః) సంవర్జననామగుణయోగాద్వాయురేవ సంవర్గః. సంవర్జనం- సఙ్గ్రహణం. ఏకీకృత్య గ్రహణమిత్యర్థః. సంవర్గత్వగుణకో వాయుర్ధ్యేయ ఇతి యావత్. సంవర్గత్వమేవోపపాదయతి (యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతీత్యాది) ఉద్వాయతి- ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి. వినశ్యతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తథా - యదా ఆప ఉచ్ఛుష్యన్తి - ఉచ్ఛోషముపగచ్ఛన్తి. తదా వాయుమేవాపియన్తి. వాయుర్హి - యస్మాదేవైతాన్ - అగ్న్యాదీన్మహాబలాన్ సంవృఙ్క్తే- అతో వాయుస్సంవర్గగుణ ఉపాస్య ఇత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- దేవతాసు సంవర్గదర్శనముక్తం. ౨

ఆ.— సంవృఙ్క్తే- సమయే హి సంహరతీవేత్యర్థః. ౨

రం.— (యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇతి) అగ్నిసూర్యచన్ద్రాణాం తేజోరూపాణాం జలస్య చ లయే వాయౌ ఏకీభావాద్వాయుస్సంవర్గ ఇత్యర్థః. శ్రుతక్రమే హి * ఏనం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది బ్రహ్మవిద్యాప్రశంసావగమాత్ వక్ష్యమాణలిఙ్గానుపపత్తేశ్చ వాయుశబ్దేన వాయుశరీరకపరమాత్మోచ్యతే. సంవృఙ్క్తే- ఏకీకృత్య గృహ్ణాతీత్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఏవం దేవేషు సంవర్గోఽయమిత్యర్థః. ౨

ఉ.— అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావసంవర్గః సయదాస్వపితి ప్రాణమేవవాగప్యేతి ప్రాణంచక్షుః ప్రాణగ్ శ్రోత్రం ప్రాణంమనః ప్రాణోహ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇతి॥ ౩

తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు॥ ౪

అథహశౌనకంచకాపేయమభిప్రతారిణంచకాక్షసేనింపరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీబిభిక్షే తస్మా ఉహన దదతుః॥ ౫

సహోవాచ మహాత్మనశ్చతురో దేవఏకః కస్సజగారభువనస్యగోపాః। తంకాపేయనాభిపశ్యన్తిమర్త్యా అభిప్రతారిన్బహుధావసన్తం। యస్మైవా ఏతదన్నంతస్మా ఏతన్నదత్తమితి॥ ౬

శం.— అథ- అనన్తరమధ్యాత్మం- ఆత్మని సంవర్గదర్శనమిదముచ్యతే ప్రాణః- ముఖ్యో వావ సంవర్గః. సః- పురుషో యదా - యస్మిన్కాలే స్వపితి. ప్రాణమేవ వాగప్యేతి వాయుమివాగ్నిః. ప్రాణంచక్షుః. ప్రాణం శ్రోత్రం. ప్రాణం మనః. ప్రాణో హి- యస్మాదేతాన్- వాగాదీన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇతి. ౩

ఆ.— కథం ప్రాణస్య సంవర్గత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సపురుష ఇతి) తస్మాత్సంవర్గ ఇత్యధ్యాత్మమితి శేషః. ౩

రం.— తథా ప్రాణస్సంవర్గ ఇత్యాహ (అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావసంవర్గ ఇతి) తదుపపాదయతి (సయదాస్వపితి) సః- పురుషో యదా- యస్మిన్కాలే స్వపితి-తదా (ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణంచక్షుః ప్రాణంశ్రోత్రం ప్రాణంమనః ఇత్యాది) ప్రాణే వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనసామేకీభావాత్ప్రాణం సంవర్గముపాసీతేత్యర్థః. అత్రాపి ప్రాణశబ్దస్యశ్శరీరకపరమాత్మపరో ద్రష్టవ్యః. ౩

శం.— తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ - సంవర్గనగుణౌ. వాయురేవ దేవేషు సంవర్గః. ప్రాణః ప్రాణేషు- వాగాదిషు ముఖ్యః. ౪

ఆ.— వాయుప్రాణావధిదైవతాధ్యాత్మభేదేన సంవర్గగుణావుక్తావుపసంహరతి (తావితి) ౪

రం.— ఉక్తమర్థముపసంహరతి (తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు) స్పష్టోర్థః. ౪

శం.— అథ- ఏతయోః స్తుత్యర్థమియమాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే. హేతి- ఐతిహ్యార్థః శౌనకంచ - శునకస్యాపత్యంశౌనకం. కాపేయం- కపిగోత్రం. అభిప్రతారిణంచ- నామతః కక్షసేనస్యాపత్యం- కాక్షసేనిం. భోజనాయోపవిష్టౌ పరివిష్యమాణౌ సూపకారైర్బ్రహ్మచారీ- బ్రహ్మవిచ్ఛాత్రో బిభిక్షే- భిక్షితవాన్. బ్రహ్మచారిణో బ్రహ్మవిన్మానితాంబుద్ధ్వా తంవిజిజ్ఞాసమానౌ తస్మా ఉ హ భిక్షాం న దదతుః - నదత్తవన్తౌ హ కిమయం వక్ష్యతీతి. ౫

ఆ.— అథ హేత్యాద్యనన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (అథైతయోరితి) బ్రహ్మవిచ్ఛాత్రః- బ్రహ్మవిదాం మధ్యే శూరమాత్మానం మన్యమాన ఇతి యావత్. బుద్ధ్వా-లిఙ్గవిశేషేణేతి శేషః. జిజ్ఞాసమానావిత్యుక్తమేవవ్యనక్తి (కిమయమితి) ౫

రం.— సంవర్గవిద్యాస్తుత్యర్థమాఖ్యాయికేయమారభ్యతే (అథహశౌనకంచకాపేయమభిప్రతారిణంచకాక్షసేనింపరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీబిభిక్షే) కపిగోత్రం శునకపుత్రం, కక్షసేనసుతమభిప్రతారినామానం, చ తౌ ద్వౌ సూపకారైః పరివిష్యమాణౌ భోజనాయోపవిష్టౌ కశ్చిత్సంవర్గోపాసకో బ్రహ్మచారీ భిక్షితవాన్. (తస్మా ఉ హ న దదతుః) అయం బ్రహ్మచారీ సంవర్గవిద్యానిష్ఠో దురభిమానీ యద్వక్ష్యతీతి- తచ్ఛ్రోతవ్యమితి బుద్ధ్వా తస్మై తౌ భిక్షాం న దత్తవన్తౌ. ౫

శం.— స హోవాచ బ్రహ్మచారీ. మహాత్మనశ్చతుర ఇతి- ద్వితీయాబహువచనం. దేవ ఏకోఽగ్న్యాదీన్ వాయుః, వాగాదీన్ ప్రాణః, కః- స ప్రజాపతిర్జగార- గ్రసితవాన్. కస్స జగారేతి- ప్రశ్నమేకే మన్యన్తే. భువనస్య- భవన్త్యస్మిన్ భూతానీతి భువనం- భూరాది స్సర్వో లోకః. తస్య గోపాః- గోపాయితా. రక్షితా. గోప్తేత్యర్థః. తం- కం. ప్రజాపతిం హే కాపేయ. నాభిపశ్యన్తి- నజానన్తి మర్త్యాః- మరణధర్మాణః. అవివేకినో వా. హేఽభిప్రతారిన్. బహుధా-అధ్యాత్మాధిదైవతాధిభూతప్రకారైర్వసన్తం. యస్మై వా ఏతదహన్యహన్యన్నమదనాయాహ్రియతే- సంస్క్రియతే. తస్మై- ప్రజాపతయే ఏతత్- అన్నం న దత్తమితి. ౬

ఆ.— చతుర ఇతి ద్వితీయాబహువచనదర్శనాన్మహాత్మన ఇతి తాదృగేవేత్యాహ (ద్వితీయేతి) యద్వా - మహాత్మన ఇత్యస్య షష్ఠ్యన్తత్వే, చతుర ఇత్యస్య చ సమీచీనే, ప్రయోగదర్శనాదిహ తథాఽభూదితి మత్వాహ (మహాత్మన ఇతి) అతో హి జగారేతి సమ్బన్ధః. కశ్శబ్దః ప్రజాపతివిషయో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రతి పక్షాన్తరమాహ (కస్స ఇతి) యస్తజ్జగార-సకస్స్యాదితి ప్రశ్నమేకేవదన్తీత్యర్థః. అత్తారం ప్రాణమాత్మానం, స్వైకత్వేన పశ్యన్ బ్రహ్మచారీ మహ్యం భిక్షాం యన్న దదతుర్భవన్తౌ- తత్తస్మై దేవాయైవ న దదతురిత్యజ్ఞత్వమేవ తయోర్దర్శయన్నాహ (యస్మా ఇతి) ౬

రం.— (స హోవాచ) సః - బ్రహ్మచార్యువాచ. (మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కస్స జగార భువనస్య గోపాః తం కాపేయ నాభిప

ఉ.— తము హ శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః ప్రత్యేయాయ ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాగ్ం
హిరణ్యదగ్ంష్ట్రో బభసోఽనసూరిః । మహాన్తమస్య మహిమానమాహురనద్యమానో యదనన్నమత్తీతి
వై వయం బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహే దత్తాస్మై భిక్షామితి॥ ౭

తస్మా ఉ హ దదుస్తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం తస్మాత్సర్వాసు దిక్ష్వన్నమే

తిస్రస్త్రిమూర్త్యాత్మకో ప్రజాపతిర్బహుధా వసన్తం) అథవా మహాత్మనః అగ్న్యాదిత్యచన్ద్రజలరూపాన్, అధ్యాత్మం వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనోరూపాన్, చతురః- చతుస్సఙ్ఖ్యాకాన్ దేవాన్ సర్వలోకస్య గోపాః- గోప్తా స ఏక ఏవ దేవో వాయుప్రాణరూపీ కః- ప్రజాపతిః జగార- సంహృతవాన్ హే కాపేయాభిప్రతారిన్. ఏవంభూతం ప్రజాపతిం బహుధా- బహురూపతయా వసన్తం మర్త్యాః- మరణధర్మాణోఽవిద్యామోహితాస్సన్తో న జానన్తీత్యర్థః. గోపాః- గోపురక్షణే అసు ప్రత్యయాన్తః. (యస్మై వా ఏతదన్నం తస్మా ఏతన్న దత్తమితి) జగత్సర్వం యస్మై- యస్య సంవర్గస్య ప్రజాపతేరన్నం- తస్మై భిక్షమాణాయ మహ్యమన్నం న దత్తం. అతః కేపి న జానన్తీతి. ఉపాసనదార్ఢ్యాయ త్వౌపాస్త్యైక్యబుద్ధ్యా భిక్షమాణాయ తస్మై అప్రదానమేవ స్వోపాస్యదేవతాయా అప్రదానం మత్వా తస్మా ఏతన్న దత్తమితి తౌ సంబోధయామాసేత్యర్థః. ౬

శం.— తము హ- బ్రహ్మచారిణో వచనం శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః - మనసాఽఽలోచయన్ బ్రహ్మచారిణం ప్రత్యేయాయ- ఆజగామ. గత్వా చాహ- యం త్వమవోచః * నాభిపశ్యన్తి మర్త్యా ఇతి- తం వయం పశ్యామః. కథం. ఆత్మా- సర్వస్య స్థావరజఙ్గమస్య. కిం చ - దేవానాం- అగ్న్యాదీనామాత్మని సంహృత్య- గ్రసిత్వా పునర్జనితా- ఉత్పాదయితా వాయురూపేణాధిదైవతమగ్న్యాదీనాం, అధ్యాత్మం చ ప్రాణరూపేణ వాగాదీనాం- ప్రజానాం చ జనితా. అథవా- ఆత్మా దేవానాం- అగ్నివాగాదీనాం. జనితా ప్రజానాం- స్థావరజఙ్గమాదీనాం. హిరణ్యదంష్ట్రః - అమృతదంష్ట్రః. అభగ్నదంష్ట్ర ఇతి యావత్. బభసః- భక్షణశీలః. అనసూరిః- సూరిః- మేధావీ నసూరిః- అసూరిః తత్ప్రతిషేధేఽనసూరిః. సూరిరేవేత్యర్థః. మహాన్తం- అతిప్రమాణం. అప్రమేయమస్య- ప్రజాపతేర్మహిమానం- విభూతిమాహుర్బ్రహ్మవిదః. యస్మాత్స్వయమన్యైరనద్యమానః- అభక్ష్యమాణో యదనన్నం- అగ్నివాగాదిదేవతారూపమత్తి- భక్షయతీతి. వై ఇతి నిరర్థకః. వయం హే బ్రహ్మచారిన్. ఆ ఇదం. ఏవం- యథోక్తలక్షణం బ్రహ్మ వయమ్ ఆ ఉపాస్మహే. వయమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. అన్యే - న వయమిదముపాస్మహే. కిం తర్హి. పరమేవ బ్రహ్మోపాస్మహే ఇతి వర్ణయన్తి. దత్తాఽస్మై భిక్షామిత్యవోచద్భృత్యాన్. ౭

ఆ.— దర్శనమేవ ప్రశ్నద్వారా విశదయతి (కథమిత్యాదినా) అధిదైవతమగ్న్యాదీనాం - వాయురూపేణ జనితేతి సమ్బన్ధః. తస్య ప్రాథమికం కృత్యం దర్శయతి (ఆత్మనీతి) అగ్న్యాదీన్ ప్రలయకాలే దేవః స్వాత్మని వాయురూపేణ గ్రసిత్వా పునరుత్పత్త్యవస్థాయాముత్పాదయితేతి యోజనా. అధ్యాత్మం వాగాదీనపి స్వాపావస్థాయాం స్వాత్మని ప్రాణరూపేణ సంహృత్య పునః ప్రబోధావస్థాయాం తేషాముత్పాదయితా దేవః ప్రాణరూపేణేత్యాహ (అధ్యాత్మం చేతి) దేవానాం- అగ్న్యాదీనాం, ప్రజానాం- వాగాదీనాం, చ జనితేత్యుక్తం. సమ్ప్రతి వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అథవేతి) అభగ్నదంష్ట్రః- సర్వసంహర్తురపి న కాచన గ్లానిర్భవతీత్యర్థః. ప్రజాపతేర్మహిమ్నోఽతిప్రమాణత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి) ఇతిశబ్దాత్పరస్తాద్యచ్ఛబ్దస్య సమ్బన్ధః. తదర్థశ్చ యస్మాదిత్యుక్తః. తస్మాత్ప్రజాపతేర్మహిమానమతిప్రమాణమాహురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. వై వయమిత్యాదిభాగం పదచ్ఛేదపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (వయమిత్యాదినా) క్రియాపదేన వయమిత్యస్య సమ్బన్ధముక్తముపపాదయతి (వయమితీతి) బ్రహ్మచారిన్నిదం వయమా- సమన్తాదుపాస్మహే బ్రహ్మేత్యుక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ పదచ్ఛేదపూర్వకం వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అన్యే నేతి) శౌనకస్యాభిప్రతారిణశ్చ జ్ఞానాతిశయం దర్శయిత్వా * యతిశ్చ బ్రహ్మచారీ చేత్యాదిస్మృతిమనుసృత్యాహ (దత్తేతి) ౭

రం.— (తము హ శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః ప్రత్యేయాయ) కాపేయః శౌనకః తత్- బ్రహ్మచారిణోక్తం ప్రతిమన్వానః- మనసాఽఽలోచయన్ తత్సమీపం ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగత్యోవాచ. (ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసోఽనసూరిరిత్యాది) దేవానామాత్మా- నియన్తా. ప్రజానాముత్పాదకః హిరణ్యదంష్ట్రః- కమనీయదంష్ట్రాయుక్తః. హిరణ్యవిదారకదంష్ట్రాయుక్త ఇతి వా. బభసః- భక్షణశీలః. అసురసంహారక ఇతి యావత్. అసూరిర్న భవతీత్యనసూరిః - విపశ్చిదితి యావత్. అస్య చ - శ్రీనృసింహస్య పరమాత్మనః మహిమానం మహాన్తమాహుః. యత్స్వయమన్యైరనద్యమానః- అనాశ్యమానః. అనన్నం- వాగాదికం అత్తి - నాశయతి. ఏవమ్భూతః పరమాత్మైవ సంవర్గః- న త్వదుక్తః ప్రజాపతిరిత్యర్థః. అతో హే బ్రహ్మచారిన్ వయం న త్వదుక్తప్రజాపతిరూపం సంవర్గముపాస్మహే - అపి తు ఇతి వై - ఇత్యేవ. పరమాత్మానమేవ. అత స్త్వం సంవర్గం న యథావజ్జానాసీత్యుక్త్వా అస్మై భిక్షాం దత్త- ప్రయచ్ఛతేతి పరిచారకానాహేత్యర్థః. అనేన సంవర్గవిద్యాయా వాయుప్రాణశరీరకపరమాత్మపరత్వమావిష్కృతం భవతి. ౭

శం.— తస్మా ఉ హ దదుస్తే భిక్షాం. తే వై- యే గ్రస్యన్తేఽగ్న్యాదయో, యశ్చ తేషాం గ్రసితా వాయుః, పఞ్చాన్యే వాగాదిభ్యః. తథా- అన్యే తేభ్యః పఞ్చాధ్యాత్మం వాగాదయః ప్రాణశ్చ. తే సర్వే దశ భవన్తి- సఙ్ఖ్యయా దశ సన్తస్తత్కృతం భవతి. చతురఙ్కాయాః- ఏవం

వదశకృతగ్ సైషా విరాడన్నాదీ తయేదగ్ సర్వం దృష్టగ్ సర్వమస్యేదం దృష్టం భవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

చత్వారః. కృతేఽయాః- ఏవం త్రయోఽపరే. ద్వౌ ద్వాపరాయః-ఏవం ద్వావన్యౌ. ఏకః కల్యాయః- ఏవమేకోఽన్యః. ఇత్యేవం దశసన్తస్తత్కృతం భవతి యత ఏవం సర్వాసు దిక్షు- దశస్వప్యన్యాస్వగ్న్యాదిషు ప్రాణాదిషు చ దశసంఖ్యాసామాన్యాదన్నమేవ- * దశాక్షరా విరాడ్విరాడన్నమితి హి శ్రుతిః. అతోఽన్నమేవ - దశసంఖ్యత్వాత్. అత ఏవ దశకృతేఽన్తర్భావాచ్చ చతురాయత్వేనైక్యమిత్యాహ. సైషా విరాడ్దశసంఖ్యా సత్యన్నం చాన్నాదినీ చ కృతత్వేన. కృతే హి దశసంఖ్యాన్తర్భూతా- అతోఽన్నమన్నాదినీ చ. తథా హి వాయ్వాది దేవతాత్మభూతస్య ప్రాణాత్మనో దశసంఖ్యయాఽన్నం, కృతసంఖ్యయాఽన్నాదీ. తయా - అన్నాన్నాదిన్యేదం సర్వం - జగద్దశదిక్సంస్థం దృష్టం - కృతసంఖ్యాభూతతయోపలబ్ధం ఏవంవిదోఽస్య సర్వం - కృతసంఖ్యాభూతస్య దశదిక్సంస్థం దృష్టం - ఉపలబ్ధం భవతి. కిఞ్చ - అన్నాదశ్చ భవతి- య ఏవం- యథోక్తదర్శీ. ద్విరభ్యాసః ఉపాసనసమాప్త్యర్థః. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆఖ్యాయికాద్వారా ప్రకృతాయాం సంవర్గవిద్యాయాం * అన్యా దేవానామిత్యాదిగుణజాతముపదిశ్య గుణాన్తరముపదేష్టుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (తే వా ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (యే గ్రస్యన్త ఇతి) తయేతే వాగాదిభ్యస్స కాశాదన్యే పఞ్చేతి సమ్బన్ధః. అగ్న్యాదయో వాయ్వాదీక్ వాయుసహితా అగ్న్యాదయః పఞ్చ ఉక్తాస్తేనైవ ప్రకారేణాధ్యాత్మమపి తేభ్యస్స కాశాదన్యే ప్రాణసహితా వాగాదయః పఞ్చేత్యాహ (తథేతి) అవాన్తరసంఖ్యావిశేషముక్త్వా తస్మాదవయవసంఖ్యానివేశం దర్శయతి (తే సర్వ ఇతి) దశసంఖ్యాసమ్బన్ధాత్తే హి. (సఙ్ఖ్యేయేతి) కృతాయాం ఫలితం కృతత్వేనాన్తర్భావాత్కృతమిత్యుచ్యతే- తత్ర దశసంఖ్యాయాః కృతస్యస్వత్వత్వాదపి దశత్వం. ఉక్తమగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ దశసన్తస్తత్కృతం భవతీతి ప్రతిపాదయతి (చతురయ ఇత్యాదినా) ఏకస్మాదయా అస్యాయం చతురఙ్కోపేత ఇతి- తద్వదగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ గ్రస్యమానాశ్చత్వారో భవన్తి. ఉపాదానాయేత్రేతాదయో ద్వ్యేకసంఖ్యాః ప్రసిద్ధాః. తథాఽగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ త్రైకసంఖ్యా త్రయః. యథా చతురన్తాద్వాపరనామా ఽయోద్వ్యఙ్కోపేతో జాయతే- తద్వద్వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు ద్వయోర్ద్వ్యయోరిత్యాద్యాన్యేభవన్తి. తథా చ కలిసంజ్ఞోఽన్యో భవత్యేకాఙ్కోపేతో ఽగ్న్యాదీనాం గణితా వాయు, ర్వాగాదీనాం గణితా ప్రాణ. ఏకైక ఏకోఽన్యోఽపరోఽన్యః. ఇత్యేవం- గణ్యత్వేన గణిత్వేన చ దశస్వ సైన్యాక్రోడీకృతం కృతం భవతీత్యర్థః. ద్యూతస్య సర్వాన్యాయ పృథక్సిద్ధాదశసంఖ్యాయా తాం దేవానాం కృతద్వారస్య నేతా త్వం సమ్పాదితం. ఇదానీం దశసంఖ్యావత్త్వేనైవ విరాట్త్వసమ్పాదనే తేషాం చతుర్విధత్వం సమ్పాదయతి (యత ఇతి) అగ్న్యాదిషు వాగాదిషు చ మిలితేషు దశసంఖ్యావత్త్వే పికృతమస్తీత్యర్థః- తథా చ కథం సఙ్ఖ్యాసామాన్యం- తేషాం సంఖ్యాసామాన్యసమ్పాదనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దశాక్షరేతి) విరాడ్దశసంఖ్యావతీ ప్రసిద్ధా- సా చాన్నమితి శ్రూయతే - తథా చ యథోక్తేష్వగ్న్యాదిషు వాగాదిషు చ మిలితేషు సంఖ్యాసామాన్యాద్విరాట్త్వం సమ్పాద్యాన్నత్వం సమ్పాదయతి- ముకృతమిత్యాహ (అత ఇతి) తేషు కృతత్వేనాన్నత్వం సమ్పాదితముపసంహరతి (తత ఏవేతి) ద్యూతస్యాయ చతుష్టయవిశిష్టత్వేన కృతత్వేన కృతోపలక్షితేతత్ర దశసంఖ్యాయాస్సత్త్వాత్తదేవం సంఖ్యాసామాన్యాదగ్న్యాదయశ్చకృతం భవతి. తతశ్చ తేషామన్నత్వాముక్తమిత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుక్తేష్వగ్న్యాదిషు విరాట్త్వమన్నత్వం కృతత్వమితి త్రయముపసంహరతి (సైషేతి) విరాజోఽభేదేయత్వాత్తన్నామ్నః స్త్రీలిఙ్గతయా సైషేతి విధేయలిఙ్గభాక్ సన్తతయేతే ప్రకృతా దేవతా విరాడ్త్వేన గృహ్యన్తే సా చ దశ దేవతాత్మికా దశసంఖ్యావతీ భవత్యన్నమిత్యవదేవతానామన్నత్వసిద్ధిః. అన్నాదీత్యస్య విరాజాస్స్పష్టాదన్నాదినీతివ్యాఖ్యాతం. తతశ్చ దేవతాత్మికా విరాట్కృతత్వేనాన్నాదినీతి తదాత్మకానామగ్న్యాదీనామప్యన్నత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. విరాట్త్వేనాన్నత్వం, కృతత్వేనాన్నత్వం, చేతి సమ్పత్తిద్వయమగ్న్యాదౌ దర్శితముపసంహరతి (కృతేతి) కృతోపలక్షితేయం తేన దశసంఖ్యా న స్వభావసిద్ధా- సా చాగ్న్యాదౌ వర్తితా- తథా చ సంఖ్యాసామాన్యాద్ద్యూతగతమన్నత్వమగ్న్యాదిషు సమ్పాద్యతే- తేనేదం దశకమన్నాదీత్యుచ్యతే. విరాడ్విదేశదశసంఖ్యావతీత్యుక్తం- సా చాన్నం- * విరాడన్నమిత్యుక్తత్వాత్. తతశ్చ విరాట్సమ్పత్త్యా భవతి ప్రకృతం దశకమన్నమిత్యర్థః. సగుణం సంవర్గదర్శనముక్త్వా తత్ఫలం వక్తుం విద్వాన్స్వరూపం సఙ్క్షిపతి (తథేతి) యథాఽగ్న్యాదీనాం విరాట్త్వేనాన్నత్వం, కృతత్వేనాన్నాదత్వం,- తథా వాయుమగ్న్యాద్యాత్మకం, ప్రాణం చ వాగాద్యాత్మకం, మేకీకృత్యాత్మత్వేన విద్వాన్ దశదేవతాత్మస్వయం భూతస్సన్ దశసంఖ్యయాఽన్నం విరాట్త్వేనాన్నం, కృతశబ్దితద్యూతా స్తగ్గతదశసంఖ్యావచ్ఛిన్నతయా కృతత్వేనాన్నాదీ, భవతీత్యర్థః. ఫలోక్త్యుపయోగిత్వేనార్థాన్తరమాహ (తయేతి) కృతోపలక్షితద్యూతస్థసంఖ్యావచ్ఛిన్నత్వేనావస్థితయాఽన్నత్వేనాన్నాదిత్వేన వ్యవస్థితయా సర్వమిదం జగద్దశసు దిక్షు సంస్థితం దృష్టం - ఉపలబ్ధం భవతి. న హి దేవతాదశకం హిత్వా జగన్నామ కిఞ్చిదస్తి- తథా చ దృష్టే దేవతాదశకే దృష్టమేవ సర్వం జగద్భవేదిత్యర్థః. భూమికామేవం కృత్వా విద్యాఫలం దర్శయతి (ఏవంవిద ఇతి) వాయుం ప్రాణమత్తారమాత్మత్వేన పశ్యతః కృతసంఖ్యావచ్ఛిన్నతయా స్థితస్య దశదేవతాభూతస్య సర్వం జగద్దృష్టం భవతి- దృష్టదేవతాదిరిక్తస్య జగతోఽభావాదిత్యర్థః. యో యథోక్తదర్శీ-ప్రాణో భూత్వా సర్వత్రాన్నాదశ్చ భవతీతి ఫలాన్తరం.. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

౮౦.— (తస్మా ఉహ దదుః) తస్మై- బ్రహ్మచారిణే పరిచారకా భిక్షాం దదురిత్యర్థః. సంవర్గవిద్యాస్తుతయే తత్సమ్బన్ధిపదార్థానాం కృతాయ
త్వేన విరాట్త్వేనాన్నత్వేనాన్నాదిత్వేన చ స్తౌతి (తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం) అధిదైవతమగ్న్యాదిత్యచన్ద్రజలరూపాః పఞ్చార్థా
అపియన్తశ్చత్వారః, అపియమానో వాయురేక, ఇతి పఞ్చ. అధ్యాత్మం వాగాద్యా అపియన్తశ్చత్వారః, అపియమానః ప్రాణ ఏక, ఇతి పఞ్చ. అహత్య ద
శత్వసఙ్ఖ్యాం ప్రాప్తాస్సన్తః కృతాయతాం భజన్తే. కృతసంజ్ఞే తస్మిన్ అయే చతురఙ్కాయ త్ర్యఙ్కాయ ద్వ్యఙ్కాయైకాఙ్కాయాః పాపసు ప్రవిష్ట
తయా దశాఙ్కత్వం - ఏకస్య ద్వయోస్త్రయాణాం చతుర్ణాం చ సమావేశాద్దశత్వసఙ్ఖ్యాసమ్భవాదితి భావః. (తస్మాత్సర్వాసు దిక్ష్వన్నమేవ దశ కృతం)
తస్మాద్ధేతోస్సంవర్గవిద్యోపాస్యం దశత్వసఙ్ఖ్యారూపతయా కృతాయరూపం సత్ దశసు దిక్షు విద్యమానమన్నమేవ భవతి- * దశాక్షరా విరాడన్నం విరా
డితి శ్రుతేః. (సైషా విరాడన్నాదీ) దశత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్ * దశాక్షరా విరాడితి విరాట్ఛన్దో భవతి. అన్నమత్తీత్యన్నాదీ. కృతసంజ్ఞికే అయే దశ
సఙ్ఖ్యాయా అభ్యన్తర్భూతత్వాద్దశత్వసఙ్ఖ్యాయాశ్చ విరాట్త్వాత్, విరాజశ్చాన్నత్వాత్, దశత్వసఙ్ఖ్యాగర్భకకృతాయస్థానీయసంవర్గవిద్యోపాస్య
స్యాన్నాదిత్వమప్యస్తీత్యర్థః. (తయేదం సర్వం దృష్టం) తయా విరాజోపాసితయా ఇదం సర్వం- దశదిక్స్థపదార్థజాతం దశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ దృ
ష్టం భవతి- ఉపాసితం భవతీత్యర్థః. తదుపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వమస్యేదం దృష్టం భవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద) ఏతదుపాసకస్య సా
ర్వజ్ఞ్యం బ్రహ్మలక్షణాన్నానుభవశ్చ భవతీత్యర్థః. విద్యాసమాప్తిద్యోతకం ద్విర్వచనం. వ్యాసార్యైస్తు * ఛన్దోభిధానాదితి సూత్రే అన్నాదీతి పాఠమాశ్రిత్య
అన్నం చ తదత్తీత్యన్నాదితి భోక్తృత్వభోగ్యత్వాశ్రయపరమాత్మపరతయా వ్యాఖ్యాతం. అస్యాస్సంవర్గవిద్యాయాః పరమాత్మపరత్వమేవ- న ప్రసిద్ధవా
యుప్రాణవిషయత్వం- * యథా కృతాయ విజితాయాధరేఽయాస్సంయన్తీత్యాదినా సంవర్గవిద్యానిష్ఠరైక్వప్రభావే సర్వోపాస్తర్భావవర్ణనాత్,
* ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసోఽనసూరిః| మహాన్తమస్య మహిమానమాహురనద్యమానో యదనన్నమత్తీతి ఇతరావినాశ్యత్వే స
తి సకలవినాశకత్వసర్వసమ్ప్రతిపన్నమహామహిమశాలిత్వసర్వదేవనియన్తృత్వబ్రహ్మాదిసకలప్రజోత్పాదకత్వహిరణ్యదంష్ట్రత్వాద్యుపలక్షితనరసింహ
విగ్రహవత్త్వాదిప్రతిపాదనాత్, * నైవయం బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహే ఇతి కశ్చిత్ప్రజాపత్యాత్మకసంవర్గప్రత్యాఖ్యానాచ్చ పరమాత్మవిషయత్వా
వేయం పిద్యేతి ద్రష్టవ్యం. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- సమన్వయాధ్యాయే జానశ్రుతిం శూద్రేత్యామన్త్ర్య రైక్వో బ్రహ్మవి
ద్యాముపదిదేశేతి శ్రవణాత్, విదురాదీనాం బ్రహ్మనిష్ఠానామపి దర్శనాత్, దగ్నివిద్యాసాధ్యయజ్ఞాదిష్వగ్నివిద్యాశూన్యానాం శూద్రాణాం కర్మకాణ్డోప
శూద్రాధికరణన్యాయేనాధికారాభావేఽపి బ్రహ్మోపాసనే అధికారస్సమ్భవత్యేవ. న చ శూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనోపయుక్తజ్ఞానాసమ్భవశ్శఙ్కనీయః-
ఇతిహాసపురాణాదినా తజ్జ్ఞానసమ్భవాత్. న చైవం యజ్ఞాదిష్వపి తథా ప్రసఙ్గః- అగ్న్యభావాత్. * తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇతి యజ్ఞాను
ష్ఠానస్య నిషిద్ధతయా చ తస్య తదసమ్భవేఽపి సంవర్గవిద్యాగతశూద్రశబ్దాముష్మిన్ లిఙ్గానుగ్రహాత్ బ్రహ్మోపాసనాధికారోఽఙ్గీకర్తవ్య ఏవేతి పూర్వపక్షే
ప్రాప్త ఉచ్యతే- * శుగస్య తదనాదరశ్రవణాత్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి. శోచితృత్వప్రవృత్తినిమిత్తకేన శూద్రశబ్దేన జానశ్రుతేః * కమ్వర ఏనమేతం
సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి హంసోక్తానాదరగర్భవాక్యశ్రవణాత్తదాద్రవణహేతుభూతా దుత్పన్నా శుక్సూచ్యతే- న చతుర్థవర్ణత్వం. యౌగి
కార్థస్య ప్రకృతస్యమానాన్తరావిరుద్ధస్య గ్రహణసమ్భవే మానాన్తరవిరుద్ధస్య రూఢ్యర్థస్యాగ్రాహ్యత్వాచ్ఛూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనోపయుక్తవై
దుష్యలక్షణసామర్థ్యాసమ్భవాచ్చ న బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః. వైదికవిధీనామధ్యయనవిధిలబ్ధవేదజన్యజ్ఞానవత్త్రైవర్ణికాధికారిణ ఆసాద్య నివృత్తా
నాం శూద్రాధికారానాక్షేపకత్వాదితి న్యాయస్య యజ్ఞోపాసనయోరవిశేషాత్. * తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇత్యస్య న్యాయసిద్ధైకదేశానువా
దిత్వేన తస్య వినిగమకత్వాసమ్భవాత్. * క్షత్రియత్వగతేశ్చ. పక్వాన్నప్రదత్వక్షత్తృప్రేషణరైక్వకన్యాప్రదానానేకగ్రామప్రదానాదినా
జానశ్రుతేః క్షత్రియత్వావగతేశ్చ. ఏతేషాం క్షత్రియధర్మత్వస్యైవ శాస్త్రీయత్వాత్. * ఉత్తరత్ర చైత్రరథేన లిఙ్గాత్. సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధి
నోఽభిప్రతారినామ్నః చిత్రరథవంశ్యస్య క్షత్రియస్య తాదృశేన బ్రాహ్మణేన శౌనకేన కాపేయేన సాహచర్యదర్శనాదిహాపి సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధిరైక్వే
న బ్రాహ్మణేన సహచరిత జానశ్రుతిరపి క్షత్రియ ఏవేత్యవసీయతే. నన్వభిప్రతారిణః క్షత్రియత్వం కుత ఇతి చేత్. చిత్రరథవంశ్యత్వాత్. న చ తదపి కు
తోఽవగతమితి వాచ్యం - కాపేయయాజ్యత్వాల్లిఙ్గాత్. న చ కాపేయయాజ్యత్వే చిత్రరథవంశ్యత్వం కుత ఇతి వాచ్యం - * ఏతేన వై చిత్రరథం కా
పేయా అయాజయన్నితి ఛన్దోగబ్రాహ్మణే చిత్రరథస్య కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణాత్. నన్వభిప్రతారిణః కాపేయయాజ్యత్వం వా కుతో
ఽవసీయతే- * శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే ఇతి ఏకపఙ్క్త్యుపవేశమాత్రస్య శ్రవణాత్, నా
నాదేశాగతానాం సమ్బన్ధశూన్యానామపి ఏకపఙ్క్త్యుపవేశసమ్భవాత్. అస్తు వా కథంచిద్యాజ్యయాజకభావః- తావతా ఛన్దోగబ్రాహ్మణే చిత్ర ర
థస్య కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణేన చిత్రరథత్వమేవ సిధ్యేత్ - న తు తద్వంశ్యత్వమితి చేత్. ఉచ్యతే- కాపేయాభిప్రతారిణోః క్లృప్తసమ్బన్ధయో
రేకపఙ్క్త్యుపవేశస్యోచితత్వాత్, కాపేయానాం చిత్రరథవంశ్యానాం చ యాజ్యయాజకసమ్బన్ధస్యాన్యత్ర ప్రసిద్ధత్వాత్, అభిప్రతార్యపి కాపేయయా
జ్యచిత్రరథవంశ్య ఇత్యవసీయతే. న చ కాపేయయాజ్యతయా చిత్రరథత్వమేవాస్త్వితి శఙ్క్యం - అభిప్రతారిసంజ్ఞావరుద్ధే చిత్రరథసంజ్ఞానివే
శాసమ్భవాన్నాయం చిత్రరథః. అపి తు తద్వంశ్యః- సమానాన్వయానాం యాజ్యయాజకభావస్య లోకవేదప్రసిద్ధత్వాత్. న చ కాపేయయా
జ్యస్య చిత్రరథస్య క్షత్రియత్వే కిం ప్రమాణమితి వాచ్యం - * ఏతేన వై చిత్రరథం కాపేయా అయాజయంస్తస్మాచ్చైత్రరథో నామైకః క్షత్రప
తిరజాయతేతి చిత్రరథోత్పన్నస్య క్షత్రియత్వావేదనాత్. తతశ్చోత్తరత్ర బ్రాహ్మణక్షత్రియయోః శౌనకాభిప్రతారిణోస్సంవర్గవిద్యాసమ్బ
న్ధశ్రవణాదిహాపి తద్విద్యాసమ్బన్ధినోః రైక్వజానశ్రుత్యోః బ్రాహ్మణక్షత్రియత్వమవసీయతే. * సంస్కారపరామర్శాత్తదభావాభిలాపాచ్చ.

ఉ.— సత్యకామో హ జాబాలో జబాలాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే బ్రహ్మచర్యం భవతి వివత్స్యామి కిఙ్గోత్రో న్వహమస్మీతి॥ ౧

సా హైనమువాచ నాహమేతద్వేద తాత యద్గోత్రస్త్వమసి బహ్వహం చరన్తీ పరిచారిణీ యౌవనే త్వామలభే సాహమేతన్న వేద యద్గోత్రస్త్వమసి జబాలా తు నామాహమస్మి సత్యకామో నామ త్వమసి స సత్యకామ ఏవ జాబాలో బ్రువీథా ఇతి॥ ౨

బ్రహ్మవిద్యోపదేశప్రదేశేషు * ఉపక్రాన్తేష్వేవ సత్యాదిగానశ్రుతి * తం హోవాచ యస్మై * అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదస్తం హోవాచ * సమిత్పాణయో భగవన్తం పిప్పలాదముపసన్నా ఇతి సంస్కారః పరామృశ్యతే శూద్రస్య సంస్కారాభావోఽభిలప్యతే * శూద్రశ్చతుర్థో వర్ణ ఏకజాతిః * న శూద్రే పాతకం కిఞ్చిన్న చ సంస్కారమర్హతీతి * ఇదానీం నిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేః శూద్రత్వాభావనిర్ధారణే సత్యేవ విద్యోపదేశాయ ప్రవృత్తిస్స్మర్యతే * నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి. * శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధాత్. * అస్య వాచ్యపి చ్ఛేదః ... ప్రతిషేధాత్ * స్మృతేశ్చ * అథ హాస్య వేదముపశృణ్వతస్త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతిపూరణముదాహరణే జిహ్వాచ్ఛేదో ధారణే శరీరభేద ఇతి స్మృత్యా చ శ్రవణాదికం శూద్రస్య ప్రతిషిద్ధం. అతో న బ్రహ్మవిద్యాయాం శూద్రస్యాధికారః. ఏవం బాదరాయణమతే నరాధికారో జ్ఞానానాం ప్రమోక్షాత్ జ్ఞానవన్తః. ప్రారబ్ధకర్మవశాచ్ఛూద్రశరీరజన్మనో గతిరేషాం బ్రహ్మనిష్ఠత్వం. నను శూద్రాణాం బ్రహ్మోపాసనానధికారేఽపి పూర్వం త్యాగేనోక్తత్వాత్ త్రైవర్ణికస్యైవ సన్న్యాసపూర్వకబ్రహ్మోపాసనే వృత్తికారోక్తేన స్యాత్, నారదస్య శూద్రజన్మని ముక్తిర్వచనాదనుష్ఠితముపాసనముపప్రాప్తమితి కథం స్యాదితి చేత్. న హి బ్రహ్మోపాసనమాత్రే శూద్రస్యానధికారం బ్రూమః - అపి తు సంవర్గవిద్యాదిష్వైదికేషూపాసనేషు. అతో నాత్ర తత్ప్రసఙ్గావకాశః. నను * సమ్పద్యాధిగమస్యాత్రాపీత్యధికరణే వ్యాహృతివిద్యాయామధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేన భేదస్య ప్రతిపాదితత్వాత్సంవర్గవిద్యాయామప్యధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేన భేదస్స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః - అనుమపి తాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి బ్రహ్మవిద్యామాత్రస్థితేనైకస్య ప్రకృతత్వే విద్యైక్యనియమోపదేశస్యాయుక్తత్వాదితి చేత్. సత్యం - వ్యాహృతివిద్యాయాం య ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యత్ర ఏవాయం ప్రాణ ఇత్యేవం వాయుప్రాణయోస్స్థానత్వేన నిర్దేశాభావాత్ స్థానభేదప్రయుక్తవిద్యాభేదాప్రసక్తేః. యాం దేవతాముపాస్స ఇతి నైక్యోపాస్యదేవతాయా ఉపాసనప్రకారే స్పృష్టైకోపాస్యసంవర్గస్య దేవతాత్మత్వస్థానభేదేన ఉపాసనాద్వయసమ్ప్రశ్నప్రత్యాఖ్యానసామ్యాదుపదేశే దోషాభావాచ్చ. న చ * వికల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాదితి న్యాయేనైక్యస్య నిర్ధారణే విద్యాద్వయమనుష్ఠానాభావాత్ స్థానుష్ఠేయముపాస్యద్వయమాత్రోపదేశవిషయత్వః - నాధికారితి వాచ్యం - అప్రయోజకత్వాత్. పరోపదేశే స్వావగతేరేవ ప్రయోజకత్వేన స్వానుష్ఠానస్యాప్రయోజకత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ...

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సర్వం వాగాద్యగ్న్యాది చాన్నాన్నాదత్వసంస్తుతం జగదేకీకృత్య షోడశధా ప్రవిభజ్య తస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిర్విధాతవ్యేత్యారభ్యతే. శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికా. సత్యకామో హ — నామతః. హ శబ్ద ఐతిహ్యార్థః. జబాలాయా అపత్యం — జాబాలః. జబాలాం స్వాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే — ఆమన్త్రితవాన్. బ్రహ్మచర్యం స్వాధ్యాయగ్రహణాయ హే భవతి వివత్స్యామ్యాచార్యకులే. కిఙ్గోత్రోఽహం — కిమస్య మమ గోత్రం — సోఽహం కిఙ్గోత్రోఽహమస్మీతి. ౧

ఆ.— పూర్వేణ సమ్బన్ధం దర్శయితుముత్తరస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) ఏకీకృత్య - కారణరూపేణైక్యమాపాద్యేత్యర్థః. తస్మిన్నేతస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిరేవ విధీయతాం - కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే - తత్రాహ (శ్రద్ధాతపసోరితి) బ్రహ్మచర్యవాసస్యోద్దేశ్యం ఫలం దర్శయతి (స్వాధ్యాయేతి) ఆచార్యో హి మాణవకముపనయన్ విజ్ఞాతకులగోత్రమేవేతి మన్వానః పృచ్ఛతి (కిఙ్గోత్రోఽహమితి) ౧

రం.— షోడశకలబ్రహ్మవిద్యాం ప్రస్తౌతి (సత్యకామో హ జాబాలో జబాలాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే) హ ఇత్యైతిహ్యార్థః. జబాలాసుతస్సత్యకామో నామ జబాలాం మాతరమామన్త్రితవాన్. కిమితీత్యత్రాహ (బ్రహ్మచర్యం భవతి వివత్స్యామి కిఙ్గోత్రో న్వహమస్మీతి) హే భవతి స్వాధ్యాయగ్రహణాయాచార్యకులే బ్రహ్మచర్యం వివత్స్యామి. మే గోత్రం కిమితి పృష్టవాన్. ౧

శం.— ఏవం పృష్టా జబాలా సా హైనం - పుత్రమువాచ. నాహమేతత్ - తవ గోత్రం వేద. హే తాత యద్గోత్రస్త్వమసి. కస్మాన్న వేత్సీత్యుక్తా ఆహ - బహు భర్తృగృహే పరిచర్యాజాతమతిథ్యభ్యాగతాది చరన్త్యహం పరిచారిణీ - పరిచరన్తీతి పరిచరణశీలైవాహం. పరిచరణచిత్తతయా గోత్రాదిస్మరణే మమ మనో నాభూత్. యౌవనే చ - తత్కాలే త్వామలభే - లబ్ధవత్యస్మి. తదైవ తే పితోపరతః. అతోఽనాథాహం. సాహమేతన్న వేద - యద్గోత్రస్త్వమసి. జబాలా తు నామాహమస్మి. సత్యకామో నామ త్వమసి. స త్వం సత్యకామ ఏవాహం జాబాలోఽస్మీత్యాచార్యాయ బ్రువీథాః - యద్యాచార్యేణ పృష్ట ఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఉ.— సహ హారిద్రుమతం గౌతమమేత్యోవాచ బ్రహ్మచర్యం భగవతి వత్స్యామ్యుపేయాం భగవన్తమితి॥ ౩

తగ్ం హోవాచ కిం గోత్రో ను సోమ్యాసీతి స హోవాచ నాహమేతద్వేద భో యద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛం మాతరగ్ం సా మా ప్రత్యబ్రవీద్బహ్వహం చరన్తీ పరిచారిణీ యౌవనే త్వామలభే సాహమేతన్న వేద యద్గోత్రస్త్వమసి జబాలా తు నామాహమస్మి సత్యకామో నామ త్వమసీతి సోఽహగ్ం సత్యకామో జాబాలోఽస్మి భో ఇతి॥ ౪

తగ్ం హోవాచ నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి తముపనీయ కృశానామబలానాం చతుశ్శతా గా నిరాకృత్యోవాచేమాః సోమ్యానుసంవ్రజేతి

ఆ.— అతిథ్యభ్యాగతాద్యనేకకృత్యపరిచర్యాజాతం బహు చరన్తీ భర్తృగృహే యౌవనావస్థితా. తేన పరిచరణచిత్తతయాహం గోత్రాదీన్నాపృచ్ఛం. తథా చ తత్స్మరణే మనో మమ నాసీదితి. గోత్రాదిప్రశ్నాభావే హేత్వన్తరమాహ (యౌవన ఇతి) యద్యపి తస్యామవస్థాయాం లజ్జయా గోత్రాదినా ప్రాక్షీః. తథాపి కాలాన్తరే కిమితి పితరం న పృష్టవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మై వేతి) తథాపి కిమిత్యన్యమభిజ్ఞం నాప్రాక్షీరిత్యాశఙ్క్యా హ (అత ఇతి) ప్రథమం లజ్జయా పితరం ప్రతి న ప్రశ్నః. పునశ్చ తస్యోపరతత్వాత్. పశ్చాన్న గుణిభిజనా బహుశ్యాదన్యం ప్రతి ప్రశ్న ఇతి స్థితే ప్రశ్నాభావఫలమాహ (సాహమితి) కిం తర్హి తవ జ్ఞానమస్తి తదాహ (జబాలా త్వితి) ఏవం స్థితే కిమాచార్యం ప్రతి మయా వక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యకామ ఇతి) * నాప్యుక్తరస్య చిద్వ్యాప్తియాటి తన్న్యాయం సూచయతి (యదీతి) ౨

రం.— (నాహమేనమువాచ నాహమేతద్వేద తాత యద్గోత్రస్త్వమసీత్యాది) అహం భర్తృగృహే అతిథ్యభ్యాగతాదిభ్యో బహుపరిచర్యాజాతం చరన్తీ పరిచారిణీ గుర్వాదిపరిచరణశీలా చ సతీ తద్వ్యాసఙ్గేన గోత్రాన్వేషణయౌవనకాలే త్వాం లబ్ధవతీ. అతో గోత్రం న జానే. అతో జబాలాయాః పుత్రః సత్యకామనామాహమస్మి నాహం గోత్రం వేదేతి గురుసమీపే బ్రూహీత్యుక్తవతీత్యర్థః. ౨

శం.— సహ సత్యకామో హారిద్రుమతం హరిద్రుమతోఽపత్యం హారిద్రుమతం. గౌతమం గోత్రతః. ఏత్య గత్వోవాచ. బ్రహ్మచర్యం భగవతి పూజావతి త్వయి వత్స్యామి. అత ఉపేయామ్ ఉపగచ్ఛేయం శిష్యతయా భగవన్తం. ౩

ఆ.— మాతృవచనశ్రవణానన్తరం కిం కృతవానిత్యపేక్షాయామాహ (సహేతి) ఆచార్యసమీపే బ్రహ్మచర్యవాసః శిష్యభావాదృతే న సిద్ధ్యతీత్యభిమన్వానా రాజోక్తం (అత ఇతి) ౩

రం.— (సహ హారిద్రుమతం గౌతమమేత్యోవాచ) అథ సః సత్యకామః హారిద్రుమతపుత్రం గోత్రతో గౌతమమేత్యోక్తవాన్. ఉక్తిమేవాహ (బ్రహ్మచర్యం భగవతి వత్స్యామ్యుపేయాం భగవన్తమితి) భగవతి పూజావతి త్వయి బ్రహ్మచర్యం వత్స్యామి. శిష్యత్వేన భగవన్తముపగచ్ఛానీత్యుక్తవాన్. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం తమువాచ గౌతమః. కింగోత్రో ను సోమ్యాసీతి. విజ్ఞాతకులగోత్రః శిష్య ఉపనేతవ్యః. ఇతి పృష్టః ప్రత్యాహ సత్యకామః. స హోవాచ. నాహమేతద్వేద భో యద్గోత్రోఽహమస్మి. కిం త్వపృచ్ఛం పృష్టవానస్మి మాతరం. సా మయా పృష్టా మాం ప్రత్యబ్రవీన్మాతా. (బహ్వహం చరన్తీత్యాది) పూర్వవత్. తస్యా అహం వచః స్మరామి. సోఽహం సత్యకామో జాబాలోఽస్మి భో ఇతి. ౪

ఆ.— కిమనయా కాకదన్తపరీక్షయా. భవతా త్వహముపనేతవ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞాతేతి) మాతరం పృష్ట్వా విజ్ఞాయాగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం త్వపృచ్ఛమితి) ¶ ౪

రం.— (తం హోవాచ కింగోత్రో ను సోమ్యాసీతి) కింగోత్రస్త్వం. జ్ఞాతకులగోత్ర ఉపనేతవ్యః. అన్యథా ప్రత్యవాయో హిని శ్చేతవ్య ఇత్యభిప్రాయః. (స హోవాచ) సః సత్యకామః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (నాహమేతద్వేద భో యద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛం మాతరమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౪

శం.— తం హోవాచ గౌతమః. నైతద్వచోఽబ్రాహ్మణో విశేషేణ వక్తుమర్హత్యార్జవార్థసంయుక్తం. ఋజవో హి బ్రాహ్మణాః నేతరే స్వభావతః. యస్మాన్న సత్యాత్ బ్రాహ్మణజాతిధర్మాదగాః నాపేతవానసి. అతో బ్రాహ్మణం త్వాముపనేష్యే. అతస్సంస్కారార్థం హోమాయ సమిధం సోమ్యాహరేత్యుక్త్వా తముపనీయ కృశానామబలానాం యూథాన్నిరాకృత్య అపకృష్య చతుశ్శతా చత్వారి శతాని గవాముపాచ. ఇమాః గా ఇమాస్సోమ్యానుసంవ్రజ అనుగచ్ఛ. ఇత్యుక్తస్తా అరణ్యం ప్రత్యభిప్రస్థాపయన్నువాచ. నాసహస్రేణాపూర్ణేనావర్తేయ - న ప్రత్యాగచ్ఛే

¶ అత్ర కతిపయగ్రన్థా గళితాః.

తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తయేతి సహావర్షగణం ప్రోవాస తా యదా సహస్రగ్ంసమ్పేదుః॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ ప్రాప్తాస్సోమ్య సహస్రగ్స్మః ప్రాపయ న ఆచార్యకులం॥ ౧

బ్రహ్మణశ్చ తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ ప్రాచీదిక్కలా ప్రతీచీదిక్కలా దక్షిణాదిక్కలోదీచీదిక్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ॥ ౨

య. స ఏవముక్త్వా గా అరణ్యం తృణోదకబహులం ద్వన్ద్వరహితం ప్రవేశ్య సహావర్షగణం దీర్ఘం ప్రోవాస- ప్రోషితవాన్. తాః- సమ్యగ్గావో రక్షితా యదా- యస్మిన్కాలే- సహస్రం సమ్పేదుః- సమ్పన్నా బభూవుః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— (తం హేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్య వాఽనృతం వినాకథమార్జవసంయుక్తవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋజవో హీతి) క్షత్రియాదీనామపి కేషాంచిదార్జవమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నైతదిత్యాది) ఋజువచనత్వేన బ్రాహ్మణత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఉపనీయ- అధ్యాప్యేతి శేషః. తస్యానుగ్రహార్థం శుశ్రూషామాదిష్టవానిత్యాహ (కృశానామితి) ఆచార్యనియోగశ్చ శిష్యేణ సఫలీకర్తవ్య ఇత్యాశయేనాహ (ఇత్యుక్త ఇతి) సమ్పన్నా బభూవుః- అథ హైతమృషభోఽభ్యుక్తవానితి సమ్బన్ధః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తం హోవాచ) తం గౌతమః ప్రత్యువాచ. కిమితి. (నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి) ఏతత్- ఏతాదృశమార్జవయుక్తం వచః నాబ్రాహ్మణో విశేషేణ వక్తుమర్హతి. అత్ర బ్రాహ్మణశబ్దస్త్రైవర్ణికమాత్రపరః. అత్రైవర్ణికః శూద్ర ఇతి యావత్. శూద్రో న వివక్తుమర్హతి- శూద్రాణాం కుటిలస్వభావత్వాదితి భావః. హే సోమ్య ఉపనయనసంస్కారార్థం సమిధమాహర. త్వాముపనేష్యే. న సత్యాదగాః- సత్యం నాతిక్రాన్తవానసి. సత్యమేవోక్తవానసి. అతస్త్వాముపనేష్య ఇత్యర్థః. సూత్రితం చ *తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేరితి. శూద్రత్వాభావనిశ్చయే సత్యేవ ఉపత్వా నేష్య ఇతి ఉపనయనప్రవృత్తేర్దర్శనాదిత్యర్థః. అతోఽబ్రాహ్మణశబ్దశ్శూద్రపరః. (తముపనీయ కృశానామబలానాం చతుశ్శతా గా నిరాకృత్యోవాచ) తమేవమాచార్య ఉపనీయ కృశానామబలానాం గవాం మధ్యే అతిదుర్బలాని కృశాని గవాం చత్వారి శతాని నిరాకృత్య- పృథక్కృత్యేదం వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. (ఇమాస్సోమ్యానుసంవ్రజేతి) హే సోమ్య- సోఽర్హః. ఇమా గా అనుగచ్ఛేత్యువాచేత్యర్థః. (తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తయేతి) స సత్యకామః సహస్రసఙ్ఖ్యాపూరణాత్ప్రాక్ న ప్రతినివృత్తో భవామీతి గా అరణ్యమభిప్రస్థాపయన్నువాచేత్యర్థః. (సహావర్షగణం ప్రోవాస) చిరకాలం తృణోదకపూర్ణే వనే గాః ప్రవేశ్యోషితవాన్. (తా యదా సహస్రగ్ంసమ్పేదుః) యస్మిన్కాలే తాస్సహస్రం సమ్పన్నా బభూవుః- తావన్తం వర్షగణం వనే ఉషితవానిత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తమేతం శ్రద్ధాతపోభ్యాం సిద్ధం వాయుదేవతా దిక్సమ్బన్ధినీ తుష్టా సతీ ఋషభమనుప్రవిశ్య ఋషభభావమాపన్నాఽనుగ్రహాయ. అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద- అభ్యుక్తవాన్ సత్యకామా౩ ఇతి సమ్బోధ్య. తమసౌ సత్యకామో భగవ ఇతి ప్రతిశుశ్రావ- ప్రతివచనం దదౌ. ప్రాప్తాస్సోమ్య సహస్రం స్మః. పూర్ణా తవ ప్రతిజ్ఞా. అతః ప్రాపయ నః- అస్మానాచార్యకులం. ౧

ఆ.— కథమృషభః సత్యకామం ప్రతివక్తుమలం- నహి లోకే బలీవర్దస్య మనుష్యం ప్రతివదనం దృష్టం- అత ఆహ (తమేతమితి) సత్యకామం శ్రద్ధాదిసమ్పన్నమేనమథ- తస్యామవస్థాయాం ఋషభోఽనుగ్రహాయాభ్యువాదేతి సమ్బన్ధః. ఋషభస్య స్వరూపమాహ (వాయుదేవతేతి) అరణ్యే తత్ర తత్ర గాశ్చారయతః శ్రద్ధాపూర్వకం తపశ్చరతో వాయుదేవతా కథం తుష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (దిక్సమ్బన్ధినీతి) ౧

రం.— (అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి) ఏవం గవాం రక్షణేన ప్రీతదేవతావిశేషాధిష్ఠిత ఋషభస్సత్యకామా౩ ఇత్యభ్యువాద- ఆమన్త్రితవాన్. సత్యకామా౩ ఇతి * దూరాద్ధూతే చేతి ప్లుతః. (భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ) ప్రతిశుశ్రావ- ప్రత్యుత్తరం దదౌ. సత్యకామ ఇతి శేషః. ఋషభ ఆహ (ప్రాప్తాస్సోమ్య సహస్రగ్స్మః ప్రాపయ న ఆచార్యకులం) సహస్రం- సహస్రసఙ్ఖ్యాం వయం ప్రాప్తాస్స్మః. తవ ప్రతిజ్ఞా చ నిర్వ్యూఢా. అస్మానాచార్యకులం ప్రాపయేత్యర్థః. ౧

శం.— కిఞ్చ- అహం బ్రహ్మణః- పరస్య తే- తుభ్యం పాదం బ్రవాణి- కథయాని. ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ- బ్రవీతు. కథయతు మే- మహ్యం భగవాన్. ఇత్యుక్త ఋషభస్తస్మై- సత్యకామాయ హోవాచ. ప్రాచీదిక్కలా- బ్రహ్మణః పాదస్య చతుర్థో భాగః. తథా- ప్రతీచీదిక్కలా. త

ఉ.— స య ఏతమేవం విద్వాగ్ంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే ప్రకాశవానస్మిఁల్లోకే భవతి ప్రకాశవతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాగ్ంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

అగ్నిష్టే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకార తా యత్రాభి సాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తమగ్నిరభ్యువాద సత్యకామ౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

భా.— దక్షిణా దిక్కలా. ఉదీచీ దిక్కలా. ఏష వై సోమ్య బ్రహ్మణః పాదశ్చతుష్కలః — చతస్రః కలాః — అవయవా యస్య సోఽయం చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ — ప్రకాశవానిత్యేవ నామ — అభిధానం యస్య. తథోత్తరేఽపి పాదాస్త్రయశ్చతుష్కలా బ్రహ్మణః. ౨

ఆ.— వాక్యాన్తరం చ పదీయం ప్రాయతామిత్యాహ (కిఞ్చేతి) వాయుదేవతాదిక్సమ్బన్ధినీత్యుక్తత్వాద్దిగ్గోచరమేవ దర్శనమువాచేత్యాహ (ప్రాచీతి) బ్రహ్మణః పాదస్యేతి వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ. ఏకపాదపి బ్రహ్మేతి విభ్రమం వ్యుదస్యతి (తథేతి) ౨

ర౦.— (బ్రహ్మణశ్చ తే పాదం బ్రవాణీతి) ప్రీతశ్చేత్ అహం బ్రహ్మణః పాదం బ్రవాణీతి వృషభ ఉవాచేత్యర్థః. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) (తస్మై హోవాచ) ఋషభ ఇతి శేషః. కిమితి. (ప్రాచీ దిక్కలా ప్రతీచీ దిక్కలా దక్షిణా దిక్కలోదీచీ దిక్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ) కలాః అవయవాః. ఏకైకస్య హి గోః పాదస్య చత్వారోఽవయవాః — పురతః ఖురద్వయం, పృష్ఠతః పార్ష్ణిద్వయం, చ. అతః పాదశ్చతుష్కలో భవతి. అతః ప్రాగాదిదిక్చతుష్టయం బ్రహ్మణః పాదత్వేన ప్రకాశవన్నామకత్వేన చోపాస్యమిత్యర్థః. ౨

శం.— స యః కశ్చిదేవం యథోక్తమేతం బ్రహ్మణశ్చతుష్కలం పాదం విద్వాన్ ప్రకాశవానిత్యనేన గుణేన విశిష్టముపాస్తే తస్యేదం ఫలం ప్రకాశవానస్మిఁల్లోకే భవతి ప్రఖ్యాతో భవతీత్యర్థః. తథా అదృష్టం ఫలం ప్రకాశవతో హ లోకాన్ దేవాదిసమ్బన్ధినో మృతః సఞ్జయతి ప్రాప్నోతి. య ఏతమేవం విద్వాన్ చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే........ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రథమపాదోపాసకస్య దృష్టమదృష్టం చ ఫలమాహ (స య ఇత్యాదినా) కస్యేదం ఫలమిత్యుక్తే పూర్వోక్తమేవోపాసకమనువదతి (య ఏతమితి)........ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

ర౦.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) ఏతం పాదముక్తప్రకారేణ య ఉపాస్తే స ఇహ లోకే ప్రకాశవాన్ భవతీత్యర్థః. నైతావన్మాత్రం ఫలమిత్యాహ (ప్రకాశవతో హ లోకాఞ్జయతీత్యాదినా) కస్యేదం ఫలమిత్యత్రోక్తమధికారిణముపసంహరతి (య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే) ఉక్తోఽర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సోఽగ్నిష్టే పాదం వక్తేత్యుపరరామ ఋషభః. స సత్యకామో హ శ్వోభూతే పరేద్యుర్నైత్యికం నిత్యం కర్మ కృత్వా గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారాచార్యకులం ప్రతి. తాః శనైశ్చరన్త్య ఆచార్యకులాభిముఖ్యః ప్రస్థితా యత్ర యస్మిన్కాలే దేశేఽభి సాయం నిశాయామభిబభూవుః ఏకత్రాభిముఖ్యః సంభూతాః. తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙ్ముఖ ఉపవివేశ ఋషభవచో ధ్యాయన్. ౧

ఆ.— అవశిష్టం పాదత్రయం కథం ద్రష్టవ్యమితి బుభుత్సమానం సత్యకామం ప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి) అవిదుషో విద్యాభిమాననిమిత్తకర్మత్యాగో న యుక్త ఇతి మత్వాహ (సత్యకామ ఇతి) అభి సాయం బభూవుః సాయంకాలం ప్రాప్తా ఇతి యావత్. తస్య బ్రహ్మచర్యమవ్యావృత్తమితి సూచయతి (తత్రేతి) ఉపోపవివేశేత్యత్రోపోపశబ్దాభ్యాం గవామగ్నేశ్చ సామీప్యనివేశనముచ్యతే. అర్థినైవ విద్యా వక్తవ్యేతి సూచయతి (ఋషభేతి) ౧-౨

ర౦.— (అగ్నిష్టే పాదం వక్తేతి) ఏవం స్వయం పాదముక్త్వా పాదాన్తరమగ్నిరుపదేక్ష్యతీత్యుక్త్వా ఋషభస్తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. (స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారేత్యాది) స హ సత్యకామః శ్వోభూతే అపరేద్యుర్నిత్యనైమిత్తికకర్మ కృత్వా ఆచార్యకులాభిముఖ్యేన గాః ప్రస్థాపయామాస. తాః సర్వా గావో యత్ర దేశే సాయంకాలే అభిబభూవుః పరితః స్థితా భవన్తి. తత్రాగ్నిమాహృత్య గాశ్చోపరుధ్య సన్ధ్యాముపాస్య సమిదాధానం కృత్వా ఋషభవాచో ధ్యాయన్నగ్నేః పశ్చాత్ ప్రాఙ్ముఖ ఉపవిష్టవానిత్యర్థః. ౧

శ౦.— తమగ్నిరభ్యువాద సత్యకామ౩ ఇతి సమ్బోధ్య. తమసౌ సత్యకామో భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ ప్రతివచనం దదౌ. ౨

ఉ.— బ్రహ్మణస్సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ పృథివీ కలాఽన్తరిక్షం కలా ద్యౌః కలా సముద్రః కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ॥ ౩

స య ఏతమేవం విద్వాꣳశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తేఽనన్తవానస్మిꣳల్లోకే భవత్యనన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాꣳశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

హꣳసస్తే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకార తా యత్రాభి సాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తꣳ హꣳస ఉపనిపత్యాభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణస్సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచాగ్నిః కలా సూర్యః కలా చన్ద్రః కలా విద్యుత్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మాన్నామ॥ ౩

రం.— (తమగ్నిరభ్యువాదేత్యాది) తం- ఏవముపవిష్టం సత్యకామమగ్నిరామన్త్రయాఞ్చకారేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— బ్రహ్మణః సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి. బ్రవీతు మే భగవానితి. తస్మై హోవాచ. పృథివీ కలా. అన్తరిక్షం కలా. ద్యౌః కలా. సముద్రః కలా. ఇత్యాత్మగోచరమేవ దర్శనమగ్నిరబ్రవీత్. ఏష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ. ౩

ఆ.— ఆత్మగోచరం- అగ్నేశ్చ స్వవిద్యమానమిత్యర్థః. యద్వా- పృథివ్యాదిరూపేణాగ్నేరవస్థానాదగ్నివిషయమిత్యర్థః. యథోక్తపాదే గుణవిశేషం నిర్దిశతి (ఏష వా ఇతి) ౩

రం.— (బ్రహ్మణస్సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతీత్యాది) పాదం - ద్వితీయమిత్యర్థః. (అనన్తవాన్నామ) అనన్తవన్నామ్నోపాస్య ఇత్యర్థః. ౩

శం.— స యః - కశ్చిద్యథోక్తం పాదమనన్తత్వేన గుణేనోపాస్తే- స తథైవ తద్గుణో భవత్యస్మిꣳల్లోకే. మృతశ్చానన్తవతో హ లోకాన్స జయతి. (య ఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ద్వితీయపాదోపాసకస్య ద్వివిధం ఫలం దర్శయతి (స య ఇతి) యథోక్తం- చతుష్కలమితి యావత్. తథైవ- ఉపాస్యగుణానురోధేనేత్యర్థః. తద్గుణః- తేన గుణేన గుణవాన్. అనన్తవాన్- అవిచ్ఛిన్నసన్తానో భవతీత్యర్థః. అనన్తవతో లోకాన్- అక్షయానిత్యేతత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఫలమాహ (స య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదమిత్యాది) (అనన్తవానస్మిꣳల్లోకే భవతి) అనన్తవాన్- కేనచిదపి పరిచ్ఛేత్తుమశక్య ఇత్యర్థః. అజేయ ఇతి యావత్. (అనన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి) అనన్తవతః- అవినాశిన ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సోఽగ్నిర్హꣳసస్తే పాదం వక్తేత్యుక్త్వోపరరామ. హంసః - ఆదిత్యః. శౌక్ల్యాత్పతనసామాన్యాచ్చ. (స హ శ్వోభూత ఇత్యాది) సమానం. ౧- ౨

ఆ.— అవశిష్టపాదద్వయం కథం జ్ఞాతవ్యమితి జిజ్ఞాసమానం ప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి) పక్షివిశేషవిషయత్వం హంసశబ్దస్య వ్యావర్తయతి (ఆదిత్య ఇతి) కథం తత్ర హంసశబ్దస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శౌక్ల్యేతి) ౧- ౨

రం.— (హంసస్తే పాదం వక్తేతి స హేత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౧- ౨- ౩

శం.— అగ్నిః కలా. సూర్యః కలా. చన్ద్రః కలా. విద్యుత్కలా. ఏష వై సోమ్యేతి జ్యోతిర్విషయమేవ చ దర్శనం ప్రోవాచ- అతో హంసస్యాదిత్యత్వం ప్రతీయతే. ౩

స య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తే జ్యోతిష్మానస్మిఁల్లోకే భవతి జ్యోతిష్మతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ఉ.— మద్గుష్టే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాంచకార తా యత్రాభి సాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తం మద్గురుపనిపత్యాభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణః సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ ప్రాణః కలా చక్షుః కలా శ్రోత్రం కలా మనః కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణ ఆయతనవాన్నామ॥ ౩

స య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణ ఆయతనవానిత్యుపాస్త ఆయతనవానస్మిఁల్లోకే భవత్యాయతనవతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణ ఆయతనవానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

ఆ.— ఆదిత్యోఽపి స్వవిషయమేవ దర్శనముక్తవానిత్యాహ (అగ్నిరితి) తృతీయే పాదేఽపి గుణవిశేషముపదిశతి (ఏష వా ఇతి) యతో హి లోకే జ్యోతిర్విషయమేవ దర్శనముక్తవాన్- అత ఏవ తస్యాదిత్యత్వే హంసస్యగమకాన్తరమాహ (జ్యోతిర్విషయమేవేతి) ౩

శం.— విద్వత్ఫలం - జ్యోతిష్మాన్ - దీప్తియుక్తోఽస్మిఁల్లోకే భవతి. చన్ద్రాదిత్యాదీనాం జ్యోతిష్మత ఏవ మృత్వా లోకాఞ్జయతి. సమానమన్యత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది-ఉత్తరం. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (జ్యోతిష్మానస్మిఁల్లోకే భవతి) తేజస్వీ భవతీత్యర్థః. (జ్యోతిష్మతో హ లోకాఞ్జయతి) అగ్నిసూర్యాదిలోకానిత్యర్థః. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— హంసోఽపి మద్గుష్టే పాదం వక్తేత్యుపరరామ. మద్గుః - ఉదకచరః పక్షీ. స చాప్సమ్బన్ధాత్ప్రాణః. (స హ శ్వోభూత ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— అవశిష్టం పాదాన్తరం కస్మాత్కథం జ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (హంసోఽపీతి) మద్గుశబ్దస్య వాచ్యమర్థమన్వాచష్టే (మద్గురితి) తస్య కథం సత్యకామం ప్రత్యుపదేష్టృత్వం- అత ఆహ (స చేతి) ౧

రం.— (మద్గుష్టే పాదం వక్తేతి) మద్గుః-జలపక్షివిశేషః. హంసమద్గూ అపి వృషభవదేవ దేవతావిష్టౌ ద్రష్టవ్యౌ. ౧- ౨- ౩

శం.— స చ మద్గుః - ప్రాణః స్వవిషయమేవ చ దర్శనమువాచ (ప్రాణః కలేత్యాది) ఆయతనవానిత్యేవం నామ. ఆయతనం నామ- మనః సర్వకరణోపహృతానాం భోగానాం. తద్యస్మిన్పాదే విద్యత ఇత్యాయతనవాన్నామ పాదః. ౨- ౩

ఆ.— తం మద్గురుపనిపత్యేత్యత్ర మద్గుశబ్దార్థం పూర్వోక్తమేవ స్మారయతి (మద్గుః ప్రాణ ఇతి) ప్రాణః కలేత్యాది. (ఆయతనవానిత్యేవమితి) యథోక్తగుణం సమర్థయతే (ఆయతనమిత్యాదినా) తద్యస్మిన్పాదే వర్తతే-సోఽయమాయతనవాన్నామ పాద ఇతి ద్రష్టవ్యమితి యోజనా. ౨- ౩

శం.— తం పాదం తథైవోపాస్తే యః- స ఆయతనవాన్- ఆశ్రయవానస్మిఁల్లోకే భవతి. తథా - ఆయతనవత ఏవ- సావకాశాఁల్లోకాన్మృతో జయతి. (య ఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాపహాచార్యకులంతమాచార్యోఽభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతిభగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ॥ ౧

బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసికోనుత్వాఽనుశశాసేత్యన్యేమనుష్యేభ్యఇతిహప్రతిజజ్ఞేభగవాꣳస్త్వేవమేకామేబ్రూయాత్॥ ౨

శ్రుతꣳహ్యేవమేభగవద్దృశేభ్యఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠంప్రాపదితితస్మైహైతదేవోవాచాత్రహనకించనవీయాయేతివీయాయేతి॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః.

ఆ.— ద్వివిధంవిద్యాఫలమభిధత్తే (తంహాదమితి) తథైవ- ఆయతనత్వగుణాక్రాన్తత్వేనైవేత్యర్థః ౪

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకేఽష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఆయతనవాన్-ఆశ్రయవాన్భవతీత్యర్థః. ఆయతనవత్త్వ-సావకాశానిత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్..........................౪

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సఏవంబ్రహ్మవిత్సన్ప్రాపహ - ప్రాప్తవానాచార్యకులం. తమాచార్యోఽభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతి. భగవఇతిహప్రతి శుశ్రావ. అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౧

రం.— (ప్రాపహాచార్యకులం) గోభిస్సహసత్యకామఇతిశేషః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— (బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసి) ప్రసన్నేన్ద్రియఃప్రహసితవదనశ్చనిశ్చిన్తఃకృతార్థోబ్రహ్మవిద్భవతి - అతఆహాచార్యోబ్రహ్మవిదివభాసీతి. కోనుఇతివితర్కయన్నువాచ- కస్త్వామనుశశాసేతి. సచాహసత్యకామః- అన్యేమనుష్యేభ్యః - దేవతాఃమామనుశిష్టవత్యః. కోన్యోభవచ్ఛిష్యంమాంమనుష్యస్సన్ననుశాసితుముత్సహేతఇత్యభిప్రాయః. అతోఽన్యేమనుష్యేభ్యఇతిప్రతిజజ్ఞే- ప్రతిజ్ఞాతవాన్. భగవాంస్త్వేవమేకామం- మమేచ్ఛాయాంబ్రూయాత్. కిమన్యైరుక్తేన. నాహంతద్గణయామీత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— బ్రహ్మవిదివభాసీత్యుక్తేకీదృశోబ్రహ్మవిదిత్యపేక్షాయామాహ (ప్రసన్నేన్ద్రియఇతి) సత్యకామస్యాపితల్లక్షణవత్త్వమిత్యర్థః. త్వంత్వదాచార్యమవజ్ఞాయమచ్ఛిష్యంత్వాంకోన్యోమనుష్యమచ్ఛాపాదభీతఃశిష్యత్వేనాదాయానుశాసనంకృతవాన్ - యదనుశాసనాత్త్వేబ్రహ్మవిద్యాజాతేతిసాక్షేపంపృచ్ఛతి (కస్త్వామితి) మనుష్యేభ్యస్సకాశాదన్యేఅనుశిష్టవన్తఇతిసామాన్యప్రతిజ్ఞాంవిభజతే (దేవతాఇతి) దేవతానామేవోపదేష్టృత్వంవ్యతిరేకద్వారావిశదయతి (కోన్యఇతి) ప్రతిజ్ఞాంనిగమయతి (అతఇతి) మయాతస్యేదానీంనకించిదస్తీతవక్తవ్యమిత్యాశఙ్కాంవారయతి (భగవానితి) ౨

రం.— (బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసికోనుత్వాఽనుశశాసేతి) కోవాతేబ్రహ్మోపదిష్టవానిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (అన్యేమనుష్యేభ్యఇతిహప్రతిజజ్ఞే) మనుష్యాఃమాంనానుశిష్టవన్తః-నహిభగవతశ్శిష్యంమాంకశ్చిన్మనుష్యోఽనుశాసితుముత్సహేతే. అపితుదేవాఏవానుశిష్టవన్తఇతిప్రతిజ్ఞాతవాన్. (భగవాంస్త్వేవమేకామేబ్రూయాత్) కామే-ఇచ్ఛాయాంసత్యాంమేభగవానేవవక్ష్యతి.అతోమమకిమర్థమితరప్రార్థనమిత్యర్థః.౨

శం.— కించ- శ్రుతంహి- యస్మాన్మమవిద్యతఏవాస్మిన్నర్థేభగవద్దృశేభ్యః - భగవత్సమేభ్యఋషిభ్యః. ఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠం-సాధుతమత్వంప్రాపదితి-ప్రాప్నోతీతి. అతోభగవానేవబ్రూయాత్. ఇత్యుక్తఆచార్యోఽబ్రవీత్తస్మైతామేవదైవతైరుక్తాంవిద్యాం.అత్రహనకించన- షోడశకలావిద్యాయాఃకించిత్ - ఏకదేశమాత్రమపినవీయాయ- నవిగతమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోవిద్యాపరిసమాప్త్యర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఇతశ్చభగవానేవబ్రవీతుమేవిద్యామిత్యాహ (కించేతి) తదేవకారణంవర్ణయతి (శ్రుతమితి) అస్మిన్నర్థే-ఆచార్యాదేవవిద్యాశ్రోతివ్యేత్యేవంలక్షణే శ్రుతమేవవిశదయతి (ఆచార్యాదితి) విదితా-ప్రాప్తేతియావత్. ఆచార్యాధీనాధీరేవఫలతీత్యత్రశ్రుత్యర్థః. విద్యాన్తరమాచార్యేణోక్తమితిశఙ్కామేవకారేణవారయతి. దైవతైరాచార్యేణేవసత్యకామాయోక్తాంవిద్యామస్మాన్ప్రతిశ్రుతిర్జ్ఞాపయతి(అత్రేతి) నవిగతం- కింతుపూర్ణైవవిద్యావాయ్వాదిభిరాచార్యేణచోపదిష్టేతిశేషః. తత్రాపిపాదచతుష్టయానుధ్యానసముచ్చితమేకమేవవిజ్ఞానం. తత్ఫలంచసంహృత్యైకవిజ్ఞానఫలత్వేనపరిణేయం- ఏకైకపాదోపాసనస్యకృతార్థత్వాహేతుత్వాదిత్యాచార్యోపదేశస్యైవసార్థకత్వమితిద్రష్టవ్యం. ౩

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకేనవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కించ (శ్రుతంహ్యేవమేభగవద్దృశేభ్యఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠంప్రాపదితి) ఆచార్యాదేవాధిగతావిద్యాసాధిష్ఠం- సాధుతమత్వంప్రాపదితి- ప్రాప్నోతీతిభగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యోహం- మయాశ్రుతం. అతోనాహంభగవత్తోఽన్యస్మాదనుశాసనంవా

ఉ.— ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యముువాస తస్య హ ద్వాదశ వర్షాణ్యగ్నీన్పరిచచార స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయగ్ స్తగ్ హ స్మైవ న సమావర్తయతి॥ ౧

¶ తం జాయోవాచ తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్పరిచచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాఞ్చక్రే॥ ౨

స హ వ్యాధినాఽనశితుం దధ్రే తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి స హోవాచ బహవ ఇమేఽస్మిన్పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి నాశిష్యామీతి॥ ౩

ఖ్యామితి భావః. (తస్మై హైతదేవోవాచ) ఏవముక్త ఆచార్యస్తస్మై- సత్యకామాయ ఏతదేవ - షోడశకలబ్రహ్మవిజ్ఞానమేవోవాచ. తదేవాన్యూనానతిరిక్తమువాచేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అత్ర హ న కిఞ్చన వీయాయేతి వీయాయేతి) అత్ర - షోడశకలవిద్యాయాం కిఞ్చిదపి న వీయాయ- నైవిధ్యం న ప్రాప్తం అతో హేతోర్విద్యాప్రకారే భేదాభావాదస్యానానతిరిక్తం తదేవోవాచేత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా............ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పునర్బ్రహ్మవిద్యాం ప్రకారాన్తరేణ వక్ష్యామీత్యారభతే గతిం చ తద్విదోఽగ్నివిద్యాం చ. ఆఖ్యాయికా పూర్వవచ్ఛ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వప్రదర్శనార్థా. ఉపకోసలో హ వై- నామతః కమలస్యాపత్యం కామలాయనః. సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యముువాస. (తస్య) హ ఇతిహ్యర్థః. తస్య- ఆచార్యస్య ద్వాదశ వర్షాణ్యగ్నీన్ పరిచచార- అగ్నీనాం పరిచరణం కృతవాన్. స హ స్మ- ఆచార్యోఽన్యాన్ బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయం స్తమేవ- ఉపకోసలమేకం న సమావర్తయతి స్మ హ. ౧

ఆ— స ప్రపఞ్చ బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితం కారణబ్రహ్మోపాసనం వక్తుం ఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పునరితి) న కేవలాం- బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వాదిత్యర్థః. (పూర్వవదితి) యథా పూర్వస్మిన్ ఖణ్డే శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికేత్యుక్తం- తద్వదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఉపకోసలవిద్యాం వక్తుమాహ (ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యముువాస) కమలసుత ఉపకోసలనామా త్ర పూర్వోక్తే జాబాలే సత్యకామే విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యమవాత్సీత్. (తస్య హ ద్వాదశ వర్షాణ్యగ్నీన్ పరిచచార) తదగ్నిశుశ్రూషాం ద్వాదశవర్షం కృతవాన్. (స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయం స్తం హ స్మైవ న సమావర్తయతి) స్వాధ్యాయార్థిన ఇతరాన్ బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయం స్తం బ్రహ్మవిద్యార్థినం జ్ఞాత్వా చిరసేవామన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యా నోపదేష్టవ్యేతి మత్వా తమేవ న సమావర్తయతి స్మ ౧

శం.— తమాచార్యజాయోవాచ. తప్తో బ్రహ్మచారీ. కుశలం- సమ్యగగ్నీన్ పరిచచారీత్ - పరిచరితవాన్. భగవాంశ్చాగ్నిషు భక్తం న సమావర్తయతి. అతోఽన్యద్భక్తం న సమావర్తయతీతి జ్ఞాత్వా త్వామగ్నయో మా పరిప్రవోచన్- గర్హాం తవ మా కుర్యుః. అతః ప్రబ్రూహ్యస్మై విద్యామిష్టాముపకోసలాయేతి. తస్మా ఏవం జాయయోక్తోఽపి హాప్రోచ్యైవ- అనుక్త్వైవ కిఞ్చిత్ప్రవాసాఞ్చక్రే- ప్రవసితవాన్. ౨

ఆ.— (తప్త ఇతి) భవదపేక్షితాం శుశ్రూషాం విదధానో బహుకాయక్లేశం కృతవానిత్యర్థః. వివక్షితశుశ్రూషాకరణమేవ విశదయతి (కుశలమితి) కిమితి భవత్యా మాం బ్రూహీతీదమిదానీముచ్యతే- న హి మత్తోఽన్యత్ర త్వదనురాగోఽయుక్తిమానిత్యాశఙ్క్య భగవతి స్నేహాదిత్యాహ (భగవానితి) అగ్నీన్ పరిచరమాణస్య బ్రహ్మచారిణోఽసమావర్తనమతశ్శబ్దార్థః. గర్హాపరిహారౌ ద్వితీయేనాతశ్శబ్దేన పరామృశ్యతే. ఆచార్యశుశ్రూషాపరం శిష్యం దేవతైవానుగృహ్ణాతీతి జ్ఞాపయితుమారభతే (తస్మా ఇతి) ౨

రం.— (తం జాయోవాచ) తస్యాచార్యస్య పత్నీ వక్ష్యమాణముువాచేత్యర్థః. (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్పర్యచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి) తపసా తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం- సమ్యగగ్నిశుశ్రూషాం కృతవాన్. ఏతస్య విద్యానుపదేశే తత్పరిచరణప్రీతా అగ్నయ ఏవ తవ గర్హాం కుర్యుః. అతో యథా త్వాం మా పరిప్రవోచన్నగ్నయః- తథాఽస్మై ఉపకోసలాయ విద్యాముపదిశేతి తస్య భార్యోక్తవతీత్యర్థః. (తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాఞ్చక్రే) ఏవం జాయయోక్తోఽప్యాచార్యః తస్య విద్యామనుపదిశ్యైవ దేశాన్తరం ప్రోషితః. ౨

శం.— స హ- ఉపకోసలో వ్యాధినా- మానసేన దుఃఖేనానశితుం- అనశనం కర్తుం దధ్రే- ధృతవాన్ మనః. తం తూష్ణీమగ్న్యగారేఽవస్థితమాచార్యజాయోవాచ. హే బ్రహ్మచారిన్ అశాన- భుఙ్క్ష్వ. కిం ను- కస్మాన్ను కారణాన్నాశ్నాసీతి. స హోవాచ. బహవః- అనేకేఽస్మిన్ పురుషే- అకృతార్థే ప్రాకృతే కామాః- ఇచ్ఛాః కర్తవ్యం ప్రతి. నానాత్యయాః- అతిగమనం యేషాం వ్యాధీనాం కర్తవ్యచిన్తానాం- తే నానాత్యయాః వ్యాధయః. కర్తవ్యతయాఽప్రాప్తినిమిత్తాని చిత్తదుఃఖానీత్యర్థః. తైః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి. అతో నాశిష్యామి. ౩

¶ కుశలమగ్నీన్పర్యచారీదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ హాగ్నయః సమూదిరే తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీద్ధన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి తస్మై హోచుః॥ ౪

ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి స హోవాచ విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి తే హోచుర్యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి ప్రాణం చ హాస్మై తదాకాశం చోచుః॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఆ.— ఆచార్యాభిప్రాయమజానతశ్శిష్యస్య దుఃఖప్రాప్తిం దర్శయతి (స హేతి) అశనమనం- వస్తుస్వరూపమతీత్యపి దయేమ ప్రసే శఇతి యావత్ నానాత్వయా ఇతి - కామానాం విశేషణం. కథం తేన వ్యాధయోఽపి విశేష్యన్తే - తత్రాహ (కర్తవ్యత యేతి) కామానామేవ వ్యాధయ ఇత్యర్థః. ౩

రం.— (స హ వ్యాధినానశితుం దధ్రే) సః - ఉపకోసలః వ్యాధినా - మానసేన దుఃఖేనాపీడితస్సన్ అనశనాయ మతిం చక్రే ఇత్యర్థః. * దృఞ్ అవస్థానే ఇతి హి ధాతుః. (తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి) అశాన-భుఙ్క్ష్వ ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టోఽర్థః. (స హోవాచ) సః- బ్రహ్మచారీ (బహవ ఇమేఽస్మిన్ పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి నాశిష్యామీతి) అస్మిన్ పురుషే - జీవే బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తాః కామాః - కామ్యమానా విషయాః నానాత్యయాః - నానావిధగర్భజన్మజరామరణాదిలక్షణఫలజనకా మనసి నిరన్తరవర్తమానాస్సన్తి. అతస్తద్విషయభయరూపవ్యాధిభిః పూర్ణోఽస్మి. అతో న భుఞ్జ ఇతి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్త్వాఽపి తూష్ణీంభూతే బ్రహ్మచారిణ్యథ హాగ్నయః శ్రుత్వా తస్య వాచమవగ్నిత్వాత్ కారుణ్యావిష్టాస్సన్తస్త్రయోఽపి సమూదిరే - సంభూయోక్తవన్తః. హన్త - ఇదానీమస్మై - బ్రహ్మచారిణేఽస్మద్భక్తాయ దుఃఖితాయ తపస్వినే శ్రద్దధానాయ సర్వేఽప్యస్మాకం - అనుప్రబ్రవామ బ్రహ్మవిద్యాం. ఇత్యేవం సంప్రధార్య తస్మై హోచుః- ఉక్తవన్తః. ౪

ఆ.— ఆచార్యప్రవాసే, తజ్జాయయా బ్రహ్మచారిణ్యనుగ్రహే, తస్య చానశనాధ్యవసాయే, వనస్తరమిత్యాహ తత్రాగ్నః. హన్తేతి- యదుక్తః. అనధ్యుక్తం బ్రహ్మచారిణముపేక్ష్య దేశాన్తరం గతస్సమర్థ ఇతి యావత్. అథ పునరేతస్యాచార్యో బ్రహ్మవిద్యామస్మై వివక్షితాం చ వక్ష్యతి- కింత్వ రగ్నయోఽన్యాః కథ్యాహ (దుఃఖితాయేతి) బ్రహ్మవిద్యాసాధనసమ్పత్తిమస్య దర్శయతి (తపస్విన ఇతి) ౪

రం.— (అథ హాగ్నయస్సమూదిరే) ఏతద్వాక్యం శ్రుత్వా తత్పరిచరణప్రీతాః గార్హపత్యాదయోఽగ్నయో దయమానమనసః సమ్భూయోక్తవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీద్ధన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి) హన్తేత్యనుకమ్పాయాం. ప్రబ్రవామ- బ్రహ్మేతి శేషః. శిష్టం స్పష్టోఽర్థః (తస్మై హోచుః) తస్మై- ఉపకోసలాయాగ్నయో వక్ష్యమాణమూచురిత్యర్థః ౪

శం.— ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి. స హోవాచ- బ్రహ్మచారీ. విజానామ్యహం యత్ - భవద్భిరుక్తం ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాత్ ప్రాణో బ్రహ్మేతి. యస్మిన్ సతి జీవనం, యదపగమే చ న భవతి, తస్మిన్ వాయువిశేషే ప్రాణో రూఢః. అతో యుక్తం బ్రహ్మత్వం చ తస్య. తేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాద్విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మేతి- కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి. నను కంఖంశబ్దయోరపి సుఖాకాశవిషయత్వేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వమేవ- కస్మాద్బ్రహ్మచారిణోఽజ్ఞానం. నూనం - సుఖస్య కంశబ్దవాచ్యస్య క్షణప్రధ్వంసిత్వాత్, ఖంశబ్దవాచ్యస్య చాకాశస్యాచేతనస్య, కథం బ్రహ్మత్వమితి మన్యతే- కథం చ భగవతాం వాక్యమప్రమాణం స్యాదితి. అతో న విజానామీత్యాహ. తమేవముక్తవన్తం బ్రహ్మచారిణం తే హ- అగ్నయ ఊచుః. యద్వావ- యదేవ వయం కమవోచామ- తదేవ ఖం- ఆకాశం. ఇత్యేవం ఖేన విశేష్యమాణం కం విషయేన్ద్రియసంయోగజాత్ సుఖాన్నివర్తితం స్యాత్ - నీలేనేవ విశేష్యమాణముత్పలం రక్తాదిభ్యః. యదేవ ఖం- ఆకాశమవోచామ- తదేవ చ కం - సుఖమితి జానీహి. ఏవం చ సుఖేన విశేష్యమాణం ఖం భౌతికాదచేతనాత్ఖాన్నివర్తితం స్యాత్ - నీలోత్పలవదేవ. సుఖమాకాశస్థం- నేతరల్లౌకికం. ఆకాశం చ సుఖాశ్రయం- నేతరత్ భౌతికమిత్యర్థః. నన్వాకాశం చేత్సుఖేన విశేషయితుమిష్టం - అన్యతరదేవ విశేషణం- యద్వావ కం తదేవ ఖమిత్యేతావదేవోక్తమితరత్. యదేవ ఖం తదేవ కమితి- పూర్వవిశేషణం వా. నను సుఖాకాశయోరుభయోరపి లౌకికసుఖాకాశాభ్యాం వ్యావృత్తిరిష్టేత్యవోచామ. సుఖేనాకాశే విశేషితే వ్యావృత్తిరుభయోరర్థప్రాప్తైవేతి చేత్. సత్యమేవ- కిం తు సుఖేన విశేషితస్యైవాకాశస్య ధ్యేయత్వం విహితం - న త్వాకాశగుణస్య విశేషణస్య సుఖస్య ధ్యేయత్వం విహితం స్యాత్- విశేషణోపాదానస్య విశేష్యనియన్తృత్వేనైవోపక్షయాత్. అతః ఖేన సుఖమపి విశేష్యతే ధ్యేయత్వాయ. కుతశ్చైతన్నిశ్చీయతే. కంశబ్దస్యాపి బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాత్ - కం బ్రహ్మేతి. యది హి సుఖగుణవిశిష్టస్య ఖస్య ధ్యేయత్వం వివక్షితం స్యాత్ - కం ఖం బ్రహ్మేతి బ్రూయురగ్నయః ప్రథమం. న చైవముక్తవన్తః. కిం తర్హి. కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి. అతో బ్రహ్మచారిణో మోహాపనయనాయ కంఖంశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్య

త్వనిరాసాయోక్తమేవ- యద్వావకమిత్యాదిః. తదేతదగ్నిభిరుక్తం వాక్యార్థమస్య ద్యోతయితుం శ్రుతిరాహ- ప్రాణం చ హాస్మై- బ్రహ్మచారిణే. తస్యాకాశః-తదాకాశః. ప్రాణస్య సమ్బన్ధాశ్రయత్వేన హార్ద ఆకాశ ఇత్యర్థః. సుఖగుణవత్త్వనిర్దేశాత్. తచ్చాకాశం సుఖగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ, తత్స్థం చ ప్రాణం బ్రహ్మసంపర్కాదేవ బ్రహ్మ, ఇత్యుభయం ప్రాణం చాకాశం చ సముచ్చిత్య బ్రహ్మణీ ఊచురగ్నయ ఇతి. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాణో బ్రహ్మేతి భవద్భిరుక్తం- తదహం విజానామీతి సమ్బన్ధః. తత్ర హేతుమాహ (ప్రసిద్ధేతి) ప్రాణపదస్య ప్రసిద్ధార్థమేవ సముద్ధ్యతే (యస్మిన్స్య) అతఏవ తస్మాత్ప్రాణశబ్దేఽత్రేతి శేషః. ప్రాణశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వేఽపి కుతో బ్రహ్మత్వం తత్సిద్ధేః ప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతే నష్టేఽపి గ్రహణాదిత్యతిశ్శబ్దార్థః. స్వకీయజ్ఞానసముచ్చయార్థశ్చకారః. విజానామ్యహమిత్యుక్తముపసంహరతి (తేనేతి) స్వేనాజ్ఞాతం బ్రహ్మ నాన్యోదర్శయతి (కం చేతి) తస్యాజ్ఞానమాక్షిపతి (నన్వితి) ప్రాణశబ్దస్య వాయువిషయత్వేన ప్రసిద్ధార్థత్వవదిత్యపేరర్థః. బ్రహ్మచారిణోఽభిప్రాయం దర్శయన్నుత్తరమాహ (సూనమితి) ననువిరుద్ధార్థత్వాదగ్నీనాం వాక్యం భవత్యప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథం చేతి) విరుద్ధార్థత్వప్రతీతే, రాగ్నివాక్యస్య చాప్రామాణ్యాయోగా, దుక్తం బ్రహ్మచారిణోఽజ్ఞానమితి నిగమయతి (అత ఇతి) ఖస్య విశేషణత్వం, కస్య చ విశేష్యత్వ, మిత్యగ్నీనాం తాత్పర్యం కథయతి (ఇత్యేవమితి) కస్య విశేషణత్వం, ఖస్య విశేష్యత్వ, మిత్యేవమపి విశేషణవిశేష్యత్వమపగన్తవ్యమిత్యాహ (యదేవేతి) యథోక్తవిశేషణవిశేష్యభావే ఫలమాహ (ఏవం చేతి) యద్వావేత్యాదివాక్యార్థము క్తమేవ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సుఖమితి) ఇతరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) అన్యతరదేవేత్యత్ర యదేవ ఖమిత్యేతదుచ్యతే. యద్వావకం తదేవ ఖమిత్యత్ర యద్వావకమితీతరద్విశేషణమతిరిక్తం - అధికం. అకిఞ్చిత్కరమితి యోజనా. యదిత్వయదేవ ఖం తదేవ కమితి ఖేన కం విశేష్యతే- తదా యదేవ కం తదేవ ఖమిత్యేతదేవ విశేషణమస్తు- యద్వావకమితి పూర్వవిశేషణమకిఞ్చిత్కరమిత్యాహ (యదేవేతి) వాశబ్దోఽత్రైవకారార్థః. విశేషణయోరన్యతరద్వైయర్థ్యం పూర్వోక్తం సిద్ధాన్తీ స్మారయతి (నన్వితి) తథా చ సుఖస్య లౌకికసుఖాద్వ్యావృత్త్యర్థం యదేవ ఖమితి విశేషణం. ఆకాశస్య చ భౌతికాకాశాద్వ్యావృత్త్యర్థం యద్వావకమితి విశేషణమర్థవదితి శేషః. అన్యతరవిశేషణవశాదపి యథోక్తవ్యావృత్తిసిద్ధేరకిఞ్చిత్కరం విశేషణద్వయమితి శఙ్క్యతే (సుఖేనేతి) యదా సుఖేనాకాశం విశేష్యతే- తదా భూతాకాశాదాకాశం వ్యావర్తితం భవతి - సుఖస్య తద్విశేషణత్వాయోగాత్. సుఖమపి లౌకికసుఖాద్వ్యవచ్ఛిద్యతే- లౌకికసుఖస్యాకాశవిశేషణత్వానుపపత్తేః. అతస్సుఖేనాకాశస్య, కాశేన సుఖస్య, చ విశేషితత్వసామర్థ్యాత్ప్రాప్తైవ సుఖాకాశయోర్లౌకికసుఖాకాశాభ్యాం వ్యావృత్తిరిత్యన్యతరదేవ విశేషణమర్థవదిత్యర్థః. కిమన్యతరస్యైవ విశేషణస్య వ్యావర్తకత్వమిత్యాపాద్యతే- కిం వా తస్యైవార్థవత్త్వమితి. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమేవేతి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్విత్యాదినా) విశిష్టస్యైవ ధ్యేయత్వే విశేషణస్యాపి ధ్యేయత్వం సిధ్యతీతి చేత్. నైవం- * చణ్డీ షైః ప్రాప్తాన్యాహేతివద్విశేషణస్యాన్యథాసిద్ధత్వాదిత్యాహ (విశేష ఏతి) ద్వయోరపి విశేషణయోరర్థవత్త్వం నిగమయతి (అత ఇతి) విధాన్తరేణ ధ్యేయత్వాసమ్భవాదిత్యతిశ్శబ్దార్థః. ఖమేవ సుఖేనేత్యపేరర్థః. ఇతశ్చ సుఖాకాశయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వమేషితవ్యమిత్యాహ (కుతశ్చేతి) కుతశ్శబ్దోపాత్తమితిశ్శబ్దార్థం స్ఫుటయతి (కంశబ్దస్యేతి) కం బ్రహ్మేతి ఖం శబ్దస్య బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధవదిత్యపేరర్థః. గుణగుణినోరుభయోరపి ధ్యేయత్వసిద్ధ్యర్థమితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం కంశబ్దస్య చ ప్రత్యేకం బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాదపి సిద్ధ్వర్త్యవమిత్యుక్తం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (యది కేతి) ఉక్తరీత్యా ద్వయోరపి ధ్యేయత్వమతశ్శబ్దార్థః. బ్రహ్మచారిణో మోహోనామ-అన్యోన్యస్య విశేషణవిశేష్యత్వాద్గ్రహణాదాకాశస్యైవ గుణినో ధ్యేయత్వం- నతు సుఖస్య గుణస్యేతి విభ్రమః. ప్రాణం చేత్యాదివాక్యం నాగ్నీనాం, నో బ్రహ్మచారిణః,- తథా చ కథముపాఖ్యాయికామిదం సిద్ధమితీత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ఆకాశస్య ప్రాణసమ్బన్ధిత్వం కథయన్విధయేత్యపేక్షాయామాహ (ఆశ్రయత్వేనేతి) కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితం కారణబ్రహ్మోపాసనముపసంహర్తుమితి శబ్దః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తదేవాహ (ప్రాణో బ్రహ్మకం బ్రహ్మఖం బ్రహ్మేతి) (స హోవాచ) ఏవముక్తస్సః- ఉపకోసలఉవాచ. (విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి) అస్యాయమభిప్రాయః - న తావత్ప్రాణాదిప్రతీకోపాసనమగ్నిభిరభిధీయతే - జన్మజరామరణాదిభవభయభీతస్య మమ ముముక్షోర్మోక్షోపదేశాయ ప్రవృత్తత్వాత్. అతో బ్రహ్మైవోపాస్యముపదిష్టం. తత్ర ప్రాణాదిభిస్సమానాధికరణం బ్రహ్మ నిర్దిష్టం. తత్ర సకలజగత్ప్రాణయితృత్వయోగేన ప్రాణశబ్దితత్వస్య బ్రహ్మణ ఉపపన్నత్వాద్యత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుక్తం - తజ్జానామి. కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేత్యుక్తం తు న విజానామి. యద్యపి కంశబ్దస్య సుఖమర్థః. ఖమిత్యస్య చాకాశోఽర్థః. తతశ్చ వైషయికసుఖశరీరకమాకాశశరీరకం చ బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః- ఉత కమిత్యనేన సుఖమభిధీయతే, ఖమిత్యనేనాకాశవాచినా అపరిచ్ఛిన్నత్వమభిధీయతే, - తయోరన్యోన్యవిశేషణవిశేష్యభావే అపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యస్యార్థో లభ్యతే. తతశ్చానయోర్మధ్యే కస్మిన్నర్థే తాత్పర్యమితి న జానామీతి. తే హోచుః (యద్వావకం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి) తదభిప్రాయజ్ఞా అగ్నయః కం ఖమిత్యనయోర్విశేషణవిశేష్యభావోఽభిప్రేత ఇతి స్వాభిప్రాయముక్తవన్త ఇత్యర్థః. నను యద్వావకం తదేవ ఖమిత్యనేనైవ విశేషణవిశేష్యభావప్రతిపాదనేనాపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యస్యార్థస్య లాభాత్ యదేవ కం తదేవ ఖమితి పునరుక్తిర్వ్యర్థేతి చేన్న- దార్ఢ్యార్థం వా-అపరిచ్ఛిన్నసుఖత్వేన, సుఖరూపాపరిచ్ఛిన్నత్వేన, చ ఉపాసనాసిద్ధ్యర్థం వా పరస్పరవిశేషణవిశేష్యభావోపదేశసార్థక్యాత్.

ఉ.— అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాస పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

(ప్రాణం చ హాస్మై తదాకాశం చోచుః) జగత్ప్రాణయితృత్వేన ప్రాణత్వనిర్దిష్టం యద్బ్రహ్మ తదేవాపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం చేత్యర్థ యదుక్తవన్త ఇత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సముపోయాగ్నయో బ్రహ్మచారిణే బ్రహ్మోక్తవన్తః. అథ - అనన్తరం ప్రత్యేకం స్వస్వవిషయాం విద్యాం వక్తుమారేభిరే. తత్రాదావేనం - బ్రహ్మచారిణం గార్హపత్యోఽగ్నిరనుశశాస. పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి మమైతాశ్చతస్రస్తనవః. తత్ర య ఆదిత్యే ఏష పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మి- గార్హపత్యోఽగ్నిః. యశ్చ గార్హపత్యోఽగ్నిః - స ఏవాహమాదిత్యే పురుషోఽస్మీతి. పునః పరావృత్య స ఏవాహమస్మీతి వచనం పృథివ్యన్నయోరివ భోజ్యత్వలక్షణయోః సమ్బన్ధో న గార్హపత్యాదిత్యయోః. అత్తృత్వపక్తృత్వప్రకాశనధర్మా అవిశిష్టా ఇత్యత ఏకత్వమేవానయోరత్యన్తం. పృథివ్యన్నయోస్తు భోజ్యత్వేనాభ్యాం సమ్బన్ధః. ౧

ఆ.— ప్రధానవిద్యాముపదిశ్యాఙ్గవిద్యావిధానాయోపక్రమతే (సముపోయేతి) అనన్తరం - ప్రధానవిద్యోపదేశాదితి శేషః. అగ్నివిద్యాం వక్తుమారబ్ధానామగ్నీనాం మధ్యే ప్రథమమితి శ్రుతావథశబ్దార్థః. పృథివ్యాదిచతుష్టయమనూద్యాగ్న్యాదిత్యయోరవాన్తరభేదం దర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమగ్న్యాదిత్యయోస్తాదాత్మ్యమితీతి శబ్దార్థః. య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మీత్యేతావతైవ తయోస్తాదాత్మ్యసిద్ధేః స ఏవాహమస్మీతి పునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) భోజ్యత్వం లక్షణం- స్వభావో యయోస్తయోర్గార్హపత్యేన యథా సమ్బన్ధః - తథా గార్హపత్యాదిత్యయోర్న సమ్బన్ధః- కిన్తు తాదాత్మ్యలక్షణ ఏవేత్యత్ర హేతుమాహ (అత్తృత్వేతి) పృథివ్యాదావపి తాదాత్మ్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి) ఆభ్యాం- అగ్న్యాదిత్యాభ్యామితి యావత్. స ఏవాహమస్మీతి పరావృత్యపునర్వచనం యథోక్తార్థవిశేషసిద్ధ్యర్థమితి భావః. ౧

రం.— ఏవం బ్రహ్మోపదిశ్యాగ్నిభిరేతద్విద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యోపదిదిక్షిత్యాహ (అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాస) జగత్ప్రాణయితృపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం చ బ్రహ్మేత్యుపదిశ్య ఏవముపదిష్టబ్రహ్మవిద్యమేనం- ఉపకోసలం గార్హపత్యోఽగ్నిః స్వవిద్యాం వక్ష్యమాణాముపదిదేశేత్యర్థః. అథశబ్దశ్చ ప్రకృతవిషయత్వఖ్యాపనార్థః. అత్ర చాథైనమితి శబ్దాభ్యాం వక్ష్యమాణాగ్నివిద్యాయాః ప్రకృతబ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వముచ్యతే. అనుశాసనప్రకారమేవాహ (పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి) మే గార్హపత్యాగ్నేరేతాశ్చతస్రస్తనవ ఇత్యర్థః. (య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) పృథివ్యగ్న్యన్నాదిత్యలక్షణానాం చతుర్ణాం రూపాణాం మధ్యే అగ్న్యాదిత్యరూపయోః పక్తృత్వప్రకాశకత్వరూపధర్మసద్భావాదైక్యం. అగ్నేరాదిత్యేన యాదృశమైక్యం - న తాదృశమైక్యం పృథివ్యన్నాభ్యాం. తస్మాదాదిత్య ఏవాహమస్మీత్యగ్నిరువాచేత్యర్థః. ౧

శం.— స యః కశ్చిదేవం- యథోక్తం గార్హపత్యమగ్నిమన్నాన్నాదత్వేన చతుర్ధా ప్రవిభక్తముపాస్తే- సోఽపహతే- వినాశయతి పాపకృత్యాం- పాపం కర్మ. లోకీ- లోకవాంశ్చ మదీయేన లోకేనాగ్నేయేన. తద్వాంశ్చ భవతి యథా వయం- ఇహ చ లోకే సర్వం- వర్షశతమాయురేతి - ప్రాప్నోతి. జ్యోక్- ఉజ్జ్వలం జీవతి. నాప్రఖ్యాత ఇత్యేతత్. న చాస్యావరాశ్చ తే పురుషాశ్చ- అస్య విదుషః సన్తతిజా ఇత్యర్థః. న క్షీయన్తే- సన్తత్యుచ్ఛేదో న భవతీత్యర్థః. కించ- తం వయముపభుఞ్జామః- పాలయామోఽస్మింశ్చ లోకే జీవన్తం, అముష్మింశ్చ లోకే. య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే - యథోక్తం తస్యైతత్ఫలమిత్యర్థః ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తాయా విద్యాయా గార్హపత్యవిషయాయాః ద్వివిధం ఫలం దర్శయతి (స యః కశ్చిదిత్యాదినా) కస్యైతత్ఫలమిత్యపేక్షాయాముక్తమేవ సఙ్క్షిపతి (య ఏతమేవమితి) ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే అపహతే పాపకృత్యాం) ఏతదుపాసకః బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపకర్మ అపహన్తి. (లోకీ భవతి) తద్విరోధినిపాప్మని నిరస్తే బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. యద్యపి బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపనివృత్తేః బ్రహ్మప్రాప్తేశ్చ ప్రధానభూత బ్రహ్మవిద్యా

ఊ.— అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాసాపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఫలత్వమేవ- తథాస్య శిష్యఫలైనాఙ్గం స్యాదితి ద్రష్టవ్యం. యద్వా- పాపశబ్దో బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపపరః లోకశబ్దో బ్రహ్మలోకప్రాప్తినూర్ధ్వభూతాగ్నిలోకపరో ద్రష్టవ్యః. (సర్వమాయురేతీతి) బ్రహ్మోపాసనసమాప్త్యర్థాపర్యాప్తాయురపేక్షితం- తత్సర్వమేతి. (జ్యోగ్జీవతి) వ్యాధ్యాదిభిరనుపహతో యావద్బ్రహ్మప్రాప్త్యుజ్జ్వలో జీవతి. (నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్తే) అస్యావరపురుషాః - శిష్యప్రశిష్యాదయః పుత్రపౌత్రాదయో వినక్షీయన్తే- బ్రహ్మవిద ఏవ భవన్తీత్యర్థః. సన్తతౌ బ్రహ్మవిద్యానువృత్తేః * నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి శ్రుత్యన్తరే బ్రహ్మవిద్యాఫలత్వేన శ్రవణాత్. (ఉపవయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే) య ఏవముపాస్తే- తం అస్మింశ్చ లోకే అముష్మింశ్చ లోకే వయం - అగ్నయః ఉపభుఞ్జామః - యావద్బ్రహ్మప్రాప్తి విఘ్నేభ్యః పరిపాలయామ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ... ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస- దక్షిణాగ్నిః. ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇత్యేతా మే - మమ చతస్రస్తనవః. చతుర్థోఽహమన్వాహార్యపచన ఆత్మానం ప్రవిభజ్యావస్థితః. తత్ర య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మి. (స ఏవాహమస్మీతి) పూర్వవత్. అన్నసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిష్ట్వసామాన్యాచ్చాన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోరేకత్వం దక్షిణదిక్సమ్బన్ధాచ్చ. అపాం నక్షత్రాణాం చ పూర్వవదన్నత్వేనైవ సమ్బన్ధః. నక్షత్రాణాం చన్ద్రమసో భోగ్యత్వప్రసిద్ధేః, అపామన్నోత్పాదకత్వాదన్నత్వం దక్షిణాగ్నేః,- పృథివీవద్గార్హపత్యస్య. ౧

ఆ.— గార్హపత్యోపదేశానన్తర్యమథశబ్దార్థః. అబాదిచతుష్టయమనూద్య దక్షిణాగ్నౌ చన్ద్రే చ విశేషం దర్శయతి (తత్రేతి) అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యేన, అపాం నక్షత్రాణాం చ తాభ్యాం భోజ్యత్వేన, సమ్బన్ధ ఇతి వక్తుం పునర్వచనమిత్యాహ (స ఏవేతి) కథం పునరన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యం- తత్రాహ (అన్నసమ్బన్ధాదితి) ప్రసిద్ధం హి దర్శపూర్ణమాసయోరన్వాహార్యపచనే హవిః శ్రపయన్తి. * చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తీత్యాదౌ చన్ద్రమసి ప్రసిద్ధోఽన్నసమ్బన్ధః. తస్మాత్తయోస్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. ఇతోఽనేకత్వే హేత్వన్తరమాహ (జ్యోతిష్ట్వేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి) అన్వాహార్యపచనో హి దక్షిణాగ్నిరుచ్యతే. చన్ద్రమాశ్చ దక్షిణేన పథా ప్రాప్యమాణో దక్షిణస్యాం దిశి భవతీతి గమ్యతే - ఉత్తరదిగధిష్ఠాతురపి తస్య తత్సమ్బన్ధానివారణాత్. తయోస్తేనైకత్వమిత్యర్థః. అపాం నక్షత్రాణాం చ చన్ద్రవదన్వాహార్యపచనేన తాదాత్మ్యమాశఙ్క్యాహ (అపామితి) పూర్వవత్ - పృథివ్యన్నయోరన్నయోర్గార్హపత్యాదిత్యాభ్యామన్నత్వేన సమ్బన్ధవదిత్యర్థః. సమ్బన్ధః - అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమోభ్యామితి శేషః. కథం నక్షత్రాణామన్నత్వం- తత్రాహ (నక్షత్రాణామితి) కథం పునరపామన్నత్వం-తదాహ (అపామితి) దక్షిణాగ్నేః- దక్షిణాగ్నిం ప్రతీతి యావత్. పృథివ్యా గార్హపత్యాగ్నిం ప్రత్యన్నత్వవదిత్యుదాహరణార్థః. ౧

రం.— (అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస) అన్వాహార్యపచనః- దక్షిణాగ్నిః. (ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి) మే రూపాణీత్యర్థః. (య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) చన్ద్రస్యాగ్నేశ్చ ప్రకాశకత్వసామ్యాదితి భావః. ౧

శం.— సమానమన్యత్ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాద్యన్యదిత్యుక్తం. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) వ్యాఖ్యాతం. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాస ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి ॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే ॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ¶ తే హోచురుపకోసలైషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాత్మవిద్యా చాచార్యస్తు తే గతిం వక్తేత్యాజగామ హాస్యాచార్యస్తమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల౩ ఇతి ॥ ౧

శం.— అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాస. ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి మమాపి చతస్రస్తనవః. య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మీత్యాది పూర్వవత్సామాన్యాత్. ద్యుసంబన్ధాద్విద్యుత ఆకాశస్థత్వాదాహవనీయస్య ద్యోతనాత్సంబన్ధః. ౧

ఆ.— గార్హపత్యస్య పృథివ్యాదిదృష్టివదాహవనీయస్య ప్రాణాదిదృష్టిరిత్యాహ (య ఏష ఇతి) సోఽహమస్మీత్యాది-సమానమిత్యర్థః. యథా పూర్వం జ్యోతిష్ట్వేన సామాన్యాత్తత్రాదిత్యస్థపురుషస్య గార్హపత్యేనోక్తం తథాత్రాపి విద్యుదాహవనీయయోః సామాన్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) కథం ద్యుసంబన్ధో విద్యుత ఆకాశస్థత్వస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ (ద్యుసంబన్ధాదితి) ఆహవనీయస్య ద్యుసంబన్ధః స్వర్గలోకఫలత్వాదిత్యర్థః. విద్యుత ఆకాశస్థత్వం ప్రసిద్ధం. ఆహవనీయస్య ద్యోతనాత్ సంబన్ధః. ౧

రం.— (అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాసేత్యాది) (ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి) ఇత్యేతాని మమ రూపాణీత్యర్థః. (య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) విద్యుత్పురుషస్య ప్రకాశకత్వాదాహవనీయైక్యం ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— స య ఇత్యాది సమానమన్యత్. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఇత్యాదిపూర్వవదిత్యుక్తం. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) పూర్వవత్. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తే పునస్సమ్భూయోచుః. ఉపకోసల. ఏషా సోమ్య. తే తవాస్మద్విద్యా-అగ్నివిద్యేత్యర్థః. ఆత్మవిద్యా-పూర్వోక్తా ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి చ. ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తా విద్యాఫలప్రాప్తయే. ఇత్యుక్త్వోపరేమురగ్నయః. ఆజగామ హాస్యాచార్యః కాలేన. తం చ శిష్యమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల౩ ఇతి. ౧

ఆ.— అగ్నీనాం మిథః సంవాదం వ్యావర్తయతి (తే పునరితి) కథమస్మద్విద్యా ప్రాగేవోక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మవిద్యేతి) కథమాచార్యోపదేశమన్తరేణ భగవదుపదేశవశాదేవ మమ విద్యాఫలమిత్యాశఙ్క్యాచార్యాదేవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి హి ప్రాగుక్తం. అత ఆహ (ఆచార్యస్త్వితి) ౧

రం.— (తే హోచురుపకోసలైషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాత్మవిద్యా చ) ప్రత్యేకమనుశాసనానన్తరం మిళిత్వా తే అగ్నయోఽబ్రువన్. అస్మద్విద్యా- అగ్నివిద్యా. ఆత్మవిద్యా - పరమాత్మవిద్యేత్యర్థః. చశబ్దోఽఙ్గాఙ్గిభూతవిద్యయోరుపదేశక్రియాయాం సముచ్చయద్యోతనార్థః- సహ సమ్ప్రదానోపదేశనార్థః. అగ్నివిద్యా చాత్మవిద్యా చోపదిష్టేత్యర్థః. (ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేతి) ఏవం వదతామగ్నీనామయమభిప్రాయః- హే ఉపకోసల. బ్రహ్మవిద్యామనుపవిశ్య ప్రాణముఖిగురోస్తదలాభాదనాశ్వాసం త్యాజయితుం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రం, తదఙ్గభూతామగ్నివిద్యాం, చ ఉపాదిశామ. ఆచార్యాద్ధైవ విదితా విద్యా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి ఆచార్య ఏవ సంయద్వామత్వాదిగుణకం బ్రహ్మ, అర్చిరాదికాం చ గతిం, ముపదిశత్వితి. తతశ్చ గతిం వక్తేత్యస్యావశిష్టం వక్తేత్యర్థః. న తు గతిమాత్రమితి ద్రష్టవ్యం (ఆజగామ హాస్యాచార్యస్తమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల౩ ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

¶ అస్మద్విద్యాచాత్మవిద్యాచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— భగవఇతిహ ప్రతిశుశ్రావ బ్రహ్మవిదఇవ సోమ్య తే ముఖం భాతి కోను త్వాఽనుశశాసేతి కోను మాఽనుశిష్యాద్భో ఇతీహాపేవ నిహ్నుతే ఇమేనూనమీదృశా అన్యాదృశా ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే కింను సోమ్య కిల తేఽవోచన్నితి॥ ౨

ఇదమితిహ ప్రతిజజ్ఞే లోకాన్వావకిల సోమ్య తేఽవోచన్నహంతు తే తద్వక్ష్యామి యథా పుష్కరపలాశ ఆపోన శ్లిష్యన్త ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఃఖణ్డః.

శం.— భగవఇతిహ ప్రతిశుశ్రావ. బ్రహ్మవిద ఇవ సోమ్య తే ముఖం ప్రసన్నం భాతి. కో ను త్వాఽనుశశాస. ఇత్యుక్తః ప్రత్యాహ- కో ను మాఽనుశిష్యాత్- అనుశాసనం కుర్యాద్భో భగవంస్త్వయి ప్రోషితే. ఇతీహాపేవ నిహ్నుతే - అపనిహ్నుత ఇవేత్యనేన ప్రకారేణ న చాపనిహ్నుతే, న యథావదగ్నిభిరుక్తం బ్రవీతి, ఇత్యభిప్రాయః. కథం ఇమే- అగ్నయో మామనుశాసితవన్తో యాన్పశ్యసి ... యతః ప్రాయేణ ప్రాప్తవేపమానా ఇవ ... పూర్వమన్యాదృశాస్సన్తః ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే - అభ్యుక్తవానగ్నీన్ ... కిం ను సోమ్య కిల తే - తుభ్యమవోచన్నగ్నయః. ఇతి పృష్ట ఇత్యేవం. ౨

ఆ.— అపనిహ్నుత ఇవేత్యుక్తం ... (నచేతి) ... ప్రాయశః ... (కథమిత్యాదినా) ... స్వరభక్తేనభితస్సన్ ... సత్యాయస్మాదాచార్యో బ్రూతే (కిన్ను సోమ్యేతి) ఆచార్యవాక్యమిత్యర్థః ... (ఇత్యేవమితి) ... ౨

రం.— (భగవ ఇతిహ ప్రతిశుశ్రావేత్యాది) బ్రహ్మవిద ఇవ సోమ్య తే ముఖం భాతి కో ను త్వాఽనుశశాసేతి ... ఉపకోసల ఆహ (కో ను మాఽనుశిష్యాద్భో ఇతి) హే భగవంస్త్వయి ప్రోషితే ... (ఇహాపేవ నిహ్నుతే) ... అపనిహ్నుత ఇవేత్యర్థః. నాపనిహ్నుతే- న యథావదగ్నిభిరుక్తమపి బ్రవీతీత్యభిప్రాయః. కించిత్ ... యథాగ్నిభిస్స్వస్యోపదిష్టమిత్యాహ (ఇమే నూనమీదృశా అన్యాదృశా ఇతీహాగ్నీనభ్యూదే) ఇమే ... జ్వలనాకారవన్తో ... అన్యాదృశ్యనామా ... పూర్వమన్యాకారాస్సన్తో మమోపదిష్టవన్త ఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఆచార్య ఆహ (కింను సోమ్య కిల తేఽవోచన్నితి) ౨

శం.— ఇదము క్తవన్త ఇత్యేవం హ ప్రతిజజ్ఞే- ప్రతిజ్ఞాతవాన్. ప్రతీకమాత్రం కించిత్ - న సర్వం యథోక్తమగ్నిభిరుక్తమవోచద్యతః- ఆహాచార్యః- లోకాన్వావ- పృథివ్యాదీన్ హే సోమ్య కిల తేఽవోచన్- న బ్రహ్మ సాకల్యేన. అహం తు తే - తుభ్యం తత్ - బ్రహ్మ, యదిచ్ఛసి త్వం శ్రోతుం-వక్ష్యామి. శృణు తస్య మయోచ్యమానస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానమాహాత్మ్యం- యథా పుష్కరపలాశే - పద్మపత్ర ఆపో న శ్లిష్యన్తే- ఏవం-యథా వక్ష్యామి బ్రహ్మ- ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే- న సమ్బధ్యత ఇతి. ఏవముక్తవత్యాచార్య ఆహోపకోసలః- బ్రవీతు మే భగవానితి. తస్మై హోవాచాచార్యః.. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యస్మాదగ్నిభిరుక్తమాచార్యాయ ప్రతీకద్వారాత్తన్నివేదితవాన్-తస్మాదాచార్యః ప్రాప్తస్యావకాశమిత్యాహ (యత ఇతి) కథం బ్రహ్మేత్యాదినా బ్రహ్మవిద్భిరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (న బ్రహ్మేతి) కథం తర్హి సాకల్యేన బ్రహ్మజ్ఞాతవ్యమితి. ఆహ (అహం త్వితి) బ్రహ్మజ్ఞానే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శృణ్వితి) ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఇతర ఆహ (ఇదమితిహ ప్రతిజజ్ఞే) ఏతావదుపదిష్టమితి ప్రతిజ్ఞాతవాన్. ఇతర ఆహ (లోకాన్వావకిల సోమ్య తేఽవోచన్నహంతు తే తద్వక్ష్యామీత్యాది) హే సోమ్య. తే- అగ్నయః పృథివ్యాదీన్ లోకానేవ కార్త్స్న్యేన తవోక్తవన్తః. అగ్నిభూతా మగ్నివిద్యాం కార్త్స్న్యేనోక్తవన్త ఇత్యర్థః. న తు జ్ఞాతవ్యం బ్రహ్మ కార్త్స్న్యేన. అహం తు తే పద్మపత్ర జలాశ్లేషవత్ సర్వపాపాశ్లేషాపాదకవిద్యావిషయభూతం బ్రహ్మ వక్ష్యామి- యదిశుశ్రూషస ఇత్యర్థః. పాపాశ్లేషో నామ పాపహేతుభూతకర్మాచరణేఽపి పాపోత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తిమత్త్వం. ఇదం చ ప్రామాదికపాపవిషయం. పాపశబ్దశ్చ సుకృతదుష్కృతసాధారణః. ఏతచ్చ తత్ర తత్రోక్తం తత్రైవానుసన్ధేయం. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) తస్మై హోవాచ) తస్మై- ఏవముపసన్నాయోపకోసలాయాచార్యో వక్ష్యమాణమాహేత్యర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— § యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతితద్య ద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకంవాసిఞ్చతివర్త్మనీఏవగచ్ఛతి॥ ౧

ఏతꣳ సంయద్వామ ఇత్యాచక్షతఏతꣳహి సర్వాణివామాన్యభిసంయన్తి సర్వాణ్యేనంవామా న్యభిసంయన్తియఏవంవేద॥ ౨

ఏషఉఏవవామనీరేషహి సర్వాణివామానినయతి సర్వాణివామానినయతియఏవంవేద॥ ౩

శం.— యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతే- నివృత్తచక్షుర్భిర్బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నైః శాన్తైర్వివేకిభిః. * దృష్టేర్ద్రష్టా * చక్షు షశ్చక్షురిత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. నన్వగ్నిభిరుక్తం తత్కథం- యతః * ఆచార్యస్తుతేగతింవక్తేత్యుక్తం భవిష్యద్విషయత్వాచ్చ జ్ఞానంచాగ్నీనాం. నైషదోషః- సుఖమాకాశమేవాక్షిణిదృశ్యతఇతి ప్రకృతసమాదాత్. ఏషఆత్మా- ప్రాణినామితిహోవాచ - ఏవముక్తవాన్. ఏతత్- యదాత్మతత్త్వముక్తంమయా- ఏతదమృతం- అమరణధర్మి. అవినాశి అతఏవాభయం - యస్యహ్యవినాశాశఙ్కా - తస్యభయోపపత్తిః. తదభావాదభయం. అతఏవైతద్బ్రహ్మ- బృహత్. అనన్తమితి. కిఞ్చ-అస్యబ్రహ్మణోఽక్షిపురుషస్యమాహాత్మ్యం-తత్-తత్ర పురుషస్యస్థానేఽక్షిణి యద్యప్యస్మిన్ సర్పిర్వోదకంవాసిఞ్చతి- వర్త్మనీఏవగచ్ఛతి- పక్ష్మావేవగచ్ఛతి. నచక్షుషాసమ్బధ్యతేపద్మపత్రేణేవోదకం. స్థానస్యాప్యేతన్మాహా త్మ్యం- కింపునఃస్థానినోఽక్షిపురుషస్యనిరఞ్జనత్వంవక్తవ్యమిత్యభిప్రాయః. ౧

ఆ.— కథముపసన్నాయాచార్యోబ్రహ్మోపదిశతీత్యపేక్షాయాముక్తమాసత్యపాలయతి (యఏషఇతి) అక్షిణిస్థానేతదుపలక్షితే స్థైర్యఏషపురుషోదృశ్యతఇతిసమ్బన్ధః. నాసౌసర్వేషాంచాక్షుషాత్మాతిరోత్పృష్టిగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్యవిశేషణానివిశినష్టి (నివృత్తేతి) ని వృత్తాని- విషయేభ్యోవిముఖానిచక్షూంషి- బాహ్యానికరణానియేషాంతైరితియావత్. బాహ్యకరణానాంస్వవశత్వాధీనంవిశేషణాన్తరమాహ (బ్ర హ్మచర్యాదీతి) మనసోఽపియథావశ్యతాహేతోర్విశేషణాన్తరమాహ (శాన్తైరితి) తేషాంనివృత్తచక్షుష్ట్వేహేతుమాహ (వివేకిభిరితి) పురు షోఽక్షిణిద్రష్టేత్యత్రబృహదారణ్యకశ్రుతింప్రమాణయతి (దృష్టేరితి) ఆచార్యేణాపూర్వవిద్యోపదేశాదగ్నీనాముక్తిర్వ్యర్థేత్యాశఙ్క తే (నన్వితి) అగ్నివచనస్యగత్యన్తరమాహ (భవిష్యదితి) నాగ్నివాక్యముక్తిర్వ్యర్థా, నానికేతఃభవిష్యద్విషయత్వాత్, మితిసమాధయతి (నైష దోషఇతి) యత్సుఖంగుణకమాకాశముపాస్యమగ్నిభిరుపదిష్టం- తస్యైవకారణబ్రహ్మణోఽప్రకృతస్యాక్షిపిణ్డస్థానస్యోపాసనామిత్యవ్యాఖ్యా నాయాచార్యేణక్రియతే- తస్మాన్నాస్తిదోషఇత్యర్థః. అక్షిణిదృశ్యతఇతిప్రకృతాత్యాచార్యేణచాక్షుషాత్మాపదిష్టఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషఇతి) ఇతశ్చనాయంపురుషశ్ఛాయాత్మేత్యనన్తరవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (ఏతదిత్యాదినా) ఇతిశబ్దోయథోక్తగుణకత్రయమాస్యపురుషోపలక్షణా ర్థాభణితమవర్తయేత్యర్థః. అసఙ్గత్వాన్నాయంఛాయాత్మేత్యాహ (కిఞ్చేతి) మాహాత్మ్యం- స్థానస్యాలేపశ్చేతిస్థితేఽపి కిమన్తరాఽనన్తపురుష స్యాయాలేపఇతి. ఆహ (స్థానస్యాపీతి) ౧

రం.— (యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఏషఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యోగిభిర్యోఽక్షిణిపురుషో దృశ్యతే- అయమాత్మా- నియన్తేత్యర్థః. అమృతత్వం- నిరతిశయభోగ్యత్వం. అభయత్వం-దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం. బ్రహ్మత్వం- నిరతిశయబృహత్త్వం. (తద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకంవాసిఞ్చతివర్త్మనీహ్యేవగచ్ఛతి) తత్- తస్మాన్నిర్లేపస్థానప్రభావాదస్మిన్-అక్షిణియద్యపిసర్పిరుదకంవాకశ్చిత్సి ఞ్చేత్- తత్వర్త్మనీ- తత్పార్శ్వద్వయమేవహిగచ్ఛతి. నలిప్తమక్షిస్యతే. ౧

శం.— ఏతం- యథోక్తంపురుషంసంయద్వామఇత్యాచక్షతే. కస్మాత్- యస్మాదేనంసర్వాణివామాని-వననీయాని. సంభజనీయాని. శోభనాన్యభిసంయన్తి- అభిసంగచ్ఛన్తీతి. అతస్సంయద్వామః. తథా-ఏవంవిదమేనంసర్వాణివామాన్యభిసంయన్తి-యఏవంవేద. ౨

ఆ.— తస్యైవోపాస్యత్వార్థంగుణాన్తరందర్శయతి (ఏతమితి) పురుషస్యసంయద్వామత్వంబ్రహ్మవిద్యాసిద్ధమపినార్థమన్తరేణ వ్యక్తీభవతీత్యపేక్ష్యతే (కస్మాదితి) అవయవార్థోపన్యాసేనపరిహరతి (యస్మాదితి) గుణోపాస్తేఃఫలమాహ (తథేతి) ఉపాస్యగుణానుసారేణే త్యర్థః. ఏవంవిదం- సంయద్వామగుణవిశిష్టపురుషోఽస్మీతివేదితారమిత్యేతత్. ౨

రం.— (ఏతంసంయద్వామఇత్యాచక్షతఏతంహిసర్వాణివామాన్యభిసంయన్తీత్యాది) సంయన్తి- సఙ్గతానివామాని-వననీయాని. ప్రార్థనీయానియస్మిన్సఃసంయద్వామః. సర్వకల్యాణగుణాశ్రయత్వం- సర్వసఙ్కల్పత్వంవా-సంయద్వామత్వం. (సర్వాణ్యేనంవామాన్యభిసం యన్తియఏవంవేద) తదుపాసకస్యాపితత్క్రతున్యాయాత్తద్భవతీత్యర్థః. ౨

శం.— ఏషఉఏవవామనీః. యస్మాదేషహిసర్వాణివామాని-పుణ్యకర్మఫలానిపుణ్యానురూపంప్రాణిభ్యోనయతి- ప్రాపయతి, వహతి చాత్మధర్మత్వేన,. విదుషఃఫలం- సర్వాణివామానినయతి- యఏవంవేద. ౩

§ సిఞ్చతివర్త్మనీహ్యేవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— ఏష ఉ ఏవ భామనీరేష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి సర్వేషు లోకేషు భాతి య ఏవం వేద॥ ౪
అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యది చ నార్చిషమేవాభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూ
ర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాꣳస్తాన్మాసేభ్యః సంవత్సరꣳ సంవత్సరా
దాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవః॥ ౫

ఆ.— గుణాన్తరముపాస్యత్వాయ దర్శయతి (ఏష ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (ఏష ఇతి)

రం.— (ఏష ఉ ఏవ వామనీః ఏష హి సర్వాణి వామాని నయతి సర్వాణి వామాని నయతి య ఏవం వేద) వామనీత్వం - స్వాశ్రితేషు శోభన
ప్రాపకత్వం. తత్క్రతున్యాయాత్తద్గుణోపాసకస్యాపి తద్భవతీత్యర్థః.

శం.— ఏష ఉ ఏవ భామనీః. ఏష హి. యస్మాత్సర్వేషు లోకేష్వాదిత్యచన్ద్రాగ్న్యాదిరూపైర్భాతి-దీప్యతే. *తస్య భాసా సర్వమిదం విభా
తీతి శ్రుతేః. అతో భామానినయతీతి భామనీః. య ఏవం వేద- అసావపి సర్వేషు లోకేషు భాతి.

ఆ.— గుణాన్తరం ధ్యానార్థమాహ్యాత్వా వ్యాచష్టే (ఏష ఇత్యాదినా) ఆదిత్యాదిరూపేణాస్యైవ దీప్యమానత్వే శ్రుత్యన్తరమనుకూల
యతి (తస్యేతి) గుణోపాస్తిఫలమాహ (య ఏవమితి)

రం.— (ఏష ఉ ఏవ భామనీః ఏష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి సర్వేషు లోకేషు భాతి య ఏవం వేద) భామనీత్వం-సర్వలోకవ్యాప్తదీప్తిమత్త్వ
సహాయకత్వం. ఉపాసకస్యాపి తద్భవత్యేవేత్యర్థః. అత్ర సంయద్వామత్వవామనీత్వభామనీత్వానాం ఫలకథనం ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గోపన్యా
సేన వేదుగుణేషు తాత్పర్యప్రదర్శనార్థం. న తు *సర్వప్రోక్షకం వాసిష్ఠ్యేతి త్రైవార్థవాదమాత్రతయా స్తుతిరూపత్వమితి ప్రదర్శనార్థం. * సర్వే
తి వాక్యస్య స్తుతిత్వం వ్యాసార్యైరుక్తం.

శం.— అథ- ఇదానీం యథోక్తబ్రహ్మవిదో గతిరుచ్యతే. యత్ - యది ఉ చ ఏవాస్మిన్ - ఏవంవిది శవ్యం- శవకర్మ మృతే కుర్వన్తి. యది
చ న కుర్వన్తి ఋత్విజః. సర్వథాప్యేవంవిత్తేన శవకర్మణా అకృతేనాపి ప్రతిబద్ధో న బ్రహ్మ న ప్రాప్నోతి, న చ కృతేన శవకర్మణాఽస్య కశ్చనాభ్యధికో లో
కః,- న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయానితి శ్రుత్యన్తరాత్. శవకర్మణ్యనాదరం దర్శయన్ విద్యాం స్తౌతి-న పునశ్శవకర్మైవంవిదో న కర్తవ్యమితి. అక్రియమా
ణే హి శవకర్మణి కర్మణాం ఫలారమ్భే ప్రతిబన్ధః కశ్చిదనుమీయతే అస్యత్ర- యతః ఇహ విద్యాఫలారమ్భకాలే శవకర్మణ్యాద్యా-న వేతి విద్యావతోఽప్రతిబ
న్ధేన ఫలారమ్భం దర్శయతి. యే సుఖాకాశమక్షిస్థం సంయద్వామో వామనీర్భామనీరిత్యేవంగుణముపాసతే ప్రాణసహితామగ్నివిద్యాం - తేషామన్త్య
కర్మ భవతు- మా వా భూత్. సర్వథాపి తేఽర్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి- అర్చిరభిమానినీం దేవతామభిసమ్భవన్తి. ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. అర్చిషః - అర్చి
ర్దేవతాయాః అహః- అహరభిమానినీం దేవతాం. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం-శుక్లపక్షదేవతాం. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్-ఉత్తరాం
దిశమేతి సవితా-తాన్ మాసాన్. ఉత్తరాయణదేవతాం. తేభ్యో మాసేభ్యస్సంవత్సరం- సంవత్సరదేవతాం. తతస్సంవత్సరాదాదిత్యం. ఆదిత్యాచ్చ
న్ద్రమసం. చన్ద్రమసో విద్యుతం. తత్ -తత్రస్థాన్ సతః పురుషః కశ్చిద్బ్రహ్మలోకాదేత్య అమానవః- మానవ్యాం సృష్టౌ భవో మానవః. న మానవః - అమా
నవః.

ఆ.— గతిం వక్తుం పూర్వోక్తబ్రహ్మవిద్యాయామధికగుణా నేవాచార్యోఽన్వవాదీత్. ఇదానీం తామేవ గతిమవతారయతి (అథేతి) తాం
వక్తుం పాతనికాం కరోతి (యద్యపీతి) కరణాకరణాభ్యాం విదుషో న వృద్ధి, ర్నాపి హాని, రిత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (న కర్మణేతి) అథ యదు
చైవేత్యాది వాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (శవకర్మణీతి) తాత్పర్యాన్తరం దర్శయతి (న పునరితి) యది విదుషోపి శవకర్మ కర్తవ్యం-కస్తర్హి తస్య విశే
షః- తత్రాహ (అక్రియమాణే హీతి) అన్యత్రేతి- అవిద్యావానుచ్యతే. ఇహేతి- ప్రస్తుతవాక్యస్య-విద్యావతో వా క్తిః. ఇతి- శవకర్మణ్యనాదర
పూర్వకమితి శేషః. విద్యావతశ్శవకర్మభావాభావయోరప్రతిబన్ధతః ఫలం సిధ్యతి - అవిద్యావతస్తు శవకర్మాకరణే కర్మాణి సఫలదానీతి విద్యాస్తుతిరిత్య
భిప్రేతేతి భావః. తేఽర్చిషమేవేత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థం వ్యాచష్టే (యే సుఖాకాశమితి)

రం.— (అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యది చ నార్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి) అథశబ్దః ప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. అస్మిన్ -
బ్రహ్మవిది. సామాన్యాభిప్రాయత్వాదస్యైకవచనస్యోత్తరత్రాభిసమ్భవన్తీతి బహువచనేన న విరోధః. యది శవ్యం- శవదహనాదికర్మ పుత్రాదయః
కుర్వన్తి. యది వా న కుర్వన్తి. సర్వథాపి తేఽర్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి. అర్చిరాదిశబ్దాశ్చ * ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాదితి న్యాయేన తదభిమానిదేవతాపరా ఇ
త్యన్యత్ర స్థితం. అత్ర కేచిదుపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యావైభవేన శవదహనాదివైగుణ్యేపి ఉపకోసలవిద్యానిష్ఠస్య న క్షతిః - విద్యాన్తరనిష్ఠస్య దహ
నాదివైగుణ్యే కించిద్వైగుణ్యమస్తీతి వదన్తి. తన్న- * న కర్మణా లిప్యత ఇతి శ్రుతిసిద్ధార్థానువాదిత్వాదస్య వాక్యస్యైతాదృశార్థప్రత్యాయకత్వాభా
వాత్. అతోఽథ యదు చైవాస్మిన్నిత్యేతత్సర్వబ్రహ్మవిత్సాధారణమేవ. (అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమిత్యాది) (ఆపూర్యమాణప
క్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్) యాన్ షణ్మాసాన్ ఉదక్- ఉత్తరదిశాయామాదిత్య ఏతి- తాన్ మాసానిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం.

ఉ.— స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే నావర్తన్తే॥ ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

శం.— స పురుష ఏతాన్ బ్రహ్మ సత్యలోకస్థం గమయతి. గన్తృగన్తవ్యగమయితృత్వవ్యపదేశేభ్యః. సన్మాత్రబ్రహ్మప్రాప్తౌ తదనుపపత్తేః. * బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి * ఇతి హి తత్ర వక్ష్యత్యన్యాయ్యం. సర్వభేదనిరాసేన సన్మాత్రప్రతిపత్తిం వక్ష్యతి. న చాదృష్టమార్గగమనాయోపతిష్ఠతే * స ఏనమవిదితో న భునక్తి * ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఏష దేవపథః దేవైః అర్చిరాదిభిర్గమయితృత్వేనాధికృతైరుపలక్షిత ఇతి దేవపథ ఉచ్యతే. బ్రహ్మ గన్తవ్యం. తేన చోపలక్షిత ఇతి బ్రహ్మపథః. ఏతేన ప్రతిపద్యమానా గచ్ఛన్తో బ్రహ్మ ఇమం మానవం మనుసమ్బన్ధినం మనోః సృష్టిలక్షణమావర్తం నావర్తన్తే. ఆవర్తన్తేఽస్మిన్ జన్మమరణప్రబన్ధచక్రారూఢా ఘటీయన్త్రవత్ పునః పునరిత్యావర్తః. తం న ప్రతిపద్యన్తే నావర్తన్తే నావర్తన్త ఇతి ద్విరభ్యాసః సఫలాయా విద్యాయాః పరిసమాప్తిప్రదర్శనార్థః. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

టీ.— సత్యలోకస్థమితి విశేషణం సన్మాత్రం నేతి వ్యాఖ్యానం ...... బ్రహ్మశబ్దాత్ కార్యం బ్రహ్మోచ్యత ఇత్యత్ర హేతుమాహ (గన్తృగన్తవ్యేతి) ఏతేభ్యో హేతుభ్యః సత్యలోకస్థం బ్రహ్మ గమయతీతి సమ్బన్ధః. కార్యబ్రహ్మప్రాప్తావపి గన్త్రాదివ్యపదేశోపపత్తేస్తత్ర హేతుమాహ (సన్మాత్రేతి) తదనుపపత్తేః ... ఇత్యర్థః. అనుపపత్తిమేవ స్ఫోరయతి (బ్రహ్మైవేతి) తత్ర సన్మాత్రప్రాప్తిరుచ్యతే. తస్యాపి కథం సన్మాత్రబ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వభేదేతి) వక్ష్యతి ... ఇత్యర్థః. జీవస్య సన్మాత్రబ్రహ్మప్రాప్తౌ గన్తృత్వం కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఏకత్వలక్షణో మార్గో ... ఉపాసకస్యాపి గతిరుచితా ... (న చేతి) ... అనుపపత్తిరిత్యర్థః. ... (స ఏనమితి) ... (ఏతేనేతి) ఇమమితి విశేషణాత్ ... కల్పాన్తరే ... (ఆవర్తన్త ఇతి) సఫలాయాః ... విద్యాయాః సహితాయా ఇతి ... విద్యాసహితా విద్యా ... తస్యా ఇత్యర్థః ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీత్యాది) (దేవపథః) దేవైః అర్చిరాదిభిః గమయితృభిః సహితః పన్థాః దేవపథః. (బ్రహ్మపథః) బ్రహ్మప్రాపకః పన్థాః బ్రహ్మపథః. ఏతేన మార్గేణ ప్రతిపద్యమానాః ఇమం ఘోరం మానవమావర్తం ఘటీయన్త్రవజ్జననమరణప్రాపకం మనుష్యాదిశరీరోపలక్షితం సంసారం నావర్తన్తే పునర్న ప్రతిపద్యన్తే. (నావర్తన్తే నావర్తన్త ఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. అత్ర చ యత్కిఞ్చిద్వక్తవ్యము పరత్ర వక్ష్యతే. అత్ర పఞ్చాగ్నివిద్యాయాముపకోసలవిద్యాయాం చార్చిరాదిగతేరాఖ్యానాత్ ఉపకోసలవిద్యాయామర్చిరాదిగతిః శ్రూయతే. తన్నిష్ఠానామేవార్చిరాదిగత్యా బ్రహ్మప్రాప్తిః నాన్యేషాం. న చ * తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాం తప ఇత్యుపాసతే * శ్రద్ధాం సత్యముపాసత ఇతి సర్వబ్రహ్మవిద్యాసాధారణ్యం శ్రుతమితి వాచ్యం - తథా సత్యుపకోసలవిద్యాయామర్చిరాదిగతిః పునరుక్తా స్యాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ఆనియమః సర్వాసామవిరోధః శబ్దానుమానాభ్యాం * సర్వేషాం సర్వోపాసకానామర్చిరాదిమార్గేణ గన్తవ్యత్వాత్ ఏతద్విద్యానిష్ఠానామేవేతి నియమో నాస్తి తథాహి * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే * శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే * అగ్నిర్జ్యోతిరహః శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణం। తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనాః ఇతి స్మృతిశ్రుతిభ్యామవిరోధ ప్రసఙ్గః. ఉపకోసలవిద్యాయాం పునరామ్నానం తు * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసత ఇతి పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం ప్రస్తుతః బ్రహ్మవిద్యాసాధారణార్చిరాదిగతేర పునరావృత్తిరితి ధానార్థమనువాద ఇతి స్థితం. ఉపకోసలవిద్యాయాః పరమాత్మవిద్యాత్వం చ * అన్తర ఉపపత్తేః * ఇత్యత్ర స్థితం. తథాహి- * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి నిర్దిశ్యమానః ప్రతిబిమ్బాత్మా- ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్, దృశ్యత ఇత్యపరోక్షాభిధానాచ్చ, జీవో వా స్యాత్- చక్షుషి తస్యాపి శేషేణ సన్నిధానాత్ ప్రసిద్ధిరుపపద్యతే. ఉన్మీలితచక్షురుద్వీక్షణేన జీవస్య స్థితిగతినిశ్చయాత్ దృశ్యత ఇత్యుక్తిరుపపద్యతే. న తు పరమాత్మా- తస్యాసాధారణత్వాత్ అదృశ్యత్వాచ్చ. న చాత్మత్వామృతత్వాభయత్వబ్రహ్మత్వాదివిరోధః- * ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మ * ఇత్యాదౌ అచేతనీకరణేన * మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీత * ఇతివత్ బాధానివర్తకాయా దర్శితత్వాదిత్యేవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే- * అన్తర ఉపపత్తేః. అక్ష్యన్తరః పరమాత్మా- తస్మిన్నేవాత్మత్వామృతత్వసంయద్వామత్వవామనీత్వభామనీత్వాదిధర్మాణాముపపత్తేః. న చేతికరణేనైతేషామివ బాధనాశఙ్క్యా- య శ్రూయమాణస్యార్థస్యాప్రవచనస్యార్థః ప్రతిపాద్యః - తత్రైతి శబ్దో నార్థనివర్తనం వారయతి. యథా ఇతిహాస్మాహ ధ్యాయః కథయతీతి. తస్మాదిహామృతత్వాదీనామాచార్యవచనసమ్బన్ధస్య ప్రతిపాద్యత్వాదితి శబ్దః * మనో బ్రహ్మేత్యాదావివ

మూ.— ఏష హ వై యజ్ఞో యోఽయం పవత ఏష హ యన్నిదꣳ సర్వం పునాతి యదేష యన్నిదꣳ సర్వం పునాతి తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞస్తస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ॥ ౧

నాడీద్వారా [illegible]. తతశ్చ స్వాభావికాన్ [illegible] ప్రతిష్ఠితత్వాదిత్యర్థః ప్రతిష్ఠితత్వేన శ్రుతిప్రసిద్ధాః [illegible] దేవతా [illegible] [illegible] యథోక్తం [illegible] సమ్పాదితాః [illegible] తస్మాత్ [illegible] [illegible] ప్రతిపత్తిః [illegible] ఇతి [illegible] ఉపాసనాద్ధి [illegible] సర్వత్ర [illegible] [illegible] [illegible] సుఖరూపం [illegible] సర్వనామ్నా [illegible] [illegible] అగ్నిరిత్యాది [illegible] [illegible] సతత్త్వ [illegible] ప్రకాశకత్వాత్. [illegible] [illegible] ప్రతిపాదనాత్ [illegible] [illegible] సుఖరూపం బ్రహ్మ [illegible] తదుపదిశ్యతే- అపి తు [illegible] [illegible] ఇత్యాహ- [illegible] అత ఏవ- అపరిచ్ఛిన్నసుఖస్య [illegible] సుఖరూపం బ్రహ్మ [illegible] [illegible] అబ్రహ్మ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ప్రత్యక్షం [illegible] [illegible] ప్రారబ్ధ [illegible] [illegible] ప్రాతః [illegible] [illegible] పురుషం ప్రతి [illegible] [illegible] [illegible] ప్రతిజ్ఞాదీనామపి [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ప్రత్యక్షమనుసరామః. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— రహస్యప్రకరణే ప్రసఙ్గాదారణ్యకత్వసామాన్యాద్వా యజ్ఞే క్షతే వ్యాహృతయః ప్రాయశ్చిత్తార్థా విధాతవ్యాః, తదభిజ్ఞస్య చ ఋత్విజో బ్రహ్మణో మౌనమిత్యత ఇదమారభ్యతే (ఏష హ వై) ఏషః - వాయుః. యోఽయం పవతే. అయం యజ్ఞః. హ వై ఇతి- ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకౌ నిపాతౌ. వాయుప్రతిష్ఠో హి యజ్ఞః ప్రసిద్ధః శ్రుతిషు- "స్వాహా వాతే ధాః" "అయం వై యజ్ఞో యోఽయం పవతే" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. వాత ఏవ హి చలనాత్మకత్వాత్ క్రియాసమవాయీ. వాత ఏవ యజ్ఞస్యారమ్భకః "వాతః ప్రతిష్ఠా చ" ఇతి శ్రవణాత్. ఏష హ యన్- గచ్ఛన్. చలన్నిదం సర్వం- జగత్పునాతి- పావయతి. శోధయతి. న హ్యచలతః శుద్ధిరస్తి. దోషనిరసనం చలతో హి దృష్టం- న స్థిరస్య. యత్ - యస్మాచ్చ యన్నేష ఇదం సర్వం పునాతి- తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞః- యత్పునాతి. తస్య- అస్యైవంవిశిష్టస్య యజ్ఞస్య వాక్చ- మన్త్రోచ్చారణే వ్యాపృతా, మనశ్చ- యథాభూతార్థజ్ఞానే వ్యాపృతం,. తే ఏతే వాఙ్మనసే వర్తనీ- మార్గౌ. యాభ్యాం యజ్ఞస్తాయమానః ప్రవర్తతే- తే వర్తనీ - "ప్రాణాపానపరిచలనవత్యా హి వాచా చిత్తేన చోత్తరోత్తరక్రమో యద్యజ్ఞః" ఇతి హి శ్రుత్యన్తరమ్. అతో వాఙ్మనసాభ్యాం యజ్ఞో వర్తత ఇతి వాఙ్మనసే వర్తనీ ఉచ్యేతే యజ్ఞస్య. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరసఙ్గతిమాశఙ్క్య ప్రాసఙ్గికీం సఙ్గతిమాహ (రహస్యప్రకరణ ఇతి) రహస్యం- ఉపాసనం. తత్ప్రకరణే, విద్యాఫలప్రాప్తయే మార్గోపదేశప్రసఙ్గేన యజ్ఞస్య [illegible] మార్గోపదేశాదస్తి సఙ్గతిరిత్యర్థః. కిఞ్చ-పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరారణ్యకత్వేన సమానత్వాదపి సఙ్గతిరస్తీత్యాహ (ఆరణ్యకత్వేతి) కిఞ్చ- అగ్నివిషయా విద్యా ప్రకృతా- యజ్ఞైశ్చ ప్రసిద్ధాగ్నిసమ్బన్ధైర్యదకిమపి [illegible] తదుత్పద్యతే- తదా ప్రాయశ్చిత్తార్థా వ్యాహృతయో విధాతవ్యా ఇత్యనన్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరితి సఙ్గత్యన్తరమాహ (యజ్ఞ ఇతి) ప్రకృతోపాసనోపయోగి [illegible] క్రియతే - వాగ్వ్యాపారే [illegible] ధ్యానానుష్ఠానాసిద్ధేః. బ్రహ్మణో [illegible] ప్రాయశ్చిత్తాభిజ్ఞస్య మౌనమత్ర విధీయతే- తేన చాస్తి సఙ్గతిరిత్యాహ (తదభిజ్ఞస్యేతి) యజ్ఞస్య దేవతాద్రవ్యత్యాగాత్మకత్వాత్, క్రియాయాశ్చ క్షణభఙ్గిన్యా గతిమత్త్వాద్వా [illegible], మార్గోపదేశాసమ్భవాత్ కథమాద్యా సఙ్గతిరిత్యాశఙ్క్యాగతిమత్త్వం సమ్పాదయితుం యజ్ఞస్య వాయుత్వమాహ (ఏష ఇత్యాదినా) యజ్ఞో వాయ్వాశ్రయో వాయ్వాత్మక ఇతి శాస్త్రీ ప్రసిద్ధిః. తామేవ ప్రకటయతి (వాయుప్రతిష్ఠ ఇతి) శ్రుతీరుదాహరతి (స్వాహేతి) స్వాహాకారముచ్చార్య వాతే- వాయావాధీయతే. ధీయతే ఇతి వాతే ధాః- యజ్ఞః. శ్రుత్యన్తరమాహ (అయమితి) ఆదిశబ్దేన "వాతాద్ధ్యజ్ఞః ప్రయుజ్యతే" ఇతి శ్రుతిర్గృహ్యతే. ఆదర్శితశ్రుతీనామర్థం సఙ్గృహ్ణాతి (వాత ఇతి) యో యజ్ఞః క్రియాసమవాయీ- తత్సముదాయాత్మకః. స వాయురేవ- ద్వయోశ్చలనాత్మకత్వావిశేషాత్. తస్మాద్వాయుప్రతిష్ఠస్తదాత్మకో యజ్ఞ ఇత్యర్థః. వాయుప్రతిష్ఠో యజ్ఞ ఇత్యత్ర శ్రుత్యన్తరమాహ (వాత ఏవేతి) పావనత్వ

ఉ.— తయోరన్యతరాం మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మా వాచా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతాఽన్యతరాꣳ స యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురా పరిధానీయాయాః ¶ బ్రహ్మా వ్యవవదతి॥ ౨

§ అన్యతరామేవ వర్తనీꣳ సంస్కరోతి హీయతేఽన్యతరా స యథైకపాద్వ్రజన్రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానో రిష్యత్యేవమస్య యజ్ఞో రిష్యతి యజ్ఞꣳ రిష్యన్తం యజమానోఽనురిష్యతి స ఇష్ట్వా పాపీయాన్భవతి॥ ౩

ప్రత్యాపివాయుయజ్ఞయోరేకత్వమాహ (ఏషహయన్నితి) వినాపివాయుంశుద్ధిస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సహీతి) అచలగః-పికాత క్రియాపున నుతిష్ఠత ఇతియావత్. శుద్ధిర్నామ- దోషనిరాసః. సచనిషిద్ధంపరిత్యక్తుంయతమానస్యసిధ్యతి- నతునిషిద్ధక్రియాత్యాగౌదాసీనస్యదోషనిరాసాత్మి కాశుద్ధిస్సమ్భవతి. చలన్వాయుః- తస్మాద్వాయురేవచలనద్వారాసర్వంజగత్పునాతీత్యాహ (దోషేతి) వాయోరస్తుపావనత్వం - ప్రకృతేకిమా యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వస్మాదితి) వాయ్వాత్మనాగతివిశిష్టస్యయజ్ఞస్యమార్గద్వయముపదిశతి (తస్యేతి) ఏవంనిశిష్టస్య- పావనస్యవా యురూపస్యేతియావత్. యజ్ఞస్యోక్తమార్గద్వయస్యైశిష్ట్యేసోపస్కారమైతరేయవాక్యముదాహరతి (ప్రాణేతి) ప్రాణాపానాభ్యాం-ఉచ్ఛ్వా సనిశ్వాసాభ్యాం-పరిచలనంనిష్పద్యతేయస్మాత్ - తస్మాద్వాచశ్చిత్తస్యచపూర్వాపరభావక్రమేణయజ్ఞస్యమార్గద్వయంభవతి - మనసాభిధ్యాయన్వాచమభివ్యా హరన్పూర్వాపరీభావేనయజ్ఞంసమ్పాదయతీత్యర్థః. యజ్ఞస్యమార్గద్వయవిశిష్టత్వముపసంహరతి (అతఇతి) ౧

రం.— రహస్యప్రకరణేప్రసక్తాదారణ్యకత్వసామ్యాచ్చయజ్ఞేషుతేషూత్పన్నేవ్యాహృతయఃప్రాయశ్చిత్తార్థహోమమన్త్రితయాని ధాతవ్యాః, తదభిజ్ఞస్యైవబ్రహ్మత్వలక్షణమార్త్విజ్యం, తస్యచబ్రహ్మణోమౌనమావశ్యకమిత్యేవమాదివిధ్యర్థమిదమారభ్యతే (ఏషహవై యజ్ఞో యోఽయంపవతే) యోఽయంపవతే - వాయుస్సఏవయజ్ఞ ఇత్యర్థః. కథంవాయోర్యజ్ఞత్వమిత్యత్రాహ (ఏషహయన్నిదంసర్వంపునాతి) ఏషః- వాయుర్యన్- గచ్ఛన్సర్వంపునాతి. వస్తువాతాతపైర్వస్తుశుద్ధిఃస్మృతిప్రసిద్ధా. యన్పునాతీతిపదద్వయగతయోర్యకారపకారయోఃయజ్ఞశబ్దే ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, పకారస్యజకారవికారత్వాత్, యజ్ఞశబ్దస్యయన్పునాతీతినిర్వచనమితిభావః. ఉక్తమేవోపసంహరతి (యదేషహయన్నిదంస ర్వంపునాతితస్మాదేషఏవయజ్ఞ ఇతి) ఏవం యజ్ఞస్యవాయోశ్చాభేదోపపాదనేనయజ్ఞస్యగన్తృత్వంసమ్పాద్యగన్తుర్యజ్ఞస్యమార్గమాహ (తస్యమన శ్చవాక్చవర్తనీ) ప్రవృత్తిసాధనభూతౌవాఙ్మనసపయోమార్గఇతియావత్. ౧

శం.— తయోః - వర్తన్యోరన్యతరాంవర్తనీంమనసా - వివేకజ్ఞానవతాసంస్కరోతి బ్రహ్మా- ఋత్విక్. వాచా - వర్తన్యా హోతా ఽధ్వర్యురుద్గాతేత్యేతేత్రయోఽప్యృత్విజోఽన్యతరాం - వాగ్లక్షణాంవర్తనీంవాచైవసంస్కుర్వన్తి. తత్రైవంసతివాఙ్మనసేవర్తనీసంస్కార్యేయజ్ఞే. అథసఃబ్రహ్మాయత్ర- యస్మిన్కాలేఉపాకృతే- ప్రారబ్ధేప్రాతరనువాకేశస్త్రేపురా- పూర్వంపరిధానీయాయాఋచోబ్రహ్మైతస్మిన్నన్తరేకాలేవ్య వవదతి- మౌనంపరిత్యజతియది. ౨

ఆ.— తయోరన్యోన్యముపకార్యోపకారకభావందర్శయతి (తయోరితి) వాచా- సమ్యక్ప్రయుక్తయేతిశేషః. సంస్కృతాయాం వాగ్వర్తన్యాంతయైవయజ్ఞోనిష్పన్నోభవతీత్యాహ (వాచైవేతి) కింతర్హిమనోవర్తన్యాసంస్కృతయేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) యజ్ఞస్యద్వా భ్యాంమార్గాభ్యాంనీయమానత్వేపూర్వోక్తరీత్యాస్థితేసతీతియావత్. మనోవర్తన్యాస్సంస్కారాభావేప్రత్యవాయందర్శయతి (అథేత్యాదినా) మనోవర్తనీబ్రహ్మణా, వాగ్వర్తనీచహోత్రాప్రభృతిభిః, సంస్కార్యేతివ్యవస్థానన్తరమిత్యర్థః. సబ్రహ్మేతి- అన్వయంసూచయతి బ్రహ్మేతిపునరు క్తస్యక్రియాపదేనసమ్బన్ధోద్యోతనార్థా. ఏతస్మిన్నన్తరేకాలే- ప్రాతరనువాకశస్త్రమారభ్యతత్పరిసమాప్తేరన్తరావస్థాయామిత్యర్థః. ౨

రం.— (తయోరన్యతరాంమనసాసంస్కరోతి బ్రహ్మావాచాహోతాఽధ్వర్యురుద్గాతాన్యతరామితి) తయోరన్యతరాం- యజ్ఞస్య మనోలక్షణమార్గంమనసాప్రణిహితేనబ్రహ్మాసంస్కరోతి. హోత్రాద్యాస్త్రయోఽపివాచైవసమ్యక్ప్రయుక్తయావాచంసంస్కుర్వన్తీత్యర్థః (స యత్రోపాకృతేప్రాతరనువాకేపురాపరిధానీయాయాబ్రహ్మావ్యవవదతి) వ్యవవదతి- అత్రత్యేఽపాఙ్గోనజ్ఞానలోపః. ౬ అజ్ఞత్వేపజ్ఞతివిన్నాయాంనలోపః. యత్ర- యస్మిన్ప్రాతరనువాకశస్త్రేఉపాకృతే- ఆరబ్ధేసతిపరిధానీయాయాఋచఃప్రాగ్బ్రహ్మావ్యవవదతి - విశబ్దోవివిధార్థః. నఞశ్చానిష్టిత త్వ మర్థః. వివిధంనిష్టితంచవదతి. మౌనంత్యజతిచేదిత్యర్థః. ౨

శం.— తదాఽన్యతరామేవవాగ్వర్తనీంసంస్కరోతి. బ్రహ్మణాసంస్క్రియమాణామనోవర్తనీహీయతే - వినశ్యతి. ఛిద్రీభవత్యన్య తరా. సఃయజ్ఞోవాగ్వర్తన్యైవాన్యతరయావర్తితుమశక్నువన్రిష్యతి. కథమివేతి. ఆహ- సయథైకపాత్- పురుషోవ్రజన్ - గచ్ఛన్నధ్వానంరిష్యతి, రథోవైకేనచక్రేణవర్తమానః-గచ్ఛన్రిష్యతి,- ఏవమస్య- యజమానస్యబ్రహ్మణాయజ్ఞోరిష్యతి - వినశ్యతి. (యజ్ఞంరిష్యన్తంయజమానోఽనురి ష్యతి) యజ్ఞప్రాణోహియజమానః- అతోయుక్తోయజ్ఞరేషేరేషస్తస్య. సఃతంయజ్ఞమిష్ట్వాతాదృశంపాపీయాన్- పాపతరోభవతి. ౩

¶ బ్రహ్మావ్యవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వర్తనీꣳ సంస్కుర్వన్తీతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అథయత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకేనపురాపరిధానీయాయా బ్రహ్మా వ్యవవదత్యుభే ఏవవ
ర్తనీసꣳస్కరోతి నహీయతే2న్యతరా॥ ౪
సయథోభయపాద్వ్రజన్రథోవోభాభ్యాంచక్రాభ్యాం వర్తమానఃప్రతితిష్ఠత్యేవమస్య య
జ్ఞః ప్రతితిష్ఠతియజ్ఞం ప్రతితిష్ఠన్తంయజమానో2నుప్రతితిష్ఠతిసఇష్ట్వా శ్రేయాన్భవతి॥ ౫
ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

ఉ.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేషాంతప్యమానానాꣳరసాన్ప్రావృహదగ్నిం పృథివ్యావాయుమ
న్తరిక్షాదాదిత్యందివః॥ ౧

ఆ.— వాచోహోత్రాదిభిస్సంస్కార్యత్వమస్తు, మనసస్తు బ్రహ్మసంస్కార్యత్వంవాకుతః,- ఏతావతాయజ్ఞస్యకిమాయాతమి
త్యాశఙ్క్యాహ (సయజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞభ్రంశేసువాక్యాద్ద్వారాభ్యుత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) నాశేపియజ్ఞస్యయజమానస్యకిమాయాతమి
త్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞప్రాణోహీతి) వాగ్వర్తనీసంస్కారాభావేపితుల్యోదోషః. ౩

రం.— తదా (అన్యతరామేవవర్తనీంసంస్కరోతి నహీయతే2న్యతరా) మనఃప్రణిధానస్యనాశనమనోలక్షణయజ్ఞవర్తనీసంస్కా
రకస్యబ్రహ్మణస్సో2భావాత్ ఏషావర్తనీనశ్యతి. హోత్రాదివాక్సంస్కార్యావాగ్రూపాయజ్ఞవర్తనీపరమాస్తే ఇత్యర్థః. తర్హికోదోషఇత్యత్రాహ
(సయథైకపాద్వ్రజన్రథోవైకేనచక్రేణవర్తమానోరిష్యత్యేవమస్యయజ్ఞోరిష్యతీత్యాది) యథాస్వైకపాత్పురుషోనావైకేనచక్రేణప్రవర్తమా
నోవారథోయథారిష్యతి- నశ్యతి. ఏవమస్య - యజమానస్యయజ్ఞోనశ్యతి. వినష్టోభవతీతియావత్. తస్మిన్నష్టేయజమానోపినష్టఫలఃపాపీచభవతీ
త్యర్థః. ౩

శం.— అథపునర్యత్రబ్రహ్మవిద్వాన్మౌనంపరిగృహ్య- వాగ్విసర్గమకుర్వన్నాస్తే- యావత్పరిధానీయాయానవ్యవవదతి. తథైవతేస
ర్వఋత్విజః. ఉభేఏవవర్తనీసంస్కుర్వన్తి- నహీయతే2న్యతరాపి. ౪

ఆ.— మౌనగుణందర్శయతి (అథపునరితి) తథైవ- సమ్యగనుష్ఠాతారఇతియావత్. తథాసతిబ్రహ్మణాచాన్యైశ్చర్త్విగ్భిర్ద్వేవర్తన్యౌ
సంస్క్రియేతేఇత్యాహ (నేతి) ౪

రం.— (అథయత్రోపాకృతేప్రాతరనువాకేనపురాపరిధానీయాయాబ్రహ్మావ్యవవదతీత్యాది) నవ్యవవదతీతిసమ్బన్ధః. అత్ర వర
్తన్యావితివక్తవ్యే *సుపాంసులుగితిఛాన్దసోలుక్. శిష్టంస్పష్టం. ౪

శం.— కిమివేతి. ఆహ పూర్వోక్తవిపరీతౌదృష్టాన్తౌ. ఏవమస్య - యజమానస్యయజ్ఞస్స్వవర్తనీభ్యాంవర్తమానఃప్రతితిష్ఠతి- స్వేనా
త్మనా2వినశ్యన్వర్తతఇత్యర్థః. యజ్ఞంప్రతితిష్ఠన్తంయజమానో2నుప్రతితిష్ఠతి. ఏవంమౌనవిజ్ఞానవద్బ్రహ్మోపేతంయజ్ఞమిష్ట్వాశ్రేయాన్భ
వతి- శ్రేష్ఠోభవతీత్యర్థః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వర్తనీద్వయసంస్కారేకింస్యాదిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయథోభయపాద్వ్రజన్రథోవేత్యాది) యజ్ఞఃప్రతితిష్ఠతి - సాద్గుణ్యవాన్భవతీత్యర్థః. యజమానఃప్రతితిష్ఠతి-లబ్ధఫలో
భవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అత్రబ్రహ్మణోమౌనంవిహితం. తద్రేషే బ్రహ్మత్వకర్మణి, చాథాస్యస్మిన్హౌత్రాదికర్మరేషే, వ్యాహృతిహోమఃప్రా
యశ్చిత్తమితితదర్థంవ్యాహృతయోవిధాతవ్యాఇత్యాహ (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్) లోకానుద్దిశ్యతత్రసారజిఘృక్షయాధ్యానలక్షణంతపశ్చ
చార. తేషాం తప్యమానానాంలోకానాంరసాన్- సారరూపాన్ప్రావృహత్- ఉద్ధృతవాన్. జగ్రాహేత్యర్థః. కాన్. అగ్నింరసంపృథివ్యాః.
వాయుమన్తరిక్షాత్. ఆదిత్యందివః. ౧

¶ బ్రహ్మావ్యవవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— స ఏతాస్తిస్రో దేవతా అభ్యతపత్తాసాం తప్యమానానాగ్ం రసాన్ప్రాబృహదగ్నేః ఋచో వాయోర్యజూగ్ంషి సామాన్యాదిత్యాత్ ॥ ౨

స ఏతాం త్రయీం విద్యామభ్యతపత్తస్యాస్తప్యమానాయా రసాన్ప్రాబృహద్భూరిత్యృగ్భ్యో భువరితి యజుర్భ్యస్స్వరితి సామభ్యః ॥ ౩

తద్యద్యృక్తో రిష్యేద్భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాదృచామేవ తద్రసేనర్చాం వీర్యేణర్చాం యజ్ఞస్య విరిష్టగ్ం సందధాతి ॥ ౪

అథ యది యజుష్టో రిష్యేద్భువస్స్వాహేతి దక్షిణాగ్నౌ జుహుయాద్యజుషామేవ తద్రసేన యజుషాం వీర్యేణ యజుషాం యజ్ఞస్య విరిష్టగ్ం సందధాతి ॥ ౫

ఆ.— నిత్యానుష్ఠానముక్త్వా నైమిత్తికప్రాయశ్చిత్తవిధానార్థముపక్రమతే (అత్రేతి) తద్రేషే- బ్రహ్మణో మానభ్రంశే సతీతియావత్. రసానేవ విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కానీతి) ౧

రం.— తత్ర యజ్ఞభ్రేషే వ్యాహృతిహోమః ప్రాయశ్చిత్తమితి వక్తుం ప్రస్తౌతి (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్) లోకసారజిఘృక్షయా లోకానుద్దిశ్యాతపత్. తప ఆలోచనే. ఆలోచనరూపం జ్ఞానం కృతవానిత్యర్థః. (తేషాం తప్యమానానాం రసాన్ప్రాబృహత్) ప్రాబృహత్- ఉద్ధృతవాన్. జగ్రాహేత్యర్థః. (అగ్నిం పృథివ్యా వాయుమన్తరిక్షాదాదిత్యం దివః) లోకానాలోచ్య త్రిలోక్యా అగ్నివాయ్వాదిత్యాన్సారభూతానితి నిశ్చికాయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— పునరప్యేవమేవాగ్న్యాద్యాస్స ఏతాస్తిస్రో దేవతా ఉద్దిశ్యాభ్యతపత్. తతోఽపి సారం రసం త్రయీవిద్యాం జగ్రాహ. ౨

ఆ.— ఏవం- యథా లోకానభ్యతపత్- తథేతియావత్. ౨

రం.— (స ఏతాస్తిస్రో దేవతా అభ్యతపదిత్యాది) అగ్నివాయ్వాదిత్యసారతయా త్రయీం నిశ్చితవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తాం పునరభ్యతపత్త్రయీం విద్యాం. తస్యాస్తప్యమానాయా రసం- భూరితి వ్యాహృతిమృగ్భ్యో జగ్రాహ, భువరితి వ్యాహృతిం యజుర్భ్యః, స్వరితి వ్యాహృతిం సామభ్యః. ౩

ఆ.— రసం - జగ్రాహేతి సమ్బన్ధః. తదేవ వివృణోతి (భూరితి వ్యాహృతిమిత్యాదినా) ౩

రం.— (స ఏతాం త్రయీం విద్యామభ్యతపదిత్యాది) త్రయీసారతయా వ్యాహృతిత్రయం నిరచినోదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం. అత ఏవ లోకదేవవేదరసా మహావ్యాహృతయః- అతస్తత్- తత్ర యజ్ఞే యది ఋక్తః- ఋక్సమ్బన్ధాత్. ఋఙ్నిమిత్తం రిష్యేద్యజ్ఞః- క్షతం ప్రాప్నుయాత్. భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాత్. సా తత్ర ప్రాయశ్చిత్తిః. కథం. ఋచామేవ. తదితి క్రియావిశేషణం. రసేన. ఋచాం వీర్యేణ- ఓజసా. తథా చ సతి- ఋచాం యజ్ఞస్య - ఋక్సమ్బన్ధినో యజ్ఞస్య విరిష్టం- విచ్ఛిన్నం. క్షతరూపముత్పన్నం సందధాతి - ప్రతిసన్ధత్తే. ౪

ఆ.— ప్రథమోఽతశ్శబ్దో యత ఇత్యస్మిన్నర్థే. యద్యృక్త ఇతి - ఋక్శబ్దః. తస్మాత్ - ఋక్తః. ప్రాయశ్చిత్తత్వమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (క్రియావిశేషణమితి) యజ్ఞస్య క్షతం సందధాతీతి యత్-తదృచామేవ రసేన సందధాతీత్యర్థః. ఓజసా-సంధత్త ఇతి సమ్బన్ధః. తథా చ సతి- యథోక్తే సాధనే సతీత్యర్థః. ౪

రం.— (తద్యద్యృక్తో రిష్యేద్భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాత్) తత్- తస్మాద్ధేతోః ఋక్తః- ఋచో నిమిత్తాత్ యది యజ్ఞో రిష్యేత్ - క్షతం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః. తర్హి తత్ప్రాయశ్చిత్తార్థం భూస్స్వాహేతి మన్త్రేణ గార్హపత్యేఽగ్నౌ జుహుయాదిత్యర్థః. (ఋచామేవ తద్రసేనర్చాం వీర్యేణర్చాం యజ్ఞస్య విరిష్టం సన్దధాతి) యత్ ఋచాం- ఋక్సమ్బన్ధి. తద్విరిష్టం- తద్యజ్ఞస్య క్షతం ఋచాం వీర్యేణ. ఓజసా, ఋచాం రసేన- సారభూతేన, చ భూరితి వ్యాహృత్యా సన్ధత్తే- సమాధత్త ఇత్యర్థః. ౪

శం.— అథ యది యజుష్టః- యజుర్నిమిత్తం రిష్యేత్- భువస్స్వాహేతి దక్షిణాగ్నౌ జుహుయాత్. ౫

రం.— (అథ యది యజుష్టో రిష్యేదిత్యాది) యజుష్టః- యజుర్నిమిత్తాత్. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

ఉ.— అథ యది సామతో రిష్యేత్స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్సామ్నామేవ తద్రసేన సామ్నాం వీర్యేణ సామ్నాం యజ్ఞస్య విరిష్టꣳ సన్దధాతి॥ ౬

తద్యథా లవణేన సువర్ణꣳ సన్దధ్యాత్సువర్ణేన రజతꣳ రజతేన త్రపు త్రపుణా సీసꣳ సీసేన లోహం లోహేన దారు దారు చర్మణా॥ ౭

ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా వీర్యేణ యజ్ఞస్య విరిష్టꣳ సన్దధాతి భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి॥ ౮

ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణో యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవత్యేవంవిదꣳ హ వా ఏషా బ్రహ్మాణమను గాథా యతో యత ఆవర్తతే తత్తద్గచ్ఛతి॥ ౯

శం.— తథా సామనిమిత్తే రిష్యేత్ - స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్. తథా పూర్వవద్యజ్ఞం సన్దధాతి. బ్రహ్మనిమిత్తే తు రేషే త్రిష్వగ్నిషు లిప్సు తిసృభిర్వ్యాహృతిభిర్జుహుయాత్ - త్రయ్యా హి విద్యాయాస్స రేషః - *అథ కేన బ్రహ్మత్వమిత్యనయైవ త్రయ్యా విద్యయేతి శ్రుతేః. న్యాయాన్తరం వా మృగ్యం బ్రహ్మత్వనిమిత్తే రేషే. ౬

ఆ.— యథా పూర్వస్మిన్ప్రాయశ్చిత్తే యజ్ఞస్య క్షతప్రతీకారస్తేన సన్దధాతి - తథా ద్వితీయతృతీయప్రాయశ్చిత్తమాహారకం యజుషాం సామ్నాం చ రసేనాధ్వర్యురుద్గాతా చ తత్క్షతం సన్ధత్త ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) హోత్రాద్యపరాధాధీనయజ్ఞక్షతం నే ప్రాయశ్చిత్తముక్త్వా బ్రహ్మాపరాధకృతే యజ్ఞనాశే కిం ప్రాయశ్చిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) అథ యథోక్తప్రాయశ్చిత్తే లిఙ్గం దర్శయతి (త్రయ్యా హీతి) బ్రహ్మణస్త్రయీసారత్వే ప్రమాణమాహ (అథ కేనేతి) సాధారణకార్యస్య సాధారణసామగ్రీజన్యత్వనియమాద్వా త్రయీసాధారణే బ్రహ్మత్వే కత్రయీసాధారణమేవ ప్రాయశ్చిత్తం వాచ్యమిత్యేకో న్యాయో దర్శితః. సమ్ప్రత్యజ్ఞస్యైవ వేదైకత్వప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణః సర్వవేదార్థాభిజ్ఞస్యాజ్ఞానసమాహత్యైవ దోషనిరాసాన్నాన్యత్ప్రాయశ్చిత్తం విధేయమితి న్యాయాన్తరమాహ (న్యాయాన్తరం వేతి) ౫-౬

రం.— (అథ యది సామతో రిష్యేదిత్యాది) ఆహవనీయే - అగ్నౌ. పూర్వవదర్థః. ౬

శం.— తద్యథా లవణేన సువర్ణం సన్దధ్యాత్ - క్షారేణ టఙ్కణాదినా. ఖరే మృదుత్వకరం హి తత్. సువర్ణేన రజతమశక్యసన్ధానం సన్దధ్యాత్. రజతేన తథా త్రపు. త్రపుణా సీసం. సీసేన లోహం. లోహేన దారు. దారు చర్మణా - చర్మబన్ధనేన. ౭

ఆ.— వస్తుస్వభావవైచిత్ర్యాదుత్పన్నస్యాపి క్షతస్య కేనచిత్సన్ధానం భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (తద్యథేత్యాదినా) కిం తత్ర సాధనమితి - తద్దర్శయతి (క్షారేణేతి) ఖరే సువర్ణే వహ్నిసంయుక్తే ద్రవీభూతే క్షారప్రక్షేపేణ టఙ్కణాదినా మృదూకరణమితోఽవయవసంయోజనం సన్ధానం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. రజతం సువర్ణేన స్వరసతస్తావదశక్యసన్ధానం - తథాపి వహ్నిసంయోగపూర్వకం పూర్వవదేవ తత్రాపి ప్రసిద్ధం సన్ధానమిత్యాహ (సువర్ణేనేతి) రజతేనేత్యాదావపి యథోక్తం ద్రష్టవ్యం. ౭

రం.— (తద్యథా లవణేన సువర్ణం సన్దధ్యాదిత్యాది) సువర్ణస్య సన్ధానం నామ - ఖరస్య మృదుతాపాదనం. క్షారరసస్య సమ్పర్కపూర్వకతాపేన హి సువర్ణస్య పరస్పరసన్ధానయోగ్యమృదుతా భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— ఏవమేషాం లోకానాం, ఆసాం దేవతానాం, అస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా, వీర్యేణ - రసాఖ్యేనౌజసా యజ్ఞస్య విరిష్టం సన్దధాతి. (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞః) రోగార్త ఇవ పుమాంశ్చికిత్సకేన సుశిక్షితేనైష యజ్ఞో భవతి. కోఽసౌ. యత్ర - యస్మిన్యజ్ఞే ఏవంవిత్ - యథోక్తవ్యాహృతిహోమప్రాయశ్చిత్తవిద్బ్రహ్మా - ఋత్విగ్భవతి - స యజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— సన్దధాతి - బ్రహ్మేతి శేషః. భేషజేనేవ కృతః - సంస్కృత ఇతి యావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (రోగార్త ఇతి) భవతి - సంస్కృత ఇతి శేషః. ౮

రం.— (ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా వీర్యేణ యజ్ఞస్య విరిష్టం సన్దధాతి) వ్యాహృతీనాం పృథివ్యాదిలోకసారభూతాగ్న్యాదిదేవతాసారభూతత్రయీసారత్వాత్తద్వీర్యత్వాచ్చ ఏషాం - ఉక్తానాం వీర్యేణ ఏవం - సువర్ణాదిసన్ధానవదేవ యజ్ఞక్షతం సమాహితం భవతీత్యర్థః. (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) యత్ర - యస్మిన్యజ్ఞే ఏవంవిత్ బ్రహ్మనామా ఋత్విగ్భవతి - స యజ్ఞః కృతభేషజః - కృతౌషధః. సమీచీనేన చికిత్సకేన యథా రోగార్తః పుమాన్సంస్కృతభేషజో భవతి - తథేత్యర్థః. ౮

శం.— కించ - ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణః - ఉదఙ్నిమ్నో దక్షిణోచ్ఛ్రాయో యజ్ఞో భవతి. ఉత్తరమార్గం ప్రతిహేతురిత్యర్థః. యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి. ఏవం విదం హ వై బ్రహ్మాణం - ఋత్విజం ప్రత్యేషానుగాథా బ్రహ్మణస్స్తుతిపరా. యతో యత ఆవర్తతే - కర్మప్రదేశాదృత్విజాం యజ్ఞః క్షతీభవన్. తత్తద్యజ్ఞస్య క్షతరూపం ప్రతిసన్దధత్ప్రాయశ్చిత్తేన గచ్ఛతి - పరిపాలయతీత్యేతత్. ౯

ఉ.— మానవో బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూనశ్వాభిరక్షత్యేవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానగ్ం సర్వాగ్ంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమ్॥ ...౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది చతుర్థప్రపాఠకస్సమాప్తః.—హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.— ఇతశ్చైవంవిదా బ్రహ్మణా భవితవ్యమిత్యాహ (కించేతి) గాథా శ్లోకో గానం వా ... యతో యతః ప్రదేశాత్ ... (ఋత్విజామితి) యత్ర యత్ర యజ్ఞస్య క్షతిరభూత్ ... తత్ర తత్ర యజ్ఞస్య క్షతరూపం ... ప్రతిసన్ధత్త ఇత్యర్థః. ౯

రం.— (ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణో యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) ఉదక్ప్రవణః - ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిహేతురిత్యర్థః. (ఏవంవిదం హ వా ఏషా బ్రహ్మాణమనుగాథా) ఏవంవిదం బ్రహ్మాణం ... గాథా ... ఇత్యర్థః. (యతో యత ఆవర్తతే తత్తద్గచ్ఛతి) యతో యతః - యత్ర యత్ర యజ్ఞస్య క్షతిరభూత్ ఆవర్తతే - ... తత్తద్గచ్ఛతి - సమాధత్త ఇత్యర్థః. ౯

శం.— మానవో బ్రహ్మా- మౌనాచరణాత్, మననాద్వా జ్ఞానవత్త్వాత్. తతో బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్ కురూన్ - కర్తౄన్, యోద్ధౄనారూఢానశ్వా- వడవా యథాఽభిరక్షతి- ఏవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి-తత్కృతదోషాపనయనాత్. యత ఏవంవిశిష్టో బ్రహ్మా విద్వాన్- తస్మాదేవంవిదమేవ- యథోక్తవ్యాహృత్యాదివిదం బ్రహ్మాణం కుర్వీతేతి. నానేవంవిదం కదాచనేతి. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— ఋత్విజి బ్రహ్మణి మానవశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం దర్శయన్నాహ (మౌనేతి) జ్ఞానాతిశయవత్త్వాదిత్యర్థః. కర్తౄన్-అభిరక్షతీతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన ప్రకటయతి (యోద్ధౄనిత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరతి (యత ఏవమితి) ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రపాఠకభాష్యటీకా.

రం.— బ్రహ్మస్తుతిమాహ (మానవ ఇతి) మానవః- మననశీలో బ్రహ్మాఖ్య ఋత్విగిత్యర్థః. (బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూనశ్వాఽభిరక్షతి) అశ్వా- వడవా ఆరూఢాన్యోధాన్యథా రక్షతి- ఏవమేక ఏవ బ్రహ్మా- ఋత్విక్ కురూన్- కర్తౄన్ ఋత్విజోఽభిరక్షతి. (ఏవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి) అత్ర బ్రహ్మణ ఏవైకస్య యజమానాదీనామృత్విజాం చ రక్షణప్రతిపాదనేనోద్గాత్రాదిప్రభృతీనాం వేదనాఽనియమ ఉక్త ఇతి ... ఇతి సూత్రితం. ఉక్తబ్రహ్మవేదనస్తుతిం ప్రయోజనేనోపసంహరతి (తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా............ ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

ప్రేమార్ద్రయా కరుణయా ... నిగ్రాణాం ... భాష్యమభూదుదారమ్॥
... రామానుజస్వమునిరాద్రియతాం ...॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

పఞ్చమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— యోహవై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేదజ్యేష్ఠశ్చహవై శ్రేష్ఠశ్చభవతి ప్రాణోవావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ॥ ౧
యోహవై వసిష్ఠం వేదవసిష్ఠోహస్వానాంభవతి వాగ్వావవసిష్ఠః॥ ౨

శం.— సగుణబ్రహ్మవిద్యాయా ఉత్తరాగతిరుక్తా. అథేదానీంపఞ్చమేఽధ్యాయే పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థస్య, ఊర్ధ్వరేతసాంచ శ్రద్ధాలూనాంవిద్యాన్తరశీలినాం, తామేవగతిమనూద్యాన్యా దక్షిణదిక్సమ్బన్ధినీ కేవలకర్మిణాం ధూమాదిలక్షణా పునరావృత్తిరూపా, తృతీయా చ తతః కష్టతరా సంసారగతి, వైరాగ్యహేతోర్వక్తవ్యేత్యారభ్యతే. ప్రాణః శ్రేష్ఠో వాగాదిభ్యః. ప్రాణోవావసంవర్గ ఇత్యాదిచ బహుశోఽతీతే గ్రన్థే ప్రాణగ్రహణంకృతం. సకథం శ్రేష్ఠో వాగాదిషు సర్వైస్సంహత్యకారిత్వావిశేషే, కథంచ తస్యోపాసన, మితితస్య శ్రేష్ఠత్వాదిగుణవిధిత్సయేదమనన్తరమారభ్యతే- యోహవై- కశ్చిజ్జ్యేష్ఠంచ- ప్రథమంవయసా,. శ్రేష్ఠంచ-గుణైరభ్యధికం,. వేద- సజ్యేష్ఠశ్చహవై శ్రేష్ఠశ్చభవతి. ఫలేనపురుషం ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్యాహ- ప్రాణోవావజ్యేష్ఠశ్చ- వయసా వాగాదిభ్యః. గర్భస్థేహిపురుషే ప్రాణస్యవృత్తిర్వాగాదిభ్యః పూర్వంలబ్ధాత్మికా భవతి-యయాగర్భోవివర్ధతే. చక్షురాదిస్థానావయవనిష్పత్తౌ సత్యాంపశ్చాద్వాగాదీనాంవృత్తిలాభ ఇతి ప్రాణో జ్యేష్ఠోవయసాభవతి. శ్రేష్ఠత్వంతు ప్రతిపాదయిష్యతి సుహయఇత్యాదినిదర్శనేన. అతః ప్రాణఏవజ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్యవర్తిష్యమాణాధ్యాయస్యసఙ్గతింసఙ్గిరతే (సగుణేతి) విద్యాన్తరం- పఞ్చాగ్నివిద్యాతిరిక్తాసగుణవిద్యా. తచ్ఛీలినాం- తన్నిష్ఠానామితియావత్. తామేవగతిం-అర్చిరాదిలక్షణామిత్యర్థః. తతః - గతిద్వయాత్. తృతీయా-విద్యాకర్మరహితానామితిశేషః. అథ క్రమేణముక్తిసమ్భవాదుత్తరాగతిరుచ్యతాం- కిమితిదక్షిణాతృతీయా చ సంసారరూపాగతిరత్రనికృష్టావ్యపదిశ్యతే - తత్రాహ (కష్టతరేతి) సగుణ బ్రహ్మవిద్యావతామర్చిరాద్యాగతిముక్త్వాసముచ్చితానామసముచ్చితానాంచ కర్మిణాంసంసారగతిప్రభేదరూపంఫలంవక్తుమయమారమ్భ ఇత్యర్థః. కర్మవిధిశ్రవణసమ్పత్తౌసత్యాంభవతి - తత్సమ్పత్తిశ్చ ప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యేసత్యేవసమ్భవతీతిశ్రైష్ఠ్యసిద్ధయే ప్రాణోపాసనంపూర్వత్రాసక్తంవక్తవ్యమిత్యనన్తరగ్రన్థసఙ్గతింవదన్ప్రసఙ్గంకరోతి (ప్రాణశ్శ్రేష్ఠఇత్యాదినా) ♦ ప్రాణోబ్రహ్మేత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఉదాహృతానుదాహృతశ్రుత్యన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. ప్రాణస్యవాగాదిభ్యశ్శ్రైష్ఠ్యముక్తమాక్షిపతి (సకథమితి) సర్వైర్వాగాదిభిస్సంహత్యప్రాణస్యకార్యకరత్వేనసంప్రతిపన్నేసతి కథంశ్రేష్ఠోనిర్ధార్యతే-లేషామన్యతమస్యైవశ్రైష్ఠ్యం కింనస్యాదిత్యర్థః. తస్యైవోపాస్యతయాశ్రైష్ఠ్యమాశఙ్క్య వాగాదీనామన్యతమస్యోపాస్యత్వమపాస్య ప్రాణస్యైవనోపాస్యత్వం- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యానన్తరమాహ (కథంచేతి) ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వంజ్యేష్ఠత్వమిత్యాదిగుణవిధానార్థమేవతావత్ప్రథమమారభ్యతే- యోహవై జ్యేష్ఠంచేత్యాద్యచోద్యంపరిహరతి (ప్రథమమితి) ప్రాణస్యైవోపాసనంనవాగాదీనామిత్యేతదనన్తరమారభ్యతే ♦ అథహ ప్రాణఉచ్చిక్రమిష్యన్నిత్యాదినేతిద్వితీయంచోద్యముద్ధరతి (ఇదమనన్తరమితి) కోసౌ జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణోవేదితవ్యఇతి. ఆహ (ఫలేనేతి) కుతోవాగాదిభ్యోజ్యేష్ఠ్యం ప్రాణస్యప్రతీతం - సర్వేహివాగాదయస్స ప్రాణాస్సహైవగర్భస్థేస్వతో వృత్తిభాగినో భవన్తి-తత్రాహ (గర్భస్థేహీతి) తత్రగర్భవివృద్ధిదర్శనంప్రమాణయతి (యయేతి) కదాతర్హివాగాదీనాంవృత్తిలాభః-తత్రాహ (చక్షురాదీతి) ప్రాణస్యజ్యైష్ఠ్యంప్రతిపాదితంనిగమయతి (ఇతి ప్రాణఇతి) గుణద్వయముపాస్యత్వాయవక్ష్యమాణంనిగమయతి (అతఇతి) ౧

రం.— ప్రాణవిద్యాప్రస్తూయతే (యోహవైజ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచవేదజ్యేష్ఠశ్చహవై శ్రేష్ఠశ్చభవతి) జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణకం ప్రాణంయోవేద- సతత్క్రతున్యాయేనస్వయమపిజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చభవతీత్యర్థః. జ్యేష్ఠత్వం- వృద్ధత్వం. ♦వృద్ధస్యచేతివృద్ధశబ్దస్యజ్యాదేశవిధానాత్. శ్రేష్ఠత్వం- ప్రశస్తతమత్వం. ✻ ప్రశస్యస్యశ్రఇతి ప్రశస్యశబ్దస్య శ్రాదేశవిధానాత్. ఏవంఫలప్రదర్శనేనపురుషమభిముఖీకృత్యాహ (ప్రాణోవావజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) వావశబ్దోఽవధారణార్థః. గర్భస్థపురుషే ప్రాణవ్యాపారప్రవృత్త్యనన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియప్రవృత్తేః ప్రాణస్యేన్ద్రియాపేక్షయాజ్యైష్ఠ్యం, ఇన్ద్రియవ్యాపారాణాంసర్వథాపితదధీనత్వాత్ శ్రైష్ఠ్యం, చ. ౧

శం.— యోహవైవసిష్ఠం- వసితృతమం. ఆచ్ఛాదయితృతమం- వసుమత్తమంవాయోవేద-సతథైవవసిష్ఠోహభవతిస్వానాం-జ్ఞాతీనాం. కస్తర్హివసిష్ఠఇతి. ఆహ (వాగ్వావవసిష్ఠః) వాగ్మినోహిపురుషావసన్తి- అభిభవన్త్యన్యాన్, వసుమత్తమా, శ్చ - అతోవాగ్వసిష్ఠః. ౨

ఉ.— యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతిహతిష్ఠత్యస్మిగ్ంశ్చ లోకేఽముష్మిగ్ంశ్చ చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా॥ ౩
యోహవై సమ్పదం వేద సగ్ంహాస్మై కామాః పద్యన్తేదైవాశ్చమానుషాశ్చ శ్రోత్రంవావ సమ్పత్॥ ౪
యోహవా ఆయతనం వేదాయతనగ్ంహ స్వానాంభవతి మనోహవా ఆయతనం॥ ౫
అథహప్రాణా అహగ్ం శ్రేయసివ్యూదిరేఽహగ్ం శ్రేయానస్మ్యహగ్ం శ్రేయానస్మీతి తేహప్రాణాః ప్రజాపతింపితరమేత్యోచుర్భగవన్కోనశ్శ్రేష్ఠ ఇతి॥ ౬

ఆ.— తదర్థత్వేనైవగుణాన్తరం దర్శయతి (యోహవా ఇతి) వసుమత్తమం-ధనవత్త్వాదన్యేషాంనివాసకారణమిత్యర్థః. తథైవేతి-ఉపాసనానుసారేణతదుక్తవత్. (వసిష్ఠోహభవతీతి) వాసయితా చేత్యర్థః. వాచోవసిష్ఠత్వంసమర్థయతే (వాగ్మినోహీతి) వసుమత్తమాశ్చ- తేనాన్యాన్నివాసయన్తీతిశేషః. ౨

రం.— (యోహవై వసిష్ఠం వేద వసిష్ఠోహస్వానాంభవతి) స్వానాం- జ్ఞాతీనాంమధ్యేవసిష్ఠోభవతీత్యర్థః. కోవసిష్ఠ ఇత్యత్రాహ (వాగ్వావవసిష్ఠః) అతిశయేనవసుమాన్- వసిష్ఠః. వాగ్మినోహిలోకేఽతిశయేనవసుమాన్భవతి - అతశ్చవసుమత్తాసమ్పాదకసద్వ్యవహారజనకత్వం-వాచోవసిష్ఠత్వమితిభావః. ౨

శం.— యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేద- సచాస్మిఁల్లోకేఽముష్మింశ్చ-పరే ప్రతితిష్ఠతిహ. తర్హి కా ప్రతిష్ఠేతి. ఆహ (చక్షుర్వావప్రతిష్ఠా) చక్షుషాహిపశ్యన్సమే చదుర్గేచప్రతితిష్ఠతియస్మాత్- అతః ప్రతిష్ఠా చక్షుః. ౩

ఆ.— గుణాన్తరముపాస్యానాముపదిశతి (యోహేతి) ప్రతిష్ఠాత్వంచక్షుషోవిశదయతి (చక్షుషాహీతి) ౩

రం.— (యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతిహతిష్ఠత్యస్మింశ్చలోకేఽముష్మింశ్చ) హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అత్రచాముత్రచప్రతితిష్ఠతి-ప్రతిష్ఠావాన్భవతీత్యర్థః. కాతర్హి ప్రతిష్ఠేత్యత్రాహ (చక్షుర్వావప్రతిష్ఠా) *చక్షుషాహిసమేదుర్గేచప్రతితిష్ఠతీతిబృహదారణ్యకేశ్రవణాత్ ప్రతిష్ఠాసమ్పాదకసమవిషమభూతలప్రదర్శకత్వమేవ- చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వం. ౩

శం.— యోహవై సమ్పదం వేద- తస్మా అస్మైదైవాశ్చమానుషాశ్చ కామాస్సమ్పద్యన్తే. తర్హి కా సమ్పదితి. ఆహ (శ్రోత్రంవావసమ్పత్) యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణవేదాగృహ్యన్తే తదర్థవిజ్ఞానంచ, తతః కర్మాణి క్రియన్తే- తతః కామసమ్పదిత్యేవంకామసమ్పద్ధేతుత్వాత్ శ్రోత్రంవావసమ్పత్. ౪

ఆ.— గుణాన్తరమాహ (యోహవా ఇతి) దైవాః కామాః - స్వర్గాదయో వా. మానుషాః-పశ్వాదయః. శ్రోత్రస్యసమ్పత్త్వంసాధయతి (యస్మాదితి) ఇత్యేవంయస్మాత్-తస్మాదితియోజనా. ౪

రం.— (యోహవై సమ్పదంవేదసంహాస్మై కామాః పద్యన్తేదైవాశ్చమానుషాశ్చ) అస్మై- ఉపాసకాయ కామాస్సమ్పద్యన్త ఇత్యన్వయః. కాతర్హి సమ్పదిత్యత్రాహ (శ్రోత్రంవావసమ్పదితి) *శ్రోత్రేహీమేసర్వేవేదా అభిసమ్పన్నా ఇతిబృహదారణ్యకేసమానప్రకరణే శ్రవణాత్ సమ్పద్ధేతుభూతవేదశాస్త్రతదర్థశ్రవణాదిసమ్పాదకత్వమేవ- శ్రోత్రస్యసమ్పత్త్వం. ౪

శం.— యోహవా ఆయతనం వేద-ఆయతనంస్వానాంభవతి. (మనోహవా ఆయతనం) ఇన్ద్రియోపహృతానాంవిషయాణాంభోక్త్రర్థానాం ప్రత్యయరూపాణాంమన ఆయతనం- ఆశ్రయః. అతో మనోహవా ఆయతనమిత్యుక్తం. ౫

ఆ.— సంప్రతిగుణాన్తరమాహ (యోహేతి) కథంపునరాయతనత్వంమనసస్సిద్ధమిత్యత ఆహ (ఇన్ద్రియోపహృతానామితి) ౫

రం.— (యోహవా ఆయతనం వేద ఆయతనంహస్వానాంభవతిమనోహవా ఆయతనం) స్రక్చన్దనాదివిషయజ్ఞానరూపభోగాయతనత్వమేవ- మనస ఆయతనత్వం. ౫

శం.— అథహప్రాణాః ఏవంయథోక్తగుణాస్సన్తోఽహం శ్రేయసి- అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మీత్యేతస్మిన్ ప్రయోజనే వ్యూదిరే-నానావిరుద్ధంచోదిరే- ఉక్తవన్తః. (తేహ) తేహైవంవివదమానాః ఆత్మనశ్శ్రేష్ఠత్వవిజ్ఞానాయ ప్రజాపతింపితరం- జనయితారంకంచిదేత్యోచుః- ఉక్తవన్తః. హే భగవన్ కోనః- అస్మాకంమధ్యే శ్రేష్ఠః- అభ్యధికోగుణైరితి. ఏవంపృష్టవన్తః. ౬

ఆ.— యథోక్తాగుణా ముఖ్యప్రాణగామినః ప్రత్యేకంవాగాదిషుభవన్తీతివక్తుమాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (అథేతి) కంచిత్- విరాజం-కశ్యపాదీనామన్యతమంవేత్యర్థః. ౬

మూ.— తాన్హోవాచయస్మిన్వఉత్క్రాన్తేశరీరంపాపిష్ఠతరమివదృశ్యేతసవశ్శ్రేష్ఠఇతి॥ ౭

సాహవాగుచ్చక్రామ సాసంవత్సరంప్రోష్యపర్యేత్యోవాచకథమశకతర్తేమజ్జీవితుమితియథాకలాఅవదన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేనపశ్యన్తశ్చక్షుషాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణధ్యాయన్తోమనసైవమితిప్రవివేశహవాక్॥ ౮

చక్షుర్హోచ్చక్రామతత్సంవత్సరంప్రోష్యపర్యేత్యోవాచకథమశకతర్తేమజ్జీవితుమితి యథాన్ధాఅపశ్యన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేనవదన్తోవాచాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణధ్యాయన్తోమనసైవమితి ప్రవివేశహచక్షుః॥ ౯

శ్రోత్రగ్ంహోచ్చక్రామతత్సంవత్సరంపర్యేత్యోవాచకథమశకతర్తేమజ్జీవితుమితి యథాబధిరాఅశృణ్వన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేనవదన్తోవాచాపశ్యన్తశ్చక్షుషాధ్యాయన్తోమనసైవమితి ప్రవివేశహశ్రోత్రం॥ ౧౦

మనోహోచ్చక్రామతత్సంవత్సరంప్రోష్యపర్యేత్యోవాచకథమశకతర్తే మజ్జీవితుమితియథాబాలాఅమనసః ప్రాణన్తః ప్రాణేనవదన్తోవాచాపశ్యన్తశ్చక్షుషాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణైవమితిప్రవివేశహమనః॥ ౧౧

రం.— ముఖ్యప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యసమ్పాదనాయాఖ్యాయికామాహ (అథహప్రాణాఅహంశ్రేయసివ్యూదిరేఅహంశ్రేయానస్మ్యహంశ్రేయానస్మీతి) అథశబ్దఆఖ్యాయికోపక్రమే. అహంశ్రేయసి - స్వశ్రేయసనిమిత్తే. విషయేవా. వ్యూదిరే - అహంశ్రేయానస్మ్యహంశ్రేయానస్మీతివివాదంచక్రురిత్యర్థః. (తేహప్రాణాఃప్రజాపతింపితరమేత్యోచుర్భగవన్కోనశ్శ్రేష్ఠఇతి) స్పష్టోర్థః. ౬

శం.— తాన్పితోవాచహ. యస్మిన్వః - యుష్మాకంమధ్యేఉత్క్రాన్తేశరీరమిదంపాపిష్ఠమివాతిశయేనజీవతోపి- సముత్క్రాన్తప్రాణంతతోపిపాపిష్ఠతరమేవాతిశయేనదృశ్యేత- కుణపమస్పృశ్యమశుచిదృశ్యేత. సవః- యుష్మాకంశ్రేష్ఠఇత్యవోచత్ కాక్వాతద్దుఃఖంపరిజిహీర్షుః. ౭

ఆ.— శరీరస్యపాపిష్ఠత్వం- పాపకార్యప్రధానత్వం. ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. ఉక్తమేవార్థంసఙ్క్షిప్యాహ (కుణపమితి) త్యక్తప్రాణం. శవరూపమితియావత్. నను ప్రజాపతిస్సర్వజ్ఞోముఖ్యస్యైవప్రాణంకిమితిశ్రైష్ఠ్యంనాభివదతి-తత్రాహ (కాక్వేతి) అయంశ్రేష్ఠఇత్యుక్తేపిశేషాంవాగాదీనాందుఃఖంభవతి- తత్పరిహర్తుమిచ్ఛన్ ప్రజాపతిఃస్వరభఙ్గోపాయవిశేషేణశ్రేష్ఠత్వముక్తవాన్-నస్ఫుటమిత్యర్థః. ౭-౮

రం.— (తాన్హోవాచయస్మిన్వఉత్క్రాన్తేశరీరంపాపిష్ఠతరమివదృశ్యేతసవశ్శ్రేష్ఠఇతి) వః- యుష్మాకంమధ్యేయస్మిన్నుత్క్రాన్తేశరీరమతిశయేనపాపిష్ఠం- అతిహేయమివదృశ్యేత- సవఃశ్రేష్ఠఇత్యువాచేత్యర్థః. ౭

శం.— తథోక్తేషుపిత్రాప్రాణేషుసాహవాగుచ్చక్రామ- ఉత్క్రాన్తవతీ. సాచోత్క్రమ్యసంవత్సరమాత్రంప్రోష్య-స్వవ్యాపారాన్నివృత్తాసతీ. పునఃపర్యేత్యేతరాన్ ప్రాణానువాచ. కథం- కేనప్రకారేణఅశకత- శక్తవన్తోయూయంమదృతే-మాంవినాజీవితుం- ధారయితుమాత్మానమితి. తేహోచుః (యథాకలాఇత్యాది) కలాః- మూకాః యథాలోకేఽవదన్తోవాచాజీవన్తి. కథం. (ప్రాణన్తఃప్రాణేనపశ్యన్తశ్చక్షుషాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణధ్యాయన్తోమనసా) సర్వకరణచేష్టాంకుర్వన్తఇత్యర్థః. ఏవంవయమజీవిష్మేత్యర్థః. ఆత్మనోఽశ్రేష్ఠతాంప్రాణేషుబుద్ధ్వాప్రవివేశహవాక్- పునస్స్వవ్యాపారేప్రవృత్తాబభూవేత్యర్థః. ౮

రం.— (సాహవాగుచ్చక్రామ) సా - ప్రసిద్ధావాక్స్వశ్రైష్ఠ్యపరీక్షణాయశరీరాదుత్క్రాన్తవతీత్యర్థః. (సాసంవత్సరంప్రోష్యపర్యేత్యోవాచకథమశకతర్తేమజ్జీవితుమితి) సావాగేకంసంవత్సరంప్రోష్య- ప్రవాసంకృత్వాపునరాగత్యమదృతే- మాంవినాజీవితుంయూయంకథమశకత- కథంశక్తాఇతీతరాన్ప్రాణానుక్తవతీ. ఇతరేప్రాణాః ప్రత్యూచుః (యథాకలాఅవదన్తఃప్రాణన్తఃప్రాణేనపశ్యన్తశ్చక్షుషాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణధ్యాయన్తోమనసైవమితి) యథాకలాః- మూకాఃవాగిన్ద్రియవ్యాపారరహితాఅపీతరైః ప్రాణైస్తత్తత్కార్యంకుర్వన్తోజీవన్తి- ఏవంవయమప్యజీవిష్మేతిప్రత్యూచురిత్యర్థః. (ప్రవివేశహవాక్) ఏవముక్తావాక్ స్వస్యశ్రైష్ఠ్యంనాస్తీతినిశ్చిత్యదేహంప్రవిష్టవతీత్యర్థః. ౮

శం.— సమానమన్యత్ (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) (శ్రోత్రంహోచ్చక్రామ) ౯-౧౦

ఆ.— అన్యదిత్యస్యవిషయమాహ (చక్షురితి) ౯-౧౦

రం.— (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) చక్షురుత్క్రాన్తం. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౯-౧౦

శం.— (మనోహోచ్చక్రామేత్యాది) యథాబాలాఅమనసః-అప్రరూఢమనసఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.— అథహ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్స యథా సుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్ సంఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్సమఖిదత్తꣳ హాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధిత్వంనః శ్రేష్ఠోఽసి మోత్క్రమీరితి॥ ౧౨

అథ హైనం వాగువాచ యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యథ హైనం చక్షురువాచ యదహం ప్రతిష్ఠాస్మి త్వం తత్ప్రతిష్ఠాసీతి॥ ౧౩

అథ హైనꣳ శ్రోత్రమువాచ యదహꣳ సమ్పదస్మి త్వం తత్సమ్పదసీత్యథ హైనం మన ఉవాచ యదహమాయతనమస్మి త్వం తదాయతనమసీతి॥ ౧౪

నవై వాచో న చక్షూꣳషి న శ్రోత్రాణి న మనాꣳసీత్యాచక్షతే ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి॥ ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఆ.— బాలా హ్యపకిబహిర న్తరిన్ద్రియవత్త్వావిశేషేఽపి త్కృథమమనస ఇతి విశేషణం. అతిరిహ (అప్రరూఢేతి) ౧౧

రం.— (మనో హోచ్చక్రామేత్యాది) ఆపన్నః- అప్రాప్తమనస్కః. ౧౧

శం.— ఏవం పరీక్షితేషు వాగాదిష్వథ- అనన్తరం హ స ముఖ్యః ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ - ఉత్క్రమితుమిచ్ఛన్ కిమకరోదితి. ఉచ్యతే యథా లోకే సుహయః- శోభనోఽశ్వః పడ్వీశశఙ్కూన్ - పాదబన్ధనకీలాన్ పరీక్షణాయారూఢేన కశయాహతస్సన్ సంఖిదేత్ - సముత్ఖనేత్. సముత్పాటయేత్. ఏవమితరాన్ - వాగాదీన్ సమఖిదత్ - సముద్ధృతవాన్. తే ప్రాణాస్సఞ్చాలితాస్సన్తస్స్వస్థానే స్థాతుమనుత్సహమానా అభిసమేత్య ముఖ్యం ప్రాణంతమూచుః. హే భగవన్ ఏధి- భవ నస్స్వామీ. యస్మాత్త్వం నః- అస్మాకం శ్రేష్ఠోఽసి. మా చాస్మాద్దేహాదుత్క్రమీరితి. ౧౨

ఆ.— పరీక్షితేషు- శ్రేష్ఠతారతమ్యేతేషు నిరూప్యోపనిశ్చితేష్విత్యేతత్. పదనశీలాః - పాదాః. తేషాంసంహతిః- పడ్వీశః. తస్యాశ్శఙ్కవః. నియామకాశ్శఙ్కవః. వర్ణవికారశ్ఛాన్దసః. తాన్యథోత్ఖనత్యశ్వోయుగపదుత్పాటయేద్యథేతిదృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) ౧౨

రం.— (అథహ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్స యథా సుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్సంఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్ సమఖిదత్) సః - ముఖ్యః ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ - ఉత్క్రమితుమిచ్ఛన్ యథా శోభనోఽశ్వః పరీక్షార్థమశ్వారూఢేన తాడితః పడ్వీశశఙ్కూన్ - పాదబన్ధనకీలకాన్ సంఖిదేత్- ఉత్పాటయేత్. ఏవమితరాన్ ప్రాణాన్ స్వస్వస్థానేభ్య ఉత్పాటితవానిత్యర్థః. (తంహాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధిత్వంనశ్శ్రేష్ఠోఽసిమోత్క్రమీరితి) హే భగవన్- పూజార్హ. త్వంఏధి- స్వామీతి శేషః అస్మత్కోటిమధ్యమపురుషైకవచనం. భవేత్యర్థః. నః- అస్మాకం మధ్యే త్వమేవ శ్రేష్ఠోఽసి. త్వముత్క్రమణం మాకార్షీరితి ఇతరే ప్రాణా స్తమూగత్యోచురిత్యర్థః. ౧౨

శం.— అథ హైనం వాగాదయః ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం కార్యేణాపాదయన్త ఆహుర్బలిమివ హరన్తో రాజ్ఞ ఇవ విశః. కథం. వాక్ తావదువాచ. (యదహం వసిష్ఠాస్మి) యదితి క్రియావిశేషణం. యద్వసిష్ఠత్వగుణాస్మీత్యర్థః. (త్వం తద్వసిష్ఠః) తేన వసిష్ఠత్వగుణేన త్వం తద్వసిష్ఠోఽసి- తత్కృతమిత్యర్థః. అథవా- తచ్ఛబ్దోఽపి క్రియావిశేషణమేవ. త్వత్కృతస్త్వదీయో వా వసిష్ఠత్వగుణోఽజ్ఞానాన్మమేతి మయాభిమత ఇత్యేతత్. తథోత్తరేషు యోజ్యం చక్షుఃశ్రోత్రమనస్సు. ౧౩-౧౪

ఆ.— మయి శ్రేయస్త్వధీర్యుష్మాకమస్తీతి కథం జ్ఞాతుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) వచనం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) క్రియావిశేషణత్వమేవ విశదయతి (యద్వసిష్ఠత్వేతి) వసిష్ఠత్వేన గుణేనాహం సుణవానస్మి యత్ - తత్త్వమేవేతి యోజనా. అనన్తరం వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (త్వమిత్యాదినా) తద్వసిష్ఠ ఇతి సమస్తపదముత్సృజ్య వ్యాఖ్యాయ పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) యచ్ఛబ్దవదిత్యపేరర్థః. అహం వసిష్ఠత్వగుణోఽస్మీతి యత్ - తత్త్వమేవ వసిష్ఠత్వగుణోఽసీతి కథమిదానీముచ్యతే- అన్యథాహి పూర్వమభిధానం తవాసీదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వత్కృత ఇతి) వాచి దర్శితం న్యాయం చక్షురాదావతిదిశతి (తథేతి) ౧౩-౧౪

రం.— అథేతరే ప్రాణాః విశః కరానివ రాజ్ఞే ముఖ్యప్రాణాయ స్వస్వగుణానర్పితవన్త ఇత్యాహ (అథ హైనం వాగువాచ యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీతి) యత్ - యేన వాగ్మినో వసుమత్తాసమ్పాదకత్వలక్షణేన గుణేనాహం వసిష్ఠాఽస్మి- త్వం తత్ - తేన గుణేన వసిష్ఠోఽసీత్యర్థః. మదీయగుణస్య త్వదధీనత్వాత్ త్వదీయ ఏవ స గుణ ఇతి భావః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * అహం యత్స్వకార్యకరణసమర్థాస్మి - తస్య త్వదధీనత్వాత్ తవైవ తత్కార్యసామర్థ్యమిత్యర్థః ఇతి. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౩-౧౫

శం.— శ్రుతేరిదం వచః- యుక్తమిదం వాగాదిభిర్ముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యభిహితం- యస్మాన్న వై లోకే వాచో, న చక్షూంషి, న శ్రోత్రాణి, న మనాంసి, ఇతి వాగాదీని కరణాన్యాచక్షతే లౌకికా ఆగమజ్ఞా వా. కిం తర్హి. ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే - కథయన్తి. యస్మాత్ప్రాణో హ్యేవై

తాని- సర్వాణి వాగాదీని కరణజాతాని భవతి- అతో ముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యగ్రూపమేవ వాగాదిభిరుక్తమితి ప్రకరణార్థముపసంజిహీర్షతి. ననుకథమిదం యుక్తం చేతనావన్త ఇవ పురుషా ఇవాహం శ్రేష్ఠస్తాహమిత్యన్యోఽన్యం స్పర్ధేరన్నితి నహి చక్షురాదీనాం వాచం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రత్యేకం వదనం సమ్భవతి. తథా-అపగమో దేహాత్, పునః ప్రవేశో, బ్రహ్మగమనం, ప్రాణస్తుతిర్వోపపద్యతే దృష్టః. అగ్న్యాదిచేతనావద్దేవతాధిష్ఠితత్వాద్వాగాదీనాం చేతనావత్త్వం తావదాగమతః. తార్కికసమయవిరోధః దేహే ఏకస్మిన్ననేకచేతనానుపపత్తేః. న-ఈశ్వరస్య నిమిత్తకారణత్వాభ్యుపగమాత్. యే తావదీశ్వరమభ్యుపగచ్ఛన్తి తార్కికాః- తే మనఆదికార్యకరణానామాధ్యాత్మికానాం, బాహ్యానాం చ పృథివ్యాదీనామీశ్వరాధిష్ఠితానామేవ నియమేన ప్రవృత్తిమిచ్ఛన్తి రథాదివత్. న చాస్మాభిరగ్న్యాద్యాశ్చేతనావత్యో దేవతా అధ్యాత్మం కర్తృభోక్త్ర్యోఽభ్యుపగమ్యన్తే. కిం తర్హి. కార్యకరణవతీనాం హి తాసాం ప్రాణైకదేవతాభేదానామధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభేదకోటివికల్పానాం అధ్యక్షతయా అన్తర్యామిత్వేన నియన్తేశ్వరోఽభ్యుపగమ్యతే. స హ్యకరణః- * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణః ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. * హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానం * హిరణ్యగర్భం జనయామాస పూర్వమిత్యాది చ శ్వేతాశ్వతరీయాః పఠన్తి. భోక్తా కర్మఫలసమ్బన్ధీ దేహే తద్విలక్షణో జీవ ఇతి వక్ష్యామః. వాగాదీనాం చేహ సంవాదః కల్పితో విదుషోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రాణశ్రేష్ఠతానిర్ధారణార్థం. యథా లోకే పురుషా అన్యోన్యమాత్మనః శ్రేష్ఠతాయై వివదమానాః కంచిద్గుణవిశేషాభిజ్ఞం పృచ్ఛన్తి- కో నః శ్రేష్ఠో గుణైరితి. తేనోక్తాః- ఏకైకశో నాదః కార్యం సాధయితుముద్యచ్ఛత - యేనాదః కార్యం సాధ్యతే-స వః శ్రేష్ఠ ఇతి. ఉక్తాస్తథైవోద్యచ్ఛన్త ఆత్మనోఽన్యస్య వా శ్రేష్ఠతాం నిర్ధారయన్తి. తథేమం సంవ్యవహారం వాగాదిషు కల్పితవతీ శ్రుతిః-కథం నామ విద్వాన్ వాగాదీనామేకైకస్యాభావేఽపి జీవనం దృష్టం- న తు ప్రాణస్యేతి ప్రాణశ్రేష్ఠతాం ప్రతిపద్యేతేతి. తథా చ శ్రుతిః కౌషీతకీనాం * జీవతి వాగపేతో మూకాన్హి పశ్యామో జీవతి చక్షురపేతోఽన్ధాన్హి పశ్యామో జీవతి శ్రోత్రాపేతో బధిరాన్హి పశ్యామో జీవతి మనోఽపేతో బాలాన్హి పశ్యామో జీవతి బాహుచ్ఛిన్నో జీవత్యూరుచ్ఛిన్న ఇత్యాద్యా.. ౧౫॥

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వాగాదివచనాదుత్థాయ ప్రాణాధీనతాం వాగాదేః శ్రుతిరేవ కథయతీత్యుత్తరస్య న వై వాచ ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (శ్రుతేంతి) తదేవ చ సోపస్కారం వ్యాకరోతి (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మిన్ సర్వాణ్యేవ కరణాని వాక్చక్షుఃశ్రోత్రమనాంసి స్యుః- తస్మాన్నాచ ఇత్యేవ తాని బ్రూయుః. యది చ చక్షూంషి శ్రోత్రాణి మనాంసి స్యుః- తదా సర్వాణ్యేవ చక్షూంషీతి వదేయుః. న చైవం వదన్తి- ప్రాణా ఇతి తు తాని కథయన్తి. తస్మాత్ప్రాణసారత్వం కరణానాం సిద్ధమిత్యర్థః. వాగాదిభిరుక్తత్వాత్ * త్వం తదసి ష్ఠోఽసీత్యాదినా- ప్రాణస్యైవ యథోక్తగుణవతో ధ్యేయత్వం ప్రకరణార్థః. సాధ్యాదుపసంహారాదర్శనాదుపసఞ్జిహీర్షతీత్యుక్తం. ఆఖ్యాయికాయా యథాశ్రుతమర్థమాక్షిపతి (నన్వితి) యథా పురుషాశ్చేతనావన్తో వివదమానాః స్పర్ధన్తే - తథా వాగాదయోఽచేతనాః స్వకీయశ్రేష్ఠత్వసిద్ధ్యర్థం విప్రతిపన్నా మిథః స్పర్ధేరన్నితి నైవ యుక్తం- అచేతనేషు స్పర్ధాదేరదర్శనాదిత్యర్థః. కించ- వాగ్వ్యతిరిక్తానామన్యోన్యం వచనమెవానుచితం - వచనస్య వాగ్వ్యాపారత్వాదిత్యాహ (నహీతి) కించ - వాగాదీనాం దేహాత్సర్పణాద్యయుక్తం - అచేతనత్వాదిత్యాహ (తథేతి) వాశబ్దో నహీత్యస్యానుకర్షణార్థః. అగ్న్యాదయశ్చేతనావత్యో దేవతాః- తాభిరధిష్ఠితత్వాత్తాదాత్మ్యాభిప్రాయేణ వాగాదీనాం చేతనావత్త్వసమ్భవాద్వదనాదివ్యవహారస్సమ్భవతీతి * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమనుసృత్యోత్తరమాహ (ఋత్రేతి) ఏకస్మిన్ దేహే అనేకచేతనానాం విరుద్ధానేకాభిప్రాయానువిధాయిత్వేన దేహస్యోన్మథనప్రసఙ్గాదక్రియత్వప్రసఙ్గాద్వా నానేకచేతనాధిష్ఠితత్వమేకస్య దేహస్య సమ్భవతీతి శఙ్కతే (తార్కికేతి) కిమేకశరీరమనేకచేతనాధిష్ఠితం న భవతి - కిం వా నైకస్మిన్ కర్తృభోక్త్రధిష్ఠితమితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేతి) అస్తి హి నః శరీరమేతచ్ఛరీరస్య జీవాధిష్ఠితస్యేశ్వరాధిష్ఠితత్వం - తథా చైకశరీరమనేకచేతనాధిష్ఠితం న భవతీతి నాస్తి నైశ్వరవాదినాం శఙ్కేత్యర్థః. సఙ్క్షిప్తవాక్యం వివృణోతి (యే తావదితి) అచేతనానాం చేతనాధిష్ఠితానామేవ ప్రవృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (రథాదివదితి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నచేతి) కార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాత్వేఽపి స్థితత్వాత్కార్యకరణానాం కిమధిష్ఠాతృదేవతాన్తరమితి పృచ్ఛతి (కిం తర్హీతి) దేవతా కార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాన్తరమిష్టం చేత్ - అనవస్థా స్యాదితి నివ్యానం ప్రత్యాహ (కార్యకరణవతీనామితి) శాకల్యబ్రాహ్మణమనుసృత్యాహ (ప్రాణేతి) నను భూయస్యో దేవతాః- కథం తాసాం ప్రాణలక్షణైకదేవతాప్రభేదత్వం- అత ఆహ (అధ్యాత్మేతి) అధ్యాత్మాధిభూతాధిదేవానాం భేదకోటిభిర్వికల్ప్యాయాసామితి విగ్రహః. నియన్తృత్వప్రయుక్తవ్యాపారవత్త్వం వారయితుం విశినష్టి (అధ్యక్షతామాత్రేణేతి) అథేశ్వరస్యాపి నియన్తృత్వాత్కార్యకరణవత్త్వం దేవతానామివ స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (సహీతి) అకరణత్వమకార్యత్వస్యాప్యుపలక్షణం. తత్ర శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అపాణీతి) ఆదిపదేన చ * న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణో గృహీతః. సూత్రాత్మా హిరణ్యగర్భః- సా చైకా సమష్టిరూపా దేవతా - తదవస్థాభేదానాం దేవతానామీశ్వరో నియన్తేత్యుక్తం. తత్ర ప్రమాణమాహ (హిరణ్యగర్భమితి) ఆదిపదేన * హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్ర ఇత్యాది గృహ్యతే. దేవతానామీశ్వరస్య చాస్మిన్ దేహే భోక్తృత్వాభావే కస్య భోక్తృత్వమిత్యత ఆహ (భోక్తేతి) తద్విలక్షణః - దేవతేశ్వరాభ్యాం వ్యావృత్త ఇతి యావత్. వాగాదిశబ్దవాచ్యాశ్చేతనావత్యో దేవతా ఇతి స్వీకృత్యాఖ్యాయికాయాశ్చార్థనిష్కర్ష ఉక్తః. ఇదానీం తస్యాస్తాత్పర్యమాహ (వాగాదీనాం చేతి) కల్పనాప్రయోజనమాహ (విదుష ఇతి) యథోక్తాం కల్పనాం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) తేనోక్తా ఇత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (ఏకైకశ్యేనేతి) విదుష ఇత్యాదినోక్తం ప్రయోజనం ప్రకటయతి (కథం నామేతి) విద్వాన్-ప్రా

ఊ.— స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి యత్కించిదిదమా శ్వభ్య ఆ శకునిభ్య ఇతి హోచుస్త ద్వా ఏతదనస్యాన్నమనో హ వై నామ ప్రత్యక్షం న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి॥ ౧

ఛాన్దోగ్యాంకథం వాక ప్రతిపత్త్యైతి సప్తమ్యన్తః. ప్రతిపత్తిప్రకారం సూచయతి (వాగాదీనామితి) ఇతి - ఫలవతీకల్పనేతి శేషః. దృష్టేష్టఫలశ్రుతిమనుగ్రాహకత్వేన దర్శయతి (తథా చేతి) ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (న వై వాచో న చక్షూంషి న శ్రోత్రాణి న మనాంసీత్యాచక్షతే ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి) లౌకికా వా ఆగమజ్ఞా వా వాగాదీన్ప్రాణానిన్ద్రియాణి వాగాదిశబ్దైః సవ్యవహరన్తి - అపి తు ప్రాణశబ్దేనైవ వ్యవహరన్తి. తత్ర హేతుమాహ. ప్రాణాధీనసత్తాకత్వాదితి శేషః - * యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భవతీతి న్యాయాత్. ప్రాణాధీనసత్తాకత్వాదిత శేషామిన్ద్రియాణాం సర్వాణీన్ద్రియాణి ప్రాణా ఏవ భవన్తీత్యర్థః. ఏతత్ఖణ్డార్థస్య వాక్యనిచయస్య కరణమనుపన్యస్యతే - గుణోపసంహారవాదే ఛాన్దోగ్య వాజసనేయక కౌషీతకినామనుపనిషది చ వత్సే మేఽధ్యాయే * యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతి ఇత్యారభ్య ప్రాణవిద్యా పఠ్యతే తత్ర సర్వత్ర ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణకత్వం, వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనసాం వసుమత్త్వాయతనత్వసమ్పదాయతనత్వ ప్రతిష్ఠాగుణకత్వం, ప్రాణస్య వాసిష్ఠత్వప్రతిష్ఠాత్వసమ్పత్త్వాయతనత్వగుణవత్త్వం, వాగాదీనాం చ శ్రైష్ఠ్యవిషయపరస్పరవివాదేన బ్రహ్మసమీపసర్పణం, యస్మిన్న ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వశ్శ్రేష్ఠ ఇతి బ్రహ్మవచనం, తత్ర వాగాదీనాం చైకైకస్య శరీరాదుత్క్రమ్య పర్యటనం, తస్మిన్కాలే శరీరస్య స్థితిః, పునశ్చ యథాపూర్వముపస్థానం, ప్రాణస్యోత్క్రమణప్రవృత్తౌ తేషాం విశరణం, తతో భీతానాం వాగాదీనాం ప్రాణస్య శ్రేష్ఠ్యముక్త్వా ప్రాణం ప్రతి ప్రార్థన, మిత్యేతత్సర్వం కథనం వర్తితం. కౌషీతకినాం తు ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకవత్ * యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యనేన ప్రకారేణ ప్రాణే వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదిసమర్పణం నోక్తం. అతో వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదేః ప్రాణాధీనత్వాత్ ప్రతీత్యా వాగాదీనాం స్వాతన్త్ర్యప్రతీతేశ్ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకామ్నాతప్రాణవిద్యాతః కౌషీతక్యామ్నాతప్రాణవిద్యాయా భేద ప్రతిభాతి. తథా తస్యామేవోపనిషది చతుర్థేఽధ్యాయే * అథాతో నిశ్శ్రేయసాదానం సర్వా హ వై దేవతా అహం శ్రేయసే వివదమానా అస్మాచ్ఛరీరాదుచ్చక్రముస్తద్దారుభూతం శిశ్యేఽథైనం వాక్ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్ఛిశ్య ఏవాథైనచ్చక్షుః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛిశ్య ఏవాథైనచ్ఛ్రోత్రం ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రోత్రేణ శృణ్వచ్ఛిశ్య ఏవాథైనం మనః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రోత్రేణ శృణ్వన్మనసా ధ్యాయచ్ఛిశ్య ఏవాథైనం ప్రాణః ప్రవివేశ తత్తత ఏవ సముత్తస్థౌ తద్దేవాః ప్రాణే నిశ్శ్రేయసం విజిత్య ప్రాణమేవ ప్రజ్ఞాత్మానమభిసంభూయ సహైతైస్సర్వైరస్మాల్లోకాదుచ్చక్రముః * ఇతి వాగాదీనాం స్వకార్యకరత్వప్రదర్శనేన ఛాన్దోగ్యకౌషీతక్యప్రతీతేః. ఇతి పూర్వపక్షం కృత్వాఽభిహితాయా ప్రతీతౌ కించిద్వైరూప్యస్య ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధిత్వాభావాద్విద్యైక్యమితి * సర్వాభేదాదన్యత్రేమే ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. సర్వాభేదాత్ - ప్రతిజ్ఞాతప్రాణజ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యోపపాదనప్రకారస్యాపి సర్వశాఖాస్వభేదాచ్ఛాఖాన్తరవిద్యాయాం శాఖాన్తరవిద్యాగతగుణోపసంహారః కర్తవ్య ఇతి సూత్రార్థః. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స హోవాచ - ముఖ్యః ప్రాణః. కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి. ముఖ్యం ప్రాణం ప్రష్టారమివ కల్పయిత్వా వాగాదీన్ప్రతివక్తౄనివ కల్పయన్తీ శ్రుతిరాహ - యదిదం లోకేఽన్నజాతం ప్రసిద్ధమా శ్వభ్యః - ఆ శ్వభిస్సహ ఆ శకునిభ్యః - సహ శకునిభిః సర్వప్రాణినాం యదన్నం తత్తవాన్నమితి హోచుర్వాగాదయ ఇతి. ప్రాణస్య సర్వమన్నం - ప్రాణోఽత్తా సర్వస్యాన్నస్యేత్యేవం ప్రతిపత్తయే కల్పితాఖ్యాయికారూపాద్వాక్యాద్వ్యావృత్య స్వేన శ్రుతిరూపేణాహ - తద్వా ఏతత్ - యత్కించిల్లోకే ప్రాణిభిరన్నమద్యతే. అనస్య - ప్రాణస్య తదన్నం. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. సర్వప్రకారచేష్టావ్యాప్తిగుణప్రదర్శనార్థమన ఇతి ప్రాణస్య ప్రత్యక్షం నామ. ప్రాద్యుపసర్గపూర్వత్వే హి విశేషగతిరేవ స్యాత్. తథా చ సర్వాన్నానామత్తుర్నామగ్రహణమితీదం ప్రత్యక్షం నామ అన ఇతి. సర్వాన్నానామత్తుస్సాక్షాదభిధానం. న హ వా ఏవంవిది - యథోక్తప్రాణవిది - ప్రాణోఽహమస్మి సర్వభూతస్థస్సర్వాన్నానామత్తేతి. తస్మిన్నేవంవిది హ వై కిఞ్చన - కిఞ్చిదపి ప్రాణిభిరద్యం ప్రాయేణ నానన్నం - అనద్యం న భవతి - సర్వమేవంవిదోఽన్నం భవతీత్యర్థః. ప్రాణభూతత్వాద్విదుషః - * ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతీత్యుపక్రమ్య * ఏవంవిదో హ వా ఉదేతి సూర్య ఏవంవిద్యస్తమేతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧

ఆ.— వాగాదీనాం స్వామీ జ్యైష్ఠ్యాదిగుణః ప్రాణోఽస్మీతి విద్యాదితి ప్రధానవిద్యాముపదిశ్య తదఙ్గభూతాన్నవాసోదృష్టి విధానాయ ప్రక్రమే. ప్రథమమన్నదృష్టిం విధాతుం ప్రసఙ్గం ప్రకురుతే (స హోవాచేతి) ముఖ్యస్య ప్రాణస్య ప్రష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం, కాల్పనికమిత్యాహ (ముఖ్యమితి) యదిదమిత్యుక్తమేవ చ యత్పదం వాక్యార్థకల్పనార్థం యదన్నమిత్యత్రానూద్యతే. తద్వా ఏతదిత్యాద్యుత్తరవాక్యస్య పూర్వవాక్యార్థభేదాభావమాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి) ప్రాణశబ్దం విహాయానశబ్దప్రయోగే తాత్పర్యమాహ (సర్వప్రకారేతి) * అన

ఉ.— స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుస్తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో హ భవతి॥ ౨

చేష్టాయామితి భూతజాతస్యాన్నశబ్దస్యోపాదానం సర్వప్రకారచేష్టయా ప్రాణస్యాన్నత్తృగుణప్రదర్శనార్థం. తథా - యః కోపి దహతి శోషయతి ప్లావయతి వా - సర్వోపి ప్రాణ ఏవేతి యుక్తం ప్రాణస్యాన ఇతి నామ. ప్రత్యక్షం - పూర్వోక్తభాష్యజన్యనామేతి యావత్. ఉక్తమేవార్థం సమర్థయతే (ప్రాదీతి) అనశబ్దస్యేతి శేషః. న ప్రాణస్య సర్వచేష్టాసిద్ధిరేవ కారణార్థః. తథా చ - ప్రాణాదిశబ్దానాం నావిశేషత్వాత్ప్రాణశబ్దే వేత్యర్థః. అనన్నమితి ప్రత్యక్షమిదం నామ సర్వాన్నానామత్తృత్వాత్ప్రాణ ఇతి సమ్భవః. తదేవ వ్యాచష్టే (సర్వాన్నానామితి) తతశ్చ ప్రాణశబ్దస్య ప్రాణవిదస్సర్వమన్నం చేత్ - తద్విదుషో భక్ష్యాభక్ష్యవిభాగాసిద్ధౌ తద్విషయం శాస్త్రం వ్యర్థం స్యాదిత్యాశఙ్క్య ఆధ్యాత్మికరూపం హిత్వాధిదైవికేన రూపేణ తస్య సర్వాన్నత్వే విభాగశాస్త్రమాధ్యాత్మికపరిచ్ఛేదవిషయత్వేనావిరుద్ధమిత్యాహ (ప్రాణభూతత్వాదితి) ప్రాణభూతో విద్వానిత్యుక్తం ప్రత్యక్షనరం సంపాదయతి (ప్రాణాద్యేతి) ౧

రం.— (స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి) వాగాదీన్ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి ముఖ్యః ప్రాణః పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (యత్కిఞ్చిదిదమాశ్వభ్య ఆశకునిభ్య ఇతి హోచుః) శ్వశకునిపర్యన్తసర్వప్రాణినాం యదన్నజాతం తత్తవాన్నజాతమితి వాగాదయః ప్రత్యూచురిత్యర్థః. శ్రుతిః స్వేన రూపేణాహ (తద్వా ఏతదనస్యాన్నం) యత్కిఞ్చిల్లోకే ప్రాణిభిరద్యతే తదేతదనస్య ప్రాణస్యాన్నం. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. (అనో హ వై నామ ప్రత్యక్షం) అదనాదివివిధచేష్టాయుక్తత్వాత్ప్రాణస్యాన ఇతి ప్రత్యక్షం నామ. దేవానాం పరోక్షప్రియత్వాత్ప్రత్యక్షమన ఇతి నామ పరిత్యజ్య ప్రాణ ఇతి పరోక్షేణ నామ్నా వ్యవహారః. తతశ్చానచేష్టాయా అభేదీయత్వాత్సర్వప్రాణిజాతైరద్యమానమన్నం సర్వం తేనైవాద్యత ఇతి ప్రాణస్య సర్వమన్నమిత్యర్థః. యద్వా - అన ఇత్యస్య నకారాన్తరయుక్తస్యాన్నత్వేనాన్నస్యానసమ్బన్ధిత్వాత్, దన ఇత్యస్య ప్రాణనామత్వస్య ప్రత్యక్షత్వాత్, దన్నం తత్సమ్బన్ధీత్యర్థః. అత్ర ప్రాణవిద్యానిష్ఠేన సర్వప్రాణ్యన్నాదనస్యాశక్యత్వాన్నాస్య వాక్యస్య సర్వప్రాణ్యన్నాదనకర్తవ్యత్వపరత్వం- అపితు సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం స్తౌతి (న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి) ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్యాభక్ష్యభక్షణదోషో నాస్తీత్యర్థః. ౧

శం.— స హోవాచ పునః ప్రాణః. పూర్వవదేవ కల్పనా. కిం మే వాసో భవిష్యతీతి. ఆప ఇతి హోచుర్వాగాదయః. యస్మాత్ప్రాణస్య వాస ఆపః - తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః - భోక్ష్యమాణా భుక్తవన్తశ్చ బ్రాహ్మణాః విద్వాంస ఏతత్కుర్వన్తి. కిం. అద్భిర్వాసస్స్థానీయాభిః పురస్తాత్ - భోజనాత్పూర్వం, ముపరిష్టాచ్చ- భోజనాదూర్ధ్వం, చ పరిదధతి- పరిధానం కుర్వన్తి ముఖ్యస్య ప్రాణస్య. లమ్భుకః- లమ్భనశీలో వాససో భవతి- వాససో లబ్ధైవ భవతీత్యర్థః. (అనగ్నో హ భవతి) వాససో లమ్భుకత్వేనార్థసిద్ధైవానగ్నతేతి-అనగ్నో హ భవతీతి-ఉత్తరీయవాన్ భవతీత్యేతత్. భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం శుద్ధ్యర్థం విజ్ఞాతం- తస్మిన్ ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనమాత్రమిహ విధీయతే - అద్భిః పరిదధతీతి. నాచమనాన్తరం. యథా లౌకికైః ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం ప్రాణస్యేతి దర్శనమాత్రం- తద్వత్. * కిం మే వాస ఇత్యాది ప్రశ్నప్రతివచనయోస్తుల్యత్వాత్. యద్యాచమనమపూర్వం తాదర్థ్యేన క్రియేత- తదా క్రిమ్యాద్యన్నమపి ప్రాణస్యైవ భక్ష్యత్వేన విహితం స్యాత్. తుల్యయోర్విజ్ఞానార్థయోః ప్రశ్నప్రతివచనయోః ప్రకరణస్య విజ్ఞానార్థత్వాదర్ధజరతీయో న్యాయో న యుక్తః కల్పయితుం. యత్తు ప్రసిద్ధమాచమనం ప్రాయత్యార్థం, ప్రాణస్యానగ్నతార్థం, చ న భవతీత్యుచ్యతే- న తథా వయమాచమనముభయార్థం బ్రూమః. కిం తర్హి. ప్రాయత్యార్థాచమనసాధనభూతా ఆపః ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనం చోద్యత ఇతి బ్రూమః. తత్రాచమనస్యోభయార్థత్వప్రసఙ్గదోషచోదనానుపపన్నా. వాసోర్థ ఏవాచమనే తద్దర్శనం స్యాదితి చేన్న- వాసోజ్ఞానార్థవాక్యే వాసోర్థాపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానగ్నతార్థత్వదృష్టివిధానే, చ వాక్యభేదః- ఆచమనస్య తదర్థత్వమన్యార్థత్వం చేతి ప్రమాణాభావాత్. ౨

ఆ.— ప్రాణవిద్యాఙ్గత్వేనాన్నదృష్టిరుపదిష్టా- సమ్ప్రతి తదఙ్గత్వేన వాసోదృష్టిం ప్రస్తౌతి (స హోవాచేతి) అత్రాపి ప్రాణస్య ప్రష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం, చ కల్పితమేవేత్యాహ (పూర్వవదితి) అపాం ప్రాణం ప్రతి వాసోరూపత్వే హేతుమాహ (యస్మాదితి) వాసోదృష్టిఫలమాచష్టే (లమ్భుక ఇతి) అనగ్నో హ భవతీత్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థవిశేషమాహ (వాసస ఇతి) ఆచమనాన్తరం ప్రాణవిదో విధీయతే- * ఏవంవిదశిష్యన్నాచామేదితి శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (భోక్ష్యమాణస్యేతి) ఆదిపదేన ప్రశ్నప్రతివచనే గృహ్యేతే. సర్వప్రాణిభోగ్యోఽన్నం తస్యాన్నమితి దృష్టివదాచమనీయాస్వప్సు తస్య విధీయతే వాసోదృష్టిరిత్యుక్తం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదీతి) తాదర్థ్యేన - అనగ్నతార్థ్యేనేతి యావత్. అథ పూర్వమన్నదృష్టిరేవ విధీయతే - సర్వాన్నభక్షణస్య ప్రమాణవిరుద్ధత్వాత్. ఇహ త్వపూర్వమాచమనమవిరోధాద్విధీయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (తుల్యయోరితి) ఏకస్యాచమనస్య శుద్ధ్యర్థత్వమనగ్నతార్థత్వం చ వక్తుమశక్యం - విరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) విరోధాయ న స్యాత్- తథేతి యావత్. తర్హి కీదృగాచమనం వివక్షితమిత్యాహ (కిం తర్హీతి) ప్రయతస్య భావః - ప్రాయత్యం. తదర్థాయా ఆచమనక్రియాయాః తత్సాధనభూతాస్వప్సు వాసస్త్వకల్పనం క్రియాన్తరమత్ర విధిత్సితమిత్యాహ (ప్రాయత్యేతి) క్రియాభేదే ఫలితమాహ (తత్రేతి) అన్యార్థాస్వప్స్వన్యార్థత్వచిన్తనే ప్రమాణవిరోధాద్విధియోగేన వాసోర్థమాచమనాన్తరమేవ విధేయం- తత్ర చానగ్నతార్థత్వచిన్తనముచితమితి శఙ్కార్థః. వాసోఽ

ఉ.— తద్ధైతత్సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే వైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయ స్థాణవే బ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౩

అథ యది మహజ్జిగమిషేదమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా పౌర్ణమాస్యాꣳ రాత్రౌ సర్వౌషధస్య మన్థం దధిమధునోరుపమథ్య జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్॥ ౪

స్తాపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానన్యతార్థత్వదృష్టివిధానే, చ వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ప్రసిద్ధాచమనసాధనభూతానామప్సు వాసోదృష్టిపరమేవచవాక్యమిత్యుత్తరమాహ (నైత్యాదినా) తదర్థత్వం- వాసోర్థత్వం. అనార్ద్రత్వం - దృష్టవిరుద్ధత్వం. ఇత్యుక్తైః ప్రమాణాన్తరైకస్య వాక్యస్యానేకప్రమాణత్వప్రసఙ్గాదసఙ్గతమిత్యర్థః. ౨

రం.— (సహోవాచకింమేవాసోభవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుః) కిం మే వస్త్రం భవిష్యతీతి ముఖ్యప్రాణేనపృష్టా ఇతరే ప్రాణాః ఆప ఏవ వస్త్రంభవిష్యన్తీత్యూచుః. ఆపోవాసస్త్వేన చిన్తనీయా ఇతి హోచురిత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో హ భవతి) తస్మాత్ - అపాంవాసస్త్వాదేవ హేతోః - ఏతదశిష్యన్తః - భోక్ష్యమాణాః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చ - భోజనాత్ప్రాక్పశ్చాచ్చాచమనీయాభిరద్భిర్వాసోభిః పరిహితం ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తి - ఆచమనీయాస్వప్సు వాసస్త్వచిన్తనేన వాసోభూతాభిరద్భిః ప్రాణస్య పరిహితత్వాదనగ్నత్వచిన్తనం కుర్వన్తీత్యర్థః. ఏవంచిన్తకస్తేనచిన్తనేన చ స్వయమపి వాసోలమ్భుకో భవతి - వాసోలబ్ధా భవతి అనగ్నశ్చ భవతి. తత్ప్రీత్యా ఉత్తరీయాదౌ నైతి భావః. ౨

శం.— తదేతత్ప్రాణదర్శనం స్తూయతే కథం. తద్ధైతత్ - ప్రాణదర్శనం సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే - నామ్నా. వైయాఘ్రపద్యాయ- వ్యాఘ్రపదోఽపత్యం వైయాఘ్రపద్యః. తస్మై గోశ్రుతయ ఉక్త్వోవాచాన్యదపి వక్ష్యమాణం వచః. కింతదువాచేతి. ఆహ- యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయ స్థాణవే ఏతద్దర్శనం బ్రూయాత్ ప్రాణవిత్ - జాయేరన్ - ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్ - స్థాణౌ శాఖాః. ప్రరోహేయుశ్చ పలాశాని చ - పత్రాణి. కిము జీవతే పురుషాయ బ్రూయాదితి. ౩

ఆ.— తద్ధైతదిత్యాదివాక్యం న విధానార్థం - నాపి ఫలవచనం - తథాచ వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి.) స్తుతిమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమితి) జీవతే పురుషాయ ప్రాణవిద్యాదర్శనం బ్రూయాత్ - తదాఽస్మిన్ మహాఫలం భవతీతి కిము వక్తవ్యమితి యోజనా. ౩

రం.— (తద్ధైతత్సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే వైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ) వ్యాఘ్రపదపుత్రాయ నామ్నా గోశ్రుతయే జబాలాపుత్రస్సత్యకామనామా ఋషిః ఇదం ప్రాణదర్శనముక్త్వా అన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కింతదిత్యత్రాహ (యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయ స్థాణవే బ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి) ఏనత్ - ప్రాణదర్శనం శుష్కాయ వృక్షాయాపి యది బ్రూయాత్ - అస్య వృక్షస్య శాఖా ఉత్పద్యేరన్. పత్రాణి చ ప్రరోహేయురిత్యర్థః. ౩

శం.— యథోక్తప్రాణదర్శనవిద ఇదం మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే- అథ- అనన్తరం యది మహత్ - మహత్త్వం జిగమిషేత్ - గన్తుమిచ్ఛేత్. మహత్త్వం ప్రాప్తుం యదికామయేతేత్యర్థః తస్యేదం కర్మ విధీయతే. మహత్త్వే హి సతి శ్రీరుపనమతే. శ్రీమతో హ్యర్థప్రాప్తం ధనం. తత్కర్మానుష్ఠానం. తతశ్చ దేవయానం పితృయాణం వా పన్థానం ప్రతిపత్స్యత ఇత్యేతత్ప్రయోజనముద్దిశ్య మహత్త్వప్రేప్సోరిదం కర్మ. నవిషయోపభోగకామస్య. తస్యాయం కాలాదివిధిరుచ్యతే- అమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా- దీక్షిత ఇవ భూమిశయనాదినియమం కృత్వా. తపోరూపం సత్యవచనం బ్రహ్మచర్యమిత్యాదిధర్మవాన్ భూత్వేత్యర్థః. న పునర్దైక్ష్యమేవ కర్మజాతం సర్వముపాదత్తే - అతద్వికారత్వాన్మన్థాఖ్యస్య కర్మణః. * ఉపసద్వ్రతీతి శ్రుత్యన్తరాత్ పయోమాత్రభక్షణం చ శుద్ధికారణం తప ఉపాదత్తే. పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ కర్మారభతే. సర్వౌషధస్య- గ్రామారణ్యానామోషధీనాం యావచ్ఛక్త్యాఽల్పమల్పముపాదాయ తద్వితుషీకృత్యామమేవ పిష్టం దధిమధునోరౌదుమ్బరే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే శ్రుత్యన్తరాత్ప్రక్షిప్యోపమథ్య అగ్రతః స్థాపయిత్వా జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావావసథ్యే ఆజ్యస్య ఆవాపస్థానే హుత్వా స్రువసంలగ్నం మన్థే సమ్పాతమవనయేత్ - సంస్రవమధః పాతయేత్. ౪

ఆ.— గోదోహనవదనిత్యత్వాధికారమిదం కర్మ- ప్రాణవిదోఽస్మిన్నధికారోఽస్తీత్యాహ (యథోక్తేతి) అనన్తరం - ప్రాణవిద్యానిష్పత్తేరితి శేషః. వాక్యశేషం పూరయతి (తస్యేతి) మహత్త్వద్వారా విషయోపభోగకాముకస్య కర్మని ధాయికా స్త్రీం శ్రేయాదితా ప్రవదనర్థఫలమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (మహత్త్వేహీతి) తస్యేతి- ప్రకృతమన్థాఖ్యకర్మోక్తిః. కాలాదీత్యాదిశబ్దో ద్రవ్యాదిసఙ్గ్రహార్థః. దైక్ష్యం- దీక్షాయాం భవం మాఙ్గల్యభ్యఞ్జనాదిన సర్వమేవాయమనుతిష్ఠతి- ప్రకృతిధర్మా హి వికృతావనువర్తన్తే- ప్రకృతివద్వికృతిః కర్తవ్యేతిన్యాయాత్. నచేదం కర్మ కస్యచిద్వికృతిః. అతో యథోక్తధర్మవత్త్వమేవాత్ర వివక్షితమిత్యర్థః. దీక్షిత్వేత్యనేన వివక్షితం ధర్మాన్తరమాహ (ఉపసదితి) ఉపసదో నామ- ఇష్టయః ప్రవర్గ్యా

ఉ.— వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేదాయతనాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్ ॥ ౫

అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపత్యమో నామాస్యమా హి తే సర్వమిదగ్ స హి జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠో రాజాఽధిపతిః స మా జ్యైష్ఠ్యగ్ శ్రైష్ఠ్యగ్ రాజ్యమాధిపత్యం గమయత్వహమేవేదగ్ సర్వమసానీతి ॥ ౬

అథ ఖల్వేతయర్చా పచ్ఛ ఆచామతి తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతి వయం దేవస్య భోజనమిత్యాచామతి శ్రేష్ఠగ్ సర్వధాతమమిత్యాచామతి తురం భగస్య ధీమహీతి సర్వం పిబతి ॥ ౭

మాస్సు ప్రసిద్ధాః తాను వ్రతం- పయోమాత్రభక్షణం. తదుపేతో భూత్వా మన్థం సమ్పాద్య జుహోతీతి వాజసనేయకే సమానప్రకరణే శ్రవణాదితి యావత్. పిష్టం కృత్వా తదామం - అపక్వమేవ దధిమధునోస్సమ్బన్ధం పాత్రే ప్రక్షిప్యేతి సమ్బన్ధః. ఔదుమ్బరత్వనియమః - పాత్రస్యాకారే తు వికల్పః. కథమశ్రుతం పాత్రమత్ర కల్ప్యతే- తత్రాహ (శ్రుత్యన్తరాదితి) *ఔదుమ్బరే కంసే చమసే వేతి వాజసనేయే శ్రవణాత్సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేనాపేక్షితం పాత్రమత్ర గృహీతమిత్యర్థః. ఆవసథసమ్బన్ధిలౌకికోఽగ్నిః- ఆవసథ్యో వివక్షితః- యస్మిన్నౌపాసనాఖ్యం కర్మ క్రియతే. ఆజ్యస్య- హుత్వేతి సమ్బన్ధః. ఆవాపస్థానం- ఆహుతిప్రక్షేపప్రదేశో గృహ్యోక్తః. ౪

రం.— మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే (అథ యది మహజ్జిగమిషేత్) మహత్- మహత్త్వం జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యాదిలక్షణం యది ప్రాప్తుమిచ్ఛేదిత్యర్థః. (అమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ సర్వౌషధస్య మన్థమిత్యాది) ఉక్తకాలే సర్వౌషధస్య - గ్రామ్యారణ్యౌషధానాం పుష్టం - పిష్టమౌదుమ్బరే కంసే చమసే వా పాత్రే దధిమధునోః ప్రక్షిప్యోపమథ్య అగ్రతః స్థాపయిత్వా జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యేన హుత్వా మన్థే సమ్పాతం- హుతశేషం నినయేదిత్యర్థః. ౪

శం.— సమానమన్యత్- వసిష్ఠాయ, ప్రతిష్ఠాయై, సమ్పదే, ఆయతనాయ, స్వాహేతి ప్రత్యేకం తథైవ సమ్పాతమవనయేత్. ౫

ఆ.— వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యాదివాక్యం పూర్వవాక్యేన తుల్యార్థమిత్యాహ (సమానమితి) తుల్యత్వమేవ స్పష్టయతి (వసిష్ఠాయేతి) స్వాహేతి- మన్త్రం సముచ్చార్య హుత్వేతి సమ్బన్ధః తథైవ- ప్రథమపర్యాయానన్తరమివేత్యర్థః. ౫

రం.— (వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వేత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౫

శం.— హుత్వాఽథ ప్రతిసృప్య- అగ్నేరీషదపసృత్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపతీమం మన్త్రం. (అమో నామాస్యమా హి తే) అమ ఇతి- ప్రాణస్య నామ. అన్నేన హి ప్రాణః ప్రాణితి దేహే ఇత్యతో మన్థద్రవ్యం ప్రాణస్యాన్నత్వాత్ప్రాణత్వేన స్తూయతే- అమో నామాసీతి. కుతః. యతోఽమా- సహ హి- యస్మాత్తే- తవ ప్రాణభూతస్య సర్వం- సమస్తం జగదిదం. అతోఽమో నామాసీత్యర్థః. స హి - ప్రాణభూతో మన్థో జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చ. అత ఏవ చ రాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిశ్చ - అధిష్ఠాయ పాలయితా సర్వస్య. స మా - మామపి మన్థః ప్రాణో జ్యైష్ఠ్యాదిగుణపూగమాత్మనో గమయతు. అహమేవేదం సర్వం- జగదసాని- భవాని ప్రాణవత్. ఇతిశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః. ౬

ఆ.— ఆహుత్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. భవతు ప్రాణస్యేదం నామ - మన్థస్య తు కథం మన్త్రార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నేన హీతి) ప్రతిజ్ఞాతేఽర్థే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కుత ఇతి) అతశ్చామో నామాసీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. హేతుం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ౬

రం.— (అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపతి) ప్రతిసృప్య- అభిగమ్య. ప్రదక్షిణం కృత్వేతి వార్థః. అఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపేత్- అఞ్జలౌ మన్థం నిధాయ వక్ష్యమాణం మన్త్రం జపేదిత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (అమో నామాస్యమా హి తే సర్వమిదమిత్యాదినా) అమా ఇతి నామ యస్య సోఽమో నామా. సోఽసీత్యర్థః. నను అమా ఇతి హి ప్రాణనామ. కథం ప్రాణస్య మన్థస్య అమో నామత్వమిత్యత్రాహ (అమా హీతి) త్వమితి శేషః. త్వం ప్రాణోఽసి హీత్యర్థః. మన్థస్య ప్రాణత్వముపపాదయతి (తే సర్వమిదం) ఇదం- జగత్సర్వం తే- త్వదధీనం. మన్థలక్షణాన్నాధీనత్వాజ్జగత ఇతి భావః. (స హి జ్యేష్ఠశ్శ్రేష్ఠో రాజాధిపతిరిత్యాది) స హి- మన్థభూతః ప్రాణ ఇత్యర్థః. రాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిః- శేషీత్యర్థః. మా- మాం. గమయతు- ప్రాపయతు. ఇదం సర్వమహమేవాసాని- భవాని. సర్వనియన్తృతయా భవానీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— అథ- అనన్తరం ఖల్వేతయా- వక్ష్యమాణయర్చా పచ్ఛః - పాదశ ఆచామతి - భక్షయతి. మన్త్రస్యైకైకేన పాదేనైకైకం గ్రాసం భక్షయతి. తద్భోజనం సవితుః- సర్వస్య ప్రసవితుః. ప్రాణమాదిత్యం చైకీకృత్యోచ్యతే. ఆదిత్యస్య వృణీమహే - ప్రార్థయేమహి మన్థరూపం. యేనాన్నేన సావిత్రేణ భోజనేనోపభుక్తేన వయం సవితృస్వరూపాపన్నా భవేమేత్యభిప్రాయః. అథవా- దేవస్య సవితురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. శ్రేష్ఠం-

నిర్ణిజ్య కంసం చమసం వా పశ్చాదగ్నేః సంవిశతి చర్మణి వా స్థణ్డిలే వా వాచంయమోఽప్రసాహః స యది స్త్రియం పశ్యేత్సమృద్ధం కర్మేతి విద్యాత్ ॥ ౭

తదేష శ్లోకః యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియగ్ స్వప్నేషు పశ్యతి । సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే ॥ ౮

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

ప్రశస్యతమం సర్వాన్నేభ్యః. సర్వధాతమం- సర్వస్య జగతో ధారయితృతమం. అతిశయేన వా ధాతృతమమితి వా. సర్వధా భోజనవిశేషణం. తురం- త్వరం. తూర్ణం. శీఘ్రమిత్యేతత్. భగస్య- దేవస్య సవితుః. స్వరూపమితి శేషః. ధీమహి- చిన్తయేమహి విశిష్టభోజనేన సంస్కృతాః శుద్ధాత్మానః సన్త ఇత్యభిప్రాయః. అథవా- భగస్య- శ్రియః కారణం మహత్త్వం ప్రాప్తుం కర్మకృతవన్తో వయం తద్ధీమహి- చిన్తయేమహి. ౬

ఆ.— అనన్తరం- జపకర్మణస్సకాశాదితి శేషః. తదేవస్పష్టయతి (మన్త్రస్యేతి) మన్త్రస్యైకైకేన పాదేన ప్రత్యేకమేకైకం గ్రాసం భక్షయతీతి యోజనా. భోజనం- మన్థరూపమితి సమ్బన్ధః. తత్కథం సవితుస్స్యాత్ - ప్రాణస్య హి మన్థద్రవ్యమన్నమిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణస్యేతి) ఉచ్యతే - సవితుర్భోజనమితి శేషః. ప్రాణాదిత్యయోరేకత్వే ఫలితం వాక్యార్థమాహ (ఆదిత్యస్యేతి) మన్థరూపం- తద్భోజనమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రార్థనావిషయం భోజనమేవ విశినష్టి (యేనేతి) విశేషణాన్తరం (శ్రేష్ఠమిత్యాది) స్థితికారణత్వముక్త్వా జనకత్వం పక్షాన్తరమాహ (అతిశయేనేతి) జగద్వ్యాప్త్యా ఫలదానే చ ధ్యాతు, శ్రైష్ఠ్యం. కిమితి భోజనేకత్వమనేన ధ్యానముచ్యతే- తత్రాహ (విశిష్టేతి) శుద్ధధీత్వం ధ్యానకారణముక్త్వా ప్రకృతకర్మణైష్టితఫలత్వే హేతుత్వాదపి ధ్యానమనుష్ఠేయమిత్యాహ (అథవేతి) తదితి సావిత్రం రూపముక్తం. ౬

రం.— (అథఖల్వేతయర్చా పచ్ఛ ఆచామతి) ఏతయా- వక్ష్యమాణయా ఋచా పచ్ఛః- పాదశో మన్థం భక్షయతీత్యర్థః. మన్త్రస్యైకైకపాదేనైకైకగ్రాసం భక్షయేదిత్యర్థః. (తత్సవితుర్వృణీమహే వయం దేవస్య భోజనం శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం తురం భగస్య ధీమహి) అస్యాశ్చర్చోఽయమర్థః- వయం శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం- సర్వధారకం తత్- శ్రేష్ఠం భోజనం సవితుర్దేవస్య- సవితుర్దేవాత్ వృణీమహే- ప్రార్థయామహే. అత్ర ప్రాణస్య సవితుశ్చాభేదేన సవితురిత్యుక్తిః. అథ తద్దత్తేన భోజనేన సన్తుష్టాస్సన్తస్తురం- తూర్ణం. శీఘ్రం భగస్య- సూర్యస్య దేవస్య ధీమహి- ధ్యాయేమేత్యర్థః. స్వరూపమిత్యధ్యాహారః. అథవా- సన్మన్థసామాన్యే షష్ఠీ. సవితారం ధ్యాయేమేత్యర్థః. (తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౬

శం.— సర్వం చ మన్థలేపం పిబతి నిర్ణిజ్య - ప్రక్షాళ్య కంసం - కంసాకారం. చమసం - చమసాకారం వౌదుమ్బరం పాత్రం. పీత్వాఽఽచమ్య పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి చర్మణి వా- అజినే స్థణ్డిలే- కేవలాయాం భూమౌ. వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్నిత్యర్థః. అప్రసాహః - న ప్రసహ్యతే- నాభిభూయతే ఽనిష్టస్వప్నదర్శనేన యథా- తథా సంయతస్సన్నిత్యర్థః. స- ఏవమ్భూతో యది స్త్రియం పశ్యేత్ స్వప్నేషు- తదా విద్యాత్సమృద్ధం మమేదం కర్మేతి. ౭

ఆ.— సంయమేనౌదుమ్బరం. వైకల్పికాకారవిశేషః. పాత్రం- ప్రక్షాళ్య పిబతీతి సమ్బన్ధః. మన్థలేపం పాత్రం ప్రక్షాళ్య పీత్వాఽఽచమనపూర్వకమగ్నేః పశ్చిమభాగే కృష్ణాజినవ్యవహితాయాం కేవలాయాం వా భూమౌ ప్రాక్శిరా భూత్వా శయీతేత్యాహ (పీత్వేతి) శయానస్య కర్తవ్యం దర్శయతి (వాచంయమ ఇతి) తస్య స్వప్నే కథంచిదుత్తమస్త్రీదర్శనే శుభాగమః సూచ్యత ఇత్యాహ (స ఏవంభూత ఇతి) ౭-౮

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (నిర్ణిజ్య కంసం చమసం వా పశ్చాదగ్నేస్సంవిశతి చర్మణి వా స్థణ్డిలే వా) కంసాకారం చమసాకారం వౌదుమ్బరపాత్రం ప్రక్షాళ్యాగ్నేః పశ్చాదజినే వా కేవలభూమ్యాం వా ప్రాక్శిరాశ్శయీతేత్యర్థః. శయానే నియమమాహ (వాచంయమోఽప్రసాహః) వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్. అప్రసాహః- న ప్రసహ్యత ఇత్యప్రసాహః. అనిష్టస్వప్నదర్శనేన యథా నాభిభూతో భవతి- తథా సంయతస్సన్నిత్యర్థః. (స యది స్త్రియం పశ్యేత్సమృద్ధం కర్మేతి విద్యాత్) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— తత్- ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రోఽపి భవతి. యదా కర్మసు కామ్యేషు- కామార్థేషు స్త్రియం స్వప్నేషు- స్వప్నదర్శనేషు. స్వప్నకాలేషు వా పశ్యతి. సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్ - కర్మణాం ఫలనిష్పత్తిర్భవిష్యతీతి జానీయాదిత్యర్థః. తస్మిన్స్త్ర్యాది ప్రశస్తస్వప్నదర్శనే సతీత్యభిప్రాయః. ద్విరుక్తిః కర్మసమాప్త్యర్థా. ౮

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్స్వప్నవిషయే ఏష శ్లోకో భవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతీత్యాది) (తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే) అత్ర సతీతి శేషః. సమృద్ధిం- కర్మనిష్పత్తిమిత్యర్థః. (తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే తస్మిన్స్వప్ననిదర్శన ఇతి)

ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రా[illegible] న హ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీతి ఛాన్దోగ్యే, * నాస్యానన్నం జగ్ధం భవతీతి వాజసనేయకే, చ శ్రవణాద్వామదేవ[illegible] సర్వయోషిదపరిహారానుమతివత్ సర్వాన్నానుమతిః ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్య సర్వదా క్రియత ఇతి పూర్వపక్షే, ప్రాప్త ఉచ్యతే- [illegible] ప్రాణాత్యయ ఏతద్దర్శనాత్. ప్రాణాత్యయ ఏవ ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుజ్ఞానం- న సర్వదా. బ్రహ్మవిదో[illegible] ప్రాణాత్యయ ఏవ [illegible]ఛిష్టాశనస్య దర్శనేన ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుమతే రాపద్విషయత్వస్య కిం పునరన్యస్యేతి సిద్ధత్వాత్. * అబాధాచ్చ * ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిరితి శాస్త్రీయబాధాగ్రహమప్యేవమేవ న్యాయ్యం- ఇతరథా తస్య బాధస్స్యాత్. * అపి చ స్మర్యతే. * ప్రాణసంశయమాపన్నో యోఽన్నమత్తి యతస్తతః లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్భసేతి స్మరణాచ్చ సర్వాన్నీనత్వమాపద్విషయం. * శబ్దశ్చాతోఽకామకారే * తస్మాద్బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబేత్ పాప్మనా నోత్సృజా ఇతి సంహితాయాం కామకారప్రతిషేధకశబ్దదర్శనాత్ పాప్మనా సంసృష్టో న భవానీతి మత్వా బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబతీతి హి తస్యార్థః. నను బ్రహ్మవిద ఉషస్తేః ప్రాణాత్యయే సర్వాన్నీనత్వదర్శనాత్ ప్రాణవిదస్సర్వాన్నీనత్వస్యాపద్విషయత్వం కైముత్యన్యాయేన సిధ్యతీత్యుపపన్నం. వామదేవ్యోపాసననిష్ఠస్య సర్వయోషిదపరిహారవత్ ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్య వచనబలాత్ సర్వాన్నీనత్వమితి వదన్తం ప్రత్యేతస్యానుత్తరత్వాదితి చేన్న- వామదేవ్యోపాసనస్య * న కాంచన పరిహరేత్ తద్వ్రతమితి సర్వయోషిదపరిహారే విస్పష్టవిధిశ్రవణాత్. ప్రకృతే చ * న హ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీత్యత్ర సర్వాన్నభక్షణవిధేః కల్ప్యత్వాత్, ప్రత్యక్షనిషేధవిరోధే చ విధికల్పనానుదయేనార్థవాదత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, తస్య చ ప్రాణస్యాన్నే * యదిదం కించాశ్వభ్య ఆ శకునిభ్య ఇతి విహితస్య ప్రాణాన్నత్వచిన్తనస్య స్తుతిమాత్రం క్రియతే * న హ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీతి. న చైవం స్తుతినిషేధశాస్త్రవిరోధాత్ * ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇత్యాదేరపి స్తుతిమాత్రత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం- పాపనామశ్లేషాభావే అనిరోధ్య ప్రసఙ్గేన సకలపాపాశ్లేషస్య మోక్షవిధిశాస్త్రశేషత్వేన ఫలవిధిత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, ప్రాణవిద్యాయాశ్చ జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వాదిఫలకత్వేన ఫలాకాఙ్క్షాభావాదితి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే * లమ్బుకో హ వాసో భవతీత్యర్థవాదోపబృంహితాత్ * కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుస్తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతీతి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాద్వాసస్త్వచిన్తనమితి ప్రతీయతే. బృహదారణ్యకే కాణ్వశాఖాయాం * తద్విద్వాంసశ్శ్రోత్రియాః అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచామన్త్యేతమేవ తదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్త ఇతి వాక్యే అనగ్నం కుర్వన్త ఇతి శ్రవణాద్వాసస్త్వచిన్తనమపి ప్రతీయతే, ఆచామన్తీత్యాచమనవిధిరపి ప్రతీయతే. మాధ్యన్దినశాఖాయాం * తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వాచామేదేతమేవ తదనమనగ్నం కురుత ఇతి అనగ్నత్వచిన్తనాద్వాసస్త్వచిన్తనవిధిరపి ప్రతీయతే, ఆచామేదిత్యాచమనే విధిప్రత్యయశ్రవణాదాచమనవిధిస్స్పష్టం ప్రతీయతే. తత్ర ద్వయోరపి విధేయత్వే గౌరవాదేకస్యైవ విధేయత్వే వక్తవ్యే * ఆచామేదిత్యాచమనే స్పష్టవిధిప్రత్యయశ్రవణాత్ స్మృత్యాచారప్రాప్తాచమనాతిరిక్తమాచమనాన్తరం ప్రతీయతే - వాసస్త్వాదిశ్రవణం తు కథంచిత్ స్తుతిరూపతయా నేతవ్యమితి పూర్వపక్షే, ప్రాప్తేఽభిధీయతే- * కార్యాఖ్యానాదపూర్వం. కార్యాఖ్యానాత్- విధేః ప్రాప్తవిధానస్యాభావ్యాత్, ఆచమనస్య స్మృత్యాచారాభ్యామేవ ప్రాప్తత్వాత్, తదాచమనాన్తరవిధానే నిగమానుపలబ్ధ్యా, దప్రాప్తమాచమనీయాస్స్వప్సు వాసస్త్వానుచిన్తనం విధీయతే. ఛాన్దోగ్యే ఆచమనస్యైవాప్రతీతేః, శాఖాన్తరీయేపి వాసస్త్వానుసన్ధానస్యానుగతత్వాత్, తదేవ విధీయత ఇతి స్థితం. నను కథం వాగాదీనామచేతనానాముక్తిప్రత్యుక్తిపరత్వమితి చేన్న- వాగాదిశబ్దానాం * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి సూత్రోక్తన్యాయేన తదభిమానిదేవతాపరత్వాత్. తత్ర హి * న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్. బ్రహ్మణో జగద్విలక్షణత్వేన ఉపాదానత్వం న సమ్భవతి- ఘటరుచకాదిషు హి సలక్షణానామేవ మృత్సువర్ణాదీనాముపాదానత్వం దృష్టం. ప్రకృతే చ బ్రహ్మజగతోర్విలక్షణత్వం * విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చేతి బ్రహ్మజగతోర్విజ్ఞానత్వావిజ్ఞానత్వప్రతిపాదకశబ్దాదేవావగమ్యతే. నను జగతోఽచేతనత్వే * మృదబ్రవీదిత్యచేతనాయా మృదో వక్తృత్వం నోపపద్యతే. తత్రాహ * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యాం. మృదాదిశబ్దైస్తత్తదభిమానిదేవతా వ్యపదిశ్యన్తే- * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి తేజోఽబన్నానాం దేవతాశబ్దేన విశేషణాత్, అచేతనానాం దేవతాత్వాసమ్భవాత్, తదభిమానినీ దేవతా తేజోఽబన్నాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇత్యధ్యవసీయతే. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదిత్యగ్న్యాదీనాం ప్రవేశరూపానుగతిశ్రవణాత్ వాగాదిశబ్దైస్తదనుప్రవిష్టతదభిమాన్యగ్న్యాదిదేవతాభిధానాన్నానుపపత్తిః. అతశ్చేతనస్య బ్రహ్మణః అచేతనజగదుపాదానత్వం న సమ్భవతీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - * దృశ్యతే తు. తుశబ్దశ్చోద్యవ్యావృత్త్యర్థః. విలక్షణేభ్యోఽపి గోమయాదిభ్యో వృశ్చికాదేరుత్పత్తిదర్శనాద్విలక్షణాద్బ్రహ్మణో విలక్షణజగదుత్పత్తిరుపపద్యతే. * అసదితి చేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్. విలక్షణాదుపాదానాద్విలక్షణోత్పత్త్యఙ్గీకారే ఉపాదేయస్యోత్పత్తేః ప్రాగ్విలక్షణోపాదానాత్మనావస్థానస్య వక్తుమశక్యత్వేనాసత్కార్యవాదప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న- ఉపాదానోపాదేయయోస్సాలక్షణ్యనియమప్రతిషేధమాత్రమేవాస్మాకం సంరమ్భః. సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మ స్వస్మాద్విలక్షణజగదాకారేణ పరిణమత ఇత్యేతత్తు సత్యక్తం. అత్ర చోదయతి- * అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసం. బ్రహ్మణ ఏవ జగద్రూపేణ పరిణామే తయోరైక్యాత్ అప్యయాదిషు సర్వదశాస్వచేతనగతా దోషాః బ్రహ్మణస్స్యుః. తతశ్చ బ్రహ్మణో నిరనిష్టత్వనిరవద్యత్వప్రతిపాదకశ్రుత్యసామఞ్జస్యం భవతి. అత్ర సిద్ధాన్తమాహ - * న తు దృష్టాన్తభావాత్. నత్వేవం సమ్భవతి. యథా బాలస్య యువానం ప్రత్యుపాదానత్వేపి బాల్యయువాదిశబ్దైరాత్మనోఽభిధానేపి బాలత్వయువత్వాదిభిరాత్మా న దూష్యతే- ఏవమేవ చేతనాచేతనగతైర్దోషైరాత్మా న దూష్యతే. * స్వపక్షదోషాచ్చ. నిర్వికారస్య చిన్మాత్రైకరసస్య పురుషస్య ప్రకృతిసన్నిధానేన ప్రకృతిధర్మాధ్యాసనిబన్ధనా జగత్ప్రవృత్తిరితి సాఙ్ఖ్యపక్షే దుష్టైవ. * తర్కాప్రతిష్ఠానాదపి. తర్కాణామన్యోన్యవ్యాఘాతేనాప్రతిష్ఠితత్వాదపి తన్మూలప్రధానకారణవాదస్త్యాజ్య ఏవ. * అన్యథాఽనుమేయమితి చేదేవమ

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పఞ్చాలానాగ్ం సమితిమేయాయ తగ్ం హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ కుమారాను త్వాఽశిషత్పితేత్యను హి భగవ ఇతి॥ ౧

వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి న భగవ ఇతి వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా౩ ఇతి న భగవ ఇతి వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ ఇతి న భగవ ఇతి॥ ౨

వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి న భగవ ఇతి వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి నైవ భగవ ఇతి॥ ౩

స్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః. యథా శ్రుతిమూలతర్కపరాహతిర్న భవతి-తథా సత్తర్కైః ప్రధానకారణత్వమనుమీయత ఇతి చేత్. ఏవమపి కాలాన్తరే త్వత్తోఽతిశయితానాం తర్కకుశలానాం సమ్భవేన ప్రతికూలతర్కపరాహతిదోషానిస్తారాత్. తస్మాద్బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వం న దుష్యతీత్యుక్తం. అతో వాగాదీనాం వక్తృత్వేనానుపపత్తిరితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.................. ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాస్సంసారగతయో వక్తవ్యా వైరాగ్యహేతోర్ముముక్షూణామిత్యత ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే- శ్వేతకేతుః-నామతః. హ ఇతి- ఐతిహ్యార్థః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః. పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం- సభామేయాయ-ఆజగామ. తమాగతవన్తం హ ప్రవాహణో నామతః. జీవలస్యాపత్యం-జైవలిరువాచ- ఉక్తవాన్. హే కుమార. అను త్వా- త్వామశిషత్ - అన్వశిషత్పితా. కిమనుశిష్టస్త్వం పిత్రేత్యర్థః ఇత్యుక్తస్స ఆహ- అను హి- అనుశిష్టోఽస్మి భగవ ఇతి సూచయన్నాహ. ౧

ఆ.— ప్రాణవిద్యా తదఙ్గకర్మ చేత్యుభయముక్తం. ఇదానీమగ్నివిద్యామాఖ్యాతుకామస్తావదాఖ్యాయికాయాస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మాదీతి) తాసాం చ వక్తవ్యత్వే హేతుమాహ (వైరాగ్యహేతోరితి) రాజా కుమారేతి సమ్బోధయన్నభిమానం శ్వేతకేతోరపనినీషతి. ౧

రం.— ప్రకృతివివిక్తజీవయాథాత్మ్యవిషయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంస్తుతి వైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పఞ్చాలానాం సమితిమేయాయ) అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః శ్వేతకేతుర్నామ పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం-సభామాజగామ. (తం హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ) జీవలస్యాపత్యం జైవలిః నామతః ప్రవాహణః తం- శ్వేతకేతుముక్తవాన్ (కుమారాను త్వాఽశిషత్పితేతి) హే కుమార. త్వా- త్వాం తవ పితా అన్వశిషత్కిం-అనుశిష్టవాన్కిమిత్యపృచ్ఛదిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (అను హి భగవ ఇతి) హే భగవః-పూజార్హ. అనుశిష్టోఽస్మి హీతి. ౧

శం.— తం హోవాచ- యద్యనుశిష్టోఽసి-వేత్థ యదితః- అస్మాల్లోకాదధి-ఊర్ధ్వం యత్ప్రజాః ప్రయన్తి- యద్గచ్ఛన్తి. తత్కిం జానీష ఇత్యర్థః. న భగవ ఇత్యాహేతరః- న జానేఽహం తత్- యత్పృచ్ఛసి. ఏవం తర్హి వేత్థ-జానీషే యథా- యేన ప్రకారేణ పునరావర్తన్తా౩ ఇతి. న భగవ ఇతి ప్రత్యాహ. వేత్థ పథోః- మార్గయోస్సహ ప్రయాణయోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ - వ్యావర్తనం. ఇతరేతరవియోగస్థానం సహ గచ్ఛతామిత్యర్థః. న భగవ ఇతి. ౨

ఆ.— యథేత్యస్యార్థమాహ (యేనేతి) విద్వదవిదుషోస్తుల్యమార్గయోస్సతోర్ద్వౌ మార్గౌ- తయోరన్యతరదేవయానస్యేత్యాదియోజ్యం. ఉక్తిం వాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (ఇతరేతరేతి) విదుషాం చ కర్మిణాం చ మార్గద్వయముద్దిశ్య సహ ప్రస్థితానాం యత్ర మిథో వియోగో భవతి - తత్కిం వేత్థేత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవముక్తో జైవలిః పప్రచ్ఛ (వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి) ప్రజాః ఇతః అధి-ఇతః ఊర్ధ్వం యత్ప్రయన్తి-తద్వేత్థ-జానీషే కిం. కర్మిణాం గన్తవ్యదేశః క ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) జాన ఇతి శేషః. రాజా పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా౩ ఇతి) కర్మిణాం పునరావృత్తిప్రకారః క ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ ఇతి) దేవయానపితృయాణయోర్వ్యావర్తనైః భేదకైరూపైః కిం వేత్థేత్యర్థః. కేన ప్రకారేణ తయోర్భేద ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) ౨

శం.— వేత్థ యథాఽసౌ లోకః - పితృసమ్బన్ధీ. యం ప్రాప్య పునరావర్తన్తే. బహుభిః ప్రయద్భిరపి యేన కారణేన న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి. న భగవ ఇతి ప్రత్యాహ. వేత్థ యథా- యేన క్రమేణ పఞ్చమ్యాం - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాయామాహుతౌ హుతాయామాహుతినిర్వృత్తా ఆహుతిసాధనాశ్చాపః పురుషవచసః- పురుష ఇత్యేవం వచః- అభిధానం యాసాం హూయమానానాం క్రమేణ షష్ఠాహుతిభూతానాం తాః పురుషవచసః. పురుషశబ్దవాచ్యా భవన్తి. పురుషాఖ్యాం లభన్త ఇత్యర్థః. ఇత్యుక్తో నైవ భగవ ఇత్యాహ- నైవాహమత్ర కిఞ్చన జానామీత్యర్థః. ౩

ఉ.— అథను కిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథగ్ంసోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి సహాఽఽయస్తః పితురర్ధమేయాయ తగ్ంహోవాచాననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీదను త్వాఽశిషమితి॥ ౪

పఞ్చ మా రాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నానప్రాక్షీత్తేషాం నైకఞ్చనాశకం వివక్తుమితి స హోవాచ యథా మా త్వం తదైతానవదో యథాఽహమేషాం నైకఞ్చన వేద యద్యహమిమానవేదిష్యం కథం తే నావక్ష్యమితి॥ ౫

ఆ.— పితృసమ్బన్ధినం లోకమేవ వ్యాకరోతి (యం ప్రాప్యేతి) ఆహుతినిర్వృత్తా ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం (ఆహుతిసాధనాశ్చేతి) అపూర్వరూపాణామపాం భూతాన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. అథవా-పయోఘృతాదిరూపేణాహుతింసాధయన్త్యన్తయా చాహుత్యాపుసరపూర్వాత్మనా నిష్పన్నా ఇత్యర్థః. (క్రమేణేతి) శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతసాం హవనద్వారేణేతియావత్. షష్ఠాహుతిభూతానాం-అన్త్యేష్టిసిధానేన శరీరాహుతిద్వారా సూక్ష్మతాం గతానామిత్యర్థః. ౩

రం.— పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి) అస్మాల్లోకాదనవరతం గచ్ఛద్భిః పురుషైః కస్మాద్ధేతోరసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యర్థః. వాజసనేయకేఽప్యస్య ప్రకరణే * వేత్థ యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి శ్రవణాత్. అముష్య లోకస్యాప్రస్తావ ఇతి ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి) ఆప ఇతి-భూతాన్తరాణామప్యుపలక్షణం భూతసూక్ష్మాణి పఞ్చమ్యామాహుతౌ యథా-యేన ప్రకారేణ పురుషవచసః-పురుష ఇతి వచో యాసాం తాః పురుషవచసః పురుషశబ్దాభిలప్యా ఇత్యర్థః. కస్య పఞ్చమ్యామాహుతావిత్యపేక్షాయాం పురుషవచస్త్వభవనకర్తృతయా నిర్దిష్టా ఆప ఏవ హూయమానతయా సమ్బధ్యన్తే- ఆసన్నిహితాన్తరకల్పనే గౌరవాత్. తతశ్చాపాం పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యర్థః. తతశ్చాపామేవ పఞ్చస్వప్యాహుతిషు హూయమానత్వమితి సిధ్యతీతి ద్రష్టవ్యం. ఇతర ఆహ (నైవ భగవ ఇతి) అత్ర రంహత్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా * కర్మిణాం గన్తవ్యదేశం, పునరావృత్తిప్రకారం, దేవయానపితృయాణపథవ్యావర్తనే, అముష్య లోకస్యాప్రస్తారం, చ వేత్థేతి పృష్ట్వా * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నేతి భాషితం. ౩

శం.— అథైవమజ్ఞస్సన్ కిమనుశిష్టోఽస్మీత్యవోచథాః-ఉక్తవానసి. యో హీమాని-మయా పృష్టాన్యర్థజాతాని న విద్యాత్-న విజానీయాత్. కథం స విద్వత్స్వనుశిష్టోఽస్మీతి బ్రువీత. ఏవం సః-శ్వేతకేతూ రాజ్ఞాఽఽయస్తః-ఆయాసితస్సన్ పితురర్ధం-స్థానమేయాయ-గతవాన్. తం చ-పితరమువాచ. అననుశిష్య-అనుశాసనమకృత్వైవ మా-మాం కిల భగవాన్ సమావర్తనకాలేఽబ్రవీత్-ఉక్తవాన్. అను త్వాఽశిషం-అన్వశిషం త్వామితి. ౪

ఆ.— త్వత్పృష్టార్థజాతాతిరిక్తవిషయమనుశాసనం మమాస్తీత్యనుశిష్టోఽస్మీత్యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యో హీతి) ౪

రం.— ఏవముక్తవన్తం శ్వేతకేతుం రాజా ప్రత్యాహ (అథను కిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథం సోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి) కిం-కస్మాదనుశిష్టోఽస్మీత్యుక్తవానసి. యో హీమాన్యర్థజాతాని న జానీయాత్-స కథమనుశిష్టోఽస్మీతి వదేదిత్యర్థః. యద్వా-కిమనుశిష్టః-కిమర్థమనుశిష్ట ఇత్యర్థః. (సహాఽఽయస్తః పితురర్ధమేయాయ) సః-శ్వేతకేతూ రాజ్ఞా జైబలినాఽఽయస్తః-ఆయాసితస్సన్ పితురర్ధం-స్థానమేయాయ-ఆజగామ. (తం హోవాచాననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీదను త్వాఽశిషమితి) గత్వా చ తం-పితరమిత్థమువాచ. మాం-అననుశిష్య-సమావర్తనకాలే అనుశాసనీయాని సర్వాణ్యననుశిష్యైవ త్వామన్వశిషమితి భగవాన్మాం ప్రత్యబ్రవీదిత్యర్థః. ౪

శం.— యతః పఞ్చ-పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధుః-రాజన్యాః బన్ధవోఽస్యేతి రాజన్యబన్ధుః. స్వయం దుర్వృత్త ఇత్యర్థః. అప్రాక్షీత్-పృష్టవాన్. తేషాం-ప్రశ్నానాం నైకఞ్చన-ఏకమపి నాశకం-న శక్తవానహం వివక్తుం-విశేషేణార్థతో నిర్ణేతుమిత్యర్థః. స హోవాచ-పితా. యథా మా-మాం వత్స త్వం తదా-త్వదాగమనకాలే ఏతాన్-ప్రశ్నానవదః-ఉక్తవానసి తేషాం నైకఞ్చనాశకం వివక్తుమితి. తథా మాం జానీహి. త్వదీయాజ్ఞానేన లిఙ్గేన మమ తద్విషయమజ్ఞానం జానీహీత్యర్థః. కథం. యథాఽహమేషాం-ప్రశ్నానామేకఞ్చన-ఏకమపి న వేద-న జానే ఇతి. యథా త్వమేవాఙ్గ ఏతాన్ప్రశ్నాన్న జానీషే-తథాఽహమప్యేతాన్న జాన ఇత్యర్థః. అతో మయ్యన్యథాభావో న కర్తవ్యః. కుత ఏతదేవం. యతో యద్యహమిమాన్-ప్రశ్నానవేదిష్యం-విదితవానస్మి. కథం తే-తుభ్యం ప్రియాయ పుత్రాయ సమావర్తనకాలే పురా నావక్ష్యం-నోక్తవానస్మి. ౫

ఆ.— అననుశిష్య త్వామన్వశిషమితి కథముక్తవానస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) నైకఞ్చనేత్యుక్తమేవ సఞ్చదం నాశకమితి సమ్బన్ధం దర్శయితుం పునరుపాత్తం. అతో మాం ప్రతి తవ మిథ్యావాదితా సిద్ధేతి శేషః. పితా స్వకీయమిథ్యావాదిత్వాశఙ్కాం పరిహరతి (స హోవాచేతి) యథా మా త్వమిత్యాదివాక్యం పూరయిత్వా వ్యాఖ్యాయాన్తరవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) తద్వ్యాచష్టే (యథేతి) అజ్ఞానావిశేషోఽత్ర శబ్దార్థః. అన్యథాభావః-జ్ఞాతేఽపి విషయే తవానుక్తిరితి యావత్. త్వదీయమజ్ఞానం కుతో హేతోర్మయా జ్ఞాతవ్యమిత్యాశఙ్కాముద్భావ్యాన్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (కుత ఇత్యాదినా) అతస్తవ పాత్రభూతస్యానుపదేశాన్మదీయమజ్ఞానం జ్ఞాతవ్యమితి శేషః. ౫

ఉ.— సహగౌతమోరాజ్ఞోఽర్ధమేయాయతస్మైహప్రాప్తాయార్హాంచకారసహప్రాతస్సభాగఉదేయాయతగ్ంహోవాచ మానుషస్యభగవన్గౌతమవిత్తస్యవరం వృణీథాఇతిస హోవాచతవైవరాజన్మానుషంవిత్తం యామేవకుమారస్యాన్తేవాచమభాషథాస్తామేవమేబ్రూహీతి॥ ౬

సహకృచ్ఛ్రీబభూవతగ్ంహ చిరంవసేత్యాజ్ఞాపయాఞ్చకారతగ్ంహోవాచయథామాత్వంగౌతమావదోయథేయంనప్రాక్త్వత్తఃపురావిద్యాబ్రాహ్మణాన్గచ్ఛతితస్మాదుసర్వేషులోకేషు క్షత్త్రస్యైవప్రశాసనమభూదితితస్మైహోవాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

రం.— తస్య ఘ[ఏ]తస్య వ్యాహ (పఞ్చ మా రాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నాన్ప్రాక్షీత్తేషాం నైకంచనాశకం వివక్తుమితి) రాజన్యబన్ధుః- రాజాపశదః. మాం పఞ్చ ప్రశ్నాన్ ప్రాక్షీత్ తేషాం మధ్యే ఏకం చన - ఏకమపి ప్రశ్నం వివక్తుం - వివిచ్య వక్తుం నాశకం - న శక్తోఽస్మి ఇతి పితరమువాచేత్యర్థః. త్వయా సర్వస్య అనుశిష్టస్య ఇత్యుక్తమప్యనుశిష్టో నాస్మీతిభావః. రాజన్యాః బన్ధవో యస్య సః రాజన్యబన్ధుః. రాజన్యానాం బన్ధురితి వా. స్వయమరాజన్య ఇత్యర్థః. రాజన్యాభాస ఇతి యావత్. (స హోవాచ) సః - పితా పుత్రం వక్ష్యమాణమువాచ. (యథా మా త్వం తదైతానవదో యథాఽహమేషాం నైకంచన వేద యద్యహమిమానవేదిష్యం కథం తే నావక్ష్యమితి) త్వం మాం ప్రతి తదా- ఆగమనకాలే ఏతాన్- ప్రశ్నాన్ యథా అవదః- తేషాం నైకంచనాశకం వివక్తుమితి యథోక్తవానసి. తథా అహమపి తేషాం ప్రశ్నానాం మధ్యే ఏకం చన- ఏకమపి యథావత్. సమ్యగిత్యర్థః. న వేద- నాజ్ఞాసిషం. యద్యజ్ఞాసిషం- తర్హి తే- ప్రియాయ పుత్రాయ సమావర్తనకాలే కుతో నావక్ష్యమిత్యువాచేత్యర్థః. ౫

శం.— ఇత్యుక్త్వా సహ గౌతమః- గోత్రతః. రాజ్ఞః- జైవలేరర్ధం- స్థానమేయాయ- గతవాన్. తస్మైహ- గౌతమాయ ప్రాప్తాయార్హాం- అర్హణాం చకార- కృతవాన్. సచ- గౌతమః కృతాతిథ్య ఉషిత్వా పరేద్యుః ప్రాతఃకాలే సభాగే- సభాం గతే రాజ్ఞి ఉదేయాయ. భజనం- భాగః. పూజా. సేవా. సహభాగేన వర్తమానో వా సభాగః. పూజ్యమానో నైర్వ్యస్స్వయం గౌతమ ఉదేయాయ- రాజాసమీపం గతవాన్. తం హోవాచ - గౌతమం రాజా మానుషస్య భగవన్ గౌతమ- మనుష్యసమ్బన్ధినో విత్తస్య గ్రామాదేర్వరం- వరణీయం కామం వృణీథాః- ప్రార్థయేథాః. స హోవాచ- గౌతమః. తవైవ తిష్ఠతు రాజన్మానుషం విత్తం. యామేవ కుమారస్య- మమ పుత్రస్యాన్తే- సమీపే వాచం - పఞ్చప్రశ్నలక్షణామభాషథాః- ఉక్తవానసి. తామేవ- వాచం మే- మహ్యం బ్రూహి- కథయ. ౬

ఆ.— అర్హణాం - యోగ్యాం పూజామిత్యర్థః. సభాగపదం సప్తమ్యన్తం రాజవిషయం. ప్రథమాన్తం గౌతమవిషయమితి భేదః. గౌతమమాగతం యోగక్షేమార్థినం బుద్ధ్వా రాజా ప్రసన్నస్సన్నుక్తవానిత్యాహ (తం హోవాచేతి) తర్హి కృతకృత్యస్య తవ కిమాగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యామేవేతి) ౬

రం.— (సహ గౌతమో రాజ్ఞోఽర్ధమేయాయ) ఏవముక్త్వా గోత్రతో గౌతమ ఆరుణీ రాజ్ఞః అర్ధం- స్థానమాజగామ. (తస్మైహ ప్రాప్తాయార్హాంచకార) ప్రాప్తాయ తస్మై- గౌతమాయ రాజా అర్హాం- పూజాం చకారేత్యర్థః. (సహ ప్రాతస్సభాగ ఉదేయాయ) తతః సః ప్రాతఃకాలే రాజ్ఞి సభాగే- సభాం గతే సతి ఉదేయాయ- గౌతమ ఆజగామేత్యర్థః. యద్వా- సభాగః- భాగః - పూజా. తేన యుక్తః. అర్ఘ్యాదిభిః పూజ్యమానః సః- గౌతమస్సమాగత ఇత్యర్థః. (తం హోవాచ) రాజా గౌతమం వక్ష్యమాణముక్తవానిత్యర్థః. (మానుషస్య భగవన్గౌతమ విత్తస్య వరం వృణీథా ఇతి) హే భగవన్ గౌతమ మనుష్యసమ్బన్ధి విత్తస్య శ్రేష్ఠం వరం వృణీష్వేత్యువాచేత్యర్థః. (స హోవాచ) సః- గౌతమః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (తవైవ రాజన్మానుషం విత్తం యామేవ కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి) హే రాజన్ మానుషం విత్తం తవైవ తిష్ఠతు. తేన మమ న కించిత్ప్రయోజనం. కింతు మత్పుత్రస్య సమీపే పఞ్చప్రశ్నలక్షణాం యాం వాచముక్తవానసి- తామేవ మే బ్రూహీతి. ౬

శం.— ఇత్యుక్తో గౌతమేన రాజా సహ కృచ్ఛ్రీ- దుఃఖీ బభూవ కథం త్విదమితి. సహ- కృచ్ఛ్రీభూతో ఽప్రత్యాఖ్యేయం బ్రాహ్మణం మన్వానో న్యాయేన విద్యా వక్తవ్యేతి మత్వా తం హ- గౌతమం చిరం- దీర్ఘకాలం వసేత్యేవమాజ్ఞాపయాఞ్చకార- ఆజ్ఞప్తవాన్. యత్పూర్వం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ రాజా విద్యాం, యచ్చ పశ్చాచ్చిరం వసేత్యాజ్ఞప్తవాన్,- తన్నిమిత్తం బ్రాహ్మణం క్షమాపయతి హేతువచనోక్త్యా- తం హోవాచ రాజా. సర్వవిద్యో బ్రాహ్మణోఽపి సన్ యథా- యేన ప్రకారేణ- మాం- త్వం హే గౌతమ అవదస్త్వం తామేవ విద్యాలక్షణాం వాచం మే బ్రూహీత్యజ్ఞానాత్ - తేన త్వం జానీహి. తత్రాస్తి వక్తవ్యం- యథా- యేన ప్రకారేణేయం విద్యా ప్రాక్ త్వత్తో న బ్రాహ్మణాన్ గచ్ఛతి- న గతవతీ. న చ బ్రాహ్మణా అనయా విద్యయా ఽనుశాసితవన్తః. తథైతత్ప్రసిద్ధం లోకే యతః- యస్మాదు పురా- పూర్వం సర్వేషు లోకేషు క్షత్త్రస్యైవ- క్షత్త్రజాతేరేవానయా విద్యయా ప్రశాస

ఉ.— అసౌ వావలోకో గౌతమాగ్నిస్తస్యాదిత్యఏవసమిద్రశ్మయోధూమోఽహరర్చిశ్చన్ద్రమా అఙ్గారా నక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

సం-ప్రశాస్తృత్వం శిష్యాణాముపజగామ- బభూవ. క్షత్రియపరమ్పరయైవేయం విద్యా పూర్వం ప్రశాస్త్రం క్షత్రియాణామేవాభూత్. తథాపి యథా మా త్వం గౌతమావదో యథేయం న ప్రాక్ త్వత్తః పురా విద్యా బ్రాహ్మణాన్ గచ్ఛతి. అతో మయా యదుక్తం- తత్ క్షన్తవ్యమిత్యుక్త్వా తస్మై హోవాచ విద్యాం రాజా. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కృచ్ఛ్రీభావమభినయతి (సహేతి) గౌతమస్య వచనం రాజ్ఞో దుఃఖీభావకారణం తద్ధి ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సహేతి) కిమితి త్వాం చిరం వసేత్యుక్తవానిత్యత ఆహ (న్యాయేనేతి) సంవత్సరం వసేత్యుక్తవాన్. ఉక్తవ్యాది విద్యాయాః విశేషః. కథం రాజ్ఞో బ్రాహ్మణం ప్రత్యాఖ్యాతుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ప్రత్యాఖ్యానాదివిషయే హేతువచనం. న కేవలం విద్యావశాదేవ శ్రేష్ఠత్వం- కిన్తు జాతితోఽపి తస్యేత్యర్థః. తర్హి బ్రాహ్మణానాం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) విద్యాయా ప్రవచనే ప్రశస్తే సతి క్షత్రియాణామేవ. యథోక్తస్య పరిపాలనం పూరయతి (తథేతి) ప్రసిద్ధిమేవ స్ఫోరయతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానామనధిగతవిద్యయా ప్రశాస్తృత్వస్య ప్రాగభావాదిత్యేవం. ఇతిశబ్దార్థం స్ఫుటయతి (క్షత్రియేతి) ఉక్తప్రత్యాఖ్యానాదికారణమిత్యర్థః ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (సహకృచ్ఛ్రీ) బభూవ కిం చిరం వసేత్యాజ్ఞాపయాఞ్చకార) ఏవముక్తో రాజా గౌతమస్య ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్తః కృచ్ఛ్రీ దుఃఖితో బభూవ. తం చ గౌతమం విద్యార్థం చిరం వసేత్యాజ్ఞప్తవాన్. (తం హోవాచ) ఏవమాజ్ఞప్య రాజా తం గౌతమం పునరువాచ. కిమితి. (యథా మా త్వం గౌతమావదో యథేయం న ప్రాక్ త్వత్తః పురా విద్యా బ్రాహ్మణాన్ గచ్ఛతీత్యాది) హే గౌతమ. త్వం మాం యథా అవదః- తథా కరిష్యామీతి శేషః. ఇయం- వక్ష్యమాణా విద్యా పురా విద్యమానాపి యథా- యేన ప్రకారేణ. యస్మాద్ధేతోరితి యావత్. త్వత్తః ప్రాగ్బ్రాహ్మణాన్న గచ్ఛతి- న ప్రాప్నోతి. తస్మాత్సర్వేషు లోకేషు క్షత్రస్యైవ ప్రశాసనమభూత్- క్షత్రియజాతేరేవైతద్విద్యోపదేష్టృత్వం. అతో బ్రాహ్మణేష్వేతద్విద్యాయా అప్రాప్త్యా బ్రాహ్మణానామేవ సమీపం గమిష్యామీతి బుద్ధిర్మాకార్యా. చిరవాసాజ్ఞాపనమపి సోఢవ్యం, మితి భావః. (తస్మై హోవాచ) అథ చిరకాలముషితవతే తస్మై- గౌతమాయ రాజా విద్యాముపదిదేశేత్యర్థః. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— * పఞ్చమ్యామాహుతావాప ఇత్యయం ప్రశ్నః ప్రాథమ్యేనాపాక్రియతే- తదపాకరణమన్వితరేషామపాకరణమనుకూలం భవేదితి. అగ్నిహోత్రాహుత్యోః కార్యారమ్భో యః- స ఉక్తో వాజసనేయకే. తం ప్రతి ప్రశ్నాః- ఉత్క్రాన్తిరాహుత్యోర్గతిః ప్రతిష్ఠా తృప్తిః పునరావృత్తిర్లోకం ప్రత్యుత్థాయీతి. తేషాం చాపాకరణముక్తం తత్రైవ- తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామతస్తే అన్తరిక్షమావిశతస్తే అన్తరిక్షమేవాహవనీయం కుర్వాతే వాయుం సమిధం మరీచీరేవ శుక్లామాహుతిం తే అన్తరిక్షం తర్పయతస్తే తత ఉత్క్రామత ఇత్యాది- ఏవమేవ పూర్వవద్దివం తర్పయత, స్తే తత ఆవర్తేతే, ఇమామావిశ్య తర్పయిత్వా పురుషమావిశతః, తతః స్త్రియమావిశ్య లోకం ప్రత్యుత్థాయీ భవతీతి. తత్రాగ్నిహోత్రాహుత్యోః కార్యారమ్భమాత్రమేవం ప్రకారం భవతీత్యుక్తం. ఇహ తు తం కార్యారమ్భమగ్నిహోత్రాపూర్వపరిణామలక్షణం పఞ్చధా ప్రవిభజ్యాగ్నిత్వేనోపాసనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విధిత్సన్నాహ (అసౌ వావలోకోఽగ్నిరిత్యాది) ఇహ సాయం ప్రాతరగ్నిహోత్రాహుతీ హుతే పయఆదిసాధనే శ్రద్ధాపురస్సరే ఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమాఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గభావితే కర్త్రాదికారకభావితే చాన్తరిక్షం క్రమేణోత్క్రమ్య ద్యులోకం ప్రవిశన్త్యౌ సూక్ష్మభూతే అప్సమవాయిత్వాదప్శబ్దవాచ్యే శ్రద్ధాహేతుత్వాచ్చ శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యే- తయోరధికరణోఽగ్నిః- అన్యచ్చ తత్సమ్బద్ధం సమిదాదీత్యుచ్యతే. అసావగ్న్యాదిభావనా ఆహుత్యోః- సాపి తథైవ నిర్దిశ్యతే. అసౌ వావలోకోఽగ్నిర్హే గౌతమ. యథాఽగ్నిహోత్రాధికరణమాహవనీయ ఇహ. తస్య- అగ్నేర్ద్యులోకాఖ్యస్యాదిత్య ఏవ సమిత్- తేన హీద్ధోఽసౌ లోకో దీప్యతే. అతస్సమిన్ధనాత్సమిదాదిత్యః. రశ్మయో ధూమః- తదుత్థానాత్. సమిధో హి ధూమ ఉత్తిష్ఠతి. అహరర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాదాదిత్యకార్యత్వాచ్చ. చన్ద్రమా అఙ్గారాః - అహ్నః ప్రశమేఽభివ్యక్తేః. అర్చిషో హి ప్రశమేఽఙ్గారా అభివ్యజ్యన్తే. నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః- చన్ద్రమసోఽవయవా ఇవ విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ననుయథాప్రశ్నమేవ ప్రతివచనముచితం- పఞ్చమం తు ప్రశ్నం ప్రాథమ్యేన ప్రతివదతా క్రమో నిరాకృతః- తత్ర కిం కారణం- అత ఆహ (పఞ్చమ్యామితి) అర్థక్రమమనుసృత్య పాఠక్రమోఽభిధాతవ్య ఇత్యర్థః. నను వాజసనేయకేఽగ్నిహోత్రప్రకరణేఽగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామం జగదిత్యుక్తం- తదేవేహాపి వివక్షితమితి కిమనేనపిష్టపేషణన్యాయేనేత్యాశఙ్క్యార్థభేదం వక్తుమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితమర్థమనువదతి (అగ్నిహోత్రాహుత్యోరితి) ఉక్తప్రకారమేవ ప్రదర్శయన్ ప్రథమం యాజ్ఞవల్క్యస్య జనకం ప్రతి షట్ప్రశ్నానుత్థాపయతి (తం ప్రతీతి) కార్యారమ్భస్తచ్ఛబ్దార్థః. అగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామో జగదిష్యతే. తత్రాగ్నిహోత్రే సాయం ప్రాతశ్చ హుతయోరాహుత్యోరస్మాల్లోకాదుత్క్రాన్తిః, ఉత్క్రాన్తయోః పరలోకం ప్రతి గతయోస్తత్ర ప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠితయోస్తస్యాశ్రయే సమ్పాద్యమానా తృప్తిః, తృప్తిమాపాద్యావస్థితయోః పునరి

మూ.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతి ॥ ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

మం లోకం ప్రత్యావృత్తిః, ఆవృత్తమోరాశ్రయః పుమాన్ కథమముం లోకం ప్రత్యుత్థానశీలో భవతి, ఏకాదశ్యారమ్భమధికృత్య షట్ప్రశ్నాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. తత్రైవ వాజసనేయకే యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి జనకస్య ప్రతివచనం దర్శయతి (తేషాం చేతి) అపూర్వరూపేణ ఖల్వాహుతీ యజమానముత్క్రామన్తం పరివేష్ట్య తాభ్యామతః. తే చ ధూమాదినా యజమానేఽన్తరిక్షమావిశన్తి తదాశ్రితత్వాత్తదావిశతః. తే పునరన్తరిక్షస్థయజమానాసహాయతయా స్థితే స్వయమన్తరిక్షాధికరణేన తదాహవనీయమివ కుర్వాతే- ఆహుత్యధికరణస్యాహవనీయత్వాత్. తత్ర వాయుం సమిధమివ కురుతః- వాయునాఽన్తరిక్షస్య సమిధ్యమానత్వాత్. శుక్లాం- శుద్ధామాహుతిమివ మరీచీరేవాధత్తే- మరీచీనామన్తరిక్షవ్యాప్తత్వాత్. తే చాన్తరిక్షస్థే తస్మిన్ స్థం యజమానం ఫలోన్ముఖమాదధాతే. తే పునరన్తరిక్షాదుత్క్రామతః యజమానేన సహోత్క్రామతః. యజమానేన చ ద్యులోకమావిశతస్సహావిశతః. తమావిశ్య తస్యాహవనీయం కుర్వాతే- ఆదిత్యం సమిధం, విద్యుదన్తరిక్షే చ యదేవోక్తం. యథా వా ఆహుతిపూర్వమన్తరిక్షం తర్పయతః ఇత్యుక్తం- తథైవ ద్యులోకస్థం యజమానం ఫలదానేన సుఖినమాతన్వాతే. తే చాన్తరిక్షస్థే ఇతో ద్యులోకాద్యజమానేన పృథివీమావిశతః ఇత్యాదినా సహావర్తేతే. స్త్రీ వీం చావిశ్య స్త్రీ పత్యుదివాస్వాశ్రయం త్వేష ఇత్యాదేతస్సించం పురుషమాశ్రయత్వాదేతావిశతః. పురుషాచ్చ రేతో ద్వారాద్దివీ ఉత్పత్త్యర్థం ప్రకృతిమాశ్రితస్య గర్భీభూతస్య శ్రద్ధాయాం సర్వానుష్ఠానరోగ్యదేహభాగినమాపాదయతః. తతోఽసౌ పారలౌకికకర్మానుష్ఠాయీ స్వర్గలోకం ప్రత్యుత్థానశీలో భవతీతి సర్వం జనకేనోక్తమిత్యర్థః. యథాశ్రుతపఞ్చాగ్నిరిత్యాశఙ్క్య వ్యక్తమేవ సఙ్క్షిప్యాహ (తత్రేతి) వాజసనేయకే సమస్తార్థః. ప్రకృతశ్రుతేరర్థవిశేషం దర్శయతి (ఇహాప్యేతి) పఞ్చధా- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్ప్రకారైరితి యావత్. పఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధమవతార్య ప్రత్యక్షపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (ఇహేతి) అయం లోకః- భూలోకః. తస్మిన్నిత్యర్థః. ఆహుత్యోరప్సమవాయిత్వసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (సంయత్యాదీతి) తయోః శ్రద్ధాశ్రద్ధాపూర్వకం శ్రద్ధాపురస్సరేణేత్యుక్తం. తదాధారాధికరణోఽగ్నిరిత్యాదికల్పనోపయోగిత్వేన విశేషణాన్తరమాదత్తే (ఆహవనీయేతి) తయోస్స్వాతన్త్ర్యం పరిహరతి (కర్త్రాదీతి) అధికరణశబ్దో భావప్రధానో ధర్మిపరః. కాల్పనికో ద్యులోకాద్యాఖ్యోఽగ్నిః. (తస్యాద్యధ్వనీతి) తచ్ఛబ్దోఽగ్నివిషయః. అన్యచ్చేత్యుక్తం స్పష్టయతి (సమిదాదీతి) ఆదిశబ్దో ధూమార్చిరఙ్గారాదివిషయః. పర్యాయతాత్పర్యముక్త్వాఽక్షరాణి వ్యాకరోతి (అసావిత్యాదినా) ఇహేతి- ఏతల్లోకనిర్దేశః పూర్వేణ సమ్బధ్యతే. తదుత్థానాదిఃస్వర్గత్వాచ్చ ద్వైనాదిత్యో గృహ్యతే. ౧

రం.— తత్ర * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాప ఇతి పఞ్చమప్రశ్నప్రతివచనస్య ఇతరప్రతివచనాపేక్షత్వాత్ ప్రథమం తదేవాహ (అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిః) హే గౌతమ. అసౌ లోకః- స్వర్గలోక ఏవాగ్నిః. (తస్యాదిత్య ఏవ సమిత్) ఆదిత్యేన హి ద్యులోకో దీప్యతే. (రశ్మయో ధూమః) ధూమస్య సమిత్ప్రభవత్వాదాదిత్యరశ్మీనాం ధూమత్వం. (అహరర్చిః) ప్రకాశకత్వాత్. (చన్ద్రమా అఙ్గారాః) అర్చిః ప్రశమకాలభవత్వాచ్చ చన్ద్రమసోఽఙ్గారత్వం. (నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః) చన్ద్రావయవవదుపలభ్యమానత్వాద్విస్ఫులిఙ్గత్వం. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నిత్యాది- యథోక్తలక్షణేఽగ్నౌ దేవాః- యజమానప్రాణా అగ్న్యాదిరూపా అధిదైవతం శ్రద్ధాం- అగ్నిహోత్రాహుతిపరిణామావస్థారూపాస్సూక్ష్మా ఆపః శ్రద్ధాభావితాశ్శ్రద్ధా ఉచ్యన్తే- * పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యపాం హోమ్యతయా శ్రుతత్వాత్. * శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధామేవారభ్య ప్రణీయ ప్రచరన్తీతి చ విజ్ఞాయతే. తాం శ్రద్ధామబ్రూపాం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా - అపాం శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాం ద్యులోకాగ్నౌ హుతానాం పరిణామస్సోమో రాజా సమ్భవతి. యథా ఋగ్వేదాదిపుష్పరసా ఋగాదిమధుకరోపనీతాస్త ఆదిత్యే యశ ఆదికార్యం రోహితాదిరూపలక్షణమారభన్త ఇత్యుక్తం - తథేమా అగ్నిహోత్రాహుతిసమవాయిన్యస్సూక్ష్మాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఆపో ద్యులోకమనుప్రవిశ్య చాన్ద్రం కార్యమారభన్తే ఫలరూపమగ్నిహోత్రాహుత్యోః. యజమానాశ్చ తత్కర్తార ఆహుతిమయా ఆహుతిభావనాభావితా ఆహుతిరూపేణ కర్మణా ఆకృష్టాః శ్రద్ధాఽప్సమవాయినో ద్యులోకమనుప్రవిశ్య సోమభూతా భవన్తి. తదర్థం హి తైరగ్నిహోత్రం హుతం. అత్ర త్వాహుతిపరిణామ ఏవ పఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధక్రమేణ ప్రాధాన్యేన వివక్షిత ఉపాసనార్థం- న యజమానానాం గతిః. తాం త్వవిదుషాం ధూమాదిక్రమేణోత్తరత్ర వక్ష్యతి, విదుషాం చోత్తరాం విద్యాకృతాం,.. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అధ్యాత్మాధిదైవవిభాగేన దేవాన్ విశదయతి (యజమానేతి) ప్రత్యయవిశేషత్వేన శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య శ్రద్ధాం వ్యాకరోతి (అగ్నిహోత్రేతి) కిఞ్చ- ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకార్థత్వాత్, ప్రశ్నే చాపాం హోమ్యత్వశ్రుతత్వాత్, ప్రతివచనేపి తాః శ్రద్ధాశబ్దితా హోమ్యతయా వివక్షితా ఇత్యాహ (పఞ్చమ్యామితి) అప్సు శ్రద్ధాశబ్దస్య వృద్ధవ్యవహారప్రయోగాభావాన్నైవమిత్యాశఙ్క్యాహ- (శ్రద్ధేతి) కథమాపః శ్రద్ధాశబ్దేన ప్రసిద్ధవదుచ్యన్తే- తత్రాహ (శ్రద్ధామితి) శ్రద్ధాపూర్వకహోమముద్దిశ్య పయస్సోమాజ్యాహుతిసాధనం సంపాద్య జుహోతీతి తైత్తిరీయకాః పఠన్తి- తథా చాప్సు శ్రద్ధాశబ్దస్సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఉక్తం-మ

ఉ.— పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదభ్రం ధూమో విద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారా హ్రాదనయో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః సోమꣳ రాజానం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్వర్షꣳ సమ్భవతి. … ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ధువిద్యాయామితి శేషః. చాన్ద్రం కార్యం- చన్ద్రసమీపస్థం తత్సదృశం శరీరమిత్యర్థః. తథాపి యజమానానాం కథం ఫలిత్వం - అత ఆహ (యజమానాశ్చేతి) ఆహుతిత్వభ్రమేణగృహ్యతే. ప్రాధాన్యం మయూరన్యాయేన తదేవ స్పష్టయతి (ఆహుతిభావనాభావితా ఇతి) అత్యన్తస్మృతాః. తదనుసారిణః. తదాశ్రయా ఇత్యర్థః. తద్భావితత్వఫలమాహ (ఆహుతిరూపేణేతి) తేనాకృష్టత్వం - వశీకృతత్వం. ఆహుతిభావనాభావితా ఇత్యుక్తం స్పష్టయతి (శ్రద్ధేతి) తత్పూర్వకం పయస్సోమాదిసాధ్యం యత్కర్మ- తదాశ్రయా ఇత్యర్థః. సోమభూతాః - తత్సమీపస్థం శరీరం ప్రాప్యతత్సరూపా ఇత్యర్థః. కథం సోమసారూప్యం ధర్మిగంఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదర్థమితి) యజమానానాం సోమభావో హి కేవలమన్తరేణ న సిధ్యతి- తథా చ వక్తవ్యాగత్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఆహవనీయాగ్నిస్సప్తమ్యర్థః. సా తర్హి కుత్రోచ్యతే- న హి తదుక్తిమన్తరేణ యథోక్తం ఫలం సిధ్యతి- అత ఆహ (తాం త్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి) ఆదిత్యాదిలక్షణసమిదాద్యుపేతే ద్యులోకలక్షణాగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రియాణి శ్రద్ధాం- * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః శ్రద్ధాశబ్దితా అపో జుహ్వతి. ఆత్మధర్మభూతబుద్ధివిశేషలక్షణశ్రద్ధాయా హోతవ్యత్వాసమ్భవాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. న చేన్ద్రియాణాం ద్యులోకాగ్నౌ భూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపకర్తృత్వం కథమితి వాచ్యం- ఇన్ద్రియాణాముపావేశాత్ సాక్షాణాం జీవం పరిష్వజ్య ద్యులోకగమనాసమ్భవాదిన్ద్రియాణాం హోతృత్వముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ద్యులోకాదిప్రాపకకర్మణామిన్ద్రియాధీనత్వాద్వా తథోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. (తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతి) ఏవం స్వకర్మభిర్ద్యులోకం గతో జీవః స్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. న చాప్ఛబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావే కథితే కథం జీవస్య సోమరాజభావ ఉచ్యత ఇతి వాచ్యం- ఉత్తరత్ర పిత్ర్యాణే * ఏష సోమో రాజేతి చన్ద్రమసం ప్రాప్తస్య జీవస్య సోమరాజభావశ్రవణాదత్ర నిర్దిశ్యమానసోమరాజభావస్యాపి భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తజీవవిషయత్వాత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ద్వితీయహోమపర్యాయార్థమాహ- పర్జన్యో వావ- పర్జన్య ఏవ గౌతమాగ్నిః. పర్జన్యో నామ - వృష్ట్యుపకరణాభిమానీ దేవతావిశేషః. తస్య వాయురేవ సమిత్- వాయునా హి పర్జన్యోఽగ్నిస్సమిధ్యతే- పురోవాతాదిప్రాబల్యే వృష్టిదర్శనాత్. అభ్రం ధూమః- ధూమకార్యత్వాద్ధూమవచ్చ లక్ష్యమాణత్వాత్. విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - కాఠిన్యాద్విద్యుత్సమ్బన్ధాద్వా. (హ్రాదనయో విస్ఫులిఙ్గాః) హ్రాదనయః- గర్జితశబ్దా మేఘానాం. విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ద్వితీయహోమసమ్బన్ధీ ద్వితీయః పర్యాయః- తస్యార్థం నిర్జ్ఞాతుం తమేవ పర్యాయమాదత్తే శ్రుతిరిత్యర్థః. పురోవాతాదీత్యాదిశబ్దేన వర్షహేతుర్వాయుభేదో గృహ్యతే. ఉక్తం చాభ్రాణాం ధూమకార్యత్వం పౌరాణికైః * యజ్ఞధూమోద్భవం త్వభ్రం ద్విజానాం చ హితం సదా। దావాగ్నిధూమసమ్భూతమభ్రం వనహితం స్మృతం। మృతధూమోద్భవం త్వభ్రమశుభాయ భవిష్యతి। అభిచారాగ్నిధూమోత్థం భూతనాశాయ వై ద్విజా ఇతి. ౧

రం.— (పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదిత్యాది) పర్జన్యః- వృష్టిప్రవర్తకో దేవః. హ్రాదనయః- మేఘగర్జితాని. శిష్టం స్పష్టం. అత్ర వాయ్వాదీనాం సమిదాదికల్పనానిమిత్తం యథాయోగ్యమన్వేషణీయం. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః- పూర్వవత్సోమం రాజానం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేర్వర్షం సమ్భవతి- శ్రద్ధాఖ్యా ఆపః సోమాకారపరిణతాః ద్వితీయే పర్యాయే పర్జన్యాగ్నిం ప్రాప్య వృష్టిత్వేన పరిణమన్తే. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అధ్యాత్మం యజమానస్య ప్రాణాః- ఇన్ద్రియాణ్యస్యాధిదైవతం దేవా ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) సోమం రాజానమిత్యాదివ్యాచష్టే (శ్రద్ధాఖ్యా ఇతి). ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాస్సోమం రాజానం జుహ్వతి) ద్యులోకభోగనిమిత్తకర్మావసానే సోమరాజశబ్దితస్య దేహాద్ద్రవీభూయ సహ జీవేన మేఘమణ్డలే పతతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

౬.— పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యాస్సంవత్సర ఏవ సమిదాకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిర్దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నం సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

౭.— పురుషో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాగేవ సమిత్ప్రాణో ధూమో జిహ్వాఽర్చిశ్చక్షురఙ్గారాః శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

యోషా వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిద్యదుపమన్త్రయతే స ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః. ౧

శం.— (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) పూర్వవత్ తస్యాః - పృథివ్యాఖ్యస్యాగ్నేః సంవత్సర ఏవ సమిత్ - సంవత్సరేణ హి కాలేన సమిద్ధా పృథివీ వ్రీహ్యాదినిష్పత్తయే భవతి. ఆకాశో ధూమః - పృథివ్యా ఇవోత్థిత ఆకాశో దృశ్యతే - యథాఽగ్నేర్ధూమః; రాత్రిరర్చిః - పృథివ్యా హ్యప్రకాశాత్మికాయా అనురూపా రాత్రిః - తమోరూపత్వాత్. అగ్నేరివానురూపమర్చిః దిశోఽఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః - క్షుద్రత్వసామాన్యాత్. ౧

రం.— (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్యాస్సంవత్సర ఏవ సమిత్) సంవత్సరేణ కాలేన సమిద్ధా హి పృథివీ సస్యాదినిష్పత్తయే భవతి (ఆకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిః) నీలరూపాశ్రయపృథివ్యగ్నేరనురూపత్వాద్రాత్రేరర్చిష్ట్వం ౧

శం.— (తస్మిన్నిత్యాది) సమానం. తస్యా ఆహుతేరన్నం - వ్రీహియవాది సమ్భవతి ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నం సమ్భవతి) శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాని భూతసూక్ష్మాణి ఇన్ద్రియసంయుక్తాని స్వర్గభోగయోగ్యదేహాకారేణ పరిణతాని సుకృతక్షయే ద్రవీభూతాని సన్తి పర్జన్యమవాప్య వర్షరూపాణి భూత్వా పృథివీం ప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నాత్మనా భవన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

శం.— పురుషో వావ గౌతమాగ్నిః. తస్య వాగేవ సమిత్ - వాచా హి - ముఖేన సమిధ్యతే పురుషః - న మూకః. ప్రాణో ధూమః - ధూమ ఇవ ముఖాన్నిర్గమనాత్. జిహ్వాఽర్చిః - లోహితత్వాత్. చక్షురఙ్గారాః - భాసఆశ్రయత్వాత్. శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః - విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

రం.— (పురుషో వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్య వాగేవ సమిత్) వాచా హి సమిధ్యతే పురుషః - నావాగ్మీ. అతో వాక్సమిత్. ఏవమన్యద్ద్రష్టవ్యం ౧

శం.— సమానమన్యత్. అన్నం జుహ్వతి - వ్రీహ్యాదిసంస్కృతం. తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

షష్ఠసప్తమఖణ్డభాష్యటీకా నాస్తి.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి) ఏవం వ్రీహ్యాద్యన్నరూపాణి భూతసూక్ష్మాణి జీవసంశ్లిష్టాని పురుషేణాద్యమానాని పురుషే రేతోరూపేణ పరిణమన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యోషా వావ గౌతమాగ్నిః. తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్ - తేన హి సా పుత్రాద్యుత్పాదనాయ సమిధ్యతే. యదుపమన్త్రయతే స ధూమః - స్త్రీసమ్భవాదుపమన్త్రణస్య. యోనిరర్చిః - లోహితత్వాత్. యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః - అగ్నిసమ్బన్ధాత్. అభినన్దాః - సుఖలవా విస్ఫులిఙ్గాః - క్షుద్రత్వాత్. అత్రానన్దీయం నాస్తి. ౧

ఉ.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి స ఉల్బావృతో గర్భో దశ వా నవ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా యావద్వాఽథ జాయతే. ౧

రం.— (యోషా వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) ఉపమన్త్రణం- సఙ్కేతకరణం లోహితత్వాదర్చిస్సాదృశ్యం. అన్తఃకరణం-మిథునీకరణం. అభినన్దాః- లజ్జన్యసుఖలవాః. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతీతి. ఏవం శ్రద్ధాసోమవర్షాన్నరేతోహవనపర్యాయక్రమేణాప ఏవ గర్భీభూతాస్తాః తత్ర హ్యపాం సమవాయిత్వాత్ ప్రాధాన్యవివక్షయాఽపః పఞ్చమ్యామాహుతౌ పురుషవచసో భవన్తీతి. న త్వాప ఏవ కేవలాస్సోమాదికార్యమారభన్తే. న చాపోఽత్రివృత్కృతాస్సన్తీతి. త్రివృత్కృతత్వేఽపి విశేషసంజ్ఞాలాభో దృష్టః పృథివీయమిమా ఆపోఽయమగ్నిరిత్యన్యతమబాహుళ్యనిమిత్తః. తస్మాత్సముదితాన్యేవ భూతాని బాహుళ్యాత్కర్మసమవాయీని సోమాదికార్యారమ్భకాణ్యప ఇత్యుచ్యన్తే. దృశ్యతే చ ద్రవబాహుళ్యం సోమవృష్ట్యన్నరేతో దేహేషు బహు ద్రవం చ శరీరం- యద్యపి పార్థివం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఏవమితి) యథోక్తరీత్యా శ్రద్ధాదీనాం రేతోన్తానాం యాని ద్యులోకాదిషు యోషిదన్తేష్వగ్నిషు హవనాని- తేషాం మధ్యే కస్మిన్కః పర్యాయేణ క్రమో న్యాఖ్యాతః- తేనేతి యావత్. కథం పునరాపో గర్భీభవన్తి-భూతాన్తరాణామపి తుల్యో గర్భీభావః- తస్య పాఞ్చభౌతికత్వాత్. అత ఆహ (తత్రేతి) భూతానాం మధ్యే కిమిత్యపాం ప్రాధాన్యవివక్షాయాం నిర్దేశః- తాసామేవ కేవలానాం కార్యారమ్భకత్వవివక్షా కిం న స్యాత్- తత్రాహ (నత్వితి) భూతాన్తరాసహకృతానాం కేవలానామపామారమ్భకత్వే యదారబ్ధం కార్యం- న తద్భోగాయతనం- తస్య జలబుద్బుదవదత్యన్తచఞ్చలత్వాదిత్యర్థః. కేవలానామప్యస్త్వయుపేతోక్తం. ఇదానీం తదేవ నాస్తీత్యాహ (నచేతి) ఇతి శబ్దః * తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి శ్రుతేరితి హేత్వర్థః. సర్వస్య త్రివృత్కృతత్వే కథం దృష్టో విశేషవ్యపదేశో యుజ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (త్రివృత్కృతత్వేపీతి) అపాం ప్రాధాన్యవివక్షయా ప్రశ్నప్రతివచనయోరప్శబ్ద ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కేవలానామపామసత్త్వాదితి యావత్. కథమారమ్భకేషు భూతేష్వపాం బాహుళ్యమవగతమిత్యాశఙ్క్య కార్యద్వారా తదధిగతిరిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) సోమాదీనామబ్బాహుళ్యే సత్యపి కథం పార్థివశరీరస్యాబ్బాహుళ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (బహు ద్రవం చేతి)................................ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతి) రేతోరూపాణి తాని భూతాని ద్వారా స్త్రియం ప్రవిశ్య గర్భత్వేన పరిణమన్త ఇత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్ర పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం రేతోరూపా ఆపో గర్భీభూతాః ఇతి తు- ఏవం తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి వ్యాఖ్యాత ఏకః ప్రశ్నః. యత్తు ద్యులోకాదిమాం ప్రత్యావృత్తయోరాహుత్యోః పృథివీం పురుషం స్త్రియం క్రమేణావిశ్య లోకం ప్రత్యుత్థాయీ భవతీతి వాజసనేయక ఉక్తం- తత్ప్రాసఙ్గికమిహోచ్యతే. ఇహ చ ప్రథమే ప్రశ్న ఉక్తం * వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి- తస్య చాయముపక్రమః - స గర్భః - అపాం పఞ్చమః పరిణామవిశేష ఆహుతికర్మసమవాయినీనాం శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాం. ఉల్బావృతః - ఉల్బేన - జరాయుణా ఆవృతః - వేష్టితో దశ వా నవ వా మాసానన్తః - మాతుః కుక్షౌ శయిత్వా యావద్వా - యావతా కాలేన న్యూనేనాతిరిక్తేన వాఽథానన్తరం జాయతే. (ఉల్బావృత ఇత్యాది) వైరాగ్యహేతోరిదముచ్యతే. కష్టం హి మాతుః కుక్షౌ మూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణే తదనులిప్తస్య గర్భస్యోల్బాశుచిపటావృతస్య లోహితరేతోఽశుచిబీజస్య మాతురశితపీతరసానుప్రవేశేన వివర్ధమానస్య నిరుద్ధశక్తిబలవీర్యతేజః ప్రజ్ఞాచేష్టస్య శయనం. తతో యోనిద్వారేణ పీడ్యమానస్య కష్టతరా నిస్సృతిరితి వైరాగ్యం గ్రాహయతి ముహూర్తమప్యసహ్యం దశ వా నవ వా మాసానతిదీర్ఘకాలమన్తశ్శయిత్వేతి. ౧

ఆ.— పఞ్చమప్రశ్ననిర్ణయముపసంహర్తుం పాతనికాం కరోతి (తత్రేతి) యోషాగ్నావితి యావత్. గర్భీభూతాః- పురుషవచసో భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఉక్తార్థం వాక్యం యోజయతి (ఇతి త్వితి) అపాం గర్భీభావోక్తిమాత్రేణ పురుషవచస్త్వస్య నిర్ణీతత్వాదలముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య తస్య తాత్పర్యమాహ (యత్త్వితి) ఆహుత్యోః- సమ్బన్ధితి శేషః. ప్రాసఙ్గికం- గర్భభావోక్తిప్రసఙ్గాదాగతమితి యావత్. ఇహేతి- శ్రుకృతశ్రుత్యుక్తిః. ప్రాసఙ్గికీం న జ్ఞాతవ్యత్వా సా ఏవ పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరసఙ్గతిరితి తాత్పర్యాన్తరమాహ (ఇహ చేతి) ప్రజానామూర్ధ్వగమనముత్తర

ఉ.— స జాతో యావదాయుషం జీవతి తం ప్రేతం దిష్టమితోఽగ్నయ ఏవ హరన్తి యత ఏవేతో యతస్సమ్భూతో భవతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డః.

త్ర నిరూపయిష్యతే- తావద్వైరాగ్యజననాయ సాముత్పత్తిరాఽఽదావుచ్యత ఇత్యర్థః. ద్వివిధాం సఙ్గతిముక్త్వా వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (స గర్భ ఇతి) సోమవృష్ట్యన్నరేతాంస్యవేష్ట్య పఞ్చమత్వం గర్భాఖ్యస్య పరిణామస్య ద్రష్టవ్యం. అపాం ప్రకృతత్వద్యోతనార్థమాహుతీత్యాదివిశేషణద్వయం. అథవా-పూర్వోక్తాత్కాలాన్న్యూనేనాధికేన వా కాలేన యావతా జన్తుస్సమగ్రాఙ్గో జాయతే- తావతా కాలేన కుక్షౌ శయిత్వేతి సమ్బన్ధః. అనన్తరం- యోనితో నిర్గమనకారణీభూతకర్మాభివ్యక్తేరితి శేషః. ఉల్బావృతత్వం, కుక్షౌ చిరం శయనం, యోనితో నిస్సరణ, మిత్యేతదశేషమతిప్రసిద్ధం కిమితి శ్రుత్యా వ్యపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఉల్బావృత ఇత్యాదీతి) వైరాగ్యార్థత్వమస్య స్ఫుటయతి (కష్టం హీతి) శ్లేష్మాదీత్యాదిశబ్దేనాస్థ్యస్నాయుమజ్జాదీని గృహ్యన్తే. (తదనులిప్తస్యేతి) తచ్ఛబ్దో మూత్రపురీషాదివిషయః. శక్తిః- బుద్ధిసామర్థ్యం. బలం- దేహసామర్థ్యం. తేజః- శరీరగతా కాన్తిః. ప్రజ్ఞా- చేతనా జీవధర్మః. చేష్టా- ప్రాణధర్మః. తాః నిరుద్ధా యస్యేతి సైవేతి విగ్రహః. మాతురుపదేశే యదనస్యక్ష్టత్వేఽపి జఠరాద్యోనిద్వారా నిస్సరణం సుఖకరమితి చేత్. నేత్యాహ (తత ఇతి) తద్గ్రాహకత్వప్రకారమేవాభినయతి (ముహుర్ముహురపీతి) యన్మాతురన్నశయనం ముహుర్ముహురపి దుస్సహం- తత్కథం దీర్ఘకాలం శయితుం శక్యం. కథం చ దశ వా నవ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా పునర్యోనిద్వారా దుష్కరం నిస్సరణం దుస్సహం స్యాదితి వైరాగ్యం గ్రాహయతి శ్రుతిరిత్యర్థః. ౧

రం.— (ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి) ఉక్తప్రకారేణ శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపాహుతీనాం చ ధ్యేరేతోరూపాయాం పఞ్చమ్యామాహుతావప్ఛబ్దితా నిభూతసూక్ష్మాః పురుషశబ్దాభిలపనీయా నిభవన్తీత్యర్థః. ఇతి శబ్దః పఞ్చమప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతనార్థః. (స ఉల్బావృతో గర్భో దశ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా యావద్వాఽథ జాయతే) సః గర్భ ఉల్బేన-జరాయుణా వేష్టనేన వేష్టితస్సన్ దశ వా మాసానన్తః- మాతృకుక్షౌ శయిత్వా. యావద్వా- నవ వా ఏకాదశ వా ద్వాదశ వా మాతుః కుక్షౌ శయిత్వా అథ-అనన్తరం జాయత ఇత్యర్థః. ౧

శం.— స ఏవం జాతో యావదాయుషం పునర్ఘటీయన్త్రవద్గమనాగమనాయ కర్మ కుర్వన్- కులాలచక్రవద్వా తిర్యగ్భ్రమణాయ- యావత్కర్మణోపాత్తమాయుః- తావజ్జీవతి. తమేనం క్షీణాయుషం ప్రేతం- మృతం. దిష్టం- కర్మణా నిర్దిష్టం పరలోకం ప్రతి- యది చేజ్జీవన్ వైదికే కర్మణి జ్ఞానే వాఽధికృతః. తమేనం మృతమితః- అస్మాద్గ్రామాదగ్నయే- అగ్న్యర్థమృత్విజో హరన్తి పుత్రా వాఽన్త్యకర్మణే. యత ఏవ ఇతః- ఆగతోఽగ్నేస్సకాశాచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ, యతశ్చ పఞ్చభ్యోఽగ్నిభ్యస్సమ్భూతః- ఉత్పన్నో భవతి,- తస్మా ఏవాగ్నయే హరన్తి స్వామేవ యోనిమగ్నిమాపాదయన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— జాతస్య పునరనర్థానాహ్ స్థితిర్యాత్మాత్యాహ (స ఏవమితి) యావదాయుషమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (పునరితి) ఘటీయన్త్రవదూర్ధ్వం గమనాగమనార్థం వా కులాలచక్రవత్తిర్యగ్భ్రమణార్థం వా నిషిద్ధం కర్మ పౌనఃపున్యేనాచరన్ యావత్కర్మణార్జితమాయుః- తావదస్మిన్ దేహే జీవతి. తతో మ్రియతే. తథా చ జాతస్య మృత్యుర్ధ్రువో వ్యాధ్యాస్తి సమ్యగ్జ్ఞానం వినా స్వాస్థ్యం నాస్తీత్యర్థః అస్తు తర్హి మృతస్య కృతకృత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవమితి) సర్వస్య తర్హి మృతస్య పారలౌకికత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (యదీతి) తదా పరలోకం ప్రతి కర్మణా నిర్దిష్టమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. యదుక్తం చ తన్మృతస్యాగ్న్యర్థం నయనమిత్యాహ (యత ఇతి). ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స జాతో యావదాయుషం జీవతి) సః గర్భో జాతస్సన్ యావదాయుర్జీవతీత్యర్థః (తం ప్రేతం దిష్టమితోఽగ్నయ ఏవ హరన్తి యత ఏవేతో యతస్సమ్భూతో భవతి) ఆయుఃక్షయసమయ ఏవ తం ప్రేతం పురుషం దిష్టం- పరలోకాయ నిర్దిష్టం అథవా-దిష్టం-కర్మానుసృత్య. యతః- ద్యులోకపర్జన్యాద్యగ్నేరితః- ఇహాగతః, యతశ్చ-యోషిద్రూపాగ్నేస్సమ్భూతః- ఉత్పన్నః, - తస్మా అగ్నయ ఏవ దేశాహరన్తి. తతశ్చ ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పునరపి సమ్భ్రమతీత్యర్థః. అయం చోపన్యాసో వైరాగ్యహేతోః. కష్టం హి మాతుః కుక్షౌ మూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణే తదనులిప్తస్య గర్భస్య ఉల్బాశుచిపటావృతస్య శుక్లశోణితబీజస్య మాతురశితపీతరసానుప్రవేశేన వివర్ధమానస్య నిరుద్ధవీర్యబలశక్తితేజఃప్రజ్ఞాచేష్టస్య బహుకాలం శయనం, తతో యోనిద్వారేణ పీడ్యమానస్య కష్టతరా నిస్సృతిః, కర్మణోపాత్తం యావదాయుః-తావదేవ జీవనం, పునరపి ఘటీయన్త్రికుఞ్చికాన్యాయేనారోహణావరోహణలక్షణం భ్రమణం, హి తత్ప్రాయమాణం వైరాగ్యమాపాదయతి- అత ఏతదుపన్యస్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.—— తద్య ఇత్థం విదుః। యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాꣳస్తాన్॥ ౧

శం.—— * వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీత్యయం ప్రశ్నః ప్రత్యుపస్థితోఽపాకర్తవ్యతయా. తత్ర లోకం ప్రత్యుత్థితానామధికృతానాం గృహమేధినాం య ఇత్థం ఏవం యథోక్తం పఞ్చాగ్నిదర్శనం ద్యులోకాద్యగ్నిభ్యో వయం క్రమేణ జాతా అగ్నిస్వరూపాః పఞ్చాగ్న్యాత్మకా ఇత్యేవం విదుః జానీయుః. కథమవగమ్యతే ఇత్థం విదురితి గృహస్థా ఏవోచ్యన్తే నాన్య ఇతి. గృహస్థానాం యే త్వనిత్థంవిదుః కేవలేష్టాపూర్తదత్తపరాః తే ధూమాదినా చన్ద్రం గచ్ఛన్తీతి వక్ష్యతి. యే చారణ్యోపలక్షితా వైఖానసాః పరివ్రాజకాశ్చ శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేషాం చేత్థంవిద్భిః సహార్చిరాదినా గమనం వక్ష్యతి. పారిశేష్యాదగ్నిహోత్రాహుతిసమ్బన్ధాచ్చ గృహస్థా ఏవోచ్యన్తే ఇత్థం విదురితి. నను బ్రహ్మచారిణోఽప్యగృహీతా గ్రామశ్రుత్యాఽరణ్యశ్రుత్యా చానుపలక్షితా విద్యన్తే. కథం పారిశేష్యసిద్ధిః. నైష దోషః. పురాణస్మృతిప్రామాణ్యాత్. ఊర్ధ్వరేతసాం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాముత్తరేణార్యమ్ణః పన్థాః ప్రసిద్ధః. అతస్తేఽప్యరణ్యవాసిభిః సహ గమిష్యన్తి. ఉపకుర్వాణకాస్తు స్వాధ్యాయగ్రహణార్థా ఇతి న విశేషనిర్దేశార్హాః. నను ఊర్ధ్వరేతస్త్వం చేదుత్తరమార్గప్రతిపత్తికారణం పురాణస్మృతిప్రామాణ్యాదిష్యతే, ఇత్థంవిత్త్వమనర్థకం ప్రాప్తం. న. గృహస్థాన్ప్రత్యర్థవత్త్వాత్. యే గృహస్థా అనిత్థంవిదః తేషాం స్వభావతో దక్షిణేన ధూమాదినా పథా గమనం ప్రసిద్ధం. తేషాం య ఇత్థంవిదః సగుణం వాఽన్యద్బ్రహ్మ విదుః * అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యది చ నార్చిషమేవేతి లిఙ్గాత్. ఉత్తరేణ తే గచ్ఛన్తి. నను ఊర్ధ్వరేతసాం గృహస్థానాం చ సమానే ఆశ్రమిత్వే ఊర్ధ్వరేతసామేవోత్తరేణ పథా గమనం న గృహస్థానామితి న యుక్తం అగ్నిహోత్రాదివైదికకర్మబాహుల్యే చ సతి. నైష దోషః. అపూతా హి తే శత్రుమిత్రసంయోగనిమిత్తౌ హి తేషాం రాగద్వేషౌ, తథా ధర్మాధర్మౌ హింసానుగ్రహనిమిత్తౌ, హింసానృతమాయాఽబ్రహ్మచర్యాది, చ బహ్వశుద్ధికారణమపరిహార్యం తేషాం. అతోఽపూతాః. అపూతత్వాన్నోత్తరేణ పథా గమనం. హింసానృతమాయాఽబ్రహ్మచర్యాదిపరిహారాచ్ఛుద్ధాత్మానో హీతరే శత్రుమిత్రరాగద్వేషాదిపరిహారాద్విరజసః. తేషాం యుక్త ఉత్తరః పన్థాః. తథా చ పౌరాణికాః *యే ప్రజామీషిరేఽధీరాస్తే శ్మశానాని భేజిరే। యే ప్రజాం నేషిరే ధీరాస్తేఽమృతత్వం హి భేజిరే ఇత్యాహుః. ఇత్థంవిదాం గృహస్థానామరణ్యవాసినాం చ సమానమార్గత్వే, ఽమృతత్వఫలే చ సతి, అరణ్యవాసినాం విద్యానర్థక్యం ప్రాప్తం. తథా చ శ్రుతివిరోధః * న తత్ర దక్షిణా యన్తి నావిద్వాంసస్తపస్విన ఇతి, * స ఏనమవిదితో న భునక్తీతి చ విరుద్ధం. న. ఆభూతసంప్లవస్థానస్యామృతత్వేన వివక్షితత్వాత్. తత్రైవోక్తం పౌరాణికైః * ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత ఇతి. యచ్చాత్యన్తికమమృతత్వం తదపేక్ష్యైవ * న తత్ర దక్షిణా యన్తి * స ఏనమవిదితో న భునక్తీత్యాద్యాః శ్రుతయ ఇత్యతో న విరోధః. * న చ పునరావర్తన్త ఇతి * ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్త ఇత్యాది శ్రుతివిరోధ ఇతి చేన్న. ఇమం మానవమితి విశేషణాత్, * తేషామిహ న పునరావృత్తిరస్తీతి, చ. యది హ్యేకాన్తేనైవ నావర్తేరన్ ఇమం మానవ, మిహేతి, చ విశేషణమనర్థకం స్యాత్. ఇమమిహేత్యాకృతిమాత్రముచ్యత ఇతి చేన్న. అనావృత్తిశబ్దేనైవ నిత్యానావృత్త్యర్థస్య ప్రతీతత్వాదాకృతికల్పనాఽనర్థికా. అత ఇమమిహేతి చ విశేషణార్థవత్త్వాయాన్యత్రావృత్తిః కల్పనీయా. న చ సదేకమేవాద్వితీయమితి విజ్ఞాతవతాం మూర్ధన్యనాడ్యాఽర్చిరాదిమార్గేణ గమనం. * బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి * తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి అత్రైవ సమవనీయన్త ఇత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. నను తస్మాత్ జీవాదుచ్చిక్రమిషోః ప్రాణా నోత్క్రామన్తి సహైవ గచ్ఛన్తీత్యయమర్థః కల్ప్యత ఇతి చేన్న. * అత్రైవ సమవనీయన్త ఇతి విశేషణానర్థక్యాత్. * సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీతి చ ప్రాణైర్గమనస్య ప్రాప్తత్వాత్. తస్మాదుత్క్రామన్తీత్యాశఙ్కైవైషా. యదాపి మోక్షస్య సంసారగతివైలక్షణ్యాత్ప్రాణానాం జీవేన సహాగమనమాశఙ్క్య తస్మాన్నోత్క్రామన్తీత్యుచ్యతే తదాపి * అత్రైవ సమవనీయన్త ఇతి విశేషణమనర్థకం స్యాత్. న చ ప్రాణైర్వియుక్తస్య గతిరుపపద్యతే జీవత్వం వా. సర్వగతత్వాత్సదాత్మనో నిరవయవత్వాత్. ప్రాణసమ్బన్ధమాత్రమేవ హ్యగ్నివిస్ఫులిఙ్గవజ్జీవత్వభేదకారణమిత్యతస్తద్వియోగే జీవత్వం గతిర్వా న శక్యా పరికల్పయితుం. శ్రుతయశ్చేత్ప్రమాణం. న చ సతోఽణురవయవః స్ఫుటితో జీవాఖ్యః సంసారీ పునః సమ్పద్యత ఇతి శక్యం కల్పయితుం. తస్మాత్ * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి సగుణబ్రహ్మోపాసకస్య ప్రాణైః సహ నాడ్యా గమనం, సాపేక్షమేవామృతత్వం, న సాక్షాన్మోక్ష ఇతి గమ్యతే. * తదపరాజితా పూస్తదైరం మదీయం సర ఇత్యాద్యుక్త్వా * తేషామేవైష బ్రహ్మలోక ఇతి విశేషణాత్. అతః పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థాః, యే చేమేఽరణ్యే వానప్రస్థాః పరివ్రాజకాశ్చ సహ నైష్ఠికబ్రహ్మచారిభిః శ్రద్ధా తప ఇత్యేవముపాసతే. శ్రద్ధధానాస్తపస్వినశ్చేత్యర్థః. ఉపాసనశబ్దస్తాత్పర్యార్థః. * ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసత ఇతి యద్వత్. శ్రుత్యన్తరాత్, యే చ సత్యం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యముపాసతే, తే సర్వేఽర్చిషం అర్చిరభిమానినీం దేవతామభిసమ్భవన్తి ప్రతిపద్యన్తే. సమానమన్యచ్చతుర్థగతివ్యాఖ్యానేన. ౧

ఆ.—— * సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం ఉక్తమనువదతి (వేత్థేతి) ప్రత్యుపస్థితః ప్రజోత్పత్తిప్రదర్శనేన ప్రసఞ్జిత ఇత్యర్థః. తద్య ఇత్థం విదురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) సప్తమ్యర్థమేవ స్ఫుటయతి (లోకమితి) నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ. వేదనప్రకారమనువదతి (ద్యులోకాదీతి) తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సాధారణోక్త్యా విశేషే సఙ్కోచో హేతుం వినా న సిధ్యతీతి శఙ్కతే (కథమితి) పారిశేష్యం సఙ్కోచకమితి పరిహరతి (గృహస్థానామితి) షష్ఠీ నిర్ధారణే. అతశ్చ కేవలకర్మిణో గృహస్థా న విదురితి గ్రహణమస్తీతి శేషః. పరివ్రాజకా వానప్రస్థాశ్చ గృహ్యన్తామితి చేత్. నేత్యాహ (యే చేతి) తేషాం తత్ర గ్రహణం. అత ఆహ (పారిశేష్యాదితి) గృహస్థ ఏవ శేషత్వం తత్రాహ (అగ్నిహోత్రా

త్రేతి) తదాహుత్యపూర్వపరిణామాత్మకం జగదత్ర పఞ్చధా ప్రవిభజ్యాగ్నిత్వేన దర్శనముత్తరమార్గప్రాప్తిసాధనం చోద్యతే- అతో విద్యాయా నస్వస్వస్థానస్థగృహస్థానామపి తత్సమ్బన్ధస్య ప్రాప్తత్వాత్ తేషామేవేహ గ్రహణముచితమిత్యర్థః. పారిశేష్యమాక్షిపతి (నన్వితి) గ్రామే సపత్నీకా వానప్రస్థాః- స చ బ్రహ్మచారిణాం పత్నీసమ్బన్ధః- తతో గ్రామశ్రుత్యా బ్రహ్మచారిణోఽగృహీతాః. గురుకులవాసిత్వాచ్చ నారణ్యశ్రుత్యోపలక్షితాః. అతస్తేషామిహ గ్రహణసమ్భవాన్న పారిశేష్యమిత్యర్థః. కిం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణః శ్రేష్ఠం విదురిత్యేతద్విషయాః - కిం వోపకుర్వాణా ఇతి వికల్ప్య ద్వితీయం దూషయతి (నైవదోష ఇతి) * అష్టాశీతిసహస్రాణి యతీనామూర్ధ్వరేతసాం । స్థానం తేషాం తు యత్తేషాం తదేవ గురువాసినామిత్యాదిపురాణస్మృతేః శ్రుతిమూలత్వేన ప్రామాణ్యాన్నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణామూర్ధ్వరేతసామవ్యవస్థానో త్తరాయణేనోపలక్షితో దేవయానాఖ్యో మార్గోఽరణ్యవాసాత్ప్రసిద్ధః. తస్మాత్తేషామరణ్యవాసిభిస్సహోక్తిస్సిత బ్రహ్మచర్యేణైవార్చిరాదిగతిలాభాన్న పఞ్చాగ్నివిత్త్వేన ప్రయోజనమితి పారిశేష్యసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (ఉపకుర్వాణకాస్త్వితి) తేహి స్వాధ్యాయగ్రహణార్థాః- తస్మిన్గృహీతే స్వేచ్ఛావశాదాశ్రమాన్తరం గృహ్ణన్తస్తత్ఫలేనైవ ఫలవన్తో భవన్తీతి న గృహస్థాదిభ్యో విభజ్య శ్రేష్ఠం విదురితి నిర్దేశమర్హన్తీత్యర్థః. కిం నైష్ఠికానాం బ్రహ్మచారిణాముత్తరమార్గప్రాప్తిరూర్ధ్వరేతస్త్వేనైవాభ్యుపగమ్యతే - ఉత శ్రేష్ఠం విద్యయేతి. నాద్యః- తేనైవోత్తరమార్గప్రాప్తిసమ్భవాదనర్థకమిత్థం విద్వాంస ఇతి శ్రుతివిరోధాత్. ద్వితీయే తు పారిశేష్యాసిద్ధితాదవస్థ్యమితి శఙ్కార్థః. కిముక్తం విద్వత్త్వం నైష్ఠికానాం ప్రత్యక్షమిత్యుచ్యతే- కిం వా సర్వాసామేవ ప్రతీకకల్పస్వద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (సగృహస్థానితి) తాన్ ప్రత్యర్థప్రత్యమేవేత్థం విత్త్వస్య భజ్యనమర్థయతే (యేగృహస్థా ఇతి) స్వభావతః- తదనుష్ఠితేష్టాపూర్తాదిబలాదిత్యర్థః. తేషామేవ- గృహస్థానాం మధ్యే యే చైనికాస్తైస్త ప్రకారేణేత్థం- పఞ్చాగ్నిదర్శనం విదుః- అగ్నిహోత్రస్యద్వా సగుణం బ్రహ్మవిద్యా- తే దేవయానేన- ఉత్తరేణపథా గచ్ఛన్తీతి సమ్బన్ధః. న కేవలం గృహస్థానాం పఞ్చాగ్నివిత్త్వమేవ- కిం తు సగుణబ్రహ్మవిత్త్వమపి లేశతః స్తీతి ప్రమాణమాహ (అథేతి) ఆనైష్ఠికకరణాకరణనిమిత్తవిశేషేణ బ్రహ్మవిదామర్చిరాదిగతిశ్రవణాదస్తి గృహస్థానామపి బ్రహ్మవిత్త్వమితి గమ్యతే- సత్యం గ్రామాదిపదైస్త్రైవర్ణికసమ్భవేన విద్యాస్తుతేరసితుర్వచత్వాదిత్యర్థః. విహితత్వాద్విశేషాదాశ్రమాణాం తుల్యత్వమాశ్రిత్య శఙ్క్యతే (నన్వితి) సామ్యముక్త్వా గృహస్థస్యైవ విశేషం దర్శయతి (అగ్నిహోత్రాదీతి) నైరన్తర్యనిర్వర్తనబుద్ధిభూయాంసీతి- తేషాం చ బాహుల్యేన తత్సత్త్వవిదుషామూర్ధ్వరేతసామేవ దేవయానేనోత్తరేణ పథా గమనం- న గృహస్థానామిత్యయుక్తం- సాధనభూయస్త్వే ఫలభూయస్త్వన్యాయవిరోధాదిత్యర్థః. ఆశ్రమిత్వావిశేషేఽపి ధర్మవిశేషాద్బుద్ధితారతమ్యసమ్భవాన్నైకరూప్యమితి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) కథం గృహస్థానామగ్నిహోత్రాదిభూయోధర్మవతాం విద్యాహీనానామనుత్పూర్వత్వం- తత్రాహ (శత్రుమిత్రేతి) ఆదిబ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిపదేన సంగ్రహణీయత్వం. అశుద్ధిబాహుల్యకారణమతశ్చ బ్రాహ్మణః. తుల్యా నమూర్ధ్వరేతసామప్యశుద్ధిహేతుబాహుల్యాదపూర్వత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం నైతి) ఊర్ధ్వరేతసాం పూర్వత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తేషామితి) ఊర్ధ్వరేతసాం దేవయానేన పథా సంప్రవేశే ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) పౌరాణికా- ఆహా ఇతి సమ్బన్ధః. ఆశ్రమధర్మమాత్రమార్గద్వారేణామృతత్వమూర్ధ్వరేతసాముక్తమాక్షిపతి (ఇత్థం విదామితి) తేషాం విద్యానర్హత్వసిద్ధావేతత్వాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) సః- పరమాత్మాన్వయమజ్ఞాతస్స్నేనం- అధికారిణమపవర్గప్రదానేన న పాలయతీతి చ వాక్యం విద్యామన్తరేణామృతత్వం బ్రువతో విరుద్ధమిత్యర్థః. ఊర్ధ్వరేతసామమృతత్వస్యాపేక్షికత్వాత్తత్ర విద్యానర్థక్యమేవేతి పరిహరతి (నాభూతేతి) ఆపేక్షికమమృతత్వమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తత్రైవేతి) యత్ర ప్రజాకామయమానాము ఋషయోఽనభవన్నిత్యుక్తం- తత్రైవ- తత్స్థానవిరియామవత్. కథం తర్హి యథోక్తశ్రుతివిరోధసమాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) ఆదిశబ్దః * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీత్యాదిశ్రుతిసఙ్గ్రహార్థః. ఆపేక్షికామృతత్వే శ్రుతివిరోధోఽశక్యతే పరిహర్తుమితి శఙ్క్యతే (నచేతి) ఆదిశబ్దస్తేషామిహ న పునరావృత్తిరిత్యాదివాక్యసంగ్రహార్థః. ఇమమిహేతి విశేషణావష్టమ్భేన సమాధత్తే (నేత్యాదినా) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యదీతి) సర్వకల్పేషు శ్రుతేరేతాదృశత్వాదిమమితి విశేషణద్వయం సామాన్యేన సర్వకల్పవిషయమిత్యాశఙ్క్యతే (ఇమమిహేతీతి) తథాత్వే విశేషణానర్థక్యం దుర్వారమిత్యుత్తరమాహ (నానావృత్తీతి) విధాన్తరేణ విశేషణార్థసమ్భవేఽపి ఫలితమాహ (అత ఇతి) యస్మిన్కల్పే బ్రహ్మలోకప్రాప్తిః- తస్మాత్కల్పాన్తరమన్యత్రేత్యుక్తం ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమధర్మమాత్రనిష్ఠానామమృతత్వమాపేక్షికముపక్షిప్తం. సమ్ప్రతి తేషామేవ సాక్షాత్కృత బ్రహ్మతత్త్వానామాత్యన్తికమమృతత్వం గతిసిద్ధాపేక్షం సిధ్యతీత్యాహ (నచేతి) తేషాం గత్యాదనిరపేక్షమాత్యన్తికమమృతత్వం భవతీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (బ్రహ్మైవేతి) * న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి మాధ్యన్దినశ్రుతిమనుసృత్య * న తస్యేత్యాదికాణ్వశ్రుతిరపి నేతవ్యేతి శఙ్క్యతే (న తస్మాదితి) వాక్యశేషవిరోధాన్నైవమితి దూషయతి (నాత్రేతి) శ్రుత్యన్తరాలోచనాయామపి నస్వయాథ్యకల్పనేత్యాహ (సర్వే ప్రాణా ఇతి) ప్రాణైః- సహ జీవస్యేతి శేషః. సంసారదశాయాం ప్రాణైస్సహ విజ్ఞానాత్మనోఽగమనే పి మోక్షే నాస్తి ప్రాణానాం జీవేన సహ గమనమిత్యాశఙ్కాయాం * న తస్మాదిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాపీతి) భవతు ప్రాణానామత్రైవ సమవలయః- తథాపి జీవస్య గమనాయత్తమమృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి శ్రుతేరితి శేషః. కిం చ - ప్రాణైర్వియుక్తస్య చిదాత్మనో జీవత్వం నోపపద్యతే- ప్రాణోపాధికస్యైవ తస్య జీవశబ్దవాచ్యత్వాదిత్యాహ (జీవత్వం వేతి) ఉక్తమర్థం సమర్థయతే (సర్వగతత్వాదితి) చిదాత్మా హి కల్పనాయామధిష్ఠానం సత్స్వతో నిర్భాగం సర్వస్యాత్మా - తస్మాదగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గవజ్జీవత్వాఖ్యభేదసమ్పాదనం తస్య ప్రాణసమ్బన్ధమాత్రమేవేతి వైదికానాం ప్రసిద్ధం. తథా చ ప్రాణవియోగే చిదాత్మనో జీవత్వం గతిర్వా న శక్యతే కల్పయితుం- తస్మాత్పూర్ణత్వాది ప్రతిపాదకశ్రుతీనాం ప్రమాణత్వాదిత్యర్థః. న చాత్మనస్సర్వగతస్య జీవాఖ్యభేదకరణం న ప్రాణోపాధికృతం- కిం తు స్వత ఏవ తస్యాంశో జీవః. తథా చాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్తస్య గత్యర్హత్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * నిష్కలం నిష్క్రియం శా

ఉ.— మాసేభ్యస్సంవత్సరꣳ సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవయానః పన్థా ఇతి॥ ౨

అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసమ్భవన్తి ధూమాద్రాత్రిꣳ రాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్షడ్దక్షిణైతి మాసాꣳస్తాన్నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి॥ ౩

స్తమిత్యాది శ్రుతేరితి శేషః. ప్రకరణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) నిర్గుణబ్రహ్మవిదామాత్యన్తికాప్రాకృతత్వాన్నగమనాదినిరపేక్షత్వాదిత్యర్థః. ... వత్. సగుణబ్రహ్మోపాసకస్య సాపేక్షమప్రాకృతత్వమిత్యత్ర విశేషణ శ్రుతిమనుకూలయతి (తపఃపరాజితౌ) ఆదిపదేన "పదశ్చక్షుః..." ఇత్యాదిగృహ్యతే. తేషామేవ- బ్రహ్మవిదామేవ- పూర్వోక్తవిశేషణగుణో బ్రహ్మణః- సత్యాఖ్యస్య లోకః- నాన్యేషామకృతాత్మనామితి విశేషదర్శనాదప్రాకృతత్వం తేషాం తల్లోకనివాసినిఖిలపుంసాపేక్షమేవేతి నిర్ధారితమిత్యర్థః. ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమాణాం నిష్ఠానామపి బ్రహ్మలోకో లభ్యతే - గృహస్థానాం పునర్విదుషామేవేత్యుపపాద్య ప్రకృతశ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (అత ఇతి) పూర్వోక్తసారిశేషో... ఇతి యావత్. ... ముఖ్యస్య సన్యాసినస్త్రిదణ్డినో గృహస్థైః... ముఖ్యసన్యాసినాం బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి... ప్రతీత్యాత్ "శ్రద్ధాం సత్యముపాసత" ఇతి శ్రుత్యన్తరం. పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థాః, స్వాశ్రమాత్ప్రవణా ఊర్ధ్వరేతసః, సర్వే బ్రహ్మోపాసకాశ్చోభయే, సర్వశబ్దేనోచ్యన్తే. చతుర్ణామయముపాసకానాం ... విద్యాయామేకత్వాఖ్యానమతివృత్తం- తేన సమానమర్చిషోఽహరిత్యాది వాక్యవ్యాఖ్యానం- తథా చ తస్య పృథక్కర్తవ్యమిత్యాహ (సమానమితి) ౧

రం.— అథ "వేత్థ యథా దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా" ఇతి తృతీయం ప్రశ్నం ప్రత్యువక్తి (య ఇమ్యేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తి) ప్రాకృతసుతస్య సంసరతో జీవస్య స్వరూపం తద్విద్యానేన పరామృశ్యతే. తత్- ప్రత్యగాత్మస్వరూపం యేన ఇష్టం- ఉక్తప్రకారేణ ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతశ్శరీరకతయా దేహాదిలక్షణ ప్రకృతివిని ర్ముక్తతయా చ ... ఇత్యర్థః. అత్ర బ్రహ్మాత్మకతయా చేత్యపి యోజనీయం- భాష్యకృతా "అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతి" సూత్రే "పఞ్చాగ్నివిదోఽప్యర్చిరాదినా గతిశ్రవణాత్, ద్వితీయనాగతస్య బ్రహ్మప్రాప్త్యపునరావృత్తిశ్రవణాచ్చ. అత ఏవ తత్క్రతున్యాయేన ప్రకృతివినిర్ముక్తబ్రహ్మాత్మకాత్మానుసన్ధానం నియతమితి" హి భాషితం. అరణ్యే స్థిత్వా శ్రద్ధాం పురస్కృత్య తపస్శబ్దితం బ్రహ్మోపాసత ఇత్యర్థః. వాజసనేయకే సమాన ప్రకరణే "శ్రద్ధాం సత్యముపాసత" ఇతి శ్రవణాత్, సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వాత్, తపశ్శబ్దోఽపి బ్రహ్మపరః. "అనియమస్సర్వేషామి"త్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా "తద్య ఇత్థం విదుః - యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే" ఇతి పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠానాం, "యే చేమే" ఇత్యాదినా శ్రద్ధాపూర్వకం బ్రహ్మోపాసీనానాం, శ్రుతిద్వయేఽర్చిరాదికా గతిరుపదిశ్యతే. "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ" "సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమి"తి సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధేః, తపశ్శబ్దస్యాపి తస్మై కార్యాత్, సత్యతపశ్శబ్దాభ్యాం బ్రహ్మైవాభిధీయతే. శ్రద్ధాపూర్వకం బ్రహ్మోపాసనం చాత్ర శ్రుతం "సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమి"త్యుపక్రమ్య "శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యే"తి శ్రుతేరితి హి భాషితం. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః "పరమం యో మహత్తప" ఇత్యాదిషు తపశ్శబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వమితి. అత్ర వాజసనేయకే "శ్రద్ధాం సత్యమి"తి శ్రద్ధాశబ్దస్య ద్వితీయాన్తత్వశ్రవణాదిహాపి శ్రద్ధాశబ్దో ద్వితీయాన్తః. ఛాన్దసత్వాత్ "సుపాం సులుగి"తి సుపో లుక్. తతశ్చ పురస్కృత్యేత్యధ్యాహారః. శ్రద్ధాం పురస్కృత్య బ్రహ్మోపాసత ఇత్యర్థః ఇతి స్వవివక్షితః. అథవా- ఏవకారోఽత్రాధ్యాహర్తవ్యః. బ్రహ్మ త్వేవ య ఉపాసత ఇత్యర్థః. తతశ్చ అబ్రహ్మోపాసనవ్యావృత్తిఫలకోఽయమితి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. యద్వా- శ్రద్ధాతపశ్శబ్దయోః ప్రసిద్ధ ఏవార్థః. శ్రద్ధాతపఃపరాయణానాం చ బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠత్వమర్థసిద్ధం. తతశ్చ బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠ ఇత్యర్థః ఫలతి. అయమప్యర్థః- "తదప్యవిరుద్ధం- అర్థత్వాదపి శాబ్దత్వం సమ్భవతీతి"త్యుక్తమితి వదతాం వ్యాఖ్యాత్రా మనుమత ఏవ. తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తి - అర్చిరాద్యభిమానిదేవతామాతివాహికతయా ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. (అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తానిత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౧

శం.— ఏష దేవయానః పన్థాః వ్యాఖ్యాతస్సత్యలోకావసానో నాణ్డాద్బహిః- "యదన్తరా పితరం మాతరం చే"తి మన్త్రవర్ణాత్. ౨

అ.— ఉత్తరమార్గవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏష ఇతి) దేవయానేన పథా బహిరణ్డాద్వ్యవస్థితం బ్రహ్మ గన్తవ్యమిత్యేకే. తాన్ప్రత్యాహ (నాణ్డాదితి) తత్ర హేతుమాహ (యదన్తరేతి) పితరం- ద్యులోకం. మాతరం చ- పృథివీం మధ్యే ద్యావాపృథివ్యోః అశ్వణవం. తాభ్యామిదం విశ్వం- కర్మజ్ఞానాధికృతం గచ్ఛతి. న చాణ్డాద్బహిరస్తి గతిర్ద్వయమిత్యర్థః. ౨

రం.— అత్ర అర్చిరాదిశబ్దాస్తదభిమానిదేవతాపరాః. (తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతి) తత్పురుషః- వైద్యుతః పురుషః. అమానవః- అసంసారీ. బ్రహ్మలోకాదాగత్యైనాన్- పూర్వోక్తద్వివిధోపాసకాన్ బ్రహ్మలోకం ప్రాపయతీత్యర్థః. "అమానవస్స ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీ"తి శ్రుత్యన్తరే శ్రవణాత్. (ఏష దేవయానః పన్థా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— అథేత్యర్థాన్తరప్రస్తావనార్థః. య ఇమే- గృహస్థాః. గ్రామ ఇతి - గృహస్థానామసాధారణం విశేషణమరణ్యవాసిభ్యో వ్యావృత్త్యర్థం. యథా వానప్రస్థపరివ్రాజకానామరణ్యం విశేషణం గృహస్థేభ్యో వ్యావృత్త్యర్థం- తద్వత్. (ఇష్టాపూర్తే) ఇష్టం-అగ్నిహోత్రాదివై

ఉ.— మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజా తద్దేవానా మన్నం తం దేవా భక్షయన్తి॥ ౪

టకంకర్మ. పూర్తం- వాపీకూపతటాకారామాదికరణం. దత్తంచ- బహిర్వేదియథాశక్త్యర్హేభ్యో ద్రవ్యసంవిభాగః- దత్తం. ఇతి-ఏవంవిధం పరిచరణపరిత్రాణాద్యుపాసతే. ఇతిశబ్దస్య ప్రకారవచనార్థత్వాత్. తేపర్శనవర్జితత్వాద్ధూమం- ధూమాభిమానినీం దేవతామభియుక్త్యే సమ్భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. తయాఽతివాహితా- ధూమాద్రాత్రిం- రాత్రిదేవతాం. రాత్రేరపరపక్షదేవతాం- ఏవమేవకృష్ణపక్షాభిమానినీం. అపరపక్షాద్యాన్షణ్మాసాన్దక్షిణా- దక్షిణాందిశమేతిసవితా- తాన్మాసాన్ - దక్షిణాయనషణ్మాసాభిమానినీర్దేవతాః ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. సఙ్ఘచారిణ్యోహి షణ్మాసదేవతా ఇతిమాసానితిబహువచన ప్రయోగస్తాసు. నైతే- కర్మిణః ప్రకృతాః సంవత్సరం- సంవత్సరాభిమానినీం దేవతామభిప్రాప్నువన్తి. కుతః పునస్సంవత్సరప్రాప్తిప్రసఙ్గః- యతః ప్రతిషిధ్యతే. అస్తిసంవత్సరస్య ప్రసఙ్గోహి. ఏకస్యావయవభూతేదక్షిణోత్తరాయణే- తత్రార్చిరాదిమార్గ ప్రస్థానాముదగయనమాసేభ్యోఽవయవినస్సంవత్సరస్య ప్రాప్తిరుక్తా అతఇహాపి అవయవభూతానాందక్షిణాయనమాసానాంప్రాప్తిం శ్రుత్వాతదవయవినస్సంవత్సరస్యాపి పూర్వవత్ప్రాప్తిరాపన్నేత్యత స్తత్ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే- నైతేసంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తీతి ౩

ఆ.— ※ వేత్థయదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనం దేవయానోపదేశేన వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి పితృయాణోపదేశేనా§ పి గ్రామనివాసిత్వాపేక్షే పఞ్చత్వాశఙ్క్యాహ (గ్రామఇతి) సపత్నీకో హి వానప్రస్థో గ్రామ ఉచ్యతే - సచ సపత్నీకత్వమాన్యేరిత సాంయుక్తం- తథాచ గృహస్థానామేవ గ్రామనిశేషణమసాధారణం. సవిశేషణకం- ఊర్ధ్వరేతోభ్యస్తేషాం వ్యావృత్త్యర్థత్వాదిత్యర్థః. తదేవవ్యక్తమన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) వేన్యస్థశ్చ వన్యా నైతా బహిర్వేదీతి విశేషణం. ఆహోవత్తమితి ప్రతీకోపాదానం- పునరన్యః ఖ్యానాన్తా ఽనుషా నఇత్యపునరుక్తిః. ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఇత్యేవంవిధమితి) పరిచరణం- గుర్వాదిశుశ్రూషా. పరిత్రాణం- రక్షణం. ఆదిపదం నిత్యస్వాధ్యాయాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఉపాసతే - తాత్పర్యేణానుతిష్ఠన్తీతియావత్. కథమితిశబ్దస్య యథోక్తార్థత్వం- ఇతిహాసోపాధ్యాయః కథయతీతి వత్ప్రకృతమాహ త గామిత్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిశబ్దస్యేతి) దేవయానాధిక్తతేభ్యస్సకామాన్ పితృయాణాధికృతేషు విశేషాన్తరమాహ (నైత ఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధోయమితిశఙ్క్యాతే (కుత ఇతి) ప్రాప్తిం దర్శయన్నుత్తరమాహ (అస్తిహీతి) పూర్వవత్ - యథా పూర్వం దేవయానే సపథాఽవయవేభ్యోఽవయవినః సంవత్సరస్య ప్రాప్తిః- తథేతియావత్. ౩

రం.— (అథయఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసమ్భవన్తి) ఇమే- పురుషాః గ్రామమధివసన్తః. ఇష్టం- యాగాది. పూర్తం- ఖాతాది. దత్తం- దానం. ఇతిశబ్దస్సజాతీయోపవాసాదికర్మాన్తరపరః. యాగదానహోమాదీః కర్మాణియేఽనుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఏవం ప్రకారేణానుతిష్ఠన్తీత్యర్థ ఇతివ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. శ్రుతౌ పూర్వమనుష్ఠాన ప్రకారానుక్తేః. తే- ఇమామభిసమ్భవన్తి - ధూమదేవతాం ప్రతిపద్యన్తే ఆతివాహికత్వేనేత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రిం రాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్ షడ్దక్షిణైతి మాసాంస్తాన్) అత్రాపి మాసాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః. దక్షిణైతి- దక్షిణాందిశమాదిత్యఏతీత్యర్థః దక్షిణాదాజత్వాజనోఽయంశబ్దః. దక్షిణాయనమాసాభిమానినీర్దేవతాః ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. (నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి) ఏతే - ఇష్టాదికేవలకర్మాణః దక్షిణాయనమాసాన్ప్రాప్యాపి విద్వాంస ఇవ సంవత్సరదేవతాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౩

శం.— మాసేభ్యః పితృలోకం. పితృలోకాదాకాశం. ఆకాశాచ్చన్ద్రమసం కోఽసౌ- యం తే ప్రాప్నువన్తి చన్ద్రమసం. యో దృశ్యతేఽన్తరిక్షే ఏష సోమోరాజా- బ్రాహ్మణానాం. తదన్నం దేవానాం తం - చన్ద్రమసమన్నం దేవా ఇన్ద్రాదయో భక్షయన్తి. అతస్తే ధూమాదినా గత్వా చన్ద్రభూతాః కర్మిణో దేవైర్భక్ష్యన్తే నన్వనర్థాయేష్టాదికరణం- యదన్నభూతా దేవైర్భక్ష్యన్తే. నైష దోషః - అన్నమిత్యుపకరణమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్. నహి తే కబలోత్క్షేపేణ దేవైర్భక్ష్యన్తే. కిం తర్హి. ఉపకరణమాత్రం దేవానాం భవన్తి తే స్త్రీపశుభృత్యాదివత్. దృష్టశ్చాన్నశబ్ద ఉపకరణేషు స్త్రియోఽన్నం, పశవోఽన్నం, విశోఽన్నం రాజ్ఞా, మిత్యాది. నచ తేషాం స్త్ర్యాదీనాం పురుషోపభోగ్యత్వేఽప్యుపభోగో నాస్తి - తస్మాత్కర్మిణో దేవతానాముపభోగ్యా అపిసన్తస్సుఖినో దేవైః క్రీడన్తే. శరీరం చ తేషాం సుఖోపభోగయోగ్యం చన్ద్రమణ్డల ఆప్యమారభ్యతే - తదుక్తం పురస్తాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దా ఆపో ద్యులోకాగ్నౌ హుతాస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి. తా ఆపః కర్మసమవాయిన్య ఇతరైశ్చ భూతైరనుగతా ద్యులోకం ప్రాప్య చన్ద్రత్వమాపన్నాశ్శరీరాద్యారమ్భికా ఇష్టాద్యుపాసకానాం భవన్తి. అన్త్యాయాం చ శరీరాహుతావగ్నౌ హుతాయామగ్నినా దహ్యమానే శరీరే తదుత్థా ఆపో ధూమేన సహోర్ధ్వం యజమానమావేష్ట్య చన్ద్రమణ్డలం ప్రాప్య కుశమృత్తికాస్థానీయా బాహ్యశరీరారమ్భికా భవన్తి. ౪

ఆ.— అన్నశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి) ఔపచారికమర్థం గృహీత్వా పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) వృద్ధప్రయోగమన్తరేణ కథముపకరణవిషయోఽన్నశబ్దో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (దృష్టశ్చేతి) భవతు కర్మిణాం దేవాన్ ప్రత్యుపకరణత్వం- తథాపి

---

§ అత్ర కతిపయగ్రన్థో గళితః.

ఉ.—— తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వాథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి॥ ౫

స్వయముపభోగాభావాదనర్థకమిష్టాదికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) అన్యోపభోగ్యానామపి స్వయం భోగవత్త్వం తస్మాదిత్యుచ్యతే. తథాపి తేషాం మృతానామశరీరిణాం కథం ముఖ్యోపభోగస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరం చేతి) కథమేషాం చన్ద్రలోకే శరీరారమ్భకత్వం - తత్రాహ (తదుక్తమితి) అథాపాం సోమస్య వివాసత్వం ప్రతీయతే - న తు కస్మిన్దేహారమ్భకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తా ఆప ఇతి) కర్మసమవాయినీనామపాం కర్మపూర్వకత్వాద్ద్వారా యజమానదేహప్రతిష్ఠితానాం కథం ద్యులోకప్రవేశాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యాయాం చేతి) ౪

రం —— పునః కిం ప్రాప్నువన్తీత్యత్రాహ (మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితి) స్పష్టోర్థః. ఏతేన * వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి ప్రథమస్య ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతి. (ఏష సోమో రాజా) అత్రైష ఇత్యనేన నాభిసమ్బన్ధ్యశ్చన్ద్రమాః పరామృశ్యతే- చన్ద్రమసస్సోమరాజశబ్దాపదేశస్యాన్యార్థత్వాత్. అపి త్విష్టాదికార్యభిసమ్భావితాః పరామృశ్యతే. * తస్యాఽఽసహయే స్తో సోమో రాజా సమ్భవతీతి న్యాయేన స్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. (తద్దేవానామన్నం) అన్నవత్సదేవానాముపకరణభూతో భవతీత్యర్థః. (తం దేవా భక్షయన్తి) తం- ఇష్టాదికారిణం దేవభావముపగతం ఆజానసిద్ధా దేవాః భక్షయన్తి- స్వకైఙ్కర్యేషూపహానివనియుఞ్జత ఇత్యర్థః. సూత్రితం చ * భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాదితి. ౪

శం.—— తదారబ్ధేన చ శరీరేణేష్టాదిఫలముపభుఞ్జానా ఆసతే- యావత్తదుపభోగనిమిత్తస్య క్షయః కర్మణః. సమ్పతన్తి యేనేతి సమ్పాతః- కర్మణః క్షయః. యావత్సమ్పాతం- యావత్కర్మణః క్షయ ఇత్యర్థః. తావత్తస్మింశ్చన్ద్రమణ్డల ఉషిత్వా అథ- అనన్తరమేతమేవ- వక్ష్యమాణమధ్వానం- మార్గం. పునర్నివర్తన్త ఇతి ప్రయోగాత్పూర్వమప్యసకృచ్చన్ద్రమణ్డలం గతా నివృత్తాశ్చాసన్నితి గమ్యతే. తస్మాదిహలోక ఇష్టాదికర్మోపచిత్య చన్ద్రం గచ్ఛన్తి- తత్క్షయే చావర్తన్తే- క్షణమాత్రమపి తత్ర స్థాతుం న లభ్యతే- స్థితినిమిత్తకర్మక్షయాత్- స్నేహక్షయాదివ ప్రదీపస్య. కిం తత్ర యేన కర్మణా చన్ద్రమణ్డలమారూఢః- తస్య సర్వస్య క్షయే తస్మాదవరోహణం- కిం వా సావశేష ఇతి. కిం తతః. యది సర్వస్యైవ క్షయః కర్మణః- చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవ మోక్షః ప్రాప్నోతీతి. తిష్ఠతు తావత్తత్రైవ మోక్షస్స్యాన్న వేతి. తత ఆగతస్యేహ శరీరోపభోగాది న సమ్భవతి. * తతశ్శేషేణేత్యాదిస్మృతివిరోధశ్చ స్యాత్. నన్విష్టాపూర్తదత్తవ్యతిరేకేణాపి మనుష్యలోకే శరీరోపభోగనిమిత్తాని కర్మాణ్యనేకాని సమ్భవన్తి- న చ తేషాం చన్ద్రమణ్డల ఉపభోగః- అతః క్షీణాని తాని. యన్నిమిత్తం చన్ద్రమణ్డలమారూఢః- తాన్యేవ క్షీణానీత్యవిరోధః. శేషశబ్దశ్చ సర్వేషాం కర్మత్వసామాన్యాదవిరుద్ధః. అత ఏవ చ తత్రైవ మోక్షస్స్యాదిత్యయం దోషః విరుద్ధానేకయోన్యుపభోగఫలానాం చ కర్మణామేకైకస్య జన్తోరారబ్ధకత్వసమ్భవాత్. న చైకస్మిన్ జన్మని సర్వకర్మణాం క్షయ ఉపపద్యతే. బ్రహ్మహత్యాదేశ్చైకైకస్య కర్మణోఽనేకజన్మారమ్భకత్వస్మరణాత్, స్థావరాదిప్రాప్తానాం చాత్యన్తమూఢానాముత్కర్షహేతోః కర్మణ ఆరమ్భకత్వాసమ్భవాత్, గర్భభూతానాం చ స్రంసమానానాం కర్మాసమ్భవే సంసారానుపపత్తేః. తస్మాన్నైకస్మిన్ జన్మని సర్వేషాం కర్మణాముపభోగః. యత్తు కైశ్చిదుచ్యతే- సర్వకర్మాశ్రయోపమర్దేన ప్రాయేణ కర్మణాం జన్మారమ్భకత్వం. తత్ర కానిచిత్కర్మాణ్యనారమ్భకత్వేనైవ తిష్ఠన్తి, కానిచిజ్జన్మాన్తరమారభన్త, ఇత్యేతన్నోపపద్యతే- మరణస్య సర్వకర్మాభివ్యఞ్జకత్వాత్- స్వగోచరాభివ్యఞ్జకప్రదీపవదితి. తదసత్- సర్వస్య సర్వాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్. న హి సర్వస్య సర్వాత్మకత్వే దేశకాలనిమిత్తావిరుద్ధత్వాత్ సర్వాత్మనోపమర్దః, కస్యచిత్ క్వచిదభివ్యక్తిర్వా సర్వాత్మనోపపద్యతే- తథా సకర్మణామపి సాశ్రయాణాముపమర్దో భవేత్. యథా చ పూర్వానుభూతమనుష్యమయూరమర్కటాదిజన్మాభిసంస్కృతాః విరుద్ధానేకవాసనాః మర్కటత్వప్రాపకేన కర్మణా మర్కటజన్మారభమాణేన నోపమృద్యన్తే- తథా కర్మాణ్యన్యజన్మప్రాప్తినిమిత్తాని నోపమృద్యన్త ఇతి యుక్తం. యది హి సర్వాః పూర్వజన్మానుభవవాసనా ఉపమృద్యేరన్ మర్కటాదిజన్మనిమిత్తేన కర్మణా మర్కటజన్మన్యారబ్ధే - మర్కటస్య జాతమాత్రస్య మాతుశ్శాఖాయాశ్శాఖాన్తరగమనే మాతురుదరసంలగ్నత్వాదికౌశలం న ప్రాప్నోతి- ఇహ జన్మన్యనభ్యస్తత్వాత్. న చాతీతానన్తరజన్మని మర్కటత్వమేవాసీత్తస్యేతి శక్యం వక్తుం. * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చేతి శ్రుతేః. తస్మాద్వాసనావన్నాశేషకర్మోపమర్ద ఇతి శేషకర్మసమ్భవః. యత ఏవం- తస్మాచ్ఛేషేణోపయుక్తాత్కర్మణస్సంసార ఉపపద్యత ఇతి న కశ్చిద్విరోధః. కోఽసావధ్వా- యం ప్రతి నివర్తన్త ఇతి. ఉచ్యతే- యథేతం- యథాగతం నివర్తన్తే. నను * మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితి గమనక్రమ ఉక్తః- న తథా నివృత్తిః. కిం తర్హి. ఆకాశాద్వాయుమిత్యాది. కథం యథేతమిత్యుచ్యతే. నైష దోషః- ఆకాశప్రాప్తేస్తుల్యత్వాత్పృథివీప్రాప్తేశ్చ. న చాత్ర యథేతమేవేతి నియమః- అనేవంవిధమపి నివర్తన్తే. పునర్నివర్తన్త ఇతి తు నియమః. అత ఉపలక్షణార్థమేతత్- యథేతమితి. అతో భౌతికమాకాశం తావత్ప్రతిపద్యన్తే. యాస్తేషాం చన్ద్రమణ్డలే శరీరారమ్భికా ఆప ఆసన్- తాస్తేషాం తత్రోపభోగనిమిత్తానాం కర్మణాం క్షయే విలీయన్తే ఘృతసంస్థానమివాగ్నిసంయోగే. తా విలీనా అన్తరిక్షస్థా ఆకాశభూతా ఇవ సూక్ష్మా భవన్తి. తా అన్తరిక్షాద్వాయుర్భవన్తి వాయుప్రతిష్ఠాః వాయుభూతా ఇతశ్చాముతశ్చోహ్యమానాః. తాభిస్సహాక్షీణకర్మా వాయుభూతో భవతి. వాయుర్భూత్వా తాభిస్సహైవ ధూమో భవతి. ధూమో భూత్వాఽభ్రం- అబ్భరణమాత్రరూపో భవతి. ౫

ఆ.—— అద్భిరారబ్ధస్య శరీరస్య భోగాయతనత్వం దర్శయతి (తదారబ్ధేనేతి) * తద్దేవానామన్నమిత్యాదివ్యాఖ్యాయ తస్మిన్నిత్యాది

వ్యాచష్టే (యావదితి) చన్ద్రలోకస్థ ఇత్యర్థః. యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి శ్రూయతే - కథమన్యథా వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (స
మ్పాతస్త్వితి) పునశ్శబ్దప్రయోగస్య తాత్పర్యమాహ (పునరితి) అథైతమిత్యాది వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దపరామృష్టహే
తుం స్పష్టయతి (స్థితీతి) యథా దీపస్య స్నేహక్షయే స్థితినిమిత్తాభావాదస్థితిః - తథా చన్ద్రలోకే స్థితినిమిత్తస్యేష్టాదేర్భోగేన క్షయాత్తత్రస్థి
త్యసమ్భవాదవృత్తిరేవేత్యర్థః తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వేత్యత్ర విచారయతి (కింతత్రేతి) తస్య - చన్ద్రమణ్డలప్రాపకస్యాతిరిక్తస్య చ
సర్వస్య కర్మణః క్షయే సతీతి యావత్. సావశేషః - భుక్తాత్కర్మణః స్వకాలాదతిరిక్తేన కేనచిత్కర్మణా సహిత స్సన్నిత్యర్థః. పక్షద్వయేపి ఫ
లం పృచ్ఛతి (కింతత ఇతి) తత్రాద్యం పక్షం పూర్వపక్షిముఖేన ప్రతిచిక్షిప్సుస్తత్ఫలమాహ (యదీతి) తత్రైవ దూషణాన్తరమాహ (తి
ష్ఠన్త్వితి) చన్ద్రమణ్డలం సస్తమ్యర్థః. తతః - చన్ద్రమణ్డలాదిత్యేతత్. ఇహేతి - ఏతల్లోకోక్తిః. ఆదిపదం శుభాశుభకర్మానుసారి సర్వవ్యాపారస
గ్రహార్థం. న కేవలం సర్వకర్మక్షయపక్షే భుక్తిరేవ విరుధ్యతే- కింతు స్మృతిశ్చేత్యాహ (తత ఇతి) చన్ద్రలోకే భోక్తవ్యస్య కర్మణో భోగేన క్షయాదూ
ర్ధ్వం శేషేణ-అనుపభుక్తేన కర్మణా జన్మ ప్రతిపద్యన్త ఇత్యాద్యా స్మృతిస్సర్వకర్మక్షయపక్షే విరుధ్యత ఇత్యర్థః. సర్వకర్మక్షయపక్షే పూర్వపక్షిణాఽన్య
థా వాదినా ప్రతిక్షిప్తే సావశేషపక్షముత్తరవాదీ ప్రతిపద్యతే (నన్వితి) తాన్యపి చన్ద్రమణ్డలే భుక్తాన్యేవేతి నావశేషోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి)
నహి సర్వకర్మవశాచ్చన్ద్రమణ్డలప్రాప్తిరితి భావః. తర్హి చన్ద్రమణ్డలే కర్మఫలోపభోగాభావాదలం తదారోహణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నిమిత్తమితి) అ
విరోధః- చన్ద్రమణ్డలే భోగస్య, శేషకర్మసద్భావస్య, చేతి శేషః. యత్తు * తతశ్శేషేణేత్యాదిస్మృతివిరోధ ఇతి- తత్రాహ (శేషశబ్దశ్చేతి) నిశ్శే
ష్వపి భుక్తేషు కర్మస్వభుక్తకర్మసు శేషశబ్దో న విరుధ్యతే- అభుక్తానాం కర్మణాం కర్మత్వస్య తుల్యత్వాన్నాత్ర సావశేషపక్షే స్మృతివిరోధోస్తీత్యర్థః యచ్చ
చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవ మోక్షస్స్యాదితి- తత్రాహ (అత ఏవేతి) శేషకర్మసద్భావాదేవేతి యావత్. ఇతశ్చ కర్మశేషసిద్ధిరిత్యాహ (విరుద్ధేతి) ఆర
మ్భకత్వసమ్భవాత్- ఏకజాత్యుపభోగ్యకర్మక్షయేపి కర్మశేషస్సమ్భవతీతి శేషః. నన్వేకస్మిన్ జన్మని సర్వాణి క్షీయన్తే - కర్మాశయస్యైకభవికత్వాది
త్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఏకభవికన్యాయస్యోపరిష్టాన్నిరాకరిష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ శేషకర్మసిద్ధిరిత్యాహ (బ్రహ్మహత్యాదేశ్చేతి) * శ్వ
సూకరఖరోష్ట్రాణామిత్యాదిస్మరణం. ఘృతభాణ్డస్నేహలేపవత్ భుక్తస్యైవ కర్మణశ్శేషాత్పునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యత ఆహ (స్థావరాదీతి) శేషకర్మ
సిద్ధౌ హేత్వన్తరమాహ (గర్భభూతానామితి) కర్మశేషసద్భావముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏకస్యాపి కర్మణోఽనేకజన్మహేతుత్వం తచ్ఛబ్దార్థః.
మతాన్తరముత్థాపయతి (యత్త్వితి) యావత్ప్రవృత్తఫలం కర్మ న క్షీయతే- తావత్ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధాదన్యాని కర్మాణి స్వఫలం నారభన్తే మరణకా
లే తు ప్రతిబన్ధకాభావాత్సర్వకర్మాశ్రయస్య ఘాతోపమర్దేన తేషాముత్తరశరీరారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తథాపి కథం శేషకర్మసద్భావాసిద్ధిరిత్యత ఆహ
(తత్రేతి) అనారబ్ధకర్మణాం సర్వేషాముత్తరశరీరారమ్భకత్వే సతీతి యావత్. ప్రయాణకాలే యాని కర్మాణ్యభివ్యక్తాని- తాన్యేవోత్తరశరీరార
మ్భకాణి- ఇతరేషాం తు న శరీరారమ్భకత్వమితి దూషయతి (తదసదితి) మధుబ్రాహ్మణోక్తేన న్యాయేన సర్వస్య సర్వాత్మకత్వాఙ్గీకారాద్దేహస్యాపి త
థాత్వాన్న సర్వాత్మనోపమర్దోపపత్తిరిత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదయితుం సామాన్యన్యాయమాహ (నహీతి) సర్వం సర్వస్య కారణం కార్యం చేతి న్యా
యేన సర్వస్య సర్వాత్మకత్వే స్థితే సతి కస్యచిత్ క్వచిత్సర్వాత్మనోపమర్దః, తథాఽభివ్యక్తిర్వా, నోపపద్యతే- ప్రతీయమానోపమర్దాదేర్దేశవిశేషాదికృత
త్వాదిత్యర్థః. ఉక్తన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (తథేతి) ఇతశ్చ కర్మశేషస్సమ్భవతీతి కర్మవత్తాయాం దృష్టాన్తమాహ (యథా చేతి) పూర్వం
క్రమేణానుభూతాని యాని మనుష్యాదిజన్మాని- తైరభిసంస్కృతాః- సంపాదితా విరుద్ధాః యా భూయస్యో వాసనాః-తజ్జాతివిశేషప్రాపకేన కర్మణా
తస్మిన్నారభ్యమాణేన నిరుధ్యన్త ఇత్యర్థః. దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) దృష్టాన్తం వివృణోతి (యదిహీతి) వ్యవహితవాసనోచ్ఛేదేపి నావ్యవహితానాసో
చ్ఛిద్యతే- తథా చానన్తరజన్మోత్థవాసనాసామర్థ్యాన్మర్కటశిశోర్యథోక్తకౌశలమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కిఞ్చ- * పూర్వప్రజ్ఞా చేత్య
విశేషేణ పూర్వజన్మార్జితవాసనా జీవమనుగచ్ఛతీతి శ్రవణాదవ్యవహితపూర్వజన్మవాసనైవేతమన్వేతీతి న శక్యం విశేషతో వక్తుమిత్యాహ (తం విద్యేతి)
దృష్టాన్తముపపాద్య దార్ష్టాన్తికం నిగమయతి (తస్మాదితి) శేషకర్మసద్భావే ఫలితమాహ (యత ఇతి) ఉపయుక్తాత్కర్మణః- శేషేణేతి సమ్బన్ధః. (క
శ్చిదితి) శ్రౌతో వా స్మార్తో వాయమాక్షేపో వా లౌకికో వేత్యర్థః. ఏతమేవాధ్వానమితి ప్రకృతమధ్వానం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కోసావిత్యాదినా)
యథేతమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) కిం యథేతమిత్యేతదేవ న సమ్భవతి- కిం వా యథేతమేవేతి నియమో నోపపద్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నైష
దోష ఇతి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నచేతి) అత్రేతి- నివృత్తిరుక్తా. (అనేవంవిధమపీతి) యథాగతిక్రమోదర్శితః - న తథా నివృత్తిర్నియతా,
కింతు విధాన్తరేణాపి సంభవతీత్యర్థః. నివృత్తేః క్రమనియమాభావే కీదృశో నియమో వివక్షిత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) కేనాభిప్రాయేణ తర్హి యథేత
మిత్యుక్తం- అత ఆహ (అత ఇతి) గతిక్రమవన్నివృత్తిక్రమే నియమాభావోఽతశ్శబ్దార్థః. ఉక్తం చ * యథేతమనేవం చేతి. నివృత్తినియమే ఫలిత
మాహ (అత ఇతి) పరమాత్మానం వ్యావర్తయితుం భౌతికమిత్యుక్తం. కథం పూర్వసిద్ధాకాశతాదాత్మ్యాపత్తిరవరోహతాం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య తత్సా
మ్యగమనమేవ తద్భావాపత్తిరిత్యుపచర్యతే- * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరితి న్యాయాదిత్యాహ (యాస్తేషామితి) ఘృతస్య సంస్థానం- కాఠిన్యం. తాస్వాకా
శభూతాసు తత్పరివేష్టితాః కర్మిణోఽధ్యవరోహన్తస్తద్భూతా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. ఆకాశాద్వాయుమిత్యస్యార్థం సాధయతి (తావదన్తరితౌదితి) ౫

౨౦.— (తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వా) సమ్పతన్త్యనేనేతి సమ్పాతః - కర్మశేషః. యావత్కర్మశేషముషిత్వేత్యర్థః. యావచ్ఛబ్ద
స్సాకల్యార్థః. సాకల్యం చ ఫలప్రదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం- నతు సర్వకర్మవిషయం ద్రష్టవ్యం. * వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా ఇతి ద్వితీయప్ర
శ్నం ప్రతివక్తి (అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతం) అథ-అనన్తరమేతమేవాధ్వానం- ధూమాదిమార్గం యథేతం - యథాగతం పునర్నివ

ఉ.— అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయ స్తిలమాషా ఇతి జాయన్తేఽతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతి॥ ౬

ర్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. ధూమరాత్ర్యపరపక్షదక్షిణాయనషణ్మాసపితృలోకాకాశక్రమేణారోహణాత్తేనైవ విపరీతక్రమేణావరోహణే ప్రాప్తే అత్ర విశేషమాహ (ఆకాశమాకాశాద్వాయుమ్) యథా ఆరోహణే ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమభిసమ్భవన్తి- ఏవమవరోహణే చన్ద్రమసః ఆకాశమభిసమ్భవన్తి. ఆరోహణావరోహణయోరాకాశాభిసమ్భవనస్యావిశిష్టత్వాదితి భావః. ఆకాశాద్వాయుమ్-అభిసమ్భవన్తీతి శేషః అత్ర వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యుత్తరత్ర శ్రవణాదత్రాప్యవరోహన్త ఆకాశో భవన్తి, వాయుర్భవన్తీత్యేవార్థః. అవరోహతాం చాకాశాదిభవనం న తచ్ఛరీరకత్వం-సర్గాద్యకాలమారభ్య ప్రళయమాకాశాద్యభిమానిదేవతానామన్యాసాం క్లిష్టానాం సత్త్వేన ప్రక్షీణమవరోహతామాకాశాద్యభిమానిదేవతాత్వానుపపత్తేః అత స్తత్సాదృశ్యమేవార్థః. యే ఆపశ్చన్ద్రమణ్డలే దివ్యశరీరమారబ్ధవత్యః - తాసాం కరక్షయే ద్రవీభూతానామాకాశగతానాం భేదకాకారప్రహాణేనాకాశసాదృశ్యే తదుపశ్లిష్టా జీవా అప్యాకాశసమా ఉచ్యన్తే తాశ్చాప ఇతశ్చాముతశ్చ వాయునానీయమానా వాయుసమా భవన్తి - తతశ్చ తత్సంశ్లిష్టా జీవా అపి వాయుర్భవతీత్యుచ్యతే. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. (వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి) అపో బిభర్తీత్యభ్రమ్. మూలవిభుజాదిత్వాత్కః. తతశ్చాభ్రశబ్దేన జలధారణావస్థోచ్యతే. ౫

శం.— అభ్రం భూత్వా తతస్సేచనసమర్థః- మేఘో భూత్వా ఉన్నతేషు ప్రదేశేష్వథ ప్రవర్షతి - వర్షధారారూపేణ శేషకర్మా పతతీత్యర్థః. త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయ స్తిలమాషా ఇతి-ఏవం ప్రకారాః క్షీణకర్మాణో జాయన్తే. క్షీణకర్మణామనేకత్వాద్బహువచననిర్దేశః. మేఘాదిషు పూర్వేష్వేకరూపత్వాదేకవచననిర్దేశః. యస్మాద్గిరితటదుర్గనదీసముద్రారణ్యమరుదేశాదిసన్నివేశసహస్రాణి వర్షధారాభిః పతితానామ్-అతః- తస్మాద్వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరమ్- దుర్నిష్క్రమణమ్. దుర్నిస్సరణమ్. యతో గిరితటాదుదకస్రోతసోహ్యమానా నదీః ప్రాప్నువన్తి - తతస్సముద్రమ్- తతో మకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేప్యన్యేన. తత్రైవ చ సహ మకరేణ సముద్రే విలీనాస్సముద్రామ్భోభిర్జలధరైరాకృష్టాః పునర్వర్షధారాభిర్మరుదేశే శిలాతటే వాఽగమ్యే పతితాస్తిష్ఠన్తి. కదాచిద్వ్యాళమృగాదిపీతాః భక్షితాశ్చాన్యైః - తేప్యన్యైరిత్యేవం ప్రకారాః పరివర్తేరన్. కదాచిదభక్ష్యేషు స్థావరేషు జాతాస్తత్రైవ శుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపి స్థావరేషు ప్రజాతానాం రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్లభ ఏవ- బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతో దుర్నిష్క్రమణత్వమ్. అథవా- అతః- అస్మాద్వ్రీహియవాదిభావాద్దుర్నిష్ప్రపతరమ్- దుర్నిర్గమనతరమ్. దుర్నిష్ప్రపతరమితి - తకార ఏకో లుప్తో ద్రష్టవ్యః. వ్రీహియవాదిభావో దుర్నిష్ప్రపతతరః- తస్మాదపి దుర్నిష్ప్రపతతరాద్రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్నిష్ప్రపతతర ఇత్యర్థః. యస్మాదూర్ధ్వరేతోభిర్బాలైః పుంస్త్వరహితైః స్థవిరైర్వా భక్షితా అన్తరా శీర్యన్తే- అనేకత్వాదన్నాదానామ్. కదాచిత్కాకతాళీయవృత్త్యా రేతస్సిగ్భిర్భక్ష్యన్తే యదా- తదా రేతస్సిగ్భావం గతానాం కర్మణో వృత్తిలాభః. కథమ్. యో యో హ్యన్నమత్త్యనుశయిభిస్సంశ్లిష్టం రేతస్సిక్, యశ్చ రేతస్సిఞ్చత్యృతుకాలే యోషితి,- తద్భూయ ఏవ - తదాకృతిరేవ భవతి రేతోరూపేణ. తదవయవాకృతిభూయస్త్వం భూయ ఇత్యుచ్యతే రేతోరూపేణ యోషితి - రేతసో రేతస్సిగాకృతిభావిత్వాత్. *సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భృతమితి హి శ్రుత్యన్తరాత్. అతో రేతస్సిగాకృతిరేవ భవతీత్యర్థః. తథా హి పురుషాత్పురుషో జాయతే, గోర్గవాకృతిరేవ,- న జాత్యన్తరాకృతిః. తస్మాద్యుక్తం తద్భూయ ఏవ భవతీతి. యే త్వన్యేఽనుశయిభ్యశ్చన్ద్రమణ్డలమనారుహ్యైవ పాపకర్మభిర్ఘోరైర్వ్రీహియవాదిభావం ప్రతిపద్యన్తే, పునర్మనుష్యాదిభావం గతాః,- తేషాం నానుశయినామివ దుర్నిష్ప్రపతరమ్. కస్మాత్. కర్మణా హి తైర్వ్రీహియవాదిదేహ ఉపాత్త ఇతి తదుపభోగనిమిత్తక్షయే వ్రీహ్యాదిస్తమ్బదేహవినాశే యథాకర్మార్జితం దేహాన్తరం నవం నవం జలూకావత్సంక్రమన్తే సవిజ్ఞానా ఏవ- *సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. యద్యప్యుపసంహృతకరణాస్సన్తో దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి- తథాపి స్వప్నవద్దేహాన్తరప్రాప్తినిమిత్తకర్మోద్భావితవాసనాజ్ఞానేన సవిజ్ఞానా ఏవ దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి- శ్రుతిప్రామాణ్యాత్. తథాఽర్చిరాదినా ధూమాదినా చ గమనం - స్వప్న ఇవోద్భూతవిజ్ఞానేన లబ్ధవృత్తికర్మనిమిత్తత్వాదమునస్య. న తథాఽనుశయినాం వ్రీహ్యాదిభావేన జాతానాం చ సవిజ్ఞానమేవ రేతస్సిగ్యోషిద్దేహసమ్బన్ధ ఉపపద్యతే-నహి వ్రీహ్యాదిలవనకణ్డనపేషణాదౌ చ సవిజ్ఞానానాం స్థితిరస్తి. నను చన్ద్రమణ్డలాదప్యవరోహతాం దేహాన్తరగమనస్య తుల్యత్వాజ్జలూకావత్సవిజ్ఞానతైవ యుక్తా- తథా సతి ఘోరో నరకానుభవః ఇష్టాపూర్తాదికారిణాం చన్ద్రమణ్డలాదారభ్య ప్రాప్తో యావ ద్బ్రాహ్మణాదిజన్మ, తథా చ సత్యనర్థాయైవేష్టాపూర్తాద్యుపాసనం విహితం స్యాత్. శ్రుతేశ్చాప్రామాణ్యం ప్రాప్తం -వైదికానాం కర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాత్. న- వృక్షారోహణపతనవద్విశేషసమ్భవాత్. దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సోః కర్మణా లబ్ధవృత్తిత్వాత్కర్మణోద్భావితేన విజ్ఞానేన సవిజ్ఞానత్వం యుక్తం- వృక్షాగ్రమారోహత ఇవ ఫలం జిఘృక్షోః. తథాఽర్చిరాదినా గచ్ఛతాం, సవిజ్ఞానత్వం భవేత్ ధూమాదినా చ చన్ద్రమణ్డలమారురుక్షతాం,. న తథా చన్ద్రమణ్డలాదవరురుక్షతాం వృక్షాగ్రాదివ పతతాం సచేతనత్వమ్. యథా చ ముద్గరాద్యభిహతానాం తదభిఘాతవేదనానిమిత్తసంమూర్ఛితప్రతిబద్ధకరణానాం స్వదేహేనైవ దేశాద్దేశాన్తరం నీయమానానాం విజ్ఞానశూన్యతా దృష్టా- తథా చన్ద్రమణ్డలాన్మనుష్యాదిదేహాన్తరం ప్రత్యవరురుక్షతాం స్వర్గభోగనిమిత్తకర్మక్షయాన్మృదితాద్దేహానాం ప్రతిబద్ధకరణానామ్. అత స్తేపరిత్యక్తదేహబీజభూతాభిరద్భిర్మూర్ఛితా ఇవాకాశాదిక్రమేణేమామవరుహ్య కర్మనిమిత్తజాతిస్థావరదేహైస్సంశ్లిష్యన్తే ప్రతిబద్ధకరణత

యాఽనుద్భూతవిజ్ఞానా ఏవ. తథాలవనఖణ్డనపేషణసంస్కారభక్షణరసాదిపరిణామరేతస్సేకకాలేషు తూర్ష్ణీం దేహాన్తరారమ్భకస్య కర్మణోఽలబ్ధవృత్తిత్వాత్ దేహబీజభూతాప్సమ్బన్ధాపరిత్యాగేనైవ సర్వాస్వవస్థాసు వర్తన్త ఇతి జలూకావత్త్వం న విరుధ్యతే అన్తరాళే స్వాపిజ్ఞానం మూర్ఛితవదేవేత్యదోషః. న చ వైదికానాం కర్మణాం హింసాయుక్తత్వేనోభయహేతుత్వం శక్యమనుమాతుం - హింసాయాః శాస్త్రచోదితత్వాత్. అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి శ్రుతేః శాస్త్రచోదితాయా హింసాయా నాధర్మహేతుత్వమభ్యుపగమ్యతే. అభ్యుపగతేఽప్యధర్మహేతుత్వే మన్త్రైర్విషాదివత్తదపనయోపపత్తేర్న దుఃఖకార్యారమ్భకత్వోపపత్తిర్వైదికానాం కర్మణాం మన్త్రైర్నిర్విషభక్షణస్యేతి. ౨౭

ఆ.— ఉక్తేషు - సముద్రాదివ్యతిరిక్తేషు ప్రదేశేష్వితి యావత్. తత్ర ఇతి - అనుశయినోఽనిష్టత్వే ఇత్యేతి-ప్రసిద్ధికథ్యతే. కథమస్మిన్వాక్యే బహువచనేనానుశయినాం బహుత్వాన్నిర్దేశః - తత్రాహ (క్షీణకర్మణామితి) కథం మేఘాభూత్వా ప్రవర్షతీత్యాదావేకవచననిర్దేశః - తత్రాహ (మేఘాదిష్వితి) యే పూర్వే మేఘాదయోఽనుశయినః - తేషు ప్రత్యేకమభివ్యక్తి దేవతానామనేకరూపత్వాత్ తదుపశ్లిష్టానామనుశయినామప్యేకవచనేన నిర్దేశో యుక్త ఇత్యర్థః అతో వై ఖల్విత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) అనుశయినాం దుర్నిష్క్రమణమిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (యతఇత్యాదినా) పర్వతాదిభిః క్షిప్తానామనుశయినాం తైర్భక్షితత్వేన సజాతీయత్వేన సముద్భవో భవిష్యతీతిచేత్. నేత్యాహ (తేపీతి) పక్వరాదయోఽపి జలచారిభిరన్యైర్భక్ష్యన్తే - తథా చ సముద్రే పతితానామనుశయినాం తత్రైవ లయస్స్యాదిత్యర్థః. న స్వేవమనుశయినః స్వముద్రేలీనాః తత్పునరుద్ధర్తుం శక్యన్తే - తథా చ స్వరవినాశః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలధరైరితి) (సముద్రాస్వేతీతి) తృతీయా సహార్థే. తర్హి సర్వవ్యాఘ్రాద్యుపభుక్తానామనుశయినాం తత్స్వసజాతీయదేహభోగః స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (భక్షితాస్చేతి) స్థితస్త్వేన సర్వాదయోఽభక్ష్యన్తే - తేభ్యస్తత్స్వసజాతీయత్వేనానుశయినాముద్భవస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (తేపీతి) తథాపి యదోర్ధ్వస్థితానామపి వర్తనాత్తే రేతస్సిగ్భోగముపియదా కదాచిత్ప్రాప్యేరన్నితిచేత్. నేత్యాహ (కదాచిదితి) తథాపి భక్ష్యేషు జాతానాం రేతస్సిగ్భోగస్సంభవస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (భక్ష్యేష్వపీతి) ఇతిశబ్దోఽయమప్యర్థేన పూర్వేణ సమ్బధ్యతే. పూర్వమతశ్శబ్దో హేతుపరతయా వ్యాఖ్యాతః. సంప్రతి వ్రీహ్యాద్యవస్థావాచకత్వేన తం వ్యాచష్టే (అథవేతి) దుర్నిష్ప్రపతతరమితి తకారసహితేన తేనాభివివక్షితమర్థమాహ (వ్రీహియవాదీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తర్హి తేషామన్తరాలే విశీర్ణానాం దేహభాగిత్వాభావాదనుశయవైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కదాచిదితి) కాకతాలీయయా వృత్త్యా-యాదృచ్ఛికన్యాయేనేతి యావత్. అనుశయాఖ్యస్య కర్మణో భావిదేహారమ్భకత్వం ముఖం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) అనుశయినో రేతస్సిగాకారభాక్త్వే హేతుమాహ (రేతస ఇతి) తస్య రేతస్సిగాకృతా- తదంశేన భావితత్వాత్ - సంస్కృతత్వాత్. తదన్నసంభూతత్వాత్తద్రూపేణ గర్భాశయమనుప్రవిష్టోఽనుశయీ రేతస్సిగాకృతిర్భవతీత్యర్థః. రేతసో రేతస్సిగ్భావసముత్థత్వే ప్రమాణాన్తరే యత్ శ్రుతిరిత్యాహ (సర్వేభ్య ఇతి) రేతోరూపేణ గర్భాశయం ప్రవిష్టస్య రేతస్సిగాకారత్వముక్తం నిగమయతి (అత ఇతి) అనుశయినో రేతస్సిగాకారత్వే లౌకికానుభవమనుకూలయతి (తథేతి) చన్ద్రస్థలస్ఖలితానామవరోహతాం వ్రీహ్యాదిదేహసంశ్లిష్టానాం గ్రాసీయసాకాలేన దేహాన్తరలాభశ్చేత్ - తర్హి వ్రీహ్యాదిదేహాభిమానినామపి దుశ్శకం నిష్క్రమణం - వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషాదిత్యత ఆహ (యోనిష్వితి) వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషేఽపి తత్తద్దేహభాజాం తతో నిస్సరణమశక్యం న భవతీత్యాశఙ్క్య విశేషమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) ॥ శరీరజైః కర్మదోషైః యాతి స్థావరతాం నర ఇత్యాదిస్మృతౌ యేషాం కర్మనిమిత్తం స్థావరజన్మ శ్రుతం- తేషాం కర్మక్షయ ఏవావధిః. అవరోహతాం తు కర్మాసక్తేరనాస్త్యేవమస్యేత్యర్థః. యథా జలూకాత్మనా స్థితో రస్థ్యాద్... తరణ్డీకృభూతానజహాతి - తథాఽనుశయినో వ్రీహ్యాదిదేహభాజోఽపి తత్త్యాగేన దేహాన్తరం గచ్ఛన్త ఇతి స్వోపాయయవిజ్ఞానవన్తశ్చ గచ్ఛన్తీత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (సవిజ్ఞాన ఇతి) అథోపసంహృతకరణానాం జ్ఞానే కారణాసమ్భవాత్ కథం సవిజ్ఞానత్వం - తత్రాహ (యద్యపీతి) దృష్టకారణాభావేఽప్యదృష్టవశేనైకం వాసనాత్మకం జ్ఞానోత్పత్తౌ నిమిత్తమితి తేన సవిజ్ఞానా ఏవ గచ్ఛన్తి దేహాన్తరమిత్యర్థ హేతుమాహ (శ్రుతి స్మృతీ) శ్రుతిరత్ర - బృహదారణ్యకశ్రుతిః. యథా సవిజ్ఞానానామేవ వ్రీహ్యాదిదేహాన్తరగమనం - తథాజ్ఞానినామప్యర్చిరాదినా, కర్మిణాం ధూమాదినా, చగమనం స్వప్నవదుద్భూతవాసనాత్మకవిజ్ఞానానామేవేత్యాహ (తథేతి) తేషాం సవిజ్ఞానత్వే హేతుమాహ (లఙ్ఘ్యత్వేతి) అనుశయినామపి తర్హి వ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టానాం రేతస్సిగాదిదేహసమ్బన్ధః సవిజ్ఞానానామేవేతిచేత్. నేత్యాహ (నత్వితి) అనుపపత్తౌ హేతుమాహ (నహీతి) వ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టానామనుశయినాం సవిజ్ఞానత్వే తల్లవనాదౌ తజ్జీవవత్తేషామపి ప్రవాసప్రసఙ్గాన్న రేతస్సిగాదిసమ్బన్ధస్సిద్ధ్యేదిత్యర్థః. వ్రీహ్యాదిషు దేహాన్తరం గచ్ఛత్సు విజ్ఞానవత్త్వోపలమ్భాదనుశయిష్వపి దేహాన్తరప్రాప్తేరవిశేషాద్యుక్తం సవిజ్ఞానత్వమితిశఙ్కతే (నన్వితి) తృణాత్తృణాన్తరం ప్రతిజలూకాగమనవదవరోహతామపి దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిగమనస్య తుల్యత్వాద్వ్రీహ్యాదివదుక్తా సవిజ్ఞానతేతి యోజనా. అస్తు తేషాం సవిజ్ఞానత్వం - కా హానిరిత్యత ఆహ (తథా సతీతి) ఇష్టాపూర్తాదికారిణామన్తరాలే నరకానుభవః - తథా చ నలితదనుష్ఠానస్యానర్థార్థం విహితత్వే శ్రేయస్సాధనవిషయకస్య శాస్త్రం విరుధ్యేతేత్యాహ (శ్రుతేశ్చేతి) యథాబుద్ధిపూర్వం వృక్షమారోహతాం సవిజ్ఞానత్వేఽపి తస్మాదబుద్ధిపూర్వం పతతాం న సవిజ్ఞానత్వం విజ్ఞాయతే- తథా చన్ద్రమణ్డలాదవరోహతాం సవిజ్ఞానత్వేఽపి తతోఽవరోహతాం నైవ తదస్తి - ఉద్భూతకర్మాభావాదిత్యారోహావరోహయోర్జ్ఞానవిశేషసమ్భవాత్ న పరిహరతి (సత్యమితి) సద్వీహవాక్యం వివృణోతి (దేహాదిత్యాదినా) చన్ద్రాద్ గచ్ఛతాం సవిజ్ఞానత్వే ప్రతిభవేదితి సమ్బన్ధః. అవరోహతాం జీవానాం సర్వథా విజ్ఞానసామర్థ్యం న యుక్తం- తేషాం చైతన్యస్వాభావ్యాత్. వృత్త్యుత్పత్తిమపి విజ్ఞానమాత్రమస్త్యేవేత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తరమాహ (యథా చేతి) తేన - ముద్గరాదినాఽభిఘాతః - తేన హేతునా యద్వేదనాఖ్యనిమిత్తం - తేన సమ్మూర్ఛితాని ప్రతిబద్ధాని వాకరణాని యేషాం తే

షామితియావత్. మృదితః- వినష్టోఽప్యయఃష్ఠాలోదిహబావాయేషాంతేషాం. తతఏవ ప్రతిబద్ధకరణానాం - యుక్తావిజ్ఞానశూన్యత్వేఽసమ్బన్ధః. లబ్ధో క్తదృష్టాన్తవశాచ్చన్ద్రమణ్డలాదవరోహతాం విజ్ఞానశూన్యాస్సిద్ధ్యన్తీతి సఙ్గమయతి (అత ఇతి) కథాపిమూర్ఛితానాంస్థూలదేహసద్భావాద్దృష్టాన్తరగమనంయుక్తం - అవరోహతాంతుతదభావేకథంవ్రీహ్యాదిభావస్సమ్భవతీత్యతఆహ (అపరిత్యక్తేతి) సపరిత్యక్తందేహభావస్యబీజం- కర్మా,పూర్వం యాభిరద్భిః-తాభిరుపహితాజీవాఃపూర్ఛితవద్విజ్ఞానశూన్యాఃగగనాదిక్రమేణపృథివీంప్రాప్యకర్మఫలభూతజాతిస్థావరశరీరైస్సంశ్లిష్యన్తఇతిసమ్బన్ధః. స్థావరదేహసమ్బన్ధిత్వాత్తద్గతజీవవత్తదాసఞ్జ్ఞానత్వంసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిబధ్నాతి) వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషావస్థాయామనుశయినాంకర్మణో నుద్భూతవృత్తిత్వాత్, కరణానాంచతత్ప్రవృత్తిలాభాభావా, దనుద్భూతవిజ్ఞానత్వంయుక్తమిత్యర్థః. నకేవలంవ్రీహ్యాదిసంశ్లేషకాలేఽనుద్భూతవిజ్ఞానత్వం- కింతువ్రీహ్యాద్యవనాదికాలేపీత్యాహ (తథేతి) పాకః-సంస్కారః. రసాదీత్యాదిశబ్దేనశోణితమాంసమేదోఽస్థిమజ్జారేతాంస్యుచ్యన్తే. తస్మిన్కాలేమూర్ఛితవదనుద్భూతవిజ్ఞానత్వే దేహాద్బహిర్నిర్గతానాం ప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేస్తదవస్థైవేతిహేతుమాహ(దేహేతి) అలబ్ధవృత్తిత్వాదితిభేదః కథంపునరనుశయినాంవిజ్ఞానశూన్యత్వే * తదృష్టాన్తత్వేనజలూకాయాః తృణాత్ తృణాన్తరంగత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాదౌ సచేతనాజలూకాదృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే- తత్రాహ (దేహబీజభూతేతి) సర్వాస్వవస్థాసు-తాసువ్రీహ్యాదిసంశ్లేషతల్లవనాదివశాస్వితియావత్. నచేతనావత్త్వంజలూకాదృష్టాన్తేవివక్షితం- కింతుసాతత్యమాత్రమితిభావః. జలూకావత్త్వం - జలూకాసాదృశ్యమనుశయినామిత్యర్థః. ఆరోహతాంసవిజ్ఞానత్వ, మవరోహతాంవిజ్ఞానరాహిత్య, మిత్యుపపాద్యారోహతామపియావత్స్వావస్థానైభృఃకరణాన్యుపసంహృత్యహృదయేఽవస్థానం - తావదేవసవిజ్ఞానత్వం-నదేహాద్బహిర్నిర్గతానాంప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేఃతదస్తి. అనుశయినాంతుచన్ద్రమణ్డలాదవరురుక్షతామపినభావిదేహపర్యన్తావాసనాదీర్ఘా భవతి- ప్రమాణాభావాదిత్యాహ (అన్తరాళేష్వితి) చన్ద్రమణ్డలాదవరోహతాందేహాన్తరగమనస్యతుల్యత్వేపివిజ్ఞానశూన్యత్వమదుష్టమిత్యుపసంహరతి (ఇత్యదోష ఇతి) యత్తుహింసానుగ్రహాత్మకత్వాదిష్టాదికర్మణాంస్థావరత్వమపితత్ఫలమేవ-తథాచవైదికానాంకర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాదప్రామాణ్యంశ్రుతేరితి- తత్రాహ (నచేతి) ఉభయహేతుత్వం- అర్థానర్థహేతుత్వమితియావత్. *అహింసన్సర్వాభూతాన్యన్యత్రతీర్థేభ్యః ఇత్యాదిశ్రుత్యా శాస్త్రచోదితేషు వైదికేషుకర్మసుహింసానానర్థహేతురిత్యాహ (అభ్యుపగతేపీతి) యద్యపిస్వరూపేణహింసాఽనర్థహేతురభ్యుపగమ్యతే- తథాపితద్యుక్తానాంవైదికకర్మణాంనానర్థారమ్భకత్వం. యథాస్వరూపేణవిషద్రవ్యాదేర్మరణజ్వరాదిహేతుత్వేపి మన్త్రశర్కరాదిభిస్సంయోగాపయుక్తస్యనతత్కార్యారమ్భకత్వం- తథాహింసాయాఃస్వతోఽధర్మహేతుత్వేపివైదికకర్మనిష్ఠాయాః నతద్ధేతుత్వం - వైదికైశ్శాస్త్రైరేవకర్మణిశాస్త్రకృతదోషాపనయనసిద్ధేరిత్యర్థః. పూర్వోక్తమేవదృష్టాన్తంస్పష్టయతి (మన్త్రేణేతి) తేనసంయోగేనమన్త్రసంయుక్తస్యవిషస్యానర్థహేతుత్వేనపుష్టిహేతుత్వవద్వైదికకర్మానుప్రవిష్టాయాహింసాయాః పురుషార్థహేతుత్వమేవ- * ఆశుద్ధమితిచేన్నశబ్దాదితిన్యాయాదిత్యర్థః. ౯

౧౦.— (అభ్రంభూత్వామేఘోభవతి) * మిహసేచనఇతిధాతోఃపచాద్యచ్ప్రత్యయేన్యఙ్క్వాదిత్వాత్కుత్వేమేఘ ఇతిరూపం. తతశ్చసేచకశబ్దేనవర్షోన్ముఖావస్థోచ్యతే. ఏవమేవాభ్రమేఘయోర్భేదోవ్యాసార్యైరుక్తః. (మేఘోభూత్వాప్రవర్షతి) మేఘసంశ్లిష్టోభూత్వావర్షధారారూపేణభూమౌపతతీఫలితార్థః. (తఇహవ్రీహియవాఓషధివనస్పతయస్తిలమాషాఇతిజాయన్తే) తే - వర్షసంశ్లిష్టభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తాజీవాః. ఇహ-భూమౌపతిత్వావ్రీహియవాదిరూపేణజాయన్తఇత్యర్థః. అత్రతేనరూపేణజననంనామ-నస్థావరభావప్రతిపత్తిః-స్థావరత్వప్రాప్తిహేతుభూతకర్మణామిహాకీర్తనాత్. కింతుజీవాన్తరాధిష్ఠితేషువ్రీహ్యాదిషుసంశ్లేషమాత్రం. సూత్రితంచ*అన్యాధిష్ఠితేషుపూర్వవదభిలాపాదితి. (అతోవైఖలుదుర్నిష్ప్రపతరం) అతః- స్థావరాదిభావాత్ అతిచిరేణనిర్గమనంభవతీత్యర్థః. అత్రఖలన్తాద్దుర్నిష్ప్రపతశబ్దాదతిశాయనికేతరప్ప్రత్యయే, ఛాన్దసేతశబ్దలోపే, దుర్నిష్ప్రపరమితిరూపం. తతశ్చాతిశయస్యప్రతియోగ్యాకాఙ్క్షాయాంప్రాగనుక్రాన్తాకాశాదీనాంబుద్ధౌసన్నిధానాత్తేషామేవప్రతియోగిత్వేనాన్వయస్స్యాత్. తతశ్చవ్రీహ్యాదిష్వాకాశాద్యపేక్షయాచిరావస్థానోక్త్యాఆకాశాదిష్వవస్థానస్యతదపేక్షయాల్పకాలత్వంపర్యవస్యతి. ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * ఛాన్దసస్తశబ్దలోపః- దుర్నిష్ప్రపతరమితి- దుఃఖనిష్క్రమణతరమిత్యర్థఇతి. నచ * తయోరేవక్యర్థఖలర్థాఇతిఖలోభావకర్మమాత్రవిషయత్వాత్, పతేశ్చాకర్మకత్వేనభావార్థస్యైవపరిశిష్టత్వాత్, తత్రచభావార్థస్యప్రకర్షాభావా, త్తరపోదౌర్లభ్యమితివాచ్యం- శుక్లతరామిత్యాదిప్రయోగాత్ భావార్థేపిప్రకర్షసమ్భవాత్, కర్తృప్రత్యయపచాద్యజన్తాత్తరపస్సమ్భవా, చ్చభాష్యస్యనానుపపత్తిః. యద్వా- * అతోయచ్ఛన్దసిగత్యర్థేభ్యఇతి [illegible]వి శేషవిహితఖలర్థయుజన్తఏవాయంశబ్దః. రేఫరూపవర్ణవికారశ్ఛాన్దసః. నన్వస్యతరప్ప్రత్యయత్వాభావేపూర్వనిర్దిష్టాకాశాదిభ్యోఽతిశయః [illegible]చిరావస్థానంవాకథంసిధ్యేదితివాచ్యం - వైశబ్దస్యావధారణార్థతయా అతశ్శబ్దితాద్వ్రీహ్యాదిభావాదేవచిరంనిష్క్రమణేకథితేతతఃపూర్వనిర్దిష్టేభ్యఆకాశాదిభ్యోఽచిరాన్నిష్క్రమణంసిధ్యతి. తశబ్దలోపశ్ఛాన్దసఇతిభాష్యస్యాపివర్ణలోపేనవావర్ణవికారేణవాదుఃఖాకథంచిత్సాధుత్వంసమర్థనీయమిత్యత్రతాత్పర్యం. వ్రీహ్యాదయోహిగిరితటాదుదకస్రోతసాఊహ్యమానానదీంప్రాప్నువన్తి- తతస్సముద్రం- తతోమకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేప్యన్యైః. తత్రైవచమకరేణసహసముద్రేవిలీనాస్సముద్రామ్భోభిస్సహజలధరైరాకృష్టాఃపునర్వర్షధారాభిః మరుదేశేశిలాతలేవాఽగమ్యేవాపతితాస్తిష్ఠన్తి. కదాచిద్వ్యాళమృగాదిపీతాః- తేభక్షితాశ్చాన్యైః- తేప్యన్యైరిత్యేవమ్ప్రకారాఃపరివర్తేరన్. కదాచిదభక్ష్యేషుస్థావరేషుజాతాస్తత్రైవశుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపిస్థావరేషుజాతానాంరేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధోదుర్లభఏవ - బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతోదుర్నిష్క్రమణత్వం. (యోయోహ్యన్నమత్తియోరేతస్సిఞ్చతితద్భూయఏవభవతి) అత్రనఇత్యధ్యాహారః. యోవ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టోఽవరోహతిజీవః - సఃయోయోఽన్నమత్తి, యోరేతస్సిఞ్చతి,- భూయః-పశ్చాత్తద్భవతి-రేతస్సిగ్భావంప్రాప్నోతి. ఆకాశాదిభావవత్ రేతస్సిగ్భావోప్యౌపచారికః. రేతస్సిగ్యోగీభవతీత్యర్థః. ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తం. ౯

§ అత్ర కతిపయగ్రన్థో గళితః.

మూ.— తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వాఽథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా॥ ౭

అథైతయోః పథోర్న కతరేణచ న తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయꣳ స్థానం తేనాసౌ లోకో న సంపూర్యతే తస్మాజ్జుగుప్సేత తదేష శ్లోకః॥ ౮

శం.— తత్ - తత్ర తేష్వనుశయినాం య ఇహ - లోకే రమణీయం - శోభనం చరణం - శీలం యేషాం తే రమణీయచరణాః. రమణీయచరణేనోపలక్షితః శోభనోఽనుశయః - పుణ్యం కర్మ యేషాం - తే రమణీయచరణా ఉచ్యన్తే. క్రౌర్యానృతమాయావర్జితానాం హి శక్య ఉపలక్షయితుం శుభానుశయసద్భావః తేనానుశయేన పుణ్యేన కర్మణా చన్ద్రమణ్డలే భుక్తశేషేణాభ్యాశో హ - క్షిప్రమేవ. యదితి క్రియావిశేషణం. తే రమణీయాం - క్రౌర్యాదివర్జితాం యోనిమాపద్యేరన్ - ప్రాప్నుయుః బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వా స్వస్వకర్మానురూపేణ. అథ - పునర్యే తద్విపరీతాః కపూయచరణోపలక్షితకర్మాణోఽశుభానుశయా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యథాకర్మ యోనిమాపద్యేరన్. కపూయామేవ - ధర్మసమ్బన్ధవర్జితాం జుగుప్సితాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా స్వకర్మానురూపేణైవ. ౭

ఆ.— * తస్మాదయమేవ భవతీత్యేతత్ప్రసఙ్గాగతం పరిసమాప్య ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (తత్రేతి) * అన్యాయ్యథక్షి సెపూర్వవదఖిలాసాదితస్యాయేన తేషు వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లిష్టా యేఽనుశయినః - తేషాం మధ్యే యే కేచిదస్మిల్లోకే చన్ద్రమణ్డలప్రాప్తేః ప్రాగవస్థాయామనుష్ఠితాభుక్తరమణీయచరణాః - తే రమణీయాం యోనిం ప్రాపద్యేరన్నితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (శోభనమితి) కథం రమణీయచరణానురోధే సశోభనోఽనుశయో లక్ష్యతే - తత్రాహ (క్రౌర్యేతి) తే ఖల్వనుశయినో రేతస్సిగ్యోగానన్తరం తేన కర్మణా రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నితి యత్ - తత్క్షిప్రమేవేతి యోజనా. తత్రాపి హేతుమాహ (స్వస్వకర్మేతి) అథేతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (పునరితి) తద్విపరీతాః - తేభ్యో విలక్షణా ఇతి యావత్. తే కపూయాం యోనిమశుభానుశయవశాద్రేతస్సిగ్యోగానన్తరమాపద్యేరన్నితి యత్ - తదపి క్షిప్రమేవేతి యోజనా. తత్రాపి యోనివిశేషే కారణమాహ (స్వకర్మేతి) ౭

రం.— (తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నిత్యాది) తత్ - తేషు యే అభ్యాశః - అభ్యాగస్తాః. అభ్యాశ్యాస్వాదగశేద్రాతోఽక్విబన్తాద్బహువచనాన్తోఽయం శబ్దః. పరలోకాదిహలోకం ప్రత్యవతరన్త ఇత్యర్థః. హేతి ప్రసిద్ధౌ. యత్ - య ఇహ రమణీయచరణాః - చర్యత ఇతి చరణం - కర్మ. రమణీయకర్మాణః, భుక్తశిష్టపరిపక్వసుకృతకర్మయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. అత్ర యదాశబ్దానురోధాత్ తదేత్యస్యాధ్యాహర్తవ్యం. తదా తే రమణీయాం బ్రాహ్మణాదియోనిమాప్నువన్తీత్యర్థః. కపూయచరణాః - కుత్సితకర్మాణ ఇత్యర్థః. భుక్తశిష్టకర్మానుసారిజన్మ ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— యే తు రమణీయచరణా ద్విజాతయః - తే స్వకర్మస్థాశ్చేదిష్టాపూర్తాదికారిణః - తే ధూమాదినా గచ్ఛన్త్యాగచ్ఛన్తి చ పునః పునర్ఘటీయన్త్రవత్. విద్యాం చేత్ప్రాప్నుయుః - తదాఽర్చిరాదినా గచ్ఛన్తి. యదా తు న విద్యాసేవినో, నాపీష్టాపూర్తాదికర్మ సేవన్తే - తదాఽథైతయోః పథోః - యథోక్తయోరర్చిర్ధూమాదిలక్షణయోర్న కతరేణ - అన్యతరేణ చ నాపి యన్తి. తానీమాని భూతాని క్షుద్రాణి దంశమశకకీటాదీన్యసకృదావర్తీని భవన్తి. అత ఉభయమార్గపరిభ్రష్టా హ్యసకృజ్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యర్థః. తేషాం జననమరణసన్తతేరనుకరణమిదముచ్యతే (జాయస్వ మ్రియస్వేతి) ఈశ్వరనిమిత్తచేష్టోచ్యతే. జననమరణలక్షణేనైవ కాలయాపనం భవతి - న తు క్రియాసు శోభనేషు భోగేషు వా కాలోఽస్తీత్యర్థః. ఏతత్ - క్షుద్రజన్తులక్షణం తృతీయం - పూర్వోక్తౌ పన్థానావపేక్ష్య. స్థానం - సంసరతాం. యేనైవం దక్షిణమార్గగా అపి పునరాగచ్ఛన్తి, అనధికృతానాం జ్ఞానకర్మణోరగమనమేవ దక్షిణే పథి, - తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే. పఞ్చమస్తు ప్రశ్నః పఞ్చాగ్నివిద్యయా వ్యాఖ్యాతః. ప్రథమో దక్షిణోత్తరమార్గాభ్యామపాకృతః. దక్షిణోత్తరయోః పథోర్వ్యావర్తనాపి - మృతానామగ్నౌ ప్రక్షేపస్సమానః, తతో వ్యావర్తన్తేఽర్చిరాదినాన్యే [illegible]మాదినా, పునరుత్తరదక్షిణాయనే షణ్మాసాన్ ప్రాప్నువన్తః సంయుజ్య పునర్వ్యావర్తన్తే - అన్యే సంవత్సరం - అన్యే మాసేభ్యః పితృలోకమితి వ్యాఖ్యాతా. పునరావృత్తిరపి దక్షిణానుశయినాం చన్ద్రమణ్డలాదాకాశాదిక్రమేణోక్తా. అముష్య లోకస్యాపూరణం స్వశబ్దేనైవోక్తం - తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇతి. యస్మాదేవం కష్టా సంసారగతిః - తస్మాజ్జుగుప్సేత. యస్మాచ్చ జన్మమరణజనితవేదనానుభవకృతక్షణాః క్షుద్రజన్తవో ధ్వాన్తే ఘోరే దుస్తరే ప్రవేశితాః సాగర ఇవాగాధేఽప్లవే నిరాశాశ్చోత్తరణం ప్రతి - తస్మాచ్చైవంవిధాం సంసారగతిం జుగుప్సేత - బీభత్సేత. ఘృణీ భవేన్మా భూదేవంవిధే సంసారమహోదధౌ ఘోరే పాత ఇతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః పఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుతయే. ౮

ఆ.— తృతీయం స్థానమవతారయితుం పూర్వోక్తౌ పన్థానౌ సఙ్క్షిప్యానువదతి (యే త్వితి) శుభానుశయవశాద్యే కేచిద్బ్రాహ్మణాదియోనిమాపన్నాః - తే స్వవర్ణాశ్రమవిహితకర్మనిష్ఠాస్సన్తో యదీష్టాదికర్మకృతవన్తః - తదా దక్షిణేన పథా చన్ద్రం గచ్ఛన్తి. తత్ర చ భోక్తవ్యే కర్మణి భోగేన క్షీణే పునరవశిష్టేన కర్మణా పృథివీమాగచ్ఛన్తి. ఏవం ఘటీయన్త్రవత్పునః పునరారోహన్తోఽవరోహన్తశ్చ కేవలకర్మిణో దృశ్యన్తే. యది చేద్ద్విజాతయస్స్వ

ఉ.— స్తేనో హిరణ్యస్య సురాం పిబగ్ శ్చ గురోస్తల్పమావసన్ బ్రహ్మహా చ। ఏతే పతన్తి చత్వారః పఞ్చమశ్చాచరగ్ స్తైరితి॥ ౯

అథ హ య ఏతానేవం పఞ్చాగ్నీన్ వేద న సహ తైరప్యాచరన్ పాప్మనా లిప్యతే శుద్ధః పూతః పుణ్యలోకో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

కర్మస్థాస్సన్తో జ్ఞానం లభేరన్- ఉత్తరేణ యానేనైతో బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్తీత్యర్థః ఇదానీం తృతీయస్థానముపదిశతి (యదాత్విత్) పౌనఃపున్యేలాక్షణ్యవైకవచనాన్తయోస్సర్వాఖ్యాతేషు విధానాత్ పునఃపునర్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యస్మిన్నర్థే జాయస్వ మ్రియస్వేతి ప్రయోగ ఇత్యాహ (తేషామితి) యద్వా- సర్వేశ్వరో మార్గద్వయభ్రష్టం దృష్ట్వా తం జాయస్వ మ్రియస్వేతి ప్రేరయతీత్యేతదిహోచ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. తేనాసావిత్యాది వాక్యం వ్యాచష్టే (యేనైవమితి) ఉక్తయా రీత్యా నిర్ణీతాన్ ప్రశ్నాన్ వివిచ్య ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం కథయతి (పఞ్చమస్త్వితి) న్యావర్తనాపి- వ్యాఖ్యాతేత్యుత్తరత్ర సస్పష్టః. మృతానాం - విదుషామవిదుషాం చేత్యర్థః. తత్ర- అన్యేషాస్తేన నరకం విదుషాం కర్మిణాం చ. అన్యే సంవత్సరమితి- జ్ఞానినోగృహ్యన్తే. అన్యే పితృలోకమితి - కేవలకర్మిణ ఇతి విభాగః. క్షీణానుశయానాం- చన్ద్రలోకే భోక్తవ్యం కర్మ భోగేన క్షయితవతామితి యావత్. స్వశబ్దేనైవానుభవతి (తే నేతి) కిమర్థమేషాం మహాయానసమతీతా సంసారగతిరుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తృతీయస్థానస్య కష్టత్వం స్పష్టయతి (జన్మేతి) జన్మాదినా జనితా యా వేదనా- తదనుభవే కృతక్షణః- అవసరః. నాన్యత్ర యేషాం- తథా. అప్లవ ఇతి చ్ఛేదః. తృతీయస్థానపతితరక్షణోపాయత్వమస్త్యాద్యకష్టతేత్యభిప్రేత్యాహ (తస్మాచ్చేతి) సంసారగత్యపవర్గస్యతాత్పర్యముక్త్వా పఞ్చాగ్నివిద్యాయామనుష్ఠానసిద్ధ్యర్థం తత్స్తావకం శ్లోకముదాహృత్య వ్యాచష్టే (తదేతస్మిన్నిత్యాదినా) పఞ్చాగ్నివిద్యామాహాత్మ్యం సమ్యగర్థః. ౮-౯

శం.— * వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా ఇతి చతుర్థప్రశ్నం ప్రతివక్తి (అథైతయోః పథోర్న కతరేణ చ తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేతి) అథశబ్దః ప్రతివచనాన్తరోపక్రమే. యాని భూతాన్యుక్తయోః- ఏతయోర్దేవయానపితృయాణయోః పథోర్మధ్యే కతరేణ చన - కేనాపి మార్గేణ న గచ్ఛన్తి. మార్గద్వయప్రాప్తిహేతుభూతవిద్యాకర్మరహితా ఇత్యర్థః. తానీమాని భూతాని క్షుద్రాణి- దంశమశకకీటాదీని అసకృదావర్తీని భవన్తి- జాయస్వ మ్రియస్వేతి భవన్తి- పునఃపునర్జాయన్తే మ్రియన్త ఇత్యర్థః. పస్యస్ప్విబధానాం ఖాదేత్యయనుభ్యవహరతీత్యస్య పునఃపునః పిబతి పునఃపునః ఖాదతీతి హ్యయమర్థః- తద్వత్క్రియాసమభిహారే లోట్. * లోటో హిస్వౌ వా చ తధ్వమోరితి పౌనఃపున్యే- క్రియాసమభిహారే లోట్ తధ్వమోర్హిస్వాదేశవిధానాత్ జాయస్వ మ్రియస్వేతి రూపం. * యథావిధ్యనుప్రయోగః పూర్వస్మిన్ సముచ్చయే సామాన్యవచనస్యేతి భవన్తీతి సామాన్యశబ్దస్యానుప్రయోగః. ఉక్తంచ వ్యాసార్యైః * పురీమవస్కన్దలునీహి నన్దనమితి వదతి. (ఏతత్తృతీయం స్థానం) అథైతచ్ఛబ్దేన జాయస్వ మ్రియస్వేతి భూతాని భవన్తీతి ప్రథమాన్తశబ్దేన ప్రధానతయా నిర్దిష్టాః పాపకర్మాణః పరామృశ్యన్తే - సర్వనామ్నాం పూర్వనిర్దిష్టప్రధానపరామర్శిత్వాత్. స్థానశబ్దాభిప్రాయేణైకవచనం. పూర్వనిర్దిష్టద్యులోకబ్రహ్మలోకాపేక్షయా తు ద్రజన్మభవనాదిలక్షణస్థానస్య తృతీయత్వాత్ తత్స్థానసమ్బన్ధాత్ పాపకర్మాణః తృతీయం స్థానమిత్యుచ్యన్తే. (తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే) తేన - తృతీయస్థానశబ్దితైః పాపకర్మభిః అసౌ- ద్యులోకో న సమ్పూర్యతే- న ప్రాప్యత ఇత్యర్థః. అత్ర ఏతత్తృతీయం స్థానమిత్యేతచ్ఛబ్దేన పూర్వనిర్దిష్టః పౌనఃపున్యేన జననమరణాదిభవనలక్షణో ధాత్వర్థ ఏవ పరామృశ్యతే- తస్యైవ తృతీయస్థానత్వం - తతశ్చైతస్య తృతీయస్థానస్య సద్భావా, దత్రైవస్థానే జీవానాం ప్రాయేణ ప్రచారా, ద్యులోకగన్తౄణామల్పత్వా, ద్ద్యులోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యుక్తావపి భాష్యస్య న విరోధః. అత ఏవ * ద్యులోకారోహావరోహాభావేన ద్యులోకాసమ్పూర్తివచనాదితి భాషితమితి ద్రష్టవ్యం. (తస్మాజ్జుగుప్సేత) యస్మాత్ సంసారిణాం గతిరుక్తరీత్యా కష్టతరా- తస్మాత్ సంసారాజ్జుగుప్సేత - మాభూన్మే ఏవంవిధః సంసారమహోదధౌ ఘోరే పాత ఇతి సన్దేదిత్యర్థః. ముక్తిఫలకపఞ్చాగ్నివిద్యాస్వరూపజ్ఞానస్య ఫలాన్తరం వక్తుమాహ (తదేష శ్లోకః) తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధిపరః. ఏషః- వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. ౮

శం.— స్తేనో హిరణ్యస్య- బ్రాహ్మణసువర్ణస్య హర్తా, సురాం పిబన్ బ్రాహ్మణస్సన్, గురోశ్చ తల్పం- దారానావసన్, బ్రహ్మహా- బ్రాహ్మణస్య హన్తా, చేత్యేతే పతన్తి చత్వారః. పఞ్చమశ్చ పతతి తైస్సహాచరన్నితి. ౯

రం.— మన్త్రమేవాహ (స్తేనో హిరణ్యస్య సురాం పిబంశ్చ గురోస్తల్పమావసన్ బ్రహ్మహా చేత్యాది) తైరాచరన్- స్తేనాదిభిశ్చతుర్భిః విద్యాయోనిసమ్బన్ధమాచరన్నిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౯

శం.— అథ హ- పునర్యో యథోక్తాన్ పఞ్చాగ్నీన్ వేద- స తైరప్యాచరన్- మహాపాతకిభిస్సహ. న పాప్మనా లిప్యతే. శుద్ధ ఏవ- తేన పఞ్చాగ్నిదర్శనేన పావితో యస్మాత్- పూతః. పుణ్యో లోకః- ప్రాజాపత్యాదిర్యస్య సోఽయం పుణ్యలోకో భవతి. య ఏవం వేద - యథోక్తం సమస్తం పఞ్చభిః ప్రశ్నైః పృష్టమర్థజాతం వేద. ద్విరుక్తిః సమస్తప్రశ్ననిర్ణయప్రదర్శనార్థా.................................. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

౮.— పఞ్చమహాపాతకినస్స్తేనాదీనుద్దిశ్య నైతే- సతః పఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుతిరిహ భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) శుద్ధత్వే హేతుమాహ (తేనేతి) కస్యేదం ఫలమిత్యపేక్షాయాం పూర్వోక్తవిద్యావత్త్వమనువదతి (య ఏవమితి)……………… ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧౦ — (అథ హ య ఏతానేవం పఞ్చాగ్నీన్వేద న సహ తైరప్యాచరన్ పాప్మనా లిప్యత ఇత్యాది) స్తేనాదిభిరుక్తమహాపాతకిభిరపి సహ సంసర్గమాచరన్ పాప్మనా న లిప్యతే. పూర్వోక్తాఘశూన్యో భవతీత్యర్థః (య ఏవం వేద య ఏవం వేదేతి) ప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతికా ద్విరుక్తిః. శిష్టం స్పష్టం. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకాన్యధికరణాన్యుపన్యస్యన్తే- అర్చిరాదిపాదే * కార్యం బాదరిరస్య గత్యుపపత్తేః. కార్యం- హిరణ్యగర్భముపాసీనానేవ అర్చిరాదిర్నయతీతి బాదరిరాచార్యో మన్యతే- పరిచ్ఛిన్నప్రాప్తవ్యస్యైవ హి గతిరుపపద్యతే- నాపరిచ్ఛిన్నపరబ్రహ్మప్రాప్తయే. న హ్యాకాశం ప్రస్థితా దేశవిశేషగన్తారో భవన్తి. * విశేషితత్వాచ్చ. * పురుషోఽమానవ ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీతి గన్తవ్యస్య బహువచనాన్తలోకశబ్దేన విశేషితత్వాత్, పరబ్రహ్మణ ఏకత్వేన బహుత్వాసమ్భవాత్, లోకశబ్దస్య దేశవిశేషవిషయముఖ్యత్వాచ్చ న పరబ్రహ్మణోఽర్చిరాదిప్రాప్యత్వం. నను * స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీతి నపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దేన చతుర్ముఖస్య కథం నిర్దేశ ఇత్యత్రాహ- * సామీప్యాత్తు తద్వ్యపదేశః. * యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వమితి హిరణ్యగర్భస్య ప్రథమజత్వేన బ్రహ్మసామీప్యాత్ బ్రహ్మశబ్దేనాముఖ్యయా వృత్త్యా చతుర్ముఖస్య నిర్దేశ ఉపపద్యత ఇతి భావః. నను హిరణ్యగర్భస్య ద్విపరార్ధావసానే నాశాత్ తం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తేరవర్జనీయత్వాత్ * ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్త ఇత్యనావృత్తిప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధః. తత్రాహ- * కార్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ సహాతః పరమభిధానాత్. * తే బ్రహ్మలోకే తు పరాన్తకాలే పరామృతాత్పరిముచ్యన్తి సర్వే ఇత్యభిధానాత్ కార్యస్య- బ్రహ్మలోకస్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ- బ్రహ్మణా సహ అతః- బ్రహ్మలోకాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి- అతశ్చానావృత్తిశ్రుతిరుపపద్యత ఇతి భావః. * పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాత్. నపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దస్య పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేవ ముఖ్యత్వాత్ పరమేవ బ్రహ్మార్చిరాదిః ప్రాపయతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. తస్య పరిపూర్ణత్వేఽపి * పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి శ్రుత్యనుసారేణ నిశ్శేషావిద్యానివృత్తేర్దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిసాపేక్షత్వాత్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తయే గతిరుపపద్యతే. లోక్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా లోకశబ్దోఽపి బ్రహ్మణ్యుపపన్నః. బహువచనమప్యేకస్మిన్నుపచారాత్ప్రయుజ్యతే. * దర్శనాచ్చ. దర్శయతి చ శ్రుతిర్బ్రహ్మప్రాప్తేర్గతిసాపేక్షత్వం * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి. నను * ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్య ఇతి అర్చిరాదినా గతస్య కార్యప్రజాపతివిషయాభిసన్ధిర్దృశ్యతే- తత్రాహ- * న చ కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిః. నాయం ప్రత్యభిసన్ధిః కార్యహిరణ్యగర్భవిషయః- అపితు పరబ్రహ్మవిషయః- తస్యైవ ప్రజాపతిశబ్దముఖ్యవాచ్యత్వాత్, ఉత్తరత్ర * యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశామితి సర్వావిద్యావిమోకపూర్వకసర్వాత్మభావాభిసన్ధానాత్, * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి బ్రహ్మలోకస్యాకృతత్వేన విశేషితత్వాచ్చ పరమేవ బ్రహ్మార్చిరాదిర్నయతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. * అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతి బాదరాయణ ఉభయథా చ దోషాత్తత్క్రతుశ్చ. అబ్రహ్మభూతం నామాదికం యే బ్రహ్మత్వేనోపాసతే- తే ప్రతీకాలమ్బనాః తద్భిన్నాన్- ప్రకృతివియుక్తం ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకత్వేన యే పఞ్చాగ్నివిద ఉపాసతే, యే చ కేవలం పరం బ్రహ్మోపాసతే,- ఉభయవిధానపి తాన్నయతీతి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే. కేవలం పరమేవోపాసీనాన్నయతీతి పక్షే, కార్యముపాసీనాన్నయతీతి పక్షే, చ * తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్య ఇతి శ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్. నను పఞ్చాగ్నివిదాం యద్బ్రహ్మాత్మకస్వప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వే కిం ప్రమాణం తత్రాహ- తత్క్రతుశ్చేతి. పఞ్చాగ్నివిద్యాయా బ్రహ్మవిద్యాత్వాభావే అర్చిరాదిగతిర్వా, తయా గత్వా బ్రహ్మప్రాప్తిర్వా, న స్యాత్- తత్క్రతున్యాయవిరోధప్రసఙ్గాత్. బ్రహ్మవిద్యాత్వే తు తత్క్రతున్యాయోఽప్యనుగృహీతో భవతి. ఇయాంస్తు విశేషః- పఞ్చాగ్నివిద్యా బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మవిద్యా. పరవిద్యాస్తు ప్రత్యగాత్మశరీరకపరమాత్మవిద్యాః. విశేషణవిశేష్యభావే పరం వ్యత్యాసః. అయం చ భగవతో బాదరాయణస్య సిద్ధాన్తనిష్ఠితం. తథా- లోకే గ్రామాదిగన్తౄణామిమం వృక్షం గత్వా ఇమం మణ్డపం గత్వా స గ్రామో గన్తవ్య ఇతి తద్దేశోపదేశస్వరూపత్వాదస్యాపి వాక్యస్యార్చిరాదయో మార్గచిహ్నభూతాః. అథవా- * అగ్నిలోకమాగచ్ఛతి స వాయులోకమిత్యత్ర లోకశబ్దశ్రవణాదర్చిరాదయో భోగభూమయః స్యుః. ఏవం పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాత్. విద్యుదమానవపరమపురుషేణ సంయుక్తా దేవతావిశేషాః- ఆతివాహికాః. గన్తౄణాం గమయితార ఇతి యావత్. తల్లిఙ్గాత్- * తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి వైద్యుతపురుషస్య గమయితృత్వసిద్ధవద్వారేణ బ్రహ్మగమయితృత్వమాత్రవిశేషప్రతిపాదనపరేణ వాక్యేనేతరేషామపి గమయితార ఇతి ప్రతీతేః, అర్చిరాదిశబ్దానాం చ * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి సూత్రేణ తదభిమానిదేవతాపరత్వసమ్భవాత్. నను వైద్యుతపురుషస్యైవ బ్రహ్మగమయితృత్వే ఊర్ధ్వం కౌషీతకివాక్యానుసారేణ నివేశితానాం వరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాం కథం సమ్బన్ధః. తత్రాహ- * వైద్యుతేనైవ తతస్తచ్ఛ్రుతేః. తతః- విద్యుత ఉపరి వైద్యుతేనైవ బ్రహ్మప్రాప్తివాహనం- * స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీతి శ్రుతేః. వరుణాదయోఽపి తదనుగ్రాహకా భవన్తీతి ద్రష్టవ్యమితి స్థితం. తథా- వైరాగ్యపాదే లోకాన్తరం గచ్ఛతో జీవస్య దేహారమ్భకభూతసూక్ష్మాణాం తత్రైవ సులభతయా న భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తతయా గమనమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * తదన్తరప్రతిపత్తౌ రంహతి సమ్పరిష్వక్తః ప్రశ్ననిరూపణాభ్యాం. పూర్వత్ర * సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిరితి సూత్రే మూర్తిశబ్దేన నిర్దిష్టో దేహః స్వచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. తదన్తరప్రతిపత్తౌ- దేహాన్తరప్రతిపత్త్యర్థం జీవో భూతసూక్ష్మైః పరిష్వక్త ఏవ రంహతి- గచ్ఛతీత్యర్థః. పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం * వేత్థ యథాప

ఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి పఞ్చస్వాహుతిష్వప్ఛబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం హూయమానతయా సమ్బన్ధం సిద్ధవత్కృత్య క్వైతన్వా
హం పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి కథం వేత్థేతి ప్రశ్నః, ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిద్రూపేష్వగ్నిష్వాపః శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్న
రేతోరూపేణ హూయమానాస్సత్యః పఞ్చమ్యాం రేతఆహుతౌ పురుషాకారేణ పరిణమన్తీతి ప్రతివచనదర్శనాత్, అప్ఛబ్దితభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవా-
రోహావరోహయోస్సఞ్చరతీతి భావః. నను «ఆపః పురుషవచసో భవన్తీ»త్యపామేవ పురుషవచస్త్వం ప్రతిపాద్యతే- న భూతాన్తరాణామితి. తత్రాహ-
«త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్». తుశబ్దశ్చోద్యవ్యావృత్త్యర్థః. కేవలానామపాం దేహారమ్భకత్వాసమ్భవేన త్ర్యాత్మకత్వాదప్ఛబ్దాభిహితా భూతాన్తర-
స్యాప్యుపలక్షకాః. తర్హి కుతోఽప్ఛబ్దేనైవ నిర్దేశ ఇత్యత్రాహ- భూయస్త్వాత్- తేజోఽబన్నలక్షణభూతత్రయమధ్యే దేహస్య లోహితప్రచురతయాఽపాం
భూయస్త్వాదప్ఛబ్దేన నిర్దేశ ఇతి భావః. «ప్రాణగతేశ్చ». «తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రా-
మన్తీతి ఇన్ద్రియాణాం సహగతిశ్రవణాత్, భూతసూక్ష్మపరిష్వక్త ఏవ జీవో గమనాభావే నిరాశ్రయాణామిన్ద్రియాణాం గమనాసమ్భవాత్, భూత-
సూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ గమనమభ్యుపగన్తవ్యం. «స్మర్యతే చ» «గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్గన్ధానివాశయా»దితి ఇన్ద్రియాణాం చ నయనస్య స్మరణా-
త్తేషాం చాశ్రయతయా భూతసూక్ష్మాణాం గతిరభ్యుపగన్తవ్యా. «అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్». «యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వా-
గప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్య»మిత్యాదినా ప్రాణానాం మరణకాలే అగ్న్యాదిష్వప్యయశ్రవణాన్న ప్రాణానాం జీవేన సహగతిస్సమ్భవతీతి చేన్న- అ-
గ్న్యాదిష్వప్యయశ్రవణస్య భాక్తత్వాత్. «ఓషధీర్లోమాని వనస్పతీన్ కేశా» ఇతి లోమకేశానామప్యోషధివనస్పత్యప్యయశ్రవణాత్. తత్ర చ ప్రత్యక్ష-
బాధితత్వేన ఓషధివనస్పతిషు లోమకేశాప్యయస్య భాక్తత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్, తత్సహపఠితానామగ్న్యాదిషు వాగాద్యప్యయానామపి భాక్తత్వమే-
వ. తతశ్చ «అగ్నిం వాగప్యేతీ»త్యస్యాయమర్థః- «అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశ»దితి అగ్నేర్వాగధిష్ఠాతృతయా ముఖప్రవేశప్రతిపాదనాన్మరణ-
కాలేఽగ్నిర్మ్రియమాణపురుషవాగాద్యధిష్ఠాతృత్వం పరిత్యజ్య అనధిష్ఠాతృరూపేణ వర్తత ఇతి. «ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేః». యదు-
క్తం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం ద్యుపర్జన్యాదిషు భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనమితి- తన్నోపపద్యతే- ప్రాణ ఏవ విస్వర ఇతి న్యాయేన ప్ర-
థమాహుతావేవ «తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీ»తి ప్రథమపర్యాయే శ్రద్ధాయా ఏవ హోమ్యత్వశ్రవణేనాప్ఛబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం
హోమ్యత్వాశ్రవణాదితి చేన్న- యది ప్రథమపర్యాయే అప్ఛబ్దితవ్యతిరిక్తాయాః శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వం- తర్హి ప్రశ్నప్రతివచనయోరపాం
పఞ్చమ్యామాహుతావితి నిర్దేశో నోపపద్యేత- అపాం పఞ్చమాహుతిసమ్బన్ధో హి తదితరాహుతిచతుష్టయసమ్బన్ధ ఏవోపపద్యతే. బుద్ధివిశేషతయా శ్ర-
ద్ధాయా ఆత్మతో నిష్క్రమ్య హోమస్యానుపపత్తేశ్చ శ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్తే- «శ్రద్ధా వా ఆప» ఇతి శ్రుతేః. «అశ్రుతత్వాదితి చేన్నేష్టాదికా-
రిణాం ప్రతీతేః». ద్యుపర్జన్యాదిషు ప్రశ్నప్రతివచనవశాద్భూతసూక్ష్మాణాం గమనసమ్భవేఽపి తత్పరిష్వక్తస్య జీవస్య గమనం- అశ్రుతత్వాదితి చేన్న-
ఉత్తరత్ర పితృయాణవాక్యే «మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజే»తి ద్యులోకం ప్రాప్తస్యేష్టాదికారిణో
జీవస్య సోమరాజభావశ్రవణాత్, అత్రాపి «తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీ»తి ద్యులోకం ప్రవిష్టానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావశ్రవణాత్,
అత్రాపి «ఆపః పురుషవచసో భవన్తీ»తి అప్ఛబ్దేన కేవలభూతసూక్ష్మమాత్రముచ్యతే- అపి తు తత్పరిష్వక్తో జీవః. పురుషశబ్దాభిలపనీయత్వమపి తత్పరిష్వక్త-
స్య జీవస్యైవ. తతశ్చ «ఆపః పురుషవచసో భవన్తీ»త్యత్రాబాదిశబ్దానాం తత్పరిష్వక్తజీవపరత్వాత్ భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనం నిర్ణీతం. న-
ను «తం దేవా భక్షయన్తీ»తి సోమరాజభావం ప్రాప్తస్య భక్ష్యమాణత్వశ్రవణాత్, జీవస్యానదనీయత్వాత్, పితృయాణగామినస్సోమరాజశబ్దనిర్దిష్టస్య న జీవ-
త్వమత్రాహ- «భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథా హి దర్శయతి». దేవభక్ష్యమాణత్వవచనం భాక్తం- కేవలేష్టాదికారిణామనాత్మవిత్త్వాత్. అనాత్మవిదాం
చ «యథా పశురేవం స దేవానా»మితి శ్రుతిదర్శనేన పశువద్భోగోపకరణత్వాత్ «తం దేవా భక్షయన్తీ»త్యుక్తిరుపపద్యతే. అతో భూతసూక్ష్మపరిష్వక్త
ఏవ జీవో గచ్ఛతీతి స్థితం. సమనన్తరాధికరణే «యావత్సమ్పాతముషిత్వే»తి వాక్యం విచారితం- తత్ర «యావత్సమ్పాతముషిత్వే»తి సమ్పాతశబ్దితసర్వకర్మఫ-
లస్య తత్రైవోపభోక్తవ్యత్వశ్రవణాత్, «ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్తస్య యత్కిఞ్చేహ కరోత్యయం। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ» ఇతి బృహ-
దారణ్యకే శ్రవణాత్, సర్వం కర్మఫలం భుక్త్వా నిరనుశయ ఏవావరోహతి జీవః. అనుశయః- భుక్తశిష్టం కర్మ. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- «కృతాత్యయేఽను-
శయవాన్ దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవం చ». కృతస్య- కర్మణోఽత్యయే- అవసానే అనుశయవానేవ ప్రత్యవరోహతి జీవః. దృష్టస్మృతిభ్యాం- శ్రు-
తిస్మృతిభ్యామిత్యర్థః. «తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యది»తి శ్రుతేః, «వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మనిష్ఠాః ప్రేత్య కర్మఫలమనుభూయ తతశ్శేషే-
ణ విశిష్టదేశజాతికులరూపాయుశ్శ్రుతవృత్తవిత్తసుఖమేధసో జన్మ ప్రతిపద్యన్తే విష్వఞ్చో విపరీతా వినశ్యన్తీ»తి స్మరణాచ్చ. అతస్సానుశయా ఏవావ-
రోహన్తి. «యావత్సమ్పాతముషిత్వే»త్యాదికం తు ఫలదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం. తత్ర చ «అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశ-
మితి శ్రవణాద్యథాగమనం ప్రత్యాగమనం. «ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీ»తి శ్రవణాదనేవం చ- యేన ప్రకారేణ గతం- తదన్యే-
న ప్రకారేణావరోహన్తీత్యర్థః. «చరణాదితి చేన్నోపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః». నను «రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యే-
ర»న్నిత్యాదినా సదసచ్చరణయోరేవ సదసద్యోనిప్రాప్తిహేతుత్వం శ్రూయతే. చరణం- ఆచారః. శీలం. వృత్తమితి పర్యాయాః. తతశ్చ «రమణీయచరణా»
ఇతి శ్రుతివశాదవరోహతాం సదసద్యోనిజన్మహేతుభూతచరణశబ్దితాచారానువృత్తావపి న కర్మశేషానువృత్తౌ ప్రమాణమస్తీతి చేన్న- చరణశ్రుతిః కర్మో-
పలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరాచార్యో మన్యతే- కేవలాచ్చరణశబ్దితాదాచారాత్సుఖదుఃఖహేతుభూతయోనిప్రాప్త్యసమ్భవాత్. «ఆనర్థక్యమితి చేన్న తద-
పేక్షత్వాత్». నను «సన్ధ్యావన్దనాద్యాచారస్య సుఖదుఃఖహేతుత్వాభావే ఆనర్థక్యమితి చేన్న- తదపేక్షత్వాదగ్నిహోత్రాదిపుణ్యకర్మణః. «సన్ధ్యా-

హీనోఽశుచిర్నిత్యమనర్హస్సర్వకర్మస్వితి శ్రవణాత్ సన్ధ్యావన్దనాద్యాచారవత ఏవ వైదికకర్మణ్యధికారాత్. *సుకృతదుష్కృతే ఏవేతి తు బాదరిః. పుణ్యం కర్మాచరతి పాపం కర్మాచరతీతి సుకృతదుష్కృతకర్మసు చరతిశబ్దప్రయోగాత్ చర్యత ఇతి చరణమితి వ్యుత్పత్త్యా సుకృతదుష్కృతే ఏవ చరణశబ్దాభిధేయే. * యాన్యనవద్యాని కర్మాణి తాని సేవితవ్యాని యాన్యస్మాకం సుచరితాని తాని త్వయోపాస్యానీతి కర్మాచారయోః పృథఙ్నిర్దేశస్తు గోబలీవర్దన్యాయేనోపపద్యతే. వైతానికాని తు కర్మాణి- కర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ఇతరాణి తు- ఆచారశబ్దేనాభిలప్యన్తే. అతశ్చరణశబ్దేన సుకృతదుష్కృతయోరేవాభిలాప ఇతి బాదరిరాచార్యో మన్యత ఇతి స్థితం. తథా - *యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యాదావాకాశాదిభావోఽపి దేవమనుష్యాదిభావవత్ తచ్ఛరీరకత్వలక్షణ ఏవాస్త్వితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేః. తత్స్వాభావ్యాపత్తిః - ఆకాశాదిసాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః. స్వభావ ఏవ స్వాభావ్యం. * వర్తమానసామీప్య ఇత్యాదివత్స్వార్థికః ష్యఞ్. అతస్తత్స్వాభావ్యాపత్తిః- తత్సాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః. చన్ద్రమణ్డలే శరీరారమ్భకాణాం భూతసూక్ష్మాణాం కర్మక్షయే ద్రవీభూతానామాకాశగతానాం భేదకాకారప్రహాణేనాకాశాదిసాదృశ్యే తదుపశ్లిష్టానుశయినోఽప్యాకాశసమా భవన్తీత్యర్థః. కుతః. ఉపపత్తేః- సుఖదుఃఖోపభోగాయ హి తచ్ఛరీరసంసర్గః. న హ్యనుశయినం ప్రత్యాకాశాదేర్జీవాన్తరశరీరభూతస్య తద్భోగాశ్రయత్వమస్తి- యుగపదేకస్య ద్వయస్య సమావేశే తయోః పరస్పరవిరుద్ధభోగార్థతయా శరీరోన్మథనప్రసఙ్గాత్. న చావరోహన్తో జీవా ఏవ తత్తదభిమానిదేవతాభావం నిర్విశన్త్వితి చేన్న - సర్గాద్యకాలమారభ్య ప్రళయమాకాశాద్యభిమానిదేవతానా మనుశయిభ్యోఽన్యాసాం క్లృప్తానాం సత్త్వేనానుక్షణమవరోహతామనుశయినామాకాశాద్యభిమానిదేవతాత్వానుపపత్తేరితి స్థితం. తదుత్తరాధికరణే ఆకాశప్రాప్తిప్రభృతి యావద్వ్రీహ్యాదిప్రాప్తిస్తత్ర తత్ర నాతిచిరం తిష్ఠతి- ఉతానియమ ఇతి విశయే నియమహేత్వభావాదనియమ ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * నాతిచిరేణ విశేషాత్. ఆకాశాదితో నాతిచిరేణ నిష్క్రమణం. కుతః. విశేషాత్- ఉత్తరత్ర వ్రీహ్యాదిప్రాప్తౌ * అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరమితి విశిష్య కృచ్ఛ్రనిష్క్రమణాభిధానాదితి స్థితం. తదుత్తరాధికరణే * వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్త ఇత్యనేనానుశయినాం వ్రీహ్యాదిభావ ఉచ్యతే. తత్ర దేవా జాయన్తే మనుష్యా జాయన్త ఇతివదిహ * తిలమాషా ఇతి జాయన్త ఇతి శ్రవణాద్వ్రీహ్యాదిశరీరకా ఏవానుశయినో భవన్తీతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాత్. అవరోహతాం జీవానాం జీవాన్తరాధిష్ఠితే వ్రీహ్యాదౌ సంశ్లేషమాత్రం. కుతః. పూర్వవదభిలాపాత్- *ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యాదౌ ఆకాశాదిభావే హేతుభూతకర్మకీర్తనాభావాద్యథా ఆకాశాదిషు సంశ్లేషమాత్రం- ఏవం వ్రీహ్యాదిస్థావరభావహేతుభూతకర్మకీర్తనాభావాదుత్తరత్రైవ * రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యదితి బ్రాహ్మణాదిభావ ఏవ హేతుభూతస్య కర్మణః కీర్తనాత్, వ్రీహ్యాదౌ జీవాన్తరాధిష్ఠితే సంశ్లేషమాత్రమేవ. * అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాత్. ఇష్టాదికర్మణాం పశుహింసామిశ్రత్వాత్, హింసాయాశ్చ * న హింస్యాదితి నిషిద్ధత్వేనానిష్టసాధనత్వేన పాపతయా, తన్మిశ్రతయా సుకృతకర్మణామశుద్ధత్వాత్ సుకృతాంశస్య ఫలం స్వర్గేఽనుభూయ హింసాంశస్య స్థావరాదిభావలక్షణం ఫలమవరోహన్ననుభవతు. నను న హింస్యాదితి నిషేధః విహితక్రత్వర్థహింసావ్యతిరిక్తవిషయోఽస్త్వితి చేన్న- పుష్ట్యాదిరూపేష్టసాధనస్య సురాపానాదేర్మోహాదిరూపానిష్టసాధనత్వస్య చ దర్శనేనోత్సర్గాపవాదన్యాయస్యాత్రానవతారాత్. అతో యాగాద్యనుప్రవిష్టహింసాఫలత్వేన స్థావరభావోఽనుభోక్తవ్య ఇతి చేన్న- ప్రవర్తనానివర్తనారూపవిధినిషేధయోరవిరోధస్య వక్తుమశక్యతయా సతి చ విరోధే సామాన్యవిశేషన్యాయేన నిషేధస్య విహితహింసావ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్. వస్తుతస్తు యాగీయపశుహింసాయా హింసాత్వస్యైవాభావాత్. *న వా ఉ ఏతన్మ్రియసే న రిష్యసీతి మన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావస్యైవ ప్రతిపాదనాత్. న రిష్యసి- న హింస్యస ఇతి హి తస్యార్థః. నను * న రిష్యసీతి మన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావాభ్యుపగమే న మ్రియస ఇతి మన్త్రవర్ణాన్మరణస్యామరణత్వమపి న స్యాత్. తతశ్చ న మ్రియస ఇతివన్న రిష్యసీత్యస్యాప్యౌపచారికత్వమాశ్రయణీయం. మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వస్యైవ హింసాత్వరూపత్వాదితి చేత్. న మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వం- హింసాత్వం. కశాతాడనతప్తసన్దంశనిపాటనక్రకచదారణాదీనాం మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వాభావేన హింసాత్వాభావప్రసఙ్గాత్. అతస్తీవ్రదుఃఖజననౌపయికవ్యాపారత్వస్యైవ హింసాపదప్రవృత్తినిమిత్తత్వే వక్తవ్యే వ్రణాదిచికిత్సకే తాదాత్వికతీవ్రవేదనోత్పాదకే హింసకత్వవ్యపదేశాభావేన బలవత్తద్ధితాజనకత్వే సతి తద్వేదనాజనకవ్యాపారత్వం- తద్ధింసాత్వమిత్యాశ్రయణీయం. తతశ్చ వ్రణచికిత్సయా జాయమానస్యారోగ్యరూపహితస్య తాదాత్వికవేదనాపేక్షయా బలవత్త్వాన్న హింసాత్వమితి స్థితే పశుమరణానుకూలవ్యాపారస్య పశువేదనాజనకత్వేఽపి స్వర్గప్రాప్త్యాదిలక్షణస్య పశుహితస్య బలవత్త్వాన్న హింసాత్వం. అతో * న హింస్యాదితి నిషేధావిషయత్వాత్ క్రత్వర్థపశుహింసాయా న పాపజనకత్వమితి తద్వశేనావరోహతోఽనుశయినో న వ్రీహ్యాదిభావాపత్తిరితి. * రేతస్సిగ్యోగోఽథ. ఇతశ్చౌపచారికం వ్రీహ్యాదిజన్మవచనం- వ్రీహ్యాదిభావవచనానన్తరం * యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతీతి రేతస్సిగ్భావోఽనుశయినాం శ్రూయమాణో యథా న ముఖ్యః - ఏవం వ్రీహ్యాదిభావోఽపీత్యర్థః. *యోనేశ్శరీరం. యోనిప్రాప్తేః పశ్చాదేవానుశయినాం బ్రాహ్మణాదిశరీరప్రాప్తిశ్రవణాత్ తతః ప్రాక్ శరీరపరిగ్రహః- కిం తు సంశ్లేషమాత్రం. యత్ర పుణ్యాపుణ్యకర్మణీ- తత్రైవ సుఖదుఃఖే. యత్ర సుఖదుఃఖే- తత్రైవ తద్ధేతుభూతం శరీరం. తతశ్చాకాశాదిషు కర్మకీర్తనాభావేన తత్ఫలభూతసుఖాద్యనుభవాభావాత్ న తద్ధేతుభూతం శరీరమితి న యోనిప్రాప్తేః ప్రాక్ఛరీరపరిగ్రహ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవః సత్యయజ్ఞః పౌలుషిరిన్ద్రద్యుమ్నో భాల్లవేయో జనః శార్కరాక్ష్యో బుడిల ఆశ్వతరాశ్విస్తే హైతే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః సమేత్య మీమాగ్ంసాం చక్రుః కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మేతి॥ ౧

తే హ సమ్పాదయాఞ్చక్రురుద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిః సంప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తగ్ం హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తగ్ం హాభ్యాజగ్ముః॥ ౨

స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాస్తేభ్యో న సర్వమివ ప్రతిపత్స్యే హన్తాహమన్యమభ్యనుశాసానీతి॥ ౩

శం.— దక్షిణేన పథా గచ్ఛతాం పునరావృత్తిరుక్తా *తద్య ఇహ రమణీయచరణా ఇతి. క్షుద్రజన్తులక్షణా చ కష్టా సంసారగతిరుక్తా. తదుభయవ్యాపపరిజిహీర్షయా వైశ్వానరాత్మభావప్రతిపత్త్యర్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే- *అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమిత్యాదిలిఙ్గాత్. ఆఖ్యాయికా తు సుఖావబోధార్థా విద్యాసమ్ప్రదానన్యాయప్రదర్శనార్థా చ. ప్రాచీనశాల ఇతి- నామతః. ఉపమన్యోరపత్యం- ఔపమన్యవః. సత్యయజ్ఞః- నామతః. పులుషస్యాపత్యం- పౌలుషిః. తథా- ఇన్ద్రద్యుమ్నః- నామతః. భల్లవేరపత్యం- భాల్లవిః. తస్యాపత్యం- భాల్లవేయః. జన ఇతి- నామతః. శర్కరాక్షస్యాపత్యం- శార్కరాక్ష్యః. బుడిలః- నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యం- ఆశ్వతరాశ్విః. పఞ్చాపి తే హైతే మహాశాలాః- మహాగృహస్థాః. విస్తీర్ణాభిశ్శాలాభిర్యుక్తాః- సమ్పన్నాః. మహాశ్రోత్రియాః- శ్రుతాధ్యయనవృత్తసమ్పన్నా ఇత్యర్థః. త ఏవమ్భూతాస్సన్తః సమేత్య- సమ్భూయ క్వచిన్మీమాంసాం- విచారణాం చక్రుః- కృతవన్త ఇత్యర్థః. కథం. కో నః- అస్మాకమాత్మా, కిం బ్రహ్మ, ఇతి. ఆత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం. బ్రహ్మేతి- అధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నమాత్మానం నివర్తయతి. ఆత్మేతి చ- ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యాదిత్యాదిబ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వం నివర్తయతి. అభేదేనాత్మైవ బ్రహ్మ, బ్రహ్మైవాత్మా, ఇత్యేవం సర్వాత్మా వైశ్వానరో బ్రహ్మ- స ఆత్మేత్యేతత్సిద్ధం భవతి- *మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదన్ధోఽభవిష్యదిత్యాదిలిఙ్గాత్. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరయోస్సన్దర్భయోస్సమ్బన్ధం దర్శయన్నుత్తరసన్దర్భమవతారయతి (దక్షిణేనేత్యాదినా) ఉత్తరగ్రన్థస్య వైశ్వానరాత్మభావప్రతిపత్త్యర్థత్వే గమకమాహ (అత్సీతి) విద్యాయాస్సమ్ప్రదానం- శిష్యః. తస్య న్యాయః- వినయాదిసమ్పత్తిః. తత్ప్రదర్శనార్థా చాఖ్యాయికా- దృశ్యతే చాత్ర ప్రాచీనశాలప్రభృతీనాం తత్సమ్పత్తిరిత్యాహ (విద్యేతి) కథమాత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం- వ్యావర్త్యాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తరీత్యా మిథో విశేషణవిశేష్యత్వే ఫలితమాహ (అభేదేనేతి) ఇతశ్చోపాస్యస్య సర్వాత్మత్వం గమ్యతే- పరిచ్ఛిన్నోపాసనస్య నిన్దితత్వాత్ *భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వమితి న్యాయాదిత్యాహ (మూర్ధేతి) ౧

రం.— వైశ్వానరవిద్యా ప్రస్తూయతే (ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవస్సత్యయజ్ఞః పౌలుషిరిత్యాది) ఉపమన్యుసుతః ప్రాచీనశాలనామా, పులుషసుతస్సత్యయజ్ఞనామా, భాల్లవిసుత ఇన్ద్రద్యుమ్ననామా, శర్కరాక్ష్యసుతో జననామా, అశ్వతరాశ్వసుతో బుడిలనామా, ఏతే పఞ్చాపి మహాశాలాః- మహాగృహస్థతయా విస్తీర్ణశాలాసమ్పన్నాః. ప్రసిద్ధా ఇతి యావత్. మహాశ్రోత్రియాః- అతీవ శ్రుతాధ్యయనసమ్పన్నాశ్చైకత్ర సమ్భూయ అస్మాకమన్తర్యామితయా ఆత్మభూతం బ్రహ్మ కిమితి మీమాంసాం చక్రుః- విచారం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తే హ మీమాంసన్తోఽపి నిశ్చయమలభమానాస్సమ్పాదయాఞ్చక్రుః- సమ్పాదితవన్త ఆత్మన ఉపదేష్టారం. ఉద్దాలకో వై- ప్రసిద్ధో నామతః. భగవన్తః- పూజావన్తః. అయమారుణిః- అరుణస్యాపత్యం. సమ్ప్రతి సమ్యగిమమాత్మానం వైశ్వానరమస్మదభిప్రేతమధ్యేతి- స్మరతి. తం హన్త- ఇదానీమభ్యాగచ్ఛామేతి. ఏవం నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః- తం గతవన్తః. ౨

ఆ.— భగవన్తస్సన్తః- సమ్పాదయాఞ్చక్రురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౨-౩

రం.— (తే హ సంపాదయాఞ్చక్రుః) తే- ఏవం మీమాంసిత్వా నిశ్చయమలభమానాః ఆత్మభూతబ్రహ్మోపదేష్టారం కంచిత్సమ్పాదితవన్తః. నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. తత్రాహ (ఉద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాది) హే భగవన్తః అరుణసుతః ఉద్దాలకనామా ఇదానీం వైశ్వానరమాత్మానమధ్యేతి- *ఇక్ స్మరణే. ఉపాస్త ఇత్యర్థః. యద్వా- *ఇణ్ గతావితి. గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థత్వాదవగచ్ఛతీత్యర్థః. తం- ఉద్దాలకమభ్యాగచ్ఛామేతి నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః- తమభ్యాగతవన్త ఇత్యర్థః. ౨

శం.— ఆరుణిః- స హ- తాన్ దృష్ట్వైవ తేషామాగమనప్రయోజనం బుద్ధ్వా సమ్పాదయాఞ్చకార. కథం. ప్రక్ష్యన్తి మాం వైశ్వానరమిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః. తేభ్యోఽహం న సర్వమివ పృష్టం ప్రతిపత్స్యే- వక్తుం నోత్సహే. అతో హన్తాహమిదానీమన్యమేషామభ్యనుశాసాని- వక్ష్యామ్యుపదేష్టారమితి. ౩

రం.— (స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఇత్యాది) స హ- ఉద్దాలకస్తానాగతాన్ దృష్ట్వా ఏతే మహాశాలాః మహాశ్రోత్రియాః మాం వైశ్వానరమాత్మానం ప్రక్ష్యన్తి. నాహం తత్సర్వం ప్రతిపద్య తేభ్యో వక్తుం శక్నోమి. అతోఽన్యం తదభిజ్ఞం కంచిదనుశాసాని- ఉపదిశానీత్యేవం సమ్పాదితవాన్- నిశ్చితవానిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తాన్‌హోవాచాశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకేయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానర మధ్యేతి తగ్ం హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తగ్ం హాభ్యాజగ్ముః॥ ౪

తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నానాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుతో యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మి యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి వసన్తు భగవన్త ఇతి. ౫

ఉ.— తే హోచుర్యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తగ్ం హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరగ్ం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి॥ ౬

శం.— ఏవం సమ్పాద్య తాన్‌హోవాచ. అశ్వపతిర్వై నామతః. భగవన్తోఽయం కేకయస్యాపత్యం - కైకేయః. సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాది సమానం. ౪

ఆ.— అశ్వపతిరిత్యాదౌ భగవన్త ఇతి - ప్రాచీనశాల ప్రభృతయ ఇత్యధ్యాహర్తవ్యం. ౪

రం.— (తాన్హోవాచ) స ఉద్దాలక ఔపమన్యవాదీన్ప్రత్యాహ. కిమితి. (అశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకేయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానమిత్యాది) కేకయస్యాపత్యం కైకేయః. శిష్టం స్పష్టం. (తం హాభ్యాజగ్ముః) తం - అశ్వపతిముద్దాలకప్రముఖాస్తే అభ్యాగతవన్త ఇత్యర్థః. ౪

శం.— తేభ్యో హ రాజా ప్రాప్తేభ్యః పృథక్పృథగర్హాణి - అర్హణాని పురోహితైర్భృత్యైశ్చ కారయాఞ్చకార - కారితవాన్. స హ అన్యేద్యూ రాజా ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ వినయేనోపగమ్య - ఏతద్ధనం మత్త ఉపాదద్ధ్వమితి. తైః ప్రత్యాఖ్యాతః, మయి దోషం పశ్యన్తి నూనం - యతో న ప్రతిగృహ్ణన్తి మత్తో ధనమితి మన్వానః, ఆత్మనస్సద్వృత్తతాం ప్రతిపిపాదయిషన్నాహ - న మే - మమ జనపదే స్తేనః - పరస్వహర్తా విద్యతే. న కదర్యః - అదాతా సతి విభవే. న మద్యపః - ద్విజోత్తమస్సన్. నానాహితాగ్నిః - శతగుః. నావిద్వాన్ - అధికారానురూపం. న స్వైరీ - పరదారేషు గన్తా. అత ఏవ న స్వైరిణీ కుతః - దుష్టచారిణీ న సమ్భవతీత్యర్థః. తైశ్చ న మయా ధనాల్పత్వమాశఙ్కితమ్, అల్పం మన్వానా ఇతి ధనం న గృహ్ణన్తీతి - యక్ష్యమాణో వై కతిభిరహోభిరహం హే భగవన్తోఽస్మి. తదర్థం క్లృప్తం ధనం. యావదేకైకస్మా యథోక్తమృత్విజే ధనం దాస్యామి - తావత్ప్రత్యేకం భగవద్భ్యోఽపి దాస్యామి. వసన్తు భగవన్తః - పశ్యన్తు చ మమ యాగం. ౫

ఆ.— స హేత్యాదిసన్దర్భం వ్యాచష్టే (అన్యేద్యురిత్యాదినా) యథోక్తం - శాస్త్రప్రసిద్ధమితి యావత్. ౫

రం.— (తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార) ప్రాప్తేభ్యస్తేభ్యో మహర్షిభ్యః కైకేయః పృథక్పృథగర్హణీ - అర్హణాని. పూజాః భృత్యైః పురోహితాదిభిశ్చ కారితవానిత్యర్థః. (స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ) స హ - రాజా అన్యేద్యుః ప్రాతఃకాలే స్వభవనం సఞ్జిహానః - త్యజన్. స్వభవనాన్నిర్గత్య. తత్సమీపమాగత్యేతి యావత్. తాన్ మహర్షీనువాచేత్యర్థః. కిమితి. తత్రాహ (న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నానాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుత ఇత్యాది) హే భగవన్తః - పూజార్హాః. మదీయే జనపదే స్తేనః - చోరో వా కదర్యః - దానహీనో వా మద్యపో వా యః నాస్త్యాం యోగ్యతాయామనాహితాగ్నిర్వా అవిద్వాన్ - వేదాధ్యయనాదిహీనస్సత్ర్యపి వా స్వైరీ - పరదారగన్తా వా న సన్తి. స్వైరిణీ - పుంశ్చలీ కుతస్స్యాదిత్యర్థః. ఏవమాద్యాః దుష్టాః మజ్జనపదే న సన్తి. న హి తైర్దత్తం ధనముపజీవామి. అతో మమ ప్రతిగ్రహాయోగ్యతా న స్తీతి భావః. (యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యాది) అహమచిరేణైవ కాలేన యాగం కరిష్యామి. తత్ర యాగే ఏకైకస్మై ఋత్విజే యావద్ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యః ప్రత్యేకం దాస్యామి. తావత్కాలం మమైవ వసత. యాగం చ పశ్యన్తు ప్రార్థితవానిత్యర్థః. భగవతా పరాభిప్రాయం కృత్వా "న మే స్తేన ఇత్యాదినా" "యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యన్తేనాత్మనో వృత్తస్థతయా ప్రతిగ్రహయోగ్యతాం జ్ఞాపయన్నేవ బ్రహ్మనిష్ఠైరపి ప్రతిషిద్ధస్య పరిహరణీయతాం పాపహేతుత్వం ప్రతిజ్ఞాప్య యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి - వసన్తు భగవన్త ఇత్యవోచదితి భాషితం. ౫

శం.— ఇత్యుక్తాస్తే హోచుః. యేన హైవార్థేన - ప్రయోజనేన యం ప్రతి చరేత్ - గచ్ఛేత్పురుషః - తం హైవార్థం వదేత్ - ఇదమేవ ప్రయోజనమాగమనస్యేతి. అయం న్యాయస్సతాం. వయం చ వైశ్వానరజ్ఞానార్థినః. ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి - సమ్యగ్జానాసి. అతస్తమేవ నః - అస్మభ్యం బ్రూహి. ౬

ఆ.— కిం తర్హి భవదాగమన ప్రయోజనం - తదాహ (వయం చేతి) తన్మమాపి నాస్తీతి శఙ్కాం నిరస్యతి (ఆత్మానమితి) ౬

రం.— (తే హోచుః) తే - ఋషయో రాజానం ప్రత్యూచుః. కిమితి. తదాహ (యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తం హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి) యేనార్థేన - ప్రయోజనేన. యత్ప్రయోజనముద్దిశ్య పురుషశ్చరేత్ - ఆగచ్ఛతి. తం హైవ - తమేవ పురుషార్థం తస్య వదేత్ - కుర్యామితి వదేత్. కుర్యాదితి యావత్. సమీహితం హి కర్తవ్యం భవతి. అస్మాకం చ వైశ్వానర ఆత్మా జిజ్ఞాసితః.

తాన్ హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే తాన్ హానుపనీయైవైతదువాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి దివమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్తవ సుతం ప్రసుతమాసుతం కులే దృశ్యతే॥ ౧

త్వం చ తమాత్మానమధునా అధ్యేషి- ఉపాస్సే. స చ తే తద్జ్ఞానమపర్యాప్తం. అత స్తమేవ నః ఉపదిశ- స ప్రయోజనాన్తరమిత్యర్థః. విశ్వాన్నరాన్నయతి- విశ్వ ఏష నరా నయ స్తీతి వా- విశ్వానరః. విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః. వయ ఏవ వాయస ఇతివత్. ౨

శం.— ఇత్యుక్తస్తాన్ హోవాచ. ప్రాతర్వః- యుష్మభ్యం ప్రతివక్తాస్మి- ప్రతివాక్యం దాతాస్మీ. ఇత్యుక్తాస్తే హ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిత్పాణయః- సమిద్భారహస్తా అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం ప్రతిచక్రమిరే- గతవన్తః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తాః జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థినో వినయేనోపజగ్ముః- తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యం. తేభ్యశ్చాదాద్విద్యాం అవక్షుర నుపనీయైవ - ఉపనయనమకృత్వైవ తాన్ ఏతత్- వైశ్వానరవిజ్ఞానముపాచేతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః. యథా యోగ్యేభ్యో విద్యామదాత్- తథాఽన్యేనాపి విద్యా దాతవ్యేత్యాఖ్యాయికార్థః.. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శిష్యభావేనోపసన్నేభ్యో విద్యా దాతవ్యా- న యథాకథంచిదితి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః. తే హేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యత ఇతి) యోగ్యత్వే హార్దం రాజానం ప్రత్యుపగమనమిష్టమేవేతి మన్వానో నిశినష్టి (విద్యార్థిన ఇతి) తథేత్యత్ర తచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఉపనయనం - పాదమూర్ధ్నిపతనం. వక్ష్యమాణం - వైశ్వానరవిజ్ఞానం. తేనైతదిత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతి యావత్. ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి. (యథేతి) ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాన్హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి) తేషామభిమానం పరిశోధ్య శ్వః ప్రతివచనం దాస్యామీతి మత్వా ప్రాతః ప్రశ్నస్య ప్రతివచనకర్తాస్మీత్యువాచేత్యర్థః. (తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే) తే చ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిద్భారహస్తాః అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం శిష్యభావమిత్యుపగతవన్తః. (తాన్హానుపనీయైవైతదువాచ) రాజా తు తాన్ సమిత్పాణీనుపయామేతి వదత స్త్యక్తస్వజాత్యభిమానానుద్వీక్ష్య తేషాముపదేశయోగ్యతాం జ్ఞాత్వా అబ్రాహ్మణేన న బ్రాహ్మణ ఉపనేతవ్య ఇతి శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా తైస్సమర్పితం సమిదాద్యుపాయనమస్వీకృత్యైవ స్తేభ్యో వై తత్ వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థితయోపజగ్ముః- తస్మాత్తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యమిత్యాఖ్యాయికయా సూచ్యతే ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స కథమువాచేతి. ఆహ- ఔపమన్యవ హే. కమాత్మానం వైశ్వానరం త్వముపాస్స ఇతి పప్రచ్ఛ. నన్వయమన్యాయః. ఆచార్యస్సన్ శిష్యం పృచ్ఛతీతి. నైష దోషః- *యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి న్యాయదర్శనాత్. అన్యత్రాప్యప్రతిభానవతి శిష్యే ప్రతిభోత్పాదనార్థ ఆచార్యస్య ప్రశ్నో దృష్టః అజాతశత్రోః *క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. దివమేవ - ద్యులోకమేవ వైశ్వానరముపాసే భగవో రాజన్నితి హోవాచ. ఏష వై సుతేజాః- శోభనం తేజో యస్య సోయం సుతేజా ఇతి ప్రసిద్ధో వైశ్వానర ఆత్మా అయం- ఆత్మనోఽవయవభూతత్వాత్. యం త్వమాత్మానం- ఆత్మైకదేశముపాస్సే- తస్మాత్- సుతేజసో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్తవ సుతం- అభిషుతః సోమరూపం కర్మణి, ప్రసుతం- ప్రకర్షేణ చ సుతం, ఆసుతం చ, అహర్గణాదిషు తవ కులే దృశ్యతే. అతీవ కర్మిణ స్త్వత్కులీనా ఇత్యర్థః. ౧

ఆ.— శిష్యాః హి ప్రష్టారః - ఆచార్యస్తు ప్రతివక్తేతి న్యాయేన శఙ్కతే (నన్వితి) వాక్యశేషావష్టమ్భేన దూషయతి (నైష దోష ఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపి నైతదన్యాయ్యమిత్యాహ (అన్యత్రాపీతి) ఆచార్యస్య - అజాతశత్రోరితి సమ్బన్ధః. తస్యాత్మత్వే హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి) ఏకాహాదిరూపో జ్యోతిష్టోమాదిరహర్గణః. తత్ర సుతం సోమరూపం లతాద్రవ్యం. అహీనే ప్రసుతం. సత్రే త్వాసుతమితి భేదః. తవేతి పునర్వచనమన్వయదర్శనార్థం. ౧

రం.— అథ కైకయ స్తేభ్యో వైశ్వానరాత్మానముపదిదిక్షుః విశేషప్రశ్నాన్యథానుపపత్త్యా వైశ్వానరాత్మన్యేతైః కించిజ్జ్ఞాతం- కించిదజ్ఞాతమితి విజ్ఞాయ జ్ఞాతాంశబుభుత్సయా తానేకైకశః ప్రష్టుముపక్రమతే. తత్రౌపమన్యవం పృచ్ఛతి (ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి) స్వ

అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయఏతమేవ మాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేమూర్ధాత్వేషఆత్మనఇతి హోవాచమూర్ధాతేవ్యపతిష్యద్యన్మాంనాగ మిష్యఇతి॥ ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథహోవాచసత్యయజ్ఞంపౌలుషింప్రాచీనయోగ్యకంత్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాదిత్య మేవభగవోరాజన్నితిహోవాచైషవైవిశ్వరూపఆత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సేతస్మా త్తవబహువిశ్వరూపంకులేదృశ్యతే॥ ౧

ఛాగ్రః (దివమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచ) హేభగవఽద్యులోకశరీరకంవైశ్వానరమహముపాస్ఇత్యౌపమన్యవః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కేకయఆహ (ఏషవైసుతేజాఆత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సే) యం-ద్యులోకావచ్ఛిన్నంవైశ్వానరమాత్మానంత్వముపాస్సే-ఏషవైశ్వానరఆత్మాసు తేజాః- శోభనంతేజోయస్యసఃసుతేజాః ద్యులోకోహిసూర్యచన్ద్రతేజోయుక్తతయాసుతేజాభవతి. యతశ్చద్యులోకావచ్ఛిన్నోవైశ్వానరఆత్మా త్వయోపాస్యమానఃసుతేజస్త్వగుణమోగేనసుతేజానామవైశ్వానరః- (తస్మాత్తవసుతంప్రసుతమాసుతంకులేదృశ్యతే) అత్రసుతప్రసుతా సుతశబ్దాఃసోమాభిషవాదికర్మగతాభిషవణపరాః. సుతేజస్త్వగుణసామ్యాత్సుతేజస్త్వోపాసనాయాస్సుతాదిఫలకత్వోపపత్తిరితిభావః. ౧

శం.— అత్స్యన్నం- దీప్తాగ్నిస్సన్. పశ్యసిచపుత్రపౌత్రాది ప్రియం- ఇష్టం. అన్యోప్యత్త్యన్నమత్తి, పశ్యతిచప్రియం, భవత్యస్యసు తంప్రసుతమాసుతమిత్యాదికర్మిత్వం, బ్రహ్మవర్చసంకులే,- యఃకశ్చిదేతం- యథోక్తమేవంవైశ్వానరముపాస్తే మూర్ధాతువైశ్వానరస్యైషః -న సమస్తోవైశ్వానరః. అతఃసమస్తబుద్ధ్యావైశ్వానరస్యోపాసనాచ్ఛిరః- మూర్ధాతే- విపరీతగ్రాహిణోవ్యపతిష్యత్- విపతితమభవిష్యత్. యత్-యది మాంనాగతోఽభవిష్యత్. సాధ్వకార్షీః- యన్మామాగతోసీత్యభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నకేవలంప్రాచీనశాలనిష్ఠమిదంఫలం- కిం త్వన్యస్యాపిభవతీత్యాహ (అన్యోపీతి) తర్హి యథోక్తవైశ్వానరజ్ఞానాదేవకృతకృత్యత్వ త్వాత్కిమాగమనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్ధాత్వితి) అభిరాద్ధముక్త్వానివక్షితార్థమాహ (సాధ్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియం) తదుపాసనావైభవేనఅన్నం- లౌకికంభోగ్యమనుభవసి. ప్రియం- పుత్రాదికంచపశ్యసీత్యర్థః. ఏవమన్యోపియఃకశ్చిదేవమేనముపాస్యంవైశ్వానరముపాస్తే- సోపిత్వమివాన్నాదనప్రియదర్శనబ్రహ్మవర్చసశాలిసన్తానవాంశ్చభవతీత్యాహ (అత్త్య న్నంపశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయఏతమేవమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తే) ఉక్తోర్థః. ఏవంతదుక్తమర్థమఙ్గీకుర్వన్నపిఫలప్రదర్శనే నతదుపాసనమఙ్గీకృత్యతత్రవక్తవ్యమంశముపదిశతి (మూర్ధాత్వేషఆత్మనఇతిహోవాచమూర్ధాతేవ్యపతిష్యద్యన్మాంనాగమిష్యఇతి) త్వయావైశ్వాన రబుద్ధ్యోపాస్యమానఏషః- ద్యులోకఃపరిచ్ఛిన్నఃఆత్మనః- వైశ్వానరస్యాత్మనోమూర్ధావయవభూతః. నతుసఏవవైశ్వానరాత్మా. ఏతదర్థనిర్ణయార్థం తవమత్సమీపమనాగమనేతత్రైవవైశ్వానరబుద్ధిం కుర్వతస్తవమూర్ధావ్యపతిష్యత్- విపరీతవిద్యావశాత్పతనస్స్యాత్. అతస్సాధ్వకార్షీః- యత్త్వంమామా గతోసీత్యభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథహోవాచసత్యయజ్ఞంపౌలుషిం. హే ప్రాచీనయోగ్య. కంత్వమాత్మానముపాస్సఇతి. ఆదిత్యమేవభగవో రాజన్నితిహోవా చ. శుక్లనీలాదిరూపత్వాద్విశ్వరూపత్వమాదిత్యస్య. సర్వరూపత్వాద్వా. సర్వాణిరూపాణిహిత్వాష్ట్రాణియతః- అతోవావిశ్వరూపఆదిత్యః. త దుపాసనాత్తవబహువిశ్వరూపం- ఇహాముత్రార్థముపకరణందృశ్యతేకులే. ౧

ఆ.— అథ - ప్రాచీనశాలప్రశ్నానన్తరం తేజిజ్ఞాసమానేసత్యనన్తరమిత్యర్థః. ఆదిత్యస్యశుక్లాదిత్వాదిరూపవత్త్వమప్రసిద్ధంస్పష్టీభవిష్యతి. తస్యసర్వరూపత్వేనవిశ్వరూపత్వముపపాదయతి (సర్వాణీతి) ౧

రం.— (అథహోవాచసత్యయజ్ఞంపౌలుషింప్రాచీనయోగ్యకంత్వమాత్మానముపాస్సఇత్యాది) ప్రాచీనయోగ్యఇతిసత్యయజ్ఞ స్యనామాన్తరం. (ఏషవైవిశ్వరూపఆత్మావైశ్వానరః) రూప్యతఇతిరూపం. విశ్వంరూపం- ప్రకాశ్యంయస్యసఃవిశ్వరూపః. ఆదిత్యస్యవిశ్వప్ర కాశకత్వాద్విశ్వరూపత్వం. (తస్మాత్తవబహువిశ్వరూపంకులేదృశ్యతే) ఏతదుపాసనాత్తవకులేబహువిశ్వరూపం- విశ్వప్రకాశకంపుత్రరత్నాదికం దృశ్యతఇత్యర్థః. ౧

ప్రవృత్తో౽శ్వతరీరథో దాసీనిష్కో౽త్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే చక్షుష్ట్వేతదాత్మన ఇతి హోవాచాన్ధో౽భవిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి వాయుమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై పృథగ్వర్త్మాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వాం పృథగ్బలయ ఆయన్తి పృథగ్రథశ్రేణయో౽నుయన్తి॥ ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే ప్రాణస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ ప్రాణస్త ఉదక్రమిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

శం.— కించ- త్వామను ప్రవృత్తో౽శ్వతరీభ్యాం యుక్తో రథః- అశ్వతరీరథః. దాసీనిష్కః- దాసీభిర్యుక్తో నిష్కః- హారః. దాసీనిష్కః (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం. చక్షుస్తు వైశ్వానరస్య తవ సవితా. తస్య సమస్తబుద్ధ్యోపాసనాదన్ధో౽భవిష్యత్- చక్షుర్హీనో౽భవిష్యః- (యన్మాం నాగమిష్య ఇతి) పూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్స్యన్నమిత్యాది- చక్షుష్ట్వేతదిత్యతః ప్రాక్తనమితి శేషః. చక్షుష్ట్వేతదిత్యాది వాక్యం వ్యాచష్టే (చక్షురిత్యాదినా) తత్రాపి తాత్పర్యం యథాపూర్వం ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రవృత్తో౽శ్వతరీరథో దాసీనిష్క ఇత్యాది) అశ్వతరీభిర్యుక్తో రథః - అశ్వతరీరథః ప్రవృత్తః- త్వామనువృత్తః. దాసీభిర్యుక్తో నిష్కః- హారః. దాసీనిష్కః త్వామను ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. శిష్టం సర్వం పూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాది) సమానం. పృథగ్వర్త్మాత్మా- నానావర్త్మానో యస్య వాయోరావహోద్వహాదిభిర్భేదైర్వర్తమానస్య - సో౽యం పృథగ్వర్త్మాత్మా వాయుః. తస్మాత్ - పృథగ్వర్త్మాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్ పృథక్ - నానాదిక్కాః త్వాం ప్రతి బలయః- వస్త్రాన్నాదిలక్షణా బలయ ఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి. పృథగ్రథశ్రేణయః- రథపఙ్క్తయో౽పి త్వామనుయన్తి. ౧

ఆ.— సత్యయజ్ఞోపరమానన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పృథగిత్యతః ప్రాక్తనమాదిపదేన గృహీతం. పృథగ్వర్త్మాత్మేతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నానేతి) అభిముఖ్యేనాగచ్ఛన్- ఆవహః. ఊర్ధ్వనయనశీల ఉద్వహః. తస్మాత్త్వామిత్యాది వ్యాచష్టే (తస్మాదితి) నానాదిక్కాః - నానావిధాసు దిక్షు భవా ఇత్యేతత్. ౧

రం.— (అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి) వ్యాఘ్రపద్యస్యాపత్యం- వైయాఘ్రపద్యః. భాల్లవేరేవ వ్యాఘ్రపద్య ఇతి నామాన్తరం. (ఏష వై పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి) వాయోర్వివిధగతిస్వభావత్వాత్ పృథగ్వర్త్మత్వం. (తస్మాత్త్వాం పృథగ్బలయ ఆయన్తి పృథగ్రథశ్రేణయో౽నుయన్తి) పృథక్- నానాదిక్స్థాః వస్త్రాన్నాదిలక్షణాః బలయః ఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి. రథపఙ్క్తయో౽పి త్వామనుయాన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం. ప్రాణస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ. ప్రాణస్తే- తవ ఉదక్రమిష్యత్- ఉత్క్రాన్తో౽భవిష్యత్. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి........ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ హోవాచ జనꣳ శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాకాశమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరోయం త్వమాత్మాన ముపాస్సే తస్మాత్త్వం బహులోఽసి ప్రజయా చ ధనేన చ. ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవ మాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ సన్దేహస్తే వ్యశీర్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యప ఏవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వꣳ రయిమాన్ పుష్టిమానసి. ౧

ఆ.— (అత్స్యన్నమిత్యాదిసమానమితి) అత్రాదిపదముపాస్సే ఇత్యన్తవాక్యసఙ్గ్రహార్థం. ఉత్తరవాక్యేష్వపి ప్రాయశః సామ్యం సూచయతి (ప్రాణస్త్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర౦.— (అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమిత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శ౦.— (అథ హోవాచ జనమిత్యాది) సమానం. (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) బహులత్వమాకాశస్య సర్వగతత్వాత్ బహులగుణోపాసనాచ్చ త్వం బహులోఽసి ప్రజయా — పుత్రపౌత్రాదిలక్షణయా ధనేన చ — హిరణ్యాదినా ౧

ఆ.— ఉక్తన్యాయేనోత్తరమాన్తర్యమర్థం శక్యార్థః అత్రాదిపదమేష ఇత్యస్యాత్మేత్యన్తవాక్యసఙ్గ్రహార్థం. కథమాకాశస్య బహులత్వం. అత ఆహ (బహులత్వమితి) ౧

ర౦.— (అథ హోవాచ జనం శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్య కం త్వమాత్మానమిత్యాది) (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) భూతాన్తరేభ్య ఆకాశస్య మహత్త్వాద్బహులత్వం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శ౦.— (సన్దేహస్త్వేషః) సన్దేహః — మధ్యమః శరీరం వైశ్వానరస్య. దేహస్తేర్ధాతోరుపచయార్థత్వాత్. మాంసరుధిరాస్థ్యాదిభిర్బహులం శరీరం — తత్. సన్దేహస్తే — తవ మధ్యశరీరం వ్యశీర్యత — శీర్ణమభవిష్యత్. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథం శరీరస్య మధ్యమో భాగో సన్దేహ ఇత్యాశఙ్క్య సన్దేహశబ్దో వర్తతే — తత్రాహ (దేహతేరితి) ఆకాశస్య సర్వగతత్వేన బహులత్వాత్ సన్దేహస్య చ పరిచ్ఛిన్నత్వేన తదభావాత్, కథమాకాశం వైశ్వానరస్య శరీరం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మాంసేతి) తత్ — శరీరమితి సమ్బన్ధః ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర౦.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) (సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ) సన్దేహః — మధ్యకాయః. మధ్యకాయో హ్యుత్తరాధరకాయయోః ప్రవిష్ట ఇతి సన్దిహ్యమానత్వాత్ సన్దేహ ఇత్యుచ్యతే. వ్యశీర్యత్ — విశీర్ణో భవిష్యదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శ౦.— (అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) సమానం. (ఏష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరః) ధనరూపః. అద్భ్యోఽన్నం — తతో ధనమితి. తస్మాద్రయిమాన్ — ధనవాన్ త్వం పుష్టిమాంశ్చ శరీరేణ. పుష్టేశ్చాన్ననిమిత్తత్వాత్. ౧

ఆ.— జనస్యోపరమానన్తర్యమథశబ్దార్థః. రయిమత్త్వాత్ కో వైశ్వానరో రయిరితి ధనేన నిర్దిశ్యతే — తత్రాహ (అద్భ్య ఇతి) *ఆయుష్యైవ ఘృతమితివత్కార్యవాచకేన కారణం లక్ష్యత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ — యథోక్తవైశ్వానరోపాసనాదిత్యేతత్. ధనరూపవైశ్వానరోపాసనాద్ధనవానిత్యేవ వక్తవ్యే కథం పుష్టిమానిత్యధికావాపః — తత్రాహ (పుష్టేశ్చేతి) ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే వస్తిస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ వస్తిస్తే వ్యభేత్స్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హోవాచోద్దాలకమారుణిం గౌతమ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి పృథివీమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై ప్రతిష్ఠాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వం ప్రతిష్ఠితోఽసి ప్రజయా చ పశుభిశ్చ. ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే పాదౌ త్వేతావాత్మన ఇతి హోవాచ పాదౌ తే వ్యమ్లాస్యేతాం యన్మాం నాగమిష్య ఇతి... ... ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఉ.— తాన్ హోవాచైతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థ యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి॥ ౧

రం.— (అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) వైయాఘ్రపద్య- వ్యాఘ్రపదోఽపత్యేత్యర్థః. (ఏష వై రయిరాత్మా వైశ్వానర ఇతి) అపాం వేగవత్త్వాద్రయిత్వం. వివర్ణశ్ఛాన్దసః. ధనప్రాప్తిహేతుత్వాద్వా రయిత్వం. రయిమాన్- ధనవానిత్యర్థః. ౧

శం.— వస్తిస్త్వేష ఆత్మనః- వైశ్వానరస్య వస్తిః- మూత్రసఙ్గ్రహస్థానం. వస్తిస్తే వ్యభేత్స్యత్- భిన్నోఽభవిష్యత్. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి.. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— * మూత్రాశయో ధనుర్వక్రో వస్తిరిత్యభిధీయత ఇత్యాశయేనాహ (వస్తిరితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వస్తిః- మూత్రస్థానం. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచోద్దాలకమిత్యాది) సమానం. పృథివీమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచ. ఏష వై ప్రతిష్ఠా- పాదౌ వైశ్వానరస్య. ౧

ఆ.— ప్రాచీనశాలప్రభృతిషు పఞ్చసు మానమాతిష్ఠమానేష్వనన్తరమిత్యర్థశబ్దార్థః. ౧-౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథ హోవాచోద్దాలకమారుణిమిత్యాది) ప్రాణ్యాధారత్వాత్పృథివ్యాః ప్రతిష్ఠాత్వం. ౧

శం.— పాదౌ తే వ్యమ్లాస్యేతాం- విమ్లానావభవిష్యేతాం. శిథిలీభూతౌ. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి.. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వ్యమ్లాస్యేతాం- మ్లానౌ- శ్లథావభవిష్యతామిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తాన్- యథోక్తవైశ్వానరదర్శనవతో హోవాచ. ఏతే యూయం. వై ఖల్విత్యనర్థకౌ. యూయం పృథగివాపృథక్సన్తమిమమేకం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థ - పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధ్యా ఏతద్ధస్తిదర్శనఇవ జాత్యన్ధాః. యస్త్వేతమేవం - యథోక్తావయవైర్ద్యుమూర్ధాదిభిర్వి

శిష్టమేకం ప్రాదేశమాత్రం- ప్రాదేశైః- ద్యుమూర్ధాదిభిః పృథివీపాదాన్తైః అధ్యాత్మం మీయతే జ్ఞాయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రం. ముఖాదిషు వా కరణేష్వకర్తృత్వేన మీయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రః. ద్యులోకాదిపృథివ్యన్తప్రదేశపరిమాణో వా ప్రాదేశమాత్రః. ప్రకర్షేణ శాస్త్రేణాదిశ్యన్త ఇతి ప్రాదేశాః- ద్యులోకాదయ ఏవ. తావత్పరిమాణః- ప్రాదేశమాత్రః. శాఖాన్తరే తు * మూర్ధాదిశ్చిబుకప్రతిష్ఠ ఇతి ప్రాదేశమాత్రం కల్పయన్తి. ఇహ తు న తచ్ఛాఖిప్రేతం- + తస్య హ వా ఏతస్యాత్మన ఇత్యాద్యుపసంహారాత్. ప్రత్యగాత్మతయాఽభిమీయతే- అహమితి జ్ఞాయత ఇత్యభివిమానః. తమేతమాత్మానం వైశ్వానరం- విశ్వాన్నరాన్నయతి పుణ్యపాపానురూపాం గతిం సర్వాత్మత్వేన ఈశ్వరః- వైశ్వానరః విశ్వో నర ఏవ వా. సర్వాత్మకత్వాత్. విశ్వైర్వా నరైః ప్రత్యగాత్మతయా ప్రవిభజ్యనీయత ఇతి వైశ్వానరః. తమేవముపాస్తే యః- సోఽదన్నాన్నాదీ సర్వేషు లోకేషు- ద్యులోకాదిషు. సర్వేషు భూతేషు- చరాచరేషు. సర్వేష్వాత్మసు- శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధిషు. తేషు హ్యాత్మకల్పనావ్యపదేశః ప్రాణినాం. అన్నమత్తి- వైశ్వానరవిత్సర్వాత్మా సన్నన్నమత్తి- న యథాఽజ్ఞః పిణ్డమాత్రాభిమానస్సన్నిత్యర్థః. ౧

ఆ — ఉద్దాలకాన్తేషూపసన్నేషు సామస్త్యేన వైశ్వానరవిద్యాం వక్తుకామస్తేషాం మిథ్యాజ్ఞానమనువదతి (తానిత్యాదినా) అనర్థకాపి కాసన్ధకౌ నిపాతౌ- నచ్చానర్థకావేవ- తేషాం మిథ్యాజ్ఞానత్వేఽనర్థప్రాకరకత్వాత్. యూయమిత్యన్వయార్థం ప్రాగుక్తమపి పాఠక్రమేణ పునరనూదితం. పృథగేవ- విద్వాంస ఇతి సమ్బన్ధః. యథా జాత్యన్ధా హస్తిదర్శనే భిన్నదృష్టయో భవన్తి - తథా యూయం వైశ్వానరమాత్మానమేకమపి సర్వాత్మకం సన్తం భిన్నమిమం విద్వాంసః పరిచ్ఛిన్నాత్మరూపేణాత్మానం బుధ్యన్తః- తథా చ మిథ్యాదర్శినో యూయం ప్రాగేవ ప్రత్యవాయాన్మామాగతవన్తస్సాధుకృతవన్త ఇత్యర్థః. ప్రధానవిద్యాం వక్తుం పాతనికాం కృత్వా తామిదానీముపదిశతి (యస్త్విత్యాదినా) ఏతం- ఏవమ్భూతం యస్తూపాస్తే- స సర్వేష్వన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః. ఏవం శబ్దార్థమాహ (యథోక్తేతి) ఏకం- సమస్తం. త్రైలోక్యాత్మకమితి యావత్. ప్రాదేశమాత్రమిత్యేతద్విభజతే (ప్రాదేశైరితి) యథోక్తై రాధిదైవికావయవైరధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మస్యైవాయమితి మీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రాదేశమాత్రః- తమితి యావత్. ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచష్టే (ముఖాదిషు వేతి) తేషు హి ప్రదేశేష్వయమకర్తృత్వేన సాక్షితయా మీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా తథోచ్యత ఇత్యర్థః. విధాన్తరేణ వ్యాచష్టే (ద్యులోకాదీతి) అర్థాన్తరమాహ (ప్రకర్షేణేతి) * ఆమనన్తి చైనమస్మిన్నితి న్యాయేన పక్షాన్తరమాహ (శాఖాన్తరే త్వితి) అస్తు తర్హి జాబాలశ్రుత్యనుసారేణ మూర్ధానమారభ్యాధరఫలకపర్యన్తదేహావయవేషు సమ్పాదితో వైశ్వానరః ప్రాదేశమాత్ర ఇతి. నేత్యాహ (ఇహ త్వితి) సర్వాత్మత్వేన వైశ్వానరస్యోపసంహారదర్శనాన్నాత్ర జాబాలశ్రుతిరనుసర్తవ్యేత్యర్థః. విశేషణాన్తరం వ్యాచష్టే (ప్రత్యగాత్మతయేతి) సర్వేశ్వరత్వం- సర్వాత్మత్వం- సర్వప్రత్యక్త్వం వా హేతూకృత్య వైశ్వానరశబ్దమనేకథా వ్యాకరోతి (విశ్వానిత్యాదినా) ఈశ్వరో వైశ్వానర ఇత్యత్ర వైశ్వానరపదముభయత్ర సమ్బధ్యతే. సః- వైశ్వానరవిదన్నమదన్ సర్వేషు లోకాదిషు స్థిత్వాఽన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః. కథం సూక్ష్మశబ్దేన శరీరాదయో గృహ్యన్తే- తత్రాహ (తేషు హీతి) సర్వేషు లోకేష్విత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యార్థం దర్శయతి (వైశ్వానరవిదితి) ౧

ర౦. — (తాన్హోవాచ) అథ రాజా తాన్ - ఋషీన్సనరువాచేత్యర్థః. (ఏతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థ) ఏతాన్ వృశాహి యూయమిమం వైశ్వానరమాత్మానం పృథగివ విద్వాంసః- భిన్నభిన్నతయోపాసీనాః తదానురూప్యేణ అన్నమత్థ- లౌకికం భోగమనుభవథేత్యర్థః. పూర్వత్ర * అత్స్యన్నమితి ప్రతిపురుషముక్తస్యాత్రైతిబహువచనేన నిర్దేశః. అత్రాన్నమత్థేత్యేతత్ప్రియం పశ్యథేత్యస్యాప్యుపలక్షణం. (యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి) అభివిమానం- సర్వాభివ్యాప్తతయా విగతమానం వైశ్వానరం- విశ్వేషాం నరాణాం నేతారం ఏతమాత్మానం ప్రాదేశమాత్రం - ద్యులోకాదిప్రదేశసమ్బన్ధినీ- ప్రాదేశీ. ప్రాదేశమాత్రా యస్య తం ప్రాదేశమాత్రం. ద్యుప్రభృతిప్రదేశపరిచ్ఛిన్నం య ఉపాస్తే- స సర్వలోకసర్వభూతసర్వాత్మసు వర్తి బ్రహ్మరూపమన్నమత్తి- అనుభవతీత్యర్థః. అనేన వైశ్వానరోపాసనస్య బ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వముక్తం భవతి. భగవతా హి భాష్యకృతా * స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మసు చ వర్తమానం యదన్నం- భోగ్యం. తదత్తి. సర్వత్ర వర్తమానం స్వతఏవానవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మానుభవతి యతు సర్వైః కర్మనత్రైరాత్మభిః ప్రత్యేకమనన్యసాధారణమన్నం భుజ్యతే - తన్న ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వాదిహ న గృహ్యత ఇతి భాషితం. అత్ర * ప్రాదేశమాత్రమివ హ వై దేవాస్సువిదితా అభిసమ్పన్నాస్తథా తు వ ఏనాన్వక్ష్యామి యథా ప్రాదేశమాత్రమభిసమ్పాదయిష్యామి స హోవాచ మూర్ధానముపదిశన్నేష వా అతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి చక్షుషీ ఉపదిశన్నువాచైష వై సుతేజా వైశ్వానర ఇతి నాసికే ఉపదిశన్నువాచైష వై పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యమాకాశముపదిశన్నువాచైష వై బహులో వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యా అప ఉపదిశన్నువాచైష వై రయిర్వైశ్వానర ఇతి చుబుకముపదిశన్నువాచైష వై ప్రతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి వాజసనేయకోక్తమూర్ధచుబుకాన్తరాళప్రతిష్ఠితత్వలభ్యం ప్రాదేశమాత్రత్వం నోపజీవ్యం - ద్యుప్రభృతిప్రదేశసమ్బన్ధిత్వమాత్రస్య యౌగికార్థస్య ప్రకరణప్రతీతేః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః సర్వవేదాన్తప్రత్యయాధికరణే * యస్త్వేతమితి వాజసనేయకోక్తానువాదః- స్వశాఖావాక్యైకపూర్వప్రతిపాదితస్యానువాదేన ఫలసమర్పకత్వోపపత్తేరితి. న చాపరిచ్ఛిన్నస్య పరస్య బ్రహ్మణో ద్యుప్రభృతిపృథివ్యన్తప్రదేశసమ్బన్ధిత్వమాత్రయా కథం పరిచ్ఛిన్నత్వమితి చోదనీయం- పరిచ్ఛిన్నత్వే బుద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్తేస్సమ్భవాత్. సూత్రితం చ * అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్య ఇతి. బుద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్త్యైవాతో రథవిమానస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రాదేశమాత్రత్వముపదిశ్యత ఇతి ఆశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. అభివ్యక్త్యర్థం పరిచ్ఛిన్నత్వోపదేశే పి మూర్ధప్రభృత్యవయవవిశిష్టైః పురుషవిధత్వం పరస్య బ్రహ్మణః కిమర్థమితి న చోదనీయం- తథోపాసనార్థత్వాత్. సూత్రితం చ * అనుస్మృతేర్బాదరిరితి. అనుస్మృతిః- ఉపాసనం. అనుస్మృతేర్నిమిత్తాత్ పురుషవిధత్వనిరూపణమితి బాదరిరాచార్యో మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. ౧

ఉ.— § తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదా ఉర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్యో మనోఽన్వాహార్యపచన ఆస్యమాహవనీయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

శం.— కస్మాదేవమ్. యస్మాత్తస్య హ వై- ప్రకృతస్యైవైతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః. చక్షుర్విశ్వరూపః. ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా. సన్దేహో బహులః. వస్తిరేవ రయిః. పృథివ్యేవ పాదౌ. అథవా- విధ్యర్థమేతద్వచనమ్ - ఏవముపాస్య ఇతి. అథేదానీం వైశ్వానరవిదో భోజనేఽగ్నిహోత్రం సమ్పిపాదయిషన్నాహ- ఏతస్య వైశ్వానరస్య భోక్తురుర ఏవ వేదిః- ఆకారసామాన్యాత్. లోమాని బర్హిః- వేద్యామివ ఉరసి లోమాన్యాస్తీర్ణాని దృశ్యన్తే. హృదయం గార్హపత్యః- హృదయాద్ధి మనః ప్రణీతమివానన్తరీభవతి. అతోఽన్వాహార్యపచనోఽగ్నిర్మనః. ఆస్యం- ముఖమాహవనీయః. ఆహవనీయ ఇవ - హూయతే హ్యస్మిన్నన్నమితి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వైశ్వానరోపాసకస్య సర్వాత్మాన్నమత్తీత్యేవం కస్మాదిత్యాశఙ్క్యాత్మ్యమనూద్య హేతుప్రదర్శనపరత్వేనోత్తరం వాక్యముపాదత్తే (కస్మాదిత్యాదినా) వైశ్వానరస్య సర్వాత్మత్వాత్తదుపాసకస్యాపి తద్భావాపన్నతయా సర్వాత్మత్వాదసౌ సర్వాత్మభూతస్సర్వత్రాన్నమత్తీతి యుక్తమిత్యర్థః. తస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి) ప్రధానవిద్యాముక్త్వా తదఙ్గం ప్రాణాగ్నిహోత్రం దర్శయితుం కాండాన్తరమారభతే (అథేతి) సమ్పాదయితుమిచ్ఛన్నాహైతదగ్న్యాహిత్యనాహార్యపతి రాహేత్యర్థః. వేదిరితి- స్థణ్డిలమాత్రం గృహ్యతే. అగ్నిహోత్రే తావతా, తస్యాప్యుక్తత్వాత్, ఉరసశ్చ దర్శపూర్ణమాసాద్యఙ్గత్వాత్,. వేద్యామాస్తీర్యన్తే యే దర్భాః- తే బర్హిశ్శబ్దేనోచ్యన్తే. హృదయస్య గార్హపత్యత్వం మనః ప్రణయనహేతుత్వాత్. ప్రణీతం- ఉత్పన్నమివేత్యర్థః. ఆహవనీయసాదృశ్యం చ ముఖస్య దర్శయతి (ఆహవనీయ ఇతి) ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— అథ ప్రాణాహుత్యాధారత్వత్రివిధాగ్నిత్వపరికల్పితజాఠరాగ్నిశరీరకద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టాల్మభావిత స్వశరీరక్రియమాణప్రాణాద్యాహుతిభిర్వైశ్వానరవిద్యానిష్ఠేన పరమాత్మా సమారాధనీయ ఇతి ప్రతిపాదయతి (తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మేత్యాది) ఏతస్యాత్మనః- * ఉపాస్త ఇత్యవ్యవహితప్రకృతస్యోపాసకస్యాత్మనః మూర్ధైవ తస్య - పూర్వోక్తవైశ్వానరస్య * మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి వైశ్వానరాత్మమూర్ధత్వేన నిర్దిష్టస్సుతేజా ఇత్యర్థః. న చాత్ర తస్య హ వా ఏతస్యేతి పదయోస్సామానాధికరణ్యమేవాస్తు - సత్వే తస్యేతిశబ్దస్యోపాసకపరామర్శిత్వమితి శఙ్క్యమ్- ఉర ఏవ వేదిరిత్యాదావుపాసకోరఃపరామర్శస్యావశ్యమ్భావాత్ మూర్ధైవేత్యత్రాపి ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరామృశ్యతే. తస్మాదేతస్యేతిశబ్దస్యోపాసకపరత్వమేవ సిద్ధమ్. ఇమమేవ భగవతా చ భాష్యకృతా * ఆమనన్తి చైనమస్మిన్నితి సూత్రవ్యాఖ్యానే * ఏనం- పురుషం ద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టం వైశ్వానరమస్మిన్- ఉపాసకశరీరే ప్రాణాహుత్యాధారత్వాయామనన్తి చ- * తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాదినా. అయమర్థః- * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి త్రైలోక్యశరీరస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనం విధాయ * సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా బ్రహ్మప్రాప్తిఫలముపదిశ్యాస్యైవోపాసనస్యాఙ్గభూతం ప్రాణాగ్నిహోత్రం * తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాదినోపదిశతి. యః పూర్వముపాస్యతయోపదిష్టో వైశ్వానరః - తస్యావయవభూతాన్ ద్యుప్రభృత్యాదీన్ సుతేజోవిశ్వరూపాది నామధేయాన్ ఉపాసకశరీరే మూర్ధాదిపాదాన్తేషు సమ్పాదయతి. మూర్ధైవ సుతేజాః- ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరమాత్మమూర్ధభూతా ద్యౌరిత్యర్థః. చక్షుర్విశ్వరూపః- ఆదిత్య ఇత్యర్థః. ప్రాణః పృథగ్వర్త్మా- వాయురిత్యర్థః సన్దేహో బహులః- ఉపాసకస్య మధ్యకాయ ఏవ పరమాత్మమధ్యకాయభూతాకాశ ఇత్యర్థః. వస్తిరేవ రయిః- అస్య వస్తిరేవ తదవయవభూతా ఆప ఇత్యర్థః. పృథివ్యేవ పాదౌ- అస్య పాదావేవ తత్పాదభూతా పృథివీత్యర్థః. ఏవముపాసకస్య శరీరే పరమాత్మనం త్రైలోక్యశరీరం వైశ్వానరం సన్నిహితమనుసన్ధాయ స్వకీయాన్యురోలోమహృదయమన ఆస్యాని ప్రాణాహుత్యాధారస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్య వేదిబర్హిర్గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాహవనీయాన్ అగ్నిహోత్రోపకరణభూతాన్ పరికల్ప్య ప్రాణాహుతేశ్చాగ్నిహోత్రత్వం పరికల్ప్యైవం విధేన ప్రాణాగ్నిహోత్రేణ పరమాత్మానం వైశ్వానరమారాధయేదితి * ఉర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్య ఇత్యాదినా ఉపదిశ్యత ఇతి భాషితమ్. ఉరః ప్రభృతీనాం వేద్యాదిత్వోపదేశశ్చ ప్రాణాహుతేరగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్త్యర్థ ఇతి * సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతీతి సూత్రితమ్. * స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీతి దర్శితాగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్తిహేతోర్వేద్యాదిత్వోపదేశ ఇతి జైమినిర్మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. (హృదయం గార్హపత్యః) హృదయకమలావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్గార్హపత్యః (మనోఽన్వాహార్యపచనః) మన ఇన్ద్రియావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్దక్షిణాగ్నిః. (ఆస్యమాహవనీయః) ఆస్యావచ్ఛిన్నజాఠర ఆహవనీయ ఇత్యర్థః. గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాదిపరికల్పనస్య సజాతీయజాఠరవిషయోచితత్వాత్, * వైశ్వానరస్య హృదయాదిష్ఠ

§ పృథగ్వర్త్మాసస్ఫేహ ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయగ్ం సయాం ప్రథమామాహుతింజుహుయాత్తాంజుహుయాత్ప్రాణాయస్వాహేతి ప్రాణస్తృప్యతి॥ ౧

ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతిచక్షుషితృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యత్యాదిత్యేతృప్యతిద్యౌస్తృప్యతిదివితృప్యన్త్యాంయత్కించద్యౌశ్చాదిత్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతితస్యానుతృప్తింతృప్యతిప్రజయాపశుభిరన్నాద్యేనతేజసాబ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకేఏకోనవింశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథయాంద్వితీయాంజుహుయాత్తాంజుహుయాద్వ్యానాయస్వాహేతివ్యానస్తృప్యతి॥ ౧

స్యాగ్నిత్రయకల్పనం క్రియతఇతిభాషితత్వాచ్చ ఉక్తఏవార్థః. అత్రచహృదయాదిశబ్దాస్తత్తదవచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిశరీరకపరమాత్మపర్యన్తాఇతిద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్రైవంసతియద్భక్తం ప్రథమంభోజనకాలేఆగచ్ఛేద్భోజనార్థం- తద్ధోమార్థం-తద్ధోమీయం. తద్ధోతవ్యం. అగ్నిహోత్రసమ్పన్మాత్రస్యవివక్షితత్వాన్నాగ్నిహోత్రాఙ్గేతికర్తవ్యతాప్రాప్తిః. ఇహాసః - భోక్తాయాం ప్రథమామాహుతింజుహుయాత్ - తాంకథంజుహుయాదితి. ఆహ- ప్రాణాయస్వాహేత్యనేనమన్త్రేణ. ఆహుతిశబ్దాదవదానప్రమాణమన్నంప్రక్షిపేదిత్యర్థః. తేనప్రాణస్తృప్యతి. ౧

ఆ.— (ఏవంసతీతి) ఉక్తన్యాయేనాగ్నిహోత్రేసమ్పాదితేసతీత్యర్థః. సంపాదితస్యాగ్నిహోత్రత్వస్యసామాన్యాదగ్న్యుద్ధరణాదీనితదఙ్గాన్యత్రభవేయురిత్యాశఙ్క్యతద్బుద్ధిమాత్రస్యవివక్షితత్వాన్నైవమిత్యాహ (అగ్నిహోత్రేతి) ఇహేతి-వైశ్వానరవిదోభోజనముచ్యతే. ప్రకృతహోమోవా. తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (సభోక్తేతి) కథమితి-మన్త్రోవా- ద్రవ్యపరిమాణంవా- ఫలంవా-పృచ్ఛ్యతే. తత్రప్రథమంప్రత్యాహ (ప్రాణాయేతి) యదిద్వితీయః- తత్రాహ (ఆహుతీతి) అవదానస్యప్రమాణం-పరిమాణంకర్మణాంప్రసిద్ధం. తేనపరిమితమితియావత్. తృతీయశ్చేత్-తత్రాహ (తేనేతి) ౧

రం.— (తద్యద్భక్తంప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయం) తత్ - తస్యపుంసఃయద్భక్తం - యదన్నంభోజనకాలేప్రథమతఆగచ్ఛేత్-ఉపనమేత్. తద్ధోమీయం- హోమసాధనం. తేనహోతవ్యమిత్యర్థః. (సయాంప్రథమామాహుతింజుహుయాదిత్యాది) ప్రాణాయస్వాహేతిప్రథమయామాహుత్యాహుతాయాంప్రాణస్తృప్యతీత్యర్థః. ౧

శం.— ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతి. చక్షుషితృప్యత్యాదిత్యోద్యౌశ్చేత్యాదితృప్యతి. యచ్చాన్యద్ద్యౌశ్చాదిత్యశ్చస్వామిత్వేనాధితిష్ఠతః- తచ్చతృప్యతి. తస్యతృప్తిమనుస్వయంభుఞ్జానస్తృప్యతి. ఏవంప్రత్యక్షం. కించ- ప్రజాదిభిశ్చ. తేజః-శరీరస్థాదీప్తిః. ఉజ్జ్వలత్వం. ప్రాగల్భ్యంవా. బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తంతేజః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భుఞ్జానస్యతృప్తౌప్రత్యక్షంప్రమాణం- ప్రాణాదేస్తృప్తౌశాస్త్రమితివిభాగమభిప్రేత్యాహ (ప్రత్యక్షమితి) ప్రజాదిభిశ్చ-భోక్తాతృప్యతీతిసమ్బన్ధః. ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతిచక్షుషితృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యతీత్యాది) ఏవంప్రాణేతృప్తేసతిక్రమాచ్చక్షురాదిత్యోద్యౌశ్చతృప్యన్తి. తతశ్చద్యౌవాదిత్యాభ్యామధిష్ఠితంవస్తుజాతంచతృప్యతీత్యర్థః. (తస్యానుతృప్తిమిత్యాది) తస్మిన్సర్వస్మిన్ తృప్తేతస్యతృప్తిమను - తృప్తేఃపశ్చాత్ ప్రజాపశ్వాదిభిర్హోతాపితృప్యతీత్యర్థః. అత్రప్రాణచక్షురాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః- అచేతనానాంతృప్తేరసమ్భవాదితి. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—(అథయాంద్వితీయాం,అథయాంతృతీయాం,అథయాంచతుర్థీం,అథయాంపఞ్చమీం, మితి) సమానం. ౧-౨॥౧-౨॥౧-౨॥౧-౨

పఞ్చమప్రపాఠకే - వింశ, ద్వావింశ, ఏకవింశ, త్రయోవింశ, ఖణ్డభాష్యమ్.

అత్రవింశ, ఏకవింశ, ద్వావింశ, త్రయోవింశ,ఖణ్డభాష్యటీకానాస్తి.

వ్యానే తృప్యతి శ్రోత్రం తృప్యతి శ్రోత్రే తృప్యతి చన్ద్రమాస్తృప్యతి చన్ద్రమసి తృప్యతి దిశస్తృప్యన్తి దిక్షు తృప్యన్తీషు యత్కించ దిశశ్చ చన్ద్రమాశ్చాధితిష్ఠన్తి తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం తృతీయాం జుహుయాత్తాం జుహుయాదపానాయ స్వాహేత్యపానస్తృప్యతి ౧

అపానే తృప్యతి వాక్తృప్యతి వాచి తృప్యన్త్యామగ్నిస్తృప్యత్యగ్నౌ తృప్యతి పృథివీ తృప్యతి పృథివ్యాం తృప్యన్త్యాం యత్కించ పృథివీ చాగ్నిశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠక ఏకవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం చతుర్థీం జుహుయాత్తాం జుహుయాత్సమానాయ స్వాహేతి సమానస్తృప్యతి॥ ౧

సమానే తృప్యతి మనస్తృప్యతి మనసి తృప్యతి పర్జన్యస్తృప్యతి పర్జన్యే తృప్యతి విద్యుత్తృప్యతి విద్యుతి తృప్యన్త్యాం యత్కించ విద్యుచ్చ పర్జన్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం పఞ్చమీం జుహుయాత్తాం జుహుయాదుదానాయ స్వాహేత్యుదానస్తృప్యతి॥ ౧

ఉదానే తృప్యతి వాయుస్తృప్యతి వాయౌ తృప్యత్యాకాశస్తృప్యత్యాకాశే తృప్యతి యత్కించ వాయుశ్చాకాశశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి యథాఙ్గారానపోహ్య భస్మని జుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్॥ ౧

అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి తస్య సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మసు హుతం భవతి॥ ౨

రం.— బ్రహ్మవర్చసేన తేజసా- వృత్తాధ్యయననిమిత్తతేజసేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ... ... ౧- ౨॥ ౧- ౨॥ ౧- ౨॥ ౧- ౨॥

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశైకవింశ ద్వావింశ త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సయః- కశ్చిదిదం - వైశ్వానరదర్శనం యథోక్తమవిద్వాన్ సన్నగ్నిహోత్రం - ప్రసిద్ధం జుహోతి. యథాఙ్గారాన్- ఆహుతియోగ్యానపోహ్యానాహుతిస్థానే భస్మని జుహుయాత్ - తాదృక్- తత్తుల్యం తస్య తత్ - అగ్నిహోత్రహవనం స్యాద్వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రమపేక్ష్యేతి ప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దయా వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రం స్తూయతే. ౧

ఆ.— ప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దాద్వారేణ వైశ్వానరవిదో యథోక్తమగ్నిహోత్రమవశ్యకర్తవ్యతాయై స్తౌతి (సయః కశ్చిదిత్యాదినా) ౧

రం.— (సయ ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి) ఉక్తప్రభృతీనామగ్నిహోత్రప్రకరణవేద్యాదితామజానన్యః ప్రాణాగ్నిహోత్రమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. (యథాఙ్గారానపోహ్య భస్మని జుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్) తదనుష్ఠానం భస్మాహుతిసమానం స్యాదిత్యర్థః. నిష్ఫలమితి యావత్. ౧

శం.— అతశ్చైతద్విశిష్టమగ్నిహోత్రం. కథం. అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి- తస్య- యథోక్తవైశ్వానరవిజ్ఞానవతః. (సర్వేషు లోకేష్విత్యాది) ఉక్తార్థం- హుతం * అన్నమత్తీత్యనయోరేకార్థత్వాత్, ౨

ఉ.— తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవగ్ హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి॥ ౩

తస్మాదు హైవంవిద్యద్యపి చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేదాత్మని హైవాస్య తద్వైశ్వానరే హుతగ్ స్యాదితి తదేష శ్లోకః॥ ౪

యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసత ఏవగ్ సర్వాణి భూతాన్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇత్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి॥ ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది పఞ్చమః ప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.— ప్రాణాగ్నిహోత్రస్య వైశిష్ట్యహేత్వన్తరమతశ్శబ్దోపాత్తం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) నైయమికాగ్నిహోత్రనిష్ఠాద్వారా ప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యన్తరం విధాన్తరేణ తన్నైష్ఫల్యనిరవద్యతా కీర్త్యత ఇత్యథశబ్దార్థః. ఏతదితి- వైశ్వానరదర్శనముక్తం. (ఏవమితి) వైశ్వానరస్యోక్తసర్వాత్మత్వాది ప్రకారేణేత్యర్థః. అగ్నిహోత్రమితి- సాయమ్ప్రాదికమగ్నిహోత్రం గృహ్యతే. కథమిదముక్తార్థం- *సర్వేషు లోకేష్వన్నమత్తీతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతం- తస్య సర్వేషు లోకాదిషు హుతం భవతీత్యన్యాదృశమిదం వాక్యం- తత్రాహ (హుతమితి) ౨

రం.— (అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యాది) సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా సర్వాత్మకభగవదారాధనేన సర్వభూతారాధితం భవతీతి హుతప్రకర్షోక్తిః. ౨

శం.— కించ- తద్యథా ఇషీకాయాః తూలం- అగ్రమగ్నౌ ప్రోతం- ప్రక్షిప్తం ప్రదూయేత- ప్రదహ్యేత క్షిప్రం. ఏవం హాస్య- విదుషస్సర్వాత్మభూతస్య సర్వాన్నానామత్తుః సర్వే- నిరవశిష్టాః పాప్మానః- ధర్మాధర్మాఖ్యా అనేకజన్మసఞ్చితాః, ఇహ చ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేః, జ్ఞానసహభావినశ్చ ప్రదూయన్తే- ప్రదహ్యేరన్ వర్తమానశరీరారమ్భకపాప్మవర్జం. లక్ష్యం ప్రతిముక్తేషువత్ ప్రవృత్తఫలత్వాత్తస్య న దాహః. య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి- భుఙ్క్తే. ౩

ఆ.— ఇతశ్చ వైశ్వానరవిద్యావతోఽగ్నిహోత్రం విశిష్టమితి వక్తుం వైశ్వానరవిద్యాం స్తౌతి (కిఞ్చేతి) తత్ర వైశ్వానరవిద్యామాహాత్మ్యే దృష్టాన్త ఇతి యావత్. ఇషీకాయాః- ముఞ్జాన్తర్వర్తితృణస్యేత్యేతత్. సర్వశబ్దాత్ప్రారబ్ధకర్మణోఽపి దాహమాశఙ్క్యాహ (వర్తమానేతి) వైశ్వానరవిద్యాయా మహాఫలత్వే సిద్ధే తద్వతోఽగ్నిహోత్రం విశిష్టమితి తత్కర్తుస్సర్వతో మాహాత్మ్యమిత్యాశయేనాహ (య ఏతదితి) ౩

రం.— (తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్యేత్యాది) యథా ఇషీకాయాః- ముఞ్జాన్తర్వర్తితృణవిశేషస్య తూలమగ్నౌ ప్రక్షిప్తం సద్యో దహ్యతే- ఏవం సర్వాణి పాపాన్యేతాదృశవిద్యాపూర్వకప్రాణాగ్నిహోత్రానుష్ఠానేన దగ్ధాని భవన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసనఫలస్య సర్వపాపప్రదాహస్య ప్రాణాగ్నిహోత్రైకీర్తనమఙ్గిఫలేనాఙ్గస్య స్తుత్యర్థం. తతశ్చానేనాపి ప్రాణాగ్నిహోత్రస్య వైశ్వానరవిద్యాఙ్గత్వం జ్ఞాపితం భవతి. ౩

శం.— యద్యపి చణ్డాలాయ - ఉచ్ఛిష్టానర్హాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేత్ - ఉచ్ఛిష్టం దద్యాత్. ప్రతిషిద్ధముచ్ఛిష్టదానం యద్యపి కుర్యాత్. ఆత్మని హైవాస్య చణ్డాలదేహస్థే వైశ్వానరే తద్ధుతం స్యాత్ - నాధర్మనిమిత్తమితి విద్యామేవ స్తౌతి. తత్ - ఏతస్మిన్ స్తుత్యర్థే శ్లోకః - మన్త్రోఽప్యేష భవతి. ౪

ఆ.— విద్యామేవ - విద్యాస్తుతిద్వారాఽగ్నిహోత్రమితి యావత్. స్తుత్యర్థే - అగ్నిహోత్రస్య స్తుతిరూపార్థేఽర్థే - తస్మిన్నిత్యేతత్. ౪

రం.— వైశ్వానరవిద్యాం స్తౌతి (తస్మాదు హైవంవిద్యద్యపి చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేదాత్మని హైవాస్య తద్వైశ్వానరే హుతం స్యాదితి) ఉచ్ఛిష్టప్రదానాయోగ్యాయ చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టప్రదానమపి వైశ్వానరే సర్వభూతాత్మన్యన్నం జుహోమీతి బుద్ధ్యాఽనుష్ఠితత్వాన్నాధర్మాయ భవతీత్యర్థః. (తదేష శ్లోకః) తత్ - ఉక్తప్రాణాగ్నిహోత్రవిషయే ఏష శ్లోకః ప్రోచ్యత ఇత్యర్థః. ౪

శం.— యథేహ- లోకే క్షుధితాః- బుభుక్షితా బాలాః మాతరం పర్యుపాసతే- కదా నో మాతాఽన్నం ప్రయచ్ఛతీతి. ఏవం సర్వాణి భూ

తాని- అన్నాదాన్యేవంవిదోఽగ్నిహోత్రం- భోజనముపాసతే- కదాత్వసౌ భోక్ష్యత ఇతి. జగత్సర్వం విద్వద్భోజనేన తృప్తం భవతీత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— మన్త్రోఽస్య తాత్పర్యార్థం దర్శయతి (జగదితి) విదుషో వైశ్వానరాత్మనః సర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః. ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

ర౦.— (యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసతే। ఏవం సర్వాణి భూతానీత్యాది) యథా బుభుక్షితాః బాలాః కదా మాతాఽన్నం ప్రయచ్ఛతీతి మాతరం పరిత ఉపాసతే- ఏవం సర్వాణి భూతాన్యేవంవిదః ప్రాణాగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి విదుషః ప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. (అగ్నిహోత్రముపాసత ఇత్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- సమన్వయాధ్యాయే *యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇత్యత్ర శ్రుతస్య వైశ్వానరశబ్దస్యానార్థాన్నిర్ణేతుం శక్యః- *అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తః పురుషే యేనేదమన్నం పచ్యత ఇతి వైశ్వానరశబ్దస్య జాఠరేఽగ్నావపి ప్రయోగదర్శనాత్, *విశ్వస్మా అగ్నిం భువనాయ దేవా వైశ్వానరం కేతుమహ్నామకృణ్వన్నితి భూతతృతీయేఽపి ప్రయోగదర్శనాత్, *వైశ్వానరస్య సుమతౌ స్యామ రాజా హి కం భువనానామభిశ్రీరితి దేవతాయామపి ప్రయోగదర్శనాత్, *తదాత్మన్యేవాగ్నౌ వైశ్వానరే ప్రాస్యతి *స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయత ఇతి పరమాత్మన్యపి ప్రయోగదర్శనాత్, అతో నార్థో నిర్ణేతుం శక్య ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *వైశ్వానరః సాధారణశబ్దవిశేషాత్. వైశ్వానరః పరమాత్మా- సాధారణస్య వైశ్వానరశబ్దస్య పరబ్రహ్మసాధారణైః *కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ *సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి *తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి వాక్యశ్రుతాత్మత్వబ్రహ్మత్వబ్రహ్మప్రాప్తిఫలకోపాసనవిషయత్వసర్వపాపప్రదాహకత్వాదిధర్మైర్విశేష్యమాణత్వాత్. *స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి. *అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః। వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి ఆథర్వణాదిషు పరమాత్మసమ్బన్ధితయా నిర్దిష్టం రూపమస్యాం విద్యాయాం తదిదమితి స్మర్యమాణం- ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం వైశ్వానరస్య పరమాత్మత్వేఽనుమానం- జ్ఞాపకం స్యాదిత్యర్థః. అగ్నిరిహ ద్యులోకః- *అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిరిత్యాది శ్రుతేః. *శబ్దాదిభ్యోఽన్తః ప్రతిష్ఠానాచ్చ నేతి చేన్న తథా దృష్ట్యుపదేశాదసమ్భవాత్పురుషమపి చైనమధీయతే. అగ్నిరహస్యే వైశ్వానరవిద్యాప్రకరణే *స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి వైశ్వానరశబ్దసమానాధికరణాగ్నిశబ్దశ్రవణాత్, అగ్నిత్రయపరికల్పనప్రాణాహుత్యాధారత్వరూపజాఠరాగ్నిలిఙ్గాత్, వాజసనేయకే *స యో హైతమేవమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేద పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితత్వశ్రవణాత్, జాఠర ఏవ భవితుమర్హతీతి చేన్న- పరమాత్మలిఙ్గానామిహ సత్త్వాదగ్నిశబ్దలిఙ్గానాం తచ్ఛరీరకపరమాత్మోపాసనపరతయాఽప్యుపపత్తేః. తథా దృష్ట్యుపదేశాత్- తథోపాసనస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. త్రైలోక్యశరీరకత్వాదీనాం చ పరమాత్మధర్మాణాం జాఠరేఽసమ్భవాత్, వాజసనేయకే *స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి పురుషశబ్దశ్రవణాత్, *భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇతి నిరుపాధికపురుషత్వస్యాన్యత్రాసమ్భవాత్, అచేతనే జాఠరాగ్నౌ సర్వాత్మనాఽసమ్భవాన్న జాఠరోఽగ్నిః. *అత ఏవ న దేవతా భూతం చ. ఉక్తైరేవ హేతుభిర్భూతతృతీయదేవతావిశేషయోరపి న ప్రసక్తిరిత్యర్థః. ఏవం సూత్రకారః అగ్నిత్రయపరికల్పనాది జాఠరాగ్న్యసాధారణలిఙ్గానామన్యథాసిద్ధిమాహ- *సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిః. *మామనన్త్యస్య *ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మేత్యాదిశబ్దవదగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యా నతచ్ఛరీరకపరమాత్మపరత్వమాశ్రయణీయం- అగ్రం నయతీత్యగ్నిరితి యోగవృత్త్యాఽగ్నిశబ్దస్యాగ్నివ్యవధానమన్తరేణ సాక్షాదేవ పరమాత్మపరత్వసమ్భవం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. అత్ర వ్యాసాద్యైరగ్నిలిఙ్గైర్విద్యమానేఽగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యాఽగ్నిశరీరకపరమాత్మపరత్వమేవోచితం- తాదృశానన్యథాసిద్ధలిఙ్గరాహిత్యస్థలేఽయమపి న్యాయోఽస్తీత్యభ్యుపేత్యవాదనార్థమిదం సూత్రముపన్యస్తం- న తు ప్రకృతోపయుక్తతయేత్యుక్తం. *అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్యః. *అనుస్మృతేర్బాదరిః. *సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతి. *ఆమనన్తి చైనమస్మిన్నితి చత్వార్యపి సూత్రాణి పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని. అతో వైశ్వానరః పరమాత్మేతి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే వ్యస్తమూర్ధాదివ్యస్తోపాసనైర్వ్యాపమస్యవాదిభిరుక్తైః *అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి వ్యస్తోపాసనేషు

ఫలశ్రవణాద్వ్యస్తోపాసనమపి ప్రామాణికం. * యద్యప్యేతదేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తీతి వ్యస్తోపాసనసముదాయానువాద ఏవ- న తు సమస్తోపాసనవిధిః. అథవా - అనేన వాక్యేన సమస్తోపాసనమపి విధీయతే. అతో ద్వయమపి ప్రామాణికం. అల్పఫలార్థిభిర్వ్యస్తోపాసనం కర్తవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వం తథా హి దర్శయతి. భూమ్నః- సమస్తస్య జ్యాయస్త్వం- ప్రామాణికత్వం. తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః వ్యస్తోపాసనేఽనర్థం బ్రువతీ * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇత్యాదినా. న చేదం న హి నిన్దాన్యాయేన సమస్తోపాసనప్రశంసార్థమేవ కిం న స్యాదితి వాచ్యం - అగ్నిహోత్రం ప్రకృత్య శ్రుతేన * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాద్గవేధుకయవాగ్వా వా జుహుయాన్న గ్రామ్యాన్పశూన్హినస్తి నారణ్యానితి వాక్యేన జర్తిలగవేధుకశబ్దవాచ్యారణ్యతిలారణ్యగోధూమకృతయవాగ్వోర్వికల్పేనాగ్నిహోత్రాహుతౌ ద్రవ్యత్వవిధానే, గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారాహిత్యగుణత్వస్తవనే చ ప్రతీయమానేఽపి * అథో ఖల్వాహురనాహుతిర్వై జర్తిలాశ్చ గవేధుకాశ్చ పయసాఽగ్నిహోత్రం జుహుయాదితి తదనన్తరం జర్తిలాదిప్రతిషేధేన పయోవిధిదర్శనాత్ తదేకవాక్యతయా * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాదిత్యాదేః గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారాహిత్యేన ప్రశస్తతయా హోమార్హా అపి జర్తిలాగవేధుకాః యదపేక్షయాఽదుష్టాః- తత్ పయ ఏవ ప్రశస్తమితి పయస్స్తుత్యర్థత్వం- ఏకవాక్యతాఽనురోధాదితి * న చేదన్యం ప్రకల్పయేత్ప్రక్లృప్తావర్థవాదస్స్యాదితి పూర్వతన్త్రాధికరణే కేచిద్విధిపూర్వకం తన్నిన్దాయాం విధ్యన్తరశ్రవణే సతి తదేకవాక్యతాఽనురోధాత్పూర్వప్రవృత్తయోర్విధినిన్దయోః స్తదర్థవాదత్వమితి సమర్థితం. తద్వదేవేహాపి యుక్తం. నను జర్తిలగవేధుకయోః పయసా సహ సమ్బన్ధాభావాత్ జర్తిలగవేధుకయవాగూవిధానయోః అర్థవాదత్వేన విధ్యేకవాక్యతా సమర్థనీయేతి తత్ర తథాఽస్తు నామ. ఇహ తు భూమవిద్యాయాం నామాదీనాం సత్యేన బ్రహ్మణా సహ భూయస్త్వావిధిత్వేన సమ్బద్ధానాం, ప్రాసఙ్గికతదుపాసనావిధివత్ సమస్తోపాసనవిషయేణ వైశ్వానరాత్మనా ద్యుప్రభృతీనాం తదవయవత్వేన సమ్బద్ధానాం ప్రాసఙ్గికోపాసనావిధిః కిం న స్యాదితి చేత్. మైవం- వ్యస్తోపాసననిన్దనేన, * మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచేత్యాదివాక్యేషు తుశబ్దప్రయుక్తేన ద్యుప్రభృతీనాం స్వతన్త్రోపాస్యత్వవ్యవచ్ఛేదేన, * తాన్హోవాచైతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థేతి వ్యస్తోపాసనానాం భ్రమమూలత్వోద్ఘాటనేన, భూమవిద్యావైషమ్యస్య బహువిధస్య సత్త్వేన జర్తిలయవాగూన్యాయస్యైవాత్ర ప్రవృత్త్యౌచిత్యాత్. క్రతువత్ - యథా * వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్పుత్రే జాత ఇతి విహితస్య క్రతోః * యదష్టాకపాలో భవతీత్యాదిరర్థవాదః- న త్వష్టాకపాలాదిద్రవ్యవిధాయకః. ఏవం * అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియమిత్యాదిశ్రవణమప్యర్థవాద ఏవేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస తꣳహ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి॥ ౧

స హ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్విꣳశతివర్షః సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ తꣳహ పితోవాచ॥ ౨

శం,— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఇత్యాద్యధ్యాయసమ్బన్ధః - * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానిత్యుక్తం- కథం తస్మాజ్జగదిదం జాయతే, తస్మిన్నేవ చ లీయతే, ఽనితి చ తేనైవేత్యేతద్వక్తవ్యం. అనన్తరం చైకస్మిన్ భుక్తే విదుషి సర్వం జగత్తృప్తం భవతీత్యుక్తం- తదేకత్వే సదాత్మనస్సర్వభూతస్థస్యోపపద్యతే- నాత్మభేదే. కథం చ తదేకత్వమితి తదర్థోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యతే. పితాపుత్రాఖ్యాయికా విద్యాయాస్సారిష్ఠత్వప్రదర్శనార్థా. శ్వేతకేతురితి- నామతః. హ ఇత్యైతిహ్యార్థం. ఆరుణేయః- అరుణస్య పౌత్రః ఆస- బభూవ. తం- పుత్రం హారుణిః పితా యోగ్యం విద్యాభాజనం మన్వానస్తస్యోపనయనకాలాత్యయం చ పశ్యన్నువాచ. హే శ్వేతకేతోఽనురూపం గురుం కులస్య నో గత్వా వస బ్రహ్మచర్యం. న చైతద్యుక్తం- యదస్మత్కులీనో హే సోమ్య అననూచ్య- అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి. బ్రాహ్మణాన్ బన్ధూన్ వ్యపదిశతి- న స్వయం బ్రాహ్మణవృత్త ఇతి. తస్యాతః ప్రవాసోఽనుమీయతే పితుః- యేన స్వయం గుణవాన్ సన్ పుత్రం నోపనేష్యతి. ౧

ఆ.— వక్ష్యమాణాధ్యాయస్యాతీతేన సన్దర్భేణ సమ్బన్ధం వక్తుం ప్రతీకం గృహీత్వా తం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి) తమేవ ప్రకటయన్ ప్రథమం తృతీయేనాధ్యాయేనాస్య సమ్బన్ధం కథయతి (సర్వమితి) ఏతద్వక్తవ్యం- తదర్థోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వ్యవహితం సమ్బన్ధముక్త్వాఽవ్యవహితం తమాదర్శయతి (అనన్తరం చేతి) అధ్యాయతాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (పితేతి) పితా ప్రతివక్తా, పుత్రశ్చ ప్రష్టేత్యేవంవిధేయమాఖ్యాయికా- సా చ విద్యాయాస్సారిష్ఠత్వద్యోతనార్థా- పితా హి పుత్రాయ సారతమమేవోపదిశతీత్యర్థః. కులస్యానురూపమిత్యాదివచనాన్నకులాధమస్య గురుత్వమితి గమ్యతే. బ్రహ్మచర్యం - అధ్యయనార్థమితి శేషః. గత్వేత్యాదివచనాన్మాణవకాధీనమధ్యయనమితి సూచితం. మాభూదుపనయనమధ్యయనం చేత్యాశఙ్క్యాహ (న చైతద్యుక్తమితి) కిమితి పితా స్వయమేవోపనీయ పుత్రం నాధ్యాపయతి- తత్రాహ (తస్యేతి) అతశ్శబ్దః స్వగృహవిషయః. అనుమానం- కల్పనం. తత్ర కల్పకమాహ (యేనేతి) ౧

రం.— సద్విద్యాముపదేష్టుమాఖ్యాయికామాహ (శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస) హః ప్రసిద్ధ్యర్థః. అరుణపుత్రస్యోద్దాలకస్య పుత్రః శ్వేతకేతునామా బభూవేత్యర్థః. (తం హ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి) ఉద్దాలకః- పితా తం- ద్వాదశవర్షమనుపనీతమనధీతినం పుత్రం శ్వేతకేతుం ప్రతి- హే సోమ్య- సోమార్హ- ప్రియదర్శనేతి వార్థః. శ్వేతకేతో క్వచిద్గురావధ్యయనార్థం బ్రహ్మచర్యం వస. అస్మత్కులప్రసూతః కోఽప్యననూచ్య - అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ న భవతీత్యువాచేత్యర్థః. యః స్వయమబ్రాహ్మణ ఏవ సన్ బ్రాహ్మణాన్ బన్ధుత్వేన వ్యపదిశతి- స బ్రహ్మబన్ధురిత్యుచ్యతే. అత్ర స్వయం గుణవత ఏవ పితుర్గర్భాష్టమాద్యుపనయనకాలాతిక్రమే ప్యుపనేతృత్వాభావే హేతుః ప్రవాసాదిలక్షణాత్యన్తానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— సః- పిత్రోక్తః శ్వేతకేతుర్ద్వాదశవర్షస్సన్నుపేత్యాచార్యం యావచ్చతుర్వింశతివర్షో బభూవ- తావత్సర్వాన్వేదాన్ - చతురోఽధీత్య తదర్థం చ బుద్ధ్వా మహామనాః- మహత్- గమ్భీరం మనో యస్య. న సమమాత్మానమన్యైర్మన్యమానం మనో యస్య సోఽయం మహామనాః. అనూచానమానీ- అనూచానమాత్మానం మన్యత ఇత్యేవంశీలో యస్సోఽనూచానమానీ. స్తబ్ధః- అప్రణతస్వభావ ఏయాయ - గృహం. తం- ఏవమ్భూతం మాత్మనోఽననురూపశీలం స్తబ్ధం మానినం పుత్రం దృష్ట్వా పితోవాచ సద్ధర్మావతారచికీర్షయా. ౨

ఆ.— అనూచానః- అనువచనసమర్థః. ౨

రం.— (స హ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్వింశతివర్షస్సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ) సః- శ్వేతకేతుః ద్వాదశవర్షస్సన్ గురుముపేత్య గురుకులే ద్వాదశవర్షాణ్యుషిత్వా సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనాః- ప్రౌఢమతిః అనూచానమానీ- ఆత్మానం సాఙ్గవేదాధ్యాయినం మన్యమానః స్తబ్ధః- పరిపూర్ణ ఇవ తృణీకృతజగత్త్రయః చతుర్వింశతివర్షయుక్తః ఏయాయ- ప్రత్యాగతః. (తం హ పితోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శ్వేతకేతో యన్ను సోమ్యేదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽస్యుత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యే
నాశ్రుతగ్ం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి కథం ను భగవస్స ఆదేశో భవతీతి॥ 3

శం.— శ్వేతకేతో యన్ను ఇదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధశ్చాసి. కస్తేఽతిశయః ప్రాప్త ఉపాధ్యాయాత్. ఉత- అపి తమాదేశం- ఆదిశ్యత ఇత్యాదేశః. కేవలశాస్త్రాచార్యోపదేశగమ్యమిత్యేతత్. యేన వా పరం బ్రహ్మాదిశ్యతే- స ఆదేశః. తమప్రాక్ష్యః - పృష్టవానస్యాచార్యం. తమాదేశం విశినష్టి- యేన- ఆదేశేన శ్రుతేనాశ్రుతమప్యన్యచ్ఛ్రుతం భవతి. అమతం మతం - అతర్కితం తర్కితం భవతి. అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం - అనిశ్చితం నిశ్చితం భవతీతి. సర్వానపి వేదానధీత్య సర్వం చాన్యద్వేద్యమధిగమ్యాప్యకృతార్థ ఏవ భవతి - యావదాత్మతత్త్వం న జానాతీత్యాఖ్యాయికాతోఽవగమ్యతే. తదేతదద్భుతం శ్రుత్వాహ- కథం చైతదప్రసిద్ధమన్యవిజ్ఞానేనాన్యద్విజ్ఞాతం భవతీత్యేవం మన్వానః పృచ్ఛతి- కథం ను- కేన ప్రకారేణ హే భగవః స ఆదేశో భవతీతి. 3

ఆ.— కర్తృవ్యుత్పత్త్యా కరణవ్యుత్పత్త్యా చాదేశశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. కిమిత్యధీత సర్వవేదమధిగతతదర్థం చ పుత్రమాత్మవిద్యాం ప్రత్యధికృత్యాపి తాం పృచ్ఛతి - తస్య సర్వవేదాధ్యయనాదినైవ కృతార్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వానపీతి) తదేతదద్భుతం శ్రుత్వాహేత్యుక్తం వివృణోతి (కథన్న్వితి) 3

రం.— ఉక్తిరూపః (శ్వేతకేతో యన్ను సోమ్యేదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽసి) హే సోమ్య. మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽసీతీదం యత్- యస్మాద్ధేతోః. స క ఇత్యర్థః. తస్య బ్రహ్మజ్ఞానరహితతాం జానన్నప్యారుణిర్జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతబ్రహ్మజ్ఞానవానేవ పూర్ణః- నాన్య ఇతి తస్మై జ్ఞాపయిత్వా పూర్ణత్వాభిమానం తదీయమపనుద్య బ్రహ్మణి జిజ్ఞాసాం సమ్పాదయితుం తదనుజిఘృక్షయా పృచ్ఛతి (ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి) అత్ర వ్యాసార్యాః *ఉపక్రమే తావత్ -* ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇత్యత్రాదేశశబ్దేన ప్రశాసితాఽభిధీయతే. అత్ర శ్లోకావాచార్యపాదైరుక్తౌ *ఆదౌ గ్యకేదిదాపుష్టిశతిరుత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇత్యత్రాద్యా బ్రూయాత్ సర్వశాస్త్రోపదేశం ప్రకటయతి సతో న ప్రశాస్తిం ఘుఙ్ నః నో కర్తర్యస్తి కర్మణ్యగణి ఘుఙ్ ఇహ సత్కర్తృశాస్త్రా నకర్మస్యాత్తత్కర్మోపదేశే తదిదముత తమాదేశవాచోపదేశ్యం॥ అత్ర బ్రూమః ప్రశాస్తిం వదతి దిశిర సావాఙ్మఘోనో ఉపదేశం శాస్త్రాసాతి ప్రసిద్ధోఽపి పర ఇహ చాపేక్షితార్థప్రసఙ్గః॥ యుక్తోఽసాధారణో హ్యాఘుఙ్ అగమకరణే ప్యత్ర వైవక్షికత్వం శాస్త్రోక్తం కారకాణాం సుకరణతయా కర్తరి స్యాద్వివక్షేతి. ఆదేశశబ్దేనోపదేశ్యముచ్యతే- ప్రకృత్యర్థ ఉపదేశః. ప్రత్యయార్థః కర్మత్వం- * అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి కర్తృవ్యతిరిక్తకారకే ఘఞో విహితత్వాత్, ఉపదేశే బ్రహ్మణః కర్మత్వోపపత్తే, శ్వః. ప్రశాసనే తు బ్రహ్మ న కర్మ - అపి తు కర్తృ. కర్తృవ్యతిరిక్తకారకే హి ఘఞ్ప్రత్యయసిద్ధిః. నాత్ర కప్రత్యయ ఉపపద్యతే- * కిఙితి చ గుణప్రతిషేధాత్ ఆదేశశబ్దరూపాసిద్ధేః. నాపి చాద్యచ్ప్రత్యయ ఉపపద్యతే- దిశధాతోరిగుపధత్వేన + ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇత్యపవాదసూత్రేణ కప్రత్యయప్రాప్తేర్గుణాభావాత్. అతో ఘఞ్ప్రత్యయాన్త ఏవాయమాదేశశబ్దః. స చ ప్రత్యయః కర్తర్యనభిహిత ఇతి కర్మార్థకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్ ఉపదేశ్యమేవాదేశశబ్దవాచ్యమితి. అత్రోచ్యతే- ప్రకృత్యర్థః శాసనం- ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్, అన్యథాస్వారస్యభఙ్గాత్,. * ఉఙ్పూర్వో దిశతిర్నియోక్తృప్రయోజనవచనః- ఉపపూర్వస్తు నియోజ్యప్రయోజనవచన ఇతి హి న్యాసకారః. నియోక్తరి ప్రయోజనం యస్య- తస్యార్థస్య వాచక ఇత్యర్థః. ఏవమన్యత్రాపి. కించ- ఉపదేశ్యత్వం లౌకికాలౌకికధర్మబ్రహ్మధాగార్థసాధారణం. ప్రశాసితృత్వం తు బ్రహ్మణోఽసాధారణం- * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గీత్యాదిభిర్నిరుపాధికప్రశాసనస్య బ్రహ్మసాధారణత్వశ్రవణాత్. నిరుపాధికోపదేశ్యత్వం బ్రహ్మణ ఇత్యసాధారణ్యమితి చేన్న- ఇష్టప్రాప్త్యనిష్టనివారణతత్సాధనేషు సాధారణ్యాత్. యద్యప్యమితసుఖదుఃఖనివృత్త్యాదినా తదుపదేశ్యం స్యాత్- తథాపి సంసారనివృత్తిబ్రహ్మతదుపాసనానాముపదేశ్యత్వం సాధారణం. ప్రష్టవ్యస్యోపదేశ్యత్వమర్థసిద్ధం - అత ఉపదేశ్యత్వకథనే వైయర్థ్యం చ. నను * యేనాశ్రుతమిత్యాదినైకవాక్యత్వాత్ స్వజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానహేతుతావిశేషితముపదేశ్యత్వమసాధారణమితి చేత్. తథాపి తాదృశముపదేశ్యత్వం ప్రతిజ్ఞావాక్యేన ప్రష్టవ్యత్వోక్త్యాచార్థసిద్ధమిత్యనపేక్షితోపదేశ్యత్వకథనాదప్యపేక్షితం ప్రశాసితృత్వమేవ వాచ్యమితి యుక్తం- * యేనాశ్రుతమిత్యుపాదానత్వే సిద్ధే ప్రశాసితృత్వేన హి నిమిత్తత్వం సిధ్యేత్ - నిమిత్తాన్తరే సతి హి ఏకవిజ్ఞానాత్సర్వవిజ్ఞానం నోపపద్యతే. అతః ప్రతిపిపాదయిషితవస్తునోఽపేక్షితాసాధారణాకారవిశిష్టతయైవ ప్రతిపాదనముచితం. ఘఞ్ప్రత్యయస్య కరణేఽప్యుపపన్నత్వాత్ * వివక్షాతః కారకాణాం ప్రవృత్తిరితి శాస్త్రోక్తన్యాయేన కర్తృత్వకరణాన్తరసైరపేక్ష్యేణ సాధకతమత్వవివక్షయా తథా ప్రయోగ ఉపపద్యతే. * అకర్తరీతి సూత్రస్య ప్రయోజనం కరణత్వవివక్షయా వినా కర్తృసాధుత్వేన ప్రయోగనివృత్తిః. ఉపదేశపక్షే ప్రకృత్యర్థాస్వారస్యం ప్రత్యయస్వారస్యం చ - ప్రశాసనపక్షే ప్రత్యయాస్వారస్యం ప్రధానభూతప్రకృత్యర్థస్వారస్యమర్థౌచిత్యం చేతి వైషమ్యం. అతః ప్రశాసనమేవాదేశశబ్దాభిధేయమితి స్వీకర్తుం యుక్తమితి. అత్రేదం విచార్యతే - యత్తావదుచ్యతే ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్ప్రకృత్యర్థశ్శాసనమితి - సత్యమేవ తత్. * శాసనం వివిచ్య జ్ఞాపనమితి ధాతువృత్తికృతా వ్యాఖ్యాతత్వాదుపదేశ ఏవ పర్యవసానం. * ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్ * స్థానివదాదేశోఽనల్విధావిత్యాదిసూత్రేషు * దిశిరుచ్చారణక్రియ ఇతి మహాభాష్యోక్తేః. * అథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఇత్యాదావాదేశః - ఉపదేశ ఇత్యర్థః. * ఇదం శాస్త్యాచార్య ఇతి భాష్యస్య ఇదముపదిశతీతి వ్యాఖ్యానాత్. * తదశిష్యమిత్యాదావ వక్తవ్యమితి వ్యాఖ్యాతం. తతశ్చాదేశనం- శాసనం. ఉపదేశః. తత్కర్మత్వం చ * అనుమవితాం భగినోదేవతాం శాధీతి బ్రహ్మణస్సిద్ధమితి ప్రకృతి

ప్రత్యయగుణవిరోధసమ్భవాత్ ప్రత్యయార్థస్యానుసరణస్యోచితత్వాత్. నచానుశాసనకర్మత్వేఽపి శాసనకర్తృత్వమితి వాచ్యం - * శాసు అనుశిష్టావితి శాసనస్యైవానుశాసనరూపత్వాత్. తతశ్చ కరణత్వస్యారోపేణ ఘఞ్ప్రత్యయసమర్థనమప్యనుచితం - ఆరోపస్యానుచితత్వాత్. ననుకరణత్వస్య వాఽధ్యారోపః - తస్యసిద్ధత్వాదితి చేన్న - తథాసతి సిద్ధాన్తే ప్రత్యయార్థస్యాప్యుపపన్నస్యాయుక్తత్వాత్. అతఏవాసిన్నస్త్రీత్యాదౌ సాకర్యాతిశయవిషయః * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితిన్యాయేన కరణే కర్తృత్వారోపేఽపి కర్తృకరణత్వాదేరసమ్భవః - తథాసతి రాజని భృత్యత్వారోపస్యేవానర్థావహత్వాత్. అతఏవ * సాధకతమం కరణమితి సూత్రే అధికరణస్థాల్యాస్సనుకపాలయోః సాధకతమత్వవివక్షయా స్థాల్యాం పచతీతి ప్రయోగముపపాద్య * నచైవం కర్తురపి కరణత్వవివక్షా ప్రసజ్యేత - భిన్నజాతీయత్వాత్. సకలసాధనవినియోగకారీ ఖల్వసౌ. సహి శక్తధనో నిష్కృష్య ధనేనస్వస్థితుమర్హతీతి కర్తుః కరణత్వవివక్షాఽభావస్యైవోపపాదితత్వాత్. నిక్షేపరక్షాయాం భగవతో రక్షాకరణత్వానుసన్ధానం ప్రపత్తిరితి పక్షే కరణస్య కర్తృత్వాసమ్భవేన జీవస్యైవ రక్షకత్వమాపతేదితి కర్తృత్వకరణత్వవిరోధస్య, భగవతి కరణత్వానుసన్ధానే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితిన్యాయవిరోధస్య, చ ప్రతిపాదితత్వాత్. * శక్తివిపర్యయాదితి సూత్రే అన్తః కరణస్య కర్తృత్వే తతోఽన్యత్కరణం స్యాదిత్యన్తః కరణాతిరిక్తం కరణాన్తరమభ్యుపగన్తవ్యం స్యాదితి పక్షైరప్యుపపాదితత్వాచ్చ. కించ- ప్రశాసనకర్తుః కరణత్వసమ్భవే పరమాత్మనః ప్రశాసనకర్మత్వస్యాపి సమ్భవాత్తదసమ్భవోక్తిర్విరుధ్యేత. కించ- కరణత్వే వివక్షితే * కరణాధికరణయోశ్చేతి పరేణ ల్యుటా బాధితత్వేన ఘఞోఽప్రసఙ్గాత్. నచ * హలశ్చేత్యనేన ఘఞః ప్రసక్తిః - తత్రాపి సంజ్ఞాయామిత్యనువృత్తేః. నచ తత్స్వమతేఽపి కర్మణి ఘఞ్ నస్యాత్ - * అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞాయామేవ ఘఞో విధానాదితి వాచ్యం - * అకర్తరిచేత్యత్ర చకారస్య భిన్నక్రమత్వమాశ్రిత్యాసంజ్ఞాయామప్యస్తీతి పదమఞ్జర్యాదౌ సమర్థితత్వాత్. సంజ్ఞాగ్రహణానర్థక్యం చ- సర్వత్ర ఘఞో దర్శనాదితి వార్తికకృతోక్తత్వాచ్చ. కించ - ఘఞః కరణార్థత్వే * ఉపక్రమే ఆదేశశబ్దేన ప్రశాసితాఽభిధీయత ఇతి యదభిహితం- తద్విరుధ్యేత- ప్రశాసనకరణస్యైవాభిహితత్వేన ప్రశాసనకర్తురనభిహితత్వాత్. యచ్చోక్తం ప్రశాసితృత్వమసాధారణమితి- తదపి న- ఆదేశశబ్దేన కరణత్వమాత్రాభిధానే ప్రశాసితృత్వానభిధానాత్, తదభిధానేఽపి నిరుపాధిక ప్రశాసితృత్వస్యైవ ముఖ్యోపదేశ్యత్వస్య బ్రహ్మాసాధారణత్వాత్,. అతఏవ * బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి సూత్రే బ్రహ్మణ ఇతి కర్మణి షష్ఠీపరిగ్రహాత్ బ్రహ్మణ ఏవాభిధానికజిజ్ఞాసాకర్మత్వం- తదుపాసనాదీనాం త్వాక్షేప్యమిత్యుక్తం. కించ-ఆదేశశబ్దమాత్రస్యాతిప్రసజ్యమానశబ్దకృతమిత్యేవం విశేషణోపాదానాత్ అవశ్యం తమిత్యస్యాదేశవిశేషకత్వమభ్యుపేయం- యదిహ్యాదేశశబ్దస్యైవ నిరుపాధిక ప్రశాసితృత్వమర్థః- తదా తస్య పరమాత్మాసాధారణత్వాత్ తచ్ఛబ్దోఽపి శేషకో న స్యాత్. యదపిచోక్తం ప్రష్టవ్యత్వకథనే నోపదేశ్యత్వం సిద్ధమితి తత్కథనస్యానపేక్షితత్వాత్ ప్రశాసితృత్వమేవార్థ ఇతి- తన్న- యద్యపి పూర్వం నాపృష్టం- అధునా స్వయమేవ జ్ఞాస్యామీతి బుద్ధిం వ్యుదసితుముపదేష్టవ్యత్వకథనస్యైవాపేక్షితత్వాత్. అతఏవ * తంత్వౌపనిషదం పృచ్ఛామీత్యాదౌ ప్రష్టవ్యస్యోపదేశ్యత్వలక్షణౌపనిషదత్వకథనం. యచ్చోక్తం సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యర్థం నిమిత్తత్వమపేక్షితమితి- తన్న- ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాబలాత్ ఉపాదానత్వస్యైవ లిదన్యథానుపపత్త్యా నిమిత్తత్వస్యాపి లాభసమ్భవేన తస్య పృథగవక్తవ్యత్వాత్ తదనుపపత్తేర్భవతైవోక్తత్వాదితి. అత్రోచ్యతే- * ఏష ఆదేశః ఏష ఉపదేశ ఇత్యేవం పృథగుపదిష్టయోః * నవాయక్రియేఽపృథగుపదేశాదితి న్యాయేనాదేశోపదేశయోర్భేదావశ్యమ్భావాత్, నిమన్త్రణామన్త్రణయోరివ వ్యపదేశసప్రతిశబ్దయోరివచ స్నేహభక్తిశబ్దయోరివ చక్వచిదేకవిషయే ప్రయోగమాత్రేణానుభవభేదస్య దురపహ్నవత్వాత్,. ఆదిశతీత్యుక్తేహి యద్వాక్యోల్లఙ్ఘనే దణ్డో భవతి- తాదృశశబ్దప్రయోక్తృత్వం- నియమయితృత్వం-ఆజ్ఞాపయితృత్వం ప్రతీయతే. అతఆదిశతీతివ్యవహారః ప్రభువిషయఏవ. అతఏవన్యాసకారేణాదేశోపదేశయోర్భేదోవర్ణితః * ఆజ్ఞాపూర్వ్యాదిశతిర్నియోక్తృప్రయోజనవచన ఇతి. * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానామిత్యాదౌ తథైవ ప్రతీతేః. అతశ్చ ప్రకృతిస్వారస్యేన నియమనాపరపర్యాయాజ్ఞాపనరూపార్థే ప్రతీతే ఘఞ్ప్రత్యయస్య కర్తృవ్యతిరిక్తకారకమాత్రవాచినో యోగ్యతావశాత్ స్వస్తికర్మార్థకత్వవత్ అస్మన్మతేఽపి కారకవాచినో ఘఞ్ప్రత్యయస్య సకలకారకప్రయోక్తృకర్తృలక్షణాసమాశ్రయణే - ప్రష్టవ్యవస్తునస్సాధ్యరూపత్వాత్, అసఞ్జాతవిరోధిముఖ్యప్రకృత్యర్థానుగ్రహేణ జఘన్యప్రత్యయలక్షణాయా ఆశ్రయణీయత్వాత్, * పఞ్చపఞ్చాశతస్త్రివృతస్సంవత్సరా ఇత్యాదౌ అహఃపరత్వస్వరసత్రివృదాదిపదముఖ్యత్వానుసారేణ జఘన్యసంవత్సరపదస్యైవ పారచాష్ట్రమనాద్యనైకార్థసాధారణ్యేన నిశ్చయస్సామఞ్జస్యాదజహల్లక్షణాయా అభ్యుపేతత్వాత్, తథా * ప్రయాజశేషేణ హవీంష్యభిఘారయతీత్యాదౌ ప్రయాజశేషప్రాతిపదికానురోధేన తృతీయాయా ద్వితీయార్థలక్షణాయా ఆశ్రితత్వాత్, తథా * ప్రాణా వా ఋషయ ఇత్యాదౌ ఋషిశబ్దానుసారేణ బహువచనశ్రుతేః పాశన్యాయేన గౌణార్థకత్వస్య * గౌణ్యసమ్భవాత్తత్ప్రాక్శ్రుతేశ్చేత్యత్ర ప్రతిపాదితత్వాచ్చ. నన్వాదేశపదస్య ప్రశాసనాపరపర్యాయాజ్ఞాపనరూపాదేశప్రసిద్ధస్యోపదేశప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాభావేఽప్యుపదేశార్థకత్వే ప్రకృతేస్సర్వాత్మనాముఖ్యార్థత్యాగాభావాత్, ప్రత్యయస్యత్వన్యతేకర్తృలక్షణాయాం ముఖ్యార్థత్యాగాత్, కాంస్యభోజిన్యాయేన జఘన్యద్యాబాధప్రథివ్యేకకపాలానురోధేన ముఖ్యేన్ద్రాగ్న్యాదీనాం ప్రసూనబర్హిర్నియమాశ్రయణవత్, * ఏకధా బ్రహ్మణ ఉపహరతీత్యత్ర సకృత్త్వమాత్రసాధారణస్యైకధాశబ్దస్య భక్షస్తరప్రాపకదుర్బలచోదకానుగ్రహేణ సహత్వార్థస్వీకారవత్, * సప్తదశప్రాజాపత్యానిత్యత్ర ప్రజాపతిసమ్బన్ధవిశిష్టాన్వయయోగ్యస్యాపి బహుత్వస్యైకపశునిష్పన్నైకాదశావదానప్రాపకదుర్బలచోదకానుగ్రహేణ విశిష్టాన్వయాభ్యుపగమేన ద్రవ్యదేవతాసమ్బన్ధాక్షిప్తయాగభేదాభ్యుపగమవచ్చ జఘన్యఘఞ్ప్రత్యయానుసారేణ ముఖ్యాదిశేరుపదేశార్థకత్వమేవ యుక్తం - ప్రకృతేర్ముఖ్యార్థత్యాగాభావాత్. ప్రచురప్రసిద్ధార్థత్యాగమాత్రంత్వవశిష్యతే- తత్తు న దోషాయ. అతఏవ * పత్న్య ఉపగాయన్తీత్యాదౌ గీతిశబ్దస్య శారీరగానే ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యేఽప్యశారీరవాదిత్రాదిగానస్యాపి గీతశబ్దప్రయోగవిషయత్వేన ముఖ్యార్థత్వాత్ సన్నిహితదున్దుభ్యాదిగానస్యైవ కాణ్డవీణాదిభి

ఉ.— యథాసోమ్యైకేనమృత్పిణ్డేనసర్వం మృణ్మయంవిజ్ఞాతంస్యాద్వాచారమ్భణంవికారో నామధే
యంమృత్తికేత్యేవసత్యం॥ ౪

రుపచయంకుర్వన్తస్యఃపత్యాన్యన్త్రివ్రజాం నివర్తకాఇతిదశమేసిద్ధాన్తితమితిచేత్. న్నైవం - గానశబ్దస్యబర్హిరాజ్యాధికరణన్యాయేనగీఃమాత్రవాచిత్వాత్ యుక్తంతత్రసన్నిహితమనుష్యాదిగానవాచిత్వం. ఇహత్వాదేశశబ్దస్యక్వచిదపిశిష్యగురుమాటదేశేత్యాది ప్రయోగాభావేనసాధారణోచ్చారణార్థకత్వాభావాత్ ఉపదేశాతిదేశశబ్దయోరివాదేశోపదేశశబ్దయోరపిభిన్నార్థత్వేనాదేశశబ్దస్యోపదేశార్థకత్వేముఖ్యార్థత్యాగస్యావర్జనీయత్వేనజఘన్య ప్రత్యయపివలక్షణాయాఉచితత్వాత్. వస్తుతస్తు ❋ ఉపదేశేజనునాసికఇదితిసూత్రే ❋ కరణాధికరణయోశ్చేతిల్యుటాబాధితస్యఘఞః ❋అకర్తరిచకారకఇత్యనేనాప్రసజ్జనూశఙ్కా ❋ కృత్యల్యుటోబహులమితిఘఞోభాష్యకృతాసమర్థితత్వాత్తన్న్యాయేనకర్తర్యపితేనైవసూత్రేణఘఞ్సిద్ధౌలక్షణాయాఅప్రసక్తాత్ ప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్యయుక్తం. ఆదేశనం- ఆదేశఇతిఘఞన్తాద్భావవాచినఆదేశశబ్దాదర్శఆద్యజన్తాదపిప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్యయుక్తమితివయముత్పశ్యామః. తదుక్తం ❋ ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గిసూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠతః ❋ ప్రశాసితారంసర్వేషామిత్యాదిశ్రుతిస్మృతిప్రతిపన్నంపరమాత్మధర్మభూతంప్రశాసితృత్వమిహాదేశశబ్దార్థః ఏతత్సర్వమస్మాభిర్భావప్రకాశికాయాంప్రపఞ్చితంతత్రానుసన్ధేయం. ప్రశాసనేనచధారకత్వలక్షణమాత్మత్వంఫలితం- తతశ్చాదేశశబ్దఆత్మత్వపర్యన్తః. యేనాశ్రుతంశ్రుతంభవతీత్యత్ర ❋ కస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి ❋ ఆత్మనిఖల్వరేదృష్టేశ్రుతేమతేవిజ్ఞాతఇదంసర్వంవిదితంభవతీతి ముణ్డకబృహదారణ్యకవాక్యానుసారేణయేనశ్రుతేనమతేనవిజ్ఞాతేనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతంశ్రుతంమతంవిజ్ఞాతంభవతీతి వాక్యపర్యవసితోర్థః. బ్రహ్మస్వరూపసత్తామాత్రస్యాశ్రుతశ్రుతత్వాపాదకత్వాభావాత్. అత్రాశ్రుతామతాదిశబ్దానాం ❋ ఇదంసర్వంవిదితంభవతీతి శ్రుత్యన్తరానుసారాత్సర్వార్థకత్వం ద్రష్టవ్యం. తతశ్చయేనశ్రుతేనసర్వమశ్రుతంశ్రుతంభవతీత్యర్థః. తతశ్చాశ్రుతంశ్రుతంభవతీత్యశ్రుతస్యశ్రుతత్వప్రతిపాదనంకథమితిశఙ్కాయానావకాశః. యద్వా- అవస్థావిశిష్టతయాఅశ్రుతంస్వరూపేణశ్రుతంభవతీత్యర్థః. అత్రవిజ్ఞానశబ్దోనిదిధ్యాసనపరః- శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇతిక్రమప్రత్యభిజ్ఞానాదితిద్రష్టవ్యం. అత్రయేనాశ్రుతంశ్రుతమిత్యనేనకిముపాదానమితిపృష్టంభవతి. ప్రశాసితృత్వార్థకేనాదేశశబ్దేనచాత్మస్వరూపంపృష్టంభవతి. తతశ్చాత్మభూతముపాదానంకిమితిప్రశ్నస్యఫలితార్థః. అతఏవశ్రీవిష్ణుపురాణే ❋ యన్మయంచ జగద్బ్రహ్మన్యతశ్చైతచ్చరాచరమితిఉపాదానంచపృష్టం. అతఏవచ ❋సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాఃప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాఇతిప్రతివచనేసదాయతనాఇతిసతఆత్మత్వం, సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠాఇతిసతఉపాదానత్వం, చప్రతిపాద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. అతఏవ ❋ అథాతోఽహఙ్కారాదేశః ❋ అథాతఆత్మాదేశః ❋ అథాతఆదేశోనేతినేతి ❋ ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యాదేశః ❋ ఉభయమాదిష్టంభవత్యధ్యాత్మంచాధిదైవతంచేత్యాదావివాదేశశబ్దస్యఉపదేశార్థకత్వేపివాస్తు- నప్రశాసనార్థకత్వమితిశఙ్కాపరాకృతా. అతోజగదుపాదానభూతంజగదాత్మానంకింపృష్టవానసీత్యర్థః. అత్రజ్ఞాతవానసీత్యనుక్త్వాపృష్టవానసీత్యుక్తవతః ❋ తద్విద్ధిప్రణిపాతేనపరిప్రశ్నేనసేవయా। ఉపదేక్ష్యన్తితేజ్ఞానంజ్ఞానినస్తత్త్వదర్శినఇత్యుక్తరీత్యాప్రణిపాతాదిప్రసన్నాచార్యోపదేశగమ్యఏవసోఽర్థః - నతుప్రకారాన్తరేణాపిజ్ఞాతుంశక్యతఇత్యభిప్రాయః. అన్యజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానాసమ్భవాత్ ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానాసమ్భవంమన్వానశ్చోదయతి (కథంనుభగవస్సఆదేశోభవతీతి) హేభగవః ఈదృశఆదేశఃకథంభవేదిత్యర్థః. ౩

శం.— యథాసఆదేశోభవతి-తచ్ఛృణు- హేసోమ్యయథాలోకేఏకేనమృత్పిణ్డేనరుచకకుమ్భాదికారణభూతేనవిజ్ఞాతేనసర్వం- అన్యత్తద్వికారజాతం- మృణ్మయం- మృద్వికారజాతంవిజ్ఞాతంస్యాత్. కథంమృత్పిణ్డేకారణేవిజ్ఞాతేకార్యమన్యద్విజ్ఞాతంస్యాత్. నైషదోషః- కారణేనానన్యత్వాత్కార్యస్య. యన్మన్యసేఽన్యస్మిన్విజ్ఞాతేఽన్యన్నజ్ఞాయతఇతి- సత్యమేవంస్యాత్- యద్యన్యత్కారణాత్కార్యంస్యాత్. నత్వేవమన్యత్కారణాత్కార్యం. కథంతర్హీదంలోకేఇదంకారణ, మయమస్యవికార, ఇతి. శృణు- వాచారమ్భణం-వాగారమ్భణం. వాగాలమ్బనమిత్యేతత్. కోఽసౌ. (వికారోనామధేయం) నామైవనామధేయం. స్వార్థేధేయట్ప్రత్యయః. వాగాలమ్బనమాత్రంనామైవకేవలం-నవికారోనామవస్త్వస్తిపరమార్థతః. మృత్తికేత్యేవ- మృత్తికైవసత్యంవస్త్వితి. ౪

ఆ.— మృణ్మయమిత్యస్యవ్యాఖ్యా (మృద్వికారజాతమితి) తద్యథామృత్పిణ్డేనవిజ్ఞాతేనవిజ్ఞాతంస్యాత్ - తథాఽన్యదపిసర్వంకారణేనవిజ్ఞాతేనతద్వికారజాతంవిజ్ఞాతంభవతీతియోజనా. అన్యవిజ్ఞానాదన్యవిజ్ఞానమదృష్టత్వాదశ్లిష్టమితిశఙ్కతే (కథమితి) కార్యకారణయోరనన్యత్వాసిద్ధిర్నైవమితిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (యన్మన్యసఇత్యాదినా) అనన్యత్వాభావేలోకప్రసిద్ధివిరోధంశఙ్కతే (కథంతర్హీతి) వాచారమ్భణమిత్యత్రవాచేతితృతీయాషష్ఠ్యర్థేద్రష్టవ్యా. నామధేయమిత్యస్యార్థంకథయతి (నామైవేతి) వికారస్యమిథ్యాత్వేకింపరమార్థతోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్తికేత్యేవేతి) ౪-౫

రం.— ఉపాదానోపాదేయయోస్తత్సమ్భవతీత్యభిప్రాయేణఉత్తరమాహ (యథాసోమ్యైకేనమృత్పిణ్డేనసర్వం మృణ్మయంవిజ్ఞాతంస్యాత్) యథాఉపాదానభూతేమృత్పిణ్డేజ్ఞాతేతదుపాదేయఘటశరావాదికంజ్ఞాతంభవతి- తద్వదిత్యర్థః. నైయాయికరీత్యాఅసదేవఘటాదికంమృత్పిణ్డేనోత్పద్యతే - అతశ్చోపాదానోపాదేయయోర్భేదాత్ నమృత్పిణ్డేజ్ఞాతేసర్వమృణ్మయానాంజ్ఞాతత్వంసమ్భవతీతిమన్వానంప్రత్యాహ (వాచార

ఉ.— యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా సర్వం లోహమయం విజ్ఞాతగ్గ్ స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం లోహమిత్యేవ సత్యం॥ ౫

యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన సర్వం కార్ష్ణాయసం విజ్ఞాతగ్గ్ స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం కృష్ణాయసమిత్యేవ సత్యమేవగ్గ్ సోమ్య స ఆదేశో భవతీతి॥ ౬

మ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యం) ఘటత్వాదిలక్షణో వికారః, ఘటశరావాదినామధేయం, చ ఆరభ్యతే-ఆలభ్యతే. స్పృశ్యత ఇత్యారమ్భణం. కర్మణి ల్యుట్. తేనైవ మృద్ద్రవ్యేణ ఘటశరావాదిలక్షణో వికారో ఘటశరావాది నామధేయం చ స్పృశ్యత ఇత్యర్థః. ఆరమ్భణశబ్దస్య నపుంసకలిఙ్గత్వాద్వికార నామధేయ విశేషణత్వేపి నపుంసకైకశేషైకవద్భావాభ్యాం వా- లిఙ్గసామాన్యాదివివక్షయా వా ఆరమ్భణమితి నపుంసకైకవచననిర్దేశః. మృద్ద్రవ్యేణ వికారనామధేయ యోకస్మై ప్రయోజనాయ స్పృశ్యేతే ఇత్యత్రాహ (వాచేతి) ప్రయోజనస్య హేతుత్వవివక్షయా తృతీయా. వాక్ఛబ్దశ్చ అజహల్లక్షణయా వాగాదివ్యవహారపరః. తథా చ వాక్పూర్వకహననాదివ్యవహారార్థం మృత్పిణ్డ ఏవ నామరూపే స్పృశ్యేతే. మృత్పిణ్డ ఏవ నామరూపభాక్భవతీత్యర్థః అత్ర యద్యపి మృత్పిణ్డమృణ్మయ భేద ప్రతిపాదనం వాచారమ్భణం వికార ఇత్యేతావన్మాత్రేణాపి సిద్ధ్యతి తథాపి నామధేయస్యాపి స్పృశ్యత్వం వక్తవ్యం- తథాపి సంజ్ఞాభేదాదుపాదానోపాదేయయోర్భేదశఙ్కాం వ్యుదాసాయ నామ్నోపి మృద్ద్రవ్యేణ స్పృశ్యత ఇత్యుక్తిరపేక్షితేతి ద్రష్టవ్యం. కార్యకారణయోరేకద్రవ్యత్వే ప్రమాణమాహ (మృత్తికేత్యేవ సత్యం) మృణ్మయం ఘటాదికం మృత్తికేత్యేవ ప్రమాణప్రతిపన్నం- నతు తద్భిన్నత్వేనేత్యర్థః. యద్వా- మృణ్మయం మృత్తికేతి వాక్యమేవ సత్యం - అబాధితార్థకమిత్యర్థః. తతశ్చోపాదానోపాదేయయోరభేదాదుపాదానవిజ్ఞానేనోపాదేయస్య జ్ఞాతతా భవతీత్యర్థః. ఏతేన * వికారో వాచారమ్భణం- వాగాలమ్బనమాత్రం. నామధేయం- స్వప్రతిపాద్యశూన్యమిత్యర్థః. నాస్త్యేవ కేవలం - నవికారో నామ వస్తు నాస్తి- మృత్తికైవ సత్యమితి యత్పరైరుక్తం- తదపాస్తం- వాచారమ్భణమిత్యస్య వాగాలమ్బనమిత్యర్థపరత్వే ప్రమాణాభావాత్. నామధేయమిత్యనేన వాగాలమ్బనమాత్రమిత్యర్థానభిధానాత్ స్వప్రతిపాద్యశూన్యపరత్వాభావాచ్చ. మృత్తికాసత్యత్వోపపాదనస్య తత్త్వవివక్షయాపి ఉపపన్నత్వాచ్చ. ఉక్తం చాభియుక్తైః వాచారమ్భణమిత్యుక్తేర్మిథ్యాత్వ ప్రతికల్పనం పునరుక్తిర్నామధేయమిత్యస్యనిరర్థతేతి. కించ- పరమతే అయో నామ శ్రుతం శ్రుతం భవతీతి సర్వం మిథ్యా వ్యవహారః-నిత్యం ముక్తిరిత్యత్ర జ్ఞాతేతదతిరిక్త రజతాదేస్సివ్యక్తావపి రజతస్య జ్ఞాతత్వాదర్శనేన బ్రహ్మణి జ్ఞాతే తదతిరిక్త ప్రపఞ్చస్య నివృత్తావపి జ్ఞాతత్వాసమ్భవాత్. నను శుక్తౌ జ్ఞాతాయాం రజతస్యతత్త్వం జ్ఞాతమేవ- శుక్తివ్యతిరిక్తతత్త్వస్యాభావాత్. ఏవం బ్రహ్మణి జ్ఞాతే ప్రపఞ్చస్య తత్త్వం జ్ఞాతమేవేతి చేన్న - పరమార్థశుక్తేరపరమార్థరజతతత్త్వరూపత్వాభావాత్. నహి శుక్తౌ జ్ఞాతాయాం రజతతత్త్వం జ్ఞాతమితి వ్యవహారోదృష్టచర ఇత్యాస్తాం తావత్. నను సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యత్ర వికారార్థమయట్ప్రత్యయేన ఘటత్వశరావత్వాద్యవస్థావద్ద్రవ్యరూపో వికార ఏవాభిధాతవ్యః- నతు ఘటత్వశరావత్వాద్యవస్థారూపో వికారః- తస్య మృత్పిణ్డాపేక్షయా భిన్నత్వేన తజ్జ్ఞానేన జ్ఞాతత్వాసమ్భవాత్. తతశ్చ తదుపపాదకే వాచారమ్భణం వికార ఇతి వాక్యేపి వికారశబ్దేనావస్థావద్ద్రవ్యలక్షణస్య వికారస్యాభిధానముచితం- నత్వవస్థా లక్షణ వికారస్యేతి చేత్. సత్యం- తస్యైవాభిధానముచితం తథాపి మృద్ద్రవ్యేణ ఘటశరావాదిలక్షణస్యావస్థావతో ద్రవ్యస్య స్పర్శాసమ్భవాత్. నహ్యాత్మైవాత్మానం స్ప్రష్టుం శక్యః - అతో మృణ్మయమిత్యత్ర వికారవాచిమయట్ప్రత్యయేనావస్థావతోఽభిధానేపి తదుపపాదకే వాచారమ్భణం వికార ఇతి వాక్యే వికారశబ్దేనావస్థాయా ఏవ గ్రహణముచితం. తథా మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యత్ర విశేష్యాకాఙ్క్షాయాం సత్యమితి నపుంసకలిఙ్గానురోధాత్ అవస్థావద్ద్రవ్యవాచి మృణ్మయమిత్యేతద్విశేష్యతయాఽనుషజ్యతే. తతశ్చ సర్వం మృణ్మయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యత్ర అవస్థావద్ద్రవ్యమేవ వికారవాచి నామ మయట్ప్రత్యయేనాభిధీయత ఇతి న కశ్చిద్దోష ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా- సువర్ణపిణ్డేన సర్వం సువర్ణవికారజాతం కటకముకుటకేయూరాదివిజ్ఞాతం స్యాత్. (వాచారమ్భణమిత్యాది) సమానం. ౫

రం.— (యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా సర్వం లోహమయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యాది) లోహమణిః - సువర్ణపిణ్డ విశేషః. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

శం.— యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన - ఉపలక్షితేన కృష్ణాయసపిణ్డేనేత్యర్థః. సర్వం కార్ష్ణాయసం - కృష్ణాయసవికారజాతం విజ్ఞాతం స్యాత్. సమానమన్యత్. అనేకదృష్టాన్తోపాదానం దార్ష్టాన్తికానేకభేదానుగమార్థం దృఢప్రతీత్యర్థం చ. ఏవం సోమ్య స ఆదేశః- యో మయోక్తో భవతి. ౬

ఆ.— ఏకేనైవ దృష్టాన్తేన వివక్షితార్థసిద్ధౌ కిమనేకదృష్టాన్తోపాదానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) ౬

రం.— (యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన సర్వం కార్ష్ణాయసం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యాది) నఖనికృన్తనశబ్దేన కార్ష్ణాయసపిణ్డో లక్ష్యతే. శిష్టం పూర్వవత్. (ఏవం సోమ్య స ఆదేశో భవతీతి) మయోక్త ఆదేశో మృత్పిణ్డాదితుల్య ఇత్యర్థః. ౬

న వై నూనం భగవన్తస్త ఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్ కథం మే నావక్ష్యన్నితి భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఉ.— సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్ తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం తస్మాదసతః సజ్జాయత॥ ౧

శం.— ఇత్యుక్తవతి పితర్యాహేతరః (న వై నూనం) భగవన్తః పూజావన్తో గురవో మమ యే - తే అమీ - ఏతత్ - భగవదుక్తం వస్తు నావేదిషుః - న విజ్ఞాతవన్తో నూనం. యత్ - యది హ్యవేదిష్యన్ - విదితవన్త ఏతద్వస్తు, కథం మే - గుణవతే భక్తాయానుగతాయ నావక్ష్యన్ - నోక్తవన్తః. తేనాహం మన్యే న విదితవన్త ఇతి. అవాచ్యమపి గురోర్న్యగ్భావముక్తవానాచార్యకులం ప్రతి పునః ప్రేషణభయాత్. అతో భగవాంస్త్వేవ మే - మహ్యం తద్వస్తు - యేన సర్వజ్ఞత్వం జ్ఞాతేన మే స్యాత్ - తద్బ్రవీతు - కథయతు. ఇత్యుక్తః పితోవాచ - తథాస్తు సోమ్యేతి............ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— న వా ఇత్యాదిప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (భగవన్త ఇతి) తేషామజ్ఞానే హేతుమాహ (యదీత్యాదినా) నను శ్వేతకేతుర్గురూణామజ్ఞానమాచక్షాణో గురుద్రోహీ ప్రత్యవాయీ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవాచ్యమపీతి) గురూణామజ్ఞానమిత్యర్థః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఏవముక్తః పుత్ర ఆహ (న వై నూనం భగవన్తస్త ఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్ కథం మే నావక్ష్యన్నితి భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి) భగవన్తః - పూజావన్తో మమ గురవః ఏతత్స్వరూపం న జ్ఞాతవన్తః. యత్ - యద్యేతద్వస్తు తే జానీయుః - తర్హి భక్తాయ గుణవతే మహ్యముపదిశేయుః. నోపదిష్టవన్తస్తు తే. తేనాహం మన్యే న విదితవన్త ఇతీత్యర్థః. ఏవమవాచ్యమపి గురోర్న్యగ్భావం పునర్గురుకులం ప్రతి ప్రేషణభయాదుక్త్వా భగవానేవ తద్వస్తూపదిశత్వితి పితరం ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) పితా పిత్రోక్తమేవ వదానీత్యుక్తవానిత్యర్థః............ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సదేవ) సదితి - అస్తితామాత్రం వస్తు సూక్ష్మం నిర్విశేషం సర్వగతమేకం నిరఞ్జనం నిరవయవం విజ్ఞానం. యదవగమ్యతే సర్వవేదాన్తేభ్యః. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః. కిం తదవధ్రియత ఇతి. ఆహ - ఇదం - జగన్నామరూపక్రియావద్వికృతముపలభ్యతే యత్ - తత్సదేవాసీదిత్యాసీచ్ఛబ్దేన సమ్బధ్యతే. కదా సదేవేదమాసీదితి. ఉచ్యతే - అగ్రే - జగతః ప్రాగుత్పత్తేః. కిం నేదానీమిదం సత్ - యేనాగ్ర ఆసీదితి విశేష్యతే. న. కథం తర్హి విశేషణం. ఇదానీమపీదం సదేవ - కిన్తు నామరూపవిశేషణవదిదంశబ్దబుద్ధివిషయం చేతీదం చ భవతి. ప్రాగుత్పత్తేస్తు - అగ్రే కేవలసచ్ఛబ్దబుద్ధిమాత్రగమ్యమేవేతి సదేవేదమగ్ర ఆసీదిత్యవధార్యతే. న హి ప్రాగుత్పత్తేర్నామవద్రూపవద్వేదమితి గ్రహీతుం శక్యం వస్తు సుషుప్తకాల ఇవ. యథా సుషుప్తాదుత్థితః సత్త్వమాత్రమవగచ్ఛతి - సుషుప్తే సన్మాత్రమేవ కేవలం వస్త్వితి - తథా ప్రాగుత్పత్తేరిత్యభిప్రాయః. యథేదముచ్యతే లోకే పూర్వాహ్ణే ఘటాదిసిసృక్షుణా కులాలేన మృత్పిణ్డం ప్రసారితముపలభ్య గ్రామాన్తరం గత్వా ప్రత్యాగతోఽపరాహ్ణే తత్రైవ ఘటశరావాద్యనేకభేదభిన్నం కార్యముపలభ్య మృదేవేదం ఘటశరావాది కేవలం పూర్వాహ్ణ ఆసీదితి - తథేహాప్యుచ్యతే - సదేవేదమగ్ర ఆసీదితి. (ఏకమేవేతి) స్వకార్యపతితమన్యన్నాస్తీత్యేకమేవేత్యుచ్యతే. (అద్వితీయమితి) మృద్వ్యతిరేకేణ మృదో యథాఽన్యద్ఘటాద్యాకారేణ పరిణమయితృ కులాలాది నిమిత్తకారణం దృష్టం - తథా సద్వ్యతిరేకేణ సతః సహకారికారణం ద్వితీయం వస్త్వన్తరం ప్రాప్తం ప్రతిషిధ్యతే - అద్వితీయమితి. నాస్య ద్వితీయం వస్త్వన్తరం విద్యత ఇత్యద్వితీయం. నను వైశేషికపక్షేఽపి సత్సామానాధికరణ్యం సర్వస్యోపపద్యతే - ద్రవ్యగుణాదిషు సచ్ఛబ్దబుద్ధ్యనువృత్తేః. సద్ద్రవ్యం, సన్ గుణః, సత్కర్మేత్యాదిదర్శనాత్. సత్యమేవం స్యాదిదానీం - ప్రాగుత్పత్తేస్తు నైవేదం కార్యం సదేవాసీదిత్యభ్యుపగమ్యతే వైశేషికైః - ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్యాసత్త్వాభ్యుపగమాత్. న చైకమేవ సదద్వితీయం ప్రాగుత్పత్తేరిచ్ఛన్తి. తస్మాద్వైశేషికపరికల్పితాత్సతోఽన్యత్కారణమిదం సదుచ్యతే మృదాదిదృష్టాన్తేభ్యః. తత్ - తత్ర హైతస్మిన్ ప్రాగుత్పత్తేర్వస్తునిరూపణవిషయే - ఏకే వైనాశికా ఆహుర్వస్తు నిరూపయన్తోఽసత్ - సదభావమాత్రం ప్రాగుత్పత్తేరిదం జగదేకమేవాద్వితీయమాసీదితి. సదభావమాత్రం హి ప్రాగుత్పత్తేస్తత్త్వం కల్పయన్తి బౌద్ధాః - న తు సత్ప్రతిద్వన్ద్వి వస్త్వన్తరమిచ్ఛన్తి - యథా సచ్చాసదితి గృహ్యమాణం యథాభూతం తద్విపరీతం తత్త్వం భవతీతి నైయాయికాః. నను సదభావమాత్రం ప్రాగుత్పత్తేశ్చేదభిప్రేతం వైనాశికైః - కథం ప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదసదేకమేవాద్వితీయం చేతి కాలసమ్బన్ధః సఙ్ఖ్యాసమ్బన్ధోఽద్వితీయత్వం చోచ్యతే తైః. బాఢం - న యుక్తం తేషాం భావాభావమాత్రమభ్యుపగచ్ఛతాం. అసత్త్వమాత్రాభ్యుపగమోఽప్యయుక్త ఏవ - అభ్యుపగన్తురనభ్యుపగమానుపపత్తేః. ఇదానీమభ్యుపగన్తాఽభ్యుపగమ్యతే - న ప్రాగుత్పత్తేరితి చేన్న - ప్రాగుత్పత్తేః సదభావస్య ప్రమాణాభావాత్ ప్రాగుత్పత్తేరసదేవేతి కల్పనానుపపత్తిః. నను కథం వాక్యస్య శబ్దార్థత్వే అసదేకమేవాద్వితీయమితి పదార్థవాక్యార్థోపపత్తిః. తదనుపపత్తౌ చేదం వాక్యమప్రమాణం ప్రసజ్యేతేతి చేత్. నైష దోషః - సద్గ్రహణనివృత్తిపరత్వాద్వాక్యస్య. సది

ల్యయం తావచ్ఛబ్దోఽసదాకృతివాచకః. ఏకమేవా ద్వితీయమిత్యేతౌ చ సచ్ఛబ్దేన సమానాధికరణౌ లభేతే నాసీదితి చ. తత్ర సత్సదితి వాక్యే ప్రయుక్తే సద్వాక్యమేవాఖణ్డవస్తు సద్వాక్యార్థవిషయాం బుద్ధిం సదేకమేవాద్వితీయమిత్యాసీన్నైవ లక్షణాం తత్త్వస్య వ్యావర్త్యాద్యర్థాన్నివర్తయతి. అశ్వారూఢ ఇవాశ్వాలమ్బనో ఽశ్వం తద్యథా ముఖవిషయః ప్రతిపద్యతే - తద్వత్. సత్ప్రత్యాసన్నసదాద్యమేవాగ్రే ఆసీదిత్యత్ర. అద్వైతపురుషస్య విపరీతగ్రహణనివృత్త్యర్థపర మిదమాస్త్రదేవేత్యాదివాక్యం ప్రయుజ్యతే - దర్శయిత్వా హి విపరీతగ్రహణం తదేవ నిర్వర్తయితుం శక్యత ఇత్యర్థవత్త్వాత్ సదాదివాక్యస్య స్వాతన్త్ర్యం ప్రామాణ్యం చ సిద్ధమిత్యభిప్రాయః. తస్మాత్ - అసతస్సద్భావాపత్తిర్నాస్తి - కిన్తు సత ఏవ సముత్పన్నం జగదిత్యర్థః. ౧

ఆ.—— యద్విజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం లభ్యతే - తద్విజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతం ప్రకటీకర్తుం సర్వస్య సన్మాత్రత్వం ప్రతిజానీతే (సదేవేతి) స చ్ఛబ్దస్య సామాన్యవిషయత్వం వ్యుదస్యతి (సదితి) తస్య సర్వవ్యాపిత్వం వినాశేన దర్శయతి (సూక్ష్మమితి) ఆకాశాదిభ్యో విశేషమాహ (నిర్విశేషమితి) అన్యవిశేషవ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమాహ (సర్వగతమితి) తస్యాకాశాదిభ్యోఽన్యత్వం స్పష్టయతి (ఏకమితి) ప్రత్యగ్భూతస్య తస్య సంసారిత్వం వారయతి (నిరఞ్జనమితి) సత్క్రియత్వేన తదభావం ఉపపాదయతి (నిరవయవమితి) యథోక్తే వస్తుని ప్రమాణమాహ (యదవగమ్యత ఇతి) విశేషణాన్తరాణి కల్ప్యన్తే (కిం నేదానీమితి) వర్తమానదశాయామపి సత్త్వం జగతో నాస్తీత్యాహ (నేతి) సదాసత్త్వావిశేషే విశేషణం సనిర్వాహ కథం శక్యతే (కథమితి) కిం విశేషణ సామర్థ్యాదిదానీమపి సత్త్వం జగతశ్చోద్యతే - కిం వా విశేషణాన్తరవర్తి త్వాభిప్రాయాత్ సత్త్వమసత్త్వం వా ప్రసక్తం తత్రాద్యం దూషయతి (ఇదానీమపీతి) ప్రత్యక్షవిరోధాన్న వర్తమానావస్థాయాం జగదసత్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కిం త్వితి) యచ్చేదం వర్తమానం జగన్నామ రూపవిశేషణవదాలక్ష్యతే - తదిదం శబ్దస్య తద్బుద్ధేశ్చ విషయభావేన స్థితం భవతీత్యత్రేదమిదానీమిత్యపి వ్యవహ్రియతే. ఇదమపత్వే ప్రాగుత్పత్తేస్త్వచ్ఛబ్దస్తద్బుద్ధిశ్చేత్యేతావన్మాత్రగమ్యమేవ - న త్విదం శబ్దస్య తద్బుద్ధేశ్చ విషయభావేతి తత్ర సదేవేదమితి తత్త్వం వర్ణ్యతే. తస్మాద్విశేషణమిదం శబ్దబుద్ధివ్యావృత్త్యర్థం ప్రాక్కాలీనే జగత్యవిరుద్ధమిత్యర్థః. అథావర్తమానావస్థాయామపి జగతస్సత్త్వేఽపి తత్రైవ తచ్ఛబ్దబుద్ధినిర్గమే తే - అత ఆహ (నహీతి) యథా సుషుప్తికాలే సదపి వస్తు నేదం శబ్దబుద్ధ్యోర్గోచరం - తథా ప్రాగుత్పత్తేస్సదపి జగన్నామరూపవత్త్వేన తత్త్వేన చేదమితి నవ్యవహర్తుం శక్యం - కరణోపసంహారస్యోభయత్ర తుల్యత్వాదిత్యర్థః. సుషుప్తేపి వస్తునో సత్త్వం - మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తత్ర సవస్తునోఽసత్త్వం - ఉత్థితస్య పరామర్శానుపపత్తేరనుభూతస్యానుభవితుశ్చాభావే తదయోగాత్, న చ తత్ర విశేషత్వం వస్తున్యుచ్యతే - సుషుప్త్యభావప్రసఙ్గాత్. అతస్తత్ర కేవలసన్మాత్రమేవ స్థితిరితి యథాఽవగమః - తథా ప్రాగుత్పత్తేరపి సర్వం సన్మాత్రమిత్యయుక్తమేతదిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థం సమ్ప్రతిపన్నేనోదాహరణాన్తరేణ సమర్థయతే (యథేత్యాదినా) కిమిదం సదిత్యపేక్షాయాం తల్లక్షణవాక్యం (ఏకమితి) అవధారితలక్షణవాక్యే ప్రథమం విశేషణమేవార్థమాహ (స్వకార్యేతి) స్వసజాతీయస్వగతభేదవిహీనమిత్యర్థః. విశేషణాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (అద్వితీయమితి) విజాతీయభేదశూన్యమిత్యర్థః. యదుక్తం సత్సామానాధికరణ్యాత్సదేవ సర్వమితి - తత్రారమ్భవాదీ శఙ్కతే (నన్వితి) కిం కార్యస్య సత్సామానాధికరణ్యం వర్తమానదశాయాం పరపక్షేపి సమ్భవతీత్యుచ్యతే - కిం వా ప్రాగవస్థాయామపీతి వికల్పావద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (ప్రాగుత్పత్తేస్త్వితి) లక్షణవాక్యం చ పరపక్షే దుర్యోజమిత్యాహ (న చేతి) వాక్యద్వయపర్యాలోచనయా పరపక్షే సమ్భవముపసంహరతి (తస్మాదితి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరైకరూప్యం, దృష్టాన్తానాం కార్యకారణాభేదనిష్ఠత్వాచ్చ వైశేషికపక్షే సిద్ధిరిత్యాహ (మృదాదీతి) వైశేషికపక్షే సమ్భవేఽపి వైనాశికపక్షే భవిష్యతీతి శఙ్క్యతే (తత్రైతి) సచ్ఛబ్దస్య తుచ్ఛవ్యావృత్తివిషయత్వం వారయతి (అభావమాత్రమితి) సతోఽన్యదసదితి స్థితేరసద్వాదినాపి ప్రతియోగిభూతం సదాస్థితమిత్యాశఙ్క్యాహ (సదభావమాత్రమితి) తదేవ వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) సదితి యథాభూతం, అసదితి చేత్ - తతో విపరీతం, గృహ్యమాణం సచ్చాసచ్చేతి ద్వివిధం తత్త్వం భవతీతి యథా నైయాయికా వదన్తి - ద్వైతత్వేన సదసతీభావాభావావితి తైరభ్యుపగమాత్, న తథా బౌద్ధైర్ద్వివిధం తత్త్వమిష్టం - సదత్యన్తాభావోఽసదిత్యభ్యుపగమాత్. అప్రతీతప్రతియోగికాభావస్యాత్యన్తాభావతయా శశవిషాణం నాస్తీత్యాదౌ ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. తమిమం వైనాశికపక్షం శిష్యముఖేన దూషయతి (నన్విత్యాదినా) శిష్యోక్తమఙ్గీకరోతి (బాధమితి) భావస్యైవోఽభావః - తన్మాత్రమసదిత్యభ్యుపగచ్ఛతాం తేషాం పక్షే సదుక్తం కాలస్య స్థానే సతశ్చేదయుక్తమేవ ప్రయోక్తమిత్యర్థః. కిం చ - తన్మతేఽయ స్యైకస్య చిదసత్త్వమిష్టం - సర్వస్య వేతి వికల్పావద్యముపేత్య ద్వితీయం దూషయతి (అసత్త్వేతి) కిమభ్యుపగన్తా యదా కదాచిదభ్యుపగన్తవ్యః - కిం వా ప్రాగవస్థాయామపీతి వికల్పావద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయన్నాశఙ్క్యతే (ఇదానీమితి) స కిం తదానీమసత్త్వావాభ్యుపగమ్యతే - తన్న - ప్రాగవస్థాయామభ్యుపగన్తాసన్నిత్యస్యాభ్యుపగన్తురిదానీమభ్యుపగమస్సమ్భవాత్. న హి ప్రాగుత్పత్తేరసత్త్వేనాభావః - విమతః కాలో జ్ఞాతృసత్తావాన్ - కాలత్వాత్. సమ్మతవదిత్యనుమానాదిత్యాహ (ప్రాగుత్పత్తేరితి) పరపక్షం దూషయిత్వా వాక్యతాత్పర్యం దర్శయితుం చోదయతి (నన్వితి) అన్యాపోహస్య శబ్దార్థత్వే సత్యపోహ్యవస్తున స్తదర్థత్వే వాక్యార్థస్యానుపపత్తేర్నిర్వ్యాపారతయా. సతీశబ్దస్యాప్రసిద్ధిః. అకృతేశ్చాపి పూర్వకప్రక్రియామాశబ్దార్థత్వే సత్యేక మద్వితీయమితి పదయోరాకృతివాచకత్వాద్యోగాదర్థానుపపత్తిః తదభావే చ పదార్థసంసర్గాద్యాత్మనో వాక్యార్థస్యానుపపత్తిః. వాక్యార్థస్యానుపపత్తౌ చ నిర్విషయమిదం వాక్యమప్రమాణం స్యాదిత్యర్థః. సదధినివేశనివృత్త్యర్థమిదం వాక్యం - న తు శూన్యమేవ నాస్తిదధిత్యర్థే - తన్న వాక్యాప్రామాణ్యమితి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తథాపి కథమసదాదిశబ్దానామగృహీతశక్తిత్వే వాక్యార్థోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సదిత్యయమితి) ఏకమద్వితీయమితి శబ్దద్వయపదమాసీదితి చ శబ్దాస్సచ్ఛబ్దేన సమానాధికరణా ఏవేత్యాహ (తథేతి) సదేవేత్యాదివాక్యస్యోక్తవిధయాఽర్థవత్త్వేపి కథమాస్త్రదేవేత్యాది

వాక్యమర్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఇవశబ్దోయద్వదిత్యస్మిన్నర్థే- తద్వదిత్యపృథక్ప్రయోగాత్. కిమితివాక్యస్యసదధికరణే కారణత్వపరత్వం- సదభావపరత్వమేవకిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) సదభావస్యాత్యన్తాభావలక్షణస్య తుచ్ఛత్వాద్భ్రమశక్తిగోచరత్వా నసమ్భవాదిత్యర్థః అన్యపరత్వాసమ్భవేసదధికరణేశక్తిపరత్వంవాక్యస్యసిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అతఇతి) ప్రాక్కాలేపురుషస్యసదధికరణేశక్తిస్తత్ర వివక్షితాచేత్-తర్హిసర్వదమేవప్రయోక్తవ్యం- కిమిత్యసదేవేదమగ్రఆసీదితి ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శయిత్వాహేతి) అథవా- సదేవేత్యాదినాస్వపక్షముక్త్వా తద్దృఢీకరణార్థత్వేనాసదేవేత్యాదినాఽసద్వాదోపన్యాసమిత్యాశయేనాహ (దర్శయిత్వాహేతి) ప్రథమేపక్షేతస్మాదిత్యాదివాక్యస్యార్థాభావాద్ద్వితీయఃపక్షోగృహీతః. తస్యకారణస్యాసత్త్వముక్తం- ఇదానీంకార్యస్యాపితద్దర్శయతి (తస్మాదితి) అజాయతేతివక్తవ్యేకథం జాయతేతిప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అడభావఇతి) ౧

౧౦.— ప్రతిజ్ఞాతస్యైకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానస్యసమర్థనాయజగతోబ్రహ్మైకకారణతాంప్రతిపాదయితుంప్రవృత్తఃయథాలోకేతత్తదాత్మప్రసారితానాం ఘటశరావాదీనాంచమృత్పిణ్డైకోపాదానతాంప్రతిపిపాదయిషుఃపూర్వాహ్ణేతద్ఘటశరావాదికంమృత్పిణ్డఏవాసీదితి ప్రతిపాదయతి- తథాప్రతిపాదయతి (సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయం) ఇదం-విభక్తనామరూపంబహుత్వావస్థంజగత్ అగ్రే-సృష్టేః ప్రాక్ ఏకమేవ- అవిభక్తనామరూపతయాఏకత్వాపన్నమేవాద్వితీయం- అధిష్ఠాత్రన్తరశూన్యంసదేవాసీదిత్యర్థః. అత్రసచ్ఛబ్దోనామానసవ్యపదేశయోగ్యత్వలక్షణంసత్త్వంప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్యపరమాత్మన్యేవవర్తతే. అయంచసచ్ఛబ్దో నిశేషభూతపరమాత్మవాచకోపికారణవిషయత్వసామర్థ్యాత్ కారణత్వోపయికగుణవిశిష్టసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకంపరమాత్మానముపస్థాపయతి. * దేవదత్తఆజ్యంపచామివాచ్యేత్యాదౌవిశేష్యవాచినవిపఆజ్యశబ్దస్యవికృతిమప్యపహాయవాచిత్వస్యభాశనికన్యాయసిద్ధత్వాత్. అత్రసదపేత్యేవకారేణనైయాయికాభిమతముత్పత్తేః ప్రాగసత్త్వంవ్యావర్త్యతే. సదేవేత్యేవకారస్యనైయాయికమతనిరాసోత్పత్తిప్రాక్కాలీనకార్యాసత్త్వవ్యావర్తకత్వం * తద్ధైకఆహురసదేవేదమగ్రఆసీదితిఅసత్కార్యవాదిపక్షప్రతిక్షేపపరోత్తరవాక్యస్వరసాదవసీయతే ఏకమేవేత్యేవకారేణ * బహుస్యామితివక్ష్యమాణాత్ సృజ్యమానకార్యబహుత్వావస్థావ్యుదస్యతే. అద్వైతమిత * తత్తేజోఽసృజతేత్యుత్తరవాక్యసన్దర్భసద్ధ్వనిత నైవనిమిత్తత్వకథనాత్ అద్వితీయమిత్యనేననిమిత్తాన్తరంనిషిధ్యతే. తతశ్చైకమద్వితీయమితిపదాభ్యాంఅభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వంసిద్ధంభవతి. తథాచాయమర్థః- ఇదం - బహుత్వావస్థంవిభక్తనామరూపంప్రత్యక్షతయాదృశ్యమానంజగత్ సృష్టేఃప్రాక్ నిమిత్తాన్తరశూన్యమవిభక్తనామరూపతయాఏకంసచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మైవాసీదిత్యర్థః. యద్యపీదానీమపిజగత్సదేవ- తథాప్యవిభక్తనామరూపసద్భావాసత్త్వస్య సృష్టేః ప్రాగేవేతిఅగ్రఇత్యస్యనానుపపత్తిః. నచసచ్ఛబ్దస్యసూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టజీవశరీరకబ్రహ్మపరత్వేనసచ్ఛబ్దస్యకార్యభూతేజగతిసృష్టేఃప్రాగితాదృశబ్రహ్మత్వాభావాత్ జగతఃసత్తాసమ్బన్ధబోధకత్వాభావేనాసత్కార్యవాదవ్యుదాసాసిద్ధిరితి వాచ్యం- సృష్టేఃప్రాక్సచ్ఛబ్దితబ్రహ్మాభేదబోధనేనైయాయికాభిమతాసత్త్వవ్యుదాసస్యాప్యర్థసిద్ధత్వాత్. ఏతేనఏకమేవాద్వితీయమిత్యేతత్పదత్రయమిథ్యాత్వేప్రమాణయన్పరేప్రత్యుక్తాః- తస్యబ్రహ్మవ్యతిరిక్తమిథ్యాత్వపరత్వేసదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితికాలప్రాపకేణపూర్వేణాగ్రపదేన, తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాంవ్యాక్రియతేతిశ్రుతివాక్యప్రసఞ్జ్యప్రాపకేణోత్తరేణ, చవిరోధప్రసఙ్గాత్. కించ-ఇదంశబ్దోదితంసర్వంజగత్ సృష్టేఃప్రాగేకమేవాద్వితీయంసదేవాసీదితిప్రతిపాద్యాత్వ్యాఖ్యాతత్వేనసృష్టిప్రాక్కాలేఅద్వితీయపదేనద్వితీయాసత్త్వబోధనేపిసృష్ట్యుత్తరకాలంతస్యాసత్త్వాప్రతిపాదనేనజగతోమిథ్యాత్వాసిద్ధేః. ఘటశరావాదికంసర్వంసృష్టేఃప్రాగద్వితీయమేకమృత్పిణ్డఏవాసీదిత్యుక్త్యాఘటశరావాదీనాం మిథ్యాత్వప్రతిపాదనాదర్శనాత్. ప్రాగసత్త్వప్రతిపాదనేనహ్యనిత్యత్వమాత్రంసిధ్యేత్- నతుమిథ్యాత్వం. నచ * నేహనానాస్తికించనేత్యాదిశ్రుత్యా సృష్ట్యుత్తరకాలమప్యసత్త్వావేదనాన్మిథ్యాత్వసిద్ధిరితివాచ్యం- * నస్థానతోపి పరస్యోభయలిఙ్గమిత్యధికరణేతస్యవాక్యస్యబ్రహ్మగతనానాత్వనిషేధపరతయాఽస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతత్వాత్. నన్వనిత్యత్వమేవమిథ్యాత్వం- * అనిత్యస్యధర్మిణఃఅనిత్యత్వం - అసత్యత్వమితివాచస్పతిమిశ్రోక్తేః, విద్యారణ్యయతినాపితథైవోక్తత్వాత్,. * అనాశీపరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే * యస్తుకాలాన్తరేణాపినాన్యసంజ్ఞాముపైతివై । పరిణామాదిసమ్భూతాంతద్వస్తునృపతచ్చకిమితిపరాశరస్మరణాత్, తదనిత్యత్వమేవమిథ్యాత్వమితిచేత్. ఈదృశస్యప్రామాణికస్యసత్యత్వవిరుద్ధస్యప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్యాస్మాభిరప్యప్రతిక్షేప్యత్వాదిత్యాస్తాంతావత్. సదేవాసీదితిసృష్టిప్రాక్కాలేబ్రహ్మాభేదప్రతిపాదనముఖేనసత్కార్యవాదముక్త్వాతద్విరోధ్యసత్కార్యవాదంనైయాయికాభిమతం * వాచారమ్భణమిత్యాదినాప్రతిక్షిప్తమపికణ్ఠతఃప్రతిక్షేప్తుంతన్మతముపన్యస్యతి (తద్ధైకఆహురసదేవేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయం) ఇదం-జగత్ అగ్రే-సృష్టేఃప్రాక్ అసదేవాసీత్. నతుసదాసీదిత్యర్థః. నామరూపవిభాగాభావలక్షణస్యాసత్త్వస్యసిద్ధాన్తేపిసమ్మతత్వాదాహ- ఏకమేవాద్వితీయం- ప్రాగభావవ్యతిరేకేణావస్థాన్తరాశ్రయస్యవాకస్యాపిసత్త్వంనాస్తీత్యర్థః. యద్వా- అసదేవేత్యత్రఅత్యేతత్సత్పదేనాసమస్తంసత్ * సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయమితివాక్యార్థప్రతిక్షేపకం. (తస్మాదసతస్సజ్జాయత) సదితిభావప్రధానోనిర్దేశః. సత్తేత్యర్థః. యస్మాద్ధేతోరుత్పత్తేః ప్రాగవస్థాశ్రయస్యాప్యభావః - తస్మాద్ధేతోరసతస్సకాశాత్సత్త్వరూపాఉత్పత్తిరజాయత-అభవదిత్యర్థః. పర్యవసన్నమితియావత్. జాయతఇత్యత్రాడభావశ్ఛాన్దసః. ౧

ఉ.— కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవగ్ం స్యాదితి హోవాచ కథమసతస్సజ్జాయేతేతి సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం॥ ౨

శం.— తదేతద్విపరీతగ్రహణం మహావైనాశికపక్షం దర్శయిత్వా ప్రతిషేధతి- కుతస్తు- ప్రమాణాత్ ఖలు హే సోమ్యైవం స్యాత్- అసతస్సజ్జాయేతేత్యేవం కుతో భవేత్. న కుతశ్చిత్ప్రమాణాదేవం సమ్భవతీత్యర్థః. యదపి బీజోపమర్దేఽఙ్కురో జాయమానో దృష్టోఽభావాదేవేతి - తదప్యభ్యుపగమవిరుద్ధం తేషాం. కథం. యే తావద్బీజావయవా బీజసంస్థానవిశిష్టాః- తేఽఙ్కురేఽప్యనువర్తన్త ఏవ - న తేషాముపమర్దోఽఙ్కురజన్మని. యత్పునర్బీజాకారసంస్థానం- తద్బీజావయవవ్యతిరేకేణ వస్తుభూతం న వైనాశికైరభ్యుపగమ్యతే- యదఙ్కురజన్మన్యుపమృద్యేత. అథ తదస్త్యవయవవ్యతిరిక్తం వస్తుభూతం- తథా చ సత్యభ్యుపగమవిరోధః. అథ సంవృత్యాఽభ్యుపగతం బీజసంస్థానరూపముపమృద్యత ఇతి చేత్. కేయం సంవృతిర్నామ. కిమసావభావః- ఉత భావ ఇతి. యద్యభావః- దృష్టాన్తాభావః. అథ భావః- తథాపి నాభావాదఙ్కురోత్పత్తిః - బీజావయవేభ్యో హ్యఙ్కురోత్పత్తిః. అవయవా అప్యుపమృద్యన్త ఇతి చేన్న- తదవయవేషు తుల్యత్వాత్. యథా వైనాశికానాం బీజసంస్థానరూపోఽవయవీ నాస్తి - తథాఽవయవా అపీతి తేషామప్యుపమర్దానుపపత్తిః బీజావయవానామపి సూక్ష్మావయవాః, తదవయవానామప్యన్యే సూక్ష్మావయవాః, ఇత్యేవం ప్రసఙ్గస్యానివృత్తేః సర్వత్రోపమర్దానుపపత్తిః. సద్బుద్ధ్యనువృత్తేస్సత్త్వానివృత్తిశ్చేతి సద్వాదినాం సత ఏవ సదుత్పత్తిస్సేత్స్యతి. న త్వసద్వాదినాం దృష్టాన్తోఽస్త్యసతస్సదుత్పత్తేః. మృత్పిణ్డాద్ఘటోత్పత్తిర్దృశ్యతే సద్వాదినాం- తద్భావే భావాత్, తదభావే చాభావాత్. యద్యభావాదేవ ఘట ఉత్పద్యేత- ఘటార్థినా మృత్పిణ్డో నోపాదీయేత. అభావశబ్దబుద్ధ్యనువృత్తిశ్చ ఘటాదౌ ప్రసజ్యేత. న త్వేతదస్తి- అతో నాసతస్సదుత్పత్తిః. యదప్యాహుర్మృద్బుద్ధిర్ఘటబుద్ధేర్నిమిత్తమితి మృద్బుద్ధిర్ఘటబుద్ధేః కారణముచ్యతే- న తు పరమార్థత ఏవ మృద్ఘటో వాఽస్తీతి - తదపి మృద్బుద్ధిర్విద్యమానా విద్యమానాయా ఏవ ఘటబుద్ధేః కారణమితి నాసతస్సదుత్పత్తిః. మృద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోర్నిమిత్తనైమిత్తికతయా ఆనన్తర్యమాత్రం- న తు కార్యకారణత్వమితి చేన్న- బుద్ధీనాం నైరన్తర్యే గమ్యమానే వైనాశికానాం బహిర్దృష్టాన్తాభావాత్. అతః కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచ. కథం- కేన ప్రకారేణాసతస్సజ్జాయేతేతి. అసతస్సదుత్పత్తౌ న కశ్చిదపి దృష్టాన్తప్రకారోఽస్తీత్యభిప్రాయః. ఏవమసద్వాదిపక్షమున్మథ్యోపసంహరతి- సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి స్వపక్షసిద్ధిం. నను సద్వాదినోఽపి సతస్సదుత్పద్యత ఇతి నైవ దృష్టాన్తోఽస్తి- ఘటాద్ఘటాన్తరోత్పత్త్యదర్శనాత్. సత్యమేవం- న సతస్సదన్తరముత్పద్యతే. కిం తర్హి. సదేవ సంస్థానాన్తరేణావతిష్ఠతే- యథా సర్పః కుణ్డలీ భవతి, యథా చ మృచ్చూర్ణపిణ్డఘటకపాలాదిప్రభేదైః. యద్యేవం సదేవ సర్వప్రకారావస్థం - కథం ప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదిత్యుచ్యతే. నను న శ్రుతం త్వయా సదేవేత్యవధారణమిదంశబ్దవాచ్యస్య కార్యస్య. ప్రాప్తం తర్హి ప్రాగుత్పత్తేరసదేవాసీత్ - నేదంశబ్దవాచ్యం - ఇదానీమిదం జాతమితి. న- సత ఏవేదంశబ్దబుద్ధివిషయతయాఽవస్థానాత్. యథా మృదేవ పిణ్డఘటాదిశబ్దబుద్ధివిషయత్వేనావతిష్ఠతే- తద్వత్. నను యథా మృద్వస్త్వేవ పిణ్డఘటాద్యపి - తద్వత్సద్బుద్ధేరన్యబుద్ధివిషయత్వాత్కార్యస్య సతోఽన్యద్వస్త్వన్తరం స్యాత్కార్యజాతం - యథాఽశ్వాద్గౌః. న - పిణ్డఘటాదీనామితరేతరవ్యభిచారేఽపి మృత్త్వావ్యభిచారాత్. యద్యపి ఘటః పిణ్డం వ్యభిచరతి, పిణ్డశ్చ ఘటం,- తథాపి పిణ్డఘటౌ మృత్త్వం న వ్యభిచరతః - తస్మాన్మృన్మాత్రం పిణ్డఘటౌ. వ్యభిచరత్యశ్వం గౌః, అశ్వో వా గాం,- తస్మాన్మృదాదిసంస్థానమాత్రం ఘటాదయః. ఏవం సత్సంస్థానమాత్రమిదం సర్వమితి యుక్తం ప్రాగుత్పత్తేస్సదేవేతి- వాచారమ్భణమాత్రత్వాద్వికారసంస్థానమాత్రస్య. నను నిరవయవం సత్- * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. నిరవయవస్య సతః కథం వికారసంస్థానముపపద్యతే. నైష దోషః- రజ్జ్వాద్యవయవేభ్యస్సర్పాదిసంస్థానవద్బుద్ధిపరికల్పితేభ్యస్సదవయవేభ్యో వికారసంస్థానోపపత్తేః * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం - మృత్తికేత్యేవ సత్యం- ఏవం సదేవ సత్యమితి శ్రుతేః. ఏకమేవాద్వితీయం పరమార్థత ఇదంబుద్ధికాలేఽపి. ౨

ఆ.— కుతస్త్విత్యాదివాక్యాలోచనాయామద్వితీయః పక్షో గ్రాహ్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతదితి) విమతమభావపురస్సరం- కార్యత్వాత్ - అఙ్కురవదితి శఙ్క్యతే (యదపీతి) అప్రసిద్ధవిశేషణత్వం మత్వా పరిహరతి (తదపీతి) బీజోపమర్దేనాఙ్కురోత్పత్తేరిష్టత్వాత్కథమప్రసిద్ధవిశేషణతేతి శఙ్కతే (కథమితి) కిమఙ్కురోత్పత్తౌ బీజావయవా ఉపమృద్యన్తే- కిం వా బీజాకారసంస్థానమితి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (యే తావదితి) ద్వితీయం దూషయతి (యత్పునరితి) తత్కిం పరమార్థవస్తు- కిం వా సంవృతిసిద్ధం. నాద్యః- అభ్యుపగమవిరోధాదిత్యుక్తం. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథ సంవృత్యేతి) సంవృతిం వికల్పయతి (కేయమితి) ఆద్యే భావస్యాభావాదుత్పత్తౌ దృష్టాన్తాభావః- సంవృతేరవస్తుత్వేన చ బీజసత్త్వాసాధకత్వాదిత్యాహ (యదీతి) ద్వితీయమనూద్య దూషయతి (అథేతి) తత్త్వం యయా సంవ్రియతే- ఆచ్ఛాద్యతే. సా సంవృతిః - లౌకికీ బుద్ధిః- సా చేద్భావరూపేష్టా- తర్హి తయా బీజావయవానామఙ్కురాకారపరిణామసిద్ధేర్న దృష్టాన్తసిద్ధిరిత్యర్థః. లౌకికబుద్ధిమాత్రసిద్ధ్యపరమతే బాధాయ శఙ్కతే (అవయవా ఇతి) అసత్యప్యవయవిన్యుపమర్దాయోగవదవయవేష్వపి తదయోగస్య తుల్యత్వాన్నేదం చోద్యమిత్యుత్తరమాహ (న తదవయవేష్వితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేతి) నన్వస్తు తేషాం పరమావయవీ నాస్తి- అవయవాస్తు సన్త్యేవేతి- తత్రాహ (బీజావయవానామపీతి) తర్హి తేషామఙ్కురజన్మన్యుపమర్దస్స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (తదవయవానామపీతి) న చాఙ్కురజన్మన్యవయవపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిరుపపద్యతే- తస్యాశ్శూన్యత్వే తదుపమర్దే సత్కారణవాదాపాతాత్. అశూన్యత్వేఽపి కార్యత్వే కాదాచిత్కద్రవ్యస్య సావయవత్వేనోక్తదోషతాదవస్థ్యాత్. అకార్యత్వే భావశ్చేత్ - ఉపమర్దాసిద్ధిః. అభావశ్చేత్ - తదుపమర్దే సత్కారణవాదాపత్తిరేవేతి భావః. అసద్వాదస్యాప్రామాణికత్వముక్త్వా సద్వాదస్య ప్రామాణికత్వమాహ (సద్బు

ఉ.— § తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత తత్తేజ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తదపోఽసృజత తస్మాద్యత్ర క్వచ శోచతి స్వేదతే వా పురుషస్తేజస ఏవ తదధ్యాపో జాయన్తే॥ 3

ద్ధేతి) పరమతే దృష్టాన్తాభావముక్త్వానుమానదృష్టస్య తస్యాసత్త్వం చ సముచ్చినోతి (నత్వితి) ఘటస్యాప్యభావాదేవోత్పత్తేరిష్టత్వాద్దృష్టాన్తాసంప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) కించ-యద్యస్యోపాదానం దృష్టం- తచ్ఛబ్దప్రత్యయౌ తత్రానువర్తేతే యథా- తథాఽభావశ్చేద్ఘటాదేరుపాదానం- తచ్ఛబ్దబుద్ధీ తత్రానువృత్తే స్యాతాం. నచానువర్తేతే- తస్మాదసతస్సదుత్పత్తిరయుక్తేత్యాహ (అభావేతి) భావస్యాసతో మృత్పిణ్డస్య ఘటాదికారణత్వే హ్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముక్తం - తత్రాన్వయవ్యతిరేకయోరన్యథాసిద్ధిముద్భావయతి (యదపీతి) తస్మిన్నపి పక్షే న మత్పక్షక్షతిరిత్యుత్తరమాహ (తదపీతి) యదుక్తం సద్రూపాయా బుద్ధేస్సద్రూపాం బుద్ధిం ప్రతి కారణత్వమితి- తదసిద్ధమితి శఙ్క్యతే (మృద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోరితి) సత్త్వసిద్ధౌ హి పూర్వభావిత్వం- కారణత్వం. కార్యత్వం చ- ఉత్తరభావిత్వం యుక్తం. బుద్ధీనాం చాసత్త్వాదానన్తర్యమాత్రేణ వ్యవహ్రియతే నిమిత్తనైమిత్తికత్వమిత్యర్థః. అసతీనామపి బుద్ధీనామానన్తర్యేణ నిమిత్తనైమిత్తికత్వమిత్యేతన్న శక్యం సమ్భావయితుం-దృష్టాన్తాభావాదిత్యుత్తరమాహ (నబుద్ధీనామితి) కుతస్తు ఖల్విత్యాదివాక్యం వ్యాఖ్యాతముపసంహరతి (అత ఇతి) పూర్వమసతస్సదుత్పత్తౌ దృష్టాన్తాభావ ఉక్తః - ఇదానీమన్యదుపసంహృతమితి శఙ్కాం వారయతి (అసత ఇతి) స్వపక్షసిద్ధిం-ఉపసంహరతీతి సమ్బన్ధః. సిద్ధాన్తేఽపి దృష్టాన్తాసిద్ధిస్తుల్యేతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) యద్యపి మృదో ఘటోత్పత్తిర్దృష్టా- తథాపి నష్టాదేవ మృదన్తరం, ఘటాద్ఘటాన్తరం, ముత్పద్యమానముపలభ్యతే- తస్మాన్నసతస్సదన్తరోత్పత్తిరిత్యర్థః. కిం సదన్తరస్య సతస్సకాశాదుత్పత్తిరేవార్యతే- కిం వా కారణత్వం సతో నిరాక్రియతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం నిరాకరోతి (కిం తర్హీతి) తత్రాపి దృష్టాన్తాభావమాశఙ్క్యాహ (యథేతి) కుణ్డలీభావే కార్యత్వప్రసిద్ధిర్నాస్తీత్యాశఙ్క్యోదాహరణాన్తరమాహ (యథా చేతి) స్వభేదైః- అవతిష్ఠత ఇతి సమ్బన్ధః. సత ఏవ సర్వప్రకారేణావస్థానే ప్రాక్కాలికం కార్యస్యాసత్త్వవచనమయుక్తం- తస్య సర్వదా సత్త్వావిశేషాదితి శఙ్క్యతే (యద్యేవమితి) ప్రాగవస్థా హి కారణం- సన్మాత్రత్వం చ కార్యస్యావధార్యతే- తథా చ కారణస్యైవ సతస్తేన తేనాకారేణావస్థానమిత్యఙ్గీకారేఽపి కార్యస్య ప్రాక్కాలికం సత్త్వావధారణమవిరుద్ధమిత్యుత్తరమాహ (నన్వితి) కార్యస్య కారణమాత్రత్వం చేదవధృతం- తర్హి కారణమేవాసీన్న కార్యం- తదసదేవేదానీం జాతమిత్యసత్కార్యవాదిమతమాయాతమితి శఙ్క్యతే (ప్రాప్తమితి) కారణస్యైవ కార్యరూపేణావస్థానాన్నాసత్కార్యవాదాపత్తిరితి దృష్టాన్తేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) విమతముపాదానాద్భిద్యతే- తద్విలక్షణబుద్ధివిషయత్వాత్ - యథాఽశ్వవిలక్షణబుద్ధివిషయో మహిషస్తతో భిద్యతే. తథా చ కథం సత ఏవేదం ధీవిషయానిర్వాచ్యావస్థాఙ్గీకారేణాసత్కార్యవాదాపత్తిసమాధిరితి చోదయతి (నన్వితి) విలక్షణబుద్ధివిషయత్వస్య భేదమాత్రసాధకత్వే సిద్ధసాధనం. తాత్త్వికభేదసాధకత్వే దృష్టాన్తాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) కిఞ్చ- కార్యస్య వ్యభిచారిత్వేన రజ్జుసర్పాదివదనిర్వాచ్యత్వానుమానాదనిర్వాచ్యసంస్థానాన్యేవ కార్యబుద్ధ్యాలమ్బనత్వం సతోఽఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (పిణ్డేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యద్యపీతి) మృదవస్థాన్తరేణ పిణ్డఘటయోస్స్వరూపాభావాదితి తచ్ఛబ్దార్థః. అవ్యభిచారేణ గోత్వమిత్యాది దృష్టాన్తః. అవ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాన్తగతమర్థం దార్ష్టాన్తికే సమర్థయతి (ఏవమితి) పృథగేవ ప్రథమానస్య కార్యస్య కథం సన్మాత్రత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (వాచారమ్భణేతి) కార్యమిథ్యాత్వం స్ఫుటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) యథా ఖల్వజ్ఞాతేభ్యో రజ్జ్వాద్యవయవేభ్యస్సర్పాదిసంస్థానమనిర్వాచ్యమిష్టం - తథా శ్రుతిజనితజగత్కారణత్వబుద్ధ్యనుపపత్త్యా కల్పితేభ్యస్సతో మాయోపాధికస్యావయవేభ్యో వికారసంస్థానముపపద్యతే-తస్మాదయం ద్వైతప్రపఞ్చో బ్రహ్మవివర్తస్సమ్భవతీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) బ్రహ్మవివర్తో జగదిత్యత్ర శ్రుతిమనుకూలయతి (వాచారమ్భణమితి) ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వే ఫలితముపసంహరతి (ఏకమేవేతి) ౨

రం.— తన్మతం ప్రతిక్షిపతి (కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచ కథమసతస్సజ్జాయేతేతి) కుతః- కేన ప్రమాణేనాసత ఉత్పత్తిః ప్రతీయేత. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేన ప్రమాణస్యానవతారాదితి భావః. అతః కథమసతో ద్రవ్యస్య సత్తా భవేత్. అతః అసతస్సత్త్వం-ఉత్పత్తిర్నభవతి-అపితు సత ఏవ ద్రవ్యస్య ప్రథమక్షణావచ్ఛిన్నావస్థాన్తరసమ్బన్ధ ఏవోత్పత్తిరిత్యర్థః. ఏవం పరపక్షం ప్రతిక్షిప్య స్వమతముపసంహరతి (సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం) నన్విదంశబ్దేన జగన్మాత్రపరామర్శే తస్య సచ్ఛబ్దితబ్రహ్మాభిన్నత్వేన సదేవేదమగ్ర ఆసీదితి బ్రహ్మాభేదానుపపత్తిః. నాపీదంశబ్దేన ఇదంశబ్దితజగచ్ఛరీరకబ్రహ్మ ప్రతిపాదనం సమ్భవతి- అశ్రుతవేదాన్తం ప్రతి ఇదమాదిశబ్దానాం బ్రహ్మపర్యన్తప్రత్యాయకత్వాసమ్భవాదితి చేత్. అస్యాశ్శఙ్కాయాః పరిహారో ముణ్డకప్రకాశికాయామేవ ప్రపఞ్చితః. అత్రాపి చ స్వావసరే కరిష్యామః. తత్రైవానుసన్ధాతవ్యః. ౨

శం.— తత్ - సత్ ఐక్షత-ఈక్షాం- దర్శనం కృతవత్. అతశ్చ న ప్రధానం సాఙ్ఖ్యపరికల్పితం జగత్కారణం- ప్రధానస్యాచేతనత్వాభ్యుపగమాత్. ఇదం తు సచ్చేతనం- ఈక్షితృత్వాత్. తత్కథమైక్షతేతి. ఆహ- బహు- ప్రభూతం స్యాం - భవేయం. ప్రజాయేయ - ప్రకర్షేణోత్పద్యేయ. యథా మృద్ఘటాద్యాకారేణ, యథా వా రజ్జ్వాది సర్పాద్యాకారేణ బుద్ధిపరికల్పితేన,. అసదేవ తర్హి సర్వం- యద్గృహ్యతే- రజ్జురివ సర్పాద్యాకారేణ. న- సత ఏవ ద్వైతభేదేనాన్యథా గృహ్యమాణత్వాన్నాసత్త్వం కస్యచిత్ క్వచిదితి బ్రూమః. యథా సతోఽన్యద్వస్త్వన్తరం పరికల్ప్య పునస్తస్యైవ ప్రాగుత్పత్తేః, ప్రధ్వంసాచ్చోర్ధ్వమసత్త్వం బ్రువతే తార్కికాః - న తథాఽస్మాభిః కదాచిత్ క్వచిదపి సతోఽన్యదభిధానమభిధేయం వా వస్తు పరిక

§ యత్ర క్వచన శోచతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ల్ప్యతే. సదేవతుసర్వమభిధానం- అభిధీయతే చయదన్యబుద్ధ్యా. యథారజ్జురేవసర్పబుద్ధ్యాసర్ప ఇత్యభిధీయతే, యథావాపిణ్డఘటాదిర్మృదోఽన్యబుద్ధ్యాపిణ్డఘటాదిశబ్దేనాభిధీయతేలోకే, రజ్జువివేకదర్శినాంతుసర్పాభిధానబుద్ధీనివర్తేతే, యథాచమృద్వివేకదర్శినాంఘటాదిశబ్దబుద్ధీ, - తద్వత్సద్వివేకదర్శినామన్యవికారశబ్దబుద్ధీనివర్తేతే- *యతోవాచోనివర్తన్తే అప్రాప్యమనసాసహేతి *అనిరుక్తేఽనిలయనఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ఏవమీక్షిత్వాతత్తేజోఽసృజత- తేజస్సృష్టవత్. నను *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇతి శ్రుత్యన్తరం. ఆకాశాద్వాయుః. తత్తృతీయంతేజః శ్రుతమిహాకథంప్రాథమ్యేన తస్మాదేవతేజస్సృజ్యతే, తతఏవచాకాశ, మితివిరుద్ధం. నైషదోషః- ఆకాశవాయుసర్గానన్తరంతత్సత్తేజోఽసృజతేతికల్పనోపపత్తేః. అథవా- అవివక్షితఇహసృష్టిక్రమః సత్కార్యమిదంసర్వం- అతస్సదేకమేవాద్వితీయమిత్యేతద్వివక్షితం-మృదాదిదృష్టాన్తాత్. అథవా- త్రివృత్కరణస్యవివక్షితత్వాత్ తేజోఽబన్నానామేవసృష్టిమాచష్టే. తేజఇతి - ప్రసిద్ధంలోకేదగ్ధృపక్తృప్రకాశకంరోహితంచేతి తత్ - సృష్టంతేజఐక్షత తేజోరూపసంస్థితంసదైక్షతేత్యర్థః (బహుస్యాంప్రజాయేయేతి) పూర్వవత్. (తదపోఽసృజత) ఆపః - ద్రవాస్స్నిగ్ధాః స్యన్దిన్యశ్శుక్లాశ్చేతి ప్రసిద్ధంలోకే. యస్మాత్తేజసఃకార్యభూతాఆపః- తస్మాద్యత్రక్వచ-దేశేకాలేవాశోచతి- సన్తప్యతే. స్వేదతే - ప్రస్విద్యతేవాపురుషః- తేజసఏవతదాపోఽధిజాయన్తే. ౩

అ.—— అద్వితీయత్వసమర్థనార్థముత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తత్సదితి) సచ్ఛబ్దవాచ్యంజగత్కారణంప్రధానమితికేచిత్- తదస్యైతేననిరస్తమిత్యాహ (అతశ్చేతి) ఈక్షాపూర్వకారిత్వాదితియావత్. అచేతనత్వాభ్యుపగమాత్- నతస్యేక్షాపూర్వకం, స్రష్టృత్వమితిశేషః. పరిణామవివర్తవాదాభిప్రాయేణోదాహరణద్వయం. బహుస్యామిత్యాది శ్రుతితాత్పర్యంవక్తుంనిరస్తమేవచోద్యముద్భావయతి (అసదేవేతి) బహుస్యాంప్రజాయేయేత్యనేనేక్షితురేవకార్యాకారాపత్తివచనేనద్వైతేపి కారిమతమేతన్నిరస్తమితి శ్రుతితాత్పర్యందర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిజ్ఞాతమర్థంమతద్వయానుసారేణదృష్టాన్తాభ్యాంస్పష్టయతి (యథారజ్జురితి) అజ్ఞానాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంరజ్జుసర్పాదేరజ్ఞానమయత్వవద్ద్వైతాభినివేశస్యచ సన్మాత్రావివేకేసత్యేవోత్పత్తేః, స్వవిచారేణతద్వివేకేచానుత్పత్తేః, ద్వైతమప్యజ్ఞానమయమేవ. తస్యతుతత్త్వంసన్మాత్రమధిష్ఠానంవాఙ్మనసాతీతమిత్యర్థః. తస్యవాఙ్మనసాతీతత్వేప్రమాణమాహ (యతఇతి) *అన్యదేవతద్విదితాదిత్యాదివాక్యమాదిపదార్థః. తైత్తిరీయకశ్రుతివిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) తథాపికథంవిరోధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతివిరుద్ధమితి) అస్యాంశ్రుతౌసతస్సకాశాదేవప్రాథమ్యేనతేజస్సృజ్యమానముచ్యతే- శ్రుత్యన్తరేతుతస్మాదేవసతస్సకాశాదాకాశం.ప్రాథమ్యేనసృష్టమిత్యుపదిష్టం- తథాచకథమిదంమిథోవిరుద్ధంసిధ్యతీత్యర్థః. తైత్తిరీయశ్రుత్యనుసారేణఛాన్దోగ్యశ్రుతేర్వ్యాఖ్యానసమ్భవాన్నవిరోధోఽస్తీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) సృష్టిక్రమస్యవివక్షితత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం. తదేవనాస్తి- అద్వితీయత్వంతుసతోవివక్షితమితిపక్షాన్తరమాశ్రిత్యాహ (అథవేతి) తత్రగమకందర్శయతి (మృదాదీతి) మృదాదికార్యంఘటాదితద్వ్యతిరేకేణనాస్తి - మృదాద్యేవతుసత్యమితిదృష్టాన్తోపాదానాద్బ్రహ్మణస్సతస్తేజోఽబన్నాదికార్యంతదతిరేకేణనాస్తి - సన్మాత్రమేవసత్యమితిదార్ష్టాన్తికేపివివక్షితంప్రతిభాతీత్యర్థః. తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవాత్రివృత్కరణస్యేతి) *తాసాంత్రివృతంత్రివృతమేకైకాంకరవాణీత్యాదౌత్రివృత్కరణస్యేష్టత్వాత్త్రయాణామేవభూతానామిహసృష్టిరుచ్యతే. నచైవంపఞ్చీకరణమవివక్షితమితివాచ్యం - భూతత్రయసృష్టిశ్రుతౌశ్రుత్యన్తరసిద్ధాకాశాదిసృష్టేరుపలక్షణవత్ త్రివృత్కరణశ్రుత్యాపఞ్చీకరణోపలక్షణాత్. తథాచశ్రుత్యన్తరసిద్ధయోరాకాశవాయ్వోస్తేజఃప్రభృతిష్వన్తర్భావమభిప్రేత్యలఘూపాయేనసర్వస్యసన్మాత్రత్వంమన్వానేతి ఛాన్దోగశ్రుతిస్త్రివృత్కరణమేవాచక్షాణాతదనురోధేనత్రయాణామేవసృష్టిమాహేత్యర్థః. తేజసోఽచేతనస్యకథమీక్షితృత్వమిత్యాశఙ్క్యవాక్యార్థమాహ (తేజోరూపేతి) అపాంతేజఃకార్యత్వేలోకానుభవమనుకూలయతి (యస్మాదితి) ౩

రం.—— (తదైక్షతబహుస్యాంప్రజాయేయేతితత్తేజోఽసృజత) తత్ - ఏతత్సచ్ఛబ్దవాచ్యంపరంబ్రహ్మచిదచిత్ప్రపఞ్చశరీరకమవిభక్తనామరూపమీక్షిత్వాచిదచిన్మిశ్రసృష్టిజగద్రూపేణాహమేవబహుస్యాం-, తదర్థంతేజోఽబన్నాదిసమష్టిరూపేణప్రకర్షేణజాయేయేతిసఙ్కల్ప్యతేజస్ససర్జేత్యర్థః. (తత్తేజఐక్షతబహుస్యాంప్రజాయేయేతితదపోఽసృజత) అత్రాచేతనస్యతేజఆదేరీక్షితృత్వాసమ్భవాత్తేజఆదిశబ్దాస్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరాద్రష్టవ్యాః. భగవతాభాష్యకృతా *గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాదితిసూత్రే *తేజఃప్రభృతయోఽపిశబ్దాఃపరమాత్మనఏవవాచకాః. *తత్తేజఐక్షత *తాఆపఐక్షన్తేతిముఖ్యవృత్తేక్షణవ్యపదేశఇతిభాషితం. తథా *తదభిధ్యానాదేవతుతల్లిఙ్గాత్సఇతిసూత్రే *తత్తేజఐక్షత *తాఆపఐక్షన్తేతిశ్రూయమాణమీక్షణంతచ్ఛరీరకస్యపరస్యైవబ్రహ్మణఉపపద్యతఇతిభాషితం. సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణే *తత్తేజఐక్షతేతితేజశ్శరీరకంపరంబ్రహ్మైవాభిధీయతఇతిభాషితం. నచతత్తేజఐక్షతేత్యత్రతేజశ్శబ్దస్యతేజశ్శరీరకబ్రహ్మపరత్వే *తత్తేజోఽసృజతేతివాక్యేపితేజశ్శబ్దస్యబ్రహ్మపరత్వంస్యాత్.నచేష్టాపత్తిః- బ్రహ్మణస్సృజ్యత్వాభావాదితిచేన్న- తేజశ్శరీరకబ్రహ్మణఃకార్యత్వేనసృజ్యత్వేదోషాభావాత్. తేజసోజలహేతుత్వేఉపపత్తిందర్శయతి (తస్మాద్యత్రక్వచనశోచతిస్వేదతేవాపురుషస్తేజసఏవతదధ్యాపోజాయన్తే) యత్రక్వచన- దేశేకాలేచపురుషశ్శోచతి- సన్తప్యతే. స్వేదతే- ప్రస్విద్యతేవా, తత్- తదాతేజసఏవాపోఽధిజాయన్తఇత్యర్థః. ౩

ఉ.— § తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యః స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త తస్మాద్యత్ర క్వ చ వర్షతి తదేవ భూయిష్ఠమన్నం భవత్యద్భ్య ఏవ తదధ్యన్నాద్యం జాయతే॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం.— (తా ఆప ఐక్షన్తేతి) పూర్వవదేవాబాకారసంస్థితం సదైక్షతేత్యర్థః. బహ్వ్యః ప్రభూతాః స్యామ భవేమ. ప్రజాయేమహి ఉత్పద్యేమహీతి. తా అన్నమసృజన్త పృథివీలక్షణం. పార్థివం హ్యన్నం. యస్మాదప్కార్యమన్నం తస్మాద్యత్ర క్వ చ వర్షతి దేశే తత్ తత్రైవ భూయిష్ఠం బహుతరమన్నం భవతి. అతోఽద్భ్య ఏవ తదన్నాద్యమధిజాయత ఇతి. తా అన్నమసృజన్తేతి పృథివ్యుక్తా పూర్వం. ఇహ తు దృష్టాన్తేఽన్నం చాద్యం చేతి వ్రీహియవాద్యా ఉచ్యన్తే. అన్నం చ గురు స్థిరం ధారణం కృష్ణం చ రూపతః ప్రసిద్ధం. నను తేజఃప్రభృతిష్వీక్షణం న గమ్యతే హింసాదిప్రతిషేధాభావాత్ త్రాసాదికార్యానుపలమ్భాచ్చ. తత్ర కథం తత్తేజ ఐక్షతేత్యాది. నైష దోషః. ఈక్షితృకారణపరిణామత్వాత్తేజఃప్రభృతీనాం, సత ఏవేక్షితుర్నియతక్రమవిశిష్టకార్యోత్పాదకత్వాచ్చ తేజఃప్రభృతీక్షత ఇవేక్షత ఇత్యుచ్యతే భూతం. నను సతోఽప్యుపచరితమేవేక్షితృత్వం. న. సదీక్షణస్య కేవలశబ్దగమ్యత్వాన్న శక్యముపచరితం కల్పయితుం. తేజఃప్రభృతీనాం త్వనుమీయతే ముఖ్యేక్షణాభావ ఇతి యుక్తముపచరితం కల్పయితుం. నను సతోఽపి మృద్వత్కారణత్వాదచేతనత్వం శక్యమనుమాతుం - అతః ప్రధానస్యైవాచేతనస్య సతశ్చేతనార్థత్వాన్నియతకాలక్రమవిశిష్టకార్యోత్పాదకత్వాచ్చ ఐక్షత తేజఃప్రభృతివదేవ శక్యమనుమాతుముపచారేణేక్షణం. దృష్టశ్చ లోకే చేతనార్థమచేతనస్య నియతకాలక్రమవిశిష్టం ప్రవర్తనం - యథా కూలం పిపతిషతీతి - తద్వత్సతోఽపి స్యాత్ సత్యత్వం స ఆత్మా తత్త్వమసీతి చేతనాత్మోపదేశాత్. ఆత్మోపదేశోఽప్యుపచరిత ఇతి చేత్ - యథా మమాయమాత్మా భద్రసేన ఇతి సర్వార్థకారిణ్యనాత్మన్యాత్మోపచారః తద్వత్. న. సదస్మీతి సత్యాభిసన్ధస్య తస్య తావదేవ చిరమితి మోక్షోపదేశాత్. మోక్షోఽప్యుపచార ఇతి చేత్ - ప్రధానాత్మాభిసన్ధస్య మోక్షసామీప్యం వర్తత ఇతి మోక్షోపదేశోఽప్యుపచరిత ఏవ - యథా లోకే గ్రామం గన్తుం ప్రస్థితః ప్రాప్తవానహం గ్రామమితి బ్రూయాత్ త్వరావాన్ తద్వత్. న. యేనావిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం భవతీత్యుపక్రమాత్. సత్యేకస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతి - తదనన్యత్వాచ్చ సర్వస్యాద్వితీయవచనాచ్చ. న చాన్యద్విజ్ఞాతవ్యమవశిష్టం శ్రావితం శ్రుత్యా. అనుమేయం వా లిఙ్గతోఽస్తి - యేన మోక్షోపదేశ ఉపచారతః స్యాత్. సర్వస్య చ ప్రపాఠకార్థస్యోపచరితత్వపరికల్పనాయాం వృథా శ్రమః పరికల్పయితుః స్యాత్ - పురుషార్థసాధనవిజ్ఞానస్య తర్కేణైవాధిగతత్వాత్తస్య. తస్మాద్వేదప్రామాణ్యాన్న యుక్తః శ్రుతార్థపరిత్యాగః. అతశ్చేతనావత్కారణం జగత ఇతి సిద్ధం. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పృథివ్యామన్నశబ్దప్రయోగే హేతుమాహ (పార్థివం హీతి) అపాం కార్యమన్నమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం దర్శయతి (యస్మాదితి) తా అన్నమసృజన్తేత్యత్రాద్భ్యోఽన్నసృష్టిరుపదిష్టా - దృష్టాన్తేఽపి తాభ్య ఏవాన్నసృష్టిరుపదిశ్యతే - తథా చ పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యార్థభేదం దర్శయతి (అన్నమితి) తత్తేజ ఐక్షతేత్యాదావీక్షణశ్రుతిమర్థవత్త్వేన గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి) ప్రాణిషు హింసాప్రతిషేధవచనస్య విధానాచ్చ తేజఃప్రభృతిషు తదభావాత్తేష్వీక్షణకార్యదృష్టిః. తదేతేషు తదభావాద్ధ్యానాచ్చ నైతేష్వీక్షణం ప్రామాణికం - తథా చ ప్రకృతం వాక్యం ప్రమత్తగీతమిత్యర్థః. తేషాం గౌణమీక్షితృత్వమభిప్రేత్య పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) సతోఽపి గౌణమీక్షణం ఉపచారప్రాయపాఠాదిత్యాశఙ్క్య (నన్వితి) సన్నిధేః శబ్దస్య బలీయస్త్వమభిప్రేత్య పరిహరతి (న సదీక్షణస్యేతి) తుల్యం తేజఃప్రభృతిష్వపి శబ్దగమ్యత్వమీక్షణస్యేతి చేత్. నేత్యాహ (తేజఃప్రభృతీనాం త్వితి) విముఖమీక్షితృ న భవతి - అచేతనత్వాత్ - కుమ్భవదిత్యనుమానాత్తేజఃప్రభృతిషు ఈక్షణస్యాభావాత్తత్ర తదుపచారేణైవ చరితార్థత్వాత్. సాఙ్ఖ్యోఽనుమానావష్టమ్భేన శఙ్కతే (నన్వితి) అచేతనస్య కథం కార్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) అనుమాతుం కల్పయితుమితి యావత్. కథమచేతనే చేతనవదుపచార ఇత్యత్రాహ (దృష్టశ్చేతి) ఆత్మశబ్దాత్పక్షస్య పరిహారః (నేత్యాదినా) ఆత్మోపదేశోఽపి ప్రధానే గౌణో భవిష్యతీతి శఙ్కతే (ఆత్మోపదేశోఽపీతి) తామేవ శఙ్కాం దృష్టాన్తద్వారా వివృణోతి (యథేతి) ఇదం పరిహరన్ముఖ్యాత్మోపదేశో గౌణో న భవతి - తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాదిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) మోక్షోపదేశోఽప్యుపచరితో భవిష్యతీతి శఙ్కతే (మోక్షోఽపీతి) శఙ్కామేవ వివృణోతి (ప్రధానాత్మేతి) ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశవిరోధ ఇత్యుత్తరమాహ (న యేనేతి) ఉక్తమేవ వివృణోతి (సత్యేకస్మిన్నితి) సతోఽన్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాప్రామాణికత్వాచ్చ సతో జ్ఞానేన సర్వజ్ఞానోపదేశో యుక్తిమానిత్యాహ (న చేతి) న హి ప్రధానజ్ఞానేన తద్వికారస్య తదభిన్నస్య జ్ఞానం - అన్యస్య చ పురుషార్థత్వాత్ తద్జ్ఞానే పురుషో జ్ఞాతుమిచ్ఛాం నోపపద్యతే. తస్మాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశాన్న మోక్షోపదేశముఖ్యత్వసిద్ధిరిత్యాశయేనాహ (సర్వస్య చేతి) కథమనుపపత్తిరిదానీమప్యుపపత్తిర్ఇత్యుచ్యతే - పురుషార్థసాధనజ్ఞానార్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పురుషార్థేతి) తస్య అనుమానవాదినః స్వపక్షస్య పరికల్పితో ముక్తిహేతోర్జ్ఞానస్య బాహ్యానుమానైర్న్యాయప్రకరణాదినా తర్కేణైవ సిద్ధత్వాదుపనిషదారమ్భో వ్యర్థ ఏవేత్యర్థః. శ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వే బాధకాభావాత్తత్పరిత్యాగాయోగాదీక్షత్యధికరణన్యాయేన ప్రధానవాదాసిద్ధిరితి పరమతనిరసనముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రధానవాదాభావే ఫలితే మాయాతన్త్రస్వమతం నిగమయతి (అత ఇతి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

---

§ యత్ర క్వ చన వర్షతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్త్యాణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమితి॥ ౧

రం.— (తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యస్స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త) అత్రాన్నశబ్దేన మహాభూతాధికారాత్ పృథివ్యుచ్యతే. సూత్రితంచ * పృథివీ. *అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః ఇతి. అధికారః - మహాభూతాధికారః. రూపం- * యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి. తైత్తిరీయకే * అద్భ్యః పృథివీతి శబ్దాన్తరం. ఏతచ్చ సూత్రమన్యత్ర వ్యాకృతం. ఛాన్దోగ్యే మహాభూతాధికారః (తస్మాద్యత్ర క్వచ వర్షతి) (తదేవ భూయిష్ఠమన్నం భవతి) ఇతి ఏవ- తస్మాదేతస్మాత్ (అద్భ్య ఏవ తదధ్యన్నాద్యం జాయతే) తత్- తస్మాత్. పృథివ్యేకదేశభూతవ్రీహియవాదిలక్షణస్యాన్నస్య వృష్టిప్రభవత్వదర్శనాదేవమాహేతి అన్నాద్యం- అన్నశబ్దస్య నిర్దిష్టస్య పృథివ్యభిప్రాయకత్వమిత్యర్థః. విలక్షణత్వాన్నగతవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే- ద్వితీయాధ్యాయే- ఛాన్దోగ్యే *తత్తేజోఽసృజతేతి తేజఃప్రభృతీనాం సృష్ట్యభిధానాత్, ఆకాశోత్పత్తేరశ్రుతేః, ఆకాశో నోత్పద్యత ఇతి *నవియదశ్రుతేరితి సూత్రేణ పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- *అస్తి తు. ఆకాశస్యాప్యుత్పత్తిరస్త్యేవ- తైత్తిరీయకే *ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యుత్పత్తేః శ్రవణాత్. పునశ్చోదయతి- *గౌణ్యసమ్భవాచ్ఛబ్దాచ్చ. * ఆకాశస్య సమ్భూతత్వశ్రుతిర్గౌణీ - నిరవయవాకాశోత్పత్తేః ఛాన్దోగ్యే తత్ప్రతీయమానాయాః ప్రతిపాదనాసమ్భవాత్. * వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమితి ఆకాశస్యామృతత్వశ్రవణాచ్చేత్యర్థః. నను * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యత్రాకాశే సమ్భూతశబ్దస్య గౌణత్వే * ఆకాశాద్వాయురిత్యాదౌ తు తస్య సమ్భూతత్వస్యాపి గౌణత్వం స్యాదితి. తత్రాహ- స్యాచ్చైకస్య బ్రహ్మశబ్దవత్. ఏకస్యైవ సమ్భూతశబ్దస్యాకాశే గౌణత్వం, వాయ్వాదిష్వితి తథావముఖ్యత్వం, చ సమ్భవతి - యథా తైత్తిరీయకే * తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయతే ఇతి ప్రధానే గౌణతయా ప్రయుక్తస్య బ్రహ్మశబ్దస్య తస్మిన్నేవ ప్రకరణే * తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యతయా ప్రయోగదర్శనాత్ పరిహరతి - *ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాత్. ఆకాశస్యాపి బ్రహ్మకార్యత్వాభావే బ్రహ్మణి విజ్ఞాతే తేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయా అహానిర్భవతి. బ్రహ్మకార్యస్యాపి వస్తునస్తత్త్వేనైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానం హి తదుపపత్తేరిత్యర్థః. *శబ్దేభ్యః. * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదిశబ్దైః సర్వస్యాపి వస్తునో బ్రహ్మకార్యత్వేన బ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనస్త్వాకాశస్యాపి బ్రహ్మకార్యత్వం సిధ్యతి. * యావద్వికారం తు విభాగో లోకవత్. తుశబ్దశ్చార్థే. ఛాన్దోగ్యే, *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదిభిరాకాశాదేస్సర్వస్యాపి వికారత్వప్రతిపాదనాదేవ విభాగస్సిద్ధః తాదృక్ త్రివృత్కరణైవ. యథా లోకే ఏతే సర్వే చైత్రపుత్రా ఇత్యభిధాయ తేషాం కేషాంచిదుత్పత్తిప్రతిపాదనే సర్వేషాముత్పత్తిః ప్రతిపాదితైవ భవతి- తద్వత్. * వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమితి తు దేవానామివ చిరకాలస్థాయిత్వాభిప్రాయం. * ఏతేన మాతరిశ్వా వ్యాఖ్యాతః. ఆకాశోత్పత్తిప్రతిపాదనేనైవ వాయోరుత్పత్తిః ప్రతిపాదితైవేత్యర్థః. *అసమ్భవస్తు సతోఽనుపపత్తేః తుశబ్దోఽవధారణార్థః. అసమ్భవః- అనుత్పత్తిః సతః- బ్రహ్మణ ఏవ. తద్వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్యాప్యుత్పత్తిరవ్యక్తమహదహఙ్కారతన్మాత్రాదేరేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాదిశ్రవణాత్ కార్యభావస్యానుత్పత్తిరోష్టప దృతిఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తేషాం- జీవావిష్టానాం ఖల్వేషాం- పక్ష్యాదీనాం భూతానాం- ఏషామితి ప్రత్యక్షనిర్దేశాత్. న తు తేజఃప్రభృతీనాం - తేషాం త్రివృత్కరణస్య వక్ష్యమాణత్వాదసతి త్రివృత్కరణే ప్రత్యక్షనిర్దేశానుపపత్తిః. దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చ తేజఃప్రభృతిషు * ఇమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి. తస్మాత్తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం- పశుపక్షిస్థావరాదీనాం త్రీణ్యేవ- నాతిరిక్తాని బీజాని- కారణాని భవన్తి. కాని తానీతి. ఉచ్యతే- ఆణ్డజం- అణ్డాజ్జాతం. అణ్డజమేవాణ్డజం- పక్ష్యాది. పక్షిసర్పాదిభ్యో హి పక్షిసర్పాదయో జాయమానా దృశ్యన్తే- తేన పక్షీ పక్షిణాం బీజం, సర్పస్సర్పాణాం బీజం, తథాఽన్యదప్యణ్డాజ్జాతం తజ్జాతీయానాం బీజమిత్యర్థః. నన్వణ్డాజ్జాతమణ్డజముచ్యతే - అతోఽణ్డమేవ బీజమితి యుక్తం. కథమణ్డజం బీజముచ్యతే. సత్యమేవం స్యాత్- యది త్వదిచ్ఛాతన్త్రా శ్రుతిస్స్యాత్. స్వతన్త్రా తు శ్రుతిర్యత ఆహాణ్డజాద్యేవ బీజం- నాణ్డాదీని. దృశ్యతే చాణ్డజాద్యభావే తజ్జాతీయసన్తత్యభావః - నాణ్డాద్యభావే. అతోఽణ్డజాదీన్యేవ బీజాన్యణ్డజాదీనాం. తథా- జీవాజ్జాతం జీవజం- జరాయుజమిత్యేతత్. పురుషపశ్వాది. ఉద్భిజ్జం- ఉద్భిత్- స్థావరం. తతో జాతముద్భిజ్జం, ధానా వా- ఉద్భిత్. తతో జాయత ఇత్యుద్భిజ్జం. స్థావరబీజం స్థావరాణాం బీజమిత్యర్థః. స్వేదజసంశోకజయోరణ్డజోద్భిజ్జయోరేవ యథాసమ్భవమన్తర్భావః- ఏవం హ్యవధారణం త్రీణ్యేవ బీజానీత్యుపపన్నం భవతి. ౧

ఆ.— మహాభూతానామచేతనానాం బ్రహ్మకార్యతోక్తా. సమ్ప్రతి జీవావిష్టానాం భౌతికానామపి పరమ్పరయా బ్రహ్మకార్యత్వే వదిష్యన్ తాన్యనువదతి (తేషామితి) పూర్వాధ్యాయే యేషాం గత్యాగతీ దర్శితే, తృతీయం చ స్థానముక్తం,- తాని తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యన్తే. తేషాం ప్రసిద్ధత్వద్యోతనార్థం ఖల్వితి ఉక్తం. భూతానాం- త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్తీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. భూతశబ్దస్య తేజః ప్రభృతిషు రూఢత్వాత్తేషామిహ గ్రహణం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషామితీతి) భూతానాం ప్రత్యక్షత్వమేషామితి నిర్దిశ్యతే- సమ్భవతి చ పక్ష్యాదీనాం ప్రత్యక్షతేతి తాన్యేవాత్ర భూతాని వివక్షితాని. న తు తేజః ప్రభృతీని- తేషాం ప్రత్యక్షత్వాయోగాదిత్యర్థః. తేజః ప్రభృతీనాం ప్రత్యక్షత్వాయోగాదేషామితి నిర్దేశానుపపత్తిం సమర్థయతి (తేషామితి) తేషాం ప్రత్యక్షతయా నిర్దేశాసమ్భవే హేత్వన్తరమాహ (దేవతాశబ్దేతి) దేవతానాం పరోక్షత్వప్రసిద్ధేః, తేజస్సు చ దేవతాశబ్దప్రయో

ఉ.— సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమా స్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి॥ ౨

గా, నైవ తేషాం ప్రత్యక్షత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. తస్మాత్ - మహాభూతానామత్ర భూతశబ్దేనోపాదానాదాగాదిత్యర్థః. అణ్డజః పక్ష్యాదిర్వైతత్ప్రత్య క్షేణోపపాదయతి (పక్షిసర్పాదిభ్యోహీతి) అణ్డజమితి- గోధాద్యుచ్యతే. [illegible] సన్సారేణాణ్డమేవబీజం- నత్వణ్డజమిత్యుచ్యతే (నన్వితి) పౌరుషేయాద్యుత్పత్తిర్నతు తాన్యథాత్వపరిహారః (నవ్యమిత్యాదినా) [illegible] తేషామవ్యవస్థా- [illegible] (వ్యవస్థ తేచేతి) సత్యేవాణ్డజాదౌ [illegible] అణ్డజాదినస్త్వాజాయతే- [illegible] అణ్డజాద్యేవాణ్డజాదికారణం. యద్యస్య జ్ఞాద్యథావేవాణ్డజాదిబ్రూయతే - తథాప్యణ్డజాదౌ [illegible] తస్మాదణ్డజాదీనామణ్డజాద్యేవబీజాని - నాణ్డాదీనీత్యర్థః. థానాశక్యోవీజవిషయః. ననుస్వేదజం సంశోకజమితిబీజద్వయమస్తి [illegible] (స్వేదజేతి) స్వేదముద్భిద్యజాయ మానం- దంశమశకాది. [illegible] సంశోకాత్ - [illegible] తదన్తర్భవతి. యద్వా- స్వేదజం- యూకాది. [illegible] ఉద్భిజ్జం [illegible] స్వేదజాదేరణ్డజాదావన్తర్భావస్య [illegible] (ఏవమితి) ౧

రం.— సర్వస్యైవరస్యతేజోఽబన్నా [illegible] (తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం త్రీణ్యేవబీజాని భవన్త్యా ణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమితి) అణ్డజం-అణ్డజంపతిసర్పాదిః. [illegible] జీవజం- [illegible] ఉద్భిజ్జం- ఉద్భిద్య క్షితిం [illegible] స్థావరం తత్రోజాతముద్భిజ్జం. ననుస్వేదజానామపి [illegible] ఉద్భిజ్జశబ్దేన స్వేద జస్యాపిసఙ్గ్రహోపపత్తేః. [illegible] స్వేదజస్య అణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమితి [illegible] ద్భిజ్జశబ్దేనావరోధః- [illegible] అణ్డజాదిశబ్దానాం [illegible] త్రీణ్యేవబీజాని త్యర్థః. [illegible] ౧

శం.— సేయం- ప్రకృతా సదాఖ్యా తేజోఽబన్నయోనిః [illegible] యథాపూర్వం * బహుస్యామితి. [illegible] బహుభవనం ప్రయోజనం [illegible] కథం. హన్త- ఇదానీమహమిమాః- యథోక్తా స్తిస్రోదేవతాః. (అనేనజీవేనేతి) స్వబుద్ధిసంస్థం [illegible] ప్రాణధారణకర్త్రా. [illegible] అనుప్రవిశ్య తేజోఽబ న్నభూతమాత్రాసంసర్గేణ [illegible] నామరూపే వ్యాకరవాణి- [illegible] నామరూపే, ఇ తివ్యాకరవాణీత్యర్థః. [illegible] దేహమనుప్రవిశ్య దుఃఖమనుభవిష్యామీతిసఙ్కల్పనం, అనుప్రవేశశ్చ [illegible] అనుప్రవిశే యం, దుఃఖమనుభవేయ, మితిచసఙ్కల్పితవతీ. [illegible] అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతివచనాత్. జీవోహినామ దేవతాయాఆభాస మాత్రం బుద్ధ్యాదిభూతమాత్రాసంసర్గజనితః ఆదర్శ ఇవ ప్రవిష్టః పురుషప్రతిబిమ్బో, జలాదిష్వివ సూర్యాదీనాం,. అచిన్త్యానన్తశక్తిమత్యాః దేవ తాయాః బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధః చైతన్యాభాసో దేవతాస్వరూపవివేకా [illegible] ప్రత్యయహేతుః. ఛాయా మాత్రేణజీవరూపేణానుప్రవిష్టత్వా [illegible] యథా పురుషాదిత్యాదయఆదర్శోదకాదిషు ఛాయామా త్రేణానుప్రవిష్టాః [illegible] *సూర్యో యథాసర్వలోకస్యచక్షుర్న లిప్యతే చాక్షుషైర్బాహ్యదోషైః। ఏక స్తథాసర్వభూతాన్తరాత్మా నలిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః* ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః [illegible] న నువాచారమ్భణమాత్రత్వే జీవః- [illegible] తథా పరలోకేహలోకాది [illegible] సదాత్మనా సత్యత్వాభ్యుపగమాత్. సర్వం చ నామరూపాదిసదాత్మనైవ సత్యం వికారజాతం- స్వతస్త్వనృతమేవ- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యుక్తత్వాత్. తథాజీవోఽపీతి- యక్ష ఋరూపోహిబలిరితిన్యాయ ప్రసిద్ధిః. అతస్సదాత్మనా సర్వవ్యవహారాణాం సర్వవికారాణాం చ సత్యత్వం-సతోఽన్యత్వే చానృతత్వమితి నకశ్చిద్దోషః స్తార్కి కైరిహానువక్తుం శక్యః- యథేతరేతరవిరుద్ధద్వైతవాదాస్స్వబుద్ధివికల్పనామాత్రా అతత్త్వనిష్ఠా ఇతిశక్యం వక్తుం. ౨

ఆ.— జీవావిష్టానాం భూతానాం సత్కార్యత్వం ప్రకరణప్రామాణ్యాదుక్తం. ఇదానీం జీవానాం శిష్టరూపత్వేన బ్రహ్మకార్యత్వేఽపిన స్వరూపేణ తత్కార్యత్వం- బ్రహ్మణోపాధిప్రవిష్టం జీవవ్యవహారాస్పదమిత్యఙ్గీకారాత్. తథాచ బ్రహ్మణి విజ్ఞాతే జీవవిజ్ఞానం సేత్స్యతి, జీవానాం సభోగాయతనాని భౌతికాని కార్యాణి - తేషాం నామరూపనిర్మాణం చ వక్తవ్య, మిత్యభిప్రేత్యోత్తరగ్రన్థమాదాయ వ్యాకరోతి (సేయమిత్యాది నా) యథా *బహుస్యామితిపూర్వమీక్షితవతీ- తథాకిమితి పునరైక్షత- ప్రయోజనాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవేతి) ఇదానీం - మహాభూత సృష్టేరనన్తరమితియావత్. బ్రహ్మణో మాయోపాధికస్యకారణత్వాన్మాయోపాధివశాత్పూర్వసృష్టానుభూతత్వం, తత్సంస్కారస్య బుద్ధిస్థత్వం, స

రణం, చేత్యాదినవిరుద్ధమితి ద్రష్టవ్యం. ఆత్మనేతి విశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (అనేనే) నిష్కల్పచిన్మాత్రరూపా దేవతా మాయయా కల్పితభూతాని సృష్ట్వా తేషు యదా ప్రవిష్టా - తదా తదారబ్ధేషు సూక్ష్మనిరాత్మత్రిభ్యత్రిషు సస్థివత్స్వ... సుదేహే. ప్రవిశ్య తత్ప్రత్యాహాభిమానవతీ దేవదత్తాదినామ్నా, రూపేణ చ శౌక్ల్యాదినా, సంయుజ్య సిద్ధం వ్యాకరోతీత్యాహ (అనుప్రవిశ్యేతి) దేవతాయాస్సర్వజ్ఞత్వాదసంసారిత్వాత్ స్వేచ్ఛయా ప్రవిశ్య జల్పప్రవేశాయుక్తావితి శఙ్క్యతే (సన్నితి) కిం సాక్షాదనుప్రవేశాదికం కథం తే- కిం జీవద్వారా పీడికల్ప్య... కరోతి (సత్యమితి) సాక్షాదనుప్రవేశాదినా స్థితిచేత్- తత్సాక్షిత్వాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వపక్షం ద్వితీయం దూషయతి (కథమితి) దేవతాయా జీవద్వారేణానుప్రవేశాద్వ్యాకరణస్య... తిశేషః. అవిరోధమేవ సాధయితుం జీవస్వరూపమాహ (జీవోహీతి) ఆత్మనో ప్రతి- ఆహమిత్యాపరోక్షేణ భాసమానత్వాద్భాసః - స్వతోఽవరోధస్య త్ప్రతిబిమ్బః. తన్మాత్రేణ జీవో నామాత్మార్థః. తస్యాస్వరూపేణావాదిత్యే సిఙ్క్షరూపేణసాదిన్న దర్శయతి (బుద్ధ్యాదీతి) బుద్ధ్యాదిభిః భూతమాత్రాభిశ్చ దాత్మనస్సంసర్గః. తేన జనితం మత్రైతి ప్రసక్తం. నను జీవాత్మా కూటస్థోఽసఙ్గోఽద్వితీయశ్చ శ్రూయతే- కథం బుద్ధ్యాదిభిస్సంభవతి మాత్రాదిభిశ్చ సంసృజ్యతే- తత్రాహ (అనిత్యేతి) సత్యాదిప్రకారైరనకల్పితస్సనాతనా దిరనిర్వాచ్యా సమ్యక్జ్ఞానమన్తరేణ నశ్యమానాదత్తాయమానాయామాయాశక్తిః- తస్యాం విషయత్వేనాశ యత్వేన చపరా దేవతా వర్తతే. తస్యాశ్చస్వస్మిన్ మాయాశక్తిపరాదృష్ట్యాదిభిరాశ్రిత సస్వస్యాన్యసిద్ధ్యతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధఫలమాహ (చైతన్యేతి) తదాభాసః- జీవశబ్దవాచ్యః సిద్ధ్యతీతి శేషః బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధస్య స్వస్వరూపేణమాయాశక్తిరుపాదానమిత్యుక్తం. తత్రైవ నిమిత్తకారణమాహ (దేవతేతి) ఆవరణశక్తేః పరశక్తిసమ్బన్ధిమాయాశక్తిం తో ఽనిర్వోఢుం దేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్న దేవతాస్వరూపాఽఽచ్ఛాదితవిశేషా గ్రహణం- ఆవరణం నిమిత్తం కృత్వా బుద్ధ్యాద్యధ్యాసస్సిద్ధ్యతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాద్యధ్యాసస్య కార్యాన్తరం దర్శయతి (సుఖీతి) సత్వాపత్తిః దేవతా సంసారిణీ స్యాదితిచేత్. సత్యం- అజ్ఞానద్వారా బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధమనుభూయ జీవస్వరూపస్యైవ సంసరతీత్యాహ (ఛాయామాత్రేణేతి) పరస్యాః దేవతాయాస్స్వాభాస సంసారాభావం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) సస్వాభిస్వతోదుఃఖాద్యసమ్బన్ధస్తు తిం స్పష్టయతి (సూర్యఇతి) ఉపాధిద్వారా తస్యాస్సంసారిత్వేపి ప్రతికల్పితత్యాహ (ఛాయయేతి) ప్రతిబిమ్బచ్ఛాయయా శబ్దప్రమాణగోచరత్వమవిదితముపాసనశక్యంతే (సన్నితి) తన్మాత్వప్రకాశమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) జీవస్య స్వప్నేస్వస్త్రీ లేనితి స్వహం... శక్యం సత్యేమిత్యేకిసర్వం స్వప్నా స్యాదిత్యర్థః. బిమ్బరూపేణ బిమ్బత్వేన స్వరూపేణ సత్యత్వాజ్జీవస్య బహిః స్థితజ్ఞానాం స్వస్వబుద్ధితో నయామాహ (స్వేచ్ఛాదోషఇతి) యత్తుపరలోకే హలాకాదిప్రవేశో స్యాదితి- తత్రాహ (సర్వంచేతి) కథం తత్ప్రత్యక్షవిధ్యాత్- తర్కైరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్నఇతి) యథా ప్రపఞ్చో బ్రహ్మాత్మనాసతోఽపి స్వరూపేణ మిథ్యేత్యుక్తం- తథా జీవశబ్దవాచ్యోపి బ్రహ్మాత్మనా సత్యః- స్వరూపేణ మిథ్యేతి నిశ్చేతవ్యమిత్యాహ (తథేతి) అథభోక్తాస్వరూపేణాపి సత్యత్వేన- భోగ్యప్రపఞ్చస్యైవ మిథ్యాత్వమిష్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (యథైవ సరూపేహీతి) లౌకికస్యాయాను హారేణ భోగ్యప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వే భోక్తురపి భక్తస్వరూపేణ తత్ప్రతినిద్ధిః. అతో జీవశబ్దవాచ్యస్య మిథ్యాత్వే పితల్లక్ష్యస్య సనాతనస్యాసత్వనిర్దిష్టార్థః- యచ్చతార్కికైరుచ్యతే- ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వే సోఽగతమతానుమతిః. సత్యత్వేచాద్వైతవ్యాహతిరితి- తదప్యుక్తన్యాయేన నిరస్తమిత్యాహ (అతఇతి) అద్వైతవాదేప్యాభావం తద్ధర్మ్యప్యప్రత్యక్షేనస్పష్టయతి (యథేతి) ౨

౪౦.— ఉక్తమేవోపపాదయతి (సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి) అత్ర సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా - సేయం దేవతేత్యాదివాక్యస్యాయమర్థః- సేయం- సచ్ఛబ్దితా పరదేవతా ఇమాః- తేజోఽబన్నరూపాస్తిస్రో దేవతాః అనేన జీవేన- జీవసమష్టివిశిష్టేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి- దేవాదివిచిత్రసృష్టిం తన్నామధేయాని చ కరవాణీత్యభిప్రాయేణ అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతాభ్యామితి సూత్రే హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి తేజోఽబన్నాని దేవతాశబ్దేన విశేష్య నిర్దిష్టత్వాత్ దేవతా ఇత్యభిమానిదేవతాపరత్వమవగన్తవ్యం. తతశ్చ ఇమాస్తిస్రో దేవతా ఇత్యస్యాయమర్థః- స్వస్వాభిమానిదేవతాధిష్ఠితాని తేజోఽబన్నానీతి. తేజోఽబన్నాభిమానిదేవతానాం పరమాత్మవ్యతిరిక్తత్వే ప్రమాణాభావాత్, పరమాత్మనశ్చ సర్వాభిమానిదేవతాత్వసమ్భవాత్, చ్ఛ పరమాత్మస్వరూపదేవతాఽధిష్ఠితా ఇత్యర్థః. పరమాత్మవ్యతిరిక్తదేవతాఽభ్యుపగమేపి దేవతాశబ్దస్య తదధిష్ఠితత్వపరత్వాదర్థః. నచ * తత్తేజోఽసృజత * తత్తేజ ఐక్షతేత్యాదౌ తేజ ఆదిశబ్దానాం పరమాత్మపరత్వాత్తేజోఽబన్నావస్థాపన్నపరమాత్మనాం తత్తదుపహితత్వాద్వ్యవస్థాఽధీనబహుత్వాత్ తిస్రస్తా ఏవ ఇమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి దేవతాశబ్దేన పరామర్శోఽస్తు-నను దేవతాశబ్దస్యాధిష్ఠితపరత్వమితి వాచ్యం- తత్తదవస్థపరమాత్మనో జీవస్య ప్రవేశాసమ్భవేన ప్రవేశరూపస్య తేజోఽబన్నానామవాధితోపచారేణ- లక్షణయా వా దేవతాశబ్దేన నిర్దేష్టవ్యత్వాత్. ముఖ్యనిష్ఠాన్తే * తదైక్షతేతి సర్వజ్ఞత్వం, * తత్తేజోఽసృజతేతి నిమిత్తత్వం, * బహుస్యామిత్యుపాదానత్వం, తదుభయానుగుణం సర్వశక్తిత్వం సత్యసఙ్కల్పత్వం, చ * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యేతి సర్వాన్తరత్వం, చోక్తం భవతి. జీవేనాత్మనేతి- జీవశరీరకేణ మయేత్యర్థః. * సింహో మనభుత్వా బహవో మయా హతాః * వ్యాఘ్రేణ భూత్వా బహవో మయా హతా ఇతివత్. సార్వజ్ఞ్యాదిగుణకస్య తద్విపరీతాకారజీవైక్యాసమ్భవాత్, * యస్యాత్మా శరీరమిత్యాదివచనాత్, * తదనుప్రవిశ్యేత్యచేతనఇవ జీవేప్యనుప్రవేశశ్రవణాత్, చ్ఛ శరీరవాచిశబ్దస్య శరీరిపర్యన్తత్వముఖ్యతాయాః ఉపపన్నత్వాత్, చ్ఛాయమేవార్థ ఇతి. వ్యాసార్యైరుక్తం. నను జీవశరీరకేణ మయా వ్యాకరవాణీత్యర్థో న సమ్భవతి- వ్యాకరవాణీతి జాకర్తురభిహితత్వేన అనభిహితాధికారవిహితతృతీయాను పపత్తేః. న చ వ్యాకరణక్రియాకర్తుర్నిజాఽభిహితత్వేపి ప్రవేశక్రియాకర్తురనభిహితత్వాత్తృతీయా భవిష్యతీతి వాచ్యం - తర్హి మయా భుక్త్వా వ్రజామీత్యపి ప్రయోగస్సాధుస్స్యాత్ - వ్రజిక్రియాకర్తురభిధానేపి భుజిక్రియాకర్తురనభిహితత్వాత్. * స్యాదనిర్ణమభిహితమా త్రైకైయ పైనత్త్వా ప్రత్యయస్యభావార్థ

ఉ.—— తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాంకరవాణీతి సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ ॥ 3

[illegible]

శం.—— సైవం త్రిస్రో దేవతా అనుప్రవిశ్య ... [illegible]

ఆ.—— వ్యాకరవాణీత్యత్ర ... [illegible] ... (ఏవమిత్యాదినా) 3

ర.—— (తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాంకరవాణీతి) అత్ర సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా * తపస్యనంసోఽస్య సంస్థానం ... ఊర్ధ్వానాం ... త్రివృతం త్రివృతంకరవాణీతి ... అత్ర తదగ్నిమిత్యస్య ... పూర్వం * దేవాదివిచిత్రసృష్టిం ... తప్యకైకేతి ద్రష్టవ్యం. అత్రేతిశబ్దస్య * సేయం దేవతైక్షత ... ఏవమీక్షిత్వా పరాదేవతా యథాసఙ్కల్పమకరోదిత్యాహ (సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యనామరూపేవ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్) అత్ర త్రివృత్కరణాధీనత్వాన్నామరూపవ్యాకరణస్యార్థక్రమానురోధేన పాఠక్రమో బాధ్యతే. తత్ర తేజోబన్నదేవతాసు ఏకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కృత్వా నామ

తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోద్యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఉ.— యదగ్నే రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౧

రూపవ్యాకరణమకరోదిత్యర్థః. అత్ర వ్యాపకస్య పరమాత్మనః స్వరూపేణ అప్యన్తః స్థితస్య సర్వవస్తు ప్రవేశస్య సర్వదా సత్త్వేపి స్వశరీరభూతజీవేనానుప్రవేశస్యపూర్వమభావాజ్జీవేనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోదిత్యస్యానుపపత్తిః. చారస్య రాజశరీరత్వాభావాన్న చారేణానుప్రవిశ్యేతి వాక్యసామ్యం చేతి ద్రష్టవ్యం. (యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి) దేవతాఽధిష్ఠితానాం తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్ప్రకారం మే నిగదతశ్శృణ్విత్యర్థః. వ్యాసార్యైరాసన్నమయాధికరణే * అనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యత్ర నామరూపవ్యాకరణస్యానుప్రవేశపూర్వకత్వమవగమ్యతే. * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యత్రానుప్రవేశస్య సృష్టిపూర్వకత్వం గమ్యతే. తస్మాత్సమానకర్తృకత్వమేవవివక్షితం- న పౌర్వాపర్యమపి. అత ఏవ హి * స స్యత్త్వష్టా విదధద్రూపమేతీతి సృష్ట్యనుప్రవేశయోస్సమానకాలికత్వమేవ ప్రతీయతే. అథవా- * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి సృష్ట్యనన్తరత్వేన శ్రూయమాణానుప్రవేశస్థిత్యర్థోఽప్యపి వేత్యుక్తం. వ్యాపకస్యాపి పరమాత్మనోఽన్తర్యామివిగ్రహద్వారాఽనుప్రవేశ ఉపపద్యత ఇతి కేచిత్. జీవద్వారైవానుప్రవేశో న స్వత ఇతి కేచిత్. ప్రతివస్తుత త్తద్వస్తుమాత్రపూర్ణపరమాత్మకార్యకారిత్వాత్తత్ర ప్రవిష్ట ఇవేత్యుక్తిరితి కేచిత్.. ౩-౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తాసాంచ-దేవతానాం గుణప్రధానభావేన త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్- కృతవతీ దేవతా. తిష్ఠతు తావద్దేవతాదిపిణ్డానాం నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతానాం తేజోఽబన్నమయత్వేన త్రిధాత్వం- యథా తు ఖలు బహిరిమాః పిణ్డేభ్యస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి-తన్మే-మమ నిగదతో విజానీహి-విస్పష్టమవధారయోదాహరణతః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— సఙ్క్షేపేణ త్రివృత్కరణం ప్రతిజ్ఞాయోదాహరణతః స్ఫుటీకర్తుమారభమాణో దేహే త్రివృత్కరణస్యాస్ఫుటీకర్తవ్యత్వాద్దేహాతిరిక్తేషు ప్రథమం తదుదాహర్తుముపక్రమతే (తిష్ఠతు తావదితి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— యత్తద్దేవతానాం త్రివృత్కరణముక్తం- తస్యైవోదాహరణముచ్యతే. ఉదాహరణం నామ-ఏకదేశప్రసిద్ధ్యాశేషప్రసిద్ధ్యర్థముదాహ్రియత ఇతి. తదేతదాహ- యదగ్నేః - త్రివృత్కృతస్య రోహితం రూపం ప్రసిద్ధం లోకే- తదత్రివృత్కృతస్య తేజసో రూపమితి విద్ధి. తథాచ - యచ్ఛుక్లం రూపమగ్నేరేవ - తదపాం- అత్రివృత్కృతానాం. యత్కృష్ణం తస్యైవాగ్నే రూపం-తదన్నస్య - పృథివ్యా అత్రివృత్కృతాయా ఇతి విద్ధి. తత్రైవం సతి రూపత్రయవ్యతిరేకేణాగ్నిరితి యన్మన్యసే త్వం- తస్యాగ్నేరగ్నిత్వమిదానీమపాగాత్ - అపగతం. ప్రాగ్రూపత్రయవివేకవిజ్ఞానాద్యాఽగ్నిబుద్ధిరాసీత్ -తే సాఽగ్నిబుద్ధిరపగతాఽగ్నిశబ్దశ్చేత్యర్థః. యథా దృశ్యమానరక్తోపధానసంయుక్తః స్ఫటికో గృహ్యమాణః పద్మరాగోఽయమితి శబ్దబుద్ధ్యోః ప్రయోజకో భవతి ప్రాగుపధానస్ఫటికయోర్వివేకవిజ్ఞానాత్- తద్వివేకవిజ్ఞానే తు పద్మరాగశబ్దబుద్ధీ నివర్తేతే తద్వివేకవిజ్ఞాతుః- తద్వత్. నను కిమత్ర బుద్ధిశబ్దకల్పనయా క్రియతే- ప్రాగ్రూపత్రయవివేకకరణాదగ్నిరేవాసీత్, తదగ్నేరగ్నిత్వం రోహితాదిరూపవివేకకరణాదపాగాదితి యుక్తం- యథాతన్తూపకర్షణే పటాభావః, నైవం - బుద్ధిశబ్దమాత్రమేవ హ్యగ్నిః. యత ఆహ - వాచారమ్భణమగ్నిర్నామ వికారో నామధేయం-నామమాత్రమిత్యర్థః. అతోఽగ్నిబుద్ధిరపి మృషైవ. తర్హి కిం తత్ర సత్యం. త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం. నాణుమాత్రమపి రూపత్రయవ్యతిరేకేణ సత్యమస్తీత్యవధారణార్థః. ౧

ఆ.— కథముదాహరణతోఽవధారణమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమవతారయతి (యత్తదితి) ఉదాహరణశబ్దం వ్యుత్పాదయతి (ఉదాహరణం నామేతి) తత్రైవ శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా) అత్రివృత్కృతానాం - రూపమితి విద్ధీతి సమ్బన్ధః. తత్ర- అగ్నౌ రూపత్రయే పూర్వోక్తరీత్యాపృథక్కృతేసతీతి యావత్. ఇదానీం - వివేకదశాయామిత్యర్థః. అక్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యమాహ (ప్రాగితి) రూపత్రయవివేకాత్ప్రాగవస్థాయామగ్నిశబ్దబుద్ధీ, తద్వివేకాదూర్ధ్వం తన్నివృత్తి, రిత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేన సమర్థయతే (యథేత్యాదినా) అగ్నివిషయె శ్రుతం హిత్వాఽధికకల్పనాయాం నాస్తి నిబన్ధనమితి శఙ్కతే (నన్వితి) రోహితాదిరూపత్రయవివేకే సత్యగ్నేరగ్నిత్వమపగచ్ఛతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) శబ్దబుద్ధిపక్షేపేపి న శ్రుతత్యాగోస్తీతి పరిహరతి (నైవమితి) తత్ర ప్రమాణత్వేనానన్తరవాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (యత ఇతి) అగ్నేర్నామమాత్రత్వమత్ర శబ్దార్థః. ౧

ఉ.— యదాదిత్యస్యరోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపంయచ్ఛుక్లంతదపాం యత్కృష్ణంతదన్నస్యా
పాగాదాదిత్యాదాదిత్యత్వంవాచారమ్భణంవికారో నామధేయంత్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం॥ ౨
యచ్చన్ద్రమసోరోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపంయచ్ఛుక్లంతదపాంయత్కృష్ణంతదన్నస్యా
పాగాచ్చన్ద్రాచ్చన్ద్రత్వంవాచారమ్భణంవికారో నామధేయంత్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం॥ 3
యద్విద్యుతోరోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపంయచ్ఛుక్లంతదపాంయత్కృష్ణంతదన్నస్యాపా
గాద్విద్యుతోవిద్యుత్త్వంవాచారమ్భణంవికారో నామధేయంత్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం॥ ౪

రం.— (యదగ్నేరోహితంరూపంతేజసస్తద్రూపం) అగ్నేర్యద్రోహితంరూపం-స్వరూపం. రోహితోభాగోదృశ్యతే-తదత్రివృత్కృతస్యతేజసఃస్వరూపం. (యచ్ఛుక్లంతదపాంయత్కృష్ణంతదన్నస్యేతి) అపాంఅన్నస్యేత్యత్ర రూపమిత్యనువర్తతే. యదిత్వతఃపూర్వమగ్నేరిత్యనువర్తతే స్పష్టోఽర్థః అగ్నేస్తేజోఽబన్నసముదాయరూపత్వేయావత్తేజోఽబన్నావస్థానమగ్నిరూపేణోపలమ్భః ప్రాప్నోతీత్యత్రాహ (అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం) తేష్వేవతేజోఽబన్నేషుఅగ్న్యాద్యవస్థానాశకసామగ్రీసన్నిధానే అగ్నిత్వావస్థాఅపేతాభవతి, అవస్థాన్తరంప్రాదుర్భవతి. (వాచారమ్భణంవికారోనామధేయం,త్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం) అతస్తేజోఽబన్నైరేవాగ్నిత్వాద్యవస్థాలక్షణోవికారోఽగ్న్యాదినామధేయం చవాక్పూర్వకవ్యవహారసిద్ధయే తేజోఽబన్నైరేవస్పృశ్యతే. అతస్తేజోఽబన్నస్వరూపాణ్యేవాగ్నిరితిసత్యమిత్యర్థః. ౧

శం. తథా- యదాదిత్యస్య, యచ్చన్ద్రమసో, యద్విద్యుత, ఇత్యాది- సమానం. నను * యథాతుఖలుసోమ్యేమాస్తిస్రోదేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకాభవతితన్మేవిజానీహీత్యుక్త్వాతేజసఏవచతుర్భిరప్యుదాహరణైరగ్న్యాదిభిస్త్రివృత్కరణందర్శితం - నాబన్నయోరుదాహరణందర్శితంత్రివృత్కరణే. నైషదోషః- అబన్నవిషయాణ్యప్యుదాహరణాన్యేవమేవచద్రష్టవ్యానీతిమన్యతేశ్రుతిః. తేజసఉదాహరణముపలక్షణార్థం. రూపవత్త్వాత్స్పష్టార్థత్వోపపత్తేశ్చ. గన్ధరసయోరనుదాహరణంత్రయాణామసమ్భవాత్. నహిగన్ధరసౌతేజసిస్తః. స్పర్శశబ్దయోరనుదాహరణంవిభాగేనదర్శయితుమశక్యత్వాత్. యదిసర్వంజగత్త్రివృత్కృతమిత్యగ్న్యాదివత్- త్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం - అగ్నేరగ్నిత్వవదపాగాజ్జగతోజగత్త్వం. తథాన్నస్యాప్యప్ఛుఙ్గత్వాదాపఇత్యేవసత్యం - వాచారమ్భణమాత్రమన్నం. తథాఽపామపితేజశ్శుఙ్గత్వాద్వాచారమ్భణత్వేతేజఇత్యేవసత్యం. తేజసోపిసచ్ఛుఙ్గత్వాద్వాచారమ్భణత్వం-సదిత్యేవసత్యమిత్యేషోఽర్థోవివక్షితః. నను వాయ్వన్తరిక్షేత్వత్రివృత్కృతేతేజఃప్రభృతిష్వనన్తర్భూతత్వాదవశిష్యేతే, ఏవంగన్ధరసశబ్దస్పర్శాశ్చావశిష్టా, ఇతికథంసతావిజ్ఞానేనసర్వమన్యదవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతంభవేత్. తద్విజ్ఞానేవాప్రకారాన్తరంవాచ్యం. నైషదోషః-రూపవద్ద్రవ్యేసర్వస్యదర్శనాత్. కథం. తేజసితావద్రూపవతిశబ్దస్పర్శయోరప్యుపలమ్భాద్వాయ్వన్తరిక్షయోస్తత్రస్పర్శశబ్దగుణవతోస్సద్భావోఽనుమీయతే. తథాఽబన్నయోరూపవతోఃరసగన్ధాన్తర్భావ ఇతిరూపవతాంత్రయాణాంతేజోఽబన్నానాంత్రివృత్కరణప్రదర్శనేనసర్వంతదన్తర్భూతం- సద్వికారత్వాత్త్రీణ్యేవరూపాణీతిజ్ఞాతంమన్యతేశ్రుతిః. నహిమూర్తంరూపవద్ద్రవ్యంప్రత్యాఖ్యాయవాయ్వాకాశయోస్తద్గుణయోర్గన్ధరసయోర్వాగ్రహణమస్తి. అథవా- రూపవతామపిత్రివృత్కరణంప్రదర్శనార్థమేవమన్యతేశ్రుతిః. యథాతుత్రివృత్కృతేత్రీణ్యేవరూపాణీత్యేవసత్యం- తథాపఞ్చీకరణేపిసమానోన్యాయఇతి. అతస్సర్వస్యసద్వికారత్వాత్సతోవిజ్ఞానేనసర్వమిదంవిజ్ఞాతంస్యాత్-సదేకమేవాద్వితీయంసత్యమితిసిద్ధమేవభవతి. తదేకస్మిన్సతివిజ్ఞాతేసర్వమిదంజ్ఞాతంభవతీతిసూక్తం. ౨- 3- ౪

ఆ.— ప్రక్రమపర్యాలోచనాయాముదాహరణేన్యూనత్వమస్తీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) యద్వాపీహాపాదేరోహితంరూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్య. యచ్చ వ్రీహియవాదేరోహితంరూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్యే, త్యుదాహరణసమ్భవాన్న న్యూనతేతిపరిహారః (నైషదోషఇతి) తర్హి తేజోవిషయముప్యుదాహరణమూహనీయం- కిమిత్యుదాహృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజసఇతి) యదిక్వచిదపినోదాహరణముచ్యతే- నోపలక్షణమేవసిధ్యేత్. అతస్త్రయాణాంరూపవత్త్వేనయథోక్తరూపవిభాగస్యతేషుస్ఫుటత్వసమ్భవాత్తైజసోదృష్టాన్తప్రదర్శనమన్నాదివిషయోదాహరణోపలక్షణార్థం. తేనోపేక్షితమిత్యర్థః. అబన్నయోరపిత్రివృత్కరణముపలక్షితంచేత్- తర్హితత్రరసగన్ధయోస్త్రివృత్కరణముదాహర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గన్ధరసయోరితి) యథాయదబన్నయోర్భాస్వరంరోహితంరూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్యేతిశక్యతేరూపంవివేక్తుం-నతథాఽమ్లకోరసోగన్ధోవాతేజసోఽపామగ్నేశ్చాస్తీతిజ్ఞాతుంశక్యమిత్యనుదాహరణంతయోరిత్యర్థః. నను త్రివృత్కరణాత్త్రిష్వపిరూపవద్గన్ధరసౌసమ్భావితౌ- తత్కథంతయోస్త్రయాణామసమ్భవోక్తిః- తత్రాహ (నహీతి) సమ్భావితావపితౌత్రిధావివేక్తుమశక్యావిత్యనుదాహరణీయావిత్యర్థః. తర్హిసర్వేషుభూతేషుసమ్భావితయోఃస్పర్శశబ్దయోరుదాహరణంకిం నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్పర్శశబ్దయోరితి) యథాలోహితాదిరూపత్రయంత్రయాణాంవిభాగేనదర్శయితుంశక్యం- నతథాశబ్దత్రయంస్పర్శత్రయంచత్రయాణాంవిభాగేనదర్శయితుంశక్యం. నఖల్వేకత్రోష్ణశీతానుష్ణాశీతత్రయందృశ్యతే, నాపిఖరమధురమధ్యమశబ్దత్రయమేకత్రోపలబ్ధమిత్యర్థః. సర్వస్యత్రివృత్కృతత్వేఫలితమాహ (యదీతి) యథాఽగ్న్యాదిత్రివృత్కృతం-త[illegible]సర్వమేవజగద్యదిత్రివృత్కృతమిత్యఙ్గీకృతం- తదాఽగ్నేరగ్నిత్వవజ్జగతోజగత్త్వమపగతం- త్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యమితియోజనా. తథాపికథంసన్మాత్రపరిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ

ఊ.— ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వాꣳస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా న నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః॥ ౫

యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుర్యదు శుక్లమివాభూదిత్యపాꣳ రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుర్యదు కృష్ణమివాభూదిత్యన్నస్య రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుః॥ ౬

(తథేతి) రూపత్రయవ్యతిరేకేణ జగతోఽభావవత్కృష్ణస్యాపి రూపస్య పృథివీశబ్దితస్య శుక్లరూపమాత్రజలకార్యత్వాత్తదతిరేకేణాసత్త్వం. పృథివీవదపామపి శుక్లరూపమాత్రాణాం లోహితరూపమాత్రతేజోవికారత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణాభావః. తస్యాపి సత్కార్యత్వాత్తతో భేదేనాసత్త్వం. సన్మాత్రమేవ పరిశిష్టమిత్యేతత్త్రివృత్కరణప్రకరణే వివక్షితమిత్యర్థః. త్రివృత్కరణపక్షే నైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం సిధ్యతి- పరిశిష్టవిజ్ఞేయసద్భావాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఇతిపదం కథమిత్యాదినా సమ్బధ్యతే. గన్ధాదయశ్శబ్దాన్తా గుణాః గుణిష్వన్తర్భూతాస్సన్తీతి న సద్విజ్ఞానేన తద్విజ్ఞానోపపత్తిరిత్యాహ (గన్ధేతి) తద్విజ్ఞానం - సద్విజ్ఞానేన వాయ్వాదివిజ్ఞానం. తత్ప్రకారాన్తరం- తత్కార్యత్వాదతిరిక్తమితి యావత్. ఆకాశాదేస్త్రిష్వేవాన్తర్భావసమ్భవాన్న పరిశిష్టం విజ్ఞేయమస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) కథం తేజోఽబన్నేషు సర్వస్యాకాశాదేర్దర్శనమిత్యాహ (కథమితి) తత్ర శబ్దస్పర్శయోరాకాశవాయ్వోశ్చ భూతత్రయే ప్రత్యక్షేణ గృహ్యమాణయోరుపలబ్ధిం దర్శయతి (తేజసీతి) తేజోగ్రహణమబన్నయోరుపలక్షణం- తత్రాపి స్పర్శాద్యుపలబ్ధేరవిశేషాత్. యత్తు గన్ధాదిజ్ఞేయాన్తరమితి - తత్రాహ (తథేతి) భూతత్రయే స్పర్శాద్యన్తర్భావవదితి యావత్. త్రిష్వేవాన్తర్భావే హేతుమాహ (రూపవతామితి) భూతత్రయే రూపవత్త్వాకాశాదేరన్తర్భావం వ్యతిరేకద్వారా సమర్థయతే (నహీతి) అన్తర్భావోక్తిప్రయాసం పరిహర్తుం పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ప్రదర్శనార్థం - పఞ్చీకరణస్యేతి శేషః. కథం పఞ్చీకరణే సన్మాత్రపరిశేషసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) యదా పఞ్చాపి భూతాని ప్రత్యేకం ద్వేధా విభజ్య పునరేకైకం భాగం చతుర్ధా కృత్వా స్వభాగాతిరిక్తేషు పూర్వేషు భాగేష్వేకైకశో నిక్షిప్యన్తే-తదా పఞ్చీకరణం శ్రుత్యుపలక్షితం లభ్యతే. తత్రాపి పఞ్చానాం భాగానాం పృథక్కరణే పఞ్చైవ తన్మాత్రాణ్యవశిష్యన్తే. తాన్యపి పృథివ్యాదీన్యబాదికార్యత్వాత్తత్కారణవ్యతిరేకేణ న సిధ్యన్తీతి త్రివృత్కరణవత్పఞ్చీకరణేఽపి న్యాయసామ్యాత్సర్వస్య సద్వికారత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్తేన విజ్ఞాతేన తదపి విజ్ఞాతమేవ స్యాత్. సన్మాత్రం తు పరమార్థసత్యం పరిశిష్టం భవతీత్యర్థః ఉక్తన్యాయేనైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యుపసంహరతి (తదేకస్మిన్నితి) ౬-౪-౪

ర.— (యదాదిత్యస్య రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౬-౪-౪

శం.— ఏతద్విద్వాంసః- విదితవన్తః పూర్వే- అతిక్రాన్తాః మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఆహుర్హ స్మ వై - కిల. కిముక్తవన్త ఇతి. ఆహ- న నః- అస్మాకం కులే అద్య- ఇదానీం యథోక్తవిజ్ఞానవతాం. కశ్చన- కశ్చిదప్యశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతి - నోదాహరిష్యతి. సర్వం విజ్ఞాతమేవాస్మత్కులీనానాం - సద్విజ్ఞానవత్త్వాదిత్యభిప్రాయః. తే పునః కథం సర్వం విజ్ఞాతవన్త ఇతి. ఆహ- ఏభ్యః- త్రిభ్యో రోహితాదిరూపేభ్యస్త్రివృత్కృతేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమప్యన్యచ్ఛిష్టమేవమేవేతి విదాఞ్చక్రుః - విజ్ఞాతవన్తో యస్మాత్ - తస్మాత్సర్వజ్ఞా ఏవ సద్విజ్ఞానాత్త ఆహురిత్యర్థః. అథవా (ఏభ్యో విదాఞ్చక్రురితి) అగ్న్యాదిభ్యో దృష్టాన్తేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమన్యద్విదాఞ్చక్రురిత్యేతత్. ౫

ఆ.— త్రివృత్కరణపక్షేప్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యుపపాద్య త్రివృత్కరణముదాహరణాన్తరేణ దర్శయితుమారభతే (ఏతదితి) త్రివృత్కరణమితి యావత్. తే పునరితి- త్రివృత్కరణవిజ్ఞానవన్తో నిర్దిశ్యన్తే. ౫

ర.— (ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వాంస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః) ఉపాదానాదుపాదేయం న భిద్యత ఇత్యేతత్స్వరూపజ్ఞాః మహాశాలాః- మహాగృహస్థాః పూర్వే సర్వవేదపారగాః వక్ష్యమాణప్రకారేణోక్తవన్త ఇత్యర్థః. ఉలట్స్మ ఇతి స్మయోగాత్ భూతార్థే హ్యాహురితి లడుపపత్తిః. (న నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః) తేజోఽబన్నాన్యేవ జానాత్వా నః- అస్మాకం ఏభ్యః - తేజోఽబన్నేభ్యోఽతిరిక్తమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతం కోఽపి నోదాహర్తుం శక్నోతీతి తేజోఽబన్నేభ్య ఏవ సర్వం జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కథం. యదన్యద్రూపేణ సన్దిహ్యమానే కపోతాదిరూపే రోహితమివ యద్గృహ్యమాణమభూత్తేషాం పూర్వేషాం బ్రహ్మవిదాం-తత్తేజసో రూపమితి విదాఞ్చక్రుః. తథా- యచ్ఛుక్లమివాభూద్గృహ్యమాణం- తదపాం. యత్కృష్ణమివ గృహ్యమాణం- తదన్నస్యేతి విదాఞ్చక్రుః. ౬

ఆ.— వేదనప్రకారమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) అన్యత్ - అగ్న్యాదిభ్యస్సకాశాదితి శేషః. యదనేకరూపత్వాత్ కపోతాదిరూపేణ సన్దిహ్యమానమేతద్దృశ్యతే- తస్మిన్కపోతాదిస్వరూపే యత్కించిద్రోహితమివ రూపం గృహ్యమాణం పూర్వేషామాసీత్ - తత్తైజసం రూపమితి తే విదితవన్త ఇతి యోజనా. ౬

ర.— సర్వస్యాపి తత్రాన్తర్భావమేవ ప్రదర్శయతి (యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రురిత్యాది) రోహితశుక్లకృష్ణత్వేన భాసమానం తేజోఽబన్నాత్మకమేవేతి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ౬

యద్వవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాꣳ సమాస ఇతి తద్విదాఞ్చక్రుర్యథా తు ఖలు
సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాꣳసం యోऽణిష్ఠస్తన్మనః॥ ౧

శం.— ఏవమేవాత్యన్తదుర్లక్ష్యం యదు-అప్యవిజ్ఞాతమివ- విశేషతోऽగృహ్యమాణమభూత్- తదప్యేతాసామేవ - తిసృణాం దేవతానాం సమాసః- సముదాయ ఇతి విదాఞ్చక్రుః. ఏవం తావద్బాహ్యం వస్త్వగ్న్యాదివద్విజ్ఞాతం. తథేదానీం యథా తు ఖలు సోమ్యేమాః- యథోక్తాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం - శిరఃపాణ్యాదిలక్షణం కార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రాప్య - పురుషేణోపయుజ్యమానాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి - తదాధ్యాత్మికం మే విజానీహి నిగదతః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్యన్తదుర్లక్ష్యం-నామరూపాభ్యాం దుర్జ్ఞానం ద్వ్యణుకాదిరూపాదీత్యర్థః. అగృహ్యమాణమితి ఛేదః. యథా తు ఖలు ఇత్యాదివాక్యం వృత్తానువాదపూర్వకమవతారయతి (ఏవం తావదితి) యథా ఖల్వేకైకా దేవతా పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృద్భవతి-తథేదానీం తదాధ్యాత్మికం త్రివృత్కరణం మే విజానీహీతి సమ్బన్ధః ఆధ్యాత్మికం- త్రివృత్కరణమితి శేషః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యద్వవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాꣳ సమాస ఇతి తద్విదాఞ్చక్రుః) ఉక్తార్థం. యదు- యత్తూక్తైస్త్రిరూపైరజ్ఞాయమానమభూత్ -తదపి పీతహరిజ్జిష్ఠధూసరశోణాదిరూపవత్త్వేన జ్ఞాయమానం రోహితశుక్లకృష్ణతేజోऽబన్నసముదాయాత్మకమేవ- న తు తతోऽతిరిక్తమితి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ఏవం సర్వస్యాపి ప్రపఞ్చస్య త్రివృత్కృతతేజోऽబన్నరూపత్వేన తదభేదం ప్రసాధ్యాధ్యాత్మం మాంసలోహితమజ్జాऽస్థిలక్షణస్య దేహస్య త్రివృత్కృతతేజోऽబన్నాభేదం, మిన్ద్రియమనఃప్రాణానాం చ త్రివృత్కృతతేజోऽబన్నాప్యాయితత్వం, ప్రపఞ్చయితుం ప్రస్తౌతి (యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి) తేజోऽబన్నాని పురుషేణ భుజ్యమానాని పురుషం ప్రాప్య యథా త్రిధా త్రిధా పరిణమన్తే- తం పరిణామప్రకారం శృణ్విత్యర్థః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఇత్యుక్త్వాహ- అన్నమశితం- భుక్తం త్రేధా విధీయతే - జాఠరేణాగ్నినా పచ్యమానం త్రిధా విభజ్యతే. కథం. తస్య - అన్నస్య త్రేధా విధీయమానస్య యః స్థవిష్ఠః- స్థూలతమో ధాతుః- స్థూలతమం వస్తు. విభక్తస్య స్థూలోऽంశః. తత్పురీషం భవతి. యో మధ్యమోऽంశః-ధాతురన్నస్య- తద్రసాదిక్రమేణ పరిణమ్య మాంసం భవతి. యోऽణిష్ఠః - అణుతమో ధాతుః స ఊర్ధ్వం హృదయం ప్రాప్య సూక్ష్మాసు హితాఖ్యాసు నాడీష్వనుప్రవిశ్య వాగాదికరణసఙ్ఘాతస్య స్థితిముత్పాదయన్మనో భవతి - మనోరూపేణ విపరిణమన్మనస ఉపచయం కరోతి. తతశ్చాన్నోపచితత్వాన్మనసో భౌతికత్వమేవ- న వైశేషికతన్త్రోక్తలక్షణం నిత్యం నిరవయవం చేతి గృహ్యతే. యదపి మనోऽస్య దైవం చక్షురితి వక్ష్యతి - తదపి న నిత్యత్వాపేక్షయా. కిం తర్హి. సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టాదిసర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాపేక్షయా. యచ్చాన్యేన్ద్రియవిషయాపేక్షయా నిత్యత్వం- తదప్యాపేక్షికమేవేతి సిద్ధమ్. సదేకమేవాద్వితీయమితి శ్రుతేః. ౧

ఆ.— కథం త్రేధా విభజ్యమానత్వం, కథం వా తస్య వినియోగ, ఇతి ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (రసాదీతి) ఆదిశబ్దేన రుధిరాది గృహ్యతే. తస్య కర్మఫలస్య నాడీచర్మోపభుక్తైరిహితాఖ్యా నాడ్యః. తాస్వితి యావత్. కథమన్నోపయోగాత్ప్రాగేవ మనసస్సిద్ధత్వాత్తస్య మనో భవతీత్యుచ్యతే - తత్రాహ (మనోరూపేణేతి) మనసోऽన్నోపచితత్వవచనాద్వైశేషికపరిభాషా విదూషితా వేదితవ్యేత్యాహ (తతశ్చేతి) మనసో దైవత్వవిశేషణాన్నిత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) కేనాభిప్రాయేణ తర్హి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం తర్హీతి) తర్హి చక్షురాదిభ్యో వైలక్షణ్యాదస్తి తదపేక్షయా నిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) యద్వా-చక్షురాదిష్వసత్స్వపి మనసస్సత్త్వోపలమ్భాత్తదపేక్షయా తస్య నిత్యత్వమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) ఆత్మవన్మనోऽపి కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సదితి) ౧

రం.— (అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే) అశితం-పురుషేణ భుక్తం జాఠరాగ్నినా పచ్యమానమన్నం స్థవిష్ఠమధ్యమాణిష్ఠరూపేణ త్రేధా విభక్తం భవతి. (తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాꣳసం యోऽణిష్ఠస్తన్మనః) స్థూలాంశః పురీషతామాపద్యతే. మధ్యమాంశస్తు మాంసతాం. అణిష్ఠాంశస్తు మనస ఆప్యాయకతామాపద్యతే. మనసః ఆహారజన్యత్వేన అన్ననికార్యత్వాభావాదితి భావః. ౧

ఉ.— ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తన్మూత్రం భవతి యో మధ్యమస్తల్లోహితం యోఽణిష్ఠస్స ప్రాణః॥ ౨

తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమస్స మజ్జా యోఽణిష్ఠః సా వాక్॥ ౩

అన్నమయꣳ హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

శం.— తథా- ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే. తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తన్మూత్రం భవతి. యో మధ్యమః- తల్లోహితం భవతి. యోఽణిష్ఠః- స ప్రాణో భవతి. వక్ష్యతి హి. *ఆపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి ౨

ఆ.— భుక్తస్యాన్నస్య త్రైవిధ్యముక్త్వా పీతానామపామపి త్రైవిధ్యమాహ (తథేతి) ౨

రం.— (ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్త ఇత్యాది) (యోఽణిష్ఠస్స ప్రాణః) అపాం సూక్ష్మాంశః ప్రాణాప్యాయకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తథా- తేజోఽశితం- తైలఘృతాది భక్షితం త్రేధా విధీయతే. తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తదస్థి భవతి. యో మధ్యమః- స మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతస్స్నేహః. యోఽణిష్ఠః- సా వాక్. తైలఘృతాదిభక్షణాద్ధి వాగ్విశదా భాషణే సమర్థా భవతీతి ప్రసిద్ధం లోకే. ౩

ఆ.— కథం తేజసః- అగ్న్యాదేరశనమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (తైలేతి) మజ్జాశబ్దార్థమాహ (అస్థీతి) యోఽణిష్ఠస్సా వాగిత్యుక్తం వ్యాకరోతి (తైలఘృతాదీతి) ౩

రం.— (తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమస్స మజ్జా యోఽణిష్ఠస్సా వాక్) తైలఘృతాదికం తేజశ్శబ్దేనోచ్యతే. మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతస్స్నేహో ధాతువిశేషః. ఘృతతైలాదేః పీతస్య సూక్ష్మాంశో వాగాప్యాయక ఇత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.— యత ఏవం- అన్నమయం హి సోమ్య మనః. ఆపోమయః ప్రాణః. తేజోమయీ వాక్. నను కేవలాన్నభక్షిణ ఆఖుప్రభృతయో వాగ్మినః ప్రాణవన్తశ్చ. తథా- అబ్మాత్రభక్ష్యాస్సాముద్రా మీనమకరప్రభృతయో మనస్వినో వాగ్మినః. తథా- స్నేహపానామపి ప్రాణవత్త్వం మనస్విత్వం చానుమేయం. యది సన్తి- తత్ర కథమన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాద్యుచ్యతే. నైష దోషః- సర్వస్య త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్సర్వత్ర సర్వోపపత్తేః. న హ్యత్రివృత్కృతమన్నమశ్నాతి కశ్చిత్, ఆపో వాఽత్రివృత్కృతాః పీయన్తే, తేజో వాఽత్రివృత్కృతమశ్నాతి కశ్చిత్, ఇత్యన్నాదానామాఖుప్రభృతీనాం వాగ్మిత్వం ప్రాణవత్త్వం చేత్యాద్యవిరుద్ధం. ఇత్యేవం ప్రత్యాయితశ్శ్వేతకేతురాహ- భూయ ఏవ- పునరేవ మా- మాం భగవాన్ *అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది విజ్ఞాపయతు- దృష్టాన్తేనావగమయతు. నాద్యాపి మమాస్మిన్నర్థే సమ్యఙ్నిశ్చయో జాతః. యస్మాత్తేజోఽబన్నమయత్వేనావిశిష్టే దేహ ఏకస్మిన్నుపయుజ్యమానాన్యబన్నస్నేహభక్ష్యాణి జాతాన్యణిష్ఠధాతురూపేణ మనః ప్రాణవాచ ఉపచిన్వన్తి స్వజాత్యనతిక్రమేణేతి దుర్విజ్ఞేయమిత్యభిప్రాయః- అతో భూయ ఏవేత్యాద్యాహ. తమేవముక్తవన్తం తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భుక్తస్యాన్నస్య, పీతానామపాం, అశితస్య తైలాదేః, చ యోఽణిష్ఠా ధాతవః- తే మనో వాక్ప్రాణా ఇత్యేవం యతస్సిద్ధం- అతస్తేషామన్నాదిమయత్వం యుక్తమిత్యాహ (యత ఇతి) తేషామన్నాదిమయత్వం వ్యతిరేకాసిద్ధ్యా శఙ్కత్యాక్షిపతి (నన్వితి) ఆఖుప్రముఖానాం స్ఫుటోదకపానాద్యనుపలమ్భేఽపి యత్తేషాం భక్ష్యం- తత్త్రైవిధ్యోపేతత్వాదన్తర్భావసమ్భవాత్ప్రాణాదేరన్నమయత్వాద్యుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) సర్వస్యాన్నాదేస్త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్, తస్య సర్వస్యైవ భక్ష్యస్య భూతత్రయాత్మత్వసమ్భవాత్, దేహైకం భక్షయతోఽపి సర్వభక్షకత్వోపపత్తేర్మనఆదేరన్నాదిమయత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఉక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (న హీత్యాదినా) ఉక్తరీత్యా మనఆదేరన్నాదిమయత్వే ప్రత్యాయనద్వారా ప్రాణాద్యాసన్నాత్రపరిశేషే ప్రత్యాయితే సతి శ్వేతకేతుశ్చోదయతీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) సర్వేషాం సన్నిధానావిశేషేఽన్నస్యైవ సూక్ష్మాంశో మన ఏవోపచినోతి - న ప్రాణమితి నిశ్చయాసిద్ధిరిత్యాహ (నాద్యాపీతి) పార్థివస్యైవోపచినోతీతి విశేషమాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఏకస్మిన్నుదరే ప్రవిష్టానామన్నాదీనాం మిశ్రీభూతత్వాత్, మనసశ్చ సర్వభూతగుణవ్యఞ్జకత్వేన సర్వభూతారబ్ధత్వాత్పార్థివత్వాసిద్ధేః, దుర్జ్ఞానో విశేష స్సమ్భవతీత్యర్థః. యస్మాదేవమభిప్రాయశ్శ్వేతకేతోః- అత ఇతి యోజనా. మనఆదేరన్నాదిమయత్వముపపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తమేవమితి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తత్సర్పిర్భవతి॥ ౧

ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనో భవతి॥ ౨

అపాగ్ం సోమ్య పీయమానానాం యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి స ప్రాణో భవతి॥ ౩

తేజసస్సోమ్యాశ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి సా వాగ్భవతి॥ ౪

అన్నమయగ్ం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

రం.— (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి) ఉక్తరీత్యా మనః ప్రాణవాచాం అన్నజలతేజస్సంబన్ధ [illegible] మనోఽన్నమయం- ప్రాణోఽప్మయః- తేజోమయీ వాగిత్యర్థః. [illegible] ప్రాణవత్త్వదర్శనాత్, [illegible] ప్రాణవత్త్వదర్శనాత్, [illegible] అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగిత్యుపపద్యత ఇతి. [illegible] అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగిత్యుపపద్యత ఇత్యర్థః. (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి) భూయః- పునరపి [illegible] (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) ఆచార్యస్తథాస్త్వ [illegible] ఇత్యర్థః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణు తత్ర దృష్టాన్తం- యథా [illegible] దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యోఽణిమా - [illegible] స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి- సంభూయోర్ధ్వం నవనీతభావేన గచ్ఛతి. తత్సర్పిర్భవతి. ౧

ఆ.— [illegible] (దధ్న ఇతి) ౧

రం.— (దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తత్సర్పిర్భవతి) [illegible] యథా సర్పిర్భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్య- ఓదనాదేరశ్యమానస్య- భుజ్యమానస్యౌదర్యేణాగ్నినా వాయుసహితేన ఖజేనేవ మథ్యమానస్య యోఽణిమా- స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. తన్మనో భవతి- మనోఽవయవైస్సహ సంభూయ మన ఉపచినోతీత్యేతత్. ౨

ఆ.— దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) [illegible] యథాఽణిమా- [illegible] కథం తన్మనో భవతీత్యుచ్యతే- ప్రాగ్ [illegible] (మనోఽవయవైరితి) ౨- ౩- ౪

రం.— (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనో భవతి) ఏవమేవ- [illegible] అశ్యమానస్యాన్నస్య యోఽణిమా- అణీయానంశః, స ఊర్ధ్వః [illegible] మనసః [illegible] భవతీత్యర్థః. సముదీషతి- [illegible] ౨

శం.— తథా- అపాం సోమ్య పీయమానానాం యోఽణిమా- స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. స ప్రాణో భవతి. ౩

రం.— (అపాం సోమ్య పీయమానానాం యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతీత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౩-౪

శం.— ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తేజసోఽశ్యమానస్య యోఽణిమా- స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి. సా వాగ్భవతి. ౪

శం.— అన్నమయం హి సోమ్య మనః, ఆపోమయః ప్రాణః, తేజోమయీ వాక్, ఇతి యుక్తమిత్యభిప్రాయః. అతోఽత్ర తేజసా [illegible] - [illegible] అతో భూయ ఏవ మా భగవాన్ మనసోఽన్నమయత్వం దృష్టాన్తేన విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా, ... ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.—— షోడశకలస్సోమ్య పురుషః పఞ్చదశాహాని మాశీః కామమపః పిబాపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి॥ ౧

సహ పఞ్చదశాహాని నాశాథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇత్యృచస్సోమ్య యజూంషి సామానీతి స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి॥ ౨

ఆ.— మనఆదేరన్నాదిమయత్వముపసంహరతి (అన్నమయంహీతి) అతః- భవతి సౌమ్యావిజ్ఞేయమ్. ఏతత్సర్వమితి- ప్రాణస్యాపోమయత్వం, వాచస్తేజోమయత్వం, చోచ్యతే. హృదయప్రదేశే ప్రాణాదిసన్నిధానావిశేషేఽపి కథం మనస ఏవాన్నవికారత్వేనోపచయ ఇత్యతోఽన్నాద్యాపిసమాహితమిత్యాహ (మనస్త్వితి) మనసోఽశేషతోఽన్నమయత్వముపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఉత్థితి) ……………… ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నమయంహిసోమ్యమన ఇత్యాది) స్పష్టమ్. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) మనసోఽన్నమయత్వే యథాబుద్ధ్యారోహో భవతి- తథా ప్రదర్శయేతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః. (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) పూర్వవదర్థః. ……………………… ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అన్నస్య భుక్తస్య యోఽణిష్ఠో ధాతుః - స మనసి శక్తిమధాత్. సోఽన్నోపచితా మనసశ్శక్తిః షోడశధా ప్రవిభజ్య పురుషస్య కలాత్వేన నిర్దిదిక్షితా. తయా మనస్యన్నోపచితయా శక్త్యా షోడశధా ప్రవిభక్తయా సంయుక్తః- తద్వాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో జీవవిశిష్టః పిణ్డః షోడశకల ఉచ్యతే యస్యాం సత్యాం ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞాతా సర్వక్రియాసమర్థః పురుషో భవతి, హీయమానాయాం చ యస్యాం సామర్థ్యహానిః. వక్ష్యతి చ * అన్నస్యాయీ ద్రష్టేత్యాది. సర్వస్య హి కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యం మనఃకృతమేవ - మానసేన హి బలేన సమ్పన్నా బలినో దృశ్యన్తే లోకే. ధ్యానాహారాశ్చ కేచిత్ - అన్నస్య సర్వాత్మకత్వాత్. అతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యం. షోడశకలాః యస్య పురుషస్య సోఽయం షోడశకలః పురుషః. ఏతచ్చేత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- పఞ్చదశసఙ్ఖ్యాకాన్యహాని మాశీః- అశనం మా కార్షీః. కామం- ఇచ్ఛాతోఽపః పిబ - యస్మాదపోఽపిబతోఽపస్తే ప్రాణో విచ్ఛేదమాపత్స్యతే. యస్మాదాపోమయః - అబ్వికారః ప్రాణ ఇత్యవోచామ. న హి కార్యం స్వకారణోపష్టమ్భమన్తరేణానిర్భ్రంశమానం స్థాతుముత్సహతే. ౧

ఆ.— అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం మనసోఽన్నరసోపచితత్వం దర్శయితుమన్నరసజనితాంశశక్తిం కలాత్వేన కల్పయతి (అన్నస్యేత్యాదినా) షోడశదినావస్థాభేదేన షోడశధా కల్పనం ద్రష్టవ్యమ్. తథాపి పురుషస్య కథం షోడశకలత్వం- అత ఆహ (తయేతి) తామేవ ప్రకృతామన్నరసకృతాంశశక్తిం విశినష్టి (యస్యామితి) తయా సంయుక్తః పురుషః షోడశకల ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అన్నరసజనితమానసశక్తిప్రయుక్తం సఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యమిత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతి చేతి) ఆహ- లాభోఽస్యాస్తీత్యాపి. యావదన్నం ప్రాప్తం భవతి- తావదేవాస్య ద్రష్టేత్యాదివ్యవహారస్సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే లోకానుభవమనుకూలయతి (సర్వస్యేతి) తదేవ స్పష్టయతి (మానసేనేతి) కించ- కేచిన్మానసేనైవ బలేన ధ్యానాహారా దృశ్యన్తే- తచ్చ ధ్యానమన్నపరమ్పరాపరినిష్పన్నం- అన్నస్యైవ దేహాదిరూపేణ పరిణతత్వాదిత్యాహ (ధ్యానేతి) ఏవం పాతనికాం కృత్వా షోడశకలశబ్దార్థమాహ (అత ఇతి) యతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యం - అతస్తదేవ షోడశధా విభజ్య కలా యస్యేతి యోజనా. ఏతచ్ఛబ్దేనాన్నకృతం మానసం వీర్యం పరామృశ్యతే. విచ్ఛేత్స్యత ఇతి- విచ్ఛేదమాపత్స్యతే యస్మాత్ - తస్మాదపః పిబేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అపాం పానపరిత్యాగే ప్రాణవిచ్ఛేదే కారణమాహ (యస్మాదితి) ప్రాణస్యాబ్మయత్వే నిమిత్త్వాపాం పరిత్యాగే తస్య విచ్ఛేదః - తత్రాహ (న హీతి) ౧-౨

రం.— (షోడశకలస్సోమ్య పురుషః) షోడశాంశయుక్తమనసా అధికలాయుక్తః పురుషః. తన్మనసశ్చ షోడశాంశః ప్రత్యహం భుజ్యమానైరన్నాదిభిరాప్యాయితో భవతి. (పఞ్చదశాహాని మాశీః) తత్ర పఞ్చదశాహాని మా భుఙ్క్ష్వ. (కామమపః పిబ) యథేష్టం జలం పిబ. (ఆపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి) జలపానే ప్రాణవిచ్ఛేదో న భవితా- జలమయత్వాత్ప్రాణస్యేత్యాచార్య ఉవాచేత్యర్థః. ౧

శం.— స హ ఏవం శ్రుత్వా మనసోఽన్నమయత్వం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛన్ పఞ్చదశాహాని నాశ- అశనం న కృతవాన్. అథ- షోడశేఽహని హైనం- పితరముపససాద- ఉపగతవాన్. ఉపగమ్య చోవాచ- కిం బ్రవీమి భో ఇతి. ఇతర ఆహ - ఋచస్సోమ్య యజూంషి సామాన్యధీష్వేతి. ఏవముక్తః పిత్రాహ. న వై మా- మామృగాదీని ప్రతిభాన్తి- మమ మనసి న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః. భో- హే భగవన్నితి. ౨

రం.— (స హ పఞ్చదశాహాని నాశ) ఏవం పిత్రోక్తః పుత్రః పఞ్చదశాహాని నాశ- న భుక్తవాన్. (అథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇతి) షోడశేఽహని పితరముపసన్నః శిష్యః భగవన్ కిం బ్రవీమీత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (ఋచస్సోమ్య యజూంషి సామానీతి) అధీతాన్వేదానపఠేత్యుక్తవానిత్యర్థః. (స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి) మాం ప్రతి వేదా న ప్రతిభాన్తీతి ఇతరః ప్రత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తగ్ం హోవాచ యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకోఽఙ్గారస్ఖద్యోతమాత్రస్పరిశిష్టస్స్యాత్తేన తతోఽపి న బహు దహేదేవగ్ం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాతిశిష్టా స్యాత్తయైతర్హి వేదాన్నానుభవస్యశానాథ మే విజ్ఞాస్యసీతి॥ ౩

స హాశాథ హైనముపససాద తగ్ం హ యత్కిఞ్చ పప్రచ్ఛ సర్వగ్ం హ ప్రతిపేదే తగ్ం హోవాచ॥ ౪

§ యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం తం తృణైరుపసమాధాయ ప్రజ్వాలయేత్తేన తతోఽపి బహు దహేత్॥ ౫

ఏవగ్ం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాతిశిష్టాభూత్సాన్నేనోపసమాహితా ప్రాజ్వాలీత్తయైతర్హి వేదాననుభవస్యన్నమయగ్ం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి॥ ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః॥

శం.— ఏవముక్తవన్తం పితాహ - శృణు తత్ర కారణం - యేన తే తాన్యృగాదీని న ప్రతిభాన్తీతి. తం హోవాచ. యథా లోకే హే సోమ్య మహతః - మహత్పరిమాణస్యాభ్యాహితస్య - ఉపచితస్యేన్ధనైరగ్నేరేకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః - ఖద్యోతపరిమాణః శాన్తస్య పరిశిష్టః - అవశిష్టస్స్యాత్ - భవేత్. తేన - అఙ్గారేణ తతోఽపి - తత్పరిమాణాదీషదపి న బహు దహేత్. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తే - తవాన్నోపచితానాం షోడశానాం కలానామేకా కలా - అవయవోఽతిశిష్టా - అవశిష్టా స్యాత్. తయా త్వం ఖద్యోతమాత్రాఙ్గారతుల్యయైతర్హి - ఇదానీం వేదాన్నానుభవసి - న ప్రతిపద్యసే. అశిత్వా చ మే - మమ వాచమథ శ్రోష్యసి విజ్ఞాస్యసి. అశాన - భుఙ్క్ష్వ తావత్. ౩

ఆ.— ఋగాద్యప్రతిభానే తత్ర కారణముచ్యతే. ఈషదపి న దహేత్ - కుతో బహు దహేదితి యోజనా. ౩-౪-౫

రం.— (తం హోవాచ) పితా ప్రత్యువాచేత్యర్థః. (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టః స్యాదిత్యాది) హే సోమ్య. యథా లోకే మహత ఇన్ధనైరభ్యాహితస్య - ప్రజ్వలితస్యాగ్నేః శాన్తస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టో భవేత్. తేన - అఙ్గారేణ తతోఽపి - ఖద్యోతమాత్రపరిమాణాత్కిఞ్చిదపి న బహు దహేత్. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తే అన్నోపచితానాం షోడశానాం కలానామేకా కలాఽవశిష్టా. పఞ్చదశదినేషు పఞ్చదశకలానాం క్షీణత్వాదితి భావః. అతోఽల్పీయసా తేన సామర్థ్యేనేదానీం వేదాన్న ప్రతిపద్యసే. అశాన - భుఙ్క్ష్వ. తత ఊర్ధ్వం మే - మదుక్తం జ్ఞాస్యసీత్యర్థః. ౩

శం.— స హ తథైవాశ - భుక్తవాన్. అథ - అనన్తరం హైనం - పితరం శుశ్రూషురుపససాద. తం హ - ఉపాగతం పుత్రం యత్కిఞ్చ ఋగాదిషు పప్రచ్ఛ గ్రన్థరూపం - అర్థజాతం వా పితా - స శ్వేతకేతుః సర్వం హ తత్ప్రతిపేదే ఋగాద్యర్థతో గ్రన్థతశ్చ. తం హోవాచ పునః పితా. ౪

రం.— (స హాశాథ హైనముపససాద) ఏవం పిత్రోక్తః సః - శ్వేతకేతుః ఆశ - భుక్తవాన్. అథ - భుక్త్వా పితరముపసన్నః. (తం హ యత్కిఞ్చ పప్రచ్ఛ సర్వం హ ప్రతిపేదే) తం తదా పితా యద్యత్పృష్టవాన్ - తత్తత్సర్వం సఞ్జాతవానిత్యర్థః. (తం హోవాచ) పితేతి శేషః. ౪

శం.— (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యేత్యాది) సమానం. ఏకమఙ్గారం శాన్తస్యాగ్నేః ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం. తం తృణైశ్చూర్ణైశ్చోపసమాధాయ ప్రజ్వాలయేత్ - వర్ధయేత్. తేన - ఇద్ధేనాఙ్గారేణ తతోఽపి - పూర్వపరిమాణాద్బహు దహేత్. ౫

రం.— (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టమిత్యాది) యథా మహతో జ్వలితస్య శాన్తస్య వహ్నేరేకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం తృణాదిభిరుపసమిధ్య ప్రాజ్వాలయేత్ - ప్రకర్షేణాతి-సమన్తాద్వర్ధయేత్. తేన చ - ఏవమిద్ధేనాఙ్గారేణ తతోఽపి - పూర్వపరిమాణాద్బహు దహేదిత్యర్థః. ౫

శం.— ఏవం సోమ్య తే షోడశానామన్నకలానాం - సామర్థ్యరూపాణామేకా కలాతిశిష్టాభూత్ - అవశిష్టాసీత్. పఞ్చదశాహాన్యభుక్తవత ఏకైకేనాహ్నైకైకా కలా చన్ద్రమస ఇవాపరపక్షే క్షీణా. అతిశిష్టా కలా తవాన్నేన భుక్తేనోపసమాహితా - వర్ధితా. ఉపచితా ప్రాజ్వాలీత్ - దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. ప్రజ్వలితా. వర్ధితేత్యర్థః. ప్రాజ్వలీదితి పాఠాన్తరం. తదా తేనోపసమాహితా సు ప్రజ్వలితవతీత్యర్థః. తయా - వర్ధితయైతర్హి - ఇదానీం

---

§ ప్రాజ్వాలయేదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

[illegible]దానమనుభవతి- ఉపలభతే ఏవం వ్యాఖ్యానస్య [illegible] (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది) యత [illegible] తన్మనసోఽన్నమయత్వం తదన్నేన- తథా [illegible] ప్రాణః. [illegible] ఉక్తమ్- ఏవముక్తం మన ఆదీనామన్నాదిమయత్వం [illegible] ఇత్యాదివాక్యే [illegible] త్రివృత్కరణ [illegible] ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే [illegible]మ్.

౭.— [illegible] వ్యతిరేకః. అన్నోపయోగాభావే [illegible] అన్నాయ [illegible] మనసోఽన్నమయత్వముపపాదయితుముపక్రాన్తం - [illegible] ఉచ్యతే - [illegible] (యథేదమితి) వి[illegible] ఇత్యాదిశ్రుత్యాహ ([illegible]) ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

౮.— (ఏవం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాఽతిశిష్టాభూదిత్యాది) ఏవమేవ - [illegible] షోడశానాం కలానామేకా కలా [illegible] ప్రాజ్వాలీత్ - ప్రజ్వలితా [illegible] ప్రాజ్వాలీదిత్యస్య [illegible] అతో వేదానిదానీం ప్రతిపద్యసే ఇత్యర్థః. (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి) [illegible] అన్నమయత్వమేవ [illegible] వరిత్యాగతః [illegible] తేజోమయీ వాక్, [illegible] (విజ్ఞాపయత్విత్యాది) [illegible] మన ఆదీనామన్నమయ[illegible] త్వాదికమస్య [illegible] త్రివృత్కరణ [illegible] ప్రకృతమిదమ్ [illegible]
[illegible] * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి [illegible] ప్రవేశవ్యాకరణకర్తృ[illegible]
త్వాభిధానాత్, పరదేవతాయాః [illegible] అనుప్రవేశానుక్తేః, [illegible] ప్రసిద్ధత్వాత్, పరమా[illegible]
త్మాంశభూతో హిరణ్యగర్భ ఏవ [illegible] నామరూపవ్యాకరణకర్తేతి [illegible]. నచైవం * [illegible]
[illegible] ప్రవేశవ్యాకరణ[illegible] హిరణ్యగర్భస్య పరమాత్మాంశత్వే [illegible] వ్యాకర్తృత్వస్య ప్రవేశసమా[illegible]
నాధికరణస్య [illegible]. [illegible] యదిపునః పరమాత్మ[illegible]
[illegible] * అనేన జీవేనేత్యనేన [illegible] జీవస్య [illegible] ప్రవిశ్య [illegible] కరణత్వ[illegible]
[illegible] కరణ[illegible]పద్యతే- యది పరమాత్మా [illegible] జీవశ్చ [illegible] స్యాత్ - ప్రయోజకకర్తృ[illegible]
[illegible] కారణం భవతి- ప్రధాన [illegible] ప్రయోజకేన ప్రయోజ్యకర్తుః [illegible] క్రియమాణత్వాత్. అతః * జీవేనేతి కరణత్వే [illegible] జీవస్యా[illegible]
[illegible] * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య హిరణ్యగర్భ ఏవ నామరూపే వ్యాకరోతి. అతో హిరణ్యగర్భకర్తృకమేవ నామరూపవ్యాక్రియేతి
ప్రసజ్యతే- * సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాత్. సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిః- నామరూపవ్యాకరణం త్రివృత్కరణం కుర్వతః పరమాత్మ[illegible]
న ఏవ. [illegible] * అనేనైవ జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి త్రివృత్కరణనా[illegible]
మరూపవ్యాకరణయోః [illegible] కర్తృకత్వావగమాత్. నచ త్రివృత్కరణం హిరణ్యగర్భకర్తృకం సమ్భవతి - హిరణ్యగర్భస్య త్రివృత్కృతతేజోఽ[illegible]
[illegible] త్రివృత్కరణకర్తృత్వాసమ్భవాత్. [illegible] నామరూపే వ్యాకరవాణీతి
[illegible]. * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యేత్యస్యాపి [illegible] నను * యదగ్నే రోహితం రూపం
తేజసస్తద్రూపం * యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్య [illegible] త్రివృత్కరణప్రకారప్రదర్శనాత్ త్రివృత్కరణస్య [illegible]
[illegible] * మాంసాదిభావం [illegible] కాలం [illegible]
* తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్ [illegible] త్రివృత్కరణోపదేశః [illegible] * [illegible] త్రేధా విధీయతే [illegible]
[illegible] అన్యస్యాన్యత్ర [illegible] కారణం. [illegible]
నామ [illegible] కారణత్వం. [illegible] తతోఽణిష్ఠస్య మనస
స్తైజసత్వం, [illegible] తతో [illegible] ప్రా
ణస్య తైజసత్వం, [illegible] * తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే [illegible] మధ్యమో మజ్జా [illegible] అణిష్ఠో యా వాక్
సైజసత్వం, [illegible] నచైవముచ్యతే. ప్రథమపర్యాయే పురీషవన్మాంసమనసీ అపి కిట్టవదేవ ప్రతిపాద్యేతే- * అన్నమశితం త్రేధా విధీయ
త ఇతి ప్రక్రమాత్. తథా ద్వితీయపర్యాయే మూత్రలోహితప్రాణానామబ్వికారత్వం ప్రతిపాద్యతే. తృతీయపర్యాయే అస్థిమజ్జావాచాం తేజో
వికారత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే. అతః * తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదిత్యుక్త త్రివృత్కరణప్రకారః * అన్నమశితమిత్యాదినా న ప్రద
ర్శ్యతే- [illegible] * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి [illegible] ఆ
తః ప్రాగేవ త్రివృత్కృతానాం పృథివ్యాదీనాం పురుషం ప్రాప్తానాం * అన్నమశితమిత్యాదినా ఏకైకస్య త్రేధా పరిణామ ఉచ్యతే. [illegible] ప్రాగేవ
తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్కరణేన భవితవ్యం- అత్రివృత్కృతానాం తేషాం కార్యారమ్భాసామర్థ్యాత్. అన్యోన్యసంయుక్తానామేవ హి కార్యారమ్భసా
మర్థ్యం. తదేవ చ త్రివృత్కరణం. తథా చ స్మర్యతే * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా। నాశక్నువన్ప్రజాః స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః॥

సమేత్యాన్యోన్యసంయోగేనపరస్పరసమాశ్రయః సుమహదాద్యాని విశేషాన్తాన్యణ్డముత్పాదయన్తీత్యర్థ. అతఏవచ *అనేనజీవేనాత్మనాఽనుప్రవి శ్యనామరూపేవ్యాకరవాణి* తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాంకరవాణీతి సృష్టేరనన్తరం ఏకైకస్యత్రివృత్కరణప్రద ర్శనంయచ్చ్వేతత్తేజసోరూపం యచ్ఛుక్లంతదపాం యత్కృష్ణంతదన్నస్యేత్యాదిషు త్రివృత్కరణప్రదర్శనంతాభ్యాం త్రివృత్కృతానాం తేజఆదీనాం త్రివృత్కర ణప్రదర్శనంకృతమిత్యవిరోధః. నన్వన్యోన్యసంయుక్తానాంసర్వేషాం త్రివృత్కృతత్వేఽపి తేజోఽబన్నరూపత్వేవ్యవస్థితత్వాత్తేజోఽబన్నవ్యవహారః కథంస్యాదిత్యత్రాహ- *వైశేష్యాత్తుతద్వాదస్తద్వాదః* పృథివ్యంశానాంభూయస్త్వాత్పృథివీవ్యవహారః- జలాంశానాంభూయస్త్వేజలవ్యవహారస్తథాతేజోవ్యవహారవ్యవస్థాపపన్నేతి త్వర్థః. తద్వాదస్తద్వాదఇతిసూత్రేద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్తిద్యోతనార్థేతి. తథాద్వితీయాధ్యాయేఆరమ్భణాధికరణే-ఉపాదేయముపాదానాదన న్యదేవ-ఘటేశరావకరకాదిర్భిద్యతే, మృత్పిణ్డేభ్యస్స్వర్ణాదిర్భిద్యతే, ఇతికార్యభేదాత్. తథా-ఘటస్యదణ్డచక్రాదికంకారణం, పటస్యతన్తువేమాదిక మితికారణభేదాత్. తథా-ఘటస్యపృథుబుధ్నోదరాకారః, మృత్పిణ్డస్యతదాకారః, ఇత్యాకారభేదాత్. తథా-పూర్వకాలంకారణ, ఉ త్తరకాలంకార్యం, ఇతికాలభేదాత్. బహవస్తన్తవ, ఏకఃపటః, ఇతిసంఖ్యాభేదాత్. సత్కార్యమేవమృదితిఘటోనష్టఇతిప్రతీతేః. కార్యకారణయోర్వ్యక్తిశ బ్దాదిభేదస్యదర్శనాత్ ఉపాదానాదన్యదేవోపాదేయం. ఇతరథా కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితికాణాదాదిమతావలమ్బేనపూర్వపక్షేప్రాప్త ఉచ్యతే-*తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః* తస్మాత్-పరమకారణాద్బ్రహ్మణఃకార్యస్యజగతోఽనన్యత్వంవాచారమ్భణశబ్దాదిభిరవగమ్యతే *వాచారమ్భ ణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యం*. ఆదిశబ్దేన *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీత్ *ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వం* ఇత్యాదిశ్రుతయః *ఏకేనైవవిజ్ఞాతేన సర్వం విజ్ఞాతం భవతి* ఇత్యాదిశ్రుతయోగృహ్యన్తే. యదిచవైశేషికాదిరీత్యోపాదేయముపాదానాదన్యత్స్యాత్- తదాకారణగుణగురుత్వేన కార్యగురుత్వే ఉపాదానగురుత్ర స్తగురుత్వేనచోపాదేయగురుత్వేఽవిశేషేణగురుత్వాధిక్యప్రసఙ్గాత్. బుద్ధిశబ్దాదిభేదానాముభయత్రవ్యవస్థాభేదేనా ప్యుపపత్తేః అవస్థాభేదేనైవవ్యవస్థోపపత్తౌఅన్యత్వకల్పనాయాఅప్రామాణికత్వాత్. ననుబహుభిస్తన్తుభిరారబ్ధఏకఃపటఇతి ఏకస్మిన్నవయవిన్యనేకత్వం, అనేకత్వం చైకత్వంవిరుద్ధమితిచేన్న-ఏకస్మిన్నపివస్తున్యవచ్ఛేదకభేదేనసంయోగతదభావవ త్త్వవత్ సువిస్తారిత సంయోగవిశేషావచ్ఛేదేన-ఏకత్వంచ, తన్తుత్వావచ్ఛేదేనానేకత్వమిత్యుపపత్తేః. ననుతన్తుకారితస్యబహుత్వస్యప్రతిపాదితత్వాత్ నిరుక్తధర్మావచ్ఛేదకత్వమితిచేన్న- అద్వైతస్యప్రత్యక్షవిరుద్ధత్వాత్వాదవచ్ఛేదకభేదేనవ్యాప్యవృత్తిత్వవదవ్యాప్యవృత్తిత్వావచ్ఛేదకం వ్యాప్యతావచ్ఛేదకత్వాభావస్యప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్-ఏవంకార్యకారణయోరనన్యత్వేఽప్యవస్థాభేదాత్ బుద్ధిశబ్దాదిభేదోపపత్తేః. సంయోగవిశేషా వచ్ఛేదేనపటత్వం-తన్తుత్వావచ్ఛేదేనానేకత్వంచ, ఘటత్వప్రాగభావాసంయోగవిశేషావచ్ఛేదేనపటత్వం-ఘటత్వావచ్ఛేదేనైకత్వం, మేలకత్వావచ్ఛేదేన యోగస్యైకత్వానేకత్వయోరాశ్రయసమావేశోపపత్తేర్నకశ్చిద్దోషః. ననుసంస్థానస్యనిత్యత్వాత్ ఉత్పత్త్యాదిప్రసఙ్గ ఇతిచేత్. అసత్కార్యవాదిమతేఽపి తైరుక్తిమత్త్వేఽనవస్థాస్యాత్. ఉత్పత్తిరాహిత్యేసత్కార్యవాదప్రసఙ్గః. అస్మాకంత్ववస్థానాంసత్యత్వేఽపి కార్యత్వోపగమాన్నదోషః. ఘటస్య సత్త్వాదికంనాపేక్షితం. అనన్యత్వేఘటస్యాప్రత్యక్షత్వాను- ఘటత్వావస్థాసమ్బన్ధఏవ - సన్త్వసతస్సత్త్వం. అతఏవోపాదేయముపాదానాదనన్య దేవ- *భావేచోపలబ్ధేః* హిరణ్యకుణ్డలాదికార్యభావేపిఇదంహిరణ్యమితిప్రత్యభిజ్ఞానాముపలబ్ధేస్సత్త్వాదభేదసిద్ధేశ్చేత్యర్థః * సత్త్వాచ్చావరస్య. అవరస్య-కార్యస్యకారణేతాదాత్మ్యేనసమ్బన్ధేనసత్త్వాచ్చఉపాదానాదనన్యదుపాదేయం. *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితికార్యస్యపూర్వకాలేపికారణేకార్యతా దాత్మ్యప్రతీతేరిత్యర్థః. *భావేచోపలబ్ధే*రితిసూత్రేకార్యదశాయాంకార్యేకారణతాదాత్మ్యప్రతీతిః ప్రమాణతయోపన్యస్తా. ఉత్తరసూత్రేతు కార్యనాశానన్తరమపికారణేకార్యాభేదప్రతీతిః ప్రమాణతయోపన్యస్తేతివిశేషః. * అసద్వ్యపదేశాన్నేతిచేన్నధర్మాన్తరేణవాక్యశేషాద్యుక్తేశ్శబ్దా న్తరాచ్చ. *అసద్వాఇదమగ్రఆసీత్ *ఇదంవాఅగ్రేనైవకించనాసీదితిజగతస్సృష్టేః ప్రాగసత్త్వవ్యపదేశాత్సృష్టేః ప్రాగపిసతాఉపాదాన నోపాదేయస్యైక్యంనోపపద్యతఇతిచేన్న- నామరూపవిభాగలక్షణధర్మాన్తరాభావమాదాయాసత్త్వవ్యపదేశోపపత్తేః. జగతస్సత్త్వం- నామరూపవ త్త్వం. అసత్త్వం- నామరూపవిరోధిసూక్ష్మావస్థా. సతుసర్వాత్మనాఅసత్త్వం. కుతఇదమవగమ్యతఇతిచేత్ వాక్యశేషాత్- * ఇదంవాఅగ్రే నైవకించనాసీదిత్యత్ర, * తదసదేవసన్మనోఽకురుతేతివాక్యశేషేమనస్కర్తృత్వప్రతిపాదనాత్. యుక్తేశ్చ- ఘటస్యసత్త్వంహినామ-ఘటత్వావ స్థాసమ్బన్ధః. అసత్త్వంనామ- తద్విరోధికపాలత్వాద్యవస్థాసమ్బన్ధఏవ. నహితద్వ్యతిరిక్తోఘటాభావోనామకశ్చిదుపలభ్యతే. శబ్దాన్తరాచ్చ - * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితిస్థాపితత్వాత్, * తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నా మరూపాభ్యాంవ్యాక్రియతేతిస్పష్టమభిధానాచ్చ. *పటవచ్చ. యథాతన్తవఏవవ్యతిషఙ్గవిశేషభాజఃపటఇతినామరూపకార్యాదికంభజన్తే-తద్వ ద్బ్రహ్మాపి. * యథాచప్రాణాదిః. యథావాయురేకఏవశరీరేవృత్తివిశేషంభజమానః ప్రాణాపానాదినామరూపకార్యాన్తరాణిభజతే - తద్వదేక మేవబ్రహ్మవిచిత్రస్థిరత్రసరూపంజగద్భవతీతిపరమకారణాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వంజగతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితిస్థితం. తథాప్రథమాధ్యాయే ప్రకృత్యధికరణే- లోకేఘటకర్తుఃకులాలస్యోపాదానత్వాదర్శనాత్ జగత్కర్తుఃపరమాత్మనోజగదుపాదానత్వంనసమ్భవతి. కించ- నిష్కళత్వేనాఽప రిణామినఃపరమాత్మనఃపరిణామిత్వలక్షణోపాదానత్వాసమ్భవాచ్చబ్రహ్మణోనోపాదానత్వం. అపితు * అస్మాన్మాయీసృజతేవిశ్వమేతత్తస్మింశ్చా న్యోమాయయాసన్నిరుద్ధః *మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాన్మాయినంతుమహేశ్వరమితి శ్రుతివశాత్పరిణామసమర్థా ప్రకృతిరేవోపాదానం- ఈశ్వరస్య తుతదధిష్ఠాతృత్వమాత్రమేవేతిప్రాప్తఉచ్యతే- * ప్రకృతిశ్చప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్. ప్రకృతిశ్చ- ఉపాదానంచబ్రహ్మైవ. ఇతరథాఏ కవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాఃమృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తస్యచోపరోధప్రసఙ్గాత్. సత్యుపాదానభూతమృత్పిణ్డజ్ఞానఇవనిమిత్తభూతదణ్డాదిజ్ఞానేనతత్కా

ఉ.— ఉద్దాలకో హారుణిశ్శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనగ్ స్వపితీత్యాచక్షతే స్వగ్ హ్యపీతో భవతి॥ ౧

ర్వం ఘటశరావాదికం జ్ఞాతం భవతి. అత ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞయా హ్యుత్పత్తిప్రష్టాస్యాపి కారణస్యైవ చ బ్రహ్మ జగతాముపాదానోపాదేయభావమ వసీయతే. న చాస్య గ్రామస్య ప్రధానభూతైశ్చైత్రైః స్పృష్టైస్సర్వో గ్రామస్పృష్ట ఇత్యవ్యపదేశవత్ బ్రహ్మణస్సర్వప్రధానతయా స్పష్టైః దృష్టైస్స ర్వం విదితప్రాయమిత్యుక్తిరుపపద్యత ఇతి వాచ్యం- యది హ్యేకస్య సర్వవిజ్ఞానం ప్రాధాన్యాత్ ప్రాయశో గౌణం స్యాత్ - తదా ప్రధానజ్ఞానేన సర్వమన్య ద ప్రధానమవిదితమఖిలతో విదితప్రాయం భవతీత్యస్యాస్య లోకసిద్ధత్వేన ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానానుపపత్తిం పశ్యతః శ్వేతకేతోః * కథం ను భగవ స్స ఆదేశ ఇతి ప్రశ్నో న స్యాత్. అభిప్రాయానభిజ్ఞేన కృతేపి ప్రశ్నే ప్రాధాన్యాద్వా సాదృశ్యాద్వా సర్వం జ్ఞాతం స్యాదిత్యేవ ప్రతివక్తవ్యం స్యాత్ - నతు * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేనేతి. అతో బ్రహ్మోపాదానమేవ. * అభిధ్యోపదేశాచ్చ. * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి బ్రహ్మణ ఏవ బహు స్యామితి సఙ్కల్పపూర్వికా సృష్టిరుపదిశ్యతే. న హి కులాలాదేరీదృశసఙ్కల్పపూర్వికా సృష్టిస్సమ్భవతి. * సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్. * బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా విబ్రవీమి వః బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్నితి హి శ్రూయతే. అత్ర ఉపాదానమపి బ్రహ్మైవ. తస్యోపాదానభూతస్య వృక్షస్యాధారభూతం వనమపి బ్రహ్మైవ. భువనాని ధారయన్నీశ్వరో బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం స్వాత్మాన మేవాధ్యతిష్ఠదిత్యర్థః. అతశ్చాధిష్ఠాయకముపకరణాదికమపి బ్రహ్మైవేత్యర్థః. * ఆత్మకృతేః. * తదాత్మానం స్వయమకురుతేతి ఆత్మన ఏవ బహుత్వక రణాత్ తస్యైవ సృష్టృత్వముపాదానత్వం చ. న హి కులాలాద ఆత్మానం కురుత ఇతి వ్యపదేశోఽస్తి. నను * నిష్కలం నిష్క్రియమితి నిరవయవస్యాపరిణా మినః కథం పరిణామిత్వలక్షణముపాదానత్వం స్యాత్. తత్రాహ- * పరిణామాత్. నిర్వికారత్వాద్యవిరోధిపరిణామవిశేషసమ్భవాదిత్యర్థః. అయం భావః- * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తమిత్యాదిభిః పరమాత్మనో నిర్వికారత్వం చ ప్రతీయతే, పూర్వోక్తసూత్రోదాహృతశ్రుతిభిః ప్రపఞ్చోపాదానత్వం చ ప్రతీయతే. ఉభయమపి యథోపపద్యతే - తథోపపాదనీయం. పరమాత్మనశ్చ నిర్వికారత్వం శ్రూయతే. * వికారజననీమజ్ఞామష్టరూపామజాం ధ్రువాం * అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః। మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యా న్మాయినం తు మహేశ్వరమిత్యాదివాక్యేషు ప్రపఞ్చోపాదానతయా పరిణామినీ ప్రకృతిః ప్రతీయతే. తత్ర పరిణమమానప్రకృతిరూపోపాదానావరు ద్ధప్రపఞ్చే సాక్షాత్కారణత్వాసమ్భవాత్ తద్ద్వారా బ్రహ్మ కారణమిత్యవసీయతే. యథా *యదాగ్నేయోఽష్టాకపాల ఇతి పురోడాశావరుద్ధే యాగ ఏవ వ్రీహీణాం కారణత్వం సాక్షాత్కారణత్వాసమ్భవాత్ పురోడాశద్వారా పర్యవస్యతి- తద్వత్. నను భవత్వన్యద్వారా కారణత్వనిర్వాహః- వ్యాపా రవ్యవధానేపి కారణత్వాదృష్టేః. ఉపాదానత్వం తు నాన్యద్వారా సమ్భవతి- ధాన్యవస్థావత ఏవ హ్యవస్థాన్తరాపత్తిరుపాదానత్వం. అవస్థాశ్రయ త్వమాత్రే పరమాత్మని కథముపాదానత్వమితి చేన్న- పరమాత్మాశ్రితాయాః ప్రకృతేర్భూతాయా అవస్థాశ్రయత్వేన పరమాత్మనోఽప్యవస్థాశ్రయత్వో పపత్తేః. తతశ్చ బ్రహ్మణి సాక్షాద్వికారాభావమాదాయ అపరిణామిత్వనిర్వికారత్వశ్రుతయో హ్యుపపన్నాః. శక్తిశరీరాదిశబ్దితాయాః ప్రకృతేర్ద్వారా బ్రహ్మ ణశ్చాభేదోపచారేణ వా- ప్రకృతిగతావస్థాయాః పరమ్పరయా బ్రహ్మాశ్రితత్వేన వా బ్రహ్మణః పరిణామోపాదానవాదాః. బ్రహ్మోపాదానత్వవ చనానాం చ * న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్. * కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపో వేత్యాద్యాక్షేపపరిహారాశ్చోపపన్నాః- * యోనిశ్చ హి గీయతే * యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరా ఇతి- యోనిః- ఉపాదానమితి హి బ్రహ్మ గీయతే. యోనిశబ్దస్య ఉపాదానవచనత్వం * యథోర్ణనాభిస్సృజతే గృహ్ణతే చేతి వాక్యశేషాదవగమ్యతే. అతశ్చ బ్రహ్మైవ నిమిత్తముపాదానం చేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం — యస్మిన్ మనసి జీవేనాత్మనానుప్రవిష్టా పరా దేవతా ఆదర్శ ఇవ పురుషః ప్రతిబిమ్బేన, జలాదిష్వివ సూర్యాదయః ప్రతిబిమ్బైః,- తదన్నమయం తేజోఽప్మయాభ్యాం వాక్ప్రాణాభ్యాం సఙ్గతమధిగతం- యన్మయో యత్స్థశ్చ జీవో మననదర్శనశ్రవణాదివ్యవహారాయ కల్పతే. తదుపరమే చ స్వం దేవతారూపమేవ ప్రతిపద్యతే. తదుక్తం శ్రుత్యన్తరే * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * సధీస్స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి * స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాది * స్వప్నేన శారీరమిత్యాది * ప్రాణస్యైవ ప్రాణో నామ భవతీత్యాది. తస్యాస్య మనస్స్థస్య మన ఆఖ్యం గతస్య మనస ఉపశమద్వారేణేన్ద్రియవిషయేభ్యో నివృత్తస్య యస్యాం దేవతాయాం స్వాత్మభూతాయాం యదవస్థానం- తత్ప్రదర్శయి చిఖ్యాసురుద్దాలకో హ కిలారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ- ఉక్తవాన్. స్వప్నాన్తం- స్వప్నమధ్యం. స్వప్న ఇతి - దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్యాఖ్యా. తస్య మధ్యం- స్వప్నాన్తం. సుషుప్తమిత్యేతత్. అథవా-స్వప్నాన్తం- స్వప్నతత్త్వమిత్యర్థః. తత్రాప్యర్థాత్సుషుప్తమేవ భవతి. స్వమపీతో భవతీతి వచనాత్. న హ్యన్యత్ర సుషుప్తాత్స్వమపీతిం జీవస్యేచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః. తత్ర హ్యాదర్శాపనయనే పురుషప్రతిబిమ్బ ఆదర్శగతో యథా స్వమేవ పురుషమపీతో భవతి- ఏవం మన ఆద్యుపరమే చైతన్యప్రతిబిమ్బరూపేణ జీవేనాత్మనా మనసి ప్రవిష్టా నామరూపవ్యాకరణాయ పరా దేవతా- సా స్వమేవాత్మానం ప్రతిపద్యతే జీవరూపతాం మన ఆఖ్యాం హిత్వా. అతస్సుషుప్త ఏవ స్వప్నాన్తశబ్దవాచ్య ఇత్యవగమ్యతే. యత్ర తు సుప్తః స్వప్నాన్ పశ్యతి - తత్స్వప్నం

దర్శనం సుఖదుఃఖసంయుక్తమితి పుణ్యాపుణ్యకార్యం- పుణ్యాపుణ్యయోర్హి సుఖదుఃఖకారణత్వం ప్రసిద్ధం. పుణ్యాపుణ్యయోశ్చ [illegible] స్వప్నే నైవ సుఖదుఃఖదర్శన కార్యారమ్భకత్వమనుపపన్నం తే- నాస్య క్షేత్రాణి [illegible] కామకర్మణాం సంసారహేతుత్వం యుక్తమివ [illegible] భవతి. * అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేన తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్ [illegible] సుషుప్తావస్థాం దేవతా [illegible] ఇత్యాహ- స్వప్నాన్తం [illegible] భారయేత్య [illegible] యదాస్వప్నాన్తో భవతి [illegible] ఇత్యాహ- యదా స్వపితీత్యుచ్యతే [illegible] భవతి. మనసి [illegible] జీవ [illegible] స్వరూపం [illegible] తత్స్వాత్మ్య [illegible] [illegible] సుఖదుఃఖ [illegible] భవతి - [illegible]

[illegible] నామ్ [illegible] ౧

అ. — [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] (యద్వ [illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] సమనో [illegible] దర్శనం [illegible] ([illegible]) [illegible] వ్యతే. తృతీయో [illegible] విజ్ఞాన [illegible] ([illegible]) ([illegible]) అ [illegible] తద్వ సుషుప్తమ- * సుషుప్త [illegible] స్వప్నా [illegible] సుషుప్త [illegible] ([illegible]) [illegible] త్యాహ ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] స్వప్నా [illegible] అతఋతం ([illegible]) [illegible] పుణ్యాపుణ్య [illegible] (పుణ్యాపుణ్య [illegible]) [illegible] పుణ్యాపుణ్య [illegible] సంయుజ్యతే- కిం [illegible] ([illegible]) [illegible] సుషుప్త [illegible] త [illegible] శ్రుతిః ([illegible]) [illegible] ([illegible]) తస్మాదిత్యన్వాత [illegible] సం. తేన పరామృ [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) సుషుప్తేన రూపావస్థానస్య [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] అనుభవ [illegible] సుషుప్త [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] కవ్యప్తా [illegible] ([illegible]) బృహదారణ్యక [illegible] డ [illegible] ఇత్యాహ (తద్యథేతి) ౧

౮౦. — ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞార్థం [illegible] ([illegible]) మహావాక్య [illegible] సుమ్ముత్త [illegible] దేయతాం [illegible] ([illegible]) [illegible] మ్యవిజానీహి) స్వప్నాన్తం - సుషుప్తం [illegible] ప్రతిజ్ఞా యాహ (యత్రైతత్పురుషః స్వపితి నామ) యత్ర- యదా పురుషః స్వపితీత్యేతన్నామ భవతి. పురుషః స్వపితీతి [illegible] పురుషస్యాపి [illegible] నామశబ్దః ప్రసిద్ధ [illegible] ఏతత్పురుషః- ఏష పురుష [illegible] (సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి) తదా

తస్మిన్ స్వాపకాలే *సదేవసోమ్యేతి ప్రకృతేనసతా సమ్పన్నో భవతి-*స్వమపీతో భవతి. స్వజాతో భవతీత్యర్థః. తస్మాదేవ సత్సమ్పత్తేః సలిలయరూపత్వం స్వపితి నామ సర్వదేవ స్వగుణం పిబ్రతి (స్వమపీతో భవతి) అత్ర స్వశబ్దస్సన్ జీవమాత్రపరం-*సతాసోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీతి స్థాన ప్రమాణేన సచ్ఛబ్దస్వశబ్దయోరేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్. సచ్ఛబ్దస్య చాస్మిన్ ప్రకరణే పరమాత్మ విషయత్వాత్ స్వశబ్దోఽపి తత్పర ఏవ. నను జీవభిన్నత్వాత్ పరమాత్మనః తస్య కథం జీవం ప్రతి స్వత్వమితి చేత్. ఉచ్యతే- *దేవమనుష్యాది నామరూపాభిమాన రాగలోభాద్యనుగుణజ్ఞాన ప్రసరవజ్జాగరితావస్థజీవవిశిష్టః పరమాత్మా దేవమనుష్యాదినామరూప రాగద్వేషలోభమోహాద్యౌపాధిక బాహ్యాభ్యన్తరాకారాభిమాన క్షాలనపూర్వక జీవశరీరకస్సన్ స్వస్య స్వరూప ఇత్యర్థ ఇతి *స్వాప్యయాదితి సూత్రే వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతత్వాన్నానుపపత్తిః అత్ర అపిపూర్వస్యైతేర్లయార్థస్య సకర్మకత్వాత్ స్వమపీత ఇతి ద్వితీయా. (తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వం హ్యపీతో భవతి) హి- యస్మాత్ స్వస్మిన్ లీనో భవతి - తస్మాత్ స్వపితీతి లౌకికా ఆచక్షత ఇత్యర్థః అత్ర యద్యపి స్వపిధాతోర్నిష్పన్నః స్వపితిశబ్దః - నతు స్వశబ్దోపపదాదపీతేః. తథాప్యశనాయాదివ్సర్వచనవదక్షరవాదరూపముపపద్యతే ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర జీవస్య పరమాత్మని లయ ప్రతిపాదనాత్తైజసాదివజ్జీవస్యాపి తదుపాదేయత్వాత్తద్ద్వారా నేన జ్ఞాతత్వముపపాదితం భవతి. నను *యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ పురుషశబ్దనిర్దిష్టస్యైవ స్వశబ్దేన పరామర్శ వ్యతయా పురుషశబ్దస్య జీవమాత్రవిశ్రాన్తత్వేన స్వశబ్దస్యాపి తత్పరత్వస్యావశ్యం భావో నిశ్చితం. న చ పురుష పదస్యాపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వకల్పనం యుక్తం- *యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ *తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యుపక్రమోపసంహారయోర్లౌకిక ప్రసిద్ధ్యనువాదాత్, లౌకికానాం బ్రహ్మణి తత్ప్రసిద్ధ్యభావాత్,* సతి సమ్పద్య న విదుః * సత ఆగమ్య న విదురిత్యుత్తరఖణ్డయోః ప్రతిపాద్యమానస్యాజ్ఞానస్య బ్రహ్మణ్యసమ్భవాచ్చ * పురుషస్స్వపితి నామేతి వాక్యస్థపురుషశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావేన స్వశబ్దస్యాపి న బ్రహ్మపర్యన్తత్వం సమ్భవతి. కిం చ- *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి వాక్యస్య సచ్ఛబ్దితే బ్రహ్మణి సుషుప్తావస్థజీవవిశిష్ట పరమాత్మలయ ప్రతిపాదనేతత్సుషుప్తావస్థత్వే నాభ్యుపేతే * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి వాక్యే పరిష్వక్తత్వమపి జీవశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః- *సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతి సూత్రే సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోః ప్రాజ్ఞేన పరిష్వజ్యమానస్య జీవస్య భేద ప్రతిపాదనం హి విరుధ్యేత ఇతి చేత్. అత్ర కేచిత్- శాస్త్రీయ నభిజ్ఞలౌకిక ప్రసిద్ధేః దేహవ్యతిరిక్తే జీవేఽప్యభావాత్ అభిజ్ఞ ప్రసిద్ధిరేవ *స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యనురుధ్యతే- అభిజ్ఞప్రసిద్ధిశ్చ పరమాత్మవిషయాపి సమ్భవతి. *సమ్పద్య న విదురిత్యగ్రిమఖణ్డ ప్రతిపాద్యమానమజ్ఞానమపి జీవద్వారా బ్రహ్మణి సఙ్క్రమ్యతే. * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి ప్రతిపాద్యమాన స్వపరిష్వజ్యస్య సత్సమ్పత్త్యైక్యమపి నాభ్యుపగన్తవ్యం. * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇత్యనయోర్వాక్యయోః ఉభయోరపి సుషుప్తివిషయత్వాదుపపద్యతే - నతు సర్వాత్మనైకార్థత్వం- యేన * సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతి సూత్రం విరుధ్యేత. అతః * పురుషస్స్వపితి నామేత్యత్రాపి పురుషశబ్దో బ్రహ్మపర్యన్త ఏవ - అతః స్వశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వే నానుపపత్తిరితి వ్యాసార్యోక్తిం సమర్థయన్తే. * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి వాక్యవివరణ ప్రవృత్తేన భగవతా భాష్యకృతా మహాసిద్ధాన్తే *తత్త్వమసీత్యత్ర ద్విశ్యోపాదేయవిభాగః కథమితి చేత్. నాత్ర కించిదుక్తిశ్యకిమపి విధీయతే- *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యనేనైవ ప్రాప్తత్వాత్. అప్రాప్తే హి శాస్త్రమర్థవత్. ఇదం సర్వమితి - సజీవం జగన్నిర్దిశ్య ఐతదాత్మ్యమితి - తస్యైష ఆత్మేతి తస్యైవ ప్రతిపాదితం. తత్ర చ హేతురుక్తః *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి. * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేత వదితి భాషితం. అత్ర వ్యాసార్యైః *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనా ఇతి వాక్యే సర్వశబ్దేన ప్రజానాం విశేషితత్వాత్, ప్రజాశబ్దస్య చాచిత్సంసృష్టచేతనవిశేషపరత్వాత్, * ఇదం సర్వమసృజతేత్యాదివాక్యాన్తరే విజ్ఞానావిజ్ఞానశబ్దవాచ్యచిదచిదాత్మకస్య జగతస్సర్వశబ్దేన నిర్దిష్టత్వాచ్చ ప్రజాశబ్దేన సజీవం జగన్నిర్దిశ్యతే. సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి పదద్వయం సచ్ఛబ్దవాచ్య బ్రహ్మాధీనోత్పత్తిలయత్వపరం. ప్రతిష్ఠా - నిష్ఠా. పర్యవసానం. లయ ఇతి యావత్. సదాయతనా ఇతి సదాధారకత్వముచ్యతే. అనేన జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం. తత్కథమితి చేత్. ఇత్థం- ఉత్పత్తిలయహేతుత్వవాచిపదద్వయమధ్యగతేన స్థితిహేతుత్వవాచినా సదాయతనా ఇతి పదేన స్థితిహేతు ధారకత్వం సిధ్యతి. * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఇతి తిష్ఠతి ధాతూక్తస్థితేః ప్రశాసనేన ధారణాధీనత్వావగమాత్, తస్య చ ప్రశాసనస్య * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానామితి అన్తః ప్రవేశపూర్వకత్వావగమాత్, సర్వశాఖా ప్రత్యయన్యాయేన అన్తః ప్రవేశశాసన ధారణానామన్యతమోక్తావపి ఇతరయోః ఫలితత్వాత్ సదాయతనా ఇత్యనేన ధారకత్వోక్తావపి అన్తః ప్రవిశ్య శాసనేన ధారకత్వలక్షణాత్మత్వస్య ఫలితత్వాత్ జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం.* *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాః, సత్ప్రతిష్ఠా, ఇతి ద్వాభ్యాం సదుపాదానకత్వం. సదాయతనా ఇత్యనేన సదన్తర్యామికత్వం. ఉపాదానోపాదేయభావస్యాభిన్ననిష్ఠత్వాత్, ప్రజాశబ్దేనాచిత్సంసృష్టజీవమాత్రపరామర్శేతస్య సదుపాదానకత్వాసమ్భవాత్, ప్రజాశబ్దేన చ ప్రజాశరీరకం బ్రహ్మైవోచ్యతే. *సదాయతనా ఇత్యత్ర సదన్తర్యామికత్వస్య శరీరభూతచిదచిన్మాత్రనిష్ఠత్వేన చిదచిచ్ఛరీరక బ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావాత్ సదాయతనా ఇతి వాక్యానుషక్త ప్రజాశబ్దేన శరీరభూతచేతనాచేతనమాత్రమేవాభిధీయతే. తథా *సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యుపాదానత్వ ప్రతిపాదకవాక్యవిశిష్టస్యైవోపాదానత్వాత్ సచ్ఛబ్దేన సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టమేవోచ్యతే. *సదాయతనా ఇత్యన్తర్యామిత్వ ప్రతిపాదకవాక్యవిశిష్టస్యాన్తర్యామిత్వాసమ్భవాత్ సచ్ఛబ్దేన విశేష్యమాత్రమేవాభిధీయతే. తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యత్రాపి తజ్జత్వాత్తల్లత్వాదిత్యుపాదానత్వ ప్రతిపాదకాంశే విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయత్వాత్సర్వశబ్దోఽపి విశిష్టపరః. తచ్ఛబ్దోఽపి విశిష్టపరః. సర్వమిదం తదనత్వాద్బ్రహ్మేతి తదన్తర్యామిత్వ ప్రతిపాదకాంశే తు విశిష్టయోశ్శరీరశరీరిభావాసమ్భవాత్ సర్వమిదమితి శబ్దేన శరీరభూతం జగదేవ పరామృశ్యతే. తదితి శబ్దేన కేవలవిశేష్యభూతం బ్రహ్మైవోచ్యతే. *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యత్రైవమ

త్మ్యాయస్యతదైతదాత్మ్యమిత్యర్థస్యవర్ణనీయతయా విశిష్టస్యాత్మత్వాభావాదేతచ్ఛబ్దేన విశేష్యమాత్రం పరామృశ్యత ఇతి వ్యాఖ్యాత్రైవ స్వయముక్తం. ఏతత్సర్వం గత్యభావాదఙ్గీకార్యం. * కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మకార్యత్వేన తదన్తర్యామికత్వేన చ తదాత్మకత్వేనైక్యాత్తత్ప్రత్యనీకనానాత్వం నిషిధ్యత ఇతి మహాని ర్దిష్టభాష్యవ్యాఖ్యానావసరే చ వ్యాఖ్యాతైవ. యస్య బ్రహ్మకార్యత్వం విశిష్టస్య, న తస్య తదన్తర్యామికత్వం. యస్య బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వం విశేషణస్య, న తస్య బ్రహ్మోపాదేయత్వం. బ్రహ్మాన్తర్యామికస్య స్యవిశేషణమాత్రనిష్ఠత్వాదితి వివిచ్యోక్తం. జగతో బ్రహ్మకార్యత్వాదితి వ్యాఖ్యాయమానోఽపి గద్యస్థో విశిష్టపరః. తదన్తర్యామికత్వేనేత్యంశస్తు విశేషణమాత్రవాచీ నిఖిలకారణజగత ఇతి శబ్దోఽపి తథా హ స్వకృతభాష్యే. అస్మిన్ పక్షే బహుక్లేశరూపాశ్రయణక్లేశం పర్యాలోచ్య - బ్రహ్మకార్యత్వేన బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వేనేత్యుభయత్రాపి జగత ఇతి నిష్కృష్టవిశేష్యం. న చ నిష్కృష్టస్య విశేషణమాత్రస్య జగతః తదన్తర్యామికత్వోపపత్తావపి తదుపాదానకత్వం న సమ్భవతీతి వాచ్యం. భావ్యవస్థాశ్రయస్యైవోపాదేయతయా తచ్ఛరీరభూతస్య జగతోఽపి భావ్యవస్థాశ్రయత్వేన బ్రహ్మోపాదేయత్వం సమ్భవతీతి ప్రతిపాదితం. అస్మిన్ పక్షే నైరూప్యాదిక్లేశాశ్రయణాభావాదయమపి పక్షోఽయుక్త ఇత్యస్మాభిర్గుణ్డకోపనిషత్ప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితః. అస్మిన్ పక్షే * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి సదుపాదానకత్వసదాత్మకత్వప్రతిపాదకవాక్యే ప్రజాశబ్దః కేవలాచిదచిన్మాత్రపరః. న తు బ్రహ్మపరః. సచ్ఛబ్దోఽపి కేవలబ్రహ్మమాత్రపరః. తతశ్చ కేవలస్య బ్రహ్మణః కేవలచిదచిత్ప్రపఞ్చస్య చ పూర్వోత్తరావస్థాశ్రయహేతుహేతుమద్భావరూపసదుపాదానోపాదేయభావోఽప్యసిద్ధః. పదపృథక్సిద్ధకారణత్వస్యైవ తదుపాదానత్వరూపత్వాద్విశేషస్య బ్రహ్మణోఽవిశేషణాపృథక్సిద్ధకారణత్వే చ తదుపాదానత్వస్యైవ వక్తత్వాత్. * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యత్రాపీదం సర్వమితి కేవలచిదచిదాత్మకః ప్రపఞ్చః పరామృశ్యతే. ఏతచ్ఛబ్దేనాపి కేవలం విశేష్యమితి తు పూర్వవాక్యస్వారస్యం. నను * ఐతదాత్మ్యమిత్యత్రాత్మశబ్దే న కిం స్వరూపముచ్యతే- ఉతనియన్తృత్వం. నాద్యః- చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మస్వరూపత్వాభావాత్. న ద్వితీయః- శరీరాత్మభావే * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి పూర్వవాక్యోక్తసదుపాదానకత్వసదన్తర్యామికత్వయోర్హేతూకరణం విరుధ్యేత. న చేష్టాపత్తిః- * తత్ర చ హేతురుక్తః సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనా ఇతి భాష్యవిరోధప్రసఙ్గాత్, * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శ్రుతావేవ చ సదుపాదానకత్వసదన్తర్యామికత్వయోస్సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వే హేతూకరణాదితి చేన్న- విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావ ఇతి పక్షే వ్యాఖ్యాత్రాభిమతత్వస్య నిపుణమానత్వాత్. కథం తర్హ్యస్య దోషస్య నిస్తార ఇతి చేత్. ఉచ్యతే - ఆత్మశబ్దో వ్యాపకవచనః- * అద్వితీయో నాద్వితీయో నిరుక్త ఇత్యత్రాత్మశబ్దస్య వ్యాపకార్థకత్వాశ్రయణాత్. ఐతదాత్మ్యం-ఉపాదానభూతేనాన్తర్యామిభూతేన చ బ్రహ్మణా వ్యాప్తమిత్యర్థః. * మృదాద్యుపాదానకఘటాదీనాం మృదాదివ్యాప్యత్వప్రసిద్ధేః. ఏతదాత్మ్యమేవైతదాత్మ్యం స్వార్థే ష్యఞ్. ఏష ఆత్మాయస్యేతి పక్షే సిస్వార్థే ష్యఞ్ ఆశ్రయణీయత్వాత్. అస్మిన్ పక్షే * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం * స ఆత్మేత్యనయోః సమానాధికరణ్యం. అత ఏవ * రామానుజం లక్ష్మణపూర్వజం చ తే వదాదరాత్ తిలాఙ్గులోపపద త్రయ ఇతి పరిహారాశ్రయణక్లేశోఽపి నాశ్రయణీయః. తత్సత్యం- ఐతదాత్మ్యకత్వమేవ సత్యం ప్రపఞ్చస్య- ప్రామాణికమిత్యర్థః. * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యమితి వాక్యస్యైవం వార్థః- సత్యం- ప్రమాణప్రతిపన్నం పదిదం సర్వం- జగదైతదాత్మ్యం- అనేన బ్రహ్మణా వ్యాప్తమిత్యర్థః. అత్రాపి సత్యశబ్దస్య శ్రుత్యాదిస్తుత్యస్య వ్యాప్తత్వాభావేఽపి ప్రమాణప్రతిపన్నస్య సర్వస్యాపి బ్రహ్మవ్యాప్తత్వమఙ్గీకృతమితి భావః. స ఆత్మా- నియన్తేత్యర్థః. విశేష్యస్య విశేషణానాం చ ప్రత్యుపాదానత్వమస్తీత్యస్మిన్ పక్షే * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యత్ర నంశబ్దస్య కథం శ్రుతవేదాన్తం శ్వేతకేతుం ప్రతి బ్రహ్మపర్యన్తప్రమితిజనకత్వమితి శఙ్కాయా అపి నావకాశః. నన్వేక్షణీత్యాదిభిన్నయోరుపాదానోపాదేయభావసముచ్చయేఽపి * సదేవేదమగ్ర ఆసీత్ * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి పరస్పరభిన్నవిశేషణవిశేష్యవాచినోర్గ్రహణం శబ్దయోః కథం సామానాధికరణ్యమితి చేన్న- అపృథక్సిద్ధవాచిత్వేనైవ సామానాధికరణ్యప్రయోజకతయా లోకవేదయోర్దృష్టత్వాత్, చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య తచ్ఛక్తిత్వేన తచ్ఛరీరత్వేన చ తయోరభేదోపచారేణాభేదనిర్దేశానాం * సదేవేదమిత్యాదీనాముపపత్తేః, శక్తిశక్తిమతోర్గుణగుణ్యాదివదత్యన్తభేదాభావాత్. విశేషణభూతప్రపఞ్చాంశే బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వాభావే * న విలక్షణత్వాదిత్యధికరణస్య వా * కృత్స్నప్రసక్తిరిత్యధికరణస్య వా నిరాలమ్బనత్వప్రసఙ్గాత్. బ్రహ్మణో బ్రహ్మప్రత్యుపాదానత్వే విలక్షణత్వశఙ్కాయా అభావాత్. బ్రహ్మణో జగద్రూపేణ పరిణామాభావే కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపశఙ్కయోరభావాత్, అప్రసక్తేః. నన్వేవం * తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్య ఇత్యధికరణే ప్రపఞ్చస్యోపాదానభూతబ్రహ్మణా అభేదాసమ్భవాత్ ఉపాదానోపాదేయాభేదసమర్థనం విరుధ్యేతేతి చేత్. న తస్మిన్నధికరణే ఉపాదానోపాదేయయోస్స్వరూపాభేదస్సమర్థ్యతే - తయోరభేదే కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్. అపి తు తదపృథక్సిద్ధత్వం. తచ్చ- తత్సత్తాధీనసత్తాకత్వం. ఏతాదృశస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్య అభేదవ్యవహారప్రయోజకత్వం * యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇతి ప్రమాణసిద్ధం. అతో న తదధికరణవిరోధః. యద్వా- అనన్తే స్థూలచిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్యైవ తద్విశిష్టస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాదేయత్వాదుపాదానభూతసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకస్య బ్రహ్మణ ఉపాదేయభూతస్థూలచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మాభేదసమర్థనపరతయా ఆరమ్భణాధికరణస్యోపపత్తేర్న చోద్యావకాశః. వస్తుతస్తు యథా * కో భవానితి సౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంసృష్టాత్మవిషయత్వేఽపి వస్తుగత్యా భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్యైవేత్యభిమతత్వాత్ తస్యైవ భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్నాదిభరతః * యదా సమస్తదేహేషు పుమానేకో వ్యవస్థిత ఇతి ప్రత్యవోచత్, యథా వా అథర్వశిరసి రుద్రం ప్రతి దేవైః ప్రయుక్తస్య * కో భవానితి ప్రశ్నస్య పురోవర్తిరుద్రమాత్రపరత్వేఽపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వాశయేన * అహమేకః ప్రథమమాసమిత్యాది ప్రతివచనప్రవృత్తిః, ఏవమేవ * ఇదమగ్ర ఆసీదితీదంశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వే ప్రాప్తే విశేష్యపర్యన్తత్వాశయేనాయం స్థూలచిదచిచ్ఛరీరం బ్రహ్మ ప్రతి సూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్యోత్తరసన్దర్భస్య ప్రవృత్తావదోష ఇత్యా-

ఉ.— స యథా శకునిస్సూత్రేణ ప్రబద్ధో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా బన్ధనమేవోపశ్రయత ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తన్మనో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా ప్రాణమేవోపశ్రయతే ప్రాణబన్ధనగ్ం హి సోమ్య మన ఇతి॥ ౨

‡ అశనాపిపాసే మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతి నామాప ఏవ తదశితం నయన్తే తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తదప ఆచక్షతేఽశనాయేతి తత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితగ్ం సోమ్య విజానీహి నేదమమూలం భవిష్యతీతి॥ ౩

ఇతి ద్రష్టవ్యం. అయం చార్థః * తత్త్వమసి వాక్యస్య ఆప్యస్మిన్ శ్రుత్యా పూరోపాఖ్యానస్య క్రియతే శ్రుతివ్యాఖ్యానావసరే బృహదారణ్యక ప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితత్వాత్ అనుసన్ధేయః. అతశ్చారమ్భణాధికరణే తదనన్యత్వమిత్యనేన * అనన్యారాభ శబ్దాదిభ్యః ఇతి సూత్రేణ ప్రతిపాదితః అపృథక్సిద్ధత్వలక్షణాభేదస్యైవ సమర్థితత్వాత్, తావతైవైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞోపపత్తేః, అపృథక్సిద్ధ కారణత్వస్యైవ ఉపాదానత్వార్థత్వాదిహాపి యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీత్యత్ర పురుషశబ్దితస్య కార్యావస్థజీవస్య కారణావస్థస్వశబ్దితజీవవిశిష్టతయా స్వశబ్దవాచ్యేన పరమ్పరయా స్వాపస్థాశ్రయతయా పాదానభూతేన సతా సమ్పత్తేరపి మూలపాదకత్వం * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి శ్రుత్యైకార్థ్యమపి స్వరసత ఏవ సిధ్యతీత్యలమతివిస్తరేణ. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

శం.— తత్రాయం దృష్టాన్తో యథా శకుని- స యథా శకునిః- పక్షీ శకునిఘాతకస్య హస్తగతేన సూత్రేణ ప్రబద్ధః- పాశితో దిశం దిశం- బన్ధనమోక్షార్థీ సన్ ప్రతిదిశం పతిత్వాఽన్యత్ర బన్ధనాదాయతనం- ఆశ్రయం విశ్రమణాయాలబ్ధ్వా- అప్రాప్య బన్ధనమేవోపశ్రయతే. ఏవమేవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః ఖలు హే సోమ్య. తన్మనః - తత్- ప్రకృతం షోడశకలమన్నోపచితం మనో నిర్ధారితం. తత్ప్రవిష్టస్తత్సమ్బన్ధోపలక్షితో జీవ ఇత్యర్థః. మన ఇతి నిర్దిశ్యతే- మఞ్చాః క్రోశన్తివత్. స మనఆఖ్యోపాధిర్జీవోఽవిద్యాకామకర్మోపదిష్టో దిశం దిశం- సుఖదుఃఖాదిలక్షణాం జాగ్రత్స్వప్నయోః పతిత్వా- గత్వా అనుభూయేత్యర్థః. అన్యత్ర- సదాఖ్యాత్స్వాత్మనః ఆయతనం- విశ్రమణస్థానమలబ్ధ్వా ప్రాణమేవ- ప్రాణేన సర్వకార్యకారణాశ్రయేణోపలక్షితా ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే సదాఖ్యా పరా దేవతా- * ప్రాణస్య ప్రాణం * ప్రాణశరీరో భారూప ఇత్యాది శ్రుతేః. అతస్తాం దేవతాం ప్రాణం - ప్రాణాఖ్యామేవోపశ్రయతే. ప్రాణో బన్ధనం యస్య మనసః- అత్ర ప్రాణబన్ధనం హి- యస్మాత్ సోమ్య మనః. ప్రాణోపలక్షితదేవతాశ్రయం మన ఇతి - తదుపలక్షితో జీవ ఇతి. ౨

ఆ.— తత్రేతి- సుషుప్త్యవస్థోచ్యతే. యద్యోక్తోఽర్థో హి- జీవస్య బ్రహ్మణ్యవస్థానం. తస్మిన్నితి యావత్. సత్పదార్థోద్దృష్టాన్తవిషయః శకునివిషయో వా. అప్రాప్యేతిచ్ఛేదః. యథా మఞ్చాః క్రోశన్తీతి మఞ్చస్థా దేవదత్తాదయో లక్ష్యన్తే- తథా తన్మనసి స్థితో జీవో లక్ష్యో భవతీత్యాహ (మఞ్చాః క్రోశన్తివదితి) న కేవలం ప్రకరణాత్ ప్రాణశబ్దేన పరా దేవతా లక్ష్యతే- అన్యత్ర ప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహ (ప్రాణస్యేతి) ప్రాణశబ్దేన పరదేవతాలక్షణాయాం ఫలితమాహ (అత ఇతి) ప్రాణమేవోపశ్రయతే ఇతి జ్ఞానాత్మైక్యత హేతుమాహ (ప్రాణో బన్ధనమితి) ౨

రం.— (స యథా శకునిస్సూత్రేణ ప్రబద్ధో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా బన్ధనమేవోపశ్రయత ఇత్యాది) యథా పక్షీ శకునిఘాతుకస్య హస్తగతేన సూత్రేణ బద్ధః ప్రతిదిశం పతిత్వా ఆశ్రయాన్తరమలబ్ధ్వా బన్ధనం- హస్తమేవాశ్రయతే- ఏవమేవ హే సోమ్య. సుషుప్తికాలే తత్ * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇతి ప్రాక్ నిర్దిష్టం మనః దిశం దిశం పతిత్వా- జాగ్రత్స్వప్నయోర్నానావిధవిషయగ్రహణవ్యాపృతం భూత్వాపి తత్ర తత్రాయతనం- విశ్రమమలబ్ధ్వా విశ్రమాయ ముఖ్యప్రాణేన సంశ్లేషవిశేషమాపద్యత ఇత్యర్థః. అత్ర హేతుమాహ (ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి) యతః ప్రాణే హి మనో నిబధ్యత ఇత్యర్థః. అత ఏవ హి ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు మనఆదీనాముత్క్రాన్తిః. అతస్సుషుప్తిదశాయాం వాగాదీన్ద్రియసహితం మనః * వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణ ఇతి ప్రయాణకాలోక్తన్యాయేన ప్రాణేన సంశ్లేషవిశేషమాపన్నం సదుపరతవ్యాపారం భవతి. సుషుప్తిదశాయాం ప్రాణమాత్రమనుపరతవ్యాపారమాస్తే. * స యదా స్వపితి ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మన ఇతి శ్రుతేః. ౨

శం.— ఏవం స్వపితి నామ ప్రసిద్ధిద్వారేణ యజ్జీవస్య సత్యం స్వరూపం జగతో మూలం పుత్రస్య దర్శయిత్వాహాన్నాదికార్యకారణపరమ్పరయాపి జగతో మూలం సద్దిదర్శయిషుః. అశనాపిపాసే- అశితుమిచ్ఛాఽశనా. వకారలోపేన. పాతుమిచ్ఛా పిపాసా. తే అశనాపిపాసే - అశనాపిపాసయోస్తత్త్వం విజానీహీత్యేతత్. యత్ర- యస్మిన్ కాలే ఏతన్నామ పురుషో భవతి. కిం తత్. అశిశిషతి- అశితుమిచ్ఛతీతి. తదా హ్యస్య పురుషస్య కిన్నిమిత్తం నామ భవతీతి. ఆహ- యత్తత్పురుషేణాశితమన్నం కఠినం పీతా ఆపో నయన్తే- ద్రవీకృత్య రసాదిభావేన విపరిణామయన్తే. తదా భుక్తమన్నం జీర్యతే. అథ చ భవత్యస్య నామాశిశిషతీతి గౌణం- జీర్ణే హ్యన్నేఽశితుమిచ్ఛతి సర్వో హి జన్తుః. తత్రాపామశితనేతృత్వాదశనాయా ఇతి నామ ప్రసిద్ధమిత్యేత

‡ అశనాయా పిపాసే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్య క్వ మూలగ్ స్యాదన్యత్రాన్నాదేవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేనాపో మూలమన్విచ్ఛాద్భిః
సోమ్య శుఙ్గేన తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాః సోమ్యేమాః స
ర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠాః॥ ౪

స్మిన్నర్థే. యథా గోనాయః- గాం నయతీతి గోనాయః గోపాలకస్సుచ్యతే. తథా- అశ్వాన్నయతీత్యశ్వనాయః- అశ్వపాలకస్సుచ్యతే. పురుషనాయః- పురుషాన్నయతీతి. రాజా. సేనాపతిర్వా ఏవం తత్. తదా ఉపతి చక్షతే లౌకికాః అశనాయేతి విసర్జనీయలోపేన. తత్ర- ఏవం సత్యద్భిరసాదిభావం నీతేనాశితేనాన్నేన నిష్పాదితమిదం శరీరం వటకణికాయామివ శుఙ్గః - అఙ్కురః ఉత్పతితః - ఉద్గతః. తమిమం శుఙ్గం కార్యం శరీరాఖ్యం వటాదిశుఙ్గవదుత్పతితం హే సోమ్య విజానీహీతి. కిం తత్ర స్యాదితి. ఉచ్యతే - శృణు ఇదం శుఙ్గవత్కార్యత్వాచ్ఛరీరం నామూలం - మూలరహితం భవిష్యతి. ౩

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకం ప్రకారాన్తరేణాపి ఉపదిశతి (ఏవమితి) అశనాపిపాసే మే సోమ్యేత్యాదీతి శేషః కిమపి ప్రాయః స్వకీ పితా పుత్రం ప్రత్యేవమాహేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (అన్నాదీని) అన్నాదీని కార్యాణి. కారణాని- అబాదీని. తేషాం యా పరమ్పరా - తయాపి జగతో యత్సల్లక్షణం మూలం - తద్దర్శయితుమిచ్ఛన్ పితా పుత్రం ప్రత్యశనేత్యాదికం వాక్యమాహేత్యర్థః. అశనేత్యస్య సస్య స్వభావపక్షే కథం పదస్య వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (అశనేతి) యకారస్య లోపేనానిష్పత్తిరితి గోనాయాదిష్వపి పదస్య నిష్పత్తిః- తదా చ పదద్వైరపి ఉక్తా ఇత్యర్థః తత్రాశనాపి పాసయోః స్వరూపం విజ్ఞాపయతి (యత్రేతి) సామాన్యేనోక్తం నామ విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కిం తదితి) యత్కాలే పురుషేణాశితం - తత్తదా అపో నయన్త ఇతి సమ్బన్ధః. ఉదమితి - పక్వమామాశయస్థం అథేతి - అన్నస్య భుక్తస్య జీర్ణత్వాత్ స్వస్యైవోచ్యతే. కథం తదానీమ్మో గౌణత్వం- తదాహ (జీర్ణేతి) తద్యథేత్యస్య తచ్ఛబ్దార్థమాహ (తత్రేతి) ఏతస్మిన్నర్థే - దృష్టాన్తః ఉచ్యత ఇతి శేషః. అశనాయేతి కథమపామాఖ్యానం - అశనాయ ఇతి వక్తవ్యం - తత్రాహ (విసర్జనీయేతి) తత్రేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (ఏవం సతీతి) అపామశనేత్యేవం సతీత్యర్థః. అద్భిః- పీతాభిరితి శేషః. తత్రేతి- శరీరనిర్దేశః. ౨

ర.— ఏవం జీవస్య పరమాత్మోపాదేయత్వేన దృష్టాన్తముఖేన ప్రతిపాదితం, తత్ప్రసఙ్గాదాదావాద్యప్రియాణాం ప్రాణసంశ్లేష విశేషం, చ ప్రతిపాద్య అశనాయాది నామనిర్వచనముఖేనాపి సదాత్మనో జగన్మూలత్వముపపాదయతి (అశనాయాపిపాసే మే సోమ్య విజానీహీతి) స్పష్టోర్థః. (యత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతి నామ ఆప ఏవ తదశితం నయన్తే) యత్ర- యదా పురుషోఽశిశిషతీత్యేతన్నామ- పురుషోఽశిశిషతీతి శబ్దం యదా లోకాః ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః. యదా పురుషస్యాశిశిషా భవతీతి యావత్. నామశబ్దః ప్రసిద్ధ్యర్థో వా. తదా ఆప స్తదశితం నయన్తే- జీర్ణతాం ప్రాపయ్య రసరూపేణ శరీరం నయన్తే. తేనాశితేజీర్ణేఽపునరశిశిషా జాయత ఇత్యర్థః. (తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తదప ఆచక్షతేఽశనాయేతి) గాం నయతీతి గోనాయః. యథా గో నేతారం గోనాయ ఇత్యాచక్షతే, యథా వా అశ్వనేతారం పురుషనేతారం చాశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యాచక్షతే లౌకికాః,- ఏవమశితనేతృత్వాదపః అశనాయేత్యాచక్షత ఇత్యర్థః. (తత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితం సోమ్య విజానీహీతి) అద్భి రసభావం నీతేఽన్నే ఉత్పన్నమేతచ్ఛరీరాఖ్యం శుఙ్గవచ్ఛుఙ్గం కార్యం విజానీహీత్యర్థః. నన్వమూలమేవైతద్భవత్విత్యత్రాహ (నేదమమూలం భవిష్యతీతి) కార్యమాత్రస్య సకారణకత్వాదిత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్త ఆహ శ్వేతకేతుః- యద్యేవం సమూలమిదం శరీరం వటాదిశుఙ్గవత్ - తస్య- అస్య శరీరస్య క్వ మూలం స్యాత్ - భవేదితి. ఏవం పృష్ట ఆహ పితా (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాన్నాత్) అన్నం మూలమిత్యభిప్రాయః. కథం. అశితం హ్యన్నమద్భిర్ద్రవీకృతం జాఠరేణాగ్నినా పచ్యమానం రసాదిభావేన పరిణమతే. రసాచ్ఛోణితం. శోణితాన్మాంసం. మాంసాన్మేదః మేదసోఽస్థీని. అస్థిభ్యో మజ్జా. మజ్జాయాః శుక్రం. తథా యోషిద్భుక్తం చాన్నం రసాదిక్రమేణైవం పరిణతం లోహితం భవతి. తాభ్యాం శుక్రశోణితాభ్యామన్నకార్యాభ్యాం సంయుక్తాభ్యామన్నేనైవ ప్రత్యహం భుజ్యమానేనాపూర్యమాణాభ్యాం కుడ్యమివ మృత్పిణ్డైః ప్రత్యహముపచీయమానోఽన్నమూలో దేహశుఙ్గః పరినిష్పన్న ఇత్యర్థః. యత్తు దేహశుఙ్గస్య మూలమన్నం నిర్దిష్టం- తదపి దేహవద్వినాశోత్పత్తిమత్త్వాత్ కస్మాచ్చిన్మూలాదుత్పతితం శుఙ్గమేవేతి కృత్వాహ- యథా దేహశుఙ్గోఽన్నమూలః- ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేన- కార్యభూతేనాపో మూలమన్నస్య శుఙ్గస్యాన్విచ్ఛ - ప్రతిపద్యస్వ. అపామపి వినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమేవేతి అద్భిస్సోమ్య శుఙ్గేన- కార్యేణ కారణం తేజో మూలమన్విచ్ఛ. తేజసోపి వినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమితి తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమేకమేవాద్వితీయం పరమార్థసత్యం. యస్మిన్సర్వమిదం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం రజ్జ్వామివ సర్పాదివికల్పజాతమధ్యస్తమవిద్యయా - తదస్య జగతో మూలం. అతస్సన్మూలాః- సత్కారణాః హే సోమ్యేమాః- స్థావరజఙ్గమలక్షణాః సర్వాః ప్రజాః. న కేవలం సన్మూలా ఏవ- ఇదానీమపి స్థితికాలే సదాయతనాః - సదాశ్రయా ఏవ. న హి మృదమనాశ్రిత్య ఘటాదేస్సత్త్వం స్థితిర్వాస్తి- అతో మృద్వత్సదాయతనం యాసాం ప్రజానాం- తన్మూలత్వాత్సదాయతనాః ప్రజాః. అన్తే చ సత్ప్రతిష్ఠాః- సదేవ ప్రతిష్ఠా- లయః. సమాప్తిః. అవసానం. పరిశేషో యాసాం తాస్సత్ప్రతిష్ఠాః. ౪

ఉ.— అథ యత్రైతత్పురుషః పిపాసతి నామ తేజ ఏవ తత్పీతం నయతే తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తత్తేజ ఆచష్ట ఉదన్యేతి తత్రైతదేవ శుఙ్గముత్పతితగ్ం సోమ్య విజానీహి నేదమమూలం భవిష్యతీతి॥ ౫

తస్య క్వ మూలగ్ం స్యాదన్యత్రాద్భ్యోఽద్భిస్సోమ్య శుఙ్గేన తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తదుక్తం పురస్తాదేవ భవత్యస్య

ఆ --- అన్నస్య దేహమూలత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) తథా- పురుషభుక్తాన్నవదితి యావత్. తథాపి కథం సతో మూలస్య సిద్ధిః- అత ఆహ (యత్త్వితి) సతో మూలస్యాన్తవన్తరూపం దర్శయతి (ఏకమితి) తస్య సర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వేన పరిణామవాదం వ్యుదస్యతి (యస్మిన్నితి) అధ్యాసే మూలకారణమాహ (అవిద్యయేతి) ప్రజాస్సర్వాస్సన్మూలాస్సదాయతనాశ్చేత్యుక్తమర్థం దృష్టాన్తేన సమర్థయతే (సకలమితి) సత్ప్రతిష్ఠాస్సదాయతనాశ్చేత్యనయోరర్థభేదాభావమాశఙ్క్యాహ (అన్తే చేతి) ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య లయవాచిత్వాదాయతనశబ్దస్య చాశ్రయవాచిత్వాన్న పౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. లయశబ్దస్యానుపపత్త్యాదివిషయత్వం వారయతి (సమాప్తిరితి) సమ్యగాప్తిః - సమాప్తిరితి- ప్రాప్తిరప్యవివక్షితేత్యాశఙ్క్యావారయతి (అవసానమితి) తస్యాభావత్వే నతు చ్ఛరూపత్వం శంకస్యతి (పరిశేషమితి) ౬

రం. — తర్హి తస్యాప్యన్నాతిరిక్తం మూలాన్తరం కల్ప్యతామిత్యత్రాహ (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాన్నాత్) కార్యశరీరస్యాన్నాదృష్టత్వాత్, మూలాన్తరస్య చానుపలమ్భాత్, ఉపలబ్ధమన్నమేవ మూలమిత్యర్థః. (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేనాపో మూలమన్విచ్ఛేత్యాది) యథా శరీరేణ కార్యభూతేనోపచీయమానేన తత్కారణమన్నమనుమీయతే - ఏవమేవాన్నేన కార్యేణ అపః కారణమనుమినుహీత్యేవమాదివత్. ఏవముత్తరత్రాపి సత్పర్యన్తానాం కారణపరమ్పరామనుమినుహీత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః) ఏతస్య వాక్యస్యార్థః పూర్వముక్త ఏవ. ౬

శం. — అథేదానీమప్శుఙ్గద్వారేణ సతో మూలస్యానుగమః కార్య ఇత్యాహ- యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతన్నామ పిపాసతి- పాతుమిచ్ఛతీతి పురుషో భవతి. అశిశిషతీవదిదమపి గౌణమేవ నామ భవతి. ద్రవీకృతస్యాశితస్యాన్నస్య నేత్ర్య ఆపోఽన్నశుఙ్గం దేహం క్లేదయన్త్యః శిథిలీకుర్యురబ్బాహుల్యాత్- యది తేజసా న శోష్యేరన్. నితరాం చ తేజసా శోష్యమాణాస్వప్సు దేహభావేన పరిణమమానాస్వనుపాతుమిచ్ఛా పురుషస్య జాయతే - తదా పురుషః పిపాసతి నామ తదేతదాహ- తేజ ఏవ తత్ - తదా పీతమబాది శోషయద్దేహగతలోహితప్రాణభావేన నయతే - పరిణమయతి. (తద్యథా గోనాయ ఇత్యాది) సమానమేవ. తత్తేజ ఆచష్టే- లోకః. ఉదన్యేతి- ఉదకం నయతీత్యుదన్యం. ఉదన్యేతీతిచ్ఛాన్దసం తత్రాపి పూర్వవత్. అపామేవైతదేవ-శరీరాఖ్యం శుఙ్గం- నాన్యదిత్యేవమాది- సమానమన్యత్. ౫

ఆ. — అన్నాఖ్యశుఙ్గద్వారా సతో మూలస్యాధిగతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పిపాసతీత్యేతన్నామ పురుషో యస్మిన్కాలే భవతీతి యోజనా. కథం పిపాసతీత్యేతన్నామ పురుషస్య గౌణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవీకృతేతి) భవత్వపాం తేజసా శోష్యమాణత్వం - కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (నితరాం చేతి) తదా- పానేచ్ఛావస్థాయామిత్యర్థః. తేజసో యదుదకనేతృత్వముక్తం- తత్ర ప్రసిద్ధిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదాహేతి) ఉదన్యేత్యేవ కథముదన్యేత్యుక్తం- తత్రాహ (ఛాన్దసమితి) తత్రాపి- తేజస్యపీత్యేతత్. యథాఽశనాయేతి ఛాన్దసం- తథా తేజస్యుదన్యేత్యపి ఛాన్దసమిత్యాహ (పూర్వవదితి) అన్నద్వారా సతో మూలస్యాధిగమవదప్ద్వారాపి తస్యాధిగతిరస్తీత్యాహ (అపామపీతి) ౫

రం. — (అథ యత్రైతత్పురుషః పిపాసతి నామ తేజ ఏవ తత్పీతం నయతే ఇత్యాది) ఉదకనేతృత్వాత్తేజ ఉదన్యేత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. (తత్రైతదేవ శుఙ్గముత్పతితం సోమ్య విజానీహీతి) తత్ర- తేజసా శోష్యమాణాస్వప్సు ఉత్పన్నం దేహాఖ్యం శుఙ్గమిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

శం. — సామర్థ్యాత్తేజసోఽప్యేతదేవ శరీరాఖ్యం శుఙ్గం. అతోఽప్శుఙ్గేన దేహేనాపో మూలం గమ్యతే. అద్భిశ్శుఙ్గేన తేజో మూలం గమ్యతే. తేజసా శుఙ్గేన సన్మూలం గమ్యతే. పూర్వవత్. ఏవం హి తేజోఽబన్నమయస్య దేహశుఙ్గస్య వాచారమ్భణమాత్రస్యాన్నాదిపరమ్పరయా పరమార్థసత్యం సన్మూలమభయమసన్త్రాసం నిరాయాసం సన్మూలమన్విచ్ఛేతి పుత్రం గమయిత్వాఽశిశిషతి పిపాసతీతి నామప్రసిద్ధిద్వారేణ- యదన్యదిహాస్మిన్ప్రకరణే తేజోఽబన్నానాం పురుషేణోపయుజ్యమానానాం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య దేహశుఙ్గస్య స్వజాత్యసాఙ్కర్యేణోపచయకరత్వం వక్తవ్యం ప్రాప్తం- తదిహోక్తమేవేత్యతిదిశతి పూర్వోక్తం వ్యపదిశతి- యథా తు ఖలు- యేన ప్రకారేణేమాః- తేజోఽబన్నాఖ్యాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి- తదుక్తం పురస్తాదేవ భవతి- *. అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదితత్రైవోక్తం. అన్నాదీనామశితానాం యే మధ్యమా ధాతవః- తే నా ప్రధాతుతం శరీరముపచిన్వన్తీత్యుక్తం. మాంసం భవతి, లోహితం భవతి, మజ్జా భవతి, అస్థి భవతి,. యే త్వణిష్ఠా ధాతవో మనః ప్రాణం వాచం దేహస్యాన్తఃకరణసఙ్ఘాతముపచిన్వన్తీతి చోక్తం- తన్మనో భవతి, స ప్రాణో భవతి, సా వాగ్భవతీ, తి. సోఽయం ప్రాణకరణసఙ్ఘాతో దేహోఽవిశీర్ణదేహాన్తరం

అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం స య ఏషోఽణిమా॥ ౬

జీవాత్మస్థితో యేన క్రమేణ పూర్వదేహాత్ప్రచ్యుతో గచ్ఛతి- తదాహ- అస్య హే సోమ్య పురుషస్య ప్రయతః- మ్రియమాణస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే - మనస్యుపసంహ్రియతే. అథ తదాహుర్జ్ఞాతయో న వదతీతి. మనఃపూర్వకో హి వాగ్వ్యాపారః - ॥ యద్వై మనసా ధ్యాయతి తద్వాచా వదతీతి శ్రుతేః. వాచ్యుపసంహృతాయాం మనసి మననమాత్రేణ కేవలేన వర్తతే. మనోఽపి యదోపసంహ్రియతే- తదా మనః ప్రాణే సమ్పన్నం భవతి సుషుప్తకాల ఇవ. తదా పార్శ్వస్థా జ్ఞాతయో న విజానాతీత్యాహుః. ప్రాణశ్చ తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణః - సంవర్గవిద్యాయాం దర్శనాత్. హస్తపాదాదీన్ విక్షిపన్మర్మస్థానాని నికృన్తన్నివోచ్ఛ్వసన్ క్రమేణోపసంహృతకరణస్తేజసి సమ్పద్యతే. తదాహుర్జ్ఞాతయో న చలతీతి. ఉష్ణః- నేతి వా విచికిత్సన్తో దేహమాలభమానా ఉష్ణో పలభమానా దేహ ఉష్ణః- జీవతీతి యదా పునస్తల్లిఙ్గం తేజ ఉపసంహ్రియతే- తదా తత్తేజః పరస్యాం దేవతాయాం ప్రశామ్యతి. తదేవం క్రమేణోపసంహృతే, స్వమూలం ప్రాప్తే పునస్సి తత్ప్రవేశే నిసుషుప్తకాలవన్నిమిత్తోపసంహారాదుపసంహ్రియమాణస్య న తత్త్వస్థసత్పూర్వకం చేదుపసంహ్రియతే- సదేవ సమ్పద్యతే. స పునస్తేజఃస్తరాయ సుషుప్తాదినో త్తిష్ఠతి. యథా లోకే సర్వ ఏవ దేవా ఏవ తత్త్వమానః కథం చిదిదానీం ఆథయం దేశం ప్రాప్తః- తస్మాత్. ఇతరస్తు నాత్మజ్ఞః స్తస్మాదేవ సమ్పాదన్తస్తాదేవ హస్తాయమ్యత్త్వాప్యనన్తమజాం పూర్వజితి. యస్త్వస్మాదుత్థాయ దేహాదాత్మానం జీవః- స యః- స ఏష్య ఏవ- ఉక్తోఽణిమా- అణిమా నామ జగతో మూలమ్. ౬

ఆ.— తేజస్సమ్బన్ధాధారపారత్వేనామూలస్యాన్నస్యాత్రేత్యాహ (సోమ్యేత్యాదినా) త్రివృత్కరణవశాదితి యావత్. శరీరస్యభాగస్త్రయ కార్యత్వమనిత్యత్వాత్. యథా పూర్వమన్నజేన దేహేనాన్న్యాన్యమూలం గమ్యతే ఇత్యుక్తమిత్యభ్యాసతం- తథా తేజస్సృజేన దేహేన తేజోమూలం గమ్యత ఇత్యాద్యన్తేనాయమిత్యాహ (పూర్వవదితి) వ్యాఖ్యానమానపూర్వకం యదత్ర త్యాదివాక్యమాదత్తే (ఏవం హీతి) ఉక్తనామరీత్యా నామద్వయప్రసిద్ధిత్వాలేన దృశో క్రమేణ పృథ్వ్యాదికారణపరమ్పరయా సదాత్మత్వం మూలకము క్తవిశేషణం సమూలమన్విచ్ఛేత్యుపదేశసఙ్గతకేనం జ్ఞాపయిత్వా వ్యవస్థయా శరీరమేకైకమారభ్యేత్యత్ర ప్రాప్తియరాఽపి స్వకరణే తేజః ప్రభృతీనాముపయుజ్యమానానాం స్వస్వభావానుసారేణ సఙ్ఘాతసోపపదయకరవ్యాప్తవ్యం ప్రాప్తం- తదా హి సర్వశరీరేషు సర్వభూతకార్యోపలమ్భాద్వ్యవస్థాయాం ప్రమాణాభావాద్వ్యవస్థానేకస్మాత్ భూతస్వకీయత్వాభ్యుపేయాయాం ॥ అన్నమశితమిత్యాదావన్నమేవపరిణామమితి పూర్వోక్తం వ్యపదిశతీతి యోజనా. సతో మూలస్యవ్యవహారసత్త్వం వారయతి (పరమార్థేతి) సత్తా నామిదం సత్యం నస్యాస్తీత్యాహ (అభయమితి) అవిద్యాకార్యసమ్బన్ధాపిపరాహస్థితో నపస్యాస్తీత్యాహ (అసన్తాపేసతి) ఉభయసమ్బన్ధాభావే సముత్థాతనిఖిలమిథ్యాత్వే పరమార్థసత్త్వం తస్య సిద్ధ్యతీత్యాహ (నిరాయాసమితి) పూర్వోక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (అత్రైవేతి) కిం తదన్నమితి కస్మిత్యాదాపృష్టం- తత్రాహ (అన్నాదీనామితి) సాక్షాన్ముఖం - ద్వాభ్యామాదమ్పరమబీజోత్థితత్రాస్త్రార్థః- స ప్రధానతః. తేషాం సంహారిరూపమిత్యర్థః. తేజోఽన్నకార్యభూతదేహసమ్బన్ధాదాస క్తత్వం నిరూపితం. ఇదానీం మరణద్వారేణాపి తన్మూలతాయమురభతే (సోయమితి) (తదాహేతి) అత్ర క్రమపద్యమనం ప్రదిత్యుక్తం. వాగ్వ్యాపారస్య మనసి లయో నిమితమాహ (మనఃపూర్వకో హీతి) ప్రాణసమ్పత్తిర్మనసః- తదధీనత్వం. మనోవ్యాపారనివృత్త్యవస్థా- ఇతి యుచ్యతే. ప్రాణశ్చ తదేతి- అవిజ్ఞానావస్థా కథ్యతే. కథం ప్రాణస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణత్వం- తదాహ (సంవర్గవిద్యాయామితి) తత్ర హి ప్రాణస్య వ్యాసజ్ఞే వాగాదీనుపవిష్టం- అతో యుక్తం తస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతకరణత్వమిత్యర్థః. తేజసీతి- భౌతికమాధ్యాత్మికం తేజోఽభ్యుచ్యతే. జీవతీతి- ఆహురితి సమ్బన్ధః. సకరణస్య స ప్రాణస్య చ భూతపరస్య పరస్యాం దేవతాయాముపసంహృతక్రమేణోపసంహారే జీవస్యైవమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవమితి) తస్యాం పరస్యాం దేవతాయాముక్తేన క్రమేణ తేజస్యుపసంహృతే సతీతి యావత్. స్వమూలం- మనః ప్రాణాభూతపూర్వకం. నిమిత్తోపసంహారాదత్ర నిమిత్తం- మనో వివక్షితం. సమ్పన్నస్య సత్యాభిసన్ధత్వే పునరుత్థానమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) అభయం దేశం ప్రాప్తః- స పునస్సభయం దేశం గన్తుమిచ్ఛతీతి శేషః. యస్తు సత్యాభిసన్ధో యథా స్వరూపమిత్యాహ సత్యసమ్పన్నః- తత్రాహ (ఇతరస్త్వితి). ౬

రం.— (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాద్భ్య ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. నను తేజోఽన్నమూలకత్వే శరీరస్య లోహితమాంసాదిరూపేణ పరిణామః కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తం స్మారయతి (యథా ను ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదిత్యాది) (తదుక్తం పురస్తాదేవ భవతి) ॥ అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదినా పూర్వమేవోక్తం భవతీత్యర్థః. ఏవం సుషుప్తౌ సత్సమ్పత్తిం జీవస్య ప్రదర్శ్య ప్రయాణకాలేఽపి సత్సమ్పత్తిం ప్రదర్శయతి (అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం) ప్రయతః- మ్రియమాణస్యేత్యర్థః. అత్ర వాచో మనః ప్రకృతికత్వాసమ్భవాత్ వ్యాపారోపరమహేతుభూతసంశ్లేషవిశేష ఏవ వాచో మనసి లయః. మనసః ప్రాణే లయోఽపి తాదృశ ఏవ. ॥ మనసికరణగ్రామం ప్రాణే మనః పురుషే చ తం రుద్ధిలిఖితయక్ భూతే ష్వేనం పరే చ పరమాత్మనీత్యుక్త రీత్యా ప్రాణో జీవే సమ్పన్నస్సన్ జీవేన సహ తేజశ్శబ్దోపలక్షితేషు సర్వేషు భూతేషు సమ్పన్నో భవతి. తతః పరం సుఖదుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమాయ తేజశ్శబ్దితానాం సజీవానాం భూతసూక్ష్మాణాం పరస్యాం దేవతాయాం - పరమాత్మని సమ్పత్తిర్భవతీత్యర్థః. (స య ఏషోఽణిమా) ఏతాదృశస్య చ స్థితస్య ఏష అణిమా- అణువద్దుర్విజ్ఞేయః. మానాన్తరాగోచర ఇత్యర్థః. ౬

ఉ.— ఐతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వంతత్సత్యగ్ం స ఆత్మాతత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

శం.— ఐతదాత్మ్యం - ఏతత్ - సదాత్మాయస్యసర్వస్యతదేతదాత్మ, తస్యభావ ఐతదాత్మ్యం. ఏతేన సదాఖ్యేనాత్మనాత్మవత్సర్వమిదంజగత్ - నాన్యోఽస్త్యస్యాత్మా సంసారీ సంసారీవా- "నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ" ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. యేనచాత్మనాత్మవత్సర్వమిదంజగత్ - తదేవసదాఖ్యంకారణంసత్యం- పరమార్థసత్. అతస్స ఏవాత్మా జగతః- ప్రత్యక్స్వరూపం సతత్త్వం యాథాత్మ్యం. ఆత్మశబ్దస్య నిరుపపదస్య ప్రత్యగాత్మని గవాదిశబ్దవన్నిరూఢత్వాత్. అతస్తత్ - సత్త్వమసి హే శ్వేతకేతో ఇతి. ఏవం ప్రత్యాయితః పుత్ర ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) యద్భవదుక్తం-తత్సన్దిగ్ధంమమ. అహన్యహని సర్వాః ప్రజాస్సుషుప్తే సత్సమ్పద్య నవిదుస్సత్సమ్పన్నా ఇత్యేతత్ - యేన సత్సమ్పద్య న విదుస్సత్సమ్పన్నా వయమితి. తద్దృష్టాన్తేన మాం ప్రత్యాయయస్వేత్యర్థః. ఏవముక్త స తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అనేనైవాత్మనా సర్వంజగదుక్తం. అసంసారీతి భేదః. మూలాదేవ్విశేషం దర్శయతి (పరమార్థసదితి) కల్పితస్యజగతస్స్వరూపం ప్రత్యక్స్వరూపమితా ప్రత్యగనిలిశబ్దార్థం వారయతి (సతత్త్వమితి) తత్త్వేన సహితం సతత్త్వమిత్యాశబ్ద్యాహ (యాథాత్మ్యమితి) కథమేవమర్థత్వమాత్మశబ్దస్యాభ్యాలే- తత్రాహ (ఆత్మశబ్దస్యేతి) సతో భవత్వాత్మత్వం- మమ కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) నను హి సోఽపి వివిశన్ (అహన్యహనీతి) నన్వేతావతా (రోమే నేతి) తే న సన్నిక్షమైతదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. నను హ వ్యావృత్తిస్స్యాత్కథమిత్యత ఆహ (అత ఇతి) పుత్రస్య ప్రశ్నస్య నైవ సోఽపి ఉక్తరూపం సముత్థాపయతి (ఏవమితి) ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వంతత్సత్యంసఆత్మా) అస్యార్థః పూర్వమేవోక్తః. ఏవంసర్వత్ర సిద్ధంసదాత్మకత్వం శ్వేతకేతావుపసంహరతి (తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) నను తత్త్వమసీత్యత్ర మానాన్తరసిద్ధత్వేన ఉద్దేశ్యోపాదేయ విభాగాభావస్య భాష్యకృతోక్తత్వాత్ తద్భక్తానురోధేన ప్రథమపురుషప్రయోగః కిం న స్యాదితి చేత్. ఉచ్యతే - మానాన్తరసిద్ధత్వేఽపి త్వంశబ్దార్థస్య తచ్ఛబ్దార్థాపేక్షయా ప్రకృతిత్వస్యావివక్షితత్వాత్, ప్రకృతేరేవాస్మత్ప్రయోగకర్తృత్వాన్న మధ్యమపురుషో భవతి. అత ఏవ * యదగ్నే స్యామహం త్వం త్వం వా ఘా స్యా అహమిత్యత్ర అహం త్వం స్యాం- అహం వా త్వం స్యా ఇతి ప్రకృత్యా ప్రయోగస్య పురుషో భవతీతి * యుష్మద్యుపపద ఇతి సూత్రే ప్రతిపాదితం. తతశ్చ త్వంశబ్దార్థస్య ప్రకృతిత్వస్యావివక్షితత్వాత్, మానాన్తరసమసద్భావ గౌరవప్రయోజకత్వాత్, త్వంశబ్దార్థప్రకృతిత్వాశ్రయేణ అసీతి మధ్యమపురుష ఏవ భవతి. అత ఏవ వ్యాసార్యైః * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి సూత్రే నిరూపితం. న్యాయసుదర్శనే * సువర్ణం ఖదిరాఙ్గారసదృశే కుణ్డలే భవత ఇతి మహాభాష్యవాక్యముదాహృత్య పురుషస్యాన్యథాను సారిత్వమిత్యవగమ్యతే. నను తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యస్య సమ్బుద్ధిస్థావస్థాత్మనివ్యోపదేశేన శ్వేతకేతుమాత్రపర్యవసితేతి * నాసమ్బోధ్యబోధనమితి న్యాయాపరిశుద్ధసూక్తరీత్యా శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యత్వస్య పరమాత్మన్యసమ్భవేన త్వంశబ్దనిర్దిష్టత్వమపి పరమాత్మనో న సమ్భవతి- త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యానిష్టవిషయత్వనియమాస్యదర్శనాదితి చేత్. అత్రోచ్యతే- * ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వమిత్యుక్తస్య తత్త్వమసీతి విశేషఉపసంహార ఇతి భాష్యే భాషితత్వాత్ తత్త్వమసీత్యత్రాపి సర్వశబ్దస్థానాపన్నస్య త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యవిశేషభూతజీవమాత్రపరత్వమేవ. ఐతదాత్మ్యపదస్థానాపన్నస్య తదిత్యస్య తదాత్మకత్వపరత్వం. సర్వంతదాత్మకమితివత్ త్వంతదాత్మక ఇత్యర్థః. నచైవం సతి తచ్ఛబ్దస్య తదాత్మకత్వే లక్షణా స్యాదితి వాచ్యం- అపర్యవసానవృత్త్యా త్వంశబ్దస్య తదన్తర్యామిపరత్వపక్షస్యాపి లక్షణాపేక్షయా జఘన్యత్వాత్. * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరిత్యత్ర వ్యాసార్యైరపర్యవసానలక్షణార్థస్య యౌగికార్థతుల్యత్వాత్ లక్షణా, యౌగికార్థస్య చరూఢిపూర్వకలక్షణాపేక్షయా జఘన్యత్వస్య ప్రాధ్గాత్రధికరణే మీమాంసకైరాశ్రితత్వాత్, త్వంశబ్దస్య సమ్బోధ్యాతిరిక్తవిషయత్వస్య క్వాప్యదర్శనాత్, శ్వేతకేతో తత్త్వమసీతి త్రయాణాం పదానాం ప్రతీయమాన సామానాధికరణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాత్, చాపర్యవసానలక్షణాస్వాశ్రయణాసమ్భవాత్. అపృథక్సిద్ధవాచినాం సామానాధికరణ్యస్య లోకవేదయోర్బహుశో దృష్టచరత్వేనాపృథక్సిద్ధజీవపరవాచినోఽత్వంతచ్ఛబ్దయోస్సామానాధికరణ్యేన ప్రయోగస్యాప్యుపపత్తేః న త్వంశబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వమాశ్రయణీయం. వస్తుతస్తు * ఐతదాత్మ్యమితి శబ్దనిర్దిష్టం తదాత్మకత్వమేవ బుద్ధిస్థత్వాత్తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే- నతు సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మ- యేన తదాత్మకత్వే లక్షణాదోషస్స్యాత్. తతశ్చ త్వం తదసి- ఐతదాత్మ్యమసీత్యర్థః. అస్మింశ్చపక్షే న కస్యాపి పదస్య లక్షణా. సామ్ప్రదాయికాస్తు * స ఆత్మేతి పూర్వనిర్దిష్టస్యైవ * తత్త్వమసీత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన పరామర్శస్యోచితత్వాత్ తచ్ఛబ్దేన సచ్ఛబ్దితాత్మైవాభిధీయతే. జఘన్యం త్వంపదం తు అపర్యవసానవృత్త్యా అన్తర్యామిపర్యన్తమభిధత్తే. నచ శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యస్య జీవస్యైవ త్వంపదేన పరామర్శో యుక్త ఇతి వాచ్యం- హే దేవదత్తేతి దేవదత్తం సమ్బోధ్య తత్స్వామ్యభిప్రాయేణ త్వమేవం కృతవానసీతి ప్రయోగదర్శనాత్. ఇయాంస్తు విశేషః- తత్ర ముఖ్యానుపపత్త్యా త్వంపదస్య వృత్తేర్లక్షణా - ఇహ తు తదనుపపత్త్యా అన్తర్యామిన్యపర్యవసానవృత్తిరాశ్రీయతే. నను * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరితి సూత్రే వ్యాసార్యైరపర్యవసానవృత్తేర్యోగతుల్యత్వసమర్థనాత్, యోగస్య చరూఢిపూర్వకలక్షణా

లాపేక్షయా దౌర్బల్యస్య ప్రాగ్దా తదధికరణే మీమాంసకైస్సముద్ఘోషితత్వాత్, లక్షణాఽపేక్షయ జఘన్యత్వేఽప్యపర్యవసానవృత్తేరితి చేత్. ఉచ్యతే - సత్యం - ఉక్తం వ్యాపారాన్తరపర్యవసానవృత్తేర్యోగతౌల్యం. తథాపి నచిన్త్యాలక్షణాఽపేక్షయాపి దౌర్బల్యం - ప్రమాణాభావాత్. ప్రాగ్దాత్రధికరణే ప్రాగ్దాత్రశబ్దరూఢ్యర్థస్య బహుత్వాసమ్భవాత్ పాశసన్నిధివచనమపి ష్టితార్థపూర్వపక్షే * అదితిః పాశాన్ ప్రముమోక్త్వేతి పాశమన్త్రే బన్ధనసాధనస్య పాశశబ్దరూఢ్యర్థస్య - యౌగికార్థస్య వా అసమ్భవాత్ పాశానితి బహువచనస్యావివక్షితత్వేఽపి ప్రాగ్దాత్రపదయోగార్థస్య వా-ఽన్యార్థస్య వా బహుత్వసమ్భవాన్న బహువచనస్యావివక్షేయుక్తేత్యేతావన్మాత్రమేవ ప్రాగ్దాత్రనయసిద్ధం. నతు యోగాన్తస్య లక్షణాపేక్షయా దౌర్బల్యమపి. తతశ్చ యోగస్య లక్షణాఽపేక్షయా దౌర్బల్యాభావాత్ తత్తుల్యతయా అపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయా దౌర్బల్యం. తతశ్చ యోగార్థప్రతిబన్ధికాయా రూఢేరపగమే యోగార్థోన్మజ్జనస్యానివార్యతయా లక్షణాపేక్షయా యోగస్య ప్రాబల్యమేవ యుక్తం. అతఏవ వాజామన్త్రే భగవతా భాష్యకృతా నజాయత ఇత్యజేతి యోగ ఏవాశ్రితః - నతు పరరీత్యా ఛాగాదిరూఢికల్పనం. అతఏవ * జగద్వాచిత్వాదిత్యత్ర * యో వై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య చైతత్కర్మేత్యత్ర కర్మశబ్దస్య చలనాత్మకస్పన్దరూఢ్యర్థస్య * యథోక్తః కలహాయమానయోః యోగో లబ్ధాత్మేతి న్యాయమనుసృత్య కర్మశబ్దస్య క్రియత ఇతి కర్మేతి జగద్వాచిత్వమేవాశ్రితం. తథా అపశూద్రాధికరణేఽపి రూఢ్యర్థస్యానుపపత్తౌ శూద్రశబ్దస్య యోగ ఏవాశ్రితః. తతశ్చ లక్షణాఽపేక్షయా యోగస్య బలవత్త్వాన్నిరూఢత్వాదపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయా ప్రబలత్వమేవ. నను * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరిత్యత్రైవ వ్యాసార్యైః - తాత్పర్యలిఙ్గైః పరస్మిన్నపరత్వేన ప్రకరణే ప్రకృతచిదచిద్బ్రహ్మణాం బ్రహ్మపరత్వే చావశ్యమ్భావిని యోగార్థ ఏవాశ్రితః. యథా ఆకాశప్రాణశబ్దౌ. యత్ర తు చిదచిద్వాచిత్వేఽపి నిర్వాహః - తత్ర అపర్యవసానవృత్త్యా తచ్ఛరీరకపరత్వమితి వ్యవస్థాయా ఉక్తత్వాత్ చిదచిద్వాచిత్వే ఛన్దోవాచినో గాయత్రీశబ్దస్య గౌణ్యాశ్రయణాత్ అపర్యవసానవృత్త్యపేక్షయా యోగప్రాబల్యమేవ భాష్యకృదభిమతమితి ప్రతిభాతి చేత్. అస్తు యోగాపేక్షయా దౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః. తథాపి లక్షణాపేక్షయా ఽపర్యవసానవృత్తిః ప్రబలైవ. నను * ఛన్దోఽభిధానాదితి సూత్రే గాయత్రీశబ్దస్య భూతాదిపాదవ్యపదేశాది బ్రహ్మలిఙ్గైర్బ్రహ్మపరత్వేఽవశ్యమ్భావిని సతి యూపాగ్నిహోత్రే సాదృశ్యనిమిత్తయా ఽగ్నిహోత్రశబ్దస్యేవ చతుష్పాత్త్వలక్షణగాయత్రీసాదృశ్యనిమిత్తయా బ్రహ్మణి గాయత్రీశబ్దప్రయోగః. నచ వైదికశబ్దస్యైతాదృశగౌణవృత్త్యాశ్రయణమయుక్తమితి వాచ్యం - సంవర్గవిద్యాయాం * తేవా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతమితి వాయ్వగ్నిసూర్యచన్ద్రసలిలప్రాణవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనస్సు దశసు దశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ * సైషా విరాడన్నాదీతి ఛన్దోవాచి విరాట్ఛబ్దో గౌణ్యా ప్రయుజ్యమానో దృష్టః. ఏవం ఛన్దోఽభిధాయిగాయత్రీశబ్దస్య చతుష్పాత్త్వసాదృశ్యాత్ బ్రహ్మణి ప్రయోగ ఉపపన్న ఇత్యుక్తత్వాత్ గౌణీరూపలక్షణాపేక్షయా అపర్యవసానవృత్తేర్దౌర్బల్యమేవ సూత్రభాష్యకృదభిమతమితి ప్రతీయతే. యదిచాపర్యవసానవృత్తిర్గౌణీతః ప్రబలా - తర్హి తయా గాయత్ర్యవస్థబ్రహ్మపరత్వస్య సిద్ధేరనుకరణే గౌణీవృత్తిర్నాదర్తవ్యా స్యాదితి చేన్న - అపర్యవసానవృత్త్యా గాయత్రీశబ్దస్య గాయత్ర్యవస్థబ్రహ్మపరత్వే తస్య సర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేన కేవలబ్రహ్మణి గౌణ్యాశ్రయణస్యావశ్యకత్వాత్. నచ గాయత్ర్యవస్థత్వవేషేణ సర్వభూతాత్మత్వాద్యసమ్భవేఽపి బ్రహ్మస్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వం సమ్భవత్యేవ - అతఏవ దహరవిద్యాయాం హృదయావచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణస్తద్రూపేణ బాహ్యాకాశవైపుల్యాసమ్భవేఽపి స్వరూపేణ బాహ్యాకాశవైపుల్యం * యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి సన్దర్భే ప్రతిపాదితం సమ్భవతీత్యభ్యుపేతం. తథా - శాణ్డిల్యవిద్యాయాం * ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేరిత్యల్పత్వేన నిర్దిష్టస్య బ్రహ్మణః స్వరూపాభిప్రాయేణ * ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాదితి పృథివ్యాదిభ్యో జ్యాయస్త్వముక్తం. కింబహునా - సర్వాస్వల్పాయతనవిద్యాసు * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణన్యాయేన సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదీనాముపసంహర్తవ్యత్వాత్, తత్రతత్రాల్పాయతనస్యాపి బ్రహ్మణః స్వరూపేణానన్త్యమపి సమ్భవతీత్యనన్యోపాసనన్యాయాశ్రితత్వాత్. ఏవమత్రాపి గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నత్వవేషేణ సర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేఽపి స్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వసమ్భవాత్, అపర్యవసానవృత్త్యనుపపత్త్యభావాద్గాయత్రీశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణం తద్దౌర్బల్యకారితమేవేతి వాచ్యం - గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణః స్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వోపపాదనం క్లేశసాధ్యమిత్యభిప్రాయేణాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణసమ్భవాత్. అతఏవ * ఆకాశాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్త ఇత్యాదౌ ఆకాశశబ్దేఽపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణస్యేదమేవ బీజం. యది హ్యాకాశశబ్దస్తచ్ఛరీరకబ్రహ్మపరః - తదా తచ్ఛరీరకస్య జగత్కారణత్వాసమ్భవాత్ స్వరూపాభిప్రాయేణ జగత్కారణత్వం వాచ్యం స్యాత్. సచ క్లిష్ట ఇత్యేవాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణం - నతు యోగప్రాబల్యాదిత్యేవ రహస్యం. కించ - గాయత్రీశబ్దేన చతుష్పాత్త్వాదిధర్మకీర్తనస్య సాదృశ్యానుసన్ధానార్థత్వాభావే వైయర్థ్యప్రసఙ్గాచ్చ తత్ర గౌణ్యాశ్రయణం గాయత్రీశబ్దే - నతు గౌణ్యాః ప్రాబల్యాత్. అతో న గౌణ్యపేక్షయా దౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః. నన్వపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయా ప్రాబల్యే * క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీత్యత్ర * మాం- మదాత్మకం విద్ధీత్యర్థ ఇతి, తథా * బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేత్యత్ర * దేవం- దేవాత్మకమిత్యర్థ ఇత్యేవం బహుషు స్థలేషు ప్రత్యగాత్మశబ్దానామపర్యవసానవృత్తిమనాశ్రిత్య మాం దేవమిత్యాదిశబ్దానాం లక్షణాశ్రయణం నోపపద్యతే - అతోఽవసీయతే లక్షణా ఽపర్యవసానవృత్తేః ప్రబలేతి భాష్యకృదభిమత ఇతీతి చేత్. తస్యాన్యథానుపపత్త్యుక్తిరూపతయా వ్యుపపత్తేః. నను ముఖ్యార్థసమ్బన్ధేన తదపృథక్సిద్ధవిశేష్యస్య లక్షణయా ప్రతీత్యుపపత్తౌ న శక్తిః కల్ప్యా - అనన్యలభ్యస్యైవ శబ్దార్థత్వాదితి చేత్. నైవం- కల్పనాయాం పరముపాలమ్భః- సతు క్లృప్తస్థలే. ప్రకృతే చ జాతిగుణవాచినో నీలాదిశబ్దస్య పృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిత్వావచ్ఛేదేన విశేష్యవాచిత్వస్య క్లృప్తత్వాత్, తస్య సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాశ్రయే బ్రహ్మణి సర్వశబ్దవాచ్యత్వస్య ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యతయా, * వచసాం వాచ్యముత్తమం * నతాస్సు సర్వవచసాం ప్రతిష్ఠా యత్ర శాశ్వతీ * తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియ

త * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యపదేశో భాక్తస్తద్భావభావిత్వాదిత్యాదిభిః ర్విగ్రహాణాం సర్వనామశబ్దవాచ్యత్వస్య సిద్ధతయా, చ * తత్త్వమసీత్య స్యానుపపత్తిరితి వదన్తి. అత్ర తత్త్వమసీతి - తత్త్వంపదాభ్యాం సర్వజ్ఞత్వకించిజ్జ్ఞత్వోపలక్షితం చిన్మాత్రం లక్ష్యతే- అతశ్చ నాత్ర ఏవాన్యస్య శ్రుతిః స్సర్వస్య తాత్పర్యమితి న చ న్యూనపరే ప్రత్యుక్తాః - * సర్వజ్ఞం సర్వకర్తారం నారాయణమనామయం । సర్వోత్తమం జ్ఞాపయన్తి సుమహాతాత్పర్యతస్త్రయీ। సర్వే వేదాః సేతిహాసపురాణకాః। ప్రమాణానాం చ సర్వేషాం తదర్థం చాన్యతో వ్రతేత్ ఇతి తదీయవచనవిరోధాత్, తస్మాత్ శ్రుతేః ప్రత్యక్ష విరోధభయాభావేన తత్త్వంపదముఖ్యార్థయోరేవాభేదబోధనసమ్భవేన త్వంపదలక్ష్యస్వీకారాన్నా, త్రాభేదప్రతిపాదకత్వాత్ శ్రయణస్య నిర్మూలత్వాత్. వ్యాధకులసంవర్ధితరాజకుమారస్య వ్యాధభావభ్రాన్త్యపనయనాయ ప్రవృత్తే త్వం రాజకుమారోఽసీతి వాక్యే రాజకుమారపదే లక్షణాశ్రయణాభావేన అ పాపిజగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టవాచకే తత్పదే లక్షణాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాత్, త్వం రాజకుమారోఽసీతి వాక్యే విధేయరాజకుమారత్వేనాత్ర త్స్వర్యాభావే వ్యాధభావానుపపత్తివత్ విధేయభూతతచ్ఛబ్దార్థభూతజగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదిఘటితత్వ స్యాభావే పద్మస్వరోధిజీవధావాపమర్దాసమ్భవా, త్స్వ త్వాస్తాం తావత్. ప్రకృతమనుసరామః ఏవమేవ శ్వేతకేతుస్సుషుప్తికాలే ప్రజానాం సత్సమ్పత్తౌ సత్యామేవం సత్సమ్పన్నా ఇతి ప్రతీతిస్స్యాత్, నను వ్యాఘ్రాదీనాం నిద్రాపరవశాత్మనాం సుషుప్తాలీనానాం పునరుత్థితిశ్చ కస్స్యాత్, అతస్సుషుప్తౌ ప్రజానాం సత్సమ్పత్తిర్న శ్రద్ధేయేతి మన్వానమాహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) విశిష్య జ్ఞాపయత్విత్యుపితా శ్వేతకేతునా ప్రార్థితస్సన్ తథేత్యఙ్గీకృతవానిత్యర్థః ఏవం షణ్ణాం పరిమాణ్యధికరణానిలిఖ్యన్తే- ఉత్క్రాన్తిపాదే * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శ్రూయమాణా వాచో మనస్సమ్పత్తిః వాగ్వృత్తివిషయా - న తు వాగ్విష యా. వాచో మనః ప్రకృతికత్వాభావేన ప్రకృతిభూతే మనసి వాచస్స్వరూపేణ లయాసమ్భవాత్. న చ వాగగ్నేరప్యప్రకృతిభూతే మనసి సమ్పత్తిశ్శ్రూయమాణసమ్భవతీతి వాచ్యం - మనసిస్థితేపి వాగ్వ్యాపారాభావమాత్రేణ సమ్పద్యత ఇత్యుపపత్తేః, విద్యమానాయాస్తు వాచస్సాదాత్వికాభావస్యాప్యభా వే న సమ్పత్తిశ్రుతేరసమ్భవాదాస్యనాసమ్భవా, ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ. వాక్స్వరూపమేవ మనసి సమ్పద్యతే - వాగిన్ద్రి యోపరమేపి మనసః ప్రవృత్తిదర్శనాత్. * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శబ్దాచ్చ వాగేవ మనసి సమ్పద్యతే. యద్యపి మనసో వాక్ప్రకృతిత్వం నాస్తి- తథాప్యను పరతవ్యాపారేపి మనసి వాచ ఉపరతవ్యాపారత్వదర్శనాత్ వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యేవోచ్యతే. వృత్తిపక్షేపి సమ్పద్యత ఇత్యస్య గౌణత్వావశ్యమ్భా వాత్. తతశ్చ వాచో నిర్వ్యాపారతాహేతుభూతో మనసా సంయోగవిశేషస్సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. * అత ఏవ సర్వాణ్యను. యతో వాచో మనసా సంయోగమాత్రం సమ్పత్తిః - అత ఏవ * తస్మాదుపశాన్తతేజాః పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైరితి వాచ ఇవ సర్వేషామిన్ద్రియాణాం సమ్పత్తిశ్రుతిరపి తదనుక్త్యైవేత్యర్థ ఇతి స్థితం. తథా * మనః ప్రాణేఽత్ర మనోవృత్తేరేవ ప్రాణే అప్యయ ఉచ్యతే - మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తిష్వపి ప్రచు రప్రయోగసత్త్వాత్. న తు పూర్వోక్తరీత్యా సంయోగవిశేష స్సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే - * తన్మనః ప్రాణ ఉత్తరాత్. మనసో నిర్వ్యాపా రతాహేతుభూతః ప్రాణేన సంయోగవిశేష ఏవ ఇహాపి సమ్పత్తిశబ్దార్థః. అతశ్చ మన ఏవ ప్రాణే సమ్పద్యతే- * మనః ప్రాణ ఇత్యుత్తరవాక్యాదిత్య ర్థః. మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తిపరత్వేపి సమ్పత్తిశ్రుతేర్గౌణత్వావశ్యమ్భావేన మనశ్శబ్దస్య గౌణత్వాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి సిద్ధాన్తితం. తథా * ప్రాణస్తేజసీతి శ్రుతేః ప్రాణస్తేజసి సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః. సః- ఇన్ద్రియసహితః ప్రాణః అధ్యక్షే - జీవే సమ్పద్యతే- * ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి ప్రాణానాం జీవోపగమస్య, తేన సహోత్క్రాన్తేశ్చ శ్రవణాజ్జీవ ఏవ స మ్పద్యతే. గఙ్గాయాస్సంయుజ్య సాగరం గచ్ఛన్త్యాం యమునాయాం యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి ప్రయోగవజ్జీవద్వారా ప్రాణస్య తేజస్సమ్పత్త్యాపి * ప్రా ణస్తేజసీత్యుక్తిరుపపద్యతే న చ ప్రాణస్య తేజో ద్వారేణైవ జీవోపగమోఽస్త్వితి వాచ్యం - నిరర్థకస్య ప్రాణస్య తేజస్స్థితేరసమ్భవాదితి స్థితం. తథా * ప్రాణస్తేజసీతి జీవయుక్తస్య ప్రాణస్య తేజోమాత్ర ఏవ సమ్పత్తిశ్రవణాన్న సర్వభూతసమ్పత్తిరితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః. స జీవః ప్రా ణస్సంహితేషు సర్వేషు భూతేషు సమ్పద్యతే- * పృథివీమయ ఆపోమయస్తేజోమయ ఇతి నిశ్చరతో జీవస్య సర్వభూతమయత్వశ్రవణేన సర్వభూతసమ్పత్తేర్వ క్తవ్యత్వాత్. * నైకస్మిన్దర్శయతో హి. ఏకస్మిన్- తేజోమాత్రే న సమ్పద్యతే- * ఏకైకస్య భూతస్య కార్యాక్షమత్వం * అనేన జీవేనాత్మనాఽను ప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా । నాశక్నువన్ప్ర జాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః । సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః । మహదాద్యా విశేషాన్తా హ్యణ్డముత్పాదయన్తి తే ఇతి శ్రుతి స్మృతీ దర్శయత ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. తథా * తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యత్ర జీవపరిష్వక్తతేజశ్శబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం పరదేవతాసమ్పత్తౌ ప్రయోజ నాభావాత్ * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి శ్రుతిః స్తుతిమాత్రపరేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * తాని పరే తథా హ్యాహ. తాని- జీవసంసృష్టాని భూత సూక్ష్మాణి పరే- పరమాత్మని సమ్పద్యన్తే. కుతః. తథా హ్యాహ శ్రుతిః * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి. శ్రుతివశాచ్చ సుషుప్తిప్రళయయోరివ పరమాత్మ సమ్పత్తేః సుఖదుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమః ప్రయోజనత్వేన పరికల్ప్యత ఇతి స్థితం. తథా - నేయం పరమాత్మని జీవస్య సమ్పత్తిః ప్రాకృతలయవత్కార ణాపత్తిరూపైవ- సర్వాత్మనః సర్వోపాదానత్వాత్. న తు వాగాదేర్మనఆదిష్వివావిభాగమాత్రమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అవిభాగో వచనాత్. అత్రాపి పృథగ్భావానర్హసంసర్గవిశేషలక్షణావిభాగ ఏవ సమ్పత్తిశబ్దార్థః- * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యత్ర సతస్సమ్పద్యత ఇతి శబ్దస్యైవేహాప్యనుషజ్యమా నతయా అభిధానవైరూప్యాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః...................................... ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యథా సోమ్య మధు మధుకృతో నిస్తిష్ఠన్తి నానాత్యయానాం వృక్షాణాగ్ం రసాన్ సమవహారమేకతాగ్ం రసంగమయన్తి॥ ౧

తే యథా తత్ర న వివేకం లభన్తేఽముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మ్యముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మీత్యేవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సతి సమ్పద్య న విదుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి ౨

త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిగ్ంహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దగ్ంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి॥ 3

శం.— యత్పృచ్ఛస్యహన్యహని సత్సమ్పద్య న విదుస్సత్సమ్పన్నాఃస్మ ఇతి- తత్కస్మాదితి- అత్ర శృణు దృష్టాన్తం. యథా లోకే సోమ్య మధుకృతః- మధుకుర్వన్తీతి మధుకృతః- మధుకరమక్షికాః మధుని స్తిష్ఠన్తి- మధు నిష్పాదయన్తి తత్పరాస్సన్తః. కథం. నానాత్యయానాం-నానాగతీనాం నానాదిక్కాఖ్యానాం వృక్షాణాం రసాన్ సమవహారం- సమాహృత్యైకతాం- ఏకభావం మధుత్వేన రసాన్ గమయన్తి- మధుత్వమాపాదయన్తి. ౧

ఆ.— యథేత్యాదిదృష్టాన్తమవతారయతి (యత్పృచ్ఛసీతి) ప్రత్యహం సుషుప్తౌ సర్వాః ప్రజాస్సత్సమ్పద్య సత్సమ్పన్నాస్స్మ ఇతి యన్న విదుః- తదజ్ఞానం కస్మాత్కారణాదితి యన్మాం పృచ్ఛసి - తత్ర సుషుప్తావజ్ఞానే కారణభూతం దృష్టాన్తముచ్యమానం శృణు త్వమితి రాజనా. యథా దృష్టాన్తతః స్పష్టో భవతి- తథోచ్యత ఇత్యాహ (యథేతి) పునర్మధుపదం క్రియాపదేన సమ్బన్ధప్రదర్శనార్థం. మధుకృతాం మధు నిష్పాదకత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) నానాగతీనాం- నానాఫలానామిత్యేతత్. బహూనాం రసానాం కథమేకతేత్యాశఙ్క్యాహ (మధుత్వేనేతి) తదేవ స్పష్టయతి (మధుత్వమితి) ౧

రం.— (యథా సోమ్య మధు మధుకృతో నిస్తిష్ఠన్తి నానాత్యయానాం వృక్షాణాం రసాన్ సమవహారమేకతాం రసం గమయన్తి) యథా లోకే మధుకృతః - మధుమక్షికాః మధు నిస్తిష్ఠన్తి - నిష్పాదయన్తి. నానాత్యయానాం - నానాగతీనాం వృక్షాణాం రసాన్ సమాహృత్య మధుత్వేనైక్యం గమయన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— తే- రసాః యథా మధుత్వేనైకతాంగతాః తత్ర- మధుని వివేకం న లభన్తే. కథం. అముష్యాహం - ఆమ్రస్య పనసస్య వా వృక్షస్య రసోఽస్మీతి చ. యథా హి లోకే బహూనాం చేతనావతాం సమేతానాం ప్రాణినాం వివేకలాభో భవత్యముష్యాహం పుత్రో నప్తాఽస్మీతి, తే చ లబ్ధవివేకాస్సన్తో న సఙ్కీర్యన్తే,- న తథేహానేకప్రకారవృక్షరసానామపి మధురామ్లతిక్తకటుకాదీనాం మధుత్వేనైకతాంగతానాం మధురాదిభావేన వివేకో గృహ్యత ఇత్యభిప్రాయః. యథాఽయం దృష్టాన్త ఇతి. ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః అహన్యహని సతి సమ్పద్య- సుషుప్తకాలే మరణప్రళయయోశ్చ, న విదుః- న విజానీయుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి, సమ్పన్నా ఇతి, వా. ౨

ఆ.— తేయథేత్యాదిన్యాచష్టే (తే రసా ఇతి) ఉక్తమర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథా హీత్యాదినా) ఇహేతి ప్రకృతదృష్టాన్తోక్తిః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) ౨

రం.— (తే యథా తత్ర న వివేకం లభన్తే అముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మీత్యాది) తే చ- రసా మధుత్వేనైకతాంగతాః అముష్య వృక్షస్య- వకుళస్య వా- కుటజస్య వా- రసోఽస్మీతి యథా వివేకం న లభన్తే - ఏవమేవేమాః సర్వాః ప్రజాః సతి సమ్పన్నాస్సత్యః అహం దేవదత్తః - అహమముష్య పుత్రః- అధునా సతి సమ్పన్నా ఇతి వా- సమ్పత్స్యామహ ఇతి వా న జానన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— యస్మాచ్చైవమాత్మనస్సద్రూపతామజ్ఞాత్వైవ సత్సమ్పద్యన్తే- అత ఇహ లోకే యత్కర్మనిమిత్తాః యాం యాం జాతిం ప్రతిపన్నా ఆసుః వ్యాఘ్రాదీనాం వ్యాఘ్రోఽహం సింహోఽహమిత్యేవం - తే తత్కర్మజ్ఞానవాసనాఙ్కితాస్సన్తస్సత్ప్రవిష్టా అపి తద్భావేనైవ పునరాభవన్తి. పునస్సత ఆగత్య వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్యత్పూర్వమిహ లోకే భవన్తి- సమ్బభూవురిత్యర్థః. తదేవ పునరాగత్య భవన్తి. యుగసహస్రకోట్యన్తరితాపి సంసారిణో జన్తోర్యా పురా భావితా వాసనా- సా న నశ్యతీత్యర్థః. * యథా ప్రజ్ఞం హి సమ్భవా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. 3

ఆ.— రసానామచేతనత్వేన వివేకానర్హత్వాత్కథం చేతనావతామివ దృష్టాన్తతా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) ఏవం దర్శితోక్తరసదృష్టాన్తవశేన యావచ్చేతనానామపి సుషుప్త్యాదౌ జాడ్యాస్కన్దితతయా రసతుల్యత్వాత్తేషాం వివేకానర్హావస్థాపత్తిమాత్రే ప్రకృతముదాహరణమవిరుద్ధమితి భావః. సతా సమ్పన్నానామపి తత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారిణ ఇతి) 3

రం.— (త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి) అతః సుషుప్తేరుత్థితాశ్చ ప్రజాః స్వాపాత్పూర్వం యద్యద్భవన్తి- యే యే అభవన్, తే తే ఆభవన్తి- ఆగత్య భవన్తి. సుషుప్తేః ప్రాగ్వ్యాఘ్రాభిమానిస్థితాః సు

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

ఉ.— ఇమాః సోమ్య నద్యః పురస్తాత్ప్రాచ్యః స్యన్దన్తే పశ్చాత్ప్రతీచ్యస్తాః సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తి స సముద్ర ఏవ భవన్తి తా యథా తత్ర న విదురియమహమస్మీయమహమస్మీతి॥ ౧

ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహ ఇతి త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిగ్ంహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దగ్ంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి॥ ౨

మనుష్యస్యానన్తరమపి వ్యాఘ్రోఽహమిత్యభిమన్యమాన ఏవ భవతీత్యర్థః. పూర్వవాసనావాసిత ఏవోత్తిష్ఠతీతి యావత్. తతశ్చ దర్శనాసనాంతసుషుప్త్యనన్తరం పునరుత్థితివిరోధీతి భావః. ౩

శం.— తాః ప్రజా యస్మిన్ప్రవిశ్య పునరావిర్భవన్తి, యోఽసావితో నైవ సత్సత్యాత్మాభిసన్ధా అణుభావం సదాత్మానం ప్రవిశ్యాపావర్తన్తే, స య ఏషోఽణిమేత్యాది- వ్యాఖ్యాతం. యథా లోకే స్వకీయే గృహే సుప్త ఉత్థాయ గ్రామాన్తరం గతో జానాతి స్వగృహాదాగతోఽస్మీతి- ఏవం సత ఆగతోఽస్మీతి చ జన్తూనాం కస్మాద్విజ్ఞానం న భవతీతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్యుక్తస్తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా........................ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏషోఽణిమేత్యాద్యవతారయతి (తాః ప్రజా ఇతి) ఇతః- సద్విజ్ఞానరహితేభ్యస్సకాశాదితి యావత్. యదణుభావమితి యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. ప్రశ్నాన్తరం దృష్టాన్తబలాదుత్థాపయతి (యథేతి) సతోఽహమాగతోఽస్మీత్యుత్థితస్య జ్ఞానాభావం దృష్ట్వాన్తేనోపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యుక్త ఇతి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏషోఽణిమా) సః - పరమాత్మా అణిమా- అణుః. సూక్ష్మ ఇత్యర్థః. (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ఏవముక్తః శ్వేతకేతుః సుషుప్తిదశాయాం పరమాత్మని సమ్పన్నః స్వాపానన్తరం తత ఉత్థాయాగతశ్చేత్- ప్రాతర్గృహాదుత్థాయాగతస్య గృహాదాగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధానవత్ సత ఆగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాత్ నైతద్విప్రశ్నణీయమితి మన్యమాన ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణు తత్ర దృష్టాన్తం- యథా సోమ్యేమా నద్యః- గఙ్గాద్యాః పురస్తాత్- పూర్వాం దిశం ప్రతి ప్రాచ్యః - ప్రాగఞ్చనాః స్యన్దన్తే- స్రవన్తి. పశ్చాత్- ప్రతీచీం దిశం ప్రతి సిన్ధ్వాద్యాః ప్రతీచీమఞ్చన్తి - గచ్ఛన్తీతి ప్రతీచ్యః. తాః సముద్రాత్- అమ్భోనిధేర్జలధరైరాక్షిప్తాః పునర్వృష్టిరూపేణ పతితాః గఙ్గాదినదీరూపిణ్యః పునస్సముద్రం- అమ్భోనిధిమేవాపియన్తి. సముద్ర ఏవ భవన్తి. తాః- నద్యో యథా తత్ర- సముద్రే సముద్రాత్మనైకతాం గతాః న విదుః- న జానన్తీయం గఙ్గాఽహమస్మీ, యమునాఽహమస్మీతి, చ. ౧

ఆ.— ఆగమనావధ్యపరిజ్ఞానం తత్రేత్యుక్తం. ౧- ౨

రం.— (ఇమాస్సోమ్య నద్యః పురస్తాత్ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే పశ్చాదుదీచ్యః తాస్సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తీత్యాది) యథా గఙ్గాద్యా నద్యః ప్రాచ్యః - పూర్వదిక్ప్రస్థితాః ప్రాఙ్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి. ప్రతీచ్యః- పశ్చాద్దేశ ప్రవృత్తాస్సిన్ధ్వాద్యా నద్యః పశ్చాన్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి. పునశ్చ తాః సముద్రాత్సముద్రం గచ్ఛన్తి- సముద్రపర్యన్తదేశాత్సముద్రమధ్యం గత్వా సముద్రేణైకీభూతాస్సత్యః ఇయం- గఙ్గాఽహమస్మి ఇయం- యమునాఽహమస్మీ, త్యేవం ప్రత్యభిజ్ఞాతుమసమర్థా భవన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాః యస్మాత్సతి సమ్పద్య న విదుః- తస్మాత్సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహే ఆగతా ఇతి వా. (త ఇహ వ్యాఘ్ర ఇత్యాది) సమానమన్యత్. ౨

రం.— (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సత ఆగమ్య న విదురిత్యాది) తథా సుప్తోత్థితా అపి సత ఉత్థితా ఆగతా ఇతి న ప్రత్యభిజ్ఞాతుం సమర్థా భవన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఉ.— అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్య యో మూలేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేద్యో మధ్యేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేద్యోఽగ్రేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేత్స ఏష జీవేనాత్మనానుప్రభూతః పేపీయమానో మోదమానస్తిష్ఠతి॥ ౧

తస్య యదేకాꣳ శాఖాం జీవో జహాత్యథ సా శుష్యతి ద్వితీయాం జహాత్యథ సా శుష్యతి తృతీయాం జహాత్యథ సా శుష్యతి సర్వం జహాతి సర్వః శుష్యత్యేవమేవ ఖలు సోమ్య విద్ధీతి హోవాచ॥ ౨

శం.— దృష్టం లోకే [illegible] స్వగేహే [illegible] ... కారణభావం ప్రత్యాగతస్య ... [illegible] ... భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రత్యాగతానాం [illegible] (పృథగితి) [illegible] ... కారణభావం [illegible] ... జీవతి నాశశఙ్కా [illegible] ... (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఇత్థం బోధితేన శ్వేతకేతునా — నను సుషుప్తౌ [illegible] ... కదాపి పూర్వజన్మస్మరణాభావాజ్జీవస్య దేహావినాశః [illegible] ... [illegible] ... ఏతచ్ఛఙ్కానిరాకరణం క్రియతే — [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... అతో న సుషుప్తౌ [illegible] ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణు [illegible] ... మహతః — అనేకశాఖాదియుక్తస్య. అస్యేతి — [illegible] దృష్టాన్తం దర్శయన్నాహ. యో మూలేఽభ్యాహన్యాత్పరశ్వాదినా — సకృన్నైవ మ్రియతే [illegible] జీవన్నేవ భవతి. తదా రసం స్రవేత్. తథా — యో మధ్యేఽభ్యాహన్యాత్ — జీవన్స్రవేత్. తథా — యోఽగ్రేఽభ్యాహన్యాత్ — జీవన్స్రవేత్. స ఏషః — వృక్ష ఇదానీం జీవేనాత్మనాఽనుప్రభూతః — అనువ్యాప్తః, పేపీయమానః — అత్యర్థం పిబన్నుదకం, భౌమాంశ్చ రసాన్మూలైర్గృహ్ణన్, మోదమానః — హర్షం ప్రాప్నువంస్తిష్ఠతి. ౧

ఆ.— జీవస్య నాశాభావం వక్తుముదాహరణాన్తరమాహ (శృణ్వితి) ౧

రం.— (అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్య యో మూలేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేదిత్యాది) అనేకశాఖాయుక్తస్య వృక్షస్య [illegible] మూలే వా మధ్యే వా అగ్రే వా పరశ్వాదినాఽభ్యాహన్యాత్ — తదా జీవన్నేవ రసం స్రవతి. [illegible] రసస్రవణరూపకార్యాజ్జీవాత్మాఽనుమీయతే [illegible] మూలైరుదకం పిబన్ తత్ప్రియః సుఖాదికం చానుభవంస్తిష్ఠతీత్యర్థః. ౧

శం.— తస్యాస్య యదేకాం శాఖాం — రోగగ్రస్తామాహతాం వా జీవో జహాతి — ఉపసంహరతి శాఖాయాం ప్రసృతమాత్మాంశం, అథ సా శుష్యతి. వాఙ్మనఃప్రాణకరణగ్రామానుప్రవిష్టో హి జీవ ఇతి తదుపసంహారే చోపసంహ్రియతే. జీవేన చ ప్రాణయుక్తేనాశితం పీతం చ రసతాం గతం జీవచ్ఛరీరం వృక్షం చ వర్ధయద్రసరూపేణ జీవస్య సద్భావే లిఙ్గం భవతి. అశితపీతాభ్యాం హి దేహే జీవస్తిష్ఠతి — తే చాశితపీతే జీవకర్మానుసారిణీ ఇతి. తస్య వృక్షస్యైకాఙ్గవైకల్యనిమిత్తం కర్మ యదోపస్థితం భవతి — తదా జీవ ఏకాం శాఖాం జహాతి — శాఖాయా ఆత్మానముపసంహరతి. అథ — తదా సా — శాఖా శుష్యతి. జీవస్థి

ఉ.— జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠక ఏకాదశఃఖణ్డః.

తినిమిత్తో రసో జీవకర్మాక్షిప్తో జీవోపసంహారేణ తిష్ఠతి- రసాపగమే చ శాఖా శోషముపైతి. తథా- సర్వం వృక్షమేవ యదాఽయం జహాతి- తదా సర్వోఽపి వృక్షశ్శుష్యతి. వృక్షస్య రసస్రవణశోషణాదిలిఙ్గాజ్జీవత్త్వం. దృష్టాన్తశ్రుతేశ్చ చేతనావన్తః స్థావరా ఇతి- బౌద్ధకాణాదమతమచేతనాః స్థావరా ఇత్యేతదసారమితి దర్శితం భవతి. యథాఽస్మిన్ వృక్షదృష్టాన్తే దర్శితం- జీవేన యుక్తో వృక్షోఽశుష్కో రసపానాదియుక్తో జీవతీత్యుచ్యతే, తదపేతశ్చ మ్రియత ఇత్యుచ్యతే,. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య విద్ధీతి హోవాచ. ౨

ఆ.— నను రోగగ్రస్తాయాం వాతోపహతాయాం వా శాఖాయాం ప్రాణోపసంహారేచ్ఛయా జీవోపసంహారస్స్యాదితి - తత్రాహ (వాగితి) నను వృక్షే జీవస్య సర్వాఙ్గవ్యాపిత్వాత్తత్రోపసంహారానుపసంహారావయుక్తౌ- తత్రాహ శ్రుతిస్యస్య స్వరూపత్వం - అత ఆహ (జీవేనచేతి) రసరూపేణ- వర్ధయదిలిఙ్గస్య వృక్షశరీరే జీవస్య సత్త్వే కిమిత్యసౌ కదాచిత్తదీయామేకాం శాఖాం జహాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యేతి) జీవోపసంహారే కిమితి శాఖా శుష్యతి- తత్రాహ (జీవస్థితీతి) జీవస్య స్థితిర్నిమిత్తం యస్యేతి విగ్రహః. తథా - శాఖాయా ముక్తప్రకారేణైతయా వల్. యత్తు వైశేషికనైనాశికాభ్యాం స్థావరాణాం నిర్జీవత్వమచేతనత్వముక్తం- తదేతన్నిరస్తమిత్యాహ (వృక్షస్యేతి) ఆదిశబ్దో వృద్ధిరోహాదిసఙ్గ్రహార్థః. * స ఏష జీవేనాత్మనానుప్రభూత ఇతి దృష్టాన్తశ్రుతిః. శ్రుతదృష్టాన్తేన వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ౨

రం.— (తస్య యదేకాం శాఖాం జీవో జహాత్యథ సా శుష్యతీత్యాది) ఏవమాయుర్మూలాగ్రం వ్యాప్య వర్తమానో జీవః యది కాలకర్మవశాదస్యైకం ప్రదేశం త్యజతి- స స ప్రదేశశ్శుష్యతి. ఏవమేవ సర్వం జహాతి యది- తత్సర్వం శుష్యతి. తతశ్చ యథా ఏకైకశాఖాశోషో న జీవనాశకృతః - అపి తు జీవసఙ్కోచకృతః- ప్రదేశాన్తరే జీవస్య సత్త్వేన నాశాసమ్భవాత్. ఏవమేవ సర్వశోషోఽపి త్యాగకృత ఏవ- న తు జీవనాశకృత ఇత్యర్థః. ౨

శం.— జీవాపేతం- జీవవియుక్తం వావ కిలేదం శరీరం మ్రియతే- న జీవో మ్రియత ఇతి. కార్యశేషే చ సుప్తోత్థితస్య మమేదం కార్యశేషమపరిసమాప్తమితి స్మృత్వా సమాపనదర్శనాత్. జాతమాత్రాణాం చ జన్తూనాం స్తన్యాభిలాషభయాదిదర్శనాచ్చాతీతజన్మాన్తరానుభూతస్తనపానదుఃఖానుభవస్మృతిర్గమ్యతే. అగ్నిహోత్రాదీనాం చ కర్మణామర్థవత్త్వాన్న జీవో మ్రియత ఇతి. (స య ఏషోఽణిమేత్యాది) సమానం. కథం పునరిదం పృథివ్యాది నామరూపవజ్జగదత్యన్తసూక్ష్మాత్ సద్రూపాన్నామరూపరహితాత్సతో జాయత ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథాఽస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠక ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జీవస్య సుషుప్తే నాశాభావే హేత్వన్తరమాహ (కార్యశేషే చేతి) తస్మిన్ సతి సుషుప్తోత్థితస్య పునరుత్థితస్య కార్యస్య శేషాస్మీయ క్రియా కర్మణి - తదిదం మమాసమాప్తమితి స్మృత్వా తస్య సమాపనదర్శనాన్న స్వాపే జీవో నశ్యతీత్యర్థః. మరణకాలేఽపి తన్నాశాభావే హేత్వన్తరమాహ (జాతమాత్రాణామితి) అన్యత్స్పష్టమిత్యుచ్యతే. ద్వితీయోఽవధారణే జీవస్య ప్రలయాదావవినాశే కారణాన్తరమాహ (అగ్నిహోత్రాదీనామితి) ఇతిశబ్దో జీవస్య నిత్యత్వోపసంహారార్థః. యదుక్తం * స మూలాస్సోమ్యేత్యాది - తత్ర చోదయతి (కథం పునరితి) విలక్షణయోర్న కార్యకారణత్వమితి శఙ్క్యమానం ప్రతిబోధయితుముత్తరవాక్యముపాదత్తే (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠక ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇత్యాది) అతో మనుష్యాదిష్వపి జీవత్యాగకృతం దేహస్య మరణం. న జీవస్య మరణం- తథా సతి కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్. అతస్సుషుప్తిమరణదశాయాం సత్సమ్పత్తావపి న జీవవినాశ ఇతి సిద్ధమితి భావః. శిష్టం స్పష్టం.ఏవం బోధితేన శ్వేతకేతునా అణిమ్నస్సచ్ఛబ్దితస్య రూపస్పర్శాదిహీనస్య వివిధస్థావరజఙ్గమాదియుక్తానేకబ్రహ్మాణ్డహేతుత్వం న శ్రద్ధేయమితి మన్యమానేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థితస్తథాఽస్త్విత్యువాచేత్యర్థః. వ్యాసార్యైస్తు * జ్యోఽతఏవేత్యధికరణే * అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్యేతి వృక్షశబ్దేన శరీరం నిర్దిశ్యత ఇత్యుక్తం. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠక ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— §న్యగ్రోధఫలమత ఆహరేతీదం భగవ ఇతి భిన్ధీతి భిన్నం భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీత్యణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాసామఙ్గైకాం భిన్ధీతి భిన్నా భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీతి న కిఞ్చన భగవ ఇతి ౧

తగ్ం హోవాచ యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయస ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి॥ ౨

శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యేతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ……………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

శం.— యద్యేతత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- అతః- అస్మాన్మహతో న్యగ్రోధాత్ఫలమేకమాహర ఇత్యుక్తస్తథా చకార సః. ఇదం భగవ ఉపాహృతం ఫలమితి దర్శితవన్తం ప్రత్యాహ- ఫలం భిన్ధీతి. భిన్నమిత్యాహేతరః. తమాహ పితా- కిమత్ర పశ్యసీతి. ఇత్యుక్త ఆహ- అణ్వ్యః - అణుతరా ఇవేమా ధానాః- బీజాని పశ్యామి భగవ ఇతి. ఆసాం- ధానానామేకాం- ధానామఙ్గ- హే వత్స భిన్ధీత్యుక్త ఆహ- భిన్నా భగవ ఇతి యది భిన్నా ధానా- తస్యాం భిన్నాయాం కిం పశ్యసీత్యుక్త ఆహ- న కిఞ్చన పశ్యామి భగవ ఇతి ౧

ఆ.— స్థూలస్య కార్యస్య సూక్ష్మముఖ్యకారణత్వోపపాదనముచ్యతే. * అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్యేతి ప్రకృతం వృక్షం పరామృశతి (అత ఇతి) ౧

రం.— (న్యగ్రోధఫలమత ఆహరేతీదం భగవ ఇతి) న్యగ్రోధఫలమిత ఆహరేత్యాచార్యేణోక్తః శ్వేతకేతురిదం భగవ ఇత్యానీతవానిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కిమత్ర - ఫలే పశ్యసీతి పిత్రోక్తః పుత్రః అణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాహ. ఇమాః బీజాన్యణూన్యేవ పశ్యామీత్యర్థః. ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారార్థః. శిష్టం స్పష్టార్థం. ౧

శం.— తం పుత్రం హోవాచ. వటధానాయాం భిన్నాయాం యం వటబీజాణిమానం హే సోమ్య ఏతం న నిభాలయసే - న పశ్యసి. తథాఽప్యేతస్య వై కిల సోమ్య ఏష మహాన్న్యగ్రోధో బీజస్యాణిమ్నః- సూక్ష్మస్యాదృశ్యమానస్య కార్యభూతః స్థూలశాఖాస్కన్ధఫలపలాశవాంస్తిష్ఠతి. ఉత్పన్నస్తిష్ఠతి వర్ధతే చేత్యర్థః. ౨

ఆ.— యమేతమణిమానం న పశ్యసి- ఏతస్యాణిమ్నో బీజస్యేతి సమ్బన్ధః. (తథాపీతి) అత్యన్తాణుత్వాదదర్శనేఽపీత్యర్థః. ౨

రం.— (తం హోవాచ) ఏవముక్తవన్తం పుత్రం పితోవాచేత్యర్థః. ఉక్తమేవాహ (యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయసే) హే సోమ్య, యమేతం వటబీజాణిమానం న నిభాలయసే- న పశ్యసి కిమిత్యర్థః. (ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి) ఏష మహాన్న్యగ్రోధః ఏతస్యైవైషోఽణిమ్నః కార్యతయా తిష్ఠతీత్యర్థః. ౨

శం.— అతః శ్రద్ధత్స్వ సోమ్య సత ఏవాణిమ్నః స్థూలం నామరూపాదిమత్కార్యం జగదుత్పన్నమితి. యద్యపి న్యాయాగమాభ్యాం నిర్ధారితోఽర్థస్తథైవేత్యవగమ్యతే - తథాఽప్యత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేషు బాహ్యవిషయాసక్తమనసః స్వభావప్రవృత్తస్యాసత్యాం గురుతరాయాం శ్రద్ధాయాం దురవగమత్వం స్యాదిత్యాహ- శ్రద్ధత్స్వేతి. శ్రద్ధాయాం తు సత్యాం మనసః సమాధానం బుభుత్సితేఽర్థే భవేత్. తతశ్చ తదర్థావగతిః- * అన్యత్ర మనా అభూవమిత్యాదిశ్రుతేః. (స య ఇత్యాది) ఉక్తార్థం. యది తత్సజ్జగతో మూలం - కస్మాన్నోపలభ్యత ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన మా - మాం భగవాన్భూయ ఏవ విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ……………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్యన్తసూక్ష్మాద్బీజాదత్యన్తస్థూలస్య వృక్షస్యోత్పత్త్యుపలమ్భాదిత్యర్థః. * సన్మూలాః సోమ్యేత్యాదిశ్రుత్యా * వృక్షస్యేవ తిష్ఠత్యాదిశ్రుత్యా చ జగతః సత్కార్యత్వే సిద్ధే శ్రద్ధామన్తరేణాపి తన్నిశ్చయసమ్భవాత్కిమితి శ్వేతకేతుః శ్రద్ధత్స్వేత్యపి త్రాస్యత ఇతి చేత్తత్రాహ (యద్యపీతి) సత్యామపి శ్రద్ధాయాం కథం బాహ్యవిషయాసక్తమనసోఽత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేష్వవగమః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధాయాం త్వితి) మనసః సమాధానశబ్దార్థమ్ బుభుత్సితస్యార్థస్యావగతిరిత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (అన్యత్రేతి) ప్రత్యక్షతోఽనుపలభ్యమానత్వాన్నాస్తీతి మన్వానస్య శఙ్క్యతే (యదీతి) అనుపలభ్యమానస్యాపి సత్త్వమాశఙ్క్యాహ (ఇత్యేతదితి) అప్రత్యక్షస్యాపి జగన్మూలస్యాస్తిత్వం ప్రతిపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తథేతి) … … … … … … … … … … … … … … … … ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

---

§ ఫలమత ఆహరేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— లవణమేతదుదకేఽవధాయాథ మా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార తగ్ం హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద యథా విలీనమేవాఙ్గ ॥ ౧

¶అస్యాన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమితి మధ్యాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యభిప్రాస్యైతదథ మోపసీదథా ఇతి తద్ధ తథా చకార తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతే తగ్ం హోవాచాత్ర వావ కిల సత్సోమ్య న నిభాలయసేఽత్రైవ కిలేతి ॥ ౨

రం.— (శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యేతి స య ఏషోఽణిమేత్యాది) అతోఽణోరపి సచ్ఛబ్దితాత్ పరిదృశ్యమానస్య స్థూలస్య ప్రపఞ్చస్యోత్పత్తిరుపపద్యత ఇత్యస్మిన్నర్థే శ్రద్ధా కర్తవ్యేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) అనుపలభ్యమానస్య సచ్ఛబ్దితం శ్రద్ధేయమితి మన్యమానః స్నేహభరేణాఽపి విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థితస్తథేత్యుక్తవానిత్యర్థః.......... ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— విద్యమానమపి వస్తు నోపలభ్యతే- ప్రకారాన్తరేణ తూపలభ్యత ఇత్యేతస్మిన్నర్థే దృష్టాన్తం. యది చేమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- పిణ్డరూపం లవణమేతత్ ఘటశరావాదిగత ఉదకేఽవధాయ- ప్రక్షిప్యాథ మా- మాం శ్వః ప్రాతరుపసీదథాః - ఉపగచ్ఛేథా ఇతి. స హ పిత్రోక్తమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛన్ తథా చకార. తం హోవాచ పరేద్యుః ప్రాతః. యల్లవణం దోషా- రాత్రౌ ఉదకేఽవాధాః- నిక్షిప్తవానసి. అఙ్గ- హే వత్స. తదాహర. ఇత్యుక్తస్తల్లవణమాజిహీర్షుర్హ- కిలావమృశ్యోదకే న వివేద- న విజ్ఞాతవాన్. యథా తల్లవణం విద్యమానమప్యప్సు విలీనం- సంశ్లిష్టమభూత్. యథా విలీనం లవణం న వేత్థ- తథాపి తచ్చక్షుషా స్పర్శనేన చ పిణ్డరూపం లవణమగృహ్యమాణం విద్యత ఏవాప్సు- ఉపలభ్యతే చోపాయాన్తరేణేత్యేతత్ పుత్రం ప్రత్యాయయితుమిచ్ఛన్నాహ- అఙ్గ. ౧

ఆ.— నోపలభ్యతే- స్వేన ప్రకారేణేతి శేషః. ఇతీమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుం యదీచ్ఛసి - తర్హి దృష్టాన్తమత్ర శృణ్విత్యాహ- యదీత్యాదినా. రాత్రౌ తల్లవణమాసన్నపర్శ్యమథశబ్దార్థః. జగన్మూలం స్వతోఽప్రత్యక్షమపి ప్రత్యక్షముపాయాన్తరేణాపి శ్రోతుర్భావోఽర్థః. తం ప్రత్యక్షీచికీర్షుర్ఘటాదావుదకేపిణ్డరూపం లవణం రాత్రౌ ప్రక్షిప్య తదవ్యయానన్తరం ప్రాతఃకాలే పిత్రా సమీపే శ్వేతకేతురాగతవానిత్యాహ (స హేతి) యథా తత్- పిణ్డరూపం లవణం ప్రక్షేపాత్ ప్రాగభూత్- తథా న విజ్ఞాతవానితి సమ్బన్ధః. ఉదకే ప్రక్షిప్తం లవణం విమృశ్యాపి న జ్ఞాయతే చేత్- అసదేవ తర్హి తదిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యమానమపీతి) కిమితి చక్షుషా స్పర్శనేన వా నోపలభ్యతే- తత్రాహ (అప్స్వితి) కథం తర్హి విద్యమానత్వమవగతం- తత్రాహ (యథేతి) యద్యపి పిణ్డరూపం లవణముదకే క్షిప్తమవమృశ్యాపి చక్షుస్స్పర్శనాభ్యాం సత్త్వం వేత్థ- తథాపి తత్ర విద్యత ఏవ - యతస్తాభ్యామగృహ్యమాణమపి శ్రోత్రాదిభిరుపాయాన్తరేణోపలభ్యత ఇత్యేతమర్థం పుత్రం ప్రత్యాయయితుముత్తరం వాక్యమిత్యర్థః. యథాశబ్దో యద్యపీత్యర్థే. ౧

రం.— (లవణమేతదుదకేఽవధాయాథ మా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార) రాత్రౌ లవణం జలేఽవధాయ- ప్రక్షిప్య ప్రాతస్సమీపమాగచ్ఛేతి గురుణోక్తః శ్వేతకేతుః తథా చకారేత్యర్థః. (తం హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద) దోషా- రాత్రౌ యల్లవణముదకేఽవాధాః- ప్రక్షిప్తవానసి. తదఙ్గాధునా ఆహరేతి పితోవాచ. ఇత్యుక్తః పుత్రః విమృశ్య న జ్ఞాతవానిత్యర్థః. అథ పితోవాచ (యథా విలీనమేవాఙ్గ) యథా లవణమపి విలీనం సచ్చక్షుషా త్వచా వా నోపలభ్యతే - ఏవం సదాత్మస్వరూపమపీతి భావః. ౧

శం.— అస్య- ఉదకస్యాన్తాత్ - ఉపరి గృహీత్వా ఆచామేత్యుక్త్వా పుత్రం తథా కృతవన్తమువాచ- కథమితి. ఇతర ఆహ - లవణం స్వాదుత ఇతి. తథా- మధ్యాదుదకస్య గృహీత్వా ఆచామేతి. కథమితి. లవణమితి. తథా- అన్తాత్- అధోదేశాద్గృహీత్వా ఆచామేతి. కథమితి. లవణమితి. యద్యేవమభిప్రాస్య- పరిత్యజ్యైతదుదకమాచమ్యాథ మోపసీదథా ఇతి. తద్ధ తథా చకార - లవణం పరిత్యజ్య పితృసమీపమాజగామేత్యర్థః. ఇదం వచనం బ్రువన్ - తత్- లవణం తస్మిన్నేవోదకే యన్మయా రాత్రౌ క్షిప్తం - శశ్వత్ - నిత్యం సంవర్తతే - విద్యమానమేవ సత్ సమ్యగ్వర్తత ఇతి. ఏవముక్తవన్తం హోవాచ పితా. యథేదం లవణం దర్శనస్పర్శనాభ్యాం పూర్వం గృహీతం పునరుదకే విలీనం తాభ్యామగృహ్యమాణమపి విద్యత ఏవ- ఉపాయాన్తరేణ జిహ్వయోపలభ్యమానత్వాత్. ఏవమేవాత్రైవ- అస్మిన్నేవ తేజోఽబన్నాదికార్యే శుఙ్గే దేహే. వావ కిలేతి- ఆచార్యోపదేశస్మరణప్రదర్శనార్థౌ. సత్ తేజోఽబన్నాదిశుఙ్గకారణం వటబీజాణిమవద్విద్యమానమేవేన్ద్రియైర్నోపలభసే- న నిభాలయసే. యథాఽత్రైవ - ఉదకే. దర్శనస్పర్శనాభ్యామనుపలభ్యమానం లవణం విద్యమానమేవ జిహ్వయోపలబ్ధవానసి - ఏవమేవాత్రైవ కిల విద్యమానం సజ్జగన్మూలముపాయాన్తరేణ లవణమివ తదుపలప్స్యస ఇతి వాక్యశేషః. ౨

ఆ.— తద్ధేత్యాది వ్యాచష్టే (లవణమితి) సంవర్తత ఇతి- ఇదం వచనం బ్రువన్నాజగామేతి సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తిక

¶ అథాస్యాదావాచామేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— యథా సోమ్య పురుషం గన్ధారేభ్యోఽభినద్ధాక్షమానీయ తం తతోఽతిజనే విసృజేత్స యథా తత్ర ప్రాఙ్వోదఙ్వాధరాఙ్వా ప్రత్యఙ్వా ప్రధ్మాయీతాభినద్ధాక్ష ఆనీతోఽభినద్ధాక్షో విసృష్టః॥ ౧

మాహ (ఇత్యేవముక్తవన్తమిత్యాదినా) సతో జగన్మూలస్యాస్తిత్వే హేతుత్వాంతత్వాయాఽఽకథముపగమ్యత ఆహ (నావకిరేతి) అత్ర నావేత్యాదినాఽత్రైవకిలేత్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య స్వయమేవ దర్శయతి (యథాఽత్రేత్యాదినా) ౨

రం.— ఏవం చక్షుషా త్వచాప్య గ్రాహ్యస్యాపి లవణస్య జిహ్వాయాం సత్త్వేనావగతిప్రకారం దర్శయతి (అథాస్యాన్తాదాచామేతి కథమితిలవణమితి) అస్య- జలస్య ఆన్తే- మూలప్రదేశే ఉద్ధృత్య తదాచామేత్యర్థః. పిత్వా కథం తత్ ఆచమ్యైవ నరం కథమితిపృష్టో లవణమిత్యుక్తవానిత్యర్థః. (మధ్యాదాచామేతి కథమితిలవణమిత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. (అభిప్రాస్యైతదథ మోపసీదథా ఇతి తద్ధ తథా చకార) ఏతదభిప్రాస్య- పరిత్యజ్య మత్సమీపమాగచ్ఛేత్యుక్తః పుత్రస్తథా చకారేత్యర్థః (తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతే తం హోవాచ అత్ర వావ కిల సత్సోమ్య న నిభాలయసేఽత్రైవ కిలేతి) తత్- లవణం శశ్వత్- సర్వదా సమ్యగ్వర్తత ఇత్యుక్తవన్తం శిష్యం ప్రతి పితా హోవాచ. కిమితి. రసనేన్ద్రియేణోపలభ్యమానమపి యథా వస్తుతస్స దేవ లవణం యథా చక్షుషా త్వచా వా నోపలభసే- ఏవమేవాత్రైవ జగత్యన్తరాత్మతయా ఆగమాచార్యోపదేశాదినావగన్తుం యోగ్యమేవ సత్ప్రదిష్టం బ్రహ్మాత్రైవ కిలేతి గన్ధతిసన్నిధౌ వర్తమానం లయనే- ద్రష్టుం న శక్నోషి న పశ్యసీత్యర్థః. ౨

శం.— (స య ఇత్యాది) సమానం. యద్యేవం లవణమివ వదిన్ద్రియైరనుపలభ్యమానమపి జగన్మూలం సదుపాయాన్తరేణోపలబ్ధుం శక్యతే- యదుపలమ్భాత్కృతార్థస్స్యాం, అనుపలమ్భాచ్చాకృతార్థస్స్యామహం, - తస్యోపలబ్ధౌ క ఉపాయ ఇత్యేతద్భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్యుక్తస్సన్. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉపాయాన్తరజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి (య స్త్వేవమితి) తస్మిన్- తదైక్యస్యాఖ్యాతత్వాత్తస్యేత్యాదినా సమ్బన్ధః. సతో మూలస్య సత్త్వేఽనుపలమ్భసాధనాన్యాహ (యదుపలమ్భాదితి) బుభుత్సితముపాయముపదిశ్య యియుక్తుస్తత్రగన్ధమపాదత్తే (తథేతి) ... ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) తస్మిన్సర్వవ్యాపిని సచ్ఛబ్దితస్యావగత్యుపాయం దృష్టాన్తేన ప్రదర్శయేతి ప్రార్థిత ఆచార్యస్తథాస్త్విత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యథా లోకే హే సోమ్య. పురుషం యం కంచిద్గన్ధారేభ్యః- జనపదేభ్యోఽభినద్ధాక్షం- బద్ధచక్షుషమానీయ ద్రవ్యహర్తా తస్కరస్తమభినద్ధాక్షమేవ బద్ధహస్తమరణ్యే తతోఽప్యతిజనే- అతిగతజనే. అత్యన్తవిగతజనే దేశే విసృజేత్. స తత్ర దిగ్భ్రమోపేతో యథా ప్రాఙ్వా- ప్రాఙ్ముఖః ప్రాఙ్ముఖో వేత్యర్థః. తథా- ఉదఙ్వా. అధరాఙ్వా- ప్రత్యఙ్వా. ప్రధ్మాయీత- శబ్దం కుర్యాత్. విక్రోశేత్ అభినద్ధాక్షోఽహం గన్ధారేభ్యస్తస్కరేణానీతోఽభినద్ధాక్ష ఏవ విసృష్ట ఇతి. ౧

ఆ.— యథాఽయముపాయశ్శక్యో జ్ఞాతుం - తథా లోకే ప్రసిద్ధం దృష్టాన్తమిత్యాహ (యథేతి) తమేవ దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే. (హే సోమ్యేతి) యథా దిగ్భ్రమోపేతో యత్కిఞ్చిద్దిగభిముఖో విక్రోశతి - తథా స తత్ర విజనే దేశే శబ్దం కుర్యాదితి సమ్బన్ధః. ప్రాఙ్ఇత్యస్యార్థమాహ (ప్రాగఞ్చన ఇతి) తస్యైవ వివక్షితమర్థం కథయతి (ప్రాఙ్ముఖ ఇతి) వక్ష్యమాణప్రకారైర్వికల్పార్థో వాశబ్దః. ౧

రం.— (యథా సోమ్య పురుషం గన్ధారేభ్యోఽభినద్ధాక్షమానీయ తం తతోఽతిజనే విసృజేదిత్యాది) హే సోమ్య. యథా లోకే గన్ధారేభ్యః- జనపదేభ్యః అభినద్ధాక్షం- పినద్ధచక్షుషం కంచిత్పురుషం చోరో గృహీత్వా అతిజనే- విజనే విసృజేద్యది- స దిగ్భ్రమోపేతః ప్రాఙ్ముఖో వోదఙ్ముఖో వా అధోముఖో వా అభినద్ధాక్ష ఏవ చోరైరానీతోఽభినద్ధాక్ష ఏవ విసృష్టోఽహమితి ప్రధ్మాయీత- విక్రోశేతేత్యర్థః. ౧

ఉ.— తస్య యథాభినహనం ప్రముచ్య ప్రబ్రూయాదేతాం దిశం గన్ధారా ఏతాం దిశం వ్రజేతి స గ్రామాద్గ్రామం పృచ్ఛన్పణ్డితో మేధావీ గన్ధారానేవోపసంపద్యేతైవమేవేహాచార్యవాన్పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సంపత్స్య ఇతి॥ ౨

శం.— ఏవం విక్రోశతస్తస్య యథాఽభినహనం - యథాబన్ధనం ప్రముచ్య - ముక్త్వా కారుణికః కశ్చిదేతాం దిశం - ఉత్తరతో గన్ధారా ఏతాం దిశం వ్రజేతి ప్రబ్రూయాత్ స ఏవం కారుణికేన బన్ధనాన్మోక్షితో గ్రామాద్గ్రామాన్తరం పృచ్ఛన్ పణ్డితః - ఉపదేశవాన్, మేధావీ - పరోపదిష్టగ్రామప్రవేశమార్గావధారణసమర్థః సన్ గన్ధారానేవోపసంపద్యేత నేతరో మూఢమతిర్దేశాన్తరదర్శనతృష్ణో వా యథాఽయం దృష్టాన్తో వర్ణితః - స్వవిషయేభ్యో గన్ధారేభ్యః పురుషస్తస్కరైరభినద్ధాక్షోఽవివేకో దిఙ్మూఢోఽశనాయాపిపాసాదివాన్ వ్యాఘ్రతస్కరాద్యనేకభయానర్థవ్రాతయుతమరణ్యం ప్రవేశితో దుఃఖార్తో విక్రోశన్ బన్ధనేభ్యో ముముక్షుస్తిష్ఠతి - స కథంచిదేవ కారుణికేన కేనచిన్మోక్షితః స్వదేశాన్ గన్ధారానేవాపన్నో నిర్వృతః సుఖ్యభూత్. తథా - ఏవమేవ సతో జగదాత్మస్వరూపాత్తేజోఽబన్నాదిమయం దేహారణ్యం వాతపిత్తకఫరుధిరమేదోమాంసాస్థిమజ్జాశుక్రకృమిమూత్రపురీషవచ్ఛీతోష్ణాద్యనేకద్వన్ద్వదుఃఖవచ్చేదం మోహపటాభినద్ధాక్షో భార్యాపుత్రమిత్రపశుబన్ధ్వాదిదృష్టాదృష్టానేకవిషయతృష్ణాపాశితః పుణ్యాపుణ్యాదితస్కరైః ప్రవేశితోఽహమముష్య పుత్రో, మమైతే బాన్ధవాః, సుఖ్యహం, దుఃఖీ, మూఢః, పణ్డితో, ధార్మికో, బన్ధువాన్, జాతో, మృతో, జీర్ణః, పాపీ, పుత్రో మే మృతో, ధనం మే నష్టం, హా హతోఽస్మి, కథం జీవిష్యామి, కా మే గతిః, కిం మే త్రాణమిత్యేవమనేకశతసహస్రానర్థజాలవాన్ విక్రోశన్ కథంచిదేవ పుణ్యాతిశయాత్ పరమకారుణికం కంచిత్సద్బ్రహ్మాత్మవిదం విముక్తబన్ధనం బ్రహ్మిష్ఠం యదా ఆసాదయతి - తేన చ బ్రహ్మవిదా కారుణ్యాద్దర్శితసంసారవిషయదోషదర్శనమార్గో విరక్తః సంసారవిషయేభ్యో నాసి త్వం సంసార్యముష్య పుత్రత్వాదిధర్మవాన్. కిం తర్హి. సద్యత్ - తత్త్వమసీత్యవిద్యామోహపటాభినహనాన్మోక్షితో గన్ధారపురుషవచ్చ స్వం సదాత్మానముపసంపద్య సుఖీ నిర్వృతః స్యాదిత్యేతమేవార్థమాహ (ఆచార్యవాన్పురుషో వేదేతి) తస్యాస్యైవమాచార్యవతో ముక్తావిద్యాభినహనస్య తావదేవ - తావానేవ కాలశ్చిరం - క్షేపః. సదాత్మస్వరూపసంపత్తేరితి వాక్యశేషః. కియాన్ కాలశ్చిరమితి. ఉచ్యతే - యావన్న విమోక్ష్యే - న విమోక్ష్యత ఇత్యేతత్పురుషవ్యత్యయేన, సామర్థ్యాత్. యేన కర్మణా శరీరమారబ్ధం - తస్యోపభోగేన క్షయాద్దేహపాతో యావదిత్యర్థః. అథ - తదైవ సత్సంపత్స్యత ఇతి పూర్వవత్. న హి దేహమోక్షస్య సత్సంపత్తేశ్చ కాలభేదోఽస్తి - యేనాథశబ్ద ఆనన్తర్యార్థః స్యాత్. నను యథా సద్విజ్ఞానానన్తరమేవ దేహపాతః సత్సంపత్తిశ్చ న భవతి కర్మశేషవశాత్ - తథాఽప్రవృత్తఫలాని ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేర్జన్మాన్తరసఞ్చితాన్యపి కర్మాణి సన్తీతి తత్ఫలోపభోగార్థం పతితేఽస్మిన్ శరీరే శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం. ఉత్పన్నే చ జ్ఞానే యావజ్జీవం విహితాని ప్రతిషిద్ధాని వా కర్మాణి కరోత్యేవేతి తత్ఫలోపభోగార్థం చావశ్యం శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం. తతశ్చ కర్మాణి - తతః శరీరాన్తరమితి జ్ఞానానర్థక్యం - కర్మణాం ఫలవత్త్వాత్. అథ ప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి న బ్రహ్మజ్ఞానేన క్షీయన్తే - అకర్తృత్వాత్ - ప్రవృత్తఫలకర్మవదిత్యుక్తం. తత్ర జ్ఞానాన్మోక్షస్సర్వకర్మక్షీణత్వే కో హేతుః. జ్ఞానవతః క్షీయన్తే కర్మాణి - తదా జ్ఞానప్రాప్తిసమకాలమేవ జ్ఞానస్య సత్సంపత్తిహేతుత్వాన్మోక్షః స్యాదితి శరీరపాతః స్యాత్. తథా చాచార్యాభావ ఇత్యాచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యనుపపత్తిః, జ్ఞానాన్మోక్షాభావప్రసఙ్గశ్చ. దేశాన్తరప్రాప్త్యుపాయజ్ఞానవదనైకాన్తికఫలత్వం వా జ్ఞానస్య. న - తత్కర్మణాం ప్రవృత్తాప్రవృత్తఫలత్వవిశేషోపపత్తేః. యదుక్తమప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం ధ్రువఫలవత్త్వాద్బ్రహ్మవిదః శరీరపాతే శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యమప్రవృత్తకర్మఫలోపభోగార్థమితి - ఏతదసత్ - విదుషః *తస్య తావదేవ చిరమితి శ్రుతేః ప్రామాణ్యాత్. నను *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీత్యాదిశ్రుతేరపి ప్రామాణ్యమేవ. సత్యమేవం - తథాపి ప్రవృత్తఫలానామప్రవృత్తఫలానాం చ కర్మణామస్తి విశేషః. కథం. యాని ప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి, యైర్విద్వచ్ఛరీరమారబ్ధం,- తేషాముపభోగేనైవ క్షయః. యథాఽఽరబ్ధవేగస్య లక్ష్యముక్తేష్వాదేర్వేగక్షయాదేవ స్థితిః - న తు లక్ష్యవేధసమకాలమేవ ప్రయోజనం నాస్తీతి - తద్వత్. అన్యాని త్వప్రవృత్తఫలానీహ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ కృతాని వా క్రియమాణాని వా, అతీతజన్మాన్తరకృతాని చాఽప్రవృత్తఫలాని, జ్ఞానేన దహ్యన్తే ప్రాయశ్చిత్తేనేవ - *జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేఽర్జునేతి స్మృతేశ్చ. *క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణీతి చాథర్వణే. అతో బ్రహ్మవిదో జీవనాదిప్రయోజనాభావేఽపి ప్రవృత్తఫలానాం కర్మణామవశ్యమేవ ఫలోపభోగః స్యాదితి తస్య తావదేవ చిరమితి యుక్తమేవోక్తం యథోక్తదోషచోదనానుపపత్తిః. జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ బ్రహ్మవిదః కర్మాభావమవోచామ *బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యత్ర - తచ్చ స్మర్తుమర్హసి. ౨

ఆ.— యథాబన్ధనం - బన్ధనమనుసృత్యేతి యావత్. పణ్డితో మేధావీతి విశేషణద్వయస్య వ్యావర్త్యం దర్శయతి (నేతర ఇతి) వ్యాఖ్యాతం దృష్టాన్తం సోపస్కారమనువదతి (యథేత్యాదినా) దార్ష్టాన్తికం వ్యాచష్టే (ఏవమితి) ఆదిశబ్దేన వాయ్వాకాశౌ గృహ్యేతే. మయడ్వికారార్థః. దేహారణ్యస్యానేకానర్థసఙ్కటత్వం కథయతి (వాతేతి) శీతోష్ణాదీత్యాదిపదేన రాగద్వేషాదిద్వన్ద్వం సఙ్గృహీతం. తేనానేకేన ద్వన్ద్వేన జాతం దుఃఖం. తద్వదేవమిదం - దేహారణ్యమిత్యర్థః. బన్ధ్వాదీత్యాదిశబ్దో మిత్రక్షేత్రాదివిషయః. పుణ్యాపుణ్యాదీత్యాదిపదమవిద్యాకామవాసనాసఙ్గ్రహార్థం. దేహారణ్యం ప్రవిష్టస్య జన్తోర్విక్రోశనప్రకారం సకారణం సూచయతి (అహమిత్యాదినా) తస్య సదా దుఃఖిత్వే కాదాచిత్కం వారయతి (కథంచిదేవేతి) ఆప్తతో బ్రహ్మనిష్ఠత్వమాత్రేణ ముక్తబన్ధనత్వాసిద్ధేర్విశినష్టి (బ్రహ్మిష్ఠమితి) యదా ఆసాదయతి - తదా సుఖీ స్యాదిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సంసారవిషయదోషదర్శనం - అనిత్యదుఃఖత్వాదిజ్ఞానం. తస్య మార్గః - వివేకః. స యస్యాచార్యేణ దర్శితో విద్యాతః - స దర్శితసం

సారవిషయదోషదర్శనమూర్తః ఆచార్యేణ సాధనచతుష్టయసమ్పన్నస్యాధికారిణః సంసారాన్మోక్షః తత్ప్రకారం దర్శయతి (వా సేతి) యద్యపి వాక్యార్థజ్ఞానే వాక్యమేవోపాయః తథాప్యాచార్యోపదేశజనితాలోకయదర్శనాద్గురూపదేశోఽపి గత్యన్తరవాక్యార్థజ్ఞానే ప్రథమోపాయః. ఉపదేశమాత్రాద్వ్యుత్పన్నావగన్తృవాక్యార్థధీః తస్య ప్రమాణాద్యసమ్భావనాసరసనసమర్థో విచారో మేధావిత్వేనవిహితః - తస్య ప్రజ్ఞాలోకయవతః ప్రయోగాదితి వాక్యం. పురుషస్య స్వయమే హేతుమాహ (సాఽపూర్వాదితి) అన్యద్యపదేఽపి సత్యుపపన్నప్రయోగానుపపత్తిరాహేతి స్థిత్యనుపపత్తేరిత్యర్థః. యావదిత్యాదివాక్యాత్సంస్పష్టయతి (యోనేతి) పూర్వవదితి సామర్థ్యాత్పురుషవ్యయంలభయతి. అథ కస్య తస్య తేన మోక్షో న సర్వమపర్యోత్థితస్యేతి కాలక్షేపస్తేనా (సహీతి) అథసమ్పన్నస్య దేహాన్తప్రాప్తిపర్యన్తం ముక్తావకాశ ఇతి (నస్యేతి) అపవృత్తఫలానీతి వదేత్. ఉత్పన్నే చేదపకారోఽపి స్యాత్. ఓం తానికర్మాణి బ్రహ్మజ్ఞానేనైవనశ్యన్తి కర్మత్వాత్ - ప్రవృత్తఫలం కర్మవదిత్యర్థః. క్షీయన్తే చాస్యకర్మాణి జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణీత్యాది శ్రుతిస్మృతివిరోధాత్ కాలాన్తరే చ సదృశ్యత ఇతి శఙ్క్యతే (అథేతి) అత్ర ప్రసఙ్గాన్న శ్రుతిన ప్రత్యక్షేణార్థాపత్త్యా ఉపాహరతి (తదేతి) జ్ఞానస్యాప్రవృత్తఫలకర్మక్షయాపత్తౌ న దర్శయతి (దేశాన్తరేతి) యథా గ్రామప్రాప్త్యుపాయోఽయం దేశాన్తరస్థో వేదజ్ఞానే సత్యసత్యన్తరాయే కస్యచిదేవ గ్రామప్రాప్తిర్భవతి - సర్వస్య నరాయయవస్యాప్రాప్తిర్యథా - తథా సముత్పన్నజ్ఞానస్యాపి కస్యచిదేవ భోగేన క్షీణకర్మాశయస్య మోక్షః - సజ్ఞానమాత్రాదిత్యనియమఫలస్య స్మృతేః. కిమత్ర హేతోః ప్రయోజకత్వం పరస్మిన్నర్థే (సకర్మణామితి) సద్విధవాక్యమేవ ప్రసఙ్గాయ న్యాయోపన్యాసం స్ఫుటయతి (యమకర్మితి) తత్రహేతుమాహ (విగుణ ఇతి) ప్రమాణాత్ - దేహాన్తరప్రాప్తిద్వారోధప్రసక్తాదితి శేషః. శ్రుత్యన్తరమాహ (నస్వేతి) తథా చానారబ్ధకర్మకర్మణః పూర్వదేహే నరకాదిర్వ్యవధానమితి భావః. అత్రాపి శఙ్కాముపస్థాపయతి (సత్యమేవమితి) తస్మిన్నుపదేశే న నరకాదిప్రాప్తిసంసారప్రసఙ్గః. నేత్యాహ (యథాపీతి) నిశేషమపి వాక్యార్థద్వారా నిశ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రవృత్తఫలత్వేన వాస్ఫుటయతి (ఘేతి) ఉత్పన్నజ్ఞానస్యైవాస్య (యథేతి) అత్యన్తవేగః - భేదసం. తత్ప్రయోగాల్పవేష్ఠ్యే దేహాన్తరం గతిప్రయోజనం నాస్తీతి స్థితికస్య ముక్తిశ్చ. తస్మాదారబ్ధవేగస్య ప్రతిబన్ధేన వేగనాశాదిస్థితస్య క్షణవేగం దేహపాతే సిద్ధ్యతి. ఉక్తదృష్టాన్తద్వారా దేహపాతానివృత్తిర్భోగఫలానాం నిర్విశేషతాసిద్ధః. కిం చ భోగేన యోగేన తస్య పుణ్యాపుణ్యాదిక్షయః. ప్రవృత్తఫలాభ్యోఽప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం విశేషమాహ (అన్యానీతి) నచాప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం ప్రతిబన్ధోఽప్రసిద్ధః. తథావిధస్యైవ పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తేనైవ ప్రతిబన్ధోపయోగాదిత్యాహ (ప్రాయశ్చిత్తేనేతి) అరబ్ధఫలానామనారబ్ధానాం కర్మణాం జ్ఞానాగ్నినా శ్రుతిస్మృతిదర్శయతి (జ్ఞానాగ్నిరిత్యాదినా) ప్రవృత్తాప్రవృత్తఫలయోః కర్మణోర్విశేషమాహ (అత ఇతి) జీవనాదిత్యాదిశబ్దేన పుత్రాదిగ్రహణం యత్ప్రవృత్తఫలత్వేదేశ్యాదివ్యవహారాదారబ్ధకర్మణాం ఫలభోగేఽపి శ్రేయోఽన్యదితి సమ్పన్నః. యదుక్తం ప్రారబ్ధకర్మణాం భోగాదేవక్షయః - తత్ర ఉపన్యస్తేత్యాదినా సంచితక్షయంసప్రపఞ్చితముక్తం - అవ్యక్తమపేక్షత్వాయనో క్షయస్య దోషస్య సర్వస్యశరీరపాతాదిక్షణస్యాశ్రజ్ఞానపరిత్యుపసంహరతి (ఇతీతి) అస్యైవార్థస్య స్మృతిస్థితిసమ్పన్నః. ఉపదేశేపి జ్ఞానేయుక్తిజ్ఞానవిహితాని ప్రతిషిద్ధాని కరోత్యేవ - తత్రాహ (జ్ఞానోత్పత్తేరితి) ప్ర
రం — (తస్య యథాఽభినహనం ప్రముచ్య ప్రబ్రూయాదేతాం దిశం గన్ధారానేతాం దిశం వ్రజేత్యాది) యథా కశ్చిత్ పురుషః తస్యాభినహనం బన్ధనం ముక్త్వా ఉత్తరతో గన్ధారానస్తి అతోఽపి ఏతాం దిశం - ఉత్తరాం వ్రజేతి ప్రబ్రూయాత్ స పణ్డితో మేధావీ గ్రామాద్గ్రామాన్తరం పృచ్ఛన్నుపదిష్టమార్గః మేధావీ ఉక్తార్థావధారణశీలః సన్ గన్ధారానేవ పునరభిసమ్పద్యేత - ప్రాప్నుయాత్ ఏవమేవేహాచార్యవాన్ పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి) ఏవమాచార్యోపదేశేన బ్రహ్మాత్మకత్వమసి - అత నదాప్యశిక్షితోఽయమాత్మా సమస్తస్యాస్య జగతోపదిష్టస్వాత్మకత్వమనుసన్ధత్తే. తస్య - ఏతావదనుసన్ధానవతః తావదేవ చిరం - తావానేవ విలమ్బః యావన్నారబ్ధకర్మశరీరాన్నవిమోక్ష్యతే. అథ - తదనన్తరం తు సద్బ్రహ్మసమ్పత్స్యత ఇత్యర్థః. సమ్పద్యేత పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. కేచిత్తు తస్య తావదేవచిరమిత్యేతస్యైవ వ్యాఖ్యానమ్. తస్య ముక్తానాం నేవనిరీక్ష్య - యావన్న విమోక్ష్యే. అత్ర పరం బ్రహ్మసమ్పత్స్య ఇత్యుపాసకస్యానుసన్ధానప్రకారోఽనేన వాక్యేనోచ్యత ఇతి వదన్తి నను యావన్న విమోక్ష్యే ఇత్యుపాసకత్వం కథమితి చేత్ ఉచ్యతే - మోక్ష ఇత్యుపాసకస్యాత్మా శుద్ధత్వాకారోపాస్యమవిద్యాయాం ఉత్తరయదాఽస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యాదినా దేహత్యాగప్రకారకథనాత్. అన్యత్ర చ శరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణ - అశరీరం వావసన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి శ్రుత్యా చ దేహం పునస్సమ్పన్నే తేత్యాదిస్మరణాచ్చ, ఛాన్దోగ్యాద్యుపనిషత్సు అవగమ్యతే. అథ సమ్పత్స్య ఇత్యత్ర ఉపాసకాన్తరకర్మశేషోఽయం సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీత్యాదివాక్యానన్తరం పఠనాత్ బ్రహ్మైవ సమ్పత్స్యత ఇత్యవగమ్యతే. ఉత్తరాఖణ్డే కాయేనేవ వివరణప్రకారేణ దేహమోక్షబ్రహ్మసమ్పత్తికథనాచ్చ వాక్యమిదం. ఏవమేవ వ్యాసార్యైః తస్మిన్ తస్య మోక్షోపదేశాదిత్యత్రోక్తం. సచ ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యత్ర వేదేత్యస్య సర్వజ్ఞానమాత్రపరత్వం శఙ్క్యం - వేదాన్తేషు నిత్యోపాసనావ్యతిరేకేణ ప్రయోగాత్, వాక్యజ్ఞానమాత్రేణ మోక్షస్య బుద్ధ్యై ముక్తిస్మృతిశ్రుతిప్రతిషిద్ధత్వాదిప్రమాణప్రతిషిద్ధత్వాచ్చ విదిధాతురుపాసనావాచ్యేవ. ఏవమస్యామపి ఉపనిషది శ్రుతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమిత్యవిజ్ఞానశబ్దశ్రవణాత్, తస్య చ శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాదినా చ ఉపాసనారూపత్వమవశ్యమాశ్రయణీయం. వ్యాసార్యైస్తు ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేతి ఆచార్యవత్తాఫలత్వేన ప్రతిపాదితార్థవిశేషవేదనవచనం తదర్థస్యానుసన్ధేయత్వే లిఙ్గమితి వాక్యార్థజ్ఞానవాచినఏవ వేదేత్యస్యానుసన్ధానాక్షేపకత్వముక్తం. చతుర్థాధ్యాయే సర్వోపాస్యానాం ప్రదాయ తద్ఇతి సర్వశబ్దప్రదాహ

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

ఉ.— పురుషగ్ం సోమ్యోపతాపినం జ్ఞాతయః పర్యుపాసతే జానాసి మాం జానాసి మామితి తస్య యావన్న వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం తావజ్జానాతి॥ ౧

అథ యదాఽస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామథ న జానాతి॥ ౨

శ్రవణాచ్చ శ్రోతుస్తస్య ప్రపన్నస్య సర్వకర్మణాం నాశః. దేహస్థితిస్తు దత్తఫలానామారబ్ధానామేవ కర్మణాం సామర్థ్యాదుపపద్యత ఇతి ప్రతిపాద్యతే- * ఆరబ్ధకార్యేష్వేవ తు పూర్వోక్తపక్షే. విద్యోత్పత్తేః ప్రాక్ సంచితానామనారబ్ధకార్యేష్వేవ సుకృతదుష్కృతేష్వేతన్నశ్యతః- సత్త్వార్థకార్యే- * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి శరీరపాతనిమిత్తావధి శ్రవణాద్యావచ్ఛరీరధారణం ప్రారబ్ధకర్మానువృత్తేరవశ్యంభావాత్, కర్మవ్యతిరిక్తస్య దేహధారకసంస్కారస్య సద్భావే ప్రమాణాభావాత్, ఉక్తం చ తథా భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సమ్పద్యత ఇత్యత్ర, * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి విద్యారమ్భకశరీరపాతపర్యన్తమేవ తస్య ఫలావాప్తిః శ్రవణాత్ ప్రారబ్ధయోః పుణ్యపాపకర్మణోరస్త్యేవ విద్యారమ్భకశరీరావసానే భవత్యేవ మోక్ష ఇతి ప్రతిపాద్యతే- భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సమ్పద్యతే. ఉక్తం చ పూర్వపక్షే. ఇతరే- అనారబ్ధకార్యపుణ్యపాపే భోగేన క్షపయిత్వైవ బ్రహ్మ సమ్పద్యతే. తే చ ప్రారబ్ధపుణ్యపాపే విద్యారమ్భకశరీరమాత్రోపభోగ్యఫలే చేత్- విద్యారమ్భకశరీరావసానే బ్రహ్మ సమ్పద్యతే. అనేకశరీరభోగ్యఫలే చేత్- తదవసానే సమ్పద్యతే. భోగైకనాశ్యత్వాత్ ప్రారబ్ధకర్మణోః. * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి సత్త్వశుద్ధి మోక్ష ఇత్యుచ్యతే- అచిరాద్దేహారమ్భకకర్మవినాశే సతి ప్రతిపాదితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨

రం.— (స య ఇత్యాది) ఉక్తార్థం. ఆచార్యవాన్ యేన క్రమేణ సమ్పద్యతే- తం క్రమం శ్రుత్వా శ్వేతకేతుర్భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జ్ఞానస్యానర్థక్యం- అవిద్యాతత్కార్యనివర్తనేన సత్సమ్పత్తిహేతుత్వాత్. నాప్యనైకాన్తికఫలత్వం- అనన్తరాయభావాదిత్యుక్తం. ఇదానీమర్చిరాదిమార్గస్యాప్యభావాత్- అత్రైవావిద్యానివృత్తిమాత్రేణ సత్సమ్పత్తిరిత్యాశఙ్క్య (ఆచార్యవానితి) సంశయానస్య సమ్యగర్థావగమార్థం వాక్యమవతారయతి (తథేతి) 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) ఉక్తోఽర్థః. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) నను దేహవియోగానన్తరం బ్రహ్మసమ్పత్తిరిత్యయుక్తం- దేవోఽహం మనుష్యోఽహమిత్యభిమానస్య శరీరాపగమే సుపరతత్వాయోగాత్ తదాత్మభావిత్వేన దేవాదిశరీరసమ్బన్ధస్యాపి యావదాత్మభావిత్వాత్. అతో దేహరాహిత్యే సతి జీవినో బ్రహ్మసమ్పత్తిరపి సన్దిగ్ధేతి మన్వానేన శ్వేతకేతునా భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థిత ఉద్దాలక ఆహేత్యర్థః. 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పురుషం హే సోమ్య ఉపతాపినం- జ్వరాద్యుపతాపవన్తం జ్ఞాతయః- బాన్ధవాః పరివార్యోపాసతే ముమూర్షుం- జానాసి మాం తవ పితరం పుత్రం భ్రాతరం వేతి పృచ్ఛన్తః. తస్య- ముమూర్షోర్యావన్న వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే, మనః ప్రాణే, ప్రాణస్తేజసి, తేజః పరస్యాం దేవతాయాం, మిత్యేతదుక్తార్థం. అథ్రాప్యసద్వంశామ్. ౧

రం.— (పురుషం సోమ్యోపతాపినం జ్ఞాతయః పర్యుపాసతే జానాసి మాం జానాసి మామితి తస్య యావన్న వాఙ్మనసీత్యాది) హే సోమ్య, ఉపతాపినం- మరణవేదనార్తం పురుషం బన్ధవో మాం జానాసి కిం- మాం జానాసి కిమిత్యనుపృచ్ఛన్తః పరితస్తిష్ఠన్తి. స తు ముమూర్షుః పూర్వోక్తసత్సమ్పత్తిపర్యన్తం తాన్ జానాతీత్యర్థః. ౧

శం.— సంసారిణో యో మరణక్రమః స ఏవాయం విదుషోఽపి సత్సమ్పత్తిక్రమ ఇత్యేతదాహ- పరస్యాం దేవతాయాం తేజసి సమ్పన్నేఽథ న జానాతి. అవిద్వాంస్తు తత ఉత్థాయ ప్రాగ్భావితం వ్యాఘ్రాదిభావం దేవమనుష్యాదిభావం వా విశతి. విద్వాంస్తు శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానదీప

ఉ.— స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ………………………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

పురుషగ్ం సోమ్యోత హస్తగృహీతమానయన్త్యపహార్షీత్ స్తేయమకార్షీత్పరశుమస్మై తపతేతి స యది తస్య కర్తా భవతి తత ఏవానృతమాత్మానం కురుతే సోఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమన్తర్ధాయ పరశుం తప్తం ప్రతిగృహ్ణాతి స దహ్యతేఽథ హన్యతే॥ ౧

ప్రకారాన్తరం సద్బ్రహ్మాత్మాజ్ఞానం [illegible] ఆస్థైర్యం [illegible] ఇత్యాదినా [illegible] దృష్టాన్తేన [illegible] ఉపపద్యతే [illegible] అవిద్యాకామ [illegible] ౧

ఆ.— [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] (అన్యత్ర) [illegible] (సహోవాచ) [illegible] (అవిద్వాన్) [illegible] (పర్యాప్తకామస్య) [illegible] (నదీ) [illegible] ఇత్యర్థః. ౧

రం.— (అథ య ఏషోఽన్తర్ [illegible] ఇత్యాది) [illegible] ౧

శం.— (స య ఇత్యాది) [illegible] వర్తతేఽవిద్వాన్, నిత్య [illegible] కారణం [illegible] భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. ………………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— [illegible] - సత్సమ్పన్నత్వాత్ - [illegible] విశేషవిజ్ఞానా [illegible] - విశేషవిజ్ఞానాభావాత్ - [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) … … … ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (స య ఏషోఽణిమా) [illegible] (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) [illegible] శ్వేతకేతునా భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి [illegible] ………………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణు యథా సోమ్య. పురుషం చౌర్యకర్మణి [illegible] హస్తగృహీతం - బద్ధహస్తమానయన్తి రాజపురుషాః. కిం కృతవానయమితి పృష్టాశ్చాహుః - అపహార్షీద్ధనమస్యాయం. తే [illegible] - [illegible] బన్ధనమర్హతి - అన్యథా దత్తేపి [illegible] బన్ధన ప్రసక్తాత్. ఇత్యుక్తాః పునరాహుః (స్తేయమకార్షీత్) [illegible] తే [illegible] తేనాహం [illegible] స్తైతి. తే చాహుస్సద్భిర్యాపోతాః - స్తేయమకార్షీత్ [illegible] తస్మై [illegible] పరశుమస్మై తపతేతి - శోధయత్వాత్మానమితి. స యది తు

అథ యది తస్యాకర్తా భవతి తత ఏవ సత్యమాత్మానం కురుతే స సత్యాభిసన్ధస్సత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయ పరశుం తప్తం ప్రతిగృహ్ణాతి స న దహ్యతేఽథ ముచ్యతే॥ ౨

స యథా తత్ర నాదాహ్యేతైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది షష్ఠప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

స్య- స్తైన్యస్య కర్తా భవతి, బహిశ్చాపహ్నుతే,- స ఏవం భూతస్తత ఏవానృతం- అన్యథా భూతం సన్తమన్యథా ఆత్మానం కురుతే. స తథాఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమన్తర్ధాయ - వ్యవహితం కృత్వా పరశుం తప్తం మోహాత్ప్రతిగృహ్ణాతి - స దహ్యతే. అథ హన్యతే రాజపురుషైః స్వకృతేనానృతాభిసన్ధిదోషేణ. ౧

ఆ.— నిగ్రహాయ పరీక్షణాయ - పరీక్షాద్వారేణ నిగ్రహార్థమితి యావత్. అపహరణమాత్రేణ బన్ధనే ప్రతిగృహీయురపి బన్ధనప్రసక్తౌ సత్యాం తన్మాత్రం బన్ధనకారణమిత్యాహ (అన్యథేతి) తత ఏవ- అనృతాభిసన్ధత్వాదేవేత్యర్థః. ౧

రం.— *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యమితి సత్యభూతం సదాత్మత్వమనుసన్ధానస్యైవానర్థనివృత్తిః- స తు ప్రకృత్యాత్మత్వలక్షణాసత్యానుసన్ధాననిష్ఠస్యానర్థపరిహార ఇత్యాహ (పురుషం సోమ్యోత హస్తగృహీతమానయన్త్యపహార్షీత్స్తేయమకార్షీత్పరశుమస్మై తపతేతి) హే సోమ్య. లోకే రాజపురుషాః హస్తే పురుషం గృహీత్వా ఆనయన్తి. కోఽపరాధోఽనేన కృత ఇతి పరైః పృష్టాస్సన్తః అపహారం కృతవాన్, చౌర్యరూపేణాపహారం కృతవాన్. అపహృత్య చాపహ్నుతే. అత ఏతస్య శోధనార్థం పరశుం - అయస్సిణ్డమస్మై తపతేతి వదన్త ఆనయన్తీత్యర్థః. (స యది తస్య కర్తా భవతి తత ఏవానృతమాత్మానం కురుతే సోఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమిత్యాది) స-హస్తగృహీతః పురుషః నమయా ద్రవ్యమపహృతమితి ద్రవ్యాపహారమపహ్నువానః యద్యపహారస్య కర్తా స్యాత్ - తదా అసత్యప్రతిజ్ఞత్వాత్ స్వాత్మానమనృతం కరోతి. అనృతాభిసన్ధస్సన్ తప్తం పరశుం రాజపురుషార్పితం హస్తేన ప్రతిగృహ్ణాతి. తతస్స దహ్యతే, రాజపురుషైర్హన్యతే, చేత్యర్థః. ౧

శం.— అథ యది తస్య- కర్మణోఽకర్తా భవతి - తత ఏవ సత్యమాత్మానం కురుతే. స తయా స్తైన్యాకర్తృతయా ఆత్మానమన్తర్ధాయ పరశుం తప్తం ప్రతిగృహ్ణాతి. సత్యాభిసన్ధస్సన్న దహ్యతే సత్యవ్యవధానాత్. అథ ముచ్యతే చ మృషాభియోక్తృభ్యః. తప్తపరశుహస్తతలసంయోగస్య తుల్యత్వేఽపి స్తేయకర్త్రకర్త్రోరనృతాభిసన్ధో దహ్యతే- న తు సత్యాభిసన్ధః. ౨

ఆ.— (తత ఏవేతి) స్తైన్యస్య కర్మణోఽకర్తృత్వాదేవేత్యర్థః దృష్టాన్తే వివక్షితమంశమనువదతి (తప్తేతి) ౨

రం.— (అథ యది తస్యాకర్తా భవతి తత ఏవ సత్యమాత్మానం కురుతే స సత్యాభిసన్ధః సత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయేత్యాది) స యది తస్య- చౌర్యస్య అకర్తైవ సన్నాహమపాహార్షమితి ప్రతిజానీయాత్ - తదా సత్యాభిసన్ధివశే నైనాత్మానం సత్యం కృత్వా సత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయ పరశుం తప్తం గృహ్ణాతి. సత్యాభిసన్ధివశాదేవ ప్రతిబన్ధదాహో రాజపురుషైర్ముచ్యతే. ౨

శం.— స యథా సత్యాభిసన్ధస్తప్తపరశుగ్రహణకర్మణి సత్యవ్యవహితహస్తతలత్వాన్న దాహ్యేత- న దహ్యేతేత్యేతత్. ఏవం సత్ప్రత్యభిసన్ధేతరయోః శరీరపాతకాలే చ తుల్యాయాం సత్సమ్పత్తౌ విద్వాన్ సత్సమ్పన్నః పునర్వ్యాఘ్రదేవాదిదేహగ్రహణాయావర్తతే- అవిద్వాంస్తు వికారానృతాభిసన్ధః పునర్వ్యాఘ్రాదిభావం దేవతాదిభావం వా యథాకర్మ యథాశ్రుతం ప్రతిపద్యతే. యదాత్మాభిసన్ధ్యనభిసన్ధికృతే మోక్షబన్ధనే, యచ్చ మూలం జగతో, యదాయతనాః యత్ప్రతిష్ఠాశ్చ సర్వాః ప్రజాః, యదాత్మకం చ సర్వం, యచ్చాజమమృతమభయం శివమద్వితీయం,- తత్సత్యం స ఆత్మా తవ. అతస్తత్త్వమసి హే శ్వేతకేతో ఇతి- ఉక్తార్థమసకృద్వాక్యం. కః పునరసౌ శ్వేతకేతుస్త్వంశబ్దార్థః. యోఽహం శ్వేతకేతురుద్దాలకస్య పుత్ర ఇతి వేదాత్మాన, మాదేశం శ్రుత్వా మత్వా విజ్ఞాయ చ- అశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతుం పితరం పప్రచ్ఛ *కథం ను భగవస్స ఆదేశో భవతీతి,. స ఏషోఽధికృతశ్శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా తేజోఽబన్నమయకార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రవిష్టా పరైవ దేవతా నామరూపవ్యాకరణాయాదర్శ ఇవ పురుషః, సూర్యాదిరివ జలాదౌ ప్రతిబిమ్బరూపేణ,. స ఆత్మానం కార్యకరణేభ్యః ప్రవిభక్తం సద్రూపం సర్వాత్మానం ప్రాక్ పితుః శ్రవణాన్న విజజ్ఞౌ. అథేదానీం పి

త్వా ప్రతిబోధిత స్తత్త్వమసీతి దృష్టాన్తైర్హేతుభిశ్చ తత్- పితురస్య హ కిలోక్తం స దేవాహ మస్మీతి విజజ్ఞౌ- విజ్ఞాతవాన్. ద్విర్వచన మధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. కిం పున స్తత్ర షష్ఠే వాక్య ప్రమాణేన జనితం ఫలితమాత్మని. కర్తృత్వభోక్తృత్వమోరనికృత్వాజ్ఞాననివృత్తి స్తస్య ఫలం- యదుమో చాయత్వం శబ్దార్థం ప్రయుక్తం తత్ఫలం వాధితత్త్వమవిజ్ఞాతవిజ్ఞానఫలార్థం. ప్రాక్చైతస్మాదాత్మజ్ఞానాదహమేవ కరిష్యామ్యహం భోక్ష్యామి కర్మాణి, అహమేవ త్వాదధికృతః, ఏషాం చ కర్మణాం ఫలం భోక్ష్యామి, కృతేషు వా కర్మసు కృతకృత్యస్స్యామితి యేవం కర్తృత్వభోక్తృత్వమోరనికృతోఽస్మీత్యాత్మని యద్విజ్ఞానమభూత్- తస్య సదాత్మకమాత్మానం పశ్యతో నివర్తకం- తత్త్వమసీత్యనేన వాక్యేన ప్రతిబుద్ధస్య న వర్తతే- విరోధాత్. న హ్యేకస్మిన్నద్వితీయే తత్త్వే యదా బుద్ధిర్విజ్ఞానే సతి తదేవ సేనక స్తత్త్వం, నిమిత్తత్వాత్ఫలం భోక్తా, ఇతి నానాభేదవిజ్ఞానముపపద్యతే. తస్మాత్సత్యాద్ద్వితీయాత్మవిజ్ఞానేనికారాన్తవిజ్ఞానం నివృత్తిరిత్యుక్తం. నను తత్త్వమసీత్యత్ర త్వంశబ్దవాచ్యేష్వన్యస్మిన్ బుద్ధిరాదిశ్యతే - యథా ఆదిత్యం మన ఆదిషు బ్రహ్మాదిబుద్ధిః, యథా చ లోకే ప్రతిమాదిషు విష్ణ్వాదిబుద్ధిః, - తద్వత్. నతు సదేవాత్మేతి. యది సదేవ శ్వేతకేతుస్స్యాత్ - కథమాత్మానం న విజానీయాత్- యేనాసౌ తత్త్వమసీతి పునః పునరుపదిశ్యతే న- ఆదిత్యాదివాక్యేష్వితికరణాభావాత్. ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదావితిశబ్దప్రయోగాదన్యత్ర బ్రహ్మత్వం గమ్యతే, రూపాదిమత్త్వాచ్చాదిత్యాదీనాం, ఆకాశమనస్త్వే చ ప్రత్యక్షాదేశో బహుత్వం. ఇహాపి తు సదేవ సోమ్యేదం, తత్ప్రవేశం దర్శయిత్వా తత్త్వమసీతి సదాత్మనోపదేశాత్. నను సతః కర్తృత్వాభిమానిన్యాత్మని తత్త్వమసీతి స్యాత్. న - మృదాదివత్సదేకమేవాద్వితీయం తత్సత్యమిత్యుపదేశాత్ నచోపచారవిజ్ఞానాత్ తస్యైతావదేవ చిరమితి సత్యస్య ప్రతిపాద్యతే - న హి ఉపచారవిజ్ఞానస్య - తావదిష్టా చిరమితి. నాపి- అనుమానత్వాత్ స్తుతిరేతత్. నాపి సత్త్వోపదేశోపాసనం ప్రస్తూయతే- న హి రాజ్ఞో దాస స్త్వమసీతి స్తుతిస్స్యాత్. నాపి తస్యాత్మైకదేశస్య సర్వోపాసనం- తత్త్వమసీతి- దేశాధిపతేరివ గ్రామాధ్యక్ష స్త్వమితి న చాన్యాగతికమపి- తథాత్మోపదేశాత్ సత్కార్యత్వాత్ తస్య. నను సదస్మీతి బుద్ధిమాత్రమపి కర్తవ్యమిత్యుచ్యతే- నత్వజ్ఞానం సదస్మీతి జ్ఞాప్యత ఇతి చేత్. న స్వస్మిన్ జ్ఞాపకే ఇతి అశ్రుతం స్రుతం భవతీత్యాద్యనుపపన్నం. న - సదస్మీతి బుద్ధిమాత్రే చ స్తుత్యర్థత్వాత్. న- ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేతి తస్య తావదేవ చిరమిత్యుపదేశాత్. యది సదస్మీతి బుద్ధిమాత్రం కర్తవ్యమిత్యభిప్రేతం- న తు తత్ స్వస్య సత్యాత్మత్వం- తదా నాచార్యవాన్ వేదేతి జ్ఞానోపాయోపదేశో న యుక్తస్స్యాత్. యథా అగ్నిహోత్రం జుహుయాదిత్యేవమాదివద్ ప్రాప్తే హి ఆచార్యవత్త్వమితి- తద్వత్. తస్య తావదేవ చిరమితి చానిష్టే సకరణం న యుక్తం స్యాత్ - సదాత్మతత్త్వే విజ్ఞాతే తస్య ప్రవృత్తిర్మోక్షః ప్రసజ్యేత్. నచ తత్త్వమసీత్యత్ర నాన్తరీయకం ప్రమాణవాక్యజనితాం బుద్ధిం నివర్తయితుం శక్యా, నోత్పన్నైతి నాశక్యం వక్తుం,- సర్వోపనిషత్సు తాత్పర్యేణ ప్రయుక్తేర్విధాతుం. యథాగ్నిహోత్రాదివిధిజనితా బుద్ధిర్నాపి తథార్థత్వమనుపపన్నం నానశక్యతే వక్తుం - తద్వత్ తత్త్వం సజాతీయస్సత్త్వం సంకోచ్యతే ఇత్యేతదపి- ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైః కార్యేకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తాహం జీవః కర్తా భోక్తేత్యపి స్వభావతః ప్రాదిభిరాసీదజ్ఞానానివర్తకత్వాత్. కథమయమవ్యక్త విజ్ఞానం. కథమేవం వ్యక్తం ప్రవిజ్ఞానే సప్త ప్రాంశు కృత్యాద్విజ్ఞానం సమ్భవతి- దృశ్యతేచ. అస్యాత్మన్యాపదేశాదిభ్యాశ్చ బుద్ధిత్వాత్సత్యస్యాత్మదార్ఢ్యవిజ్ఞానం. తస్మాద్విహారాన్తరే నస్థకృతజీవాత్మత్వవిజ్ఞానస్యైవ నిరసనేమిదం వాక్యం తత్త్వమసీతి సిద్ధమితి. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే షష్ఠః ప్రపాఠకః సమాప్తః.

ఆ.— తదను వాదపూర్వకం దార్ష్టాన్తికమాహ (స యథేతి) ఇతి జాత్యనృతమిదం సర్వమిత్యాదివ్యాచష్టే (య ఆత్మేతి) త్వం పదలక్షితత్వమత్ర జ్ఞాతోఽసి శ్వేతకేతో ఇతి విధీయతే- తత్ర దృష్టే స్వశరీరద్వయవిశిష్టస్య విరోధాదశరీరం బ్రహ్మత్వం కథం శక్యమితి మన్వానశ్చోదయతి (కథమితి) త్వం పదేన వాచ్యస్య లక్షితస్య వా బ్రహ్మత్వాయోగ స్త్వమిత్యుచ్యతే. నాద్యః- అఙ్గీకారాత్. న ద్వితీయః- శరీరద్వయవిశిష్టస్యోపలక్షితస్య శ్రోతృత్వాద్వ్యాఖ్యానాస్పదస్యత్వం పదలక్ష్యస్య బ్రహ్మత్వవిధానేన రోధాస్సరణాదిలాపవిహారత (మోహాపాయతి) ఓజ్జాయతి- వేదేష్వపూర్వేణ సహ సమ్బన్ధః. తస్య స తస్య కాకాదౌ వాధకాభేదః- ఇత్యుత స్వైక్యమిత్యత్వాహ (తేజోఽన్నమయమితి) త్వం పదార్థాశ్వేతకేతుం నిర్ధార్య తత్రాస్యేత్యాదివ్యాచష్టే (స ఆత్మానమితి) అజ్ఞాతార్థప్రకాశనం మానఫలం- తస్య స్వప్రకాశే బ్రహ్మణోపపత్తిం తమన్వానశ్చోదయతి (కిం పునరితి) అత్ర- ఆత్మనీతి సమ్బన్ధః. స్వప్రకాశే స్వప్రకాశాతిశయస్య మానఫలస్యాసమ్భవే స్యాత్సిద్ధస్యాప్రాప్తి స్తత్ఫలం భవత్విత్యుత్తరమాహ (కర్తృత్వేతి) అత్ర శ్రుతస్య శ్రవణాయా, మతస్య మననాయా, నిజ్ఞాతస్య విజ్ఞానఫలసిద్ధయే, చాధికృతం యమర్థం త్వంపదవాచ్యమవోచామ- అస్య స్వాత్మని క్రియాకర్తృత్వఫలభోక్తృత్వే చ యన్నిష్ఠ్యాధికృతత్వవిజ్ఞానం- తన్నివృత్తిర్మానఫలమితి యోజనా. యథోక్తం మానఫలమేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రాక్చేతి) అహమేవాత్రాధికృత శ్చేతిచ కారస్య సమ్బన్ధః. (తస్యేతి) అజ్ఞస్యేత్యర్థః. విరోధమేవ స్ఫోరయతి (న హీతి) ప్రమాణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) తత్త్వమసీతి వాక్యం మైత్ర్యైకత్వపరమితి స్వపక్షముక్త్వా పరపక్షం శఙ్కతే (నన్వితి) ఆధ్యాసిక మేకత్వం సామానాధికరణ్యాల్లభ్యతమితి స్వపక్షం దృష్టాన్తేనోక్త్వా సిద్ధాన్తం దూషయతి (నత్వితి) శ్వేతకేతోస్సన్మాత్రత్వే తదజ్ఞానాయోగాద సకృదుపదేశాసిద్ధిరిత్యర్థః. కిము ధ్యాసవాక్యసామాన్యాదాధ్యాసికమేకత్వం సామానాధికరణ్యాల్లభ్యతం- కిం వా ముఖ్యైకత్వే బాధకసద్భావాదితి వికల్ప్య ద్వయం దూషయతి (నేత్యాదినా) యథాలోకేషు శుక్తికాం రజతమితి ప్రత్యేతీత్యాదావితిశ

ప్రకరణం సామానాధికరణ్యం న వస్తుపరత్వం దృష్టం - తథా ధ్యానవాక్యానామపి * అదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః ఇత్యాదీనామితి శబ్దపరసామానాధికరణ్యే [illegible] వస్తునిష్ఠత్వం గమ్యతే. న తథా * తత్త్వమసి వాక్యస్యావస్తునిష్ఠత్వం - ఇతి శబ్దపరత్వాభావేన సామానాధికరణ్యస్య స్వరూపపర్యవసాయిత్వాదిత్యాశఙ్క్య [illegible]
ఇహాప్యేవేతి - ప్రకరణోక్తిః. (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్విత్యేతి) అత్ర తేజోఽబన్నమయం షట్ప్రాణమిత్యాదివ్యపదిశతి. జీవబ్రహ్మణోర్గ్యేప [illegible] గుణ
విరోధాన్న ముఖ్యమేకత్వం - కింతు చైతన్యగుణయోగాద్గౌణమిత్యద్వితీయం శఙ్క్యతే (సన్నితి) యథా మృదాదికారణస్యైవ ఘటాదికార్య [illegible] స్థి -
తథా సర్వమిదమాకాశాదికార్యం సన్మాత్రం, తచ్చ సర్వప్రకారభేదరహితమేకరసమబాధితం, మిథ్యోపదేశదర్శనాన్న గౌణమేకత్వమిత్యుత్తరమాహ
(నేత్యాదినా) ఇతశ్చ నోపచారికమేకత్వమిత్యాహ (నచేతి) ఔపచారికవిజ్ఞానస్య మృషాత్వేన ప్రసఙ్గమాహ (త్వమితి) కించ - గౌణమేకత్వం విహితాస్తు
త్యర్థత్వం - విధిపరత్వం వా వాక్యస్యావక్తవ్యం. అద్యే పిశ్వేతకేతోః - సతో వా వస్తునః స్తుతిరితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నాపీతి) ఉపాస్యత్వాత్సతః స్తుతి
రితి ద్వితీయమాశఙ్క్య దూషయతి (నాపీసతఇతి) ఇతశ్చ శ్వేతకేతుశ్చోపదేశేన సతో న స్తుతిరిత్యాహ (నాపీసతఇతి) శ్వేతకేతోరుపాస్యత్వేన స్తుత్యత్వస్య
వైపరీత్యాత్తత్కర్తృత్వాత్ స్తుతత్వాన కత్వం వాక్యస్య యుక్తమిత్యాశఙ్క్య కర్తవిధ్యసన్నిధానాత్సదాత్మత్వమాత్రప్రతీతేశ్చ నైవమిత్యాహ (నచేతి) వికల్పాన్తరముత్థాపయతి (ననుసదసీతి) ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానవచనవిరోధాన్న దృష్టివిధిపరత్వమిత్యుత్తరమాహ (నన్వితి) గౌణపక్షేపి తుల్యోఽయమ
పక్షేత్తరిత్యపేరర్థః. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతేర్న విరోధోస్తీతి పూర్వవాద్యాహ (నేతి) నేదమేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం దృష్టివిధిస్తుతిః - కార్యకార
ణానన్యత్వాదియుక్తిభిరుపపాదితత్వాత్, ద్విపక్షే చాసమ్భావనాదినిరాసనముక్తాచార్యవత్త్వోపదేశానర్థక్యాత్, ఔపదేశికజ్ఞానమాత్రేణ నిష్ఠానుష్ఠానసి
ద్ధేః, శ్రవ్యపేక్షితస్య చ తేనైవాప్తేరిత్యుత్తరమాహ (నాచార్యవానితి) తదేవ వివృణోతి (యదితీతి) ఆచార్యవత్త్వమితి - నోపదిశ్యత ఇతి శే
షః. ఇతశ్చ నేదం వాక్యం దృష్టివిధిపరమిత్యాహ (తస్యేతి) సదాత్మత్వసాక్షాత్కారాత్ తేషాం సకృదనుష్ఠితపరోక్షబుద్ధిమాత్రాత్ మోక్షస్య
వాద్వైతమ్యాభిధానమనర్థకమాపద్యేత - యథాసకృదనుష్ఠితాదపి మోక్షాపత్తిస్తథాత్ర - తద్వత్. ఇహ చ చిరకాలిక ఏవ కరణం మోక్షస్యేతి - తస్మాన్నేదం
దృష్టివిధిపరమిత్యర్థః. కించ - విధ్యావినా ప్రతీయమానే వాక్యస్య ప్రామాణ్యం విపర్యాసలక్షణం వా వాచ్యం - తదుభయం దుర్వచమిత్యాహ (న
చేతి) * తత్త్వమసీత్యధికారిణం ప్రత్యుక్తేన తత్ప్రమాణభూతేన తేన వాక్యేన జనితా సద్బ్రహ్మాహమితి యాऽతస్య బుద్ధిః - తాం సివర్తయితుం నాహం సదితి
వినివర్తబుద్ధిమనుష్ఠినశక్యతే వక్తుం - వివేకవతః శ్రుతవాక్యస్య తథా వితథబుద్ధ్యనుత్పాదాత్. నవాఽధికారిణః శ్రుతవాక్యస్య సద్బ్రహ్మాహమితిబు
ద్ధిర్నోత్పద్యత ఇతి వక్తుం శక్యం - అధికారిణః ప్రమితిజనకో వేద ఇతి న్యాయాత్. న చ భేదప్రత్యయో యథోక్తాయా బుద్ధేర్బాధకః - తస్య స్వాప్నభేదప్ర
త్యయవన్మిథ్యాత్వానుమానాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ తత్త్వమసివాక్యం వస్తుపరమేవేత్యాహ (సర్వోపనిషదితి) * తత్త్వమసివాక్యాన్నాయథార్థాబు
ద్ధిః, శ్లోకపిసభవత్యేవ బుద్ధిరిత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) జీవే భాసమానే స్పృనవభాసమానత్వాన్న స్వభావో బ్రహ్మేత్యుక్తమనూద్య దూషయ
తి (యదుక్తమితి) లోకాయతాతిరిక్తానాం దేహాదతిరేకో జీవస్య స్వాభావికోపినావభాసతే - తథా బ్రహ్మభావోపి తస్యానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానసామ
ర్థ్యాదేవ నావభాసిష్యతే. తథా చ పశ్చాదాభాసమానే స్పృనవభాసమానత్వాన్న స్వభావో బ్రహ్మేత్యయుక్తం - వ్యాప్త్యభావాదిత్యాహ (కార్యేతి) దే
హవ్యతిరిక్తాత్మవాదినామాత్మనిత్యాదిదేహవ్యతిరేకోపి భాత్యేవేతి వ్యాప్తిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) దేహాదిసఙ్ఘాతాదతిరిక్తోహమిత్యేవం వ్యతిరిక్తవి
జ్ఞానే సతి కథం తేషాం కర్తృత్వాదివిజ్ఞానం సమ్భవతి - నహి సఙ్ఘాతాభిమానవిగమేతద్యుజ్యతే. నచ తన్నాస్త్యేవ - దృశ్యమానత్వాదిత్యర్థః. సిద్ధే దృష్టాన్తే
దార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి) దేహాద్వ్యతిరిక్తస్య సతోఽప్య ప్రతిభానవత్సదాత్మకస్యాపి శ్వేతకేతోర్దేహాదిష్వాత్మాభిమానిత్వాత్సదాత్మని బ్రహ్మణి విజ్ఞా
నం న స్యాత్ - అతస్తస్య భావస్యాపి బ్రహ్మభావస్యాప్రతిభానమజ్ఞానకృతమిత్యర్థః. వాక్యస్యార్థాన్తరపరత్వాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాది
తి) మహావాక్యస్యోక్తయా విధయార్థాన్తరపరత్వాసమ్భవాద్వేదాన్తేऽన్యత్రాభిసన్ధికృతం జీవాత్మైక్యేవం రూపం యన్మిథ్యాజ్ఞానం - తస్య సనిదానస్య
నివర్తకమేవేదం * తత్త్వమసివాక్యం - న త్వభూతప్రాదుర్భావఫలమిత్యేవం జీవబ్రహ్మణోరైక్యం సర్వోపనిషత్సారభూతం స్థితమిత్యర్థః. ………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం షష్ఠప్రపాఠకభాష్యటీకా.

———

౨౦.— (స యథా తత్ర నాదాహ్యేత) సః - సత్యాభిసన్ధః పుమాం స్తత్ర - పరశుగ్రహణే యథా న దాహ్యేత - న దహ్యేత ఇత్యర్థః.
ఏవం సదాత్మకత్వలక్షణ సత్యాభిసన్ధిః పుమాన్ సాంసారికైరనర్థైర్న స్పృశ్యత ఇత్యర్థః. (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకే
తో ఇతి) అతస్సర్వస్య సదాత్మకత్వానుసన్ధానమేవ సత్యాభిసన్ధిరితి సర్వాన్తరతస్త్వమపి సదాత్మక ఇతి సదాత్మకత్వరూప సత్యాభిసన్ధిమాన్భవ. తేన సం
సారదాహః సభిభూతో ముచ్యస ఇత్యర్థః. (తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి) సచ్ఛబ్దితం తత్ - పరం బ్రహ్మ అస్య - గురోర్వచనాత్ విజజ్ఞౌ - జ్ఞాతవాన్
శ్వేతకేతురిత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. అత్ర వ్యాసార్యైః * తద్ధాస్య విజజ్ఞావిత్యత్ర విజజ్ఞావితి పదం * అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి ప్రక్రమ
శ్రుత విజ్ఞానశబ్దసమానార్థకం - అత ఉపాసనవచనమిత్యుక్తం - తత్తు సమ్భవాభిప్రాయేణ - పూర్వత్ర ప్రక్షేప్తవ్యోఽభ్యాసేన * భూయ ఏవ మా భగ
వాన్ విజ్ఞాపయత్వితి వాక్యేన * తన్మే విజానీహీతి వాక్యేన చ ప్రస్తుతవిజ్ఞానవిషయత్వాదస్య విజజ్ఞావితి పదస్య, తత్ర చ వాక్యే ఉపాసనప్రసక్తేరభా

... ఽవిజ్ఞాపయత్విత్యత్ర ఉపాసనం కారయత్విత్యర్థో యుక్తః - * త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి వాక్యే, * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి వాక్యే, * తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి వాక్యే, చ పూర్వత్ర త్రివృత్కరణశ్రుతస్య విజ్ఞానాతిశయోపాసనార్థత్వాభావేన ఉపాసనపరత్వాభావాత్ ... క్తత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు త్రివృత్కరణప్రకరణే చాన్యత్ర శ్రుతానాం విజ్ఞానశబ్దానాముపాసనార్థత్వే ఽపి భూమాదేరేషాం విజ్ఞానశబ్దానాం ... ఉపాసనార్థత్వమేవ. అథవా - మధ్యే విజ్ఞానశబ్దానాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదుపక్రమస్థ విజ్ఞానశబ్దస్యోపసంహారస్థం విజజ్ఞావితి ... ముపాసనార్థమేవేతి వదన్తి. ఏతద్విషయమధికరణం లిఖ్యతే - సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే - సర్వాణి జగత్సుఖదుఃఖమోహాత్మకం దృష్టం ... కే హ్యేకస్యైవ రూపస్య కాలభేదేన సుఖదుఃఖమోహరూపత్వం, సమష్టిజగత్ప్రకృతిర్దుఃఖరూపత్వం, ... మోహరూపత్వం, చ దృష్టం. అతస్సుఖదుఃఖమోహాత్మకస్య జగతః ప్రకృతిరపి సుఖదుఃఖమోహాత్మకైవ కారణం వక్తవ్యమితి యుక్తిసిద్ధం త్రిగుణాత్మకం ప్రధానం సర్వజ్ఞకపిలస్మృతిసిద్ధం సద్విద్యాప్రతిపాద్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే - * ఈక్షతేర్నాశబ్దం. శబ్దః ప్రమాణమేవ న భవతి యస్య తదశబ్దం - అనుమానికమిత్యర్థః. ఆనుమానికం ప్రధానం * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి సద్విద్యాప్రతిపాద్యం న - అపితు పరం బ్రహ్మైవ. కుతః. ఈక్షతేః - ఈక్షతికర్తృత్వశ్రవణాత్. యద్యపి * ఇక్షిపాఠాను ... ధాతునిర్దేశే ... తథాపీహ ధాతువాచినా ఈక్షతిశబ్దేనార్థో లక్ష్యతే. * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి సచ్ఛబ్దవాచ్యస్యేక్షణకర్తృత్వశ్రవణాత్, అచేతనే ఈక్షణాసమ్భవాత్. న హ్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ ... తస్య చోపన్యాసేనానుమానికమేవ ప్రధానమిహ ప్రతిపాద్యత ఇత్యపి వక్తుం - ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తోపన్యాసేఽపి ప్రధానభూతచేతనస్యానుపదేశే ... నుమానోపన్యాసరూపత్వాభావాత్. నచ * తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛేతి కార్యలిఙ్గోపన్యాసాత్ అనుమానమపి ... శ్రుత్యుపదిష్టమితి వాచ్యం - ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం తత్త్వోపదేశరూపతాత్పర్యలిఙ్గాభ్యాం కార్యలిఙ్గోపన్యాసేఽపి సాఙ్ఖ్యాభిమతసుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వరూపహేతూపన్యాసాదర్శనాత్. * గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్. నను * తత్తేజ ఐక్షతేత్యచేతనే తేజఆదావీక్షతేః శ్రుతత్వేనైక్షణస్య ముఖ్యాసమ్భవేన ... ర్థాన్యథానుపపత్త్యా గౌణత్వం ... యణీయత్వాత్ సచ్ఛబ్దితేఽపి ... మీక్షణం గౌణమేవ ... న - * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇత్యాత్మశబ్దేన ప్రసఙ్గేన గౌణేక్షణ ప్రాయపాఠస్యానాదర్తవ్యత్వాత్, తేజఃప్రభృతిశబ్దానాం అపి పరమాత్మపరతయా తత్రాపీక్షణస్య ముఖ్యత్వసమ్భవాచ్చ. * తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్. * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే ... దాత్మకత్వవిద్యానిష్ఠస్య శరీరపాతమాత్రాన్తరాయ ... క్షణమోక్షోపదేశాత్. నహి ప్రకృత్యాత్మత్వానుసన్ధాననిష్ఠస్య మోక్షః సమ్భవతి. * హేయత్వావచనాచ్చ యది సచ్ఛబ్దితం ప్రధానం స్యాత్ - తస్య ... మోక్షోపదేశః స్యాత్ - న త్వనుసన్ధేయత్వేనైత్యర్థః. * ప్రతిజ్ఞావిరోధాత్. ప్రధానవిజ్ఞానేన తత్కార్యాణాం ... సర్వప్రపఞ్చ ... వేన ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా పీడ్యేత. * స్వాప్యయాత్. సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి ... శ్రుతిః ... అపీతో భవతి ... స్వాప్యయత్వేన బోధయతి. సచ్ఛబ్దితస్య ప్రధానత్వే ... స్వశబ్దార్థభూతమాత్మత్వం నోపపద్యతే ... స్వశబ్దార్థభూత ... త్వమనుపపద్యతే. ... ఽచేతనే ... కారణజీవస్యాప్యయశ్రుతిశ్చాయుక్తా నోపపద్యతే. * గతిసామాన్యాత్. సర్వేషు వేదాన్తేషు * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిషు చేతనకారణత్వావగతేస్తత్సామ్యేనేహాపి వక్తవ్యం - ... సర్వత్ర ... చేతనస్యైవ కారణత్వేన స్మర్యతే. * శ్రుతత్వాచ్చ. అస్యామేవోపనిషది సచ్ఛబ్దవాచ్యస్యాత్మత్వశ్రవణాదాత్మా ... సర్వజ్ఞ ... సత్యసఙ్కల్పత్వాపహతపాప్మత్వాదీనాం శ్రవణాన్నాచేతనం ప్రధానం సచ్ఛబ్దితమితి స్థితం ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రపాఠకభాష్యమ్.

యేమాయయా కరుణయాత్రితిసిన్ధురాణాం భూమాన జజ్ఞ ... యత భవ్య సుధా ముదారః ।
వామాగమాధ్వగవదావదపూజ్యపాదో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్ ॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

ఆనన్దగిరియటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

సప్తమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదస్తꣳ హోవాచ యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి॥ ౧

శం.— పరమార్థతత్త్వోపదేశప్రధానపరః షష్ఠోఽధ్యాయః సదాత్మైకత్వనిర్ణయపరతయైవోపయుక్తః. న సతోఽర్వాగ్వికారలక్షణాని తత్త్వాని నిర్దిష్టానీత్యతస్తాని నామాదీని ప్రాణాన్తాని క్రమేణ నిర్దిశ్య తద్ద్వారేణాపి భూమాఖ్యం నిరతిశయం తత్త్వం నిర్దేక్ష్యామి శాఖాచన్ద్రదర్శనవదితీమం సప్తమం ప్రపాఠకమారభతే. అనిర్దిష్టేషు హి సతోఽర్వాక్తత్త్వేషు సన్మాత్రే చ నిర్దిష్టే అన్యదప్యవిజ్ఞాతం స్యాదిత్యాశఙ్కా కస్యచిత్స్యాత్ - సా మా భూదితి వా తాని నిర్దిదిక్షతి. అథవా - సోపానారోహణవత్ స్థూలాదారభ్య సూక్ష్మం సూక్ష్మతరం చ బుద్ధివిషయం జ్ఞాపయిత్వా తద్వ్యతిరిక్తే స్వారాజ్యేఽభిషేక్ష్యామీతి నామాదీని నిర్దిదిక్షతి. అథవా- నామాద్యుత్తరోత్తరవిశిష్టాని తత్త్వాని-అతితరాం చ తేషాముత్కృష్టతమం భూమాఖ్యం తత్త్వమితి తత్స్తుత్యర్థం నామాదీనాం క్రమేణోపన్యాసః. ఆఖ్యాయికా తు పరవిద్యాస్తుత్యర్థా. కథం. నారదో దేవర్షిః కృతకర్తవ్యః సర్వవిద్యోఽపి సన్ననాత్మజ్ఞత్వాచ్ఛుశోచైవ - కిము వక్తవ్యమన్యోఽల్పవిజ్జన్తురకృతపుణ్యాతిశయోఽకృతార్థ ఇతి. అథవా- నాన్యదాత్మజ్ఞానాన్నిరతిశయశ్రేయస్సాధనమస్తీత్యేతత్ప్రదర్శనార్థం సనత్కుమారనారదాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే. యేన సర్వవిజ్ఞానసాధనశక్తిసమ్పన్నస్యాపి నారదస్య దేవర్షేః శ్రేయో న బభూవ-యేనోత్తమాభిజనవిద్యావృత్తసాధనశక్తిసమ్పత్తినిమిత్తాభిమానం హిత్వా ప్రాకృతపురుషవత్సనత్కుమారముపససాద శ్రేయస్సాధనప్రాప్తయే. అతః ప్రఖ్యాపితం భవతి నిరతిశయశ్రేయఃప్రాప్తిసాధనత్వమాత్మవిద్యాయా ఇతి. అధీహి- అధీష్వ భగవః-భగవన్నితి హ- కిలోపససాద. అధీహి భగవ ఇతి-మన్త్రః. సనత్కుమారం-యోగీశ్వరం బ్రహ్మనిష్ఠం నారద ఉపసన్నవాన్. తం- న్యాయేనోపసన్నం హోవాచ. యదాత్మవిషయే కించిద్వేత్థ- తేన- తత్ప్రఖ్యాపనేన మాముపసీద మహం జానే ఇతి. తతోఽహం- భవతో విజ్ఞానాత్- తుభ్యమూర్ధ్వం వక్ష్యామి. ౧

ఆ.— షష్ఠసప్తమయోరధ్యాయయోస్సమ్బన్ధం వక్తుకామః షష్ఠస్య వృత్తం కీర్తయతి (పరమార్థేతి) ఉత్తమాధికారిణం ప్రత్యబాధిత తత్త్వబోధనం ప్రధానం. తత్పరోఽతీతోఽధ్యాయః స సతో బ్రహ్మణః ప్రత్యక్త్వనిశ్చయపరత్వేనైవ వ్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః. అధ్యాయాన్తరభూమికాం రచయతి (న సత ఇతి) మధ్యమమధికారిణం ప్రతి పరమ్పరయా బ్రహ్మాత్మత్వముపదేష్టుం సప్తమప్రపాఠకప్రవృత్తిరిత్యర్థః. నన్వత్రాపి బ్రహ్మాత్మత్వమేవోపదేష్టుమిష్టం చేత్ - కిమితి తద్విన్నా నామాదీని తత్త్వాని నిర్దిశ్యన్తే- తత్రాహ (అనిర్దిష్టేష్వితి) వాశబ్దశ్శఙ్కానిరాసార్థః. యద్వా - ద్వయోరధ్యాయయోరద్వితీయబ్రహ్మవిషయత్వావిశేషేఽపి సామస్త్యాత్పరమ్పర్యాధ్యాయమపౌనరుక్త్యముక్తం. సమ్ప్రతి నామాదీనాముత్తరోత్తరభూమ్నస్తద్విశిష్టానాం సన్మాత్రవిజ్ఞానేనాజ్ఞానాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమయుక్తమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మవిదస్సర్వజ్ఞత్వం స్పష్టీకర్తుముత్తరగ్రన్థాన్తరప్రారమ్భ ఇత్యాహ (అనిర్దిష్టేష్వితి) నామాదిసఙ్కీర్తనస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి) అథమోఽధికారీ నామాదీని బ్రహ్మత్వేనోపాస్య తత్ఫలం చ భుక్త్వా క్రమేణ సాక్షాద్బ్రహ్మభావం ప్రాప్నోతీతి ప్రదర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యర్థః. శాఖాచన్ద్రదర్శనన్యాయేనాధమస్యాధికారిణో బ్రహ్మసిద్ధిర్నిర్వికారార్థం-మధ్యమస్యాధికారిణో ధ్యానార్థం వా నామాదిసఙ్కీర్తనమిత్యుక్తం. ఇదానీముత్తమమేవాధికారిణమధికృత్య భూమస్తుత్యర్థం నామాదివచనమితి తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవా నామాదీతి) అధ్యాయసమ్బన్ధముక్త్వా ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికాత్వితి) స్తుత్యర్థత్వమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) తథా చ పరవిద్యయా కృతార్థత్వాత్తస్యాః స్తుతిరత్ర వివక్షితేతి శేషః అతీతాధ్యాయాదిషు సదాత్మత్వవిజ్ఞానాదన్యదేవ దేవతోపాసనం మోక్షసాధనమిత్యాశఙ్కా వ్యతన్నిషేధేన సదాత్మవిజ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వం దృఢీకర్తుమాఖ్యాయికాప్రవృత్తేరిత్యపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ద్వితీయమాఖ్యాయికాతాత్పర్యం ప్రపఞ్చయతి (యేనేత్యాదినా) సర్వస్యాపి-జ్ఞేయస్య యద్విజ్ఞానం- తస్య సాధనం-ఉత్పాదనం. తత్ర శక్త్యా సమ్పన్నః. వేదవేదాఙ్గాభిజ్ఞస్యాపీతి యావత్. అస్తి హి నారదస్యోత్తమాభిజనే జన్మ - బ్రహ్మణో మానసపుత్రత్వాత్. అస్తి చోత్తమా కర్మవిద్యా. అస్తి చ వృత్తం- సదాచరణం. అస్తి చ శ్రవణధ్యానాదిసాధనశక్తీనాం- ధర్మాధర్మసాధనస్య వా శరీరస్య శక్తేస్సమ్పత్తిశ్చ. జన్మాదయో నిమిత్తం యస్యాభిమానస్య- తం త్యక్త్వేతి యావత్. ఇతిశబ్దోఽధ్యాయాఖ్యాయికయోస్సమ్బన్ధోక్తిసమాప్త్యర్థః. అధ్యయనేన జ్ఞానం లభ్యతే. తథా చాధీష్వ- జ్ఞాపయేత్యర్థః. మన్త్రః- ఉపసదనస్యేతి శేషః. న్యాయేన- * సమిత్పాణిరిత్యాదిశాస్త్రోక్తవిధివశాదితి యావత్. ౧

రం.— భూమవిద్యా ప్రస్తూయతే (అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదః) సనత్కుమారం యోగీన్ద్రం నారదఋషిః అధీహి భగవ ఇతి మన్త్రోచ్చారణపూర్వకం విధివదుపసన్న ఇత్యర్థః. అధీహి-అధీష్వేత్యర్థః. (తం హోవాచ) తం- ఉపసన్నం నారదం సనత్కుమా

ఉ.— స హోవాచర్గ్వేదం భగవోఽధ్యేమి యజుర్వేదꣳ సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యꣳ రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాꣳ సర్పదేవజనవిద్యామేతద్భగవోఽధ్యేమి॥ ౨

సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిచ్ఛ్రుతꣳ హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితి సోఽహం భగవః శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి తꣳ హోవాచ యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్॥ ౩

రణ వా చేత్యర్థః. ఉదేవాహ (యద్వేత్థేన మోపసీద) యత్ త్వం జానాసి- తదిదమహం జానామ ఇతి శపథ్యాఖ్యాపనేన మాముపసీద. (తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి) తత ఊర్ధ్వం- జ్ఞాతాంశాదతిరిక్తం. జ్ఞాతాంశస్యోపదేశో వ్యర్థ ఇతి భావః. ౧

శం.— ఇత్యుక్తవతి స హోవాచ- నారదః ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి- స్మరామి. *యద్వేత్థేతి విజ్ఞానస్య పృష్టత్వాత్. తథా- యజుర్వేదం. సామవేదమాథర్వణం చతుర్థం- వేదం. వేదశబ్దస్య ప్రకృతత్వాత్. ఇతిహాసపురాణం పఞ్చమం- వేదం. వేదానాం- భారతపఞ్చమానాం వేదం- వ్యాకరణమిత్యర్థః. వ్యాకరణేన హి పదాదివిభాగశ ఋగ్వేదాదయో జ్ఞాయన్తే. పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం. రాశిం- గణితం. దైవం- ఉత్పాతజ్ఞానం. నిధిం- మహాకాలాదినిధిశాస్త్రం. వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం. ఏకాయనం- నీతిశాస్త్రం. దేవవిద్యాం- నిరుక్తం. బ్రహ్మణః- ఋగ్యజుస్సామాఖ్యస్య విద్యా- బ్రహ్మవిద్యా- శిక్షాకల్పచ్ఛన్దశ్చితయస్తాః. భూతవిద్యాం- భూతతన్త్రం. క్షత్రవిద్యాం- ధనుర్వేదం. నక్షత్రవిద్యాం- జ్యౌతిషం. (సర్పదేవజనవిద్యాం) సర్పవిద్యాం- గారుడం. దేవజనవిద్యాం- గన్ధయుక్తినృత్యగీతవాద్యశిల్పాదివిజ్ఞానాని. ఏతత్సర్వం హే భగవోఽధ్యేమి. ౨

ఆ.— అధ్యయనకాదిపదం స్మరణపరతయా కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వేత్థేతి) గన్ధయుక్తిః- కుఙ్కుమాదిసమ్పాదనం. ౨

రం.— (స హోవాచ) సః- నారదః. (ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి) హే భగవః. అధ్యేమి- స్మరామి. వేద్మీతియావత్. *యద్వేత్థేతి వేదనస్యోక్తత్వాత్. (యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం) *వేదానధ్యాపయామాస మహాభారతపఞ్చమానితివత్ పురాణాదిభిరితిహాసస్యాత్ర పఞ్చమత్వోక్తిః. (వేదానాం వేదం పిత్ర్యం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం) వేదానాం- ఋగాదీనాం వేదం- ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగావేదకం. వ్యాకరణమిత్యర్థః. పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం. రాశిం- గణితం. దైవం- ఉత్పాతజ్ఞానం. నిధిం- నిధిదర్శనోపాయప్రదర్శకశాస్త్రం. వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం. ఏకాయనం- ఏకాయనశాఖాం. (దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్పదేవజనవిద్యాం) దేవవిద్యా- దేవతోపాసనప్రకారవిద్యా. బ్రహ్మవిద్యా- వేదాఙ్గభూతశిక్షాదివిద్యా. భూతవిద్యా- వశీకరణవిద్యా. క్షత్రవిద్యా- ధనుర్వేదః. నక్షత్రవిద్యా- జ్యౌతిషం. సర్పవిద్యా- గారుడవిద్యా. దేవవిద్యా- గాన్ధర్వశాస్త్రం. జనవిద్యా- ఆయుర్వేదః. (ఏతద్భగవోఽధ్యేమి) అహమేతత్సర్వం జానామీత్యర్థః. ౨

శం.— సోఽహం భగవ ఏతత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి- శబ్దార్థమాత్రవిజ్ఞానవానేవాస్మీత్యర్థః. సర్వో హి శబ్దోఽభిధానమాత్రం. అభిధానం చ సర్వం మన్త్రేష్వన్తర్భవతి. (మన్త్రవిదేవాస్మి) మన్త్రవిత్- కర్మవిదిత్యర్థః. *మన్త్రేషు కర్మాణీతి హి వక్ష్యతి. నాత్మవిత్- నాత్మానం వేద్మి. నన్వాత్మాపి మన్త్రైః ప్రకాశ్యత ఏవేతి కథం మన్త్రవిచ్చేన్నాత్మవిత్. న- అభిధానాభిధేయభేదస్య వికారత్వాత్. న చ వికార ఆత్మేష్యతే. నన్వాత్మాప్యాత్మశబ్దేనాభిధీయతే. న- *యతో వాచో నివర్తన్తే *యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేః. కథం తర్హి *ఆత్మైవాధస్తాత్ *స ఆత్మేత్యాదిశబ్దా ఆత్మానం ప్రత్యాయయన్తి. నైష దోషః- దేహవతి ప్రత్యగాత్మని భేదవిషయే ప్రయుజ్యమానః శబ్దో దేహాదీనామాత్మత్వే ప్రత్యాఖ్యాయమానే యత్పరిశిష్టం- తదవాచ్యమపి ప్రత్యాయయతి. యథా సరాజికాయాం సేనాయాం ఛత్రధ్వజపతాకాదివ్యవహితేఽదృశ్యమానేఽపి రాజన్యేష రాజా దృశ్యత ఇతి భవతి శబ్దప్రయోగః. తత్ర కోఽసౌ రాజేతి రాజవిశేషనిరూపణాయాం దృశ్యమానేతరప్రత్యాఖ్యానేఽన్యస్మిన్నదృశ్యమానేఽపి రాజప్రతీతిర్భవేత్- తద్వత్. తస్మాత్సోఽహం మన్త్రవిత్- కర్మవిదేవాస్మి. కర్మకార్యం చ సర్వం వికార ఇతి వికారజ్ఞ ఏవాస్మి. నాత్మవిత్- నాత్మప్రకృతిస్వరూపజ్ఞ ఇత్యర్థః. అత ఏవోక్తం *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేతి. *యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శ్రుతం- ఆగమజ్ఞానమస్త్యేవ హి- యస్మాన్మే- మమ భగవద్దృశేభ్యః- యుష్మత్సదృశేభ్యః. తరతి- అతిక్రామతి శోకం- మనస్తాపం. అకృతార్థబుద్ధితామాత్మవిదితి. అతః సోఽహమనాత్మవిత్త్వాత్ హే భగవః శోచామి- అకృతార్థబుద్ధ్యా సన్తప్యే సర్వదా. తం మా- మాం శోకస్య- శోకసాగరస్య పారం- అన్తం భగవాంస్తారయత్వాత్మజ్ఞానోడుపేన. కృతార్థబుద్ధిమాపాదయతు. అభయం గమయత్విత్యర్థః. తం- ఏవముక్తవన్తం హోవాచ. యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసి. అధ్యయనేన తదర్థజ్ఞానముపలక్ష్యతే. జ్ఞాతవానసీత్యేతత్. నామైవైతత్- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుతేః. ౩

ఉ.— నామవా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఆథర్వణశ్చతుర్థ ఇతిహాస పురాణః పఞ్చమో వేదానాం వేదః పిత్ర్యో రాశిర్దైవో నిధిర్వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యా బ్రహ్మవిద్యా భూతవిద్యా క్షత్రవిద్యా నక్షత్రవిద్యా సర్పదేవజనవిద్యా నామైవైతన్నామోపాస్స్వేతి॥ ౪

స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో నామ్నో భూయ ఇతి నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఆ.— తర్హి సర్వజ్ఞః స్వతన్త్రస్సన్ కస్మాచ్ఛోకీత్యాశఙ్క్యాహ (సోఽహమితి) కథం మన్త్రవిదిత్యస్య కర్మవిదిత్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మన్త్రేష్వితి) మన్త్రవిదేవ నాత్మవిదిత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి) మన్త్రవిత్త్వే తత్ప్రకాశ్యాత్మవిత్త్వమపి స్యాత్ - తదథా వేమన్త్రవిత్త్వమపి నయుక్తమిత్యర్థః. అభిధానమభిధేయమిత్యేవంరూపస్య భేదస్య వికారత్వేన మిథ్యాత్వాత్, ఆత్మనశ్చ వికారత్వానఙ్గీకారాత్, న మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావాన్న విరోధ ఇతి పరిహరతి (నాభిధానేతి) ఆత్మనోఽవికారత్వాదభిధేయత్వమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన నిరాచష్టే (నేత్యాదినా) ఆత్మశబ్దేనాత్మనోఽభిధేయత్వాభావే వాక్యశేషావిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతే (కథం తర్హీతి) ఆత్మశబ్దేనావాచ్యస్యాప్యనన్యలక్షణయా ప్రతిపత్తిసమ్భవాన్నోపక్రమోపసంహారవిరోధ ఇత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) విశిష్టస్య హిత శక్తిశ్చ ఽపి విశేషణే ప్రత్యస్తేయత్వేనాత్మస్వరూపశిష్టం - తదవాచ్యమపి లక్షణయా బోధయతీత్యర్థః. కేవలాత్మని యస్యాత్మశబ్దస్య తద్దర్శనమన్తరేణ విశిష్టాత్మదృష్టిమాత్రేణ కథం ప్రయోగః - కథం వా తత్ప్రయోగే పి వివక్షితార్థధీరిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి (యథేత్యాదినా) ఆత్మనో ముఖ్యవృత్త్యా మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శబ్దజ్ఞానమాత్రేణాత్మని స్వయం న భవతి, అన్యేనాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానవతైవాత్మవిత్త్వమిత్యుక్తం - తత్ర ప్రమాణమాహ (అతఏవేతి) ఔపదేశికజ్ఞానవిషయత్వం తస్మిన్ స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) మాతర్హి తవాత్మవిద్యాభావాదిత్యాశఙ్క్య శోకనివృత్త్యుపాయత్వేన తదపేక్షాం సూచయతి (శ్రుతమితి) ఆత్మజ్ఞానోఽదుపేన- ఆత్మజ్ఞానాభావేన సప్లవే నేతి యావత్. కథం మదీయమగ్ఘజ్ఞానం సర్వం నామమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (వాచారమ్భణమితి) ౩

రం.— (సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిచ్ఛ్రుతం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యః తరతి శోకమాత్మవిదితి ఇత్యాది) హే భగవః - పూజావన్. అహం మేతత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి - శబ్దబ్రహ్మనిష్ఠ ఏవాస్మి. యద్వా - మన్త్రప్రధానకర్మనిష్ఠ ఇతివాఽర్థః. నాత్మవిదస్మి - నపరబ్రహ్మవిత్. ఆత్మశబ్దస్య తస్మిన్నేవ ముఖ్యత్వాత్, జీవస్యాపేక్షికాత్మత్వేన నిరఙ్కుశాత్మత్వాభావా, చ్చ. మన్త్రవిత్త్వాదాత్మవిత్త్వే కిమధికం స్యాదిత్యత్రాహ- భగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యో మహద్భ్యః ఆత్మవిచ్ఛోకం - సంసారం తరతీతి మే శ్రుతమేవ సో - మ ఇతి సమ్పన్నస్థసామాన్యే షష్ఠీ. మయా శ్రుతమిత్యర్థః. (సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి) ఏతాదృశవిద్యాసమ్పన్నోఽప్యహమాత్మజ్ఞానరాహిత్యాచ్ఛోకాగ్నవేపతితః స్మీత్యర్థః. తం- తాదృశం మాం భగవానాత్మజ్ఞానేన శోకాగ్నవస్య పారం తారయత్వియభ్యర్థనా చేత్యర్థః. (తం హోవాచ) సనత్కుమార ఇతి శేషః. (యద్వై కించైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్) అధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసీత్యర్థః. అత్ర తేషాం నామైవాత్మేతి ప్రతివచనే జాతిత్వేనామైవైతదితి అధీత ఋగ్వేదాదిసామానాధికరణ్యేన ప్రతివక్తుః సామానాధికరణ్యనిర్దేశాన్నైక్యేన నామత్వమితి భావః. ౩

శం.— (నామవా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాది) నామైవైతత్. నామోపాస్స్వ- బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మబుద్ధ్యా. యథా ప్రతిమాం విష్ణుబుద్ధ్యోపాస్తే- తద్వత్. ౪

ఆ.— ఉక్తముపపాదయతి (నామవా ఇతి) తదుపసంహరతి (నామైవేతి) కేన రూపేణేదం నామాదర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) ఉపాస్తిప్రకారం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) ౪

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నామవా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఇత్యాదినా) స్పష్టోఽర్థః. ఉపసంహరతి (నామైవైతదితి) నామరూపమయత్వాత్ప్రపఞ్చస్య, విశిష్య ఋగ్వేదాదిలక్షణశబ్దరాశేః నామరూపత్వా, చ్చ సర్వం నామైవేత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (నామోపాస్స్వేతి) అత్ర బ్రహ్మేతి శేషః. నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్స్వేత్యర్థః. ౪

శం.— స యస్తు నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే- తస్య యత్ఫలం భవతి- తచ్ఛృణు. యావన్నామ్నో గతం- యావన్నామ్నో గోచరం. తత్ర- తస్మిన్నామవిషయేఽస్య యథాకామచారః- కామచరణం రాజ్ఞ ఇవ స్వవిషయే భవతి. యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి- ఉపసంహారః. కిమస్తి భగవో నా

ఉ.— వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి యజుర్వేదꣳ సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యꣳ రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాꣳ సర్పదేవజనవిద్యాం దివం చ పృథివీం చ వాయుం చాకాశం చాపశ్చ తేజశ్చ దేవాꣳశ్చ మనుష్యాꣳశ్చ పశూꣳశ్చ వయాꣳసి చ తృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం ధర్మం చాధర్మం చ సత్యం చానృతం చ సాధు చాసాధు చ హృదయజ్ఞం చాహృదయజ్ఞం చ యద్వై వాఙ్నాభవిష్యన్న ధర్మో నాధర్మో వ్యజ్ఞాపయిష్యన్న సత్యం నానృతం న సాధు నాసాధు న హృదయజ్ఞో నాహృదయజ్ఞో వాగేవైతత్సర్వం విజ్ఞాపయతి వాచముపాస్స్వేతి॥ ౧

నామ్నో వావ భూయః - అధికతరం. యద్బ్రహ్మదృష్ట్యర్హమన్యదిత్యభిప్రాయః. సనత్కుమార ఆహ - నామ్నో వావ భూయోఽస్త్యేవ. ఇత్యుక్త ఆహ - యద్యస్తి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నామ్ని బ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్యమానే కిం స్యాదితి. ఆహ (స యో నామేతి) యో నామేత్యాదివాక్యస్య పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యో నామేతి) ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తస్య ఫలమాహ (స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి) నామ్నః ప్రవృత్తిర్యావతి దేశే తావతి దేశే నామ బ్రహ్మోపాసకస్య యథేష్టం సఞ్చరణం భవతీత్యర్థః. ఉక్తమేవ పునరుపసంహరతి (యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) ఆత్మసంజిజ్ఞాసమానం ప్రతి బ్రహ్మత్వేన నామోపదర్శనస్య ఆత్మన్యేవ బ్రహ్మత్వే అన్యూనానతిరిక్తవృత్తితయా విదితో భావః. బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం బృహత్త్వం నామ్ని న పుష్కలమితి మత్వా నామోపదేశేనాపరితుష్టస్సన్నారదః పృచ్ఛతి (అస్తి భగవో నామ్నో భూయ ఇతి) వైపుల్యార్థాత్ బహుశబ్దాదాతిశాయనికే ఈయసుని ప్రత్యయే భూయ ఇతి రూపం. కిం నామ్నోఽపి విపులతరం కించిదస్తీతి ప్రశ్నార్థః. వైపుల్యం చ గుణోత్కర్షకృతం - న తు పరిమాణకృతం - తథైవోత్తరత్ర ప్రపఞ్చనాదితి ద్రష్టవ్యం. అత నామ్నో బృహత్త్వాత్ న బ్రహ్మత్వే కథితే తతోఽపి కిం బృహదస్తీతి పృష్టవ్యే తతోఽపి కిం భూయోఽస్తీతి ప్రశ్నాద్భూయస్త్వం బృహత్త్వం చైకమితి జ్ఞాప్యతే. గురురాహ (నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి) శిష్య ఆహ (తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి) స్పష్టోఽర్థః ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వాగ్వావ) వాగితి - ఇన్ద్రియం జిహ్వామూలాదిష్వష్టసు స్థానేషు స్థితం వర్ణానామభివ్యఞ్జకం. వర్ణాశ్చ నామేతి నామ్నో వాగ్భూయసీత్యుచ్యతే - కార్యాద్ధి కారణం భూయో దృష్టం లోకే. యథా పుత్రాత్పితా - తద్వత్. కథం చ వాఙ్నామ్నో భూయసీతి ఆహ - వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి - అయమృగ్వేద ఇతి. తథా - యజుర్వేదమిత్యాది - సమానం. హృదయజ్ఞం - హృదయప్రియం. తద్విపరీతం - అహృదయజ్ఞం. యత్ - యది వాఙ్నాభవిష్యత్. వాగభావేఽధ్యయనాభావః. తదర్థశ్రవణాభావః. తచ్ఛ్రవణాభావే ధర్మాది న వ్యజ్ఞాపయిష్యత్ - న విజ్ఞాతమభవిష్యదిత్యర్థః. తస్మాద్వాగేవైతచ్ఛబ్దోచ్చారణేన సర్వం విజ్ఞాపయతి. అతో భూయసీ వాఙ్నామ్నః. తస్మాద్వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్స్వ. ౧

ఆ.— వాగ్వావ నామ్నో భూయసీత్యుక్తిర్వాఙ్నామ్నోరేకత్వాద్వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (వాగితీన్ద్రియమితి) జిహ్వామూలాదిష్విత్యాదిశబ్దేనోరఃకణ్ఠశిరోదన్తోష్ఠనాసికాతాలూని గృహ్యన్తే. వాగిన్ద్రియస్య వర్ణేభ్యోఽభివ్యఞ్జకేభ్యో భూయస్త్వేఽపి నామ్నస్తు భూయస్త్వం కుతస్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తయోర్వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకభావేఽపి కథం వ్యాప్యవ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యాద్ధీతి) వాచో నామ్నో భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథం చేత్యాదినా) ఇతశ్చ వాచో భూయస్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (యద్యదీతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తస్యాః భూయస్త్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧

రం.— గురురాహ (వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ) వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి) వైశబ్దోఽవధారణే. (యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమిత్యాది) హృదయజ్ఞః - మనోజ్ఞః. హృదయప్రియ ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏతత్సర్వం వాగేవ విజ్ఞాపయతీతి పూర్వేణాన్వయః. వాగభావే ఏతజ్జ్ఞానం నాస్తీత్యపి దర్శయతి (యద్వై వాఙ్నాభవిష్యన్న ధర్మో నాధర్మో వ్యజ్ఞాపయిష్యత్) వాగిన్ద్రియాభావే వేదాధ్యయనాద్యభావాద్ధర్మాదికం విజ్ఞాతం చ నాభవిష్యదిత్యర్థః. (న సత్యం నానృతం న సాధు నాసాధు న హృదయజ్ఞో నాహృదయజ్ఞ ఇత్యాది) స్పష్టం. ౧

స యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్వాచో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో వాచో భూయ ఇతి వాచో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

ఉ.— మనో వావ వాచో భూయో యథా వై ద్వే వామలకే ద్వే వా కోలే ద్వౌ వాక్షౌ ముష్టిరనుభవత్యేవం వాచం చ నామ చ మనోఽనుభవతి స యదా మనసా మనస్యతి మన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతే కర్మాణి కుర్వీయేత్యథ కురుతే పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛత ఇమం చ లోకమముం చేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛతే మనో హ్యాత్మా మనో హి లోకో మనో హి బ్రహ్మ మన ఉపాస్స్వేతి॥ ౧

శం.— సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స యో వాచమిత్యాద్యన్యదిత్యుచ్యతే. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్వాచో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్....... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మనః- మనస్యనవిశిష్టమన్తఃకరణం వాచో భూయః. తద్ధి మనస్యనవ్యాపారవద్వాచం వక్తవ్యే ప్రేరయతి. తేన వాఙ్మనస్యన్తర్భవతి. యచ్చ యస్మిన్నన్తర్భవతి- తత్తస్య వ్యాపకత్వాత్తతో భూయో భవతి. యథా వై లోకే ద్వే వా ఆమలకే- ఫలే. ద్వే వా కోలే - బదరఫలే. ద్వౌ వాఽక్షౌ- విభీతకఫలే ముష్టిరనుభవతి- ముష్టిస్తే ఫలే వ్యాప్నోతి. ముష్టౌ హి తేఽన్తర్భవతః. ఏవం వాచం చ నామ చామలకాదివన్మనోఽనుభవతి. స యదా- పురుషో యస్మిన్కాలే మనసా- అన్తఃకరణేన మనస్యతి- మనస్యనం- వివక్షాబుద్ధిః, కథం. మన్త్రానధీయీయ- ఉచ్చారయేయమితి. ఏవం వివక్షాం కృత్వాఽథాధీతే. తథా- కర్మాణి కుర్వీయేతి- చికీర్షాబుద్ధిం కృత్వాఽథ కురుతే. పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛేయేతి- ప్రాప్తీచ్ఛాం కృత్వా తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే - పుత్రాదీన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. తథా - ఇమం చ లోకమముం చోపాయేనేచ్ఛేయమితి- తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే- ప్రాప్నోతి. ఆత్మనః కర్తృత్వం భోక్తృత్వం చ సతి మనసి- నాన్యథేతి మనో హ్యాత్మేత్యుచ్యతే. (మనో హి లోకః) సత్యేవ హి మనసి లోకో భవతి తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానం చేతి. మనో హి లోకో యస్మాత్- తస్మాన్మనో హి బ్రహ్మ. యత ఏవం- తస్మాన్మన ఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— మనసః స్వవృత్తిమాత్రవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (మన ఇతి) కథం తస్య వాచో భూయస్త్వం- తదాహ (తద్ధీతి) వాచో మనస్యన్తర్భావేఽపి కుతో మనసస్తస్యా భూయస్త్వం- తత్రాహ (యచ్చేతి) మనసా వాగాదేర్వ్యాప్తిం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతశ్చ మనసో వాగ్భూయస్త్వమిత్యాహ (స యదేతి) వివక్షాబుద్ధిః- తాం కరోతీతి శేషః. ఇచ్ఛేయమితి- ఇచ్ఛాం కృత్వేతి శేషః తస్యాత్మత్వముపపాదయతి (ఆత్మన ఇతి) తస్య లోకత్వం సాధయతి (సత్యేవేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— గురురాహ (మనో వావ వాచో భూయ ఇత్యాది) (యథా వై ద్వే వామలకే ద్వే వా కోలే ద్వౌ వాఽక్షౌ ముష్టిరనుభవత్యేవం వాచం చ నామ చ మనోఽనుభవతి) యథా ఆమలకఫలద్వయం వా - కోలఫలద్వయం వా - విభీతకఫలద్వయం వా - ముష్టావన్తర్గతం భవతి - ఏవం నామవాచౌ మనస్యన్తర్గతే ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (స యదా మనసా మనస్యతి మన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతే కర్మాణి కుర్వీయేత్యథ కురుతే ఇత్యాది) సః- పురుషో యదా మనసా మన్త్రానధీయీయ- మన్త్రానుచ్చారయేయమితి మనస్యతి- మనుతే. తదనన్తరమేవాధీతే. కర్మాణి కరవాణీతి మననానన్తరమేవ కర్మాణి కురుతే. పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛేయం, ఇమం చ లోకం అముం లోకం చేచ్ఛేయ, మితి మత్వా ఇచ్ఛతి. అతశ్చ మననలక్షణమనోవ్యాపారాధీనత్వాద్వాగాదిప్రవృత్తేర్మనసో భూయస్త్వమితి భావః. (మనో హ్యాత్మా మనో హి లోకో మనో హి బ్రహ్మ) మనోఽధీనత్వాదాత్మధర్మభూతకర్తృత్వాదేర్మన ఏవాత్మా. లోకస్యాపి మనోవ్యాపారాధీనత్వాత్ మన ఏవ లోకః. వాగాద్యపేక్షయా బృహత్త్వాన్మనో హి బ్రహ్మ. (మన ఉపాస్స్వేతి) అతస్త్వం మన ఉపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

సయోమనోబ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్మనసోగతం తత్రాస్య యథాకామచారోభవతి యోమనో
బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవోమనసోభూయ ఇతి మనసోవావభూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ... ౨
ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

ఉ.— సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయాన్యదా వై సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతి తాము
నామ్నీరయతి నామ్ని మన్త్రా ఏకం భవన్తి మన్త్రేషు కర్మాణి॥ ౧

తాని హ వా ఏతాని సఙ్కల్పైకాయనాని సఙ్కల్పాత్మకాని సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని సమక్ల్పతాం ద్యావాపృథివీ సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశం చ సమకల్పన్తాపశ్చ తేజశ్చ తేషాం సంక్లృప్త్యై వర్షం సఙ్కల్పతే వర్షస్య సంక్లృప్త్యా అన్నం సఙ్కల్పతేఽన్నస్య సంక్లృప్త్యై ప్రాణాః సఙ్కల్పన్తే ప్రాణానాం సంక్లృప్త్యై మన్త్రాః సఙ్కల్పన్తే మన్త్రాణాం సంక్లృప్త్యై కర్మాణి సఙ్కల్పన్తే కర్మణాం సంక్లృప్త్యై లోకః సఙ్కల్పతే లోకస్య సంక్లృప్త్యై సర్వం సఙ్కల్పతే స ఏష సఙ్కల్పః సఙ్కల్పముపాస్స్వేతి॥ ౨

శం.— (సయో మన ఇత్యాది) సమానం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయో మనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్మనసో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయాన్) సఙ్కల్పోఽపి మనస ఇవాన్తఃకరణవృత్తిః. కర్తవ్యాకర్తవ్యవిషయవిభాగేన సమర్థనం. విభాగేన హి సమర్థితే విషయే చికీర్షాబుద్ధిర్మనసో నాఽనన్తరం భవతి. కథం. యదా వై సఙ్కల్పయతే కర్తవ్యాదివిషయాన్విభజత ఇదం కర్తుం యుక్తమిదం కర్తుమయుక్తమితి. అథ మనస్యతి- మన్త్రానధీయీయేత్యాది. అథ- అనన్తరం వాచమీరయతి మన్త్రాద్యుచ్చారణే. తాం చ వాచము నామ్ని- నామోచ్చారణనిమిత్తం వివక్షితాం కృత్వేరయతి. నామ్ని- నామసామాన్యే మన్త్రాః- శబ్దవిశేషాః సన్త ఏకం భవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. సామాన్యే హి విశేషోఽన్తర్భవతి. మన్త్రేషు కర్మాణ్యేకం భవన్తి. మన్త్రప్రకాశితాని హి కర్మాణి క్రియన్తే - నామన్త్రకమస్తి కర్మ. యద్ధి మన్త్రప్రకాశనేన లబ్ధసత్తాకం సత్కర్మ బ్రాహ్మణేనేదం కర్తవ్యమస్మై ఫలాయేతి విధీయతే. యాన్యుత్పత్తిర్బ్రాహ్మణేషు కర్మాణి దృశ్యన్తే - తాన్యపి మన్త్రేషూపలబ్ధసత్తాకానామేవ కర్మణాం స్పష్టీకరణం. న హి మన్త్రాప్రకాశితం కర్మ కించిద్బ్రాహ్మణే ఉత్పన్నం దృశ్యతే. త్రయీవిహితం కర్మేతి ప్రసిద్ధం లోకే- త్రయీశబ్దశ్చ ఋగ్యజుస్సామసమాఖ్యా. *మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యన్నితి చాథర్వణే. తస్మాద్యుక్తం మన్త్రేషు కర్మాణ్యేకం భవన్తీతి. ౧

ఆ.— సఙ్కల్పశబ్దార్థమాహ (సఙ్కల్పోఽపీతి) కా సాఽన్తఃకరణవృత్తిః- యా సఙ్కల్పశబ్దితేత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ద్వివిధే విషయే విభాగేన సమర్థితేఽపి కథం యథోక్తస్య సఙ్కల్పస్య మనసో భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విభాగేన హీతి) సఙ్కల్పస్య కారణత్వాన్మనసశ్చ కార్యత్వాత్ తతో భూయస్త్వమిత్యర్థః. కార్యకారణభావం తయోరాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యక్తీకరోతి (కథమిత్యాదినా) మనసస్సకాశాద్వాచోఽనన్తరభావిత్వే విశేషం దర్శయతి (తాం చేతి) నామ్ని మన్త్రాణామన్తర్భావం సమర్థయతి (సామాన్యే హీతి) కథం మన్త్రేష్వనుపలబ్ధకర్మణామన్తర్భావః - తత్రాహ (మన్త్రేతి) కథం కర్మ నామన్త్రకమస్తీత్యుచ్యతే- బ్రాహ్మణవిహితస్యాపి కర్మణో దర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్ధీతి) బ్రాహ్మణస్య మన్త్రవ్యాఖ్యానరూపత్వాదతిస్పష్టమన్త్రేష్వనుపలభ్యమానమపి కల్ప్యతే మన్త్రోక్తత్వమిత్యర్థః. ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి (యాన్యపీత్యాదినా) ఏకస్యాం శాఖాయాం యత్కర్మ మన్త్రేష్వనుపలబ్ధం- తచ్ఛాఖాన్తరీయమన్త్రప్రకాశితం భవిష్యతీత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (త్రయీతి) తథాపి కథం మన్త్రప్రకాశ్యత్వం- తత్రాహ (త్రయీశబ్దశ్చేతి) మన్త్రేషు కర్మాణ్యన్తర్భవన్తీత్యత్ర శ్రుత్యన్తరసమ్మతిం కథయతి (మన్త్రేష్వితి) ౧

రం.— గురురాహ (సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయానిత్యాది) (యదా వై సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతీత్యాది) యదా ఇదం కర్తుం యుక్తమితి సఙ్కల్పయతి- అథ- తదా మనస్యతి- ఇదం కర్తవ్యమితి మన్యతే. తతశ్చ వాగిన్ద్రియం ప్రేరయతి. తచ్చ వాగిన్ద్రియం నామ్నీరయతి- శబ్దోచ్చారణవిషయే నియుఙ్క్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తాని హ వా ఏతాని- మన ఆదీని సఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్ప ఏకోఽయనం - గమనం ప్రలయో యేషాం తాని సఙ్కల్పైకాయనాని. సఙ్కల్పాత్మకాన్యుత్పత్తౌ. సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని స్థితౌ. సమక్ల్పతాం- సఙ్కల్పం కృతవత్యావివ హి ద్యౌశ్చ పృథివీ చ- ద్యావాపృథివీ. ద్యావాపృథివ్యౌ నిశ్చలే లక్ష్యేతే. తథా (సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశం చ) ఏతావపి సఙ్కల్పం కృతవన్తావివ. తథా (సమకల్పన్తాపశ్చ తేజశ్చ) స్వే

మూ.— స యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే సఙ్క్లృప్తాన్వై స లోకాన్ ధ్రువాన్ ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి యావత్సఙ్కల్పస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవస్సఙ్కల్పాద్భూయ ఇతి సఙ్కల్పాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

స్వరూపేణ నిశ్చలానిలక్ష్యన్తే. యత స్తేషాం - ద్యావాపృథివ్యాదీనాం సఙ్క్లృప్త్యై - సఙ్కల్పనిమిత్తం వర్షం సఙ్కల్పతే - సమర్థీభవతి. తథా-వర్షస్య సఙ్క్లృప్త్యై- సఙ్కల్పనిమిత్తమన్నం సఙ్కల్పతే. వృష్టేర్హ్యన్నం భవతి. (అన్నస్య సఙ్క్లృప్త్యై ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నమయా హి ప్రాణాః అన్నోపష్టమ్భకాః. *అన్నం దామేతి హి శ్రుతిః. తేషాం సఙ్క్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే. ప్రాణవాన్ హి మన్త్రానధీతే - నాబలః. మన్త్రాణాం హి సఙ్క్లృప్త్యై కర్మాణి-అగ్నిహోత్రాదీని సఙ్కల్పన్తే- అనుష్ఠీయమానాని మన్త్రప్రకాశితాని సమర్థీభవన్తి ఫలాయ. తతో లోకః - ఫలం సఙ్కల్పతే - కర్మకర్తృసమవాయితయా సమర్థో భవతీత్యర్థః. లోకస్య సఙ్క్లృప్త్యై సర్వం జగత్సఙ్కల్పతే-స్వరూపావైకల్యాయ. ఏతద్ధీదం సర్వం జగద్యత్ఫలావసానం-తత్సర్వం సఙ్కల్పమూలం. అతో విశిష్టస్స ఏవ సఙ్కల్పః. అతస్సఙ్కల్పముపాస్స్వ. ౨

ఆ.— తథాపి కథం సఙ్కల్పస్య భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) అయనపర్యాయత్వేనోక్తగమనస్య క్రియాత్వం వ్యావర్తయతి (ప్రలయ ఇతి) ఇతశ్చ సఙ్కల్పస్యాప్యస్తి మహత్త్వమిత్యాహ (సమక్లృపతామితి) యతో ద్యావాపృథివ్యాదిషు మహత్స్వపి సఙ్కల్పానువృత్తిర్దృశ్యతే-అతోఽపి తస్య మహత్త్వం గమ్యతే-న కేవలం కారణత్వాదేవేత్యర్థః. ఇతశ్చ తస్య మహత్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (తేషామితి) వృష్టేర్ద్యులోకాదికార్యత్వాత్, తదీయసఙ్కల్పస్య తన్నిమిత్తత్వోపచారాత్, తస్య భూయస్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః. వృష్టివశాదన్నం సమర్థీభవతీత్యత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (వృష్టేర్హీతి) అన్నాధీనం ప్రాణసామర్థ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (అన్నమయా హీతి) * ఆపోమయః ప్రాణ ఇత్యుక్తత్వాత్కథమన్నమయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నోపష్టమ్భకా ఇతి) తత్ర వాజసనేయకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (అన్నమితి) ప్రాణానాం మన్త్రాధ్యయనకారణత్వం వ్యుత్పాదయతి (ప్రాణవానితి) తతః- మన్త్రప్రకాశితకర్మవశాదితి యావత్. కర్మఫలవశాజ్జగతస్సర్వస్యావైకల్యేఽపి కథం సఙ్కల్పస్య మహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతద్ధీతి) తన్మహత్త్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౨

శం.— (తాని హ వా ఏతాని సఙ్కల్పైకాయనాని సఙ్కల్పాత్మకాని సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని) తాన్యేతాని- నామాదీని సఙ్కల్పః ఏకమయనం- మార్గో యేషాం తాని సఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్పానుసారీణీతి యావత్. సఙ్కల్పః ఆత్మా - కర్తా యేషాం తాని సఙ్కల్పాత్మకాని- సఙ్కల్పకర్తృకాణీత్యర్థః. యద్వా- సఙ్కల్పః ఆత్మా- వ్యాపకో యేషాం తాని. సఙ్కల్పవ్యాప్తానీతి యావత్. సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని- అసతి సఙ్కల్పే ఏషాం న సత్తా - అతస్సఙ్కల్పాధీనసత్తాకానీతి యావత్. (సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశం చ సమకల్పన్తామాపశ్చ తేజశ్చ) ద్యౌశ్చ పృథివీ చ నిశ్చలతయావర్తావహే ఇతి సఙ్కల్పం కృతవత్యావిత్యర్థః. తథా వాయ్వాకాశాదయోఽపి స్వేన రూపేణ వర్తామహే ఇతి స్వస్వకార్యం చ కరవామహా ఇతి సఙ్కల్పం కృతవన్త ఇత్యర్థః. తథా సఙ్కల్పాభావే తథా ప్రవృత్త్యసమ్భవాదితి భావః. (తేషాం సఙ్క్లృప్త్యై వర్షం సఙ్కల్పతే) అప్తేజోఽధీనత్వాద్వర్షణస్య ఆపస్తేజాంసి చ సమ్యక్కల్పన్తాం-స్వస్వకార్యసమర్థాని భవన్తు. ఇత్యేవం తత్సిద్ధ్యై వర్షం సఙ్కల్పత ఇత్యర్థః. (వర్షస్య సఙ్క్లృప్త్యా అన్నం సఙ్కల్పతే) అన్నస్య వర్షాధీనత్వాత్ అన్నం వర్షసిద్ధ్యై సఙ్కల్పత ఇత్యర్థః. అన్నస్య సఙ్క్లృప్త్యై ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నసమృద్ధిం ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్త ఇత్యర్థః. (ప్రాణానాం సఙ్క్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే) మన్త్రోచ్చారణస్య ప్రాణాయత్తత్వాత్ మన్త్రాస్తత్సిద్ధిమాశంసన్తే. (మన్త్రాణాం సఙ్క్లృప్త్యై కర్మాణి సఙ్కల్పన్తే) అగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం మన్త్రజన్యస్మృత్యధీనానుష్ఠానత్వాదితి భావః. (కర్మణాం సఙ్క్లృప్త్యై లోకస్సఙ్కల్పతే) స్వర్గాదిలోకస్య కర్మాధీనసిద్ధికత్వాదితి భావః. (లోకస్య సఙ్క్లృప్త్యై సర్వం సఙ్కల్పతే) సర్వస్యాపి భూతజాతస్య లోకకామత్వాదితి భావః. అత్రాచేతనేషు సఙ్కల్పకథనం స్తుత్యర్థతయా చేతనత్వారోపేణ వా - తదభిమానిదేవతాపరతయా వోపపన్నమితి ద్రష్టవ్యం. (స ఏష సఙ్కల్పః) ఏతాదృశమహిమశాలీ సఙ్కల్ప ఇత్యర్థః. (సఙ్కల్పముపాస్స్వేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— ఇత్యుక్త్వా ఫలమాహ తదుపాసకస్య- స యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేతి- బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్తే. సఙ్క్లృప్తాన్వై-ధాత్రాఽస్యేమే లోకాః ఫలమితి క్లృప్తాన్- సమర్థితాన్. సఙ్కల్పితాన్ సః- విద్వాన్ ధ్రువాన్-నిత్యాన్ అత్యన్తాధ్రువాపేక్షయా. ధ్రువశ్చ- స్వయం. లోకినో హ్యధ్రువత్వే లోకే ధ్రువక్లృప్తిర్వ్యర్థేతి ధ్రువస్సన్. ప్రతిష్ఠితాన్- ఉపకరణసమ్పన్నానిత్యర్థః. పశుపుత్రాదిభిః ప్రతితిష్ఠతీతి దర్శనాత్. స్వయం చ ప్రతిష్ఠితః- ఆత్మీయోపకరణసమ్పన్నః. అవ్యథమానాన్- అమిత్రాదిత్రాసరహితాన్. అవ్యథమానశ్చ స్వయమభిసిధ్యతి- అభిప్రాప్నోతీత్యర్థః. యావత్సఙ్కల్పస్య గతం- సఙ్కల్పగోచరః. తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి. ఆత్మనస్సఙ్కల్పస్య - న తు సర్వేషాం సఙ్కల్పస్యేతి- ఉత్తరఫలవిరోధాత్. (యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) పూర్వవత్. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయో యదా వై చేతయతేఽథ సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతి తాము నామ్నీరయతి నామ్ని మన్త్రా ఏకం భవన్తి మన్త్రేషు కర్మాణి॥ ౧

తాని హ వా ఏతాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని తస్మాద్యద్యపి బహువిదచిత్తో భవతి నాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయం వేద యద్వా అయం విద్వాన్నేత్థమచిత్తః స్యాదిత్యథ యద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్భవతి తస్మా ఏవోత శుశ్రూషన్తే చిత్తం హ్యేవైషామేకాయనం చిత్తమాత్మా చిత్తం ప్రతిష్ఠా చిత్తముపాస్స్వేతి॥ ౨

ఆ.— ఆత్మాదిలోకాన్తానాం లోకానాం కథం నిత్యత్వం- అత ఆహ (అత్యన్తేతి) లోకానామేవం ధ్రువత్వముచ్యతాం- కిమితి లోకిన ఉచ్యన్తే- తత్రాహ (లోకినోఽపీతి) కథముపకరణైః ప్రతిష్ఠితత్వం భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (పశుపుత్రాదిభిరితి) యావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యమసమ్భావ్యం దర్శయతి (ఆత్మన ఇతి) సఙ్కల్పస్య- యావన్తో విషయాస్తత్రాస్య కామచారో భవతీతి సమ్బన్ధః. నిరఙ్కుశే సఙ్కల్పశబ్దే కామానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉక్తరీతి) యది సఙ్కల్పమాత్రస్య గోచరే సఙ్కల్పోపాసకస్య కామచారో భవతి- తర్హి సర్వసఙ్కల్పస్య విచిత్రతయా సర్వగోచరత్వసమ్భవాత్ *యావచ్చిత్తస్య గతమిత్యాదినా వక్ష్యమాణఫలం విరుధ్యేత- నహి సఙ్కల్పోపాసనాదేవ సర్వస్మిన్ ఫలే సిద్ధే చిత్తాద్యుపాసనం తత్ఫలం వా పృథగ్వక్తుముచితం- అతో యావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాదిశ్రుతేరుక్తసఙ్కోచో యుక్త ఇత్యర్థః. … … … … … … … … ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) (సఙ్క్లృప్తాన్వై స లోకాన్ ధ్రువాన్ ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి) సఙ్క్లృప్తాన్- సఙ్కల్పసిద్ధాన్. ధ్రువాన్- నిత్యాన్. భోగోపకరణైః ప్రతిష్ఠితాన్. అవ్యథమానాన్- శత్రుపీడాదిరహితాన్. ఏతాదృశాన్లోకాన్ స్వయమపి ధ్రువత్వప్రతిష్ఠితత్వావ్యథమానత్వయుక్తస్సన్నభిసిధ్యతి- ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (యావత్సఙ్కల్పస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః.…………………………………… ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

శం.— చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయః. చిత్తం- చేతయితృత్వం. ప్రాప్తకాలానురూపబోధవత్త్వం, అతీతానాగతవిషయప్రయోజననిరూపణసామర్థ్యం చ. తత్సఙ్కల్పాదపి భూయః. కథం. యదా వై ప్రాప్తమిదం వస్త్వేవం ప్రాప్తమితి చేతయతే- తదా తదాదానాయ వాఽపోహాయ వాఽథ సఙ్కల్పయతే. (అథ మనస్యతీత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— చిత్తశబ్దస్య మనశ్శబ్దేన పునరుక్తిం పరిహరతి (చిత్తం చేతయితృత్వమితి) తస్యార్థత్వం వ్యావర్తయతి (ప్రాప్తేతి) ఇదమేవం స్థితం ప్రాప్తమితి ప్రాప్తకాలవస్తునో వస్త్వనురోధీ చేతనాఖ్యో వృత్తివిశేషః. తద్వత్త్వం చిత్తమిత్యర్థః. అతీతం భోజనం తృప్తిసాధనం దృష్టం- భోజనత్వాదాగామినోఽపి తత్స్యాదేవ ప్రయోజనమితి నిరూపణసామర్థ్యం చిత్తమితి ప్రసిద్ధమిత్యాహ (అతీతేతి) యథోక్తస్య చిత్తస్య సఙ్కల్పాద్భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) సఙ్కల్పప్రకరణం పరామృశతి (పూర్వవదితి) ౧

రం.— (చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయో యదా వై చేతయతేఽథ సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యతీత్యాది) * అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మన ఏవ బుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇతి *హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవమితి సూత్రే భాషితత్వాత్ ప్రాప్తకాలానురూపాతీతానాగతవిషయప్రయోజనచిన్తానురూపప్రవృత్తివిశిష్టం మనశ్చిత్తమిత్యుచ్యతే. చేతయతిభాష్యస్థోపి నవివ. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తాని- సఙ్కల్పాదీని కర్మఫలాన్తాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని- చిత్తోత్పన్నాని. చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని- చిత్తాశ్రితాన్యపి. పూర్వవత్. కిఞ్చ- చిత్తస్య మాహాత్మ్యం- యస్మాచ్చిత్తం సఙ్కల్పాదిమూలం- తస్మాద్యద్యపి బహువిత్- బహుశాస్త్రాదిపరిజ్ఞానవాన్సన్నచిత్తో భవతి- ప్రాప్తాదిచేతయితృత్వసామర్థ్యవిరహితో భవతి. తం నిపుణా లౌకికా నాయమస్తి- విద్యమానోఽప్యసత్సమ ఏవేత్యేవమాహుః. యచ్చాయం కిఞ్చిచ్ఛాస్త్రాది వేద- శ్రుతవాన్. తదప్యస్య వృథైవేతి కథయన్తి. కస్మాత్. యద్యయం విద్వాన్స్యాత్- ఇత్థమేవమచిత్తో న స్యాత్. తస్మాదస్య శ్రుతమప్యశ్రుతమేవేత్యాహురిత్యర్థః. అథవా- అల్పవిదపి యది చిత్తవాన్భవతి- తస్మా ఏతస్మై- తదుక్తార్థగ్రహణాయోత- అపి శుశ్రూషన్తే- శ్రోతుమిచ్ఛన్తి. తస్మాచ్చిత్తం హ్యేవైషాం- సఙ్కల్పాదీనామేకాయనమిత్యాది- పూర్వవత్. ౨

ఆ.— యథా సఙ్కల్పస్య నిమిత్తత్వే సతి తస్మిన్నధికరణత్వముక్తం- తథా చిత్తస్య నిరుక్తస్య సఙ్కల్పాదిషు నిమిత్తత్వే సతి తదర్థమేవ తదధికరణత్వమిత్యాహ (తానీతి) ఇతశ్చ చిత్తస్యాస్తి వైశిష్ట్యమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) యద్యపి బహుశాస్త్రార్థపరిజ్ఞానవాన్- తథాపి యద్యచిత్తో భవతీతిదిహో జనా. అచిత్తస్యాసత్సమత్వం శ్రుతవైయర్థ్యం చేత్యుక్తం ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) శ్రుతమపీత్యపిశబ్దేన సత్త్వం గృహ్యతే.

సయశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే చిత్తాన్వై సలోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి యావచ్చిత్తస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవశ్చిత్తాద్భూయ ఇతి చిత్తాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ఉ.— ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయో ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం ధ్యాయతీవ ద్యౌర్ధ్యాయన్తీవాపో ధ్యాయన్తీవ పర్వతా ధ్యాయన్తీవ దేవమనుష్యాస్తస్మాద్య ఇహ మనుష్యాణాం మహత్తాం ప్రాప్నువన్తి ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్త్యథ యేఽల్పాః కలహినః పిశునా ఉపవాదినస్తేఽథ యే ప్రభవో ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి ధ్యానముపాస్స్వేతి॥ ౧

చిత్తాభావే శ్రుతాదేస్తైర్వ్యర్థ్యోక్త్యా తద్వైశిష్ట్యమూదిష్టం. ఇదానీం తద్వైశిష్ట్యే హేత్వన్తరమాహ (అపి చేతి) చిత్తవతో హ్యర్థగ్రహణార్థం శ్రోతుమిచ్ఛా లోకస్య భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (తస్మాదితి) ౨-౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాని హ వా ఏతాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని) ఉక్తోఽర్థః. (తస్మాద్యద్యపి బహువిదచిత్తో భవతి నాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయం వేద) బహుశాస్త్రజ్ఞోఽపి పుమాన్విషయప్రయోజననిరూపణలక్షణచిత్తహీనో యదా భవేత్ - తదా లౌకికాః అయం నాస్తి, అయం వేదేతి యత్ - తదపి నాస్తీత్యేవం జ్ఞాతారం తదీయం శాస్త్రజ్ఞానం చాపలపన్తీత్యర్థః. కించ- తత్ర యత్కించవదస్తి. కాయుక్తిః. (యద్వాఽయం విద్వాన్నేత్థమచిత్తః స్యాదితి) యత్ - యది అయం- పుమాన్ విద్వాన్స్యాత్- విద్వానేవ స్యాత్ - తర్హీత్థమచిత్తో న స్యాత్. తస్మాదేతస్య శాస్త్రజ్ఞానమేవ నాస్తీత్యాహురిత్యర్థః. (అథ యద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్భవతి తస్మా ఏవోత శుశ్రూషన్తే) యద్యల్పశాస్త్రవిదపి చిత్తవాన్భవతి- తస్మై శుశ్రూషన్తే- తద్వాక్యం శ్రోతుమిచ్ఛన్తి జనా ఇత్యర్థః. (చిత్తం హ్యేవైషామేకాయనం చిత్తమాత్మా చిత్తం ప్రతిష్ఠా చిత్తముపాస్స్వేతి) పూర్వవదర్థః.... ౨

శం.— చిత్తాన్- ఉపచితాన్బుద్ధిమద్గుణైః. సః- చిత్తోపాసకః. ధ్రువానిత్యాది చ- ఉక్తార్థం. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (స యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే చిత్తాన్వై స లోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువ ఇత్యాది) చిత్తాన్- ఉపచితానిత్యర్థః. ఇతరత్పూర్వవత్. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయః) ధ్యానం నామ- శాస్త్రోక్తదేవతాద్యాలమ్బనేష్వచలో భిన్నజాతీయైరనన్తరితః ప్రత్యయసన్తానః. ఏకాగ్రతేతి యమాహుః. దృశ్యతే చ ధ్యానస్య మాహాత్మ్యం ఫలతః. కథం. యథా యోగీ ధ్యాయన్నిశ్చలో భవతి ధ్యానఫలలాభే- ఏవం ధ్యాయతీవ నిశ్చలా దృశ్యతే పృథివీ. (ధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాది) సమానమన్యత్. దేవాశ్చ మనుష్యాశ్చ దేవమనుష్యాః. మనుష్యా ఏవ వా దేవాః దేవమనుష్యాః. శమాదిగుణసమ్పన్నా మనుష్యా దేవస్వరూపం న జహతీత్యర్థః. యస్మాదేవం విశిష్టం ధ్యానం- తస్మాద్య ఇహ లోకే మనుష్యాణామేవ ధనైర్విద్యయా గుణైర్వా మహత్తాం - మహత్త్వం ప్రాప్నువన్తి - ధనాదిమహత్త్వహేతుం లభన్త ఇత్యర్థః. ధ్యానాపాదాంశా ఇవ- ధ్యానస్యాపాదనం- ఆపాదః. ధ్యానఫలలాభ ఇత్యేతత్. తస్యాంశః- అవయవః. కలా కాచిత్. ధ్యానఫలలాభకలావన్త ఇవేత్యర్థః. తే భవన్తి- నిశ్చలా ఇవ లక్ష్యన్తే. న క్షుద్రా ఇవ. అథ యే పునరల్పాః- క్షుద్రాః. కించిదపి ధనాదిమహత్త్వైకదేశమప్రాప్తాః. తే పూర్వోక్తవిపరీతాః కలహినః - కలహశీలాః పిశునాః - పరదోషోద్భాసకాః ఉపవాదినః- పరదోషం సామీప్యయుక్తమేవ వదితుం శీలం యేషాం తే ఉపవాదినశ్చ భవన్తి. అథ యే మహత్త్వం ప్రాప్తా ధనాదినిమిత్తం - తే అన్యాన్ ప్రతి భవన్తీతి ప్రభవః- విద్యాచార్యరాజేశ్వరాదయః. (ధ్యానాపాదాంశా ఇవేత్యాది) ఉక్తార్థం. అతో దృశ్యతే ధ్యానస్య మహత్త్వం ఫలతః. అతో భూయశ్చిత్తాత్. అతస్తముపాస్స్వేత్యాది- ఉక్తార్థం. ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కింతద్ధ్యానమిత్యపేక్షాయామాహ (ధ్యానం నామేతి) అచలత్వం సాధయతి (భిన్నజాతీయైరితి) కథం తస్య చిత్తాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యానేకాగ్రతాదోషోపహతస్యాతీతాదిఫలనిరూపణే సామర్థ్యాదర్శనాదేకాగ్రతారూపో ధ్యానపదార్థశ్చేతయిత్వా తస్య కారణత్వాత్తతో భూయానేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకాగ్రతేతి) ఇతశ్చాస్తి తస్య భూయస్త్వమిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) ఫలద్వారా తన్మాహాత్మ్యం ప్రశ్నపూర్వకం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) గౌరవపరిహారార్థం పక్షాన్తరమాహ (మనుష్యా ఏవేతి) మనుష్యాణామేవ సతాం గుణతో దేవత్వమి

స యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్ధ్యానస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో ధ్యానాద్భూయ ఇతి ధ్యానాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయో విజ్ఞానేన వా ఋగ్వేదం విజానాతి యజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యగ్ం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాగ్ం సర్పదేవజనవిద్యాం దివం చ పృథివీం చ వాయుం చాకాశం చాపశ్చ తేజశ్చ దేవాగ్ంశ్చ మనుష్యాగ్ంశ్చ పశూగ్ంశ్చ వయాగ్ంసి చ తృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం ధర్మం చాధర్మం చ సత్యం చానృతం చ సాధు చాసాధు చ హృదయజ్ఞం చాహృదయజ్ఞం చాన్నం చ రసం చేమం చ లోకమముం చ విజ్ఞానేనైవ విజానాతి విజ్ఞానముపాస్స్వేతి॥ ౧

ధ్యానస్యాహ (శమాదీతి) ధ్యానఫలం నైశ్చల్యం. తన్మహత్సు పృథివ్యాదిషు దృష్టం - తథా చ తల్లక్షణం సంభావ్యత ఇత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) ధనాదిభిర్మహత్త్వే హేతురుత్కృష్టం కర్మేతి యావత్. ధ్యానస్యోపాదానం- అనుష్ఠానం. తేన తత్ఫలలాభో లక్ష్యతే. తస్యాంశో ఽయమేవాపి స్తీత్యేతత్తథా. ధ్యానఫలలాభకలావత్త్వమేవ స్ఫుటయతి (నిశ్చలా ఇతి) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మహత్సు పురుషేషు ధ్యానఫలానువృత్తిర్దృష్టేత్యన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమాహ (అథేతి) వ్యతిరేకం దర్శయిత్వాఽన్వయముపసంహరతి (అథ యే మహత్త్వమితి) మహత్సు నైశ్చల్యదర్శనమతశ్శబ్దార్థః. మహత్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రఙ్గ.— (ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయో ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం ధ్యాయతీవ ద్యౌరిత్యాది) * ధ్యానం హి విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితమేకచిన్తనమితి * ధ్యానాచ్చేతి సూత్రే భాషితం. యథా యోగీ ధ్యాయన్నిశ్చలో భవతి - ఏవం పృథివ్యాదయోఽపి ధ్యానలక్షణస్వమాహాత్మ్యప్రఖ్యాపనాయైవ నిశ్చలాస్సన్తో ధ్యానమభినయన్తి- అతో ధ్యానం మహత్త్వహేతురిత్యర్థః. సూత్రితం చ * అచలత్వం చాపేక్ష్యేతి. తత్ర హి తిష్ఠన్నాసీనశ్శయానో వా ధ్యానమనుతిష్ఠేత్- విశేషాభావాదితి ప్రాప్తేఽభిధీయతే-* ఆసీనస్సమ్భవాత్. ఆసీన ఏవోపాసనమనుతిష్ఠేత్. కుతః. సమ్భవాత్- ఆసీనస్యైవ హ్యైకాగ్ర్యచిత్తతా సమ్భవతి- స్థితిగత్యోః ప్రయత్నసాపేక్షత్వాత్, శయనే చ నిద్రాసమ్భవాత్,. * ధ్యానాచ్చ. విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితచిన్తాలక్షణధ్యానలక్షణత్వాదుపాసనస్య, తత్ర చ చిత్తైకాగ్ర్యస్యావశ్యమ్భావేన, తత్సిద్ధయే ఆసీనత్వస్యాపేక్షితత్వాచ్చ. * అచలత్వం చాపేక్ష్య. నిశ్చలత్వరూపం సాదృశ్యమపేక్ష్య * ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాదౌ ధ్యాయతిశబ్దప్రయోగదర్శనాత్ ధ్యాతుర్నిశ్చలత్వస్యాపేక్షితత్వాత్, ఆసీనస్యైవ చ నిశ్చలత్వసమ్భవాత్, ఆసీనస్యైవోపాసనమిత్యర్థః. * స్మరన్తి చ. * ఉపవిశ్యాసనే యుఞ్జ్యాద్యోగమాత్మవిశుద్ధయ ఇతి ధ్యానాఙ్గతయా ఆసీనతా స్మర్యతే. అతో ధ్యానే చిత్తైకాగ్ర్యస్యావశ్యకత్వాత్తదర్థమాసీనత్వమపేక్షితం. * యత్రైకాగ్ర్యతా తత్రావిశేషాత్ యత ఏవ చిత్తైకాగ్ర్యం ప్రధానహేతుః- అత ఏవ యస్మిన్దేశే చిత్తైకాగ్ర్యం భవతి- స ఏవ దేశోఽపేక్షితః. * సమే శుచౌ శర్కరావహ్నివాలుకావర్జిత ఇత్యాదిదేశవిశేషనియమస్యాపి చిత్తైకాగ్ర్యసిద్ధ్యర్థత్వాత్ చిత్తైకాగ్ర్యవిరోధే సోఽపి నాదర్తవ్య ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (తస్మాద్య ఇహ మనుష్యాణాం మహత్తాం ప్రాప్నువన్తి ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి) ధ్యానమాపన్నాః- ధ్యానాపాదాః. యే మనుష్యాణాం మధ్యే ధనాదిభిర్మహాన్తః- తే ధ్యానాపాదానాం- ధ్యాతౄణామంశా ఇవ- సదృశా ఇవ భవన్తి. యథా ధ్యాతారోఽచఞ్చలాః- ఏవం మహాన్తోఽప్యచఞ్చలతయా ధ్యాతృసాదృశ్యం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. తన్మాత్రేణ త్వేష తత్సదృశత్వం- తదంశత్వం. మహాన్తోఽపి మనుష్యా యతో ధ్యాతౄణామంశాః- అతో ధ్యానం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః (అథ యేఽల్పాః కలహినః పిశునా ఉపవాదినస్తే) యేత్వల్పాః- క్షుద్రాః. తే కలహినః - కలహశీలాః, పిశునాః - పరదోషోద్భావకాః, ఉపవాదినః- పరేషాం సమీపే తద్దోషవదనశీలాః,. వాచాటా భవన్తి- న తు ధ్యాతృసాదృశ్యలేశమపి ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. (అథ యే ప్రభవో ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి ధ్యానముపాస్స్వేతి) యే తు ప్రభవః- మహాన్తః. తే అచఞ్చలాః కాశ్చన్తో ధ్యాతృసదృశా భవన్తి. అతో ధ్యానముపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

రం.— (స యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్ధ్యానస్య గతమిత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయః) విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయం జ్ఞానం. ధ్యానేతస్య చ కారణత్వాద్ధ్యానాద్భూయస్త్వం. కథం చ తస్య భూయస్త్వమితి. ఆహ- విజ్ఞానేన వై ఋగ్వేదం విజానాత్యయమృగ్వేద ఇతి ప్రమాణతయా. యస్యార్థజ్ఞానం ధ్యానకారణం. తథా (య

స యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే విజ్ఞానవతో వై స లోకాఞ్జ్ఞానవతో ఽభిసిధ్యతి యావద్విజ్ఞానస్య గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఽస్తి భగవో విజ్ఞానాద్భూయ ఇతి విజ్ఞానాద్వావ భూయో ఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ఉ.— బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయో ఽపి హ శతం విజ్ఞానవతామేకో బలవానాకమ్పయతే స యదా బలీ భవత్యథోత్థాతా భవత్యుత్తిష్ఠన్పరిచరితా భవతి పరిచరన్నుపసత్తా భవత్యుపసీదన్ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతి మన్తా భవతి బోద్ధా భవతి కర్తా భవతి విజ్ఞాతా భవతి బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతి బలేనాన్తరిక్షం బలేన ద్యౌర్బలేన పర్వతా బలేన దేవమనుష్యా బలేన పశవశ్చ వయాంసి చ తృణవనస్పతయః శ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం బలేన లోకస్తిష్ఠతి బలముపాస్స్వేతి॥ ౧

జుర్వేదమిత్యాది) కించ- పశ్వాదిశ్చ, ధర్మాధర్మౌ- శాస్త్రసిద్ధౌ, సాధ్వసాధునీ - లోకతః స్మార్తే వా, దృష్టాదృష్టవిషయం, చ సర్వం విజ్ఞానేనైవ విజానాతీత్యర్థః. తస్మాద్యుక్తం ధ్యానాద్విజ్ఞానస్య భూయస్త్వం. అతో విజ్ఞానముపాస్స్వేతి ౧

ఆ.— విజ్ఞానస్యోక్తం భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) యద్యపి ప్రమాణతయా తద్జ్ఞానం శాస్త్రార్థజ్ఞానపూర్వకం- తథాపి కథం తస్య భూయస్త్వం - తత్రాహ (యస్మాదితి) ఇతశ్చ తస్య ధ్యానాద్భూయస్త్వమిత్యాహ (కించేతి) భూయస్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧

రం.— (విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయః విజ్ఞానేన వా ఋగ్వేదం విజానాతీత్యాది) ప్రమాణజన్యజ్ఞానరూపస్య విజ్ఞానస్య స్మృతిసన్తతిలక్షణం ధ్యానం ప్రతి హేతుత్వాత్తతో భూయస్త్వం ద్రష్టవ్యం. శిష్టం పూర్వవత్. ౧

శం.— శృణూపాసనఫలం- విజ్ఞానవతః- విజ్ఞానం యేషు లోకేషు తాన్ విజ్ఞానవతో లోకాన్ జ్ఞానవతశ్చాభిసిధ్యతి - ప్రాప్నోతి. విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయం. జ్ఞానం - అన్యవిషయనైపుణ్యం. తద్వద్భిర్యుక్తాన్ లోకాన్ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (యావద్విజ్ఞానస్యేత్యాది) పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విజ్ఞానజ్ఞానశబ్దయోరర్థభేదం కథయతి (విజ్ఞానమితి) తథాపి లోకానామచేతనానాం కుతస్తదుభయాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వద్భిరితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే విజ్ఞానవతో వై స లోకాఞ్జ్ఞానవతో ఽభిసిధ్యతీత్యాది) జ్ఞానవిజ్ఞానశబ్దయోః సామాన్యవిశేషరూపత్వాద్విజ్ఞానవతో జ్ఞానవతో లోకానిత్యుపపత్తిః. శిష్టం స్పష్టం.. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయః) బలమితి- అన్నోపయోగజనితం మనసో విజ్ఞేయే ప్రతిభానసామర్థ్యం. అనశనాదృగాదీని న మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి శ్రుతేః. శరీరే ఽపి తదేవోత్థానాదిసామర్థ్యం. విజ్ఞానవతాం శతమప్యేకః ప్రాణీ- బలవానాకమ్పయతే. యథా హస్తీ మత్తో మనుష్యాణాం శతం సముదితమపి. యస్మాదేవమన్నాద్యుపయోగనిమిత్తం బలం- తస్మాత్సః- పురుషో యదా బలీ- బలేన తద్వాన్ భవతి. అథోత్థాతా- ఉత్థానస్య కర్తా. ఉత్తిష్ఠంశ్చ గురూణామాచార్యస్య చ పరిచరితా- పరిచరణస్య- శుశ్రూషాయాః కర్తా భవతి. పరిచరన్నుపసత్తా- తేషాం సమీపగః. అన్తరఙ్గః ప్రియో భవతీత్యర్థః. ఉపసీదంశ్చ - సామీప్యం గచ్ఛన్నైకాగ్రతయా ఆచార్యస్యాన్యస్య చోపదేష్టుర్గురోర్ద్రష్టా భవతీత్యర్థః. తతస్తదుక్తస్య శ్రోతా భవతి. తత ఇదమేభిరుక్తమేవముపపద్యత ఇత్యుపపత్తితో మన్తా భవతి. మన్వానశ్చ బోద్ధా భవతి ఏవమేవేదమితి. తత ఏవం నిశ్చిత్య తదుక్తార్థస్య కర్తా- అనుష్ఠాతా భవతి. విజ్ఞాతా - అనుష్ఠానఫలస్యానుభవితా భవతీత్యర్థః. కించ- బలస్య మాహాత్మ్యం (బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతీత్యాది) ఋజ్వర్థం. ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యథోక్తే బలశబ్దార్థే శ్వేతకేతువాక్యం ప్రమాణయతి (అనశనాదితి) కథం తర్హి శరీరసామర్థ్యే బలశబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (శరీరే ఽపీతి) (తదేవేతి) అన్నోపయోగజనితమేవేత్యర్థః. న కేవలం కారణత్వాదేవ బలస్య విజ్ఞానాద్భూయస్త్వం- కింతు ప్రత్యక్షం చ తస్య తతో భూయస్త్వమిత్యాహ (విజ్ఞానవతామితి) తస్మాద్బలస్య విజ్ఞానాద్భూయస్త్వమితి శేషః. సముదితమపి-కమ్పయత ఇతి సమ్బన్ధః. తథాన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమి

సయో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్బలస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో బలాద్భూయ ఇతి బలాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

ఉ.— అన్నం వావ బలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యుహ జీవేదథవాఽద్రష్టాఽశ్రోతాఽమన్తాఽబోద్ధాఽకర్తాఽవిజ్ఞాతా భవత్యథాన్నస్యాయై ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతి మన్తా భవతి బోద్ధా భవతి కర్తా భవతి విజ్ఞాతా భవత్యన్నముపాస్స్వేతి॥ ౧

సయోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽన్నవతో వై స లోకాన్పానవతోఽభిసిధ్యతి యావదన్నస్య గతం

విశేషః. యస్మాదేవం బలస్య కారణత్వం, విజ్ఞానస్యచ కార్యత్వం,- తస్మాత్తల్లక్షణ్యాయ స్తవనిర్దేశోఽన్నస్యైకార్యకారణభావమేతయోరుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) ఇతశ్చ బలస్య భూయస్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయోఽపిహ శతం విజ్ఞానవతామేకో బలవానిత్యాది) ఏకోహి బలవాన్ హస్తిశిక్షానవతాం-మనుష్యాణాం శతమప్యాకమ్పయతే. కించ- నహి బలేగుర్వాదిషుద్వేష్టృత్వభ్యాస్థానం ఉపచర్యోపసదనం శ్రవణమననాదిభ్యాసనపాఠ్యే శ్రారః కర్మవిషయకర్తృత్వం కృతవిషయకజ్ఞానమిత్యేతత్సర్వం బలేసత్యేవభవతి. అతో విజ్ఞానాపేక్షయా బలమేవ భూయ ఇత్యర్థః. (బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతీత్యాది) స్పష్టం. ౧

రం.— (సయో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్బలస్య గతమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అన్నం వావ బలాద్భూయః- బలహేతుత్వాత్. కథమన్నస్య బలహేతుత్వమితి. ఉచ్యతే- యస్మాద్బలకారణమన్నం - తస్మాద్యద్యపి కశ్చిద్దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాత్- సోఽన్నోపయోగనిమిత్తస్య బలస్య హాన్యా మ్రియతే. నచేన్మ్రియతే - యద్యుహ జీవేత్. దృశ్యన్తేహి మాసమప్యనశ్నన్తో జీవన్తోఽథవా. సజీవన్నప్యద్రష్టా భవతి గురోరపి. తత ఏవాశ్రోతేత్యాదిపూర్వవిపరీతం సర్వం భవతి అథయదా బహూన్యహాన్యనశితో దర్శనాదిక్రియాస్వసమర్థస్సన్నన్నస్యాయా- ఆగమనం- ఆయిః. అన్నస్య ప్రాప్తిరిత్యర్థః. సాయస్యసన్నిధేస్సోఽన్నస్యఆయీ. అమ్నైత్యైతచ్ఛన్దస్యవ్యత్యయేన- అథాన్నస్యాయై ఇత్యపిపాఠ ఏవమేవార్థః- ద్రష్టేత్యాదికార్యశ్రవణాత్. దృశ్యతేహ్యన్నోపయోగే దర్శనాదిసామర్థ్యం-నచేత్ప్రాప్తో. అతోఽన్నముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— అథవాయదసావభుఞ్జానోఽపి కథంచిజ్జీవేత్-తదా జీవన్నపిసోఽద్రష్టేతిసమ్బన్ధః. కథమనశనహాన్యస్య జీవనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యన్త ఇతి) అన్నోపయోగాభావే బలహానిరితి వ్యతిరేకముక్త్వా తదుపయోగే బలం భవతీత్యన్వయం వ్యాచష్టే (అథేతి) అథాన్నస్యాయై ఇత్యపిపాఠోఽస్తి- తత్రాన్నస్యాయ ఇత్యేతదేవ పదమన్నస్య ప్రాప్తిపరతయా వ్యాఖ్యేయం- ఐకారమీకారత్వేన విపరిణమయ్యాన్నస్యేత్యయాజీకారాదిత్యాహ (అమ్నైఇత్యేతదితి) వర్ణవ్యత్యయేన-ఐకారస్య వ్యత్యయేన. ఈకారాన్తత్వేన. అథాన్నస్యాయై ఇత్యపిపాఠే ఏవమేవ-అయోన్నీత్యేవమేవార్థ ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అమ్నైఇత్యేతదితి) ఐకారస్యవర్ణస్యవ్యత్యయేన- ఈకారాన్తత్వేనైవేత్యర్థః. ద్రష్టా శ్రోతేత్యాద్యన్నకార్యస్య శ్రవణాదపి పాఠాన్తరమన్నప్రాప్తిపరతయా వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ద్రష్టేత్యాదీతి) కథం తదన్నకార్యమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకౌ దర్శయతి (దృశ్యతేహీతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నం వావ బలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యుహ జీవేదిత్యాది) బలసమ్పాదకత్వాదన్నమేవ బలాద్భూయః. అతఏవ యది కశ్చిత్పురుషో దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాత్- తర్హి బలహాన్యా మ్రియత ఏవ. అథవా- యదికశ్చిజ్జీవేత్ - తర్హి ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదిరహిత ఏవ భవేత్. అద్రష్టా, అశ్రోతే, తిభేదః. (అథాన్నస్యాయై ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతీత్యాది) అన్నస్యాయై - లాభేసతి - అన్నస్యాయై ఇతిపాఠే ఛాన్దస ఐకారస్యైకారః. అన్నస్యాయీతిపాఠేపి ఆయః- లాభః. అన్నస్యాయీ - లబ్ధవానిత్యర్థః. అతశ్చ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామన్నస్యైవ బలాదిహేతుత్వదర్శనాదితిభావః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలంచ- అన్నవతః- ప్రభూతాన్నాన్వై స లోకాన్పానవతః- ప్రభూతోదకాంశ్చ. అన్నపానయోర్నిత్యసమ్బన్ధాల్లోకానభిసిధ్యతి. సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి యోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవోఽన్నాద్భూయ ఇత్యన్నాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః.

ఉ.— ఆపో వా అన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదా సువృష్టిర్న భవతి వ్యాధీయన్తే ప్రాణా అన్నం కనీయో భవిష్యతీత్యథ యదా సువృష్టిర్భవత్యానన్దినః ప్రాణా భవన్త్యన్నం బహు భవిష్యతీత్యాప ఏవేమా మూర్తా యేయం పృథివీ యదన్తరిక్షం యద్ద్యౌర్యత్పర్వతా యద్దేవమనుష్యా యత్పశవశ్చ వయాంసి చ తృణవనస్పతయః శ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికమాప ఏవేమా మూర్తా అప ఉపాస్స్వేతి॥ ౧

స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆప్నోతి సర్వాన్కామాꣳస్తృప్తిమాన్భవతి యావదపాం గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవోఽద్భ్యో భూయ ఇత్యద్భ్యో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

ఉ.— తేజో వా అద్భ్యో భూయస్తద్వా ఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతి తదాహుర్నిశోచతి నితపతి వర్షిష్యతి వా ఇతి తేజ ఏవ తత్పూర్వం దర్శయిత్వాఽథాపః సృజతే తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చ తిరశ్చీభిశ్చ విద్యు

రం.— (స యోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే అన్నవతో వై స లోకాన్పానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) పానవతః - పేయప్రచురానిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆపో వా అన్నాద్భూయస్యః- అన్నకారణత్వాత్. యస్మాదేవం- తస్మాద్యదా- యస్మిన్కాలే సువృష్టిః- సస్యహితా శోభనా వృష్టిర్న భవతి- తదా వ్యాధీయన్తే ప్రాణాః- దుఃఖినో భవన్తి. కిన్నిమిత్తమితి. ఆహ- అన్నమస్మిన్సంవత్సరే నః కనీయః- అల్పతరం భవిష్యతీతి. అథ పునర్యదా సువృష్టిర్భవతి- తదా ఆనన్దినః - సుఖినో హృష్టప్రాణాః ప్రాణినో భవన్త్యన్నం బహు- ప్రభూతం భవిష్యతీతి. అప్సమ్భవత్వాన్మూర్తస్యాన్నస్యాప ఏవేమా మూర్తా - మూర్తభేదాకారపరిణతేతి మూర్తా యేయం పృథివీ. యదన్తరిక్షమిత్యాది. ఆప ఏవేమా మూర్తాః. అతోఽప ఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— అపాం కారణత్వేనాన్నాద్భూయస్త్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాధయతి (యస్మాదిత్యాదినా) అపాం సర్వజగదాత్మకత్వాచ్చాన్నాద్భూయస్త్వముచితమిత్యాహ (అప్సమ్భవత్వాదితి) దధిపయఃప్రభృత్యాహుతిపరిణామత్వాదన్నాదౌ దేహస్య యత్స్వమపి జ్ఞేయం. అపాం సర్వమూర్తాత్మకత్వముపసంహరతి (ఇత్యాదీతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆపో వా అన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదా సువృష్టిర్న భవతి వ్యాధీయన్తే ప్రాణా ఇత్యాది) యస్మిన్కాలే శోభనా వృష్టిర్న భవతి- తదా అన్నం కనీయః- అల్పం భవిష్యతీతి ప్రాణాః- ప్రాణినో వ్యాధీయన్తే- దుఃఖినో భవన్తి. యదా శోభనా వృష్టిర్భవతి- తదా అన్నం బహు భవిష్యతీత్యానన్దినః- హృష్టా భవన్తి. (ఆప ఏవేమా మూర్తాః) ఇమాః- వక్ష్యమాణాః మూర్తాః - మూర్తిభేదాకారపరిణతాః పృథివ్యన్తరిక్షాదికీటపతఙ్గపిపీలికాన్తా ఆప ఏవేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం- స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే - ఆప్నోతి స సర్వాన్కామాన్- మూర్తిమతో విషయానిత్యర్థః. అప్సమ్భవత్వాచ్చ తృష్ణైరప్యుపాసనాత్తృప్తిమాంశ్చ భవతి. సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆప్నోతి సర్వాన్కామాన్) అపాముపాసకస్య కామానామాప్తిరుక్తైవేతి భావః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తేజో వా అద్భ్యో భూయః- తేజసోఽప్కారణత్వాత్. కథమప్కారణత్వమితి. ఆహ- యస్మాదబ్యోనిస్తేజః- తస్మాత్తద్వా ఏతత్- తేజో వాయుమాగృహ్య- అవష్టభ్య. స్వాత్మనా నిశ్చలీకృత్య వాయుమాకాశమభివ్యాప్నువత్తపతి యదా- తదా ఆహుః- లౌకికాః. నిశోచతి - సన్తపతి

శ్చాహ్రాదాశ్చరన్తి తస్మాదాహుర్విద్యోతతే స్తనయతి వర్షిష్యతి వా ఇతి తేజ ఏవ తత్పూర్వం దర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతే తేజ ఉపాస్స్వేతి. ౧

శ్రు — స యస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీ వై స తేజస్వతో లోకాన్భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతి యావత్తేజసో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవస్తేజసో భూయ ఇతి తేజసో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి.................................. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శ్రు — ఆకాశో వావ తేజసో భూయానాకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిరాకాశేనాహ్వయత్యాకాశేన శృణోత్యాకాశేన ప్రతిశృణోత్యాకాశే రమత ఆకాశే న రమత ఆకాశే జాయత ఆకాశమభిజాయత ఆకాశముపాస్స్వేతి. ౧

హాహుస్సేవాస్సన్తి నిశోచతి- దేహాః అతోఽవర్షిష్యతి వై ఇతి ప్రసిద్ధం హి లోకే కారణభూతస్యైవ తేజసః కార్యం భవిష్యతీతి విజ్ఞానం. తేజ ఏవ తత్పూర్వమాత్మానముద్భూతం దర్శయిత్వాఽథ- అనన్తరమపస్సృజతే. అతోఽపాం స్రష్టృత్వాదద్భ్యో భూయస్తేజః కిఞ్చాన్యత్- తదేతత్- తేజ ఏవ స్తనయిత్నురూపేణ వర్షహేతుర్భవతి. కథం ఊర్ధ్వాభిశ్చ- ఊర్ధ్వగాభిస్సవిద్యుద్భిః తిరశ్చీభిశ్చ - తిర్యగ్గతాభిశ్చ సహ ఆహ్రాదాః - స్తనయిత్నుశబ్దాశ్చరన్తి. తస్మాత్- తద్దర్శనాదాహుర్లౌకికా విద్యోతతే స్తనయతి వర్షిష్యతి వా ఇత్యాది- ఉక్తార్థం. అతస్తేజ ఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ. — ఇతిశబ్దస్తదాహురిత్యనేన సమ్బధ్యతే. వైశబ్దార్థం దర్శయతి (ప్రసిద్ధమితి) అప్తేజసోరుక్తం కార్యకారణత్వముపజీవ్య ఫలితమాహ (తేజ ఏవేతి) అప్తేజసోర్విధాన్తరేణ కార్యకారణభావం దర్శయతి (కిఞ్చాన్యదితి) తదేవోపపాదయతి (ఊర్ధ్వాభిరితి) తేజసో భూయస్త్వఫలమాహ (అతస్తేజ ఇతి) ౧

రం. — (తేజో వావాద్భ్యో భూయస్తద్వా ఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతీత్యాది) తేజసోఽప్కారణత్వాత్తేజ ఏవాద్భ్యో భూయః. తత్- తస్మాదప్కారణత్వాదేవ హేతోః ఏతత్- తేజః యదా వాయుం స్వాత్మనా ఆగృహ్య - నిశ్చలీకృత్యాకాశమభివ్యాప్య తపతి తదా లౌకికాస్తేజసి గృహ్యమాణే నిశోచతి- నితరాం శోచతి. నితపతి- నితరాం తపతి చ తస్మాద్వర్షం వర్షిష్యతీత్యాహుః తేజసోఽప్కారణత్వాదేవ తత్తేజః ప్రథమతస్స్వాత్మానం దర్శయిత్వా పశ్చాదపస్సృజత ఇత్యర్థః. (తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చ తిరశ్చీభిశ్చ విద్యుద్భిరిత్యాది) తత్ - తస్మాదేవ తేజసోఽప్కారణత్వాదేతత్- ఏతస్మిన్నపి కాలే ఊర్ధ్వగాభిస్తిర్యగ్గతాభిశ్చ విద్యుద్భిః ఆహ్రాదాః- స్తనయిత్నుశబ్దాశ్చరన్తి. తద్దర్శనాదేవ లౌకికా విద్యోతతే. స్తనయతి. వర్షిష్యతి వా ఇతి వదన్తీత్యర్థః. అత ఏవ కారణభూతం తత్తేజః స్వాత్మానం ప్రథమతో దర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతే. అతః పూర్వోక్తానాం భూయసీనామపామపి కారణం తేజ ఉపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

శం. — తస్య తేజస ఉపాసనఫలం- తేజస్వీ వై భవతి. తేజోవత ఏవ చ లోకాన్ భాస్వతః- ప్రకాశవతోఽపహతతమస్కాన్- బాహ్యాధ్యాత్మికాజ్ఞానాది- అపహతతమస్కాన్. అపనీతబాహ్యాధ్యాత్మికాదితమస్కానభిసిధ్యతి. ఋజ్వర్థమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. — తమశ్శబ్దార్థమాహ (బాహ్యేతి) బాహ్యం తమః- శార్వరం ప్రసిద్ధం. ఆధ్యాత్మికం- అజ్ఞానరాగాది. తదుభయమపహతం తమస్కానిత్యత్ర తమశ్శబ్దితమిత్యర్థః. అపహతశబ్దార్థమాహ (అపనీతేతి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం. — (స యస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీ వై స తేజస్వతో లోకాన్భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతి) తేజస్విత్వాదేవ లోకానాం తత్కార్యం ప్రకాశవత్త్వలక్షణం- భాస్వత్త్వం, బాహ్యాభ్యన్తరాన్ధకారశూన్యత్వరూపం- అపహతతమస్కత్వం, చ. తాదృశో లోకాన్స్వయమపి తేజస్వీ సన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం. — (ఆకాశో వావ తేజసో భూయాన్) వాయుసహితస్య తేజసః కారణత్వాదద్భ్యో భూయస్త్వం. * వాయుమాగృహ్యేతి తేజసాసహోక్తో వాయురితి పృథగిహానోక్తస్తేజసః. కారణం హి లోకే కార్యాద్భూయో దృష్టం- యథా ఘటాదిభ్యో మృత్. తథా ఆకాశో వాయుసహితస్య తేజసః కారణమితి తతోఽపి భూయాన్. కథం. ఆకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ - తేజోరూపౌ విద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిశ్చ - తేజోరూపాణ్యాకాశేఽన్తః. యచ్చ యస్యాన్తర్వర్తి- తదల్పం. భూయ ఇతరత్. కించ- ఆకాశేనాహ్వయతి చాన్యమన్యః. ఆహూతశ్చేతర ఆకాశేన శృణోతి. అన్యోక్తం చ శబ్దమన్యః

ఉ.— స య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆకాశవతో వై స లోకాన్ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయవతోఽభిసిధ్యతి యావదాకాశస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవ ఆకాశాద్భూయ ఇత్యాకాశాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి............ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— స్మరో వావాకాశాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి బహవ ఆసీరన్న స్మరన్తో నైవ తే కంచన శృణుయుర్న మన్వీరన్న విజానీరన్యదా వావ తే స్మరేయురథ శృణుయురథ మన్వీరన్నథ విజానీరన్స్మరేణ వై పుత్రాన్విజానాతి స్మరేణ పశూన్స్మరముపాస్స్వేతి॥ ౧

ప్రతిశృణోతి. ఆకాశే రమతే- క్రీడత్యన్యోన్యం సర్వః. తథా న రమతే చాకాశే-బన్ధ్వాదివియోగే. ఆకాశే జాయతే-న మూర్తేనావష్టబ్ధే. తథా- ఆకాశమభిలక్ష్యాఙ్కురాదిజాయతే-న ప్రతిలోమం. అత ఆకాశముపాస్స్వ. ౧

ఆ.— వాయోస్సకాశాదాకాశో భూయానిత్యేవ క్రమవ్యత్యయం తేజసో భూయస్త్వోక్తం- అత ఆహ (వాయ్వితి) కారణత్వేపి కథమాకాశస్య వాయుసహితాత్తేజసో భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణం హీతి) తేజసో వాయుసహితాదాకాశస్య భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకారాన్తరేణ దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) ఇతశ్చాకాశస్యాస్తి భూయస్త్వమిత్యాహ (కిం చేతి) తద్భూయస్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧

రం.— (ఆకాశో వావ తేజసో భూయానాకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణీత్యాది) పూర్వఖణ్డోక్తమూర్తేజోవాయ్వోరాకాశః కారణం- అత ఆకాశస్య తేజోవాయ్వపేక్షయా భూయస్త్వం. అత ఏవ వాదిత్యాదిజ్యోతిర్మణ్డలమాకాశాశ్రితం- ఆకాశాన్తర్వర్తి. అహ్వాన శ్రవణ ప్రతిశ్రవణాన్యప్యాకాశసాధ్యాని. రమమాణో హి జన ఆకాశే. శోచన్నపి జన ఆకాశే జాయమానోఽఙ్కురాదిరాకాశాదిలక్షణమవకాశమభిలక్ష్య- ప్రత్యేవ జాయతే. అత ఆకాశముపాస్స్వేత్యర్థః ౧

శం.— ఫలం శృణు- ఆకాశవతో వై- విస్తారయుక్తాన్ స- విద్వాఁల్లోకాన్. ప్రకాశవతః- ప్రకాశాకాశయోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్ప్రకాశవతశ్చ లోకానసమ్బాధాన్- సమ్బాధనం- సమ్బాధః. సమ్బాధః- అన్యోన్యపీడా తద్రహితాన్- అసమ్బాధానురుగాయవతః- విస్తీర్ణగతీన్. విస్తీర్ణప్రచారాన్ లోకానభిసిధ్యతి. (యావదాకాశస్యేత్యాది) ఉక్తార్థం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథమాకాశోపాసకస్య ప్రకాశవ్యాప్తలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రకాశాకాశయోరితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆకాశవతో వై స లోకాన్ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయవతోఽభిసిధ్యతి) ఆకాశవతః- విస్తారయుక్తాన్. అత ఏవ అసమ్బాధాన్- అన్యోన్యపీడాలక్షణసమ్బాధశూన్యాన్. ప్రకాశవతః- తేజస్వినః. ఉరుగాయవతః-కీర్తిమతో లోకాన్ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (స్మరో వావాకాశాద్భూయః) స్మరణం- స్మరః. అన్తఃకరణధర్మః. స ఆకాశాద్భూయానితి ద్రష్టవ్యం లిఙ్గవ్యత్యయేన. స్మర్తుః స్మరణే హి సత్యాకాశాది సర్వమర్థవత్ - స్మరణవతో భోగ్యత్వాత్. అసతి తు స్మరణే సదప్యసదేవ-సత్త్వకార్యాభావాత్. నాపి సత్త్వం స్మృత్యభావే శక్యమాకాశాదీనామవగన్తుమిత్యతః స్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వం. దృశ్యతే హి లోకే స్మరణస్య భూయస్త్వం యస్మాత్- తస్మాద్యద్యపి సముదితా బహవ ఏకస్మిన్నాసీరన్- ఉపవిశేయుః. తే- తత్రాసీనా అన్యోన్యభాషితమపి న స్మరన్తశ్చేత్స్యుః- నైవ తే కంచన శబ్దం శృణుయుః. తథా (న మన్వీరన్) మన్తవ్యం చేత్స్మరేయుః- తదా మన్వీరన్. స్మృత్యభావవత్త్వాన్న మన్వీరన్. తథా - న విజానీరన్. యదా వావ తే స్మరేయుర్మన్తవ్యం విజ్ఞాతవ్యం శ్రోతవ్యం చ- అథ శృణుయుః, అథ మన్వీరన్, అథ విజానీరన్. తథా- స్మరేణ వై మమ పుత్రా ఏత ఇతి పుత్రాన్విజానాతి. స్మరేణ పశూన్. అతో భూయస్త్వాత్స్మరణముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— నపుంసకలిఙ్గం శ్రుతం పుల్లిఙ్గత్వేన కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్య పుల్లిఙ్గోపక్రమమాశ్రిత్యాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) కథం పునః స్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్మర్తుస్స్మరణే హీతి) అన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకం దర్శయతి (అసతీతి) ఆకాశాదేః స్మరణాభావేపి సత్త్వమఙ్గీకృత్య భోగ్యత్వాభావాదానర్థక్యముక్తం. సమ్ప్రతి స్మరణే సత్త్వమేవ నాస్తీత్యాహ (నాపీతి) స్మరణస్య భూయస్త్వమనుభవానుసా

స యః స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావత్స్మరస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యః స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవః స్మరాద్భూయ ఇతి స్మరాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఆశా వావ స్మరాద్భూయస్యాశేద్ధో వై స్మరో మన్త్రానధీతే కర్మాణి కురుతే పుత్రాꣳశ్చ పశూꣳశ్చేచ్ఛత ఇమం చ లోకమముం చేచ్ఛత ఆశాముపాస్స్వేతి॥ ౧

స య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆశయాస్య సర్వే కామాః సమృధ్యన్త్యమోఘా హాస్యాశిషో భవన్తి యావదాశాయా గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవ ఆశాయా భూయ ఇత్యాశాయా వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రేణ సాధయతి (దృశ్యతే హీతి) హీశబ్దార్థో యస్మాదిత్యుక్తః. స్మరణాభావే శ్రవణాద్యభావం వ్యతిరేకముక్త్వా తద్భావే తద్భావమన్వయమాహ (యదేతి) ఇత్యతోఽపి స్మరస్య భూయస్త్వమిత్యాహ (తథేతి) తద్భూయస్త్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స్మరో వావ ఆకాశాద్భూయ ఇతి) భూయ ఇతి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (తస్మాద్యద్యపి బహవ ఆసీరన్న స్మరన్తో నైవ తే కంచన శృణుయుర్న మన్వీరన్నిత్యాది) స్మరణశూన్యా ఏకత్ర బహవ ఆసీనా అపి న శ్రవణాదికార్యసమర్థాః. సతి తు స్మరణే శ్రవణాదికార్యసమర్థా భవన్తి. అత ఆకాశకార్యస్య శ్రవణాదేః స్మరణాధీనత్వాత్ స్మరస్యాకాశాద్భూయస్త్వమితి భావః. కిఞ్చ (స్మరేణ వై పుత్రాన్విజానాతీత్యాది) స్మరణశూన్యస్య స్వపుత్రపశ్వాదిజ్ఞానమిత్యతః స్మరణముపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

శం.— ఉక్తార్థమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (స యః స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావత్స్మరస్య గతం తత్రాస్యేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఆశా వావ స్మరాద్భూయసీ) అప్రాప్తవస్త్వాకాఙ్క్షా — ఆశా. తృష్ణా కామ ఇతి యామాహుః పర్యాయైః. సా చ స్మరాద్భూయసీ. కథం. ఆశయా హ్యన్తఃకరణస్థయా స్మరతి స్మర్తవ్యమాశావిషయరూపం. స్మరంస్తత్సమ్బన్ధో భవతి. అత ఆశేద్ధః — ఆశయాభివర్ధితః స్మరభూతః స్మరన్నృగాదీన్మన్త్రానధీతే. అధీత్య చ తదర్థం బ్రాహ్మణేభ్యో విధీంశ్చ శ్రుత్వా కర్మాణి కురుతే — తత్ఫలాశయైవ. పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చ కర్మఫలభూతానిచ్ఛతే — అభివాఞ్ఛతి ఆశయైవ తత్సాధనాన్యనుతిష్ఠన్. ఇమం చ లోకమాశేద్ధ ఏవ స్మరన్లోకసంగ్రహహేతుభిరిచ్ఛతే. అముం చ లోకమాశేద్ధః స్మరంస్తత్సాధనానుష్ఠానేనేచ్ఛతే. ఆశారశనాబద్ధం స్మరాకాశాదినామపర్యన్తం జగచ్చక్రీభూతం ప్రతిప్రాణి. అత ఆశాయాః స్మరాదపి భూయస్త్వమిత్యత ఆశాముపాస్స్వ. ౧

ఆ.— ఆశాయా భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాద్వారా వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆశా వావ స్మరాద్భూయస్యాశేద్ధో వై స్మరో మన్త్రానధీతే కర్మాణి కురుత ఇత్యాది) ఆశయా — ఫలేచ్ఛయేత్యర్థః. ఇద్ధః — దీపితః. ఉత్పాదితః స్మరః — ఇష్టసాధనత్వాదివిషయకః స్మరణం మన్త్రాధ్యయనకర్మానుష్ఠానాదిహేతుర్భవతీత్యర్థః. కిం చ — ఫలాశయైవ పుత్రపశ్వాదీహలోకపరలోకవాఞ్ఛా. అత ఆశాయా భూయస్త్వమిత్యర్థః. ౧

శం.— య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే — శృణు తస్య ఫలం. ఆశయా — సదోపాసితయాస్యోపాసకస్య సర్వే కామాః సమృధ్యన్తి — సమృద్ధిం గచ్ఛన్తి. అమోఘా హాస్యాశిషః — ప్రార్థనాః సర్వా భవన్తి. యత్ప్రార్థితం సర్వం తదవశ్యం భవతీత్యర్థః. (యావదాశాయా గతమిత్యాది) పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఊ.— ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ప్రాణే సర్వꣳ సమర్పితం ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణాయ దదాతి ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణస్స్వసా ప్రాణ ఆచార్యః ప్రాణో బ్రాహ్మణః॥ ౧

రం.— (స య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆశయాऽస్య సర్వే కామా ఇత్యాది) ఆశయా- ఉపాసితయా- సర్వే కామాస్సమృద్ధా భవన్తి. ఆశాశ్చాస్య సర్వాః అమోఘాః- సఫలా భవన్తీత్యర్థః. (యావదాశాయా గతమిత్యాది) స్పష్టోऽర్థః. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— నామోపక్రమమాశాన్తం కార్యకారణత్వేన నిమిత్తనైమిత్తికత్వేన చోత్తరోత్తరభూయస్తయాऽవస్థితం స్మృతినిమిత్తసద్భావమాశారశనాపాశైర్విపాశితం సర్వం సర్వతో బిసమివ తన్తుభిర్యస్మిన్ప్రాణే సమర్పితం, యేన చ సర్వతో వ్యాపినాऽన్తర్బహిర్గతేన సూత్రేణ మణిగణా ఇవ సూత్రేణ గ్రథితం విధృతం చ,- స ఏష ప్రాణో వై ఆశాయా భూయాన్. కథమస్య భూయస్త్వమితి. ఆహ దృష్టాన్తేన సమర్థయన్ భూయస్త్వం- యథా వై లోకే రథచక్రస్యారా రథనాభౌ సమర్పితాః- సమ్ప్రోతాః సంప్రవేశితా ఇత్యేతత్. ఏవమస్మిన్ లిఙ్గసఙ్ఘాతరూపే ప్రాణే ప్రజ్ఞాత్మని దైహికే ముఖ్యే- యస్మిన్పరా దేవతా నామరూపవ్యాకరణాయాదర్శాదౌ ప్రతిబిమ్బవజ్జీవేనాత్మనానుప్రవిష్టా, యశ్చ మహారాజస్యేవ సర్వాధికారీశ్వరస్య- *కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి శ్రుతేః, యస్తు ఛాయేవానుగత ఈశ్వరం- *తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేऽర్పితాః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేతి కౌషీతకీనాం,- అత ఏవమస్మిన్ప్రాణే సర్వం యథోక్తం సమర్పితం. అతస్స ఏష ప్రాణోऽపరతన్త్రః ప్రాణేన - స్వశక్త్యైవ యాతి. నాన్యకృతం గమనాదిక్రియాస్వస్య సామర్థ్యమిత్యర్థః సర్వం క్రియాకారకఫలభేదజాతం ప్రాణ ఏవ- న ప్రాణాద్బహిర్భూతమస్తీతి ప్రకరణార్థః. (ప్రాణః ప్రాణం దదాతి) యద్దదాతి- తత్స్వాత్మభూతమేవ. యస్మై దదాతి- తదపి ప్రాణాయైవ. అతః పిత్రాద్యాఖ్యాపి ప్రాణ ఏవ. ౧

ఆ.— ప్రాణస్య సర్వాస్పదత్వేన భూయస్త్వం కథయతి (నామోపక్రమమితి) ప్రకృతశ్రుతివశాత్తదుపక్రమే యస్య జగతః స్థితం తత్తథా. పాఠక్రమమేవాశ్రిత్యాశా చాన్తే యస్యాస్తి తజ్జగత్తథేతి విగ్రహః. కార్యకారణత్వం- క్వాచిత్కముపాదానోపాదేయత్వం. నిమిత్తనైమిత్తికత్వమపి క్వాచిత్కమేవ. ఉత్తరోత్తరభూయస్తయా- పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాన్నామాదేరుత్తరోత్తరవాగాదిభూయస్త్వేనేతి యావత్. స్మృతినిమిత్తస్సద్భావో యస్య తత్తథా. ఆశాత్మికైః రశనాపాశైస్సర్వతో విపాశితమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బిసమివేతి) బిసశబ్దో మృణాలవిషయః. యథోక్తం జగదస్మిన్నర్పితం- స ఏష భూయానితి సమ్బన్ధః. సర్వస్య జగతః తస్మిన్నర్పితత్వమేవ దృష్టాన్తద్వారా స్పష్టయతి (యేన చేతి) సర్వతో వ్యాపినేత్యస్యైవ స్ఫుటీకరణం- అన్తర్బహిర్గతేనేతి. ప్రాణస్యాశాయాస్సకాశాద్భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) లిఙ్గానాం- వ్యష్టీనాం సఙ్ఘాతః- సముదాయః. తద్రూపే- సమష్ట్యాత్మనీతి యావత్. ఉపాధితద్వతోరైక్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (ప్రజ్ఞాత్మనీతి) తస్యైవాధ్యాత్మమధిదైవం చావస్థానం సూచయతి (దైహిక ఇతి) ప్రాణాన్తరం వ్యావర్తయతి (ముఖ్య ఇతి) యథోక్తేऽస్మిన్ప్రాణే సర్వం సమర్పితమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞాత్మనీతి పరమాత్మోపాధిత్వం ప్రాణస్యోక్తం- తదుపపాదయతి (యస్మిన్నితి) తస్మిన్సర్వం సమర్పితమితి పూర్వవత్సమ్బన్ధః. కిమితి చక్షురాదిషు విద్యమానేషు ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్య పరమాత్మోపాధిత్వముపగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యశ్చేతి) ప్రాణస్యేశ్వరం ప్రతి సర్వాధికారిత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కస్మిన్నితి) ఈశ్వరం ప్రతి ప్రాణస్యైవోపాధిత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్త్వితి) అత్రాపి పూర్వవదన్వయః. ప్రాణః ఛాయావదీశ్వరమనుగచ్ఛతీత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తద్యథేతి) భూతమాత్రాః- శబ్దాదయః పృథివ్యాదయశ్చ విషయాః. ప్రజ్ఞామాత్రాసు- శబ్దాదిబుద్ధిషు తజ్జనకేష్విన్ద్రియేషు చేత్యర్థః. భవతు తాసాం ప్రాణేऽర్పితత్వం - తథాపి కథం ప్రాణస్య ఛాయావదీశ్వరం ప్రత్యనుగతిః - తత్రాహ (స ఏష ఇతి) కౌషీతకీనాం- శ్రుతేరితి శేషః. ప్రాణస్య యథోక్తవిశేషణవైశిష్ట్యమపశబ్దార్థః. వ్యాఖ్యాతం భాగమనూద్యావశిష్టమంశం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యస్యార్థమాహ (అత ఇతి) సర్వాస్పదత్వాదితి యావత్. ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యాదేః * ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతీత్యన్తస్య తాత్పర్యార్థం సఙ్క్షిప్య కథయతి (సర్వమితి) దాతుర్దేయస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాభిన్నత్వం ప్రకటయతి (ప్రాణ ఇతి) తదపీతి- దీయమానముచ్యతే. స్వస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాభిన్నత్వాత్ప్రాణాయైవేత్యుక్తం. ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వమతశ్శబ్దార్థః. ౧

రం.— (ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్) అత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణసహచరితో జీవో లక్ష్యతే. తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే. (యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ప్రాణే సర్వం సమర్పితం) యథా రథచక్రస్య అరాః నాభ్యాశ్రితాః - ఏవం సమస్తమచేతనం భూతజాతమేతచ్చేతనాశ్రితమిత్యర్థః. * భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. (ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణాయ దదాతి) గన్తా దేవదత్తాదిరపి జీవ ఏవ. గమనకరణమశ్వాదిరపి జీవ ఏవ. దాతాపి జీవ ఏవ. దేయం గవాదిరపి జీవ ఏవ. సమ్ప్రదానభూత బ్రాహ్మణాదిరపి జీవ ఏవేత్యర్థః. (ప్రాణో హ పితా ప్రాణో హ మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణస్స్వసేత్యాది) పిత్రాదిరపి జీవ ఇతి ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః. ౧

ఉ.— స యది పితరం వా మాతరం వా భ్రాతరం వా స్వసారం వాచార్యం వా బ్రాహ్మణం వా కించిద్భృశ
మివ ప్రత్యాహ ధిక్త్వాస్త్విత్యేవైనమాహుః పితృహా వై త్వమసి మాతృహా వై త్వమసి భ్రాతృహా వై త్వమ
సి స్వసృహా వై త్వమస్యాచార్యహా వై త్వమసి బ్రాహ్మణహా వై త్వమసీతి॥ ౨
అథ యద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణాఞ్ఛూలేన సమాసం వ్యతిషందహేన్నైవైనం బ్రూయుః
పితృహాసీతి న మాతృహాసీతి న భ్రాతృహాసీతి న స్వసృహాసీతి నాచార్యహాసీతి న బ్రాహ్మణహాసీతి॥ ౩
ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ
భవతి తం చేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతి బ్రూయాన్నాపహ్నువీత॥ ౪
ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

శం.— కథం పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రసిద్ధార్థోత్సర్గేణ ప్రాణవిషయత్వమితి. ఉచ్యతే - సతి ప్రాణే పిత్రాదిశబ్దప్రయోగాత్, తదుత్క్రాన్తౌ చ ప్రయోగాభావాత్,. కథం తదితి. ఆహ- సః- యః కశ్చిత్పిత్రాదీనామన్యతమం యది తం భృశమివ- తదననురూపమివ కించిద్వచనం త్వంకారాదియుక్తం ప్రత్యాహ- తదైనం పార్శ్వస్థా ఆహుర్వివేకినో ధిక్త్వాస్తు- ధిగస్తు త్వామితి. ఏవం పితృహా వై త్వం- పితుర్హన్తేత్యాది. ౨

ఆ.— ప్రసిద్ధిరనతిక్రమణీయేతి శఙ్కతే (కథమితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రాణవిషయత్వాన్న ప్రసిద్ధిరుల్లఙ్ఘనమిత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) అన్వయవ్యతిరేకావేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) పిత్రాదిషు ప్రాణే సతి పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రయుజ్యమానత్వమన్యథా చాప్రయుజ్యమానత్వం, తదిత్యుచ్యతే. (త్వఙ్కారాదియుక్తమితి) ఆదిపదేన తిరస్కారప్రభేదో గృహ్యతే. పిత్రాదిష్వప్రియవాదినం ప్రతి వివేకినాం ధిక్కారవచనే హేతుమాహ (పితృహేతి) ౨

రం.— నను పరిదృశ్యమానమాంసపిణ్డవిశేషా ఏవ పిత్రాదిశబ్దవాచ్యాః - న తు జీవ ఇతి మన్వానం ప్రత్యాహ (స యది పితరం వా మాతరం వా భ్రాతరం వా స్వసారం వాచార్యం వేత్యాది) సజీవేషు పిత్రాదిశరీరేషు ధిక్త్వామిత్యేవ కించిద్భృశమధిక్షిపతి పురుషే పితృహేత్యాదిశబ్దాః ప్రయుజ్యన్త ఇత్యర్థః ౨

శం.— అథైనానేవోత్క్రాన్తప్రాణాన్- త్యక్తదేహాన్యద్యపి శూలేన సమాసం - సమస్య వ్యతిషన్దహేత్ - వ్యత్యస్య సందహేత్. ఏవమప్యతిక్రూరమపి కర్మ సమాసవ్యత్యాసాదిప్రకారేణ దహనలక్షణం తద్దేహసమ్బద్ధమేవ కుర్వాణం నైవైనం బ్రూయుః పితృహేత్యాది. తస్మాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యామవగమ్యత ఏతత్పిత్రాద్యపి ప్రాణ ఏవేతి. ౩

ఆ.— సతి ప్రాణే పిత్రాదిషు పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రయుజ్యమానత్వమిత్యన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమాహ (అథైనానేవేతి) సమస్య- పుఞ్జీకృత్య. వ్యత్యస్య- అవయవాన్విభజ్యేత్యర్థః. యద్యపీత్యుపక్రమాదేవమపీత్యేతత్తథాపీత్యస్మిన్నర్థే ద్రష్టవ్యం. తదేవాతిక్రూరం కర్మ వివృణోతి (సమాసేతి) అవయవవిభఞ్జనమాదిశబ్దార్థః. తద్దేహసమ్బద్ధమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దః పిత్రాదివిషయః. యద్యపి త్యక్తప్రాణేష్వపి దేహేషు పిత్రాదిశబ్దో దృష్టః- తథాపి నాసౌ ముఖ్యః- తద్విషయే క్రూరకర్మానుష్ఠానేపి శిష్టగర్హాఽదృష్టేరితి భావః. ఉక్తాన్వయవ్యతిరేకఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (అథ యద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణానిత్యాది) అథ తేష్వేవ శరీరేషూత్క్రాన్తజీవేషు సత్సు తాఞ్ఛూలేన సమాసం - సమ్పూర్ణాత్ శేషార్థాత్ అస్య తేర్థముల్ న్తోఽయం శబ్దః. శూలేన సమ్యక్ప్రోక్షిప్య వ్యత్యస్య సమ్యక్ దహత్యపి పురుషే పితృహేత్యాదిశబ్దా న ప్రయుజ్యన్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— తస్మాత్ప్రాణో హ్యేవైతాని- పిత్రాదీని సర్వాణి భవతి చలాని స్థిరాణి చ. స వా ఏషః- ప్రాణవిత్ ఏవం- యథోక్తప్రకారేణ పశ్యన్- ఫలతోఽనుభవన్. ఏవం మన్వానః- ఉపపత్తిభిశ్చిన్తయన్. ఏవం విజానన్- ఉపపత్తిభిస్సంయోజ్యైవమేవేతి నిశ్చయం కుర్వన్నిత్యర్థః. మనన విజ్ఞానాభ్యాం హి సంస్కృతశ్శాస్త్రార్థో నిశ్చితో దృష్టో భవేత్. అత ఏవం పశ్యన్నతివాదీ భవతి- నామాద్యాశాన్తమతీత్య వదనశీలో భవతీత్యర్థః. తం చేద్బ్రూయు స్తం యది- ఏవమతివాదినం- సర్వదా సర్వైశ్శబ్దైర్నామాద్యాశాన్తమతీత్య వర్తమానం ప్రాణమేవ వదన్తమేవం పశ్యన్తమతివదనశీలం-అతివాదినం- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్య హి జగతః ప్రాణ ఆత్మాఽహమితి బ్రువాణం యది బ్రూయురతివాద్యసీతి- బాఢమతివాద్యస్మీతి బ్రూయాత్ - నాపహ్నువీత. కస్మాద్ధ్యసావపహ్నువీత- యతః ప్రాణం సర్వేశ్వరమయమస్మీత్యాత్మత్వేనోపగతః. ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాణస్యైవ పిత్రాదిసంజ్ఞకత్వే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాత్ప్రాణో హీతి) ప్రాణస్య భూయస్త్వమిత్థం వ్యుత్పాద్య తద్విజ్ఞానఫలమాహ (స వా ఇతి) ప్రాణవిత్- అతివాదీ భవతీతి సమ్బన్ధః. కథం ప్రాణవిత్త్వమిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) సర్వాత్మత్వం- యథో

ఉ.— ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదానీతి సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సత్యం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

క్తప్రకారః. ఫలతోఽనుభవః- స్వరూపత్వేన సాక్షాత్కారః. తదనుదర్శనేనైవ ప్రాణవిత్త్వసిద్ధ్యతిశయితి కిమితి మననవిజ్ఞానే పృథగుపన్యస్యేతే- తత్రాహ (మననవిజ్ఞానాభ్యాం హీతి) ఉక్తాన్వయవ్యతిరేకాఖ్యోపపత్తిసహకృతాద్వాక్యాద్వ్యుత్పత్తిణవిషయం జ్ఞానం జాయతే- తదత్ర విజ్ఞానం వివక్ష్యతే. తత్ఫలం సాక్షాత్కరణం - దర్శనమితి భేదః. మననవిజ్ఞానే వినా దర్శనాసమ్భవోఽతశ్శబ్దార్థః. ఏవం- మననాదిద్వారేణేతి యావత్. అతివాదిత్వాం పృత్త్వాదయతి (నాపహ్నువీతేతి) నాపహ్నువీతేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (కస్మాదితి) యత్- యస్మాదయం - విద్వానాత్మత్వేన సర్వేశ్వరం ప్రాణాన్ స్తుత్యుపగతవాన్- తస్మాదపహ్నవే హేత్వభావాదాత్మనోఽతివాదిత్వం నాపహ్నువీతేత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి) అతస్సజీవేషు పిత్రాదిషు హింసితేషు పితృహేత్యాదిశబ్దప్రయోగాన్నిర్జీవేష్వప్రయోగాచ్చ నిర్జీవస్య శరీరస్య పిత్రాదిత్వాభావస్య సిద్ధత్వాత్ జీవ ఏవ పిత్రాదిర్భవతీత్యర్థః. భగవతా భాష్యకృతా * ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః ప్రాణసహచారీ ప్రత్యగాత్మా- న వాయువిశేషమాత్రం. * ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదయః ప్రాణస్య చేతనతామవగమయన్తి. పితృహా మాతృహేత్యాదినా సప్రాణేషు పితృప్రభృతిషూపమర్దకారిణి హింసకత్వాదినిమిత్తోపక్రోశవచనాత్, తేష్వేవ విగతప్రాణేష్వత్యన్తోపమర్దకారిణ్యుపక్రోశాభావాచ్చ హింసాయోగ్యశ్చేతన ఏవ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః. అప్రాణేషు స్థావరేష్వపి చేతనేషూపమర్దభావాభావయోర్హింసాతదభావదర్శనాత్ హింసాయోగ్యతయా నిర్దిష్టః ప్రాణః ప్రత్యగాత్మైవేతి నిశ్చీయతే. అత ఏవ చారణాభిదృష్టాన్తాద్యుపన్యసనేన ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః పర ఇతి న భ్రమితవ్యం- పరస్య హింసాప్రసక్త్యభావాత్, జీవాదితరస్య భోగ్యభోగోపకరణస్య కృత్స్నస్యాచిద్వస్తునో జీవాయత్తస్థితిత్వేన ప్రత్యగాత్మన్యేవారనాభిదృష్టాన్తోపపత్తే, శ్చేతి భాషితం. యద్యపి * నాయం హన్తి న హన్యత ఇతి నిర్దిష్టస్య జీవస్య స్వతో హింసాయోగ్యత్వాభావేఽపి దేహాదిసాహిత్యప్రయుక్తహింస్యత్వవత్ ముఖ్యస్య ప్రాణస్యాపి హింస్యత్వం సుపచం. స్థావరహింసాస్థలేఽపి * భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చేతి సూత్రభాష్యకృత్ రీత్యా స్థావరేషు ప్రాణస్య పఞ్చధాఽవస్థాయ శరీరధారణాభావేఽపి ప్రాణసద్భావోఽస్తీతి * న తు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రే భాషితత్వేన ప్రాణస్య సద్భావాద్ధింసాదివచనముపపద్యత ఏవ. తథాపి * ప్రాణో హ పితేత్యాదివాక్యనిర్దిష్టానాం జీవవాచితయా లోకే ప్రసిద్ధానాం బహూనాం పిత్రాదిశబ్దానాం గౌణత్వకల్పనాపేక్షయైకస్య ప్రాణశబ్దస్యైవ జీవత్వమాశ్రయణీయమితి భాష్యకారాభిప్రాయః. అత ఏవ వృత్తికృతా భగవతా బోధాయనేనాపి * భూమా సమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాదితి సూత్రవ్యాఖ్యానే * ప్రత్యగాత్మనఊర్ధ్వముపదేశాదిత్యవోక్తం- న తు ముఖ్యప్రాణాదూర్ధ్వమితి. వేదనాజనకవ్యాపారలక్షణహింసాయాః వేదనాశూన్యఅచేతనేఽసమ్భవాచ్చ. (స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతి) పూర్వవాక్యే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః స వా ఏషః - జీవః స్వాత్మానముక్తేన ప్రకారేణ మననవిషయీకుర్వన్, విజానన్- ఉపాసీనశ్చ సన్, తేన ప్రకారేణ పశ్యన్- సాక్షాత్కుర్వన్, అతివాదీ భవతి- అతిక్రాన్తస్వోపాస్యవస్తువాదీ భవతి. స్వోపాస్యవస్తునః సర్వోత్కృష్టత్వవాదీ భవతీత్యర్థః. బృహస్పతిసమప్రత్యర్థిజనాప్రతిభాధాయకస్వోపాస్యదేవతాపారమ్యవాదశీలత్వం- అతివాదిత్వం. తచ్చోపాస్యదేవతాతిశయోపర్యవస్యతి. ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఇత్యాదౌ * లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. తతశ్చ స్వోపాస్యదేవతాసాక్షాత్కారోఽతివాదిత్వే హేతురిత్యర్థః. సాక్షాత్కారప్రీతస్వోపాస్యదేవతానుగ్రహాదీదృశమతివాదిత్వం భవతీతి భావః. అత్ర స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఇతి వాక్యేన పూర్వసన్దర్భనిర్దిష్టప్రాణస్య ద్రష్టృత్వమన్తృత్వాదికథనాదపి ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో జీవ ఇత్యవసీయతే- ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్య జీవత్వజ్ఞాపనాయైవ స వా ఏష ఇతి పదయోః ప్రవృత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (తం చేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతి బ్రూయాన్నాపహ్నువీత) ప్రాణశబ్దితస్య జీవస్య పూర్వోక్తనామాద్యాశాన్తసర్వాతిశాయిత్వాదేవాతివాదిత్వం నాపహ్నోతవ్యమితి భావః. ... ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స ఏష నారదః సర్వాతిశయం ప్రాణం స్వమాత్మానం శ్రుత్వా నాతః పరమస్తీత్యుపరరామ - న పూర్వవత్కిమస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి పప్రచ్ఛ యతః. తమేవం వికారానృతబ్రహ్మవిజ్ఞానేన పరితుష్టమకృతార్థం పరమార్థసత్యాతివాదినమాత్మానం మన్యమానం యోగ్యం శిష్యం మిథ్యాగ్రహవిశేషాద్విప్రచ్యావయన్నాహ భగవాన్సనత్కుమారః. ఏష తు వా అతివదతి- యమహం వక్ష్యామి. న ప్రాణవిదతివాదీ పరమార్థతః- నామాద్యపేక్షం తు తస్యాతివాదిత్వం. యస్తు భూమాఖ్యం సర్వాతిక్రాన్తం తత్త్వం పరమార్థసత్యం వేద- సోఽతివాదీత్యత ఆహ- ఏష తు వా అతివదతి- యః సత్యేన- పరమార్థసత్యవిజ్ఞానవత్తయాఽతివదతి. సోఽహం త్వాం ప్రపన్నో భగవస్సత్యేనాతివదాని. తథా మాం నియునక్తు భగవాన్ - యథాహం సత్యేనాతివదానీత్యభిప్రాయః. యద్యేవం సత్యేనాతివదితుమిచ్ఛసి- సత్యమేవ తు తావద్విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుక్త ఆహ నారదః- తథాస్తు తర్హి - సత్యం భగవో విజిజ్ఞాసే- విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛన్త్వత్తోఽహమితి. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతి నావిజానన్సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఃఖణ్డః.

ఆ.— ప్రాణాన్తముపదేశం శ్రుత్వా నారదస్య తూష్ణీంభావే కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాయామాహ (స వా ఏష ఇతి) కథం తస్యోపరతిరవగతేత్యాశఙ్క్యాహ (న పూర్వవదితి) కిమితి తర్హి ప్రాప్తాయామపి పృష్టాయాం స్వయమేవాచార్యో వ్యుత్పాదయతీత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవమితి) *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ప్రాణస్య వికారత్వేనానృతత్వం *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యుక్తం. తస్మిన్ననృతే ప్రాణే బ్రహ్మణి విజ్ఞానం. తేనేతి యావత్. పరితుష్టత్వే కథమకృతార్థత్వమిత్యాశఙ్క్య మిథ్యాజ్ఞానశాలిత్వాదిత్యాహ (పరమార్థేతి) స చ తస్యోపదేశ్యత్వమిత్యాహ (యోగ్యమితి) మిథ్యాగ్రహ విశేషః- నాస్తి ప్రాణాత్పరమిత్యభిమానః. కథం తర్హి ప్రాణవిదోఽతివాదిత్వముక్తం. తత్రాహ (నామాదీతి) కస్తర్హి పరమార్థతోఽతివాదీత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) సోఽతివాదీతి యతస్స పఞ్చ గారస్యాభిప్రాయః- అత ఏవాహేతి యోజనా. నను నారదస్యనాద్యాపి సత్యవిజ్ఞానముత్పన్నం- కథం సత్యేనాతివదానీతి పృచ్ఛతి- తత్రాహ (తథేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— అత్ర పూర్వపర్యాయేష్వనుక్తస్యాతివాదిత్వస్య కథనాత్ ప్రక్రాన్త ఆత్మోపదేశః ప్రాణశబ్దితే ప్రత్యగాత్మని పర్యవసన్న ఇతి ప్రాణాద్వావ భూయోఽస్తీతి పునరపృచ్ఛత్యేవ నారదే సనత్కుమారః స్వయమేవ తతోఽప్యతిశయితం పరమాత్మానముపక్షిపతి (ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి) తుశబ్దో విశేష ప్రదర్శకః. *తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి దహరవిద్యాయాం వక్ష్యమాణత్వాత్ సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధేః సత్యశబ్దో బ్రహ్మపరః. తస్య సతతైకరూపత్వేన నిర్వికారత్వాత్ సత్యత్వం. తేన బ్రహ్మణా నిమిత్తేన యోఽతివదతి- ఏషోఽతివాదీ పూర్వస్మాత్ ప్రాణాతివాదినో విశిష్ట ఇత్యర్థః. అత్ర భాష్యకృతా *సత్యేనేతీత్థమ్భూతలక్షణే తృతీయా. సత్యేన- పరేణ బ్రహ్మణా ఉపాస్యేనోపలక్షితో యోఽతివదతీత్యర్థ ఇతి ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా కణ్ఠతః ప్రతిపాదితా. *అతివాద్యన్తరత్వనిమిత్తం సత్యశబ్దాభిధేయం చ పరం బ్రహ్మ ప్రతీయత ఇతి భాష్యవాక్యాన్నిమిత్తత్వార్థకత్వమపి తృతీయాయాస్సూచితం. తతశ్చ నిమిత్తస్య కరణత్వవివక్షయా కారకవిభక్తిత్వమపి భాష్యకృదభిమతమేవేతి ద్రష్టవ్యం. సత్యాతివాదినః ప్రాణాతివాద్యపేక్షయాఽతిశయకథనాత్ సత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాపేక్షయా భూయస్త్వముక్తం భవతి. న చ పూర్వప్రస్తుత ప్రాణాతివాదిన ఏవ *ఏష తు వా అగ్నిహోత్రీ యస్సత్యం వదతీత్యాదావివ సత్యవచనయుక్తతయా విధీయతామితి వాచ్యం- *ఏష తు వా అగ్నిహోత్రీతి వాక్యే ద్రవ్యదేవతాన్తరాభావేన అగ్నిహోత్రాన్తరాప్రతీతేస్తచ్ఛబ్దస్వారస్యభఙ్గః- ఇహ తు ప్రకృతాతివాదనిమిత్త ప్రాణవ్యతిరిక్తస్య సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణో నిమిత్తాన్తరస్య ప్రతీతేః న తత్స్వారస్యభఙ్గో యుక్తః. కించ- సత్యవదనస్యాఙ్గతయా విధానే సత్యం వదతీతి నిర్దేశస్య యుక్తతయా సత్యేనేతి తృతీయాయా అతీత్యుపసర్గస్య చాయోగాదితి ద్రష్టవ్యం. (సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదానీతి) బ్రహ్మణా అతివదానీతి శిష్యః ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. ఇతర ఆహ (సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) యది సత్యశబ్దిత బ్రహ్మనిమిత్తకాతివాదితామభిలషసి - తర్హి బ్రహ్మోపాస్యమిత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసనమతివాదిత్వహేతురితి యావత్. శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (సత్యం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) విజిజ్ఞాసే- ఉపాసనం కరోమీత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యదా వై సత్యం పరమార్థతో విజానాతి ఇదం పరమార్థతస్సత్యమితి- తతోఽనృతం వికారజాతం వాచారమ్భణం హిత్వా సర్వవికారావస్థం సదేవైకం సత్యమితి తదేవాథ వదతి- యద్వదతి. నను వికారోఽపి సత్యమేవ- నామరూపే సత్యం- తాభ్యామయం ప్రాణస్ఛన్నః- *ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి శ్రుత్యన్తరాత్. సత్యం- ఉక్తం సత్యత్వం శ్రుత్యన్తరే వికారస్య- న తు పరమార్థాపేక్షముక్తం. కిం తర్హి, ఇన్ద్రియవిషయావిషయత్వాపేక్షం సచ్చ త్యచ్చేతి సత్యమిత్యుక్తం. తద్ద్వారేణ చ పరమార్థసత్యస్యోపలబ్ధిర్వివక్షితేతి. *ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి చోక్తం. ఇహాపి తదిష్టమేవ. ఇహ తు ప్రాణవిషయాత్పరమార్థసత్యవిజ్ఞానాభిమానాద్వ్యుత్థాప్య నారదం యత్సదేవ సత్యం పరమార్థతో భూమాఖ్యం- తద్విజ్ఞాపయిష్యామీత్యేష విశేషతో వివక్షితోఽర్థః. (నావిజానన్సత్యం వదతి) యస్త్వవిజానన్వదతి- సోఽగ్న్యాదిశబ్దేనాగ్న్యాదీన్పరమార్థసద్రూపాన్ మన్యమానో వదతి. న తు తే రూపత్రయవ్యతిరేకేణ పరమార్థతస్సన్తి. తథా తాన్యపి రూపాణి సదపేక్షయా నైవ సన్తీత్యతో నావిజానన్సత్యం వదతి. విజానన్నేవ సత్యం వదతి. న చ తత్సత్యవిజ్ఞానమవిజిజ్ఞాసితం- అప్రార్థితం జ్ఞాయత ఇత్యాహ (విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) యద్యేవం - విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి. ఏవం సత్యాదీనాం చోత్తరోత్తరాణాం కరోత్యన్తానాం పూర్వపూర్వహేతుత్వం వ్యాఖ్యేయం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యదా వై విజానాతీత్యాది వాక్యం వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (యదేతి) యది విశ్వం సద్రూపాదనుగతాద్భిన్నం- అసదేవ స్యాత్. యది త్వభిన్నం - సన్మాత్రమేవ పరమార్థసత్యం నిత్యేతి పరమార్థతస్సత్యం యదా వై విజానాతీత్యర్థః. విజ్ఞానప్రకారమభినయతి (ఇదమితి) తతః-

ఉ.— యదా వై మనుతేఽథ విజానాతి నామత్వా విజానాతి మత్వైవ విజానాతి మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి మతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

తథాఽనృతం వికారజాతం హిత్వా సదేవ సత్యమితి కృత్వా యద్వదతి-తత్తదేవ వదతీతి యోజనా. సత్యవిజ్ఞానస్య తద్వదనం ప్రతి హేతుత్వద్యోతనార్థోఽథశబ్దః. శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన భేదాభేదవాదీ శఙ్కతే (నన్వితి) కిం బృహదారణ్యకశ్రుత్యా వికారస్య సత్యత్వముక్తమిత్యేతావన్మాత్రముచ్యతే-కిం వా పరమార్థసత్యత్వమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్వితి) భేదాభేదయోర్విరోధాదేకోపాధ్యసమ్భవాత్, ద్వ్యాకారస్య చ రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వానుమానాత్, దత్యన్తాబాధ్యత్వాభిప్రాయేణ సత్యత్వం శ్రుత్యన్తరేణోక్తమిత్యర్థః. కథం తర్హి ప్రాణాదిషు సత్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకారం స్ఫోరయతి (కింతర్హీతి) ఇన్ద్రియజనితసద్బుద్ధివిషయత్వాదేషు భూతత్రయం సదిత్యుచ్యతే - తదవిషయత్వాదేషు భూతద్వయం త్యదితి వ్యవహ్రియతే- తథా చ భూతపఞ్చకం సచ్చ త్యచ్చేతి వ్యుత్పాద్య సత్యమితి యదుక్తం- తథా తద్బీజభూతయోర్నామరూపయోస్తదాత్మకత్వాచ్చ ప్రాణానాం సత్యత్వం వ్యావహారికమిష్టమిత్యర్థః. ఇతశ్చ ప్రాణాదిషు మిథ్యాత్వపరా తేష్వపి సత్యశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యాహ (తస్మాదేతేతి) ప్రాణాదీనాం వ్యావహారికసత్యత్వానువాదద్వారేణాధ్యారోపాపవాదన్యాయేన పరమార్థసత్యస్య బ్రహ్మణోఽవగతిర్వివక్షితేతి కృత్వా తేష్వపి సత్యత్వశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యర్థః. యథోక్తోఽర్థో వివక్షితో బృహదారణ్యకశ్రుతావిత్యత్ర గమకమాహ (ప్రాణా వా ఇతి) నను శ్రుత్యన్తరే వికారస్యాపి వ్యావహారికం సత్యత్వమిష్టం - ప్రకృతే తు న తదిష్యతే- భూమ్న ఏవ సత్యత్వాఙ్గీకారాత్. తథా చ విరోధతాదవస్థ్యం- అత ఆహ (ఇహాపీతి) యది ప్రాణస్యాపి వ్యవహారతస్సత్యత్వముపగతం- కిం తర్హి సనత్కుమారస్య వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహ త్వితి) యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీతి యదన్వయాభిహితం- తదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్ఫుటయన్నాదౌ వ్యతిరేకమాహ (నావిజానన్నితి) పరమార్థసత్యమవిజానన్నపి వదత్యగ్న్యాదీనిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) తర్హి కథం సదేవ పరమార్థసత్యమితి వదతోఽభీష్టసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) తాన్యేవ త్రీణి రూపాణి పృథగ్విద్వాన్. నేత్యాహ (తథేతి) అతోఽస్యానాస్త్యేవ సత్యవాదిత్వమిత్యుపసంహరతి (ఇత్యత ఇతి) వ్యతిరేకం దర్శయిత్వాఽన్వయమాచష్టే (విజానన్నేవేతి) అస్తు తర్హి సత్యవిజ్ఞానపూర్వకమతివాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) యద్యేవం- జిజ్ఞాసాద్వారా సత్యవిజ్ఞానం జ్ఞేయమిత్యేవమిష్టం చేదిత్యర్థః. సత్యవదనం ప్రతి సత్యవిజ్ఞానస్య యథా కారణత్వముక్తం- తథా పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరముత్తరం కారణత్వేన ద్రష్టవ్యమిత్యతిదిశతి (ఏవమితి) …………… ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

౧౭.— బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదహేతుత్వం బ్రహ్మసాక్షాత్కారద్వారేత్యాహ (యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతి) అత్ర విజానాతిశబ్దః సాక్షాత్కారపరః. యదా వై సాక్షాత్కరోతి- తదా సత్యం వదతి- సత్యేనాతివదతీత్యర్థః. పూర్వత్ర * సత్యేనాతివదతీతి నిర్దిష్టత్వాత్, సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణోఽతివదనం ప్రతి నిమిత్తత్వేన కరణత్వవివక్షయా తృతీయయా, వదనం ప్రతి కర్మతయా ద్వితీయయా, అప్యుపపత్తేః. * స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతీతి సాక్షాత్కారమననోపాసనానామతివాదిత్వనిమిత్తతయా పూర్వోక్తత్వాత్, * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి ఉపాసనస్యోక్తత్వాత్, * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి మననస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, అత్ర విజానాతీత్యనేన సాక్షాత్కార ఏవోచ్యతే. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * విజానాతిశబ్దస్సాక్షాత్కారపరః- న తు శాస్త్రజన్యజ్ఞానపరః- * యదా వై మనుతేఽథ విజానాతీతి విజానాత్యర్థస్య మననసాధ్యత్వావగమాత్. సత్యం వదతి - సత్యమతివదతీత్యర్థ ఇతి. (నావిజానన్ సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) సాక్షాత్కారాభావే నాతివాదిత్వం. అతస్సాక్షాత్కారరూపం విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యం - సమ్పాద్యమిత్యర్థః. పాకం పచతీతివద్విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యమితి నిర్దేశః. ఉత్తరత్రాపి విజిజ్ఞాసితవ్యపదస్య సమ్పాద్యత్వమేవార్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * సత్యవ్యతిరిక్తవిషయాణి విజిజ్ఞాసితవ్యపదాని సమ్పాద్యవాచీనీతి. శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) హే భగవన్ అతివాదిత్వనిమిత్తం సాక్షాత్కారం సమ్పాదయామీత్యర్థః. పూర్వఖణ్డే * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదిత్వహేతుత్వకథనాత్, అత్ర చ వాక్యే సాక్షాత్కారస్యాతివదనహేతుత్వకథనాత్, బ్రహ్మోపాసనతత్సాక్షాత్కారయోః ద్వారద్వారిభావాపన్నయోరేవాతివాదహేతుత్వం సిద్ధ్యతి. ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా * బ్రహ్మసాక్షాత్కారనిమిత్తాతివాదిత్వసిద్ధయే పరబ్రహ్మసాక్షాత్కారోపాయభూతం బ్రహ్మోపాసనం * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపదిశ్యత ఇతి భాషితం. కేచిత్తు * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి విహితం సాక్షాత్కారహేతుభూతం విజ్ఞానమేవ * యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీతి ఖణ్డేనాపి నిర్దిశ్యతే - న తు సాక్షాత్కారః. ఏవం చ సతి * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనముపదిశ్య తదుపాయభూతం బ్రహ్మమననం * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్యత ఇతి భాష్యమపి స్వరసమితి వదన్తి. ……………… ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

౧౮.— (యదా వై మనుత ఇతి). మతిః- మననం. తర్కః. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై శ్రద్దధాత్యథ మనుతే నాశ్రద్దధన్మనుతే శ్రద్దధదేవ మనుతే శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి శ్రద్ధాం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యదా వై నిస్తిష్ఠత్యథ శ్రద్దధాతి నానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతి నిస్తిష్ఠన్నేవ శ్రద్దధాతి నిష్ఠా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి నిష్ఠాం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యదా వై కరోత్యథ నిస్తిష్ఠతి నాకృత్వా నిస్తిష్ఠతి కృత్వైవ నిస్తిష్ఠతి కృతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి కృతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— విజ్ఞానకారణభూతాం మతిం వ్యాచష్టే (యదేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై మనుతేఽథ విజానాతి నామత్వా విజానాతి మత్వైవ విజానాతి మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మోపాసనోపాయభూతం మననం సమ్యాగ్వ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః. శిష్టమాహ (మతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మన్తవ్యవిషయ ఆదర ఆస్తిక్యబుద్ధిః శ్రద్ధా. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— మననహేతుభూతాం శ్రద్ధాం వ్యాకరోతి (ఆసిత్యాది) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై శ్రద్దధాత్యథ మనుతే నాశ్రద్దధన్మనుతే శ్రద్దధదేవ మనుతే శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) అత్ర నాప్యర్థతా * శ్రవణప్రతిష్ఠార్థత్వాన్మననస్య మననోపదేశేన శ్రవణమప్యర్థసిద్ధం మత్వా శ్రవణోపాయభూతాం బ్రహ్మణి శ్రద్ధాం శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్యేతి భాషితం. అత్ర శ్రవణోపాయభూతాం బ్రహ్మణి శ్రద్ధామిత్యనేన బ్రహ్మశ్రవణవిషయిణీ శ్రద్ధా వివక్షితా. * శ్రద్ధా చ- త్వరేతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— నిస్తిష్ఠా- గురుశుశ్రూషాదితత్పరత్వం బ్రహ్మవిజ్ఞానాయ. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శ్రద్ధాహేతుం నిష్ఠాం వ్యాచష్టే (నిష్ఠేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై నిస్తిష్ఠత్యథ శ్రద్దధాతి నానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతి నిస్తిష్ఠన్నేవ శ్రద్దధాతి నిష్ఠా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మైవ శ్రోతవ్యం నాన్యదితి వ్యవసాయరూపా నిష్ఠా శ్రోతుః స్వరూపలక్షణశ్రద్ధోపాయతయా సమ్పాద్యేత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (యదా వై కరోతి) కృతిః- ఇన్ద్రియసంయమశ్చిత్తైకాగ్ర్యతాకరణం చ. సత్యాం హి తస్యాం నిష్ఠాదీని యథోక్తాని సమ్భవన్తి విజ్ఞానావసానాని. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై సుఖం లభతేఽథ కరోతి నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి సుఖమేవ లబ్ధ్వా కరోతి సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సుఖం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి భూమానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— నిష్ఠానిష్ఠాసంకల్పిం విభజతే (కృతిరితి) కథం పునరేతేషాముత్తరముత్తరం పూర్వస్య పూర్వస్య కారణం భవతి - తత్రాహ (సత్యాంహీతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై కరోత్యథ నిస్తిష్ఠతి నాకృత్వా నిస్తిష్ఠతి కృత్వైవ నిస్తిష్ఠతి కృతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) ఉద్యోగప్రయత్నాపరపర్యాయా శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానేపునఃపునర్నియమనరూపా కృతిః బ్రహ్మైవ శ్రోతవ్యమిత్యనుసన్ధానలక్షణనిష్ఠాహేతుత్వాత్స్వపూర్వేభ్యోఽత్యర్థః. అన్యత్పూర్వవత్. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సాపి కృతిః యదా సుఖం లభతే- సుఖం నిరతిశయం వక్ష్యమాణం లబ్ధవ్యం మయేతి మన్యతే. తదా భవతీత్యర్థః. యథా దృష్టఫలసుఖా కృతిః- తథేహాపి. (నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి) భవిష్యదపి ఫలం లబ్ధ్వేత్యుచ్యతే- తదుద్దిశ్య ప్రవృత్త్యుపపత్తేః. అథేదానీం కృత్యాదిషూత్తరోత్తరేషు సత్సు సర్వం స్వయమేవ ప్రతిభాసతే- న తద్విజ్ఞానాయ పృథగ్యత్నః కార్య ఇతి ప్రాప్తం. తత ఇదముచ్యతే (సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యాది) సుఖం భగవో విజిజ్ఞాస ఇత్యభిముఖీభూతాయాహ. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కృతిః కస్మిన్ సతి భవతీతి- తత్రాహ (సాపీతి) యదా సుఖం లభతే- తదా భవతీతి సమ్బన్ధః. నను సుఖలాభస్యేన్ద్రియసంయమాదిష్వసతి కేషాంచిదాహారాత్సుఖం సుఖలాభార్థీనాం కృతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సుఖమితి) వక్ష్యమాణసుఖలబ్ధవ్యత్వాభిమానాదేవ యథోక్తా కృతిస్సిధ్యతీత్యర్థః. సుఖం లబ్ధ్వా కరోతీత్యేతద్దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేతి) దృష్టఫలా- పుత్రపశ్వాది. తజ్జన్యసుఖోద్దేశపూర్వికా లోకే కృతిర్దృష్టా- తథాత్రాపి సుఖం లబ్ధ్వైవ కరోతి- నతు వినా తదుద్దేశమిత్యర్థః. నన్విన్ద్రియాణాం మనసశ్చ సంయమపూర్వకం సుఖం భవతి - తథా చ కథం తల్లబ్ధ్వా కరోతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (భవిష్యదపీతి) ఉత్తరగ్రన్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (అథేత్యాదినా) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదా వై సుఖం లభతేఽథ కరోతి నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి సుఖమేవ లబ్ధ్వా కరోతి సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) ఉక్తలక్షణాయాః కృతేః బ్రహ్మణి నిరతిశయానుకూలత్వావగమపుస్సరేణాసమ్భవాత్ శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానాహితమనోనియమనరూపకృతిహేతుతయా అత్యన్తానుకూలత్వలక్షణం సుఖత్వం బ్రహ్మణి జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. అత్ర చ శ్రవణమననశ్రద్ధాదేః ప్రాగేవ సుఖప్రాప్త్యసమ్భవాత్ ప్రాప్తవ్యస్యాపి లబ్ధత్వోక్తాయనమేవార్థః- జ్ఞానస్యాపి ప్రాప్తిరూపత్వాత్. శ్రోతవ్యే అత్యన్తానుకూలజ్ఞానాభావే శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానాహితమనోనియమనరూపకృతేరసమ్భవాత్ అత్యన్తానుకూలత్వం శ్రోతవ్యే బ్రహ్మణి జ్ఞాతవ్యమితి భావః. అత్ర విజిజ్ఞాసితవ్యశబ్దస్య జ్ఞాతవ్యత్వమర్థః - నోపాసితవ్యత్వం సమ్పాదనీయత్వం వేతి ద్రష్టవ్యం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యో వై భూమా- మహత్. నిరతిశయం బహ్వితి పర్యాయాః. తత్సుఖం. తతోఽర్వాక్సాతిశయత్వాదల్పం- అతస్తస్మిన్నల్పే సుఖం నాస్తి- అల్పస్యాధికతృష్ణాహేతుత్వాత్. తృష్ణా చ దుఃఖబీజం. న హి దుఃఖబీజం సుఖం దృష్టం జ్వరాదిలోకే- తస్మాద్యుక్తం- నాల్పే సుఖమస్తీతి. అతో భూమైవ సుఖం- తృష్ణాదిదుఃఖబీజత్వాసమ్భవాద్భూమ్నః... ... ... ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమాఽథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం యో వై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యగ్ం స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి స్వే మహిమ్ని యది వా న మహిమ్నీతి॥ ౧

ఆ — భూమ్నోఽర్వాగపి వైషయికం సుఖమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తతోఽర్వాగితి) కథమల్పత్వేఽపి సుఖత్వం నాస్త్యతో - ఽత ఆహ (అల్పస్యేతి) దుఃఖరూపాం తృష్ణాం ప్రత్యల్పస్య సుఖస్య హేతుత్వేఽపి కథం స్వయం సుఖాసంభవ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అల్పస్య సుఖస్య దుఃఖాన్తర్భావే సిద్ధఫలితమాహ (అతో భూమేతి) … … … … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి) భూమశబ్దో హి బహుత్వవాచీ బహు శబ్దాత్ పృథ్వాదిత్వాదిమనిచి 'బహోర్లోపో భూ చ బహోః' ఇతి ప్రకృతి ప్రత్యయయోః కార్యే కృతే నిష్పన్నః. బహుత్వం చాత్ర వైపుల్యం. సస్త్రాన్తరేషు బహుశబ్దస్య బహుత్వవచనమిత్యాదౌ సఙ్ఖ్యాయామపి * అల్పం నా బహు నా యస్య ప్రతినిర్దేశో యస్య తాదాత్మ్యత్వప్రతియోగినివై పుల్యేపి ప్రయోగదర్శనాత్, తదిహపి నాల్పే సుఖమస్తీత్యల్పత్వప్రతియోగి వైపుల్యమేవ భూమశబ్దప్రయోగా, వైపుల్యం చ గుణతో రూపతో రూపం. సతు పరిమాణరూపం సుఖశబ్దసామానాధికరణ్యాత్. సహి సుఖే ఉత్కర్షవత్ పరిమాణం ప్రసిద్ధం స్యాత్. అతిశయరూపవైపుల్యమేవ భూమశబ్దేన వివక్షితం. అత ఏవ న వైపుల్యరూపధర్మపరో భూమశబ్దః - సుఖస్య వైపుల్యరూపత్వాభావాత్, అల్ప ప్రతియోగితయా నిర్దేశాత్, న సఙ్ఖ్యాపరో భూమశబ్దః అల్పత్వం హి మహత్త్వప్రతియోగితయా నిర్దిశ్యతే - అపి త్వల్పత్వేన - అతోఽల్పత్వప్రతియోగితయా ప్రయుజ్యమానో భూమశబ్దో వైపుల్యపరః యత్ర యత్స్మిన్ పరిచిన్నత్వాయి యః - యదమృతం నిష్ఫలం - తదేవ సుఖం - అత్యన్తానుకూలమిత్యర్థః. నాల్పే సుఖమస్తి సుఖం - సుఖత్వం. అత్యన్తానుకూలత్వమిత్యర్థః. * అపరః భా బా అన్యే గో అశ్వ ఇత్యత్ర గవాశ్వవ్యతిరిక్తేజాతావపి సన్నిషేధస్య ప్రశస్తసుఖత్వనిషేధపరత్వవత్ అల్పే ప్రత్యగాత్మసుఖే సుఖత్వనిషేధస్య ప్రశస్తసుఖత్వనిషేధపరత్వాత్, పూర్వఖణ్డ ఏవ సుఖశబ్దస్యాత్యన్తానుకూలార్థతయా వ్యాఖ్యాతత్వాత్,, తతశ్చ భూమభిన్నస్య సుఖత్వాభావాత్ సుఖత్వాదేవ హేతోర్భూమస్వరూపప్రతిపత్తిర్విజ్ఞాతవ్యేత్యర్థః. ఏతస్యోపరి భాష్యవ్యాఖ్యానం శిష్టం స్పష్టం. … … … … … … … … … … … … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కింలక్షణోఽసౌ భూమేతి. ఆహ- యత్ర- యస్మిన్ భూమ్ని తత్త్వే నాన్యద్ద్రష్టవ్యమన్యేన కరణేన ద్రష్టా విభక్తో దృశ్యాన్తరం న పశ్యతి. తథా- నాన్యచ్ఛృణోతి. నామరూపయోరేవాన్తర్భావాద్విషయభేదస్య తద్గ్రాహకయోరేవ దర్శనశ్రవణయోర్గ్రహణమన్యేషాం చోపలక్షణార్థత్వేన. మననం త్వత్రోక్తం ద్రష్టవ్యం- నాన్యన్మనుత ఇతి. ప్రాయశో మననపూర్వకత్వాద్విజ్ఞానస్య. తథా- నాన్యద్విజానాతి. ఏవంలక్షణో యః- స భూమా. కిమత్ర ప్రసిద్ధాన్యదర్శనాభావో భూమ్నో నాన్యత్పశ్యతీత్యాదినా- అథాన్యన్న పశ్యత్యాత్మానం పశ్యతీతి. కిం చాతః. యద్యన్యదర్శనాద్యభావమాత్రముచ్యతే- తదా ద్వైతసంవ్యవహారవిలక్షణో భూమేత్యుక్తం భవతి. అథాన్యదర్శనవిశేషప్రతిషేధేనాత్మానం పశ్యతీత్యుచ్యతే- తదైకస్మిన్నేవ క్రియాకారకఫలభేదోఽభ్యుపగతో భవేత్. యద్యేవం - కో దోషః స్యాత్. నన్వయమేవ దోషః - సంసారానివృత్తిః. క్రియాకారకఫలభేదో హి సంసార ఇతి. ఆత్మైకత్వవిషయే క్రియాకారకఫలభేదః సంసారవిలక్షణ ఇతి చేన్న - ఆత్మనో నిర్విశేషైకత్వాభ్యుపగమే దర్శనాదిక్రియాకారకఫలభేదాభ్యుపగమస్య శబ్దమాత్రత్వాత్. అన్యదర్శనాద్యభావోక్తిపక్షేఽపి యత్రేతి విశేషణమనర్థకమితి చేత్. దృశ్యతే హి లోకే- యత్ర శూన్యే గృహేఽన్యన్న పశ్యతీత్యుక్తే స్తమ్భాదీనాత్మానం చ న న పశ్యతీతి గమ్యతే - ఏవమిహాపీతి చేన్న- తత్త్వమస్యాద్యేకత్వోపదేశాదిహాధికరణాధికర్తవ్యభేదానుపపత్తేః, తథా సదేకమేవాద్వితీయం సత్యమితి శ్రుతిషు నిర్ధారితత్వాత్,, * అదృష్టో ద్రష్టా * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః స్వాత్మని దర్శనాద్యనుపపత్తేః. యత్రేతి విశేషణమనర్థకం ప్రాప్తమితి చేన్న- అవిద్యాకృతభేదాపేక్షత్వాత్. యథా సత్యత్వేనైకత్వాద్వితీయత్వబుద్ధిం ప్రకృతామపేక్ష్య సదేకమేవాద్వితీయమితి సఙ్ఖ్యాద్యనర్థకముచ్యతే - ఏవం భూమ్న్యేకస్మిన్నేవ యత్రేతి విశేషణం. అవిద్యావస్థాయామన్యదర్శనానువాదేన భూమ్నస్తత్స్వభావత్వలక్షణస్య వివక్షితత్వాద్యత్రేతి విశేషణం. తస్మాత్సంసారవ్యవహారో భూమ్ని నాస్తీతి సముదాయార్థః. అథ యత్ర - అవిద్యావిషయేఽన్యోఽన్యేనాన్యత్పశ్యతీతి - తదల్పం- అవిద్యాకాలభావీత్యర్థః. యథా స్వప్నదృశ్యం వస్తు ప్రాక్ప్రబోధాత్తత్కాలభావీతి- తద్వత్. తత ఏవ తన్మర్త్యం- వినాశి. స్వప్నవస్త్వవదేవ. తద్విపరీతో భూమా- యస్తదమృతం. తచ్ఛబ్దోఽమృతత్వపరః. సతర్హ్యేవంలక్షణో భూమా హే భగవన్ కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుక్తవన్తం నారదం ప్రత్యాహ సనత్కుమారః (స్వే మహిమ్నీతి) స్వే- ఆత్మీయే మహిమ్ని - మాహాత్మ్యే. విభూతౌ ప్రతిష్ఠితో భూమా- యది ప్రతిష్ఠామిచ్ఛసి క్వచిత్. యది వా పరమార్థమేవ పృచ్ఛసి- న మహిమ్న్యపి ప్రతిష్ఠిత ఇత్యవోచామ. అప్రతిష్ఠితః- అనాశ్రితో భూమా క్వచిదపీత్యర్థః. ౧

౧. — భూమ్నస్సవిశేషత్వంనిర్విశేషత్వంవేతి ప్రశ్నపూర్వకంనిర్విశేషత్వంనిర్ధారయతి (కిమిత్యాదినా) నాన్యచ్ఛృణోతి- సభూమేత్యన్వయః. కిమితిస్పర్శనాదిష్వపి సత్సుదర్శన శ్రవణయోరేవనిషేధ్యత్వేనా త్ర గ్రహణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) అనుక్తానాంస్పర్శనాదీనాముపలక్షణార్థత్వేనా త్రద్వయోర్గ్రహణం- స్పర్శనాద్యవిషయత్వస్యాపిభూమ్నిభావాదిత్యాహ (అన్యేషామితి) అత్రేతి-లక్షణవాక్యోక్తిః. త త్ర హేతుమాహ (ప్రాయశఇతి) యస్మిన్నధికరణేతత్త్వవిచారణాయామన్యఃఅన్యంనపశ్యతి, నశృణోతి, నమనుతే, నవిజానాతి,- సభూమేతి ద్రష్టృదృశ్యాదివికల్పనిషేధేనా ధ్యాసాధికరణతోపలక్షితస్యవికల్పావిషయత్వమేవభూమలక్షణమిత్యుపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవలక్షణంస్ఫుటయితుంవివృణోతి (కిమత్రేతి) లోకప్రసిద్ధదర్శనాదివిషయత్వాభావమాత్రంభూమ్నోలక్షణం- తన్నిషేధేనస్వజ్ఞేయత్వంవేతివిమర్శార్థః. కస్మిన్పక్షేకోలాభః-కోవాదోషఇతిశిష్యఃపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) ఆద్యమనూద్యతత్రలాభందర్శయతి (యదీతి) అన్యస్య- ప్రసిద్ధస్యదర్శనాదేర్విషయత్వంభూమ్నినాస్తీత్యేతావన్మాత్రంతస్యలక్షణమిత్యుచ్యతేచేత్- సర్వవికల్పాతీతః ప్రత్యగాత్మాభూమేత్యసత్పక్షసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయంపక్షమనూద్యతస్మిన్దోషంసూచయతి (అథేత్యాదినా) తమేవదోషంప్రశ్నపూర్వకంస్ఫుటయతి (యద్యేవమిత్యాదినా) సతిక్రియాకారకఫలభేదేకథంసంసారానివృత్తిః- తత్రాహ (క్రియేతి) సతిభేదే క్రియాదేస్సంసారత్వంలోకేదృష్టం- తద్వైలక్షణ్యాదేకస్మిన్నేవక్రియాకారకభావస్యనసంసారత్వమితిచోదయతి (ఆత్మైకత్వఇతి) ఏకస్మిన్ క్రియాదిభేదస్యాసమ్భవందర్శయన్నుత్తరమాహ (నాత్మనఇతి) ద్వితీయపక్షస్యదుష్టత్వేస్పష్టీకృతేప్రథమపక్షస్యాపి సమానందుష్టత్వమితిశిష్యశ్శఙ్కతే (అన్యేతి) ఆద్యపక్షేపి నపశ్యతీత్యేతావతైవదర్శనాద్యభావలాభాదన్యత్రేత్యన్యదితిచవిశేషణేవ్యర్థేస్యాతామిత్యర్థః. వ్యర్థమేవేదృశంవచనమిత్యాశఙ్క్యశిష్యఃస్వయమేవబ్రూతే (దృశ్యతేహీతి) లోకేహియత్రకూపేన్యోగృహేనాన్యత్పశ్యతితద్వదతదత్రీయమితిప్రయోగోదృశ్యతే. నచతస్యనైరర్థక్యమిష్టం - వ్యవహారాఙ్గత్వాత్. యథో క్తైదృశస్థాన్యాద్యదర్శనేపి స్తమ్భాదీన్గృహంచననపశ్యతీతి శ్రుతస్యనైరర్థక్యంనగమ్యతే- కింతు స్తమ్భాదీనాంతస్యచదర్శనమిష్టం. తథా యత్రనాన్యత్పశ్యతీత్యత్రాపివిశేషణవైయర్థ్యసమాధానంవక్తవ్యమిత్యర్థః. కింవిశేషణార్థవత్త్వానుపపత్త్యాభూమ్న్యధికరణాధికరణ్యభావఃస్వాత్మదర్శనంచవాచ్యమిత్యుచ్యతే- కింవా శ్రుతస్యగతిర్వక్తవ్యేతిపృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తథా- * తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః. నిర్ధారితత్వాత్ - అధికరణాధికరణ్యభేదానుపపత్తిరితిశేషః. యచ్చాన్యన్నపశ్యతీతివిశేషణాదాత్మనస్స్వదర్శనంవాచ్యమితి- తత్రాహ (అదృశ్యఇతి) ద్వితీయమనూద్యగతిమాహ (యత్రేత్యాదినా) పరిహారభాగంద్రష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) ఏకస్మిన్నేవభూమ్నియత్రేతివిశేషణమనర్థమపిప్రయుజ్యతే - ప్రసిద్ధానువాదేనాధికరణాదివికల్పావిషయస్యలక్షణస్యభూమ్నోలక్షణస్యవివక్షితత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యదవిద్యావస్థమన్యదర్శనాది - తదనువాదేననాన్యత్పశ్యతీతివిశేషణంచభూమ్నినవిరుధ్యతే- దర్శనాద్యవిషయత్వలక్షణస్యభూమ్నోలక్షణస్యవివక్షితత్వాదిత్యాహ (అవిద్యేతి) లక్షణవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) దర్శనాదిసకలసాంసారికవ్యవహారాభావోపలక్షితంతత్త్వంభూమేత్యర్థః. అథయత్రేత్యాదివాక్యంవ్యాకరోతి (అథేతి) పరిచ్ఛిన్నస్యావిద్యాకాలభావిత్వందృష్టాన్తేనవివృణోతి (యథేతి) తతఏవ - పరిచ్ఛిన్నత్వాదితియావత్. కథంతదమృతమితిభూమ్నితచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (తచ్ఛబ్దఇతి) భూమ్నస్సుఖత్వవచనాత్తస్యచాశ్రయంపృచ్ఛతి (సతర్హీతి) వ్యవహారదృష్ట్యైవప్రశ్నః- వస్తుదృష్ట్యావేతివికల్ప్యాద్యంప్రత్యాహ (ఇత్యుక్తవన్తమితి) ద్వితీయమనూద్యనిరాకరోతి (యదీతి) ౧

౨. — ఏతద్వాక్యప్రస్తుతయోర్భూమాల్పశబ్దయోరర్థజిజ్ఞాసుంప్రత్యాహ (యత్రనాన్యత్పశ్యతినాన్యచ్ఛృణోతినాన్యద్విజానాతి సభూమా) యత్రేతి- అనుభూయమానఇత్యధ్యాహారః. యత్రవస్తున్యనుభూయమానేతతోఽన్యన్నదృశ్యతే, నశ్రూయతే, నవిజ్ఞాయతే, చ-సభూమేత్యర్థః. యస్మిన్దృశ్యమానేతతోఽన్యన్నదృశ్యతే, యస్మిన్ శ్రూయమాణేతతోఽన్యన్నశ్రూయతే, యస్మిన్విజ్ఞాయమానేతతోఽన్యన్నవిజ్ఞాయతే,- సభూమేత్యర్థః. యద్వా- సప్తమ్యాఃవిషయత్వమర్థః. పశ్యన్నిత్యధ్యాహారః. తతోఽన్యన్నపశ్యతీత్యర్థః. అత్రతదితరస్యదర్శనాద్యభావోవిషయాభావకృతః. తతశ్చయతోఽన్యన్నాస్తి- సభూమేత్యర్థః పర్యవసితః. నను చేతనాచేతనవర్గస్యతద్భిన్నత్వాత్ కథంభూమ్నోఽన్యన్నాస్తీత్యుచ్యతే. నచచిదచిద్విశిష్టస్యైవభూమబ్రహ్మశబ్దార్థత్వాత్ చిదచితోరపితత్రాన్తర్భావాత్ తదన్యస్యైతినిషేధశ్శక్యతేకర్తుమితివాచ్యం - విశేషణభూతయోశ్చిదచితోర్భూమబ్రహ్మశబ్దార్థభూతాద్విశిష్టాదన్యత్వేనతతోఽన్యన్నాస్తీతినిషేధస్యాయుక్తత్వాత్. కించ- * అథాతఆత్మాదేశఇతిభూమ్నఏవాత్మత్వస్యోపదేక్ష్యమాణత్వాత్, * తరతిశోకమాత్మవిదితి ప్రస్తుతస్యాత్మోపదేశస్యభూమ్నిపర్యవసానాచ్చభూమ్నఆత్మత్వమువర్జనీయం. నహిచిదచిద్విశిష్టస్యాత్మత్వమస్తి- విశేష్యస్యైవాన్తః ప్రవిశ్యనియన్తృత్వేనాత్మత్వాత్. తతశ్చతస్యైవభూమత్వంవక్తవ్యం. నచేదంలక్షణంతస్యసమ్భవతి- తద్వ్యతిరిక్తస్యవస్తునస్సత్త్వాదితిచేత్. ఉచ్యతే- బ్రహ్మశబ్దవత్ భూమశబ్దస్యాపివస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యత్వమేవార్థః. వస్తుపరిచ్ఛేదోనామ- ఇదమిదంనేతినిర్దేశార్హత్వం. తత్రాహిత్యంస్వరూపాభేదాద్వాభవేత్ - తదపృథక్సిద్ధత్వాద్వాభవేత్. తత్రజీవజడయోరీశ్వరాభేదాభావాత్ తదపృథక్సిద్ధసత్తాకత్వమితిఫలతి. తచ్చద్వేధాఘటతే- తత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వాద్వా- * యదధీనాయస్యసత్తాతత్తదిత్యేవభణ్యతఇతిన్యాయనుసారేణతదధీనసత్తాకత్వాద్వాభవేత్. తత్రతత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వమపిసత్తారూపవిశేష్యాభావేనమిథ్యాత్వాద్వాభవేత్- తత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వేనసత్తావ్యతిరిక్తత్వరూపవిశేషణాభావాద్వాభవేత్. తత్రసత్తాశూన్యత్వంసకలప్రమాణవిరుద్ధమనభ్యుపగమార్హం. తథైవతత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వమపినాభ్యుపగమార్హం. అపితుతత్సత్తాధీనసత్తాకత్వమేవ. ఏవంవిధస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్యసిద్ధాన్తేఅభ్యుపగతత్వాత్ నానుపపత్తిః. తతశ్చయత్రనాన్యదిత్యస్యాపియత్సత్తానధీనసత్తాకంనాస్తి- యదనాత్మకంనాస్తీత్యర్థపర్యవసానాన్నానుపపత్తిః. యద్వా- * సమానేమపూర్వత్వాదితిసాప్తమికాధి

గోఅశ్వమిహ మహిమేత్యాచక్షతే హస్తిహిరణ్యం దాసభార్యం క్షేత్రాణ్యాయతనానీతి ¶ నాహమేవం బ్రవీమి బ్రవీమీతి హోవాచాన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— స ఏవాధస్తాత్స ఉపరిష్టాత్స పశ్చాత్స పురస్తాత్స దక్షిణతః స ఉత్తరతః స ఏవేదꣳ సర్వమిత్యథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఏవాహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహం పశ్చాదహం పురస్తాదహం దక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదꣳ సర్వమితి॥ ౧

చరణేఇతరాదిసర్వనామశబ్దానాం పూర్వనిర్దిష్టసదృశవాచిత్వస్య వ్యవస్థాపితత్వాత్. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదివాక్యేష్వివ తస్య నాన్యత్వశ్రుతిరివాక్యేఽపి సమానాన్యనిషేధపరత్వాచ్ఛ్రియమాణాన్యనుపపత్తిః. (అథయత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం) ఉక్తలక్షణకభూమవిపరీతలక్షణమల్పముచ్యతే (యోవై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యం) ఉక్తలక్షణో భూమైవామృతం-జననమరణాదిశూన్యం. నిత్యావిర్భూతానన్తానన్దస్వరూపత్వాదనన్తానుభవమిత్యర్థః. ఇతరత్త్వనిత్యం నిత్యముక్తాదీనామపి అనన్తానన్దస్యాభావాదనవాక్యార్థానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. సర్వవస్తూనామాధారస్సావేత్యేతస్యోత్తరవాక్యస్య (సభగవఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరమాహ (స్వేమహిమ్నీతి) స్వకీయమహిమాధారక ఇత్యర్థః. *స్వయం తదాధారః స్వమహిమ్ని ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. ఉక్తార్థప్రాచేయ ఆచార్యస్య స్వమహిమ్న్యప్రతిష్ఠితత్వాత్ యద్వచనత్వాత్ అస్మిన్నేవ యదిమహిమ్నో గోఅశ్వమిహ హస్తిహిరణ్యదాసభార్యాదిలక్షణే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యభిప్రాయం శఙ్కతే. అథవా- స్వశబ్దస్య స్వాత్మపరతయా ఆత్మాధారత్వాభిప్రాయ ఇతివా వాక్యార్థప్రాయం బుధ్యేత. నచ తదుభయమపి సమ్భవతి- పరమాత్మనః ఉభయనిభూతిరిత్యర్థః యదుమహిమసద్భావేప్యనాధారస్య తస్య స్వస్మిన్ప్రతిష్ఠితత్వాసమ్భవాత్, సర్వాధారత్వేనాన్యనిరపేక్షస్య స్వమహిమ్ని స్వస్మిన్ ప్రతిష్ఠితత్వాసమ్భవాత్. అతో న సద్వాయమపి యుజ్యతే. అన్యస్య స్వస్య బుద్ధిస్థత్వప్రశ్నోపపత్తిమత్త్వాత్పునరాహ (యదివానమహిమ్నీతి) యదివా- స్వమహిమ్నోఽనాధారత్వాభిప్రాయేణోక్తపూర్వోక్తపక్షస్య దోషత్వమాశఙ్కతే స్వేమహిమ్ని ప్రతిష్ఠిత ఇతి బ్రూమ ఇత్యర్థః. ౧

శం.— యది స్వమహిమ్ని ప్రతిష్ఠితో భూమా- కథం తర్హి ప్రతిష్ఠోచ్యతే. శృణు- గోఅశ్వాదీహ మహిమేత్యాచక్షతే. గావశ్చాశ్వాశ్చ గోఅశ్వం. ద్వన్ద్వైకవద్భావః. సర్వత్ర గవాశ్వాది మహిమేతి ప్రసిద్ధం. తదాశ్రితస్తిష్ఠతి చైత్రో యథా- నాహమేవం స్వతోఽన్యం మహిమానమాశ్రితో భూమా చైత్రవదితి బ్రవీమి. అత్ర హేతుత్వేనాన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. కిం త్వేవం బ్రవీమీతి హోవాచ- స ఏవేత్యాది. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (యదీత్యాదినా) భూమ్నః స్వతోఽన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితత్వాభావః అత్రోచ్యతే. తత్రాన్యోహీత్యాదివాక్యస్య హేతుత్వేన తేన వ్యవహితేన నాహమేవం బ్రవీమీత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతి యోజనా. కథం తర్హి బ్రవీతి భగవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తద్వివృణోతి (గోఅశ్వమిహ మహిమేత్యాచక్షతే హస్తిహిరణ్యం దాసభార్యం క్షేత్రాణ్యాయతనానీతి) గోఅశ్వమిత్యాదౌ ద్వన్ద్వైకవద్భావః. ఆయతనానీతీతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ఏవం జాతీయకానీత్యర్థః. (నాహమేవం బ్రవీమీతి హోవాచ) తత్ర ప్రతిష్ఠితత్వం న బ్రవీమీత్యర్థః. ఉక్తంచ వ్యాసార్యైః * అస్య మహిమానతిశయితశోకః * ఏతాం విభూతిం యోగంచేత్యాది స్మృతిస్వ్యతిమహిమపరమాత్మసమ్బన్ధం మహిమత్వాపగమాత్ *యదివా న మహిమ్నీతి సమహిమని షేధః- అపితు విభూతిరూప మహిమ ప్రతిష్ఠితత్వనిషేధోఽభిమత ఇతి. అథ స్వమహిమమహిమప్రతిష్ఠితత్వం నిషేధతి (అన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) స్వస్య స్వప్రతిష్ఠితత్వం సమ్భవతీత్యభావః.................................. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కస్మాత్పునః క్వచిన్న ప్రతిష్ఠిత ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాత్స ఏవ- భూమా అధస్తాత్. న తద్వ్యతిరేకేణాన్యద్విద్యతే- యస్మిన్ప్రతిష్ఠితః స్యాత్. తథా (ఉపరిష్టాదిత్యాది) సమానం. సతి భూమ్నోఽన్యస్మిన్ భూమా హి ప్రతిష్ఠితః స్యాత్- న తు తదస్తి. స ఏవ తు సర్వం- అతస్తస్మాదసౌ న క్వచిత్ప్రతిష్ఠితః. *యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యధికరణాధికరణినిర్దేశాత్, *స ఏవాధస్తాదితి చ పరోక్షనిర్దేశాత్, ద్రష్టుర్జీవాదన్యో భూమా స్యాదిత్యాశఙ్కా కస్యచిన్మా భూదితి- అథాతః-అనన్తరమహఙ్కారేణాదిశ్యత ఇత్యహఙ్కారాదేశః. ద్రష్టురనన్యత్వదర్శనార్థం భూమైవ నిర్దిశ్యతేఽహఙ్కారేణ- అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా. ౧

¶ నాహమేవం బ్రవీమీతి స హోవాచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథాత ఆత్మాదేశ ఏవాత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పురస్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదగ్ం సర్వమితి స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దః స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి అథ యేఽన్యథాతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాగ్ం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— అవతారితమేవ వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమవతార్య వ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (నేతి) అహఙ్కారాత్మత్వోపదేశస్యాభిప్రాయమాహ (యస్త్వితి) కోఽసావహఙ్కారేణాదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య ప్రయోజనానువాదపూర్వకమాహ (దర్శనేతి) ౧

రం.— నను ‹యత్ర నాన్యత్పశ్యతీ›త్యనుపపన్నం- నానాదిగ్వర్తినాం చేతనాచేతనపదార్థానాం భిన్నానాముపలభ్యమానత్వా, త్రాహ (స ఏవాధస్తాత్స ఉపరిష్టాత్స పశ్చాత్స పురస్తాత్స దక్షిణతస్స ఉత్తరతస్స ఏవేదం సర్వమితి) అత్ర స ఏవేదం సర్వమితి సామానాధికరణ్యాత్ స ఇతి నిర్దిష్టస్య భూమ్న ఇదం సర్వమితి నిర్దిష్టస్య చిదచిద్వస్తునశ్శరీరాత్మభావః ఫలితో భవతి. తతశ్చ యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి వచనాత్మకాన్యనిషేధో నానుపపన్న ఇతి భావః. ఏవం సర్వాత్మభూతస్య భూమ్నః ఉపాసనే స్వశరీరకతయానుసన్ధానం కర్తవ్యమిత్యుపదిశతి (అథాతోఽహఙ్కారాదేశః) క్రియత ఇతి శేషః. అథశబ్దః ప్రకృతవిషయద్యోతనార్థః. అహఙ్కారః - అహమ్బుద్ధిః. అహఙ్గ్రహేణ భూమ్న ఉపాసనప్రకారః అతః పరముపదిశ్యత ఇత్యర్థః. న తు జీవస్వరూపోపదేశ ఇతి మన్తవ్యం- తథా సత్యహమాదేశ ఇతి నిర్దేశస్యైవ యుక్తతయాఽహఙ్కారపదవైయర్థ్యాత్. పరమాత్మనోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనప్రకారమేవ దర్శయతి (అహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహం పశ్చాదహం పురస్తాదహం దక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదం సర్వమితి) సర్వదిగ్వర్తి సర్వాత్మభూమాఽహమేవేతి జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. న తు జీవస్య సర్వాత్మకత్వముపదిశ్యత ఇతి భ్రమితవ్యం- జీవస్య సర్వాధారత్వేన సర్వాత్మకత్వాసమ్భవాత్, తథాత్వే కారణశబ్దైకార్థ్యబోధ్యోక్తత్వా, చ్చ. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * ‹యత్తు అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా సర్వాత్మత్వముపదిష్టం - తద్భూమవిశిష్టస్య బ్రహ్మణోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనముపదిశ్యతే- *అథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఇతి అహఙ్గ్రహేణోపదేశోపక్రమాదితి, *పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మశరీరకత్వజ్ఞానప్రతిష్ఠార్థమహఙ్గ్రహేణోపాసనం కర్తవ్యమితి, చ. ౧

శం.— అహఙ్కారేణ దేహాదిసఙ్ఘాతోఽప్యాదిశ్యతేఽవివేకిభిరిత్యత స్తదాశఙ్కానివృత్తయ ఆహ- అథ- అనన్తరమాత్మాదేశః - ఆత్మనైవ కేవలేన సత్స్వరూపేణ శుద్ధేనాదిశ్యతే. ఆత్మైవ సర్వతస్సర్వమిత్యేవమేకమజం సర్వతో వ్యోమవత్పూర్ణమన్యశూన్యం పశ్యన్ స వా ఏష విద్వాన్మననవిజ్ఞానాభ్యామాత్మరతిః- ఆత్మన్యేవ రతిః- రమణం యస్య సోఽయమాత్మరతిః. తథా- ఆత్మక్రీడః. దేహమాత్రసాధనా- రతిః. బాహ్యసాధనా - క్రీడా. లోకే స్త్రీభిస్సఖిభిశ్చ క్రీడతీతి దర్శనాత్. న తథా విదుషః. కిం తర్హి, ఆత్మవిజ్ఞాననిమిత్తమేవోభయం భవతీత్యర్థః. మిథునం - ద్వన్ద్వజనితం సుఖం. తదపి ద్వన్ద్వనిరపేక్షం యస్య విదుషః. తథా- ఆనన్దః. శబ్దాదినిమిత్త ఆనన్దోఽవిదుషాం, న తథాస్య విదుషః. కిం తర్హి, ఆత్మనిమిత్తమేవ సర్వం సర్వదా సర్వప్రకారేణ చ. దేహజీవితభోగాదినిమిత్తబాహ్యవస్తునిరపేక్ష ఇత్యర్థః. సః- ఏవంలక్షణో విద్వాన్ జీవన్నేవ స్వారాజ్యేఽభిషిక్తః పతితేఽపి దేహే స్వరాడేవ భవతి. యత ఏవం భవతి- తత ఏవ తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి. ప్రాణాదిషు పూర్వభూమిషు *తత్రాస్యేతి తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నకామచారిత్వముక్తం, మనస్వరాజత్వం చాప్యప్రాప్తం- సాతిశయత్వాత్,. యథా ప్రాప్తస్వారాజ్యకామచారత్వానువాదేనాతస్తన్నివృత్తిరిహోచ్యతే- స స్వరాడిత్యాదినా. అథ పునర్యేఽన్యథాఽతః- ఉక్తదర్శనాదన్యథా. వైపరీత్యేన. యథోక్తమేవ వా సమ్యఙ్న విదుః. తేఽన్యరాజానో భవన్తి. అన్యః- పరో రాజా- స్వామీ యేషాం తేఽన్యరాజానః. తే కిం చ- క్షయ్యలోకాః- క్షయ్యా లోకా యేషాం తే క్షయ్యలోకాః. భేదదర్శనస్యాల్పవిషయత్వాత్. అల్పం చ *తన్మర్త్యమిత్యవోచామ. తస్మాద్యే ద్వైతదర్శినః - తే క్షయ్యలోకాః స్వదర్శనానురూప్యేణైవ భవన్తి. అత ఏవ తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అహఙ్కారాదేశాత్ పృథగాత్మాదేశస్య తాత్పర్యమాహ (అహఙ్కారేణేతి) ఉక్తాత్మవిజ్ఞానవతః కృతకృత్యతామాహ (ఆత్మైవేతి) ఏకమితి- సజాతీయభేదరాహిత్యనిర్దేశోక్తిః. అన్యశూన్యమితి - విజాతీయభేదశూన్యత్వముచ్యతే. రతిక్రీడయోరవాన్తరభేదం దర్శయతి (దేహమాత్రేతి) క్రీడా బాహ్యసాధనేత్యత్ర లోకసమ్మతిమాహ (లోక ఇతి) దేహస్య జీవితే చ భోగత్యాగయోశ్చ నిమిత్తం బాహ్యవస్తు - తత్ర సర్వత్ర నిరపేక్షో యదృచ్ఛాలాభేష్వాసక్తస్తత్త్వవిద్వానిత్యాహ (దేహేతి) జీవన్ముక్తిముక్త్వా విదేహముక్తిం దర్శయతి (స ఇతి) స్వారాజ్యం నిమిత్తీకృత్య ఫలాన్తరమాహ (యత ఏవమితి) స్వారాజ్యసర్వలోకకామచారయోస్తాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిష్వితి) * యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకా.

ఉ.— తస్యహవాఏతస్యైవంపశ్యతఏవం మన్వానస్యైవంవిజానతఆత్మతఃప్రాణఆత్మతఆశాత్మతః స్మరఆత్మతఆకాశఆత్మతస్తేజఆత్మతఆపఆత్మతఆవిర్భావ తిరోభావావాత్మతోఽన్నమాత్మతోబలమాత్మ తోవిజ్ఞానమాత్మతోధ్యానమాత్మతశ్చిత్తమాత్మతస్సఙ్కల్పఆత్మతోమనఆత్మతోవాగాత్మతోనామాత్మ తోమన్త్రాఆత్మతఃకర్మాణ్యాత్మతఏవేదగ్ం సర్వమితి॥ ౧

మచారోభవతీత్యాదినాపరిచ్ఛిన్నంపరతన్త్రంచపూర్వభూమిముఖఫలముక్తం- అత్రతుపరమానన్దప్రాప్తేతద్వ్యావృత్తిరుచ్యతే- సముసో పాధికంరూప మిత్యర్థః. ఫలప్రదర్శనద్వారేణస్తుత్వావిద్యామవిద్వన్నిన్దాద్వారాఽపిస్తౌతి (అథేత్యాదినా) తే - క్షయ్యలోకాభవన్తీతిసమ్బన్ధః. భేదదర్శినాం వినాశిఫలవత్త్వేహేతుమాహ (భేదదర్శనస్యేతి) పరిచ్ఛిన్నస్యవినాశిత్వవచనంతస్మాదితిపరామృశతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ర.— నన్వహమ్బుద్ధిశబ్దయోర్జీవాత్మవిషయయోః కథంభూమపర్యన్తత్వం. అసహమ్బుద్ధౌచపరమాత్మన్యహఙ్గ్రహోపాసనస్య యథా ర్థత్వమేవస్యాదిత్యాశఙ్క్యభూమ్నః ప్రత్యగాత్మానం ప్రత్యాత్మత్వేనతద్విషయబుద్ధిశబ్దానాంపరమాత్మపర్యన్తత్వముపపద్యతఇతిదర్శయన్ * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రక్రాన్తమాత్మత్వోపదేశంభూమ్నిసమాపయతి (అథాతఆత్మాదేశః) అత్రాపిక్రియతఇతిశేషః. అథశబ్దః ప్రకృతవిషయ త్వద్యోతనార్థః. ఆత్మాదేశః - ఆత్మత్వోపదేశః క్రియతఇత్యర్థః. (ఆత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మాపశ్చాదాత్మాపురస్తాదాత్మాదక్షిణతఆత్మో త్తరతఆత్మైవేదంసర్వమితి) సర్వాత్మకతయోపదిశ్యమానో భూమాస్వోపాసకస్యాత్మైవేత్యర్థః. తదేతత్త్రాహమ్బుద్ధిశబ్దయోర్యాథార్థ్యమేవేతిభా వః. నన్వథాతఆత్మాదేశఇత్యాత్మత్వోపదేశః ప్రకృతభూమవిషయఇతికథమవసీయత ఇతిచేన్న - భిన్నయోర్ద్వయోస్సార్వాత్మ్యయోగేనైకవిషయ త్వస్యైవసిద్ధత్వాత్. ననుచ * సఏవాధస్తాదిత్యనేనైవసార్వాత్మ్యస్యైవసిద్ధతయాఽహఙ్కారోపాసకాత్మత్వమపిసిద్ధమితిఅథాత ఆత్మాదేశఇత్యుపదేశోవ్య ర్థఇతిచేత్. సత్యం-* సఏవేదంసర్వమితిసామానాధికరణ్యేనాత్మత్వంఫలతి. అథాపికణ్ఠోక్త్యాఉపాసకాత్మత్వసిద్ధ్యర్థంవిశిష్యకణ్ఠోక్త్యోపదేశః. నచాథా తఆత్మాదేశఇతిసామాన్యోక్తిరుపాసకంప్రత్యాత్మత్వోపదేశఇతివిశేషే.కింనియామకమితివాచ్యం- * ఏవంవిజానతఆత్మతః ప్రాణఇతివిద్వదాత్మనః ప్రాణాద్యుపాదానత్వేనసార్వాత్మ్యస్యోత్తరత్రప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్. యత్త్వత్రపద్యైరహఙ్కారస్యాత్మత్వేనప్రత్యక్షసిద్ధస్య *అథాతో ఽహఙ్కారాదేశః*అథాతఆత్మాదేశఇతిపృథగుపదేశోభేదార్థః. భూమాత్మనోర్భిన్నత్వేనప్రత్యక్షసిద్ధయోఃపృథగుపదేశవైయర్థ్యాత్-ద్వయోస్సార్వాత్మ్య యోగాదితి- తదసారం-అహమర్థాదన్యస్యాత్మనో భూమాఖ్యబ్రహ్మభిన్నత్వేనప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్తయోః పృథగుపదేశోభేదార్థః. అహమర్థస్యతుబ్రహ్మ భిన్నత్వేనప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ తయోరుపదేశవైయర్థ్యమితివైపరీత్యస్యాపిసువచత్వాదిత్యాస్తాంతావత్. (సవాఏషఏవంపశ్యన్నేవంమన్వానఏవంవిజా నన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడఆత్మమిథునఆత్మానన్దః) రతిః- స్రక్చన్దనాదిజన్యాప్రీతిః. క్రీడా- ఉద్యానాదిజన్యా. స్త్రీసమ్భవా ప్రీతిః- మైథునం. విభూ తిజన్యాప్రీతిః- ఆనన్దః. ఆత్మైవరతిర్యస్య సతథోక్తః. ఏవముత్తరత్రాపి. శ్రవణమననిదిధ్యాసనైరుక్తభూమాత్మసాక్షాత్కారనిష్ఠస్యసర్వవిధసుఖా నుభవోఽప్యాత్మసుఖానుభవాన్తర్గతఇత్యర్థః. (సస్వరాడ్భవతి) స్వరాట్ - స్వయమేవరాజా. అకర్మవశ్యః. విధినిషేధకిఙ్కరోనభవతీతియావత్. *అతఏవచానన్యాధిపతిరితిసూత్రే *అతఏవ- సత్యసఙ్కల్పాదేవఅనన్యాధిపతిః. అన్యాధిపతిత్వం-విధినిషేధయోగ్యత్వం. విధినిషేధయోగ్యత్వేహిప్ర తిహతసఙ్కల్పత్వంభవేత్- అతస్సత్యసఙ్కల్పత్వశ్రుత్యైవానన్యాధిపతిత్వంచసిద్ధం. అతఏవ * సస్వరాడ్భవతీత్యుచ్యతఇతిభాషితం. (తస్యసర్వేషు లోకేషుకామచారోభవతి) * ప్రత్యక్షోపదేశాన్నేతిచేదితిసూత్రే * అకర్మప్రతిహతజ్ఞానో ముక్తోనికారలోకాన్ బ్రహ్మవిభూతిభూతాననుభూ యయథాకామంతృప్యతీతిసర్వేషులోకేషుకామచారోభవతీత్యస్యవాక్యస్యార్థఇతిభాషితం. (అథయేఽన్యథాతోవిదురన్యరాజానస్తేక్షయ్యలోకా భవన్తితేషాంసర్వేషులోకేష్వకామచారోభవతి) యేఉక్తప్రకారాదన్యేనప్రకారేణోపాసతే - తేఅన్యరాజానోభవన్తి- విధినిషేధకిఙ్కరాభవ న్తి. కర్మవశ్యాభవన్తీత్యర్థః. స్వరాడిత్యస్యప్రతిద్వన్ద్విత్వాత్. కించ - తేక్షయ్యలోకాభవన్తీత్యర్థః. అత్రక్షయ్యలోకాభవన్తీత్యనేనయథో క్తప్రకారేణపరమాత్మోపాసకానామక్షయ్యభగవల్లోకత్వమస్తీత్యుక్తంభవతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (తస్యహవాఏతస్యేత్యాది) స్వారాజ్యంప్రాప్తస్యప్రకృతస్యవిదుషఇత్యర్థః. ప్రాక్సదాత్మవిజ్ఞానాత్స్వాత్మనోఽన్యస్మాత్సతః ప్రాణాదేర్నామాన్తస్యోత్పత్తిప్రలయావభూతాం- సదాత్మవిజ్ఞానేతుసతీదానీంస్వాత్మతఏవసంవృత్తౌ. తథా- సర్వోఽప్యన్యోవ్యవహార ఆత్మతఏవవిదుషః. ౧

ఆ.— ఉక్తవిద్యాస్తుత్యర్థమేవవిదుషః ప్రపఞ్చత్వమాహ (తస్యేతి) తథా - విదుషః ప్రపఞ్చత్వవ్యవహారవదిత్యర్థః. క్రీడాదిః - అ న్యోవ్యవహారః. ౧

తదేష శ్లోకః న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం। సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా। సప్తధా నవధా చైవ పునశ్చైకాదశః స్మృతః। శతం చ దశ చైకశ్చ సహస్రాణి చ వింశతిః। ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః। స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః తస్మై మృదితకషాయాయ తమసస్పారం దర్శయతి భగవాన్సనత్కుమారస్తగ్ం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే తగ్ం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశః ఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది సప్తమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

౧ం — అథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యనేనోక్తము పాసకాన్తర్యామిణశ్చేతనాచేతనసకలప్రపఞ్చోపాదానత్వలక్షణ సర్వాత్మకత్వం స్పష్టయతి (తస్య హ వా ఏతస్యైవం పశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆకాశ ఆత్మతస్స్మర ఇత్యాది) ఉపాసకస్యాన్తర్యామ్యేవ ప్రాణశబ్దితజీవపర్యన్తసకలప్రపఞ్చోపాదానం. అతః *అహమేవేదం సర్వమితి విహితోఽహఙ్గ్రహస్తాదాత్మ్యవిషయ ఏవేతి భావః. ౧

౨ం — కించ- తత్-ఏతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః- మన్త్రోఽపి భవతి. (న పశ్యః) పశ్యతీతి పశ్యః- యథోక్తదర్శీ. విద్వానిత్యర్థః. మృత్యుం-మరణం. రోగం-జ్వరాది. దుఃఖతాం- దుఃఖభావం చాపి న పశ్యతి. సర్వం హ-సర్వమేవ. స పశ్యః పశ్యత్యాత్మానమేవ సర్వం. తతస్సర్వమాప్నోతి సర్వశః-సర్వప్రకారైరితి. కించ-సః-విద్వాన్ ప్రాక్సృష్టిప్రభేదాదేకధైవ భవతి. ఏకధైవ చ సన్ త్రిధాదిభేదైరనన్తభేదప్రకారో భవతి సృష్టికాలే. పునస్సంహారకాలే మూలమేవ స్వం పారమార్థికమేకధాభావం ప్రతిపద్యతే స్వతన్త్ర ఏవేతి విద్యాం ఫలేన ప్రరోచయన్ స్తౌతి. అథేదానీం యథోక్తాయా విద్యాయాః సమ్యగవభాసకారణం ముఖావభాసకారణస్యేవాదర్శస్య విశుద్ధికారణం సాధనముపదిశ్యతే. (ఆహారశుద్ధౌ) ఆహ్రియత ఇత్యాహారః - శబ్దాదివిషయజ్ఞానం. భోక్తుర్భోగాయాహ్రియతే. తస్య విషయోపలబ్ధిలక్షణస్య విజ్ఞానస్య శుద్ధిః- ఆహారశుద్ధిః. రాగద్వేషమోహదోషైరసంసృష్టవిషయవిజ్ఞానమిత్యర్థః. తస్యామాహారశుద్ధౌ సత్యాం తద్వతోఽన్తఃకరణస్య- సత్త్వస్య శుద్ధిః - నైర్మల్యం భవతి. సత్త్వశుద్ధౌ చ సత్యాం యథావగతే భూమాత్మని ధ్రువా- అవిచ్ఛిన్నా స్మృతిః- అవిస్మరణం భవతి తస్యాం చ లబ్ధాయాం- స్మృతిలమ్భే సతి సర్వేషాం - అవిద్యాకృతానర్థపాశరూపాణామనేకజన్మాన్తరానుభవభావనాకఠినీకృతానాం హృదయాశ్రయాణాం గ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః- విశేషేణ మోక్షణం. వినాశో భవతీతి. యత ఏతదుత్తరోత్తరం యథోక్తమాహారశుద్ధిమూలం- తస్మాత్సా కార్యేత్యర్థః. సర్వం శాస్త్రార్థమశేషత ఉక్త్వాఖ్యాయికాముపసంహరతి శ్రుతిః - తస్మై మృదితకషాయాయ- వార్క్షారాదిరివ కషాయః - రాగద్వేషాదిదోషః. సత్త్వస్య రఞ్జనారూపత్వాత్. స జ్ఞానవైరాగ్యాభ్యాసరూపక్షారేణ క్షాలితో మృదితః - వినాశితో యస్య నారదస్య- తస్మై యోగ్యాయ మృదితకషాయాయ తమసః- అవిద్యాలక్షణాత్పారం - పరమార్థతత్త్వం దర్శయతి - దర్శితవానిత్యర్థః కోఽసౌ. భగవాన్- * ఉత్పత్తిం ప్రలయం చైవ భూతానామాగతిం గతిం। వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి స ఏవం ధర్మా సనత్కుమారః. తమేవ - సనత్కుమారం దేవాస్స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే- కథయన్తి తద్విదః. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ. — న కేవలం బ్రాహ్మణోక్తమిహ విద్యాఫలం- కింతు మన్త్రోక్తం చేత్యాహ (కించేతి) తచ్ఛబ్దార్థస్స్పష్టమ్యానిర్దిశ్యతే. సదవిద్యాఫలరూపః. స పశ్య ఇతి మన్త్రమాదాయ వ్యాచష్టే (పశ్యతీత్యాదినా) సర్వమాప్నోతీతి పూర్ణతాపరిచ్ఛేదభ్రమవ్యావర్తనేన వివక్షితా - సహ క్రిమికీటకాదిభావః - అపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాదితి ద్రష్టవ్యం. విద్యాస్తుతిపౌష్కల్యార్థం సగుణవిద్యాఫలమపి నిర్గుణబ్రహ్మవిద్యాప్నోతీత్యాహ (కించేతి) త్రిధా- తేజోఽబన్నరూపేణ. శబ్దస్పర్శాదిరాదిశబ్దార్థః. విద్యాం, తత్ఫలం, తదపేక్షితాం స్తుతిం, చాభిధాయాహారశుద్ధ్యాదివిద్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) * రాగద్వేషవిమోక్తైస్తు విషయానిన్ద్రియైశ్చరన్నిత్యాదిస్మృతిమాశ్రిత్యాహారశబ్దం వ్యాకరోతి (ఆహ్రియత ఇతీతి) కథం తస్యాహ్రి

యమాణత్వం- తత్రాహ (భోక్తురితి) కీదృశీ సత్త్వశుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (రాగేతి) ఆహారశుద్ధిఫలమాహ (తస్యామితి) అన్తఃకరణశుద్ధిఫలం కథయతి (సత్త్వేతి) స్మృతిలాభఫలం దర్శయతి (తస్యాం చేతి) భవతీతి - ఆహారశుద్ధిరపేక్షితేతి శేషః. ప్రకృతవాక్యతాత్పర్యముపసంహరతి (యస్మాదితి) తస్మైమృదితకషాయాయేత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (సర్వమితి) ఆగతిం గతిం- ఆయవ్యయౌ. తస్య పఞ్చవిశేషణస్యానన్తరమాహ (తమేవేతి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం సప్తమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

———

౨౦.— (తదేషశ్లోకః) తత్- తస్మిన్నేవార్థే ఏషః - వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. (నపశ్యో మృత్యుం పశ్యతి నరోగం నోత దుఃఖతాం సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి) పశ్యః- బ్రహ్మదర్శీ మృత్యుం- మరణం, రోగం - దుఃఖసాధనం, దుఃఖతాం- జగతి ప్రతీయమానాం, నపశ్యతి. సర్వసాధనాత్మకజ్ఞానసఙ్కల్పమాత్రేణసఙ్కల్పితాన్సర్వాన్ సర్వస్మిన్కాలే ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకాని ర్భావో భవతీత్యర్థః. అత్ర జగతిదుఃఖతాం నపశ్యతీత్యుక్త్యా జగతో ముక్తం ప్రతి ప్రతికూలత్వం నాస్తి - విలోపహతస్య పయః ప్రతికూలత్వవత్ జగతః ప్రతికూలత్వం కర్మనిబన్ధనమిత్యుక్తం భవతి. (సఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధా నవధా చైవ పునశ్చైకాదశస్మృత ఇత్యాది) అత్యన్తోపి రసయుతస్య త్రైధావిభ్యధాస ప్తధేత్యాదివిభాగావాభావాత్ సఙ్కల్పమాత్రేణానేకసిద్ధశరీరో భవతీత్యర్థః. ఏవం మోక్షసాధనభూతోపాసనప్రకారముపదిశ్య- తాదృశోపాసననిష్పత్త్యై అన్తఃకరణశుద్ధ్యుపాసనోత్పత్తి ప్రతిబన్ధకపాపరాహిత్యమపేక్షితం. తచ్చ రాజసతామసాహారనివృత్త్యా సమ్భవతీతి కృత్వా సాత్త్వికాహారసేవినాం భవతీత్యుపాసకస్య సాత్త్వికాహారసేవిత్వముపదిశతి (ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి) ఆహారశుద్ధౌ- సాత్త్వికాహారసేవనే సతి సత్త్వస్య - అన్తఃకరణస్య శుద్ధిః - నైర్మల్యం భవతి. తస్మిన్ సత్త్వేసతి ధ్రువా స్మృతిః- అవిచ్ఛిన్నస్మృతిసన్తానరూపా ధ్యానం సిధ్యతి. ధ్రువస్మృతిలమ్భే- లబ్ధే సతి దుర్మోచతయా గ్రన్థిశబ్దవాచ్యానాం పుణ్యపాపరాగాదీనాం నాశో భవతీత్యర్థః. అత్ర స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇత్యుక్త్యా స్మృత్యనన్తరభావినా స్మృతిలక్షణేన వర్మనా మోక్ష- ఉపాసనారూపస్మృతిసన్తానే నైవ. తతశ్చ * స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నిత్యత్ర పశ్యన్నిత్యాదిశబ్దాదర్శనసమానాకారోపాసనపరాః, ప్రకరణాన్తరస్థాః * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదిశబ్దాశ్చ దర్శనసమానాకారధ్యానపరా, ఇతి సూచితం భవతి. శాస్త్రార్థమశేషతః ఉక్త్వా ఆఖ్యాయికాముపసంహరతి శ్రుతిః (తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమారః) ఏవం శుద్ధాన్తఃకరణాయ నారదాయ భగవాన్ సనత్కుమారః సంసారసన్తమసచ్ఛన్నానుభూతోపాసనగోచరం పరమాత్మానం సమ్యగుపాదిశదిత్యర్థః. అత్ర నారదాదిముముక్షుబ్రహ్మణ్యోపదిష్టే పూర్వోక్తప్రకారజ్ఞానస్యానభ్యుపగమాత్ తస్య మృదితకషాయత్వం. శిష్యస్య పరిశుద్ధాన్తఃకరణతయాఽఽచార్యైరుపదేశయోగ్యతాం పరీక్ష్యైవ ఉపదిష్టవానిత్యర్థః. (తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే) స్పష్టోఽర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. ఏతద్విషయమధికరణమనుసన్ధేయం-అత్ర ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాణి సన్తి- న సన్తీతి విచారే- * అభావం బాదరిరాహ హ్యేవం. శరీరేన్ద్రియాణామభావం బాదరిరాచార్యో మన్యతే- * న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తీత్యేవం శ్రుతిరాహేత్యర్థః. * భావం జైమినిర్వికల్పామననాత్. ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాదిసద్భావం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. కుతః. వికల్పామననాత్- వివిధః కల్పః- వికల్పః. వైవిధ్యమిత్యర్థః. * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధేత్యాది శ్రుతేః. ఆత్మన ఏకస్యాచ్ఛేద్యస్యానేకధాభావాసమ్భవాత్ త్రిధాభావాదయశ్శరీరనిబన్ధనా ఇత్యవగమ్యతే. అశరీరత్వవచనం తు కర్మకృతశరీరాభావపరం. * ద్వాదశాహవదుభయవిధం బాదరాయణోఽతః. * సఙ్కల్పాదేవేతి పూర్వసిద్ధస్య సఙ్కల్పోఽత ఏవ పరామృశ్యతే. అతః- సఙ్కల్పవశాదేవ ముక్తస్య సశరీరత్వాశరీరత్వలక్షణవిధాద్వయమస్తి. సఙ్కల్పవశాత్సశరీరోఽశరీరశ్చ భవతీతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యత ఇత్యర్థః. ద్వాదశాహవత్-యథా * ద్వాదశాహమృద్ధికామా ఉపేయుః * ద్వాదశాహేన ప్రజాకామం యాజయేదితి చ ఉపైతియజతిచోదనాభ్యాం ద్వాదశాహస్య సత్రత్వాహీనత్వరూపవిధాద్వయవత్త్వం- ఏవమిత్యర్థః. * తన్వభావే సన్ధ్యవదుపపత్తేః. ముక్తస్య స్వపనుప్రభృతిభోగోపకరణసృష్టిసఙ్కల్పాభావే స్వప్నే పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్యథా భోగాః భుజ్యన్తే- ఏవం ముక్తస్యాప్యసఙ్కల్పేపి పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగానుభవః. * భావే జాగ్రద్వత్. ముక్తస్య స్వభోగోపకరణతనుభవనాదిసృష్టిసఙ్కల్పసత్త్వే యథా జాగ్రత్పురుషః స్వార్జితైర్భోగోపకరణైర్భోగానుభవతి- ఏవం ముక్తోపి స్వసఙ్కల్పసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి. నన్వణుపరిమాణస్య జీవస్య కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానసమ్భవః- తత్రాహ- * ప్రదీపవదావేశస్తథాహి దర్శయతి. యథా ప్రదీపస్యైకదేశస్థితస్య స్వప్రభయాఽఽదేశాన్తరవ్యాప్తిః- ఏవమేకదేశస్థితస్యాత్మనః ధర్మభూతజ్ఞానాదహమిత్యాత్మాభిమానానుగుణా సర్వదేశేషు వ్యాప్తిరుపపద్యతే. తథాహి దర్శయతి శ్రుతిః * వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవస్స విజ్ఞేయస్స చానన్త్యాయ కల్పత ఇతి. ఆనన్త్యాయ- ధర్మభూతజ్ఞానకృతానన్త్యాయేత్యర్థః. ఇయాంస్తు విశేషః- బద్ధస్య కర్మాధీనశ్శరీరపరిగ్రహః - ముక్తస్య స్వేచ్ఛాయత్త ఇతి. నను * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమితి ముక్తస్య జ్ఞానాభావప్రతిపాదనాత్ కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానానుగుణజ్ఞానవ్యాప్తిః- త

త్రాహ- “స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరన్యతరాపేక్షమావిష్కృతం హి” “న బాహ్యం కించన వేదే”తి జ్ఞానాభావశ్రుతేః సుషుప్తిమరణాన్యతరవిషయత్వాత్, సుషుప్తిమరణయోర్నిస్సమ్బోధత్వస్య “నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాతి” “విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవాను వినశ్యతీ”తి శ్రుతిభ్యామావిష్కృతత్వాత్,. అనువినశ్యతి- నశ్యతీత్యర్థః. ముక్తస్య. “మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమత” ఇతి సార్వజ్ఞ్యస్యావిష్కృతత్వా చ్చేతి స్థితం. తథా సమన్వయాధ్యాయే “యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమే”తి నిర్దిశ్యమానో భూమా ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవఏ వ- ప్రాణాదూర్ధ్వమస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రశ్నస్యాఽభావాత్, ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రతివచనస్యాభావాత్, అదర్శనేన ప్రక్రాన్తాత్మోపదేశ స్యాత్రైవ పర్యవసానాత్. అతశ్చ సత్యపి బ్రహ్మజిజ్ఞాసితత్రైవ యథాకథంచిద్యోజయితవ్యానీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- “భూమా సమ్ప్రసా దాదధ్యుపదేశాత్.” భూమా పరమాత్మా- సమ్ప్రసాదాత్- జీవాదధికత్వేనోపదేశాత్. “ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయే”త్యత్ర స మ్ప్రసాదశబ్దస్య జీవే ప్రయుక్తత్వాత్ సమ్ప్రసాదః- జీవః “ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీ”తి సత్యాతివాదినః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాతివాద్య పేక్షయా తుశబ్దేనాధిక్యేనోపదిశ్యమానత్వాత్. అతివదననిమిత్తస్య సత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య ప్రాణశబ్దితాజ్జీవాదధికత్వప్రతీతేర్న ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో జీవో భూమా. “ధర్మోపపత్తేశ్చ.” “స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితః” “స ఏవేదమి”త్యాదిభిః ప్రతిపాదితస్వమహిమప్రతిష్ఠత్వసర్వాత్మకత్వాదిధర్మాణాం. “ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశే”త్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాదితప్రాణశబ్దితజీవప్రభృతిసకలప్రపఞ్చోపాదానత్వస్య, ప్రాణశబ్దితే జీవేఽసమ్భవాచ్చ భూమా పరమా త్మేతి స్థితం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—※—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

అష్టమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— అథ యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి॥ ౧

శం.— యద్యపి దిగ్దేశకాలాదిభేదశూన్యం బ్రహ్మ, సదేకమేవాద్వితీయమ్, ఆత్మైవేదం సర్వమ్, ఇతి షష్ఠసప్తమయోరధిగతం- తథాపీహ మన్దబుద్ధీనాం దిగ్దేశాదిభేదవద్వస్త్వితి ఏవం భావితా బుద్ధిర్న శక్యతే సహసా పరమార్థవిషయా కర్తుమితి, అనధిగమ్య చ బ్రహ్మ న పురుషార్థసిద్ధిరితి, తదధిగమాయ హృదయపుణ్డరీకదేశ ఉపదేష్టవ్యః. యద్యపి సత్సమ్యక్ప్రత్యయైకవిషయం నిర్గుణం చాత్మతత్త్వం- తథాపి మన్దబుద్ధీనాం గుణవత్త్వస్యేష్టత్వాత్సత్యకామాదిగుణవత్త్వం చ వక్తవ్యం. తథా యద్యపి బ్రహ్మవిదాం స్త్ర్యాదివిషయేభ్యః స్వయముపరమో భవతి- తథాప్యనేకజన్మవిషయసేవాభ్యాసజనితా విషయవిషయా తృష్ణా న సహసా నివర్తయితుం శక్యత ఇతి బ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిశేషో విధాతవ్యః. తథా యద్యప్యాత్మైకత్వవిదాం గన్తృగమనగన్తవ్యాభావాదవిద్యాదిశేషస్థితినిమిత్తక్షయే గగన ఇవ విద్యుదుద్భూతేవ వాయుః, దగ్ధేన్ధన ఇవాగ్నిః, స్వాత్మన్యేవ నిర్వృత్తిః- తథాపి గన్తృగమనాదివాసితబుద్ధీనాం హృదయదేశగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకానాం మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిర్వక్తవ్యేత్యష్టమః ప్రపాఠక ఆరభ్యతే. దిగ్దేశగుణగతిఫలభేదశూన్యం హి పరమార్థసదద్వయం బ్రహ్మ మన్దబుద్ధీనామసదివ ప్రతిభాతి- సన్మార్గస్థాస్తావద్భవన్తు- తతః శనైః పరమార్థసదపి గ్రాహయిష్యామీతి మన్యతే శ్రుతిః. అథ - అనన్తరం యదిదం- వక్ష్యమాణం దహరం- అల్పం పుణ్డరీకం- పుణ్డరీకసదృశం వేశ్మేవ వేశ్మ- ద్వారపాలాదిమత్త్వాత్. అస్మిన్బ్రహ్మపురే- బ్రహ్మణః పరస్య పురం. రాజ్ఞోఽనేకప్రకృతిమద్యథా పురం- తథేదమనేకేన్ద్రియమనోబుద్ధిభిః స్వామ్యర్థకారిభిర్యుక్తమితి బ్రహ్మపురం. పురే చ వేశ్మ రాజ్ఞో యథా- తథా తస్మిన్బ్రహ్మపురే- శరీరే దహరం వేశ్మ - బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానమిత్యర్థః. యథా హి విష్ణోః సాలగ్రామః. అస్మిన్హి స్వవికారశుఙ్గే దేహే నామరూపవ్యాకరణాయ ప్రవిష్టం సదాఖ్యం బ్రహ్మ జీవేనాత్మనేత్యుక్తం - తస్మాదస్మిన్హృదయపుణ్డరీకే వేశ్మన్యుపసంహృతకరణైర్బ్రహ్మవిద్భిర్విశేషతో బ్రహ్మచర్యసత్యసాధనాభ్యాం యుక్తైర్వక్ష్యమాణగుణవద్ధ్యాయమానైర్బ్రహ్మోపలభ్యత ఇతి ప్రకరణార్థః. దహరః- అల్పతరోఽస్మిన్ - దహరే వేశ్మని. వేశ్మనోఽల్పత్వాత్తదన్తర్వర్తినోఽల్పతరత్వం వేశ్మనః. అన్తరాకాశః- ఆకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. *ఆకాశో వై నామ* ఇతి హి వక్ష్యతి - ఆకాశ ఇవాశరీరత్వాత్సూక్ష్మత్వసర్వగతత్వసామాన్యాచ్చ. తస్మిన్- ఆకాశాఖ్యే యదన్తః- మధ్యే తదన్వేష్టవ్యం, తద్వావ- విశేషేణ విజిజ్ఞాసితవ్యం,- గుర్వాశ్రయణశ్రవణాద్యుపాయైరన్విష్య చ సాక్షాత్కరణీయమిత్యర్థః. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయే నిర్విశేషమాత్మతత్త్వమనవచ్ఛిన్నం సదాత్మైకతానమావేదితం. తథాచోపాసనాదారన్యాదానాన్ని మవశిష్యతే యదష్టమాధ్యాయారమ్భణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) కర్తుమితి - తదధిగమాయ విశిష్టోపదేశ ఉపదేష్టవ్య ఇతి సమ్బన్ధః. మన్దబుద్ధీనాం త త్త్వపరమార్థవస్తునో బ్రహ్మణోఽధిగతిరపేక్షితేత్యర్థః. న కేవలం మన్దాధికారిణాం బ్రహ్మాధిగమశేషత్వేన హృదయదేశోపదేశ ఏవాన్తః కర్తవ్యః - కిం తు పూర్వత్రానుక్తగుణాద్యర్థాన్తరోపదేశశ్చ కార్య ఇత్యాహ (యద్యపీతి) అవశిష్టమర్థాన్తరముపదేష్టవ్యమన్వాహ. (తథేతి) మన్దానామేవ బ్రహ్మాధీశేషత్వేన దేశవిశేషవద్గుణవిశేషవచ్చ బ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిశేషో విధాతవ్య ఇతి సమ్బన్ధః. కథం బ్రహ్మజ్ఞానవతాం సిద్ధం వినా విషయేభ్యో ముముక్షుత్వ సమ్భవాత్ ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపి బ్రహ్మవిదామితి) యథా సాధనవిశేషో వక్తవ్యోఽవశిష్యతే- తథోపాసకానాం గతిశ్చ వక్తవ్యేత్యవశిష్ట మర్థాన్తరమాహ (తథేతి) ఏకత్వవిదాం గన్త్రాదిసర్వభేదప్రత్యయానాం నష్టత్వాదవిద్యాదిశేషస్య దేహస్థితినిమిత్తస్య క్షయే సతి స్వాత్మన్యేవ నిర్వృ తిసమ్భవాత్ ... గతిర్న వక్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యప్యాత్మైకత్వవిదామితి) అవిద్యాదిశేషస్థితినిమిత్తక్షయే - స్వాత్మన్యేవ నిర్వృతిరిత్యన్వ ణ సమ్బన్ధః స్వాత్మని ర్వాణే ... స్వాభావికస్వరూపావస్థానమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (గగన ఇవేతి) అనేకోదాహరణోపాదానం బుద్ధిపాకార్థం. ఉక్తమేవాధ్యాయతాత్పర్యం సఙ్క్షిప్య దర్శయతి (దిగ్దేశేతి) దిగాదేశసగుణగత్యాఫలభేదేన చ శూన్యం - ... వత్. తస్య దిగాద్యనవచ్ఛిన్నత్వే హేతుమాహ (అద్వయమితి) తర్హి తేషాం భ్రమాపోహార్థం పరమార్థసదద్వయం బ్రహ్మ గ్రాహయితవ్యం- కిమిత్యన్య థోపదిశ్యతే- తత్రాహ (సన్మార్గస్థా ఇతి) అధ్యాయతాత్పర్యం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం దర్శయిత్వా శ్రుత్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఉత్తమబుద్ధీన్ప్రతి నిర్విశేషబ్రహ్మోపదేశానన్తరం మన్దబుద్ధీన్ ప్రతి సవిశేషముపదిశ్యతే బ్రహ్మేత్యర్థః. తత్ర తావదుపాస్యాయతనం నిర్దిశతి (యదిదమితి) హృదయపుణ్డరీకస్య వేశ్మసాదృశ్యే హేతుమాహ (ద్వారపాలాదీతి) * తస్య హ వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషయ ఇత్యాదిశ్రుతేరుక్త

ఉ.— తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి. ౨

హేతుసిద్ధిః. తస్యాశ్రయం దర్శయతి (అస్మిన్నితి) శరీరస్య బ్రహ్మపురత్వం దృష్టాన్తేన సాధయతి (రాజ్ఞ ఇతి) తత్రోక్తవేశ్మదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (పురే చేతి) కథం పునస్సర్వగతస్య నిరవయవస్య బ్రహ్మణో యథోక్తవేశ్మని స్థిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) న హి సంసారిణో బ్రహ్మేతి కస్య స్వకర్మోపాత్తేన శరీరేణ స్వామిత్వసమ్బన్ధః న బ్రహ్మణః - తదసమ్బన్ధిత్వాత్. తర్హి కథం తత్రోపలబ్ధిః - అత ఆహ (అస్మిన్ హీతి) బ్రహ్మణో జీవాత్మనా సృష్టౌ కార్యే జఠరే వత్సరివేశే హృదయపుణ్డరీకస్య బ్రహ్మోపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వం పూర్వోక్తమవిరుద్ధమిత్యాహ (తస్మాదితి) అన్తరాకాశస్యాత్యల్పతరత్వే హేతుమాహ (వేశ్మన ఇతి) ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఆకాశాఖ్యమితి) కథం వాక్యశేషే వ్యాకాశశబ్దో బ్రహ్మణి వర్తతే-తత్రాహ (ఆకాశ ఇవేతి) తస్మిన్ యదన్తః-తదాశ్రయేణ సహాన్వేష్టవ్యం. తస్మిన్వా-స్వమహిమ్నియదన్తః-తదాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. తదన్వేష్టవ్యం. తస్మిన్వా-హృదయపుణ్డరీకావచ్ఛిన్నే నభసి యదన్తః-ఆకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. తదన్వేష్టవ్యమితి యోజనా. ౧

రం.— దహరవిద్యా ప్రస్తూయతే (అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ) విద్యాన్తరారమ్భప్రదర్శనార్థోఽయమథశబ్దః. ఉపాస్యస్య పరస్య బ్రహ్మణః స్థానతయా నవద్వారాదిమత్త్వాదినా చ పురశబ్దితే అస్మిన్-శరీరే పుణ్డరీకాకారమల్పం హృదయాఖ్యం పరస్య బ్రహ్మణో వేశ్మేత్యర్థః. (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) అస్మిన్- వేశ్మన్యన్తః దహరః- సూక్ష్మః ఆకాశః. అత్ర య ఇతి పుల్లిఙ్గయచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. అస్మిన్యో దహర ఆకాశ ఇత్యర్థః. తస్మిన్యదన్తరిత్యత్రాన్తశ్శబ్దోఽన్తర్వర్తిపరః. యచ్ఛబ్దాధ్యాహర్తవ్యః. తతశ్చాయమర్థః- అస్మిన్ దహరపుణ్డరీకే యో దహర ఆకాశ, స్తదన్తర్వర్తి చ యత్,- తదుభయం శ్రవణమననాభ్యామన్వేష్టవ్యం ధ్యాతవ్యం చేతి. తదన్వేష్టవ్యమిత్యత్ర తదితి నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశో లిఙ్గసామాన్యవివక్షయా ద్రష్టవ్యః. యద్వా- దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి నపుల్లిఙ్గయచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః - అస్మిన్ దహరాకాశ, స్తదన్తర్వర్తి, చ యదితి యచ్ఛబ్దేనైవ * నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామితి త్యక్తనపుంసకైకశేషవద్భావేనైకేనైవ నపుంసకలిఙ్గేన ద్వయోరపి పరామర్శసమ్భవాత్. తదన్వేష్టవ్యమితి వాక్యే తచ్ఛబ్దేపి నపుంసకైకశేషసమ్భవాత్ ఏకేనైవ తచ్ఛబ్దేన ద్వయోరపి పరామర్శః. తతశ్చానేన వాక్యేన దహరాకాశ, స్తదన్తర్వర్తి, చాన్వేష్టవ్యమిత్యుక్తం భవతి. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మేత్యనూద్య తస్మిన్ దహరపుణ్డరీకవేశ్మని యో దహర ఆకాశః, యచ్చ తదన్తర్వర్తి,- తదుభయమన్వేష్టవ్యమితి విధీయత ఇతి. అత్ర చాకాశశబ్దః ఆ-సమన్తాత్కాశతే- ప్రకాశత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పరమాత్మపరః. తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే. న చ తదన్తర్వర్తిన ఏవాన్వేష్టవ్యత్వే ప్రతీయమానే దహరాకాశశబ్దితస్యాపి అన్వేష్టవ్యతాసిద్ధ్యర్థమేతావాన్ క్లేశః కిమర్థమాశ్రీయత ఇతి. కిం చ-అవిశ్వ జిఘ్రత్స్వపిపాసోఽస్మిన్నన్తరా త్రోభవతీత్యత్రపృష్టగతసర్వతాం వివ్యాహృత్య స్వపృష్ఠవిధివత్ దహరాకాశాన్తర్వర్తిత్వేన గుణజాతోపాసనస్య దహరాకాశోపాసనప్రకరణే సమ్భవేనాశ్లేషాదేవ దహరాకాశోపాసనస్యాపి సిద్ధతయా యత్తచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకైకశేషైకవద్భావచశబ్దాధ్యాహారక్లేశానుభవో వ్యర్థ ఇతి వాచ్యం- * అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాన్ ఇత్యుపసంహారే కోభయోపాసనవచనానుసారేణాస్యానుభోక్తవ్యత్వాత్. న చ తదేవ వాక్యం దహరాకాశతదన్తర్వర్తిగతగుణోభయోపాసనవిధిపరమస్త్వితి వాచ్యం - ప్రక్రమస్థం విస్పష్టతవ్యప్రత్యయయుక్తం వాక్యం విహాయ ఉపసంహారస్యవిస్పష్టవిధిప్రత్యయశూన్యస్య యచ్ఛబ్దయుక్తస్య విధిత్వకల్పనానౌచిత్యాత్, తస్య విధిత్వకల్పనాయామపి అనువాదరూపస్యాస్య వాక్యస్య తదనుసారేణార్థద్వయోపాసనపరత్వస్యాశ్రయణీయతయా నపుంసకైకశేషాదిక్లేశస్యాశ్రయణీయత్వాద్, దితి. ఇతి శబ్దో వాక్యసమాప్తౌ. అథవా- ఇత్యేత్యస్యాన్తరమాచార్యో బ్రూయాదిత్యధ్యాహారః. ౧

శం.— తం చేత్- ఏవముక్తవన్తమాచార్యం యది బ్రూయుః- అన్తేవాసినశ్చోదయేయుః. కథం. యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే పరిచ్ఛిన్నే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ- తతోఽప్యన్తరల్పతరమేవాకాశః. పుణ్డరీక ఏవ వేశ్మని తావత్కిం స్యాత్- కిం తతోఽల్పతరే ఖే యద్భవేదిత్యాహుః (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే) న కించన విద్యత ఇత్యభిప్రాయః. యది నామ బదరమాత్రం కిమపి విద్యతే- కిం తస్యాన్వేషణేన విజిజ్ఞాసనేన వా ఫలం విజిజ్ఞాసితుస్స్యాత్. అతో యత్తత్రాన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం వా- న తేన ప్రయోజనం. ౨

ఆ.— దహరోఽస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోద్యముత్థాపయతి (తం చేదితి) తదేవ చోద్యమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) భవతు పరిచ్ఛిన్నే శరీరే పుణ్డరీకాకారస్య హృదయస్యాల్పత్వం, తదన్తర్వర్తినశ్చాకాశస్య తతోఽల్పతరత్వం,- తథాపి ప్రకృతే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్డరీక ఏవేతి) కింశబ్దస్య ప్రశ్నవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (న కించనేతి) హృదయపుణ్డరీకాన్తర్వర్తినమాకాశముపేత్యాద్వయం దూషయతి (యది నామేతి) ఫలానుపలమ్భాదితశ్చార్థః. తత్రేతి- అన్తర్వర్త్యాకాశోక్తిః. ౨

రం.— (తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమిత్యాది) ఏవముక్తవన్తమాచార్యం స్వల్పహృదయమధ్యవర్తితయాఽతిస్వల్పే కిం వావర్తితుమర్హతి - యదన్వేష్టవ్యం స్యాదితి దహరాకాశశబ్దితస్య బ్రహ్మత్వం, తదన్తర్వర్తితయా నిర్దిష్టస్య తద్గుణజాతత్వం, చాజానానా అన్తేవాసినో యది బ్రూయురిత్యర్థః. కింతదత్ర విద్యత ఇతి వాక్యం సర్వాన్తరస్యాప

ఉ.— స బ్రూయాద్యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణి యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్సమాహితమితి. 3

రమాత్మనః అన్తర్వర్తిత్వ న్తరాసమ్భవలక్షణానుపపత్తిగర్భా సర్వ న్తిఽవిశేష ప్రశ్నపరమితి వ్యాసార్యాణామభిప్రాయః ఇతి యద్యపి ప్రతీయతే - తథాపి *యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యేతావన్మాత్రం శ్రుతవతాం శిష్యాణాం పరమాత్మత్వనిర్ణయాభావాత్ శఙ్కాజాగరూకే, దహరత్వాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వాదివిరోధలిఙ్గైః దహరాకాశ, బ్రహ్మలిఙ్గేషు చానుపపన్నేషు, పరమాత్మత్వనిశ్చయస్య వా- విమర్శ వ్యాక్షేప ప్రవృత్తైర్వా అసమ్భవాత్, సర్వాన్తరస్య పరమాత్మనోఽన్తర్వర్తిత్వ న్తరాసమ్భవలక్షణానుపపత్తేరేవ శిష్యాణాం హృది పరివర్తమానత్వేన ప్రశ్నవాక్యే * దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి దహరపుణ్డరీకాన్తర్వర్తిత్వేనాకాశస్య దహరత్వోపన్యాసస్య వా, ప్రతివచనే *యావాన్వా అయమాకాశ ఇతి వైపుల్యోపన్యాసస్య వా, అసఙ్గతత్వాపాతాత్, వ్యాసార్యాణామపి ఉక్తవిధాభిప్రాయః. కేచిత్తు శరీరస్య బ్రహ్మపురత్వేనోపక్రమాదేవ తదన్తర్వర్త్యాకాశశబ్దనిర్దిష్టం బ్రహ్మైకదేశస్థైకవర్తిత్వాన్తర్వర్తిత్వ న్తరాసమ్భవలక్షణానుపపత్తిముఖే ప్రశ్నే సతి వా సర్వవిశేషం ప్రష్టుమిత్యపి సమ్భావ్యానుపపత్తిరితి వదన్తి. ౨

శం.— ఇత్యుక్తవతః శిష్యాన్- ఆచార్యో బ్రూయాదితి శ్రుతేర్వచనం. శృణుత. తత్ర యద్వాశఙ్కితం పుణ్డరీకాన్తఃస్థస్య ఖస్యాల్పత్వాత్ తత్స్థస్యాల్పతరత్వం స్యాదితి- తదసత్- న హి ఖం పుణ్డరీకవేశ్మగతం పుణ్డరీకాదల్పతరమభిప్రేత్యోక్తం- దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి. కిం తర్హి. పుణ్డరీకమల్పం. తదనువిధాయి తత్రస్థమన్తఃకరణం పుణ్డరీకాకాశపరిచ్ఛిన్నం. తస్మిన్విశుద్ధే సంహృతకరణానాం యోగినాం స్వచ్ఛ ఇవోదకే ప్రతిబిమ్బరూపం, ఆదర్శ ఇవ చ శుద్ధే, స్వచ్ఛం విజ్ఞానజ్యోతిః స్వరూపావభాసం తావన్మాత్రం బ్రహ్మోపలభ్యత ఇతి- దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యుచ్యతే అన్తఃకరణోపాధినిమిత్తం. స్వతస్తు యావాన్వై- ప్రసిద్ధః పరిమాణతోఽయమాకాశః- భౌతికః. తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః - యస్మిన్నన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం చావోచామ. నాప్యాకాశతుల్యపరిమాణత్వమభిప్రేత్య తావానిత్యుచ్యతే. కిం తర్హి. బ్రహ్మణోఽనురూపస్య దృష్టాన్తాన్తరస్యాభావాత్. కథం పునరాకాశసమత్వమేవ బ్రహ్మణోఽవగమ్యతే. *యేనావృతం ఖం చ దివం మహీం చ *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః * జ్యాయానాకాశాత్ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. కించ- ఉభే అస్మిన్ ద్యావాపృథివీ- బ్రహ్మాకాశే బుద్ధ్యుపాధివిశిష్టేఽన్తరేవ సమాహితే- సమ్యగాహితే. స్థితే. * యథా వా అరా నాభావితి దృష్టాన్తః హి. తథా (ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చేత్యాది) సమానం. యచ్చాస్య- ఆత్మన ఆత్మీయత్వేన దేహవతో ఇహ- విద్యమానం లోకే. తథా- యచ్చాతీతం యత్వేన న విద్యతే. నష్టం భవిష్యచ్చ నాస్తీత్యుచ్యతే- సత్త్వార్థం న సమ్భావనత్- తస్యాత్మనా ద్యావాకాశే సమాధానానుపపత్తేః. ౩

ఆ.— శిష్యాచార్యవ్యతిరిక్తస్య వాక్యప్రస్తుతత్వాత్ ప్రశ్నోత్తరనిరూపణవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతి సన్తితి) కిమాచార్యో బ్రూయాదిత్యపేక్షాయాం వక్ష్యమాణోత్తరశిష్యాణాం మనస్సమాధానమాదౌ ప్రార్థయత ఇత్యాహ (శృణుతేతి) శ్రోతవ్యాంశం విమృశ్య యత్ర సమ్భవతి (తత్రేతి) కిమాకాశస్యస్వాభావికం దహరత్వముపేత్యచోద్యతే - కిం వా పరోపాధికమిత్యుపాధిమద్భ్యాం న్యాయ్యం భూషయతి (తదసదితి) తద్విశ్వస్య స్వాభావికం దహరత్వమాశ్రిత్య చోద్యం నిరవకాశమితి శేషః. కథం తర్హి దహరత్వోక్తిరాకాశస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) తత్ర స్థిత్వా తావన్మాత్రం బ్రహ్మ యథోక్తవిశేషణం యోగినాం విశుద్ధే వివిక్తే తాదృశకరణానామనుపలభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. అన్తఃకరణస్య శుద్ధత్వే దృష్టాన్తమాహ (స్వచ్ఛ ఇవేతి) బ్రహ్మణ స్తస్మిన్నుపలభ్యమానత్వే ప్రతిబిమ్బరూపమిత్యుదాహరణం. ప్రతిబిమ్బపక్షే దర్పణాదుదాహరణాన్తరం. బ్రహ్మణో నైకస్యైకదా గ్రహణం నాస్తీత్యుపలబ్ధిస్థానం విశినష్టి (స్వచ్ఛమితి) తాదృగేవ దహరస్యతావాదిచోద్యమిత్యాహ- అనౌపాధికం మహత్త్వమపేక్ష్య సమాధిస్సమ్భవతీత్యాహ తద్వ్యన్తరం విశినష్టి (స్వతస్త్వితి) యస్మిన్నన్వేష్టవ్యం - తత్ప్రయోజనసహితమితి. యావాంస్తావానిత్యనయోరాకాశసమత్వోక్తేః పరిమాణత్వం బ్రహ్మణోఽభిప్రేతం - యథా చ * జ్యాయానాకాశాదిత్యాదివిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) తేనాభిప్రాయేణ తుల్యతా నాస్తీత్యుక్తం- తత్రాహ (కింతర్హీతి) సమస్త ప్రతిమాస్తీతి- ఆకాశాదిమేయవ్యాప్యత్వం లోకోఽనుభవతి- తస్మిన్నపి సర్వవ్యాపిత్వం గానసమాహితమిత్యర్థః. కార్యకారణయోరతుల్యపరిమాణత్వే ప్రసిద్ధేశ్చ నాకాశసమతా బ్రహ్మణోఽస్తీత్యాహ (తస్మాదితి) అత్రాప్యాధేయాధారయోరతుల్యపరిమాణత్వావిరోధాయోగః (ఏతస్మిన్నితి) ఇతశ్చాకాశస్య సన్నిధానికం దహరత్వమిత్యాహ (కించేతి) కార్యం హి ద్యావాపృథివ్యాది కారణే సమాహితం - తత్ప్రత్యుపదేశాత్ యదుపాధిః ప్రతిబిమ్బప్రతిబిమ్బకభావేనోక్తం. ఆకాశే ద్యావాపృథివ్యాదేస్సమాహితత్వే మనుష్యపుత్రమ్ దృష్టాన్తం దర్శయతి (యథా వేతి) నవిద్యతే- సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యపేక్షితః. నాస్తిశబ్దస్యాత్యన్తాసద్విషయత్వం వ్యావర్తయతి (నష్టమితి) ౩

ర.— (స బ్రూయాద్యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఇత్యాది) ఏవముక్తస్సన్- ఆచార్యః ప్రతిబ్రూయాత్. కిమితి. హృదయపుణ్డరీకమధ్యవర్త్యాకాశశబ్దనిర్దిష్టస్సర్వగతాకాశవద్విపులః. ద్యావాపృథివ్యాది శబ్దలక్షితం భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణ, మగ్నిసూర్యాదిశబ్దలక్షితాః భోక్తృవర్గశ్చ తదాశ్రితమిత్యర్థః. (యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమితి) అస్య- ఉపాసకస్యేహ - లోకే యత్- భోగ్యజాతమస్తి, యచ్చ - మనోరథమాత్రగోచరమిహ నాస్తి,- సర్వం తత్ - భోగ్యజాతమ

ఉ. — తం చేద్బ్రూయుర్యదస్మిన్ ఇదం బ్రహ్మపురే సర్వꣳ సమాహితꣳ సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా యదైనజ్జరా వాప్నోతి ప్రధ్వꣳసతే వా కిం తతోఽతిశిష్యత ఇతి. ౪

అస్మిన్ - దహరాకాశే సమాహితమిత్యర్థః. దహరాకాశో నిరతిశయభోగ్య ఇతి యావత్. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి దహరాకాశస్యాతీవమహత్త్వమభిధాయ * ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణీతి ప్రకృతమేవ దహరాకాశమస్మిన్నితి నిర్దిశ్య నిఖిలస్య జగద ఆధారత్వమభిధాయ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమితి పునరప్యస్మిన్నితి తమేవ దహరాకాశం పరామృశ్య తస్మిన్ అస్య - ఉపాసకస్యేహ - లోకే యదస్తి - భోగ్యజాతమస్తి, యచ్చ - మనోరథమాత్రగోచరమిహ నాస్తి, సర్వం తత్ - భోగ్యజాతమస్మిన్ - దహరాకాశే సమాహితమితి నిరతిశయభోగ్యత్వం దహరాకాశస్యాభిధీయతే. న చ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యనేన ఉపాసకభోగ్యవస్త్వాధారత్వమాత్రమనూపాస్యస్య ప్రతీయతే - న తు దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వం. తతశ్చ * యచ్చాస్యేహాస్తీతి వాక్యేన దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమభిధాయేతి భాష్యం కథముపపద్యతామితి వాచ్యం - ఉపాసకస్య బ్రహ్మప్రాప్త్యేకఫలకస్య స్వర్గపశ్వాదీనాం భోగ్యత్వాభావాత్ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యనేన దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమేవ ప్రతిపాదితమితి భాష్యాభిప్రాయ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తత్వాన్నాస్యాశఙ్కాయా అవకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు * స యది పితృలోకకామో భవతీత్యాదినా ప్రాచీనానేకజన్మసమ్బన్ధిపిత్రాదివరదిదృక్షాయాః స్వసఙ్కల్పమాత్రేణ తత్ప్రాప్తేశ్చ ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్, సూత్రకృతాపి * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రేణ తద్వాక్యస్యవివక్షితార్థత్వావిష్కరణాత్, * యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దత ఇతి నష్టానాం పిత్రాదీనాముక్తకామనావిషయత్వప్రతిపాదనాత్, * ప్రత్యక్షోపదేశాన్నేతి చేన్నాధికారికమణ్డలస్థోక్తేరితి సూత్రోక్తన్యాయేన బ్రహ్మానుభూతితయా నష్టపిత్రాద్యనుభవస్య కామనావిషయత్వసమ్భవాచ్చ. అన్యథా * అస్మిన్ కామాస్సమాహితాః * ఏతాంశ్చ సత్యాన్ కామానిత్యాదావపి కామశబ్దస్య నిరతిశయభోగ్యార్థకత్వం కో వారయేత్. తతశ్చ * జక్షత్క్రీడన్నిత్యత్రాపి భోగ్యత్వార్థకత్వం స్యాదితి పరాభిజయేత. అతోఽస్య వాక్యస్య యథాశ్రుతార్థత్వేఽపి న దోషః. భాష్యమపి భోగ్యాధారత్వఫలితభోగ్యత్వపరమేవాస్త్విత్యవదన్తి. అత్ర భూతాకాశసదృశవైపుల్యప్రతిపాదనేన, ద్యావాపృథివ్యాదిజగదాశ్రయత్వప్రతిపాదనేన, ఉపాసకం ప్రతి నిరతిశయభోగ్యత్వప్రతిపాదనేన, చ దహరాకాశస్య ప్రసిద్ధాకాశవైలక్షణ్యప్రతిపాదనాత్ స్వల్పే దహరాకాశే కిమపి మాతుం న శక్నోతీత్యాక్షేపబీజం పరిహృతం భవతి. ౩

శం. — తం చేత్ - ఏవముక్తవన్తం బ్రూయుః పునరన్తేవాసినః. అస్మింశ్చేత్ - యథోక్తే చేత్ - యది బ్రహ్మపురోపలక్షితాన్తరాకాశ ఇత్యర్థః. ఇదం సర్వం, సమాహితం. సర్వాణి చ భూతాని, సర్వే చ కామాః,. కథం కామా ఆచార్యేణానుక్తాః కామా అన్తేవాసిభిరుచ్యన్తే. నైష దోషః - * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తీత్యుక్తా ఏవ హ్యాచార్యేణ కామాః. అపి చ - సర్వశబ్దేన చోక్తా ఏవ కామాః. యదా - యస్మిన్ కాలే ఏతచ్ఛరీరం బ్రహ్మపురాఖ్యం జరా-వలీపలితాదిలక్షణా వయోహానిర్వా ప్రాప్నోతి. శస్త్రాదినా వృక్ణం ప్రధ్వంసతే - వి నశ్యతే. వినశ్యతి వా. కిం తతోఽన్యదతిశిష్యతే. ఘటాశ్రితక్షీరదధిస్నేహాదివద్ఘటనాశే దేహనాశేఽపి దేహాశ్రయముత్తరోత్తరం పూర్వపూర్వనాశాన్నశ్యతీత్యభిప్రాయః. ఏవం ప్రాప్తే నాశే కిం తతోఽన్యత్ - యథోక్తాదతిశిష్యతే - అవతిష్ఠతే. న కించనావతిష్ఠత ఇత్యభిప్రాయః. ౪

ఆ. — ఆశ్రయనాశాదాశ్రితనాశస్స్యాదితి న్యాయమాశ్రిత్యాశఙ్కతే (తం చేదితి) యద్యస్మిన్ సర్వం సమాహితం - తతో దేహనాశే కిమవశిష్యత ఇతి సమ్బన్ధః. శిష్యాణామధికావాపం దోషమాశఙ్కతే (కథమితి) శఙ్కితం దోషం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) * సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యత్రోక్తేన సర్వశబ్దేనేతి శేషః. శిష్యాణామధికావాపం దోషం పరిహృత్య ప్రకృతం చోద్యం వివృణోతి (యదేత్యాదినా) ఆకాశస్యావి ష్యమాణత్వమాశఙ్క్యాహ (ఘటేతి) తతః - యథోక్తాన్నాశాదితి సమ్బన్ధః. ౪

రం. — (తం చేద్బ్రూయురస్మింశ్చేదిదం బ్రహ్మపురే సర్వꣳ సమాహితꣳ సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా యదైనజ్జరా వాప్నోతి ప్రధ్వꣳసతే వా కిం తతోఽతిశిష్యత ఇతి) అల్పత్వరూపమాక్షేపబీజం పరిహృత్య * కిం తదత్ర విద్యత ఇతి ప్రశ్నం ప్రతినివర్త్య వాచార్యేణోక్తేఽర్థేఽనుపపత్తిం పశ్యన్తశ్శిష్యాః యద్యాచార్యం బ్రూయుః. కిమితి. బ్రహ్మపురశబ్దితం శరీరం ద్యావాపృథివ్యాదిశబ్దనిర్దిష్టభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానమగ్నివాయ్వాదిశబ్దనిర్దిష్టభోక్తృవర్గశ్చ యద్యాశ్రయేయుః - తదా శరీరస్య జరానాశాదౌ సతి ద్యావాపృథివ్యాదికం కిమపి నావశిష్యేత. తదపి నశ్యేదిత్యర్థః. సర్వే చ కామా ఇత్యస్య * యచ్చాస్యేహాస్తీతి వాక్యనిర్దిష్టనిరతిశయభోగ్యత్వానువాదిత్వాత్ * సర్వే చ కామా ఇత్యస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమర్థ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. నను దహరాకాశాశ్రితం ద్యావాపృథివ్యాదికమితి వదన్తం ప్రత్యస్యాశఙ్కాయాః కథముత్థానం. దహరాకాశాశ్రితత్వస్యైవోక్తత్వాత్ బ్రహ్మపురశబ్దితశరీరాశ్రితత్వస్యాహానుక్తతయా తజ్జరానాశానువిధాయిజరానాశత్వస్య దహరాకాశాశ్రితే ద్యావాపృథివ్యాదౌ కథం ప్రసక్తిరితి చేత్. ఉచ్యతే - యథా ఘటాద్యన్తరాకాశే నిహితస్య దధ్యాదేర్వస్తుతో ఘటాదిరేవ ధారకః - ఆకాశః పరమవకాశాత్మనోపకరోతి - ఏవం దేహాన్తర్వర్తిని దహరాకాశే విద్యమానస్య ద్యావాపృథివ్యాదేర్దేహ ఏవ ధారకః - దహరాకాశస్తు కేవలమవకాశాత్మనోపకరోతి. అస్తు వా దహరాకాశ

ఉ.— స బ్రూయాన్నాస్య జరయైతజ్జీర్యతి న వధేనాస్య హన్యత ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురమస్మిన్కామాః సమాహితా ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పో యథా హ్యేవేహ ప్రజా అన్వావిశన్తి యథానుశాసనం యం యమన్తమభికామా భవన్తి యం జనపదం యం క్షేత్రభాగం తం తమేవోపజీవన్తి. ౫

స్ఫుటాకాశాకాశస్యైవ సర్వస్య తత్ర ధారకత్వం - తథా పితిస్వదేహజరా ప్రధ్వంసాసంభవాదిజరాప్రధ్వంసత్వాత్ యావద్దేహస్య ధారకత్వ సహితం [illegible] - తాపత్స్య [illegible] కాశస్య తద్ధారకత్వమిత్యర్థః తథా దేహవిషయస్య సర్వస్య ధారకత్వం పర్యవస్యతి. ఆక్షేపతాం శిష్యాణామభిప్రాయః. ౪

శం.— ఏవమన్తేవాసిభిశ్చోదితః స ఆచార్యో బ్రూయాత్ తన్మతిమపనయన్. కథం, అస్య దేహస్య జరయా ఏతద్యథోక్తమన్తరాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ యస్మిన్ సర్వం సమాహితం న జీర్యతి దేహవత్ న విక్రియత ఇత్యర్థః. న చాస్య వధేన శస్త్రాదిఘాతేనైతద్ధన్యతే యథాకాశం. కిము ఏతద్విష్ణు సర్వం బ్రహ్మ దేహేన్ద్రియాదిదోషైరస్పృష్టమిత్యర్థః. కథం దేహేన్ద్రియాదిదోషైరస్పృష్టమిత్యేతత్ [illegible] తత్ర ప్రస్తుతం తత్ప్రతిపత్త్యర్థమాహ [illegible] ఇదం హి [illegible] అవిపర్యస్తం బ్రహ్మపురం. బ్రహ్మైవ పురం బ్రహ్మపురం. శరీరాఖ్యం తు బ్రహ్మపురం బ్రహ్మోపలబ్ధిస్థానత్వాత్. తత్ర హ్యస్య [illegible] ఏవ [illegible] ఇతి శ్రుతేః. తస్మిన్ కాలే [illegible] బ్రహ్మోపలబ్ధిలక్షణమితి బ్రహ్మపురమిత్యుక్తం [illegible] సత్యం బ్రహ్మపురమేతదేవ [illegible] సర్వవ్యవహారాస్పదత్వాత్. అతోఽస్మిన్ పుణ్డరీకోపలక్షితే బ్రహ్మపురే సర్వే కామాః బాహ్యైరుపలభ్యాః [illegible] తే ఎన్నేవ సమాహితాః. అత తస్యాప్యుపాయః కోఽసావనుష్ఠితః బాహ్యకామవిషయప్రాప్తిం త్యజతో స్త్రియః. ఏష ఆత్మా - భవతాం స్వరూపం. శృణు [illegible] అపహతపాప్మా - అపహతాః పాప్మానః ధర్మాధర్మాఖ్యా యస్య సోఽయమపహతపాప్మా. తథా విజరః విగతజరః విమృత్యుశ్చ. తదుక్తం పూర్వం హి న వధేనాస్య హన్యత ఇతి. కిముక్తం పునరుచ్యతే. యద్యపి దేహసమ్బన్ధాభ్యాం జరామృత్యుభ్యాం న సమ్బధ్యతే - అన్యథాపి సమ్బన్ధస్సంభవేదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థం. విశోకః విగతశోకః శోకో నామ ఇష్టాదివియోగనిమిత్తో మానసస్సన్తాపః. విజిఘత్సః విగతాశనేచ్ఛః. అపిపాసః అపానేచ్ఛః. నన్వపహతపాప్మత్వేన జరాదయశ్శోకాన్తాః ప్రతిషిద్ధా ఏవ భవన్తి కారణప్రతిషేధాత్. ధర్మాధర్మకార్యా హి తే [illegible]. జరాది ప్రతిషేధేన వా సర్వాపహతపాప్మ [illegible] వేదితవ్యమానస్సోఽర్థస్య [illegible] ఘోరనరకత్వస్య [illegible]. సత్యమేవం - తథాపి [illegible] కామాదయః [illegible] యథా [illegible] ఈశ్వరే *విజ్ఞానమానన్దమితి శ్రుతేః - తథా ధర్మకార్యజరాదిష్వపి [illegible] స్వరూపం [illegible] - అత [illegible] వృత్తయో జరాదీనాం ధర్మాధర్మకార్యాణాం పృథక్ప్రతిషేధః. జరాది గ్రహణం సర్వదుఃఖోపలక్షణార్థం. [illegible] కం చ తత్ప్రతిషేధస్యాశక్యత్వాత్, సర్వదుఃఖప్రతిషేధార్థం [illegible] వచనం. సత్యాః - అవితథాః కామా యస్య సోఽయం సత్యకామః. వితథా హి సంసారిణాం కామాః - ఈశ్వరస్య [illegible]. తథా - కామహేతవః సఙ్కల్పా అపి సత్యా యస్య స సత్యసఙ్కల్పః. సఙ్కల్పాః కామాః [illegible] ఈశ్వరస్య - చిత్రగువత్. నన్వతః - *నేతి నేతి [illegible]. యథోక్తలక్షణ ఆత్మా [illegible] వేదితవ్యతయా స్వారాజ్యకామైః. న చేద్విజ్ఞాయతే - కో దోషస్స్యాత్. శృణు తత్ర దోషం దృష్టాన్తేన - యథా హ్యేవేహ - లోకే ప్రజాః అన్వావిశన్తి - అనువర్తన్తే యథానుశాసనం. యథేహ ప్రజాః అన్యం స్వామినం మన్యమానాః స్వస్యాపి యో యథా యథానుశాసనం - తథా తథాఽన్వావిశన్తి. కిం. యం యమన్తం - ప్రత్యన్తం జనపదం క్షేత్రభాగం చాభికామాః - ఆత్మనో భవన్త్యాత్మబుద్ధ్యనురూపం. తం తమేవ చ - ప్రత్యన్తాదిముపజీవన్తీతి. ౫

ర.— కయా పునారీత్యా శాన్య [illegible] శిష్యప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) దేహవది [illegible] బ్రహ్మణోఽపి [illegible] సాధయతి (న చాస్యేతి) దేహాదిషు [illegible] దోషైరసంస్పృష్టమిత్యర్థః [illegible] త్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) ప్రకృతా - దహరోపాసనా. [illegible] యది దేహాదిసోష్ఠైరసంస్పృష్టత్వం బ్రహ్మణోఽసోఽచ్యతే - త [illegible] మేవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదన్త్వితి) నాస్త్యాదిసోఽత్ర హేతుమాహ (ఏతదితి) కథం యథోక్తం బ్రహ్మణః పురమవిషయం స్యాది త్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) సత్యశబ్దసామానాధికరణ్యాదుక్తసమాసనిర్ధిరిత్యర్థః. కథం తర్హి శరీరం బ్రహ్మపురముక్తం - తత్రాహ (శరీ రాఖ్యంత్వితి) తదేవ స్ఫుటయితుం శరీరస్యమిథ్యాత్వేఽపి ప్రమాణం దర్శయతి (తత్రేతి) అథమిథ్యాభూతస్య తస్యకథం బ్రహ్మపురత్వం - అత ఆహ (తద్వికార ఇతి) కిం చ - వ్యావహారికం సత్యమిదం శరీరం - తదుక్తం తస్యావృతిస్యాపి బ్రహ్మోపలబ్ధిస్థానస్య బ్రహ్మపురత్వమిత్యాహ (వ్యావ హారికమితి) బ్రహ్మతు పరమార్థసత్యం - అతశ్చైతదేవ సత్యముక్తం బ్రహ్మపురమిత్యాహ (సత్యం త్వితి) బ్రహ్మణస్సర్వత్వేఽపి పరత్వాత్ [illegible] తో బ్రహ్మపురత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వవ్యవహారేతి) దహరాకాశస్యాల్పత్వం వినాశిత్వమిత్యాశఙ్క్య - తం దోషం పరిహృత్యోపాస్యత్వసిద్ధ్యర్థం పా తని కాఙ్క్షరోతి (అత ఇతి) అస్మిన్ సర్వకామసమాధానే ఫలితముపాసనముపదిశతి (.అనన్తరమితి) యథోక్తదహరాకాశే కిం గుణాః సన్తి [illegible] త్యపేక్షాయామాహ (ఏష ఇతి) పునరుక్తిం శఙ్కతే (తదుక్తమితి) తాం పరిహరతి (యద్యపీతి) అన్యథా - దేహాసమ్బన్ధం వి నా. స్వభావతోఽపీత్యర్థః. నివృత్త్యర్థం - పునరుచ్యత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రకారాన్తరేణ పునరుక్తిం చోదయతి (నన్వితి) శోకస్యాన్తః - కించి

స్వ్యవధాయపిపాసాయోష్వప్సి- శేశోకాన్తాః. తేషాంజరాదీనామపహతపాప్మత్వేన ప్రతిషిద్ధత్వే హేతుమాహ (కారణేతి) కథంధర్మాధర్మప్రతిషేధే జరాదివికారప్రతిషేధః- తత్రాహ (ధర్మేతి) ఇతి- పృథక్ప్రతిషేధోఽనర్థకస్స్యాదితిసమ్బన్ధః. జరాదిప్రతిషేధస్యార్థవత్త్వమఙ్గీకృత్య ధర్మాదిప్రతిషేధస్యనైరర్థక్యే- తత్పరిహారమాహ (జరాదీతి) ధర్మాదేర్జరాదేర్వాపి ప్రతిషేధాపితరనిషేధస్సిధ్యతీత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమేవమితి) తర్హి కిమిత్యపహతపాప్మేత్యుక్త్వావిజరోవిమృత్యురిత్యాద్యుచ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) తథాపిధర్మాద్యప్రతిషిద్ధేకిమితిజరాదిప్రతిషిధ్యతే- తత్రాహ (జరాదీతి) యత్తుకార్యాభావేనతోరపిధర్మాధర్మయోరుక్తాతదన్యోరగవపకించిత్కరత్వాదపహతపాప్మేతినపృథగుక్తవ్యమితి- తత్రాహ (పాపనిమిత్తానామితి) ఈశ్వరస్యసత్యకామత్వంసాధయతి (వితథాహీతి) యథేశ్వరస్యావితథాఃకామాః- తథాసఙ్కల్పాశ్చేత్యాహ (తథేతి) అభావరూపాణాంధర్మాణామద్వైతాత్మకత్వేనసమ్భావితత్వేపికథంభావరూపాధర్మాస్సమ్భవేయురిత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్కల్పాఇతి) శుద్ధసత్త్వం - రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం త్రిగుణాయామాయాయాఅంశభూతం. తదేవోపాధిః. తన్నిమిత్తంయేషాంతేతథా. అస్యాభావికానాంసఙ్కల్పాదీనామీశ్వరవిశేషణత్వే దృష్టాన్తమాహ (చిత్రగువదితి) యథాచిత్రాగావోఽస్యాభావికాశ్చిత్రగోర్దేవదత్తస్యవిశేషణం- తథా బ్రహ్మణో పికామాదయ ఇత్యర్థః. కిమితికామాదయో బ్రహ్మణిస్వాభావికానభవన్తి- ధర్మధర్మిణోర్భేదాపచారాదద్వైతశ్రుతేరుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నస్వేత ఇతి) వాక్యాన్తరమవతారయితుంపాతనికాంకరోతి (యథోక్తేతి) జ్ఞానప్రకారంనిమిత్తాధికారిప్రవర్తనప్రదర్శనపూర్వకందర్శయతి (గురుభ్యఇతి) ప్రశ్నపూర్వకంయథాహీత్యాదివాక్యమాహ (నచేదితి) ఆకాశాత్మాపరిజ్ఞానం- అత్రేతిపరామృష్టం. అథరోక్తమర్థంయథాహ్యేవేత్యనేనదృష్టాన్తేనదర్శయిత్వావాక్యార్థంకథయతి (యథేహేతి) అముమర్థం ప్రశ్నపూర్వకమన్వాచష్టే (కిమిత్యాదినా) ౫

౮౦.— (సబ్రూయాత్) ఆచార్యస్తత్ప్రతివక్తి (నాస్యజరయైతజ్జీర్యతినవధేనాస్యహన్యతఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురం) భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణభోక్త్రవస్థాదిశాలితయాపురమివవర్తమానమేతద్దహరాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ-నతుఘటాదివత్కేవలమవకాశాత్మనోపకారకం. యథాపురంభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాదీనాంస్వతఏవాధారభూతం- నతుదధ్యాదీనాంఘటాకాశాదివదాకాశాత్మనోపకారకం- తథేత్యర్థః. ననుస్వతో ధారకత్వేపితద్దెహాన్తర్వర్తితయాంతదన్తర్గతహృదయవత్తజ్జరానాశానువిధాయిజరానాశత్వంస్యాదితిశఙ్కాబీజంపరిహరతి (ఏతత్సత్యమితి) సత్యం- నిర్వికారమిత్యర్థః. అతఏవనదేహజరామరణానువిధాయిజరామరణకమిత్యర్థః. యద్వా- * అథయత్సత్తదమృతమిత్యస్మిన్ ప్రకరణేవక్ష్యమాణసత్యశబ్దనిర్వచనరీత్యాచేతనాచేతననియామకత్వంవా- సత్యత్వం. యథాకథంచిద్ఘటాకాశాదివిలక్షణాధారఇత్యర్థః. కేచిత్తు * అస్మింశ్చేదిదం బ్రహ్మపురఇతి ప్రశ్నవాక్యే బ్రహ్మపురశబ్దేన బ్రహ్మరూపపురత్వాద్దహరాకాశఏవోచ్యతే. * యద్యేతజ్జరావాప్నోతీత్యేవపాఠః. తత్రచపాతేఏతస్యశరీరస్యజరా- ఏతజ్జరా. యదాదహరాకాశంప్రాప్నోతి, తద్ధ్వంసేనధ్వంసతేవా,- తదాద్యావాపృథివ్యాదికంనావశిష్యేతేత్యేవార్థః. నను బ్రహ్మపురశబ్దేనశరీరపరామర్శమభ్యుపేత్యతదనుగుణైతాదృశాభిప్రాయకల్పనపరిక్లేశోఽనుసర్తవ్యఇతివదన్తి. ఏవం మధ్యేప్రసక్తమాక్షేపంపరిహృత్య * కింతదత్రవిద్యతఇతిఅన్తర్వర్తివిశేషజిజ్ఞాసాంశమయతి (అస్మిన్కామాస్సమాహితాః) కామ్యన్తఇతికామాః- కల్యాణగుణాః కోదహరాకాశః, సచతైఃకామైర్విశిష్టః, ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఏషఆత్మాఽపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః) ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * దహరాకాశస్యకామ్యభూతకల్యాణగుణవిశిష్టత్వంచ * ఏషఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినాసత్యసఙ్కల్ప ఇత్యన్తేనస్పష్టీకృత్యేతి. పాపజరామరణశోకబుభుక్షాపిపాసావర్జితస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పశ్చేత్యర్థః. పరమాత్మప్రకరణేషుపాపశబ్దస్సుకృతసాధారణః- * నసుకృతంనదుష్కృతంసర్వేపాప్మానోఽతోనివర్తన్తఇతిసుకృతేపిపాపశబ్దప్రయోగాత్, * ఏతేవైనిరయాస్తాతస్థానస్యపరమాత్మనఇతిస్వర్గాదీనామపిముముక్షోరనిష్టత్వేనస్వర్గాదిసాధనకర్మణ,ముముక్షూన్ప్రత్యనిష్టసాధనత్వేనాలౌకికత్వేసత్యనిష్టసాధనత్వలక్షణపాపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తక్రోడీకృతత్వేనపాపశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావాత్,. అపహతపాప్మత్వంచ- అనర్హస్తపాప్మత్వం. * నైనంసేతుమహోరాత్రే తరతోనజరానమృత్యుర్న శోకోనసుకృతంనదుష్కృతమితిసుకృతదుష్కృతప్రాప్త్యభావశ్రవణాత్. తరతేఃప్రాప్తివచనత్వాత్. తస్మాదపహతపాప్మత్వం- అశ్లిష్టపాప్మత్వమిత్యర్థః. అకృతకర్మాశ్లేషస్యసర్వసాధారణత్వాత్కృతేషికర్మణితత్ఫలాశ్లేషఉచ్యతే. అతఈశ్వరేణకృతానిపుణ్యపాపసజాతీయానికర్మాణినశుభాశుభఫలజననశక్తానీత్యర్థః. కృతేపిపాపేతత్ఫలజననశక్తిప్రతిభటత్వలక్షణఃకశ్చిదీశ్వరస్యస్వభావవిశేషః- అపహతపాప్మత్వం. పరిశుద్ధాత్మవిషయస్యాపహతపాప్మత్వస్యాప్యయమేవార్థః. సతుతస్యతిరోధానార్హఃప్రతిబన్ధనివృత్త్యావావిర్భవతి - ఈశ్వరస్యతుతిరోధానానర్హోనిత్యావిర్భూతఇతివిశేషఇతివ్యాసార్యైః * అనన్తసద్ధర్మోపదేశాదిత్యత్రవర్ణితః. అత్రసత్యకామశబ్దోనకామనాయాస్సత్యత్వపరః - అమోఘత్వస్యసత్యసఙ్కల్పశబ్దేనైవసిద్ధత్వాత్. నాపికామ్యతఇతివ్యుత్పత్త్యాగుణమాత్రపరః- కతిపయగుణాన్తరాణాంపృథగుక్తేః. అతోభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానరూపాఃనిత్యాఃకామాస్సన్తీత్యుచ్యతే. * తదతఃపరమవ్యోమన్నిత్యుక్తనిత్యవిభూతివిశిష్టత్వంసత్యకామశబ్దార్థఇతివ్యాసార్యైరుక్తం. వేదార్థసఙ్గ్రహే భాష్యకృతాప్యుక్తం * సత్యసఙ్కల్పః - అప్రతిహతసఙ్కల్పఇతి. (యథాహ్యేవేహ ప్రజాఅన్వావిశన్తియథాఽనుశాసనంయంయమన్తమభికామాభవన్తియంజనపదంయంక్షేత్రభాగంతంతమేవోపజీవన్తి) ఇహ- అస్మింల్లోకే ప్రజాఃయథాఽనుశాసనం- రాజశాసనానుల్లఙ్ఘనేనరాజానమన్వావిశన్తి- అనుసరన్తీత్యర్థః. అనుసృత్యకింకుర్వన్తీత్యత్రాహ (యంయమన్తమభికామాభవన్తి) కర్మణఃఫలాపవర్గత్వాత్ఫలమేవ- కర్మణోన్తః. యంయమన్తం- ధియవృత్ఫలమభికామాః- అభ్యర్థినోభవన్తి. జనపదక్షేత్రాదికంవా కామయన్తే. తత్తత్ఫలంయథాశాసనమేవోపజీవన్తి. రాజశాసనానురోధేనైవ

ఉ.— ‡ తద్యథేహకర్మజితోలోకఃక్షీయత ఏవమేవాముత్రపుణ్యజితోలోకఃక్షీయతే తద్య ఇహాత్మాన మననువిద్య వ్రజన్త్యేతాꣳశ్చ సత్యాన్కామాꣳస్తేషాꣳ సర్వేషులోకేష్వకామచారో భవత్యథయ ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాꣳశ్చ సత్యాన్కామాꣳస్తేషాꣳ సర్వేషులోకేషు కామచారో భవతి.... ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఃఖణ్డః.

ఇహలోకే యథా ఉపజీవన్తి- తథా పరలోకేఽపి పరతన్త్రా ఏవ భవన్తీత్యభిప్రాయః. యద్వా - యం యమన్తమభికామా భవన్తి- తం తమిహలోకే యథా ప్రజా ఆజ్ఞాన్వానిశన్తి- లభన్తే. తథా పరలోకేఽప్యుపజీవన్తీత్యర్థః. అయమేవార్థో వ్యాసార్యైర్దర్శితః. ౫౯

శం.— ఏషదృష్టాన్తోఽస్వాతన్త్ర్యదోషం ప్రతి పుణ్యఫలోపభోగే- తథాఽన్యోఽపి దృష్టాన్తః క్షయం ప్రతి (తద్యథేహేత్యాదిః) తత్- తత్రేహ- లోకే యథా సామన్తవ స్వామ్యనుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానాం సేవాదిజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయతే - అన్తవాన్భవతి. అథేదానీం దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి- ఏవమేవాముత్రాగ్నిహోత్రాదిపుణ్యజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయత ఏవేతి. ఉక్తో దోషః ఏషామితి విషయం దర్శయతి (తద్యఇత్యాదినా) తత్- తత్రేహ- అస్మిన్లోకే జ్ఞానకర్మణోరధికృతాః సన్తో య ఆత్మానం- యథోక్తలక్షణం శాస్త్రాచార్యోపదిష్ట మననువిద్య- యథోపదేశమననుభూయ స్వసంవేద్యతామకృత్వా వ్రజన్తి- దేహాదస్మాత్ప్రయన్తి, యే చ ఏతాంశ్చ- యథోక్తాన్సత్యాన్ - సత్యసఙ్కల్పకార్యాంశ్చ స్వాత్మస్థాన్కామాననను విద్య వ్రజన్తి,- తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారతా - అస్వాతన్త్ర్యతా భవతి. యథా రాజానుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానామిత్యర్థః. అథయే- అన్యే ఇహలోకే ఆత్మానం - శాస్త్రాచార్యోపదిష్టమనువిద్య - స్వానుభవసంవేద్యతామాపాద్య వ్రజన్తి, యథోక్తాంశ్చ సత్యాన్కామాన్,- తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారితా భవతి రాజ్ఞ ఇవ సార్వభౌమస్యేహలోకే. ౬

ఇత్యష్టమ ప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తదృష్టాన్తేనవివక్షితమంశమనూద్య దృష్టాన్తాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ఏషఇతి) కేనాపేషదోషో భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఉక్తఇతి) కర్మసాధ్యస్య పారతన్త్ర్యం తద్యుక్తమిత్యుక్త్వాన్త. జ్ఞానహీనకర్మసాధ్యవిషయ బ్రహ్మోపాసనానామేష దోషో భవతీత్యుత్తరవాక్యమిత్యర్థః. అవిదుషామేవాస్వాతన్త్ర్యదోషముక్త్వా విదుషాం స్వాతన్త్ర్యం ఫలం కథయతి (అథేత్యాదినా) ౬

ఇత్యష్టమ ప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం కర్మసాధ్యపరలోకే పారతన్త్ర్యముక్త్వా క్షయిష్ణుత్వమప్యాహ (తద్యథేహకర్మచితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే) రాజసేవాదికర్మణా చితః- అర్జితో లోకః యథా క్షీయతే - ఏవమేవాముత్ర పరలోకేఽపి పుణ్యచితః- పుణ్యసంపాదితో లోకః క్షీయత ఇత్యర్థః. (తద్య ఇహాత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాం స్తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి) యదుక్తం కర్మసాధ్యేషు పరలోకేషు పారతన్త్ర్యం క్షయిష్ణుత్వాదికం- తస్యాద్యైః క్తమాత్మానం, ఏతానపహతపాప్మత్వాదీన్సత్యాన్- సత్యాన్కామాన్కల్యాణగుణాంశ్చానను విద్య - అనుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి - తేషాం సర్వలోకకామచారాభావః. పారతన్త్ర్యమిత్యుక్తం భవతి. (అథయ ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) యే త్వాత్మానమపహతపాప్మత్వాదీంశ్చ కామ్యమానాన్ కల్యాణగుణాననుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి- తే బ్రహ్మాదిభూతభూతాన్సర్వాన్లోకాననుభూయ యథాకామం తత్స్థాన పారతన్త్ర్యమనుభవన్తీత్యర్థః. నను * అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యే అపహతపాప్మత్వాదిధర్మాణాం స్వాతన్త్ర్యేణానుపస్థితానాం కథమేతానిత్యనేన పరామర్శః. న చ గత్యర్థా వేతే షామేవ పరామర్శ ఇతి వాచ్యం- * యచ్చాస్యేహాస్తీతి వాక్యే నిర్దిష్టస్య * సర్వాణిభూతాని సర్వే చ కామా ఇతి బహువచనాన్తకామశబ్దేనానూదితస్య నిరతిశయ భోగ్యత్వస్యైవ * అస్మిన్కామాస్సమాహితాః * ఏతాంశ్చ సత్యాన్కామానిత్యత్రాపి నిర్దిష్టో స్త్వితి చేన్న - తథా సతి * అపహతపాప్మా విజర ఇత్యాద్యుపన్యాసస్య వైయర్థ్య ప్రసఙ్గాత్, కామానిత్యస్య భోగ్యత్వపరత్వే బహువచనాసఙ్గతేః, శ్చాపహతపాప్మత్వాదయ ఏవ * ఏతాంశ్చ సత్యాన్కామానితి కామశబ్దేన నిర్దేశ్యాః. భోగ్యత్వహేతు పితృలోకాదివిషయపరత్వే * నత్యా ఇతి కామానాం నిత్యత్వకథనాసమ్భవాదితి సిద్ధం. తటశ్చ * దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి ఆకాశశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా- న భూతాకాశః,- తస్మిన్యదన్తరితి నిర్దిష్టమపహతపాప్మత్వాదిగుణజాతమితి యతాసన్దర్భోపపత్తిం భవతి. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- అత్రదహరాకాశో భూతాకాశః. ఆకాశశబ్దస్య తత్రైవ ప్రసిద్ధేః, వ్యాపకే పరమాత్మని దహరత్వాసమ్భవాచ్చ, * తస్మిన్యదన్తరిత్యన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వనిర్దేశాచ్చ. న హి పరమాత్మనస్స్వయమేవాన్వేష్టవ్యస్యాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వం సమ్భవతి. * యావాన్వా అయమిత్యాదినా నిర్దిశ్యమాన భూతాకాశోపమేయత్వస్య * గగనం గగనాకారమిత్యాదివదభేదేప్యుపపత్తేః, నిరతిశయవిపులే పరమాత్మన్యపి పరిచ్ఛిన్నభూతాకాశోపమేయత్వస్యాస్వరసత్వాచ్చ భూతాకాశో దహరాకాశ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * దహర ఉత్తరేభ్యః. దహరాకాశః పరమాత్మా- వాక్యశేషగత భూతాకాశోపమేయత్వసర్వాధారత్వనిరతిశయభోగ్యత్వనిరుపాధికాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం పరమాత్మవ్యతిరిక్తే భూతాకాశే అసమ్భ

---

‡ కర్మచితోలోకః, పుణ్యచితోలోక, ఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సయదిపితృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేనపితృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౧

అథయదిమాతృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్య మాతరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన మాతృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౨

వాత్, పరమాత్మనోఽప్యపహతపాప్మత్వాదిలక్షణాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వసమ్భవా, చ్చ. నచ * గగనంగగనాకారమితివదభేదేఽప్యుపమానోపమేయభావోఽస్త్వితివాచ్యం - గగనంగగనాకారమిత్యాదావభేదే సాదృశ్యంనిబధ్యమానమనన్వితత్వాదనుపమకత్వఫలకంసత్ అనన్వయాలఙ్కారరూపం. నచేహతథాసమ్భవతి- * యావాన్వాఅయమాకాశ ఇతివాక్యే బాహ్యాకాశత్వహార్దాకాశతారూపోపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మభేదసత్త్వేనానన్వయస్యాసమ్భవాత్. ఉపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మైక్యేహ్యనన్వయాలఙ్కారః- యథా * గగనంగగనాకారమిత్యాదౌ. యచ్చోక్తమతివిపులస్యబ్రహ్మణఃపరిచ్ఛిన్నాకాశోపమేయత్వంనసమ్భవతీతి-తన్న- అధికజవేఽపిసవితరిక్షిప్రవద్గచ్ఛతిసవితేతివన్న్యూనత్వనివృత్తిపరవచనవత్స్వల్పత్వనివృత్త్యర్థతయాభూతాకాశసాదృశ్యకథనస్యోపపత్తేః. యదుక్తమాకాశశబ్దస్యభూతాకాశేప్రసిద్ధత్వాదితి- తత్రాహ- * ప్రసిద్ధేశ్చ. *యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదిత్యాదౌపరమాత్మన్యప్యాకాశశబ్దస్యప్రసిద్ధత్వాత్. యదుక్తంపరమాత్మనోఽల్పపరిమాణత్వంనోపపద్యతఇతి- తత్రాహ - *అల్పశ్రుతేరితిచేత్తదుక్తం. శాణ్డిల్యవిద్యాయాం * నిచాయ్యత్వాదేవంవ్యోమవచ్చేతిసూత్రఖణ్డేనఉపాసనార్థంవిపులస్యాల్పత్వోపదేశఉపపద్యతఇతిపూర్వమేవోక్తమిత్యర్థః. తథా *ప్రదానవదేవతదుక్తమిత్యత్ర * తద్యఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్తీతిదహరాకాశోపాసనముక్త్వా * ఏతాంశ్చసత్యాన్కామానితిఅపహతపాప్మత్వాదిగుణానాముపాసనస్యపృథగామ్నానాదపహతపాప్మత్వాదిగుణోపాసనదశాయాంనధర్మిస్వరూపంచిన్తనీయం. తతశ్చప్రథమందహరాకాశాఖ్యం ధర్మిస్వరూపమనుసన్ధాయతస్యాపహతపాప్మత్వవిజరత్వవిమృత్యుత్వవిశోకత్వవిజిఘత్సత్వాపిపాసత్వసత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వరూపాఃకామాఇత్యేవచిన్తనీయం - నతుఅపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పఇతిగుణాశ్రయస్యగుణినోఽపిచిన్తనమితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- *ప్రదానవదేవతదుక్తం. యద్యపిదహరాకాశఏవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాంగుణీ-సచప్రథమంచిన్తితః. తథాపిస్వరూపమాత్రాత్ గుణవిశిష్టాకారస్యభిన్నత్వాత్, ప్రకృతేచ. *అస్మిన్కామాస్సమాహితాఇతిబ్రహ్మణికామసమాధానాధారత్వముక్త్వాకేతేకామాఇత్యాకాఙ్క్షాయాంనిష్కృష్యాపహతపాప్మత్వంవిజరత్వమిత్యనుక్త్వా * అపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యురితితద్విశిష్టవిశేష్యపర్యన్తతయానిర్దేశాత్, అనేనైవాకారేణానుసన్ధానంకర్తవ్యమితిశ్రుతేరాశయఃఉన్నీయతే. అతోవైశిష్ట్యానుసన్ధానార్థంవిశేష్యచిన్తనమప్యావర్తనీయం. ప్రదానవత్. తదుక్తంసఙ్కర్షే *నానావాదేవతాపృథక్త్వాదితి. తన్నానాప్రదానాధికరణమిత్థమస్తి- త్రేధాతథావిధేష్టిః-యథా * ఇన్ద్రాయరాజ్ఞేపురోడాశమేకాదశకపాలంనిర్వపేత్ ఇన్ద్రాయాధిరాజాయేన్ద్రాయస్వరాజ్ఞ ఇతిత్రిపురోడాశా. తేషాంపురోడాశానాముపర్యుపర్యధిశ్రయణం, సర్వేషాంయుగపదవదానం, చవిహితం. తేషాంపూర్వార్ధాదవదానంప్రకృతివత్కర్తుంశక్యం - తథాపిమధ్యాదవదానంకర్తుమశక్యం. పురోడాశానాంమధ్యేస్రుక్ప్రవేశాద్యుపాయేనమధ్యాదపియుగపదవదానంగ్రాహ్యం. ఏవంస్థితేప్రదానమపియుగపత్కర్తవ్యం-క్రమేణవేతిసంశయే * తేషామపృథక్ప్రదానమవదానైకత్వాదితిసూత్రేణావదానవత్ప్రదానమపియుగపదేవకార్యమితిపూర్వపక్షః. తత్రేదంసిద్ధాన్తసూత్రం * నానావాదేవతాపృథక్త్వాదితి. త్రయాణాంయాగద్రవ్యాణాంభేదా, ద్విశిష్టరూపాణాందేవతానాంచభేదా, త్త్రిధిస్త్రివ్యదేవతాసమ్బన్ధైకల్పానాంచయాగానాంతత్తద్దేవతోద్దేశేనక్రమికాణిప్రదానానికర్తవ్యానీతిసూత్రార్థఇతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః............ ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కథంసర్వేషులోకేషుకామచారోభవతీతి. ఉచ్యతే- యఆత్మానంయథోక్తలక్షణంహృదిసాక్షాత్కృతవాన్ వక్ష్యమాణబ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నస్సన్, తత్స్థాంశ్చసత్యాన్కామాన్,- సస న్యస్తదేహఃయదిపితృలోకకామః- పితరః- జనయితారః. తద్విషయసుఖహేతుత్వేనభోగ్యత్వాల్లోకాఉచ్యన్తే. తేషుకామోయస్య- తైఃపితృభిస్సమ్బన్ధేచ్ఛాయస్య. సఙ్కల్పమాత్రాదేవపితరస్సముత్తిష్ఠన్తి- ఆత్మసమ్బన్ధితాముపయన్తేశుద్ధసత్త్వతయాసత్యసఙ్కల్పత్వాదీశ్వరస్యేవ. తేనపితృలోకేన- భోగేనసమ్పన్నః- సమ్పత్తిః-ఇష్టప్రాప్తిః. తయాసమృద్ధోమహీయతే-పూజ్యతే. వర్ధతేవా. మహిమానమనుభవతి. ౧

ఆ.— ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— (సయదిపితృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్యపితరస్సముత్తిష్ఠన్తితేనపితృలోకేనసమ్పన్నోమహీయతే) సః ముక్తస్సన్యది ప్రాచీనానేకజన్మసమ్బన్ధిపితృవర్గందిదృక్షేత - సపితృవర్గస్తస్యసఙ్కల్పమాత్రాత్సముత్థితోభవతి. తేనసహితఃపూజ్యతేఇత్యర్థః. ౧

శం.— సమానమన్యత్. మాతరః - జనయిత్ర్యోఽతీతాః. సుఖహేతుభూతాస్సామర్థ్యాత్. నహిదుఃఖహేతుభూతాసుగ్రామసారాదిజన్మనిమిత్తాసుమాతృషువిశుద్ధసత్త్వస్యయోగినఇచ్ఛాతత్సమ్బన్ధోవాయుక్తః.

౧- ౩- ౪- ౫- ౬- ౭- ౮- ౯

ఉ.— అథ యది భ్రాతృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య భ్రాతరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన భ్రాతృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౩

అథ యది స్వసృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య స్వసారస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన స్వసృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౪

అథ యది సఖిలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య సఖాయస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన సఖిలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౫

అథ యది గన్ధమాల్యలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య గన్ధమాల్యే సముత్తిష్ఠతస్తేన గన్ధమాల్యలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౬

అథ యద్యన్నపానలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్యాన్నపానే సముత్తిష్ఠతస్తేనాన్నపానలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౭

అథ యది గీతవాదిత్రలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య గీతవాదిత్రే సముత్తిష్ఠతస్తేన గీతవాదిత్రలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౮

అథ యది స్త్రీలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య స్త్రియస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన స్త్రీలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౯

యం యమన్తమభికామో భవతి యం కామం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతి తేన సమ్పన్నో మహీయతే.......................... ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

త ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తేషాం సత్యానాం సతామనృతమపిధానం యో యో హ్యస్యేతః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయ లభతే. ౧

ఆ.— సుఖహేతుభూతా ఇతి కుతో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) తదేవ స్ఫుటయతి (సహీంఅ) ౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

రం.— (అథ యది మాతృలోకకామో భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

శం.— యం యమన్తం- ప్రదేశమభికామో భవతి, యం యం - కామం కామయతే యథోక్తవ్యతిరేకేణాపి,- సోఽస్యాన్తః ప్రస్తుతమిష్టః కామశ్చ సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠత్యస్య. తేనేచ్ఛావిఘాతతయాభిప్రేతార్థప్రాప్త్యా తత్సమ్పన్నో మహీయతే ఇత్యాది- ఉక్తార్థం. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తేన- జ్ఞానమాహాత్మ్యేనేతి యావత్. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యం యమన్తమభికామో భవతి యం కామం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవేత్యాది) యం యమన్తం- ఫలం. యం యం కామం- ఇష్టం కామయతే- స సర్వోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతీత్యాది పూర్వవత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - అత్ర సత్యసఙ్కల్పత్వేన వ్యవహ్రియమాణానామపి రాజాదీనామఖిలషితసృష్టేః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షత్వదర్శనాన్ముక్తస్యాపి సత్యసఙ్కల్పస్య పిత్రాదిసృష్టిః సఙ్కల్పవ్యతిరిక్తప్రయత్నాన్తరసాపేక్షైవేతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేః. సఙ్కల్పమాత్రాదేవ సృష్టిః - న ప్రయత్నాన్తరసాపేక్షా. కుతః. సఙ్కల్పాదేవ పితరస్సముత్తిష్ఠన్తీత్యేవకారశ్రుతేః. న చైవకారస్యాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వమత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వం వాఽర్హతి- విశేషణక్రియాసఙ్గతైవకారయోరేవాయోగాత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వే, నైతస్య చాతథాత్వే, నాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. * అత ఏవ చానన్యాధిపతిః. ఏతచ్చ సూత్రం పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతం. అతః పిత్రాదీనాం సఙ్కల్పమాత్రసాధ్యత్వం స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః............................ ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యథోక్తాత్మధ్యానసాధనానుష్ఠానం ప్రతి సాధకానాముత్సాహజననార్థమనుక్రోశన్నాహ- కష్టమిదం ఖలు వర్తతే- యత్స్వాత్మస్థా అపి కామాః ప్రాప్తా అపి తే ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః. తేషాం- ఆత్మస్థానాం స్వాశ్రయాణామేవ సతామనృతం - బాహ్యవిషయేషు స్వైరిత్వం

ఉ.— అథయే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దతేఽత్ర హ్యస్యైతే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తద్యథాపి హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాః సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్త్యనృతేన హి ప్రత్యూఢాః. ౨

జనాదిషు స్పృష్టా, తన్నిమిత్తం చ స్వేచ్ఛాప్రచారత్వం, మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వాదనృతమిత్యుచ్యతే. తన్నిమిత్తం సత్యానాం కామానామ ప్రాప్తిరిత్యపిధానమివాపిధానం. కథమనృతాపిధాననిమిత్తం తేషామలాభ ఇతి. ఉచ్యతే — యో యో హి — యస్మాదస్య — జన్తోః పుత్రో భ్రాతా వాఽభీష్ట ఇతః — అస్మాల్లోకాత్ప్రైతి — ప్రగచ్ఛతి. మ్రియతే తం — ఇష్టం పుత్రం భ్రాతరం వా స్వప్నే హృదయాకాశే విద్యమానమపి పునర్దర్శనాయేచ్ఛన్నపి న లభతే. ౧

ఆ.— త ఇమే సత్యాః కామా ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (యథోక్తేతి) ఆహ — సమనన్తరాం శ్రుతిరితి శేషః తామేవానుక్రాన్తాం దర్శయతి (కష్టమితి) అనృతమపిధానమివాపిధానం — తేషామితి సమ్బన్ధః. కిం తదనృతం — తదాహ (బాహ్యేతి) కథం తదపిధానమాత్మస్థానాం కామానామిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నిమిత్తమితి) ఉక్తమర్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరం వాక్యమవతార్యోపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) తం హృదయాకాశే స్వాత్మని సన్తమపి ద్రష్టుమిచ్ఛన్నపి యస్మాన్న లభతే — తస్మాత్తదనృతాపిధానం నిమిత్తం కృత్వా తదలాభో భవతీతి యోజనా. ౧

రం.— (త ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తేషాం సత్యానాం సతామనృతమపిధానం) పరమాత్మని స్థితా ఇమే సత్యా అపహతపాప్మత్వాదయః కామాః అనృతాపిధానాః — అనృతమపిధానం యేషాం తే అనృతాపిధానాః — అనృతాచ్ఛాదితాః. * ఋతేతరవిషయో హ్యనృతశబ్దః. ఋతమితి కర్మవాచి — * ఋతం పిబన్తావితి వచనాత్. ఋతం — కర్మఫలాభిసన్ధిరహితం పరమపురుషారాధనవేషం తత్ప్రాప్తిఫలం. అత్ర తద్వ్యతిరిక్తఫలం సాంసారికఫలం కర్మ — అనృతం బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధీతి మహాసిద్ధాన్తే భాషితం. తేషాం సత్యానాం సతాం — విద్యమానానామనేకకర్మాచ్ఛాదకం. తతశ్చ స్వాత్మభూతపరమాత్మగతా అపహతపాప్మత్వాదయో ధర్మాః కర్మరూపావిద్యాతిరోహితత్వాన్న భాసన్త ఇత్యర్థః. (యో యో హ్యస్యేతః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయ లభతే) అస్య — ఉపాసకస్య యో యో బన్ధువర్గః ఇతః ప్రైతి — న స ఇహ ద్రష్టుం శక్య ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అథ పునర్యే చాస్య — విదుషో జన్తోర్జీవాః — జీవన్తీహ పుత్రభ్రాత్రాదయః, యే చ ప్రేతాః — మృతా ఇష్టాః సమ్బన్ధినః, యచ్చాన్యదిహ లోకే — వస్త్రాన్నపానాదివా వస్త్విచ్ఛన్న లభతే, — తత్ — సర్వమత్ర — హృదయాకాశాఖ్యే బ్రహ్మణి గత్వా యథోక్తేన విధినా విన్దతే — లభతే. అత్ర — అస్మిన్ హార్దాకాశే హి — యస్మాదస్యైతే — యథోక్తాః సత్యాః కామా వర్తన్తేఽనృతాపిధానాః. కథమివ తదన్యాయమితి. ఉచ్యతే — తత్ — తత్ర యథా హిరణ్యమేవ పునర్ద్రవ్యోపాయనిధాత్రా భిన్నే దీయత ఇతి నిధిః. తం హిరణ్యనిధిం నిహితం — భూమేరధస్తాన్నిక్షిప్తమక్షేత్రజ్ఞాః — నిధిశాస్త్రైర్నిధిక్షేత్రమజానన్తః. తే నిధేరుపర్యుపరి సంచరన్తోఽపి నిధిం న విన్దేయుః శక్యవేదనమపి. ఏవమేవ ఇమాః — అవిద్యావత్యః సర్వా ఇమాః ప్రజాః యథోక్తం హృదయాకాశాఖ్యం బ్రహ్మలోకం — బ్రహ్మైవ లోకః తమహరహః — ప్రత్యహం గచ్ఛన్త్యోఽపి సుషుప్తకాలే న విన్దన్తి — న లభన్తే ఏషోఽహం బ్రహ్మలోకభావమాపన్నోఽస్మ్యద్యేతి. అనృతేన హి — యథోక్తేన హి — యస్మాత్ప్రత్యూఢాః — హృతాః స్వాత్మస్వరూపాత్. అవిద్యాదిదోషైర్బహిరపకృష్టా ఇత్యర్థః. అతః కష్టమిదం వర్తతే జన్తూనాం — యత్స్వాయత్తమపి బ్రహ్మ న లభ్యత ఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— ఇతశ్చ తేషామలాభే నిమిత్తమనృతాపిధానమేవేత్యాహ (అథ పునరితి) యథోక్తేన విధినేతి — ఉపాస్తిప్రకారోక్తిః. ఆత్మస్థానాం కామానామనృతాపిధానత్వముక్తం నిగమయతి (అత్రేతి) యస్మాదవిద్వద్భిరలభ్యా, విద్వద్భిశ్చ లభ్యాః, కామాః సర్వా ధారే జగన్మూలకారణే బ్రహ్మణి స్వాత్మభూతే వర్తన్తే — తస్మాత్తే భవన్త్యనృతాపిధానాః — సత్యా అవిద్యయాఽనుపలమ్భాత్, ప్రశమనే చోపలమ్భాదిత్యర్థః. యదుక్తం బ్రహ్మణి స్వాత్మని కామాః సన్తోఽపి నోపలభ్యన్త ఇత్యన్యాయమితి — తత్ర దృష్టాన్తం ప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమివేత్యాదినా) తత్ర — స్వాయత్తస్యాప్యప్రాప్తౌ దృష్టాన్తో నిర్దిశ్యత ఇతి శేషః. దార్ష్టాన్తికం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) అలాభప్రకారమభినయతి (ఏషోఽహమితి) తత్ర హేతుమాహ (అనృతేనేతి) యథోక్తేన — మిథ్యాజ్ఞానశబ్దితానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానకృతేన తృష్ణాప్రభేదేన, తన్నిమిత్తేనేచ్ఛాప్రచారేణేత్యర్థః. తస్మాత్ప్రజానాం స్వాత్మభూత బ్రహ్మలోకాలాభ ఇతి శేషః. స్వరూపాదనృతేన హృతత్వమేవ స్ఫోరయతి (అవిద్యాదీతి) ప్రకృతమాక్రోశముపసంహరతి (అత ఇతి) ౨

రం.— (అథ యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దతే) అస్య తు యే జీవన్తో నష్టాశ్చ బన్ధవః, అలభ్యాశ్చ మనోరథాః, — తత్సర్వం దహరాకాశం పరమాత్మానం ప్రాప్య లభతే. అత్ర * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తీతి వాక్యసమానార్థత్వాదస్య వాక్యస్య, ముక్తస్య ప్రాప్యాన్తరాసమ్భవాత్, నిరతిశయభోగ్యత్వమేవార్థః. (అత్ర హ్యస్యైతే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః) యత ఉపాసకస్య కామ్యమానాః భోగ్యభూతాః అపహతపాప్మత్వాదయ ఏతన్నిష్ఠాః పూర్వమనృతశబ్దితకర్మాచ్ఛాదితా ఇదానీం దహరాకాశం ప్రాప్తస్యావిర్భవన్తి — అతో నిరతిశయభోగ్యత్వమిత్యర్థః. హిశబ్దో హేతుపరః. (తద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాః సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి) యథా అధస్తాన్నిక్షిప్తం హిరణ్యనిధిమక్షేత్రజ్ఞాః — నిధిమత్క్షేత్రస్వభావవిజ్ఞానహీనాః నిధేరుపర్యుపరి సఞ్చరన్తోఽపి నిధిం న లభన్తే — ఏవమేవేమాః సర్వాః ప్రజాః సుషుప్తికాలే అహరహర్గచ్ఛన్త్యః — సుషుప్తౌ * సతి సమ్పద్య న విదురిత్యుక్తరీత్యా అవిభా

ఉ — స వా ఏష ఆత్మా హృది తస్యైతదేవ నిరుక్తగ్ం హృద్యయమితి తస్మాద్ధృదయమహరహర్వా ఏవంవి త్స్వర్గం లోకమేతి. ౩

గంగచ్ఛన్త్యేతం- దహరాకాశాఖ్యం బ్రహ్మలోకం నవిన్దన్తి - నలభన్తే. నజానన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మలోకశబ్దానుసారదర్శనాద్యేన సహ సాధకరణా. తత్ర హేతుమాహ (అనృతేనహి ప్రత్యూఢాః) ప్రత్యూఢాః- ప్రతిహతాః. స్వరూపావరణం ప్రాపితాః. ఆచ్ఛాదితా [illegible] యద్వా- అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఇతి నసుషుప్తికాలీనగమనముచ్యతే- [illegible] తస్యోపర్యుపర్యహరహర్గచ్ఛన్త్యః- [illegible] - నలభన్తే [illegible] ఆత్మజ్ఞానాభావాన్, బ్రహ్మలోకశబ్దశ్చ దహరాకాశే బ్రహ్మణ్యేవ [illegible] [illegible] మేవ ఖలు [illegible] ర్శనం- ఏతదేవ [illegible] సుషుప్తికాలే ఉపస్థానం [illegible] ఏతం దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మత్వే లిఙ్గం. [illegible] సుషుప్తికాలీనగమనముచ్యతే- అపితు నరాత్మత్వేన సదావ [illegible] [illegible] లభన్తే. [illegible] త్వేనావస్థితస్య దహరాకాశస్యో [illegible] బ్రహ్మలోకం [illegible] త్ర పర బ్రహ్మణో [illegible] ఆత్మనితిష్ఠన్నాత్మనో న్తరోయమాత్మానవేదేతి, [illegible] గతపరమపురుషార్థభావస్యాస్య హృదయస్థ [illegible] బ్రహ్మైవ [illegible] మితివ్యాఖ్యాతం. సుషుప్తికాలీనగమనవిషయపూర్వవ్యాఖ్యాయాం [illegible] స్యాపేక్షిత [illegible] గమనాభావాత్. అన్తర్యామివిషయత్వే [illegible] ద్రష్టవ్యః. అత్ర వ్యాసార్యైరన్తర్యామివిషయతా [illegible] ఉపాసకానాగ్ం హార్దస్థితో హి దహరాకాశః- అన్తర్యామితయా [illegible] మితి పరిహృతం. ౨

శం.— స వా ఏష ఆత్మా- [illegible] హృదయపుణ్డరీకే [illegible] శబ్దేనాభిహితః. తస్య- ఏతస్య హృదయస్యైతదేవ నిరుక్తం - నిర్వచనం. [illegible] - తస్మాద్ధృదయనామని ర్వచన ప్రసిద్ధ్యాపి స్వహృదయ ఆత్మేత్యవగన్తవ్యమిత్యభిప్రాయః. అహరహర్వా- ప్రత్యహమేవంవిత్- హృద్యయమాత్మేతి జానన్ [illegible] ర్గం బ్రహ్మేతి- ప్రతిపద్యతే. నన్వనేవంవిదపి- సుషుప్తికాలే [illegible] తథాహి [illegible] తథాపి [illegible] - నాన్యో [illegible] మేవ విద్వానవిద్వాంశ్చ సుషుప్తాయ [illegible] - అథాప్యేవంవిదేవ స్వర్గం లోకమేతీత్యుచ్యతే- దేహపాతేపి విద్యాఫలస్యావశ్యమ్భావిత్వాది త్యేవమపి శేషః. ౩

ఆ.— అనన్తరశ్రుత్యా నామనిర్వచనద్వారా తద్యత్నేన బ్రహ్మధ్యానస్థానే [illegible] రాసమాత్రమితి శఙ్కాం వారయితుమనన్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (స వా ఏష ఆత్మేతి) [illegible] - [illegible] (తస్యేతి) యథోక్తానామగతిఫలమాహ (అహరహరితి) ఏవంవిదితి విశేషణమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం [illegible] (నన్వితి) అనేవంవిదోపి సుషుప్తికాలే బ్రహ్మ ప్రాప్తిమఙ్గీకరోతి (బాఢమేవమితి) తర్హి కిమిత్యేవంవిదితి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) [illegible] (యథాహీతి) త్వంతదసీత్యాచార్యేణ ప్రతిబోధితో విద్వాన్స దేవ భవతి- అన్యస్త్వవిద్వానస్మీతి [illegible] త్తారా. ౩

రం.— పూర్వోక్తం హృదయాన్తర్వర్తిత్వం స్మారయతి (స వా ఏష ఆత్మా హృది) అన్తర్వర్తత ఇతి శేషః. హృదయనామనిర్వచనాదపి ఆత్మనో హృద్గతత్వం సిధ్యతీత్యాహ (తస్యైతదేవ నిరుక్తం హృద్యయమితి తస్మాద్ధృదయం) తస్య- ఏతస్య హృదయస్య. హృద్యయమాత్మా వర్తత ఇతి హి హృదయశబ్దనిరుక్తమితి భావః. (అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి) అహరహః - ప్రత్యహమా ప్రయాణాదేవంవిత్- ఏతాదృశదహరా కాశోపాసననిష్ఠః స్వర్గం- సుఖరూపం లోకం- లోక్యమానం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసననిష్ఠస్య తత్ప్రీతిసాధ్యత్వేన బ్రహ్మప్రాప్తేరేవ వక్తవ్యతయా ప్రసిద్ధస్వర్గలోకప్రాప్త్యసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం.

ఉ.— అథయఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఏషఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తస్యహవాఏతస్యబ్రహ్మణోనామ సత్యమితి. ౪

శం.— సుషుప్తకాలేస్వేనాత్మనాసతాసమ్పన్నస్సన్సమ్యక్ప్రసీదతి - జాగ్రత్స్వప్నయోర్విషయేన్ద్రియసంయోగజాతంకాలుష్యంజహాతీతిసమ్ప్రసాదశబ్దోయద్యపిసర్వజన్తూనాంసాధారణః - తథాపి * ఏవంవిత్స్వర్గంలోకమేతీతిప్రకృతత్వాదేషసమ్ప్రసాదఇతి- సన్నిహితవద్విశేషాత్. సోఽథేదంశరీరంహిత్వా - అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ. శరీరాత్మభావనాంపరిత్యజ్యేత్యర్థః. నత్వాసనాదివసముత్థాయేతిహ యుక్తం- స్వేనరూపేణేతివిశేషణాత్. సహ్యన్యతఉత్థాయస్వరూపంసమ్పద్యతే. స్వరూపమనన్యత్వాదభిన్నం- ప్రతిపత్తవ్యంచైతస్మాత్. పరం- పరమాత్మలక్షణంవిజ్ఞప్తిస్వభావం- జ్యోతీరూపంసమ్పద్య- స్వాస్థ్యముపగమ్యేత్యర్థః. స్వేన- ఆత్మీయేనరూపేణాభినిష్పద్యతే. ప్రాగేతస్యాస్స్వరూపసమ్పత్తేరవిద్యయాదేహమేవాపరంరూపమాత్మత్వేనోపగతఇతిలదపేక్షయేదముచ్యతే - స్వేనరూపేణేతి. అశరీరతాహ్యాత్మనస్స్వరూపం. యత్స్వంపరంజ్యోతిస్స్వరూపమాపద్యతేసమ్ప్రసాదః- ఏషఆత్మేతిహోవాచ- * సబ్రూయాదితియఃశ్రుత్యాన్తేవాసిభ్యః. కించ - ఏతదమృతం- అవినాశీ. భూమా. * యోవైభూమాతదమృతమిత్యుక్తం. అతఏవాభయం - భూమ్నోద్వితీయాభావాత్. అతఏవబ్రహ్మేతి. తస్యహవై ఏతస్యబ్రహ్మణోనామ- అభిధానం. కింతత్. సత్యమితి. తత్సత్యంహ్యవితథం- * సఏతస్సంసఆత్మేతిహ్యుక్తం. అథకిమర్థమిదంనామపునఃపునరుచ్యతే. తదుపాసనవిధిస్తుత్యర్థం. ౪

ఆ.— సమ్ప్రసాదస్యవిదుషోయస్మాత్స్వాత్మస్వసంబన్ధం బ్రహ్మ- తత్తాదాత్మ్యేనపదేశేనోపాస్యంస్తోతుం సమ్ప్రసాదశబ్దార్థంకథయతి (సుషుప్తేతి) సమ్యక్ప్రసీదతీతి- సమ్ప్రసాదోవిద్వానితిశేషః. స్వాభావికస్యైవాత్మనస్స్వస్వరూపం - కథంసుషుప్తేప్రసీదతీతివివిచ్యతే- తత్రాహ (జాగ్రదితి) (జహాతీతి) సుషుప్తపురుషస్సమ్ప్రసాదఇతిశేషః. వ్యుత్పత్తిబలేనసమ్ప్రసాదశబ్దస్సాధుస్సర్వజీవసాధారణః - తర్హ్యథమేషస మ్ప్రసాదఇతిసన్నిహితవిద్వత్పరామర్శః-తత్రాహ (సమ్ప్రసాదశబ్దఇతి) తస్యసౌమ్యస్సర్వజీవసాధారణత్వేపిప్రక్రమవశాద్విద్వానేవైషః-ప్రకృతస్సమ్ప్రసాదఇతివ్యపదిశ్యతే.యథాసన్నిహితార్థోయత్నవిశేషాత్-ఏషఇతిశబ్దవశాదుచ్యతే-తథేహాపీత్యర్థః.యఏవమేవంవిత్సకృత్సమ్ప్రసాదః- సః- విద్వానితియావత్. వివేకాననర్థక్యమథశబ్దార్థః. సముత్థానశబ్దస్యముఖ్యార్థత్వంవారయతి (నత్వితి) దేహాదుత్థితస్యాపిస్వేనరూపేణాభినిష్పత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సహీతి) కుతోఽయంస్వరూపేఽభినిష్పత్తిప్రయోగః- తత్రాహ (ప్రాగితి) ఏతచ్ఛబ్దఃసమ్యగ్జ్ఞానవిషయః. అనాత్మస్వరూపప్రతిపత్తిభ్రాన్తినివృత్త్యపేక్షయాస్వరూపసమ్పత్తిరుపచర్యతేత్యర్థః. కింతత్స్వరూపమిత్యపేక్షాయామాహ (అశరీరతాహీతి) యథామిథ్యారూపతాదాత్మ్యనివృత్తౌస్వాభావికేనారూపేణాత్మనావస్థీయతే- తథాశరీరతాదాత్మ్యభ్రాన్తినివృత్తౌతదభావోపలక్షితంస్వచ్ఛంస్వరూపమేవావస్థితంభవతీత్యర్థః. ఏషఆత్మేతిహోవాచేత్యత్రేతిశబ్దార్థమాహ (యత్స్వమితి) కోనామోక్తికర్తేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (సబ్రూయాదితి) సకేవలమాత్మత్వేనైవప్రకృతస్యజ్యోతిషః - కింరూపాన్తరమస్తీత్యాహ (కించేతి) అవినాశిత్వేహేతుమాహ (భూమేతి) తథాపికథమవినాశిత్వం- తత్రాహ (యోవాఇతి) ఇతిశబ్దోహేత్వర్థః. యస్మాద్యథోక్తలక్షణంబ్రహ్మ- తస్మాదుపాసనాయుక్తమిత్యర్థః. ఉపాస్యస్యాస్యబ్రహ్మణోనామనిర్దిశతి (తస్యేతి) ఉక్తస్యపునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కిమర్థమిత్యాదినా) ౪

రం.— కథంబ్రహ్మప్రాప్తిః- ప్రాప్తస్యవాతతఃకింభవతీత్యత్రాహ (అథయఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే) అథశబ్దఃప్రకృతాపేక్షత్వద్యోతకః. సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తిస్థానవచనస్సన్ తత్సమ్బన్ధాత్ జీవంలక్షయతి. ఏషసమ్ప్రసాదః- * అహరహర్వాఏవంవిదితిపూర్వవాక్యనిర్దిష్టఉపాసకోజీవః-అస్మాత్ - హేయతయాపరిదృశ్యమానాచ్ఛరీరాదుత్క్రమ్యాదేశవిశేషనిష్ఠంపరమాత్మానంప్రాప్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతేఇత్యర్థః. అస్యవాక్యస్యార్థఃప్రజాపతివిద్యాయాంవిశిష్యవక్ష్యతే (ఏషఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) ఏషఆత్మాఏతదమృతమభయమేతదిత్యత్రైతచ్ఛబ్దాఃపూర్వవాక్యే *పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యేతిప్రాప్యతయానిర్దిష్టపరజ్యోతిశ్శబ్దితబ్రహ్మపరాః- ప్రాప్యతయాప్రాధాన్యాదవ్యవహితత్వాచ్చ. నను * ప్రజాపతిర్వరుణాయాశ్వమనయత్సస్వాందేవతామార్ఛదిత్యత్రవిభక్త్యైకరూప్యాదవ్యవహితస్యాపిప్రజాపతేస్సఇత్యనేనగ్రహణందృష్టం - నత్వవ్యవహితస్యసమ్ప్రదానత్వేనప్రధానస్యవరుణస్యగ్రహణమిత్యుక్తంమీమాంసకైః. *ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమేషసోమోరాజేత్యత్రఏతచ్ఛబ్దస్యనావ్యవహితాభిసమ్భవచన్ద్రమఃపరామర్శత్వందృష్టం- అపిత్వభిసమ్భవితృపరత్వం. తతశ్చేహాపివ్యవహితస్యసమ్ప్రసాదశబ్దితస్యజీవస్యైవ*ఏషఆత్మేత్యేతచ్ఛబ్దేనగ్రహణముచితం-విభక్త్యైకరూప్యాదితిచేన్న- ప్రజాపతిర్వరుణాయేతివాక్యసఇత్యనేనప్రజాపతిపరామర్శేఅశ్వదానసమ్ప్రదానరూపత్వేనస్వీయాంవరుణదేవతామార్ఛత్ - ప్రాప్నోదిత్యర్థోయుజ్యతే- వరుణపరామర్శేతువరుణస్యాత్మీయాయాదేవతాయాఃప్రాగప్రస్తుతత్వాదర్థాసఙ్గత్యావ్యవహితోఽపిప్రజాపతిఃపరామృష్టః - నతువిభక్త్యైకరూప్యమాత్రేణ. * ఏషసోమోరాజేతిపిత్ర్యయాణవాక్యఏతచ్ఛబ్దేనచన్ద్రపరామర్శేతస్యసోమరాజభావవిధానవైయర్థ్యాత్ వ్యవహితాభిసమ్భవితృపరామర్శిత్వం- నవిభక్త్యైకరూప్యాత్. ప్రకృతేఅవ్యవహితప్రధానభూతపరజ్యోతిశ్శబ్దితపరమాత్మపరిత్యాగేకారణాభావాత్, ప్రత్యుతతేనవ్యవహితసమ్ప్రసాదశబ్దితజీవపరిగ్రహేతస్యనిరుపాధికాత్మత్వనిరతిశయసుఖరూపత్వలక్షణామృతత్వదుఃఖాసమ్భిన్నత్వరూపాభయత్వబ్రహ్మత్వవిధానాసమ్భ

మూ.— § తానిహవాఏతానిత్రీణ్యక్షరాణిసతీయమితితద్యత్సత్తదమృతమథయత్తితన్మర్త్యమథయద్యం తేనోభేయచ్ఛతియదనేనోభేయచ్ఛతితస్మాద్యమహరహర్వాఏవంవిత్స్వర్గంలోకమేతి. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

వా, చ్ఛ * ఏషఆత్మేతిహోవాచేత్యేతచ్ఛబ్దేన ప్రాప్యభూతఃపరమాత్మైవపరామృశ్యతే. యద్యపి స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిస్వరూపావిర్భావేకథితేఆవిర్భూతస్వరూపంకిమిత్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రజాపతివాక్యే *ఏషఆత్మేతిహోవాచఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతినిర్దిష్టమమృతాభయబ్రహ్మత్వశబ్దనిర్దిష్టంముక్తరూపమిత్యేవమర్థకత్వేపినానుపపత్తిః - తథాపి * తస్యహవాఏతస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితీత్యుత్తరవాక్యనిర్దిష్టమాణచేతనాచేతననియన్తృత్వార్థకసత్యనామత్వస్యముక్తాత్మన్యసమ్భవాత్ పూర్వవాక్యనిర్దిష్టస్యాపిసజీవపరావ్యుదస్యతే. అపితుప్రాప్యంబ్రహ్మైవ. *ఏషఆత్మేతిహోవాచేత్యేతావన్మాత్రస్యావిర్భూతస్వరూపపరత్వేపి * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యస్యతు ఏతచ్ఛబ్దస్యపరంజ్యోతిశ్శబ్దితబ్రహ్మపరత్వమిత్యాశ్రయణేపినానుపపత్తిః. అనేనచవాక్యసన్దర్భేణపరమాత్మనోముక్తప్రాప్యత్వతత్స్వరూపావిర్భావయితృత్వలక్షణోమహిమాప్రతిపాదితోభవతి. అతఏవసూత్రకృతాపి * ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఏషఆత్మేతిహోవాచేతిదహరవిద్యామధ్యస్థవాక్యేజీవప్రతిపాదనదర్శనాత్ దహరాకాశోఽపిజీవఏవాస్తు. తస్య * యావాన్వాఅయమాకాశఇత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాదితభూతాకాశోపమేయత్వస్యభూతాకాశేఅనన్వయేనదహరాకాశస్యభూతాకాశత్వాదావేపిజీవేకథంచిన్నిష్కలత్వాదినాభూతాకాశోపమేయత్వసమ్భవాత్, దణుపరిమాణేజీవేదహరశబ్దితాల్పపరిమాణత్వస్యాపిసమ్భవాత్, దహరాకాశోజీవఏవాస్త్వితి *ఇతరపరామర్శాత్సఇతిచేదితిసూత్రఖణ్డేనాక్షిప్య *దహరఉత్తరేభ్యః *గతిశబ్దాభ్యాంతథాహిదృష్టంలిఙ్గంచ. * ధృతేశ్చమహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేరితిసూత్రత్రయోక్తానాంపరమాత్మధర్మాణాంజీవేఅసమ్భవాత్ నజీవోదహరాకాశఇతి * నాసమ్భవాదితిసూత్రఖణ్డేన పరిహృత్య - తస్మిన్బ్రహ్మప్రకరణే *ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేతిజీవపరామర్శస్యకిమర్థమిత్యాశఙ్క్య ముక్తైతత్స్వరూపావిర్భావయితృత్వలక్షణపరమాత్మమహిమప్రకాశనార్థోజీవపరామర్శఇతి *అన్యార్థశ్చపరామర్శఇతిసూత్రేణప్రతిపాదితం. (తస్యహవాఏతస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితి) స్పష్టోర్థః. ౪

శం.— తానిహవాఏతానిబ్రహ్మణోనామాక్షరాణిత్రీణ్యేతాని - సతీయమితి - సకారస్తకారోయమితిచ. ఈకారస్తకారేఉచ్చారణార్థోఽనుబన్ధః. హ్రస్వేనైవోచ్చారణేపునఃప్రతినిర్దేశాత్. తేషాంతత్ - తత్రయత్సత్ - సకారః. తదమృతం - సద్బ్రహ్మ. అమృతవాచకత్వాదమృతఏవసకారస్తకారాన్తోనిర్దిష్టః. అథయత్తకారః - తన్మర్త్యం. అథయద్యమక్షరం - తేనాక్షరేణామృతమర్త్యాఖ్యేపూర్వేఉభేఅక్షరేయచ్ఛతి- యమయతి. నియమయతి. వశీకరోతీత్యాత్మనేత్యర్థః. యత్ - యస్మాదనేన - యమిత్యేతేనోభేయచ్ఛతి - తస్మాద్యమాదీసంయతఇవహి. ఏతేనయమాలక్ష్యతే. బ్రహ్మనామాక్షరస్యాపీదమమృతత్వాదిధర్మవత్త్వంమహాభాగ్యం- కిముతనామవతఇత్యుపాస్యత్వాయస్తూయతేబ్రహ్మనామనిర్వచనేన. ఏవంనామవతోవేత్తా- ఏవంవిత్. (అహరహర్వాఏవంవిత్స్వర్గంలోకమేతీతి) ఉక్తార్థం. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉపాస్యస్తుత్యర్థంనామాక్షరాణిప్రస్తౌతి (తానీతి) తానికానీత్యపేక్షాయామాహ (ఏతానీతి) కథంతకారఇత్యుచ్యతే- ఈకారస్యాపితత్రభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈకారఇతి) తత్రహేతుమాహ (హ్రస్వేనేతి) దీర్ఘమీకారముద్దిశ్యహ్రస్వం పునరనువదన్నవివక్షితత్వమేవనామాక్షరేషుతస్యసూచయతీత్యర్థః. త్రయాణామక్షరాణామవాన్తరభేదంవర్ణయతి (తేషామితి) నిర్ధారణేషష్ఠీ వర్ణవిభాగానన్తర్యమథశబ్దార్థః. తకారస్యాక్షరసామాన్యాన్మర్త్యత్వం. కథమక్షరేణపూర్వేయమిత్యక్షరేణప్రమాతృత్వాయమయతీత్యాకాఙ్క్షాయాంనియమనస్యాభావేనేత్యాహ (ఆత్మనేతి) యమిత్యక్షరస్యనియమనస్వాభావ్యమేవసాధయతి (యద్యస్మాదితి) తస్యాపిస్వభావత్వేనసుఖావబోధహేతుమాహ (సంయతఇవేతి) యమా- యమిత్యక్షరేణేత్యర్థః. తస్యపూర్వాభ్యాముపలిష్టాభ్యామపిత్వంతస్యోపయమకత్వహేతుమితిమత్వాహ (ఏతేనేతి) లక్ష్యతే- పూర్వేఅక్షరేఇతిశేషః. బ్రహ్మణస్సత్యమితినామ- తస్యయన్నిర్వచనంకృతం - తస్యప్రయోజనమాహ (బ్రహ్మేతి) ఫలవాక్యస్యమేవంవిత్పదంవ్యాకరోతి (ఏవమితి) వాక్యంతునవ్యాఖ్యేయం- ప్రాగేవవ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (అహరితి) ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

ర.— * (తానిహవాఏతానిత్రీణ్యక్షరాణిసతీయమితి) సత్ తియమితి సత్యనామత్రివర్ణాత్మకమిత్యర్థః. (తద్యత్సత్తదమృతంఅథయత్తితన్మర్త్యం) అత్రామృతమర్త్యశబ్దాభ్యాంచేతనాచేతనేనిర్దిశ్యేతే. (అథయద్యంతేనోభేయచ్ఛతి) అమృతత్వమర్త్యత్వరూపేణా

---

§ త్రీణ్యక్షరాణిసతీయమితీతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసంభేదాయ నైతꣳ సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతꣳ సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తేఽపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోకః. ౧

పలక్షితే ఉభే యచ్ఛతీతియమిత్యర్థః. తదేవోపసంహరతి (య ఏనేనోభే యచ్ఛతి తస్మాద్యమం) అనేన చేతనాచేతనత్వరూపేణ ఉపలక్షితే ఉభే యతో యచ్ఛతి- తస్మాద్యమిత్యర్థః. నామనిర్వచనాభిజ్ఞం స్తౌతి (అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి) పూర్వవత్స్పష్టోఽర్థః. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ య ఆత్మేతి) ఉక్తలక్షణో య ఆత్మా సంప్రసాదః- తస్య స్వరూపం వక్ష్యమాణైరుక్తైశ్చ గుణైః పునః స్తూయతే బ్రహ్మచర్యసాధనసమ్బన్ధార్థం. య ఏషః- యథోక్తలక్షణ ఆత్మా- సః సేతురివ సేతుః. విధృతిః- విధరణః. అనేన హి సర్వం జగద్వర్ణాశ్రమాదిక్రియాకారకఫలాదిభేదనియమైః కర్తురనురూపం విదధతా విధృతం. అవిధ్రియమాణం హీశ్వరేణేదం విశ్వం వినశ్యేదతః- తస్మాత్స సేతుర్విధృతిః. కిమర్థం స సేతురితి. ఆహ- ఏషాం- భూరాదీనాం లోకానాం కర్తృకర్మఫలాశ్రయాణామసంభేదాయ- అవిదారణాయ అవినాశాయేత్యేతత్. కిం విశిష్టశ్చాసౌ సేతురితి. ఆహ (నైతం) సేతుం- ఆత్మానమహోరాత్రే సర్వస్య జనిమతః పరిచ్ఛేదకే సతీ నైతం తరతః. యథాఽన్యే సంసారిణః కాలేనాహోరాత్రాదిలక్షణేన పరిచ్ఛేద్యాః- న తథాఽయం కాలపరిచ్ఛేద్య ఇత్యర్థః. "యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తతే" ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. అత ఏవ నైనం జరా తరతి- న ప్రాప్నోతి. తథా మృత్యుః. న శోకః. న సుకృతం. న దుష్కృతం. సుకృతదుష్కృతే- ధర్మాధర్మౌ. ప్రాప్తిరత్ర తరణశబ్దేనాభిప్రేతా- నాతిక్రమణం. కారణం హ్యాత్మా- న శక్యం హి కారణాతిక్రమణం కర్తుం కార్యేణ. అహోరాత్రాది చ సర్వం సకారణం కార్యం. అన్యేన హ్యన్యస్య ప్రాప్తిరతిక్రమణం వా క్రియేత- న తు తేనైవ తస్య. న హి ఘటేన మృత్ప్రాప్యతేఽతిక్రమ్యతే వా. యద్యపి పూర్వం "య ఆత్మాఽపహతపాప్మే"త్యాదినా పాప్మాదిప్రతిషేధ ఉక్త ఏవ- తథాపీహాయం విశేషః- న తరతీతి- ప్రాప్తివిషయత్వం ప్రతిషిధ్యతే. తత్ర విశేషేణ జరాద్యభావమాత్రముక్తం. అహోరాత్రాద్యా ఉక్తా అనుక్తాశ్చాన్యే- సర్వే పాప్మాన ఉచ్యన్తే. అతః- అస్మాదాత్మనః సేతోర్నివర్తన్తేఽప్రాప్యైవేత్యర్థః. అపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఉక్తః. ౧

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదత్తే (అథేతి) తస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తలక్షణ ఇతి) ప్రకారాన్తరేణ స్తుతిప్రారమ్భస్యావాక్యస్థోఽథశబ్దః. కిమితి స్తుతిరిత్యపేక్షాయాం స్తుత్యే బ్రహ్మణ్యాధారే బ్రహ్మచర్యాఖ్యస్య సాధనస్య సమ్బన్ధవిధానార్థమిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యేతి) యథాఽప్సు దార్వాదిమయః సేతుర్వ్యవస్థాహేతురన్యేదం క్షేత్రమితి- తథాఽయమపి వ్యవస్థాహేతురిత్యాహ (సేతురివేతి) సేతుత్వం సాధయతి (విధృతిరితి) విధారకత్వముపపాదయతి (అనేనేతి) వర్ణాశ్రమాదీత్యాదిశబ్దోపవర్గోఽవస్థావిషయః. ఫలాదీత్యాదిశబ్దస్తు తదవాన్తరజాతీయవిషయః. కర్త్రనురూపక్రియాదిభేదవిషయనియమైర్వర్ణాదివ్యవస్థాపయతా పరమేశ్వరేణ సర్వం జగద్విధృతమితి సమ్బన్ధః. అన్వయముఖేనోక్తమేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (అవిధ్రియమాణం హీతి) ఉక్తమేవార్థం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిమర్థమిత్యాదినా) నైతమితి ప్రతీకగ్రహణం- తద్వ్యాచష్టే (సేతుమిత్యాదినా) తదేవ వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) పరమాత్మనో న కాలపరిచ్ఛేద్యతేత్యత్ర ఆథర్వణశ్రుతిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) తరతీతి- తరతేరతిక్రమణార్థో నాత్మని సమ్భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (కారణం హీతి) కార్యస్య కారణాతిక్రమణం మా భూత్- అహోరాత్రాదేస్త్వాత్మాతిక్రమణం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అహోరాత్రాది చేతి) తరతేరతిక్రమణార్థత్వమఙ్గీకృత్యాపి నిషేధే హేతుమాహ (అన్యేనేతి) తరతివాక్యస్యాపహతపాప్మవాక్యేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాపరిహరతి (యద్యపీతి) విశేషేణామానన్త్యాత్ప్రత్యేకం ప్రతిషేధవచనాసమ్భవమభిప్రేత్యాహ (అహోరాత్రాద్యా ఇతి) పాప్మకార్యమాత్మానమప్రాప్యైవ నివర్తత ఇత్యర్థః. తన్నివృత్తౌ హేతుమాహ (అపహతేతి) ౧

ర.— (అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసమ్భేదాయ) ఉక్తలక్షణ ఆత్మా సేతురివ విధృతిః- విధారక ఇత్యర్థః. కిమర్థం సేతుర్విధృతిరిత్యత్రాహ (ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి) అసమ్భేదః- అసఙ్కరః. యద్యయం పరమాత్మా స్వశాసనేన జగన్న ధారయేత్- సర్వధర్మాణాం సాఙ్కర్యమేవ స్యాత్. పృథివ్యా గన్ధవత్త్వం, జలస్య శైత్యం, తేజస ఔష్ణ్యం, మిత్యాదయో హి ధర్మాః పరమాత్మాజ్ఞయా వ్యవస్థితా భవన్తి. "సినోతి- బధ్నాతి స్వస్మిన్ చిదచిద్వస్తుజాతమసఙ్కీర్ణమితి సేతురుచ్యత ఇతి" సామాన్యాత్త్విత్తి సూత్రే భాషితం. (నైతం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతం) "తరతిః ప్రాప్తివచనః- వేదాన్తరతీతి వదితి తత్త్రివభాషితత్వాత్" ఏతం పరమాత్మ సేతుమహోరాత్రే పరిచ్ఛేదకత్వేన న ప్రాప్నువతః. జరాదికమపి న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం నిగమయతి (సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తే) శోకాదిషు పాప్మశబ్దస్యాముఖ్యత్వేఽపి సుకృతదుష్కృతయోరలౌకికముముక్ష్వనిష్టసాధనత్వలక్షణపాపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తసమ్భవాత్ పాప్మశబ్దో ముఖ్య ఇతి వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే వర్ణితం. తత్ర హేతుమాహ (అపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోక ఇతి) బ్రహ్మరూపో లోక ఏషః అపహతపాప్మా. హి ఇతి. యస్మాదయమపహతపాప్మా- తస్మాత్సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్త ఇత్యర్థః. పాపహేతుకర్మాచరణేఽపి తదుత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తియోగిత్వమేవ హి- అపహతపాప్మత్వం. తస్మాన్న పాప్మశబ్దముఖ్యార్థసుకృతదుష్కృతయోస్తత్ఫలభూతజరారోగాదీనాం చ ప్రసక్తిరిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తస్మాద్వా ఏతగ్ం సేతుం తీర్త్వాఽన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి విద్ధస్సన్నవిద్ధో భవత్యుపతాపీ సన్ననుపతాపీ భవతి తస్మాద్వా ఏతగ్ం సేతుం తీర్త్వాఽపి నక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః॥ ౨

తద్య ఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాగ్ం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి॥ 3

ఇత్యష్టమ ప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

శం.— యస్మాచ్చ శరీరవతః ... - శరీరస్య - తస్మాద్వా ఏతం - ఆత్మానం సేతుం తీర్త్వా - ప్రాప్యాన్ధస్సన్ భవతి దేహవత్త్వే పూర్వమనన్ధో భవతి ... తథా - విద్ధస్సన్ ... దేహవియోగే సేతుం ప్రాప్యావిద్ధో భవతి. తథా - ఉపతాపీ - రోగాద్యుపతాపవాన్ సన్ననుపతాపీ భవతి. కించ - యస్మాదహోరాత్రే న స్తస్సేతౌ - తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వా - ప్రాప్య నక్తమపి - తమోరూపా రాత్రిరపి సర్వమహరేవాభినిష్పద్యతే. ... సకృద్విభాతః - సదా విభాతః. స్వేన రూపేణ నిత్యవిభాత ఏవ బ్రహ్మలోకః. ౨

ఆ.— యథోక్తసేతు ప్రాప్తౌ ఫలితమాహ (యస్మాదితి) ... (దేహవత్త్వ ఇతి) ... ఇతశ్చాత్మనేతోరస్తిమహాభాగధేయత్వమిత్యాహ (కించేతి) కథం సర్వమపి ... (విజ్ఞప్తీతి) తత్ర హేతుమాహ (సకృదితి) బ్రహ్మలక్షణో ... అతస్తద్ప్రాప్త్యా త్వముష్య యథోక్తరూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వాన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి విద్ధస్సన్నవిద్ధో భవత్యుపతాపీ సన్ననుపతాపీ భవతి) యస్మాదయమపహతపాప్మా - తస్మాదేవ ఏతం - పరమాత్మలక్షణం సేతుం ప్రాప్య పూర్వమన్ధ్యాదియుక్తో దేహేఽపి సన్ ... తదోషరహితో దేహాద్యనన్ధో భవతీత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతం సేతుం తీర్త్వాపి నక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః) పరమాత్మానం ప్రాప్తస్య తమిస్రా రాత్రిరహరేవ. తస్యాజ్ఞాన ప్రసక్తేరభావాదహస్సదృశీ సా రాత్రిః. ... తత్ర హేతుః - ఏషః - పూర్వోక్తో బ్రహ్మలోకః హి - యస్మాత్ సకృద్విభాతః. సర్వదా బ్రహ్మస్వరూప ప్రకాశస్యానావృతత్వాదిత్యర్థః. ౨

శం.— తత్రైవం సత్యేతం - యథోక్తం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణ - స్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగేన శాస్త్రాచార్యోపదేశమనువిన్దన్తి - స్వాత్మసంవేద్యతామాపాదయన్తి యే - తేషామేవ - బ్రహ్మచర్యసాధనవతాం బ్రహ్మవిదామేష బ్రహ్మలోకః. నాన్యేషాం స్త్రీవిషయసమ్పర్కజాతతృష్ణానాం బ్రహ్మవిదామపీత్యర్థః. (తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి) ఉక్తార్థం. తస్మాత్పరమమేతత్సాధనం బ్రహ్మచర్యం బ్రహ్మవిదామిత్యభిప్రాయః. 3

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విద్యాఫలే యథోక్తరీత్యా వ్యవస్థితే సత్యేతత్ఫలం విద్యావత్త్వేన కేషాం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) బ్రహ్మచర్యవతాం విద్యాద్వారా బ్రహ్మభూయో లోకః ఫలతీత్యర్థః. తేషామేవేత్యేవకారవ్యోతితమర్థమాహ (నాన్యేషామితి) బ్రహ్మవిదామపీతి - శాస్త్రాత్ బ్రహ్మవిత్త్వముచ్యతే. తేషాం - బ్రహ్మచర్యవతాం బ్రహ్మవిదామితి యావత్. బ్రహ్మచర్యసాధనవతామేవ బ్రహ్మవిత్త్వేన బ్రహ్మభూయో లోకో భవతీతి ... ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సాధనం - బ్రహ్మవిద్యాయామితి శేషః. బ్రహ్మవిదామితి - భావినీం వృత్తిమాశ్రిత్యోక్తం. 3

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డ భాష్యటీకా.

రం.— (తద్య ఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) యే ఏతం - పరమాత్మానం స్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగరూప బ్రహ్మచర్యపూర్వకశాస్త్రాచార్యోపదేశాదినాఽనువిన్దన్తి - జానన్తి. తేషామేవైష బ్రహ్మప్రాప్తిస్సర్వలోకానుభవశ్చ. న బ్రహ్మచర్యహీనానామిత్యర్థః. మాత్రితంచ *ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేరితి. *ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి పరబ్రహ్మమహిమత్వేన ప్రసిద్ధస్య జగద్విధరణమహిమ్నో దహరాకాశే ఉపలభ్యమానత్వాద్దహరాకాశః పరబ్రహ్మేత్యర్థః...... 3

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ యద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ యో జ్ఞాతా తం విన్దతేఽథ యదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే॥ ౧

అథ యత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ సత ఆత్మనస్త్రాణం విన్దతేఽథ యన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవాత్మానమనువిద్య మనుతే॥ ౨

శం.— య ఆత్మా- స సేతుర్విధృతిరిత్యుక్తః. తస్య ప్రాప్తిసాధనాన్తరం బ్రహ్మచర్యం వక్ష్యామీత్యాహ. యజ్ఞాదిభిః స్తౌతి కర్తవ్యార్థం. అథ యద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే- లోకే పరమపురుషార్థసాధనం కథయన్తి శిష్టాః తద్బ్రహ్మచర్యమేవ. యజ్ఞస్యాపి యత్ఫలం- తద్బ్రహ్మచర్యవాన్ లభతే- అతో యజ్ఞోఽపి బ్రహ్మచర్యమేవేతి ప్రతిపత్తవ్యం. కథం బ్రహ్మచర్యం యజ్ఞ ఇతి. ఆహ - బ్రహ్మచర్యేణైవ హి - యస్మాద్యో జ్ఞాతా- స తం- బ్రహ్మలోకం యజ్ఞస్యాపి పారమ్పర్యేణ ఫలభూతం విన్దతే- లభతే అతో యజ్ఞోఽపి బ్రహ్మచర్యమేవ. యో జ్ఞాతేత్యక్షరానువృత్తేర్యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యమేవ. అథ యదిష్టమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. కథం. బ్రహ్మచర్యేణైవ- సాధనేన ఈశ్వరమిష్ట్వా- పూజయిత్వా. అథవా- ఏషణామాత్మవిషయాం కృత్వా తమాత్మానమనువిన్దతే ఏషణాదిష్టమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. ౧

ఆ.— అథ యథోక్తపరమాత్మప్రాప్తిసాధనే జ్ఞానే సహకారి బ్రహ్మచర్యం ప్రాగేవోక్తం- తథాపి కృతం బ్రహ్మచర్యవిషయేణార్థవాదేన స్తుత్యర్థం ప్రకృతేనైవ సమ్బన్ధమాహ (య ఆత్మేతి) శమాద్యపేక్షయాఽన్తరశబ్దః ఉక్తమపి బ్రహ్మచర్యం విధాతుమనన్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యర్థః. కిమితి తర్హి లింగస్య స్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాతిస్తుతిః విధిశేషత్వం దర్శయతి (యజ్ఞాదిభిరితి) శ్రుతిరాహ- ఉత్తరం వాక్యమిత్యుక్తం- తదాదాయ వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) బ్రహ్మచర్యశబ్దో ద్వితీయః కర్తరీత్యాశిషినిత్యత్వేన తదీయస్తుతిప్రారమ్భార్థోఽథశబ్దః. యజ్ఞస్య బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భావం సాధయతి (యజ్ఞస్యాపీతి) ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) పారమ్పర్యేణ- చిత్తశుద్ధిద్వారేణేత్యర్థః. న కేవలం ఫలద్వారా యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భవతి - కిం తు యజ్ఞకారకజ్ఞాతృసంస్పర్శాదపీత్యాహ (యో జ్ఞాతేతి) ఇష్టస్య బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భావమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) పూజయిత్వా- తమాత్మానమనువిన్దత ఇతి సమ్బన్ధః. బ్రహ్మచర్యేణాత్మవిషయైషణా నిష్పాద్యతే - ఇష్టేనాపి దేవసమ్పాద్యతే - తస్మాదేషణాదుభయసాదృశ్యరూపాదిష్టమపి యజ్ఞవద్బ్రహ్మచర్యమేవేత్యాహ (ఏషణాదితి) ౧

రం.— యజ్ఞేష్టసత్త్రాయణమౌనానాశకాయనారణ్యాయనాఖ్యాని కర్మాణి బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాద్ బ్రహ్మలోకసాధనత్వేన ప్రస్తుతం ప్రాశస్త్యసిద్ధ్యై బ్రహ్మచర్యమేవేతి స్తౌతి (అథ యద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్) లోకే యత్ - పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞాదికం కర్మవైదికం యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే- తద్బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవేత్యర్థః. నను యజ్ఞస్య కథం బ్రహ్మలోకసాధన బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం- నహి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞో ద్వారమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య జ్ఞానస్య యజ్ఞరూపత్వాత్ జ్ఞానసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞసాధనత్వమస్తీతి ప్రతిపాదయితుమేకశబ్దరూపితత్వేన తయోరైక్యం సమ్పాదయతి (బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ యో జ్ఞాతా తం విన్దతే) బ్రహ్మచర్యపురస్సరబ్రహ్మజ్ఞానవాన్ హితం బ్రహ్మలోకం విన్దత ఇత్యర్థః. అత్ర యో జ్ఞాతా బ్రహ్మచర్యేణేత్యుక్త్యా యో జ్ఞాతేత్యస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం ప్రతీయతే. యో జ్ఞాతేతి శబ్దైకదేశస్య యోజ్ఞశబ్దస్య యజ్ఞశబ్దస్య చ సామ్యకృతాభేదాధ్యవసాయేన తదర్థాభేదాధ్యవసాయముఖేన యజ్ఞస్యాపి బ్రహ్మచర్యసాధ్యతేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (అథ యదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య పరమాత్మపూజనస్య దర్శపూర్ణమాసాదీష్టీనాం చ ఇష్ట్వేత్యేకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. ౧

శం.— అథ యత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ తథా. సతః- పరస్మాదాత్మన ఆత్మనస్త్రాణం- రక్షణం బ్రహ్మచర్యసాధనేన విన్దతే- అతస్సత్త్రాయణశబ్దమపి బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. అథ యన్మౌనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. బ్రహ్మచర్యేణైవ- సాధనేన యుక్తస్సన్నాత్మానం శాస్త్రాచార్యాభ్యామనువిద్య పశ్చాన్మనుతే- ధ్యాయతి. అతో మౌనశబ్దమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. ౨

ఆ.— బహుయజమానకం వైదికం కర్మ- సత్త్రాయణం. తథా- యజ్ఞవదిష్టవచ్చేత్యర్థః. కథం సత్త్రాయణం బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సత ఇతి) ౨

రం.— (అథ యత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ సత ఆత్మనస్త్రాణం విన్దతే) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య విషయాన్తరవిముఖీకరణస్య సచ్ఛబ్దితాత్మత్రాణస్య గవామయనాదిసత్రస్య చ సత్త్రాయణరూపైకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. (అథ యన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవాత్మానమనువిద్య మనుతే) వాఙ్నియమనలక్షణమౌనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యాత్మశ్రవణాధీనమననస్య చ మౌనరూపైకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః.

ఉ.— అథయదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదేషహ్యాత్మా ననశ్యతియం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతేఽథయదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతదరశ్చహవైణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితోదివితదైరంమదీయగ్ సరస్తదశ్వత్థస్సోమసవనస్తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః ప్రభువిమితగ్ హిరణ్మయమ్॥ 3

తద్యఏవైతావరంచణ్యంచార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాగ్ సర్వేషులోకేషుకామచారోభవతి॥ 8

ఇత్యష్టమప్రపాఠకేపఞ్చమఃఖణ్డః.

శం.— అథయదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవతత్. యం- ఆత్మానం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే - నహ్యేషహ్యాత్మా బ్రహ్మచర్యసాధనవతోనశ్యతి తస్మాదనాశకాయనమపి బ్రహ్మచర్యమేవ అథయదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవతత్. అరణ్యశబ్దస్య విభాగేన బ్రహ్మచర్యవతోఽరణ్యాయనం బ్రహ్మచర్యం. కింవా బహుశః, విఖ్యాతిమిచ్ఛ, సంస్కారాత్కృతాన్వయణం, మననాన్మౌనం, అనాశనాదనాశకాయనం, అరణ్యమోక్షమునాదరణ్యాయనం, ఇత్యాదిభిర్మహద్భిః పురుషార్థసాధనైః స్తుతత్వాద్బ్రహ్మచర్యం పరమం జ్ఞానసహకారికారణం సాధనమిత్యతో బ్రహ్మవిదాయత్నతో రక్షణీయమిత్యర్థః తత్- తత్రహి బ్రహ్మలోకే అరశ్చహవై - ప్రసిద్ధౌ ణ్యశ్చార్ణవౌ - సముద్రావివ సముద్రావపామేవసరసీ ద్వితీయస్యాం - భువమన్తరిక్షంచాపేక్ష్య తృతీయస్యాం దివి. తస్యాంతృతీయస్యాంమితః - అస్మాల్లోకాదారభ్య గణ్యమానా యాం దివి, తత్- తత్రైవచైరం- ఇరా- అన్నం. తన్మయైరః- మణ్డః తేనపూర్ణమైరం. మదీయం- తదుపయోగినాం మదకరం. హర్షోత్పాదకం సరః. తత్రైవచాశ్వత్థః- వృక్షః. సోమః-అమృతం. తన్నిస్రవః. అమృతస్రవ ఇత్యర్థః. తత్రైవచ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యసాధనరహితైః బ్రహ్మచర్యసాధనవద్భ్యోఽన్యైర్నజీయతే ఇత్యపరాజితానామపూః- పురీ బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భస్య. బ్రహ్మణాచ ప్రభుణా విశేషేణమితం- నిర్మితం. తచ్చ హిరణ్మయం- సౌవర్ణం ప్రభువినిర్మితం. మణ్డపమితివాక్యశేషః 3

ఆ.— ఉపవాసపరాయణత్వం- అనాశకాయనం తత్కథం బ్రహ్మచర్యేణత్యభిత్యాశఙ్క్యాహ (యమాత్మానం) ఇత్యాది అరణ్యాయనం- అరణ్యవాసః. తత్కథం బ్రహ్మచర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అరణ్యశబ్దయోగాదితి) విభజ్య స్తువన్ స్పష్టయతి (భిన్నాజ్ఞానాదిత్యాదినా) యో బ్రహ్మచర్యేణాత్మనో జ్ఞానాదాత్మానం విన్దతే- స బ్రహ్మలోకం లభతే- తస్మాదస్యైవ బ్రహ్మచర్యస్య విధిత్సా ఉపకారకత్వం పరమపురుషార్థసాధనత్వం గృహ్యతే. బ్రహ్మచర్యస్తుతత్వాత్తద్విషయం విధిమువ్యాచష్టే తస్య బ్రహ్మచర్యాద్యపేక్షితసాధ్యఫలం దర్శయతి (తత్రహీతి) 3

రం.— (అథయదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతత్ ఏషహ్యాత్మానశ్యతియం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే) బ్రహ్మచర్యసాధ్యనాశాభావరూపఫలస్యచానశనలక్షణయాగస్యచానాశకాయనశబ్దప్రతిపత్తాతాఽభేదః. (అథయదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతత్ అరశ్చహవైణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితోదివి) ఇతః- భూలోకాత్ తృతీయత్వేనోక్తే బ్రహ్మలోకేఽరణ్యసంజ్ఞకార్ణవౌ స్తః అతశ్చారణ్యాయనస్య బ్రహ్మలోకస్యచారణ్యానాసస్యచారణ్యాయనశబ్దప్రతిపత్తాఽభేదః భువంవరుణ్ముఖలోకానాగన్తుం లోకంచాపేక్ష్య తృతీయత్వం. నతుచతుర్ముఖలోకస్య తృతీయత్వమితిమన్తవ్యం- ప్రశ్నోపనిషదిచతుర్ముఖలోకస్యాష్టమత్వ ఉపలోకకోటౌనివేశనాత్. ప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మలోకచిహ్నానికానిచిదాహ (తదైరమ్మదీయం సరస్తదశ్వత్థస్సోమసవనః) తత్- తత్ర ఐరమ్మదీయనామకం సరః. అస్తీతిశేషః. ఇరా మదః-ఆస్వాదే సముద్భవనేయస్మిం స్తదైరమ్మదీయం - అమృతమయాసరస్తత్స్థః. సోమసవనామాఽశ్వత్థోఽస్తీత్యర్థః. చన్ద్రవదాహ్లాదకత్వాత్ సోమసవనత్వం. (తదపరాజితాపూర్బ్రహ్మణః) తత్ - తత్ర బ్రహ్మనిష్ఠైః ప్రాప్తుమశక్యత్వేనాపరాజితానామ పరబ్రహ్మణః పురీచాస్తీత్యర్థః. (ప్రభువిమితం హిరణ్మయం) మణ్డపమితిశేషః. ప్రభుణా - భగవతావిశేషేణమితం-స్వభోగయోగ్యత్వేన విశేషతః పరిగృహీతమిత్యర్థః భగవతోఽన్యస్య తత్త్వేవిశేషణసమగ్రహవిశిష్టతయాఽసన్నిధానాద్వైమితత్వం. అతశ్చతద్దేశవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిరేవబ్రహ్మప్రాప్తిరితిభావః. 3

శం.— తత్- తత్ర బ్రహ్మలోకే ఏతావర్ణవావరణ్యాఖ్యావుక్తౌ బ్రహ్మచర్యేణసాధనేనానువిన్దన్తియే - తేషామేవైషః - యోవ్యాఖ్యాతో బ్రహ్మలోకః. తేషాంచ- బ్రహ్మచర్యసాధనవతాం బ్రహ్మవిదాంసర్వేషులోకేషు కామచారోభవతి. నాన్యేషామబ్రహ్మచర్యపరాణాం బాహ్యవిషయాసక్తబుద్ధీనాం కదాచిత్యర్థః. నన్వత్రత్వమిన్ద్రస్త్వంయమస్త్వంవరుణ ఇత్యాదిభిర్యథాకశ్చిత్ స్తూయతే మహార్థైః- ఏవమిష్టాదిభిశ్శబ్దైస్తత్రస్త్రీవిషయతృష్ణానివృత్తిమాత్రం స్తుత్యర్థం. కింతర్హి. జ్ఞానస్యమోక్షసాధనత్వాత్తదేవేష్టాదిభిః స్తూయత ఇతి కేచిత్. న - స్త్ర్యాదిబాహ్యవిషయతృష్ణాపహృతచిత్తానాం ప్రత్యగాత్మవివేకవిజ్ఞానానుపపత్తేః. * పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతినాన్తరాత్మన్నిత్యాది శ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. జ్ఞానసహకారికారణంస్త్ర్యాదివిషయతృష్ణానివృత్తిసాధనంవిధాతవ్యమేవేతియుక్తైవతత్స్తుతిః. నను చయజ్ఞాదిభిఃస్తుతం బ్రహ్మచర్యమితియజ్ఞాదీనాం పురుషార్థసాధనత్వంగమ్యతే. సత్యం- గమ్యతే. నత్విహ బ్రహ్మలోకం ప్రతియజ్ఞాదీనాంసాధనత్వమభిప్రేత్యయజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యంస్తూయతే. కిం

త్వాత్. తేషాం ప్రసిద్ధపురుషార్థసాధనత్వమాహ తస్య యథేష్టాదిభీ రాజా - స తు యత్ర తేష్టాదీనాం వ్యాపారః- తత్రైవ రాజ్ఞ ఇతి - లబ్ధ్వాత్. యఇమౌ అర్ణవాదయో బ్రాహ్మలౌకికాః, సఙ్కల్పజాశ్చ పిత్రాదయో భోగాః,- తే కిం పార్థివా ఆప్యాశ్చ- యథేహలోకే వర్ణ్యన్తే తద్వత్ -అర్ణవవృక్షాదయస్త్వర్ణమణ్డపాద్యాస్తు మానసా న సప్రత్యయమాత్రాణీతి. కించాతః. యది పార్థివా ఆప్యాశ్చ స్థూలాస్స్యుః- హృద్యాకాశే సమాధానానుపపత్తిః, పురాణే చ మనోమయాని బ్రహ్మలోకే శరీరాదీనీతి వాక్యం విరుధ్యేత, * అశోకమహిమమిత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయః. నను సముద్రాస్సరితస్సరాంసి వాప్యః కూపా యజ్ఞా వేదా మన్త్రాదయశ్చ మూర్తిమన్తో బ్రహ్మాణముపతిష్ఠన్త ఇతి మానసత్వే విరుధ్యేత పురాణస్మృతిః. న- మూర్తిమత్త్వే ప్రసిద్ధరూపాణామేవ తత్ర గమనానుపపత్తేః. తస్మాత్ప్రసిద్ధమూర్తివ్యతిరేకేణ సాగరాదీనాం మూర్త్యన్తరం, సాగరాదీనాం రూపాన్తరేణ బ్రహ్మలోకగన్తృత్వం, కల్పనీయం తుల్యాయాం చ కల్పనాయాం యథాప్రసిద్ధా ఏవ మానసప్రత్యయాకారవత్యో మూర్తయో యుక్తాః కల్పయితుం- మానసదేహానురూప్యసమ్భవోపపత్తేః. దృష్టా హి మానసస్యైవ వా కారవత్యః పుంస్త్ర్యాద్యా మూర్తయస్స్వప్నే. నను తా అనృతా ఏవ- * త ఇమే సత్యాః కామా ఇతి శ్రుతిస్తథా సతి విరుధ్యేత. న- మానసప్రత్యయస్య సత్త్వోపపత్తేః. మానసా హి ప్రత్యయాః స్త్రీపురుషాద్యాకారాః స్వప్నే దృశ్యన్తే. నను జాగ్రద్వాసనారూపాః స్వప్నదృశ్యాః - న తు తత్ర స్త్ర్యాదయస్స్వప్నే విద్యన్తే. అత్యల్పమిదముచ్యతే. జాగ్రద్విషయా అపి మానసప్రత్యయాభినిర్వృత్తా ఏవ- సదీక్షాభినిర్వృత్తతేజోఽబన్నమయత్వాజ్జాగ్రద్విషయాణాం. సఙ్కల్పమూలా హి లోకా ఇతి చోక్తం * సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ ఇత్యత్ర. సర్వశ్రుతిషు చ ప్రత్యగాత్మన ఉత్పత్తిః ప్రలయశ్చ తత్రైవ స్థితిశ్చ * యథా వా అరా నాభావిత్యాదినోచ్యతే. తస్మాన్మానసానాం బాహ్యానాం చ విషయాణామితరేతరకార్యకారణత్వమిష్యత ఏవ- బీజాఙ్కురవత్. యద్యపి బాహ్యా ఏవ మానసాః, మానసా ఏవ చ బాహ్యాః,- నానృతత్వం తేషాం కదాచిదపి స్వాత్మని భవతి. నను స్వప్నదృష్టాః ప్రతిబుద్ధస్యానృతా భవన్తి విషయాః. సత్యమేవ. జాగ్రద్బోధాపేక్షం తు తదనృతత్వం- న స్వతః. తథా స్వప్నబోధాపేక్షం చ జాగ్రద్దృష్టవిషయానృతత్వం- న స్వతః. విశేషాకారమాత్రం తు సర్వేషాం మిథ్యాప్రత్యయనిమిత్తమితి * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం- త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం. తాన్యప్యాకారవిశేషతోఽనృతం - స్వతస్సన్మాత్రరూపతయా సత్యం. ప్రాక్ సదాత్మప్రతిబోధాత్స్వవిషయేఽపి సర్వం సత్యమేవ స్వప్నదృశ్యా ఇవేతి న కశ్చిద్విరోధః. తస్మాన్మానసా ఏవ బ్రాహ్మలౌకికా అర్ణవాదయః, సఙ్కల్పజాశ్చ పిత్రాదయః కామాః. బాహ్యవిషయభోగవదశుద్ధిరహితత్వాచ్ఛుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పజన్యా ఇతి నిరతిశయసుఖాన్యతేశ్చేశ్వరాణాం భవన్తీత్యర్థః. సత్సత్యాత్మప్రతిబోధే హి రజ్జ్వామివ కల్పితాస్సర్పాదయస్సదాత్మస్వరూపమేవ ప్రతిపద్యన్త ఇతి సదాత్మనా సత్యా ఏవ భవన్తి. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రహ్మచర్యస్యాత్యల్పసాధనత్వాన్మహతీ స్తుతిరయుక్తా- తద్బ్రహ్మచర్యేణ జ్ఞానముపలభ్యేత దేవస్థానాయతేతి మతముత్థాపయతి (నన్వత్రేతి) తస్య తత్సాధనత్వమసిద్ధం- దురనుష్ఠేయత్వాత్, తద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞానాసమ్భవాచ్చేత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) విషయోపహృతచిత్తానాం నరాణాం వివేకాసమ్భవే ప్రమాణమాహ (పరాఞ్చీతి) * ధ్యాయతో విషయానిత్యాద్యాస్స్మృతిరత్ర వివక్షితా. బ్రహ్మచర్యస్యోత్తమసాధనత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (జ్ఞానేతి) బ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞాదిభిస్స్తుతత్వాత్తేషామపి తత్ప్రాప్తిసాధనత్వం శ్రుత్యాఽభిప్రేతమితి శఙ్కతే (నన్వితి) కిం తేషాం పురుషార్థసాధనత్వం ప్రస్తుతశ్రుత్యా ప్రతీతం- కిం వా బ్రహ్మలోకసాధనత్వమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) న ద్వితీయః- వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నత్వితి) కథం తర్హి యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్తుతిః- తత్రాహ. (కిం తర్హీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) త్వమిన్ద్రస్త్వం విష్ణురిత్యాదినా విప్రాదిభీ రాజా స్తూయతే- తథాపి న తస్యేష్టాదివ్యాపారేషు నిరఙ్కుశకర్తృత్వమస్తీతి యథేష్యతే - తథా యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్య స్తుతస్యాపి నాస్తి తుల్యఫలత్వమిత్యర్థః. బ్రహ్మలోకస్థాన్పదార్థాన్నిర్ణేతుం విచారమవతారయన్నాదౌ తద్విషయమాహ (యఇమ ఇతి) తత్రైకం పక్షముత్థాప్య దృష్టాన్తేన తదుక్తిప్రకారమాహ (తే కిమితి) పక్షాన్తరం స్వప్నదృష్టాన్తవశాద్దర్శయతి (ఆహోస్విదితి) కస్మిన్పక్షే కో లాభః- కో వా దోష ఇతి పృచ్ఛతి (కించాత ఇతి) పార్థివత్వాదినా స్థౌల్యే దోషదర్శనాన్మానసత్వేన సౌక్ష్మ్యే చ పురాణాసఙ్గ్రహాసమ్భవాన్మానసా ఏవేత్యాహ (యదీతి) న కేవలం తేషాం స్థౌల్యే సతి * ఉభే అస్మిన్నిత్యాదిశ్రుత్యా పురాణస్మృత్యా చ విరోధః- కిం త్వశోకం - నం తాపవర్జితం. అహిమం- శీతస్పర్శశూన్యం బ్రహ్మలోకముపయన్తీత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయో బ్రహ్మలోకస్థరూపవిషయాస్తత్రత్యానామర్థానాం స్థౌల్యే విరుధ్యేరన్- స్థూలానాం పదార్థానాం తత్ర సత్త్వే శీతస్పర్శాదేరవర్జనీయత్వాదిత్యాహ (అశోకమితి) బ్రాహ్మలౌకికపదార్థానాం మానసత్వే పురాణస్మృత్యన్తరవిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి) కిం దృశ్యమానరూపేణ సముద్రాదీనాం బ్రహ్మలోకగమనం స్మృత్యర్థః - కిం వా స్వరూపాన్తరేణేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న మూర్తిమత్త్వ ఇతి) ఉభయత్రానుపలమ్భప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ప్రథమపక్షోపయోగే ద్వితీయం పక్షం పరిశిష్టమాచష్టే (తస్మాదితి) అస్తు ద్వితీయో వికల్పః - కా నో హానిరిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మలోకే మానసేన దేహేన మానసానామేవ సాగరాదీనాం మానసరూపేణ సమ్బన్ధోపపత్తేర్మానసా ఏవ మూర్తయస్తేషాం బ్రహ్మలోకస్థాః కల్పయితుం యుక్తా ఇత్యాహ (తుల్యాయాం చేతి) తర్హి మనోరథకల్పితవదతిచఞ్చలత్వాద్భోగయోగ్యాకారత్వం సాగరాదీనాం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టా హీతి) స్వప్నతుల్యత్వే మిథ్యాత్వప్రసక్తిరితి శఙ్కతే (నన్వితి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య శ్రుతివిరోధమాహ (త ఇమ ఇతి) యే స్వప్నే దృష్టాః- తే న సన్తి న తు దృష్టా ఇతి దర్శనం న బాధ్యతే- తథా చ స్వాప్నసంవేదనస్య సత్యత్వమిష్టం. తథైవ బ్రాహ్మలౌకికానాం పదార్థానాం మానసత్వేఽపి మానసప్రత్యయసత్యత్వం సమ్భవతీత్యుత్తరమాహ (న మానసప్రత్యయస్యేతి) దృష్టాన్తం వివృణోతి (మానసా హీతి) జాగరితే సంవిదతిరిక్తాస్సన్తి పదార్థాః- తద్వాసనారూపాస్తే స్వప్నే భాన్తి- న తు సంవిదాత్మకత్వం

ఉ.— అథ యా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గలస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యే
త్యసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గల ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః. ౧

తేషామితి శఙ్కతే (నన్వితి) జాగరితస్యాపి స్వప్నవద్వర్తత్వాన్న పృథక్సత్త్వమిత్యుత్తరమాహ (అత్యల్పమితి) భూమవిద్యాలోచనాయామపి జాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వ్యర్తత్వం నేత్యుక్తిరిత్యాహ (సఙ్కల్పమూలా హీతి) ఇతశ్చ జాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వ్యర్తత్వమిత్యాహ (సర్వస్తు తిమ్పలేతి) ననుకులాలోపఘటం చిక్రీర్షుర్ఘనసిసఙ్కల్పితమాకారం బహిర్నిర్మిమీతే - తత్ర సఙ్కల్పో బాహ్యాకారస్య నిమిత్తం. సఙ్కల్పశ్చ పూర్వానుభూతసజాతీయగోచరః. పూర్వానుభూతోఽపి పూర్వతరసఙ్కల్పనిమిత్త ఇతి నిమిత్తనైమిత్తికభావస్సర్వస్య సంవిద్వ్యర్తత్వే కథముపపద్యతే - తత్రాహ (తస్మాదితి) యస్మాత్సర్వస్యైవ క్షణం పూర్వకల్పీయసదృశగోచరం - పూర్వకల్పీయాస్సతః పూర్వపరేషు ణనిమిత్తాభిసంవిదేవేష్టం స్యాద్విద్యయావివర్తతే- నిరవయవస్య సన్మాత్రస్య స్వాస్వరస్యైనైకధాద్యసుపపత్తేః. తస్మాత్సర్వస్య సంవిద్వ్యర్తత్వేఽపి నిమిత్తనైమిత్తికభావోఽయమనిర్వాచ్యో న విరుధ్యత ఇత్యర్థః అథ సర్వస్య బాహ్యాయాస్సంవిదో నిర్వాచ్యస్య స్వస్థస్య కాలతో విషయా బాహ్యతయాభాసన్తే - తేఽపి సంవిద్వివర్తా ఏవ భాసన్తే- అతశ్చ కదాచిదపి సంవిదతిరేకేణ సత్త్వానఙ్గీకారాదత్యన్తాసత్త్వం లక్షణమన్యత్ర సూపపద్యేత - తథా చ వ్యవహారభఙ్గప్రసఙ్గః- తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాపి నాన్యత్వమిత్యధ్యాహారః. ఆత్మసన్నికర్షస్థానమేవ హ్యేతన్మిన్నకదాచిదస్య తానాభావేనైవ స్ఫురణాత్. అతో న వ్యవహారభఙ్గప్రసఙ్గ ఇతి భావః. కదాచిదపి నాన్యత్వమిత్యుపదతా ప్రతీతికాలం తాత్కాలిక స్వాపవిషయాణాం నాసత్త్వమిత్యుక్తం - తత్రానుభవవిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి) స్వప్నదృష్టానాం సమీహితమేవ కాలాన్తరే మిథ్యాత్వమిత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) తర్హి తేషామసత్త్వమేవ స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాగ్రదితి) తథాపి జాగ్రద్బోధేనావిషయీకరణాదసత్త్వం స్వప్నదృష్టానామేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యది జాగ్రద్బోధేనావిషయీకరణమాత్రేణాసత్త్వం స్వప్నదృష్టానాం జాగ్రద్విషయాణామపి స్వప్నబోధేనావిషయీకరణాదసత్త్వప్రసక్తిః. తస్మాత్కదాచిదపి సంవిద్విషయాణామసత్త్వం నాస్త్యేవేత్యర్థః. తథం తర్హి నాచారమ్భణశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (విశేషేతి) త్రయాణాం రూపాణాం సత్యత్వేఽపి విశేషాకారమాత్రం మిథ్యేత్యుక్తమయుక్తం - తేష్వపి నిశేషాకారస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాన్యపీతి) కథం తర్హి తేషు సత్యపదం ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వత ఇతి) తర్హి తత్సత్యమిత్యేతావత్పర్యాలోచనం కిమితి * శ్రీణిరూపాణీత్యేవ సత్యమిత్యుక్తం - తత్రాహ (ప్రాగితి) ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రథమసప్తమ్యాద్వితీయసప్తమీదోషాభావాదితి యావత్. యద్యప్యైహికవిషయవద్బ్రహ్మలౌకికా అపి విషయాశ్చార్యమాణాస్సత్యాః- తథాపి కస్తత్ర విశేషః - యేనైతత్పరిత్యాగేన తత్కామినాం విద్యావిధానం- తత్రాహ(బాహ్యేతి) జన్యాః- బ్రహ్మలోకేఽపి విషయా ఇతి శేషః- ప్రకృతాయాః ఫలశ్రుతేరిత్యధ్యాహారః. నను తేషామవిద్యాదశాయామర్థక్రియాకారిత్వరూపసత్యత్వసమ్భవేఽపి కుతో విద్యావస్థాయాం సత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యేతి) యథా రజ్జ్వాం కల్పితసర్పాదయో రజ్జుతత్త్వబోధే తదాత్మతామేవాపద్యన్తే న వివేచనాత్ - తథా సర్వేఽపి విషయాః విద్యావస్థాయామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పరిశీలితాస్సన్మాత్రత్వేనైవ ప్రాప్నువన్తీతి తత్సత్యత్వముపవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ప్రసఙ్గాదాహ (తద్య ఏవైతావరం చ ణ్యం చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనీభూతారణ్యశబ్దితార్ణవద్వయప్రాప్తేర్బ్రహ్మచర్యాధీనత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవ సర్వసాధనశ్రేష్ఠమితి భావః. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యస్తు హృదయపుణ్డరీకగతం యథోక్తగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నస్త్యక్తబాహ్యవిషయానృతతృష్ణస్సన్నుపాస్తే- తస్యేయం మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిర్వక్తవ్యేతి ఖణ్డ ఆరభ్యతే. అథ యా ఏతాః- వక్ష్యమాణా హృదయస్య - పుణ్డరీకాకారస్య బ్రహ్మోపాసనస్థానస్య సమ్బన్ధినో నాడ్యో హృదయమాంసపిణ్డాత్సర్వతో వినిస్సృతా ఆదిత్యమణ్డలాదివరశ్మయః- తాశ్చైతాః పిఙ్గలస్య - వర్ణవిశేషవిశిష్టస్యాణిమ్నః- సూక్ష్మస్య రసస్య- రసేన పూర్ణాస్తదాకారా ఏవ తిష్ఠన్తి- వర్తన్త ఇత్యర్థః. తథా- శుక్లస్య- నీలస్య- పీతస్య- లోహితస్య చ- రసస్య పూర్ణా ఇతి సర్వత్రాధ్యాహార్యం. సౌరేణ తేజసా పిత్తాఖ్యేన పాకాభినిర్వృత్తేన కఫేనాల్పేన సమ్పర్కాత్పిఙ్గలం భవతి సౌరం తేజః పిత్తాఖ్యం. తదేవ వాతభూయస్త్వాన్నీలం భవతి. తదేవ చ కఫభూయస్త్వాచ్ఛుక్లం. కఫేన సమతాయాం పీతం. శోణితబాహుల్యేన లోహితం. వైద్యకాద్వా వర్ణవిశేషా అన్వేష్టవ్యాః కథం భవన్తీతి. శ్రుతిస్త్వాహ- ఆదిత్యసమ్బన్ధాదేవ తత్తైజసానాడీష్వనుగతస్యైతే వర్ణవిశేషా ఇతి. కథం. అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గలః- వర్ణతః. ఏషః- ఆదిత్యః శుక్లోఽపి. ఏష నీలః. ఏష పీతః ఏష లోహితః- ఆదిత్య ఏవ. ౧

ఆ.— సగుణవిద్యాఫలస్వరూపమిత్థముపపాద్య తత్ప్రాప్తియోగ్యమార్గం వక్తవ్యేతి నాడీఖణ్డముపక్రామయతి (యస్త్వితి) యథోక్తో గుణః- సత్యకామత్వాదిః. బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిశబ్దః శమదమాదిసఙ్గ్రహార్థః. తమేవాదిశబ్దార్థం స్పష్టయతి (త్యక్తేతి) అధికారిణస్సఫలోపాస్తివిధ్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. రసేన - అన్నస్యేతి శేషః. (తదాకారా ఇతి) తచ్ఛబ్దోఽన్నరసవిషయః. శుక్లస్యేత్యాదిషష్ఠీ - పూర్వవత్. శ్రుతావితిశబ్దో

ఉ.— తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ గచ్ఛన్తీమం చాముం చాముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః. ౨

తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి తం న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి తేజసా హి తదా సమ్పన్నో భవతి. ౩

ఽభ్యాహరద్యోతనార్థః. కథం పునరన్నరసస్య పిఙ్గళాదిర్వివిధో వర్ణవిశేషస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సౌరేణేతి) వాతపిత్తాఖ్యం సౌరం తేజః - తేన పాకోఽశితస్య చ జాయతే- తేనాభినిర్వృత్తేనాల్పేన కఫేన సమ్పర్కాత్తదేవ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో భవతి పిఙ్గళం - తేన సంపర్కాద్రసస్య నాడీనాం చ జాయతే పిఙ్గళత్వమిత్యర్థః. తదేవ చ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో యథోక్తపాకాభినిర్వృత్తేన ప్రభూతేన వాతేన సమ్బన్ధాత్తద్భూయస్త్వాద్భవతి నీలం - తేన చ సమ్పర్కాదన్నరసస్య నాడీనాం చ జాయతే నైల్యమిత్యాహ (తదేవేతి) ప్రకృతమేవ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో యథోక్తపాకవశాదభినిర్వృత్తకఫస్య స్వసమ్బన్ధినో భూయస్త్వాద్భవతి శుక్లం- తేన చ సమ్పర్కాదన్నరసస్య నాడీనాం చ శౌక్ల్యం భవతీత్యాహ (తదేవ చేతి) ఉక్తపాకాభినిర్వృత్తేన కఫేన తదభినిర్వృత్తేనైవ వాతస్య సమతాయాం తదేవ తేజస్తత్సమ్బన్ధి పీతం జాయతే- తత్సమ్బన్ధాచ్చాన్నరసస్య చ నాడీనాం చ పీతత్వం భవతీత్యాహ (కఫేనేతి) యదా తు యథోక్తపాకాభినిష్పన్నం శోణితం బహుళం భవతి- తదా తస్య నాడీనాం చ లౌహిత్యం భవతీత్యాహ (శోణితేతి) పక్షే ప్రకారమాహ (వైద్యకాద్వేతి) అన్వేషణప్రకారమాహ (కథమితి) నాభేరూర్ధ్వం హృదయాదధస్తాదామాశయమాచక్షతే. తద్గతం తేజః సౌరం పిత్తమిత్యుచ్యతే తచ్చాన్నరసస్య ధాత్వన్తరసహకారివశాద్వర్ణవిశేషే కారణం- *ఆమాశయగతం పిత్తం రఞ్జకం రసరఞ్జనాదిత్యాదివచనాదిత్యర్థః. కథం తర్హి పిఙ్గళస్యేత్యాద్యా శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతిస్త్వితి) ఉక్తమర్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఆదిత్యస్య పైఙ్గళ్యాదయో వర్ణవిశేషాః శ్రుతిప్రమాణ్యాదేవ ప్రత్యేతవ్యాః. ౧

రం.— ఉక్తబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనతయా మూర్ధన్యనాడీగమనం ప్రస్తౌతి (అథ యా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గళస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యేతి) హృదయసమ్బన్ధిన్యో నాడ్యః పిఙ్గళశుక్లనీలాదినానారూపసూక్ష్మాన్నరససమ్పూర్ణాస్తిష్ఠన్తీత్యర్థః. (అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గళ ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః) ఆదిత్యస్య పిఙ్గళశుక్లనీలపీతాదినానారూపాశ్రయత్వం చ మధువిద్యాప్రసిద్ధం ప్రత్యక్షసిద్ధం చ. తతశ్చైతద్రశ్మిసమ్బన్ధాదేవాన్నరసస్య నానారూపత్వం చేతి భావః. ౧

శం.— తస్యాధ్యాత్మం నాడీభిః కథం సమ్బన్ధ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ- తత్ - తత్ర యథా లోకే మహాన్- విస్తీర్ణః పన్థాః- మహాపథ ఆతతః- వ్యాప్త ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చ- సన్నిహితం, అముం చ- విప్రకృష్టం. దూరస్థం,. ఏవం- యథాలోకే దృష్టాన్తో మహాపథ ఉభౌ గ్రామౌ ప్రవిష్టః- ఏవమేవైతాః- ఆదిత్యాః. మహాపథాయ గచ్ఛన్తి- తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయః ఉభౌ లోకౌ- అముం చ- ఆదిత్యమణ్డలం, ఇమం చ- పురుషం, గచ్ఛన్త్యుభయత్ర ప్రవిష్టాః. యథా మహాపథః. కథం. అముష్మాదాదిత్యమణ్డలాత్ప్రతాయన్తే- సన్తతా భవన్తి. తా అధ్యాత్మమాసు- పిఙ్గళాదివర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు సృప్తాః- గతాః. ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే- ప్రవృత్తాస్సన్తానభూతాస్సత్యః. తేఽముష్మిన్. రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్తే ఇత్యుచ్యన్తే. ౨

ఆ.— ఆదిత్యస్య తేజసా నాడీష్వనుగతస్య పైఙ్గళ్యాదయో వర్ణవిశేషా భవన్తీత్యుక్తం. తదేవ ప్రశ్నద్వారా దృష్టాన్తావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా).ఉభయత్ర- ఆదిత్యమణ్డలే పురుషే చేత్యర్థః. తత్ర పూర్వోక్తమేవ దృష్టాన్తమనువదతి (యథేతి) ఉభౌ గ్రామౌ మహాపథో యథా గచ్ఛతి- తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయః ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః. తమేవ ప్రవేశం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కథం నాడీనాం పిఙ్గళాదివర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్య *సౌరేణ తేజసేత్యాదినోక్తం స్మారయతి (యథోక్తాస్వితి) అముష్మిన్- ఆదిత్యే. సృప్తా ఇతి సమ్బన్ధః. కథం స్త్రీలిఙ్గేన నిర్దిష్టానాం రశ్మీనాం పుంలిఙ్గేన నిర్దేశః- తత్రాహ (రశ్మీనామితి) ౨

రం.— (తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఇత్యాది) యథా విస్తీర్ణో మహాన్పన్థాః గ్రామద్వయప్రవిష్టో భవతి- తథా ఆదిత్యరశ్మయో లోకద్వయే ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః. లోకద్వయప్రవేశక్రమమాహ (అముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః) ప్రతాయన్తే- సన్తతాః. సృప్తాః- ప్రవిష్టాః. రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్తే తా ఇతి చ నిర్దేశః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.— తత్- తత్ర. ఏవం సతి యత్ర - యస్మిన్కాలే ఏతత్ - స్వప్నమయో జీవస్సుప్తో భవతి. స్వాపస్య ద్విప్రకారత్వాద్విశేషణం- సమస్త ఇతి. ఉపసంహృతసర్వకరణవృత్తిరిత్యేతత్. అతో బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యాభావాత్సమ్యక్ప్రసన్నస్సమ్పన్నో భవతి. అత ఏవ స్వప్నం విషయాకారాభాసం మానసం స్వప్నప్రత్యయం న విజానాతి- నానుభవతీత్యర్థః. యదైవం సుప్తో భవతి- ఆసు - సౌరతేజఃపూర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు తదా సృప్తః- ప్రవిష్టః. నాడీభిర్ద్వారభూతాభిర్హృదయాకాశం గతో భవతీత్యర్థః. న హ్యన్యత్ర సత్సమ్పత్తేస్స్వప్నాదర్శనమస్తీతి సా

ఉ.— అథయత్రైతదబలిమానంనీతోభవతితమభితఆసీనాఆహుర్జానాసిమాంజానాసిమామితిసయా
వదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తోభవతితావజ్జానాతి. ౪

మూర్ధన్యానాడీష్వితిసప్తమీతృతీయయాపరిణమ్యతే. తం- సతాసమ్పన్నంసకశ్చన- నకశ్చిదపిధర్మాధర్మరూపఃపాప్మా స్పృశతి- స్వరూపావస్థితత్వాత్తదాత్మనః. దేహేన్ద్రియవిశిష్టంహిసుఖదుఃఖకార్యప్రదానేనపాప్మా స్పృశతి- నతుసత్సమ్పన్నంస్వరూపావస్థంకశ్చిదపిపాప్మాస్ప్రష్టుముత్సహతే- అవిషయత్వాత్. అన్యోహ్యన్యస్యవిషయోభవతి- నత్వనన్యత్వంకేనచిత్కుతశ్చిదపిస్పృశ్యమనన్యత్వాత్. స్వరూపప్రచ్యవనంత్వాత్మనోజాగ్రత్స్వప్నావస్థాంప్రతిగమనంబాహ్యవిషయప్రతిబోధోఽవిద్యాకామకర్మబీజస్యబ్రహ్మవిద్యాహుతాశాదాహాదివి భ్రమిత్వా చామునైవ- తదిహాపిప్రత్యేతవ్యం. యస్త్వేవంసుప్తః- సౌరేణతేజసాహినాడ్యన్తర్గతేనసర్వతస్స్వప్నస్థః వ్యాప్తోభవతి. అతోవిశేషేణచక్షురాదినాడీద్వారైర్బాహ్యవిషయభోగాయప్రసృతానికరణాన్యస్యతదాభవన్తి- తస్మాదయంకరణానాంనిరోధాత్స్వరూపావస్థితః స్వప్నంనవిజానాతీతియుక్తం. ౩

ఆ.— నాడీస్వరూపంసుషుప్త్యాదిజ్ఞానాశ్రయస్యస్వాపాధికరణత్వేనతాస్తాశ్చ ఉపమాదౌ స్వాపంప్రస్తౌతి (తత్రేతి) సప్తమ్యర్థమేవస్ఫుటయతి (ఏవంసతీతి) నాడీస్వరూపేషూర్ధ్వకరీత్యాసిగూఢలేసప్తేత్యర్థః. ఏతదితి - స్వపనక్రియావిశేషణం. సమస్తపదశేషణఫలస్య వ్యాప్తమాహ (స్వాపస్యేతి) దర్శనవృత్తిరపగ్వవృత్తిశ్చేత్యేవం ప్రకారద్వయంస్వాపస్యేష్టం- పత్రదర్శనవృత్తేః స్వాపస్యవ్యావృత్త్యర్థంసమస్తవిశేషణం. తస్య సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (ఉపసంహృతేతి) విశేషణాక్షరముక్త్వావ్యాకరోతి (అతఇతి) ఉపసంహృతసర్వకరణత్వాదిత్యయుక్తం విశేష ణద్వయముపజీవ్యస్వాప్నమిత్యాదివ్యాచష్టే (అతఇతి) నాడీషుప్రవిష్టోభవతీతియదుక్తం- తదయుక్తం- యదపివా నిష్క్రమయతి కాశ నసిక్తా శేతఇత్యజ్ఞీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడీభిరితి) నాడీష్వితితృతీయార్థేసప్తమీ- కథంనాడీభిరిత్యేవ మవ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) తదేతి- సుషుప్త్యవస్థాద్యతే తస్యామవస్థాయాంకర్మాభావేకథంపునరుత్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహేతి) సుఖదుఃఖానుభవాభావాద్వ్యాప్తాసంస్పర్శాత్వవివక్షితః- నతుకర్మాభావాదిత్యర్థః. అవిషయత్వంసాధయతి (అన్యోహీతి) సుషుప్తేఃస్వరూపావస్థస్యకథంప్రచ్యవనమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేతి) అవిద్యాకామకర్మణాంబీజం- అనాద్యజ్ఞానం. తస్యబ్రహ్మవిద్యాక్శ్యేనాగ్నినానస్యాపేదాహః. తన్నిమిత్తంసుషుప్తస్యపునః స్వరూపప్రచ్యవనమితిసమ్బన్ధః. తదేవవ్యాచష్టే (జాగ్రదితి) కీదృక్ప్రచ్యవనమిత్యపేక్షాయామాహ (బాహ్యేతి) ఏతచ్చ సతిసమ్పద్యవద్భిరు క్త్యాదావుదితమిత్యాహ (ఇత్యజాచామితి) తేజసాహీతి- సావ్యస్యార్క్యరశ్మితోహేతుః. తంహేతుంవ్యాచష్టే (యదేతి) తద్వ్యాప్తిఫలమాహ (అతఇతి) కార్యకరణసంస్పర్శాభావఫలంవర్ణయతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నంనవిజానాత్యాసుతదానాడీషుసృప్తోభవతి) ఇత్ - తస్మాదిత్యర్థః. యత్ర- యదాసమస్తః- ఉపసంహృతకరణస్సుప్తోఽతఏవసమ్ప్రసన్నః- బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యశూన్యఃస్వప్నంనవిజానాతి- నపశ్యతీత్యేతత్ - స్వప్నాదర్శనం. సుషుప్తిరితియావత్. తదాఆసునాడీషుసృప్తః- ప్రవిష్టోభవతి. పురీతద్వృత్తిహ్యాసునాయనాడీషు ప్రవిష్టోభవతీత్యర్థః. ※నాడ్యోద్వాసప్తతిస్సహస్రాణిహృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తేతాభిఃప్రత్యవసృప్యపురీతతిశేతఇతిశ్రుత్యన్తరాత్, నాడీపురీతత్స్వితిహ బ్రాంసముచ్చయేన సుషుప్తిస్థానత్వస్య ※ తదభావేనాడీషుతచ్ఛ్రుతేరాత్మసిచేత్యత్రస్థిత్వా, న్నాడీనామపి సుషుప్తిస్థానత్వముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. (తంనకశ్చనపాప్మాస్పృశతి) సుషుప్తసతోఽపికర్మణఃఫలజననసామర్థ్యంనాస్తీత్యర్థః. ※ నకశ్చనపాప్మాస్పృశతీత్యస్మిన్వాక్యేఅసుప్తానాశక్త్యపక్షితేవ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. తత్రహేతుమాహ (తేజసాహితదాసమ్పన్నోభవతి) ※ సతాసామ్యంతదాసమ్పన్నోభవతీతిశ్రుతేఃతేజశ్శబ్దప్రకాశత్వగుణయోగాత్ప్రకృతిరపరఃబ్రహ్మణిసమ్పత్తిర్నామ- దేహేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వరాహిత్యేనబ్రహ్మణ్యవస్థానం. సమ్పత్త్యధికరణస్యకరణత్వేనపఞ్చమ్యాత్రితీయానిర్దేశః. ౩

శం.— తత్ర- ఏవంసత్యథయత్ర- యస్మిన్కాలేఽబలిమానం- అబలభావం. దేహస్యరోగాదినిమిత్తం - జరాదినిమిత్తంవాకృశీభావం. ఏతత్- నయనం. నీతః- ప్రాపితః. దేవదత్తోముమూర్షుర్యదాభవతీత్యర్థః. తమభితః - సర్వతోవేష్టయిత్వాఆసీనాజ్ఞాతయఆహుర్జానాసిమాంతవపుత్రం, జానాసిమాంపితరం, వేత్యాది. సః- ముమూర్షుర్యావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తః- అనిర్గతోభవతి. తావత్పుత్రాదీన్జానాతి. ౪

ఆ.— నాడీరేవంస్తుత్వాతాభిరూర్ధ్వగమనంప్రదర్శయితుంమరణకాలంప్రపఞ్చయతి (తత్రేతి) తస్యైవార్థమాహ (ఏవంసతీతి) నాడీనాముక్తరీత్యాప్రాశస్త్యేసతీత్యర్థః. తాభిరూర్ధ్వగమనప్రదర్శనప్రారమ్భార్థోఽథశబ్దః (రోగాదీతి) ఆదిపదమాగన్తుకసర్వనిమిత్తసఙ్గ్రహార్థం. జరాదీతి- ఆదిపదంతునైసర్గికసర్వనిమిత్తద్యోతనార్థమితిభేదః. ఏతత్- నయనమితిక్రియావిశేషణం. ౪

రం.— (అథయత్రైతదబలిమానంనీతోభవతి) అథశబ్దోఽర్థాన్తరప్రస్తావార్థః. అబలస్యభావః - అబలిమా. అబలత్వం. రోగాదికృతదౌర్బల్యంనీతోభవతీత్యేతత్ యత్ర- యదేత్యర్థః. యదాదౌర్బల్యంప్రాప్తవానిత్యర్థః. (తమభితఆసీనాఆహుర్జానాసిమాంజానాసిమామితి) తం- తాదృశదశావిష్టంపరితోవర్తమానాబాన్ధవాఃమాంజానాసికింమాంజానాసికిమిత్యాహుః. యద్వా- ఏతత్ - ఏతాసునాడీషుస్థితఇత్యర్థః. (సయావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తోభవతితావజ్జానాతి) స్పష్టోఽర్థః. ౪

ఉ.— అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే స ఓమితి వా హోద్వా మీయతే స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛత్యేతద్వై ఖలు లోకద్వారం విదుషాం ప్రపదనం నిరోధోఽవిదుషాం. ౫

శం.— అథ యత్ర - యదా ఏతత్ - క్రియావిశేషణమిదం. అస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామతి - అథ - తదైతైరేవ - యథోక్తాభీ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే - యథాకర్మజితం లోకం ప్రత్యవిద్వాన్. ఇతరస్తు విద్వాన్యథోక్తసాధనసంపన్నః - స ఓమితి - ఓంకారేణాత్మానం ధ్యాయన్ యథాపూర్వం వా హ - ఏవముత్ ఊర్ధ్వం వా - విద్వాంశ్చేత్. ఇతరస్తిర్యగ్వేత్యభిప్రాయః. మీయతే - ప్రమీయతే. గచ్ఛతీత్యర్థః. సః - విద్వానుత్క్రమిష్యన్యావత్క్షిప్యేన్మనః - యావతా కాలేన మనసః క్షేపః స్యాత్. తావత్ - తావతా కాలేనాదిత్యం గచ్ఛతి - ప్రాప్నోతి. క్షిప్రం గచ్ఛతీత్యర్థః. న తు తావతైవ కాలేనేతి వివక్షితం. కిమర్థమాదిత్యం గచ్ఛతీతి. ఉచ్యతే - ఏతద్వై ఖలు - ప్రసిద్ధం బ్రహ్మలోకస్య ద్వారం - య ఆదిత్యః. తేన ద్వారభూతేన బ్రహ్మలోకం గచ్ఛతి విద్వాన్ - అతో విదుషాం ప్రపదనం - ప్రపద్యన్తే బ్రహ్మలోకమనేన ద్వారేణేతి ప్రపదనం. నిరోధనం - నిరోధోఽస్మాదాదిత్యాదవిదుషాం భవతీతి నిరోధః. సౌరేణ తేజసా దేహ ఏవ నిరుద్ధాః సన్తో మూర్ధన్యయా నాడ్యా నోత్క్రమన్త్యేవేత్యర్థః. * విష్వఙ్ఙన్యా ఇతి శ్లోకాత్. ౫

ఆ.— ప్రారబ్ధకర్మావసానార్థోఽథశబ్దః. ఏతదితి క్రియావిశేషణం - ఏతదుత్క్రమణం యథా స్యాత్తథేత్యర్థః. యథోక్తాభిః - నాడీషు ప్రసృతాభిరాదిత్యసంబద్ధాభిర్గతాభిరిత్యేతావత్. కర్మణా జితం - వశీకృతం. స్వాత్మసంబన్ధితామాపాదితం లోకమనతిక్రమ్య. తం ప్రత్యవిద్వాన్ - కేవలకర్మవాన్ గచ్ఛతీత్యర్థః. దహరవిద్యావతో గతిం దర్శయతి (ఇతరస్త్వితి) యథోక్తసాధనం - దహరవిజ్ఞానం. తేన సంపన్నః - విశిష్ట ఇత్యర్థః. సః ధ్యాయన్ - గచ్ఛతీత్యుత్తరత్ర సంబన్ధః. యథాపూర్వం - స్వస్థావస్థాయామివ మరణావస్థాయామపీత్యర్థః. వా హేతి నిపాతద్వయస్యావధారణరూపమర్థం కథయతి (ఏవేతి) ఉచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఊర్ధ్వమితి) వాశబ్దేన ద్యోతితం వికల్పం దర్శయతి (విద్వాంశ్చేదితి) యది విద్వాన్ ప్రమీయతే - తదోర్ధ్వమేవ గచ్ఛతి. యది త్వవిద్వాన్ ప్రమీయతే - తదా తిర్యగేవ గచ్ఛతీతి విభాగః. పిణ్డస్య త్యక్తదేహస్యాదిత్యప్రాప్తావత్యన్తశైఘ్ర్యం దర్శయితుమనన్తరవాక్యమాదత్తే (స విద్వానితి) § కింస్యాన్నిశ్యత ఆహ (అత ఇతి) అవిదుషామపి తర్హి ప్రాప్తానామాదిత్యం తతో నిరుద్ధానాం పునర్బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సౌరేణేతి) దేహే నిరుద్ధానాం మూర్ధన్యయా నాడ్యా నోత్క్రమణమవిదుషామిత్యత్ర లిఙ్గం దర్శయతి (విష్వఙ్ఙితి) ౫

రం.— (అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే) ఏతైరేవ రశ్మిభిః - పూర్వోక్తైరాదిత్యరశ్మిభిరిత్యర్థః. ఇదం చ వాక్యముత్క్రాన్తిపాదే చిన్తితం - నిశి మృతస్య విదుషో రశ్మ్యనుసారేణ గమనాసంభవాత్ రశ్మిభిరేవ గమనమితి న నియమః. * అథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమత ఇతి వచనం తు పక్షప్రాప్తవిషయం. ఏవకారోఽత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదార్థ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - * రశ్మ్యనుసారీ. విద్వాన్నియమేన రశ్మీననుసృత్యైవ గచ్ఛతి - * ఏతైరేవ రశ్మిభిరిత్యేవకారస్య క్రియాసఙ్గతైవకారత్వాభావేనాత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాసంభవేనాస్య అయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వస్యైవ వక్తవ్యత్వాత్. యదుక్తం నిశి మృతస్య రశ్మ్యసంభవాద్రశ్మీననుసృత్య గమనం నోపపద్యత ఇతి - తన్న - నిదాఘసమయే హి రాత్రావప్యూష్మోపలమ్భాద్రశ్మిసంభవః. హేమన్తాదౌ తు హిమాభిభవాద్దుర్దిన ఇవోష్మానుపలమ్భః. శ్రూయతే చ నాడీరశ్మీనాం సర్వదాఽన్యోన్యాన్వయః * తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ గచ్ఛన్తీమం చాముం చాముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తా ఇతీతి. (స ఓమితి వా హోద్వా మీయతే) సః - విద్వాన్ * ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధః స్మృతః * తస్యోదితి నామేతి చ ప్రమాణప్రసిద్ధం పరమాత్మానమాహ - కీర్తయతి. కీర్తయన్నేవ చ మీయతే - ప్రమీయతే చ. మరణకాలే తస్య భగవన్నామస్మరణం సంభవతి. యద్వా - సవిత్రైః రశ్మిభిరున్నీయతే - ఉన్నీయతే చ. ఏకో వాశబ్దోఽవధారణార్థః. (స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతి) మనోవేగేనాదిత్యం స గచ్ఛతీత్యర్థః. స చ * స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతీతి త్వరావచనేన రశ్మ్యనుసారిమార్గస్య మార్గాన్తరవైలక్షణ్యప్రతీతేర్మార్గభేదశఙ్కాయాం - * అర్చిరాదినా తత్ప్రథితేరితి త్వధికరణే నానాశాఖాసు తస్యైవ మార్గస్య ప్రథితేః - ప్రత్యభిజ్ఞానాదర్చిరాదిరేక ఏవ మార్గః. అతోఽర్చిరాదినైవ మార్గేణ విద్వాన్ గచ్ఛతీతి స్థితత్వాత్. * స యావత్క్షిప్యేన్మన ఇతి త్వరావచనస్య కాశ్మీరాపేక్షయా మగధాత్ క్షిప్రం గచ్ఛతీతివద్గన్తవ్యస్వర్గాద్యపేక్షయా ఆదిత్యగమనస్య శైఘ్ర్యకథనోపపత్తేర్న దోషః. (ఏతద్వై ఖలు లోకద్వారం విదుషాం ప్రపదనం నిరోధోఽవిదుషాం) విదుషాం బ్రహ్మలోకస్య ద్వారం ప్రపదనం - ప్రపద్యతేఽనేనేతి ప్రపదనం - ప్రాప్తిసాధనం. య ఆదిత్యః. ద్వారాపేక్షయా నపుంసకనిర్దేశః - ఏతదితి. అవిదుషాం చ నిరోధః - రోధకః. అవిద్వాంసో హి సూర్యమణ్డలభేదసామర్థ్యాభావాన్న గన్తుం శక్నువన్తీత్యర్థః. ౫

---

§ అత్ర గ్రన్థో గలితః.

తదేష శ్లోకః శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిఃసృతైకా । తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్త్యుత్క్రమణే భవన్తి. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ. ౧

శం.— ఏతస్మిన్ - యథోక్తేఽర్థే ఏష శ్లోకః - మన్త్రో భవతి. శతం చైకా చ - ఏకోత్తరశతం నాడ్యో హృదయస్య - మాంసపిణ్డభూతస్య సమ్బద్ధాః ప్రధానతో భవన్తి. అనన్తాస్తు ఇతరా నాడ్యః. తాసాం మూర్ధానమభినిఃసృతా - వినిర్గతా. తయోర్ధ్వమాయన్ - గచ్ఛన్నమృతత్వమ్ - అమృతభావమేతి. విష్వక్ - నానాగతయః. తిర్యగ్విసర్పిణ్య ఊర్ధ్వగాశ్చ అన్యా నాడ్యో భవన్తి సంసారగమనద్వారభూతాః. న త్వమృతత్వాయ. కిం తర్హి. ఉత్క్రమణే ఏవ - ఉత్క్రాన్తినిమిత్తమేవ భవన్తీత్యర్థః. ద్విరభ్యాసః ప్రకరణసమాప్త్యర్థః ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యథోక్తాస్విత్ - నాడీవిభాగలక్షణే. ప్రధానత ఇతి విశేషణతాత్పర్యమాహ (అనన్తాస్త్వితి) ప్రకరణం - నాడీవిషయం. దహరవిద్యావిషయం వా. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదేష శ్లోకః) తత్ - తస్మిన్విషయే ఏషః - వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. (శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిఃసృతైకా । తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి) మూర్ధన్యనాడ్యా గచ్ఛన్ముక్తిం ప్రాప్నోతి. విష్వక్ తత ఇతరనాడ్యస్తూత్క్రమణాయ ప్రభవన్తి - సంసృతిసాధనీభూతోత్క్రాన్తిగతావిత్యర్థః. యద్వా - విష్వగుత్క్రమణే - అన్యోత్క్రమణే అన్యా నాడ్య ఉపయుజ్యన్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— *అథ య ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుక్తం. తత్ర కోఽసౌ సమ్ప్రసాదః, కథం వా తస్యాధిగమః - యథాఽసావస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే, యేన లక్షణేనాభినిష్పద్యతే - స కిం లక్షణ ఆత్మా, సమ్ప్రసాదస్య చ దేహసమ్బన్ధీని రూపాణి - తతోఽన్యదన్యత్వం చ తత్స్వరూపం, ఇత్యేతేఽర్థా వక్తవ్యా ఇత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విద్యాగ్రహణసమ్ప్రదానవిధిప్రదర్శనార్థా విద్యాస్తుత్యర్థా చ - రాజసేవితం మాననీయమితివత్. య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః. య ఉపాసనాయోపలబ్ధ్యర్థం హృదయపుణ్డరీకమభిహితం, యస్మిన్కామాః సమాహితాః సత్యా అనృతాపిధానాః, యదుపాసనసహభావి బ్రహ్మచర్యం సాధనముక్తం, ఉపాసనఫలభూతకామప్రతిపత్తయే చ మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిరభిహితా,- సోఽన్వేష్టవ్యః - శాస్త్రాచార్యోపదేశైర్జ్ఞాతవ్యః. స విశేషేణ జ్ఞాతుమేష్టవ్యః - విజిజ్ఞాసితవ్యః. స్వసంవేద్యతామాపాదయితవ్యః. కిం తస్యాన్వేషణాద్విజిజ్ఞాసనాచ్చ స్యాదితి. ఉచ్యతే (స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్) యస్తమాత్మానం యథోక్తేన ప్రకారేణ శాస్త్రాచార్యోపదేశేనాన్విష్య విజానాతి - స్వసంవేద్యతామాపాదయతి. తస్యైతత్సర్వలోకకామావాప్తిః - సర్వాత్మత్వం ఫలం భవతీతి హ - కిల ప్రజాపతిరువాచ. అన్వేష్టవ్యో విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి చైష నియమవిధిరేవ - నాపూర్వవిధిః. ఏవమన్వేష్టవ్యో విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యర్థః. దృష్టార్థత్వాదన్వేషణవిజిజ్ఞాసనయోః. దృష్టార్థత్వం చ దర్శయిష్యతి * నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యనేనాసకృత్. పరరూపేణ చ దేహాదిధర్మైరవగమ్యమానస్యాత్మనః స్వరూపాధిగమేఽవిపరీతాధిగమనివృత్తిర్దృష్టం ఫలమితి నియమార్థతైవాన్వేషణవిధేర్యుక్తా - న త్వగ్నిహోత్రాదీనామివాపూర్వవిధిత్వమిహ సమ్భవతి. ౧

ఆ.— దహరవిద్యాయాముపాస్యస్తుత్యర్థముత్తరమనుపదతి (అథేతి) వివేకాన న్తర్యం - అథశబ్దార్థో వ్యాఖ్యాతః. శరీరాత్సముత్థానం - తస్మిన్నహంమమాభిమానత్యాగః. స్వరూపం విశినష్టి (ఏష ఇతి) ఉక్తికర్తృత్వమాచార్యస్య దర్శితమనేన. ప్రాణో వా సమ్ప్రసాదః - విజ్ఞానాత్మా వేతి సంశయాత్పృచ్ఛతి (తత్రేతి) ప్రకృతం వాక్యం సప్తమ్యర్థః. తస్య చ సమ్ప్రసాదస్య పరమాత్మవిషయం జ్ఞానం కేనోపాయేన భవతీతి ప్రశ్నాన్తరమాహ (కథం వేతి) కిం తస్య పరమాత్మాధిగమే నేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తథా తస్యాధిగమః కథమితి సమ్బన్ధః. అభినిష్పద్యమానరూపశ్చాత్మా సవిశేషః - నిర్విశేషో వేతి ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (యేనేతి) ఆత్మనో హి సచ్చిదానన్దైకతా వాదర్థాన్తరాణి రూపాణి దృశ్యమానాని శరీరసమ్బన్ధప్రయుక్తాని- తథా చ తతః- శరీరాదుపాధేర్యదన్యత్- తస్య స్వరూపం కథం సర్వప్రమాణాప్రతిపన్నమస్తీతి ప్రశ్నాన్తరమాహ (సమ్ప్రసాదస్య చే

ఉ.— తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే తే హోచుర్హన్త తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మానమన్విష్య సర్వాగ్ంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ంశ్చ కామానితీన్ద్రో హైవ దేవానామభిప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణాం తౌ హాసంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసకాశమాజగ్మతుః. ౨

తి) ఏతేషాం ప్రశ్నానాముత్తరముత్తరగ్రన్థ అవతారయతి (ఇత్యేతదితి) ప్రజాపతేరిన్ద్రవిరోచనయోశ్చ సంవాదరూపాయా అత్రాఖ్యాయికాయాః కృత్యం సాకిమర్థత్యాశఙ్క్యాహ (ఆఖ్యాయికాత్వితి) శిష్యస్య విద్యాగ్రహణే, గురోస్తస్యాస్సమ్యక్ప్రదానే, చ యో విధిః- శ్రద్ధా తప ఆది ప్రకారః. తత్ప్రదర్శనార్థేయమాఖ్యాయికేత్యర్థః. విద్యా- గ్రహణం- స్వీకరణం. యత్ప్రదానే- లబ్ధాన పాత్రే శిష్యే దృశ్యతే- తస్య విధిః- బ్రహ్మచర్యాదిః. తత్ప్రదర్శనార్థేత్యర్థః. ఆఖ్యాయికాయా అన్యత్ప్రయోజనమాహ (విద్యేతి) ప్రజాపతినా ప్రోక్తా, దేవైరసురైశ్చ ప్రార్థితా, ఇన్ద్రవిరోచనాభ్యాం దేవాసురాధిపతిభ్యామాయాసేన మహతా ప్రేప్సితా, దేవరాజేన చ కథంచిత్ప్రాప్తా- ఇయం విద్యేతి తస్యాః స్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికేత్యర్థః. మహద్భిరుపాసితస్య మహార్ఘత్వే దృష్టాన్తమాహ (రాజసేవితమితి) యస్మాన్మహాధిపతిశేషం చైతన్యం- తదేవ నిరుపాధికం విశేషమితి ప్రకరణార్థేఽభిప్రాయేణ ప్రజాపతివాక్యం వ్యాకర్తుమారభతే (య ఆత్మేతి) తత్ర సోఽన్వేష్టవ్య ఇతి వాక్యస్య శబ్దార్థమాహ (యస్యేతి) ఉపాసనమపి కిముక్తమిత్యపేక్షాయామాహ (ఉపలబ్ధవ్యమితి) తస్యైతత్ - ఫలమితి సమ్బన్ధః. కథం నిర్గుణవిద్యాయాః సర్వలోకకామావాప్తిః ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మత్వేతి) పరిచ్ఛేదభ్రమవ్యావృత్త్యా పూర్ణస్వరూపేణావస్థితిరిత్యర్థః. ప్రజాపతివాక్యస్య విధీయమానవిధిస్వరూపమాహ (అన్వేష్టవ్య ఇతి) ఏవంకారవ్యాఖ్యానం దర్శయతి (నాపూర్వవిధిరితి) శబ్దాదేవ విద్యోదయేనోత్పత్తేరర్థో ఽపూర్వవిధిరస్మిన్నహ్యత్రాదివిధివన్న సమ్భవతీత్యర్థః. కథమిహ నియమవిధిరసిద్ధస్యాప్రాప్తౌ విధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) మిథ్యాజ్ఞానసంస్కారప్రాబల్యాదనాత్మాభినివేశస్య పక్షే ప్రాప్తావాత్మాభిముఖ్యేనాత్మాన్వేషణమేవ కార్యమితి నియమ ఇత్యర్థః. ఇతశ్చ నియమవిధిరేవ - నాపూర్వవిధిరిత్యాహ (దృష్టార్థత్వాదితి) అన్వేషణవిజిజ్ఞాసనాభ్యాం సాధనముక్తం- తస్య చ విద్యాద్వారాఽవిద్యానివృత్తిర్దృష్టమేవ ఫలం- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తద్ధేతుత్వావగమాత్. తథా చ తత్ర నాపూర్వవిధేరవకాశోఽస్తీత్యర్థః. తస్మాద్దృష్టఫలత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (దృష్టార్థత్వం చేతి) కథమసకృత్ప్రయుక్తే న * పశ్యామితి వర్తమానోపదేశేనాన్వేషణాదేర్దృష్టఫలత్వాత్ యద్దేహాదిభిరాత్మనా దీనాం వాక్యోక్తజ్ఞానావసానాచ్చ మనుష్యత్వాదిభ్రమనివృత్తిప్రసిద్ధేర్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (పరరూపేణేతి) అన్వేషణాదేర్దృష్టఫలత్వే ఫలితమాహ (ఇతి నియమార్థతేతి) అపూర్వవిధిత్వం- తద్విషయత్వమితి యావత్. ఇహోక్తి- అన్వేషణాదేరుక్తిః. అస్మిన్నేవాత్రాదివదన్వేషణాదేరత్యన్తాప్రాప్తత్వాభావస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం పరవిద్యాం సమాప్య తదజ్ఞానాం ప్రత్యగాత్మవిద్యాం ప్రస్తౌతి (య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస ఇత్యాది) (యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ) అత్ర అనువిద్యేతి వాక్యార్థజ్ఞానముచ్యతే. విజానాతీతి ధ్యానమితి లఘుసిద్ధాన్తే భాషితం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (తద్ధోభయ ఇత్యాది) ఆఖ్యాయికా ప్రయోజనముక్తం. తద్ధ- కిల ప్రజాపతేర్వచనముభయే దేవాసురాః - దేవాశ్చాసురాశ్చ దేవాసురాః. అను- పరమ్పరాగతం స్వకర్ణగోచరాపన్నమనుబుబుధిరే- అనుబుద్ధవన్తః. తే చైతత్ప్రజాపతివచో బుద్ధ్వా కిమకుర్వన్నితి. ఉచ్యతే- తే హోచుః - ఉక్తవన్తోఽన్యోన్యం దేవాస్స్వపరిషద్యసురాశ్చ. హన్త- యద్యనుమతిర్భవతాం. ప్రజాపతినోక్తం తమాత్మానమన్విచ్ఛామః- అన్వేషణం కుర్మః. యమాత్మానమన్విష్య సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి, సర్వాంశ్చ కామాన్, ఇత్యుక్త్వా ఇన్ద్ర ఏవ- రాజైవ స్వయం దేవానామితరాన్ దేవాంశ్చ భోగపరిచ్ఛదం చ సర్వం స్థాపయిత్వా శరీరమాత్రేణైవ ప్రజాపతిం ప్రత్యభి ప్రవవ్రాజ- ప్రగతవాన్. తథా - విరోచనోఽసురాణాం. విషయాసక్తమనసోఽపి గన్తవ్యా, ఇత్యేతద్దర్శయతి త్రైలోక్యరాజ్యాచ్చ గురుతరా విద్యేతి- యతో దేవాసురరాజౌ మహార్హభోగార్హావపి తథా గురుమభ్యుపగతవన్తౌ. తౌ హ- కిల అసంవిదానావేవ- అన్యోన్యం సంవిదమవికుర్వాణౌ. విద్యాఫలం ప్రత్యన్యోన్యమీర్ష్యాం దర్శయన్తౌ సమిత్పాణీ- సమిద్భారహస్తౌ ప్రజాపతిసకాశమాజగ్మతుః- ఆగతవన్తౌ. ౨

ఆ.— ఇదానీమాఖ్యాయికాం వ్యాఖ్యాతుం * ఆఖ్యాయికా తు విద్యాగ్రహణసమ్ప్రదానవిధిప్రదర్శనార్థేత్యాదినోక్తం స్మారయతి (తద్ధేతి) అవతారితాఖ్యాయికాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తద్ధేత్యాదినా) కిమితీన్ద్రవిరోచనౌ విద్యార్థినావపి పరికరం పరిత్యజ్య శరీరమాత్రేణ ప్రజాపతిం ప్రగతవన్తౌ- తత్రాహ (విషయేనేతి) తయోరుక్తరూపగతివశాదేవ దర్శితమర్థాన్తరం కథయతి (త్రైలోక్యేతి) విద్యేతి- దర్శయతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్యాః గురుతరత్వే హేతుమాహ (యత ఇతి) సంభిదం- స్పష్టం. ౨

రం.— (తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే) తత్ - ప్రజాపతివచనమ్ శిష్యరూపేణ దేవా అసురాశ్చోభయేపి అనుబుబుధిరే- శ్రుతవన్త ఇత్యర్థః. (తే హోచుర్హన్త తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మానమన్విష్య సర్వాంశ్చ లోకానిత్యాది) అన్విచ్ఛామః - అవగచ్ఛామ ఇత్యర్థః, శిష్టం స్పష్టం. (ఇన్ద్రో హైవ దేవానామభి ప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణాం) దేవానాం మధ్యే ఇన్ద్రః, అసురాణాం మధ్యే విరోచనశ్చ

ఉ.— తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుస్తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి తౌ హోచతుర్య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పస్సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యః స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి భగవతో వచో వేదయన్తే తమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి. 3

§ తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇత్యేష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ. 4

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ప్రజాపతిసమీపం గన్తుం ప్రస్థితావిత్యర్థః. (తౌ హాసంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసమీపమాజగ్మతుః) అసంవిదానౌ - పరస్పరాసూయయా పరస్పరసంవాదమకుర్వన్తావిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. 2

శం.— తౌ హ గత్వా ద్వాత్రింశతం వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యమూషతుః - ఉషితవన్తౌ. అభిప్రాయజ్ఞః ప్రజాపతిస్తౌ ఉవాచ. కిమిచ్ఛన్తౌ - ప్రయోజనమభిప్రేత్యేచ్ఛన్తావవాస్తం - ఉషితవన్తౌ యువామితి. ఇత్యుక్తౌ తౌ హోచతుః య ఆత్మేత్యాది భగవతో వచో వేదయన్తే శిష్టాః - అతోఽవాస్తం - ఆత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్వేతి. యద్యపి ప్రాక్ప్రజాపతేస్సమీపాగమనాదన్యోన్యమీర్ష్యాయుక్తావభూతాం - తథాపి విద్యాప్రాప్తిప్రయోజనగౌరవాత్ త్యక్త్వా రాగద్వేషమోహేర్ష్యాదిదోషావేవ భూత్వోషతుర్బ్రహ్మచర్యం ప్రజాపతౌ. తేనేదం ప్రఖ్యాపితమాత్మవిద్యాగౌరవం. 3

ఆ.— తమాత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్వేతి వక్తవ్యే ఛన్దసావస్తమితి ప్రజాపతివచోఽనుకరణమావస్తమితి ప్రయుక్తం. అథేన్ద్రవిరోచనయోర్మిథో వైరిణోః కథమేకత్రావస్థానం చిరమాసీదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) దేవాసురరాజయోస్స్వభావతో వైరిణోరపి విద్యార్థిత్వేన చిరమేకత్ర బ్రహ్మచర్యవాసేన సూచితమర్థం దర్శయతి (తేనేతి). 3

రం.— (తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుః) ద్వాత్రింశద్వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యం చేరతురిత్యర్థః (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి) కిం ప్రయోజనముద్దిశ్యోషితవన్తావితి పృష్టవానిత్యర్థః. (తౌ హోచతుర్య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యురిత్యాది) య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాది హి భగవతః - పూజ్యస్య తవ వచో వేదయన్తే శిష్టా జనాః తమిచ్ఛన్తావవాస్తం - తజ్జ్ఞానమిచ్ఛన్తావావాం బ్రహ్మచర్యముషితవన్తావితి తౌ ప్రజాపతిం ప్రత్యూచతురిత్యర్థః. ఆవాస్తమితి పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. 3

శం.— తౌ - ఏవం తపస్వినౌ శుద్ధకల్మషౌ యోగ్యావుపలక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ హ. య ఏషోఽక్షిణి పురుషో నివృత్తచక్షుర్భిర్దృశ్యతే యోగిభిర్దృష్టా - ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మాదిగుణః - యమవోచం పురాహం, యద్విజ్ఞానాత్సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి - ఏతదమృతం భూమాఖ్యం. అత ఏవాభయం. అత ఏవ బ్రహ్మ - వృద్ధతమమితి అథ తత్ప్రజాపతినోక్తమక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇత్యత్ర ఛాయాత్మానం పురుషం జగృహతుః. గృహీత్వా చ దృఢీకరణాయ ప్రజాపతిం పృష్టవన్తౌ - అథ యోఽయం హే భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే - సమన్తాజ్జ్ఞాయతే, యశ్చాయమాదర్శే ఆత్మనః ప్రతిబిమ్బాకారః పరిఖ్యాయతే ఖడ్గాదౌ చ, - కతమ ఏషః - ఏషాం కిమేక ఏవ ఉత నానేతి పృష్టః ప్రజాపతిరువాచ - ఏష ఉ ఏవ - యశ్చక్షుషి ద్రష్టా మయోక్త ఇత్యేకత్వనిశ్చిత్యా ఏషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ. నను కథం యుక్తం శిష్యయోర్విపరీతగ్రహణమనుజ్ఞాతుం ప్రజాపతేర్గతదోషస్యాచార్యస్య సతః. సత్యమేవం - నానుజ్ఞాతుం. కథం త్వావయోర్మిథ్యాపాణ్డిత్యమహత్త్వబోద్ధృత్వాభిమానప్రతిరోధనాత్తథైవ చ ప్రతిరుద్ధౌ తౌ యది ప్రజాపతినా మూఢౌ యువాం విపరీతగ్రాహిణావిత్యుక్తౌ స్యాతాం - తతస్తయోశ్చిత్తదుఃఖం స్యాత్. తజ్జనితాచ్చ చిత్తావసాదాత్పునః ప్రశ్నశ్రవణగ్రహణావధారణం ప్రత్యుత్సాహవిఘాతః స్యాదితి. అతో రక్షణీయౌ శిష్యావితి మన్యతే ప్రజాపతిర్గృహ్ణీతాం తావత్ - తదుదశరావప్రశ్నేనాపనేష్యామీతి, చ. నను న యుక్తమేవైష ఉ ఏవేతి వక్తుమనృతం. న చాన్యదనుక్తం. కథం. అక్ష్ణో యోఽక్షిణి పురుషో ద్రష్టా మనసి సన్నిహితతరస్తస్య గృహీతాచ్ఛాయాత్మనః, సర్వేషాం చాభ్యన్తరః, - సర్వాన్తర ఇతి శ్రుతేః. తమభిప్రేత్యాహ - ఏష ఉ ఏవేతి. అతో నానృతముక్తం ప్రజాపతినా. 4

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ పరిఖ్యాయత ఇతి స హోవాచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఆ.— శిష్యౌ కల్మషా - ప్రక్షాళితదోషావితియావత్. పురుషః - పశ్యేతిసమ్బన్ధః అస్మదాదిః ప్రత్యక్ద్రష్టా దృష్టేనా స్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నిష్పత్తేతి) ఉక్తిప్రయోజనాంతరం దర్శయతి యోగిభిః సమాధినిష్ఠైః ఆత్మాదర్శనవిష్టిభిరితియావత్. *యఆత్మేత్యాదివాక్యేనాస్యైకవాక్యతాం దర్శయతి (ఏషఇతి) భూమవిద్యయా చాస్యైకవాక్యత్వం సూచయతి (భూమాఖ్యమితి) ఇతిశబ్దో వాక్యసమాప్త్యర్థః. ఉక్తైస్తైర్వాక్యం పాలయతి (అభయోయమితి) ప్రశ్నార్థోఽథశబ్దః ఇతిశబ్దస్సమాప్త్యర్థః. యశ్చక్షురుపలక్షితో ద్రష్టా- ఏషఏవమ ఆత్మాఽపహతపాప్మత్వాదిధర్మా నాత్మా - యమా వాఽత్మాఽనం పునరన్యథాగృహీతమితినిహ తేన సూచయన్నుక్తవాక్యం ప్రజాపతిరిత్యాహ (ఏవమితి) ప్రజాపతిశ్చేదేవముక్తవాన్ - కథం తర్హి తయోస్తద్వైముఖ్యం ననివృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) యథోక్తవచోమాత్రం వక్తీత్యేవయితియావత్. యత్ప్రజాపతినా మనసి నిహితం - తత్ప్రతికటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) శిష్టశిష్యగతం విపరీతగ్రహణమాచార్యేణాను జ్ఞాతుమయుక్తమిత్యఙ్గీకృత్య ప్రజాపతేరభిప్రాయమాహ (సత్యమేవమితి) కథం తర్హి తయోర్విపరీతగ్రహణముపనేతవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గృహీతామితి) తావత్ - విపరీతమితి శేషః. చకారేణ క్రియాపదమనుకృష్యతే. *యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతిన్యాయేన సర్వేషాం మృషావాదిత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ప్రజాపతేరభిప్రాయశ్చేత్ప్రకటయిష్యతి ప్రసఙ్గం పరిహర్తుం తదీయమనృతవాదిత్వం దూషయతి (నచేతి) తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) శిష్యాభ్యాం గృహీతో యో యమాత్మా- తతస్సకాశాదాత్మనా- స్వేనైవ ప్రజాపతినోక్తోయోఽన్యత్యుపలక్షితో ద్రష్టా- సమనసి ప్రజాపతేస్సన్నిహితతరః అతస్సఏవ చ తేనోక్త ఇత్యర్థః ఇతశ్చ ద్రష్టా ప్రజాపతేర్మనసి సన్నిహితతర ఇత్యాహ (సర్వేషాంచేతి, ప్రజాపతేర్మనసి ద్రష్టుస్సన్నిహితత్వే కిం ఫలం తస్య సమ్మృషావాదిత్వం- అత ఆహ (తమేవేతి) ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

౪.— (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) అత్ర య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి నేహాక్షిపురుషః పరమాత్మా- * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుపక్రమ్య స్వప్నస్వాద్యవస్థానామభిధానాత్. నచాయం ఛాయాదిపురుషః ప్రజాపతినోపదిశ్యతే - ఆత్మజిజ్ఞాసయోపసన్నయోస్తయోస్తదుపదేశాయోగాత్, ఆత్మత్వామృతత్వాభయత్వబ్రహ్మత్వాద్యయోగాచ్చ. అతోఽత్ర ప్రజాపతినా ప్రత్యగాత్మైవోపదిశ్యతే. నచేహ జీవస్యాక్షిణి స్థితిరుపదిశ్యతే - అపిత్వక్షి ప్రసాదవికారాభ్యాం తస్య స్థితిగమనే స్ఫురతః - అతోఽక్షో జీవస్థితిగతిసూచకత్వాదక్షిణి దృశ్యత ఇత్యుక్తం. కర్మణస్సామర్థ్యసూచకత్వాభిప్రాయేణాక్షికర్మణ్యయం ద్రష్టేతివచనవత్. తతశ్చ గృహస్థత్వాన్నిర్గచ్ఛన్ పురుషో యథా గృహాదన్యః- ఏవం శరీరే స్థితిగతిమానాత్మాపి శరీరాదన్య ఇత్యుక్తం భవతి. అమృతమితి- ఉభయసుఖరూపత్వం, అభయమితి- దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం, బ్రహ్మేతి- అసఙ్కుచితవిజ్ఞానతయా బృహత్త్వం చోక్తమితి వ్యాసార్యైరుక్తం. (అథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇతి) ఏవం ప్రత్యగాత్మని ప్రజాపతినోపదిష్టే ఛాయాపురుష ఆత్మేత్యుపదిష్ట ఇతి భ్రాన్త్యా స్వస్వగృహీతం ఛాయాపురుషాత్మత్వం దృఢీకరణాయ జలాదర్శాది ప్రతిబిమ్బాపృక్తప్రతిబిమ్బాభిన్న ఆత్మైవ - ఉత తద్భిన్నోఽనాత్మేత్యభిప్రాయేణాపృచ్ఛతామిత్యర్థః. ఏవం తాభ్యాం పృష్టః ప్రజాపతిస్తయోర్భ్రాన్తిమనిరాకుర్వన్నేవాహ (ఏష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ) యశ్చక్షుషి దృశ్యత్వేన మయోక్తః- స ఆత్మా సర్వాన్తరో జలాదిష్వపి సన్భిద్యత ఇత్యుత్తరందదావిత్యర్థః. శిష్యభ్రాన్తిమనిరాకృత్యైతద్భ్రాన్తిదృఢీకరణాయైవోత్తరం దదత ఆచార్యస్యాయమభిప్రాయః - సురాసురేన్ద్రావిన్ద్రవిరోచనౌ స్వాత్మన్యధ్యారోపితపాణ్డిత్యమహత్త్వాతిశయాత్తద్దిదృక్షుతి ప్రసిద్ధౌ చ. తద్యదియువాం భ్రాన్తావితి బ్రూయాం- తదా చిత్తావసాదాత్పునః ప్రశ్నగ్రహణధారణేషూభయోర్నిరుత్సాహతా స్యాత్తాం. అతో యథా ప్రశ్నం తత్ప్రశ్నమాత్రస్యోత్తరమిదానీం వక్తవ్యమితి. అనేనచోత్తరేణ పూర్వోత్పన్నప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమో దృఢీభవతీతి చేత్- దృఢీభూతోఽపి స భ్రమః ఉదశరావసిరేషణసమయసోపాయేనాపనేష్యత ఇతి చ. అత ఏవ తద్భ్రమాపనయనార్థమేవ * ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి వక్ష్యమాణవాక్యోపన్యాస ఇత్యాహ. అత్ర వ్యాసార్యైః ఏతాదృశాభిప్రాయకల్పనస్యాతిక్లిష్టత్వాత్ * యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇత్యేష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇత్యేతావాన్సర్వాంశోఽపి ప్రశ్న ఏవ. ప్రశ్నవాక్యమధ్యగత ఇతిశబ్దః ప్రశ్నాన్తని వేశితవ్యః. ఇతి హోవాచేత్యేతదుత్తరస్యోదశరావ బ్రాహ్మణస్య శేషభూతం. *ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి హోవాచేత్యుత్తరేణాన్వయః. తత్రచైక ఇతిశబ్దస్సమాప్తిద్యోతకః. అన్యస్తు ప్రకారవచనః. అథవా- * కతమ ఏష ఇతీత్యత్రత్య ఇతిశబ్దో వక్ష్యమాణవచనః. అన్యత్రతూక్తవచనః. యద్వా- ప్రశ్నవాక్యే ప్రథమ ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ద్వితీయస్తు ప్రశ్నసమాప్తిద్యోతకః స హోవాచేత్యుత్తరశేషభూతం. ప్రబ్రూతమితి స హోవాచేత్యన్వయ ఇత్యేవం నేతిశబ్దద్వయవైయర్థ్యమిత్యభిప్రేత్య * ప్రజాపతిహృదయానభిజ్ఞేన ఛాయాపురుష ఉపదిష్ట ఇతి మత్వా పునః పప్రచ్ఛతుః- యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయత ఇత్యాదినా. సర్వేష్వన్తేషు - నేత్రాదిస్థానేషు పరిఖ్యాయతే- కతమ ఏష ఇత్యర్థ ఇత్యుక్తం. చక్షురాది ప్రతిబిమ్బ ఏవాత్మేతి స్వగ్రహణదార్ఢ్యార్థం పునరపి పప్రచ్ఛతురితి భావః. అప్సు పరిఖ్యాయతే, ఆదర్శే పరిఖ్యాయతే, ఇతి- ఏవం ప్రకారేణ జలాదిష్వన్తేషు- స్థానేషు యో దృశ్యతే- స నేత్రే దృశ్యమాన ఏషః- భవదుక్త ఏవ కిం- ఉతాన్యః. కతమ ఏవ ఇత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యాణామభిప్రాయః... ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి తౌ హోదశరావేఽవేక్షాఞ్చక్రాతే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి తౌ హోచతుః సర్వమేవేదమావాం భగవ ఆత్మానం పశ్యావ ఆలోమభ్య ఆనఖేభ్యః ప్రతిరూపమితి. ౧

తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామితి తౌ హ సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షాఞ్చక్రాతే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి. ౨

శం.— తథాచరితవద్భ్యాం [illegible] ఉదకపూర్ణే శరావే వా ఆత్మానమవేక్ష్య [illegible] ఆత్మనః పశ్యన్తౌ యన్న విజానీథః తన్మే మమ ప్రబ్రూతమ్ [illegible] తౌ హోదశరావేఽవేక్షాఞ్చక్రాతే [illegible] అవేక్షణం కృతవన్తౌ తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి [illegible] ప్రజాపతిర్ [illegible] ఉవాచ [illegible] ఇతి. ఉచ్యతే [illegible] తౌ హోచతుః [illegible] ప్రజాపతిం [illegible] ప్రతిరూపం పశ్యావ ఇతి. ౧

ఆ.— ఇతశ్చ ప్రజాపతేర్ [illegible] (తథాచేతి) ఆత్మానముదశరావేఽవేక్ష్య — తత్రాత్మానం పశ్యన్తావపి యదాత్మనో న విజానీథో యువాం తన్మే ప్రబ్రూతమితి [illegible] (సన్విత్ి) [illegible] ప్రజాపతిం [illegible] (నైవేతి) ఛాయాత్మని [illegible] (యెనైవ) [illegible] (సహేతి) తేన [illegible] విపరీత గ్రాహిత్వే [illegible] ప్రజాపతినోపదిష్టే [illegible] (విపరీత గ్రాహిణావితి) [illegible] ప్రజాపతే [illegible] (వి పరీతేతి) ప్రాజాపత్యే ప్రశ్నే దేవాసురరాజయోర్విపరీతగ్రహణముపపాదయతి (తౌ హేతి) ౧

రం.— (ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి) ఉదకపూర్ణే [illegible] ఆత్మానం [illegible] (తౌ హోదశరావేఽవేక్షాఞ్చక్రాతే) తౌ ప్రతి [illegible] అవలోకితవన్తౌ [illegible] ప్రజాపతిరువాచేత్యాహ (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి) (తౌ హోచతుః సర్వమేవేదమావాం భగవ ఆత్మానం పశ్యావ ఆలోమభ్య ఆనఖేభ్యః ప్రతిరూపమితి) ఇదం ప్రతిరూపమాత్మానం పశ్యావ ఇతి ప్రతిబిమ్బాత్మ [illegible] ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తౌ హ పునః ప్రజాపతిరువాచ ఛాయాత్మనిశ్చయాపనయాయ సాధ్వలఙ్కృతౌ యథా స్వగృహే సువసనౌ [illegible] పరిష్కృతౌ ఛిన్నలోమనఖౌ చ భూత్వోదశరావే పునరీక్షేథామితి. ఇహాపి [illegible] యదవిజ్ఞాతం తన్మే ప్రబ్రూతమితి. కథం పునః [illegible] సాధ్వలఙ్కారాదికృత్వోదశరావావేక్షణేన [illegible] సాధ్వలఙ్కారసువసనాదీని [illegible] ఉదశరావే యథా శరీరసద్భావానాం ఏవమేవ శరీరస్యాపి [illegible] ఆగన్తుకత్వం [illegible] అతో లోమనఖాదివచ్ఛరీరస్యాగమాపాయిత్వం సిద్ధమితి ఉదశరావాదౌ దృశ్యమానస్య తన్నిమిత్తస్య చ దేహస్య నాత్మత్వం సిద్ధం [illegible] దేహసద్భావాలఙ్కారాదివత్. న కేవలమేతావత్ [illegible] సుఖదుఃఖరాగద్వేషమోహాది [illegible] ప్రత్యేతవ్యం. ఏవమశేషమిథ్యాగ్రహాపనయనిమిత్తే సాధ్వలఙ్కారాదిదృష్టాన్తే ప్రజాపతినోక్తే [illegible] విపరీతగ్రహో నాపజగామ యస్మాత్ [illegible] విరోచనావభూతామితి గమ్యతే. తౌ పూర్వవదేవ [illegible] కిం పశ్యథ ఇతి. ౨

ఆ.— తదపనయనప్రకారం సూచయతి (తౌ హ పునరితి) ఛాయాయాం తద్ధేతౌ చ దేహే [illegible] తస్య నిరాసో [illegible] ఇహాపీతి [illegible] నాదిదేశ [illegible] ఇత్యర్థః. ఉక్తోదాహరణేన ఛాయాయాం దేహే చేన్ద్రవిరోచనయోరాత్మ

ఉ.— తౌ హోచతుర్యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవః సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతావిత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః. ౩

ప్రత్యగనాత్మవనీతో భవతీతి శఙ్క్యతే (కథమితి) ఛాయాత్మనః కథం నాశకత్వాదనాత్మత్వమపి ప్రతిపాదితమిత్యుత్తరమాహ (సాధ్వలఙ్కృత ఇతి) పూర్వం ఉదకాదిసమ్పన్నావస్థాయామివేత్యర్థః. ప్రతిబిమ్బస్య ఛాయాయా ఆత్మత్వమితి శఙ్కాయామాహ (శరీరైకదేశానామితి) ఉపపత్త్యా సిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఇత్యుదశరావాదావితి) న కేవలం ఛాయాత్మనః కారణతయా దేవానామాత్మత్వం - కిం తూక్తన్యాయేనాహఙ్కారాదీనాం తద్ధర్మాణాం చాత్మీయత్వం ప్రత్యుక్తమితి ప్రసఙ్గాదభిదధాతి (న కేవలమితి) అర్థతః ప్రాప్తమిదం అహఙ్కారాదీనీతి శేషః. మోహాద్దానాత్మీయత్వాభిమతమిథ్యాత్వాపహర్త్రం. ఏతేనైతినుచితమేవ హేతుం దర్శయతి (కాదాచిత్కత్వాదితి) (అనాత్మేతి) అనాత్మత్వమనాత్మీయత్వోపలక్షణార్థం. తత్ర తత్ర ఇత్యర్థః క్షరత్వాద్విపరీతగ్రహణస్యాపగతత్వాదిప్యుత్తరేణ ప్రజాపతివాక్యేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౨

రం.— (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తౌ తథైవ ప్రతిపన్నౌ. యథైవేదమితి - పూర్వవత్. యథా సాధ్వలఙ్కారాదివిశిష్టావావాం స్వః - ఏవమేవేమౌ ఛాయాత్మానావితి నుతరాం విపరీతనిశ్చయౌ బభూవతుః. యస్మాత్సోపలక్షణం "య ఆత్మాఽపహతపాప్మే"త్యుక్త్వా పునః సద్వితీయమిత్యుక్తవానయోః "య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత" ఇతి సాయం చాత్మనిర్దిష్టస్తద్విపరీతగ్రహణః తథాపి సాధ్వలఙ్కారవస్త్రైర్విశిష్టే ఆత్మస్వరూపబోధాదిపరీతగ్రహణాపగమః - అతః స్వదోషేణ కేనచిత్ప్రతిబద్ధవివేకవిజ్ఞానసామర్థ్యాదితి మత్వా యథాధిగతమేవాత్మానం మన్యమాని ఛాయాపురుష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి ప్రజాపతిః - పూర్వవత్. స పురుదధి తైతమాత్మానం. "య ఆత్మే"త్యాత్మలక్షణం శ్రవణేనాక్షిపురుష ఇత్యాశఙ్కావ్యపదేశాదసంస్కృతౌ తావద్ మద్వచనసర్వం పునస్సఙ్గతః - ప్రతిబన్ధః తయోశ్చ స్వయమాత్మవిషయో వివేకో భవిష్యతీతి మత్వా నః పునర్బ్రహ్మ దర్శనాదేశే చ తతోఽశ్వితుకః ఖల్వితి మిథ్యాగ్రహోక్తౌ కృతార్థబుద్ధితయా గచ్ఛన్తావుపేక్షితవాన్ ప్రజాపతిః. తౌ హ- ఇన్ద్రవిరోచనౌ శాన్తహృదయౌ - తుష్టహృదయౌ. కృతార్థబుద్ధ్యైవ ప్రవవ్రజతురిత్యర్థః. న తు శమ ఏవ. శమశ్చేత్తయోర్జాతః- విపరీతగ్రహో వినష్టోఽభవిష్యత్. ప్రవవ్రజతుః- గతవన్తౌ. ౩

ఆ.— తద్భాష్యస్య వ్యాఖ్యానం (పూర్వవదితి) యథైవేదమితి- ప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (యథేతి) ఆవాం స్వః- ఇతి పముదాహరణం యథైవేదమిత్యస్యార్థః. అక్షిణా ఛాయాదుదశరావాద్యాత్మనా సాధ్వలఙ్కారనాశ్చ ఛాయా తథాప్యత్రోరన్యతరస్యైవాత్మత్వమభ్యనాదితి భ్రమాతిశయః - నుతరామిత్యుక్తః. ప్రజాపతివాక్యముత్థాపయతి (యస్యేత్యాదినా) వాక్యవ్యాఖ్యానమతిదిశతి (పూర్వవదితి) ఏవం సత్యపి ఛాయాత్మేతి మా ఖ్యాసం ఛాయాఖ్యం దేహాఖ్యం చ పరామృశ్య ప్రజాపతిరనుమోదితవానిత్యాశఙ్క్యాహ (స త్వితి) తౌ హ శాన్తహృదయావిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (య ఆత్మేత్యాదినా) సంస్కృతౌ తావత్- భవన్తావితి శేషః. సంస్కృతయోరపి తయోరాత్మవిషయో వివేకో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (మద్వచనమితి) ఉపేక్షాయాం కారణాన్తరమాహ (పునరితి) కిమితి శాన్తహృదయత్వం తుష్టహృదయత్వేన వ్యాఖ్యాయతే- హృదయగతశ్శమ ఏవ కిం న వివక్ష్యతే- తత్రాహ (న త్వితి) ౩

రం.— (తౌ హోచతుర్యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవ ఇత్యాది) ఆవాం సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భవావ ఇతీదం యథైవ - తథైవేమావపి ప్రతిబిమ్బౌ సాధ్వలఙ్కారాదియుక్తావితి ప్రత్యూచతురిత్యర్థః. అత్ర ఉదశరావాదిష్వలఙ్కృతదేహప్రతిబిమ్బనిరీక్షణయోగ్యయజ్ఞానస్య ప్రజాపతేరయమభిసన్ధిః - అగమాపాయశాలిత్వాత్ త్రింశద్వర్షబ్రహ్మచర్యదీక్షితభూతకేశనఖాద్యవస్థాన్యలఙ్కారాదిలక్షణదోషగుణయుక్తావ్యవస్థితదేహానుకారిదోషగుణవత్త్వాద్దేహవత్ప్రతిబిమ్బస్యానాత్మా నిరతిశయసుఖత్వదుఃఖాసమ్భిన్నత్వలక్షణామృతత్వాభయత్వశూన్య ఇతి జానీతమితి. ఏవం ద్విర్దర్శనే జాతేఽపి తయోరప్రక్షీణకల్మషతయా దోషాదర్శనేన ప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమో నాపనీతః. తతః ప్రజాపతిః భ్రాన్తినివారణార్థం మయా కృతస్యాద్వినిధ ప్రతిబిమ్బదర్శనస్యాభిప్రాయమిమావప్రక్షీణకల్మషత్వాన్నావగచ్ఛతః- ప్రత్యక్షం యువాం భ్రాన్తావితి వక్తుమపి అనర్హౌ- తదిదానీమేతదీయహృదయానురోధేన ప్రతిబిమ్బమేవ నిర్దిశ్య సర్వాన్తరం పరమాత్మానం మనసి నిధాయ ఏష ఏవాత్మేత్యుపదేశేన తదా రాకాఙ్క్షాం నివర్తయిష్యామి. కాలేన కల్మషే ప్రక్షీణే మద్వచనసన్దర్భస్య సర్వస్యాప్యభిప్రాయం స్వయమేవావగమిష్యత ఇతి విచిన్త్య మానౌ పునర్మత్సమీపమాగమిష్యత ఇతి మత్వాహ (ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) స్పష్టోఽర్థః. (తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః) శాన్తహృదయౌ- నివృత్తాకాఙ్క్షావిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచానుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచాత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి. ౪

తస్మాదప్యద్యేహాదదానమశ్రద్దధానమయజమానమాహురాసురో బతేత్యసురాణాం హ్యేషోపనిషత్ప్రేతస్య శరీరం భిక్షయా వసనేనాలఙ్కారేణేతి సంస్కుర్వన్త్యేతేన హ్యముం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే.. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవం తయోర్గతయోరిన్ద్రవిరోచనయో రాజ్ఞోర్వ్యాగతయోస్తయోరర్థో క్షణిస్మరణం స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షమనసే సంతోషేత్స్వేతి... ప్రజాపతిస్తౌ దూరం గచ్ఛన్తావన్వీక్ష్య * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదివచనాదేవ దర్శనదోషః శ్రవణగోచరత్వమేష్యతీతి మత్వోవాచ ప్రజాపతిః. అనుపలభ్య యథోక్తలక్షణమాత్మానమననువిద్య— స్వాత్మప్రత్యక్షం చాకృత్వా, విపరీతనిశ్చయౌ సన్తౌ, స్వకం విరోచనావితౌ వ్రజతః— గచ్ఛతో యువాం. యతరే దేవా వాఽసురా వా— కిం విశేషితేన. ఏతదుపనిషదః— ఆత్మదర్శనయా గృహీతా ఆత్మవిద్యా— సైవ యదుపనిషద్యేషాం దేవానామసురాణాం వా— ఏవంవిధోపనిషదః. ఏవంవిజ్ఞానాః. ఏవంనిశ్చయా భవిష్యన్తీత్యర్థః. తే కిం. పరాభవిష్యన్తి— శ్రేయోమార్గాత్పరాభూతాః బహిర్భూతాః. వినష్టా భవిష్యన్తీత్యర్థః. స్వగృహం గచ్ఛతోస్సురాసురరాజయోర్యోఽసురరాజః— స హ శాన్తహృదయ ఏవ సన్ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ. గత్వా చ తేభ్యః— అసురేభ్యః శరీరాత్మబుద్ధిర్యోపనిషత్— తామేతాముపనిషదం ప్రోవాచ— ఉక్తవాన్ దేహమాత్రమేవాత్మా పితృప్రోక్త ఇతి. తస్మాదాత్మైవ— దేహ ఇహ— లోకే మహయ్యః— పూజనీయః. తథా— పరిచర్యః— పరిచరణీయః. తథా— ఆత్మానమేవేహ— లోకే దేహం మహయన్ పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చ. ఇహలోకపరలోకయోరేవ సర్వలోకాః కామాశ్చాన్తర్భవన్తీతి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః. ౪

ఆ.— యది ప్రజాపతస్తావుపేక్షేత్ వాఽఽ— కిమితి తర్హి తౌ హాన్వీక్ష్యేత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ప్రజాపతిః— ఉవాచేతి సమ్బన్ధః. తస్మాత్కిమితి తావాహూయనోక్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షవచనేనేతి) కర్తృత్వేన సమ్బన్ధాభావము క్తమేవ పునరనువదతి (యద్యత్ర) కిమసావపూర్వవానిత్యపేక్షాయామాహ (అనుపలభ్యేతి) యథోక్తం ప్రజాపతివాక్యం శ్రుత్వాపి గచ్ఛతోరిన్ద్రవిరోచనయోర్విరోచనగతమేవ వా నరవిశేషమాహ (స్వగృహమితి) పిత్రా తథోక్తత్వే పితృపుత్రాభిన్నత్వాత్కథమసమ్యగిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తథా— పూజనీయశ్చాపదితియాతి. తథాపి ప్రాప్తితా సర్వలోకకామానామిత్యశఙ్క్యాహ (ఇహలోకేతి)

రం.— (తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ) ఏవం ఉభయోః ప్రతినివృత్తయోస్సతోః ప్రజాపతిః స్వస్వగృహం తాభ్యాం గచ్ఛద్భ్యామనద్ర్య... అనుభూతాం— ఇదముపనిషద్వచనం * య ఆత్మేతి వచనవత్ కర్తారాకస్త్వం యథా శృణుతామిత్యభిప్రేతో వాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (అనుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి) ఏతావిన్ద్రవిరోచనౌ ఆత్మస్వరూపం శ్రవణమననాభ్యామజ్ఞాత్వా వ్రజతః గచ్ఛతః. యతరే దేవా వా అసురా వా ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి— ఉపనిషచ్ఛబ్దోఽత్రోపదేశపరః. ఏవం యథోపదేశాభిప్రాయం సిద్ధాన్తార్థనిశ్చయా యే భవిష్యన్తి— తే పరాభవిష్యన్తి— నిత్యసంసారిణో భవిష్యన్తీత్యర్థః. (స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచ) విరోచనస్తు ప్రజాపతివచనాత్ ఛాయాదర్శనవిరోధస్య దేహస్యైవాత్మత్వాభ్యుపగమాత్ దేహ ఏవాత్మేతి మానసీ తాత్పర్యం, అలఙ్కృతదేహచ్ఛాయాదర్శనాచ్ఛ * ఏష ఆత్మేత్యుపదేశస్య నీలానలయోరాదర్శోదశ్యమాన... మున్యపదేశం... స్వభావాయానిమిత్తమాసనీవాలఙ్కృతదేహతాత్పర్యం, మితిమన్వానో దేహ ఏవాత్మా అలఙ్కారాదిభిః పూజనీయ ఇతి... ప్రాప్యమితి ర్భావ్యమిత్యర్థః. (ఆత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి) ఆత్మైవ— దేహ ఏవ మహయ్యః— పూజ్య ఇత్యర్థః. ఉభౌ లోకావితి— సర్వలోకసుఖానుభవోపకరణశరీరగమపి కైవల్యం ఇత్యుపదేశః. ౪

శం.— తస్మాత్— తత్సమ్ప్రదాయోఽద్యాప్యనువర్తత ఇతీహ— లోకే అదదానం— దానమకుర్వాణం. అవిభాగశీలం. అశ్రద్దధానం— సత్కార్యేషు శ్రద్ధారహితం. యథాశక్త్యయజమానం— అయజనస్వభావమాహుః— ఆసురః— అసురః ఖల్వయం— యత ఏవంస్వభావః బతేతి— ఖిద్యమానా ఆహుశ్శిష్టాః. అసురాణాం హి— యస్మాదశ్రద్దధానతాదిలక్షణైషోపనిషత్. తదుపనిషత్సంస్కృతాస్సన్తః ప్రేతస్య శరీరం— కుణపం భిక్షయా— గన్ధమాల్యాన్నాదిలక్షణయా, వసనేన— వస్త్రాదిప్రకారేణ, అలఙ్కారాదికరణేన— ధ్వజపతాకాదికరణేనేత్యేవం సంస్కుర్వన్తి. ఏతేన— కుణపసంస్కారేణాముం— ప్రేత్యప్రతిపత్తవ్యం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.—— అథ హేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృత ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౧

ఆ.—— విరోచనసమ్ప్రదాయస్యాపి శిష్టేష్వనువర్తనం దర్శయతి (తస్మాదితి) దేహాత్మవాదస్యాసురత్వముపపాదయితి యావత్. తత్సమ్ప్రదాయః- తేషాం- విరోచనప్రభృతీనామసురాణాం సమ్ప్రదాయః- దేహాత్మోపదేశః. కిమిత్యాత్మజ్ఞానాదిరహితమసురమాహురిత్యపేక్షాయామాహ (అసురాణాం హీతి) ప్రకృతోపనిషద్వాక్యం కథయతి (తయేతి) ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— సుసమ్ప్రదాయోఽయమస్యానువర్తత ఇత్యాహ (తస్మాదప్యద్యేహాదదానమశ్రద్దధానమయజమానమాహురాసురో బతేత్యసురాణాం హ్యేషోపనిషత్) యస్మాదసురేభ్యో వేదముపనిషత్ప్రాప్తా- తస్మాదద్యాపి దానశ్రద్ధాయజ్ఞహేతుభూతానాస్తిక్యబుద్ధిరసురాణామేవ- అత ఏవ తాదృశం పురుషం జనా ఆసురమాహురిత్యర్థః. (ప్రేతస్య శరీరం భిక్షయా వసనేనాలఙ్కారేణేతి సంస్కుర్వన్త్యేతేన హ్యముం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే) యత ఏవం దేహాత్మవాదోఽనుసరణీయస్తేన- అత ఏవ ప్రేతస్య- మృతస్య శరీరం భిక్షయా వస్త్రాలఙ్కారాదిభిః పూజయన్తి. తేన పరం లోకం జేష్యామ ఇతి మన్యన్త ఇత్యర్థః ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.—— అథ హ- ఇన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవాన్- ప్రజాపతేర్వాక్యాది సమ్ప్రదాయ ఉక్తత్వాద్గురోర్వచనం పునః పునః స్మరన్నేవ గచ్ఛన్ దేవానప్రాప్య- తదేతద్భయం స్వాత్మగ్రహణనిమిత్తం దదర్శ- దృష్టవాన్. ఉదశరావదృష్టాన్తేన ప్రజాపతినా యదర్థోఽన్యాయ ఉక్తః - తదేకదేశోఽనువదతః ప్రత్యగాత్మా- ఛాయాత్మగ్రహణే దోషం దదర్శ. కథం. యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే ఛాయాత్మాపి సాధ్వలఙ్కృతో భవతి. సువసనే సువసనః. పరిష్కృతే పరిష్కృతః- యథా నఖరోమాది దేహావయవాపగమే ఛాయాత్మాపి పరిష్కృతో భవతి- నఖరోమాదిరహితో భవతి. ఏవమేవాయం- ఛాయాత్మాస్మిఞ్ఛరీరే నఖలోమాదిభిః దేహావయవత్వేన తుల్యత్వాదన్ధే- చక్షుషోఽపగమేఽన్ధో భవతి. (స్రామే స్రామః) స్రామః- ఏకనేత్రః. తస్మాదస్యాత్మత్వేన గతత్వాచ్చక్షుర్నాసికా వా యస్య సదా స్రవతి- స స్రామః. పరివృక్ణః- ఛిన్నహస్తః. ఛిన్నపాదో వా. స్రామే పరివృక్ణే దేహే ఛాయాత్మాపి తథా భవతి. తథా- అస్య దేహస్య నాశమన్వేష నశ్యతి. అతో నాహమత్ర - అస్మింశ్ఛాయాత్మదర్శనే దేహాత్మదర్శనే వా భోగ్యం- ఫలం పశ్యామీతి. ౧

ఆ.—— ఏవం విరోచనగతం విశేషం దర్శయిత్వా దేవరాజగామిత్వం విశేషమాహ (అథేత్యాదినా) ద్వయోస్తుల్యత్వేపి ప్రాజాపత్యవాక్యశ్రవణే దేవరాజస్యైవ కథం బుద్ధిరిదముపస్థానం వృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (దైవ్యేతి) స్మరణఫలమాహ (స్మరన్నేవేతి) ప్రజాపతివచనం స్మరతోఽపి కథం పునః స్వాత్మగ్రహణే దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదశరావేతి) యదర్థః - దేహదేరనాత్మత్వజ్ఞాపనాయేతి యావత్. కాదాచిత్కత్వవ్యభిచారిత్వాదిః- న్యాయః. తదేకదేశః - వ్యభిచారిణోఽనాత్మత్వం. న్యాయైకదేశదృష్టిఫలమాచష్టే (యేనేతి) దోషదర్శనమేవాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఉదాహృతవాక్యే వివక్షితమర్థం కథయతి (యథేతి) పరిష్కృతే పరిష్కృతో భవతీత్యేతద్వ్యాచష్టే (యథేతి) ఏవమేవ- దేహస్య నఖాద్యపగమే ఛాయాత్మనోపి తదపగమవదిత్యర్థః. శరీరేఽస్మిన్- అన్ధే సతి ఛాయాత్మాప్యన్ధో భవతీతి సమ్బన్ధః. కిమితి దేహస్యాన్ధత్వే ఛాయాత్మనోప్యన్ధత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నఖరోమాదిభిరితి) తైస్సహ చక్షురాదీనాం తుల్యత్వాద్దేహావయవత్వస్య. దేహేన నఖాద్యభావే ఛాయాత్మనోఽపి తదభావాభ్యుపగమా, త్తథా చక్షురాద్యభావేపి ఛాయాత్మనస్తదభావో యుక్త ఇత్యర్థః. స్రామశబ్దస్యాప్యనరుక్తమర్థం కథయతి (స్రామ ఇతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (స్రామ ఇతి) పారతన్త్ర్యదర్శనాత్మత్వం ఛాయాదర్శనయోర్నిర్వాచ్యత్వాత్తథైవ హేత్వన్తరమాహ (తథేతి) వినాశిత్వాదియుక్తిదర్శనఫలముపసంహరతి (అత ఇతి) ౧

రం.—— (అథ హేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఇన్ద్రస్య శుద్ధాన్తఃకరణత్వాత్ దేహాత్మభ్రమోపి నాభూత్, స్వస్వారాజ్యం ప్రాప్య దేవేభ్యస్తదుపదేశాత్ప్రాగేవ మధ్యేమార్గం ప్రతిబిమ్బాత్మస్వరూపమిమం- వక్ష్యమాణం దోషమపశ్యదిత్యర్థః. (యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృతః) అయం- దేహప్రతిబిమ్బ ఇత్యర్థః. పరిష్కృతే- అపాకృతనఖలోమాదిక ఇత్యర్థః. (ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) నాసికా యస్య సదా స్రవతి- స స్రామః. ఛిన్నపాణిపాదః- పరివృక్ణః. ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బభూతశరీరగతసాధ్వలఙ్కృతత్వసువసనత్వపరిష్కృతత్వానువిధాయిత్వవత్ తద్గతాన్ధత్వస్రామత్వపరివృక్ణత్వనాశానువిధాయిత్వావశ్యమ్భావేనామృతత్వాభయత్వాత్మత్వాదికం న సమ్భవతీత్యమన్యతేత్యర్థః. ౧

ఉ.— స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తగ్ంహ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ యథైవ ఖల్వయం భగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృత ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రిగ్ంశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రిగ్ంశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ.......... ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవం హోభయోః పశ్యతోర్ఛాయాత్మదర్శనే చాభ్యుపగమే సతి తత్రాపి ఇన్ద్రోఽప్రతిపన్న ఏవాఽహం ప్రజాపతిరువాచ. మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః ప్రగతవానసి విరోచనేన సార్ధం కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి. విజానన్నపి పునః ప్రపృచ్ఛ ఇన్ద్రాభిప్రాయాభివ్యక్తయే. ఇయద్యపి తేన మోహనీయేఽయమ్వ్. తథాచ స్వాభిప్రాయం ప్రకటయాఞ్చకారాఽ (యథైవ ఖల్వయమిత్యాది) ౨

ఆ.— దోషం దృష్ట్వా యథోక్తశరీరాత్మనిశ్చయే కృతే సత్యపి మోహయామాహ (ఏవమితి) సర్వజ్ఞో హి ప్రజాపతిరిన్ద్రాభిప్రాయం జానన్నేవ కిమర్థం ప్రాకృతవత్పృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (విజానన్నపీతి) ఆచార్యస్యాజ్ఞానవతో హి శిష్యం ప్రత్యభిప్రాయం విశేషేణ జ్ఞాతుం ప్రశ్నోపపత్తేర్దృష్టాన్తమాహ (యద్యప్యేతి) తథాచ - ప్రజాపతిప్రశ్నానురోధేనేతి యావత్. ఇన్ద్రవిషయః స్వశబ్దః. ౨

రం.— (స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచ) సః- ఇన్ద్రః. ఏయాయ- ప్రజాపతిమితి శేషః. (మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి) హే మఘవన్ శాన్తహృదయః - శాన్తమనాః సన్ విరోచనేన సార్ధం యత్ - యస్మాత్త్వం ప్రావ్రాజీః- గతవానసి. సః కిం ప్రయోజనమభిలషన్ పునరాగతోఽసీత్యర్థః. ఆగమ ఇతి గమేర్లఙి ఛాన్దసం రూపమ్. (స హోవాచ యథైవ ఖల్వయం భగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృత ఇత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. ౨

శం.— ఏవమేవేతి చాహ ప్రజాపతిః. ననుచ్ఛాయాపురుష శ్రవణే దేహచ్ఛాయామిన్ద్రోఽగ్రహీదాత్మేతి - దేహమేవ తు విరోచనః. తత్ర కిన్నిమిత్తం. తత్రమన్యతే- యథేన్ద్రస్యాదరవాదిప్రజాపతివచనే సతతో దేవానపేక్షాస్యాచార్యోక్తబుద్ధ్యా ఛాయాత్మగ్రహణం, తత్ర చ దోషప్రదర్శనం, చాభూత్ - నతథా విరోచనస్య. కిం తర్హి. దేహ ఏవ త్వాత్మదర్శనం, నాపి తత్ర దోషదర్శనం బభూవ. తద్వదేవ విద్యాగ్రహణసామర్థ్యప్రతిబన్ధదోషాదల్పత్వబహుత్వాపేక్ష మిన్ద్రవిరోచనయోశ్ఛాయాత్మదేహయోర్గ్రహణం. ఇన్ద్రోఽల్పదోషత్వాత్ దృశ్యత ఇతి శ్రుత్యర్థమేవ శ్రద్దధానతయా జగ్రాహ. ఇతరశ్ఛాయాత్మనిమిత్తం దేహం- హిత్వా శ్రుత్యర్థం లక్షణయా జగ్రాహ ప్రజాపతినోక్తోఽయమితి- దోషభూయస్త్వాత్. యథా కిల నీలానీలయోరాదర్శే దృశ్యమానయోర్వాసనసోర్యన్నీలం- తన్మహార్ఘమితి ఛాయానిమిత్తం వాసఏవోచ్యతే - నఛాయా- తద్వద్విరోచనాభిప్రాయః. స్వచిత్తగుణదోషవశాదేవ హి శబ్దార్థావధారణం తుల్యేపి శ్రవణే భ్యాపితం * దామ్యతదత్తదయధ్వమితి దకారమాత్రశ్రవణాచ్ఛ్రుత్యన్తరే. నిమిత్తాన్యపి తదనుగుణాన్యేవ సహకారీణి భవన్ని. (ఏవమేవైష మఘవన్) సమ్యక్త్వయావగతం- సఛాయాత్మేత్యువాచ ప్రజాపతిః. యో మయోక్త ఆత్మా ప్రకృతః- ఏతం త్వేవాత్మానం తు తే భూయః- పూర్వం న్యాఖ్యాతమప్యనువ్యాఖ్యాస్యామి. యస్మాత్సకృద్వ్యాఖ్యాతం దోషరహితానామవధారణవిషయప్రాప్తమపి న గృహీతం- అతః కేనచిద్దోషేణ ప్రతిబద్ధగ్రహణసామర్థ్యస్త్వం. అతస్తత్క్షపణీయం. వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యుక్త్వా తథోషితవతే క్షపితదోషాయ తస్మై హోవాచ. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శిష్యయోః శ్రవణసామ్యేపి ప్రతిపత్తివైషమ్యే నిమిత్తం పృచ్ఛతి (నన్వితి) ఆచార్యమతోపన్యాసద్వారా పరిహరతి (తత్రేతి) తత్ర - ప్రతిపత్తివిశేషే. దృష్టాన్తేన నిమిత్తవిశేషం దర్శయతి (యథేతి) ఆచార్యోక్తబుద్ధ్యా - తాత్పర్యేణ ప్రజాపతినా ఛాయాత్మైవోక్త ఇతి భ్రాన్త్యేత్యర్థః. విరోచనస్యేన్ద్రవచ్ఛాయాత్మగ్రహణమాచార్యోక్తబుద్ధ్యా నాభూదిత్యాహ (నతథేతి) కథం తర్హి తస్యాత్మదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహ ఏవేతి) ఆచార్యేణాత్మా దేహ ఏవోక్త ఇతి బుద్ధ్యా తత్రైవ విరోచనస్యాత్మత్వజ్ఞానమాసీదిత్యర్థః. ఇన్ద్రస్య ఛాయాత్మగ్రహణే దేవానప్రాప్తస్యైవ మార్గస్థస్యైవ దోషదర్శనవద్విరోచనస్యాసురాన ప్రాప్తస్యాప్యనిదేహాత్మదర్శనే దోషదర్శనం చన ప్రవృత్తమిత్యాహ (నాపీతి) దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదేవేతి) విద్యాగ్రహణోపయోగికస్య సామర్థ్యస్య ప్రతిబన్ధభూతో రాగాదిదోషః - తదల్పత్వాపేక్షమిన్ద్రస్య ఛాయాయామాత్మగ్రహణమిత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఇన్ద్ర ఇతి) యథోక్తదోషభూయస్త్వాపేక్షం గృహీతో విరోచనస్యాభిప్రాయం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేత్యాదినా) ఉక్తమర్థం బృహదారణ్యకశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (స్వచిత్తేతి) దేవాన్మనుష్యానసురాంశ్చ ప్రతి ప్రజాపతినా దకారో

ఉ.—— య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి స హ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ తద్యద్యపీదగ్ం శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౧

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

పదేశే సాధారణ్యేన కృతే తేషాం తదీయ శ్రవణే తుల్యేఽపి తదర్థవిశేషావధారణం స్వచిత్తగుణదోషవశాదేవ బృహదారణ్యకే ఖ్యాపితం - తథేహాపీత్యర్థః. తత్ర వాక్యతుల్యేఽపి శ్రవణేఽర్థవిశేషబుద్ధిః- తత్రాహ (దామ్యతేతి) అదాన్తాహి వయం స్వభావతః - తేన దామ్యతేత్యస్మాన్ ప్రజాపతిరుక్తవానితి దేవానాం మతిరావిరాసీత్. స్వభావతో లుబ్ధా వయం- తేన దత్తేత్యస్మాన్ ప్రత్యుక్తవాన్ పితేతి మనుష్యాణాం బుద్ధిరాసీత్. క్రూరాహి వయం స్వభావతః- తేన దయధ్వమిత్యస్మాన్ ప్రజాపతిరూచివానిత్యసురాణాం ప్రతిపత్తిర్బభూవ. తదేవం దకారమాత్రశ్రవణాదాత్మచిత్తానురోధేన విచిత్రా తేషాం మనీషా ప్రవృత్తా- తథేన్ద్రవిరోచనయోరపి భవిష్యతీత్యర్థః. అథేన్ద్రవిరోచనయోర్యుక్తిదర్శనావిశేషాదర్థప్రతిపత్తేరప్యవిశేషస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నిమిత్తాన్యపీతి) యద్యపి దర్శనాన్యపి స్వచిత్తగుణదోషాల్పత్వబహుత్వాపేక్షాణి - అతస్తయోస్తదపేక్షం ప్రతిపత్తివైషమ్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇన్ద్రాభిప్రాయం బుద్ధ్వా ప్రజాపతేరనుమోదితవానిత్యుక్తం. ఇదానీమనుమోదనవాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) ఇన్ద్రాభిప్రాయవిషయ ఏవశబ్దః. అనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుక్తం శ్రుత్వా శ్రోతుకామముపగతమిన్ద్రం ప్రత్యాహ (యస్మాదితి) ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

ర०.—— (ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యాది) హే మఘవన్. త్వదుక్తం సత్యమేవ. ఉక్తమిమమేవాత్మానం పునరపి త్వదుక్తదోషశూన్యతయా ప్రతిపాదయిష్యామి. అన్తఃకరణశుద్ధ్యర్థమితోఽపి ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యం వసేతి ప్రజాపత్యాజ్ఞప్తో మఘవాం స్తథైవ కృతవానిత్యర్థః. (తస్మై హోవాచ) ఏవముషితవతే ఇన్ద్రాయ ప్రజాపతిర్వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— య ఆత్మాపహతపాప్మాదిలక్షణః * య ఏషోఽక్షిణీత్యాదినా వ్యాఖ్యాతః- ఏష సః. కోఽసౌ. యః స్వప్నే మహీయమానః- స్త్ర్యాదిభిః పూజ్యమానశ్చరతి- అనేకవిధాన్ స్వప్నభోగాననుభవతీత్యర్థః. (ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యాది) సమానం. స హ - ఏవముక్త ఇన్ద్రః శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ. స హాప్రాప్యైవ దేవాన్ పూర్వవదస్మిన్నప్యాత్మని భయం దదర్శ. కథం. తదిదం శరీరం యద్యప్యన్ధం భవతి- స్వప్నాత్మా యః- అనన్ధస్స భవతి. యది స్రామమిదం శరీరం- అస్రామశ్చ స భవతి. నైవైషః- స్వప్నాత్మాఽస్య- దేహస్య దోషేణ దుష్యతి. ౧

ఆ.—— పూర్వవత్- ఛాయాత్మదర్శనవదిత్యర్థః. (అస్మిన్నప్యాత్మనీతి) స్వప్నదృశీత్యర్థః. ఛాయాత్మనశ్శరీరానువిధాయిత్వవన్న స్వప్నదృశస్తదనువిధాయిత్వం- తథా చ కథం పూర్వవద్దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ౧

ర०.—— (య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యః స్వప్నే స్త్ర్యాదిభిః మహీయమానః- పూజ్యమానశ్చరతి- ఏషః- స్వప్నద్రష్టా నిరతిశయసుఖత్వాదిలక్షణామృతత్వాదియుక్త ఆత్మేత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఛాయాపూర్వోక్తదేహగతాన్ధ్యస్రామ్యాద్యనువిధాయిత్వలక్షణదోషదుష్ట ఇతి భావః. (స హ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఉక్తోఽర్థః. తదేవాహ (తద్యద్యపీదం శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్స భవతీత్యాది) తదిదం శరీరం యద్యప్యన్ధం భవతి- తథాపి సోఽనన్ధో భవతీతి యోజనా. సః- స్వప్నాత్మా, శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.—— నాప్యస్య వధేన స హన్యతే ఛాయాత్మవత్. న చాస్య స్రామ్యేణ స్రామః స్వప్నాత్మా భవతి. యదధ్యాయాదావాగమమాత్రేణోపన్యస్తం * నాస్య జరయైతజ్జీర్యత ఇత్యాది- తదిహాన్వయేనోపపాదయితుముపన్యస్తం. న తావదయం ఛాయాత్మవద్దేహదోషయుక్తః - కింతు ఘ్నన్తి త్వేవైనం- ఏవశబ్ద ఇవార్థే. ఘ్నన్తీవైనం కేచనేతి ద్రష్టవ్యం. న తు ఘ్నన్త్యేవేతి- ఉత్తరేషు సర్వేష్వివశబ్దదర్శనాత్. నాస్య వధేన హన్యత ఇతి విశేషణాత్ ఘ్నన్తి త్వేవేతి చేత్. నైవం- ప్రజాపతిం ప్రమాణీకుర్వతోఽనృతవాదిత్వాపాదనానుపపత్తేః * ఏతదమృతమిత్యేతత్ప్రజాపతివచనం కథం మృషా కుర్యాదిన్ద్రస్తం ప్రమాణీకుర్వన్. నను ఛాయాపురుషే ప్రజాపతినోక్తేఽప్యశరీరస్య నాశమన్వేషన్ నశ్యతీతి దోషమభ్యధాత్ - తథేహాపి స్యాత్. నైవం. కస్మాత్. * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి న ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే మఘవాన్. కథం. అపహతపాప్మాదిలక్షణే పృష్టే యది ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే - తదా కథం ప్రజాపతిం ప్రమాణీకృత్య పునః శ్రవణాయ సమిత్పాణిర్గచ్ఛేత్. జగామ చ - తస్మాన్న ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే. తథా చ వ్యాఖ్యాతం- ద్రష్టాఽక్షిణి దృశ్యత ఇతి. తథా- విచ్ఛాదయన్తీవ- విద్రావయన్తీవ. తథా చ- వు

ఉ.—— స హ సమిత్పాణిః పునరేయాయ తꣳ హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ తద్యద్యపీదꣳ భగవః శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధః స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౩

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యేవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ.. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

[illegible] ... స్వప్నదృక్ ... [illegible] ... దేహధర్మ ... [illegible] ... నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి ... [illegible] ... ఆ-౩

ఆ.—— స్రామ్యేణ ... [illegible] ... దేహదోషేణ ... [illegible] ... (యద్యప్యేతదితి) ... [illegible] ... (యదిహేతి) ... [illegible] ... (నతావదితి) ... [illegible] ... (నవ్విత్తి) ... [illegible] ... దేహస్య ... [illegible] ... (నాస్యేతి) ... ప్రజాపతి ... [illegible] ... (స్త్రైవమితి) ... (ప్రజాపతిరితి) ... [illegible] ... (ఏతదితి) ... (నన్వితి) ... (నైవమితి) ... [illegible] ... (కస్మాదిత్యాదినా) ... [illegible] ... (ఇత్యుత్తమితి) ... [illegible] ... (అథేతి) ... [illegible] ... (నన్వితి) ... [illegible] ... (ఉపపత్తేరితి) ... [illegible] ... (నన్వితి) ... [illegible] ... (నేత్యాదినా) నాహమత్ర భోగ్యమిత్యాదివాక్యమవతారయతి (ఉపపత్తేరితి) ... అప్రియవేత్తైవ భవతీత్యర్థః ... సర్వలోకకామావాప్తిర్దుర్లభా. ఆ-౩

రం.—— (న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామః) స్వప్నాత్మైకీభావః. ... (ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవ) ... ఇత్యర్థః. ... (అప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) ... [illegible] ... ౪

శం.—— (ఏవమేవైషః) ఇత్యాది ప్రాయోక్తస్య ... [illegible] ... ద్విగుణ ... [illegible] ... అపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణి ... బ్రహ్మచర్యమిత్యాదిదేశ ప్రజాపతిః. తథోషితవతే తస్మై హోవాచ. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— ... [illegible] ... అత స్వప్నదృక్ ... [illegible] ... స్వప్నదృష్టా ... (తవేతి) ... (అహ్నేతి) ... అపరాణీత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (ద్విగుణమితీతి) తథా ప్రజాపతివాక్యానుసారేణేతి యావత్. యథా పూర్వం * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి * యదేషఃస్వప్నేమహీయమాన ఇత్యాద్యుక్తం తథేహాప్యేతం త్వేవేత్యాద్యుక్త్వా * తస్మై హోవాచ * ... ప్రజాపతిరితి యోజనా. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— స హ సమిత్పాణిః పునరేయాయ తꣳ హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ తద్యద్యపీదꣳ శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధః స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౩

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యేవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

[illegible] త్యాద్యపి ప్రియవేత్తేవ భవతి [illegible] ౨

ఆ.— స్రామ్యేణ [illegible] దేహదోషేణ [illegible] పునరుచ్యతే [illegible] (యద్యప్యేతదితి) [illegible] (యదీతి) [illegible] (తథాపీతి) [illegible] (నత్విత్తి) [illegible] దేహస్య [illegible] (నాస్యేతి) కిమయం ప్రజాపతి [illegible] (నైవమితి) [illegible] (ప్రజాపతిరితి) [illegible] (ఏతదితి) [illegible] (నన్వితి) [illegible] (నైవమితి) [illegible] (తస్మాదిత్యాది నా) [illegible] (తస్మాత్స్వప్నో నా) [illegible] (తథేతి) [illegible] (నన్వితి) [illegible] (నన్వితి) [illegible] (నైత్యాదినా) [illegible] ౩-౪

రం.— (న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామః) స్వప్నాత్మేతి శేషః. [illegible] (ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవ) [illegible] (అప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) [illegible] ౪

శం.— (ఏవమేవైషః) [illegible] ద్వాత్రింశతం వర్షాణి [illegible] ప్రజాపతిః [illegible] ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— [illegible] ప్రియవేత్త్రాద్యుపలబ్ధేః [illegible] అత [illegible] (తథేతి) [illegible] (ఆర్షమితి) వసాపరాణీత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (ద్వాత్రింశతమపీతి) తథా ప్రజాపతివాక్యానుసారేణేతి [illegible] యథా పూర్వం * ఏతం త్వేవ తే [illegible] * [illegible] తథేహాప్యేతం త్వేవ తే [illegible] తద్యత్రైతత్ [illegible] ప్రజాపతిరితి [illegible] ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— మఘవన్మర్త్యం వా ఇదగ్ం శరీరమాత్తం మృత్యునా తదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానమాత్తో వై సశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యాం న వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్త్యశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః. ౧

ఆ.— పూర్వవద్బ్రహ్మచర్యాదేశాభావే హేతుమాహ (స్వల్పేతి) అథ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుతిరస్మభ్యం కిమప్యనిష్టమపదిశతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంస్వితి) ౨

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచేత్యాది) (ఏతం త్వేవ తేభూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదితి) ఏత స్మాత్ - పూర్వోక్తాదన్యత్ - ఇతరన్నోవ్యాఖ్యాస్యామి. కించిదపి సంసేవ - భూయోఽపి మే పరిచర్యామయూ వ్యాఖ్యాస్యామీత్యర్థః. (తాన్యేకశతం సమ్పేదుః) తాని - వర్షాణ్యాహత్యైకశతం సమ్పన్నానీత్యర్థః. (ఏతత్తద్యదాహురేకశతం హ వై వర్షాణి మఘవాన్ ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాస) ఏకశతసంవత్సరాన్ ప్రజాపతేస్సన్నిధౌ బ్రహ్మచర్యం చరన్నువాసేతి లోకే ప్రసిద్ధిరయమాయాతి. తత్ ఏతత్ - నివర్తితం. అనేన ప్రకారేణేతియావత్. (తస్మై హోవాచ) ఏకశతవర్షబ్రహ్మచర్యపరిక్షీణకల్మషత్వాత్ పునరపి మఘవతే తద్విశుద్ధాన్తఃకరణాయ స్వరూపోపదేశాయోగ్యతాం ప్రాప్యోపాదిశదిత్యర్థః. అనయాఽఽఖ్యాయికయా బ్రహ్మచర్యపరిక్షీణకల్మషస్యైవాన్తఃకరణశుద్ధ్యా సమ్యగ్జ్ఞానోపదేశయోగ్యత్వాదయముపదేశో నాన్యస్యేతి సూచ్యతే. ౨

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— మఘవన్ మర్త్యం వై - మరణధర్మీదం శరీరం. యన్మన్యసే ఽక్ష్ణి దర్శనాదిలక్షణస్స్వప్నాదిషు ఆత్మా మయోక్తోఽపి నాశమేవాపీతో భవతీతి - శృణు తత్ర కారణం. యదిదం శరీరం వై - యత్పశ్యసి. తదేవ మర్త్యం - వినాశి. తచ్చాత్తం మృత్యునా - గ్రస్తం సతతమేవ. కదాచిదేవ ప్రియతమేవ మర్త్యమిత్యుక్తే న తథా సత్రాసో భవతి - యథా గ్రస్తమేవ - సతతం మృత్యునేత్యుక్తే ఇతి నైరాగ్యార్థమిత్యుచ్యతే - ఆత్తం మృత్యునేతి. కథం నామ దేహాభిమానతో విరక్తస్స్యాదితి. శరీరమితి - అమృతస్యాత్మనోఽధిష్ఠానమిత్యుచ్యతే. తత్ - శరీరమస్య - సమ్ప్రసాదస్యాధిష్ఠానతయాఽఽగమ్యమానస్యామృతస్య - మరణాదిదేహేన్ద్రియమనోధర్మవర్జితస్యేత్యేతత్. అమృతత్వస్యాశరీరత్వేన నిత్యత్వం వా శరీరస్యేతి వచనం వాయ్వాదివత్ తత్త్వమయమిత్యేవమాభూతానామితి. ఆత్మనో భోగాధిష్ఠానం. ఆత్మనో వా - సతః ఉత్పత్తేరివ ఉత్పన్నస్య కర్మణాం భోక్తుమధిష్ఠానం. జీవరూపేణ ప్రవిశ్య సదేవాధితిష్ఠత్యస్మిన్నితి వాఽధిష్ఠానం. యస్యైదమీదృశం నిత్యం మృత్యుగ్రస్తం ధర్మాధర్మజనితత్వాత్ ప్రియాప్రియయోరధిష్ఠానం - తదధిష్ఠిత స్తద్వాన్ సశరీరో భవతి. అశరీరస్య వావ స్వాత్మనస్తదేవాహం శరీరం, శరీరమేవ చాహమితి మిథ్యావివేకాత్ భావస్సశరీరత్వం. ఉప ఏవ సశరీరస్సన్నాత్తః - గ్రస్తః ప్రియాప్రియాభ్యాం. ప్రసిద్ధమేతత్. తస్య చ సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోః - బాహ్యవిషయసంయోగవియోగయోర్నిమిత్తయోర్బాహ్యవిషయసంయోగవియోగౌ మమేతి మన్యమానస్యాపహతిర్వినాశః. ఉచ్ఛేదస్సన్తతిరూపయోర్నాస్తీతి. తం పునరశరీరం వావ సన్తం - అశరీరస్వరూపవిజ్ఞానేన నివర్తితావివేకజ్ఞానం - అశరీరం సన్తం ప్రియాప్రియే న స్పృశతః. స్పృశిః ప్రత్యేకం సమ్బధ్యతే. ప్రియం న స్పృశతి, అప్రియం న స్పృశతీతి వాక్యద్వయం భవతి - * నహ్యుచ్ఛేదాః సహ స్పృశన్తీతి. ధర్మాధర్మకార్యే హి తే అశరీరతా తు స్వరూపమితి తత్ర ధర్మాధర్మయోరసమ్భవాత్ తత్కార్యాభావాదితి. అతో న ప్రియాప్రియే స్పృశతః ... అశరీరం న స్పృశతీతి - యన్మఘవతోక్తం సుషుప్తస్యాత్మా వినాశమేవాపీతో భవతీతి - తదయుక్తమేవ. నైష దోషః - ధర్మాధర్మకార్యత్వాచ్ఛరీరసమ్బన్ధస్య ప్రియాప్రియయోః స్పర్శవత్త్వాత్. అశరీరం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇత్యుక్తిః శ్రుతిః. ... యథా తీర్థస్పర్శవత్స్పర్శ ఇతి. న త్వగ్నేరుష్ణప్రకాశయోస్స్వభావభూతయోరగ్నినా స్పర్శ ఉపపద్యతే. తథాఽఽత్మనః స్వరూపభూతస్యానన్దస్య ప్రియస్యాపి నైష ప్రతిషేధః - * విజ్ఞానమానన్దం * ఆనన్దో బ్రహ్మేతి శ్రుతిభ్యః. ఇహాపి భూమైవ సుఖమిత్యుక్తత్వాత్. నను ... ప్రియస్యైకత్వే ఽసంవేద్యత్వాత్, స్వరూపత్వే వా నిత్యసంవేద్యత్వాత్, ... నాహం ఖల్వయం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యుక్తత్వాత్. ... యద్యాత్మానం జానాతి, స చాప్రియం కించిద్వేత్తి, స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్ యో ... విజ్ఞానేన, సత్యం - ఏవం తర్హ్యస్య - ఇమాని భూతాని ... కామాశ్చ సర్వే ... అహమేవేదం సర్వోఽస్మి, ... న త్వేవ తదస్య హితం. హితం చేద్భూయస్య ప్రజాపతినా వక్తవ్యం. ... సర్వభూతలోకకామాత్మత్వోపగమేన యథా ... తద్ధితమిష్టం ప్రియం వక్తవ్యమితి ప్రజాపతినాఽభిప్రేతం - స తు రాజ్ఞో రాజ్యాప్తివదస్య తేన. ... నిజానీయాదాత్మైకత్వే ఇమాని భూతాన్యయమహమస్మీతి. నన్వస్మిన్పక్షే * స్త్రీభిర్వా యానైర్వా * స యది పితృలోకకామః * స ఏక ధా భవతీత్యాదైశ్వర్యశ్రుతయోఽనుపపన్నాః. న - సర్వాత్మనస్సర్వఫలసమ్బన్ధోపపత్తేరవిరోధాత్. మృదఙ్గవ సర్వఘటకరకముఖ్యాప్తిః. నను సర్వాత్మత్వే దుఃఖసమ్బన్ధోఽపి స్యాదితి చేన్న - దుఃఖస్యాప్యాత్మత్వోపగమాదవిరోధః. ఆత్మన్యవిద్యాకల్పనానిమిత్తాని దుఃఖాని రజ్జ్వామివ సర్పాదికల్పనానిమిత్తాని. ఫాచావిద్యా

ఽశరీరాత్మైకత్వస్వరూపదర్శనేన దుఃఖనిమిత్తోచ్ఛిన్నే ప్రియదుఃఖసమ్బన్ధాశఙ్కానస్మ్భవతి శుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పనిమిత్తానాంపునః కామానామీశ్వరదేహసమ్బన్ధస్వర్వభూతేషు భూయసా నాం. పరఏవసర్వసత్త్వోపాధిద్వారేణభోక్తేతిసర్వావిద్యాకృతసంవ్యవహారాణాంపరఏవాత్మాస్పదం-నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. *య ఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇతిఛాయాపురుషఏవప్రజాపతినోక్తః. స్వప్నసుషుప్తయోశ్చాన్యఏవ. నపరోఽపహతపాప్మత్వాదిలక్షణః-విరోధాదితికేచిన్మన్యన్తే. ఛాయాద్యాత్మవాంచోపదేశే ప్రయోజనమపశ్యన్తః- అథాప్యేవోఽన్యమూనైకిలఙ్కల్పయత్వాత్పరస్యాత్మనోఽత్యన్తబాహ్యవిషయాసక్తచేతసోఽత్యన్తసూక్ష్మవస్తుశ్రవణేవ్యామోహోమాభూదితి. యథాకిలస్థూలాయాశ్చారున్ధత్యాః సూక్ష్మాంచనక్షత్రందర్శయితుకామస్తత్సమీపస్థంస్థూలంకంచిత్ప్రత్యక్షమాదౌదర్శయత్యేతామరున్ధతీంపశ్యామీతి. తతోఽన్యాంసమీపస్థాంనక్షత్రంపశ్యేతి. ఏవమత్ర * య ఏషోఽక్షిణీత్యాద్యుక్తంప్రజాపతినాత్రిభిఃపర్యాయైర్న్యపరఇతి. చతుర్థేతుపర్యాయేదేహోత్సర్గాన్త్యసమ్భూయశరీరతాముపనీయాత్మస్వరూపం. య స్స్వప్నస్తమపుపుషేస్త్రాద్యధిభిర్లక్షణైః ప్రతిపాద్యతే స మహానాత్మా భవతి - సఉత్తమపురుషః పరఉక్తఇతిచాహుః. సత్యం - రమణీయాతావదియంవ్యాఖ్యా శ్రోతుం. నత్వర్థోఽస్య గ్రన్థస్యైవంసమ్భవతి. కథం. * అక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇత్యుపన్యస్యశిష్యాభ్యాంఛాయాత్మని గృహీతేపరోఽతస్త్వోపరిత గ్రహణంపుత్వాత్తపనసమాకారోదశరావోపన్యాసః, *కింపశ్యథఇతిచప్రశ్నః, సాధ్వలఙ్కారోపదేశః, ఛాయాత్మనస్స్యాత్ - యదిఛాయాత్మైవప్రజాపతినాఽక్షిణిదృశ్యతఇత్యుపదిష్టః. కించ- యదివాతేనస్వయముపదిష్టగ్రహణస్యాపనయనకారణంవక్తవ్యంస్యాత్ - స్వప్నసుషుప్తాత్మగ్రహణయోరపితదపనయనకారణంవక్తవ్యంబ్రూయాత్. నచోక్తం- తేనమన్యామహేనాక్షిణిచ్ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోపదిష్టః. కించాన్యత్- ఆక్షిణిద్రష్టాచేద్దృశ్యతఇత్యుపదిష్టస్స్యాత్ - తతఏవాయుక్తం- *ఏతంత్వేవతఇత్యుక్త్వాస్వప్నేపిద్రష్టురేవోపదేశః. స్వప్నే నద్రష్టోపదిష్టఇతిచేన్న- * అపిరోదితీవాప్రియవేత్తేవేత్యుపదేశాత్. నచద్రష్టురన్యఃకశ్చిత్స్వప్నేమహీయమానశ్చరతి- * అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిరితిస్వాయతత్ప్రసిద్ధత్వానలసిద్ధత్వాత్. యద్యపిస్వప్నేసధీర్భవతి- తథాపినధీస్స్వప్నభోగోపలబ్ధింప్రతికరణత్వంభజతే. కింతర్హి. పటచిత్రవజ్జాగ్రద్వాసనాశ్రయాదృశ్యైవధీర్భవతీతిన ద్రష్టుస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధస్స్యాత్. కించాన్యత్ - జాగ్రత్స్వప్నయోర్భూతానిచాత్మానంచజానాతీమానిభూతానిస్వయమహమస్మీతి. ప్రాప్తౌసత్యాంప్రతిషేధోయుక్తస్స్యాత్ * నాహంఖల్వయమిత్యాదిః. తథాచైకస్యైవావిద్యానినిత్రయోఃసశరీరత్వేనతత్ప్రియాప్రియయోరపహతిర్నాస్తీత్యుక్త్వాతస్యైవాశరీరస్యసతోవిద్యయాఽసత్యంసశరీరత్వేప్రాప్తయోః ప్రతిషేధోయుక్తః - అశరీరంవావసన్తం ప్రియాప్రియేస్పృశతఇతి. ఏకశ్చాత్మాస్వప్నబుద్ధాన్తయోర్మహామత్స్యవదసఙ్గస్సఞ్చరతీతిశ్రుత్యన్తరేసిద్ధం. యచ్చోక్తంసమ్ప్రసాదశ్శరీరాత్సముత్థాయయథాస్వాత్స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిస్వాధిభిరసమూనోభవతి- సోఽన్యస్సమ్ప్రసాదాదధికరణనిర్దిష్టఉత్తమఃపురుషఇతి- తదప్యసత్- చతుర్థపర్యాయే *ఏతంత్వేవతఇతివచనాత్. యదితతోఽన్యోఽభిప్రేతస్స్యాత్- పూర్వవత్ *ఏతంత్వేవతఇతినబ్రూయాన్మృషా ప్రజాపతిః. కించాన్యత్ - తేజోఽబన్నాదీనాం సృష్టస్యత్స్వనికారదేహేషుజీవప్రవేశందర్శయిత్వాప్రవిష్టాయపునః * తత్త్వమసీత్యుపదేశోమృషాప్రసజ్యేత. తస్మిన్త్వంసాధ్వాదిభిరన్యాభవిష్యతీతియోఽహమిత్యుపదేశోఽభవిష్యత్- యదిసమ్ప్రసాదాదన్యఉత్తమఃపురుషోభవేత్. తథా- భూమ్ని *అహమేవేత్యాదిశ్య *ఆత్మైవేదంసర్వమితినోపసమహరిష్యత్- యదిభూమాజీవాదన్యోఽభవిష్యత్. * నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేత్యాదిశ్రుత్యన్తరాచ్చ. సర్వశ్రుతిషుచపరస్మిన్నాత్మశబ్దప్రయోగోనాభవిష్యత్- ప్రత్యగాత్మాచేత్సర్వజన్తూనాంపరఆత్మానభవేత్. తస్మాదేకఏవాత్మాప్రకరణీసిద్ధః. నచాత్మనస్సంసారిత్వం - అవిద్యాధ్యస్తత్వాదాత్మనిసంసారస్య. నహిరజ్జుశుక్తికాగగనాదిషుసర్పరజతమలాదీనిమిథ్యాజ్ఞానాధ్యస్తానితేషాంభవన్తీతి. ఏతేనసశరీరస్య ప్రియాప్రియయోరపహతిర్నాస్తీతివ్యాఖ్యాతం. యచ్చాస్తితమప్రియవేత్తేవేతి- నాప్రియవేత్తైవేతిసిద్ధం. ఏవంచసతిసర్వపర్యాయేష్వపి * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతిప్రజాపతేర్వచనం- యదివాప్రజాపతిచ్ఛద్మరూపాయఃశ్రుతేర్వచనంసత్యమేవభవేత్. నచతత్కుతర్కబుద్ధ్యామృషాకర్తుంయుక్తం- తతోగురుతరస్యప్రమాణాన్తరస్యానుపపత్తేః. నను ప్రత్యక్షందుఃఖాద్యప్రియవేత్తృత్వమవ్యభిచారస్సుఖాయశఇతిచేన్న - జరాదిరహితోజీర్ణోఽహంజాతోఽహమాయుష్మాన్ గౌరఃకృశోస్థూలఇత్యాదిప్రత్యయోనుభవవత్తదుపపత్తేః. సర్వమప్యేతత్ప్రత్యయమిలచేత్. అప్యైవైతదేవందురవగమం - యేనదేవరాజోప్యైదశరావాదిష్వాత్మావినాశయుక్తిరపికుమోహావాత్ర *వినాశమేవాపీతోభవతీతి. తథావిరోచనోమహాప్రాజ్ఞః ప్రాజాపత్యోపి దేహమాత్రాత్మదర్శనోబభూవ. తథేన్ద్రస్యాత్మవినాశభయశఙ్కాఏవవైనాశికాస్సమ్యజ్ఞక్. తథాసాఙ్ఖ్యాః ద్రష్టారందేహాదివ్యతిరిక్తమవగమ్యాపి త్యక్తాగమప్రమాణత్వాన్మృత్యువిషయఏవాన్యత్వదర్శనేతస్థుః. తథాన్యేకాణాదాదిదర్శనాఃకణాయరక్తమివతాం రాదిభిర్వస్త్రంనవభిరాత్మగుణైర్యుక్తమాత్మద్రవ్యంవిశోధయితుంప్రవృత్తాః. తథాన్యేకర్మిణోబాహ్యవిషయాపహృతచేతసోవేదప్రమాణాఅపిపరమార్థసత్యమాత్మైకత్వం నవినాశమివేన్ద్రవన్నన్యమానా ఘటీయన్త్రవదారోహావరోహప్రకారైరనిశంబమ్భ్రమన్తి. కిమన్యేతుద్రజన్తవోవివేకహీనాః స్వభావతఏవబహిర్విషయాపహృతిచేతసః. తస్మాదిదంత్యక్తసర్వబాహ్యైషణైఃఅనన్యశరణైఃపరమహంసపరివ్రాజకైరత్యాశ్రమిభిర్వేదాన్తజ్ఞానపరైరేవవేదనీయంపూజ్యతమః ప్రాజాపత్యంచేమంసమ్ప్రదాయమనుసరద్భిరుపనిబద్ధంప్రకరణచతుష్టయేన. తథాఽనుశాసన్త్యద్యాపితఏవ-నాన్యఇతి. ౧

ఆ.—— కార్యకారణపరివేష్టితౌవిశ్వతైజసావుక్తౌ, కారణమాత్రబద్ధశ్చప్రాజ్ఞోవ్యాఖ్యాతః,- సమ్ప్రత్యశరీరంతురీయముపదేష్టుంసశరీరతాంనిన్దతి (మఘవన్నితి) శరీరవదాత్మనోఽపివినాశిత్వమవస్థావిశేషేదర్శితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదన్యసఇతి) సశరీరోవిశేషవిజ్ఞానవాన్భవతి- అశరీరస్యతువిశేషవిజ్ఞానాభావాద్వినాశభ్రమః- నపునరసావస్తుతోవినశ్యతి- *స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిసమ్ప్రసాదస్యాపినాశిత్వవచనాదిత్యభిప్రేత్యకారణమేవస్పష్టయన్నక్షరాణివ్యాచష్టే (యదిదమిత్యాదినా) ననుమర్త్యమిత్యేతావతైవమృత్యువ్యాప్తత్వేశరీరస్యసిద్ధేకిమిత్యాత్తంమృ

తున్నేతిపునరుచ్యతే - తత్రాహ (కదాచిదేవేతి) వైరాగ్యార్థం విశేషవచనమిత్యుక్తం యత్ - తదేన వైరాగ్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) నివర్తనేన విశేషవచనం ఫలవదితి శేషః. తదన్యేత్యత తదర్థభాష్యార్థమాహ (శరీరమిత్యత్రేతి) మఘవన్మర్త్యమిత్యాదివాక్యం సప్తమ్యర్థః. త్రిస్థానతయా - జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిస్థానత్రయసమ్బన్ధిత్వేనేత్యావత్. అమృతత్వం - షడూర్మివర్జితత్వం. అశరీరత్వం - స్వాభావికసావయవత్వాదిరాహిత్యం. ఆత్మనోఽధిష్ఠానమిత్యత్ర భోగౌత్యపేక్షితపూరణం కృతం - భోగాయతనం శరీరమితి విశేషణాత్. తస్యైవార్థాన్తరమాహ (ఆత్మనో వేతి) అధిష్ఠానం - జనయితుస్తస్యోపలబ్ధేరధికరణమితి యావత్. అధిష్ఠానశబ్దస్యార్థాన్తరమాహ (జీవరూపేణేతి) ఉత్తరవాక్యస్థం సశరీరత్వం వ్యాచష్టే (యస్యేతి) ఈదృశం - మర్త్యత్వాదివిశేషణవదిత్యర్థః. తత్ - యథోక్తం శరీరమధిష్ఠితమనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా తదధిష్ఠితః - పురుష ఇత్యర్థః. తస్యైవ సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (తద్వానితి) ఉక్తైర్విశేషణం పాతయతి (సశరీర ఇతి) అశరీరస్య కథం సశరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అశరీరేతి) అవివేకతః - సశరీరో భవతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. యస్మాత్సశరీరః - అత ఏవ ప్రియాప్రియాభ్యామాత్తో వై పురుష ఇతి యోజనా. వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) ఏతచ్ఛబ్దార్థమేవోత్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేన స్ఫోరయతి (సశరీరస్యేతి) తౌ మమేతి మన్యమానస్య సతః స్వస్వతయోరస్య న తద్రూపయోరపహతిర్నాస్తీతి సమ్బన్ధః. ప్రియాప్రియయోః స్వరసేన వినాశో నాస్తి క్షణికత్వాదిత్యాశఙ్క్య సన్తతిరూపయోరిత్యుక్తం. ఇతి శ్రౌతవాక్యసమాప్త్యర్థః. అజ్ఞస్య దేహసమ్బన్ధద్వారా సంసారిత్వముక్త్వా తస్యైవ విద్యావతో దేహనివృత్తిద్వారేణ ముక్తిం దర్శయతి (తం పునరితి) ముక్తౌ పుంసి ప్రియాప్రియయోర్నాస్తితయోరస్పర్శస్తస్యైతస్య స్పర్శనస్యాపీత్యాశఙ్క్యాహ (స్పృశత ఇతి) ప్రత్యేకసమ్బన్ధం సూచయతి (ప్రియమితి) సముచ్చితయోః స్పర్శస్యానేకస్య ప్రత్యేకం క్రియాసమ్బన్ధే దృష్టాన్తమాహ (నేతి) ప్రియాప్రియయోరస్పృష్టాక్షరస్య సంస్పర్శం పాతనికాపూర్వకం దైమిలికన్యాయేన దర్శయతి (ధర్మాధర్మేతి) తత్రేతి - అశరీరాఖ్యం స్వరూపముచ్యతే. ప్రియస్య స్పర్శాభావం స్పృష్ట్వా మోక్షస్యాపుమర్థత్వం శఙ్క్యతే (నన్వితి) ఇహాపీతి - ముక్తావపీత్యర్థః. స్వాభావికప్రియాప్రియప్రతిషేధదోషాన్నాపుమర్థత్వం ముక్తేరిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) ప్రతిషేధమేవాభినయతి (అశరీరమితి) కామాదిభిర్యో దేవ ప్రియాప్రియయోర్లేపసమ్భవ ఇత్యత్ర నియామకమాహ (ఆగమాపాయినోరితి) కామాదిత్వేన స్పర్శశబ్దవత్స్వాభావికస్యేతి వ్యపోహ్యేత్యాహ (నత్వితి) ఆత్మని ప్రసక్తే కామాదితత్స్వరూపప్రియమితి తస్య ప్రతిషేధాత్తదవస్థమపుమర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాగ్నేస్సవితురితి) భూతవిద్యాలోచనాయామపి సుఖమాత్మస్వాత్మస్థ న ప్రతిషేధోఽస్తీత్యాహ (ఇహాపీతి) తథాపి విషయవిషయిభావాభావేన భేదాభావాత్తదవస్థమపురుషార్థత్వమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) భేదోఽనపుమర్థత్వోపయోగీ - కేవలవ్యతిరేక్యభావాత్. సుఖసాక్షాత్కారస్తు పురుషార్థః - స చాభేదేఽపి వ్యతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేణేతి) ఆత్మని విశేషజ్ఞానరాహిత్యమిష్టమిత్యత్ర హేతుమాహ (నాహేతి) కిం తస్మిన్ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్ధీతి) యేనజ్ఞానేనాప్నోతి - తద్విశిష్టమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః కిమిదం విశేషవిజ్ఞానమిష్టమిత్యుచ్యతే - కిం వా హితమితి వివక్ష్యతే తత్రాద్యముజ్జీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్వితి) *స్వితీయూర్ధ్వం భవతీత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. తథాపీష్టమవేష్టవ్యం ప్రజాపతినోపదేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (హితం చేతి) కిం తద్ధితం తస్య హితమితి చేత్ - తదాహ (న్యాయవదితి) వక్తవ్యమితి సమ్బన్ధః. హితమేవ - సత్వమిత్యుక్తిమేతలితమాహ (తత్రేతి) సర్వేషాం భూతానాం లోకానాం కామానాం చాత్మా స్వచ్ఛాసనమాత్రం - తద్రూపత్వం చేన్ముక్తస్యేష్యతే - కథం తర్హి తస్యైశ్వర్యశ్రుతమోనిర్వహతీతి చోదయతి (నన్వితి) సగుణవిద్యావతాం యదైశ్వర్యం - తన్నిర్గుణవిద్యాప్యుత్కర్షార్థం సజ్జీకృతే - ముక్తిం యావత్స్యమిత్యన్యసగుణవిద్యాయా అపి ప్రత్యగ్ఘ్యాతత్వాత్తత్ఫలస్య తత్ర ప్రవర్తితుం యుక్తత్వాదిత్యాహ పరిహరతి (నేత్యాదినా) సర్వాత్మత్వేఽపి ప్రాప్తిరితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) దుఃఖస్య దుఃఖిత్వాభావవత్తస్యాత్మావిద్యావశాదపి న దుఃఖీభవిష్యతీతి సమాధత్తే (న దుఃఖస్యేతి) తర్హి దుఃఖినామాత్మా ముక్తః కథం దుఃఖీ స్యాత్ - తత్రాహ (ఆత్మనీతి) నతావదాత్మనః స్వభావతో దుఃఖిత్వం - కిం త్వావిద్యకం - నాపి ముక్తస్య తద్యుక్తత్వం ప్రసక్తమిత్యర్థః. తత్త్వవిద్యాయా యద్యపి సవిద్యాయాం తదభ్యారోపితమైశ్వర్యమపి - ఈశ్వరస్య సగుణవిద్యాఫలభూతం తత్తదర్థం నేత్యుపదేశనిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (శుద్ధేతి) శుద్ధం సత్త్వం - రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం. తస్మాన్నాయ్యేకదేశానాం తాసాం ఐశ్వర్యభేదానాం. తేఽభోక్తారః. తేషాం సర్వేషు ముఖ్యతేషు ఈశ్వరాభిధానరూపేణ సిద్ధానామీశ్వరాత్మైకస్వభావో సిద్ధిరిత్యర్థః. సముజ్జీవానామేవావిద్యాకృతాకార్యసమ్బన్ధః - నేశ్వరస్యేతి చేత్. నేత్యాహ (పరమేవేతి) చతుర్థపర్యాయే ముక్తస్య తద్భేదేనాభిధేయమితి స్వాభిప్రాయేణ ప్రజాపతివాక్యం వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి స్వయూథ్యమతముత్థాపయతి (యదపి ఇతి) ప్రథమపర్యాయస్య ఛాయాత్మవద్ద్వితీయతృతీయపర్యాయయోరపి విజ్ఞానాత్మవిషయత్వమిత్యాహ (స్వప్నేతి) అన్యథేవ - పరిహార్యమితి సమ్బన్ధః. చతుర్థపర్యాయవత్పర్యాయత్రయేఽపి పరమాత్మైవ కస్మాన్నోచ్యతే - తత్రాహ (న పర ఇతి) అపహతపాప్మత్వాదేరవస్థావత్త్వస్య చ మిథో విరోధాదిత్యర్థః. నన్వన్తిమే పర్యాయే పరస్యోపదేశో యుజ్యతే - తజ్జ్ఞానస్యాముక్తిఫలత్వాత్. కిమితి పూర్వేషు పర్యాయేషు ఛాయాద్యుపదేశస్తస్య తత్ఫలాభావాత్. అత ఆహ (ఛాయాద్యాత్మనాం చేతి) తత్ర ప్రథమం ఛాయాత్మన ఉపదేశస్య ప్రయోజనమాహ (ఆదావేవేతి) పరస్యాతిసూక్ష్మత్వేన దుర్విజ్ఞేయత్వాత్తస్మిన్నాదావుచ్యమానే సతి తస్యాతిసూక్ష్మస్య శ్రవణేఽపి శ్రోతురనాత్మనిష్ఠస్య కిల వ్యామోహః స్యాత్ - సమాధానాదితి పృథక్ఛాయాత్మోపదేశః కృత ఇతి సమ్బన్ధః. స్వప్నసుషుప్తయోర్విజ్ఞానాత్మోపదేశస్య ప్రయోజనం దర్శయన్ముక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతి శబ్దస్సర్వాన్వయ్యభ్యత్ర. సర్వ్యాయాస్తరస్య తాత్పర్యమాహ (చతుర్థేత్వితి) మరణధర్మకాద్దేహాత్పృథగ్భూతా జ్యోతిస్స్వరూపమశరీరత్వం ప్రాప్తో యద్యపి చతుర్థపర్యాయే కథ్యతే - తథాపి కథమస్యాపరమాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) సః - సమ్ప్రసాదః. ఈదావిద్యాకృతత్వేన వివక్షితః. కిమిదం వ్యాఖ్యానం శబ్దాన

హాతి - కింవా౽ర్థానుసారీతిపక్షం ప్రపద్యమానోఽఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్వితి) అసమ్భవమేవ సాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) యద్యాద్యేపర్యాయే ఛాయాత్మోపదిశ్యతే-తర్హి స్త్రీవిరోచనయోః స్వస్వచ్ఛాయాత్మ్యత్వవిపరీతగ్రహాపోహార్థం ప్రజాపతేరాయాసో వృథాస్యాత్. తేన నేదం వ్యాఖ్యానమర్థానుసారీత్యర్థః. ఇతశ్చ నాద్యే పర్యాయే ఛాయాత్మోపదేశోఽస్తీత్యాహ (కించేతి) ప్రజాపతిస్స్వేనోపదిష్టస్యాపి ఛాయాత్మనో గ్రహణం నష్టమిత్యాశఙ్క్య హేత్వన్తరం స్పష్టయతి (యదీతి) తేన - ఛాయాత్మగ్రహణాపనయకారణావచనేనేతియావత్. తేన- ప్రజాపతినేత్యేకవచనోపేతానామ్భఃస్థితః. ఇతశ్చ ప్రథమేపర్యాయే ద్రష్టురేవోపదేశః- నఛాయాపురుషస్యేత్యాహ (కించాన్యదితి) ఏతచ్ఛబ్దేన సన్నిహితావమ్భసి నఛాయాత్మావమనుకృష్యస్వస్నే ద్రష్టురుపదేశః ప్రజాపతేర్భ్రమవాదిత్వం ప్రసజ్యేత - తథాచ ప్రథమేపి పర్యాయే ద్రష్టైవోపదిష్ట ఇత్యర్థః. స్వప్నావస్థాశిష్టస్య స్వప్నే బాహ్యార్థాభావాన్న తత్ర ద్రష్టురుపదేశోఽస్తీతి శఙ్కతే (స్వప్న ఇతి) అనుభవానుసారేణోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) కించ- ప్రకాశకారణానాముపరమే యః ప్రకాశః - స స్వప్రకాశ ఇతిన్యాయేన ప్రతీదస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బృహదారణ్యకే స్వప్నావస్థాయామ్ శ్రుత్యోక్తం - తచ్చైతత్ప్రదర్శనాన్తరేసస్తీత్యాహ (నచేం) సూర్యాదీనాముపరమే యః ప్రకాశోవృశ్యమానః - స స్వప్రకాశ ఇత్యయుక్తం- స్వప్నేన్యకరణస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపి) కరణత్వాభావే హేతుం స్పష్టయతి (కింతర్హీతి) నీలపీతాదివిషయాణాం గ్రహణానాఖిన్న గ్రహణసామగ్రీ వేద్య తామాపద్యన్తే - తథా దపదేచిత్రవద్వాచిత్రవాసనానుయచేతసస్సాక్షిగమ్యత్వాన్న స్వప్నోపలబ్ధాకరణం భవతీతద్వ్రిస్వయంజ్యోతిష్ట్వం న్యాయసిద్ధమిత్యాహ (పటే) ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ద్రష్టైవోపదిష్టః స్వప్నావస్థాయామిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (కించేతి) తథావజాగ్రదవస్థాయామివ స్వప్నే ద్రష్టైవోపదిష్ట ఇతి శేషః. ఇతశ్చ ద్రష్టురేవోపదేశః స్వప్నదశాయామిత్యాహ (ప్రాప్తేతి) న కేవలముక్తసాధుస్తతి షేధో నిషేధ్యప్రాప్తిసాపేక్షత్వాదవస్థాద్వయే ద్రష్టురుపదేశమాకాఙ్క్షతి- కింతుతురీయగతో నిషేధో నిషేధ్యమాకాఙ్క్షన్నవస్థాద్వయే ద్రష్టురుపదేశమాకాఙ్క్షతీత్యాహ (తథాచేతి) నిషేధస్య ప్రాప్తిసాపేక్షత్వాత్ప్రకృతస్యైవ ద్రష్టురవిద్యానిదానసశరీరత్వే తన్నిమిత్తయోః స్థానద్వయగయోః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తీతి నహవై సశరీరస్యేత్యాదినోక్త్వా నశరీరత్వే ప్రాప్తయోః ప్రియాప్రియయోస్తస్యైవావస్థాత్రయాతీతస్య సత్త్వాంవిద్యాయాః అశరీరమిత్యాదినా ప్రతిషేధో యుక్త ఇతి యోజనా. స్వప్నే ద్రష్టురుపదేశే హేత్వన్తరమాహ (ఏకశ్చేతి) చతుర్థపర్యాయస్యప్రాసఙ్గికదర్శనాన్తరవిషయత్వమయుక్తమనుభాష్యదూషయతి (యదప్యుక్తమిత్యాదినా) తదేవవ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (యదీతి) అధికరణాపేయభావేన భేదస్సత్యో వాస్తీత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (కించాన్యదితి) జీవపరయోర్భేదస్య షష్ఠప్రపాఠకవిరోధవత్ సప్తమప్రపాఠకవిరోధోఽపిస్యాదిత్యాహ (అథేతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపిజీవేశ్వరభేదోనసమ్భవతీత్యాహ (నాన్యఇతి) ఇతశ్చ జీవపరయోర్భేదోనాస్తీత్యాహ (సర్వస్మృతిష్వితి) న్యాయముక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మైక్యేపరస్యైవసంసారిత్వాత్సర్వదేహేషుస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఆరోపితసంసారిత్వం వస్తుతో నాస్త్యన్యస్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) మిథ్యాచతదజ్ఞానం చేతిమిథ్యాజ్ఞానం. తేనాధ్యస్తాని- అవిద్యమానాన్యేవసిద్ధ్యమానవత్ప్రతిభాపాదితానీతియావత్. నహవై సశరీరస్యేత్యాదివదతావాస్తవత్వం ప్రియాప్రియసమ్బన్ధస్యవివక్షితమితిశఙ్కామపనయ్యానుపదేశేన నిరస్యతి (ఏతేనేతి) ఆత్మనిసంసారస్యప్రసక్తిర్నిత్యానేనేతియావత్. యావదధ్యాసభావిత్వం- ప్రియాప్రియయోరపహాలత్వభావః. సనాస్తవత్వం- శరీరసమ్బన్ధస్యైవప్రియాప్రియమూలస్యతన్నిరూపత్వాదిత్యర్థః. స్వప్నద్రష్టాఖల్వప్రియవేత్తేవభవతి-నత్వప్రియవేత్తైవేతియత్పూర్వపక్షితం- తత్సిద్ధం. లాభాన్తరమాహ (ఏవంచేతి) ప్రజాపతేర్వచనం - సత్యంభవేదితిసమ్బన్ధః. అపౌరుషేయ్యాం శ్రుతౌ సతః ప్రజాపతేర్వచనం సావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదివేతి) సుఖాదయస్స్వాశ్రయాః - గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానాత్తదాశ్రయః పరిశేషాదాత్మాభవిష్యతీత్యస్త్రైశేషికాదితర్కవిరోధాదసత్యం శ్రుతేర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) సుఖాదీనాముపాధిధర్మత్వేన సిద్ధసాధ్యత్వాన్నాస్తి ప్రతివచసాబాధకమిత్యర్థః. ప్రత్యక్షమితిశఙ్కతే (నన్వితి) తస్యాభాసత్వాన్న బాధకత్వమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తాపేక్షప్రతిపన్నోషధనమితిశఙ్కతే (సర్వమితి) జరాదిస్సత్యత్వవదసంత్వదీయమేవమస్యైవేత్యఙ్గీకరోతి (అస్త్యేవేతి) అఙ్గీకారేహేతుమాహ (దురవగమమితి) అధికారిణః స్వమిత్యజ్ఞానకోవేదఇతిన్యాయాత్త్వాదృశానామనధికారిణాం దుర్జ్ఞానమాత్మతత్త్వం- అతోఽస్త్యేవజరాదిసత్యత్వవచనం- నతావతావస్తుక్షతిరిత్యర్థః. దురవగమత్వేలిఙ్గమాహ (యేనేతి) అత్రేతి-ఆత్మతత్త్వోక్తిః. తస్యదుర్జ్ఞానత్వేలిఙ్గాన్తరమాహ (అథే) వైనాశికశాస్త్రకర్తృత్వాత్మనో దుర్జ్ఞానత్వంగమయతీత్యాహ (తథేన్ద్రస్యేతి) సాఙ్ఖ్యశాస్త్రనిరపి దుర్జ్ఞానత్వమాత్మనో జ్ఞాపయతీత్యాహ (తథాసాఙ్ఖ్యాఇతి) తార్కికశాస్త్రనిరపి తస్యదుర్గ్రహత్వేగమకమిత్యాహ (తథాన్యఇతి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మభావనాః – నవాత్మగుణాః. మీమాంసకశాస్త్రాణి తస్యదుర్గ్రహత్వేగమకమిత్యాహ (తథాన్యఇతి) యదాపరీక్షకాణామపీదృశీభ్రాన్తిరాత్మనోదురవగమత్వంగమయతి- పదానిచార్థవిధురాణాం లౌకికానాం భ్రాన్తిస్సత్రప్రమాణయితవ్యేత్యాహ (కిమన్యఇతి) అన్యేచ- బమ్భ్రమన్తీతికింవక్తవ్యమితిసమ్బన్ధః. యదిలౌకికానాంపరీక్షకాణాంచేదమాత్మతత్త్వందుర్జ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయతే- కేషాంతర్హీదం సుజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) విషయాన్విహాత్మత్వత్త్వవితేషామాభాసీన్యం వారయతి (అనన్యశరణైరితి) తేషాం తుటీచరాదిభావం వ్యావర్తయతి (పరమహంసేతి) కర్మనిష్ఠానామాశ్రమాన్తరేత్యేవోపేక్ష్యప్రాధాన్యేన వర్తమానత్వం దర్శయతి (అత్యాశ్రమిభిరితి) అనన్యశరణైరిత్యుక్తంవ్యనక్తి (వేదాన్తేతి) పూజ్యతమైరితి - నిత్యానువాదః. తేషామాత్మవేదనోపాయం ప్రాక్తనముపదిశతి (ప్రాజాపత్యంచేతి) స్థానత్రయంతురీయంచేత్యేతద్విషయం- ప్రకరణచతుష్టయం. యథోక్తాధికారిణామేవాత్మవేదనమిత్యత్రలిఙ్గాన్తరమాహ (తథేతి) అశరీరమిత్యాదివాక్యవ్యాఖ్యానోపసంహారార్థమితిపదం. ౧

ఉ.— అశరీరో వాయురభ్రం విద్యుత్ స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్స
ముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యన్త ఏవమేవైష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరా
త్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే. ౨

రం.— (మఘవన్మర్త్యం వా ఇదం శరీరమాత్తం మృత్యునా తదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానం) వాశబ్దోఽవధారణే. హే మఘవన్! ఇదం శరీరమేవ హి మర్త్యం- మరణధర్మి. న కేవలం మరణధర్మిత్వమాత్రం- అపి తు మృత్యునాఽఽత్తం- తద్వ్యాప్తం చ. సతతవినాశశీలమితి యావత్. ఇదం చ శరీరే హేయత్వాపసర్జనాధారముక్తం. ఏవంభూతమపి ఇదం శరీరం కర్మకృతశరీరరాహిత్యలక్షణామృతత్వస్వరూపస్యాత్మనో భోగాధిష్ఠానం. కర్మవశేన జీవేన భోగార్థం పరిగృహీతమిత్యర్థః. తదిదం శరీరత్వమేవ స్వరూపం- నైవామృతత్వలక్షణా ముక్తిః- సశరీరత్వేనైవ తదభావ ఇత్యుక్తం భవతి. న ను పురుషార్థస్య హి ముక్తిరూపస్యైవ కర్తవ్యం- న హ్యశరీరత్వం పురుషార్థః- అపి తు దుఃఖాభావః. తతశ్చ తస్యైవామృతత్వరూపత్వముచితం - న త్వశరీరత్వస్యేత్యత్రాహ (ఆత్తో వై సశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యాం) స్పష్టోఽర్థః. తదేవోపపాదయతి (న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి) కర్మార్జితశరీరయోగినః తత్తదనుగుణసుఖదుఃఖయోగస్యావశ్యంభావిత్వాత్ కర్మకారితదేహసమ్బన్ధాభావస్య పురుషార్థతయా ముక్తిరూపత్వముపపద్యత ఇతి భావః. వ్యతిరేకం దర్శయతి (అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః) వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అవధారణే వా. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తత్రాశరీరస్య సమ్ప్రసాదస్యావిద్యయా శరీరేణావిశేషతాం - సశరీరతామేవ సంప్రాప్తస్యాశరీరాత్సముత్థాయ స్వేన రూపేణ యథాఽభినిష్పత్తిః- తథా వక్తవ్యేతి దృష్టాన్త ఉచ్యతే (అశరీరో వాయుః) అవిద్యమానం శిరః పాణ్యాదిమచ్ఛరీరమస్యేత్యశరీరః. కించ - అభ్రం విద్యుత్ స్తనయిత్నురిత్యేతాని చాశరీరాణి. తత్ - తత్ర. ఏవం సతి వర్షాదిప్రయోజనావసానే యథా. అముష్మాదితి - భూమిష్ఠా శ్రుతిర్ద్యులోకసమ్బన్ధినమాకాశదేశం వ్యపదిశతి. ఏతాని - యథోక్తాన్యాకాశసమానరూపతామాపన్నాని స్వేన వాయ్వాదిరూపేణాగృహ్యమాణాని ఆకాశాఖ్యతాం గతాని- యథా సమ్ప్రసాదోఽవిద్యావస్థాయాం శరీరాత్మభావమేవాపన్నః. తాని చ తథాభూతాని అముష్మాత్ - ద్యులోకసమ్బన్ధిన ఆకాశదేశాత్సముత్తిష్ఠన్తి వర్షణాదిప్రయోజనాభినిర్వృత్తయే. కథం. శిశిరాపాయే సావిత్రం పరం జ్యోతిః - ప్రకృష్టం గ్రైష్మకముపసమ్పద్య - సావిత్రమభితాపం ప్రాప్యేత్యర్థః. ఆదిత్యాభితాపేన పృథగ్భావమాపాదితాని స్వేన స్వేన రూపేణ - పురోవాతాదినా వాయురూపేణ స్తిమితభావం హిత్వా. అభ్రమపి పర్వతహస్త్యాదిరూపేణ. విద్యుదపి స్వేన జ్యోతిర్లతాదిచపలరూపేణ. స్తనయిత్నురపి స్వేన గర్జితాశనిరూపేణేత్యేవం ప్రావృడాగమే స్వేన స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యన్తే యథాఽయం దృష్టాన్తః. వాయ్వాదీనామాకాశాదిసామ్యగమనవదవిద్యయా సంసారావస్థాయాం శరీరసామ్యమాపన్నోఽహమముష్య పుత్రో జాతో జీర్ణో మరిష్య ఇత్యేవమ్ప్రకారం- ప్రజాపతినేవ మఘవాన్ యథోక్తేన క్రమేణ నాసి త్వం దేహేన్ద్రియాదిధర్మా - తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధితః సన్నేష సమ్ప్రసాదః - జీవోఽస్మాచ్ఛరీరాత్ ఆకాశాదివ వాయ్వాదయః సముత్థాయ - దేహాదివిలక్షణమాత్మనో రూపమవగమ్య దేహాత్మభావనాం హిత్వేత్యేతత్. స్వేన రూపేణ- సదాత్మనైవాభినిష్పద్యత ఇతి వ్యాఖ్యాతం పురస్తాత్. ౨

ఆ.— సశరీరస్య బన్ధో, ముక్తిరశరీరస్యేతి స్థితే కిమర్థమశరీరో వాయురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేత్యాదినా) కథం వా తస్యాశరీరత్వం- తదాహ (అవిద్యమానమితి) ఏవం సతి- వాయ్వాదీనామశరీరత్వే సతీతి యావత్. ఆకాశస్య సర్వత్రైకరూపత్వాదముష్మాదితి విశేషో వ్యపదేశనిమిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అముష్మాదితీతి) యథోక్తాని- అశరీరాణి వాయ్వాదీని. తేషామాకాశత్వాపత్తౌ దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా వాయ్వాదీని స్వేన రూపేణాగృహ్యమాణత్వదశాయామాకాశాఖ్యతాం గతానీతి సమ్బన్ధః. తాని చ- వాయ్వాదీని. తథాభూతాని - ఆకాశాత్మత్వం ప్రాప్తానీత్యేతత్. వర్షాదిఫలనిష్పత్త్యర్థం వాయ్వాదీనామాకాశదేశాత్ సముత్థానముక్తమాకాఙ్క్షాద్వారేణ స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) స్వేన స్వేన రూపేణ- అభినిష్పద్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తత్ర వాయోరభ్రస్య విద్యుతః స్తనయిత్నోశ్చ స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తిప్రకారం వివృణోతి (పురోవాతాదినేతి) స్తిమితభావం హిత్వా- వాయురితి శేషః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) వాయ్వాదీనామిత్యస్మాత్పురస్తాత్ యథేత్యధ్యాహర్తవ్యం. తత్రాదిశబ్దేనాభ్రవిద్యుత్స్తనయిత్నవో గృహ్యన్తే. ఆకాశాదీత్యాదిపదముభ్రాదికారణసఙ్గ్రహార్థం. శరీరసామ్యమేవ విశినష్టి (అహమితి) ప్రతిబోధనేదృష్టాన్తమాహ (ప్రజాపతినేతి) యథోక్తేన క్రమేణ- పర్యాయచతుష్టయోపదిష్టప్రకారేణేతి యావత్. మఘవాన్- ప్రతిబోధిత ఇతి సమ్బన్ధః. దార్ష్టాన్తికే ప్రతిబోధనప్రకారం దర్శయతి (నాసీతి) శరీరాద్విరుద్ధస్య సముత్థానే దృష్టాన్తమాహ (ఆకాశాదివేతి) సముత్థానం విభజతే (దేహాదీతి) పునరుక్తిం పరిహరతి (ఇతి వ్యాఖ్యాతమితి) ౨

రం.— (అశరీరో వాయుః) శిరఃపాణ్యాదిలక్షణశరీరశూన్యో వాయురిత్యర్థః. (అభ్రం విద్యుత్స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని) అభ్రాదీని చాశరీరాణీత్యర్థః.* అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతీత్యాదివత్ అభ్రస్తనయిత్నోర్వవస్థాభేదేన భేదో ద్రష్టవ్యః. అశరీరాణాం చ ప్రియాప్రియాసస్పర్శో దృష్ట ఇతి భావః. (తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యన్త ఏవమేవైష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే) అత్ర వ్యాసార్యాః * వాయ్వాదీనామాకాశాత్సముత్థానం నామ- స్వకార్యకరణానార్థం దేశే అభివృద్ధిః. పరశబ్దో వాయ్వాదీనాం కారణావస్థావాచీ. జ్యోతిశ్శబ్దస్తు కారణానాం కార్యోత్పాదనద్వారేణ తదభివ్యఞ్జకత

ఉ.— § స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా నోపజనగ్ం స్మరన్నిదగ్ం శరీరగ్ం స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమేవాయమస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో యుక్తః. 3

యా. ప్రయుక్తిః. వాయ్వాదీనిచ కారణద్రవ్యముపగమ్య కార్యావస్థాం హిత్వా కారణసదృశేన రూపేణ విశిష్టాని భవన్తి. వాయుర్హి ఆవహప్రవహాదిరూపేణ సప్తవిధత్వం హిత్వా వాయుత్వమాత్రేణావతిష్ఠతే. విద్యుతు విద్యుత్త్వం హిత్వా తేజస్త్వేన. అభ్రం స్తనయిత్నుశ్చాభ్రత్వాది ప్రహాణేన స్వకారణభూతరూపేణ. ఏవం జీవోఽపి పూర్వదేశేషణ దేశవిశేషవిశిష్టం పరం బ్రహ్మ ప్రాప్య సంసారావస్థాప్రహాణేన పరమాత్మతుల్యరూపేణావిర్భవతీత్యేవముక్తాస త్యేవ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికవాక్యసామఞ్జస్యం భవతీతి వివక్షితం. ఇదంచ వాక్యం ఫలపాదే చిన్తితం- * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి దేవాదిరూపవత్ సాధ్యేన రూపేణాభినిష్పత్తిరుచ్యతే - అభినిష్పత్తిశబ్దస్యాగన్తుకధర్మోత్పత్తిపరత్వాత్. స్వశబ్దః స్వాత్మీయవచనః. ఆగన్తుకస్యాపి రూపస్యాత్మీయత్వాత్ స్వేన రూపేణేత్యుపపద్యతే. నతు * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వశబ్దస్యాత్మార్థకత్వం, వా నిష్పత్తిశబ్దస్యావిర్భావార్థకత్వం, వా యుక్తం- స్వరూపస్య నిత్యత్వేన తత్ప్రాప్తేరపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సమ్పద్యావిర్భావస్స్వేనశబ్దాత్. పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్య స్వస్వరూపస్యైవావిర్భావః - నత్వాగన్తుకాత్మీయధర్మోత్పత్తిః - తథాహి సతి * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వేనశబ్దవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్. అతః స్వశబ్దోఽనాత్మీయవచనః - అపి త్వాత్మవచన ఏవ. ఆవిర్భావే ఽప్యభినిష్పత్తిశబ్దో దృశ్యతే - యుక్త్యా ఽయమర్థోఽనిష్పన్నః, * ఇదమేకం సునిష్పన్నమిత్యాదిషు సన్న్యాత్మనః పూర్వసిద్ధత్వాత్ కథం తస్య పురుషార్థత్వం - తత్రాహ - * ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్. * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యస్య ముక్తో భవతీత్యర్థః. నివృత్తావిద్యాతిరోధానో భవతీతియావత్. కథమిదమవసీయత ఇతిచేత్. ప్రతిజ్ఞానాత్- జాగరాద్యవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రస్తుత్య * ఏతంత్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నాన్యత్రైతస్మాదితి తస్యైవ అశరీరత్వలక్షణముక్తత్వం * మఘవన్ మర్త్యం వా ఇదం శరీరమిత్యాదినా చతుర్థేనపర్యాయేణ ప్రతిపాదయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞానాత్. నివృత్తావిద్యాతిరోధానస్య స్వేనరూపేణ సాధ్యత్వముస్త్యేవేతి న పురుషార్థత్వహానిః. నను నివృత్తతిరోధానస్యాప్యాత్మస్వరూపస్య కథంచిత్సాధ్యత్వసమ్భవేఽపి తస్య న పురుషార్థత్వే ప్రమాణమిత్యత్రాహ- * ఆత్మాప్రకరణాత్. * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాద్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయాఽత్యన్తాపహూతత్వేన పరమపురుషార్థభూతోఽయమాత్మా. అపహతపాప్మత్వాదీనాం కథం జీవసమ్బన్ధిత్వమిత్యత్రాహ- ప్రకరణాదితి. అవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రకృత్యైవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానామామ్నానాదిత్యర్థ ఇతిస్థితం. * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యుచ్యమానం స్వరూపం కిమిత్యాకాఙ్క్షాయాం అస్మిన్ ప్రకరణే అపహతపాప్మత్వాదిగుణానామేవోపన్యాసాత్, సత్యసఙ్కల్పత్వకార్యజక్షణాదిభ్యశ్చ బ్రహ్మసమ్బన్ధినా అపహతపాప్మత్వాదిగుణలక్షణరూపేణావిర్భవతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యత ఇతి * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్యః ఇతి జైమినిమతముపన్యస్య * ప్రజ్ఞానఘన ఏవ * విజ్ఞానఘన ఏవ విజ్ఞానైకరసత్వామ్నానేన నిర్ధర్మకత్వప్రతిపాదనాత్ జ్ఞానమాత్రస్వరూపేణావిర్భవతీతి * చితితన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిమతముపన్యస్య * ఏవమప్యుపన్యాసాత్పూర్వభావాదవిరోధం బాదరాయణ ఇతి స్వసిద్ధాన్తమావిష్కృతవాన్. తస్య చాయమర్థః- ఏవమపి- విజ్ఞానఘనత్వేఽపి అపహతపాప్మత్వాద్యుపన్యాసేన * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్య ఇతి పూర్వసూత్రోక్త బ్రహ్మరూపస్యాపి సమ్భవాత్ సైన్ధవఘనస్య సర్వత్ర లవణరసైకరసత్వేఽపి చక్షురాద్యవగతరూపకాఠిన్యాదేశ్చావిరోధవత్ మానాన్తరావగతబ్రాహ్మరూపస్య, చమానాన్తరావగతవిజ్ఞానఘనత్వస్య, చావిరోధ ఇతి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే. * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యేవకారస్య స్వప్రకాశత్వాద్యాస్తాం శనిషేధమాత్రపరత్వాదితి స్థితం. యత్పునరుక్తం * శరీరాత్సముత్థాయ- శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వా స్వేనరూపేణ- పరమాత్మరూపేణ సాక్షాత్కృత్య పరంజ్యోతిరూపసమ్పన్నః- పరమాత్మా భవతీత్యర్థః. నతు శరీరాదుత్క్రమణం దేశాన్తరగమనం వాఽత్ర వివక్షితమితి- తదసత్ - అపదార్థత్వాత్. నహి * శరీరాత్సముత్థాయేత్యస్య శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వేత్యర్థో భవతి. స్వరూపసాక్షాత్కారలక్షణస్వరూపాభినిష్పత్త్యనన్తరభావినః పరంజ్యోతిర్భావస్య చ * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యేతి పూర్వకాలతయా నిర్దేశోఽనయుక్తః. నహి సర్వాత్ సముత్థాయ రజ్జుముపసమ్పద్యేతి చ ప్రయోగో దృష్టచరః. వాయ్వభ్రాదిదృష్టాన్తవైరూప్యం చాస్పష్టమేవ. కించ - నిర్విశేష బ్రహ్మభావోఽత్ర పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యేత్యనేన వివక్షితశ్చేత్ - సుషుప్తిదశోద్ఘాటితస్య విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తస్య ప్రాయశ్చిత్తవత్ స్మృత్యుత్తరయాత్రయా ఉపపరిహారాయ ముక్త్యవస్థాప దేశాపూర్వత్వం స్యాదిత్యాస్తాం తావత్.

శం.— స యేన స్వేనరూపేణ సమ్ప్రసాదోఽభినిష్పద్యతే- ప్రాక్ప్రతిబోధాత్తద్భ్రాన్తినిమిత్తాత్ సర్పో భవతి యథా రజ్జుః- పశ్చాత్కృతప్రకాశాద్రజ్జ్వాత్మనా స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతేఽతః- ఏవంచ స ఉత్తమపురుషః- ఉత్తమశ్చాసౌ పురుషశ్చేత్యుత్తమపురుషః. స ఏవోత్తమపురుషః - అక్షిస్వప్నపురుషావ్యక్తావ్యక్తశ్చ సుషుప్తస్స సమ్ప్రసన్నోఽశరీరశ్చ స్వేనరూపేణేతి, ఏషామేవ స్వేనరూపేణావస్థితః. క్షరాక్షరావ్యాకృతావ్యాకృతావపేక్ష్యోత్తమపురుషః కృతనిర్వచనో హ్యయం గీతాసు. సః- సమ్ప్రసాదః స్వేనరూపేణ తత్ర - స్వాత్మని స్వస్థతయా సర్వాత్మభూతః పర్యేతి క్వచిదింద్రాదిభావేనాత్మనా జక్షత్- హసన్. భక్షయన్ వా భక్ష్యానుచ్చావచానీప్సితాన్. క్వచిన్మనోమాత్రైః సఙ్కల్పాదేవ సముత్థితైర్బ్రహ్మలోకస్థైర్వా క్రీడన్ స్త్రీభిరమమాణశ్చ మనసైవ, (నోపజనం స్మరన్) స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమేన జాయత ఇత్యుపజనం. ఆత్మభావేన వాత్మనా

§ స ఉత్తమపురుష ఇతి శాఙ్కరః పాఠః.

మాహ్యేన జాయతఇత్యుపజననిమిత్తంశరీరం తన్న రక్ష. తత్పరణేహిదుఃఖమేవస్యాత్‌- దుఃఖాప్రతిత్వాద్విస్మృతౌ. సన్నసుభూతంచేన్న న రేత్ - అసర్వ జ్ఞత్వముక్తంస్యాత్ - నైషదోషః- యేనమిథ్యాజ్ఞానాదినా జనితం- తిచ్ఛనిమిథ్యాజ్ఞానాదివిద్యయాచ్ఛేదితం - అతస్తత్వాను భూతమేవేతినతత్పరణేన ర్వజ్ఞత్వహానిః. నహ్యున్మత్తేనగ్రహగృహీతేనవాయదనుభూతం- తదున్మాదాద్యపగమేఽపిస్మర్తవ్యంస్యాత్. తథేహాపిసంసారిత్వవిద్యాదోషవస్సిర్కృత సుభూయతే- తస్యర్వాత్మానమశరీరంనస్మరతి - అవిద్యాదినిమిత్తాభావాత్. యేహాచ్ఛిన్నదోషేస్మృతిలకపూర్వారానసాన్నత్వాః కామాఅన్య రాపిధానాఅనుభూయ స్తేవిద్యాభివ్యఙ్త్యత్వాత్ - తదేవముక్తేనసర్వాన్నభూతేనసప్త్యర్థనైజత్వాస్యజ్ఞానసుతియోసిద్ధిశ్చిన్నై. అపరసాధ్యేతద్వితిసప్త
* యఏతేబ్రహ్మలోకఇతి యఉక్తస్సగతభవన్తాసి బ్రహ్మణ్యేవహితేలోకేభవ స్వినర్వాత్మత్వాద్బ్రహ్మణఉద్యన్తే. నమకథమేకస్య నాగ్నత్వ శ్రుతినాన్యచ్ఛ్రుణోతినాన్యద్విజానాతిసభూమా, కామంశ్చ శ్రాస్యలోకే కాంక్షపశ్యన్రమతఇతి, చనిరుద్ధం- యత్రైకాయన్సిన్నైవసత్యనేవశ్యతి- నత సిన్నైవసత్యనేవశ్యతిచేత, నైషదోషః - శ్రుత్యర్థవిత్త నేనః సకత్వాత్ దక్షుషన్స్తైరనిసకిలాహ్యత్వశ్చన్నైభవతి, దముదన్యత్వేపరామానామభావా న్నపశ్యతి, చేతి. యదప్యపిమనుతే తదుక్తం- తన్నపశ్యతీవస్తైవకత్వాచ్చాకానోద్వితీయోఽభావః. * తేనకంవశ్యేదితిచోక్తమేవ. అశరీరస్వరూపాపోఽప హాత్పాప్మాఙలమనాస్యకాకథమేవపునః, అతీతపశ్యతీఇత్యుక్తః ప్రజాపతినా. తస్యయథాఽసానతిసామోద్ధ్రశ్యతే-తద్వక్తవ్యమితీదమారభ్య తే. తస్రకోహెతుకలివిమన్నతఇతి. ఆశం సః- ద్రష్టానః యథా స్తసిరాగనః శ్రవణాస్యపరోనాసహ్యః. స్యయుజ్యతఇతి స్వహిదృష్టి- రూపస్వ. లీవర్తావా. యథావాఽకెుజనగన్నైనేత్యాదకర- రథః అవేవా. తన్మన్మాత్రరథజయుక్తః - తగాకృతాయ వివమనిర్వ్యదితిశ్లోనీమో స్తా ణః - వక్కృవ్యశ్రోత్రియబనోబుద్ధిసంయుక్తః స్యజ్ఞాత్మావిజ్ఞానకియాశక్తిద్వయసమూర్చితా, యుక్తః - స్వకర్మఫలాద్భోగనిమిత్తంనియ క్తః. * కస్మిన్ప్రహాయస్తాన్నైఉక్తాన్త్రభిప్రాయిక స్మిన్వాప్రత్యేతే ప్రతిష్ఠాహ్యమీతిత్వాధిపదార్థేనసర్వాత్మకానికర్మన శ్రవణచేష్టావ్యాహా రాది. ఉక్తస్యతత్తః. ౩

ఆ.— ఉత్తరవాక్యస్యనసన్దంవ్యాచష్టే (సహోవాచ) సః- ఉక్తమఘవపురుషఇతిప్రతిష్ఠః. సన్నప్రసాదస్యనైవరూపేణాభినిష్పత్తిం ప్రష్టాన్యనస్పష్టయతి (ఏస్యాదినా) ఉక్తదృష్టాన్తానసారేణా విద్యాదకాయాంశరీరాత్మత్వాప్రహసన్నేవపావిద్యయాప్రతానిస్య హ్యస్య త్వాస్యేవరూపేణాభినిష్పన్నోభవతీతి దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవంచేతి) పురుషస్యాపస్యముక్తత్వాదిశేషణంపురుషా న్తరవ్యవచ్ఛేదార్థమిత్యభిప్రేత్యపురుషవి దంపర్యాయతి (అక్షీతి) ఇతి- దత్వాసైపురుషఇతిశేషః. తత్ర పూర్వేషాం త్రయాణామవ్యవచ్ఛేదార్థం - తురీయస్వరూపస్మావపురుషత్వమిత్యా హ (ఏషామితి) యథోక్తోపురుషోభగవన్సచనిఙ్గజీతతే (ఇతి) ద్వావిమౌపురుషౌలోకేక్షరశ్చాక్షరఏవచ। క్షరస్సర్వాణిభూతానికూటస్థో క్షరఉచ్యతే। ఉత్తమఃపురుషస్త్వన్యఃపరమాత్మేత్యుదాహృతః। యోలోకత్రయమావిశ్యబిభర్త్యవ్యయఈశ్వరః। యస్మాత్క్షరమతీతోహమక్షరాదపి చోత్తమః। అతోస్మిలోకేవేదేచ ప్రథితఃపురుషోత్తమఇతిహోభగవతాస్మృతిరా. సతత్రేత్యాదివ్యాచష్టే (సజక్షప్రసాదఇతి) స్వాదిదివి- స్వర్గలోకోక్తిః. క్వచిన్మనోమాత్రేణసృష్టక్వచిది- బ్రహ్మలోకేగృహ్యతే నోపజనమిత్యక్తీకంగృహీత్వానిజ్ఞరోతి (స్త్రీభిరితి) తత్స్మరణ- ఇత్యుపలక్షణం యథోక్తదేహస్య కృతాకానుభవమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్స్మరణేహీతి) అనుభూతస్మృతేర్నిర్ణయః. చేతనస్తత్పరరాహి తమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) అసర్వజ్ఞత్వదోషంపరిహరతి (నైషదోషఇతి) అనుభూతార్థస్మృతోహిసర్వజ్ఞతేతి. నచతత్ప్రసుభూతం- మిథ్యావిద్యాకా తత్కాలస్యాజ్ఞానమాత్రత్వా, సిన్ఘవసకార్యస్యజ్ఞానోదయమాత్రేణనష్టత్వా, త్వాగిసివరింశేషతనుభవవిశేత్వానమవత్తే, రేత్సర్గః దిపూర్వానుభూతస్సాన్నేహా ఇహయోఽక్తేనుపిన ప్రాప్తస్యానుభూతమెవేతిదుమహిస్మరవ్యమిత్యేచేత్. నదోహా (సహీతి) మనస్తైవపురుషశరీరాదయో నసన్ని భవన్తేచేత్- కిందంలక్షితస్త్రకామాస్సన్నిధేర్యత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోత్పిలః) కిమితినభవన్తీతి కామానామనుభూయేరన్నిత్యాశఙ్క్యాహ (అ స్యలాపిధానంఇతి) ఇతిశ్రుతియహిమేవంరవన్నిశక్తిరిత్యానూ (ఏకత్యేతి) కిమివనినిగుణనిద్యావ్యఃపికటిరంపికస్యకామాసన్నన్నవదనం- తత్రాహ (ఇ త్యాత్మజ్ఞానేఽపి) ఆత్మవిద్యాస్తోత్వక్ర్త్వతంబుధికామనన్నస్పదవచనాత్ * మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్ రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోక ఇతి స్మృతిశ్చాహ (అత ఇతి) ఇన్ద్రియాణాముద్భవత్వాంరామానాంరమతో బ్రహ్మలోకభానిస్వనిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రేతి) : పదస్యేతాన్కామానిత్యాదివాక్యంయనుయ్యాను వి ప్రథానన్యాక్యవిరుద్ధత్వాన్నాభ్యన్నమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) వాక్యయోర్విరోధపరిహారమాహ (యది) * యద్వైతన్నపశ్యతి పశ్య న్వైతన్నపశ్యతి నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేదిత్యబ్రహ్మణాదారణ్యకే శ్రుత్యావిరోధంభుసీతే (నైషదోషః ఇతి) అథయథోక్తంవాక్యంసుషుప్తమనుకృత్య ప్రవృత్తంకథంముక్తవిషయమితిశాఙ్క్యంకం - ఉపాధిః (యథ్యపీతి) సుషుప్తస్యమోక్షదృష్టాన్త త్వా, త్తద్వలస్యదార్ష్టాన్తికేఽపిగమా, ద్వయముక్తంసుషుప్తే- తస్యమ్పన్నోముక్తేనిష్పత్తిస్యా. రంవ- మున్నోము గాఁఙ్గ్యత * య ఏష్త్వస్యసర్వాణ్యా త్మభూతిత్వాదితన్నైవోక్తమిత్యాహ (కేనేతి) ఫలార్థవాదస్యాత్మేన క్యవదమిథోవిరోధఃశఙ్క్యతే (నన్వితి) ప్రశ్నవిశేషస్య పదస్యచాక్షుష దర్శనేనూథత్వా, దశరీరస్యతదయోగ్యత్వా, దశరీరాత్మోక్తిద్రశ్యతఇతి శ్రుతివిరుద్ధస్య. అశరీరాస్య అత్యాదిప్రబ్రహ్మవిషయానేక శ్రుతిలిఙ్గవిరో ధాత్ * దృశ్యతఇత్యేకస్యాః శ్రుతేర్జ్ఞానమాత్రవిషయత్వాన్నవిరోధోఽస్తీత్యభిప్రేత్యాన న్తరంవాక్యమనుపాదయతి (తత్రేతి) చాక్షుషదర్శనావిష యత్వేసతిచక్షుషిదర్శనేకోహేతురిత్యపేక్షాయాంలిఙ్గహేతుకంతావద్దర్శనంసమ్భవతీతిమత్వాదృష్టాన్తమాహ స్తుతిః. సదృష్టాన్తో యథాభవతి- తథో చ్యతఇత్యాహ (తత్రేతి) తమేవదృష్టాన్తమనూద్యవ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) అధ్యాహారరాహిత్యసిద్ధ్యర్థంపఙ్క్త్యన్తరమాహ (ప్రయోగ్యేతి) ఏవమిత్యనేనప్రతినిర్దిష్టోయథాశబ్దః. శరీరస్యరథస్థానీయత్వం * శరీరంరథమేవతుఇతి శ్రుత్యన్తరాన్మన్తవ్యం. తస్మిన్నుక్తశరీరేఈశ్వరేణస్వకర్మఫలోప

ఉ.— అథయత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణంచక్షుస్సచాక్షుషఃపురుషోదర్శనాయచక్షురథయోవేదేదం జిఘ్రాణీతిసఆత్మాగన్ధాయఘ్రాణమథయోవేదేదమభివ్యాహరాణీతిసఆత్మా ఽభివ్యాహారాయవాగథయోవేదేదగ్ంశృణ్వానీతిసఆత్మాశ్రవణాయశ్రోత్రం. ౪

భోగనిమిత్తంప్రాణోరథిత్వేననియుక్తఇతిసమ్బన్ధః. ఘ్రాణ ప్రాణంవ్యావర్తయతి (పఞ్చవృత్తిరితి) * బుద్ధింతుసారథింవిద్ధిమనఃప్రగ్రహమేవచ। ఇన్ద్రియాణిహయానాహురితిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (ఇన్ద్రియేతి) * ఆత్మానంరథినంవిద్ధీతిశ్రుతేః నప్రాణస్యరథిత్వమిత్యాశఙ్క్యతేనసత ఉపాధిర్యః- తదభేదాజ్జీవాకారాస్సైవమిత్యాహ (ప్రజ్ఞాత్మేతి) తస్యాధ్యాత్మసన్తానద్వయవిశిష్టత్వేనస్ఫురితంస్వరూపందర్శయతి (విజ్ఞానేతి) ఈశ్వరస్యయథోక్తప్రాణోపాధిద్వారాభోక్తృత్వాదిసంసారిత్వమిత్యత్రశ్రుత్యన్తరంప్రమాణయతి (కస్మిన్నితి) ప్రతిష్ఠాస్యామీతి - ఈక్షిత్వాసప్రాణమసృజతేత్యాదిశ్రుతిరితిశేషః. తథాచయథారాజ్ఞాసర్వాధికారిత్వేనసేనాధ్యక్షస్సన్ధివిగ్రహాదౌనియుజ్యతే- తథేశ్వరేణసర్వచేష్టాన్తరాధికృతఃస్వకార్యదర్శనాదివ్యాహరనిమిత్తంనియుక్తోభవతీత్యాహ (రాజ్ఞేతి) ప్రాణఃస్వవిలక్షణేనచేతనేననియుజ్యతే- ప్రయోజ్యత్వాత్- అశ్వాదివదిత్యనుమానాద్దేహసంహతాత్ప్రాణాదతిరిక్తోఽసంహతశ్చేతనస్సిధ్యతీతిసముదాయార్థః. ౨

రం.— (సఉత్తమఃపురుషస్సతత్రపర్యేతి) సః-ఉపసమ్పదనీయః ఉత్తమఃపురుషఇత్యర్థః. * ఉత్తమఃపురుషస్త్వన్యఇతిభగవతపిహో క్తపురుషత్వేనఉపసమ్పదనకర్తుర్యుత్తమపురుషత్వస్యబాధితత్వాత్, * సతత్రపర్యేతీత్యుత్తరవాక్యస్వారస్యభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చ. సఃఉపసత్తాతత్ర పరమాత్మనిపర్యేతి- తంపరితోఽనుభవతి. యద్వా- అనుసఞ్చరతీత్యర్థః. * కామరూప్యనుసఞ్చరన్నియత్రయత్రథాకామగచ్ఛతీతిహిశ్రుత్యన్తరం. (జక్షత్క్రీడన్రమమాణస్త్రీభిర్వాయానైర్వాజ్ఞాతిభిర్వా) యథేష్టంభోగాననవాప్నోతీత్యర్థః. (నోపజనంస్మరన్నిదంశరీరం) స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమనజాతమిత్యుపజనత్వంశరీరస్య. తేనచాపురుషార్థత్వముచ్యతే. అథవా-ఉపజనం-జనానాం-బన్ధుజనానాంసమీపేశయితం. కుణపమిత్యర్థః. యద్యపిముక్తస్సర్వజ్ఞత్వాత్స్వ్యక్తమపిశరీరమనుభవత్యేవ- తథాప్యబ్రహ్మాత్మకతయాదుఃఖరూపత్వేనానుభూతంశరీరంసముక్తిదశాయాంతథాఽనుభవతీత్యర్థః. ఆత్మనోఽశరీరస్వభావత్వే ప్రాక్ఛరీరసమ్బన్ధఃకింనిబన్ధనఇత్యత్రాహ (సయథాప్రయోగ్యఆచరణేయుక్తఏవమేవాయమస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణోయుక్తః) యథాఆచరణే- శకటే ప్రయోగ్యః- యుగ్యః. అశ్వోబలీవర్దోవాపాశేనయుక్తోభవతి- ఏవమేవాయం ప్రాణః- ప్రాణసహచరః ప్రత్యగాత్మాసంసారదశాయాంకర్మపాశవశేనయుక్తోభవతీత్యర్థః. అనేనయుగ్యశకటదృష్టాన్తేనదేహాత్మనోర్వ్యతిరేకోద్రఢీకృతోభవతి. ౩

శం.— తస్యైవతుమాత్రా- ఏకదేశశ్చక్షురిన్ద్రియంరూపోపలబ్ధిద్వారభూతం. అథయత్రక్రృష్ణతారోపలక్షితమాకాశం- దేహచ్ఛిద్రమనువిషణ్ణం- అనుషక్తం. అనుగతం. తత్రసః - ప్రకృతోఽశరీరఆత్మాచక్షుషిభవతీతిచాక్షుషః. తస్యదర్శనాయ - రూపోపలబ్ధయేచక్షుఃకరణం. యస్యతద్దేహాదిభిస్సంహతత్వాత్పరస్యద్రష్టురర్థం- సోత్రచక్షుషిదర్శనేనలిఙ్గేనదృశ్యతేపరోఽశరీరోఽసంహతః. * అక్షీణిదృశ్యతఇతిప్రజాపతినోక్తంసర్వేన్ద్రియద్వారోపలక్షణార్థం- సర్వవిషయోపలబ్ధాహిసఏవేతి. స్ఫుటోపలబ్ధిహేతుత్వాత్తు * అక్షిణీతివిశేషవచనంసర్వశ్రుతిషు - అహమదర్శమితితత్సత్యంసమ్భవతీతిచశ్రుతేః. అథ- అపి. యోస్మిన్దేహేవేద. కథం. ఇదం - సుగన్ధిదుర్గన్ధివాజిఘ్రాణీతి- అస్యగన్ధంవిజానీయామితి. సఆత్మా. తస్యగన్ధాయ- గన్ధవిజ్ఞానాయఘ్రాణం. అథయోవేదేదం- వచనమభివ్యాహరాణీతి - వదిష్యామీతి. సఆత్మా. అభివ్యాహరణక్రియాసిద్ధయేకరణంవాగిన్ద్రియం. అథయోవేదేదంశృణ్వానీతి- సఆత్మా. శ్రవణాయశ్రోత్రం. ౪

ఆ.— చక్షురాదిచేష్టాచేతననిమిత్తా- చేష్టాత్వాత్- రథాదిచేష్టావదితిఅనుమానాన్తరంసూచయతి (తస్యైవేతి) ప్రకృతప్రాణవిషయస్తచ్ఛబ్దః. మాత్రేత్యేతస్యవ్యాఖ్యానం (ఏకదేశఇతి) ప్రాణసంవాదేచక్షురాదీనాంప్రాణపారతన్త్ర్యప్రతీతేస్తదేకదేశత్వం తేషామితి ద్రష్టవ్యం. శరీరాద్వ్యతిరిక్తమాత్మానంసమ్భావ్యతత్స్యోపాధికంద్రష్టృత్వమాచష్టే (అథేతి) అతిరిక్తాత్మసమ్భావనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. యత్రేత్యేతత్పదమిత్యాభ్యాంసంసారదశోచ్యతే. అనుగతం- చక్షురితిసమ్బన్ధః. దర్శనాయచక్షురిత్యస్యార్థంసమర్థయతే (యస్యేతి) యస్యపరస్యగ్రహీతురర్థంకరణంచక్షురిష్టం- సయశ్చక్షుషాలిఙ్గేనదృశ్యతఇతిసమ్బన్ధః. పరార్థత్వేచక్షుషోహేతుమాహ (దేహాదిభిరితి) యత్సంహతం- తత్స్వవిలక్షణశేషందృష్టం- యథాశయనాసనాది. తథాతదపిచక్షుర్దేహాదిభిస్సంహతత్వాద్వ్యస్యవిలక్షణస్యశేషభూతం - సోత్రదర్శనేనలిఙ్గేనదృశ్యతే. విమతం సాశ్రయం- ధర్మత్వాత్ - రూపాదివదిత్యనుమానాదిత్యర్థః. దృశ్యతఇత్యస్యావిరుద్ధార్థత్వముక్త్వా * అక్షిణీత్యస్యవివక్షితమర్థమాహ (అక్షిణీతి) యథాఽక్షిద్వారారూపోపలబ్ధాపరః- తథాతత్తదిన్ద్రియద్వారాతత్తద్విషయోపలబ్ధాపరఏవేతికృత్వాయుక్తమిదముపలక్షణమితిసాధయతి (సర్వవిషయేతి) సర్వేన్ద్రియైరుపలబ్ధృత్వమవిశిష్టంచేత్ - కథం తర్హిసర్వాస్వపిశ్రుతిషు చక్షుష్యేవాస్యోపదేశః - తత్రాహ (స్ఫుటేతి) చక్షుషఃస్ఫుటోపలబ్ధాహేతుత్వేశ్రుతింసంవాదయతి (అహమితి) యత్రాదర్శమితి చక్షుషఃప్రత్యయః- తద్వస్తుసత్యం-స్ఫుటోపలబ్ధ్యాదితిద్వయోర్వివదమానయోర్ద్రష్టమిత్యర్థః. * యోవేదాఽక్షిణీత్యత్రసర్వేన్ద్రియద్వారోపలబ్ధావివక్షితఇత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (అథాపీతి) చక్షుషిస్ఫుటోపలబ్ధ్యపేక్షయావత్. యోఽస్మిన్దేహేయోనకేనాపీన్ద్రియేణయంకంచిద్విషయంవేద- సఆత్మేతిసమ్బన్ధః. ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాద్వారాస్ఫారయతి (కథమిత్యాదినా) జిఘ్రాణీతియోవేదేత్యుక్తమేవసఙ్క్షిపతి (అస్యేతి) ౪

ఉ.— ¶అథ యో వేదేదం మన్వానీతి స ఆత్మా మనోఽస్య దైవం చక్షుః స వా ఏష ఏతేన దైవేన చక్షుషా మనసైతాన్ కామాన్ పశ్యన్ రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోకే. ౫

తం వా ఏతం దేవా ఆత్మానముపాసతే తస్మాత్తేషాꣳ సర్వే చ లోకా ఆత్తాః సర్వే చ కామాః స సర్వాꣳశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాꣳశ్చ కామాన్ యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ ప్రజాపతిరువాచ.......................... ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

రం.— (అథ యత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణం చక్షుస్స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షుః) ఆకాశం- ప్రకాశం. ఆలోకాదిః. అథ వా- ప్రకాశ్యమానత్వాదాకాశం- రూపం. తతశ్చాయమర్థః- యత్ర- యస్మిన్నుపకరణత్వేనానువిషణ్ణం- నిబద్ధం చక్షుః ఆకాశం- ఆలోకం. రూపం వా. ప్రకాశయతీతి శేషః. యద్వా- ఆకాశం- రూపాది ప్రకాశకమిత్యర్థః. స చాక్షుషః- చక్షురుపకరణకః పురుషః- ఆత్మేత్యర్థః. చక్షురుపకరణకముద్దిశ్య పురుషశబ్దేనాత్మత్వం విధీయతే. చక్షుస్తు తద్దర్శనాయ కరణమాత్రమిత్యర్థః. తతశ్చ చక్షురాదీనాం రూపాదీనాం మాత్రస్య సశ్చకరణస్య జ్ఞాతృత్వ ప్రదర్శనముఖేన శరీరేన్ద్రియేభ్యో వ్యతిరేక ఉపపాదితో భవతి. (అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గన్ధాయ ఘ్రాణం) గన్ధగ్రహణకరణం ఘ్రాణం. జ్ఞాతాత్మేత్యర్థః. అనేన ఘ్రాణేన్ద్రియవ్యతిరేక ఉక్తో భవతి. (అథ యో వేదేదమభివ్యాహరాణీతి స ఆత్మేత్యాది) స్పష్టం. ౪

శం.— అథ యో వేదేదం మన్వానీతి- మనన వ్యాహారమిన్ద్రియాసమ్ప్రయుక్తం కేవలం మన్వానీతి వేద. స ఆత్మా. యో వేద - స ఆత్మేత్యేవం సర్వత్ర ప్రయోగాద్వేదనమస్య స్వరూపమిత్యవగమ్యతే. యథా- యః పురస్తాత్ప్రకాశయతి- స ఆదిత్యః, యో దక్షిణతః - యః పశ్చాత్- య ఉత్తరతః- య ఊర్ధ్వం ప్రకాశయతి- స ఆదిత్య, ఇత్యుక్తే ప్రకాశస్వరూపస్స ఇతి గమ్యతే. దర్శనాదిక్రియానిర్వృత్త్యర్థాని తు చక్షురాదికరణాని. ఇదం చాస్యాత్మనః సామర్థ్యాదవగమ్యతే. ఆత్మనస్సత్తామాత్ర ఏవ జ్ఞానకర్తృత్వం- న తు వ్యాపృతతయా. యథా సవితుస్సత్తామాత్ర ఏవ ప్రకాశనకర్తృత్వం- న తు వ్యాపృతతయేతి- తద్వత్. మనోఽస్య- ఆత్మనో దైవం- అప్రాకృతం. ఇతరేన్ద్రియైరసాధారణం చక్షుః- చష్టే- పశ్యత్యనేనేతి చక్షుః. వర్తమానకాలవిషయాణి చేన్ద్రియాణి - అతోఽదైవానీతాని. మనస్తు త్రికాలవిషయోపలబ్ధికరణం స్మృతిం ప్రమోషం చ సూక్ష్మవ్యవహితాదిసర్వోపలబ్ధికరణం చేతి దైవం చక్షురుచ్యతే. స వై ముక్తః స్వరూపాపన్నోఽవిద్యాకృతదేహేన్ద్రియమనోవియుక్తః సర్వాత్మభావమాపన్నః సన్నేష వ్యోమవద్విశుద్ధః సర్వేశ్వరమనఉపాధిస్సన్నేతేనైవ- ఈశ్వరేణ మనసాఽఏతాన్కామాన్ సవితృప్రకాశవన్నిత్యప్రవృత్తేన దర్శనేన పశ్యన్ రమతే. కాన్కామానితి. విశినష్టి - య ఏతే బ్రహ్మణి లోకే హిరణ్యనిధివద్బాహ్యవిషయాసఙ్గానృతేనాపిహితాస్సఙ్కల్పమాత్రలభ్యాః- తానిత్యర్థః. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియైః- ఘ్రాణాదిభిరసమ్ప్రయుక్తం- తత్తద్ద్వారేణానిష్పన్నమితి యావత్. కేవలం - మనోమాత్రజనితమిత్యేతత్. మన్వానీ- సఙ్కల్పయానీత్యర్థః. యో వేదేత్యత్ర ప్రత్యయార్థభూతం కర్తృత్వం సాపేక్షత్వాన్నిర్ధార్య- ప్రకృత్యర్థరూపం తు సంవిన్మాత్రమనపేక్షతయాత్మస్వరూపమిత్యాహ (యో వేదేతి) ఆత్మా సంవేదనస్వభావశ్చేత్తత్సంసర్గాదేవ విషయసిద్ధిసమ్భవాచ్చక్షురాదివైయర్థ్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శనాదీతి) అన్తఃకరణవృత్తిః- దర్శనాదిక్రియా. సా చాత్మనస్సంవిదేకరసస్యాసఙ్గోదాసీనస్య విషయసంసర్గభ్రమహేతుః. తన్నిష్పత్త్యర్థాని చక్షురాదీని భవన్తి సార్థకానీత్యర్థః. తేషాముక్తరీత్యా సార్థకత్వే గమకమాహ (ఇదం చేతి) కరణానాముక్తం సార్థకత్వం ప్రకృతస్య సంవిన్మాత్రస్యాసఙ్గత్వాదేవ స్వతో విషయసమ్బన్ధానుపపత్త్యా తత్సమ్బన్ధభ్రాన్తికారణాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాపేక్షయా నిర్ధారితమిత్యర్థః. ఆత్మనస్సంవిన్మాత్రస్వభావత్వే కథం కర్తృవ్యపదేశ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మన ఇతి) *య ఏషోఽక్షిణీత్యాదివాక్యం ప్రపఞ్చితం. సమ్ప్రతి *స తత్రేత్యాదిఫలవాక్యం ప్రపఞ్చయితుమిన్ద్రియాన్తరేభ్యో మనసో వైలక్షణ్యం దర్శయతి (మనోఽస్యేతి) తస్య చక్షుష్ట్వే పి కుతో దైవత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్తమానేతి) ఆగన్తుకదోషరాహిత్యం- మృదితదోషత్వం. సర్వేశ్వరోఽవ్యజ్యతే యస్మిన్నిత్వీశ్వరం మనసి- తన్మనస్సర్వేశ్వరం. తదుపాధిరస్యేతి తథోక్తః. ఈశ్వరేణ- తదభివ్యఞ్జకేనేత్యేతత్. అవిద్యాది ప్రతిబన్ధకస్యాభావాన్మనసా నిత్యం ప్రతతం దర్శనం - నిత్యాభివ్యక్తస్వరూపచైతన్యం. తేన పశ్యన్నితి యోజనా. ౫

రం.— (అథ యో వేదేదం మన్వానీతి స ఆత్మా మనోఽస్య దివ్యం చక్షుః) సకలేన్ద్రియవిషయమననసాధనత్వాన్మనో దివ్యం చక్షురుచ్యతే. శిష్టం స్పష్టం. (స వా ఏష ఏతేన దివ్యేన చక్షుషా మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోకే) స ఏషః- ఉక్తరీత్యా శరీరేన్ద్రియ ప్రాణాదివిలక్షణ ఆత్మా విధూతకర్మనిమిత్తశరీరేన్ద్రియః పురుషో మనశ్శబ్దాభిహితేన దివ్యేన- స్వాభావికేన చక్షుషా- జ్ఞానేన పూర్వోక్తబ్రహ్మలోకశబ్దితదహరాకాశనిష్ఠాన్ సర్వాన్ కామాననుభవన్ మోదత ఇత్యర్థః. ౫

శం.— యస్మాదేష ఇన్ద్రప్రజాపతినోక్త ఆత్మా- తతః శ్రుత్వా తమాత్మానమద్యత్వేపి దేవా ఉపాసతే. తదుపాసనాచ్చ తేషాం సర్వే చ లోకా ఆత్తాః- ప్రాప్తాః సర్వే చ కామాః. యదర్థం హీన్ద్ర ఏకశతం వర్షాణి ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాస - తత్ఫలం ప్రాప్తం దేవైరిత్యభిప్రా

¶ మనోఽస్య దివ్యం చక్షుస్స వా ఏష ఏతేన దివ్యేన చక్షుషేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యః. తదుక్తం దేవానాం - మహాభాగ్యత్వాత్. నత్విదానీంమనుష్యాణాం - అత్యల్పజీవితత్వాన్మన్దతరప్రజ్ఞత్వాచ్చ సమ్భవతీతి ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే - స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామానిదానీన్తనోఽపి. కోఽసౌ. యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ - స్మాహ స్మ కిల ప్రజాపతిరువాచ. అతస్సర్వేషామాత్మజ్ఞానం తత్ఫలప్రాప్తిశ్చ తుల్యైవ భవతీత్యర్థః. ద్విర్వచనం ప్రకరణసమాప్త్యర్థం........................ ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తం వా ఏతమిత్యాది వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదస్మాదితి) సర్వాంశ్చేత్యాదివాక్యమాశఙ్కోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదుక్తమిత్యాదినా) యథోక్తం ఫలం తచ్ఛబ్దార్థః. ప్రకరణం-నిర్విశేషబ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానవిషయం దహరప్రకరణే విద్యాప్రకరణముపాస్యస్తుత్యర్థం ప్రసఙ్గాదుక్తం. తత్ప్రకరణపరిసమాప్త్యర్థం........................ ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తం వా ఏతం దేవా ఆత్మానముపాసతే తస్మాత్తేషాం సర్వే చ లోకా ఆత్తాస్సర్వే చ కామాః) ఏతాదృశాత్మస్వరూపస్య ప్రజాపతినా మఘవతే ఉపదిష్టత్వాత్. దేవాస్సర్వే మఘవతః ఏతమాత్మానముపశ్రుత్య తమేవోపాసతే. అతస్తేషాం సర్వలోకసర్వకామావాప్తిపలక్షిత బ్రహ్మానుభవో భవతి. అసురాణాం తు న తథేతి భావః. అద్యత్వేఽపి తముపాసీనానాం తత్ప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతి) అద్యత్వేఽపి మనుష్యాణామపి తమాత్మానం శ్రుత్వా ఉపాసీనానాం సర్వలోకసర్వకామావాప్తిర్భవతీత్యర్థః. అత్ర కిం ప్రమాణమిత్యత్రాహ (ఇతి హ ప్రజాపతిరువాచ ప్రజాపతిరువాచేతి) అత్ర ప్రత్యగాత్మవిద్యాయాః బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వేనాఙ్గీభూత బ్రహ్మవిద్యాఫలమేవ తదఙ్గభూత ప్రత్యగాత్మవిద్యాయాం స్తుత్యర్థం నిర్దిశ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * ప్రజాపతివాక్యే చ ముక్తాత్మస్వరూపయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం దహరవిద్యోపయోగితయోక్తం. బ్రహ్మప్రాప్తికామేన జీవాత్మనః స్వస్వరూపం చ జ్ఞాతవ్యమేవ - స్వయమపి కల్యాణగుణపివసన్ననవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ కల్యాణగుణగణం పరం బ్రహ్మానుభవిష్యతీతి బ్రహ్మోపాసనఫలాన్తర్గతత్వాత్. * సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామానితి ప్రజాపతివాక్యే కీర్త్యమానం ఫలం దహరవిద్యాఫలమేవేతి. నను ప్రజాపతివిద్యాయా దహరవిద్యాఙ్గత్వే దహరబ్రహ్మవిద్యాధికృతాన్ప్రత్యేవోపదేష్టవ్యా స్యాత్ - ఉపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యావత్. ప్రకృతే చ దహరబ్రహ్మవిద్యానధికారిభ్యామిన్ద్రవిరోచనాభ్యాముపదిశ్యమానాయాః ప్రత్యగాత్మవిషయక ప్రజాపతివిద్యాయాః కథం విద్యాన్తరశేషత్వ మితి చేన్న - ప్రజాపతివాక్యస్య * ఏష సమ్ప్రసాద ఇతి దహరవిద్యావాక్యాన్తర్గత సమ్ప్రసాదశబ్దార్థశోధనార్థం ప్రవృత్తతయా తదేకవాక్యత్వేన తాదర్థ్యసిద్ధ ఇన్ద్రస్యాపి పశ్చాద్దహరవిద్యోపదిష్టేత్యవగన్తవ్యత్వేనాదోషాత్. నను ప్రజాపతివిద్యాయాః ప్రకరణాద్దహరవిద్యాశేషత్వే సర్వబ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం న స్యాత్ - విద్యాన్తరశేషత్వే ప్రమాణాభావాత్. న చేష్టాపత్తిః - * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేత్యత్ర ప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మాత్మకత్వేనానుసన్ధానస్యోక్తత్వాత్, * ప్రయాణాత్సూత్రే వైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతి సూత్రే ఉపాస్య స్వరూపవదుపాసకస్వరూపస్యాపి జ్ఞాతవ్యత్వోక్తేశ్చ. * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీత్యధికరణసిద్ధం జీవోపాస్యత్వ మఙ్గీకృత్యకిం కర్తృత్వాదివిశిష్టం సాంసారికస్వరూపమనుసన్ధేయం - ఉత ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాది లక్షణస్సాంసారికరూపవ్యతిరేకో వేతి విశయే- కర్తృత్వాదివిశిష్టమేవ రూపమనుసన్ధేయం- శరీరేవ ర్తమానస్యోపాసితురాత్మన స్తథాభావాదిత్యేకే మన్యన్త ఇతి * ఏక ఆత్మనశ్శరీరే భావాదితి సూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా- ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాదిలక్షణస్సాంసారికరూపవ్యతిరేక ఏవానుసన్ధేయః - తద్గోపాసనే సత్యేవ తత్క్రతున్యాయేన తాదృశాత్మస్వరూపఫలప్రాప్తేర్భావిత్వాదితి *వ్యతిరేకస్తద్భావభావిత్వాదితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితత్వాచ్చేతి చేన్న- యథా విద్యావిశేష ప్రకరణశ్రుతానాం సత్యత్వజ్ఞానత్వాదిస్వరూపనిరూపకధర్మాణాం * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణోక్తన్యాయేన సర్వబ్రహ్మవిద్యాపేక్షిత బ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్త్యుపయోగితయా సామర్థ్యరూపాల్లిఙ్గాత్ ప్రకరణభఙ్గేన సర్వబ్రహ్మవిద్యాసాధారణ్యమాశ్రీయతే, యథా వా * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తీతి విద్యావిశేష ప్రకరణశ్రుతానాం వేదానువచనాదీనాం సర్వవిద్యాపేక్షితచిత్తనైర్మల్యోపయోగిత్వలక్షణసామర్థ్యలిఙ్గవశేన సర్వవిద్యాసాధారణ్యం,- ఏవమిహాపి బ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టస్వాత్మావిర్భావలక్షణమోక్షరూపఫలస్య తత్క్రతున్యాయేన తాదృశస్వాత్మోపాసనసాధ్యత్వేన ప్రజాపతివాక్యోదిత ప్రత్యగాత్మవిద్యాయాస్సర్వబ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వసిద్ధేః. దహరవిద్యాయాః పరమాత్మపరత్వం చ దహరాధికరణే స్థితం. తస్మింశ్చాధికరణే *దహర ఉత్తరేభ్యః. *గతిశబ్దాభ్యాం తథా హి దృష్టం లిఙ్గం చ. *ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేః. *ప్రసిద్ధేశ్చ. *అల్పశ్రుతేరితి చేత్తదుక్తం. *ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేన్నాసమ్భవాత్. *అన్యార్థశ్చ పరామర్శః. *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. *అనుకృతేస్తస్య చ. *అపి స్మర్యతే. ఇతి దశ సూత్రాణి. తత్రాద్యాని సప్త సూత్రాణి స్వావసర ఏవ వ్యాఖ్యాతాని. *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. *అనుకృతేస్తస్య చ. *అపి స్మర్యతే. ఇతి త్రీణి సూత్రాణ్యవ్యాఖ్యాతాని వ్యాఖ్యాస్యన్తే- ఉత్తరాత్- ప్రజాపతివాక్యాజ్జీవస్యాప్యపహతపాప్మత్వాదిగుణయోగావసాయాత్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణైర్దహరాకాశః పరమాత్మేతి నిశ్చేతుం న శక్యమితి చేత్. తత్రాహ- ఆవిర్భూతస్వరూపస్త్వితి. పూర్వమనృతతిరోహితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్వస్వరూపః పశ్చాద్విముక్తకర్మబన్ధశ్శరీరాత్సముత్థితః పరం జ్యోతిరుపసమ్పన్నః ఆవిర్భూతస్వరూపస్సన్నపహతపాప్మత్వాదిగుణవిశిష్టః తత్ర ప్రజాపతివాక్యే అభిధీయతే. దహరవాక్యే త్వతిరోహితస్వభావాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్ట ఏవ దహరాకాశః ప్రతీయతే. ఆవిర్భూతస్వరూపస్యాపి జీవస్యాసమ్భావనీయాస్సేతుత్వవిధరణత్వాదయః, సత్యశబ్దనిర్వచనావగతం చేతనాచేతననియన్తృత్వం, దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మతాం సాధయన్తి. సేతుత్వసర్వలోకవిధరణత్వాదయో న ముక్తా

ఉ.— శ్యామాచ్ఛబలం ప్రపద్యే శబలాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీత్యభిసమ్భవామీతి. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

నాం నిత్యముక్తానాం చానుభవ ఇతి * జగద్వ్యాపారవర్జమిత్యత్ర స్థితం. అత ఏవ నిత్యానాం నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకత్వాన్నైవ తి ప్రసక్తస్య నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వస్య కథం బ్రహ్మలిఙ్గత్వమితి శఙ్కాపి నిరస్తా- సేతుత్వాదీనాం తు పరస్యాభివిధర్మాణాం ముక్తాశ్రవణాత్. నను * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి ప్రజాపతివాక్యగతవాక్యాన్యపి బ్రహ్మపరాణ్యేవ భవన్తు- వాక్యద్వయేపి * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి శ్రవణాత్, అక్షివాక్యేన పరోక్షవిన్యోపాస్య ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. * య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరతీతి వాక్యేపి స్వాప్నపదార్థస్రష్టృత్వేన మహీయమానస్య పరమాత్మన ఏవ ప్రతిపాదనసమ్భవాత్, సుషుప్తిపర్యాయేపి యత్ర-యత్రైతత్సుప్తః సమస్తః సమ్ప్రసన్నో భవతీతి సుషుప్త్యాధారబ్రహ్మపరత్వోపపత్తే, రితి చేత్. ఉచ్యతే-స్వప్నపర్యాయే * ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవేతి ఇష్టేతరత్వహాన్యభానత్వ ద్రావ్యమాణత్వాదిస్వరూపస్య ద్రష్టృత్వరోదితృత్వాదిప్రతిభాసతో దుష్టత్వస్యోపన్యాసాత్, సుషుప్తిసమ్భవత్వాత్త్వోపదేశానన్తరం * నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతీతి తస్య విశేషజ్ఞానరహితతయా వినష్టప్రాయత్వస్యోక్తత్వాత్, తథయత్వామృతత్వాదీనాం చ ముక్త్యవస్థాభావిరూపాపేక్షయాప్యుపపత్తేః, జీవవిషయత్వమేవ ద్వితీయతృతీయపర్యాయయోః ఏవం తర్హి స్వప్నసుషుప్త్యవస్థావజ్జీవపరత్వే స్థితే ప్రథమపర్యాయస్య జాగరావస్థావజ్జీవవిషయత్వమేవోపపద్యతే- * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇత్యస్య దర్శనలిఙ్గాదక్షిణి సన్నిహితోఽయమిత్యర్థకత్వేన జాగరావస్థావిషయత్వస్యైవోపపన్నత్వాత్. తతశ్చ ప్రజాపతివాక్యే జీవస్య సంసారదశాయామన్తర్హితాపహతపాప్మత్వాదికస్య ముక్తిదశాయాం సాధనాధీనతదావిర్భావః ప్రతిపాద్యతే దహరాకాశే శ్రూయమాణం త్వపహతపాప్మత్వాదికం నిత్యావిర్భూతమేవ గ్రాహ్యం - నిత్యావిర్భూతస్య గ్రహణసమ్భవే తిరోహితత్వేనాసత్యాయస్య సాధనాధీనావిర్భావస్య గ్రహణాయోగాత్. నను స్యాదేవం - యది బ్రహ్మణో నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వం, జీవస్యాతథాత్వం, చ యది ప్రమాణసిద్ధం స్యాత్. తదా దహరాకాశే శ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికం బ్రహ్మగతం నిత్యావిర్భూతమేవ గ్రాహ్యమితి శక్యతే వక్తుం - న చ తత్ర సిద్ధిశఙ్కామాసం ప్రత్యాహ- * అనుకృతేస్తస్య చ. అనుకృతిః- అనుకారః సామ్యం. తస్య- పరబ్రహ్మణ ఉపాసనయా తదనుకారో హి జీవస్య శ్రూయతే * తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి. * అపి స్మర్యతే. * ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చేత్యాదౌ. తతశ్చోపాసనానిద్ధమేతస్యైశ్వర్యం. తస్య తు నాన్యోపాసనసిద్ధం- అపి తు నిత్యావిర్భూతం. తతశ్చ దహరవాక్యే శ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికం బ్రహ్మణ ఏవేత్యాస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శ్యామాచ్ఛబలం ప్రపద్య ఇత్యాదిమన్త్రామ్నాయః పావనో జపార్థశ్చ. ధ్యానార్థో వా. శ్యామః-గమ్భీరో వర్ణః శ్యామ ఇవ శ్యామః-హార్దం బ్రహ్మ. అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్. తద్ధార్దం బ్రహ్మజ్ఞాత్వా ధ్యానేన తస్మాచ్ఛ్యామాచ్ఛబలమివ శబలః - అరణ్యాద్యనేకకామమిశ్రత్వాద్బ్రహ్మలోకస్య శాబల్యం. తం బ్రహ్మలోకం- శబలం ప్రపద్యే మనసా. శరీరపాతాదూర్ధ్వం గచ్ఛేయం. యస్మాదహం శబలాత్- బ్రహ్మలోకాన్నామరూపవ్యాకరణాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే- హార్దం బ్రహ్మభావం ప్రపన్నోఽస్మీత్యభిప్రాయః. అతస్తమేవ ప్రకృతిస్వరూపమాత్మానం శబలం ప్రపద్య ఇత్యర్థః. కథం శబలం- బ్రహ్మలోకం ప్రపద్య ఇతి. ఉచ్యతే - అశ్వ ఇవ స్వాని లోమాని విధూయ - కమ్పనేన శ్రమం పాంస్వాది చ రోమతోఽపనీయ యథా నిర్మలో భవతి- ఏవం హార్దబ్రహ్మజ్ఞానేన విధూయ పాపం ధర్మాధర్మాఖ్యం. చన్ద్ర ఇవ చ ముఖాద్రాహోః గ్రస్తః సన్ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య భాస్వరో భవతి యథా. ఏవం ధూత్వా - అపహాయ శరీరం సర్వానర్థాశ్రయమిహైవ ధ్యానేన కృతాత్మా- కృతకృత్యః సన్నకృతం- నిత్యం బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి. ద్విర్వచనం మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థం............ ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రకృతాయా దహరవిద్యాయాః శేషభూతజపవిధానార్థమారభతే (శ్యామాదితి) అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్ - జ్ఞానహీనానామితి శేషః. కథం జీవతో బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి) సత్యప్యాముఖ్యతత్ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరేతి) విపరీతపాఠం హేతుత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) హేతుః ప్రతిజ్ఞయా యోజ్యతే (అత ఇతి) దృష్టాన్తమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) శరీరస్య త్యాజ్యత్వే హేతుమాహ (సర్వానర్థేతి) • ఇతిశబ్దో ధ్యానసమాప్త్యర్థః ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతగ్ం స ఆత్మా ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం యశోఽహమనుప్రాపత్సి స హాహం యశసాం యశః శ్వేతమదత్కమదత్కగ్ం శ్వేతం లిన్దుమాభిగాం లిన్దుమాభిగాం. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రం.— (శ్యామాచ్ఛబలం ప్రపద్యే శబలాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే) ఏతే మన్త్రాః విద్యాఙ్గభూతాః విద్వద్భిర్జప్యాః. పరమాత్మనో హార్దాధి కరణోపాసనముక్తం *స హోవాచ ఆచార్యాదిభిః అచిచ్ఛబలతయా, అచిచ్ఛబలతయా, స్వరూపేణ, చ. తత్ర స్వరూపేణానుసన్ధానే జ్ఞానాదిగుణవద్త్వేన గ్రహణమోగ్యతాప్యనుసన్ధేయా. అత్ర తస్మిన్నేవ హి పుణ్డరీకాఖ్యం ప్రాకృతం వపురితి దిశ్యతే *సయశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇతి తత్ర, *సయశ్చాయం పురుషే ఇత్యాసన్నమయమనూద్య *యశ్చాసావాదిత్య ఇతి నిగ్రహేతి దేశ ఇతి న్యాసాన్తైర్యరూపసాన్త్విదిత్యాదిత్యత్రోక్తం. వేదార్థసఙ్గ్రహే చ భగవతా భాష్యకృతా *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః *సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి - విద్యుద్వర్ణాత్పురుషాదిత్యర్థః *నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా - మధ్యస్థనీలతోయదా విద్యుల్లేఖేవ. నైయం దహరపుణ్డరీకమధ్యస్థాకాశవర్తినీ వహ్నిశిఖా స్వాన్తస్సన్నిహిత నీలతోయదాభపరమాత్మస్వరూపాస్వాన్తస్సన్నిహిత నీలతోయదా విద్యుదాభేత్యర్థ ఇత్యుక్తం. అతో నీలవిగ్రహవైశిష్ట్యం సిద్ధం. అత ఏవ హి శ్యామశబలరూపాభవన్తి ఏవమివ సూత్ర ప్రజాపతిస్సృష్ట్వా ఇతి ప్రజాపతిశబ్దితస్య భగవతశ్శ్యామరూపత్వముక్తం. తస్మాచ్ఛ్యామమితి - విగ్రహవిశిష్టస్వరూపముచ్యతే. తదిత్యచ్ఛ్యామాదితి - లక్ష్మీపరిచ్ఛిన్నం శ్యామవిగ్రహవిశిష్టస్వరూపం ప్రపద్య - స్వరూపముపాస్య శబలం - చిదచిద్విశిష్టం ప్రపద్యే - ఉపాసే శబలముపాస్య శ్యామముపాసే ఇత్యర్థః. తతశ్చ నిరన్తరం తైర్దోషైర్నోపాస ఇత్యర్థః. (అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి) అశ్వో రోమాణీవ స్వయం పాపం విధూయ. విధూయ యథా పాపత్యాగ ఉచ్యతే. చన్ద్రమా రాహుముఖాత్ప్రముక్తశ్చన్ద్ర ఇవ శరీరాద్విముక్తః అకృతం - నిత్యం భగవల్లోకం కృతాత్మా - కృతార్థాత్మా సన్ అభిసమ్భవామి - ప్రాప్నవానీత్యర్థః (అభిసమ్భవామీత్యభిసమ్భవామీతి) ద్విరుక్తిః ఖణ్డసమాప్త్యర్థా ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆకాశో వై ఇత్యాది - బ్రహ్మణో లక్షణనిర్దేశార్థం శ్రుత్యా వాక్యం. ఆకాశో వై నామ - శ్రుతిషు ప్రసిద్ధ ఆత్మా. ఆకాశ ఇవాశరీరత్వాత్సూక్ష్మత్వాచ్చ. స చాకాశో నామ నామరూపయోః స్వాత్మస్థయోర్జగద్బీజభూతయోః సలిలస్యేవ ఫేనస్థానీయయోర్నిర్వహితా - నిర్వోఢా. వ్యాకర్తా. తే - నామరూపే యదన్తరా - యస్య - బ్రహ్మణోఽన్తరా - మధ్యే వర్తేతే తయోర్వా - నామరూపయోరన్తరా - మధ్యే యత్. నామరూపాభ్యామస్పృష్టం. యదన్యదిత్యర్థః. తద్బ్రహ్మ నామరూపవిలక్షణం నామరూపాభ్యామస్పృష్టం - తథాపి తయోర్నిర్వోఢా. ఏవం లక్షణం బ్రహ్మేత్యర్థః. ఇదమేవ హి మైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తం. చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్ర చిత్స్వరూపతైవేత్యవగమ్యతే ఏకవాక్యతయా ఆత్మా. కథం తదవగమ్యత ఇతి ఆహ (స ఆత్మా) ఆత్మా హి నామ సర్వజన్తూనాం ప్రత్యక్చేతనః స్వసంవేద్యః ప్రసిద్ధః - తేనైవ స్వరూపేణాసన్నీయ అశరీరో వ్యోమవత్సర్వగత ఆత్మా బ్రహ్మేత్యవగన్తవ్యః. స చాత్మా బ్రహ్మ. అమృతం - అమరణధర్మా. అత ఊర్ధ్వం మన్త్రః. ప్రజాపతేః - చతుర్ముఖః. తస్య సభాం వేశ్మ - ప్రభువిమితం వేశ్మ ప్రపద్యే - గచ్ఛేయం. కించ (యశోఽహం) యశో నామ - ఆత్మాఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం. బ్రాహ్మణా ఏవ హి విశేషతస్తముపాసతే - అతస్తేషాం యశో భవామి. తథా - రాజ్ఞాం విశాం చ. తేఽప్యధికృతా ఏవేతి తేషామప్యాత్మా భవామి తద్యశోఽహమనుప్రాపత్సి - ప్రాప్స్యామి ప్రాప్తుమిచ్ఛామి. స హాహం యశసాం - ఆత్మనాం. దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధిలక్షణానాం యశ ఆత్మా. కిమర్థమహమేవం ప్రపద్యే ఇతి. ఉచ్యతే - శ్వేతం - వర్ణతః పక్వబదరసమం. రోహితం. తథా - అదత్కం - దన్తరహితమప్యదత్కం - భక్షయిత్రు. తేజోబలవీర్యవిజ్ఞానధర్మాణామపహన్తృ. వినాశయిత్రీత్యేతత్త్స్త్రీవినాం. స్త్రీవ్యఞ్జనం యద్దేవం లక్షణం శ్వేతం లిన్దు - పిచ్ఛిలం. తన్మాభిగాం - మాభిగచ్ఛేయం. ద్విర్వచనమత్యన్తానర్థహేతుత్వప్రదర్శనార్థం ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— *దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యుక్తస్య లక్షణనిర్దేశస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (ఆధ్యానాయేతి) *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి ఆకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానిత్యాద్యాః - శ్రుతయః. ఆకాశశబ్దేనాత్మనః శ్రుతిషు ప్రసిద్ధత్వే హేతుమాహ (ఆకాశ ఇవేతి) తే యదన్తరేత్యత్ర తే ఇతి పదం ప్రథమాద్వివచనాన్తం గృహీత్వా వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయాద్వివచనాన్తం పక్షాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (తయోర్వేతి) యదన్తరేతి సమస్తం పదం పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతం. అధునా తు వ్యస్తం వ్యాకృతం. తదేవ వ్యాకరణం సఙ్క్షిపతి (నామరూపాభ్యామితి) తాభ్యామస్పృష్టం చేత్ - కథం తన్నిర్వాహకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపాభ్యామస్పృష్టమితి) మాయావశాదితి శేషః. ఆత్మత్వేఽపి కథం కరతలామలకవద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వం - అత ఆహ (ఆత్మా హీతి) తేన - స్వసంవేద్యత్వేనేతి యావత్. కుతో దేహాద్వ్యామోపహి

తస్యాత్మనస్స్వసంవేద్యత్వం - తత్రాహ (అశరీరమితి) పరిచ్ఛిన్నస్యాశరీరత్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యోమవదితి) బ్రహ్మైవ ప్రత్యక్ భూతమితికథమవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్మైతి) అనాత్మత్వంచేత్ - అబ్రహ్మత్వప్రసఙ్గాత్ప్రత్యగ్భూతంబ్రహ్మైవ జ్ఞేయమిత్యర్థః. ఉపాస్యస్వరూపందర్శయిత్వా ఉపాసకస్య ప్రార్థనామన్త్రముత్థాప్యవ్యాకరోతి (అతఊర్ధ్వమితి) ప్రథమతో బ్రాహ్మణగ్రహణే హేతుమాహ (బ్రాహ్మణా హీతి) విశేషణసిద్ధిమాహ (శ్రీమద్భిరితి) [illegible] కథంతద్భక్షయిత్వా భవేత్ - తదాహ (తత్సేవినామితి) [illegible] సర్వేషాం [illegible] ఇత్యర్థః ౧

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయామ్ అష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రఙ్గ — (ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతꣳ స ఆత్మా) అత్ర ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యభిధానాత్ [illegible] ఉభయత్ర [illegible] ఆకాశ ఇతి ప్రసిద్ధః నామరూపయోర్నిర్వహితా - కర్తా. యత్ - ఆకాశశబ్దితం విధేయ [illegible] ప్రాయేణ [illegible] తే - నామరూపే [illegible] [illegible] [illegible] ఇదంచ [illegible] ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేతి నామరూపవ్యాకర్తృత్వశ్రవణాత్, నామరూపవ్యాకరణస్య [illegible] అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి జీవద్వారకత్వశ్రవణాత్ నామరూపవ్యాకర్తృత్వస్య జీవవిషయత్వశఙ్కా [illegible] నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా [illegible] నామరూపవిలక్షణత్వాదిముక్తమిహ ప్రతిపాద్యతే ఆకాశస్య [illegible] ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్. ఆకాశః పరం బ్రహ్మ - అర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత् - నామరూపయోర్నిర్వహితే [illegible] వ్యపదేశాత్. నహి [illegible] నిరోధ్యత్వం - రూపత్వాన్నిరోధ్య [illegible] తే యదన్తరేతి నామరూపాస్పృష్టస్వకథనాచ్చ. నామరూపాస్పృష్టత్వే [illegible] ముక్తస్యాపి జగద్వ్యాపారవర్జమితి జగద్వ్యాపారరాహిత్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. ఆదిశబ్దేనామృతత్వాభయత్వాదీనాం సఙ్గ్రహః. నను ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరత్వవ్యపదేశాది [illegible] పరమాత్మా పరం బ్రహ్మ [illegible] తత్రాహ- సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన. వాజసనేయకే కతమ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి ప్రస్తుతస్య ప్రత్యగాత్మనః సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమితి, ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతీతి, ప్రాజ్ఞేన పరిష్వఙ్గాన్వారోహవాక్యే [illegible] [illegible] సత్యాదిశబ్దైశ్చ సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్ ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి ప్రత్యగాత్మనః [illegible] [illegible] ప్రకృతమనుసరామః. (ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే) ప్రజాపతేః- పరమాత్మనః సభాస్థానం వేశ్మ ప్రపద్యే. ప్రభువిమితం హిరణ్మయమితి [illegible] ప్రపద్య ఇత్యర్థః. సభాత్ర ప్రజాపతిశబ్దః కార్యహిరణ్యగర్భవిషయః- నచ కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిరితి సూత్రకృతైవ నిరస్తత్వాత్. భాష్యకృతా చ నచాయం ప్రత్యభిసన్ధిః కార్యహిరణ్యగర్భే అపితు పరస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి- యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానామితి [illegible] సర్వాన్ పాప్మనో విమోకపూర్వకసర్వాత్మభావాభిసన్ధానాత్, అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి అభిసమ్భవ్య బ్రహ్మలోకస్య [illegible] సర్వబన్ధవినిర్మోకస్య చ [illegible] దితి భాషితం. (యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం) అత్ర యశశ్శబ్దేనాత్మోచ్యతే. బ్రాహ్మణాదీనామాత్మాస్మీత్యర్థః. అత్రాహమితిశబ్దః [illegible] పరః. నను తత బ్రాహ్మణాదీన్ ప్రతి కథం యశశ్శబ్దితత్వమిత్యత్రాహ (యశోఽహమనుప్రాపత్సి స హాహం యశసాం యశః) అహం యశః- యశోరూపం పరమాత్మానమనుప్రాప్తవానస్మి- సాయుజ్యం [illegible] వానస్మి. అతస్సోఽహం - పరమాత్మరూపోఽహం యశసాం - జీవాత్మనాం యశః - ఆత్మాస్మీత్యర్థః. (శ్వేతమదత్కమదత్కం శ్వేతం లిన్దు మాభిగాం) శ్వేతం- శుక్లవర్ణం. అదత్కం శ్వేతం - అత్ర శ్వేతశబ్దేన [illegible] గుణ ఉచ్యతే. దన్తావద్భక్షయితృ. చరమధాతోస్సత్త్వగుణత్వాత్ [illegible] జ్ఞానాది ప్రవేశకత్వాత్ [illegible] భక్షయితృ. లిన్దు- [illegible] మాభిగాం - నప్రాప్నుయాం. చరమధాత్వాధారయోనిప్రవేశో మాభూదితి. జన్మమాభూదితియావత్. (లిన్దుమాభిగాం లిన్దుమాభిగామితి) ద్విర్వచనం [illegible] సమాప్త్యర్థం ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణాభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయానో ధార్మికాన్విదధదాత్మని సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్యాహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తతే.... ౧

శం.— తద్ధైతత్ - ఆత్మజ్ఞానం సోపకరణం ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యైః సహోపాసనైస్తద్వాచకేన గ్రన్థేనాష్టాధ్యాయీలక్షణేన సహ బ్రహ్మా - హిరణ్యగర్భః. పరమేశ్వరో వా తద్ద్వారేణ ప్రజాపతయే - కశ్యపాయోవాచ. అసావపి మనవే - స్వపుత్రాయ మనుః ప్రజాభ్యః. ఇత్యేవం శ్రుత్యర్థసమ్ప్రదాయపరమ్పరయాఽఽగతముపనిషద్విజ్ఞానమద్యాపి విద్వత్స్వవగమ్యతే. యథేహ షష్ఠాద్యధ్యాయత్రయే ప్రకాశితాత్మవిద్యాసఫలావగమ్యతే- తథా కర్మణాం న కశ్చనార్థ ఇతి ప్రాప్తే తదానర్థక్యప్రాప్తిపరిజిహీర్షయేదం కర్మణోఽవిద్వద్భిరనుష్ఠీయమానస్య విశిష్టఫలవత్త్వేనార్థవత్త్వముచ్యతే- ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య- సహార్థతోఽధ్యయనం కృత్వా. యథావిధానం- యథా స్మృత్యుక్తైర్నియమైర్యుక్తస్సన్నిత్యర్థః. సర్వస్యాపి విధేః స్మృత్యుక్తస్యోపకుర్వాణకం ప్రతి కర్తవ్యత్వే గురుశుశ్రూషాయాః ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థమాహ- గురోః కర్మ- యత్కర్తవ్యం - తత్కృత్వా కర్మశూన్యో యోఽతిశిష్టః కాలః- తేన కాలేన వేదమధీత్యేత్యర్థః. ఏవం హి నియమవతాధీతో వేదః కర్మజ్ఞానఫలప్రాప్తయే భవతి. నాన్యథేత్యభిప్రాయః. అభిసమావృత్య- ధర్మజిజ్ఞాసాం సమాపయిత్వా. గురుకులాన్నివృత్త్య న్యాయతో దారానాహృత్య కుటుమ్బే స్థిత్వా- గార్హస్థ్యే విహితే కర్మణి తిష్ఠన్నిత్యర్థః. తత్రాపి గార్హస్థ్యవిహితానాం కర్మణాం స్వాధ్యాయస్య ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థముచ్యతే- శుచౌ - వివిక్తేఽమేధ్యాదిరహితే దేశే యథావదాసీనః స్వాధ్యాయమధీయానః - నిత్యం నైమిత్తికం కర్మ, అధికం చ యథాశక్తి ఋగాద్యభ్యాసం, కుర్వన్. ధార్మికాన్ - పుత్రాన్ శిష్యాంశ్చ ధర్మయుక్తాన్ విదధత్. ధార్మికత్వేన తాన్నియమయన్. ఆత్మని- స్వహృదయే హార్దే బ్రహ్మణి సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్య- ఉపసంహృత్య. సర్వేన్ద్రియగ్రహణాత్కర్మాణి చ సంన్యస్య అహింసన్- హింసాం- పరపీడామకుర్వన్ సర్వభూతాని - స్థావరజఙ్గమాని. భూతాన్యపీడయన్నిత్యర్థః. భిక్షానిమిత్తమటనాదినాపి పరపీడా స్యాదిత్యత ఆహ (అన్యత్ర తీర్థేభ్యః) తీర్థం నామ- శాస్త్రానుజ్ఞావిషయః. తతోఽన్యత్రేత్యర్థః. సర్వాశ్రమిణాం చైతత్సమానం. తీర్థేభ్యోఽన్యత్రాహింసైవేత్యన్యే వర్ణయన్తి కుటుమ్బ ఏవైతత్సర్వం కుర్వన్. స ఖలు- అధికృతో యావదాయుషం - యావజ్జీవమేవం- యథోక్తేన ప్రకారేణైవం వర్తయన్- కుర్వన్ బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే దేహాన్తే. న చ పునరావర్తతే- శరీరగ్రహణాయ. పునరావృత్తేః ప్రాప్తాయాః ప్రతిషేధాత్. అర్చిరాదినా మార్గేణ కార్యం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్య యావద్బ్రహ్మలోకస్థితిః - తావత్తత్రైవ తిష్ఠతి. ప్రాక్తతో నావర్తత ఇత్యర్థః. ద్విరభ్యాస ఉపనిషద్విద్యాపరిసమాప్త్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తవిజ్ఞానస్యాత్మప్రాప్తీకత్వశఙ్కాం వ్యుదస్యన్ననాదిపారమ్పర్యాగతత్వం దర్శయతి (తద్ధైతదితి) సోపకరణం- ఉపకరణైః శమాదిభిస్సహితమితి యావత్. తద్ద్వారేణ- హిరణ్యగర్భద్వారేణేశ్వరః. విద్యాప్రకరణం సమాప్యావిద్వదనుష్ఠితస్య కర్మణః సాఫల్యమవిద్వత్సన్తోషార్థం కథయతి (యథేత్యాదినా) ఇహేతి - ప్రకృతోపనిషదుక్తిః. ప్రాఙ్ముఖత్వపవిత్రపాణిత్వాదయః- నియమాః. భిక్షాశనస్నానాచమనాదిః- విధిః. కిమిత్యేష నియమోఽధ్యయనే కథ్యతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి) తత్రాపీతి సప్తమ్యా యథోక్తోఽధికారీ గృహీతః. ఏతత్సర్వం స్వాయం కుర్వన్- బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. ఏవం వర్తయన్నిత్యస్య వ్యాఖ్యానం- ఏవం యథోక్తేన ప్రకారేణ కుర్వన్నితి. అప్రాప్తప్రతిషేధాశఙ్కాం వారయతి (పునరావృత్తేరితి) చన్ద్రలోకాదివద్బ్రహ్మలోకాదపి ప్రాప్తా పునరావృత్తిః. తస్యా న చేత్యాది ప్రతిషేధాన్నాప్రాప్తప్రతిషేధప్రసక్తిరిత్యర్థః. అపునరావృత్తివాక్యస్థాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అర్చిరాదినేతి) ప్రాగితి - మహాప్రలయాత్పూర్వకాలోక్తిః. తతః- బ్రహ్మలోకాదిత్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

వియదాదిజగజ్జాతం జాతమజ్ఞానతో యతః । తదస్మిన్నామరూపాది విరహి బ్రహ్మ నిర్భయమ్॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం అష్టమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదం మాహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాం మా మా బ్రహ్మ నిరాకరోదనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మేఽస్తు తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు తే మయి సన్తు॥ ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది అష్టమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

[illegible]

... ణసమర్థితం. * అనావృత్తిశ్శబ్దాదనావృత్తిశ్శబ్దాదిత్యర్థః, * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తత ఇతి శబ్దాన్ముక్తస్య పునః ప్రకృతివశ్యతాలక్షణా ఆవృత్తిర్నాస్తీత్యుక్తం. [illegible] సుఖవతః ప్రాకృతభోగేచ్ఛాయా అసమ్భవాత్. నాపి పరమపురుషేచ్ఛావశాత్పునరావృత్తిః- * ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియః * జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమిత్యుక్తరీత్యా పరమప్రియం జ్ఞానినం ప్రాప్య [illegible] పరమపురుషస్య తద్విరుద్ధేచ్ఛాయా అసమ్భవాత్. నాపి కర్మవశాత్పునరావృత్తిః- ఉచ్ఛిన్నకర్మబన్ధత్వేన కర్మాధీనాయా అపి పునరావృత్తేరసమ్భవాదితి భాష్యే ప్రతిపాదితం. న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తత ఇతి ద్విరుక్తిర్బ్రహ్మవిద్యాయాస్సాఙ్గాయాః పరిసమాప్త్యర్థా. ౧

అత్ర శఙ్కరభాష్యమానన్దీయం చ నాస్తి.

౨౦ — (ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి) అధ్యయనజహానౌ శాన్తిపాఠార్థోఽయం మన్త్రః. మదఙ్గాని వాగాదిభిస్సహాప్యాయితాని భవన్త్విత్యర్థః. (సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదం మాహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాం) సర్వాం బ్రహ్మప్రతిపాదికాముపనిషదం ప్రతి బ్రహ్మవిషయే చ నాస్తిక్యబుద్ధిం మా కార్షమిత్యర్థః. (మా మా బ్రహ్మ నిరాకరోత్) మా మాం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాత్. అనుగృహ్ణాత్విత్యర్థః. (అనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మేఽస్తు) పరస్పరమనిరాకరణమస్త్విత్యర్థః. (తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు) ఆత్మజ్ఞాననిరతస్య యే ధర్మాశ్శాన్తిదాన్త్యాదయ ఉపనిషత్సు ప్రసిద్ధాః- తే సర్వే మయి సన్త్విత్యర్థః. (తే మయి సన్తు తే మయి సన్త్వితి) ద్విరుక్తిరుపనిషత్సమాప్త్యర్థా.. ౨

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్.

స్నేహాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

ఇతి

శ్రీమత్తాతాచార్యచరణారవిన్దచఞ్చరీకస్య వాత్స్యానన్తార్యసేవాసమధిగతశారీరకమీమాంసాభాష్యహృదయస్య పరకాలమునికృపాలబ్ధపారమహంస్యస్య శ్రీరఙ్గరామానుజమునేః కృతిషు ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.